شىنجاڭ

ئېنسىكلوپېدىيىسى

شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسىنى تۈزۈش ھەيئىتى تۈزگەن

1

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

www.uyghurkitap.com

图书在版编目(CIP)数据

新疆百科全书/《新疆百科全书》编纂委员会编;加马力·伊明等译.—乌鲁木齐:新疆人民出版社,2005.7　ISBN7—228—09461—1

Ⅰ.新…　Ⅱ.①新…　②加…　Ⅲ.新疆—概况—维吾尔语(中国少数民族语言)　Ⅳ.K924.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2005)第 074313 号

责任编辑：托呼提·图尔迪，阿力木江·塔伊尔，吾依洪·阿不都瓦力

责任校对：阿斯亚·艾合买提，帕里达·艾力，阿达来提·买合苏提，阿依古丽·沙比提，赛娜瓦尔·依布拉音，再米拉·菲达依，古丽夏尔·尼合买提，热娜古丽·阿布里米提，阿热孜古丽·克里木，木尼拉·木沙江

新疆百科全书（维吾尔文）
《新疆百科全书》编纂委员会编

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放南路 348 号　邮政编码:830001）
新疆新华书店发行
新疆新华印刷厂印刷
787×1092 毫米　16 开本　135 印张　76 插页
2005 年 8 月第 1 版　2005 年 8 月第 1 次印刷
印数:1—1000

ISBN7—228—09461—1　定价：320.00 元（全二册）

«شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ تەھرىر ھەيئىتى

مۇدىر: جانابىل

مۇئاۋىن مۇدىرلار: قىيۇم باھاۋۇدۇن، فېڭ داجېن، ژاڭ خۇەيىۋ، جاڭ گۇيتىڭ، ژاڭ گۇيجېن

ھەيئەتلەر: جاڭ يۈجۈك، تۇرسۇن سادىر، لى كاڭنىڭ، لى دېخۇڭ، خەن شۈچى، سۈك رۇگۇ، چېن زېيۇ، جاڭ بەيجى، ژاڭ شۈەنچىەن، تاۋ شىيى

باش تۈزگۈچى: فېڭ داجېن

مۇئاۋىن باش تۈزگۈچىلەر: ياڭ چىەن، لىۋ شىەنجى، لىۋ پېيىى

خەنزۇچە نۇسخىسىنىڭ تەھرىراتى

مۇدىر: فېڭ داجېن

مۇئاۋىن مۇدىرلار: ژېي لىۋگېن، ياڭ جېنخۇا، رېن باڭكۈن، ياڭ فارېن، لىۋ شىەنجى، ياڭ چىەن

ئەزالار: لىۋ جىشاۋ، چېن بەيجۈك، جى داچۈن، خەن دېلىن، لىەن جېنخۇا، شىي مىن، ژاڭ خۇڭجىن

ئالاقىلەشكۈچى كاتىپ: نارىنگوۋا

يۇيۇن كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

تارماق تەھرىرات

تاريخ تەھرىراتى

مۇدىر: جى داچۇن

مۇئاۋىن مۇدىرلار: ژاڭ بىڭخۇا ، يىن چىڭ

ئالاقىلەشكۈچى كاتىپ: ژاڭ لى

جۇغراپىيە تەھرىراتى

مۇدىر: خەن دېلىن

مۇئاۋىن مۇدىرلار: يەن شۇن ، ژاڭ شۇجى

ئالاقىلەشكۈچى كاتىپلار: سېڭ جىڭ ، شى جيالى

تەبىئىي بايلىق تەھرىراتى

مۇدىر: ژاڭ خوڭجىن

مۇئاۋىن مۇدىر: جىن جاۋجيې

ئالاقىلەشكۈچى كاتىپ: ژاڭ خۇڭ

مىللەت ، دىن تەھرىراتى

مۇدىرلار: لىۋ جىشاۋ، ژاڭ شۇەنچيەن

مۇئاۋىن مۇدىرلار: دىشېڭ ، ژاڭ ژېنخېڭ

ئالاقىلەشكۈچى كاتىپ: ساڭ رۇڭ

سىياسىي قانۇنچىلىق تەھرىراتى

مۇدىر: لىەن جېنخۇا

مۇئاۋىن مۇدىرلار: تاڭ ژېي ، گاۋ جىڭۇېن

ئالاقىلەشكۈچى كاتىپلار: خې يۇنلۇڭ ، گۇلىيە

ئىقتىساد تەھرىراتى

مۇدىر: يالۋ فارىن

مۇئاۋىن مۇدىرلار: شۇ جىببىلۋ ، جالۋ شياۋرىن ، يالۋ سۇمىن ، شۇجۇن ، ژالۋ جيي ، ليۇ ژىنجۇ ، چۇەن بىڭجۇلۋ

ئالاقىلەشكۇچى كاتىپ: يالۋ شۇەي

ئىلىم - پەن تەھرىراتى

مۇدىر: ژىي ليۇگىن

مۇئاۋىن مۇدىرلار: فىي ئەنىن ، ژالۋ شياۋيەن ، ژالۋ شىنخي

ئالاقىلەشكۇچى كاتىپ: شيي گوجىلۋ

مەدەنىيەت تەھرىراتى

مۇدىر: چىن بەيجۇلۋ

مۇئاۋىن مۇدىرلار: ژەن يۇلۋ، خۇالۋ چۇنخۇا ، ژالۋ شۇمىي

ماۋارىپ تەھرىراتى

مۇدىر: رىن باڭكۇن

مۇئاۋىن مۇدىرلار: شۇ يۇچى ، چۇلەنچاۋ ، ژالۋ يىجيي

ئالاقىلەشكۇچى كاتىپلار: سۇي ژىي ، ژالۋ چىن ، نىلۋ شاۋجۇ ، يۇجىنخۇا

جەمئىيەت ، مۇھىت ئاسراش تەھرىراتى

مۇدىر: شيي مىن

مۇئاۋىن مۇدىرلار: ژالۋ كۇن ، جيالۋ لىگيۇن

ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىخىتۇەنى تەھرىراتى

مۇدىر: يالۋ جىنخۇا

مۇئاۋىن مۇدىر: ژالۋ يۇنخۇا

ئالاقىلەشكۇچى كاتىپلار: ما شيا ، شى گۇاڭجۇ

زامانىمىز كىشىلىرى تەھرىراتى

مۇدىر: يالۋ چىەن

مۇئاۋىن مۇدىر: جالۋ شۇكەي

ئالاقىلەشكۇچى كاتىپ: چىۇ لياڭجىۇ

ئۇيغۇر كىتاب نۇر تىكىنى
www.uyghurkitap.com

سۆزلەم ئاپتورلىرى

(فامىلە خەت سىزىقىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى بويىچە تىزىلدى)

دىڭ زىرىن، دىڭ شياۋلىڭ، يۇ تىەنشۇي، ۋەن يۈڭ ۋەن چىن، ما لى، ما پىڭ، ما جيي، ما لۇ، ما فىيپىڭ، ما يۈنشيا، ما چاڭۋېي، ما ۋېنخۇا، ما خوڭفۇ، ما گورۇڭ، ما جيەنمىن، ما پىنيەن، ما شيۇڭفۇ، ما شياڭيۇن، ۋاڭ چۇەن، ۋاڭ ۋېي، ۋاڭ كۇن، ۋاڭ جوڭ، ۋاڭ جىڭ، ۋاڭ خۇڭ، ۋاڭ جيي، ۋاڭ بو، ۋاڭ دى، ۋاڭ يىجيي، ۋاڭ شياۋپىڭ، ۋاڭ شياۋيەن، ۋاڭ ۋېنخىڭ، ۋاڭ ۋېيمىن، ۋاڭ شىرۇڭ، ۋاڭ جەنتىڭ، ۋاڭ شىڭشى، ۋاڭ يۇڭلەي، ۋاڭ يايىڭ، ۋاڭ ۋېيداۋ، ۋاڭ ۋېيليەن، ۋاڭ جاۋسۇڭ، ۋاڭ جىچاۋ، ۋاڭ ليەنفاڭ، ۋاڭ زوجي، ۋاڭ جىخۇا، ۋاڭ مىڭشەن، ۋاڭ گوفۇ، ۋاڭ باۋچىڭ، ۋاڭ باۋيۇ، ۋاڭ جيەندي، ۋاڭ چۇنفىڭ، ۋاڭ شۇجى، ۋاڭ رۇڭفۇ، ۋاڭ شۇەنچيەن، ۋاڭ بىڭخۇا، ۋاڭ جېنخۇا، ۋاڭ فىڭرۇي، ۋاڭ يىۋېن، ۋاڭ خۇڭجىن، ۋاڭ شۇمېي، ۋاڭ ۋېيجى، ۋاڭ شىننۇڭ، ۋاڭ شىنخي، ۋاڭ رۇيتاڭ، ۋاڭ چېڭيۇ، ۋاڭ شۇجياڭ، چې خىڭشياڭ، زەمىر سەيدۇللا، نيۇ جۇ، نيۇ لىشىن، نيۇ رۇجى، كوڭ يۇجيي، كوڭ چىڭجىن، كوڭ شيەنخۇ، يىن جىڭيۇەن، باھار مەمەتنىياز، دىڭ كېجۇڭ، دىڭ يامۇ، دىڭ شياڭدى، گۇ چىڭ، گۇلىيە، زو شۇشياڭ، زو شىنپىڭ، شى جى، شى لىيىڭ، شى گېچىڭ، يا لياڭجيي، قەھرىمان، يې خۇا، يې چېڭجيەن، يې شيۇپىڭ، تىەن ۋېيجياڭ، تىەن يىڭۇ، تىەن گورىن، تىەن چۇنفاڭ، شى نىەن، شى رۇيجى، رەن خاۋ، فۇ گاڭ، دەي نىڭشياڭ، بەي لى، باۋ يىڭ، فىڭ گۇاڭيۇەن، فىڭ جىنجۇڭ، فىڭ خەيىەن، فىڭ شىشى، تىڭ شاۋجۇ، نىياز كېرىم، گۇڭ جيەنمىن، لا دىشىڭ، بى شۇتىڭ، گو چاڭخۇي، شى سيا، شى گۇاڭجۇ، تۇرسۇنئاي مەخسۇتوف، تۇرسۇن زىپۇ، لۇ چىشىن، لۇ ئېنگو، جۇيۇجياڭ، جۇ جىپىڭ، ۋۇ شىننەن، رېن جىجيي، رېن خۇەيىي، رېن جيەنجۇڭ، رېن شىنخۇڭ، رېن باڭكۇن، ئىدىرىس ئابدۇروسۇل، ئىسرافىل يۇسۇف، چۇەن بىڭجۇڭ، ۋۇ جياخۇ، ليۇ يۇن، ليۇ دەن، ليۇ پىڭ، ليۇ جېن، ليۇ شىڭ، ليۇ كې، ليۇ بىن، ليۇ جيي، ليۇ ئې، ليۇ لىن، ليۇ گۇاڭچىن، ليۇ يۇنفاڭ، ليۇ شىڭدۇڭ، ليۇ چاڭچۇن، ليۇ ۋېنجۇ، ليۇ ۋېنفىڭ، ليۇ ۋېنسو، ليۇ يۇڭشياڭ، ليۇ شيەنجى، ليۇ جياڭخۇا، ليۇ كېشىن، ليۇ يىڭشىڭ، ليۇ جىخۇي، ليۇ چاڭخۇا، ليۇ گوفاڭ، ليۇ دىشىڭ، ليۇ شۇمو، ليۇ خۇڭتاۋ، ليۇ شىگو، چې جېنتىڭ، چې چىڭشۇن، جۇاڭ چاۋچۇن، گۇەن چۇن، جياڭ يۇن، ئەنىۋەر، شۇ كې، سۇ جۇن، شۇ ۋېنلى، چې شيىيۇ، مەھەممەت پولات، مو شۇفاڭ، سۇن يۇمېي، سۇن شىيى، سۇن مىنجى، سۇن ئەيلى، جى داچۇن، جى ۋېنشىن، ياڭ چىيەن، ياڭ شۇ، ياڭ شۇن، ياڭ لىمىن، ياڭ ۋېيدۇڭ، ياڭ فارىن، ياڭ گۇەنيۇڭ، ياڭ جىمىن، ياڭ سۇڭتاۋ، ياڭ چاڭيۇ، ياڭ باۋخۇا، ياڭ چۇنخاڭ، ياڭ چۇڭخۇي، ياڭ چاۋچۇن، ياڭ جىڭلەن، ياڭ شەنمىڭ، سۇ زىشۇ، سۇ يۇرۇڭ، لى فەن، لى يى، لى نىڭ، لى جيەن، لى جۇەن، لى مىن، لى خۇي، لى كەيچۇەن، لى شۇچۇن، لى شىۋېن، لى چۇەنمىن، لى جياڭفىڭ، لى شىڭيي، لى جىنشىن، لى باۋشەن، لى جيەنجيي، لى بىڭجۇ، لى جىنۇېي، لى شياۋشيا، لى كاڭجۇاڭ، لى جىنلەن، لى شىنلەن، لى شىنچۇن، لى شىبىن، لى دىخۇا، يەن جياڭبىن، يەن رۇڭلياڭ،

www.uyghurkitap.com

با يۇخۇا، شياۋ مۇنا، شياۋ يىگلىيەن، ۋۇ جىن، ۋۇ شۇپىك، ۋۇ شاۋزۇ، ۋۇ چۇگتۇن، خې خۇك، خې ۋېنچىن، خې لىشىن، خې يۇنلۇك، خې شىگۇيې، خې سىمىك، چىۋ لىك، چىۋ لياگجىۋ، يۇ جىنخۇا، لىك جۇگشياۋ، كۇ لىپىك، ۋاك ئەيشاك، ۋاك يۇفۇ، ۋاك جيالۇن، سالامەت، شىن جۇنلى، سۇك دۇك، سۇك ۋېي، سۇك مېيشياۋ، سۇك شياگجيې، چې خەي، جاك پىك، جاك نىك، جاك ۋېي، جاك جۇك، جاك يۇ، جاك جىن، جاك جۇي، جاك پىك، جاك جاۋ، جاك يۆ، جاك لېي، جاك پېك، جاك جىك، جاك گۇاگتەي، جاك ۋېندې، جاك لىيۇن، جاك يۇجۇك، جاك يۇخې، جاك باگگو، جاك شۇكەي، جاك رۇپىك، جاك يۇندې، جاك شياۋخۇا، جاك لەيرۇك، جاك لىچى، جاك خۇەيجىن، جاك خۇگمياۋ، جاك مىگفا، جاك گوجى، جاك گوخۇا، جاك زۇگجى، جاك شۆبىن، جاك جيەنرېن، جاك سىدې، جاك جۇجىن، جاك شياۋرېن، جاك جىگماۋ، جاك فۇچۇەن، جاك دېجىن، جاك يىشۇن، چې شەن، لۇ شيۇيىك، ئابدۇرېيىم، چىن يۇك، چىن گىك، چىن مېك، چىن چاۋ، چىن لېي، چىن شىلياك، چىن يۇنخۇا، چىن چاگچۇن، چىن ۋېنخەي، چىن جىخۇا، چىن ۋۇگو، چىن يەنچى، چىن شىگيۇەن، چىن گوگۇاك، چىن بەيجۇك، چىن جىنخۇا، ۋۇ مىن، ۋۇ شىن، لىن خەي، لىن چۇگخۇا، لىن خەيتاۋ، مياۋ پۇشىك، فەن جىشىك، فەن چىگشى، ئوۋياك جى، شاك جىن، شاك جيۇسەن، جۇك لۇ، لو يۇك، لو زۇگداۋ، لو شاۋۋېن، لو رۇنشىك، لو يۇزىك، جى يۇەنجۇك، جىن يۇگشياك، جىن جاۋجيې، جىن ئەيمىن، جۇ چۇەن، جۇ يەن، جۇ يۇسۇن، جۇ تۇگلياك، جۇ شۇپىك، جۇ جۇنلىن، جۇ گۇيلىك، پاك شياۋخۇك، جىك لىفىك، جىك پېگنيەن، فاك ۋېنجيې، فاك يىجيې، جۇرئەت، چۇ ۋېنجۇن، مىك دېشىك، بەي مېيشياك، لىۋ يىك، لىۋ خۇگلياك، خۇ بىن، خۇ شياۋفاك، خۇ ۋېنكاك، خۇ يۆيۇەن، خۇ جىنخۇا، خۇ رۇجى، خۇ شۇنلۇن، خۇ جىگشياك، فىك گوفۇ، فىك جيەنجياك، جاۋ فېي، جاۋ بەي، جاۋ خۇ، جاۋ شىجيې، جاۋ جىخۇك، جاۋ يۆگۇاك، قاسىمبىك، خۇ زۇگشيەن، دۇەن مىگشىك، يۇ شياگياك، جياك لىك، جياك جى، فېي لىجياك، ياۋ خىجياك، ياۋ چىگشۇن، خې فىك، خې جىدو، چىن ئەنجياك، گې تۇكىن، گىك جيەنچاك، يۇەن رۇك، يۇەن شىلىن، يۇەن گويىك، يۇەن باۋجيەن، جاقىپ مىرزاقان، جيا يىگيى، گۇ شياۋخۇي، سەي جۇنجيې، سەي جۇنماۋ، داك سىگجيەن، نى گىپىك، شۇ تاۋ، سۇ ۋېنكەن، شۇ يۇچى، شۇ خىمىك، شۇ جىبىك، يىن چىك، يىن يۇگچىك، چىك يەن، گو خۇك، گو يەن، گو جىگلى، گو جۇگتيەن، گو چىگرېن، گو چىجى، گو دۇەنيەن، گاۋ جۇشياك، گاۋ جىگۇېن، تاك لىن، تاك دەيۇېي، تاك يەنلىك، تاك خۇگبىن، شەن خۇگبىك، ساك رۇك، خۇاك لى، خۇاك رېنشىك، خۇاك جۇگچىك، خۇاك چۇنخۇا، ساۋ شىلىك، گوك يۇەن، گوك جىجۇن، سۇي ۋېي، كاك يۇجۇ، كاك دۇگشىك، كاك كىچىن، يەن شۇن، يەن دۇگچىن، يەن لىلى، چۇ شىنجيەن، لياك فۇجياك، تاھىرجان، خەن شىچى، خەن ئەيلىيەن، خەن دىلىن، پىك زىلىپې، پىك جىگيۇ، گې شاۋخۇا، دوك شىگتيەن، دوك جىگو، دوك پېيدې، دوك شىنجيې، جياك لىن، جياك چىشياك، جياك لىگيۇن، چىك جياسەي، لۇ يۇچۇك، شيې مىن، شيې گوجىك، مىك شياۋشۇ، يۇ شياگمىك، جيې ۋېي، سەي زىتۇك، سەي رېنشىك، سەي يۇجى، سەي گوخۇا، زاك بىك، زاك چىشيەن، پېي ئەنمىك، چى ياپىك، چۇ خۇگگو، جاك نەن، فەن جې، فەن تۇشياك، پەن جې، پەن شىن، پەن جياگلىن، شۇ زۇگجىك، مۇھەممەت تۇرسۇن، خو شۇچۇ، دەي گۇاگفۇ، دەي جىچى، دەي ئېنچى، ۋېي لياك، ۋېي شىگگۇي، ۋېي لىۋگېن، جۇ ۋېنيەن.

«شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ ئۇيغۇرچىسىنى ئىشلىگۈچىلەر: -

بېكىتكۈچىلەر: ئابلەت ئىمىن، دىلشات سۇلتان، قۇربان ياسىن
تەرجىمە تەھرىرلىرى: ئەخەت ھاشىم، ئەنۋەر جاپپار، سۇلتان ھاشىم، ژەلى ئەلى، ئوبۇل ئىسلام

تاريخ قىسمىنىڭ مۇھەررىرلىرى:
ئەخمەتجان مۆمىن
ئەركىن شېرىپ
ئەنۋەر سابىت
مۇختار مامۇت
جۇغراپىيە قىسمىنىڭ مۇھەررىرلىرى:
ئازات ئالماس
توختى تۇردى
تەبىئىي بايلىق قىسمىنىڭ مۇھەررىرلىرى:
ئازات ئالماس
بەختىيار ساۋۇت
مەمەتتۇردى مىرزىئەخمەت
مىللەت، دىن قىسمىنىڭ مۇھەررىرلىرى:
ئەخمەت ئىمىن
دىلشات سۇلتان
مەمەتتۇردى مىرزىئەخمەت

www.uyghurkitap.com

سياسي قانۇنچىلىق قىسمىنىڭ مۇھەررىرى:

ئابلىمىت ئىمىن

ئىقتىساد قىسمىنىڭ مۇھەررىرلىرى:

ئازات ئالماس

ئالىمجان تاھىر

ئىلىم - پەن قىسمىنىڭ مۇھەررىرلىرى:

ئازات ئالماس

بەختىيار ساۋۇت

مەدەنىيەت قىسمىنىڭ مۇھەررىرلىرى:

ئازات ئالماس

قادىر قاۋۇز

مائارىپ قىسمىنىڭ مۇھەررىرلىرى:

ئالىمجان تاھىر

ئەخمەت ئىمىن

قادىر قاۋۇز

جەمئىيەت، مۇھىت ئاسراش قىسمىنىڭ مۇھەررىرلىرى:

ئازات ئالماس

قۇربان ياسىن

ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىخىتۇەنى قىسمىنىڭ مۇھەررىرى:

راخمان مامۇت

زامانىمىز كىشىلىرى قىسمىنىڭ مۇھەررىرلىرى:

ئايشەم سوپى

قادىر قاۋۇز

چوڭ ئىشلار قىسمىنىڭ مۇھەررىرى:

مەمتىمىن شىپە

تەرجىمە قىلغۇچىلار:

(ئۇيغۇرچە ئىلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى)

ئابدۇشۇكۇر ئابدۇللا
ئابدۇرىشىت مەھەممەت
ئابدۇۋايىت نىياز
ئابلىكىم ئالاۋۇدۇن
ئادالەت تاھىر
ئالىمجان تاھىر
ئالىمجان قادىر
ئايشەم سوپى
ئەخمەت راخمان
ئەركىن شىرىپ
ئەنۋەر جاپپار
ئەنۋەر قاسىم
باتۇر ئابدۇللا
تاھىرجان مۇھەممەد
تەلئەت ئىبراھىم
جامال ئىمىن
خالىق ئاۋۇت
خوجا ئابدۇللا

دىلشات سۇلتان
دىلنار قۇربان
دىلنۇر ئابدۇرۇسۇل
قادىر قاۋۇز
قۇربان ياسىن
لوقمان ئاقنىياز
مەھەممەت ئۆمەر
مەمتىمىن ھاشىم
مەخمۇت ئابدۇرىھىم
مەخمۇت ئابدۇۋەلى
مىجىت تۇرسۇن
نىغمەت ئابلىمىت
ھېكىم ئابدۇرىھىم
ئىلى زاھىت
ئىدرىس باقى
ئىسكەندەر ئىبراھىم
ئىسمايىل ئىبراھىم

ئۇيغۇر كىتاب نۇر بىكىتى
www.uyghurkitap.com

كىرىش سۆز

ۋاڭ لىچۈەن

شىنجاڭ ئەزەلدىنلا جۇڭگو زېمىنىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى.

«شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى» شىنجاڭنىڭ ئۇزاق تارىخى خاتىرىلەنگەن، شىنجاڭنىڭ تەبىئىي مۇھىتىنىڭ ۋە جەمئىيىتىنىڭ ئاساسىي تەرەپلىرىگە ئائىت ئاساسىي بىلىملەرنى، ئاساسىي ئەھۋاللارنى، ئاساسىي ماتېرىياللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چوڭ تىپلىق ئۇنىۋېرسال قورال كىتاب. ئۇنى تۈزۈپ نەشر قىلىشنى ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى قارار قىلغان. پۈتۈن كىتاب «جۇڭگو چوڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى» نىڭ رايونلار ئېنسىكلوپېدىيىلىرى ئىچىدىكى بىر ئېنسىكلوپېدىيە بولۇش سۈپىتى بىلەن، دۆلەتلىك ئاخبارات - نەشرىيات مەھكىمىسى نەشر قىلىشنى پىلانلىغان نۇقتىلىق كىتابلار-نىڭ بىرى. بۇ شىنجاڭدىكى 500 دىن ئارتۇق مۇتەخەسىس، ئالىم، پروفېسسور ۋە تەتقىقات خادىملىرى بىلەن مەركەز ۋە باشقا ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلاردىكى ئالاقىدار مۇتەخەسىسلەرنىڭ بوشاشماي تىرىشقانلىقىنىڭ، بولۇپمۇ جۇڭگو چوڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى نەشرىياتىدىكى يولداشلار-نىڭ ھېرىپ چارچاشقا پىسەنت قىلماي، شىنجاڭغا كۆپ قېتىم كېلىپ يېتەكچىلىك قىلغانلىقىنىڭ ۋە ياردەم بەرگەنلىكىنىڭ مېۋىسى. «شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى» نى تۈزۈش خىزمىتى 1998-يىلى 4-ئايدىن باشلىنىپ، تۆت يىل ۋاقىت سەرپ قىلىنىپ، 2002-يىلى 1- پەسىلدە تاماملاندى. پۈتۈن كىتاب 5000 غا يېقىن سۆزلەم، 2 مىليون 500 مىڭ خەت ۋە 800 پارچىدىن ئارتۇق سۈرەتتىن تەركىب تاپتى. بۇ شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى تارىخىدىكى غايەت زور بىر سىستېما قۇرۇلۇشى، شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرى تەرەققىياتىدىكى بىر نامايەندە بولۇپ، تەبرىكلەشكە ئەرزىيدۇ.

«شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى» شىنجاڭنىڭ تارىخى، جۇغراپىيىسى، مىللەتلىرى، سىياسىتى، ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى، جەمئىيىتى، شەخسلىرى قاتارلىق 17 تۈر بويىچە بايان قىلىنغان بولۇپ، شىنجاڭنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ۋە بۇگۈنكى ئىقتىساد، جەمئىيەت، پەن - تېخنىكا، مەدەنىيەت ئەھۋالى، بولۇپمۇ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك سىرتقا ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيانقى سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشتا قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرى ۋە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ يېپىيېڭى قىياپىتى ئومۇمىيۈزلۈك نامايان قىلىنغان. ئۇ كىشىلەرنىڭ شىنجاڭنى بىلىشى، شىنجاڭنى قىزغىن سۆيۈشى، ئۈيۈشۈش كۆچىنى ئاشۇرۇشىغا ياردەم بېرىدۇ؛ دۇنيانىڭ شىنجاڭنى يەنمۇ چۈشىنىشىگە، شىنجاڭنىڭ دۇنياغا تېخىمۇ ياخشى يۈزلىنىشىگە، شىنجاڭنى ئېچىش ۋە قۇرۇش قەدىمىنى تېزلىتىشكە ياردەم بېرىدۇ.

«شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى» ئىنسانلار 21- ئەسىرگە قەدەم قويغان دەسلەپكى پەيتتە، جۇڭگو غەربىي شىمالىنى پاتال گۈللەندۈرۈۋاتقان ۋەزىيەتتە نەشر قىلىندى. بىز بۇ كىتابنى تۈزۈش جەريانىدا ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى، دېڭ شياۋپىڭ نەزەريىسى ۋە جياڭ زېمىنىنىڭ «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» ئىدىيىسىنى يېتەكچى قىلىپ، دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم

يۇيۇن كتاب نۇر يىكتىنى www.uyghurkitap.com

ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزمدا چىڭ تۇردۇق، ئىلمىيلىك، ئوبيېكتىپلىق ۋە ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پرىنسىپىدا چىڭ تۇردۇق، ئۇنىڭدىكى ماتېرىياللار تىپىك ۋە ئىشەنچلىك، بىلىملەر توغرا، نەقىل كەلتۈرۈلگەن پاكىتلار ۋە سانلىق مەلۇماتلار قاتتىق سىلىشتۇرۇشتىن ئۆتكەن، مەزمۇنىدا شىنجاڭ رايونىنىڭ ئالاھىدىلىكى گەۋدىلەندۈرۈلگەن بولۇپ، دەۋر روھىنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئاساسىدا يېڭىلىق يارىتىشقا تىرىشتۇق ھەمدە شىنجاڭنىڭ بۇگۈنگە دائىر يېڭى بىلىملەر، يېڭى ئەھۋاللار ۋە يېڭى مۇۋەپپەقىيەتلەرنى تولۇق ئەكس ئەتتۈردۇق. كىتابتا شىنجاڭنىڭ ئۆتمۈشى ۋە بۇگۈنگە ئائىت بىلىملەر توپلانغان بولۇپ، زامان جەھەتتە بىرقانچە مىڭ يىلنى، مەزمۇن جەھەتتە پۈتكۈل جەمئىيەتنى قاپلىغان بولۇپ، كىشىلەرگە شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئورتاق يارانقان شانلىق تارىخ ۋە مەدەنىيەتنى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقىنى، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن قوشقان ئۆچمەس تۆھپىلىرىنى نامايان قىلىپ بېرىدۇ.

شىنجاڭ يېرى كەڭ، بايلىقى مول، تەرەققىيات يوشۇرۇن كۈچى ناھايىتى زور جاي بولۇپ، غەربىي رايونىنى ئېچىشنىڭ مۇھىم نۇقتىسى. پۈتۈن رايوندىكى 18 مىليوندىن ئارتۇق ھەر مىللەت مۇنەۋۋەر ئوغۇل - قىزلىرى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، گۈزەل، بايلىقلار سوتسىيالىستىك يېڭى شىنجاڭ قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەش قىلىشقا بەل باغلىدى.

پایدىلىنىش قائىدىلىرى

بىرىنچى، ئېنسىكلوپېدىيە تېكستى ئومۇمىي بايان ۋە سۆزلەملەردىن تەركىب تاپتى. تېكستىنىڭ ئالدىغا كىرىش سۆز، تۈرلەر مۇندەرىجىسى ۋە رەڭلىك قىستۇرما بەت مۇندەرىجىسى بېرىلدى، تېكستنىڭ كەينىگە شىنجاڭنىڭ چوڭ ئىشلار يىلنامىسى ۋە پايدىلىنىلغان كىتابلار تىزىملىكى بېرىلدى.

ئىككىنچى، ئومۇمىي بايان ماقالىسى — «شىنجاڭ» دا شىنجاڭنىڭ ئاساسىي تارىخىي ئەھۋالى ۋە ئالاھىدىلىكى ئومۇمىيۈزلۈك تونۇشتۇرۇلۇپ، كىتابخانلارنىڭ سىستېمىلىق ئوقۇشىغا سۈنۈلدى.

ئۈچىنچى، سۆزلەملەر ئېنسىكلوپېدىيىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولۇپ، پەن خاراكتېرى ۋە مەزمۇنىغا ئاساسەن تارىخ، جۇغراپىيە، تەبىئىي بايلىق، مىللەت، دىن، سىياسىي قانۇنچىلىق، ئىقتىساد، ئىلىم - پەن، مەدەنىيەت، ئاخبارات - نەشرىيات، ماۋارىپ، داۋالاش - ساقلىقنى ساقلاش، تەنتەربىيە، جەمئىيەت، مۇھىت ئاسراش، ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى، زامانىمىز كىشىلىرىدىن ئىبارەت 17 تۈرگە ئايرىلدى. سۆزلەمگە ئېلىنغان شەخسلەر تۇغۇلغان يىل، ئاي تەرتىپى بويىچە، ۋەقەلەر يۈز بەرگەن ۋاقىت تەرتىپى بويىچە تىزىلدى، باشقىلىرى ئادەتتىكى تەرتىپ بويىچە تىزىلدى.

تۆتىنچى، سۆزلەملەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار «قارالسۇن» ئۇسۇلى بويىچە باغلىنىپ، بىر - بىرىنى تولۇقلىدى.

بەشىنچى، كىتابخانلارنىڭ ئىزدەپ تېپىشىغا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن سۆزلەملەر ئوتتۇرىسىدىكى قاتلام مۇناسىۋىتى گەۋدىلەندۈرۈلۈپ، تۈرلەر مۇندەرىجىسى تۆت قاتلام بويىچە پەلەمپەيسىمان تىزىلدى. مەسىلەن:

قېزىلما بايلىقلار 507

نېفىت، تەبىئىي گاز 509

جۇڭغار نېفىت - گازلىق ئويمانلىقى 510

قاراماي نېفىت - گازلىق رايونى 510

ئالتىنچى، ئورگان ناملىرىنىڭ تولۇق ئاتىلىشى بويىچە ئېلىنغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقا سۆزلەملەردە سۆز بېشى قىسقارتىلىپ تېما سۆزى ئۇسۇلى قوللىنىلدى. مەسىلەن: ئومۇمىي بايان ماقالىسىدىكى «تارىخ» دېگەن سۆز «شىنجاڭ تارىخى» نى، ئومۇمىي بايان خاراكتېرلىك سۆزلەم «چارۋىچىلىق» دېگەن سۆز «شىنجاڭ چارۋىچىلىقى» نى كۆرسىتىدۇ، «تېرىلغۇ يەرلەر»، «ئورمان يەرلىرى» دېگەندەك ئادەتتىكى سۆزلەملەر شىنجاڭنىڭ «تېرىلغۇ يەرلىرى»، «ئورمان يەرلىرى» نى كۆرسىتىدۇ.

«شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى» تارمىقىدا، ئىزدەشكە ئاسان بولۇشى ۋە يەرلىكىنىڭكى بىلەن تەكرار بولۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن، تېما سۆزلىرىنىڭ ئالدىغا «بىكىتۈەن» سۆزى قوشۇلدى. مەسىلەن، «بىكىتۈەن يېزا ئىگىلىكى»، «بىكىتۈەن سانائىتى» ۋاھاكازا.

يەتتىنچى، رەڭلىك سۈرەتلەر ئاساسىي تېمىلار بويىچە توققۇز گۇرۇپپا قىستۇرما ۋاراققا ئايرىلدى، ئولار ھەم تېكست بايانىنىڭ تەركىبىي قىسمى، ھەم نىسپىي مۇستەقىل ھالدا ئۆز

يۇيۇن كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئالدىغا سىستېما شەكىللەندۈرۈپ، شىنجاڭنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئومۇمىي قىياپىتىنى گەۋدىلىك ئەكس ئەتتۈردى، ئومۇمىي بايان ماقالىسى ۋە سۆزلەملەرگە مۇناسىۋەتلىكلىرى شەرھ قىسمىدا «رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ ×× - بېتىگە قارالسۇن» دەپ ئىزاھلاندى.

سەككىزىنچى، كەسپىي تېخنىكا ئاتالغۇلىرى ئالاقىدار تارماقلارنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتكىنى بويىچە ئېلىندى، تەكشۈرۈپ بېكىتىشتىن ئۆتمىگەن ياكى تېخىچە بىرلىككە كەلتۈرۈلمىگەن ئاتالغۇلار كىشىلەرنىڭ ئاتاپ ئادەتلەنگىنى بويىچە ئېلىندى. بۇگۈنكى زاماندىكى يەر نامىلىرى جۇڭگو يەر نامىلىرى كومىتېتىنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتكىنى بويىچە ئېلىندى؛ تارىخىي يەر نامىلىرى كىشىلەر-نىڭ ئاتاپ ئادەتلەنگىنى بويىچە ئېلىنىپ، ئارقىدىن تىرناق ئىچىگە ھازىرقى يەر نامى ئىزاھلاندى.

توققۇزىنچى، ئۇلچەم بىرلىكلىرىنى ئېلىشتا «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قانۇنىي ئۇلچەم بىرلىكلىرى» ئۇلچەم قىلىندى، قەدىمكى ئەسەرلەردىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن ستاتىستىكىلىق سانلاردا قوللىنىلغان ئۇلچەم بىرلىكلىرى ئۆز ئەينى بويىچە ئېلىندى.

ئوننىنچى، رەقەملەر ئىمكانقەدەر ئەرەب رەقىمى بويىچە ئېلىندى، ئەمما جۇڭگو تارىخىدىكى سۇلالىلەرنىڭ يىل نامىلىرى، خاس ئىسىملار، ھەربىي قىسىملارنىڭ نومۇرلىرى رەقەم بىلەن ئىپادىلەندى. جۇڭگو سۇلالىلىرىنىڭ يىل نامىلىرىدىن كېيىن تىرناق ئىچىگە ئۇنىڭ مىلادىيە يىلى ئىزاھلاندى.

ئون بىرىنچى، ستاتىستىكا سانلىرى ئادەتتە 2002 - يىلىنىڭ ئاخىرى بىلەن چەكلەندى.

ئون ئىككىنچى، نوپۇسنىڭ ستاتىستىكىلىق سانلىرى 2001 - يىلدىكى يېڭى ستاتىستىكا يىلنامىسىدە ئېلان قىلىنغان 5 - قېتىملىق مەملىكەتلىك نوپۇسنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتە ئېنىقلانغان سان بويىچە ئېلىندى.

ئومۇمىي مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1
پايدىلىنىش قائىدىلىرى 1
تۈرلەر مۇندەرىجىسى 1
رەڭلىك قىستۇرما بەتلەر مۇندەرىجىسى 1
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى 1
تېكىست
تاريخ 317
جۇغراپىيە 486
تەبىئىي بايلىقلار 598
مىللەتلەر 690
دىن 728
سىياسىي - قانۇنچىلىق 883
ئىقتىساد 1113
ئىلىم - پەن 1253
مەدەنىيەت 1320
ئاخبارات - نەشرىياتچىلىق 1347
ماۋارىپ 1450
داۋالاش، سەھىيە ئىشلىرى 1496
تەنتەربىيە 1527
جەمئىيەت 1585
مۇھىت ئاسراش 1616
ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكىتۇەنى 1777
زامانىمىز كىشىلىرى 1986
چوڭ ئىشلار 2019
شىنجاڭ تەتقىقاتىدا پايدىلانغان ئەسەرلەر .....

ئۇيغۇر كىتاب نۇر بىكىتى
www.uyghurkitap.com

تۇرلەر مۇندەرىجىسى

ئىزاھات

1. بۇ مۇندەرىجە ئوقۇرمەنلەرنىڭ تۇرلەرنى تېپىشتا ۋە قىسقىچە بايان، تارماقلارنى ئوقۇشتا پايدىلىنىشى ئۈچۈن تۈزۈلدى ھەمدە قىسقىچە بايان بىلەن تارماقلار، تارماقلار بىلەن تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى قاتلاملىق مۇناسىۋەت ئىپادىلەندى.

2. ھەر قايسى تۈر، ساھە، كەسىپ ۋە مىللەتلەرنىڭ تەرتىپى ئومۇمەن ئادەتلەنگەن تەرتىپ بويىچە تىزىلدى. ئۇ قاتتىق ئىلمىي تۈرگە ئايرىش سىستېمىسىنى ئىپادىلىمەيدۇ، شۇنداقلا ئۇلار-نىڭ ئورنى، كۆلىمى ۋە ئادەم سانىنىڭ قانداقلىقىنىمۇ ئىپادىلىمەيدۇ.

3. تارىخ قىسمىدىكى تارماقلار جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغىچىلىك بولغان ۋاقىت بىلەن چەكلىنىدۇ.

4. زامانىمىز كىشىلىرى تۇغۇلغان ۋاقتى بويىچە تىزىلدى.

ئومۇمىي بايان

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى 1

تارىخ

تارىخ 1
[تارىخىئولوگىيە ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى]
[قەدىمكى خارابە ئىزلىرى]
كونا تاش قورال خارابىلىرى 11
ئۇششاق تاش قورال خارابىلىرى 12
بۇرۇنزا دەۋرى خارابىلىرى 13
دەسلەپكى تۇنۇر قورال دەۋرى خارابىلىرى 14
نۇراساي قەدىمكى مىس كېنى خارابىسى 14
غار رەڭلىك رەسىملىرى 14
قىيا تاش رەسىملىرى 15
كاڭجىيا شىمىنزى قىياتاش رەسىمى 16
كىروران قەدىمكى شەھىرى 17
نىيە خارابىسى 18
يارغول قەدىمكى شەھىرى 19
لۇكچۈن قەدىمكى شەھىرى 20
ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرى 20
گەمە ساڭ 21
مىرەن خارابىسى 22
يۇمىلاق قۇم قەدىمكى شەھىرى 22
قارا دۆڭ خارابىسى 23
قارا شەھەردىكى دەنزىل قەدىمكى شەھىرى 23
ماگۇلياڭ قەدىمكى شەھىرى 24
يوتقان خارابىسى 24
مەلىكە ئاۋات خارابىسى 24
لاپچۇق قەدىمكى شەھىرى 24
ئۇيۇرغول قەدىمكى شەھىرى 25
بېشبالىق قەدىمكى شەھىرى 25
ئۇلانباي قەدىمكى شەھىرى 26
پىلاڭ قەدىمكى شەھىرى 26
توڭگۇز بېشى قەدىمكى شەھىرى 27
دەندان ئۆيلۈك خارابىسى 27
توققۇز ساراي قەدىمكى شەھىرى 28
تاشقورغان قەدىمكى شەھىرى 28
ئالمالىق قەدىمكى شەھىرى 29
ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى خارابىسى 29
قەدىمكى تۇرلار 29
مازار تاغ قورغىنى 30
ئالغۇي قەدىمكى قورغىنى 30
بەدەل ئارت قەدىمكى تۇرى 31
رەڭدار ساپاللار 31
[تاش غار ۋە ئىبادەتخانىلار]

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

قىزىل سىگنۇي 32
ئۇچبۇرھان تاش غارى 33
تۇمشۇق ساڭرامى 33
سىم - سىم سىگنۇيى 34
سۇبېشى ساڭرامى 34
شىكشىن ساڭرامى 34
تۈيۈق تاشكېمىرى 35
خانئۆيى بۇددا مۇنارى 36
راۋاق بۇددا ساڭرامى 36
قۇمتۇرا تاشكېمىرى 36
قىزىل قاغا (قىزقالغان) سىگنۇيى 37
بەشبالىق غەربىي چوڭ ساڭرامى 37
سىگگىم سىگنۇيى 37
بېزەكلىك سىگنۇيلىرى 38
بۇگۇر بۇددا ساڭرامى 39
ئاغى تاش غارى 39
مانى دىنى خارابىلىرى 40
[قەدىمكى قەبرىلەر]
قەدىمكى جەسەتلەر 40
قارا دۆۋە قەدىمكى قەبرىستانلىقى 40
قەدىمكى يارداڭلىق قەبرىستانلىقى 41
چاغۇخوت قەدىمكى قەبرىستانلىقى 41
چىبار كۆلدىكى تاش قەبرە تېشى 42
چوڭ دۆۋىلىك قەبرىلەر 42
سۇبېشى قەدىمكى قەبرىستانلىقى 42
زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقى 43
ئۈچكۆۋرۈك قەدىمكى قەبرىستانلىقى 44
ئالغۇيدىكى تىك ئازگاللىق ياغاچ قۇرۇلمىلىق قەبرىلەر 44
نىيە قەبرىستانلىقى 44
يارغولدىكى تىك ئازگاللىق قەبرىلەر 45
سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقى 46
ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقى 46
بالبالىق قەبرىلەر 48
كۆكسۇ قەدىمكى قەبرىستانلىقى 48
قۇمۇل ۋاڭلىرى قەبرىستانلىقى 49
[تامغا، قەبرە تەزكىرىسى ۋە ئابىدىلەر]
خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان چاڭلار ئاقساقىلى تامغىسى 49
لى چۈڭنىڭ تامغىسى 50
پۇلىي ئايىمقىنىڭ تامغىسى 50
تورغات قەبىلىسىنىڭ كۈمۈش تامغىسى 50
ئارچات بالبالى 50
تۇرپاندىن تېپىلغان قەبرە تەزكىرىسى 51
جاڭ خۇەيچىنىڭ قەبرە تەزكىرىسى 51
ئەنشى يانداش قورۇقچىبېگى گاۋياۋنىڭ قەبرە تەزكىرە تېشى 51
رېن شاڭنىڭ ئابىدىسى 52
پىي سىننىڭ تۆھپە ئابىدىسى 52
خەن دەۋرىدىكى كۈسەننىڭ سول قانات سانغۇنى لىيۇ پېڭگۇنىڭ كۆزىتىش قورغانى ياساتقانلىقىنىڭ ئەسكەرتىشى 52
لىياڭ خانى ئۇلۇغ قۇتقۇ ئەنجۇنىڭ بۇت ياساتقانلىقى ھەققىدىكى خاتىرە 53
شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن جۇ بىننىڭ ئىبادەتخانا ياساتقانلىقى ھەققىدىكى ئابىدە 53
جياڭ شىگىبىننىڭ ئابىدىسى 54
دۇ خۇەنباۋنىڭ ئابىدىسى 54
بايانچۇر مەڭگۇ تېشى 55
توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۇ تېشى 55
نېستۇرىئانلارنىڭ قەبرە تاشلىرى 55
گېردىن تېغىدىكى خاتىرە ئابىدە 56
جۇڭغارلارنى تىنچىتقانلىق خاتىرىلەنگەن ئىلىي ئابىدىسى 56
جۇڭغارلارنى تىنچىتقاندىن كېيىنكى ئىشلار خاتىرىلەنگەن ئىلى ئابىدىسى 56
مۇسۇلمانلار يۇرتنى تىنچىتقانلىق خاتىرىلەنگەن يېشىلنۇر كۆلىدىكى ئابىدە 56
مۇسۇلمانلار يۇرتى ھەققىدىكى يەكەن ئابىدىسى ... 57
ئامانلىق ساقلاش ئابىدىسى 57
زو زۇڭتاڭ ئابىدىسى 57
سىگىيولدىكى ئابىدە 57
دولىڭنىڭ مۇراجىئەت ئابىدىسى 58
[سىياسىي تارىخ]
[ھەربىي سىياسىي قۇرۇلۇش ۋە ئەمەل - مەنسەپلەر]
غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى 58
قورۇل چېرىكچىبېگى 59
غەربىي يۇرت دورغىسى 60
قوچو ئايمىقى 60
پىشامشاندىكى ئۇچ ئايماق 60
ئەنشى باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى 61
بېشبالىق باش قورۇقچىبەگ باش مەھكىمىسى 62
ئۇيغۇرغول ئايمىقى 63
يارغول ئايمىقى 63
بېشبالىق ئايمىقى 63

ئەنشى باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قارىسىدىكى
تۆت قورغان 64
قاراشەھەر تۇتۇق مەھكىمىسى 64
كۆسەن تۇتۇق مەھكىمىسى 65
ۋايچىرا تۇتۇق مەھكىمىسى 65
سۇللاغ تۇتۇق مەھكىمىسى 65
جىشى ھىراۋۇلى 65
بىشبالىقتىكى بىرقانچە دارۇغا قوشۇن 66
بىقىندۇرۇلغان ئايماق ـ مەھكىمە 66
دارۇغا (دورغا) 67
ئالمالىق ۋاقىتلىق قارا دىۋان ۋازارىتى 67
قۇمۇل ياساۋۇلخانىسى 67
ئىلى جاڭجۇنى 68
ئۇرۇمچى دۇتۇئى 69
مەسلىھەتچى ئامبال 69
خان ئامبال 70
ئاغلاقچى ئامبال 70
يېشىل تۇغلۇق قوشۇن ۋە يېشىل تۇغلۇق قوشۇن
تۈزۈمى 71
سەككىز تۇغلۇق قوشۇن تۈزۈمى 71
مانجۇ قوشۇنى 72
شىبە كۆرەسى 72
سولۇن كۆرەسى 72
چاخار كۆرەسى 73
ئويرات كۆرەسى 73
چىگرا چارلاش ۋە قاراۋۇللار بىلەن ئۇچرىشىش
..... 73
قاراۋۇلخانا 74
شىنجاڭنىڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇشى 75
شىنجاڭ سەييارە سىلاۋچىسى 76
پەرمانبەردار، پەرمانچى 76
شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت 77
ئۇرۇمچى ۋىلايىتى 77
ئاقسۇ ۋىلايىتى 77
قەشقەر ۋىلايىتى 78
ئىلى ـ تارباغاتاي ۋىلايىتى 78
ئىلى ۋىلايىتى 78
تارباغاتاي ۋىلايىتى 78
ئالتاي ۋىلايىتى 78
قارا شەھەر ۋىلايىتى 78
خوتەن ۋىلايىتى 79
دىخۇا رايونى 79
ئىلى رايونى 79
تارباغاتاي رايونى 79
ئالتاي رايونى 79
قەشقەر رايونى 79
ئاقسۇ رايونى 80
خوتەن رايونى 80
قاراشەھەر رايونى 80
يەكەن رايونى 80
قۇمۇل رايونى 80
شىنجاڭ چىگرا مۇداپىئە دۇبەن مەھكىمىسى
..... 80
چىگرا ئىشلىرى باشقارمىسى 81
شىنجاڭ جامائەت خەۋپسىزلىكىنى باشقۇرۇش باش
قارمىسى 81
جاھانگىرلىككە قارشى قوشۇن 82
شەرقىي شىمال قوشۇنى 82
ئالاھىدە ئەۋەتىلگەن دىپلوماتىك خادىم مەھكىمىسى
..... 82
شىنجاڭ گارنىزۇن قوماندانلىق شتابى 82
گومىنداڭنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك پىرقىسى 83
[تارىخىي ۋەقەلەر]
جاڭ چىەننىڭ غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە كېلىشى ... 83
خەن سۇلالىسىدە غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ
مەھكىمىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى 84
سۇللاغ شەھىرىنى مۇداپىئە قىلىش ئۇرۇشى
..... 85
ئالاقىنىڭ ئۇچ قېتىم ئۈزۈلۈپ، ئۇچ قېتىم
ئەسلىگە كېلىشى 86
يارغولغا يۇرۇش قىلىش 87
ئارساكقا يۇرۇش قىلىش 87
قورۇمغا يۇرۇش قىلىش 87
شۇەنزاڭنىڭ غەربىي يۇرتقا بىرىپ نوم تەھسىل
قىلىشى 88
ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى 88
تورغات موڭغوللىرىنىڭ شىنجاڭغا قايتىشى 89
قايدۇ، دۇۋا توپىلىڭى 89
جۇڭغارلار توپىلىڭىنى تىنچىتىش 90
چوڭ، كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنىڭ تىنچىتىلىشى
..... 92
بىيجىڭدا تۇرۇشلۇق سەككىز مۇسۇلمان تۈرسى
..... 93
ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى 93
شىنجاڭ ئەپىۋىنى چەكلەش نىزامى 94
خوجىلار يېغىلىقى 94

www.uyghurkitap.com

كۆچا دېھقانلار قوزغىلىڭى 95
ئىلى تۆڭگان يېغىلىقى 95
شىنجاڭدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى 96
مىنتۇەن قوراللىق كۆچلىرى 97
ياقۇب بەگنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى 98
چۆچەكتىكى چارروسىيە مويىسىنىڭ كۆيدۈرۈلۈشى 99
چارروسىيىنىڭ ئىلىغا تاجاۋۇز قىلىش ۋەقەسى 99
شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ئۇرۇشى 100
ئىلى يىخىتۇەنچىلىرى 101
ئىلى توقىمىڭخۇيى 101
شىنخەي ئىنقىلابى شىنجاڭدا 102
چىرا ۋەقەسى 103
قومۇل، تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭى 103
چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى «يېڭى سىياسەت» 104
دىخۇا «7 ـ ئىيۇل» سىياسىي ئۆزگىرىشى 104
دىخۇادىكى «12 ـ ئاپرىل» سىياسىي ئۆزگىرىشى 105
ئالتە بۇيۇك سىياسەت 105
قەشقەردىكى قورچاق «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» 105
شىنجاڭ ئاۋام خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى 106
شىنجاڭ خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى 106
«سۇيىقەستىلىك توپىلاڭ دېلوسى» 107
يېڭى گازارما 107
مامۇت، ماخۇسەن توپىلىڭى 108
8ـ ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش ئورنى 108
كوممۇنىستلارنىڭ تۇرمىدىكى كۆرەشلىرى 109
پانئىسلامىزم، پانتۈركىزمنىڭ شىنجاڭدا تارقىلىشى 110
ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى 110
غۇلجا ئازادلىق تەشكىلاتى 111
مىللىي ئارمىيە 112
«11 مادداىلىق تىنچلىق بىتىمى» 112
دېموكراتىك ئىنقىلاب پارتىيىسى 113
شىنجاڭ تىنچلىقنى ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى 113
كۆرەش نەشرىياتى 114
ئاۋانگارت جەمئىيىتى 114
شىنجاڭ دېموكراتىيە ئىتتىپاقى 115
جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئالاقىچىسى 115
شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشى 116
[يەرلىك ھاكىمىيەتلەر]
غەربىي يۈرت دۆلەتلىرى 117
قۇنقۇ جەمەتى قۇرغان قوچو خانلىقى 117
غەربىي تۈرك خانلىقى 118
ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتى 119
ئەنشى ئۇيغۇرلىرى 120
قاراخانىيلار سۇلالىسى 120
ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى 121
قاراقىتان سۇلالىسى 122
ئوگداي خانلىقى 123
چاغاتاي خانلىقى 124
شەرقىي چاغاتاي خانلىقى 125
يەكەن سەئىدىيە خانلىقى 126
جۇڭغارىيە خانلىقى 127
[دىپلوماتىيە مۇناسىۋەتلىرى]
«جۇڭگو ـ روسىيە ئىلى ـ تارباغاتاي سودا نىزامنامىسى» 127
«جۇڭگو ـ روسىيىنىڭ تارباغاتايدا تۈزۈلگەن توقۇلما شەرتنامىسى» 128
«جۇڭگو ـ روسىيە غەربىي شىمالىي چېگرىلارنى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرتنامىسىنىڭ خاتىرىسى» 128
«جۇڭگو ـ روسىيە قوبدۇ چېگرا شەرتنامىسى» 128
«جۇڭگو ـ روسىيە ئولاستاي چېگرا شەرتنامىسى» 129
«جۇڭگو ـ روسىيە تارباغاتاي چېگرا شەرتنامىسى» 129
جۇڭگو ـ روسىيىنىڭ ئىلى مەسىلىسى توغرىسىدىكى سۆھبىتى 129
«جۇڭگو ـ روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» 130
«جۇڭگو ـ روسىيە ئىلى چېگرا كېلىشىمى» 131
«جۇڭگو ـ روسىيە قەشقەر كېلىشىمى» 131
«جۇڭگو ـ روسىيە قوبدۇ ـ تارباغاتاي چېگرا كېلىشىمى» 131

«جۇڭگو - رۇسىيە تارباغاتاينىڭ غەربىي جەنۇبىي چېگرا كېلىشىمى» 131
«جۇڭگو - رۇسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» 131
جۇڭگو بىلەن روسىيىنىڭ پامىر مەسىلىسى ھەققىدىكى سۆھبىتى 132
«جۇڭگو - رۇسىيە كېڭىشىپ بېكىتكەن تارباغاتاي قازاقلىرىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش شەرتنامىسى» 133
«جۇڭگو - رۇسىيە كېڭىشىپ بېكىتكەن قازاق يەرلىرىنى باشقۇرۇش نىزامى» 133
«رۇسىيە سودىگەرلىرىنىڭ ئىلى، تارباغاتاي يوللىرىنى ئارىيەت ئېلىپ روسىيىگە چاي يۆتكەش شەرتنامىسى» 134
روسىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى 134
«جۇڭگو-رۇسىيە قورغاس دەريالىسى چېگرىسىنى ئايرىش كېلىشىمى» 134
سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرىپ، رۇسىيە قالدۇق قوشۇنلىرىنى يوقىتىشى 134
«ئىلى ۋاقىتلىق سودا كېلىشىمى» 135
شىنجاڭ ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۇزۇنارا كونسۇل تەسىس قىلىشى 135
«شىنجاڭ - سوۋېت ئىتتىپاقى ۋاقىتلىق سودا كېلىشىمى» 135
قۇمۇلدىكى «قىزىل 8 - پولك» 136
«جۇڭگو - سوۋېت ئىتتىپاقى قۇمۇل - ئالمۇتا قەرەللىك ئايروپىلان قاتناش كېلىشىمى» 136
ئەنگلىيە، ئامېرىكىنىڭ شىنجاڭدىكى كونسۇلخانىلىرى 137
«جۇڭگو - سوۋېت ئىتتىپاقى دوستلۇق، ھەمكارلىق شەرتنامىسى» 137
[مىللەت ۋە قەبىلىلەر]
ساك 138
ھۇن 138
چاك 139
دىڭلىڭ 139
توخرى 139
ئۇسۇن 140
قوش 141
ئېپتالىت 141
ياپىان 142
جۇرجان 142
تۇرا 142
ئېگىز ھارۋىلىق دىڭلىڭ 143
تۇرك 144
تۇركەش 144
تۇبۇت 145
ئۇيغۇر 146
قارلۇق 147
قىرغىز 148
تۇيغۇن 148
دوغلات قەبىلىسى 149
چىگىل 150
نايمان 150
تابغاچ 150
ئۇيغۇر 150
قىرغىز 150
ئويرات 150
ئويرات موڭغۇللىرى 151
ئويرات 151
تۇرغات 151
خوشۇت 152
ئۇرياڭقاي 152
ئايماق - خوشۇن تۇزۇمى 152
ۋاڭ، گۇڭ، تەيجى 153
بەگلىك تۇزۇمى 153
ھاكىمبەگ 154
بۇرۇت 154
[ئىجتىمائىي ئىقتىساد]
[ئىقتىسادىي تۇزۇم]
نوپۇس دەپتىرى 155
مال - مۇلۇكنى تىزىملاش دەپتىرى 155
كۆك دەپتىرى 156
قۇل سودىسى 156
سودا بېجى 156
ئىكتا تۇزۇمى 157
پاك - دىيانەتلىك بولۇش تەمىناتى 157
يانچى 158
ئۇيغۇرلاردىكى كونا ئۆلچەم تۇزۇمى 158
[دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە سودا - سانائەت]
سۇغىرىش ئىشىزى 158
سوقا بىلەن يەر ھەيدەش 159
يەر ئىجارىگە بېرىش تۇزۇمى 159

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

چېرىك تۇرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلىش 159
شىنجاڭ تېرىقچىلىق قىلىش نىزامنامىسى 162
ساڭرام - ئىبادەتخانىلار ئىگىلىكى..... 163
يەر بۆلۈپ بېرىش 164
چارۋىلارنى تىزىملاش 164
چارۋىلارغا ئەن سېلىش 164
دۇلدۇل 165
پىلە ئۇرۇقىنىڭ غەربكە تارقىلىشى 165
كىمخاب توقۇلما بۇيۇملار 166
قوچودا توقۇلغان كىمخاب 167
يىپەك توقۇلمىلار 167
يۈڭ توقۇلما بۇيۇملار..... 167
ئۈدۈن قاشتېشى..... 168
زاغۇنلۇقتىن تېپىلغان ياغاچ غوڭقا..... 168
بومادىن تېپىلغان ئالتۇن - كۈمۈش بۇيۇملار
..... 169
قوچو قەغەزچىلىكى..... 169
بور ھارىقى..... 169
غەربىي يۇرت تېبابەتچىلىكى 170
يۇمن سۇلالىسى دەۋرىدىكى فارفور بۇيۇملار
..... 170
ئىلى كۆن - خۇرۇم زاۋۇتى 171
شىنجاڭ كىرىسىن شىركىتى 171
شىنجاڭ باسما زاۋۇتى..... 171
مايتاغ نېفىت كېنى..... 171
تۇدۇنخابا تۇمۇرچىلىك زاۋۇتى 172
ئۇلپان شەكلىدىكى سودا..... 172
كارۋان 173
سوغدى سودىگەرلىرى 173
دۇكان..... 173
مال باھا جەدۋىلى 174
سودا - سېتىق پۇتۇمى 174
سودا مويكىسى 174
چەت ئەل بانكىسى 175
سەككىز چوڭ گۈرۈھ 175
تىپەنجىنلىك سودىگەرلەرنىڭ سەككىز چوڭ
دۇكىنى 175
يىگىنىڭىز سودا ساربىي 176
شىنجاڭ ئۇلكىلىك سودا شىركىتى 176
سوۋ - سىن - تورگ شىركىتى (سوۋېت - شىن
جاڭ سودا شىركىتى)..... 176
يۇشىن يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى 176
[پۇل ۋە پۇل مۇئامىلە ئىشلىرى]
دەۋرلەردىن بۇيانقى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك سۇلالە-
لىرىنىڭ پۇللىرى 177
خەنزۇچە - كارۋىشتىچە ئىككى خىل يېزىقتىكى
يارماق..... 178
كۈشانىيە يارمىقى 178
كۈسەننىڭ بەش جۇلۇق يارمىقى..... 178
كۈسەننىڭ كىچىك مىس يارمىقى 178
بارچۇق بەش جۇلۇق يارماق قېلىپى 179
پېرسىيىنىڭ كۈمۈش تەڭگىسى 179
ۋىزانتىيە تىللاسى 179
قوچو ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى يارمىقى..... 179
ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر خانلىقى يارمىقى 180
تۇركەش يارمىقى..... 180
قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تەڭگىسى 180
چاغاتاي خانلىقىنىڭ پۇلى 181
جۇڭغارلارنىڭ پۇلى..... 181
چاقا..... 181
شىنجاڭ تىيزا ئىدارىسى ۋە ھۇكۇمەت تىيزا
ئىدارىسى 181
جۇڭگو - رۇسىيە غالىبىيەت بانكىسىنىڭ شىن-
جاڭ شۇبە بانكىسى 182
ئەجدىھا سۈرەتلىك پۇل ۋە ئۇلكە پۇلى 183
شىنجاڭ ئۇلكىلىك بانكا..... 183
ئالتۇن رۇبلى قەرز پۇلى 184
قۇرۇلۇش زايومى 184
مەركىزىي بانكىنىڭ شىنجاڭ قەغەز پۇلى 185
شىنجاڭ كۈمۈش پۇلى 185
[قاتناش ۋە ترانسپورت]
يىپەك يولى..... 185
چىڭخەي يولى (كۆكنۇر يولى) 187
دەشتى بايازان يولى 187
كۈمۈش يولى 188
تەڭرىتاغ قەدىمكى يوللىرى..... 188
تەكلىماكان قەدىمكى يولى 189
تىم - ئۇتەك 189
رابات 189
يول خېتى 190
شىنجاڭ تېلېگراف باش ئىدارىسى 190
شىنجاڭ پوچتا باش ئىدارىسى 190
شىنىۋاي ئاپتوموبىل شىركىتى 190
شىنجاڭ ئاپتوموبىل شىركىتى 191
جۇڭگو - سوۋېت ئاۋىئاتسىيە شىركىتى..... 191
[مەدەنىيەت ۋە قەدىمكى كىتابلار]

[قەدىمكى يېزىق ۋە قەدىمكى ۋەسقىلەر]
كىنگىت - كۈسەن تىلى 192
كارۇشتى يېزىقى..... 192
سوغدى يېزىقى 193
ئۇدۇن يېزىقى..... 193
تۈرك - رۇنىك يېزىقى 194
قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى 194
چاغاتاي يېزىقى 195
كارۇشتى يېزىقىدىكى ياغاچ تارىشا پۈتۈكلەر
..... 195
تىبەت يېزىقىدىكى ياغاچ تارىشا پۈتۈكلەر 195
توخرى يېزىقىدىكى ۋەسقىلەر 196
ئۇدۇن يېزىقىدىكى ۋەسقىلەر..... 197
سوغدى يېزىقىدىكى ۋەسقىلەر 197
قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسقىلەر 198
بۈگۈ قاغانىنىڭ دىنغا كىرىش خاتىرىسى..... 198
خەنزۇ يېزىقىدا قەغەزگە پۈتۈلگەن ۋەسقىلەر
..... 198
تۈرپان ۋەسقىلىرى 199
ئاستانە قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان ۋەسقىلەر
..... 199
بۇ تېمىشو كۆچۈرگەن «مۇھاكىمە ۋە بايان. جىلد
ھەزرەتنىڭ شەرھىسى» 200
تۈت موڭغۇل يېزىقىدىكى تارىخىي ۋەسقىلەر
..... 201
[مەدەنىيەت، ماۋارىپ ۋە تەكشۈرۈش پائالىيىتى]
غەربىي يۈرتتىكى بۇددا دىنى 201
ئاتەش دىنى 202
نېستورى دىنى 202
مانى دىنى 203
ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى 203
كۈسەن تاشكېمىر سەنئىتى 204
غەربىي يۈرت ناخشا - ئۇسۇل سەنئىتى 205
سۈمۈز 206
غەربىي يۈرت تىياترلىرى..... 206
قۇمغا كۆمۈلگەن كىروران شەھىرى ھەققىدىكى
رىۋايەت 206
«ئوغۇزنامە» داستانى 207
مەتبەئەچىلىكنىڭ غەربكە تارقىلىشى 207
رۇس تىلىدىكى سىياسىي قانۇن تېخنىكومى
..... 208
ئۇلكىلىك ئوتتۇرا مەكتەپ..... 208
ئۇلكىلىك دىخۋا قىزلار ئوتتۇرا مەكتىپى 208
ئۇلكىلىك دىخۋا دارىلفۇنۇنى 209
ھاۋا ئارمىيە تەربىيىلەش ئەترىتى 209
مەركىزىي تەربىيىلەش ئەترىتىنىڭ شىنجاڭ
تارماق گۇرۇپپىسى..... 209
جۇڭگو - سوۋېت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ
شىنجاڭ تارمىقى 209
شىنجاڭ ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى 210
ستەيىننىڭ ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈش پائا-
لىيەتلىرى 210
پېللىئوتنىڭ ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈش پا-
ئالىيەتلىرى 211
فون لېكوكنىڭ ئېكسپېدىتسىيە پائالىيەتلىرى
..... 211
سۋېن ھېدىننىڭ ئېكسپېدىتسىيىلىك پائالى-
يەتلىرى 212
مونشۇ كوزۇي ئوتاۋىنىڭ ئېكسپېدىتسىيىلىك
تەكشۈرۈش پائالىيەتلىرى 212
خۇاڭ ۋېنبىنىڭ ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈش
پائالىيىتى 213
[تارىخىي ئەسەرلەر ۋە ھۆججەتلەر]
«24 تارىخ»تىكى غەربىي يۈرت تەزكىرىلىرى
..... 213
«تاغ - ئىزىملار قۇرۇلى» 215
«مۇ تېمىزى تەزكىرىسى» 215
«دەريالار تەپسىراتى ئىزاھاتى. دەريا - ئىزىملار
بۇلىكى» 216
«سۇڭ يۈننىڭ سەپەرنامىسى» 216
«غەربىي يۈرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»
..... 216
«غەربىي ئايماقنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»نىڭ
قالدۇقلىرى..... 217
«شاجۇ - ئۇيغۇرغوللارنىڭ تەزكىرىسى» 217
«شاجۇ تۈتۈق مەھكىمىسىنىڭ خەرىتىلىك تەز-
كىرىسى» 217
«جىيادەننىڭ تۈت يول خاتىرىسى» 218
«بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۈرت خا-
تىرىسى» 218
«ئۇلۇغ مېھىر - شەپقەت ئىبادەتخانىسىدىكى ئۇچ
پىتەكە ھەزرەتنىڭ تەرجىمھالى» 218
«ۋۇكۇڭنىڭ ھىندىستانغا بېرىش خاتىرىسى»
..... 218
«بەش ئەنەتكەك ئېلىگە قىلىنغان سەپەر تەز-
كىرىسى» 219

www.uyghurkitap.com

«نوملار شەرهى» 219
«يۇەنخى يللىرىدىكى ۋىلايەت، ناھىيىلەر تەزكىرىسى» 219
«قانۇنلار قامۇسى. ۋىلايەت-ناھىيىلەرنىڭ چېگرا قوغداش قانۇنى» 220
«ستېل خولىتىبين ساقلىغان نوملار» 220
«مايترى سىمىت» 220
«ئۇدۇنغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» 221
«غەربىي ئايماققا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» 221
«ھۇدۇدۇلئالەم» 222
«تۈركىي تىللار دىۋانى» 222
«قۇتادغۇبىلىك» 223
«ئەتەبەتۇل ھەقايىق» 224
«تارىخىي جاھان كۇشاي» 224
«جامىئۇل تەۋارىخ» 224
«سۇرراھ لۇغىتىگە تولۇقلىما» 225
«غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى» 225
«غەربىي يۇرتقا سەپەر قىلىش خاتىرىسى» 225
«تارىخىي رەشىدى» 226
«تارىخىي ئومۇمىيە» 226
«ئەۋلىيا چىۋچۇجىنىڭ غەربكە زىيارىتى» 226
«غەربكە ساياھەت خاتىرىلىرى» 227
«شىمالغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» 227
«غەربكە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» 227
«قوچودىكى شى جەمەتىنىڭ شەجەرىسى» 228
«قوچو مەھكىمىسىنىڭ باجلىرى» 228
«خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان قوچو مەھكىمىسى تەرمەكلىرى» 229
«قاسىم خان قانۇنى» 229
«بېنوئىت دېگۇيىسنىڭ قىتانغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» 230
شاھ مۇھەممەد جۇراس يازغان «تاۋارىخ» 230
«موڭغۇل ئويرات قانۇنى» 230
«غەيرىي ئەللەر مۇندەرىجىسى» 231
«جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» 231
«غەربىي يۇرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر تەزكىرىسى» 231
«غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» 232
«غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم» 232
«بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» 233
«تەزكىرەئى خوجىگان» 233
«غەربىي چېگرىنى باشقۇرۇشقا ئائىت ئىشلار» 233
«شىنجاڭ ھەققىدە مەلۇمات» 233
«مۇسۇلمان يۇرتلىرىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» 234
«ئۇچ ئايماق ھەققىدە مەجمۇئە» 234
«غەربىي يۇرتنىڭ دەريا - ئېقىنلىرى ھەققىدە خاتىرە» 235
«مۇسۇلمانلار يۇرتىنى تىنچىتىش، ئاسىيلار ئەۋلادلىرىنى جازالاش تەدبىرلىرى» 235
«مۇسۇلمان يۇرتلىرى ئۈچۈن قائىدە - نىزاملار» 235
«سەلتەنىتىمىزدىكى ۋاسىللار توغرىسىدا ئومۇمىي مەلۇمات» 236
«موڭغۇللارنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىقى ھەققىدىكى خاتىرىلەر» 236
«سىرتقى ۋاسىللار موڭغۇل - مۇسۇلمانلار ئارىسىدىكى شاھزادە - بەگلەرنىڭ تەزكىرىسى» 236
«لىۋ ھەزرەتلىرىنىڭ مەلۇماتلىرى» 237
«شىنجاڭنى تىنچىتىش خاتىرىسى» 237
«ئالتۇن مەپە خاتىرىلىرى» 237
«تارىخىي ھەمدى» 238
«شەنشى - گەنسۇ، شىنجاڭدىكى مۇسۇلمان قاراقچىلىرىنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» 238
«شىنجاڭدىكى تۆت ۋىلايەتنىڭ تەزكىرىسى» 238
«يۇەن سۇلالىسى تارىخىنىڭ تەرجىمە تولۇقلىمىسى» 239
«شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» 239
«ئىلى ئاممىباب گېزىتى» 240
«ئىستىغپار ھۇجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار» 240
«جاھانگىرلىككە قارشى سەپ» 240
«خەنخەيچاۋ ژۇرنىلى» 241
«تيانشان ژۇرنىلى» 241
«شىنجاڭنىڭ 10 يىلى» 241
«ئىتتىپاق» 242
[تارىخ - جۇغراپىيە]
غەربىي يۇرت 242
ئۇرۇپاپ 242

قەدىمكى ئۇدۇن 242
ئۇزۇنتات 243
كۆسەن 243
قەدىمكى چۇرچان 244
قەدىمكى سۇلى 244
قەدىمكى كىنگىت 245
قەدىمكى ساكارائۇل 245
قەدىمكى پىشامشان 246
قەدىمكى بۇگۇر 246
سارىقول 246
لۇكچۇن 247
ئالتۇنبالىق 247
ئىدىقۇت 247
كۇنەس قەلئەسى 248
ئىمىل 248
بېشبالىق 248
موغۇلىستان 248
ئالمالىق 248
ماچىن 249
ماڭلايسۇيەر 249
ئىلىبالىق 249
كۆكئارت 249
تېتىما كۆلى 249
جۇبىن دەريىسى 250
سىستا دەريىسى 250
بارسكۇل 250
ئۇدۇن دەريىسى 250
قاش دەريىسى 250
يۇلتۇز يايلىقى 250
قۇمتاغ 251
غەربىي يۇرت شىنجاڭ 251
مۇسۇلمانلار يۇرتى 251
مۇسۇلمانلار زېمىنى 251
جەنۇبتىكى سەككىز شەھەر 251
ئالتە شەھەر 252
يەتتە شەھەر 252
شەرقىي تۇركىستان 252
غۇلجا 253
ئىلى 253
دىخۇا شەھىرى 253
[تارىخىي شەخسلەر]
لى گۇاڭلى 254
مەرگەن جايمىر 254
فىباڭ لياۋ 255
ئۇڭگۇ بەگ (ئۇنغۇمى) 255
جىباڭ جى 255
قىزىل خان 255
فۇ جىبزى 256
چاڭ خۇي 256
فىباڭ فىڭشى 256
گەن يەنشۇ 257
چىن تاڭ 257
دۇەن خۇيزۇڭ 257
ساكارائۇل خانى ئاتا ـ بالا يەنلەر 258
لى شۇن 258
بەن چاۋ 259
بەن يۇڭ 259
گۇاڭ دې 260
چىن بەن 260
ئۇدۇن ۋايجرا خان جەمەتى 261
بۇددۇچىڭا 261
لۇي گۇاڭ 262
كومارا جىۋا 262
راھىب فاشىەن 262
ئاپۇرغۇر 263
سۇجۇپ 263
چۇ بويا 263
جاڭ شىۋڭ 264
باش يابغۇ قاغان 264
قاپىش غالىن 264
پېي جۇ 265
ئاقارى ماندا 265
ۋايجرا ۋىچىر 265
چاۋ شۇاڭ 266
سۇ دىڭغاڭ 266
قاپىش ئالپ 267
گو شياۋگې 267
ئاشناشىر 268
بايان 268
خۇ جۇنجى 269
ئاشنا قۇلى 269
ئاشنامىش 270
پېي شىڭجىيەن 270
ۋاڭ فاڭيى 271
كانياندەن 271
ۋاڭ شياۋجيي 271

www.uyghurkitap.com

ئاشىنا شان..... 272
جالۋ شياۋسۇك 272
گو يۈەنجىن 273
ئۇگىل 273
ساقال..... 273
سۇلۇق 274
دۇ شىەن 274
گەي جىايۇن 275
باغا تارقان 275
گاۋ شىەنجى 275
فىك چاڭچىك..... 276
سىن شىن 276
قۇشۇ خان 277
پۇسپا شياۋدي 277
سوغد لىڭجۇك 277
گوشىن 278
ۋايجرا سامباۋا 278
يالۋ جىلىي..... 279
پان تىگىن 279
بۇگۇ تىگىن 279
بىلگە كۆل قادىر خان 280
سىڭغۇ سالى تۇتۇك 280
سۇلتان ساتۇق بۇغرا قاراخان 280
ۋىسارا سامباۋا 280
يۇسۇپ قادىر بۇغرا قاراخان 281
يوللىغ تايشى 281
بارچۇق ئارت تىگىن 281
كۇچلۇك..... 282
تاتاتونا 282
لىەن شىشىەن 282
قوچقار تىگىن..... 283
ئارىغ بۇكە 283
سەيدۇللا..... 283
گۇەن يۇنشى 284
لۇ سىڭشەن..... 284
ئالغۇ 284
تۇغلۇق تۇمۇر خان..... 285
ئۇۋەيس خان 285
ئەھمەد خان 286
خۇدايداد 286
مىرزا ئابابەكرى 286
مۇھەممەد ھەيدەر كۇرەگەنى 286
سۇلتان سەئىد خان 286
سۇلتان ئابدۇرەشىد خان 287
سۇلتان ئابدۇكەرىم خان 287
سۇلتان مۇھەممەد خان 287
سۇلتان ئەھمەدخان..... 288
ئابدۇللاخان..... 288
ئەنق تۇمۇر..... 288
چىن چىك 288
قاسىم خان..... 289
گۇشخان 289
زايابەندىدا 290
ئايۇش خان..... 290
خوئۇرلوك 290
باتۇر خۇتتەيجى 291
غالدان..... 291
ئەبەيدۇللا 291
ئىمىن خوجا 292
داۋاچى 292
ئامۇرسانا 293
قۇدي 293
شۇ خىدي 293
جاۋخۇي 294
ئاگۇي..... 294
ئابلايخان..... 294
ئىپارخان..... 295
جى يۇن 295
ئۇباش خان..... 296
كوكورداي 296
چاڭلىك 297
نايەنچىك..... 297
قۇلچاق 298
لىن زىشۇ 298
جىك لىەن 298
كۇنگي جالسان 299
خارماڭا 299
روك چۇەن..... 299
زو زۇڭتاك 300
لىۋ جىنتاك 301
جىن شۇن 301
زىك جىزي..... 302
تاڭجاربق..... 302
يالۋ زىڭشىن 302
جىن شۇرىن 303
شىك شىسەي 303

ما جۇڭيىك 304
خوجانىياز ھاجى 305
يۇ شيۇسۇك 305
دىك فا 306
چىن تيەنچيۇ 307
ماۋ زېمىن 308
لىن جىلۇ 308
دۇ جۇڭيۇەن 309
ژۇ جۇڭشىن 310
ل. مۇتەللىپ 310
ئىلىخان تۇرە 310
ئىۋان ياكۇۋلىۋچ پالىنوف 311
ئەخمەتجان قاسىمى 311
ئابدۇكېرىم ئابباسوف 312
دەلىلقان سۇگۇرباييف 312
ئىسھاقبېك مونۇنوف 313
لوجى 313
جاك جىجۇك 314
مەسئۇد 315
مۇھەممەتئىمىن 315
ئەيسا 315

جۇغراپىيە

شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىسى 317
[تەبىئىي جۇغراپىيە]
گېئولوگىيە 323
يەر قاتلاملىرى 324
ئارخېئوزوي ئېئونو تېمى 324
پروتېروزوي ئېئونو تېمى 324
دەسلەپكى پالېئوزوي ئېرا تېمى 325
كېيىنكى پالېئوزوي ئېرا تېمى 326
مېزوزوي ئېرا تېمى 327
كاينوزوي ئېرا تېمى 327
تاغ جىنسلىرى 328
چۆكۈندى جىنسلار 328
يانار تاغ جىنسلىرى 329
مېتا مورفىلىق جىنسلار 329
ئوفىئولىت ۋە ئاساسلىق جىنس، ئۇلترا ئاساسلىق جىنسلار 329
گرانىت 330
تۇزۇلمە 330
ئالتاي تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغى 331
جۇڭغار تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغى 331
تەڭرىتاغ تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغى 332
كوئېنلۇن تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغى 332
قاراقۇرۇم تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغى 333
ئالتۇنتاغ تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغى 333
جۇڭغار ئولتۇرۇشمىسى 334
تارىم ئولتۇرۇشمىسى 334
تۇرپان - قۇمۇل ئولتۇرۇشمىسى 335
ئىلى ئولتۇرۇشمىسى 335
شىنجاڭدىكى ھەربىرىتچان چۆكتۈر يېرىلمىلار ۋە يەر تەۋرەش قۇرۇلمىسى 335
شىمالىي تەڭرىتاغ يەر تەۋرەش بەلۋېغى 336
جەنۇبىي تەڭرىتاغ يەر تەۋرەش بەلۋېغى 336
غەربىي كوئېنلۇن يەر تەۋرەش بەلۋېغى 337
ئالتۇنتاغ يەر تەۋرەش بەلۋېغى 338
ئالتاي يەر تەۋرەش بەلۋېغى 338
قەدىمكى بىئولوگىيىلىك قاتمىلار 338
تىرىلوبىتا قۇرتى قاتمىسى 339
گراپتولىت قاتمىلىرى 340
براخىئوپودالار قاتمىسى 340
مارجان قاتمىسى 341
ھۇجەيرىلىك سۆڭەكلىكلەر 341
بېلىقسىمان ھايۋاناتلار قاتمىسى 342
يەر بېغىرلىغۇچى ھايۋاناتلار قاتمىسى 343
ئۆسۈملۈك قاتمىسى 343
يەر تۇزۇلۇشى 344
تاغ سىستېمىسى، تاغ تىزمىسى 345
ئالتاي تاغ سىستېمىسى 345
بەيتىك تاغلىرى 346
ساۋۇر تاغلىرى 346
تارباغاتاي تاغلىرى 346
بارلىق تاغلىرى 346
تەڭرىتاغ تاغ سىستېمىسى 347
شىمالىي تەڭرىتاغ 347
ئالاتاۋ 347
بېگجىنتاۋ 348
كوگۇرچىن تاغلىرى 348
پولكىنۇر تاغلىرى 348
ئېرەن قابىرغا تاغلىرى 348
تەڭگىرتاغ 348
بوغدا تاغلىرى 349
باركۆل تاغلىرى 349
قارلىق تاغ 349

يۇيۇن كتاب نور بىكانى www.uyghurkitap.com

بىيشەن تاغلىرى 349
ئوتتۇرا تەڭرىتاغ 350
ئۈيسۈن تاغلىرى 350
نارات تاغلىرى 350
ئابرال تاغلىرى 350
بىيىكتاغ 351
ئىربىن تاغلىرى 351
ئالغۇي تاغلىرى 351
جەنۇبىي تەڭرىتاغ 352
تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي تىزمىسى 352
خالىقتاغ 352
كۆكتېكە تاغلىرى 353
خورا تاغلىرى 353
قۇرۇقتاغ 353
پامىر ئېگىزلىكى 353
سارىقول تاغلىرى 354
قاراقۇرۇم تاغلىرى 354
كوئېنلۇن تاغ سىستېمىسى 355
غەربىي كوئېنلۇن تاغلىرى 356
ئوتتۇرا كوئېنلۇن تاغلىرى 356
شەرقىي كوئېنلۇن تاغلىرى 356
ئالتۇنتاغ 357
يالقۇنتاغ 357
كۆيۈكتاغ 358
شارقىرايدىغان قۇمتاغ 358
[تاغ چوققىلىرى]
دوستلۇق چوققىسى 358
بوغدا چوققىسى 358
تۆمۈر چوققىسى 359
خانتەڭرى چوققىسى 359
تەڭگىر چوققىسى 359
قوڭۇر چوققىسى 359
قوڭۇر توققۇز چوققىسى 359
مۇز تاغ چوققىسى 360
چوغىر چوققىسى 360
جاشۇبۇلۇم چوققىسى 360
تېرامەڭرى چوققىسى 360
كوئېنلۇن چوققىسى 360
مۇز تاغ چوققىسى 360
[تاغ ئۆتكىلى (تاغ ئېغىزى ياكى داۋان)]
قارىغاي داۋان 360
غالىبىيەت داۋىنى 361
217 ـ دۆلەت تاشيولىنىڭ تەڭرىتاغ بۆلىكى
داۋىنى 361
مۇزارت داۋىنى 361
تورغات ئېغىزى 361
سۇ بېشى داۋىنى 361
قونجىراپ تاغ ئۆتكىلى 362
[ئويمانلىقلار]
تارىم ئويمانلىقى 362
جۇڭغار ئويمانلىقى 362
تۇرپان ـ قۇمۇل ئويمانلىقى 363
باركۆل ئويمانلىقى 363
كۆكتوقاي ئويمانلىقى 363
تارباغاتاي ئويمانلىقى 363
سايرام كۆلى ئويمانلىقى 363
ئىلى ئويمانلىقى 364
يۇلتۇز ئويمانلىقى 364
داۋانچىڭ ـ سەيۋوپو ئويمانلىقى 364
سەنتاڭخۇ ـ نوم كۆلى ئويمانلىقى 364
قارا شەھەر ئويمانلىقى 364
باي ئويمانلىقى 365
مۇجى ئويمانلىقى 365
ئاقسايچىن ئويمانلىقى 365
قۇمكۆل ئويمانلىقى 365
[ۋادىلار]
ئېرتىش دەريالىرى ۋادىسى 365
بورتالا دەريالىرى ۋادىسى 365
كۆنەس دەريالىرى ۋادىسى 366
قاش دەريالىرى ۋادىسى 366
ئالغۇي ۋادىسى 366
قاراشەھەر دەريالىرى چوڭ جىلغىسى 366
كۆنچى دەريالىرى جىلغىسى 366
توشقان دەريالىرى ۋادىسى 367
تاشقورغان ۋادىسى 367
بەييانگۇي دەريالىرى ۋادىسى 367
[قۇملۇقلار]
تەكلىماكان قۇملۇقى 367
قۇربانتوڭغۇت قۇملۇقى 368
قۇمتاغ قۇملۇقى 369
شىخو قۇملۇقى 369
بۇرۇلتوقاي قۇملۇقى 369
بۇرچىن ـ قابا ـ جىمىنەي قۇملۇقى 369
قاراشەھەر ئويمانلىقى ئاقبەلتۇم قۇملۇقى 369
كوئېنلۇن قۇمكۆل قۇملۇقى 370
تارىم ئويمانلىقىنىڭ چېتىدىكى چۆللەر 370

جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ چەتلىرىدىكى چۆللەر ... 370
شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى چۆللۈك 371
ياردالق 371
لوپنۇر كۆلى ئەتراپىدىكى يارداڭلىقلار 372
ئورقۇ شامال يالىغان قەلئەسمان تاغ جىنسلىرى
..... 372
جىمسارىدىكى رەڭدار توقاي 373
گۇۋچۇق ناھىيىسىدىكى ئالۋاستى شەھىرى
..... 373
[يانار تاغ ۋە لاۋىدىن ھاسىل بولغان يەر شەكلى]
كوئېنلۇن ئاچكۆل ئويمانلىقىدىكى يانار تاغ يەر
شەكلى 373
كوئېنلۇن قۇمكۆل ئويمانلىقىدىكى يانار تاغ يەر
شەكلى 373
مايتاغ لاي ـ لاتقا ۋولقىنى 373
شەرقىي كوئېنلۇن ئارقا تاغ كارىستىلىق يەر
شەكلى 374
«دەنشيا» يەر شەكلى 374
شىنجاڭنىڭ كىلىماتى 374
كىلىمات بەلۋېغى 375
جەنۇبىي شىنجاڭ ئىللىق مۇتىدىل بەلۋېغى
..... 376
جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭ مۇتىدىل بەلۋېغى
..... 376
سوغۇق مۇتىدىل بەلۋاغ 376
سۇب سوغۇق بەلۋاغ 377
سوغۇق بەلۋاغ 377
[تىپىك كىلىمات رايونلىرى]
ئىنتايىن قۇرغاق كىلىمات رايونى 377
قۇرغاق كىلىمات رايونى 378
يېرىم قۇرغاق كىلىمات رايونى 378
يېرىم نەم كىلىمات رايونى 378
نەم كىلىمات رايونى 378
كىلىمات تىپلىرى 378
قۇملۇق كىلىماتى 379
ئېگىز تاغ كىلىماتى 379
ئېگىزلىك كىلىماتى 380
ئويمانلىق كىلىماتى 380
ۋادى كىلىماتى 381
كۆل كىلىماتى 381
چۆل كىلىماتى 382
قار ـ مۇزلۇق كىلىماتى 382
ئوتلاق كىلىماتى 382
ئورمان كىلىماتى 383
قۇياش رادىئاتسىيىسى 383
قۇياش نۇرىنىڭ چۈشۈشى 383
بۇلۇت مىقدارى 384
شامال 385
تۆرپان 30 چاقىرىملىق شامال رايونى 385
100 چاقىرىملىق شامال رايونى 385
سەيۋوپو ـ داۋانچىڭ شامال رايونى 386
ئورۇمچىنىڭ شەرقىي جەنۇب بوران رايونى
..... 386
لاۋفېڭكۇ (شامال ئېغىزى) شامال رايونى 386
ئالاتاۋ ئېغىزى شامال رايونى 387
قاراماي شامال رايونى 387
جەنۇبىي شىنجاڭ قارا بورىنى 388
جەنۇبىي شىنجاڭ يەر يۈزى شامال سىستېمىسى
..... 388
جەنۇبىي شىنجاڭ يەرىۋزى كونۇپرگىنسىيە بەلۋېغى
..... 388
شىمالىي شىنجاڭ يەر يۈزى شامال سىستېمىسى
..... 389
دەريالار 389
ئېرتىش دەرياسى تاشقى ئېقىن سۇ سىستېمىسى
..... 390
بۇرچىن دەرياسى 391
قابا دەرياسى 391
قارا ئېرتىش دەرياسى 391
جۇڭغار ئىچكى ئېقىن رايونى سۇ سىستېمىسى
..... 391
ئۇلۇغكۇر دەرياسى 392
بورتالا دەرياسى 393
جىڭ دەرياسى 393
كۇيىتۇن دەرياسى 393
ماناس دەرياسى 393
ئۇرۇمچى دەرياسى 393
ئوتتۇرا ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريا رايونى
ئىلى دەرياسى سۇ سىستېمىسى 394
تېكەس دەرياسى 394
كۇنەس دەرياسى 394
قاش دەرياسى 395
تارىم ئويمانلىقىدىكى ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريالـ
ـرى سۇ سىستېمىسى 395
قاراشەھەر دەرياسى — كۇچا دەرياسى 396
ئۇگەن دەرياسى 397

www.uyghurkitap.com

ئاقسۇ دەرياسى 397
قۇمئېرىق دەرياسى 397
توشقان دەرياسى 398
قەشقەر دەرياسى 398
قىزىل دەرياسى 398
گەز دەرياسى 399
يەكەن دەرياسى 399
تاشقورغان دەرياسى 399
خوتەن دەرياسى 400
قاراقاش دەرياسى 400
يۇرۇڭقاش دەرياسى 400
كېرىيە دەرياسى 401
چەرچەن دەرياسى 401
كۆللەر 401
بوغدا كۆلى 402
ئاقسايچىن كۆلى 402
ئاياغ قۇمكۆل 402
ئېبىنور كۆلى 403
سايرام كۆلى 403
ئۇلۇغكۇر كۆلى 403
لوپنۇر كۆلى 404
ئايدىڭكۆل 404
باركۆل كۆلى 405
باغراش كۆلى 405
ئاققۇ كۆلى 406
قاناس كۆلى 406
سەيۋوپو كۆلى 407
داۋانچىلىق تۇزلۇق كۆلى 407
مۇزلۇقلار 407
كۆپ چوققا مۇزلۇقى 408
يۇرۇڭقاش مۇزلۇقى 408
ئوتتۇرا چوققا مۇزلۇقى 409
چۇڭسى مۇزلۇقى 409
قارا يايلاق مۇزلۇقى 409
كېرىيە مۇز قالپاق مۇزلۇقى 410
يېڭىسۇگەت مۇزلۇقى 410
چوغىر مۇزلۇقى 410
جاشۇ بۇلۇم مۇزلۇقى 411
تېرامكەڭرى مۇزلۇقى 411
ئۇرۇمچى دەرياسى مەنبەسى 1 - نومۇرلۇق مۇزلۇقى 411
تۆمۈر مۇزلۇقى 412
چوڭ تېرەن مۇزلۇقى 412
تۇغبەلچى مۇزلۇقى 412
مۇزارت مۇزلۇقى 413
جەنۇبىي ئىنەلچۇك مۇزلۇقى 413
ئالتاي تېغى مۇزلۇقلىرى 413
ئورمان تۇپراقلىرى 414
يايلاق تۇپراقلىرى 414
بوستانلىق تۇپراقلىرى 415
قۇرغاق تۇپراقلار 415
تۇزلۇق تۇپراقلار 416
نەم تۇپراقلار 416
قۇم - بوران تۇپراقلىرى 417
يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ۋە يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر خەرىتىسى 417
يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تارقىلىشى 418
شىمالىي قىسىم ئوتلاق يېپىنچا ئۆسۈملۈك زونىسى 419
جۇڭغار چۆل يېپىنچا ئۆسۈملۈك سۇب زونىسى 419
تارىم چۆل يېپىنچا ئۆسۈملۈك سۇب زونىسى 420
شىمالىي شىزاڭ — پامىر ئېگىز ھەم سوغۇق زونا چۆل رايونى 420
ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىي يانباغرى تاغلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونا سپېكترى 420
ئىلى تاغلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونا سپېكترى 421
تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرى تاغلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونا سپېكترى 421
تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي يانباغرى تاغلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونا سپېكترى 422
كوئېنلۇن تاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرى تاغلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونا سپېكترى 422
شىنجاڭ ئۆسۈملۈك فلورىسىنىڭ تەركىبى 423
شىنجاڭ بىر يىللىق ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ فلورا تەركىبى 424
شىنجاڭ قىسقا ئۆمۈرلۈك ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ فلورا تەركىبى 424
تارىم توغراق ئورمىنى، كۆك تېرەك ئورمىنى

..... 424
جۇڭغار سۆكسۆك چۆلى..... 425
شىنجاڭ تەمەسى ئېگىز سوغۇق زونا ئوتلىقى
..... 426
قۇرغاقچىلىقتا ئۆسىدىغان چانقال چۆلى..... 426
چۆل دەريا قىرغىقى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى
..... 426
سۈلۈق ياغاچ غوللۇق شورلۇق ئۆسۈملۈكلىرى
چۆلى 426
يېرىم چانقال، كىچىك يېرىم چانقال چۆلى
..... 427
ئېگىز ھەم سوغۇق زونا ئەمەنلىك چىملىقى
..... 427
ياۋا بادام چانقاللىقى 428
يۇلغۇن چانقاللىقى 428
كىچىك يوپۇرماقلىق ئەرمۇدۇن ئورمىنى 428
يۇلغۇن دۆڭلۈكلىرى 429
ئاپەت 429
ھاۋارايى ئاپەتلىرى 430
قۇرغاقچىلىق 430
بوران 430
قۇرغاق شامال 431
قۇم بوران 431
چاڭ ـ توزانلىق ھاۋا رايى 431
سوغۇق ئېقىم..... 432
قىرو ئۇششۇكى 432
ئۇششۇك ئاپىتى..... 433
قارا يامغۇر..... 433
مۆلدۈر 434
يامغۇر سۆڭگىسى، تومان سۆڭگىسى..... 435
ئاق، قارا ئاپەت..... 435
قار كۆچكۈنى..... 436
يېزا ئىگىلىك كېسەللىك ۋە ھاشارات زىياندا-
لىقى 436
كەلكۈن ئاپىتى 437
قارا يامغۇر كەلكۈن ئاپىتى 438
يەر تەۋرەش ئاپىتى 438
[تەبىئىي رايونلارغا ئايرىلىشى]
شىنجاڭنىڭ ئۇنىۋېرسال تەبىئىي جۇغراپىيىلىك
رايونلارغا ئايرىلىشى 439
شىنجاڭ ئوتلاقلىرىنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى
..... 439
شىنجاڭ يېزا ئىگىلىكىنىڭ كىلىمات بويىچە را-
يونلارغا ئايرىلىشى 440
شىنجاڭنىڭ كىلىمات بويىچە رايونلارغا ئايرىلىشى
..... 441
شىنجاڭنىڭ يەر شەكلى بويىچە رايونلارغا
ئايرىلىشى 442
شىنجاڭ يېزا ئىگىلىكىنىڭ يەر شەكلى بويىچە
رايونلارغا ئايرىلىشى 442
شىنجاڭنىڭ تۆپراق جۇغراپىيىسى بويىچە رايون-
لارغا ئايرىلىشى 443
شىنجاڭنىڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بويىچە رايون-
لارغا ئايرىلىشى 443
شىنجاڭنىڭ سۇ رايى بويىچە رايونلارغا ئايرىلىشى
..... 444
[خەرىتە ۋە يىراقتىن سېزىش]
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئاتلىسى 446
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەمۇرىي
رايونلىرى خەرىتىسى 446
شىنجاڭنىڭ ئۇنىۋېرسال تەبىئىي جۇغراپىيىلىك
رايون بويىچە ئايرىلىش خەرىتىسى..... 447
شىنجاڭنىڭ گېئومورفولوگىيىلىك خەرىتىسى
..... 447
شىنجاڭنىڭ قاتناش خەرىتىسى 448
ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ رەڭلىك ئىنفرا قىزىل
نۇرلۇق سۈرەت خەرىتىسى..... 448
ئەمەلىي ئۆلچەپ سىزىلغان يەرشەكلى خەرىتىسى
..... 449
ئاسىيا ـ ياۋروپا رايونى خەرىتىلىرى 450
يىراقتىن سېزىش 451
[ئىجتىمائىي جۇغراپىيە]
[ئىقتىساد تۈرى بويىچە رايونلارغا ئايرىلىشى]
شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي رايونلارغا ئايرىلىشى
..... 452
شىنجاڭنىڭ ئۇنىۋېرسال يېزا ئىگىلىك رايونلا-
رىغا ئايرىلىشى 452
شىنجاڭنىڭ يەردىن پايدىلىنىش بويىچە رايونلار-
غا ئايرىلىشى 453
شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىغا ئايرىلىشى ... 453
خوتەن بوستانلىقى 454
قەشقەر بوستانلىقى..... 454
يەكەن دەرياسى بوستانلىقى..... 455
ئاقسۇ بوستانلىقى 455
ئۇگەن دەرياسى بوستانلىقى 455
قاراشەھەر دەرياسى — كۆنچى دەرياسى بوستان-

www.uyghurkitap.com

لمقى 456
تۇرپان - قۇمۇل بوستانلىقى 456
ماناس بوستانلىقى 456
ئىبىنور كۆلى بوستانلىقى 457
ئىلى بوستانلىقى 457
ئىرتىش — ئۇلۇغكۆر دەريالىرى بوستانلىقى 457
تارباغاتاي — دۆربىلجىن ۋادىسى بوستانلىقى 458
شىخو - كۆيتۇن - مايتاغ «ئالتۇن ئۇچ بۇر-جەك» بوستانلىقى 458
ئۇرۇمچى بوستانلىقى 459
تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ئېتىكىنىڭ شەرقى قىسمىدىكى بوستانلىق 459
شەرقى كوئېنلۇن — ئالتۇنتاغنىڭ شىمالى ئېتىكى بوستانلىقى 460
[شىنجاڭدىكى يەر ناملىرى]
ئۇرۇمچى 460
ۋۇجياچۇ 460
شۇيموگۇ 461
تۇدۇڭخابا 461
داۋانچىڭ 461
قاراماي 462
مايتاغ 462
كۆيتۇن 462
غۇلجا 463
قورغاس 463
كەڭساي 463
چاپچال 463
نىلقا 464
كۇنەس 464
توققۇزتارا 464
تېكەس 465
موڭغۇلكۆرە 465
چۆچەك 465
دۆربىلجىن 466
چاغانتوقاي 466
تولى 466
قوبۇقسار 466
قوشتولغاي 466
شىخو 467
ساۋەن 467
ئالتاي 467
بەيتۇن 467
بۇرچىن 468
جىمىسنەي 468
قابا ناھىيىسى 468
بۇرۇلتوقاي 469
كۆكتوقاي 469
كۆكتوقاي 469
چىڭگىل 469
بورتالا 469
جىلگە ناھىيىسى 470
ئارىشاڭ 470
سانجى 470
مىچۇەن 471
ماناس 471
قۇتۇبى 471
فۇكاڭ 472
جىمسار 472
گۇچۇڭ 472
مورى 472
تۇرپان 473
داخىيەن 473
توقسۇن 473
ئارغىبۇلاق 473
پىچان 474
قۇمۇل 474
شىڭشىڭيا 474
سەنداۋلىڭ 474
يامانسۇ 475
ئاراتۇرۇك 475
باركۆل 475
كورلا 475
باشئەگىم 475
خىجىڭ 476
بالغۇنتاي 476
خوشۇت 476
قاراشەھەر 476
باغراش 476
بۇگۇر 477
لوپنۇر 477
چاقىلىق 477
چەرچەن 477
ئاقسۇ 477
ئونسۇ 478

باي 478
كۆچار 478
توقسۇ 479
شايار 479
ئۇچتۇرپان 479
ئاۋات 479
كەلپىن 480
ئاتۇش 480
ئاقچى 480
ئۇلۇغچات 480
ئاقتۇ 481
قەشقەر 481
قەشقەر كونا شەھەر 481
قەشقەر يېڭى شەھەر 481
مارالبېشى 482
ئاچال 482
پەيزىۋات 482
يوپۇرغا 482
يېڭىسار 483
مەكىت 483
يەكەن 483
پوسكام 483
قاغىلىق 484
تاشقورغان 484
خوتەن 484
گۇما 485
قاراقاش 485
لوپ 485
چىرا 485
كېرىيە 485
نىيە 485

تەبىئىي بايلىقلار

تەبىئىي بايلىقلار 486
يەر بايلىقى 489
[يەرنىڭ تەبىئىي تىپلىرى]
قۇتۇپ ئېگىز تاغ يەر تىپى 490
ئېگىز تاغ يەر تىپى 490
ئوتتۇرا تاغ يەر تىپى 490
پەس تاغ ئېدىرلىق يەر تىپى 491
قىيپاش دۆڭلۇكلەرنىڭ يەر تىپى 491
تۆز يەرلەرنىڭ يەر تىپى 491
پەس نەم يەرلەرنىڭ يەر تىپى 492
قۇملۇق يەر تىپى 492
پايدىلىنىشقا بولىدىغان يەر تىپى 492
تېرىلغۇ يەرلەر 492
باغ يەرلىرى 493
ئورمان يەرلىرى 493
ئوت ـ چۆپلۈك يەرلەر 493
سۈنئىي ئوتلاق 493
ئاھالىلەر ئولتۇراق جايلىرى ۋە زاۋۇت ـ كانلار
ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن يەرلەر 494
قاتناشقا ئىشلىتىلگەن يەرلەر 494
سۇ رايونى 494
پايدىلىنىلمىغان يەر 495
شىنجاڭنىڭ يەردىن پايدىلىنىش رايونلىرى 495
[ھەر خىل كەسىپلەرگە باب يەر تىپلىرى]
دېھقانچىلىققا باب يەرلەر 496
ئورمانغا باب يەرلەر 496
چارۋىچىلىققا باب يەرلەر 496
سۇ بايلىقى 497
[يەر يۈزى سۇ بايلىقى]
دەريا سۈيى بايلىقى 497
مۇزلۇق سۇ بايلىقى 498
ئالتاي تاغ سىستېمىسىدىكى مۇزلۇق سۇ بايلىقى
..... 498
تەڭرىتاغ سىستېمىسىدىكى مۇزلۇق سۇ بايلىقى
..... 498
كوئېنلۈن تاغ سىستېمىسىدىكى مۇزلۇق سۇ
بايلىقى 498
كۆل سۈيى بايلىقى 499
سۇ بايلىقلىرىنىڭ رايونلارغا تارقىلىشى 499
سۇ ئېنېرگىيىسى بايلىقى 503
يەر ئاستى سۇ بايلىقى 504
تەبىئىي مىنېرال ئېچىملىك سۇلار 505
يەر ئىسسىقلىقى مىنېرال سۈيى 505
سۇ، پار كانلىرى 506
يەر ئاستى سۈيىنىڭ سۇ مەنبە يەرلىرى 506
ئاساسلىق شەھەرلەرنى سۇ بىلەن مەركەزلەشـ
تۈرۈپ تەمىنلەيدىغان سۇ مەنبە يەرلىرى
..... 507
قېزىلما بايلىقلار 507
نېفىت، تەبىئىي گاز 509
جۇڭغار نېفىت ـ گازلىق ئويمانلىقى 510
قاراماي نېفىت ـ گاز رايونى 510

www.uyghurkitap.com

شەرقىي جۇڭغار نېفىت ـ گازلىق رايونى 511
تۇرپان ـ قۇمۇل ئويمانلىقىدىكى نېفىت ـ گاز بايلىقى 512
تارىم نېفىت ـ گازلىق ئويمانلىقى 513
كۆچار نېفىت ـ گازلىق رايونى 513
شىمالىي تارىم نېفىت ـ گاز رايونى 514
ئوتتۇرا تارىم نېفىت ـ گازلىق رايونى 514
مارالبېشى ـ مەكىت نېفىت رايونى 515
كۆكيار قېتىشما نېفىت ـ گازلىقى 515
قاراشەھەر نېفىت ـ گازلىق ئويمانلىقى 515
سەنتاڭخۇ ئويمانلىقى 516
كۆمۈر بايلىقى 516
جۇڭغار كۆمۈرلۈك رايونى 517
تولى ـ قوشتولغاي كۆمۈرلۈكى 517
شەرقىي جۇڭغار كۆمۈرلۈكى 518
جەنۇبىي جۇڭغار كۆمۈرلۈكى 518
ئۈرۈمچى كان رايونى 518
سەنتاڭخۇ ـ باركۆل كۆمۈرلۈكى 519
غەربىي شىمالىي جۇڭغار كۆمۈرلۈكى 519
تۇرپان ـ قۇمۇل كۆمۈرلۈك رايونى 519
ئېۋىرغول كۆمۈر كېنى 520
سەنداۋلىق كۆمۈر كېنى 520
غۇلجا ـ يۇلتۇز ـ قارا شەھەر كۆمۈرلۈك رايونى 520
تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي ياقىسىدىكى كۆمۈرلۈك رايونى 521
[قارا مېتال قېزىلما بايلىقلىرى]
تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدىكى كۆمۈرلۈك رايونى 522
تۆمۈر كانلىرى 522
يامانسۇ تۆمۈر كېنى 523
سىخەي تۆمۈر كېنى 523
تىەنخۇ تۆمۈر كېنى 524
مودوت سالا تۆمۈر (مانگان) كېنى 524
ئۇچ كەپتەر تۆمۈر كېنى 525
مۇڭكۇ تۆمۈر كېنى 525
چىلەكچى تۆمۈر كېنى 526
ۋۇتۇڭگۇ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى تۆمۈر كانلىرى 526
مانگان كېنى 526
خرومىت كېنى 527
[رەڭلىك مېتال قېزىلما بايلىقلىرى]
مىس كېنى 528
ئاشلى مىس ـ سىنك كېنى 528
شورقۇدۇق مىس كېنى 528
نىكېل كېنى 529
قارا تۇڭكى مىس ـ نىكېل كېنى 529
قۇمۇل خۇاڭشەن مىس ـ نىكېل كېنى 530
قوغۇشۇن ـ سىنك كېنى 530
[قىممەت مېتاللار]
ئالتۇن كېنى 530
ئاشى ئالتۇن كېنى 531
خاتۇ ئالتۇن كېنى 531
كاڭگۇرتاغ ئالتۇن كانلىرى 532
ساۋايارداۋاق ئالتۇن كېنى 532
ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىكى ئالتۇن كانلار 533
شىچاڭ كېپەك ئالتۇن كېنى 533
توققۇزباي ئالتۇن كېنى 533
[مېتاللوئىد كانلىرى]
[مېتاللورگىيە قوشۇمچە ماتېرىياللىرى مېتاللوئىد كانلىرى]
ئوتقا چىداملىق سېغىز 533
ماگنېزىت كېنى 534
[خىمىيە سانائىتى خام ئەشىيالىرى مېتاللوئىد كانلىرى]
تاش تۇز، شور 534
كالىيلىق سېلىترا 535
ناترىيلىق سېلىترا 536
كالىيلىق تۇز كانلىرى 536
سوپۇن تاش 537
[قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى ۋە باشقا مېتاللوئىد كانلىرى]
تاشپاختا كېنى 537
زۇلۇك تاش كېنى 538
گەچ 538
ئاق چىرىمتال 539
ھاك تاش كېنى 540
بېنتونىت كېنى 540
دولومىت كېنى 540
يېنىك قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى خام ئەشىيالىرى 541
[يېزەك تاش ماتېرىياللىرى كانلىرى]
گرانىت تاش 541
مەرمەر تاش 542
[گۆھەر تاش، قاشتاش كانلىرى]

گۆهەر تاشلار 542
خوتەن قاشتېشى 543
كىلىمات بايلىقى 543
يورۇقلۇق ئېنېرگىيىسى بايلىقى 544
ئىسسىقلىق بايلىقى 544
شامال ئېنېرگىيىسى بايلىقى 545
قۇياش ئېنېرگىيىسى بايلىقى 546
نەملىك بايلىقى 546
ئوتلاق بايلىقى 546
[ئوتلاق ئۆسۈملۈك بايلىقى]
ئوتلاق ئوت ـ چۆپ بايلىقى 547
ئوتلاق ئىقتىسادىي ئۆسۈملۈكلەر بايلىقى 547
[يايلاق تىپى]
مۇتىدىل چىملىق يايلاق تىپى 548
مۇتىدىل يايلاق تىپى 548
مۇتىدىل چۆللۈك يايلاق تىپى 549
ئېگىز ھەم سوغۇق رايون يايلاق تىپى 549
مۇتىدىل يايلاقلاشقان چۆللۈك تىپى 549
مۇتىدىل چۆللۈك تىپى 550
ئېگىز ھەم سوغۇق رايون چۆللۈكى تىپى 550
پەس تۇزلەڭلىك چىملىقى تىپى 550
تاغلىق چىملىق تىپى 551
ئېگىز ھەم سوغۇق رايون چىملىق تىپى 551
سازلىق تىپىدىكى ئوتلاق 552
[پەسللىك فېرمىلار]
يازلىق ئوتلاق 552
قىشلاق 552
كۆزلەك ـ كۆكلەم 553
پۈتۈن يىللىق ئوتلاق 553
كۆكلەم ـ كۆزلەك ـ قىشلاق 553
ئوتلاق كۆلىمى 553
ئوتلاقنىڭ ئوت ـ چۆپ مىقدارى 553
ئوتلاقنىڭ مال سىغىمچانلىقى 554
ئوتلاق دەرىجىسى 554
[ئاساسلىق يايلاقلار]
كۆنەس يايلىقى 555
بايىنبۇلاق يايلىقى 556
بارىكۆل يايلىقى 556
[ئورمانلىق بايلىقى]
[ئورمانلىق دەرەخ تۈرى بايلىقى]
شەمشاد 556
سىبىرىيە قىزىل قارىغىيى 557
سىبىرىيە بال قارىغىيى 557
كوئېنلۇن ئارچىسى 557
تېرەك 558
سۆگەت 558
قېيىن 559
قارىياغاچ 560
قارا ئۇجمە 560
قىزىل مېۋىلىك جۈزگۈن 560
سۆكسۈك 560
جۇڭغار دولانىسى 561
چىتەن 561
تەڭرىتاغ زەرىڭى 561
يۇلغۇن 561
شىنجاڭ كىچىك يوپۇرماقلىق ئەرمۇدۇنى 562
ئۆسۈملۈك بايلىقى 562
يەم ـ خەشەك قىلىنىدىغان ياۋايى ئۆسۈملۈكلەر 563
ياۋايى تالالىق ئۆسۈملۈكلەر 563
تېرە ئەيلەشكە ئىشلىتىلىدىغان ياۋايى ئۆسۈم ـ
لۈكلەر 564
دېھقانچىلىق زىراەتلىرىگە چېتىلىدىغان ياۋايى
ئۆسۈملۈكلەر 564
پىگمېنتلىق ئۆسۈملۈكلەر 564
ھەسەل مەنبەسى بولىدىغان ئۆسۈملۈكلەر 565
ھاشارات ئۆلتۈرىدىغان ئۆسۈملۈكلەر 565
[مېۋىلىك ياۋا دەرەخلەر ۋە ۋىتامىنلىق ئۆسۈم ـ
لۈكلەر]
ياۋا ئالما 565
ياۋا ئۆرۈك 566
ياۋا ئالۇچا 566
جىغان 566
مالىنا 567
ئازغان 567
ماكسىموۋىچ باتالى ربىس چانقىلى 567
ئۇچلۇق مېۋىلىك قاغا جىگدىسى 568
ياۋا بۆلجۇرگەن 568
ياۋا ياڭاق 568
[يېمەكلىك مايى ياۋايى ئۆسۈملۈكلىرى]
ياۋا بادام 569
سوغىگۈل 569
[دورىلىق ياۋايى ئۆسۈملۈكلەر]
چۈچۈكبۇيا 569
يەر مەدىكى 570
شىنجاڭ ھىگى 570
لوپنۇر كەندىرى 570

www.uyghurkitap.com

شىنجاڭ ئەڭلىك ئوتى 571
تولۇق يوپۇرماقلىق مەرزەنجۇش 571
تاغ لەيلىسى 571
يېزىخۇ ئەمىنى 572
قانتىپەر 572
قىرىق بوغۇمسىمان چاكاندا 572
[خۇش پۇراق مايلىق ياۋايى ئۆسۈملۈكلەر]
سېرىق گۈللۈك قاشقا بېدە 573
ياۋا يالپۇز 573
چىنگۈل 573
زىچ گۈللۈك يالغان رەيھان 573
جەمبىل 574
جۈلاغ 574
چۆل رەيھىنى 574
سۈمبۈل 575
ئىگىر 575
[مەنزىرىۋى ياۋايى ئۆسۈملۈكلەر]
ئىلى كۈركۈم گۈلى 575
شەھدان 575
چاي ئوت 576
شىنجاڭ بۇۋانىسى 576
تەڭرىتاغ گۈلەمبىرى 577
قوڭۇرباش 577
تۈگۈنەك گۈللۈك چوغلۇق 578
ھايۋانات بايلىقى 578
شىنجاڭ سەمەندەرى 578
تۆت پەنجىلىك قۇرۇقلۇق تاشپاقىسى 579
ئاق لەيلەك 579
قارا لەيلەك 579
شۇڭقار 580
ئاق مۇرە بۇركۈت 580
ئالاقۇيرۇق بۇركۈت 580
ساقاللىق قۇماي 580
قۇر 580
قارا بويۇن تۇرنا 581
ئاق تۇرنا 581
لەيلىلىك تۇرنا 581
چوڭ دوغداق 581
بازغالداق 582
چىپار دوغداق 582
قۇندۇز 582
قارا بۇلغۇن 582
بۇرە بورسۇق 583
تەڭگە گۈللۈك يىلپىز 583
قۇلان 583
ياۋا ئات 584
ياۋا تۆگە 584
ياۋا قوتاز 584
پرژېۋالسكي بۆكىنى 584
تىبەت بۆكىنى 585
قاڭشارلىق بۆكەن 585
تاغ ئۆچكىسى 585
چارپاقا 585
شىنجاڭ يالىلىق كەسلەنچۈكى 585
ئاق ساقىيقۇش 585
چوڭ ئاقىقۇ 586
لاچىن 586
قارا قۇر 586
قىيالىق تۈندرا كەكلىكى 587
ئورمان چىلى 587
ئېگىز تاغ ئۇلارى 587
ئاق مۇشۇكياپىلاق 587
يەكەن توشقىنى 588
مۇشۇكياپىلاق 588
ياۋا ئاق توشقان 588
سۈسەر 588
ئوتلاق ياۋا مۇشۇكى 588
سۈلەيسۈن 589
مولۇن 589
بۇغا 589
قانداغاي 589
تىبەت يەرلىك بۆكىنى 590
جەرەن 590
كۆكمەت 590
ئارقار 590
ئاپوللو كېپىنىكى 590
ئۆرۈك كېپىنىكى 591
بېلىق بايلىقى 591
يالىڭاچ قورساقلىق سىكات بېلىقى 591
سالمون بېلىقى 591
شىمالىي قۇتۇپ تىماللۇس بېلىقى 592
ئالا چورتان بېلىق 592
ئىدۇس بېلىقى 592
بايقال لېيتسىسكۇس بېلىقى 592
كۆل كارپ بېلىقسىمان بېلىق 593
فوكسىن بېلىقى 593

شىنجاڭ خاپانباش بېلىقى 593
ئىلى يېرىق كاسىلىق بېلىقى 594
كۆمۈش رەڭ يېرىق كاسىلىق بېلىق 594
تارىم يېرىق كاسىلىق بېلىقى 594
چىپار قوش كالپۇك بېلىق..... 595
شىنجاڭ تەڭگىچىسىز قوش كالپۇك بېلىقى 595
شەرقىي ياۋروپا يېسى بېلىقى 595
سازان بېلىق 595
كۆمۈش رەڭ كاراس بېلىقى 596
دەريا تربىكا بېلىقى 596
دەريا ئوكۇن بېلىقى 596
[سۇ جانلىقلىرى]
لەيلىمە جانلىقلار 596
سۇ ئاستى جانلىقلىرى..... 597
يۇقىرى دەرىجىلىك سۇ ئۆسۈملۈكلىرى 597

مىللەتلەر

مىللەت 598
ئۇيغۇر مىللىتى 598
خەنزۇ مىللىتى 600
قازاق مىللىتى..... 600
خۇيزۇ مىللىتى 601
قىرغىز مىللىتى 602
موڭغۇل مىللىتى..... 603
تاجىك مىللىتى 604
شىبە مىللىتى 604
مانچۇ مىللىتى..... 605
ئۆزبېك مىللىتى 606
رۇس مىللىتى..... 606
داغۇر مىللىتى..... 607
تاتار مىللىتى 608
[مىللىي سىياسەت]
مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتى 608
مىللەتلەر باراۋەرلىكى سىياسىتى 610
ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى سىياسىتى 610
دېموكراتىك ئىسلاھات سىياسىتى 611
ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل-يېزىق سىياسىتى 612
ئاز سانلىق مىللەتلەر ماۋارىپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش سىياسىتى 613
ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ-ئادەتنىڭ ھۆرمەت قىلىش سىياسىتى 613
مىللىي سودا ۋە مىللىي بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىش سىياسىتى 614
باج سىياسىتى..... 615
نامراتلارنى يۆلەش سىياسىتى 615
ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇس سىياسىتى..... 616
ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نىكاھ سىياسىتى..... 616
[مىللەتلەر، دىن خىزمىتى ئورگانلىرى]
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر، دىن ئىشلىرى كومىتېتى..... 617
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى..... 617
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى ئەسەرلىرىنى يىغىش، رەتلەش، نەشر قىلىشنى پىلانلاشقا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى ئىشخانىسى 618
[مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى]
مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتى بويىچە مۇكاپاتلاش پائالىيىتى 619
مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيە پائالىيىتى 619
يۇرژۇئا مىللەتچىلىكىگە قارشى تۇرۇش 619
[ئاز سانلىق مىللەت كادىر، ئىشچىلىرىنى يېتىشتۈرۈش]
ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى يېتىشتۈرۈش 620
ئاز سانلىق مىللەت كەسپىي تېخنىك خادىملىرىنى يېتىشتۈرۈش 621
ئاز سانلىق مىللەت ئىشچىلىرىنى يېتىشتۈرۈش 621
[مىللىي تىل، يېزىق]
شىنجاڭدىكى ھازىرقى تىللارنىڭ كلاسسىفىكاتسىيىسى 621
ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى 622
تۈركىي تىللار تۈركۈمى 622
ئۇيغۇر تىلى..... 623
ئۇيغۇر يېزىقى..... 623
قازاق تىلى 623
قازاق يېزىقى 624
قىرغىز تىلى 624
قىرغىز يېزىقى 624
ئۆزبېك تىلى 624
تاتار تىلى 625

www.uyghurkitap.com

موڭغۇل تىلى 625
موڭغۇل يېزىقى 626
تودۇ يېزىقى 626
داغۇر تىلى 626
شىبە تىلى 627
شىبە يېزىقى 627
ھىندى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسى 627
تاجىك تىلى 628
رۇس تىلى 628
خەنزۇر - زاڭزۇ تىللىرى سىستېمىسى 628
خەنزۇ تىلى 629
خەنزۇ يېزىقى 629
[ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى سەنئىتى]
ئولتۇراق ئۆي قۇرۇلۇشلىرى 630
ئامىۋى قۇرۇلۇشلار 631
ياغاچ نەقىش سەنئىتى 631
گەچ نەقىش سەنئىتى 632
قاشتېشى ئويمىچىلىق سەنئىتى 632
توقۇش سەنئىتى 632
كەشتە سەنئىتى 633
كۆن - خۇرۇم قول ھۈنەر - سەنئىتى 633
[ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ پېمەك - ئىچمەكلىرى]
نان 634
لەڭمەن 634
سامسا 635
پولۇ 635
پىنتالۇ 635
نىرىن 636
قولداما 636
بولكا 636
بولاق قوتۇرماچ 636
پىشۇرۇلغان گۆش 636
ئۆپكە - ھېسىپ 637
زىق كاۋاپ 637
تونۇر كاۋىپى 638
تالقان 638
سۈتتىن ئىشلەنگەن پېمەكلىكلەر 638
چاي 639
قېتىق 639
مۇسەللەس 640
مۇرابا 640
قىمىز 640
تۆگە قىمىزى 641
سۈت ھارىقى 641
بوزا 641
مودزى 642
تونۇر 642
ئاپتۇۋا 642
[ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ كىيىم-كېچەكلىرى]
دوپپا 643
كىيىم - كېچەك ۋە بېزەكلەر 643
ئۆتۈك، ئاياغ 644
[ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نىكاھ، ئائىلىسى]
نىكاھ 644
ئائىلە 646
تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەت 647
تۇغۇت ئادەتى 648
[مېيىت ئۇزىتىش ئادەتلىرى]
مېيىت ئۇزىتىش 649
مېيىتنى كۆيدۈرۈش 649
[ئۆرپ - ئادەتلەر]
ئىسىم قويۇش 649
خەتنە قىلىش 650
قۇلاق تېشىش 650
ئاتقا مىنىدۈرۈش 650
قائىدە - يوسۇن 651
پەرىز - سۈننەت 651
[ئەلنەغمە سەنئىتى]
يۇرۇشلۇك مۇزىكا 652
مۇھەببەت ناخشىلىرى 652
ئۇزۇن ئاھانگلىق ناخشىلار 653
خۇار (گۈل) ناخشىلىرى 653
بەخت تىلەش ناخشىسى 654
مەرسىيە ناخشىسى 654
[خەلق ئۇسسۇللىرى]
ساما ئۇسسۇلى 655
دولان ئۇسسۇلى 655
نازىركوم 655
شادىيانە ئۇسسۇلى 656
سەنەم ئۇسسۇلى 656
كىگىز بېسىش ئۇسسۇلى 656
يورغا ئۇسسۇلى 656
ئادىنوچكا 656
بۇركۈت ئۇسسۇلى 657
ئۇيغۇر 12 مۇقامى 657
بېيلون ئۇسسۇلى 658

بەدەخشانلىق سودىگەر 658
جىر 658
ئېيىق ئۈسسۈلى 658
قۇمۇل مۇقامى 658
[خەلق مۇزىكا ئەسۋابلىرى]
راۋاب 658
دۇتار 659
خۇشتار 660
غىجەك 660
ساتار 660
سۇناي 661
بالىمان 661
داپ 661
ناغرا 661
ساپايى 662
دومبىرا 662
قۇمۇز 662
توبشۇر 663
بۇركۇت تەي 663
ئات باش غىجەك 663
[تاز سانلىق مىللەتلەر چۆچەكلىرى]
رىۋايەت 663
لەتىپە 664
مەسەل 664
[ئەل ئىچى تەنتەربىيىسى]
سارغايدى 665
ئات ئويۇنى 665
قىز قۇۋار 666
ئەرئاغدۇرۇش 666
گاگار ئويۇنى 666
پاپۇز 667
قوتاز چاپتۇرۇش 667
ئودىكام ئويۇنى 667
دوپپا تالىشىش 668
ئاتلىق چىپىپ كېتىۋېتىپ، يەردىن تەڭگە ئېلىش 668
سۆڭەك تاشلاش ئويۇنى 668
بويۇندا ئارقان تارتىش 669
يۈك توپ ئۇرۇش 669
باشقا قوغۇن قويۇپ يورغىلاش 669
يامبۇ ئېتىش 670
ئوۋ ئوۋلاش 670
ئايدىكدا يۈگۈرۈش مۇسابىقىسى 670
ئوردا ئېلىش ئويۇنى 670
خوراز سوقۇشتۇرۇش 671
قوشقار سوقۇشتۇرۇش 672
كالا سوقۇشتۇرۇش 672
ئىت تالاشتۇرۇش 672
كويلا توپ 673
ياغاچ توپ 674
كالتەك بىلەن توپ ئۇرۇش 674
كالتەك ئويۇنى 673
ئاق تېرەك ـ كۆك تېرەك 675
دامكا 675
موڭغۇل شاھمىتى 676
بۇغا شاھمىتى 676
توققۇز ساراي شاھمىتى 677
سەكرەپ يۈگۈرۈش مۇسابىقىسى 677
خادىغا چىقىش 677
بۇلدۇرسۇن 678
يۈك توپ (قاچما توپ) 678
ئات كۆندۈرۈش 679
سالما تاشلاش 679
بۇمۇك 679
تاش توپ تېپىش 679
چوقماق ئېتىش 680
ئارقان تارتىش 680
دولىسىدا كۆتۈرۈش 681
بويۇنغا پوتا سېلىپ كۆچ سىنىشىش 681
توقماق تارتىش 681
[مىللىي ئەنئەنىۋى بازارلار]
بازار 681
نادام بايرىمى 682
ئات ئۈستى بازىرى 683
[مىللىي ئەنئەنىۋى ھېيت ـ بايراملار]
چاغان 683
قۇربان ھېيت 684
روزى ھېيت 685
نوروز بايرىمى 685
بارات ئايىمى 686
غەربكە كۆچۈش بايرىمى 687
دولبۇز بايرىمى 687
زۇۋۇر بايرىمى 687
ئۇرۇق چېچىش بايرىمى 688
سابان توبى 688
پاسخا بايرىمى 689
مىلاد بايرىمى (روژدېستۋۇ بايرىمى) 689

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

دىن

دىن 690
[دىنىي تەشكىلاتلار]
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنى جەمئىيىتى 690
شىنجاڭ ئىسلام دارىلفۇنۇنى 691
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق بۇددا دىنى جەمئىيىتى 691
[دىن سىياسىتى]
ھاكىمىيەت بىلەن دىننى ئايرىۋېتىش 692
دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى 692
دىنىي ساھەدىكى زاتلار بىلەن ئىنتىپاقلىشىش..... 693
ياش دىنىي خادىملارنى تەربىيىلەش 694
دىنىي جەمەتتىكى دوستانە بېرىش - كېلىشلەر..... 694
دىنىي تۈزۈم ئىسلاھاتى 695
[دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇش]
دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇش 695
دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى باشقۇرۇش 696
دىنىي پائالىيەتلەرنى باشقۇرۇش 697
دىنىي خادىملارنى باشقۇرۇش 697
قۇش «بەشتە ياخشى» لارنى سىلىشتۇرۇپ باھالاش 697
شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنى 698
[مۇقەددەس كىتابلاردىن تەرجىمىلەر]
«قۇرئان كەرىم» نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىسى 699
«قۇرئان كەرىم» نىڭ قازاقچە تەرجىمىسى 699
«سەھىھۇل بۇخارى جەۋھەرلىرى» نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىسى 699
[دىنىي ئېقىملار]
سۈننىي مەزھىپى..... 699
ھەنەفىي فىقھە ئېقىمى..... 700
شىئە مەزھىپى..... 700
سوپىلار (سوفىزمچىلار) ئېقىمى 701
خۇفىيە..... 702
جەھرىيە سۈلۈكى..... 702
قەدىمىيە 702
ئىخۋانىيە 703
[دىنىي ۋەزىپە ئاملىرى]
خەلىپە 703
ئىمام 703
خاتىب 703
مولا 704
ئاخۇن 704
شەيخ 704
ئىشان 704
ھافىز 705
تالىپ 705
مەزىن (مۇئەززىن) 705
ھاجى 705
مۇتىۋەللى 705
مۇسۇلمان 705
[مەشھۇر مەسچىتلەر]
قەشقەر ھېيتگاھ مەسچىتى 706
تۇرپان سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى 707
تۇرپان شەرقىي چوڭ مەسچىتى 707
ئۇرۇمچى جەنۇبىي چوڭ مەسچىتى 707
تۇرپان قازىخانا مەسچىتى..... 708
ئۇرۇمچى ياڭخاڭ مەسچىتى 708
كېرىيە جامە مەسچىتى 708
ئۇرۇمچى شەنشى چوڭ مەسچىتى..... 708
غۇلجا تۇڭگان مەسچىتى 708
غۇلجا بەيتۇللا مەسچىتى 709
كۇچا خانىقاسى 709
يەكەن جامە مەسچىتى 710
ئۇرۇمچى نەنمىن مەسچىتى 710
خوتەن جامە مەسچىتى 711
[داڭلىق مازار - زىيارەتگاھلار]
مازار 711
سۇتۇق بۇغراخان مازىرى..... 712
ئوردام مازار 712
مەھمۇد قەشقەرى مازىرى 713
يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى 713
يۈسۈپ قادىرخان مازىرى..... 714
تۇيۇق مازىرى 714
چىلتەن مازار (چىلتەنلىرىم) 715
نىيا چوڭ مازىرى 715
قەيس مازىرى..... 716
تۇغلۇق تۇمۇرخان مازىرى 716
مەۋلانا ئەرشىدىن مازىرى 717
ئاپاق خوجا مازىرى 717
ئالتۇن مازار 718
[كالىپندار ۋە بايرام]
ھىجرىيە..... 719
مەۋلۇد بايرىمى 719
ئاشۇرا كۈنى 719
بارات كېچىسى..... 719
[بۇددا دىنى]
تىبەت بۇددا دىنى 720

لاما 720
[زاڭزۇ بۇددا دىنى (لاما دىنى) دىكى ھەر خىل دىنىي ئېقىملار]
نىما مەزھىپى 720
گادام مەزھىپى 721
ساكيا مەزھىپى 721
گاجۇ مەزھىپى..... 722
گېلۇ مەزھىپى..... 722
[مەشھۇر بۇتخانىلار]
شىگىيۇ بۇتخانىسى..... 722
خىجىك سىرىق بۇتخانىسى 723
ئارۇيدۇن چۇمبۇل بۇتخانىسى 723
شارسۇم ساڭرامى..... 724
بورتالا لاما بۇتخانىسى 724
ئارشاڭ ئاق بۇتخانىسى 724
خرىستىئان دىنى 724
كاتولىك دىنى 725
پراۋوسلاۋىيە دىنى 726
تويىن دىنى 726
تويىن 727

سىياسىي قانۇنچىلىق

[سىياسىي]
[جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى]
ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىۇروسى 728
ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىۇرو-سىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق كو-مىتېتى 728
ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىۇرو-سىنىڭ دىخۇا رايونلۇق كومىتېتى 728
ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىۇرو-سىنىڭ ئىلى رايونلۇق كومىتېتى 729
جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭ ئۇي-غۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى 729
جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭ ئۇي-غۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەسلىھەتچىلەر كو-مىتېتى 730
ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئىنتىزام تەكشۈ-رۈش كومىتېتى 731
ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم سىياسىي - قانۇن كومىتېتى 731
جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭ ھەر-بىي رايون كومىتېتى 732
جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتى 732
جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى بايىنغۇلىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتى..... 733
جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتى 734
جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتى 734
جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى قىزىلسۇ قىر-غىز ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتى 734
جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى ئۇرۇمچى شە-ھەرلىك كومىتېتى 735
جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى قەشقەر ۋىلايەت-لىك كومىتېتى 735
جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى خوتەن ۋىلايەت-لىك كومىتېتى 736
جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى ئاقسۇ ۋىلايەت-لىك كومىتېتى 736
جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى ئىلى ۋىلايەت-لىك كومىتېتى 736
جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى ئالتاي ۋىلايەت-لىك كومىتېتى 737
جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى تارباغاتاي ۋىلا-يەتلىك كومىتېتى 737
جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى قۇمۇل ۋىلايەت-لىك كومىتېتى 738
جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى تۇرپان ۋىلايەت-لىك كومىتېتى 738
جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى قاراماي شەھەر-لىك كومىتېتى 738
جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى شىخەنزە شەھەر-لىك كومىتېتى 738
جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭ ئۇي-غۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى پارتىيە مەكتىپى 739
شىنجاڭ خەلق سارىيى..... 739
شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھەرىللەت، ھەرساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى 739
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇ-لتىيى 740
ئۇرۇمچى شەھەرلىك خەلق قۇرۇلتىيى 741
ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇل-تىيى 742
بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق قۇ-رۇلتىيى 742
بايىنغۇلىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق

يۇيۇن كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

قۇرۇلتىيى 742
قىزىلىۋ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق قۇ-
رۇلتىيى 743
سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇ-
لتىيى 743
[ھۆكۈمەت ئورگانلىرى]
شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى كومىتېتى
..... 743
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈ-
مىتى 744
يەرلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى 745
ئۇرۇمچى شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى 745
ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمەتلىرى 746
ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىلەر 747
ناھىيىلىك (شەھەرلىك، شەھەرگە قاراشلىق
رايونلۇق) خەلق ھۆكۈمەتلىرى 747
ئاپتونوم ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى..... 748
مىللىي يېزىلىق خەلق ھۆكۈمەتلىرى 748
[سىياسىي كېڭەش ۋە دېموكراتىك پارتىيە -
گۇرۇھلار، سودا - سانائەت بىرلەشمىسى]
شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھەرمىللەت، ھەرساھە خەلق
ۋەكىللەر يىغىنى مەسلىھەت كومىتېتى 750
جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى
..... 750
جۇڭگو گومىنداڭ ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى
..... 751
جۇڭگو دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ ئۇي-
غۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى 751
جۇڭگو دېموكراتىك دۆلەت قۇرۇش جەمئىيە-
تىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كو-
مىتېتى 752
جۇڭگو دېموكراتىيىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئى-
يىتىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق
كومىتېتى 752
جۇڭگو دېھقان - ئىشچىلار دېموكراتىك پارتىيە-
سىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق
كومىتېتى 752
«3- سېنتەبىر» ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ شىنجاڭ
ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى 753
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سودا - سانا-
ئەتچىلەر بىرلەشمىسى جەمئىيىتى 753
[خەلق ۋەكىللىرى]
جۇڭگو كومۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ شىن-
جاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى
..... 753
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق باش ئىشچىلار
ئۇيۇشمىسى 754
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئايالار بىر-
لەشمىسى 754
[ئاممىۋى تەشكىلاتلار]
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ياشلار بىرلەش-
مىسى 755
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تەيۋەنلىك
قېرىنداشلار بىرلەشمىسى 755
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ۋەتەنگە قايت-
قان جۇڭگو مۇھاجىرلىرى بىرلەشمىسى 755
[قوراللىق كۈچلەر]
جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭ ھەر-
بىي رايونى 756
جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى دىخۇا ھەربىي
رايونى 757
جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى جەنۇبىي شىن-
جاڭ ھەربىي رايونى..... 757
جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىمالىي شىن-
جاڭ ھەربىي رايونى..... 757
جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شەرقىي شىن-
جاڭ ھەربىي رايونى..... 758
شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەن-
نىڭ ھەربىي بۆلۈمى 758
جۇڭگو خەلق قوراللىق ساقچى قىسمى شىنجاڭ
باش ئەترىتى 758
جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭدىكى
ھاۋا ئارمىيە قىسمى 759
شىنجاڭ خەلق قوراللىق كومىتېتى 760
شىنجاڭ ھەربىي رايونى چېگرا مۇداپىئە قىسمى
..... 760
جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭ زا-
پاس قىسمى..... 761
جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئۇرۇمچى قۇ-
رۇقلۇق ئارمىيە ئىنىستىتۇتى 761
قوراللىق ساقچى قىسمى باش ئەترىتىنىڭ ئۇرۇم-
چى قوماندانلىق مەكتىپى 761
لەنجۇ ھەربىي رايونىنىڭ ئۇرۇمچى باش دوختۇر-
خانىسى 761
ناھىيىلىك (شەھەرلىك، رايونلۇق) خەلق قو-
راللىق بۆلۈمى..... 762
شۆبە ھەربىي رايونى 762
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ خەلق ئەس-

كەرلىرى 763
جۇڭگونىڭ يادرو سىناق بازىسى 764
ئاتوم بومبىسى سىنىقى 764
يادرو سىنىقى 765
قونجىراپ يول باشلاش پونكتى 765
[جامائەت خەۋپسىزلىكى ۋە دۆلەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى]
ش ئۇ ئا ر جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى 765
ش ئۇ ئا ر دۆلەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى 766
جۇڭگو خەلق قوراللىق ساقچى قىسمىنىڭ
ش ئۇ ئا ر ئوت ئۆچۈرۈش باش ئەترىتى 766
جۇڭگو خەلق قوراللىق ساقچى قىسمىنىڭ
ش ئۇ ئا ر چېگرا مۇداپىئە باش ئەترىتى 767
ش ئۇ ئا ر جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىنىڭ
قاتناش ساقچىلىرى باش ئەترىتى 767
ش ئۇ ئا ر جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنىنىڭ
ئامانلىق ساقلاش مۇلازىمەت شىركىتى 767
ش ئۇ ئا ر جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنىنىڭ
ئالاھىدە ساقچى تارماق (چوڭ) ئەترىتى 768
ۋىلايەتلىك، ئوبلاستلىق، شەھەرلىك ج خ ئىدارىلىرى (باشقارمىلىرى) 768
ئۇرۇمچى تۆمۈرىيول ج خ ئىدارىسى 768
خەلق ئاۋىياتسىيىسى ئۇرۇمچى باشقۇرۇش ئىدارىسى 768
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى نېفىتلىك
ج خ ئورگىنى 769
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئورمانچىلىق
ج خ ئىدارىسى 769
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەشنى باشقۇرۇش كومىتېتى 769
چېگرا مۇداپىئە تەكشۈرۈش پونكتى 769
چېگرا باشقۇرۇش رايونى 770
[تەپتىش ئورگانلىرى]
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق تەپتىش مەھكىمىسى 770
جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭ ھەربىي رايونى تەپتىش مەھكىمىسى 771
تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىيانەتچىلىك - پارە خورلۇققا قارشى تۇرۇش ئىدارىسى 771
تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ جىنايەت دېلوسىنى پاش قىلىش مەركىزى 772
ۋىلايەتلىك، ئوبلاستلىق، شەھەرلىك خەلق تەپ-
تىش مەھكىمىلىرى 772
ئاساسىي قانۇن خەلق تەپتىش مەھكىمىسى 772
ئۇرۇمچى تۆمۈرىيول ترانسپورتى شۇبە تەپتىش مەھكىمىسى 772
جىنايى ئىشلار تەپتىشى 773
ھەق تەلەپ، مەمۇرىي تەپتىشى 773
قانۇن - ئىنتىزام تەپتىشى 773
تۇرمە - قاماقخانا تەپتىشى 774
[سوت ئورگانلىرى]
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يۇقىرى خەلق سوت مەھكىمىسى 774
جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭ ھەربىي رايونى ھەربىي سوت مەھكىمىسى 775
ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى 775
ئاساسىي قاتلام سوت مەھكىمىلىرى 776
ئۇرۇمچى تۆمۈرىيول ترانسپورتى ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى 776
جىنايى ئىشلار سوت خىزمىتى 776
ھەق تەلەپ سوت خىزمىتى 776
ئىقتىسادىي سوت خىزمىتى 777
مەمۇرىي سوت خىزمىتى 777
[ئەدلىيە مەمۇرىي ئورگانلىرى]
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدلىيە نازارىتى 777
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدلىيە نازارىتى تۇرمە باشقۇرۇش ئىدارىسى 778
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدلىيە نازارىتى ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش خىزمىتىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى 778
ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش - باشقۇرۇش ئورنى 779
ئۆسمۈرلەرنى باشقۇرۇپ تەربىيىلەش ئورنى 779
خەلق مۇرەسسە ھەيئىتى 779
ئادۋوكاتلىق ئورنى 780
جامائەت گۇۋاھلىقى ئورنى 780
ئاساسىي قاتلام قانۇن مۇلازىمىتى 781
قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش تەربىيىسى 781
[مەمۇرىي قۇرۇلما]
شىنجاڭنىڭ مەمۇرىي تۈزۈلۈشى 781
ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى 783
بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى 784
سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى 786
ئۇرۇمچى شەھىرى 787

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى 788
قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى 789
قەشقەر ۋىلايىتى 790
خوتەن ۋىلايىتى 791
ئاقسۇ ۋىلايىتى 792
ئىلى ۋىلايىتى 793
ئالتاي ۋىلايىتى 794
تارباغاتاي ۋىلايىتى 795
قاراماي شەھىرى 796
تۇرپان ۋىلايىتى 797
قومۇل ۋىلايىتى 798
[تاموژنا ۋە چېگرا ئېغىزلىرى]
ئۈرۈمچى تاموژنىسى 799
ئاۋشا پورتى 800
تۆمۈر تام پورتى 800
تايكەشكىن پورتى 800
قىزىلتاغ ئېغىزى پورتى 800
ئولاستاي پورتى 801
جېمىنەي پورتى 801
باقتۇ پورتى 802
ئالاتاۋ پورتى 802
قورغاس پورتى 802
دولاتى پورتى 803
تورغات پورتى 803
ئېرىكەشتام پورتى 803
قونجىراپ پورتى 804
[مۇھىم سىياسىي ھەرىكەتلەر]
پارتىيە تەشكىلاتى ۋە ھاكىمىيەت قۇرۇش 804
ئىجارە كېمەيتىش ۋە زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش 805
ئەكسىلىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتى 805
يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى 806
«3 كە قارشى تۇرۇش»، «5 كە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى 806
يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكىتى 806
قول سانائىتىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش 807
خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش 807
چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى دېموكراتىك ئىسلاھات 807
ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش كۈرىشى 808
يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى 808
«چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» 809
يېزىلارنى خەلق گۈڭشىسىلاشتۇرۇش ھەرىكىتى 810
سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى 810
«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» 811
[جەمئىيەت ئامانلىقىنى باشقۇرۇش ۋە جەمئىيەت ئامانلىقى ھەر تەرەپلىمە تۈزەش]
ئاپتونوم رايونلۇق جەمئىيەت ئامانلىقى بويىچە ھەر تەرەپلىمە تۈزەش كومىتېتى 812
ئاپتونوم رايونلۇق جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەر تەرەپلىمە تۈزەشتە ھەققانىيەت يولىدا پىداكارلىق كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاش فوندى 812
زەھەر چەكلەش 813
ئەتكەسچىلىكنى تەكشۈرۈش 813
پۇقرالار ئىشلىتىدىغان پارتلىتىش بۇيۇملىرىنى باشقۇرۇش 814
چەت ئەللىكلەرنىڭ چېگرىدىن كىرىش ـ چىقىشنى باشقۇرۇش 814
جۇڭگو پۇقرالىرىنىڭ چېگرىدىن چىقىش ـ كىرىشنى باشقۇرۇش 815
جۇڭگو پۇقرالىرىنىڭ شەخسىي ئىش بىلەن شىياڭگاڭ، ئاۋمېن ئالاھىدە رايونىغا بېرىش ـ كېلىشنى باشقۇرۇش 815
زوراۋانلىق ـ تېررورلۇق جىنايىي ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىش 816
سېرىق نەرسىلەرنى تازىلاش ۋە قانۇنسىز نەشىر بۇيۇملىرىغا زەربە بېرىش 816
چىرىكلىككە قارشى تۇرۇپ، پاكلىقنى تەشەبۇس قىلىش 817
نۇقتىلىق جايلاردا جەمئىيەت ئامانلىقىنى مەركەزلىك تۈزەش 817
جىنايى ھەرىكەتلەرگە زەربە بېرىش 818
[مەنۋى مەدەنىيەتنى قۇرۇلۇشى]
ئاپتونوم رايونلۇق سوتسىيالىستىك مەنۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىغا يېتەكچىلىك قىلىش كومىتېتى 818
ئومۇمىي خەلق مەدەنىيەتلىك، ئەدەپلىك بولۇش ئىپىي 819
مەدەنىي ئورۇن بەرپا قىلىش 819

«3 تە ئىلا، 1 دىن ئۆگىنىش» بويىچە مۇساۋىقىلىشىش 820
«4231» ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ھەرىكىتى 820
يېڭى ئەسىرنى كۈتۈۋېلىش ئوبراز قۇرۇلۇشى..... 821
ئارمىيە ـ خەلق بىرلىكتە مەنۋى مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىش 821
مەدەنىيەت، سەھىيە، پەن ـ تېخنىكىنى يېزىلارغا يەتكۈزۈش پائالىيىتى 822
«100 شەھەردىكى 10 مىڭ دۇكاندا ساختا مال بولماسلىق» پائالىيىتى 822
[ئالاھىدە چوڭ ئىشلار]
جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىشى 823
شىنجاڭ ئۇلكىسىدىكى گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ ھەقىقەتكە قايتىش تېلېگراممىسى 824
شىنجاڭ ئۇلكىلىك گومىنداڭ بىرلەشمە ھۆكۈمىتىنىڭ ھەقىقەتكە قايتىش تېلېگراممىسى..... 825
ئالىغا يۈرۈش قىلىش 826
ئاراتۈرۈك مۇداپىئە جېڭى 827
توپلاڭنى تىنچىتىپ باندىت تازىلاش 827
ئۇچ يىللىق چوڭ ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتى ... 828
ئارمىيە ـ خەلق بىرلىكتە بەرپا قىلىش ۋە «ئىكى كىشى ھىمايە قىلىش» پائالىيىتى ... 829
ئارمىيە خەلق بىرلەشمە مۇداپىئەسى 829
كۆۋرۈك سېلىش ۋە يول ياساش..... 830
سۇ ئىنشائاتى ياساش 831
«ئۇچ يارىدىم، ئىككى ھەربىي» 831
خەتەردىن، ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش 832
جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرگەنلىكىنى خاتىرىلەش مۇنارى 833
ئىلى ـ تارباغاتاي ۋەقەسى 833
زىيالىي ياشلارنىڭ چېگرا رايونىغا يارىدىم بېرىشى 833
ياۋار ھوقۇق تارتىۋېلىش بورىنى 834
«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى ئەلەم كۈرىشى ۋەقەلىرى..... 835
ئاپتونوم رايونلۇق ۋە ئۇرۇمچى شەھەرلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى..... 835
ناھەق، يالغان، خاتا دېلولارنى ئاقلاش 836
[ئالاھىدە چوڭ دېلولار]
لى يىڭچى ئەكسىلىنقىلابىي دېلوسى 836
ئوسمان ئىسلام ئەكسىلىنقىلابىي دېلوسى 837
شايارىدىكى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ تورمىدىن قېچىش دېلوسى 837
قەشقەردىكى «12 ـ ماي» قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش دېلوسى 838
قاغىلىقتىكى پەۋقۇلئادده زور ئادەم ئۆلتۈرۈش دېلوسى 838
«25 ـ فېۋرال» كوچا ئاپتوبوسىنى پارتلىتىش دېلوسى 839
زۇلىلۇن، زۇلىچۇنلارنىڭ بانكا بۇلاش، قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش دېلوسى..... 839
بەي باۋشەننىڭ بۇلاڭچىلىق، قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش دېلوسى 839
چىن يۈەنفۇ، يالاڭ شۇاڭچۈەننىڭ پەۋقۇلئادده زور زەھەر سېتىش دېلوسى 840
گې يىنشياڭنىڭ ساختا قوشۇلما قىممەت بېجى مەخسۇس تالونى كېسىپ بېرىش دېلوسى 841
خې پۇنىڭ خىيانەتچىلىك دېلوسى 841
دىڭ شياۋلىننىڭ ئالدامچىلىق دېلوسى 842
چىۋ چۇاڭتىيەننىڭ خىزمىتىدىن پايدىلىنىپ ئىگىلىۋېلىش ۋە پارا بېرىش دېلوسى 842
جياڭ ئەيجىننىڭ قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش دېلوسى 843
شى دىيەنرۇڭنىڭ خىيانەتچىلىك، پارىخورلۇق، خىزمەتتىكى بىپەرۋالىق دېلوسى 843
[ئالاھىدە چوڭ ئوت ئاپىتى، ۋەقەلىرى]
«18ـ ماي» پەۋقۇلئادده زور يولۇچىلار پويىزى ئوت ئاپىتى ھادىسىسى..... 844
بىڭتۈەن 61 ـ تۈەن مەيدانىدا يۈز بەرگەن «28 ـ فېۋرال» ئوت ئاپىتى ھادىسىسى 845
داخىيەن بازىرىدىكى «10ـ ئاپرىل» پەۋقۇلئادده زور ئوت ئاپىتى ھادىسىسى..... 845
ئۇرۇمچىدىكى «2 ـ ئىيۇل» پەۋقۇلئادده زور قاتناش ھادىسىسى 845
ئۇرۇمچىدىكى «13 ـ نويابىر» ئايروپىلان ۋەقەسى 845
قارامايدىكى «8 ـ دېكابىر» پەۋقۇلئادده زور ئوت ئاپىتى ھادىسىسى..... 846
[ئەتراپتىكى دۆلەتلەر مۇناسىۋىتى شەرتنامىسى، بايانات، كېلىشىمنامىسى]

www.uyghurkitap.com

«جۇڭگو - موڭغۇلىيە دوستلۇق، ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى شەرتنامىسى» 846
«جۇڭگو - موڭغۇلىيە كونسۇل شەرتنامىسى» 847
«جۇڭگو - موڭغۇلىيە چېگرا شەرتنامىسى» ... 847
«جۇڭگو - موڭغۇلىيە چېگرا تۈزۈمى ۋە چېگرا مەسىلىسى شەرتنامىسى» 847
«جۇڭگو - رۇسىيە - قازاقىستان - قىرغىزىستان - تاجىكىستان دۆلەتلىرىنىڭ چېگرا رايونلىرىدا ھەربىي ساھەدىكى ئىشەنچىنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى كېلىشىم» 848
«جۇڭگو - رۇسىيە - قازاقىستان - قىرغىزىستان - تاجىكىستان دۆلەتلىرىنىڭ چېگرا رايونلىرىدا ھەربىي كۈچلەرنى قىسقارتىش توغرىسىدىكى كېلىشىم» 848
«جۇڭگو - قازاقىستان - قىرغىزىستان - رۇسىيە - تاجىكىستان قوشما بايانلىرى» 849
«قازاقىستان - جۇڭگو - قىرغىزىستان - رۇسىيە - تاجىكىستان باشلىقلىرىنىڭ دۈشەنبە بايانلىرى» 849
«جۇڭگو شىنجاڭ بىلەن پاكىستان مۇداپىئە ئىشلىرىنىڭ ئەمەلىي كونترول قىلىۋاتقان رايونلار ئارىسىدىكى چېگرا كېلىشىمى» 850
«جۇڭگو - قازاقىستان دۆلەت چېگرىسى كېلىشىمى» ۋە ئۇنىڭ «تولۇقلىما كېلىشىمى» 851
«جۇڭگو بىلەن قازاقىستاننىڭ 21 - ئەسىردە ھەمكارلىقنى داۋامىلىق كۈچەيتىش توغرىسىدىكى قوشما بايانلىرى» 851
«جۇڭگو - رۇسىيە قوشما بايانلىرى» 852
«جۇڭگو - ئافغانىستان چېگرا شەرتنامىسى» 853
«جۇڭگو - قىرغىزىستان قوشما بايانلىرى» 853
«جۇڭگو - قىرغىزىستان كونسۇل شەرتنامىسى» 853
«جۇڭگو - قىرغىزىستان چېگرا كېلىشىمى» ۋە ئۇنىڭ «تولۇقلىما كېلىشىمى» 854
«جۇڭگو - قىرغىزىستان - قازاقىستان دۆلەتلىرىنىڭ چېگرىسى تۈتىشىدىغان نۇقتىلار توغرىسىدىكى كېلىشىمى» 854
«جۇڭگو بىلەن تاجىكىستاننىڭ جۇڭگو - تاجىكىستان چېگرىسى توغرىسىدىكى كېلىشىمى» 854
«جۇڭگو بىلەن تاجىكىستاننىڭ ئىككى دۆلەتنىڭ XXI ئەسىرگە يۈزلەنگەن ئىناق قوشنىدارچىلىق ۋە دوستانە ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش توغرىسىدىكى "قوشما بايانلىرى» 855
«جۇڭگو بىلەن ھىندىستاننىڭ جۇڭگو - ھىندىستان چېگرىسىنىڭ ئەمەلىي كونترول لىنىيىسىدىكى ھەربىي ساھەلەردە ئىشەنچ تەدبىرلىرى ئورنىتىش توغرىسىدىكى كېلىشىمى» 855
«جۇڭگو - قازاقىستان قوشما بايانلىرى» 856
«جۇڭگو - رۇسىيە چېگرىسىنىڭ غەربىي بۆلىكى توغرىسىدىكى كېلىشىم» 856
«جۇڭگو - رۇسىيە - قازاقىستاننىڭ ئۇچ دۆلەت چېگرىسىنىڭ تۈتىشىش نۇقتىسىنى بېكىتىش توغرىسىدىكى كېلىشىمى» 857
«جۇڭگو - قازاقىستان ھەق تەلەپ ۋە جىنايى ئىشلارغا دائىر ئەدلىيە ياردەم شەرتنامىسى» 857
«جۇڭگو - رۇسىيە ئۆتكۈزۈپ بېرىش شەرتنامىسى» 858
«جۇڭگو - ئۆزبېكىستان ئۆتكۈزۈپ بېرىش شەرتنامىسى» 858
[يەرلىك نىزام ۋە بەلگىلىمىلەر]
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ يەرلىك قانۇن چىقىرىشى 858
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 9 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى يەنىمۇ كۈچەيتىش، ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى ساقلاش، شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتى ۋە گۈللىنىشى ئۈچۈن تېخىمۇ ياخشى ئىجتىمائىي مۇھىت يارىتىش توغرىسىدىكى قارارى» 860
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتلىرىنىڭ نازارەت قىلىش نىزامى» 860
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ناھىيە دەرىجىلىكتىن تۆۋەن خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرىنى بىۋاسىتە سايلاشنى يولغا قويۇش تەپسىلىي قائىدىسى» 860
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى نىكاھ قانۇنى»نى ئىجرا قىلىش توغرىسىدىكى قوشۇمچە بەلگىلىمىسى» 861
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ پىلانلىق

تۇغۇت چارىسى» 861
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ياشانغانلار-
نىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداش
نىزامى» 862
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ،جۇڭخۇا
خەلق جۇمھۇرىيىتى ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىرلار
ۋە مۇھاجىرلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنىڭ
ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداش قانۇنى، نى
يولغا قويۇش چارىسى» 862
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ،جۇڭخۇا
خەلق جۇمھۇرىيىتى ئىستېمالچىلارنىڭ ھو-
قۇق - مەنپەئىتىنى قوغداش قانۇنى، نى يولغا
قويۇش چارىسى» 863
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىن ئىش-
لىرىنى باشقۇرۇش نىزامى» 863
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنىي پائا-
لىيەت سورۇنلىرىنى باشقۇرۇش ۋاقىتلىق
قائىدىسى» 864
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنىي
ۋەزىپىدىكىلەرنى باشقۇرۇش ۋاقىتلىق بەل-
گىلىمىسى» 864
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنىي
پائالىيەتلەرنى باشقۇرۇش ۋاقىتلىق بەلگە-
لىمىسى» 865
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ يەر نامىلە-
رىنى باشقۇرۇشنى يولغا قويۇش چارىسى»
..... 865
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قېزىلما
بايلىق باشقۇرۇش نىزامى» 865
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ خەلق
باشقۇرۇشىدىكى پەن - تېخنىكا كارخانىلە-
رى نىزامى» 866
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ يەككە،
خوسۇسىي ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش
نىزامى» 866
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ يېزا-
بازار كارخانىلىرى نىزامى» 867
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ يېزا كول-
لېكتىپ ئىقتىسادىي تەشكىلاتلىرىنىڭ مۇلكىنى
باشقۇرۇش نىزامى» 867
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ تېخنىكا
بازىرى نىزامى» 867
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ يېزا ئىگە-
لىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش نىزامى» 867
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ شەھەر -
يېزا سودا - بازارلىرىنى باشقۇرۇش نىزامى»
..... 868
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ،جۇڭخۇا
خەلق جۇمھۇرىيىتى يەر باشقۇرۇش قانۇنى، نى
يولغا قويۇش چارىسى» 868
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ،جۇڭخۇا
خەلق جۇمھۇرىيىتى ئوتلاق قانۇنى، نى يولغا
قويۇش تەپسىلىي قائىدىسى» 868
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ،جۇڭخۇا
خەلق جۇمھۇرىيىتى سۇ قانۇنى، نى يولغا قو-
يۇش چارىسى» 869
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆ-
كۈمىتىنىڭ چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ مەبلەغ
سېلىشقا ئېتىبار بېرىش چارىسى» 869
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئېچىۋې-
تىش دائىرىسىنى يەنىمۇ كېڭەيتىپ، مەبلەغ
سېلىشقا ئىلھام بېرىش توغرىسىدىكى ئېتىبار
بېرىش سىياسىتى» 870
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنى چەت ئەل
سودىگەرلىرىنىڭ مەبلەغ سېلىشقا ئىلھام
بېرىش سىياسىتى توغرىسىدىكى بەلگىلە-
مىسى» 870
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ خېرى-
دار چاقىرىپ مەبلەغ كىرگۈزۈشكە دائىر
بىرقانچە سىياسەت توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسى»
..... 870
«خىمىيە سانائىتى بازىسى قۇرۇلۇشىغا ئېتىبار
بېرىش سىياسىتى توغرىسىدىكى بەلگىلىمە
ۋە خىمىيە سانائىتى بازىسىنىڭ قۇرۇلۇشىنى
يەنىمۇ تېزلىتىش چارىسى» 871
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ شەھەر ئۆي
ئىجارىسىنى باشقۇرۇش بەلگىلىمىسى» 871
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ شەھەر -
بازارلاردىكى دۆلەت يېرىنى ئىشلىتىش ھوقۇ-
قىنى سېتىش ۋە ئۇتۇنۇپ بېرىش ۋاقىتلىق
چارىسى» 872
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاساسىي
ئېتىز - ئېرىق مۇھاپىزىتى چارىسى» 872
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ زىرائەت
ئۇرۇقىنى باشقۇرۇش نىزامى» 872
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئەمگەك

بىخەتەرلىكى ۋاقىتلىق نىزامى» 873
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ شەھەر - بازار كارخانىلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ياشانغاندا كۆتۈنۈش ئاساسىي سۈغۇرتىسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش چارىسى» 873
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەھسۇلات سۈپىتىنى نازارەت قىلىش نىزامى» 873
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دەريا باشقۇرۇش نىزامى» 873
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ بىناكارلىق بازىرىنى باشقۇرۇش نىزامى» 874
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ يول تراناسپورتىنى باشقۇرۇش نىزامى» 874
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇھىت ئاسراش نىزامى» 874
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ياۋايى ھايۋانلارنى قوغداش قانۇنى» نى يولغا قويۇش چارىسى» 875
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونلىرىنى باشقۇرۇش نىزامى» 875
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ شەھەر ئامىۋى تازىلىقىنى باشقۇرۇش چارىسى» 875
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ شەھەرلەرنى سۇ بىلەن تەمىنلەشنى يولغا قويۇش چارىسى» 876
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ تارىم ۋادىسى سۇ بايلىقىنى باشقۇرۇش نىزامى» 876
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ يەر ئاستى سۇ بايلىقىنى چارلاش - باشقۇرۇش چارىسى» 876
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى نىزامى» 877
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەدەنىيەت بازارلىرىنى باشقۇرۇش نىزامى» 877
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ تىل - يېزىق خىزمىتى نىزامى» 877
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش - باشقۇرۇشقا دائىر بىرقانچە بەلگىلىمىسى» 878
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دۆلەت مۇداپىئە تەربىيىسى نىزامى» 878
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ پوچتا - تېلېگراف خەۋەرلىشىش نىزامى» 878
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ نەشىرىياتى قىلىش نىزامى» 879
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى يېغىن ئۆتكۈزۈش، نامايىش قىلىش ۋە كۆچ كۆرسىتىش قانۇنى» نى يولغا قويۇش چارىسى» 879
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەر تەرەپلىمە تۈزەش نىزامى» 879
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دېلوغا چېتىلىدىغان بۇيۇملارغا باھا قويۇشنى باشقۇرۇش بەلگىلىمىسى» 880
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئۆسۈملۈك كارانتىنىنى يولغا قويۇش چارىسى» 880
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ چېگرا ئاھالىسىنىڭ ئۆزئارا قىلىشقان سودىسىنى باشقۇرۇشقا دائىر سىناق چارىسى» 880
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ چېگرا پورتىدىن ئۆتۈش ۋە ئۇ يەردە تۇرغۇچىلارنى باشقۇرۇش ۋاقىتلىق چارىسى» 880
«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دۆلەت چېگرىسى ۋە چېگرا باشقۇرۇش توغرىسىدىكى ۋاقىتلىق بەلگىلىمىسى» 881
«ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ مۇسۇلمانچە يېمەكلىكلەرنى باشقۇرۇش چارىسى» 881

رەڭلىك قىستۇرما بەتلەر مۇندەرىجىسى

بېشىبالىق باش قۇرۇقچىبەگ مەھكىمىسى خارا-
بىسى (تاڭ سۇلالىسى) 1
ئىدىقۇت قەدىمىي شەھىرى (خەن سۇلالىسى) 1
كروران قەدىمىي شەھىرى (خەن سۇلالىسى) ... 1
يارغول قەدىمىي شەھىرىگە نەزەر (خەن سۇ-
لالىسى) 1
يارغول قەدىمىي شەھىرىنىڭ بىر قىسمى (خەن
سۇلالىسى) 1
نىيە بەگلىكى خارابىسى (خەن سۇلالىسى) 2
كۆكسۇ قەدىمىي شەھىرى (خەن سۇلالىسى)..... 2
بارىكۆلدىكى ئۇيغۇرغول قەدىمىي شەھىرى (تاڭ
سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرغول ھەربىي
قەلئەسى) 2
چاكىر ساڭرامى خارابىسى (جەنۇبىي - شىمالىي
سۇلالىلەر — تاڭ سۇلالىسى) 2
قىزىل مىڭئۆي (ۋېي - تاڭ سۇلالىلىرى) 2
بىزەكلىك مىڭئۆيى (تاڭ سۇلالىسى) 3
قىزىل قاغا تۈرى 3
موڭغۇلكۆرەدىكى شاتى ئۇسۇن قەبرىستانلىقى
(خەن سۇلالىسى) 3
قۇمۇل ۋاڭلىرى قەبرىستانلىقى (چىڭ سۇلا-
لىسى) 3
گىبردىن تېغىدىكى خاتىرە ئابىدە (چىڭ سۇلا-
لىسى) 3
شەمىرشەكتىكى بالبالار (تاڭ سۇلالىسىدىن ئىل-
گىرى) 4
قىزىل مىڭئۆي تام رەسىمى (ۋېي، جىن - تاڭ
سۇلالىلىرى) 4
قۇمتۇرا تاش كېمىرىنىڭ تۇرۇسىدىكى رەڭلىك
سىزمىلار (جىن - تاڭ سۇلالىلىرى) 4
تاڭ سۇلالىسى قانۇنىنىڭ پارچىسى 4
قىزىل مىڭئۆيدىكى پەرىشتىلەر سۈرىتى (تاڭ
سۇلالىسى) 4
تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى نوپۇس دەپتىرى كۆ-
تىكى 5
قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «مايترى سىمىت»
نىڭ كۆچۈرۈلمە نۇسخىسى 5
خەنزۇ يېزىقىدىكى تارىشا پۈتۈكلەر 5
چاڭئەننىڭ 3 - يىلىدىكى ئۇزۇملۇك باغنى ئىجا-
رىگە بېرىش توختامى (تاڭ سۇلالىسى) 5
سوغدى يېزىقىدىكى مانى دىنى نومىنىڭ كۆچۈ-
رۈلمە نۇسخىسى 5
تىبەت يېزىقىدىكى مەكتۇپ..... 5
قېزىۋېلىنغان مىس بۇتلار (تاڭ سۇلالىسى) 6
خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان چاڭلار ئاقساقـ-
لىنىڭ تامغىسى 6
تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان ھەيكەل (تاڭ سۇلا-
لىسى) 6
تورغات قەبىلىسىنىڭ كۈمۈش تامغىسى (چىڭ سۇ-
لالىسى) 6
شىنجاڭنىڭ ئۆلكە پۇلى..... 6
شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى كەشتىلىك
كىمخاپ 7
خەن، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى كەشتىلىك
يۈك توقۇلما 7
خەن، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى كەشتىلىك
كىمخاپ 7
خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى كەشتىلىك كىمخاپ ... 7
بەنچاۋ 8
جاڭ چىەننىڭ غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بېرىشى...8
لىن زېشۇ 8
ئىلى جياڭجۇن مەھكىمىسى خارابىسى (چىڭ سۇ-
لالىسى) 8
جۇڭگو ئىشچى-دېھقان قىزىل ئارمىيىسى غەربىي
يول ئارمىيىسى باش تارماق ئەترىتىنىڭ ئىل-
گىرىكى ئورنى 8
8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بې-
جىرىش باشقارمىسى خاتىرە سارىيى 8
ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى خاتىرە سارىيى 8
دۇنيا بويىچە 2 - ئېگىز چوققا— چوغىر چوق-

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

قىسى 9
مۇزتاغ چوققىسى 9
تۆمۈر چوققىسى 9
بۇغدا چوققىسى 9
دوستلۇق چوققىسى 9
جۇڭگودىكى ئەڭ ئۇزۇن مۇزلۇق — يېڭىسۇگەت مۇزلۇقى 10
مۇز چوققا باغرىدىكى تىك چوققىلار 10
تەڭرىتاغدىكى غالىبىيەت داۋىنى 10
يالقۇنتاغ 10
كۆئېنلۇن تاغلىرى 10
تەكلىماكان قۇملۇقى 11
ئالتاي تاغلىرى 11
جۇڭغار ئويمانلىقىدىكى رەڭدار توقاي 11
يارداڭ يەر شەكلى 11
يۇرا دەۋرىگە خاس قۇم جىنسلىق تىك يار 11
ئورقۇ شامال يالىغان قەلئەسمان تاغ جىنسلىرى 11
سايرام كۆلى 12
باغراش كۆلى 12
بۇرۇلتوقاي كۆلى 12
تارىم دەرياسى 12
قارا شەھەر دەرياسىنىڭ باشلىنىش مەنبەسى 12
ئىلى دەرياسى 13
سىلىتسىيلاشقان ياغاچ 13
ۋاران (ئۆچكىئىمەر) قاتمىسى 13
ئېرتىش دەرياسى 13
ئۇرۇمچى شەھىرى 14
غۇلجا شەھىرى 14
كورلا شەھىرىنىڭ كېچىلىك مەنزىرىسى 14
قەشقەر شەھىرى 14
ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىنىڭ خىزمەت بىناسى 15
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ خىزمەت بىناسى 15
ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 50 يىللىقىنى خاتىرىلەش چوڭ يىغىنى 15
ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت بىناسى 15
جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرگەنلىكىنى قارشى ئېلىش 15
شىنجاڭ خەلق سارىيى 15
جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرگەنلىكىنى خاتىرىلەش مۇنارى 16
قورغاس پورتى 16
ئالاتاۋ ئېغىزى پورتى 16
ئۇرۇمچى تاموژنىسى 16
چېگرا مۇداپىئە جەڭچىلىرى چارلاش ئېلىپ بارماقتا 16
ئۇرۇمچى ئىنقىلابىي قۇربانلار قەبرىستانلىقى 16
قومۇل سەندۋاۋلىق ئۇستى ئوچۇق كۆمۈر كېنى 17
يامانسۇ تۆمۈر كېنى 17
ئاشى ئالتۇن كېنى 17
كۆكتوقاي ئاز ئۇچرايدىغان مېتاللار كېنى 18
سارتوقاي خروم كېنى 18
382.5 گرام تەبىئىي ئالتۇن 18
مىس رودىسى 18
«خوتەن قاشتېشى مىڭ بۇت سۈرىتى» 18
ھېقىق 18
لوپنۇردا تۇنجى تاتلىق سۇ قۇدۇقى قېزىلدى 19
موڭغۇل ياۋا ئېتى 19
جەرەن 19
ياۋا تۆگە 19
ياۋا قوتاز 19
تىبەت يەرلىك بۇكىنى 20
تەڭگە گۈللۈك يىلپىز 20
تاغ ئۆچكىسى 20
ئۇلار 20
شىنجاڭ سەمەندەرى 20
چىپار قوش كالپۇك بېلىق 20
تەڭرىتاغ قار لەيلىسى 21
تەڭرىتېغىدىكى ئورمانزارلىق 21
تارىم ئويمانلىقىدىكى توغراق ئورمىنى 21
ئىلىدىكى ياۋا مېۋە ئورمىنى 21
بايىنبۇلاق چوڭ يايلىقى 21
تەڭرىتېغىنىڭ ئىچكىرىسىدىكى چوڭ يايلاق 22
توققۇزتارا ياۋا ياڭاق تەبىئىيلىكى قوغدىلىدىغان رايون 22
تۇياقلىق ھايۋانلار (تىبەت ياۋا ئېشىكى) تەبىئىيلىكى قوغدىلىدىغان رايون 22
گۈچۈك چۆللۈك، يېرىم چۆللۈك يايلاق تەبىئىيلىكى قوغدىلىدىغان رايون 22

تۇرپان قۇمنى تىزگىنلەش پونكتى يېپىنچا ئۇ-
سۇملۇكلەر بىلەن قۇم بوراننى توستى 23
شامالدىن مۇداپىئە كۆرۈپ قۇمنى تۇراقلاشتۇرۇپ،
تۆمۈر يولنىڭ راۋانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ... 23
ئالتۇنتاغ تەبىئىيلىكى قوغدىلىدىغان رايون 23
غەربىي تەڭرىتاغ تەڭرىتاغ شەمشادى تەبىئىيلىكى
قوغدىلىدىغان رايون 23
ئاق قۇ كۆلى تەبىئىيلىكى قوغدىلىدىغان رايون ... 23
ئۇرۇمچى شەھەرلىك مۇھىت ئاسراش ئىدارىسى ... 24
ئۇرۇمچىدە شەھەردىن چىققان پاسكىنا سۇلارنىڭ
بىر تەرەپ قىلىنىشى 24
سۇ سۈپىتىنى ئانالىز قىلىش 24
شەھەر ئاتموسفېراسىنى ئۆلچەپ تەكشۈرۈش ... 24
ئاپتوموبىللاردىن چىققان گازنى ئۆلچەپ تەكـ
شۈرۈش 24
قاراماي شەھىرىدە سانائەتتىن چىققان كېرەكسىز
سۇلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىنىشى 24
ئۇيغۇر مىللىتى
ئايەم تەنتەنىسى 25
قىز كۆچۈرۈپ كېلىش 25
خەنزۇ مىللىتى
سۈپەت ئۆتكىلىنى چىڭ تۇتۇش 25
يېڭى گۈل نۇسخىلىرىنى لايىھىلەش 25
قازاق مىللىتى
تەنتەنە 25
ئۇۋچى 25
خۇيزۇ مىللىتى
مېھمانلارنى قىزغىن كۈتۈۋېلىش 26
خۇيزۇ قىزلىرى..... 2
قىرغىز مىللىتى
سازەندە .....
مىللىيچە كىيىم بىلەن 26
موڭغۇل مىللىتى
ئۇسسۇل..... 26
توي 26
تاجىك مىللىتى
ئۇسسۇل 27
تاجىك قىزى 27
شىبە مىللىتى
قىز كۆچۈرۈپ كېلىش 27
تربىيىلەر ئائىلىسى 27
مانجۇ مىللىتى
قۇيماق سېلىش 27
مىللىيچە كىيىم بىلەن 27
ئۆزبېك مىللىتى
ئائىلە 28
كەشتە تىكىش 28
روس مىللىتى
ئارام..... 28
بېلىقچىلار 28
داغۇر مىللىتى
ئۇسسۇل رەپتىسى قىلىش 28
داغۇر قىزلىرى 28
تاتار مىللىتى
زىياپەت 29
سابان بايرىمى 29
ئوغلاق تارتىشىش..... 29
قىز قۇۋار 29
مارجان دوپپا 29
يېڭىسار پىچىقى 29
زىخ كاۋاپ 30
نان بازىرى 30
قەشقەردىكى ھېيتگار مەسچىتى 30
تۇرپاندىكى سۇلايمان ۋالى مۇنارى 30
موڭغۇلكۆرەدىكى شىگىۋ ئىبادەتخانىسى 30
ئاپاق خوجا مازىرى 31
تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى 31
مەملىكەتلىك 3 ـ نۆۋەتلىك ئاز سانلىق مىلـ
لەتلەر ئەنئەنىۋى تەنھەرىكەت يېغىنى ئۇرۇمـ
چىدە ئۆتكۈزۈلدى 31
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ 9 ـ نۆۋەتـ
لىك تەنھەرىكەت يېغىنى 31
قارىغا ئېتىش تەنھەرىكىتى بويىچە دۇنيا چەمپـ
يونى — لى ۋېنجيي 31
ئاۋىئاموبىل دۇنيا چەمپىيونى — خەن شىنپىڭ ... 31
2000 ـ يىللىق سىدنېي ئولىمپىك تەنھەرىكەت
يېغىنىغا قاتناشقان بوكس تەنھەرىكەتچىسى ۋە
ئۇنىڭ تربىيىرى 32
ئوقيا ئېتىش تەنھەرىكەتچىلىرى 32
ئات ئويۇنى 32
دۆلەت قۇرۇلغانلىقىنىڭ 50 يىللىقىدا ئۇرۇمچـ
دىكى ياشانغانلار تەيجى گۈمپىسى ماھارىتىنى
كۆرسەتمەكتە 32
ئالتاي تەنتەربىيە سارىيى..... 32

ئۇيغۇر كىتاب نۇر بىكىتى
www.uyghurkitap.com

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى

ئابلەت ئابدۇرېشىت، جانابىل، فېك داجېن

شىنجاڭ قەدىمكى زاماندا «غەربىي يۇرت» دەپ ئاتىلاتتى. مىلادىيەدىن 60 يىل ئىلگىرى (غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شېنجۇ 2 ـ يىلى) غەربىي خەن ھاكىمىيىتى «غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى» نى تەسىس قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرت خەن سۇلالىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە رەسمىي كىرگۈزۈلۈپ، كۆپ مىللەتلىك ۋەتىنىمىزنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمىغا ئايلىنىدۇ. چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۇ 10 ـ يىلى (1884 ـ يىلى)، «يۇرتنىڭ يېڭىدىن قايتىپ كېلىشى» دېگەن مەندىكى نام بىلەن شىنجاڭ ئۇلكىسىنى تەسىس قىلىدۇ. 1955 ـ يىلى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلىدۇ ۋە «شىن» دەپ قىسقارتىپ ئاتىلىدۇ، ئۇرۇمچى شەھىرى ئۇنىڭ مەركىزى بولىدۇ.

شىنجاڭ ئاسىيا ـ ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، قەدىمكى «يىپەك يولى» دىكى مۇھىم ئۇتكەل ھىسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ شەرقىي شىمالى موڭغۇلىيە بىلەن، شىمالىي ۋە غەربىي قىسمى روسىيە، قازاقىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان قاتارلىق تۆت دۆلەت بىلەن، غەربىي جەنۇبى ئافغانىستان، پاكىستان، ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن چېگرىلىنىدۇ. چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5400 كىلومېتىردىن ئاشىدۇ. ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنىڭ شىمالى شىمالىي كەڭلىك "45'10°49 قا، جەنۇبى شىمالىي كەڭلىك '15°34 قا جايلاشقان بولۇپ، چات ئارىسى كەڭلىكى 15 گرادۇسقا يېقىنلىشىدۇ. شەرقى شەرقىي ئۇزۇنلۇق '25°96 تا، غەربى شەرقىي ئۇزۇنلۇق "40'21°73 تا بولۇپ، چات ئارىسى كەڭلىكى 23 گرادۇستىن ئاشىدۇ. پۈتۈن رايوننىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 1900 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 1500 كىلومېتىر، يەر مەيدانى 1 مىليون 660 مىڭ 400 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، جۇڭگونىڭ يەر مەيدانىنىڭ 1/6 قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. 2000 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، پۈتۈن شىنجاڭدا ئۈچ بۇۋاستە قاراشلىق شەھەر (ئىككىسى ۋىلايەت دەرىجىلىك شەھەر)، سەككىز ۋىلايەت، بەش ئاپتونوم ئوبلاست، ۋىلايەتكە قاراشلىق توققۇز شەھەر، ئوبلاستقا قاراشلىق يەتتە شەھەر، 62 ناھىيە، ئالتە ئاپتونوم ناھىيە، شەھەرگە قاراشلىق 11 رايون تەسىس قىلىندى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون بولۇپ، ھازىر 47 مىللەت بار، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى 13 چى قەدىمدىن تارتىپلا مۇشۇ جايدا ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن مىللەتلەر ھىسابلىنىدۇ. شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 18 مىليون 462 مىڭ 600 بولۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 10 مىليون 964 مىڭ 900، ئۇنىڭ ئىچىدە، ئۇيغۇرلار 8 مىليون 256 مىڭ 660 نوپۇسنى ئىگىلەيدۇ.

شىنجاڭ جۇڭگودىكى يەر مەيدانى ئەڭ چوڭ رايون بولۇپ، تاغ ـ دەريالىرى كۆركەم، يېرى كەڭ، بايلىقى مول، ئېچىپ تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئېھتىياجلىق مۇنبەت زېمىن. شىنجاڭ دېگىزغا يىراق ئىچكى قۇرۇقلۇققا جايلاشقان، تۆت ئەتراپى تاغ بىلەن ئورالغان بولۇپ، ئالتاي تېغى، تەڭرىتېغى ۋە كوئېنلۇن تېغىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ تاغ سىستېمىسى جۇڭغار ئويمانلىقى بىلەن تارىم ئويمانلىقىنى ئوراپ تۇرىدۇ. مۇشۇنداق ئالاھىدە گېئولوگىيىلىك تۈزۈلۈش سەۋەبىدىن، شىنجاڭدا نۇرغۇنلىغان كان بايلىقلىرى كۆمۈلۈپ ياتماقتا.

ئېگىز تاغلىق رايونلاردىكى نۇرغۇنلىغان مۇزلۇقلار دەريا، كۆللەرنىڭ سۇ مەنبەسى بولۇپ، بوستانلىق ۋە يايلاقلارنى سۇغۇرۇپ، ھەر مىللەت ئوغۇل ـ قىزلىرىنى يېتىلدۇرگەن.

شىنجاڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە، بۇنىڭدىن تەخمىنەن مىلادىيەدىن 20 مىڭ يىلدىن 10 مىڭ يىل بۇرۇنقى زامانلارغىچە بولغان كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ئىنسانلار بۇ جايدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. غەربىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا «قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى» نى تەسىس قىلغان چاغدىن تارتىپ، خەن، تاڭ، سۇڭ، يۈەن، مىڭ، چىڭ قاتارلىق سۇلالىلەر دەۋرلىرىنى باشتىن ئۆتكۈزگەن، 2000 يىلدىن

ئۇيغۇر كىتاب نۇر بىكىتى
www.uyghurkitap.com

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى

ئابلەت ئابدۇرېشىت، جانابىل، فېڭ داجېن

شىنجاڭ قەدىمكى زاماندا «غەربىي يۇرت» دەپ ئاتىلاتتى. مىلادىيىدىن 60 يىل ئىلگىرى (غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شېنجۆ 2 ـ يىلى) غەربىي خەن ھاكىمىيىتى «غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى» نى تەسىس قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرت خەن سۇلالىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە رەسمىي كىرگۈزۈلۈپ، كۆپ مىللەتلىك ۋەتىنىمىزنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمىغا ئايلىنىدۇ. چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۇ 10 ـ يىلى (1884 ـ يىلى)، «يۇرتنىڭ يېڭىدىن قايتىپ كېلىشى» دېگەن مەنىدىكى نام بىلەن شىنجاڭ ئۆلكىسىنى تەسىس قىلىدۇ. 1955 ـ يىلى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلىدۇ ۋە «شىن» دەپ قىسقارتىپ ئاتىلىدۇ، ئۇرۇمچى شەھىرى ئۇنىڭ مەركىزى بولىدۇ.

شىنجاڭ ئاسىيا ـ ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، قەدىمكى «يىپەك يولى» دىكى مۇھىم ئۇتكەل ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ شەرقىي شىمالى موڭغۇلىيە بىلەن، شىمالىي ۋە غەربىي قىسمى روسىيە، قازاقىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان قاتارلىق تۆت دۆلەت بىلەن، غەربىي جەنۇبى ئافغانىستان، پاكىستان، ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن چېگرىلىنىدۇ. چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5400 كىلومېتىردىن ئاشىدۇ. ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنىڭ شىمالى شىمالىي كەڭلىك "49°10′45 قا، جەنۇبى شىمالىي كەڭلىك ′34°15 قا جايلاشقان بولۇپ، چات ئارىسى كەڭلىكى 15 گرادۇسقا يېقىنلىشىدۇ. شەرقى شەرقىي ئۇزۇنلۇق ′96°25 تا، غەربى شەرقىي ئۇزۇنلۇق "73°21′40 تا بولۇپ، چات ئارىسى كەڭلىكى 23 گرادۇستىن ئاشىدۇ. پۈتۈن رايوننىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 1900 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 1500 كىلومېتىر، يەر مەيدانى 1 مىليون 660 مىڭ 400 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، جۇڭگونىڭ يەر مەيدانىنىڭ 1/6 قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. 2000 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، پۈتۈن شىنجاڭدا ئۇچ بىۋاستە قاراشلىق شەھەر (ئىككىسى ۋىلايەت دەرىجىلىك شەھەر)، سەككىز ۋىلايەت، بەش ئاپتونوم ئوبلاست، ۋىلايەتكە قاراشلىق توققۇز شەھەر، ئوبلاستقا قاراشلىق يەتتە شەھەر، 62 ناھىيە، ئالتە ئاپتونوم ناھىيە، شەھەرگە قاراشلىق 11 رايون تەسىس قىلىندى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون بولۇپ، ھازىر 47 مىللەت بار، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى 13 چى قەدىمدىن تارتىپلا مۇشۇ جايدا ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن مىللەتلەر ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 18 مىليون 462 مىڭ 600 بولۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 10 مىليون 964 مىڭ 900، ئۇنىڭ ئىچىدە، ئۇيغۇرلار 8 مىليون 256 مىڭ 660 نوپۇسنى ئىگىلەيدۇ.

شىنجاڭ جۇڭگودىكى يەر مەيدانى ئەڭ چوڭ رايون بولۇپ، تاغ ـ دەريالىرى كۆركەم، يېرى كەڭ، بايلىقى مول، ئېچىپ تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئېھتىياجلىق مۇنبەت زېمىن. شىنجاڭ دېڭىزغا يىراق ئىچكى قۇرۇقلۇققا جايلاشقان، تۆت ئەتراپى تاغ بىلەن ئورالغان بولۇپ، ئالتاي تېغى، تەڭرىتېغى ۋە كوئېنلۇن تېغىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ تاغ سىستېمىسى جۇڭغار ئويمانلىقى بىلەن تارىم ئويمانلىقىنى ئوراپ تۇرىدۇ. مۇشۇنداق ئالاھىدە گېئولوگىيىلىك تۈزۈلۈش سەۋەبىدىن، شىنجاڭدا نۇرغۇنلىغان كان بايلىقلىرى كۆمۈلۈپ ياتماقتا.

ئېگىز تاغلىق رايونلاردىكى نۇرغۇنلىغان مۇزلۇقلار دەريا، كۆللەرنىڭ سۇ مەنبەسى بولۇپ، بوستانلىق ۋە يايلاقلارنى سۇغۇرۇپ، ھەر مىللەت ئوغۇل ـ قىزلىرىنى يېتىلدۈرگەن.

شىنجاڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە، بۇنىڭدىن تەخمىنەن مىلادىيىدىن 20 مىڭ يىلدىن 10 مىڭ يىل بۇرۇنقى زامانلارغىچە بولغان كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ئىنسانلار بۇ جايدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. غەربىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا «قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى» نى تەسىس قىلغان چاغدىن تارتىپ، خەن، تاڭ، سۇڭ، يۈەن، مىڭ، چىڭ قاتارلىق سۇلالىلەر دەۋرلىرىنى باشتىن ئۆتكۈزگەن، 2000 يىلدىن

www.uyghurkitap.com

بۇيان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۆزلىرىنىڭ ئەمگەكچان قولى ۋە ئەقىل پاراسىتى ئارقىلىق، شىنجاڭنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، گۈللەندۈرۈپ ۋە چېگرا رايونىنى قوغداپ، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، رەڭگارەڭ نۇر چېچىپ تۇرىدىغان يەرلىك مەدەنىيەت يارىتىپ، بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك ۋەتىنىمىز جۇڭگونىڭ تەرەققىياتى ۋە مۇقىملىقى، جۇڭخۇا مىللەتلىرى مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشقان.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى جاھانگىرلىك، فېئودالىزىم ۋە بيۇروكرات كاپىتالىزمنىڭ ئېزىشىدىن قۇتۇلۇپ، تەدرىجىي ھالدا سوتسىيالىزم يولىغا قەدەم تاشلىدى. 1978 ـ يىلىدىن كېيىن، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئارقىلىق، دەسلەپكى قەدەمدە سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى بەرپا قىلىندى، شۇنداقلا سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت بىلەن ماددىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىمۇ ئاھايىتى زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. 21 ـ ئەسىرگە قەدەم قويغاندىن بۇيان، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى تولۇپ تاشقان ئىشەنچ بىلەن چېگرا رايونىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە باي قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەش قىلماقتا.

I شىنجاڭ قەدىمدىن تارتىپلا جۇڭگونىڭ مۇقەددەس زېمىنىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى

شىنجاڭنىڭ ئاھايىتى بۇرۇنلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى بىلەن ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسى بار ئىدى. 4000 يىلغا يېقىن تارىخقا ئىگە كىچىك مۇرەن قەبرىستانلىقىدىن جۇڭگونىڭ شەرقىي جەنۇبىي دېڭىز ياقىسىدا ياشايدىغان قۇلۇلە قېبىدىن ياسالغان كىچىك ئاق مارجان تېپىلدى، خېنەن ئۆلكىسىنىڭ ئەنياڭ شەھىرىگە جايلاشقان يىن خارابىسىدىكى فۇخاۋ قەبرىسىنى قازغاندا ھەر تۈرلۈك مەدەنىيەت يادىكارلىقىدىن 1928 دانە چىققان بولۇپ، ئۇلارنىڭ 756 دانىسى قاشتاش بۇيۇملىرى ئىدى. باھالاش ئارقىلىق، بۇ قاشتاش بۇيۇملىرىنىڭ خام ئەشياسىنىڭ ئاساسەن شىنجاڭدىن كەلگەنلىكى مەلۇم بولدى. تەڭرىتاغ ئالغۇيدىكى يېغىلىق دەۋرىدىن ئەمىنىيە دەۋرىگىچە بولغان زامانلارغا تەۋە بولغان بىر تۈركۈم قەبرىلەردىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىن كەلگەن يىپەك، مىس كۆرگۈ ۋە سىرلانغان بۇيۇم قاتارلىقلار بايقالدى.

شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەر ئوتتۇرىسىدا ئىزچىل تۈردە ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش داۋام قىلىپ كەلگەچكە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى كىشىلەر تەدرىجىي ھالدا شىنجاڭنى چۈشىنىدۇ ۋە تونۇيدۇ. چىن سۇلالىسىدىن ئاۋۋالقى دەۋرلەرگە خاس يازما مەنبەلەردە، مەسىلەن، «تاغ ـ دەريالار ئىزىمى»، «مۇتىيەنزى تەزكىرىسى»، «نەسىرنامە»، «گۈەنزى»، ھەتتا مەشھۇر شائىر چۈيۈەننىڭ «ئەرۋاھ چاقىرىش»، «ئۇلۇغ خىتاب» دېگەن ئەسەرلىرىدىمۇ شىنجاڭنىڭ تاغ ـ دەريالىرى، جۇغراپىيىسى، بايلىق ۋە مەھسۇلاتلىرى، مەشھۇر جايلىرىغا مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. دېمەك، شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەر ئوتتۇرىسىدا ئاللىبۇرۇنلا مەۋجۇت بولغان ھەمدە توختىماي تەرەققىي قىلىپ كەلگەن ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالاقىسى ۋە مۇشۇ ئاساستىكى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇش ھەم چۈشىنىش، شىنجاڭنىڭ خەن دەۋرىدە جۇڭگونىڭ زېمىنىغا رەسمىي كىرگۈزۈلۈشى ئۈچۈن شەرت ـ شارائىت يارىتىپ بەرگەن ھەم ئاساس سالغان.

خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش جەريانى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھۇن ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى كۈرەش قىلىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ھۇنلار ئېلىمىزنىڭ شىمالىدىكى مۇھىم بىر قەدىمكى مىللەت ئىدى، ئۇلار ئەمىنىيە دەۋرىدە باش كۆتۈرۈپ، چىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، خەن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا قۇدرەت تاپتى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 141 ـ يىلى، خەن ۋۇدى تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ھۇنلارنىڭ شىمالىي قىسىم چېگرا رايونىغا بولغان تەھدىتىنى يوقىتىش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن ئەسكەر ئەۋەتىپ ھۇنلارغا تاقابىل تۇرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئىلگىرى ياكى تېخىچە قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى ھۇن ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە زۇلمى ئاستىدىكى مىللەتلەر ۋە جايلارنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، مىلادىيىدىن 138 يىل ئىلگىرى ۋە مىلادىيىدىن 119 يىل ئىلگىرى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ جاڭ چىيەننى ئىككى قېتىم غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرت ئوتتۇرىسىدا سىياسىي مۇناسىۋەت ئورناتتى.

مىلادىيىدىن 107 يىل ئىلگىرىكى مەزگىلنىڭ ئالدى - كەينىدە، ئۇسۇنلار خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئېسىل ئاتتىن 1000نى سوۋغا قىلىدۇ ۋە خەن سۇلالىسى بىلەن قۇدىلىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن غەربىي خەن سۇلالىسى بىلەن ئۇسۇنلارنىڭ بىرلىكتە قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى ھۇن ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرىدىغان سىياسىي ئىتتىپاقى تۈزۈلىدۇ. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 101 - يىلى، غەربىي خەن سۇلالىسى بۇگۇردە «چېرىكچى يالاۋاچ» تەسىس قىلىدۇ ھەمدە ئەسكەرلەرنى باشلاپ، بۇگۇر، لوپنۇر ئەتراپىدا بوز يەر ئاچىدۇ. مىلادىيىدىن 72 يىل ئىلگىرى خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى ئۇسۇنلار بىلەن بىرلىشىپ، ھۇنلارنى شەرق ۋە غەرب تەرەپتىن ئارىغا ئېلىپ ھۇجۇم قىلىپ، ھۇنلارغا ئېغىر زەربە بېرىدۇ. ئىككىنچى يىلى قىش پەسلىدە، غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى مىللەت خەلقىنى ئۆيۈشتۈرۈپ ھۇنلارنىڭ تەسىر كۈچىنى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىن قوغلاپ چىقىرىدۇ. مىلادىيىدىن 68 يىل ئىلگىرى غەربىي خەن سۇلالىسى پىشامشاننىڭ غەربىدىكى جەنۇبىي يىپەك يولىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن ياساۋۇللار ئەمىر لەشكىرىنى ئەۋەتىدۇ. مىلادىيىدىن 60 يىل ئىلگىرى ھۇن ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا پارچىلىنىش يۈز بەرگەچكە، ھۇنلارنىڭ غەربىي قىسمىنى باشقۇرىدىغان باتىسقان بىلگە تەڭرىقۇت قول ئاستىدىكىلەرنى باشلاپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەن شۇەندى جېڭ جىنى غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى قىلىپ تەينىلەيدۇ ۋە ئۇرلى شەھىرىدە (ھازىرقى بۇگۇر ناھىيىسىدىكى چېدىردا) قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنى باشقۇرىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، «خەن سۇلالىسىنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرى غەربىي يۇرتتا ئىجرا قىلىنىدۇ»، شىنجاڭنىڭ شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنىغا رەسمىي كىرگۈزۈلۈپ، كۆپ مىللەتلىك ۋەتىنىمىزنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمىغا ئايلىنىدۇ.

خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىقنى كۈچەيتىش ۋە مۇستەھكەملەش ئۈچۈن بىر قاتار تەدبىرلەرنى قوللىنىدۇ، ئۇلار ئاساسلىقى مۇنۇلاردىن ئىبارەت. (1) ئەمەلدارلارنى تەينىلىگەن. غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگىدىن باشقا، خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتقا ئەۋەتكەن ئەمەلدارلاردىن يەنە ياساۋۇل چېرىكچىبېگى، بۇ - كى چېرىكچىبەگلىرى، غەربىي يۇرت دورغابى، ئەركەشتام كاھىبېگى، تېرىقچىلىق كاھىبېگى ۋە ئېۋىرغول ئەمىرلەشكىرى قاتارلىقلار بار. (2) شىنجاڭدىكى يەرلىك سەردارلارغا ئوتۇغات نامى بېرىپ ۋە مۇھۇر تارقىتىپ، ئۇلارغا يەرلىك ئىشلارنى باشقۇرۇشنى تاپشۇرغان. غەربىي خەن دەۋرىدە، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى «تىلماچ بەگ، شەھەر بېگى، قەبىلە باشلىقى، نازارەتچى، مەنسەپدار، ئۇلۇغ بۇيرۇق بەگ، يۈز بېشى، مىڭبېگى، كاھىبەگ، جۇرچى، ياساقبەگ، سانغۇن، ۋەزىرلەردىن بەگ - تۆرىلەرگىچە بولغان 376 ئادەمنىڭ ھەممىسى خەن سۇلالىسى تارقاتقان مۇھۇرلەرنى ئىشلەتكەن». (3) ئەسكەر تۇرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلغان. خەن ۋۇدى زامانىدا، بۇگۇر، لوپنۇر ئەتراپىدا باشلانغان؛ خەن جاۋدى زامانىدا داۋىرىسى قوش (ھازىرقى تۇرپان)، توقسۇ (ھازىرقى ئاقسۇ)، باركۆل (ھازىرقى مورى)، ئالتۇنبالىق (ھازىرقى جىمسار)، ئىسسىقكۆل (ھازىرقى ئىسسىقكۆل ئەتراپى) قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيتىلگەن. ④ شەھەر - قورغانلارنى ياساپ، ئۆتكەللەرنى قۇرۇپ، يىپەك يولىنى مۇھاپىزەت قىلغان ۋە كېلىپ - كېتىپ تۇرغان يولۇچىلارنى تەكشۈرگەن.

خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، جۇڭگونىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى سۇلالىلىرىنىڭ ھەممىسى شىنجاڭدا ئىگىلىك ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈپ، ئۇنۇملۇك باشقۇرۇشنى يولغا قويىدۇ. بولۇپمۇ، ھەرقايسى دەۋرلەردىكى سۇلالىلەر شىنجاڭنى باشقۇرۇش ئەندىزىسىگە ۋارىسلىق قىلىپلا قالماي، بەلكى ئۇنى ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلدۇرىدۇ ۋە مۇكەممەللەشتۈرىدۇ.

شەرقىي خەن سۇلالىسى (مىلادىيە 25~220) دىن كېيىن، جۇڭگونىڭ ئىچكى رايونلىرىدا ئالدى بىلەن ۋېي، شۇ، ۋۇدىن ئىبارەت ئۈچ پادىشاھلىق قۇرۇلىدۇ، ئارقىدىنلا غەربىي جىننىڭ قىسقا ۋاقىتلىق بىرلىككە كەلتۈرۈشى بارلىققا كېلىدۇ. شىمالىي جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەن ساۋۋېي ھاكىمىيىتى ۋە غەربىي جىن سۇلالىسى شىنجاڭدا غەربىي يۇرت دورغابى بىلەن قورۇل چېرىكچىبېگىنى تەسىس قىلىپ، ئۇلارنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا خەيتۇ بىلەن قوچودا تۇرغۇزىدۇ، شۇنداقلا ھەرقايسى جايلاردىكى سەردارلارغا ئۇنۋان ئىنئام قىلىپ، مۇھۇر تارقىتىپ بېرىدۇ. غەربىي يۇرتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى سەردارلار ۋېي، جىن سۇلالىلىرى بىلەن «خۇددى خەن سۇلالىسىگە قىلغىنىدەك، ھەرىيلى ئۇلارغا ھەدىيە سۇنىدىغان» مۇناسىۋىتىنى ساقلايدۇ.

316 - يىلى غەربىي جىن مۇنقەرز بولۇپ، شىمالىي جۇڭگودا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ نۇرغۇنلىغان كىچىك ھاكىمىيەتلەر قۇرۇلىدۇ. 327 - يىلى، ئالدىنقى لياڭ ھاكىمىيىتى ئالدى قوش بەگلىكىدە قوچو

يۇيۇن كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئايمىقىنى تەسىس قىلىپ، تۇنجى بولۇپ ئايماق - ناھىيە تۈزۈمىنى شىنجاڭ رايونىدا يولغا قويىدۇ. 420- يىلى، لىۋيۇ جەنۇبىي جۇڭگودا لىيۇ - سۇڭ سۇلالىسىنى قۇرىدۇ. 439 - يىلى شىمالىي ۋېي شىمالىي جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرىدۇ، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، جۇڭگودا جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر تىركىشىپ تۇرغان ئەھۋال شەكىللىنىدۇ. مۇشۇ تارىخىي مەزگىلدە، غەربىي يۇرتنىڭ ھەرقايسى جايلىرى كەينى- كەينىدىن شىمالىي ۋېيغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپلا قالماي، بەلكى جەنۇبىي سۇلالىلەرگە- مۇ ئەلچى ئەۋەتىپ، ئالاقىنى كۈچەيتىدۇ. شىمالىي ۋېيمۇ ئىلگىرى - كېيىن پىشامشان قورغىنى بىلەن قارا شەھەر قورغىنىنى تەسىس قىلىپ، غەربىي يۇرتقا بولغان باشقۇرۇشنى كۈچەيتىدۇ.

581 - يىلى سوي سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ بۆلۈنۈش ھالىتىگە خاتىمە بېرىپ، 609 - ۋە 610 - يىللىرى، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ غەربىي يۇرتتا پىشامشان ئايمىقى، چەرچەن ئايمىقى، ئىۋىرغول ئايمىقىنى تەسىس قىلىدۇ. 640 - يىلى تاڭ سۇلالىسى قوچو كۈ جەمەتى ھاكىمىيىتىنى يوقىتىدۇ، ئۇزۇن ئۆتمەي غەربىي تۈركلەرمۇ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولىدۇ، مۇشۇ مەزگىلدە تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى تېخىمۇ چوڭ دائىرىدە بىرلىككە كەلتۈرىدۇ. تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا ئىككى خىل ئوخشىمايدىغان مەمۇرىي باشقۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويىدۇ. ھازىرقى ئۇرۇمچى، سانجى، تۇرپان ۋە قۇمۇل تەۋەسىدە ناھىيە، يېزا، تۈتۈن تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، ئىۋىرغول، قوچو ۋە بەشبالىقتىن ئىبارەت ئۈچ ئايماقنى قۇرىدۇ. تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بەزى رايونلىرىدا قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى، تۈتۈق مەھكە- مىسى تۈزۈمى يولغا قويۇلىدۇ. تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى كەڭ رايونلارنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئەنشى (غەربىي تىنچلاندۇرغۇچى) باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى بىلەن بەشبالىق باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى باشقۇرىدۇ. تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرى، مەسىلەن، يەر تەقسىمى تۈزۈمى، ئىجارە، ھاشار - سېلىق تۈزۈمى ۋە مەھكىمە ئىسكەرلىرى تۈزۈمى قاتارلىقلارمۇ غەربىي يۇرتتا ئومۇملاشتۇرۇ- لۇپ، شىنجاڭ سىياسىي جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى ھەربىي ئىشلار، ئىقتىساد ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈم قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ تەدرىجىي ھالدا ئىچكى رايونلار بىلەن بىردەكلىككە يۈزلىنىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى (618 ~ 907) دىن كېيىن، جۇڭگونىڭ ئىچكى رايونىدا ئالدى بىلەن بەش دەۋر، ئون پادىشاھلىقنىڭ ئۈستۈنلۈك تالىشىشى، كەينىدىنلا سۇڭ، لياۋ، جىن سۇلالىلىرىنىڭ تىركىشىش ھالىتى شەكىل- لىنىدۇ. مۇشۇ تارىخىي باسقۇچتا، شىنجاڭ تەۋەسىدە قارا خانىيلار سۇلالىسى، ئۇدۇن ۋىسارا خانلىقى بىلەن قوچو ئۇيغۇر خانلىقىدىن ئىبارەت ئۈچ يەرلىك ھاكىمىيەت مەيدانغا چىقىدۇ. بۇ ئۈچ يەرلىك ھاكىمىيەت ئۆزلىرىنى جۇڭگونىڭ بىر قىسمى دەپ ھېسابلايدۇ. 1132 - يىلى قاراقىتان سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇلار قاراقىتانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتىدۇ.

13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، چىڭگىزخان موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، قوشۇن تارتىپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ، قاراقىتانىنى يوقىتىپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرىدۇ. 1251 - يىلى بەشبالىق (ھازىرقى جىمسار) ۋاقىتلىق دىۋان ۋازارىتى تەسىس قىلىنىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، شىنجاڭ جۇڭگو تەۋەسىدىكى ۋاقىتلىق ۋازارەت تۈزۈمىنى بىر قەدەر بالدۇر يولغا قويغان رايونلارنىڭ بىرىگە ئايلىنىدۇ. 1271 - يىلى يۈەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭدىمۇ ئىچكى رايونلاردىكىگە ئوخشاش مەمۇرىي تەشكىلىي تۈزۈلۈش يولغا قويۇلۇپ، سەركەردە مەھكىمىسى، تۈتۈق مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىپ، ھەربىي ئىشلار باشقۇرۇلىدۇ؛ تەپتىش مەھكىمىسى، ئايغاقچى مەھكىمىسى، ياساۋۇل بېگى مەھكىمىسى ۋە تىيزا ئىسكىلاتى قاتارلىقلار تەسىس قىلىنىپ، مالىيە ۋە ھەق تەلەپ ئىشلىرى باشقۇرۇلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، شىنجاڭ بىلەن ئىچكى رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىش ۋە چېگرا رايوننى قوغداش ئىشلىرىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، يۈەن سۇلالىسى شىنجاڭ تەۋەسىدە يەنە نۇرغۇنلىغان ھەربىي رابات، ئۆتەڭلەرنى قۇرىدۇ. دېمەك، يۈەن سۇلالىسى خەن، تاڭ سۇلالىرىدىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ بىرلىككە كېلىش تارىخىي مۇساپە- سىغا مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەن يەنە بىر مۇھىم تارىخىي باسقۇچ ھېسابلىنىدۇ.

يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى مەزگىللىرىدە، چىڭگىزخانىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايىنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادى شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ. ئەينى چاغدا، خانلىقنىڭ ئاخىرقى خانى بەشبالىقتا تۇرغان بولۇپ، باشقا جايلارنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلىقىنى موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى ئۈستىگە ئالغان بولغاچقا، تەدرىجىي ھالدا باشباشتاقلىق قىلىشىپ، بىر- بىرىگە قارىمايدىغان ئەھۋال شەكىللىنىدۇ. مىڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن،

شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن ئەلچى ئەۋەتىپ، مىڭ سۇلالىسىگە مەدھىيە سۈندۈ. 1406ـ يىلى مىڭ سۇلالىسى قۇمۇل قورۇلىنى تەسىس قىلىپ، شۇ يەرنىڭ ھەربىي ۋە سىياسىي ئىشلىرىنى باشقۇردۇ. مۇشۇ مەزگىلدە، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى سەردارلارمۇ مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇنۋان ئىنئام قىلىشىغا ئېرىشىپ، مىڭ سۇلالىسى تارقاتقان مۇھۇرلەرنى قوبۇل قىلىدۇ.

مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرى، شىنجاڭ رايونىنى ئاساسەن جۇڭغارلار قەبىلىسى كونترول قىلىدۇ. جۇڭغارلار قەبىلىسى جۇڭگودىكى غەربىي موڭغۇللارنىڭ بىر تارمىقى ئىدى. 1755ـ يىلى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئىلىغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، جۇڭغارلار ھاكىمىيىتىنى يوقىتىدۇ، كەينىدىنلا يەنە ئامۇرسانا ۋە چولۇق ـ كىچىك خوجىلار توپلىڭىنى تىنچىتىپ، شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرىدۇ.

1762 ـ يىلى، چىڭ سۇلالىسى «ئىلى قاتارلىق جايلارنى بىر تۇتاش ئىدارە قىلىدىغان جىياڭجۈن» نى تەسىس قىلىدۇ، ئۇ كۈرە (ھازىرقى قورغاس) دە تۇرۇپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا تۇرۇشلۇق ئوفىتسىر ۋە ئەسكەرلەرگە قوماندانلىق قىلىدۇ، شۇنداقلا يەنە پۈتۈن شىنجاڭنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىنمۇ باشقۇردۇ. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭدا «ئۇرپ ـ ئادەتكە ئاساسەن ئىدارە قىلىش» فاڭجېنىنى يولغا قويۇپ، ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جەنۇبىي شىنجاڭدا، بۇرۇنقىدەكلا بەگلىك تۈزۈمىنى يولغا قويىدۇ؛ موڭغۇللار ۋە چىڭ سۇلالىسىگە بىر قەدەر بالدۇر تەۋە بولغان قۇمۇل، تۇرپانلاردىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «جاساق تۈزۈمى» نى يولغا قويۇپ، ۋاڭلىق مەرتىۋىسى بېرىپ، مەمۇرىي ئىشلارنى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە باشقۇرغۇزىدۇ؛ خەنزۇلار بىر قەدەر مەركەزلەشكەن باركۆل، گۇچۇڭ (ھازىرقى چىتەي)، ئۇرۇمچى ۋە غەربتە شىخوغىچە بولغان جايلاردا ئايماق ۋە ناھىيە تۈزۈمىنى يولغا قويىدۇ. 1884 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ياقۇپبەگنىڭ تاجاۋۇزچى ھاكىمىيىتىنى يوقاتقان ھەمدە چار روسىيىنىڭ قولىدىن ئىلىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، شىنجاڭدا رەسمىي ئۆلكە تەسىس قىلىپ، دىخۇا (ھازىرقى ئۇرۇمچى) نى ئۆلكە مەركىزى قىلىدۇ، جۇملىدىن شۇنىڭدىن باشلاپ، شىنجاڭنىڭ ئىچكى رايونلار بىلەن مەمۇرىي تۈزۈم جەھەتتە پۈتۈنلەي بىرلىككە كېلىشى ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ. شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇش شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخىدىكى مۇھىم ۋەقە بولۇپلا قالماي، بەلكى يەنە جۇڭگونىڭ بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەت بولۇپ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىيات تارىخىدىكى مۇھىم ۋەقەلەردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ.

مىنگو دەۋرىدە، شىنجاڭ مەمۇرىي تەشكىلىي تۈزۈلۈش جەھەتتە تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىچكى رايونلار بىلەن بىرلىككە كېلىدۇ. 1949 ـ يىلى 9 ـ ئايدا، شىنجاڭ تىنچلىق يولىدىن ئازاد بولىدۇ. 1955 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلۇپ، شىنجاڭدىكى ھەرمىللەت خەلقى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، سوتسىيالىزم داغدام يولىغا قەدەم قويىدۇ. شىنجاڭمۇ بىر يېڭى تارىخىي دەۋرگە كىرىدۇ.

2000 يىلدىن بۇيان، شىنجاڭنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدا گەرچە بۆلۈنۈش ۋە تەپرىقچىلىق بولغان بولسىمۇ، بىراق ۋەتىنىمىزنىڭ بىرلىكى ئىزچىل ھالدا تارىخىي تەرەققىياتنىڭ ئاساسىي ئېقىمى بولدى، ھەر قېتىملىق بۆلۈنۈشتىن كېيىن بارلىققا كەلگىنى تېخىمۇ مۇستەھكەم بولغان بىرلىكتىن ئىبارەت بولدى.

Ⅱ شىنجاڭ كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون، تارىختا ھەر مىللەت خەلقى چېگرا رايونىنى ئېچىش، گۈللەندۈرۈش ۋە قوغداشقا ئۆزلىرىنىڭ تۆھپىلىرىنى قوشقان

شىنجاڭ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، قەدىمقى زاماندا ئېلىمىز بىلەن غەربتىكى ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم قاتناش لىنىيىسى ئىدى. تارىختا بۇ يەردە نۇرغۇنلىغان قەبىلە ۋە مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقانىدى. بولۇپمۇ ئۇزاق مۇددەت ئورتاق ئەمگەك قىلىش، تۇرمۇش كەچۈرۈش ۋە كۈرەش قىلىش جەريانىدا، ھەر مىللەت خەلقى ئۆزئارا ئۆگىنىش، ئارىلىشىش ۋە قوشۇلۇش ئارقىلىق، قان بىلەن گۆشتەك يېقىن مۇناسىۋەتنى ئورنىتىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ چېگرا رايونىنى ئېچىش، گۈللەندۈرۈش ۋە قوغداشتا مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشتى.

چىن، خەن سۇلالىلىرىدىن بۇرۇن شىنجاڭدا ياشىغان ئاھالىلەرنىڭ مىللىي تەۋەلىكى توغرىسىدا تارىخىي مەنبەلەردە ئېنىق خاتىرە يوق. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، شىنجاڭدىكى ئاھالىلەرنىڭ مىللىي تەۋەلىكى توغرىسىدا

www.uyghurkitap.com

بىر قەدەر ئېنىق خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان.

خەن دەۋرىدە شىنجاڭدىكى قەدىمكى مىللەتلەر ئاساسەن ساكلار، توخرىيلار، ئۇسۇنلار، چياڭلار، ھۇنلار ۋە خەنزۇلاردىن ئىبارەت بولغان. ساكلار ئەسلىدە گەنسۇ ئۇلكىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى دۇنخۇاڭ ئەتراپىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلاتتى، ئۇلار توخرىيلار تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلغاچقا غەربكە كۆچكەن. ئەمىنىيە دەۋرىگىچە ساكلار ئاساسەن ئىلى دەريا ۋادىسى بىلەن پامىر ئەتراپىدىكى رايونلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارغان.

توخرىيلار ئەمىنىيە دەۋرىدە خېشى كارىدورىدىن تارىم ئويمانلىقىغىچە بولغان كەڭ رايونلاردا پائالىيەت ئېلىپ باراتتى. چىن، خەن دەۋرلىرىدە راسا قۇدرەت تېپىپ، ھۇنلارنى مەغلۇپ قىلىدۇ ۋە ئۇسۇنلارغىمۇ ھۇجۇم قىلىدۇ. مىلادىيىدىن 176 يىل ئىلگىرىكى مەزگىلنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، ئۇلار ھۇنلارنىڭ ھۇجۇم قىلىشىغا ئۇچراپ، ئىلى دەريا ۋادىسىغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولىدۇ ۋە ئۇ يەردىكى ساكلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، ئۇ جايىنى ئىگىلىۋالىدۇ. كېيىن ئۇلار ھۇنلار بىلەن ئۇسۇنلارنىڭ بىرلەشمە ھۇجۇمىغا ئۇچرىغانلىقتىن، يەنە بىر قېتىم مەجبۇرىي ھالدا باكتىرىيە (ھازىرقى ئامۇ دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى جايلار) گە كۆچۈپ بارىدۇ. ئۇسۇنلارنىڭ دەسلەپتە خېشى كارىدورىدا پائالىيەت ئېلىپ باراتتى. چىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى خەن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا، ئۇلار توخرىيلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغانلىقتىن ھۇنلارغا ئەل بولىدۇ. كېيىن ھۇنلارنىڭ قوللىشى ئاستىدا، توخرىيلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ ۋە ئۇلارنى ئىلى دەريا ۋادىسىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، ئۇلارنىڭ ئىلكىدىكى يەرلەرنى ئىگىلىۋالىدۇ. چياڭلار جۇڭگودىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇلار دەسلەپتە جياڭ شۇي (ھازىرقى شەنشى بىلەن شەندۇڭ) ئەتراپىدا پائالىيەت ئېلىپ باراتتى. كېيىنچە ئۇلارنىڭ بىر قىسمى گەنسۇ، چىڭخەي ۋە شىزاڭ قاتارلىق ئۇلكىلەرگە كۆچۈپ بارىدۇ. يېغىلىق ۋە ئەمىنىيە دەۋرلىرىدە، يەنە بىر قىسىم چياڭلار خېشى كارىدورىدىن ئۆتۈپ، چىلەنشەن ۋە كوئىنلۇن تاغلىرىنى بويلاپ داۋاملىق غەرب تەرەپكە كۆچكەن بولغاچقا، شىنجاڭدا ئۇلارنىڭ ئاياغ ئىزلىرى قېپقالغان. ھۇنلار ئاساسەن مىلادىيىدىن 176 يىل ئىلگىرىكى مەزگىلنىڭ ئالدى ـ كەينىدە غەربىي يۇرتتىن بويسۇندۇرغاندىن كېيىن شىنجاڭغا كىرىدۇ. ئۇلار شىنجاڭدا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 300~400 يىل پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، شىنجاڭنىڭ تارىخىي تەرەققىيات مۇساپىسىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدۇ. مىلادىيە I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، كۆپ ساندىكى ھۇنلار شىنجاڭدىن ياۋروپاغا كۆچۈپ كېتىدۇ. خەنزۇلار شىنجاڭ تەۋەسىگە بىر قەدەر بالدۇر كىرگەن مىللەتلەردىن بىرى بولۇپ، ئېنىق خاتىرىلەنگەن ۋاقتى خەن ۋۇدى دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. مىلادىيىدىن 101 يىل ئىلگىرى، خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى بۇگۇر، لوپنۇر ئەتراپىدا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلىشقا باشلايدۇ، كېيىنچە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا كېڭىيىدۇ. شۇڭا، ھەرقايسى ئەسكەر تۇرغۇزۇلۇپ تېرىقچىلىق قىلىنغان ئورۇنلار خەنزۇلار شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن ئەڭ دەسلەپتە ئورۇنلاشقان جايلار ھېسابلىنىدۇ. مىلادىيىدىن 60 يىل ئىلگىرى غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، مەنسەپ تۇتۇش، ئەسكەر بولۇش ياكى سودا قىلىش ئۈچۈن شىنجاڭغا كىرگەن خەنزۇلار تېخىمۇ كۆپەيىدۇ. بولۇپمۇ ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىدە ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدىن ئۆزىنى دالدىغا ئېلىش ئۈچۈن، نۇرغۇنلىغان خەنزۇلار خېشىغا كۆچۈپ كىرىپ، خېشى ئارقىلىق شىنجاڭغا كېلىدۇ. ئۇلار خەن دەۋرىدە بوز يەر ئاچقان ئەسكەرلەرنىڭ ئۇرۇق-ئەۋلادلىرى بىلەن تۇرپان رايونىغا يىغىلىپ، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ كەن جەمەتى، جاڭ جەمەتى ۋە كۇ جەمەتى ھاكىمىيەتلىرىنى قۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە، مىلادىيە 498 ـ يىلى قۇرۇلغان كۇ جەمەتى ھۆكۈمرانلىقىدىكى قوچو ھاكىمىيىتى 140 نەچچە يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ خىل كۆچۈپ كىرىش كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ ئۈزۈلمەيدۇ، خەنزۇلار تەدرىجىي ھالدا شىنجاڭدىكى قەدىمىي مىللەتلەرنىڭ بىرىگە ئايلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە قاڭقىللار بىلەن ئوغۇز قاتارلىقلارمۇ بار ئىدى.

ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى جۇڭگو تارىخىدىكى مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇش دەۋرى بولۇپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى ۋە كېلىپ ـ كېتىشى كۆپەيىدۇ. مۇشۇ مەزگىلدە يەنە نۇرغۇنلىغان قەدىمكى مىللەتلەر شىنجاڭ رايونىغا كىرىدۇ. مەسىلەن، جۇرجانلار سىيانپىيلار بىلەن ھۇنلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن يېڭى مىللەت بولۇپ، V ئەسىرنىڭ باشلىرىدا موڭغۇل دالاسىدا باش كۆتۈرۈپ، ھۇنلارغا ئوخشاش قۇدرەتلىك ھاكىمىيەت قۇرۇپ، شىمالىي ۋېي بىلەن غەربىي يۇرتتىن تالىشىدۇ. قاڭقىللار يەنە تۇرالار، چىلىلار، تېلىلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇلار دەسلەپكى مەزگىلدە بايقال كۆلى ۋە ئۇرقۇن دەريا، تۇرا دەريا ۋادىلىرىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلاتتى. 487 ـ يىلى جۇرجان خانىنىڭ شىمالىي ۋېيغا ھۇجۇم قىلىشىغا قارشى تۇرغانلىقى-

تىن، قاڭقىللارنىڭ پۇۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ سەردارى ئاپۇرغۇر ئىنىسى كۈنچى بىلەن قول ئاستىدىكى 100 مىڭدىن ئارتۇق تۇتۇننى باشلاپ غەربىي يۇرتقا كۆچۈپ كېلىپ، ئالدى قوش (پايتەختى هازىرقى تۇرپان يارغول قەدىمكى شەهىرى) نىڭ غەربىي شىمالىدا قاڭقىل خانلىقىنى قۇرىدۇ. تارىختا بۇ تۈركىي تىللار ئائىلىسىدىكى تىلنى قوللىنىدىغان مىللەتلەر شىنجاڭغا بىر قەدەر بالدۇر كىرىپ، چوڭراق تەسىر كۆرسەتكەن بىر قېتىملىق مۇهىم ۋەقە هېسابلىنىدۇ. ئېغتالىتلار يەنە ئابدالار ياكى ئاق هۇنلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ. V ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئۇلار جەنۇبىدىكى توخرىلارغا هۇجۇم قىلىپ، هاكىمىيەت قۇرىدۇ هەمدە پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ، جۇرجانلارغا تاقابىل تۇرۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قىسمەن جايلىرىنى بىر مەزگىل كونترول قىلىدۇ. تۈيغۇنلار ئەسلى سيانپىيلاردىن كېلىپ چىققان. IV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئۇلار لياۋنىڭ ئۇلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىن غەربكە كۆچۈپ، هازىرقى گەنسۇنىڭ جەنۇبىي قىسمى، سىچۈەن ۋە چىڭخەي رايونلىرىدىكى دىلى، چياڭ قاتارلىق مىللەتلەرنى تەدرىجىي كونترول قىلىپ، هاكىمىيەت قۇرىدۇ. 445- يىلى تۈيغۇنلار شىمالىي ژېي تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ سەردارى ئامونوشاد پىشامشان، چەرچەن ئارقىلىق ئۇدۇنغا كىرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تۈيغۇنلار تۈركۈملەپ لوپنۇر رايونىغا كۆچۈپ بارىدۇ.

سۈي، تاڭ دەۋرلىرىدە تۈرك ۋە تىبەت قاتارلىق قەدىمكى مىللەتلەر شىنجاڭنىڭ تارىخىي مۇساپىسىگە مۇهىم تەسىر كۆرسىتىدۇ. تۈركلەر هۇنلار، سيانپىيلار، جۇرجانلاردىن كېيىن، جىۋگۇنىڭ شىمالىدا يايلاق تارىخىي مەدەنىيىتىنى يارىتقان يەنە بىر مۇهىم مىللەت هېسابلىنىدۇ. تۈركلەرنىڭ ئەجدادى دەسلەپتە يېنىسەي دەريا سىستېمىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان بولۇپ، كېيىن قوچونىڭ شىمالىدىكى تاغلىق رايونلار، هازىرقى تەڭرىتاغنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى بۇغدا تېغى ئەتراپىغا كۆچۈپ كېلىدۇ. V ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جۇرجانلار تەرىپىدىن كونترول قىلىنىپ، ئالتۇنتاغ (هازىرقى ئالتاي تېغى) غا كۆچۈرۈلۈپ، جۇرجانلارنىڭ تۆمۈرچى قۇلى قىلىنىدۇ. مۇشۇ مەزگىلدە، ئۇلار تۈرك دېگەن نام بىلەن جۇڭگو تارىخىدا كۆرۈلىدۇ. 552- يىلى، تۈركلەرنىڭ سەردارى تۇمەن قاغان جۇرجانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، شىمالىي چۆللۈكنى مەركەز قىلىپ هاكىمىيەت قۇرىدۇ هەمدە ئىنىسى ئىستەمىنىڭ قوماندانلىقىدا ئون چوڭ سەردار بىلەن 100مىڭ لەشكەرنى غەربىي يۇرتقا ئاتلاندۇرىدۇ. 583 - يىلى، تۈركلەر شەرقىي ۋە غەربىي ئىككى قىسمىغا بۆلۈنىدۇ، شىنجاڭ ۋە هازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئاساسەن غەربىي تۈركلەرنىڭ كونترولۇقىدا بولىدۇ. 657 - يىلى غەربىي تۈركلەر تاڭ سۇلالىسىگە ئىتائەت قىلىدۇ. ئەمما، ئۇلارنىڭ قەبىلىلىرى يەنىلا ئىلى دەريا ۋادىسى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كەڭ رايونلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ. تۈبۈتلەر زاڭزۇلارنىڭ ئەجدادى بولۇپ، VI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا چىڭخەي - شىزاڭ ئېگىزلىكىدە باش كۆتۈرىدۇ، ئۇلار چىڭخەينى بېسىۋالغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرتنى تالىشىشقا باشلايدۇ. 755 - يىلى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا ئۆڭلۈك - سۈيگۈن توپىلىڭى يۈز بېرىدۇ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتا تۇرۇشلۇق قوشۇنى ئىچكى ئۇلكىلەرگە تۈركۈملەپ يۆتكىلىدۇ، تۈبۈتلەر مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ قىسمەن جايلىرىنى بېسىۋالىدۇ. IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، تۈبۈتلەرنىڭ تەسىر كۈچى ئاجىزلىشىپ، تەدرىجىي هالدا غەربىي يۇرتتىن چېكىنىپ چىقىدۇ. بۇ ئارىدا، كۆپ ساندىكى تۈبۈت قەبىلىلىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا كۆچۈپ كىرىدۇ.

ئىككى خەن دەۋرىدىن سۈي، تاڭ دەۋرلىرىگىچە گەرچە يۇقىرىدا بايان قىلىنغان قەدىمكى مىللەتلەر شىنجاڭغا ئىلگىرى - كېيىن كۆچۈپ كىرگەن بولسىمۇ، ئەمما شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارقىلىش ۋەزىيىتىدە تۈپ ئۆزگىرىش بولمايدۇ. 840 - يىلى قەدىمكى ئۇيغۇرلار تۈركۈملەپ شىنجاڭغا كىرىپ، بۇخىل ئەهۋالنى ئۆزۈل-كېسىل ئۆزگەرتىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئەسلىدە خۇيخي (ئۇيغۇر) دەپ ئاتىلاتتى، ئۇلار تۇرا قەبىلىلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئەڭ دەسلەپتە موڭغۇلىيەدىكى سېلىنگا دەرياسى بىلەن ئۇرقۇن دەرياسى ۋادىلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ باراتتى، كېيىنچە تۈغلا دەرياسىنىڭ شىمالىغا كۆچۈپ كەلگەن. 744 - يىلى ئۇيغۇرلار تەرەققىي قىلىپ كۈچەيىپ، گوبىنىڭ شىمالىدا ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرىدۇ. 840 - يىلى تەبىئىي ئاپەتنىڭ هۇجۇمى، هۇكۇمران گۇرۇهنىڭ ئىچكى توقۇنۇشى ۋە خاككاسلارنىڭ هۇجۇم قىلىشى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر خانلىقى گۈمران بولۇپ، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ زور قىسمى غەربكە كۆچىدۇ. غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئۇچ تارماققا بۆلۈنىدۇ: بىر تارمىقى خېشى كارىدورىغا كۆچۈپ بارىدۇ ۋە كېيىن «گەنجۇ ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار هازىرقى سېرىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەلىرىدىن بىرى هېسابلىنىدۇ؛ بىر تارمىقى هازىرى جىمسار ۋە تۇرپان

يۇيۇن كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

تەۋەسىگە كۆچۈپ بېرىپ، «غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى» ياكى «قوچو ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتىلىدۇ، كېيىن قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرىدۇ؛ يەنە بىر تارمىقى ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلاقلىرىغا كۆچۈپ بېرىپ، قارلۇق، ياغما قاتارلىق مىللەتلەر بىلەن بىرلىكتە قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇرىدۇ. IX ئەسىرنىڭ ئاخىرى، X ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ هۆكۈمرانلىقىدا بولىدۇ، يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن كۆچۈپ كەلگەن قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئۆز ئارا قوشۇلۇش، ئۇيغۇرلىشىش مۇساپىسى باشلىنىدۇ.

1125 ـ يىلى لياۋ سۇلالىسى يوقىلىدۇ. لياۋ سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتىدىكى يوللىغ تاشىن ئادەملىرىنى باشلاپ غەربكە كۆچۈپ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنى يوقىتىپ، غەربىي يۇرتتا قاراقىتان هاكىمىيىتىنى قۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر تۈركۈم قىتانلار شىنجاڭغا كىرىدۇ.

XII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، چىڭگىزخان قوشۇن تارتىپ شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا كىرگەندىن كېيىن، بويسۇندۇرغان جايلارنى ئەۋلادلىرىغا بۆلۈپ سۈيۈرغال قىلىپ بېرىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى چاغاتاي بىلەن ئوگىدايغا قىسمەن سۈيۈرغال قىلىنغان بىر قىسىم يەرلەر شىنجاڭ تەۋەسىدە ئىدى. XVI — XV ئەسىرلەرگىچە، شىنجاڭغا يەنىلا چاغاتاي ئەۋلادلىرى هۆكۈمرانلىق قىلىدۇ. هەرقايسى جايلارنىڭ هەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلىقىنى كۆپىنچە موڭغۇللار ئۈتەيدۇ. موڭغۇللارنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى ۋە شىنجاڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى هۆكۈمرانلىقى هەرقايسى قەدىمكى مىللەتلەر ئارىسىدىكى تېخىمۇ كەڭ، تېخىمۇ قويۇق ئۇچرىشىشنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش ۋە قوشۇلۇش ئارقىلىق، بەزى قەدىمكى مىللەتلەر يوقىلىپ، بەزى يېڭى مىللەتلەر بارلىققا كېلىدۇ.

بۇ مەزگىلدە، ئالدى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇرلار بىر قىسىم قىتانلار ۋە موڭغۇللارنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن هالدا ئاسسىمىلياتسىيە قىلىدۇ ۋە ئۆزلىرىگە قوشۇۋالىدۇ. شۇنداق قىلىپ، تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى رايونلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، تىل مەدەنىيەت ۋە دىن قاتارلىق جەهەتلەردە بىرلىككە كېلىشىگە ئەگىشىپ، ئاخىرىدا يېقىنقى زامان ئۇيغۇر مىللىتى شەكىللىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ مەزگىلدە ئىلى دەريا ۋادىسى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدىكى يەرلىك ئاھالىلەرمۇ تۈركلىشىش مۇساپىسىنى تاماملاپ قازاق، ئۆزبېك مىللەتلىرىنى شەكىللەندۈرىدۇ. قىرغىزلارمۇ ئويراتلارنىڭ هۇجۇمىغا ئۇچرىغاچقا، يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىن غەربكە كۆچۈپ، ئىسسىق كۆل ئەتراپىدىكى رايونلار ۋە ئىلى دەريا ۋادىسىغا كېلىدۇ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈپ، ئۇچتۇرپان، قەشقەر ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى رايونلارغا كۆچۈپ كېلىدۇ.

ئويراتلار، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي چۆللۈكتە پائالىيەت ئېلىپ بارغان موڭغۇللارنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. ئۇلار دەسلەپتە خىشىخىد دەريا بىلەن يېنىسەي دەريا ئېقىنىدىكى رايونلارغا تارقالغان بولۇپ، كېيىن ئېرتىش دەريا ئېقىنىدىكى ئوتتۇرا ئېقىنى ۋە ئىلى دەريا ۋادىسىغا كېڭىيىدۇ. XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، تەدرىجىي هالدا جۇڭغار، دۇربۇت، خوشۇت، تورغۇتتىن ئىبارەت تۆت قەبىلىنى شەكىللەندۈرىدۇ. 70 ـ يىللاردا، جۇڭغارلار ئىلى دەريا ۋادىسىنى ئىشغال قىلىدۇ ھەمدە تۆت قەبىلىگە باش بولىدۇ. 1680ـ يىلى جۇڭغارلار جەنۇبىي شىنجاڭغا هۆكۈمرانلىق قىلىدۇ.

1759 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئېلىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىدىن مانجۇ، شىبە، سولۇن (داغۇر) قاتارلىق مىللەتلەردىن بولغان ئوفىتسىر ـ ئەسكەرلەرنى ئارقا ـ ئارقىدىن يۆتكەپ كېلىپ شىنجاڭدا مۇداپىئەدە تۇرغۇزىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ مىللەتلەر شىنجاڭدىكى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ يېڭى ئەزاسىغا ئايلىنىدۇ. كېيىنچە رۇس، تاتار قاتارلىق مىللەتلەرمۇ شىنجاڭغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىدۇ. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، شىنجاڭدا ئولتۇراقلاشقان مىللەتلەر ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، موڭغۇل، خۇيزۇ، قىرغىز، مانجۇ، شىبە، تاجىك، داغۇر، ئۆزبېك، تاتار، رۇس قاتارلىق 13 مىللەت بولۇپ، هازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان، كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان هالەت ئاخىرى شەكىللىنىدۇ.

شىنجاڭ ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمالىي چېگرا رايونىغا جايلاشقان بولۇپ، 2000 يىلدىن بۇيان شىنجاڭدىكى هەرمىللەت خەلقى ئېلىمىزنىڭ غەربىي قىسمىدىكى زېمىننى ئېچىش ۋە مۇستەهكەملەش ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشقان. بولۇپمۇ ئۆزاق مۇددەت ئورتاق ئەمگەك قىلىش، تۇرمۇش كەچۈرۈش ۋە كۆرەش قىلىش جەريانىدا، هەر مىللەت خەلقى ئۆزئارا ئۆچرىشىش، ئارىلىشىپ كېتىش، ئاسسىمىلياتسىيە بولۇش ۋە قوشۇلۇپ كېتىشتىن

خالي بولالمىغاچقا، بۇنىڭغا بۇ قوشۇلۇپ كەتكەن ھالەتنى شەكللەندۈرگەن. ھەر مىللەت خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى قان بىلەن گۆشتەك زىچ مۇناسىۋەت ۋە ئۇنىڭدىن ھاسىل بولغان كۆچلۈك ئۈيۈشۈش كۆچى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك كۆچى ئۇرغۇپ چىقىدىغان مەنبە. بۇ ناھايىتى زور مەنۋى بايلىق بولۇپ، بىز ئۇنى ئۈزلۈكسىز كەڭ ئەۋج ئالدۇرۇشىمىز لازىم.

III رەڭگا رەڭ كۆپ مەنبەلىك يەرلىك مەدەنىيەت، جۇڭخۇا مىللەتلىرى سەنئەت خەزىنىسىدىكى ئاجايىپ مۆجىزىلەر

شىنجاڭ قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون. ئۇنىڭ ئالاھىدە گۇمانىتارلىق جۇغراپىيىلىك مۇھىتى مول، رەڭگارەڭ ۋە كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەتنى شەكللەندۈرگەن. ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىر تەرەپتىن ئوچۇق كۆڭۈل بىلەن سىرتتىن كەلگەن مەدەنىيەتنى قوبۇل قىلىپ ھەمدە ئۈزلۈكسىز ئۈزلەشتۈرۈپ ۋە يېڭىلىق يارىتىپ، مۇشۇ ئاساستا رەڭگا رەڭ يەرلىك مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت ـ سەنئەت خەزىنىسىنى بېيىتىپ، يەنە بىر تەرەپتىن جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى چەت ئەللەرگە تارقىتىپ، جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەر، يەنى شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىدى.

يىراق قەدىمكى زاماندىكى شىنجاڭدا قەدىمكى خۇاڭخې دەرياسى ۋادىسى مەدەنىيىتى، ھىندى دەرياسى ۋادىسى مەدەنىيىتى، پارس مەدەنىيىتى، ئىككى دەريا مەدەنىيىتى ۋە يونان مەدەنىيىتى ئۈزۈلمەي ئالماشتۇرۇلغان ۋە ئالاقە ئورناتقان. بولۇپمۇ خەن دەۋرىگە كەلگەندە، يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ، شىنجاڭ دۇنيادىكى ئۇچ چوڭ مەدەنىيەت جەم بولغان جايغا ئايلانغان. غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى ئاجايىپ رەڭدار بولغان.

خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتىنىڭ غەربىي يۇرتقا بولغان تەسىرى تېزدىن كۈچەيگەن. بىرىنچىدىن، ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ قانۇن ـ تۈزۈملىرى غەربىي يۇرتقا تارقىلىپ كىرىدۇ. كۈسەن، يەكەن قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسى خەن سۇلالىسىنىڭ قائىدە ـ تۈزۈملىرىگە ئاساسەن، ئۆزلىرىنىڭ قانۇنىنى تۈزۈپ چىقىدۇ. ئىككىنچىدىن، خەنزۇچە يېزىق بىلەن خەنزۇچە كىتابلارمۇ غەربىي يۇرتقا تارقىلىپ كىرىدۇ. قېزىۋېلىنغان خەنزۇچە تارىشا پۈتۈكلەردىن قارىغاندا، سانى كۆپ، مەزمۇنى مول بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ خەنزۇچىنى قوللانغانلىقى توغرىسىدىكى مىسالار ئاز ئەمەس. لوپنۇر رايونىدىكى خەن دەۋرىگە تەۋە مەدەنىيەت ئىزلىرىدىن «مۇھاكىمە ۋە بايان»، «يېغىلىق دەۋرىدىكى تەدبىرلەر» ۋە «توققۇز كەرەلىك ھېسابلاش ئۇسۇلى» قاتارلىقلارنىڭ مەزمۇنى خاتىرىلەنگەن تارشا پۈتۈكلەر تېپىلدى. جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر مەزگىلىدە، قوچودىكى كۇ جەمەتى خانلىقى شىمالىي ۋېيدىن بەش دەستۇر ۋە تارىخ كىتابلارنى ئارىيەت بېرىشنى ۋە ئادەم ئەۋەتىپ چۈشەندۈرۈپ بېرىشنى ئۈتۈندۇ. بۇنىڭ بىلەن بىرلا ۋاقىتتا، ئىچكى رايونلارنىڭ مۇزىكا ۋە ناخشا ـ ئۇسسۇللىرىمۇ غەربىي يۇرتقا تارقىلىپ كىرىدۇ. جېي يۇ مەلىكىنىڭ چوڭ قىزى دىشى چاڭئەنگە بېرىپ ساز چېلىشنى مەخسۇس ئۆگەنگەن، بۇ شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئىچكى ئۆلكىنىڭ مۇزىكىسى بىلەن ناخشا ـ ئۇسسۇلىنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى غەربىي يۇرتقا تارقىلىش بىلەن تەڭ، غەربىي يۇرت مەدەنىيىتىمۇ ئوخشاشلا خەن ـ تاڭ مەدەنىيىتىنى بېيىتىدۇ. غەربىي خەن دەۋرىدە، مەشھۇر مۇزىكانت لى يەنيەن جاڭ چىيەن غەربىي يۇرتتىن ئېلىپ كەلگەن چوڭ تىپتىكى يۇرۇشلەشكەن مۇزىكا «ماھا تۈرى» غا ئاساسەن، 28 مۇزىكىنى ئىجاد قىلىدۇ. ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىدە، غەربىي يۇرتنىڭ ئۇسسۇل ۋە مۇزىكىلىرى ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققىي قىلىدۇ، كۈسەن مۇزىكىسى، سۇلې مۇزىكىسى، ئۇدۇن مۇزىكىسى، ئۇيغۇر مۇزىكىسى بىلەن كۈسەن مۇزىكىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچىرىغان غەربىي لياڭ مۇزىكىسى شىمالىي جۇڭگو مۇزىكىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىدۇ. كۈسەن مۇزىكىسىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆرسەتكەن تەسىرى ئەڭ چوڭ بولۇپ، ئۇ ناخشا مۇزىكىسى، سىرىك ئويۇنلىرى مۇزىكىسى ۋە ئۇسسۇل مۇزىكىسىنى ئۆز ئىچىگە

www.uyghurkitap.com

ئالىدۇ. چالغۇلاردىن چاڭ (ئارفا)، باربىت، پەنجىتار، شىبك، نەي، بالىمان، دۇمباق، جاڭ ۋە بۇرغا قاتارلىق 15 خىل چالغۇ بولۇپ، بۇلار چېلىنغاندا ناھايىتى جاراڭلىق ۋە مۇڭلۇق ئاۋاز چىقىرىدۇ. كۆسەنلىك سۈجۈپ شىمالىي جۇ زامانىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا بېرىپ، ئۇزاق يىللاردىن بۇيان بۇزۇلۇپ كەتكەن يەتتە كۈينى رەتلەپ بېكىتىپ ھەمدە كۈسەن مۇزىكىسىنىڭ ئاھاڭىنى سىستېمىلىق تونۇشتۇرۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوردا مۇزىكىسى ۋە خەلق مۇزىكىسى ئۈچۈن زور تۆھپىلەرنى قوشىدۇ.

غەربىي يۇرتتىكى ھەر مىللەت خەلقى ناخشا ـ ئۈسسۈلغا ماھىرلىقى بىلەن دۇنياداۋ شۆھرەت قازانغان. بولۇپمۇ تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە، غەربىي يۇرتنىڭ ئۈسسۈللىرى ئىچكى ئۆلكىلەردە تېخىمۇ رەڭگارەڭ نۇر چاچىدۇ. غۇزلارنىڭ سەكرىمە ئۈسسۈلى، قۇيۇن ئۈسسۈلى ۋە شاش ئۈسسۈلىدىكى قولىنى قايرىپ بېلىگە تىرەش، ئۇزۇننى ۋە توغرىسىغا سەكرەش ياكى قۇيۇندەك پىرقىراشلارنىڭ رىتمى ناھايىتى تېز، ئۆزگىرىشلىرى كۆپ خىل بولۇپ، ئىچكى رايونلاردىكى خەلقلەرنىڭ ئىنتايىن ياقتۇرۇشىغا ئېرىشىدۇ. شۇڭا، مەشھۇر شائىرلاردىن بەي جۈيى ۋە لىيۇيۇشى قاتارلىقلار نۇرغۇن مەدھىيە نەزمىلىرىنى قالدۇرىدۇ.

غەربىي يۇرتنىڭ ھەيكەلتىراشلىقى ۋە رەسساملىقى رەڭگارەڭ بولۇپ، باي ناھىيىسىدىكى قىزىل مىڭئۆي، كۈچا ناھىيىسىدىكى قۇمتۇرا مىڭئۆيدە ۋېي، جىن دەۋرلىرىگە تەۋە نۇرغۇن ئېسىل سەنئەت دۇردانىلىرى ساقلانماقتا. تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ئەسلىدىكى ئاساستا غەربىي يۇرتنىڭ رەسساملىقى يەنە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى ۋە غەربنىڭ بۇددىزم سەنئىتى ماھارىتىنى قوبۇل قىلىپ، كۆرۈنۈشى جانلىق، سىزىقچىلىرى ئاددىي، كىيىم ـ كېچەكلەرنىڭ گۈل ـ نۇسخىلىرىنىڭ جەلپكارلىقى كۈچلۈك بولغان سەنئەت ئۈسلۇبىنى شەكىللەندۈرۈپ، نۇرغۇنلىغان بۇددا رەسىملىرى، بۇددا ھېكايىلىرى، ئادەملەر، تاغلار ۋە سۇلار، گۈللەر ـ قۇشلار، ئىجتىمائىي ئۇرۇپ ـ ئادەتلەر قاتارلىقلارنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان تام رەسىملىرىنى، شىپ رەسىملىرى، ئويما رەسىملەر ۋە قەغەز، يىپەك رەخت قاتارلىقلارغا سىزىلغان رەسىملەرنى ئىجاد قىلىدۇ. ئۇدۇنلۇق كاتتا رەسسام ۋىسا ۋېچىر پېتىنقى ـ كۆپۈنكى رەسىم سىزىش ماھارىتىنىڭ پېشۋاسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى مۇقەددەس ئەسەرلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلىدۇ. ئۇ چاڭئەندىكى مېھىر ـ شەپقەت ئىبادەتخانىسىنىڭ مۇنارىغا سىزغان مىڭ قوللۇق، مىڭ كۆزلۈك ئاۋالوكىتىشۋارا بۇدساتۋانىڭ ئوبرازى ئىنتايىن نەپىس بولۇپ، تىل بىلەن ئىپادىلەپ بەرگىلى بولمايدۇ، بولۇپمۇ رەسىمدىكى ئۈچ چىشى يەكسا، تۆت ماھاراج تەخرىلىمە ئوبرازى جانلىق ئىپادىلەنگەن بولۇپ، پېتىنقى ـ كۆپۈنكى ئۈسۈلى تاڭ دەۋرىدىكى ۋە كېيىنكى دەۋرلەردىكى رەسساملىقتا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدۇ.

خەن، تاڭ دەۋرلىرىدە، غەربىي يۇرت ئىچكى رايونلار بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەرنىڭ ۋە شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينايدۇ. چەت ئەل مەدەنىيەتلىرى ياكى غەربىي ئەللەر مەدەنىيەتلىرى، بولۇپمۇ دىنلار غەربىي يۇرت ئارقىلىق ئېلىمىزنىڭ ئىچكى رايونلىرى ۋە باشقا جايلارغا تارقىلىدۇ.

مىلادىيىدىن تۆت يۈز يىل ئىلگىرى، زوروئاستىر دىنى غەربىي يۇرتقا تارقىلىپ كىرىدۇ. بۇ دىن «ئاتەشپەرەستلىك دىنى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ ياخشىلىق ۋە يامانلىقتىن ئىبارەت ئىككى يىلتىزچىلىقنى تەشەببۇس قىلىپ، ئوت، يورۇقلۇق، پاكلىق، يارىتىش، تۇغۇلۇش قاتارلىقلارنى ياخشىلىقنىڭ باشلىنىشى دەپ قاراپ، مۇرىتلىرىدىن مەخسۇس مۇراسىم ئارقىلىق «مۇقەددەس ئوت» قا تېۋىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ. چىن، خەن دەۋرلىرىدە شىنجاڭ تەۋەسىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغان ساكلار ئاساسەن ئاتەشپەرەستلىك دىنىغا ئېتىقاد قىلغان.

I ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، بۇددا دىنى غەربىي يۇرتقا تارقىلىپ كىرىدۇ. ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىدە ئۇدۇن، سۇلې، كۈسەن قاتارلىق جايلارغا نۇرغۇن بۇددا ئىبادەتخانىلىرى سېلىنىپ، راھىبلار يىغىلىدۇ، بۇ جايلار بۇددا دىنى مەركىزىگە ئايلىنىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئىچكى رايونلاردىن كەلگەن راھىبلارنىڭ نوم ئالىدىغان يېرىگىمۇ ئايلىنىدۇ. غەربىي يۇرتلۇق مەشھۇر راھىبلاردىن كۈماراجىۋا، بۇددۇ چىڭا، بۇدىرۇتچى قاتارلىقلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە چوڭ ئابرۇيغا ئىگە بولىدۇ. بۇ مەزگىلدە، مانى دىنى بىلەن نېستورىئان دىنىمۇ غەربىي يۇرتقا تارقىلىپ كىرىدۇ. غەربىي يۇرتتىكى بەزى كىشىلەرمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە بارلىققا كەلگەن تويىن دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلايدۇ. شۇنداق قىلىپ شىنجاڭ كۆپ خىل دىن بىرلىكتە مەۋجۇت بولغان رايونغا ئايلىنىدۇ.

سۇڭ، لياۋ، جىن، يۈەن دەۋرلىرىدە، غەربىي يۇرتنىڭ مەدەنىيىتى بىر يېڭى تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەم

تاشلايدۇ. بولۇپمۇ ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىپ كىرىشىگە ئەگىشىپ، غەربىي يۇرت مەدەنىيىتىدە يەنە يېڭى مەزمۇن، يېڭى ئالاھىدىلىك بارلىققا كېلىدۇ.

قاراخانىيلار سۇلالىسى غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخىدىكى نۇرلۇق بىر سەھىپە ھېسابلىنىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى دىداكتىك داستان «قۇتادغۇبىلىگ» (ئۇدۇل تەرجىمىسى «كىشىلەرگە بەخت ئاتا قىلىدىغان ئەقىل - پاراسەت») نىڭ مەقسىتى كىشىلەرگە تەلىم بېرىپ، ئۇلارنى بىلىم ئىگىلەش ۋە ئەقىل پاراسەتلىك بولۇشقا يېتەكلەشتىن ئىبارەت. ئەرەب تىلىدا تۇزۇلگەن «دىۋانى لۇغاتىت تۇرك» تۇركلەر، تۇركمەنلەر، ئوغۇزلار، چىگىللار، ياغمىلار ۋە قىرغىزلارنىڭ تىلى ۋە شېئىر - قوشاقلىرىنى خاتىرىلىگەن. بۇ كاتتا ئەسەر قاراخانىيلار سۇلالىسى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ سىياسىي تۇزۇمى، ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتى، ئۇرپ - ئادەتى، دىنىي ئېتىقادى، مىللەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى، جۇغراپىيىلىك نامىلىرى ۋە مەدەنىيەت سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشنى ئىنتايىن مول مەزمۇنلۇق ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

XIV ئەسىردىن كېيىن، ئىسلام دىنىنىڭ كەڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورنىنى تەدرىجىي ھالدا ئەرەب يېزىقىنى ئاساس قىلغان چاغاتاي يېزىقى ئالىدۇ. چاغاتاي يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە «قىسسەئى رەبغۇزى» ئەڭ مەشھۇر. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ 72 پارچە نەسرىي ۋە نەزمى ئەسىرىنىڭ توپلىمى ھېسابلىنىدۇ. يەنە تارىخىي داستانلاردىن «گۈل ۋە نەۋرۇز»، «خەمسە» قاتارلىقلارمۇ بار.

XV — XVI ئەسىرلەردە، ئۇزاق مۇددەتلىك ئارىلىشىش، ئاسىمىلياتسىيە قىلىش ۋە قوشۇلۇش ئارقىلىق، شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان ھەرقايسى مىللەتلىرى ئاخىر شەكىللىنىدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىمۇ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن كۆزنى قاماشتۇرىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت - سەنئىتى زور تەرەققىياتقا ئېرىشىدۇ. XVI — XVI ئەسىرلەردە پۈتكەن «تارىخىي رەشىدى» ۋە «تاۋارىخ» تىن ئىبارەت ئىككى تارىخىي ئەسەر، XVI ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىدىغان قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن كۆي «مۇقام» دا ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىن بۇيان تارقىلىپ كەلگەن ناخشىلىرى سىستېمىلىق يىغىلىپ، پىششىقلاپ ئىشلىنىپ ۋە رەتلىنىپ 16 قىسىم قىلىنغان بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر مۇزىكىلىرى ۋە ناخشا تېكىستلىرىنىڭ توپلىمىدۇر.

قازاق ئەدەبىياتىمۇ تېز راۋاجلانغان بولۇپ، «ئالپامىش»، «ئېرتارغىن»، «قامبار» قاتارلىقلار ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە قەھرىمانلىق ئېپوس، «چىڭگىزنامە»، «يىلنامىلەر توپلىمى»، «قىپچاق تارىخى» قاتارلىق يازما ئەدەبىياتلار بارلىققا كەلگەن.

موڭغۇللارنىڭ مەشھۇر تارىخىي داستانى «جاڭغىر» جەمئىي 30 باب كېلىدۇ، ئۇ جۇڭگودىكى ئۇچ چوڭ تارىخىي داستاننىڭ بىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە دۇنيا موڭغۇل كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى «ئۇچ چوڭ يۇقىرى پەللىنىڭ بىرى» دەپ تەرىپلىنىدۇ.

قىرغىزلارنىڭ خەلق ئېغىزىدىكى تارىخىي داستانلىرىنىڭ ئەڭ مەشھۇرى «ماناس» بولۇپ، ئۇ بىئوگرافىيە خاراكتېرلىك تارىخىي داستان ھېسابلىنىدۇ.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ھالەتنىڭ شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ، شىنجاڭنىڭ يەرلىك مەدەنىيىتىدە كۆپ مەنبەلىك فورماتسىيە بارلىققا كېلىدۇ. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيىتى كۆپ مەنبەلىك، شۇنداقلا بىر گەۋدە ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەردە ئېيتىلغان «كۆپ مەنبەلىك» ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىدە شەكىللەنگەن مىللىي ئالاھىدىلىك ۋە ئۇسلۇبنى، كۆپ خىل شەكىللىك ۋە رەڭگارەڭلىكنى بولۇپ، بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. دېمەك، ھەرقايسى مىللەتلەر مەدەنىيەتلىرى بىر گەۋدە بولۇپ، ھەر مىللەت خەلقى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ بىر پۈتۈن مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە گۈللەندۈرۈش جەريانىغا پائال قاتنىشىدۇ ۋە ئۇنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇزاق مۇددەتلىك ئورتاق ئەمگەك قىلىش، تۇرمۇش كەچۈرۈش ۋە كۆرەش قىلىش جەريانىدا، ھەرمىللەت خەلقى ئۆزئارا ئۆگىنىپ، ئۆزئارا قوبۇل قىلىپ، مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ «بىرىنىڭ ئىچىدە بىرى بار» لىق مۇناسىۋەتنى شەكىللەندۈرىدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئىچكى ئۇيۇشۇش كۈچىنى كۈچەيتىپ، ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى يېتىلدۇرىدىغان مۇنبەت تۇپراقنى ئايلىنىدۇ. XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ

يېڭى كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

باشلامچىلىق قىلىشى بىلەن ئىنقىلابىي ئىلغار خەلق ئاممىسىنىڭ مەدەنىيىتى شىنجاڭدا بارلىققا كېلىشكە ۋە گۈللىنىشكە باشلايدۇ. مۇشۇ مەزگىلدە، يابون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇشنى ئاساسىي تېما قىلغان ئەدەبىيات، مۇزىكا، دراما، گۈزەل سەنئەت ئىجادىيەتلىرى كەڭ تارقىلىپ ۋە راۋاجلىنىپ، مىللىي، ئىنقىلابىي يېڭى مەدەنىيەتنىڭ مەدەنىيەت بازىسىنى ئىگىلىگەنلىكىنى نامايان قىلىدۇ.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مىللەتلەر ئىتتىپاقى، مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا ھەمكارلىشىشى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق گۈللىنىپ تەرەققىي قىلىشىغا پايدىلىق بولغان مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتىنى تۇزۇپ يولغا قويدى، بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ يېڭى ھاياتىي كۈچى ئۇرغۇپ، ئومۇمىيۈزلۈك گۈللىنىش يولىغا قەدەم تاشلىدى. 1953 - يىلى، شىنجاڭ ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى قۇرۇلغاندىن بۇيان، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 11 ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر جەمئىيىتى قۇرۇلۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ناخشا- ئۇسسۇلىنى ئاساس قىلغان مۇزىكا، ئۇسسۇل، ئوپېرا، دراما ۋە ئەلنەغمە، سېرىك قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سەنئەت ئۆمەكلىرىدىن 88 ى تەشكىللەندى. سەنئەت ئىجادىيىتى ۋە ئويۇن قويۇش جەھەتتە يېڭىلىق يارىتىلىپ، «شىنجاڭ ياخشى»، «چېگرا رايوننىڭ ھەممە يېرى چاڭجىياڭنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردىن قېلىشمايدۇ» قاتارلىق ناخشىلار بارلىققا كەلدى، چوڭ تىپتىكى مىللىيچە ناخشا - ئۇسسۇل «بىزنىڭ شىنجاڭ ياخشى جاي» چاڭجىياڭنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا كەڭ ئېيتىلىپ، جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردە شەرەپ قۇچتى. غەربىي قىسمىنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش ئىستراتېگىيىسىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ئەگىشىپ، شىنجاڭنىڭ مول مەدەنىيەت بايلىقى چوقۇم تېخىمۇ زور تەرەققىياتقا ئېرىشىدۇ. جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ سەنئەت خەزىنىسىدىكى ئاجايىپ گۆھەر ھېسابلىنىدىغان شىنجاڭ- نىڭ رەڭگارەڭ مەدەنىيىتى كۆزنى تېخىمۇ چاقنىتىدۇ.

Ⅳ شىنجاڭنىڭ يېرى كەڭ، بايلىقى مول

شىنجاڭ ياۋروپا، ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، دېگىزغا يىراق، تۆت ئەتراپى ئېگىز تاغلار بىلەن ئورالغان، ئۇزۇن مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات ۋە گېئولوگىيىلىك ئۆزگىرىش ئارقىلىق، «ئۇچ تاغ، ئىككى ئويمانلىقنى ئارىغا ئالغان» گېئومورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشنى شەكىللەندۈرگەن. تاغ سىستېمىسى ئىچىدە يەنە چوڭ - كىچىكلىكى بىردەك بولمىغان، يۇقىرى - تۆۋەنلىكى روشەن پەرقلىنىدىغان تاغ ئارىسىدىكى ئويمانلىقلار بار بولۇپ، ئۇلار تاغ سىستېمىسى بىلەن تاغ سىستېمىسى ئۆزئارا تۇتىشىدىغان، تاغلىق رايون بىلەن ئويمانلىق گىرەلەشكەن گېئومورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشنى ھاسىل قىلغان. بۇ خىل گېئو- مورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشنىڭ شىمالدىن جەنۇبقا سوزۇلغان رەت تەرتىپى: ئالتاي تېغى سىستېمىسى ۋە جۇڭغار- ىنىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىدىكى تاغلىق جايلار، جۇڭغارىيە ئويمانلىقى، تەڭرىتاغ تاغ سىستېمىسى، تارىم ئويمانلىقى، پامىر ئېگىزلىكى ۋە كوئېنلۇن تېغى سىستېمىسى، قارا قورۇم تېغى سىستېمىسى ۋە ئالتۇن تاغ قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 700 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 450 كىلومېتىر، كۆلىمى 180 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئويمانلىقنىڭ مەركىزى قۇربانتوڭغۇت (قاۋان توڭگۇز) قۇملۇقىدىن ئىبارەت. تارىم ئويمانلىقى جۇڭگودىكى ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقى بولۇپ، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 1400 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 520 كىلومېتىر كېلىدۇ، ئويمانلىقنىڭ ئوتتۇرىسى جۇڭگو بويىچە ئەڭ چوڭ تەكلىماكان قۇملۇقىدۇر.

شىنجاڭنىڭ بۇ ئېگىز تاغلىق رايونلىرىدا كۆلىمى 23 مىڭ 20 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان 18 مىڭ 600 دىن ئارتۇق چوڭ - كىچىك مۇزلۇق بولۇپ، مۇزلۇقلاردا ساقلانغان سۇنىڭ مىقدارى 2 تىرىليون 134 مىليارد 900 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ. شىنجاڭ تەۋەسىدە جەمئىي 570 دەريا - ئېقىن بار بولۇپ، ئاساسلىق سۇ سىستېمىلىرى: دۆلەت چېگرىسىنىڭ سىرتىغا ئاقىدىغان ئېرتىش دەريا سۇ سىستېمىسى؛ ئىلى دەريا سۇ سىستېمىسى، تارىم دەريا سۇ سىستېمىسى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئۇلاردىن باشقا يەنە سايرام كۆلى، قاناس كۆلى، باغراش كۆلى قاتارلىق 138 كۆل بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 5 مىڭ 136 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ.

شىنجاڭنىڭ يېرى كەڭ، چات كەڭلىكى چوڭ. پەۋقۇلئاددە جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكى قۇرغاق ھەم قامال

هالەتتىكى ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى شەكللەندۈرگەن. مول ۋە كۆپ خىل گېئومورفولوگىيىلىك فورمىسى ئۆزگىچە تەبىئىي ئۇنسۇرلار گەۋدىنى ۋە تارىخىي، گۇمانىتار كۆرۈنۈشنى بارلىققا كەلتۈرگەن. جەنۇبىي شىنجاڭ قۇرغاق ھەم ئىسسىق بولغان مۇتىدىل بەلۋاغ كېلىمات رايونىغا، شىمالىي شىنجاڭ بولسا قۇرغاق كەلگەن ئوتتۇرا مۇتىدىل بەلۋاغ كېلىمات رايونىغا تەۋە. ئومۇمىيلىقتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، شىنجاڭ رايونىنىڭ نۇر ۋە ئىسسىقلىق بايلىقى مول بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ شىمالىي شىنجاڭنىڭكىدىن كۆپ. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ تۇزلەك رايونلىرىنىڭ قىراۋسىز مەزگىلى 200 ~220 كۈنگە يېتىدۇ، شىمالىي شىنجاڭنىڭ تۇزلەك رايونلىرىنىڭ قىراۋسىز مەزگىلى ئومۇمەن 150 كۈن بولىدۇ. شىنجاڭنىڭ يېغىن مىقدارى ئاز بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ تۇزلەك رايونلىرىنىڭ ئەڭ ئاز. پۈتۈن شىنجاڭنىڭ يىللىق يېغىن مىقدارى ئوتتۇرىچە 145 مىللىمېتىر بولۇپ، مەملىكەتىمىزنىڭ يىللىق يېغىن مىقدارى 630 مىللىمېتىرنىڭ 23 پىرسەنتىگە توغرا كېلىدۇ. شۇنداقلا، يېغىننىڭ تارقىلىشىمۇ تەكشى ئەمەس. شۇڭا، مۇھىتى ئىنتايىن قۇرغاق، ئېكولوگىيىلىك سىستېمىسى ئاجىز ئەھۋال ھاسىل بولغان. بۇخىل مۇھىتنىڭ شەكللىنىشىدىكى تۆپ سەۋەب شىنجاڭنىڭ دېگىز - ئوكيانغا يىراق بولغانلىقى، ئاساسەن ئاتلانتىك ئوكيان بىلەن شىمالىي مۇز ئوكيانىدىن كەلگەن غەرب شامىلى ھاۋا ئېقىمىغا تايىنىدىغانلىقىدىن ئىبارەت. بۇ خىل ھاۋا ئېقىمى ئېلىپ كەلگەن نەملىك ئۇزۇن مۇساپىنى بېسىپ شىنجاڭغا يېتىپ كەلگەندە ئاجىزلىشىپ كەتكەچكە، يەر يۈزىگە چۈشىدىغان نەملىك بەكمۇ چەكلىك؛ شىنجاڭنىڭ تاغلىق رايونلىرىنىڭ يامغۇر ھاسىل قىلىدىغان شارائىتى بىر قەدەر ناچار بولغاچقا، كۆپ قىسىم رايونلار ئاساسەن قۇرغاق ھالەتتە بولۇپ، تۈپراقنىڭ چۈللىشىش كۆلىمى ناھايىتى چوڭ. بۇخىل دەھشەتلىك تەبىئىي مۇھىت ئېكولوگىيە سىستېمىسىنىڭ ئىنتايىن ئاجىز بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. نەملىك كەمچىل بولغاچقا، كۆپ قىسىم جايلارنىڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ شالاڭلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان، ھەرقايسى تاغ سىستېمىسىدىكى پاكار تاغلىق جايلار بىلەن كەڭ تۇزلەك رايونلاردا چۆل - باياۋان مەنزىرىلىرى كېلىپ چىققان. شىمالىي شىنجاڭدىكى قۇملۇق ۋە چۆللۈك رايونلارنىڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بىلەن قاپلىنىش دەرىجىسى پەقەت 0.3 ئەتراپىدا بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى چۆللۈك رايونلارنىڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بىلەن قاپلىنىش دەرىجىسى 0.1 گە يەتمەيدۇ.

تىپىك قۇرغاق مۇھىتتا ئالاھىدە بوستانلىق مەنزىرىلىرى بارلىققا كەلگەن. شىنجاڭدىكى بوستانلىقلار تەبىئىي بوستانلىق ۋە سۈنئىي بوستانلىقتىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تىپقا ئايرىلىدۇ. تەبىئىي بوستانلىق 74 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر، سۈنئىي بوستانلىق 62 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. سۈنئىي بوستانلىق يېزا ئىگىلىك بوستانلىقى، شەھەر - بازار بوستانلىقى ۋە زاۋۇت - كان بوستانلىقىغا ئايرىلىدۇ. ئۇلاردىن بوستانلىق يېزا ئىگىلىكى، بوستانلىق شەھەر - بازار ئىگىلىكى ۋە بوستانلىق زاۋۇت - كان ئىگىلىكلىرىنى ئاساس قىلغان بوستانلىق ئىگىلىكى فورمىسى شەكللەنگەن. شىنجاڭنىڭ ئوتلاق كۆلىمى چوڭ، توت پەسىل ئوتلاقلىرى يېتىلگەن بولۇپ، جۈڭگودىكى ئۈچ چوڭ ئوتلاق چارۋىچىلىقى رايونلىرىنىڭ بىرىگە ئايلانغان. شىنجاڭدا بوستانلىق يېزا ئىگىلىكى ئاساس قىلىنغاچقا، بوستانلىق يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى سانائەت ۋە دېھقانچىلىق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ %40نى ئىگىلەيدۇ، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى خام ئەشىيا قىلىدىغان يېنىك - سانائەت مەھسۇلات قىممىتى ئومۇمىي يېنىك سانائەت مەھسۇلات قىممىتىنىڭ %90نى ئىگىلەيدۇ. بوستانلىق ئىگىلىكى تەرەققىي قىلغانلىقتىن، شىنجاڭ جۈڭگونىڭ پاختا، ئاشلىق، شېكەر، چارۋا مەھسۇلاتلىرى ۋە مېۋە ئىشلەپچىقىرىش بازىسىغا ئايلاندى.

شىنجاڭ جۈڭگودىكى كۆلىمى ئەڭ چوڭ، بايلىقى مول رايون بولۇپ، كان مەھسۇلاتلىرى بايلىقىنىڭ زاپاس مىقدارى مول، بايقالغان كان مەھسۇلاتلىرى 138 خىل، جۈڭگونىڭ 168 خىل كان مەھسۇلاتىنىڭ %82نى ئىگىلەيدۇ. 138 خىل كان مەھسۇلاتى ئىچىدىكى 117 خىلنىڭ زاپىسى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى، 42 خىل كان مەھسۇلاتى مەملىكەت بويىچە ئالدىنقى 10 - ئورۇندا، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى 24 خىلى مەملىكەت بويىچە ئالدىنقى 5 - ئورۇندا تۇرىدۇ. بايقالغان ئېنېرگىيە، قارامېتال، رەڭلىك، ئاز ئۇچرايدىغان، ئىنتايىن كەم ئۇچرايدىغان ۋە قىممەت باھالىق مېتاللار، خىمىيە سانائىتىنىڭ خام ئەشىياسى ۋە بىناكارلىققا ئىشلىتىلىدىغان مېتاللوئىدلار، چىنتاش، قاشتاشلار ۋە يەر ئاستى سۈيىدىن ئىبارەت يەتتە چوڭ تۈردىكى كان مەھسۇلاتلىرى بايلىقىنىڭ 68 خىلى ئېچىپ ئىشلىتىلدى. ئېنېرگىيە كان مەھسۇلاتلىرى بايلىقى ئىچىدە نېفىت، تەبىئىي گاز ۋە كۆمۈر بايلىقى ئەڭ مول. 2000 - يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، تارىم، جۈڭغار، تۇرپان - قۇمۇلدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ ئويمانلىقتىن نېفىت گازىنىڭ گېئولوگىيىلىك زاپىسىنىڭ جەمئىي 2 مىليارد توننا ئېكۋىۋالېنت ئىكەنلىكى

www.uyghurkitap.com

تەكشۇرۇپ ئېنىقلاندى، ئۇ پۈتۈن مەملىكىتىمىز قۇرۇقلۇقىدا ئېنىقلانغان نېفىت گازى بايلىقىنىڭ %34 نى ئىگىلەيدۇ. كۆمۈر بايلىقى تەكرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا تارقالغان بولۇپ، هازىرغىچە 190 دىن ئارتۇق ئورۇندا بايقالدى. ئومۇمىي بايلىقنىڭ مۆلچەر زاپاسى 2 تىرىليون 190 مىليارد توننا ئەتراپىدا بولۇپ، پۈتۈن مەملىكىتىمىز كۆمۈر بايلىقىنىڭ 1/3 نى ئىگىلەيدۇ.

شىنجاڭ ئەزەلدىنلا «ئالتۇن ۋە قاشتېشى ماكانى» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. ياقۇت، قاشتېشى كانلىرى مەملىكىتىمىز بويىچە ئالاهىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. شىنجاڭ تەۋەسىدە ياقۇتتىن 13 تۈر 36 خىلى، قاشتېشىدىن 20 نەچچە خىلى بايقالدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە خوتەن قاشتېشىنىڭ سۈپىتى ياخشى، تەركىبى پاكىز، رەڭگى هەرخىل هەم قاتتىق بولغانلىقتىن خەلقئارامىگە داڭلىق.

شىنجاڭ جۇڭگو بويىچە قۇياش رادىئاتسىيىسى ئومۇمىي مىقدارى چوڭ، قۇياش نۇرىنىڭ چۈشۈش پىرسەنتى يۇقىرى رايون بولغاچقا، يىل بويى شىنجاڭغا يېتىپ كېلىدىغان قۇياش رادىئاتسىيىسى 3200×10^8 توننا ئەلا سۈپەتلىك كۆمۈردىن ئېلىنغان ئېنىرگىيە مىقدارىغا توغرا كېلىدۇ. پۈتۈن شىنجاڭنىڭ زاپاس شامال ئېنىرگىيىسى بايلىقى 3 تىرىليون كىلووات ـ سائەتكە يېتىدۇ. ئالاتاۋ، داۋانچىلىق، لاۋفىڭكۇ قاتارلىق داڭلىق شامال ئېغىزلىرىدا سەككىز بال بوران چىقىدىغان كۈنلىرى 100 كۈندىن ئارتۇق بولۇپ، شامال ئېنىرگىيىسى زىچلىقى يۇقىرى بولغان رايونلار هېسابلىنىدۇ.

شىنجاڭنىڭ سۇ بايلىقى مول هەم بىر قەدەر تۇراقلىق. پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ئاتموسفېرا ئومۇمىي هۆل-يېغىن مىقدارى 245 مىليارد 600 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ. شىنجاڭ تەۋەسىدىكى مۇزلۇقتىن ئېرىپ ئېقىپ چۈشكەن سۈنىڭ يىللىق مىقدارى 19 مىليارد 850 مىليون كۇب مېتىردىن ئاشىدۇ. تۈزلەڭلىك رايونىدىكى يەر ئاستى سۈيى 3.6~19 مىليارد كۇب مېتىر. دەريا ـ ئېقىنىنىڭ ئومۇمىي ئېقىن مىقدارى 88 مىليارد 250 مىليون كۇب مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە مەملىكىتىمىز ئىچىدىكى ئېقىن مىقدارى 79 مىليارد 400 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، مەملىكىتىمىز بويىچە 12 ـ ئورۇندا، ئوتتۇرىچە كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان سۇ بايلىقى مىقدارى مەملىكىتىمىزنىڭ ئوتتۇرىچە قىممىتىنىڭ 2.2 هەسسىگە توغرا كېلىپ، مەملىكىتىمىز بويىچە 4 ـ ئورۇندا تۇرىدۇ. ئەمما، شىنجاڭنىڭ يېرى كەڭ بولغاچقا، بىرلىك كۆلەمدىكى ئەمەلىي سۇ بايلىقى مىقدارى ناهايىتى ئاز، شۇڭلاشقا بۇ رايون بۇرۇندىن قۇرغاق رايون دەپ قارالغان.

شىنجاڭنىڭ زېمىنى كەڭ، جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشى مۇرەككەپ بولۇپ، مەملىكىتىمىز ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 1/6 نى ئىگىلەيدۇ. شىنجاڭ تەۋەسىدە دېهقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئىشلىتىلىدىغان يەر كۆلىمى 634 مىليارد 62 مىليون گېكتار بولۇپ، شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ %38.1 نى ئىگىلەيدۇ. تېرىقچىلىققا ئىشلىتىلگەن يەر 4 مىليون 164 مىڭ گېكتار، باغۋەنچىلىككە ئىشلىتىلگەن يەر 192 مىڭ 200 گېكتار، ئورمانچىلىق ئىگىلىگەن يەر 6 مىليون 564 مىڭ 100 گېكتار، ئوتلاقلىق 51 مىليون 360 مىڭ 500 گېكتار، سۇلۇق يەر 1 مىليون 181 مىڭ 300 گېكتارغا يېتىدۇ. هازىرغا قەدەر ساقلىنىپ تۇرغان چۆللۈكنىڭ كۆلىمى 14 مىليون 958 مىڭ 400 گېكتار بولۇپ، ئۇنىڭدىن 3 مىليون 319 مىڭ 100 گېكتار يەر ئۆزلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن دېهقانچىلىق قىلىشقا بولىدىغان زاپاس يەر هېسابلىنىدۇ.

شىنجاڭنىڭ تەبىئىي ئوتلاق بايلىقى مول، كۆلىمى چوڭ، تۈرى كۆپ، هەرخىل ئوت ـ چۆپلەر، بولۇپمۇ سۈپەتلىك ئوت ـ چۆپلەر بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، تۆت پەسىللىك ئوتلاقلىرى تولۇق. ئوتلاقنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 57 مىليون 258 مىڭ 800 گېكتار بولۇپ، شىنجاڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ %34.88 نى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن پايدىلانغىلى بولىدىغان ئوتلاق 48 مىليون گېكتار بولۇپ، ئومۇمىي ئوتلاق كۆلىمىنىڭ %83.8 نى ئىگىلەپ، مەملىكىتىمىز بويىچە پەقەت شىزاڭ بىلەن ئىچكى موڭغۇلدىنلا كېيىن تۇرىدۇ. دۇنيادا هەممە ئېتىراپ قىلىدىغان تىپچاق، قومۇششمان تىپچاق، زەۋرەك، چۈجگۈن، بالدۇر پىشىدىغان مايسا، بىدە قاتارلىق سۈپەتلىك ئوتلارنىڭ هەممىسى شىنجاڭغا تارقالغان.

شىنجاڭنىڭ ئورمان بايلىقى بىر قەدەر ئاز، قاپلىنىش نىسبىتى پەقەت %1.57 بولۇپ، تارقىلىشى تەكشى ئەمەس. دېمەك، مەملىكەت بويىچە ئورمان بايلىقى بىر قەدەر ئاز رايون هېسابلىنىدۇ. پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئورمانلىقنىڭ كۆلىمى 1 مىليون 523 مىڭ گېكتار، چاتقاللىقنىڭ كۆلىمى 988 مىڭ گېكتار بولۇپ، ئاساسەن شىمالىي شىنجاڭ، تەكرىتاغنىڭ شىمالىي تۆپلىكى ۋە ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىي تۆپلىكىگە تارقالغان.

شىنجاڭنىڭ ياۋايى هايۋانلار تۈرى كۆپ هەم رايون ئالاهىدىلىكى روشەن. پۈتۈن شىنجاڭدا 137 خىل هايۋان

بولۇپ، مەملىكىتىمىزدىكى ھايۋان تۇرىنىڭ 30.4% نى ئىگىلەيدۇ؛ قۇشلاردىن 398 خىلى بولۇپ، مەملىكىتىمىزدىكى قۇش تۈرىنىڭ 33.6% نى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە 43 خىل ئۆملىگۈچى ھايۋان، ئالتە خىل قوش ماكانلىقلار بىلەن 50 خىلغا يېقىن يەرلىك بېلىقلار بار. ئۇلاردىن دۆلىتىمىزنىڭ بىرىنچى دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان ھايۋانلار ئىچىگە كىرگۈزۈلگەن قىممەتلىك ھايۋانلاردىن تۆت پۇتلۇق تاشپاقا، ئاق لەيلەك، سىبىرىق بۇركۇت، بۇرە بورسۇق، يىلپىز، يولۋاس، قۇلان، ياۋا ئات، ياۋا تۆگە، ياۋا قوتاز قاتارلىق 28 خىلى بار؛ ئىككىنچى دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغانلىرى ئىچىگە كىرگۈزۈلگەنلىرىدىن ئاق قۇ، قوڭۇر ئېيىق، قارا تايغان، بۇغا، ئارقار قاتارلىق 74 خىلى بار.

شىنجاڭدىكى ياۋايى ئۆسۈملۈكلەر بايلىقىنىڭ تارقىلىشى كەڭ ھەم سۈپەتلىك. شىنجاڭ تەۋەسىدە ھازىرغا قەدەر مەلۇم بولغان دورىغا ئىشلىتىلىدىغان ئۆسۈملۈكلەردىن 2014 خىلى بار، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى 1451 خىلى ياۋايى ئۆسۈملۈكلەردىن ئىبارەت. مەسىلەن، چاكاندا، سوغىگۈل، چۈچۈكبۇيا، ھىلە، توشقان زەدىكى، قارلەيلەسى، يەر مەدىكى، تەڭرىتاغ رەۋىنى قاتارلىقلار بولۇپ، بۇلاردىن ئوخشاشمىغان دەرىجىدە پايدىلىنىلماقتا. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە يېمەكلىك زەمبۇرۇغ تۈرىدىن 200 خىل، ۋىتامىنلىق ئۆسۈملۈكتىن 50 خىلدىن ئارتۇق، ياغلىق ئۆسۈملۈكىدىن 100 خىلغا يېقىن، ھەسەل مەنبەسى بولغان ئۆسۈملۈكتىن تەخمىنەن 500 خىلغا يېتىدۇ؛ پۇتۇن شىنجاڭ تەۋەسىدىكى يېمەكلىك ۋە يەم ـ خەشەك قىلىشقا بولىدىغان ئۆسۈملۈك 2930 (سۈدا ياشايدىغان ئۆسۈملۈكلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) خىل ئەتراپىدا بولۇپ، ئۇلاردىن ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان سۈپەتلىك ئۆسۈملۈك 382 خىلدىن ئاشىدۇ.

V تەرەققىي قىلىۋاتقان ئىقتىساد

1. ئۇزلۇكسىز كۆچىيىۋاتقان خەلق ئىگىلىكى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغاچقا، ئىقتىسادى كەينىدە قېلىپ، ساناقتىن تەرەققىي تاپمىغاندى، شۇڭا ھەر مىللەت خەلقى ئاچ ـ يالىڭاچ ۋە قىلچە سىياسىي ھوقۇقى يوق ھالەتتە تۇرمۇش كەچۈرەتتى. بولۇپمۇ پومبۇچىكلار سىنىپىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشى، سىياسىي جەھەتتىكى زۇلۇم سېلىشى ئارىلىشىپ كەتكەنلىكتىن، شەپقەتسىزلىك ۋە ۋەھشىيانىلىق ئەۋج ئالغاندى. چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى خەلق ئۇزاق مۇددەتكىچە مىللىي زۇلۇمغا، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى تالان ـ تاراج ۋە باندىتلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچرىغانلىقتىن، چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران قىلىنغان. گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، كەڭ خەلق ئاممىسى شەپقەتسىز بېسىمغا ۋە تالان ـ تاراج قىلىشقا ئۇچراپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشى خارابلىشىپ، خەلق ئىگىلىكى ۋەيران بولغان، جۇملىدىن يەرلىك مەھسۇلاتلارنى سېتىۋالىدىغان ئادەم چىقماي، ساناقەت مەھسۇلاتلىرىنى يۇتكەپ ئەكىرەلمىگەن. شۇڭا، ماددىي ئەشيالار ئىنتايىن كەمچىل بولۇپ، پۇلنىڭ پاخاللىشىش ئەھۋالى كېلىپ چىققان، 1949 ـ يىلىغا كەلگەندە، مالىيە قىزىل رەقىمى 99.97% كە يېتىپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشى ئازاب ـ ئوقۇبەت ئىچىدە قالغاندى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، 1949 ـ يىلى شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى پەقەت 684 مىليون يۈەن بولۇپ، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق مەھسۇلات قىممىتى 85.7% نى، ساناقەت مەھسۇلات قىممىتى 14.3% نى ئىگىلەپ، ساناقەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى كىشى بېشىغا ئاران 176 يۈەندىن توغرا كېلەتتى. خەلق ئىگىلىكى ئۇچ يىل ئەسلىگە كېلىش ئارقىلىق، 1952ـ يىلىغا كەلگەندە، ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 790 مىليون يۈەنگە يەتكەندى. بىرىنچى بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە، شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە ساناقەت ئىگىلىكىدە بىر قەدەر زور تەرەققىياتلار بارلىققا كېلىپ، ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 1 مىلياردا 466 مىليون يۈەنگە يېتىپ، ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى كىشى بېشىغا 267 يۈەندىن توغرا كەلگەندى. بۇ مەزگىلدە ئاشلىق بىلەن ئۇز ـ ئۇزىنى تەمىنلىدى، ساناقەتمۇ يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، نېفىت، رەڭلىك مېتال، ئېلېكتر، كۆمۈر، پولات ـ تۆمۈر، ماشىنىسازلىق، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى، پاختا توقۇمچىلىق، گۈل بېسىش، يېپەك تارتىش، ئورمانچىلىق ساناقەتتى ۋە ئاشلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان بىر تۈركۈم كارخانىلار

يېڭى كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

يېڭىدىن قۇرۇلدى.

«چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ۋە خەلق ئىگىلىكىنى تەرتىپكە سېلىش مەزگىلىدە (1958~1965)، شىنجاڭ «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»، «خەلق كوممۇنىسى» ھەرىكىتىنى باشتىن كەچۈرگەچكە، ئىقتىسادىي جەھەتتە چوڭ ئىلگىرىلەش ۋە چوڭ چېكىنىش ئەھۋالى يۈز بېرىپ، يېزا ئىگىلىكى، يېنىك سانائەت ۋە ئېغىر سانائەت ئوتتۇرىسىدا نىسبەتنىڭ بۇزۇلۇشى كېلىپ چىقىدۇ. 1963 ـ يىلى مەركەز ئوتتۇرىغا قويغان «تەرتىپكە سېلىش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش ۋە ئۆستۈرۈش» فاڭجېننىڭ ئىزچىللاشتۇرۇش ئارقىلىق، خەلق ئىگىلىكى مۇشكۇل شارائىتتىن قۇتۇلدى. 1965 ـ يىلى ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 2 مىليارد 419 مىليون يۈەنگە يېتىپ، ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى كىشى بېشىغا 312 يۈەندىن توغرا كېلىپ، 1957 ـ يىلىدىكىدىن ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 65 % ۋە 16.8% ئۆستى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە (1966~1976)، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە سانائەت زەربىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ئىلگىرىلەش سۈرئىتى ئاستىلاپ، بازار كاساتلىشىپ كەتتى.

1978 ـ يىلى ج ك پ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرى مەركەزنىڭ توغرا يېتەكلىشى ئاستىدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى ۋە خەلق ھۆكۈمىتى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىشتا چىڭ تۇرۇپ، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنى ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ قىلىپ، زور كۈچ بىلەن ئۇل مۇئەسسەسە قۇرۇلۇشنى كۈچەيتىپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلمىنى تەدرىجىي تەرتىپكە سېلىپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈگەچكە، خەلق ئىگىلىكى مۇقىم ۋە تېز تەرەققىي قىلغان يېڭى باسقۇچقا قەدەم قويدى. 2000 ـ يىلى ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 136 مىليارد 486 مىليون يۈەنگە يېتىپ، 1978 ـ يىلىدىكىدىن 7.7 ھەسسە ئېشىپ، يىللىق ئوتتۇرىچە ئۆسۈشى 10.3% بولدى؛ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 1978ـ يىلىدىكى 313 يۈەندىن 2000 ـ يىلىدىكى 7470 يۈەنگە يېتىپ، 5.94 ھەسسە ئاشتى؛ يەرلىك مالىيە كىرىمى 9 مىليارد 550 مىليون يۈەن بولۇپ، 1978ـ يىلىدىكىدىن 12.4 ھەسسە ئېشىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 12.5% ئاشتى.

2000 ـ يىلى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 48 مىليارد 720 مىليون يۈەنگە يەتتى. 1949 ـ يىلىدىن 2000 ـ يىلىغىچە، ئاشلىق مەھسۇلاتى 840 مىڭ 770 تونناغا 8 مىليون 86 مىڭ تونناغا يېتىپ، 8.54 ھەسسە ئاشتى ھەمدە ئۆز ـ ئۆزىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەپلا قالماي، بەلكى يەنە ئېشىندى. پاختا مەھسۇلاتى 5100 تونناغا 1 مىليون 500 مىڭ تونناغا يېتىپ، 273 ھەسسە ئاشتى ھەمدە مەملىكىتىمىز پاختا مەھسۇلاتىنىڭ 1/4 نى ئىگىلەپ، مەملىكەت بويىچە ئەڭ چوڭ پاختا ئىشلەپچىقىرىش رايونىغا ئايلاندى. يېمەكلىك ماي مەھسۇلاتى 28 مىڭ 700 تونناغا 601 مىڭ 400 تونناغا يېتىپ، 19.95 ھەسسە ئاشتى؛ قىزىلچا ئىشلەپچىقىرىشى يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، 2000 ـ يىلى قىزىلچا مەھسۇلاتى 2 مىليون 926 مىڭ 500 تونناغا يېتىپ، جۇڭگودىكى ئەڭ چوڭ قىزىلچا ئىشلەپچىقىرىش بازىسىغا ئايلاندى؛ مېۋە ـ چېۋە مەھسۇلاتى 100 مىڭ 600 تونناغا 3 مىليون 29 مىڭ تونناغا يېتىپ، 29 ھەسسە ئاشتى.

چارۋىچىلىق مۇقىم ھالدا تەرەققىي قىلدى. 1949 ـ يىلىدىن 2000 ـ يىلىغىچە بېقىلمۇاتقان چارۋىلارنىڭ سانى 10 مىليون 382 مىڭ تۇياقتىن 45 مىليون 246 مىڭ 700 تۇياققا يېتىپ، 3.64 ھەسسە كۆپەيدى. گۆش مەھسۇلاتىمۇ 50 مىڭ 60 تونناغا 900 مىڭ تونناغا يېتىپ، 16.78 ھەسسە ئاشتى.

50 يىلدىن بۇيان شىنجاڭدا نېفىت، كۆمۈر، ئېلېكتر، پولات ـ تۆمۈر، ماشىنىسازلىق، توقۇمىچىلىق، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى، خىمىيە سانائىتى، تېببابەتچىلىك، دورىگەرلىك، يېنىك ـ سانائەت، يېمەكلىك، ئورمانچىلىق، رەڭلىك مېتال قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، تۈرلى بىر قەدەر تولۇق بولغان سانائەت سىستېمىسى شەكىللەندى. 2000 ـ يىلىغا كەلگەندە سانائەت كارخانىلىرى 70 مىڭ 23 كە يەتتى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە چوڭ تىپتىكى كارخانىدىن 51، ئوتتۇرا تىپتىكى كارخانىلاردىن 126سى، كىچىك تىپتىكى كارخانىدىن 69 مىڭ 846سى بولۇپ، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە، چوڭ تىپتىكى كارخانىلارنىڭ مەھسۇلات قىممىتى 57 مىليارد 49 مىليون يۈەنگە يېتىپ، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 53.75%نى ئىگىلەيدۇ.

ئاساسلىق سانائەت مەھسۇلات مىقدارى زور كۆلەمدە ئاشتى. 2000 ـ يىلى ئىشلەپ چىقارغان خام نېفىت 18 مىليون 480 مىڭ تونىنا، كۆمۈر 27 مىليون 980 مىڭ تونىنا، توك چىقىرىش مىقدارى 18 مىليارد 300

مىليون كىلوۋات سائەت، پولات 1 مىليون 90 مىڭ تونىا، سىمونت 8 مىليون 950 مىڭ تونىا، ئۇرچۇق 330 مىڭ دانە، شېكەر 300 مىڭ تونىغا يەتتى.

ساناقەت كارخانىلىرىنىڭ تېخنىكىلىق ئۇسكۇنىلىرىنىڭ سەۋىيىسى ئۆزلۈكسىز ئۆستۈرۈلدى. پۈتۈن شىنجاڭدىكى ساناقەت كارخانىلىرى ئاپتوماتىك ئىشلەپچىقىرىش لىنىيىسىدىن 105 كە، يېرىم ئاپتوماتىك ئىشلەپچىقىرىش لىنىيىسىدىن 573 كە ئىگە بولدى. چوڭ تىپتىكى كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسكۇنىلىرىدىن خەلقئارا ئىلغار سەۋىيىگە يەتكەنلىرى 17.2 پىرسەنتكە، مەملىكىتىمىز ئىچىدىكى ئىلغار سەۋىيىگە يەتكەنلىرى 28 پىرسەنتكە يەتتى. پۈتۈن شىنجاڭدىكى ساناقەت كارخانىلىرى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك يېڭى مەھسۇلاتنىڭ 4536 تۈرنى بارلىققا كەلتۈردى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە كېڭەيتىلگەن مۇھىم تېخنىكىلىق تۈر 705 بولۇپ، 509 تۈرلۈك مەھسۇلاتقا خەلقئارا ئۇلچەم ۋە مەملىكىتىمىز ئىچىدىكى ئىلغار ئۇلچەم قوللىنىلدى ھەمدە 108 تۈرلۈك مەھسۇلات ئاپتونوم رايون بويىچە داڭلىق مەھسۇلات دەپ ئاتالدى.

2. ئۇل مۇئەسسەسە قۇرۇلۇشى ئومۇمىيۈزلۈك ئىلگىرى سۈرۈلدى 1949 ـ يىلىدىن بۇرۇن، شىنجاڭنىڭ ئۇل مۇئەسسەسى ئىنتايىن ئاجىز بولۇپ، شۇ چاغلاردا تۈمۈر يول يوق بولۇپلا قالماي، تاشيول قاتناش مۇساپىسىمۇ ناھايىتى قىسقا ھەمدە يول ئەھۋالىمۇ ناھايىتى ناچار ئىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىن بۇيان، شىنجاڭ ئۇل مۇئەسسەسە قۇرۇلۇشىنى چوڭ كۆلەمدە ئېلىپ باردى. 1978 ـ يىلىدىن 2000ـ يىلىغىچە شىنجاڭنىڭ مۇقىم مۇلۇككە سالغان مەبلىغى 417 مىليارد 375 مىليون يۈەنگە، ئۇنىڭ ئىچىدە پەقەت 2000 ـ يىلىلا سالغان مەبلەغ 61 مىليارد 380 يۈەنگە يەتكەن، يېقىنقى 50 يىلدىن بۇيان، قاتناش قۇرۇلۇشى ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىي قىلىپ، تۈمۈريول، تاشيول، ئاۋىئاتسىيە ۋە تۇرۇبا يوللىرى ئۆزئارا ماسلىشىپ ستېرېئولۇق قاتناش تورى شەكىللەندى. 2000 ـ يىلى شىنجاڭنىڭ تۈمۈر يول مۇساپىسى 3010 كىلومېتىرغا، تاشيول قاتناش مۇساپىسى 34 مىڭ 585 كىلومېتىرغا يەتتى؛ دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىغا ئۇچۇش ئاۋىئاتسىيە لىنىيىسىدىن 69ى ئېچىلىپ، ئومۇمىي مۇساپىسى 153 مىڭ 900 كىلومېتىرغا يەتتى. نېفىت ۋە تەبىئىي گاز ئاققۇزۇش ئۇچۇن ياسالغان تۇرۇبا 2696 كىلومېتىرغا يەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، پوچتا ـ تېلېگراف خەۋەرلىشىش ئىشلىرىمۇ بىر قەدەر تېز تەرەققىي قىلىپ، پۈتۈن شىنجاڭنى قاپلىغان ئوپتىكىلىق كابېل لىنىيىسى بىلەن ئاسىيا ـ ياۋروپا ئوپتىكىلىق كابېلىنىڭ شىنجاڭ بۇلىكى ياسىلىپ، دەسلەپكى قەدەمدە پروگراممىلىق ئالماشتۇرۇش، ئوپتىك تالالىق ئالاقە، رەقەملىك مىكرو دولقۇنلۇق ئالاقە، سۈنئىي ھەمراھ ئارقىلىق ئالاقىلىشىش، كۆچمە ئالاقە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇكەممەل زامانىۋى ئالاقىلىشىش سىستېمىسى شەكىللەندى. 2000 ـ يىلى پوچتا ـ تېلېگراف خەۋەرلىشىش ئىشلىرىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 4 مىليارد 730 مىليون يۈەنگە يەتتى.

يېقىنقى 50 يىلدىن بۇيان، ئېتىز ـ ئېرىق، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىغا سېلىنغان مەبلەغ 16 مىليارد يۈەندىن ئاشتى، بۇنىڭ ئىچىدە 1978 ـ يىلىدىن 2000 ـ يىلىغىچە سېلىنغان مەبلەغ 11 مىليارد 74 مىليون يۈەن بولۇپ، ئىلگىرى ـ كېيىن بىر تۈركۈم سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلدى. 2000 ـ يىلى، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە تەمىنلىگەن سۇنىڭ ئومۇمىي مىقدارى 3 مىليارد 773 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىكىنى تەمىنلىگەن سۇ 32 مىليارد 901 مىليون كۇب مېتىر، ساناقەتنى تەمىنلىگەن سۇ 404 مىليون كۇب مېتىر، شەھەر ـ بازاردىكى ئائىلىلەرنىڭ تۇرمۇشى ئۇچۇن تەمىنلىگەن سۇ 458 مىليون كۇب مېتىر بولغان، مانا بۇلار خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا كۆچلۈك كاپالەتلىك قىلدى.

3. ئىگىلىكنىڭ تارقىلىشى مۇۋاپىقلاشتى شىنجاڭنىڭ يېرى كەڭ، جايلارنىڭ بايلىق ئەۋزەللىكى ئوخشاش ئەمەس. شۇنىڭلاشقا، ھەر يەرنىڭ شەرت ـ شارائىتىغا قاراپ ئىش كۆرۈش، ئارتۇقچىلىقىنى جارى قىلدۇرۇپ ئاجىزلىق تەرەپتىن ساقلىنىش، ئەۋزەللىك تەرەپلىرىنى ئۆزئارا تولۇقلاش، رايونلار بويىچە ئىش تەقسىم قىلىش ۋە بىرلىكتە تەرەققىي قىلىش پرىنسىپىغا ئاساسەن، بەش ئىقتىسادىي رايونغا ئايرىشقا بولىدۇ.

(1) ئۇرۇمچىنى مەركەز قىلغان تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ئۇنىۋېرسال ئىقتىسادىي بەلۋاغ. ئۇرۇمچى، سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى، شىخەنزە، كۇيتۇن، شىخو قاتارلىق تۆت شەھەر بىلەن ساۋەن

يۇيۇن كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ناھىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئىقتىسادىي بەلۋاغدا بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە ئىلا سۈپەتلىك پاختا بار بولۇپ، شىنجاڭنىڭ ئاشلىق، قىزىلچا، پەمىدۇر قىيامى ئىشلەپچىقىرىش، كۆكتات ۋە باقمىچىلىق بازىسى ھېسابلىنىدۇ. سانائەت ئاساسى تولۇق بولۇپ، نېفىت ۋە نېفىت خىمىيە سانائىتى، كۆمۈر، ئېلېكتىر، پولات ـ تۆمۈر، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى، ماشىنىسازلىق، توقۇمىچىلىق، يېمەكلىك قاتارلىق سانائەتلەرنى ئاساس قىلغان بولۇپ، تۈرى بىر قەدەر تولۇق زامانىۋى سانائەت سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرگەن. قاتناش، ئالاقە، ئىچكى ـ تاشقى سودا، پۇل مۇئامىلە ۋە ئىستراخوۋانىيە ئىشلىرى، ئۇچۇر مەسلىھەت بېرىش قاتارلىق ئۇچىنچى كەسىپمۇ خېلى راۋاجلانغان.

(2) شىمالىي شىنجاڭدىكى غەربىي شىمال ئىقتىسادىي رايون. ئىلى (كۇيتۇندىن سىرت) ، تارباغاتاي (ساۋەن، شىخودىن سىرت) ، بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى ۋە ئالتايدىن ئىبارەت تۆت ۋىلايەت، ئوبلاستنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ رايون، شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بازىسى بولۇپ، ئاساسەن ئاشلىق، چارۋا مەھسۇلاتى، ياغلىق زىرائەت ۋە قىزىلچا ئىشلەپچىقىرىدۇ، شۇنداقلا يەنە مەملىكىتىمىزنىڭ رەڭلىك مېتال بىلەن ئاز ئۇچرايدىغان مېتال، ئالتۇن ئىشلەپچىقىرىش بازىسى. بۇنىڭدىن باشقا تېرە، توقۇمىچىلىق، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى ۋە يېمەكلىك قاتارلىق سانائەتلەرمۇ ئاساسەن شەكىللەنگەن.

(3) شەرقىي شىنجاڭ ئىقتىسادىي رايونى. بۇ قۇمۇل ۋە تۇرپان ۋىلايىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رايون بولۇپ، جۇڭگودىكى ئۈزۈن تالالىق پاختا، ئۈزۈم ۋە قوغۇن ئىشلەپ چىقىدىغان مۇھىم بازا. سانائىتى نېفىت، كۆمۈر، تۇز ۋە خىمىيە سانائىتى، تۆمۈر ۋە غەيرىي مېتال رۇدىلىرىنى قېزىشنى ئاساس قىلغان ھەمدە ساقلىنىش مىقدارى 10 مىليون تونىلىق مىس كان بايلىقى بايقالغان. بۇ يەر كەلگۈسىدە جۇڭگودىكى ئەڭ چوڭ مىس كان ئېچىش ۋە تاۋلاش بازىسىغا ئايلانغۇسى.

(4) جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىدىكى يېڭىدىن راۋاجلانغان سانائەت رايونى. بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى بىلەن ئاقسۇ ۋىلايىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دېھقانچىلىقتا ئاشلىق، پاختا، قىزىلچا، مېۋە ـ چېۋە ۋە پەمىدۇر قىيامى ئىشلەشنى ئاساس قىلىدۇ. سانائەتتە نېفىت ۋە نېفىت خىمىيە سانائىتى، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى، قەغەز ياساش، توقۇمىچىلىق، يېمەكلىك ـ سانائىتىنى ئاساس قىلىدۇ. بۇ ئىقتىسادىي رايوندىكى تارىم نېفىتلىكى ۋە تەبىئىي گاز مەيدانى چوڭ كۆلەمدە ئېچىلىپ، ھازىر شىنجاڭدىكى مۇھىم ئىقتىسادىي ئۆسۈش نۇقتىسىغا ئايلاندى.

(5) جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىدىكى ئىقتىسادىي رايون. قەشقەر، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى ۋە خوتەندىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەت ـ ئوبلاستنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شىنجاڭدىكى پاختا ۋە مېۋە ـ چېۋە ئىشلەپ چىقىرىدىغان ئاساسلىق بازا. ئەمما، سانائەت ئاساسى ئاجىز بولۇپ، توقۇمىچىلىق (يىپەك تارتىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ، يېمەكلىك ۋە مىللىي قول ھۈنەرۋەنچىلىكنى ئاساس قىلغان. يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان نېفىت ۋە تەبىئىي گاز بايلىقى بايقالدى. دېمەك، بۇ رايوننىڭ كەلگۈسىدىن ئۈمىد زور.

ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش جۈملىدىن لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈر يولى، بولۇپمۇ شىمالىي شىنجاڭ تۆمۈر يولىنىڭ پۈتۈپ پويىز قاتنىشىغا ئەگىشىپ، ئۇرۇمچىنى مەركەز قىلغان تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ئىقتىسادىي رايون خېلى تېز تەرەققىي قىلىپ، 2000 ـ يىلىغىچە ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى پۈتۈن شىنجاڭنىڭ 46.16% نى ئىگىلىدى. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىدىكى يېڭىدىن راۋاجلانغان سانائەت رايونى، تارىم نېفىتلىكى ۋە تەبىئىي گاز بايلىقىنىڭ تەكشۈرۈپ ئېچىلىشى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ تۆمۈر يولىنىڭ پۈتۈشىگە ئەگىشىپ، بۇ ئىقتىسادىي رايون تېز كۆتۈرۈلۈپ، ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى پۈتۈن شىنجاڭنىڭ 16.74% نى ئىگىلەپ، شىنجاڭ بويىچە ئىككىنچى ئورۇنغا ئۆتتى. بۇنىڭ بىلەن ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ تارقىلىشى شەكىللىنىپلا قالماي، بەلكى غەربىي قىسمىنى ئېچىش تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۆزىنىڭ ئالاھىدە ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا تېخىمۇ يۈزلىنىپ، ئۆز يېرىنىڭ شەرت ـ شارائىتىغا قاراپ ئىش كۆرۈش يولىغا قەدەم تاشلىدى.

4. ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى چوڭقۇرلاشتى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، شىنجاڭ تۆز رايونىنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ، مەركەزنىڭ ئىسلاھات ئېچىۋېتىش توغرىسىدىكى بىر يۈرۈش قائىدىن ـ سىياسەتلەرنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ كەلمەكتە.

(1) خەلق كومۇنىسى تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى ئاساس قىلغان بىر تۈتاش تەقسىملەش بىرلەشتۈرۈلگەن ئىككى خىل ئىگىلىك باشقۇرۇش ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلدى. چارۋىچىلىق رايونىدىمۇ چارۋىلارنىڭ باھاسىنى سۈندۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش ۋە ئوتلاقلارنى كۆتۈرە ئېلىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلدى.

(2) ئىسلاھات كارخانىلارنىڭ ھاياتىي كۈچىنى ئۇرغۇتتى. دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئىسلاھاتى مەركىزىي ھالقا قىلىنغاچقا، كارخانىلار ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىنىڭ كېڭىيىشىنى، قەدەمىمۇ قەدەم پايدىنى باجغا ئۆزگەرتىشنى باشتىن كەچۈرۈپ، ھۆددىگە ئېلىپ باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى بىلەن كارخانىنىڭ باشقۇرۇش تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىش قاتارلىقلارنى ئىلگىرى سۈرۈپ، زامانىۋى كارخانا تۈزۈمىنى بەرپا قىلىش باسقۇچىغا قەدەم قويۇپ، ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى ۋە پاي تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىشنى ئىلگىرى سۈردى ھەمدە دۆلەت ئىلكىدىكى ئىگىلىككە قارىتا ئىستراتېگىيىلىك تەڭشەشنى يولغا قويدى. 2000 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە پۈتۈن شىنجاڭدىكى دۆلەت ئىلكىدىكى ۋە دۆلەت ئىلكىدىكى پاي چېكى كونترول قىلىنىدىغان چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى 171 كارخانىدىن 121ى شىركەت تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى ھەمدە ئۇلاردىن 19 پاي چېكى چەكلىك شىركىتى بازارغا يۈزلەندى؛ 100دىن ئارتۇق ھەرخىل كارخانا گۈرۈھى تەشكىللەندى؛ دۆلەت ئىلكىدىكى 700 دىن ئارتۇق كىچىك كارخانىنىڭ 80 پىرسەنتىگە قارىتا ھەرخىل شەكىلدىكى تۈزۈم ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىلدى.

(3) مۇلۇكچىلىك قۇرۇلمىسى تەڭشەلدى. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئېلىپ بېرىلغاندىن بۇيان، شىنجاڭ ئۆز رايونىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى نەزەردە تۇتۇپ، بىر يۈرۈش مۇناسىۋەتلىك سىياسەتلەرنى تۈزۈش ۋە يولغا قويۇش ئارقىلىق، ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكتىن باشقا ئىگىلىكنى، شەھەرلەردىكى كوللېكتىپ ئىگىلىك، يېزا بازار كارخانىلىرى، يەككە خۇسۇسىي ئىگىلىك ۋە چەت ئەل سودىگەرلىرى مەبلەغ سالغان كارخانا قاتارلىق كۆپ خىل ئىگىلىك تەركىبلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى زور كۈچ بىلەن قوللىدى ھەمدە پاي تۈزۈمى، پاي ھەمكارلىق تۈزۈمى قاتارلىق ئىسلاھاتنى ئىلگىرى سۈرۈش ئارقىلىق، ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى ئۇنۇملۇك يولغا قويۇش ئۈسۈلى ئۈستىدە پائال ئىزدەندى. 2000 ـ يىلى ساناقت ئومۇمىي قىممىتى ئىچىدە دۆلەت ئىلكىدىكى ئىگىلىك ۋە دۆلەت ئىلكىدىكى پاي چېكىنى كونترول قىلغان ئىگىلىك كوللېكتىپ ئىگىلىك، شەھەر ـ يېزىلاردىكى يەككە، خۇسۇسىي ئىگىلىك ۋە باشقا ئىگىلىك تىپلىرىنىڭ نىسبىتى، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 77.49%، 6.86%، 6.18%، 3.31%، 6.16% نى ئىگىلىگەن جۈملىدىن دۆلەت ئىلكىدىكى ئىگىلىكنى ئاساس قىلغان كۆپ خىل ئىگىلىك تەركىبى بىرلىكتە تەرەققىي قىلغان ھالەت شەكىللەندى.

(4) ئوبوروت تۈزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىنىپ بازار ئىگىلىكى سىستېمىسى بەرپا قىلىندى. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئېلىپ بېرىلغاندىن بۇيان، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى بىر تۈتاش سېتىۋېلىش، بىر تۈتاش سېتىپ بېرىش ۋەزىپىسى تەدرىجىي ھالدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش باھاسى، ساناقت ئىستېمال بۇيۇملىرى ۋە مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئىشلەپچىقىرىش ماتېريالىلىرىنىڭ باھاسى قويۇپ بېرىلدى ھەمدە دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ شەھەرگە كىرىپ سودا ـ سېتىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش، كارخانىلار ئۆزى ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلاتلىرىنى ئۆزى سېتىش، ئۆزى مال كىرگۈزۈپ ۋە ئۆزلىرى باھا بېكىتىش، جۈملىدىن قىسمەن كارخانىلارنىڭ ئېكسپورت ئىشلىرىنى ئۆزلىرى باشقۇرۇشنى يولغا قويۇپ، تەدرىجىي ھالدا شىنجاڭدىكى ئېكسپورت قىلىدىغان تاۋارلارنىڭ چەكلىمىسىنى ئېلىپ تاشلاپ، دەسلەپكى قەدەمدە كۆپ شەكىللىك، كۆپ يوللۇق ئوبوروت تورىنى شەكىللەندۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئىقتىساس ئىگىلىرى، ئەمگەك كۈچى، تېخنىكا، ئۇچۇر ئۇي ـ زېمىن، ئاكسىيە، كاپىتال قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى بازىرىمۇ تەدرىجىي ھالدا شەكىللەندى. 2000 ـ يىلىغىچە، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ھەرخىل بازاردىن 1427 سى قۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىش ماتېريال بازىرىدىن 80، ئىستېمال بۇيۇملىرى بازىرىدىن 1322سى، ئىشلەپچىقىرىش ئامىلى بازىرىدىن 25ى

www.uyghurkitap.com

بار.

5. سىرتقا ئېچىۋېتىش كېڭەيتىلدى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەملىكەتلىك 11 ـ قۇرۇلتىيى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، شىنجاڭ «ھەر تەرەپلىمە ئېچىۋېتىش، غەربكە ئەھمىيەت بېرىش»، «سىرتتىن قوبۇل قىلىپ ئىچكى جەھەتتە بىرلىشىش، شەرق بىلەن بىرلىشىپ، غەربكە چىقىرىش» فاكتورىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، بايلىق ئەۋزەللىكى ۋە جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكنى جارى قىلدۇرۇپ، دەسلەپكى قەدەمدە ھەر تەرەپلىمە، كۆپ قاتلاملىق، ھەرخىل شەكىللىك ۋە كۆپ ئىقتىدارلىق سىرتقا ئېچىۋېتىش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈردى.

تاشقى سودا ئىشلىرىدا بۆسۈش خاراكتېرلىك ئىلگىرىلەش قولغا كەلتۈرۈلدى. 2000 ـ يىلىغىچە، شىنجاڭ 99 دۆلەت ۋە رايون بىلەن سودا مۇناسىۋىتى ئورنىتىپ، چېگرا رايوندىكى شەھەر ۋە ناھىيىدىن 33ى ئېچىۋېتىلدى. ئۇرۇمچى، غۇلجا، بورتالا، كۇيتۇن، چۆچەك، شىخەنزە قاتارلىق ئالتە شەھەردە ئۇچ ئىقتىسادىي تېخنىكا تەرەققىيات رايونى، بىر يۇقىرى يېڭى تېخنىكا تەرەققىيات رايونى، ئۇچ چېگرا رايون ئىقتىسادىي ھەمكارلىق رايونى قۇرۇلدى ھەمدە توققۇز قېتىملىق ئۇرۇمچى تاشقى سودا يەرمەنكىسى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۆتكۈزۈلدى. ھازىر 25 پورت بار بولۇپ، ئۇنىڭ 16 سى بىرىنچى دەرىجىلىك پورت (ئىككىسى ھاۋا لىنىيىسى پورتى، 14تى قۇرۇقلۇق قاتناش پورتى)، توققۇزى ئىككىنچى دەرىجىلىك پورتتىن ئىبارەت. شۇنداق، ئاپتونوم رايونىمىز مەملىكىتىمىز بويىچە پورت بىر قەدەر كۆپ رايون ھېسابلىنىدۇ. 2000 ـ يىلى شىنجاڭ تاشقى سودىسىنىڭ ئىمپورت ـ ئېكسپورت ئومۇمىي سوممىسى 2 مىليارد 264 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە چېگرا سودىسى 1 مىليارد 319 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يېتىپ، ئىمپورت ـ ئېكسپورت ئومۇمىي سوممىسىنىڭ 58.25 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن.

چەت ئەل مەبلىغىنى كىرگۈزۈش كۆلۈمى تەدرىجىي ھالدا كېڭەيدى. 2000 ـ يىلىغىچە، جەمئىي 1281 توختام تۈزۈلۈپ، توختام مەبلىغى 3 مىليارد 657 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى. چەت ئەل سودىگەرلىرى بىۋاسىتە مەبلەغ سالغان توختام تۈرلىرى 1117 بولۇپ، توختام مەبلىغى 388 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى. 2000 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، شىنجاڭدىكى ئۇچ خىل شەكىلدىكى كارخانىلار 371 گە يېتىپ، بۇنىڭ ئىچىدە شېرىكلىشىپ تىجارەت قىلىدىغان كارخانا 286 گە، ھەمكارلىشىپ باشقۇرىدىغان كارخانا 24 كە، چەت ئەل سودىگەرلىرى ئۆز ئالدىغا مەبلەغ سېلىپ باشقۇرغان كارخانا 58 گە، پاي تۈزۈمىدىكى كارخانا ئۈچكە يەتتى. چەت ئەلگە مەبلەغ سېلىش 80 ـ يىلنىڭ باشلىرىدىكى ئاسىيادىن ھالقىپ ياۋروپا، شىمالىي ئامېرىكىدىكى 35 دۆلەت ۋە رايونغا كېڭەيدى.

6. تەرەققىي قىلىۋاتقان سەيلە ـ سایاھەت ئىشلىرى شىنجاڭ ئاسىيا، ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، يەر مەيدانى 1 مىليون 660 مىڭ 400 كۋادرات كىلومېتىر، ئاساسلىق 13 مىللەت بار، ئەتراپى سەككىز دۆلەت بىلەن چېگرىلىنىدىغان چېگرا پورتىدىن 25ى بولۇپ، سایاھەتچىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ئەۋزەل شارائىتقا ئىگە. شىنجاڭنىڭ ئالتە چوڭ سایاھەت بايلىقى تولۇق بولۇپ، 68 خىل سایاھەت بايلىقىدىن 56 خىلى بار، بۇ ئومۇمىي سایاھەت بايلىقىنىڭ 83 پىرسەنتىنى ئىگىلەپ، مەملىكەت بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. ۋەكىل خاراكتېرلىك سایاھەت بايلىقلىرىدىن فىزىئوگرافىك مەنزىرە، سۇ مەنزىرىسى، بىئولوگىيىلىك مەنزىرە، قەدىمكى خارابىلىك ئىزلىرى ۋە بىناكارلىق كۆرۈنۈشلىرى، ئارام ئېلىش، بىلىم ئىگىلىشىش ۋە چېنىقىش، مال سېتىۋېلىش، مىللىي ئۆرپ ـ ئادەت قاتارلىق تۈرلىرى بار ھەمدە ئومۇمىي كۆلىمى چوڭ، تىپلىرى كۆپ، سەۋىيىسى يۇقىرى، بىرلەشتۈرۈلۈشى ياخشى، سىغدۇرۇشچانلىقى، ئۈنۈمى زور بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغاچقا، جۇڭگونىڭ سایاھەتچىلىكىنى زور تەرەققىياتقا يۈزلەندۈرىدىغان ئاساسلىق زاپاس بايلىق بازىسى ھېسابلىنىدۇ.

شىنجاڭ جۇڭگودىكى ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق — تارىم ئويمانلىقى، جۇڭگودىكى ئەڭ ئىسسىق جاي تۇرپان ئويمانلىقى، جۇڭگو بويىچە يەر يۈزى ئەڭ تۆۋەن، دۇنيادا ئۈچىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئايدىڭكۆل (دېڭىز يۈزىدىن 154 مېتىر تۆۋەن)؛ دۇنيا بويىچە ئىككىنچى ئېگىز چوققا — چوگىر چوققىسى (ئېگىزلىكى 8611 مېتىر)؛ جۇڭگو بويىچە ئەڭ چوڭ، دۇنيادا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان قۇملۇق — تەكلىماكان قۇملۇقى؛ جۇڭگودىكى ئەڭ ئۇزۇن ئىچكى قۇرۇقلۇق دەرياسى — تارىم دەرياسى؛ جۇڭگودىكى ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق

تاتلىق سۆ كۆلى — باغراش كۆلى؛ دۇنيا بويىچە ئەڭ ئۇزۇن قۇملۇق تاشيولى — بۇگۇردىن نىيە ناھىيىسىگىچە بولغان، ئۇزۇنلۇقى 522 كىلومېتىر كېلىدىغان تاشيول قاتارلىقلارغا ئىگە. بۇنىڭدىن باشقا، شىمالىي شىنجاڭ-نىڭ شىمالىدىكى جۇڭغار ئويمانلىقىغا جايلاشقان سىلىتسىيلاشقان ياغاچ ۋە ياردالڭ يەر توزۇلۇشىمۇ دۇنيادىكى ئاجايىپ مەنزىرە ھېسابلىنىدۇ.

شىنجاڭدا كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئەڭ جەلپ قىلىدىغان گۈمانىتارلىق ساياھەت بايلىقى «يىپەك يولى» بولۇپ، ئۇ قەدىمكى دەۋردە شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئېلىپ بارىدىغان، ھەرقايسى ئەل خەلقلىرىنىڭ ھېسسىياتىنى يەتكۈزۈپ بېرىدىغان دوستلۇق يولى بولۇپ كەلگەن. «يىپەك يولى» شىنجاڭ تەۋەسىدىكى 5000 كىلومېتىردىن ئارتۇق بولغان جەنۇبىي، ئوتتۇرا ۋە شىمالدىن ئىبارەت ئۈچ لىنىيە ئۈستىدە سان - ساناقسىز قەدىمكى شەھەر، قەدىمكى تۇر، مىڭئۆي (تاش غار)، قەدىمكى بىناكارلىق، قەدىمكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش خارابىسى قاتارلىقلارنى قالدۇرغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە دۆلەت دەرىجىلىك مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورۇنلىرىدىن 14ى، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورۇنىدىن 154ى بار. قەدىمكى شەھەر خارابىلىرى «يىپەك يولى»نى بويلاپ تارقالغان بولۇپ، دۇنيادا قەدىمكى شەھەر ئەڭ كۆپ، ساقلىنىشى ئەڭ ياخشى رايون ھېسابلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، «دۇنيادىكى قەدىمكى شەھەر مۇزەيىي» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. جەنۇبىي يولغا جايلاشقان كروران قەدىمكى شەھىرى، مىرەن قەدىمكى شەھىرى، نىيە خارابىسى قاتارلىقلار؛ ئوتتۇرا يولدىكى قوچو، يارغول قەدىمكى شەھىرى؛ شىمالىي يولدىكى تالڭ سۇلالىسىگە تەئەللۇق بەشبالىق باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى، ئىلى جىياڭجۇن مەھكىمىسى قاتارلىقلار جۇڭگونىڭ ئىچى ۋە سىرتىغا داڭلىق. مەنئەت خەزىنىسى — مىڭئۆي ئىبادەتخانا خارابىسىدىن جەمئىي 14 ئورۇندا 990 مىڭئۆي ساقلانغان، بۇنىڭ ئىچىدە قەدىمكى كۇسەن تەۋەسىدىكى نۇقتىلىق تاش غار — قىزىل مىڭئۆيدە ساقلانغان تام رەسىملىرىنىڭ كۆلىمى 10مىڭ كۋادرات مېتىرغا يېقىن بولۇپ، جۇڭگودا پەقەت دونخۇاڭدىنلا كېيىن تۇرىدىغان تام رەسىم مەنئەت خەزىنىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، شىنجاڭ يەنە دۇنيا بويىچە قېزىۋېلىنغان قۇرۇق جەسەت ئەڭ كۆپ، ساقلىنىش ئەھۋالى ئەڭ ياخشى رايونلارنىڭ بىرى.

شىنجاڭدا يەنە مىللىي ئۇسلۇبتىكى قەدىمكى قۇرۇلۇش، قەدىمكى خارابىلىكلەر بار، مەسىلەن، قەشقەر شەھىرىدىكى ھېيتكار جامەسى جۇڭگو بويىچە ئەڭ چوڭ جامە ھېسابلىنىدۇ.

بۇنداق تەبىئىي مەنزىرىلەر ۋە بەدىئىي كۆرۈنۈشلەر ساياھەتنى ياخشى كۆرىدىغان كىشىلەرنىڭ ئەڭ ياقتۇرۇپ تاماشا قىلىدىغان ئورۇنلىرىدۇر.

شىنجاڭ بولسا جۇڭگودىكى كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون بولۇپ، 47 مىللەتتىن تەركىب تاپقان. ئۇنىڭ ئىچىدىكى 13 مىللەت قەدىمدىن تارتىپلا شىنجاڭدا ئولتۇراقلىشىپ كېلىۋاتقان مىللەتلەردۇر. شۇڭا، ھەرقايسى مىللەتنىڭ كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، تۇرار جاي ۋە يۇرۇش - تۇرۇش، تىل ۋە يېزىق، ئەدەبىيات - سەنئەت، توي- تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى، ھېيت - بايرامىلىرى، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش - تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى قاتارلىق جەھەتلەردە، پۈتۈنلەي ئوخشىمايدىغان مىللىي ئالاھىدىلىكلەرى بار. مەسىلەن، ئوغلاق تارتىشىش، ئات بەيگىسى، قىز قوغلاش، نەپىس سەنئەت بۇيۇملىرى، ھەرخىل كىيىم - كېچەك ۋە دوپپا قاتارلىقلار ئۆز ئالدىغا ئالاھىدىلىككە ئىگە. مىللىيچە يېمەكلىكلەر ئىچىدىكى تونۇر كاۋىپى، شورپا، لەڭمەن قاتارلىقلار يېمەك - ئىچمەك خەزىنىسىدە تېخىمۇ ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

7. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسى تەدرىجىي ھالدا ئۆسۈۋاتىدۇ. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى كۈنسايىن ئۆسۈپ، مۇتلەق كۆپ ساندىكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش كەچۈرۈش مەسىلىسى ھەل قىلىنىپ، ھاللىق سەۋىيىگە قەدەم تاشلاشقا باشلىدى. 2000 - يىلى شەھەر ئاھالىسىنىڭ كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن توغرا كەلگەن ئىستېمال چىقىمى 05. 4665 يۈەن، دېھقانلارنىڭ كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن توغرا كەلگەن ئىستېمال چىقىمى 45. 1236 يۈەن، شەھەر - يېزا ئاھالىسىنىڭ ئامانەت قويغان پۇلى كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4921 يۈەندىن توغرا كەلگەن. 2000 - يىلىغىچە يېزىلاردىكى نامراتلار 25 پىرسەنتتى نامراتلىقتىن قۇتۇلدى، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى نامراتلىق يۈز بېرىش نىسبىتى 1994 - يىلدىكى

يۇيۇن كتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

20 پىرسەنتتىن 2000 ـ يىلدىكى 4.4 پىرسەنتكە تۆۋەنلىدى.

پەن ـ تېخنىكا ئۇچقاندەك راۋاجلىنىپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتا كۆندىن ـ كۈنگە چوڭ رول ئوينىماقتا. 2000 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، پۈتۈن رايون بويىچە ناھىيىدىن يۇقىرى مۇستەقىل تەتقىق قىلىش ۋە ئېچىش ئورگىنىدىن 127 سى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى چوڭ ۋە ئوتتۇراھال زاۋۇت ـ كارخانىلارنىڭ تېخنىكا تەرەققىياتى ئاپپاراتىدىن 75ى، ئالىي مەكتەپ بىلەن ئېچىش ئاپپاراتىدىن 62سى بارلىققا كەلگەن. نەچچە ئون يىلدىن بۇيان، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە تۈرلۈك تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن نەچچە مىڭ قولغا كەلتۈرۈلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە زىرائەت سورتلىرىنى ياخشىلاش ۋە يېڭى سورتلارنى يېتىشتۈرۈش، شورتاك يەرلەرنى ياخشىلاش، جۈملىدىن ئېتىز ـ ئېرىقلار ئارقىلىق بورانغا تاقابىل تۇرۇپ، قۇمنى تىزگىنلەش قاتارلىق پەن ـ تەتقىقات نەتىجىلىرى دەل ۋاقتىدا ئىشلەپچىقىرىشتا قوللىنىلدى. يېتىشتۈرۈپ چىققان ئىنچىكە يۈڭلۈق قوي، جۈڭگو مېرىنوسى قويى ۋە ئورۇق تىپتىكى توڭگۇز قاتارلىقلار شىنجاڭدىكى قوي، توڭگۇزلارنىڭ نەسلىنى ياخشىلاپ تەرەققىي قىلدۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىدى. ساناقت ۋە قاتناش ساھەسىدىكى توك بىلەن ئېرىتىپ پارچىلاش تېخنىكىسى، بۇغداي ئورۇش ماشىنىسى، پاختا يىغىش ماشىنىسى ۋە شىنجاڭنىڭ قۇملۇق تاشيولىنى ياساش جەھەتلىرىدىكى تېخنىكىلىرى ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. «شىنجاڭدىكى ھەر قايسى مىللەت تىل ۋە يېزىقى توغرىسىدىكى كۆپ ۋاستىلىك تېخنىكىسى تەتقىقاتى» مۇ مەملىكىتىمىز ئىچىدىكى ئوخشاش تۈردىكى تېخنىكىلارنىڭ ئىلغار سەۋىيىسىگە يېتىدۇ. ئاپتونوم رايونىمىز يولغا قويغان «مەشئەل» پىلانى بىلەن «ئۇچقۇن» پىلانى پەن ـ تېخنىكا سەۋىيىسىنى ئۇنۇملۇك ھالدا ئۆستۈرۈپ، بىر تۈركۈم يۇقىرى پەن ـ تېخنىكىلىق يېڭى مەھسۇلاتلارنى مەيدانغا كەلتۈردى. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىن بۇيان، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئاساسىي تەتقىقات، سىجىل تەرەققىيات تەتقىقاتى، خەلقئارا پەن ـ تېخنىكا جەھەتتىكى ھەمكارلىق، تەدبىر بەلگىلەپ مەسلىھەت بېرىش، ئىلىم ـ پەن ئالماشتۇرۇش، ئەمگەكچىلەرنىڭ پەن ـ تېخنىكا ساپاسىنى ئۆستۈرۈش قاتارلىق ھەرقايسى جەھەتلەر ئومۇمىيۈزلۈك كۆچەيتىلدى. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە نەچچە ئونلىغان مۇھىم كان بەلۋېغى بايقىلىپ، 200 گە يېقىن ئورۇن كان ئىزدەش نىشانلىق رايونى قىلىپ بېكىتىلدى. بۇ غەربىي قىسمىنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىشتا يېڭى كان بايلىقى ئاساسى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

مەدەنىيەت ۋە ماۋارىپ ئىشلىرىدا يېڭى تەرەققىيات ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى. 2000 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، پۈتۈن رايونىمىزدىكى 93 ناھىيە ـ شەھەر، رايوننىڭ ھەممىسىدە باشلانغۇچ ماۋارىپى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، 65 ناھىيە (شەھەر، رايون) دە توققۇز يىللىق مەجبۇرىيەت ماۋارىپى ئومۇملاشتۇرۇلدى. ئاپتونوم رايون بويىچە ئادەتتىكى ئالىي مەكتەپتىن 20سى بولۇپ، ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلار 72 مىڭ 867 نەپەر، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى 31 مىڭ 949 غا يەتتى. 1999 ـ يىلى، ئاپتونوم رايونىمىز دۆلەتنىڭ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشى ئارقىلىق، ئاساسىي جەھەتتىن ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىپ، ياش ۋە ياش قۇرامىغا يەتكەنلەرنىڭ ساۋاتلىق نىسبىتى 98% كە يەتتى. ئاپتونوم رايون تەۋەسىدىكى يېزا ـ بازارلاردا دېھقان، چارۋىچىلارنى يېتىشتۈرىدىغان مەدەنىيەت تېخنىكا مەكتەپلىرىدىن 822 سى قۇرۇلۇپ، ھەر يىلى 2 مىليوندىن ئارتۇق دېھقان، چارۋىچى ئوخشاش بولمىغان تۈرلەر بويىچە ئەمەلىي تېخنىكا بىلەن تەربىيىلىنىپ يېتىشتۈرۈلدى.

2000 ـ يىلى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە دوختۇرخانا 531 گە، يېزا ـ بازار شىپاخانىسى 826 گە، ساناتوريىە مەككىزگە، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەردىن مۇداپىئەلىنىش پونكتى 213 كە، مەھىيە خادىمى 122 مىڭ 178 كىشىگە، بالىنىسا كارىۋىتى 53 مىڭ مەككىزگە يەتكەن. ئۇرۇمچى، قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا ئۇيغۇر تېبابەتخانىسى، ئالتاي ۋىلايىتىدە قازاق تېبابەتخانىسى، باينغولىن، بورتالادا موڭغۇل تېبابەتخانىسى قۇرۇلدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان، بولۇپمۇ ئىسلاھات ئېچىۋېتىشتىن بېرى، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدا كۆرۈنەرلىك مۇۋەپپەقىيەتلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. ئەمما، تارىخىي ۋە جۇغراپىيىلىك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئېلىمىزنىڭ دېگىز ياقىسىدىكى رايونلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى يەنىلا بىر قەدەر تۆۋەن، بازار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ۋە زامانىۋىلىشىش دەرىجىسى ئانچە يۇقىرى ئەمەس. شۇڭا، ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرىچە تەرەققىيات سەۋىيىسىگە يېتىشۋېلىش ئۈچۈن، يەنە ئۇزاق مۇددەت جاپالىق تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىمىز كېرەك. XXI ئەسىردە جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ۋە گوۋۇيۈەن غەربىي قىسمىنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش توغرىسىدىكى ئىستراتېگىـ

يىلىك تەدبىرنى يولغا قويدى، بۇ شىنجاڭ خەلقى ئۈچۈن يېڭى پۈرسەت ئېلىپ كەلدى. شىنجاڭ غەربىي قىسمىنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىشتا مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ئورۇنغا ئىگە. شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش ئىستراتېگىيىسىدىكى ئاساسلىق ئىدىيىسى: دېڭ شياۋپىڭ نەزەريىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ۋە ھەربىرىتلەندۈرۈپ، خەلقنىڭ بېيىشى ۋە ئاپتونوم رايوننىڭ گۈللىنىشىنى نىشان قىلىپ، ئۈستۈنلۈككە ئىگە بايلىقلارنى ئالماشتۇرۇشنى ئاساس قىلغان بازارنى ئېچىش ئىستراتېگىيىسىنى يولغا قويۇپ، ئىقتىسادنىڭ ئۆسۈش سۈپىتى ۋە ئۈنۈمىنى ئۈستۈرۈشنى مەركەز قىلىپ، تۈزۈمدە يېڭىلىق يارىتىپ، ئېچىۋېتىشنى كېڭەيتىپ ۋە پەن ـ ماۋارىپ ئارقىلىق شىنجاڭنى گۈللەندۈرۈشنى ھەربىرىتلەندۈرگۈچى كۈچ قىلىپ، ئاكتىپ ھالدا ئىقتىسادىي قۇرۇلمىنى تەڭشەپ، تاياڭچ كەسىپلەرنى كۈچەيتىپ، ئۆز ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىگىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇش يولىغا مېڭىپ، نۇقتىلىق تەرىپىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، ئىلا سۈپەتلىك ۋە كۈچلۈكلىرىنى قوللاش ئارقىلىق، كۈچ سەرپ قىلىپ يېڭى رايون ۋە ساناقتىنىڭ ئۆسۈش نۇقتىسىنى يېتىلدۈرۈپ، نوپۇس، بايلىق، مۇھىت بىلەن ئىقتىساد، جەمئىيەتنىڭ سىجىل تەرەققىي قىلىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ماددىي مەدەنىيەت تۇرمۇش سەۋىيىسى بىلەن ئىجتىمائىي مەدەنىيەت دەرىجىسىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئۈستۈرۈپ، 2010 ـ يىلىغا بارغاندا ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنى 2000 ـ يىلدىكىدىن بىر ھەسسە ئاشۇرۇشقا تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، شىنجاڭنىڭ زور تەرەققىياتى ۋە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق گۈللىنىشى، جۈملىدىن جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن تېخىمۇ زور تۆھپىلەرنى قوشۇشتىن ئىبارەت.

ئۇيغۇر كىتاب نۇر بىكىتى
www.uyghurkitap.com

تاریخ

تاریخ بیراق قەدیمکی زاماندىکی شىنجاڭ شىنجاڭ جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، تارىختا ئۇزاق مەزگىللەرگىچە «غەربىي يۇرت» دەپ ئاتالغان.

بۇ بىپايان زېمىندا، بۇنىڭدىن 15000 يىل بۇرۇن- لا ئىنسانلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان. تۇرپاندىن ۋە پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۇزۇپ - سوقۇپ ياساۋال- غان چاناش - چوقۇش قوراللىرى، تاش بولقا، تاش ئۇزەك قاتارلىق ئەسۋابلار بايقالدى ۋە يىغۇۋېلىندى؛ تاشقورغاننىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن ئىنسانلار ئوتتىن پاي- دىلانغان ئىز بايقالدى. ئالتايدىكى دەسلەپكى دەۋرلەرگە تەۋە قىياتاش رەسىملىرىدىن ئوتخور ھايۋانلارنى قور- شاپ ئوۋلاۋاتقان كۆرۈنۈشلەر بايقالدى. بۇ بايقاشلار، كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە شىن- جاڭدا ئىپتىدائىي ئىنسانلار توپلىرى پەيدا بولۇپ، ئۇ- رۇقداشلىق جەمئىيىتىگە كىرگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بۇنىڭدىن 15000 ~ 7000 يىللار بۇرۇنقى دەۋر، ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرىدۇر. بۇ مەزگىلدىكى تاش قوراللاردىن سوقۇپ ياسالغان ئۇششاق تاش قورال- لار بىلەن يالپاق تاش قوراللار، مەسىلەن، تاش باشاق، ئۇچلۇق ئەسۋاب قاتارلىقلار بار. قۇمۇلدىكى يەتتە قۇ- دۇق ۋە تارانچى، پىچان، مورى قاتارلىق جايلاردىن بۇ خىل تاش قوراللار تېپىلدى ۋە يىغۇۋېلىندى. بۇ مەز- گىلدە ئوقيانىڭ ئىشلىتىلىشى كىشىلەرنىڭ ئوۋ ئوۋلاش دائىرىسىنى كېڭەيتكەن.

بۇنىڭدىن 7000~6000 يىللار بۇرۇنقى يېڭى تاش قورال دەۋرىدە، سۈركەپ ياسالغان تاش قوراللار كۆپلەپ ئىشلىتىلگەن بولۇپ، يەنە يارغۇنچاق قاتارلىق چوڭ تىپتىكى تاش قوراللارمۇ بارلىققا كەلگەن. بۇ خىل تاش قوراللار تۇرپان ئاستانە، ئۇرۇمچى ساي گە- مە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپى ۋە لوپنۇردىكى ئويمان يەرلەردىن تېپىلدى، بەزى جايلاردا قېزىۋېلىندى. قول- دا ياسالغان ساپال قاچىلارنىڭ بارلىققا كېلىشى بۇ دەۋرنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەج- دادلارنىڭ مۇقىم ئولتۇراقلاشقان تۇرمۇشنى باشلىغان- لىقىنى ۋە تېرىقچىلىق بىلەن باقمىچىلىقنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ مەزگىلدە، شىنجاڭ ئىپتىدائىي كوممۇنانىڭ گۈللەنگەن مەزگىلىگە قەدەم قويغان.

مېتال ۋە تاش قوراللار بىرلىكتە ئىشلىتىلگەن دەۋردىن كېيىن، بۇنىڭدىن تەخمىنەن 4000 يىل بۇ- رۇنقى، يەنى مىلادىيىدىن 2000 يىل بۇرۇنقى دەۋر بىرونزا دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ دەۋردە تاش قوراللار داۋاملىق كۆپلەپ ئىشلىتىلگەن. كۆنچى دەريا- سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى، تېۋىلغىدىكى (خوشۇتتىكى) شىنتاران، چۇقو ۋە بارىكۆل، تۇرپان، كۇچا، قەشقەر كونا شەھەر قاتارلىق جايلاردىن پىچاق، كۆرگۈ، پالتا، ئاي پالتا قاتارلىق مىس قوراللار قېزىۋېلىندى. ساپال بۇيۇملار رەڭلىك ساپالنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ شەكـ- لى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ مىڭچىن ناھىيىسىدىكى شاجىڭ مەدەنىيىتى ۋەكىللىك قىلغان رەڭلىك ساپال قاچىلار- نىڭكىگە بەزى جەھەتتىن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، بۇ غەر- بىي شىمالنىڭ قايسى جايلىرىدىكى ۋە خۇاڭخې دەريا- سى ۋادىسىدىكى ئەجدادلار ئوتتۇرىسىدا مەلۇم ئورتاقلىق مەۋجۇدلۇقىنى ئىسپاتلايدۇ. تۇرپان ۋە تېۋىلغىدىن تې- پىلغان كېسەكلەر، ئەجدادلارنىڭ گەمىلەردە ئولتۇر- دىغان دەۋر بىلەن خوشلاشقانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. تې- ۋىلغا شىنتاران قەبرىستانلىقى خارابىسىدىن بايقالغان ئادەمنى ھەمدەپنە قىلىش ھادىسىسى، ئىپتىدائىي جەم- ئىيەتنىڭ پارچىلىنىپ، سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ بارلىق- قا كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

شىنجاڭدا رەسمىي نام بېرىلگەن ئارخېئولوگىيە- لىك مەدەنىيەتتىن ئىككىسى بار: بىرى، قۇمۇل يانبۇ- لاق مەدەنىيىتى، يەنە بىرى، خوتۇنسومۇل (خېجىڭ) چايخا مەدەنىيىتى. بۇ مەدەنىيەتلەر خارابىلىرىدىكى شە- ھەر - قەلئە، تۇرالغۇ ئۆي ۋە قەبرىلەرنىڭ ھەممىسىگە كېسەك ئىشلىتىلگەن. ھەمدەپنە بۇيۇملىرى مول بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە پىچاق، خەنجەر، ئۇزۇك قا- تارلىق كىچىك تۆمۈر بۇيۇملار بار. تەكشۈرۈپ بېكىتە- لىشىچە، ئۇلار سۈنئىي تۆمۈردىن سوقۇپ ياسالغان بولۇپ، دەۋرى بۇنىڭدىن تەخمىنەن 2700 يىل بۇرۇن-

يۇرتۇم كىتاب نۇر بىكانى www.uyghurkitap.com

قى چاغلارغا توغرا كېلىدۇ. بۇ مەدەنىيەت يالداملىرىنىڭ ۋاقتى برونزا دەۋرىدىن تاكى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى VI ئەسىردىكى دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگىچە بولۇپ، تارقالغان دائىرىسىمۇ كەڭ، بۇ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنىڭ تەدرىجىي ھالدا ئىنسانىيەتنىڭ دەسلەپكى مەدەنىيىتىنىڭ دەۋرىگە كىرگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ھازىرغىچە بايقالغان برونزا دەۋرى ۋە دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە ئادەملەرنىڭ باش سۆڭەكلىرى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان ئۆلچەپ بېكىتىشكە ئاساسەن، شۇنداق قاراشقا بولىدۇكى، شىنجاڭدا موڭغۇل ئىرقى، ياۋروپا ئىرقى ۋە بۇ ئىككى خىل ئىرقنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئارىلاشما قان تېپىدىكى ئىنسانلار ياشىغان. ئۇلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ياۋروپا ئىرقىدىكىلەر غەربتىن شەرققە سۈرۈلۈپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان، موڭغۇل ئىرقىدىكىلەر بولسا شەرقتىن غەربكە سۈرۈلۈپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان. دېمەك، شىنجاڭدىكى ئىنسانلارنىڭ ئىرقى كۆپ مەنبەلىك بولۇپ، بۇ مەدەنىيەتنىڭ دەۋرىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىلا شەكىللەنگەن.

ھەر قايسى دەۋرلەردىكى فېئودال سۇلالىلەرنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھەربىي ۋە مەمۇرىي تەشكىلىي ئاپپاراتلىرى

خەن دەۋرىدە جاڭ چېەننىڭ غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بېرىشى

يېغىلىق ۋە ئەمنىيە دەۋرىدىن كېيىن، ئەمنىيە دەۋرىدە يېزىلغان «تاغ - ئېزىملار قۇرئى» ۋە «مۇتيەنزى تەزكىرىسى» دە غەربىي يۇرت توغرىسىدا نۇرغۇنلىغان رىۋايەتلەر خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى بىلەن غەربىي يۇرت ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ گۈلىنىڭگەنلىكىنى ئېكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. لوپنۇر رايونىدىكى قەبىرىلەردىكى ھەمدەپنە بۇيۇملار ئىچىدە، جۇڭگونىڭ شەرقىي جەنۇبىي دېڭىز ياقىلىرىدىن چىقىدىغان قۇلۇلە قېپى بېزەك بۇيۇملىرى بايقالدى. شىنجاڭنىڭ كوئىنلۇن قاشتاشلىرى ئىچكى رايونلاردىكى بەگ - تۆرە، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئەتىۋارلاپ ساقلايدىغان بۇيۇمى بولغاچقا، قاشقۇزۇق دېگەن نام مۇشۇنىڭدىن كېلىپ چىققان. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى II ئەسىردە، جۇڭگونىڭ يېپەك توقۇلمىلىرىغا مەپتۇن بولغان ياۋروپادىكى يونانلىقلار جۇڭگونى سېرىس ئېلى دەپ ئاتىغان.

چىن شىخۋاڭ جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەن فېئودالىق ھاكىمىيەتنى قۇرغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسى دەۋرى جۇڭگودىن ئىبارەت بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەت مۇستەھكەملەنگەن مۇھىم دەۋر ھېسابلىنىدۇ. بۇ ۋاقىتتا شىمال تەرەپتىكى ھونلار خەن سۇلالىسىنىڭ غەربكە قاتنايدىغان يولىنى ئۈزۈپ قويىدى. يېپەك يولىنىڭ راۋانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن، خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى ئەللەر بىلەن ئالاقە باغلاپ بىرلىكتە ھونلارغا قارشى تۇرۇشقا موھتاج بولدى. شۇنىڭ بىلەن جاڭ چېەننىڭ غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بېرىشىدەك مۇجىزە بارلىققا كەلدى. جاڭ چېەن غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بېرىپ خەن سۇلالىسىنىڭ داڭقىنى چىقىرىپلا قالماي، بەلكى غەربىي يۇرتتىكى ھەر قايسى بەگلىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلىدى ھەمدە ئۇسۇللار بىلەن بىرلىشىپ ھونلارغا بىرلىكتە تاقابىل تۇرىدىغان سىياسىي مەقسەتنىمۇ ئورۇندىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتىكى ئەمەلىي كۈچىنى كۈچەيتتى. تەيچۇ 4 - يىلى (مىلادىيىدىن 101 يىل ئىلگىرى)، خەن ۋۇدى بۇگۇر دە يالۋاچ چېرىكچىبەگ تەسىس قىلدى ۋە ئۇنىڭ قوماندانلىقىدا ھەربىيلەرگە يەر تېرىتتى. دىجىي 2 - يىلى (مىلادىيىدىن 68 يىل ئىلگىرى)، ئۇنى ئۇزگەرتىپ پىشامشاننىڭ غەربىنى قوغدايدىغان يالۋاچ بەگ تەسىس قىلدى. بۇ تەدبىرلەر يېپەك يولىنىڭ راۋانلىقىنى قوغدىدىپلا قالماستىن، غەربىي يۇرتنىڭ كېيىنچە بىرلىككە كەلتۈرۈلۈشى ئۈچۈن شەرت - شارائىت ھازىرلاپ بەردى.

غەربىي يۇرتنىڭ جۇڭگو زېمىنىغا قوشۇلۇشى

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شېنجۇ 2 - يىلى (مىلادىيىدىن 60 يىل ئىلگىرى)، ھونلاردا ئىچكى توقۇنۇش يۈز بېرىپ، ھون باتىسقانى بىلگە تەخىرنۇت ئادەملىرىنى باشلاپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى، ھونلارنىڭ غەربىي يۇرتقا تەھدىت سېلىشىمۇ توگىدى. خەن سۇلالىسى ئۇرلىدا غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، جېڭ جىنى تۇنجى قورۇقچىبەگ قىلىپ تەينىلىدى، غەربىي يۇرتنىڭ پۈتۈن زېمىنى ئۇنىڭغا قارىدى. پىشامشان، كۇسەن، يەكەن، سۇلي قاتارلىق ھەرقايسى بوستانلىق شەھەر بەگلىكلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى غەربىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بېرىلگەن مەرتىۋە نامى بىلەن مۇھۇرنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن «خەن سۇلالىسىنىڭ ئەمر - پەرمانلىرى غەربىي يۇرتتا يۈرگۈزۈلدى» («خەننامە. جېڭ جىنىڭ تەرجىمىھالى»). مەھكىمىلەرنى تەسىس قىلىپ ئەمەلدارلارنى تەينىلەش دۆلەتنىڭ

ئىگىلىك ھوقۇقىنى يۇرگۈزگەنلىكىنىڭ تۇپ بەلگىسى. غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى، غەربىي يۇرتنىڭ جۇڭگو زېمىنغا رەسمىي قوشۇلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، ژاڭ مالڭ تەختنى تارتىۋالدى، لیۇشیۇ لەشكەر تارتىپ توپىلاڭنى تىنچىتىپ، شەرقىي خەن سۇلالىسىنى قۇردى. ھونلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ غەربىي يۇرتنى قايتىدىن كونترول قىلىۋالدى. شەرقىي خەن سۇلالىسى جاپالىق مۇساپىلەر ئارقىلىق، ھونلارنى مەغلۇپ قىلىپ، خەن مىڭدىنىڭ يۇڭچىڭ 17 - يىلى (مىلادىيە 74 - يىلى)، غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى بىلەن ۋۇجى چېرىكچى بېگنى قايتىدىن تەسىس قىلدى.

ئۈلايەت - ناھىيە تۈزۈمىنىڭ غەربىي يۇرتتا يولغا قويۇلۇشى شەرقىي خەن سۇلالىسىدىن كېيىن، ئىلىمىزنىڭ ئىچكى رايونلىرى پارچىلىنىپ كەتتى. ئۇچ پادىشاھلىق، شەرقىي جىن، غەربىي جىن سۇلالىلىرى، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەردىن تاكى سوي سۇلالىسى دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇچ يېرىم ئەسىر ئۆتتى. ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدە ساۋ- ۋېي ھاكىمىيىتى خەيتۇ شەھىرىدە غەربىي يۇرت دورغابى، قوچودا ۋۇجى چېرىكچى بېگنى تەسىس قىلدى، ئۇلار غەربىي جىن سۇلالىسى دەۋرىگىچە داۋام قىلدى. شەرقىي جىن سۇلالىسى ۋە 16 پادىشاھلىق مەزگىلىدە ئالدىنقى لياڭ پادىشاھلىقىدىكى جاڭ ھاكىمىيىتى يەنىلا غەربىي يۇرت دورغابى ۋە ۋۇجى چېرىكچىبېگنى داۋاملىق تەسىس قىلدى. شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ شەنخىي 2 - يىلى (327 - يىلى)، قوچو ۋىلايىتى تەسىس قىلىندى، تىەندى قاتارلىق ناھىيىلەر قۇرۇلدى. بۇ چىن، خەن سۇلالىلىرىدىن بۇيان ئىچكى رايونلاردا ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلغان ۋىلايەت- ناھىيە تۈزۈمىنىڭ تۇنجى قېتىم غەربىي يۇرتتا يولغا قويۇلۇشىدۇر.

ۋېي سۇلالىسى داۋۇدىنىڭ دېڭگو 1 - يىلى (386- يىلى)، سىيانپىيلارنىڭ توغبات ئۇرۇقى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنى قۇردى. كۆسەن، سۇلې ۋە كاۋانتا قاتارلىق بەگلىكلەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شىمالنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن قوشۇن ئەۋەتىپ پىشامشان، ئاگىنى قاتارلىق جايلاردا تۇرغۇزۇپ، دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى يۇرگۈزدى.

گەنسۇلۇق خەنزۇلار قۇرغان چۈر جەمەتى قوچو ھاكىمىيىتى ۋىلايەت تەسىس قىلىش بىلەن ناھىيە قۇرۇشنى داۋاملاشتۇرغاندىن سىرت، يەنە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىنىڭ قائىدە - تۈزۈملىرىنى قوللاندى ھەمدە خەنزۇچە يېزىق - يۈتۈكنى ئاساس قىلدى. چۈر جەمەتى قوچو ھاكىمىيىتى باشتا شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە، كېيىن يەنە سوي، تاڭ سۇلالىسىگە ئىتائەت قىلدى. غەربىي يۇرتتىكى يەنە بىر ھاكىمىيەت شىمالدىكى تۈركلەر بولۇپ، ئۇلار ئالتاي تېغىدىن جەنۇبقا قاراپ سۈرۈلۈپ، تەڭرىتاغنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى يۈلتۈز ئوتلاقلىقىغا كېلىپ، بۇ يەردىن غەربكە ئاتلىنىپ پامىردىن ئۆتتى. سوي ۋېندىنىڭ كەيخۇاڭ 2 - يىلى (582 - يىلى)، تۈرك خانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي ئىككى قىسمىغا بۆلۈنۈپ كەتتى؛ غەربىي تۈرك لەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزى كۈسەننىڭ شىمالىدا بولۇپ، غەربىي يۇرتنىڭ پۈتۈن زېمىنى شۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولدى.

ئۇچ ئايماق، ئىككى چوڭ قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ قۇرۇلۇشى سوي سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى بىرلىككە كەلتۈرۈلدى. سوي سۇلالىسى قوشۇنىنى ئۈچىرغول قاتارلىق جايلاردا تۇرغۇزدى ھەمدە بوز يەر ئۆزلەشتۈردى، مەمۇرىي جەھەتتە پىشامشان، چەرچەن ۋە ئۈچىرغول ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلدى. بۇ VI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، غەربىي يۇرت تەۋەسىدە 3 - قېتىم تەسىس قىلىنغان ۋىلايەت- ناھىيە بولۇپ، باشقا جايلار غەربىي يۇرت چېرىكچى بېگىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى. تاڭ گاۋزۇ ۋۇدي 1- يىلى (618 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندا، غەربىي تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى خانلىق تەختىنى تالىشىپ ئۇزۇنارا ئۇرۇش قىلىشىۋاتقانىدى، غەربىي يۇرتتىكى خەلقلەر تىنچ تۇرمۇشقا ئىنتىلىپ، ئارقا - ئارقىدىن تاڭ سۇلالىسىگە ئىتائەت قىلدى. تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ يارىدىمىگە ئېرىشتى ھەمدە نۇرغۇن تۈرك سەركەردىلىرىنى ئەسكەرلەرگە قوماندانلىق قىلدۇرۇپ ھۇجۇمغا ئەۋەتىپ غەربىي تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئۇنى لۇڭيۇ ۋىلايىتىنىڭ تەۋەلىكىگە كىرگۈزدى.

تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا ئىككى خىل تۈزۈمنى يولغا قويدى. بىرى، ۋىلايەت - ناھىيە تۈزۈمى. قۇمۇلدا ئۈچىرغول ئايمىقى تەسىس قىلدى، ئۇنىڭ قار-

يۈرەك كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

مىقىدا ئۇچ ناھىيە بولدى؛ قوچودا قوچو ئايمىقى تەسىس قىلدى، قارىمىقىدا بەش ناھىيە بولدى؛ بېشبالىقتا بېشبالىق ئايمىقىنى تەسىس قىلدى، قارىمىقىدا تۆت ناھىيە بولدى. ھەر قايسى ئايماقلارنىڭ ئايماق بېگىنى ئوردا تەيىنلىدى. بۇنىڭدىن باشقا، سۇي سۇلالىسى پىشامشان ۋىلايىتى بىلەن چەرچەن ۋىلايىتىدە شەچىلىك قەلئەسى ۋە بوشىيەن قەلئەسىنى قۇردى، ئۇلار شاجۇ ئايمىقىغا قارىدى. ۋىلايەت ـ ناھىيىلەرنىڭ تەسىس قىلىنىش دائىرىسى ئىلگىرىكى سۇلالىلەردىكىگە قارىغاندا خېلى كېڭىيىپ، ئومۇمەن دېھقانچىلىق رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. يەنە بىرى، قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى تۈزۈمى. ئەنشى (غەربىنى تىنچلاندۇرغۇچى) چوڭ قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى كۆسەندە، بېشبالىق چوڭ قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى بېشبالىقتا تەسىس قىلىنىپ، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىنى باشقۇردى. چوڭ قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ ئاستىدا تۈتۈق مەھكىمىلىرى تەسىس قىلىنىپ، باشقۇرۇش دائىرىسى پامىر رايونى ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغىچە بولدى. تۈتۈق مەھكىمىلىرىگە قورۇقچى بەگ قوماندانلىق قىلدى، چوڭ قورۇقچى بەگ مەھكىمىلىرىگە شاھزادىلەر يىراقتىن باشچىلىق قىلدى. قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ ئاستىدا قەلئە، قورغان، بوقال، قورۇل، كۆرە، تۈر قاتارلىق ھەربىي ئاپپاراتلار تەسىس قىلىندى. ئەنشى تۆت قورغانى ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى تۆت مۇھىم ھەربىي قورغان ھېسابلىنىدۇ.

ۋاقىتلىق ۋازارەت تۈزۈمىنىڭ غەربىي يۈرتتا دەسلەپكى قەدەمدە تۇرغۇزۇلۇشى جاۋ شۇەندىنىڭ تەيەنيۇ 4ـ يىلى (907 ـ يىلى)، تاڭ سۇلالىسى مۇنقەرز بولۇپ، جۇڭگو يەنە بۆلۈنۈش مەزگىلىگە قەدەم قويدى. ئۇدۇن، قوچو قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى بەش دەۋردىكى كېيىنكى جىن، كېيىنكى جو سۇلالىلىرى بىلەن ناھايىتى زىچ سىياسىي مۇناسىۋەتنى ساقلىدى. بەش دەۋردىن كېيىن، قىتانلارنىڭ باشلىقى يوللىغ ئاپاگى قۇرغان لياۋ سۇلالىسى بىلەن خەنزۇلار قۇرغان سۇڭ سۇلالىسى جەنۇبىي ۋە شىمالىي جۇڭگودا تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. لياۋ سۇلالىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان خەنزۇ قانۇن ـ تۈزۈملىرىنى قوللىنىپ، غەربىي يۈرتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئىلچى، ئۇيغۇر قاتارلىق ئەمەلدارلارنى تەسىس قىلدى. لياۋ دېزۇڭنىڭ يەنچىڭ 7 ـ يىلى (1130 ـ يىلى) يوللىغ تاشىن غەربىي يۈرتقا كۆچۈپ كېلىپ، قاراقىتان سۇلالىسىنى قۇرۇپ، بالاساغۇننى مەركەز قىلىپ، غەربىي يۈرتنىڭ ھەر قايسى جايلىرى ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەريا ۋە ئارال دېڭىزى ئەتراپىنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا ئالدى. ئۇدۇن، كۆسەن، قوچو قاتارلىق جايلار سۇڭ سۇلالىسىگە تارتۇق ئەۋەتىشنى ئۈزۈپ قويمىدى. ئۇدۇن خان جەمەتىنىڭ ئەسلىي فامىلىسى ۋىسارا ئىدى، ئۇلار خەنزۇ مەدەنىيىتىگە ئىخلاس قىلغاچقا ئۆزلىرىنى تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە ھېسابلاپ، فامىلىسىنى «لى»گە ئۆزگەرتىپ، خەنزۇچە يىل نامىلىرىنى قوللاندى. قاراخانىيلار سۇلالىسى ئۇدۇننى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، قوچو ئۇيغۇر خانلىرىغا ئوخشاش سۇڭ سۇلالىسىگە سۇنغان مەكتۇپلىرىدا ئۆزلىرى بىلەن ئۇلارنى «جىيەن ـ تاغا» دەپ ئاتىدى، چۈنكى ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ ئەجدادلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۆت مەلىكىسىگە ئۆيلەنگەنىدى.

موڭغۇللاردىن چىڭگىزخان لەشكەر تارتىپ غەربىي لياۋ خانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، غەربىي يۈرتنى بىر تۇتاش باشقۇردى. چىڭگىزخان ئوغۇللىرىغا سۈيۈرغال بەرگەندە، غەربىي يۈرت ئاساسەن 2 ـ ئوغلى چاغاتاي بىلەن 3 ـ ئوغلى ئوگىدايغا بۆلۈپ بېرىلدى؛ قالغان رايونلار موڭغۇل چوڭ خانىنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىدا بولۇپ، بېشبالىق ۋە ئامۇ دەريا ۋاقىتلىق دىۋان ۋازارەتلىرى تەسىس قىلىندى. جىيۇەن 8 ـ يىلى (1271 ـ يىلى)، قۇبلاي خانلىق نامىنى يۈەن سۇلالىسىگە ئۆزگەرتىپ، قارادىۋان ئارقىلىق دۆلەت ئىشلىرىنى ئىدارە قىلىپ، غەربىي يۈرتتا ئالمالىق ۋاقىتلىق قارا دىۋان ۋازارىتىنى تەسىس قىلدى. غەربىي يۈرتتا تەسىس قىلىنغان ۋاقىتلىق ۋازارەتلەر ئىچكى رايونلاردىكى يەرلىك مەمۇرىي ئورگان ھېسابلىنىدىغان ۋاقىتلىق ۋازارەتلەردىن پەرقلىنەتتى؛ ۋاقىتلىق ۋازارەت تۈزۈمى يۈەن سۇلالىسىدىن باشلىنىپ، كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇلماي داۋاملاشتۇرۇلدى. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى، ئايغاقچى مەھكىمىسى، ئەمىر لەشكەر مەھكىمىسى قاتارلىق يەرلىك ھەربىي ئاپپاراتلارمۇ تەسىس قىلىندى.

مىڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، غەربىي يۈرت يەنىلا موڭغۇل چاغاتاي ئەۋلادىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولدى. ئۇلار كېيىنكى چاغاتاي خانلىرى دەپ ئاتالدى. خان ئوردىسى دەسلەپكى مەزگىلدە بېشبالىقتا بولدى، كېيىن ئىلىبالىققا كۆچۈرۈلدى. ھەرقايسى جايلارنىڭ ناھايىتى چوڭ مۇستەقىللىقى بولۇپ، قۇمۇل، تۇرپان، بېشبالىق، ئىلىبالىق، ئۇدۇن قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا مىڭ سۇلالىسى

بىلەن ئالاقە باغلاپ تارتۇق ئەۋەتىپ تۇردى. ئويرات موڭغۇللىرى كۆچەيگەندىن كېيىن تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى قىسمىغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان كېيىنكى چاغاتاي خانلىرى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ، يەكەن خانلىقىنى قۇردى.

ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمى ۋە شىنجاڭدا ئۇلۇكە قۇرۇلۇشى شۇنجىنىڭ 1 ـ يىلى (1644 ـ يىلى)، چىڭ شىزۇ ئەيشىن گۈرۇ فۇلىن شەرقىي شىمالدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرىپ، چىڭ سۇلالىسىنى قۇردى. چىڭ سۇلالىسى ئۇزاق مۇددەت ئۇرۇش قىلىش ئارقىلىق غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئىلى جىياڭجۈنى، باشبۇغ، مەسلىھەتچى ئامبال، چېرىكچى ئامباللارنى قويۇپ غەربىي يۇرتنى باشقۇردى. ھەربىي مەھكىمە پەقەت ھەربىي ئىشلارنى باشقۇرۇپ، مەمۇرىي ئىشلارغا ئارىلاشمىدى. خەلق ئىشلىرىدا بۇرۇنقى قائىدىلەر قولىلىنىلدى، ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان رايوندا بەگلىك تۈزۈمى ساقلاپ قېلىندى، ئەمما بەگلەرنى تەيىنلەش ۋە ئېلىۋېتىش ھوقۇقى ئوردىنىڭ قولىدا بولدى، بەگلەرنىڭ ھوقۇقىغا چەك قويۇلدى، مەمۇرىي ئىشلار بىلەن دىنى ئىشلارنى ئايرۇۋېتىش يولغا قويۇلدى؛ موڭغۇل قاتارلىق چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مىللەتلەر ئارىسىدا جاساق تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، بەگ ـ تۈرە قاتارلىق ۋارىسلىق قىلغىلى بولىدىغان مەرتىۋىلەر بېرىلدى؛ خوىزۇ ۋە خەنزۇ كۆچمەنلەر رايوندا ئۇرۇمچى ۋىلايىتى قۇرۇلۇپ، ئۇ گەنسۇ ئۇلكىسىگە قارىدى، ئۇنىڭ ئاستىدا، ناھىيە تەسىس قىلىنىپ، ۋىلايەت ـ ناھىيە تۈزۈمى بويىچە باشقۇرۇلدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدىن كېيىن دۆلەت كۈچى تەدرىجىي ئاجىزلىدى، كۈچلۈك دۆلەتلەر جۇڭخۇا زېمىنىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. شىنجاڭنىڭ كۆپ قىسمىنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقەندلىك ياقۇبېگ تاجاۋۇز قىلىپ ئىشغال قىلىۋالدى. چارروسىيە قوشۇنى ئىلىغا تاجاۋۇز قىلدى، يۇ غەربىي شىمالىي چېگرا رايون كرىزىسنى پەيدا قىلىپ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەرقايسى ساھەلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، گۇاڭشۇنىڭ 10 ـ يىلى (1884 يىلى)، شىنجاڭدا ئۇلكە قۇرۇلۇپ، سەييارە سىلاۋچى تەيىنلەندى. ئۇرۇمچى، ئاقسۇ، قەشقەر ۋە ئىلى ـ تارباغاتايدىن ئىبارەت تۆت ۋىلايەت قۇرۇلۇپ، ئۇلارنىڭ ئاستىدا مەھكىمە، نازارەت، ئايماق، ناھىيە تەسىس قىلىندى. شىنجاڭنىڭ يەرلىك مەمۇرىي تۈزۈمىنىڭ بىر گەۋدىلىشىشى تاماملاندى.

شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، ئالتاي رايونى ئالتاي ۋىلايىتى قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ شىنجاڭغا قوشۇۋېتىلدى، كېيىن ۋىلايەتلەر رايونغا ئۆزگەرتىلدى. مۇشۇنداق داۋاملىق كۆپەيتىپ تەسىس قىلىش ئارقىلىق پۈتۈن ئۇلكە بويىچە جەمئىي ئون مەمۇرىي رايون تەسىس قىلىندى.

كۆپلىگەن مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشى، مەدەنىيەت تۈرمۇشى ھەم دىنىي ئېتىقادلىرى

شىنجاڭدا ياشىغان مىللەتلەر شىنجاڭ ئاھالىسىنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئىرقى كۆپ مەنبەلىك، كۆپ مىللەتكە ئايرىلغان، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت تۈرمۇشى ھەر خىل، دىنى ئېتىقادلىرىمۇ ئوخشىمايدۇ.

مىلادىيىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ئاساسەن ھونلار ۋە ئۇسۇنلار بولۇپ، ئۇلار «كۆچمەن ئەللەر» دەپ ئاتىلاتتى. تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان «شەھەر بەگلىكلىرى» بولۇپ، ئۇلار كۈسەن ـ قارا شەھەر تىلى ۋە ئۇدۇن ساك تىلىنى ئىشلەتتى. ئۇلاردىن باشقا يەنە پامىر رايوندا ياشايدىغان تاجىكلار ۋە كوئىنلۇن (قۇرۇم) تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدە تۇرمۇش كەچۈرىدىغان چاڭلارمۇ بار ئىدى.

مىلادىيە II ئەسىردە، تېگرىكلار (دىڭلىڭلار)، تۇرالار (تېلېلار) شىمالىي چۆللۈكتىكى ئوتلاقلىقتىن تەڭرىتاغنىڭ شىمالىغا كۆچۈپ كەلدى؛ VI ئەسىردە، تۇركلەر ئالتاي تېغىدىن جەنۇبقا كۆچۈپ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىغا كېلىپ ئولتۇراقلاشتى؛ IX ئەسىردە، ئۇيغۇرلار شىمالىي چۆللۈكتىن غەربىي يۇرتقا كەڭ كۆلەمدە كۆچۈپ كەلدى. ئۇلارنىڭ كېلىشى قەدىمدىن تارتىپلا غەربىي يۇرتتا ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەرنىڭ تەلىنى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتتى. بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار كەلگەندىن كېيىن، ئۇزاق مۇددەتلىك تەرەققىيات جەريانىدا يەرلىك مىللەتلەر بىلەن قوشۇلۇپ، تەدرىجىي ھالدا يېڭىنقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈردى. قىتانلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى، موڭغۇللارنىڭ باش كۆتۈرۈشى ۋە ئۇلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئۇزاق مۇددەتلىك ھۆكۈمرانلىقى، شىمالىي شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىپلا قالماستىن، جەنۇبىي شىنجاڭدا ياشىغان موڭغۇللارمۇ تەدرىجىي ھالدا

ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتتى.

خەنزۇلار قەدىمدىن تارتىپلا غەربىي يۇرتتا ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن. ئالۋ دەسلەپكى كۆچمەنلەرنى ئىككى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بوز يەر ئاچقان ئەسكەرلەر دېيىشكە بولىدۇ. ۋېي، جىن سۇلالىسى دەۋرلىرىدىكى داۋالغۇپ تۇرغان ۋەزىيەتتە، خەنزۇلار خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرىدىغان جاي تېپىش ئۈچۈن يانگۈەن قوۋۇقىدىن چىقىپ غەربىي يۇرتقا كەلگەن ھەمدە تۇرپان تەۋەسىدە بىر نەچچە كىچىك ھاكىمىيەت قۇرغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرى، قوشۇنلىرى ۋە بوز يەر ئۆزلەشتۈرىدىغان ئەسكەرلىرى پامىرنىڭ غەربىگىچە يېتىپ بارغان. لياۋ سۇلالىسى دەۋرىدە خەنزۇلار قەتانلارغا ئەگىشىپ غەربىي يۇرتقا كۆچۈپ كەلگەن. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە جىمسار، بورتالا، غۇلجا قاتارلىق جايلاردىمۇ كۆپلىگەن خەنزۇلار تۇرمۇش كەچۈرگەن.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، شىنجاڭدىكى ئاھالىلەرنىڭ تەركىبى كۆپەيدى. بىرىنچىدىن، شىنجاڭدا، بولۇپمۇ شىمالىي شىنجاڭدا مانجۇلارنى ئاساس قىلغان مانجۇ قوشۇنى ۋە خەنزۇلارنى ئاساس قىلغان يېشىل تۇغلۇق قوشۇن تۇرغۇزۇلدى ھەمدە ئىچكى موڭغۇل ۋە شەرقىي شىمال رايونىدا تۇرۇشلۇق شىبە، داغۇر، چاخار، ئۇيراتلار ھەربىي تۈزۈلۈش بويىچە تەشكىللىنىپ، ئائىلە بويىچە يۆتكەپ كېلىنىپ ئىلىدا تۇرغۇزۇلدى. ئىككىنچىدىن، ناھايىتى زور ساندىكى كۆچمەنلەر ئىچكى رايونلاردىن شىنجاڭغا كۆچۈپ كېلىپ بوز يەر ئاچىتى، شىنجاڭدىكى خۇيزۇ، خەنزۇلارنىڭ نوپۇسى يىلدىن - يىلغا كۆپەيدى. ئۈچىنچىدىن، جۇڭغارلار كۆچىپ كەتكەندە ئامالسىز غەربكە كۆچۈپ كەتكەن قازاق، قىرغىزلار ئەسلىدىكى ئوتلاقلىرىغا قايتىپ كەلدى. تۆتىنچىدىن، غەربىي يۇرتتىن جەنۇبىي روسىيەدىكى ۋولگا دەرياسى ۋادىسىغا كۆچۈپ بېرىپ چارۋىچىلىق قىلغان موڭغۇللارنىڭ تۇرغۇت قەبىلىسى يىراق مۇساپىنى بېسىپ ئەسلىي يۇرتىغا قايتىپ كەلدى. بەشىنچىدىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۆزبېك، تاتار قاتارلىق مىللەتلەر شىنجاڭ تەۋەسىگە كىرىپ تۇرمۇش كەچۈردى. شۇنداق قىلىپ، شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك قۇرۇلمىسى ئاخىر شەكىللەندى.

غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى ئېگىز ۋە ھەيۋەتلىك تەڭرىتاغ شىنجاڭنى جەنۇپ ۋە شىمالدىن ئىبارەت ئىككى رايونغا، يەنى چارۋىچىلىقتا ۋە دېھقانچىلىقتا باب كېلىدىغان ئوخشىمايدىغان ئىقتىسادىي رايونغا ئايرىدى. ۋەتكەن. ئۇزۇنغا سوزۇلغان يىپەك يولى شەرق ۋە غەرب ئوتتۇرىسىدا ئالاقە رىشتىسى باغلاپ، بۇ رايونىنىڭ ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

يەر تېرىش — ئۆتكەن زاماندىكى ھۆكۈمرانلار غەربىي يۇرتتا يولغا قويغان مۇھىم سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي تەدبىر. يەر تېرىيدىغان ئەسكەرلەر ساپان ئارقىلىق يەر ھەيدەش ۋە قۇدۇق كولاش تېخنىكىسىنى ئېلىپ كەلگەن، شۇنداقلا تۇمۇرچىلىك، قۇيمىچىلىق قاتارلىق تېخنىكىلارمۇ غەربكە تارقالغان. خەن سۇلالىسى ئۇسۇنلار بىلەن قۇدىلاشقاندىن كېيىن، يىپەك توقۇلما قاتارلىق قىممەت باھالىق تۇرمۇش بۇيۇملىرى كۆپ مىقداردا غەربىي يۇرتقا تارقىلىپ كىرگەن. غەربىي يۇرتنىڭ دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىدىن بېدە، ئۇزۇم قاتارلىقلار، چالغۇلىرىدىن بەرباب، چاڭ، ياغاچ چۆرى قاتارلىقلار ئىلگىرى - كېيىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا تارقىلىپ كىرگەن.

ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى تۇراقسىز بولسىمۇ، غەربىي يۇرت بىلەن بولغان ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش يەنىلا ئۈزۈلمىدى. ئىچكى رايونلارنىڭ پىلە بېقىش تېخنىكىسى II ~ IV ئەسىرلەردە غەربىي يۇرتقا تارقىلىپ كىرىپ، ئۇدۇن، ئاگنى، قوچو قاتارلىق جايلاردا پىلىچىلىك گۈللەندى. كالا ئارقىلىق يەر ھەيدەش تېخنىكىسىمۇ مۇشۇ مەزگىلدە غەربىي يۇرتقا تارقىلىپ كىرىپ، دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنىڭ ياخشىلىنىشى ۋە زىرائەت مەھسۇلاتىنىڭ ئۆسۈشىگە ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى. بۇددا دىنى شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ خەن مىڭدى زامانىدا ئىچكى رايونلارغا تارقىلىپ كىردى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە غەربىي يۇرت راھىبلىرى ئارىسىدىكى ئالاقە كۆپەيدى.

سوي، تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ غەربىي يۇرت بىلەن، شۇنداقلا غەربىي يۇرت ئارقىلىق غەربىي ئەللەر بىلەن بولغان ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى تېخىمۇ گۈللەندى. ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى مەخسۇس سۇ ئىنشاۋاتنى باشقۇرىدىغان ئاپپارات - مىرابخانا قوردى. بۇ يەر سۇغۇرۇشقا ئىشلىتىدىغان سۇنىڭ ھۆكۈمەت تەرىپىدىن باشقۇرۇلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ، بۇ قۇرغاق رايون دېھقانچىلىقىدىكى بىر چوڭ ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدۇ. ئىچكى رايونلاردىن چىقىدىغان چاي، يىپەك توقۇلمىلار بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ ئاتلىرىنى ئالماشتۇرۇشمۇ ئىلگىرىكى سۇلالىلەر ۋاقتىدىكىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ

كەتتى. بۇ ئىككى رايوننىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىدا كۆچلۈك تۈرتكىلىك رول ئوينىدى. تۇرپاندىن بايقالغان قەغەزچىلىك دۆكـ ـلى جۇڭگونىڭ قەغەز ئىشلەش تېخنىكىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا تارقىلىپ كىرگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان «نەسرنامە»، «نەزمنامە» قا- تارلىقلارنىڭ پارچىلىرى كۆڭزىچىلارنىڭ ئەسەرلىرى- نىڭ غەربىي يۇرتتا تەسىر پەيدا قىلغانلىقىنى كۆرسـ ـتىپ بېرىدۇ. ئۇدۇنلۇق رەسىم ۋىسايتىسامنىڭ رەسىم سىزىش ماھارىتى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى رەسسامىلار تەرىپىدىن قەدىرلەنگەن ۋە قوبۇل قىلىنغان. جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىدە كۈسەن نەغمىسى، سۇلې نەغمىسى، قوچو نەغمىسى، ئۇدۇن نەغمىسى ئىچكى رايونلاردا تارقالغاندىن كېيىن، سۇي، تاڭ ئور- دا مۇزىكىلىرى كۆپلىگەن غەربىي يۇرت مۇزىكىلىرىنى ئۆزىگە قوبۇل قىلدى.

لياۋ، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە غەربىي يۇرت- تىن كېلىپ ـ كېتىپ تۇرغان ئەلچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. كۆپ بولغاندا ھەر قېتىمدا 300 ~ 400 يۈزگە يەتتى. لياۋ سۇلالىسىنىڭ پايتەختىدە ئۇيغۇرلار سارىيى قۇرۇلدى. بۇ مەخسۇس غەربىي يۇرتتىن كەل- گەن ئەلچىلەر، سودىگەرلەرنى كۈتۈۋالىدىغان ۋە سودا- سېتىق قىلىندىغان ئورۇن ئىدى. قاراقىتان خانلىقى مەزگىلىدە نۇرغۇن خەنزۇ ئۇستىكارلار غەربىي يۇرتقا كۆچۈپ كېلىپ، غەربىي يۇرتنىڭ ئېتىز ـ ئېرىق سۇ ئىنشائاتى ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكىگە يېڭى تېخنىكىلار- نى قوشتى، پۇرۇخ ۋە مەتبەئە تېخنىكىسى غەربىي يۇرت- قا تارقالدى ھەمدە بۇ يەر ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ياۋروپاغىچە تارقىلىپ، تارىخنىڭ تەرەققىيات مۇساپە- سىگە ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى. شەرق ۋە غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇش غەربىي يۇرتنىڭ ئىگىلە- كىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، قاراخانىيلار سۇلالىسى مەدەنىيىتىنىڭ پارلاق دەۋرىنى بەرپا قىلدى.

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى چوڭ بىرلىككە كەلگەن ۋەزىيەت كىشىلەرنىڭ باردى ـ كەلدىسىنى تېخىمۇ ئىل- گىرى سۈردى. ئىلى قاتارلىق جايلاردا ئىچكى رايونلار- دىن كەلگەن ئۇستىكارلار بولۇپ، غەربىي يۇرتتىكى مىڭلىغان ھۈنەرۋەنلەرمۇ شىمالدىكى ھەرقايسى جايلاردا ئۆزلىرىنىڭ ھۈنەرلىرىنى تارقاتتى. ئۇيغۇرلاردىن ئور- دىغا كىرىپ ئەمەل تۇتقانلار ۋە يەرلىك ئەمەلدار بولغان- لار ناھايىتى كۆپ بولدى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، غەربىي يۇرتتىكى سودىگەرلەر ھەمىشە تارتۇق ئەلچىسى سۈپىتىدە گەنسۇ، شەنشى قاتارلىق جايلارغا بېرىپ سودا قىلدى، ھەتتا نۇرغۇنلىرى ئۇزۇن مۇددەت شۇ جايلاردا ئولتۇراقلىشىپ، يىللاپ قايتىپ كەلمىدى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئىشلىرى تې- خىمۇ گۈللەندى. بەگلەر ھەر يىلى پايتەختكە بېرىپ خان بىلەن كۆرۈشۈش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ يول بويى سودا قىلدى. سۇجۇ، خاڭجۇ، جياڭسۇ قاتارلىق جايلارمۇ مەخسۇس شىنجاڭ ئۈچۈن تاۋا ـ دۇردۇنلارنى توقۇدى ۋە نۇرغۇن مىقداردىكى رەخت، چاي ۋە دورا ماتېريالىلىرىنى شىنجاڭغا يۆتكەپ ساتتى؛ شىنجاڭنىڭ ئات، تېرە ـ يۇڭ، قاشتېشىمۇ كۆپ مىقداردا ئىچكى رايونلارغا يۆتكەپ ئاپىرىلدى.

شىنجاڭ تارىخىدىكى ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ ئالا- ھىدىلىكى سودا ـ سېتىق ئىشلىرىنىڭ ئاساسلىق ئو- رۇنىنى ئىگىلىگەنلىكىدۇر. چېگرا سودىسى شەرق ۋە غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈپ- لا قالماي، يەنىكى ھەر قايسى جايلارنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى ھەم تەرەققىياتىنىمۇ ئىلگە- رى سۈرگەن. بىراق، تەبىئىي شارائىت ۋە ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتتىكى رولىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ. چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئۇ- زاق مۇددەتكىچە سۇ ۋە ئوتلاق قوغلىشىش ھالىتىدە تۇرغان. ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەنلىكى، قاتناش لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇن ۋە ئەپسىزلىكىدىن، ئىش- لەپچىقىرىش ئېغىر توسالغۇغا ئۇچرىغان. دېگىز يولى ئېچىلغاندىن كېيىن، يىپەك يولىنىڭ بۇرۇنقى ئاۋاتلى- قى قالمىغان. شىنجاڭنىڭ ئىگىلىك تەرەققىيات سۈر- ئىتى ئاستىلاپ ئۇزاق مەزگىل تەبىئىي ئىگىلىك ھالـ ـىدە توختاپ قالغان، ئۇزاق مۇددەتكىچە ئالۋان ـ يا- ساق تۈزۈمنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلالمىغان.

كۆپ خىل دىنلارنىڭ بىللە تۇرۇشى ۋە گۈللىنـ ـىشى ـ خارالىشىشى كۆپ خىل دىنلار شىنجاڭنىڭ تارىخىي سەھنىسىدە مۇھىم رول ئوينىغان. ئەڭ دەس- لەپكى دىن شىمالدىكى نۇرغۇن مىللەتلەر ئومۇمىيۈزلۈك ئېتىقاد قىلغان ئېتىدائىي دىن بولغان شامان دىنى ھېسابلىنىدۇ. پېرىخونلۇقمۇ بىر خىل ئېتىدائىي ئې- تىقاد بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى «شەھەر بەگلىكلە- رى» دىكى ئاھالىلەر ئېتىقاد قىلغان.

تويىن دىنى شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بار- لىققا كەلگەن. بۇ دىن خېشى ۋە دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلاردىن قوچوغا كۆچۈپ كەلگەن خەنزۇلار ئارقىلىق تارقالغان. تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان جەنۇبىي ۋە شىما-

لىي سۇلالىلەر دەۋرىگە تەۋە خەنزۇچە ھۆججەتلەر ئار-
سىدا توپىن دىنىنىڭ تۇمارلىرى بايقالدى. سۇي، تاڭ
سۇلالىرى دەۋرلىرىدە، شىنجاڭدىكى ھەر قايسى ۋىلا-
يەت- ناھىيىلەردە توپىن دىنى تىلاۋەتخانىلىرى ياسال-
غان؛ چۈر جەمەتى ھۆكۈمرانلىقىدىكى قوچونىڭ دەپنە
مۇراسىملىرىدىمۇ توپىن دىنىنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى
روشەن ھالدا مەۋجۇت بولغان. سۇڭ، يۈەن سۇلالىسى
دەۋرلىرىدە، بەزى ئاز سانلىق مىللەت خەلقلىرىمۇ تو-
پىن دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. كېيىنچە، بۇ دىن بارا -
بارا زاۋاللىققا يۈزلەنگەن، ئەمما پۈتۈنلەي يوقىلىپ
كەتمىگەن.

زەردۇشت، مانى دىنلىرى ئىلگىرى - كېيىن بو-
لۇپ پېرسىيىدىن شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەن. نېس-
تورىئان دىنى خرىستىئان دىنىنىڭ نېستورى مەزھىپى
بولۇپ، تەخمىنەن VI ئەسىردە شىنجاڭغا تارقىلىپ كى-
رىپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە كەڭ ئەۋج ئالغان ھەمدە
سۇڭ، يۈەن سۇلالىسى دەۋرلىرىگىچە داۋاملاشقان،
قەشقەر، خوتەن، بۈگۈر، تۇرپان، قۇمۇل، ئىلى قا-
تارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىدە نېستورىئان ئىبادەتخانە-
سى ياسالغان.

بۇددا دىنى قەدىمكى ھىندىستاندا بارلىققا كەلگەن،
تەخمىنەن مىلادىيىنىڭ باشلىرىدا ئالدى بىلەن تارىم
ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىغا تارقىلىپ كىرگەن
ھەمدە تېزلا شامان دىنى بىلەن زەردۇشت دىنىنىڭ ئور-
نىنى ئىگىلىگەن. III ئەسىردىن كېيىن، بۇددا دىنى
شىنجاڭدا تەدرىجىي ھالدا گۈللىنىش باسقۇچىغا كىر-
گەن. كۇسەن، سۇلې، ئۇدۇن، قوچو قاتارلىق جايلار
بۇددىزىم مەركىزىگە ئايلانغان. تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈم-
رانلىقىدىكى غەربىي يۇرتتا جەمئىيەت مۇقىم بولۇپ،
ئىگىلىكى تەرەققىي قىلغان، بۇددا دىنىمۇ بارغانسېرى
گۈللەنگەن. ئۇيغۇرلار شىمالىي چۆللۈكتىكى چاغلىرىدا
شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. VII ئەسىردىن كېيىن
مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان، غەربىي يۇرتتا كەلگەندىن
كېيىن تەدرىجىي ھالدا بۇدا دىنىنى قوبۇل قىلغان.

لاما دىنى بۇددا دىنىنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، X
ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا خوتەن ئەتراپىغا تارقالغان،
كېيىنچە داۋاملىق شەرققە تارقىلىپ، قىتانلار ۋە موڭ-
غۇللار ئارىسىدا ناھايىتى زور تەسىر پەيدا قىلغان.
قاراقىتان خانلىقى ۋە يۈەن سۇلالىسى ئىلگىرى - كې-
يىن بولۇپ غەربىي يۇرتتا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەز-
گىلدە، لاما دىنىنىڭ تارقىلىش دائىرىسى تېخىمۇ كې-
ڭىيىپ، ئۇيرات موڭغۇللىرى رايوندا ھۆكۈمرانلىق
ئورنىغا ئۆتكەن.

ئىسلام دىنى ئەڭ كېيىن دېگەندىمۇ X ئەسىرنىڭ
باشلىرىدا غەربىي يۇرتتا تارقىلىپ كىرگەن. قاراخانىي-
لار سۇلالىسىنىڭ خانى ساتۇق بۇغراخان ئالدى بىلەن
ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. ئۇنىڭ ۋە ئوغلىنىڭ
مەجبۇرىي يولغا قويۇشى تارقىلىق ئىسلام دىنى قاراخا-
نىيلار خانلىقى تەۋەسىدىكى تۈركىي تىلنى قوللىنىدىغان
مىللەتلەر ئارىسىدا تېز تەرەققىي قىلغان، زوردۇشت،
نېستورىئان دىنلىرى ئاساسەن يوقاپ، بۇددا دىنى ئېغىر
زەربىگە ئۇچىرىغان. بۇ كۈچلۈك قارشىلىقنى قوزغىغان
ۋە بۇددا ئېلى ئۇدۇنىنىڭ قارشى تۇرۇشىغا ئۇچىرىغان.
XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئىسلام دىنى قاراخانىيلار قو-
شۇنىنىڭ غەلىبىسىگە ئەگىشىپ ئۇدۇندا يولغا قويۇل-
غان.

قاراقىتان ۋە موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ھەممە-
سى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولىسىمۇ، ئەمما
باشقا دىنلارغا بىر قەدەر كەڭ سىياسەتنى قوللانغان.
XII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، قاراقىتان خانلىقى قاراخا-
نىيلار سۇلالىسىنى يوقىتىپ پۈتۈن غەربىي يورتنى بىر-
لىككە كەلتۈرۈپ، ئىسلام دىنىنىڭ كۈچا، قاراشەھەر،
قوچو قاتارلىق جايلارغا تارقىلىشىغا قۇلايلىق يارىتىش
بىلەن بىرگە، نېستورىئان دىنى ۋە بۇددا دىنىنىڭ قەش-
قەرگە قايتا تارقىلىشى ئۈچۈنمۇ پۇرسەت يارىتىپ بەر-
گەن. كېيىن، موڭغۇللار قاراقىتان خانلىقىنىڭ ھۆ-
كۈمرانلىق ئورنىنى ئىگىلەپ، ئۆز تەۋەلىكىدىكى ھەر
مىللەت ئاھالىسىنىڭ دىنى ئېتىقادىغا ئارىلاشمى-
غان. XIV ئەسىردە، چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى تۇغلۇق
تۈمۈر خان خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىنى بىرلىككە كەل-
تۈرۈش ئۈچۈن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ھەمدە
زورلۇق كۈچ ئارقىلىق تەۋەلىكىدىكى موڭغۇللارنىڭ
ئېتىقادىنى ئۆزگەرتكەن؛ ئۇنىڭ ۋارىسلىرى قورال كۈ-
چى بىلەن ئىسلام دىنىنى قوچوغىچە تارقاتقان. XVI
ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئىسلام دىنى قۇمۇلدىمۇ
ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن. شۇنداق قىلىپ، ئالتە ئە-
سىرلىك تارقىلىش ئارقىلىق، ئىسلام دىنى شىنجاڭنىڭ
جەنۇبىي قىسمى ۋە شەرقىي قىسمىدىكى بۇددا دىنىنىڭ
تەسىرىنىڭ ئورنىنى ئاخىر ئىگىلىگەن.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، شىنجاڭدىكى مىللەتلەر-
نىڭ قۇرۇلمىسىدا ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، ئىسلام دى-
نىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار ئۇيغۇرلاردىن سىرت، يەنە
قازاق، قىرغىز، خۇيزۇ، تاجىك، ئۆزبېك، تاتار قا-
تارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. مانجۇ، شىبە، داغۇر
قاتارلىق مىللەتلەر لاما دىنىغا ئېتىقاد قىلغان، خەنزۇ
سودىگەرلەر ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارالغان بۇددا دىنىغا

ئېتىقاد قىلسا، ئاز ساندىكى خەنزۇلار تويىن دىنىغا ئېتىقاد قىلغان.

جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى ئورتاق كۈرەش ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئازادلىقى

جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى ئورتاق كۈرەش قىلىش XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، جۇڭگونىڭ فېئودالىق جەمئىيىتى ئاخىرقى چېكىگە يېتىپ، ئىچكى - تاشقى جەھەتتىن قىيىنچىلىقتا بوغۇلدى. غەربتىكى كۆچلۈك دۆلەتلەر قەبىھ ئەپيۇن ئۇرۇشى ئارقىلىق جۇڭگونىڭ دەرۋازىسىنى ئاچتى، جۇڭگونى ئىگىلىك ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىپ خورلايدىغان تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىلەرنى تۈزۈپ، جۇڭگونى يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويدى. مۇشۇ مەزگىلدە، غەربىي چېگرا رايونىغا جايلاشقان شىنجاڭمۇ چارروسىيە چاڭگىلىغا ئېلىۋالماقچى بولغان نىشانغا ئايلاندى. ئەنگلىيە ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، تاجاۋۇزچىلىق تۈمۈر تىرنىقىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا ئۇزاتتى. شىنجاڭنىڭ كانچىلىق، پاختا توقۇمىچىلىق، پىلىچىلىك قاتارلىق قول سانائىتى ۋە ئاشلىق قوشۇمچە ئىگىلىكى ۋەيران قىلىنىپ، يەرلىك سودىدىكى پايدىنى مۇ چەت ئەل سودىگەرلىرى تارتىۋالدى. فېئودالىزمنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلالماي تۇرۇپ، يەنە ئۇنىڭغا چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ زۇلمى قوشۇلدى. بۇ خىل ئەھۋال چېگرا رايون خەلقىنى توختىماي قارشىلىق قوزغاشقا مەجبۇر قىلدى.

تەيپىڭ تەيەنگو ۋە شەنشى - گەنسۇ خۇيزۇلار قوزغىلىڭى قاتارلىق كۈرەشلەرنىڭ ئىلھامى بىلەن، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى تۇڭچى 3 - يىلى (1864- يىلى) قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، كۆپ قىسىم جايلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئىپپاراتلىرىنى پاچاقلاپ تاشلىدى. بىراق، دىنىي يۇقىرى قاتلامدىكى ئەربابلار جايلاردىكى قوزغىلاڭلارنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تارتۇۋېلىپ، ھەر قايسى جايلاردا بەش فېئودال تەپرىقچى ھاكىمىيەت قۇرغاچقا، فېئودالىزمغا قارشى كۈرەش ئۆزئارا تەسىر دائىرە تالىشىدىغان ئۇرۇشقا ئايلىنىپ كەتتى. نەتىجىدە، چېگرا رايوندىكى ئىچكى ئۇرۇش چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى.

تۇڭچى 4 - يىلى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقەند خانلىقىنىڭ ئوفتسېرى ياقۇبېگ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلدى. خوتەن، تۇرپان، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردىكى خەلقلەر ئۆز ئالدىغا جەڭ قىلىپ قەھرىمانلىق بىلەن ياقۇبېگنىڭ چوڭ ئوغلىنى ئېتىپ ئۆلتۈردى. چېچىلاڭغۇ ھالەتتىكى كۈرەش دۇشمەننىڭ تاجاۋۇز قىلىش سۈرئىتىنى ئاستىلاتتى. بەش يىلدىن كېيىن، ياقۇبېگ جەنۇبىي شىنجاڭ، تۇرپان، ئۇرۇمچى ۋە مانا ناس قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى.

چارروسىيە «جۇڭگو - روسىيە غەربىي شىمالىي چېگرالارنى تەكشۈرۈپ ئايرىش كېلىشىمى» ئارقىلىق جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىن 440 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر يەرنى كېسىپ ئېلىۋالغىنىغا قانائەت قىلماي، ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ باشلىقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ھوقۇق تالىشىشتىن پايدىلىنىپ، تۇڭچى 10 - يىلى ئەسكەر چىقىرىپ ئىلىغا تاجاۋۇز قىلدى. غۇلجىدىكى ئۇيغۇر، موڭغۇل، قازاق، شىبە، خۇيزۇ قاتارلىق ھەر مىللەت خەلقى ۋەتەننى قوغداش ئۈچۈن باتۇرانە كۈرەش قىلدى. چارروسىيە قوشۇنى ئىككى ئايدىن ئارتۇق قانلىق قىرغىن قىلىش ئارقىلىق ئىلىنى پۈتۈنلەي ئىشغال قىلىۋالدى.

دۇشمەنلەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىشىدىن كېلىپ چىققان غەربىي شىمالىي چېگرا رايون كىرىزىسى مەملىكىتىمىزدىكى ھەر ساھە كىشىلىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى نەچچە قېتىم لەشكەر يۆتكەپ ھېچقانداق ئۈنۈمگە ئېرىشەلمەي، ئەڭ ئاخىرىدا شەنشى- گەنسۇ باش ۋالىيسى زوزۇڭتاڭنىڭ شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشىغا پەرمان چۈشۈردى. گۇاڭشۈ 2 - يىلى (1876 - يىلى) يازدا، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ئۇرۇشى باشلىنىپ، بىر يىلدىن كېيىن ئاخىرلاشتى. بۇ ھەقتە زوزۇڭتاڭ: «قوشۇنىمىزنىڭ ھەرىكىتى ناھايىتى تېز ۋە چاققان بولدى، بۇنىڭدەك ھەرىكەت ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ» دېگەن («گۇاڭشۈي خان دەۋرانىدىكى شەرقىي قەسىردە ساقلانغان خاتىرىلەر» 503 - بەت). شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ئۇرۇشى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەنلىكىتىن، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ناھايىتى تېزلا غەلىبە قىلدى.

قوقەند تاجاۋۇزچىلىرى قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، چارروسىيە ھۆكۈمىتى سۈھبەتلىشىش ئۈسۈلى ئارقىلىق ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىدىغانغا ماقۇل كەلدى. بىر قۇر تالاش - تارتىش ئارقىلىق گۇاڭشۈ 7 - يىلى «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالاندى، روسىيە ئىلىنىڭ شەرقىي تەرىپىنى قايتۇرۇپ بەردى. بىراق، ئىلىنىڭ قورغاس دەرياسىنىڭ غەربىدىكى تەرىپىنى، يەنى 70 نەچچە مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان جۇڭگو زېمىنىنى ئۆز تەۋەسىگە كىرگۈزۈۋالدى.

شىنجاڭ قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇيغۇرلار رايوندا ئۇزاق مۇددەت يولغا قويۇلغان بەگلىك تۈزۈمىنىمۇ ئەمەلدىن قالدۇردى، بۇ ئالۋان ـ ياساق تۈزۈمى ئېكسپلاتاتسىيىسىنىڭ ھاشار بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ۋە ماددىي نەرسىلەر بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى بىرلەشتۈرۈلگەن ئۇ-لۇشلۇق تۈزۈمدىكى ئېكسپلاتاتسىيىگە ئۆزگىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئەينى ۋاقىتتىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلاشتى.

1911 ـ يىلى، شىنخەي ئىنقىلابى پارتلاپ، زاۋال-لىققا يۈزلەنگەن چىڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. ئۇرۇمچى ۋە ئىلىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيىدىكىلەر قورال-لىق قوزغىلاڭ كۆتۈردى. شىنجاڭ خەلقىمۇ مەملىكەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن جۇم-ھۇرىيەتنى كۈتۈۋالدى. فېئودال پادىشاھ ئاغدۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمما جۇڭگونىڭ يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىلىق ئىجتىمائىي خاراكتېرى ئۆزگەرمىدى، چېگرا رايون بۇرۇنقىدەكلا جاھانگىرلار كۆزلەيدىغان نىشان بۇلۇپ قېلىۋەردى.

چېگرا رايوندا مىللىي بۆلگۈنچىلىك ھەرىكەتلىرى-نى قوزغاش XX ئەسىردىكى جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىشتىكى ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنى-دۇ. ئۇلار «شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىق سەپىسى»نى تارقىتىپ، ئاز ساندىكى قارانىيەتچىلەرنى خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش ۋە بۆلگۈنچىلىك قىلىشقا كۈشكۈرتتى ھەمدە 1933 ـ يىلى 11 ـ ئايدا قەشقەردە قورچاق «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نى ئوتتۇرىغا چىقاردى. بىراق، بۆلگۈنچىلىك كىشى-لەرنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ كەتكەچكە، شۇ جايدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قارشى تۇرۇشى بىلەن، قورچاق ھا-كىمىيەت پەقەت ئۇچ ئايدىن كېيىنلا گۈمران بولدى. قورچاق «باش مىنىستىر» قولغا ئېلىنىدى. ئۇنىڭ قال-غان شېرىكلىرى چەت ئەلگە قېچىپ كېتىپ، ئامېرىكا-نىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى، بەزىدە يەنە دۆلىتىمىزگە قايتىپ كېلىپ شىنجاڭنى مالىماتاڭ قىلدى.

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب قىلدى، يىراق چېگرا رايو-نىغىمۇ ئىنقىلاب ئۇرۇغىنى چاچتى. ياپون باسقۇنچىلى-رىغا قارشى ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن، جۇڭگو كوم-مۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭنىڭ چېگرا مۇداپىئە دۇ-بەنى شېڭ شىسەي بىلەن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپ تۈزۈپ، 100 دىن ئارتۇق كوم-پارتىيە ئەزاسىنى شىنجاڭغا خىزمەت قىلىشقا ئەۋەتتى. ھەر مىللەت خەلقى پۈل ۋە مال ـ مۇلۇك ئىئانە قىلىپ ئالدىنقى سەپكە يارەدەم بەردى. شىنجاڭ ياپون باسقۇنچى-لىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئارقا سەپ بازىلىرىدىن بىرى-گە ئايلاندى.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش غەلىبە قى-لىش ئالدىدا تۇرغان 1944 ـ يىلىنىڭ قىش پەسلىدە، ئىلى ۋىلايىتىدە گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈ-رەش قوزغالدى ھەمدە ناھايىتى تېزلا چۆچەك، ئالتاي، قاتارلىق ۋىلايەتلەرگە كېڭىيىپ، ئىلى، تارباغاتاي، ئال-تايدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەتتە ئەۋج ئالدى. بۇ تارىختا «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» دەپ ئاتىلىدۇ.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياۋروپا ئۇرۇشى ئاياغلاشقان-دىن كېيىن يىراق شەرققە ئەسكەر چىقىرىپ ياپونىيە بىلەن ئۇرۇش قىلىشنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيە جۇڭگو ھۆكۈمىتىدىن يوشۇ-رۇنچە، ئىلگىرىكى ياپونىيە ـ روسىيە ئۇرۇشىدا ياپون-يە تارتىۋالغان چارروسىيىنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ ئېرىشكەن مەنپەئەتلىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىش توغرىسىدا ۋەدە قىلدى.

سوۋېت ئىتتىپاقى ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيە ئىككى دۆلەتنىڭ ۋەدىسىگە ئېرىشىپ، جۇڭگو بىلەن كېلىشىم تۈزۈشكە ئالدىرىدى ھەمدە ئىككى تەرەپ كېلىشىم ئار-قىلىق بۇنى مۇقىملاشتۇردى، شۇنداقلا ئۇ جۇڭگوغا قارىتىلغان سىياسىتىنى تەڭشەپ، ئۈچ ۋىلايەتنىڭ گو-مىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان تىنچلىق سۆھبىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئۆزگەرتىپ قۇرۇلۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ 1945 ـ يىلى 8 ـ ئايدا تۈزۈلگەن «جۇڭ-گو- سوۋېت دوستلۇق، ئىتتىپاقلىق شەرتنامىسى» ۋە ئۇنىڭ ئالماشتۇرۇلغان ئىككى پارچە ھۆججىتىدىكى شىنجاڭغا چېتىلىدىغان ئاساسلىق مەزمۇن ھېسابلىنى-دۇ.

1946 ـ يىلى 6 ـ ئايدا، ئۈچ ۋىلايەت گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى بىلەن «11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمى» ۋە ئىككى قوشۇمچە كېلىشىم تۈزۈپ، ئۆلكە-لىك ھۆكۈمەت ئۆزگەرتىپ قۇرۇلۇپ، جاڭ جىجۇڭ، ئەخمەتجان قاسىمى، بۇرھانلار رەئىس ۋە مۇئاۋىن رە-ئىسلىكە تەيىنلەندى. بۇ ھۆكۈمەت ئادەتتە «بىرلەشمە ھۆكۈمەت» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ چاغدا گومىنداڭ ئەكسى-يەتچىلىرى ئاللايۇرۇن كومۇنىزمغا قارشى، خەلققە قارشى ئىچكى ئۇرۇش قوزغىغان بولۇپ، شىنجاڭدىمۇ

تىنچلىق بىتىمگە قارىتىلغان بۇزغۇنچىلىق قىلمىشلىرى ئۇزۇلمىدى، ئەڭ ئاخىرىدا گومىنداڭ تەرەپ مەسئۇدىنى رەئىسلىككە تەيىنلەشنى قارار قىلدى. ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتتە خىزمەت قىلىدىغان ئۇچ ۋىلايەت كادىرلىرى غەزەپلىنىپ غۇلجىغا قايتىپ كەتتى. ئەسلىدىلا «بىرلەشكەن، بىراق كېلىشەلمىگەن» ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت شۇئان «بۇلۇنگەن، ئەمما پارچىلانمىغان» ھالەتكە چۈشۈپ قالدى.

ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوف قاتارلىقلار غۇلجىغا قايتقاندىن كېيىن، دەرھال ئىنقىلابنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدىكى خاتالىقلارنى تۈزىتىشكە كىرىشىپ، ئىنقىلابنىڭ ئالغا ئىلگىرىلەش نىشانىنى توغرىلىدى. 1948 ـ يىلى، «شىنجاڭدا تىنچلىقنى ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» قۇرۇلدى. ئۇچ ۋىلايەتتە سىرتتىن كەلگەن «شەرقىي تۈركىستان» دېگەن نامدىن ۋاز كېچىلىپ، «شىنجاڭ» دېگەن قانۇندا بەلگىلەنگەن نام ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. بۇ بۇلگۇنچىلىكنىڭ ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىلگىرىكى خاتا تەشۋىقاتلىرىغا قارىتىلغان ئوچۇق ئىنكار ھېسابلىنىدۇ.

ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئازادلىقى ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن غەلبە قىلىشى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە ناھايىتى زور ئىلھام بەردى. جۈملىگە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭنىڭ شەرقىي دەرۋازىسىغا يېقىنلاشتى، ئۇچ ۋىلايەت خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە پائال ماسلىشىپ، غەربىي تەرەپتىن گومىنداڭ قوشۇنىغا قىسىپ ھۇجۇم قىلدى.

ئۇرۇمچىنىڭ ۋەزىيىتىدىمۇ ئۆزگىرىش يۈز بەردى. جاڭ جىجۇڭنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن، ئالدى بىلەن تاۋسىيۇ شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ باش قۇماندانلىقىغا قوشۇمچە ئۆتىدى؛ كەيىنىدىلا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بۇرھانىنى شىنجاڭ ئۇلكىسىنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنلەدى. بۇ قېتىم يۇقىرى قاتلام كادىرلارنى ئالماشتۇرۇشتىكى دەسلەپكى مەقسەت، ئۇچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ تەلىپىنى قاندۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتكە قايتىپ كېلىپ داۋاملىق خىزمەت قىلىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئىدى. ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايتىشى ئۈچۈن كادىرلار ئىشلىرى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايتىش تەيىارلىق خىزمەتلىرى 1949 ـ يىلى 2 ـ ئايدا باشلىنىپ، 5 ـ ئايدا روشەنلەشتى، شۇنىڭدىن كېيىن ئارىسىيە بىلەن ھۆكۈمەت تەڭ ئىش باشلاپ قىسمەن تىنچلىقنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى ئۈچۈن تەيىارلىق قىلدى. ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن ئالاقچى دېڭ لىچۈن غۇلجا ۋە ئۇرۇمچىگە كېلىپ، ئۇچ ۋىلايەت ۋە ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ ئەھۋالىنى ۋاقىتىدا مەركەزگە دوكلات قىلدى، شۇنداقلا شىنجاڭدىكى ئالاقىدار زاتلارغا بېيجىڭدا ئېچىلىدىغان يېڭى سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى يىغىنىغا ۋەكىل ئەۋەتىپ قاتناشىش توغرىسىدىكى تەكلىپنى يەتكۈزدى. گەنسۇ، چىڭخەي ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئازاد بولغاندىن كېيىن، دېموكراتىك تەرەققىيپەرۋەر كۈچلەرنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقى ئاستىدا، جاھىل ئۇنسۇرلار ھەربىي ھوقۇقىنى تاپشۇرۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭ ئارقىلىق تەيۋەن ياكى چەت ئەلگە قېچىپ كەتتى.

9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ۋە 26 ـ كۈنى، تاۋسىيۇ، بۇرھان باشچىلىقىدىكى ئارمىيە ۋە ھۆكۈمەت داىرىلىرى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا تېلېگراممىا ئەۋەتىپ، تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايتقانلىقىنى جاكارلىدى. 10 ـ ئايدا ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئالدىن يۈرەر قىسمى شىنجاڭغا يېتىپ كەلدى. شىنجاڭ ئازاد بولدى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى يىراق چېگرا رايوندا مەملىكەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى كۈتۈۋالدى.

كونا تاش قورال خارابىلىرى كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە مەنسۇپ. ئاساسلىقى ئىككى ئورۇندا بايقالغان: ① تۇرپان يارغول قەدىمكى شەھىرىنىڭ غەربىي غولىدىكى تەكشى تۆپىلىك. تاش قوراللار ئىچىدىكى بىر دانە چانغۇچ بىلەن بىر دانە يالپاق تاش قورال قېزىلغان يەرنىڭ بىرىنچى قاتلىمىنىڭ ئاستىدىن يېغۇزىلىنغاندىن سىرت (بۇ قاتلامنىڭ قېزىلغان يەرنىڭ ئۈستى بىلەن بولغان ئارىلىقى تەخمىنەن ئون مېتىر كېلىدۇ)، قالغان تاش قوراللار پۈتۈنلەي يەر يۈزىدىن يېغۇزىلىندى. تاش قوراللار ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. ياپراقسىمان قىرغۇچلارنى ۋەكىل قىلغان مەدەنىيەت يالداملىرىدىن جەمئىي 580 دانە بولۇپ، تاش يالپاقلار، تاش يايراقلار، يۇنغۇچ، ھەرەچىشسىمان قورال، ئۇچلۇق قورال، ئۇشكە، ئويغۇچ، چاپقۇچ ـ سوققۇچ، تاش ئۆزەك، چانغۇچ ۋە تاش پارچىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇششاق تاش ئۆزەكلەرنى ۋەكىل قىلغان مەدەنىيەت يالداملىرىدىن جەمئىي 32 دانە بولۇپ، ئۇششاق تاش ئۆزەك ۋە ئۇنى ياسىغاندا چىققان تاش يالپاقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ② تاشقورغان جىرغالدىكى كونا تاش قورال دەۋرىگە

تەۋە خارابە. تاشقورغان دەريا سىنىڭ شەرقىي ساھىلىدىكى ئۇچىنچى قاتلام يەرنىڭ چۆكۈندە قاتلىمىدىن بايقالغان بولۇپ، ئاساسلىقى سۇنئىي ئوتتىن پايدىلانغان ئىزدىن ئىبارەت. ئوت كۆيگەن ئىز يەر يۈزىدىن بەش مېتىردىن ئارتۇق چوڭقۇرلۇققا كۆمۈلگەن. كۈل ئىچىدىن ئاز مىقداردا كۆيدۈرۈلگەن سۆڭەك بايقالدى، كۈلنىڭ ئەتراپىدىكى چۆكۈندىلەر ئارىسىدا يەنە ھايۋانات سۆڭەكلىرى بار. ئۇچىنچى قاتلام يەرگە يېقىن كەلگەن تىك يار ئۈستىدىن سوقۇپ ياسالغان تاش قورالدىن بىر دانە ۋە مەلۇم ساندا تاش پارچىلىرى تېپىلدى. يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەن ئىككى ئورۇندىن باشقا، پىچان ناھىيىسىدىكى تۆكتى تاش قورال خارابىسىدىن سوقۇپ ياسالغان تاش قورالدىن 100 دىن ئارتۇقى يېغىۋېلىندى، ئۇلار ئاساسەن تاش يالپاق، تاش پاپراق، تاش ئۆزەك ۋە ھەرخىل يۇنىغۇچىلاردىن ئىبارەت. يېغىۋېلىنغان تاش قوراللارنىڭ تىپى ۋە سوقۇپ ياسىلىش ئۇسۇلى ئاساسىي جەھەتتىن يارغول قەدىمكى شەھىرىنىڭ غەربىي غولىدىكى تەكشى تۆپىلىكتىن تېپىلغان تاش قوراللارنىڭكىگە ئوخشايدۇ. دېمەك، ئۇلار بىر دەۋرنىڭ بۇيۇملىرى بولسا كېرەك. ئۇرۇمچى شاي گەمە كۆلى بويىدىكى تاش قورال خارابىسىدىن يېغىۋېلىنغان تاش قوراللارمۇ ئاساسىي جەھەتتە پاپراقسىمان قىرغۇچلارنى ۋەكىل قىلغان سوقۇپ ياسالغان تاش قوراللار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىلا ئۇششاق قورال ئەمەس. تاش پاپراق قىرغۇچلارنى كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە تەۋە قىلىش، نۆۋەتتە ھەرقايسى ئەل ئارخېئولوگلىرى ئومومىيۈزلۈك قوللىنىۋاتقان ئۇسۇل ھېسابلىنىدۇ.

ئۇششاق تاش قورال خارابىلىرى ئۇششاق تاش قوراللار بۇنىڭدىن تەخمىنەن 10000 ~ 4000 يىللار ئىلگىرىكى شەكلى ئۇششاق ھەم كىچىك بولغان سوقۇپ ياسالغان تاش قوراللاردۇر. بۇنىڭ تىپىكلىرى ۋاستىلىك سوقۇپ ياساش ۋە قىرىپ يونۇش قاتارلىق ئالاھىدە تېخنىكىلار ئارقىلىق ياسالغان تاش پاپراق ۋە تاش ئۆزەكلەر ھەمدە قايتا پىششىقلاش ئارقىلىق ياسالغان ئوۋ ئوۋلاش ۋە كېسىش ئەسۋابلىرىدۇر. بۇ ىىلىق تۈتۈش، يېغىمچىلىق ئىگىلىكى تۈرمۇشنى ئىپادىلەيدۇ. شىنجاڭدا ھازىرغا قەدەر مۇشۇنداق خارابىلەردىن 50 كە يېقىنى بايقالغان بولۇپ، ئۇلار ھەممە جايلارغا تارقالغان. بىر قەدەر مۇھىملىرىدىن قۇمۇل شەھىرىدىكى دەغار، يانقىر، تۇرپان شەھىرىدىكى ئاستانە، يارغول، توقسۇن ناھىيىسىدىكى ئويمان بۇلاق، ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى شاي گەمە، مورى ناھىيىسىدىكى چىچىگزى، سىداۋگۇ، فۇكاڭ شەھىرىدىكى فۇيىي دېھقانچىلىق مەيدانى، شىخەنزە شەھىرىدىكى 105 ـ تۈەن مەيدانى، ئالتاي شەھىرىدىكى شەمىرشەك، قابا ناھىيىسىدىكى جېدى قارىن، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى ئوپال، گۇما ناھىيىسىدىكى كىلىياڭ، كېرىيە ناھىيىسىدىكى كىچىك پۇلۇ، باش كەڭسۇلا ۋە مارالبېشى، قارا شەھەر، لوپنۇر رايونى، خوتەن دەريا سى، كېرىيە دەريا سى، نىيە دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى كوئىنلۇن تېغىنىڭ ئالدى تاغلىق رايونى قاتارلىقلار بار. تاش قوراللارنىڭ تىپى ئۆزئارا يېقىن كېلىدۇ، ئۇلار ئاساسلىقى ئۇششاق تاش پاپراق، تاش ئۆزەك ۋە قايتا پىششىقلاپ ئىشلەنگەن يۇنىغۇچ، ئۇچلۇق قورال، ئۇيغۇچ، باشاق، نەيزە قاتارلىقلار بولۇپ، ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا، جۇڭگونىڭ شىمالىي يايلاق رايونلىرىنىڭ ئۇششاق تاش قوراللىرى بىلەن بىر قەدەر زور ئورتاقلىققا ئىگە. خارابىلەرنىڭ كۆپ ساندىكىسى چۆل ـ جەزىرىدە بولغاچقا، بۇيۇملار ئاساسەن تەكشۈرۈش جەريانىدا يېغىۋېلىنغان بولۇپ، قېزىۋېلىنغانلىرى ناھايىتى ئاز. نۇرغۇن ئورۇنلاردىن سۈركەپ ياسالغان تاش قوراللار، ساپال پارچىلىرى ۋە مېتال بۇيۇملار بىللە تېپىلغان بولۇپ، مۇناسىۋىتى مۇرەككەپ، ئېنىق يەر قاتلىمى بولمىغاچقا، كونكرېت يىل دەۋرىنى بېكىتىش تەسكە توختايدۇ. تىپولوگىيىدىن پايدىلىنىپ سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ دەۋرىنىڭ ئەڭ بۇرۇن دېگەندە بۇنىڭدىن 10 مىڭ يىل بۇرۇن بولۇشى مۇمكىنلىكى مۆلچەرلەنمەكتە. نۆۋەتتە قېزىلغان يەرنىڭ يەر قاتلىمى مۇناسىۋىتى ئېنىق بولغانلىرىدىن كۆنچى دەريا سىدىكى گۇمۇگۇ قەبرىستانلىقىلا بار. بۇنىڭدىن باشقا، شەمىرشەكتىكى تاش تاۋۇتلۇق قەبرىدىن ئۇششاق تاش باشاق، سىداۋگۇ خارابىسىنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدىن ئۇششاق تاش ئۆزەك قېزىۋېلىندى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۇچ ئورۇندىن كۆپ مىقداردا كۆندۈرۈلۈپ بېقىلغان ھايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرى تېپىلدى، بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئىگىلىكىدە چارۋىچىلىق ئاساس قىلىنغان، ھەممىسى بىر ئۇنىزا دەۋرىگە تەۋە بولۇپ، مۇتلەق يىل دەۋرى مىلادىيىدىن 2000 ـ يىل بۇرۇنقى ۋاقىتقا ياكى تېخىمۇ بۇرۇنقى ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. بۇنى شىنجاڭنىڭ ئۇششاق تاش قورال دەۋرىنىڭ تۆۋەن چېگىرا دەپ قاراشقا بولىدۇ.

برونزا دەۋری خارابىلىرى چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان ئىپتىدائىي ئورۇقداشلىق كومۇنىسى مەزگىلىگە مەنسۇپ. برونزا قوراللار كىچىك تىپتىكى سايمانلار ۋە تۇرمۇش بويۇملىرىنى ئاساس قىلغان، چوڭ تىپتىكى بۇيۇملار ناھايىتى ئاز، رەڭدار ساپاللارمۇ بار. مۇتلەق دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2000 ـ يىلدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى VI ئەسىرگىچە بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدۇ. ئۇلارنى ئاساسەن تۆۋەندىكى بەش خىل تىپقا ئايرىشقا بولىدۇ.

يانبۇلاق مەدەنىيىتى ئاساسلىقى قۇمۇل ۋىلايىتىدىكى تەڭرىتاغ ئاساسىي چوققىسىنىڭ ئىككى تەرىپىگە تارقالغان بولۇپ، قۇمۇل شەھىرىدىكى تەڭرىتاغ شىمالىي يولى قەبرىستانلىقى، قارا دۆڭ، يانبۇلاق قەبرىستانلىقى، باركۆلدىكى نەتۋەن قەبرىستانلىقى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ مەدەنىيەت گەنسۇنىڭ غەربىي قىسمىدىكى برونزا مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئۇنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان تەڭرىتاغ شىمالىي يولى قەبرىستانلىقىدا چىچىا مەدەنىيىتى، سىبا مەدەنىيىتىنىڭ ئاسىللىرى كۆرۈنەرلىك ئورۇننى ئىگىلىگەن ھەمدە تەدرىجىي ھالدا شىمال ۋە غەرب تەرەپتىكى نەتۋەن ۋە قارا دۆڭ قاتارلىق جايلارغا تەسىر كۆرسەتكەن. ئوتتۇرا مەزگىلدە شەرقتىن كەلگەن ئاسىللار پەيدىنپەي ئاجىزلاپ، يەرلىك ئاسىللار كۆچەيگەن. ئاخىرقى مەزگىلدە يەرلىك مەدەنىيەت ئۆستۈرۈلۈكى تولۇق نامايان بولغان. قەبرىستانلىقتا جەسەتلەر ناھايىتى زىچ دەپنە قىلىنغان، يەر ئۈستىدە قەبرە بەلگىسى يوق. قەبرىلەر تىك ئازگاللىق ياكى تىك كولانغان كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان لەھەتلىك قەبرىلەردىن ئىبارەت. جەسەتلەر پۇت ـ قوللىرى پۈكلەنگەن ھالەتتە دەپنە قىلىنغان، يالغۇز دەپنە قىلىش بىلەن كۆپ جەسەتنى بىرگە دەپنە قىلىش مەۋجۇت بولغان ھەم دەپنە بۇيۇملار ئىچىدە مىس بۇيۇملار بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، پىچاق، بىگىز، ئورغاق، چوت، ئىسكىنە، نەيزە، كۆرگۈ ۋە بېزەكلەردىن ئىبارەت. ئاز ساندىكى بۇيۇملار ساپ مىس ۋە ئارىسىن ئارىلاشتۇرۇلغان مىستا ياسالغاندىن سىرت، كۆپ ساندىكىسى قەلەي ئارىلاشتۇرۇلغان مىستىن ياسالغان. رەڭدار، سىدام ساپال بۇيۇملار ھەم ياغاچ، سۆڭەك بۇيۇملار مەۋجۇت بولغان.

چاپخا مەدەنىيىتى چاپخا قەبرىستانلىقىدىن سىرت، يەنە قابچىغاي قەبرىستانلىقى بىلەن بەلچىر قەبرىستانلىقىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بەزى ئالىملار بۇگۇردىكى چومپاق، بايدىكى قىزىل قەبرىستانلىقلىرىنىمۇ مۇشۇ مەدەنىيەت ئىچىگە كىرگۈزىدۇ. بۇ مەدەنىيەتنىڭ ئاساسلىق يالداممىسى چوڭ تىپتىكى ئورۇق قەبرىستانلىقى بولۇپ، تاغ قاپتىلى ئۈستىگە جايلاشقان. قەبرىلەر تىك ئازگاللىق تاش قورشاۋلىق تاش لەھەتنى ئاساس قىلغان بولۇپ، تىزىلىشى زىچ ۋە رەتلىك، ساپال بۇيۇملار جوغىلىق قاچىلارنى ئاساس قىلغان، رەڭدەر ساپاللار بىر قەدەر مول بولۇپ گۈل نۇسخىلىرى ئاساسەن بويۇن، قورساق قىسىملىرىغا ۋە ئېغىز گىرۋىكىنىڭ ئاستى قىسمىغا چۈشۈرۈلگەن؛ يەرلىك ئالاھىدىلىكى ئىنتايىن كۆچلۈك. مىس بۇيۇملاردىن كىچىك پىچاق، بىگىز، ئات جابدۇقلىرى قاتارلىقلار بار. كۆپ ساندىكىسىگە قەلەي ئارىلاشتۇرۇلغان، ئاز مىقداردىكىسى ساپ مىستىن ياسالغان بولۇپ، ئەتراپتىكى چارۋىچىلىق مەدەنىيىتى يالداملىرى بىلەن خېلى چوڭ ئورتاقلىقى بار. بۇ مەدەنىيەتنىڭ كاربون 14 ئارقىلىق ئۇلچەپ بېكىتىلگەن مۇتلەق دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1000 ـ يىلدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 500 ـ يىلغىچە بولغان زامانلارغا تەۋە بولۇپ، برونزا دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرى مەزگىلىگە توغرا كېلىدۇ.

كۆنچى دەريا سى قەبرىستانلىقى كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىندىكى بارخانلار ئىچىگە جايلاشقان بولۇپ، قەبرىلەر پۈتۈنلەي تىك ئازگال شەكىللىك. ئاز ساندىكىسىنىڭ ئۈستىگە يەتتە قات چەمبەرسىمان ياغاچ ئورنىتىلىپ، ئاندىن تېخىمۇ چوڭ دائىرىدە ياغاچ قوزۇقلار نۇر چېچىلىۋاتقان شەكىلدە تۇرغۇزۇلغان. قېزىۋېلىنغان بۇيۇملار ئاساسەن يۇڭ توقۇلمىلار، چۈۋىتا توقۇلغان كومزەكلەر ۋە ياغاچ قاچا قاتارلىقلار بولۇپ، مىستا ياسالغان زىننەت بۇيۇمىدىن ئۈچ دانىلا تېپىلدى. ئۇلار پۈتۈنلەي قىزىل مىستىن ياسالغان بولۇپ، برونزا قورال ۋە ساپال بۇيۇم بايقالمىدى، ئەمما ھەمدەپنە قىلىنغان كۆپ مىقداردىكى ياغاچ بۇيۇملارنىڭ ئۈستىدە ئۆتكۈر ئەسۋابنىڭ ئىزى ساقلانغان. بۇ قەبرىستانلىقنىڭ كاربون 14 ئارقىلىق ئۇلچەپ بېكىتىلگەن دەۋرى بۇنىڭدىن 3800 يىل بۇرۇنقى ۋاقىتقا توغرا كېلىدىغان بولۇپ، برونزا دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە توغرا كېلىدۇ.

تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى خارابىلەر خوشۇت ناھىيىسىدىكى شىنتاران، كۆچا ناھىيىسىدىكى قارادۆڭ، ئاقسۇ شەھىرىدىكى قارا يۇلغۇن، قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى ئاقدالا خارابىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ خارابىلەردە كىچىك كۆلەملىك

قېزىش ئېلىپ بېرىلىپ، كىچىك تىپتىكى مىس قو-
رال، تاش قوراللار ۋە ساپال قاچىلار قېزىۋېلىندى.
تۆمۈر قوراللار تېپىلمىدى. شىنتاران خارابىسىنىڭ
كاربون 14 ئارقىلىق ئۇلچەپ بېكىتىلگەن سانلىق مەلۇ-
ماتلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ 3500 يىل بۇرۇنقى دەۋر
ئەتراپىغا توغرا كېلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.
بۇنىڭدىن ئويمانلىقنىڭ شىمالىدىكى بوستانلىقلاردىكى
دەسلەپكى مەزگىل مەدەنىيىتىنىڭ ئەھۋالىنى كۆرۈۋالـ
غىلى بولىدۇ.

*جۇڭغارىيە ئويمانلىقىدىكى بىرونزا مەدەنىيىتى خا-
رابىلىرى* ئالتاي شەھىرىدىكى شەمىرشەك، چۆچەك
شەھىرى سەھىيە مەكتىپى، تولى ناھىيىسىنىڭ ساز
كەنتى، شىخەنزە شەھىرى سىمونت زاۋۇتى ۋە مورى
ناھىيىسىدىكى سىداۋگۇ قاتارلىق جايلاردىكى خارابىلەر-
نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلار رەسمىي قېزىلمىغان،
ئېرىشكەن ماتېرىياللار ناھايىتى چەكلىك بولۇپ، ئاندىر-
رونوۋ ۋە قاراسۇق مەدەنىيىتى بىلەن كۆپرەك مۇناسى-
ۋەتتى بارەك قىلىدۇ.

دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرى خارابىلىرى
مىلادىيىدىن بۇرۇنقى VI ئەسىردىن مىلادىيىدىن بۇ-
رۇنقى I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ياكى تېخىمۇ كې-
يىنگە توغرا كېلىدىغان ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت
يالداملىرىدۇر. يانبۇلاق مەدەنىيىتى ۋە چابخا مەدەنى-
يىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن باشلاپ كىچىك تىپـ
تىكى تۆمۈر بۇيۇملار بايقالدى. ئۇلار تۆمۈر پىچاق ۋە
بېزەك بۇيۇملارنى ئاساس قىلغان. بۇلار نۇۋەتتە شىن-
جاڭدىن بايقالغان ئەڭ دەسلەپكى تۆمۈر بۇيۇملار بو-
لۇپ، مۇتلەق يىل دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى VII
ئەسىردىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى V ئەسىرگىچە بولغان
دەۋرلەرگە توغرا كېلىدۇ. بەلچىر قەبرىستانلىقى، قاب-
چىغاي قەبرىستانلىقى، بۇگۇر ناھىيىسىدىكى چومپاق
قەبرىستانلىقى، تاشقورغان ناھىيىسىدىكى شامبابا قەب-
رىستانلىقى، ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ نەنسەن كان رايونـ
دىكى ئالغۇي قەبرىستانلىقى قاتارلىقلاردىنمۇ بەزى تۆ-
مۈربۇيۇملار بايقالدى. پىچاق ۋە بېزەك بۇيۇملاردىن
سىرت، يەنە ئۇرغاق، خەنجەر، بىگىز، نەيچە ۋە قازان
پارچىلىرى قاتارلىقلارمۇ تېپىلدى. ئۇلارنىڭ دەۋرى
ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. يۇقىرىدا بايان قىلىپ
ئۆتكەن تۆمۈر بۇيۇملارنىڭ دەۋرىنى بەزى ئالىملار مىلا-
دىيىدىن بۇرۇنقى 1000 يىل ئىلگىرىكى مەزگىللەرنىڭ
ئالدى ـ كەينىگە توغرا كېلىدۇ دەپ قارايدۇ، ئەمما
بۇ ئېنىق ئەمەس. تۇرپان ئويمانلىقىدىكى دەسلەپكى
تۆمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە قەبرىستانلىقلاردىن ئاساسلى-
قى سۈ بېشى قەبرىستانلىقى بولۇپ، دەۋرى مىلادىيىدىن
بۇرۇنقى IV ئەسىردىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى II
ئەسىرگىچە بولغان چاغلارغا توغرا كېلىدۇ. بۇ جايدا
تۆمۈر قوراللار بىر قەدەر كۆپ ئىشلىتىلگەن. نۇۋەتتە
شىنجاڭدا بايقالغان دەسلەپكى مەزگىلگە تەۋە تۆمۈر قو-
راللار پۈتۈنلەي قەبرىلەردىن قېزىۋېلىندى. بۇ دەۋردە-
كى قەبرىلەرنىڭ ئۈستىگە توپا (ياكى تاش) دۆۋىلەنگەن
بولۇپ، برونزا دەۋرىنىڭكىدەك تاش دائىرە ياكى تاش
قورشاۋ چىقىرىلمىغان.

نۇراساي قەدىمكى مىس كېنى خارابىسى
شەرقىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە مىس قېزىش ۋە
تاۋلاش خارابىسى. نىلقا ناھىيىسىنىڭ ئۈچكىلومېتىر
جەنۇبىدىكى نۇراساي مىس كېنى رايونىغا جايلاشقان،
كان خارابىسىدە قەدىمكى كان قۇدۇقلىرىدىن ئون نەچـ
چىسى بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى 30 مېتىر، كەڭلىكى ئالـ
تە مېتىر، ئۇزۇنلۇقى سەككىز مېتىر كېلىدىغان قېـ
زىلغان رايونمۇ بار. كان لەخمىسى ئىچىدە توغرىسىغا
تېرىلگەن ياغاچلار بولۇپ، ئۇنىڭ ئاستىدىن بىر ئۈچى
يۇمىلاق، ئىككى ئۈچى يۇمىلاق شەكىللىك كان قېزىش-
تا ئىشلىتىلىدىغان تاش توقماقچە، مۇڭەك پارچىسى ۋە
كۆمۈر پارچىلىرى قاتارلىق بۇيۇملار تېپىلدى. كاننىڭ
يېقىن ئەتراپىدا تاۋلاش ئىزى بولۇپ، دۆۋىلەنگەن داش-
قالنىڭ ئۇزۇنلۇقى 40 ~ 50 مېتىر، كەڭلىكى
بىر يېرىم ~ ئىككى مېتىر، قېلىنلىقى يېرىم
مېتىر ~ ئىككى مېتىر كېلىدۇ. داشقال دۆۋىسىدىن
رۇدا، ياغاچ كۆمۈر، تاش قورال، ھايۋان سۆڭەكلىرى
بىلەن خېلى كۆپ ساندا تاش پاقا چىغىنىقىسىمان كالـ
لەك مىسلار تېپىلدى. بۇ كاللەك مىسلارنىڭ ئېغىرلـ
رى ئون كىلوگرام كېلىدۇ، سىپىكتىر ئانالىزى ئارقـ
لىق مەلۇم بولۇشىچە، مىس مىقدارى 60% دىن ئاشـ
قان، ئارسىن مىقدارى بىر قەدەر يۇقىرى. كاربون 14
ئارقىلىق ئۇلچەپ بېكىتىلىشىچە، خارابىنىڭ دەۋرى
بۇنىڭدىن تەخمىنەن 2500 يىل بۇرۇنقى ۋاقىتقا توغرا
كېلىدۇ.

غار رەڭلىك رەسىملىرى بۇلار شىنجاڭدىكى
قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ رەسىم يالدا-
ملىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەڭ يالدۇرقىلىرى
كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە توغـ
را كېلىدۇ. بۇ خىل يالداملار ئاساسەن ئالتاي تېغىغا

تارقالغان بولۇپ، مۇھىم ئىزلاردىن ئالتاي شەھىرىدە-كى ئاقتاس، كۆكتوقاي ناھىيىسىدىكى تاڭبالىتاس، قابا ناھىيىسىدىكى ساربۇلاق ۋە دوغاتتىكى رەڭلىك رە-سىملەر سىزىلغان ئۆڭكورلەر بار. تەڭرىتاغنىڭ شىما-لى ئېتىكىدىكى تېكەس ناھىيىسى چىلئۆرەك يېزىسى-دىكى ئاقتاس، پامىرنىڭ شەرقىي ئېتىكىدىكى قاغلىق ناھىيىسى چىپان يېزىسىنىڭ ئارغانلىق كەنتى، كوئىن-لۇن تېغىنىڭ شىمالى ئېتىكىدىكى گۇما ناھىيىسىدە-كى ئارشى ئۆڭكور قاتارلىق جايلاردىمۇ ئوخشاش رەڭ-لىك رەسىملەر بايقالدى. غارلار ئاساسەن سۇ ۋە ئوت-چۈپلىرى مول، كىشىلەر توپلىشىپ ياتالىيەت ئېلىپ بېرىشقا قولايلىق بولغان جايلارغا ئورۇنلاشقان. رەسىم-لەر پوتونلەي قىزىل رەڭلىك بويىقتا سىزىلغان بولۇپ، مەزمۇنى كۆپىنچە ئوۋ ئوۋلاش، ئايالارنىڭ جىنسىي ئەزاسى، قول ئىزى، ئۆسۈل كۆرۈنۈشى، گېئومېتىر-لىك شەكىللەر قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. دوغاتتىكى ئۆڭكورگە سىزىلغان رەڭلىك رەسىملەردە كىشىلەرنىڭ ئۆزۈن نەيزە، ئاتار نەيزە ئارقىلىق ئوتخور چوڭ ھايۋان-لاردىن كالا، ئاتلارنى قورشۇۋېلىپ ئوۋلاۋاتقانلىق كۆ-رۈنۈشىنى تەسۋىرلەشكە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىلگەن. ئوۋچىلار قوللىرىدا نەيزە ۋە قالقان تۇتقان بولۇپ، ئوقيا ئىشلەتمىگەن. بۇ ئىشلارنىڭ يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تېخى قەدەم قويمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېر-ىدۇ. تاڭبالىتاس غارىدىكى رەڭلىك رەسىملەر ئاساسەن نەچچە گۈرۈپپا ئايالار جىنسىي ئەزاسى رەسىمى ۋە ئېگىز قالپاق كىيگەن شامانىنىڭ ئوبرازى بولۇپ، قە-دىمكى زاماندىكى چارۋىچىلارنىڭ پېرىخونلۇقىنى قوللا-ىىپ، ئوۋ ئوۋلاشنىڭ ئۈنۈملۈك بولۇشى، ئايالارنىڭ كۆپ تۇغۇشىنى تىلىگەنلىكى ئىپادىلەنگەن. بۇ رەسىم-لەر ئېتىنىدائي پېرىخونلۇق، ئېتىنىدائي دىن ۋە جىنسقا تېۋىنىش ئىدىيىسىنى، ئېتىنىدائي ئۆسۈل، رەسساملىق سەنئىتى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتا مۇ-ھىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. مۇتلەق يىل دەۋرىدىن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ ئەڭ بالدۇرلىرى بۇنىڭدىن 10 مىڭ يىل بۇرۇنقى چاغقا توغرا كېلىدۇ.

قىياتاش رەسىملىرى قەدىمكى زاماندىكى كۆچ-مەن چارۋىچى مىللەتلەر ئېگىز تاغلاردىكى ئۆڭكورلەر ۋە قىياتاشلارغا ئويغان رەسىملەردۇر. قىياتاش رەسىم-لىرى ئاساسەن ئالتاي تاغلىرىغا، جۇڭغار ئويمانلىقى-نىڭ غەربىدىكى تاغلىق يەرلەرگە، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇ-بي ۋە شىمالي ئېتەكلىرىگە تارقالغان بولۇپ، پامىر، كوئىنلۇن، ئالتۇنتاغ رايونلىرىغىمۇ ئاز مىقداردا تار-قالغان. كونكرېت ئورۇنلىرى ئاساسەن سۇ - ئوتلىرى ئەلۋەك بولغان قىشلاق، كۆچەندە ماڭىدىغان مۇھىم يوللار، شەكلى ئالاھىدە كەلگەن ۋە يۈزى تەكشى تاغلىق ئورۇنلاردىن ئىبارەت. تولۇق بولمىغان ئىستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، بۇ خىل يالداملار جەمئىي 300 گە

ئالتاي قىياتاش رەسىملىرى

يېقىن ئورۇندا بار. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئالتاي شەھىرىدە-كى دولان، چۆگۈچى، لوتوفېك، چىڭگىل ناھىيىسىدە-كى سۇ ئامبىرى، كۆكتوقاي ناھىيىسىدىكى بۇلات، شۇ-يۈك چال، قابا ناھىيىسىدىكى تاڭبالىتاس، جارتاس قورا، جېمنەي ناھىيىسىدىكى تاتىكش قوراسى؛ جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ غەربىي تاغلىق رايوندىكى چا-غانتوقاي ناھىيىسىدىكى باردا كۆل، تولى ناھىيىسى ماي-لى تېغىدىكى قاراچوق چارۋىچىلىق مەيدانى؛ تەڭرىتاغ-نىڭ شىمالي ئېتىكىدىكى قۇتۇبى ناھىيىسىدىكى كاڭجياشىمىنزى (كاڭ ئائىلىسىنىڭ تاشقوۋۇقى)، مورى ناھىيىسىدىكى بوستان چارۋىچىلىق مەيدانى، گۈچۈك ناھىيىسىدىكى بەيتىك؛ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبي ئېتىكىدىكى توقسۇن ناھىيىسىدىكى كۆچەي؛ پا-مىرنىڭ شەرقىي ئېتىكىدىكى گۇما ناھىيىسىنىڭ سانجۇ دەريا ۋادىسى؛ ئالتۇن تاغ ئېتىكىدىكى چەرچەن نا-ھىيىسىنىڭ مۇلچەر دەريا ۋادىسى قاتارلىق جايلاردە-كى ئەڭ ئاساسلىق ئىزلار ھېسابلىنىدۇ. قىياتاش رەسىملىرىنىڭ مەزمۇنلىرى ئاساسەن چارۋىچىلىق را-يونلىرىدا كۆپ ئۇچرايدىغان ھايۋانلاردىن ئارقار، بۇغا، كالا، ئات، تۆگە، قوتاز، يىلپىز، ئىت، تۈلكە قاتار-لىقلار رەسىمى ۋە قول ئىزى، ھارۋا، چاق، گېئومې-تىرىك شەكىللىك ئىزلاردىن ئىبارەت. يەنە ئۇۋ

ئوۋلاش، قورشۇۋلىپ ئوۋ قىلىش، جەڭگە ئاتلىنىش، ئەر ـ ئاياللارنىڭ جىنسىي مۇناسىۋەت قىلىۋاتقانلىقى، ئۇسسۇل ئويناش، شامان ئىلاھى قاتارلىق ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئىپادىلەنگەن رەسىملەرمۇ بار. بۇ رەسىملەرگە قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ مال ـ چارۋىلىرىنىڭ كۆپەيمىشى، ئوۋ ئوۋلاش ئىشلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشى ۋە نوپۇسىنىڭ كۆپەيمىشىنى ئىلتىجا قىلىدىغان پىسخىكىلىق ھالىتى مۇجەسسەملەنگەن. بەزى ئورۇنلارنىڭ ئەينى زاماندا ئىپتىدائىي پېرىخونلۇق پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلىدىغان ئورۇن ئىكەنلىكى ئېنىق. نۆۋەتتە بۇ رەسىملەر قەدىمكى شىنجاڭدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى، ئىپتىدائىي دىنى، ئۇسسۇلى ۋە ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە جىنسقا تېۋىنىش ئىدىيىسى قاتارلىقلارنى تەھلىل قىلىشتا مۇھىم ماتېرىياللىق قىممىتىگە ئىگە. نۇرغۇنلىغان قىياتاش رەسىملىرى بىرونزا دەۋرى بىلەن دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگە تەۋە يادىكارلىقلار ھېسابلانىدۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ كونكرېت دەۋرى ۋە قىياتاش رەسىملىرىنى قالدۇرغان ئادەملەرنىڭ مىللەت تەۋەلىكى يەنىلا پۈتۈنلەي ھەل قىلىنمىغان مەسىلىلەر ھېسابلىنىدۇ.

كاڭجىيا شىمىنزى قىياتاش رەسىمى بۇ قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ جىنسقا تېۋىنىش پېرىخونلۇقىنى ئاماۋان قىلىدىغان قىياتاش رەسىم ئىزى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى قۇتۇبى ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى كاڭجىياشىمىنزىدا بولۇپ، تەڭرىتاغنىڭ ئىچكىرىسىگە جايلاشقان، ناھىيە بازىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى تەخمىنەن 70 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ قىياتاش رەسىمى قەدىمىي قورغانغا ئوخشاپ كېتىدىغان قوڭۇر رەڭلىك تاغ چوققىسىنىڭ تۆۋىگە چېكىلگەن بولۇپ، تاغ ئالدى بۇك ـ باراقسان، ئەتراپى جىلغا بىلەن ئورالغان. رەسىم مەزمۇنى «كاتتىلار يوسۇنلىرى» دا خاتىرىلىگەن «ئىدىرلىق ئەركەك، جىلغىلار چىشى» دېگەن تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئىدىيىسى بىلەن ئىنتايىن ماس كېلىدۇ. رەسىمنىڭ كۆلىمى 120 كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ، چېكىلگەن ئادەم ئوبرازى 300 دىن ئارتۇق بولۇپ، چوڭلىرى راست ئادەمدىن چوڭراق، كىچىكلىرى ئون سانتىمېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. رەسىمنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى زىلۋا بوي، كەك كۆكرەكلىك، ئىنچىكە بەللىك ئاياللارنىڭ يالىڭاچ يانقان ئەرلەرنىڭ ئالدىدا بىر جۈپ ئاتنى چۆرىدەپ ئۇسسۇل ئوينىۋاتقانلىقى كۆرۈنۈشى؛ ئەر ـ ئاياللار جىنسىي مۇناسىۋەت قىلىشىۋاتقان، ئاستىي ئەرىپىدە بىر توپ بالىلار خۇشال ھالەتتە ئوينىۋاتقان كۆرۈنۈش؛ بىر ئەنلىك قوش باشلىق ئەر ـ ئاياللار كۆرۈنۈشى؛ كۆكرىكىگە ئوغۇل ھامىلە ئوبرازى چېكىلگەن ئەرنىڭ بىر ئايال بىلەن جىنسىي مۇناسىۋەت قىلىۋاتقانلىقى كۆرۈنۈشى؛ مايمۇن يۈزلۈك ئادەملەرنىڭ جىنسىي مۇناسىۋەت قىلىشىۋاتقانلىقى كۆرۈنۈشى ۋە يولۋاس ئوۋلاش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. رەسىمدە ئەرلەرنىڭ جىنسىي ئەزاسىنىڭ چوڭلۇقى يۇكسەك دەرىجىدە مۇبالىغىلەشتۈرۈلۈپ، ئاياللارنىڭ كەك كۆكرىكى ۋە يولغان ساغرىلىرىنى گەۋدىلەندۈرۈش ئارقىلىق، ئەرلەرنىڭ كوچلۇك نەسىل قالدۇرۇشى ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشى، قەبىلە

كاڭجىيا شىمىنزى قىياتاش رەسىملىرى

جان سانىنىڭ كۆپەيمىشى ئىلتىجا قىلىنغان. رەسىملەرگە چېكىلگەن ئادەملەرنىڭ ئوبرازى كۆپىنچە يۈزى سوزۇنچاق، كۆزى ئىچكىرى، قاڭشارلىق، بېشىغا پەي قىستۇرغان، ئېگىز قالپاق كىيگەن ھالەتتە تەسۋىرلەنگەن. رەسىمدە تۇتاش چېكىت چېكىپ بەدەن ئىزناسىنى چىقىرىش ياكى ئومۇمىيۈزلۈك چېكىت چېكىش، سىلىقلاش ئارقىلىق تېمىز قاپارتما ھاسىل قىلىش تېخنىكىسى قوللىنىلغان. چوڭقۇرراق چېكىلگەن يەردە ساقلانغان قىزىل رەڭ قالدۇقلىرىنى تەھلىل قىلىشتىن قارىغاندا، رەسىملەرگە ئەينى زاماندا ئومۇمەن قىزىل رەڭ بېرىلگەن. قىياتاش رەسىملىرى بار تاغ باغرىدا

ئۇزاق مۇددەت ئوت قالانغاچقا، قېلىنلىقى ئۇچ مېتىر ئەتراپىدا كۆل دۆۋىلىنىپلا قالماي، بەلكى چوڭ تاشلار- مۇ ئوتتا كۆيگەنلىكتىن يېرىلىپ كەتكەن. ھەممىگە مەلۇمكى، ئوت يېقىش پېرىخونلۇق پائالىيىتىدىكى مۇ- ھىم ھالقا ھېسابلىنىدۇ. بۇ قىياتاش رەسىمىنىڭ مەز- مۇنى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى قەبرىلەردىن قارىغاندا، بۇ رەسىم مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 1000 ـ يىلىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە پۈتكەن بولسا كېرەك. بۇ ئىپتىدائي تەپەك- كۇرنىڭ ئالاھىدىلىكى، ئىپتىدائي پېرىخونلۇق، ئىپ- تىدائي جىنسقا تېۋىنىش ئىدىيىسى ۋە ئىپتىدائي ئۇسسۇل قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم ماتې- ريال ھېسابلىنىدۇ.

كىروران قەدىمكى شەھىرى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى كىروران بەگلىكىنىڭ قەدىمكى شەھەر خارا- بىسى. ئۇ مىلادىيە II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن IV ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىنىڭ ئالدى ـ كەينىگىچە بول- غان زاماندا، جىن سۇلالىسى ۋە ئالدىنقى لياۋ پادىشاھ- لىقى دەۋرلىرىدىكى غەربىي يۇرت دورغابى مەھكىمىسى- نىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى بولغان. خارابە چاقىلىق ناھىيە- سىگە جايلاشقان بولۇپ، لوپنۇر كۆلىنىڭ غەربىي شە- مالىغا توغرا كېلىدۇ. شەھەر خارابىسى سەل چاسا شەكىلدە بولۇپ، سېپىللىرىنىڭ ساقلىنىشى ئانچە ياخ- شى ئەمەس. سېپىل قالدۇقىغا ئاساسەن ئەسلىگە كەل- تۈرۈلگەن ئىزناغا ئاساسەن ئۇلچىگەندە، شەرقىي سې- پىلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 333.5 مېتىر، جەنۇبىي سېپىل- نىڭ ئۇزۇنلۇقى 329 مېتىر، غەربىي ۋە شىمالىي سېپىللىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 327 مېتىر، شەھەر سېپە- لىنىڭ ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 1316.5 مېتىر، خارابىسى- نىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 108 مىڭ كۋادرات مېتىر كې- لىدۇ. شەھەر سېپىلى سېغىز توپىدىن خاڭداپ ياسال- غان بولۇپ، كۆپ قېتىم ريمونت قىلىنغان. قالدۇق قىسمىنىڭ ئۇلىنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن بەش ~ سەككىز يېرىم مېتىر، قالدۇق ئېگىزلىكى تەخمىنەن بىر ~ تۆت مېتىر كېلىدۇ. قوۋۇق ئىزى ئېنىق ئەمەس. شەھەرنىڭ غەربىدە قەدىمكى دەريا قىنىنىڭ ئىزى بار. كۆنچى دەرياسىنىڭ تارماق ئېقىنىدىن شە- كىللەنگەن بۇ دەريا، غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ شەھەرنى قىيپاش كېسىپ ئۆتكەن، ئۇ ئەينى زاماندىكى كىروران ئاھالىسىنىڭ ھاياتلىق مەنبەسى بولغان.

شەھەر ئىچىدىكى خارابىلەر تەبىئي ۋە سۈنئىي بۇزغۇنچىلىقلارغا ئۇچراپ ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بول- غان. ھازىر شەھەر ئىچىنىڭ سەل شەرقىي شىمالىدا كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان، ئۇزۇن چاسا شەكىللىك، ئۇستى كۆمتۇرۇلگەن چۆچەك شەكىللىق بىر بۇددا مۇ- نارى بولۇپ، ئۇنىڭ قالدۇق ئېگىزلىكى ئون مېتىردىن ئاشىدۇ. بۇددا مۇنارىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قۇرۇ- لۇش ئىزىدىن ياغاچتا ئويۇلغان بۇددا ھەيكىلى، يۈگ- مەچ ئوت نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلگەن ياغاچ ئويمىنىڭ پارچىلىرى ۋە نېلۇپەر نۇسخىسى چۈشۈرۈلگەن ئۇزۇن دەستىلىك ئىسرىقدان قاتارلىق بۇددىزم مەدەنىيىتىگە ئائىت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قېزىۋېلىندى. قۇرۇ- لۇش خارابىلىرى ئاساسەن قەدىمكى شەھەرنىڭ غەربىي جەنۇبىغا مەركەزلەشكەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدە كېسەك بە- لەن قوپۇرۇلغان، ئۇزۇنلۇقى 125 مېتىر، كەڭلىكى سەككىز يېرىم مېتىر كېلىدىغان ئۇچ ئېغىز ئۆي ئەڭ كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدىغان خارابە ھېسابلىنىدۇ. ئۇچ ئېغىز كېسەك ئۆينىڭ غەربىي جەنۇبى، شەرقىي شىمالى بىر ـ بىرىگە تۇتاشقان بولۇپ، كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ قۇرۇلۇش خارابىسى ھېسابلىنىدۇ. يەر يۈزىگە ياتقۇزۇلغان لىم ۋە ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇزۇنىغا ۋە توغرىسىغا قويۇلغان لىم، تۇۋرۇكلەر چىرىمەي بۇ- رۇنقىدەكلا تۇرغان.

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، مەزكۇر خارابە ئىچە- دىن خەن، جىن سۇلالىلىرى دەۋرلىرىگە تەۋە نۇرغۇن خەنزۇچە ھۆججەتلەر، كارۇشتى يېزىقىدىكى تارىشا پۈ- تۈكلەر، بەش جۇلۇق يارماق، ھالقا، كۈندىلىك تۇر- مۇش بۇيۇملىرى قاتارلىقلار قېزىۋېلىندى. خەنزۇچە ھۆججەتلەردە جىياپىڭ، تەيشى دېگەندەك يىلنامىلەر بو- لۇپ، ئۇلار ئاساسەن غەربىي يۇرت دورغابى مەھكىمىسى بىلەن شۇ يەردە تۇرۇشلۇق قوشۇننىڭ خەت ـ ئالاقىلە- رى ۋە شەخسىي خەت ـ چەكلەردىن ئىبارەت. ئۇلاردىن غەربىي يۇرت دورغابىغا قاراشلىق مەمۇرىي ئاپپاراتلار، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشلەپچىقىرىشى، سۇ ئىنشائاتى ئەھۋالىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بىر دانە ياغاچ تارىشـ- غا «يىپەك — تۆت مىڭ ئۇچيۈز يىگىرمە ئالتە توپ» دەپ خاتىرىلەنگەن بولۇپ، يىپەك يولىدىكى سودا ئىشـ- لىرىنىڭ رونىق تاپقانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئاتاغـ- لىق غەربىي يۇرت دورغابى لى بوننىڭ ئاگىنى پادىشاھىغا يازغان خېتى دەل مۇشۇ جايدىن قېزىۋېلىنغان.

80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا، شىنجاڭ ئارخېئولو- گىيە خادىملىرى بۇ جايدىن نەچچە ئون دانە خەنزۇچە تارىشا پۈتۈك بىلەن قەغەزگە يېزىلغان بىر پارچە خەن- زۇچە ھۆججەتنى تاپتى. بۇلار بۇ جاينىڭ ۋېي ـ جىن سۇلالىسى دەۋرلىرىدىكى غەربىي دورغابى مەھكىمىسـ-

نىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ جايىنىڭ غەربى ۋە جەنۇبىدا بىر قەدەر مەرىكەزلەشكەن ئادەتتىكى ئۆي خارابىلىرى بولۇپ، تاملىرى يۇلغۇن شاخلىرى ياكى قومۇشتا توقۇلۇپ، ئىچىسىرتى سۇۋالغان، ياغاچ تۈۋرۈك، لىم، ئىشىكلىرى بار. ئۇلارنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى ئاددىي، ئەمما كۆلىمىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشىمايدۇ. كۆلىمى سەل چوڭراق قورۇلارنىڭ دەرۋازىلىرى، دەھلىزى، ساراي، يان ئۆيلىرى بولۇپلا قالماي، ئۆيلەرنىڭ كەينىدە مېۋىلىك باغلىرىمۇ بار. ئاددىي تۇرالغۇ ئۆيلەر پەقەت بىر ئېغىز كىچىك ئۆيدىنلا ئىبارەت. شەھەرنىڭ سىرتىدا بۇددا مۇناري، تۇر، قۇرۇپ كەتكەن توغراقلىق ۋە خەن سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە قەبرىستانلىقلار بار.

يېقىنقى يىللاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە، شەھەر ئىچىدىن ئۇششاق تاش قورال، قاشتېشى، پالتا، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ يېرىم سەرلىك يارمىقى، بەش جۇلۇق يارمىقى، ۋاڭ مالڭ دەۋرىنىڭ داچۇەن ئەللىكلىك يارمىقى، خەن سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە مىس كۆرگۈ پارچىسى، سىرلانغان قۇلاقلىق جام، خەنزۇچە ئۇسلۇبتىكى ئۈچ قىرلىق باشاق، يىپەك ۋە يۇڭ توقۇلمىلار، بىر دانە كۈشانىيە تەڭگىسى، ئەينەك بۇيۇم پارچىسى، ھەرخىل كىچىك تېتىكى بېزەك بۇيۇم قاتارلىقلار يېغىۋېلىندى. بەزى ئۆيلەرنىڭ ئۈل ئىزىدىن بىر مېتىر چوڭقۇرلۇقتا دەسلەپكى مەزگىلگە تەۋە ئىنسانلار پائالىيەت ئىزلىرىنىمۇ كۆرگىلى بولىدۇ.

قەدىمكى شەھەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىغا، كۆلىمىگە، قېزىۋېلىنغان خەنزۇچە ھۆججەتلەردە كۆپ ئۇچرايدىغان « 楼兰 » دېگەن ۋە كاروشتى يېزىقىدىكى ھۆججەتلەردىكى «Kroraina» دېگەن نامىلارغا ئاساسەن، ئالىملار بۇ قەدىمكى شەھەر خارابىسىنى غەربىي خەن سۇلالىسىدىكى كىروران بەگلىكىنىڭ پايتەختى بولغان، كېيىن غەربىي يۈرت دورغىلىق مەھكىمىسى مۇشۇ جايدا تەسىس قىلىنغان دەپ قارىماقتا؛ بىراق يەنە بەزى ئالىملار غەربىي يۈرت دورغىلىق مەھكىمىسىلا بۇ قەدىمكى شەھەردە تەسىس قىلىنغان، خەن دەۋرىدىكى كىروران بەگلىكىنىڭ پايتەختى بۇ جايدا ئەمەس، دەپ قارايدۇ. بۇ خارابە مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى ھېسابلىنىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 1 ـ بېتىگە قارالسۇن)

نىيە خارابىسى خەن، جىن سۇلالىسى دەۋرلىرىدىكى نىيە بەگلىكىنىڭ ئەسلي ئورنى. ئۇ نىيە ناھىيىسىنىڭ 120 كىلومېتىر شىمالىدىكى تەكلىماكان قۇملۇقى ئىچىگە جايلاشقان بولۇپ، 1901 ـ يىلى ئەنگلىيىلىك A. ستەيىن تۇنجى بولۇپ كىرگەندىن تارتىپ 30 ـ يىللارغىچە كۆپ قېتىم ئوغرىلىقچە قېزىلغان. بايقالغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئاساسەن لوندون، پېكىن دېپلىدا ساقلانماقتا. 1959 ـ يىلى ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، خېلى كۆپ ساندىكى ئۆي ئىزى بىلەن شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە ئاق سۆڭەك ئەر ـ ئايال بىرگە دەپنە قىلىنغان. بىر قەبرىنى تاپتى. 1988 ~ 1997 ـ يىللىرى، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق ـ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى ياپونىيەدىكى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار بىلەن بىرلىشىپ، نىيە خارابىسىنى چوڭ كۆلەملىك، كۆپ ئىلىملىك ئۇنىۋېرسال تەكشۈردى. بۇ خارابىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 25 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى تەخمىنەن بەش كىلومېتىر كېلىدىغان دائىرىسى ئىچىدە قەدىمكى شەھەردىن بىرى، قۇرۇلۇش ئىزىدىن 95 ى، بۇددا ئىبادەتخانىسىدىن بەشى، ئېغىلدىن 12 سى، قەدىمكى كۆۋرۈكتىن بىرى، مېۋىلىك باغدىن ئالتىسى، يول بويىدا ۋە سۇنئىي ئۆسۈلدا دەرەخ تىكىلگەن ئورۇندىن 33 ى، چىتلانغان ئورۇندىن 12 سى، ھېچقانداق قۇرۇلۇشى يوق، ئەمما مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلغان ئورۇندىن 24 ى بولۇپ، جەمئىي 204 كە يېتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، كۆلچەك، سۇغىرىش ئۆستەڭى، ئېتىزلىق قاتارلىقلار مۇ بار. بۇ ئىزلار جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ كىچىك مەھەللە شەكلىدە نىيە دەريا سىنىڭ كونا قىنىنىڭ ئوڭ سول تەرەپلىرىدىكى تەكشى تۆپىلىك ئۈستىگە تارقالغان بولۇپ، دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1250 مېتىرچە كېلىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى تەكشۈرۈش خىزمەتلىرى ئارقىلىق، خارابىدىكى بارلىق ئىزلار ئۆلچەنىپ خەرىتىلىرى سىزىلدى؛ يەنە نىيە خارابىسىنىڭ تەخمىنەن 40 كىلومېتىر شىمالىدىكى قۇملۇق ئىچىدىن بىرونزا دەۋرىگە تەۋە خارابىدىن بىرى بايقالدى. نىيە قەدىمكى شەھىرىنىڭ جەنۇبىي قوۋۇقى، N2 ، N5 قاتارلىق ئاز ساندىكى ئىزلار ۋە قەبرىستانلىقلار ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلىپ، خەنزۇچە، كاروشتىچە تارىشا پۈتۈكلەر، ساپال ۋە ياغاچ بۇيۇملار، نۇرغۇنلىغان تاۋار ـ دۇردۇن ۋە پاختا رەخت، گېلەم، بەش جۇلۇق يارماق، مىس باشاق، مىس كۆرگۈ، سىرلانغان بۇيۇملار ھەمدە يۇڭ توقۇلما، ئەينەك بۇيۇم، مارجان قاتارلىقلار تېپىلدى، بۇ ماتېرىياللار نىيە بەگلىكىنىڭ ئىج-

بېشبالىق باش قورۇقچىنىڭ بەھكىمىسى
خارابىسى جاڭ پىڭ فوتوسى

ئىدىقۇت قەدىمىي شەھىرى سۈڭ شىجىڭ فوتوسى

يارغول قەدىمىي شەھىرىگە ئەزەر
سۈڭ شىجىڭ فوتوسى

كروران قەدىمىي شەھىرى لىۋ يۈشىڭ فوتوسى

يارغول قەدىمىي شەھىرىنىڭ بىر قىسمى لىۋ يۈشىڭ فوتوسى

كۆكسۇ قەدىمىي شەھىرى لىن مىيىۋن فوتوسى

نىيە يەگلىكى خارابىسى لىيۇ يۇشىياڭ فوتوسى

چاكىر ساڭرامى خارابىسى لىيۇ يۇشىياڭ فوتوسى

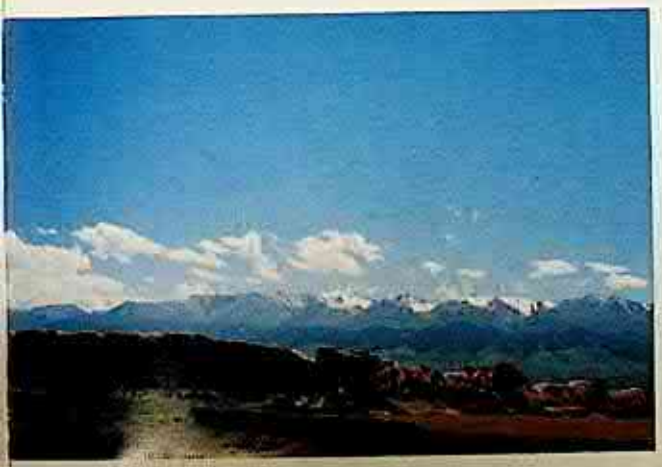

باركۆلدىكى ئۇيرغۇل قەدىمىي شەھىرى
ژاڭ بىڭخۇا فوتوسى

قىزىل سىڭئۆي لياڭ قىياڭ فوتوسى

بىزەكلىك سىگنۇيى «شىنجاڭ مەدەنىيەت سىراسلىرى»دىن ئېلىندى

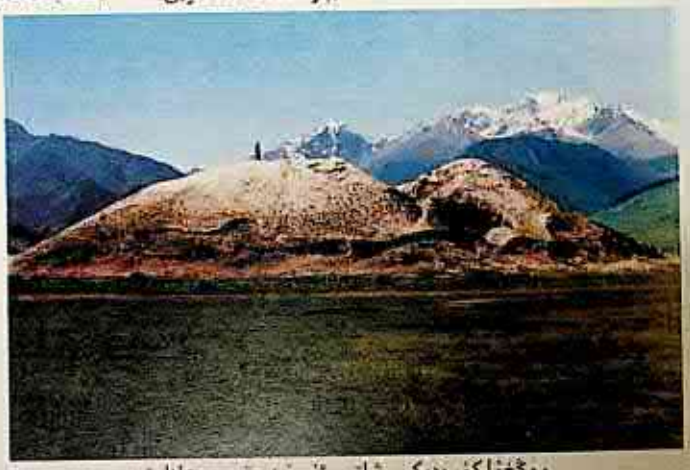

موڭغۇلكۆرەدىكى شانى ئوسۇن قەبرىستانلىقى
چى شياۋشەن فوتوسى

قىزىل قاغا تۈرى ۋېن جاۋخۇي فوتوسى

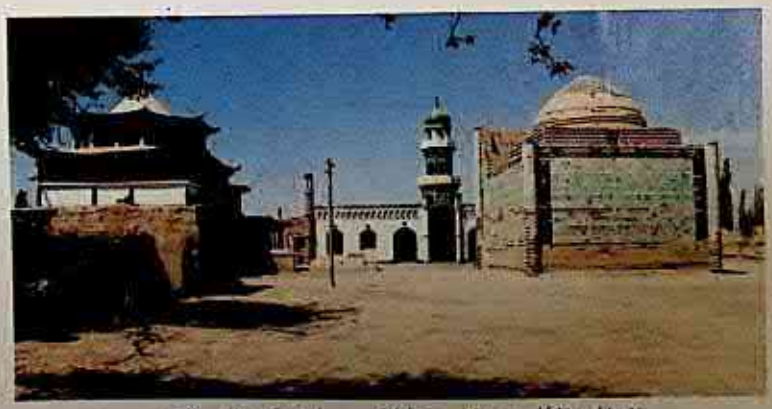

قۇمۇل ۋاڭلىرى قەبرىستانلىقى لىۋ گورۇي فوتوسى

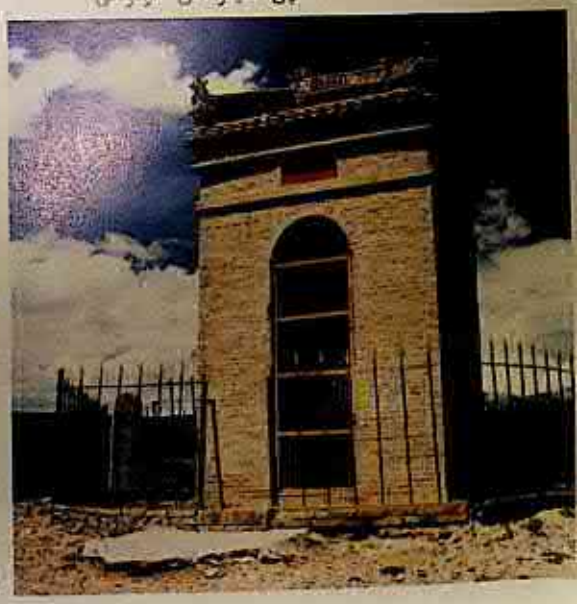

گىردىن تېغىدىكى خاتىرە ئابىدە، «ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى» رەسىملەر توپلىمىدىن ئېلىندى

شەمىرشەكتىكى بالبالار چى شياۋشەن فوتوسى

قىزىل مىڭئۆي تام رەسىمى
جاۋ جۇنگەن فوتوسى

قۇمتۇرا تاش كېمىرىنىڭ تورۇسىدىكى رەڭلىك
سىزىملار چى شياۋشەن فوتوسى

تاڭ سۇلالىسى قانۇنىنىڭ پارچىسى
«جۇڭگو كېنىمكلوپېدىيىسى»دىن ئېلىندى

قىزىل مىڭئۆيدىكى پەرىشتىلەر سۈرىتى لىۋ يۈشياڭ فوتوسى

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى توپۇس دەپتىرى كۆتىكى
خۇ شياڭلى ، ۋۇ جىن فوتوسى

قەدىمكى ئۇيغۇر پىرىنسىپىدىكى «مايتىرى سىمىت» تىكى
كۆچۈرۈلمە نۇسخىسى ليۇ يۇشياڭ فوتوسى

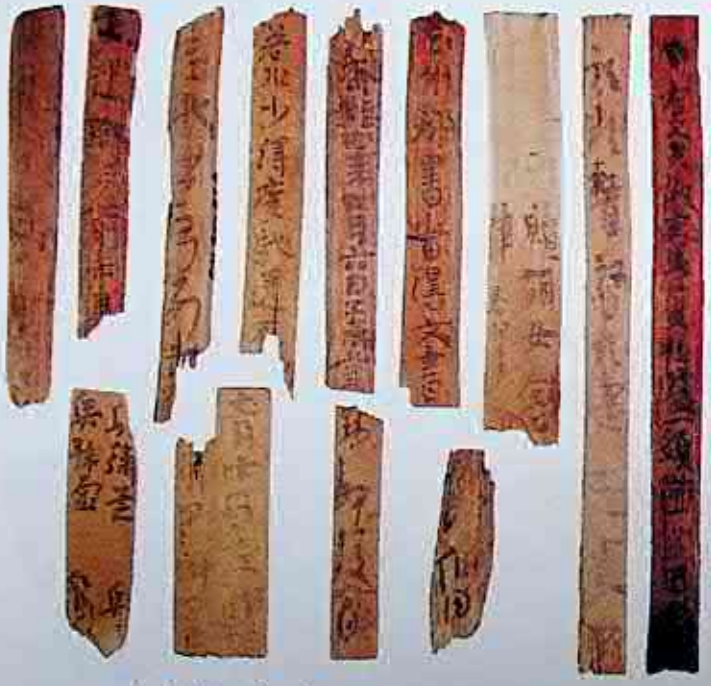

خەنزۇ پىرىنسىپىدىكى تارىخا يۇتۇكلەر ليۇ يۇشياڭ فوتوسى

چاڭئەنتىكى 3 - پىلىدىكى ئۇزۇملۇك باغنى تىجارەتگە پىرىش
توختامى «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» دىن ئېلىندى

سوغدى پىرىنسىپىدىكى مانى دىنى نوسخىلىرى
كۆچۈرۈلمە نۇسخىسى ليۇ يۇشياڭ فوتوسى

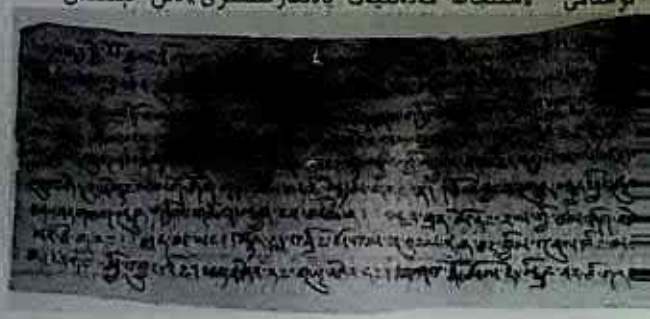

تىبەت پىرىنسىپىدىكى مەكتۇپ چى شياۋشەن فوتوسى

قىزىۋىلىنغان مىس بۇتلار «سانچى» رەسىملەر توپلىمىدىن ئېلىندى

خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىغان چاقلار ئاقسا. قىلىنىاق تامغىسى چى شياۋشەن فوتوسى

ئۇزباندىن قىزىۋىلىنغان ھەيكەل چى شياۋشەن فوتوسى

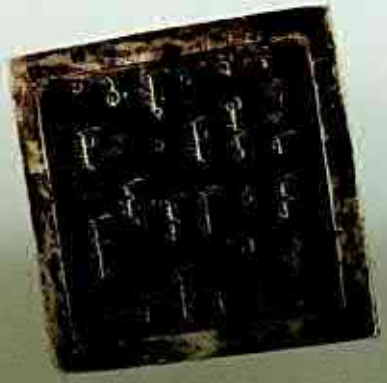

تورغات قەبىلىسىنىاق كۆمۈش تامغىسى. لىيۇ يۈشىياق فوتوسى

شىنجاڭنىاق ئۇلكە پۇلى «شىنجاڭنىاق يېقىنقى 200 يىلدىن بۇيانقى پۇللىرى ۋە پۇل مۇئامىلىسى»دىن ئېلىندى

شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى كەشتىلىك
كىمخاب لىۋ يۇشىياڭ قوتوسى

خەن ، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى كەشتىلىك
يۇاڭ توقۇلما ژاڭ يو ، خۇ شياڭلى قوتوسى

خەن ، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى كەشتىلىك كىمخاب لىۋ يۇشىياڭ قوتوسى

خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى كەشتىلىك كىمخاب «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»دىن ئېلىندى

بەنچاؤ چى شياۋشەن فوتوسى

جاڭ چىەنشاڭ غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بېرىشى
دۇنخۇاڭشاڭ موگاۋ غارىدىكى تام رەسىمى

لىن زېشۇ «جۇڭگو ئېنسىكلو-
پېدىيىسى»دىن ئېلىندى

ئىلى جياڭجۇن مەھكىمىسى خارابىسى
چى شياۋشەن فوتوسى

جۇڭگو ئىشچى - دېھقان قىزىل ئارمىيىسى غەربىي
يول ئارمىيىسى باش ئارماق ئەترىتىنىڭ
ئىلگىرىكى ئورنى لى يۇگۇاڭ فوتوسى

8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش
باشقارمىسى خاتىرە سارىيى جاڭ كۆنيۈەن فوتوسى

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى خاتىرە سارىيى
چى شياۋشەن فوتوسى

شمالی، ئىقتىسادى ۋە تۇرمۇش ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشقا يارەم بېرىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە 1995 ـ يىلى بايقالغان بىرىنچى نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى، خەن ـ جىن سۇلالىسى دەۋرلىرىدىكى ھەرقايسى سۇلالىلەر بىلەن نىيە يەرلىك ھۆكۈمران گۇرۇھى ئوتتۇرىسىدىكى زىچ مۇناسىۋەتنى كۆرسىتىپ بېرىپ، كىشىلەرنىڭ يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي لىنىيىسىگە بولغان تونۇشىنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ. خارابىنىڭ دائىرىسى، قېزىۋېلىنغان خەنزۇچە، كارۋىشتىچە ماتېرىياللار ۋە نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا ئاساسەن، بۇ جاينىڭ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى نىيە بەگلىكىنىڭ ئەسلىي ئورنى ئىكەنلىكى، جۈملىدىن N14 نومۇرلۇق ئىزنىڭ نىيە بېگى جەمەتىنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى ئىكەنلىكى مۇئەييەنلەشتۇرۇلدى. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە نىيە بەگلىكى يوقىلىپ، پىشامشان بەگلىكىنىڭ بىر ئايمىقىغا ئايلانغان. قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلارنىڭ ئاز ساندىكىلىرى غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە بولۇشى، ئاساسلىقلىرى شەرقىي خەن، ۋېي ـ جىن سۇلالىسى دەۋرلىرىگە تەۋە بولۇشى مۇمكىن. V ئەسىردىن كېيىنكى يالدامىلار بايقالمىدى. جەمئىيەتنىڭ قالايمىقانلىشىشى ۋە ئاھالىلەرنىڭ تاراپ كېتىشى، بۇ بەگلىكنىڭ تاشلىنىپ خارابىلىككە ئايلىنىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب ھېسابلىنىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 2 ـ بېتىگە قارالسۇن)

يارغول قەدىمكى شەھىرى ئەسلىدە دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىن يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى قەدىمكى شەھەر خارابىسى بولۇپ، تۇرپان شەھىرىنىڭ تەخمىنەن ئون كىلومېتىر غەربىدىكى يار ئېغىزى غولىغا جايلاشقان.

بۇ يەر دەسلەپتە ئالدى قاڭقىل خانلىقىنىڭ پايتەختى بولۇپ، دۇزى (تۇتسى) دەپ ئاتالغان. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە يارغول دەپ ئۆزگەرتىلگەن ۋە بۇ ـ كى (ۋۇجى) چېرىكچى بەگلىرى تۇرغۇزۇلغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قوچو ئايمىقى قۇرۇلغان، ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىمۇ بىر مەزگىل مۇشۇ جايدا تۇرغان. كېيىن ئۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىغا قارىغان. XII ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدا، يۈەن سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتىدىكىلەر قوزغىغان توپلاڭنىڭ بالايىئاپىتىگە ئۇچرىغان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ خۇڭۋۇ 16ـ يىلى (1383 ـ يىلى)، بېشىبالىقتىكى چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى خىزىر خوجا ئىدىقۇت شەھىرى ئۈستىدىن جىھات قىلغانلىقتىن، شەھەر خارابىلىككە ئايلانغان. ھازىر ساقلىنىپ قالغان ئىزلارنىڭ كۆپىنچىسى تاڭ سۇلالىسىدىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگىچە بولغان زامانغا تەۋە يالدامىلاردۇر.

خارابە جايلاشقان تۆپىلىك تىك قىيالىق بولۇپ، نىسپىي ئېگىزلىكى 20 ~ 30 مېتىرگە يەتكەچكە، قىيانىڭ گىرۋىكىدىكى مۇداپىئە توساق تېمىدىن باشقا، ئادەتتىكىدەك سېپىللار يوق. بۇ تۆپىلىك تال يوپۇرمىقى شەكلىدە بولۇپ، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 1700 مېتىر، شەرقتىن غەربكە ئەڭ كەڭلىكى تەخمىنەن 300 مېتىر كېلىدۇ. قۇرۇلۇشلار ئاساسەن شەھەر خارابىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا مەركەزلەشكەن بولۇپ، كۆلىمى تەخمىنەن 360 مىڭ كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. شەھەرنىڭ جەنۇبىي، شەرقىي ۋە غەربىي قىسمىدا ياردىن ئېچىلغان قوۋۇق بار. جەنۇبىي قوۋۇق بىلەن شەرقىي قوۋۇق قەدىمكى شەھەرگە كىرىپ چىقىدىغان ئاساسلىق يول بولۇپ، شەھەرنى جەنۇبتىن شىمالغا كېسىپ ئۆتىدىغان چوڭ يول جەنۇبىي ۋە شەرقىي قوۋۇقلار بىلەن تۇتىشىدۇ ھەمدە قۇرۇلۇشلار مەركەزلەشكەن رايوندىكى 47 تار كوچىنىمۇ ئۇزۇنلا تۇتاشتۇرۇپ، پۈتۈن شەھەرنىڭ قاتناش تورىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئاھالىلەر ئولتۇرىدىغان قورۇ ـ جايلارنىڭ ئىشىكلىرى بىۋاسىتە چوڭ يولغا قارىتىپ ئېچىلماي، بەلكى تار كوچىلار ئارقىلىق چوڭ يولغا تۇتاشتۇرۇلغان.

خارابىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىدىن ئۇلارنىڭ ئاھالىلەر ئۆيلىرى، ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرى، ئىبادەتخانا، ئامبار قاتارلىقلار ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. ئۆيلەر سوقما تاملار بىلەن ئورالغان بولۇپ، ئىچىدە كارىدور، كىچىك سەينا، سۇ قۇدۇقى ۋە چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان ھەم رولى پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئۆيلەر بار. ئۆيلەرنىڭ بەزىلىرىدە مورا ۋە ئىسىق ئۆيۈقلار بار. مەھكىمىلەر شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا، يەنى تۆت كوچىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، ئاساسلىق قۇرۇلۇشلىرىنىڭ كۆلىمى 20 مىڭ كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ. يەر ئۈستىدىكى قۇرۇلۇشلارنىڭ كۆپى ساقلىنىپ قالالمىغان بولۇپ، خاڭدالغان تام قالدۇقىنىڭ قېلىنلىقى ئىككى مېتىرغا يېتىدۇ؛ پەقەت يەر ئاستىدىكى ئۆي، چوڭ يولغا تۇتىشىدىغان يوشۇرۇن لەخمە، نۇرغۇن ئىدىش ئورنى، چوڭ قۇدۇق قاتارلىقلارنىلا كۆرگىلى بولىدۇ، بىراق ئۇلارنىڭ كۆرۈنۈشلىرى ئادەتتىكى ئاھالىلەر تۇرالغۇلىرىنىڭكىگە ئوخشىمايدۇ. شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان چوڭ يولنىڭ

شىمالىي تەرىپىدە، يەنى شەرقىي قوۋۇققا يېقىن كېلىدىغان جايدا، تىك قىياغا كولانغان غار شەكىللىك بىر يۇرۇش قۇرۇلۇش بولۇپ، بۇلار ئامبار بولسا كېرەك. چۈنكى، قىبزىۋېلىنغان تارىشا پۈتۈك ۋە ھۆججەتلەردە قەيت قىلىنغان «يارغول ئەگرى ئامبىرى»، «يارغول ئامبىرى» دېگەن خاتىرىلەر بۇنى دەللىلەيدۇ. شەھەر ئىچىدە كۆلىمى ۋە دەۋرى ئوخشاش بولمىغان بۇددا ئىبادەتخانىسى، بۇت قەسرى، بۇددا مۇنارى، بۇددا سۈپىسى قاتارلىق ئىزلار 85 ئورۇندا بار. جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان چوڭ يولنىڭ ئۇدۇلىدىكى چوڭ بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ گەۋدە قۇرۇلۇشىنىڭ كۆلىمى 5200 كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ. دالانچە ۋە ئارقا ساراي، بۇت قەسرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ بۇت تەكچىسى، ئىككى يانىدىكى ھۈجرىلار، ھويلا ئوتتۇرىسىدىكى قەدىمكى قۇدۇق، ئىشىك ئورنى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. ئىبادەتخانا ئىشىكى، سەيناسى، بۇت قەسرى قاتارلىقلارنى ئوتتۇرا ئوق قىلىپ قارىغاندا، ئۇلارنى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئىبادەتخانىلارنىڭ ئۆرنىكى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. يارغول شەھىرىنىڭ سۇ بىلەن تەمىنلەش سىستېمىسى ئاساسەن قۇدۇق بولغاچقا، ھازىرغا قەدەر بايقالغان 153 قۇدۇق شەھەرنىڭ ھەممە يېرىگە تارقالغان، قۇرۇلۇشلار بىر قەدەر زىچ بولغان يەردە قۇدۇقلارمۇ سەل كۆپرەك بولغان. قۇدۇقلارنىڭ تۈزۈلۈش شەكلى چىن، خەن سۇلالىسى دەۋرلىرىدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىدىكى قۇدۇقلارنىڭ شەكلىگە ئوخشاش بولۇپ، قۇدۇق ئاغزى يۇمىلاق، دىئامېتىرى 1~1.4 مېتىر، ئەڭ چوڭ قۇدۇقنىڭ ئاغزى ئىككى مېتىر كېلىدۇ.

ھازىر ساقلىنىپ قالغان قۇرۇلۇشلاردىن ئوخشىمايدىغان بىناكارلىق تېخنىكىسىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، يەرنى كولاپ تام قوپۇرۇش تېخنىكىسىنى ئالغاندا، بۇنىڭدا تام ئورنى قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئىچى ـ سىرتى كولانغاندىن كېيىن تام شەكىللىنىدۇ، بۇ ئەڭ ئالاھىدىلىككە ئىگە تېخنىكا ۋە ئاساسلىق قۇرۇلۇش شەكلى ھېسابلىنىدۇ؛ بۇنىڭدىن باشقا يەنە خاڭداش، لاي دۆۋىلەش، كېسەك چالمىلار بىلەن قوپۇرۇش، گەمە كولاش قاتارلىق تېخنىكىلارمۇ بولۇپ، ئۇلار ئوخشىمايدىغان رول تەلىپى ۋە دەۋر ئۆزگىرىشىنى نامايان قىلغان. يارغول تۆپىلىكىنىڭ شىمالىدا، يەنە تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە قىيپاش يوللۇق، ئۆتكۈرسىمان لەھەتلىك نەچچە ئون قەبرە بار. بۇ قەدىمكى شەھەر مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى ھېسابلىنىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 1 ـ بېتىگە قارالسۇن)

لۇكچۇن قەدىمكى شەھىرى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى لۇكچۇن شەھىرىنىڭ ئەسلىي ئورنى بولۇپ، پىچان ناھىيىسىنىڭ لۇكچۇن بازىرىغا جايلاشقان. بۇ شەھەر شەرقىي خەن سولالىسى دەۋرىدە بىنا قىلىنىپ، لۇكچۇن دەپ ئاتالغان، غەربىي يۈرت دورغابى بەن يۈڭ مۇشۇ جايدا تۇرۇپ ئەسكەرلىرىگە بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈزگەن ۋە چېگرانى قوغدىغان. 16 پادىشاھلىق دەۋرىدىكى ئالدىنقى لياڭ پادىشاھلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى جاڭ جۈن بۇ يەردە تىپەندى ناھىيىسىنى قۇرغان؛ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە لۇكچۇن ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان؛ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە لۇكچۇن شەھىرى دەپ ئاتالغان؛ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە لۇكچۇن ياكى ژاڭ ـ غوجاملار شەھىرى دەپمۇ ئاتالغان، بۇ يەر تۇرپان ئىناۋەتچىسىنىڭ ئوردىسى ۋە ئىمىن غوجا جەمەتىنىڭ تۇرۇش لۇق جايى ھېسابلىنىدۇ. بۇ شەھەر خارابىسى بىر قەدەر ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولغان بولسىمۇ، ئەمما شەكلىنى يەنىلا ئېنىق پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ تەكشى يۈزى ئۈزۈنچاق چاسا شەكىللىك بولۇپ، ئايلانما ئۈزۈنلۈقى تەخمىنەن ئۈچ كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە ئۈزۈنلۈقى تەخمىنەن بىر كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 400 مېتىرغا يېقىن كېلىدۇ؛ غەربىي سېپىلنىڭ جەنۇبىي قىسمى ناھايىتى ياخشى ساقلىنىپ قالغان، سېپىل خاڭداپ ياسالغان بولۇپ، ئېگىزلىكى 12 مېتىر، ئۇلىنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن بەش مېتىر، ئۈستىنىڭ كەڭلىكى ئۈچ مېتىرچە كېلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىنانچى جەمەتى لۇكچۇن شەھىرىنىڭ غەربىگە تۇتاشتۇرۇپ يېڭى شەھەردىن بىرنى سالغان بولۇپ، قەدىمكى شەھەرنىڭ غەربىي تېمى يېڭى شەھەرنىڭ شەرقىي تېمى ھېسابلىنىدۇ. يېڭى شەھەرنىڭ سېپىلىنىڭ ئىزناسى ھېلىمۇ ساقلىنىپ تۇرماقتا. ژاڭ ئوردىسى يېڭى شەھەر ئىچىگە بىنا قىلىنغان؛ قەدىمكى شەھەرنىڭ غەربىي سېپىلىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا ساراي سېلىنغان بولۇپ، سۇپا ئۈلى سېپىل بىلەن تەكشى چىقىرىلغان. ئۇ ھازىرمۇ بار بولۇپ، ژاڭ سۇپىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى قەدىمكى شەھەر خارابىسى. تۇرپان شەھىرىنىڭ تەخمىنەن 40 كىلومېتىر شەرقىدىكى ئاستانە كەنتىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان بولۇپ، شىمالىي تەرىپى قاراغوجا

كەنتىگە يېقىن، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىدىقۇت قەلـ ئەسى دەپ ئاتالغان، شەرقىي جىن سۇلالىسى دەۋرىدە ئالدىنقى لىياڭ پادىشاھلىقى ئىدىقۇت ۋىلايىتىنى تەسىس قىلغان. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە ئالدىنقى لىياڭ پادىشاھلىقىنىڭ مۇكۇمرانلىقىنىڭ ئەۋلادى بۇ يەرنى پايـ تەخت قىلىپ، ئۇزىنى «لىياڭ پادىشاھى» دەپ ئاتىغان، كېيىن ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ مەركىزى قىلىنغان، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي ئايماق (قوچو ئايمىقى) تەـ سىس قىلىنغان. IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى بۇ شەھەرنى پايتەخت قىلغاچقا، ئۇ ئىدىقۇت شەھىرى دەپمۇ ئاتالغان. يۈەن سۇلالىسى دەۋـ رىدە بۇ يەردە قوچو ھۇدەيچى مەھكىمىسى تەسىس قەـ لىنغان بولۇپ، ئۇ يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىكى ئۇرۇش ئوتىدا ۋەيران بولـ غان. بۇ شەھەر خارابىسى تاشقى شەھەر، ئىچكى شەھەر ۋە بالا شەھەردىن ئىبارەت ئۈچ قات بولۇپ، ھەربىرى خاڭداپ ياسالغان سېپىل بىلەن ئورالغان. تاشقى شەھەر تەرتىپسىز چاسا شەكىللىك بولۇپ، ئايلانما ئۇزۇنلۇقى بەش يېرىم كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 2 مىليون 100 مىڭ كۋادرات مېتىر، سېپىلنىڭ ئۇلىنىڭ كەڭـ لىكى تەخمىنەن 12 مېتىر، بىر قەدەر ياخشى ساقلانغان بۆلىكىنىڭ قالدۇق ئېگىزلىكى 11.5 مېتىر كېلىدۇ، سېپىلنىڭ تۆت ئەتراپىغا يۆلەك تام ياسالغان. شەھەر قوۋۇقىنىڭ سانى ئېنىق ئەمەس، بۇلارنىڭ ئىچىدە غەر- بىي تەرەپتىكى قوۋۇق خېلى ياخشى ساقلانغان بولۇپ، ئۇنى قوشۇمچە سېپىل قورۇقداپ تۇرىدۇ. ئىچكى شە- ھەر تاشقى شەھەرنىڭ ئىچىدە بولۇپ، جەنۇبتىن شىمال- غا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 1000 مېتىر، شەرقتىن غەرب- كە كەڭلىكى تەخمىنەن 820 مېتىر كېلىدىغان چاسا شەكىللىك شەھەر ھېسابلىنىدۇ. بالاشەھەر ئىچكى شە- ھەرنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىنىڭ سەل شىمالىدىراق بولۇپ، تەكشى يۈزى تۈز ئەمەس، كۆلىمى تەخمىنەن 40 مىڭ كۋادرات مېتىر كېلىدۇ، ئۇنىڭ غەربىي شىمالىدا ئېـ گىز سۇپا، سۇپا ئۈستىدە كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان 15 مېتىر ئېگىزلىكتىكى چاسا شەكىللىك مۇنار بار. بالاشەھەر شىمالىي سېپىلنىڭ سىرتىدا بىر ئەچچە سۇپا ئۈلى بار، ئۇنىڭ ئەتراپىدا يەنە يەرنى ئويۇپ ياسالغان مەھكىمە قۇرۇلۇشى بار. تاشقى شەھەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىي بۇرجىكىدە بىر كىچىك ئىبادەتخانا بولۇپ، ئىبادەتخانىدا مۇنارنىڭ قالدۇق ئۈلى بىلەن تام رەسىمـ لىرىنىڭ قالدۇقلىرى قېپقالغان بىر ۋەيرانە چايتىيا غا- رى بار. غەربىي جەنۇبىي بۇرجەكتە بىر چوڭ ئىبادەتخانا بار، ئىبادەتخانىنىڭ دەرۋازىسى شەرققە قارايدۇ. ئۇنىڭ ئەتراپىغا دۇكان شەكلىدىكى قۇرۇلۇشلار سېلىنغان. قەدىمكى شەھەردىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكار- لىقلىرىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، كۆپىنچىسى ئەينى يىللاردا چەت ئەلگە ئېلىپ كېتىلگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە گېرمانىيىدە ساقلىنىۋاتقانلىرى ئەڭ كۆپ بو- لۇپ، ئاساسەن مانى دىنى، بۇددا دىنى، نېستورىئان دىنى قاتارلىق دىنلارنىڭ نوم ـ دەستۇرلىرى ۋە ھۆج- جەتلەر، تام رەسىملىرى، رەسىملەر، ھەيكەللەر قاتار- لىقلاردىن ئىبارەت. قول يازمىلاردىن سانسكرىتچە، قەدىمكى تۈركچە، قەدىمكى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، تە- بەتچە ۋە موڭغۇلچە ھۆججەتلەر بىلەن قەدىمىي ئىران تىلىدىكى قول يازمىلار بار. يەنە ئاز مىقداردا «تۈمشۇق تىلى» ۋە باكتىرىيە تىلىدىكى قول يازمىلارمۇ ساقلا- ناقتا. گېرمانىيىگە ئېلىپ كېتىلگەن شىمالىي لىياڭ پادىشاھلىقىنىڭ چېڭىپلىڭ 3 ـ يىلى (445 ـ يىلى) ئورنىتىلغان «جۇرچى ئانجۇنىڭ ئىبادەتخانا ياساتقانلىق ئابىدىسى» دەل مۇشۇ شەھەر ئىچىدىن قېزىۋېلىنغان. بۇ قەدىمكى شەھەر مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق قوغدا- لىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى ھېسابلىنىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 1 ـ بېتىگە قارالسۇن)

گەمەساڭ بۇ غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى يىكەنساڭ (جۇلۇ ئامبىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نىڭ ئەسلىي ئورنى بولۇپ، قوشۇمچە ئۆتەڭ رولىنى ئوينىغان. ئۇ چاقلىق ناھىيىسى تەۋەسىدىكى لوپنۇر كۆلىنىڭ شىما- لىي قىرغىقىغا، يەنى كۆنچى دەريا سىنىڭ قۇيۇلۇش ئېغىزىدىكى يەرگە جايلاشقان. خارابە جايلاشقان جاي جۇغراپىيىلىك يەر تۈزۈلۈشىدىن ئېيتقاندا كۆل قىرغـ قىغا تۇتاشقان دېلتا بولۇپ، لوپنۇر كۆلى ئىچىگە سو- زۇلۇپ كىرگەن، ئۇنىڭ شەرقىي، غەربىي، جەنۇبىدىن ئىبارەت ئۈچ تەرىپى سۇ بىلەن ئورىلىپ تۇرىدۇ، شىما- لىي تەرىپى قۇرۇقلۇققا تۇتىشىدۇ، تېخىمۇ شىمالىي يارداڭلىق ھېسابلىنىدۇ. خارابە دېلتىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، شەرق، غەرب تەرەپلىرىدە ئىككى توپا داۋان، جەنۇب ۋە شىمال تەرەپلىرىدە ئادەم كۆچى ئارقىلىق كولانغان خەندەك بار. غەرب تەرىپىدە- كى توپا داۋان ئۈستىدە بەش ئورۇندا قەدىمكى ئۆي ئىزى بولۇپ، ئۆيلەرنىڭ لىم ۋە تۇۋرۇكلىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ يېنىدا چاسا شەكىللىك گەمىلەر بار. شەرق تەرەپتىكى داۋان ئۈستىدىمۇ ياغاچ لىم، كېسەك ۋە قومۇشتا قوپۇرۇلغان قۇرۇلۇش ئىزلىرى ساقلىنىپ قالغان. خەندەك ۋە داۋاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان خارابىنىڭ دائىرىسى 10 مىڭ كۋادرات مېتىرچە

كېلىدۇ. 1930 ـ يىلى، جۇڭگو ئارخېئولوگى خۇاڭ ۋېنبى بۇ خارابىنى بايقىغان ۋە 1930 ـ يىلى، 1934ـ يىلى ئىككى قېتىم قېزىپ، غەربىي خەن، سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە 71 دانە خەنزۇچە تارشا پوتۇككە ئېرىشكەن. بۇ تارشا پوتۇكلەردە غەربىي يۈرت قورۇقچىبىگىگە قاراشلىق ئەمەلدارلار، ئامبارلار، ئۆتەكلەر، ئەلچىلەر ۋە ئەمەلدارلارنىڭ كېلىپ ـ كېتىشىگە ئالاقىدار ئەھۋاللار بايان قىلىنغان. بۇ جايدىن يەنە نۇرغۇن بەش جۇلۇق يارماق، مىس باشاق، سىرلانغان جام، پۇڭ، كەندىر، يىپەك توقۇلمىلارنىڭ پارچىلىرىمۇ تېپىلدى. 2000 ـ يىلدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە، ۋاڭ ماڭ مەزگىلىدىكى «داچۈەن ئەللىكلىك» يارمىقى يىغۇۋېلىندى. بۇلار تۆيىن خارابىسىنىڭ غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ۋە ۋاڭ ماڭ دەۋرىگىچە ئىشلىتىلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بەزى ئالىملار تەھلىل قىلىش ئارقىلىق بۇ خارابىنى تۈر، دەپ قارايدۇ، ئەمما قېزىۋېلىنغان «يىكەنساڭ پوچتا يولى بىلەن» دېگەن خەتلىك تارشا پوتۇككە، خارابە جايلاشقان يەرنىڭ پەسلىكى ۋە تۈر ياساشقا ئەپسىزلىكىگە، ئاشلىق ساقلايدىغان گەمەساڭلارنىڭ بىر قەدەر كۆپلۈكىگە ئاساسەن؛ بۇ خارابىنى يىكەنساڭنىڭ ئەسلىي ئورنى دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

مىرەن خارابىسى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مىرەننىڭ ئەسلىي ئورنى. ئۇ چاقىلىق ناھىيىسىنىڭ شەرقىنىڭ 75 كىلومېتىر شىمالىغا، مىرەن دەريا سىغا يېقىن يەرگە جايلاشقان. خارابە خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۈرالغۇ ئىزى، خەن، جىن سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدىكى سۇغىرىش سىستېمىسى، بۇددا ئىبادەتخانىسى ۋە يېقىن ئەتراپتىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە تەۋە بۇددا ئىبادەتخانىسى بىلەن تىبەت قەلئەسى

مىرەن خارابىسى

قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سۇغىرىش سىستېمىسى ئىزىدا غول ئۆستەك، تارماق ئۆستەك ۋە ئېرىقلارنىڭ ئىزلىرى ناھايىتى ئېنىق بولۇپ، تارقىلىشىمۇ تەكشى. خارابىدىكى ئەك گەۋدىلىكى توبۇتلەر تۈرغان قەلئە ھېسابلىنىدۇ. بۇ قەلئە سەل چاسا شەكلىدە بولۇپ، 1959 ـ ۋە 1973 ـ يىللىرى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئىككى قېتىم تەكشۈرۈلۈپ ۋە قېزىلىپ، تىبەت يېزىقىدىكى تارشا پوتۇكتىن 300 نەچچە دانىسى قېزىۋېلىندى. تارشا پوتۇكلەرنىڭ مەزمۇنى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى قاتارلىقلارغا چېتىلىدۇ. قەلئەنىڭ شەرقى ۋە غەربىدىكى كۆپلىگەن ئورۇندا بۇددا ئىبادەتخانىسى بىلەن بۇددا مۇنارى خارابىسى بار. شەرقىي تەرەپتىكى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ قالدۇقلىرى ساقلانغان. قەلئەنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى بۇددا مۇنارىنىڭ دەۋرى سەل بۇرۇن بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئايلانما كارىدوردىن قاناتلىق بەرىشتە ئوبرازى چوشۇرۇلگەن تام رەسىملىرىنىڭ پارچىلىرى تېپىلدى. بۇ جايدىكى تام رەسىملىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئەنگلىيىلىك ستەين كېسىپ ئېلىپ كەتكەن بولۇپ، ھازىر پەقەت ئازراق قالدۇقلا ساقلىنىپ قالغان. بۇ جايدىكى تام رەسىملىرى شەرقىي رىم سەنئەت ئۇسلۇبىغا ئىگە.

يۇمىلاق قوم قەدىمكى شەھىرى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇزۇن تات بەگلىكىنىڭ ئورنى. ئۇ كېرىيە ناھىيىسىنىڭ 230 كىلومېتىر شىمالىغا، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ مەركىزىگە يېقىن يەرگە جايلاشقان، شەھەر ئۇلچەمسىز تۆت تەرەپلىك شەكلىدە، سېپىلى ئاساسەن تۆز ئەمەس. شەھەرنىڭ ئايلانما ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 995 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 330 مېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 270 مېتىر كېلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە قالدۇق شەھەر سېپىلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 473 مېتىر، ئۇستىنىڭ كەڭلىكى ئۇچ ~ تۆت مېتىر، ئېگىزلىكى ئومۇمەن ئۇچ~تۆت مېتىر بولۇپ، ئەك ئېگىز يېرى 11 مېتىر كېلىدۇ. شەھەر سېپىلىنىڭ قۇرۇلمىسى: تىك ئورنىتىلغان ئىككى رەت توغراق ياغىچى ئوتتۇرىسىغا يۇلغۇن شاخلىرىنى بويىغا قاتمۇ قات بېسىپ، تامنىڭ گەۋدىسىنى شەكىللەندۈرۈپ، ئاندىن ئۇنىڭ سىرتىغا كېسەك قوپۇرۇلغان ياكى توغراق شاخلىرى، قومۇشلارغا لاي ۋە چاۋۇلارنىڭ تېزەكلىرىنى ئارىلاشتۇرۇپ چاپلاپ ياندۇرۇپ يۇلەك چىقىرىلغان. جەنۇبىي سېپىلنىڭ ئوتتۇرىسى بىلەن شەرقىي سېپىلنىڭ شىمالىي قىسمىدا بىردىن قوۋۇق بار. جەنۇبىي قوۋۇقنىڭ كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ بولۇپ، ساقلىنىشىمۇ بىر قەدەر مۇكەممەل. شەھەر ئىچىدە ساقلانغان ئالتە ئورۇندىكى قۇرۇلۇش ئىزىنىڭ ئېگىزلىكى يېرىم مېتىرغىمۇ يەتمەيدىغان ئۇلىلا ساقلىنىپ قالغان. يەر يۈزىدە چېچىلىپ ياتقان مەدەنىـ

یەت یادىكارلىقلىرى ئاساسەن ساپال بۇيۇم پارچىلىرى، تاش قوراللار، كىچىك تېتىكى مىس، تۆمۈر بۇيۇملار ۋە ئەينەك مارجان قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇنىڭدىن باشقا، هايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرىمۇ خېلى كۆپ، باهالاش ئارقىلىق ئېنىقلىنىشىچە، ئۇلار ئاساسەن ئۆي چارۋىلىرىنىڭ بولۇپ، قوي، كالا، تۆگە سۆڭەكلىرى بىر قەدەر كۆپ، قالغانلىرى ئات، ئېشەك، ئىت، چوشقا، بۇغا، توشقان، چاشقان، بېلىق، قۇش سۆڭەكلىرىدىن ئىبارەت. ئۇلار چارۋىچىلىق بىلەن بېلىق تۇتۇشنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشتا مۇهىم ئورۇننى ئىگىلىگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شەهەر سىرتىدا سۇغىرىش ئۆستەڭلىرى بايقالدى. شەهەر ئىچىدىن بۇغداي، تېرىق تېپىلدى. قەدىمكى شەهەر ئەتراپىدا ئالتە قەبرىستانلىق بولۇپ، جەسەتلەرنى پۇت ـ قوللىرى پۈكلەنگەن هالەتتە ئوڭدىسىغا يانتۇزۇش ۋە پۇت ـ قوللىرى تۈز هالەتتە ئوڭدىسىغا يانتۇزۇشتەك دەپنە قىلىش ئادىتى تەك مەۋجۇت بولغان. جەسەتلەر كۆزلىرى چوڭقۇر، قاڭشارلىق، چېچى قوڭۇر ۋە كۆپ ئۇرۇملىك بولۇپ، ئۇستىگە يۈك توقۇلمىلاردا تىكىلگەن كىيىملەرنى كىيگەن. يۈك توقۇلمىلار توقۇلۇش ئۇسۇلىدىن تۈز يولۇلۇق ۋە قىيپاش يوللۇقتىن ئىبارەت ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. هەمدەپنە بۇيۇملار ئىچىدە ساپال بۇيۇملار بىر قەدەر كۆپ، يەنە ئاز مىقداردا تاش ۋە ياغاچ ئۇرچۇق، ياغاچ تارغاق، ياغاچ ئاياق، مىس هەم تۆمۈردىن ياسالغان بىزەك بۇيۇملار، ئەينەك مارجان قاتارلىقلارمۇ بار. بۇ قەدىمكى شەهەرنىڭ دەۋرى غەربىي خەن سۇلالىسى زامانىدىن كېيىن ئەمەس.

قارادۇڭ خارابىسى خەن، جىن سۇلالىسى دەۋرلىرىگە تەۋە خارابە. ئۇ كېرىيە ناهىيىسى دەريا بويى يېزىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ناهىيە بازىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 190 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇنى 1896 ـ يىلى شۋېتسىيىلىك سۇېن هېدىن تۇنجى قېتىم بايقىغان، 1901 ـ يىلى قازغان. 1991 ـ يىلى، 1993ـ يىلى ۋە 1994 ـ يىلى، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى بىلەن فرانسىيە ئىلمىي تەتقىقات مەركىزى 315 ـ گۇرۇپپىسىدىن تەشكىللەنگەن بىرلەشمە تەكشۈرۈش ئەترىتى بۇ خارابىدە سىستېمىلىق تەكشۈرۈش ۋە قېزىش ئېلىپ بارغان. خارابىنىڭ هازىرقى هالىتىنى تۆت خىل ئاساسىي تىپكە ئايرىشقا بولىدۇ: ئۇلار ئادەتتىكى قۇرۇلۇش (قەلئە ۋە ئادەتتىكى تۇرالغۇ ئۆيلەر)، بۇددا ئىبادەتخانىسى، دېهقانچىلىق پائالىيەتلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىزلار (سۇغىرىش ئۆستەڭلىرى) ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ساقلانغان يەرلەردىن ئىبارەت بولۇپ، جەمئىي 63 ئورۇنغا تارقالغان. قەلئە چاسا شەكىلدە رەك بولۇپ، خارابىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان؛ بۇددا ئىبادەتخانىسىدىن ئىككىسى بولۇپ، ئۇلار ئايرىم ـ ئايرىم هالدا قەلئەنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىغا جايلاشقان، تەكشى يۈزى « ▣ » خېتى شەكلىدە؛ سۇغىرىش ئۆستەڭلىرى خارابىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا؛ ئادەتتىكى تۇرالغۇ ۋە قورۇ ـ جاي ئىزلىرى پۈتۈن خارابە ئىچىگە تارقالغان. قۇرۇلۇشلارنىڭ ماتېرىياللىرى ياغاچ ۋە سېغىز توپىنى ئاساس قىلغان. تېپىلغان يادىكارلىقلاردىن تاش، ياغاچ، مىس، تۆمۈر، ئەينەك بۇيۇملار بولۇپ، تاش يارغۇنچاق، بەش جۇلۇق يارماق هەمدە تاش ۋە ئەينەك مارجان قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدىن تام رەسىمنىڭ پارچىلىرى چىقتى. خارابە پۈتۈنلەي قۇملىشىپ كەتكەن بولۇپ، هازىر بۇ جايدا ئەڭ ئاخىرقى پائالىيەت ئېلىپ بېرىلغان ۋاقتى ئومۇمەن مىلادىيە Ⅳ ~ Ⅱ ئەسىرلەر دەپ قارالماقتا. بۇ خارابە «خەننامە» دە خاتىرىلەنگەن «ئۇزۇن تات بەگلىكى» نىڭ ئورنى هېسابلىنىدۇ.

قاراشەهەردىكى دەنزىل قەدىمكى شەهىرى

يەنە «بۇغداچىن» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاگنى بەگلىكىنىڭ پايتەخت شەهىرى بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئاگنى تۇتۇق مەهكىمىسى ۋە ئاگنى قورغىنىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى بولغان. قەدىمكى شەهەر قايدۇ ناهىيىسىنىڭ 20 كىلومېتىر جەنۇبىغا، يەنى قارا شەهەر دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ جاينى هازىر پۈتۈنلەي شور بېسىپ كەتكەن. شەهەر خارابىسى تىك تۆت بۇلۇڭ شەكلىدە بولۇپ، ئايلانما ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 3088 مېتىر كېلىدۇ. شەهەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا خاڭداپ ياسالغان چوڭ تېتىكى قۇرۇلۇش ئۈلى بار. شەهەر سېپىلىنىڭ تۆت تەرىپىدىن قوۋۇق ئېچىلغان بولۇپ، هەممىسىدە قوۋۇق قەلئەسى بار. قەدىمكى شەهەرنىڭ سىرتىدىكى بىر ~ بەش كىلومېتىر دائىرىدە خېلى كۆپ قۇرۇلۇش خارابىلىرى ۋە خەن، تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىگە تەۋە قەبرىلەر ئۇچىتى ـ ئۇستىلەپ چۈشكەن قەدىمكى قەبرىستانلىق بار. شەهەر ئىچىدىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ناهايىتى مول بولۇپ، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ بەش جۇلۇق يارمىقى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيىۋەن تۇڭباۋ، چىەنيۇەن جۇڭباۋ، دالى يۇەنباۋ يارماقلىرى ۋە پېرسىيە كۈمۈش تەڭگىسى،

خەن، تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىگە تەۋە مىس كۆرگۈلەر، خەن سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە ئەجدىھا نەقشلىك ئالتۇن كەمەر توقىسى، ئالتۇن قاپلىغان تۆمۈر خەنجەر، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە تەمتەك قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قەدىمكى شەھەر ئەتراپىدا تاكىل، ئازادلىق ئۆستىگى چوڭ كۆۋرۈكى ۋە دەنزىلدىن ئىبارەت ئۇچ جايدا خەن، تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىگە تەۋە ئۇچ قەلئە بار.

ماگۇلياڭ قەدىمكى شەھىرى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى سۇلې شەھىرىنىڭ ئەسلىي ئورنى. ئۇ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى گۈچۈڭ ناھىيىسىنىڭ بەنجىيىگۇ يېزىسىدىكى ماگۇلياڭ دېگەن يەرگە جايلاشقان بولۇپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىغا بارىدىغان جىلغا يولىنى كونترول قىلغان. بۇ جاينىڭ يەر تۈزۈلۈشى خەتەرلىك بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1750 مېتىرغا يېتىدۇ. ئۇنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبىي تىك قىيالىق جىلغا بولۇپ، شىمالىي ۋە غەربىي تەرەپلىرىدە تاغقا يۆلەپ سالغان سېپىل بار. خارابە دائىرىسىدىن خەن سۇلالىسى ئۇسلۇبىدىكى بۇلۇت نۇسخىلىق كاھىش، گېئومېتىرىك نۇسخىلىق كاھىش، يوللۇق گۈللۈك ياپىلاق كاھىش، نوكەش كاھىش ۋە كاتەكچە نۇسخىلىق خىشلاردىن نۇرغۇنى قېزىۋېلىندى. يەنە نۇرغۇنلىغان كۈل رەڭ ساپالدىن ياسالغان قاچا ـ قوچىلار قېزىۋېلىندى. بۇ جاي شىنجاڭدىكى خەن سۇلالىسى ئۇسلۇبىدىكى خىش ۋە كاھىشلار تېپىلغان بىردىنبىر قەدىمكى شەھەر ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئورنى دەل خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى جىنمەن (ھازىرقى جىمسار) دىن لۇكچۈن (ھازىرقى پىچان ناھىيىسىدىكى لۇكچۈن) گە بارىدىغان تاغ جىلغىسى ئېچىدىكى تار يولغا جايلاشقان، تارىخىي ماتېرىيالىلار بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارىغاندا، ئۇنىڭ شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە گېپىڭ گۈڭ مۇھاپىزەت قىلغان سۇلې شەھىرى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

يوتقان خارابىسى جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ مۇھىم خارابىسى. ئۇ خوتەن شەھىرىنىڭ تەخمىنەن ئون كىلومېتىر غەربىدىكى باغچى يېزىسىنىڭ يوتقان كەنتىگە جايلاشقان. ئۇنىڭ ھازىرقى ھالىتى بىر ئويمانلىق بولۇپ، يەر يۈزىدە خارابە ئىزى كۆرۈنمەيدۇ. مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قېلىنلىقى ئۇچ ~ ئالتە مېتىر كېلىدىغان لاتقا چۆكۈندى قاتلىمى ئاستىغا كۆمۈلگەن. بىر ئەسىردىن بۇيان بۇ يەردىن قاشتېشى پارچىلىرى، كىچىك ئالتۇن ئۇردەك، ئالتۇن مايمۇن، ھەرخىل ئالتۇن ياپراقچىلار، بولۇپمۇ يۈمشاق لايدىن ياسالغان قىزىل ساپال بۇيۇملار خېلى كۆپ يېغىۋېلىندى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە يۇنانىنىڭ ئادەم يۈزى شەكلىدىكى ھاراق چۆگۈنى «رايتون» (rhyton) بولۇپ، جوغىسى كالا بېشى شەكلىدە ياسالغان. بۇ خارابىدىن تېپىلغان ساپال كومزەكلەرنىڭ تونقۇچلىرى كۆپىنچە ھايۋانات شەكلىدە ياسالغان بويۇن ۋە قىرىغا ھايۋان ياكى ئادەم شەكلىدىكى قاپارتمىلار چېقىرىلغان. بۇنىڭدىن قەدىمىي زامانلاردا مەدەنىيەتنىڭ تەسىرىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ خارابىدە قېزىش ئېلىپ بېرىلمىدى. بەزى ئالىملار ئۇنى قەدىمكى ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ پايتەختى بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ، لېكىن بۇ ئېنىق دەلىللەنگىنى يوق.

مەلىكە ئاۋات خارابىسى جىن، تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدىكى ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ خارابىسى، ئۇ خوتەن ناھىيىسى توساللا يېزىسى مەلىكە ئاۋات كەنتىنىڭ ئىككى كىلومېتىرچە جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، ھازىر چۆللۈككە ئايلىنىپ كەتكەن. تەكشۈرۈش ۋە سىناق تەرىقىسىدە قېزىشتىن مەلۇم بولۇشىچە، خارابىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا توپا دۆڭگە ئايلانغان قۇرۇلۇش سۇپىسىلىرىنىڭ ئۈلى بىر قەدەر زىچ بولۇپ، نۇرغۇن تاش تۈۋرۈك ئۈلى، بۇددىزم لاي ھەيكەللىرى ۋە تام رەسىملىرىنىڭ پارچىلىرى قېزىۋېلىندى. قارىغاندا بۇ جاي چوڭ بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ ئىزى بولسا كېرەك. خارابىنىڭ شەرقىي شىمالىدا ئاھالىلەر رايونى قۇرۇلۇش ئىزى بار. ئۇنتۇرا قىسمىدا نۇرغۇن خۇمدان ئىزى بىلەن كاھىش كۆيدۈرگەندە دۆۋىلەنگەن نەرسىلەر بار، يەر يۈزىگە ئېرىگەن قارامتۇل داشقاللار ۋە ھەرخىل قولدا، چاقتا ياسالغان ساپال بۇيۇملارنىڭ پارچىلىرى چېچىلغان. بۇ خارابىدىن ئېغىرلىقى 45 كىلوگرام كېلىدىغان گەمىدە ساقلانغان بەش جۈلۈق يارماق ۋە نۇرغۇن مىس، تۆمۈر، تاشتا ياسالغان ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ۋە تۈرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان ساپال بۇيۇملار قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قېزىۋېلىندى.

لاپچۇق قەدىمكى شەھىرى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرغول ئايمىقى لاپچۇق ناھىيىسىنىڭ ئەسلىي ئورنى، قۇمۇل شەھىرىنىڭ قارا دۆۋە يېزىسىدىكى لاپچۇق كەنتىگە جايلاشقان. بۇگۈر دەريالىسى قەدىمكى شەھەرنى كېسىپ ئوتىدىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ھازىر ئاھالىلەر تۇرالغۇلىرى، خامان قاتارلىقلار بولغانلىقى ئۈ-

چۈن، خارابە ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. قەدىمكى شەھەرنىڭ شەرقىي سېپىلىنىڭ قالدۇق قىسمى، جەنۇبىي سېپىلىنىڭ بىر بۆلىكى، غەربىي ۋە شىمالىي سېپىللىرىنىڭ قالدۇق قىسىملىرىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق مەلۇم بولۇشىچە، قەدىمكى شەھەر ئۇزۇنچاق چاسا شەكلىدە بولۇپ، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 500 مېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى تەخمىنەن 300 مېتىر كېلىدۇ. شەھەرنىڭ سىرتىدا تاك سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە بۇددا ئىبادەتخانىسى ئىزلىرى بار. مەسىلەن، شەھەرنىڭ تەخمىنەن 400 مېتىر غەربىي شىمالىدىكى جاراك ـ جۇرۇك بۇددا ئىبادەتخانىسى، تەخمىنەن بىر كىلومېتىر شىمالىدىكى يانتاق بۇددا ئىبادەتخانىسى، تەخمىنەن ئىككى كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قومتۇر بۇددا ئىبادەتخانىسى، ئون كىلومېتىر يىراقلىقتىكى بۇگۇر دەرياسى بۇددا ئىبادەتخانىسى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئەينى زاماندىكى لاپچوق ناھىيىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بۇددىزم خارابىلىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرغول قەدىمكى شەھىرى تاك سۇلالىسى دەۋرىدىكى بېشبالىق قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى تەۋەلىكىدىكى ئۇيغۇرغول ھەربىي قەلئەسىنىڭ ئەسلىي ئورنى. ئۇ باركۆل ناھىيىسى داخي يېزىسىنىڭ گەنچۈي كەنتىگە جايلاشقان. شەھەر خارابىسى ئۇزۇنچاق چاسا شەكلىدە بولۇپ، ئاساسىي شەھەر ۋە قوشۇمچە شەھەرگە ئايرىلىدۇ. ئاساسىي شەھەرنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 210 مېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 180 مېتىر بولۇپ، شەھەر سېپىلى ئاساسەن مۇكەممەل ساقلانغان. قوشۇمچە شەھەر ئاساسىي شەھەرنىڭ شەرق تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، شەھەر سېپىلى بىر قەدەر پاكارراق. خارابە ئىچىدىن كەييۈەن تۈگىباۋ يارمىقى، نېلۇپەر گۈللۈك خىش، نېلۇپەر گۈللۈك كاھىش، تاك سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە مىس كۈرگۈ، مىس بۇت، تۈمۈر قايچا، تاش تۈگمەن ۋە نۇرغۇن ساپال داس، كومۇزەك قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قېزىۋېلىنغان بولۇپ، ئۇلاردا تاك دەۋرى ئۇسلۇبى ناھايىتى ئېنىق. قوشۇمچە شەھەردىن ئات، قوي، تۆگە، بۇغا قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرى كۆپ چىقتى. قەدىمكى شەھەردىن قېزىۋېلىنغان ياغاچ كۆمۈرنىڭ كاربون 14 ئارقىلىق ئۇلچەنگەن ۋە دەرەخ يىل ھالقىسى ئارقىلىق بېكىتىلگەن ۋاقىتنىڭ ئاساسلانغاندا، بۇ شەھەرنىڭ دەۋرى بۇنىڭدىن 65±1375 يىل بۇرۇن بولۇپ، تاك سۇلالىسى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. تاك سۇلالىسى دەۋرىدىكى «يۈەنخي يىللىرىدىكى ۋىلايەت ـ ناھىيىلەرنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» ۋە «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۇرنەكلەر» دېگەن كىتابلاردا: «ئۇيغۇرغول ھەربىي قەلئەسى ئۇيغۇرغول ئايىمقىنىڭ 300 چاقىرىم غەربىي شىمالىدىكى شەربەت دەرياسى بويىدا» دېيىلگەن بولۇپ، بۇ خاتىرە بىلەن قەدىمكى شەھەرنىڭ ئورنى ماس كېلىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 2 ـ بېتىگە قارالسۇن)

بېشبالىق قەدىمكى شەھىرى تاك سۇلالىسى دەۋرىدىكى بېشبالىق باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ ئەسلىي ئورنى. ئۇ جىمسار ناھىيىسىنىڭ تەخمىنەن 12 كىلومېتىر شىمالىدىكى خۇباۋزى كەنتىگە جايلاشقان بولۇپ، ئادەتتە «ئەسكىسار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ يەر دەسلەپتە ئارقا قاڭقىل خانلىقىنىڭ ئوردىسى بولغان. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە جىنمەن دەپ ئاتالغان؛ تۈركلەر بۇ يەردە قاغان بۇت شەھىرىنى قۇرغان؛ تاك سۇلالىسى بېشبالىق ئايىمقىنى تەسىس قىلىپ، بېشبالىق باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنى ئورۇنلاشتۇرغان؛ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى مەزگىلىدە بېشبالىق دەپ ئاتىلىپ، يازلىق پايتەخت قىلىنغان؛ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بېشبالىق ۋاقىتلىق دىۋان ۋازارىتى، ئايغاقچى مەھكىمىسى، ئەمىر لەشكەر مەھكىمىسى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ جايدا تۇرغان. يۈەن سۇلالىسى يوقالغاندىن كېيىن، تەدرىجىي ھالدا تاشلىنىپ خارابىلىككە ئايلىنىپ كەتكەن. بۇ قەدىمكى شەھەر ئىچكى ۋە تاشقى ئىككى قات بولۇپ، تەكشى يۈزى ئۇلچەمسىز ئۇزۇنچاق چاسا شەكلىدە، ئىچكى شەھەر تاشقى شەھەرنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ شەرقىي شىمالىغىراق جايلاشقان. تاشقى شەھەرنىڭ ئايلانمىسى 4596 مېتىر، ئىچكى شەھەرنىڭ ئايلانمىسى 3003 مېتىر كېلىدۇ. ئىچكى ۋە تاشقى شەھەر سېپىللىرىدا يۇلەك تام، قاراۋۇلخانا، راۋاق، قوۋۇق قاتارلىق قۇرۇلۇشلار بار. تاشقى شەھەرنىڭ شىمالىي دەرۋازىسىدا قوۋۇق سېپىلى يەنىلا ساقلانماقتا. شەھەرنىڭ سىرتىدا خەندەك بار. شىمالىي سېپىلنىڭ سىرتىدا قوي، ئاتلارنىڭ ئېغىلى بار. ئاساسىي شەھەر ئىچىدىكى قۇرۇلۇش ئىزلىرى ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولۇپ، قۇرۇلۇش ئۇلى ئىزىدىن تاشقى شەھەردە يەتتىسى، ئىچكى شەھەردە بەشى بار. ئىككى ئورۇندىكى قۇرۇلۇش ئۇلى ئىزى ئەتراپىدىن ساپال بۇت پارچىلىرى، نېلۇپەر گۈللۈك ۋە مارجان گۈللۈك ساپال پارچىلىرى يېغىۋېلىندى. بۇلاردىن قارىغاندا، بۇ جاي بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسى بولسا كېرەك. شەھەر

خارابىسى ئىچىدىن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جىنمەن ناھىيىسىنىڭ كەمتۈك ئابىدىسى، تاڭ ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرلىرىدە بۇددا ھەيكەللىرىنى ياساتقانلىق توغرىسىدىكى ئابىدىلەر، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى باركول ئايىمقى مۆھۈرى ۋە تاش شىر، چەكمە نەقشلىك تاش شار، خەيرلىك ھايۋان بىلەن ئەنقا نەقشى چۈشۈرۈلگەن مىس كۆرگۈ، كەييۈەن تۈڭباۋ، چىەنيۈەن جۈڭباۋ يارماقلىرى قاتارلىق تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە پۈللار، نۇرغۇن قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى، مەسىلەن، ساپال تۇرۇبا، سىدام ئۈزۈنچاق خىش، سىدام خىش، تۇتاش ئۇنچە گۈللۈك، تۇتاش ئۇنچە ھەم پېلەكلىك ئوت نۇسخىلىق خىش، نوكەش كاھىش، ياپىلاق كاھىش، نېلۇپەر نۇسخىلىق كاھىش قاتارلىقلار قېزىۋېلىندى. ئۇلارنىڭ شەكلى، چوڭ ـ كىچىكلىكى، رەڭگى ۋە نەقشلىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي ئىككى پايتەختىدىن قېزىۋېلىنغان قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرىنىڭكىگە ئوخشايدۇ. تاشقى شەھەر تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا بىنا قىلىنغان، ئىچكى شەھەر ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە قۇرۇلغان. مەزكۇر قەدىمكى شەھەر مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى ھېسابلىنىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 1 ـ بېتىگە قارالسۇن)

ئۇلانباي قەدىمكى شەھىرى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە شەھەر خارابىسى. ئۇرۇمچى ناھىيىسى داۋان يېزىسى ئۇلانباي كەنتىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، تەكشى يۈزى سەل چاسىراق كەلگەن، جەنۇبىي سېپىلىنىڭ ساقلىنىشى بىر قەدەر ياخشى. شەھەر سېپىلى خاڭداپ ياسالغان بولۇپ، قالدۇق ئېگىزلىكى ئىككى ~ يەتتە مېتىر، ئۇلىنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن ئون مېتىر، ئۈستىنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن ئۈچ مېتىر كېلىدۇ. سېپىلنىڭ سىرتىدا يۇلەك تاملار، تۆت بۇرىچىكىدە راۋاق بار. شەھەر ئىچىدە ئۈچ سېپىل بولۇپ، شەھەر ئىچىنى شەرقىي شىمالىي، غەربىي شىمالىي، جەنۇبىي قىسمىدىن ئىبارەت ئۈچ رايونغا بۆلگەن، ئۇلار ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا چاسا ۋە ئۈزۈنچاق چاسا شەكىلدە. شەھەرنىڭ شەرق، جەنۇب ۋە شىمال تەرەپلىرىدىن قۇۋۇق ئېچىلغان بولۇپ، ھەر بىرىنىڭ قوۋۇق قەلئەسى بار. بۇ شەھەر خارابىسىدىن تاش قورال، تۆمۈر قورال، لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل، كۆل رەڭ، قارا رەڭلىك كومزەك، ئىۋرىق، لوڭقا، داس، كۆپ قاتارلىق ساپال قاچىلار قېزىۋېلىندى. بەزى قاچىلارنىڭ ئۈستىگە سۈس ئەگرى ۋە دولقۇنسىمان سىزىقلىق نەقشلەر ئويۇلغان. ئۇلاردىن تاڭ سۇلالىسى دەۋرى ۋە سۇڭ، يۈەن سۇلالىسى دەۋرلىرىنىڭ ئۈسلۇبلىرىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بەزى ئالىملار بۇ جاينى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇرۇمتاي ناھىيىسىنىڭ ئەسلىي ئورنى دەپ ھېسابلايدۇ، بىراق بۇ ئېنىق دەلىللەنگىنى يوق.

پىلاك قەدىمكى شەھىرى بۇ يەرلىك ئاتىلىشى. ئۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ ئەسلىي ئورنى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ كۆچا يېڭى شەھىرى بىلەن كونا شەھىرى ئارىلىقىدا بولۇپ، كۆچا دەرياسىنىڭ تارماق ئېقىنى بولغان چىلساي دەريا سىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا جايلاشقان. شەھەر رايونىنىڭ دائىرىسى چوڭ بولۇپ، ئۇچا دەرياسى شەھەرنى كېسىپ ئۆتىدۇ. ھازىرغىچە ساقلانغان جەنۇبىي، شىمالىي ۋە شەرقىي ئۈچ تەرەپتىكى سېپىل قالدۇقىدىن قارىغاندا، شەھەر سەل چاسا شەكىلدە. ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 7100 مېتىر بولۇپ، شىنجاڭدا ھازىر ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى شەھەرلەر ئىچىدە كۆلىمى ئەڭ چوڭ ھېسابلىنىدۇ. شەھەر سېپىلى خاڭداپ ياسالغان بولۇپ، قالدۇق ئېگىزلىكى 2 ~ 6 . 7 مېتىر، كەڭلىكى 8 ~ 16 مېتىر كېلىدۇ. قەدىمكى شەھەرگە ھازىر ئاھالىلەر تۇرالغۇلىرى چۈشۈپ كەتكەچكە، ئىزلارنىڭ كۆپى ساقلىنىپ قالالمىغان بولۇپ، پەقەت ئالتە ئورۇندا چوڭ تېپىتىكى خاڭداپ ياسالغان سۇپا ئۈلى كۆرگىلى بولىدۇ. شەھەرنىڭ سىرتىدىمۇ بەش ئورۇندا چوڭ تېپىتىكى خاڭداپ ياسالغان سۇپا ئۈلى بار. بۇ سۇپا ئۈللىرىدىن توپا قېزىش جەريانىدا، يۇمىلاق ۋە چاسا شەكىلىك تاش تۈۋرۈك ئۈلى، نېلۇپەر بەرگى نۇسخىلىق بىرىكمە خىش، نېلۇپەر نۇسخىلىق يەرگە ياتقۇزۇلىدىغان خىش، نېلۇپەر نۇسخىلىق كاھىش، نوكەش كاھىش، تاختا كاھىش، چوڭ ساپال ئىدىش، پۇل قاچىلانغان ساپال كومزەك قاتارلىقلار تېپىلغان. تۈۋرۈك ئۈلى، خىش، كاھىشلارنىڭ شەكلى ۋە نەقشلىرىنىڭ ئۇسلۇبى تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەندىكى داسىنىڭ قەسرى خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان خىش ۋە كاھىشلارنىڭ شەكلى ۋە نەقشلىرىنىڭكىگە ئوخشايدۇ. بۇ شەھەرنىڭ يەر ئاستىدىن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە كۆل ئازگىلى ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. يەغۇۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن ساپال بۇيۇم، مىس ۋە تۆمۈردىن ياسالغان ھەربىي قوراللار ۋە نۇرغۇن كەييۈەن تۈڭباۋ يارمىقى، جىەنجۇڭ تۈڭباۋ يارمىقى، دالى يۈەنباۋ يارمىقى قاتارلىقلار بار.

جۇڭگولۇق تارىخىۋلوگ خۇاڭ ۋېنبى 1928 ـ يىلى ۋە 1957 ~ 1958 ـ يىللىرى بۇ جاينى ئىككى قېتىم تەكشۈرگەن ھەمدە قارا دۇڭنى قازغان. مەزكۇر قەدىمكى شەھەرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە تەۋە مەدەنىيەت قالدۇقلىرى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن ئىلگىرىكى زامانلارغا توغرا كېلىدۇ؛ كېيىنكى مەزگىلىگە تەۋە مەدەنىيەت قالدۇقلىرى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «ئومۇمىي قامۇس، چېگرا مۇداپىئە ئىشلىرى» دا: «ھازىر ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى تۇرۇۋاتقىنى دەل كۇسەن شەھىرىدۇر» دەپ خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بۇ قەدىمكى شەھەر خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى كۇسەن بەگلىكىنىڭ مەركىزى بەتچىك شەھىرى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى كۇسەن بەگلىكىنىڭ مەركىزى يىلولۇ شەھىرىنىڭ ئورنى ھېسابلىنىدۇ. قىزىقىلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بۇ تارىخىي مەدەنىيەتنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشىگە پۈتۈنلەي ماس كېلىدۇ. ھازىر بۇ قەدىمكى شەھەر مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى ھېسابلىنىدۇ.

توڭگۇز بېشى قەدىمكى شەھىرى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق كۇسەنگە تەۋە ھەربىي كۆرە. ئۇ توقسۇ ناھىيىسىنىڭ 44 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، ئورنى ئۆگەن دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى قەدىمكى سۇغىرىلىدىغان تۇزلەڭلىك رايونىدا، بۇ

توڭگۇز بېشى قەدىمكى شەھىرى

جاي ھازىر شورتاڭلىققا ئايلىنىپ كەتكەن. شەھەر خارابىسىنىڭ تەكشى يۈزى چاسا شەكلىدە بولۇپ، ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 960 مېتىر، سېپىلىنىڭ قالدۇق ئېگىزلىكى تۆت ~ سەككىز مېتىر كېلىدۇ. شەھەر سېپىلىنىڭ تۆت بۇرجىكىدە 13 يۇلەك تام بار. جەنۇبىي ۋە شىمالىي سېپىلنىڭ ئوتتۇرىسىدىن قوۋۇق ئېچىلغان بولۇپ، قوۋۇق قەلئەسى بار. شەھەر ئىچىدىكى قۇرۇلۇش ئىزلىرى يىمىرىلىپ توپا دۆڭگە ئايلىنىپ قالغاچقا، شەكلى ئېنىق ئەمەس. شەھەر خارابىسىدىن سىدام خىش، سىدام كاھىش، ساپال تورمۇش بۇيۇملىرى، تاش يارغۇنچاق، تۆمۈر ئورغاق، زىغىر ئۇرۇقى، قۇيماق ۋە كەيىۋەن تۇڭباۋ يارمىقى، دالى يۇنباۋ يارمىقى، جىيەنجۇڭ تۇڭباۋ يارمىقى قاتارلىق تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى پۇللار ۋە «دالى 15 ـ يىلى لى مىڭدا» نىڭ ئاشلىق ئۆتنە ئېلىش ھۆججىتى»، «دالى 14 ـ يىلى پاكسۇ پارنىڭ ئېشىنچا تېرىق ئېلىش ئىلتىماسى» قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قېزىۋېلىندى.

دەندان ئۇيلۇق خارابىسى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى لايقى قورغىنىڭ ئەسلىي ئورنى. چىرا ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىغا، يەنى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ناھىيە بازىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 90 كىلومېتىر كېلىدۇ، خارابىنى قۇم بېسىۋالغان. 1997 ـ يىلىدىكى تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا،

دەندان ئۇيلۇق خارابىسى

بارخانلىق ئۈستىگە چىقىپ قالغان ئىزلار، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 12 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى تەخمىنەن ئۇچ كىلومېتىر كېلىدىغان دائىرە ئىچىگە تارقالغان. خارابىنىڭ سەل جەنۇبىدىكى تەخمىنەن ئىككى كۋادرات كىلومېتىر دائىرە ئىچىدە، قەدىمكى قۇرۇلۇش ئىزىدىن توققۇزى بار. ياغاچ تۇۋرۇكلۈك قومۇش تاملىق تۇرالغۇ ئۆيلەر، «回» خېتى شەكللىك بۇددا ئىبادەتخانىسى، چىتلاق، قۇرۇپ كەتكەن ئۇجمىلىك قاتارلىقلارنى ئاھايىتى ئېنىق پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. ئەنگلىيىلىك ستەيىن بۇ خارابىنى قېزىپ، نۇرغۇن بۇددىزم تام رەسىملىرى، ياغاچ تاختايغا سىزىلغان رەسىملەر، خەنزۇچە ھۆكۈمەت ۋە خۇسۇسلار ھۆججەتلىرىدىن 15 پارچە، ئۇدۇن يېزىقىدىكى بۇددا نوملىرى قاتارلىقلارغا ئېرىشكەن. بۇ لايقى قورغاننىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ ئالتە شەھىرىنىڭ بىرى ئىكەنلىكى، قورغان سانغۇننىڭ ياڭ جىنچىڭ ئىكەنلىكى، ئالتە شەھەرنىڭ بېگى «ئاماچىۋسا» ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ياغاچ تاختايغا سىزىلغان رەسىملەردە

يىپەكنىڭ ئۇدۇنغا تارقىلىپ كىرىشى ۋە چاشقان پادىشا-
ھى توغرىسىدىكى رىۋايەت تەسۋىرلەنگەن.

توققۇز ساراي قەدىمكى شەھىرى تاڭ سۇلالە-
سى دەۋرىدىكى ئوتتور ئايمىقىنىڭ ئەسلىي ئورنى بو-
لۇپ، گىيازدى شەھىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ مارالبېشى
ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تۈمشۇق تېغىنىڭ
غەربىي قىسمىغا جايلاشقان. جەنۇب تەرىپى قىزىل دەر-
ياسىغا تۇتىشىدۇ. قەدىمكى شەھەر تاغقا يۆلەپ سېلىن-
غان، سەل ئۇزۇنچاق چاسا شەكىلدە ۋە ئىچكى ـ تاشقى
ئۇچ قات بولۇپ، ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولغان، كۆپ
ئورۇندا قورۇلۇشلارنىڭ قالدۇق ئۈلىي بار. «يېڭى تاڭ-
نامە. جوغراپىيە تەزكىرىسى» دە: «گىيازدى شەھىرى
كۈسەن تەۋەسىدە، ئوتتور ئايمىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئور-
نى قىزىل دەريا سىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى ئوقۇ ما-
زار تېغىدا» دەپ خاتىرىلەنگەن بولۇپ، شەھەرنىڭ
جوغراپىيىلىك يەر تۈزۈلۈشى بىلەن ماس كېلىدۇ. بۇ
جايدىكى دەسلەپكى مەزگىلگە تەۋە يەر قاتلىمىدىن بەش
جۈلۈق يارماق بىلەن بەش جۈلۈق يارماقنىڭ قېلىپى،
قومۇش قەلەم، سۆڭەك نەي، چىگىت، ئارپا، پىلە
غوزىسى، يىپەك يىپ باغلانغان سىرلانغان قۇتا، ساپال
كومزەك قاتارلىق جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋ-
رىگە توغرا كېلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قېزى-
ۋېلىندى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە مەدەنىيەت قاتلە-
مىدىن كەيىۋەن توڭباۋ يارمىقى، سانسىرىتچە ھۆج-
جەت، نۇرغۇن بۇددا، بۇدساتۋا ھەيكەللىرى، گۈل چە-
قىرىپ توقۇلغان پاختا رەخت، كىمخاپ، توز نۇسخە-
لىق كەشتە، ئادەم ئوبرازى چۈشۈرۈلگەن مۆھۈر ۋە
خەنزۇچە ھۆججەت قاتارلىق يادىكارلىقلار تېپىلدى. بۇ
ھۆججەتلەر سەل كەمتۈك بولۇپ، ئۇزۇمزارلىقنى ئىجا-
رىگە ئېلىش ھۆججىتى، ھۆكۈمەت ھۆججەت ـ ئالاقىلە-
رى، خۇسۇسىي خەت ـ چەكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ،
ئۇلاردا «قورۇل»، «يابغۇ»، «سانغۇن» قاتارلىق نام-
لار ئۇچرايدۇ. ئاخىرقى مەزگىلگە تەۋە مەدەنىيەت قاتـ
لىمى قاراخانىيلار سۇلالىسىگە تەۋە بولۇپ، سۇك سۇلا-
لىسىنىڭ پۇللىرى، قاراخانىيلار سۇلالىسى مەزگىلىدە
ئەرەبچە يېزىقتا پۈتۈلگەن «بەگدىن مال ـ مۇلۇك ئىد-
ئام قىلىشنى ئۇتۇنۇش نامىسى»، ھەر خىل شەكىلدە-
كى مىس چۆگۈنلەر، مىس چىراغ قاتارلىقلار تېپىلدى،
ئۇلار جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىن تاڭ،
سۇك سۇلالىسىغىچە بولغان زامانلاردا مەزكور قەدىمكى
شەھەردە كىشىلەر پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىنى چۈ-
شەندۈرۈپ بېرىدۇ. قەدىمكى شەھەرنىڭ سەل جەنۇبىدا
تۈمشۇق بۇددا ئىبادەتخانىسى بار.

تاشقورغان قەدىمكى شەھىرى تاڭ سۇلالىسى
دەۋرىدىكى كۆكئارت قورۇلىنىڭ ئەسلىي ئورنى. تاش-
قورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى تاش
تۈپىلىككە جايلاشقان. قەدىمكى شەھەر تۈپىلىككە يۆلەن-
گەن بولۇپ، جەنۇب، شىمال، غەرب ئۇچ تەرەپتىكى
شەھەر سېپىلى ئاساسەن ياخشى ساقلىنىپ قالغان،
شەرق تەرەپتىكى سېپىلنىڭ ئۈستىگە ئاساسەن چىمىق
سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان سارىقول بازارىنى
چۈشكەن. شەھەر سېپىلىنىڭ ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 1300
مېتىر، قالدۇق ئېگىزلىكى ئالتە مېتىر ئەتراپىدا بو-
لۇپ، شەھەر سېپىلى تاش ۋە توپا بىلەن قوپۇرۇلغان.

تاشقورغان قەدىمكى شەھىرى

شىمالىي ۋە غەربىي سېپىلنىڭ سىرتىدا كېسەك بىلەن
قوپۇرۇلغان يۆلەك تام قالدۇقىدىن 14 ى كۆرۈنىدۇ.
شەھەرنىڭ تۆت بۇرجىكىدە راۋاق بار. قۇرۇلۇش ئىز-
لىرى ئاساسەن شەھەرنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ئې-
گىزرەك كەلگەن تۈپىلىك ئۈستىگە تارقالغان. ئۇي
ئىزلىرى چاسا شەكىلدە بولۇپ، تاملىرى تاش بىلەن
قوپۇرۇلغان، ئۇي ئىچىدە ئوچاق بار. بەزى ئۇيلەر
تۈپىلىكنىڭ يەر شەكلىنىڭ ئېگىز ـ پەسلىكىگە بېقىپ
ئارىلاش جايلاشقان. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتا، يۈك
توقۇلمىلارنىڭ پارچىلىرى، ھايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرى،
تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چىەنىۋەن جۈڭباۋ يارمىقى،
بۇددىزم ھەيكەللىرىنىڭ قالدۇقلىرى تېپىلدى. دەسلەپ-
كى مەزگىلگە تەۋە يەر قاتلىمىدىن قېزىۋېلىنغان ياغاچ
كۆمۈرنىڭ كاربون 14 ئارقىلىق ئۇلچەنگەن يىلى بۇنىڭ-
دىن 75±1325 يىل بۇرۇن بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى
دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ كۆكئارت قورۇلىنىڭ تۈ-
رۈشلۈق ئورنى بولۇپ، «يېڭى تاڭنامە. جوغراپىيە
تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا، كەيىۋەن يىللىرى تاڭ
سۇلالىسى كاۋانتا بەگلىكىنى تىنجىتقاندىن كېيىن ئۇنى
تەسىس قىلغان. ساقلانغان ئىزلار دەل بۇ تارىخىي مەدە-
نىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى بىلەن ماس كېلىدۇ.

ئالمالىق قەدىمكى شەھىرى چاغاتاي خانلىقىنىڭ پايتەختىنىڭ خارابىسى. ئۇ ئىلى ئوبلاستى قورغاس ناھىيىسى تەۋەسىگە جايلاشقان بولۇپ، شەرق تەرەپتىدە تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى بار. تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يەر يۈزىدىكى ئىزلارنىڭ كۆپىنچىسى ساقلانمىغان. قەدىمكى شەھەرنىڭ ئورنى تارىخىي ھۆججەتلەردىكى خاتىرىلەر بىلەن ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشكە ئاساسەن بېكىتىلگەن. قەدىمكى شەھەر يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياكى ئۇنىڭدىن سەل بالدۇر بىنا قىلىنغان. چاغاتاي خان دائىم مۇشۇ جايدا تۇرغاچقا، كېيىن بۇ شەھەر خانلىقنىڭ پايتەختى بولغان. يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئالمالىق ۋاقىتلىق قارا دۇۋان ۋازارىتى مۇشۇ يەردە تەسىس قىلىنغان. بۇ خارابىدىن نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلدى. مەسىلەن، ساپال قاچىلار، كۆكۈش فارفور قاچىلار، نېستۇرىئان دىنى مۇخلىسلىرىنىڭ سۇرىيە يېزىقىدىكى قەبرە تېشى دېگەندەك. خارابىدىن چاغاتاي خانلىقىنىڭ پۇللىرى دائىم دېگۈدەك بايقىلىپ تۇرغان بولۇپ، بۇ جاي خانلىقنىڭ پۇل قويىدىغان ئورنى بولسا كېرەك. 1977 ـ يىلى، سانجى قەدىمكى شەھىرىدىن تېپىلغان 1300 داندىن ئارتۇق كۈمۈش تەڭگىنىڭ يېرىمىغا يېقىنىنىڭ ئۈستىگە «ئالمالىق» دېگەن خەت چوشۇرۇلگەن.

ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسى خارابىسى ئىلى جياڭجۈننىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى. ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى خۇيىۋەن كۈرەسىگە، يەنى ھازىرقى قورغاس ناھىيىسىنىڭ كۈرە يېزىسىغا جايلاشقان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېنلۇك يىللىرىدا «ئىلى قاتارلىق جايلارنى ئومۇمىيۈزلۈك باشقۇرىدىغان جياڭجۈن» تەسىس قىلىنىپ، ئۇ غەربىي يۈرت تەۋەسىدىكى ھەربىيۋە مەمۇرىي ئىشلارنى ئومۇمىيۈزلۈك باشقۇرغان. خۇيىۋەن كۈرەسى ئىلىدىكى توقۇز كۈرەنىڭ بىرىنچىسى بولغاچقا، كۆلىمى چوڭ، دۇكانلار كۆپ، مالىلار تولۇق، سودا ـ سېتىق ئىشلىرى گۈللەنگەن بولۇپ، ئەينى يىللاردىن، تاكى شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىنغۇچە، غەربىي چېگرا رايونىنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي مەركىزى بولغان. تۇڭچىنىڭ 10 ـ يىلى (1871 ـ يىلى)، چارروسىيە ئەسكەر چىقىرىپ ئىلىنى ئىشغال قىلىپ، كۈرە قاتارلىق قەلئەلەرنى بۇزۇپ تۈپتۈز قىلىۋەتكەن. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىلىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، كۈرە قەلئەسى خارابىسىنىڭ شىمالىغا ئەسلىدىكى شەكلىگە تەقلىد قىلىپ يېڭى كۈرە قەلئەسىنى ۋە جياڭجۈن مەھكىمىسىنى ياسىغان، بۇلار ھازىرغىچە ساقلانماقتا. مەزكۇر خارابىنىڭ يېقىن ئەتراپىدا قوڭغۇراق راۋۇقى بار. بۇ خارابە شىنجاڭ بويىچە نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى ھېسابلىنىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 8 ـ بېتىگە قارالسۇن)

قەدىمكى تۈرلار قەدىمكى زاماندىكى ھەربىي ئەسلىمە. ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى سۇلالىلەر چېگرا مۇداپىئە ئىشلىرىغا ئەھمىيەت بېرىپ، مۇھىم قاتناش لىنىيىلىرىنىڭ بويلىرىغا نۇرغۇن تۈرلارنى ياسىغان بولۇپ، بۇگۈنگىچە ساقلىنىپ قالغان تۈرلار ئىزلىرى ئاز ئەمەس. (1) خەن سۇلالىسى دەۋرى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە سەددىچىن سېپىلى سۇلې دەريا سىغىچە ئىدى؛ ئۇنىڭ غەربىگە سېپىل ياسالماي، «ھەمشە شىپاڭ سېلىنغان» بولۇپ، ئۇلار ئەمەلىيەتتە تۈر ئىدى. ئۇلار جۇغراپىيىلىك يەر تۈزۈلۈشىگە لايىقلاشقان بولۇپ، سەددىچىن سېپىلى بىلەن ئۆزئارا ماسلاشقان ۋە ئۆزئارا تۇتاشقاندى. كىروران قەدىمكى شەھىرىنىڭ سەل غەربىي شىمالدىكى قۇرۇق تاغنىڭ جەنۇبىغا، كۆنچى دەرياسى ۋادىسىنى بويلاپ غەربكە سوزۇلغان جايلاردا، ھازىر يەنىلا خەن سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە بىر قاتار تۈرلارنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇلار: تۇنجى تۈر، ياقا تۈر، كالتە تۈر، سىنىر تۈر، تۇشۇك تۈر، كۈنچىقىش تۇشۇك تۈر، شالۋاق تۈر، ساچقاي تۈر، شىگدى تاغ ئېغىزىدىكى تۈرلاردىن ئىبارەت؛ تېخىمۇ غەرب تەرەپتىكى بۇگۈر ناھىيىسى تەۋەسىدىمۇ تۈرلار بار بولۇپ، قارايار، لايىۋ قاتارلىق تۈرلار بىر ـ بىرىگە تۇتاشقان. تۈرلار پۈتۈنلەي يەر تۈزۈلۈشى ئېگىزرەك ئورۇنغا جايلاشقان بولۇپ، قالدۇق ئېگىزلىكى ئون مېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. بىناكارلىق تېخنىكىسىدىن قارىغاندا، تۇپا بىلەن قومۇش ۋە يۇلغۇن شېخىدىن ياكى كېسەك بىلەن يۇلغۇن شېخىدىن ياسالغان. جۇغراپىيىلىك يەر تۈزۈلۈشىدە پەرق بولغاچقا، تۈرلار ئارىسىدىكى ئارىلىقمۇ ئوخشاش ئەمەس، سەل يىراق بولغانلىرىنىڭ ئارىلىقى ئون كىلومېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. (2) تاڭ سۇلالىسى دەۋرى. ھازىر ساقلىنىپ قالغان تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۈرلار تۈرپاننىڭ تۆت ئەتراپىدا، مەسىلەن، لەمجىننىڭ غەربىي شىمالىدىكى چۆللۈكتە، يارغول قەدىمكى شەھىرىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا، داخەنگودا، ئۇرۇمچىدىكى تۇز كۆلىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا؛ يەنە كۇچا بىلەن مارالبېشى ئارىسىدىكى يايدى تىم، ئاقچىن، دۇۋاي تىم، چوڭ تىم، يۇمىلاق تىم، كىچىك تىم ۋە زېتىم قاتارلىق تۈرلارنىڭ ھەممىسى تاڭ سۇلا-

لىسى دەۋرىگە تەۋە تۇرلار ھېسابلىنىدۇ. تۇر بىناكارلىقىدىكى ماتېرىياللار ئاساسەن كېسەك بىلەن يۇلغۇن شېخىدىن ئىبارەت. (3) چىڭ سۇلالىسى دەۋرى. بار كۆلدىن سانجى، ماناسقىچە بولغان ئارىلىقتىكى تۇرلارنىڭ ساقلىنىشى بىر قەدەر ياخشى. بارىكولدىن غەربكە قاراپ مېڭىپ، تەكرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىنى بويلاپ، موري، گۇچۇڭ، جىمسار، فۇكاڭ ناھىيىلىرى تەۋەسىگە بارىدىغان يول بويلىرىدا دۆڭلەر كەينىدىن ئۇچرايدۇ، سانجىدىن شىمالغا بۇرۇلۇپ قۇتۇبى، ماناس ناھىيىلىرى تەۋەسىگە كىرگىچىمۇ مۇشۇنداق ئىزلارنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇلار بارىكۆلدىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلى جياڭجۈنى تۇرۇشلۇق جايغىچە بولغان قاتناش ۋە ئالاقىلىشىش ئەھۋالىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. تۇرلارنىڭ قالدۇق ئېگىزلىكى ئون مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ئۇزۇنىسىغا كەسمە يۇزى تراپېتسىيە شەكلىدە، خاڭداپ ياسالغان، خاڭدالغان قەۋەتلەر ئارىسىغا كىچىك كالتەكلەر يانقۇزۇلغان، يەنە يالپاق تاشلار بىلەن توپا ئارىلاشتۇرۇپ ۋە يۇلغۇن، قومۇش باستۇرۇپ ياسالغانلىرىمۇ بار. تۇرلارنى ياساشتا شۇ يەردىن ماتېرىيال ئېلىش پرىنسىپ قىلىنغان. تۇرلار ئەينى يىللاردىكى ھەربىي مۇداپىئە ئىشلىرى، خەۋەرلىشىش ۋە ئالاقىلىشىش سىستېمىسىنى نامايان قىلىپلا قالماستىن، يەنە كۆتىشىمايدىغان دەۋرلەردىكى قاتناش لىنىيىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزگىرىشىنى تەتقىق قىلىشقا يارداەم بېرىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 3 ـ بېتىگە قارالسۇن)

مازار تاغ قورغىنى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەۋلىيا تېغى قورغىنىنىڭ ئىسلىي ئورنى. ئۇ قاراقاش ناھىيىسى كاۋاك يېزىسىنىڭ 150 كىلومېتىر شىمالىدىكى تەكلىماكان قۇملۇقى ئىچىگە جايلاشقان بولۇپ، تاغقا يۆلەپ ياسالغان. ئىچىدە ئۇچ گۇرۇپپا قۇرۇلۇش ئىزى بار. بىرىنچى گۇرۇپپا ئىز جەنۇبىي ۋە شىمالدىكى ئىككى ئېغىز ئۆيدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ شەرقىدە ئىككىنچى گۇرۇپپا ئىز بولۇپ، ئۇ تۇرالغۇ ئۆي ئىزى ھېسابلىنىدۇ؛ يەنە شەرقتىرەك ئۈچىنچى گۇرۇپپا ئىز بولۇپ، ئۇ ئېغىلدۇر. قورغاننىڭ 50 مېتىر غەربىدە تۇر بار. شەرقىي شىمالىي بۇرجىكىدە بىر كىچىك بۇددا ئىبادەتخانىسى بولۇپ، كۆچمە قوم كۆمۈۋەتكەن، توغراق ياغىچىدىن قىلىنغان تۇۋرۇكلىرى بىلەن تاملىرىنىڭ ئىزى ئازراق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن بۇيان، بۇ خارابىدىن خەن، تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىگە ئائىت يارماقلار، بۇددىزم مەدەنىيىتىگە خاس مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، خەنزۇچە ھۆججەتلەر، مەسىلەن، «تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيىۋەن، تىەنباۋ يىلىلىرىدا ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ خانى ۋىسا گۈيگە سۇنۇلغان مەلۇماتنامە»، «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇدۇن ئەۋلىيا تېغىدىكى مەلۇم ئىبادەتخانىنىڭ چىقىم خاتىرىسى» ۋە تىبەتچە تارىشا پۈتۈك قاتارلىقلار تېپىلدى.

ئالغۇي قەدىمكى قورغىنى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قورغان. خۇەنيۇ قورغاننىڭ ئەسلىي ئورنى بولۇشى مۇمكىن. ئۇ ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ ئەسەن كان رايونىدىكى ئالغۇي جىلغىسى ئاغزىغا جايلاشقان بولۇپ، تۇرپان ئويمانلىقىدىن كۈنىەس دەريىاسى ۋادىسى،

ئالغۇي قەدىمكى قورغىنى

قارا شەھەر ئويمانلىقىغا بارىدىغان مۇھىم ئۇنكەلنى كونترول قىلغان. قەدىمكى قورغان سەل چاسا شەكىلدىكى بولۇپ، تاملىرى بەش قۇر ياپىلاق تاش ئوستىگە بىر قۇر ياغاچ يانقۇزۇش ئارقىلىق قويۇرۇلغان، تاشلارنىڭ ئاراچلىرى لاي بىلەن ئېتىلگەن. قورغان ئىچىدە قەدىمكى زامان ئۆيلىرىدىن بىر نەچچە ئېغىزى ساقلانغان بولۇپ، بۇ جايدىن تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە قەغەز ھۆججەت پارچىلىرى خېلى كۆپ تېپىلدى. بۇ ھۆججەتلەر ئىچىدە «خۇەنيۇ قورغانىدىكى قورشاۋ شاھماتخانا» توغرىسىدىكى پۈتۈك، يەنە «مىڭئەن تۇرى»، «سىشۇي تۇرى»، «لېيشى تۇرى» «لىنفەن ئۆتىگى»، «دۇەن زېي ئۆتىگى» دېگەن خەتلەر يېزىلغان ھۆججەت پارچىلىرى ۋە لەشكىرىي لازىمەتلىك ھېسابات دەپتىرىنىڭ پارچىلىرى، قەرز ئېلىش ھۆججىتى ۋە خەنزۇ ئەسكەرلەرنىڭ تىزىملىكى قاتارلىقلار بار. قورغاننىڭ تۆۋەنكى قاتلىمىدىن ئېلىنغان ياغاچلارنىڭ يىلنى كاربون 14 ئارقىلىق ئۇلچەش نەتىجىسىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ دەۋرى VII ~ VIII ئەسىرلەرگە تەۋە بولۇپ، قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ دەۋرى بىلەن بىردەك. بۇ قورغان تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چېگرا رايون ھەربىي مۇداپىئە ئىشلىرى، بولۇپمۇ غەربىي تۇركلەردىن مۇدا-

پىئەلەنگەندىكى غەربىي ئەسلىمىلەرنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

بەدەل ئارت قەدىمكى تۈرى تاك سۈلالىسى دەۋرىدىكى سۈلۈ تۈرىنىڭ ئەسلىي ئورنى. ئۇ ئوچتۇر-پان ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى بەدەل داۋىنىنىڭ ئېتىكىگە جايلاشقان. قەدىمكى تۈرنىڭ كەينىدە تەڭرى-تاغ، يېقىن ئەتراپىدا بەدەل دەرياسى بولۇپ، يەر تۈزۈ-لۈشى بىر قەدەر ئېگىز، كەڭ داۋىرنى كۆرگىلى بولى-دۇ. قەدىمكى تۈرنىڭ ئۇلى 10×13 مېتىر، قالدۇق ئېگىزلىكى يەتتە مېتىردىن ئارتۇق كېلىدۇ. بۇ تۈرنىڭ ئاساسلىق گەۋدىسى خاڭدالغان توپا بىلەن شېغىل قاتلا-مىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا ياغاچ ۋە يۇلغۇن باستۇرۇلغان، خاڭدالغان قاتلامنىڭ قېلىنلىقى 12 سانتىمېتىرچە كېلىدۇ. قەدىمكى تۈرنىڭ ئۈستىدە ياغاچ كۈمۈر كۈلى بار. بۇ تۈردىن بەش كىلومېتىر يىراقلىقتا يەنە بىر قەدىمىي تۈر بولۇپ، ئۈستىدە بىر نەچچە تال ياغاچ تۈۋرۈك بار. بۇ تۈرلارنى بويلاپ داۋام-لىق ئالدىغا ماڭغاندا، بەدەل داۋىنىدىن ئاشقىلى بولى-دۇ. قەدىمكى تۈرنىڭ يېقىن ئەتراپىدا قەدىمىي قەبرىس-تانلىق ۋە تۆگە، ئات، ئېشەكلەرنىڭ سۆڭەكلىرى بار-قالدى. تۈرنىڭ شېغىل قاتلىمىدىكى ياغاچلارنىڭ يىلى-نى كاربون 14 ئارقىلىق ئۇلچەش نەتىجىسىگە ئاساسلان-غاندا، ئۇلارنىڭ دەۋرى بىۋىنگدىن 90±1645 يىل بۇرۇن بولۇپ، مۇتلەق دەۋرى IV ئەسىرنىڭ ئالدى-كەينىگە، يەنى تاڭ سۈلالىسى دەۋرىدىن بۇرۇنقى ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. بەدەل داۋىنىدىكى قەدىمكى يول، خەن سۈلالىسى دەۋرىدىن تارتىپ تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەر-بىي شىمالىدىن سۈياب دەرياسىغا بارىدىغان مۇھىم يول بولۇپ، «يېڭى تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دە خا-تىرىلەنگەن سۈلۈ تۈرى قەدىمكى يولى دېگەن ماس كېلىدۇ.

رەڭدار ساپاللار رەڭلىك گۈل نۇسخىلىرى سە-زىلغان ساپال قاچىلار. ئۇلار بىرىنچى دەۋرىدىن دەسلەپ-كى تۈمۈر قورال دەۋرىگىچە ئىشلىتىلگەن. ساپاللار ئاساسەن لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان ۋە لايدىن ياسال-غان قىزىل ساپال بولۇپ، كۈل رەڭ ساپاللار ئاز. ساپال قاچىلارغا تۈمۈر، مانگان ۋە ئوخرا قاتارلىق مە-خىرال بويىقلار بېرىلىپ سۇس ئوتتا پىشۇرۇلغاندىن كېيىن قىزىل، قارا ياكى قوڭۇر رەڭگە كىرگۈزۈل-گەن. رەڭدار ساپال قاچىلار ئاساسەن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي يانىلىرى ئەتراپىدىن قېزىۋېلىن-دى. ئۇلارنى گۈل نۇسخىلىرى، رەڭلىرى ۋە شەكلىگە ئاساسەن تۆت رايونغا ئايرىشقا بولىدۇ.

شەرقىي تەڭرىتاغنىڭ شەرقى قۇمۇل رايونىنى كۆرسىتىدۇ. ئاساسلىق بايقالغان ئورنى قۇمۇل شەھە-رىدىكى تەڭرىتاغ شىمالىي يولى، قارا دۆۋە، يانبۇلاق، باركۆل ناھىيىسىدىكى نەۋەن، ئاراتۈرۈك ناھىيىسىدە-كى نەسىللىك ئات فېرمىسى قاتارلىق 30 نەچچە ئورۇن-دىن ئىبارەت. قاچىلار ئاساسلىقى قوش قۇلاقلىق كوم-زەك، جام، ئېگىز پۇتلۇق ھېچىر بولۇپ، گۈللىرى دولقۇنسىمان نۇسخا، ئۇچ بۇرجەك نۇسخا، ھەر خىل ئۆزگەرتىلگەن توغرا، تىك سىزىقچە نۇسخىلىق، قارا رەڭنى ئاساس قىلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە، قۇمۇل شە-ھىرى تەڭرىتاغ شىمالىي يولىدىن تېپىلغان رەڭلىك ساپال قاچىلارنىڭ دەۋرى ئەڭ بالدۇر بولۇپ، گەنسۇ-نىڭ غەربىدىكى «سىبا مەدەنىيىتى» بىلەن زىچ مۇناسە-ۋەتلىك: قالغان جايلاردىكىلىرىنىڭ دەۋرى كېيىنرەك بولۇپ، ئۆز ئالاھىدىلىكى ئىپادىلەنگەن. رەڭدار ساپال قاچىلارنىڭ كۆپ ساندىكىسى بىرونزا دەۋرىگە تەۋە بو-لۇپ، كېيىنكى مەزگىلگە تەۋەلىرى دەسلەپكى تۈمۈر قورال دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ.

شەرقىي تەڭرىتاغنىڭ غەربىي شىمالى ئاساسلىق بايقالغان جايلار پىچان ناھىيىسىدىكى سۈبېشى، ياڭخى، تۈرپان شەھىرىدىكى ئايدىڭكۆل، يارغول، توقسۇن نا-ھىيىسىدىكى قاغاچاق، ئۈرۈمچى نەسىمەن كان رايونىدە-كى ئالغۇي، ئۇلانباي سۇ ئامبىرى ۋە سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى تەۋەسىدىكى ھەرقايسى ناھىيىلەردە-كى 40 نەچچە ئورۇندىن ئىبارەت. قاچىلار بىر قۇلاق-لىق ئۈۋرىق (كومزەك)، جام، ئاياقلارنى ئاساس قىل-غان. ئۇلارغا كۆپرەك قاينام نۇسخىسى، گىرۋەكلىرى-نىڭ ئىچى ـ سىرتىغا ھەرە چىشىسىمان نۇسخا، قورسە-مان ۋە تورسىمان نۇسخا قاتارلىقلار چۈشۈرۈلگەن بو-لۇپ، قارا رەڭنى ئاساس قىلغان. بۇ رايوندىكى رەڭ-لىك ساپاللار تۈرپان ئويمانلىقىنى مەركەز قىلغان بو-لۇپ، شەرقىي رايوندىكى رەڭلىك ساپاللارنىڭ نۇرغۇن ئالاھىدىلىكىگە ۋارىسلىق قىلغان. مەسىلەن، تېگىگە قىزىل رەڭ بېرىپ، ئۈستىگە قارا رەڭدە ئۇچ بۇرجەك ۋە ھەرە چىشىسىمان گۈل نۇسخىلارنى سىزىش دېگەن-دەك. قاچىلارنىڭ شەكلىدىمۇ بىر قەدەر چوڭ ئۆزگە-رىشلەر بولغان، قوش قۇلاقلىق قاچىلار ئازلاپ، بىر قۇلاقلىق قاچىلار كۆپەيگەن. ئۇلار تۈمۈر قورال دەۋرى-نىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىگە تەۋە يادىكارلىقلاردۇر.

تەڭرىتاغنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ جەنۇبى خوتۇنسۇمۇل (خېجىڭ) ناھىيىسى چاپخادىكى قەبرىستانلىقلاردا ئەڭ كۆپ بولۇپ، يەنە قاپچىغاي، بەلچىر، بۇگۇر ناھىيىسىدىكى چۇمپاق، باي ناھىيىسىدىكى قىزىل قاتارلىق جايلاردىمۇ بار. قاچىلار ئاساسەن بىر قۇلاقلىق جوغلىق جام، كومزەكلەردىن ئىبارەت بولۇپ، گۈللىرى شاھمات تاختىسىدىكىدەك كاتەكچە نۇسخا، بۇلۇتسىمان نۇسخا، ئۇچ بۇرجەك ۋە تورسىمان نۇسخىلارنى ئاساس قىلغان؛ قىسمەنلىرىنىڭ گۈل نۇسخىلىرى قورساق قىسمى، بويۇن ئەتراپى ۋە گىرۋەك ئاستى قاتارلىق ئورۇنلارغا چۈشۈرۈلگەن؛ ئۇلارنىڭ شەكلى ئۇزۇنچە بولۇپ، كۆپىنچە قىزىل رەڭ ئىشلىتىلگەن. بۇ رايوندىكى رەڭدار ساپال قاچىلار روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، بىرونزا دەۋرىنىڭ

رەڭدار ساپاللار

ئاساس قىلغان، ئاخىرقى باسقۇچى دەسلەپكى تۇمۇر قورال دەۋرىگە قەدەم قويغان ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەتكە ياتىدۇ، ئۇنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىكىسى بىلەن شەرقىي ۋە غەربىي قىسمىدىكىسى ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا ئۇچرىشىش ۋە تەسىر كۆرسىتىش مەۋجۇت بولغان.

غەربىي تەڭرىتاغ سايلىرى ئىلى ۋىلايىتىنى كۆرسىتىدۇ. ئاساسلىقى موڭغۇلكۆرە ناھىيىسىدىكى شات، كۆنەس ناھىيىسىدىكى قارا تۇمشۇق، چاپچال شىبە ئاپتونوم ناھىيىسىدىكى سوتۇنبۇلاق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. قاچىلارنىڭ سانى بىر قەدەر ئاز بولۇپ، ئاساسەن قۇلاقسىز ئۇزۇرىق، ئاياق، ئەگرى قورساقلىق جام قاتارلىقلاردۇر. قاچىلارغا يوپۇرماق تومۇر نۇسخىسى، تورسىمان نۇسخا، شاھمات تاختىسىدىكىدەك كاتەكچە نۇسخا قاتارلىقلار چۈشۈرۈلگەن، قىزىل رەڭ ئاساس قىلىنغان. يادىكارلىقلارنىڭ كۆپىنچىسى ساڭ - ئۇسۇن سىستېمىسىغا خاس بولۇپ، دەسلەپكى تۇمۇر قورال دەۋرىگە تەۋە.

قىزىل مىڭئۆي دەسلەپكى مەزگىلدىكى بۇددىزم غارلىرىنىڭ ۋەكىلى، باي ناھىيىسى قىزىل بېزىسىنىڭ توققۇز كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىغا، مۇرات دەريا-سىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى تىك يار ئوستىگە جايلاشقان. غارلار شەرقتىن غەربكە ئىككى كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا سوزۇلغان بولۇپ، جىلغىنىڭ غەربى، جىلغا ئىچى، جىلغىنىڭ شەرقى ۋە تاغ كەينىدىن ئىبارەت تۆت رايونغا ئايرىلىدۇ. رەسمىي تومۇر قويۇلغان غار 236، ئاساسىي جەھەتتىن غار شەكلىگە ئىگە ئۇچكورلەر 334 كە يېتىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە غار شەكلى بىر قەدەر مۇكەممەل، تام رەسىملىرىنىڭ ساقلىنىشىنى بىر قەدەر ياخشى بولغان غار 70 تىن ئاشىدۇ. قىزىل مىڭئۆينى ياساش تەخمىنەن مىلادىيە II ئەسىرنىڭ ئاخىرىلىرىدىن باشلىنىپ، VII ~ IX ئەسىرلەردە توختىغان. ئۇ ئىلىمىزدىكى ئەڭ بالدۇر قېزىلغان چوڭ تېتىكى غارلار توپى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇنىڭدىكى مەدەنىيەت يالداملىرى تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) بىناكارلىق. شەكلى ۋە رولىغا ئاساسەن، غارلار بۇتقا چوقۇنىدىغان ھەم ئۇلارنى تاماشا قىلىدىغان مەركىزى تۆۋرۈكلۈك غارلار، نوم تەپسىر قىلىدىغان چاسا شەكللىك غارلار، راھىبلار ھۈجرىسى بولغان كارىدورلۇق چاسا غارلار، ھەرخىل نەرسىلەرنى قويىدىغان غەيرىي شەكلىك غارلارغا بۆلۈنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە مەركىزىي تۆۋرۈكلۈك غارنىڭ چوڭايتىلغان شەكلى بولغان چوڭ بۇتلۇق غارمۇ بار. (2) ھەيكەللەر. ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانلىقتىن، ئاساسىي جەھەتتىن ساقلىنىپ قالالىمىغان. (3) تام رەسىملىرى. سانى بىر قەدەر كۆپ، ساقلىنىشى بىر قەدەر ياخشى بولغان تام رەسىملىرى قىزىل مىڭئۆيدىكى ئەڭ قىممەتلىك يالداملار ھېسابلىنىدۇ. تام رەسىملىرى مەركىزى تۆۋرۈكلۈك غارلار بىلەن چاسا شەكللىك غارلارغا مەركەزلەشكەن. ئاساسلىق ۋەقەلىكى ساكىيامۇنىنىڭ ئىش - ئىزلىرىنى چۈرىدىگەن ھالدا يارالمىش قىسىملىرى، ۋەج - سەۋەب قىسىملىرى ۋە بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشى قىسىملىرى، كەلگۈسى بۇددا — مائىترىنىڭ قىسىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. رەسىملەردە ھىنايانا مەزھىپىنىڭ «پە-

قەت ساكيامۇنىغىلا چوقۇنىدىغان» ئىدىيىسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. تام رەسىملىرىدىكى ئاسمان كۆرۈنۈشى، ئەرش ئوردىسىدىكى سازەندىلەر، كىمتارالار (نەغمىچى تەڭرىلەر) قاتارلىقلار قىزىل مىڭئۆي تام رەسىملىرى ئىچىدىكى ئالاھىدىلىككە ئىگە سەنئەت بۇيۇملىرى ھېسابلىنىدۇ. كېيىنكى مەزگىلگە تەۋە تام رەسىملىرىدە ماھايانا مەزھىپىگە خاس «مىڭ بۇددا» رەسىمى كۆرۈلىدۇ. غارلاردا تېۋىنغۇچىلار رەسىمى كۆپ بولۇپ، ھەممىسى كۆسەنلىكلەرنىڭ ئوبرازى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار كۆسەننىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك ماتېرىيالاردۇر.

قىزىل مىڭئۆي سەنئىتى كۆسەن بۇددىزم سەنئىتى ئەندىزىسىنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەكىلى بولۇپ، ئۇ بىناكارلىقتىكى مەركىزىي تۈزۈرۈكلۈك غار تېخنىكىسى، رەسىملىقتىكى رومبىسىمان تۈزۈلۈش، سايىلاندۇرۇپ رەڭ بېرىش ۋە سىزىق بىلەن تەسۋىرلەش ئۇسۇلى، مول ۋەقەلىك رەسىملىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يىپەك يولىنىڭ زاۋاللىقتا يۈزلىنىشى ۋە دىنلارنىڭ ئالمىشىشى تۈپەيلىدىن قىزىل مىڭئۆي تاريخىنىڭ چاڭ ـ توزانلىرىغا كۆمۈلۈپ كېتىپ، XIX ئەسىرگە كەلگەندە قايتىدىن بايقالدى. كېيىن روسىيە، گېرمانىيە، ياپونىيە، ئەنگلىيە قاتارلىق غەرب ئەللىرىدىكى ئېكسپېدىتسىيىچىلەرنىڭ تالان ـ تاراج قىلىشىغا ئۇچراپ، نۇرغۇن تام رەسىملىرى بىلەن ھەيكەللەر چەت ئەلگە ئېلىپ چىقىپ كېتىلدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە گېرمانىيە بۇلاپ كەتكەن تام رەسىملىرى 400 كۋادرات مېتىردىن ئاشىدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدىن كېيىن بۇ مىڭئۆي مۇھاپىزەت قىلىندى ۋە رېمونت قىلىندى. 80 ـ يىللاردا چوڭ كۆلەمدە رېمونت قىلىندى. 1985 ـ يىلى، كۆسەن مىڭئۆي تەتقىقات ئورنى قۇرۇلۇپ، قوغداش ۋە تەتقىقات خىزمىتى ئېلىپ بېرىلدى. ئۇ مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى ھېسابلىنىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ژاراقنىڭ 2 ـ، 4 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن)

ئۈچبۇرھان تاش غارى Ⅳ ~ Ⅷ ئەسىرلەردىكى سۇلى بەگلىكىنىڭ بۇددا ئىبادەتخانىسى. قەشقەر شەھىرىنىڭ 18 كىلومېتىر شىمالىغا، چاقماق دەريا سىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى تىك يار تۈۋىگە جايلاشقان. ئۇچ غار قاتار تىزىلغان بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 11 مېتىر كېلىدۇ. ئوتتۇرىدىكى غارنىڭ ئىككى تېمىغا ئايرىم ـ ئايرىم ئىشىك ئويۇش ئارقىلىق ئۇچ غار بىر گەۋدە قىلىپ تۇتاشتۇرۇلغان. غارلارنىڭ قۇرۇلمىسى ئالدى ـ كەينى ھۇجرىلىق بولۇپ، ئالدى ھۇجرىنىڭ ئارقا تېمىدىن ئىشىك ئېچىپ كەينى ھۇجرىغا تۇتاشتۇرۇلغان. ئوتتۇرىسىدىكى غارنىڭ كەينى ھۇجرىسىدىكى جەنۇبىي تېمىنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا تاشتىن ئويۇلغان ساكيامۇنى ھەيكىلى تۇرغۇزۇلغان، ھەيكەلنىڭ قالدۇق ئېگىزلىكى 1.2 مېتىر كېلىدۇ. شەرقىي ۋە غەربىي غارنىڭ ئالدى ھۇجرىسىنىڭ ئىككى تېمىدا ئايرىم ـ ئايرىم بۇت تەكچىسى بار. غار ئىچىدە تام رەسىملىرىمۇ ساقلىنىپ قالغان. شەرقىي تەرەپتىكى غارنىڭ ئالدى ئەگمە تۇرۇسىنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدىكى كۆكۈش رەڭلىك چاسا رامكا ئىچىگە يۇلتۇز، ئاي قاتارلىق ئاسمان جىسىملىرىنىڭ رەسىملىرى، رامكىنىڭ چۆرىسىگە تۆت يېرىم چەمبەر سىزىلىپ، بۇلارنىڭ ئارىسىغا ئاق نۇر ئايلاندۇرۇپ سىزىلغان. يېرىم چەمبەرنىڭ ئەتراپىغا ئولتۇرغان ياكى ئۇرە تۇرغان بۇددادىن 14 ى سىزىلغان. كەينىدىكى ھۇجرىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تېمى، ئىشىك ماڭلاي ياغىچى بىلەن ئىشىكنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى تاملارغا بىردىن بۇددا، ئىككىدىن بۇتساتۋا سىزىلغان. ئوتتۇرا غارنىڭ ئالدى ھۇجرىسىنىڭ تېمىدا (بۇددانىڭ) قويۇق رەڭ بىلەن سىزىلغان باش نۇرى، گەجگە نۇرى ۋە بەدەن نۇرى بار. تام رەسىملىرىگە رەڭ بېرىشتە سۇس رەڭ ئاساس قىلىنغان. رەسىملەرنىڭ بەدىئىي تۈزۈلۈشى ئاددىي، ئۆزگىرىشى ئاز بولۇپ، دەسلەپكى مەزگىلدىكى بۇددىزم تام رەسىملىرى ئۇسلۇبىغا ئىگە.

تۇمشۇق ساڭرامى جىن ـ تاڭ دەۋرلىرىگە تەۋە بۇددا ساڭرامى خارابىسى. مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ تەخمىنەن 40 كىلومېتىر شەرقىدىكى تۇمشۇق تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان بولۇپ، توققۇز ساراي قەدىمكى شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى بىر كىلومېتىر كېلىدۇ. مەزكۇر خارابىنىڭ كۆلىمى 7000 كۋادرات مېتىر ئەتراپىدا. ئۇنىڭ غەربىي قىسمىدىكى خارابىلىك بىر قەدەر چوڭ بولۇپ، 20 نەچچە ئېغىز ئۇي خارابىسى، بىر بۇددا مۇنارىنىڭ ئۈلى ساقلىنىپ قالغان؛ شەرقىي قىسمىدىكى خارابىلىكتە تەخمىنەن 14 ئېغىز ئۇي خارابىسى ساقلىنىپ قالغان. ئۇنىڭ غەربىي قىسمىدىكى خارابىلىكتە چوڭ تېپىتىكى بىر بۇددا ساڭرامىنىڭ خارابىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئالتە باسقۇچلۇق پەلەمپەيلا ساقلىنىپ قالغان. بۇ بۇددا ساڭرامىسى تەخمىنەن Ⅳ ئەسىردە ياسالغان بولۇپ، Ⅵ ~ Ⅷ ئەسىرلەرگىچە ساقلانغان. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، فرانسىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى مەزكۇر

خارابە بىلەن توققۇز ساراينى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ، بۇ يەردىن چىققان ھەيكەل، قەدىمكى ھۆججەت، پۇل قاتارلىق 400 دىن ئارتۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئېلىپ كەتكەن.

سىم - سىم مىڭئۆيى جىن - تاڭ دەۋرلىرىگە تەۋە مىڭئۆي. كۆچا ناھىيىسىدىكى قۇناس كەنتىنىڭ شىمالىدىكى چۆلتاغنىڭ بىر جىلغىسى ئىچىگە جايلاشقان، ناھىيە بازىرىغا تەخمىنەن 40 كىلومېتىر كېلىدىغان بولۇپ، كۆسەن (كۆچا) رايونىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئەڭ چوڭ تاشكېمىر ھېسابلىنىتتى. ھازىر ئۇنىڭدا نومۇر قويۇلغان 52 غار بار، مەركۇر مىڭئۆي ئوتتۇرا رايونىنىڭ مەركىزىدە بىر ساڭرام خارابىسى بار. مىڭئۆي تەخمىنەن IV ئەسىردە قېزىلىشقا باشلاپ، VII ئەسىردىن كېيىن توختىغان. غارلارنى ئاساسەن ئىۋچ مەزگىلگە ئايرىشقا بولىدۇ: دەسلەپكى مەزگىلى IV ~ V ئەسىرلەر بولۇپ، غارلار مەركىزىي تۆۋرۈكلۈك ۋە چاسا شەكىللىك غارلار ئاساس قىلىنغان، ئۇلارنىڭ تۈزۈلۈش شەكلى قىزىل مىڭئۆيگە ئوخشايدۇ، تام رەسىملىرىنىڭ مەزمۇنىدىمۇ بۇددا دىنىدىكى ھىنايانا مەزھىپىنىڭ ئىدىيىسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؛ ئوتتۇرا مەزگىلى VI ~ VII ئەسىرلەر بولۇپ، چوڭ بۇتلۇق غارلار كۆپىنچە مۇشۇ مەزگىلدە قېزىلغان؛ ئاخىرقى مەزگىلى VII ئەسىردىن كېيىن بولۇپ، ئۇيغۇر ئۇسلۇبىنىڭ ئالاھىدىلىكى غارلاردا ئىپادىلەنگەن. غارلارنىڭ تورۇس قۇرۇلمىسىنىڭ خىلمۇخىل بولۇشى بۇ رايوندىكى مىڭئۆيلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىدۇر. غارلارنىڭ ئىچىدە، 11 - نومۇرلۇق چوڭ بۇتلۇق غارنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 18.5 مېتىر بولۇپ، شۇ زاماندا كۆسەن (كۆچا) تەۋەسىدىكى ئەڭ ئېگىز تاشكېمىر ھېسابلىنىتتى. ئوتتۇرىسىدىكى تۆۋرۈكنىڭ تۆت تەرىپىگە ئويۇلغان قازناق تاشكېمىرلارمۇ كۆسەن رايوندىكى خاس ئالاھىدىلىك ئىدى. چوڭ بۇتلۇق غارنىڭ كەينى ھۆجرىسىدىكى نىرۋانا سۈپىسى باشقا جايلاردا ئاز ئۇچرايدۇ. تام رەسىملىرى ۋەقەلىكىنىڭ مەزمۇنى ئاخىرقى مەزگىلدىكى ئۇيغۇرلار ئۇسلۇبىدىكى غارلاردا ماھايانا مەزھىپىگە ئائىت مەزمۇن ئەكس ئەتتۈرۈلگەندىن سىرت، قالغان غارلاردا پۈتۈنلەي ھىنايانا مەزھىپىگە ئائىت مەزمۇنلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. تام رەسىملىرىدىكى ئادەملەرنىڭ ئوبرازى، رەسىملەرنىڭ رەڭگى، كىيىم - كېچەكلىرىنىڭ پاسونى قاتارلىقلار كۆسەندىكى باشقا مىڭئۆيلەردىكىدىن پەرقلىق بولۇپ، روشەن ئۆزگىچىلىككە ئىگە. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى تام رەسىملىرى قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تالان - تاراج قىلىپ، بۇ مىڭئۆينى مۇتەييەن دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتقان. ئۇ ھازىر مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ھېسابلىنىدۇ.

سۇببىشى ساڭرامى IV ~ X ئەسىرلەردىكى چاكىر (چاكرا) ساڭرامىنىڭ خارابىسى. كۆچا ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىغا 23 كىلومېتىر كېلىدىغان يەردىكى چۆلتاغ ئېغىزىنىڭ شەرق ۋە غەرب ئىككى قىرغىقىغا جايلاشقان. غەربىي قىرغاقتىكى خارابىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 700 مېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى تەخمىنەن 180 مېتىر كېلىدۇ. خېلى كۆپ خارابىلىرى ساقلىنىپ قالغان، جەنۇب تەرەپتىكى مۇنار ئەڭ ئېگىز قۇرۇلۇش بولۇپ، ھازىر ئۇلى بىلەن پەلەمپىيى ساقلىنىپ قالغان. شىمالىي تەرەپتىكى دەريا ياقىسىغا تاغقا يۆلەپ كرىپىت شەكلىدىكى قېزىلغان دىيان (ئىستىقامەت) غارلىرى شۇ زاماندىكى كۆسەن (كۆچا) رايوندىكى ئەڭ مەركەزلەشكەن دىيان غارلىرى ھېسابلىنىدۇ. شەرقىي قىرغاقتىكى خارابىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 530 مېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى تەخمىنەن 140 مېتىر كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى يۇسلاق بۇددا مۇنارى قۇرۇلۇشنىڭ مەركىزىي ھېسابلىنىدۇ، جەنۇبىي قىسمىدىكى چوڭ بىر پارچە يەردە راھىبلار ھۇجرىلىرى خارابىسى بار. بۇ ساڭرام مىلادىيە IV ئەسىردە ياسىلىشقا باشلاپ، تاكى ئۇيغۇرلار دەۋرى (IX ~ X ئەسىرلەر) گىچە ئىشلىتىلگەن. بۇ جايدىن ئۇستىگە ساۋزەندىلەر بىلەن ئۇسۇلچىلار سىزىلغان شارىر قۇتىسى (ياپونىيىگە ئېلىپ كېتىلگەن)، كۆسەن يېزىقى، ئۇيغۇر يېزىقى ۋە خەنزۇ يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر، تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەييۇەن، چىەنيۇەن، دالى، جىەنجۇڭ يىللىرىنىڭ يارماقلىرى، پېرسىيە كۈمۈش تەڭگىسى، رەڭدار جەسەت ساندۇقلىرى، كۆسەنلىكلەرنىڭ ئىسكىلىتى قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قېزىۋېلىنغان. ئۇ مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن ھېسابلىنىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 2 - بېتىگە قارالسۇن)

شىكشىن ساڭرامى ئاگنى (قاراشەھەر) دۆلىتىنىڭ ساڭرامى. قاراشەھەر ناھىيىسىدىكى شىكشىن يېزىسىنىڭ سەككىز كىلومېتىر جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، قاراشەھەر ئويمانلىقىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى

خان- خورا تبغىنىڭ شەرقىي ئېتىكىگە توغرا كېلىدۇ. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، شۇبتىسىلىك سۇبىن ھېدىن، گېرمانىيىلىك گرىۋنۋېدېل، ئەنگلىيىلىك ستەين قاتارلىقلار بۇ جايغا كېلىپ كۆپ قېتىم تەكشۈرگەن. ستەين ساڭرامنىڭ بۇت قەسرى خارابىسىنى قازغان. 1957 - يىلى، جۇڭگو ئالىمى خۇاڭ ژېنىمۇ بۇ جاينى قېزىپ تەكشۈرگەن. ساڭرام قۇرۇلۇشى خارابىسىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 600 مېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 190 ~ 270 مېتىر كېلىدۇ. خارابە رايونىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بۇلاق سۈيىنىڭ يىغىلىشىدىن ھاسىل بولغان بىر سازلىق بار، بۇ سازلىقنى چېگرا قىلىپ، ساڭرامنى غەربىي شىمال ۋە شەرقىي جەنۇبتىن ئىبارەت ئىككى رايونغا ئايرىشقا بولىدۇ. بۇ ئىككى رايوندا جەمئىي 100 دىن ئارتۇق ساڭرام - ئىبادەتخانا خارابىسى بولۇپ، چوڭ خارابىلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى 24 مېتىر، كەڭلىكى 18 مېتىر، كىچىك خارابىلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئىككى مېتىر، كەڭلىكى بىر يېرىم مېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. قۇرۇلۇشلارنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ئۇسلۇبى ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئۇلار پۈتۈنلەي چاسا شەكلىدىكى ئەگمە تورۇسلۇق ۋە يېپىق ئايلانما كارىدورلۇق «مەركىزىي تۈزۈكلۈك» شەكلىدىكى بۇت قەسرلىرى بولۇپ، كېسەكتە قويۇلغان. ئۇلاردىن باشقا، يەنە راھىبلار ھۈجرىسى، نوم نوملاش ئۆيى، ئامبار ۋە كۆپلىگەن چوڭ - كىچىك بۇددا مۇنارى قاتارلىق قۇرۇلۇشلارمۇ بار. بۇ جايدىن قەندىھارا ئۇسلۇبىدىكى بۇددا، بۇدساتۋا ۋە تېۋىنغۇچىلارنىڭ ھەيكەللىرى، بۇددىزم قىسسىلىرى تېما قىلىنغان تام رەسىملىرى، ياغاچ تاختايغا سىزىلغان رەسىملەر، ھەيكەل قېلىپلىرى، شارىر كوزا - قۇتىلىرى، ئۇيغۇر يېزىقى، قاراشەھەريېزىقى ۋە خەنزۇ يېزىقىدىكى بۇددا نومىلىرى، توخار تىلىدىكى «مايترى سىمت»، سوغد ئۇسلۇبىدىكى كۈمۈش تاۋاق قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قېزىۋېلىنغان.

تۈيۈق تاشكېمىرى تۈرپان ئويمانلىقىدىكى ئەڭ دەسلەپكى مىكىۋىلەرنىڭ بىرى. پىچان ناھىيىسىنىڭ تۈيۈق يېزىسىغا جايلاشقان بولۇپ، غەربىدىكى قەدىمكى ئىدىقوت شەھىرىگە تەخمىنەن 15 كىلومېتىر كېلىدۇ. ھازىر 40 نەچچە غار ساقلىنىپ قالغان، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئون غاردا تام رەسىملىرى بار. بۇ مىكىۋىي IV ئەسىردىن باشلاپ ياسالغان. قوچو ئايمىقى دەۋرى (327 ~ 460) گە تەۋە غارلاردىن 1-، 20-، 42-، 44- نومۇرلۇق غارلار بار. تام رەسىملىرىنىڭ تېمىسى دىيان (دىانا) ئولتۇرۇش رەسىمى، بۇددا، نەقىشلەنگەن بۇددا يۈرتى، جاتاكا سۈترا قىسسىسى، خەتىۋپراتىيايا قىسسىسى قاتارلىقلار ئاساس قىلىنغان. 1- ۋە 42 - نومۇرلۇق غارلار راھىبلار ئېتىكاپتا ئولتۇرۇپ بۇتقا تېۋىنىدىغان دىيان غارلىرىدۇر. ئۇلار ئىچىدىكى «دياندا ئولتۇرغان بېكشۇ» رەسىمىدە راھىبلىق يولىدا تەربىيىلىنىشتىن ئىبارەت قوچودىكى دىيان تەلىماتىنىڭ ئاساسىي مەقسىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئەڭ ياخشى ساقلىنىپ قالغان 44 - نومۇرلۇق غار شىمالىي لياڭنىڭ قاچاق خانى چۈچىسى ئەنجۈنىڭ چېگىسىڭ 7~12 - يىللىرى (450 ~ 455) ياسالغان، تام رەسىملىرىنىڭ تېمىسى، ئۇسلۇبى دۇنخۇاڭ مىكىۋىيدىكى 275- نومۇرلۇق غارنىڭكىگە ئوخشايدۇ. غارلارنىڭ تەكشى يۈزى چاسا شەكلىدە بولۇپ، تورۇسنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا قاپارتما قىلىپ ئويۇلغان يۇمىلاق شەكىللىك شىپ بېزەكلىرى بار، غارنىڭ تۆت تېمىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا ئايلانما قىلىپ كاتەكچىلەر ئىچىگە «سۈۋاي خاننىڭ يارالمىش قىسسىلىرى»، «ۋايلىنىپرى خاننىڭ يارالمىش قىسسىلىرى»، «بۇندارىكا خاتۇننىڭ ۋەج - سەۋەب قىسسىسى»، «براھمان ئايالىنىڭ قىز چاققا قەست قىلىش ھەققىدىكى خېتۇ - پرايتايا قىسسىسى» قاتارلىق يارالمىش، ۋەج - سەۋەب ھېكايىلىرى سۈژىت سىزىلغان. بۇ خارابىدىن «ئۇي يىلى (449- يىلى) لياڭ خانى ئۇلۇغ جۇچى ئەنجۈنىڭ تېۋىنىش ھەققىدىكى نوم بېتىگە» قاتارلىق نوملار قېزىۋېلىنغان. قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى (460 ~ 640) گە تەۋە غارلاردىن 2 -، 12 -، 38 - قاتارلىق غارلار بار. بۇ مەزگىلدە تۈيۈق تاشكېمىرلىرى خان جەمەتى ساڭرامى بولغان، بۇ جايدىن ئىدىقوت خانى جۇگەنگۇ كۆچۈرگەن «دارماراجا پراجنا پارامىتا سۈترا» نىڭ پارچىسى بىلەن «پراجنا پارامىتا سۈترا» نىڭ پارچىسى قېزىۋېلىنغان. غارلار ئىچىدىكى چوڭ تېپتىكى مەركىزىي تۈزۈكلۈك غارلارغا مىڭ بۇددا رەسىمى، بىر بۇددا ئىككى بۇدساتۋا كۆرۈنۈشىدىكى نوم نوملاش رەسىمى، قاتارىسىغا تىزىلغان بۇددا، بۇدساتۋا رەسىملىرى، چاقماق شەكىللىك، تەكشى شاھمات نەقشىلىق نەقىش قاتارلىقلار كەڭ تارقالغان بولۇپ، نوم نوملاش رەسىملىرىدىن «ئاسوكا خاننىڭ مۇنار ياساتقانلىقى ھەققىدىكى ۋەج - سەۋەب ھېكايىسى» قاتارلىق ئادەم ئوبرازى كۆپ، ھېكايە ۋەقەلىكىگە ئىگە چوڭ ئەنىلىك رەسىملەر ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى تەدرىجىي بارلىققا كەلگەن. تۈيۈق تاشكېمىرلىرى جايلاشقان تىك يارنىڭ توپىسىدا شىبغىل كۆپرەك بولغاچقا، ئاسان گۈمۈرۈلۈپ چۈشەت-

تى. شۇڭا، جۇ جەمەتى ھۆكۈمرانلىقىدىكى قوچو خان جەمەتى مۇرتۇق جىلغىسىدا بېزەكلىك تاشكېمىرلىرىنى يېڭىدىن ياسىتىپ، تۈيۈق تاشكېمىرلىرىنىڭ ئورنىنى تەدرىجىي ئىگىلىگەن. X ~ XI ئەسىرلەردە ئۇيغۇر راھىبلىرى بۇ جايدا ساڭرامىلارنى سالدۇرغان. XV ئەسىردە مەزكۇر تاشكېمىرلار تاشلىنىپ قالغان.

خانئۆيى بۇددا مۇنارى V ~ VII ئەسىرلەردىكى سۇلى بەگلىكىنىڭ بۇددا ساڭرامى خارابىسى. قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىدىكى بەشكېرەم يېزىسىنىڭ كەپتەرخانا كەنتىگە جايلاشقان بولۇپ، چاقماق دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا توغرا كېلىدۇ. ھازىر بۇت قەسىرى، راھىبلار ھۇجرىسى خارابىلىرى ۋە جەنۇب — شىمالدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان ئىككى بۇددا مۇنارى قۇرۇلۇشى ساقلىنىپ قالغان. شىمال تەرەپتىكى بۇددا مۇنارى دۇم قىلىنغان كۈرە شەكلىدە بولۇپ، ئۇلى پۈتەي ھەم چاسا شەكىللىك، كېسەكتە قويۇرۇلغان مۇنار گەۋدىسىنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي يۈزىدە بۇت تەكچىسى قالدۇقى بار، ئەمما شامالدا ناھايىتى ئېغىر دەرىجىدە يالىنىپ كەتكەن. جەنۇب تەرەپتىكى بۇددا مۇنارىنىڭ شەكلى مۇكەممەلرەك، گەۋدىسى دۇم قىلىنغان چىنە شەكلىدە، كېسەكتە قويۇرۇلغان بۇ مۇنارنىڭ سىرتى سامانلىق لاي بىلەن سۇۋالغان. مۇنار ئۇلى چاسا شەكلىدە بولۇپ، ئومۇمىي ئېگىزلىكى 14 مېتىر، تېگىنىڭ تەرەپ ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى 12.5 مېتىر كېلىدۇ. مۇنارنىڭ پەلەمپەيسىمان ئۇلى بالداقىبرى قۇرۇلغان. مۇنار دائىرىسىدىكى يەر يۈزىدە لايغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال ۋە سىرلانغان ساپال بۇيۇملارنىڭ پارچىلىرى ئۇچرايدۇ.

راۋاق بۇددا ساڭرامى V ~ VII ئەسىرلەردىكى ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ بۇددا ساڭرامى. لوپ ناھىيىسىدىكى جىيا يېزىسىنىڭ 30 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدىكى قۇملۇققا جايلاشقان. ساڭرام شىمالدىن جەنۇبقا يۈزلەنگەن، بۇددا مۇنارى چاسا شەكلىدىكى قورۇق ئىچىگە ئېلىنغان، مۇنار ئۇلىنىڭ قالدۇق ئېگىزلىكى 5.4 مېتىر، تەكشى يۈزى كرىست شەكلىدە بولۇپ، پەلەمپەيلىرى تۆت تەرەپكە سوزۇلغان. كېسەكتە قويۇرۇلغان دۇم قىلىنغان چىنە شەكىللىك مۇنار گەۋدىسى ساڭرامنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا تۇرغۇزۇلغان. ساڭرامنىڭ تۆت تېمىغا لايدا ياسالغان بۇددا، بۇدساتۋا، بېكشۇ ۋە تېۋىنغۇچىلار ھەيكەللىرى بىلەن ھەرخىل تەقلىد قىلىنغان ھەيكەل ۋە رەسىم سىزىلغان نەقىشلەر قوندۇرۇلغان. ساڭرامنىڭ شىمالىي تېمىنىڭ سىرتىدا راھىبلار ھۇجرىلىرىنىڭ خارابىسى بار، يەر يۈزىدىن لايغا قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان قىزىل ساپال، كۈل رەڭ ساپال ۋە يېشىل سىرلانغان ساپال بۇيۇملارنىڭ پارچىلىرى، بەش جۇلۇق يارماق قاتارلىقلار تېپىلغان. 1901 ~ 1906 ـ يىللىرى، ئەنگلىيىلىك ستەين بۇ جاينى قېزىپ، نۇرغۇنلىغان قاپارتما نەقىش، ھەيكەل قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئېلىپ كەتكەن. 1928 ـ يىلى، گېرمانىيىلىك چونكېرمۇ بۇ يەردىن ئالتە ساندۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئوغرىلىقچە ئېلىپ كەتكەن.

قۇمتۇرا تاشكېمىرى مۇھىم بۇددىزم تاشكېمىرى. كۇچا ناھىيىسىنىڭ تەخمىنەن 25 كىلومېتىر غەربىدىكى ئۆگەن دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى چۇلتاغ ئېغىزىدىكى تىك يار ئۈستىگە جايلاشقان. مىڭتۈي جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئىككى رايونغا ئايرىلىدۇ ھەمدە ئارىلىقى ئۈچ كىلومېتىر كېلىدۇ. شىمالىي رايوندا 80 نەچچە تاشكېمىر بولۇپ، بۇ يەردە بىر قەدەر مەركەزلەشكەن، جەنۇبىي رايوندا 30 نەچچە تاشكېمىر بار. ھازىر نومۇر قويۇلغان تاشكېمىردىن 112 سى بار. تاشكېمىرنى ياسالغان دەۋرى بويىچە ئۈچ مەزگىلگە ئايرىشقا بولىدۇ: دەسلەپكى مەزگىلدىكى غارلار تەخمىنەن V ~ VI ئەسىرلەردە قېزىلغان. غارلار شەكىل جەھەتتىن مەركىزىي تۈۋرۈكلۈك غارلار بىلەن چاسا شەكىللىك غارلار ئاساس قىلىنغان. تام رەسىملىرىنىڭ تېمىسى ۋە مەزمۇنى قىزىل مىڭئۆينىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكىلىرىدىكى مىڭئۆيلەر بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئوتتۇرا مەزگىلگە تەۋە تاشكېمىرلار تەخمىنەن VI ~ VIII ئەسىرلەردە قېزىلغان، بۇ مەزگىل دەل تاڭ سۇلالىسى غەربىنى تىنچلاندۇرغۇچى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلغان چاغقا توغرا كېلىدۇ. غارلار شەكىل جەھەتتىن يەنىلا مەركىزىي تۈۋرۈكلۈك غار بىلەن چاسا شەكىللىك غارلار، تام رەسىملىرىنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، يەرلىك ئالاھىدىلىكتىن باشقا، يەنە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ خەنزۇ ئۇسلۇبىدىكى تام رەسىملىرى قوللىنىلغان. ئاخىرقى مەزگىلگە تەۋە غارلار تەخمىنەن IX ئەسىر ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە، يەنى ئاساسەن ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە قېزىلغان. گەرچە بۇ مەزگىل كۈسەن (كۇچا) مىڭئۆيلىرىنىڭ زاۋاللىققا يۈزلەنگەن مەزگىلى بولسىمۇ، ئەمما قەدىمكى ئۇيغۇرلار مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى كۈسەن بۇددا سەنئىتىگە يېڭىچە تۈس قوشقان، شۇڭا ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم مەدەنىيەت يالدامىلىرى ھېسابلىنىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇرلار غاربدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، خەنزۇ يېزىقى ۋە كۆسەن (كۆچا) يېزىقىدا تېۋىنغۇچىلارنىڭ ئىسىملىرى يېزىلغان بولۇپ، خەنزۇچە يېزىلغان ئىسىملار ئىچىدە «ئىل سىلىگ قۇنچۇي» دېگەن خەتلەر ساقلانغان. بۇ كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەت ھادىسىسى دۇنيادىكى بۇددىزم مەدەنىيەت يالدامىلىرى ئىچىدە ئەھمىيەت بېرىشكە تېگىشلىك بىر مىسال ھېسابلىنىدۇ. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ياپونىيە، گېرمانىيە، روسىيە، فرانسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئەترەتلىرى بۇ مىڭئۆيىنى تالان - تاراج قىلغان. 60 - يىللاردىكى تەبىئىي ئاپەت تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان سۇ ئاپىتىنىڭ يالاپ كېتىشىگە ئۇچرىغان. ئۇ مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ھېسابلىنىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 4 - بېتىگە قارالسۇن)

قىزىل قاغا (قىزقالغان) مىڭئۆيى تاڭ دەۋرىدىكى كۆسەن (كۆچا) خان جەمەتى ساڭرامىلىرىنىڭ خارابىسى. كۆچا ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى چۆلتاغ تىزمىسى توپلىكىگە جايلاشقان بولۇپ، كۆسەن دۆلىتىنىڭ پايتەختى يىلۇلۇ شەھىرى خارابىسى بىلەن بولغان ئارىلىقى تەخمىنەن 11 كىلومېتىر كېلىدۇ. ھازىر ئۇنىڭدا نومۇر قويۇلغان 52 غار بار، ئۇلارنىڭ ئىچىدە 14 - نومۇرلۇق غاردىكى تېۋىنغۇچىلار رەسىملىرىدىكى يەر ئىلاھىنىڭ كۆسەن دۆلىتىنىڭ خانىنى كۆتۈرۈپ تۇرغان ئوبرازى كۆسەن تەۋەسىدىلا كۆرۈلىدۇ، خان جەمەتى تېۋىنغۇچىلىرىنىڭ رەسىملىرىنىڭ كۆپلۈكىمۇ كۆسەن مىڭئۆيىلىرى ئىچىدە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. تام رەسىملىرىدىكى ئوبرازلار ۋە كۆسەن يېزىقىدىكى بېغىشلىمىلاردىن قارىغاندا، بۇ يەر خان جەمەتىنىڭ بۇددا ساڭرامى بولسا كېرەك. مىڭئۆيلەرنىڭ بىنا قىلىنغان ۋاقتى VI ~ VII ئەسىرلەر ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى زامانلارغا توغرا كېلىدۇ. غارلار شەكىل جەھەتتە مەركىزىي تۈۋرۈكلۈك غارلار ئاساس قىلىنغان. تام رەسىملىرىنىڭ تېمىسى ۋە مەزمۇنى ئاساسەن بۇددانىڭ يارالمىش قىسىملىرى، ۋەج - سەۋەب قىسىملىرىدىن ئىبارەت يارالمىش قىسىملىرى مەركىزىي تۈۋرۈكنىڭ يان تامىلىرىغا ناھايىتى چوڭ سىزىلغان، بۇ خىل ئەھۋال كۆسەن تەۋەسىدە ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. بۇلاردىن باشقا، بۇ مىڭئۆيدە يەنە كۆسەن تەۋەسىدىكى ئەڭ چوڭ راھىبلار ھۇجرىسى بىلەن بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇلغان نوم نوملاش غارلىرىمۇ بار بولۇپ، غارلاردا نەچچە ئونلىغان ئادەم بىرلا ۋاقىتتا نوم ئاڭلىيالايدۇ ۋە دياندا ئولتۇرالايدۇ. 30 - نومۇرلۇق غارنىڭ كەينى ھۇجرىسىنىڭ تورۇسىغا سىزىلغان پەرى نەغمىچىلەر ئوبرازى شۇنچە كۆركەم بولۇپ، كۆسەن مىڭئۆيلىرىدىكى ئەڭ ياخشى ساقلانغان پەرىلەرگە ئائىت سەنئەت ئەسىرى ھېسابلىنىدۇ.

بەشبالىق غەربىي چوڭ ساڭرامى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى خان جەمەتى ساڭرامى خارابىلىرىدىن بىرى. جىممسار ناھىيىسىدىكى بەشبالىق قەدىمكى شەھىرىنىڭ غەربىگە جايلاشقان بولغاچقا، مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان. ساڭرام خارابىسى ئۇزۇنچاق چاسا شەكىلدە بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 70.15 مېتىر، كەڭلىكى 43.8 مېتىر كېلىدۇ. ئالدى ھويلا، كەينى ساراي قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئوتتۇرا ساراي شىمال تەرەپتە بولۇپ، تاشقى كۆرۈنۈشى چاسا مۇنار شەكلىدە. ساراينىڭ ئىشىكى جەنۇبقا قارىتىلىپ ھويلىغا تۇتاشتۇرۇلغان. ھويلىنىڭ شەرق ۋە غەرب تەرەپلىرىدىكى يان ساراي، راھىبلار ھۇجرىسى، ئامبارلار ئوڭ - سولغا ماسلاشتۇرۇپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ساڭرامنىڭ شەرقىي، غەربىي ۋە شىمالىي تاملىرىنىڭ سىرتىدا ئىككى قۇردىن بۇت تەكچىسى بار. بۇت تەكچىسى ۋە ھويلىدىكى يان سارايدا ھەيكەل ۋە نۇرغۇن تام رەسىملىرى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، مەزمۇنى نىرۋانا، مىڭ بۇددا، تېۋىنغۇچى بۇدساتۋا، دارمانى قوغدىغۇچى، تېۋىنغۇچى بېكشۇ، تېۋىنغۇچىلار ئاساس قىلىنغان. ھەيكەل ۋە رەسىملەرگە ئالتۇن ھەل بېرىش بىلەن رەڭ بېرىش بىرلەشتۇرۇلگەن. ساڭرامنىڭ تاملىرىغا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بېغىشلىمىلار يېزىلىپ، قوچو ئۇيغۇر ئىدىقۇتى، خاتۇنى ۋە دورغابى قاتارلىقلارنىڭ رەسىملىرىگە ئەسكەرتىش بېرىلگەن، بۇ مەزكۇر ساڭرامنىڭ خان جەمەتى ساڭرامى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. قۇرۇلۇشلارنىڭ شەكلى، ھەيكەل ۋە رەسىملەرنىڭ ئۇسلۇبىنى كاربون 14 ئارقىلىق ئۇلچەنگەن سانلىق مەلۇماتلارنى بىرلەشتۇرۇشكە ئاساسلانغاندا، مەزكۇر بۇددا ساڭرامىنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بېرىلغان دەۋرىنىڭ X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغانلىقىنى، كېيىن ئۇنىڭ ئوتتا ۋەيران بولغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇ.

سىڭگىم مىڭئۆيى تورپان ۋىلايىتىنىڭ سىڭگىم جىلغىسىغا جايلاشقان بولۇپ، جەنۇب تەرىپىنىڭ ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى تەخمىنەن ئالتە كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ خارابە يالقۇنتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى مۇرتۇق ئېغىزىنىڭ شەرقىي يېنىدىكى ئۇزۇك يار ۋە تەكشى تۆپلىك ئۈستىگە تارقىلىپ

لىپ، جەنۇبتىن شىمالغا ئىككى كىلومېتىر سوزۇلۇغان، ئىچىدە بەش ساڭرام خارابىسى بار. ساڭراملارنىڭ قەسىرلىرى ھەيۋەتلىك، ھويلا ـ ئاراملىرى مۇكەممەل بولۇپ، جايلىشىشنى ئېنىق پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. تار مەندىكى سىڭگىم مىڭئۆيى خارابىنىڭ شىمال تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇ مۇستەقىل ئىككى تاش غار ساڭرامىدىن تەركىب تاپقان. شىمال تەرىپىدىكىسىنىڭ بىنا قىلىنىشى بۇرۇنراق، 3ـ نومۇرلۇق غار مەركىزىي تۇۋرۇكلۇك شەكلىدىكى ئاساسلىق غار ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئالدى خانىسىنىڭ جەنۇبىي تېمىغا بىر پارچە چوڭ تېپتىكى نوم ھېكايىلىرى رەسىمى سىزىلغان. رەسىمنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى مۇۋاپىق، كۆرۈنۈشى ھەيۋەتلىك، سىزىلىش ئۇسۇلۇبىنى ۋە تېمىسىنى تەھلىل قىلىشتىن قارىغاندا، تاڭ دەۋرىگە خاس ئەسەر ھېسابلىنىدۇ؛ ئىككى يانداكى 2ـ، 4 ـ نومۇرلۇق ئۇزۇنچاق چاسا شەكلىدىكى ئەگمە تورۇسلۇق غارلاردا پېلەك تارتىپ مېۋە باغلىغان ئۈزۈم بارىڭى، باراقسان دەرەخلىك، قانىتىنى يېغىپ ئۇزىنى دەرەخلىككە ئاتقان قۇش قاتارلىقلار رېئال تەسۋىرلەش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. جەنۇب تەرەپتىكى تەختىسىنەن XI ئەسىردە بىنا قىلىنغان بىر غاردىكى تام رەسىملىرىنىڭ ئۇسلۇبىنى تەھلىل قىلىشتىن قارىغاندا، بۇ ئەسەرلەر ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە تەۋە ئىكەن.

بېزەكلىك مىڭئۆيلىرى V ئەسىردىكى قوچو بەگلىكىدىن XII ئەسىردىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىچە بولغان دەرۋەلەرگە تەۋە ساڭرام خارابىسى. تۇرپاننىڭ شەرقىگە، يالقۇنتاغدىكى مۇرتۇق جىلغىسىغا جايلاشقان بولۇپ، غارلار غەربىي قىرغاقتىكى بىر كىلومېتىر دائىرىدىكى ئۇزۇق يار ئۇستىگە جايلاشقان. ھازىر ئۇنىڭدا ئىبادەت غارى، دىيان غارى، راھىبلار ھۇجرىسى ۋە خاتىرە غارى قاتارلىق 83 غار بار. غارلار شەكىل جەھەتتىن ئاساسەن مەركىزىي تۇۋرۇكلۇك، ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك، بويىغا ئەگمە تورۇسلۇق ۋە گۈمبەز تورۇسلۇق ھەمدە ئوتتۇرىسى ئايلانما چاسا شەكىللىك ئۈچ خىل تىپقا ئايرىلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى 40 نەچچە غاردا تام رەسىملىرى ساقلانغان بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى 1200 كۋادرات مېتىردىن ئاشىدۇ.

غارلارنىڭ ياسىلىشى چۈر جەمەتى قۇرغان قوچو ئۇيغۇر دۆلىتى دەۋرى (499 ~ 640) دىن باشلانغان. مەركۇر خارابىدىن قوچو دۆلىتىنىڭ جىيەنچاڭ 5 ـ يىلى (559 ـ يىلى) گە تەۋە «ساددارما پۇندارىكا سۇترانىڭ ئاۋالوكىتىشۋارا بۆلۈمى» نىڭ پارچىسى بايقالغان. بۇ مەزگىلگە تەۋە غارلاردىن 9 ـ، 18 ـ، 34 ـ نومۇرلۇق غارلار بار بولۇپ، بۇلار كېيىنكى دەۋرلەردە قايتا رېمونت قىلىنغان ۋە رەسىملىرى قايتا سىزىلغان. ھازىر 18 ـ نومۇرلۇق غارلا بار بولۇپ، بۇلار كېيىنكى دەۋرلەردە قايتا رېمونت قىلىنغان ۋە رەسىملىرى قايتا سىزىلغان. ھازىر 18 ـ نومۇرلۇق غارنىڭ كارىدورى ۋە تاشكېمىر تەشمىسىنىڭ ئۇستىكى قىسمىدىلا دەسلەپكى مەزگىلدىكى تام رەسىملىرى ساقلىنىپ قالغان. تاڭ دەۋرىدىكى قوچو ئايمىقى (640 ~ IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى) مەزگىلىدە، بۇ يەردە تۈيۈق ساڭرامى بىنا قىلىنغان. بۇ مەزگىلدە ياسالغان غارلاردىن 16 ـ، 17 ـ، 28 ـ، 69 ـ نومۇرلۇق غارلار بار، ئۇلاردىن 28 ـ نومۇرلۇق غارنىڭ رەسىملىرى XI ئەسىردە قايتا سىزىلغان. تام رەسىمى ۋەقەلىكلىرىدىن «جەننەت قىسىلىرى»، «نىرۋانا قىسىلىرى»، سىڭ بۇددا قاتارلىقلار بار. 16 ـ، 17 ـ نومۇرلۇق غارلاردا تۈرك تېۋىنغۇچىلىرىنىڭ رەسىمى ساقلانغان بولۇپ، يېشىل رەڭنىڭ كۆپ مىقداردا ئىشلىتىلىشى بۇ غارغا رەڭ ئىشلىتىشتىكى بىر ئالاھىدىلىك. تاڭ سۇلالىسىنىڭ بەشبالىق باش قورۇقچىبېگى قوشۇمچە ئۇيغۇرغول، قوچو، بەشبالىق ھېراۋۇلى بولغان يالڭ شىگۇ تۈيۈق ساڭرامىنى قايتا رېمونت قىلدۇرغان. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى (IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XII ئەسىرگىچە) دەۋرىدە تۈيۈق ساڭرامى خان جەمەتى ساڭرامى بولغاچقا، ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئىدىقۇت خانلىرى كۆپىنچە مۇشۇ جايدا غار ياساتقان. 38 ـ نومۇرلۇق غار جۇڭگو بويىچە ساقلىنىشى ئەڭ ياخشى بولغان مانى دىنىغا ئائىت غار ھېسابلىنىدۇ. بۇ غارنىڭ ئۈدۈل تېمىغا ئۇچ توپ دەرەخ سىزىلغان بولۇپ، دەرەخ تۈۋىدە ئۇستىگە ئاق كىيىم كىيگەن ئەر ـ ئايال مانى مۇخلىسلىرى بار. X ~ XI ئەسىرلەرگە تەۋە 15 ـ، 20 ـ، 31 ـ، 33 ـ نومۇرلۇق غارلار مەركۇر غارنىڭ جەۋھىرى. مىڭئۆيدىكى تام رەسىملىرىنىڭ بەدىئىي تۈزۈلۈشى ناھايىتى پۇختا، سىزىقچىلىرى راۋان ھەم تەبىئىي، ئۇسلۇبى كۆركەم، ئادەملەرنىڭ ئوبرازى ئەينەن بولۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سەنئىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى روشەن بولغاچقا، دۇنخۇاڭ مىڭئۆيلىرىدىكى تاڭ دەۋرىگە خاس رەسىم سىزىش ئۇسلۇبىنىڭ داۋاملاشقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. تېما جەھەتتە «ماناۋانىڭ ئېغىزچە نومى ھېكايىسىنىڭ رەسىمى» قاتارلىق ساكىيامۇنىنىڭ ئىلگىرىكى ھاياتىدىكى ساناقسىز ئالەملەردە چىن دىلىدىن ئىلگىرى

ئۇتكەن بۇددالارغا تېۋىنىپ، ئاخىر ئۆزى بۇددىغا ئايلاندىغانلىقى ھەققىدىكى يارالمىش ۋە ۋەج - سەۋەب قىسسىلىرىنى تەرغىب قىلىش ھەمدە ھەيكەل ياساش ۋە سىزىش بىرلەشتۈرۈلگەن «ماھاپارى نىرۋانا سۈترا قىسسىلىرى» كەلگە تارالغان، بۇلار ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ گۈللىنىشىدە دەۋرىدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئىدىيىۋى ئېڭىنىڭ نامايەندىسىدۇر. XI، XII ئەسىرلەرگە تەۋە 39 - ، 40 - ، 42 - نومۇرلۇق غارلاردا بۇددالىق مەرتىۋىگە يېتىش ھەققىدىكى ئىدىيىلەرنى ئىپادىلەيدىغان تېمىلار زور دەرىجىدە ئازلاپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ھەرخىل ئولتۇرغان بۇددا، ئۆرە تۇرغان بۇددا، تېۋىنغۇچى بۇدساتۋالار رەسىمى بىلەن «مىڭ قوللۇق مىڭ كۆزلۈك ئاۋالوكىتىشۋارا ھېكايىسى رەسىمى» ئالغان. بۇ ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ زاۋاللىققا يۈزلەنگەن دەۋرىدە، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئىدىيىۋى ئېڭىنىڭ بۇددالىق مەرتىۋىگە يېتىش تۈيغۇسىدىن بۇددانىڭ پاناھىدا ساقلىنىشنى تەلەپ قىلىشقا ئۆزگەرگەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ سىكىتۈي XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تاشلىۋېتىلگەن.

يېزىكلىك غارلىرى ھازىرغا قەدەر ساقلانغان ئۇيغۇر بۇددىزىم سەنئىتىدىكى ئەڭ مۇھىم، سانى ئەڭ كۆپ، ساقلىنىشى ئەڭ مۇكەممەل، ئەڭ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولغان سەنئەت خەزىنىسىدۇر. 1982- يىلى گوۋۇيۈەن تەرىپىدىن مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن دەپ ئېلان قىلىنغان.

بۇگۇر بۇددا ساڭرامى تاڭ دەۋرىدىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگىچە بولغان چوڭ تېپتىكى بۇددىزىم خارابىسى. قۇمۇل شەھىرى لىيۇشۇچۈەن (دۇۋەنجىن) دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى بۇگۇر كەنتىنىڭ بىر كىلومېتىر شەرقىگە جايلاشقان بولۇپ، بۇگۇرغول سۇيىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي ئىككى قىرغىقىغا جايلاشقان، يەرلىك ئۇيغۇرلار ئۇنى «تەيزاڭ» دەپ ئاتايدۇ. ئاساسلىق خارابە غەربىي قىراقتا بولۇپ، ئالدى - كەينى ئىككى خانىغا ئايرىلغان ھەمدە كاربىدور ئارقىلىق تۇتاشتۇرۇلغان. ساڭرامنىڭ ساقلىنىپ قالغان ئاساسىي سالىي ئۇلىنىڭ قالدۇق ئېگىزلىكى 15 مېتىر، تاملىرىنىڭ قېلىنلىقى بىر مېتىر كېلىدۇ. ئاساسىي خانا كەينىگە جايلاشقان، ئەگمە تورۇسلۇق بولۇپ، قالدۇق ئېگىزلىكى 8.2 مېتىر كېلىدىغان ئولتۇرغان بۇددا ھەيكىلىنىڭ تۆۋەن قىسمى ساقلىنىپ قالغان؛ ئالدى ھۇجرىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 9.8 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 11.6 مېتىر كېلىدۇ. خارابىدە نۇرغۇنلىغان ئۆي، بۇددا مۇنارى، كىچىك بۇت تەكچىسى قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان، بىراق ئەسلىدىكى تام رەسىملىرى پۈتۈنلەي يىمىرىلىپ چۈشۈپ، ھېچنېمىسى قالمىغان. بۇددا ساڭرامىنىڭ ئاساسىي سارىيىنىڭ سەل شىمالىدىكى بىر غار ئىچىدە، ئىككى كۇادرات مېتىرغا يېقىن تام رەسىمى ساقلىنىپ قالغان، تېمىسى مىڭ بۇددا ئاساس قىلىنغان. بۇ تام رەسىمنىڭ تېگى ئاق بولۇپ، ئۇستىگە قىزىل ۋە يېشىل رەڭ بېرىلگەن، XIV ~ XV ئەسىرلەردە، ئىسلام دىنى قۇمۇلغا تارقالغاندىن كېيىن، مەزكۇر ساڭرام تەدرىجىي تاشلىۋېتىلگەن.

ئاغىي تاش غارى تاڭ دەۋرىگە تەۋە بۇددىزىم غارى. 1999 - يىلى 5 - ئايدا بايقالغان. كۆچا ناھىيىسىنىڭ 60 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىدىكى قىزىل يار جىلغىسىغا جايلاشقان، جەنۇب تەرىپىنىڭ تۆڭچاڭ دەريا سى بىلەن بولغان ئارىلىقى تەخمىنەن ئۈچ كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇ بىر يەككە گەۋدىلىك بۇتقا تېۋىنىش غارىدىن ئىبارەت. بۇ غاردىن تاشتىن ئويۇلغان كىچىك بۇت، لاي ھەيكەل، ياغاچ بۇيۇملارنىڭ پارچىلىرى، كەندىر يىپى قاتارلىق بۇيۇملار تېپىلغان. غارنىڭ ئوتتۇرىسىدا بۇت سۈپىسى قالدۇقى بار، لېكىن بۇت بۇزۇۋېتىلگەن. تام رەسىملىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئاجراپ چۈشۈپ كەتكەن، ساقلىنىپ قالغىنى 15 كۇادرات مېتىر كېلىدۇ. غارنىڭ ئۈدۈل تېمىنىڭ ئوتتۇرىسىغا «ئابىتا يۇرديانا سۈترا قىسسىلىرى» رەسىمى سىزىلغان. سول تەرەپتىكى تامدا ئولتۇرغان بۇددا، دورىگەر بۇددا، مانجۇسىرى بۇدساتۋا، لۇشانا بۇددا قاتارلىقلار رەسىملىرىنىڭ قالدۇقلىرى ساقلانغان. بۇددا ۋە بۇدساتۋالارنىڭ ئالدىغا قارا سىياھ بىلەن تىك شەكىلدە خەتزۇچە بېغىشلىمىلار يېزىلغان. ئوڭ تەرەپتىكى تامدا شەپقەتكار بۇدساتۋا، ئولتۇرغان بۇتلار رەسىملىرى بار. ئەگمە تورۇسنىڭ سول تەرىپىدە ئولتۇرغان كىچىك بۇددا رەسىمىدىن توققۇز قاتار جەمئىي 150 سى ساقلانغان. ئولتۇرغان كىچىك بۇددالار رەسىمنىڭ يېنىدا قارا سىياھ بىلەن تىك شەكىلدە يېزىلغان 17 بېغىشلىما بار بولۇپ، بېغىشلىمىلاردا كۆي، بۇشيا، بويلا، فۇ، پېك، ۋىسارا، جاۋ، شىبىن، لى قاتارلىق فامىلىلەر ۋە «مۇۋەققەت ئەمەلدار يالۋاق □» دېگەن سۆزلەر بار. تام رەسىملىرىنىڭ مەزمۇنى ئىچكى رايونلاردىكى ماھايانا مەزھىپىنىڭ پاك ئورۇن ئىدىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ؛ ئۇسلۇبى توخار (دۇنخۇاڭ) سىكىتۈيلىرىدىكى تام

رەسىملەرنىڭكىگە ئىنتايىن ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

مانى دىنى خارابىلىرى ئاساسەن تۇرپان رايونىدا كۆرۈلىدۇ. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، فون لېكوك ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرىدىكى K ساڭرامىنى قېزىپ تەكشۈرۈپ، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر خانلىقى خان جەمەتىنىڭ مانى دىنى ساڭرامىدىن ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن. چۈنكى، بۇ ساڭرامدىن مانى دىنىغا ئائىت نۇرغۇن نوملار، بىر پارچە چوڭ تېپتىكى تام رەسىمى تېپىلغان. رەسىمدە چوڭ - كىچىكلىكى ئادەم بويى كېلىدىغان، ئۇستىگە مانى دىنىنىڭ نەزىر - چىراغ مۇراسىم كىيىمىنى كىيگەن مۇتىۋەرنى ئەر - ئايال مۇخلىسلار چۈرىدەپ تۇرغان ھەمدە مۇخلىسلارنىڭ مەيدىسىگە سوغد يېزىقىدا ھەر بىرىنىڭ پارسچە ئىسمى يېزىلغان. فون لېكوك رەسىمدىكى مۇتىۋەر دەل مانىنىڭ رەسىمى دەپ قارىغان. ئۇلاردىن باشقا، يەنە شايى ئۇستىگە سىزىلغان رەسىم، مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئايال مۇجاكلارنىڭ كاناپقا سىزىلغان كاناپ رەسىمى ۋە مانى دىنى نوملىرىدىكى نەپىس سىزىلغان قىستۇرما رەسىم قاتارلىقلار بار. قىستۇرما رەسىملەرنىڭ چوشۇدىغان دۇرۇشلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە سوغد يېزىقىدا يېزىلغان بولۇپ، بەزى رەسىملەرنىڭ ئۇيغۇر خانلىرى، خاتۇنلىرىنىڭ رەسىملىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇلاردىن باشقا، «a» ساڭرامدىن مانى دىنىنىڭ ئەر مۇجاكلىرىنىڭ رەسىمى سىزىلغان تام رەسىملىرى، ئەر - ئايال مۇجاكلار سىزىلغان شايى رەسىم، كەينىگە مانى دىنىنىڭ قوغدىغۇچىسى ئۇيغۇر خانى ۋە خان جەمەتىنىڭ ئىلتىجالىرى يېزىلغان ئۇيغۇر خانىنىڭ بىر پارچە رەسىمى بايقالغان. يۇقىرىقىلاردىن سىرت، مانى نوملىرىنىڭ قىستۇرما رەسىملىرىدىنمۇ خېلى كۆپ تېپىلغان. مانى دىنى يالداملىرىنىڭ كۆپىنچىسىنى فون لېكوك ئېلىپ كەتكەن. ھازىر مانى دىنىغا ئائىت يالداملار تۇرپاندىكى بېزەكلىك بىلەن سىڭگىمدىلا ساقلىنىپ قالغان. بېزەكلىك سىڭئۆينى تازىلاش جەريانىدا سوغد يېزىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇرغۇن مانى نوملىرى بىلەن شەرقتىكى مىسسىئونىغا قاراشلىق رايونلارنىڭ ئېپىسكوپىغا ئەۋەتىلگەن تەبرىك خەتلىرى تېپىلغان. 38 - نومۇرلۇق غاردا مانى مۇخلىسلىرىنىڭ ھاياتلىق دەرىخىگە تاۋاپ قىلىۋاتقان تام رەسىمى ھازىرغىچە ساقلانماقتا. سىڭگىم سىڭئۆينىڭ شىمال تەرىپىدىكى ساڭرام خارابىسىنى بەزى ئالىملار مانى ساڭرامى دەپ قارىماقتا. چۈنكى، بۇ ساڭرامدىكى ھاياتلىق دەرىخى بىلەن ھالاكەت دەرىخى گىرەلەشتۈرۈلگەن رەسىمدە يورۇقلۇق ئالىمى بىلەن قاراڭغۇلۇق ئالىمىنىڭ قارىمۇقارشى كۆرەش قىلىۋاتقانلىقى ئىپادىلىنىدۇ.

قەدىمكى جەسەتلەر تەبىئىي شەكىللەنگەن قۇرۇق جەسەتلەرنى كۆرسىتىدۇ. بۇ جەسەتلەر ھاۋاسى قۇرغاق، يېرى شورلۇق يەرلەرگە ۋە قىش پەسلىدە دەپنە قىلىنغانلىقى قاتارلىق ئامىللاردىن شەكىللەنگەن، مىسىرلىقلارنىڭ سۈنئىي ئۇسۇلدا شەكىللەندۈرۈلگەن مومىيالىرىغا ئوخشىمايدۇ. قەدىمكى جەسەتلەر ئاساسەن لوپنۇر چۆللۈكى، تەكلىماكان قۇملۇقى، تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق جايلاردىن قېزىۋېلىنغان. مۇھىم ئورۇنلاردىن لوپنۇردىكى قۇملۇق ۋە تۆۋەن دەريا، نىيە ناھىيىسىدىكى نىيە خارابىسى، چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق، لوپنۇر ناھىيىسىدىكى كۆكسۇ، قۇمۇل شەھىرىدىكى قارا دۆۋە، تۇرپاندىكى سۇبېشى ۋە ئاستانە قاتارلىق جايلاردىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقلار بار. ئۇنىڭ دەۋرى ئەڭ بالدۇرلىرى بۇنىڭدىن تەخمىنەن 4000 يىل ئىلگىرىكى برونزا دەۋرىگە، كېيىنكىلىرى VII ~ IX ئەسىرلەردىكى تاڭ دەۋرىگە تەۋە. قەدىمكى جەسەتلەر قېزىۋېلىنغاندا، شەكلى بىجىرىم بولۇپلا قالماستىن، ئۇستىگە كىيگەن كىيىم - كېچەكلىرى بىلەن ھەمدەپنە بۇيۇملىرىنىڭ كۆپىنچىسى چىرىپ كەتمىگەن، ئۇلار قەدىمكى جەسەتلەرنىڭ ئىرق ئالاھىدىلىكى ۋە مىللەت، مىللىي ئۆرپ - ئادەت مەدەنىيىتى، جۇملىدىن ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتىكى تېپىلغۇسىز ماددىي ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. بۇ ماتېرىياللار قەدىمكى شىنجاڭنىڭ موڭغۇل ئىرقىدىكىلەر بىلەن كاۋكاز ئىرقىدىكىلەر ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، مىللەت تەركىبى كۆپ، مەدەنىي تۇرمۇشى مول، رەڭگارەڭ رايون ئىكەنلىكىنى جاڭلىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قارادۆۋە قەدىمكى قەبرىستانلىقى شىنجاڭدىكى برونزا دەۋرىگە تەۋە قەبرىستانلىق. قۇمۇل شەھىرىدىكى قارادۆۋە يېزىسىنىڭ غەربىدىكى چۆللۈككە جايلاشقان. قەبرىستانلىقنىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 10 مىڭ كۋادرات مېتىر بولۇپ، قەبرىلەرنىڭ تارقىلىشى زىچ، تىزىلىشى تەرتىپلىك. لەھەتلەر تىك ئازگاللىق بولۇپ، كۆپىنچىسىگە بىر ئادەم دەپنە قىلىنغان، خېلى كۆپ ساندىكى مېيىتلار قۇرۇق جەسەتكە ئايلانغان. ھەمدەپنە بۇيۇملار ئاساسەن قەبرىدىكى جەسەتنىڭ ئىلگىرى كىيگەن بۆكى، ئايىغى، كىيىم - كېچەكلىرى ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىدىغان ساپال،

یاغاچ بۆیۈم، تېرىق توقاچ، مىس بەكە، مىس بېزەك،

قازاقۋە قەدىمكى قەبرىستانلىقى

مىس كەكە قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. تىندۇرما توپا ئىچىدىن ياغاچتىن ياسالغان شادىسىز هارۋا چاقى، ئۇچ بۇرجەك توپا قىزىش قورالى، ياغاچ كورەك قاتارلىقلار تېپىلغان. ساپال بۆيۈملارنىڭ ئوستىگە رەڭ بېرىلىپ، ئۇچ بۇرجەك ۋە دولقۇنسىمان گۈل ـ نۇسخىلار سىزىلغان. جەسەتلەرنىڭ ئوستىدىكى كىيىملەردىن خۇرۇم ئاياغ، قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن تونلار كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇنىڭ توقۇلمىلار ناهايىتى كۆپ، تۈز بوللۇق بۇنىڭ رەختلەردىن سىرت، يەنە نۇرغۇنلىغان قىيپاش بوللۇق رەڭلىك بۇنىڭ توقۇلمىلارمۇ بار، رەختلەرنىڭ رەڭلىرى ناهايىتى ياخشى ساقلانغان. ئاساسلىق نۇسخىلىرى تىۋەن ۋە ئىنچىكە يول نۇسخىلىق، چوڭ ـ كىچىك چاڭ چاق نۇسخىلىقلاردىن ئىبارەت. تېگى قىزىل ئۇچ بۇلۇك نۇسخىلىق بىر پارچە يۇنىڭ كەشتە بىلەن رەڭلىك چاقماق نۇسخىلىق كىگىزلەر ئېلگىرى ئۇچرىمىغان قىممەتلىك بۆيۈملار هېسابلىنىدۇ. بۇ قەبرىستانلىقنىڭ مۇتلەق دەۋرى بۇنىڭدىن 3000 ـ 3200 يىللار ئىلگىرىكى زامانلارغا توغرا كېلىدۇ.

قەدىمكى يارداقلىق قەبرىستانلىقى

بىرىنچى دەۋرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى قەبرىستانلىق. لوپنۇر چۆللۈكىگە جايلاشقان. قەبرىستانلىقتا تىك ئازگاللىق قۇم لەهەتلىك 42 قەبرە بار بولۇپ، ئۇلاردىن ئالتە قەبرىنىڭ ئەتراپىغا ئايلاندۇرۇلۇپ يەتتە قات ياغاچ قوزۇق قېقىلغان، ئۇلارنىڭ سىرتىغا يەنە ياغاچلار قېقىلغان بولۇپ، شەكلى قۇياش نۇرىنىڭ چېچىلىشىغا ئوخشايدۇ. بۇ قەبرىلەرگە ئەر جەسەتلەرلا دەپنە قىلىنغان، قالغان 36 قەبرە ئىچىگە ئايرىم ـ ئايرىم هالدا ئەرلەر، ئاياللار ۋە بالىلار دەپنە قىلىنغان. يالغۇز كىشىلىك قەبرىلەرگە ياغاچ تاۋۇت ئىشلىتىلگەن. هەمدەپنە بۇيۈملاردىن چىغ سېۋەت (ئىچىگە بۇغداي دانلىرى سېلىنغان)، چاكاندا شاخلىرى، ياغاچ تەلەڭگە، ياغاچ جام، مۇڭگۈزدىن ياسالغان بېزەك، كىچىك تېپتىكى مىس بېزەك، ياغاچتىن ئويۇلغان ئايال هەيكەل قاتارلىقلار بار. چىرىمىگەن بەزى جەسەتلەرنىڭ باشلىرىدا ئۇچلۇق كېگىز قالپاق، پۇتلىرىدا كالا تېرىسىدىن تېكىلگەن ئاياغ بولۇپ، گەۋدىسى يۇڭ ئەدىيالدا ئورالغان. بۇ قەبرىستانلىقتىن ساپال بۇيۈملار بايقالغان. بۇ بۇنىڭدىن 3800 يىل بۇرۇنقى قەبرىستانلىقتۇر.

چاغۋخوت قەدىمكى قەبرىستانلىقى

خېجىك ناهىيىسىنىڭ قارامودۇن يېزىسىدىكى جۇلۇن تۇرگىن كەنتىنىڭ شىمالىدىكى تاغ ئالدىغا ۋە تاغ جىلغىسىدىكى چۆل قاپتاللىققا جايلاشقان. بۇ يەردە جەمئىي بەش قەبرىستانلىق بولۇپ، ئۇزۇنلىقى توتاشقان، قەبرىلەرنىڭ ئومۇمىي سانى 1500 دىن ئاشىدۇ. 1983 ـ 1989 ـ يىللىرى جەمئىي 600 قەبرە قېزىلغان، ئۇلاردىن 3 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنىڭ دەۋرى سەل كېيىنرەك بولۇپ، هۇنلارغا تەۋە مەدەنىيەت يالدامىسى هېسابلىنىدۇ. چاغۋخوت قەدىمكى قەبرىستانلىقنىڭ قۇرۇلمىسى مۇرەككەپ ۋە ناهايىتى پۇختا، قەبرىستانلىق نەزىر ـ چىراغ سۈپىسى رايونى ۋە دەپنە مۇراسىمى پاكىز پائالىيەت ئۇتكۈزىدىغان رايونلارغا ئايرىلىدۇ. قەبرىلەرنىڭ سانى كۆپ، تارقىلىشى زىچ ۋە تەرتىپلىك بولۇپ، يەر يۈزىدە ئاساسەن يايىسىمان ئۇچ بۇلۇك، ئۇزەڭگە ۋە يۇمىلاق شەكىللىك تاش قورۇقلار بار. تاش قورۇقلار ئوتتۇرىسىدىكى تىك ئازگاللىق تاش لەهەتلەر چوڭقۇر بولۇشتىن تېپىز بولۇشقا، ئاددىي بولۇشتىن ئۇلچەملىك بولۇشقا يۈزلىنىپ ماڭغان. دەسلەپكى مەزگىلدىكى قەبرىلەرنىڭ كۆپىنچىسىگە بىر جەسەت دەپنە قىلىنغان، كېيىنكى مەزگىلدىكىلىرىگە دەپنە قىلىنغانلار تەدرىجىي كۆپەيگەن، ئەڭ كۆپ بولغاندا بىر قەبرىگە 30 نەچچە جەسەت دەپنە قىلىنغان، بەزى قەبرىلەرگە جەسەتلەر نەچچە قەۋەتكە ئايرىپ دەپنە قىلىنغان. جەسەتلەر كۆپىنچە پۇتى پۇكلەپ ئوڭدىسىغا يانتۇزۇلۇپ، بېشى غەربىي شىمالغا قارىتىلغان، باش سۆڭىكىگە توشۇك تېشىلگەن. بەدەن ئالاهىدىلىكى ياۋروپا ئىرقى تارمىقىنى ئاساس قىلىدۇ، يەنە ئاز ساندا موڭغۇل ئىرقى تارمىقىنىڭ تېپىمۇ مەۋجۇت.

هەمدەپنە بۇيۈملار ئىچىدە ساپال، مىس، ياغاچ، سۆڭەك بۇيۈملىرى ۋە تاش قوراللار ناهايىتى كۆپ بولغاندىن باشقا، يەنە ئاز ساندا ئالتۇن، كۈمۈش، تۆمۈر ۋە قۇلۇلە قېپى بۇيۈملىرىمۇ بار. ساپال بۇيۈملار

ئىچىدە ئەڭ ئالاھىدە بولغانلىرى جوغلىق قاچىلار، ئۇلار چوڭ ـ كىچىكلىكى بويىچە يۇرۇشلەشكەن بولۇپ، تەدرىجىي تەرەققىي قىلىش قانۇنىيىتى ئېنىق. گۇللۇك ساپاللار نۇسخىلىرىدىن جوغلىق قاچىلارنىڭ بوغۇز قىسمىغا سىزىلغان تورسىمان نۇسخا، چاقماق نۇسخا ۋە قورساق قىسمىغا قىيپاش سىزىلغان بۇلۇتسىمان، رومبا كاتەكلىك تورسىمان نۇسخىلار ھەم كۆپ، ھەم ئالاھىدىلىككە ئىگە. مىس قوراللار كىچىك تىپتىكى بۇيۇملارنى ئاساس قىلغان بولۇپ، پىچاق، بىگىز، ئات جابدۇقلىرى كۆپ ئۇچرىغان، بولۇپمۇ بۇرە نەقىشلىك مىس كۆرگۈ، ئۇرە ئېيىق بېشى دەستىلىك مىس پىچاق، شىر تەنلىك قارچىغا باشلىق ھايۋان نەقشلىك مۇراسىم ھاسا بېشى، قوش تۆشۈكلۈك ئېغىزدۇرۇق ۋە تومۇزغا شەكىللىك كەمەر توقىسى قاتارلىقلار دەۋر ئالاھىدىلىككە ئىگە. تاش قوراللاردىن مىس پىچاقلارنى بىلەيدىغان تۆشۈكلۈك ئۇزۇنچاق بىلەي تاش بىلەن قاش سىزىدىغان ۋە ھەرخىل رەڭلىك خام ماتېرىياللارنى ئېزىدىغان پەرداز قەلىمى ئەڭ كۆپ. يەنە خېلى نۇرغۇن يۇڭ توقۇلما بۇيۇم پارچىلىرى بىلەن مىس، تاش، ياغاچ، ساپال، سۆڭەكتە ياسالغان ئۇرچۇق تاشلىرى قېزىۋېلىنغان.

مەزكۇر قەبرىستانلىقلارنىڭ مۇتلەق يىل دەۋرى بۇنىڭدىن 2500 ~ 3000 يىل ئىلگىرى بولۇپ، بىرونزا دەۋرىدىن دەسلەپكى تۇمۇر قورال دەۋرىگىچە بولغان زامانلارغا تەۋە بولغان يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت يالدامىلىرى ھېسابلىنىدۇ. چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس، دېھقانچىلىق، توقۇمىچىلىق، ئۇۋچىلىقنى قوشۇمچە قىلغان. بۇ مەدەنىيەتنى يارانقۇچىلار مۇستەھكەم ئۇرۇقداشلىق تەشكىلاتى ئاستىدا دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، ئەتراپىدىكى رايونلار بىلەن تاۋار ئالماشتۇرۇش قاتارلىق ئالاقىلەردە بولغان.

چىباركۆلدىكى تاش قەبرە تېشى دەسلەپكى تۇمۇر قورال دەۋرىگە تەۋە قەبرە. چىڭگىل ناھىيىسىدىكى چىبار كۆلى بويىغا جايلاشقان. قەبرىنىڭ ئۈستىگە تاشلار دۆۋىلەنگەن، تاش دۆۋىسىنىڭ سىرتى تاشلار بىلەن قورۇلغان. تاش قورۇق بىلەن تاش دۆۋىسى ئارىسىدا ئۇزۇنارا تۇتىشىدىغان كرىست شەكىللىك شېغىل يول بار. قەبرە ئۈستىدىكى تاش دۆۋىسىنىڭ چوققىسى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن. تاش قەبرىنىڭ يېنىغا چاسا شەكىلدىكى بۇغا رەسىملىك بىر تاش تىكلەنگەن بولۇپ، ئالدى يۈزىگە يۇمىلاق نۇسخىلار چېكىلگەن، ئۈستىدىكى بۇغا بىلەن ئاستىدىكى تۆت بۇغىنىڭ قارىمۇقارشى چېپىپ كېتىۋاتقان رەسىمى ئويۇلغان؛ كەينى يۈزىگە ئوڭ ۋە سول تەرەپلەرگە چېپىپ كېتىۋاتقان ئالتە بۇغىنىڭ رەسىمى ئويۇلغان؛ تاشنىڭ يان تەرىپىگە خەنجەر چېكىلگەن؛ يەنە بىر يېنىدىكى رەسىم ئېنىق ئەمەس. بۇ قەبرىلەر قېزىلمىغان. بۇغا ئويۇلغان تاشلارنى تەتقىق قىلىشقا ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭ مۇتلەق دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى VII ئەسىر ئەتراپىدا بولۇپ، دەسلەپكى تۇمۇر قورال دەۋرىدە ئالتايدا تىرىكچىلىك قىلغان كۆچمەن چارۋىچى مىللەت ھۆكۈمرانلىرىنىڭ چوڭ قەبرىسى بولسا كېرەك.

چوڭ دۆۋىلىك قەبرىلەر شىنجاڭنىڭ دەسلەپكى تۇمۇر قوراللار دەۋرىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ مىلادىيىدىن ئاۋۋالقى VII ئەسىردىن مىلادىيىدىن ئاۋۋالقى II ئەسىرلەرگىچە، بەزى قىسمەن رايونلاردا مىلادىيە VI ئەسىرگىچە بولغان قەبرىلىرى. ئۇلار ھەرقايسى تاغ سىستېمىلىرىدىكى ئوتلاق، دەريا ۋادىسى ۋە تاغ ئالدىدىكى چۆللەرگە كەڭ تارقالغان. XX ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىن بۇيان، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلغان. بۇ قەبرىلەرنىڭ پەرقلىرى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئومۇمەن يەردە تاش، توپا دۆۋىلىك ۋە توپا ـ تاش دۆۋىلىك توپ قويۇلغان ۋە بىر تۈتاش قويۇلغان قەبرىلەرنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ كۆلىمى ۋە چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشاش ئەمەس، بەزى قەبرىلەر تاش ۋە خەندەكلەر بىلەن قورۇلغان. قەبرە دۆۋىلىرىنىڭ ئاستىدا كۆپىنچە ئۇزۇنچاق چاسا شەكىلىك تىك توپا ئازگال كولانغان بولۇپ، بەزىلىرىنىڭ ئىچىگە ياغاچ قورۇلما، تاش قورۇلما ۋە تاش ساندۇق ياسالغان. يالغۇز دەپنە قىلىنغان ۋە بىر نەچچەيلەن بىللە دەپنە قىلىنغان جەسەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى پوت، قوللىرى تۇزلەپ ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇلغان. ھەمدەپنە بۇيۇملار ئىچىدە ساپال بۇيۇملار بىر قەدەر كۆپ، مىس، ياغاچ، سۆڭەك، ئالتۇن، كۈمۈش بۇيۇملارمۇ بار، تۇمۇر قوراللار كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇلارنىڭ مىللىي مەدەنىيىتى بەلگىلىرى ئوخشىمايدۇ. دەسلەپكى مەزگىلگە تەۋە چوڭ دۆۋىلىك قەبرىلەرنىڭ كۆپىنچىسى ساكلارغا، ئوتتۇرا مەزگىلدىكىلىرى ئۇسۇنلار ۋە ھونلارغا تەۋە، ئاخىرقى مەزگىلدىكىلىرىنىڭ تۈركلەرگە خاسلىرى كۆپ.

سۇببىشى قەدىمكى قەبرىستانلىقى دەسلەپكى تۇمۇر قوراللار دەۋرىگە تەۋە قەبرىستانلىق.

پىچان ناھىيىسىدىكى تۈيۈق يېزىسىنىڭ سۈپىشى كەنتىگە، يەنى يالقۇنتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان، جىلغا ئاغزى ۋە جىلغا ئىچىدىن ئىبارەت جەمئىي ئۇچ ئورۇنغا تارقالغان قەبرىلەرنىڭ ئومۇمىي سانى 100 دىن ئاشىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى 1 ـ، 3 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىقلار رەسمىي قېزىلغان ھەم مەركەزلەشكەن، ھەم تەكشى ياسالغان قەبرىلەر تىك ئازگاللىق توپا لەھەتلىك ياكى يان لەھەتلىك بولۇپ، بەزىلىرىنىڭ ئۈستىگە تاش دۆۋىلەنگەن، ئاغزىغا ياغاچ لىملار قويۇلۇپ ئاستى پاخال بورا ۋە قۇرۇق پاخاللار بىلەن يېپىلغان. قەبرە ئاستىغا پاخال يانقۇزۇلۇپ ياكى جەسەت قويىدىغان ياغاچ تاۋۇت قويۇلۇپ، ئىچىگە بىر ياكى بىر نەچچە جەسەت قاتىۋقات دەپنە قىلىنغان. جەسەتلەر پۈت ـ قوللىرى تۈزلەپ ياكى پۈكلەپ ئوڭدىسىغا يانقۇزۇلغان. قەبرىستانلىقلار رايونى قۇرغاق، يامغۇر ئاز ياغىدىغان جاي بولغاچقا، ھەمدەپنە بۇيۇملار ئىچىدە ئەك ياخشى ساقلىنىپ قالغانلىرى ئېگەر ـ جابدۇق، گۈلۈك ساپال، ئوقيا، ھەرخىل كىيىم ـ كېچەكلەردىن ئىبارەت. ئۇلارنىڭ دەۋرى مىلادىيىدىن ئىلگىرى Ⅱ ~ Ⅳ ئەسىرلەرگە تەۋە بولۇپ، قەدىمكى قوشلارغا مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. قۇرۇق جەسەتلەر كاۋۇكاز ئىرقى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە.

زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقى

قەدىمكى چەرچەن دۆلىتىنىڭ قەبرىستانلىقى. چەرچەن ناھىيىسىدىكى توغراقلىق يېزىسىنىڭ زاغۇنلۇق كەنتى ئەتراپىدىكى چۆللۈككە جايلاشقان بولۇپ، جەمئىي تۆت قەبرىستانلىق بايقالغان ھەمدە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ جەمئىي 176 قەبرە قېزىلغان. مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ۋە كاربون 14 ئارقىلىق ئۇلچەنگەن يىلىغا ئاساسلانغاندا، ئۇلارنىڭ دەۋرى مىلادىيىدىن 700 يىل ئىلگىرى مەزگىلىدىن مىلادىيە Ⅵ ئەسىرگىچە بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدۇ. قەبرىلەر دەسلەپكى ۋە كېيىنكىدىن ئىبارەت ئىككى مەزگىلگە ئايرىلىدۇ. دەسلەپكى مەزگىلدىكى قەبرىلەر قەبرە يولى بار لاپاسلىق قەبرە ۋە ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك لاپاسلىق قەبرىلەردىن ئىبارەت چوڭ تىپتىكى لاپاسلىق قەبرىلەر لەھىتىنىڭ ئوتتۇرىسىغا توم تۈۋرۈك تىكلەنگەن بولۇپ، توغرىسىغا قويۇلغان لىملارنىڭ ئۈستىگە قومۇش، پاخال، كەندىر شاخلىرى ۋە يۇلغۇندىن توقۇلغان بورا يېپىلغان. بىللە دەپنە قىلىش ۋە شام گۆرگە دەپنە قىلىش كەڭ تارقالغان. شام گۆرگە دەپنە قىلىنغان جەسەت سانى كۆپ بولغاندا 20گە يېتىدۇ. دەپنە قىلىش ئۈسۈلىدىن قارىغاندا، پۈتى يۇقىرىغا قارىتىپ پۈكلەپ ئوڭدىسىغا يانقۇزۇلغان، ئىككى قولى قورساق قىسمىغا كىرىشتۈرۈلگەنلىرى 95% نى ئىگىلەيدۇ. جەسەتلەرنىڭ باشلىرى قارىتىلغان تەرەپ ئوخشاش ئەمەس، بولۇپ شام گۆرگە دەپنە قىلىنغان جەسەتلەرنىڭ باشلىرى لەھەتنىڭ تۆت تېمىغا قارىتىلغان. جەسەتلەرنىڭ ئاستىغا كىگىز، يۇڭ ئەدىيال، تېرە ۋە قومۇش، يۇلغۇندىن توقۇلغان بورا ۋە ياغاچلار سېلىنغان، بەزى جەسەتلەرگە ئوتتۇرىدىن تىلىنغان ئەن ياغاچلىق تاۋۇت ئىشلىتىلگەن، چوڭ تىپتىكى قەبرىلەردە ئىنچىكە ياغاچلاردىن ياسالغان جەسەت جازىسى بايقالغان. نۇرغۇن قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان جەسەتلەرنىڭ يۈزىگە رەڭلىك نەقىش سىزىلغان ۋە رەخت يېپىلىپ، ئاغزى شىلىم بىلەن ئېتىلگەن؛ يەنە كۆزلىرىگە كىچىك ياپىلاق تاشلار قويۇلۇپ، يۈزىگە تېرە قاپلانغان، ئاغزىغا ئالتۇن ياپراقلىرى يېپىلغان ئەھۋالمۇ بايقالغان. مەيلى ئەر ياكى ئايال بولسۇن، ھەممىسىنىڭ ئۈزۈن ئۇرۇمە چېچى بولۇپ، باشلىرىغا قالپاق كىيگەن، پۇتلىرى يۈڭ توقۇلمىلار بىلەن ئورالغان، تېرە ياكى كىگىزدىن تىكىلگەن ئۇتۇكلەرنى كىيگەن، ئۈستىگە ئۈزۈن كۆڭلەك ياكى تېرە ئىشتان ـ چاپان كىيگەن، ئۇلاردا بېلىنى باغلاش، بوينىغا مارجان ئېسىش ۋە چاچلىرىغا مارجان تاقاش قاتارلىق ئادەتلەر بولغان. جەسەتلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى يۈڭ رەختنى ئاساس قىلغان بولۇپ، يىپەك توقۇلمىلار ناھايىتى ئاز. ھەمدەپنە قىلىنغان ياغاچ، ساپال بۇيۇملار بىر قەدەر كۆپ، قېزىۋېلىنغان تىك ياغاچ غوڭقانىڭ قورسىقى، بوغۇزى، تارا دەستىسى ياخشى ساقلانغان، بۇ ئېلىمىزدە ھازىرغا قەدەر مەلۇم بولغان دەۋرى ئەڭ بۇرۇنقى غوڭقا ھېسابلىنىدۇ. مەزكۇر قەبرىستانلىقتا خېلى كۆپ قۇرۇق جەسەتلەر ساقلانغان، بەزى قۇرۇق جەسەتلەرنىڭ بىلەكلىرىگە گۈل چېكىلگەن. ئاخىرقى مەزگىلدىكى قەبرىلەردىن تىك ئازگاللىق توپا لەھەتلىك، تىك ئازگاللىق لاپاسلىق ۋە ئۇڭكۇر لەھەتلىك قەبرىلەر بار. جەسەتلەر ياغاچ جازا ئۈستىگە ياكى ئۇزۇنچاق چاسا ياغاچ ساندۇق ئىچىگە قويۇلغان بولۇپ، پۇت ـ قوللىرى تۈزلەپ ئوڭدىسىغا يانقۇزۇلغان. بۇ قەبرىستانلىقتىن ساپال، ياغاچ، سىرلانغان بۇيۇم، مىس ۋە تۆمۈر قورال، ئەينەك بۇيۇم، مەرۋايىت ھەمدە مۇنچاق، تېرە بۇيۇم، دانلىق زىرائەتلەردىن تەييارلانغان يېمەكلىكلەر ھەمدە يىپەك، پاختا، يۈڭ توقۇلما، قەغەزگە يېزىلغان خەنزۇچە پۈتۈك قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، بولۇپمۇ نۇر چاقناپ تۇرىدىغان نەپىس ياسالغان بىر تال

تۆمۈر يىگنىمۇ قېزىۋېلىنغان. يېمەكلىكلەردىن جۈخار، گۈل شەكىللىك قاتلىما، تولغىما قۇيماق، نېپىز قو- تۇرماچ ۋە كىچىك پوشكال قاتارلىقلار بولۇپ، ناھايىتى نەپىس تەييارلانغان.

ئۇچكۇۋۇرۇك قەدىمكى قەبرىستانلىقى ئەمىنىيە دەۋرىدىن تاڭ دەۋرىگىچە بولغان قەبرىستان- لىق. پىچان ناھىيىسىنىڭ لۇكچۇن تەۋەسىدىكى ئۇچ- كۇۋۇرۇك كەنتىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان، قەبرىلەر چۈل- لۈككە تارقالغان. جەمئىي 33 قەبرىنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلىقچە قېزىلغان. ئۇلارنىڭ دەۋرىنى ئەمە- نىيە دەۋرى ۋە جىن، تاڭ دەۋرلىرىدىن ئىبارەت ئىككى دەۋرگە ئايرىشقا بولىدۇ. ئەمىنىيە دەۋرىگە تەۋە قەبرە- لەر ئاساسەن تىك ئازگاللىق ئورەكلىك توپا لەھەتلىك بولۇپ، بىر قەبرە ئىچىگە ئىككى ~ ئۈچ جەسەت دەپنە قىلىنغان، قېزىۋېلىنغان بۇيۇملاردىن قىزىل رەڭلىك گۈللۈك ۋە سىدام ساپال قاچىلار، ياغاچ تاۋاق، ھاسا، ياغاچ قوشۇق، ياغاچ چاچ قىستۇچ، مىس ھالقا، ياغاچ دەستىلىك تۆمۈر بېگىز، تۆمۈر پىچاق، ئۈرچۈق، مۆڭگۈزدىن ياسالغان بىر قۇلاقلىق جام بىلەن تارغاق قاتارلىقلاردىن باشقا، يۈك توقۇلمىلار بىلەن تېرە بۇ- يۇملارمۇ خېلى كۆپ، ھەممىسى ناھايىتى ياخشى ساق- لانغان. ئۇلاردىن باشقا، يەنە قۇربانلىق قىلىنغان ئات، تۆگىلەر كۆمۈلگەن ئازگاللارمۇ بار. جىن، تاڭ دەۋر- لىرىگە تەۋە قەبرىلەردىن تىك ئازگاللىق يان لەھەتلىك قەبرىلەر بىلەن پەلەمپەي شەكىللىك قىيپاش قەبرە يولى بار ئۆڭكۈر لەھەتلىك قەبرىلەر بار. قېزىۋېلىنغان بۇ- يۇملاردىن ئىۋرىق، كومزەك قاتارلىق چاقنا ياسالغان كۈل رەڭ ساپال قاچىلار بار. يەنە ياغاچ تاۋاق، ياغاچ تارغاق، تاش چىراغ، خۇرۇم ئاياغ، يىپەك توقۇلما، كاتاب رەخت، جۈۋاۋا، ئۈزۈم قاتارلىقلار بار. ئۇلار- نىڭ ئىچىدىكى ئون تۆشۈكلۈك ئۈزۈنلۈقى 35.6 سانتىمېتىر، دىئامېتىرى 2 ~ 2.2 سانتىمېتىر، تۆ- شۈكلىرىنىڭ دىئامېتىرى 0.6 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر دانە بامبۇك نەي ناھايىتى قىممەتلىك بۇيۇم ھېساب- لىنىدۇ.

ئالغۇيدىكى تىك ئازگاللىق ياغاچ قۇرۇلما- لىق قەبرىلەر تەڭرىتاغنىڭ ئىچكى قىسمىغا جايلاش- قان بۇ قەبرىلەر ئەمىنىيە دەۋرىدىن غەربىي خەن سۇلا- لىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگىچە بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدۇ. ئۇلار ئۇرۇمچى نەسەن كان رايونىدىكى ئالغۇنىڭ شەرقىي ئېغىزىغا جايلاشقان، يەر يۈزىدە چوك تىپتىكى تاش دۆۋىلىرى بار. توپا ئازگاللىق، ياغاچ قۇرۇلمىلىق قەبرىلەر ئۈستىگە تاش دۆۋىلەنگەن، قەبرە ئىچىگە بىر ياكى ئىككى جەسەت دەپنە قىلىنغان. ئۇلار- نىڭ ئىچىدىكى يالغۇز كىشىلىك بىر قەبرىگە باش سۆ- ئىكىگە تۆشۈك تېشىلگەن بىر ئايال جەسەت دەپنە قى- لىنغان ھەمدە يولۇاس ئوبرازى چۈشۈرۈلگەن سەككىز دانە يۇمىلاق ئالتۇن قاداق، بىر جۈپ يولۇاس نەقشلە- گەن ئالتۇن بەلۋاغ، شىر شەكىللىك ياپراقچە ئالتۇن، ھايۋان يۈزى نەقشلەنگەن كۈمۈش تاختا، يۇمىلاق ھەم تال يوپۇرمىقى شەكىللىك بېزەك بۇيۇم پارچىلىرى ۋە بىر جۈپ شىر ھەيكىلى قوندۇرۇلغان چاسا مىس تەگ- لىك، سىغىز لايلىق قىزىل ساپال جام، ئاياق، سىر- لانغان تەخسە، كىچىك تۆمۈر پىچاق ۋە روسىا شەكىل- لىك نۇسخىلار چۈشۈرۈلگەن يىپەك ھىلىمىلە قاتارلىقلار ھەمدەپنە قىلىنغان. نۇرغۇن ئالتۇن بېزەكلەر ۋە يىرتـ- قۇچ ھايۋانلار نۇسخىلىرى، نەزىر ـ چىراغلاردا ئىشلە- تىلىغان بىر جۈپ ھايۋان ھەيكىلى قوندۇرۇلغان مىس تەگلىك قاتارلىقلار تېپىلغان. بۇلار ساكلار مەدەنىيىتى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە.

نىيە قەبرىستانلىقى خەن ـ جىن دەۋرلىرىدە- كى نىيە بەگلىكىنىڭ قەبرىلىرى بولۇپ، نىيە خارابە- سى ئىچىگە تارقالغان. تا ھازىرغىچە ئون ئورۇندا قە- دىمكى قەبرىستانلىق بايقالغان، ئەمما تۆت ئورۇندىكىسى بىرقەدەر مۇھىم قەبرىستانلىق ھېسابلىنىدۇ: (1) نە- يىدىكى N3 تۇرالغۇ ئىزىنىڭ جەنۇبىدىكى قەبرىستانلىق بۇزغۇنچىلىقتا ئۇچرىغان. ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك تىك لەھەتلىك قەبرىدىكى جەسەتلەر توپىغا دەپنە قىلىـ- غان. ھەمدەپنە قىلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن جوغلىق كۈل رەڭ كومزەكلەر بار، ئۇلارنىڭ ئۈستىگە قىزىل رەڭ بېرىلىپ، ئۈسۈملۈك نۇسخىلىرى سىزىلـ- غان. دەۋرى غەربىي خەن زامانىسىغا توغرا كېلىدۇ. (2) غەربىي شىمالدىكى قەبرىستانلىق نىيە خارابىسـ- ىنىڭ مەركىزىدىكى بۇددا مۇنارىنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلىدىغان بولۇپ، كۆلىمى سەل چوڭراق. جە- سەتلەر قۇم ئازگاللار ئىچىگە دەپنە قىلىنغان، دەپنە قىلىش جابدۇقلىرى ساندۇق شەكىلدىكى جەسەت ساند- ۇقىدىن توغراقتىن ئويۇلغان جەسەت ساندۇقىدىن ئە- جارەت ئىككى خىل. قەبرىستانلىقتىن خەن دەۋرىگە تەۋە مىس كۆرگۈ، يىپەك ۋە يۈك توقۇلمىلار، ھەر خىل مارجانلار قېزىۋېلىنغان. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىيى 1959 ـ يىلى تەكشۈرۈپ تازىلىغان نىيىلىك ئاقسۆڭەك ئەر ـ خوتۇن بىرگە دەپنە قىلىنغان

قەبرە دەل مۇشۇ قەبرىستانلىقتىن بايقالغان. قىزىۋېلىنغان كىمخاب تون، شايى چاپان، سىرلانغان بۇيۇم، «مەرتىۋىلىرى ئۆسكەي» دېگەن خەنزۇچە خەتلىك مىس كۆرگۈ ۋە قويۇق ئالاھىدىلىككە ئىگە يۇلۇق چەكمەن، گۈل بېسىلغان پاختا رەخت، قولدا ياسالغان ساپال ۋە ياغاچ بۇيۇملار كىشىلەرنى جەلپ قىلىدۇ. (3) 95 نىيە 1 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتا جەمئىي توققۇز قەبرە قىزىلغان. قەبرىلەر تىك ئازگاللىق قۇم لەھەت-لىك بولۇپ، دەپنە قىلىش جايدۇقلىرى توغراقتىن ئويۇلغان سىيىت ساندۇقى ۋە ساندۇق شەكلىدىكى مە-يىت ساندۇقىدىن ئىبارەت ئىككى خىل. ئۇلاق ئىچىگە بىر ياكى ئىككى جەسەت سېلىنغان، ساندۇق ئىچىگە ئەر ـ خوتۇن بىللە قويۇلۇپ، ساندۇقنىڭ ئۈستىگە يۇلۇق ئەدىيال يېپىلغان. جەسەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى مۇكەم-مەل ساقلانغان. قىزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلە-رىدىن ساپال كومزەك (بىرسىنىڭ ئۈستىگە《王》خېتى يېزىلغان)، ياغاچ تەڭنە (ئىچىگە قوينىڭ كەينى سانى، بەكسە، قۇرۇق مېۋىلەر سېلىنغان)، كـ-يىم ئاسقۇچ، ئوقيا، سىرلانغان پەرداز قۇتىسى، مىس كۆرگۈ ۋە تارغاق ـ سۈزگۈچ قاتارلىقلار بار. جەسەت-نىڭ ئۈستىگە كىمخاب ۋە پاختا يوتقان يېپىلغان، بە-شىغا كىمخاب، شايى بۆك كىيگۈزۈلگەن ياكى يىپەك توقۇلمىلار ئورالغان. يىپەك، كىمخابلارنىڭ سانى ناھا-يىتى كۆپ بولۇپ، نۇرغۇنلىرى ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان. مەسىلەن، «بەگ ـ ئەمىرلەر قۇدىلاشما ئۇ-رۇق ئەۋلادلىرى تۇمەن سىلە يىللارغىچە دەۋر سۈر-گەي»، «مەشرىقتە كۆرۈندى بەش ئەختەر، ئوتتۇرا ئەلگە نەپ يەتكەي، تۆۋەنكى چاڭلار ئۈستىگە يۇرۇش قىلغايمىز»، «ئالەمدە يوق بۇ ئېسىل كىمخاب، ئىككى قۇدا پەرزەنتلىرىگە خەيرلىك ئاتا قىلغاي» دېگەن خەتلەر كەشتىلەنگەن كىمخابلار بىلەن خەيرلىك سۆزلەر ئىش-لىتىلمەي، ئادەم، ھايۋانلار ئوبرازى چۈشۈرۈلگەن كىمخابلار ۋە كونۇس نۇسخىلىق كىمخاب قاتارلىقلار. بۇلاردىن باشقا، يەنە شىر نۇسخىلىق ۋە گېئومېتىرىيە-لىك نۇسخىلىق گىلەم، ئەرەنچە نەقشىلىق خۇرۇم ئا-ياغ، ئايالچە كەشتىلەنگەن كىمخاب قونچلۇق قىزىل موۋۇت ئاياغ قاتارلىق ئىلگىرى ئۇچرىمىغان ئېسىل بۇيۇملارمۇ بار. بۇلار شەرقىي خەن دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى نىيە بەگلىكىنىڭ ماددىي تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ قېتىمقى قىزىش نەتىجىسى مەملىكىتىمىز بويىچە 1995 ـ يىللىق ئون چوڭ ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشنىڭ بىرى بولۇپ باھالان-غان. (4) نىيىدىكى بۇددا مۇنارىنىڭ شەرق تەرىپىدىن بىر تۈركۈم پۇقرالار قەبرىسى بايقالغان ۋە قىزىلغان، ئەمما ھەمدەپنە بۇيۇملار ئىنتايىن ئاز چىققان.

پۈتۈن قەبرىستانلىق نىيە بەگلىكى جەمئىيىتىدە باي ۋە نامراتلىق ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ روشەن ئە-كەنلىكىنى جانلىق ئىپادىلەپ بەرگەن. مۇكەممەل ساق-لىنىپ قالغان قۇرۇق جەسەتلەر ئاق تەنلىكلەرنىڭ بە-دەن ئالاھىدىلىكىنى ئېنىق نامايان قىلىدۇ. دەپنە تۈزۈ-مى (مەسىلەن، كىيىم ئاسقۇچ، چۈمبەل) ۋە خەن سۇلالىسى ھەددىيە قىلغان زور مىقداردىكى كىمخاب، شايى، مىس كۆرگۈ، سىرلانغان بۇيۇملار نىيە بەگلىكى بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ زىچ سىياسىي، مەدەنىيەت ئالاقىسىنى كونكرىت چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

يارغولدىكى تىك ئازگاللىق قەبرىلەر قۇش بەگلىكىگە تەۋە قەبرىلەر.

قەدىمكى يارغول شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا ۋە غولنىڭ شىمالىدىكى تەكشى تۆپە-لىككە جايلاشقان. 1996 ـ يىلى غولنىڭ غەربىدىن 23 قەبرە بايقالغان ھەم قىزىلغان. ئۇلار شەكىل ۋە تۈزۈ-لۈش جەھەتتە تىك ئازگاللىق توپا لەھەتلىك (16 سى)، تىك ئازگاللىق يان لەھەتلىك (يەتتىسى) قەبرىلەردىن ئىبارەت. ئالدىنقى قەبرىلەرنىڭ دەۋرى غەربىي خەن دەۋرىگە، كېيىنكى قەبرىلەرنىڭ دەۋرى شەرقىي خەن دەۋرىگە، ئەڭ ئاخىرقىلىرىنىڭ دەۋرى (بىر قەبرە) جىن دەۋرىگىچە توغرا كېلىدۇ. قەبرىلەرنىڭ كۆپىنچە-سى ئىلگىرى ئوغرىلىقچە قىزىلغان، لېكىن قۇربانلىق قىلىنغان ئاتنىڭ بېشى، پۇت سۆڭەكلىرى ۋە ساپال، تۇمۇر، ئالتۇن، مارجان، سۆڭەك، تاش بۇيۇملار بە-لەن خەن دەۋرىگە خاس سەييارە بۇلۇت نۇسخىلىق مىس كۆرگۈ، بەش جۈلۇق يارماق، تۇمۇر باشاق، قۇلۇلە قېپىلىق بېزەك، تاش مۇنچاق قاتارلىقلار ساقلىنىپ قالغان. بۇلار قۇش مەدەنىيىتى بىلەن شىمالدىكى موڭ-غۇل يايلاق مەدەنىيىتى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەن-زۇ مەدەنىيىتىنىڭ زىچ باغلىنىشلىق ئىكەنلىكىنى نامە-يان قىلىدۇ. غولنىڭ شىمالىدىكى تەكشى تۆپىلىكتە جەمئىي 55 قەبرە قىزىلغان، ئاساسەن قۇش بەگلىكى خان جەمەتىگە تەۋە ئىككى قەبرىدۇر؛ قەبرىستانلىقتا قۇربانلىق قىلىنغان چارۋىلار ئازگىلىدىن 55 ى بار. ئاساسلىق قەبرىلەرنىڭ ئۈستىگە تاشلار يۇمىلاق شەكىل-دە دۆۋىلەنگەن، كېسەكتە قويۇرۇلغان قورۇق تام ئە-چىگە ئېلىنغان قەبرە تىك توپا ئازگاللىق يان لەھەتلىك قىلىپ ياسالغان، كۆلىمى 100 كۇب مېتىرچە كېلە-دۇ. بىرىنچى، قەبرىنىڭ يېنىدا قوشۇمچە كىچىك قەبە-رىدىن توققۇزى، قۇربانلىق قىلىنغان چارۋىلار ئازگە-

لىدىن 23ى بار؛ ئىككىنچى، يېنىدا قوشۇمچە قەبرە-
دىن 15ى، قۇربانلىق قىلىنغان چارۋىلار ئازگىلىدىن
23 ى بار. قەبرىلەر ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا
ئۇچرىغان بولغاچقا، جەسەتلەرنىڭ ئۈستىخانىلىرى تولۇق
ساقلانمىغان، ھەمدەپنە بۇيۇملارمۇ يوقالغان. ھازىر
قېزىۋېلىنغان ھەمدەپنە بۇيۇملار ئاساسەن لاي ياكى لايغا
يۇمشاق قۇم ئارىلاشتۇرۇپ قولدا ياسالغان قىزىل ساپال
قاچىلاردىن ئىبارەت. ئۇلارنىڭ ياسىلىشى سىلىق بو-
لۇپ، ئىچى - سىرتىغا قىزىل رەڭ بېرىلگەن. ساپال
قاچىلاردىن تاۋاق، ئاياق، جام، كومزەكلەر؛ سۆڭەك
بۇيۇملاردىن كەمەر توقىسى، پىچاق، نەيچە قاتارلىق
نەرسىلەردىن سىرت، نۇرغۇنلىرى بېزەك بۇيۇملىرى.
ئالتۇن بېزەك بۇيۇملاردىن قارچىغا تۈمشۇقلۇق ھايۋان-
نىڭ يولۇاس بىلەن ئېلىشىۋاتقانلىقى نەقىشلەنگەن قا-
داق، بىر جۈپ قۇش نەقىشلەنگەن قاداق، قارچىغا
نەقىشلەنگەن يايراقچە، ئالتە بۇرجەكلىك گۈل شەكىل-
لىك يايراقچە، ئالتۇن تۆگە، ئالتۇن بۇغا قاتارلىقلار
بار؛ بۇلاردىن باشقا، يەنە كالا باشلىق كۈمۈش بېزەك،
بۇرە شەكىللىك مىس بېزەك ۋە تۈمۈر كەمەر
توقىسى، باشاق، ئېگەر - جابدۇق، تۇرنا تۈمشۇق
ئوتىغۇچ، مىس كۆرگۈ، بەش جۈلۈق يارماق، يىپەك،
يۈك، پاختا توقۇلما پارچىلىرى، سىرلانغان بۇيۇم قا-
تارلىقلار بار. يۇقىرىقىلار قەبرە ئىگىلىرىنىڭ ھايات
ۋاقتىدا ئالتۇننى قەدىرلەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپلا
قالماي، يەنە چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى ئاساس قىلىدىغان-
لىقىنى، شۇنداقلا ھايۋانلارنىڭ ئوبرازىنى ئەتىۋارلايدى-
غان مەدەنىيەت روھىي ھالىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.
بۇلاردىن خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قوش بەگلىكىنىڭ
يۇقىرى قاتلام ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى
مەدەنىيىتى، تۇرمۇشىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقى

خەن - جىن دەۋرىگە تەۋە قەبرىستانلىق. لوپ ناھىيە-
سىدىكى سامپۇل يېزىسىنىڭ جەنۇبىي چۆللۈك بويىغا
جايلاشقان. قەبرىستانلىقنىڭ شەرقتىن غەربكىچە ئۇ-
زۇنلۇقى ئالتە كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى
تەخمىنەن بىر كىلومېتىر كېلىدۇ. يەر يۈزى شېغىل
ۋە قۇم توپىلىق بولۇپ، ھېچقانداق بەلگە يوق. 1983-
يىلىدىن بۇيان، ئىلگىر - كېيىن ئۈچ قېتىم 60 تىن
ئارتۇق قەبرە قېزىلغان. قەبرىلەر گۈرۈپپا بويىچە ئو-
رۇنلاشقان بولۇپ، ھەربىر گۈرۈپپىنىڭ ئوتتۇرىسىدە-
كى چوڭ بىر قەبرىنىڭ ئەتراپىدا كىچىك قەبرىلەر
بىلەن ئات قۇربانلىق قىلىنغان ئازگاللار بار. ئۈزۈنچاق
چاسا شەكىللىك تىك توپا ئازگاللىق چوڭ قەبرىنىڭ بىر
بۇلۇڭىدا چەيدۇ دەستىسى شەكلىدىكى يانتۇ قەبرە يولى
بار. قۇم - توپىلارنى توسۇش ۋە قەبرە تېمىنى مۇس-
تەھكەملەش ھەمدە قەبرە ئېغىزىنى يېپىشقا قۇلايلىق
بولۇش ئۈچۈن، لەھەت ۋە قەبرە يولىنىڭ تېمىنى بوي-
لىتىپ ياغاچ قۇزۇق قېقىلىپ، سىرتىغا قومۇش، شاخ
- شۇمبا، سامانلار يۈك ئارغامچا بىلەن ياغاچ قوزۇق-
لارغا پوختا باغلانغان، قەبرە ئاستىغا ياغاچتىن ياسالغان
تاۋۇت قويۇلغان. جەسەتلەر كەينى - كەينىدىن دەپنە
قىلىنغان ھەمدە دەپنە قىلىنغان جەسەتلەر يۈزدىن ئاش-
قان. كىچىك قەبرىلەر بۇرجەكلىرى يۇمىلاق كەلگەن
ئۈزۈنچاق چاسا تىك ئازگال شەكلىدە بولۇپ، كارنايىسە-
مان، قولۇاقسىمان جەسەت ساندۇقى ئىشلىتىلگەن.
بالىلار قەبرىسى كۆپرەك، ياش قۇرامىغا يەتكەنلەر دەپنە
قىلىنغان ۋە بىللە دەپنە قىلىنغان قەبرىلەر بىرقەدەر
ئاز. تىك توپا ئازگاللارنىڭ ھەربىرىگە قۇربانلىق قە-
لىنغان بىردىن كۆمۈلگەن ئاتلار يوگەن - جابدۇقلانغان
پېتى يېنىچە يانتۇزۇلغان. ھەمدەپنە قىلىنغان مەدەنى-
يەت يادىكارلىقلىرى بىر قەدەر ياخشى ساقلانغان بو-
لۇپ، ئاساسەن ساپال، مىس، تۈمۈر، تاش بۇيۇملە-
رى؛ ياغاچ، سۆڭەك، كىگىز، يۈك - تېرە بۇيۇملە-
رى؛ يىپەك، يۈك توقۇلمىلار؛ ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۇ-
رۇقى، يىمەكلىك، دورا، ئۆي چارۋىچىلىرى قاتارلىق-
لار بولۇپ، قۇرۇق جەسەت ۋە كىيىم - كېچەكلەرنى
ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بولۇپمۇ نەپىس توقۇلغان كىمخاب،
كەشتىلەنگەن يۈك توقۇلما ۋە يۈك توقۇلمىلىق بۇيۇملار
خەن - جىن دەۋرلىرىدىكى خوتەن تەۋەسىدە تىرىكچە-
لىك قىلغان ئاھالىلەرنىڭ ئىرقى، ئىشلەپچىقىرىشى،
تۇرمۇش ئادەتى، دىنىي ئېتىقادى ھەمدە ئوتتۇرا تۈز-
لەڭلىك ۋە غەربىي ئاسىيا بىلەن بولغان مەدەنىيەت
ئالاقىسى، يىپەك يولىنىڭ قاتناش ئەھۋالى قاتارلىقلار-
نى تەتقىق قىلىشتىكى ماددىي ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقى جىن-

تاڭ دەۋرلىرىدىكى قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ جامائەت
قەبرىستانلىقى. تۇرپان شەھىرىنىڭ تەخمىنەن 40 كە-
لومېتىر شەرقىي جەنۇبىدىكى ئاستانە كەنتىنىڭ شىما-
لىغا ۋە قاراخوجا كەنتىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ،
جەنۇب تەرىپى ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرىگە تۇتىشىدۇ.
كۆلىمى شەرقتىن غەربكە بەش كىلومېتىر، جەنۇبتىن
شىمالغا ئىككى كىلومېتىر كېلىدۇ. 1959 - يىلىدىن
1975 - يىلىغىچە، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق
موزېيى 13 قېتىم ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ، 400

دىن ئارتۇق قەدىمكى قەبرىنى تازىلىغان. قىزىۋىلىنغان

ئاسىيا قەدىمكى قەبرىستانلىقى

يىلنامە بار مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى غەربىي جىنىنىڭ تەيشى 9 ـ يىلى (273 ـ يىلى) دىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ جىيەنجۇڭ 3 ـ يىلى (782 ـ يىلى) غىچە توغرا كېلىدۇ. قەدىمكى قەبرىلەرنى جىن (Ⅱ ~ Ⅴ ئەسىر)، چۇ جەمەتى ھۆكۈمرانلىقىدىكى قوچو ئۇيغۇر خانلىقى (Ⅵ ~ Ⅶ ئەسىرلەرنىڭ ئوتتۇرىلىرى)، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوچو ئاسىمى (Ⅶ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن Ⅷ ئەسىرلەر) مەزگىللىرىدىن ئىبارەت ئۇچ دەۋرگە ئايرىشقا بولىدۇ. بىرىنچى مەزگىلگە تەۋە قەبرىلەر ئىككى خىل شەكىلگە ئىگە: بىرىنچى خىل شەكىلدىكىسى يانتۇ قەبرە بولۇپ بار توپا ئۆڭكۇرلۇك قەبرىلەر. ئۇلارنىڭ لەھىتى تەكشى، قەبرە يولى قىسقىراق بولۇپ، ئاساسەن تەكشى بولمىغان پەلەمپەي شەكلىدە. ئىككىنچى خىل شەكلىدىكىسى تىك ئازگاللىق يان لەھەتلىك قەبرىلەر بولۇپ، ئۇزۇنچاق چاسا شەكللىك تىك ئازگالنىڭ بىر تەرىپىگە يان لەھەت كولانغان ياكى ئىككى تەرىپىگە يۇقىرى ـ تۆۋىنى ماس كەلگەن يان لەھەتلەر كولانغان. ئىككىنچى مەزگىلگە تەۋە لەھەتلەرنىڭ تۆت تېمى سىرتىغا يايىسىمان كۆپتۈرۈلگەن، تورۇسى تۆز ۋە يۇمىلاقراق چىقىرىلغان، قەبرىلەرنىڭ قەبرە يولى ئۇزارتىلىپ، پەلەمپەيلىرى يوقىتىلغان. ئۇچىنچى مەزگىلگە تەۋە قەبرىلەرنىڭ تۆزۈلۈشى ئاساسەن ئىككىنچى مەزگىلدىكىلەرنىڭكىگە ئوخشايدۇ، پەقەت لەھەتلىرىلا بارغانسېرى چوڭايتىلىپ، قەبرە يولى تېخىمۇ ئۇزارتىلغان. ۋۇزىتىيەن (Ⅵ ئەسىرنىڭ ئاخىرى) دەۋرىدىن باشلاپ، كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ بولغان قەبرىلەرنىڭ لەھىتى ئالدىغا كاربىدور ياسىلىپ، ئىككى تەرىپىگە ھەيكەللەرنى قويىدىغان ئۇيۇقچىلار كولانغان ھەمدە لەھەت ئىچىگە جەسەت قويىدىغان خام توپىلىق سۇپا چىقىرىلغان؛ بەزى چوڭ قەبرىلەرنىڭ قەبرە يولىنىڭ ئاخىرىغا تۇڭلۇك ۋە يول قويۇلغان. ئۇچىنچى مەزگىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، قەبرە يولى لەھەتنىڭ بىر تەرىپىگە توغرا كېلىدىغان چەيدۇ شەكلىدىكى قەبرىلەر بارلىققا كەلگەن.

يانتۇ قەبرە يولى بار ئۆڭكۇرسىمان قەبرىلەر ئىچىدە بېزەك رەسىملەر بايقالغان. بىرىنچى مەزگىلگە تەۋە قەبرىلەرنىڭ ئاقارتىلغان كەينى تېمىغا قارا سىياھتا رەسىم سىزىلىپ، بەزى جايلىرىغا رەڭ بېرىلگەن. بەزى تام رەسىملىرىنىڭ ئورتىنى قەغەزگە سىزىلغان رەسىملەر ئالغان بولۇپ، مەزمۇنى قەبرە ئىگىسىنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى تۇرمۇش ئەھۋالى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئىككىنچى مەزگىلدە بەدىنىنىڭ يۇقىرىسى ئادەمگە، تۆۋىنى يىلانغا ئوخشايدىغان شايىغا سىزىلغان قوشى نۇۋە رەسىمى پەيدا بولغان. ئۇ دەسلەپتە جەسەت ساندۇقى قاپقىقىنىڭ ئاستى يۈزىگە يېپىلغان، كېيىنچە ياغاچ مىخلار بىلەن لەھەتنىڭ تورۇسى ياكى كەينى تېمىغا ئېسىلغان. ئۇچىنچى مەزگىلدىمۇ ئالدىنقى مەزگىلدىكىگە ئوخشاش مەزمۇندىكى شايىغا سىزىلغان رەسىملەر كۆپەيگەن بولۇپ، بىر قەبرىدىن ئۇچ پارچە چىققان، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كاتاپ رەختكە سىزىلغانلىرىمۇ بار. تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىدىن كېيىنكى مەزگىلگە تەۋە لەھەتلەرنىڭ ئارقا تېمىدا توتاش دەرىپەردە شەكلىدىكى تام رەسىملىرى بولۇپ، مەزمۇنى ئادەم ئوبرازلىرى ياكى گۈل ـ قوشلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن (قەغەزگە سىزىلغانلىرىمۇ بار). بەزى قەبرىلەرنىڭ تورۇسىغا ئاسترونومىيىلىك ھادىسىلەر كۆرۈنۈشى سىزىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دەرىپەردە شەكلىدىكى شايىغا سىزىلغان رەسىملەر، مەسىلەن، كېنىزەك رەسىمى، نەغمىچىلەر رەسىمى، يىلقىچى رەسىمى قاتارلىقلار بارلىققا كەلگەن. جەسەتلەر كۆپىنچە بورا ئوستىگە يانقۇزۇلغان، دەپنە جابدۇقلىرى ئاز ئۇچىرىغان. بىرىنچى، ئىككىنچى مەزگىللەردە ياغاچ جەسەت ساندۇقى ئىشلىتىلگەن، ئۇچىنچى مەزگىلدە جەسەت ساندۇقى ئىشلىتىلگەن ئەھۋال ئىنتايىن ئاز ئۇچىرىغان. قەغەز جەسەت ساندۇقى ئىشلىتىشنى مىسالغا ئالساق، ئارخېئولوگىيە تارىخىدا ئىلگىرى كۆرۈلمىگەن ئەھۋال ھېسابلىنىدۇ. دەپنە قىلىش شەكلىدىن قارىغاندا، جەسەتلەرنىڭ ھەممىسى پۇت ـ قوللىرى تۆزلەپ ئوڭدىسىغا يانقۇزۇلغان، ئاز ساندىكى ياش قۇرامىغا يەتمىگەن بالىلارنىڭ جەستى كۆيدۈرۈلۈپ، كۈلى خالتا ياكى كىچىك جەسەت ساندۇقىغا سېلىنىپ، ئاتا ـ ئانىلىرىنىڭ يېنىغا قويۇلغان.

مۇتلەق كۆپ ساندىكى قەدىمكى قەبرىلەر كۆپ قېتىم ئوغرىلىنىپ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچىرىغان، شۇنداقتىمۇ

مۇ قېزىۋېلىنغان ھەمدەپنە بۇيۇملار ناھايىتى كۆپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە كىيىم ـ كېچەكلەرگە ئىشلىتىلگەن يىپەك، پاختا، كەندىر، يۇڭ توقۇلمىلار بار؛ يىپەك توقۇلمىلاردىن ھەرخىل كىمخاب (نەقشلىك ۋە قوش ئەنلىك كىمخابنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، دارايى، گۈل-لۈك دوردۇن، نېپىز شايى، ھىلھىلە قىسىش تاختىسى بىلەن گۈل بېسىلغان گۈللۈك يىپەك توقۇلمىلار بار، يەنە ئوخشاش بولمىغان يىپەك رەختلەر ئىشلىتىلگەن ئالاھىدە يىپەك توقۇلما كەش قاتارلىقلارمۇ بار. ئۇلار-دىن باشقا، نەچچە مىڭ پارچە ھۆكۈمەت ۋە خۇسۇسىي ھۆججەت قاتارلىقلار؛ كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىلە-دىغان ساپال، ياغاچ بۇيۇملار، يېمەك ـ ئىچمەككە ئىشلىتىلىدىغان ھەمدە ئىچىگە ئۇگرە، جۇۋاۋا، پىرە-نىك سېلىنغان ھىجىر، تاۋاق، كومزەك قاتارلىقلار؛ يەنە لاي ھەيكەل ۋە ياغاچ ئويما ھەيكەل قاتارلىقلار بار. ئۇلار قوچونىڭ II ~ VII ئەسىرلەردىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى، مىللەتلىرى، مەدەنىيىتى ھەمدە ئىچكى رايونلار بىلەن بولغان زىچ مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مەزكۇر قەبرىستان-لىق مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنى-يەت يادىكارلىق ئورۇن ھېسابلىنىدۇ.

بالباللىق قەبرىلەر قەدىمكى كۆچمەن چارۋە-چى مىللەتلەرنىڭ قەبرىلىرى. قەبرىلەر يېنىغا تاش ھەيكەللەر تۈرغۇزۇلغانلىقتىن شۇنداق نام ئالغان. ئۇلا-ر ئاساسەن ئالتاي تېغى، تەڭرىتاغ ۋە جۇڭغارىيە ئويماد-لىقىنىڭ غەربىدىكى ئوتلاقلارغا تارقالغان. بالباللارنىڭ

بالباللىق قەبرىلەر

بېشى چوڭ، چىرايى ئېنىق، بەدىنى سەل كىچىك بولۇپ، بىردىن، بىر نەچچىدىن ياكى رەت بويىچە قەبرىستانلىققا تارقالغان ھەمدە قاتار شەرققە قارىتىلغان. قەبرىستانلىقنىڭ ئۈستىدە توپا، تاش دۆۋىلىرى ۋە تاش قورۇقلار بار. ئالتاي شەھىرىدىكى شەمىرشەك، ئا-رىشاڭ ناھىيىسىدىكى ئار-چات، ئاقسۇ كۇناشەھەر ناھىيىسىدىكى بوزدۇڭ قاتار-لىق بالباللىق قەبرىستانلىقلار ئارخېئولوگىيىلىك قې-زىلغان. قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى دەسلەپكى ۋە كېيىنكى مەزگىللەرگە ئايرىشقا بولىدۇ. دەسلەپكى مەزگىلدىكىلىرى بروننزا دەۋرىدىن دەسلەپكى تۆمۈر قورال دەۋرىگىچە بولغان زامانلارغا تەۋە بو-لۇپ، بالباللارنىڭ گەۋدىسى تەكشى، سىلىق، يۈزىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى كۆپىنچە يۇمىلاق، ئۈستىگە بۆك-لۈك خالات كىيگۈزۈپ قويۇلغاندەك يۈزىلا ئوچۇق تۈر-غان، كۆزلىرى كىچىك ھەم يۇمىلاق، يېتىلگەن كۆك-رەك مۇسكۇللىرى بىلەن كىيىمنىڭ ياقىسى ئالاھىدە ئىپادىلەنگەن. قەبرىلەرنىڭ ئەتراپى چاسا ياكى ئۈزۈن-چاق چاسا شەكىللىك تاش قورۇقلار بىلەن قورۇلغان. ھەمدەپنە بۇيۇملار مىس پىچاق ۋە لېيىغا قۇم ئارىلاشتۇ-رۇلغان، ئۈستىگە ئويما نەقشلەر چۈشۈرۈلگەن ساپال قاچىلارنى ئاساس قىلىدۇ. قەبرە ئىگىلىرىنىڭ مىللەت تەۋەلىكىنى بېكىتمەك تەس. كېيىنكى مەزگىلگە تەۋە بالباللارنىڭ بەش ئەزاسى ئېنىق، ئوبرازى جانلىق بو-لۇپ، يوغان كۆزلۈك، بۇرۇنتۇق كەلگەن، سول قولە-دا جام، ئوڭ قولىدا قىلىچ تۇتۇپ تۇرغان، ئۈستىگە قايرىما ياقىلىق ئۇزۇن تون كىيىپ، كەمەر باغلىغانلە-رى كۆپ ئۇچرايدۇ. قەبرىلەرنىڭ ئۈستىدە توپا ياكى تاش دۆۋىلىرى بار. قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىق-لىرى ئىچىدە تۆمۈر ۋە ساپ لايدىن يېتىۋۇلغان ساپال بۇيۇملار كۆپرەك، ئۇلارنىڭ دەۋرى جەنۇبىي ۋە شىما-لىي سۇلالىلەرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىن سوڭ ـ تاڭ سۇلالىلىرىغىچە بولغان زامانلارغا توغرا كېلىدۇ. قەب-رىلەرنىڭ كۆپىنچىسى قەدىمكى تورکلەرگە تەۋە.

كۆكسۇ قەدىمكى قەبرىستانلىقى ۋېي ـ جىن دەۋرلىرىگە تەۋە چوڭ قەبرىستانلىق. لوپنۇر نا-ھىيىسىنىڭ 150 كىلومېتىر شەرقىنىڭ قىيپاش جەنۇ-بىغىراق، يەنى قۇرۇقتاغ بىلەن كۆنچى دەرياسى ئارىلە-قىدىكى چۆلدىكى تەكشى تۆپىلىككە جايلاشقان. بايقال-غان قەبرە 200 دىن ئارتۇق. شىنجاڭ مەدەنىيەت يادە-كارلىق ـ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى 1989 ـ، 1995 ـ ۋە 1999 ـ يىللىرى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئۈچ قېتىم بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان قەبرىلەرنى تازىلىغان ۋە 100 دىن ئارتۇق قەبرىنى رەسمىي قازـ-غان. قەبرىلەرنىڭ ئۈستىگە بىر تالدىن نەچچە تالغىچە قىستا ياغاچ قوزۇق قېقىلغان. لەھەتلەرنىڭ كۆپىنچە-سى ئۈزۈنچاق چاسا شەكلىدىكى تىك توپا ئازگاللىق بولۇپ، ئاز ساندىكىلىرىدە ئازگالنىڭ ئىككى تەرىپىگە يان لەھەت كولانغان. قەبرە ئاغزى يۇمىلاق ياغاچ ۋە قۇرۇق پاخالار بىلەن يېپىلغان، قەبرە ئىچىگە توغراق-تىن ئويۇلغان ۋە ياغاچتىن ياسالغان مىيىت ساندۇقى قويۇلغان، بەزى ياغاچ جەسەت ساندۇقىنىڭ سىرتىغا نەپىس رەڭلىك نۇسخىلار سىزىلغان. قەبرىلەردىن يە-

چەك، يۇك، پاختا، كەندىر، تېرە، كىگىز، كەشتە قاتارلىق توقۇلمىلار ۋە كىيىم ـ كېچەكلەر؛ ياغاچ، سۆڭەك، ساپال، سىرلانغان ساپال، مىس، تۆمۈر، سىرلانغان قاچا، كۆرگۈ قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرى؛ ئالتۇن، كۈمۈش، مارجان، قۇلۇلە قېپى قاتارلىق زىننەت بۇيۇملىرى قېزىۋېلىنغان، شۇنداقلا پۇل ۋە قەغەزگە يېزىلغان ھۆججەت قاتارلىقلار بايقالغان. 1995 ـ يىلى قېزىلغان 15 ـ نومۇرلۇق قەبرىدە، رەڭلىك جەسەت ساندۇقى بايقالغان. جەسەتنىڭ يۈزىگە كەندىر غولىغا لاي ئارىلاشتۇرۇلۇپ ياسالغان نىقاب تارتىلغان بولۇپ، ئۈستىگە سىرىق رەڭدە جوپ ئادەم، ھايۋان ۋە دەرەخ نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلگەن تېگى قىزىل يۇك چەكمەن تون، يايچاقراق ئالتۇن شايى كىيىم، كەشتىلەنگەن يۇك ئىشتان، پۇتىغا شايى تاشلىق ئالتۇن ئوقا تۇتۇلغان گۈللۈك كىگىز ئۆتۈك كىيگۈزۈلگەن. بىلىنگىگە كۆك رەڭلىك كەشتىلەنگەن شايى باغلىنىپ، مەيدىسىگە كىچىكلىتىپ تىكىلگەن ئاخىرەتلىك شايى چاپان، بېشىغا چىللاۋاتقان خوراز كەشتىلەنگەن دارايى ياستۇق قويۇلغان. بۇنداق كۆركەم ۋە ئاجايىپ كىيىم ـ كېچەكلەر باشقا جايلاردىكى قەبرىلەردىكىدىن ئۆزگىچە بولغاچقا، ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغىغان.

قۇمۇل ۋاڭلىرى قەبرىستانلىقى

«ئۇيغۇر ۋاڭلىرى قەبرىستانلىقى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چىڭ دەۋرىدە ئۇتكەن قۇمۇل ۋاڭلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جەمەتلىرى دەپنە قىلىنغان قەبرىستانلىق. قۇمۇل شەھىرىنىڭ تەخمىنەن بىر كىلومېتىر غەربىدىكى شەھەر ئىچى يېزىسىغا جايلاشقان بولۇپ، قەبرىستانلىقتا ھازىر ئۈچ يۈرۈش ئىمارەت، بىر مەسجىت رايونى ساقلانغان، يەر مەيدانى 1.33 گېكتار كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ گەۋدىلىكى 7 ـ ئەۋلاد ۋاڭ بېشىر (1813 ـ يىلى ۋاڭلىققا ۋارىسلىق قىلغان) نىڭ مەقبەرىسى. ئۇنىڭ ئاستى ئۈزۈنچاق چاسا شەكىللىك، تورۇسى گۈمبەز ۋە ئۈچلۈق ئەگمە شەكىللىك ئىشكى غەربكە قارىتىلغان، ئوك ـ سول يېنىغا تۇۋرۇكسىمان مۇنار چىقىرىلغان. مۇنارنىڭ ئىچىدە ئۈستىگە چىققىلى بولىدىغان ئايلانما توپا پەلەمپەي بار. گۈمبەزنىڭ تۆت ئەتراپىدا پاكار قورۇق تاملاردىن باشقا، يەنە يىراقتىن كۆزەتكىلى بولىدىغان سۇپا بار. مەقبەرە گەۋدىسىنىڭ سىرتىغا پۇتۇلمەي سىرلىق كاھىش چاپلانغان، ئىچى ھاك بىلەن ئاقارتىلىپ، ئۈستىگە كۆك رەڭدە ناھايىتى نەپىس ۋە سۈرلۈك كۆرۈلىدىغان خەيرلىك بۇلۇت ۋە يۇمىلاق گۈل نۇسخىلىرى سىزىلغان. مەقبەرە ئىچىگە بېشىر ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ پوچۇقى مېھرىبانۇ، 8 ـ ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى مۇھەممەت (1867 ـ يىلى ۋاڭلىققا ۋارىسلىق قىلغان) ئەر ـ خوتۇن ۋە ئۇلارنىڭ جەمەتلىرىدىن جەمئىي 40 ئادەم دەپنە قىلىنغان. بېشىر ۋاڭ مەقبەرىسىنىڭ سول تەرىپىدە ئەسلىدە ياغاچ شىپاك شەكلىدىكى قەبرىدىن بەشى بار ئىدى، ھازىر ئىككىسىلا ساقلىنىپ قالغان، بۇ 9 ـ ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى شاھ مەخسۇت (1882 ـ يىلى ۋاڭلىققا ۋارىسلىق قىلغان) ۋە تەيجىلەرنىڭ مەقبەرىسىدۇر. ئۇنىڭ ئىچى كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان، ياسىلىش ئۇسلۇبى ئىسلام بىناكارچىلىقىدىكى گۈمبەز تورۇسلۇق قۇرۇلۇش ئاساس قىلىنغان، سىرتى خەنزۇ ئۇسلۇبىدىكى سەككىز بۇرجەكلىك ئۈچلۈق ئۈگزىلىك، موڭغۇل ئۇسلۇبىدىكى دۇبۇلغىسىمان ئۈگزىلىك، ياغاچ قۇرۇلمىلىق قىلىپ ياسالغان. بۇ ئىمارەت كۆپ خىل مەدەنىيەت ئامىللىرىنى بىر گەۋدە قىلغاچقا، ئۇزۇنچە ـ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. مەسجىت XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياسالغان بولۇپ، 5000 ئادەم بىرلا ۋاقىتتا نامىز ئوقۇيالايدۇ. ھازىر قۇمۇل تەۋەسىدىكى ئەڭ چوڭ مەسجىتتۇر. مەزكۇر قەبرىستانلىق شىنجاڭ بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇن ھېسابلىنىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 3 ـ بېتىگە قارالسۇن)

خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان چاڭلار ئاقساقلىقى تامغىسى خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غەربىي يۇرتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى سەركەردىلەرگە تارقىتىپ بەرگەن ئەمەلدارلىق تامغىلىرى. 1956 ـ يىلى توقسۇ ناھىيىسىدىكى ئۇچقات قەدىمكى شەھىرىدىن تېپىلغان. تامغا مىستىن ياسالغان بولۇپ، ئېگىزلىكى 3.5 سانتىمېتىر، تەرەپ ئۇزۇنلۇقى 2.3 سانتىمېتىر كېلىدۇ، تۇتقۇچى يانتاق قوي شەكىللىك بولۇپ، تۇتقۇچى بىلەن تامغا دۇمبىسى ئارىلىقىدا شوينا ئۈتكۈزۈپ ئېسىۋالىدىغان تۆشۈكى بار. تامغىغا پېتىنقى قىلىپ «خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان چاڭلار ئاقساقلىقى» دېگەن خەنزۇچە جۈملىنى نۇسخىلىق خەت ئويۇلغان. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، خەن دەۋرىدە غەربىي يۇرت ئەمەلدارلىرىنىڭ «ھەممىسى خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بەرگەن تامغىنى تۇتقان» ئىكەن. بۇ تامغا تارىخىي خاتىرىلەرنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغان، بۇ خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غەربىي يۇرتقا ئىگىلىك ھوقۇقىنى يۈرگۈزگەنلىكىنىڭ ماددىي پاكىتى ھېسابلىنىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 6 ـ بېتىگە قارالسۇن)

لى چۈڭنىڭ تامغىسى خەن دەۋرىگە تەۋە مىس تامغا. شايار ناھىيىسىدىكى يۇلتۇز باغ ئەتراپىدىن تېپىلغان. تامغا چاسا شەكللىك بولۇپ، چوڭلۇقى 1.3×1.3 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 0.7 سانتىمېتىر كېلىدۇ، تۈتقۇچى كۆۋرۈك شەكلىدە چىقىرىلغان. جۇڭگو ئارخېئولوگىيە خۇاڭ ۋېنبىننىڭ «تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خاتىرىسى» دېگەن كىتابىدا، تامغىنىڭ «ئۈستىگە جۈملىشۇ نۇسخىسىدا ئالتە خەت ئويۇلغان، «لى چۈڭنىڭ تامغىسى، دېگەن تۆت خەتنى تونۇغىلى بولىدۇ، قالغان ئىككى خەت ئېنىق ئەمەس» لىكىنى ئېيتقان. يەنە بىر ئېيتىلىشىچە، تامغىدىكى خەت «لى چۈڭنىڭ تامغىلىق خېتى» دېگەن بەش خەت ئىكەن. «خەننامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، لى چۈڭ ۋاڭ ماڭنىڭ تەيەنفېڭ 3 ـ يىلى (16 ـ يىلى) غەربىي يۈرت قورۇقچىبېگى بولغان مەزگىلدە «قايتىپ بېرىپ كۈسەننى ساقلىغان، ۋاڭ ماڭ ئۇلۇپ نەچچە يىلدىن كېيىن، لى چۈڭمۇ ۋاپات بولغان، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن غەربىي يۈرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۈزۈلۈپ قالغان» ئىكەن. بۇ تامغا لى چۈڭ كۈسەن (كۈچا) دە غەربىي يۈرت قورۇقچىبېگىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن مەزگىلدە قالدۇرغان يالداما ھېسابلىنىدۇ.

پۈلپى ئايىمقىنىڭ تامغىسى تاڭ دەۋرىدىكى يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ تامغىسى. مىستىن ياسالغان، چاسا شەكلىدە بولۇپ، چوڭلۇقى 5.7×5.7 سانتىمېتىر، ئومۇمىي ئېگىزلىكى تۆت سانتىمېتىر كېلىدۇ. 1972 ـ يىلى جىمسار ناھىيىسىدىكى بەشبالىق قەدىمكى شەھىرىدىن قېزىۋېلىنغان، 1973 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيى ئاپىرىپ ساقلىغان. تامغىنىڭ ئوتتۇرىسى سەل پۇچىلىپ كەتكەن، ئەمما ئۈستىدىكى خەتلەرنى ئېنىق تونۇغىلى بولىدۇ، «پۈلپى ئايىمقىنىڭ تامغىسى» دېگەن خەتلەر جۈملىشۇ نۇسخىسىدا ئويۇلغان. «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» دە خاتىرىلىنىشىچە، شىمالىي چىڭ 4 ـ يىلى (659 ـ يىلى)، تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەرگە قاراشلىق ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ «ھەربىرىگە تامغا تارقىتىپ بېرىپ، ئالۋان ـ سىلىق ئىشلىرىدا بەلگە قىلغان». بۇ تامغا ئەينى ۋاقىتتا غەربىي تۈركلەرنىڭ شۇ جايدىكى مەلۇم بىر قەبىلىسىنىڭ سەركەردىسىگە تارقىتىپ بېرىلگەن بولسا كېرەك.

تورغات قەبىلىسىنىڭ كۈمۈش تامغىسى چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى تورغات قەبىلىسىنىڭ سەركەردىسىگە تارقىتىپ بەرگەن ئەمەلدارلىق تامغىسى. چىەنلۇڭنىڭ 35 ـ يىلى (1771 ـ يىلى)، ئەتىل (ۋولگا) دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىندا بىر يېرىم ئەسىر گىچە كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرگەن تورغات موڭغۇللىرى شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ، چىڭ خانلىقىنىڭ مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئېرىشكەن. چىەنلۇڭ رېخې (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ چېڭدې شەھىرى) دە مۇشۇ قەبىلىنىڭ سەركەردىلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارغا جورىغتۇ خان دېگەن مەرتىۋىنى بەرگەن، قالغان سەردارلارغىمۇ ئوتۇغات ئىنئام قىلغان. چىەنلۇڭنىڭ 40 ـ يىلى ئوباش خانغا كۈمۈش تامغا بەرگەن. بۇ تامغىغا «ئۇنىڭ مۇجۇكتۇ تورغات قەبىلىسىنىڭ جورىغتۇ خانىنىڭ تامغا» دېگەن خەتلەر ئويۇلغان. ئۇنىڭ مەنىسى: «ساداقەتمەن كونا تورغات قەبىلىسىنىڭ قەھرىمان خانىنىڭ تامغىسى». تامغىغا مانجۇچە ۋە خەنزۇچە يېزىق ئويۇلغان. بۇ تامغا قالغان يەتتە كۈمۈش تامغا بىلەن بىرلىكتە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلانماقتا. تامغىلارنىڭ ھەممىسى چاسا شەكلىدە، چوڭلۇقى 10.6×10.6 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 3.1 سانتىمېتىر، تۈتقۇچى يولۇاس شەكللىك بولۇپ، تۈتقۇچىنىڭ ئېگىزلىكى 6.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ. تامغىنىڭ يانلىرىغا «چىەنلۇڭنىڭ 40 ـ يىلى توققۇز □□ كۈنى»، «شىغاۋۇل پىرقىسى ياساتقان» دېگەن خەتلەر ئويۇلغان. (راڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 6ـ بېتىگە قارالسۇن)

ئارچات بالبالى تاڭ دەۋرىدىكى تۈركلەرنىڭ تاش ھەيكىلى. ئەسلىي ئارشاڭ ناھىيىسىدىكى ئارچات يايلىقىدا ئورنىتىلغان، ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلانماقتا. مەزكۇر بالبال گرانىت تاشتىن ياسالغان بولۇپ، ئومۇمىي ئېگىزلىكى 285 سانتىمېتىر كېلىدۇ، يۈزى كەڭ ۋە يۇمىلاق، يانىقى سەل ئېگىز، كۆزى يۇمىلاق، بۇرۇنى بار؛ بوينىغا مارجان ئاسقان، ئۈستىگە قايرىما ياقىلىق ئۈزۈن چاپان، پۇتىغا ئۆتۈك كىيگەن، بېلىگە كەمەر باغلاپ، خەنجەر، بىلەيتاش ۋە كىچىك خالتا ئېسىۋالغان، سول قولىدا خەنجەرنىڭ دەستىسىنى، كۆكرىكى ئالدىدىكى ئوق قولىدا جامنى تۇتۇپ تۇرغان. بالبال ئەسلىي يۈزى شەرققە قارىتىلىپ چاسا شەكلىدىكى تاش جەسەت سانىدۇقى ئالدىغا تۇرغۇزۇلغان. بۇ تاش جەسەت ساندۇقلۇقلۇق قەبرە قېزىلغان بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭدىن ئاز ساندىكى كۆيدۈرۈلگەن سۆڭەكتىن باشقا ھەمدەپنە بۇيۇملىرى بايقالمىغان. بۇ تۈركلەر جەسەتنى كۆيدۈرۈپ

دەپنە قىلغاندىن كېيىن قەبرە ئالدىغا تاش تۈرغۇزىدىغان- لىقىنىڭ كونكرېت ئىپادىسىدۇر.

تۈرپاندىن تېپىلغان قەبرە تەزكىرىسى

تۈرپان رايونىدىن قېزىۋېلىنغان جىن - تاۋ دەۋرلىرىگە تەۋە خەنزۇچە قەبرە تەزكىرىلىرى. ئۇلار قەبرە تەرجىمىھال تېشى، قەبرە خاتىرە تېشى، قەبرە تەزكىرە تېشى ۋە قەبرە تېشى دەپ ئاتىلىغان. كىچىك تېپىشكى قەبرە تەرجىمىھالى تېشى، قەبرە خاتىرە تېشى، قەبرە تەزكىرە تېشى ئادەتتە قەبرە يولىنىڭ ئالدى قىسمىغا، يەنى قەبرە يولى كىرىش ئېغىزىنىڭ بىر مېتىرچە ئىچكىرىسىگە كۆمۈلگەن (قەبرە يولىنىڭ بىر يېنىغا تۈرغۇزۇلغان). چوڭ تېپىشكى تاش ئويما قەبرە تەزكىرىلىرى كۆپىنچە كار- دورنىڭ سىرتىدىكى تۆگلۈكنىڭ ئاستىدىكى يەرگە ياكى كاردور ئىچىگە (لەھەتنىڭ سىرتىدا) تۆز يانقۇزۇپ قويۇلغان؛ لەھەت ئىچىگە پەقەت قەبرە تەزىيە تاختىسى- دىن بىرى، ئۆلگەندىن كېيىن نام بېرىش بۇيرۇقىدىن ئىككىسى قويۇلغان. قەبرە تەزكىرە تاشلىرىنىڭ كۆپ ساندىكىلىرى پىشۇرۇلغان خىشتىن ياسالغان، تاشتىن ياسالغانلىرى ناھايىتى ئاز. ئىلگىرى قېزىۋېلىنغان قەب- رە ئابىدىلىرى 328 دانە بولۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا گۈگۈك خان ساريىي مۇزېيى، بېيجىڭ كۆتۈپخانىسى، لۈشۈن مۇزېيى ۋە لوندۇندىكى بۇيۇك بريتانىيە مۇزېيىدا ساقلانماقتا؛ XX ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن كېيىن قېزىۋېلىنغان قەبرە تەزكىرە تاشلىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيى، شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق - ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى ۋە تۈرپان ۋىلايەتلىك مۇزېيىدا ساقلانماقتا. قەبرە ئابىدىلىرى ئە- چىدىكى دەۋرى ئەڭ بالدۇرى شىمالىي لياڭ دەۋرىنىڭ چېچىڭ 13 - يىلى (455 - يىلى) دىكى «جۇچۇ فېڭدەينىڭ قەبرە تەزكىرە تېشى»، ئەڭ كېيىنكىسى تاڭ سۇلالىسىنىڭ يۈڭتەي 2 - يىلى (766 - يىلى) دىكى «گاۋياۋنىڭ قەبرە تەزكىرە تېشى». دېمەك، بۇ جەريانىدا قەبرە تەرجىمىھال تېشى — قەبىرە تەزكىرە تېشى — ئابىدە تېشىدىن ئىبارەت ئۆزگىرىش جەريانلە- رىنى بېسىپ ئۆتكەن. ئۇلارنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلىدىن ئالغاندا، ئومۇمەن يىلنامە، ئۆلگۈچىنىڭ مەرتىۋىسى، ئىسىم - فامىلىسى، تۇغۇلغان كۈنى ۋە دەپنە قىلىنغان ۋاقتى تەرتىپ بويىچە پۈتۈلۈپ، نەزمە تىل بىلەن قەسـ- دە يېزىلغان. ئۇلار تۈرپان رايونىدىكى دەپنە تۈزۈمى، مەرتىۋە تۈزۈمى، كالېندارچىلىق ۋە ئاھالىلەرنىڭ ئەسـ- لىي يۈرتى، نەسەب - ئۇرۇقى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. قەبرە تەزكىرە تاشلىرىغا جۈەنشۈ، كەيشۈ، شىڭشۈ قاتارلىق ھەرخىل خەت نۇسخىلىرىدا ئىختىيارىي يېزىلغان. بۇلاردىن باشـ- قا، يەنە قېلىپلاشمىغان خەتلەر، باشقىچە يېزىلغان خەتـ- لەر، باشقا مەندىكى ئاھاڭداش خەتلەرنىڭ ئورنىدا ئىشلىتىلگەن خەتلەر ۋە ۋۇجۇ دەۋرىدە يېڭىدىن ئىجاد قىلىنغان خەتلەر كۆپ ئىشلىتىلگەن.

جاڭ خۇەيجىنىڭ قەبرە تەزكىرىسى قەدىمكى ئابىدە.

جاڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەنتۇڭ 2 - يىلى (1900- يىلى) تۈرپان قاراخوجا يېزىسىدىن تېپىل- غان. جاڭ خۇەيجى قەبرىسىنىڭ لەھىتى چوڭ بولۇپ، جەسەت ياخشى ساقلانغان ۋە ئۈستىگە بەش خىل رەڭلىك دۇردۇن يېپىلغان. جۇڭگو ئارخېئولوگى خۇاڭ ۋېنبى 1928- يىلى دىخۇا (ھازىرقى ئۇرۇمچى) غا كەلگەندە جەسەت ساقلىنىپ قالمىغان، ھازىر ئابىدىمۇ يوقالغان. ئابىدە تېكىستىنىڭ ئىزى چىقىرىۋېلىنغان نۇسخىسى «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى، مېتال - تاش پۈتۈكلەر تەزكىرىسى»، لو جېنيۈنىڭ «غەربىي چېگـ- رىدىكى تاش ئويمىلار ھەققىدە خاتىرە» قاتارلىقلاردا ئۇچرايدۇ. ئابىدە تەزكىرىسىدە ۋۇۋېي ئايمىقىنىڭ تۆت قورغاننى قايتۇرۇۋېلىشقا ئائىت ھەربىي يۇرۇشلىرى بايان قىلىنغان. جاڭ خۇەيجى (632 ~ 693) نەنياڭـ- نىڭ بەيشۈي دېگەن يېرىدىن بولۇپ، چاڭشۇ 2 - يىلى (693 - يىلى) ۋاڭ شياۋجىيگە ئەگىشىپ غەربكە يۈـ- رۈش قىلغان، ئۇ باشلامچىلىق بىلەن قانلىق جەڭ قە- لىش ئارقىلىق تۆت قورغاننى قايتۇرۇۋالغان. ۋۇجۇ ئۇنىڭغا جۇڭسەن بېگى، ماۋجۇ تۇتۇق ئەمىرلەشكەر مەرتىۋىسىنى بەرگەن. مەزكۇر قەبرە تەزكىرىسىدە ۋاڭ شياۋجىيىنىڭ تۆت قورغاننى قايتۇرۇۋېلىشقا ئائىت قىسـ- مەتلىك تارىخىي ماتېرىياللار ساقلىنىپ قالغان.

ئەنشى يانداش قورۇقچىبېگى گاۋياۋنىڭ قەبرە تەزكىرە تېشى

تاڭ دەۋرىگە تەۋە ئابىدە. 1984 - يىلى 12 - ئايدا، تۈرپان رايونىدىكى قاراخوجا كەنتىنىڭ ئۇچ كىلومېتىر شەرقىدىكى جايدىن تېپىل- غان. قەبرە تەزكىرە تېشىغا 29 قۇر، مىڭغا يېقىن خەنزۇچە خەت ئويۇلغان. گاۋياۋ (702 ~ 767) نىڭ ئەسلىي يۈرتى بوخەي بولۇپ، قوچو ئايمىقى (ھازىرقى تۈرپان) غا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. ئۇنىڭ بوۋىسى ۋە ئاتىسى ئەنشى يانداش قورۇقچىبېگى، بەشبالىق يانداش قورۇقچىبېگى ۋەزىپىلىرىدە بولغان. گاۋياۋنىڭ «ئۇ- لۇغ تاڭ دەۋرىدىكى ئىۋىرغول، قوچو، بەشبالىق ئاي- ماقلىرىنىڭ ھەربىي تەمىناتىغا مەسئۇل ئائىب بېگى،

كۆك لېنتىلىق كۈمۈش مۆھۈرلۈك كېڭەش بېگى، يا-ساۋۇللار بېگى، ئالىي دۆلەت ئەركانى، بەشبالىق ياد-داش قورۇقچىبېگى» قاتارلىق مەنسەپلەرنى تۇتقان. ئۇلار ئۇچ ئەۋلاد يۇقىرى مەرتىۋىلىكلەردىن بولۇپ، مەزكۇر قەبرە ئابىدىسى تۇرپان تەۋەسىدىن ھازىرغا قە-دەر قېزىۋېلىنغان ئەڭ يۇقىرى مەنسەپتىكى كىشىنىڭ قەبرە ئابىدىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدا گاۋياۋنىڭ ئىلا-گىر - كېيىن بولۇپ گەي جيايۇنگە يارداملىشىپ بەش-جالىقنى مۇھاپىزەت قىلغانلىقى، باغا تارخان، بولۇر، قارا تۇرگەشلەرگە قىلىنغان جازا يۇرۇشلىرىگە قاتناش-قانلىقى، ئۆڭلۈك - سۈيگۈن توپىلىڭىدىن كېيىن ئوت-تۇرا تۇزلەڭلىككە لەشكەر تارتىپ خانغا يارداملىشكەن-لىكى، خانغا يارداملىشكەن قوشۇنلاردىن ئۇنىڭ قوشۇ-نىلا باۋىيىڭ 2 - يىلى (763- يىلى) بەشبالىقتا قايتقان-لىقى، ئۇنىڭ يالۋ جىلىيە باشقۇرۇشىدىكى ئۇچ مەمۇرىي رايوننىڭ بىرلەشمە مۇداپىئە ئىشلىرىغا قاتناشىپ، ئە-ۋىرغول، قوچو، بەشبالىق ئايماقلىرىنىڭ ھەربىي تە-مىناتىغا مەسئۇل نائىب بەگلىكىگە تەينىلەنگەنلىكى با-يان قىلىنغان. بۇ قەبرە ئابىدىسى تېەنباۋ يىللىرىدىن ئۆڭلۈك - سۈيگۈن توپىلىڭىدىن كېيىنكى چاغلارغىچە بولغان بەشبالىق تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا زور پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

ربن شاڭنىڭ ئابىدىسى شەرقىي خەن دەۋرى-دىكى ربن شاڭنىڭ تۆھپە ئابىدىسى. 1980- يىلى باركۆل ناھىيىسىدىكى سۈڭگۈچتامدا بايقالغان. تاش ئۇلچەمسىز بولۇپ، ئېگىزلىكى 1.4 مېتىر، كەڭ-لىكى 0.65 مېتىر، قېلىنلىقى 0.42 مېتىر كېلە-دۇ. ئابىدىگە لىشۇ نۇسخىسىدا بەش قۇر خەت چۈشۈ-رۈلگەن، ھەر قۇرىدا ئون نەچچە خەت بار. خەتلىرى ئىنتايىن تۈتۈق بولۇپ، «خەن سۇلالىسىنىڭ يۈئىيۈەن 5 - يىلى» (93 - يىلى) 《平》 (تىنچىتماق)، 《尚任》 (ربن شاڭ)، 《海》 (كۆل)، 《物□临道》 قاتارلىق خەتلەرنىلا پەرق ئەتكىلى بولىدۇ، قالغانلىرى-نى پەرق ئەتمەك تەس. ربن شاڭ (?~118)، دەس-لەپتە قورۇل چېرىكچىبەگلەردىن بولۇپ تەينىلەنگەن، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ يۈئىيۈەن 14 - يىلى (102- يىلى) غەربىي يۇرت قۇرۇقچىبەگلىكىگە ئۆس-تۈرۈلگەن. «كېيىنكى خەننامە. خېدى خان ھەققىدە خاتىرە» دە: «يۈئىيۈەن 5 - يىلى ... كۆز پەسلى 9 - ئايدا ... ھون تەڭرىقۇتى يۇرتقان توپىلاڭ كۆتۈر-دى. توپىلاڭنى تىنچلاندۇرۇش ئۈچۈن ئەمىرنۇكەر ربن شاڭ جازا يۇرۇشىگە ئەۋەتىلىپ، ئۇلار يوقىتىلدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. ئابىدە بىلەن خاتىرە بىر - بىرىنى دەلىللىگەچكە، مەزكۇر ئابىدىنىڭ ربن شاڭنىڭ توپىلا-ڭنى تىنچىتقان تۆھپىلىرى خاتىرىلەنگەن ئابىدە ئىكەن-لىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ، چۈنكى ئۇرۇش دەل باركۆل يايلىقىدا يۈز بەرگەن. ھازىر باركۆل ناھە-يىلىك مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

پېي سېننىڭ تۆھپە ئابىدىسى شەرقىي خەن دەۋرىدىكى پېي سېننىڭ ھونلارنى يەڭگەن تۆھپىسى خاتىرىلەنگەن ئابىدە. چىڭ سۇلالىسىنىڭ يۈڭچېڭ 7- يىلى (1729 - يىلى) باركۆل ناھىيىسىدىكى شىرىنزا يېزىسىنىڭ شىرىنزىتەي كەنتىدىن تېپىلغان. ئېگىزلە-كى تۆت چى ئۇچ سۈڭ، كەڭلىكى بىر چى سەككىز سۈڭ كېلىدۇ. ئۇنىڭغا لىشۇ نۇسخىسىدا ئالتە قۇر خەت ئويۇلغان. ھەر قۇرىدا ئون خەت بار. مەزمۇنى مۇنداق: «خەن سۇلالىسىنىڭ يۈئخي 2 - يىلى 8- ئايدا، دۇن-خۇاڭنىڭ ژالىيى يۈنجۈڭلۇق پېي سېن، ئايماق ئەس-كىرىدىن ئۇچ مىڭنى باشلاپ، قويانخان قاتارلىقلارنى ۋە قەبىلىسىدىكىلەرنى ئۆلتۈرۈپ، دۇشمەنلەرنى مەغ-لۇپ قىلىپ، غەربىي يۇرت ۋە تۆت ئايماقتىكى ئاپەتنى يوقىتىپ، چېگرا رايونىنى تىنچلاندۇرۇپ، بۇ جايدا نام- شەرەپ قازاندى. بۇ تۆھپىنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە خاتىرىلەش ئۈچۈن باركۆل ئىبادەتخانىسى سېلىندى.» شەرقىي خەننىڭ يۈئخي 2 - يىلى (137- يىلى)، ھونلارنىڭ قويانخانىنى مەغلۇپ قىلىش غەربىي يۇرت تارىخىدىكى بىر چوڭ ئىش ھېسابلىنىدۇ. «كېيىنكى خەننامە» دە بۇ ئىش خاتىرىلەنمىگەن، بۇ ئابىدە خەننا-مىدىكى كەمتۈكلۈكنى تولۇقلايدۇ. ئۇ ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

خەن دەۋرىدىكى كۈسەننىڭ سول قانات سانغۇنى لىيۇ پېڭگونىڭ كۆزىتىش قورغانى يا-ساقانلىقىنىڭ مەدھىيىسى باي ناھىيىسىنىڭ كا-لاقوتان تاغ ئېغىزىدىكى تىك يارغا ئويۇلغان مەدھىيە. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، لىشۇ نۇسخىسىدا سەككىز قۇر قىلىپ ئويۇلغان. ئۇنىڭ مەز-مۇنى مۇنداق: «كۈسەننىڭ سول قانات سانغۇنى لىيۇ پېڭگو 7- ئاينىڭ 26 - كۈنى ئۆيدىن چىقىپ، ئۆزى باشلاپ كەلگەن چىنلىق مېڭ بوشەن، دى خۇبىن، جاۋ داڭبىي، شياجياڭ، شى داڭبىي، چېڭ ئاچياڭ قاتار-

لىق ئالته كىشىگه كۆزىتىش قورغانى ياسالتتى، ئۇلار

خەن دەۋرىدىكى كۆسەنىڭ شىمال قاناتىدا سالغۇنى لىۋ پېگگۇنىڭ كۆزىتىش قورغانى ياساتقانلىقىنىڭ مەدەنىيىتى

جىلغا ئۆتكىلىدە 8 ـ ئاينىڭ 1ـ كۈنىدىن باشلاپ تاش-لىرىنى چېپىپ تۆشۈك ئاچتى، 10 ـ كۈنى ئىشنى توختاتتى. (ئۇ ياساقان قورغاننىڭ) تۆمەن يىللارغىچە مەزمۇت تۇرىدىغانلىقىدىن خەلق خۇشال بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشى ۋە ئەۋرە ـ چەۋرىلىك بولۇشىنى تىلىدى. يۈكشۈ 4 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ، يەنى ئىت ئېيىنىڭ 12 ـ كۈنى، كۆزىتىش قورغانىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭ شەرقىدىكى ئۇرۇياب قورغانىنىمۇ ساد-غۇن ياساقۇزدى ... » بۇ مەدھىيىدە خەن سۇلالىسىنىڭ يۈكشۈ 4 ـ يىلى (158ـ يىلى) لىۋ پېگگۇنىڭ مىڭ بوشەن قاتارلىق خەنزۇلارنى باشلاپ كېلىپ تەكرىتاغ ئىچىدە تاشلارنى ئويۇپ قورغان ياساقان ئىش ـ ئىزلە-رى خاتىرىلەنگەن، ئۇ كۆسەن تارىخى، كۆسەندىن تەك-رىتاغنىڭ شىمالىغا بارىدىغان قاتناش لىنىيىسىنى تەت-قىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

لياڭ خانى ئۇلۇغ قۇتقۇ ئەنجۇنىڭ بۇت ياساقانلىقى ھەققىدىكى خاتىرە قەدىمكى ئابـ-دە. گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى XIX ئەسىردە تۇرپاندىكى ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرىدە بايقىغان، ھازىر بېرلىن مۇزېيىدا ساقلانماقتا. ئۇنىڭدا جەمئىي 22 قۇر خەت بولۇپ، ھەربىر قۇردا 47 دىن خەت بار. ئۇنىڭغا «ھۇدەيچى كاتاۋۇل شياخۇسەن يازغان» دەپ بېغىشلا-ما، ئاخىرىغا «□ پىلاق 3 ـ يىلى» دېگەن خەتلەر يېزىلغان. «بۇدساتۋا پىتاكا سۇترا» نىڭ كەمتۈك ۋارى-قىدىكى «ئۇلۇغ لياڭ خانى قۇتقۇ ئەنجۇنىڭ تېۋىنىش نومى، چېڭپىلاق 15 ـ يىلى (457 ـ يىلى) توخۇ يىلى» دېگەن سۆزلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇ قوچو تەۋە-سىدە تاش غار ساڭرامى ياساقانلىقىغا ئائىت ئىلاق بۇرۇۋ-قى خاتىرە، شۇنداقلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىن تارقىلىپ كىرگەن بۇددا دىنىنىڭ قوچو تەۋەسىدە تار-قالغانلىقى ھەققىدىكى مۇھىم تارىخىي ماتېرىيال ھېساب-لىنىدۇ. تاش غار ساڭرامى ياساشنى قوچو بەگلىكى مەزگىلىدىكى ھەرقايسى بەگلەر ئىجرا قىلىپ كەلگەن، مەزكۇر خاتىرە شىنجاڭنىڭ دىن تارىخى، مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم قىممەتكە ئىگە. «شىنجاڭنىڭ خەرىتە-لىك تەزكىرىسى. مېتال ـ تاش پۈتۈكلەر تەزكىرىسى» دە ئۇنىڭ كۆچۈرۈلمە تېكىستى بار.

شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن جۇ بىنـ-نىڭ ئىبادەتخانا ياساقانلىقى ھەققىدىكى ئابىدە قەدىمكى ئابىدە، چىلاق سۇلالىسىنىڭ شۇەنتۇڭ 3 ـ يىلى (1911 ـ يىلى) تۇرپاندىكى ئاستانە قەبرىستانلى-قىدىن تېپىلغان، سۈنۈپ ئىككى پارچە بولۇپ كەتكەن. ئومۇمىي ئېگىزلىكى ئىككى چى توققۇز سۇنۇق، كەڭلى-كى ئىككى چى ئۈچ سۇنۇق كېلىدۇ، ھازىر قەيەردىلىكى نامەلۇم. ئەسلىي تېكىستى «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى. مېتال ـ تاش پۈتۈكلەر تەزكىرىسى» ۋە خۇاڭ ۋېنبىننىڭ «تۇرپان ئارخېئولوگىيىسى خاتىرە-سى» دېگەن كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن. بۇ ئابىدىنى-ڭ، قوچونىڭ يەنچاڭ 15 ـ يىلى (575ـ يىلى، شىمالىي جۇنىڭ جىيەندې 4 ـ يىلى) 9ـ ئايدا، جۇلياڭ دادىسى جۇبىننىڭ ھاياتى ۋە ئۇنىڭ يەر ـ مۇلۇكلىرى-دىن ۋاز كېچىپ ئىبادەتخانا ياساقانلىق تۆھپىسىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن تىكلىگەن. ئابىدىنىڭ كەينى يۈزىگە قوچونىڭ جىيەنچاڭ 1ـ يىلى 12 ـ ئايدا (556 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ گۈڭدى 3 ـ يىلى) ئىبادەتخانا ياسلىش ۋاقتىدا تۈزۈلگەن توختام پۈتۈلگەن. ئابىدىنىڭ ئالدى يۈزىگە جۇبىن ھۇجۇمچى تۆكەرلەر سانغۇنلۇقىغا تەينىلەنگەندىن كېيىن، يېڭى بۇيرۇققا بىنائەن ئەسكەر باشلاپ تۈركلەر بىلەن جەڭ قىلغانلىقى ۋە سۆھبەتلىشىپ سۇلھ تۈزگەنلىكى خاتىرە-لەنگەن. ئۇنىڭدا مۇنداق يېزىلغان: «تۈركلەر قۇدرەت

تېپىپ، شان ـ شۆھرىتى شىمالنى زىلزىلىگە سالدى. ئۇلار قوشۇنلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ، ئەسكەرلىرىنى مەشق قىلدۇرۇپ، چېگرىسىزغا تاجاۋۇز قىلدى ... ۋاقىتلىق ئېلىشقاندىن كېيىنلا ئەھۋالغا قاراپ تاراپ كېتىپ ... پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇرۇش قىلىپ ... ئۇلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ... قايتىپ ... تۆھپىسىگە ئاساسەن ئۇنۋان بېرىلىپ، ھەربىي ئىشلارىنى گۇللەندۈرگۈچى سانغۇنلۇققا ئۆستۈرۈلدى» . بۇ دەل جۇببىننىڭ «نىڭشو» ، يەنى شىمالنى تىنچلاندۇرۇشتىكى تۆھپىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ خاتىرىدە جىەنچاڭ 1ـ يىلى مۇقان قاغاننىڭ غەربكە يۈرۈش قىلغانلىقى، جۇ بىننىڭ ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرالماي، ئۇرۇشتىن ۋاز كېچىپ سۇلھ تۈزگەنلىكى بايان قىلىنغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، قوچو تۈركلەرگە ئەل بولىدۇ، ئۇلار ئىبادەتخانا ياساپ ئىلاھلارغا ئىلتىجا قىلىدۇ.

جىياڭ شىڭىبىننىڭ ئابىدىسى بۇ جىياڭ شىڭىبىننىڭ قوچونى تىنچىتىشتىكى تۆھپىلىرى خاتىرىلەنگەن ئابىدە بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۈەن 14 ـ يىلى (640 ـ يىلى) ئورنىتىلغان، ئېگىزلىكى 1.8 مېتىر، كەڭلىكى 0.6 مېتىر، ئابىدىنىڭ ماڭلىمىغا «بۇيۇك تاڭنىڭ سول قانات مۇھاپىزەتچى سانغۇنى جىياڭ شىڭىبىننىڭ تاش ئويمىسى» دېگەن ماۋزۇ يېزىلغان. ئۇنىڭدا 18 قۇر خەت بولۇپ، تولۇق قۇرلىرىدا 47 خەت بار. ئابىدىگە: «...قوچو دۆلىتى غەربىي خەن سۇلالىسى ئەسكەر تۈرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلغان جاي بولغاچقا، ئۇ يەردە قېپقالغان ئەسكەرلەر تۇرغان. جۇر ۋېنتاي مياۋلارنىڭ ئەۋلادىدۇر» . «ئۇ يىراق جايلاردىكى ئەمەلدارلارنىڭ ئوردىغا سوۋغا ئەۋەتىشكە توسقۇنلۇق قىلدى، ئۇنەڭلەر ئوتتۇرىسىدىكى قاتناشنى توستى، ... نۇرغۇن ئاۋام خەلقنى جازالاپ ھاشارغا ئەۋەتتى، ئۇلارنى ئۆلتۈرۈشنى توختاتمىدى. خان ئالىيلىرىنىڭ پۇقرالارنىڭ جېنىغا ئىچى ئاغرىپ، ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا پەرمان چۈشۈردى» . «جېنگۈەن 14 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى، قوشۇنلار ئۇۋىرغولدىكى جېلومەن (ھازىرقى قۇمۇلنىڭ شىمالي قىسمىدىكى شەرقي تەڭرىتاغ) تېغىغا يېتىپ كېلىپ، شىمالي تەرىپىدىن خېيگەن چوققىسىغا چىقتى. ئاي تولۇشقا ئون كۈن قالغاندا، غەلبە قازىنىپ كارامەت تۆھپە يارىتتى. ئۇ تاغدىكى دەرەخلەر كېسىۋېتىلگەنلىكتىن، تاغ ئورمانلىقى پۈتۈنلەي يوقالغان بولۇپ، گۈركىرىگەن شامال تاغ جىلغىلىرىنى تىترىتەۋەتتى. ھۇجۇم شوتىلىرى قىسقا ۋاقىتتا ياسىلىپ بولدى، ئۇلار تاغدىن سىيرىلدۇرۇپ چۈشۈرۈلگەندە

جىياڭ شىڭىبىننىڭ ئابىدىسى

مۇزلارنى پارچىلىۋەتتى، مۇز پارچىلىرى بالاقىنلار ئېتىلىشى بىلەن تاشلار ئاسماندا ئۇچۇۋاتقاندەك كۆرۈنۈش ھاسىل بولدى. » جىياڭ شىنىپىن (5ـ643) ، جېنگۈەن 13 ـ يىلى خۇ جونجىگە ئەگىشىپ قوچو دۆلىتىگە يۈرۈش قىلغان ھەمدە يۈرۈش قىلىۋاتقان قوشۇننىڭ باش دورغىلىقىغا تەيىنلەنگەن. ئابىدىدە دەل مۇشۇ تارىخىي پاكىت خاتىرىلەنگەن. ئابىدە ئەسلىي بارىكۆل ناھىيىسىدىكى سۆگۈچىتامدا ئىدى، ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

دۇ خۇەنباۋنىڭ ئابىدىسى قەدىمكى ئابىدە. 1982 ـ يىلى قىرغىزىستاندىكى توقماقنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى ئاق بېشىمدىن، يەنى تاڭ دەۋرىدىكى سۇيئاب شەھىرى خارابىسىدىن تېپىلغان. ئۇ توغرىسىغا ئۇزۇنچاق شەكلىدىكى پۈتىنى ساڭگىلىتىپ ئولتۇرغان مايتىرى بۇددا ھەيكىلىنىڭ پەشتىقى بولۇپ، قېلىنلىقى تەخمىنەن 11 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 32.6 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى تەخمىنەن 135 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇزۇنچاق چاسا يۈزىگە «غەربنى تىنچلاندۇرغۇچى يانداش قورۇقچى بەگ ... ئالىي دۆلەت ئەركانى دۇ خۇەيباۋ» باقىي ئالەمدە بەختكە ئېرىشىشنى تىلەپ، «ئېھتىرام بىلەن ... بىر بۇددا، ئىككى بۇدساتۋا ھەيكىلى ياساتقان» دېگەن خەتلەر ئويۇلغان. دۇ خۇەنباۋ ئىلگىرى پېرسىيىگە قوشۇن تارتىپ بارغان، كېيىن

پېي شىنجىيەنگە ئەگىشىپ غەربىي تۈركلەرنى تىنچىتىش-
قا قاتنىشىپ، سۈيئاب شەھىرىنىڭ ئاساسلىق ھۆكۈمەت
ئىشلىرىنى باشقۇرغان. بۇ ئابىدىنىڭ تېپىلمىشى تاڭ
سۇلالىسىنىڭ سۈيئاب ئەتراپىدا دۆلەت ئىگىلىك ھوقۇ-
قىنى يۈرگۈزگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

بايانچۇر مەڭگۈتېشى قەدىمكى ئابىدە. «ئۇي-
غۇر باتۇر، ھەيۋەتلىك بىلگە قاغان مەڭگۈتېشى» دەپمۇ
ئاتىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەنتۇڭ 1 - يىلى
(1909 - يىلى) فىنلاندىيىلىك رامستېد موڭغۇلىيە-
دىكى سېلىنگا دەريىسى بويىدا بايقىغان. مەڭگۈتاش
تۈرك - رۇنىك يېزىقىدا ئويۇلغان بولۇپ، 49 قۇر
خەت ساقلىنىپ قالغان، ئۇ تاڭ سۇلالىسى سۇز ژۇڭنىڭ
چىەنيۇەن 2 - يىلى (759 - يىلى) ئورنىتىلغان.
ئۇنىڭدا ئۇيغۇر باتۇر، ھەيۋەتلىك قاغان بايانچۇر قاغان
دەپ ئاتىلىشتىن ئىلگىرى دادىسى كۆل بىلگىگە يارده-
لىشىپ تۈرك قاغانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، ئۆزىمىش تېگىنـ
نى ئەسىرگە ئالغانلىقى؛ قارلۇقلارنىڭ ئۇلۇغ بىلگە
تۇتۇقىنى غەربىي تۈركلەرنىڭ ئەسلىي ماكانىغا قوغلا-
ۋەتكەنلىكى؛ ئۇيغۇرلار بىلەن خاككاس، باسمىل، تۈر-
گەش قاتارلىق قەبىلىلەر ئارىسىدىكى كەسكىن ئۇرۇش-
لار؛ ئۇيغۇرلارنىڭ «تاڭ سۇلالىسى پادىشاھ قاغانى»
بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى؛ شۇنداقلا «سوغدلار ۋە تاڭ-
لىقلارغا سېلىنگا دەريىسى بويىدا بايبالىقنى بىنا قىلـ
دۇرغانلىقى» قاتارلىقلار بايان قىلىنغان. بۇ مەڭگۈتاش
ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى ۋە تاڭ سۇلالە-
سى، غەربىي يۈرتتىكى ھەرقايسى قەبىلىلەر بىلەن بولـ
غان مۇناسىۋىتىگە ئائىت ئەڭ دەسلەپكى خاتىرە ھېساب-
لىنىدۇ.

توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈتېشى تولۇق
ئاتىلىشى «توققۇز ئۇيغۇر ئاي تەڭرىدە بولمىش ئالپ
كۈلۈگ بىلگە قاغان مەڭگۈتېشى». تاڭ دەۋرىدە-
كى ئابىدە. چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۇ 16 - يىلى
(1890 - يىلى) فىنلاندىيىنىڭ H. ھايكىل ھازىرقى
موڭغۇلىيىدىكى قارابالغاسۇن ئەتراپىدا بايقىغان بولغاچ-
قا، «قارابالغاسۇن مەڭگۈتېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ
مەڭگۈتاشقا خەنزۇ يېزىقى، تۈرك - رۇنىك يېزىقى ۋە
سوغد يېزىقى قاتارلىق ئۈچ خىل يېزىق چېكىلگەن
بولۇپ، 24 قۇر خەنزۇچە خەتلا ساقلىنىپ قالغان. ئۇ
تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ يۈەنخې 9- يىلى (814 - يىلى)
تىكلەنگەن. ئۇنىڭدا ھەرقايسى دەۋرلەردىكى قاغانلارغا
ئائىت تارىخىي ۋەقەلەر، مانى دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئىچـ
گە تارقىلىپ كىرىشى قاتارلىق چوڭ ۋەقەلەر خاتىرە-
لەنگەن، ئۇلارنىڭ ئىچىدە «تەڭرى قاغان» بىلەن تۇ-
بۇتلەر، خاككاسلار، قارلۇقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش
خاتىرىسى ئۆڭلۈك - سۈيگۈن توپىلىڭىدىن كېيىنكى
غەربىي يۈرت تارىخىدىكى بوشلۇقنى تولدۇرىدۇ. مەسـ
لەن، ئۇنىڭدا «بەشبالىقنىڭ يېرىمىنى قايتۇرۇۋېلىپ،
يېرىمىنى قورشۇالغاندىن كېيىن، تەڭرى قاغان ئۆزى
زور قوشۇننى باشلاپ، باش جىنايەتچىنى يوقىتىپ،
شەھەرنى قايتۇرۇۋالغان»، «(قوچو ئايىمقىدىن) ژاز
كەچكەندىن كېيىن، تۇبۇتلەرنىڭ زور قوشۇنى كۈسەنگە
قورشاپ ھۇجۇم قىلدى، تەڭرى قاغان قوشۇن تارتىپ
ھۇجۇم قىلدى، تەڭرى قاغان قوشۇن تارتىپ يارده-
بارىدى، تۇبۇتلەر ئالاقزاده بولۇپ، شەھەر يولىغا قىچىپ
بېرىۋالدى، قاغاننىڭ قوشۇنى ئۇلارنى تۆت تەرەپتىن
قورشاپ، ناھايىتى تېزلا يوقاتتى» دېگەنلەر خاتىرىلەنـ
گەن. بۇلار باشقا تارىخىي مەنبەلەردە خاتىرىلەنمىگەن.
لوجىنيۇ، شاۋان، پېللىئوت قاتارلىقلار ئابىدىنىڭ تىكـ
لەنگەن ۋاقتىغا ئاساسەن، ئۇنى ئادالەت قۇچقان
(保义) قاغاننىڭ مەڭگۈتېشى دەپ قارىغان، بىراق
رادلوف، ئابې تاكېئو قاتارلىقلار ئۇنىڭدا خاتىرىلەنگەن
مۇھىم نۇقتىلارغا ئاساسەن، ئۇنى ئىشەنچ قۇچقان
(怀信) قاغاننىڭ مەڭگۈتېشى دەپ قارىغان. ئەمەلىيەت-
تە، بۇ مەڭگۈتاش ئۇيغۇر ئادىز قەبىلىسىنىڭ ياغلاقار
قەبىلىسىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ قاغان ئالماشتۇرغان تۆھـ
پىلىرى خاتىرىلەنگەن مەڭگۈتاش بولۇشى مۇمكىن.
مەڭگۈتاشتىكى «تەڭرى قاغان» بىرلا ئادەمنى كۆرسەتـ
مەيدۇ، مەڭگۈتاشتىكى تۇبۇت، قارلۇق قاتارلىق قەبـ
لىلەر بىلەن قىلىنغان ئۇرۇش خاتىرىلىرى ئىشەنچ
قۇچقان قاغاننىڭ تۆھپىلىرى ھېسابلىنىدۇ.

نېستۇرىئانلارنىڭ قەبرە تاشلىرى
قەدىمكى قەبرە تاشلىرى. ئاساسەن ئىلىدىكى ئالمالىق
قەدىمكى شەھىرىدە ئۇچرايدۇ. قەبرە تاشلىرى كۆپىنچە
ياپىلاق تاشلاردىن ئويۇپ ياسالغان بولۇپ، ئېگىزلىكى
20 ~ 30 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۈستىگە
كرىست نەقشى پېتىنقى شەكىلدە ئويۇلغان ھەمدە سۈ-
رىيە يېزىقى چېكىلگەن. دەۋرى كۆپىنچە يۈەن دەۋرىگە
توغرا كېلىدۇ. بۇ قەبرە تاشلىرى توغرۇلۇق ئىلىم
ساھەسىدە ئىككى خىل كۆز قاراش بار: بىرىنچىسى،
ئۇلار XII ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدە موڭغۇللارنىڭ

نايمان قەبىلىسى ئىچىدە دىن تارقاتقان نېستورىئانلار-نىڭ قەبرە تاشلىرى دېگەن قاراش؛ ئىككىنچىسى، XIV ئەسىردە ئىسپانىيىدىن دىن تارقاتقۇچى باسكار بۇيرۇققا بىنائەن چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئالمالىق شەھىرىگە بېرىپ دىن تارقاتقان، قەبرە تاشلىرى مۇشۇ پائالىيەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەدەنىيەت يالدامىسى دېگەن قاراشتىن ئىبارەت.

گېردىن تېغىدىكى خاتىرە ئابىدە چىڭ سۇ-لالىسىنىڭ جۇڭغارلارنى تىنچىتقانلىقىنىڭ خاتىرە ئابىدىسى. ئابىدە كۆك تاشتىن ياسالغان بولۇپ، ئومۇمىي ئېگىزلىكى 303 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 98 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 27 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئابىدىنىڭ ئىككى تەرىپىگە خەنزۇچە، مانجۇچە، مۇڭغۇلچە ۋە تۆبۇتچىدىن ئىبارەت تۆت خىل يېزىقتا جۇڭغارلارنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكىلەرنىڭ مالىمانچىلىقىنى تىنچىتىش جەريانى خاتىرىلەنگەن. گېردىن تېغى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مۇڭغۇلكۆرە ناھىيىسى تەۋەسىدە. چېنلۇڭنىڭ 20 - يىلى (1755 - يىلى) 5 - ئايدا، جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ سابىق باش ۋەزىرى ئايۇش چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇننى باشلاپ، گېردىن تېغىدىكى دۇشمەن كۆرەسىگە كېچىدە ھۇجۇم قىلغان، جۇڭ-غارلارنىڭ سەركەردىسى داۋچى جەنۇبىي شىنجاڭغا قېچىپ بېرىپ، ئۇچتۇرپاندا ئەسىرگە چۈشكەن. بۇ زور غەلىبىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، چېنلۇڭ گېردىن تېغىدا ئابىدە تىكلەتكۈزگەن، ئۇنىڭ نامى «جۇڭغارلارنى تىنچىتقانلىق خاتىرىلەنگەن گېردىن تېغىدىكى ئابىدە» دەپ ئاتالغان. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 3 - بېتىگە قارالسۇن)

جۇڭغارلارنى تىنچىتقانلىق خاتىرىلەنگەن ئىلى ئابىدىسى چىڭ دەۋرىدىكى ئابىدە. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېنلۇڭنىڭ 20 - يىلى (1755 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئىلىغا كىرىپ، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، چېنلۇڭنىڭ چىڭ سۇلالىسى قوشۇننىڭ غەلىبە قىلغانلىقى، ئويراتلارنىڭ تۆت خانىغا ئۇنۇۋان بېرىلگەنلىكى، داۋاچىنى تۇتقۇن قىلغانلىقى قاتارلىقلارنىڭ جەريانىنى ئۆز قولى بىلەن يازغان. ئابىدە تېكىستى مانجۇچە، خەنزۇچە، مۇڭغۇلچە ۋە تۆبۇتچىدىن ئىبارەت تۆت خىل يېزىقتا ئويۇلغان. بۇ ئابىدىدىن ئىككىسى بار، بىرى ئىلىغا ئورنىتىلغان بولۇپ، ئاللىبۇرۇن يوقىلىپ كەتكەن؛ يەنە بىرى خېبېي ئۆلكىسىدىكى چېڭدې يازلىق ئوردىنىڭ پۇنىڭ ئىبادەتخانىسىغا ئورنىتىلغان.

جۇڭغارلارنى تىنچىتقاندىن كېيىنكى ئىشلار خاتىرىلەنگەن ئىلى ئابىدىسى چىڭ دەۋرىدىكى ئابىدە. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېنلۇڭنىڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى)، ئامۇرسانا توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، ئابىدە تېكىستىنى چېنلۇڭ ئۆزى يازغان. ئابىدىگە مانجۇچە، خەنزۇچە، مۇڭغۇلچە ۋە تۆبۇتچىدىن ئىبارەت تۆت خىل يېزىق چېكىلگەن. بۇ ئابىدە ئىككى، بىرى ئىلىغا ئورنىتىلغان بولۇپ، ئاللىبۇرۇن يوقىلىپ كەتكەن؛ يەنە بىرى خېبېي ئۆلكىسىدىكى چېڭدې يازلىق ئوردىنىڭ پۇنىڭ ئىبادەتخانىسىغا ئورنىتىلغان.

مۇسۇلمانلار يۇرتىنى تىنچىتقانلىق خاتىرىلەنگەن يېشىلنۇر كۆلىدىكى ئابىدە چىڭ دەۋرىدىكى ئابىدە. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېنلۇڭنىڭ 24- يىلى (1759- يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چوڭ - كىچىك خوجىلار ئاكا - ئۇكا بۇرھانىددىن بىلەن خوجا جاھان قوزغىغان توپىلاڭنى تىنچىتىش ئۈچۈن، پامىر-دىكى يېشىلنۇر كۆلى (ھازىرقى ياشىل كۆل، تاجىكىستان تەۋەسىدە) گىچە ئەسكەر ئەۋەتكەن، چوڭ - كىچىك ئاكا - ئۇكا خوجىلار بەدەخشان (ھازىرقى تاجىكىستان بىلەن ئافغانىستان تەۋەسىدە) غا قېچىپ بارغاندا، بەدەخشان ئەمىرى سۇلتان شاھ تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ ئۆلتۈرۈلگەن، شۇنىڭ بىلەن خوجىلار توپىلىڭمۇ تىنچىتىلغان. بۇ ئۇرۇشنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، چېنلۇڭنىڭ ئابىدە تېكىستىنى يازغان. مانجۇچە، خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل يېزىقتا ئويۇلغان ئابىدە كۆلنىڭ شەرقىي شىمالىي قىرغىقىغا ئورنىتىلغان. شۇ سەۋەبتىن بۇ جاي يېزىق بارتاش دېگەن مەنىدىكى «سۇ-مانتاش» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. گۇاڭشۇ 17- يىلى (1891 - يىلى)، چاررۇسىيىنىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنى بۇ يەرگە كېلىپ، بۇ ئابىدىنى قومۇرۇپ ئېلىپ كەتكەن ۋە دەسلەپتە تاشكەنت (ھازىرقى ئۆزبېكىستان تەۋەسىدە) كە ئورنىتىلغان، كېيىن سان پېتىربۇرگ (ھازىرقى رۇسىيە) قا يۆتكەپ كېتىلگەن. ئابىدە قومۇرۇپ ئېلىپ كېتىلگەندىن كېيىن، شۇ جايدىكى قوشۇن ۋە خەلق ئابىدە تىكلەنگەن ئورۇنغا تام قوپۇرۇپ نەق مەيدانىنى مۇھاپىزەت قىلغان، كېيىن شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى ژېي گۇاڭتاۋ ئادەم ئەۋەتىپ قايتىدىن

ئابده تىكلەتكۈزگەن.

مۇسۇلمانلار يۇرتى هەققىدىكى يەكەن ئابىدىسى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئابىدە. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) 6 - ئايدا، چوڭ - كىچىك خوجىلار ئاكا - ئۇكا بۇرھانىددىن بىلەن خوجا جاھان توپلىڭنى تىنىچىتىش ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئاقسۇغا توپىلانغان ۋە ئىككى يولغا بۆلۈنگەن. بىر يولدىكىلەر يەكەنگە، يەنە بىر يولدىكىلەر قەشقەرگە ھۇجۇم قىلغان. چوڭ - كىچىك خوجىلار شەھەرنى تاشلاپ كۆكتارت (ھازىرقى پامىر) دىن ئۆتۈپ قاچقان، يېشىلنۇر كۆلى (ھازىرقى ياشىل كۆل، تاجىكىستان تەۋەسىدە) گە كەلگەندە، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى قوغلاپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ قوشۇنىنىڭ كۆپ قىسمىنى يوقاتقان، قالدۇق قىسمى بەدەخشان (ھازىرقى تاجىكىستان بىلەن ئافغانىستان تەۋەسىدە) غا قېچىپ بارغان، نەتىجىدە ئىككى خوجا بەدەخشان ئەمىرى تەرىپىدىن ئىلگىر - كېيىن تۇتۇلۇپ ئۆلتۈرۈلگەن. 11 - ئايدا، بەدەخشان ئەمىرى سۇلتان شاھ چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىغا خوجا جاھانىڭ بېشىنى تەقدىم قىلغان، شۇنىڭ بىلەن چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭى تىنچىتىلغان. بۇ ئۇرۇشنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ئابىدە تىكلىنىپ، ئۇنىڭدا توپىلاڭنى تىنچىتىش جەريانى تەسۋىرلەنگەن. داۋگۇاڭ 6 - يىلى (1826 - يىلى) بۇرھانىددىننىڭ نەۋرىسى جاھانگىر خوجا باستۇرۇپ كىرىپ، يەكەنگە كەلگەندە بۇ ئابىدىنى بۇزۇۋەتكەن.

ئامانلىق ساقلاش ئابىدىسى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، باركۆلدىكى ئەسكەر ۋە خەلقنىڭ ياقۇبېگنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكى خاتىرىلەنگەن تاش ئابىدە. ئابىدە تېكىستى باركۆل ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىي، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى بىر چوڭ تاش ئۈستىگە ئويۇلغان. ئۇ چوڭ تاشنىڭ ئېگىزلىكى 1.8 مېتىر، كەڭلىكى ئىككى مېتىر بولۇپ، 500 دىن ئارتۇق خەت ئويۇلغان. ئۇنىڭغا «چىڭ سۇلالىسى تۇڭجى يىللىرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، شىنجاڭ تەۋەسىدە مالىمانچىلىق يۈز بەرگەچكە، يۈتۈن شىنجاڭ قولدىن كېتىشكە يۈزلەندى ... بىر توپ كۈچلۈك دۈشمەن باركۆلگە قىستاپ ھۇجۇم قىلىپ، مانجۇلار ۋە خەنزۇلار ئولتۇراقلاشقان ئىككى شەھەرگە يېقىنلاشىپ كەلدى، ۋاقتى كەلگەندە ئۇلار چوقۇم قىرغىنچىلىق قىلاتتى». باركۆلدىكى ئەسكەر ۋە خەلق دۇتۇڭ ئېرجى، ياساۋۇل بېگى خې گۈەن قاتارلىق ئەمەلدارلارنىڭ قوماندانلىقىدا «ھايات - ماماتتا بىللە بولۇشقا قەسەم قىلىشتى، ئۇلار ئاز ساندىكى ئاچ قورساق ئەسكەرلەرنى باشلاپ، تۈمەنلىگەن ياۋۇز دۈشمەنگە تاقابىل تۇردى»، «كەينى - كەينىدىن غەلبە قىلىپ»، باركۆلنىڭ ئامانلىقىنى ساقلىدى، بۇنىڭدىن كېيىنكى شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ئۇرۇشىدا، «ئارقا سەپ تەمىناتى قىيىنغا توختايدىغانلىقى ئۈچۈن، باركۆلدىكى مۇلكىي ۋە ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ ئوت - چۆپ، ئاشلىقلارنى توپلاپ، زور مەبلەغ ئارقىلىق يادەم قىلىشى توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈلدى. چوڭ قوشۇن يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، باركۆل ئالدىنقى سەپتىكى بازىغا ئايلانغان، ئەسكەرلەرمۇ بۇ جايدا يولغا بۆلىنىپ، جەنۇب ۋە شىمال تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، پۈتۈن شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغان» دېگەنلەر يېزىلغان. بۇ ئابىدە باركۆلدىكى ئەسكەر ۋە خەلقنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇش ئۇرۇشىدا باتۇرلۇق بىلەن بۇ تەنھا شەھەرنى ساقلاپ قالغان مۇھىم تۆھپىلىرى بەدھىيىلەنگەن.

زو زۇڭتاڭ ئابىدىسى زو زۇڭتاڭنىڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ئۇرۇشى خاتىرىلەنگەن تاش ئابىدە. 1988 - يىلى قۇمۇل شەھىرىنىڭ لىيۇشۇچۈەن (دۇۋەنجىن) دېھقانچىلىق مەيدانىدىن تېپىلغان. ئابىدە ئوتتۇرىدىن سۇنۇپ كەتكەن ۋە ئۈستۈنكى يېرىمى يوقاپ كەتكەن. ئاستىنقى قىسمىنىڭ قالدۇق ئېگىزلىكى 77.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 49.5 سانتىمېتىر بولۇپ، ئۇنىڭدا 11 قۇر، 180 نەچچە خەت ساقلىنىپ قالغان. ئۇنىڭ مەزمۇنى شەنشى، گەنسۇنىڭ باش ھەربىي ۋالىيسى زو زۇڭتاڭ ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى لىيۇ جىڭتاڭ، جياڭ ياۋلارنىڭ قۇمۇلغا ئەسكەر تىزىلاپ، ئوت - چۆپ ۋە ئاشلىقلارنى يۆتكەپ، ئۇرۇشقا پائال تەييارلىق قىلغان ئىشلىرىغا مۇناسىۋەتلىك. بۇ ئابىدە ھازىر قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش - باشقۇرۇش ئورنىدا ساقلانماقتا.

مىڭيولدىكى ئابىدە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسى خاتىرىلەنگەن ئابىدە. گۇاڭشۇ 3 - يىلى (1877- يىلى) چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ياقۇبېگ

قوشۇنلىرىنىڭ قالدۇق قىسمىغا قارشى قەشقەرگىچە جازا يۈرۈشى قىلىپ، «قاراقچىلارنى تارمار قىلغان» ھەمدە قوشۇنلارنى نەچچە يولغا بۆلۈپ مىڭيولغىچە قوغلاپ كېلىپ، ئاخىرى ئومۇمىيۈزلۈك غەلىبە قازىنىپ، پۈتۈن شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغان. ئابدىنىڭ ئېگىزلىكى 135 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 77 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 14 سانتىمېتىر بولۇپ، تاشتىن ياسالغان. ئۇنىڭ ئالدى يۈزىگە كەيشۇ نۇسخىسىدا ئون قۇر خەت ئويۇلغان، ھەر قۇردا 18 خەت بار بولۇپ، ئۇرۇش غەلىبىلىرى ۋە ئەسكەرلەرنىڭ نەچچە يولغا بۆلۈنۈپ قالدۇق دۈشمەنلەرنى قوغلاپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەرقايسى شەھەرلەرنى قايتۇرۇۋالغانلىق ئەھۋاللىرى بايان قىلىنغان؛ ئۇنىڭ كەينى يۈزىدە كەيشۇ نۇسخىسىدىكى توققۇز قۇر خەت بار بولۇپ، ئۇرۇشقا قاتناشقان لو چياڭيۇ قاتارلىق سەركەردىلەرنىڭ مەرتىۋىسى، ئىسىم ـ فامىلىسى، يۈرتى قاتارلىقلار تەزكىرە شەكلىدە خاتىرىلەنگەن. بۇ ئابىدە ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

دولىڭنىڭ مۇراجىئەت ئابىدىسى

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى باركۆل يانداش سەركەردىسى دو لىڭنىڭ يۈرتداشلارنىڭ مۇھىتنى ئاسرىشى توغرىسىدىكى مۇراجىئىتى خاتىرىلەنگەن ئابىدە. ئابىدىدىن ئىككىسى بار بولۇپ، بىرى باركۆل ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى قاراغول ئېغىزىدىكى بىر تەپىئىي تاشقا ئويۇلغان. تاشنىڭ ماڭلىيىغا «يانداش باسقاقبەگ دو لىڭنىڭ مۇراجىئىتى» دەپ ماۋزۇ يېزىلغان. ئۇنىڭ ئاستىغا «باركۆل چىرايلىق كۆلدۇر، ئۇنىڭ تاغلىرى ئېگىز، ئېقىنلىرى ئۇزۇن، باركۆل دەرياسى بويىدا قارىغايلار كۆپ، بۇلاق سۈيى ئۇزۇلمەي ئاقىدۇ، بۇغا مېھرىبان ھايۋان، ئۇنى يارىلاندۇرۇشقا بولمايدۇ» دېگەن سۆزلەر بىلەن «ئەسكەر ۋە خەلقنىڭ دەل ـ دەرەخلەرنى كېسىشىگە رۇخسەت قىلىنمايدۇ» دېگەن سۆزلەر يېزىلغان. يەنە بىرى باركۆل ناھىيىسىنىڭ جەنۇبى، تەگرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ئۇزۇنبوت سېيىدىكى بىر گرانت تاش ئۈستىگە ئويۇلغان، تاشنىڭ ماڭلىيىغا «يانداش باسقاقبەگ دو لىڭنىڭ مۇراجىئىتى» دېگەن خەتلەر توغرىسىغا يېزىلغان. بۇ ئابىدىگە «ئېقىن بۇلاق بويلىرى ۋە تاغنىڭ مەنزىرىلىك جايلىرىدا چارۋىلارنى بېقىش مەنئى قىلىنىدۇ» دېگەن سۆزلەر يېزىلغان. دېمەك، بۇنىڭدىن ئەينى چاغدا ئۇنىڭ ئورمانلارنى قالايمىقان كېسىش ۋە بۇغىلارنى توتۇپ ئۆلتۈرۈشنى مەنئى قىلىش، سۇ مەنبەسىنى قوغداشقا دىققەت قىلىش جەھەتتىكى نەزەر دائىرىسى باشقىلارنىڭكىدىن ئېشىپ چۈشكەنلىكىنى كۆرىۋېلىش مۇمكىن.

غەربىي يۈرت قورۇقچىبېگى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۈرتتىكى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدار.

خەن شۇەندى شېنجۇ 2 ـ يىلى (مىلادىيەدىن 60 يىل ئىلگىرى) تەسىس قىلىنغان. خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى شىرمەت چەۋەندازلار بېگى ياكى كېڭەش بېگىنى ئەۋەتىپ، 2000 تاغار تەمىنات بىلەن بۇ ۋەزىپىگە قويغان. قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى ئۇرلى (ھازىرقى چېدىرنىڭ شەرقىي شىمالىي) غا تەسىس قىلىنغان. غەربىي يۈرت قورۇقچىبەگنىڭ قول ئاستىدا يانداش چېرىكچى، يانداش خادىم، ئەمىرلەشكەر، بەگ، مېڭېپشىلار بولغان. قورۇقچى بەگ مەركىزىي ھۆكۈمەتكە ۋاكالىتەن غەربىي يۈرتتا ھوقۇق يۈرگۈزگەن. قاشقۇۋۇق (يومبىگۈەن)، كۇنگەيقوۋۇق (ياڭگۈەن) نىڭ غەربى، تەگرىتاغنىڭ غەربىي شىمالى ھەمدە ئاسىيۇ (ھازىرقى ئىلى دەرياسى ۋادىسى)، فەرغانە (ھازىرقى ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىدىكى فەرغانە) قاتارلىق دۆلەتلەر ئۇنىڭ تەۋەسىدە بولغان. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە جېڭ جى، خەن شۇەن، گەن يەنشۇ، دۇەن خۇيزۇڭ، لىيەن باۋ، خەن لى، گوشۇن، سۇن جىيەن، دەن چىن قاتارلىق 18 كىشى ئىلگىرى ـ كېيىن بۇ ۋەزىپىدە ئولتۇرغان. ژاڭ ماڭنىڭ تىيەنفېڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 16ـ يىلى) دىن كېيىن، غەربىي يۈرت بىلەن بولغان ئالاقە ئۈزۈلگەندىن كېيىن، قورۇقچى بەگ بىكار قىلىنغان. شەرقىي خەن يۈڭچېڭ 17ـ يىلى (مىلادىيە 74ـ يىلى) قايتا تەسىس قىلىنىپ، قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى كۇسەندىكى تاۋقان (ھازىرقى كۇچا، كەلپىن ئەتراپىدا) غا تەسىس قىلىنغان. جيەنچۇ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 76ـ يىلى) قورۇقچى بەگ بىكار قىلىنغان. يۈڭيۈەن 3ـ يىلى (مىلادىيە 91 ـ يىلى) قايتا تەسىس قىلىنغان. يۈڭچۇ 1 ـ يىلى (مىلادىيە 107 ـ يىلى) يەنە بىكار قىلىنغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، بۇ ۋەزىپىنىڭ ئورنىنى غەربىي يۈرت دورغىسى ۋە قورۇل چېرىكچىبېگى ئالغان. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۈرت قورۇقچىبېگىنىڭ ۋەزىپىسىنى چېن مۇ، بەن چاۋ، رېن شاڭ، دۇەن شىلار ئۆتىگەنلىكى تارىخقا پۈتۈلگەن.

ئالدىنقى لىياڭ دەۋرىدە جاڭ جۈن ۋە كېيىنكى لىياڭ دەۋرىدە لۇ گۇاڭ قوچو (ھازىرقى تۇرپان) دا ئىلگىرى كېيىن غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى ۋە غەربىي يۇرت باش قورۇقچىبېگى تەسىس قىلغان.

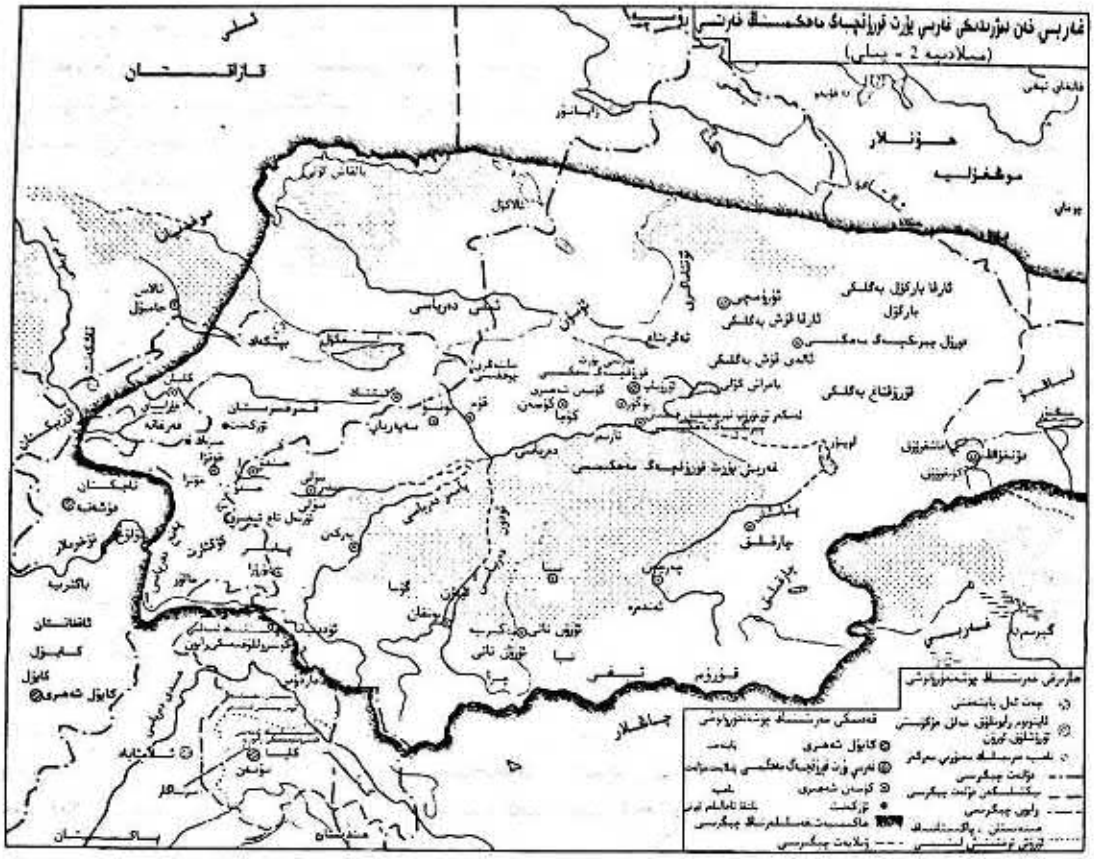

قورۇل چېرىكچىبېگى خەن، جىن سۇلالىلىرىدە لەشكىرىي تېرىتچىلىق ئىشلىرىنى ئاساسلىق باشقۇرىدىغان ئەمەلدار. خەن يۇەندى چۈيۈەن 1 - يىلى (مىلادىيىدىن 48 يىل ئىلگىرى) دىن باشلاپ قورۇل چېرىكچىبېگى تەسىس قىلىنغان. ئۇنىڭ ئاستىدا بىر-دىن يانداش خادىم، ئەمىرلەشكەر، بەش بەگ بولغان. قورۇل چېرىكچىبېگ مەھكىمىسى دەسلەپ يارغول (ھازىرقى تۇرپان شەھىرىنىڭ غەربىدە) غا تەسىس قىلىنغان. ياڭشۇ 4 - يىلى (مىلادىيىدىن 21 يىل ئىلگىرى) قوچو (ھازىرقى تۇرپان شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبى) غا كۆچۈرۈلگەن. تېرىتچى چېرىكلەر ئادەتتە تېرىتچىلىق بىلەن شۇغۇللانسا، ئۇرۇش مەزگىللىرىدە ئۇرۇشقا قاتناشقان. ئۇلارنىڭ ئىشلەپ چىقارغان ئاشلىقلىرى چېرىكلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قامدىغاندىن سىرت، كېلىپ- كېتىۋاتقان يالۋاچ، سودىگەر ۋە يولۇچىلارنىڭمۇ ئېھتىياجىنى قامدىغان. ئۇلار تۇرپان ئويمانلىقىدىكى يېزا ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ھۇنلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە قارشى تۇرۇش ۋە بىرلىكنى قوغداشتا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغان. چېرىك يۆتكىمەكچى بولغاندا، چوقۇم ئوردىنىڭ تەستىقى ئېلىنىتتى، غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى خالىغانچە چېرىك يۆتكىمە ئەيىبلىنەتتى ياكى جازاغا تارتىلاتتى. ۋاڭ ماڭنىڭ تىەنفېڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 16 - يىلى)، غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت يامانلاشقاندىن كېيىن، بۇ ئەمەل بىكار قىلىنغان. شەرقىي خەن سۇلالىسى يۈپىڭ 17 - يىلى (مىلادىيە 74 - يىلى)، غەربىي يۇرت بىلەن بولغان قاتناش ئالاقىسى ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن، غەربىي يۇرت قورۇقچى بېگى ۋە قورۇل چېرىكچىبېگى تەسىس قىلىنىپ، ئارقا قوشتىكى ئالتۇنبالىق (ھازىرقى جىمسار ناھىيىسىنىڭ شىمالىي) ۋە ئالدى قوشتىكى لۇكچىن شەھىرى (ھازىرقى پىچان ناھىيىسىدىكى لۇكچىن) دە ئايرىم - ئايرىم تېرىتچىلىق قىلغان. ئىككىنچى يىلى ھۇن چەۋەندازلىرىنىڭ ھوجۇمىغا ئۇچرىغاندىن كېيىن،

ئالتۇنبالىقتىكى تېرىقچى چېرىكلەر ساپارى (ھازىرقى گۈچۈڭ ناھىيىسى تەۋەسى) غا يۆتكەلگەن، كېيىن بەكار قىلىنغان. يۈگىيۈەن 3 - يىلى (مىلادىيە 91 - يىلى)، بەن چاۋ غەربىي يۈرتنى تىنچىتقاندىن كېيىن، قوچودا قورۇل چېرىكچىبىگى ئەمىلىنى قايتا تەسىس قىلغان، يەنە ئارقا قوشتىكى بەگبالىق (ھازىرقى جىمسار ناھىيىسى تەۋەسى) تا قورۇلىبىگى تەسىس قىلىنغان. يۈگىيۈەن 14 - يىلى، بەن چاۋ ئونتۇرا تۈزلەڭلىككە قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، قورۇل چېرىكچىبىگىنىڭ ئورنىدا رېن شاڭ قورۇقچى بەگ بولغان. ۋېي، جىن دەۋرلىرىدىمۇ بۇ ئەمەل تەسىس قىلىنغان. ئالدىنقى لياڭ دەۋرى شىيەنخېنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 327- يىلى)، قوچو ئايمىقى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، بۇ ئەمەل بىكار قىلىنغان.

غەربىي يۈرت دورغىسى شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى غەربىي يۈرتتىكى بەگلىكلەرنى بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان ئەمەلدار. شەرقىي خەن سۇلالىسى يۈەنخې 3 - يىلى (مىلادىيە 86 - يىلى) نىڭ باشلىرىدا تەسىس قىلىنغان بولۇپ، بەن چاۋ تۇنجى نۆۋەت دورغاب بولغان. يۈگىيۈەن 1 - يىلى (مىلادىيە 89 - يىلى)، كۈسەن قاتارلىق دۆلەتلەر خەن سۇلالىسىغا كەينى - كەينىدىن بەيئەت قىلغاندىن كېيىن، بەن چاۋ غەربىي يۈرت قورۇقچىبەگلىككە ئالماشتۇرۇپ قويۇلغان، شۇ گەن غەربىي يۈرت دورغىلىقىغا قويۇلغان ھەمدە سۇللاغ (ھازىرقى قەشقەردە) دا تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، ژاڭ لىن، چاۋ بولار دورغا بولغان. يۈەنچۇ 6 - يىلى (مىلادىيە 119 - يىلى)، غەربىي يۈرت دورغىسى سو بەن ئۈترغول (ھازىرقى قومۇل) دا 1000 دىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ تېرىقچىلىق قىلغان. يەنگۈاڭ 4 - يىلى (مىلادىيە 125 - يىلى)، بەن يۈاڭ غەربىي يۈرت دورغابى بولۇپ، لۈكچىن (ھازىرقى پىچان ناھىيىسىدىكى لۈكچىن) دە تۇرغان ھەمدە غەربىي يۈرت قورۇقچىبىگلىك ھوقۇقىنى يۈرگۈزگەن. يۈگجىيەن 2 - يىلى (مىلادىيە 127 - يىلى)، بەن يۈگىنىڭ ئەمىلى ئېلىپ تاشلانغان، ھوقۇقى ئاجىزلىشىپ كەتكەنلىكتىن، دورغا مەھكىمىسى ئۈدۈن (ھازىرقى خوتەن) گە كۆچۈرۈلگەن. جىيەننىڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 169 - يىلى)، غەربىي يۈرت دورغىسى جاڭ يەن كۈسەن قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ 20 مىڭدىن ئارتۇق چېرىكنى باشلاپ سولىغا جازا يۈرۈشى قىلىپ مەغلۇپ بولغان. ۋېي، جىن، ئالدىنقى لياڭ دەۋرلىرىدىمۇ غەربىي يۈرت دورغابى قويۇلغان ھەمدە كروران (ھازىرقى لوپنۇرنىڭ غەربىي شىمالىي) دا تۇرغان.

قوچو ئايمىقى (قۇدغار دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئالدىنقى لياڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۈرتتا تەسىس قىلىنغان مەمۇرىي بىرلىك. غەربىي جىن سۇلالىسى يوقىتىلغاندىن كېيىن، شىمالدا شەرقىي جىن سۇلالىسى بىلەن تىركىشىدىغان يەرلىك خانلىقلار پەيدا بولغان، تاريختا ئۇ شەرقىي جىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى بەگلىكلەر دەپ ئاتالغان. شەرقىي جىن سۇلالىسى شىيەنخې 2 - يىلى (مىلادىيە 327 - يىلى)، غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ قورۇل چېرىكچىبىگى جاۋ جېن تەپرىقچى قاشىن (خېشى) دىكى ئالدىنقى لياڭ خانى جاڭ جۈننىڭ پەرمانىغا بويسۇنماي قارشى تۇرغانلىقتىن، قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇنى بىتچىت قىلىپ قولغا چۈشۈرگەن. ئۇنىڭ تۇرۇشلۇق جايى ئالدىنقى قوشتا قوچو ئايمىقى (ھازىرقى تۇرپاننىڭ شەرقى)، قوچو ئايمىقى تەۋەسىدە لۈكچىن (ھازىرقى پىچان ناھىيىسىدىكى لۈكچىن) ناھىيىسى تەسىس قىلغان. دېمەك، بۇ ئايماق - ناھىيە تۈزۈمىنىڭ غەربىي يۈرتتا تۇنجى يولغا قويۇلۇشى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئالدىنقى لياڭ سۇلالىسى كېنگىت (ھازىرقى قاراشەھەر)، كۈسەن (ھازىرقى كۈچا)، پىشامشان (ھازىرقى چاقىلىق) قاتارلىق جايلارنى بېسۇۋالغاندىن كېيىن، غەربىي يۈرت دورغىسى، غەربىي يۈرت چېرىكچىسى، ئۈترغول (ھازىرقى قومۇل) چېرىكچىسى قاتارلىق ئەمەلدارلارنى قويۇپ، غەربىي يۈرتنى بىر تۇتاش باشقۇرغان. تەخمىنەن بىر ئەسىر ئىچىدە، ئالدىنقى لياڭ، كېينكى لياڭ، غەربىي لياڭ، شىمالىي لياڭ سۇلالىلىرى ئىلگىرى - كېيىن قوچو ئايمىقى تۈزۈمىنى قوللانغان؛ ئالدىنقى چىن ۋە كېينكى لياڭ سۇلالىلىرىنىڭ غەربىي يۈرت باش قورۇقچىبەگلىرى قوچو ئايمىقىدا تۇرغان.

پىشامشاندىكى ئۈچ ئايماق سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۈرتتا تەسىس قىلىنغان مەمۇرىي بىرلىكنىڭ نامى. 7 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، غەربىي تۈركلەردىن تاردۇش قاغان سۇي سۇلالىسىغا ھۇجۇم قىلىپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، تۈيغۇنلارغا قېچىپ كەتكەن. سۇي سۇلالىسى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ غەربىي يۈرتقا قوشۇن ئەۋەتكەن. سۇي يانىدى ياڭ گۈاڭ تەختكە چىققاندىن كېيىن، دايې 4 - يىلى (مىلادىيە 608 - يىلى)، قاشقوۋۇق (يۈمبىن) يولىنىڭ يۈرۈش

قىلغۇچى قوشۇن ئۇلۇغ سانغۇنى شۇ شىيۇئۈنى ئەۋەتىپ ئۇيغۇرغول (ھازىرقى قومۇل) نى ئالغاندىن كېيىن، ئەن سۇلالىسى بىلەن قىلدۇرغان كونا ئۇيغۇرغول شەھەر-ىنىڭ شەرقىگە يېڭى ئۇيغۇرغول شەھىرىنى بىنا قىلدۇرغان. دايې 5 ـ يىلى، سۇي يانىدى يالاڭ گۇالاڭ غول قوشۇننى بىۋاسىتە باشلاپ تۇرالار بىلەن بىرلىشىپ

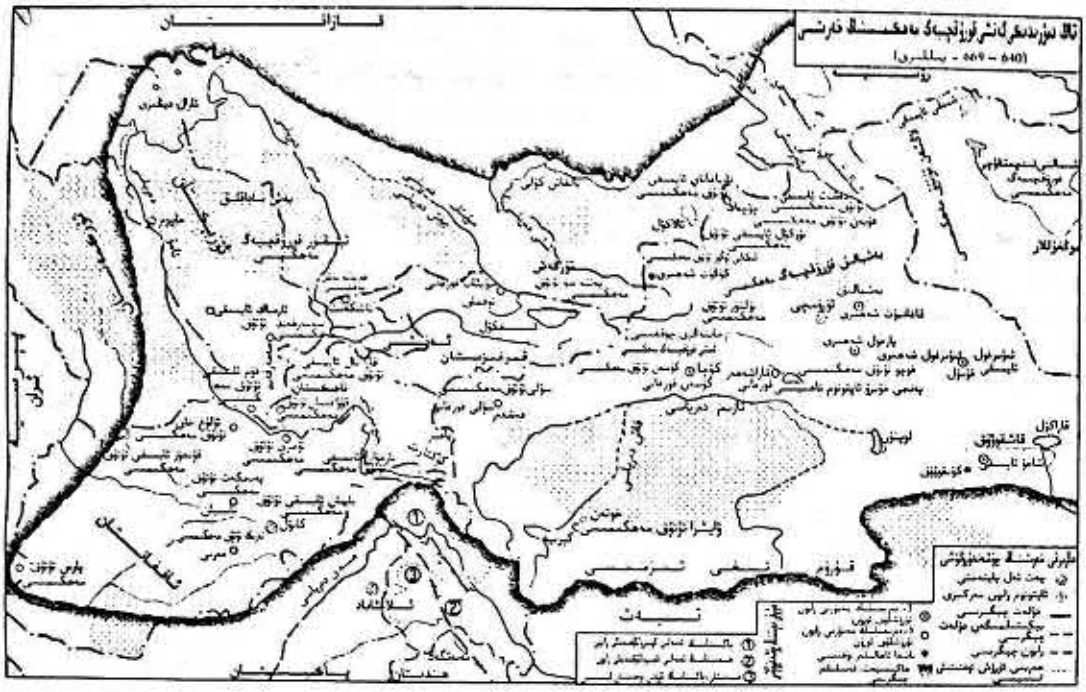

تۇيغۇنلارنى تىنچىتقان، ئۇلارنىڭ زېمىنىدا تۆت ئايماق، ناھىيە تەسىس قىلغان، جۇملىدىن پىشامشان (ھازىرقى چاقىلىق) ئايمىقىغا شىيەتۇۋ، جىيۇەن ئىككى ناھىيە قارىغان؛ چەرچەن ئايمىقىغا سۇننىڭ، فۇرۇڭ ئىككى ناھىيە قارىغان. دايې 6 ـ يىلى يەنە ئۇيغۇرغول ئايمىقى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئەمىرلەشكەر تۇرغۇزۇلغان. خۇاڭتەي 2 ـ يىلى (مىلادىيە 619 ـ يىلى) سۇي سۇلالىسى ھالاك بولغان. لېكىن، سۇي سۇلالىسىنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈشى ۋە غەربىي يۇرتتىكى ئىككى مەھكىمە، ئۈچ ئايماقنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئاساس سېلىپ بەرگەن.

ئەنشى باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتا ئەڭ ئاۋۋال تەسىس قىلىنغان چېرىك مەھكىمىسى. دەسلەپتە ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى ئىدى، كېيىن دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. ئارىلىقتا تاڭ سۇلالىسى بىلەن تىبەت ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي كۈرەشنىڭ ۋە غەربىي يۇرت ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئۇنىڭ دەرىجىسىمۇ يۇقىرىلاپ، تۆۋەنلەپ تۇرغان. جېنگۇەن 1 ـ يىلى (مىلادىيە 640 ـ يىلى)، تاڭ سۇلالىسى قوچو دۆلىتى (ھازىرقى تۇرپان) نى بېقىندۇرۇپ، ئۇ يەردە قوچو ئايمىقى تەسىس قىلغان ھەمدە ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، چىاۋ شۇاڭنى تۇنجى نۆۋەت غەربنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگلىككە قويغان، ئەمەل دەرىجىسى ئۈچىنچى دەرىجىلىك ئىدى. جىنىڭ شىيەنچىڭ 3ـ يىلى(مىلادىيە 658ـ يىلى)، غەربىي تۇركلەردىن ئاشىنا ئالپ، كۈسەنلىكلەردىن كەرتەنلەرنىڭ پاراكەندىچىلىكى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، ئەنشى قورۇقچىبەگنىڭ دەرىجىسى ئىككىنچى دەرىجىدىكى باش قورۇقچىبەگلىككە ئۆستۈرۈلگەن ھەمدە كۈسەن (ھازىرقى كۇچا) گە كۆچۈرۈلۈپ، يالاڭ جۇ تۇنجى نۆۋەت ئەنشى باش قورۇقچىبەگلىككە قويۇلغان. ئۇنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى كۆكئارت (ھازىرقى پامىر) نىڭ شەرقى ۋە غەربى، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغىچە، غەربىي جەنۇبىي چېگراسى تارجىيىنگىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. چىيەنفېڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 677 ـ يىلى)، دەرىجىسى ئەنشى قورۇقچىبەگلىككە چۈشۈرۈلگەن. چۈيگۇڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە 689 ـ يىلى)، ئاشىنا غۇسارا غەربىي يولنى تىنچلاندۇرۇش يۇرۇشىدە غەلىبە قازانغانلىقتىن، ئەنشى قو-

رۇقچى بەگ مەھكىمىسى ئىككىنچى قېتىم باش قورۇق-چى بەگ مەھكىمىسىگە ئۆستۈرۈلگەن. يۈكچاڭ 1 - يىلى (مىلادىيە 689 - يىلى)، ۋېي دەيچيا، يەن ۋېنگۈ تۈبۈتلەر بىلەن ئۇرۇشۇشتا مەغلۇپ بولغانلىقتىن، دەر-جىسى ئىككىنچى قېتىم ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكە-مىسىگە چۈشۈرۈلۈپ قوچو ئايمىقى (ھازىرقى تۇرپان) تا تۇرىۋەرگەن. چاڭشۇ 2- يىلى (مىلادىيە 693 - يىلى)، دەرىجىسى ئۈچىنچى قېتىم باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە ئۆستۈرۈلگەن ھەمدە شۇ تۈزۈم بېكىتىل-گەن. دەرىجىسى جىڭلوڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 709- يىلى)، بېشبالىق (ھازىرقى جىمسار) باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە ئۆستۈرۈلۈپ، ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى بىلەن ئايرىم - ئايرىم ھالدا غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلغان. كەيىۋەن 4 - يىلى (مىلادىيە 716 - يىلى)، شاھزادە ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ خىزمەتلىرىگە يېتەكچىلىك قىلغان، چېگرا سانغۇنى ئەنشى يانداش باش قورۇقچى بەگ نامىدا ھوقۇق يۈرگۈزگەن. 16 - يىلى، ئەنشى يانداش باش قورۇقچىبەگگە ئەنشى ھىراۋۇلى ياكى قورغان ھىراۋۇ-لى دېگەن ئاتاق قوشۇپ بېرىلگەن. تەيەنباۋ يىللىرى، لى لىنغۇ ۋەزىر نامىدا ئەنشى باش قورۇقچىبەگگە يې-تەكچىلىك قىلغان. چىيەنيۇەن 2 - يىلى (مىلادىيە 759- يىلى)، يانداش ئۇلۇغ چېرىكچىشى خې يىشى قاشىن (خېشى، ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسىنىڭ ۋۇۋېي قاتارلىق جايلار)، بېشبالىق، ئەنشى ئۇچ ئايماققا پەر-مان چۈشۈرۈپ، ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمە-سىنىڭ دەرىجىسىنى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە چۈ-شۈرگەن. جىيەنجۇڭ 2- يىلى (مىلادىيە 781 - يىلى)، تاڭ دېزۇڭ لى كو پەرمان چۈشۈرۈپ بېشبالىق، ئەنشى ئىككى مەھكىمىنى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى، ئىككى مەھكىمىنىڭ باش سانغۇنىنى باش قورۇقچى بەگ قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرگەن. يۈەنخې 3 - يىلى (مىلا-دىيە 808- يىلى) غا كەلگەندە، تۈبۈتلەر تەرىپىدىن يوقىتىلغان.

بېشبالىق باش قورۇقچى بەگ باش مەھ-كىمىسى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي چېگرا رايو-نىدا تەسىس قىلىنغان چېرىك مەھكىمىسى. ئۇ ئۈچىنـ-چى دەرىجىلىك قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىدىن ئىككىنـ-چى دەرىجىلىك قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە، يەنە ئۈ-چىنچى دەرىجىلىك قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىدىن قو-شۇمچە ئۇيغۇر غول (قومۇل)، قوچو ئايمىقى (تۇرپان)، بېشبالىق (جىمسار) ھىراۋۇللۇقىنى ئۈستىگە ئېلىش-تەك تارىخىي ئۆزگىرىشلەرنى باشتىن كەچۈرگەن. ۋۇ-جۇ چاڭشەن 2 - يىلى 12 - ئاي (مىلادىيە 703 - يىلى 1 - ئاي) دا، بېشبالىق قورۇقچى بەگ مەھكىمە-سى بېشبالىقتا بەرپا قىلىنغان، شېي ۋەن تۇنجى نۆۋەت قورۇقچى بەگ بولغان بولۇپ، لياڭجۇ تۇتۇق مەھكىمە-سىگە قارىغان. شېنلوڭ 1 - يىلى (مىلادىيە 705 - يىلى)، ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە قارە-غان. جىڭلوڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 709 - يىلى)، دەرىجىسى بېشبالىق باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە ئۆستۈرۈلۈپ، ئورنى بېشبالىقتا بولغان ھەمدە يالۋ خې تۇنجى نۆۋەت باش قورۇقچى بەگ بولۇپ، ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى بىلەن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى ئىدارە قىلغان. دەسلەپتە تەسىس قىلىنـ-غان بېشبالىق باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى بېشبا-لىقتىكى بىرقانچە ناھىيە ۋە تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى ھەرقايسى قەبىلىلەر ئۇلۇسلارنى باشقۇرغان، بىراق ئۇ-ئۇرغول (ھازىرقى قومۇل) بىلەن قوچو ئايمىقىنى باشقۇرمىغان؛ ئاشىنا شان بېشبالىق باش قورۇقچىبەگى قوشۇمچە غەربىي يۇرت ھىراۋۇلى بولغان مەزگىللەردە، ئۇئۇرغول، قوچو ئايمىقىنىڭ چېرىكچىلىك ئىشلىرىنى باشقۇرغان. كەيىۋەن 2- يىلى(مىلادىيە 716- يىلى)، شاھزادە ئەنشى باش قورۇقچى بەگ تۈزۈمىنى بېكىتىش-كە يېتەكچىلىك قىلغان. لېكىن، ئەنشى چېرىكچىلىك ئىشلىرىغا مەسئۇل چېگرا سانغۇنى ئەنشى يانداش باش قورۇقچىبەگلىككە چۈشۈرۈلگەنلىكتىن، بېشبالىقنىڭ دەرىجىسى قورۇقچىبەگگە چۈشۈرۈلگەن، شۇنىڭ بىلەن ئىككى مەھكىمىنىڭ باش سانغۇنى تەڭ دەرىجىدە بولغان. 7 - يىلى، تاڭ سۇلالىسى كېنگىتنى تۆت قورغاننىڭ بىرىگە كىرگۈزگەنلىكتىن ئەنشى، بېشبا-لىق ئىككى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى شەرق ۋە غەربنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا باشقۇرغان. ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى ئەنشىدىكى تۆت قورغان ۋە ئۇلارنىڭ غەربىدىكى بىرمۇنچە چېرىكچىلىك ئىشلىرىنى ئاساس-لىق باشقۇرغان؛ بېشبالىق باش قورۇقچى بەگ مەھكە-مىسى قوشۇمچە ئۇئۇرغول، قوچو ئىككى ئايمىقىنى ھەمدە نامىدا تۈركەش قاتارلىق تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى قەبىلىلەرگە يېتەكچىلىك قىلغان. 7 - يىلدىن 10 - يىلىغىچە، جاڭ شياۋسۇڭ بېشبالىققا مەسئۇل بولغان مەزگىللەردە، يەنە بېشبالىق ھىراۋۇلى دېگەن ئاتاق قوشۇپ بېرىلگەن، كېيىن بىكار قىلىنغان. 15- يە-لى، يەنۇاڭ لى بىن غەربىي قومۇق ھىراۋۇلىغا يېتەك-چىلىك قىلغاندا، ئەنشى، بېشبالىق ئىككى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى رەسمىي ئىككى ھىراۋۇللۇققا ئايرىل-

خان، بیشبالىق قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە كۆپ ھال-لاردا ئۇيرغول، قوچو ھىراۋۇللىق ئاتىقى قوشۇلغان، لېكىن يەزىدە قوشۇلۇپ، يەزىدە قوشۇلمىغان. 29 - يىلىغا كەلگەندە، بىشبالىق قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە ھىراۋۇللۇق ئاتىقى قوشۇش تۈزۈملەشكەن ھەمدە ئۆتكۈلۈك - سۈيگىن توپىلىكى كۆتۈرۈلگەنگە قەدەر داۋاملاشقان. ئۇنىڭدىن كېيىن، بىشبالىق قورۇقچىبەگنىڭ ھىراۋۇللۇق ئاتىقى قايتا ئېلىپ تاشلانغان، پەقەت ساۋلىنجۇڭغىلا بىشبالىق ھىراۋۇل تەپتىشى دەپ گەن ئاتاق بېرىلگەن.

ئۇيرغول ئايمىقى قەدىمكى جاي نامى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان مەمۇرىي بىرلىك. جېنگۈەن 4 - يىلى (مىلادىيە 630 - يىلى)، ئۇيرغولدىكى يەتتە شەھەر بېگى شى ۋەننىيەن تاڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغاندا، غەربىي ئۇيرغول ئايمىقى تەسىس قىلىنغان، 6 - يىلى ئۇيرغول ئايمىقى دەپ بېكىتىلگەن. شى ۋەننىيەن، شىيې شۇفاڭ، خەن ۋېي، سۇ خەيجىڭ، خېڭ ۋېنجېڭ، لى شېنجياۋ، گو جىنيۇن، جاڭ چۇبىڭ، يۈەن گۇاڭتىڭ قاتارلىقلار ئايماق بېگى بولغان. ئۇيرغول ئايمىقى ھازىرقى قومۇل، باركۆل، ئاراتۇرۇك قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. قەدىمكى ئۇيرغول ناھىيىسى ئايماق ھاكىمىيىتى جايلاشقان ئورۇندا ئىدى، ھازىرقىسى قومۇلدا بولۇپ، تۆت يېزىنى باشقۇرغان؛ لاپچۇق ناھىيىسى ھازىرقى قومۇلدىكى لاپچۇقتا بولۇپ، يەتتە يېزىنى باشقۇرغان؛ تاشبالىق ناھىيىسى ھازىرقى قومۇلنىڭ شەرقىدە بولۇپ، جېنگۈەن 4 - يىلى تەسىس قىلىنغان، يەنە قوشۇمچە قورۇل تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئون يېزا ۋە تاشبالىق بازىرى قاتارلىق شەھەرلەرنى باشقۇرغان. باۋىڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 763 - يىلى) تۈبۈتلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان. داجۇڭ 5 - يىلى (مىلادىيە 851 - يىلى)، شاجۇلۇق جاڭ يىچاۋ تەرىپىدىن قايتۇرۇۋېلىنغان. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى تەيپىڭ شىڭگو 6 - يىلى (مىلادىيە 981 - يىلى)، ۋاڭ يەندې قوچوغا ئەلچىلىككە كەلگەندە ئۇ يەردىن ئۆتكەن ھەمدە سەپەر خاتىرىسىدە ئۇيرغول ئايمىقى دەپ تىلغا ئالغان.

يارغول ئايمىقى قەدىمكى جاي نامى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان مەمۇرىي بىرلىك. جېنگۈەن 14 - يىلى (مىلادىيە 640 - يىلى)، قوچو يوقىتىلغاندىن كېيىن، شۇ دۆلەت ئاساسىدا تەسىس قىلىنغان. دەسلەپتە غەربىي قوچو دەپ ئاتالغان، كېيىن يارغول دەپ بېكىتىلگەن. قوچو دۆلىتىنىڭ ئەسلىدىكى 20 ئايماق، ناھىيە، شەھەرنىڭ ھەممىسى قوچو ئايمىقىغا قوشۇۋېتىلگەن. ئايماق ئورنى قوچو بالىقتا بولۇپ، ئاساسەن ھازىرقى تۇرپان ۋىلايەتلىقى تەۋەسىنى باشقۇرغان. قارىمىقىدا بەش ناھىيە بولغان: قوچو ناھىيىسى ئايماق ھاكىمىيىتى جايلاشقان ئورۇندا ئىدى. تەيىباۋ 15 - يىلى (مىلادىيە 742 - يىلى)، ئالدى ئوردا ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن، ئورنى ھازىرقى تۇرپاندا بولۇپ، چىچان، شۇنىيى، نىڭچاڭ، شاڭشىيەن، ۋۇچېڭ قاتارلىق ئون يېزىنى باشقۇرغان؛ يارغول ناھىيىسى، ئورنى ھازىرقى يارغول قەدىمىي شەھىرىدە بولۇپ، ئۈچ يېزىنى باشقۇرغان؛ لۇكچىن ناھىيىسى، ئورنى ھازىرقى پىچاندىكى لۇكچىندە بولۇپ، تۆۋۇق قاتارلىق تۆت يېزىنى باشقۇرغان؛ تەگرىتاغ ناھىيىسى، ئورنى ھازىرقى توقسۇن بولۇپ، پىچان ناھىيىسى، ئورنى ھازىرقى پىچان بولۇپ، ئىككى يېزىنى باشقۇرغان. خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، شىيې شۇفاڭ، گو شياۋگې، سەي جېۋېي، جۇ جىجيەن، سۇي جىبيەن، تاڭ شيۇجىڭ، فېڭ سىيې، جاڭ دەيىڭ، يۈەن زەي قاتارلىقلار ئايماق بېگى بولغان. يارغول شەھىرىنىڭ رەستە، دۇكانلىرى ئاۋات بولۇپ، قەغەز بازىرى، قەسارخانا قاتارلىقلار بولۇپ، مۇكەممەل ئىچكى بازار تەشكىلى بولغان. ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى مۇشۇ جايغا تەسىس قىلىنغان. دېمەك، قوچو تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىكى سىياسىي، مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. جېنگۈەن 19 - يىلى (مىلادىيە 803 - يىلى)، قوچو تۈبۈتلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلغان.

بىشبالىق ئايمىقى قەدىمكى جاي نامى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان مەمۇرىي بىرلىك. تەيزۇڭ خان لى شىمىڭنىڭ جېنگۈەن 14 - يىلى (مىلادىيە 640 - يىلى)، قوچوغا جازا يۈرۈشى قىلىنغاندا، غەربىي تۈرك يابغۇسى ئاشىنا بايان قاغانبۇت (ھازىرقى جىمسار) نى بېقىندۇرغان، 23 - يىلى بىشبالىق ئايمىقى تەسىس قىلىنغان. شىيەنچىڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 658 - يىلى)، ئىسىقكۆل قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى مۇشۇ جايغا تەسىس قىلىنغان، لوڭشو 3 - يىلى (مىلادىيە 663 - يىلى)، ئىسىقكۆل قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئالتۇنتاغ قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى مۇشۇ جايغا تەسىس قىلىنغان، ئۇنىڭدىن كېيىن بىشبالىق قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى، بىشبالىق باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىمۇ مۇشۇ

جايدا بولغان. تۈرك - رۇنىك يېزىقلىرىدىكى ئاببىدە- لەردە «Besh-baligh» دەپ يېزىلغان. ئورنى ھازىرقى جىمسار ناھىيىسىدىكى خۇپۇزا قەدىمىي شەھەر خارابە- سىدە ئىدى. شەھەرنىڭ ئىچكى - تاشقى ئۈچ قات سېپىلى بولۇپ، تاشقى سېپىلنىڭ شىمالىغا دەشتى ما- كان كۆرەسى، ئوتتۇرا سېپىلغا لوكشىڭ ساڭرامى، ئىچكى سېپىلغا مەھكىمە - يامۇل ئورۇنلاشقان. بۇگۈن- كى تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىن غەربتە ھازىرقى ماناسقىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. لو خوئىي، لەي- جى، پېي شىڭجىيەن، يۈەن گوئىيۇ، دۇ خۇەيباۋ، ۋاڭ فاڭىيىڭ، تىەن ياڭىمىڭ، تاڭ شىيۇجىڭ، جاڭ رىنچۇ، جۇ يى، ساۋ لىڭجوڭ، ياڭ شىگۇ قاتارلىقلار ئايماق بېگى بولغان. بېشبالىق ئايىمقىنىڭ تەۋەسىدە تۆت نا- ھىيە بولغان: ئالتۇنبالىق ناھىيىسى ئايماق ھاكىمىيە- تى جايلاشقان ئورۇندا ئىدى. باۋيىڭ 1 - يىلى (مىلا- دىيە 762 - يىلى)، ئارقا قوش ناھىيىسىگە ئۆزگەر- تىلگەن بولۇپ، ئىككى يېزىنى باشقۇرغان؛ باركۆل ناھىيىسى، ھازىرقى گۈچۈڭدىكى تاڭ سۇلالىسى دەۋرە- دىكى قاتۇنبالىق (؟) تا بولۇپ، ئۈچ قورغان (بار- كۆل، خاۋچې، شوربۇلاق)، بىر قەلئە، ئۈچ يېزىنى باشقۇرغان؛ ئۇرۇمتاي ناھىيىسى، بېشبالىقنىڭ غەربە- گە 420 چاقىرىم كېلىدىغان بولۇپ، سۈيئاب يولىدا، تۆت يېزىنى باشقۇرغان؛ ئەنجىخەي ناھىيىسى، ئۇنىڭغا قانچە يېزا قارايدىغانلىقى ئېنىق ئەمەس. جىنيۈەن 6- يىلى (مىلادىيە 790 - يىلى)، تىبەتلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان.

ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى قار- مىقىدىكى تۆت قورغان تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى قارمىقىدىكى تۆت دارغاچ قوشۇننىڭ قىسقارتىپ ئاتىلىشى. تاڭ سۇ- لالىسى دەۋرىدىكى تۈزۈم بولۇپ، بىرىنچىسى سۇ، ئىكە- كىنچىسى قورۇل، ئۈچىنچىسى قەلئە، تۆتىنچىسى قورغان دەپ ئاتالغان. قورغان چېرىك تۈزۈمىدىكى ئەڭ كىچىك بىرلىك، لېكىن سۇنىڭ تولۇق ئاتىلىشى دارۇ- غاچ قوشۇن. ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى شىيەنچىڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 658 - يىلى) تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئورنى كۆسەن (ھازىرقى كۇچا) دا ئىدى. ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى تۆت چوڭ دۆلەتنى باشقۇرغانلىقتىن، كۆسەن، قاراشەھەر، سۇللاغ (ھازىرقى قەشقەر)، ئۇدۇن (ھازىرقى خوتەن) تۆت دارۇغا (دورغا) قوشۇن تەسىس قىلىنغان، دائە- مىي تۈزۈم سۈپىتىدە ھەرقايسىسىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭ- لىكتىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ 4000 ئادىمى تۇرغان. كېيىنكى چاغلاردا، غەربىي يۈرت ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزگە- رىشى ۋە ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ گامو دەرىجىسى ئۈرلەپ ۋە تۆۋەنلەپ تۇرغانلىقتىن، تۆت قورغاننىڭ نامى كۆپ قېتىم ئۆزگەرگەن. ئومۇ- مەن تۆۋەندىكىدەك بىر نەچچە باسقۇچقا بۆلۈنگەن: شىيەنچىڭ 3 - يىلىنىڭ باشلىرىدا ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى قارمىقىدىكى تۆت قورغان قاراشەھەر، كۆسەن، سۇللاغ، ئۇدۇن بولغان. شىيەنخېڭ 1- يىلى (مىلادىيە 671 - يىلى)، تۇبۇتلەر تۆت قورغاننى ئىش- غال قىلغان. ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى قوچو ئايمىقى (ھازىرقى تۇرپان) نىلا ئىدارە قىلالە- غان. شۇڭا، تۆت قورغان بىكار قىلىنغان. دىياۋلۇ 1- يىلى (مىلادىيە 679 - يىلى)، پېي شىڭجىيەن غەربىي تۇركلەرنى بېقىندۇرغاندا تۆت قورغان قايتا تەسىس قە- لىنغاندا، سۈيئاب (ھازىرقى قىرغىزىستاندىكى توقماق- نىڭ غەربىي شىمالىدا)، كۆسەن، سۇللاغ، ئۇدۇنگە ئۆزگەرتىلگەن. چۈيگوڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 686 - يىلى)، ئاشىنا يۈەنچىڭ تاربەگ توپىلىڭنى تىنچە- تىشتا قوشۇن مەغلۇپ بولۇپ، تۆت قورغان قولدىن كەتكەن. چاڭشۇ 1 - يىلى (مىلادىيە 692 - يىل) دىن كەيىۋەن 7 - يىلى (مىلادىيە 719 - يىلى) قايتا تەسىس قىلىنغان بولۇپ، يەنىلا سۈيئاب، كۆسەن، سۇللاغ، ئۇدۇن ئىدى. كەيىۋەن 7 - يىلىدىن يۈەنخې 3 - يىلى (مىلادىيە 808 - يىلى) غىچە بولغان ئارىلىقتا، سۈيئاب تۇرگەشلەرنىڭ ئوردىسى قىلىنغانلىقتىن، تۆت قورغان قاراشەھەر، كۆسەن، سۇللاغ، ئۇدۇن ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.

قاراشەھەر تۈۋتۈق مەھكىمىسى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى بېقىندۇرۇلغان جايلاردىكى تەش- كىلىي تۈزۈلمە بولۇپ، قاراشەھەر دۆلىتىدە تەسىس قىلىنغان. جىڭجىنگۈەن 18 - يىلى (مىلادىيە 644- يىلى)، گو شىياۋگې قاراشەھەرگە جازا يۈرۈشى قىلە- غاندا، ئۇنىڭ خانى ئارجۇنا تۇرگەچ ئەسىرگە ئېلىنغان ھەمدە قاراشەھەردە تۈتۈق مەھكىمىسى تەسىس قىلە- نىپ، خان جەمەتى ئارجۇنا لىباقۇن قاراشەھەر تۈتۈق مەھكىمىسىنىڭ تۇنجى تۈتۈقى بولغان. شۇ يىلى، غەر- بىي تۇركلەر بېسىپ كىرگەندە، لىباقۇن ئەسىرگە ئې- لىنىپ، تۈتۈق مەھكىمىسى بىكار قىلىنغان. گاۋزۇڭ خان لى جىنىڭ شاڭىيۈەن 2 - يىلى (مىلادىيە 675- يىلى)، شياۋ سىيې غەربىي تۇركلەرنىڭ كۈچۈت قەبە- لىسىنى بېقىندۇرغاندا، قاراشەھەر تۈتۈق مەھكىمىسى

قایتا تەسىس قىلىنىپ، قاراشەھەر خان جەمەتى تۇتۇق-لۇققا ۋارىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى قاراشەھەر بازىرىنىڭ غەربىگە تەخمىنەن 61 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىكى جەنۇبىي قارامودۇن قەدىمىي شەھىرىدە ئىدى.

كۇسەن تۇتۇق مەھكىمىسى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى بېقىندۇرۇۋېلىنغان جايلاردىكى تەشكىلىي تۈزۈلمە بولۇپ، كۇسەن دۆلىتىدە تەسىس قىلىنغان. جېنگۈەن 22 - يىلى (مىلادىيە 648 - يىلى)، تاڭ سۇلالىسى كۇسەن (ھازىرقى كۇچا) نى بېقىندۇرغاندا تۇتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىپ، يابغۇ تاردۇ تۇ-تۇقلۇققا قويۇلغان. يۇڭخۇي 1- يىلى (مىلادىيە 650- يىلى)، ئىلگىرىكى خان ئەلباشى بەگ دۆلىتىگە قايتىپ بېرىپ ئەلنى ئىدارە قىلىشقا ئۇۋەتىلگەندە، دۆلەت نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، تۇتۇق مەھكىمىسى بىكار قىلىن-غان. شىيەنچىڭ 3- يىلى (مىلادىيە 658- يىلى)، كۇ-سەن ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ ئورنى بو-لۇپ، تۇتۇق مەھكىمىسى قايتا تەسىس قىلىنغان. لوڭ-شو 2- يىلى (مىلادىيە 662- يىلى)، كۇسەندە يېغ-لىق كۆتۈرۈلگەندە، يەنە بىكار قىلىنغان. شاڭيۈەن 2- يىلى (مىلادىيە 675 - يىلى)، شياۋ سىيې غەربىي تۈركلەرنىڭ كۆڭۈت قەبىلىسىنى بېقىندۇرغاندا، پىلاڭ-دا تۇتۇق مەھكىمىسى قايتا تەسىس قىلىنىپ، كۇسەن خانى پۇشپا سۈكەر كۇسەن تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ تۈز-جى تۇتۇقلۇقىغا قويۇلغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، كۇ-سەن خان جەمەتى تۇتۇقلۇققا ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەن.

ۋايجىرا تۇتۇق مەھكىمىسى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى بېقىندۇرۇلغان جايلاردىكى تەشكىلىي تۈزۈل-مە. ئۇدۇن دۆلىتىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، دۆلەتنى ئۆز پاناھىدا ساقلىغۇچى ئىلاھ ۋايجىراۋانا دېۋانىڭ نامى-دىن كەلگەن. جېنگۈەن 22 - يىلى (مىلادىيە 648- يىلى) نىڭ دەسلىپىدە ۋايجىرا تۇتۇق مەھكىمىسى تە-سىس قىلىنىپ، ۋايجىرا ۋۇجاسىم ئايماق بېگىلىككە قويۇلغان، ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان ۋايجىرا ۋۇجاسيوڭ شياۋ سىيېگە يارەملىشىپ تىبەتلەر قوللاۋاتقان غەربىي تۈركلەرنىڭ كۆڭۈت قەبىلىسىنىڭ توپىلىڭىنى بېسىق-تۇرغاندىن كېيىن، شاڭيۈەن 2 - يىلى (مىلادىيە 675 - يىلى) 1 - ئايدا، تۇتۇق مەھكىمىسىگە ئۆزگەر-تىلگەن. ئورنى ھازىرقى خوتەن شەھىرى ئەتراپىدا ئى-دى. ۋايجىرا ۋۇجاسيوڭ ۋايجىرا تۇتۇق مەھكىمىسى-نىڭ تۇنجى تۇتۇقى بولغان، يېرى ئون ئايماققا بۆلۈن-گەن.

سۇللاغ تۇتۇق مەھكىمىسى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى بېقىندۇرۇۋېلىنغان جايلاردىكى تەشكىلىي تۈزۈلمە. شاڭيۈەن 2- يىلى (مىلادىيە 675- يىلى)، تۇتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىپ، سۇللاغ خان جە-مەتى تۇتۇق بولغان، ئورنى ھازىرقى قەشقەر شەھىرى-نىڭ شەرقىگە 25 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىكى خان-ئوي قەدىمىي شەھىردە، يەنى قەدىمىي كىتابلاردا تىلغا ئېلىنىدىغان فەيزئابادتا بولۇپ، 15 ئايماقنى باشقۇر-غان.

جىشى ھىراۋۇلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي چېگرا رايونىدىكى مەمۇرىي تۈزۈلمە. تاڭ شۇەنزۇڭ لى لوڭجى ھىراۋۇل تۈزۈمىنى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قو-يۇپ، پۈتۈن مەملىكەتتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك، شوفاڭ، خېدۇڭ، خېبېي لىيۇجۇ، خېشى لوڭيۇ، جىيەننەن، غەربىي يۈرت قاتارلىق جايلاردا يەتتە ھىراۋۇللۇق تە-سىس قىلىپ، ھەرقايسىلىرىدا ھىراۋۇل قويغان. كەي-يۈەن 6 - يىلى (مىلادىيە 718 - يىلى)، تاڭ جياخۇي تۇنجى نۆۋەت جىشى ھىراۋۇللۇقىغا قويۇلۇپ، ئەنشى باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى قارىمىقىدىكى تۆت قور-غان ۋە بېشبالىق باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى قار-مىقىدىكى ئۈچ ئايماقنىڭ چېرىكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئال-غان باغايان قۇملۇقىنىڭ غەربىنى بىرتۇتاش تىزگىنلە-گەن. بۇ جىشىدا ئىككى مەنبەلىك رەھبىرلىي تۈزۈمدىن بىر مەنبەلىك رەھبىرلىي تۈزۈلمىگە ئۆتكەنلىكىنىڭ باشلىنىشى ئىدى. 14 - يىلى بىكار قىلىنغان، 15 - يىلى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، يەنۋاڭ لى خۇي جىشى ھىراۋۇلىغا يىراقتىن يېتەكچىلىك قىلىپ، ئەنشى، بېشبالىق ئىككى يولنىڭ چېرىكلىرىنى تىزگىنلىگەندىن باشقا، يەنە چېگرا سانغۇنىنى جىشى يانداش ھىراۋۇللۇق ۋەزىپىسىنى ئۆتەشكە ھاۋالە قىلغان. بۇ ۋەزىپىنى ياكى بېشبالىق قورۇقچىبېگى، مەسىلەن، ياڭ چۈكې، ياكى ئەنشى يانداش باش قورۇقچىبېگى، مەسىلەن، لەي ياۋ قاتارلىقلار ئۆتىگەن، بۇ نام - ئاتاق دەسلەپتە تۈزۈم-لەشتۈرۈلگەن. كەيۈەن ئاخىرقى يىللىرى، شاھزادە جىشى ھىراۋۇلىغا يېتەكچىلىك قىلىش تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، ھاۋالە بويىچە چېگرا سانغۇنى گەي جىيۇن جىشى ھىراۋۇلى بولغان. تىبەتباۋ يىللىرى، غەربىي رايون ھىراۋۇللۇق تۈزۈمى بىكار قىلىنغان، بۇ بىر مەنبەلىك چېگرا سىياسىتى ئىسلاھاتىنىڭ مەغلۇپ بول-غانلىقىدىن دېرەك بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئەنشى باش

قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى، بېشبالىق باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى ئايرىم - ئايرىم باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.

بېشبالىقتىكى بىرقانچە دارۇغا قوشۇن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ھەربىي قوشۇنلاردىكى بىرلىك. بېشبالىق باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە ئەسلى ئۈچ دارۇغا (دورغا) قوشۇن، يەنى دەشتى ماكان (پىچان ناھىيىسىدىكى جەنۇبىي قۇمتاغ قۇملۇقىنى كۆرسىتىدۇ - تەرجىماندىن) قوشۇنى، تەڭرىتاغ قوشۇنى، ئۇيۇرغول قوشۇنى قارايىتتى. دەشتى ماكان قوشۇننىڭ ئەسلىي نامى يۇرۇن (ئادەم يۈزلۈك ئەجدىھا تەنلىك بىر خىل نۇر چاچىدىغان ئىلاھىي ھايۋان - تەرجىماندىن) قوشۇن ئىدى، چاڭئەن 2 - يىلى 12- ئاي (مىلادىيە 703 - يىلى 1 - ئاي) دا تەسىس قىلىنغان، ئۈچ يىلدىن كېيىن ئىسمى دەشتى ماكان قوشۇنىغا ئۆزگەرتىلىپ، بېشبالىقنىڭ تاشقى سېپىدا تۇرغۇزۇلغان بولۇپ، قۇدرەت تاپقان مەزگىلدە 5000 چېرىك، 500 ئاتنى باشقۇرغان. تەڭرىتاغ قوشۇنى، كەيىۋەن 2- يىلى (مىلادىيە 714 - يىلى) قوچو ئايمىقى (ھازىرقى تۇرپان) نىڭ جەنۇبىدا تەسىس قىلىنغان بولۇپ، 12 مىڭ چېرىك، 4200 ئات باشقۇرغان. ئۇيۇرغول قوشۇنى، كەيىۋەن يىللىرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئۇيۇرغولنىڭ غەربىي شىمالىدىكى باركۆل دەريالىسى بويىدىكى كۆرەدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، 3000 چېرىك، 300 ئات باشقۇرغان. تىيەنباۋ يىللىرى، يەنە بېشبالىقنىڭ غەربىگە 700 چاقىرىم كېلىدىغان ماناس قورغىنى ماناس قوشۇنىغا ئۆزگەرتىلگەن بولۇپ، ئادەم سانى ئېنىق ئەمەس ئىدى. ئۆڭلۈك - سۈيگىن توپىلىڭى قوزغالغاندىن كېيىن، ئەمىرلەشكەر خې يىشى ئۈچ يولنى تىزگىنلىگەن، دالى 6- يىلى (مىلادىيە 771- يىلى)، ئۇرۇمتاي (ھازىرقى ئۇرۇمچى) ئەتراپىدا جىڭىي قوشۇنى تەسىس قىلىنغان، ئېھتىمال ئىلگىرىكى ماناس قوشۇننىڭ ئاساسىدا ئۆزگەرتىلگەن بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭ بىلەن بېشبالىق تۆت دارغاچ قوشۇننى باشقۇرغان.

بېيقىندۇرۇلغان ئايماق - مەھكىمە تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرا رايوندىكى مىللىي رايونلاردا يولغا قويغان چېرىكچى، مەمۇرىي تۈزۈلمە. تاڭ سۇلالىسىنىڭ جايلارنى باشقۇرۇش تۈزۈمى ئەسلىي مەمۇرىي جەھەتتە ئايماق، ناھىيە تۈزۈمىنى، چېرىكچىلىك جەھەتتە تۈتۈق مەھكىمىسى، قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى تۈزۈمىنى يولغا قويۇش بولغانلىقتىن، غەربىي يۇرتتىكى دۆلەت، قەبىلىلەر تاڭ سۇلالىسىغا بەيئەت قىلغاندىن كېيىن، باش قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى بېقىندۇرۇلغان ئايماق ياكى بېقىندۇرۇلغان تۈتۈق مەھكىمىسى، بېقىندۇرۇلغان قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلگەن، بۇ رايونلار شەكىل جەھەتتە پۈتۈنلەي تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەل تۈزۈمى سىستېمىسىغا بېقىنغانلىقىدىن دېرەك بەرگەن. لېكىن، خاراكتېر جەھەتتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلاردا يولغا قويۇلغان ئايماق، مەھكىمە تۈزۈمىگە قارىغاندا ناھايىتى پەرقلىنىدۇ. ئاساسلىق پەرقى: (1) ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىدىكى قورۇقچى بەگ، تۈتۈق، ئايماق بەگلىرىنىڭ ھەممىسى مەركەز تەيىنلەيدۇ، ۋەزىپىسى توشقاندىن كېيىن ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلىدۇ ياكى باشقا يەرگە يۆتكىلىدۇ. لېكىن، بېقىندۇرۇلغان ئايماق - مەھكىمىنىڭ ئايماق بېگى، تۈتۈقلىرى باقىۋەندىلىك بولۇپ، مەنسەپ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىنىدۇ، تەكلىپ قىلىش، ئوتۇغات نامى بېرىش تەرتىپ - رەسىمىيىتى ئادا قىلىنىسلا كۆپايە. (2) ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىدا چېرىكچىلىك بىلەن مەمۇرىيەت ئايرىلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان، تۈتۈق، باش قورۇقچى بەگ ۋە ئالاھىدە ئەھۋاللارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئادەتتە چېرىكچى ئەمەلدارلار خەلق ئىشلىرىغا ئارىلاشمايدۇ، مەمۇرىي ئەمەلدارلارمۇ چېرىكچىلىك ئىشلىرىغا ئارىلاشمايدۇ. لېكىن، بېقىندۇرۇلغان ئايماق - مەھكىمىنىڭ چېرىكچىلىك بىلەن مەمۇرىيەت بىرلەشتۈرۈلگەن، ئۇلارنى تۈتۈق، ئايماق بەگلىرىنىڭ ھەممىسى چېرىكچى بىلەن مەمۇرىي ھوقۇقنى تۇتىدۇ. (3) ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىكى ئايماق - مەھكىمىلىرىدىكىلەر ئەل قاتارىدا نوپۇسقا تىزىملىنىدۇ، تېرىقچىلىق قىلىپ باج تاپشۇرىدۇ، نوپۇس پەرقىنىڭ تىزىمىگە تاپشۇرۇپ بېرىلىدۇ. لېكىن، بېقىندۇرۇلغان ئايماق - مەھكىمىدىكىلەر نوپۇسقا ئېلىنمايدۇ، باج تاپشۇرماسلىقتەك ئالاھىدە سىياسەتتىن بەھرىلىنىدۇ، شەكىل جەھەتتىكى باج تاپشۇرۇش رەسىمىيىتى ئادا قىلىنسىلا كۆپايە. (4) بېقىندۇرۇلغان ئايماق - مەھكىمە ئىچكى ئىشلىرىغا ئۆزى ئىگىدارلىق قىلىدۇ، ئوردا ئارىلاشمايدۇ، ئەدلىيە ئىشلىرىنى ئۆز ئالدىغا باشقۇرىدۇ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارە قىلىشىدا بولمايدۇ، ئەنئەنە تۈزۈمى ساقلاپ قېلىنىدۇ. (5) بېقىندۇرۇلغان ئايماق - مەھكىمىنىڭ ئەللەر ئارا ئالاقە باغلاش ھوقۇقى بولمايدۇ، چېرىكچىلىك ئىشلىرىدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ يۆتكەپ تەڭشىشىگە بويسۇنىدۇ، «ئەلگە يارەدەم بېرىپ جازا يۈرۈشى قىلىش

لمش» مەجبۇرىيىتى بولىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوزۇق-تۇلۇكلەرنى ئۆزى توپلايدۇ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېرىك-چىلىك ئورۇنلىرى تەمىنلىمەيدۇ. (6) باشقۇرۇش تۈ-زۈمى جەھەتتە تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتا تەسىس قىلغان ئەنشى، بېشبالىق ئىككى چوڭ چېرىك مەھكە-مىسىگە بېقىندۇ، ئۇنىڭ ماھىيىتى تاڭ سۇلالىسىنىڭ سىياسىي ئىگىلىك ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىش ئاساسى-دا، قائىدە بويىچە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەسلىدىكى سىياسىي ئەنئەنىسى بىلەن سىياسىي تۈزۈلمىسىگە ۋا-رىسلىق قىلىدۇ، بېقىندۇرۇلغان ئايماق - مەھكىمە-نىڭ سەركەردىلىرى تاڭ سۇلالىسىغا قارىتا قورۇقچى بەگ، تۇتۇق، ئايماق بېگى دەپ ئاتىلىدۇ، ئىچكى جە-ھەتتە يەنىلا قاغان، پادىشاھ، ئىركىن، تۇدۇن قاتارلىق نامىلار بىلەن ئاتىلىدۇ، بۇ تاڭ سۇلاسىنىڭ چېگرا را-يوندىكى كۆپ مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان رايونىنىڭ ئالا-ھىدىلىكىگە قارىتا قوللانغان سىياسەت جەھەتتىكى كەڭ-چىلىك قىلغان ۋە ئۇزگەرتىش كىرگۈزگەن تەدبىرى ھېسابلىنىدۇ.

دارۇغا (دورغا) موڭغۇل ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرلىرىدىكى ئەمەل نامى. ئۇيغۇرچە «شەھەر تەرتە-چىنى نازارەت قىلغۇچى مىرشاپ؛ شەھەر باشلىقى؛ دورغا» دېگەن مەنىدە. شۇ تۇرۇشلۇق جاي، قوشۇن ۋە يامۇلدىكى ئەڭ چوڭ نازارەتچى ئەمەلدار. موڭغۇللار بېقىندۇرغان ئاساسلىق جاي - رايون، شەھەر - بازار ھەمدە موڭغۇللاردىن بولمىغان قوشۇنلاردا دارغاچ قويۇ-لۇپ، ئەمەلىي ھوقۇق يۈرگۈزگەن. يۈەن سۇلالىسىغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، يول، مەھكىمە، ئايماق، ناھىيە، پۈتۈكچىلەر مەھكىمىسى ھەمدە جەنۇبتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر رايوندىكى ئەمەلدار مەھكىمىلىرىدە بۇ ئەمەل تەسىس قىلىنغان، چېرىك ۋە خەلق ئىشلىرى-نى باشقۇرىدىغان سىلاۋچى مەھكىمىلىرىدىمۇ كۆپ ھال-لاردا تەسىس قىلىنغان. قوشۇندا موڭغۇل قوشۇنى، تامغاچ قوشۇندىن باشقا، ھەرقايسى مىللەتلەر قوشۇن-نىڭ ئەمىر لەشكەر مەھكىمىسى، تۈمەنبېگى مەھكىمە-سى، مىڭبېگى ياساۋۇلخانىلىرىدا ئادەتتە تەسىس قىلە-نىپ چېرىكچىلىك ئىشلىرىغا نازارەتچىلىك قىلغان. ئاقچا - يامبۇ خەزىنىسى، ئاشلىق تەمىناتى مەھكىمە-سى، ھەرقايسى چوڭ مەسچىت - ساۋرامىلارنىڭ ئاغلاق-چى مەھكىمىسى، ئامبار - خەزىنىلەرنى ئوڭشاش مەھ-كىمىسى قاتارلىق مۇھىم مەھكىمىلەردىمۇ دارۇغا قو-يۇلغان. خان جەمەتى ھەمدە ئۇلارغا تەۋە ھۇنەرۋەنلەر ئاغلاقچى مەھكىمىسى قاتارلىق يامۇللاردىمۇ تەسىس قە-لىنغان، ھەرقايسى چۈشۈرۈلگەن دارۇغا ھەم ئۆزىگە تەۋە ھەرقايسى خانلار تەرىپىدىن ۋەزىپىلەرگە تەيىنلەن-گەن. قوبلاي خاننىڭ جىيۇەن 2 - يىلى (مىلادىيە 1265 - يىلى) ھەرقايسى يوللارنىڭ دارۇغالىق ۋەزى-پىسىگە چوقۇم موڭغۇل ياكى نەسىل - نەسەبى ئېسىل ئۇيغۇرلاردىن تەيىنلىنىدۇ، خەنزۇلار، جەنۇبلۇقلار بىردەك تەيىنلەنمەيدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن.

ئالىمالىق ۋاقىتلىق قارا دىۋان ۋازلىرىتى يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تەشكىلىي تۈزۈلمە. خانزادە مەڭگۇ (مۆڭكە) ئۇلۇغ خانلىق تەختىگە چىققان-دىن كېيىن، بېشبالىق (ھازىرقى جىمسار) قاتارلىق جايلاردا ۋاقىتلىق دىۋان ۋازارىتى تەسىس قىلغان. نا-غاي، تالاغاي، مەسئۇد قاتارلىقلار ئىلگىرى - كېيىن بۇ ۋەزىپىدە بولغان. باشقۇرۇش تەۋەلىكى شەرقتە ئۇي-غۇرىستاندىن باشلىنىپ، غەربىي شۇ يىلى سەمەرقەند (ھازىرقى ئۆزبېكىستان تەۋەسىدە) دىكى ئامۇ دەرياسى قاتارلىق جايلارغا تەسىس قىلىنغان ۋاقىتلىق دىۋان ۋازارىتىگىچە بارغان. ئۇ موڭغۇل ئۇلۇغ خانىنىڭ بىۋا-سىتە باشقۇرۇۋاتقان جايلاردىكى چېرىكچى، مەمۇرىي ئىشلارنى ئىدارە قىلىدىغان يۇقىرى ئورۇن ئىدى. جە-يۈەن 12 - يىلى (مىلادىيە 1275 - يىلى) دىن 14-يىلىغىچە، ئالمالىق ۋاقىتلىق قارا دىۋان ۋازارىتى تە-سىس قىلىنغان. ئۇنىڭدىن كېيىن كەينى - كەينىدىن ئۇدۇن (ھازىرقى خوتەن) دە ئايغاقچى ئەمىرلەشكەر مەھكىمىسى، بېشبالىقتا ئايغاقچى مەھكىمىسى ۋە باش ئەمىر لەشكەر مەھكىمىسى، قارا قوچو (ھازىرقى تۇر-پان) دا ئاغلاقچى مەھكىمىسى قاتارلىق يەرلىك چېرىك-چىلىك مەمۇرىي ئورۇنلىرى تەسىس قىلىنغان.

قۇمۇل ياساۋۇلخانىسى مىڭ سۇلالىسىدە تە-سىس قىلىنغان قورغان - ياساۋۇلخانا. بۇ مىڭ سۇلالە-سى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ قۇمۇل رايونىنى بىر تۇ-تاش باشقۇرغانلىقىنىڭ بەلگىسى. يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، قۇمۇل رايونى موڭغۇل خان جەمەتى ناغۇ-رى (ھۇنەشىرى) ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان. مىڭ سۇلا-لىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، خۇڭۋۇ 13 - يىلى (مىلا-دىيە 1380 - يىلى)، ناغۇرى ئەلچى ئەۋەتىپ ئاتلارنى سوۋغا قىلغان. 24 - يىلى، ئۇ غەربىي يۇرتنىڭ ھەر-قايسى جايلىرىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ - كېلە-ۋاتقان ئەلچى ۋە كاروانلارغا توسقۇنلۇق قىلغانلىقتىن، مىڭ سۇلالىسى سەركەردىسى لىيۇ جېڭ، سوڭ شېڭ قاتارلىقلار پەرمانغا بىنائەن غەربىي يۇرتقا ھۇجۇم قە-لىپ، قۇمۇل شەھرىنى ۋەيران قىلغان. بۇ چاغدا

ناغۇرى ئائىلىسىنى ئېلىپ شەھەردىن چىقىپ كەتكەن. ئىككىنچى يىلى، ئەلچى ئەۋەتىپ ئاتلارنى سوۋغا قىلىپ ۋە گۈناھىنى تىلەپ، مىڭ سۇلالىسىگە بېقىنغان. شۇ- نىڭدىن ئېتىبارەن مىڭ سۇلالىسى بىلەن قويۇق مۇناسە- ۋەت باغلاپ كەلگەن. يۈڭلې 2 - يىلى (مىلادىيە 1404- يىلى)، ناغۇرىنىڭ ئىنىسى ئەنقەتىمۇر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئەلچى ئەۋەتىپ مەرتىۋە تەلەپ قىلغان، شۇنىڭ بىلەن مىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئۇنىڭغا سادىق- ئىتائەتمەن خان دېگەن ئاتاق بەرگەن. قۇمۇل شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئويراتلار ئەنقە- تىمۇرنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن، شۇنىڭ بىلەن مىڭ سۇلالىسى ئۇنىڭ جىيەنى تۇتۇغا قايتا سادىق - ئىتائەتمەن خان دېگەن ئاتاق بەرگەن. 4 - يىلى، مىڭ سۇلالىسى قۇمۇل ياساۋۇلخانىسى تەسىس قىلىپ، توتۇغا يارەمدە- بولۇش ئۈچۈن، شۇ يەرنىڭ ئاقساقالى ماھموت خوجا قاتارلىقلارنى ئىرشادگەر، مىڭبېگى قىلىپ تەينىلە- گەن، غۇزچىن، ھاجىب، مەخمۇدلارنى كاتىپ قىلىپ تەينىلىگەن. يەنە خەنزۇلاردىن جۇ ئەننى سادىق - ئىتا- ئەتمەن خان دورغىسى، لىيۇ شىڭنى يوسۇنبېگى قىلىپ تەينىلىگەن. بۇ چاغدا قۇمۇل ياساۋۇلخانىسىنىڭ باشقۇ- رۇش دائىرىسى جەنۇبتا دۇنخۇاڭنىڭ غەربىگىچە، غەرب- تە تۇرپاننىڭ شەرقىغىچە، شىمالدا ئويراتقىچە، شەر- قىي جەنۇبىي دروساق (ھازىرقى جيۇچۈەن) قىچە بار- غان. قۇمۇل ياساۋۇلخانىسى مىڭ سۇلالىسىنىڭ باشقا رايونلىرىدا تەسىس قىلغان قۇرغان - ياساۋۇلخانىسىغا ئوخشىمايتتى، ئۇ چېگرا ئىشلىرىنى مەخسۇس ئىدارە قىلىش ئۈچۈن تەسىس قىلىنغان چېرىكچىلىك بىلەن مەمۇرىيەت ئايرىۋېتىلگەن بىر خىل يەرلىك مەمۇرىي ئورۇن ئىدى. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى: مىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارنى بۇۋاستە ئەۋەتمەستىن، شۇ جايدىكى تەختكە ۋارىسلىق قىلغان ئاقساقاللارغا تايىنىپ ئىدارە قىلغان، لېكىن ياساۋۇلخانىنىڭ سادىق- ئىتائەتمەن خانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىنىڭ رەس- مىي تەينىلىشى مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تەينىلە- شى ياكى تەستىقلىشىدىن ئۆتكەن؛ مىڭ سۇلالىسى ھۆ- كۈمىتى مەزكۇر جاينىڭ ئامانلىقىغا مەسئۇل بولغان، ئەگەر قېيىنچىلىققا يولۇققاندا، دەرھال چېرىك ئەۋە- تىپ يار - يۆلەكلەردە بولغان، ئاچارچىلىققا يولۇققاندا، قۇتۇلدۇرۇش ئۇزۇق - تۇلۇكلىرىنى تارقىتىپ بەر- گەن. قۇمۇل ياساۋۇلخانىسىنىڭ مەجبۇرىيىتى: بىرىنچى، مىڭ سۇلالىسىنىڭ پەرمانى بويىچە، شۇ جاينىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇرغان؛ ئىككىنچى، غەربىي چېگرىنىڭ ئارقا قوۋۇقىنى ساقلاپ، سىرتقى جايلارنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر بېرىپ تۇرغان؛ ئۈچىنچى، كېلىپ- كېتىۋاتقان ئەلچى، سایاھەت، سودىگەر ۋە شەيخ - راھىبلارنىڭ ئامانلىقىنى قوغدىغان. قۇمۇل ياساۋۇلخا- نىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى خەن، تاڭ، يۈەن سۇلالە- لىرىدىن بۇيانقى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خانلىقىنىڭ غەر- بىي يۇرتنى ئىدارە قىلىشىنى داۋاملاشتۇرغان، ئۇ مىڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي شىمال چېگرىنىڭ ئامانلىقى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاشقا پايدىلىق بولغان. 15 - ئەسىردە، چىڭگىزخان ئەۋلادلىرى قۇر- غان شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ئىشغالىيىتىدىكى تۇرپاننى بازا قىلىپ شەرققە كېڭەيمىچىلىك قىلغاندا، قۇمۇل نەچچە قېتىم ۋەيران قىلىنغان، ياساۋۇلخانا بىر مەھەل قۇيۇق (ھازىرقى دۇنخۇاڭنىڭ غەربىي شىمالىي) قا كۆچۈرۈلگەن. جېڭدې يىللىرى (مىلادىيە 1506- ~ 1521 - يىللىرى)، قۇمۇل رايونى ئاخىر شەرقىي چاغاتاي خانلىقى تەرىپىدىن بېسۇۋېلىنغان.

ئىلى جاڭجۈنى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىن- جاڭدىكى ئەڭ يۇقىرى چېرىكچى، مەمۇرىي ئەمەلدار. تولۇق نامى «ئىلى قاتارلىق جايلارنى بىر تۇتاش ئىدارە قىلىدىغان جاڭجۈن». ئۇ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى بىر تۈرلۈك تۈزۈم بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ۋاس- سالار مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، ئىچكى، تاشقى موڭغۇلىيە، تىبەت، غەربىي يۇرت قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئىشلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك باش- قۇرغان، دىۋان بېگى ئىش باشقۇرغان، ئۇنىڭ، سول يانداش دىۋان بېگى يارەملەشكەن جايلاردا چېگرا ساق- لىغۇچى سانغۇن تەسىس قىلىنغان بولۇپ، مەرتىۋىسى رەسمىي بىرىنچى دەرىجە ياكى قوشۇمچە بىرىنچى دەرە- جىلەردە ئىدى. ئىلى جاڭجۈنى چىڭ سۇلالىسى تەڭرە- تاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن چېيىنلۇڭنىڭ 27 - يىلى (مىلادىيە 1762 - يىلى) تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئىلى ۋىلايىتىنىڭ كۆرە (ھازىرقى قورغاس ناھىيىسى تەۋەسىدە) دېگەن يېرىدە تۇرۇشلۇق ئىدى. ئاساسەن مانجۇلارنىڭ ئاقسۆ- ئەكلىرى، ئاز ساندا موڭغۇل ۋە خەنزۇ سەككىز تۇغ- لۇق قوشۇنىنىڭ كاتتىۋاشلىرى ۋەزىپە ئۆتىگەن. ئىلى جاڭجۈنى يەرلىك چېرىكچىلىك مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ، خەلق ئىشلىرىنى باشقۇرمىغان، خەلق ئىشلىرى شۇ جاينىڭ ئۆزىي - ئاۋەتلىرى بويىچە باشقۇ- رۇلغان؛ لېكىن، شۇ جايدىكى ئاقساقال قاتارلىقلار ۋەزىپىگە تەينىلىنىش ۋە ۋەزىپىدىن قالدۇرۇلۇش، ئۆستۈرۈلۈش ۋە چۈشۈرۈلۈش ئىشلىرى ھەرقايسى جاي- لاردا تۇرۇشلۇق ۋەزىرلەر تەرىپىدىن تەكشۈرۈپ بېكە-

تىلىپ، ئوردىنىڭ تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشىغا سۈنىلاتتى. جاڭجۈن يامۇلىدا تامغاچىخانا، مۇسۇلمانلار باشقارمىسى، تەمىناتخانا، ئات ـ ئۇلاغ باشقارمىسى قاتارلىق ئورۇنلار تەسىس قىلىنغان بولۇپ، زەڭگى، پۇتۇكچى قاتارلىق خادىملار شۇ ئىشلارغا مەسئۇل ئىدى. ئىلى جاڭجۈنى ئىلى مەسلىھەتچى ئامبىلى (سانغۇن بىلەن بىر يەردە تۇرغاچقا، ئۇزۇن مۇددەت ۋەزىپىگە قويۇلمىغان)، تارباغاتاي مەسلىھەتچى ئامبىلى، مۇسۇلمانلار يۇرتىنى بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان مەسلىھەتچى ئامبال قاتارلىق مەنسەبدارلارنى باشقۇرغان ھەمدە ئۇرۇمچى دۇتۇڭنى قوشۇمچە باشقۇرغان. جاڭجۈن ھەرقايسى جايلاردىكى مانجۇ قوشۇنى ھەمدە يېشىل تۇغلۇق قوشۇن قاتارلىق چېگرا ساقلايدىغان، ئالمىشىدىغان چېرىكلەر ۋە ئىلىدىكى شىبە، سولۇن، چاخار، ئويرات تۆت قوشۇننىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا چېگرا ساقلايدىغان بارلىق چېرىكلەرنى باشقۇرغان، يەنە سىرتلار بىلەن بولغان ئالاقە ئىشلىرىنى قوشۇمچە باشقۇرغان، توڭچى 3 ـ يىلى (مىلادىيە 1864 ـ يىلى) دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلاپ، چار روسىيە قوشۇنلىرى ئىلىنى بېسىۋالغاندا، ئىلى جاڭجۈنى ۋاقتىنچە ئۇلاستاي (ھازىرقى موڭغۇلىيە تەۋەسىدە) غا كۆچۈرۈلگەن، كېيىن تارباغاتايغا يۆتكەپ كېلىنگەن. گۇاڭشۇ 8 ـ يىلى (مىلادىيە 1882 ـ يىلى) ئىلى قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن ئىلىغا كۆچۈرۈپ كېلىنگەن، كۆرە سېپىلى ئۇرۇشتا ۋەيران قىلىنغانلىقتىن، كونا كۆرە سېپىلىنىڭ شىمالىغا يېڭى كۆرە سېپىلى سوقۇلغان. گۇاڭشۇ 10 ـ يىلى (مىلادىيە 1884 ـ يىلى) شىنجاڭ ئۆلكىسى قۇرۇلغاندا، جاڭجۈنلىك ۋەزىپە نامى ساقلىنىپ قېلىپ، ئىلى، تارباغاتاي ئىككى جايىنىڭ چېگرا ئىشلىرىنى، قوشۇمچە ئىلى ـ تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ ئىشلىرىنلا باشقۇرغان. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن بىكار قىلىنغان. بىر يېرىم ئەسىر ئىچىدە، 40 چە ئادەم ئىلى جاڭجۈنلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 8 ـ بېتىگە قارالسۇن)

ئۇرۇمچى دۇتۇڭى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەمەل نامى. چىيەنلۇڭنىڭ 38ـ يىلى (مىلادىيە 1773ـ يىلى) تەسىس قىلىنغان بولۇپ، تۇرۇشلۇق ئورنى گۈڭنىڭ شەھىرى (ھازىرقى ئۇرۇمچىنىڭ غەربىدىكى لومەنچېك) دە ئىدى. ئۇ 26ـ يىلى تەسىس قىلىنغان ئۇرۇمچى خان ئامبىلى، 36ـ يىلى ئۆزگەرتىپ تەسىس قىلىنغان ئۇرۇمچى مەسلىھەتچى ئامبىلى ئاساسىدا قۇرۇلغان. دۇتۇڭ ئەسلىي سەككىز تۇغلۇق قوشۇن تەشكىلىدىكى ھەرقايسى قوشۇنلارنىڭ ئالە يۇقىرى ئەمەلدارى ئىدى، كېيىن سەككىز تۇغلۇق قوشۇننىڭ چېگرا رايونىدا تۇرۇشلۇق ئالە يۇقىرى ئەمەلدارى بولغان. مەرتىۋىسى قوشۇمچە بىرىنچى دەرىجە بولۇپ، ئىلى سانغۇنىغا ئوخشىشىپ كېتەتتى، سەككىز تۇغلۇق قوشۇننىڭ چېگرا رايونىدا تۇرۇشلۇق ئالە يۇقىرى ئەمەلدارىنىڭ تىزگىنلىشىدە بولغان. يەنە يانداش دۇتۇڭلار مەنسىپىدىن بىرى تەسىس قىلىنغان، ئۇنىڭ مەرتىۋىسى رەسمىي ئىككىنچى دەرىجە ئىدى. ئۇرۇمچىنىڭ چېرىكچىلىك، مەمۇرىيەت ئىشلىرىنى ئىدارە قىلىپ، قوشۇمچە جېڭدى ۋىلايىتى (ھازىرقى ئۇرۇمچى) نىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش بىلەن بىللە، تۇرپان، باركۆل، گۇچېڭ، كۇر قارائوسۇ (ھازىرقى شىخو) قاتارلىق تۆت ئورۇنغا ئاغلاقچى ئامبال قويۇلۇپ، ھەرقايسى چېگرا رايونلارنىڭ چېرىكچى، مەمۇرىي ئىشلىرىنى ئاساسلىق باشقۇرغان. ئۇنىڭ قارمىقىدا تۇغچى دورغا، سومۇن زەڭگىسى، قورۇقچى بەگ، ئاغلاقچى دورغا قاتارلىق ئەمەللەر بولغان، گۇاڭشۇ 10ـ يىلى (مىلادىيە 1884ـ يىلى)، شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

مەسلىھەتچى ئامبال چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەمەل نامى. (1) چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بىرەر چوڭ ھەربىي ھەرىكەت يۈز بەرگەندە، چېرىكچىلىك ئىشلىرىدا ھەمدەم بولىدىغان، ھەربىي قوشۇننىڭ بىر قىسىم ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان خادىم مەسلىھەتچى ئامبال دېيىلەتتى. (2) شىنجاڭ قاتارلىق جايلاردىكى چېگرا ساقلىغۇچى جاڭجۈنلىك ئاستىدا مەسلىھەتچى ئامبال قويۇلغان. ئادەتتە مانجۇ تۇرىلىرىدىن قويۇلاتتى. ئارىلاپ موڭغۇل ۋە خەنزۇ سەككىز تۇغلۇق قوشۇننىڭ ئەمەلدارلىرىدىنمۇ قويۇلاتتى. مانجۇ كۆرەسى ۋە چېگرا ساقلىغۇچى باشقا كۆرە چېرىكلىرىنى ئايرىم بىر تۇتاش باشقۇراتتى، جايلاردىكى مىللىي كاتتىۋاشلارنى، مەسلەن، قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ ۋارىسى ۋە ھەر دەرىجىلىك بەگلەرنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش ۋە ۋەزىپىدىن قالدۇرۇش، ئۆستۇرۇش ۋە چوشۇرۇشتە تەكشۈرۈپ بېكىتىپ، ئوردىنىڭ تەستىقلىشىغا يوللىناتتى. يەنە مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئىشلىرىنى بىرتۇتاش باشقۇرغۇچى مەسلىھەتچى ئامبال (مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى ھەرقايسى شەھەر ئىشلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇرغۇچى مەسلىھەتچى ئامبالمۇ دېيىلىدۇ) دەپمۇ ئاتىلاتتى، ئۇنىڭ تۇرۇش ئورنى ئۆزگىرىپ تۇرىدىغانلىقتىن، ناممۇ خىلمۇخىل بولاتتى: چىيەنلۇڭ 24ـ يىلى (مىلادىيە 1759ـ يىلى) نىڭ بېشىدا قەشقەردە تەسىس قىلىنىپ، قەشقەر مەسـ

لىمەتچى ئامبىلى دەپ ئاتالغان؛ چىەنلوڭ 31 ـ يىلى ئۇچتۇرپانغا كۆچۈرۈلۈپ، ئۇچتۇرپان مەسلىمەتچى ئامـ بىلى دەپ ئاتالغان؛ چىەنلوڭ 51 ـ يىلى يەنە قەشقەرگە كۆچۈرۈلگەن؛ داۋگۋاڭ 11 ـ يىلى (مىلادىيە 1831ـ يىلى) يەكەنگە كۆچۈرۈلۈپ، يەكەن مەسلىمەتچى ئامبـ لى دەپ ئاتالغان. ئۇ قەشقەر، بېگسار (ھازىرقى يېـ گسار)، يەركەن، خوتەن، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇـ چا، قاراشەھەردىن ئىبارەت سەككىز جايدىكى خان ئامـ بال ۋە ئاغلاقچى ئامبالنى باشقۇرغان. ئىلى مەسلىمەتـ چى ئامبىلى، چىەنلوڭ 27 ـ يىلى كۇرە (ھازىرقى قورغاس ناھىيىسى تەۋەسىدە) دە تەسىس قىلىنغان بو- لۇپ، ئىلى جاڭجۈنگە ھەمكارلىشىپ، تەۋەسىدىكى ئىشلارنى باشقۇرغان (جاڭجۈن بىلەن بىر شەھەردە تۇر- غاچقا، ئۇزۇن مۇددەت ۋەزىپىگە قويۇلمىغان). تارباغا- تاي مەسلىمەتچى ئامبىلى، چىەنلوڭ 30ـ يىلى يار (ھازىرقى قازاقىستاندىكى ئۇرزار) دا تەسىس قىلـ نىپ، كېيىن چۆچەككە كۆچۈرۈلگەن. ئۇرۇمچى مەسـ لىمەتچى ئامبىلى، چىەنلوڭ 37 ـ يىلى تەسىس قىلـ نىپ، 38 ـ يىلى ئۇرۇمچى دۇتۇئى دەپ ئۆزگەرتىلـ گەن. مەسلىمەتچى ئامبالنىڭ قارمىقىدا باش بۇغ، جا- لان بېگى، تۇرغاق بەگ، ھەيدەكچى داقاقچى قاتارلىق ئەمەلدارلار بار. يامۇل ئىچىدە ئادەتتە تامغاچىخانا، مۇ- سۇلمانلار باشقارمىسى، تەمىناتخانا، ئەمەل ـ مەنسەپخا- نا قاتارلىق ئورۇنلار تەسىس قىلىنىپ، زەڭگى، پۇتۇك- چى قاتارلىق خادىملار كۇندىلىك ئىشلارنى بېجىرىدۇ. توڭچى 3 ـ يىلى (1864 ـ يىلى)، دېھقانلار قوزغىلـ گى پارتلىغانلىقتىن، ھەرقايسى جايلاردىكى مەسلىمەتـ چى ئامبالار ۋەزىپىگە قويۇلمىغان. گۇاڭشۇ 10ـ يىلى (1884ـ يىلى)، شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. ئىلى، تارباغاتايدا ياۋـ داش دۇتۇن قويۇلۇپ، چېگرا ساقلاش قاتارلىق ئىشلار- نى باشقۇرغان.

خان ئامبال چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەمەل نامى. چىڭ سۇلالىسى جەنۇبىي شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن چەنلۇڭنىڭ 24ـ يىلى (1759ـ يىلى) مەسلىمەتچى ئامبال تەسىس قىلىپ، قارمىقىدا قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچا، قاراشەھەردىن ئىبارەت يەتتە خان ئامبالنى ھەمدە بېگـ سار (ھازىرقى بېگسار) خان ئامبىلىنى باشقۇرغان. ئۇلارنى شۇ يىلى ياكى كەينى ـ كەينىدىن تەسىس قىلغان. مەسلىمەتچى ئامبال قەشقەر، ئۇچتۇرپان، يە- كەندىن ئىبارەت ئۇچ ئورۇنغا يۆتكىلىپ تۇرغاچقا، شۇ شەھەردە تۇرۇشلۇق خان ئامبالنى ۋەزىپىگە قويۇش ـ قويماسلىقتىمۇ ئەھۋالغا قاراپ ئىش كۆرۈلگەن ياكى يانداش ئامبال، ئاغلاقچى ئامبالغا ئۆزگەرتىلگەن. خان ئامبىلى تەۋەسىدىكى چېرىكچىلىك، مەمۇرىيەت ئىشلـ رىنى باشقۇرۇپ، جايلاردىكى مىللىي كاتتىۋاشلارنى ۋە ھەر دەرىجىلىك بەگلەرنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش ۋە ۋەزىـ چىدىن قالدۇرۇش، ئۇستۇرۇش ۋە چۈشۈرۈشتە تەكشۈـ رۈپ بېكىتىپ، ئوردىنىڭ تەستىقلىشىغا يوللىغان. يا- مۇلدا ئادەتتە تامغاچىخانا، تەمىناتخانا، مۇسۇلمانلار باشقارمىسى قاتارلىق ئورۇنلار تەسىس قىلىنىپ، زەڭـ گى، ياكى ئوتتۇرانچى ئايماق بېگى قاتارلىقلار كۇندە- لىك ئىشلارنى بېجىرگەن؛ قارمىقىدا تۇرغاق بەگ، سومۇن زەڭگى، تۇغچى دورغا قاتارلىقلار بولغان. ئۇ- نىڭدىن قومۇل، پىچانلاردىمۇ خان ئامبىلى تەسىس قە- لىنغان بولۇپ، ئۇرۇمچى دۇتۇئىنىڭ باشقۇرۇشىدا بول- غان. گۇاڭشۇ 10ـ يىلى (1884 ـ يىلى)، شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇشنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

ئاغلاقچى ئامبال چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئە- مەل نامى. خۇئلى ـ چىەنلوڭ يىللىرى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن ھەرقايسى جايلاردا تۇر- غۇزۇلغان ئەمەلدار، بېقىنىش مۇناسىۋىتى ئوخشاشمـ غان. كۇرەدىكى مانجۇ قوشۇنى ھەمدە ئەتراپ رايوندىكى شىبە، چاخار، ئويرات كۇرەلىرىدە تۇرۇشلۇق قوشۇنـ لارغا بىر تۇتاش يېتەكچىلىك قىلىپ، ھەرقايسى قو- شۇننىڭ چېرىكچىلىك، مەمۇرىيەت ئىشلىرى بىلەن تە- رىقچىلىق، چارۋا يېتىلدۇرۇش قېرىمسى قاتارلىق دېھـ قانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىنى باشقۇرغان، ئۇ ئىلى جاڭجۈننىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلـ كىدە بولغان. كۇر قاراسۇ (ھازىرقى شىخو)، تۇر- پان، گۇچۇڭ، باركۇل قاتارلىق ئاغلاقچى قوشۇنى بە- لەن يېشىل تۇغلۇق چېرىكلەرنىڭ تېرىقچىلىق ئىشلـ رىنى ھەمدە چېگرا رايوندىكى چېرىكچى، مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇرۇپ، ئۇرۇمچى دۇتۇئىنىڭ قول ئاستىدا بولغان. يېڭسارداكى مەسلىمەتچى ئامبال تۇرۇشلۇق ئاغلاقچى ئامبال جايلارنىڭ چېرىكچى، مەمۇرىي ئىشـ لارغا بىر تۇتاش يېتەكچىلىك قىلىپ، مۇسۇلمانلار ئىشلىرىنى ئومۇمىي باشقۇرىدىغان مەسلىمەتچى ئامبالـ نىڭ قول ئاستىدا بولغان. قارمىقىدا زەڭگى، پۇتۇكچى قاتارلىقلار تەسىس قىلىنىپ، كۇندىلىك ئىشلارغا رىيا- سەتچىلىك قىلغان. گۇاڭشۇ 10ـ يىلى (1884ـ يىلى)، شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

یېشىل تۇغلۇق قوشۇن ۋە يېشىل تۇغلۇق قوشۇن تۈزۈمى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چېرىك تۈزۈمى. شۈنجى 1 ـ يىلى (1644 ـ يىلى)، چىڭ سۇلالىسى مىڭ سۇلالىسىنىڭ تەسلىم بولغان چېرىكلىرى ۋە يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان خەنزۇ چېرىكلىرىدىن قوشۇن تەشكىللىگەن ھەمدە قوشۇننى بىرلىك قىلىپ يېشىل تۇغ بەرگەن، يېشىل تۇغ تۇنقان بۇ قوشۇن «يېشىل تۇغ» ياكى «يېشىل تۇغلۇق قوشۇن» دەپ ئاتالغان. يېشىل تۇغلۇق قوشۇندا ئادەتتە 600 مىڭ ئادەم بولۇپ، ھەرقايسى جايلاردا تۇرغۇزۇلغان. چېرىكچى ئامبال شۇ ئۆلكىدىكى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار ئىدى. ئۇنىڭ مەرتىۋىسى بىرىنچى دەرىجىلىك بولۇپ، قارمىقىدا باش بۇغ، يانداش سانغۇن، مۇشاۋۇر سانغۇن، سەييارە سانغۇن، قورچى بەگ، ساقلاۋچى بەگ، مىڭبېشى، يۈزبېشى، ياساۋۇل قاتارلىق ئەمەللەر تەسىس قىلىنغان. قوشۇن ئاتلىقلار قوشۇنى، پىيادىلەر قوشۇنى، سۇ چېرىكلىرى قوشۇنى قاتارلىقلارغا بۆلۈنگەن بولۇپ، كۆپ ساندىكىلىرى قىلىچ، نەيزە، ئوقيا قاتارلىق قوراللار بىلەن، ئاز ساندىكىلىرى مىلتىق، توپ قاتارلىق قوراللار بىلەن قوراللانغان. بۇ قوشۇنغا چېرىكلىككە كىرگەنلەر ئۆمۈر بويى ۋەزىپە ئۆتەيتتى؛ ئۆلگەن، يارىلانغان ياكى چېكىنگەنلەرنىڭ ئورنىغا بالاـ چاقىلىرى، ئىنىلىرى كىرەتتى؛ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى قوشۇن بىلەن بىللە يۈرۈپ، ئوچىچە بىر يەردە تۇرغان، خالىغانچە كۆچۈپ يۈرۈشكە يول قويۇلمىغان؛ بوش يۈرگەن بالاـ چاقىلىرى، ئىنىلىرى ئۆيلەنگەندىن كېيىن، ئۆز ئالدىغا تىرىكچىلىك قىلغان. تەمىنات ئاي بويىچە تارقىتىپ بېرىلگەن. ئائىلىدىكىلەرنى بېقىش ئۈچۈن، ئاتلىق چېرىكلەرگە ئىككى سەر كۈمۈش، پىيادە چېرىكلەرگە بىر يېرىم سەر كۈمۈش بېرىلگەندىن سىرت، يەنە ئۇچ كۈرە گۈرۈچ بېرىلگەن. شىنجاڭ چېگرىسىدا تۇرۇشلۇق يېشىل تۇغلۇق قوشۇن ھەرقايسى جايلاردا تۇرۇشلۇق ئامبالارنىڭ تىزگىنلىشىدە بولۇپ، ئىلى جاڭجۈننىڭ بىر تۇتاش ئىدارە قىلىشىدا بولغان. شىمالىي شىنجاڭ رايونىدا ئائىلە تاۋابىئاتلىرى بىلەن بىللە تۇرغان، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا شەنشىدىن گەنسۇغىچە بولغان ئىككى ئۆلكىدە قەرەللىك ئالىمىشىپ تۇرغان. يوڭجېڭ 13ـ يىلى(1735ـ يىلى)، قۇمۇل چېرىكچى ئامبىلى تەسىس قىلىنغان، چېيەنلوڭ 24 ـ يىلى (1769 ـ يىلى) قالدۇرۇلغان؛ يەنە ئەنشى چېرىكچى ئامبال باركۆلگە كۆچۈرۈپ كېلىنىپ، بارىكۆل چېرىكچى ئامبىلى دەپ ئاتالغان؛ 29 ـ يىلى يەنە ئۇرۇمچىگە كۆچۈرۈپ كېلىنىپ، ئۇرۇمچى چېرىكچى ئامبىلى دەپ ئاتالغان؛ گۇاڭشۇ 10ـ يىلى(1884ـ يىلى)، شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەرگە كۆچۈرۈپ كېلىنىپ، قەشقەر چېرىكچى ئامبىلى دەپ ئاتالغان. دەسلەپتە باركۆل، ئىلى ئىككى قورغان تەسىس قىلىنغان، ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن ئاقسۇ قورغانى كۆپەيتىلگەن، ھەرقايسىلىرىغا بىردىن باش چېرىكچى دورغا تەسىس قىلىنغان؛ قارمىقىدا قومۇل، ماناس، ئۇچتۇرپان، تارباغاتاي، ئۇرۇمچى، يەكەن قاتارلىق يانداش خان ئامبىلى، ھەرقايسىلىرىغا بىردىن يانداش سانغۇن تەسىس قىلىنغان؛ ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ھەرقايسى سانغۇنلارغا يەنە يانداش بەگلەر مۇشاۋۇر سانغۇن قويۇلغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىلىرى يېڭى سىياسەت يۈرگۈزۈلگەچكە «شىنجاڭ قۇرۇقلۇق قوشۇنى» تۈزۈلمىسىگە ئۆزگەرتىلگەن.

سەككىز تۇغلۇق قوشۇن تۈزۈمى

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھەربىي تۈزۈم. مىڭ سۇلالىسى ۋەنلى 29 ـ يىلى (1601 ـ يىلى)، جۇرجىتلار (كېيىن مانجۇلار دەپ ئاتالغان) نىڭ سەركەردىسى نۇرخاچ ئىلگىرىكى «نىرۇ» تۈزۈمى ئاساسىدا، تەۋەسىدىكى ئاۋامنى سىرىق تۇغ، ئاق تۇغ، قىزىل تۇغ، كۆك تۇغدىن ئىبارەت تۆت تۇغقا ئايرىغان، ئۇلار ئادەتتىكى چاغلاردا ئىشلەپچىقىرىشقا قاتنىشىپ، ئۇرۇش مەزگىدە ئۇرۇش قىلغانلىقتىن، چېرىكچىلىك بىلەن مەمۇرىيەت بىرلەشكەن تەشكىلاتقا ئايلانغان؛ ۋەنلى 43 ـ يىلى سىرىق جىيەكلىك تۇغ، ئاق جىيەكلىك تۇغ، قىزىل جىيەكلىك تۇغ، كۆك جىيەكلىك تۇغدىن ئىبارەت تۆت قوشۇن كۆپەيتىپ تەسىس قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن مانجۇلارنىڭ سەككىز تۇغلۇق قوشۇنى بارلىققا كەلگەن. ئىككىنچى يىلى، كېيىنكى جىن ھاكىمىيىتى قۇرۇلغان. نۇرخاچنىڭ خانزادىسى قوتتەيجى ھاكىمىيەت تۇتقان مەزگىلدە، مانجۇلارغا بېقىنغان موڭغۇل، خەنزۇلاردىن بارلىققا كەلگەن موڭغۇل سەككىز تۇغلۇق قوشۇنى، خەنزۇ سەككىز تۇغلۇق قوشۇنى قىلىپ تەشكىللىگەن. چۈڭدې 1 ـ يىلى (1336ـ يىلى) دۆلەت نامى چىڭ دەپ ئۆزگەرتىلگەن. شۈنجى 1 ـ يىلى (1644 ـ يىلى)، مانجۇلار بېيجىڭغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن، ھەرقايسى قوشۇنلار كەينىدىن ئۆتكەللەرنى ساقلاشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ھەرقايسى قوشۇنلاردا خوشۇن (قوشۇن)، جالان (جالان دورغىسى)، نىرۇ (سومۇن زەڭگىسى) دىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىلىك باشقۇرۇش يولغا قويۇلغان. نىرۇ ئاساسىي بىرلىك بولۇپ، ئۇنىڭ ئادەم سانى 300 بولغان، كۆپ ھاللاردا بۇ سانغا توشمىغان؛ بەش نىرۇدىن بىر جالان، بەش جالاندىن بىر قوشۇن تەشكىللەنگەن، ھەربىر قو-

شۇنغا كۆندىلىك ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىدىغان قو-
شۇن ئېرجىن (قوشۇن ئامبىلى) تەسىس قىلىنغان،
قارىمقىدا بىردىن سىرىن ئېچىن (يانداش دۇتۇن) ،
جالان ئېچىن (جالان دۇرغىسى) ، نىرۇ ئېچىن (سو-
مۇن زەڭگىسى) ھەمدە زەڭگى، ئاغلاقچى، ھەيدەكچى
قاتارلىق ئەمەللەر تەسىس قىلىنغان. بىر تۈتۈندىكى 15
ياشتىن 60 ياشقىچە بولغان ئەرلەردىن ئادەتتە ئۈچىنىڭ
بىرى چېرىكلىككە ئېلىنغان، ئۇرۇش مەزگىللىرىدە
نىسبەت ۋە چېرىك سانى سۈرۈشتۈرۈلمىگەن. ئائىلە-
سىدىكىلەرنى بېقىش ئۈچۈن، ئاتلىق چېرىككە ئايدا
ئۈچ سەر كۈمۈش، 40 كۈرە گۈرۈچ تەمىنات بېرىل-
گەن: پىيادە چېرىككە ئايدا بىر يېرىم سەر كۈمۈش،
24 كۈرە گۈرۈچ تەمىنات بېرىلگەن. شىنجاڭدا مانجۇ
قوشۇنى ئاساسەن ئىلى، ئۇرۇمچى، گۈچۈڭ قاتارلىق
جايلاردا تۇرغان ھەمدە مەخسۇس مەشىق قىلدۇرۇلغان؛
باشقا شىبە، سولۇن، چاخار، ئويرات قوشۇنلىرى ئادەت-
تە تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ئۆز-
لىرىنى قامىدىغان.

مانجۇ قوشۇنى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھەر-
بىي تۈزۈم. چېيەنلۇڭ 27- يىلى(1762- يىلى) ، تە-
سىس قىلىنغان. ئىلى جاڭجۈنى غەربىي يۈرتتىكى ئەڭ
يۇقىرى چېرىكچى، مەمۇرىي ئەمەلدارى ئىدى. غەربىي
يۈرت ۋە ئىلى مەركىزى كۈرە (ھازىرقى قورغاس ناھە-
يىسىنىڭ جەنۇبىدا) نى قوغداش ئۈچۈن، مانجۇ سەك-
كىز تۈغلۇق قوشۇن چېرىكلىرى ئائىلە تاۋابىئاتلىرى
بىلەن ھەرقايسى چېگرا جايلارغا كەينى - كەينىدىن
يۆتكەپ كېلىنگەن؛ چېيەنلۇڭ 28- يىلىدىن 31- يىلە-
غىچە، رېخى، لياڭجۇ، جۇاڭلياڭ قاتارلىق جايلاردىن
4000 دىن ئارتۇق مانجۇ چېرىكى ئىلىدىكى كۈرە شە-
ھىرىگە يۆتكەپ كېلىنگەن؛ چېيەنلۇڭ 35~36- يىلە-
رى، شىئەندىن 8000 دىن ئارتۇق مانجۇ قوشۇن چېرى-
كى ئىلىدىكى بايانداي كۈرەسى (ھازىرقى غۇلجا ناھە-
يىسىدىكى بايانداي بولۇپ، غۇلجا شەھىرىنىڭ غەربى-
دە) گە يۆتكەپ كېلىنگەن؛ چېيەنلۇڭ 37- يىلى،
لياڭجۇ، جۇاڭلياڭدىن 3000 دىن ئارتۇق مانجۇ قوشۇن
چېرىكى ئۇرۇمچىگە يۆتكەپ كېلىنىپ ئولتۇراقلاشتۇ-
رۇلغان؛ چېيەنلۇڭ 37 - يىلى، شىئەندىن 1000 مانجۇ
چېرىكى باركۆلگە، گەنسۇدىن 1000 مانجۇ چېرىكى
گۈچۈڭغا يۆتكەپ كېلىنگەن. توڭجى يىللىرى بىغىلىق
تۈپەيلىدىن يۆتكەپ كېلىنگەنلەر ئازلىغان. گۇاڭشۇ
10- يىلى (1884 - يىلى) ، شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ
قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەرقايسى جايلاردىكى مانجۇ قو-
شۇنىدىكى چېرىكلەرنىڭ سانى توشمىغانلىقتىن، بىر-
لەشتۈرۈۋېتىش، گۈچۈڭ يېڭى كۈرە شەھىرىنى ساق-
لاش توغرىسىدا چىڭ ئوردىسىغا مەكتۇپ يوللانغان.
يېڭى كۈرە شەھىرىنى ساقلىغانلار كونا مانجۇ قوشۇنى
ۋە يېڭى مانجۇ قوشۇنى دەپ ئايرىلغان. شىنخەي ئىنقە-
لابىدىن كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

شىبە كۈرەسى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھەر-
بىي تۈزۈمى. چېيەنلۇڭ 29- يىلى(1764- يىلى) ،
شىبگىچاڭ (ھازىرقى شىنياڭ) غا قاراشلىق ھەرقايسى
كۈرەلەردىكى 1000 دىن ئارتۇق شىبە چېرىكى ئائىلە
تاۋابىئاتلىرى بىلەن بىللە ئىلى دەريا سىستېمىسىنىڭ جەنۇبىي
ۋادىسىدا تېرىقچىلىق قىلىپ چېگرىنى قوغداشقا يۆتكەپ
كېلىنگەن. چېيەنلۇڭ 32 - يىلى شىبە كۈرەسى بولۇپ
تەشكىللەنگەن، ئەسلىدىكى ئالتە قوشۇن سەككىز قو-
شۇنغا كۆپەيتىلىپ، ئۇڭ قول، سول قولغا بۆلۈنگەن.
جياچىڭ 7 - يىلى (1802- يىلى) ، ئىلى دەريا سىستېمىسىنىڭ
جەنۇبىي ۋادىسىدىكى بوز يەردە يېڭىدىن چېپىلغان شىبە
ئۆستىڭىنىڭ سۈيى جەنۇبىي ۋە شىمالىي ۋادىغا باشلاڭ-
غانلىقتىن، بىكار چاغلاردا تېرىقچىلىق قىلىنىپ، ئە-
سىم بويىچە يەر بۆلۈپ بېرىلىپ، ئۆزىنى ئۆزى ئو-
زۇق- تۈلۈكلەر بىلەن قامىدىغان. كۈرە شەھىرى (ھا-
زىرقى قورغاس ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا) گە بىردىن
ئاغلاقچى ئامبال، بىردىن باش بۇغ، يانداش باش بۇغ
قويۇلغان. قارىمقىدا سەككىز قوشۇن بولۇپ، ھەربىر
قوشۇنغا بىردىن سومۇن زەڭگى، تۈرغاقبەگ، سۈيلەك-
چى دورغا، تۆت ئاغلاقچى، 112 چېرىك قويۇلغان.
ئىلى دەريا سىستېمىسىنىڭ جەنۇبىي ۋادىسىدا 18 قاراۋۇلخانا،
سولۇن قوشۇنى ئىشلىرىغا يارەملىشىدىغان ئىككى قا-
راۋۇلخانا تەسىس قىلىنىپ چېگرانى چارلىغان. شىنـ
خەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، قوشۇنلۇق تۈزۈمى ئەمەل-
دىن قالدۇرۇلىغانلىقتىن، شىبە چېرىك، خەلقىنىڭ
قارشىلىقىنى قوزغىغان. 1939 - يىلى قوشۇن تۈزۈمى
ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، خېنەن (دەريا جەنۇبىي) ناھە-
يىسى تەسىس قىلىنغان. 1944 - يىلى نىڭشى ناھىيە-
سى (ھازىرقى چاپچال ناھىيىسى) گە ئۆزگەرتىلگەن.

سولۇن كۈرەسى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى
ھەربىي تۈزۈمى. چېيەنلۇڭ 28- يىلى(1763 - يىلى) .
ھازىرقى خېيلۇڭجياڭ ئۆلكىسىدىن 1300 ئەۋەنكە، دا-
غۇر چېرىكى ئائىلە تاۋابىئاتلىرى بىلەن بىللە ئىلى
دەريا سىستېمىسىنىڭ شىمالىي ۋادىسىغا تېرىقچىلىق، چارۋىچە-
لىق قىلىشقا يۆتكەپ كېلىنگەن. كۈرە شەھىرى (ھا-
زىرقى قورغاس ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا) گە بىر ئاغلاق-
چى ئامبال، يەنە بىردىن باش بۇغ، يانداش باش بۇغ

قویۇلغان. قارىمقىدا سەككىز قوشۇن بولۇپ، ھەر قوشۇنغا بىردىن سومۇن زەڭگىسى، ئاغلاقچى دورغا قاتارلىق ئەمەلدارلار قويۇلغان. سول قول، ئوڭ قولغا بۆلۈنگەن، ھەر قول تۆت قوشۇنغا بۆلۈنگەن؛ سول قول ئەۋەنكە چېرىكلىرى، ئوڭ قول داغۇر چېرىكلىرى بولۇپ، قورغاس دەريا سىنىڭ ئىككى ياقىسىدا تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ھەمدە تەۋەسىدە توققۇز قاراۋۇلخانا تەسىس قىلىنغان. نوپۇس ئاز بولغانلىقتىن، چېرىك سانى توشمىغان. جىياچىڭ 2 ـ يىلى (1797 ـ يىلى)، داۋگۇاڭ 13 ـ يىلى (1833 ـ يىلى)، چېرىكلەرنى تولۇقلاش ئۈچۈن، شىبە كۆرەسىدىن ئىككى قېتىمدا 1000 دىن ئارتۇق ئادەم يۆتكەپ كېلىنىپ سولۇن كۆرەسى تولۇقلانغانلىقتىن، سولۇن شىبە ۋە سولۇن داغۇر دەپ ئاتىلىغان.

چاخار كۆرەسى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھەربىي تۈزۈم. چىڭ سۇلالىسى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، چېرىكلىرىنى ئائىلە تاۋابىئاتلىرى بىلەن بىللە ئىلىغا يۆتكەپ كەلگەن. چېيەنلۇڭ 27 ـ يىلى (1762ـ يىلى) ئەتىيازدا، بىرىنچى تۈركۈمدە 1300 دىن ئارتۇق چېرىك چاخار سەككىز تۇغلۇق قوشۇنىنىڭ دالان تۇلۇدىكى بارىگاھىدىن يولغا چىقىپ، ئىككىنچى يىلى ئۈرۈمچىگە يېتىپ كەلگەن. قېلىپقالغان 200 تۇتۇن، 542 ئادەمدىن باشقا، قالغان 843 ئادەم غەربكە يۈرۈپ سايرام كۆلىگىچە بارغان. چېيەنلۇڭ 28 ـ يىلى (1763 ـ يىلى) باش يازدا، ئىككىنچى تۈركۈمدە 1000 دىن ئارتۇق چېرىك يولغا چىقىپ، ئىككىنچى يىلى ئەتىيازدا ئۈرۈمچىگە يېتىپ كەلگەن. قىش كىرگەندە، ئىككى تۈركۈم چېرىك ئىلگىرى ـ ئاخىر بۆرتالا، سايرام كۆلى ئەتراپىغا كۆچكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئۈچ قېتىم ئويرات قوشۇنىدىن ئىلگىرى ـ ئاخىر 420 تۇتۇن چاخار قوشۇنىغا يۆتكەپ كېلىنگەن؛ قازاق، قىرغىز چارۋىچىلىق رايونلىرىدىن كەينى ـ كەينىدىن قايتىپ كەلگەن جۇڭغارلارنىڭ بىر قىسمىمۇ چاخار كۆرەسىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. چېيەنلۇڭ 32 ـ يىلى، ئىلى جاڭجۈنى مىڭرۇي خانغا مەكتۇپ يوللاپ، چاخار قوشۇننىنى سول قول، ئوڭ قولغا بۆلگەن، ھەر بىر قولدا تۆت قوشۇن، سەككىز سومۇن زەڭگىسى قويۇلغان. سول قول ھازىرقى ئارىشاڭ ناھىيىسىدە، ئوڭ قول ھازىرقى بۆرتالا شەھىرى تەۋەسىدە چارۋىچىلىق قىلغان. ئىككى قولغا بىردىن باش بوغ قويۇلۇپ، چاخار قوشۇنىدىكى ئاغلاقچى ئامبالغا قارىغان. چاخار قوشۇن 23 قاراۋۇلخانا ۋە بەش چېرىك ئۆتەڭنى ساقلاش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدىن باشقا، يەنە بىر تۈركۈم چارۋىچىلىق فېرمىلىرىنى باشقۇرغان.

ئويرات كۆرەسى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھەربىي تۈزۈم. چىڭ سۇلالىسى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، چېيەنلۇڭ 25 ـ يىلى (1760 ـ يىلى)، قازاق، قىرغىز چارۋىچىلىق رايونلىرىدىن قايتىپ كەلگەن جۇڭغارلار ۋە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى قۇللۇققا سېتىلغان جۇڭغارلار ئىككى سومۇن قىلىپ تەشكىللەنگەن، كېيىن يەنە ئالتە سومۇنغا كېڭەيتىلىپ تەشكىللەنگەن؛ چېيەنلۇڭ 28 ـ يىلى بىر ئاڭجى تەسىس قىلىنغان، ئىككى يىلدىن كېيىن ئويرۇت قوشۇننىڭ ئوڭ قول قوشۇنى قىلىپ تەشكىللەنگەن. چېيەنلۇڭ 29ـ يىلى، ربخې (ھازىرقى خېبېيدىكى چېڭدې) تۇرۇشلۇق جۇڭغار داشداۋا قەبىلىسىدىن 500 ئادەم، بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ئويرات قوشۇنىدىكى ئەمەلدار، چېرىكتىن 25 ئادەم ئائىلە تاۋابىئاتلىرى بىلەن ئىلىغا يۆتكەپ كېلىنىپ، بىر يانچى قىلىپ تەسىس قىلىنغان. ئۇ ئويرۇت قوشۇننىڭ سول قولى قىلىپ تەشكىللەنگەن. چېيەنلۇڭ 32 ـ يىلى، ئىلى جاڭجۈنى مىڭرۇي خانغا مەكتۇپ يوللاپ، سول قول ئالتە سومۇننى يۇقىرىقى ئۈچ قوشۇن قىلىپ تەشكىللەپ، ھازىرقى تېكەس ۋە چارىنتاماغا ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرغان؛ ئوڭ قول سەككىز سومۇننى تۆۋەنكى بەش قوشۇن قىلىپ تەشكىلىگەن، ئۈچ يىلدىن كېيىن ئون سومۇنغا كېڭەيتىپ تەشكىللەپ، كۈنەس دەريا، قاش دەريا ۋادىلىرىغا ئورۇنلاشتۇرغان. ئاغلاقچى ئامبال، باش بوغ، سومۇن زەڭگىسى، ئاغلاقچى دورغا قاتارلىق ئەمەلدارلار قويۇلغان ھەم چېرىكچىلىك، ھەم چارۋىچىلىق ۋە تېرىقچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. قاراۋۇلخانا، چېرىك ئۆتەڭلەرنى ساقلىغاندىن سىرت، فېرمىدىكى ئات، كالا، قوي، تۆگە قاتارلىق پادا ـ ئۈيۈرلارنى باققان. چېيەنلۇڭ 36 ـ يىلى، ئوباش خان بىلەن بىللە ۋولگا دەريا ۋادىسىدىن قايتىپ كەلگەن ئۇلۇغ لاما لۆبساڭ دەنزىن شابنار قاتارلىقلارنىڭ جەمەتىدىن 860 نەچچە تۇتۇن تۆت سومۇن قىلىپ تەشكىللىنىپ، بەش قوشۇنغا سەپلەپ بېرىلگەن.

چېگرا چارلاش ۋە قاراۋۇللار بىلەن ئۈچرىشىش چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چېگرانى قوغداش تەدبىرى. چېگرا چارلاش — چېگرا ياقىلىرىنى چارلاشنى كۆرسىتىدۇ، قاراۋۇلخانىلاردىكى ئەمەلدار ۋە چېرىكلەر چېگرىنى ئايدا بىر قېتىم قەرەللىك چارلايدىغان.

لىقىنى كۆرسىتىدۇ؛ قاراۋۇللار بىلەن ئۇچرىشىش — ھەر يىلى كۆزدە ئاغلاقچى ئامبال بىر نەچچە يۈز چېرىك-نى باشلاپ، ئۆز تەۋەلىكىدىكى چېگرا قاراۋۇلخانىلىرىنى بويلاپ چېگرا ئارىلاپ، قوشنا چېگرا چارلىغۇچى ئەمەلدار ۋە چېرىكلەر بىلەن ئۇچرىشىپ قايتىدىغانلىقى-نى كۆرسىتىدۇ. ئالاھىدە ئەھۋال يۈز بەرگەندە، ئور-دىغا تەستىقلاتقاندىن كېيىن، يىل ئاتلاپ بىر قېتىم چارلايدىغان چاغلارمۇ بولاتتى. مەيلى چېگرا چارلاش ياكى قاراۋۇللار بىلەن ئۇچرىشىش بولسۇن، ئومۇمەن ئۆز ئىختىيارىچە چېگرىدىن كىرگۈچىلەر سېزىلگەندە ئۇلارنى چېگرىدىن قوغلاپ چىقىراتتى؛ چېگرا چارلىغۇ-چى ئەمەلدار ۋە چېرىكلەردە چېگرا ئىچىدىكى چارۋىچى-لاردىن ئات ـ ئۇلاغ بېقىش ھەققى ئېلىش ھوقۇقى بولاتتى. جىياچىڭ يىللىرىدىن كېيىن، بۇ تۈزۈم بارا-بارا ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، چېگرا چارلىغۇچى ئەمەل-دارلارنىڭ مەرتىۋىسىمۇ تۆۋەنلىتىلگەن. داۋگۇاڭ 14 ـ يىلى (1834 ـ يىلى)، ئىلى جاڭجۈنى تېيى شۈنباۋنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، «چېگرا چارلاش ۋە قارا-ۋۇللار بىلەن ئۇچرىشىش نىزامنامىسى» ئالاھىدە تۈ-زۈلگەن ھەمدە ئۇنىڭدا قاراۋۇللار بىلەن ئۇچرىشىشتا شۇ قوشۇننىڭ باش بۇغى ياكى باش بۇغى چېرىكلەرنى باشلاپ بارىدۇ، دەپ تەكىتلەنگەن. روسىيىنىڭ تاجا-ۋۇزچىلىق تەسىر كۆچى شەرققە تەدرىجىي كېڭەيگەنلىك-تىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ نورمال چېگرا چارلاش ئىشى كۆپ قېتىم يولسىز ئارىلىشىش ۋە توسقۇنلۇققا ئۇچرە-غان.

قاراۋۇلخانا چىڭ سۇلالىسى، شەرقىي شىمال، ئىچكى، تاشقى موڭغۇل، شىنجاڭ قاتارلىق چېگرىدىكى مۇھىم رايونلاردا تەسىس قىلغان نۇۋەت بىلەن كۆزەتچى-لىك قىلىدىغان ئورۇننىڭ نامى. شىنجاڭدا چارۋىچى-لىق، تېرىقچىلىق، كانچىلىق، ئوغرى ـ يالغان، كې-لىپ ـ كېتىدىغان سودىگەرنى تەكشۈرۈش ھەمدە خەت-چەك، مەلۇمات ـ مەكتۇپلارنى يەتكۈزۈش قاتارلىق ئىشلار ئۈچۈن 250 قاراۋۇلخانا تەسىس قىلغان. ھەر-قايسى قاراۋۇلخانىلارنىڭ ئارىلىقى نەچچە ئون چاقىرىم-دىن نەچچە يۈز چاقىرىمغىچە بولۇپ، ھەرقايسى قارا-ۋۇلخانىدا 10 دىن 30 نەچچىگىچە چېرىك ۋە مالايلار

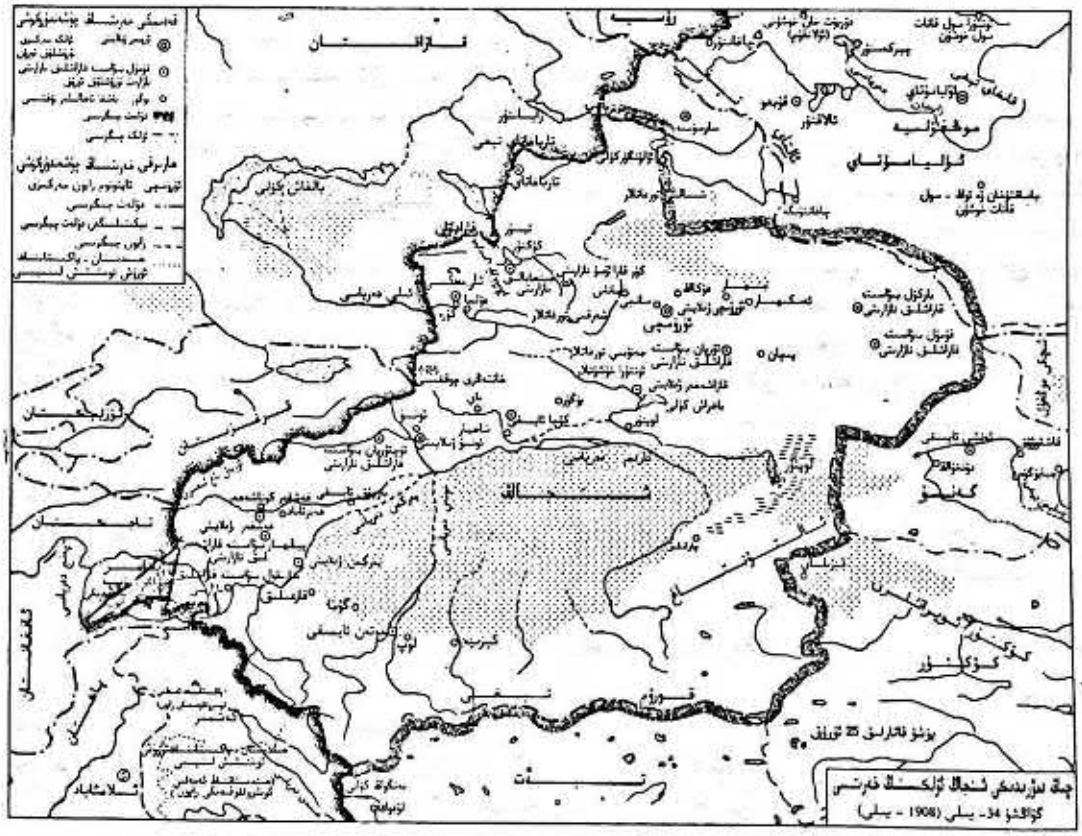

بولغان، قاراۋۇلخانا زەڭگىسى، ياساۋۇل بېگى قاتارلىق ئەمەلدارلار قاراۋۇللۇق ئىشلىرىغا باشچىلىق قىلغان. قاراۋۇلخانا دائىمىي قاراۋۇلخانا، سەييارە قاراۋۇلخانا، كۆچەيتىلگەن قاراۋۇلخانىدىن ئىبارەت ئۈچ تۈرگە ئايـ

رىلغان. ئىچكى جەھەتتە داۋىمىي قاراۋۇلخانا تەسىس قىلىنىپ، شەھەر- بازار، چوڭ يول قاتارلىق مۇھىم جايلارنى قوغداش ۋە تەكشۈرۈش ۋەزىپىلىرىنى ئۈتەگەن، بۇ داۋىملىق ھىسابلىنىدۇ؛ سىرتقى جەھەتتە سەييارە قاراۋۇلخانا، ئەڭ سىرتقى جەھەتتە كۆپەيتىلگەن قاراۋۇلخانا تەسىس قىلىنىپ، پەسلىگە قاراپ كۆچۈرۈلگەن ياكى كۆپەيتىلگەن، يازلاردا ئۈزارتىلغان، قىشلاردا قىسقارتىلغان. موڭغۇل، قازاق يايلاقلىرىنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، ئىھتىياجىغا قاراپ تەسىس قىلىنغان، ئۈزارتىلغاندا نەچچە يۈز چاقىرىمغىچە، قىسقارتىلغاندا 1000 نەچچە چاقىرىمغىچە بولغان. «شىنجاڭ ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» دە دېيىلىشىچە، ئىككى قاراۋۇلخانا ئارىلىقىدىكى ئۈزۈتارا تەكشۈرۈش يولى «كەيچى»، كىچىك قاراۋۇلخاندا ئايرىم تەسىس قىلىنغان كۆزەتچىلىك ئورنى «بۇقشىن» دەپ ئاتىلىدىكەن.

شىنجاڭنىڭ ئۇلۇكە بولۇپ قۇرۇلۇشى چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭ يەرلىكىدە ۋازىرەت قۇرۇشنىڭ مۇھىم تەدبىرى. شىنجاڭنى ئۇلۇكە قىلىپ قۇرۇش مۇلاھىزىسى گۇڭ زىجېڭ زامانىسىدا باشلانغان، زوزۇڭتاڭ زامانىسىدا بېكىتىلگەن، لىۋ جىنتاڭ زامانىسىدا ۋۇجۇتقا چىققان.

گۇڭ زىجېڭنىڭ مەكتۇبى رەت قىلىنغان جىياچىڭ 25 - يىلى (1820 - يىلى)، شىنجاڭدىكى خوجا ئەۋلادلىرىدىن جاھانگىر خوجا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقەندتىن قەشقەرگە بېسىپ كىرىپ كەينى - كەينىدىن پاراكەندىچىلىك پەيدا قىلغان، ئۇنىڭ پاراكەندىچىلىكى سەككىز يىلچە داۋاملىشىپ ئاندىن تىنچىغان. قارا دەۋاننىڭ دىۋان بېگى گۇڭ زىجېڭ «غەربىي يۇرتتا ۋازىرەت قۇرۇش مۇلاھىزىسى» يېزىپ، مۇپەتتىش ئامبال تەڭ تەسىس قىلىپ، ئايماق، ناھىيە تۈزۈمىنى قىسمەن رايوندىن ھەممە رايوندا ئومۇملاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغان. بۇ مۇلاھىزە ئوردىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىيالمىغان. داۋگۇاڭ 11- يىلى (1830- يىلى)، جاھانگىر خوجىنىڭ ئاكىسى يۈسۈپ خوجا جەنۇبىي شىنجاڭغا بېسىپ كىرىپ، پاراكەندە قىلىپ ئۈزاق ئۈتمەي تىنچىتىلغان. سۈر - بەھەيۋەتلىك جاڭجۈن چاڭ لىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا مۇلكىي ئەمەلدارلارنى خىزمەتكە قويۇش توغرىسىدا ئوردىغا مەكتۇپ يوللىغان، لېكىن ئوردىنىڭ رەت قىلىشىغا ئۇچرىغان.

زو زۇڭتاڭنىڭ مەكتۇبى تەستىقلانغان، ئەمما ۋاقتىنچە قويۇپ تۇرۇلغان تۇڭجىنىڭ 4 - يىلى (1864 - يىلى)، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلاپ، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ۋەيران بولغان. قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى دىنىي زاتلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەن، ئۇزۇتارا ھوقۇق تالاشقان. قوقەندلىك ياقۇپ بەگ ۋە چار روسىيە قوشۇنلىرى ئىلگىرى - كېيىن شىنجاڭغا بېسىپ كىرگەن. ئون نەچچە يىللىق ئىچكى مالىمانچىلىقتىن كېيىن، گۇاڭشۈ 3 - يىلى (1877 - يىلى)، قوقەندلىك تاجاۋۇزچىلار قوغلاپ چىقىرىلىپ، شىنجاڭ قايتۇرۇۋېلىنغان. كونا تۈزۈملەر پۈتۈنلەي بىكار قىلىنغان ئەھۋالدا، شەنشى، گەنسۇ ھەربىي ۋالىيسى زوزۇڭتاڭ شىنجاڭدا ۋازارەت تەسىس قىلىپ، ئايماق، ناھىيە قۇرۇش توغرىسىدا ئوردىغا مەكتۇپ يوللىغان. چېگرا رايوندا ئومۇمىيۈزلۈك ئايماق، ناھىيە تەسىس قىلىش ئىشى دەسلەپكى باسقۇچتا تۇرغاچقا، ئوردا ماقۇل بولغان ئەمەس، ئىلى تېخى قايتۇرۇۋېلىنمىغانلىقتىن، بۇ ئىش قويۇپ تۇرۇلغان.

لىۋ جىنتاڭنىڭ مەكتۇبى تەستىقلانغان ھەمدە ئۇلۇكە قۇرۇش تەدرىجىي بولغا قويۇلغان دىخۇا (ھازىرقى ئۇرۇمچى) ۋىلايىتى باركۆل مەھكىمىسى ۋە دىخۇا ئايمىقىنى بۇرۇنقى تۈزۈلمە بويىچە باشقۇرۇپ كەلگەن. باشقا رايونلارنىڭ مەمۇرىي تۈزۈلمىسىنى زادى قانداق بىر ياقلىق قىلىش مەسىلىسى تېخى ئاخىرقى ھىسابتا بېكىتىلمىگەن. گۇاڭشۈ 8 - يىلى (1882 - يىلى)، ئىلى قايتۇرۇۋېلىنغان. شەنشى، گەنسۇ ھەربىي ۋالىيسى تەڭ جوڭلىڭ كونا ئىشنى قايتا تىلغا ئېلىپ شىنجاڭدا ئاۋۋال ئۇلۇكە، مەھكىمە، ئايماق، ناھىيە تەسىس قىلىش، بىراق سەييارە سىلاۋچىلىق مەنسەپ ئورنىنى بوش قويۇپ تۇرۇش توغرىسىدا ئوردىغا مەكتۇپ يوللىغان. شىنجاڭ چېرىكچى ئامبىلى لىۋ جىنتاڭ شىنجاڭدا سەييارە سىلاۋچىلىق مەنسەپ ئورنىنى قويۇش تەسىس قىلىپ، ھەربىي ۋالىي تەسىس قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق دەپ قارىغان. جياڭشۇ، جياڭشى ھەربىي ۋالىيسى زوزۇڭتاڭ شىنجاڭدا سەييارە سىلاۋچى قويۇشجەنۇب ۋە شىمالنى ئايرىم باشقۇرۇش پىكرىدە چىڭ تۇرغان. ئوردا دەڭسەپ كۆرگەندىن كېيىن، لىۋ جىنتاڭنىڭ لايىھىسىنى قوبۇل قىلغان.

گۇاڭشۈ 9 - يىلى (1883- يىلى)، لىۋ جىنتاڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى ھاكىمدىن باشلاپ، ئامبال، ۋالىي، ئاخىر قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ۋە ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئامبىلىنى ئالدىن ئورۇنلاشتۇرۇش توغرىسىدا مەكتۇپ يوللىغان. گۇاڭشۈ 10 - يىلى (مىلادىيە 1884 - يىلى)، تۇتۇن - سېلىق پىرقىسىنىڭ يوللىشى، خاننىڭ تەستىقلىشى بويىچە،

لىۋ جىنتاڭ تۇنجى قارار گەنسۇ، شىنجاڭ سەييارە سىلاۋچىلىقىغا تەيىنلەنگەن، ئوردا يەنە گەنسۇدىكى ۋېي گۇاڭتاۋنى شىنجاڭغا يۆتكەپ كېلىپ پەرمانچىلىققا قويغان. شۇنىڭ بىلەن، شىنجاڭنى ئۆلكە قىلىپ قۇرۇش ئىشى دەسلەپكى قەدەمدە تاماملانغان. چار روسىيە بىر قاتار تەڭسىز شەرتنامىلەر ئارقىلىق ئىلىنىڭ غەربىدىكى 500 نەچچە مىڭ كۋادرات كىلومېتىرلىق زېمىننى ئىگىلىۋالغانلىقتىن، ھۆكۈمرانلىق مەركىزى ئىلىدىكى كۇرە (ھازىرقى قورغاس ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا) دىن شەرققە كۆچۈرۈلۈپ، دىخۇادا تەسىس قىلىنغان. گۇاڭشۇ 11- يىلى (1885 - يىلى)، لىۋ جىنتاڭ ئىلى-تارباغاتاي ئۆلكىسىنى تولۇقلاپ تەسىس قىلىش ھەمدە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئەنسۇ ۋىلايىتىگە قاراشلىق قومۇلنى ئۇرۇمچى ۋىلايىتىگە قوشۇۋېتىش توغرىسىدا مەكتۇپ يوللىغان. شۇنىڭدىن كېيىن، يەنە سەييارە سىلاۋچىلىق مەنىسىي تولۇقلاپ تەسىس قىلىنىشى بىلەن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىلىرى، شىنجاڭ تەۋەسىدە تۆت ۋىلايەت، ئۇنىڭ قارمىقىدا ئالتە مەھكىمە، ئون ۋازارەت، ئۇچ ئايماق، 23 ناھىيە تەسىس قىلىنغان.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇزۇمى بويىچە ھەربىي ۋالىي جايلاردىكى ئەڭ يۇقىرى لەشكىرىي پىرقىنىڭ مەرتىۋىسى لەشكىرىي پىرقىنىڭ دۇئان بېگى دەرىجىسىگە تەڭ كېلەتتى، بىر ئۆلكە ياكى ئىككى، ئۇچ ئۆلكە باشقۇراتتى؛ سەييارە سىلاۋچى بىر ئۆلكىنىلا باشقۇراتتى. مەرتىۋىسى لەشكىرىي پىرقىنىڭ يانداش ئامباللىقىغا تەڭ ئىدى. لىۋ جىنتاڭ مۇھاربىيە ئىشلىرىدا خىزمەت كۆرسەتكەچكە، ئۇنىڭغا قائىدىدىن تاشقىرى لەشكىرىي پىرقىنىڭ دۇئان بېگىلىك مەرتىۋە بېرىلگەن. تەۋەسىدىكى يېشىل تۇغلۇق قوشۇننىڭ چېرىكلىرىنى قوشۇمچە بىر-تۇتاش باشقۇراتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن، ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇرىدىغان، پۇقرالارنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرمايدىغان ئۇرۇمچى دۇتۇئى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ ئىشلىرىغا مەسئۇل مەسلىھەتچى ئامبال ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان؛ ھالبۇكى، ئىلى جاڭجۈنى ساقلىنىپ قېلىپ، ئۇز تەۋەسىدىكى ئىلى - تارباغاتاينىڭ چېگرا-سىنى ساقلاش ۋە ئىلى - تارباغاتاي ۋىلايىتىگە قاراشلىق ھەرقايسى جايلارنى باشقۇرۇش بىلەنلا چەكلەنگەن. ھەربىي مەھكىمە بىلەن مەمۇرىي مەھكىمە ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇتارا ھوقۇق تالىشىدىغان ئىشلار ئارقا - ئارقىدىن يۈز بېرىۋەرگەنلىكتىن جاڭجۈن بىلەن سەييارە سىلاۋچى ئوستىگە ھەربىي ۋالىي قويۇش - قويماسلىق توغرىسىدىكى تالاش - تارتىش ئۇزاققىچە توختىمىغان.

شىنجاڭنىڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇشىنىڭ ئەھمىيىتى شىنجاڭنىڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇشى شىنجاڭدىكى يەرلىك مەمۇرىي تۈزۈملەر بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىدىكى خىلمۇخىل چەكلىمىلەر ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان؛ بەگلىك تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، شىنجاڭ يېزىلىرىدىكى ئالۋان - ياساق تۈزۈمىدىكى ئىگىلىك تۈزۈلىمىسى تەدرىجىي ئۇلۇش تۈزۈمىدىكى ئىگىلىككە ئۆتۈشكە باشلىغان. بۇ تەدبىرلەر شىنجاڭ ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

شىنجاڭنىڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇشى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى يەرلىك مەمۇرىي تۈزۈملەرنى چوڭ ئىسلاھ قىلىپ، باشقا چېگرا رايونلاردا چېرىك مەھكىمىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۆلكە قۇرۇش ئۈچۈن يول ئېچىپ بەرگەن.

شىنجاڭ سەييارە سىلاۋچىسى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەڭ يۇقىرى مەمۇرىي ئەمەلدار. مەرتىۋىسى قوشۇمچە ئىككىنچى دەرىجىلىك، يانداش ئامباللىق مەرتىۋىسى بېرىلگەنلەر رەسمىي ئىككىنچى دەرىجىلىك، گۇاڭشۇ 10 - يىلى (1884 - يىلى) دىخۇا (ئۇرۇمچى) دە تەسىس قىلىنىپ، گەنسۇ باش ئامبىلىغا قارىغان، ئومۇمىي ئاتىلىشى «گەنسۇ، شىنجاڭ سەييارە سىلاۋچىسى». بىر ئۆلكىنىڭ مالىيە، پۇقرالار ئىشلىرى، مەنسەبدارلارنى تەركە قىلىش خىزمىتى، زىندان ئىشلىرى، چېرىكچى، مەمۇرىي ئىشلارنى قوشۇمچە يېشىل تۇغلۇق قوشۇننى باشقۇرغان. ئۇرۇمچى ۋىلايىتى، ئىلى - تارباغاتاي ۋىلايىتى، ئاقسۇ ۋىلايىتى، قەشقەر ۋىلايىتىدىن ئىبارەت تۆت ۋىلايەتنى باشقۇرغان. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. بۇ ۋەزىپىنى لىۋ جىنتاڭ، ۋېي گۇاڭتاۋ، تاۋمو، راۋ يىڭچې، پەن شياۋسۇ، ۋۇ يىڭسۈن، لىيەن كۇي، يۈەن داخۇا بولۇپ جەمئىي سەككىز كىشى ئۆتىگەن.

پەرمانبەردار، پەرمانچى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى يەرلىك ئەمەلدار نامى. تولۇق نامى «يارلىقنى سۇرۇشتۇرۇش مەھكىمىسىنىڭ يارلىقنى سۇرۇشتۇرگۈچى بېگى». مەرتىۋىسى قوشۇمچە ئىككىنچى دەرىجىلىك، سەييارە سىلاۋچىغا قارايدىغان بولۇپ، بىر ئۆلكىنىڭ مالىيە، پۇقرالار ئىشلىرىنى باشقۇرغان. گۇاڭشۇ 10 - يىلى (1884 - يىلى)، شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، تەسىس قىلىشقا باشلىغان. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت سىنگو دەۋرىدە- كى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مەمۇرىي رەھبەرلىك ئورگە- نى. 1912 ـ يىلى مىڭگونىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، بىر توتۇق ئامبال قويۇلغان بولۇپ، مەمۇرىيەت ۋەزىپە- سىنى قوشۇمچە ئۆتىگەن. يالۋ زېڭشىن توتۇقلۇققا قو- يۇلۇپ، مەمۇرىيەت ئىشلىرىنى قوشۇمچە باشقۇرغان. پەرمانچى، سوراقچى بەگ (كېيىن ئەدلىيە نازىرىغا ئۆزگەرتىلگەن) لەر چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەز- گىلىدىكى سەييارە سىلاۋچى يامولىنىڭ ئەمەل نامىلىرى بويىچە قوللىنىلغان. كېيىن ئىچكى ئىشلار مەھكىمە- سى، خەزىنە مەھكىمىسى، ساقچى نازارىتى، ئەدلىيە تەييارلىق كۆرۈش باشقارمىسى قاتارلىقلار تەسىس قە- لىنغان. 1914 ـ يىلى، توتۇق جاڭجۇنگە، مەمۇرىيەت باشلىقى سەييارە تەپتىش بېگىگە ئۆزگەرتىلگەن ھەمدە مەمۇرىي ئىشلار نازارىتى، مالىيە نازارىتى، ماۋارىپ نازارىتى، سودا ـ سانائەت نازارىتى قاتارلىقلار تەسىس قىلىنغان. 1916 ـ يىلى، جاڭجۇن ھەربىي توتۇققا، سەييارە تەپتىش بېگى ئۆلكە باشلىقىغا ئۆزگەرتىلگەن. 1928ـ يىلى، چېرىكچى ئامبال، ئۆلكە باشلىقى رە- ئىسىگە ئۆزگەرتىلىپ، باش كاتىپ، خەلق ئىشلىرى نازارىتى، مالىيە نازارىتى، چېرىك نازارىتى، قۇرۇ- لۇش نازارىتى تەسىس قىلىنغان. شۇ يىلى، دىخۇا «7ـ ئىيۇل» سىياسىي ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، يالۋ زېڭشىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، جىن شۇرېن رەئىس، قو- شۇمچە دۇبەن بولغان، 1931 ـ يىلى چېگرا مۇداپىئە دۇبەنلىكىگە ئۆزگەرتىلگەن. 1933 ـ يىلى، دىخۇا «12 ـ ئاپرېل» سىياسىي ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، شېڭ شىسەي چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى بولغان. ئۆلكە رەئىسلىك ئورنى شەكىللىنىپ تەسىس قىلىنغان بو- لۇپ، لىيۇ ۋېنلوك، جۇ رۇيچى، لى روك شەكلەن رەئىسلىككە قويۇلغان، 1940 ـ يىلى شېڭ سىشەي ئۆزى رەئىس بولغان؛ خوجانىيازنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن، مۇئاۋىن رەئىسلىك ئورنى ئالاھىدە تەسىس قىلىنغان. ئۆلكىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئورۇنلاردىن كاتىبات باشقارمىسى، خەلق ئىشلىرى نازارىتى، قۇرۇ- لۇش نازارىتى، دېھقانچىلىق ـ كانچىلىق نازارىتى، جامائەت خەۋپسىزلىكىنى باشقۇرۇش باشقارمىسى قاتار- لىقلار بار. 1944 ـ يىلى 10 ـ ئايدا، ۋۇ جوڭشىن رەئىس بولۇپ، قائىدە بويىچە ئۆلكىلىك ئامانلىق ساق- لاش قوماندانى بولغان ھەمدە قوشۇمچە چېرىكلىك ۋەزى- پىسىنى ئۆتىمىگەن. ئۆلكە مەركىزىدە باش كاتىپ، خەلق ئىشلىرى نازارىتى، مالىيە نازارىتى، قۇرۇلۇش نازارىتى، ماۋارىپ نازارىتى تەسىس قىلىنغان. 1946ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتتە ئۆزگىرىش قىلىنىپ، جاڭ جىجوك غەربىي شىمال يۇ- رۇش قىلغۇچى قوشۇننىڭ مۇدىرى قوشۇمچە ئۆلكە رە- ئىسى، ئەخمەتجان قاسىمى، بۇرھان شەھىدى مۇئاۋىن رەئىس بولغان؛ باش، مۇئاۋىن باش كاتىپ، خەلق ئىشلىرى نازارىتى، مالىيە نازارىتى، ماۋارىپ نازارى- تى، تەمىرات نازارىتى، ئىسلاھات باشقارمىسى، سەھە- يە باشقارمىسى تەسىس قىلىنغان. 1947 ـ يىلى 5ـ ئايدا، مەسئۇد ئۆلكە رەئىسى بولغان؛ مۇئاۋىن رەئىس ئەخمەتجان قاسىمى ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئىشلەشنى رەت قىلىپ، غۇلجىغا قايتىپ كەتكەن. 1949ـ يىلى 1ـ ئايدا بۇرھان شەھىدى ئۆلكە رەئىسى، ئەخمەتجان قاسىمى مۇئاۋىن رەئىس (ۋەزىپە ئۆتەشكە كەلمە- گەن)، مۇھەممەتئىمىن ھەزرەت مۇئاۋىن رەئىس بول- غان.

ئۇرۇمچى ۋىلايىتى مەمۇرىي رايون نامى. چېڭ- لوك 38 ـ يىلى (1773 ـ يىلى) دىخۇا (ھازىرقى ئۇرۇمچى) دا تەسىس قىلىنغان بولۇپ، گەنسۇ ئۆلكە- سىگە قارىغان، ئۇرۇمچى دۇتۇڭلىك قوشۇمچە باشقۇ- رۇشىدا بولۇپ، باركۆل مەھكىمىسى، دىخۇاغا بىۋاسىتە قاراشلىق ئايماقنى ۋە ئالتە ناھىيىنى باشقۇرغان. گۇاڭشۇ 10 ـ يىلى (1884 ـ يىلى) شىنجاڭ ئۆلكە- سىگە ئۆزگەرتىلگەن. كېيىن يەنە تەسىس قىلىش ئار- قىلىق، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغىچە، دە- خۇا مەھكىمىسى ۋە قارىمىقىدىكى دىخۇا، سانجى، ما- ناس، فۇكاڭ، جىمسار، گۇچۇڭدىن ئىبارەت ئالتە ناھىيە ۋە قۇتۇبى شۇبە ناھىيىسىنى باشقۇرغان؛ يەنە باركۆل بىۋاسىتە قاراشلىق نازارىتى، قومۇل بىۋاسىتە نازارىتى؛ كورقارائۇسۇ (ھازىرقى شىخو) بىۋاسىتە قا- راشلىق نازارىتىنى باشقۇرغان. 1913 ـ يىلى دىخۇا ۋىلايىتىگە ئۆزگەرتىلگەن، 1929ـ يىلى دىخۇا مەمۇرىي رايونىغا ئۆزگەرتىلگەن.

ئاقسۇ ۋىلايىتى مەمۇرىي رايون نامى. گۇاڭشۇ 9 ـ يىلى (1883 ـ يىلى) ئونسۇ (ھازىرقى ئاقسۇ) بىۋاسىتە قاراشلىق ئايمىقىدا تەسىس قىلىنغان بولۇپ، شىنجاڭ ئۆلكىسىگە قارىغان. گۇاڭشۇ 28 ـ يىلى مەھ- كىمىگە ئۆستۈرۈلۈپ، بىر ئامبال قويۇلغان. كېيىن يەنە تەسىس قىلىش ئارقىلىق، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئا- خىرقى يىللىرىغىچە، ئونسۇ مەھكىمىسى ۋە قارىمىقىدە- كى ئونسۇ، بايدىن ئىبارەت ئىككى ناھىيە ۋە كەلپىن ناھىيىسى؛ ئۇچ (ھازىرقى ئۇچتۇرپان) بىۋاسىتە قا-

راشلىق نازارىتى؛ كۈچا بىۋاسىتە قاراشلىق نازارىتى ۋە قارىمىقىدىكى شايار ناھىيىسى؛ قارا شەھەر مەھكىمىسى ۋە قارىمىقىدىكى قاراقۇم (ھازىرقى لوپنۇر)، چاقىلىق، بۈگۈردىن ئىبارەت ئۈچ ناھىيىنى باشقۇرغان. 1920 ـ يىلى قاراشەھەر ۋىلايىتى ئايرىم تەسىس قىلىنغان. 1929 ـ يىلى ۋىلايەت مەمۇرىي رايونىغا ئۆزگەرتىلگەن.

قەشقەر ۋىلايىتى مەمۇرىي رايون نامى. گۇاڭشۇ 9 ـ يىلى (1883 ـ يىلى) قەشقەر كونا شەھىرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، شىنجاڭ ئۆلكىسىگە قارىغان ھەمدە بىر ئامبال قويۇلغان. كېيىن يەنە تەسىس قىلىش ئارقىلىق، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغىچە، قەشقەر يېڭىشەھەر مەھكىمىسى ۋە قارىمىقىدىكى قەشقەر كوناشەھەر، پەيزىۋاتتىن ئىبارەت ئىككى ناھىيە؛ يېڭىسار بىۋاسىتە قاراشلىق نازارىتى؛ يەكەن مەھكىمىسى ۋە قارىمىقىدىكى تاشقۇرغان شۆبە مۇداپىئە نازارىتى، بارچۇق (ھازىرقى مارالبېشى) ھەمدە قاغىلىق، گۇمادىن ئىبارەت ئىككى ناھىيە؛ خوتەن بىۋاسىتە قاراشلىق ئايىمىقى ۋە قارىمىقىدىكى كېرىيە، لوپتىن ئىبارەت ئىككى ناھىيىنى باشقۇرغان. 1920 ـ يىلى خوتەن ۋىلايىتى ئايرىم تەسىس قىلىنغان. 1929 ـ يىلى ۋىلايەت مەمۇرىي رايونىغا ئۆزگەرتىلگەن.

ئىلى ـ تارباغاتاي ۋىلايىتى مەمۇرىي رايون نامى. گۇاڭشۇ 11 ـ يىلى (1885 ـ يىلى) غۇلجىدا تەسىس قىلىنغان بولۇپ، شىنجاڭ ئۆلكىسىگە قارىغان ھەمدە بىر ئامبال قويۇلغان. كېيىن يەنە تەسىس قىلىش ئارقىلىق، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغىچە، ئىلى نازارىتى، ئىككى يىلدىن كېيىن دەرىجىسى مەھكىمىگە ئۆستۈرۈلگەن قورغاس مۇداپىئە نازارىتى ھەمدە سۇيدۇڭ (ھازىرقى قورغاس ناھىيىسى بازىرى)، غۇلجىدىن ئىبارەت ئىككى ناھىيە؛ دىنغابالىق (ھازىرقى جىڭ) بىۋاسىتە قاراشلىق نازارىتى؛ تارباغاتاي بىۋاسىتە قاراشلىق نازارىتىنى باشقۇرغان. 1915ـ يىلى ئىلى ۋىلايىتى، تارباغاتاي ۋىلايىتى تەسىس قىلىنغان.

ئىلى ۋىلايىتى مەمۇرىي رايون نامى. گۇاڭشۇ 10 ـ يىلى (1884 ـ يىلى) شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغان، 11 ـ يىلى ئىلى ـ تارباغاتاي ۋىلايىتى غۇلجىدا تەسىس قىلىنغان بولۇپ، قارىمىقىدىكى ئىلى مەھكىمىسى، دىنغابالىق (ھازىرقى جىڭ) بىۋاسىتە قاراشلىق نازارىتى ھەمدە تارباغاتاي بىۋاسىتە قاراشلىق نازارىتىنى باشقۇرغان. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، 1915 ـ يىلى ئايرىپ چىقىپ ئىلى، تارباغاتايدىن ئىبارەت ئىككى ۋىلايەت تەسىس قىلىنغان. ئىلى ۋىلايىتى غۇلجا، سۇيدۇڭ، بۇرتالا، دىنغابالىق، كۇنەس، قورغاستىن ئىبارەت ئالتە ناھىيە ھەمدە تېكەس جۇجۇقىنى باشقۇرغان.

تارباغاتاي ۋىلايىتى مەمۇرىي رايون. گۇاڭشۇ 10 ـ يىلى (1884 ـ يىلى) شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغان، گۇاڭشۇ 14 ـ يىلى تارباغاتاي بىۋاسىتە قاراشلىق نازارىتى تەسىس قىلىنغان ھەمدە ئىلى ـ تارباغاتاي بىۋاسىتە قاراشلىق نازارىتى تەسىس قىلىنغان ھەمدە ئىلى ـ تارباغاتاي ۋىلايىتىگە قارىغان. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، 1913 ـ يىلى نازارەت ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ناھىيىگە ئۆزگەرتىلگەن ھەمدە بىر ئامبال قويۇلغان؛ قارىمىقىدىكى چۆچەك، كور قارائۇسۇ (ھازىرقى شىخو)، ساۋەن، دۆربىلجىندىن ئىبارەت تۆت ناھىيە ۋە قوشتولغاي ئامبال يارىدەمچىسىنى باشقۇرغان.

ئالتاي ۋىلايىتى مەمۇرىي رايون. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئالتاي ئۇلاستاي جاڭجۈنىگە قاراشلىق قۇبۇدۇ (ھازىرقى موڭغۇلىيە تەۋەسىدە) مەسلىھەتچى ئامبىلىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. گۇاڭشۇ 31 ـ يىلى (1905 ـ يىلى)، قۇبدو بىلەن ئالتاي ئايرىم ـ ئايرىم باشقۇرغان، سارسۇمبە (ھازىرقى ئالتايدا) دە ئالتاي خان ئامبىلى تەسىس قىلىنغان. مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، خان ئامبال خان ئەمەلدارىغا ئۆزگەرتىلىپ مەركىزىي ھۆكۈمەتكە قارىغان. 1919 ـ يىلى، شىمالىي مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتى خان ئامبالنى ئەمەلدىن قالدۇرغاچقا، ئالتاي شىنجاڭنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتۈپ، ئالتاي ۋىلايىتى تەسىس قىلىنغان ھەمدە قارىمىقىدىكى سارسۇمبە، بۇرجىن، بۇرۇلتوقاي، قابا، جىمىنەيدىن ئىبارەت بەش ناھىيىنى باشقۇرغان.

قاراشەھەر ۋىلايىتى مەمۇرىي رايون. گۇاڭشۇ 8 ـ يىلى (1882 ـ يىلى)، قاراشەھەر بىۋاسىتە قاراشلىق نازارىتى تەسىس قىلىنغان. 24 ـ يىلى، قاراشەھەر مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلگەن ھەمدە ئاقسۇ ۋىلايىتىگە قارىغان. 1913 ـ يىلى ناھىيىگە ئۆزگەرتىلگەن. 1920 ـ يىلى قاراشەھەر ۋىلايىتىگە ئۆستۈرۈلگەن ھەمدە قارىمىقىدىكى قاراشەھەر، بۈگۈر، لوپنۇر، چاقىلىق، چەرچەن قاتارلىق ناھىيىلەرنى باشقۇرغان.

خوتەن ۋىلايىتى مەمۇرىي رايون. گۇاڭشۇ 9- يىلى (1883 - يىلى)، ئىلچى (ھازىرقى خوتەن شەھىرى) دە خوتەن بىۋاسىتە قاراشلىق ئايمىقى تەسىس قىلىنغان. 1913 - يىلى، ئايماق ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ناھىيە تەسىس قىلىنغان. 1920 - يىلى، خوتەن ۋىلايىتى تەسىس قىلىنغان ۋە قارىمقىدىكى خوتەن، كېرىيە، قاراقاش، لوپ، گۇما، قاغىلىقتىن ئىبارەت ئالتە ناھىيە ھەمدە چىرا ئامبال يارىدەمچىسىنى باشقۇرغان.

دىخۇا رايونى مەمۇرىي رايون. 1929 - يىلى، ئۇرۇمچى ۋىلايىتىدىن ئۇرۇمچى مەمۇرىي رايونىغا ئۆزگەرتىلىپ، ۋالىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان ھەمدە قارىمقىدىكى ئۇرۇمچى، مىچۇەن، گۇچۇڭ، سانجى، قۇتۇبى، فۇكاڭ، جىمسار، ماناس، مورى، پىچان، قومۇل، بارىكۆلدىن ئىبارەت 12 ناھىيىنى باشقۇرغان. 1938 - يىلى، تۇرپان، توقسۇن ئۇرۇمچى رايونى تەۋەسىگە كىرگۈزۈلگەن. 1943 - يىلى، مەمۇرىي رايون ۋىلايەتكە ئۆزگەرتىلىپ، ۋالىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان. 1934 - يىلى، يەنە قومۇل، بارىكۆل ئايرىلىپ چىقىپ قومۇل مەمۇرىي رايونى تەسىس قىلىنغان.

ئىلى رايونى مەمۇرىي رايون. 1929 - يىلى ئىلى ۋىلايىتى ئىلى مەمۇرىي رايونىغا ئۆزگەرتىلىپ، ۋالىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان ھەمدە قارىمقىدىكى غۇلجا، سۈيدۇڭ (ھازىرقى قورغاس ناھىيىسى باززىرى)، بورتالا، دىنغابالىق (ھازىرقى جىمڭ)، كۆنەس، قورغاستىن ئىبارەت ئالتە ناھىيە ۋە تېكەس باشقۇرۇش ئىدارىسىنى باشقۇرغان. 1938- يىلى، ئىلگىرىكى شىبە كۆرەسى دەريا جەنۇبىي (ھازىرقى چاپچال ناھىيىسى) باشقۇرۇش ئىدارىسىگە، چاخار كۆرەسى ئارشالڭ باشقۇرۇش ئىدارىسىگە، ئويرات كۆرەسى موڭغۇلكۆرەگە ئۆزگەرتىلىپ، قوڭقا (ھازىرقى نىلقا ناھىيىسى) باشقۇرۇش ئىدارىسى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىنغان. 1943 - يىلى، مەمۇرىي رايون ۋىلايەتكە ئۆزگەرتىلىپ، ۋالىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان. كېيىن قوڭقا، تېكەس، موڭغۇلكۆرە، ئارشالڭ، دەريا جەنۇبىي ئايرىم - ئايرىم ھالدا ناھىيە قىلىپ تەسىس قىلىنغان. دەريا جەنۇبىي ناھىيىسى چاپچال ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن؛ كۆنەس باشقۇرۇش ئىدارىسى يېڭىدىن كۆپەيتىپ تەسىس قىلىنغان ھەمدە 1946 - يىلى ناھىيىگە ئۆزگەرتىلگەن.

تارباغاتاي رايونى مەمۇرىي رايون. 1929 - يىلى، تارباغاتاي ۋىلايىتىدىن تارباغاتاي مەمۇرىي رايونىغا ئۆزگەرتىلىپ، ۋالىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان ھەمدە قارىمقىدىكى چۆچەك، ساۋەن، كورقارائۇسۇ (ھازىرقى شىخو)، دۇربىلجىندىن ئىبارەت تۆت ناھىيە ۋە قوشتۇلغاي باشقۇرۇش ئىدارىسى، چاغانتوقاي باشقۇرۇش ئىدارىسىنى باشقۇرغان. 1942 - يىلى، قوشتۇلغاي قوبۇقسار ناھىيىسىگە، چاغانتوقاي قارابۇرا ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. ئىككىنچى يىلى مەمۇرىي رايون ۋىلايەتكە ئۆزگەرتىلىپ، ۋالىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان.

ئالتاي رايونى مەمۇرىي رايون. 1929 - يىلى، ئالتاي ۋىلايىتىدىن ئالتاي مەمۇرىي رايونىغا ئۆزگەرتىلىپ، ۋالىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان ھەمدە قارىمقىدىكى ساۋى سۈمبە (ھازىرقى ئالتاي)، بۇرجىن، بۇرۇلتوقاي، قابا، جىمنەي، كۆكتوقايدىن ئىبارەت ئالتە ناھىيە ۋە چىڭگىل دەريا سى باشقۇرۇش ئىدارىسىنى باشقۇرغان. 1941 - يىلى، چىڭگىل ناھىيىسى جىمڭ ناھىيىسىگە، كۆكتوقاي ناھىيىسى فۇيۇن (ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىقلار يەنىلا كۆكتوقاي دەپ ئاتىغان) ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. ئىككىنچى يىلى، بۇرۇلتوقاي ناھىيىسى فۇخەي (ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىقلار يەنىلا بۇرۇلتوقاي دەپ ئاتىغان) ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. 1943 - يىلى، مەمۇرىي رايون ۋىلايەتكە ئۆزگەرتىلىپ، ۋالىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان.

قەشقەر رايونى مەمۇرىي رايون. 1929 - يىلى، قەشقەر ۋىلايىتى قەشقەر مەمۇرىي رايونىغا ئۆزگەرتىلىپ، ۋالىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان ھەمدە قارىمقىدىكى قەشقەر كوناشەھەر (ھازىرقى قەشقەر شەھىرى)، قەشقەر يېڭىشەھەر، يېڭىسار، يەكەن، پوسكام، بارچۇق (ھازىرقى مارالبېشى)، مەكىت، فەيزىئابات (ھازىرقى پەيزىۋات)، تاشقورغاندىن ئىبارەت ئون ناھىيە ۋە ئۇلۇغچات باشقۇرۇش ئىدارىسىنى باشقۇرغان. 1938 - يىلى، ئۇلۇغچات باشقۇرۇش ئىدارىسى ئۇلۇغچات ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن؛ ئاتۇش باشقۇرۇش ئىدارىسى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىنغان ھەمدە 1942 - يىلى ناھىيىگە ئۆزگەرتىلگەن. 1943 - يىلى، مەمۇرىي رايون ۋىلايەتكە ئۆزگەرتىلىپ، ۋالىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان. يەنە ياركەنت، يەكەن ئەسلىي بىر ناھىيە ئىدى، 1941 - يىلى بىرلەشتۈرۈلۈپ يەكەن ناھىيىسى دەپ ئاتالغان. يەنە يەكەن ناھىيىسى ئايرىلىپ

چىقىپ يەكەن مەمۇرىي رايونى تەسىس قىلىنغان.

ئاقسۇ رايونى مەمۇرىي رايون. 1929 ـ يىلى، ئاقسۇ ۋىلايىتىدىن ئاقسۇ مەمۇرىي رايونىغا ئۆزگەرتىلىپ، ۋالىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان ھەمدە ئاقسۇ، ئونسۇ، باي، كۇچا، شايار، ئۈچ (ھازىرقى ئۈچتۇرپان)، توقسۇ، ئاۋات، كەلپىندىن ئىبارەت توققۇز ناھىيىنى باشقۇرغان. 1938 ـ يىلى، ئاقچى باشقۇرۇش ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان ھەمدە 1944 ـ يىلى ناھىيىگە ئۆزگەرتىلگەن. 1941 ـ يىلى، توقسۇ ناھىيىسى شىڭخا (ئۇيغۇرچە يەنىلا توقسۇ دەپ ئاتالغان) ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. 1943 ـ يىلى، مەمۇرىي رايون ۋىلايەتكە ئۆزگەرتىلىپ، ۋالىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان.

خوتەن رايونى مەمۇرىي رايون. 1929 ـ يىلى، خوتەن ۋىلايىتىدىن خوتەن مەمۇرىي رايونىغا ئۆزگەرتىلىپ، ۋالىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان ھەمدە قارىمىقىدىكى خوتەن، قاراقاش، چىرا، كېرىيە، لوپ، قاغىلىق، گۇمادىن ئىبارەت يەتتە ناھىيە ۋە شەھىرۋالا باشقۇرۇش ئىدارىسىنى باشقۇرغان. 1942ـ يىلى، يەكەن مەمۇرىي رايونىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلگەن. 1943 ـ يىلى، مەمۇرىي رايون ۋىلايەتكە ئۆزگەرتىلىپ، ۋالىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان. 1946 ـ يىلى، شەھىرۋالا باشقۇرۇش ئىدارىسى نىيە ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن.

قاراشەھەر رايونى مەمۇرىي رايون. 1929 ـ يىلى، قاراشەھەر ۋىلايىتى قاراشەھەر مەمۇرىي رايونىغا ئۆزگەرتىلىپ، ۋالىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان ھەمدە قارىمىقىدىكى قاراشەھەر، بۈگۈر، لوپنۇر، چاقىلىق، چەرچەن، تۇرپاندىن ئىبارەت ئالتە ناھىيە ۋە كورلا، توقسۇن، خوتونسۇمۇل، تېۋىلغا (ھازىرقى خوشۇت) قاتارلىق تۆت باشقۇرۇش ئىدارىسىنى باشقۇرغان. 1936ـ يىلى توقسۇن، 1941 ـ يىلى تېۋىلغا خوشۇت ناھىيىسى بولۇپ تەسىس قىلىنغان. 1943 ـ يىلى مەمۇرىي رايون ۋىلايەتكە ئۆزگەرتىلىپ، ۋالىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان. 1938 ـ يىلى يەنە تۇرپان، توقسۇندىن ئىبارەت ئىككى ناھىيە ئۇرۇمچى مەمۇرىي رايونىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن.

يەكەن رايونى مەمۇرىي رايون. 1942 ـ يىلى، قەشقەر ۋىلايىتىدىن يەكەن مەمۇرىي رايونى ئايرىلىپ چىقىپ تەسىس قىلىنغان. ئىككىنچى يىلى، مەمۇرىي رايون ۋىلايەتكە ئۆزگەرتىلىپ، ۋالىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان ھەمدە قارىمىقىدىكى يەكەن، قاغىلىق، مەكىت، پوسكام، تاشقورغاندىن ئىبارەت بەش ناھىيىنى باشقۇرغان.

قومۇل رايونى مەمۇرىي رايون. 1934ـ يىلى، ئۇرۇمچى مەمۇرىي رايونىدىن ئايرىلىپ چىقىپ قومۇل مەمۇرىي رايونىغا ئۆزگەرتىلگەن، ۋالىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان ھەمدە قارىمىقىدىكى قومۇل، بارىكۆل، بىدىن ئىبارەت ئىككى ناھىيە ۋە ئۇيغۇرغول باشقۇرۇش ئىدارىسىنى ۋە 1930 ـ يىلى ناھىيە قىلىپ تەسىس قىلىنغان ئۇيغۇرغول ناھىيىسىنى باشقۇرغان. 1943 ـ يىلى مەمۇرىي رايون ۋىلايەتكە ئۆزگەرتىلىپ، ۋالىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان.

شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە دۇبەن مەھكىمىسى مىنگو دەۋرىدىكى شىنجاڭدىكى ئەڭ يۇقىرى ھەربىي ئورگان. 1931 ـ يىلى 6 ـ ئايدا، مىللىي ھۆكۈمەت شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى جىن شۇرېننى شىنجاڭنىڭ چېگرا مۇداپىئە دۇبەنلىكىگە تەيىنلىگەن. 1933ـ يىلى 4 ـ ئايدا، جىن شۇرېن ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇغاندىن كېيىن، سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغىغۇچىلار ۋاقىتلىق تەرتىپ ساقلاش كومىتېتى ۋە ۋاقىتلىق ھەربىي كومىتېت قۇرۇپ، چېگرا مۇداپىئە دۇبەنلىك تۈزۈمىنىڭ ئورنىغا دەسسەتمەكچى بولغان، لېكىن ئەمەلگە ئاشمىغان. 8 ـ ئايدا، ئەنجىڭ مىللىي ھۆكۈمىتى شىڭ شىسەينى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ كومىسسارلىقىغا، قوشۇمچە چېگرا مۇداپىئە دۇبەنلىكىگە قويغان. شىڭ شىسەي دۇبەنلىك ھوقۇقىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئۈستىگە قويۇپ، دۇبەن مەھكىمىسى ئاستىدا مۇھاپىزەتچى پولك، شتاب باشلىقى، ئۆلكە قوغداش باشقارمىسى، سىياسىي تەلىم ـ تەربىيە باشقارمىسى، قاتناش باشقارمىسى، ئۆزۈق ـ تۇلۇك باشقارمىسى، تەمىنات باشقارمىسى، ھەربىي ياساق باشقارمىسى، ئالاھىدە تۈرمە، مەھكىمە باش كاتىپى قاتارلىق فونكسىيىلىك ئاپپاراتلارنى تەسىس قىلغان. شىنجاڭ بويىچە 11 ھەربىي رايون قۇرغان؛ قومۇل ـ بارىكۆل ھەربىي رايونى، تۇرپان ـ پىچان ـ توقسۇن ھەربىي رايونى، گۇچۇڭ ـ جىمسار ـ مورى دەرياسى ھەربىي رايونى، ئىلى ھەربىي رايونى، تارباغاتاي ھەربىي رايونى، ئالتاي ھەربىي رايونى، قاراسۇ ـ ماناس ـ ساۋەن ھەربىي رايونى، قاراشەھەر ھەربىي رايونى، ئاقسۇ

هەربي رايونى، قەشقەر هەربي رايونى، خوتەن هەربي رايونىدىن ئىبارەت. هەرقايسىلىرى دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ بىۋاسىتە قوماندانلىقىدىكى ئەڭ يۇقىرى ئەمەلدارى بولغان ئامانلىقنى ساقلاش قوماندانىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. 1944 ـ يىلى 8ـ ئايدا شېڭ شىسەي تەختتىن چۈشكەندىن كېيىن، دۇبەن مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

چېگرا ئىشلىرى باشقارمىسى ئاخبارات ئورگىنى. 1936 ـ يىلى قۇرۇلغان. دەسلەپتە مەخپىيەتلىك باشقارمىسى دەپ ئاتالغان، كېيىن هازىرقى نام مىغا ئۆزگەرتىلگەن. سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونال تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن گېنىرال مايور مالانچۇك باشچىلىقىدىكى يەتتە كىشىلىك هەربي ئاخبارات گۇرۇپپىسى هەممە كەسپي ئىشلارغا رەهبەرلىك قىلغان؛ مۇئاۋىن باشقارما باشلىقى لىيۇ جىڭجوۋ (تەخەللۇسى چېن پېيشېڭ. سوۋېت كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزاسى) كۇندىلىك ئىشلارغا رىياسەتچىلىك قىلغان. شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ دۇبەنى شېڭ شىسەي قوشۇمچە باشقارما باشلىقى، يەنە ژۇ زوجۇن مۇئاۋىن باشقارما باشلىقى بولغان. قارمىقىدا بىرىنچى بۆلۈم، ئىككىنچى بۆلۈم، مەخپي تېلېگراممىا ئىشخانىسى، مالىيە ئىشخانىسى، رەسىم تارتىش ـ يۈيۈش ئىشخانىسى، باش تېلېگراف ئىستانسىسى تەسىس قىلىنغان؛ 1942 ـ يىلى ئۆزگەرتىلىپ تۆتىنچى بۆلۈم تەسىس قىلىنغان؛ بىرىنچى بۆلۈم تەشكىلاشكە، ئىككىنچى بۆلۈم ئاخبارانقا، ئۈچىنچى بۆلۈم تېلېگراممىا ـ خەۋەرلەرگە، تۆتىنچى بۆلۈم مالىيەگە مەسئۇل بولغان. قومۇل، ئارايۇلتۇز (هازىرقى شىڭشىڭشىيا)، ئېرلىزى دەريىاسى (هازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى ئەرگىنە خوشۇنى)، خوتەن، تاشقۇرغان، چاقىلىقلاردا ئىش بېجىرىش باشقارمىسى تەسىس قىلىنغان. ئۆلكىنىڭ سىرتىدىكى ئاخبارات پونكتىلىرى ئاساسەن لەنجۇدا تەسىس قىلىنغان بولۇپ، گەنسۇ، كۆكنۇر (هازىرقى چىڭخەي)، نىڭشىيا، تىبەت قاتارلىق جايلارنىڭ هەربي، سىياسي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق ئاخباراتلىرىنى توپلىغان. ئەتراپتىكى دۆلەتلەرنىڭ ئاخباراتلىرىنى يەغمىشنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ بىۋاسىتە تىزگىنلەپ، جۇڭگو تەرەپ ئادەملىرىنى ئارىلاشتۇرغۇزمىغان. غەربي يول ئارمىيىسى سول تارماق ئەترىتىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشى، جەنۇبي شىنجاڭدىكى ماهموت (ماموت)، ماخۇسەنلەر توپلىڭنى تىنچىتىش، خەلقئارا قاتناش يولىنىڭ راۋانلىقىنى ساقلاش، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگوغا ئەۋەتكەن ياردەم ماددىي ئەشيالىرىنى ۋە شىنجاڭ خەلقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ئەۋەتكەن ياردەم ماددىي ئەشيالىرىنى ئالدىنقى سەپكە توشۇش قاتارلىق ئىشلاردا رولى جارى قىلدۇرۇلغان. 1941 ـ يىلى، شېڭ شىسەي ۋەقە تۇغدۇرۇپ، لىيۇ جىڭجوۋنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەتكۈزۈۋېتىپ، ژۇ زوجۇن ۋە نۇرغۇن جۇڭگو تەرەپ ئادەملىرنى ئۆلتۈرۈپ، ئىنسى شېڭ شىجىنى مۇئاۋىن باشقارما باشلىقلىقا قويغان. 1943 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونال ئىجرائىيە كومىتېتىنىڭ هەيئەت رىياستى كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونالنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش تەكلىپىنى بەرگەن هەمدە هەرقايسى ئەل كوممۇنىستىك پارتىيىلىرىنىڭ بىردەك تەستىقىدىن ئۆتكەن. يازدا، شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ خادىملىرىنى دۆلىتىگە ئۇزىتىپ قويغان هەمدە چېگرا ئىشلىرى باشقارمىسى ۋە قارمىقىدىكى ئاپپاراتلارنى ئەمەلدىن قالدۇرغان.

شىنجاڭ جامائەت خەۋپسىزلىكىنى باشقۇرۇش باشقارمىسى جامائەت خەۋپسىزلىكىنى باشقۇرۇش ئورگىنى. 1934 ـ يىلى 6 ـ ئايدا چېگرا مۇداپىئە دۇبەن مەھكىمىسى قۇرغان نازارەتچىلىك باشقارمىسى. 8 ـ ئايدا، دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ مەسلىھەتچىسى سوۋېت ئىتتىپاقىلىق گېنىرال مايور باۋ گوىنىڭ (پلېخاۋكا) ئۆزگەرتىپ قۇرۇش ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلغان؛ 10 ـ ئايدا، شىنجاڭ هۆكۈمەت ئورگىنىنىڭ باشقۇرۇشىدا سىياسي تەپتىش باشقۇرۇش ئىدارىسى تەشكىللىنىپ بولغان. دۇبەن شېڭ شىسەي قوشۇمچە ئىدارە باشلىقى، باۋ گوىنىڭ مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولغان؛ قارمىقىدا تەھقىقلەش، تەرگەۋ، خەلقئارا، هەربي سىياسي قاتارلىق بۆلۈملەر تەسىس قىلىنغان. 1935 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئامانلىقنى ساقلاش باش ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلگەن هەمدە جاڭ يىۋۇ مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى، مۇۋەققەت ئىدارە باشلىقى بولغان. قارمىقىدا كاتىبات ئىشخانىسى، بوغالتىرىيە ئىشخانىسى هەمدە خوجىلىق، هەربي بۆلۈم، سىياسي بۆلۈم، مىللەتلەر بۆلۈمى، خەلقئارا ئىشلار بۆلۈمى، ئىقتىساد بۆلۈمى، تەكشۈرۈش بۆلۈمى، تاشيول بۆلۈمىدىن ئىبارەت سەككىز بۆلۈم ۋە ئالاهىدە جىنايى ئىشلار كوللېگىيىسى تەسىس قىلىنغان؛ هەرقايسى مەمۇرىي رايون ۋە ناهىيىلەردە شۇبە ئىدارە تەسىس قىلىنغان. 1936 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، يەنە ئۆلكىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقۇرۇش باش

قارمىسىغا ئۆزگەرتىلگەن ھەمدە جاڭ يۈۋۈ باشقارما باشلىقى، لىۋ شېڭچېن مۇئاۋىن باشقارما باشلىقى بولۇغان؛ قارمىقىدا خوجىلىق بۆلۈم، ئامانلىقنى ساقلاش بۆلۈمى، مەمۇرىيەت بۆلۈمى، ئەدلىيە بۆلۈمى، بوغالىتىرىيە بۆلۈمىدىن ئىبارەت بەش بۆلۈم تەسىس قىلىنغان. ئامانلىقنى ساقلاش بۆلۈمىدە ئىچكى جەھەتتە يەنە ھەربي ئىشلار بۆلۈمچىسى، سىياسىي ئىشلار بۆلۈمچىسى، مىللەتلەر ئىشلىرى بۆلۈمچىسى، تەكشۈرۈش بۆلۈمچىسىدىن ئىبارەت يەتتە بۆلۈمچە تەسىس قىلىنغان. ھەرقايسى رايون، ناھىيىلەردىكى شۇبە ئىدارىلەرمۇ كەينىكەينىدىن رايونلۇق، ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلگەن؛ قارمىقىدا ساقچىخانىلىرى تەسىس قىلىنغان. 1937 ـ يىلى ئەتىيازدا، شېڭ شىسەي جاڭ يۈۋۈ، لىۋ شىيەنچېنغا «تروتسكىيچى» دەپ بەتنام چاپلاپ، ئۇلارنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەتكۈزۈۋېتىپ، دۆبەن مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى جاۋ جىيەنفېڭنى جامائەت خەۋپسىزلىكىنى باشقۇرۇش باشقارمىسىنىڭ گېنىرال مايور دەرىجىلىك باشقارما باشلىقلىقىغا قويغان.

جاھانگىرلىككە قارشى قوشۇن مىنگو دەۋرىدە شىنجاڭدىكى مىللىتارىست شېڭ شىسەينىڭ يەرلىك قوشۇنى. 1934 ـ يىلى، شىنجاڭدا مالىمانچىلىق ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، پۈتۈن ئۇلكىدىكى قوراللىق قىسىم رەتلەپ تەشكىلەنگەندىن كېيىن دۆبەن مەھكىمىسى مۇھاپىزەتچى پولكى، تەلىم ـ تەربىيە ئەترىتى، ئۇرۇمچى شەھىرىنى قوغداش چوڭ ئەترىتى، گۇچۇڭ شەھىرىنى قوغداش قوماندانلىق شتابى، ئىلى تېرىقچىلىق مەھكىمىسى، ئىلى، قومۇل ـ باركۆل، تۇرپان ـ پىچان ـ توقسۇن، تارباغاتاي، ئالتاي، قاراشەھەر، قەشقەر قاتارلىق يەتتە گارنىزون قوماندانلىق شتابى ھەمدە بىر نەچچە ئاتلىق ئەسكەرلەر، پىيادە ئەسكەرلەر دىۋىزىيىسى قاتارلىقلارنى تەشكىللەپ، بىرتۇتاش «جاھانگىرلىككە قارشى قوشۇن» دەپ ئاتىغان. جۇملىدىن مىللىي ھۆكۈمەتنىڭ رەسمىي تەرتىپكە سالغان ئورۇنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىلگىرىكى ھەرقايسى قىسىملارنىڭ ئورۇنلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. شېڭ شىسەي گومىنداڭغا بېقىنغاندىن كېيىن، «مىللىي ئىنقىلابىي قوشۇن» غا ئۆزگەرتىلگەن.

شەرقىي شىمال قوشۇنى ئەسلىي مۇنتىزىم قوشۇن ۋە پىدائىيلار قوشۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان نەچچە تۈمەن كىشىدىن تەركىب تاپقان شەرقىي شىمالدىكى جىلىن، خېيلۇڭجىياڭ ئىككى ئۆلكىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش قوشۇنى ئىدى، «18 ـ سېنتەبىر» ۋەقەسىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىگە چېكىنىپ كەتكەن. پىيادە ئەسكەرلەر 2 ـ بىرىگادىسىنىڭ مۇۋەققەت بىرىگادىرى، 9 ـ پولكىنىڭ پولك كوماندىرى جېڭ رۇڭچېڭنىڭ رەھبەرلىكىدە 1933 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ۋەتەنگە قايتىپ شىنجاڭغا كېلىپ، ئۇرۇمچى، ئىلى، تارباغاتاي قاتارلىق شەھەرلەردە تۇرغان. كېيىن جېڭ رۇيچېڭ قاتارلىقلار چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن، قوشۇن پارچىلىنىپ كەتكەن.

ئالاھىدە ئەۋەتىلگەن دىپلوماتىك خادىم مەھكىمىسى مىنگو دەۋرىدىكى دىپلوماتىيە مىنىستىرلىكىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئورگىنى. 1913 ـ يىلى، شىمالىي مىللىتارىستلار ھۆكۈمىتى ئومۇمەن سودا شەھىرى، پرېستانلىرى بار ھەرقايسى ئۆلكىلەرنىڭ دىپلوماتىيە، تاشقى، ئالاقە ئىشلىرى قاتارلىق مەھكىمىلىرىنىڭ خادىملىرى دىپلوماتىيە مىنىستىرلىكىنىڭ ئالاھىدە ئەۋەتىلگەن خادىمىغا ئۆزگەرتىلدۇ، دەپ بەلگىلىگەن. شۇ بەلگىلىمە بويىچە، جاڭ شاۋبو ئالاھىدە ئەۋەتىلگەن دىپلوماتىيە خادىمى شىنجاڭ دىپلوماتىيە مەھكىمىسىنىڭ ئالاقىچىسى قىلىپ قويۇلغان ھەمدە ئىش بېجىرىش ئورگىنى قۇرۇلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، فەن ياۋنەن ئالاقىچى بولغان. 1942 ـ يىلى، مىللىي ھۆكۈمەتنىڭ مەمۇرىيەت كېڭىشى ۋۇ زېشياڭنى دىپلوماتىيە مىنىستىرلىكىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئالاھىدە ئەۋەتىلگەن خادىمى قىلىپ قويۇپ، ئالاھىدە ئەۋەتىلگەن خادىم مەھكىمىسى تەسىس قىلغان؛ 1944 ـ يىلى 10 ـ ئايدا، جۇڭگونىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ مەسلىھەتچىسى لىۋ زېروك يۆتكەپ كېلىنىپ، شىنجاڭ دىپلوماتىيە ئالاھىدە ئەۋەتىلگەن خادىمى قىلىپ قويۇلغان؛ كېيىن دىپلوماتىيە ئىش بېجىرىش باشقارمىسىغا ئۆزگەرتىلگەن ھەمدە لىۋ زېروك باشقارما باشلىقى بولغان.

شىنجاڭ گارنىزون قوماندانلىق شتابى 1946 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، غەربىي شىمالغا يۇرۇش قىلغۇچى قىسمىنىڭ مۇدىرى، قوشۇمچە شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى جاڭ جىجوڭنىڭ تەكلىپى بىلەن تەسىس قىلىنغان. تاۋ سىيۇ باش قوماندان بولۇپ، ئۇرۇمچىدە تۇرغان؛ يەنە جەنۇبىي شىنجاڭ قوماندانلىق شتابى تەسىس قىلىنىپ، قەشقەر يېڭى شەھەردە

تۇرغان. 11 ـ ئايدا، تاۋ سيۇ غەربي شمالي يۇرۇش قىلغۇچى قىسمىنىڭ مۇدىرلىقىغا يۆتكەلگەندە، سولۇق شىلىەن قوماندانلىققا، جەنۇبي شىنجاڭ ساقچى قوماندانلىقى شتابىنىڭ قوماندانى، رەتلەپ تەشكىللەنگەن 42ـ دىۋىزىيىنىڭ كوماندىرى جاۋ شىگۇاڭ مۇئاۋىن قوماندان بولغان. 1948 ـ يىلى 8 ـ ئايدا سولۇق شىلىەن يۆتكەپ كېتىلگەندە، غەربي شمالي ژالي مەھكىمىسىنىڭ ژالىيىسى تاۋ سيۇ شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ قوشۇمچە باش قوماندان بولغان. 1949 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى، شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

گومىنداڭنىڭ شىنجاڭ ئۇلكىلىك پىرقىسى 1926 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، گومىنداڭ شىنجاڭدا ئۇلكىلىك پىرقىنىڭ تەييارلىق باشقارمىسى قۇرۇش توغرىسىدا مەخپي ئادەم ئەۋەتكەن. 1928 ـ يىلى 7ـ ئايدا، ئۇرۇمچىدە سياسي داۋالغۇش بولۇۋاتقاندا، گومىنداڭ شىنجاڭغا ئادەم ئەۋەتىپ ئۇلكىلىك پىرقىنىڭ يېتەكچىلىك كومىتېتى قۇرۇش توغرىسىدا يەنە بىر قېتىم قارار قىلغان، بىراق ئەمدىلا شىنجاڭنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇۋاتقان جىن شۇرېن بۇ قارارنى رەت قىلغان؛ لېكىن جىن شۇرېن ئۆزى قۇرغان ئۇلكىلىك پىرقىنى گومىنداڭ مەركىزي كومىتېتى ئېتىراپ قىلمىغان. ئاخىر مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق ئىككى تەرەپ ئۆزلىرىنىڭ ئادەملىرىنى ئەۋەتىدىغان بولغان: گومىنداڭ مەركىزي كومىتېتى شىنجاڭدىن رەئىس جىن شۇرېن ۋە جۇرۇيچى، لۇ شياۋزۇ ئۇچىگە قوشۇلغان؛ گومىنداڭ ئەۋەتكەن ئىچكىرى ئۇلكىدىكى شىنجاڭلىق ياش گولۇك بىچېك، بەي يۆشۇ ۋە مەركىزي سياسي مەكتىپىنىڭ گەنسۇلۇق ئوقۇغۇچى لى چيا، ساۋ چۇۋىنلار دىن تەركىب تاپقان ئۇلكىلىك پىرقە تەشكىللىنىپ، 1931 ـ يىلى 7 ـ ئايدا قۇرۇلغانلىقى جاكارلانغان. 1933 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، ئۇرۇمچىدە يەنە سياسي ئۆزگىرىش بولغان، چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى شېك شەھىي شىنجاڭنىڭ غەربي، سياسي چوك ھوقۇقىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، 1934 ـ يىلى ئۇلكىلىك پىرقىنى ئەمەلدىن قالدۇرغان. 1942ـ يىلىنىڭ ئاخىرىلىرى، گومىنداڭ مەركىزي كومىتېتى قارار چىقىرىپ، شېك شىسەي ئىجرائىيە كومىتېتىنىڭ مۇدىر ھەيئىتى، خۇاڭ رۇجىك پىرقە باشلىقى بولغان، يېڭى ئۇلكىلىك پىرقە قۇرغان. ئىككىنچى يىلى، «يېڭى شىنجاڭ» ناملىق ئورگان نەشر ئەپكارى نەشر قىلىنغان. 1944ـ يىلى 8 ـ ئايدا، شېك شىسەي باھانە توقۇپ خۇاڭ رۇجىك قاتارلىقلارنى قولغا ئالغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇلكىلىك پىرقە ئىگىسىز قالغان. 8 ـ ئاينىڭ ئاخىرى، چوڭچىك مىللىي ھۆكۈمىتى ژۇ جوڭشىنى شىنجاڭنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا، قوشۇمچە ئۇلكىلىك پىرىنىڭ مۇدىرلىقىنى ئۆتەشكە، چېن شىخاۋنى باش كاتىپ بولۇشقا ئەۋەتىشنى قارار قىلغان. 1947 ـ يىلى، چېن شىخاۋ مۇدىر ھەيئەت بولغان، شيي يوڭشۇن پىرقە باشلىقى، قوشۇمچە باش كاتىپ بولغان؛ ئۇنىڭدىن كېيىن ياڭ ژېي پىرقە ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلغان. تىنچلىق قوزغىلىڭنىڭ ھارپىسىدا، ياڭ ژېي شىنجاڭدىن چىقىپ كەتكەن، ئۇلكىلىك پىرقىمۇ شۇنىڭ بىلەن يوقالغان.

جاڭ چىەننىڭ غەربي يۇرتقا ئەلچىلىككە كېلىشى جۇڭگو تارىخىدىكى جۇڭگو بىلەن غەربتىكى ئەللەر مۇناسىۋىتىدە مىسلى كۆرۈلمىگەن ئۇلۇغ ئىش. مىلادىيىدىن ئىككى ئەسىر ئىلگىرى غەربي خەن سۇلالىسىنىڭ ئىقتىسادي ئەسلىگە كېلىپ تەرەققىي قىلغان، دۆلەت كۈچى تولۇقلانغان. بىراق، شىمالدىكى ھۇنلار خەن سۇلالىسىغا دائىم تويۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، بېسىپ كىرىپ تالان ـ تاراج قىلاتتى ۋە تەھدىت سالاتتى. خەن ۋۇدى ھۇنلارغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلۇغ توخرىيلار بىلەن بىرلەشمەكچى بولغان. شۇڭا ئۇلۇغ توخرىيلار ئېلىغا بارىدىغانغا جاڭ چىەن تاللانغان.

جاڭ چىەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى چېڭگۇ (ھازىرقى شەنشى ئۇلكىسىدىكى چېڭگۇ) دىن، جىەنيۈەن 3 ـ يىلى (مىلادىيىدىن 138 يىل ئىلگىرى)، جاڭ چىەن ھۇنلارنىڭ تاڭىي ئۇرۇقىدىن بولغان گەنغۇ قاتارلىق 100 نەچچە كىشى بىلەن لوڭشى (ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسىدىكى لىڭتاۋنىڭ جەنۇبى) دىن غەربي يۇرتقا قاراپ يولغا چىققان. خېشى كارىدورىغا كەلگەندە ھۇنلارغا تۇتۇلۇپ قالغان. تۇتقۇنلۇقتا ئون نەچچە يىل ياشاپ، ئۇيۇ ئوچاقلىق بولغان. كېيىن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ گەنغۇ بىلەن قېچىپ چىقىپ، قوش (ھازىرقى تۇرپان)، قاراشەھەر، كۇسەن (ھازىرقى كۇچا)، سۇللاغ (ھازىرقى قەشقەر) قاتارلىق جايلارنى بېسىپ ئۆتۈپ فەرغانە (ھازىرقى ئۆزبېكىستاننىڭ فەرغانە ئويمانلىقى) گە كەلگەن؛ يەنە سەمەرقەند (ھازىرقى ئۆزبېكىستاندىكى كانجۇت ئەتراپى) ئارقىلىق ئۇلۇغ توخرىيلار ئېلىغا بارغان.

بۇ چاغدا ئامۇ دەرياسى ۋادىسىدا ياشاۋاتقان ئۇلۇغ توخرىيلار شەرقتە كۈچۈپ كەتكەنلىكتىن، ھۇنلار بىـ

لەن قايتا قارشىلىشىش نىيىتى يوق ئىدى. جاڭ چىەن بىر يىلچە تۇرغاندىن كېيىن، جەنۇبىي يول بىلەن يەنە قارا قۇرۇم تېغىنىڭ شىمالىنى بويلاپ، يەكەن، ئۇدۇن (ھازىرقى خوتەن)، پىشامشان (ھازىرقى چاقىلىق) قاتارلىق جايلارنى بېسىپ ئۆتۈپ شەرققە مېڭىپ، چاڭ-لار يۇرتىغا كەلگەندە، يەنە ھۇنلارغا توتۇلۇپ قېلىپ ئەسىرلىكتە بىر يىلدىن ئارتۇق تۇرۇپ قالغان. يۈەنشو 3 ـ يىلى (مىلادىيىدىن 126 يىل ئىلگىرى) ھۇن تەخىرنۇتى قازا قىلىپ ئەل ئىچىدە قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، خوتۇن، بالا ـ چاقە-لىرى بىلەن گەنغۇنى باشلاپ چاڭئەنگە قايتىپ كېلىپ، خەن ۋۇدىغا غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئەھۋالىنى تەپسىلىي ئېيتىپ بەرگەن. كېيىن يەنە خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى نۇرغۇن ئۇ-رۇشلارغا قاتنىشىپ خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەنلىكتىن، بىلگە بەگ دېگەن نام بېرىلگەن. جاڭ چىەن خەن ۋۇدىغا ئىلى دەريالىرى ۋادىسىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان ئاسىۋلار بىلەن بىرلىشىپ، ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتتە-كى ئوق قولىنى ئۈزۈپ تاشلاش تەكلىپىنى بەرگەن. يۈەنشۇ 4 ـ يىلى (مىلادىيىدىن 119 يىل ئىلگىرى)، ۋۇدى جاڭ چىەنگە ئەمىر نۆكەر دېگەن نام بېرىپ، كىشى بېشىغا ئىككىدىن ئات، 10 مىڭدىن ئوشۇق كالا-قوي، قىممىتى نەچچە مىڭ تۇمەن پۇلغا يارايدىغان ئالتۇن ـ كۈمۈش، تاۋار ـ دۇردۇن قاتارلىق دۇنيا-دەپنە بېرىپ، 300 كىشى بىلەن بىللە ئەلچىلىك دەس-تىكى تۇتقان يەنە نۇرغۇن نائىب ئەلچىلەرنى ئاسىۋلار يۇرتىغا يولغا سالغان. ئۇ يەرگە بېرىپ بىرەر جاۋابقا ئېرىشەلمىگەن جاڭ چىەن يەنە نائىب ئەلچىلەرنى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئارساك (ھازىرقى ئىران)، بەش ئەنەتكەك (ھازىرقى ھىندىستان)، ئۇدۇن قاتارلىق ئەللەرگە ئەۋەتكەن. يۈەندىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيىدىن 115 يىل ئىلگىرى)، ئاسىۋلار جاڭ چىەننى تىلماچ ۋە يول باشلىغۇچى بىلەن بىللە ئۆز يۇرتىغا يولغا سە-لىپ قويغان. ئۇ خەن سۇلالىسىگە بارغاندىن كېيىن، ئوردىنىڭ مېھمان كۆتۈش، ئالاقىلىشىش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان، توققۇزىنچى دەرىجىلىك ئەمەل كاتۇۋال دېگەن مەنسەپكە ئولتۇرغان.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئاسىۋ، ئۇدۇن، يەكەن قاتارلىق غەربىي يۇرتتىكى نۇرغۇن ئەللەر خەن سۇلالە-سى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت باغلىغان. تارىختا جاڭ چىەن «مىسلى كۆرۈلمىگەن ئىشنى يارىتقان ئادەم» دەپ ئاتالغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىلگە بەگ دېگەن بۇ نام غەربىي يۇرتقا كەڭ تارقالغان؛ كېيىنكى ئەلچىلەرمۇ شۇ نام بىلەن پەخىرلىنىدىغان بولغان. جاڭ چىەننىڭ غەربىي يۇرتىنىڭ يولىنى ئېچىشى جۇڭگو غەربىنىڭ قات-لىشىنى راۋاناشتۇرۇش ۋە ئېچىشتا، ئىقتىساد ۋە مە-دەنىيەتنى ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشتە، ھەتتا خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۇلۇغۋار ئىشنى ئورۇنداشتا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەت-كەن ۋە نۇرغۇن تۆھپە قوشقان (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 8 ـ بېتىگە قارالسۇن).

خەن سۇلالىسىدە غەربىي يۇرت قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى جۇڭگو غەربىي يۇرتنى بىر تۇتاش باشقۇرىدىغانلىقىنىڭ باشلە-نىشى. شىمالدىكى كۆچمەن ھۇنلار ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى خېتاۋ رايونىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، بارغانسېرى قۇدرەت تېپىپ، جەنۇبتا خەن سۇلالىسى-نىڭ شىمالىدىكى جايلارغا، يەنە ھازىرقى خېبېي، سەن-شى، شەنشىنىڭ شىمالىي قىسمىغا ئۆزلۈكسىز بېسىپ كىرىپ تالان ـ تاراج قىلغان؛ غەربتە توخارلارنى مەغ-لۇپ قىلىپ، ئاسىۋلارنى بېقىندۇرۇپ، تەسىر كۆچى غەربىي يۇرتقىچە كېڭەيگەن. ھۇن باتىسقانى قاراشە-ھەر، چۇقو، قاراقۇم (قاراشەھەرنىڭ ئەتراپىدىكى جاي-لار) ئارىلىقىدا «چاكارلار كاھىبگى» تەسىس قىلە-نىپ، غەربىي يۇرتنى بىر تۇتاش باشقۇرغان.

خەن ۋۇدى دەۋرىدە، ئاسىۋلار بىلەن بىرلىشىپ ھۇنلارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، خېشىدا تۆت ئايماق تەسىس قىلىنغان. ئۇنىڭدىن كېيىن غەربىي يۇرتقا چې-رىك كىرگۈزگەن. يۈەنفىڭ 3ـ يىلى (مىلادىيىدىن 108 يىل ئىلگىرى)، يانداش چاپاۋۇل بەگ جاۋ پونو خەن سۇلالىسى چېرىكلىرىنى باشلاپ، ھۇنلارغا بولۇش-قان كروران (ھازىرقى لوپنۇرنىڭ غەربىي شىمالىدا) ۋە قوش (ھازىرقى تۇرپان) نى بېقىندۇرغان. تەيچۇ 4 ـ يىلى (مىلادىيىدىن 101 يىل ئىلگىرى)، ماۋرا-ئۇننەھىرنى بېقىندۇرغۇچى جاڭجۇن گۇاڭلى فەرغانە (ھازىرقى ئۆزبېكىستاننىڭ فەرغانە ئويمانلىقى) گە جا-زا يۈرۈشى قىلىپ غەلىبە قازانغان. شۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا تۇنجى قېتىم چېرىك تۇرغۇ-زۇپ تېرىقچىلىق قىلغان. ھۇن قۇلدارلىرى قەدىمۇ قەدەم مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىۋاتقان ئەھۋالدا، غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلىش مەركىزىنى غەربتىكى قوشقا يۆتكەپ، خەن سۇلالىسى بىلەن يەنە قارشىلاش-قان. جېڭخې 4 ـ يىلى (مىلادىيىدىن 89 يىل ئىلگە-رى)، خەن سۇلالىسى چوڭخې بېگى ماڭتوۋ 40 مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ جيۇچۈەندىن ئاتلىنىپ، قوشنىڭ

شمالىغا يېتىپ كەلگەن، كەيلىك بېگى چېڭمىيەن كرو-
ران، چۇقو، قارا قۇمدىن ئىبارەت ئالتە دۆلەتنىڭ
قوشۇنلىرىنى باشلاپ، خەن سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن
بىرلىشىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، قوش قاغانىنى
تەسلىم قىلدۇرغان. شۇنىڭ بىلەن ھۇن قۇلدارلىر-
نىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھۆكۈمرانلىق ئاساسىغا دەز كەت-
كەن.

خەن جاۋدىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، ھۇنلار قوشنى
قايتا ئىگىلەپ، ئاسىيۇلارغا كۆپ قېتىم تاجاۋۇز قىل-
غان، ئاسىيۇ خانى مەكتۇپ يوللاپ خەن سۇلالىسىدىن
چېرىك ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلغان، خەن شۇەندىنىڭ بېر-
شىڭ 2 - يىلى (مىلادىيىدىن 72 يىل ئىلگىرى)، خەن
خەن سۇلالىسى بەش تارام چېرىك ئاتلاندۇرۇپ ھۇنلارغا
زەربە بەرگەن. چېرىكچى چاڭ خۇي ئاسىيۇلارنىڭ كۈن
بېگى بىلەن 50 مىڭ ئاتلىقنى باشلاپ كۈنىپىتىشتىن
زەربە بېرىپ، ھۇنلارنى مەغلۇپ قىلغان. يۇەنكاڭ 4-
يىلى (مىلادىيىدىن 62 يىل ئىلگىرى)، خەن سۇلالە-
سى جىڭ جىنى قورۇقچى چېرىكچىبەگ قىلىپ پىشام-
شان (ھازىرقى چاقىلىق ئەتراپى) نىڭ غەربىي جەنۇبىي
يولىنى قۇرۇغداتقان.

ھۇنلارنىڭ ئۇرۇشتىكى مەغلۇبىيىتى ئۇلارنىڭ
ئىچكى زىددىيىتىنى كۈچەيتىۋەتكەن. خەن شۇەندىنىڭ
شىنجۇ 2- يىلى (مىلادىيىدىن 60 يىل ئىلگىرى)،
ھۇن باتىسقانى 40 مىڭ چېرىكنى باشلاپ خەن سۇلالە-
سىگە بېقىنغان. بىڭ جى يارلىق بويىچە كۈسەن (ھا-
زىرقى كۈچا)، لوپنۇر (ھازىرقى كورلا ئەتراپىدا)
دىكى نەچچە 10 مىڭ تېرىقچى چېرىكنى باشلاپ ھۇن
باتىسقانىنىڭ ئالدىغا چىققان ھەمدە ئۇنى قوغداپ ئاستا-
نىگە ئاپىرىپ قويغان. خەن سۇلالىسى ھۇن باتىسقانىغا
بەيئەت قىلغان بەگ دېگەن نام بەرگەن. جىڭ جى ئاۋۋال
جەنۇبىي يولنى قوغداپ، قوشنىڭ غەربىي شىمالىدىكى
يولىنىمۇ تەدرىجىي قوغدايدىغان بولغان، ئىككى يولنى
تەڭ قوغدىغانلىقتىن ئۇ قورۇقچى بەگ دەپ ئاتالغان.
قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى ئۇرۇياپ (ھازىرقى بۇگۇر
ناھىيىسىدىكى چېدىر) دا تەسىس قىلىنغان. بۇ غەربىي
يۇرت تارىخىدىكى مەركىزىي ھۆكۈمەتكە ۋەكىللىك قە-
لىپ ھوقۇق يۇرگۈزگەن تۇنجى ئەڭ يۇقىرى چېرىك-
چى، مەمۇرىي ئورگان. غەربىي يۇرت قورۇقچى بەگ
مەھكىمىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى غەربىي يۇرت ۋەزە-
يىتىنى مۇقىملاشتۇرۇش، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە
شەرق، غەرب مەدەنىيىتىنى ئالماشتۇرۇش قاتارلىق
جەھەتلەردە مۇھىم رول ئوينىغان. ئۇ غەربىي خەن
سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرلىرىدىن باشلاپ، شىنجاڭنىڭ
جۇڭگوغا تەۋە بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

سۇللاغ شەھىرىنى مۇداپىئە قىلىش ئۇرۇشى

شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتا ئېلىپ بار-
غان بىر قېتىملىق مۇھىم ئۇرۇشى. خەن مىڭدىنىڭ
يوڭچىڭ 18 - يىلى (مىلادىيە 75 - يىلى) 2 - ئايدا،
قورۇل چېرىكچىبېگى گېڭ گوڭ ئالتۇنبالىق (ھازىر-
قى جىمسار ناھىيىسىدە) تا ھۇنلارغا ئېغىر زەربە بەر-
گەندىن كېيىن، 5 - ئايدا چېرىكلەرنى سۇللاغ شەھىرى
(ھازىرقى گۇچۇڭ ناھىيىسىنىڭ يېرىم جىلغا يېزىسى-
دىكى شىچېڭزى) گە يۆتكىگەن. 7 - ئايدا ھۇنلار
قوشۇن تارتىپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلغان. خەن سۇلالە-
سى چېرىكلىرى تويۇقسىز زەربە بېرىپ، ھۇنلارنى چې-
كىندۇرگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن، ھۇنلارنى دەريا يوللە-
رىنى قامالاپ، شەھەر ئىچىدىكى سۇ مەنبەسىنى ۋە
سىرت بىلەن بولغان بارلىق ئالاقىنى ئۇزۇۋەتكەن. خەن
سۇلالىسى چېرىكلىرى ئات سۈيدۈكىنى ئېچىپ ئۇس-
سۇزلۇقىنى قاندۇرغان. گېڭ گوڭ پۇتۇن شەھەردىكى
چېرىك، خەلقلەرنى قۇدۇق كولاپ سۇ چىقىرىشقا يۈە-
رۈغان. قۇدۇق كولىنىپ سۇ چىققاندىن كېيىن، چې-
رىكلەر شەھەرگە سۇ چېچىشقان، بۇنى كۆرۈپ چۆچۈپ
كەتكەن ھۇنلار ئىلاھ مەدەت بەرگەن ئوخشايدۇ دەپ
ئويلاپ، ئۇرۇش قىلمايلا چېكىنىپ كەتكەن. خەن مىڭ-
دى ئۇلۇغدىن كېيىن، غەربىي يۇرت ۋەزىيىتىدە تو-
يۇقسىز ئۆزگىرىش بولغان، ھۇنلار سۇللاغ شەھىرىنى
قايتا مۇھاسىرىگە ئالغان. خەن سۇلالىسى چېرىكلىرى
شەھەرنى قەيسەرلىك بىلەن نەچچە ئاي ساقلىغان، ئو-
زۇق - تۇلۇكلىرى تۈگەپ، تاسما - كەمەرلەرنى پىشۇ-
رۇپ يېگەن. شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئېلىشنىڭ ئۇنۇمى
ئانچە چوڭ بولمىغانلىقىنى ھېس قىلغان ھۇنلار ئەلچى
ئەۋەتىپ گېڭ گوڭنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەپ: «گېڭ
گوڭ، شەھەرنى ئۆتكۈزۈپ تەسلىم بولسىلىرى، ئاق
ئۆي خانى دېگەن نام بەرگەندىن سىرت، مەلىكىنى خو-
تۇنلۇققا بەرگەيمىز» دېگەن. گېڭ گوڭ ھۇنلار ئەلچى-
سىنى ئۇلتۇرۇۋېتىپ، شەھەر بىلەن ھايات - ماماتتا
تەڭ بولۇشقا قەسەم - ياد قىلغان. جىيەنچۇ 1 - يىلى
(مىلادىيە 76- يىلى) 2 - ئايدا، خەن جاڭدى تەختكە
چىققاندا، ئايماق بېگى چىن پېڭ، ژاڭ مېڭ قاتارلىق-
لارنى 7000 دىن ئارتۇق چېرىك بىلەن غەربىي يۇرتقا
يارىدەمگە ئاتلاندۇرغان. غول قوشۇن لۇكچىن (ھازىرقى
پىچان ناھىيىسىدىكى لۇكچىن) دە ئۇچرىشىپ، ھۇنلار-
نى مەغلۇپ قىلغان. كەينىدىنلا فەن چياڭنى ئەۋەتكەن،
ئۇ 2000 كىشى بىلەن يېغىۋاتقان يامغۇرغا قارىماي

ئەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىن سۇللاغ شەھىرىگە يېتىپ بار-غان. يارەمچى قوشۇننىڭ شىددەتلىك يېتىپ كەلگەنلى-كىنى كۆرگەن ھۇنلار ئۇرۇش قىلماي قېچىپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن سۇللاغ شەھىرىنى قورشاۋدىن بوشاتقاندا، خەن سۇلالىسى چېرىكىدىن ئاران 26 ئادەم قالغان. شەھەر قورۇقچى ئەمەلدار - چېرىكلىرى فەن چياڭ بىلەن بىللە مېڭىپ قاشقوۋۇق (يۇمىنگۇەن) قا كەل-گەندە، يېرىمى دېگۈدەك يولدا ئۆلۈپ بولغان. لوياڭغا يېتىپ بارغاندا، ئوردا مىسلى كۆرۈلمىگەن ھەشەم - ھەشەمەت بىلەن باتۇرلارنى كۆتۈۋېلىپ، سەركەردىلىر-گە شىرىمەت چەۋەندازلار بېگى دېگەن نام بەرگەن. ھا-يات قالغان چېرىكلەرنى ئايرىم - ئايرىم تارتۇقلىغان.

ئالاقىنىڭ ئۇچ قېتىم ئۈزۈلۈپ، ئۇچ قېتىم ئەسلىگە كېلىشى شەرقىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ھۇنلار بىلەن قىلىشقان ئەگرى - توقاي كۆرەشلىرى. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەسلەپتە قۇرۇلغاندا، غەربىي يۇرت قورۇق-چى بېگى لى چوڭ ئۇلتۇرۇلگەنلىكتىن، غەربىي يۇرتنى ئىچكىرىكى جايلار بىلەن بولغان قاتناش ئالاقىسى ئۈ-زۈلگەن. ھەرقايسى ئەللەر ياكى ھۇنلارغا بېقىنغان ياكى ئۇلار بىلەن ئۇرۇش قىلغان، ھۇنلارمۇ خەن سۇلالىسى-گە ئۈزلۈكسىز ھۇجۇم قىلىپ تۇرغانلىقتىن، خېشى رايونىدىكى ئايماق، ناھىيىلەر ئىشىك - قوۋۇقلىرىنى كېچە - كۈندۈز تاقىۋالغان. خەن مىڭدىنىڭ يوڭچىڭ 17 - يىلى (مىلادىيە 74 - يىلى)، يارلىق بويىچە ئايماق چېرىكچىبېگى دۇ گۇ قوشۇن تارتىپ ھۇنلارنى باركۆلدە مەغلۇپ قىلىپ، قوش (ھازىرقى تۇرپان) غا بېسىپ كىرگەن. شەرقىي خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى غەربىي يۇرت قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى ۋە قورۇل چېرىكچىبەگ مەھكىمىسىنى تۈنجى قېتىم تەسىس قى-لىپ، چېن مۇنى قورۇقچىبەگلىككە، گېك گوڭ، گۈەن چوڭنى قورۇل چېرىكچىبەگلىككە قويغان ھەمدە ئۇلارنى ئارقا قوشتىكى ئالتۇنبالىق (ھازىرقى جىمى-سار) ۋە ئالدىنقى قوشتىكى لۇكچىن شەھىرىدە ئايرىم-ئايرىم ھالدا تۇرۇپ تېرىقچىلىق قىلغان. 18 - يىلى، مىڭدى خان لىيۇ جۇاڭ قازا قىلغاندا، قاراشەھەر، كۇ-سەن قاتارلىق ئەللەر ھۇنلارنىڭ زۇلۇمىغا چىدىماي، ئىلگىرى - كېيىن خەن سۇلالىسىگە بېقىنغان. غەربىي يۇرت قورۇقچى بېگى چېن مۇ ئۇلتۇرۇلگەندىن كېيىن، ئالتۇنبالىق ۋە لۇكچىندىكى تېرىقچى چېرىكلەر كۆپ قېتىم ھۇن چەۋەندازلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغان. خەن جاڭدى تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، قورۇل چېرىكچىبېگى ۋە تېرىقچى چېرىكلەرنى قايتىپ كېلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەن، بەن چاۋ ئاز ساندىكى ئادەملەر بىلەنلا جەنۇبىي يولدا يېگانە ئۇرۇش قىلغانى-دى.

خەن جاڭدىنىڭ جىيەنچۇ 3 - يىلى (مىلادىيە 78-يىلى)، بەن چاۋ ئوردىغا مەكتۇپ يوللاپ، غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىكى پايدىلىق شارائىت ۋە ئۆز ئىرادىسىنى مەلۇم قىلغان. ئوردىدىكىلەر غەربىي يۇرتقا يەنە بىر قېتىم قوشۇن تارتىش قارارىغا كەلگەن. 5 - يىلى، ئالدى بىلەن بەن چاۋغا يارەدەم بېرىش ئۈچۈن شۇ گەننى 1000 چېرىك بىلەن ئاتلاندۇرغان؛ يۇەنخې 1 - يىلى (مىلادىيە 84 - يىلى) خەن سۇلالى-سى قوشۇننى كۈچەيتىش ئۈچۈن خې گوڭنى 800 چېرىك بىلەن سۇللاغ (ھازىرقى قەشقەر) غا ئاتلاندۇر-غان. بەن چاۋ كۈرەشنى 14 يىل داۋاملاشتۇرغان، ئاخىر ھۇنلارنى مەغلۇپ قىلىپ، غەربىي يۇرتنى مەر-كىزىي ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىگە يېڭىۋاش-تىن كىرگۈزگەن. خېدى خان لىيۇ جاۋنىڭ يوڭيۈەن 3 - يىلى (مىلادىيە 91 - يىلى)، خەن سۇلالىسى بەن چاۋنى كۈسەندە غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگىلىككە قوي-غان؛ شۇ گەننى ساپارىدا غەربىي يۇرت دورغابلىقىغا قويغان؛ قورۇل چېرىكچىبېگى ئالدىنقى قوشتىكى قو-چو (ھازىرقى تۇرپاننىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) تۇرغان. شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ ئىچكىرىكى جايلار بىلەن بولغان ئالاقىسى قايتا ئەسلىگە كەلگەن. يوڭيۈەن 14-يىلى، بەن چاۋ لوياڭغا قايتىپ كەتكەن. رېن شاڭ، دۇەن شىشېن ئىلگىرى - كېيىن قورۇقچى بەگ بول-غان. ئۇزۇن ئۆتمەي، چاڭ چېرىكلىرى قوزغىلاڭ كۆ-تۈرگەن. ئوردىدىكىلەر غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى، قورۇل چېرىچىبېگىنى قايتۇرۇپ كېلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەن. شىمالىي ھۇنلار پۈرسەتتىن پايدى-لىنىپ بېسىپ كىرىپ، غەربىي يۇرتنى قايتا تىزگىنى-لىگەن، شۇنىڭ بىلەن ئىچكىرىكى جايلار بىلەن بولغان قاتناش ئالاقىسى يەنە ئۈزۈلگەن.

خەن ئەندىنىڭ يەنگۇاڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 123-يىلى)، خەن ئوردىسى دۇنخۇاڭ ئايماق بېگى جاڭ داڭ-ئىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، بەن چاۋنى غەربىي يۇرتنىڭ دورغىلىقىغا قويۇپ چېرىك باشلاپ لۇكچىندە تېرىقچىلىق قىلىشقا ئەۋەتكەن. بەن يوڭ تۆت يىل كۈرەش قىلىش ئارقىلىق، ھۇنلارنىڭ تەسىر كۈچىنى يوقاتقان. خەن شۇندىنىڭ يوڭجىيەن 2 - يىلى (مىلادىيە 127 - يىلى)، خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى يەنە بىر قېتىم بىرلىككە كەلتۈرۈپ، قورۇل چېرىكچىبېگى ۋە

ئۇيرغول (ھازىرقى قومۇل) چېرىكچىبىگنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن، شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ ئىچكىرى-كى جايلار بىلەن بولغان ئالاقىسى قايتا ئەسلىگە كەل-گەن.

يارغولغا يۇرۇش قىلىش تاڭ سۇلالىسى قوجۇ-نى تىنچىتىش ئۈچۈن قوللانغان مۇھاربىيە ھەرىكىتى. تەيزۇڭنىڭ جېنگۈەن 13 - يىلى (مىلادىيە 639 - يىلى)، لى شىمىڭ قوچو خانى چۈرۈپىتاي غەربىي تۈركلەرگە بېقىنىپ ئۇلپان يولىنى توسۇۋەتكەنلىك-تىن، خوجۇنجىنى يارغولغا يۇرۇش قىلغۇچى باش دور-غىسى، سىرۇۋنكە، قاپىش ئالپنى يانداش دورغا قە-لىپ، 150 مىڭ قوشۇن بىلەن غەربكە جازا يۇرۇشى قىلىشقا ئاتلاندۇرغان. ئىككىنچى يىلى 5 - ئايدا، تۈرشاۋۇل جياڭ شىڭبىن شەرقىي تەڭرىتاش (بوغدا ياكى قارلىقتاغ بولۇشى مۇمكىن) نى بىر يولىلا ئىگىلە-گەندە، غەربىي تۈرك يابغۇسى ئاشىنا بايان قاغانىۋت شەھىرى (ئالتۇنبالىق، يەنى ھازىرقى جىمسار) بىلەن تاڭ سۇلالىسىگە بېقىنغان. قوشۇن تاغ ئېغىزىغا كەل-گەندە، قوچو خانى چۈرۈپىتاي تۈيۈقسىز ئۇلۇپ كەت-كەن، 9 - ئايدا، ئۇنىڭ ئوغلى چورقېشىن تەسلىم بولۇپ ئالدىغا چىققان، تاڭ سۇلالىسى بۇ جايدا غەربىي قوچو ئايمىقى تەسىس قىلغان، كېيىن يارغول ئايمىقىغا ئۇۋگەرتكەن ھەمدە ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، چېرىك تۇرغۇزۇپ قوغدىغان.

ئارساكقا يۇرۇش قىلىش تاڭ سۇلالىسى ۋۇ-زېتىيەن دەۋرىدە تاڭ ئوردىسىنىڭ تۆبۈتلەرگە قارشى بىر قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك قايتۇرما ھۇجۇمى. چۈيگوك 3- يىلى (مىلادىيە 687 - يىلى)، ئوك قول ۋەزىر، قارا دۇۋاننىڭ دۇۋانبېگى، شىغاۋۇل مەھكىمىسىنىڭ ئۈچىنچى دەرىجىلىك ۋەزىرى ۋېي دەيجيا ئىۋزى جاڭ-جۇن - چېرىكلەرنى باشلاپ تىبەتلەرگە جازا يۇرۇشى قىلماقچى بولغاندا، ۋۇزېتىيەن ئۇنى ئارساكقا يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇننىڭ باغ بوغلىققا تەيىنلەپ، غەربكە يۇرۇش قىلىش ئىشلىرىنى پىلانلاشقا تولۇق ھوقۇق بەرگەن، سانغۇن - چېرىكلەرگە بولغان قوماندانلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ھەرەم ئاغىسى نازارەتچىلىك قىلە-دىغان كونا تۈزۈمنى ئالاھىدە ئەمەلدىن قالدۇرغان؛ ئەنشى قورۇقچى بەگ يەن ئونغۇنى تېرىقچىلىق قىلىپ ئاشلىق توپلاپ، 36 تارام يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇننىڭ باش بوغىنى نازارەت قىلىشقا قويۇپ، بەش ئىركىن يولى ئارقىلىق تۆبۈتلەرگە ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قىلغۇ-چى قوشۇنغا يانداش بوغ قىلىپ تەيىنلىگەن. يوڭچاڭ 1- يىلى (مىلادىيە 689 - يىلى)، ۋۇزېتىيەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ سەلتەنەت نامىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، دۆلەت نامىنى جوغا ئۇزگەرتىپ، ئۇزىنى ئۇلۇغ جونىڭ خانى دەپ ئاتىغان ھەمدە ئارساكقا قىلىنغان ئۇرۇشنىڭ زەپەر تەنتەنىسىنى يېڭى سەلتەنەتكە سۈۋغا قىلماقچى بولغان. بۇ قېتىملىق يۇرۇش قىلىش ئىشلىرى ئۇزاققا سوزۇلغانلىقتىن، تۆبۈتلەر تولۇق تەييارلىق كۆرگەن، ئۇلار ئاۋۋال غەربىي يۇرتنىڭ خەزىنىلىرىنى قۇرۇۋە-داپ، دۇنخۇاڭدا تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا زەربە بەر-مەكچى بولغان؛ يەنە تاڭ سۇلالىسى قوشۇننىنى ئالداپ ئىچكىرىلەپ كىرگۈزگەن، ۋېي دەيجيا قۇملۇقتىن غە-لىبىلىك ئۇتۇپ، ئاقسۇ دەريا سىغا كەلگەندە چوڭ قار شۇيرغانغا دۇچ كېلىپ، ئۇزۇق- تولۇكلەر ئۇزۇلگەن-لىكتىن، مەغلۇپ بولغان. شۇنىڭ بىلەن تاڭ سۇلالە-سىنىڭ غەربتىكى تۆت قورغانى تۆبۈتلەرنىڭ قولىغا ئۆتكەن. ۋېي دەيجيا شىۋجۇ (ھازىرقى گۇاڭشى ئۇلكە-سىدىكى گۇيپىڭ) غا سۈرگۈن قىلىنغان، ئۇنغۇ ئۇلتۇ-رۇلگەن. غەربىي يۇرت قورۇقچى بېگى تاڭ شىۋجىڭ قالغانلارنى يېغىپ يارغول (ھازىرقى تۇرپان) نى ساق-لىغانلىقتىن، يارغول تۆتۈقلۇقىغا قويۇلغان.

قورۇمغا يۇرۇش قىلىش تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي تۈركلەردىن ئىلگىرى بەگ يابغۇ قاغانغا جازا يۇرۇ-شى قىلىش مۇھاربىيە ھەرىكىتى. جېنگۈەن 21 - يىلى (مىلادىيە 647 - يىلى) 12 - ئايدا تاڭ قوشۇن تارتىپ غەربىي تۈركلەرگە جازا يۇرۇشى قىلىش توغرىسىدا يار-لىق چۈشۈرگەن. سول قول شىرمەت چەۋەندازلار ئۇ-لۇغ جاڭجۇنى ئاشىنا شىرنى قورۇمغا يۇرۇش قىلغۇچى باش بوغ، سول قول شىرمەت چەۋەندازلار ئۇلۇغ جاڭ-جۇنى قاپىش ئالپ، ئالتۇن جۇلالىق كېڭەش بېگى، غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى گو شياگې، تېرىقچىلىق بېگى، چىڭخې ۋىلايىتى بېگى ياڭ خوڭلى قاتارلىقلارنى يانداش بوغ قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇلارنى تۆلۈسلەر، تۈركلەر، تۆبۈتلەر ۋە تۈيغۇنلارنىڭ چېرىكلىرى ھەمدە تاڭ سۇلالىسىگە بېقىنغان غەربىي تۈرك سەركەردىسى ئاشىنا ئالپىنىڭ قەبىلىسى بىلەن تەڭ ئاتلاندۇرغان. ئۇلار چىگىللەرنى يېڭىپ، قاراشەھەرنى ئېلىپ، كۇ-سەنگە بېقىنغان قاراشەھەر خانى سىرپا ئاناچىنى تۇتۇپ كاللىسىنى ئالغان، كۇسەن ئۇلۇغ سانغۇنى كەرتەننى مەغلۇپ قىلغان، خان شەھىرىنى ئىگىللەپ، بارخان (ھازىرقى ئاقسۇ) نى قورشاۋغا ئالغان، غەربىي تۈرك-لەرنىڭ يارەمچى قوشۇننىنى مەغلۇپ قىلىپ، كۇسەن خانى ئەلباشى بەگ، كۇسەن ۋەزىرى نار، كۇسەن ئۇلۇغ جاڭجۇنى كەرتەن قاتارلىقلارنى ئەسىرگە ئېلىپ تاڭ سۇلالىسىغا بېقىندۇرغان. بۇ چاغدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ

تەسىر دائىرىسى كۆسەن، سۇللاغ (ھازىرقى قەشقەر) گىچە كېڭەيگەن ھەمدە يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئۇ- دۇن (ھازىرقى خوتەن) نى بېقىندۇرغان. بۇ تاڭ سۇلا- لىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىشتىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار ئىشىنىڭ ئابىدىسى بولۇپ قالغان.

شۇەنزاڭنىڭ غەربىي يۇرتقا بېرىپ نوم تەھ- سىل قىلىشى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇلۇغ راھىبى ئۇچ ئاغىلىق ھەزرەت شۇەنزاڭنىڭ بۇددا دىنىنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش، نومنىڭ خاتا تەرجى- مىلىرىنى تۈزىتىش ئۈچۈن، ھىندىستانغا بېرىپ نوم تەھسىل قىلماقچى بولغان. جېنگۈەن 1 ـ يىلى (مىلا- دىيە 627 ـ يىلى)، شۇەنزاڭ ئوردىدىن ھەمراھلىرى بىلەن غەربىي يۇرتقا بېرىپ نوم تەھسىل قىلىشنى تە- لەپ قىلغان، ئىلتىماسى تەستىقلانمىغانلىقتىن، ئۆزى ئوغرىلىقچە ئەنتەكەككە سەپەرگە ئاتلانغان. ئۇ چاڭئەن (ھازىرقى شەنشىدىكى شىئەن) دىن يولغا چىقىپ، چىنجۇ (ھازىرقى گەنسۇدىكى تىەنشۇي)، لەنجۇلارنى بېسىپ ئۆتۈپ لياڭجۇ (ھازىرقى گەنسۇدىكى ۋۇۋېي) غا كېلىپ، ئىۋېرغول (ھازىرقى قومۇل) غا يېتىپ بارغان. ئۇنىڭ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقان قوچو ئۇلۇغ ئۇيغۇر خانى چۈرۈۋېنتاي ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ، يول ـ يوللاردا جاجاڭ قۇرۇپ ئۇنى كۈتكەن. ئۇ ئەس- لىدە تەڭرىتاغدىن ئۆتۈپ قاغانبۇت شەھىرى (ھازىرقى جىمسار) ئارقىلىق غەربكە بارماقچى بولغان، لېكىن سەممىي، دوستانە كۈتۈۋېلىشلەرنى رەت قىلالماي، قوچو ئوردو كەنتى (ھازىرقى تۇرپان شەھىرىدىكى قو- چو قەدىمىي شەھىرى) دە بىر ئايدىن ئارتۇق نوم توپلە- غان. سەپەرگە ئاتلىنىش ئالدىدا، چۈرۈۋېنتاي يول بويى كېرەك بولىدىغان كىيىم ـ كېچەك، ئاتلارنى ھازىرلاپ بەرگەندىن سىرت، 100 سەر ئالتۇن، 30 مىڭ ئاقچا سوۋغا قىلغان، بۇ نەرسىلەر بېرىپ ـ كېلىشتىكى 20 يىللىق خەج ـ خىراجىتىگە يېتەتتى؛ يەنە غەربىي تۈرك يابغۇسىنىڭ يول بويى ئېتىبار بېرىشى ۋە چېگرادىن ئۆزىتىپ قويۇشى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا 500 توپ شايى دۇردۇن، ئىككى ھارۋا مېۋە ـ چېۋىلەرنى ئەۋەتكەن. قوچودىن قاراشەھەر ئارقىلىق كۈسەن (ھازىرقى كۇ- چا) غا بارغۇچە، شۇ جايلاردىكى ئۇلۇغ راھىبلار بىلەن بۇددىزم قائىدىلىرىنى تەتقىق قىلغان. غەربكە يەنە سە- پەر قىلىپ بالۇكا ئېلى (ھازىرقى ئاقسۇ) دىن ئۆتۈپ، بەدەلئارت (غەربىي تەڭرىتاغنىڭ ئېغىزى، بەزىلەر بە- دەلئارت دەپ قارىسا، يەنە بەزىلەر قۇمئېرىق دەريەسى- نىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى تاغ ئېغىزى دەپ قارايدۇ) ئارقىلىق مېڭىپ ئىسسىقكۆل (ھازىرقى قىرغىزىستان- دىكى ئىسسىقكۆل) دىن ئېشىپ، توخارىستان (ھازىر- قى ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمى) لارنى بېسىپ ئۆ- تۈپ كەشمىر ئارقىلىق شىمالىي ھىندىستان چېگرىسىغا كىرگەن. شۇەنزاڭ ھىندىستاندا بۇددا مۇقەددەس جاي- لىرىنى تاۋاپ قىلىش جەريانىدا، داڭلىق ئاچارىلارنى زىيارەت قىلغان، بۇددىزم قائىدىلىرىنى تەھسىل قىل- غان، ئۇنىڭ نامى بەش ئەنەتكەكنىڭ ھەرقايسى جايلىرى- غا تارقالغان. تاڭ تەيزۇڭ جېنگۈەن 17ـ يىلى، شۇەن- زاڭ 657 پارچە نومنى ئېلىپ قايتىشىدا، پامىر ئې- گىزلىكىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ۋاخان (ھازىرقى ئافغانىستان تەۋەسىدە) دىن ئۆتۈپ، كاۋانتا (ھازىرقى تاشقۇرغان)، قەشقەر ئارقىلىق، جېنگۈەن 18 ـ يىلى ئەتىياز بىلەن ياز ئارىلىقىدا ئۇدۇن (ھازىرقى خوتەن) گە كەلگەندە، ئۇدۇن خانى ئوردو كەنتىدىن 100 چاقە- رىمچە ئالدىغا چىقىپ ئۇنى كۈتۈۋالغان. يولدا قاراقچە- لارغا يولۇققانلىقتىن، ئۇدۇندە ئىككى ئايدىن كۆپرەك تۇرۇپ، راھىبلارغا نوم توپلىغان ھەمدە قاراقچىلار بۇلاپ كەتكەن نوملىرىنى ئىزدىشىپ بېرىشكە ئادەم ئە- ۋەتكەن؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا غەربىي يۇرت سەپىرىنىڭ جەريانىنى مەلۇم قىلىش ئۈچۈن مەكتۇپ ئەۋەتكەن. تاڭ تەيزۇڭ شۇەن- زاڭنىڭ دەرھال قايتىپ كېلىپ ئۆزى بىلەن كۆرۈشۈ- شى توغرىسىدا يارلىق ئەۋەتكەن. شۇەنزاڭ يولغا چە- قىش ئالدىدا، ئۇدۇن خانى نۇرغۇن مال ـ دۇنيالارنى سوۋغا قىلغان. چەرچەن، پىشامشان (ھازىرقى چاقە- لىق ئەتراپىدا) خانلىرى ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنى يول بويى قوغداپ ئۇزىتىپ قويغان. جېنگۈەن 19 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، شۇەنزاڭ چاڭئەنگە يېتىپ بارغان ھەمدە سەپەر جەريانىدا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىنى توپلاپ «بۇيۇك تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دېگەن كىتابنى يېزىپ چىققان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان رومان «غەربكە سایاھەت» شۇەنزاڭنىڭ غەر- بىي يۇرتقا بېرىپ نوم تەھسىل قىلىش پائالىيىتى ئاسا- سىدا يېزىپ تەييارلانغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى 9 ـ ئەسىر- نىڭ ئوتتۇرىلىرى، گوبىينىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار تەبىئىي ئاپەت تۈپەيلىدىن قىرغىزلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، ھەرقايسى ئۇيغۇر قوۋمىلىرى كۆچۈشكە باشلىغان. ئۇگە قاغان 13 قەبىلىسىنى باش- لاپ جەنۇبتا تاڭ سۇلالىسى چېگراسىدىكى رايونغا بار- غان، كېيىن شۇەرلارغا بېقىنغان. قىرغىزلار شۇەر- لارنى بېقىندۇرۇپ، قىسمەن ئۇيغۇرلارنى باشلاپ شىما- لىي دەشتكە كەتكەن. قالغان كۆپ قىسىم ئۇيغۇرلار غەربتىكى قېرىنداشلىرىنىڭ يېنىغا كۆچكەن. دېمەك، بىر قىسمى تىبەتكە كەتكەن، ئەمەلىيەتتە تۆبۈتلەر باش- لىغان.

قۇرۇش دائىرىسىدىكى گەنجۇ (ھازىرقى گەنسۇدىكى جاڭچىي) قاتارلىق جايلارغا كەلگەن. ئەتراپتىكى ھەرقايسى تارماقلار، ئۇيغۇرلار توپلىشىپ گەنجۇ ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ، غەربتە بۇگۇنكى قومۇلنى تىزگىنلىگەن. يەنە بىر قىسىم ئۇيغۇرلار سايچى (ساۋچى) مەڭلىك تېگىن قاتارلىقلار 15 قەبىلىنىڭ تەخمىنەن 200 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ، ئۇيغۇرىيە يولى بىلەن غەربكە، يەنى شىمالىي دەشتتىن ئالتاي تېغىدىن ئېشىپ جەنۇبقا ئۆتۈپ، بېشبالىق (ھازىرقى جىمسار) قا كەلگەن؛ يەنە تەڭرىتاغدىن ئېشىپ جەنۇبقا ئۆتۈپ، قارا شەھەرنى ئېلىپ، يەنە كۇچا، قوچو ئەتراپىنى ئىگىلىگەن. دەسلەپتە مەڭلىك تېگىن ئۆزىنى يابغۇ دەپ ئاتىغان؛ داجوڭ 2- يىلى (مىلادىيە 848- يىلى)، ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتاپ، كۇسەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ سەركەردىسى بولغان. شىيەنتوڭ 7 - يىلى (مىلادىيە 866- يىلى)، بېشبالىق ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇگۇچىن (بۇگۇچىن) قوچونى بېقىندۇرغاندىن كېيىن، يەنە كۇچا، قاراشەھەر قاتارلىق جايلارنى ئىگىلەپ، قوچو ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنى قۇرغان. يەنە بىر قىسمى بېشبالىق تارىقلىق تەڭرىتاغنىڭ شىمالىنى بويلاپ غەربكە يۈرۈپ، پامىرنىڭ غەربىدىن ئۆتۈپ قارلۇقلار يۇرتىغا، يەنى يەتتىسۇ رايونى (ھازىرقى قازاقىستاندىكى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبى) غا كەلگەن، ئۇلار غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتالغان. كېيىن بالاساغۇن (ھازىرقى قىرغىزىستاندىكى توقماق) بىلەن قەشقەرنى مەركەز قىلىپ، قارلۇق، ياغما، چىگىللار بىلەن بىرلىشىپ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قۇرغان. غەربكە كۆچۈش ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى چوڭ ۋەقە بولغاچقا، ئۇنىڭ ئەھمىيىتى ناھايىتى چوڭ بولغان. تارىخىي ماتېرىياللار چۈۋالچاق، كەمتۈك ۋە ئاددىي بولغانلىقتىن، تەتقىقاتچىلارنىڭ تارىخىي پاكىتقا بولغان قاراشلىرىمۇ ئوخشاش ئەمەس.

تورغات موڭغوللىرىنىڭ شىنجاڭغا قايتىشى

ۋولگا دەرياسى ۋادىسىدىكى تورغات قەبىلىسىنىڭ مىڭ چاقىرىمچە مۇساپىنى بېسىپ شەرققە كۆچۈپ كەلگەنلىك ئۇلۇغ ھەرىكىتى. چېيەنلوڭ 35 - يىلى 11 - ئاينىڭ 20 - كۈنى (مىلادىيە 1771- يىلى 1 - ئاينىڭ 5 - كۈنى)، تورغات قەبىلىسىنىڭ خانى ئۇباش خان چار روسىيە پادىشاھىنىڭ ئۇزۇن مۇددەت زۇلمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، قەبىلىسىدىكى 33 مىڭدىن ئارتۇق تۇتۇن، 169 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، جۇڭگوغا قايتىپ كېلىش سەپىرىنى باشلىغان. ئۇلار ئورال دەرياسىنى كېچىپ ئۆتۈپ، روسىيە قوشۇنىنىڭ كەينىدىن قوغلىشى ۋە قازاق، قىرغىزلارنىڭ توسۇپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىغا قارىماي، جۇڭگونىڭ غەربىدىكى كاتتا دېڭىز (ھازىرقى قازاقىستان تەۋەسىدىكى بالقاش كۆلى) بويىغا كەلگەن. بۇ يەرگە كېلىپ ئىككى تارماققا بۆلۈنگەن: بىر تارمىقى كۆلنىڭ غەربىدىكى گوبىنى بويلاپ جەنۇبتىن شەرققە قاراپ مېڭىپ، چېيەنلوڭ 36 - يىلى يازدا ئىلى دەرياسىنىڭ تارمىقى چارىن دەرياسى بويىغا كېلىپ، ئالدىغا چىققان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن ئۇچراشقان؛ يەنە بىر تارمىقى كۆلنىڭ شىمالىنى بويلاپ شەرققە قاراپ مېڭىپ ئىلىغا كەلگەن. بۇ قېتىمقى شەرققە مېڭىش سەپىرى سەككىز يىل داۋاملاشقان، مۇساپىسى 1000 چاقىرىمغا يەتكەن. ئادەملەرنىڭ يېرىمى ئۆلگەن، چارۋىلارنىڭ كۆپىنچىسى قىرىلىپ كەتكەن. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇلارنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، گەنسۇ، ئىچكى موڭغۇل قاتارلىق جايلاردىن دەرھال 200 مىڭدىن ئارتۇق تۇق تۇياق قوي، ئات، 40 مىڭ دەندىن ئارتۇق گۈرۈچ، بۇغداي، 20 مىڭ كېسەكتىن ئارتۇق چاي، 50 مىڭدىن ئارتۇق قوي ئېرىسى، 60 مىڭ تۈپتىن ئارتۇق پاختا رەخت، 60 مىڭ جىڭغا يېقىن پاختا ھەمدە نۇرغۇن چېدىرلارنى يۈتكەپ بەرگەن؛ شۇنىڭ بىلەن مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش چارىسىنى مەسلىھەتلىشىپ بېكىتكەن. چېڭدې (ھازىرقى خېبېي تەۋەسىدە) دا ئۇباش خان قاتارلىق سەركەردىلەر بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇلارنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا تارتۇقلىغان. ئۇنىڭدىن باشقا «ئۇناغىن سۈجۈقتۇ كونا تورغات قەبىلىسىنىڭ چورۇقتۇ خانى» دېگەن ئوتۇغات بەرگەن، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر ئوڭ، تۆۋەن، سول، يۇقىرى دەپ تۆت قانانقا بۆلگەن ۋە ئۇلارنى كور قارائوسۇ (ھازىرقى شىخو)، يۇلتۇز، دىنغابالىق (ھازىرقى جىڭ نامىيىسى)، قوبۇقسارلاردا چارۋىچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرغان؛ سەرەڭ چىنسە تەچىلتۇنى بېكى تورغات قەبىلىسىنىڭ بېرىشقا ئورۇنلاشتۇرغان ئايماق بەگلىكىگە، قوبدۇ (ھازىرقى موڭغۇلىيە تەۋەسىدە) دا چارۋىچىلىق قىلغان؛ گۈنگىر باچىسە تەچىلتۇنى خوشۇت قەبىلىسىنىڭ تۇشەتۇ بىلىكتەلىكىگە قويۇپ، باغراش كۆلىنىڭ شىمالىدا چارۋىچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرغان. چېيەنلوڭ 40 - يىلى ئايماق، قوشۇن تۈزۈلۈشى يولغا قويۇلغاندا، جەمئىي 6 ئايماق، 16 قوشۇنغا بۆلۈنۈپ، ھەرقايسى جايلاردىكى جاڭجۈن، خان ئامبال، ئاغلاقچى ئامبالارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان.

قايدۇ، دۇۋا توپىلىڭى قايدۇ (؟- 1301)

ئۆگىدايىنىڭ نەۋرىسى؛ دۇۋا (؟ـ 1308) چاغاتايىنىڭ ئەۋرىسى بۇراقنىڭ ئوغلى. ئارىق بۆكە توپىلىڭى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، قايدۇ خانلىق ئورنى ئوگىدايىنىڭ ئەۋلادىغا تەئەللۇق بولۇشنى باھانە قىلىپ، ئۆزىنىڭ سۈيۇرغاللىق يېرى قايالىق (ھازىرقى قازاقىستاندىكى تالدىقورغانىنىڭ شەرقى) نى بازا قىلىپ، تەسىر كۆچىنى كېڭەيتىپ، ئوگىداي ئەۋلادىدىن بولغان خانلارنىڭ سەركەردىسى بولغان. قۇبلاي خانىنىڭ جىيۇەن 6ـ يىلى (مىلادىيە 1269 ـ يىلى)، قايدۇ ئوگىداي ئەۋلادىدىن، چاغاتاي ئەۋلادىدىن، جوچى ئەۋلادىدىن بولغان خانلار بىلەن تالاس (ھازىرقى قىرغىزىستاندىكى تالاس) تا ئىتتىپاق تۈزگەن ھەمدە ئۇچ تەرەپ ئىتتىپاقىنىڭ خوجىسى بولۇپ قۇبلاي ۋە ئىلخانىيە بىلەن قارشىلاشقان. 8 ـ يىلى، قۇبلاي دۆلەت نامىنى يۈەن قىلىپ بېكىتكەن. قايدۇ چاغاتاي خانى بۇراقنىڭ ئىلخانىيە ئۇلۇسىغا بېسىپ كىرىشىنى قوللىغان، مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن يەنە چاغاتايىنىڭ ئەۋلادى نەگۈبەي، بۇقا تۆمۈر ۋە دۇۋانى ئىلگىرى ـ كېيىن چاغاتاي خانلىقىغا تىكلىگەن ھەمدە ھەر يىلى قوشۇن تارتىپ يۈەن سۇلالىسىنىڭ بۇۋاستە قاراشلىق رايونلىرىغا بېسىپ كىرگەن. جىيۇەن 24 ـ يىلى، سول قول خانلاردىن ئوتچىگىننىڭ ئەۋلادى نايان، قاساردىن كېيىنكى خان شەدۇر، قاچىغۇندىن كېيىنكى خان شۇئۇقار ۋە قادان خان قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ توپىلاڭ قوزغىغان. جىيۇەن 26 ـ يىلى، قارا قورۇم (ھازىرقى موڭغۇلىيەدىكى قارا قورۇم) نى بىر يولما ئىگىلىگەن. جىيۇەن يىلىنىڭ ئاخىرلىرى، يۈەن سۇلالىسى قوشۇنى توپىلاڭچى قوشۇنغا قايتۇرما زەربە بېرىپ، كامان (ھازىرقى روسىيەدىكى يەنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى) دەريا ۋادىسىغىچە بېسىپ كىرىپ، قايدۇنى ئىبىر سىبىر (ھازىرقى روسىيەدىكى ئوب دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنى) غىچە سۈرۈپ بارغان. دادې 5 ـ يىلى (301ـ يىلى)، يۈەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي قارا قورۇم قورۇل چېرىكلىرى قايدۇ، دۇۋا قوشۇنى بىلەن ئالتۇنتاغدىكى تەكەلكو تاغ (ھازىرقى ئالتاي تېغىنىڭ ئوتتۇرا بۇلۇكى) ئەتراپىدا ئۇرۇش قىلغان. دۇۋا يارىلانغان، قايدۇ ئۇرۇشتىن كېيىن قايتىش يولىدا ئۆلگەن، ئاساسىي خانلارنىڭ ئەمەلىي كۈچىمۇ ئاجىزلاشقان. دادې 8 ـ يىلى، يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چاغاتاي، ئوگىداي ئۇلۇسلىرى بىلەن كېلىشىم ھاسىل قىلغان. شۇنىڭ بىلەن قايدۇ، دۇۋا توپىلىڭى ئاخىرلاشقان.

جۇڭغارلار توپىلىڭىنى تىنچىتىش چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش يولىدا ئېلىپ بارغان بىر قاتار ئۇرۇشلارنىڭ ئومۇمىي نامى. كاڭشى، يۇڭچىڭ، چىيەنلونگ ئۇچ سۇلالە جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىي زېمىنىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، چار روسىيەنىڭ تاجاۋۇزى ۋە كېڭەيمىچىلىكىنى توسۇش ئۈچۈن، تەپرىقچىلىق قىلىپ، دەۋران سۈرۈۋاتقان جۇڭغارلار بىلەن ئۇزۇن مۇددەتكىچە ئۇرۇش قىلغان، جۈملىدىن بۇ ئۇرۇشلارنىڭ ئىچىدە يەتتە قېتىم چوڭ ئۇرۇش بولغان.

ئۇلان بۇتۇن ئۇرۇشى كاڭشى 27 ـ يىلى (مىلادىيە 1688 ـ يىلى)، جۇڭغارلاردىن غالدان قالقانىنىڭ ئىچكى مالىمانچىلىقىدىن پايدىلىنىپ ۋە چار روسىيەنىڭ كۈشكورتىشى بىلەن، قالقا دىنىي ئاقساقال قابزۇن دامبە ئىككى يىل ئىلگىرىكى بىر قېتىملىق ئۇچرىشىشتا دالاي لاما (5 ـ دالاي، ئۇ بۇ چاغدا ئۇلۇپ كەتكەن) نىڭ ئەلچىسىگە بىھۇرمەتلىك قىلغان دېگەننى باھانە قىلىپ، 30 مىڭ چېرىكنى باشلاپ قالقا مولغۇللىرىغا ھۇجۇم قىلغان ھەمدە ئاستانىگە 700 چاقىرىم كېلىدىغان ئۇلان بۇتۇن (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى كېشىكتېنىڭ قوشۇننىڭ تەۋەسىدە) غىچە بېسىپ كىرگەن. كاڭشى قوشۇن تارتىپ قارشى ھوجۇمغا ئاتلانغان، 32ـ يىلى 8 ـ ئايدا، غالداننىڭ 30 مىڭ تۆگە بىلەن قۇرغان تۆگە ئىستىھكامى بىت ـ چىت بولغان، غالدان نەچچە مىڭ ئادىمى بىلەن مەغلۇپ بولۇپ قوبدۇ (ھازىرقى موڭغۇلىيە تەۋەسىدە) غا چېكىنگەن.

زۇن مودۇن ئۇرۇشى كاڭشى 34 ـ يىلى يازدا، غالدان 30 مىڭ چېرىك توپلاپ كورۇلۇن دەرياسى بويىغا كەلگەن. ئىككىنچى يىلى ئەتىيازدا، چىڭ سۇلالىسى 100 مىڭ چېرىكنى سول قول، ئوتتۇرا، ئوڭ قولدىن ئىبارەت ئۇچ تەرەپتىن ھوجۇمغا ئاتلاندۇرغان. يازدا فىيانغۇ ئوڭ قول چېرىكلەرنى باشلاپ زۇن مودۇن (توپ تال دېگەن مەنىدە. ھازىرقى موڭغۇلىيەدىكى ئۇلان باتۇرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى زۇن مودۇن دېگەن جاي) دا غالداننىڭ غول كۈچى بىلەن توقۇشقان، غالدان مەغلۇپ بولۇپ چېرىكلىرى بىلەن كۈنپېتىشكە قاچقان. 36 ـ يىلى ئەتىيازدا، كاڭشى نىڭشيادىن چېرىكلەرنى ئەۋەتىپ زەربە بەرگەن. غالدان مەغلۇپ بولۇپ، كەبىسە 3 ـ ئايدا كېسەل بولۇپ ئۆلگەن.

تىبەت ئۇرۇشى كاڭشى 55 ـ يىلى، غالداندىن كېيىنكى جۇڭغارلار ھۆكۈمرانى سەۋاڭ رابدان چوڭ سەرەڭ دوندۇبنى 6000 چېرىك بىلەن تىبەتكە ئاتلاندۇرغان. ئىككى يىلى لىخاسانى ئىگىلەپ، خوشۇتنىڭ

لاتسالاق خانىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. 59 ـ يىلىنىڭ بېشىدا، كاڭشى 14 ـ شاھزادىسى بۇنتىنى يىراققا مەدەت بەرگۈچى ئۇلۇغ سانغۇن قىلىپ تەيىنلەپ، چېرىكلەرنى باشلاپ كۆكنۇر (ھازىرقى چىڭخەي)، سىچۇەندىن ئىمارەت ئىككى يول ئارقىلىق تىبەتكە كىرىشكە ئاتلاندۇرغان.

خوتۇنتۇر ئۇرۇشى يوڭچىاق 5 ـ يىلى (مىلادىيە 1727 ـ يىلى)، سەۋاق رابدان ئۇلگەندىن كېيىن، ئوغلى غالدان سەرەك تەختكە چىققان. يوڭچىاق ئۇنىڭدىن كۆكنۇردىن قېچىپ كەلگەن لوبتساڭ دەنزىننى ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلسا جاۋاب بەرمىگەن. 7ـ يىلى ئەتىمىزدا، قۇلدانىنى چېگرانى تىنچلاندۇرۇغۇچى ئۇلۇغ جاڭجۈنى قىلىپ چېرىكلىرى بىلەن ئالتايىنى ئىگىلەشكە، يۇجۇڭچىنى يىراقنى تىنچلاندۇرغۇچى ئۇلۇغ جاڭجۈن قىلىپ چېرىكلىرى بىلەن باركۆلنى ئىگىلەشكە ئەۋەتكەن. 9 ـ يىلى، غالدان سەرەك 30 مىڭ چېرىك چىقىرىپ، ئاۋۋال يالغاندىن تەسلىم بولۇشقا ئەلچى ئەۋەتىپ، قۇلدانىنى خوتۇنتۇرغا ئالداپ ئەكەلگەن، تۆت تەرەپتىن قورشاپ كەلگەن يۈكتورمە چېرىكلەرنىڭ ئارىسىدا قالغان چىڭ قوشۇنلىرى تىرىپىرەن بولۇپ كەتكەن، ئاران قالغان 2000 ئادەملا قوبدۇغا چېكىنىلگەن.

ئىردەن چاۋ ئۇرۇشى يوڭچىاق 10 ـ يىلى، غالدان سەرەك غەلىبىسىزلىك ئالغا ئىلگىرىلەپ، كىچىك سەرەك غوندۇينى 30 مىڭ چېرىك باشلاپ كۆرۈلۈن دەرياسىغا ئاتلاندۇرغان، ئۇزىمۇ ئارقىدىنلا چېرىك باشلاپ ئاتلانغان. چىڭ سۇلالىسى جاڭجۈنى تادەي، سايان نويان ئىنانچخانى خوشۇئى سەرەك بالشىغان چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن ئىردەن چاۋ (گۇاڭشىيەن بۇتخانىسى) دا جىددىي ئۇرۇش قىلغان، جۇڭغار قوشۇنى قالدۇق ئادەملىرى بىلەن مۇھاسىرىدىن قېچىپ قۇتۇلغان.

ئىلغا يۇرۇش قىلىش چېنلۇق 10 ـ يىلى (مىلادىيە 1745 ـ يىلى)، غالدان سەرەك ئۇلگەن، جۇڭغار ئاقسۇڭكىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئون يىلغىچە ئىچكى توقۇنۇش يۈز بەرگەن. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى چېنلۇق 20 ـ يىلى ئىككى يول بويىچە ئىلغا يۇرۇش قىلغان، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى شىمالىي يول، شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى جاڭجۈن بەندى، شىمالنى تىنچلاندۇرغۇچى ئوتتۇرانچى سانغۇن باغىبەندى؛ جەنۇبىي يول، ئەنشى سانغۇن يوڭچاڭ، ئەنشى ئوتتۇرانچى سانغۇن سالارنىڭ باشچىلىقىدا بورتالا دەرياسى بويىدا ئۇچراشقان. جۇڭغار سەركەردىسى داۋاچى قارشىلاشماي، گېردىن تېغى (ھازىرقى موڭغۇلكۇرە تەۋەسىدە) دىن قاچقاندا، چىڭ سۇلالىسى قۇشۇننىڭ كېچىدە زەربە بېرىشىگە ئۇچراپ مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ چىققان. ئۇ تەڭرىتاغدىن ئېشىپ ئۇچ (ھازىرقى ئۇچتۇرپان) قا بارغاندا، ئۇيغۇر ھاكىمبېگى خوجەسى ئۇنى تۇتۇۋېلىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئاپىرىپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئىلى دەسلەپكى قەدەمدە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغان.

ئامۇرسەنا توپىلىڭنىڭ تىنچىتىلىشى ئامۇرسەنا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكىنى پەش قىلىپ ئويرات تۆت قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇغ خانى بولۇش نىيىتى ئەمەلگە ئاشمىغانلىقتىن، چېنلۇق 10 ـ يىلى، يارلىق بويىچە رىخىغا ئاتلىنىش سەپىرىدە ئۇلۇنغول دەرياسى بويىدا توپىلاڭ كۆتۈرگەن. ئۇ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، قازاق دالاسىغا (ھازىرقى قازاقىستان) قېچىپ كەتكەن، ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە بورتالاغا كېلىپ ئۇرۇش ئوتنى قايتا تۇتاشتۇرغان. چېنلۇڭنىڭ 22 ـ يىلى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئىككى يول بويىچە ھۇجۇمغا ئاتلانغان، چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى ئوڭ قول ئوتتۇرانچى جاڭجۈن جاۋخوي قازاق دالاسىغا چېگرىسىغچە قوغلاپ بارغان. ئامۇرسەنا روسىيىگە قېچىپ كەتكەن، كېيىن ئۇ يەردە چېچەك چىقىپ بولۇپ ئۇلگەن.

چىڭ سۇلالىسى زامانىدىكى بىرەيلەن سىزغان «جۇڭغار توپىلىڭنى تىنچىتىش رەسىملىرى»

چوڭ، كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنىڭ تىنچىتىلىشى چىڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن قىلغان ئۇرۇشى. چېيەنلۇڭ 20 ـ يىلى (1755 ـ يىلى)، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى داۋاچى ئۈستىدىن جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئىلىنى بېسىۋالغان. جۇڭغارلارنىڭ فېئودال كۆچمەن چارۋىچى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تۇتقۇنلىقىدا ياشاۋاتقان جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قارا تاغلىقلار ئەتراپىدىكى خوجىلار ـ خوجا بۇرھانىدىن، خوجا جاھان ئاكا ـ ئۇكا ئىككىسى چىڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى خوجا جاھاننى ئىلىدا تۇرۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىن يۆتكەپ چىقىلغان يانچىلارنى باشقۇرۇشقا بۇيرۇغان؛ بۇرھانىدىننى جەنۇبىي شىنجاڭغا قايتىپ خەلقنى ئۆزىنى باشقۇرۇشقا بويرىغان. ھالبۇكى، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قارا تاغلىقلار ئەتراپىدىكى خوجىلار ۋە دەھرىي فېئودالىلار ئۇنى ئانچە قارشى ئالمىغان. ئامۇرسەنا توپىلاڭ كۆتۈرگەندە، خوجا جاھان ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ كەتكەن. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئامۇرسەنانى جازالىماقچى بولغاندا، خوجا جاھان قورقۇپ، قول ئاستىدىكىلەرنى يوشۇرۇن باشلاپ جەنۇبىي شىنجاڭغا بېرىپ، ئۆزىنى باتۇرخان دەپ ئاتىغان. ئۇ ئاكىسىغا دەسلەپتە مانجۇلارغا بىرلىكتە قارشى تۇرايلى دەپ نەسىھەت قىلغان، كېيىن ئۇنى تەھدىت ئاستىدا بويسۇندۇرغان، چېيەنلۇڭ 22 ـ يىلى 3 ـ ئايدا دالالەت قىلغىلى بارغان ئوتتۇرانچى يانداش دۇتۇن ئامىنتۇ ۋە ئۇنىڭ باشلاپ بارغان 100 نەچچە سەركەردە ـ چېرىكلىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن ھەمدە بەگ، ئاخۇنلارنى ئۆزلىرى بىلەن تەڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە قىستىغان. كۆچا ھاكىمبېگى ئوداي خوجا ئۇنىڭغا بېقىنماي ئىلىغا كەتكەندە، ئۇنىڭ ئائىلىدىكىلىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئامۇرسەنا توپىلىڭىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى چوڭ، كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى تىنچىتىش ئۈچۈن قوشۇن ئەۋەتكەن. چېيەنلۇڭ 23 ـ يىلىنىڭ بېشىدا، ئاسىيلارنى تىنچلاندۇرغۇچى جاڭجۇن يارغاشان تۇرپان ئىنانچىخانى ئىمىن خوجا قاتارلىقلارنى مەسلىھەتچى ئامبال، ئوداي خوجىنى ئالغىنچى قىلىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئون نەچچە مىڭ چېرىكىنى باشلاپ تۇرپاندىن غەربكە ئىلگىرىلىگەن، 5 ـ ئايدا كۆچانى قورشاۋغا ئالغان. يارغاشان ئوداي خوجىنىڭ گېپىگە قۇلاق سالماي، خوجا جاھاننى قاچۇرۇپ قويغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يارغاشاننىڭ ئەسلىنى ئېلىپ تاشلاپ، جاۋ خۇينى چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى جاڭجۇن قىلىپ چېرىكلەر بىلەن ھۇجۇمغا ئايلاندۇرغان.

خوجا جاھان ئاقسۇغا قېچىپ بارغاندا، ئاقسۇ ئاقساقلى قوۋۇقنى ئېتىۋېلىپ ئۇنى شەھەرگە كىرگۈزگىلى قويمىغان ۋە جاۋخۇيغا بېقىنغان. خوجا جاھان يەنە ئۇچ (ھازىرقى ئۇچتۇرپان) غا بارغاندا، يەنە رەت قىلىنغان؛ ئاندىن قەشقەر ۋە يەكەنلەرگە قېچىپ بارغان، چوڭ ـ كىچىك ئىككى خوجىنىڭ ھەرقايسىسى شەھىرىنى ساقلاپ جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىۋاتاتتى. كۆزدە، جاۋخۇي ئۇچ ھاكىمبېگى خوجەسىنىڭ تەكلىپى بويىچە، 3000 چېرىكنى باشلاپ يەكەننى ئالغان، ئوداي خوجىنى سەركەردە ـ چېرىكلەرنى باشلاپ خوتەننى بېقىندۇرۇشقا بۇيرۇغان. چوڭ ـ كىچىك ئىككى خوجا جاۋخۇينى يەكەننىڭ جەنۇبىدىكى قاراسۇدا قورشاۋغا ئېلىۋالغان. چېيەنلۇڭ 24 ـ يىلىنىڭ بېشىدا، چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى ئوڭ قول ئوتتۇرانچى جاڭجۇن فۇدې يېتىپ كېلىپ، ئىچكى ـ تاشقى جەھەتتىن قىستاپ قورشاۋنى بۇسۇپ، ئاقسۇغا قايتىقان. 6 ـ ئايدا، چىڭ سۇلالىسى چېرىكلىرى ئىككى يولغا بۆلۈنگەن، جاۋخۇي ئۇچتىن قەشقەرنى ئېلىشقا ئاتلانغان، فۇدې خوتەندىن يەكەننى ئېلىشقا ئاتلانغان. خوجا جاھان جەمەتىدىن بولغان ھەربىي خوجا ـ ھۇسەيىن خوجا («بىبىجىگدا تۇرۇشلۇق مۇسۇلمان تۇرىلەر» گە قاراڭ) قاتارلىقلار قىرغىزلارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرىنى باشلاپ، ئارقا تەرەپتىن ئىككى خوجا توپىلىڭىغا زەربە بەرگەن. بۇرھانىدىن قارشىلاشماي تەسلىم بولغان، خوجا جاھان تەسلىم بولماي، كەيسىسى 6 ـ ئايدا ئات ـ ئۇلاغ، ئېرىخ ـ مالىلارنى ئېلىپ چېگرا تەرەپكە قاچقان. 7 ـ ئايدا، چىڭ سۇلالىسى چېرىكلىرى ياشىل كۆل (ھازىرقى تاجىكىستان تەۋەسىدە) غىچە قوغلاپ بارغان. يەرەك بەگ خوجەسى، ئوداي خوجا ئۇنى تەسلىم بولۇشقا دەۋەت قىلغان، بۇنى ئاڭلاپ قورققان نەچچە مىڭ ئامما تاغدىن چۈشۈپ ئۇلارغا بېقىنغان. خوجا جاھان تەسلىم بولماي، ئاكىسى بىلەن ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى باشلاپ بەدەخشان (ھازىرقى تاجىكىستاننىڭ شەرقىي جەنۇبىي ۋە ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمالىدا) غا قېچىپ بارغاندا بەدەخشان ئەمىرى مۇزەپپەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى خاتىرە ئۈچۈن «مۇ-

سۇلمانلار يۇرتىنى تىنچىتىش خاتىرىسى ئۈچۈن ئويـ
دۇرغان «ياشىل كۆل ئابىدىسى» نى تىكلىگەن.

بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق سەككىز مۇسۇلمان تۇ-
رىسى بېيجىڭغا تۇرغاقلىققا ئاپىرىلغان شىنجاڭ ئاۋ-
سۇڭەكلىرى. مۇسۇلمانلار يۇرتى، يەنى جەنۇبىي شىن-
جاڭ رايونىنىڭ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاتلىشى.
چىڭ سۇلالىسى چېيەنلۇڭ 25 ـ يىلى (مىلادىيە 1760ـ
يىلى)، شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتە خىزمەت
كۆرسەتكەنلەرنى خىزمىتى بويىچە تارتۇقلاپ، ھەرقاي-
سىلىرىغا مەرتىۋە بەرگەن. ئۇلار جەمئىي سەككىز تۇ-
تۇن، 35 ئادەم بولۇپ، يارلىق بويىچە بېيجىڭدا تور-
غاقلىققا تۇتۇپ تۇرۇلغان ھەمدە موڭغۇللارنىڭ سېرىق
جىيەكلىك تۇغلۇق قوشۇنى بىلەن ئاق جىيەكلىك تۇغ-
لۇق قوشۇنىغا قارىغان، جۈملىدىن ئاق تاغلىقلار مەز-
ھىپىدىكى خوجا ئەۋلادىدىن بەش تۇتۇن: ھۇسەيىن خو-
جا، ئىنىسى پەرسا خوجا، ئاكىسىنىڭ ئوغلى مەھمۇت
خوجا، ئۇچىنچى ئاكىسىنىڭ ئوغلى تۇردى خوجا، شە-
رەم جىيەنى ئابدۇراھمان خوجا. ئۇلار چوڭ، كىچىك
خوجىلار بۇرھانىدىن ۋە خوجا جاھان بىلەن بىر ئاتا ـ
بوۋا، باشقا ئۇرۇقتىن بولغان خوجىلار ئىدى. چېيەنلۇڭ
22 ـ يىلى، ئۇرۇقىدىكى خوجا جاھان قاتارلىقلارنىڭ
توپىلىڭىغا قارشى تۇرغان ھەمدە قىرغىز چارۋىچىلىق
رايونىدا يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن. چىڭ سۇلالىسى قوشۇن
تارتىپ توپىلاڭنى تىنچىتقاندا چېرىكلىرىنى باشلاپ
قەشقەر ۋە يېڭىساردىكى توپىلاڭچى قوشۇنىنىڭ ئارقا
يوللىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، قورشاۋدا قالغان چىڭ سۇلا-
لىسى چېرىكلىرىنى قۇتۇلدۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەت-
كەن. ئۇلارغا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا بەگ ۋە بىرىنچى،
ئىككىنچى، ئۇچىنچى دەرىجىلىك تەيجى دېگەن ئوتۇغات
بېرىلگەن. چاغاتاي خان ئەۋلادىدىن ئىككى تۇتۇن: ئا-
كا- ئۇكا مەنسۇر خوجا ۋە قاسىم خوجا ئىدى. ئۇلار
تۇرپاندىن بولۇپ، كاڭشى 59- يىلى(1720- يىلى)،
چىڭ سۇلالىسى قوشۇن تارتىپ جۇڭغارلارغا جازا يۈ-
رۈش قىلغاندا، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ئات- تۆگە-
لەرنى تەقدىم قىلغان. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى قايتىپ
كەتكەندىن كېيىن، جۇڭغارلار ئۇلارنى قاماپ قويغان.
چېيەنلۇڭ 20 ـ يىلى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئىلىغا
كەلگەندە، ئۇلارغا بىقىنىپ خىزمەت قىلغانلىقتىن، تا-
يىنغۇر بەگ ۋە بىرىنچى دەرىجىلىك تەيجى دېگەن نامىلار
بېرىلگەن. دەھرىي بەگدىن بىر تۇتۇن: ئۇچتۇرپان ھا-
كىمبېگى خوجەسى. ئۇ داۋاچىنى تۇتۇش، خوجا جاھان-
نى قوغلاپ تۇتۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، بېلە
دېگەن ئوتۇغات بېرىلگەن.

ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى فېئودالىق ئالۋاڭ ـ
ھاشارلارغا قارشى قوزغالغان قوزغىلاڭ. چېيەنلۇڭ 30ـ
يىلى (1765 ـ يىلى) 2 ـ ئايدا، ئۇچتۇرپان خان
ئامبىلى سۇچىڭ، ھاكىمبەگ ئابدۇللا، رەھمىتۇللا بەگ
(؟~1765) نى 240 ئادەمنى باشلاپ جىگدە كۆچەتلە-
رنى يەتكۈزۈپ بېرىشنى بۇيرۇغان، ئۇ قايسى جايغا
ئاپىرىدىغانلىقنى ئۇقالماي، ئۇلاردىن سورىسا ئەيىبلەد-
گەن، ئۇنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە
ئاتا ـ بالا سۇچىڭ ۋە ئابدۇللالار ئۆز مەيلىچە باشباش-
تاقلىق قىلىپ يۈرگەن ھەمدە ئاستىدىكىلەرنىڭ خەلققە
خالىغانچە زۇلۇم سېلىپ بوزەك قىلىشىغا يول قويغان،
ئۇلارنىڭ بۇ قىلمىشلىرىنى ئامما خېلىغىچە كۆڭلىگە
پۈكۈپ يۈرگەن. سۇچىڭدىن نارازى بولۇپ يۈرگەن
رەھمىتۇللا بەگ ھاشارچىلار بىلەن خۇپىيانە مەسلىھەت-
لەشكەندىن كېيىن، ئابدۇللانى قاماپ قويۇپ، ئائىلە-
دىكىلىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن خان
ئامبال سۇچىڭنىڭ يامۇلىغا بېسىپ كىرىپ، ئۇنىڭ
بالىسى ۋە غولام- دېدەكلىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن، سۇ-
چىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان. قوزغىلاڭچىلار ئۇچتۇر-
پان شەھىرىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، رەھمىتۇللا دا-
ھىيلىقتا سايلانغان. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان ئاقسۇ خان
ئامبىلى بىەنتاغاي چېرىكلىرىنى باشلاپ كەلگەن، رە-
ھمىتۇللا شەھەر قوۋۇقىنى ئېچىۋېتىپ ئۇنىڭ بىلەن
تۇتۇشقان. بىەنتاغاي شەھەرنى توپقا تۇتقان. بۇنىڭدىن
غەزەپلى قوزغالغان قوزغىلاڭچى قوشۇن 400 كىشىدىن
كۆپەيىپ 2600 كىشىگە ئۇلغايغان. كۇچا، قەشقەر
قاتارلىق جايلاردىكى ئامبال ۋە ھاكىمبەگلەر ئىلگىرى-
كېيىن چېرىكلىرىنى باشلاپ ئۇچتۇرپاننى قورشاۋغا
ئالغان. قوزغىلاڭچىلار قىرىلىپ كەتكەن. رەھمىتۇللا-
مۇ ئوق تېگىپ قازا قىلغان. 8 ـ ئايدا، قوزغىلاڭچى
قوشۇندىكى سابىق شاڭبېگى سىيىت قاتارلىق كىشىلەر
40 نەچچە ئادەمنى تۇتۇپ ئىلى جاڭجۈنى مىڭرۇيغا
ئاپىرىپ بەرگەن، قوزغىلاڭمۇ مەغلۇپ بولغان. چىڭ
سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىەنتاغاي قاتارلىق نۇرغۇن كە-
شىلەرنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن، سۇچىڭنىڭ جىنايىتىنى ئاش-

كارىلىغان، قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ رەھبەرلىرىنى دار-غا ئاسقان، ئون نەچچە مىڭ خەلق ئاممىسى ئاق ئۆيلۈك قىلىنىپ ئىلىغا پالانغان. مىڭرۇي قاتارلىقلار قېپقال-غان ئىشلارنى مۇۋاپىق ھەل قىلىش توغرىسىدا مەكتۇپ يوللىغان؛ يەنى ئامبال بىلەن بەگلەرنىڭ كۆرۈشۈش يۇسۇنىنى بېكىتىش، ھاكىمبەگلەرنىڭ ھوقۇقىنى بۆ-لۈۋېتىش، بەگلەرنىڭ خۇسۇسىي ھاشارغا سېلىش ئىش-لىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش قاتارلىقلار. چىڭ سۇلالە-سى ھۆكۈمىتى مۇسۇلمانلار يۇرتىدىكى ئىشلارنى بىر تۇتاش باشقۇرغۇچى مەسلىھەتچى ئامبالنى قەشقەردىن ئۈچتۇرپانغا يۆتكەپ كەلگەن ھەمدە ئۈچتۇرپاندا تېرىق-چىلىق قىلىشقا مەسئۇل قىلغان.

شىنجاڭ ئەپيۇنىنى چەكلەش نىزامى قائىدە - نىزام نامى. داۋگۇاڭ 19- يىلى (1839 - يىلى)، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «ئەپيۇننى قاتتىق چەكلەش نىزامنامىسى» نى تۈزۈپ پۈتۈن مەملىكەتكە تارقاتقان. شىنجاڭدا بىرتاز ئۆزگىرىش بولغان: شۇ يىلى، ئۇرۇم-چىدە «يېڭى بېكىتىلگەن ماددىلار» تۈزۈلگەن؛ ئىك-كىنچى يىلى، ئىلىدا «ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلگەن نى-زامنامە»، جەنۇبىي شىنجاڭدا «مۇسۇلمانلار يۇرتىدا ئەپيۇننى قاتتىق چەكلەش نىزامنامىسى» (يەنە «جەنۇب-تىكى ھەرقايسى مۇسۇلمانلار شەھەرلىرىدە ئەپيۇننى تەكشۈرۈش ۋە چەكلەش نىزامنامىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تۈزۈلگەن. ھەرقايسى نىزامنامىلەرنىڭ ئاساسلىق مەز-مۇنلىرى: ئوغرىلىقچە يۆتكەپ كېلىنگەن ئەپيۇنلەرنىڭ ھەممىسىنى مۇسادىرە قىلىپ كۆيدۈرۈۋېتىش؛ چېگرا بويلىرىدىكى قاراۋۇلخانىلار ئادەم ئاجرىتىپ قاتتىق تەكشۈرۈپ، چېگرا سىرتى (ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى) دىكىلەرنىڭ ئەپيۇن يۆتكەپ ئەكىرىشىدىن قات-تىق ساقلىنىش؛ ئوغرىلىقچە ئەكىرگەنلەر تەكشۈرۈپ تۇتۇلغان ھامان، ماللىرى مۇسادىرە قىلىنىپ، ئۆزىنى قانۇن جازاسىغا تارتىش؛ ئەپيۇن تېرىغان، چەككەنلەر-نى قاتتىق جازالاش؛ ئەپيۇننى قاتتىق تەكشۈرمىگەن ياكى ۋەزىپىسىنى ئادا قىلالمىغانلارنى جازاغا تارتىش؛ چېگرا تەۋەسىدىكى ھەرقايسى مۇھىم قاتناش يوللىرىغا قاراۋۇلخانىلارنى قۇرۇپ تەكشۈرۈپ، ئىچكىرى جايلار-دىكىلەرنىڭ ئەپيۇن يۆتكەپ ئەكىرىشىنىڭ ئالدىنى ئې-لىشتىن ئىبارەت. ھەرقايسى نىزامنامىلەر ئىجرا قى-لىنغاندىن كېيىن، ئەپيۇن يۆتكىگەن، تېرىغان ۋە چەككەن نۇرغۇن كىشىلەر تۇتۇلغان، تاپشۇرۇلغان 100 نەچچە مىڭ سەر ئەپيۇن شۇ جايدا ئاشكارا كۆيدۈرۈل-گەن.

خوجىلار يېغىلىقى قوقەندتە تۇرۇپ قالغان شىنجاڭلىق ئىسلام دىنىي ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ پاراكەندە قىلىشى. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بۇرھانىددىن، خوجا جاھانلارنىڭ بۇلگۇنچىلىك توپىلە-ڭىنى تىنچىتقاندىن كېيىن، بۇرھانىددىننىڭ ئوغلى ساماق خوجا قوقەندكە قېچىپ بېرىۋېلىپ، شىنجاڭدا ھاكىمىيەت بىلەن دىننى بىرلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىسلام يانچىلىق ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ھەر ۋاقىت خام خىيال قىلىپ كەلگەن. قوقەندلىك ھۆكۈمرانلار شىنجاڭدىكى سودا مەنپەئەتىنى كۆزلەپ، ئاردىدىن تېخىمۇ كۆپ قانۇنسىز ئىمتىيازغا ئېرىشمەكچى بولغان. ئىككى تەرەپ ئۆزئارا پايدىلىنىپ، نەچچە قې-تىم خوجا ئەۋلادلىرى شىنجاڭغا كېلىپ پاراكەندىچىلىك قىلغان.

جياچىڭ 25 - يىلى (1820 - يىلى) دىن باش-لاپ، بۇرھانىددىننىڭ نەۋرىسى جاھانگىر خوجا قوقەند خانىنىڭ كۆشكۈرتىشى بىلەن تۆت قېتىم قاراۋۇلخانە-لارغا ھۇجۇم قىلغان ياكى خەلقنى توپىلاڭ قوزغاشقا قۇتراتقان ۋە تەھدىت سالغان؛ داۋگۇاڭ 6 - يىلى (1826 - يىلى) ئۇ ئەنگلىيىگە قولچوماق بولۇپ، قوقەند چېرىكلىرىنى باشلاپ قەشقەر، يېڭىھىسار (ھازىرقى يېڭىسار)، يەكەن، خوتەندىن ئىبارەت تۆت شەھەرگە بېسىپ كىرىپ، تالان - تاراج قىلغان. شۇ جاي خەلقلىرى كەينى - كەينىدىن قارشى چىققان، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىمۇ قوشۇن ئەۋەتىپ تىنچىتە-قان، شۇنىڭ بىلەن تۆت شەھەر بارا - بارا ئەمىن تاپقان. داۋگۇاڭ 7 - يىلىنىڭ ئاخىرى، جاھانگىر خوجا تۇتۇلغان. بۇ ئەڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغان «جاھانگىر-خوجا يېغىلىقى» ئىدى. داۋگۇاڭ 10 - يىلى، جاھان-گىر خوجىنىڭ ئاكىسى يۇسۇپ خوجىمۇ قوقەندلىك ھۆكۈمرانلىنىڭ كۆشكۈرتىشى بىلەن يالانما چېرىكلەر-نى باشلاپ قەشقەر، يېڭىھىسار، يەكەنلەرگە بېسىپ كىرگەن؛ شۇ يىلى 11 - ئايدا، چىڭ سۇلالىسى قوشۇ-نى يېتىپ كەلگەندە، يۇسۇپ قورقۇپ شىنجاڭدىن قې-چىپ كەتكەن، بۇ «يۇسۇپ خوجا يېغىلىقى» ئىدى. داۋگۇاڭ 27 - يىلى 7 - ئايدا، جاھانگىرنىڭ جىيەنى

کاتتا خان تۆره بىلەن ۋەلىخان تۆرىنىڭ باشچىلىقىدىكى يەتتە خوجا قوقەندتىن ئاتۇشقا كېلىپ، شۇ جاي خەلقىنى ئارقىسىغا سېلىپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلغان. ئۇلار قوقەندلىك سودىگەرنىڭ ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىپ بېرىشى بىلەن، شەھەرگە بىسىپ كىرىپ خەنزۇلارنى قىرغان، يېڭىسسارغا ھۇجۇم قىلىپ خېلىغىچە ئالالىمىغان. كۈزدە، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەن ۋە تەدرىجىي جەنۇبقا ئىلگىرىلەپ، قولدىن كەتكەن ھەرقايسى مۇسۇلمانلار شەھەرلىرىنى ئىشغال قىلغان. كاتتا خان تۆره قاتارلىقلار ئون نەچچە تۈگىگە ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى ئارتىپ قوقەندكە كەتكەن، بۇ «يەتتە خوجا يېغىلىقى» ئىدى. شىيەنفېڭ 2 - يىلى (1852 - يىلى)، جاھانگىرنىڭ جىيەنى تەۋەككۈل خوجا، ۋەلىخان تۆره قاتارلىقلار قەشقەر، ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلارغا كەلگەن؛ شىيەنفېڭ 5 - يىلى، قاراۋۇلخانىلارغا يەنە بىسىپ كېلىپ مالىمان قىلغان؛ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ، شىنجاڭدىن دەرھال قېچىپ كەتكەن. شىيەنفېڭ 7 - يىلى يازدا، ۋەلىخان تۆره يەنە قوقەند چېرىكلىرىنى باشلاپ قەشقەر كوناشەھىرى (ھازىرقى قەشقەر شەھىرى)، يېڭىسسار كوناشەھىرى ھەمدە بارچۇق (ھازىرقى مالىرالبېشى)، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلارغا كېلىپ، خالىغىنىچە بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان، ئۇزىنىڭ كەينىگە كىرىمگەنلەرنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ تۆت يەردە كاللىدىن مۇنار ياسىغان. شۇ جاي خەلقى باتۇرانە قارشىلىق كۆرسەتكەن. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى يېتىپ كەلگەندە، شىنجاڭدىن قېچىپ كەتكەن، بۇ «ۋەلىخان تۆره توپىلىڭى» ئىدى. توڭچى 4 - يىلى (1865- يىلى)، جاھانگىر خوجىنىڭ ئوغلى بۇزرۇك خان تۆره قوقەندلىك ياقۇب بەگ بىلەن بىرلىشىپ قەشقەرگە بېسىپ كىرگەن، بۇزرۇك خان تۆره قورچاق خان قىلىپ تىكلەنگەن، كېيىن تۇتۇلۇپ قامالغان، ئاقسۇنىڭ قانداق بولغانلىقى ئېنىق ئەمەس، ئۇ توغرىسىدا سۈرگۈن قىلىنغان، ئۇلتۇرۇۋېتىلگەن، قوقەندكە كەتكەن، دېگەن نەچچە خىل قاراش بار. ئۇزۇن ئۆتمەي ۋەلىخان تۆرىنىڭ جىيەنى ھېكىمخان تۆره بىلەن كىچىكخان تۆره قاتارلىقلار ياقۇب بەگكە ئەگەشكەن. كېيىن ۋەلىخان تۆرىمۇ يوشۇرۇن ئۇلتۇرۇلگەن. قوقەندمۇ روسىيە تەرىپىدىن مۇتەرەز قىلىنغان.

كۇچا دېھقانلار قوزغىلىڭى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ فېئودالىلىق ئالۋان - ياساۋۇلغا قارشى قوزغىلىڭى. شىيەنفېڭ 1 - يىلى، كۇچا، شايار ئىككى جايدىكى ھاكىمبەگلەر يول - كۆۋرۈك، چېرىك ئۆتەڭى، قاراۋۇلخانا، ئېرىق - ئۆستەڭ، مازارلارنى يا- ساشنى باھانە قىلىپ سودىگەرلەردىن كەينىدىن يۇقىرى ئۆسۈمدە قەرز ئالغان، پۇل ئەمەلىيلەشكەندىن كېيىن، بەگ - ئامبالىلارنى سېتىۋېلىپ خان ئامبال ئۇرچىڭانىڭ قەرز پۇلىنىڭ ھەممىسىنى ئىككى جاي خەلقى ئۈستىگە ئېلىپ قايتۇرۇشى توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرۈشنى ئىلتىماس قىلغان. شىيەنفېڭ 5 - يىلى (1855 - يىلى)، دېھقان مۇھەممەتئەلى قاتارلىقلار ئىلى جاڭجۈن يامۇلىغا بېرىپ ئەرز مۇنغان؛ ئىلى جاڭجۈنى يەكەن مەسلىھەتچى ئامبىلى ئۇرچىڭاغا خەت يوللاپ، بەگلەرنىڭ قايتا ئالۋاڭ سالماسلىقىنى بۇيرۇغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مۇھەممەتئەلىنىڭ ئىناۋىتى كۈنسېرى كۆتۈرۈلۈپ، ئۇزىنى «خەلىپە» دەپ ئاتىۋالغان. شىيەنفېڭ 6 - يىلى قىشتا، كۇمۇش، ئاشلىقلارنى تاپشۇرۇشقا مۇيلىگىلى كەلگەن بەگلەرنى ئىبراھىم شاھ بىلەن بىرلىكتە خەلق ئارىسىدا قامچىلىغان. شىيەنفېڭ 7 - يىلى 1 - ئايدا، ئۇنى تۇتقىلى كەلگەن بەگلەرنى قاماپ قويغان. 3 - ئايدا، 2000 ئادەمنى يىغىپ، يېڭىدىن تەيىنلەنگەن ھاكىمبەگكە تەلەپ قويغان: بەگ، تۇڭچى - ئاخۇنلارنى يوقىتىش، ھەرقايسى يامۇللاردىكى قۇل ۋە يانچىلارنى بوشتىش، بەگ، تىلماچىلار ئىگىلىۋالغان دېھقانلارنىڭ يەرلىرىنى قايتۇرۇپ بېرىش قاتارلىقلار. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قورال - ياراغلارنى ياساپ، ئاقسۇغا تەۋە ئاتۇش مەھەللىسىدىكى مىس كان قوزغىلاڭچىلىرى بىرلىشىپ كۈنچىقىش ۋە كۈنپېتىش تەرەپتىن كۇچا شەھىرىنى ئىسكەنجىگە ئالماقچى بولغان. ئەسلىي 3 - ئايدا ھەرىكەتلەنمەكچى بولغان، ھاۋا ئۆزگىرىپ تۇرغانلىقتىن كەينىگە سۈرۈلگەن. ئۇرچىڭا بەگلەر بىلەن چېرىكلەرنى يۇتكەپ باستۇرغان. قوزغىلاڭچىلار ئۇلارغا بىر تەرەپتىن قارشى تۇرۇپ ئاتۇش تەرەپكە چېكىنگەن، ئاقسۇغا تەۋە قاراتالغا كەلگەندە، مۇھەممەتئەلى بىلەن ئىبراھىم شاھ قاتارلىقلار تۇتۇلۇپ ئۇلتۇرۇلگەن، قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغان.

ئىلى تۇڭگان يېغىلىقى چىڭ سۇلالىسىنىڭ

شىنجاڭدىكى مۆكۈمرانلىق مەركىزىي رايوندا يۈز بە-
گەن قوراللىق قوزغىلاڭ. شەنشى، گەنسۇ تۈڭگانلىرى
قوزغىلىڭدىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلە-
رىدىكى تۈڭگانلارنىڭمۇ غەزىپى قوزغالغان. توڭچى 1-
يىلى (1862- يىلى)، سۈيدۈڭ (ھازىرقى قورغاس
ناھىيىسى بازىرى) لىق تۈڭگان يالۋ سەنشىڭ، پىچاقۋاز
مائەر ئەتراپتىكى تۈڭگانلار ۋە پېشىل تۈغلۇق قوشۇندا
تۇرۇشلۇق تۈڭگان چېرىكچىبەگلىرى ۋە چېرىكلىرى
بىلەن ئالاقىلىشىپ بىرلا ۋاقىتتا قوزغىلاڭ كۆتۈرمەك-
چى بولغان. 1 - ئاينىڭ ئاخىرى، كېلىشكەن ۋاقىت
ئىدى، يالۋ سەنشىڭ، مائەر تۈڭگانلارنى باشلاپ تەلكە
كۆرەسى (ھازىرقى قورغاس ناھىيىسىنىڭ غەربىي شە-
مالىدا) گە بېسىپ كىرىپ، ئامبارلاردىكى قورال -
ياراغلارنى ئېلىپ، چېرىكلەرنى ئېتىۋەتكەن، بىراق
باشقا ھەرقايسى جايلار قوزغالمىغان. 2 - ئاينىڭ ئالدە-
دا، بايانداي كۆرەسى (ھازىرقى غۇلجا شەھىرىنىڭ
غەربىدىكى غۇلجا ناھىيىسىنىڭ بايانداي يېزىسى) دىكى
تۈڭگانلار شەھەر سىرتىدىكى يوقسۇللار بىلەن ئالاقىلە-
شىپ ئۇلارغا ماسلاشقان. ئىلى جاڭجۈنى تۇرۇشلۇق
جاي كۆرە (ھازىرقى قورغاس ناھىيىسى بازىرىنىڭ جە-
نۇبىدا) دە، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن ئىككى ئورۇننىڭ
ئوتتۇرىسىدا ئىدى. ئىلى جاڭجۈنى جىددىي قوشۇن يۆت-
كەپ باستۇرۇپ، يالۋ سەنشىڭ، مائەر ئىككىسىنى تۇ-
تۇپ پارە - پارە قىلىپ ئۇلتۇرۇۋەتكەن، 100 نەچچە
قوزغىلاڭچى تۈڭگاننى قولغا ئالغان. تۈڭگان يېغىلىقى
شۇنىڭ بىلەن مەغلۇپ بولغان.

**شىنجاڭدىكى دېھقانلار قوزغىلا-
ڭى** ھەرقايسى مىللەت دېھقانلىرىنىڭ فېئودالىلىققا
قارشى كۈرىشى. 19 - ئەسرنىڭ ئوتتۇرىلىرى، شىن-
جاڭنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىدىكى يېزىلاردا بىرقاتار ھا-
شارغا قارشى كۈرەشلەر يۈز بېرىپ، بارغانسېرى ئۇلغە-
يىش ۋەزىيىتىنى شەكىللەنگەن. شىيەنفېڭ 9 - يىلى
(1859 - يىلى)، تەيپىڭ تىيەنگونىڭ ئىلانى چۆچەك
شەھىرىنىڭ تاملىرىدا كۆرۈلگەن، توڭچى 1 - يىلى
(1862 - يىلى)، شەنشى، گەنسۇ قوزغىلاڭچى تۈڭ-
گانلار ئادەم ئەۋەتىپ شىنجاڭدىكىلەر ئالاقىلەشكەن.
توڭچى 3 - يىلى، شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەت
دېھقانلىرى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى قوز-
غىلاڭ مەشئىلىنى تۇتاشتۇرغان.

كۇچا قوزغىلىڭى كۇرەش ئاۋۋال كۇچادىكى ئۇ-
گەن دەريالىسى بويىدا ئۈستەڭ چېپىپ بوز يەر ئېچىۋاتقان
ھاشارچى دېھقانلار ئارىسىدا پارتلىغان. ئۇلار ئىككى
چېرىكنى ۋە 15 بەگنى ئۇلتۇرۇۋېتىپ، كۇچا شەھىرىگە
قاراپ ماڭغان. شەھەر سىرتىدىكى ئۇيغۇرلار ئۇلارغا
ماسلىشىپ، چېرىك ئۈتىگى ۋە رەستىلەرنى كۆيدۈرۈ-
ۋەتكەن. كۇچا خان ئامبىلى سالىنگا: «قاراقچى خىتاي-
لار، ئاسىي ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئىش تېرىدى»، «شەن-
شى، گەنسۇ، شىنجاڭدىكى مۇسۇلمان قاراقچىلارنى
تىنچىتىش تەدبىرى» 68 - جىلد) دەپ جار سېلىپ،
دەرھال چېرىك يۈتكەپ باستۇرغان. 5- ئاينىڭ باشلە-
رىدا، قوزغىلاڭچى قوشۇن شەھەرگە بېسىپ كىرىپ،
سالىنگا، ھاكىمبەگ قۇربان، كۇچا ۋالىي ئەھمەت ۋالىنى
ئۇلتۇرۇۋەتكەن. باشلىقلىققا كۆتۈرۈلگەن راشىددىن
خوجا ئۆزىنى «خان خوجا» دەپ ئاتىغان. 5- ئاينىڭ
ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە كورلىدىن ئاقسۇغىچە بولغان
نۇرغۇن رايونلار قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ
كەتكەن، بۇ كۇچادىكى «خان خوجا» ھاكىمىيىتى ئە-
دى.

*گۇچۇڭ قاتارلىق جايلاردىكى مۇسۇلمانلار قوزغە-
لىڭى* 6 - ئايدا، گۇچۇڭ، ئۇرۇمچى، سانجى، ما-
ناس، كۇر قاراۋۇسۇ (ھازىرقى شىخو) قاتارلىق جايلار-
دىكى مۇسۇلمانلار كەينىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن.

قەشقەر قوزغىلىڭى 7 - ئايدا، قەشقەر، يېڭە-
ھىسار (ھازىرقى يېڭىسار) دا تۇرۇشلۇق پېشىل تۇغ-
لۇق قوشۇندىكى تۈڭگان چېرىكچىبەگلىرى مۇسۇلمانلار
بىلەن ئالاقىلىشىپ ئىش قوزغىغان. ئاق تاغلىقلارنىڭ
تۈرلىرى ئالدى بىلەن قەشقەر كوناشەھەر (ھازىرقى
قەشقەر شەھىرى) نى ئىگىلەپ دەۋر سۈرگەن. ئۇزۇن
ئۆتمەي بۇ شەھەر تاشىملىق (ھازىرقى قەشقەر كوناشە-
ھىرى) تىكى ھاكىمبەگ، قىرغىز سىدىقبەگ باشچىلە-
قىدىكى مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن تارتىۋېلىنغان. يەكەن-
دىكى ئۇيغۇر، تۈڭگان ئاتلىق چېرىكلىرى يەكەن خىتاي
شەھىرىگە باستۇرۇپ كىرگەن، كونا شەھەردىكى نىياز
ھېكىمبەگ چېرىك تارتىپ ئۆزى قوزغالغان.

قومۇل قوزغىلىڭى 8 - ئاي بىلەن 9 - ئاي
ئارىلىقىدا، قومۇل، باركۆلدىكى ئۇيغۇر، تۈڭگانلار
قوزغىغان. قوزغىلاڭ قومۇل ۋالىي ۋە چىڭ سۇلالىسى
چېرىكلىرى تەرىپىدىن باستۇرۇلغان.

غۇلجا قوزغىلىڭى غۇلجا شەھىرىنى ۋاقىتلىق

باشقۇرۇپ تۇرغان هاكىمبەگ ئابدۇرەسۇل ئۆزىنى ئەمىر دەپ ئاتاپ، ئۇيغۇر، تۇڭگان خەلقىنى باشلاپ غۇلجا شەھىرىنى ئىگىلىگەن؛ روسىيىنىڭ مۇيكىسىنى كۆيدۈرۈۋېتىپ، روسىيىلىك ئەلچى ۋە سودىگەرلەرنى ھەيدەۋەتكەن. تۇڭگان سۇلتان ما ۋەنشاڭ (ئىسمى ياگۇر) شىبە تۇغىنىڭ باش دورغىسى قالماقا ئارقىلىق ئىلى جاڭجۇنىگە مانجۇ، ئۇيغۇر، تۇڭگان ئۇچ تەرەپ ئىلىدىكى توققۇز كۆرەنى بۇلۇپ باشقۇرۇش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان. 10 ـ ئايدا، «قارا چىرىك گېن لاۋبا مىڭدىن ئارتۇق مۇتتىھەم ـ قۇلاق كەستىنى يېغىپ» («شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى. چىرىكچىلىك بابى ـ 2») قوزغىلاڭچى قوشۇنغا قاتناشقان. ئىلى جاڭجۇنى مىڭچۇ ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ سوراق قىلىنىۋاتقان سابىق ھاكىمبەگ، غۇلجا شەھىرىنىڭ دەھرىي تەجىسى مەزەمزاتنى بوشتىپ، قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا يارداملىشىشكە بۇيرۇغان. مەزەمزات بارغاندىن كېيىن قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلۇپ كەتكەنلىكتىن، «سۇلتان» قىلىپ كۆتۈرۈلگەن. ئىككىنچى يىلى ئەتىيازدا، كۆرە (ھازىرقى قورغاس ناھىيىسى بازىرىنىڭ جەنۇبىدا) قولدىن كەتكەن، ئىلى جاڭجۇنى مىڭچۇ ئۆلتۈرۈلگەن، قالدۇرۇلغان سابىق ئىلى جاڭجۇنى چاڭچىڭ تۇتۇلغان. شۇنىڭدىن كېيىن، ئەمىر بىلەن سۇلتان ئوتتۇرىسىدىكى ھوقۇق تالىشىش كۆرىشى، قەست قىلىش، ئولتۇرۇۋېتىشتىن ئۇلغىيىپ ئۆزئارا نەيزىلىشىش دەرىجىسىگە يەتكەن. ئەخمەت خان مىڭبېشى (ئىبراھىم) نىڭ ئوغلى ئەلاخان سۇلتان بولغان. بۇ شۇ چاغدىكى ئىلى سۇلتانلىقى ھاكىمىيىتى ئىدى.

خوتەن قوزغىلىڭى شۇ چاغدا بايدا ھاكىمبەگلىك قىلىۋاتقان خوتەنلىك خەزىنىچىبەگ بەگ ئېزىز كۆچا قوزغىلىڭىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە يۇرتىغا قايتىپ، قازى ھەببۇللا خوجا بىلەن ئالاقىلىشىپ ئالامانىنى باشلاپ خوتەنگە بېسىپ كىرگەن. ھەببۇللا ئۆزىنى پاشا دەپ ئاتىغان، بۇ شۇ چاغدىكى خوتەن ھەببۇللا پاشا ھاكىمىيىتى ئىدى.

سىدىقبەگ قەشقەر كوناشەھەر ۋەزىيىتىنى تىزگىنلەشكە قۇربى يەتمەي، فەيزئاباد (ھازىرقى پەرىۋات) لىق تۇڭگان جىن شياڭىيىڭ قاتارلىقلارنى قوقەند (ھازىرقى ئۆزبېكىستان تەۋەسىدە) كە بېرىپ خوجا ئەۋلادلىرىنى تەكلىپ قىلىپ ئۇلارغا تايانماقچى بولغان. خوتەنلىك پاشا ھەببۇللامۇ چەت ئەلگە ئادەم ئەۋەتىپ يار-دەم تەلەپ قىلغان. توڭچى 4 ـ يىلىنىڭ بېشىدا، جاھانگىر خوجىنىڭ ئوغلى بۇزرۇك خان تۇرە ياقۇپ بەگ قاتارلىق 64 ئادەمنى باشلاپ كېلىپ قەشقەرگە تاجاۋۇز قىلغان. دېھقانلار قوزغىلىڭى ئاساسىدا شەكىللەنگەن ھەرقايسى جايلاردىكى تەپرىقچى ھاكىمىيەتلەر تاجاۋۇزچىلىققا قارشى كۆرۈشنى ئۇنۇملۇك تەشكىللەيەلمەي، ئۆز ئالدىغا ئۇرۇش قىلغانلىقتىن، ئەك ئاغىرى ئۇلار ياقۇبېگ ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن بىر ـ بىرلەپ تارمار قىلىنىشتەك ئېچىنىشلىق تەقدىرگە دۇچار بولغان.

مىنتۇەن قوراللىق كۆچلىرى ئۆزلۈكىدىن تەشكىللەنگەن خەلق قوراللىق كۆچ. توڭچى 3 ـ يىلى (1864 ـ يىلى)، شىنجاڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئۇيغۇر، تۇڭگانلارنى ئاساس قىلغان دېھقانلار قوزغىلىڭى قوزغالغان. رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تۇتقان ئىسلام دىنىدىكى يۇقىرى قاتلام تۇرىلەر مىللىي ئۆچمەنلىك پەيدا قىلىپ قىرغىنچىلىق قىلغان. خەنزۇ، مانجۇ قاتارلىق خەلقلەر تاغلارغا مۇكۇۋېلىپ ۋە گوبىنىڭ چەت ياقىلىرىغا قېچىپ بېرىپ، ئۆزىنى قوغداش ئۈچۈن ئىتتىپاقلىشىپ ئۇرۇش قىلغان. كۆلىمى چوڭ ئۇرۇشلار مۇنۇلاردىن ئىبارەت: (1) شۇ شۇگوك (1842 ـ 1911) قىسمى. ئۇ ئۇرۇمچىنىڭ جەنۇبىدىكى نەنسەندە تۇرۇشلۇق بولۇپ ئون نەچچە مىڭ ئادەمى، 5000 دىن ئارتۇق چېرىكى بار ئىدى. توڭچى 10 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، تۇڭگانلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئۇرۇمچىگە بېسىپ كىرىپ ياقۇب بەگ تىكلىگەن قورچاق ھاكىم ما جوڭنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. ما جوڭنىڭ ئوغلى ما رىندي ياقۇب بەگنىڭ باسمىچى قوشۇنىنى باشلاپ كېلىپ ئۇلارغا قارشى چىققان. تۇڭگانلار ئۇنىڭ قىرغىنچىلىقىغا چىدىماي، «شۇ شۇگوڭغا بېقىنغان» («شىنجاڭدىكى توپىلاڭنى تىنچىتىش خاتىرىسى» 1 ـ جىلد). شۇ شۇگوك قوشۇنى باسمىچى قوشۇننى قوغلاپ چىقىرىۋېتىپ ئۇرۇمچىگە كىرگەن. گۇمۇدى (ھازىرقى مەنچۇەن) دىكى تۇڭگانلارنىڭ سەركەردىسى ما مىڭشەنمۇ شۇ شۇگوك قىسمى بىلەن بىرلىشىپ ياقۇب بەگكە زەربە بەرگەن. توڭچى 12 ـ يىلى، ئۇرۇمچى دۇتۇڭى جىڭ لىيەن، ۋاقىتلىق ئىلى جاڭجۇنى رۇك چۇەننىڭ قوماندانلىقىدا ئەلەمپەرۋەرلەر قوشۇنى قىلىپ تەشكىللەنگەن، شۇ شۇگوك يانداش جاڭجۇنلۇققا قويۇلغان؛

گۇاڭشۇ 2 ـ يىلى (1876 ـ يىلى) ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشىغا يېقىندىن ياردەم بەرگەنلىكتىن باش بۇغ، چېرىكچى ئامباللىق ئوتۇغاتى بېرىلگەن. (2) جاۋ شىڭتى (1828 ـ 1905) قىسمى. ئۇ ماناسنىڭ شىمالىدىكى قۇمتاغ (ھازىرقى ساەنزە) دا تۇرۇشلۇق بولۇپ، 1000 دىن ئارتۇق چېرىكى بار ئىدى. ياقۇب بەگنىڭ باسمىچى قوشۇنىغا زەربە بېرىش ئۈچۈن، شۇ جايدىكى تۇڭگانلار جاۋ شىڭتىنىڭ قىسمى بىلەن سۇلھ قىلىشقان ھەمدە ياقۇب بەگ تىكلىگەن قورچاق ئەمەلدار مافۇيۇەننىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن، ما فۇيۇەن قېچىپ كەتكەن. توڭچى 10 ـ يىلى، جاۋشىڭتى چېرىكلەرنى باشلاپ شىخەنزىدە ھارۇنكەشتەك ياسىنۇۋلىپ پايلاقچىلىق قىلىپ يۈرگەن رۇس ئەسكىرىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. توڭچى 12 ـ يىلى، چىڭ سۇلالىسى جاۋ شىڭتى قىسمىنى ئەلەچى سول قول قوشۇن قىلىپ تەشكىللىگەن. گۇاڭشۇ 2 ـ يىلى، يارلىق بويىچە شىمالىي يولنى ساقلايدىغان دۇتۇڭ قىلىپ قويۇلغان، كېيىن ئەمىلدىن قالدۇرۇلغان. (3) كوك سەي (؟ ~1880) قىسمى. ئۇ جىمسىاردا تۇرۇشلۇق بولۇپ، دەسلەپتە ئۇنىڭ ئۇيۇشقان ئادەمى بىرنەچچە مىڭ ئىدى، قومۇلغا چېكىنگەندىن كېيىن خان ئامبال ۋېن لىنگنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، ئۇنىڭ قىسمى سەلتەنەت قوشۇن دەپ ئاتالغان؛ ياقۇب بەگ ئۇرۇمچىگە بېسىپ كىرگەندە، يارلىق بويىچە گۇچۇڭ، جىمسارنى ساقلىغان. گۇاڭشۇ 2 ـ يىلى، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ماسلىشىپ ماناسنى قايتۇرۇۋالغاندا، تۇتۇقلۇققا قويۇلغان؛ تۇڭگانلارنى كەلسە ـ كەلمەس ئۆلتۈرگەنلىكتىن ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغان.

ياقۇب بەگنىڭ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى مۇھەممەت ياقۇب بەگ (1825ـ1877) ، قوقەندلىك (ھازىرقى ئۆزبېكىستان تەۋەسىدە) ، قوقەند خانى خۇدايارخاننىڭ مىڭبېگى ئالىمقۇلنىڭ قول ئاستىدا قوشبېگى بولغان. توڭچى 3ـ يىلى (مىلادىيە 1864ـ يىلى) نىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، شىنجاڭدا دېھقانلار قوزغىلىڭى قوزغالغان. تاشملىق (ھازىرقى قەشقەر كوناشەھەردە) دىكى قىرغىز ھاكىمبەگ سېدىق مۇسۇلمانلارنىڭ ياردىمى بىلەن قەشقەر كوناشەھەر (ھازىرقى قەشقەر شەھىرىدە) گە بېسىپ كىرگەندە، شۇ جايدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ پۇت تىرەپ تۇرالمىغان، فەيزئاباد (ھازىرقى پەيزىۋات) دا تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان تۇڭگان جىن شياڭيىنىڭ قاتارلىقلار بىلەن بىللە قوقەندكە بېرىپ قوقەندتىكى ئاق تاغلىقلار مەزھىپىدىكى خوجا بۇرھانىددىننىڭ ئەۋلادى بۇزرۇكخان تۇرىنى شىنجاڭغا تەكلىپ قىلىپ، ئۇلاردىن پايدىلىنىپ تۇۋەندىكى خەلققە ھۆكۈمرانلىق قىلماقچى بولغاندا ئالىمقول ياقۇب بەگنى ئۇلارغا قوشۇپ شىنجاڭغا ئەۋەتكەن. ياقۇب بەگ يېقىنلىرىنى يېغىپ قورالاندۇرۇپ، بۇرھانىددىننىڭ نەۋرىسى بۇزرۇك خان تۇرە بىلەن يىل ئاخىرى قەشقەرگە كەلگەن ھەمدە شۇ جايدىكى قوقەندلىك سودىگەرلەرنىڭ ياردىمى بىلەن سەدىقبەگنى قوغلاپ چىقىرىپ، قەشقەر كوناشەھىرىنى ئىگىلىگەن. سېدىقبەگ خەلقنى باشلاپ ياقۇب بەگكە قارشى تۇرغان، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ئۇرۇش مانا مۇشۇنىڭدىن باشلانغان.

ياقۇب بەگ قەشقەرنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، يەنە يېڭىھىسار (ھازىرقى يېڭىسار) نى بېسىۋالغان. يەكەندىكى ئۇيغۇر، تۇڭگانلار ياقۇب بەگنىڭ تۇنجى ھۇجۇمىنى چېكىندۈرۈپ، كۇچادىكى خان خوجا راشىدىن خوجىنىڭ قوشۇنى بىلەن بىرلىشىپ تاجاۋۇزچىلىققا تەڭ قارشى تۇرغان. ياقۇب بەگ كۇچا قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن شەھەرگە كىرىپ يەتتە كۈن تالان ـ تاراج قىلغان. كۇزدە، قوقەند خانى خودايار قايتا تەختكە چىققان. ئۇنىڭ رەقىبى يۇنۇسجان زور تۇركۇم مەغلۇپ بولغان چېرىكلەرنى باشلاپ، بۇزرۇك خان تۇرىنىڭ قېرىندىشى ھېكىمخان تۇرە قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ، چېگرىدىن ئۆتۈپ ياقۇب بەگكە قوشۇلغان. توڭچى 5 ـ يىلى، ياقۇب بەگ يەكەنگە يەنە بىر قېتىم بېسىپ كىرگەن. يىل ئاخىرى، ياقۇب بەگ خوتەندىكى مازار ـ ماشايىخلارنى زىيارەت قىلىشنى باھانە قىلىپ، خوتەن پادىشاھى ھەيىتۇللانى ئالداپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. خوتەن خەلقى كوچا ـ كويلاردا باتۇرلارچە قارشى تۇرغان. ياقۇب بەگ قىساس ئېلىش ئۈچۈن بەش كېچە ـ كۈندۈز قىرغىنچىلىق قىلغان. 50 مىڭدىن ئارتۇق خەلق ئۆي ـ ماكانىنى قوغداش يولىدا قازا قىلغان.

توڭچى 6 ـ يىلى، ياقۇب بەگ يېڭى تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنى باشلىغان. خان خوجا راشىددىن قارشىلىق كۆرسىتىش ئۈچۈن كۈچلىرىنى تەشكىللەپ، ئاقسۇ،

یاقتىرىق (هازىرقى باي ناهىيىسىدىكى چارچى)، خەزىر (هازىرقى باي ناهىيىسىنىڭ شەرقىدە) قاتارلىق ئۈچ ئورۇندا بولغان ئۇرۇشتا، چېرىكچىبەگ ئاسىيلىق قىلغان ۋە ياخشى ماسلاشمىغانلىقتىن مەغلۇپ بولغان. ئامان قالغانلىرى كۆچا شەھىرىگە چېكىنگەن. كوچا ئۇرۇشىدا، ياقۇب بەگنىڭ چوڭ ئوغلى خۇدا قولىبەگ ئۆلتۈرۈلگەن. راشىددىن خوجا مەغلۇپ بولۇپ ئۆلتۈرۈلگەن. ياقۇب بەگنىڭ ئىگىلىگەن يېرى كورلىغىچە يەتكەن. توققىز 9- يىلى، ياقۇب بەگ چېرىكلىرى تۇرپانغا بېسىپ كىرگەن. ئىمام تومىڭ رەھبەرلىكىدىكى قوشۇن ئۇيغۇر، موڭغۇل خەلقىنىڭ قوللىشىدا، يول بويى كۈنپېتىشقا قاراپ ئىلگىرىلەپ، باسمىچىلارنى كۆچادىن قوغلاپ چىقىرىۋەتكەن. چېرىكچىبەگ كۆچا قاتارلىق جايلارنى شۇ جايدىكى خەلققە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، قوشۇننى باشلاپ قايتىپ كەتكەن. تۈركگانلار قوشۇنى چېكىنىشىگىلا، ياقۇب بەگ تۇرپانغا قاراپ يول ئالغان. نەچچە 10 مىڭ چېرىك بىلەن خەلق باسمىچىلىققا قارشى تۇرغان، ئۇرۇش دەھشەتلىك ۋە جىددىي بولغان. تومىڭ مەغلۇپ بولۇپ، يارىشىنى تەلەپ قىلغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇمچى، ماناسلار تەڭلا مەغلۇپ بولغان. ياقۇب بەگ باسمىچىلىرى ھەرقايسى يەرلىك تەپرىقچى ھاكىمىيەتلەر ئۆزئارا بېتىشمايۋاتقان، ئۆزئار ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئەھۋالدا، سۈيىقەست ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ شىنجاڭنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىدا زورلۇق - زومبۇلۇق قىلغان. شىنجاڭ خەلقىمۇ تېز پۈكمەي ھەرخىل شەكىلدىكى قارشى كۈرەشلەرنى قىلغان. شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مۇسۇلمان، خەنزۇلار ئېتىنىپاقلىشىپ ياقۇب بەگكە تەڭ قارشى تۇرغان، جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقى تارباغاتايغا سودىگەر ئەۋەتىپ ئىلى جاڭجۈنىگە ئازاب - ئۇقۇبەتتە قالغانلىق ئەھۋالىدىن خەۋەر يەتكۈزۈپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇننىڭ بالدۇرراق كېلىپ باسمىچىلارنى ھەيدەۋېتىشنى ئارزۇ قىلغان.

چۈچەكتىكى چار روسىيە مويىكىسىنىڭ كۆيدۈرۈلۈشى تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ئۇزلۇكسىز قوزغالغان كۈرەش. شىيەنفېڭ 4- يىلى (مىلادىيە 1854- يىلى)، چۈچەكنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى يارغاتۇ ئالتۇن كانىغا كۆزى چۈشكەن چار روسىيىنىڭ چۈچەكتە تۇرۇشلۇق كونسۇلى بۇ كان روسىيىگە تەۋە دەپ، كانچىلارنى قوغلىۋەتمەكچى بولغان. يىل ئاخىرى، روسىيە كونسۇلى كانچىلارنى زورلۇق بىلەن قوغلىۋەتكەن؛ ئىككىنچى يىلى 4 - ئايدا، كانچىلاردىن ئىلگىرى - كېيىن 200 نەچچىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. 5 - ئايدا، ئەن يۈشىيەن، شۇ تېمىراۋ كانچىلارنى باشلاپ روسىيە مويىكىسىغا توپلىشىپ، قاتىلنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان، لېكىن مەسلىھەتچى ئامبال چېرىكلەرنى ئەۋەتىپ ئۇلارنى قوغلىۋەتكەن. 7- ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى، مۇسۇلمان، خەنزۇ قاتارلىقلاردىن بولۇپ 500 دىن ئارتۇق كانچى چار روسىيە مويىكىسىنى قورشىۋالغان ھەمدە ئوت قويۇۋەتكەن. چار روسىيە ھۆكۈمىتى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋاسالار مەھكىمىسىنى قاقتى - سوقتى قىلغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چار روسىيە كونسۇلنى ئادەم ئۆلتۈرۈش ۋەقەسىنىڭ جاۋابكارى دەپ ئەيىبلىگەن. سۈھبەتتە، چار روسىيە تەرەپ ئىلى دەريا سىدا كېمە قاتناپ مال يۈتكەش، ئىككى دۆلەت چېگرا سىنى باشقىدىن ئايرىش تەلىپىنى قويغان، شىيەنفېڭ 8 - يىلى چېرىكلەرنى چۈچەككە ئەۋەتىپ تەھدىت سالغان. 8 - ئايدا، ئىككى تەرەپ «جۈڭگو - تارغاباتاي كېلىشىم نامىسىنىڭ تولۇقلىما ماددىسى» دىن توققۇز ماددىنى تولۇقلاپ بېكىتكەن، جۈڭگو تەرەپ چار روسىيە تەرەپكە 130 مىڭ سەردىن ئارتۇق ئاق كۈمۈش قوشۇمچە تۆلەم قىلىپ، ئۈچ يىلدا چاي بىلەن تۆلەشكە پۈتۈشكەن؛ چار روسىيە ئىلى، چۈچەك ئىككى كونسۇلدا ئەسكەر تورغۇزۇش ھوقۇقىغا ئېرىشكەن.

چارروسىيىنىڭ ئىلىغا تاجاۋۇز قىلىش ۋەقەسى توققىز 3 - يىلى (مىلادىيە 1864 - يىلى) نىڭ كېيىنكى يېرىمىدە، شىنجاڭدا دېھقانلار قوزغىلىڭى قوزغالغان. ئىلىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن كېيىن، فېئودال ئەمەلدار ۋە دىنىي يۇقىرى تەبىقىدىكى تۆرىلەر ھاكىمىيەتنى ئىگىلەپ، ئۆزلىرىنى ئەمىر ۋە سۇلتان دەپ ئاتاپ، ئۆزئارا ھوقۇق تالىشىپ سۇلتانلىقنىڭ ھوقۇقىنى ئەڭ ئاخىرىدا ئىلاخان ئىگىلىگەن. توققىز 6 - يىلى، روسىيە مەركىزىي ئاسىيادىكى قوقەند قاتارلىق ئۈچ خانلىقنى ئۆزىگە قوشۇۋالغاندىن كېيىن، چىڭ ئوردىسىنىڭ خارجى ئىشلار يامۇلىغا: شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتىگە قاراپ ئولتۇرمايمىز، دەپ ئولتىماتوم تاپشۇرغان. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئىككى، ئۈچ يىل ئىچىدە، چار روسىيە قوشۇنى ئىلىدىكى چۈنچى (هازىرقى قازا-

قىستاندىكى چۈنچى) قاراۋۇلخانىسى، ئۇلۇغ مازار (ھازىرقى قازاقىستان تەۋەسىدە)، تېكەس، مۇزتارت، بورخۇجىرنى كەينى ـ كەينىدىن ئىگىلىگەن. توققۇزىنچى 9 ـ يىلى، ئەنگلىيىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن ياقۇب بەگ ئۇرۇمچىنى ئىگىلىگەن. توققۇزىنچى 10 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ ئاخىرى، گېنېرال مايور كالپاكوۋسكىي چار روسىيە قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلىپ بورخۇجىردىن شەرققە كەڭ كۆلەمدە ئىلگىرىلىگەن. ئىلى خەلقى ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي بويلىرىدا تاجاۋۇزچى روسىيە قوشۇننىنى تەڭ توسۇپ زەربە بەرگەن. دەريانىڭ شىمالىدا، ئىلىدىكى خەلق ـ چېرىكلەر سۇ مەنبەسىنى ئۇزۇۋېتىپ، بىر مەھەل چار روسىيە قوشۇننىنى قورغاسىنى قوغلاپ چىقارغان. دەريانىڭ جەنۇبىدا، روسىيەگە قارشى خەلق ـ چېرىكلەر بىرىنچى قېتىملىق ھۇجۇمنى چېكىندۈرگەن ھەمدە كەتمەن (ھازىرقى قازاقىستان تەۋەسىدە) مۇداپىئە ئۇرۇشىدا دۈشمەنلەرنى بىرقانچە قېتىم چېكىندۈرۈپ، ئاخىرى ئۇلارنىڭ توپقا تۇتۇشىغا بەرداشلىق بېرەلمەي مەغلۇپ بولغان. ئۇنىڭدىن كېيىن روسىيە قوشۇنى 200 دىن ئارتۇق چېرىك كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ دەريانىڭ شىمالىي بويىدا ئۇرۇش قىلغان. بۇ يەردە ئۇيغۇر، تۈركگان، قازاق، موڭغۇل، خەنزۇ، شىبە قاتارلىق ھەر مىللەت خەلقىدىن 4000 دىن ئارتۇق ئاھالە بار ئىدى، قوماندان دۈشمەنگە يېقىنلاشماي تۈرۈپلا ھەممەيلەننى چېكىندۈرگەن؛ ئاخىر چاغانسۇ (ھازىرقى قورغاس ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى چىڭسخوزا بازىرى) ئۇرۇشىدا، ئەر ـ ئايال، قېرى ـ چۈرىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇرۇشقا قاتناشقان، بىراق قورال ـ ياراغلار يېتىشمىگەن ھەم ناچار بولغانلىقتىن مەغلۇپ بولغان. 5 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى، چار روسىيە قوشۇنى سۈيدۈك شەھىرى (ھازىرقى قورغاس ناھىيىسى بازىرى) نى توپقا تۇتۇپ، شەھەرنى ساقلاۋاتقان تۈركگان چېرىكچىبىگنى ئالداپ تەسلىم قىلدۇرغان. 17 ـ كۈنى، سۇلتان ئەلاخان بايانداي (ھازىرقى غۇلجا شەھىرىنىڭ غەربىدىكى غۇلجا ناھىيىسىنىڭ بايانداي يېزىسى) غا بېرىپ روسىيە چېرىكلىرىنى غۇلجا شەھىرىگە باشلاپ كەلگەن. ئىككى ئايدىن كېيىن، روسىيە ئەلچىسى چىڭ ئوردىسىنىڭ يامۇلىغا نوتا تاپشۇرۇپ: ئىلى شەھىرىنى ئالماقچى بولۇدۇق، ھۆكۈمىتىڭلار مەسلىھەتلىشىشكە ئادەم ئەۋەتسۇن، دېگەن. شۇنداق قىلىپ، بۇ «مەسلىھەت» ئون يىل داۋاملاشقان، تا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ياقۇب بەگنى قوغلاپ چىقىرىپ، جەنۇبىي شىنجاڭنى، ئۇرۇمچىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، گۈاڭشۇ 7 ـ يىلى (مىلادىيە 1881 ـ يىلى)، «جۇڭگو ـ ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالىنىپ، جۇڭگو چارروسىيىگە تۆۋەنكى ئىلىدىن ئىبارەت بىپايان زېمىننى كېسىپ بەرگەندىن كېيىن، چارروسىيە قوشۇنلىرى ئاندىن يۇقىرقى ئىلىدىن چېكىنگەن.

شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ئۇرۇشى

ياقۇب بەگنى قوغلاپ چىقىرىش ئۇرۇشى. گۈاڭشۇ 1ـ يىلى (1875 ـ يىلى) 4 ـ ئايدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شەنشى، گەنسۇ ھەربىي ۋالىيسى زوزۇڭتاڭنى خان مۇپەتتىشلىككە تەينەپ، شىنجاڭنىڭ چېرىكچىلىك ئىشلىرىنى نازارەت قىلىشقا قويغان، جىن شۇڭنى شىنجاڭنىڭ چېرىكچىلىك ئىشلىرىغا يارەملىشىشكە قويۇپ، ياقۇب بەگكە جازا يۈرۈشى قىلىپ، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالماقچى بولغان.

بىرىنچى باسقۇچ گۈاڭشۇنىڭ 2 ـ يىلى يازدا، ھەرقايسى قىسىم چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى كەينى ـ كەينىدىن قوۋۇقتىن ئۇتۇشكە باشلىغان، قايتا تەشكىللەنگەندىن كېيىنكى شىنجاڭدا ئىلگىرى تۈرۈشلۇق قوشۇننى قوشقاندا، جەمئىي 100 قوشۇنغا يەتكەن. زوزۇڭتاڭ سۈجۈ (ھازىرقى گەنسۇدىكى جيۈچۈەن) دا تۇرۇپ، مەخسۇس ئارقا سەپ تەمىنات يولىنىڭ راۋان بولۇشىغا مەسئۇل بولغان. ئۇلارنىڭ ئۇرۇش قىلىش ئۇسۇللىرى: ئالدى بىلەن ياقۇب بەگكە جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن چار روسىيىنىڭ ئىلىنى ئىگىلۋېلىش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش؛ ياقۇب بەگكە جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئاۋۋال جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشى، خوتەن قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلىشقا، لىيۇ جىنتاڭ، شىنجاڭدا تۈرۈشلۇق قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىشقا جىن شۇن بېكىتىلگەن، جاڭ ياۋ خېنەن قوشۇنىغا، شۇ جەنبياۋ سىچۈەن قوشۇنىغا قوماندانلىق قىلىپ ئارقا يولنى تازىلاشقا بېكىتىلگەن؛ جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشتا، جىن شۇن شىمالىي شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىنى ساقلاپ تۇرۇشقا، جىن يۈنچاڭ قوماندانلىقىدىكى ئەيخۇي قوشۇنى بىلەن يۆتكەپ كېلىنىپ شىمالىي شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىنى ساقلاپ تۇرۇشقا، لىيۇ جىنتاڭ قوشۇننى باشلاپ ئۇرۇمچىدىن جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، ئاساسىي كۈچنى توپلاپ تۇرۇشقا، جاڭ ياۋ بىلەن شۇ جەنبياۋ قومۇلدىن قوشۇنلىرىنى باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ، لىيۇ جىنتاڭ قوشۇنىغا ماسلى-

شىپ، ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ تەڭ ئىلگىرىلەپ، ياقۇب بەگنىڭ ئۇۋىسىنى چۈۋۈۋىتىشكە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. 5 ـ ئايدا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنىنىڭ ئالتىنچى قىسمى فۇكاڭغا يېتىپ كەلگەن، 6 ـ ئايدا، خۇاڭتىيەنگە توپۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، دۇشمەننىڭ بىر قىسمىنى يوقاتقان؛ يارەمچى دۇشمەنلەرنى زەربە بېرىپ چېكىنىدۈرگەندىن كېيىن، گۇمۇدى (ھازىرقى مىچۈەن) نى توپقا تۇتۇپ، بىر يولىلا ئىگىلىگەن. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى غەلىبىسىرى قوغلاپ زەربە بېرىپ، بەش كۈن ئىچىدە ئۇرۇمچى، سانجى، قۇتۇبى قاتارلىق شەھەرلەرنى كەينى ـ كەينىدىن ئالغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ۋاقىتلىق ئىلى جاڭجۈنى رۇڭچۈەن چۈچەكتىن ئاتلىنىپ مانىسىڭ شىمالىنى ئالغان، ئىككى يول قوشۇن بىرلىشىپ 9 ـ ئايدا ماناسنىڭ جەنۇبىنى ئالغان، شۇنىڭ بىلەن شىمالىي شىنجاڭدىكى دۇشمەننىڭ ھەممىسى تازىلانغان.

ئىككىنچى باسقۇچ گۇاڭشۇ 3 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا، لۇ جىنتاڭ قىسمى ئۇرۇمچىدىن داۋانچېڭ (ھازىرقى ئۇرۇمچى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) نى قورشاپ، ئۇچ كۈن كەسكىن ئۇرۇش قىلىپ ئۇ يەرنى قايتۇرۇۋالغان؛ ئۇنىڭدىن كېيىن تۇرپان، توقسۇننى قايتۇرۇۋالغان. يەنە بىر يولدىكى جاڭ ياۋ، شۇ جەنۇبياۋ قومۇل، مورىدىن ئاتلىنىپ 2 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سېڭگىم (ھازىرقى تۇرپاننىڭ شەرقىدە) ئېغىزىنى ئالغان. شۇنىڭ بىلەن، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ دەرۋازىسى ئېچىلغان. ياقۇب بەگنىڭ كىچىك ئوغلى ھەقۇلىبەگ، بۇزرۇك خان تۇرىنىڭ جىيەنى ھېكىمخان تۇرە قېچىپ كەتكەن. 4 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى، كورلىدا ئۇرۇش قىلىپ ئېچىنىشلىق مەغلۇپ بولغان. ياقۇب بەگ دەردىنى قول ئاستىدىكىلەردىن ئالماقچى بولغاندا، جىدەللىشىشتە ئېتىپ تاشلانغان. ھەققۇلىبەگ ئاتىسىنىڭ جەستىنى غەربكە ئېلىپ ماڭغاندا، ئاكىسى بەگقۇلىبەگ تەرىپىدىن سوغۇن چازىدا يوشۇرۇن ئۇلتۇرۇلگەن. 7 ـ ئايدا، ھېكىمخان ئاقسۇغا بېسىپ كىرگەندە، بەگقۇلىبەگ مەغلۇپ بولۇپ، روسىيىگە قېچىپ كەتكەن. 7 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى، لىۋ جىنتاڭ يازلىق ئاشلىقلارنى يىغىۋالغاندىن كېيىن، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن غەربكە قاراپ ئىلگىرىلىگەن. قۇرۇقدالغان كورلىدىن 100 مىڭ ئورا ئاشلىق تاپقان. كۆچا خەلقى ھەقۇلىبەگ، ھېكىمخان تۇرىلەرگە قارشى ئۇرۇش قىلغان، باي، ئاقسۇ، ئۇچ (ھازىرقى ئۇچتۇرپان)، ئاقچى قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر، تۇڭگان، قىرغىز قاتارلىق خەلق باسمىچىلارنى ھەيدەۋەتكەن، شەھەر قوۋۇقلىرىنى ئېتىۋېلىپ دۇشمەنلەرنى يولاتماي، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا بېقىنغان. ئىككى ئاي ئىچىدە 2000 چاقىرىمدىن ئارتۇق يول بېسىلغان. زو زۇڭتاڭ مەكتۇپىدا: «ئۇرۇش ئوڭۇشلۇق ھەم تېز بولدى، بۇنى ھېچقاندىقىغا سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ» («گۇاڭشۇ دەۋرانىدا شەرقىي قەسىردە ساقلانغان خاتىرىلەر»، 503 ـ بەت) دېيىلگەن. 10 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئاقسۇ دەريا سىدىن ئۆتۈپ، كەلىپىندىكى مۇداپىئەچى قوشۇننى مەغلۇپ قىلغان ھەمدە قەشقەرگە قاراپ يول ئالغان. 10 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى، بەگ قۇلىبەگ روسىيىگە قېچىپ كەتكەن. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى قەشقەر، يېڭىھىسار (ھازىرقى يېڭىسار)، يەكەن ۋە خوتەن قاتارلىق ھەرقايسى شەھەرلەرگە تېز كىرگەن. 12 ـ ئايدا، سارىقول (ھازىرقى تاشقۇرغان) لىق تاجىك غالىب بىر قورچاق ئەمەلدارنى ئۇلتۇرۇۋەتكەن، بىر قورچاق ئەمەلدارنى قەشقەردىكى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن.

شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ئۇرۇشى بىر يېرىم يىلدىن كېيىن غەلىبىلىك ئاياغلاشقان.

ئىلى يىخىتۇەنچىلىرى يىخىتۇەنچىلەرنىڭ شىنجاڭدىكى بىردىنبىر يەرلىك تەشكىلاتى. گۇاڭشۇ 26ـ يىلى (مىلادىيە 1900 ـ يىلى)، جىلى (ھازىرقى خېبېي) دىكى مۇساپىرلار شىنجاڭدىكى ئىلگە كېلىپ تىرىكچىلىك قىلغان، تەيىنجىڭ ئىتتىپاقىدىكى مىن جىيايۇڭ كۇرە شەھىرى (ھازىرقى قورغاس ناھىيىسى بازىرىنىڭ جەنۇبىدا) نىڭ غەربىدە مۇشتلىشىش، كالىتەكلىشىش مەكتىپى ئاچقان، ئۇنىڭ مەكتىپىگە ياش، ئوتتۇرا ياش ۋە بالىلار قاتناشقان. ئىلى جاڭجۈنى گېڭچىنى شۇ جايدىكى ئەمەلدار تۇنقۇن قىلغان. جىيايۇڭ قېچىپ كەتكەن، قالغان نۇرغۇن ئادەملەر قولغا ئېلىنغان.

ئىلى توڭمىڭخۇيى جۇڭگو توڭمىڭخۇيىنىڭ يەرلىك تەشكىلاتى. گۇاڭشۇ 34ـ يىلى (1908ـ يىلى)، خۇبېي قۇرۇقلۇق قوشۇنى 42 ـ پولكىنىڭ باشلىقى ياڭ زەنشۇ بۇيرۇق بويىچە شىنجاڭدىكى ئىلغا يۆتكىلىپ، ئىلى قۇرۇقلۇق قوشۇننىڭ يانداش باش چېرىكچىلىكىگە قويۇلغان. ياڭ زەنشۇ ئىلگىرى ياپونىيىنىڭ تويوما قۇرۇقلۇق قوشۇنى مەكتىپىدە ئوقۇپ، سۇن جۇڭشەننىڭ ئىنقىلابىي ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلىپ، ئىتتىپاقداشلار ئۇيۇشمىسىغا قاتناشقان. ئۇنىڭ بىلەن

تاڭ يولغا چىققانلاردىن ۋۇچاڭ ۋە شەنشى قاتارلىق جايلاردىكى ئىتتىپاقداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەزاسى ۋە باشقا ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزاسىدىن قېلىپ تېمىن، لى فۇخۇاڭ، خاۋ كېچۈەن، قېلىڭ داشۇ، لى مېڭبياۋ، دېڭ باۋشەن قاتارلىقلار بار ئىدى. ئىلىغا بارغاندىن كېيىن «ئىلى بەيخۇا گېزىتى» نى نەشر قىلدۇرغان ھەمدە شۇ جايدا تۇرۇشلۇق قوشۇن ئارىسىغا بېرىپ ئىنقىلابىي ئىدىيىنى تەشۋىق قىلغان، شۇنداقلا ئۇيغۇر، تۇڭگان، خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەر ئارىسىدىمۇ جۇمھۇرىيەتنى تەشۋىق قىلغان. 1912 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، ئىلى قوزغىلىڭىغا رەھبەرلىك قىلىپ، شىنجاڭ ئىلى باش تۇتۇق مەھكىمىسىنى قۇرۇپ ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قىلىپ، بەش مىللەتنىڭ مۇختارىيەتلىك جۇمھۇرىيىتىنى جاكارلىغان. ئىتتىپاقداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ئاساسلىق ئەزالىرى قوشۇن ۋە ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتتە ۋەزىپىلەرنى ئۈتىگەن، تۇتۇقلۇقنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرغان ئىلى جاڭجۈنى گۇاڭغۇغا ئۇۋاتىپ بەرگەن.

شىنخەي ئىنقىلابى شىنجاڭدا

ئىنقىلابىي تارىخىي ۋەقە. ۋۇچاڭ قوزغىلىڭىدىن كېيىن، شىنخەي ئىنقىلابى پۈتۈن مەملىكەتتە كۆتۈرۈلگەن. شۇەنتۇڭ 3 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى (1911 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى)، شىنجاڭ ئىنقىلابچىلىرىدىن لىيۇ شىيەنجۈن ئۇرۇمچى قوزغىلىڭىغا رەھبەرلىك قىلغان. ئۇ ئىككى ئاي ئىلگىرى ئۇرۇمچىگە كەلگەن، مۇپەتتىش ئامبال يۈەن داخۇانىڭ تەييارلىق كۆرگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ ئالدىراپ ـ سالدىراپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن، ئىككى كۈن قان كېچىپ كۈرەش قىلىپ مەغلۇپ بولغان. لىيۇ شىيەنجۈن قاتارلىق 100 نەچچە ئادەم قولغا ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن، 200 نەچچە ئادەم جەنۇبىي شىنجاڭغا ھەيدەلگەن. ئىلى قوزغىلىڭى 1912 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى پارتلىغان، ئۇنىڭ رەھبىرى ئىتتىپاقداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەزاسى ياڭ زەنشۇ، قېلىڭ تېمىن قاتارلىقلار ئىدى. ئۇلار ئىلىدا نۇرغۇن يىل ئىشلىگەن، ياڭ زەنشۇ قۇرۇقلۇق قوشۇن ئارىلاشما قوشۇننىڭ يانداش باش چېرىكچىسى ئىدى، باشقىلىرىنىڭمۇ قوشۇندا ۋەزىپىسى بار ئىدى. قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەندە چېرىكلەر بەش يولغا بۆلۈنۈپ، شۇ كۈنى كېچىسى جاڭجۈن مەھكىمىسى، ئوتتۇرانچى قوشۇن ئامبال يامۇلى ۋە قورال ـ يارىغ ئامبىرى قاتارلىق جايلارنى ئىگىلىگەن؛ يېڭى مانجۇ قوشۇنى ئامبارنىڭ شىمالىدا قارشىلىق كۆرسەتكەن، ياڭ زەنشۇ جاڭجۈن گۇاڭغۇنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ يۇتكىۋەتكەندىن كېيىن قارشىلىق قىلىش توختىغان. 8ـ كۈنى، ئىلى جاڭجۈنى جىرۇي قولغا ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن. شۇ كۈنى خەنزۇ، مانجۇ، موڭغۇل، مۇسۇلمان، تىبەتتىن ئىبارەت «بەش مىللەت ئورتاق ئىلگىرىلەش جەمئىيىتى» قۇرۇلغان. ياڭ زەنشۇ جەمئىيەت باشلىقى بولغان. 10 ـ كۈنى، جۇڭخۇا خەلق ھەربىي ـ مەمۇرىي شىنجاڭ ئىلى باش تۇتۇق مەھكىمىسى قۇرۇلغان، گۇاڭغۇ تۇتۇق، ياڭ زەنشۇ باش قوماندان، خې جيادوڭ، قېلىڭ تېمىن، خۇاڭ لىجۇڭ، خاۋ كېچۈەن قاتارلىقلار ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا مەسلىھەتچىلەر، تاشقى ئىشلار، مالىيە، چېرىكچىلىك قاتارلىق بۆلۈملەرنىڭ باشلىقى بولغان. بىر تەرەپتىن پۈتۈن مەملىكەتكە تېلېگراممىا يوللاپ، جۇمھۇرىيەت جاكارلىغان؛ يەنە بىر تەرەپتىن يۈەن داخۇاغا تېلېگراممىا يوللاپ، ئۇنى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن ئادا ـ جۈدا بولۇشقا دەۋەت قىلغان. 10 ـ ئاينىڭ ئاخىرىلىرى، ئالدىنقى سەپ باش قوماندانلىقىغا قويۇلغان لى فۇخۇاڭ قوشۇننى باشلاپ شەرققە قاراپ ئىلگىرىلىگەن، دىنغابالىق (ھازىرقى جىڭ)، كورقارائۇسۇ (ھازىرقى شىخو) ئەتراپىدا يۈەن داخۇا ئەۋەتكەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلغان. 2 ـ ئايدا (شۇەنتۇڭ 3 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىلىرى) دا چىڭ سۇلالىسى خانى تەختنى ئۆتۈنۈپ بەرگەن، ئىچكى ئىشلارنى بىر تۇتاش باشقۇرغۇچى ۋەزىر يۈەن شىكەي جۇمھۇرىيەتنى قوللايدىغانلىقىنى جاكارلىغان، سۇن جۇڭشەن ۋاقىتلىق ئۇلۇغ زۇڭتۇڭلۇق ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بەرگەن، ۋاقىتلىق كېڭەش يۈەن شىكەينى ۋاقىتلىق زۇڭتۇڭلۇققا سايلاپ، شىمالىي مىلىتارىست ھۆكۈمىتىنى تەشكىللىگەن. شىمالىي مىلىتارىست ھۆكۈمىتى تېلېگراممىا يوللاپ ئۇلكە بىلەن ئىلى ئىككى تەرەپ ئۇرۇشنى توختىتىشنى ھەمدە يۈەن داخۇا كۆرسەتكەن سابىق ئۇرۇمچى ئايماق بېگى ياڭ زېڭشىننى شىنجاڭ تۇتۇقلۇقىغا قويۇشنى بۇيرۇغان. 4 ـ ئايدا، ئۇلكە بىلەن ئىلى ئىككى تەرەپ تارباغاتايدا سۇلھى تۈزۈشكەن، 7 ـ ئايدا كېلىشىم ھاسىل قىلغان: ئۇرۇمچىنى ئۇلكە مەركىزى قىلىش، ياڭ زېڭشىن تۇتۇق بولۇش، شىنجاڭ ئىلى باش تۇتۇق مەھكىمىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئىلى باسقاۋۇل مەھكىمىسى قۇرۇش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

چىرا ۋەقەسى جاھانگىرلىككە قارشى ۋەتەنپەر-ۋەرلىك كۆرەش. شىنجاڭ ئۆلكىسى كېرىيە ناھىيىسى-نىڭ چىرا كەنتى (بۇگۈنكى چىرا ناھىيىسى) دە ئولتۇ-رۇشلۇق روسىيە تەۋەلىكىدىكى سودىگەر سىيت ھاجى ئەسلىدە كېرىيىلىك بولۇپ، روسىيە تەۋەلىكىگە ئۆت-كەندىن كېيىن، كۆچىگە تايىنىپ خەلق ئاممىسىنى بوزەك قىلىدۇ. 1912 - يىلى سىيت ھاجى ئېرىق-ئۆستەڭلەرنى ئىگىلۋېلىپ، روسىيە تەۋەلىكىگە ئۆت-كەنلەر ئۆستەڭ سۇيىنى خالىغانچە ئىشلىتىدۇ، دەپ جار سالىدۇ. بۇ ئاممىنىڭ غەزەپ - نەپرىتىنى قوزغاي-دۇ. 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنى، سۇيۇرگە ئاخۇن باشچى-لىقىدىكى كەنت خەلقى سىيت ھاجى بىلەن توقۇنۇشى-دۇ. قەشقەردىكى گېلاۋخوينىڭ باشلىقى بىەن يوڭفۇ قاتارلىقلار شۇ جاينىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنى كونترول قىلىش ئۈچۈن، يەكەندە تورۇشلۇق مۇشاۋۇر سانغۇن شىۋۈك گاۋشىڭنى ۋەقەنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئە-ۋەتىدۇ، 23 - كۈنى سىيت ھاجى قاتارلىقلار ئۈچ ئەسكەرنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، بىر ئادەمنى يارىلاندۇرى-دۇ، دېھقان ئىسلامنىمۇ پاجىئەلىك ھالدا ئۆلتۈرىدۇ. بۇ قانلىق دېلو ئاممىنىڭ غەزىپىنى تېخىمۇ قوزغايدۇ، 500 دىن ئارتۇق كىشى سىيت ھاجىنىڭ تۇرالغۇسىنى قورشۇۋېلىپ ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىدۇ، 30 دىن ئارتۇق باندىت ئېتىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ ۋە ئوتتا كۆلى كۆك-كە سورۇلىدۇ. سىيت ھاجى كېچىدە ئارقا تامنى تې-شىپ قېچىپ كېتىدۇ. چار روسىيە ئەسكەر چىقىرىپ شەھەر دەرۋازىسىنى پارتلىتىپ قەشقەر شەھىرىگە بې-سىپ كىرىدۇ ھەم بىرقاتار يولسىز تەلەپلەرنىقويۇپ شىمالىي مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتىگە بېسىم ئىشلىتى-دۇ. شىمالىي مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتى چار روسىيىگە بويسۇنۇپ، تۇتۇق يالۋ زېڭشىنغا بىەن يوڭفۇ قاتارلىق-لارنى قەشقەردىن يۇتكەۋېتىشكە بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ؛ 1913 - يىلى 8- ئايدا يەنە قەشقەرنىڭ باش بۇغى يالۋ زەنشۇگە روسىيە بىلەن كېلىشىم ھاسىل قىلىش ھەق-قىدە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ قەشقەر تەپتىشى، خوتەننىڭ دوتىيى ۋە ئامبالىلىرىنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ جەر-مانە قويىدۇ، شىۋۈك گاۋشىڭغا 12 يىللىق قاماق جازا-سى، سۇيۇرگە ئاخۇن قاتارلىق 40 نەچچە نە-پەر ئاممىغا ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئېغىر ئەمگەككە سېلىش ۋە تۆت يىلدىن ئون يىلغىچە قاماق جازاسى بېرىدۇ. 10 - ئايدا، كېلىشىم ئىمزالىنىپ دېلو ئا-خىرلاشتۇرۇلۇپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك كۆرەش ئاھانەتلىك كېلىشىم بىلەن ياستۇرۇلىدۇ.

قۇمۇل، تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭى

شىنجاڭ دېھقانلىرىنىڭ فېئودالىلىق ھاشار، زۇلۇمغا قارشى كۆرىشى. گۇاڭشۇنىڭ 33- يىلى (1907- يى-لى) ئاكا - ئۇكا تورپاقلار باشچىلىقىدىكى قۇمۇل ئۇي-غۇر دېھقانلىرى قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇنتا قارشى تۇ-رۇپ، ئېغىر ھاشارنى يەڭگىللىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ، نەتىجىدە چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن باستۇرۇلۇپ، قوز-غىلاڭ باشچىلىرى ئۆلتۈرۈلىدۇ. 1912 - يىلى شىن-خەي ئىنقىلابى، ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرىدە، تۇمۇر خەلىپە باشچىلىقىدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى پار-تلايدۇ. قوزغىلاڭچىلار «ھاشارنى يەڭگىللىتىش» شو-ئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كۆرەشنىڭ تىغ ئۇچىنى بىۋاۋ-سىتە قۇمۇل ۋاڭ مەھكىمىسىگە قارىتىدۇ. شىنجاڭ داۋىرلىرى بارىكۆل مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى يى شېڭ-ھۇنى قوشۇنغا باشچى قىلىپ ياستۇرۇشقا ئەۋەتىدۇ، قوزغىلاڭچىلار چىڭ قوشۇننى مەغلۇپ قىلىپ، يى شېڭھۇنى تىرىك تۇتۇۋېلىپ ئۆلتۈرىدۇ. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى زورىيىپ نەچچە مىڭ كىشىگە يېتىدۇ. يېڭ-دىن تەينىلەنگەن تۇتۇق يالۋ زېڭشىن ھاشارنى ئايدا يەتتە كۈندىن ئىككى كۈنگە قىسقارتىشقا، قۇمۇل ۋاڭى قاماپ قويغان ئاممىنى قويۇپ بېرىشكە، قوزغىلاڭغا قات-ناشقان ئاممىنى سۈرۈشتۈرمەسلىك ۋە زىيانكەشلىك قىلماسلىق قاتارلىق شەرتلەرنى قوبۇل قىلىشقا ماقۇل بولىدۇ. تۇمۇر خەلىپىمۇ قوزغىلاڭچىلاردىن 128 كە-شىنى ئۆلكە قوشۇننىڭ چېگرانى تىنچلاندۇرغۇچى ئات-لىق قوشۇننىڭ 3 - يېڭى قىلىپ ئۆزگەرتىپ، دىخۇادا تورۇشقا (بۇگۈنكى ئۇرۇمچى) ھەم يېڭجاڭلىقنى ئۇس-تىگە ئېلىشقا قوشۇلىدۇ. قالغان قوزغىلاڭچىلار ئۆيلە-رىگە دېھقانچىلىق قىلىشقا قايتۇرۇلىدۇ. تۇرپان رايو-نىدىكى دېھقانلارمۇ مۇھىدىن خەلىپىنىڭ باشچىلىقىدا قوزغىلاڭغا ئاۋاز قوشۇپ، نەچچە يۈز كىشى فېئودال زۇلۇمغا قورالىلىق قارشى تۇرىدۇ. يالۋ زېڭشىن تۇرپان-دىكى قوزغىلاڭچىلارغىمۇ ئوخشاش ئۇسۇل قوللىنىپ، ئۇلارنى دىخۇادا تورۇشلۇق 1 - يىلۋ قىلىپ ئۆزگەرتىدۇ ھەم مۇھىدىننى يېڭجاڭلىققا تەينىلەيدۇ. قورالىلىق قو-شۇن ئۆلكە مەركىزى دىخۇاغا ئېلىپ كېلىنگەندىن كې-يىن، ھاشارنى تېخىمۇ ئېغىرلىتىپ، تارقىتىۋېتىلگەن قوزغىلاڭچى دېھقانلارنى دەھشەتلىك قىرغىن قىلىدۇ. تۇمۇر خەلىپە بىلەن مۇھىدىن خەلىپە مەخپىي مەسلە-ھەتلىشىپ يۇرتىغا قايتىپ قايتا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلىنىدۇ ھەم قورال - ياراغلىرىنى شەھەر سىرتىغا يۆتكەيدۇ. يالۋ زېڭشىن 1913 - يىلى 9 - ئاينىڭ

باشلىرىدا تۆمۈر خەلىپە، موھەممەد خەلىپە ۋە ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى 200 دىن كۆپ ئادەمنى قولغا ئېلىپ ئۆلتۈرىدۇ. كېيىن تۆمۈر خەلىپىنىڭ ئىنىسى شاكىر، مۇھەممەد خەلىپىنىڭ دوستى ئەمەت قاتارلىقلار كۆرەشنى داۋاملاشتۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئاخىرىدا ھەر ئىككىلىسى ئۆلتۈرۈلىدۇ. 1930 ـ يىلى قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت ئۆلىدۇ، قۇمۇل ۋاڭى تەۋەلىكىدىكى كىشىلەر چىڭ سۇلالىسى مەزگىلىدىن قېلىپ قالغان ۋاڭلىق تۈزۈمنى بىكار قىلىشنى، ھۆكۈمەتنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت دائىرىلىرى قۇمۇل ۋاڭىغا قاراشلىق جايلارنى قۇمۇل، باركۆل، ئاراتۇركتىن ئىبارەت ئۈچ ناھىيىگە ئايرىيدۇ، شامەخسۇتنىڭ ئوغلى نەزەر دىخۋاغا كېلىپ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ «ئالىي مەسلىھەتچىلىكى» نى ئۈستىگە ئالىدۇ. بىراق، ئەمەلىي ئىجرا قىلىش جەريانىدا، ھەق- ناھەق ئاستىن ـ ئۈستۈن بولۇپ كەتكەنلىكتىن، دېھقانلارنىڭ نارازىلىقى ۋە قارشىلىقىغا ئۇچرايدۇ، ئىلگىرىكى ۋاڭ ئوردىسى مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتىنىڭ باشلىقى خوجىنىياز قاتارلىقلار «ھاكىمنى بىكار قىلىش، ۋاڭلىق تۈزۈمنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش» قاتارلىق تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ، شۇنىڭ بىلەن قوزغىلاڭنىڭ ماھىيىتى ئۆزگىرىپ كېتىدۇ، كېيىن گەنسۇدىكى ماجۇڭيىڭنىڭ قوشۇنىنى شىنجاڭغا تەكلىپ قىلىپ كىرگەنلىكتىن، 30ـ يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە شىنجاڭ ئۇرۇش مالىمانچىلىقىغا پاتىدۇ.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى «يېڭى سىياسەت» چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، يولغا قويۇلغان ئىسلاھات ھەرىكىتى. گۇاڭشۈنىڭ 26ـ يىلى 12ـ ئاينىڭ 10ـ كۈنى (1901ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى) چىڭ ئوردىسى پۈتۈن مەملىكەتتە «يېڭى سىياسەت» يۈرگۈزۈش پەرمانى ئېلان قىلدى. شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى لىيەن كۈي، ئىلى جياڭجۈنى چاڭگېك قاتارلىقلار يېڭى تىپتىكى ئارمىيە قۇرۇش، چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش، سودا ـ سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش، مەكتەپ ئېچىش قاتارلىقلارنى مۇھىم ئىشلار قاتارىغا قويدى، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئارمىيە قۇرۇش، زاۋۇت، كان ـ كارخانىلارنى ئېچىش ۋە مەكتەپ ئېچىش كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. گۇاڭشۈنىڭ 33 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئىلى، ئۇرۇمچىلەردە ھەربىي مەكتەپلەرنى خېلى كۆپ قۇرۇپ، تۆۋەن دەرىجىلىك ئوفىتسېرلارنى تەربىيىلىدى؛ ئىلى جياڭجۈنى خۇبېي قاتارلىق ئۆلكىلەردىن يۈتكەپ كەلگەن «يېڭى ئارمىيە» ئاساسىدا، ھەرقايسى مىللەت ياشلىرىدىن ئەسكەر ئېلىپ مەشقلەندۈرۈپ، ئارىلاشما «يېڭى ئارمىيە» (لۇ) تەشكىللىدى. ئۇرۇمچىدىكى يېشىل تۇغلۇق قوشۇننىڭ نامىنىمۇ ئۆزگەرتىپ ئارىلاشما ئارمىيىگە قوشۇپ «شىنجاڭ قۇرۇقلۇق قوشۇنى» غا ئۆزگەرتتى. گۇاڭشۈنىڭ 34ـ يىلى «خان كۆرۈپ بېكىتكەن شىنجاڭ ئۆلكىسىدە تەمىرات جۈجۈقى تەسىس قىلىش قائىدە ـ نىزاملىرى» ئېلان قىلىندى، بۇ نىزام جەمئىي 12 تارماق، 55 مادداۋ ئىدى. ھەرقايسى جايلاردا كان ئېچىش، نېفىت پىششىقلاش زاۋۇتلىرى قۇرۇلۇپ يېقىنقى زاماندىكى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى قوللاندى، بۇلارنىڭ ئىچىدە ھۇسەين باي قۇرغان ئىلى خۇرۇم زاۋۇتى ئەڭ داڭلىق ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇرۇمچى، ئىلى قاتارلىق جايلاردا يېڭىچە مەكتەپلەر قۇرۇلۇپ، كونىچە مەكتەپلەرنىڭ ئورنىنى ئالدى، ئوقۇغۇچىلار 4000 كىشىدىن ئاشتى، ئىچكى ئۆلكىلەر ۋە چەت ئەللەردىن ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىندى، خەنزۇ تىلىدىن سىرت ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە، چەت ئەل ئەدەبىياتى، جۇغراپىيە، ئىقتىساد، قانۇن، مۇزىكا، گۈزەل سەنئەت قاتارلىق دەرسلەر تەسىس قىلىندى؛ دارىلمۇئەللىمىن قۇرۇلۇپ ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى تەربىيىلەندى.

دىخۋا «7 ـ ئىيۇل» سىياسىي ئۆزگىرىشى بۇ يىلنىڭ زېڭشىننى ئېتىپ ئۆلتۈرۈش ۋەقەسىدۇر. 1928 ـ يىلى نەنجىڭ مىللىي ھۆكۈمىتى شىمالىي مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، پۈتۈن مەملىكەتتە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەندىن كېيىن، 6 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى شىنجاڭنىڭ تۇتۇقى يىلنىڭ زېڭشىن تېلېگراممىا يوللاپ مىللىي ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەئىسى، قوشۇمچە باش قوماندان بولىدۇ. 7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى، يىلنىڭ زېڭشىن مۇناسىۋەتلىك ئەمەلدارلار بىلەن بىرگە شىنجاڭ ئۆلكىلىك رۇسچە سىياسىي قانۇن مەكتىپىنىڭ تۇنجى قارار ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمىغا قاتنىشىدۇ. خارجى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، ھەربىي ئىشلار نازىرى پەن ياۋنەن مەكتەپنىڭ نازارەتچىسى سۈپىتى بىلەن ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمىغا رىياسەتچىلىك قىلىدۇ، زىياپەتتە قاتىل يىلنىڭ زېڭشىننى ئېتىپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، ئۆلكە مەركىزىدىكى تۇتۇق مەھكىمىسىنى ھۇجۇم بىلەن ئالىدۇ. خەلق ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى جىن شۇرېن سىياسىي

ئۆزگىرىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، قىسىملارنى يەغىپ، پەن ياۋنەن قاتارلىق 20 نەچچە كىشىنى قولغا ئېلىپ ئۆلتۈرىدۇ. پەن ياۋنەن سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ مەغلۇپ بولىدۇ، جىن شۇرېن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالىدۇ.

دىخۇادىكى «12 ـ ئاپرېل» سىياسىي ئۆزگىرىشى بۇ جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇش ۋەقەسىدۇر. 1931 ـ يىلى قومۇل ۋەقەسى پارتلىغاندىن كېيىن، ئۇرۇش ئۆزۈلمىدى، دىخۇادىكى خەلق سارالىسىمىگە چۈشتى. دىخۇا (بۇگۈنكى ئۇرۇمچى) نىڭ ھاكىمى تاۋىگىيۇ، دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ مەسلىھەتچىسى چېن جۇڭ، ھاۋا ئارمىيە مەكتىپىنىڭ تېخنىكى لى شياۋتىيەن قاتارلىقلار مەغلۇب بولغان ئاق ئورۇسلار قوشۇنى، شەرقىي شىمالىي ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش — ۋەتەننى قۇتقۇزۇش قوشۇنى قاتارلىقلار بىلەن ئالاقىلىشىپ 1933 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغاپ، جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇردى. سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغىغۇچىلار شۇ كۈنى كېچىدە ھەرقايسى نازارەتلەرنىڭ نازىرى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ھەيئەتلىرى قاتناشقان يىغىن چاقىرىپ، ۋاقىتلىق ئىدارە قىلىش كومىتېتى قۇردى، سابىق ماۋارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى لىيۇ ۋېنلۇڭ ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسلىكىگە سايلاندى؛ ھەربىي ئىشلار كومىتېتى قۇرۇلۇپ شەرقىي شىمالىي ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش — ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ئارمىيىسىنىڭ لۇيجاڭى جېڭ رۇنچېڭ ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلاندى. 13 ـ كۈنى «شەرقىي يول باندىتلارنى تازىلاش باش قوماندانى» شېڭ شىسەي ئالدىنقى سەپتىن قايتىپ كېلىپ، دىخۇانىڭ شەھەر سىرتىدىكى ئېگىز نۇقتىلارنى ئىگىلەپ، جىن شۇرېن قوشۇننى توپقا تۇتتى، سىياسىي ئۆزگىرىشنى قوللىدى، 14 ـ كۈنى شېڭ شىسەي ۋاقىتلىق چېگرا مۇداپىئە دۇبەنلىكىگە سايلاندى. ئۇزۇن ئۆتمەي سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغىغۇچىلارنى قولغا ئېلىپ ئۆلتۈرۈپ، پۈتۈن ئۆلكىنىڭ ھەربىي ـ مەمۇرىي ھوقۇقىنى ئۆز قولىغا ئېلىۋالدى، سىياسىي ئۆزگىرىشنى ئۆزى رەھبەرلىكىدىكى «ئاپرېل ئىنقىلابى» دەپ ئاتىدى.

ئالتە بۇيۇك سىياسەت مىنگو دەۋرىدىكى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسىي ئىشلارنى يولغا قويۇش پروگراممىسى. ئۇنىڭ شەكىللىنىش جەريانى مۇنداق: 1934 ـ يىلى 4 ـ ئايدا چېگرا مۇداپىئە تۈتۈقى شېڭ شىسەي سەككىز ماددىلىق خىتابنامىنى ئوتتۇرىغا قويدى؛ 11 ـ ئايدا توققۇز تورلۇك ۋەزىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. تەشۋىقات ئېھتىياجى بىلەن «ھۆكۈمەتنىڭ نۇۋەتتىكى ئاساسىي ۋەزىپىسى» نى يېزىپ چىقتى، بۇنى يازغان ۋە تەكشۈرۈپ بېكىتكەنلەر ئىچىدىكى جاڭ يىۋۇ، ۋاڭ لىشياڭلار جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرى ئىدى. 1935 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، 2 ـ قېتىملىق شىنجاڭ ئاۋام خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىدا جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، تىنچلىقنى ساقلاش، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ سىياسەتنى ئېلان قىلدى؛ شۇ يىلى باھاردا يۇ شىيۇنۇڭ قاتارلىق بىر تۈركۈم كومپارتىيە ئەزالىرى شىنجاڭغا كەلدى، ئۈچ چوڭ سىياسەتكە پاك بولۇش سىياسىتى، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش سىياسىتى قوشۇلۇپ، بەش چوڭ سىياسەتكە ئايلاندى؛ 1936 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ھەرقايسى مىللەتلەر باپباراۋەر بولۇش (قىسقارتىپ مىللەتلەر باراۋەر بولۇش دەپ ئاتالدى) سىياسىتى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ئالتە بۇيۇك سىياسەت بارلىققا كەلدى. ئالتە بۇيۇك سىياسەت كېيىن جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى بىلەن شېڭ شىسەينىڭ ياپونغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپ قۇرۇشنىڭ سىياسىي ئاساسىغا ئايلاندى.

قەشقەردىكى قورچاق «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» ئەنگلىيە ياردەم بەرگەن تەپرىقچى ھاكىمىيەت. 1933 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى قەشقەردە قەپەستىن چىقتى. قورچاق ھاكىمىيەت «زۇڭتۇڭ» تەسىس قىلدى، خوجىنىياز 1934 ـ يىلى 1 ـ ئايدا «زۇڭتۇڭ» لۇققا تەينىلەندى؛ سابىت داموللا «زۇڭلى» لىقنى ئۈستىگە ئالدى؛ «مۇئاۋىن زۇڭلى» لىققا ئىككى ئادەم قويۇلدى؛ دىپلوماتىيە، ھەربىي ـ سىياسىي ئىشلار، مالىيە، ماۋارىپ، دىنىي ئىشلار، ئەدلىيە، ۋەخپە تەئەللۇقاتلىرىنى باشقۇرۇش، دېھقانچىلىق ـ سودا، سەھىيىدىن ئىبارەت توققۇز مىنىستىرلىق تەسىس قىلىندى. سابىت داموللا ئاتۇشتىن بولۇپ، ھىندىستاندا ئوقۇغان، شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن دىنىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغانىدى، قورچاق ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، چەت ئەللەرگە ياردەم سوراشقا ئەۋەتىلگەنىدى. 1934 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ماجۇڭىيىڭ قوشۇنىنىڭ ئالدىن يۈرگۈچى قىسمى بولغان مافۇيۈەن قوشۇنى قەشقەرگە كىرىپ، يەرلىك ئارمىيە، خەلق بىلەن بىرلىكتە قورچاق ھاكىمىيەتنى ئاغدۇردى، سابىت داموللا يېڭىسار ئارقىلىق يەكەنگە قېچىپ كەتتى. خوجىنىياز قېچىپ كېتىۋېتىپ سوۋېت

ئىتتىپاقى خادىملىرىغا ئۈچراپ قالدى، ئۇ سابىت دا-موللىنى تىرىك تۇتسا ھەم ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت داشىرە-لىرىگە تاپشۇرۇپ بەرسە، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇ-ئاۋىن رەئىسلىكىگە تەيىنلىنىدىغانلىقىنى ئۇقتى. 4 - ئايىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خوجىنىياز قوشۇن باشلاپ يەكەن-گە باردى، قول ئاستىدىكى مامۇتقا سابىت دامولىنى تۇتۇش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى ھەم چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى شېڭ شىسەيگە تاپشۇرۇپ بەردى.

شىنجاڭ ئاۋام خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى

1934 ~ 1938 - يىلىغىچە شېڭ شىسەي دىخۇا (بۇ-گۈنكى ئۈرۈمچى) دا ئۈچ قېتىم ئاۋام خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى چاقىرىدى. 1934 - يىلى 4 - ئايدا تۇنجى قېتىملىق يىغىن چاقىرىلىپ 200 دىن كۆپ ۋەكىل قاتناشتى، ۋەكىللەر بىر قىسىم ئۇرۇش بولۇ-ۋاتقان جايلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، جەنۇبىي ۋە شىما-لىي شىنجاڭدىكى ھەرقايسى جايلاردىن كەلگەندى. يە-غىندا چېگرامۇداپىئە دۇبەنى شېڭ شىسەي سۆز قە-لىپ، يىغىننىڭ مەقسىتى مىللەتلەر باراۋەرلىكى سىيا-ستىنى يولغا قويۇش، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش، شىنجاڭنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، دېدى. 2 - قېتىم-لىق قۇرۇلتاي 1935 - يىلى چاقىرىلدى، قۇرۇلتايغا ئۆلكە مەركىزى ۋە ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيىلەردىن بولۇپ 320 دىن ئارتۇق ۋەكىل قاتناشتى. شېڭ شە-سەي سىياسىي دوكلاتىدا، شىنجاڭنىڭ مەڭگۈ جۇڭگو-نىڭ زېمىنى بولۇشقا كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقى، ئەنجىڭ مىللىي ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى قويۇۋە-لاشتۇرىدىغانلىقى، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئالاھىدە دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قوي-دى. شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر نامىنى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىش ۋە يېزىش ئۇلچىمىمۇ مۇشۇ قېتىمقى قۇرۇلتايدا بېكىتىلدى. 3 - قېتىملىق قۇ-رۇلتاي 1938 - يىلى 10 - ئايدا چاقىرىلدى، بۇ يىغىن ئۇچىنى تاكامۇللاشتۇرۇش قۇرۇلتىيى دەپمۇ ئاتالدى، قۇرۇلتايغا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ يۇقىرى تەبىقە كە-شىلىرى، ئىدارە - جەمئىيەت باشلىقلىرى، ئامىۋى تەشكىلاتلار، ئارمىيە، مەكتەپ ۋە ئايالار ۋەكىللىرى بولۇپ 520 ئادەم قاتناشتى. يىغىن ئۇچ يىللىق قۇرۇ-لۇش پىلانىنى تۈزۈپ ماقۇللىدى، بۇ سىياسىي، مەدە-نىيەت - ماۋارىپ، ساقلىقنى ساقلاش ۋە سەھىيە ئىشلە-رىغا ئائىت 24 ماددىلىق لايىھىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغا-ندى. يىغىننىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرىگە ئاساسەن لىن جىلۇ قاتارلىق كومۇنىستلار رىياسەتچىلىك قىلدى، خاتىرە دەپتىرىگە ماۋزېدۇڭ، جودى قاتارلىقلارنىڭ سۆ-زىتى چۈشۈرۈلدى؛ قۇرۇلتاي مەزگىلىدە ياپونغا قارشى تىياترلار تەشۋىق قىلىندى.

شىنجاڭ خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى

ۋەتەنپەرۋەر بۇ تەشكىلات 1934 - يىلى 8 - ئايىنىڭ 1 - كۈنى قۇرۇلغان، جاھانگىرلىك ۋە ئۇنىڭ غالچىلىرىغا قارشى تۇرۇش، شىنجاڭنىڭ جۇڭگونىڭ مەڭگۈلۈك زېمىنى ئىكەنلىكە-نى ساقلاپ قېلىش، شىنجاڭنى گۈللەندۈرۈشنى باش نىشان قىلغان. خې يۈيجۇ كومىتېت باشلىقلىقىنى، لاڭ داۋخېڭ باش كاتىپلىقنى ئۈستىگە ئالغان. 1935 - يىلى 7 - ئايدا ئۇيۇشما ئۆزگەرتىپ تەشكىللىنىپ، كومىتېت باشلىقى تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، ئۇيۇشما باشلىقلىقىنى چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى شېڭ شىسەي قو-شۇمچە ئۈستىگە ئالغان، مۇئاۋىن ئۇيۇشما باشلىقلىقىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى لى رۇڭ، خوجىنىيازلار ئۈستىگە ئالغان؛ كومپارتىيە ئەزاسى يۇ شىيۇسۇڭ (ئۆزگەرتىلگەن ئىسمى ۋاڭ شۈچېڭ) باش كاتىپلىققا تەيىنلىنىپ، كۇندىلىك خىزمەتلەرگە رىيا-سەتچىلىك قىلغان؛ ھەرقايسى جايلاردا رايونلۇق ئۇيۇش-ما، شۇبە ئۇيۇشمىلار قۇرۇلۇپ، ئۇيۇشما ئەزالىرى 2400 گە يەتكەن. ئەزالارنىڭ كۆپ قىسمى ھۆكۈمەت خادىملىرى، ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار، قىسمەنكى كوماندىرلار ئىدى. 9 - ئايىنىڭ 1 - كۈنى ئۇيۇشمىنىڭ ئورگان ژورنىلى «جاھانگىرلىككە قارشى سەپ» نەشر قىلىنىپ، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ تەشەب-بۇسلىرى تەشۋىق قىلىنغان. 1937 - يىلى كۈزدە يۇ شىيۇسۇڭ قولغا ئېلىنغان، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتە-يىسىنىڭ ئەزاسى جاۋشى (ئۆزگەرتىلگەن ئىسمى ۋاڭ باۋچېن) كاتىپلىقنى ئۈستىگە ئالغان. 1938 - يىلى 1 - ئايدا ئىلگىرىكى جۇڭگو ئىشچى - دېھقانلار قىزىل ئارمىيىسى غەربىي يۈنىلىش ئارمىيىسى سولقانات تار-ماق ئەترىتىنىڭ كادىرى، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتە-يىسىنىڭ ئەزاسى خۇاڭ چېۋچېڭ (ئۆزگەرتىلگەن ئىسـ-مى خۇاڭ مىڭنۇ) باش كاتىپلىقنى ئۈستىگە ئالغان. 1939 - يىلى 5 - ئايدا جاۋشى (ئۆزگەرتىلگەن ئىسمى ۋاڭ باۋچېن) باش ئۇيۇشمىنىڭ كاتىپلىقنى ئۈستىگە ئالغان. مەزكۇر ئۇيۇشمىنىڭ باش ۋەزىپىسى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئارقا سەپنى مۇستەھكەملەش ۋە گۈللەندۈرۈش، خەلقئارا قاتناش يولىنى مۇستەھكەم-لەش، كەڭ ئاممىنى تەشكىللەش ۋە تەربىيىلەش ئارقە-لىق ئايروپىلان ۋە قىشلىق كىيىم - كېچەك قاتارلىق

بۇيۇملارنى ياپونغا قارشى ئالدىنقى سەپكە يارىدەم بېرىش! بالىلار قوشۇنى، ئوقۇغۇچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىللەش، كادىرلار كۇرسى، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش كۇرسى، رۇس تىلى كۇرسى ئېچىش، دراما، ناخشا ئېيتىش مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇرۇش ئىدى. 1943 ـ يىلىغا بارغاندا ئۇيۇشما ئەزاسى 10~20 مىڭ كىشىگە يەتكەن. شېڭ شىسەي جياڭ جيېشىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقان ۋە گومىنداڭنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك پىرقىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1943 ـ يىلى 8 ـ ئايدا مەزكۇر ئۇيۇشما تارقىتىۋېتىلگەن.

«سۇيىقەستىلىك توپىلاڭ دېلوسى»

شىنجاڭنىڭ چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى شېڭ شىسەي پەيدا قىلغان ساختا دېلو، جەمئىي تۆت قېتىم ئويدۇرۇپ چىقارغان، 1 ـ قېتىملىقى 1937 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 1938 ـ يىلى 2 ـ ئايغىچە بولغان ۋاقىتتا يۈز بەرگەن. «دۇبەننى قەستلەپ ئۆلتۈرۈش»، «ياپون باسقۇنچىلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈش»، «تروتسكىچىلار» قاتارلىق جىنايەتلەر بىلەن ھەربىي، سىياسىي ئەمەلدارلار ۋە ھۆكۈمەت خادىملىرى، ئوقۇتقۇچىلارنى قولغا ئېلىپ، ياتلارنى تازىلىغان؛ قەبىلە ئاقساقاللىرى ۋە باي سودىگەرلەرنى قولغا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلغان ۋە ئاممىنى قايمۇقتۇرغان؛ سوۋېت ئىتتىپاقى ئەۋەتكەن كوممۇنىستلارنى قولغا ئالغان ھەم ئۇلارنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتۇرغان. ئىككىنچى قېتىم 1940 ـ يىلىدىن 1941ـ يىلىغىچە «سۇيىقەستىلىك توپىلاڭ» جىنايىتى بىلەن «دۇجۇڭيۈەن دېلوسى»، «ئالتاي دېلوسى» قاتارلىق بىرقانچە دېلولارنى ئويدۇرۇپ چىقىپ، ھەرقايسى مىللەت، ھەرقايسى ساھەلەردىن بولغان زور بىر تۈركۈم زاتلارغا زىيانكەشلىك قىلغان. ئۈچىنچى قېتىم، 1942ـ يىلى «جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ سۇيىقەستىلىك توپىلاڭ دېلوسى» نى ئويدۇرۇپ چىقىرىپ، شىنجاڭدىكى ئالتە بۇيۇك سىياسەت ئاساسىدىكى ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا ئۇرۇنغان دېگەننى باھانە قىلىپ، زور تۈركۈم ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنى، تەرەققىپەرۋەر ياشلارنى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى تەكلىپ بىلەن شىنجاڭغا خىزمەتكە ئەۋەتكەن كادىرلارنى ۋە شىنجاڭدا تۇرۇپ قالغان يارىدار، كېسەللەرنىڭ ھەممىسىنى تۈرمىگە تاشلىغان ياكى نەزەربەنت قىلغان؛ شۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا چېن تەنچيۇ، ماۋزېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق رەھبەرلەرنى مەخپىي قەتل قىلغان. تۆتىنچى قېتىم 1944 ـ يىلى گومىنداڭ پارتىيىسىنىڭ ئۆلكىلىك پىرقىسىنىڭ باشلىقى خۇاڭ رۇجىن ۋە لىن بويا قاتارلىقلارنى قولغا ئېلىپ، ئۇلارنى گومىنداڭ پارتىيىسى ئىچىدىكى مەخپىي كومپارتىيە ئەزالىرى، توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى مەخپىي پىلانلىغان دېگەن. بۇ دېلو «خۇاڭ رۇجىن، لىن بويا دېلوسى» مۇ دېيىلىدۇ.

يېڭى گازارما 1936 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ۋە ج ك پ مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتى قىزىل 4 ـ يۈنىلىش ئارمىيىسىنىڭ 5 ـ جۈنى، 9 ـ جۈنى، 30 ـ جۈنى ۋە باش شتابىدىن بولۇپ جەمئىي 21 مىڭدىن ئارتۇق كىشى جۇڭگو ئىشچى ـ دېھقانلار قىزىل ئارمىيىسى غەربىي يول ئارمىيىسى بولۇپ تەشكىللىنىپ، گەنسۇنىڭ خېشى كاريدورىغا قاراپ ئىلگىرىلىگەن. ئەكسىيەتچى قوشۇنلارنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشى بىلەن ئېغىر چىقىم تارتقان. 1937ـ يىلى 3 ـ ئايدا، غەربىي يول ئارمىيىسى ئوڭقانات ۋە سولقانات تارماق ئەترەتكە ئايرىلىپ، ئايرىم-ئايرىم ھالدا شەرققە ۋە غەربكە يۈرۈش قىلىپ، پارتىزانلىق ئۇرۇشى ئېلىپ بارغان. 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرى سولقانات تارماق ئەترەت مەركەزنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن، غەربىي يول ئارمىيىسى ھەربىي خىزمەت كومىتېتى شۇجىسى لى جورەن، 30 ـ جۈننىڭ جۇنجاڭى چېڭ شىسەي، 30 ـ جۈننىڭ سىياسىي كومىسسارى لى شيەننيەنلەر باشچىلىقىدا گەنسۇ بىلەن شىنجاڭنىڭ چېگرىسىدىكى شىگشىكشياغا يېتىپ كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سىياسىي بيۇرو ئەزاسى چېن يۈن، تېڭ دەييۈەنلەر سوۋېت ئىتتىپاقىدىن شىنجاڭغا كېلىپ، چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى بىلەن ئالاقىلىشىپ، قىزىل ئارمىيىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشى توغرىسىدا كېلىشىم ئىمزالىغان. 5 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى سولقانات تارماق ئەترىتىنىڭ 400 دىن ئارتۇق ئادىمى دىخۋا (ئۇرۇمچى) غا كىرىپ، شياۋدۇگىمېن (بۇگۈنكى بەش يۈلۈنۈز يولى) غا ئورۇنلاشقان. چېن يۈن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى سۈپىتىدە شېڭ شىسەي بىلەن ياپونغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپنى قۇرغان. سولقانات تارماق ئەترەت دېگەن نامنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، غەربىي يول ئارمىيىسىنىڭ باش ئەترىتىگە ئۆزگەرتكەن، ئۇنىڭ ئاستىدا كادىرلار ئەترىتى ۋە تۆت چوڭ ئەترەت قۇرۇپ، سىرتقا قارىتا «يېڭى گازارما» دەپ ئاتىغان. 8ـ ئايدا ئىشچى ـ دېھقانلار قىزىل ئارمىيىسى دېگەن نام مىللىي ئىنقىلابىي ئارمىيىنىڭ 8 ـ ئارمىيىسى دەپ ئۆزگەرتىلگەن. باش تارماق

ئەترەتتىكى كادىر ۋە ئەسكەرلەر شىنجاڭ ھەربىي ئىشلار مەكتىپىدە شوپۇرلۇق، برونىۋىك، توپ، سىمىز تېلىگراف، ئاۋىئاتسىيە ۋە تېببىي قاتارلىق ھەرخىل قىسىملارغا خاس تېخنىكىلارنى ئۆگەنگەن. باش تارماق ئەترەت 1940 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ، ياپونغا قارشى ئالدىنقى سەپكە ئاتلانغان. بىر قىسىم كادىرلار قېلىپ شىنجاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ خىزمەتلىرىگە قاتناشقان، كېيىن شېڭ شىسەي تەرىپىدىن تۈرمىگە تاشلانغان. 1946 ـ يىلى 7ـ ئايدا قويۇپ بېرىلىپ، يارىدارلار، مېيىپلار ۋە باشقا كومپارتىيە ئەزالىرى بىلەن يەنىمۇ قايىنغان. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 8 ـ بېتىگە قارالسۇن)

غەربىي يول ئارمىيىسىدىكى بىر قىسىم كوماندىرلار دىخۇادىكى بىگى گارارمىدا

ماموت، ماخۇسەن توپىلىڭى بۆلگۈنچىلىك خاراكتېردىكى توپىلاڭ. ماموت تۈرپانلىق، ئۇيغۇر. 1931 ـ يىلى قىسىم تەشكىللىگەن، كېيىن خوجىنىياز غا ئەگەشكەن. 1933 ـ يىلى يازدا جەنۇبىي شىنجاڭغا بارغان. ماموت ئۆز قىسىملىرى بىلەن شۇ جايدىكى قوراللىق كۈچلەرنى بىرلەشتۈرۈپ 7 ـ دىۋىزىيىنى تەشكىللەپ، سىجاڭ بولغان، قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلارنى ئىگىلەپ تۇرغان. ماخۇسەن گەنسۇلۇق، خۇيزۇ. 1933 ـ يىلى باھاردا 36 ـ دىۋىزىيىنىڭ سىجاڭى ماجۇڭيىڭغا ئەگىشىپ شىنجاڭغا كەلگەن. لۇيجاڭ، قوشۇمچە ئالدىنقى سەپ باش قوماندانى بولغان. 1934 ـ يىلى يازدا ماجۇڭيىڭ قەشقەر ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ماخۇسەن مۇۋەققەت سىجاڭلىقنى ئۈستىگە ئېلىپ، خوتەنگە كىرىپ شاھ مەنسۇرنىڭ قورچاق «خوتەن ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نى يوقاتقان. 1937ـ يىلى 4 ـ ئايدا، ماموت ئىسيان كۆتۈرۈپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، يەكەنگە چېكىنگەن. ماخۇسەن ئىسيانىنى باستۇرۇش نامى بىلەن ماموتنىڭ قالدۇق قىسىملىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، قەشقەر كونا شەھەر (بۇگۈنكى قەشقەر شەھىرى)، يېڭىشەھەر، مارالبېشى، ئافسۇ قاتارلىق جايلارنى ئىگىلەپ، كۈچاغا قورشاپ ھۇجۇم قىلغان. چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى شېڭ شىسەي قوشۇن چىقىرىپ ھەم يەنە بىر قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قوشۇن تەكلىپ قىلىپ توپىلاڭنى باستۇرغان. 10 ـ ئايدا، توپىلاڭ تىنچىتىلىپ 36 ـ دىۋىزىيە يوقىتىلغان. ماموت، ماخۇسەنلەر ھىندىستانغا قېچىپ كەتكەن. ماموت 1939 ـ يىلى ياپونىيىنىڭ توكيو شەھىرىگە بېرىپ، «شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتى» نى قۇرۇپ، رەئىس بولغان؛ 1944 ـ يىلى جۇڭگوغا قايتىپ كېلىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىنىڭ ئىشغالىيىتىدىكى بېيىپىڭدا ئۆلگەن. ماخۇسەن كېيىن ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن ھەمدە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى تەرىپىدىن ئېتىپ تاشلانغان.

8 ـ ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۈرۈشلۇق ئىش بېجىرىش ئورنى ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭدا قۇرغان ئاپپارات. 1937ـ يىلى 10 ـ ئايدا جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي ھەر-

بىي ئىشلار كومىتېتى جۇشياۋجۇنى شىنجاڭغا چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى شېڭ شىسەي بىلەن مەسلىھەتلىشىپ 8 ـ ئارمىيىنىڭ ئىش بېجىرىش ئورنىنى قۇرۇشقا ئەۋەتكەن، 8 ـ ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش ئورنى دىخۇا (بۇگۇنكى ئۇرۇمچى) دىكى ئەنسلياڭغا جايلاشقان بولۇپ، 3 ـ كۇتۇۋېلىش ئورنى دەپ ئاتالغان، سىرتقا قارىتا مېھمان كۇتۇش دېيىلگەن. تېڭ دەيىۋەن (1937 ـ يىلى 4 ـ ئايىدىن 12 ـ ئايغىچە)، دېڭ فا (1938 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن 1939ـ يىلى 6ـ ئايغىچە)، چېن تەنچيۇ (1939ـ يىلى 6 ـ ئايدىن 1942 ـ يىلى 9 ـ ئايغىچە) قاتارلىقلار ئىش بېجىرىش ئورنىنىڭ مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالغان. ئىش بېجىرىش ئورنىنىڭ ۋەزىپىسى ياپونغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپنى كېڭەيتىش؛ ھەرقايسى مىللەتلەردىن بولغان ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ياپونغا قارشى كۇرەش قىلىش، شىنجاڭنىڭ مەڭگۈ جۇڭگو زېمىنى بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش؛ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان ئالاقە ۋە قاتناش يولىنى ساقلاش؛ شىنجاڭ ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ كېلىدىغان پارتىيىمىز كادىرلىرى ۋە خەلقئارا دوستلارنى كۇتۇۋېلىش؛ 8 ـ ئارمىيىنىڭ ياپونغا قارشى تۇرۇشىغا كېرەكلىك ماددىي ئەشيالارنى توپلاپ يارەم بېرىش؛ دىخۇادا داۋالىنىۋاتقان 8 ـ ئارمىيە يارىدار ۋە مېيىپلارنى باشقۇرۇش ئىدى. 1942 ـ يىلى شېڭ شىسەي جياڭ جېيشىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتاندىن كېيىن، مىللىي بىرلىك سەپ مۇناسىۋىتى بۇزۇلغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىش بېجىرىش ئورنىمۇ تاقالغان، غالىبىيەت يولى 2 ـ كوچا 1 ـ قورۇدىكى ئورنى 8 ـ ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق خاتىرە سارىيى قىلىنغان. مەركۇز خاتىرە ساراي ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىق قوغدىلىدىغان ئورۇن ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيە بازىسى ھېسابلىنىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 8 ـ بېتىگە قارالسۇن)

كومۇنىستلارنىڭ تۇرمىدىكى كۇرەشلىرى

جۇڭگو كومۇنىستلىرىنىڭ شىنجاڭ تۇرمىلىرىدە دۈشمەنگە قارشى ئېلىپ بارغان كۇرەشلىرىنى كۆرسىتىدۇ. 1942 ـ يىلى 9 ـ ئايدا، شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى شېڭ شىسەي بۇھتان چاپلاپ جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدىكى كادىرلىرى، داۋالىنىۋاتقانلار ۋە ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرىدىن بولۇپ 128 ئادەمنى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا نەزەربەنت ئاستىغا ئالغان. پارتىيىمىز ۋەكىلى چېن تەنچيۇ خەت يېزىپ شېڭ شىسەيگە كۇچلۇك ئېتىراز بىلدۈرگەن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۆگىنىش كومىتېتى تەشكىللەپ ئىنقىلاب نەزەريىسى ۋە غايىسى بىلەن پۈتۈن پارتىيە ئەزالىرىنى قورالاندۇرغان، كۆپچىلىكتىن ئىرادىسىنى مۇستەھكەملەپ، كوللېكتىپ ھالدا يەنئەنگە قايتىشنى قولغا كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلغان. 1943 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، نەزەربەنت ئاستىغا ئېلىنغان كومپارتىيە ئەزالىرى 1ـ، 2ـ ۋە 4 ـ تۈرمىلەرگە يالاپ ئايرىلغان. شېڭ شىسەينىڭ تەلىپى بويىچە، گومىندانڭ ھۆكۈمىتى «سوراق قىلىش ئۇسۇلى» تەشكىللەپ شىنجاڭغا ئەۋەتىپ، كومۇنىستلارنى سوراق قىلغان. چېن تەنچيۇ، ماۋزېمىن، لىن جىلۇلارنى مۇھىم نۇقتا قىلىپ، «سۇيىقەستلىك توپىلاڭ كۆتۈرۈپ ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇش» قا ئۇرۇنۇشنى ئىقرار قىلىشقا مەجبۇرلىغان ھەم ئۇلارنى كومپارتىيىدىن چېكىنىشكە قىزىقتۇرغان. بۇ ۋاستىلەر كومپارتىيە ئەزالىرىنى باش ئەگدۈرەلمىگەن. 9 ـ ئايدا چېن تەنچيۇ، ماۋزېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىقلار مەخپىي ئۇلىشىۋېلىگەن. 10 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى تۈرمىدىكى جۇڭگو كومۇنىستلىرى تۈنجى قېتىملىق كوللېكتىپ ئاچلىق ئېلان قىلىش كۇرىشىنى تەشكىللەپ يەتتە كۈن داۋاملاشتۇرغان.

1944 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، ۋۇجۇڭشىن شىنجاڭدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن، ھەرقايسى تۈرمىلەرگە قامالغان كومۇنىستلارنى 2 ـ تۈرمە (ئەرلەر تۈرمىسى) ۋە 4 ـ تۈرمە (ئايالار تۈرمىسى) لەرگە يىغقان. تۈرمىدە پارتىيە تەشكىلاتى جاڭ زىيى، مامىڭفاڭ، فاڭ جىچۈنلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە «ھەممە بىر نىيەتكە كېلىش»، «شەرتسىز قويۇپ بېرىش، كوللېكتىپ يەنئەنگە قايتىش» تىن ئىبارەت كۇرەش شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويغان. تۈرمىدىكى دەھشەتلىك قىيىن ـ قىستاقلار كومۇنىستلارنى ياشاش ۋە غورۇر ئۈچۈن داۋاملىق كۇرەش قىلىشقا مەجبۇرلىغان، ئۇلار 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن 19 ـ كۈنگىچە 2 ـ قېتىم كوللېكتىپ ئاچلىق ئېلان قىلغان، 7~8 ـ ئايلاردا سوراق قىلىشقا قارشى 2 ـ قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك كۇرەشنى قانات يايدۇرغان، 8 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا 3 ـ قېتىم ئاچلىق ئېلان قىلغان، 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرىلىرىدا 3 ـ قېتىملىق سوراق قىلىشقا قارشى ئومۇمىيۈزلۈك كۇرەش ئېلىپ بارغان. ھەربىر قېتىملىق زور كۇرەش ھايات ـ ماماتلىق سىناق بولۇپ، كومۇنىستلارنىڭ ئالىيجاناب پەزىلىتى ۋە پارتىيىگە تەلپۈنۈش، ھايات ـ مامات بولۇشىدىن قەتئىينەزەر يەنئەنگە قايتىش ئىرادىسىنى نامايان قىلغان.

شىنجاڭ تۇرمىلىرىگە قامالغان كومۇنىستلارنىڭ هايات ـ ماماتى هەر مىللەت تەرەققىيپەرۋەر زاتلىرى ۋە مەركەز رەھبەرلىرىنىڭ دىققىتىنى تارتقان. مۇئاۋىن رەئىس جۇ ئېنلەينىڭ غەمخورلۇقى ئاستىدا غەربىي شىمالىي هەربىي ـ مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ مۇدىرى، قوشۇمچە شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى جاڭ جىجۇڭنىڭ ئۆز قولى بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، 100 دىن ئارتۇق كومۇنىست 1946 ـ يىلى 6 ـ ئايدا گۇناهسىز دەپ ئېلان قىلىپ قويۇۋېتىلگەن، ئۇلار ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى بىلەن 7 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى يەنئەنگە بىخەتەر يېتىپ بارغان.

پانئىسلامىزم، پانتۇركىزمنىڭ شىنجاڭدا تارقىلىشى جاهانگىرلارنىڭ شىنجاڭدا خەنزۇلارغا قارشى تۇرۇش، «ئىستىقلالىيەت» نى تەرغىب قىلىش ئارقىلىق كەلتۈرۈپ چىقارغان تەپرىقىچىلىك هەرىكىتىنى كۈرسىتىدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، جەنۇبىي شىنجاڭدا پانئىسلامىزم، پانتۇركىزم تەشۋىقات بۇيۇملىرى بايقالغان هەم تۇركىيە ئىلىم ئەهلى مەكتەپ ئېچىش نامى بىلەن شىنجاڭدا بۇ خىل ئىدىيىنى قانۇنسىز تارقاتقان. شىنجاڭلىق مەسئۇد، سابىت داموللا قاتارلىقلار تۇركىيىدە ئوقۇپ ۋەتەنگە قايتقاندىن كېيىن مەكتەپ، دوختۇرخانا ئېچىش نامىدا پانئىسلامىزم، پانتۇركىزم كۆزقارىشى تارقاتقان. بۇ خىل ئىدىيە دۆلەتنىڭ بىخەتەرلىكى ۋە بىرلىكىگە خەۋپ يەتكۈزگەنلىكىتىن هۆكۈمەت دائىرىلىرى تەرىپىدىن چەكلەنگەن. 1933 ـ يىلى 11 ـ ئايدا جاهانگىرلار قەشقەردە رويابقا چىقارغان قورچاق «شەرقىي تۇركىستان ئىسلام جۇمهۇرىيىتى» تەپرىقىچىلىك توپىلىڭى تەپرىقىچىلىكنىڭ ئىدىيىۋى ئازدۇرۇشتىن توپىلاڭ هەرىكىتىگە ئۆزگەرگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى ئىدى. ۋەهالەنكى، تەپرىقىچىلىك كىشىلەرنىڭ مايىللىقىغا ئېرىشەلمىگەن، بۇلگۇنچىلىك توپىلىڭى ئۇچ ئايدىلا شۇ جايدىكى ئارمىيە ۋە خەلق تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان. مۇهەممەتئىمىن چەت ئەلگە قېچىپ كەتكەن. 1940 ـ يىلى، كەشمىردە «شەرقىي تۇركىستان تارىخى» نامىلىق كىتابنى نەشر قىلدۇرۇپ، تارىخنى بۇرمىلاپ، شىنجاڭنىڭ ئەزەلدىن جۇڭگونىڭ زېمىنى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت تارىخىي پاكىتنى يوققا چىقارغان هەم بۇلگۇنچىلىك پائالىيەتلىرى ئۈچۈن جامائەت پىكرى توپلىغان. 1944 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، ئەيسا چوڭچىڭدا «ئالتاي» ژورنىلىنى خەنزۇچە چىقىرىپ، مەسئۇد ۋە مۇهەممەتئىمىنلەرنىڭ «شىنجاڭدىكى قېرىنداشلار تۇرك مىللىتى» دىن دېگەن سەپىتىنى باسقان، شۇنداقلا شىنجاڭ مىللەتلىرىنى «تۇرك مىللىتى» دەپ بېكىتىپ، «شىنجاڭ» دېگەن نامنى «شەرقىي تۇركىستان» غا ئۆزگەرتىشنى ئاشكارا تەلەپ قىلغان. مەزكۇر سەپسەتە ئوتتۇرىغا چىقىش بىلەنلا «مەركەز گېزىتى» مەخسۇس ماقالە ئېلان قىلىپ رەددىيە بەرگەن. 1945 ـ يىلى مەسئۇد، مۇهەممەتئىمىن، ئەيسا قاتارلىقلار شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ، ئۆلكىلىك هۆكۈمەتتە مۇهىم ۋەزىپىلەرنى ئۈتىگەن، هۆكۈمەت سالاهىيىتى بىلەن پانتۇركىزم ئىدىيىسىنى تارقىتىپ، شىنجاڭدا كۆپ مىللەتلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىدىن ئىبارەت پاكىتنى ئىنكار قىلىپ، تۇركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان بارلىق مىللەتلەر «تۇرك مىللىتى» دەكى ئوخشىمىغان قەبىلىلەر ئىكەنلىكىنى تەكىتلىگەن. مەسئۇد قاتارلىق كىشىلەرنىڭ سۆز ـ هەرىكىتى گومىنداڭ هۆكۈمىتىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىغان، شۇنىڭ بىلەن 1949 ـ يىلى ئۇنىڭ ۋەزىپىسىنى ئېلىپ تاشلىغان. ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن غەلبە قىلىشىغا ئەگىشىپ، مۇهەممەتئىمىن، ئەيسا قاتارلىقلار ئاشكارا هالدا غەربىي شىمالدىكى مىلىتارىست مابۇفاڭ قاتارلىق گومىنداڭ جاهىل كۈچلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشىغا توسقۇنلۇق قىلىشقا ئۇرۇنغان. ئۇلارنىڭ بارلىق ئەكسىيەتچىل هەرىكەتلىرى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، يەنە چەت ئەلگە قېچىپ كەتكەن.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى شىنجاڭ خەلقىنىڭ گومىنداڭ هۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوراللىق كۈرىشى. 1944 ـ يىلى كۈزدە، ئىلىدا قوراللىق قوزغىلاڭ پارتلاپ، تېز سۈرئەتتە چۆچەك، ئالتاي ۋىلايەتلىرىگە تارقالغانلىقتىن، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەپ ئاتالغان.

ئىنقىلابنىڭ پارتلىشىغا 1943 ـ يىلى شىنجاڭ دائىرلىرىنىڭ هەر مىللەت خەلقىنى شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق گومىنداڭ قوشۇنىغا 10 مىڭ تۈياق ئات هەددىيە قىلىشقا زورلىغانلىقى سەۋەب بولغان، بۇ ئېغىر يۈك چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى خەلقنىڭ زىممىسىگە چۈشكەن. 1944 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى نىلقىدا قوزغىلاڭ پارتلىغان، 11 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى غۇلجا ئازادلىق تەشكىلاتى نىلقا پارتىزانلىرى بىلەن بىرگە غۇلجا شەهىرىنى هۇجۇم بىلەن ئالغان، 12 ـ كۈنى «شەرقىي تۇركىستان جۇمهۇرىيىتى» ۋاقىتلىق هۆكۈمىتى قۇرۇلغان. ئېلىخان تۆرە رەئىسلىككە سايلانغان، ئارقىدىنلا پارتىزانلار قورغاس، سۈيدۇڭ، كۈرە (بۇگۈنكى قورغاس ناهىيىسى ئىچىدە) نى ئىشغال قىلغان.

1945 ـ یىلى 1 ـ ئايدا، جىڭ ناھىيىسىدىن باشقا پۈتۈن ئىلنى ئىگىلىگەن. 1945 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، پارتىزانلار ئەترەتلىرى مىللىي ئارمىيىگە ئۆزگەرتىلگەن. 6 ـ ئايدىن باشلاپ ئۇچ سەپتە ئۇرۇش قىلغان، يەنى شىمالىي سەپتە چۆچەك ۋە ئالتاي پارتىزانلىرىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن بۇ ئىككى ۋىلايەتنى تېزلىكتە ئىشغال قىلغان؛ جەنۇبىي سەپتە قارا شەھەر ۋە ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلىپ، شۇ جايدىكى قوشۇنلارنى ئىسكەنجىگە ئالغان؛ ئوتتۇرا سەپتىكى قوشۇن گومىنداڭ كۈچىنى توپلاپ نۇقتىلىق قوغداۋاتقان جىڭ ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ قاتناش تۈگۈنى بولغان شىخۇلارغا ھۇجۇم قىلغان. 9 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ئۇرۇش غەلىبىلىك ئاخىرلىشىپ، ئىلى، چۆچەك، ئالتاي رايونلىرى مىللىي ئارمىيىنىڭ كونترولۇقىغا ئوتكەن، ئۇلكە مەركىزى دىخوا (بۇگۇنكى ئۇرۇمچى) نى بېرىم قورشاش ھالىتى شەكىللەنگەن.

1945 ـ يىلى 10 ـ ئايدا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياراشتۇرۇشى بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرىدىن رىيىمجان، ئوبۇلخەيرى، ئەخمەتجان قاسىملار دىخوا كېلىپ، گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى جاڭ جىجۇڭ بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى ئوتكۈزگەن. 1946 ـ يىلى 1ـ ئاي ۋە 6ـ ئايدا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا «11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمى» ھەم ئىككى قوشۇمچە ھۆججەتنى ئىمزالىغان. 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت ئۇزگەرتىپ تەشكىللەنگەن. ئەخمەتجان قاسىمى مۇئاۋىن رەئىسلىكىنى، ئابدۇكېرىم ئابباسوف باش كاتىپلىقنى ئۈستىگە ئالغان، قالغان ئالتە كىشى نازىر، مۇئاۋىن نازىر ۋە ھەيئەتلىكنى ئۈستىگە ئالغان. ۋەھالەنكى، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئاللىبۇرۇن كومپارتىيىگە، خەلققە قارشى ئىچكى ئۇرۇش قوزغىغان بولۇپ، شىنجاڭدىمۇ تىنچلىق بىتىمىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا توسقۇنلۇق قىلغانلىقتىن، ھۆكۈمەت خىزمىتىگە قاتناشقان ئۇچ ۋىلايەت ئەمەلدارلىرى 1947 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئارقا ـ ئارقىدىن غۇلجىغا كېتىشكە مەجبۇر بولغان.

ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار تىنچلىق بىتىمىنى قوغداش ئۈچۈن، 1948ـ يىلى 8ـ ئايدا ئارقا ـ ئارقىدىن غۇلجىغا كېتىشكە مەجبۇر بولغان.

ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار تىنچلىق بىتىمىنى قوغداش ئۈچۈن، 1948 ـ يىلى 8 ـ ئايدا غۇلجىدا شىنجاڭ تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقىنى قۇرۇپ، ئەخمەتجان قاسىمى رەئىس بولغان. مەزكۇر تەشكىلات غۇلجىدا تۇت يىلدىن بۇيان ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان «شەرقىي تۈركىستان» دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئۇرنىغا «شىنجاڭ» دېگەن نامنى قوللىنىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش ئىرادىسىنى ئىپادىلىگەن. 1949 ـ يىلى يېڭى تەربىيە ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇپ، ئازادلىق ئۇرۇشى ۋەزىيىتى ۋە جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلغان ۋە تونۇشتۇرغان، شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ كۆرىشىنى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئازادلىق ھەرىكىتى بىلەن بىرلەشتۈرگەن. 8 ـ ئايدا جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئالاقىچىسى دېڭ لىچۈن غۇلجىغا كېلىپ، ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرىگە پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ غەمخورلۇقىنى يەتكۈزگەن ھەم پات يېقىندا چاقىرىلىدىغان سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى يىغىنىغا قاتناشتىشقا تەكلىپ قىلغان. ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى تەكلىپنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلغان ھەم جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىنى سەمىمىي قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

ماۋ زېدۇڭ بۇ ئىنقىلابىي كۆرەشكە ئومۇمىيۈزلۈك باھا بېرىپ «ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى جۇڭگو خەلقىنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ تەركىبىي قىسمى» دەپ كۆرسەتكەن. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 8 ـ بېتىگە قارالسۇن)

غۇلجا ئازادلىق تەشكىلاتى

گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى مەخپىي تەشكىلات. «ئازادلىق جەمئىيىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. 1944 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى سوۋېت كونسۇلخانىسىنىڭ قوللىشى ۋە ياردىمى ئاستىدا بىر قىسىم ئۇگىنىش گۇرۇپپىلىرى ۋە باشقا گۇرۇپپىلار بىرلەشتۈرۈلۈپ قۇرۇلغان. ئېلىخان تۆرە رەئىسلىكىنى ئۈستىگە ئالغان. رەھبىرىي ئەزالار 12 نەپەر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە دىنىي يۇقىرى قاتلام زاتلىرى، سودىگەرلەر، چارۋىچىلار، پومېشچىكلار ئۇن نەپەر ئىدى. مەزكۇر تەشكىلات چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى شېڭ شىسەي ۋە گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تەشۋىقات، سەپەرۋەرلىك خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇپ، نىلقا پارتىزانلىرى بىلەن ئالاقىلەشكەن. 11 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى پارتىزانلار ئىچكى ـ تاشقى جەھەتتىن ماسلىشىپ، غۇلجا شەھىرىنى ئىشغال قىلغان. 12 ـ كۈنى غۇلجا ئازادلىق تەشكىلاتى پائالىيەتنى ئاخىرلاشتۇرغان. «ئازادلىق تەشكىلاتى» غا ئوخشاش تەشكىلاتلار چۆ-

چەك، جىممىدى، تاشقورغان قاتارلىق چېگرا رايونلاردا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان.

مىللىي ئارمىيە شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ قوراللىق قوشۇنى. 1944 - يىلى قىشتا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتلىغان، ھەرقايسى جايلاردىكى پارتىزانلار گومىنداڭنىڭ ئارمىيە - ساقچى ۋە ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا ھۇجۇم قىلغان. باش قوماندان پېتىر رومانوۋچ ئالېكساندىروف ئىدى. 1945- يىلى 1 - ئايدا ئىۋان ياكوفلىۋچ پالنوف باش قوماندانلىقتىكى ئۈستىگە ئالغان، شۇ يىلى 4 - ئايدا پارتىزانلارنى ئاساس قىلغان ھالدا تەخمىنەن 15 مىڭ كىشىلىك مىللىي ئارمىيە تەشكىللەنگەن. باش قوماندانلىق شتابى غۇلجىدا تەسىس قىلىنغان بولۇپ، پالنوف باش قوماندان، ۋارسانوف مىخايلوۋچ مورالوف شتاب باشلىقى، ئابدۇكېرىم ئابباسوف سىياسىي بۆلۈمنىڭ مۇدىرى بولغان. باش شتاب قارمىقىدا ئارقا سەپ بۆلۈمى، سىياسىي بۆلۈم، ھەربىي سوت مەھكىمىسى، ھەربىي تەپتىش مەھكىمىسى، راز-ۋېدكا باشقارمىسى، ئۇرۇش قىلىش باشقارمىسى، كادىرلار باشقارمىسى، خوجىلىق باشقارمىسى قاتارلىقلار تەسىس قىلىنغان، ھەرقايسى پولىك، باتالىيونلارنىڭ نامى يەر نامى ياكى مىللەت نامى بىلەن ئاتالغان. 1946-يىلى 7 - ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى گومىنداڭنىڭ شىنجاڭ داۋىرلىرى بىلەن «11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمى» نى ئىمزالاپ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللىگەن. مىللىي ئارمىيە ئۆزگەرتىپ تەشكىللەنگەندىن كېيىن، ئومۇمىي ئەسكىرىي كۈچى 13 مىڭ 500 گە يەتكەن. باش شتابى يەنىلا غۇلجىدا تەسىس قىلىنغان، سوۋېت ئىتتىپاقى مەسلىھەتچىلىرى، ئوفىتسېرلىرى ۋەتىنگە قايتقان. ئىسھاقبېك مونونوف باش قوماندانلىقتىكى، دەلىلقان سۈگۈربايوف، زۇنۇن تىيىپوفلار مۇئاۋىن باش قوماندانلىقتىكى ئۈستىگە

ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ مىللىي ئارمىيىسى

ئالغان، مىللىي ئارمىيىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قوشۇنىنى ئىسكەت جىگە ئېلىپ، شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. 1949 - يىلى 12 - ئايدا مەركىزىي ئىنقىلابىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، مىللىي ئارمىيىنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 5 - كورپۇسى قىلغان، لېسكىن كورپۇس قوماندانلىقىنى، دۇن شىگۈەن سىياسىي كومىسسارلىقىنى ئۈستىگە ئالغان، 5 - كورپۇس قارمىقىدا ئىككى دىۋىزىيە تەسىس قىلىنغان.

«11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمى» تولۇق ئاتىلىشى «مەركىزىي ھۆكۈمەت ۋەكىللىرى بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىنىڭ قوراللىق توقۇنۇشىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش توغرىسىدىكى بىتىم». 1944 - يىلى كۈزدە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتلىغان. 1945- يىلى 10 - ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ۋەكىللىرىدىن رېيىمجان، ئوبۇلخەيرى، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى جاڭ جىۋڭ بىلەن دىخۇا (بوگۈنكى ئۈرۈمچى) دا تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزگەن، 1946 - يىلى 1 - ئايدىكى 2- كۈنى ئىككى تەرەپ 11 ماددىلىق تىنچلىق كېلىشىمىنى تېكىستىنى ۋە بىرىنچى قوشۇمچە ھۆججەتنى ئىمزالىغان، 6 - ئايدا ئىككىنچى قوشۇمچە ھۆججەتنى ئىمزالىغان. ئاساسلىق مەزمۇنى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى سايلاش ھوقۇقىغا ئىگە؛ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە ئىگە؛ شىنجاڭدىكى مەمۇرىي ئورگان ۋە ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ ھۆججەتلىرىدە خەنزۇ يېزىقى ۋە ئۇيغۇر يېزىقى تەڭ قوللىنىلىدۇ، خەلقنىڭ ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا سۈنغان ھۆججەتلىرىدە ئۆز مىللىتىنىڭ يېزىقىنىلا قوللىنىشقىمۇ بولىدۇ؛ ئۆز مىللىتىنىڭ تىل - يېزىقىدا ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىلىدۇ؛ مىللىي مەدەنىيەت ۋە سەنئەتنىڭ ئەركىن تەرەققىياتى خەلقنىڭ نەشر قىلىش، يىغىلىش ئۆتكۈزۈش، پىكىر ئەركىنلىكىگە كاپالەتلىك قىلىنىدۇ؛ باج نىسبىتى، تاشقى سودا جەھەتلەردىمۇ مۇناسىپ بەلگىلىمىلەر چىقىرىلىدۇ، دېگەنلەردىن ئىبارەت ئىدى. بىرىنچى قوشۇمچە ھۆججەت ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەشكىللىنىشىگە ئائىت بەلگىلىمىلەر بولۇپ، مەركىزىي ھۆكۈمەت 25 نەپەر ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت ھەيئەت ئەزاسىنى تەيىنلەيدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئون كىشىنى مەركەز بىۋاسىتە ئەۋەتىدۇ (ئەمەلىيەتتە ھۆكۈمەت تەشكىللەنگەندە يەتتە كىشى ئەۋەتكەن)، رەئىس ۋە باش كاتىپنى مۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ئۇچ ۋىلايەت ئالتە نامزات كۆرسىتىدۇ (ئەمەلىيەتتە سەككىز نامزات كۆر-

سەتكەن) ، مۇئاۋىن رەئىس ۋە مۇئاۋىن باش كاتىپنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ قالغان يەتتە ۋىلايەت توققۇز نامزات كۆرسىتىدۇ (ئەمەلىيەتتە ئون نامزات كۆرسەتكەن) ، مۇئاۋىن رەئىسنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دېيىلگەن. ئىككىنچى قوشۇمچە ھۆججەت ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئار- سىيىسنى ئۆزگەرتىشكە ئائىت بەلگىلىمىلەر بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇچ ۋىلايەت قىسىملىرىنى دۆلەت ئارمىيىسى- نىڭ شتاتى بويىچە ئۇچ ئاتلىق تۈەن، ئۇچ پىيادە تۈەن قىلىپ تۈزۈش، ئەسكەرلەرنىڭ ئومۇمىي سانى 12 مىڭ- دىن ئاشماسلىق. ئىلى، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۇچ ۋىلايەتتە تۈرۈش، غۇلجا تەرەپ بىر باش قوماندان قويۇش ھەم ئۇچ ۋىلايەتنىڭ بىخەتەرلىكىگە مەسئۇل بولۇش، دەپ بەلگىلەنگەن. 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەسمىي تەشكىللەنگەن. جالۋ جە- جۇڭ رەئىس، ئەخمەتجان قاسىمى، بۇرھان شەھىدى مۇئاۋىن رەئىس بولغان. شۇ ۋاقىتتا گومىندانڭ ئەكسـ- يەتچىلىرى كومپارتىيىگە، خەلققە قارشى ئىچكى ئۇ- رۇش قوزغىغان، شىنجاڭدا تىنچلىق بىتىمىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا قەستەن بۇزغۇنچىلىق قىلغان، ۋەقە تۈغدۇ- رۇپ ئۇچ ۋىلايەت كادىرلىرىنىڭ خىزمىتىگە توسقۇنلۇق قىلغان ۋە ھەر مىللەت دىموكراتىيە كۈچلىرىگە زەربە بەرگەن، ئاخىرىدا مەسئۇدنى يۇلەپ ئۆلكە رەئىسى قىلـ- غان، شۇنىڭ بىلەن ئۇچ ۋىلايەت كادىرلىرى غۇلجىغا چېكىنگەن. بىرلەشمە ھۆكۈمەت ئۈزۈل ـ كېسىل يە- مىرىلگەن.

دىموكراتىك ئىنقىلاب پارتىيىسى يەر ئاستى ئىلغار تەشكىلات. 1947 ـ يىلى 2 ـ ئايدا دىخۇا (بۇگۈنكى ئۇرۇمچى) دا قۇرۇلغان. «11 ماددىلىق تىنچلىق كېلىشىمى» ئىمزالانغاندىن كېيىن، ئۇچ ۋىلا- يەت رەھبەرلىرى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەنگەن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمىتىگە قاتناشقان. 1946-يىلى 11 ـ ئايدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى ئابدۇكېرىم ئابباسوف «مىللىي قۇرۇلتاي ۋەكىلى» سۈپىتىدە ئەنجىگا يىغىنغا بارغاندا، دىخۇادە- كى شىنجاڭ كومۇنىزمچىلار ئىتتىپاقى رەھبەرلىرى- نىڭ خېتىنى ئېلىپ بېرىپ، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئەنجىگا تۈرۈش- لۇق ئىش بېجىرىش ئورنى بىلەن ئالاقىلەشكەن، خىز- مەتلەرنى دوكلات قىلغان ۋە يولىيورۇق سورىغان. ئىش بېجىرىش ئورنىنىڭ مەسئۇلى دۇڭ بىۋۇ مەركەزنىڭ يولىيورۇقىنىڭ روھى بويىچە شىنجاڭدىكى ئىلغار تەش- كىلاتلار مەسلىھەتلىشىپ بىرلىشىشى كېرەك، نام جە- ھەتتە كومۇنىزم بايرىقىنى بالدۇر كۆتۈرۈپ چىقىشقا بولمايدۇ، دەپ كۆرسەتكەن. ئابدۇكېرىم ئابباسوف شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇزى رەھبەرلىك قىلىۋاتقان خەلق ئىنقىلابى پارتىيىسىنىڭ دىخۇادىكى رەھبىرلىرى ئەزالىرى ۋە شىنجاڭدىكى كومۇنىزمچىلار ئىتتىپاقىنىڭ مەسئۇللىرىنى چاقىرىپ يىغىن ئېچىپ، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتـ- نىڭ پىكرىنى يەتكۈزگەن ھەم ئىككىسىنى بىرلەشتۈ- رۈپ دىموكراتىك ئىنقىلاب پارتىيىسىنى قۇرغان. ئاب- دۇكېرىم ئابباسوف مەركىزىي كومىتېتنىڭ رەئىسلـ- كىنى، لى تەييۇ، ئەسىئەت ئىسھاقوف مۇئاۋىن رەئىسـ- لىكنى ئۈستىگە ئالغان. پارتىيىنىڭ نۇۋەتتىكى ۋەزىپـ- سى دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم بىلەن قوراللىنىپ، ئاممىغا بولۇپمۇ ياش، ئوتتۇرا ياش زىيالىيلارغا تەربىيە ئېلىپ بېرىش؛ بىر قىسىم جايلار ۋە ئورۇنلاردا ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتى قۇرۇش، دەپ بېكىتىلگەن. ئۇزۇن ئۆتمەي دىخۇادا «25 ـ فېۋرال» ۋەقەسى يۈز بېرىپ، ۋەزىيەت يامانلاشقان. 3 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى رەھبەرلىك ئورگىنى ۋە سالاھىيىتى ئاشكا- رىلانغان رەھبىرلىرى ئەزالار غۇلجىغا قايتقان، 1948 ـ يىلى 7 ـ ئايدا تارقىتىۋېتىلگەن، پارتىيىنىڭ بارلىق ئەزالىرى 8-ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قۇرۇلغان شىنجاڭ تىنچـ- لىقنى ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقىغا كىر- گەن. دىخۇادا قېپقالغان ئەزالار «دىموكراتىك ئىنقىلاب پارتىيىسى دىخۇا رايونلۇق كومىتېتى» نامىدا داۋاملىق مەخپىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان.

شىنجاڭ تىنچلىقنى ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى ئاممىۋى تەشكىلات. قىسقارتـ- لىپ «شىنجاڭ ئىتتىپاقى» مۇ دېيىلىدۇ. 1948 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى غۇلجىدا قۇرۇلغان. گومىندانڭ ئەكسىيەتچىلىرى «11 ماددىلىق تىنچلىق بىـ- تىمى» غا قەستەن بۇزغۇنچىلىق قىلغانلىقتىن، مۇئا- ۋىن رەئىس ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى ئۆلكـ- لىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمىتىگە قاتناشقان ئىلى، تارباغا- تاي، ئالتاي قاتارلىق ئۇچ ۋىلايەت كادىرلىرى 1947- يىلى 7~8 ـ ئايلاردا دىخۇا (بۇگۈنكى ئۇرۇمچى) دىن غۇلجىغا قايتىپ كەتكەن. ئارقىدىنلا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ تىنچلىق بىتىمىنى قوغداش ئۈچۈن، «شىنجاڭ تىنچلىقنى ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» قۇرۇلغان؛ «ئۆلكە خەلقىگە مۇراجىەتنامە» نى ئېلان قىلىپ، خەلقنى شىنجاڭدا تىنچ، ھەققانىي، ئادىل، مېھرىبان، ئەركىن جەمئـ-

يەت قۇرۇش ئۈچۈن كۆرەش قىلىشقا چاقىرغان. «شىنجاڭ ئىتتىپاقى» نىڭ رەئىسلىكىنى ئەخمەتجان قاسىمى ئۆزى ئۈستىگە ئالغان. مەزكۇر ئىتتىپاقتا 35 كىشىلىك مەركىزىي كومىتېت تەسىس قىلىنغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى مەركىزىي تەشكىلات كومىتېتى يادرولۇق رەھبەرلىك ئورگىنى ئىدى. ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىدە ھەر دەرىجىلىك تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ ئەزالارنى تەرەققىي قىلدۇرغان، كېيىن ياشلار تەشكىلاتى، ئايالار جەمئىيەتلىرىمۇ «شىنجاڭ ئىتتىپاقى» غا قوشۇۋېتىلگەن. «شىنجاڭ ئىتتىپاقى» ئۇيغۇر، قازاق يېزىقلىرىدا «ئالغا گېزىتى» ۋە «ئىتتىپاقداش» ژورنىلى، شۇنداقلا خەنزۇ يېزىقىدىكى «دېموكراتىيە گېزىتى» قاتارلىق گېزىت ـ ژورناللارنى نەشر قىلىپ، ئەكسىيەتچىلەرنىڭ تىنچلىققا بۇزغۇنچىلىق قىلىش قىلمىشلىرىنى پاش قىلغان، مارکسىزمنىڭ مىللەت مەسىلىسى توغرىسىدىكى بايانلىرىنى تەرجىمە قىلىپ بېسىپ، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ تەشەببۇسلىرىنى، مەملىكەتنىڭ ئازادلىق ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى تەشۋىق قىلىپ، شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشى ئۈچۈن نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. 1948 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئەسىئەت ئىسھاقوۋ مۇۋەققەت رەئىسلىكنى ئۈستىگە ئالغان. 1950 ـ يىلى 6ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى شىنجاڭ خەلق دېموكراتىيە ئىتتىپاقىغا ئۆزگەرتىلگەن، سەيپىدىن ئەزىزى رەئىسلىكنى ئۈستىگە ئالغان، شۇنىڭ بىلەن جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىكىدە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرىدىغان بىرلىك سەپ تەشكىلاتىغا ئايلانغان، 1954 ـ يىلى 8ـ ئايدا تارقالغانلىقى جاكارلانغان.

كۆرەش نەشرىياتى مەخپىي ئىلغار تەشكىلات. ئەسلىدىكى شىنجاڭ كومۇنىزمچىلار ئىتتىپاقى بولۇپ، قىسقارتىلىپ «كومۇنىزمچىلار ئىتتىپاقى» دېيىلگەن. 1944 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 7ـ كۈنى، كومپارتىيە كىشىلىرىنىڭ تەسىرى ۋە تەربىيىسىنى قوبۇل قىلغان بىر تۈركۈم ئىلغار ياشلار ۋە زىيالىيلار دىخۇا (بۇگۇنكى ئۇرۇمچى) دا كۆرەش نەشرىياتىنى قۇرغان، خەن شىيى نەشرىيات مەسئۇلى بولغان. ئۇنىڭ باش نىشانى كومۇنىزمغا ئېتىقاد قىلىدىغان شىنجاڭ ياشلىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش ۋە تەشكىلەش، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى كۈچلىرىنىڭ ئاق تېررورلۇقى ئاستىدا، ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش جەريانىدا پارتىيە تەشكىلاتىنى ئىزدەش ئىدى. 1945 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، شىنجاڭ كومۇنىزمچىلار ئىتتىپاقىغا ئۆزگەرتىلىپ جاۋ شىنيا شۇجى بولغان. ئۇلار ئىچكى قىسمىدا قەرەلسىز ژورنال «لاۋا» نى قول بىلەن يېزىپ چىقارغان، تۈرمىدىكى كومپارتىيە ئەزالىرى خەت يېزىپ، سوۋغا تەقدىم قىلىپ مەدەت بەرگەن. 10 ـ ئايدا چۈڭچىڭغا ئادەم ئەۋەتىپ، تۈرمىدىكى جۇڭگو كومپارتىيىسى ئەزالىرىنىڭ تىزىملىكىنى چۈڭچىڭدىكى جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ ئىش بېجىرىش ئورنىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن. 1946 ـ يىلى بىر قىسىم ئەزالىرى ئازاد رايونلارغا بارغان، 4 ـ ئايدا لى تەيبۇ شۇجىلىققا سايلانغان. 11 ـ ئايدا ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ نەنجىڭغا «مىللىي قۇرۇلتاي» غا بارغاندا، «كومۇنىزمچىلار ئىتتىپاقى» نىڭ خېتىنى ئېلىپ بېرىپ، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ نەنجىڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش ئورنى بىلەن ئالاقىلەشكەن. ئىش بېجىرىش ئورنىنىڭ مەسئۇلى دۇڭ بىۋۇ يەتكۈزگەن جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ يولىيورۇقىنىڭ روھىغا ئاساسەن 1947 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ قۇرغان خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى بىلەن بىرلىشىپ، دېموكراتىك ئىنقىلاب پارتىيىسى بولۇپ قۇرۇلغان. مەزكۇر پارتىيىنىڭ رەھبەرلىك ئورگىنى غۇلجىغا چېكىنگەندىن كېيىن، دىخۇادا قالغان 17 نەپەر ئەزا دېموكراتىك ئىنقىلاب پارتىيىسىنىڭ دىخۇا رايونلۇق كومىتېتى نامى ئاستىدا داۋاملىق مەخپىي پائالىيەت ئېلىپ بارغان، لوجى مەسئۇللۇقىنى ئۈستىگە ئالغان. رايونلۇق كومىتېت قارمىقىدا ئۈچ ياچېيكا بولۇپ، 60 تىن كۆپ ئادەمنى ئۆيۈشتۈرغان. 1948 ـ يىلى 11 ـ ئايدا، بۇ تەشكىلات مەخپىي ھالدا «كۆرەش» ھەپتىلىك ژورنىلىنى چىقارغاچقا، كۆرەش نەشرىياتى دەپ ئاتالغان. مەزكۇر ژورنال جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ تەشەببۇس ۋە سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىپ، گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل قىلمىشلىرىنى ئېچىپ تاشلاپ، شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشىدا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرغان. 1950 ـ يىلى 6 ـ ئايدا شىنجاڭ دېموكراتىيە ئىتتىپاقىغا قوشۇۋېتىلگەن.

ئاۋانگارت جەمئىيىتى يەر ئاستى ئىلغار تەشكىلات. 1947 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى پارتىيە تەشكىلى بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قالغان كومپارتىيە ئەزالىرى قۇرغان تەشكىلات بولۇپ، ئۆزىنى «جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ياچېيكىسى» دەپ ئاتىغان، ياڭ ۋېنشىيەن شۇجى

بولغان. 1949 ـ یىلى 9 ـ ئايدا ئەزالىرى 91 كىشىگە يەتكەن. ئۇلار مەخپىي ھالدا شاپىگرافتا «ئاۋانگارت» ناملىق ژۇرنالنى چىقارغاچقا، بۇ تەشكىلاتنۇ «ئاۋانگارت ئەشرىياتى» دەپ ئاتالغان. ئۇلار ئاممىغا مارکسىزم ۋە جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ فاڭجىن-سىياسەتلىرىنى، ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلىبە خەۋىرىنى تەشۋىق قىلىپ، شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرغان. شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغان دەسلەپكى يىللاردا «ئاۋانگارت» ژۇرنىلىنىڭ نامى «مەدەنىيەت ئاۋانگارتى» غا ئۆزگەرتىلىپ، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ قوشۇمچە سانى قىلىنغان. 1950 ـ يىلى 1 ـ ئايىنىڭ 18 ـ كۈنى تارقىتىۋېتىلگەنلىكى جاكارلانغان.

شىنجاڭ دېموكراتىيە ئىتتىپاقى بەر ئاستى ئىلغار تەشكىلات. 1949 ـ يىلىنىڭ بېشىدا نۇسرەت رەھبەرلىكىدىكى «دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى»، مەخسۇت تىيىپوۋ رەھبەرلىكىدىكى «شىنجاڭ دېموكراتىيە ئىتتىپاقى» قوشۇلۇپ قۇرۇلغان. مەزكۇر تەشكىلات «11 ماددىلىق تىنچلىق پىتىمى» نى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى نىشان قىلىپ، ئاممىغا شاپىگرافتا بېسىلغان تەشۋىقات بۇيۇملىرىنى تارقىتىپ، ئىچكى ئۇلكىلەردىكى ئازادلىق ئۇرۇشى ۋەزىيىتى ۋە شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئەھۋالىنى تونۇشتۇرغان ھەم گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ۋە شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قوشۇنغا ئائىت ئاخبارلارنى توپلاپ، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلىغان رەھبەرلەرنىڭ پايدىلىنىشىغا بەرگەن. 1954-يىلى شىنجاڭ دېموكراتىيە ئىتتىپاقى پائالىيىتىنى توختاتقانلىقىنى جاكارلىغان.

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزي كومىتېتىنىڭ ئالاقىچىسى شىنجاڭ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ۋە مەركەز بىلەن شىنجاڭ ئوتتۇرىسىدا تېلېگراف ئالاقىسىنى ئورنىتىش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن ئالاقىچىنى كۆرسىتىدۇ. 1949 ـ يىلى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى غەربىي شىمالغا يۈرۈش قىلغاندا، مەركىزي كومىتېت شىنجاڭ مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتىكى ئاچقۇچ پارتىيىمىز بىلەن شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ زىچ ھەمكارلىقى دەپ ھېسابلىغان، ئەينى چاغدا شىنجاڭدا پارتىيىنىڭ يەرلىك تەشكىلاتى قۇرۇلمىغان بولۇپ، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزي كومىتېتىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنى زىيارەت قىلىش ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ سىياسىي كاتىپى دېڭ لىچۈننى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزي كومىتېتىنىڭ ئالاقىچىسى سالاھىيىتى بىلەن شىنجاڭغا ئەۋەتىشنى قارار قىلغان. دېڭ لىچۈن بىر دانە تېلېگراف ئاپپاراتىنى ئېلىپ ئۇچ خىزمەتچى خادىم بىلەن بىرگە موسكۋادىن يولغا چىقىپ ئالمۇتا ئارقىلىق 8 ـ ئايىنىڭ 14 ـ كۈنى شىنجاڭنىڭ غۇلجا شەھىرىگە يېتىپ كەلگەن. ئۇ ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، بۇ قېتىمقى سەپىرىنىڭ مۇددىئاسىنى بىلدۈرگەن ھەم جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزي كومىتېتىنىڭ ئۇچ ۋىلايەتنى ۋەكىل ئەۋەتىپ بېيجىڭدا چاقىرىلغان يېڭى سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىگە قاتناشتۇرۇش تەكلىپ قىلغانلىقى توغرىسىدىكى خەتنى تاپشۇرغان. رەئىس ماۋزېدۇڭ خېتىدە: «سىلەرنىڭ كۆپ يىللاردىن بۇيانقى كۈرەشلىرىڭلار جۇڭگو خەلقىنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ بىر قىسمى» دېگەندى، بۇ ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرىنى مەمنۇن قىلغان ھەم ئىلھام بولغان. ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرىنىڭ قوللىشى ۋە ياردىمىدە، شىنجاڭ ۋە ئۇچ ۋىلايەتتىكى ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ ئەھۋالى ۋە ئۇلارنىڭ تەلەپ ـ پىكىرلىرى دەل ۋاقتىدا مەركەزگە تېلېگراممىا بىلەن يوللانغان. 9 ـ ئايىنىڭ 15 ـ كۈنى دېڭ لىچۈن مەخپىي ھالدا دىخۇا (بۇگۈنكى ئۇرۇمچى) غا كېلىپ، ھەربىي، مەمۇرىي دائىرىلەرگە پارتىيە مەركىزي كومىتېتىنىڭ شىنجاڭنى تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلىشى ھەققىدىكى تەشەببۇس ۋە سىياسەتلىرىنى يەتكۈزگەن، گارنىزون قوماندانى تاۋسىيۇ، ئۇلكە رەئىسى بۇرھان شەھىدىلەرگە جاڭ جىجۇڭنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ھەقىقەتكە قايتىشىغا تەۋسىيە قىلغان تېلېگراممىسىنى ئۆز قولى بىلەن تاپشۇرغان؛ يەنە ھەرقايسى يەر ئاستى تەشكىلاتلىرى بىلەن ئالاقىلىشكەن. 9 ـ ئايىنىڭ 25ـ، 26ـ كۈنى شىنجاڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى تىنچلىق قوزغىلىڭى كۆتۈرگەنلىكىنى جاكارلىغان. مەركىزي كومىتېت شىنجاڭدىكى ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ ئەھۋالىنى تولۇق ئىگىلىگەندىن كېيىن، ۋاقتىدا توغرا قارار چىقارغان. ئازادلىق ئارمىيە ۋە ھەر دەرىجىلىك كادىرلارنىڭ شىنجاڭغا كېلىشىگە ئەگىشىپ

دېڭ لىچۈن 1949 ـ يىلى 8 ـ ئايدا غۇلجا شەھىرىدە

شىپ، ئالاقىچىنىڭ بۇرچى مۇكەممەل ئادا بولغان.

شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشى

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى بىلەن گومىنداڭ پارتىيىسى سۆھبەت ۋەكىللىرى ئىمزالىغان «ئىچكى تىنچلىق كېلىشىمى» نى گومىنداڭ دائىرلىرى رەت قىلغاندىن كېيىن، رەئىس ماۋزېدۇڭ، باش قوماندان جۇدې پۈتۈن مەملىكەتكە يۈرۈش قىلىش بۇيرۇقىنى چۈشۈرگەن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا سىياسىي يول بىلەن ھەل قىلىشنى ھەربىي كۈچ بىلەن ھەل قىلىشنىڭ قوشۇمچە ئۇسۇلى قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بەزى جايلاردا قىسمەن تىنچلىقنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا شارائىت ھازىرلىغان.

شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق گومىنداڭ قوشۇنى 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن دېيىلگىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە 100 مىڭغا يەتمەيتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقاق جايلاشقانىدى. ھەربىي ھوقۇق ئاساسەن تەرتىپكە سېلىنغاندىن كېيىن، 78 - شىنىڭ شىجاڭى بې چېڭ، تەرتىپكە سېلىنغاندىن كېيىنكى ئاتلىق 1 - شىنىڭ شىجاڭى ما چېڭشياڭ، 78 - شى قارمىقىدىكى 179 - لۇينىڭ لۇيجاڭى لوشۇرېن قاتارلىقلارنىڭ قولىدا ئىدى. ھالقىلىق پەيتتە ئۇلار مۇھەممەتئىمىن، ئەيسا قاتارلىق بۇلگۇنچى كۈچلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، شىنجاڭ ۋەزىيىتىدە يېڭى ئۆزگىرىش پەيدا قىلغان. گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلار بىلەن قارشى بولغان ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي رايونلىرى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلارنىڭ رەھبەرلىكىدە تەرتىپكە سېلىش ۋە تەربىيە خىزمىتى ئېلىپ بېرىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئاممىسىنى ئىتتىپاقلاشتۇردىغان «شىنجاڭ تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» نى قۇرغان، تۇرلۇك ئۇسۇللار ئارقىلىق خەلقە جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ سىياسىتى ۋە ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ ۋەزىيىتىنى تونۇشتۇرغان. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى رەھبەرلىرى ئىنقىلابنىڭ كەلگۈسىنى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئازادلىق ھەرىكىتى بىلەن بىرلەشتۈرگەن. بۇ تىنچلىق يولى بىلەن ئازاد بولۇشقا تۇرتكە بولىدىغان مۇھىم كۈچ ئىدى. دىخۇا (بۇگۈنكى ئۇرۇمچى) دا، بىر يىلدىن بېرى ئۆزلىكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ يۇقىرى قاتلام رەھبەرلىكىدە زور ئۆزگىرىش بولغان، سۇڭ شىلىەن، مەسئۇد، ئەيسا قاتارلىقلار خىزمىتىدىن قالدۇرۇلغان، ئەربىي شىملىي مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى تاۋ سىيۇ قوشۇمچە شىنجاڭ گارنىزون باش قوماندانلىقىغا تەيىنلەنگەن. بۇرھان شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسلىكىنى ئۈستىگە ئالغان، ئەربىي شىمالىي مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىبى لىۋ مىڭچۈن قوشۇمچە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ كاتىپلىقىنى ئۈستىگە ئالغان، تەتىجىدە شىنجاڭدىكى دېموكراتىك كۈچلەر زورايغان.

قوزغىلاڭ 1949 - يىلى 2 - ئايدا پىلانلىنىشقا باشلىغان، 5 - ئايدا ئاشكارىلانغان. 7 - ئايدا ھەربىي ۋە سىياسىي ساھەدىكىلەر ئۆزئارا ماسلىشىپ، بىرلىكتە ئىلگىرىلەپ تىنچ يول بىلەن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ئۇچۇن ھەربىكەت جەھەتتىن تەييارلىق كۆرگەن. تاۋسىيۇ قارا شەھەرگە بېرىپ شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى قوشۇمچە جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزون قوماندانى جاۋ شىگۇاڭ بىلەن ھەربىكىتىنى ماسلاشتۇرغان؛ ھەربىي تەرەپ يەنە ئەيلەپ - سەيلەپ ئۇنكۇزۇۋىتىش، ئارقىغا سوزۇش قاتارلىق ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، خۇزۇگنەننىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قوشۇنىنى ئىچكىرىگە يۆتكەش بۇيرۇقىغا بويسۇنماي، گەنسۇ قاتارلىق جايلارنىڭ ئازاد بولۇشىغا ماسلاشقان. 8 - ئايدا جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئالاقىچىسى دېڭ لىچۈن غۇلجىغا بارغان، 9 - ئايدا مەخپىي ھالدا دىخۇاغا كەلگەن. ئۇ تېلېگراف ئاپپاراتى ئارقىلىق توغرا ئاخباراتلارنى ۋاقىتدا يەتكۈزۈپ، مەركىزىي كومىتېتنىڭ شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭنىڭ جەريانىنى چۈشىنىشىگە ھەمدە توغرا، كەسكىن سىياسەت بەلگىلىشىگە كاپالەتلىك قىلغان. شۇنىڭ، لەنجۇلار ئارقا - ئارقىدىن ئازاد بولغاندىن كېيىن، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 - دالا ئارمىيىسىنىڭ قوماندانى پېڭ دېخۇەي قوشۇن باشلاپ خېشى كارىدورىغا كەلگەن. تاۋسىيۇ يى چېڭ، ماچېڭشياڭ، لوشۇرېن قاتارلىقلارغا پوزىتسىيە بىلدۈرۈپ، ئۇلارغا ھەربىي ھوقۇقنى تاپشۇرۇپ شىنجاڭدىن كېتىش ھەققىدە نەسىھەت قىلغان. مۇھەممەتئىمىن، ئەيسا قاتارلىقلار بۇنىڭدىن بىرئاز ئىلگىرى چەت ئەلگە چىقىپ كەتكەنىدى.

9 - ئاينىڭ 25 - ، 26 - كۈنلىرى تاۋسىيۇ،

1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، تاۋ سىيۇ دىخۇا شەھىرىدە «يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغانلىقى ھەمدە شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشى» چوڭ يىغىندا سۆز قىلماقتا

بۇرهان قاتارلىقلار هەربىي، سىياسىي ساهەدىكىلەرنى يېتەكلەپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنلىكىنى جاكارلىغان. 10. ئايدا شىنجاڭ خەلقى پۈتۈن مەملىكەت خەلقى بىلەن بىرگە جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى تەنتەنە قىلغان. قوماندان ژاڭ جېن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 1 ـ دالا ئارمىيىسى 1 ـ بىگتۈەننىڭ 2. ۋە 6 ـ جۈننى باشلاپ گەنسۇنىڭ جيۇچۈەن دېگەن يېرىدىن يولغا چىقىپ 13 ـ كۈنى قۇمۇلغا، 20 ـ كۈنى ئۇلكە مەركىزى دىخۇاغا كېلىپ ئورۇنلاشقان، شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغان.

غەربىي يۇرت دۆلەتلىرى غەربىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى قۇرۇپ، غەربىي يۇرت دۆلەتلىرىنى باشقۇرغان. قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 36 بەگلىك قاراشلىق بولۇپ، ئۇلار بەزىدە بىرلىشىپ، بەزىدە بۆلۈنۈپ تۇرغان. بۇ بەگلىكلەر ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك تۆت رايونغا جايلاشقان: (1) كوئىنلۇن تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە نوپچان، پىشامشان، چالمادان، ئەندىر، نىيە، روئۇلۇ، ئۇزۇنتات، چۇرى، ئۇدۇن، ساكارائول، پاسيان قاتارلىقلار جايلاشقان؛ (2) تەكرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكىگە ساپارى، سەپەرباي، قۇم، ئونسۇ، كۇسەن، ئۇرلى، چېدىر، چۇقو، ئاگنى، قۇرقتاغ قاتارلىقلار جايلاشقان؛ (3) تەكرىتېغىنىڭ شىمالى ئېتىكىگە ئالدى قوش، ئارقا قوش، قوش كاھىەگلىكى، ئارقا قوش قەلئە بەگلىكى، ئوتتەنزىل، بىراكى، ئارقا بىراكى بەگلىكى، ئۇرۇمتاي، چارقىلىق، باركۆل، ئارقا باركۆل، غەربىي چۇمۇل، شەرقىي چۇمۇل، جامبالىق، خۇزخور، ئۇسۇن قاتارلىقلار جايلاشقان؛ (4) پامىر تېغى ۋە ئۇنىڭ غەربىي تەرىپىگە ئۇدىيانا، يولئېرىق، سارىقول، سىغنان، ئۇررى، ناندۇ، فەرغانە، دەرۋازا، ئېركەشتام، جۇەندۇ قاتارلىقلار جايلاشقان.

قۇنقۇ جەمەتى قۇرغان قوچو خانلىقى بۇ شىمالىي لياۋنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى قۇرغان يەرلىك ھاكىمىيەت. خەنزۇلاشقان «شالغوت» قۇنقۇ جەمەتى خېشى رايونىدا شىمالىي لياۋ خانلىقىنى قۇرۇپ، گۇزاڭ (ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسىنىڭ ۋۇۋېي شەھىرى) نى پايتەخت قىلغان، ياڭجۇ (ھازىرقى ۋۇۋېي)، خېجۇ (ھازىرقى لىن شيا)، شاجۇ (ھازىرقى جيۇچۈەن) ئايماقلىرىنى تەسىس قىلغانىدى. شۇ چاغدا قۇرۇلغان قوچو (ھازىرقى تۇرپان) ۋىلايىتى شاجۇ ئايمىقىغا قارىغان. تەيىيەن 5 ـ يىلى (439 ـ يىلى) شىمالىي ۋېي سۇلالىسى قوشۇنلىرى گۇزاڭنى ئىشغال قىلغان. شىمالىي لياۋ پادىشاھ جەمەتىدىكى قۇنقۇ ئۇرغۇ دۇنخۇاڭغا چېكىنىپ، تەيىپىڭ جېنجۇننىڭ 3 ـ يىلى (442 ـ يىلى) ئۇز قوۋمىنى باشلاپ چۇللۇكنىڭ سىرتىغا سۈرۈلگەن ھەم قوچو ۋىلايىتى تەۋەسىدە «لياۋ» دېگەن خانلىق نامىنى قوللىنىۋەرگەن، يىلنامىنى چېكىپ 1 ـ يىلى قىلىپ قوللانغان، بۇ خانلىق تارىختا «كېيىنكى شىمالىي لياۋ» دەپ ئاتالغان. ئۇلار شىمالدا ئاۋارلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ داۋاملىق تۇردە شىمالىي ۋېي خانلىقى بىلەن دۇشمەنلەشكەن. قۇنقۇ ئەنجۇ تەختكە چىققاندىن كېيىن داۋاملىق «چېكىپ» يىلنامىسىنى قوللانغان، كۆڭزى تەلىماتى ۋە خەنزۇلار رايونىغا تارقالغان ماخايانا بۇددىزمنى تەرغىب قىلغان، زامانىمىزغا قەدەر ساقلىنىۋاتقان «قۇنقۇ ئەنجۇنىڭ ساڭرام ياساقانلىق ئابىدىسى» شۇنىڭدىن قالغان مەدەنىيەت مىراسىدۇر. قۇنقۇ ئەنجۇ شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ كۈن پېتىشتىكى ئاگنى، كۇسەن قاتارلىق جايلارغا يۇرۇش قىلغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، قوش خانلىقىنى ئىشغال قىلۋالغان، قوش ئىلاجىسىز ئاگنىغا كۆچۈپ خەنزۇلارنىڭ قوچو تەۋەسىگە كۆچۈپ ماكانلىشىشقا شارائىت يارىتىشان. چېكىپنىڭ 18 ـ يىلى، يەنى شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ خېپىنىڭ 1 ـ يىلى (460ـيىلى) ئاۋارلار جەنۇبقا يۇرۇش قىلىپ قوچونى ئىگىلىگەن، قۇنقۇ ئەنجۇ قەتل قىلىنغان. خانلىق تارىخىدا ئۇچ پادىشاھ 18 يىل دەۋر سۈرگەن.

قوچو دۆلىتى قوچو بەگلىكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، قەدىمكى دۆلەتلەرنىڭ بىرى. بۇ ۋېي، جىن سۇلالىلىرىنىڭ تېرىقچى لەشكەرلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى تۇرپان بوستانلىقىدا بەرپا قىلغان خەنزۇلار ھاكىمىيىتى. جەمئىي مۇنۇ سەلتەنەتلەر بولغان: (1) يەن جەمەتى خانلىقى. شىمالىي ۋېي خانلىقىنىڭ خېپىنىڭ 1 ـ يىلى (460ـيىلى) يەن شۇاڭ قۇرغان، تەيخې 5 ـ يىلى (481ـيىلى) قاڭقىللار تەرىپىدىن يوقىتىلغان، جەمئىي ئۇچ پادىشاھ ئۆتكەن. (2) جاڭ جەمەتى خانلىقى. تەيخې 5 ـ يىلى جاڭ مېڭىنىڭ قۇرغان، تەيخې 20 ـ يىلى يوقىتىلغان. (3) ما جەمەتى خانلىقى، تەيخې 20ـيىلى مارۇ قۇرغان، بەش يىللا مەۋجۇت بولۇپ، جىڭىنىڭ 2 ـ يىلى (501 ـ يىلى) يوقىتىلغان. (4) چۇر جەمەتى خانلىقى. جىڭىنىڭ 2 ـ يىلى قۇرۇلغان، بۇنىڭ دەۋر سۈرگەن ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن بولۇپ 11 پادىشاھ ئۆتكەن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 14 ـ يىلى (640 ـ يىلى) يوقىتىلغان. قوچو دۆلىتىدە خەنزۇ تىلى ۋە يېزىقى قوللىنىلغان بولۇپ، ئايالار

خەنزۇچە چاچ قويۇپ خەنزۇچە كىيىنگەن، ئەرلەر ئۆ-
رۈمە چاچ قويۇپ سالاپەتلىك كىيىملەرنى كىيگەن. قو-
چو تەۋەسىدە ۋىلايەت ـ ناھىيە تۈزۈمى، نوپۇس رويخەت
تۈزۈمى، يەر سۈيۈرغال تۈزۈمى يۈرگۈزۈلگەن بولۇپ،
ئىچكىرى ئۆلكىلەرنىڭكىگە ئوخشاپ كېتەتتى. ئەمەل
مەنسەپ تۈزۈمىدە جىن سۇلالىسىنىڭ تۈزۈملىرى تەق-
لىد قىلىنغان بولۇپ، بىر ئاز ئۆزگەرتىلگەن، جىن
سۇلالىسىنىڭ كالېنداری قوللىنىلىپ بىردەك خەنزۇچە
يىلنامىلەر ئىشلىتىلگەن. مەدەنىيەت جەھەتتە كۈچۈز-
چىلىق ئاساس قىلىنغان، دىنىي جەھەتتە خەنزۇلار را-
يونىغا تارقالغان ماخايانا بۇددىزمى ئاساس قىلىنغان ھال-
دا زوروئاستىر دىنى، مانى دىنى، تەرىقەت (تويىنىزم)
دىنى تەڭ مەۋجۇت بولغانىدى. سىرتقا قارىتا چېگرىنى
تىنچلاندۇرۇپ ئاۋامنى ئەمىن تاپقۇزۇشنى ئاساسىي ۋە-
زىپە قىلىپ، سىياسەتتە يايلاق قوۋملىرىغا تايانغان.
خانلىقتىكى پادىشاھلارنىڭ ھەممىسى ئىچكىرىگە تەلمۈ-
رۈپ كەلگەن بولۇپ، چوجيا زامانىسىدا شەرققە كۆچۈپ
كېتىش ئىشى كېڭەشكىمۇ قويۇلغان، چوربويا سۈي
سۇلالىسى ئوردىسىغا تاۋاپقا بارغاندا ئۆرۈمە چاچنى چۈ-
ۋۈپ تاشلاپ، پەشلەرنى كېسىۋېتىش ھەققىدە يارلىق
چۈشۈرگەن، چوربۇنتاي شۇەن زاڭنىڭ كۈن پېتىشقا
نوم ئالغىلى بېرىش سەپىرىگە ماددىي جەھەتتىن ياردەم
بەرگەن، شۇنداقلا شەخسەن تاڭ ئوردىسىغا تاۋاپقا بار-
غان. جېنگۈەن 13 ـ يىلى (639- يىلى) غەربىي
تۈركلەر تۈدۈن مەنسىپىدىكى ئاشنا جۈنى قوچو دۆلە-
تىگە نازارەتچىلىككە ئەۋەتىپ قاغانبۇت شەھىرى (ھا-
زىرقى جىمسار) دە لەشكەر تۈرغۇزغان ۋە غەربىي يۈرت-
نىڭ ئولپان يولىنى كېسىپ تاشلىغان. تاڭ سۇلالىسى
ئوردىسى قوچونى بەيئەتكە چاقىرغاندا غەربىي تۈركلەر
قارشى چىققان، نەتىجىدە تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى كۈن
پېتىشقا يۈرۈش قىلغان. جېنگۈەننىڭ 14 ـ يىلى
(640 ـ يىلى) زور قوشۇن چۆللۈكتىن ئۆتۈپ، خەد-
زۇ پۇقرالارنىڭ ياردىمىدە خان شەھىرىنى قورشاپ ھۇ-
جۇم قىلغان. جۇجىشېڭ ئەل بولۇپ پۈتكۈل قوچو تاڭ
سۇلالىسىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكەن. تاڭ سۇلالىسى بۇ
جايىنى شىجۇ (غەربىي ئايماق) قىلىپ بېكىتكەن.

غەربىي تۈرك خانلىقى غەربىي تۈرك خانلى-
قى قەدىمكى دۆلەتنىڭ نامى. VI ~ VII ئەسىرلەردە
تۈركلەر غەربىي تۈركلەر ۋە شەرقىي تۈركلەر دەپ
ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن. غەربىي تۈركلەر سابىق
تۈرك خانلىقىنىڭ باتىسقان قوۋمى، ئاپار قاغان قوۋ-
مى، تامغان قاغان قوۋمى، سارزىغان قاغان قوۋمى
قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، زېمىنى شەرقتە
ئالتۇنتاغ (ھازىرقى ئالتاي تېغى) دا شەرقىي تۈركلەر
بىلەن چېگرىلانغان، غەربتە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىچكى
قىسىملىرىغا سوزۇلغان. ئۇلار ئىلى دەرياسى ۋە سۇياپ
دەرياسى (چۇ دەرياسى) نى پاسىل قىلىپ تۈرۈپ
ئوڭ-سول قاناتلارغا ئايرىلغانىدى. يادرولۇق قوۋمى
ئون قەبىلە بولۇپ ھەربىر قەبىلىنىڭ ئاقساقىلىغا بىر-
دىن يا ئوقى ھەدىيە قىلىنغان بولغاچقا، ئون ئوق تۈرك-
لىرى دەپمۇ ئاتالغان. سول قاناتتا (شەرقىي قانات)
تۇغلۇق قەبىلىسىنىڭ سەردارلىقىدا قويلاۋ، تۈركەش،
سۇنىش، چۈمۈكۈت، شىشەت قاتارلىق بەش قەبىلە بار
بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاقساقاللىرى «چۈر» دەپ ئاتالغان؛
بۇلاردىن سىرت يەنە چىگىل، چۈمۈل، شىبى، چۆل
تۈركلىرى قاتارلىق قەبىلىلەر ۋە قارلۇقلارنىڭ بىر
قىسمى بولۇپ، ئۇلارنىڭ داھىيلىرى «ئېرىكىن» دەپ
ئاتالغان. ئوڭ قانات ساداقلىقلارنىڭ بەش قەبىلىسى
ئاسكىل كۆل ئېرىكىن قوۋمى، ئاسكىل نىزون ئېرىكىن
قوۋمى، قوشۇ كۆل ئېرىكىن قوۋمى، قوشۇچۇبىن ئېر-
كىن قوۋمى، باساغا تۆت قوۋمى قاتارلىقلارنى كۆرسە-
تىدىغان بولۇپ، يەنە قارلۇقلارنىڭ باشقا بىر تارمىقى
ئۇچ يەمەكلەر، ئوغۇزلار قاتارلىقلارمۇ بار ئىدى.

غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرى-
دىكى روناشولا قاغان ۋە نۇر كۈر قاغان ئاپار قاغانىنىڭ
پۈشتى ئىدى. كېيىن قاغانلىق ئىستەمى قاغان جەمەتى-
گە تالىق بولۇپ قالغانلىقتىن نۇركۈر قاغان شەرققە
يۆتكىلىپ، سۇي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان. سۇي
سۇلالىسى ئۇنىڭغا قاسانا قاغان مەرتىۋىسىنى ھەدىيە
قىلغان. كېيىنچە لياۋدۇڭ ۋە ياڭجۇغا قارىتىلغان لەش-
كىرىي يۈرۈشكە قاتنىشىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپ-
كى مەزگىللىرىدە ئۆلگەن. ئۇنىڭ خانزادىسى بولغان
شى دانەي تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۆھپىكار ۋەزىرلىرىنىڭ
بىرى ئىدى. تۇن يابغۇ قاغان تەختتە ئولتۇرغان مەز-
گىللەردە (617~630) غەربىي تۈركلەر لەشكىرىي
قۇدرەتتە تازا كۈچىيىپ قاغان بارگاھىنى مىڭلاق (ھا-
زىرقى قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ توقماق شەھىرى
ئەتراپىدا) قا يۆتكىگەن، پارسلارنى مەغلۇپ قىلىپ
زېمىننى ماۋەرا ئۇننەھر، جەيھۇن (سىر) دەريا ۋادە-
لىرىغىچە كېڭەيتكەن. تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلغان دەس-
لەپكى مەزگىللەردە گاۋزۇ خان گاۋپىڭ تۈرىسى لى
داۋلىنى غەربىي تۈركلەر ئېلىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ
ئىتتىپاقلىق ئورناتقان. كېيىنكى قاغانلار بولسا بىر-
دەك تاڭ سۇلالىسى ھەدىيە قىلغان ئوتۇغات ناملارنى
قوبۇل قىلغان.

جىنگۇەننىڭ 13 ـ يىلى (639 ـ يىلى) ئىلىگ بەگ تۇغلۇق قاغان غەربىي تۈركلەرنىڭ قاغانلىق تەختىنى تارتىۋېلىپ، ئىككى قانانتا بۆلۈنۈپ، كەتكەن ئون ئوق قوۋمىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن، قوچو خانلىقىنى تىزگىنلەپ، يابغۇ ئاشنا بۇجىننى قاغان بۇد (هازىرقى جىمسار) غا قارارگاھ تىكىش ۋە ئولپان يولىنى كېسىپ تاشلاشقا ئەۋەتىپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن دۇشمەنلىشىشكە باشلىغان. كېيىنكى يىلى تاڭ سۇلالىسى قوچو خانلىقىنى يوقاتقان، ئاشنا بۇجىن تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان. تاڭ سۇلالىسى يەنە ئىلگىرىكى بەگ ئىشپارا يابغۇ قاغانغا ئوتۇغات بېرىپ، ئىلىگ بەگ تۇغلۇق قاغاننىڭ تەسىرىنى پارچىلاشقا باشلىغان. جىنگۇەننىڭ 16-يىلى ئىلىگ بەگ تۇغلۇق قاغان ئېۋىرغولدا (هازىرقى قۇمۇل) قايتا ئىسيان كۆتۈرگەندە، ئەنشى تۇتۇقى گوشياۋكېنىڭ قولىدا يېڭىلگەن ۋە پېرسىيىگە قېچىپ كەتكەن.

جىنگۇەننىڭ 18 ـ يىلى (644 ـ يىلى) تاڭ سۇلالىسى گوشياۋكېنى ئاگىنىغا جازا يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتىپ، ئارجونا تۈركەشنى ئەسىر ئالغان، ئاگىنى تۇتۇق مەھكىمىسىنى قۇرۇپ خان جەمەتىدىن بولغان سۇيو جۇننى تۇتۇقلۇققا تەيىنلىگەن. غەربىي تۈركلەر قوشۇن ئەۋەتىپ سۇيوجۇننى قەتل قىلغان. جىنگۇەننىڭ 21 ـ يىلى 12 ـ ئايدا (648 ـ يىلى 1 ـ ئاي) تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەرگە جازا يۈرۈش قىلغان. جىنگۇەننىڭ 22 ـ يىلى يابغۇ ئاشنا قارا ئەل بولۇپ، ياۋچى تۇتۇقلۇققا تەيىنلەنگەن. گاۋزۇڭ خاننىڭ دەسلەپكى يىللىرى ئاشنا قارا ئىسيان كۆتۈرۈپ ئىشپارا قاغان دەپ ئاتالغان. شىيەنچىڭ 3 ـ يىلى (658 ـ يىلى) مالىمان تىنچىغان، 4 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى سانغۇنى ئاشنا مىشى ئىلىگ بەگ يابغۇ قاغاننىڭ ئوغلى يىنچۇ يابغۇ قاغاننى ئۆلتۈرگەن، شۇنىڭ بىلەن غەربىي تۈرك قاغانلىقى هالاك بولغان.

تاڭ سۇلالىسىگە قارام بولغاندىن كېيىن، غەربىي تۈركلەر يەنىلا ئىككى قانانتا ئايرىلىپ ئىدارە قىلىنغان، ئاقساقاللارغا ئايرىم ـ ئايرىم هالدا قاغان ئۇنۋانى بېرىلگەن. هالاك بولغان قاغانلىقتا ئاشنا مىشى، ئاشنا يۇەنچىڭ، ئاشنا شىەن، ئاشنا جىن قاتارلىق تۆت ئەۋلاد ئۆتكەن. قاغانلىق نەسەبى ئۇزۇلگەندىن كېيىن، ئاشنا بۇچىن، ئاشنا قۇبرا، ئاشنا خۇەيداۋ، ئاشنا شىن قاتارلىق تۆت ئەۋلاد دەۋران سۈرگەن. بۇلارنىڭ هەممىسى كېيىنكى كۈنلەردە غەربىي تۈركلەرنىڭ ئىككى قانات قاغانلىققا ئايرىلىپ كېتىشى، ئىچكى قىسمىدا قاغان دەپ ئاتىلىپ تاڭ سۇلالىسىگە قارىتا تۇتۇق ئاتىلىشىغا سەۋەب بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئايماقلار سىياسىتىنى يولغا قويۇش، تاڭ سۇلالىسىگە هەمدەملىشىپ غەربىي چېگرا سىياسىتىنىڭ مۇقىملىقىنى قوغدىشىدىكى ئاساسىي كۈچ بولۇپ قالغان.

ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتى قەدىمكى دۆلەت نامى. غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە ئىدىقۇت (بۇگۈنكى تۇرپان)، بەشبالىق (بۇگۈنكى جىمسار) قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلار قۇرغان هاكىمىيەتنى كۆرسىتىدۇ. خەنزۇچە مەنبەلەردىكى «بەشبالىق ئۇيغۇرلىرى»، IX ئەسىردىن كېيىنكى مۇسۇلمان ئەدىبلىرىنىڭ قەلىمىدىكى «توققۇز ئوغۇز» (توققۇز ئۇيغۇر)، «ئارسلان ئۇيغۇرلىرى» قاتارلىقلارمۇ مۇشۇلارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلارنى ئادىز جەمەتىنىڭ 1 ـ سۇلالە مەزگىلى ۋە بۇگۇ جەمەتىنىڭ 2 ـ سۇلالىسى مەزگىلى دېگەندەك دەۋرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ. ئۇقۇلۇق ـ سۇيگىن ئىسيانىدىن كېيىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايونغا بولغان كونترۇللۇقى كۈنسايىن ئاجىزلىشىپ، گوبىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر قاغانلىقى جەنۇبتىن كېڭىيىشكە باشلىغان تۇيۇتلەر بىلەن بەشبالىقنى تالىشىپ ئۇرۇش قىلغان، ئىلگىرى بەشبالىق رايونىنى تىزگىنلىگەن. IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە شىمالىي دالىدىكى ئۇيغۇر قاغانلىقى قىرغىزلارنىڭ قولىدا هالاك بولغان. بىر بۆلۈك ئۇيغۇرلار خان جەمەتى بولغان ئادىز قوۋمىنىڭ خانزادىسى پان تېكىننىڭ باشچىلىقىدا تەڭرىتېغىدىن ئۆتۈپ، ئاگىنىغا كەلگەن، ئاندىن كۇسەن (كۇچا)، ئىدىقۇت قاتارلىق جايلارنى ئىگىلىگەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ خۇيچاڭ 6 ـ يىلى (848 ـ يىلى) جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئۇگە قاغانىنىڭ باشچىلىقىدا شېرۋىلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن. پان تېكىن كۈچادا ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلاپ كۇسەن ئۇيغۇر هاكىمىيىتىنى قۇرۇپ چىققان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىەنتۇڭ 7 ـ يىلى (866ـ يىلى) «بەشبالىق ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇلۇغ ئاقساقىلى» بولغان بۇگۇكۈن ئۆز قوۋمىنى باشلاپ ئىدىقۇت شەھىرىنى ۋە بەشبالىقنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتىغان هەم ئىدىقۇت ئۇيغۇر دۆلىتىنى بەرپا قىلغان. غەربىي رايون ئۇيغۇرلىرىنىڭ هۆكۈمرانلىق مەركىزى تەدرىجىي هالدا كۇسەندىن شەرقتىكى ئىدىقۇت تەۋەسىگە يۆتكەلگەن. بەش دەۋر مەزگىلىدە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇرغان. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە داۋاملىق ئەلچىلەردىن ئولپان ماڭدۇرۇپ تۇرغان. سۇڭ سۇلالىسى

نىڭ تەپىڭ شىنگو 6 ـ يىلى (981 ـ يىلى) سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا مەلۇمات سۇنۇپ ئۇزىنى غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارسلان خانى دەپ ئاتىغانلىقىنى مەلۇم قىلغان. موڭغۇللار باش كۆتۈرگەندىن كېيىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر هاكىمىيىتى قاراقىتانلاردىن ئايرىلىپ، چىڭگىزخانغا بەيئەت قىلغان ۋە موڭغۇل خانلىرىنىڭ ئىشەنچ ئىلتىپاتىغا ئىگە بولغان. يۈەن سۇلالىسىنىڭ 17ـ يىلى (1280 ـ يىلى) ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىدىقۇتى نېرىن تېكىن گەنسۇنىڭ يوڭچاڭ رايونىغا كۆچۈش پەرمانىنى چۈشۈرگەن. قاراشلىق رايونىنىڭ يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىغا بىۋاسىتە قارام بولۇش هادىسىسى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى هاكىمىيىتىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەڭ ئالىي هۆكۈمرانى خان دەپ ئاتالغان. ئۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى تاڭ سۇلالىسى مەلىكىسىگە ئۆيلەنگەن بولغاچقا، ئۇزلىرىنى تاڭ سۇلالىسى پادىشاهىنىڭ شەرەم جىيەنى دەپ قارىغان؛ بەش دەۋر ۋە سۇڭ سۇلالىسى پادىشاهلىرى بىلەن بولغان مەكتۇپ ـ ئالاقىدە جىيەنلىرى، تاغا ... دېگەندەك ئاتالغۇلارنى قوللانغان. خانىنىڭ تۆۋەندە ۋەزىر، زوراغا، خەلىپەت، بەگ، سانغۇن، تۇتۇق، يۈپۈق قاتارلىق ئەمەللەر تەسىس قىلىنغان. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ زېمىنى خانلىق گۈللەنگەن مەزگىللەردە شەرقتە دۇنخۇاڭغا، غەربتە ئىسسىقكۆلگە، شىمالدا تەڭرىتېغىنىڭ نېرىسىغا، جەنۇبتا ئۇدۇن (خوتەن) غىچە سوزۇلغان. ئومۇمىي جەهەتتىن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئېۋىرغول، غەربىي ئايماق ۋە ئاگنى، كۆسەن قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. خانلىق تەۋەسىدىكى قوۋملار مۇرەككەپ، مەدەنىيەت كۆپ قاتلاملىق ئىدى. ئۇيغۇر، خەنزۇ، تۈرك، تۈبۈت، تاڭغۇت يېزىقلىرى قوللىنىلغان. بۇددىزم ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان بولۇپ، ئىدىقۇت رايونىدىلا 50 نەچچە ئىبادەتخانا بار بولۇپ، ئىبادەتخانىدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ يارلىق ـ پەرمانلىرى، خەنزۇ يېزىقىدىكى دەستۇرلار ۋە نوم ـ تەپسىرلەر ساقلانغان. يەنە مانى دىنى، نېستۇرى دىنى، زوروئاستىر دىنى قاتارلىق دىنلارمۇ بار ئىدى.

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ هۆكۈمرانلىقى تۆت ئەسىر داۋاملاشقان. بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇرلار كۆچمەن ئىگىلىكتىن ئولتۇراق دېهقانچىلىق ئىگىلىكىگە بۇرۇلۇشنى ئورۇنلاپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىك ۋە مەدەنىيەت قۇرۇلمىسىدىكى بىر پۈتۈنلۈك تاماملانغان، بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلار تەدرىجىي باشقا مىللەتلەرنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈۋېلىپ غەربىي يۇرتتىكى ئاساسلىق مىللەت بولۇپ قالغان.

ئەنشى ئۇيغۇرلىرى قەدىمكى دۆلەتنىڭ نامى، يەنى كۆسەن ئۇيغۇرلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئەنشى (كۆچا) قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلار قۇرغان هاكىمىيەتنى كۆرسىتىدۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيچىڭ 4 ـ يىلى (840 ـ يىلى) شىمالىي دالىدىكى ئۇيغۇر قاغانلىقى قىرغىزلارنىڭ هۇجۇمىدا هالاك بولۇپ، ئۇيغۇر قوۋملىرى «هەرقايسى تائىپىلەر زېمىنىغا كۆچۈپ كەتكەن.» ئۇيغۇرلارنىڭ پان تېكىن قاتارلىق سەردارلىرى باشچىلىقىدىكى 15 قەبىلىدىكى 200 مىڭدىن كۆپ ئادەم خۇيچاڭ 2 ـ يىلى (843 ـ يىلى) تەڭرىتېغىدىن ئېشىپ جەنۇبقا مېڭىپ ئاگنى، كۆسەن، ئىدىقۇت ئەتراپلىرىغا كەلگەن. خۇيچاڭ 6 ـ يىلى (848 ـ يىلى) جەنۇبقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ سەردارى ئۆگە قاغانىنىڭ شەرۋىلارغا قوشۇلۇپ كەتكەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، پان تېكىن كۆسەندە ئۆزىنى قاغان دەپ جاكارلىغان ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۆپ قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ ئوتۇغات هەدىيە قىلىشنى تەلەپ قىلغان. داجۇڭ 10 ـ يىلى (856 ـ يىلى) ۋە 11 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى پان تېكىنگە «كۈن تەڭرىدە قۇت بولمىش ئۇلۇش بىلگە خۇەيجىيەن قاغان» دېگەن ئوتۇغات نامىنى هەدىيە قىلغان، شۇنداقلا ساراي كېڭەش بېگى، تەپتىش ۋازارىتى سەرمۇنشىسى، يانداش ئەدلىيە ۋەزىرى ۋاڭ دۇەنجاڭنى ئوتۇغاتنى يەتكۈزۈشكە ئەۋەتكەن. ئەمما، باشقا بىر تارماق ئۇيغۇرلارنىڭ توسقۇنلۇق قىلىشى تۈپەيلىدىن ئوتۇغات يېرىش ئەمەلگە ئاشمىغان. شۇنداقتىمۇ پان تېكىن ئولپان تاپشۇرۇپ تۈرۈشنى زادىلا توختاتمىغان. شىيەنتۇڭ 7 ـ يىلى (866 ـ يىلى) بەشبالىق ئۇيغۇرلىرىنىڭ سەردارى بۇگۇ كۈن ئىدىقۇت رايونىنى تارتىۋالغان. غەربىي رايون ئۇيغۇرلىرىنىڭ سىياسىي مەركىزى كۆسەندىن ئىدىقۇت رايونىغا يۆتكەلگەن. بەش دەۋر، سۇڭ سۇلالىسى مەزگىللىرىدىن كېيىنمۇ تارىخىي ۋەسىقىلەردە كۆسەن ئۇيغۇرلىرىغا ئائىت خاتىرىلەر پۈتۈلۈپ تۇرغان.

قاراخانىيلار سۇلالىسى بۇ غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار قۇرغان سۇلالە. خەنزۇچە مەنبەلەردە «黑汗، 黑韩، 哈拉汗» دېگەندەك شەكىللەردە خاتىرىلەنگەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيچىڭ 5ـ يىلى (840 ـ يىلى) شىمالىي دالىدىكى ئۇيغۇر خاندانلىقى قىرغىزلارنىڭ هۇجۇمى تۈپەيلىدىن هالاك بولغاندا

ئاهالە تەرەپ ـ تەرەپکە توزۇپ کەتکەن. قاغان ئۇرۇقدىن بولغان پان تېكىن 15 قەبىلىنى باشلاپ كۇن پەتمش تەرەپتىكى قارلۇقلار تەرەپكە كەتكەن، ئاردىن ئۇزۇن ئۇتمەيلا ئۇزىنى قاغان دەپ جاكارلاپ، چۆلىلۇكنىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ سەردارى بولۇپ قالغان. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمان ئاپتورلارنىڭ خاتىرىلىرىدە خاندانلىققا ئاساس سالغۇچى شەخس سۈپىتىدە بىلگە كۆل قادىرخان تىلغا ئېلىنىدۇ. «بىلگە كۆل قادىرخان» ئېھتىمال پان تېكىننىڭ خان بولغاندىن كېيىنكى خانلىق ئاتاق نامى بولۇشى مۇمكىن. ياكى كېيىنكىلەر قوشقان ئاتاق بولۇشىمۇ مۇمكىن. بىلگە كۆل قادىرخاننىڭ نەۋرىسى سۇتۇق بۇغراخان ئەڭ دەسلەپ ئىسلام دىنىغا كىرگەن، ئۇنىڭ ئوغلى مۇسا ئارسلان خان 960-يىلى (كېيىنكى جۇ سۇلالىسىنىڭ شىيەندې 7 ـ يىلى) ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى دەپ جاكارلاپ، تارىختىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان تۇنجى تۈرك سۇلالىسىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. قاراخانىيلار X ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا سامانىيلار خاندانلىقىنى، XI ئەسىرنىڭ بېشىدا ئۇدۇندىكى لى جەمەتى خانلىقىنى يوقاتقان. شۇنىڭ بىلەن زېمىنى كۆكئارتىنىڭ شەرقى ۋە غەربىگە هالقىغان، تەكرىتاغنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىغا سوزۇلغان قۇدرەتلىك سۇلالە بولۇپ قالغان؛ سۇلالە شەرقتە تاڭغىتلار، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى، قىتانلار بىلەن غەربتە ئامۇ دەرياسىغىچە، شىمالدا بالقاش كۆلى ئەتراپلىرىغىچە، جەنۇبتا قارا قۇرۇم، هىندىقۇشى تاغلىرىغىچە كېڭەيگەنىدى. ئاستانە بالاساغۇن (هازىرقى قىرغىزىستان جۇمهۇرىيىتىنىڭ توقماق شەهىرىنىڭ جەنۇبىدا) غا، قوشۇمچە ئاستانە قەشقەرگە جايلاشقانىدى. 1041 ـ يىلى (سۇڭ سۇلالىسىنىڭ چىڭلى 1 ـ يىلى) ئىبراهىم تابغاچ بۇغراخان ماۋەرا ئۇننەهر (هازىرقى سىر دەرياسى بىلەن ئامۇ دەرياسى ئوتتۇرىسىدىكى جايلار) نى تىزگىنلەپ، سەمەرقەنتنى پايتەخت قىلىپ ئۇلۇغ خاندىن بۇلۇنۇپ چىقتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن سۇلالە شەرق ۋە غەرب ئىككى بۇلەككە بۇلۇنۇپ كەتتى. غەربىي بۇلەك سەلجۇقىيلار ماۋەرا ئۇننەهرگە بېسىپ كىرگەندىن كېيىن ئۇلارغا قارام بولۇپ قالدى. شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسى 1134 ـ يىلى (سۇڭ سۇلالىسىنىڭ شاۋشىڭ 4 ـ يىلى) يالۇغ تاشىن بالاساغۇننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن قارا قىتانلارغا قارام بولۇپ قالدى، ئارقىدىنلا قاراقىتانلار ماۋەرا ئۇننەهرنى ئىگىلەپ پۈتكۈل قاراخانىيلار تېرىتوريىسىنى ئۆز زېمىنىغا قوشۇۋالدى. 1211 ـ يىلى (سۇڭ سۇلالىسىنىڭ جيادىڭ 4 ـ يىلى) قەشقەر تۈرىلىرى مۇهەممەد خاننى ئۆلتۈردى، شۇنىڭ بىلەن شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالىسى زاۋال تاپتى؛ ئىككىنچى يىلى خارەزم شاهى مۇهەممەد سۇلتان ئوسماننى ئۆلۈمگە بۇيرۇدى، بۇنىڭ بىلەن غەربىي قاراخانىيلارمۇ هالاك بولدى.

قاراخانىيلار خاندانلىقى مەزگىلىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادى غايەت زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. تۈركىي تىللىق قوۋملارنىڭ ئولتۇراق دېھقانچىلىق تۇرمۇشىغا ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ فېئودالىلىق تۈزۈم ئومۇمىيۈزلۈك تىكلەندى. ئەسلىدىكى يەرلىك تۈرلەرنىڭ «دېھقان» يەر تۈزۈمى فېئودال پومېشچىكلارنىڭ «مۇلۇك» يەر تۈزۈمىگە ئالماشتى. ئوتتۇرا ئاسىيادا فېئودال پومېشچىكلار ۋە ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى يەرلەر «مۇلۇك» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇنىڭدىن سىرت دۆلەت ئىگىدارچىلىقىدىكى دىۋان يەرلەر، مەدرىسە ـ خانقالار ئىگىدارچىلىقىدىكى ۋەخپە يەرلەر ۋە دېھقانلار جامەئەسىگە قاراشلىق پارچە يەرلەر بار ئىدى. دۆلەت مۇلۇك يەرلەردىن باج ئالىدىغان بولسىمۇ، بەگ ـ تۈرلەر بۇ خىل باجدىن مۇستەسنا ئىدى. دىۋان يەرلەر، ۋەخپە يەرلەر ۋە فېئودالارنىڭ مۇلۇك يەرلىرىنى تېرىغۇچى دېھقانلار يەر ئىگىسىگە هوسۇلنىڭ يېرىمىنى ياكى ئۇنىڭدىن كۆپرەكنى يەر ئىجارىسى ئورنىدا تاپشۇراتتى. هۆكۈمرانلار سودا ـ سانائەت، قول ـ هۈنەرۋەنچىلىك، سودا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا كۆڭۈل بۆلگەن ۋە قوغدىغانىدى. يەتتىسۇ رايونىدا (هازىرقى قازاقىستان جۇمهۇرىيىتى تەۋەسىدىكى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدا) بىرقاتار يېڭى شەهەرلەر بارلىققا كېلىپ، قەشقەر، بۇخارا، سەمەرقەنتلەرنىڭ دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيگەن. سودا ئىشلىرى تەرەققىي قىلغانلىقتىن سۇلالىنىڭ پۇللىرى شەهەر ـ قەلئەلەردىن يىراق يېزا ـ قىشلاقلارغىچە ئىشلىتىلگەنىدى.

ئىجتىمائىي ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتى يەرلىك مىللەتلەرنىڭ تۈركلىشىش مۇساپىسىنى تېزلەتتى، تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنىڭ ئىسلامغا كىرىش قەدىمىنمۇ تېزلەتتى. بۇنىڭ بىلەن بىر تۈرلۈك يېڭىچە ئىسلام ـ تۈرك مەدەنىيىتى شەكىللەندى. بۇنىڭ ۋەكىللىرى سۇپىتىدە مەهمۇد قەشقەرىنىڭ ئېنسىكلوپېدىيىلىك يىرىك ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە يۈسۈپ خاس هاجىبنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» نامىلىق داستانى بارلىققا كەلدى.

ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى

X ئەسىردىكى ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ ئاتىلىشى. IX

ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئۇدۇن (ھازىرقى خوتەن) دا ئۇزاقتىن بۇيان ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ كەلگەن ۋىسارا جەمەتى تىبەتلەرنى قوغلاپ چىقارغاندىن كېيىن، ھۆ- كۈمرانلىق ئورنىنى قايتا تىكلىدى. بەش دەۋر مەزگە- لىدە كېينكى جىن سۇلالىسىنىڭ تەيەنغۇ 3 ـ يىلى (938 ـ يىلى) ئوردىغا ئولپان ئەۋەتكەن، كېينكى جىن سۇلالىسىنىڭ گاۋزۇ خانى شى جىڭتاڭ «ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى» دېگەن نامنى ھەدىيە قىلغانـ- دى. زېمىنى غەربتە سۇلې (قەشقەر) غا، شەرقتە چەر- چەنگە، شىمالدا چوڭ چۆللۈككە، جەنۇبتا قۇرۇم تاغلى- رىغا يەتكەندى. ئۇلاردا تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۈزۈملىرى قوللىنىلغان بولۇپ، پۈتۈن ئەل ئون ئايماققا بۆلۈنگەنـ- دى. ئاستانىسى ئەنجۇن ئايمىقى دەپ ئاتىلىدىغان بو- لۇپ، ھازىرقى خوتەن تەۋەسىدە ئىدى. شەرقىدە گەنجۇ (ھازىرقى چېرىيە ناھىيىسى تەۋەسىدە)، شەرقىي جە- نۇبىدا يىنجۇ، لۈجۇ، مېيجۇ، جەنۇبقا 1300 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا يۈجۇ، غەربتە شىنغۇجۇ بار ئىدى. دۆلەت تۈزۈمى مۇكەممەل، ئىگىلىكى گۈللەنگەن، سە- ياسىي تەدبىرلىرى خەنزۇلار رايونىنى تەقلىد قىلغان بولۇپ، ۋەزىر ئىش بېجىرىش تۈزۈمى قوللىنىلغانىدى. ئەمەلدارلاردىن ئەمىر، تۇتۇق قاتارلىقلار بار ئىدى. ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى بىلەن دۇنخۇاڭدىكى بەيئەتچى قوشۇننىڭ سەرداری قۇدىلاشقان بولغاچقا، ئابرۇيى تې- خىمۇ كۆتۈرۈلگەندى. ئۇدۇنلۇقلار بۇددا دىنىغا ئېتە- قاد قىلىدىغان بولۇپ، زوروئاستىر دىنى، مانى دىنلى- رىمۇ بەلگىلىك تەسىرگە ئىگە ئىدى. قەشقەرنى مەركەز قىلغان قاراخانىيلار سۇلالىسى ئىسلام دىنىنى پاتال كېڭەيتىپ، 961-يىلى (سۇڭ سۇلالىسىنىڭ جىيەنلۇ 2ـ يىلى) دىن كېيىن ئۇدۇن بىلەن بولغان ئۇرۇشنى باشلىۋەتتى. ئۇدۇن بىر مەھەل ئۈستۈنلۈكنى ئىگە- لەپ، 971 ـ يىلى (كەيباۋ 4 ـ يىلى) سۇڭ سۇلالـ- سىگە سۇلىدىن قولغا چۈشۈرگەن ئۈسسۈلچى پىلنى غەنىيمەت ئولپان سۈپىتىدە تەقدىم قىلغانىدى. شۇنىڭ- دىن كېيىن ئۇدۇن كۆچ جەھەتتە تەڭ كېلەلمەي 1006ـ يىلى (سۇڭ جېنزۇڭنىڭ جىڭدې 3 ـ يىلى) قاراخانىيلار تەرىپىدىن قوشۇۋېلىندى.

قاراقىتان سۇلالىسى لياۋ سۇلالىسىنىڭ پادـ- شاھ جەمەتىدىن يالۇغ تاشىن قۇرغان سۇلالە. سۇڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەنخې 6 ـ يىلى (1124 ـ يىلى) لياۋ سۇلالىسى ھالاك بولۇش ھارپىسىدا يالۇغ تاشىن 200 ئاتلىق نۆكىرىنى ئەگەشتۈرۈپ تەيەنزۇ خانىنىڭ بارگاھـ- دىن ئايرىلىپ ئۆز ئالدىغا خان بولدى ۋە قاتۇن بالىق (ھازىرقى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىدىكى تۇرا دەريىسى بويىدا) تا ھاكىمىيەت قۇرۇپ، يىلنامىسىنى يەنچىڭ قىلىپ بېكىتتى. سۇڭ سۇلالىسىنىڭ جىيەنىيەن 4 ـ يىلى (1130 ـ يىلى) يالۇغ تاشىن قوشۇن تارتىپ كۇن پېتىشقا يۈرۈش قىلدى، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ شاۋ- شىڭ 2 ـ يىلى (1132 ـ يىلى) ئېمىل شەھىرى (ھازىرقى دۇربىلجىن تەۋەسىدە) نى بىنا قىلىپ، يەر- لىك تۈركىي تىلدىكى قەبىلىلەرنى ئۆزىگە تارتىپ تەخت- كە چىقتى ۋە گۇرخان دەپ ئاتالدى. خەنزۇچە سەلتەنەت نامى تەيەنيۇ خاقان دەپ ئاتالدى. شۇنىڭدىن كېيىن دەسلەپ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى قوشۇۋالدى، شاۋ- شىڭ 4 ـ يىلى بالاساغۇنغا ھۇجۇم قىلىپ ئىگىلىدى ۋە پايتەخت قىلدى، شەھەر نامى قۇز ئوردۇ دەپ ئاتـ- لىپ، يىلنامىنى كانگاغا ئۆزگەرتتى. ئارقىدىنلا شەر- قىي قاراخانىيلار سۇلالىسىنى قارام قىلدى، كاتۇان ئۇرۇشىدا سەلجۇقىيلار سۇلالىسى تەشكىللىگەن بىر- لەشمە قوشۇننى تارمار قىلىپ، غەربىي قاراخانىيلار سۇلالىسىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى. ئاخىرىدا خارەزم (ھا- زىرقى ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدىكى كاسپىي دېڭىزىنىڭ جەنۇبىدىكى خىۋە ئەتراپى) گە لەشكەر تار- تىپ قارام قىلدى. شۇنىڭ بىلەن قاراقىتان سۇلالىسى گۈللىنىش دەۋرىگە قەدەم قويدى. زېمىنى شەرقتە تۇغلا دەريا سىدىن غەربتە ئارال دېڭىزىغىچە، شىمالدا بالقاش- تىن جەنۇبتا ئامۇ دەريا سى، ھىندىقۇش ـ قۇرۇم تاغلـ- رىغا يەتتى، زېمىنى بىۋاسىتە ئىگىدارچىلىق قىلىنىدىـ- غان يەرلەر ۋە قارام ـ بېقىندى يەرلەر دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن بولۇپ، بىۋاسىتە ئىدارە قىلىنىدىـ- غان جايلار بالاساغۇننى مەركەز قىلغان ھالدا سىر دەر- يا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ۋە ئىسسىقكۆل ئەتراپىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى؛ بېقىندى ـ قارام بولغانلاردىن ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر دۆلىتى، شەرقىي قاراخانىيلار سۇلالـ- سى، غەربىي قاراخانىيلار سۇلالىسى، خارەزم، نايمان قوۋمى، كانگىيە، قارلۇقلار بار ئىدى. سۇڭ سۇلالـ- سىنىڭ چۈنشى 2 ـ يىلى (1175 ـ يىلى) نايمان قوۋمى جىن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىپ، قاراقىتان ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىي چېگرىسىغا تارايدى.

غەربىي لياۋ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى خەنزۇ مە- دەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغان بولۇپ، جۈڭگو تارىخىدىكى ھەرقايسى سۇلالە پادىشاھلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلغان ۋە بىر يۈرۈش ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە سىياسەتلەرنى يۈرگۈزگەندى. بۇ سىياسەتلەرنىڭ ئاساسلىقلىرى مۇ-

نۇلار: (1) مەمۇرىي جەھەتتە: بىۋاستە ئىدارە قىلىنىدىغان جايلارنى سۇيۇرغال قىلىمىدى، ئەكسىچە ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈپ، بۇ جايلاردىكى ئولتۇراق دېھقانچىلىق بىلەن كۆچمەن چارۋىچىلىقنىڭ تەڭلا مەۋجۇت بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى كۆزدە تۇتۇلۇپ، لياۋ خاندانلىقىدىكى جەنۇب ـ شىمال ئەمەلدارلىرىنىڭ ئايرىم ئىدارە قىلىش تۈزۈمى داۋاملىق قوللىنىلدى. (2) ھەربىي ئىشلار جەھەتتە: ئەمىرلەرنى يۈز بېشىدىن يۇقىرى لەشكەر مەنسىپىگە قويىمدى ۋە ئۇلارنىڭ كۆچمىنى ئاجىزلاتتى، قوشۇن پادىشاھنىڭ بىۋاستە تىزگىنلىشىگە ئۆتۈپ، لەشكىرىي يۈرۈش پەيتىدىلا سانىغۇنلارنىڭ قوماندانلىق قىلىش ھوقۇقى بولدى. (3) باج سېلىق جەھەتتە شۇ جايدا يولغا قويۇلۇپ كېلىۋاتقان ئوندىن بىر ئۇلۇش باج ئېلىش تۈزۈمىنى ئۆزگەرتمىدى، يەنە ئەسلىدىكى يەر مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنى قوغداپ جەمئىيەت مۇقىملىقىغا كېپىللىك قىلدى، يەر قاشالىماسلىق ۋە تېرىلغۇ يەرلەرنى يايلاققا ئۆزگەرتىۋەتمەسلىك سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ غايەت زور دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىشى ۋە دېھقانلارنىڭ سەرسان بولۇپ ياقا يۇرتلارغا كېتىپ قېلىشىدىن ساقلاندى. (4) دىن ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە: كۆپ خىل دىنلارنىڭ تەڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا يول قويدى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆز تىل ـ يېزىقىنى قوللىنىشىغا يول قويۇپ، يەرلىك مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتىگە ھۆرمەت قىلدى. (5) قارام ۋە بېقىندى ئەللەرگە دانا بولغان ئايماق سىياسىتىنى يۈرگۈزدى: ئىتائەت قىلغان دۆلەت ۋە قوۋمنىڭ ئەسلىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتلىرىنى ۋە سىياسىتىنى ساقلاپ قېلىپ، ئۇلارنى بەلگىلىك ئاپتونومىيە ھوقۇقى ۋە لەشكەر تۈتۈپ تۇرۇش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن قىلدى. غەربىي لياۋ سۇلالىسى پەقەت مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى ئەۋەتىپ نازارەت قىلاتتى ياكى قەرەللىك چارلاپ تۇراتتى. قارا قىتان خانى قارام ئەللەر ۋە قوۋملارنىڭ ھۆكۈمرانلىرىغا ئىززەت كۆرسىتىدىغان بولۇپ، ئىككى تەرەپ مۇناسىۋىتى غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى ۋە ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە دوستانە ھالەتتە داۋام قىلغاندى. يۇقىرىقى سىياسەتلەرنىڭ يۈرگۈزۈلۈشى بىلەن غەربىي لياۋ ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتى قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى سەۋىيە ئاساسىدا تېخىمۇ يۈكسەلدى.

غەربىي لياۋ سۇلالىسىدە بەش پادىشاھ جەمئىي 87 يىل دەۋر سۈردى. يالۇغ تاشىن سۇلۇق سۇلالىسىنىڭ شاۋشىك 13 ـ يىلى (1143 ـ يىلى) ئۆلۈپ، گەنتىيەن خانىشى سۇتابۇيان دۆلەت ھاكىمىيىتىنى قولغا ئالدى ۋە يىلنامىنى شىيەنچىلىق دەپ ئۆزگەرتتى. كېيىن ھاكىمىيەتنى يىلىپ شاھزادىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى، يىلنامە شاۋشىڭغا ئۆزگەرتىلدى. يىلىپ ئۆلگەندىن كېيىن، سىڭلىسى پۇسۇۋان ھاكىمىيەتنى ئىدارە قىلىپ چېڭتىيەن خانىش دەپ ئاتالدى ۋە يىلنامىنى چوڭغۇغا ئۆزگەرتتى. ئوردا سىياسىي ئۆزگىرىشىدە پۇسۇۋان ئۆلتۈرۈلۈپ يىلىپىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى جىلۇگۇ تەختكە ۋارىسلىق قىلدى ۋە يىلنامىنى تىيەنشىغا ئۆزگەرتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، غەربىي لياۋ سۇلالىسى تەدرىجىي ئاجىزلىشىپ، خارەزم، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قارلۇقلار ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئىسيان كۆتۈردى. سۇلۇق سۇلالىسىنىڭ جىيادىك 4 ـ يىلى (1211 ـ يىلى) نايمان قوۋمىنىڭ شاھزادىسى كۈچلۈك ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ جىلۇگۇنى ئەسىر ئالدى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي لياۋ سۇلالىسى مۇنقەرز بولدى.

ئوگىداي خانلىقى موڭغۇل ۋاسسال دۆلەتلىرىنىڭ بىرى. چىڭگىزخان ئوغۇللىرىغا سۇيۇرغال بەرگەندە 3 ـ ئوغلى ئوگىدايغا ئالتۇنتاغ (ئالتاي تېغى) نىڭ غەربى ۋە ئىمىل (ھازىرقى دۇربىلجىن)، قوب (ھازىرقى قوبۇقسار) ۋە بالقاش كۆلى (ھازىرقى قازاقىستان"تەۋەسىدە) ئەتراپىدىكى جايلارنى ئايرىپ بەرگەندى. ئوگىداي خانلىقى مۇشۇ سۇيۇرغاللىق ئاساسىدا تەدرىجىي شەكىللەنگەندى. چىڭگىزخان ئۆلگەندىن كېيىن ئوگىداي موڭغۇللارنىڭ خانلىق تەختىگە چىقىپ ئۇلۇغ خان بولدى ۋە يۇەن تەيزۇڭ دەپ ئاتالدى. ئەمما، ئۇ يەنىلا ئۆزىنىڭ سۇيۇرغال يېرىگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى داۋام قىلدۇردى. ئوگىداي ئۆلگەندىن كېيىن يۇقىرى قاتلام ئاقسۆڭەكلەر ھوقۇق تالىشىپ، ئوگىدايىنىڭ ئوغلى كۈيۈك (يۇەن دىگزۇڭ) بىرمەھەل ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن، خانلىق تەخت چىڭگىزخاننىڭ 4 ـ ئوغلى بولغان تولى خاننىڭ جەمەتىدىكىلەرنىڭ قولىغا مەركەزلەشتى. تولىنىڭ چوڭ ئوغلى مۆڭكە تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئوگىدايىنىڭ سۇيۇرغاللىقلارغا پارچىلىنىپ كەتتى. توپلاڭغا ئىشتىراك قىلمىغان ئوگىداي جەمەتىدىكى خانزادىلەر بۇ زېمىننى بۆلۈشۈۋالدى. شۇلاردىن ئوگىدايىنىڭ 5 ـ ئوغلى قاش خاننىڭ ئوغلى قايدۇ قايالىق (ھازىرقى قازاقىستاننىڭ تالدىقورغان دېگەن يېرىنىڭ شەرقى) قا ئىگە بولدى. يۇەن شىزۇ جىيۇەن يىللىرى (1264ـ1294) نىڭ بېشىدا قايدۇ ئوردا يارلىقىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ ئوگىداي

جەمەتىدىكى خانزادىلەرنىڭ سۇيۇرغاللىرىنى تەدريجىي ئۆزىگە قوشۇۋالدى، يەنە چاغاتاي خانلىقىدىن خوجەند دەرياسى (يەنى سىر دەرياسى، ھازىرقى تاجىكىستان ۋە ئۆزبېكىستان تەۋەسىدە) نىڭ شىمالىدىكى جايلارنى تار-تىۋېلىپ، غەربىي يۈرت بويىچە ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە بىر زور كۈچ بولۇپ قالدى. دادې 5 ـ يىلى (1301 ـ يىلى) قايدۇ يۈەن سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن بولغان جەڭدە ئۆلگەندىن كېيىن، ھەرقايسى خانزادە-لەرنىڭ تەخت تالىشىش جەڭگى ـ جېدىلى ئۈزاققىچە بېسىقمىدى. دۇۋا قايدۇنىڭ ئوغلى جەبەنى خان قىلىپ تىكلەپ ئوگىداي خانلىقىنى چاغاتاي خانلىقىغا قارام قىلىپ قويدى. 7 ـ يىلى دۇۋا ۋە جەبە يۈەن سۇلالىسى-گە ۋاسىاللىق بىلدۈردى. يۈەن سۇلالىسى ئوردىسى دۇۋانىڭ قايدۇ كونترولىلۇقىدىكى زېمىن ۋە قوشۇنىنى تارتىۋېلىشىغا مەدەت بېرىپ، ئوگىداي خانلىقىنى تېخى-مۇ ئاجىزلاشتۇردى. 10 ـ يىلى يۈەن سۇلالىسى قوشۇ-نى ئالتۇنتاغدىن ھالقىپ جەبەگە ھۇجۇم قوزغىغاندا، جەبە دۇۋانىڭ يېنىغا قېچىپ باردى. جەبە چاغاتاي خان-لىقىدىكى ئىچكى جەڭگى ـ جېدەلگە قاتناشىپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، يۈەن سۇلالىسىگە ئىل بولدى، يۈەن سۇلالىسى ئۇنىڭغا رۇنىڭ بېگى مەرتىۋىسىنى ھەدىيە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئوگىداي خانلىقى زاۋال تاپتى.

ئۇنىڭ زېمىنىنىڭ بىر قىسمى يۈەن سۇلالىسىگە تەۋە بولدى، كۆپ قىسمى چاغاتاي خانلىقى تەرىپىدىن قوشۇۋېلىندى، لېكىن ئوگىداي جەمەتىدىكى ھەرقايسى خانزادە، بەگلەر چاغاتاي خانلىقىدا يەنىلا تەسىر كۆچىگە ئىگە ئىدى، ھەتتا بىر قىسىم كىشىلەر يۈەن سۇلالىسى-نىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە چاغاتاي خانلىقىغا قىسقا مۇددەت ھۆكۈمرانمۇ بولدى.

چاغاتاي خانلىقى موڭغۇل ۋاسىال دۆلەتلىرى-نىڭ بىرى. چىڭگىزخان ئوغۇللىرىغا سۇيۇرغال بۆلۈ-گەندە 2 ـ ئوغلى چاغاتاي ئۇيغۇرىيە چېگرىسىدىن ئوت-تۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسى ۋادىسىنىڭ شىمالىغىچە بولغان تەۋەلىككە ئىگە بولۇپ، چاغاتاي خانلىقىنى شە-كىللەندۈردى. گۈللەنگەن مەزگىلدە چاغاتاي خانلىقى-نىڭ زېمىنى شەرقتە تۇرپانغا، غەربتە ئامۇ دەرياسىنىڭ نېرىسىغا، شىمالدا تارباغاتايغا، جەنۇبتا ھىندىستانغا يەتكەن بولۇپ، ئوردا ئالمالىق (ھازىرقى قورغاس) قا يېقىن جايدىكى قوياستا ئىدى.

خانلىقنىڭ تەخت ۋارىسى موڭغۇللارنىڭ ئۇلۇغ خا-قانى تەرىپىدىن بەلگىلىنەتتى. قۇبلاي بىلەن ئارقىبۇغا ئۇلۇغ خانىنىڭ تەختىنى تالىشىۋاتقاندا چاغاتاينىڭ نەۋرە-سى ئالغۇي تەختكە چىقىپ، ئۇلۇغ خانىنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. قۇبلاي ئالتاي تېغىدىن ئامۇ دەريا-سىغىچە بولغان جايلارنى ئالغۇيغا بۆلۈپ بەردى. شۇنىڭ-دىن كېيىن چاغاتاي خانلىرىدىن ياراق، دۇۋا ئاتا ـ بالا ئوگىداي خانلىقىدىكى قايدۇخان بىلەن ئىنتىپاقلىشىپ يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىغا قارشى چىقتى، ئۇرۇش 40 يىلغا سوزۇلۇپ جەنۇبتا ھىندىستانغا، شىمالدا قىپچاق دالاسىدىكى ئاق ئوردا خانلىقىغا، غەربىي جەنۇبتا ئە-لىكخان خانلىقى بىلەن سۇركىشىپ تۇردى. دادې 7 ـ يىلى (1303 ـ يىلى) دۇۋا ۋە قايدۇنىڭ ئوغلى جەبە يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىغا ۋاسىال بولدى. دۇۋا يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ قوللىشى بىلەن جەبەنى مەغلۇپ قىلىپ، ئوگىداي خانلىقىنى تەدريجىي ئاجىزلاتتى ۋە ئاخىرىدا ئوگىداي خانلىقىنى ھالاك قىلىپ زېمىنىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى.

يۈەن رېنزۇڭ زامانىسىدا ئەلچىلەر ئۈزۈلمەي كې-لىپ تۇردى. كېبېك خان تەختتە ئولتۇرغان مەزگىللەر (1320ـ 1327) نەخشەب ئەترابىغا شەھەر بىنا قىلىپ «قارشى» (qarsi، ئوردا دېگەن مەنىدە، ھازىرقى ئۆز-بېكىستاندىكى قارشى) دەپ ئاتىدى، بۇ جاينى دائىم تۇرۇشلۇق ماكان قىلىپ، خانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزىنى غەربكە يۆتكىدى. كېيىن يانجىتاي تەختكە چىققاندا يۈەن سۇلالىسى ئوردىسى ئەلچى ئارقىلىق تەي-زۇڭ خانىنىڭ ئىلگىرىكى قېرىنداشلىق تەمتىكىنى ھە-دىيە قىلدى. دارما شىرى خان تەختتىكى ۋاقىتلاردا (1331 ـ 1334) ئىلگىرىكى خانلاردىن ئۈدۈم بولۇپ كېلىۋاتقان ھەر يىلى بىر قېتىم شەرقىي چېگرانى كۆز-دىن كەچۈرۈشنى ئۆزگەرتىپ، مۇقىم ھالدا خانلىقنىڭ غەربىي قىسمىدا تۇردى ھەمدە بۇددا دىنىنى تاشلاپ ئىسلامغا كىرىش ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى. يۈەنتۇڭ 3 ـ يىلى (1335 ـ يىلى) غازات خان تەختكە چىقىپ باشقا دىنلارغا باراۋەر ئىمتىياز ئاتا قىلدى ۋە ئالمالىقتا مۇقىم تۇرۇپ، ئۆز خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئەڭ مۇھىم شەھەرگە ئايلاندۇردى. جىجىڭ 6 ـ يىلى (1346 ـ يىلى) غازات خان ئۆلگەندىن كېيىن خانلىق تەپرىقىچىلىككە پېتىپ قېلىپ، ھەممىلا قوۋۇم ئۆز ئال-دىغا قورچاق خانلارنى تىكلەپ چىقتى. 8ـ يىلى (مىلا-دىيە 1348 ـ يىلى) ھازىرقى جەنۇبىي شىنجاڭ رايون-ىنى تىزگىنلەپ تۇرۇۋاتقان موڭغۇللارنىڭ دوغلات جە-مەتى تۇغلۇق تۆمۈرنى خانلىق تەختكە ئولتۇرغۇزدى. ئۇ پادىشاھ بولغاندىن كېيىن، خانلىقنىڭ شەرقىي قىس-مىدىكى موڭغۇل تۇرىلىرىگە ئىسلامغا كىرىش ھەققىدە

یارلیق چۈشۈردی، ئىككى قېتىم خانلىقنىڭ غەربىگە يۈرۈش قىلىپ، خانلىقنى ۋاقتىنچە بىرلىككە كەلتۈردى. جىجىڭ 22 ـ يىلى، تۇغلۇق تۆمۈر ئۆلۈپ، خانلىقنىڭ غەربىدىكى بارلاس جەمەتىدىن بولغان ئاقساق تۆمۈرنىڭ كۈچى زورايدى ۋە تەدرىجىي تۆمۈرىيلەر ئىمپېرىيىسىنى شەكىللەندۈردى. خانلىقنىڭ شەرقىي تەرىپى تۇغلۇق تۆمۈر ئەۋلادلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ، تارىختا شەرقىي چاغاتاي خانلىقى دەپ ئاتالدى.

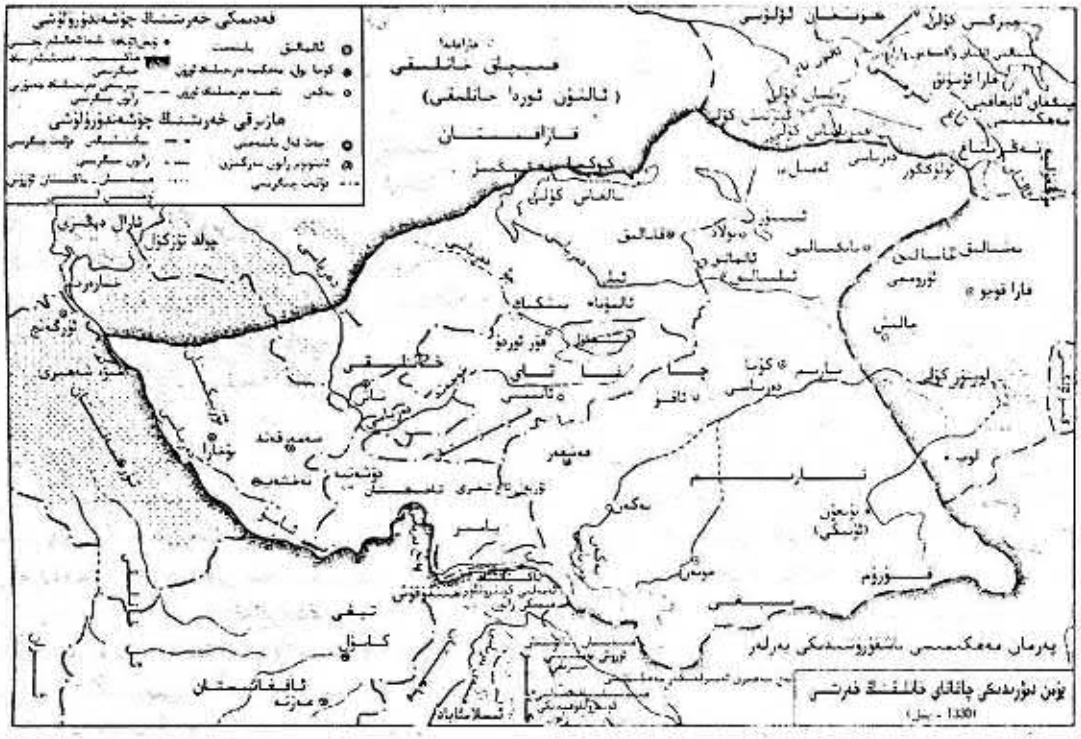

شەرقىي چاغاتاي خانلىقى چاغاتاي خانلىقىدىن بۇلۇنۇپ چىقىپ شەكىللەنگەن. موڭغۇل قوۋملىرىنىڭ ھەرقايسى ھەربىي تۈرلىرىنىڭ ئۇزاق مەزگىللىك قالايمىقان ئۇرۇشلىرىدا چاغاتاي خانلىقىنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي قىسمى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا بارلاس ۋە دوغلات ئەمىرلىرىنىڭ تەسىرىدە بولۇپ قالدى. دوغلات ئەمىرلىرى جىجىڭ 7 ـ يىلى (1347 ـ يىلى) ئاقسۇدا چاغاتاي خانىنىڭ ئەۋلادى تۇغلۇق تۆمۈرنى تەختكە چىقىرىپ، تارىختا شەرقىي چاغاتاي خانلىقى دەپ ئاتالدى. «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» دا «بەشبالىق دۆلىتى» دەپ ئاتالدى، كېيىن ئىلى دەريا بويىغا يۆتكىلىپ نامىنى «ئىلىبالىق» قا ئۆزگەرتتى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان يۈەن سۇلالىسىنىڭ جىجىڭ 13ـ يىلى ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ جاكارلاپ، خانلىقتىكى موڭغۇل قوۋمىنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزدى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى ئىلياس تەختكە چىقىپ ئىككى يىل پادىشاھ بولدى. بىر مەزگىللىك مالىماندىن كېيىن، دوغلات ئەمىرى خۇدايدات تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ كەنجى ئوغلى خىزىر خوجىنى تەختكە چىقىرىپ، چاغاتاي ۋارىسلىرىنىڭ «قانۇنلۇق» ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈردى، بۇنىڭ بىلەن دوغلات ئەمىرى تېخىمۇ زور ئىمتىيازغا ئىگە بولدى. خۇدايدات ئۆمىرىدە 16 پادىشاھنى «ئۆز قولى» بىلەن تەختكە چىقارغان بولۇپ، ھاكىمىيەتنى ئىدارە قىلغان مەزگىللەردە خانلىق ئاستانە بەشبالىقتا تەسىس قىلىندى. خىزىر خوجا خان تەختكە چىقىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا مىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتتى، مىڭ سۇلالىسىمۇ جاۋابەن ئەلچى ئەۋەتتى، بۇ خىلدىكى ئەلچىلەرنىڭ بېرىش ـ كېلىشى ئۇزاققىچە داۋاملاشتى. غەربتىكى تۆمۈرىيلەر سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ياخشىلاش ئۈچۈن، خىزىر خوجاخان مەلىكىلەردىن بىرنى تۆمۈرلەڭگە يانلىق قىلدى. خانلىق ھازىرقى تۇرپان رايونىنى قوشۇۋېلىپ ئىسلام دىنىنى يولغا قويدى.

خىزىر خوجا خان مەزگىلىدە، خانلىقنىڭ زېمىنى ئاساسەن مۇقىملاشقان بولۇپ، مۇنداق ئۈچ بۆلەكتىن تەركىب تاپقاندى: (1) موغۇلىستان، يەنى موڭغۇل-

لارنىڭ يېرى دېگەن مەنىدە؛ (2) ماڭلاي سۈيەر، بۇ دوغلات ئەمىر جەمەتىنىڭ ئاتا مىراس زېمىنى؛ (3) ئۇيغۇرىستان، ئاساسەن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى زېمىنلىرى، جۈملىدىن ھازىرقى تورپان ۋە قارا شەھەر ئەتراپى، بەزىدە ھازىرقى كۇچا ۋە قومۇل رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

ئوۋەيسخان خۇدايدات تىكلىگەن 6 ـ خان بولۇپ، تەختكە چىققاندىن كېيىن ئاستانىنى ئىلبالىق (ھازىرقى غۇلجا ئەتراپى) قا يۆتكىدى، تورپاندا تېرىقچىلىق بىلەن مەشغۇل بولدى، موڭغۇل قەبىلىلىرىمۇ ئولتۇراق دېھقانچىلىق تورمۇشىغا ئۆتۈشكە باشلىدى.

ئوۋەيسخان ئۆلگەندىن كېيىن، خانلىق پارچىلىنىپ كەتتى. ئەھمەدخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، ئويراتلارنى ئىككى قېتىم مەغلۇپ قىلىپ، زېمىننى قومۇل ئەتراپىغىچە كېڭەيتتى. ئاغا ـ ئىنى ئارقا ـ ئارقىدىن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئەھمەدخاننىڭ ئوغلى مەنسۇرخان خانلىقنى بىرلىككە كەلتۈرگەن بولسىمۇ، خانلىق زېمىننى ئۆتمۈشتىكىگە سېلىشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئوغلى شاھخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، خانلىق زېمىنى كۈچىنىڭ شەرقى، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ لوڭچىڭ 4 ـ يىلى (1570 ـ يىلى)، شاھخان سەئىدىيە خانلىقىدىكى ئابدۇكېرىم خاننىڭ قوشۇنىغا ئەسىر چۈشۈپ قالدى. شەرقىي چاغاتاي خانلىقى زاۋال تېپىپ، زېمىنى سەئىدىيە خانلىقىغا قوشۇۋېلىندى.

يەكەن سەئىدىيە خانلىقى سۇلتان سەئىدخان يەكەندە بەرپا قىلغان ھاكىمىيەت. سەئىدخان شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىكى تۈغلۇق تۇمۇرخاننىڭ پۈشتىدىن بولۇپ، ئەھمەدخاننىڭ 3 ـ ئوغلى ئىدى. 1514 ـ يىلى (مىڭ سۇلالىسىنىڭ جېڭدې 9 ـ يىلى) ئۆزبېكلەرنىڭ قىستاپ كېلىشى ئارقىسىدا سۇلتان سەئىدخان فەرغانە (ھازىرقى ئۆزبېكىستاندىكى فەرغانە) دىن قەشقەر رايونىغا كېلىپ دوغلات ئەمىرى ئاباباكرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى ۋە ئۆزىنىڭ خان بولۇخانلىقىنى ئېلان قىلدى. بۇنىڭ بىلەن خانلىق رەسمىي قۇرۇلدى. كېيىنرەك سۇلتان سەئىدخان ئۆز قېرىندىشى، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىكى مەنسۇرخان بىلەن ئۇچرىشىپ، مەنسۇرخاننىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلدى ۋە نامدا شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ خانلىقنىڭ مۇداپىئەسىنى كۈچەيتتى. سەئىدخان ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملىدى ۋە شىمال ـ جەنۇبقا كېڭەيدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇرەشىدخان تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن دوغلات ئەمىر جەمەتىنىڭ تەسىرىنى تۈگەتتى، مەنسۇرخاننىڭ كۈچ قېتىملىق ھۇجۇملىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ تىزگىنلىشىدىن قۇتۇلدى، ئەمما موغۇلىستاننى قايتۇرۇۋېلىش ئارزۇسى ئىشقا ئاشمىدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ لۇڭچىڭ 4 ـ يىلى (1570 ـ يىلى)، ئابدۇكېرىمخان قوشۇن ئەۋەتىپ تورپاننى ئىشغال قىلدى ۋە شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا قوشۇۋالدى. مۇھەممەدخان زامانىسىدا (1592 ـ 1609) خانلىق گۈللىنىشىنىڭ ئالتۇن دەۋرىگە كىردى، خانلىق زېمىنى شەرقتە مىڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولغان جىيايۇگۈەنگە، غەربتە پامىردىكى خۇۋە (ھازىرقى ئۆزبېكىستان تەۋەسىدە) ۋە ۋاخان (ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمالىدا) رايونلىرىغا، جەنۇبتا قۇرۇم تاغلىرىغا، شىمالدا تەڭرىتاغقا يەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىسلام دىنىدىكى قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ تەسىرى راۋۇرۇس زورايدى.

ئەھمەدخان دەۋرىدە (1609 ـ 1618)، يەرلىك كۈچلەر ۋە دىنىي كۈچلەر خېلىلا كۈچەيدى: تورپان ۋالىيسى ئىبراھىم سۇلتان ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىدى. قارا تاغلىق خوجىلار ھاكىمىيەتكە ئارىلىشىشقا باشلىدى، خانلىقتا ئىچكى ماجىرالار باش كۆتۈردى. مىڭ سۇلالىسى پادىشاھى چوڭجېن خاننىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە، شەرقىي رايون ھۆكۈمرانى ئابدۇللاخان يەكەنگە بېسىپ كىرىپ، ئۇلۇغ خان بولغانلىقىنى جاكارلىدى. ئۇ ھوقۇقىنى ئۆز قولىغا مەركەزلەشتۈرۈپ قارىشى كۈچلەرنى باستۇردى، ئويراتلارنىڭ تاجاۋۇزىغا قارىشى تۇرۇپ، چىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان ماڭدۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئاق تاغلىق خوجىلارمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ يەكەنگە قارىتا ئۆز تەسىرىنى كۈچەيتتى. 1667 ـ يىلى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى 6 ـ يىلى) ئابدۇللاخان خانلىقتىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر بولۇپ، مەككىگە ھەجگە ماڭدى، ئوغلى يولۋاس خان ئۇلۇغ خان بولغانلىقىنى جاكارلاپ، ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ قارا تاغلىقلىقلارغا زەربە بېرىشىنى قوللىدى، بۇنىڭ بىلەن ئاستانىدە مالىمان يۈز بېرىپ، ئۆزى ئۆلتۈرۈلدى. ئاقسۇ ھۆكۈمدارى ئىسمائىل سۇلتان قارا تاغلىقلارنىڭ قوللىشى بىلەن يەكەنگە كىرىپ ئۆزىنى ئۇلۇغ خان، دەپ ئاتىدى. بۇنىڭ بىلەن دىنىي مەزھەپلەر كۈرىشى تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كەتتى. 1680 ـ يىلى (كاڭشىنىڭ 19 ـ يىلى) جۇڭغارىيە خانلىقىنىڭ قوشۇنى ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ قوللىشى ۋە يول باشلىشى بىلەن يەكەنگە بېسىپ كىرىپ ئىسما-

ئىل خاننى ئەسىرگە ئالدى، يەكەن سەئىدىيە خانلىقى گۈمران بولۇپ، زېمىنى جۇڭغار خانلىقىغا قوشۇۋېلىنىدى.

سەئىدىيە خانلىقى 160 يىلدىن ئارتۇق مەۋجۇت بولۇپ، جەمئىي 11 خان سەلتەنەت سۈردى. بۇ مەزگىلدە خانلىقتىكى ھۆكۈمران سىللەت بولغان موڭغۇللار تۈركلىشىش ۋە ئىسلاملىشىش مۇساپىسىنى تاماملاپ، ئاساسىي جەھەتتىن ئۇيغۇرلارغا سىڭىشىپ كەتتى. جەمئىيەت مۇقىم بولغان مەزگىللەردە ئىگىلىك ئەسلىگە كېلىپ، مەدەنىيەت ئىشلىرى گۈللەندى ۋە مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كوراگاننىڭ «تارىخى رەشىدىي»، شاھ مەھمۇت جوراسنىڭ «تاۋارىخ» قاتارلىق ئەسەرلىرى يارىلىقا كەلدى. يۇرۇشلەشكەن چوڭ تىپتىكى مۇزىكا «ئون ئىككى مۇقام» مۇ مۇشۇ مەزگىلدە مۇقىملاشتى، مىڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋەت ساقلاندى. چىڭ سۇلالىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كىرگەندىن كېيىن، خانلىق ۋە شەرق تەرەپتىكى يەرلىك ھاكىمىيەتلەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ چىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

جۇڭغاريە خانلىقى مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىرىدىكى يەرلىك ھاكىمىيەت. جۇڭغارلار ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ تۆت قەبىلىسىنىڭ بىرى بولۇپ، جوراس قەبىلىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئەسلىدە ئېرتىش دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ۋە قوبۇقسار ئەتراپىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىاتتى، ئىلى دەريا ۋادىسىغا كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن تەدرىجىي كۆچىيىپ، غەربىي شىمالغا خوجا بولدى. جۇڭغار ئەسلىدە بىر قەبىلىنىڭ نامى بولۇپ، كېيىن تۆت قەبىلە ئوخشاشلا جۇڭغار دەپ ئاتالغان. باتۇر خۇنتەيجى مەزگىلىدە سىرتقا قارىتا چار روسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تۇرسا، ئىچكى جەھەتتە ھەر قايسى قەبىلىلەرنى قوشۇۋالدى. غالدان مەزگىلىدە، نۇرغۇن قوشنا قەبىلىلەرنى قوشۇۋېلىپ يا كى پاراكەندە سېلىپ، قاراخان تەينىلەپ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلارنى باشقۇردى، چۆللۈكنىڭ شىمالىغا ئەسكەر چىقىرىپ، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا بېسىپ كىرىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا تەھدىت پەيدا قىلدى. سۇۋان ئاۋابدان، غالدان سىرىن ئاتا - بالا دەۋرىگە كەلگەندە، جۇڭغارلار ئەڭ كۈچەيدى. جۇڭغارلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا خانلىق ئورنىنى تالىشىش ئۇرۇشلىرى ئۈزۈلمەگەچكە، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا بېقىنىپ تىنچىتىش ئۈچۈن قىلىپ قىلغۇچىلار بارغانسېرى كۆپەيدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى، يۇڭچېڭ خانلىرى دەۋرىدە يىلمۇ يىل ئۇرۇش ئۈزۈلمىدى، چېيىنلۇڭنىڭ 20 - يىلى (1755 - يىلى) غا كەلگەندە ئەسكەر چىقىرىپ ئىلىنى بېسىۋالدى، داۋاچىنى تىرىك تۇتۇپ بېيجىڭغا ئاپىرىپ، ئۇنىڭغا شاھزادىلىك مەرتىۋىسى بەردى، شۇنىڭ بىلەن جۇڭغارلار دەسلەپكى قەدەمدە تىنچىتىلدى. خويىت قەبىلىسىنىڭ تەيجىسى ئامورسەنا تۇت قەبىلىنىڭ باش تەيجىسى بولۇشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ مەغلۇپ بولۇپ توپىلاڭ كۆتۈردى. چېيىنلۇڭنىڭ 22 - يىلى، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەر چىقىرىپ جۇڭغارلارنى تىنچىتقاندىن كېيىن، ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

«جۇڭگو - روسىيە ئىلى - تارباغاتاي سودا نىزامنامىسى» شەرتنامە نامى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۋاڭ 27 - (1847 - يىلى)، 28 - يىلى، چار روسىيە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئىككى قېتىم مەكتۇپ يوللاپ، شىنجاڭدىكى ئىلى، تارباغاتاي (بۇگۇنكى چۆچەك)، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا سودا رايونى ئېچىشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، چىڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن رەت قىلىندى؛ داۋگۋاڭنىڭ 30 - يىلى چار روسىيە ئىلگىرىكى تەكلىپنى يەنە ئوتتۇرىغا قويىدۇ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چار روسىيە سودىگەرلىرى ئەمەلىيەتتە ئىلى، تارباغاتايلارغا كىرىپ بولدى دەپ قاراپ، شىيەنفېڭنىڭ 1 - يىلى (1851 - يىلى) 7- ئايدا ئىلى جاڭجۈنى يىشەن، مەسلىھەتچى ئامبال بايىنىتاي قاتارلىقلار چار روسىيە ۋەكىلى پولكوۋنىك كوۋالىتوسكىي بىلەن خۇيىۋەن كۈرەسى (بۇگۇنكى قورغاس ناھىيىسىنىڭ جەنۇبى) دە «جۇڭگو - چار روسىيە ئىلى - تارباغاتاي سودا نىزامنامىسى» نى ئىمزالايدۇ. نىزامنامە جەمئىي 17 مادداغا بولۇپ، روسىيىنىڭ ئىلى (بۇگۇنكى غۇلجا)، تارباغاتاي (بۇگۇنكى چۆچەك) قاتارلىق جايلاردا كونسۇلخانا قۇرۇشىغا يول قويۇش، روسىيە كونسۇللىرىنىڭ سودىلىك ھوقۇقى بولۇش، روسىيە سودىگەرلىرى ئىلى، تارباغاتايلاردا سودا رايونى تەسىس قىلىش ھەم سودا - سېتىققا باج تۆلىمەسلىك قاتارلىق ئالاھىدە ھوقۇقلارنى ئۈز ئىچىگە ئالغانىدى. مەزكۇر نىزامنامە چىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن چار روسىيە ئىمزالىغان تۇنجى تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامە بولۇپ، چار روسىيە تۇنجى قېتىم جۇڭگودا كونسۇلخانا تەسىس قىلىش ۋە كونسۇللارنىڭ سودىلىك ھوقۇقىغا

ئىگە بولۇۋالدى.

«جۇڭگو - روسىيىنىڭ تارباغاتايدا تۈزۈلگەن تولۇقلىما شەرتنامىسى» مەزكۇر شەرتنامىنىڭ مەخسۇس ئاتلىشى يوق. چىڭ سۇلالىسى شىيەنفېڭنىڭ 5 - يىلى (1855 - يىلى) تارباغاتايدىكى كان ئىشچىلىرىدىن شۇ تىيەنداۋ، ئەن يۈشەن قاتارلىقلار چار روسىيە كونسۇلىنىڭ يارغۇت ئالتۇن كېنىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇنغانلىقى، پۇقرالارنى ئۆلتۈرگەنلىكىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، چار روسىيىنىڭ سودا قورغىنىغا ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتكەن. شىيەنفېڭنىڭ 8 - يىلى تارباغاتاينىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى مىڭيى بىلەن روسىيە ۋەكىلى سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ 9 ماددىلىق كېلىشىم ئىمزالىغان. بۇ شەرتنامىنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى جۇڭگو روسىيىنىڭ كۆيدۈرۈلگەن ئۆي ۋە مالىلىرى ئۈچۈن «تولۇقلىما» سۈپىتىدە 135 مىڭ 682 سەر كۈمۈش تۆلەش، بۇ كۈمۈش ئورنىغا ئۈچ يىلدا روسىيىگە 5500 ساندۇق ۋۇيى چېيى بېرىش؛ شۇ تىيەنداۋ، ئەن يۈشەن قاتارلىقلارنى جازالاش؛ روسىيىنىڭ ئىلى، تارباغاتاي سودا قورغانلىرىدا 50 نەپەر ئەسكەر تۇرغۇزۇشقا يول قويۇش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. مەزكۇر شەرتنامە روسىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىلىرىدا ئەسكەر تۇرغۇزۇشنىڭ باشلىنىشى ئىدى.

«جۇڭگو - روسىيە غەربىي شىمالىي چېگرىلارنى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرتنامىسىنىڭ خلىتىرسى» شەرتنامە نامى. چىڭ سۇلالىسى تۇڭچى 3 - يىلى (1864 - يىلى) 9 - ئايدا، ئۇلاستاي (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل چېگراسىدا) سانغۇنى مىڭيى، تارباغاتاي مەسلىھەتچى ئامبىلى شى لىن قاتارلىقلار روسىيىنىڭ ئىلىدا تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى ئۇۋان زاخاروف، ئومسكى بىرلەشمە ئارمىيىسىنىڭ پولكوۋنىكى بابكوفلار بىلەن چۈچەكتە مەزكۇر شەرتنامىنى ئىمزالىغان. شەرتنامە جەمئىي 10 ماددا بولۇپ، 1-، 3 - ماددىلىرىدا روسىيىنىڭ تەلىپى بويىچە شابىڭدا بۇختىن پامىرغىچە بولغان ئىككى دۆلەتنىڭ ئورتاق چېگراسىنى قايتا ئايرىش بەلگىلەنگەن؛ 4 - ماددىسىدا، يېڭى ۋە كونا چېگرىنىڭ ئارىلىقىدا جۇڭگو تەرەپنىڭ قاراۋۇلخانىلىرى يېڭى چېگرا ئايرىلغاندىن كېيىنكى بىر ئاي ئىچىدە يۆتكىلىپ بولۇش بەلگىلەنگەن؛ 5-ۋە 10 - ماددىلىرىدا، شەرتنامە ئالماشتۇرۇلغان كۈندىن باشلاپ ئاھالىلەر «زېمىن كىمگە تەۋە بولسا ئادەم شۇ دۆلەتكە تەۋە بولۇش» پرىنسىپى بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن؛ 6 - ماددىسىدا، شەرتنامە ئالماشتۇرۇلغان كۈندىن باشلاپ 240 كۈن ئىچىدە ئىككى تەرەپ چېگرا بەلگىسى ئورنىتىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن؛ 9 - ماددىدا، چېگرا ئېنىقلاپ بېكىتىلگەندىن كېيىن روسىيە بىلەن مەسلىھەتلىشىپ بىر تەرەپ قىلىنىدىغان ئىشلار چىقىپ قالسا، چېگرا ئەمەلدارلىرى بىر تەرەپ قىلىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ شەرتنامە شىيەنفېڭنىڭ 10 - يىلى (1860- يىلى) ئىمزالانغان «جۇڭگو - روسىيە بىيجىڭ شەرتنامىسى» نىڭ 2 - ماددىسىغا ئاساسەن ئىمزالانغاندى. مەزكۇر ماددىدا: «شابىڭدا بۇختىكى چېگرا بەلگىسىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ غەربكە قاراپ توپتوغرا زەيسان كۆلىگە قەدەر، بۇ جايدىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ تيانشان تاغلىرىدىكى تۆمۈرتۇ كۆلىنى بويلاپ، جەنۇبقا قاراپ قوقاننىڭ چېگراسىغا قەدەر بولىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەندى. سۆھبەت تۈگىنىڭ 1 - يىلى چۈچەكتە ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، شەرتنامىدە ئېنىق بولمىغان مەزمۇنلار كۆپ ئىدى، بۇ روسىيىنىڭ شەرتنامىگە خىلاپلىق قىلىپ كۆپ زېمىن ئىگىلىۋېلىشى، ئەسكەر كىرگۈزۈپ ئىشغالىيەتچىلىك قىلىشىغا شارائىت يارىتىپ بەرگەندى. مۇشۇ شەرتنامىگە ئاساسەن ئىككى تەرەپ «جۇڭگو - روسىيە قوبدۇ چېگرا شەرتنامىسى»، «جۇڭگو - روسىيە ئۇلاستاي چېگرا شەرتنامىسى»، «جۇڭگو- روسىيە تارباغاتاي چېگرا شەرتنامىسى» قاتارلىق ئۈچ چېگرا شەرتنامىسى تۈزگەن، باشقا رايونلارنىڭ چېگرا شەرتنامىسى ياقۇپ بەگنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىشى ۋە روسىيىنىڭ ئىلىنى بېسىۋېلىشى سەۋەبىدىن ئىمزالانمىغان. ئېلىمىز غەربىي شىمالىي چېگراسىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك يېڭىلىنىشى بىلەن بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبىدىكى 440 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر جۇڭگو زېمىنى مەجبۇرىي روسىيىگە كېسىپ بېرىلگەن.

«جۇڭگو - روسىيە قوبدۇ چېگرا شەرتنامىسى» «جۇڭگو - روسىيە غەربىي شىمالىي چېگرىلارنى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرتنامىسىگە ئائىت خاتىرىلەر» نىڭ ئۈچ قوشۇمچە شەرتنامىسىنىڭ بىرى. چىڭ سۇلالىسى تۇڭچىنىڭ 8 - يىلى (1869 - يىلى) 7 - ئايدا قوبدۇ (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل چېگرىسى ئىچىدە) نىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى كۈيچاڭ روسىيە غەربىي سىبىرىيە ھەربىي رايونىنىڭ مۇئاۋىن شتاب باشلىقى، گېنېرال مايور بابكوف بىلەن مەزكۇر شەرتنامىنى ئىمزالىغان. بابكوف چېگرا قىزىل سىزىقىنى ئاساس قىلماي، چېگرا بەلگىسىنى سۇ ئېقىنلىرى بويىدا

چه بیکتیمز دەپ مۆتەھەملىك قىلغان، كۆپچاڭ ياشىـ
ىمىپ قىلىپ تاغ يوللىرىدا يۈرەلمىگەچكە، بابىكوفنىڭ
جۇڭگو ئەمەلدارلىرىنى باشلاپ چېگرا بەلگىسى ئورنـ
تىشىغا يول قويغان. بوغۇسوقتىن مانتوغاتوغانغا قەدەر
20 جايغا چېگرا تېشى ئورناتقان. ئەسلىدە جۇڭگوغا
تەۋە بولغان زەيسان كۆلىنىڭ شىمالىدىكى جوملىدىن
ئالتاننۇر ـ ئوراتقاينى ئۆز ئىچىگە ئالغان جۇڭگو زېمـ
ىنىنى روسىيىگە كېسىپ بەرگەن.

«جۇڭگو ـ روسىيە ئۇلاستاي چېگرا شەرتنا
مىسى» «جۇڭگو ـ روسىيە غەربىي شىمالىي چېگـ
رىلارنى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرتنامىسىگە ئائىت خاتـ
رىلەر» نىڭ ئۈچ قوشۇمچە شەرتنامىسىنىڭ بىرى.
چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇنجى 8 ـ يىلى (1869 ـ يىلى)
7 ـ ئايدا ئىلى جياڭجۈنى رۇئۇ چۈەن بىلەن چار
روسىيە باش شتابىدىن لېيتىنانت مۇرمۇتسوف ئىمزالـ
غان شەرتنامە. مەزكۇر شەرتنامە بويىچە شابىغدا بۇغـ
تىن سوقىتىنغىچە بولغان چېگرىنى ئايرىپ سەككىز
جايغا چېگرا تېشى ئورناتقان. ئەسلىدە جۇڭگوغا تەۋە
بولغان تاڭنۇ ـ ئۇراتقاينىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئامۇخ
دەريالىسى ۋادىسىدىكى يايلاقلار روسىيىگە ئۆتۈپ كەتـ
كەن.

«جۇڭگو ـ روسىيە تارباغاتاي چېگرا شەرت
نامىسى» «جۇڭگو ـ روسىيە غەربىي شىمالىي
چېگرىلارنى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرتنامىسىگە ئائىت
خاتىرىلەر» نىڭ ئۈچ قوشۇمچە شەرتنامىسىنىڭ بىرى.
چىڭ سۇلالىسى تۇنجىنىڭ 9 ـ يىلى (1870 ـ يىلى)
7 ـ ئايدا قوبدۇ (موڭغۇلىيىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە)
نىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى كۆپچاڭ چار روسىيە باش
شتابىدىن پودپولكوۋنىك مۇرمۇتسوف بىلەن مەزكۇر
شەرتنامىنى ئىمزالىغان. مەزكۇر شەرتنامە ئىمزالـ
نىشتىن بىر يىل ئىلگىرى چار روسىيە ئۆز ئالدىغا
مانتو غاتوغان قاراۋۇلخانىسىدىن تارتىپ غەربىي جەنۇبقا
قاراپ تارباغاتاي تېغىنى بويلاپ قابارئاسۇغا قەدەر جەمـ
ئىي توققۇز ئورۇنغا چېگرا بەلگىسى ئورناتقان؛ بۇنىڭ
ئىچىدىكى چاغان ئوباغا ئورناتقان چېگرا بەلگىسى شەرتـ
نامىگە خىلاپ ھالدا جۇڭگو چېگراسى ئىچىگە يۈز چاقـ
رىمىدىن ئارتۇق ئىچكىرىلەپ كىرىپ ئورنىتىلغانىدى.
جۇڭگو تەرەپ كۆپ قېتىم سۆزلىشىپ، ئاخىرى شەرتـ
نامىگە ئىمزا قويغان ھەم روسىيە چېگرا بەلگىسىنىڭ
بىر تەرىپىگە چېگرا بەلگىسى ئورناتقان. زەيسان كۆلى
(بۇگۇنكى قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى ئىچىدە) ۋە ئۇنىڭ
شەرقىي جەنۇبىدىكى جۇڭگو زېمىنلىرىنى روسىيە تەد
رىجىي يۇتۇۋالغان.

جۇڭگو ـ روسىيىنىڭ ئىلى مەسىلىسى توغـ
رىسىدىكى سۆھبىتى روسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ
ئىلىنى ئىشغال قىلىۋېلىشى خەلقئارا سۆھبەتنى كەلتۈـ
رۈپ چىقارغان. سۆھبەت ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ
تۆت قېتىم، ئون يىل داۋاملاشقان. 1 ـ قېتىم، چىڭ
سۇلالىسى تۇنجىنىڭ 10 ـ يىلى (1871 ـ يىلى) 7ـ
ئايدا، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى روسىيىنىڭ ئىلىنى
ئىشغال قىلىۋالغانلىقىنى ئاڭلاپ، شۇ يىلى ۋە كېيىنكى
يىلى ئىلى جياڭجۈنى رۇئۇ چۈەننى ئىككى قېتىم روسـ
يىگە ئەۋەتكەن، روسىيە تەرەپ بولسا ھەرخىل سەۋەبـ
لەر بىلەن رەت قىلغان. 2 ـ قېتىم، تۇنجىنىڭ 11ـ
يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، زۇنلى يامۇلى چار روسـ
يە ئەلچىسى بىلەن داۋاملىق ئالاقىلەشكەن. روسىيە
ئەلچىسى ۋىرانگىل جۇڭگو ئورۇمچىنى قايتۇرۇۋالغان
دىن كېيىن، بىز ئىلىنى قايتۇرىمىز دەپ تۇرۇۋالغان.
گۇاڭشۈنىڭ 2 ـ يىلى (1876 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى
قوشۇنى ئورۇمچى قاتارلىق شەھەرلەرنى ئىگىلىگەندە
روسىيىنىڭ يېڭى تەينلىگەن ئەلچىسى بۇس: جۇڭگو
ئالدى بىلەن سودا ئالاقىسىگە مۇناسىۋەتلىك ئەنزىلەرنى
بىر تەرەپ قىلىشى لازىم، دېگەن. ئىككىنچى يىلى
چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتۇرۇـ
ۋالغاندىن كېيىنمۇ بۇس ئىلگىرىكى پىكرىدە چىڭ تۇر
غان. 3 ـ قېتىم گۇاڭشۈنىڭ 4ـ يىلى 6ـ ئايدا چىڭ
ئوردىسى مەنسەپ تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ ياناداش ئامبـ
لى، ژاقىتلىق شېڭجىڭ (ھازىرقى شېنياڭ) جياڭجۈـ
نى چوڭخۇنى روسىيىگە كېڭىشىشكە ئەۋەتىشنى بۇيرۇـ
غان، چوڭخۇ 12 ـ ئايدا روسىيە پايتەختى سان پېتىر
بورگقا يېتىپ بارغان. روسىيە ۋەكىلى دىپلوماتىيە مەـ
خىستىرلىقىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك مەسلىھەتچىسى
رىمىن، جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى بۇس قاتارلىقلار
ئىدى. گۇاڭشۈنىڭ 5 ـ يىلى 6 ـ ئايدا روسىيە ۋەكىلى
ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىشكە قوشۇلغان بولسىمۇ، تولۇق
قايتۇرۇشقا قوشۇلمىغان. چوڭخۇ سۆھبەت نەتىجىسىنى
زۇنلى يامۇلىغا تېلېگراممىا تارقىلىق مەلۇم قىلغاندىن
كېيىن، چىڭ ئوردىسى كۆپ يول قويۇۋېتىپتۇ دەپ
قاراپ، تېلېگراممىا بېرىپ رەت قىلغان. چوڭخۇ
ئوردىنىڭ بۇيرۇقىغا قۇلاق سالماستىن ئۆزئالدىغا
شەرتنامىگە ئىمزا قويۇپ ۋەتەنگە قايتقان. 4 ـ قېتىم
گۇاڭشۈنىڭ 6 ـ يىلى ئەنگلىيە ۋە فرانسىيىدە تۇرۇشـ
لۇق ئەلچىسى زېڭ جىزىنى خان مۇپەتتىشلىكىگە تەينـ

لەپ روسىيىگە ئەۋەتكەن. 6 ـ ئايدا، زېلك جىزې لوندۇندىن سان پېتىربورگقا بارغان. روسىيە دىپلوما- تىيە ۋەزىرى گېرىس ئالدى بىلەن ئىچكى ئەھۋالنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، بۇسقا زېلك جىزې بىلەن قايتا سۆھبەت ئۆتكۈزۈش بۇيرۇقىنى چۈشۈرگەن. 11 ـ ئاي- دا، روسىيە چېگرا ئىشلىرى توغرىسىدا ئۈچ ماددا، سودا ئىشلىرى توغرىسىدا تۆت ماددا، تۆلەم تۆلەش توغرىسىدا بىر ماددىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر مېموراند- ۇم تاپشۇرۇپ، جۇڭگونىڭ مۇنازىرىلىشىشىگە يول قويمىغان. زېلك جىزې زۇڭلى يامۇلىغا تېلېگراما يول- لاپ مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، شەرتنامىگە ئىمزا قو- يۇش توغرۇلۇق جاۋاب تاپشۇرۇۋالغان. گۇۋاڭشۇ- نىڭ 7 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، ئىككى تەرەپ «جۇڭگو ـ روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» نى ئىمزالىغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا «باشقىدىن تۈزۈلگەن قۇرۇقلۇق سو- دا نىزامنامىسى» ۋە مەخسۇس بىر ماددىغىمۇ ئىمزا قويغان. 5ـ ئايدا ئوردا تەستىقلىغان؛ 7 ـ ئايدا روسىيە پايتەختىدە ئىككى تەرەپ شەرتنامە ئالماشتۇرغان. 12ـ ئايدا چىڭ ئوردىسى يېڭىدىن تەينىلەنگەن ئىلى جىياڭجۇ- نى جىن شۇنگە ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ئىشنى باشقۇ- رۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەن، ئەمەلدار ئەۋەتىپ روسىيە ئەمەلدارلىرى بىلەن كېڭەشكەن، گۇۋاڭشۇنىڭ 8ـيىلى 2 ـ ئايدا ئىلىنى رەسمىي قايتۇرۇۋالغان.

«جۇڭگو ـ روسىيە ئىلى شەرتنامىسى»

شەرتنامە نامى. «جۇڭگو ـ روسىيە ئۆزگەرتىپ تۈزۈل- گەن شەرتنامىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، رۇسلار «جۇڭگو ـ روسىيە سان پېتىربورگ شەرتنامىسى» دەپ ئاتايدۇ. چىڭ سۇلالىسى گۇۋاڭشۇنىڭ 7 ـ يىلى (1881ـيىلى) 1 ـ ئايدا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ روسىيە- گە ئۇۋەتىلگەن خان مۇۋەققەتشى زېلك جىزې روسىيە دىپلوماتىيە ۋەزىرى گېرىس، روسىيىنىڭ جۇڭگودا تۈ- رۇشلۇق ئەلچىسى بۇس قاتارلىقلار بىلەن روسىيە پاي- تەختى سان پېتىربورگتا ئىمزالىغان شەرتنامە. شەرت- نامە جەمئىي 20 ماددا بولۇپ، ئاساسىي مەزمۇنى تۆ- ۋەندىكىچە: (1) روسىيە ئىشغال قىلىۋالغان تۆۋەنكى ئىلى رايونىنى قايتۇرۇپ بېرىدۇ؛ (2) قورغاس دەريا- سىنىڭ غەربىدىكى يۇقىرىقى ئىلى روسىيىگە ئايرىپ بېرىلىدۇ؛ (3) ئىلى خەلقىدىن روسىيە تەۋەلىكىگە ئۆتۈشنى خالىمۇچىلارنىڭ بىر يىل ئىچىدە كۆچۈپ كې- تىشگە رۇخسەت قىلىنىدۇ؛ (4) جۇڭگو روسىيىنىڭ جىياۋگۈەن (ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسىدە)، تۇرپاندا كونسۇلخانا تەسىس قىلىشقا رۇخسەت قىلىدۇ، ئۇنىڭ- دىن باشقا قوبدۇ (بۇگۇنكى تاشقى مۇڭغۇلىـ- يە چېگراسى ئىچىدە)، ئۇلاستاي (بۇگۇنكى تاشقى مۇڭغۇلىيە چېگراسى ئىچىدە)، قۇمۇل، ئۇرۇمچى، گۇچۇڭ (بۇگۇنكى چىتەي) قاتارلىق يەش ئورۇندا سودا ئىشلىرى رونىق تاپقاندىن كېيىن، داۋاملىق كېڭىشىپ كونسۇلخانا تەسىس قىلىدۇ؛ (5) ئىككى دۆلەت چېگـ- راسىدىكى 100 چاقىرىم دائىرە ئىچىدە ئېلىپ بېرىلى- دىغان سودىدىن باج ئېلىنمايدۇ، جۇڭگونىڭ مۇڭغۇل رايونىغا بېرىپ سودا قىلىدىغان روسىيە سودىگەرلىرى- دىن بۇرۇنقىدەكلا باج ئېلىنمايدۇ، شىنجاڭنىڭ ھەر- قايسى شەھەرلىرىگە بېرىپ سودا قىلغان روسىيە سودى- گەرلىرىدىنمۇ باج ئېلىنمايدۇ؛ (6) جۇڭگودا سودا قىلىدىغان روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ قۇرۇقلۇق سودا يولى بۇرۇنقى چاقتۇدىن (ھازىرقى روسىيە چېگراسى ئىچىدىكى قىسمى يەنىلا چاقتۇ دەپ ئاتىلىدۇ، مۇڭغۇلـ- يە چېگراسى ئىچىدىكى قىسمى ئاردان بۇلاق دېيىلىدۇ) تىيەنجىنگە بارىدىغان يولدىن تاشقىرى، يەنە جىياۋگۈەنگە بارىدىغان يول ئېچىلىدۇ؛ (7) خېيلۇڭجياڭ، سۇڭ- خۇاجياڭ، ئۇسسۇرى دەريالىرىدىكى كېمە قاتنىشى «ئەيخۇي شەرتنامىسى» بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدۇ؛ (8) جۇڭگو 9 مىليون رۇبلى تۆلەم تۆلەيدۇ. بۇ شەرتنامىنى چۈڭخۇ تۈزگەن «ئىلى شەرتنامىسى» غا سېلىشتۇرغاندا تۆلىنىدىغان تۆلەم پۈلى 4 مىليون رۇبـ- لى كۆپەيگەندىن باشقا، باشقا زىيانلار ئازراق بولغان. سودا جەھەتتە، ئەسلىي شەرتنامىدىكى كۆپەيتىپ قۇرۇ- لىدىغان يەتتە ئورۇندىكى كونسۇلخانا ئىككىگە قىسقار- تىلغان؛ كۆپەيتىپ ئېچىلىدىغان ئىككى سودا يولى بىر- گە ئۆزگەرتىلگەن ھەم جىياۋگۈەن بىلەن چەكلىنىپ، شىئەن ۋە خەنجۇڭغا قەدەر سوزۇلىمىغان؛ شىنجاڭدا سودا قىلىدىغان روسىيە سودىگەرلىرىدىن «پوتۇنلەي باج ئالماسلىق» «ۋاقتىنچە باج ئالماسلىق» قا ئۆزگەر- تىلگەن. سۇڭخۇاجياڭ دەرياسىدىن بايدوناغا بارىدىغان كېمە قاتنىشىمۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. چېگرا جەھەت- تە، ئىلى رايونىدىكى تېكەس ۋادىسى قايتۇرۇۋېلىنغان، ئالتاي، تارباغاتاي رايونىنىڭ چېگرا سىزىقى چۈڭخۇ ئىمزالىغان شەرتنامىدىكى چېگرا سىزىقى بىلەن كونا چېگرا سىزىقى ئوتتۇرىسىدىن ئايرىلغان، قەشقەر رايو- نىدىكى ئەمەلىي كونترول سىزىقى چېگرا قىلىنغان. مەزكۇر شەرتنامىگە ئاساسەن «جۇڭگو ـ روسىيە ئىلى چېگرا كېلىشىمى»، «جۇڭگو ـ روسىيە قوبدۇ ـ تارباغاتاي چېگرا كېلىشىمى»، «جۇڭگو ـ روسىيە قەشقەر چېگرا كېلىشىمى»، «جۇڭگو ـ روسـ- يە تارباغاتاينىڭ غەربىي جەنۇبىي چېگرا كېلىشىمى» ۋە

«جۇڭگو - روسىيە قەشقەر چېگراسىنى داۋاملىق قايتا تەكشۈرۈش كېلىشىمى» قاتارلىق بەش چېگرا تەكشۈرۈش كېلىشىمى ئىمزالانغان. ئەسلىدە جۇڭگوغا تەۋە بولغان 70 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر زېمىن روسىيىگە كېسىپ بېرىلگەن.

«جۇڭگو - روسىيە ئىلى چېگرا كېلىشىمى»

«جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» نىڭ بەش چېگرا تەكشۈرۈش كېلىشىمىنىڭ بىرى. گۋاڭشۈنىڭ 8 - يىلى (1882 - يىلى) 9 - ئايدا قۇمۇلنىڭ يارەمچى ئامبىلى چاڭ شۈن بىلەن روسىيە سىمىرچىنسكىي ئۆلكىسىنىڭ باشلىقى ژولد بىرلىكتە ئىمزالىغان. كېلىشىم جەمئىي ئۈچ مادداا بولۇپ، ئىلىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى قارا داۋاندىن نارىنقالقاغا قەدەر بولغان جۇڭگو - روسىيە چېگراسىغا ئۈچ چېگرا بەلگىسى ئورنىتىلغان. ئىلىنىڭ غەربىي يولى، يەنى قورغاس دەريا سىنىڭ غەربى ۋە سۈمبە دەريا سىنىڭ غەربىدىكى زېمىنلار روسىيىگە كېسىپ بېرىلگەن.

«جۇڭگو - روسىيە قەشقەر كېلىشىمى» بۇ «جۇڭگو - روسىيە قەشقەرنىڭ شەرقىي شىمالىي چېگرا كېلىشىمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» نىڭ بەش چېگرا تەكشۈرۈش كېلىشىمىنىڭ بىرى. چىڭ سۇلالىسى گۋاڭشۈنىڭ 8 - يىلى (1882 - يىلى) 10 - ئايدا باركۆل ئاغلاقچى ئامبىلى ساقدۇلىنجاپ بىلەن فەرغانە ئۆلكىسىنىڭ گوبېرناتورى، گېنېرال مايور مىدىنسكى تەرىپىدىن ئىمزالانغان. كېلىشىم جەمئىي تۆت مادداا بولۇپ، نارىنقالقادىن بەدەل تاغ ئېغىزىغىچە بولغان ئىككى دۆلەت چېگراسى بەلگىلەنگەن. روسىيە جۇڭگونىڭ تۆمۈرتۇ كۆلى (ئىسسىقكۆل، بۇگۇنكى قىرغىزىستان چېگراسى ئىچىدە) ئەتراپىدىكى رايونلارنى كېسىپ ئېلىۋالغان ھەم تىيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي تاغ تىزمىسىنى چېگرا قىلىپ، جۇڭگونىڭ ئاقسۇ دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى جانارت دەريا سى مەنبەسى رايونىنى شەرتنامىگە خىلاپ ھالدا ئىگىلىۋالغان.

«جۇڭگو - روسىيە قوبدۇ - تارباغاتاي چېگرا كېلىشىمى» «جۇڭگو روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» نىڭ بەش چېگرا تەكشۈرۈش كېلىشىمىنىڭ بىرى. چىڭ سۇلالىسى گۋاڭشۈنىڭ 9 - يىلى (1883 - يىلى) 7 - ئايدا، ئىلى مەسلىھەتچى ئامبىلى شاڭ تەي، قوبدۇ (ھازىرقى موڭغۇلىيە چېگراسى ئىچىدە) نىڭ ياردەمچى ئامبىلى ئېرچىكئې بىلەن روسىيە ئوسىسكى ھەربىي رايونىنىڭ شتاب باشلىقى، گېنېرال مايور بابىكوف، شتاب ئوفىتسېرى، پولكوۋنىك پېپىسوف تەرىپىدىن ئىمزالانغان. كېلىشىم جەمئىي بەش مادداا بولۇپ، «جۇڭگو - روسىيە قوبدۇدىكى يېڭى چېگرا بەلگىسى خاتىرىسى» بىلەن «جۇڭگو روسىيە تارباغاتايىنىڭ شىمالىدىكى چېگرا بەلگىسى خاتىرىسى» قاتارلىق ئىككى خاتىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. كېلىشىمدە ئاق قابا دەريا سى مەنبەسى رايونى بىلەن ساۋۇر تېغى ئوتتۇرىسىنى جۇڭگو- روسىيە چېگراسى قىلىش بەلگىلەنگەن. قوبدۇغا تەۋە بولغان ئالتاي رايونىدا چار روسىيە ئاق قابا دەريا سى، ئالقابېك دەريا سىنىڭ غەربىدىكى جۇڭگو زېمىنىنى كېسىپ ئېلىۋالغان؛ تارباغاتاي رايونىدا ئالقابېك دەريا ئېغىزىنىڭ غەربىدىن تارتىپ قاپچۇغايدىن مۇزتاۋ تېغىغىچە بولغان جايلارنىڭ غەربىدىكى جۇڭگو زېمىنىنى ئىگىلىۋالغان.

«جۇڭگو - روسىيە تارباغاتايىنىڭ غەربىي جەنۇبىي چېگرا كېلىشىمى» «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» نىڭ بەش چېگرا ئايرىش كېلىشىمىنىڭ بىرى. چىڭ سۇلالىسى گۋاڭشۈنىڭ 9 - يىلى (1883 - يىلى) 9 - ئايدا، ئىلى مەسلىھەتچى ئامبىلى شېڭ تەي بىلەن روسىيە سىمىرچىنسكىي ئۆلكىسىنىڭ باشلىقى ژولد تەرىپىدىن ئىمزالانغان. كېلىشىم جەمئىي يەتتە مادداا بولۇپ، قابارسۇدىن قارا داۋانغىچە بولغان ئارىلىقتىكى چېگرا بەلگىلەنگەن. بۇ بۇلاق چېگرا ھەققىدە تۈزىلىنىڭ 3- يىلى (1864 - يىلى) ئىمزالانغان «جۇڭگو - روسىيە غەربىي شىمالىي چېگرىنى ئايرىش شەرتنامە خاتىرىسى» دە بەلگىلىمە چىقىرىلغان بولسىمۇ، ئەمما ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلى چېگرا بەلگىسى ئورناتمىغان، مەزكۇر كېلىشىم ئىمزالانغاندىن كېيىن، 21 چېگرا بەلگىسى ئورنىتىلغان. روسىيە تەرەپ يولسىزلىق قىلىپ چېگرىنى قايتا مۇھاكىمە قىلىش كېرەك دەپ تۇرۇۋالغان ھەم زورلۇق بىلەن بارلۇق تېغى رايونىنى ئون يىللىق ئىجارىگە ئېلىۋالغان.

«جۇڭگو - روسىيە قەشقەر چېگراسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» «جۇڭگو - روسىيە قەشقەرنىڭ غەربىي شىمالىي چېگراسى كېلىشىمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» نىڭ بەش چېگرا تەكشۈرۈش كېلىشىمىنىڭ بىرى. چىڭ سۇلالىسى گۋاڭشۈنىڭ 10 - يىلى (1884 -

يىلى) 5 ـ ئايدا باركۆل ئاغلاقچى ئامبىلى ساقرۇلىنىپ جاپ بىلەن روسىيە فەرغانە ئۆلكىسىنىڭ باشلىقى مىدىنىسكى تەرىپىدىن ئىمزالانغان. كېلىشىم جەمئىي ئالتە ماددا بولۇپ، ئۇچ بۆلەك چېگرا تەكشۈرۈپ بېكىتىلگەن. (1) بەدەل ئېغىزىدىن سۆگەك تاغ ئېغىزىغىچە بولغان جايلارنىڭ چېگراسى تۈگىنىڭ 3ـ يىلى (1864 ـ يىلى) ئىمزالانغان «جۇڭگو ـ روسىيە غەربىي شىمالىي چېگرىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش شەرتنامە خاتىرىسى» دىكى بەلگىلىمە بويىچە «تيانشان تاغ چوقىقىسى» چېگرا قىلىنغان. ئەسلىدە تيانشان تېغىنىڭ ئاساسىي تىزمىسى چېگرا قىلىنىشى كېرەك ئىدى، چار روسىيە بولسا تيانشان تېغىنىڭ جەنۇبىي تاغ تىزمىسىنى ئاساسىي تاغ تىزمىسى دەپ، شەرتنامىگە خىلاپ ھالدا قەشقەرنىڭ شىمالىدىكى ئاقساي دەرياسى رايونىنى ئىگىلىۋالغان. (2) سۆگەك تاغ ئېغىزىدىن ئۆزبەل تاغ ئېغىزىغىچە بولغان چېگرا «جۇڭگو ـ روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» دە بەلگىلەنگەن ھازىرقى ئەمەلىي باشقۇرۇلۇۋاتقان چېگرا بولۇشى كېرەك ئىدى، روسىيە تەرەپ جۇڭگو باشقۇرۇۋاتقان جايلارنى روسىيە باشقۇرۇش كېرەك دەپ كۆرسىتىپ، شەرتنامىگە خىلاپ ھالدا قوش قوجۇق، پامىر قاتارلىق جايلارنى ئىگىلىۋالغان. (3) ئۆزبەل ئېغىزىنىڭ جەنۇبىدىكى بۆلەكنىڭ چېگراسى ھەققىدە چېگرا كېلىشىمىدە ئۆزبەل ئېغىزىنىڭ جەنۇبىدىكى «روسىيە چېگراسى غەربىي جەنۇبقا، جۇڭگو چېگراسى جەنۇبقا سوزۇلىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن، روسىيىنىڭ جۇڭگونىڭ ئالاي تېغىدىن ئۆزبەل تېغىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى بىر پارچە زېمىننى ئىگىلىۋالغاندىن سىرت، غەربىي جەنۇب بىلەن جەنۇب ئوتتۇرىسىدا كېيىنچە كېڭىشىپ بېكىتىش ئۈچۈن ئۇچ بۇرجەك رايون شەكىللەندۈرگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن چار روسىيە شەرتنامىگە خىلاپ ھالدا سارىكۆل چوققىسىنىڭ غەربىدىكى رايونلارنى ئىگىلىۋالغان.

جۇڭگو بىلەن روسىيىنىڭ پامىر مەسىلىسى ھەققىدىكى سۆھبىتى روسىيىنىڭ پامىرنى قانۇنسىز ئىشغال قىلىۋېلىشى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان خەلقتارا سۆھبەت. روسىيە بىلەن ئەنگلىيە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى تالاشقاندىن كېيىن، تاجاۋۇزچىلىق تىغ ئۇچىنى جۇڭگونىڭ پامىر رايونىغا قاراتقان. 1869 ـ يىلى 10 ـ ئايدا (چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىنىڭ 8 ـ يىلى 9 ـ ئايدا)، روسىيە بىلەن ئەنگلىيە كېلىشىم ھاسىل قىلغان، جۇڭگونىڭ پامىر رايونىنى ھەر ئىككى تەرەپ ئۆز تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋالغان. 1876ـ يىلى (چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 2 ـ يىلى)، روسىيە قوقان خانلىقى (بۇگۈنكى ئۆزبېكىستان تېررىتورىيىسى ئىچىدە) نى قوشۇۋالغاندىن كېيىن، پامىرنىڭ شىمالىدىكى جۇڭگو زېمىنى ئالاي جىلغىسىغا تاجاۋۇز قىلغان. گۇاڭشۈنىڭ 10 ـ يىلى جۇڭگو ـ روسىيە ئىككى دۆلەت «جۇڭگو ـ روسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» نى ئىمزالىغاندا، ئۆزبەل تاغ ئېغىزىدا «روسىيە چېگراسى غەربىي جەنۇبقا، جۇڭگو چېگراسى جەنۇبقا سوزۇلۇش» تەك كېيىنچە كېڭىشىپ بېكىتىدىغان رايون شەكىللەنگەن.

گۇاڭشۈنىڭ 17 ـ يىلى يازدا، روسىيە تۈركىستان چېگرا مۇداپىئە 2 ـ باتالىيونىنىڭ باتالىيون كوماندىرى پولكوۋنىك يانوف كازاك ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ «غەربىي جەنۇبقا سوزۇلگەن» روسىيە چېگراسىدىن ھالقىپ، جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، ئىسىق كۆل (ھازىر يېشىل كۆل دېيىلىدۇ، تاجىكىستان جۇمھۇرىيىتى چېگراسى ئىچىدە) گە قەدەر كېلىپ، چېيىنلۇق ئەسكەرلىرى تىكلىگەن سۈمەن تاشتىكى «مۇسۇلمان قەبىلىلىرىنى تىنچىتىش خاتىرىسى — يېشىل نۇر خاتىرە تېشى» نى قومۇرۇپ ئېلىپ كەتكەن. 2 ـ يىلى ياز پەسلىدە، يانوف يەنە 1500 كىشىدىن تەشكىللەنگەن تاجاۋۇزچى قوشۇننى باشلاپ «جەنۇبقا سوزۇلغان» جۇڭگو چېگرىسىدىن ھالقىپ ئۇتۇپ، داۋاملىق شەرققە يۈرۈش قىلىپ، سارىكۆلنىڭ غەربىدىكى جۇڭگو زېمىننى زورلۇق بىلەن بېسىۋالغان. شۇنىڭ بىلەن 20 مىڭ كۈادرات كىلومېتىردىن ئارتۇق جۇڭگو زېمىنى ئەمەلىيەتتە روسىيىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەن.

ئۆزۈن ئۆتمەي، روسىيە جۇڭگودا تۈرۈشلۇق ئەلچىسى كاسىن ئارقىلىق پامىر رايوندا چېگرا ئايرىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان. چىڭ ئوردىسىنىڭ روسىيىدە تۈرۈشلۇق ئەلچىسى شۈي جىڭچېڭ روسىيە تەرەپكە روسىيىنىڭ سارىكۆل تېغىنى بېسۋېلىشىنىڭ «چېگرا كېلىشىمى» گە خىلاپ ئىكەنلىكىنى، جۇڭگو تەرەپنىڭ قوشۇلمايدىغانلىقىنى، «چېگرا كېلىشىمى»نىڭ 3 ـ ماددىسىدىكى ئۆزبەل ئېغىزىدىكى جۇڭگو چېگراسى بىلەن روسىيە چېگراسى ئارىلىقىدىكى قالغان جايلارنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. گۇاڭشۈنىڭ 19 ـ يىلى باھاردا، فرانسىيىدە تۈرۈشلۇق مەسلىھەتچى چىڭ چاڭىنى ئاۋىستىرىيىگە ئەۋەتىپ شۇ يەردە داۋالىنىۋاتقان روسىيە دىپلوماتىيە ۋەزىرى گىرىس بىلەن ئۇچرىشىشقا ئەۋەتكەن، چىڭ چاڭ جۇڭگونىڭ مەيدانىنى تەكىتلەپ،

جۇڭگو ـ چەت ئەل مەنبەلىرىدە پامىرنىڭ جۇڭگو زېمىنى ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغانلىقىنى ئېيتقان. شۇنىڭدىن كېيىن گېرىس بىر پارچە خەرىتە تاپشۇرۇپ، ساريكۆل تېغىنىڭ غەربىدىكى جۇڭگو زېمىنلىرىنى روسىيە تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋالغان، بۇ ئەلۋەتتە جۇڭگونىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان، پامىر چېگرىسىنى ئايرىش سۆھبىتى قاتمال هالغا چۈشۈپ قالغان.

روسىيە جۇڭگونىڭ پامىر رايونىنى قوراللىق بېسىۋالغان، ئەنگلىيە هىندىستاندىن قوشۇن چىقىرىپ كانجۇت (بۇگۈنكى كەشمىر رايونىنىڭ پاكىستان ئەمەلىي كونترولۇقىدىكى رايون) نى بېسىۋالغان هەم روسىيىگە نوتا تاپشۇرۇپ، جۇڭگونىڭ پامىر رايونىدا توغرا سىزىق تارتىپ سىزىقنىڭ جەنۇبىنى ئەنگلىيە، شىمالىنى روسىيە «هامىيلىقىغا ئېلىش» نى تەشەببۇس قىلغان. روسىيە ئەنگلىيە بىلەن پامىرنى بۆلۈشۈۋېلىش هەققىدە مەخپىي سۆھبەتلىشىش بىلەن بىرگە، گۇاڭشۇنىڭ 20 ـ يىلى 3ـ ئايدا، شۇ جىڭچېڭغا نوتا تاپشۇرۇپ پامىرنىڭ چېگرىسىنى ئايرىشنىڭ قىيىنغا توختىغانلىقىنى، پامىر رايونىدا چېگرىنىڭ هازىرقى هالىتىنى ساقلاپ قېلىپ كېيىنچە كېڭىشىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۇجىڭچېڭ روسىيىگە تاپشۇرغان جاۋاب نوتىسىدا تەكلىپنى قوبۇل كۆرگەنلىكىنى، بۇ جۇڭگونىڭ هازىر جۇڭگو قوشۇنلىرى ئىگىلەپ تۇرۇۋاتقان يېرىدىن باشقا يەرلىرىگە بولغان ئەسلىدىكى هوقۇقىدىن ۋاز كەچكەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدىغانلىقىنى ئېيتقان. جۇڭگو «جۇڭگو ـ روسىيە قەشقەر چېگرىسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش كېلىشىمى» دىكى هوقۇق ـ مەنپەئەتىنى ئاساس قىلىپ، هازىرقى هالەتنى ئىككى تەرەپ قانائەتلەنگۈدەك كېلىشىم هاسىل قىلغۇچە ساقلاش كېرەك، دەپ قارىغان. ۋەهالەنكى، روسىيە بىلەن ئەنگلىيە جۇڭگونىڭ جۇڭگو ـ ياپونىيە جياۋۇ ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولغان پۇرىستىدىن پايدىلىنىپ، 1895 ـ يىلى (گۇاڭشۇنىڭ 31 ـ يىلى) 3 ـ ئايدا ئاخىرقى كېلىشىم هاسىل قىلغان. كېلىشىمدە مۇنداق بەلگىلەنگەن: ساريكۆلنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىن بىر نۇقتىنى بەلگىلەپ، ئوخشاش بولغان پاراللېل بويىچە شەرققە قاراپ تاكى جۇڭگو چېگرىسىغىچە بولغان جاي چېگرا سىزىقى قىلىنىدۇ؛ چېگرىنىڭ كونكرېتنى يۇنىلىشىنى ئەنگلىيە بىلەن روسىيە تەشكىللىگەن بىرلەشمە كومىتېت بىرلىكتە هەل قىلىدۇ؛ كومىتېت دوكلاتىدا بېكىتمەكچى بولغان جۇڭگو چېگرىسىنى، ئىككى دۆلەت هۆكۈمىتى جۇڭگو هۆكۈمىتى بىلەن چېگرا كېلىشىمى هاسىل قىلغاندىن كېيىن بېكىتىدۇ؛ روسىيە بىلەن ئەنگلىيە هۆكۈمەتلىرى يۇقىرىدا ئېيتىلغان چېگرا سىزىقىنىڭ سىرتىدا پائالىيەت ئېلىپ بارماسلىققا كاپالەتلىك قىلىدۇ؛ ئەنگلىيە ئۆز تەسىر دائىرىسىدىكى جايلارنىڭ ئافغانىستان زېمىنىنىڭ بىر قىسمى بولىدىغانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ. يار پەسلىدە، ئەنگلىيە بىلەن روسىيە پامىرنى بۆلۈۋېلىش خىزمىتىنى تاماملىغان.

چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى جۇڭگو هۆكۈمىتىنىڭ مەيدانىنى تەكىتلىگەن. ۋەهالەنكى، روسىيە زورلۇق بىلەن كېلىشىمدە بەلگىلەنگەن جۇڭگو زېمىنى پامىرنى بېسىۋېلىپ، سۆھبەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى رەت قىلغان. پامىرنى يەر شەكلىگە ئاساسەن «سەككىز پامىر» غا ئايرىشقا بولىدىغان بولۇپ، جۇڭگو چېگراسى ئىچىدە تاغدۇمباش پامىر بىلەن رەڭكۆل پامىرنىڭ بىر قىسمىلا قالغان.

«جۇڭگو ـ روسىيە كېڭىشىپ بېكىتكەن تارباغاتاي قازاقلىرىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش شەرتنامىسى» شەرتنامە نامى. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇنىڭ 10 ـ يىلى 11 ـ ئايدا (1885 ـ يىلى 1ـ ئاي)، تارباغاتاي مەسلىھەتچى ئامبىلى شى لۈن بىلەن روسىيىنىڭ تارباغاتايدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى بالكاشىن تەرىپىدىن ئىمزالانغان. شەرتنامە بويىچە، روسىيە 4000 تۇتۇن قازاقنى روسىيە دۆلەت تەۋەلىكىگە مەجبۇرىي ئۆتكۈزۈۋالغان، ئالدىنقى يىلى ئىمزالانغان «جۇڭگو ـ روسىيە تارباغاتاينىڭ غەربىي جەنۇبىي چېگرا كېلىشىمى» بويىچە چار روسىيە تەۋەلىكىدىكى قازاقلارنىڭ بارلۇق تېغىدا چارۋىچىلىق قىلىشى ئۈچۈن، بۇ تاغنى ئۇن يىللىق ئىجارىگە بەرگەن، جۇڭگو چارۋىچىلىرىنىڭ بۇ رايونغا كىرىشى چەكلەنگەن، گۇاڭشۇنىڭ 9 ـ يىلى ئىككى دۆلەت بارلۇق تېغىنى قايتۇرۇۋېلىش هەققىدە كېلىشىم ئىمزالىغان، روسىيە تەۋەلىكىدىكى چارۋىچىلار چېگرىدىن چىقىپ كەتكەن.

«جۇڭگو ـ روسىيە كېڭىشىپ بېكىتكەن قازاق يەرلىرىنى باشقۇرۇش نىزامى» شەرتنامە نامى. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇنىڭ 9 ـ يىلى (1893ـ يىلى)، ئىلى ـ تارباغاتاي دوتىيى يىڭ لىن بىلەن چار روسىيىنىڭ تارباغاتايدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى بېرلىمان تەرىپىدىن تارباغاتايدا ئىمزالانغان. ئاساسلىق مەزمۇنى جۇڭگو بارلۇق تېغىدىكى روسىيە ئىجارىگە ئالغان يايلاقلارنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئوتلاقتا قېلىپ قالغان قازاقلار جۇڭگوغا تەۋە بولىدۇ، بەلگىلەنگەن مۇددەتتە

چېگرىدىن چىقىپ كەتكەنلەر روسىيىگە تەۋە بولىدۇ؛ ئىككى دۆلەت چارۋىچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى قەرز، ئوغرىلىق دېلولىرى 2 ـ يىلى ئۆتكۈزۈلگەن چېگرىدىكى خەلق مەسىلىسىنى كېڭىشىش يىغىندا مۇرەسسە قىلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن.

«روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ ئىلى، تارباغاتاي يوللىرىنى ئارىيەت ئېلىپ روسىيىگە چاي يۆتكەش شەرتنامىسى» شەرتنامە نامى. «تارباغاتايدا ئىمزالانغان روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ ئىلى ـ تارباغاتاي يوللىرىنى ئارىيەت ئېلىپ چاي يۆتكەش شەرتنامىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 33 ـ يىلى (1907 ـ يىلى) ئىمزالانغان. شەرتنامە جەمئىي سەككىز ماددا بولۇپ، جۇڭگو روسىيىنىڭ ئىلى، تارباغاتاي يوللىرىنى ئارىيەت ئېلىپ روسىيىگە چاي يۆتكىشىگە يول قويىدۇ؛ روسىيە سودىگەرلىرى تارباغاتاي چېگراسىغا كىرگەندە، جۇڭگو تەرەپ ئۇلاردا تەيەنجىن ياكى جياڭ جياكۇدىن كېسىپ بېرىلگەن چاي ئېكسپورت قىلىش كىنىشكىسى بار ياكى يوقلۇقىنى تەكشۈرىدۇ، تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان مېلى بۇرۇنقىدەك مۇۋاپىق بولغانلار چازىدىن كىرىشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ؛ روسىيە سودىگەرلىرى چازىدىن كىرگەندە چوقۇم رەنە پۇلى تاپشۇرىدۇ، ئىلى چېگراسىدىن چىقىدىغان چاغدا تۆكمە قىلىپ سېتىش قىلمىشى بولمىغانلار ھەم مېلى مۇۋاپىق بولغانلارنىڭ رەنە پۇلى قايتۇرۇلىدۇ؛ ئاۋادا روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ جۇڭگو چېگراسى ئىچىدە تۆكمە قىلىپ سېتىش قىلمىشى بايقالسا چاي ۋە رەنە پۇلى مۇسادىرە قىلىنىدۇ. ۋەھالەنكى، روسىيە سودىگەرلىرى كونسۇلخانىنى قوغدىنىش ۋاستىسى قىلىپ بەلگىلىمىگە بويسۇنمىغان، جۇڭگو چايلىرى روسىيىگە ئېكسپورت قىلىنغاندىن كېيىن، يەنە جۇڭگونىڭ چېگرا رايونلىرىدا تۆكمە قىلىپ سېتىلغان، جۇڭگونىڭ سودا مەنپەئىتى زىيانغا ئۇچىرىغان.

روسىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى روسىيە شىنجاڭدا جەمئىي بەش ئورۇندا كونسۇلخانا تەسىس قىلغان. چىڭ سۇلالىسى شىيەنفېڭنىڭ 1 ـ يىلى (1851 ـ يىلى) ئىمزالانغان «جۇڭگو ـ روسىيە ئىلى ـ تارباغاتاي سودا نىزامنامىسى» دا، روسىيىنىڭ ئىلى، تارباغاتايدىن ئىبارەت ئىككى ئورۇندا سودا كونسۇلى تەسىس قىلىشىغا يول قويۇلىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. تۇڭجىنىڭ 3 ـ يىلى ئىمزالانغان «جۇڭگو ـ روسىيە غەربىي شىمالىي چېگرا سانى ئايرىش شەرتنامە خاتىرىسى» دە، روسىيىنىڭ قەشقەردە كونسۇلخانا تەسىس قىلىشىغا يول قويۇلغان، ئەمما ياقۇبېگنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى تۈپەيلىدىن ئىشقا ئاشمىغان. گۇاڭشۈنىڭ 7 ـ يىلى ئىمزالانغان «جۇڭگو ـ روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» دە، كونسۇلخانا قۇرۇشقا رۇخسەت قىلىش تەكىتلەنگەن. تۇرپاندىكى كونسۇلخانا «ئىلى شەرتنامىسى» گە ئاساسەن قۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپتە ئورنى تۇرپاندا ئىدى، كېيىن ئۇرۇمچىگە يۆتكەلگەن. شۇەنتۇڭنىڭ 2 ـ يىلى 12 ـ ئايدا، روسىيە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە قوبدۇ (ھازىرقى موڭغۇلىيە چېگراسى ئىچىدە) دا كونسۇلخانا تەسىس قىلىش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان، شۇەنتۇڭنىڭ 3 ـ يىلى 2ـ ئايدا چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى مەزكۇر تەلەپكە قوشۇلغان.

«جۇڭگو ـ روسىيە قورغاس دەرياسى چېگرا سانى ئايرىش كېلىشىمى» چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 7 ـ يىلى (1881 ـ يىلى) ئىمزالانغان «ئىلى شەرتنامىسى» دا، قورغاس دەرياسىنىڭ چېگرا سى توغرىسىدا ئېنىق بەلگىلىمە چىقىرىلغان. كېيىن قورغاس دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنى ئېقىش يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ جۇڭگو چېگراسى تەرەپكە سۈرۈلگەچكە، 1915 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى جۇڭگو ـ روسىيە كېلىشىم ئىمزالاپ قورغاس دەرياسىنىڭ تاغ ئېغىزىدىكى ئايرىلىش نۇقتىسىدىن قورغاس دەرياسىنىڭ ئىككى ئېقىنىنىڭ قارا سۇدا ئۇچرىشىدىغان نۇقتىسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تالاش ـ تارتىشىشتىكى ئاراللارنى تەڭ بۆلۈپ، چېگرا ئايرىغان.

سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرىپ، روسىيە قالدۇق قوشۇنلىرىنى يوقىتىشى شىنجاڭنىڭ روسىيە قالدۇق قوشۇنلىرىنىڭ چېگرىدىن كىرىش ۋەقەسىنى بىر تەرەپ قىلىشتۇر. 1925 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، روسىيە ئاق گۇاردىيىچى باندىتلىرىنىڭ باشچى، نوۋىكوف باشچىلىقىدىكى ئىككى قىسمى قىزىل ئارمىيە تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، جۇڭگو شىنجاڭنىڭ چۆچەك رايونىغا قېچىپ كىرگەن ئەسكىرىي كۈچى 10 مىڭغا يېقىن ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يەتتە سۇ ئۆلكىسى (كونا ئۆلكە نامى، ھازىرقى قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ شەرقى قىسمى) نىڭ تاشقى ئىشلار ۋەكىلى راژدوبرىيىق 5 ـ ئاينىڭ 27ـ كۈنى چۆچەك دائىرىلىرىگە نوتا تاپشۇرغان ھەم شىنجاڭ دائىرىلىرى بىلەن ئاق گۇاردىيىچى باندىتلارنى بىرلـ

شىپ يوقىتىش كېلىشىمى ئىمزالىغان. قىزىل ئارمىيە ئاتلىق ئەسكەرلىرىدىن تەخمىنەن 800 كىشى باقتۇ ئېـ غىزىدىن شىنجاڭغا كىرىپ، ئاق گۋاردىيىچىلەرنىڭ ئۇۋىسى چۆچەكتىكى مويكىغا ھۇجۇم قىلىپ، 900 دىن ئارتۇق ئوفىتسىر ـ ئەسكەرنى ئەسىر ئالغان. بابىچ 7000 دىن ئارتۇق كىشىنى باشلاپ ئالتايغا قېچىپ كەتكەن. 8 ـ ئايدا، شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى يەنە بىر قېتىم كېلىشكەن، 9 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قىزىل ئارمىيىنىڭ 4000 دىن ئارتۇق قوشۇنى ئېرتىش دەرياسىنى بويلاپ بۇرچىن ۋە سارسۇمبە (بۇگۇنكى ئال-تاي شەھىرى) گە كىرىپ، 2000 دىن ئارتۇق ئاق گۋاردىيىچى باندىتنى ئەسىر ئالغان، 400 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئېتىپ ئۆلتۈرگەن. 9 ـ ئاينىڭ ئاخىرى بابىچ قالدۇق قوشۇنلىرىنى باشلاپ چىڭگىل دەرياسى (بۇ-گۇنكى چىڭگىل ناھىيىسى) دىن ئۆتۈپ ئاشقى موڭغۇ-لىيە (بۇگۇنكى موڭغۇلىيە) گە قېچىپ كەتكەن. شىن-جاڭدىكى ئاق گۋاردىيىچى باندىتلارنى يوقىتىش ئاخىر-لاشقان، قىزىل ئارمىيە زەيسان (بۇگۇنكى قازاقىستان چېگرىسى ئىچىدە) غا چېكىنگەن.

«ئىلى ۋاقىتلىق سودا كېلىشىمى» شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئىمزالىغان يەرلىك سودا نە-زامنامىسى. 1920 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى، شىنجاڭ ئىلى ۋالىيسى شۇي گوجېن بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى تۈركىستان يەرلىك ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى لېۋىستاس قاتارلىقلار ئىلىدا مەزكۇر كېلىشىمنى ئىم-زالىغان. كېلىشىم جەمئىي ئون مادداغا بولۇپ، مەزمۇ-نى تۆۋەندىكىچە: (1) سوۋېت ئىتتىپاقى ئىلىغا مال كىرگۈزسە ياكى ئىلىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا مال يۆت-كىسە، شىنجاڭنىڭ باج نىزامنامىسى بويىچە جۇڭگو تاموژنىسىغا باج تاپشۇرۇش؛ (2) ئىككى تەرەپ ئۆزئا-را سودا ۋاكالەتخانىسى تەسىس قىلىش، شىنجاڭ سو-ۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يەتتەسۇ ئۆلكىسىنىڭ ۋېرنى (بۇ-گۇنكى قازاقىستاننىڭ ئالموتا شەھىرى) شەھىرىدە، سوۋېت ئىتتىپاقى ئىلىنىڭ غۇلجا شەھىرىدە سودا ۋاكا-لەتخانىسى قۇرۇش؛ (3) ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا سودا ئىشلىرى جەھەتتە تالاش ـ تارتىش تۇغۇلسا ياكى جىنايى ئىشلار، ھەق تەلەپ دەۋاسى كېلىپ چىقسا، مەزكۇر دۆلەتنىڭ قانۇنى بويىچە ھۆكۈم چىقىرىش؛ (4) نىكانكانى ئىككى دۆلەت سودا ئالاقىسىدە جەزمەن ئۇتىدىغان يول قىلىش، بۇ يولدىن ئايلىنىپ چىققان ياكى كىرگەنلەر كۆرۈلسە، باج ئوغرىلاپ قانۇنغا خىلاپ-لىق قىلغانلار قاتارىدا بىر تەرەپ قىلىش. مەزكۇر شەرتنامىدە چار روسىيىنىڭ شىنجاڭدا سودا قىلغاندا باج تاپشۇرماسلىق ئىمتىيازى ۋە كونسۇللارنىڭ ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقى بىكار قىلىنغان.

شىنجاڭ ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆزئارا كونسۇل تەسىس قىلىشى

ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، چار روسىيىنىڭ شىنجاڭدىكى كونسۇلخانىلىرى تاقالغان. 1922ـ يىلى 2ـ ئاينىڭ 23ـ كۈنى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ۋەكىلى كازانسكى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتىنىڭ ۋەكىلى بىلەن سودا كونسۇلخانىلىرىنى كېڭەيتىش توغرىسىدا سۆھبەتلەشكەن، لېكىن يېرىم يىل سۆھبەتلەشكەن بول-سىمۇ نەتىجە چىقمىغان. 1923 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئىككى تەرەپ داۋاملىق سۆھبەتلەشكەن، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ۋەكىلى چار روسىيىنىڭ شىنجاڭدا سودا قىلغاندا باج تاپشۇرماسلىق ئىمتىيازى ۋە كونسۇللارنىڭ ھۆكۈم چە-قىرىش ھوقۇقىنى بىكار قىلىش؛ ئىككى تەرەپ بارا-ۋەرلىك ئاساسىدا كونسۇلخانا تەسىس قىلىشنى ئوتتۇر-غا قويغان. 1924ـ يىلى 5 ـ ئايدا، «جۇڭگو ـ سوۋېت ئىتتىپاقى ھەل بولمىغان مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش پروگراممىسى» ئىمزالىنىپ، سوۋېت ئىتتىپا-قىنىڭ جۇڭگودىكى كونسۇلخانىلىرى مەسىلىسى ھەل قىلىنغان. 11 ـ ئايدا شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى كېلىشىم ئىمزالىغان. كېلىشىم بويىچە سوۋېت ئىتتى-پاقى دىخۇا (بۇگۇنكى ئۇرۇمچى)، ئىلى، چۆچەك، سارسۇمبە (بۇگۇنكى ئالتاي شەھىرى)، قەشقەر قاتار-لىق شەھەرلەردە كونسۇلخانا قۇرۇش ھەم دىخۇا، ئىلى، چۆچەك، قەشقەر قاتارلىق تۆت ئورۇندا سودا قىلىش، شىنجاڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدە-كى ئالموتا، شەمەي، زەيسان (بۇگۇنكى قازاقىستان چېگرىسى ئىچىدە)، ئەنجان، تاشكەنت (بۇگۇنكى ئۆز-بېكىستان چېگرىسى ئىچىدە) قاتارلىق بەش ئورۇندا كونسۇلخانا تەسىس قىلىش ھەم سودا قىلىش بەلگىلە-گەن. ئەينى چاغدا شىمالىي مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتى تېز ئالمىشىپ تۇرغاچقا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كونسۇل-خانا خادىملىرىنى شىنجاڭ يەرلىك ھۆكۈمىتى ئەۋەت-كەن.

«شىنجاڭ ـ سوۋېت ئىتتىپاقى ۋاقىتلىق سودا كېلىشىمى» شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدىكى مەخپىي كېلىشىم. 1931 ـ يىلى 10ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، شىنجاڭ دىپلوماتىيە ئالاھىدە ۋەكـ-لى چېن جىشەن بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالاھىدە

ۋەكىلى سلائۇسكى تەرىپىدىن ئىمزالانغان. كېلىشىم جەمئىي يەتتە ماددا بولۇپ، ئاساسلىق مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە: (1) ئىككى تەرەپنىڭ مال ۋە خەلق بېرىش - كېلىشلىرى ئەركەشتام (ياكى تورغات)، قورغاس، باقتۇ ۋە جىمىنەيلەردىن ئۆتۈش؛ (2) شىنجاڭ سودىگەرلىرى ئالاھىدە رۇخسەت قەغىزى بولمىسىمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قانۇنىدا يولغا قويغان شىنجاڭدىن چىقىدىغان ئالاھىدە يەرلىك ماللارنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا چەكسىز ئېلىپ كىرىشكە، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ئورۇنلىرىغا سېتىپ بېرىشكە يول قويۇش؛ (3) سوۋېت ئىتتىپاقى سودىگەرلىرى ۋە سودا ئورۇنلىرىنىڭ قەشقەر، ئىلى، چۆچەك، ئالتاي، دىخوا (بۇگۇنكى ئۇرۇمچى) قاتارلىق رايونلاردا ئەركىن سودا قىلىشىغا ۋە سوۋېت سودا ۋەكىللىرىنىڭ يەكەن، تۇرپان، قارا شەھەر، خوتەن، ئاقسۇلارغا بېرىپ سودىگەرلەر بىلەن سودا توختامى تۈزۈشىگە يول قويۇش، شىنجاڭ قانۇنىغا بويسۇنۇش ئاساسىدا ئەركىن بېرىش - كېلىش قىلىش؛ (4) ئىككى تەرەپ سودا توختامى ئىمزالاش، باھانى كېڭىشىپ بېكىتىشكە يول قويۇش، توختامنى چوقۇم جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە تىزىمغا ئالدۇرۇش، تىزىملىتىش ۋاقتى بەش كۈندىن ئېشىپ كەتمەسلىك، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا تالاش - تارتىش كۆرۈلسە، جۇڭگودا ھازىر يۈرگۈزۈلۈۋاتقان قانۇن بويىچە توختامنى ئىجرا قىلىش؛ (5) جۇڭگودا ھازىر يۈرگۈزۈلۈۋاتقان قانۇن بويىچە تامۇژنا بېجى ۋە باشقا باجلارنى ئېلىش؛ (6) شىنجاڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئوخشاش خاراكتېردىكى توختام بويىچە ھەرخىل ماشىنىلار بىلەن تەمىنلەشنى، تېخنىك ئاجرىتىپ ۋە كەسپىي خادىم تەربىيىلەپ بېرىپ، شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى ياخشىلاشقا يارىدەم بېرىشنى ئۈمىد قىلىدۇ؛ (7) شىنجاڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مال يۆتكەش ئىشلىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقى تۈمۈر يولى ئارقىلىق سوۋېت چېگرىسىدىن يۆتكەشكە رۇخسەت قىلىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ. مەزكۇر كېلىشىمنىڭ تولۇقلىمىسى سۈپىتىدە يەنە تۆت قوشۇمچە ھۆججەت ئىمزالانغان. ئالايلۇق، شىنجاڭنىڭ باج پرىنسىپىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش؛ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دىخوا، قەشقەر، غۇلجا، چۆچەكلەردە مالىيە ئورۇنلىرىنى قۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىش. 1932 - يىلى 8 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مەزكۇر كېلىشىم ۋە ئۇنىڭ قوشۇمچە ھۆججەتلىرىنى تەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە ئەنگە ئالدۇرۇشقا يوللىغان.

قومۇلدىكى «قىزىل 8 - پولك» ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدىكى شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق رومىيە قوشۇنى. شىنجاڭ دۇبەنى شېڭ شىسەينىڭ تەلەپىگە ئاساسەن، سوۋېت ئىتتىپاقى 1938 - يىلى 1 - ئايدا قومۇلغا قوشۇن كىرگۈزگەن، سىرتقا قارىتا «سوۋېت ئىتتىپاقى ئاتلىق ئەسكەرلەر 8 - پولكى» دەپ ئاتالغان، ئادەتتە «قىزىل 8 - پولك» دېيىلگەن، ئەمەلىيەتتە «قىزىل 8 - پولك» ماشىنىلاشقان بىر بىرىگادا ئىدى. ئەسكىرىي كۈچى 3000 دىن ئارتۇق بولۇپ، 2000 دىن ئارتۇق پىيادە ئەسكەر، 500 دىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەر، نەچچە يۈزنەپەر ئۇچقۇچى، تېخنىك، رېمۇنتچى قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقانىدى؛ مەزكۇر قوشۇننىڭ ئون بومباردىمانچى ئايروپىلانى، 12 قوغلىغۇچى ئايروپىلانى، ئالتە مەشق ئايروپىلانى، بىر ئالاقە ئايروپىلانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 29 ئايروپىلانى؛ 150~160 دانە ئاپتوموبىلى، شۇنداقلا تانكا، برونىۋىك، توپ قاتارلىق ئېغىر تىپتىكى قوراللىرى بار ئىدى. قوشۇنغا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قوشۇنى مەسلىھەتچىلەر ئۆمىكىنىڭ باشلىقى لاتوف قوماندانلىق قىلغان. «قىزىل 8 - پولك» شەرقتە شىكشىكشيا، ئارا تۈرك، شىمالدا بار-كۆلگىچە، جەنۇبتا لوپنۇرغىچە بولغان جايلارنى مۇداپىئە قىلىپ، شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ قاتناش يوللىرىنى كونترول قىلغان. 1943 - يىلى 1 - ئايدا، شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دىخوادا تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى ۋە ھەربىي ئىشلار مەسلىھەتچىسىگە قوشۇن چېكىندۈرۈش تەلىپىنى قويغان. 4- ئاينىڭ 10- كۈنى، سوۋېت تەرەپ قوشۇن چېكىندۈرۈشكە قوشۇلغان ھەم 10 - ئايدا پۈتۈن قوشۇننى سوۋېت ئىتتىپاقىغا چېكىندۈرگەن. 10 - ئاينىڭ ئاخىرى جۇڭگونىڭ 30 نەپەر ئوفىتسىر - ئەسكىرى قىزىل 8 - پولكنىڭ گازارمىسىغا كىرىپ ئورۇنلاشقان، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت پۇل چىقىرىپ گازارمىنىڭ مال - مۈلكىنى سېتىۋالغان.

«جۇڭگو - سوۋېت ئىتتىپاقى قومۇل - ئالماۋتا قەرەللىك ئايروپىلان قاتناش كېلىشىمى» 1939 - يىلى 9 - ئاينىڭ 9 - كۈنى، جۇڭگو قاتناش مىنىستىرلىقى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى مەركەزىي خەلق ئاۋىئاتسىيە باشقۇرۇش ئىدارىسى تەرىپىدىن ئىمزالانغان كېلىشىم. كېلىشىم جەمئىي 16 ماددا بولۇپ، ئۇچ قوشۇمچە ھۆججەتنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئاساسلىق مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە: جۇڭگو - سوۋېت

ئىتتىپاقى ئاۋىئاتسىيە شىركىتى قۇرۇش، شىركەتنىڭ 1 مىليون ئامېرىكا دوللىرى سەرمايىسىنى ئىككى تەرەپ تەڭ چىقىرىش؛ ئالمۇتادا مۇدىرىيەت ھەيئىتى تەسىس قىلىش، ئىككى تەرەپ مۇدىرىيەت ھەيئەتلىكىگە ئۈچتىن ئادەم چىقىرىش، دىخۇا (ئۇرۇمچى) دا ئىش بېجىرىش ئورنى تەسىس قىلىش؛ توختامنىڭ مۇددىتى ئون يىل بولۇش، مۇددەت توشۇشتىن ئىلگىرى ئىككى تەرەپ توختامنى بىكار قىلىشنى قارشى تەرەپكە ئۇقتۇرۇش ئىسا توختامنى بەش يىل ئۇزارتىش؛ شىركەتنىڭ پايدا زىيىنىغا ئىككى تەرەپ تەڭ ئىگە بولۇش. ئايروپىلان ھەر ھەپتىنىڭ ئۈچى ئالمۇتادىن قۇمۇلغا ئۇچۇش، ھەپتىنىڭ 4 ـ كۈنى قۇمۇلدىن ئالمۇتاغا قايتىش، كېيىن شۇ كۈندە بېرىپ ـ كېلىشكە ئۆزگەرتىلگەن. بۇ لىنىيىدە سوۋېت ئىتتىپاقى ئاۋىئاتسىيە ئىدارىسىنىڭ دوگلاس ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن 2 ـ L تىپلىق قوش ماتورلۇق يولۇچىلار ئايروپىلانى ئىشچۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان.

ئەنگلىيە، ئامېرىكىنىڭ شىنجاڭدىكى كونسۇلخانىلىرى (1) ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلخانىسى. گۇاڭشۇنىڭ 34 ـ يىلى (1908 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقى بىلەن قۇرۇلغان، 2 ـ يىلى باش كونسۇلخانا قىلىنغان، ماكارتنى تۇنجى نۆۋەتلىك باش كونسۇللۇققا تەيىنلەنگەن. كونسۇلخانا قەشقەر شەھىرىنىڭ چىنۋاغ كوچىسىغا جايلاشقان بولۇپ، كۆلىمى 33 مىڭ كۋادرات مېتىر ئىدى. ھىندىستان بىلەن پاكىستان بۆلۈپ ئىدارە قىلىنغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە 1949 ـ يىلى 5 ـ ئايدا كونسۇلخانىنى تاقاشنى جاكارلىغان، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئەنگلىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ ئىشلىرى ئەنگلىيىنىڭ دىخۇا (بۇگۇنكى ئۇرۇمچى) دىكى كونسۇلخانىسىغا ھاۋالە قىلىنغان؛ كونسۇلخانىنىڭ مال ـ مۈلكى ھىندىستان، پاكىستان ئىككى دۆلەتكە بۆلۈپ بېرىلگەن. ھىندىستان، پاكىستان كونسۇلخانىسى تەڭلا قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىغان. 10 ـ ئايدا شىنجاڭ ۋاقىتلىق خەلق ھۆكۈمىتى دىپلوماتىيە جەھەتتە ئېتىراپ قىلمايدىغانلىقىنى، خىزمەتچى خادىملارنىڭ مۇھاجىر سۈپىتىدە تۇرۇپ قالسا بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرغان. (2) ئەنگلىيىنىڭ دىخۇادا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى. 1943 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى قۇرۇلغان، دىخۇا شەھىرىنىڭ ئۈچ تاش شەرقىي كوچىسى 13 ـ قورۇغا جايلاشقان، كۆلىمى 17 مىڭ 800 كۋادرات مېتىر، تۇنجى كونسۇلى دىياۋرۇلي بولغان.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەنگلىيىنىڭ دىپلوماتىيە ئورگىنى دەپ قارالمىغان، ئەسلىدىكى كونسۇلى ھې رېنجى 1950 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىلغان. (3) ئامېرىكىنىڭ دىخۇادا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى. 1942 ـ يىلى 12 ـ ئايدا تەستىقلىنىپ قۇرۇلغان. تۇنجى نۆۋەتلىك كونسۇلى ئامېرىكىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسىنىڭ كاتىپى كېلىبو بولغان. كونسۇلخانا ئورنى دىخۇانىڭ ياڭماۋخۇ 1 ـ كوچىسى 5 ـ نومۇرلۇق قورو بولۇپ، كۆلىمى 7000 كۋادرات مېتىر ئىدى. 1949 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، مۇئاۋىن كونسۇل ماكنان كونسۇلخانىنىڭ ئىشلىرىنى ۋاكالىتەن باشقۇرۇشقا قالدۇرۇلۇپ، باشقا خادىملار ھىندىستان ۋە پاكىستان ئارقىلىق دۆلىتىگە قايتقان. 9 ـ ئاينىڭ 27ـ كۈنى ماكنان مەخپىي ھالدا بارىكۆل رايونىغا بېرىپ ئوسمان قاتارلىق باندىتلار بىلەن توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى پىلانلىغان، كېيىن قېچىپ كەتكەن، مەزكۇر كونسۇلخانا ئەمەلىيەتتە تاقالغان.

«جۇڭگو ـ سوۋېت ئىتتىپاقى دوستلۇق، ھەمكارلىق شەرتنامىسى» شەرتنامە ئىسمى. ئامېرىكا، ئەنگلىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۈچ دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى «يالتا كېلىشىمى» دا بەلگىلەنگەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياپونىيىگە قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىش سىياسىي شەرتىگە ھەمدە جۇڭگو بىلەن دوستلۇق ھەمكارلىق كېلىشىمى ئىمزالاشقا تەييارلىق قىلىش ئىپادىسىگە ئاساسەن، 1945 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ۋاڭ شىجيي بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مولوتوۋلار موسكۋادا ئىمزالىغان. شەرتنامىنىڭ ئاساسىي تېكىستى سەككىز مادداىلىق بولۇپ، مۇھىم مەزمۇنى: ياپونغا قارشى ئۇرۇش جەريانىدا ئۆزئارا زۇرۇر بولغان ھەربىي ۋە باشقا ياردەملەرنى بېرىش، ئۆزئارا قوللاش، ياپونىيە بىلەن ئايرىم سۈھبەت ئۆتكۈزمەسلىك، ئۇرۇشتىن كېيىن تىنچلىق ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرىدا دوستانە ھەمكارلىشىش، ئىمكانىيەت يار بەرگەن دەرىجىدە ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئۆزئارا ياردەملەشىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئۇنىڭدىن باشقا ئىككى دۆلەت ئۆزئارا نوتا ئالماشتۇرغان بولۇپ، سوۋېت تەرەپ ئۆز نوتىسىدا: (1) بارلىق ياردەملەر مىللىي ھۆكۈمەتكە بېرىلىدۇ؛ (2) جۇڭگو ـ سوۋېت چاڭچۇن تۆمۈر يولىنى، لۈشۈن دېڭىز ئارمىيە بازىسىنى ئورتاق باشقۇرىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگونىڭ شەرقتىكى ئۈچ

ئۆلكىسىگە بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىغا ۋە زېمىن پۈتۈنلۈكىگە ھۆرمەت قىلىدۇ. سوۋېت ئارمىيىسى شەرقىي شىمالغا كىرگەندىن كېيىن قايتۇرۇۋالغان را- يونلاردا جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئادەم ئەۋەتىپ مەمۇرىي ئور- گان تەسىس قىلىدۇ. ياپونىيە تەسلىم بولۇپ ئۇچ ئاي- دىن كېيىن سوۋېت ئارمىيىسى پۈتۈنلەي چېكىنىپ چىقىپ كېتىدۇ؛ (3) شىنجاڭدا يۈز بەرگەن يېقىنقى ئۆزگىرىشلەرگە قارىتا سوۋېت تەرەپ جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىق پوزىتسىيىسىنى تۇتىدۇ دەپ بايان قىلىنغان. جۇڭگو تەرەپ ئۆز نۇتىسىدا: ياپونىيە تەسلىم بولغاندىن كېيىن تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ خەلق ئاۋاز بېرىپ مۇستەقىل بولۇشىدەك ئارزۇسىنى ئېتىـ راپ قىلىدۇ، دەپ بايان قىلىنغان. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 ـ يىلى يېـ ڭىدىن ھاسىل بولغان «جۇڭگو ـ سوۋېت ئۆزئارا دوستلۇق، ھەمكارلىق شەرتنامىسى» گە ئاساسەن، كونا كېلىشىم ئەمەلدىن قالغان.

ساك قەدىمكى مىللەت نامى. قەدىمكى دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيا رايوندا ياشىغان كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەرنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. قەدىمكى پارس تىلىدا ساكا (saka) دېيىلگەن. يۇنان، رىم كلاسسىك يازغۇـ چىلىرىنىڭ ھەممىسى saca ياكى saga دەپ ئاتىغان. براخمى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەردە saka دەپ يېزىلغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى «خەتنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىـ سى» دە خاتىرىلەنگەن ساكلاردۇر. «ساكا» سۆزىنىڭ ئەسلى مەنىسى «كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىش» دېگەنـ لىك بولىدۇ. مىلادىيىدىن VII ئەسىر ئىلگىرىكى ۋاقىتـ تىن كېيىن ساكلار ياۋرو ـ ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىدا پەيدا بولغان، بېشىغا ئادەتتە ئۇچلۇق كىگىز قالپاق، ئۇچىسىغا كەڭرى، ئازادە كىيىملەر، پۇتىغا خۇرۇم ئۆتۈك كېيىپ يۈرۈشكەن. غەربتە ياشىغانلىرى بىراز بالدۇر يوقالغان، شەرقتە ياشىغانلىرى خېلى ئۇزۇنغىچە مەۋجۇت بولغان. مىلادىيىدىن I ئەسىر ئىلگىرىكى مەزگىللەردە، ئۇلار ئىلى دەرياسى، چۇ دەرياسى ۋادىـ لىرىنى ماكان تۇتۇپ كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇـ غۇللانغان. مىلادىيىدىن ئىلگىرى 176 يىل ئىلگىرى توخرىلار غەربكە كۆچكەندە، ئۇلار پامىر ئېتەكلىرىگە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. ئىلى دەرياسى بويلىرىدا تۇرۇپ قالغانلىرى كېيىن توخرىلار بىلەن بىللە ئاستاـ ئاستا ئۇسۇنلارغا سىڭىپ كەتكەن. تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇدۇن (بۇگۇنكى خوتەن) بوستانلىقىغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلىرى ئاستا ـ ئاستا مۇقىم ئولتۇـ راق تۇرمۇش كەچۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىشقا باشلىغان. XI ئەسىردىن كېيىن، غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارغا سىڭىپ كەتكەن.

ساك تىلى ھىندى ـ ياۋروپا تىلى سىستېمىسى شەرقىي ئىران تىلىنىڭ شەرقىي تارمىقىغا مەنسۇپ. ئۇدۇن ـ ساك تىلى بىلەن ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمـ لىدىكى ساك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ نامى ئوخشىشىپ كېتىدۇ، بۇ ئىككى جايدىكى ساكلار ئارىسىدا مەلۇم باغلىنىش بولۇشى مۇمكىن.

ھۇن قەدىمكى مىللەت نامى. يېغىلىق دەۋرىدە، يەنە جاۋ، چىن بەگلىكلىرىنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا ياشىغان. چىن، خەن سۇلالىسى دەۋرلىرىدە، باغادۇر تەڭرىتاۋ ھەرقايسى قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، تەسىر دائىرىسى بارغانسېرى كېڭىيىپ، چوڭ قۇملۇقـ نىڭ جەنۇبى، شىمالىنى ۋە غەربىي يۇرتنى ئۆز ھۆكۈمـ رانلىقى ئاستىغا ئالغان. چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىقنى ئا- ساس، دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكنى قوشۇمچە قىلغان. گۆش ۋە سۈتنى ئاساسلىق يېمەكلىك قىلغان، تېرىدىن كىيىم ـ كېچەك كىيگەن، جۇۋىنى يېپىنچا، كىگىزنى سېلىنچا قىلغان. تىلى ئالتاي تىل سىستېمـ سىغا تەۋە. بىراق، قايسى تىل تۈركۈمىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىش قىيىن، بىر ئەر كۆپ خوتۇنلۇق تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. جەسەتنى يەرگە دەپـ نە قىلىپ قەبرە قاتۇرىغان. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسـ لەپكى مەزگىللىرىدە، ھۇنلار ئۇزلۇكسىز جەنۇبقا پارا- كەندىچىلىك سېلىپ تۇرغان. خەن ۋۇدى كۆپ قېتىم قۇملۇقنىڭ شىمالىغا ئەسكەر چىقىرىپ، ھۇنلارغا زەربە بېرىپ، ئۇلارنىڭ كۆچىنى ئاجىزلاتقان. خەن شۇەندى مەزگىلىدە، ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىختىلاپ يۈز بەرگەن. شىنجۇ 2 ـ يىلى (مىلادىيىدىن 60 يىل ئىلگىرى)، باتىسقان تەڭرىتاۋ خەن سۇلالىسىگە بېـ قىنغان، بۇنىڭ بىلەن ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرتتا قويغان چاكارلار كاھىيگى ئۆز رولىنى يوقاتقان. گەنلۇ 3 ـ يىلى (مىلادىيىدىن 51 يىل ئىلگىرى)، قۇغشار تەڭرـ تاۋ خەن سۇلالىسىگە بېقىنغان، شۇنىڭدىن كېيىنكى 60 ~ 70 يىل جەريانىدا خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئارىسىدىكى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ناھا- يىتى گۈللەنگەن. شەرقىي خەن سۇلالىسى گۈاڭۋۇدـ نىڭ جىيەنۇۋ 24 ـ يىلى (مىلادىيە 48 ـ يىلى)، ھۇنلار ئىككىگە ئايرىلىپ، خەن سۇلالىسىگە قارام بولـ غان، جەنۇبتىكى ھۇنلار جەنۇبىي ھۇنلار، قۇملۇقنىڭ شىمالىنى ماكان تۇتقان ھۇنلار شىمالىي ھۇنلار دەپ

ئاتالغان. شمالي هۇنلار ئەندى خان دەۋرىدە ئەسكەر چىقىرىپ خېشىغا هۇجۇم قىلىپ، غەربىي يۇرتقا تەھدىت سالغان. خەن سىڭدى مەزگىلىدە دوگۇ قاتارلىقلار هۇنلارغا هۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىلگەن. خېدىننىڭ يوڭيۈەن 3- يىلى (مىلادىيە 91- يىلى)، دۇشىەن شىمالىي هۇنلارنى ئالتاي تېغى ئەتراپىدا مەغلۇپ قىلىپ غەربكە چېكىنىدۈرگەن. ئاجىز - ئۇششاقلىرى كۈسەن (هازىرقى كوچا) نىڭ شىمالىدىكى تاغلىق رايونلارغا ماكانلاشقان. خەن شۇندىننىڭ يوڭجىيەن يىللىرى (126 ~ 132 - يىللىرى)، غەربىي يۇرت دورغابى بەن يۇڭ ئەسكەر باشلاپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ قالدۇقلىرىنى مەغلۇپ قىلغان. خەن خېڭدىننىڭ يۈەنجيا تۇنجى يىلى (151 - يىلى)، هۇنلاردىن قويان قاغان قالدۇق قۇۋۇلىرىنى باشلاپ ئۇۋرغول (بۇگۇنكى قۇمۇل ئەترا- پى) غا هۇجۇم قىلىپ، ئۇۋرغولنىڭ ئەمىرلەشكىرى ماۋكەيىنى مەغلۇپ قىلغان. خەن سۇلالىسى دۇنخۇاڭنىڭ ۋالىيسىنى ئەمىرلەشكەر قىلىپ بارىكۇلگە يارىدەمگە ئەۋەتكەندە، قويان قاغان ئەسكەرلىرىنى چېكىنىدۈرگەن. 5 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، قۇملۇقنىڭ غەربىي شىمالىدا تۇرۇپ قالغان هۇنلارنىڭ قالدۇق قۇۋۇلىرى جۇرجانلارغا قوشۇلۇپ كەتكەن.

چاڭ قەدىمكى مىللەت نامى. چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى قەدىمكى ئەسەرلەردە دى - چاڭلار دەپ تىلغا ئېلىنغان، خەن دەۋرىدىن باشلاپ پارچىلانغان. ئۇرپ- ئادەتى، ئۇرۇق - قەبىلىلىرى ئېنىق ئەمەس، ئاتا ئىسمى ياكى ئانا فامىلىسىنى ئۇرۇق نامى قىلغان. ئاتىسى ئۇلسە ئوغلى ئۆگەي ئانىسىنى، ئاكىسى ئۇلسە ئىنىسى يەڭگىسىنى ئالغان. ئەمەل - مەنسەپ تۇزۇمى تىكلەنمىگەن، ئادەتتە كۆچلۈكلەر قەبىلە ئاقساقىلى بولغان، ئاجىزلار ئۇنىڭغا بېقىنغان. ئادەم ئۆلتۈرسە خۇن تۆلەيدىغان بولۇپ، باشقا چەكلىمىلەر قويۇلمىغان. يېرى ئاز بولۇپ، چارۋىچىلىق ئاساسلىق ئورۇندا تۇرغان، قوينى تۆتىم هېسابلايتتى. ئۇرۇشتا ئۇلۇشنى خەيرلىك، كېسەل بىلەن ئۇلۇشنى يامانلىق دەپ هېسابلايتتى، ئۇلگەندىن كېيىن كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلىناتتى. ئاساسلىقى خېخۇاڭ، لوڭنەندىن تارتىپ سىچۇەننىڭ غەربىي شىمالىي ۋە غەربىي رايوندا مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان. تارىختا تەكلىماكان چوڭ قۇملۇقىنىڭ جەنۇبى چېتى، قورۇم تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ئاھالىلەر چاڭلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان.

دىڭلىڭ قەدىمكى مىللەت نامى. دىلى دەپمۇ ئاتالغان. ۋېي، جىن، جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە سىلي يەنە ئېگىز هارۋىلار دەپ ئاتالغان. سۇي، تاڭ دەۋرلىرىدە تېلي (هەممىسى تۈرك سۆزىنىڭ خىلمۇ خىل ئاتىلىشى) دەپ ئاتالغان. ئەمىنىيە - يېغىلىق دەۋرىدە شەرقتە بايقال كۆلىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغىچە، غەربتە ئالتاي تېغىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغىچە بولغان جايلارغا تارقالغان. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1 ئەسىر ئەتراپىدا هۇنلار تەرىپىدىن بېقىندۇرۇلۇپ «دىڭلىڭ قاغانى» نىڭ ئىدارىسىدە بولغان، كېيىن كۆپ قېتىم هۇنلارغا قارشى كۆرەش قىلغان. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ يۈەنخي 3- يىلى (مىلادىيە 86 - يىلى)، ئۇغان، سىيانپىلار بىلەن بىرلىشىپ، خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ هۇنلارنى غەربكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلغان. شەرقىي خەن سۇلالىسىدىن كېيىن، بايقال كۆلى ئەتراپىدا كۆچەمەن چارۋىچىلىق قىلغان دىڭلىڭلار شىمالىي دىڭلىڭلار دەپ ئاتالغان؛ ئالتاي تېغى ۋە چۆچەك ئەتراپىنى ماكان قىلغان دىڭلىڭلار غەربىي دىڭلىڭلار دەپ ئاتالغان. يەنە بىر تارماق دىڭلىڭلار جەنۇبقا كۆچۈپ، گەنسۇنىڭ خېشى رايونلىرىغا هەم ياشىل ئۇگۇز (خۇاڭخې دەريا- سى) نىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىنلىرىدىكى رايونلارغا ماكانلاشقان. 16 پادىشاهلىق دەۋرىدە، بۇگۇنكى سەنشى، خېبېي، خېنەن قاتارلىق جايلارغا ماكانلاشقان. شەرقىي جىننىڭ ئالدىنقى چىن پادىشاهلىقى تەيچۇ 3- يىلى (388 - يىلى) دۇبي هاكىمىيىتىنى قۇرغان، كېيىن يەن پادىشاهلىقى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان.

توخرى (ساسساگېت) قەدىمكى مىللەت نامى. چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن ئالاقىدە بولغان. ئەڭ دەسلەپ دۇنخۇاڭ (توخار)، تەڭرىتاغ (چىلىەن تېغى) ئەتراپلىرىدا ياشىغان. چىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، بىر مەزگىل هۇنلارغا پاراكەندىچىلىك سالغان. كېيىن هۇن تەڭرىقۇتى باغادۇر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، غەربكە كۆچۈپ ئىلى دەرياسى ۋادىلىرىغا كەلگەن. بۇ توخرىلارنىڭ بىرىنچى قېتىم غەربكە كۆچۈشى ئىدى. كېيىن يەنە هۇنلارنىڭ روشاد تەڭرىقۇتى ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ، قاغانىنى ئۆلتۈرۈپ كاللىسىدىن جام ياسىغان. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 130 - يىلىدىن 132 - يىلىغىچە، يەنە بىر قېتىم غەربكە كۆچۈپ مەۋەرەئۇننەھرىدىكى ئامۇ دەرياسى ۋادىلىرىغا كېلىپ ماكانلىشىپ، ئېلىمىز تارىخى مەنبەلىرىدە «ئۇلۇغ توخرىلار» دەپ ئاتالغان. قالدۇق قۇۋۇلىرى بۇگۇنكى شىنجاڭنىڭ

شەرقىي جەنۇبىغا كېلىپ، شۇ يەردىكى چاڭلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ «كىچىك توخرىلار» دەپ ئاتالغان. مىلادىنىڭ باشلىرىدا، ئۇلۇغ توخرىلار قاغانى كۆجۈلا كادفىز كۇشان خانلىقىنى قۇرۇپ، بىارلىق قەبىلىلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ ئۇلۇغ خان (Maharaja) دەپ ئاتالغان. خان ئۆز نامىدا پۇل قويدۇرغان، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. بۇنىڭ بىلەن دۆلەت كۈچىيىپ، مەدەنىيەت نۇرلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خوجىسى بولۇپ قالغان. ۋېما كادفىز تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندا، تەسىر دائىرىسى تېخىمۇ كېڭىيىپ غەربىي شىمالدا ھىندىستانغىچە يەتكەن. بەن چاۋ غەربىي يۇرتقا سەپەر قىلغاندا، ئۆز كۆچىگە تايىنىپ قۇدرەت تاپقان بۇ خانلىق خەن سۇلالىسىگە قۇدىلىشىش تەلىپىنى قويۇپ رەت قىلىشقا ئۈچرىغانلىقتىن، غەربىي يۇرتقا ئەسكەر چىقىرىپ پاراكەندىچىلىك سالغان، ئەمما بەن چاۋ تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان. تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندا، كۇشان خانلىقى ناھايىتى قۇدرەت تېپىپ، غەربتە رىمغىچە يېتىپ بېرىپ، يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇش تۈگۈنىگە ئايلانغان. بۇ دەۋردە بۇددا دىنى گۈللىنىپ، كۆپلىگەن راھىبلار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بۇددا دىنىنىڭ تەرەققىياتىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان. II ئەسىردىن كېيىن، بىر نەچچە يەرلىك ھاكىمىيەتكە بۆلۈنۈپ دۆلەت كۈچى ئاجىزلاشقان. كېيىن باكتىرىيەدىكى يۇرتىنى ماكان قىلغان. V ئەسىردە ئېپەتتالىتلار تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان.

ئۇسۇن (ئاسىي، ئاسيانى) قەدىمكى مىللەت نامى. دەسلەپتە خېشى كارىدورىنىڭ غەربىدىكى تەڭرىتاغ (چىلىەن تېغى)، دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلغان. كېيىن توخرىلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، قوۋملىرى ھۇنلارغا قارام بولغان. ھۇنلارنىڭ روشاد تەڭرىقۇتى مەزگىلىدە (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 171 ~ 161 ـ يىللىرى) كەك كۆلەمدە غەربكە كۆچۈپ، ئىلى دەرياسى ۋادىسى ھەم تەڭرىتاغنىڭ شەرقىي ئېتەكلىرىدە ياشاۋاتقان توخرىلارنى مەغلۇپ قىلغان ھەمدە شۇ يەردە دۆلەت قۇرغان، قاغانى كۇنبەگ دەپ ئاتالغان. ئۇسۇن خانلىقىنىڭ مەركىزى قىزىلقورغان (بۇگۈنكى قىرغىزىستاندىكى ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىي جەنۇبى)، خانلىقتا ۋەزىر، تايرۇق قاتارلىق ئەمەللەردىن سىرت، ئىككى ئوق ـ سول ئۇلۇغ سانغۇن، ئۇچ بەگ، بىردىن ئۇلۇغ سانغۇن، كاھىبەگ، ئىككى تەپتىش بەگ، بىر يانداش سانغۇن، بىر چەۋەندازلار بېگى بولغان. خەتۋۇدى يۇەنشۇ 4 ـ يىلى (مىلادىيەدىن 119 يىل ئىلگىرى)، جاڭ چىيەننىڭ ئىككىنچى قېتىملىق غەربىي يۇرتقا قىلغان سەپىرى مەزگىلىدە، ئۇسۇن ھاكىمىيىتى ئۇچكە پارچىلىنىپ كەتكەن. يۇەنغىڭ 6 ـ يىلى (مىلادىيەدىن 105 يىل ئىلگىرى) دىن كېيىن دۆلەت ۋەزىيىتى مۇقىم بولغان. ئۇسۇنلارنىڭ كۇنبېگى مەرگەن جايىسر 1000 ئات بىلەن چاڭئەن (بۇگۈنكى شىئەن) گە ئەلچى ئەۋەتىپ، خەن سۇلالىسى بىلەن قۇدىلىشىپ، ھۇنلاردىن بۇلۇنۇپ چىقىشنى ئىلتىماس قىلغان. خەن ۋۇدى قوشۇلۇپ جىياڭدۇ بېگى لىيۇجىيەننىڭ قىزى شىجۇننى مەلىكە قىلىپ مەرگەن جايىسرغا ياتلىق قىلغان. مەرگەن جايىسر شىجۇننى ئوق قول خاتۇن قىلغان. تەيچۇ يىللىرىدا (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 104 ~ 101 ـ يىللىرى) مەلىكە شىجۇن ئالەمدىن ئۆتكەن. خەن ۋۇدى يەنە چۇ بېگى لىيۇۋۇنىڭ نەۋرە قىزى جىيىۋۇنى مەرگەن جايىسرغا ياتلىق قىلىپ ئۇسۇنلار بىلەن قۇدىلاشقان. مەلىكە جىيىۋۇ ئۇسۇنلار ئېلىدە 40 يىلدىن كۆپرەك تۇرۇپ ئۇچ ئوغۇل، ئىككى قىز تۇغقان. نىكاھ مۇناسىۋىتى خەن سۇلالىسى بىلەن ئۇسۇنلار مۇستەھكەم بولغان سىياسىي ـ ھەربىي ئىتتىپاققا ئايلاندۇرغان. بېنشى II يىلى (مىلادىيەدىن 72 يىل ئىلگىرى)، خەن سۇلالىسى 150 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن بەش يولغا بۆلۈنۈپ، ھۇنلارغا ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قوزغىغان. چېرىكچىبەگ چاڭخۇي خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە كۇنبەگ بىلەن 50 مىڭ كىشىلىك ئۇسۇن قوشۇننى باشلاپ ھۇنلارنى ئىسكەنجىگە ئالغان. شىددەتلىك ھوجۇمدا ھۇنلارنىڭ ئوق قول قاغان ئوردىسى ۋەيران قىلىنىپ، ھۇنلارنىڭ ئاساسىي قىسمى ئېغىر زىيانغا ئۇچىرىغان. ھۇنلارنىڭ سەركەردىلىرى، ئەسكەرلىرى ۋە ئائىلە تاۋاباتلىرى قوشۇلۇپ 3900 دىن ئارتۇقى ئەسىرگە چۈشكەن. خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئولجا ئالغان ئات، كالا، قوي، تۆگىلەر 700 مىڭدىن ئېشىپ كەتكەن. ئۇرۇشتا يېڭىلگەن قالدۇق قۇۋملار ھەر تەرەپكە پىتىراپ كەتكەن، بۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى بەگلىكلەر ھۇنلارنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلغان. شۇەندىنىڭ شېنجۇ 2 ـ يىلى (مىلادىيەدىن 60 يىل ئىلگىرى)، خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى قۇرغان. گەنلۇ تۇنجى يىلى (مىلادىيەدىن 33 يىل ئىلگىرى)، چاڭخۇي خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى باشلاپ قىزىلقورغاندا چېرىك تۇرغۇزۇپ، تېرىقچىلىق قىلغان. II ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، سىياۋىلاردىن تانسىقاي ئۇسۇنلارغا ھۇجۇم

قىلغان. جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، كۆپ قىسىم ئۇسۇن قۇۋىلىرى پامىرنىڭ جەنۇبىغا كۆچكەن. شۇنداقتىمۇ شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئۇسۇنلار بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلگەن. تەييەننىڭ 3 ـ يىلى (437 ـ يىلى)، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى خانى تەيۋۇدى دۇڭ ۋەن قاتارلىق كىشىلەرنى ئۇسۇنلارغا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن. لياۋ سۇلالىسى ئۇسۇن ئېلىدە ئۇلۇغبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلغان. خۇيتوۋك تۇنجى يىلى (935 ـ يىلى)، ئۇسۇنلار ئەلچى ئەۋەتىپ تارتۇق يوللىغان.

قوش قەدىمكى مىللەت نامى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئالدى قوش، ئارقا قوش دەپ ئايرىلغان. ئالدى قۇشلار ئالدى قۇش خانلىقىنى قۇرغان، مەركىزى يار-غول شەھىرى (بۇگۇنكى تۇرپاندىكى يارغول قەدىمىي شەھىرى) دە بولغان. ئارقا قۇشلار ئارقا قۇش خانلىقى-نى قۇرغان، مەركىزى بۇتبالىق (بۇگۇنكى جىمىسار) دا بولغان. شىنجۇ 2 ـ يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 60ـ يىلى) دىن باشلاپ غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە تەۋە بولغان. چۈيۈەن تۇنجى يىلى (مىلا-دىيىدىن ئىلگىرىكى 48 ـ يىلى) قورۇل چېرىكچىبەگى ئالدى قۇشتا چېرىك تۇرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلىشقا باشلىغان. شەرقىي خەن دەۋرىدە، ئالدى قۇش، ئارقا قۇش، شەرقىي چۈمۇل بىخىراكى، باركۆل، ئىرۇۋا قاتارلىقلار قوشۇلۇپ قۇش ئالتە بەگلىكى دەپ ئاتالغان. يوڭچىڭنىڭ 17 ـ يىلى (مىلادىيە 74 ـ يىلى)، قو-رۇل چېرىكچى بېگى گېك گۇڭ ۋە گۇەن لۇڭلار ئاي-رىم- ئايرىم ھالدا ئارقا قۇشتىكى ئالتۇنبالىق (بۇگۇن-كى جىمىسار) قا ۋە ئالدى قۇشتىكى لۇكچۇن شەھىرىگە ئورۇنلاشقان. ئەندى يەنگۇاڭ يىللىرىدا، بەن يۇڭ غەر-بىي يۇرت دورغىلى ۋەزىپىسى بىلەن لۇكچۇندە تۇرغان. خەن، ۋېي سۇلالىلىرى دەۋرىدە، شەرقىي چۈمۇل، غەربىي چۈمۇل، تۇرپان، بىخىراكى، باركۆل، ئۇنتا-ماگىرى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئارقا قۇشلارغا قارە-غان. ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدە، ۋېي سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى قورۇل چېرىكچىبەگى ئالدى قۇشتە-كى قوچو (بۇگۇنكى تۇرپاندىكى ئىدىقۇت قەدىمىي شە-ھىرى) دا تۇرغان. ئارقا قۇش خانى ئىدۇقچۇر ۋېي سۇلالىسى تەرىپىدىن ھىماتچى شىغاۋۇل دېگەن نام بە-رىلىپ، ئۇلۇغ كاھىبەگ دەپ ئاتالغان. جىن سۇلالىسى دەۋرىدە، غەربىي يۇرت قورۇل چېرىكچىبەگ مەھكىمە-سىگە تەۋە بولغان. شۇنىڭدىن كېيىن قۇشلاردىن پەقەت ئالدى قۇشلارلا ئۇچرايدۇ. ئالدىنقى جىن دەۋرىدە، فۇجىيەن ئالدى قوش خانى باتارغا ھەربىي ـ مەمۇرىي بەگ، غەربنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، غەربىي يۇرت قو-رۇقچى بېگى قاتارلىق ئەمەللەرنى ئىنئىام قىلغان. غەربىي جىن سۇلالىسى شىيەنخي 2 ـ يىلى (327 ـ يىلى)، ئالدىنقى لياڭ خانلىقى بۇ جايدا ئىدىقۇت ۋىلا-يىتى تەسىس قىلغان. شىمالىي ۋېي پادىشاھلىقى تەييەن تۇنجى يىلى (435 ـ يىلى)، قۇيلاغ غەربنى تىنچىتقۇ-چى سانغۇن، ئالدى قۇش خانى بولغان. تەييەنگ جېن-جۇن 2 ـ يىلى (441 ـ يىلى)، شىمالىي لياڭ پادىشاھلىقىدىن جۇرچى ئەنجۇ قۇيلاغقا ھۇجۇم قىلغان. قۇيلاغ قارا شەھەرنىڭ شەرقىگە قېچىپ كەتكەن. ئالدى قوش قوچوغا تەۋە بولغان.

ئېپتالىت قەدىمكى دۆلەت نامى ھەم مىللەت نامى. ئابداللار دەپمۇ ئاتالغان. ئېپتالىتلار ئەسلى سەد-دىچىننىڭ شىمالىدا ياشىغان، ھۇنلارغا تەۋە بولۇپ، ئاق ھۇنلار دەپمۇ ئاتالغان، توخرىلارغا تەۋە دېگۈچىلەر-مۇ بار. شەرقىي خەن سۇلالىسى يوڭجىيەن تۇنجى يىلى (126 ـ يىلى)، بەنيۇڭنىڭ ھۇنلارنىڭ قويان قاغانىغا ھوجۇم قىلىشىغا يارەملەشكەن. «ۋېينامە» دە خاتىرە-لىنىشىچە، ئېپتالىتلار شىمالىي ۋېي خانى ۋېنچىڭدى زامانىدىن 80 ~ 90 يىل ئىلگىرى سەددىچىننىڭ شە-مالىدىن ئالتۇنتاغ (ھازىرقى ئالتاي تېغى) نىڭ جەنۇبە-غا كەلگەن. ۷ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە جۇرجانلاردىن قۇللىغ قوشۇن تەشكىللەپ غەربكە يۇرۇش قىلغاندا، ئېپتالىتلار ئۇلار بىلەن ئالتاي تېغىنىڭ غەربىي جەنۇبە-دىكى ماۋەرەئۇننەھر (سىر دەرياسى، ئامۇ دەرياسى ئارىلىقى) گە كەلگەن ھەم جۇرجانلار بىلەن شۇ يەردە ماكانلاشقان. شۇنىڭدىن كېيىن ھۇكۇمدار تىكلەپ دۆ-لەت قۇرۇپ، چارۋىچىلىقتىن تەدرىجىي مۇقىم ئولتۇ-راق دېھقانچىلىققا ئۆتۈپ بارغانسېرى كۈچەيگەن. كې-يىن يەنە جۇرجانلارنىڭ تەسىرىنى پامىرنىڭ غەربىدىن سۇرۇپ چىقارغان ھەم ئېگىز ھارۋىلىق دىخانلار قاغا-نى ئاۋۇچۇرنىڭ جۇرجانلارغا قىلغان كۈرىشىنى قوللە-غان. بۇنىڭ بىلەن ئېگىز ھارۋىلىق دىخانلارمۇ بارغان-سېرى كۈچەيگەن. ئارقىدىنلا ئۇلار ئېگىز ھاۋۇلىق دىخانلارنىڭ ئورۇنباسار قاغانى چوڭچىغا ھۇجۇم قە-لىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈپ ئوغلى مىئوتۇر، ئىلبەگلەرگە باش پاناھلىق بېرىپ، ئىلگىر ـ كېيىن بولۇپ ئۇلارنى يۆلەپ ھۇكۇمدار قىلغان ھەم ئۇلار ئارقىلىق جۇرجان-لارنى چەكلەپ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى تىز-گىنلىگەن. يەنە يىلمۇ يىل پارسلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، پېرسىيە پادىشاھى پىروزنىڭ شىمالغا قىلغان ئۇچ قې-

تىملىق يۇرۇشنى مەغلۇپ قىلغان. پىرۇز ئۆلگەندىن كېيىن، پارسلار ئېفتالىتلارغا ئولپان تۆلەپ تۇرغان. كەينىدىنلا ئۇلار گوپتا خانلىقى ھۆكۈمرانلىقىدىكى ھىندىستانغا ھۇجۇم قىلغان. V ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن VI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە، ئېفتالىتلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ كۈچلۈك دۆلەت بولۇپ، يېپەك يولىدىكى بارلىق سودىنى تىزگىنلەپ تۇرغان. تەيئەن 2 ـ يىلى (456 ـ يىلى) دىن باشلاپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە كۆپ قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغا يوللاپ، ئىناق مۇناسىۋەت ئورناتقان. VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى تۈرك قاغانلىقى كۈچەيگەن. ئۇچىنچى ئەۋلاد قاغان مۇقان ئىستەمى يابغۇ ۋە ئون ئوق قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرىغا باشچىلىق قىلىپ، شىمالىي جۇ سۇلالىسى تەيەنخې 2 ـ يىلى (567 ـ يىلى) ماۋەرەئۇننەھرگە باستۇرۇپ بېرىپ، ئېفتالىلارنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتقان. قوۋملىرى جەنۇبقا مېڭىپ، توخرىلار يۇرتى (بۇگۈنكى ئافغانىستاننىڭ شىمالى) غا ماكانلاشقان. شىيەنچىڭنىڭ 3 ـ يىلى (658 ـ يىلى) تاڭ سۇلالىسىگە بېقىنىپ، ئۇلۇغ قاغان تۇتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلىغاندا، 15 ئايماق باشقۇرۇشىدا بولغان.

ياپىيان قەدىمكى مىللەت نامى. شىمالىي ھۇنلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، ياپىانلارنىڭ كۆپ قىسمى كۈسەندە تۇرۇپ قېلىپ، كۈسەننىڭ شىمالىدا دۆلەت قۇرغان. جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە ئىگىلىگەن زېمىنى نەچچە مىڭ چاقىرىمغا يېتىپ، ئاھالىسى 200 مىڭدىن ئاشقان. دەسلەپتە جۇرجانلار بىلەن ئىناق ئۆتكەن، كېيىن ئۆزئارا ھۇجۇم قىلىشقان. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەيىمىڭ جېنجۇننىڭ 9 ـ يىلى (448ـ يىلى)، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، جۇرجۇنلارغا بىرلىشىپ زەربە بېرىشنى ئۇتۇنگەن. تەيۋۇدى خۇەينەن خانى توغباتنى تۇرشاۋۇل قىلىپ، ياپىانلار قوشۇنى بىلەن بىرلىشىپ جۇرجانلارغا زەربە بېرىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلغان. ياپىانلارنىڭ ئۇسسۇلىكۈيلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە يېتىپ بېرىپ، «ياپىانلار كۈيى» دەپ ئاتالغان.

جۇرجان قەدىمكى مىللەت نامى. يەنە ئاۋار دەپمۇ ئاتالغان. قۇملۇقنىڭ شىمالىغىچە كېڭەيگەن. ئەسكەرلەر بىلەن خەلق بىرلىشىپ ئولتۇراقلىشىدىغان بولغاچقا، خەلقلىرىنىڭ ھەممىسى ئوقيا ـ ياراغلار ئىشلىتىشكە ماھىر، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. غوللۇق قەبىلىسىدىن ئۇقۇر ئۇرۇقى ئەسلى شەرقىي ھۇنلارنىڭ ئەۋلادى ئىدى. قۇلانلارغا بېقىنغان، سىيانپىلارنىڭ بىر زەك قىلىشىغا ئۇچرىغان. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دېگۈنىڭ 9 ـ يىلى (394 ـ يىلى) غەربكە كۆچۈپ، سەللاننى قاغان قىلىپ تىكلەپ تەدرىجىي كۈچەيگەن ھەمدە چېگرىسى قاراشەھەرگىچە يەتكەن. تاتان ئۇلكىدىن كېيىن، جەنۇبتا شىمالىي ۋېي سۇلالىسى غەربتە ياپىانلار بىلەن دۇشمەنلەشكەن. غەربىي لياڭ خانىنىڭ ئەۋلادى بولغان لى باۋلى ئۇيغۇر خانى قىلىپ تىكلەنگەن. بۇنى دەۋرىدە شىمالىي ۋېي مەلىكىسى بىلەن تويلاشقان. كېيىن تەسىر دائىرىسى كېڭىيىپ قوچو (بۇگۈنكى تۇرپان) غا يەتكەن. جۇرچى ئۇرۇقى يوقىتىلغاندىن كېيىن، كەن ئۇرۇقىدىن قايتىدىن قاغان تىكلەنگەن. ئۇچىنچى قاغانلىققا تىكلەنگەندىن كېيىن، ۋېي سۇلالىسىنىڭ ياساقلىرىنى ئۆگەنگەن، يىلنامە بېكىتكەن، مەسىلەن، يوڭكاڭ، تەيپىڭ، تەيشۇ، شىپىڭ، جىيەنچاڭ قاتارلىقلار. ئىلگىر ـ كېيىن بولۇپ 12 ئەۋلاد قاغان ئۆتۈپ، ۋېي سۇلالىسىنىڭ شىمالىدىكى كۈچلۈك دۇشمەن بولۇپ قالغان. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى پارچىلانغاندىن كېيىن، شەرقىي ۋېي سۇلالىسى، غەربىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ھەر ئىككىسى بىلەن ئىناق ئۆتكەن. غەربىي ۋېي سۇلالىسى فېيدىننىڭ تۇنجى يىلى (552 ـ يىلى)، ئاخىرقى قاغانى ئاناغاي جۇرجانلارغا باشچىلىق قىلىپ، يېڭىدىن قۇدرەت تاپقان تۈركلەر بىلەن ئۇرۇشۇپ مەغلۇپ بولغان. شۇنىڭدىن كېيىن جۇرجان قاغانلىقى زاۋاللىققا يۈز تۇتقان.

تۇرا قەدىمكى مىللەت نامى. دەسلەپتە «دى» دەپ ئاتالغان. خەن ـ جىن سۇلالىلىرى مەزگىلىدە، «دىڭلىڭ» دەپ ئاتالغان؛ جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر ۋە سوي، تاڭ سۇلالىرىدە ئۆزگەرتىلىپ «تېلې» (ھەممىسى تۈرك سۆزىنىڭ خىلمۇ خىل ئاتىلىشى) دەپ ئاتالغان. قەدىمكى ئالتاي تىل سىستېمىسى تۈرك تىلى تۈركۈمىدە سۆزلىشىدىغان شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشىدۇر. ئەڭ دەسلەپ گۇللەنگەن مەزگىلىدە، قۇملۇقنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ھەمدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ شىمالىدىكى يايلاقلاردا ياشاپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكلەر بىلەن ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان. ھۇنلار قۇدرەت تاپقان مەزگىلدە دىڭلىڭلار ئاساسلىقى بايقال كۆلى بويلىرىدا چارۋىچىلىق قىلىپ، قۇملۇقنىڭ شىمالىنى ئاساسلىق چارۋىچىلىق رايونى قىلغان. شۇڭا، شىمالىي دىڭلىڭلار ۋە غەربىي دىڭلىڭلار دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەن. جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە ئېگىز ھارۋىلىق دىڭلىڭ، يەنى ئېگىز

چاقلىق ھارۋا ئىشلىتىدىغان دېگلىك قەبىلىسى بولۇپ شەكىللەنگەن. خەنزۇچە مەنبەلەردە جەنۇبقا كۆچكەن دېگلىكلەر «سېلې» ، قومۇلۇقنىڭ شىمالىنى ماكان تۇتۇپ ئولتۇرغانلار «تېلې» دەپ ئاتالغان. ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئاقساقاللىرى بولۇپ، ئۆزئارا تەۋەلىك بىلدۈرۈشىگەن، بۇرۇن جۇرجانلارغا بېقىنغان. سەركەردە بۇلاقنىڭ باشچىلىقىدا ئېگىز ھارۋىلىق دېگلىكلەر جۇرجانلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىپ، ئالدى قۇشنىڭ غەربىي شىمالىدا، يەنى بۇگۇنكى ماناس دەرياسى ۋادىسىدا ئېگىز ھارۋىلىق دېگلىك قاغانلىقىنى قۇرغان. ئالتە ئەۋلاد قاغان ئۆتكەندىن كېيىن يوقالغان. جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، تۇرالار جۇرجانلارغا ئەگىشىپ غەربكە كۆچۈپ، مىللەتلەرنىڭ چوڭ كۆچۈشىنى پەيدا قىلغان. سىبىرىيىدىن تارتىپ تاكى ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىغا كەلگەن تارقالغان بالبالار ئەنە ئاشۇ غەربكە كۆچكەن مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت يالداملىرى ئىدى. VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى، تۇركلەر قۇدرەت تاپقاندا، تۇرا قوۋملىرىنىڭ كۆپ قىسمى تۇركلەرگە بېقىنىپ قارا بۇدۇن دەپ ئاتىلىپ، يات ئۇرۇقتىكى تۇرك قەبىلىلىرى دەپ سانالغان. ئۇزاق مۇددەت تۇرك قاغانلىقى، شەرقىي تۇرك ۋە غەربىي تۇرك قاغانلىقلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ، ئەنئەنىۋى مىللەت نامىنى يوقاتقانلىقتىن، ئومۇملاشتۇرۇلۇپ تۇركلەر دەپ ئاتالغان.

توققۇزنى ئۇلۇغلايدىغان تۇرالار يەتتىنى ئۇلۇغلايدىغان تۇركلەردىن پەرقلىنىدىغان بولغاچقا، قەدىمدە توققۇز تۇرالار دەپمۇ ئاتالغان. ياپونىيە ئالىملىرىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، خەنزۇچە مەنبەلەردە خاتىرىلەنگەن توققۇز تېلىلار دەل تۇرك ـ رۇنىك ۋەسىقىلىرى ھەم ئەرەب ۋەسىقىلىرىدە خاتىرىلەنگەن توققۇز ئوغۇزلار ئىكەن. ئۇيغۇر قاتارلىق قوۋملەر ئۇزاق مۇددەت تۇركلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى بىلەن قارشىلاشقان ھەمدە تىلدا ئەنئەنىۋى مىللەت نامىنى ساقلاپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى بولغان توققۇز ئوغۇز (توققۇز تۇرا) ئەمەلىيەتتە ئەرەب مەنبەلىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ مەخسۇس ئاتىلىشى بولۇپ قالغان.

ئېگىز ھارۋىلىق دېگلىك قەدىمكى مىللەت نامى. خەنزۇچە «گاۋچۈ» سۆزى «ئېگىز ھارۋىلىق دېگلىك» دېگەن سۆزنىڭ ئاددىيلاشتۇرۇپ ئاتىلىشى، ئۇلار قەدىمكى قىزىل دىلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولۇپ، دېگلىك ـ تېلىلارنىڭ بىر تارمىقى ئىدى. ئۇلار ئېگىز چاقلىق ھارۋا ئىشلىتىدىغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان. جۇرجان قاغانلىقى مەزگىلىدە غەرب ۋە شەرق ئىككى تارماققا بۆلۈنگەن. شەرقتىكى ئېگىز ھارۋىلىق دېگلىكلەر داۋاملىق تۈردە چۆللۈكنىڭ شىمالىنى ماكان تۇتقان، ئۇلار تۇرك، ئۇيغۇر، قۇغۇرسۇ، قاپىش، ئوغۇز، ئېركىن قاتارلىق ئالتە ئۇرۇقتىن تەركىب تاپقان. غەربتىكى ئېگىز ھارۋىلىق دېگلىكلەر جۇرجانلارنىڭ ئۇسۇن، توخرىلارغا قىلغان يۇرۇشىگە ئەگىشىپ غەربكە كۆچۈپ تەڭرىتاغنىڭ ئوتتۇرا بۆلەكلىرىدە، يەنى بۇگۇنكى قاراشەھەرنىڭ غەربىي شىمال ۋە ماناس دەرياسى ۋادىلىرىغا ماكانلىشىپ چارۋىچىلىق قىلغان. ئۇلار بۇركلى، تۇلەش، ئېلچىن، تايلان، قۇغا، تابىرغان، بايۇندۇر، ئالان، ئېركىن، بۇلاق، ئۇيغۇر، ئۇزىبىيدىن ئىبارەت 12 ئۇرۇقتىن تەركىب تاپقان. بۇلارنىڭ ئارىسىدا بۇلاق ئۇرۇقى ئەڭ كۆچلۈك بولۇپ، غەربىي يۇرتتىكى ئېگىز ھارۋىلىق دېگلىكلارنىڭ ئاساسلىق قەبىلىسى ئىدى. تەيخېنىڭ 11ـ يىلى (487ـ يىلى) ، بۇلاق قەبىلىسىنىڭ ئاقساقلىق ئايۇرغۇر قوۋمىنى باشلاپ، جۇرجانلارغا قارشى چىققان ھەمدە ئالدى قۇشنىڭ غەربىي شىمالىدا قاغانلىق قۇرۇپ، ئۇزىنى ئۇلۇغ بەگ دەپ ئاتىغان. ئۇلار ئۇز زېمىنىدا ئىككى قاغانلىق تۈزۈمنى يولغا قويۇپ، ئىنىسى چونچىنى ئورۇنباسار قاغانلىقىغا قويۇپ، يابغۇ دەپ نام بەرگەن ھەمدە تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدە ياشايدىغان ھەرقايسى قوۋملارنى باشقۇرۇشقا قويغان. بۇ خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە ئېگىز ھارۋىلىق دېگلىك قاغانلىقى دەپ ئاتالغان. ئېگىز ھارۋىلىق دېگلىك قاغانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن جۇرجانلارنى مەغلۇپ قىلغان ھەمدە جەنۇبتا قاراشەھەر، كۇسەن (بۇگۇنكى كۇچا) قاتارلىق بەگلىكلەر تۈشىدىن تۈشتىن جۇرجانلاردىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئېگىز ھارۋىلىق دېگلىك قاغانلىقىغا بېقىنغان، بۇنىڭ بىلەن ئېگىز ھارۋىلىق دېگلىك قاغانلىقى ناھايىتى تېز كۈچەيگەن. تەيخېنىڭ 15 ـ يىلى (491 ـ يىلى) ، قوچودىكى كەن جەمەتى قاغانلىقى ئاغدۇرۇلۇپ، جالۋ مېڭىنىڭ قاغانلىق تەختىگە يۈلەپ چىقىرىلغان. تەيخېنىڭ 21 ـ يىلى، ئېفتالىتلار ئېگىز ھارۋىلىق دېگلىكىگا ھۇجۇم قىلىپ، چونچىنى ئۇلتۇرۇپ ئوغۇللىرى مىئوتۇر ۋە ئىلبەگلەرنى ئەسىرگە ئالغان، بۇنىڭ بىلەن ئۇلار جەنۇبتىكى زېمىنلىرىدىن مەھرۇم بولغان. جىڭمىڭنىڭ 2 ـ يىلى (501 ـ يىلى) ، ئايۇرغۇر ئوغلىنى ئۇلتۇرگەنلىكى سەۋەبىدىن ئۇز خەلقى تەرىپىدىن ئۇلتۇرۇلگەن. ئۇنىڭ ئورنىغا بالیان تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ قاغانلىق ئورنىدا ئولتۇرغان. بالیان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋردە، جۇرجانلار بىلەن بولغان دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئەس-

لىگە كەلتۈرگەن. كېيىن مىئوتۇر ئېغتالىتلارنىڭ يار-
دىمىدە دۆلىتىگە قايتىپ باليانىنى ئۆلتۈرگەن. شۇنىڭ-
دىن كېيىن، جۇرجانلار بىلەن بولغان جەڭگە - جېدەل-
لەر بېسىقمىغان. مىئوتۇر ئۆلگەندىن كېيىن، ئېغتا-
لىتلار يەنە ئىلبەگنى يۆلەپ قاغان قىلىپ تىكلىگەن.
ئىلبەگ جۇرجانلارغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇرۇشتا يېڭىل-
گەن. ئۇزۇن ئۆتمەي ئىنىسى ئۇگە تەرىپىدىن ئۆلتۈ-
رۈلگەن. جېڭگۇاڭنىڭ 2 - يىلى (535- يىلى)، ئۇگە
يەنە جۇرجانلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان، دۆلەت
ھوقۇقىنى ئىلبەگنىڭ ئوغلى بەگچى تارتىۋالغان. شىڭ-
خې يىللىرى (539 ~ 542)، يەنە جۇرجانلار تەرىپ-
دىن مەغلۇپ قىلىنىپ، دۆلەت مۇنقەرز بولغان. ئاپۇر-
غۇر دۆلەت قۇرغاندىن تارتىپ ھېسابلىغاندا جەمئىي
ئالتە قاغان ئۆتكەن.

تۈرك قەدىمكى مىللەت ۋە دۆلەت نامى. ئاشىنا،
ئاشىدېرئۇرۇقى قاتارلىق كۆك تۈركلەرنى ئاساس قىل-
غان توققۇز تېلىلارنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان قەبىلە ئىتتى-
پاقىدۇر. ئەڭ دەسلەپتە ئالتۇنتاغ (يۇگۇنكى ئالتاي)
نىڭ جەنۇبىدا ياشىغان بولۇپ، جۇرجانلارغا قارام بول-
غان. غەربىي ۋېي سۇلالىسى فېيدىنىڭ تۇنجى يىلى
(552 - يىلى)، تۈركلەرنىڭ سەركەردىسى تۇمەن
جۇرجانلارنى مەغلۇپ قىلىپ تۈرك قاغانلىقىنى قۇر-
غان، تارىختا ئۇنىڭ نامى ئىكىنجى قاغان دەپ ئاتالغان.
مۇقان قاغان مەزگىلىدە قۇملۇقنىڭ شىمالىنى ھەم
غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتەك ئۇلۇغ ئىشنى
تاماملىغان. زېمىنى شەرقتە سۇڭخۇاجياڭ دەرياسىغە-
چە، جەنۇبتا سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىغىچە، شە-
مالدا تولا دەرياسى ۋادىلىرىغىچە، غەربىي جەنۇبىي بۇ-
گۇنكى ئامۇ دەرياسىغىچە بولغان كەڭ رايونلارغا يەت-
كەن. تۈركلەر ئۆزلىرىنى كۆك تۈركلەر دەپ ئاتاپ،
ئۆزلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان زېمىندىكى باشقا
خەلقلەرنى قارا بۇدۇن (قارا تۈركلەر) دەپ ئاتىغان،
بۇ جۇڭگو تارىخىي مەنبەلىرىدىكى توققۇز تۇرالار ياكى
يات تۈركلەرنى كۆرسىتىدۇ. ماۋەرەئۇننەھردىكى سوغد
دۆلىتى، تارىم ۋادىسىدىكى شەھەر، ھەتتا شەرقتىكى
تاتابى، قىتانلار، كوگورى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى
ئۇلارنىڭ تەۋەسىدە بولغان. تۈركلەر غەربتە ۋىزانتىيە
بىلەن تۇتىشىپ، غەربىي جەنۇبتا پارسلار بىلەن ئۇزۇڭ-
گە سوقۇشتۇرۇپ تۇرغان. سۇي سۇلالىسىگە قىلغان
ھەربىي يۇرۇشنىڭ مەغلۇبىيىتى تۈپەيلىدىن تۈركلەر
20 يىلغا سوزۇلغان ئىچكى ئىختىلاپقا دۇچار بولغان.
قاغانلىق شەرقىي تۈركلەر ۋە غەربىي تۈركلەر دەپ
ئىككىگە پارچىلىنىپ كەتكەن. شەرقىي تۈرك قاغانلىقى
(599 ~ 630) نىڭ يامىغ قاغانى سۇي سۇلالىسى
تەرىپىدىن ئوتۇغات مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن، كېيىن
شىمالدىكى بۇلۇمچىلىك ۋەزىيەتنىڭ كېلىپ چىقىشىدا
ئاساسلىق رول ئوينىغان. جېنگگۇەننىڭ 3 - يىلى
(629 - يىلى)، تۇلىش قاغان تاغىسى ئىلىك قاغان
بىلەن ئازارلىشىپ، ئۇرۇشتا يېڭىلىنىپ سۇي سۇلالە-
سىگە بېقىنغان. 4 - يىلى (630 - يىلى)، تاڭ
تەيزۇڭ لى چىگنى شىمالغا يۇرۇش قىلىشقا ئەۋەتىپ،
شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئىلىك
قاغاننى ئەسىر ئالغان. تاڭ سۇلالىسى كۆچەيگەندىن
كېيىن، شەرقىي ۋە غەربىي تۈركلەر تاڭ سۇلالىسىگە
بېقىنىپ، تۇتۇپ تۇرۇلىدىغان ئايماقلار تەۋەسىدە بول-
غان. شەرقىي تۈركلەر جەنۇبقا قاراپ تاڭ سۇلالىسى-
نىڭ زېمىنىغا كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن، ياشىل ئۆگۈز
(خۇاڭخې دەرياسى) نىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى قاتارلىق
سەككىز قارام ئايماققا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. جېنگگۇەن-
نىڭ 13 - يىلى (639- يىلى)، تاڭ سۇلالىسى زېمە-
نىغا كۆچۈرۈلگەن شەرقىي تۈركلەرگە ئاشىنا شىمار
قاغان بولۇپ، قايتىدىن قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدا چارۋىچە-
لىق بىلەن شۇغۇللانغان. كېيىن يەنە تەڭرىقۇت باش
قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەۋەسىدىكى ۋە قۇملۇقنىڭ
جەنۇبىدىكى 24 ئايماققا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. تىياۋلۇنىڭ
تۇنجى يىلى (790 - يىلى)، تۈركلەر، سىر - تار-
دۇشلار توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، يوڭچۇننىڭ تۇنجى يىلى
(682 - يىلى) قاراقۇمدا قاغانلىق قۇرغان، قاغانلىق
كېيىنكى تۈرك قاغانلىقى دەپ ئاتالغان. جەمئىي توققۇز
ئەۋلاد قاغان ئۆتۈپ، تىەنباۋنىڭ 4 - يىلى (745 -
يىلى) قاغانلىق مۇنقەرز بولۇپ، ئاشىنا ئۇرۇقى پۈتۈن-
لەي يوقالغان.

تۈرك تىلى ئالتاي تىل سىستېمىسىنىڭ تۈركىي
تىل تۈركۈمىگە تەۋە بولۇپ، ئاساسەن سوغد يېزىقىنى،
كېيىن تۈرك - رۇنىك يېزىقىنى ئىشلەتكەن، «كۈل
تېگىن مەڭگۈتېشى» تۈرك - رۇنىك يېزىقىدا يېزىل-
غان. قەدىمكى مىللەت نامى سۇيىتىدىكى تۈرك دېگەن
سۆز تاكى شىمالىي سوڭ دەۋرىگىچە مەۋجۇت بولۇپ
تۇرغان. ۋاڭ يەندېنىڭ «قوچو خاتىرىلىرى» دە جەنۇبىي
تۈركلەر، شىمالىي تۈركلەر دېگەن نامىلارنى ئۇچراتقىلى
بولىدۇ. كېيىن بۇ نام ئاستا - ئاستا بىر خىل تىل
تۈركۈمى نامىغا خاسلىشىپ، قەدىمكى تۈركلەرنىڭ
ئىچكى ماھىيىتى بىلەن پەرقلەنگەن.

تۈركەش غەربىي تۈركلەرنىڭ بىر تارمىقى. تۈر-

گەش، قاپش، چۈمۈل قۇن قاتارلىق ئۇچ ئۇرۇقتىن تەشكىللەنگەن بولۇپ، ئۇچ ئۇرۇقلۇق تۈرگەشلەر دەپمۇ ئاتالغان. ئىلى دەرياسى ۋادىسى ۋە ئىسسىقكۆل (بۈگۈنكى قىرغىزىستان تەۋەسىدە) نىڭ شەرقى قاتارلىق جايلاردا ياشىغان. تاڭ سۇلالىسىگە بېقىنغاندىن كېيىن، ئۇنلۇغ ئايىمقى، تەڭرىتاغ (جىيىشەن) ئايىمقى، بايان تۇتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان. تىيەنشۇنىڭ تۇنجى يىلى (690 ـ يىلى)، شەرقىي تۈركلەردىن ئاشىنا قۇتلۇق سۈيئاب شەھىرى (بۈگۈنكى قىرغىزىستاندىكى توقماققا يېقىن جاي) گە ھۇجۇم قىلغان. ئاشىنا خۇسراۋ زېمىنىدىن ۋاز كېچىپ تاڭ سۇلالىسى زېمىنىغا كەتكەن. ئۇگىل قوشۇن باشلاپ كۆڭۈت (قورغاسنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ) كە ھۇجۇم قىلىپ، سۈيئابنىڭ غەربىي شىمالىغا كېلىپ ئورۇنلاشقان. ئۇزۇن ئۆتمەي سۈيئابنى قايتۇرۇۋالغان. كېيىن تەسىر دائىرىسى كېڭىيىپ دەسلەپكى قەدەمدە تۈرگەش قاغانلىقىنىڭ كۆلىمى شەكىللەنگەن. ئۇنىڭ ئوغلى ساقال تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ تېنىقنۇر (سىڭبۇلاق) قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، 14 ئۇرۇقنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ قاغانلىق قۇرغان. جىگىيۇننىڭ 3 ـ يىلى (709ـ يىلى)، تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا ئالىپ بىلگە 14 ئۇرۇقلۇق بەيئەت قىلغان قاغان دېگەن نام بەرگەن. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن تۈرگەش قاغانلىقى يىمىرىلگەن. قاپىشلارنىڭ سەركەردىسى سۇلۇغ قالدۇق قوۋملەرنى توپلاپ، كەييۇەننىڭ 4 ـ يىلى (716 ـ يىلى) يەنە قايتىدىن قاغانلىق قۇرغان. 7 ـ يىلى، تاڭ سۇلالىسى سۇلۇغ قاغانغا سادىق قاغان دەپ رەسمىي ئۇنۋان بەرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، تۈرگەش قاغانلىقى سېرىق تۈرگەشلەر ۋە قارا تۈرگەشلەر دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەن. ساقال ئەۋلادلىرى سېرىق تۈرگەشلەرگە، سۇلۇغ ئەۋلادلىرى قارا تۈرگەشلەرگە باشچىلىق قىلغان. بۇ ئىككى قاغان ئەۋلادلىرى ئارىسىدا ئۇزاق مۇددەت ئۇرۇش-تالاشلار بولۇپ تۇرغان. تاڭ سۇلالىسى دەسلەپتە قارا تۈرگەش قاغانلىقىغا قارشى چىققان، كېيىن يەنە قارا تۈرگەش قاغانىنى ياقلىغان. كېيىن قارا تۈرگەشلەر تاڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ ئەرەبلەرگە بېقىنغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ بەشبالىق ھېراۋۇلى قارا تۈرگەشلەرگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، قايتىدىن سېرىق تۈرگەشلەرنى قوللىغان. كېيىنچە قارا تۈرگەشلەرنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە ئولپان تۆلىگەنلىكى ھەققىدىكى خاتىرىلەر ئۇزۇلۇپ قالغان. سېرىق تۈرگەرشلەر تاكى جىنيۇەننىڭ 2 ـ يىلى (786 ـ يىلى) غىچە تاڭ سۇلالىسىگە ئولپان تۆلەپ تۇرغانلىقى خاتىرىلەنگەن. كېيىن تۈرگەشلەر قۇرغان بۇ ئىككى قاغانلىق ئاجىزلىشىپ، غەربىي يۈرتتىكى ئورنىنى قارلۇقلارغا ئۆتۈنۈپ بەرگەن.

تۈبۈت قەدىمكى مىللەت نامى. زاڭزۇلارنىڭ ئەجدادى. VI ئەسىرنىڭ ئاخىرىلىرى سەركەردە لونتىسانسو يارلۇق (بۈگۈنكى شىزاڭدىكى چىۋچې) رايونىدا، يارلۇزاڭبۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، تەڭرىتاغ تىنىپوسى دەپ ئاتىلىپ، دەسلەپتە دۆلەت قۇرغان. سروڭتسان كەمپو دەۋرىدە تەسىر دائىرىسى غەربىي يۈرتلارغىچە يەتكەن. تۈبۈتلەرنىڭ غەربىي يۈرتتىكى پائالىيىتى تۆۋەندىكىدەك بىر نەچچە باسقۇچنى بېسىپ ئۆتكەن: (1) گار جەمەتى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن (650 ~ 698ـ يىللىرى) دەۋرىدە، سروڭتسان كەمپو ئۆلگەندىن كېيىن، تىنىپو تېخى نارەسىدە بولغانلىقتىن، گار جەمەتى ئۇچ ئەۋلاد قىچە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن. لوڭشۇننىڭ 2 ـ يىلى (662 ـ يىلى) دىن باشلاپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۈرتنى تالىشىپ دائىم سوقۇشۇپ تۇرغان. غەربىي تۈركلەر بىر مەھەل تۈبۈتلەرگە بېقىنغان. تۈبۈتلەر كۆپ قېتىم ئەنشىدىكى تۆت قورغاننى ئىگىلىۋالغان. كرىدۈس سروك ھاكىمىيەت سورىغان دەۋرگە بارغاندا، گار جەمەتى ئاستا ـ ئاستا ئاجىزلاشقا باشلىغان. شېنىلىننىڭ تۇنجى يىلى (698 ـ يىلى)، تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۈبۈتلەر شېنلوڭنى پاسىل قىلىش توغرىسىدا كېلىشىم تۈزۈپ، تۈبۈتلەر غەربىي يۈرتتىكى ئىگىلىۋالغان زېمىنلاردىن چېكىنىپ چىقىپ كەتكەن. (2) كرىلې تسوگسمان (704 ~ 754) تەختتە ئولتۇرغان دەۋرىدە، تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۈبۈتلەر ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن شېنلوڭ كېلىشىمگە ئەمەل قىلىنمىغانلىقتىن، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا يەنە ئۇرۇش باشلانغان. تۈبۈتلەر كۆپ قېتىم ئۇرۇشتا يېڭىلگەنلىكتىن، غەربىي يۈرتقا بولغان تەسىرى ئاجىزلىغان. (3) كرىسروك لېتسان (755 ~ 779) تەختتە ئولتۇرغان دەۋر، دەل تاڭ سۇلالىسىدە ئۆڭلۇك ـ سۈيگۈن توپلىگى يۈز بەرگەن دەۋر بولغاچقا، تۈبۈتلەر تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاجىزلىغان پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، لوڭيۇ، خېشى قاتارلىق ئىككى قاتناش تۈگۈننى بېسىۋالغان. باۋىيىڭنىڭ 2 ـ يىلى (763 ـ يىلى)، يەنە ئىۋىرغول (ھازىرقى قۇمۇل تەۋەسى) غا ھۇجۇم قىلىپ، كۆپ قېتىم ئۇيغۇرلارنىڭ يارىدەمگە كەلگەن قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلغان. جىنيۇەننىڭ 6 ـ يىلى (790ـ يىلى)، بەشبالىق (بۈگۈنكى جىمسار) قا ھۇجۇم قىلىپ

غان، ئۇزاق ئۆتمەي قوچو (تۇرپان) ئايمىقىنى ئىگىلەۋالغان. شۇنداق قىلىپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ بەشىنچى مەھكىمىسىگە تەۋە ئۇچ ئايماق تۇبۇتلار تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغان. (4) كىرىلى سىروگىتسان (804 ~ 815) تەختتە ئولتۇرغان دەۋردە، ئۇيغۇرلارنىڭ يارەمچى قوشۇننىنى كۆپ قېتىم مەغلۇپ قىلىپ، ئىلگىر - كېيىن بولۇپ ئۇدۇن (بۇگۇنكى خوتەن)، سۇلى (بۇگۇنكى قەشقەر)، كىنگىت (بۇگۇنكى قاراشەھەر) قاتارلىق شەھەرلەرنى بېسىۋالغان. يۈەنخېنىڭ 3 - يىلى (809 - يىلى)، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى قوغداۋاتقان كۈسەن (كۇچا) نى بېسىۋېلىپ، باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق بارلىق جايلارنى تىزگىنلەگەن. (5) كىرىتىۋگ لېتسان تەختتە ئولتۇرغاندا، تۇبۇتلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى سۇلھ تۈزۈپ، چاڭچىڭنىڭ تۇنجى يىلى (821 - يىلى) ئىككىلا تەرەپ قوشۇنلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ دەم ئالدۇرغان. تاڭ سۇلالىسى تۇبۇتلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى زېمىنلىرىنى ئېتىراپ قىلغان. تۇبۇتلار شىمالدىكى ھېراۋۇل بېگىنى ئۈدۈندە تۇرغۇزغان، شەرقتىكى ھېراۋۇل بېگىنى لياڭچۇ (گەنسۇدىكى ۋۇۋېي) ئايمىقىدا تۇرغۇزغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەنشى، بەشىنچىتىن ئىبارەت ئىككى مەھكىمىسىنىڭ بۇرۇنقى زېمىنلىرى تۇبۇتلارنىڭ ئاشۇ ئىككى ھېراۋۇل مەھكىمىسىگە تەۋە بولغاچقا، تۇبۇت ئەسكەرلىرى شۇ جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. تۇبۇتلار غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى جايلارغا ھەرقايسى خانلارنى ھەمدە تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى قارلۇق سەركەردىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، تاڭ سۇلالىسىگە ئوخشاش تۈتۈپ تۇرۇش تۈزۈملىرىنى يۈرگۈزگەن. IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، تۇبۇتلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىختىلاپ كۆرۈلۈپ، غەربىي يۇرت ۋە خېشى رايونلىرىدىكى ھۆكۈمرانلىقى كۆپ ئاجىزلاپ كەتكەن. دەل مۇشۇ ۋاقىتتا، غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار غەربىي يۇرتقا كېلىپ ئورۇنلاشقان. تۇبۇتلارغا قارام بولغان شاجۇ (بۇگۇنكى دونخۇاڭ) ئايمىقىدا بەتئەتچىلەر قوشۇنى تۇبۇتلارغا قارشى كۆتۈرۈلگەن، شۇنىڭ بىلەن تۇبۇتلار بۇ رايونلاردىن ئۆز ماكانىغا قايتقان.

ئۇيغۇر قەدىمكى مىللەت نامى. ئەسلىدە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى توققۇز قەبىلىنىڭ بىرى ئىدى. دەسلەپتە شەرق تەرەپتىكى دىڭلىڭلارغا تەۋە بولغان قوۋملەرنىڭ بىرىدۇر. دەسلەپكى ئۇيغۇرلار ئىچكى توققۇز ئۇرۇقتىن تەشكىل تاپقان. ئىچكى توققۇز ئۇرۇق ياغلاقار، ئۇتۇقار، كۇرەبىر، بۇقىز، ئافشار، قازار، ئوغۇز، يابابۇ، ئايابۇر قاتارلىقلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق قەبىلىسىنى تەشكىل قىلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ئالتاي تىل سىستېمىسىنىڭ تۈركىي تىل تۈركۈمىگە تەۋە.

دەسلەپتە تۈركلەرگە بېقىنىپ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ئەڭ دەسلەپكى تارىخىي مەنبەلەردە كۆرۈلىدىغان قاغان يەگەن تېگىن بولۇپ، سۇي سۇلالىسى دايېنىڭ تۇنجى يىلى (605 - يىلى) غەربىي تۈركلەرنىڭ قارا قاغانىنىڭ ئىسيانىغا قارشى تۇرۇشقا قاتناشقان، كېيىن قۇملۇقنىڭ شىمالىدىن شەرققە كۆچۈپ شەرقىي تۈركلەرگە بېقىنغان. تاڭ سۇلالىسى جېنگۈەن يىلىنىڭ باشلىرىدا، سەركەردە پاسار سىر - تاردۇشلار بىلەن بىرلىشىپ شەرقىي تۈركلەرگە قارشى چىققان، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ يارىدىمىدە شەرقىي تۈركلەرنى مۇقەرىز قىلغان. پوسار سىر - تاردۇشلارغا بېقىنىپ، ئەلتەبىر دەپ ئاتالغان. جېنگۈەننىڭ 20 - يىلى (646- يىلى)، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ سىر - تاردۇشلار ئۈستىگە قىلغان يۈرۈشىگە يارىدەملىشىپ، سىر- تاردۇشلارنى تاڭغا بېقىندۇرغان. 21 - يىلى، تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلار رايونىدا دەشتى ماكان تۈتۈق مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ سەركەردىسى تۇمىدنى ئۇلۇغ مەرىپەتلىك باش سانغۇن قىلىپ بەلگىلىگەن. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئالتە ئەۋلاد قاغان دەشتى ماكان تۈتۈق مەھكىمىسىنىڭ ئەمەلدارلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتۇغاتىنى قوبۇل قىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە بايان قاغان كۆپ قېتىم تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشىغا يارىدەملىشىپ، غەربىي تۈركلەرنىڭ سەركەردىسى ئاشىنا ئالپنىڭ توپلىڭىنى تىنچىتىشقا قاتناشقان. تۈركلەر گۈللەنگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار ئۇزۇلۇكسىز زەربىگە ئۇچراپ تۇرغان. چاڭئۇنىڭ 3- يىلى(694- يىلى)، تۈرگەچى ئۇيغۇرلارغا باشچىلىق قىلىپ، جەنۇبقا — تاڭ سۇلالىسى ئېلىگە كۆچۈشتە يېرىم يولدا ئۇرۇشتا ئۇلگەن. ئۇيغۇر قوۋملىرىغا بۇدىبەگ باشچىلىق قىلغان. تاڭ سۇلالىسى ئۇلارنى لياڭچۇ (بۇگۇنكى گەنسۇدىكى ۋۇۋېي) ئايمىقىغا ئورۇنلاشتۇرغان ھەمدە دەشتى ماكان تۈتۈقىغا ۋارىسلىق قىلدۇرغان. كەيىۋەننىڭ 17 - يىلى (729 - يىلى) قىشتا، دەشتى ماكان ئەمىرلەشكىرى چېڭزۇك (ئوگېتىر) ئۇيغۇر قاتارلىق تۆت قەبىلىنى باشلاپ، قۇملۇقنىڭ شىمالىغا قايتىپ بېرىپ، كېيىنكى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىغا بېقىنغان.

کىيىنكى شەرقىي تۈرك قاغانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كىيىن، تىەنباۋنىڭ 3 ـ يىلى (744 ـ يىلى) چېگرىۋىنىڭ ئوغلى قۇللىغ بويلا قۇملۇقنىڭ شىمالىدا ئۇيغۇر قاغانلىقىنى قۇرغان. 4 ـ يىلى، تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا سۆيىنگىل قاغان دېگەن نامنى بەرگەن. توققۇز تېلى قەبىلىلىرىمۇ ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقىغا كىرىپ، تاشقى توققۇز ئۇرۇق ياكى تاشقى 11 ئۇرۇق نامى بىلەن ئاتالغان. تاشقى توققۇز قەبىلە ئۇيغۇر، بۇقۇ، ھۇن، بايىرغۇ، توڭرا، سىغىر، قاپىش قاتارلىقلارغا ئايرىلىپ، كىيىن باسمىل، قارلۇقلار قوشۇلۇپ تاشقى 11 ئۇرۇقنى تەشكىل قىلغان. قاغانلىق ياغلاقار ۋە ئەدىر ئۇرۇقىدىن ئىبارەت ئىككى ئۇرۇقنىڭ قاغانى ھوقۇق يۈرگۈزۈشنى باشتىن كەچۈرگەن. ياغلاقار ئۇرۇقىدىن بولغان 2 ـ ئەۋلاد قارلىغ قاغان بايانچۇر مەزگىلىدە قىرغىزلارنى مەغلۇپ قىلىپ، دۆلەت كۆچى كۆچەيگەندىكىتىن، تاڭ سۇلالىسى زېمىنىدا يۈز بەرگەن ئۆتكۈنچى ـ سۈيگۈن توپلىڭىنى تىنچىتىشقا يارەملەشكەن، 3 ـ ئەۋلاد بۇگۇ قاغان يەنە تاڭ سۇلالىسىغا يارەمگە ئەسكەر ئەۋەتىپ ئىسيانچى قوشۇنلارنى باستۇرغان. جېنىيۋەننىڭ 4 ـ يىلى (788 ـ يىلى)، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇن باغا قاغانى تاڭ سۇلالىسىگە مەكتۇپ ئەۋەتىپ «ئۇيغۇر» دېگەن نامنىڭ خەنزۇچە يېزىلىشىدىكى «回纥» دېگەن سۆزنى «回鹘» دەپ ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلغان. «回鹘» بولسا «شۇڭقاردەك پەرۋاز قىلغۇچى» دېگەن مەنىدە ئىدى. ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئارىسىدا تاكى ئەدىر ئۇرۇقىدىن قۇتلۇق بىلگە قاغان تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلگىچە، دوستلۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىلىپ كەلگەن. ئۇيغۇرلار تاڭ سۇلالىسىگە يارەملىشىپ تۈبۈتلەرگە قارشى تۇرۇپ ئەنشى، بەشبالىقلارنى قوغدىغان.

تاڭ سۇلالىسى ئىلگىر ـ كىيىن بولۇپ نىڭگو، كىچىك نىڭگو، شىيەنئەن، تەيخې قاتارلىق مەلىكىلەرنى ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق قىلىپ، مۇناسىۋەتنى ياخشىلاپ كەلگەن. ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا مەشۇت يىپ ۋە ئات سودىسى ئۈزۈلمىگەن. تاڭ سۇلالىسى كەيچېڭنىڭ 5 ـ يىلى (840 ـ يىلى)، ئۇيغۇر قاغانلىقى ئوردىسىدا ئىچكى ئىختىلاپ يۈز بەرگەن، ۋەزىر تۇلاۋىر ئاسىيلىق قىلىپ، قاسار قاغاننى قاغانلىققا تىكلىگەن. كۈلۈگ باغا سانغۇن قىرغىزلارنىڭ 100 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق قوشۇنىنى باشلاپ كېلىپ، ئۇيغۇر قاغانلىقىنى مۇنقەرز قىلغان. ئۇيغۇرنىڭ قالغان قوۋملىرى جەنۇبقا ھەم غەربكە كۆچكەن.

قارلۇق قەدىمكى مىللەت نامى. خەنزۇچە مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنغان توققۇز تېلى ئۇرۇقىنىڭ بىرى، كىيىن يات تۈركلەرنىڭ تەركىبىدىكى كۈچلۈك قەبىلىنىڭ بىرىگە ئايلانغان. قارلۇقلار بۇلاق، چىگىل، توخسىدىن ئىبارەت ئۈچ ئۇرۇقتىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئۈچ قارلۇقلار دەپ نام ئالغان. ئۇلار ئەڭ دەسلەپ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا ياشىغان، بىر مەھەل قاپىش قالىن ھۆكۈمرانلىقىدىكى تېلى قاغانلىقىغا بېقىنغان. تېلىلار ھاكىمىيىتى يىمىرىلگەندىن كىيىن، شەرق ۋە غەرب ئىككى تارماققا بۆلۈنگەن. شەرقىي تارمىقى ئالتۇنتاغ (ئالتاي تېغى) نىڭ شىمالىغا كۆچۈپ بېرىپ، يوڭخۇينىڭ تۇنجى يىلى (650 ـ يىلى)، تاڭ سۇلالىسىگە بېقىنغان. تاڭ سۇلالىسى ئۇتۇكەن تېغىدىكى قاپىش قاغاننىڭ ئۇلۇسلىرىنى سول قانات قەبىلە قىلىپ، ئورقۇن دەريىاسى ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرغان، ئوڭ قانات قەبىلىنى بۇرەتاغ (ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئوتتۇرا قىسمى) ئايمىقىغا ئورۇنلاشتۇرغان. غەربىي تارمىقى داۋاملىق غەربىي يۈرتنى ماكان تۇتۇپ، دەسلەپتە غەربىي تۈركلەرگە بېقىنغان، شىيەنچېڭنىڭ 3 ـ يىلى (658 ـ يىلى)، تاڭ سۇلالىسىگە بېقىنغان. تاڭ سۇلالىسى ئۈچ تۇتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، بۇلاقلارنى ئالتاي تېغى ئەتراپىغا، يەنى بۇگۇنكى چۆچەك ئەتراپىغا، چىگىللەرنى چوڭ قوملۇق تۇتۇق مەھكىمىسى ئەتراپىغا، يەنى بۇگۇنكى بورۇلتۇقاينىڭ شىمالىدىكى يايلاقلارغا، تۇخسىلارنى زەيسان كۆلى تۇتۇق مەھكىمىسى ئەتراپىغا، يەنى بۇگۇنكى چۆچەكنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا ئورۇنلاشتۇرغان. بۇ جايلاردا قۇرۇلغان ئۈچ تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ ھەممىسى ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. شەرقىي تۈركلەر گۈلەنگەندە، شەرقىي تارماق قارلۇقلار ئۇلارغا بېقىنغان. تىەنباۋ يىللىرىنىڭ دەسلىپىدە، قارلۇقلار ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىشىپ كىيىنكى شەرقىي تۈرك قاغانلىقىنى ئاغدۇرۇۋەتكەن. تىەنباۋنىڭ 4 ـ يىلى (745 ـ يىلى)، قارلۇقلار ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، ئۇلۇغ بىلگە تۇتۇق (يەنى تۇن بىلگە يابغۇ) قاغانىنىڭ باشچىلىقىدا غەربكە كۆچۈپ، ئالتۇنتاغ ئېتىگىگە ماكانلاشقان. 12 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىگە ماسلىشىپ توڭرالارنىڭ توپلاڭ كۆتەرگەن ئاقساقلىق ئايباشنى تۇتۇپ، تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن بېرىلگەن ئالتۇنتاغنىڭ ئىنانچخانى دېگەن نامنى قوبۇل قىلغان. ئۆڭلۈك ـ سۈيگۈن توپلىڭىدىن كىيىن، شەرقىي تارماق قارلۇقلار تاڭ سۇلالىسىگە ماسلىشىپ بەشبالىق (بۇگۇنكى جىمىسار) نى قوغدىغان. جېنىيۋەننىڭ 6ـ يىلى (790ـ

يىلى) ، تۈبۈتلەرگە بېقىنغان. ئەسلى ماكاندىن كۆچۈپ كەلگەن بىر قىسىم قارلۇقلار ئۇيغۇرلارنىڭ 11 ئۇرۇقدىشىڭ بىرى بولۇپ سانالغان. غەربىي تارماق قارلۇقلار تۈرگەش قاغانلىقى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن گۈللەنگەن. تىەنباۋنىڭ 10 ـ يىلى، تاڭ سۇلالىسى سانغۇنى گاۋ شىەنجىگە ئەگىشىپ ئەرەبلەر بىلەن بولغان تالاس (بۇگۇنكى قازاقىستاندىكى جانبۇل) ئۇرۇشىغا قاتناشتى، يېرىم يولدا تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ئاسىيلىق قىلغانلىقتىن، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان. كېيىن يەنە تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان بېقىندىلىق مۇناسىۋەتنى ئۆزۈك ـ سۈيگۈن توپلىگى ئاخىرلاشقىچە ساقلاپ كەلگەن. تۈبۈتلەر غەربىي يۇرتنى ئىگىلىۋالغان ۋاقىتتا، شەرقىي ۋە غەربىي تارماق قارلۇقلار ئاستا ـ ئاستا بىرلەشكەن. تۈبۈتلەر غەربىي يۇرتتىن چېكىنىپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، قارلۇقلار پەيدىنپەي گۈللەنگەن ھەمدە قارلۇق قاغانلىقىنى قۇرۇپ، قاغانىنى يابغۇ دەپ ئاتاپ، مەركەزنى ئاسىيا تارىخىدا مۇھىم رول‌لارنى ئوينىغان.

قىرغىز قەدىمكى مىللەت نامى. چاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بۇرۇت دەپ ئاتالغان. ئالتاي تىل سىستېمىسى تۈركىي تىل تۈركۈمىگە مەنسۇپ خەلقتۇر. كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ئاساس، ئۇۋچىلىق، بېلىقچىلىق، تېرىقچىلىقنى قوشۇمچە قىلغان. ئەڭ دەسلەپ كەم دەريا سى (بۇگۇنكى رۇسىيىنىڭ شەرقىدىكى يەنىسەي دەريا سى) ۋادىلىرىدا ياشىغان. دەسلەپتە ھۇنلارغا، جۇرجانلارغا ۋە تۈركلەرگە بېقىنغان. ئۇلارنىڭ سەركەردىسى «ئەر» دەپ ئاتىلىدۇ، تۈركلەر ئەلتەبىر دەپ نام بېرگەن. تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 22 ـ يىلى (648ـ يىلى) ، قىرغىزلارنىڭ ئەلتەبىرى ئىشبارا ئاجو ئەلتەبىر تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىغا بارغان. تاڭ سۇلالىسى قىرغىز تۈتۈق مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، ئىشبارا ئاجونى تۈنجى قىرغىز تۈتۈق مەھكىمىسىنىڭ تۈتۈقى قىلىپ تەينىلىگەن. شەرقىي تۈركلەر كۈچىيىپ، ئەنشى، بەشبالىق باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىلىرى ئەمەلدىن قالغاندىن كېيىن، قىرغىزلار قايتىدىن شەرقىي تۈركلەرگە بېقىنغان. كېيىن شەرقىي تۈرك قاغانى قاپاغان قاغان ئۆلگەندىن كېيىن، قىرغىزلار قاغان نامىنى قوللانغان. جىڭلوڭنىڭ 2 ـ يىلى (708 ـ يىلى) ، قىرغىز قاغانى تاڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، تۈركلەرگە بىرلىكتە قارشى تۇرۇشقا كېلىشكەن. 4 ـ يىلى قۇملۇقنىڭ شىمالىدا ئۇچراشقان. تۈركلەر پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئاۋۋال قىرغىز قاغانىنى ئۆلتۈرگەن.

كېيىن شەرقىي تۈرك قاغانلىقى مۇنقەرز بولغان. ئارقىدىنلا ئۇيغۇر قاغانلىقى گۈللىنىشكە باشلىغان. چىەنيۇەننىڭ تۈنجى يىلى (758 ـ يىلى) ، ئۇيغۇرلارنىڭ قارلىغ قاغانى ئەسكەر باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ، قىرغىزلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلىغانلىقتىن، قىرغىزلار ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىغان. جىەنجۇڭنىڭ تۈنجى يىلى (780 ـ يىلى) ، ئۇيغۇرلار يەنە غەربكە ئەسكەر چىقارغاندا، قىرغىز قاغانىغا ئوق تېگىپ ئۆلگەن. قىرغىزلار بىلەن ئۇيغۇرلار يىلدا دېگۈدەك ئۇرۇش ـ تالاش قىلىپ تۇرغان. كەيچېڭنىڭ 5 ـ يىلى (840 ـ يىلى) ، ئۇيغۇر قاغانلىقىدا ئىچكى نىزا كۈرۈلگەن. ئۇيغۇر سانغۇنى كۈلۈگ باغا تارقاننىڭ باشلىشىدا قىرغىزلار تاتار، قىتان، تاتابى، شۇنىر قاتارلىق بەش قەبىلىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ ئورقۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، شۇ يەردە ماكانلاشقان. خۇيچاڭنىڭ تۈنجى يىلى (841 ـ يىلى) ، قىرغىز قاغانلىقى تىكلەنگەن. 6 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى قىرغىز قاغانىغا باغادۇر ساداقەتمەن قاغان دېگەن نامنى بەرگەن. قاغانلىقنىڭ غەربىي چېگرىسى بىر مەھەل غەربىي يۇرتقا تۇتاشقان.

كېيىن بەش قەبىلە ئىتتىپاقى يىمىرىلىپ قاغانلىق ئاجىزلاشقان. ئىلگىر ـ كېيىن بولۇپ قىتانلارغا ۋە موڭغۇللارغا بېقىنغان. قىتانلار قىرغىزلار رايونىدا ئېلچىن مەھكىمىسىنى تەسىس قىلغان. يۈەن سۇلالىسى مەزكۇر رايوندا كەمكەمچىغۇتنى تەسىس قىلغان، بۇ رايون ئەينى ۋاقىتتا كەم دەرياسى بىلەن كەمچىك دەريا سى ۋادىلىرى (بۇگۇنكى رۇسىيىدىكى يەنىسەي دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى چوڭ ـ كىچىك يەنىسەي دەريالىرى) دا ئىدى. XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، قىرغىزلار غەربتىكى ئالتاي تېغى ئېتەكلىرىگە كۆچۈپ بولغاندى. جۇڭغارلار ھۇكۇمرانلىق قىلغان دەۋرىدە، تەڭرىتاغ تىزمىسىنىڭ غەربىي چېتىگە مەجبۇرىي كۆچۈرۈلگەن. كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۇكۇمىتىگە بېقىنىپ، غەربىي بۇرۇتلار ۋە شەرقىي بۇرۇتلار دەپ ئاتالغان. ھازىر ئۇلار ئاساسەن قىرغىزىستاندا مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان.

تۇيغۇن (تۇغۇق ھۇن) قەدىمكى مىللەت ۋە دۆلەت نامى. ئەسلى قىتاندىكى غەربىي مۇيۇن سىيانپىلىرىنىڭ بىر تارمىقى ئىدى. جىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ئاقساقىلى تۇيغۇننىڭ باشچىلىقىدا غەربكە كۆچۈپ، خېشى، لوئىيۇ رايونلىرىدا خانلىق قۇرغان. كېيىن

پەیدنىپەي غەربي چاڭلار بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن. 9ـ ئەۋلاد خان ئاجى ئۆزىنى شاجۇ ئايمىقىنىڭ دورابى دەپ ئاتاپ، سۇڭ سۇلالىسىگە بېقىنىپ ئەلچى ئەۋەتكەن. 10 ـ ئەۋلاد خان مۇكۇي سوڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن لوڭشى بېگى دەپ ئاتالغان. 11 ـ ئەۋلاد خان مۇلىيان (437~451ـ يىللىرى) سۇڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن جەنۇبي خۇاڭخي بېگى دەپ ئاتالغان. خانلىق ئىچىدە جىن سۇلالىسىنىڭ تۇزۇملىرى قوللىنىلىپ، خەنزۇ يېزىقى ھۆكۈمەت يېزىقى قىلىنغان، سىياسىي ـ چاڭ تىللىرى قوللىنىلغان. كېيىنچە ئاستا ـ ئاستا كۆچلىنىپ لوڭيۇ، خېشى قاتارلىق چاڭلار زېمىنى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، ئۇدۇنگچە بولغان رايونلارغا كېڭىيىپ، زېمىنى قۇملۇقنىڭ شەرقى ۋە غەربىدىن ھالقىپ كەتكەن چوڭ سىياسىي كۈچ بولۇپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن تەختكە ۋارىسلىق قىلغان دەۋرگە بارغاندا، شىمالي ۋېي سۇلالىسىگە بېقىنغان؛ بۇرىلچۇر دەۋرىگە بارغاندا، شىمالي ۋېي سۇلالىسى تەرىپىدىن تۇيغۇن خان دېگەن نام بېرىلگەن. كۇلۇگ دەۋرىگە بارغاندا (535 ~ 591)، قاغانغا ئۆزگەرتىلگەن ھەم تۇيغۇن قاغانلىقى دەپ ئاتالغان. كۆكنۇر (ھازىرقى چىڭخەي كۆلىنىڭ غەربى) دا بۇقابالىقنى پايتەخت قىلغان، پىشامشان، چەرچەن قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسى تۇيغۇن قاغانلىقىنىڭ سىياسىي تەسىرىگە ئۇچرىغان. سىياسىي تۇزۇمنى، ئۇرپ ـ ئادەتلىرىنى پەيدىنپەي چاڭلارنىڭكىدەك ئۆزگەرتكەن. بۇيان قاغان ھاكىمىيەت يۇرگۈزگەن دەۋرده، تۇركلەرگە بېقىنىپ سۇي سۇلالىسىگە بىرلىكتە قارشى تۇرغان. سۇي سۇلالىسى بىر مەزگىل بۇ قاغانلىقنى بېسۋېلىپ، كۆكنۇر، قەزىلغول قورغان (بۇگۇنكى چىڭخەيدىكى شىڭخەي كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبى)، پىشامشان (بۇگۇنكى چارقىلىق)، چەرچەن قاتارلىق جايلاردا تۆت ئايماق تەسىس قىلغان. سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك يېغىلىق تۇپەيلىدىن قالايمىقانلاشقانلىقتىن، بۇيان قاغان زېمىنلىرىنى قايتۇرۇۋالغان. تاڭ تەيزۇڭ جېنگۇەننىڭ 8 ـ يىلى (634 ـ يىلى)، تۇبۇتلەر بىلەن بىرلىشىپ جەنۇب ۋە شىمالدىن تاڭ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلغان. تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تۇيغۇن قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ بۇقابالىقنى ئىگىلىگەن. بۇيان قاغان چەرچەننىڭ غەربىدىكى تۇلۇن قۇملۇقىدا ئۆلتۈرۈلگەن. شۇ يىلى تۇبۇتلەر بوش قالغان جەنۇبتىكى جايلارنى قايتۇرۇۋالغان. جېنگۇەننىڭ 9 ـ يىلى (635 ـ يىلى)، تاڭ سۇلالىسى تۇيغۇنلارنىڭ شىمالىدا مۇيۇن شۇن، نۇرقاپار ئاتا ـ بالا ئىككىسىنى ئىلگىر ـ كېيىن بولۇپ قاغانلىققا تىكلىگەن. لوڭشونىڭ 3 ـ يىلى (663 ـ يىلى)، شىمالي چېگرامۇ تۇبۇتلەر تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنغان. تۇيغۇنلاردا جەمئىي 18 ئەۋلاد قاغان ئۆتكەن. نۇرقاپارنىڭ قالدۇق قوۋملىرى شىمالدىكى خېچۇ (ئىچكى موڭغۇلدىكى بەيچېڭزى) رايونى ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. تۇيغۇنلار شۇنىڭدىن كېيىن ئاجىزلاشقان.

دوغلات قەبىلىسى موڭغۇل قەبىلىسى. بۇلجار ـ دوغلايىنىنىڭ ئەۋلادلىرى بولۇپ، نېرون موڭغۇللىرىغا تەۋە. چىڭگىزخان بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋىتى بىرئاز يېقىن. كېيىن چىڭگىزخان بۇ قەبىلىنى چاغاتايغا سۇيۇرغال قىلغان، شۇنىڭدىن كېيىن چاغاتاي خانلىقىدىكى موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ كەلگەن. XIV ئەسىردە، خانلىقتىكى ھەرقايسى قەبىلە ئەمىرلىرى ئارىسىدىكى قالايمىقان ئۇرۇشلاردا شەرقتىكى كۈچلۈك ھەربىي كۈچكە ئىگە قەبىلە بولۇپ قالغان. يۇەن سۇلالىسىنىڭ 7 ـ يىلى (1347ـ يىلى)، دوغلات ئەمىرى بۇلاچى چاغاتاي ئەۋلاد توغلۇق تۇمۇرنى خان قىلىپ تىكلىگەن. ئىنىسى قەمەرىددىن چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋېلىپ، ئۆزىنى ئاتا بەگ دەپ ئاتاپ، 20 نەچچە يىل يۇرت سورىغان. ئوغلى خۇدايدات گەرچە چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن بولسىمۇ، بىراق چوڭ ھوقۇقنى ئۆزى ئىگىلەپ بارغانسېرى كۈچەيگەن. خانلىق بۇ جەمەتكە 12 خىل ئالاھىدە ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولۇشقا يول قويغان، بۇلار نائىب خانلىق پەرمانى مۇلازىملىرىنى ئەگەشتۈرۈپ خان ئوردىسىغا كىرىشكە يول قويۇش، ئاق مۇنبەت يەرلەرگە ۋارىسلىق قىلىش، خانلىقتىكى ھەربىي چوڭ ھوقۇقنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقىچە مىراس قىلىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى سەئىد مەنسۇر سۇلتان سەئىد خاننىڭ يارىدىمىدە دوغلات ئەمىرى ئابابەكرى بېسىپ يانقان قەشقەرنى قايتۇرۇۋالغان. مىڭ سۇلالىسى جېڭدېنىڭ 9 ـ يىلى (1514 ـ يىلى)، سەئىدنى خانلىق ئورنىغا يۆلەپ چىقىرىپ يەركەن خانلىقىنى قۇرغان. بۇ جەمەت يېڭى قۇرۇلغان يەركەن خانلىقىنىڭ ھەربىي، سىياسىي چوڭ ھوقۇقلىرىغا داۋام ئىلىق ۋارىسلىق قىلغان. سۇلتان ئابدۇرەشىدخان دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇلارنىڭ ئالاھىدە ھوقۇقى بىكار قىلىنغان. دوغلات قەبىلىسى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىكى ئاق ئاۋۇال ئىسلام دىنىغا كىرگەن قەبىلىنىڭ بىرى بولۇپ، كېيىن تۇركىي تىللىق مىللەتلەرگە، بولۇپمۇ

ئۇيغۇرلارغا سىڭىپ كەتكەن.

چىگىل قەدىمكى مىللەت نامى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، بەش دەۋردىن شىمالىي سوڭنىڭ باشلىرىغىچە خېشىدىن تارتىپ ئۇدۇن (خوتەن) نىڭ شەرقى قاتارلىق جايلاردا ياشىغان چوڭ قەبىلە. تۈخىرىلارنىڭ قالدۇقلىرى، يەنى چاڭلارغا سىڭىپ كەتكەن تۈخىرىلار. لوپنۇرنىڭ جەنۇبىدىكى ئىسۇاننى ئوردا قىلغان، باش ۋەزىر، تۇتۇق قاتارلىق ئەمەل ئاملىرى بولغان. بۇرۇن گەنجۇ (كەمپىاي) ئۇيغۇرلىرى بىلەن سۇجۇ (سۇكتۇر، ھازىرقى گەنسۇدىكى جيۇچۈەن شەھىرى رايونلىرى) نى بۇلۇشۇپ ياشقۇرغان. تەسىر دائىرىسى بىر ھەل سۇجۇ قاتارلىق جايلارغىچە يەتكەن. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى تەيىسىڭ شىڭگۇنىڭ 6 - يىلى (981- يىلى)، ۋاڭ يەندې قوچوغا ئەلچىلىككە بارغاندا، كىچىك چىگىل ۋە ئۇلۇغ چىگىللەرنىڭ پائالىيىتى ھەققىدە خاتىرە قالدۇرغان. بۇلار ھەققىدىكى ئەڭ ئاخىرقى خاتىرىلەر سوڭ سۇلالىسى يۈەنفېڭنىڭ 4 - يىلى (1010) غىچە بار.

نايمان قەدىمكى مىللەت نامى. XI ~ XII ئەسىرلەردە موڭغۇل ئېگىزلىكىنىڭ غەربىدىكى تۈركىي تىللىق قەبىلە. ئەڭ دەسلەپ قىرغىزلار (بۇگۇنكى رۇسىيىنىڭ تۇۋا جۇمھۇرىيىتى ھەم شۇنىڭغا يېقىن جايلار) رايوندا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، ئېتنىك مەنبەسى بەلكى تاڭ دەۋرىدىكى جەنۇبقا كۆچكەن قىرغىزلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. قىتان، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە، ئالتاي تاغلىرى ئەتراپىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ، شەرق تەرىپى كەرەي قەبىلىسى بىلەن، غەرب تەرىپى ئەرتىش دەرياسىدىكى قاڭلىلار بىلەن، شىمال تەرىپى قىرغىزلار بىلەن، جەنۇب تەرىپى چوڭ قۇملۇقتىكى ئۇيغۇرلار بىلەن چېگىرلانغان. ئۇيغۇر يېزىقىنى ئورتاق ئىشلەتكەن، نېستورى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. چىڭگىزخان باشچىلىقىدىكى موڭغۇللار كۆچەيگەن دەۋرىدە، نايمانلار سەركەردىسى ئىنانچ خان، يەنى تايان خان دەپ ئاتالغان. ئىنانچ خان ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى باي بۇقا تەختكە ۋارىسلىق قىلغان. ئۇ ئىنىسى بۇيرۇق خان بىلەن چىقىشالماي، يايلاق ۋە تاغلىق رايونلاردا ئايرىم ياشىغان. كەرەي ۋە موڭغۇللار كۆپ قېتىم ئۇزۇتارا ئۇرۇش قىلغان. جەنۇبىي سوڭ سۇلالىسى جياتەينىڭ 4 - يىلى (1204 - يىلى)، قۇملۇقتىكى شىمالدا ياشايدىغان ھەرقايسى قەبىلىلەر چىڭگىزخان تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان. تايان خان قوشۇن باشلاپ قانغاي (بۇگۇنكى موڭغۇلىيە تەۋەسىدە) تېغىغا بېرىپ، ھەرقايسى قالدۇق قەبىلىلەرنى يىغىپ، نارقۇ قۇن (بۇگۇنكى موڭغۇلىيىدىكى تامىر دەرياسىنىڭ ئورقۇن دەريا-سىغا قويۇلۇش ئېغىزىنىڭ شەرقى) تېغىدا قاتتىق جەڭ قىلغان. نايمان قوشۇنى ئۇرۇشتا يېڭىلىپ، تايان خان ئەسىرگە چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلگەن. موڭغۇل قوشۇنلىرى يەنە بۇيرۇق خاننى شاقاسۇ (بۇگۇنكى موڭغۇلىيىدىكى قۇبدو دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى) بويىدا ئەسىرگە ئالغان. تايان خاننىڭ ئوغلى كۈچلۈك خان قوۋملىرىنى باشلاپ قاراقىتانغا قېچىپ كەتكەن، شۇنىڭ بىلەن نايمانلار يوقۇلغان.

تابغاچ ئوتتۇرا ئەسىردە مەركىزىي ئاسىيادىكى خەلقلەر جۇڭگونى ياكى جۇڭگولۇقلارنى شۇنداق ئاتىغان. تۈرك مەڭگۇ تاشلىرىدا، نوم تەرجىملىرىدە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ۋە ياۋروپا تارىخىي ئەسەرلىرىدە بۇ سۆز ئۇچرايدۇ. تابغاچ سۆزى «ئەۋلىيا چۈچۈجىنىڭ غەربكە قىلغان زىيارىتى» دە ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭدا: «تابغاچلار ھەممە ئىشتا ناھايىتى چىۋەر. تابغاچلار، يەنى خەتزۇلاردۇر» دەپ خاتىرىلەنگەن. غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار قۇرغان قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ بىر قىسىم مەشھۇر خانلىرى مۇشۇ نامنى قوللانغان، مەسىلەن، ئىبراھىم بىن ناسىر تابغاچ، بۇغراخان ئىبراھىم بىن مۇھەممەد تابغاچ قاتارلىقلار. بۇلار جۇڭگو خانى دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيتتى.

ئۇيغۇر قەدىمكى مىللەت نامى. «ئۇيغۇر ۋە ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى» غا قاراڭ.

قىرغىز قەدىمكى مىللەت نامى. «قىرغىز» غا قاراڭ.

ئويىرات قەبىلە نامى. چىڭگىزخان دەۋرىدە، دۇغلاتلار قۇملۇقنىڭ غەربىدە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. جىچىڭنىڭ 28 - يىلى (1368 - يىلى)؛ يۈەن سۇلالىسى ئاغدۇرۇلغاندا، شۇندىن توغان تۇمۇر شاڭدۇغا چېكىنگەن، تارىختا بۇ «شىمالىي يۈەن سۇلالىسى» دەپ ئاتالغان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تاتارلار ياكى شەرقىي موڭغۇللار، ئويىراتلار بولسا غەربىي موڭغۇللار دەپ ئاتالغان. مىڭ سۇلالىسى شىمالىي يۈەن سۇلالىسىنى تىزگىنلەش ئىستىكىدە، ئويىراتلار ئاقساقىلى ماخمۇدقا ئىتائەتمەن ئەمەس خان، تەيىسىگە دانىش چېچەن خان، باتۇر بولۇنقا ئاسايىش خان دېگەن ئۇنۋان ئىنئام قىلغان

خان. یوگلىنىڭ 14 ـ يىلى (1416 ـ يىلى)، ماخمۇد ئۇلۇپ ئوغلى توغان تۆمۈر ئىتائەتمەن ئەسىن خانلىق مەنسىۋىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئىلگىر ـ كېيىن بولۇپ تەيىنلەك، باتۇر بولۇتلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئويراتلار-نىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىنى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالغان. ئارقىدىنلار شىمالىي يۈەن سۇلالىسىنى ئاغدۇ-رۇپ، شەرقىي ۋە غەربىي موڭغۇللارنى ۋاقىتلىق بىر-لىككە كەلتۈرگەن. جېڭتوڭنىڭ 5 ـ يىلى (1440ـ يىلى)، توغان تۆمۈر ئۇلۇپ ئورنىغا ئوغلى ئەسەن ۋارىسلىق قىلغان. ئەسەن دەۋرىدە ئويراتلار كۈچەيىپ، جۇرجۇتلارنىڭ غەربىدىن تارتىپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى تىزگىنلىگەن. جېڭتوڭنىڭ 14 ـ يىلى، جەنۇبتا مىڭ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، تۈمۈ قورغاندا خان مىڭزوڭنى ئەسىرگە ئالغان. جېڭتەينىڭ 4 ـ يىلى (1453 ـ يىلى)، ئەسەن ئۆزىنى «ئۇلۇغ يۈەن خانلىقىنىڭ تەڭرى قاغانى» دەپ ئاتىغان. بۇ موڭ-غۇللاردىكى ئالتۇن ئۇرۇقتىن بولمىغانلارنىڭ قاغان بولالمايدىغانلىقىدەك ئەنئەنىۋى قارىشىغا خىلاپ كەلگەن-لىكتىن، سىياسىي جەھەتتە بېتىم ھالەتكە چۈشۈپ قالغان. كېيىنكى يىلى ئۇلتۇرۇلگەن. شۇنىڭدىن كې-يىن ئويراتلار تاتار قاتارلىق قوۋملەرنىڭ ئۆچ ئېلىش خاراكتېرلىك ھۇجۇمىغا ئۇچراپ ئامالسىز غەربكە كۆچ-كەن. ئەسەننىڭ چوڭ ئوغلى بورو ناغالنىڭ بىر تارمە-قى كۆپىيىپ دۆربۈت قەبىلىسى بولغان، ئىككىنچى ئوغلى ئەسمۇت تارخان نوياننىڭ يەنە بىر تارمىقى كۆ-چىيىپ جۇڭغار قەبىلىسى بولغان.

ئويرات موڭغۇللىرى موڭغۇللارنىڭ بىر تار-مىقى. ئويرات سۆزىنىڭ كېلىش مەنبەسى «موڭغۇللار-نىڭ مەخپىي تارىخى» غا ئاساسلانغاندا، «ئورمان قوۋ-لىرى» دېگەن مەنىدە ئىكەن. تارىخىي تەرەققىيات جەر-يانىدا ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىپ تۇرغان. XV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئا-ساسلىق قوۋملىرىدىن جۇڭغار، دۆربۈت، خوشۇت، تۇرغۇت، خۇيت قاتارلىقلار بار ئىدى. چوڭجېن-نىڭ 9 ـ يىلى، خوشۇت قەبىلىسىدىن گۇش خان كۆكنۇر (چىڭخەي) گە قوشۇن باشلاپ بېرىپ، كۆك-نۇردىكى تۆبۈتلەر رايونلىرىدا ھۆكۈمرانلىقىنى قۇر-غان. جۇڭغارلار تەڭرىتاغنىڭ شىمالىنى ماكان قىلىپ، جۇڭغار ئۇلۇسىنى شەكىللەندۈرگەن. تۇرغۇتلار جۇڭ-غارلارغا بېقىنىپ ئەرتىش دەريا سۇيىلىرىدا چارۋىچى-لىق بىلەن شۇغۇللانغان. چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 55 ـ يىلى (1716 ـ يىلى)، جۇڭغارلار تەبەتكە ھۇجۇم قىلىپ، خۇشۇتلارنىڭ تەبەتتىكى ھۆكۈمرانلى-قىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان. كېيىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەبەتكە كىرىپ جۇڭغارلارنى ھەيدەپ چىقى-رىپ، كۆكنۇردىكى خۇشۇت قەبىلىسى بىلەن ئايماق، خۇشۇن تۈزۈمىنى يولغا قويغان. چەنلوڭنىڭ 18 ـ يىلى (1753 ـ يىلى)، تۇرغۇتلار سەرەڭ قاتارلىقلار-نىڭ باشچىلىقىدا چىڭ سۇلالىسىگە بېقىنغان ھەمدە ئۇ-لانگۇم (قىزىلقۇم) غا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، سەينزاياتۇ ئايىمقى دەپ ئاتىلىپ، ياساق بويىچە باشقۇرۇلغان. چەنلوڭنىڭ 20 ـ يىلى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جۇڭغارلار ئارىسىدىكى ئىچكى نىزادىن پايدىلىنىپ ئە-لىغا قوشۇن ئەۋەتىپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى-نى بىرلىككە كەلتۈرگەن. ئىلى جاڭجۈن مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ بۇ رايونلارنى ئىدارە قىلغان.

ئويرات موڭغۇللارنىڭ بىر تارمىقى. ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ قەدىمكى قەبىلىلىرىدىن بىرى.

تۇرغات موڭغۇللارنىڭ بىر تارمىقى. چىڭ دەۋ-رىدىكى تارىخىي ماتېرىياللاردا يۈەن سۇلالىسىنىڭ ۋەزە-رى ئوڭ خانىنىڭ ئەۋلادلىرى دەپ قارىلىدۇ. كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلار كەرەي قەبىلىسىگە باغلايدۇ. XV ئەسىردە ئويراتلارغا بېقىنىپ، تۆت ئويراتلارنىڭ بىرى بولغان. مىڭ سۇلالىسى چوڭجېننىڭ باشلىرىدا، خۇئۇرلۇقنىڭ باشچىلىقىدا 50 مىڭ چېدىرلىق تۇرغات غەربكە كۆ-چۈپ، ئەتىل (ۋولگا) دەريا سۇيىلىرىغا ماكانلاشقان. غەربكە كۆچكەندىن كېيىنمۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتنى ساقلاپ، ئۇزلۇكسىز ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغا يوللاپ تۇرغان. كاڭشىنىڭ 51ـ يىلى (1712 ـ يىلى)، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ باش دىۋان بېگى تۇلىچىن قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان ئەل-چىلەر ئۆمسكى تەشكىللەپ ئەتىل دەريا سۇيىلىرىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىغا تۇرغاتلاردىن ھال سوراشقا ئەۋەتكەن، ئەلچى-لەر ئۆمسكى ئىككى يىل دېگەندە تۇرغاتلار رايونىغا يېتىپ كەلگەن ھەم تۇرغاتلارنىڭ قىزغىن كۈتۈۋېلىشى-غا مۇيەسسەر بولغان. ئەلچىلەر ئۆمسكى كاڭشىنىڭ 54ـ يىلى بېيجىڭغا قايتىپ كەلگەن. تۇلىچىن مانجۇچە ۋە خەنزۇچە ئىككى خىل يېزىقتا «يات يۈرتلار ھەققىدە خاتىرە» نامىلىق كىتابنى تەييارلاپ ئەلچىلىككە چىققان كەچۈرمىشلىرىنى تەپسىلىي يېزىپ چىققان. چەنلوڭ-نىڭ 36 ـ يىلى (1771 ـ يىلى)، ئوباش تۇرغاتلار-دىن 33 مىڭ تۇتۇن، 169 مىڭدىن ئارتۇق ئادەملەرنى باشلاپ شەرققە ـــ ۋەتەن قوينىغا قايتىپ كەلگەن.

ئۇلار 10 نەچچە مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق يولنى سەكـ
كىز ئاي بېسىپ، خىلمۇ خىل مۇشكۈلاتلارنى بېشىدىن
كەچۈرۈپ ئىلىغا قايتىپ كەلگەندە، ئاران دېگەندە 70
مىڭدەك ئادەم قېپقالغانىدى. چېيەنلوڭ خان ئوباش قا-
تارلىقلارنى چېگدىدىكى يازلىق ئوردىدا كۈتۈۋالغان ھەم-
دە «تۇرغاتلارنىڭ ۋەتەنگە قايتىپ ئەل بولۇش خاتىرە-
سى» ۋە «تۇرغات قەبىلىسىگە ئالاھىدە غەمخورلۇق قە-
لىش خاتىرىسى» دىن ئىبارەت ئىككى چوڭ ئابىدىنىڭ
تېكىستىنى ئۆز قولى بىلەن يېزىپ، چېگدىدىكى پۈتۈ
بۈتخانىسىغا تىكلىگەن. شەرققە قايتىپ كەلگەن تۇرغات-
لار چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن يېڭى تۇرغاتلار ۋە كونا
تۇرغاتلار دەپ ئايرىلغان، يېڭى تۇرغاتلار يۇلتۇز، قو-
بۇقسار، قاراسۇ، دىنغابالىق (ھازىرقى جىڭ ناھىيە-
سى) قاتارلىق جايلارغا، كونا تۇرغاتلار ئالتاي قاتارلىق
جايلارغا چارۋىچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

خوشۇت موڭغۇللارنىڭ بىر تارمىقى. چىڭگىز-
خاننىڭ ئىنىسى قابۇ تۇقاسارنىڭ 8 ـ ئەۋلاد نەۋرىسى
ئۇلۇغ تۇمۇرنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ئۇرياڭقايلارنىڭ ئۇچ
ياساۋۇلخانىسى بار جايلارغا ئورۇنلىشىپ، تاتارلاردىن
ئارۇغاتاينىڭ ئورنى بىلەن قوشنا بولغان. XV ئەسىرنىڭ
30 ـ يىللىرى، ئويرات خانى توغان تەيشى ئارۇغاتايغا
ھۇجۇم قىلغان. ئۇلۇغ تۇمۇر قوۋملىرىنى باشلاپ تو-
غانغا بېقىنغان. توغان تەيشى بۇ قەبىلىنى خوشۇت دەپ
ئاتىغان. مانا بۇ خوشۇت نامىنىڭ ئاتىلىشىنىڭ باشلە-
نىشى بولۇپ، كېيىن تۇت ئويرات قەبىلىسىنىڭ بىرى
بولغان. بابۇر مىرزا دەۋرىگە كەلگەندە، تۇت ئويرات
قەبىلىسىنىڭ ئاتا بەگلىك (تارقان) ئورنىغا كۆتۈرۈل-
گەن. كېيىن قانى نويان قوڭۇر، باي باغاس، گۈش
خان، ئۆچەرتۇ چەچەن خانلار ئاتا بەگلىك ئورنىغا ۋا-
رىسلىق قىلغان. مىڭ سۇلالىسى چوڭجېننىڭ 9 ـ
يىلى (1636 ـ يىلى)، گۈش خان كۆكنۇر (چىڭ-
خەي) غا يۈرۈش قىلىپ، كۆكنۇردىكى ئالاشان خوشۇت
قەبىلىلىرى بولغان. خۇئۇرلۇق غەربكە كۆچكەندە،
گۈش خاننىڭ ئىنىسى قوندۇلۇن ئوباشمۇ قوۋملىرىنى
باشلاپ بىللە سەپەر قىلغان. چىڭ سۇلالىسى چېنلۇڭ-
نىڭ 36ـ يىلى (1771 ـ يىلى)، ئوباشقا ئەگىشىپ
شەرققە — جۇڭگوغا قايتىپ كېلىپ، يۇلدۇز ۋادىلىرى-
نى ماكان قىلىپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.
ئۇلار بۇگۈنكى شىنجاڭدىكى خوشۇت موڭغۇل-
لىرىدۇر.

ئۇرياڭقاي قەبىلە نامى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە
ئۇچكە بۇلۇنگەن: تاڭنۇ تېغىنىڭ شىمالىدا ماكانلاشقان-
لىرى تاڭنۇ ئۇرياڭقايلىرى، ئالتاينۇر (ئوب دەريا-
سىنىڭ تارمىقى بولغان ئالتاي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقى-
ندىكى كۆل) غا جايلاشقانلىرى ئالتاينۇر ئۇرياڭقايلە-
رى دەپ ئاتالغان. ئىككىسى توڭجىنىڭ 3 ـ يىلى
(1864 ـ يىلى) «جۇڭگو ـ رۇسىيە غەربىي شىمال
چېگرىنى تەكشۈرۈپ ئايرىش كېلىشىمى» گە ئاساسەن
رۇسىيىگە ئايرىپ بېرىلگەن. ئالتاي تېغىنىڭ غەربىي
شىمالىغا جايلاشقانلىرى ئالتاي ئۇرياڭقايلىرى دەپ ئا-
تالغان. چېيەنلوڭنىڭ 19 ـ يىلى (1754 ـ يىلى)،
چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى سالار قاتارلىقلارنى ئالتاي
ئۇرياڭقايلىرىنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرى ياشىغان جاي-
لىرىنى ئىگىلەشكە بۇيرۇق قىلغان. 27 ـ يىلى ئوڭ،
سول قانات دەپ ئىككى قىسىمغا ئايرىلىپ، ھەرقايسى-
سىگە باش دورغا تەينىلەنگەن. سول قاناتتىكى تۆت
خوشۇن بۇگۈنكى ئالتاي، بۇرچىن قاتارلىق جايلاردا؛
ئوڭ قاناتتىكى ئۈچ خوشۇن بۇگۈنكى چىڭگىل، كۆك-
توقاي قاتارلىق جايلاردا چارۋىچىلىق قىلغان.

ئايماق ـ خوشۇن تۈزۈمى مانجۇلاردىكى سەكـ
كىز خوشۇنلۇق تۈزۈمى بىلەن موڭغۇللاردىكى ئەنئەنە-
ۋى ئىجتىمائىي تەشكىلات بىرلەشتۈرۈلگەن سىياسىي
تۈزۈم. كېيىنكى جىن سۇلالىسى تەيتسۇڭنىڭ 8 ـ
يىلى (1634 ـ يىلى)، قۇن تەيجى ئۆزىگە قاراشلىق
موڭغۇل قوۋملىرىنى خوشۇن تۈزۈمى بويىچە باشقۇ-
رۇپ، موڭغۇل رايوندا تاكى چىڭ دەۋرىنىڭ ئاخىرىلە-
خىچە يولغا قويغان.

ئايماقلارغا ئايماق بېگى تەينىلەنگەن، ئايماق بېگى
ئۇچ يىلدا بىر قېتىم ئېچىلىدىغان ئايماق يىغىنىغا رىيا-
سەتچىلىك قىلىشتىن سىرت، چېرىكلەرنى مەشىق قىلـ
دۇرۇش، پۇل ـ ئاشلىقلارنى ئېنىقلاش، چوڭ جىنايى
ئىشلارنى تەكشۈرۈش قاتارلىق مەجبۇرىيەتلەرنى ئۈتە-
گەن. ئايماق بېگىنىڭ ھەرقايسى خوشۇنلارنىڭ ئىچكى
ئىشلىرىغا ئارىلىشىش ھوقۇقى بولماي، نازارەتچىلىك
قىلىش ھوقۇقىلا بولغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى
دەۋرلىرىگە كەلگەندە، ئايماق بەزى رايونلاردا بىرىنچى
دەرىجىلىك مەمۇرىي تەشكىلاتلىق رولىغا ئىگە بولۇپ،
ئايماق بېگىنىڭ ھوقۇقىمۇ كۈرۈنەرلىك ئۆسكەن.

خوشۇن ئايماق ـ خوشۇن تۈزۈمىنىڭ يادروسى
بولۇپ، مەمۇرىيەت بىلەن ھەربىي ئىشلار بىرلەشتۈ-
رۈلگەن ئورۇن. خوشۇن ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا،
موڭغۇل جەمئىيىتىدىكى ئۇتۇق (رايونلار بويىچە ئاي-
رىلغان قوۋم)، ئايماق (قانداشلىق مۇناسىۋىتىدىكى

قوۋم) لارنی ئاساس قىلغاچقا، قوۋملەرنىڭ ئەمەلىي كۆچىگە قاراپ قۇرۇلغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى خوشۇننىڭ نوپۇس سانىنى ئېنىقلاش (نوپۇسنى ستاتىستىكا قىلىش)، تېرىلغۇ ۋە چارۋىچىلىق يەرلىرىنى تەقسىم قىلىش (يايلاقلارنى تەقسىم قىلىش)، ھەرقايسى تۇتۇنلەرنى ئىدارە قىلىش (ئاھالىنىڭ ئېقىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش)، نىكاھ تۇزۇمىنى تەرتىپكە سېلىش، نەپىقە بېرىش، قائىدە ـ نىزاملىرىنى بېكىتىش، جىنايى ئىشلار ۋەقەلىرىنى تەكشۈرۈش، ھەربىي ئىشلارنى ئېنىقلاشتەك ھوقۇقى بار دەپ بەلگىلەنگەن. بىر خوشۇننىڭ باشلىقى ياساق دەپ ئاتالغان، ياساقلىققا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى موڭغۇل ۋاڭ، گۈڭ، تەيجىلىرى ئارىسىدىن تاللانغان كىشىلەرنى قويغان. ئاددەتتە ياساق ھوقۇقى مىراس قالاتتى. ياساقنىڭ ئاستىدا يارەمچى تەيجى، خوشۇن باشقۇرىدىغان زەڭگى، يانداش زەڭگى (مېيىرىن)، جالان ئېجىن قاتارلىق ئەمەللەر تەسىس قىلىنغان بولۇپ، تۇرلۇك ئىشلارغا ئائىلىق قىلاتتى. ياساق ئەمەلىي ھوقۇق يۈرگۈزىدىغان بولغاچقا، ئايماق ـ خوشۇن تۇزۇمى يەنە ياساق تۇزۇمى دەپمۇ ئاتالغان.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، خوشۇنلار ئۈچ خىلغا ئايرىلغان: ياساق تەسىس قىلىنغان خوشۇنلار ياساقلىق خوشۇن دەپ ئاتالغان. چۆللۈكنىڭ جەنۇبى، شىمالى ۋە غەربىدىكى جايلار جەمئىي 18 ئايماق، 32 قەبىلە، 201 خوشۇنغا ئايرىلغان. يەنە باش دورغا تەسىس قىلىنغان خوشۇنلار باش دورغىلىق خوشۇن دەپ ئاتالغان. باش دورغا ئادەتتە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بىۋاسىتە تەيىنلىنىپ، مىراس قالدۇرۇلمىغان. بۇنداق خوشۇنلاردىن جەمئىي 61سى بولغان. بۇتخانىلارغا تەۋە بولغان خوشۇنلار لامالار خوشۇنى دەپ ئاتىلىپ، ياساق تەسىس قىلغان، ئادەتتە ئۇنىڭغا بۇتخانىلارنىڭ راھىب كالان (گېگەن) لىرى تەيىنلىنىپ، مىراس قالدۇرۇلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە ئىچكى ياساق، تاشقى ياساق دەپمۇ ئايرىلغان. چۆللۈكنىڭ جەنۇبىدىكى موڭغۇللارغا ئىچكى ياساق يۈرگۈزۈلگەن، چۆللۈكنىڭ شىمالى ۋە غەربىدىكى موڭغۇللارغا تاشقى ياساق يۈرگۈزۈلگەن بولۇپ، ھوقۇق ۋە تۇزۇلمە جەھەتتىنمۇ پەرقلەنگەن.

خوشۇن ئاستىدا نىرۇ (موڭغۇلچە سۈمۈن) تەسىس قىلىنغان. سۈمۈن ئاساسەن ھەربىي بىرلىك ئىدى، كېيىن ئاستا ـ ئاستا خوشۇن ئاستىدىكى بىرىنچى دەرىجىلىك مەمۇرىي بىرلىك بولغاچقا، سۈمۈن زەڭگىسى (نىرۇ جاڭىن)، ئاغلاقچى دورغا (قۇندو)، باشۇقۇ قاتارلىقلار چېرىكلەرگە باشچىلىق قىلىپ، ھىسابات ئېنىقلاش، باج يىغىش، ئەسكىرىي يۈرۈش قىلىش قاتارلىق ئىشلارنى بىر ياقىلىق قىلغان. سۈمۈن 150 نەپەر چېرىكتىن تەشكىللەنگەن بولۇپ، ھەر ۋاقىت كۆپەيتىپ ۋە قىسقارتىپ تەڭشىگىلى بولىدۇ. 18 ياشتىن 60 ياشقىچە بولغان بارلىق موڭغۇللارنىڭ چېرىكلىككە كىرىش مەجبۇرىيىتى بولغان.

ئايماق ـ خوشۇن تۇزۇمى ئاستىدا، بارلىق ئايماق ـ خوشۇنلار چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەسىر ـ پەرمانلىرىنى قوبۇل قىلىدۇ؛ ھەرقايسى خوشۇنلارنىڭ چارۋىچىلىق قىلىدىغان رايونلىرى ئايرىپ بېرىلگەندىن كېيىن، ئۆز ئىختىيارىچە ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ؛ ھەرقايسى خوشۇنلار ئارا، ئىچكى، تاشقى ياساقلار ئارا، موڭغۇل، خەنزۇلار ئارا ئۆز ئالدىغا بارىدىـ كەلدى قىلىشقا چەكلىنىدۇ؛ ھەرقايسى خوشۇنلاردىكى ئاھالىلەر قەرەللىك تەكشۈرۈلۈپ تۇرۇلىدۇ؛ ئايماق ـ خوشۇنلارنىڭ ئەمەلدارلىرى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ ھەمدە ئەمەلدارلار بەلگىلەنگەن ئۇنۋان ۋە ئىش ھەققىدىن بەھرىمان بولىدۇ.

ۋاڭ، گۈڭ، تەيجى ئۇنۋان نامى. قەدىمكى دەۋردە خىزمەت كۆرسەتكەن ئەمەلدارلارغا خانلىق تەرىپىدىن ئىنئام قىلىنغان ئۇنۋان بولۇپ، گۈڭ، بەگ، بو، زى، نەن قاتارلىق بەش دەرىجىگە بۆلۈنگەن. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، ئاز سانلىق مىللەت سەركەردىلىرىگە ۋاڭلىق ئۇنۋانى ئىنئام قىلىنغان، چىنۋاڭ (شاھزادە)، جۇنۋاڭ (ئىنانچخان)، دۆلەتنى تىنچىتقۇچى بەگ، دۆلەتكە يۆلەكچى بەگ قاتارلىق ئەمەللەر بولغان. بۇلار ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ۋاڭ، گۈڭ دەپ ئاتالغان. «تەيجى» خەنزۇچىدىكى «太子» (شاھزادە) نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، موڭغۇل ئاقسۆكەكلىرىنىڭ ھۆرمەت نامى ئىدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، تەيجى موڭغۇللاردىكى مىراس قالدىغان ئۇنۋان بولۇپ، دەرىجىسى دۆلەتكە يۆلەكچى بەگدىن تۆۋەن تۇرىدۇ. ئىچكى جەھەتتە 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ، 4 ـ دەرىجىلىك دەپ تۆت دەرىجىگە ئايرىلغان، مىراس قالدۇرۇلمىغان. تۆھپىسى يوقلارنىڭ دەرىجىسى تۆۋەنلىتىلىپ، مىراس قالدۇرۇلغان.

بەگلىك تۇزۇمى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ كونا دەۋردىكى يەرلىك ئەمەل تۇزۇمى. ئاقساقال، ئەمەلدار، ھۆكۈمران دېگەن مەنىلەردە بولۇپ، پارىس تىلىدىن ئۇيغۇرلارغا كىرگەن. ئاك دەسلەپ VII ئەسىردىكى تۈرك مەڭگۈتاشلىرىدا كۆرۈلىدۇ. بەگ 30 خىلدىن

ئارتۇق. رايون ئىچىدىكى بارلىق ئىشلارنى ئومۇمىي جەھەتتىن باشقۇرىدىغانلار ھاكىمبەگ دەپ ئاتالغان. تېرىلغۇ ئېتىزلارنى، سۇ ئىشلىرىنى سودا ـ سېتىقنى، ئامانلىقنى، باجنى، قاتناش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغانلارنىڭمۇ مەخسۇس نامىلىرى بولغان. چېيىنلوك مەزگىلىدە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بەگلىك تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ ھاكىمىيەت بىلەن دىننى ئايرىۋەتكەن، بەگلىك بىلەن ئاخۇنلۇق ۋەزىپىسىنى ئۆزئارا قوشۇمچە ئۆتۈگۈزمىگەن. بەگلىك دەرىجىسى بېكىتىلىپ، ھاكىمبەگلەر ئۈچ دەرىجىگە ئايرىلغان. قالغان 4 ـ دەرىجىدىن 7 ـ دەرىجىگىچە دەرىجە پەرقى ئوخشاش بولمىغان. دەرىجىگە قاراپ ئوخشىمىغان مىقداردا دىيانەتلىك بولۇش پۇلى بېرىلگەن. ۋەزىپىسىدىن پايدىلىنىپ نەپ ئالىدىغانلارغا بۇ خىل پۇل بېرىلمىگەن. بەگلىك ئەمەلىنى ئەۋلادلىرىغا مىراس قالدۇرۇش بىكار قىلىنىپ، ۋەزىپىسىدىن چۈشۈرۈش ياكى ۋەزىپىسىنى ئۆستۈرۈشنىڭ ھەممىسىدە مۇقىم بەلگىلىمە بېكىتىلگەن. 3 ـ دەرىجىدىن 5 ـ دەرىجىگىچە بولغان بەگلەرنى بېكىتىشتە مەسلىھەتچى ئامبال ئاۋۋال نامزاتنى تاللاپ تولۇقلاپ تەستىق سېلىشقا يوللىغان. 6 ـ، 7 ـ دەرىجىلىك بەگلەرنى ئالدى بىلەن ھەرقايسى شەھەرلەردىكى خان ئامبالار نامزاتنى تاللاپ مەسلىھەتچى ئامبالغا سۈنۈپ، مەسلىھەتچى ئامبالنىڭ تولۇقلاپ تەستىقلىشىغا سۈنغان. مەسلىھەتچى ئامبال پەسىل بويىچە تىزىمغا ئېلىپ ۋاسالار مەھكىمىسىگە يوللىغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، بەگلەرنى چەتلەشتۈرۈش سىياسىتى يۈرگۈزۈلگەن، يۇقىرى دەرىجىلىك بەگلەرنىڭ ئۆز يۇرتلىرىدا، كىچىك دەرىجىلىك بەگلەرنىڭ ئۆز يېزىلىرىدا ۋەزىپە ئۆتۈشى چەكلەنگەن. ھاكىمبەگلەرنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ قول ئاستىدا ۋەزىپە ئۆتۈشىگە يول قويۇلمىغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە ھەرقايسى جايلاردىكى 5 ـ دەرىجىدىن يۇقىرى بەگلەرنى نۆۋەتلىشىپ چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا سالامغا بېرىش تۈزۈمىنى يولغا قويغان، بۇ «بەگلەرنىڭ يىللىق ئۆزىنى مەلۇم قىلىشى» دەپ ئاتالغان. دەسلەپتە ئۈچ گۇرۇپپا بولۇپ ئۆزىنى مەلۇم قىلىش بەلگىلەنگەن، كېيىنچە تۆت گۇرۇپپىغا ئۆزگەرتىلگەن. ھەر يىلدا بىر گۇرۇپپا چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئۆزىنى مەلۇم قىلىدىغان بولۇپ، ھەربىر گۇرۇپپىدا 20 ئادەم بولغان. ئۇزاق ئۆتمەي ئالتە گۇرۇپپىغا ئۆزگەرتىلىپ، ھەر گۇرۇپپىدىكى ئادەم سانى 10 غا قىسقارتىلغان، جىياچىڭنىڭ 16 ـ يىلى (1811 ـ يىلى)، توققۇز گۇرۇپپىغا ئۆزگەرتىلگەن. ئادەتتە 3 ـ دەرىجىلىك ھاكىمبەگ 4 ـ، 5 ـ دەرىجىلىك بەگلەردىن سەككىزنى باشلاپ ئۆزىنى مەلۇم قىلىشقا بارغان. داۋگۇاڭنىڭ 19 ـ يىلى (1839 ـ يىلى)، ھەر ئىككى يىلدا بىر قېتىم ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ تۇرۇشقا ئۆزگەرتىلگەن. ئۆزىنى مەلۇم قىلىدىغان بەگلەر ئادەتتە 12 ـ ئاينىڭ ئاخىرى بېيجىڭغا بېرىپ خانغا كۆرۈنۈپ، زىياپەتتە بولۇش قاتارلىق پائالىيەتلەردىن كېيىن، ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كەتكەن. توڭجىنىڭ 3 ـ يىلى (1864 ـ يىلى) دىن كېيىن، بەگلىك تۈزۈمىنىڭ نامى ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۆز رولىنى يوقاتقان. گۇاڭشۈنىڭ 13 ـ يىلى (1887 ـ يىلى)، بەگلىك تۈزۈمى رەسمىي بىكار قىلىنغان.

ھاكىمبەگ ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ يەرلىك كونا ئەمەل نامى. «ھەكەم» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «ھۆكۈمران، ھۆكۈم قىلغۇچى» دېگەن مەنىلەردە ئىدى. XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، مەركىزىي ئاسىيا رايونىدا يەرلىك مەمۇرىي ئەمەلدارلار ھاكىم دەپ ئاتالغان. شىنجاڭدا ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا ھاكىمبەگلەر شەھەر ـ يېزىلاردىكى چوڭ ـ كىچىك ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان ۋەزىپىسى كۆپ، ھوقۇقى چوڭ ئەمەلدار ئىدى. چېيىنلوڭنىڭ 24 ـ يىلى (1759 ـ يىلى)، شىنجاڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، بەگلىك تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىنىپ، كورلا، بۈگۈر، شايار، سايرام (ھازىرقى باي ناھىيىسى تەۋەسىدە)، ئاقسۇ، قەشقەر، يەركەن، خوتەن قاتارلىق سەككىز جايدىكى ھاكىمبەگلەر 3 ـ دەرىجىلىك ھاكىمبەگ قىلىنىپ بېكىتىلگەن. ئۇلارغا قاراشلىق ھەرقايسى يېزا ـ كەنتلەردىكى ھاكىمبەگلەر 4 ـ، 5 ـ، 6 ـ دەرىجىلەرگە ئايرىلغان. ئۇلارنىڭ ئاستىدا مەخسۇس ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان بەگلەر 10 ~ 20 گە بارغان. گۇاڭشۈنىڭ 13 ـ يىلى (1887 ـ يىلى)، بەگلىك تۈزۈمى بىلەن بىللە بىكار قىلىنغان.

بۈرۈت چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قىرغىزلارنىڭ نامى. دەسلەپتە يەنىسەي دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە موڭغۇللارغا بېقىنىپ، «بۈرۈت» دەپ ئاتالغان. بۈرۈت «ئېگىز تاغلىق رايونلاردىكى خەلق» دېگەن مەنىدە. ئۇلار كېيىن يەنىسەي ۋادىسىدىن غەربتىكى تەڭرىتاغ رايونلىرىغا يۆتكىلىپ، ئىككى بۆلەككە بۆلۈنگەن: تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا ياشايدىغانلىرى شەرقىي بۈيرۈتلار، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا ياشايدىغانلىرى

غەربىي بۇيرۇتلار دەپ ئاتالغان. ئۇلار ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، دېھقانچىلىقنى قوشۇمچە قىلغان. XIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھەم چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپلىنىشنى تىنچىتقاندىن كېيىن، ئىلگىر - كېيىن بولۇپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە بېقىنغان. بۇرۇتلارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىنىڭ سەركەردىلىرى «بېي» (يەنى بەگ) دەپ ئاتىلىپ، «ئاغلاقچى» قاتارلىق چوڭ - كىچىك ئەمەل نامىلىرى بولغان. «قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى خانغا مەكتۇپ يوللاپ ئۇنىڭغا پۇپۇكلۇك قالپاق ئىنئام قىلغان. 2 - دەرىجىلىكتىن 7 - دەرىجىلىككىچە بولغان ئەمەللەر بېرىلگەن» («چىڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار»، 529 - جىلد). يەنە بىر بۆلەك بۇرۇتلار خېيلۇڭجىياڭ ئەتراپىغا كۆچۈپ كەتكەن، «جۇڭگو - رۇسىيە غەربىي شىمالىي چېگرىلارنى تەكشۈرۈپ ئايرىش كېلىشىمى» ئىمزالانغاندىن كېيىن، كۆپ قىسىم ئاھالىلىرى يەر بىلەن قوشۇپ چارروسىيىگە ئايرىپ بېرىلگەن.

نوپۇس دەپتىرى ئوردىنىڭ پۇقرالارنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەش ئۈچۈن يۈرگۈزگەن ئاھالىلەرنى تىزىملاش تۈزۈمى. خەن سۇلالىسىدە غەربىي يۈرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تەۋەسىدىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھەر قايسى شەھەر، بەگلىكلەر ھەم يىراق تاغلىق رايونلاردىكى ئاھالىلەر تەكشۈرۈپ تۇرۇلغان. «خەننامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دىكى نوپۇس تىزىملىكىدىن بۇنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. تاڭ سۇلالىسى يەر تەقسىم قىلىپ بېرىش، ئىجارە ھەققى يىغىش، ھاشارغا سېلىش ۋە غەللە - پاراق يىغىش تۈزۈملىرىنى يولغا قويۇپ،

قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان نوپۇس دەپتىرى

نوپۇسنى رويخەتكە ئېلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن ھەمدە نوپۇس رويخەتنى ھاشارغا سېلىش، غەللە - پاراق يىغىش، يەر تەقسىملەشنىڭ ئاساسى قىلغان. جېنگۈەننىڭ 14 - يىلى 8 - ئايدا (640- يىلى)، قوچو (بۈگۈنكى تۇرپان) تىنچىتىلغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى دەرھال نوپۇس ئېنىقلاشقا كىرىشكەن. تۇرپاندىن تېپىلغان ۋەسىقىلەردىكى «قوچو-نىڭ ئىدىقۇت ناھىيىسىدىكى لى شىجۇ قاتارلىقلارنىڭ نوپۇس دەپتىرى كوتىكى» ئەينى ۋاقىتتىكى پۇقرالارنىڭ نوپۇسى رويخەتكە ئېلىنغانلىق ئېپتىدائىي ماتېريال ھېسابلىنىدۇ. تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى باشقۇرغاندا، يەر تۈزۈمىگە ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئوخشىمايدىغان ئۇچ خىل نوپۇس ئېنىقلاش ئۇسۇلىنى قوللانغان: (1) ئۇيغۇرغول (بۈگۈنكى قۇمۇل)، قوچو (بۈگۈنكى تۇرپان)، بەشبالىق (بۈگۈنكى جىمسار) قاتارلىق رايونلاردا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن ئوخشاش بولغان ئايماق، ناھىيە، يېزا، تۈتۈن تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. نوپۇس ئېنىقلاشتا ئىلتىماس قىلغان ھەرقايسى تۈتۈنلەر كۆتەككە ئاساسلانغان، بۇ كۆتەكتە نوپۇس ئىگىسى، جان سانى، يېشى، سالاھىيىتى، يېرىنىڭ مو سانى، ئالغان ياكى ئالمىغان ئېتىز سانى قاتارلىقلار ئاساس قىلىنغان. يەرلىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن قايتا تەكشۈرۈپ، كۆچۈرۈپ كىتابچە قىلىنىپ نوپۇس پىرىقىغا يوللانغان. مۇشۇ ئاساستا ئايماق، ناھىيە، يېزا، تۈتۈن قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە ئۈزۈلدۈرۈش ھۆددىگە بېرىش تۈزۈلمىسى قولغا قويۇلۇپ، يەر تەخسىملەش، غەللە - پاراق يىغىش، ھاشارغا چىقىش قاتارلىق ھەر خىل تۈزۈملەرنىڭ ئەمەلىيلىشىشىگە ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىنغان. (2) ئەنشىدىكى تۆت قورغاندا نوپۇس سانىنى ئوردىغا مەلۇم قىلىپ، باج يىغىشنىڭ مۇمكىنچىلىكى بولمىغاچقا، ئاھالىلارنى نوپۇسقا ئېلىپ كەسپى بويىچە ئىشقا قويۇش، نوپۇسنى باشقۇرۇش ئىشلىرى پەقەت ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگىلا سۈنۈلۈپ، نوپۇس پىرقىسىغا رەسمىي سۈنۈلمىغان. (3) تۈتۈپ تۇرۇلىدىغان ئايماق - مەھكىمە تەۋەسىدىكى غەربىي تۈرك، تۇرگەش قاتارلىقلار تۈزۈلمە جەھەتتىن بەشبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغاچقا، ئىچكى جەھەتتىكى خەلق ئىشلىرىغا پۈتۈنلەي ئۆزى ئىگىدارچىلىق قىلغان. چارۋىچى قوۋملەر دائىم كۆچۈپ يۈرگەچكە، مۇكەممەل بولغان نوپۇس رويخەتنى تۈزۈمى يولغا قويۇلمىغان. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 5 - بېتىگە قارالسۇن)

مال - مۇلۇكنى تىزىملاش دەپتىرى ۋېي،

جىن، جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى تۇتۇن-گە قاراپ مال ـ مۇلۇكلەرنى رويخەتكە ئېلىش تۈزۈمى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاددىي ھېساباتتىن كەلگەن. ھەربىر تۇتۇننىڭ مال ـ مۇلۇكلەرنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە ئاساسەن رويخەتكە ئېلىپ باج ـ سېلىق بەلگىلەنگەن. تۇرپاندىن شىمالىي لىياڭ دەۋرىدىكى مال ـ مۇلۇكلەرنى تىزىملاش دەپتىرىنىڭ پارچىلىرى تېپىلغان. كېيىن «مال ـ مۇلۇكلەرنى تىزىملاش دەپتىرى» ئىشلىتىلمەيدىغان بولغان. بىراق، تۇتۇنىگە قاراپ باج ـ سېلىق، ئالۋاڭ ـ ياساق ئېلىش تۈزۈمى داۋاملىق يولغا قويۇلۇپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ باج ـ سېلىق، ئالۋاڭ ـ ياساق ئېلىشنىڭ مەنبەسى بولغان.

كۆك دەپتىرى تاڭ سۇلالىسىدىكى رويخەت شەكىللىرىنىڭ بىرى. قوچو (بۈگۈنكى تۇرپان) دىن تېپىلغان كۆك دەپتىرنىڭ كۆپىنچىسى سۈغىرىش سىستېمىلىرىدىكى توغان ـ توسمىلار بويىچە تۈزۈلگەن بولۇپ، توغان ـ توسما ئىگىلىرى ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ خەتكە ئالدۇرىدۇ. دەپتەردە تۇتۇن ئىگىسىنىڭ ئىسىم-فامىلىسى، تېرىلغان كۆكنىڭ مو سانى، ئۆزى تېرىغان ياكى ئىجارىگە بەرگەنلىكى، يانچىلارنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسى، ئايرىلغان نوپۇسى قاتارلىقلار كونكرېت خاتىرىلەنگەن. بەزى كۆك دەپتىرىگە يەنە شۇ پەسىلدە تېرىغان زىرائەت نامى يېزىلىپ، يەر بېجى ئېلىشنىڭ ئىسپاتى قىلىنغان.

قۇل سودىسى قەدىمكى دەۋردىكى بىرخىل سودا ـ سېتىق ئۇسۇلى. نىيا قەدىمكى خارابىلىقىدىن قېزىۋېلىنغان قارۇشتى يېزىقىدىكى ھۆججەتلەر ئىچىدە (تەخمىنەن Ⅲ ~ Ⅳ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق) 1995 ـ يىلى بايقالغان بىر پارچە ھۆججەت قېرىنداشلارنىڭ مىراسنى ئۇلۇشۇش ھەققىدىكى كېلىشىمنامە بولۇپ، ئۇنىڭدىكى مال ـ مۇلۇكلەر تىزىملىكىدە «ئەر قۇل»، «ئايال قۇل» دېگەن نامىلار ئۇچرىغان. بۇرۇن تېپىلغان قارۇشتى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەردىمۇ قۇل ئېلىپ ـ سېتىشقا دائىر خاتىرىلەر كۆپ ئۇچرىغان. بىر ئايال قۇلنىڭ سېتىلىش باھاسى 41 توپ يىپەك رەخت بولغان. تۇرپاندىكى ئاستانە قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان خەنزۇچە ھۆججەتلەردە قۇل ئېلىپ ـ سېتىشقا دائىر ۋەسىقىلەر ناھايىتى كۆپ. مەسىلەن، قوچو چېڭچىڭنىڭ 8 ـ يىلى (509 ـ يىلى)، جەي شاۋيۈەن ئۈچ يېرىم توپ پاختا رەختكە 25 ياشلىق بىر قۇل سېتىۋالغان. يەنشونىڭ 4 ـ يىلى (627 ـ يىلى)، جاۋ سىڭ-شېر بىر مەلىكىلىك ئىشلەمچى (مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىغا ئىگە قۇل) نى 380 كۈمۈش يارماققا 20 يىللىق سېتىۋالغان، بۇ ئىشلەمچىنىڭ سېتىلىش باھاسى ئەڭ يۇقىرى بولغان بىر مىسالدۇر. يەنشونىڭ 6ـ يىلى (639 ـ يىلى)، بىردىنبىر سوغد يېزىقىدا يېزىلغان قۇل ئېلىپ ـ سېتىشقا دائىر توختامنامىدە سوغدىيا دۆلىتى (بۈگۈنكى ئۆزبېكىستاندىكى سەمەرقەنت) دە ئايال قۇلنىڭ سېتىلىش باھاسى 120 پارس كۈمۈش تەڭگىسىگە توختىغان، قوچودا بولسا قۇلنىڭ باھاسىنى بازار بەلگىلىگەن. تاڭ سۇلالىسى كەيىۋەن يىللىرىدا قوچو (تۇرپان) بازىرىدا 12 ~ 13 ياشلىق ئۇيغۇر قۇل 40 توپ رەخت بىلەن ئالماشتۇرۇلغان. مەركىزىي ئاسىيادىكى غۇز سودىگەرلىرى قۇل، كالا، ئاتلارنى بۇ جايغا ئەكەلگەن ياكى بۇ جايدىن شەرققە ئاپىرىپ سانقان. قەدىمكى ئىدىقۇت شەھىرىدىن ئىلگىرى كېيىن بولۇپ تېپىلغان ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەردىمۇ قۇل ئېلىپ ـ سېتىشقا دائىر ھۆججەتلەر بايقالغان، بۇ ھۆججەتلەردىكى توختامنامىلەردە بىر قۇلنىڭ باھاسى 52 قامدۇ (رەخت پۇل) ياكى توققۇز ياستۇق ئاق كۈمۈش بولغان. بۇ ھۆججەتلەرنىڭ يىل دەۋرى تەخمىنەن 13 ـ ئەسىرلەرگە مەنسۇپ.

سودا بېجى غەربىي يۇرتتىكى بوستانلىق دۆلەتلەرنىڭ ئاساسلىق مالىيە كىرىمى. V ئەسىرنىڭ ئاخىرىلىرىدىكى جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، كۇسەن (بۈگۈنكى كۇچا)، ئۇدۇن (بۈگۈنكى خوتەن) لەردىكى سودىگەرلەرنىڭ ھەممىسى كۈمۈش پۇللار بىلەن باج تۆلىگەن. تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي چېتىدىكى تۇيغۇن دۆلىتى (300 ~ 688 ـ يىللىرى) دە مۇقىم باج ئېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلمىغان، كېرەك بولغاندا بايلاردىن، سودىگەرلەردىن سودا بېجى قاتارلىق ھەرخىل باجلار ئېلىنغان. VI ئەسىردە تېلىلار ئۇيغۇرغول (بۈگۈنكى قۇمۇل)، قوچو (بۈگۈنكى تۇرپان)، قاراشەھەر قاتارلىق جايلارنى تىزگىنلەپ، ئۇ جايلارغا دائىمىي تۇرۇشلۇق ئەمەلدار ـ بەگلەرنى ئەۋەتىپ، كېلىپ ـ كەتكەن غۇز سودىگەرلىرىدىن باج ئېلىپ تۇرغان. تاڭ گاۋزۇ ۋۇدىنىڭ 2 ـ يىلى (619ـ يىلى)، غەربىي تۇركلەر تېلىلارنى ھەيدىۋېتىپ، قوچو ۋە تارىم ئويمانلىقىنى تىزگىنلەپ، ھەرقايسى ئەللەردىن سودا بېجى قاتارلىق ھەرخىل باجلارنى ئالغان. كېيىن جەمەتىنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە (502 ~ 640 ـ يىللىرى)، سودىدىن ئېلىنىدىغان باج «باھا پۇلى» دەپ ئاتىلىپ، ھەر ئىككى تەرەپ تەڭ يېرىمىدىن

تۆلىگەن. باج نىسبىتى سودا مىقدارىنىڭ تەخمىنەن 4% نى ئىگىلىگەن. تالاش سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، كەييۈەننىڭ 7 - يىلى (719 - يىلى)، ھەربىي ئېھتىياجنى قامداش ئۈچۈن سودا بېجى يىغىشقا پەرمان چۈشۈرۈلگەن. شىمالدىكى قاتناش يولىدا قاتناپ يۈرىدىغان سودىگەرلەردىن ئېلىنىدىغان باجغا ئۇرۇمتاي (ئۇرۇمچى) مەسئۇل بولغان.

ئىكتا تۈزۈمى ئوتتۇرا ئەسىردە مەركىزىي ئاسىيا قاتارلىق جايلاردا يولغا قويۇلغان سۈيۈرغاللىق تۈزۈمى. ئىكتا ئەرەبچە «سۈيۈرغال قىلىش» دېگەن مەنىدە ئىدى. سۈيۈرغالىققا بېرىلگەن يەرلەردىكى يەر بېجى تۆھپە كۆرسەتكەن ۋاقىت، بەگلەرگە تەمىنات سۈپىتىدە ئىنئام قىلىنغان. ئىكتا تۈزۈمى قاراخانىيلار سۇلالىسى ھەم قوشنا ئەللەردىكى رايونلاردا يولغا قويۇلغان. ئىكتاغا ئىگە بولغۇچىلار «موكتا» دەپ ئاتىلىپ، سۈيۈرغال قىلىنغان يەرلەرگە باش ۋالىي قاتارلىقلار مەمۇرىي ھوقۇق يۈرگۈزگەن. كېيىنچە خىزمەت كۆرسەتكەن، تۆھپە كۆرسەتكەن ۋاقىت، بەگلەرگىلا ئەمەس، ئادەتتىكى ئەمەلدار ۋە ھەربىي ئەمەلدارلارغىمۇ ئىش ھەققى تەرىقىسىدە بېرىلىدىغان بولغان. ئەڭ دەسلەپكى سۈيۈرغالدىن يەرلەرنى ئۆمۈرلۈك ۋارىسلىق قىلىشقا بېرىش، ھەتتا مىراسلىققا بېرىشكە ئۆزگەرگەن. ئىكتا تۈزۈمى ھوقۇق مەركەزلەشكەن مەركىزىي ھۆكۈمەت بىلەن قارىمۇقارشى تەرسە ئىدى. فېئودال ئاقسۆڭەكلەر سۈيۈرغال يەرلەرگە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئېرىشكەندىن كېيىن، بار كۈچى بىلەن ئۆز تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، مەركىزىي ھۆكۈمەتتىن ئايرىلىپ چىقىش غەرەزىدە قالايمىقان ئۇرۇش، تالاش - تارتىشلارنى توختاتمىغان. سۈيۈرغال ساھىبىنىڭ كۆپەيمىشىگە ئەگىشىپ، ھۆكۈمەتنىڭ يەر بېجىمۇ نىسبەتەن ئازىيىپ كەتكەن. نۇرغۇن ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلەرنى بېقىش ئۈچۈن، يەنە داۋاملىق سۈيۈرغال قىلىش ئۈسۈلى بىلەن ئۇلارنىڭ تەمىناتىنى ھەل قىلغان، شۇنىڭ بىلەن باج كىرىمى تېخىمۇ ئازىيىپ دۆلەت خەزىنىسى قۇرۇقدىلىپ قالغان. بۇنداق يامان ئەھۋاللارنىڭ ئۈزلۈكسىز تەكرارلىنىپ تۇرۇشى مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ئاجىزلىشىپ سۈيۈرغال ئىگىلىرىنىڭ كۈچىيىشىدەك ئەھۋالىلارنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. مەركىزىي ئاسىيا تارىخىدا فېئودال خوجىلارنىڭ خانلىقتىكى ھۆكۈمرانلىق ئورۇنىنى ئىگىلىۋېلىشى ياكى مەركىزىي ھۆكۈمەتتىن ئايرىلىپ مۇستەقىل بولۇۋېلىشى دەل ئىكتا تۈزۈمى ئەۋج ئېلىپ كېتىشنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى.

پاك - دىيانەتلىك بولۇش تەمىناتى

ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىغا بېرىلىدىغان ئىش ھەققىدىن سىرتقى يەر ياكى كۈمۈش پۇل. پاك - دىيانەتلىك بولۇش يېرى سوك سۇلالىسىدىن باشلانغان. چىڭ سۇلالىسى يۈڭجىك خان دەۋرىدە، مۇلكىي بەگلەرگە پاك - دىيانەتلىك بولۇش پۇلى بېرىلگەن، چىيەنلۇك خان دەۋرىدە ھەربىي بەگلەرگە پاك - دىيانەتلىك بولۇش پۇلى بېرىلگەن. ئەمەلدارلارنىڭ دەرىجىسى يۇقىرى - تۆۋەن، رايونلار پەرقى پەرقلىق بولغاچقا، بېرىلىدىغان پۇل سانىمۇ ئوخشىمىغان. ئۇيغۇر بەگلىرىگە بېرىلىدىغان پاك - دىيانەتلىك بولۇش تەمىناتى پاك - دىيانەتلىك بولۇش پۇلى ۋە پاك - دىيانەتلىك بولۇش يېرى دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنگەن. پاك - دىيانەتلىك بولۇش پۇلى «پاك - دىيانەتلىك تەڭگىسى» دەپ ئاتالغان. ئۇ قەشقەر، خوتەن، يەركەن قاتارلىق جايلاردىكى بەگلەرگە بېرىلگەن. ئەڭ دەسلەپتە مەھكىمە ئىسپاتنامە تارقىتىپ بەرگەن. بىراق، بەگلەر ئۆزىگە تەۋە ئاھالىلەرنى يىغىپ «پۇل» توپلايدىغانلىقتىن، قانۇنسىز ئىشلار كۆپ يۈز بەرگەن. چىيەنلۇڭنىڭ 40 - يىلى (1775- يىلى)، مەھكىمىدىكىلەر ئۆزى بىر تۈتاش يىغىپ، بەگلىك دەرىجىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى بويىچە ئايرىپ تارقىتىشقا ئۆزگەرتىلگەن. بەگلەرنىڭ كىرىم مەنبەسى بولغاچقا، پاك - دىيانەتلىك بولۇش پۇلى بېرىلمىگەن، باشقا شەھەرلەردىكى كىچىك سودىگەرلەر سودا - سېتىق قىلىدىغان جايلاردىكى بەگلەرگە پاك - دىيانەتلىك بولۇش يېرى بېرىپ، پاك - دىيانەتلىك بولۇش پۇلى بەرمىگەن، پاك - دىيانەتلىك بولۇش يېرىنىڭ سانى بەگلىك دەرىجىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە قاراپ پەرقلىق مۇئامىلە قىلىنغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە تېرىقچىلىق قىلىشقا ۋە ئائىلە ئىشلىرىنى قىلىشقا بەلگىلىك ساندىكى يانچىلار بېرىلگەن. چىيەنلۇك دەۋرىدە، 3 - دەرىجىلىك ھاكىمىيەتكە 200 پاتمان يەر ۋە 100 يانچى، 4 - دەرىجىلىك بەگكە 150 پاتمان يەر ۋە 50 يانچى، 5 - دەرىجىلىك بەگكە 100 پاتمان يەر ۋە 30 يانچى، 6 - دەرىجىلىك بەگكە 50 پاتمان يەر ۋە 15 يانچى، 7 - دەرىجىلىك بەگكە 30 پاتمان يەر ۋە سەككىز يانچى بېرىلگەن. جىياچىڭ دەۋرىدە بېرىلىدىغان يەر ۋە يانچىلارنىڭ سانى ئازايتىلغان. شۇنداق بولسىمۇ بەگلەر مەھكىمىدىكىلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ يەر ۋە يانچىلارنى بەلگىلەنگەن ساندىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق ئىگىلىۋالغانلىقى

رىمۇ ناھايىتى كۆپ بولغان. توڭجىنىڭ 3 ـ يىلى (1864 ـ يىلى)، دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن كېيىن، بەگلەر پاك ـ دىيانەتلىك بولۇش تەمىناتىغا ئېرىشىشكە ئامالسىز قالغان. گۇاڭشۈنىڭ 10 ـ يىلى (1884 ـ يىلى)، شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ تۈزۈم بەگلىك تۈزۈمى بىلەن تەڭلا بىكار قىلىنغان.

يانچى كونا جەمئىيەتتە بەگلەرگە يەر تېرىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئۈتەيدىغان ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ئالىتىشى. چېيەنلۇڭنىڭ 24ـ يىلى(1759ـ يىلى)، شىنجاڭ بىرلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، بەگلىك تۈزۈمى داۋاملىق يولغا قويۇلغان. بەگلەرگە پاك ـ دىيانەتلىك بولۇش تەمىناتى سۈپىتىدە مەلۇم مىقداردىكى تېرىلغۇ يەر بېرىلىشتىن سىرت، يەنە دەرىجىسىگە قاراپ شۇ يەرلەرگە ئىشلەيدىغان دېھقانلارمۇ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. يەرگە ئىشلەيدىغان دېھقانلارنىڭ سانى 20 ~ 30 دىن تارتىپ ھەتتا 100 گىچە يەتكەن، ئۇلار ئاساسەن تېرىقچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان ھەمدە ھەمراھ بولۇش، قۇل بولۇش قاتارلىق ئىشلاردا بولغان، ئاشلىق بېجى تاپشۇرمىغان، ئورنى قۇللار بىلەن ئوخشاش بولغان. گۇاڭشۈنىڭ 13 ـ يىلى (1887 ـ يىلى)، بەگلىك تۈزۈمى بىلەن تەڭلا بىكار قىلىنغان.

ئۇيغۇرلاردىكى كونا ئۆلچەم تۈزۈمى (1) چارەك. قەدىمدىن تارتىپ ئىشلىتىلىشكە باشلىغان. چېيەنلۇڭنىڭ 24 ـ يىلى (1759 ـ يىلى)، قەشقەر، خوتەن، يەركەن قاتارلىق جايلاردىكى ئەمەلدارلارنىڭ يۇقىرىغا يوللىغان مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، ھەرقايسى جايلاردىكى ئۆلچەم بىرلىكلىرى ئوخشاش ئەمەس ئىكەن. كېيىن ھۆكۈمەت بىردەك ئۆلچەم بىرلىكىنى بېكىتكەن. «چىڭ سۇلالىسى قانۇنلىرىدىن ئۈرنەكلەر»دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، 1 پاتمان 53 كۈرە ئاشلىققا، 1 غەلبۇر 6.625 كۈرەگە، 1 چارەك 10 جىڭغا تەڭ ئىكەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇنى ھەم مىقدارىنى، ھەم سىغىمچانلىقىنى ئۆلچەشتە ئىشلىتىلگەن. «خەننامە. تۈزۈك ـ كالىبندارچىلىق تەزكىرىسى»دە بېكىتىلگەن ئەنئەنىۋى سۇندۇرۇپ ھېسابلاش نىسبىتى 1 تاغار 120 جىڭغا باراۋەر. يۇقىرىقىدەك ئۆلچەشتە سەككىزنى كۆڭۈلدە قالدۇرۇپ ئۆلچەش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. چىڭ دەۋرىدىكى خەزىنە تۈزۈمىنىڭ ئۆلچىمى (1 جىڭ 597 گرامغا تەڭ) بويىچە سۇندۇرۇپ ھېسابلىغاندا، 1 چارەك 5.97 مىڭ گرامغا تەڭ ئىكەن. 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، غەربلىكلەر جەنۇبىي شىنجاڭدا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىۋاتقان ئۆلچەم بىرلىكلىرى ئۈستىدە تەكشۈرۈپ سەككىزنى كۆڭۈلدە قالدۇرۇپ ئۆلچەش ئۇسۇلىنىڭ بىردەك قوللىنىلغانلىقى ئۈستىدە دوكلات بەرگەن. بىراق، ئۆلچەش نەتىجىسىدە ناھايىتى چوڭ ئۆزگىرىش بولغان. ئەمەلىيەتتە، ئىككى خىل چارەك ئىشلىتىلگەن. بىر خىل چارەك ئاشلىقنى كەملەشتە ئىشلىتىلگەن: 1 چارەك 7.16 ~ 9.55 كىلوگرامغا تەڭ؛ يەنە خىل بىر چارەك خام يىپەك ۋە چاينىڭ ئېغىرلىقىنى ئۆلچەشتە ئىشلىتىلگەن: 1 چارەك 2.27~3.07 كىلوگرامغا تەڭ بولغان. XX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى تەكشۈرۈلگەن دوكلاتتا 1 چارەك ئاشلىق 9.55 ~ 14.93 كىلوگرامغا تەڭ بولغان. چارەكنىڭ ئۆلچىمى ئۈزلۈكسىز كېڭەيگەن. (2) يەر كۆلىمى. 1 پاتمان ئۇرۇق بىلەن تېرىلىدىغان يەرنىڭ كۆلىمى 1 پاتمان يەر دەپ ئاتالغان. جەنۇبىي شىنجاڭدا قەدىمكى دەۋردىكى يېزا ئىگىلىك زىرائەتلىرىنى تېرىش ئۆلچىمىدە 1 پاتمان يەر بۇزكۇ تۈزۈمىدىكى 59 ~ 79 مو (1 مو 614.39 كۋادرات مېتىر) غا تەڭ، سۇندۇرۇپ ھېسابلىغاندا 3.6249~4.8537 گېكتار بولاتتى. (3) ياغاچ چۈبگەز ئىككى خىل بولۇپ، ھەربىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 گەز ۋە 2.5 گەز كېلەتتى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياسالغان ئۆلچەم ئۆلچىمىگە (1 گەز 32 سانتىمېتىرغا تەڭ) ئاساسلانغاندا، ياغاچ ئۆلچىگۈچنىڭ ھەر بىرى 160 سانتىمېتىر ۋە 80 سانتىمېتىرغا توغرا كېلەتتى. بۇ خىلدىكى كونا تۈزۈم چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغان، ھازىر قايتا ئىشلىنىلمەيدىغان بولغان.

سۇغىرىش ئېتىزى بوستانلىقلاردىكى سۇغىرىپ تېرىلىدىغان يەرلەر. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە خاتىرىلىنىشىچە، ساڭ خۇئىياڭ خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ: «بۇگۇرنىڭ شەرقى ... زېمىنى كەڭ، سۇ، ئوت ـ چۆپلىرى مول، 5000 گېكتاردىن ئارتۇق سۇلۇق تېرىلغۇ يېرى بار ئىكەن. ھاۋاسى ئىللىق، يېرى مۇنبەت ئىكەن، ئېرىق ـ ئۈستەڭ چېچىپ زىرائەت تېرىسا ... چېرىك ئۇرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلىشقا پايدىلىق» دېگەن. شۇنىڭدىن كېيىن كۆچمەنلەر بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا باشلىغان. بۇ دېھقانچىلىقنىڭ سۇغىرىش ئىشلىرىنى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتۈرگەن. جىن، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە، قوچو (تۇرپان) رايونىدا يەرلەر يەرنىڭ سۈپىتى ۋە سۇغىرىش

ئەھۋالىغا قاراپ سۈغىرىش ئېتىزى، سازلىق يەر (سۈ-لۇق يەر)، شورلۇق يەر، كۆلچەكلىك يەر (سۈ يىغە-لىپ قالغان ئېتىز) لەر دەپ ئوخشاش بولمىغان تۈرلەر-گە ئايرىلغان. سۈنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ مەز-گىللىك نۆۋەت بىلەن سۈغىرىلغان، ئۈستىگە باشقۇرۇش ئورگىنى قۇرۇلغان. كۈسەن (كۈچا) رايونلىرىدا قې-رىش - چېپىش ئورگىنى، قېرىش - چېپىش بېگى تەسىس قىلىنىپ، مەھسۇلاتنىڭ ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن سۈ ئىنشائات قۇرۇلۇشلىرىنى قەرەللىك رېمونت قىلىشقا مەسئۇل بولۇپ، خەلقە ھەيدەكچىلىك قىلىپ تۇرغان.

سوقا بىلەن يەر ھەيدەش ئۆكۈزگە سوقا سۈرد-ىتىپ يەر ھەيدەپ دېھقانچىلىق قىلىش سوقا بىلەن يەر ھەيدەش دەپ ئاتىلىدۇ. شىنجاڭدا سوقا بىلەن يەر ھەي-دەش خەن دەۋرىدىن باشلانغان بولۇپ، ئاساسەن تەڭرە-تاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى خەن سۇلالىسى چېرىك تۇرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلغان رايونلاردا شۇنداق تېرىق-چىلىق قىلىنغان. ئىلى ۋىلايىتىنىڭ موڭغۇلكۈرە ناھە-يىسىدە خەن دەۋرىگە ئائىت قەبرىستانلىقتىن قېزىۋې-لىنغان سوقىنىڭ تۈمۈر چىشى شەنشى ئۇلكىسىنىڭ گۈەنجۈڭدىكى لوڭشىەن ناھىيىسىدىن قېزىۋېلىنغان سوقا تۈمۈر چىشىنىڭ شەكلى بىلەن ئوخشىشىپ كېتى-دۇ. كۈنچى دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى خەن، جىن دەۋرلىرىگە مەنسۇپ قەدىمكى شەھەر خارابىلىقى-دىنمۇ شەكلى مۇشۇنىڭغا ئوخشايدىغان سوقا تۈمۈر چې-شى بايقالغان. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تۈمۈردىن يا-سالغان سوقا چىشى خەن دەۋرىدە غەربىي يۇرتتا چېرىك تۇرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلىشتىن قېيىنالغان قالدۇق بولسا كېرەك، غەربىي يۇرتتىكى خەلق ئارىسىدا تېخى كەڭ قوللىنىلمىغان. ۋېي، جىن مەزگىللىرىدە كرو-ران (لوپنۇرغا يېقىن) دا چېرىك تۇرغۇزۇپ تېرىقچە-لىق قىلىنغان بولۇپ، ئۆكۈز بىلەن يەر ھەيدەش ئەھ-ۋاللىرى كۆپ كۆرۈلگەن. VI ئەسىردىن كېيىن، تاڭ دەۋرىدىكى قوچو ئايمىقىدا سوقا بىلەن يەر ھەيدەش ئومۇمىيۈزلۈك كېڭەيتىلىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچە-قىرىش كۈچلىرى كۆرۈنەرلىك ئۈستۈرۈلگەن.

يەر ئىجارىگە بېرىش تۈزۈمى فېئودال يەر ئىگىلىرىنىڭ ئىجارىكەش دېھقانلارنى ئېزىشنىڭ بىر خىل ئۇسۇلى. ۋېي، جىن دەۋرلىرىدە، تارىم ئويمانلە-قىدا ئاللىقاچان يولغا قويۇلغان. II ~ IV ئەسىرلەردىكى قارۇشتى يېزىقىدىكى ۋەسىقلەردە يەر ئىگىلىرىنىڭ ئىجارە ھەققى يىغقانلىقى توغرىسىدىكى مەزمۇنلار خاتىرىلەنگەن. تۇرپاندىن تېپىلغان ۋەسىقـ-لەرگە ئاساسلانغاندا، قوچو (تۇرپان) دا ئىجارىگە بې-رىلگەن ئېتىز «يازلىق ئېتىز» دەپ ئاتالغان. ئىجارە ئېتىزلار ھەققىدىكى خاتىرە ئەڭ دەسلەپ شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەييەننىڭ 2 - يىلى (436 - يىلى) ئۈچراي-دۇ، كېيىن قوچو كېيۇ جەمەتىنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى (502 ~ 640) دە ۋە تاڭ دەۋرىدىكى قوچو رايونلىرىدا كەڭ ئومۇملاشقان. يەرنى ئىجارىگە ئالغۇچى باج ۋە ھاشارغا، ئىجارىگە بەرگۈچى ئورۇق، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە تېرىقچىلىق ھايۋانلىرىغا ئى-گە بولغان. يەر مەھسۇلاتىنىڭ كۆپ - ئازلىق پەرقىگە ئاساسەن ئىجارە ھەققىدىمۇ پەرق بولغان. ئادەتتە 10-نىڭ 5 ئۈلۈش ئەتراپىدا بولغان. تاڭ دەۋرىدىن كېيىن، يەر ئىگىسى ۋە يەرنى ئىجارە ئالغۇچى ئىككى تەرەپ مەھسۇلاتنى تەڭ يېرىمدىن ئايرىپ ئالىدىغان تۈزۈم يولغا قويۇلغان. يەرنى ئىجارىگە بېرىشتە يەنە تۆۋەندە-كىدەك ئەھۋاللار كۆرۈلگەن: تېرىلغۇ يەر تارقاق جاي-لاشقان، ئارىلىقى يىراق بولغانلىقتىن ئۇزۇنارا ئىجارىگە بېرىلگەن، تېرىشقا قۇربى يەتمىگەنلىكتىن ئىجارىگە بې-رىلگەن، يەنە يەرلەر يىپەك يولىنىڭ مۇھىم قاتناش تۈگۈنىگە جايلاشقانلىقتىن كۆپ مىقداردىكى پۇل ئوبو-روت بولۇپ، ئىجارە ھەققىنى پۇل بىلەن تۆلەش ئەھ-ۋاللىرىمۇ كۆرۈلۈشكە باشلىغان. قوچو دەۋرىدە «يېز-لىق باھاسى» دا تاپشۇرىدىغان كۈمۈش تەڭگە بارلىق ئى-جارە ھەققىنىڭ 1/3 نى ئىگىلىگەن. ئۇدۇن (خوتەن)، كۈسەن (كۈچا) قاتارلىق جايلاردىمۇ ئومۇمىي جەھەتتىن ئوخشىشىپ كېتەتتى. كېيىنكى تارىخىي باسقۇچتا يەر ئىجارىگە بېرىش مۇناسىۋەتلىرىدە چوڭ ئۆزگىرىش بولـ-مىغان. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 5 - بېتىگە قارالسۇن)

چېرىك تۇرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلىش

تارىختىكى خانلىقلار خانلىق قوشۇنىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش ئۈچۈن ئەمگەكچىلەرنى تەشكىللەپ، ھۆكۈ-مەت يەرلىرىدە تېرىقچىلىق قىلىشتەك دېھقانچىلىق شەكلى. بۇ خىلدىكى چېرىك تۇرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشلىرى خەن سۇلالىسىدىن باشلىنىپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە كېڭەيگەن، تېرىقچى چېرىكلەر تې-رىقچىلىق قىلىشى، پۇقرالارنىڭ تېرىقچىلىق قىلىشى دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەندىمۇ، ئاساسەن چېرىكلەر تېرىق-چىلىق قىلغان.

خەن دەۋرى جاڭ چىيەننىڭ غەربىي يۇرتقا قىلغان

سەپىرىدىن كېيىن، غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈز-لەڭلىكتىكىلەرنىڭ ئالاقىسى بارغانسېرى قويۇقلىشىشقا باشلىغان. سەپەرگە چىققانلارنىڭ ئاشلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، تىەنخەن يىللىرى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 100 ~ 97 - يىللىرى) دا، خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇگۇر، كورلا قاتارلىق جايلارغا نەچچە يۈز چېرىك ئەۋەتىپ تېرىقچىلىق قىلغۇزغان ھەم يالۋاچ چېرىكچى دېگەن مەنسەپ تەسىس قىلىپ ئۇلارنى باشقۇرغان. ئۇرۇق، ئۆكۈز، دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ماتېرىياللىرىنىڭ ھەممىسىنى ھۆكۈمەت تەمىنلىگەن. چېرىكلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنىڭ ئېھتىياجىدىن ئاشقان ھوسۇلنىڭ ھەممىسى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇلغان. جاۋدى دەۋرىگە بارغاندا (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 86~74 - يىللىرى)، ئوردا سالىق خوتىيالىق ئوتتۇرىغا قويغان بۇگۇردە چېرىك تۈرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلىشنى كېڭەيتىش تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇزۇن تاتى (چىرانىڭ شەرقىي شىمالىدا) نىڭ خان تېگىنى لايتاننى چېرىكچى سانىغۇن قىلىپ تەينىلەپ، بۇ پىلاننى يۈرگۈزۈشكە ئەۋەتكەن. دىجىپىنىڭ 2 - يىلى چېرىك تۈرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلىشنىڭ ئۈزلۈكسىز (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 68 - يىلى) كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، گۇناھى كەچۈرۈم قىلىنغان جىنايەتچىلەرنى قوشقاندا كورلا تەۋەسىدە تېرىقچىلىق قىلىشقا قاتناشقان چېرىكلەر كۆپىيىپ 1500 گە يەتكەن. يۈەنفېڭنىڭ 4 - يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 77 - يىلى)، خەن سۇلالىسى پىشامشان خانلىقىنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن ئەمىرلەشكەردىن بىر، چېرىكتىن 40 نى مىرەن شەھىرى (بۇگۇنكى چارقىلىق تىكى مىرەن) گە تېرىقچىلىق قىلىپ ئاشلىق توپلاشقا ئەۋەتكەن. كېيىن كۆلىمى كېڭىيىپ يېتەكچى چېرىكچىبەگ تەسىس قىلىپ، ئۇلارغا مەسئۇل قىلغان.

شىنجۇنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60- يىلى)، غەربىي يۈرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ، چېرىك تۈرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلىش مەركىزى كورلىدىن ئالدى قۇش (تۈرپان ئەتراپى) قا يۆتكەلگەن. يۈەندى چۈيۈەننىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 48 - يىلى)، قورۇل چېرىكچىبەگ مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ، چېرىك تۈرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان. تېرىقچى چېرىكلەر دەسلەپ يارغول شەھىرى (بۇگۇنكى تۈرپاننىڭ غەربىدە) ئورۇنلاشقان، كېيىن ئىدىقۇت شەھىرى (بۇگۇنكى تۈرپاننىڭ شەرقىي جەنۇبى) گە يۆتكەلگەن. تېرىقچىلىق قىلىنغان رايونلار شەرقتىكى لۇكچۇن رايونلىرىغىچە يەتكەن. تېرىقچىلىق قىلغان چېرىكلەر 4000 ~ 5000 ئەتراپىدا بولۇپ، كورلا، بۇگۇر، پىشامشانلار دىكىنى قوشاندا 7000 غا، تېرىلغان يەر 10 مىڭ موغا يەتكەن. ئۇسۇن بىلەن بولغان تالاش - تارتىشنى تىنچىتىش ئۈچۈن، قۇم (ئاقسۇ)، قاراشەھەر قاتارلىق جايلاردىكى قىسقا مەزگىللىك تېرىقچىلىق ھېسابلانمىغان.

ئىمپىرىيىنىڭ خەن دەۋرى چېرىك تۈرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلىش كۆلىمى كۆرۈنەرلىك كېڭىگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇقىم بولمىغان. يوڭچىڭنىڭ 16 - يىلى (مىلادىيە 73 - يىلى)، دوگۇ چېرىك باشلاپ ھۇنلارنىڭ قۇيان قاغانىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇئىرغول (بۇگۇنكى قۇمۇل) چېرىكچى بېگى تەسىس قىلىپ، ئۇئىرغولدا تېرىقچىلىق قىلغان. جىيەنچۇنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيە 77 - يىلى) غا بارغاندا ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. يوڭجىيەننىڭ 6 - يىلى (131 - يىلى)، ئۇئىرغولدا چېرىكچى ئامبال تەسىس قىلىنىپ تېرىقچىلىق قىلىنغان. يۈەنجىيانىڭ تۇنجى يىلى (151- يىلى)، 500 دەك چېرىك ھۇنلارنىڭ قۇيان قاغانى تەرىپىدىن يوقىتىلغان. قۇشتىكى چېرىك تۈرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلىشمۇ ئومۇمىي جەھەتتىن مۇشۇنىڭغا ئوخشاش بەزىدە گۈللىنىپ، بەزىدە خارابلىشىپ تۇرغان. يوڭچىڭنىڭ 17 - يىلى (مىلادىيە 74 - يىلى)، خەن سۇلالىسى قوشۇنى ھۇنلارنى مەغلۇپ قىلىپ، قورۇل چېرىكچى بېگى تەسىس قىلغان. قورۇل چېرىكچى بېگى گۇەن لۇڭ نەچچە يۈز چېرىكنى باشلاپ لۇكچۇندە تېرىقچىلىق قىلغان. قورۇل چېرىكچى بېگى گېك گۇاڭ نەچچە يۈز چېرىكنى باشلاپ ئالتۇنبالىق (جىمسار) تا تېرىقچىلىق قىلغان. جىيەنچۇنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيە 76 - يىلى)، ھۇنلارنىڭ قورشاپ ھۇجۇم قىلىشىغا ئۇچراپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە چېكىنىپ كەتكەن. يۈگىيۈەننىڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 91 - يىلى)، بەن چاۋ غەربىي يۈرت قورۇقچىبەگلىك ئورنىغا ئولتۇرۇپ، قورۇل چېرىكچى بېگىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، 600 چېرىك بىلەن ئالدى قۇش تەۋەسىدىكى قوچودا تېرىقچىلىق قىلغان ھەمدە ئارقا قۇش تەۋەسىدىكى جىمساردا تېرىقچى بېگى تەسىس قىلىپ تېرىقچىلىق قىلغان، يوڭچۇنىڭ تۇنجى يىلى (107 - يىلى) بىكار قىلىنغان. يەنگۇاڭنىڭ 2- يىلى (123 - يىلى)، بەن يۈك 500 چېرىك بىلەن لۇكچۇندە تېرىقچىلىق قىلغان، يوڭجىيەننىڭ 2- يىلى (127 - يىلى) بىكار قىلىنغان. يوڭچىڭنىڭ 16 - يىلى (مىلادىيە 73 - يىلى) دىن كېيىن، كروراندىكى چېرىك تۈرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشلىرىمۇ ئوردا ۋەزىرلىرىنىڭ قارشى تۇرۇشى بىلەن، جىيەنچۇڭ-

نىڭ تۇنجى يىلى (76 ـ يىلى) بىكار قىلىنغان.

ئوچ پادىشاھلىق دەۋرى «دەريالار تەپسىراتى ئىـ زاھلىرى» دىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، سۇمەينىڭ باشچىلىقىدا نەچچە مىڭ چېرىك كروران، پىشامشان قاتارلىق جايلاردا تېرىقچىلىق قىلىپ، چەرچەن دەريا سىدا سۇ ئىنشاتاتلىرىنى ياساپ، «قىلىپ ئۇچ يىل تېرىقچىلىق، دۆۋىلەندى تاغدەك تېرىق» تەك ئەھۋالنى بارلىققا كەلتۈرگەن. نىيادا دېھقانچىلىق ئىشلىرى مەھـ كىمىسى تەسىس قىلىنىپ تېرىقچىلىقمۇ قىلىنغان. ۋېي، جىن مەزگىللىرىدە، كروراندىكى چېرىك تۈرغۇـ زۇپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشلىرىمۇ غەربىي يۈرت دور ـ غاينىڭ رەھبەرلىكىدە خەلق ۋە چېرىكلەرنىڭ سانى 1000 غا يېقىنلاشقان. IV ئەسىردىن كېيىن ھەممىسى توختىتىلغان.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرى VII ئەسىردە، تاڭ سۇلا ـ لىسى غەربىي يۈرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن چېرىك تۈرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلىش يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن. ۋۇزېتىيەن چاڭشۇنىڭ تەۋنجى يىلى (692 ـ يىلى)، ۋاڭ شياۋجىيى قوشۇن باشلاپ تۈبۈت ـ لەرنى مەغلۇپ قىلىپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىما ـ لىغا 30 مىڭ دائىمىي تۈرۈشلۇق قوشۇن ئەۋەتكەن. چېرىك تۈرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلىنغان رايونلار ئەنشى (كوچا) دە 20 ئورۇن، سۇلى (قەشقەر) دا يەتتە ئو ـ رۇن، قاراشەھەردە يەتتە ئورۇن، بەشبالىق (جىمـ سار) تا 20 ئورۇن، ئىۋىرغول (بۇگۇنكى قۇمۇل) دا بىر ئورۇن، توقسۇندا بىر ئورۇن بولۇپ، جەمئىي تېرىقچىلىق قىلىنغان يەر 56 ئورۇن بولغان. تېرىقچـ لىق قىلىنغان يەرنىڭ كۆلىمى خەن دەۋرىدە تېرىقچـ لىق قىلىنغان يەر كۆلىمىدىن بىر ھەسسە ئاشقان. كەيىۋەن يىللىرى (713 ~ 741)، ئەنشى قورۇقچـ بەگ مەھكىمىسىنىڭ ئاشلىق ئامبىرى توشۇپ كەتكەن. بەشبالىقتا ساقلانغان ئاشلىق بەش يىلدىن ئارتۇق يې ـ يىشكە يېتەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، ھەرقايسى ئايماقلاردا ھاشارغا سېلىش ئۈسۈلى بىلەن خەلق كۆچىدىن پايدىلـ خىلغان ھەمدە ئۇلار يارەمچى تېرىقچىلار دەپ ئاتالغان. مەسىلەن، توقسۇن قوشۇنىنىڭ 50 گېكتار، لۇكچۇن قوشۇنىنىڭ 30 گېكتار، بەيشۇي (بۇگۇنكى تۇرپاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى بەيياڭگو) قوشۇنىنىڭ 20 گېكتار ـ غا يەتكەن. تېرىقچىلىق قىلىنغان يەرلەردىن چىققان ھوسۇل مەھكىمىگە تاپشۇرۇلۇپ، مەمۇرىي چىقىملار ـ نىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن.

ئوردا يەنە يەرلىكتىكى بارلىق تۈرۈشلۇق قو ـ شۇنلارنىڭ تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشى ھەققىدە قاتتىق پەرمان چۈشۈرگەن. مەسىلەن، قوچو ئايمىقـ دىكى ھەرقايسى قوشۇن تۈرۈشلۇق كۈرەلەرنىڭ 10 گېكتاردىن ئوشۇق تېرىلغۇ يېرى بار ئىدى. ئۇ ـ تەڭلەردىكى 2 ~ 3 چېرىكمۇ تېرىقچىلىق قىلىپ ئۇزلىرىنى ۋە ئات ـ ئۇلاغلىرىنى قامدىغان. يەر تې ـ رىشقا ئېھتىياجلىق ئىشلەپچىقىرىش ماتېرىياللىرىنى ھۆكۈمەت ھەقسىز تەمىنلىگەن، يەر تېرىشقا چېرىكلەر ۋە يىغۇۋېلىنغان جىنايەتچىلەرمۇ قاتناشقان. چېگىردە ـ كى چېرىكلەر مۇددەتلىك ئالماشتۇرۇلۇپ تۇرغان، ئال ـ ماشتۇرۇشقا يېتىشمىسە ساغلام، قابىل ياشلاردىن تو ـ لۇقلانغان. ئۇلارغا ھۆكۈمەتتىن تۇرمۇش لاۋازىمەتلىرى بېرىلگەن ھەم ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى ئېلىپ ئۇزاق مۇد ـ دەت ئولتۇراقلىشىشقىمۇ يول قويۇلغان. چېرىكلەر تې ـ رىپ ئېرىشكەن ھوسۇل ئاساسەن مەزكۇر قوشۇننىڭ ئامبىرىدا ساقلانغان.

تاڭ دەۋرىدە چېرىك تۈرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قە ـ لىش ئىشلىرىغا دائىر مەركەزدىن تارتىپ يەرلىككىچە بىر يۈرۈش باشقۇرۇش سىستېمىسى بار ئىدى. خەن گاۋزۇڭ دەۋرىدە «ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرىنى بىلگۈچى بەگ» دەيدىغان مەنسەپ بولغان، كەيىۋەننىڭ گۈللەنگەن دەۋرلىرىدە ئومۇملاشتۇرۇلۇپ «ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلـ رى بېگى» دەپ ئاتالغان. ئەنشى، بەشبالىق ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرى بېگلىك ۋەزىپىسىنى ئادەتتە قورۇقچى بەگ ياكى ھېراۋۇل قوشۇمچە ئۇتىگەن. ھەرقايسى ئاي ـ ماق ـ مەھكىمىلەردىكى ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرى بېگـ لىك ۋەزىپىسىنى ئايماق ـ مەھكىمىنىڭ بېگى قوشۇمچە ئۇتىگەن، كونكرېت ئىشلارغا ئامبار پىرقىسى مەسئۇل بولغان. ھەرقايسى قاراشلىق تېرىقچىلىق ئورۇنلىرى بېكىتىلىپ، ھەرقايسىسى ئۇزلىرىنىڭ ھوقۇقىنى يۈر ـ گۈزگەن. تاڭ دەۋرىدىكى تېرىقچىلىق قىلىش ئىشلىرى كەيىۋەن مەزگىلىدە گۈللەپ ياشنىغان. كېيىن ھەرقاي ـ سى مەھكىمە ـ ئايماقلاردىكى تېرىلغۇ يەرنىڭ كۆپىيـ شىگە ئەگىشىپ، ئەمگەك كۈچى قىس بولۇشتەك ئەھـ ۋال كۈرۈلگەنلىكتىن، باشقۇرۇش ئۇسۇلى ئامالسىز ئۇزگەرتىلگەن: چېرىكلەر تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەر ـ لەر پۇقرالارغا ئىجارىگە بېرىلگەن، بۇنىڭ بىلەن چې ـ رىكلەرنىڭ ئورنىدا پۇقرالار تېرىقچىلىق قىلىشقا ئۇز ـ گەرگەن. پۇقرالار چېرىكلەردىن قالغان يەرلەرنى ئىجا ـ رىگە ئېلىپ تېرىغان، بىر قىسىم ئىشلەپچىقىرىش سايـ مانلىرىنى يەنىلا ھۆكۈمەت تەمىنلىگەن. پۇقرالار ھەر يىلى ھوسۇلنىڭ 50% نى يەر ئىجارىسى سۈپىتىدە ھۆ ـ كۈمەتكە تاپشۇرغان.

يۈەن سۇلالىسى دەۋرى بۇ دەۋردە غەربىي يۈرتتا

چېرىك تۈرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلىشنىڭ كۆلىمى بىر-ئاز كىچىك بولغان. تېرىقچىلىق قىلىنغان يەر ئاساسەن بەشبالىق (جىمىسار)، چەرچەن، قەشقەر، ئۇدۇن قا-تارلىق جايلار بىلەنلا چەكلەنگەن. تېرىقچى چېرىكلەر، ھۇنەرۋەنلەرنىڭ سانى 1000 ئەتراپىدا بولغان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، جۇڭغارلار جەنۇبىي شىنجاڭدىكى دېھقانلارنى ئىلىغا يۆتكەپ دېھقانچىلىق قىلدۇرغان، ئۇ-لار «تارانچى» دەپ ئاتالغان.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرى چىڭ دەۋرىدە، شىنجاڭ-دا چېرىك تۈرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشى XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرىلىرى باشلانغان بولۇپ، ئاساسەن چې-رىكلەرنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش مەقسەت قىلىنغان. XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى شىنجاڭ بىرلىككە كەلتۈ-رۈلگەندىن كېيىن، كۆچمەنلەرنىڭ شىنجاڭدا دېھقانچە-لىق قىلىش ئىشلىرى باشلانغان: (1) چېرىكلەر تې-رىقچىلىق قىلىش. خەنزۇ، ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان يېشىل تۇغلۇقلار قوشۇن ئەسلىدىكى تۈزۈلمە بويىچە مەركەزلىك تېرىقچىلىق قىلغان، ھۆكۈمەت يەر، دېھ-قانچىلىق سايمىنى، ئۇلاغ، ئۇرۇق قاتارلىقلارنى ئاج-رىتىپ بەرگەن. ھەر بىر ئادەم 20 مو يەر تېرىپ، يىلىغا تەخمىنەن 15 دەن ئاشلىق ئېلىپ، ئۆز ئېھتىيا-جىدىن ئاشقان ئاشلىقلارنىڭ ھەممىسىنى يۇقىرىغا تاپ-شۇرغان. ئىش ھەققى ھېسابىغا ئاشلىق ئېلىپ ئۆز ئائىلىسىنى باققان. بىر قىسىم چېرىكلەر تېرىغان يەر-لەر دېھقانلارغا تېرىشقا ئىجارىگە بېرىلگەن. (2) پۇق-رالار تېرىقچىلىق قىلىش، يەنە تۇتۇنلەر تېرىقچىلىق قىلىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئىچكىرىدىن شىنجاڭغا كېلىپ يەر تېرىغۇچىلارنىڭ ھەر بىر تۇتۇنىگە 30 مو يەر بې-رىلگەن، كۆپرەك تېرىيدىغانلارغا چەك قويۇلمىغان، ھۆكۈمەت ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە تۇرمۇش لازىمەتلىكلەر بىلەن تەمىنلىگەن. يەرنىڭ مۇددىتى توشقاندا پۇقرالارغا بېرىلىپ، ھۆكۈمەت ئادەم ئەۋەتىپ بىر تۇتاش باشقۇرغان. (3) جىنايەتچىلەر تېرىقچىلىق قىلىش. ئىچكىرىدىن شىنجاڭغا ئېلىپ چىققان جىنايەت-چىلەر تېرىقچىلىققا سېلىنغان، ھۆكۈمەت دېھقانچىلىق سايمىنى، ئۇرۇق قاتارلىقلار بىلەن تەمىنلىگەن. ھەر بىر ئادەم 12 مو يەر تېرىپ ھۆكۈمەتكە 6 دەن ئاشلىق تاپشۇرغان. بۇنداق يەرلەر چېرىكلەر تېرىقچىلىق قىل-غان يەرلەر بىلەن قوشۇپ تېرىلىپ، چېرىكلەرنىڭ نا-زارەتچىلىكىدە بولغان، قېچىپ كەتكۈچىلەر قاتتىق جا-زالانغان. مۇددىتى توشۇپ خاتالىق ئۆتكۈزمىگەنلەر يۇر-تىغا قايتۇرۇلماي شۇ جايدا نوپۇسقا ئالدۇرۇلغان. ئائ-لە تاۋابىئاتلىرىنى ئېلىپ چىققۇچىلارغا ئائىلىسىنى بې-قىشقا ئايرىم بەش مو يەر بېرىلگەن. (4) ئۇيغۇرلار تېرىقچىلىق قىلىش. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنى ئىلىغا كۆچۈرۈپ ئاپىرىپ قاقاسلىقلاردا تېرىقچىلىق قىلدۇرغان، شۇ مىللەتتىن بولغان ھاكىمبەگلەر ئۇلار-نى باشقۇرغان. ھەربىر تۇتۇن يىلىغا 16 دەن ئاشلىق تاپشۇرغان. شىنجاڭنىڭ جەنۇبى قەدىمدە «ئۇيغۇرلار رايونى» دەپ ئاتالغان. (5) خوشۇنلار تېرىقچىلىق قە-لىش. ئىچكىرى جايلاردىن ئىلىغا شىبە، مانجۇ قاتار-لىق سەككىز تۇغلۇق خوشۇننىڭ ئەمەلدار - چېرىكلە-رى ۋە بىكار چېرىكلەرگە يەر بېرىلگەن. شىبەلەر ئۆز-لىرى تېرىپ، ئۆزلىرى يەپ ئۇنۇمى كۆرۈنەرلىك بول-غان، مانجۇلار دېھقانچىلىق قىلىشتا خىلمۇ خىل قە-يىنچىلىقلارغا يولۇققان. يۇقىرىدىكى ھەرخىل شەكىل-دىكى چېرىك تۈرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشلىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىلىرىغىچە داۋاملاشقان بو-لۇپ، چېرىك تۈرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشلەپ-چىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىدا ئاكتىپ رول ئوينىغان.

شىنجاڭ تېرىقچىلىق قىلىش نىزامنامىسى

نىزامنامە ئىسمى. چىڭ سۇلالىسى ئىچكىرىدىكى دېھ-قانلارنى شىنجاڭغا كېلىپ قاقاسلىقلارنى ئېچىپ دېھقان-چىلىق قىلىشقا تەشكىللىگەن ھەمدە ئوخشىمىغان دەۋر-لەردە ئوخشىمىغان تېرىقچىلىق قىلىش نىزامنامىسىنى بېكىتكەن. مۇھىم بولغانلىرىدىن: (1) چېيەنلونىڭ 21 - يىلى (1766 - يىلى)، شەنشى، گەنسۇنىڭ باش ۋالىيسى ۋۇ داشەن بەش ماددىلىق «موربدا پۇقرالارنى ئورۇنلاشتۇرۇش نىزامنامىسى»نى بەلگىلىگەن. نىزام-نامىدە ھەربىر تۇتۇنگە تېرىش ئۈچۈن ھۆكۈمەت بېرى-دىن 30 مو يەر بېرىلىدۇ، يەر تېرىغۇچىلار ئالتە يىلدىن كېيىن غەللە - پاراق تاپشۇرىدۇ، ھەر مودىن ئېلىنىدىغان ئاشلىق 9.63 كاپچى (تەخمىنەن بىر كۆ-رە) بولىدۇ، ھەر 30 تۇتۇن 10 ئۆيلۈك، ھەر 10 ئۆيلۈك بىر مەھەللە قىلىپ تەشكىللىنىدۇ. ئۇلارغا تۇتۇنبېشى، مەھەللەبېشى قويۇلىدۇ، 100 تۇتۇنگە توشقانلارغا مىراب بېگى، يېزا بېگى، يۈزبېشى قاتار-لىقلار قويۇلىدۇ، ھەرقايسىلىرى ئۆز دائىرىسىدىكى كونكرىت ئىشلارنى باشقۇرىدۇ دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ نىزامنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى پۇقرالارنىڭ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغان. (2) داۋگۇاڭ-نىڭ 26 - يىلى (1846 - يىلى)، ئىلى جياڭجۈنى سايىكا «ئۇرۇمچىدە تېرىقچىلىق قىلىش نىزامنامىسى»نى بەلگىلىگەن. نىزامنامىدە ئۇرۇمچى رايونىدا بوزىيەر

ئېچىپ ئىككى يىلدىن كېيىن غەللە - پاراق تاپشۇرۇدۇ، باج سوممىسى ئۆزگەرمەيدۇ دەپ بەلگىلەنگەن. (3) گۇاڭشۇنىڭ 13 - يىلى (1887 - يىلى)، شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى لىۋ جىنتاڭ «پۇقرالار تېرىقچىلىق قىلىش نىزامنامىسى»نى بەلگىلىگەن. نىزامنامىدە مەيلى ئاتا - بالا، ئاكا - ئۇكا ياكى باشقىلار بولسۇن، ھەر ئىككى ئادەم بىر تۇتۇن قىلىنسىپ، بىر تۇتۇنگە 60 مو يەر بېرىلىدۇ. ھۆكۈمەت ئۆكۈز، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە بەش ئايلىق تۇرمۇش راسخوتى بېرىپ تۇرىدۇ؛ بۇلارنىڭ ھەممىسى كۈمۈشكە سۇندۇرغاندا 71.1 سەر بولۇپ، ئىككى يىل ئىچىدە ئاشلىق بىلەن قايتۇرۇلىدۇ. ئۇچ يىلغىچە غەللە - پاراق تۆلەيدۇ، دەسلەپكى يىلى يېرىمى قىسقارتىلىدۇ، كېيىنكى يىلى پۈتۈن ئېلىنمىدۇ؛ ھەر 10 تۇتۇنگە ئونبېشى، 50 تۇتۇنگە ئەللىكبېشى، 250 تۇتۇنگە بىر ئامبارچىبەگ ئەۋەتىلىدۇ، 10 تۇتۇن ئۆزئارا بىر - بىرىگە ئىگە بولۇشۇپ، قاتلامۇ قاتلام باشقۇرۇلىدۇ، خالىغانچە دېھقانچىلىقنى تاشلاپ قويۇپ كېتىشكە يول قويۇلمايدۇ دەپ بەلگىلەنگەن. يەنە «شەخسلەر ئاچقان بوز يەرلەر» مۇ بار، ئادەتتە بۇنداق يەرلەر شەخسلەر ئۆزلىرى ئۈچۈنلا تېرىلىدۇ، ئاز ساندىكى چوڭ تۇتۇنلەر شەخسىي يەرلىرىنى ئادەم يالاپ تېرىتىپ پومېشچىك بولغان.

ساڭرام - ئىبادەتخانىلار ئىگىلىكى بۇددا ساڭرام - ئىبادەتخانىلىرىدىكى فېئودال ئىگىلىك. مىلادىيە II ~ VII ئەسىرلەردە، تارىم ئويمانلىقى ھەمدە ئۇنىڭ شەرقىدىكى رايونلاردا بۇددا دىنى ناھايىتى تېز تارقالغان، بۇددا ساڭرام - ئىبادەتخانىلىرى ئىگىلىكىمۇ ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادنىڭ مۇھىم بىر قىسمى بولۇپ قالغان. مىلادىيە I ~ II ئەسىرلەردە، قارۇشتى يېزىقىدا يېزىلغان ۋەسىقە - ھۆججەتلەردە بۇددا دىنىنىڭ يۇقىرى قاتلام راھىبلىرى يەرلەرگە ئىگە بولغان ھەمدە يەر ئېلىپ - ساتقان، يانچىلار ياكى تۇۋەن قاتلام راھىبلارنىڭ ئۇلارنىڭ يەرلىرىدە ئىشلىگەنلىكى، راھىبلارنىڭ كىرىم - چىقىملىرىمۇ خاتىرىلەنگەنلىكى ھەقىقىدىكى خاتىرىلەر بار. جەنۇبىي قاتناش تۇگۇنىدىكى بۇددا دىنىنىڭ مەركىزى بولغان ئۇدۇن (بۇگۇنكى خوتەن) دە IV ئەسىردىن كېيىن كۆلۈمى ناھايىتى چوڭ بولغان بۇددا ساڭرام - ئىبادەتخانىلىرى ئۈزلۈكسىز پەيدا بولغان. ساڭرام - ئىبادەتخانىلاردىكى مۇتىۋەرلەر، راھىبلار ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئىنئام قىلىنغان يەرلەرگە تايىنىپ ياشىغان. ساڭرام - ئىبادەتخانىلار كۆركەم ھەيۋەتلىك بولۇپلا قالماستىن، راھىبلارمۇ مىڭدىن ئاشقان، يەنە كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرىدىغان ساڭرام - ئىبادەتخانا مۇلۇكلىرىمۇ بولغان. ئۇزۇن تاتى ساڭرامىدا 300 دىن ئارتۇق راھىب بولغان، ئۇدۇن خانى مەزكۇر ساڭرامدىكى راھىبلارنى بېقىش ئۈچۈن، ساڭرامىلاردىكى قاتتىق - يىرىك ئىشلارنى قىلىدىغانغا 400 ئادەم بەرگەن. ساڭرام ئۇتۇنلىرى ساڭرام ئىشلىرىنى قىلىدىغان، سۈك توشۇيدىغان يانچىلار بولۇپ، يەرلەرگىلا بېقىنىپ قالماستىن، ساڭرامغىمۇ بېقىنغان. 7 - ئەسىردىن كېيىن، ئۇدۇندىكى كىچىك ساڭرام - ئىبادەتخانىلارنىڭ يەر ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقى توغرىسىدىكى خاتىرىلەرمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇدۇن شەھىرىنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان 20 دەك راھىبى بار كىچىك بىر ساڭرامنىڭ ئۇچ يەردە ئېكىنزار- باغۋارانلىرى بولغان. ساڭرامغا بېقىنغانلارنىڭ سانى ناھايىتى ئاز بولۇپ، ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرىنى قىلمايدىغان، ئۇششاق - چۈششەك ئىشلارنى قىلىدىغان تۆتلا يانچى بولغان. دېھقانچىلىق قىلىدىغان يەرلەر ئەركىن بولغان كىشىلەرگە ئىجارىگە بېرىلگەن، يېشى چوڭراق بولغان، ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرىنى بىلىدىغان راھىبلار ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان.

شىمالىي قاتناش تۇگۇنىدىكى بۇددا دىنى مەركىزى بولغان كۇسەن (كۇچا) دە 1000 دىن ئارتۇق ساڭرام - ئىبادەتخانا بولۇپ، 10 مىڭدىن ئارتۇق راھىب بولغان. ئۇدۇندىكى ساڭرام - ئىبادەتخانىلارغا ئوخشاش دىنغا ئىخلاسمەن پادىشاھ، ۋەزىر - ۋۇزرا، تۆرە، بايلار تۇرمۇش لاۋازىمەتلىكلىرىنى بەرگەن.

تۇرپان رايونىدا V ئەسىرلەردە بۇددا دىنى گۈللىنىشكە باشلىغان، ئىدىقۇت كىيۇ جەمەتى دەۋرىدە گۈللەپ ياشنىغان. يەر ۋە ئۆيلەرنى سەدىقە قىلىپ ساڭرام - ئىبادەتخانا سېلىشقا بېرىدىغانلار ھەممىلا يەردە بولۇپ، ئومۇمىي سانى تەخمىنەن 300 ئەتراپىدا بولغان، بۇنىڭ ئارىسىدا خەلق ئارىسىدىكى كىچىك ساڭرام - ئىبادەتخانىلار ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلىگەن. ئۇلار ئاساسەن يەر تېرىش، يەر ئىجارىگە بېرىش- تىن كەلگەن كىرىمگە تايىنىپ تۇرمۇشنى قامدىغان. ھەر مونىڭ ئىجارە ھەققى 120 جىڭدىن ئارتۇق ئاشلىق بولۇپ، ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ 60% تىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلغان. 11 راھىبى بار كىچىك بىر ساڭرامنىڭ 60 مودىن كۆپرەك تېرىلغۇ يېرى بولۇپ، يىلدا 800 كۈرەگە يېقىن ئاشلىق ئالغان. 320 كۈرە ئاشلىقنى ئايرىپ قويغاندىن باشقا، 28 كۈرە ئاشلىقنى

تۈرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش بۇيۇملىرىغا ئالماشتۇر-غان. ئىبادەت ئىشلىرىغا 19 كۆرە ئاشلىقلا ئىشلىتىپ، قالغان 333 كۆرە ئاشلىق بولسا جەمئىيەت ئۈچۈن ئاۋار ئاشلىق سۈپىتىدە بېرىلگەن.

ساڭرام ـ ئىبادەتخانا ئىگىلىك قۇرۇلمىسى تېرىق-چىلىق كەسپىنى ئاساس، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەن-چىلىك كەسىپلىرىنى قوشۇمچە قىلغاندى. قوچودىكى ساڭرام ـ ئىبادەتخانىلارنىڭ 1/4 دە ئاتلار، كىچىك ساڭرام ـ ئىبادەتخانىلارنىڭ كۆپىنچىسىدە كالا، ئېـ-شەك، گۈيلار بولغان. باش راھىب جاڭ مىڭجىن ئىجا-رىگە يەر ئېلىپ تېرىغاندىن باشقا، 150 قوي باققان. ئىقتىسادىي گەۋدە بولۇش سۈپىتىدىكى ساڭرام ـ ئىبا-دەتخانىلار مالىيە چىقىمى ئۈچ كىشى (باش ھەزرەت، باش راھىب، كارمادانا) نىڭ كېڭىشىدا ئىمزا قويۇلغان-دىن كېيىن چىقىم قىلىنغان. VII ئەسىردىن كېيىن، چۈللۈكنىڭ غەربىدە جەمئىيەت قالايمىقانلىشىپ، ئىق-تىساد كاساتلاشقاندا، يۇقىرى ئۈسۈملۈك قەرز بېرىش ساڭرام ـ ئىبادەتخانىلارنىڭ ئاساسلىق كىرىمى بولۇپ قالغان. يۇقىرىقى ئۈسۈملۈك قەرزنىڭ كەڭ يولغا قو-يۇلۇشى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ چېكىنىپ كې-تىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقتىن، ساڭرام ـ ئىبا-دەتخانىلار زەئىپلىشىشكە يۈزلەنگەن. فېئودالىلىق ئىگـ-لىكىنىڭ بىر قىسمى بولغان ساڭرام ـ ئىبادەتخانا ئىگـ-لىكى بىلەن دىندىن خالىي ھاكىمىيەت ئۈزۈتارا بىر ـ بىرىگە تايىنىپ مەۋجۇد بولۇپ تۇرغان، لېكىن بەزىدە زىددىيەتلەرمۇ بولغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، ئۇدۇن ھۆكۈمىتى ساڭرام ـ ئىبادەتخانىلارغا بېقىنغان كىشـ-لەردىن ئېغىر باج ـ سېلىق ئالغان، بۇ فېئودالىلىق ھاكىمىيەتنىڭ ساڭرام ـ ئىبادەتخانىلار ئىگىلىكىنى قاتتىق چەكلىگەنلىكىنىڭ ئىنكاسى ئىدى.

يەر بۇلۇپ بېرىش سۈيۇرغال يەر دەپمۇ ئاتىلـ-دىغان بولۇپ، چېگرا ـ پاسىللىرى بېكىتىلگەن چارۋـ-چىلىق يەرلىرى كۆرسىتىلىدۇ. قەدىمدە شىمالدىكى چارۋىچى مىللەتلەر ئوت ـ سۇلارنى قوغلىشىپ ئولتۇـ-راقلاشقان، پەسىلنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ كۆچۈپ يۈرگەن. چېگرا ـ پاسىللىرى بېكىتىلگەن رايونلاردىلا چارۋىچىلىق قىلىپ، بەلگىلەنگەن چېگرا ـ پاسىللاردىن ھالقىپ ئۆتۈشكە يول قويۇلمىغان. «تارىخىي خاتىر-لەر. ھۇنلار تەزكىرىسى» دە «ھۇنلار ئوت ـ چۆپ، سۇلارنى قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدىغان بولغاچقا، شە-ھەر ۋە مۇقىم تۇرىدىغان يەرلىرى يوق ئىدى. دېھقانچە-لىق بىلەن شۇغۇللانمىسىمۇ، ھەركىمنىڭ ئۆزىگە تەۋە يەرلىرى بولاتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن. خەن شۇەندى گەنلۇنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 53 ـ يىلى)، ئۇسۇنلارنىڭ ھەرقايسى قابىلىلىرىنىڭ ئوتتۇـ-رىسىدىكى يەر مەسىلىسىدىن كېلىپ چىققان تالاش ـ تارتىشلارنى پەسەيتىش ئۈچۈن، قىزىل قورغان (بۇـ-گۈنكى قىرغىزىستاندىكى ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقى) غا چاڭخۇي قوشۇن بىلەن ئەۋەتىلگەن. VI ئەسىردە قۇد-رەت تاپقان تۈركلەر مەزگىلسىز كۆچۈپ يۈرسىمۇ، ئەمما ھەرقايىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا چارۋىچىلىق قىلىدى-غان يەرلىرى بولغان. چېگرا ـ پاسىللىرى بېكىتىلگەن يەرلەر تەشكىلىي جەھەتتىن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ كوللېكتىپ ئىشلىتىدىغان مۇلكى بولىسىمۇ، ئەمەلىيەت-تە ھەرقايىسى قەبىلىلەرنىڭ سەركەردىلىرى تەرىپىدىن تىزگىنلىنىدىغان بولۇپ، خەلقنى ئېكسپلاتاتسىيە قى-لىدىغان ماددىي ئاساس ئىدى.

چارۋىلارنى تىزىملاش ئات، كالىلارنى رويخەت-كە ئېلىپ تىزىملاش تۈزۈمى. خەن، جىن سۇلالىلىرى-دىن كېيىن، ئۇلاغلارنىڭ كۆپىيىشى ۋە ئۇلارنىڭ باش-قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، كۆپلىگەن جايلاردا ئات، كالىلارنى تىزىملاش تۈزۈمى يۈرگۈزۈلگەن. تە-زىملاش مەزمۇنى ئاساسەن تۈرى، ئەركەك ـ چىشلـ-كى، يېشى، تۈكلىرىنىڭ رەڭگى قاتارلىقلار ئىدى. يەنە بەزىلىرىدە چارۋىچىلارنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى، نېمىگە ئىشلىتىلىدىغانلىقى قاتارلىق مەزمۇنلارمۇ خاتـ-رىلەنگەن. مەسىلەن، ھۆكۈمەتكە تەۋە ئات، شەخسىلەر-گە تەۋە ئات، سەپەردە ئىشلىتىلىدىغان ياكى ئىشلىتىلـ-مەيدىغان ئات قاتارلىقلار. ئىدىقۇت كىيۇ خانلىقى مەز-گىلىدە (502 ~ 640 ـ يىللىرى)، ھۆكۈمەتكە تەۋە ئاتلارنى تىزىملاپ ئەنگە ئالدۇرۇشتەك ناھايىتى قاتتىق تۈزۈم بولۇپ، ئۇلۇپ كەتكەن، يوقىلىپ كەتكەن، سە-تىلغان ۋە سېتىۋېلىنغان ئات، ھەتتا ئۇلۇپ كەتكەن ئاتنىڭ تېرىسىنى بىر تەرەپ قىلىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى يۇقىرىغا مەلۇم قىلىنىپ ئەنگە ئالدۇرۇلغان. تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، كېرەككە كېلىدى-غان ـ كەلمەيدىغان ئاتلارنىڭ ھەممىسى تىزىمغا ئېلىنـ-غان. غەربىي يۇرتتىن تارتىپ پۈتۈن مەملىكەتكىچە ھايۋانلارنى رويخەتكە ئېلىپ تىزىملاش تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ھايۋانلارنى بېقىشقا، يىغىشقا، يۇتكەشكە، ئېلىپ ـ سېتىشقا ۋە سېلىق سېلىشقا پايدىلىق ئىدى.

چارۋىلارغا ئەن سېلىش چارۋىلارغا بولغان ئىـ-گىدارچىلىق ھوقۇقىنى بىلدۈرىدىغان بەلگە. خەن،

جىن سۇلالىرى دەۋرىدە، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ كۆچمەنچىسى ئۆزلىرىنىڭ چارۋىلىرىغا تۆمۈرنى قىزىتىپ ئوخشىمايدىغان ئەنلەرنى سېلىپ ئۆز ئالدىغا باشقۇرغان. «ۋېينامە» دە خاتىرىلىنىشىچە، دىڭلىڭلارنىڭ چارۋىلىرىدا ئۆزلىرى سالغان ئەنلىرى بار ئىكەن، شۇڭا يايلاققا قويۇپ بەرسىمۇ يېتىپ كەتمەيدىكەن. تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا تۆگىلەرگە ئوخشاشلا ئەن سېلىنغان. VI ئەسىردە ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىدا گۇللەنگەن تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئاتلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئالاھىدە ئەنلەر بولغان. مەسىلەن، بۇلۇكلەرنىڭ ئېتىغا خەنزۇچە خەت « 勿 » غا ئوخشاپ كېتىدىغان ئەن سېلىنغان. قاپىشىلارنىڭ ئاتلىرىغا خەنزۇچە خەت « 北 » غا ئوخشاپ كېتىدىغان بەلگىنىڭ ئاستىغا بىر سىزىق تارتىلغان ئەن سېلىنغان. تاڭ دەۋرىدە، قوچودا چارۋىلارنى رويخەتكە ئېلىپ تىزىملاش تۈزۈمى يۈرگۈزۈلگەن، تونۇشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن ئەن سېلىپ قويىدىغان ئەھۋاللار ئومۇمىيۈزلۈك ئىدى. ھۆكۈمەت ئاتلىرى ئەن سېلىنىپ ئەنگە ئېلىنغان

دۇلدۇل غەربىي يۈرتتىكى داڭلىق ئات. فەرغانە (بۇگۇنكى ئۆزبېكىستاندىكى فەرغانە) دىن چىقىدۇ. دەسلەپتە خەن سۇلالىسىدىكىلەر ئۇسۇنغا بارغاندا ئاتنىڭ ناھايىتى تېز چاپىدىغانلىقىنى كۆرۈپ دۇلدۇل دەپ ئاتىغان. كېيىن فەرغانىگە بارغاندا چاپچىپ تۇرىدىغان ئۇسۇن ئېتىنى توپچاق، فەرغانە ئېتىنى بولسا دۇلدۇل دەپ ئاتىغان. بۇگۇنكى مەركىزىي ئاسىيادىكى پەنجىكەنت (بۇگۇنكى ئۆزبېكىستاندىكى سەمەرقەنتنىڭ شەرقىدە) تىكى تام رەسىملىرىدە بۇ خىل ئاتنىڭ ئوبرازى قالدۇرۇلغان. ئالدىنقى چىنلىق لۇ گۇاڭ كۇسەنگە قىلغان يۇرۇشىدە «بۇ دۆلەتتە دۇلدۇللار ئەجدىھا قاسىرىقىدەك ناھايىتى كۆپ ئىكەن» دەپ مەكتۇپ يازغان. بۇنىڭدىن كۇسەندىمۇ بۇ خىل ئاتنىڭ بېقىلغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. لۇ گۇاڭ شەرقتە غەلىبىلىك قايتىپ كەلگەندە، كۆپلىگەن دۇلدۇللارنى لياڭجۇ (بۇگۇنكى گەنسۇدىكى ۋۇۋېي) غا ئەكەلگەنكەن.

پىلە ئۇرۇقىنىڭ غەربكە تارقىلىشى جۇڭگودا 4000 ~ 5000 يىل ئىلگىرىلا پىلە قۇرتى بېقىلغان. پىلە بېقىش، يىپەك تارتىش، توقۇمىچىلىقتەك بىر يۇرۇش ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى خەن، جىن سۇلالىرى دەۋرىدە پەيدىنپەي غەربىي يۇرتقا تارقالغان. شەرقىي خەن سۇلالىسى يۇەنخېنىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيە 86ـ يىلى)، ئۇدۇن خانلىقى ھۇنلارغا ھەر يىلى يۈزلەپ توقۇلما، مەشۇت قاتارلىق بۇيۇملار بىلەن ئولپان تۆلەپ تۇرغان. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە، خەن سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ـ مەمۇرىي تەسىرى ئۇدۇن، نىيا قاتارلىق رايونلارغا يېتىپ بارغان. بۇ جايلارنىڭ تۇپرىقى پىلە قۇرتى بېقىشقا لايىق ئىدى. نىيا خارابىلىكىنىڭ كۆپلىگەن جايلىرىدىن قۇرۇپ كەتكەن ئۇجمە دەرىخىنىڭ شاخلىرى ۋە پىلە غوزىلىرى تېپىلغان، تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئائىلىدە پىلە قۇرتى بېقىلغانلىقى ئىسپاتلانغان. نىيا خارابىسى V ~ IV ئەسىرلەرگە تەئەللۇق خارابىلار بولۇپ ئۇنىڭدىن چىققان ئۇجمە شاخلىرى ۋە پىلە غوزىلىرى پىلە بېقىش كەسپىنىڭ خېلى بۇرۇنلا مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

پىلىچىلىك كەسپى تارىم ۋادىسىغا تارقالغاندىن كېيىن، ئۇدۇن تاڭ دەۋرىدىلا خېلى بۇرۇن ئۇجمە دەرىخى ئۈستۈرۈپ مەشۇت توقۇغان، كۆپ قىسىم كىشىلەر يىپەكتىن كىيىم كىيىشكەن. كۇسەن، قارا شەھەرلەردىمۇ ئۇجمە دەرىخى ئۈستۈرۈپ پىلە قۇرتى بېقىش ئادەتلىرى بولغان. V ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قوچودا ئۇجمە يوپۇرماقلىرىدا پىلە قۇرتى بېقىپ يىپەك تارتىش ئىشلىرى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلغان. ماھىرلىق بىلەن ئىشلەنگەن نەپىس رەختلەرنىڭ گۈل رەڭگىنىڭ شەكىللىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، رەختلەردىن كۇسەن رەختى، سولى رەختى قاتارلىقلار بولغان. پاراللىل سىزىقلىق ئېنىق گۈل نۇسخىلىرىدىن چۈشۈرۈپ توقۇلغان رەختلەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسۇلىدا تىك سىزىقلىق ئېنىق گۈل نۇسخىلىرى چۈشۈرۈپ توقۇلغان رەختلىرى بىلەن پەرقلىق، بۇ غەربىي يۇرت يىپەكچىلىك تېخنىكىسىنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىپ بەرگەندى. بۇ جايلاردىن يەنە پىلە بېقىش تېخنىكىسى غەربكە تارقالغان.

ئەينى ۋاقىتتا غەرب دۆلەتلىرى پىلە بېقىشنى بىلمىگەچكە، يىپەكنى تولىمۇ قىممەتلىك بويۇم ھېسابلايتتى. داكچىن (رىم ئىمپېرىيىسى) دۆلىتى خانى يىپەككە ئېرىشىش ئۈچۈن بىۋاسىتە خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىش ئۇسۇلىدە بولغان. بىراق، ئارساك (پارس، بۇگۇنكى ئىران) بۇ يولدىن بولىدىغان پايدىنى مونوپۇل قىلىۋېلىش غەرەزىدە دائىم توسقۇنلۇق قىلىپ تۇرغان. V ئەسىردە، پارس بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە جەنۇبىي قاتناش يولىدىكى ئۇدۇن ئارقىلىق بولۇپ گۈللىنىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلگەن. پارس تىلىدىكى «غوزەك» سۆزى ئۇدۇن تىلىدىن كەلگەن، بۇنىڭدىن ئائىلىدە پىلە قۇرتى بېقىشنىڭ ئۇدۇن

دىن كەلگەنلىكىنى جەزىم قىلىشقا بولىدۇ. ئىدىقوت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى (460 ~ 491- يىللىرى) دە، ئىرانىنىڭ ھەممە جايلاردا داڭقى چىققان كۆركەم تاۋار- دۇردۇنلىرى ئىدىقوت ئۇيغۇر خانلىقىغىچە يېتىپ كەل- گەن. ئۇزۇندىن بېرى پىلە قۇرتى بېقىش تېخنىكىسىغا ئېرىشىش ئۈمىدىدە بولغان ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسى يۇستىنىي مۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋر (527~565) گە كەلگەندە مۇراد - مەقسىتىگە يەتكەن. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئىككى ھىندى راھىب پىلە ئۇرۇقىنى مەلۇم ئىسىقلىقتا ساقلاپ، غەربىي يۇرت ئارقىلىق ئايلىنىپ ئۆتۈپ ۋىزانتىيىگە ئېلىپ كەلگەن ئىمىش؛ يەنە بىر قاراشتىكىلەر بىر ئىرانلىق پىلە تۇخۇمىنى قولىدىكى ھاسىنىڭ كاۋاكچىسىغا سېلىپ «سېرس» (يىپەك يۇر- تى دېگەن مەنىدە، يەنى تارىم ۋادىسىدىكى بوستانلىقلار- نى كۆرسىتىدۇ) ئارقىلىق ۋىزانتىيىگە ئېلىپ كەلگەن دېيىشىدۇ. ئىككى خىل قاراشتىكىلەرنىڭ ھەممىسى پىلە ئۇرۇقىنىڭ VI ئەسىردە جۇڭگودىن غەربىي يۇرت ئارقىلىق رىمغا تارقالغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

كىمخاب توقۇلما بۇيۇملار پاختا يىپ ماتېر- يال قىلىنىپ توقۇلغان بۇيۇملار ھەم مەھسۇلاتلار. خەن دەۋرىدە تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا خېلى بۇرۇنلا پاختا رەخت پەيدا بولغان. ئۇدۇن، قوچو قاتار- لىق جايلاردا كېۋەز تېرىش ۋېي، جىن، جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىن باشلانغان. كېۋەز شادىسى كىچىك بولۇپ، پاختىسى ئىنچىكە تالالىق، يەنى ئىن- چىكە تالالىق ئافرىقا پاختىسىغا ئوخشاپ كېتەتتى. پاخ- تىچىلىق بۇنىڭغا ئەگىشىپ ئومۇمىيۈزلۈك گۈللەنگەن.

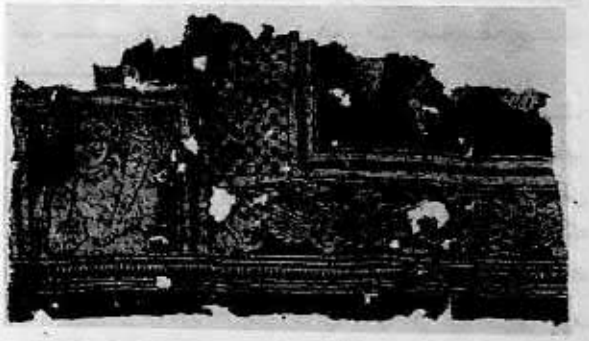

كىمخاب توقۇلما بۇيۇملار

تۇرپاندىن تېپىلغان ۋەسىقىلەردە كېيۇ جەمەتى خېپىڭ- نىڭ تۇنجى يىلى (551 - يىلى)، بىر قېتىمدا 60 تايدىن كۆپ پاختا رەخت ئارىيەت ئالغانلىقى ھەققىدىكى خاتىرىلەر بار. تاڭ دەۋرىدە قوچو، ئۇدۇن، كۇسەن قاتارلىق جايلارنىڭ پاختىچىلىقى ئومۇمىيۈزلۈك تەرەق- قىي قىلىپ، پاختا رەخت پۇقرالارنىڭ كىيىم - كېر- چەكلىرىگە ئىشلىتىلىدىغان ئاساسلىق ماتېرىيال بولۇپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن تەڭ، پاختا يىپ بىلەن ئارىلاش- تۇرۇپ توقۇلغان بۇيۇملارمۇ پەيدا بولغان، پاختا بۇيۇم- لار يەنە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونلىرىغىمۇ يۇتكەپ بې- رىلغان. 1959 - يىلىدىن بېرى، نىيا، كروران، لوپ ناھىيىسىنىڭ سامىۋل يېزىسى، تۇرپان شەھىرىدىكى ئاستانە قاتارلىق جايلاردىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقنىڭ ھەممىسىدىن دېگۈدەك پاختا رەخت چىققان. ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغان شىنجاڭدىن تېپىلغان تارىخى ئەڭ ئۇزۇن بولغان پاختا توقۇلما بۇيۇم سامىۋل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان ئىككى كىيىمنىڭ پارچىلە- رى بولۇپ، دەۋرى تەخمىنەن مىلادى I ~ I ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن سەل كېيىنكىسى 1998 - يىلى كروراندىكى قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان رەڭلىك رەسىم چۈشۈرۈلگەن ياغاچ جەسەت ساندۇقى ئىچىدىكى پاختىلىق چەكمەن چاپان بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 177 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئىچىگە شايلىق ئەستەر ئېلىنغان، ئاق پاختا رەخت ئىشلىتىلگەن، ئاس- تىغا قىزىل شايدىن جىيەك تۇتۇلغان بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا پاختا رەخت باھاسىنىڭ يىپەكتىن تۇۋەن تۇر- مايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ تەخمىنەن II ئەسىرگە تەئەللۇق بۇيۇم. 1959 - يىلى، نىيادىن قېزىۋېلىنغان جەسەت ساندۇقىدىنمۇ يەنە پاختىدا توقۇل- غان بۇيۇملار تېپىلغان. بۇ بۇيۇملار ئىچىدە چۈرىسىگە سىرىق يىپەكتىن جىيەك تۇتۇلغان قىزلار قول ياغلە- قى، ئاستىغا رەڭلىك يىپەكتىن پوچقات تىكىلگەن ئەر- لەر ئىشتىنى قاتارلىقلار بار. شۇ قەبرىدىن قېزىۋېلىن- غان كۆك ئاق گۈل نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلگەن پاختا رەخت كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرىدۇ. گۈل نەقىشلە- ردە بۇدساتۇانىڭ ئۇستى قىسمى نەقىشلەنگەن بولۇپ، ئوڭ پۇتىنىڭ ئاستىغا ئەجدىھا شەكلى، يەنە يۇقىرى - تۆۋەن ئۇچۇۋاتقان قۇش سۈرەتلىرى چۈشۈرۈلگەن. بۇددا دىنى تۇسىنى ئالغان بۇ نۇسخىلار ھىندىستاندىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن. ئاستاندىكى 37 - نومۇر- لۇق قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان ئۇزۇنلۇقى 224 سانتىمې- تىر، كەڭلىكى 118 سانتىمېتىر كېلىدىغان پاختىلىق يوتقانغا پاختا رەختتە تاش - ئەستەر توتۇلغان. ئەسلى رەختنىڭ ئېنى 5.60 سانتىمېتىر كېلىدۇ. تۇرپاندىن تېپىلغان خەنزۇچە ۋەسىقىلەرگە ئاساسلانغاندا، قوچودا پاختا رەخت «دىيى» (叠) ياكى «دىيىبۇ» (叠布)، تور پاختا «دىيىخۇا» (叠花)، پاختىدىن ئىشلەنگەن

تور یىپى «دىيىلۇ» (雕楼) دەپ ئاتالغان. پاختا رەخت يەنە پۇلنىڭ رولىنىمۇ ئۇتىگەن. بۇنىڭدىن ئەينى ۋاقىت- تا قوچودا پاختا توقۇمىچىلىق كەسپىنىڭ ناھايىتى تە- رەققىي قىلغانلىقى، پاختا رەختنىڭ ناھايىتى كەڭ تار- قالغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

قوچودا توقۇلغان كىمخاب قوچو (تۇرپان) نىڭ ئۆزىدە ئاتىلىدە بېقىلغان پىلە قۇرتىدىن ئالغان، يىپەك- تىن توقۇلغان رەڭلىك گۈل نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلگەن توقۇلما بۇيۇم. V ئەسىرنىڭ بېشىدا، قوچودا پىلىچە- لىك ناھايىتى تەرەققىي تاپقان، كېيىنكى ئەسىرنىڭ يېرىمىدىن باشلاپ كىمخاب توقۇلغان. توقۇلغان كىم- خابلاردىن كۈسەن كىمخابى، پارس كىمخابى، سولى كىمخابى، غەرب كىمخابى، يەنە ئاق تەگلىك كىمخاب، سۈسۈن تەگلىك كىمخاب قاتارلىقلار بار. قوچو كىمخا- بى مەشۇت يىپتىن قايچىلاشتۇرۇلۇپ توقۇلغان بولۇپ، «تەپكە» ئۇلچەم بىرلىكى قىلىنغان. ئوتتۇراھال بىر تەپكە كىمخابنىڭ ئۇزۇنلۇقى 9.5 گەز، كەڭلىكى 4.5 گەز (تەخمىنەن 232×110cm)؛ كىچىكرەك بىر گەز كىمخابنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2×4 گەز، كەڭلىكى 4 گەز (تەخمىنەن 195×98cm) بولغان، چوڭ تاختىلىق كىمخابنىڭ ئۇلچىمى ئېنىق ئەمەس. توقۇش قۇرۇلمە- سى توغرىسىغا ئېنىق گۈل نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلگەن، ئوتتۇرا قىسمى ئۇزۇنىسىغا ۋە توغرىسىغا تەكشى سىزىق چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، كۆپىنچە ئىككى خىل رەڭ ئىش- لىتىلگەن، ئۇچ خىل رەڭدىكىلىرى ئاز ئۇچرىغان. كەشتىلەنگەن نۇسخىلارنىڭ شەكلى ئاددىي گېئومېتىر- لىك شەكىلدىكى نۇسخىلار ئىدى. توقۇش جەريانىدىكى كېسىشكەن ئورۇنلارغا پاختا توقۇلمىلار قوشۇپ توقۇل- غان. قوچو كىمخابى دائىم ئۇرۇش مالىمانچىلىقى بو- لۇپ تۇرغان مەزگىلدە پەيدا بولغان بولۇپ، جۈڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ غەربكە كىمخاب چىقە- رىشنىڭ يېتىشمەي قېلىشىدەك ئەھۋاللىرىنى ئازراق بولسىمۇ تولۇقلىغان. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 7 ـ بېتىگە قارالسۇن)

يىپەك توقۇلمىلار يىپەك تالا خام ماتېريال قىلىنىپ ماشىنىدا ياكى قولدا توقۇلغان توقۇلما بۇيۇم- لار، يىپەككە گۈل نۇسخىسى كەشتىلەنگەن بۇيۇملارنى- مۇ ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ. شىنجاڭدا يىل دەۋرى ئەڭ ئۇزۇن بولغان يىپەك توقۇلما بۇيۇم 1981 ـ يىلى باركۆلنىڭ نەتۇەن قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان مىس ئەينەككە ۋە مىس پالتىغا ئورالغان سۈسۈن رەڭ- لىك گۈللۈك دارايىنىڭ پارچىلىرى ھەم ئىلىپ توقۇل- غان تورنىڭ پارچىلىرى قاتارلىقلار بولۇپ، يىل دەۋرى تەخمىنەن X ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ. ئۇرۇمچى نەن- سەندىكى ئالغۇي قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن سىپتا تو- قۇلغان شايىنىڭ پارچىلىرى تېپىلغان بولۇپ، يىل دەۋ- رى تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرى II ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. كروران بىلەن نىيادىكى خەن، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقتىن ھەم جىن، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ئاستانا قەدىمكى قەب- رىستانلىقتىن يىپەك توقۇلما بۇيۇملار كۆپرەك تېپىل- غان. بۇ جايلاردىن تېپىلغان يىپەك توقۇلما بۇيۇملار- نىڭ سانى كۆپ، تۈرى خىلمۇخىل بولۇپلا قالماستىن، يەنە ساقلىنىش ئەھۋالىمۇ بىرئاز ياخشى. تېپىلغان بۇ- يۇملار ئىچىدە شايى، مەشۇت قاتارلىق ئادەتتىكى يىپەك توقۇلمىلاردىن سىرت، يەنە كۆپلىگەن سۈپەتلىك توقۇل- ما بۇيۇملارمۇ بار. جۈڭگونىڭ ئەڭ بالدۇرقى كەشتە بۇيۇملىرى ھەم ئىككى قات قىلىپ توقۇلغان ئىككى يۈزلۈك مەخمەللەر تاڭ سۇلالىسى يوڭچاڭنىڭ تۇنجى يىلى (689 ـ يىلى) غا تەئەللۇق بولغان قەبرىلەردىن ئۇچراتقىلى بولىدۇ. 1959 ـ يىلى، تۇرپاندىكى سىڭ- گىم بۇددا ساڭرامى خارابىلىكىدىن كىمخاب ماتېريال قىلىنغان، ئۇستىگە سۈمۈرغ، كېپىنەك، گۈل كەشتە- لەنگەن جەسەت كۈلى خالتىسى تېپىلغان. كىمخابنىڭ 1/5ى ئۇزۇنىسىغا ۋە توغرىسىغا يانتۇ سىزىقچىلار تەڭ قىلىنىپ، رەڭگارەڭ تىۋىتلار بىلەن كۆركەم گۈل نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلگەن. توقۇلغان قىسمەن گۈل نۇسخىلىرى ئويۇپ توقۇلۇپ، ئىلىپ توقۇلغان كۆپتۈر- مە نۇسخىلارنى تېخىمۇ روشەن گەۋدىلەندۈرگەن. تەخ- مىنەن IX ~ X ئەسىرلەرگە تەئەللۇق. ئوخشاش بول- مىغان ئۇسۇللاردا توقۇلغان بۇ كىمخاب جۈڭگونىڭ كىمخاب توقۇش ھۈنەر- سەنئەت تارىخىنى تەتقىق قە- لىشتا ناھايىتى مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

يۇڭ توقۇلما بۇيۇملار ئۇي ھايۋانلىرى (ئا- ساسلىقى قوي) نىڭ يۇڭى تالا ماتېريال قىلىنىپ يىپ ئىگىرىپ ماشىنىدا ياكى قولدا توقۇپ چىقىلغان بۇيۇم- لار. لوپنۇر چۆللىرىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقتىن يۇڭ توقۇلما بۇيۇملار تېپىلغان، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى XVII ئەسىرگە تەئەللۇق بولۇپ، ھازىر- غىچە شىنجاڭدىن تېپىلغان ئەڭ قەدىمكى يۇڭ توقۇلما بۇيۇملار ھېسابلىنىدۇ. قۇمۇلنىڭ لاپچۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان نۇرغۇن يۇڭ توقۇلما بۇيۇم- لار ئىچىدە گۈل نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلگەن رەڭلىك

كاتەكچە يوللۇق بۇيۇملار، يەنە مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى XI ئەسىرگە تەئەللۇق بولغان ئۇچ بۇرجەك يوللۇق كەشتىلىك يۇڭ توقۇلما بۇيۇملارمۇ بار. بۇ يۇڭ توقۇلما بۇيۇملارنىڭ قېلىن ـ نىپىزلىكى ئوخشاش ئەمەس، بەزىلىرى تەكشى يوللۇق، بەزىلىرى يانتۇ يوللۇق، يەنە بەزىلىرى ئاچ رەڭلىك، بەزىلىرى قېنىق رەڭلىك، بىراق ھەممىسى تىك ياكى توغرىسىغا توقۇلغان بۇيۇملار. بۇنىڭدىن خېلى كېيىن رەڭلىك گۈل چۈشۈرۈلگەن كىگىز ھەم تۈۋتتىن توقۇلغان گىلەملەر ئوخشىمىغان تېخنىكىدا توقۇپ چىقىرىلغان. مەسىلەن، نىيا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن ھەم لوپنۇردىكى كۆكسۇ قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن مىلادىيە II ~ IV ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بولغان تىك يوللۇق گۈل نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلگەن تىك ھەم توغرىسىغا قوش يوللۇق قىلىپ توقۇلغان گۈللۈك كىگىز تېپىلغان. يەنە تىك ھەم توغرىسىغا تاغ يوللۇق ئۈزۈتارا كېسىشتۈرۈلۈپ توقۇلغان تەكشى يوللۇق ياكى يانتۇ يوللۇق توقۇلما بۇيۇملارمۇ بار. كىچىك موكىلاردا ئويۇپ (تىك سىزىقچىلار ئارقىلىق توغرىسىغا سىزىقچىلارنى ئۈزۈپ) توقۇلغان رەڭلىك گۈللۈك كىگىزلەرگە ئاجايىپ كۆركەم تۈس بەرگەن. لوپ ناھىيىسىنىڭ سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن (XII ئەسىرگە تەئەللۇق) تېپىلغان كۆركەم توقۇلما كىگىز بۇيۇملارنىڭ تورى ئەڭ كۆپ، يۇزىگە چەۋەندازنىڭ ئوبرازى كەشتىلەنگەن، توقۇلۇشى ناھايىتى نەپىس ھەمدە كەڭ ـ تارلىقى ئوخشىمايدىغان پۈپۈكلەر بېزەلگەن، بۇ توقۇلما بۇيۇملارغا ئىشلىتىلگەن تاغ قاتلىق يۇڭ يىپ ھازىرقى 56 قاتلىق يۇڭ يىپقا توغرا كېلىدۇ، بۇنىڭ ئارىسىدىكى ئارقاقنىڭ زىچلىقى 130 ~ 140 تال. كروران، نىيا، سامپۇل ۋە كۆكسۇ قاتارلىق جايلاردىن يەنە مەخمەل گىلەم تېپىلغان، مارالبېشىدىكى توققۇزساراي قەدىمكى خارابىلىكىدىن بىر پارچە «8» ھەرپىگە ئوخشاش تولغاپ ئېشىپ توقۇلغان تەخمىنەن V ئەسىرگە تەئەللۇق بولغان بىر يۇزلۈك مەخمەل گىلەمنىڭ پارچىسى تېپىلغان. تېپىلغان بۇيۇملار ئىچىدە گۈل كەشتىلەنگەن رەخت يىپ، تور قاتارلىقلار بار، بۇلار يۇڭ توقۇمىچىلىق تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مول ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 7ـ بېتىگە قارالسۇن)

ئۇدۇن قاشتېشى ئۇدۇن (بۇگۇنكى خوتەن) قاشتېشى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن مەشھۇر. ساك تىلىدا ئۇدۇن سۆزىنىڭ مەنىسى «قاشتېشى چىقىدىغان جاي» دېگەن مەنىدە. بۇ يەردىكى قاشتېشىلار ھەل بېرىلگەندەك جۇلالىنىپ تۈرىدىغان بولغاچقا، دۇنيادىكى يۈمشاق قاشتېشىلىرىنىڭ ئالدى ھىسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن 6000 يىل بۇرۇنقى گۈەنجۇڭ يانچاۋ مەدەنىيەت خارابىلىكىدىن بۇ خىلدىكى قاشتېشى تېپىلغان، شاڭ دەۋرى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى XI ~ XVI ئەسىرلەر) دە، ئۇدۇن قاشتېشى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئۈزۈلمەي كىرىگۈزۈلگەن. شاڭ سۇلالىسى خانى ۋودىڭنىڭ خانىشى قەبرىستانلىقىدىن 750 دانە قاشتېشى بېزەك ـ بۇيۇملار تېپىلغان بولۇپ، كۆپ قىسمى خوتەن يۇمشاق قاشتېشىدىن ياسالغان. ئەمىنىيە ـ يېغىلىق دەۋرىدە، قورۇم قاشتېشى دەپ ھەممىلا جايدا نامى بار ئىدى. خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 119ـ يىلى)، جاڭ چىەنگە ئەگىشىپ غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بارغانلار ئۇدۇندە قورۇم تاغلىرىدىن چىقىدىغان كۆپ مىقداردىكى چىرايلىق قاشتېشىلارنى كۆرگەن. «قاشتېشى قوۋۇقى» (玉门关) دېگەن نامىمۇ غەربىي شىمال چېگرىدا پەيدا بولغان. كېيىنكى خانلىقلار خان جەمەتىدىكىلەر قاشتېشى ئىشلىتىشكە توغرا كەلسە، مۇشۇ خىلدىكى قاشتېشىدىن باشقىنى ئىشلەتمەسگەن. خېبىي ئۇلكىسىدىكى مەنچېڭ قەبرىستانلىقىدىن قاشتېشى كىيىم، قاشتېشى قوراللار تېپىلغان بولۇپ، كۆپ قىسمى خوتەن يۇمشاق قاشتېشىدىن ياسالغان. ئۇدۇن قاتېشىشى ئاق، پارقىراق، مايلىق كېلىدۇ، ئۇنىڭدىن ئادەم، قۇش، ھايۋان، گۈل، تاغ، بىنا قاتارلىق نەرسىلەرنى ئويۇپ ياسىغىلى بولغانلىقتىن ناھايىتى قىممەتلىكتۇر. ئەينى ۋاقىتتا قاشتېشى دەريالاردىن سۈزۈپ ۋە تېرىپ ئېلىناتتى. ئۇدۇننىڭ شەرقىدە يۇرۇڭقاش دەرياسى، غەربىدە قاراقاش دەرياسى بار، تارماق ئېقىنى يېشىل قاشتېشى دەرياسى بولۇپ، بۇ جايلارنىڭ ھەممىسى ئۈزىدىن چىقىدىغان قاشتېشى بىلەن ناھايىتى داڭلىق. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 18 ـ بېتىگە قارالسۇن)

زاغۇنلۇقتىن تېپىلغان ياغاچ غوڭقا 1996ـ يىلى، چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق قەبرىستانلىقىدىن ياغاچتىن ياسالغان غوڭقىلار تېپىلغان. جەمئىي ئۇچ بولۇپ، 1 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنىڭ 14 ـ نومۇرلۇق قەبرىسىدىن ئىككىسى، 2 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىقنىڭ 2 ـ نومۇرلۇق قەبرىسىدىن بىرى تېپىلغان. ھەممىسىنىڭ تارىسى ۋە يۇز تېرىسى يوق. 14 ـ نومۇرلۇق قەبرىنىڭ يىل دەۋرى تەخمىنەن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 500 ـ يىللار ئۆپچۈرىسىگە توغرا كېلىدۇ. قورسىقى ۋە غولى توغراقتىن، تارىسى يۇل-

غۇندىن ياسالغان بولۇپ، ھەممىسى بىرقەدەر ياخشى ساقلانغان. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 61.6 سانتىمېتىر كېلىدىغان بىر غۇڭقا قورسقىنىڭ چۈرىسىگە قاپلانغان تېرىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن كىچىك ياغاچ سىخلار قېقىلغان. ئاستى تەرىپى ئويما شەكىللىك بولۇپ، ئۇچ بۇرجەكلىك ئاۋاز چىقىرىش تۈشۈكچىلىرى چىقىرىلغان. يەنە بىر غۇڭقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 87.6 سانتىمېتىر بولۇپ، يېرىم قاباق شەكىللىك قورسقىنىڭ سىرتقى سىلىق ھەم پارقىراق ئېغىز قىسمىدا قاپلانغان تېرىنىڭ قالدۇقلىرى قېپقالغان. ئاۋاز چىقىرىش تۈشۈكچىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسى تۆت چاسا قىلىپ ياسالغان. قېپقالغان ئۇچ داۋە ئىنچىكە تارا ئىزى تارىنىڭ يايى شەكلىدە تارتىلغانلىقىنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. 2-تومۇرلۇق قەبرىنىڭ يىل دەۋرى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 250 - يىللارغا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن تېپىلغان غۇڭقىنىڭ شەكلى ئۆزگىرىپ كەتكەن. قېپقالغان قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 70 سانتىمېتىر كېلىدۇ، تراپىتسىيە شەكىللىك قورسقىغا نەقىشلەر ئويۇلغان، ئاۋاز چىقىرىش تۈشۈكچىلىرى قويۇلغان. غۇڭقا پارسچە سۆز. مىلادىيىدىن 2000 يىل بۇرۇنلا، ئاسۇرىيە، مىسىر قاتارلىق رايونلاردا پەيدا بولغان. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارىلىپ غۇز غۇڭقىسى دەپ ئاتالغان. زاغۇنلۇقتىن تېپىلغان غۇڭقىنىڭ ماتېرىيالىلىرىدىن قارىغاندا، ئۇنى يەرلىك كىشىلەر ئۆزلىرى ياسىغان بولۇپ، ھازىرچە ئېلىمىزدە بايقالغان يىل دەۋرى ئەڭ قەدىمىي بولغان غۇڭقىدۇر.

بومادىن تېپىلغان ئالتۇن-كۈمۈش بۇيۇملار 1997 - يىلى، موڭغۇلكۈرە ناھىيىسىدىكى قەبرىستانلىقتىن ئالتۇن، كۈمۈشتىن ياسالغان بۇيۇملار تېپىلغان. ئۇ يەردىن قىزىل ياقۇت بىلەن بېزەلگەن ئالتۇن نىقاب، ھېقىق يالىتىلغان ساپ ئالتۇن، قىزىل ياقۇت نەقىشلەنگەن ئالتۇندىن ياسالغان ياپقۇچلۇق كوزا، قىزىل ياقۇت نەقىشلەنگەن ئالتۇندىن ياسالغان شەمشەر غىلىپى، قىزىل ياقۇتلۇق ئالتۇن ئۈزۈك، ئالتۇن ئارىلاشتۇرۇلۇپ ياسالغان بىر قۇلاقلىق كۈمۈش لوڭقا قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلغان، ئۇلار بولقا بىلەن سوقۇش، قولدا نەقىشلەش، كەپشەرلەش ئۇسۇللىرى بىلەن ياسالغان. يەنە «فۇچاك» كىمخابى، ئالتۇن، مارجان كەشتىلەنگەن شايى، كاتەكچە يوللۇق شايى ھەمدە تۆمۈر گۈرجەك، ئۈزەڭگە پارچىسى قاتارلىقلارمۇ تېپىلغان. ئالتۇندىن ياسالغان نىقابنىڭ ئېگىزلىكى 17 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 16.5 سانتىمېتىر.

ئىلى بومادىن تېپىلغان ئالتۇم كۈمۈش بۇيۇملار

تىر كېلىدۇ. كۆز قارچۇقى، كىرپىك، ساقال - بۇرۇتلارنىڭ ھەممىسى قىزىل ياقۇت بىلەن ياسالغان، ئالتۇن كوزا ياپقۇچقا سىزىقلار چىقىرىلغان، ئالتۇن جام تۈنقۇچى يولۇاس شەكلىدە ياسالغان. «فۇچاك» كىمخابى ھەرخىل يوللۇق بولۇپ، كەشتىلىرى خەن، جىن سۇلالىلىرىدىكى كىمخابنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئالغان. مەدەنىيەت يادىكارلىرى تېپىلغان قەبرىستانلىق ئىلى دەرياسى ۋادىسىدىكى ساك، ئۇسۇنلار ياشىغان ماكاندۇر. يەنە بىر قىسىم ئالىملار بۇ ئالتۇن - كۈمۈشتىن ياسالغان بۇيۇملار تۈركلەرنىڭ يالدامىسى دەپ قارايدۇ.

قوچو قەغەزچىلىكى قوچونىڭ ئۇزىدە ئىشلەپچىقىرىلغان قەغەز. تۇرپاندىن تېپىلغان ھۆججەتلەرنىڭ قەغەز سۈپىتىنى تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا، غەربىي لياڭ جىيەنچۈنىڭ 11 - يىلى (415 - يىلى) دىكى ھۆججەت، شىمالىي لياڭ شۈەنشىنىڭ 12 - يىلى (423 - يىلى) دىكى ھۆججەت قەغەزلىرىنىڭ ھەممىسى تۇرپان ئۇزىدە ئىشلەنگەن. «قەغەز ياساش ئۇستىلىرى» خېلى بۇرۇن قوچو چوڭگۇاڭنىڭ تۇنجى يىلى (620 - يىل) دىكى ۋەسىقىلەردە تىلغا ئېلىنغان. Ⅶ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇ جايدىكى قەغەزچىلىك ئىشلىرى كۆلىمىنىڭ چوڭلۇقىنى بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسپاتلايدۇ. Ⅶ ئەسىرگە تەئەللۇق بولغان، ئاستاندىكى 93 - نومۇرلۇق قەبرىدىن چىققان ھۆججەتلەردە جىنايەتچىلەرنى قەغەز ياساشقا سالغانلىق ھەققىدىكى مەزمۇنلار بار.

بور ھارىقى يەنى ئۇزۇم ھارىقى. خەن ۋۇدى جىيەنيۇەننىڭ 2 - يىلى (مىلادىيىدىن 139 يىل ئىلگىرى

رى) جاڭ چىەن غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بارغاندا ئۇ يەرلەردە ئۇزۇمنىڭ ناھايىتى كۆپ ئۈستۈرۈلىدىغانلىقى ھەم ئۇزۇمنى ئېچىتىپ ھاراق ياسايدىغانلىقى، بايلار-نىڭ ساقلايدىغان ھاراقلىرىنىڭ ھەتتا 10 مىڭ كۈپقا يېتىدىغانلىقى ھەققىدە خاتىرە قالدۇرغان. پىشامشان (بۈگۈنكى چاقىلىق ئەتراپى)، نىيا (بۈگۈنكى نىيە ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا) قاتارلىق جايلاردا ھاراق ھەتتا يەر ۋە ئاشلىققا ئالماشتۇرۇلىدىغان مال بولغان. تۈرى ناھايىتى كۆپ ھاراق ببجى ھۆكۈمەت مالىيىسىنىڭ ئا-ساسلىق كىرىم مەنبەسى بولۇپ قالغان. IV ئەسىردىن كېيىن ئىدىقۇتتا ئۇزۇم ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى تېز بولغان، شۇنىڭغا ئەگىشىپ ھاراقچىلىقمۇ ماس ھالدا تەرەققىي قىلغان. بۇ جايدا ئۇزۇمزارلىق ۋە ھاراق ئېچىتىش ئورۇنلىرى ناھايىتى كۆپ بولغان. ھاراقتىن ئالىدىغان باجمۇ كىشىنى چۆچۈتكۈدەك دەرە-جىدە يۇقىرى بولۇپ، بىر ھاراق ھېساباتى ۋەسىقىسىدە 937 كۈپ ھاراق خاتىرىلەنگەن. ئۇزۇم ھارىقى خەن، ۋېي سۇلالىلىرى دەۋرىدىن باشلاپ ئىچكىرى جايلارغا تارقالغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا خەنزۇلار ئىدد-قۇتتىن ھاراق ئېچىتىش ئۇسۇلىنى ئىگىلىگەن. تاڭ تەيزۇڭ لى شىمىن ئۇزى ھاراق ئېچىتىشقا باشچىلىق قىلغان. ئېچىتىلغان ھاراقنىڭ رەڭگى خىلمۇ خىل، تەمى ئاچچىق - چۈچۈك بولغان. بەش دەۋر مەزگىلىدە ئۇدۇن دۆلىتىمۇ ھاراق ئېچىتىش بىلەن داڭق چىقارغان بولۇپ، بىنەپشە، كۆك رەڭلىك ھاراقلار ئىشلەپچىقە-رىلغان. تەمى ناھايىتى خۇش پۇراق بولغان. ئىسىم-تىپ ھاراق ئېچىتىش تېخنىكىسى يۈەن سۇلالىسىدىكى شىۋۇڭ لۇ شياڭنىڭ «شىجىن تەزكىرىسى» دە تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن.

غەربىي يۇرت تېبابەتچىلىكى جۇڭخۇا تېبابەت-چىلىك خەزىنىسىدىكى ئۇزۇنچە ئالاھىدىلىككە ئىگە گۆھەر. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە پۇتۇلگەن «دېھقانچە-لىق پىرىنسىپى ئۇسۇلۇك دورىلار دەستۇرى» غا غەربىي يۇرتتىكى ئۇزۇم، زىغىر، چاكاندا قاتارلىق نۇرغۇن دورا ئۇسۇلۇكلىرى كىرگۈزۈلگەن. كېيىنكى ۋاقىت-لاردىكى دورا ئۇسۇلۇكلىرى دەستۇرلىرىمىز زاراڭ-زا، پىياز، ياڭاق، ئانار، يۈمغاقسۇت قاتارلىق دورە-لىق ئۇسۇلۇكلەر كىرگۈزۈلگەن. «سۇينامە. كىتاب-دەستۇرلار» غا 256 خىل تېبابەتچىلىك كىتابى كىرگۈ-زۈلگەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە غەربىي يۇرتنىڭ تېبابەت-چىلىك كىتابىدىن ئالتىسى بار. گەرچە بۇلارنىڭ ھەم-مىسى يوقىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، بىراق ئۇلارنىڭ مەزمۇنىنى ھازىرقى تېبابەتچىلىككە ئاساست ۋەسىقىلەردە ئۇچراتقىلى بولىدۇ. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تەڭرىتېغە-نىڭ جەنۇب - شىمالىدىكى دورا ماتېرىياللىرى بايلىقە-غا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن بولۇپ، ھەرقايسى قو-رۇقچىبەگ مەھكىمىلىرىنىڭ ئوردىغا تاپشۇرغىنى يىر-لىك مەھسۇلاتلىرىدىن نۇشۇدور، ھىڭ قاتارلىقلار-نىڭ ھەممىسى دورا ماتېرىياللىرى ئىدى. ئوتتۇرا تۈز-لەڭلىك تېبابەتچىلىكىمۇ ئۇزلۇكسىز غەربىي يۇرتقا تار-قىلىپ غەربىي يۇرت تېبابەتچىلىكىنىڭ مەزمۇنىنى بە-يىتقان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ تىەنباۋ يىللىرىدا يارغول ۋىلايىتىنىڭ كوچا - رەستىلىرىدە 120 خىلدىن ئارتۇق دورا ئۇسۇلۇكلىرى سېتىلىدىغان بولۇپ، كۆپ قىسمى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن كەلتۈرۈلگەن. تۈرپاندىن تېپىل-غان ۋەسىقىلەردىكى «تابغاچلارنىڭ يۈتەل قاتارلىق كې-سەللىكلەرگە يازغان رېتسىپلىرى» غەربىي يۇرتقا تار-قالغان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ رېتسىپلىرىدىندۇر. خەن، تاڭ سۇلالىلىرى ئارىلىقىدا تارىم ئويمانلىقىدا تارقالغان ئۇدۇن يېزىقىدىكى «دورا جەۋھەرلىرى»، «ياشانغانلار دەستۇرى» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى خېلى يۇقىرى سەۋىيىلىك تېبابەت قامۇسلىرىدۇر. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «چوڭ - كىچىك كېسەللىكلەرنى داۋالاشنىڭ تۈرلۈك ئۇسۇللىرى» نىڭ مەزمۇنى مول بو-لۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ يۇقىرى سەۋە-يىگە يەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى فارفۇر بۇيۇملار

ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرى خارابىسى، ئالمالىق قەدە-كى شەھىرى خارابىسى قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ فارفۇر بۇيۇملاردۇر. ئاساسلىقى ئەجدىھا سۈرەتلىك كۆك فارفۇر تەخسە، ئەجدىھا سۈرەتلىك فارفۇر چىنە، كۆك گۈللۈك فارفۇر ئاياق، ئاق فارفۇر لوڭقا قاتارلىقلار بولۇپ، ھەممىسى جېجىياڭنىڭ لوڭچۈەن خۇمدىنىدا پىشۇرۇلغان ئېسىل فارفۇر بۇيۇملاردۇر. ئەجدىھا، سۇمۇرغ سۈرەتلىك فار-فۇر بۇيۇملارنىڭ ئالمالىق ۋە ئىدىقۇت قەدىمكى شەھەر-لىرىدىن كۆپلەپ تېپىلىشى بۇ شەھەرلەرنىڭ ئەينى ۋا-قىتتىكى سىياسىي ئورنىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ ھەمدە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بە-لەن غەربىي يۇرتنىڭ قويۇق ئالاقىدە بولغانلىقىنى چۈ-شەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىلى كۆن - خۇرۇم زاۋۇتى شىنجاڭدا ئەڭ بۇرۇن قۇرۇلغان مىللىي سانائەت كارخانىسى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەنتۇڭ 1 - يىلى (1909 - يىلى) ئۇيغۇر سودىگەر ھۇسەنباي ھۆكۈمەت بىلەن شېرىكلىشىپ ئۆزى 349 مىڭ سەر مەبلەغ چىقىرىپ غۇلجا شەھىرى ئەتراپىدا قۇرغان. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن ھۆكۈمەت پېيىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن ھۇسەنباي مۇستەقىل باشقۇرغان. بۇ زاۋۇتنىڭ ئەسلىھەلىرى گېرمانىيىدىن كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، گېرمانىيىلىك تېخنىكلارنى تەكلىپ قىلىپ قۇراشتۇرغاندىن كېيىن چارروسىيىلىك تېخنىكلارنى تەكلىپ قىلىپ يېتەكچىلىك قىلدۇرغان. ئىشچىلىرى 100 دىن ئارتۇق بولۇپ، كۆپىنچىسى ئۇيغۇرلار ئىدى. يىللىق مەھسۇلاتى ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 10 نەچچە مىڭ پارچە چوڭ خۇرۇم بولغان. چارروسىيە بىلەن ئىمپورت - ئېكسپورت سودىسى قىلغان. مەھسۇلاتلىرى گېرمانىيىنىڭ لېيپسىگدە ئۆتكۈزۈلگەن سودا يەرمەنكىسىگە قاتناشتۇرۇلغان.

شىنجاڭ كىرسىن شىركىتى پۇقرالار باشقۇرغان كارخانا. 1920 - يىلى كۆزدە فەن زۇخۇەن قۇرغان. ۋاڭ شياۋشەن دىرېكتورلۇقىنى، ۋاسىلىيىق ئىنژېنېرلىقنى ئۈستىگە ئالغان. سودىگەرلەر 25 مىڭ سەر پاي، ھۆكۈمەت 5000 سەر پاي، ئۆزى 8000 سەر پاي قوشقان. شىركەتنىڭ بارلىق پېيى 38مىڭ سەر بولغان. ئەڭ دەسلەپ دىخۇا (ئۇرۇمچى) شەھىرىنىڭ غەربىدىكى ماي بۇلاقتا ماينى چەككىلەش ئۈسۈلى بىلەن كىرسىن ئايرىۋالغان. 1921 - يىلى يازدا مايبۇلاقنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ۋاڭ جياگۇدا زاۋۇت قۇرۇپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرگەن. ئون ئىشچىنى يالاپ ئىشلەتكەن. چارروسىيىنىڭ ئىككى دانە ماي چەككىلەش پار قازىنىسى ئاددىيلا قوراشتۇرۇپ ئىشلىتىپ كۆرىنگە كىرسىن، سىلىقلاش مېيى، ئاياغ مېيى بولۇپ 50 كىلو ئىشلەپ چىقارغان. 1922 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرسىن ئىمپورت قىلىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، رىقابەتلىشىشكە كۆچىيەتمەي توختاپ قېلىشقا مەجبۇر بولغان.

شىنجاڭ باسما زاۋۇتى ئۇلكە باشقۇرغان كارخانا. كېيىن دىخۇا 2 - باسما زاۋۇتى دەپ ئاتالغان. جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۈيۈشمىسى 1937 - يىلى قۇرغان بولۇپ، كېيىنكى يىلى 6 - ئايدا ئىشقا كىرىشتۈرۈلگەن. باسما ماشىنىسى، تۈپلەش ماشىنىسى ھەم 7000 كىلوگرام قوغۇشۇن ھەرپى بولغان. ئاساسلىقى شىنجاڭنىڭ ئۆزىدە ئوبروت بولۇۋاتقان ئۇلكە پۇلى، ھەرخىل دەرسلىكلەر ۋە «جاھانگىرلىككە قارشى فرونت»، «شىنجاڭ ياشلىرى»، «يېڭى سەئەت» قاتارلىق ژورناللارنى باسقان، يەنە «ياپونغا قارشى ھەجۋى رەسىملەر توپلىمى»، «ياپونغا قارشى رەڭلىك رەسىملەر توپلىمى»، «ياپونغا قارشى تۇرۇش مارشى» قاتارلىقلارنىمۇ باسقان. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن شىنخۇا باسما زاۋۇتى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن.

مايتاغ نېفىت كانى جۇڭگو - سوۋېت ئىتتىپاقى شېرىكچىلىكىدىكى كارخانا. 1936- يىلى 10 - ئايدا شىخو مايتاغدا قۇرۇلغان. مايتاغ نېفىت ئايرىش زاۋۇتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. زاۋۇت باشلىقلىقىغا جۇڭگو تەرەپتىن دەي رۇنبۇ تەينىلەنگەن. باش ئىنژېنېرلىقنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىن رامزىس ئۈستىگە ئالغان. 1000 غا يېقىن ئىشچى - خىزمەتچىسى بولغان. ئومۇمىي مەبلىغى شىنجاڭنىڭ ئۇلكە پۇلىدا 5 مىليون 828 مىڭ 800 يۈەن بولۇپ، 2 مىليون 922 مىڭ 300 ئامېرىكا دوللىرىغا باراۋەر كېلەگەن (جۇڭگو تەرەپنىڭ يەر مەبلىغىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ). شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەبلەغلىرىنىڭ نىسبىتى 1:4.1 بولغان. بارلىق ئەسۋاب - ئۈسكۈنىلەر ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى خادىملىرىنىڭ مۇئاشىنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ ئۈستىگە ئالغان. يەرلىكتىن سېتىۋالغان ئەشيالار ۋە يەرلىك ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مۇئاشىنى شىنجاڭ تەرەپ ئۈستىگە ئالغان. 1937 - يىلى 1 - ئايدا تۇنجى قۇدۇقتىن ماي چىققاندىن تارتىپ 1943 - يىلى 1 - ئايغىچە جەمئىي 33 قۇدۇق بۇرغىلانغان. ئەڭ چوڭقۇر بۇرغىلانغان قۇدۇقنىڭ چوڭقۇرلۇقى 1800 مېتىرغا يەتكەن بولۇپ، ئەڭ يۇقىرى كۈندىلىك مەھسۇلاتى 55 تونىنا نېفىت بولغان. رەسمىي يوسۇندىكى توختامنامە ياكى كېلىشىمنامە تۈزۈلمىگەنلىكتىن، ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇش ۋە پايدىنى تەقسىملەش جەھەتتە جۇڭگو تەرەپ سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ بىلەن باراۋەر ئورۇندا تۇرالمىغان. 1942 - يىلى ئىككى تەرەپ كېڭىشىپ توختامنامە ۋە كېلىشىمنامە تۈزۈشنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئەمما مەيدانىنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيلى 1943 - يىلى سۈھبەت بۇزۇلغان. شۇنىڭدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ ماي قۇدۇقلىرىنى ئېتىپ، ھەرخىل قېزىش، توشۇش سايمانلىرىنى بۇزۇۋېتىپ كەتكەن. ئېغىر دەرىجىدە ئۇپراپ

كەتكەن 3.5 كىلو ۋاتلىق گېنېراتور، ماي تارتىش ماشىنىسى، ستانوك، بورغا، پاياتلاش ماشىنىسى، ئون دانە كونىراپ جۈلىقى چىقىپ كەتكەن ماشىنا، ماي قۇدۇقى ۋە ئۆيلەرنىمۇ قوشۇپ 1 مىليون 700 مىڭ دوللارغا جۈڭگو تەبىئىي بايلىقلارنى باشقۇرۇش كومىتېتىغا سېتىپ بەرگەن. نېفىت كانى گەنسۇ نېفىت كانى ئىدارىسى شىخۇ نېفىت كانى تەييارلىق باشقارمىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. 1945 ـ يىلى ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ئۇنى ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن مايتاغ نېفىت شىركىتى قىلىپ قۇرغان. ئازادلىقتىن كېيىن 1950 ـ يىلى جۈڭگو ـ سوۋېت نېفىت شىركىتى قىلىپ قۇرۇلغان.

تۈدۈنخابا تۆمۈرچىلىك زاۋۇتى جۈڭگو ـ سوۋېت ئىتتىپاقى شىرىكچىلىكىدىكى ئايروپىلان زاپچاسلىرى زاۋۇتى. دەسلىپىدە 4 ـ نومۇرلۇق قۇرۇلۇش دەپ ئاتالغان. كېيىن تۈدۈنخابا يېزا ئىگىلىك مايمانلىرىنى ياساش زاۋۇتى دەپ ئاتالغان. 1938 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىدە دىخۇانىڭ (ئۇرۇمچىنىڭ) غەربىدىكى تۈدۈنخابا رايونىدا قۇرۇلغان. 1940 ـ يىلى 6 ـ ئايدا جۈڭگو ـ سوۋېت ئىتتىپاقى ئىككى دۆلەت ۋەكىللىرى چۈچىكدا سۆھبەتلىشىپ ھاسىل قىلغان كېلىشىمگە ئاساسەن، جۈڭگو مەركىزىي ھۆكۈمىتى 2 مىليون دوللار ئاجرىتىپ ئۇنىڭ فابىغا (گومىندانڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شۇ چاغدىكى پۇلى) ئايلاندۇرۇپ مەبلەغ قىلىپ سالغان، يەتمىگەن قىسمىنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ قەرز بېرىش ھېسابىدا چىقارغان. قۇرۇلۇشنى شىنجاڭ دوبەن مەھكىمىسىنىڭ قۇرۇلۇش باشقارمىسى ئۈستىگە ئالغان. زاۋۇتنىڭ داۋىملىق چىقىمى فابى بىلەن ھېسابلىنىپ، شىنجاڭ مالىيىسىدىن ئاجرىتىلغان. جۈڭگو تەرەپ مەمۇرىي جەھەتتىن باشقۇرغان. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ باش ئىنژېنېر ئەۋەتىپ تېخنىكىلىق ئىشلارغا مەسئۇل بولغان. ئۇنىڭدىن باشقا بەش كىشىدىن تەركىب تاپقان تەكشۈرۈش كومىتېتى زاۋۇتنىڭ داۋىملىق خىزمەتلىرىگە نازارەتچىلىك قىلغان. ئايروپىلان رېمونت خادىملىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقى ئەۋەتكەن. زاۋۇت باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى ئېسكوف، مۇئاۋىن زاۋۇت باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى پىراسكىت، چارچىق قاتارلىقلار ئۈستىگە ئالغان. دەسلىپىدە 700 دىن كۆپ ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار بولۇپ، روسىيىلىكلەر كۆپرەك، يەرلىكلەر ئازراق ئىدى. ئاساسلىق ۋەزىپىسى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۈڭگوغا ياردەم قىلغان ئايروپىلانلىرىنى قۇراشتۇرۇش ھەم ئالدىنقى سەپتە بۇزۇلغان ئايروپىلانلارنى رېمونت قىلىش ئىدى. قۇراشتۇرۇلىدىغان ئايروپىلان زاپچاسلىرىنىڭ ھەممىسى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ساندۇققا قاچىلىنىپ ئاندىن ماشىنا بىلەن توشۇپ كېلىنەتتى. قۇراشتۇرۇلغان ئايروپىلانلار ئاساسلىقى ئۇچۇش ئىقتىدارى چەكلىك بولغان كىچىك تىپتىكى قىرغۇچى ئايروپىلان ۋە رازۋېدكا ئايروپىلانى ئىدى. تۇنجى يىلى E16 بەلگىلىك تاق ھەم قوش ئورۇندۇقلۇق ئايروپىلاننىڭ ھەر بىرىدىن 50 دانە، SB تىپلىق ئايروپىلاندىن 70 دانە، EO153 تىپلىق ئايروپىلاندىن 130 دانە قۇراشتۇرۇلغان. 1943 ـ يىلى 7 ـ ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقى مۇتەخەسىسلىرى، رېمونتچىلىرىدىن بولۇپ 3000 دەك ئادەم (300 جۈڭگولۇق ئىشچىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ھەم ئاساسلىق ئەسۋاب، ئۇسكۇنە، سايمانلار سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتۇرۇپ ئەكېتىلگەن. زاۋۇت ئۆيى، ئايروپىلان توختىتىش ئورنى، ئامبار، ئىشخانا ۋە تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى ھەم ئايروپىلان يولى قاتارلىقلارنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى 1944 ـ يىلى 5ـ ئايدا 4 مىليون 200 مىڭ دوللار ئاجرىتىپ سېتىۋالغان.

ئۇلپان شەكلىدىكى سودا غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى جايلار ئوردىغا ئولپان بېرىش نامىدا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك سۇلالىلىرى بىلەن سودا ـ سېتىق قىلىدىغان بىرخىل سودا شەكلى، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى I ئەسىردە يىپەك يولى ئېچىلغاندىن كېيىن ھەرقايسى ئەل سودىگەرلىرى ئۇزۇلمەي ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كېلىپ سودا ـ سېتىق بىلەن شۇغۇللانغان. نۇرغۇن سودىگەرلەر ئەلچىلىك بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ ئوردىغا ئولپان بېرىش نامى بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك سۇلالىلىرىنىڭ ئىشەنچىسىگە ھەم ئىلتىپاتىغا ئېرىشكەن. زابۇلىستان (كەشمىر) نۇرغۇنلىغان ئەلچىلەرنى ئەۋەتكەن بولۇپ، ئەمەلىيەتتە بۇلار «ئەلچى سودىگەرلەر» ئىدى. جىن، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە بۇنداق ئالاھىدە سودا شەكلى داۋاملىق تەرەققىي قىلغان بولۇپ، سودىغا ماھىر سوغدى غوز سودىگەرلىرى غەربىي يۇرتتىن تاڭ سۇلالىسى پايتەختىگىچە كۆپ قېتىم قاتناپ زور نەپكە ئېرىشكەن. كەيىۋەن 5 ـ يىلىدىن (717 ـ يىلى) تېيەنباۋ 14ـ يىلىغىچە (755 ـ يىلغىچە) 56 قېتىمدىن كۆپرەك ئوردىغا ئولپان بەرگىلى بارغان. بۇ ئولپانلار ئەمەلىيەتتە ئالاھىدە تاۋارلار بولۇپ، بۇ جۈڭگو ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكى بىلەن غەربتىكى ھەرقايسى جايلارنىڭ ئىقتىسادىمەدەنىيەت ئالاقىسىنى جانلاندۇرۇشتا ئاكتىپ رول ئوي-

نىغان. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوغدى غۇز سودىگەرلىرى- نىڭ مالىلىرى يەرلىك مەھسۇلاتلار ھەم كۆپرەك قولدىن ـ قولغا ئۆتكەن ماللار بولۇپ، پېرسىيە (ئە- ران)، پەرەڭ (شەرقىي رىم) ماللىرىمۇ ئۇلارنىڭ قولىدىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كەلگەن. بەش دەۋر، سوك سۇلالىسى مەزگىللىرىدە غەربىي يۇرتقا كىرگەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن بولغان ئولپان شەكلىدىكى سودىنىڭ مەزمۇنىنى تېخىمۇ بېيىتقان. XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قاراخانىيلار سۇلالىسى ئودۇن- نى ئىگىلىگەندىن كېيىن يەنىلا ئودۇن ئېلىنىڭ نامى بىلەن ئات، قاشتېشى، ئەتلەس قاتارلىقلارنى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە سوۋغا قىلىپ تۇرغان. سوك سۇلالىسىمۇ ئەڭ قىممەتتە سوۋغا بەرگەندىن سىرت ئالتۇن، كۈمۈش ۋە يىپەك رەختلەرنى ئىنئام قىلىپ تۇرغان. بۇنىڭ بىلەن ئىككى دۆلەت ھەر يىلى دېگۈدەك ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغا تەقدىم قىلغان. ھەتتا، بىر يىلدا ئۈچ- تۆت قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ تۇرغان. كېيىنچە ئوردىغا بۇ ناھايىتى ئېغىر كېلىپ، ئاقىۋەت «ئىنئام قىلىنىدىغان بۇيۇملارنى تۇرگە ئايرىش»نى بېكىتىپ سوۋغا ـ سالام ئەكېلىشنىڭ قېتىم سانىغا ۋە ئىنئام قىلىنىدىغان بۇ- يۇملارنىڭ مىقدارىغا چەك قويغان.

كارۋان ئۇزۇن يول بىسىپ تىجارەت قىلىدىغان سودىگەرلەر توپى. بالا ـ قازا ۋە بۇلاڭچىلىقتا ئۇچراش- نىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن يىپەك يولىدىكى سودىگەر- لەر 500 ~ 600 دىن بولۇپ توپلىشىپ سەپەر قىلغان. كارۋانغا بىر ئادەم كارۋان بېشى بولغاندىن كېيىن، كارۋان بېشى كارۋاننىڭ سەپەرگە چىقىش، سەپەردىن توختاشتەك ئىشلىرىنى بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرغان. كارۋان بېشىلىققا سودىگەر بولىسىمۇ ياكى باشقا ئادەم بولىسىمۇ بولىۋېرەتتى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شۇەنزاڭ غەربكە نوم ئېلىشقا بارغاندا كارۋان بېشى بولغان. كارۋاندىكىلەرنىڭ سەپەر مەنزىلى بىردەك بولماي قالسا يېرىم يولدا قايتىدىغان تەشكىللەنگەن. IV ~ V ئەسىرلەردە كۆكنۇردىن تەكلىماكاننىڭ شەرقىي جەنۇ- بىي چېتىگىچە بولغان يوللارنى ئىگىلىگەن تۇيغۇنلار ھۆكۈمەت تەرەپتىن سودا كارۋانلىرىنى تەشكىللەپ ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇلارنى قوغدىغان. كىم كۆپرەك پۇل تاپشۇرسا شۇ كارۋان بېشى بولغان. ئەينى ۋاقىتتا يە- پەك يولىدىكى سودىنى كونترول قىلىش ئۈچۈن ھەر قايسى ئەللەر ئارىسىدا جەڭگە ـ جېدەل بولۇپ تۇرغان، بەزىدە كارۋانلارمۇ بۇنىڭغا چېتىلىپ قالغان.

سوغدى سودىگەرلىرى توققۇز جاۋۇپ غۇزلە- رى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، قىسقىچە «سوغدى غۇزلىرى» دېيىلىدۇ. سوغدىلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى مىل- لەت بولۇپ ئوتتۇرا ئەسىرلەردە سىر، ئامۇ دەريالىرى ئارىلىقىدا ياشىغان. ئىران تىلىدا سۆزلەشكەن. ئاساس- لىقى سودا بىلەن شۇغۇللانغاچقا سودىگەر غۇزلار دەپ ئاتالغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە گاۋزۇنىڭ ۋۇدي 7 ـ يىلىدىن (624 ـ يىلى) دەيزۇڭنىڭ دالى 7 ـ يىلىغىچە (772 ـ يىلى) بولغان بىر يېرىم ئەسىر جەريانىدا غەربىي يۇرتتىن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككىچە بول- غان جايلاردىكى چوك كۆلەملىك سودا پائالىيىتى 94 قېتىمغا يەتكەن. ئۇدۇن، كوسەن قاتارلىق جايلاردىمۇ ئۇلارنىڭ ئىزلىرى بار. قوچودا ئولتۇراقلىشىپ قال- غان ساۋ فامىلىلىك، كاڭ فامىلىلىك سوغدىلار سودا ئىشلىرىدا ئالاھىدە جانلىق بولغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋ- رىدە لوپنۇر رايونىدىكى توققۇز غۇزلارنىڭ سوغدىيانا- لىق ئاقساقىلى كاڭ يەندىيەن دىيەنخې بازىرى، پۇتاۋ بازىرى، يېڭى بازار قاتارلىق ئالتە ـ يەتتە كۆچمەنلەر بازىرىنى قۇرغان.

سوغدى تىلى 12 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئومۇملاشقان. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىمۇ ئەس- لىي سوغدى يېزىقىدىن كەلگەن. سوغدى مەدەنىيىتى جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرگە مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەن.

دۇكان كەسىپلەر بويىچە تىجارەت قىلىدىغان ئو- رۇن. تۇرپاندىن تېپىلغان ۋەسىقىلەرگە ئاساسلانغاندا تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يارغول ۋىلايىتىدە ھەرخىل دۇ- كانلار ناھايىتى كۆپ بولغان. مەسىلەن، ئاشلىق دۇكە- نى، ئۇن دۇكىنى، يىپەك رەخت دۇكىنى، مېۋە ـ چېۋە دۇكىنى، قاچا ـ قومۇچ دۇكىنى، تامغا ـ مۆھۈر دۇكىنى، كۆكتات ئۇرۇقى دۇكىنى دېگەندەك. دۇكان- لاردا تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدىن چىقىدىغان ئاشلىق، ئۇن، قۇرۇق مېۋە، تېتىتقۇ، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، كۆكتات ئۇرۇقى، ئۇغۇت قاتارلىق نەر- سىلەردىن سىرت يەنە زىجو ئايمىقى (بۇگۇنكى سىچۇەن- نىڭ سەنتەي)، خېنەن مەھكىمىسى (بۇگۇنكى خېنەن- دىكى لوياڭ)، پۇجۇ ئايمىقى (بۇگۇنكى شەنشىدىكى يوڭ چى)، شەنجۇ ئايمىقى (بۇگۇنكى خېنەندىكى شەنشىيەن ناھىيىسى) قاتارلىق جايلاردىن چىقىدىغان يە- پەك ماللارمۇ، يەنە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن چىقىدىغان خىلمۇ خىل دورا ئۆسۈملۈك ماتېرىياللىرىمۇ بار ئىدى. بۇنداق دۇكانلار غەربىي

يۈرتتا تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە پەيدا بولغان بولماستىن، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا سولىدا (قەشقەردە) پەيدا بولغان، جۇملىدىن شۇ چاغدىكى رەستىلەر بۇ دۇكانلار بىلەن ئوخشىشىپ كېتەتتى. بىراق، كۆلىمى كىچىك-رەك ئىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يارغول ۋىلايىتىدە شەكىللەنگەن دۇكانلار بەلكىم ئەسلىدە بار دۇكانلاردىن شەكىللەنگەن بولسا كېرەك.

مال باھا جەدۋىلى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئايماق، ۋىلايەتلەردە ھەر ئون كۈندە بىر تۈزۈلىدىغان مال باھا جەدۋىلى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يارغول ۋىلا-يىتىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھەرقايسى ئايماق، ۋىلا-يەتلەردىكىگە ئوخشاش بازار بېگى ھەر ئون كۈندە بازار-دىكى ھەرخىل مەھسۇلاتلارنى سۈپىتىگە قاراپ ئۈچ دە-رىجىگە ئايرىپ كېيىنكى ئون كۈنلۈك مال باھا جەدۋە-لىنى تۈزۈپ ئېلان قىلىشى ھەم ئۇنى ۋىلايەت ئامبار

مال باھا جەدۋىلى

مەھكىمىسى دېگەندەك يۇقىرى دەرىجىلىك مەھكىمىلەر-گە يوللىشى كېرەك ئىدى. تېپىلغان ھۆججەت پارچىلە-رىغا ئاساسلىنىپ رەتلىنىپ چىقىلغان «تاڭ سۇلالىسى تەيەنباۋ 2 - يىلىدىكى (747 - يىلى) يارغول ۋىلايىتى-نىڭ مال باھا جەدۋىلى» دۆلىتىمىز ئىچى ۋە سىرتىدا ھازىرغىچە ساقلىنىۋاتقان تولىمۇ قىممەتلىك مال باھا ماتېرىيالىدۇر. ئۇنىڭدا قوچودىكى يارغول ۋىلايىتىنىڭ بازارلىرىدىكى كەسىپلەر بويىچە تىجارەت قىلىدىغان ھەرخىل دۇكانلاردىكى ماللارنىڭ كۆپلۈكى، يەرلىك دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەھ-سۇلاتلىرىنىڭمۇ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ يىپەك توقۇل-ما بۇيۇملىرىنىڭمۇ بارلىقى خاتىرىلەنگەن. مەسىلەن، يۈمشاق يىپەك رەختلەر سىپتا، ئوتتۇراھال، قوپال دەپ ئۈچكە ئايرىلىپ، ھەر قايسى يەنە ئىپسىل، ئوتتۇ-راھال، تۆۋەن دەپ ئۈچ دەرىجىگە بۆلۈنگەن. ھەربىر چىسىنىڭ باھاسى 47 يارماقتىن 30 يارماقتىچە بول-غان. پاختا رەختلەرنىڭ باھاسى يىپەك رەختلەردىن تۆۋەنرەك بولغان. ئۇلارمۇ سىپتىلىقىغا ئاساسەن ئې-سىل، ئوتتۇراھال، تۆۋەن دەپ ئۈچ دەرىجىگە ئايرى-لىپ ئوخشاش دەرىجىدىكى يىپەك رەختلەرنىڭ باھاسى-دىن بىر، ئىككى يارماق ئەرزان بولغان. ئون كۈندە بىر تۈزۈلۈپ ئېلان قىلىنىدىغان « مال باھا جەدۋىلى» ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر ئوتتۇرىسىدا بېكىتىلگەن مال باھا چېكى بولۇپ، ئۇ ھۆكۈمەتنىڭ مال باھاسىنى كونترول قىلغانلىقىنى دەلىللەيدۇ.

سودا - سېتىق پۈتۈمى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇللارنى ئېلىپ - سېتىشتا ھەم ئات - كالا قاتارلىق چوڭ ماللارنى ئېلىپ - سېتىشتا پۈتۈلىدىغان ئىسپات. بۇنى ئادەتتە ئايماق، ۋىلايەتلەرنىڭ بازار سودىسىنى باشقۇرىدىغان بازار بېگى ئىمزا قويۇپ تارقاتقان. بۇنداق پۈتۈمنى تۈزۈشتە ئالاقىدارلار ھازىر بولغان. بۇل- مال تەق بولغاندىن سىرت، سانقۇچى ئەسلىدىكى كونا پۈتۈم-نى كۆرسىتىپ ياكى كاپالەتلىك قىلىشقا ئادەم تېپىپ مال - مۇلۇكنىڭ قانۇنلۇق ئىگىدارچىلىقىنى ئىگەنلىكى-نى ئىسپاتلىغان. سودا تۈگەپ ئۈچ كۈن ئىچىدە بازار بېگى سېتىۋالغۇچىغا مۇھورى ۋە ئايماق تۈنۈق مەھكە-مىسىنىڭ تامغىسى بېسىلغان سودا - سېتىق پۈتۈمى بېرىپ قانۇنلۇق ئىگىدارلىقىنىڭ ئىسپاتى قىلغان. ئۇ-نىڭغا يەنە سودىنىڭ ۋاقتى، ئورنى، ئىككى تەرەپنىڭ ئىسىم - فامىلىسى، يېشى، سېتىلغان قۇلنىڭ ئىس-مى، يېشى، كاپالەت بەرگەن كىشىنىڭ سۈزى قاتارلىق-لار ئەسكەرتىپ قويۇلغان. ئەگەر سودا قىلغۇچى ئىگە-كىلا تەرەپ ۋاقتىدا سودا - سېتىق پۈتۈمى بېجىرىلىپ ياكى بازار بېگى ۋاقتىدا سودا پۈتۈمى چىقىرىپ بەرمىسە ھەممىسى جازاغا تارتىلغان. ھۆكۈمەت تارقاتقان سودا - سېتىق پۈتۈمى شەخسلەر پۈتۈمى ھازىرلىيالماي-دىغان قانۇنىي كۆچكە ئىگە ئىدى.

سودا مويىكىسى يېقىنقى دەۋردىكى روسىيىلىك سودىگەرلەرنىڭ تەڭسىز شەرتنامىلەردىن پايدىلىنىپ شىنجاڭدا قۇرۇۋالغان سودا رايونى ۋە ئولتۇراق رايونى-دۇر، ئۇ يەنە ياتلار رايونى، مال چەمبىرىكى، بازار چەمبىرىكى، سودا بوتكىسى قاتارلىق نامىلار بىلەنمۇ ئاتالغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە چېگرا سىرتىدىكى قازاق قاتارلىق كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ بەلگە-لەنگەن سودا ئورۇنلىرىدا قەرەللىك ھالدا مالغا مال ئالماشتۇرۇش سودىسى قىلىشقا رۇخسەت قىلىنغان. روسىيىلىك سودىگەرلەر بۇنىڭغا قىستىلىۋېلىپ ئوتتۇ-

رىدىن ناھايىتى كۆپ پايدا ئالغان. چىك سۇلالىسى شىەنشىنىك تۇنجى يىلى (1851 ـ يىلى) تۇزۇلگەن «جۇڭگو ـ روسىيە ئىلى، تارباغاتاي سودا نىزامنامىسى» ۋە گۇاڭشۇنىك 7 ـ يىلى (1881 ـ يىلى) تۇزۇلگەن «جۇڭگو ـ روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» گە ئاساسەن روسىيە ئىلى، چۆچەك، قەشقەر، تۇرپان (كېيىن ئۇرۇمچىگە يۆتكەلگەن) قاتارلىق جايلاردا كونسۇلخانا قۇرۇش، سودا قىلىش ھەم سودا چەمبىرىكى قۇرۇش ھوقۇقىغا ئېرىشۋالغان. سودا چەمبىرىكى ئىچىدە روسىيىلىكلەر ئۆزي سېلىپ ئولتۇراقلىشىشقا، ئامبارلارنى سېلىپ مال ساقلاشقا، دۇكان ئېچىپ سودا قىلىشقا بولاتتى. ئۇلار سودا چەمبىرىكى ئىچىدە يەنە پوچتىخانا، بانكاقاتارلىقلارنى قۇرۇۋالغان بولۇپ، سودا چەمبىرىكىنىك دائىرىسىنى خالىغانچە كېڭەيتكەن. ھەتتا بەزىدە 100 ـ 200 مودەك يەرنى ئىگىلىۋالغان. سودا چەمبىرىكى ئىچىدىكى بارلىق ئىشلارنى روسىيە كونسۇللىرى بىۋاسىتە باشقۇرغان ھەم روسىيە ئەسكەرلىرىنى تۇرغۇزغان. سودا چەمبىرىكى ئىچىدىكى ئىشلارغا جۇڭگو ئەمەلدارلىرى ئارىلىشالمىغان. بۇ ئىچكىرى جايلاردىكى «ئىجارە يەرلەر» بىلەن ئوخشىشىپ كېتەتتى. بىراق، شىنجاڭدا ئۇنداق نام بىلەن ئاتالمىغان. روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ئۇ جاھانگىرلىكىنىك ئىمتىيازىنىك پاناھلىقىدىن مەھرۇم قېلىپ، جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ھەممىسىنى قايتۇرۇۋالغان. بىر قىسىم سودىگەرلەر، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيالىق سودىگەرلەر جۇڭگو پۇقرالىقىغا ئۆتۈپ كەتكەن.

چەت ئەل بانكىسى چەت ئەل سودىگەرلىرىنىك جۇڭگو زېمىنىدا قۇرغان سودا ئاپپاراتى. چىك سۇلالىسى شىەنشىنىك تۇنجى يىلى (1851 ـ يىلى) «جۇڭگو ـ روسىيە ئىلى، تارباغاتاي سودا نىزامنامىسى» ئىمزالانغاندىن كېيىن روسىيە سودىگەرلىرى ئالدى بىلەن سودا چەمبىرىكى ئىچىدە دۇكانلارنى ئېچىپ ئاستا ـ ئاستا باشقا شەھەر ـ بازارلارغا تەرەققىي قىلدۇرغان. گۇاڭشۇنىك 24 ـ يىلى (1898 ـ يىلى) ئۇرۇمچىدە روسىيىلىك سودىگەرلەردىن پەقەت ئۈچ، تۆت ئائىلىلا بار بولۇپ 200 دىن كۆپرەك ئادەم ئىدى. 33 ـ يىلىغا بارغاندا كۆپىيىپ 30 نەچچە ئائىلىگە، 800 دىن كۆپرەك ئادەمگە يەتكەن. چىك سۇلالىسىنىك ئاخىرقى يىللىرى روسىيە سودىگەرلىرى شىنجاڭدا تىەنشىك، رىنجۇڭشىن، دېخې، دېشىك، ماۋشىك، جىشياڭتۇك قاتارلىق بانكىلارنى قۇرۇپ 2500 دىن ئارتۇق ئائىلە، 10 مىڭدىن كۆپرەك ئادەمگە يەتكەن. ئادەتتە 100 نەچچە مىڭ رۇبلىدىن نەچچە 100 مىڭ رۇبلىغىچە مەبلىغى بولغان. جىشياڭتۇك، دېشىك، دېخې قاتارلىقلار بانكىلارنىك مەبلىغى 1 مىليون رۇبلىدىن ئېشىپ كەتكەن. بۇ روسىيە سودىگەرلىرى ئاساسلىقى روسىيىنىك شەرقىي قىسمى ۋە ئوتتۇرا قىسمىدىكى رايونلاردىن كەلگەن بولۇپ تاتار، ئۇز بېك سودىگەرلىرى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن. روسىيە سودىگەرلىرى شىنجاڭنىك ھەرقايسى جايلىرىدىكى سودا ئىشلىرىنى، بولۇپمۇ شىمالىي شىنجاڭنىك چېگرا بويىدىكى سودىلىرىنى ئاساسەن كونترول قىلىپ بولغان. ئەنگلىيە سودىگەرلىرىنىك ئەنلى بانكىسى ۋە ئەنگلىيىگە تەۋە ھىندىستانلىق بىر قىسىم سودىگەرلەر جەنۇبىي شىنجاڭنىك غەربىي جەنۇب تەرەپلىرىدە مەلۇم تەسىر كۆچكە ئىگە بولغان. ئۇنىڭدىن باشقا ئامېرىكىنىك بىيلى بانكىسى ۋە خۇاسي بانكىسى، گېرمانىيىنىك شۇنغا سودا بانكىلىرىمۇ بولغان.

سەككىز چوك گۇرۇھ چىك سۇلالىسىنىك ئاخىرقى دەۋرلىرىدە شىنجاڭنىك سودا ساھەسىدە شەكىللەنگەن گوروھلار. ئاساسلىقى ئۇرۇمچىگە مەركەزلەشكەن بولۇپ، تىەنجىن گۇرۇھى، بېيجىك گۇرۇھى، مەنشى گۇرۇھى، خۇبىي گۇرۇھى، خۇنەن گۇرۇھى، خېنەن گۇرۇھى، شەنشى گۇرۇھى، گەنسۇ گۇرۇھى قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان. ھەرقايسى گۇرۇھلارنىك قۇرغۇچىلىرى ۋە تىجارەت دائىرىسى ئوخشىمىغان. تىەنجىن، بېيجىك گۇرۇھىدىكىلەر ئاساسلىقى چىك سۇلالىسىنىك قوشۇنلىرىغا ئەگىشىپ (ئەسكەرلەر ئارىسىدا تىجارەت قىلىپ) شىنجاڭغا كەلگەن. خۇنەن، خېنەن گۇرۇھىدىكىلەر ياقۇبېگكە جازا يۇرۇشى قىلغان خۇنەن قوشۇنىغا ئەگىشىپ شىنجاڭغا كەلگەن. ئۇلار قول ھۈنەرۋەنچىلىك جۇڭگوچە دورا ماتېرىياللىرى، جەنۇب ـ شىمالنىك مىلىچ مالىلىرى سودىسى بىلەن شۇغۇللانغان. باشقا گۇرۇھلارنىك كۆچى بىر قەدەر ئاجىز بولۇپ، كۆپى بىر يۇرتلۇقلارنىك يىغىلىشىدىن شەكىللەنگەن.

تىەنجىنلىك سودىگەرلەرنىك سەككىز چوك دۇكىنى چىك سۇلالىسىنىك ئاخىرىلىرىدىكى ئۇرۇمچىدىكى نامى بار سودا دۇكانلىرىدۇر. توڭشىڭخې، فۇچۇەنيۇك، يوڭيۇدې، شېڭجو يۇك، گۇڭجوچېك، جۇشىڭيۇك، دېخېڭتەي، شىنشىڭخې قاتارلىق دۇكانلاردىن تەركىب تاپقان. كۆلىمى چوك ئەمەس، ھەر

قايسىسىنىڭ مەبلىغى 1000 نەچچە يۈەندىن 10 ـ 20 مىڭ يۈەنگىچە بولغان، تىجارەتچىلىرى 10، 20 ئەترا- پىدا بولغان.

يىڭخىنگيۇ سودا سارىيى دۇكان ھەم سەررايخا- نا. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى ماۋارىپ نازىرى لىيۇ- ۋېنلۇڭ ئامېرىكا بىيلى بانكىسى ئۇرۇمچى تارماق بانكى- سىنىڭ تىجارەت توختاتقانلىق پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ شىنجاڭ ھۆكۈمەت تىيزا ئىدارىسىدىن 100 مىڭ سەر ئۇلكە پۇلى قەرز ئېلىپ ئۇنى سېتىۋېلىپ يىڭخىنگيۇ سودا سارىيىنى قۇرغان ھەم بېيجىڭ، تىيەنجىنلەردە تارماق دۇكانلارنى ئاچقان. ئاساسلىقى شىنجاڭنىڭ قىممەتلىك يەرلىك مەھسۇلاتلىرىدىن ئەلتىبەر، قوي ئۇ- چىيى، بۆكەن مۇڭگۈزى، بۇغا مۇڭگۈزى، ئالقات، سوغىگۈل، مامۇرانچىن قاتارلىقلارنى ئىچكىرىگە ئاپە- رىپ چەت ئەل سودىگەرلىرىگە سېتىپ، بېيجىڭ، تىيەن- جىندىن تورلۇك ماللارنى شىنجاڭغا ئەكېلىپ ساتقان. پۇل تۇزۇمى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن يەنە ئۇلكە ئىچى ـ سىرتىدىكى پۇل پېرىۋوت كەسپىنى يولغا قويغان. 1933 ـ يىلى لىيۇۋېنلۇڭ رىجىمىغا ئېلىنغان- لىقتىن سودا سارىيى تىجارەتتىن توختىغان.

شىنجاڭ ئۇلكىلىك سودا شىركىتى ئۇلكە باشقۇرۇشىدىكى كارخانا. 1945 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى يۇشىن يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىدىن ئۆزگەرتىپ قۇرۇلغان. شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتكە قارىغان. ئەسلىدىكى يۇشىن شىركىتىنىڭ ھەرقايسى ناھىيە، بازارلاردىكى ئاپپاراتلىرى ۋە خادىملىرى بىر- دەك قىسقارتىلغان. ئۇلكىلىك سودا شىركىتى يۇشىن شىركىتىنىڭ سودىنى مونوپۇل قىلىۋالىدىغان ئۇسۇلە- نى ئۆزگەرتىپ، زاپاس ساقلىنىدىغان، ئەسكەرلەر ئېھتىياجلىق بولغان ۋە سىرتقا ئىكسپورت قىلىنىدىغان يەرلىك مەھسۇلاتلارنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىپ، باشقە- لىرىنى خەلقنىڭ تىجارەت قىلىشىغا يول قويغان. مۇ- دىر نازارەتچىلىكىدىكى تۇزۇمىنى يولغا قويۇپ، كونىك- رىت كەسپىي خىزمەتلەرنى دىرىكتورلار بۆلۈمى بىر تەرەپ قىلغان. باش مۇدىرلىقنى ئۇلكە رەئىسى ۋۇجۇڭ- شىن قوشۇمچە ئۈستىگە ئالغان. مۇئاۋىن باش مۇدىر- لىقنى مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى لويۇۋېن قوشۇمچە ئۈستىگە ئالغان. باش دىرىكتورلۇق ۋەزىپىسىنى يۇخۋا- لۇڭ ئۇتتىگەن. باش شىركەت ئۇرۇمچىدە بولۇپ ھەرقاي- سى رايون، ناھىيىلەردە ھەم گەنسۇنىڭ لەنجۇدا شۇبە شىركەت ياكى ئىش بېجىرىش ئورنى تەسىس قىلىنغان. ئومۇمىي مەبلىغى 250 مىليون يۈەن فابىغا (500 مىليون يۈەن ئۇلكە پۇلىغا تەڭ) يەتكەن. ئاساسلىقى يەرلىك مەھسۇلاتلاردىن تېرە، يۇڭ قاتارلىقلارنى ئىچ- كىرىدىكى سودىگەرلەرگە سېتىپ بېرىش بىلەن شۇغۇل- لانغان. 1946 ـ يىلى شىنجاڭ كارخانا شىركىتى دەپ ئۆزگەرتىلگەن.

سوۋ ـ سىن ـ تورگ شىركىتى (سوۋېت ـ شىنجاڭ سودا شىركىتى) سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭدىكى تاشقى سودا ئاپپاراتى. تولۇق ئاتىلىشى سوۋېت ئىتتىپاقى مەملىكەتلىك تاشقى سودا بىرلەشمە- سى شىنجاڭ ـ سوۋېت سودا شىركىتى. 1932 ـ يىلى قۇرۇلغان، باش شىركەت موسكۋادا بولۇپ رەئىسلىكى- نى ژوكوۋسكى ئۇتتىگەن. ئۇرۇمچىدىكى شىركەتنىڭ دىرىكتورلۇقىنى بىفسوف ئۇتتىگەن. سوۋېت ئىتتىپاقە- نىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق مەسلىھەتچىسى سىرغامان بىۋاسىتە باشقۇرغان. غۇلجا، چۆچەك، ئالتايلاردا شۇبە شىركەتلەرنى قۇرغان. ئاساسلىق تىجارىتى: بىرى، شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەرقايسى ئورگانلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن زاكاس قىلغان ماللارنى سېتىۋې- لىش ھەم ھەرخىل ماشىنا ئۈسكۈنىلىرى ۋە سايمانلارنى سەپلەش ۋە قۇراشتۇرۇش، يەنە بىرى، شىنجاڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىكسپورت قىلغان ماللارغا بېرىدىغان يەرلىك مەھسۇلاتلارنى، يەنى بۇلغۇن تېرىسى، تۇلكە تېرىسى، سۇغۇر تېرىسى، ئەلتىبەر قاتارلىق ئەتىۋارلىق تېرىلەر، قوي يۇڭى، تۆگە يۇڭى، زىلچا، ئۇچەي قاتار- لىق مەھسۇلاتلار ھەم مال ـ چارۋىلارنى يىغىش بول- غان. بۇ شىركەت «شىنجاڭ ـ سوۋېت ئىتتىپاقى ۋا- قىتلىق سودا كېلىشىمى»نىڭ بەلگىلىمىلىرىگە خىلاپ- لىق قىلىپ ھەرقايسى جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ خالە- غانچە يەرلىك مەھسۇلاتلارنى يىغقان، چېگرا بويلە- رىدا ۋاقىتلىق بازار قۇرۇۋالغان ھەم چۆچەك، ئۇرۇمە- چى قاتارلىق جايلاردا مال يەتكۈزۈپ بېرىش پونكتىلە- رىنى تەسىس قىلغان. سوۋېت ئىتتىپاقىدا ۋەتەن ئۇرۇ- شى پارتلىغاندىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىكى- پورت قىلىدىغان ماللىرىنىڭ بېجى ئازايغان، 1943 ـ يىلىغا بارغاندا سوۋېت ئىتتىپاقى ـ شىنجاڭ ئوتتۇرە- سىدىكى سودا توختاپ قالغان.

يۇشىن يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى شىنجاڭدىكى ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى سودا ئورگە- نى، 1934 ـ يىلى قىشتا قۇرۇلغان بولۇپ، باش دىرىكتورلۇقنى بۇرھان شەھىدى ئۇتتىگەن. ئاساسلىقى

شىنجاڭدىكى ھەرقايسى جايلارنىڭ يەرلىك مەمسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىپ سوۋېت ـ شىنجاڭ سودا شىركىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىش ھەم سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تۈرلۈك ماللىرىنى شىنجاڭدا سېتىش بىلەن شۇغۇللانغان. 1942 ـ يىلى ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت تاشقى سودا نىزامىنى ئېلان قىلغان. ئۇنىڭدا يەرلىك مەمسۇلاتلار شىركىتىنى تاشقى سودا ئىشلىرىغا بىر تۇتاش مەسئۇل بولىدۇ. باشقا ئىمپورت سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان سودىگەرلەر يەرلىك مەمسۇلاتلار شىركىتىنىڭ رۇخسەتىنى ئالماي تۈرۈپ تاشقى سودا توختاماملىرىنى تۈزۈشكە بولمايدۇ، دەپ بەلگىلىگەن. شىركەت ئاساسلىقى يەرلىك مەمسۇلاتلاردىن گۈرۈچ، قۇرۇق مېۋە، مال ـ چارۋا، قوي يۇڭى، پاختا قاتارلىقلارنى ئىكسپورت قىلغان. بۇغداي، يانغاچ ماتېرىياللىرى، شەكەر، نېفىت، نېفىت مەمسۇلاتلىرى، خىمىيىلىك بۇيۇملار، دورا، سەرەڭگە قاتارلىقلارنى ئىمپورت قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردا توقۇمىچىلىق فابرىكىلىرىنى قۇرۇپ، گۈللۈك يىپەك رەختلەرنى ئىشلەپ چىقارغان. مەمۇرىي خادىملار، ئوقۇتقۇچىلارغا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كۈندىلىك ئىستېمال بۇيۇملىرىنى تۆۋەن باھادا سېتىپ بەرگەن.

دەۋرلەردىن بۇيانقى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇلالىلىرىنىڭ پۇللىرى

شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى قەدىمكى خارابىلەر ۋە قەدىمكى قەبرىلەردىن دەۋرلەردىن بۇيانقى ھەرقايسى سۇلالىلەرنىڭ قەدىمكى پۇللىرى تېپىلغان. ئەڭ دەسلەپ كىروران، گۇچۇڭ قاتارلىق جايلاردىن غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ يېرىم سەرلىك يارمىقى تېپىلغان، ئۇنىڭدىن كېيىنرەك خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى بەش جۇلۇق يارماق تېپىلغان بولۇپ، تارقالغان ئورنى، سانى ناھايىتى كۆپ. مەسىلەن، 1977 ـ يىلى خوتەننىڭ مەلىكە ئاۋات خارابىسىدىن قەدىمكى پۇللاردىن 45 كىلو گرام تېپىلغان بولۇپ بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى خەن سۇلالىسى دەۋرىنىڭ بەش جۇلۇق يارمىقىنىڭ سانى كۆپرەك. ۋاڭ ماڭ دەۋرىنىڭ داچۇەن 50 لىك يارمىقى ۋە خوچۇەن يارماقلىرىمۇ بايقالغان. ۋېي، جىن، 16 پادىشاھلىق دەۋرىدە غەربىي يۇرتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا مالنى مالغا تېگىشىشتەك سودا ئاساس قىلىنىدىغان بولۇپ، كۈندىلىك تۇرمۇشتا زۆرۈر بولغان ئاشلىق، رەخت قاتارلىقلار ئالماشتۇرۇش ۋاستىسى بولغان. كۈسەن، ئۇدۇن قاتارلىق جايلار ئۆزلىرى مىستىن پۇل قويغان بولسىمۇ، ئوبوروت دائىرىسى چەكلىك بولغان. V ئەسىردىن كېيىن جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە يىپەك يولى سودىسى ئەسلىگە كېلىپ تەرەققىي قىلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ پۇللىرى غەربىي يۇرتتا ئىشلىتىلگەندىن سىرت، پېرسىيىنىڭ كۈمۈش تەڭگىلىرىمۇ ئۇدۇن، كۈسەن، ئىدىقۇت قاتارلىق جايلارنىڭ بازارلىرىغا كۆپ-لەپ ئېقىپ كىرگەن. مېتال پۇل تەدرىجىي ھالدا غەربىي يۇرتتىكى رايونلاردا ئالماشتۇرۇش ۋاستىسى بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە رەختلەرمۇ پۇل ئورنىدا داۋاملىق ئىشلىتىلۇەرگەن. سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا سودىگەرلىرى لياڭجۇ (گەنسۇدىكى ژۇ-ۋېي) ئايىمىغا ئۇزۇلمەي كېلىپ سودا قىلغانلىقتىن خېشى ئەتراپىدىكى ۋىلايەتلەردىمۇ غەربىنىڭ كۈمۈش تەڭگىلىرى ئىشلىتىلگەن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە راھىب شۇەنزاڭ غەربكە قىلغان سەپىرىدە ئىدىقۇت، كۈسەن، ئاگنى قاتارلىق جايلاردا كۈمۈش تەڭگە ھەم يەنە تىللا، كىچىك مىس يارماق قاتارلىقلارنىڭ ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى كۆرگەن. جېنگۈەننىڭ 14 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوچۇنى تىنچىتىپ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مىس يارماقلىرى بازارلاردا كۆپلەپ كۆرۈلۈشكە باشلىغان. VII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قوچو قاتارلىق جايلاردا ھەرخىل مېتال پۇللار بىللە ئىشلىتىلگەن ھەم كۈمۈش پۇللار ئاساسلىق ئورۇندا تۇرغان. كېيىنكى يېرىمىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ پۇللىرى ئوخشاش ئىشلىتىلگەن. VII ئەسىردە، يەنى ژۇزېتىيەننىڭ شېنلى يىللىرىدىن كېيىن «يارماق» بىرلىك قىلىنغان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مىس پۇللىرى غەربىنىڭ كۈمۈش پۇللىرىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى جايلاردا كەڭ ئومۇملاشقان. جۈملىدىن كەييۇەن توڭباۋ يارمىقى، چىەنيۇەن جۇڭباۋ يارمىقى، دالى يۇەنباۋ يارمىقى، جىەنجۇڭ توڭباۋ يارمىقى شىنجاڭدا كۆپلەپ بايقالغان. X ئەسىردىن كېيىن سۇڭ، لياۋ، جىن، غەربىي شيا سۇلالىلىرى تىركىشىپ تۇرغان مەزگىلدە شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پۇللىرى غەربىي يۇرتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا پەيدا بولۇشقا باشلىغان، يۇەن سۇلالىسىنىڭ قەغەز پۇلىمۇ غەربىي يۇرتقا تارقالغان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ پۇلى ئاساسلىقى غەربىي يۇرتنىڭ شەرقىي رايونلىرىغا تارقالغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە پۇل تۈزۈمى بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، شىنجاڭدا تىيزا ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭدا قەغەز پۇل ياسالغان. شىمالىي شىنجاڭدا مېتال پۇل قۇيۇلغان. ئىككى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن چىڭ سۇلالىسى مەزگىلىگىچە ئوتتۇرا تۈز-

لەڭلىكتىكى ھەرقايسى سۇلالىلەرنىڭ پۇللىرىنىڭ ھەممىسى شىنجاڭدا ئوبوروت قىلىنىپ ئىشلىتىلگەن. ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان قەدىمكى پۇللار بۇنىڭ دەلىلىدۇر.

خەنزۇچە ـ قارۇشتىچە ئىككى خىل يېزىقىتىكى يارماق خوتەن ئات سۈرەتلىك يارمىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئودۇندا ياسالغان. چوڭ ـ كىچىك ئىككى خىل بولۇپ، مىسنى ماتېرىيال قىلغان. يۇمىلاق، تۆشۈكى يوق، سوقۇپ ياسالغان. شىنجاڭنىڭ ئۆزىدە ئەڭ بۇرۇن ياسالغان قەدىمىي پۇل، شۇنداقلا شەرق ۋە غەرب پۇللىرىنىڭ ئۆزئارا ئۇچراشقانلىقىنىڭ مەھسۇلى. ئوڭ يۈزىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئات ياكى تۆگە سۈرىتى چوشۇرۇلگەن، چۆرىسىگە خاننىڭ نامى قارۇشتى يېزىقىدا يېزىلغان. سول يۈزىگە (ئارقا يۈزى) خەنزۇچە 24 جۈلۈق چوڭ مىس يارماق» (چوڭلىرىغا) ياكى «ئالتە جۈلۈق يارماق» (كىچىكلىرىگە) دەپ يېزىلغان. چوڭ ـ كىچىك يارماقنى قوشقاندا ھەربىر تىزىقى 30 جۈ بولۇپ، ئالتە دانە بەش جۈلۈق يارماققا باراۋەر كېلىدۇ. بەش جۈ بويىچە سۈندۇرۇپ ھېسابلاشقا قولايلىق. بۇ پۇلنىڭ ياسالغان دەۋرى توغرىسىدا ئالىملارنىڭ قارىشى بىردەك ئەمەس، بەزى ئالىملار مىلادىيە 1~132 ـ يىللار ئارىلىقىدا ياسالغان دەپ قارايدۇ. يەنە بەزىلەر مىلادىيە 175~220 ـ يىللار ئارىلىقىدا ياسالغان دەپ قارىشىدۇ. ھازىرغىچە بايقالغىنى جەمئىي 360 دانە بولۇپ كۆپ قىسمى چەت ئەللەرگە ئېلىپ كېتىلگەن. لوندۇندىكى بۇيۇك بېرىتانىيە مۇزېيىدىلا 256 دانىسى ساقلانماقتا. دۆلىتىمىزدە تەخمىنەن 20 دانىسى ساقلىنىۋاتىدۇ.

كۇشانىيە يارمىقى كۇشانىيە خانلىقىنىڭ پۇلى، كۇشانىيە خانلىقى توخرىلار I ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا جەنۇبقا كۆچۈپ ئامۇ دەرياسى بويىدا قۇرغان خانلىق بولۇپ، پايتەختى بورسابور (بۈگۈنكى پاكىستاندىكى پىشاۋۇر) بولغان. زېمىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمالىغىچە يەتكەن. II ئەسىردىن كېيىن پارچىلىنىپ V ئەسىردە يوقالغان. كوشانىيە خانلىقىنىڭ پۇلى سوقۇپ ياسالغان بولۇپ، پۇلغا گرىكچە ۋە قارۇشتىچە خەت چوشۇرۇلگەن. VI ئەسىرلەردىمۇ داۋاملىق ئىشلىتىلگەن. پۇلغا چوشۇرۇلگەن خەتلەر كۇشانىيە خانلىقىنىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىنى بېكىتىشتە ناھايىتى قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭ رايونىدىنمۇ كۇشانىيە خانلىقىنىڭ يارمىقىدىن 30 نەچچە دانىسى بايقالغان بولۇپ، كۆپ قىسمى چەت ئەلگە ئېلىپ كېتىلگەن. 1980 ـ يىلى شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى كىروران قەدىمكى شەھىرىدىن كۇشانىيە خانى ۋىما قادفىس (Vime kadphises) تەختتە ئولتۇرغان دەۋردە تارقىتىلغان بىر دانە مىس يارماقنى تاپقان. دىئامېتىرى 2.7 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 0.3 سانتىمېتىر، ئېغىرلىقى 16.3 گرام بولۇپ، بىر تەرىپىگە بىر ئادەمنىڭ تۆگە مىنىۋالغان سۈرىتى چوشۇرۇلگەن، يەنە بىر يۈزىدىكى سۈرەت ئېنىق ئەمەس.

كۇسەننىڭ بەش جۈلۈق يارمىقى كۇسەن دۆلىتىنىڭ بەش جۈلۈق يارماقتا تەقلىد قىلىپ قۇيغان پۇلى، قىزىل مىسنى ماتېرىيال قىلغان، جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى ياكى ئۇنىڭدىن سەل بۇرۇنقى دەۋرلەردە ياسالغان. ئاساسلىقى ھازىرقى كۇچا، بۇگۇر، باي قاتارلىق كۇسەن دۆلىتىنىڭ زېمىنىدا ئوبوروت قىلىنغان. بۇ پۇلدىن ھازىرغىچە 10 مىڭ دانىدىن كۆپرەك تېپىلدى. پۇلدا كۇسەن يېزىقى بولۇپ ئادەتتىكى بەش جۈلۈق يارماقتىن سەل پەرقلىنىدۇ. ئۇنى چوڭ ـ كىچىكلىكى، ئېغىر يېنىكلىكىگە قاراپ بەش خىلغا بۆلۈشكە بولىدۇ. ئادەتتە ئايلانىمىسى 1.3 ـ 2.1 سانتىمېتىر، ئوتتۇرىدىكى تۆشۈگىنىڭ ئايلانىمىسى 0.5 — 0.9 سانتىمېتىر، ئېغىرلىقى 1.43 — 2.2 گرام كېلىدۇ. خەنزۇچە جۈەنشۇ خېتى شەكلىدە «五铢» (بەش جۈ) دېگەن خەت ۋە كۇسەن يېزىقى يېزىلغان. خەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىغا قاراپ ئۇنى ئۈچ خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ، بىرىدە ئوڭ يۈزىگە «五铢» (بەش جۈ) دېگەن خەت، سول يۈزىگە كۇسەن يېزىقى چوشۇرۇلگەن بولۇپ، بۇلار ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. يەنە بىرىدە، ئىككى خىل يېزىقنىڭ ھەممىسى ئوڭ يۈزىگە چوشۇرۇلگەن بولۇپ، ئارقىسى سىدام. يەنە بىرىگە پەقەت كۇسەن يېزىقى چوشۇرۇلۇپ خەنزۇچە خەت چوشۇرۇلمىگەن، بۇنداق يارماقتىن پەقەت ئۈچ دانىلا بار.

كۇسەننىڭ كىچىك مىس يارمىقى قەدىمكى كۇسەن دۆلىتىنىڭ قۇيغان پۇلى. كۇسەننىڭ بەش جۈلۈق يارمىقىدىن كېيىنرەك قۇيۇلغان. قىزىل مىستىن ياسالغان. خەت يېزىلمىغان. قىر چىقىرىلمىغان، كىچىك، نېپىز، يېنىك. چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشىمايدۇ. شەكلى يۇمىلاق بولۇپ ئوتتۇرىسىدا چاسا تۆشۈگى بار. ئايلانىمىسى 1.7 ـ 1.9 سانتىمېتىر، تۆشۈگىنىڭ

ئايلانمىسى 0.5 ـ 0.9 سانتىمېتىر، ئېغىر-لىقى 1.2 ـ 0.4 گرام كېلىدۇ. XX ئەسىردە كۆچا، مارالبېشى، خوتەن قاتارلىق جايلاردىن كۆپ تېپىلغان بولۇپ، ئوبوروت دائىرىسى كۆسەننىڭ بەش جۇلۇق يارمىقىدىن كەڭ بولغان. پۇل قېلىپىمۇ كۆپ بايقال-غان. مەسىلەن، 1958 ـ يىلى كۆچانىڭ تاختا چىن قەدىمىي شەھەر خارابىسىدىن، 1989 ـ يىلى سوخانا قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن يەنە باينىڭ ئونباش دېگەن يېرىدىن بىر قېتىمدىلا 400 دىن كۆپرەك تېپىلغان.

بارچۇق بەش جۇلۇق يارماق قېلىپى 1959 ـ يىلى مارالبېشى ناھىيىسى توققۇز ساراي خارا-بىسىدىن خەن سۇلالىسىنىڭ بەش جۇلۇق يارمىقى، ئىككى خىل پۇل قېلىپى ۋە ئېرىتىش قازىنى بايقالغان. پۇل قېلىپى ساپالدىن ياسالغان بولۇپ ئارقا تەرىپىنى كۆرگىلى بولمايدۇ. چوڭراق پۇل قېلىپىنىڭ قالدۇقى-نىڭ ئۇزۇنلۇقى 4.8 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 0.4 سانتىمېتىر بولۇپ، ئۇنىڭدىكى خىلىلا مۇكەممەل ساق-لانغان يارماقنىڭ ئايلانمىسى 2.2 سانتىمېتىر، تۇشۇ-گىنىڭ ئايلانمىسى 0.6 سانتىمېتىر، يۇزىدە «五铢» (بەش جۇ) دېگەن ئىككى خەت بار. كىچىك پۇل قېلى-پىنىڭ قالدۇقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3.5 سانتىمېتىر، قې-لىنلىقى 0.3 سانتىمېتىر بولۇپ، ئۇنىڭدىكى خىلى مۇكەممەل ساقلانغان يارماقنىڭ ئايلانمىسى 1.4 سانتى-مېتىر، تۇشۇگىنىڭ ئايلانمىسى 0.6 سانتىمېتىر كې-لىدۇ، بۇ شىنجاڭدىكى خەن سۇلالىسىنىڭ بەش جۇلۇق يارمىقىغا تەقلىد قىلىپ قويۇلغان تۇنجى يارماقتۇر.

پېرسىيىنىڭ كۆمۈش تەڭگىسى پېرسىيە سا-سانىيلار سۇلالىسىنىڭ (226 ـ 651 ـ يىللار) پۇلى. جۇڭگودا خىلى بۇرۇنلا بايقالغان. 1949 ـ يىلىدىن 1992 ـ يىلغىچە جەمئىي 1536 دانىسى تېپىل-غان. جەنۇبتا گۇانگدۇڭنىڭ يىڭدى، چۇجياڭدىن، شە-ھالدا خېبېيىنىڭ دىڭشەن، سەنشىنىڭ تەيۋەن، خېنەن-نىڭ لۇيانگ، شەنشىنىڭ شىئەن، چىڭخەيىنىڭ شىنىڭ-دىن، گەنسۇ، نىڭشيا ھەم شىنجاڭ قاتارلىق جايلاردىن بايقالغان. 1959 ـ يىلى ئۇلۇغچات ناھىيىسىدىن بىر قېتىمدىلا 947 دانە تېپىلغان، يەنە كۆچا، تۇرپان قا-تارلىق جايلاردىنمۇ تېپىلغان. ئومۇمەن ساسانىيلار سۇ-لالىسىنىڭ 12 خانى تەختتە ئولتۇرغان دەۋردە تارقى-تىلغان تەڭگىلەرنىڭ ھەممىسى بار. بۇنىڭ ئىچىدە خىسراۋ I تەختتىكى ۋاقىتتا تارقاتقان تەڭگە-لەرنىڭ سانى ئەڭ كۆپ. «سۇينامە. ئوزۇق ـ تۇلۇك، مال ـ مۇلۇك تەزكىرىسى» ۋە «ئومۇمىي قامۇس. ئوزۇق- تۇلۇك، مال ـ مۇلۇك تەزكىرىسى» دە: «خې-شىدىكى ۋىلايەتلەردە غەربىي يۇرتنىڭ ئالتۇن، كۈمۈش پۇللىرى ئىشلىتىلىدۇ، ھۆكۈمەت بۇنىڭغا چەك قويماي-دۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بۇنىڭدىن پېرسىيىنىڭ كۈمۈش تەڭگىلىرىنىڭ گەنسۇ، شىنجاڭ قاتارلىق جاي-لاردا بىر مەزگىل ئوبوروت قىلىنغانلىقىغا ھۆكۈم قىل-غىلى بولىدۇ. بۇ پېرسىيە ساسانىيلار سۇلالىسى بىلەن جۇڭگونىڭ قويۇق ئالاقىدە بولغانلىقىنىڭ ماددىي ئىسپا-تىدۇر.

ۋىزانتىيە تىللاسى مىلادىيە 395 ـ يىلى رىم ئىمپېرىيىسى پارچىلىنىپ شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى ۋىزانتىيىنى (ھازىرقى ئىستانبول) پايتەخت قىلىپ ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسى دەپمۇ ئاتالغان. تارىخنامىلە-ردە « فەرەڭ» دەپ ئاتالغان. جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر، سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە جۇڭگو بىلەن بولغان ئالاقىسى كۈچەيگەن. ئاناستوسئوس تەخت-تە ئولتۇرغان مەزگىلدە (491 ـ 518 ـ يىللار) پۇل تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ، پۇلغا گرىك يېزىقىنى چۈ-شۈرۈپ ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسى تەڭگىسىنىڭ ئۈزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ پۇل XI ئەسىرنىڭ ئاخىرىلىرى ۋە XII ئەسىرنىڭ باشلىرىغە-چە ئىشلىتىلىپ كەلگەن. XX ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىدىن كېيىن شەنشىنىڭ شىئەن، شەنياڭ، ئىچ-كى موڭغۇلىنىڭ بېكچى، خېبېيىنىڭ زەنخۇاڭ، نىڭشا-نىڭ گۈيۈەن ھەم تۇرپاننىڭ ئاستانە، قارا خوجىدىكى قەبرىستانلىقلارنىڭ ھەممىسىدىن تېپىلغان. ياسالغان دەۋرى V ~ VII ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. يەنە تەقلىد قىلىپ ياسالغانلىرىمۇ بار. دىئامېتىرى 1.2 ـ 2.1 سانتىمېتىر ئارىلىقىدا بولۇپ، يىپەك يولىدىكى مۇھىم تارىخىي يادىكارلىقتۇر.

قوچو ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى يارمىقى قوچو ئېلىنىڭ پۇلى. يۇمىلاق، چاسا تۇشۇكلۈك، چوڭ، قېلىن ھەم ئېغىر بولۇپ، نەپىس ياسالغان. يارماققا خەنزۇچە قەدىمكى لىشۇ خېتى شەكلىدە خەت چۈشۈرۈل-گەن. سانى ئانچە كۆپ ئەمەس. ھازىرغىچە مەلۇم بول-غىنى ئون نەچچە بولۇپ، ئاز بىر قىسمى چەت ئەللەرگە ئېلىپ كېتىلگەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋ گۇاڭ يىل-لىرىدا ۋاڭ شۈيپي «قەدىمكى پۇللار ئۈستىدە ئىزدە-نىش» دېگەن ئەسىرىدە بۇنى تىلغا ئالغان. دىڭخۇ-باۋنىڭ XX ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرى نەشر قىلىنغان

«قەدىمكى پۇللار قامۇسى» دېگەن ئەسىرىدىمۇ بۇ پۇل ھەققىدە خاتىرە قالدۇرۇلغان. خۇاڭ ۋۇنبى ئەپەندىمۇ شىنجاڭدا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا بۇ پۇلنى بايقىغان. 70 ـ يىللاردىن باشلاپ شىنەن، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىنمۇ تېپىلغان. 1977 ـ يىلى تۇرپان ئاستاندىكى 519 ـ نومۇرلۇق قەبرىدىن بۇ پۇلدىن بىرسى تېپىلغان بولۇپ ئايلانمىسى 2.6 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 0.38 سانتىمېتىر، ئېغىرلىقى 12.5 گرام كېلىدۇ. قەبرە شۇ چاغقىچە تېخى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىمىغان، قەبرىدىن يەنە تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۈەن 16 ـ يىلى (642 ـ يىلى) غا تەئەللۇق تەزكىرە تېپىلغان بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى جېنگۈەننىڭ 14 ـ يىلىدىن باشلاپ قوچونى تىنچىتىپ، شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگىنىگە ئاساسلانغاندا، بۇ پۇل چۈر جەمەتى ئىدىقۇت خاندانلىقى (499 ـ 640ـ يىللار) دەۋرىدە قۇيۇلغان، بۇنىڭدىن بۇرۇنقىلارنىڭ بۇ پۇل يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياسالغان دېگەن كۆزقاراشلىرىنى ئۆزگەرتكىلى بولىدۇ.

ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر خانلىقى يارمىقى

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پۇلى. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرپاننى مەركەز قىلىپ قۇرغان ھاكىمىيىتىدۇر. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشتا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدا قۇيۇلغان پۇل تېپىلغان بولۇپ، پۇلغا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى چوشۇرۇلگەن. يۇمىلاق، ئوتتۇرىسى چاسا تۆشۈكلۈك بولۇپ مىستىن ياسالغان. يارماق ئىككى خىل بولۇپ، بىرى ئۇيغۇر ئىدىقۇتنىڭ يارمىقى. 1993ـ يىلى ئۇرۇمچىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇلانباي قەدىمىي شەھىرى خارابىسىدىن تېپىلغان. ئايلانمىسى 2 سانتىمېتىر، تۆشۈكنىڭ ئايلانمىسى 0.5 سانتىمېتىر، ئېغىرلىقى 2 گرام كېلىدۇ. بىر تەرىپىگە «ئىدىقۇتنىڭ پەرمانى بىلەن تارقىتىلدى» ياكى «مۇقەددەس پەرمان بىلەن تارقىتىلدى» دېگەن قەدىمكى ئۇيغۇرچە خەت يېزىلغان. يەنە بىر يۈزى سىدام. ھازىر شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. يەنە بىرى، ئىككىلا يۈزىگە قەدىمكى ئۇيغۇرچە خەت چوشۇرۇلگەن يارماق. جىمىساردىن تېپىلغان. مەلۇم بولغان بىر دانە يارماقنىڭ ئايلانمىسى 2.3 سانتىمېتىر تۆشۈكنىڭ ئايلانمىسى 0.7 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئوڭ يۈزىگە «كۆۋل بىلگە بۇۋگۇ ئۇيغۇر تەڭرى قاغان» ، سول يۈزىگە «خاننىڭ پەرمانى بىلەن تارقىتىلدى» ياكى «ئېل تۇتمىشنىڭ پەرمانى بىلەن تارقىتىلدى» دېگەن قەدىمكى ئۇيغۇرچە خەت يېزىلغان. بۇ يارماق تەخمىنەن X ئەسىردە ياكى ئۇنىڭدىن سەل كېيىنرەك قۇيۇلغان.

تۇركەش يارمىقى تۇركەش خانلىقىدا سۇلۇ قاغان تەختكە چىققان ۋاقىتتا (716 ـ 738 ـ يىللار) كەييۈەن تۇڭباۋ يارمىقىغا تەقلىد قىلىپ مىستىن قۇيدۇرغان. ئايلانمىسى 2.3 ـ 2.5 سانتىمېتىر، تۆشۈكنىڭ ئايلانمىسى 0.6 ـ 0.8 سانتىمېتىر، ئېغىرلىقى 4.13 ـ 6.3 گرام كېلىدۇ. بۇ يارماق تۇركەش خانلىقىنىڭ پايتەختى «سۇياب» (بۇگۈنكى قىرغىزىستاندىكى توقماق ئەتراپىدا) تا قۇيۇلغان بولۇشى مۇمكىن. پۇلغا سوغدچە «تەڭرى تۇركەش قاغان پۇلى» دېگەن خەت ھەم «pny» (بىر يارماق) دېگەن خەت چوشۇرۇلگەن. سول يۈزىدە يانا ئوخشاپ كېتىدىغان نەقىش بولۇپ تەتقىقاتلارغا ئاساسەن براخمى يېزىقىدىكى «at» دېگەن خەتنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى دەپ بېكىتىلگەن، ئۇ قوۋۇم بەلگىسى ياكى تامغىسى بولغان بولۇپ، «تاڭ سۇلالىسىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر» 72 ـ جىلد «يات قوۋملەرنىڭ ئانقا باسىدىغان تامغىلىرى» دا بار.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تەڭگىسى

قاراخانىيلار سۇلالىسى شىنجاڭ تارىخىدا تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان سۇلالىدۇر. شۇڭا، قاراخانىيلارنىڭ پۇللىرى بىلەن ئىسلام ئەللىرىنىڭ پۇللىرى مەلۇم ئورتاق ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان، يەنى دىنى مەزمۇندىكى ئەرەب يېزىقى چوشۇرۇلگەن، ئادەم باش سۈرىتى ياكى ھايۋانلارنىڭ سۈرىتى بولمىغان. قاراخانىيلار سۇلالىسى شىنجاڭدا كۆپ مىقداردا پۇل قۇيدۇرغان بولۇپ، ئاساسلىقى مىس تەڭگە، ئاز بىر قىسمى كۈمۈش تەڭگىدۇر. ئاتۇش، قەشقەردىن تارتىپ خوتەنگىچە بولغان جايلاردىن بۇ خىلدىكى پۇللار دائىم تېپىلىپ تۇرغان. ئاساسلىقى ئىككى قېتىم بولۇپ، بىرى، 1980 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئاتۇشتىن ئورەكتە ساقلانغان 18 مىڭ دانە، 130 كىلوگرام ئېغىرلىقتىكى تەڭگە تېپىلغان. يەنە بىرى، شىنجاڭ پۇلشۇناسلىق جەمئىيىتى تۇرپان داخىيەندە پوسكامدىن ئېلىپ كەلگەن 4000 دانىدىن ئارتۇق تەڭگىنى سېتىۋالغان. قاراخانىيلار پۇلىنىڭ ئىچىدە مۇھەممەد ئارسلان خان دەۋرىدىكى پۇل ئەڭ كۆپ بولۇپ، 90% تىن كۆپرەكنى ئىگىلەيدۇ. سۇلايمان قادىر تابغاچ خان دەۋرىدىكى پۇل 1000 دانىدىن ئارتۇق. «تۇركىي تىللار

دىۋانى» غا ئاساسلانغاندا تابغاچ خان «جۇڭگو خانى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

چاغاتاي خانلىقىنىڭ پۇلى چاغاتاي خانلىقى قۇيدۇرغان تىللا، مىس، كۈمۈش تەڭگىلەردۇر. تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى موري، گۈچۈك، قۇكاك، سانجى، بورتالا، قورغاس قاتارلىق جايلاردىكى خارابىلەردىن 3400 دانىدەك تېپىلغان. تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىن ئازراق تېپىلغان. كۈمۈش، مىس تەڭگىلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئالمالىق (قورغاس) ۋە بولات (بورتالا) قاتارلىق جايلاردا ياسالغان. تىللالارنىڭ ئالمالىقتا ياسالغانلىرىمۇ بار. كۆپ قىسمى XII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XIV ئەسىرگىچە بولغان دەۋرلەردە ياسالغان. پۇللارغا ئاساسلىقى ئەرەبچە يېزىق، بىر قىسىملىرىغا ئۇيغۇرچە يېزىق ۋە ياسا يېزىقى (مۇڭغۇلچە يېزىق) چۈشۈرۈلگەن. يەنە بىر قىسىم پۇللارغا خەتزۇچە قەدىمكى جۇمشۇ مېتى شەكلىدىكى «朱» خېتىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى نەقىش قىلىنغان.

جۇڭغارلارنىڭ پۇلى XVIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا جۇڭغارلار جەنۇبىي شىنجاڭغا ھۇجۇم قىلىشقا قىلغاندا قۇيدۇرغان مىس تەڭگە. چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 39 - يىلى (1700 - يىلى) جۇڭغارلارنىڭ ئاقسۇلۇق سۇان ئاراپتان يەكەن خانلىقىنى مۇنقەرز قىلغان ھەم شۇ جايدا ساپ مىستىن خام ئەشيا قىلىپ يۈسلاق، تۆشۈكى يوق، بىر تەرىپى سەل ئۇچلۇق تەڭگە قۇيدۇرغان. بۇ خىلدىكى تەڭگىنىڭ شەكلى شىنجاڭدىكى بۇرۇنقى پۇللاردىن پەرقلىق بولۇپ ئۇنىڭ يۈزىگە تود مۇڭغۇل يېزىقىدا «سۇان ئاراپتان» دەپ خاقاننىڭ نامى، سول يۈزىگە ئۇيغۇرچە «زەربە يارىكەند» دېگەن خەتلەر چۈشۈرۈلگەن. ئۇزۇن دىئامېتىرى 1.75 سانتىمېتىر قىسقا دىئامېتىرى 1.52 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 0.54 سانتىمېتىر، ئېغىرلىقى 6.3 ~ 8.2 گرام بولغان. يوڭجىڭنىڭ 5 - يىلى (1727 - يىلى) غالدان سىرىن تەختىكە چىقىپ يېڭىدىن پۇل قۇيدۇرۇپ كونا ئىككى پۇلغا يېڭى بىر پۇلنى تېگىشكەن. پۇلنىڭ ئۇنىڭ يۈزىگە «غالدان سىرىن» دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن. سول يۈزىدىكى خەت ئۆزگەرمىگەن. ئۇزۇن دىئامېتىرى 1.74 سانتىمېتىر، قىسقا دىئامېتىرى 1.47 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 0.55 ~ 0.67 سانتىمېتىر، ئېغىرلىقى 8 گرام بولغان. ئاساسىي جەھەتتىن جەنۇبىي شىنجاڭدا ئوبوروت قىلىنغان.

چاقا چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار رايونىدا تارقالغان پۇل. جۇڭغارلار ھۇكۇمرانلىق قىلغان دەۋردە سۇقوپ ياسالغان، قىزىل مىستىن ماتېريال قىلغان، سەل سوزۇنچاق، بىر تەرىپى ئۇچلۇقراق، ئوتتۇرىسى قېلىن، تۆشۈكى يوق. ئۇنىڭ يۈزىگە تود مۇڭغۇل يېزىقىدا جۇڭغار تەيجىسىنىڭ نامى چۈشۈرۈلگەن. سول يۈزىگە پارس يېزىقىدا پۇل ياسالغان جايىنىڭ نامى

چاقا

چۈشۈرۈلگەن. ئادەتتە «قىزىل چاقا» دەپ ئاتالغان. چېيىنلۇڭنىڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) ئاۋۋال يەكەندە تىزا ئىدارىسى تەسىس قىلىنىپ، كونا پۇللارنى يىغىپ ئۇزگەرتىپ يېڭى پۇل ياسىغان. ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى تەخمىنەن ئىككى مىسقال بولۇپ، يۈسلاق، دىئامېتىرى 24 مىللىمېتىر، ئوتتۇرىسىدا تۆشۈكى بار، قىزىل مىس خام ئەشيا قىلىنغان. ئۇنىڭ يۈزىگە خەتزۇچە «چېيىنلۇڭ تۆڭباۋ» دېگەن خەت، سول يۈزىگە مانجۇچە، ئۇيغۇرچە تىزا ئىدارىسى تۇرۇشلۇق جايىنىڭ نامى چۈشۈرۈلگەن. ئاساسەن جەنۇبىي شىنجاڭدا ئوبوروت قىلىنغان. بىر پۇل بەش يارماققا، 50 پۇل بىر سەر كۈمۈش تەڭگە باراۋەر بولغان. يېڭى پۇل يەنىلا قىزىل چاقا دەپ ئاتالغان، يارماق قارا چاقا دەپ ئاتالغان. سودىگەرلەر جەنۇبىي شىنجاڭغا بارغاندا توقسۇندا پۇل ئالماشتۇرغان. قايتقاندىمۇ شۇنداق قىلغان.

شىنجاڭ تىزا ئىدارىسى ۋە ھۇكۇمەت تىزا ئىدارىسى چىڭ سۇلالىسىنىڭ پۇل مۇئامىلە ئورگىنى تىزا ئىدارىسى: چېيىنلۇڭنىڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) ئالدى بىلەن يەكەندە تىزا ئىدارىسى تەسىس قىلىنىپ جەنۇبىي شىنجاڭدا ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىلىدىغان پۇل قۇيۇلۇشقا باشلىغان. بۇ ئادەتتە «قىزىل چاقا» دەپ ئاتالغان. كېيىن داۋاملىق قەشقەر، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، خوتەن، كۇچا قاتارلىق جايلاردا تىزا ئىدارىسى تەسىس قىلغان. شىمالىي شىنجاڭدا بولسا ئىچكىرى جايلاردىكىگە ئوخشاش مىس،

قوغۇشۇن، قەلەي قاتارلىقلاردىن ئارىلاشتۇرۇپ ياسالـ
غان يارماقلار ئىشلىتىلگەن. ئادەتتە ئۇ «قارا چاقا»
دەپ ئاتالغان. چېيەنلۇڭنىڭ 40 ـ يىلى ئىلىدا ئىلى
تەمىرات جۇجۇقى قۇرۇلۇپ پۇل قۇيدۇرۇلغان. قىزىل
چاقىنىڭ بىر دانىسى كەم بولغاندىمۇ 5 يارماققا تەڭ
ئىدى. داۋگۇاڭنىڭ 8 ـ يىلى (1828 ـ يىلى) ئاقسۇدا
تۇنجى قېتىم قىممىتى تۆۋەن بولغاندىمۇ ئون يارماققا
تەڭ كېلىدىغان ئون پۇل قۇيۇلغان. شېيەنفىڭ يىللىرى
نىڭ دەسلىپىدە ھەرقايسى جايلاردا بەس ـ بەستە تەڭگە
قۇيۇلغان. ئىلى تەمىرات جۇجۇقى شېيەنفىڭنىڭ 3 ـ
يىلى (1853 ـ يىلى) قىممىتى 5، 10، 50، 100
لىك تەڭگە قۇيدۇرغان. شېيەنفىڭنىڭ 8 ـ يىلى دىخۇادا
(ئۇرۇمچى) ئۇرۇمچى تەمىرات جۇجۇقىسى قۇرۇ-
لۇپ، 8 لىك، 80 لىك تەڭگە قۇيدۇرغان. ئۇلىكە
قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ شىنجاڭ تەمىرات جۇجۇقى
قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. گۇاڭشۇنىڭ 12ـ يىلى
(1886ـ يىلى) يارماقتىن سىرت يەنە پۇل كۆپەيتىلىپ
قۇيۇلغان. شىنجاڭدا كۆمۈش تەڭگە داۋگۇاڭنىڭ 7 ـ
يىلى ئاقسۇ تىيزا ئىدارىسىدە قويۇلۇشقا باشلانغان بو-
لۇپ، ئېغىرلىقى بىر مىسقال، شەكلى پۇلغا ئوخشاش
بولغان، ئوبوروت قىلىنغان ۋاقتى قىسقا بولغان.
گۇاڭشۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرى چىڭ قوشۇنلىرى شىن-
جاڭنى قايتۇرۇۋالغاندا، ياقۇپبەگ جەنۇبىي شىنجاڭنى
بېسىۋالغان ۋاقىتتا قۇيدۇرغان كۆمۈش پۇلنى ئۆزگەر-
تىپ بەش فۇڭلۇق كىچىك كۆمۈش تەڭگە قۇيدۇرۇپ،
بازارنىڭ جىددىي ئېھتىياجىنى قامدىغان . گۇاڭشۇنىڭ
6 ـ يىلى شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى
ئامبال زوزۇڭتاڭ چىڭ ئوردىسىنىڭ رۇخسىتى بىلەن
كۆچادا رەسمىي كۆمۈش تەڭگە قۇيدۇرغان. ئۇنىڭ چۆ-
رىسى يۇمىلاق، ئوتتۇرىسى چاسا شەكىللىك، يارماققا
تەقلىد قىلىنغان بولۇپ، دىئامېتىرى 5.22 مىللىمې-
تىر، ئېغىرلىقى 3.73 گرام بولغان. خەنزۇچە، ئۇي-
غۇرچە «بىر مىسقال كۆمۈشكە باراۋەر» دېگەن خەت
يېزىلغان. گۇاڭشۇنىڭ 15 ـ يىلى دىخۇادا داۋاملىق 2،
3، 5 مىسقاللىق كۆمۈش تەڭگە قۇيۇلغان بولۇپ خەنـ
زۇچە، ئۇيغۇرچە، مانجۇچە ئۈچ خىل يېزىقتا «گۇاڭـ
شۇنىڭ X مىسقاللىق كۆمۈش تەڭگىسى» دېگەن خەت
چۈشۈرۈلگەن.

ھۆكۈمەت تىيزا ئىدارىسى: گۇاڭشۇنىڭ 11 ـ
يىلى شىنجاڭنىڭ سىلاۋچىسى لىيۇجىنتاڭ دىخۇادا ھۆ-
كۈمەت تىيزا ئىدارىسى تەسىس قىلغان. 14 ـ يىلى
ئىلى جاڭجۈنى سالىگىنا ئىلىدا ھۆكۈمەت تىيزا ئىدارىسى
تەسىس قىلىپ ئاق رەختنىڭ ئۈستىگە خەت بېسىپ
توغراق يېغى سۈرۈش ئارقىلىق پۇل ياسىغان. بۇ ئادەت-
تە «ياغ تىيزا» دەپ ئاتالغان. قىممىتى 200، 300،
500، 1000 يارماقلىق بولغان. 16 ـ يىلى دىخۇا
ھۆكۈمەت تىيزا ئىدارىسى قىممىتى 400 يارماقلىق
قىزىل چاقىغا تەڭ شىنجاڭ ھۆكۈمەت پۇلىنى تارقاتقان
بولۇپ، بۇمۇ ياغ رەختتىن ياسالغان. قەشقەر، ئاقسۇ
قاتارلىق جايلاردىمۇ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ھۆكۈ-
مەت تىيزا ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان. گۇاڭشۇنىڭ
34 ـ يىلى شىنجاڭنىڭ پەرمانبەرداری ۋالى شۇدەن
دىخۇا ھۆكۈمەت تىيزا ئىدارىسىنى شىنجاڭ تىيزا باش
ئىدارىسى قىلىپ ئۆزگەرتىپ ئۇرۇمچى، ئىلى، تاربا-
تاي، ئاقسۇ، قەشقەر قاتارلىق ۋىلايەتلەردە ئىدارىلىرى-
نى، باشقا جايلاردا تارماق ئىدارىلىرىنى تەسىس قىلـ
غان. شۇ يىلى تىيزا باش ئىدارىسى قىممىتى 400
يارماقلىق قىزىل چاقىغا باراۋەر كېلىدىغان، بىر سەر
كۆمۈشكە تەڭ بولغان قەغەز پۇل تارقاتقان بولۇپ، بۇ
«چوڭ ئەجدىھا سۈرەتلىك پۇل» دەپ ئاتالغان.

جۇڭگو ـ روسىيە غالىبىيەت بانكىسىنىڭ شىنجاڭ شۆبە بانكىسى چەت ئەللەرنىڭ جۇڭگودا
قۇرغان شېرىك پۇل مۇئامىلە ئورگىنى. يەنە روسىيە
ئاسىيا بانكىسى دەپمۇ ئاتالغان. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭـ
شۇنىڭ 21 ـ يىلى (1895 ـ يىلى) روسىيە 2 مىليون
250 مىڭ رۇبلى چىقىرىپ، فرانسىيە 3 مىليون 750
مىڭ رۇبلى چىقىرىپ قۇرغان بولۇپ، 24 ـ يىلى چىڭ
ھۆكۈمىتىمۇ قاتناشقان ھەم روسىيە، فرانسىيىلەر بەر-
گەن قەرز پۇلدىن 5 مىليون سەر كۆمۈش ئاجرىتىپ،
ئۇنى 7 مىليون 562 مىڭ رۇبلىغا ھېسابلاپ مەبلەغ
قىلىپ سالغان. باش بانكا روسىيە پايتەختى پېتىربورگدا
بولۇپ، روسىيىدىن بەش ئادەم فرانسىيدىن ئۈچ ئادەم
مۇدىرىيەت ئەزاسى بولغان. جۇڭگودىن بىرمۇ ئادەم
بولمىغان. كەسپىي خىزمەتلەرنىڭ ھەممىسى روسىيە-
لىكلەرنىڭ قولىدا بولغان. جۇڭگونىڭ شاڭخەيدە باش
شۆبە بانكا تەسىس قىلىنغان، باشقا جايلاردا شۆبە بانكـ
لار قۇرۇلغان. 26 ـ يىلىدىن كېيىن شىنجاڭدا ئىلى،
چۆچەك، قەشقەرلەردىمۇ شۆبە بانكىلار قۇرۇلۇپ ئاي-
رىم- ئايرىم ھالدا روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سە-
مەرقەنت باش شۆبە بانكىسى، يېڭى سىبىرىيىدىكى بال-
نۇر باش شۆبە بانكىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. ھەر-
قايسى بانكىلار پۇل پېرىۋوت قىلىشتا پېرىۋوت نىسبە-
تىنى ئۆزلىرى بېكىتىپ، قانۇنسىز ھالدا جۇڭگو تەۋە-
سى ئىچىدە پۇل پېرىۋوت قىلىپ، سەنئىتىنىڭ ۋېي فىڭـ
خۇ، تىەنچىڭخىك، شېتۇڭچىڭ قاتارلىق ئۈچ بانكىسـ

نی سقىپ چىقارغان. يۇقىرى ئۆسۈملۈك قەرز پۇل بېرىش ئۈسۈلى بىلەن جۇڭگو سودىگەرلىرىنى قاقتى ـ سوقتى قىلغان. تارقاتقان پۇلى 8 مىليون سەردىن ئېشىپ كەتكەن بولۇپ، ئىلى، تارباغاتاي قاتارلىق جايلاردىكى سودا «روسىيە پۇلى» بولمىسا ئاقمايدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قالغان. ئاساسەن ئىمپورت ـ ئىكسپورت قالغان. ئاساسەن ئىمپورت ـ ئىكسپورت سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىپ، «ۋاقىتلىق باج تۆلىمەسلىك» تەك قۇلايلىقتىن پايدىلىنىپ، يەرلىك سودىگەرلەرنى چەتكە قېقىپ، جۇڭگو سودىگەرلىرىنى روسىيە ماللىرىنى سانتۇچىغا، يەرلىك مەھسۇلاتلارنى يىغقۇچىغا ئايلاندۇرۇۋالغان. شۇ ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ پۇل ـ مۇئامىلە ۋە ئىمپورت ـ ئىكسپورت سودىسىنى مەلۇم دەرىجىدە كونترول قىلىۋالغان. روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن باش بانكا تاقالغان. ئىلى، قەشقەر، چۆچەكتىكى شۆبە بانكىلارمۇ تىجارەتنى توختاتقان. فرانسىيە سودىگەرلىرىنىڭ كاپىتالى داۋاملىق تۇردە پارىژدىكى شۆبە بانكىغا تەۋە قىلىنىپ، ئۇ باش بانكىغا ئۆزگەرتىلىپ، شاڭخەي باش شۆبە بانكىسى يىراق شەرق باش بانكىسىغا ئۆزگەرتىلگەن ھەم 1919 ـ يىلى ئۇرۇمچى شۆبە بانكىسىنى قۇرغان. 1925 ـ يىلى پارىژ باش بانكىسى تاقىلىپ جۇڭگودىكى ھەرقايسى تارماق بانكىلارمۇ تىجارەتتىن توختىغان.

ئەجدىھا سۈرەتلىك پۇل ۋە ئۆلكە پۇلى چىك سۈلالىسىنىڭ ئاخىرىلىرى ۋە مىنگونىڭ دەسلىپىدىكى يەرلىك قەغەز پۇل.

ئەجدىھا سۈرەتلىك پۇل: پۇلغا ئاجدىھا سۈرىتى چۈشۈرۈلگەنلىكتىن شۇ نام بىلەن ئاتالغان. جەمئىي تۆت خىل بولۇپ، ئىلى ئەجدىھا سۈرەتلىك پۇلى گۇاڭشۈنىڭ 19 ـ يىلى (1893 ـ يىلى) تارقىتىلغان، ھەر بىرىنىڭ قىممىتى 1000 يارماق بولغان. چوڭ ئەجدىھا سۈرەتلىك پۇل گۇاڭشۈنىڭ 34 ـ يىلى تارقىتىلغان، ھەربىرىنىڭ قىممىتى 400 يارماقلىق چاقىغا، بىر سەركۈمۈشكە باراۋەر بولغان. كىچىك ئەجدىھا سۈرەتلىك پۇل 1912 ـ يىلى تارقىتىلغان ھەربىرىنىڭ قىممىتى 400 يارماقلىق قىزىل چاقىغا باراۋەر بولغان. شىڭجى بانكىسىنىڭ ئەجدىھا سۈرەتلىك پۇلى شۈەنتۇڭنىڭ 3 ـ يىلى (1911 ـ يىلى) تارقىتىلغان. ھەربىرىنىڭ قىممىتى 400 يارماقلىق قىزىل پۇل بولغان.

ئۆلكە پۇلى يەنە شىنجاڭ پۇلى ياكى يېڭى پۇل دەپمۇ ئاتالغان. 1917 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلىغىچە شىنجاڭ يەرلىك ھۆكۈمىتى تارقاتقان. 10 — 20 ـ يىللاردا ھەربىرىنىڭ قىممىتى 400 يارماقلىق قىزىل چاقىغا تەڭ بولغان، بىر سەر كۈمۈشكە باراۋەر كېلىدىغان ئۆلكە پۇلى ھەم 3 سەرلىك، 5 سەرلىك ئۆلكە پۇلى، 30 ـ يىللاردا 10 سەرلىك، 50 سەرلىك ئۆلكە پۇلى ھەم شىنجاڭ ئۆلكىلىك بانكىنىڭ 500 سەرلىك قەرەللىك پۇلى تارقىتىلغان. 1939 ـ يىلى سەر يۈەنگە ئۆزگەرتىلىپ شىنجاڭ ئۆلكىلىك بانكا 1943 ـ يىلغىچە 1 پۇڭ، 2 پۇڭ، 5 پۇڭ، 1 مو، 2 مو، 5 مو، 1 يۈەن، 2 يۈەن، 3 يۈەن، 5 يۈەن، 10 يۈەن، 50 يۈەن، 100 يۈەنلىك پۇللارنى تارقاتقان. 1945 ـ يىلىدىن 1948 ـ يىلىغىچە شىنجاڭ سودا بانكىسى 100

ئەجدىھا سۈرەتلىك پۇل

يۈەن، 200 يۈەن، 500 يۈەن، 2000 يۈەن، 5000 يۈەن، 10 مىڭ يۈەن، 20 مىڭ يۈەن، 100 مىڭ يۈەن، 200 مىڭ يۈەن، 500 مىڭ يۈەنلىك پۇللارنى تارقاتقان. 1948 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلى 5 ـ ئايغىچە شىنجاڭ ئۆلكىلىك بانكا 1 مىليون يۈەن، 3 مىليون يۈەن، 6 مىليون يۈەن، 30 مىليون يۈەن، 60 مىليون يۈەن، 600 مىليون يۈەن، 3 مىليارد يۈەن، 6 مىليارد يۈەنلىك پۇللارنى تارقاتقان. 1949 ـ يىلى شىنجاڭ كۈمۈش پۇلى تارقىتىلغان (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 6 ـ بېتىگە قارالسۇن).

شىنجاڭ ئۆلكىلىك بانكا يەرلىك پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتى. 1930 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قۇرۇلغان. سۈن گوخۇا بانكىنىڭ باش باشقۇرغۇچىسى بولغان. 1931 ـ يىلى ئۇرۇش تۈپەيلى تىجارەتنى توختاتقان. 1933 ـ يىلى تىجارەتنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. 1934 ـ يىلى چېن دېلى باش مۇدىر، شۈچىيەن

بانكا باشلىقى بولغان. پۈتۈن ئۆلكىدە توققۇز تارماق ئورگانى قۇرۇلغان. بانكا ئۆلكىلىك خەزىنە ۋاكالىتىدىن باشقۇرۇپ ھەرقايسى جايلارنىڭ ھەربىي مەمۇرىي خىراجەتلىرىنى ئاجرىتىپ بېرىشنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان. پۇل ئامانەت قويۇش، پۇل ئېلىش، پۇل پېرىۋوت قىلىشتەك كەسپىي خىزمەتلەرنى ناھايىتى ئاز بېجىرگەن. 1939 ـ يىلى 1 ـ ئايدا شىنجاڭ سودا بانكىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ، نازارەتچىلىك ھەيئىتى، مۇدىرىيەت ھەيئىتى تەسىس قىلىنغان. ماۋزىمىن باش مۇدىر، جاڭ خۇئىيۇ بانكا باشلىقى بولغان. ئومۇمىي مەبلىغى 5 مىليون يۈەن بولۇپ 1943 ـ يىلىغا بارغاندا 140 مىڭ ھۆكۈمەت پېيىي، 77 مىڭ 690 شەخسلەر پېيىي يىغىلغان، پاي پۇلى 10 مىليون 634 مىڭ 500 يۈەن بولغان. 1948 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك بانكا قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. 1949 ـ يىلى 12 ـ ئايدا يەنە ئۆزگەرتىپ تەشكىللىنىپ مەمۇرىي جەھەتتىن ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. پۇل مۇئامىلە سىياسىتى ۋە كەسىپىي جەھەتتىن جۇڭگو خەلق بانكىسى شىنجاڭ ئۆلكىلىك تارماق بانكىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە بولغان. ئاساسلىقى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا قەرز بېرىش، ئاھالىلەرنىڭ پۇل ئامانەت ئىشلىرىنى بېجىرىش، ئۆلكە ئىچىدە پۇل پېرىۋوت قىلىش، ئۆلكە خەزىنىسىنى ۋاكالىتەن باشقۇرۇش ھەم خەلق بانكىسى تاپشۇرغان مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى بېجىرىش قاتارلىق ئىشلارنى قىلغان. 1950 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئۆلكىلىك بانكىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈندىن باشلاپ بارلىق كەسپىلىرى جۇڭگو خەلق بانكىسى شىنجاڭ ئۆلكىلىك تارماق بانكىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. ھەرقايسى جايلاردىكى تارماق ئورگانلىرىمۇ مۇناسىپ ئۆزگەرتىلگەن.

ئالتۇن رۇبلى قەرز پۇلى شىنجاڭنىڭ يەرلىك تاشقى قەرزى. شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىدىن پۇل تەلەپ قىلىپ سۇنغان ئىلتىماسى نەتىجىسىز چىققانلىقتىن سوۋېت ئىتىپاقى ھۆكۈمىتىدىن ئىككى قېتىم قەرز پۇل ئالغان: ① 1935 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت يۇشىن يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىنىڭ دىرېكتورى بۇرھاننى تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىل قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى سۇشىن سودا شىركىتىنىڭ ۋەكىلى، سوۋېت ئىتتىپاقى تاشقى سودا ئىدارىسى بانكا باش مۇدىرى سۇانىزى بىلەن 5 مىليون ئالتۇن رۇبلى (2 مىليون 190 مىڭ يېڭى رۇبلىغا تەڭ) لىق قەرز پۇل ئېلىش توختامى تۈزگەن. بۇ قەرز پۇلنىڭ مۇددىتى بەش يىل بولۇپ، ئۈسۈمى تۆت لى بولغان. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ ئىككى يىل ئىچىدە يول ياساش، توك تەمىنلەش، كۈن ـ خۇرۇم ئىشلەش، پاختا ئېتىش، ماي چىقىرىش ئۈسكۈنىلىرى ھەم ھەربىي قورال ـ ياراغ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى، كۈندىلىك ئىستېمال بۇيۇملىرى بىلەن تەمىن ئېتىدىغان بولغان. شىنجاڭ يۇشىن يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى بەش يىل ئىچىدە قوي يۈڭى، تېرە، قوي ئۇچىي قاتارلىق چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە تىرىك چارۋىلار بىلەن قەرز پۇلنى ھەم قەرز پۇلنىڭ ئۈسۈمىنى قايتۇرىدىغان بولغان. ② 1937 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى بۇرھان ئالدىنقى يىلى 10 ـ ئايدىكى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ھەم دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن يەنە بىر قېتىم يۇشىن يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ سۇشىن سودا شىركىتى بىلەن 2 مىليون 500 مىڭ ئالتۇن رۇبلىلىق قەرز پۇل ئېلىش توختامى تۈزگەن. بۇ قەرز پۇلنىڭ مۇددىتى بەش يىل بولۇپ يەرلىك مەھسۇلاتلار ئارقىلىق قايتۇرۇلغان. ئىككى قېتىملىق قەرز پۇل ئېلىشنىڭ ھەممىسى ئەينى ۋاقىتتىكى مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈلمىگەن.

قۇرۇلۇش زايومى شىنجاڭنىڭ يەرلىك زايومى. جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى ئەزاسى ماۋزېمىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى بولۇپ تۇرۇۋاتقان مەزگىلدە شىنجاڭنىڭ ئىككىنچى ئۈچ يىللىق پىلاننىڭ قۇرۇلۇش تۈرىگە مەبلەغ توپلاش ئۈچۈن تارقاتقان. تارقىتىلغان زايومنىڭ ئومۇمىي سوممىسى يېڭى پۇلدا 5 مىليون يۈەن بولۇپ، قىممىتى 50 يۈەنلىك، 25 يۈەنلىك، 10 يۈەنلىك، بەش يۈەنلىك بىر يۈەنلىك بەش خىل بولغان. 1942 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈندىن باشلاپ نامسىز ئۈسۈل بىلەن

تولۇق تارقىتىلغان. ئۆسۈمى يوق، مۇكاپاتلىق بولۇپ، 10 يىلدا دىرى قايتۇرۇلىدىغان بولغان. شۇ يىللا 6 مىليون 689 مىڭ يۈەنلىك سېتىلىپ پىلان دىكىدىن 33.8% ئوشۇق سېتىلغان. بۇ پۇلنىڭ كۆپ قىسمى مالىيىدىكى قىزىل رەقەمنى تولۇقلاشقا ئىشلىتىلگەن بولۇپ، ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، سودا ـ سانائەتنى جانلاندۇرۇشقا سەرپ قىلىنغىنى ئانچە كۆپ بولمىغان.

مەركىزىي بانكىنىڭ شىنجاڭ قەغەز پۇلى شىنجاڭنىڭ بەرلىك پۇلى. 1945 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۇلۇسىنىڭ رەئىسى ۋۇجۇڭشىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى مالىيە مىنىستىرلىقىنىڭ بۇۋاۋىن مىنىستىرى لۇبەيچون بىلەن مەسلىھەتلىشىپ 8 ـ ئايدىن باشلاپ بېكى پۇلنى تارقىتىشنى توختىتىپ مەركىزىي بانكىنىڭ قەغەز پۇلنى تارقىتىشنى قارار قىلغان. ئۇ 50 يۈەنلىك، 100 يۈەنلىك ئىككى خىل بولۇپ، قىممىتى بېكى پۇلنىڭ قىممىتى بىلەن ئوخشاش، قاينىنىڭ يەش ھەسسىسىگە توغرا كېلەتتى. مەركىزىي بانكىدىن ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ يۈز كەپ كېلىنگەن قەغەز پۇل جەمئىي 1 مىليارد 500 مىليون يۈەن بولۇپ، 8 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى رەسمىي تارقىتىلىشقا باشلىغان. شۇ كۈنى چۈشكىچە باشقىلار قەغەز پۇلنىڭ ئارقا يۈزىدىكى ئۇيغۇرچە خەتنىڭ «چىنى تۈركىستاندا ئۈتىدۇ» دەپ خاتا تەرجىمە قىلىنىپ قالغانلىقىنى بايقىغاندىن كېيىن تارقىتىش توختىتىلغان ھەم تارقىتىلىپ بولغان 9 مىليون 640 مىڭ يۈەن قىممىتىدىكى 100 يۈەنلىك پۇل دەرھال يىغىۋېلىنىپ، تېخى تارقىتىپ بولۇنمىغان پۇللار بىلەن بىللە شىنجاڭ باسما زاۋۇتىنىڭ ھويلىسىدا كۆيدۈرۈلگەن. تەكشۈرۈش ئارقىلىق بۇ قەغەز پۇلدىكى ئۇيغۇرچە خەتنى مەسئۇدىنىڭ تەرجىمە قىلغانلىقى مەلۇم بولغان.

شىنجاڭ كۆمۈش پۇلى يەرلىك قەغەز پۇل. 1949 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۇلۇسىنىڭ رەئىسى بۇرھان پۇل مۇئامىلە جەھەتتە گومىنداڭ نەنجىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ئالاقىنى ئۈزۈپ، ئالتۇن پۇل كىرىزىسىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئۇلۇسلۇق ھۆكۈمەتنىڭ قارارى ھەم غەربىي شىمال مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ باشلىقى جاڭ جىجۇڭنىڭ قۇشۇلۇشى

شىنجاڭ كۆمۈش پۇلى

بىلەن ئۇلۇسلۇق بانكىغا 5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىن باشلاپ كۆمۈش پۇل تارقىتىشقا بۇيرۇق قىلغان. شۇ ئارقىلىق بازارنى ئالتۇن پۇلنىڭ بىسىمىدىن يېنىكلەتكەن. كۆمۈش پۇل 1 پۇڭلۇق، 5 پۇڭلۇق، 1 مولۇق، 2 مولۇق، 5 مولۇق، 1 يۈەنلىك ئالتە خىل بولۇپ ئۇلۇسلۇق ھۆكۈمەت كونترولىدىكى يەتتە ۋىلايەتتە ئوبوروت قىلىنغان. 5 ـ ئايدىن 9 ـ ئايغىچە جەمئىي 4 مىليون 342 مىڭ يۈەن كۆمۈش پۇل تارقىتىلغان. لېكىن ئالتۇن پۇلنىڭ شىنجاڭدىكى ئوبوروتىنى تولۇق چەكلىيەلمىگەنلىكتىن ئۇنۇمى كۆرۈنەرلىك بولمىغان. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن 1950ـ يىلى 1 يۈەنلىك، 5 يۈەنلىك 10 يۈەنلىك پۇللار داۋاملىق تارقىتىلغان. 10 يۈەنلىك پۇلنىڭ چوڭ خەتلىك، كىچىك خەتلىك ئىككى خىل نۇسخىسى بولغان.

يىپەك يولى ئاسىيا ـ ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنى تۇتاشتۇرىدىغان قەدىمكى خەلقئارالىق قاتناش يولى. جۇڭگونىڭ يىپەك مالىلىرى مۇشۇ يول ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا ھەم ياۋروپا قاتارلىق جايلارغا ئېلىپ بېرىلغان. 1877 ـ يىلى گېرمانىيىلىك جۇغرافىيىون رىچىت. خوفىن «جۇڭگو» دېگەن ئەسىرىدە بۇ نامنى تىلغا ئالغاندىن باشلاپ ھەرقايسى دۆلەت ئالىملىرى ئۇنى ئومۇمىيۈزلۈك قوبۇل قىلغان. يىپەك يولى چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىن بۇرۇن شەكىللەنگەن بولۇپ، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئاساسىي لىنىيىسى شەكىللەنگەن. جۇملىدىن جۇڭگودىكى چاڭئەن (بۇگۈنكى شەنشىدىكى شىئەن) ياكى لوياڭدىن غەربكە مېڭىپ، خېشى كارىدورىدىن ئۆتۈپ يومىنگۇەندىن (ھازىرقى گەنسۇدىكى دۇنخۇاڭنىڭ غەربىدە)، ياڭگۇەندىن

(يۇمىنگۇەننىڭ جەنۇبىدا) چىقىپ كىرورانغا بېرىپ، چوڭ قۇملۇققا (تەكلىمان چۆللۈكىگە) كەلگەندە جەنۇب، شىمال ئىككى لىنىيىگە ئايرىلغان.

جەنۇبىي لىنىيە لوپنۇر (كىرۇران قەدىمكى شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبى)، ئابدان (مىرەننىڭ شىمالى) دىن ئۆتۈپ چاقىلىققا بېرىپ، يەنە غەربكە قاراپ مېڭىپ چەرچەن، نىيە (بۇگۇنكى نىيە)، ئۇزۇن تات (چىرىيىنىڭ شەرقىي شىمالىي)، ئۇدۇن، گۇمالارنى بېسىپ ئۆتۈپ يەكەنگە بارغان. يەنە غەربكە ماڭغاندا ئىككى يول بولۇپ، بىرى يەكەن دەرياسىنى بويلاپ كاچۇڭ، ھەسەل باغدىن سارىقولغا (بۇگۇنكى تاشقۇرغان) يېتىپ بارغان: يەنە بىرى، يەكەندىن جەنۇبقا مېڭىپ تىزناپ دەرياسىنى بويلاپ سارىقولغا يېتىپ بېرىپ پامىردىن ئۆتۈپ توخرىلار يۇرتىغا (بۇگۇنكى ئافغانىستاننىڭ شىمالى)، ئاندىن ئارساكقا (بۇگۇنكى ئىران) يېتىپ بارغان.

شىمالىي لىنىيە كىرورادىن مېڭىپ كۆنچى دەرياسىنى بويلاپ ئاگنى، كۇسەنلەرگە يېتىپ بارغان. بۇ يول بىرتاز يېقىن بولسىمۇ، شارائىتى ناچار ئىدى. IV ئەسىردىن باشلاپ كىرۇران شەھىرى تاشلىنىپ قالغاندىن كېيىن بۇ يول ئاستا ـ ئاستا ئەمەلدىن قالغان. ئۇنىڭدىن كېيىن كۆپرەك كىرورانىنىڭ شىمالىدىن قاڭقىلغا (بۇگۇنكى تۇرپان) بېرىپ ئاندىن غەربكە بۇرۇلۇپ ئاگنى، كۇسەن، قۇم (بۇگۇنكى ئۇنسۇ)، سولى (قەشقەر) نى بېسىپ ئۆتۈپ، پامىردىن ھالقىپ توخرىلار يۇرتىغا ياكى پەرغانە (بۇگۇنكى ئۆزبېكىستاندىكى پەرغانە ئويمانلىقى)، سوغدىيانا (سەمەرقەنت ۋادىسى)، ئاغورىسى (ھازىرقى ئارال دېڭىزى، كاسپىي دېڭىزىنىڭ شىمالىدا) غا بارىدىغان يول شەكىللەنگەن.

تارىخى ئۇزۇنىرىشىرشەرقىي خەن سۇلالىسىدىن كېيىن دۇنخۇاڭدىن قاڭقىلغا بارغىلى بولىدىغان ۋۇچۇەن يولى (دەشتى باياۋان يولىغا قارالسۇن) ئېچىلغان، بۇ ۋاقىتتا ھونلارنىڭ كۆچى ئاجىزلاشقان. دۇنخۇاڭدىن باشلىنىپ ئاۋۋال ئىۋىرغولغا ئاندىن ئىدىقۇتقا بارىدىغان بۇ يول بىخەتەر ھەم تىنچ بولغاچقا كۆپلىگەن كىشىلەر مۇشۇ يولنى تاللىغان. ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى «يېڭى شىمالىي يول» ئاستا ـ ئاستا مۇھىم قاتناش لىنىيىسى بولۇپ قالغان. بۇ يولنىڭ لىنىيىسى ھازىرقى تاشيولنىڭ لىنىيىسى بىلەن ئوخشاپراق كېتىدىغان بولۇپ، ئاۋۋال جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتىنى بويلاپ غەربكە قاراپ مېڭىپ بىراكى (بۇگۇنكى فۇكاڭ)، ئوتانزىلدىن (بۇگۇنكى قۇتۇبىنىڭ جەنۇبىي) ئۆتۈپ، غەربىي شىمالغا بۇرۇلۇپ ئۇسۇن (بۇگۇنكى ئىلى دەريا ۋادىسى) دىن ئۆتۈپ سوغدىيانىغا يېتىپ بارغان. سىيا-سىي داۋالغۇشلار تۈپەيلى خېشى كاربىدوربىدىن مېڭىش مۇمكىن بولمىغان ۋاقىتتا «چىڭخەي يولى» بارا ـ بارا مۇھىم قاتناش لىنىيىسى بولۇپ قالغان. سۇي، تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە يىپەك يولى دۇنخۇاڭدىن باشلىنىپ ئۇچ يولغا بۆلۈنگەن: ① جەنۇبىي يول. پامىرنىڭ شەرقىگىچە بولغان لىنىيە خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى لىنىيە بىلەن ئوخشاش بولۇپ، كاۋانتا (تاشقۇرغان) غا بارغاندىن كېيىن ۋاخان كاربىدوربىدىن ئۆتۈپ توخرى، ئېفتالىت (ئافغانىستاننىڭ شىمالىي تەرىپى) لار يۇرتىغا بېرىپ ئاندىن براخمانلار يۇرتىنى (ئاساسەن پاكىستان چېگرىسى ئىچىدە) بېسىپ ئۆتۈپ ھىندى ئوكيانغىچە بارغان ② ئوتتۇرا يول، يەنى خەن دەۋرىدىكى شىمالىي لىنىيە بولۇپ، دۇنخۇاڭدىن چىقىپ ئىۋىرغول، تۇرپان ئويمانلىقىدىن ئۆتۈپ جەنۇبقا بۇرۇلۇپ سۇلىغا بارغاندىن كېيىن پامىردىن ئۆتۈپ پەرغانە ئويمانلىقى، سوغدىيانا (سەمەرقەنت)، ئارساك (بۇخارا) قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، پېرسىيە ئارقىلىق پارس قولتۇقىغا بارغان. ③ شىمالىي يول، يەنى ۋېي، جىن سۇلالىسى دەۋرلىرىدىكى يېڭى شىمالىي يول بولۇپ، دونخۇاڭدىن چىقىپ ئىۋىرغول، باركۆلدىن ئۆتۈپ ئاندىن ئىلى، سىر دەريالىرىدىن ئۆتۈپ، شەرقىي رىمغا، ئاندىن ئوتتۇرا دېڭىزغا يېتىپ بارغان. تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ـ شىمالىدا جۇڭگو ۋە غەربنى تۇتاشتۇرىدىغان بۇ ئۇچ غۇل يولنىڭ شەكىللىنىشى كېيىنكى، ھەتتا يېقىنقى زاماندىكى شىنجاڭنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى قاتناش لىنىيىسىنىڭ ئاساسىنى شەكىللەندۈرگەن.

قەدىمكى يىپەك يولى خەن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۆچەپ ئىدارە قىلىشى بىلەن گۈللەپ ياشنىغان بولۇپ، ھەرقايسى يوللارنىڭ جەنۇب ـ شىمال تارماق لىنىيىلىرى ئۇزۇنارا ئۇچرىشىپ قاتناش تورىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنى، شۇنداقلا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك سۇلالىلىرىنىڭ ئەمىر ـ پەرمانلىرىنىڭ غەربىي يۇرتتا توسالغۇسىز بەجا كەلتۈرۈلۈشىنى ھەقىقىي تۈردە كاپالەتلەندۈرگەن. كېيىن، دېڭىز يولىنىڭ تەرەققىياتى سەۋەبىدىن يىپەك يولىنىڭ خەلقئارالىق قاتناش يولى بولۇشتەك مۇھىم ئورنى تۆۋەنلەپ كەتكەن. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان يىپەك يولى تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ بەزى كىشىلەر ئوتتۇرا ئاسىيا بوستانلىقلىرىدىكى بوستانلىق يىپەك يولىدىن باشقا يەنە شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى قوۋملەر رايونىدىن ئۆتىدىغان يايلاق يىپەك يولى ۋە جۇڭگونىڭ

جەنۇبىدىكى دېڭىز ـ ئوكيانلاردىن ئايلىنىپ ئۆتىدىغان دېڭىز يېپەك يولىمۇ بار، دەپ قاراشماقتا.

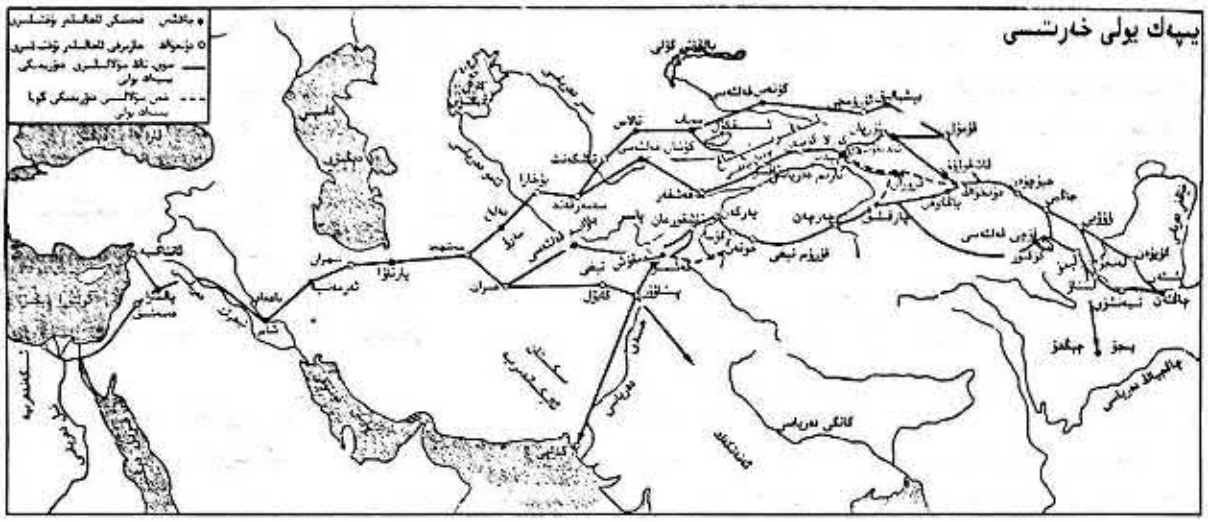

يېپەك يولى

چىڭخەي يولى (كۆكنۇر يولى) كوئىنلۇن (قۇرۇم) تېغىنىڭ شىمالىنى بويلاپ سەيدام ئويمانلىقىدىن ئۆتىدىغان شەرق ـ غەرب قاتناش غول لىنىيەسى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە جاڭ چيەن غەربىي يۇرتتىن قايتقان ۋاقىتتا ھونلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن ئەسىرەپ كوئىنلۇن تېغىنىڭ شىمالىنى بويلاپ، چىڭخەينىڭ جەنۇبىدىكى چياڭلار رايونىدىن ئۆتۈپ قايتىپ كەلگەن. چياڭلار رايونىدىن ئۆتۈدىغان بۇ يول ۋې، جىن سۇلالىرىدىن كېيىن پەيدىنپەي گۈللەنگەن. 16 پادىشاھلىق دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە سىياسىي داۋالغۇشلار كۆپ بولۇپ، غەربىي شىمالدىكى يەرلىك ھاكىمىيەتلەردىمۇ ھاكىمىيەت ئالمىشىش ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن غەربىي يۇرتقا ئۆتىدىغان خېشى كاريدورى داۋاملىق توسۇلۇپ قالغاندا، چىڭخەي يولى بەك ئاۋاتلاشقان. IV ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە تۈيغۇنلار سەيدام ئويمانلىقىنى ئىگىلىۋالغاندىن كېيىن، بۇ قاتناش يولىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلەتكەن. جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە بۇ يول يىجۇ ئايمىقى (سەچۇەننىڭ چىڭدۇ) دىن شىمالغا مېڭىپ لوڭگۇ (سوڭغەن) غا بېرىپ ئۇ يەردىن سەيدام ئويمانلىقىغا كىرىپ ئالتۇن تاغدىن ئۆتۈپ پىشامشانغا بارغاندا ئىككى يولغا بۆلۈنگەن. بىر يول غەربكە مېڭىپ جەنۇبىي يولغا كىرىپ ئۇدۇن، يەكەندىن ئۆتكەن. يەنە بىر يول شىمالغا مېڭىپ ئىدىقۇت، كۇسەن، سولىلاردىن ئۆتكەن. ئەينى ۋاقىتتا غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى ئەللەر ھەم پارىلارنىڭ شىمالى ۋې سۇلالىسى بىلەن بولغان ئالاقىسى چىڭخەي يولىنىڭ غەربىبۇلىكى ئارقىلىق خۇاڭشۇي دەرياسى ۋادىسىدىن ئۆتۈپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بارىدىغان يول ئارقىلىق بولغان. جەنۇبىي سۇلالىلەر بىلەن بولغان ئالاقىسى چىڭخەي يولىنىڭ غەربىي بۇلىكىدىن جەنۇبقا مېڭىپ لوڭگۇدىن ئۆتۈپ يىجۇغا بارىدىغان يول ئارقىلىق بولغان. چىڭخەي يولى، خېشى يولى ۋە جۇيەن يولىنىڭ ھەرقايسى تارماق لىنىيىلىرى ئۆزئارا ئۇچرىشىپ جۇڭگو ـ غەرب قاتناش تورىنى شەكىللەندۈرگەن.

دەشتى بايازان يولى تۇرپاندىن دۇنخۇاڭغا بارىدىغان قۇملۇق يولى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا ئېچىلىغان بولۇپ، ۋوچۈەن يولى دەپ ئاتالغان. بۇ يولدا قاقاسلىق كۆپ، سۇ، يېمەكلىك ئاز بولۇپ، ماڭغۇچىلار ئانچە كۆپ بولمىغان. مىلادىيە IV ئەسىردىن كېيىن كىروران شەھىرى تاشلىنىپ قالغاندىن كېيىن، بۇ چەت، يېقىن يول قايتىدىن كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتقان. V ئەسىردە قوچو خانلىقى دائىم مۇشۇ يول ئارقىلىق چەۋەندازلارنى چارلاشقا ئەۋەتكەن، تاڭ، سۇڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىن كېيىن بۇ يول يەنىلا تاشلىنىپ قالمىغان. بۇ يول پىچان ناھىيىسىنىڭ لوكچۇن دېگەن يېرىدىن شەرقىي جەنۇبقا مېڭىپ دىغار، بىر ئاتار بۇ-

لاق، شور بۇلاق، يۇلغۇن بۇلاق، يېڭى بۇلاق، ئۈزۈن بۇلاق، بالغۇن بۇلاق، يولغۇن بۇلاقلاردىن ئۆتۈپ قۇم تاغنىڭ جەنۇبىغا بېرىپ، تاغنى بويلاپ شەرققە مېڭىپ قۇم قۇدۇق، يانتاق قۇدۇق، قوش قۇدۇقتىن ئۆتۈپ سولى دەرياسىغا يېتىپ بېرىپ ئەڭ ئاخىرىدا شاجۇغا (گەنسۇدىكى دۇنخۇاڭ) يېتىپ بارغان. يېقىنقى يىللاردىكى تەكشۈرۈشلەردىن دىغاردىن دۇنخۇاڭ يۇمىنگۇەنگىچە بولغان ئۇدۇل يولنىڭ 400 كىلومېتىر كېلىدىغانلىقى مەلۇم بولدى. يول يۇزىنى ئازراق رېمونت قىلغاندا ماشىنا قاتناقلى بولىدىكەن. يول ئەتراپىدا مول كان بايلىقى ۋە ساياھەت بايلىقى بار.

كۇموش يولى قەدىمكى مۇھىم قاتناش يولى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «قوچونىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە: «كۇموش يولى غەربتە توخسۇندىن ئۆتىدۇ. غەربىي جەنۇبتا كىنگىتكىچە 700 چاقىرىم كېلىدۇ» دېگەن خاتىرىلەر بار. كونكرىت لىنىيىسى: قوچودىن غەربكە مېڭىپ توقسۇندىن ئۆتۈپ غەربىي جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ تەڭرىتېغىدىكى سۇ بېشى جىلغىسى، ئارغىي بۇلاق، كۇموشلەردىن ئۆتۈپ كىنگىتكە (قارا شەھەرگە) يېتىپ بارغان. بۇ ئوخشاشلا چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇرۇپاندىن قارا شەھەرگە بارىدىغان ئاساسلىق ئۆتەڭ يولى ئىدى. سۇ بېشى جىلغىسى تەڭرىتاغ تىزمىسىدىكى بورتولا تېغىدىكى بىر تەبىئىي جىلغا بولۇپ، كەڭلىكى ئون مېتىردىن 100 مېتىرغىچە كېلىدۇ. سەل يانتو بولۇپ ئەتراپىدا بۇلاق سۇيى بار. ئارغىي بۇلاقنىڭ ئەتراپىدا، جىلغىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە تاغنىڭ تىك قىياسى بولۇپ، بۇلاق سۇلىرى تىك قىيانىڭ بېلىدىن تامچىپ چۈشىدۇ. بۇ دەل تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى راھىب شۈەنزاڭ توخسۇندىن غەربكە ماڭغاندا كۆرگەن «كىنگىتتىكى ئاۋۇش بۇلىقى يولنىڭ جەنۇبىدىكى تىك يارنىڭ تۈۋىدە، يارنىڭ ئېگىزلىكى نەچچە جاڭ كېلىدۇ. بۇلاق سۇيى يارنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدىن ئېقىپ چىقىدۇ» دېگەن مەنزىرىگە ئوخشاش. بۇ بۇلاقتىن كۇموشكە بارىدىغان يول 40 كىلومېتىردىن ئاشمايدىغان بولۇپ، تەخمىنەن بىر كۈنلۈك يول كېلىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا شۈەنزاڭنىڭ سەپەر خاتىرىسىدىكى كۇموش يولىنىڭ ئىپادىسى بىلەن سۇ بېشى جىلغىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك شەكلى ئىنتايىن ماس كېلىدۇ.

تەڭرىتاغ قەدىمكى يوللىرى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى تۇتاشتۇرىدىغان ئاساسلىق قاتناش لىنىيىلىرى. ① ئۇيغۇرغولنىڭ شىمالىدىكى يول. ئۇيغۇرغول (قۇمۇل) دىن چىقىپ قوشتولىك (باركۆل داۋۇنى) دىن ئۆتۈپ تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى ئارقا قاڭقىل خانلىقىنىڭ پايتەختىگە (تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى بېشبالىق، بۇگۇنكى جىمىسار) يېتىپ بارغان. ھونلارنىڭ غەربىي يۇرتتىكى كۈچى ئاجىزلاشقاندىن كېيىن بۇ يول پەيدىنپەي گۈللىنىپ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىمالىي يولنىڭ بىر بۆلىكى بولۇپ قالغان؛ ② تات يولى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئالدى، ئارقا قاڭقىللارنىڭ رايونلىرىدىن ئۆتىدىغان تاغ يولى بولۇپ، يارغول قەدىمكى شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى داخىيەن دەرياسىنى بويلاپ يۇقىرىغا مېڭىپ تەڭرىتېغى داۋاندىن ئۆتۈپ بۇگۇنكى جىمىساردىكى ئەسكار قەلئەسىگە يېتىپ بارغان. ③ بەيشۇي جىلغىسى يولى (ئاقسۇ جىلغىسى يولى). تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قوچودىن غەربىي شىمالغا مېڭىپ تەڭرىتېغىدىن ئۆتىدىغان ئاساسلىق يول، جۇملىدىن ھازىرقى تۇرپاندىن مېڭىپ بەيىاڭگۇ (ئاق تىرەك جىلغىسى) دىن ئۆتۈپ ئۇرۇمچىگە بارىدىغان يول. ④ كىنگىت يولى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە كىنگىتنىڭ شىمالىي ئۇسۇنلار بىلەن تۇتىشىدىغان بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي تۇركلەرنىڭ جەنۇبىي ئوردىسى (تىكەس) بىلەن كىنگىت ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە مۇشۇ يول ئارقىلىق بولغان. بۇ يول كىنگىتتىن چىقىپ خوتونسومۇل (خېجىڭ)، بالغۇنتايلاردىن ئۆتۈپ ئىلىغا يېتىپ بارغان. ⑤ كۇسەن يولى. مىلادىيەدىن ئىككى ئەسىر ئىلگىرىكى مەزگىللەردە غەربىي خەن سۇلالىسى بىلەن ئۇسۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى بېرىش - كېلىشلەر مۇشۇ يول ئارقىلىق بولغان. بۇ يول ھازىرقى ئىلىدىن چىقىپ ياماتودىن باينبۇلاق يايلىقىغا بېرىپ كۈچا دەرياسىنى بويلاپ كۇسەنگە يېتىپ بارغان. غەربىي تۇركلەر گۈللەنگەندىن كېيىن تارىم ۋادىسىدىكى ھەرقايسى ئەللەر بىلەن بولغان ئالاقىسى مۇشۇ يول بىلەن بولغان؛ ⑥ مۇز داۋان يولى. تەڭرىتېغىدىكى ئەڭ ئېگىز چوققا — تۆمۈر چوققىنىڭ شەرقىدە بولۇپ، جەنۇبتا ھازىرقى ئونسۇدىكى قىزبۇلاقتىن باشلىنىپ مۇز داۋاندىن ئۆتۈپ شىمالدا موڭغۇلكۈرەدىكى شاتىغا يېتىپ بارغان. ⑦ بەدەل يولى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇنسۇ (بۇگۇنكى ئۇچتۇرپان) دىن ئۇسۇنلار يۇرتىغا بارىدىغان مۇھىم قاتناش يولى بولغان، تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا تۆت قورغان تەسىس قىلغاندا، بۇ يول سۇيىاپ (قىرغىزىس-

تاندىكى توقماقنىڭ غەربىي جەنۇبى) قا بارىدىغان مۇھىم يول بولغان. يەنە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى تۇتاشتۇرىدىغان نۇرغۇن يالغۇز ئاياغ يوللارمۇ بولۇپ، «قوچونىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە ھازىرقى تۇرپاندىن چىقىپ جىمسار ئارقىلىق خۇاگۇ، ئىمىر، ساخەن، توپۇ ۋۇگۇ قاتارلىق جايلارغا بارىدىغان، يەنە ئىلىدىن قەشقەر قاتارلىق جايلارغا بارىدىغان يوللارنىڭ بارلىغى توغرىسىدا خاتىرە قالدۇرۇلغان.

تەكلىماكان قەدىمكى يولى تاڭ، سۇڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدىن ئىلگىرى تەكلىماكان چۆل قۇملۇقىنى كېسىپ ئۆتۈپ تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇب، شىمالىنى تۇتاشتۇرىدىغان تۆت يول بار ئىدى. ① قۇم (ئاقسۇ) دىن ئودۇنغا (خوتەنگە) بارىدىغان يول؛ ② قۇمدىن گۇمىغا بارىدىغان يول؛ ③ كۇسەندىن تاتقا (چىرىنىڭ شەرقىي شىمالى) بارىدىغان يول؛ ④ كۇسەندىن نىيەگە بارىدىغان يول. كېرىيە دەرياسىنى بويلاپ ماڭىدىغان بىرىنچى يول قەدىمدە قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتىدىغان ئاساسلىق يول ئىدى. سوي، تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدىن ئىلگىرى قاراقاش دەرياسى گۇمىدىن ئۆتۈپ شىمالغا ئاقىدىغان يېگانە دەريا بولۇپ، بۇ دەريانى بويلاپ گۇمىدىن قۇمغا بارىدىغان يول شەكىللەنگەن، يۇنىلىشى ئودۇنغا بارىدىغان يول بىلەن ئوخشاش بولغان. كېيىن دەريا ئېقىنىنىڭ توختىماي شەرققە كۆچۈشى سەۋەبىدىن VI ئەسىردىن كېيىن قاراقاش دەرياسى بىلەن يۇرۇڭقاش دەرياسى قوشۇلۇپ ھازىرقى خوتەنگە بارىدىغان يولنى شەكىللەندۈرگەن. گۇمىدىن قۇمغا بارىدىغان يول ئاستا ـ ئاستا يوقالغان. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە كۇسەننىڭ جەنۇبى نىيە بىلەن، غەربىي جەنۇبى تات بىلەن تۇتىشاتتى. تات تەۋەسىدىكى كىرىيە دەرياسى ئۇدۇن دەرياسىنىڭ تارماق ئېقىنى بىلەن قوشۇلۇپ شايارنىڭ جەنۇبىدىن تارىم دەرياسىغا قۇيۇلاتتى. بۇنىڭ بىلەن دەريا ئېقىنىنى بويلاپ كۇسەندىن تاتقا بارىدىغان يول شەكىللەنگەن. كېيىن دەريا ئېقىنى پەيدىنپەي شەرققە كۆچۈپ قىنى بارغانسېرى تارىيىپ قۇملۇققا سىڭىپ كەتكەنلىكتىن بۇ يولمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ يوقالغان. نىيە دەرياسى غەربىي شىمالغا ئېقىپ كىرىيە دەرياسى بىلەن يېقىن ئارىلىقتىن ساقلىغانلىقتىن نىيەدىن كۇسەنگە بارىدىغان يول شەكىللەنگەن. IV ئەسىردە نىيا بىپايان قۇملۇقتا غايىب بولدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ قاتناش يولىمۇ تەبىئىي يوقالدى.

تىم ـ ئۆتەك تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەسىس قىلغان قاتناش بېكىتى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە پۈتكۈل مەملىكەتتىكى چوڭ قاتناش يوللىرىنىڭ ھەر 30 چاقىرىمدا بىردىن ئۆتەك قۇرۇلغان. خەتەرلىك، ئادەملەر شالاڭ جايلارغا ئەۋۇالغا قاراپ قۇرۇلغان. چوڭ يولدا قۇرۇلغانلىرى تىم، چەت، كىچىك يول ئۇستىدە قۇرۇلغانلىرى تىم ـ ئۆتەك دەپ ئاتالغان. ئومۇملاشتۇرۇلۇپ تىلم ـ ئۆتەك دېيىلگەن. ئۆتەكلەر يەنە كېلىپ كەتكەن ئەمەلدارلارنى كۆتۈۋېلىش، ئۇزىتىش ۋەزىپىلىرىنىمۇ ئۆتىگەن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قوچو تەۋەسىدە يارغۇل ئۆتىگى، تەڭرىتاغ ئۆتىگى، كۇمۇش ئۆتىگى، يۇلغۇنلۇق جىلغا ئۆتىگى، لۇكچۇن ئۆتىگى، چىقتىم ئۆتىگى قاتارلىق ئون نەچچە ئۆتەك بار ئىدى. كىنگىتكە بارىدىغان يولدا لۇگۇاڭ ئۆتىگى، يېگى شەھەر ئۆتىگى بار ئىدى. بېشىبالىققا بارىدىغان يولدا ئەجدىھا بۇلاق ئۆتىگى (لۇڭ چۈەن)، ئاقسۇدىن سولىغىچە بولغان يولدا چى چوڭ ئۆتىگى، ئەيجى ئۆتىگى، جىيالۇ ئۆتىگى، سولىدىن ئۇدۇنغىچە بولغان يولدا جىبغەن ئۆتىگى، ئاقسۇدىن ئۇدۇنغىچە بولغان يولدا شىن شەن ئۆتىگى بار ئىدى. ئۆتەكلەردە ئۆتەكبېگى بولۇپ، ئىشلىنىك ئاز ـ كۆپلۈكىگە قاراپ ھۆكۈمەت تەرەپتىن ئادەم بېرىلەتتى. ھەر ئۇچ ئاتقا بىر ئاتباقار قارايدىغان بولۇپ پۇقرالار نۇۋەتلىشىپ قارايتتى. دەسلەپتە ئۆتەكبەگلىرى باي ئائىلىلەردىن تەينىلەنگەن، كېيىن ھۆكۈمەت مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ تەينىلەيدىغان بولغان.

رابات تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى مەھكىمە ـ ئايماق ـ ناھىيىلەرگە قارايدىغان قاتناش ترانسپورت ئورگىنى. ئۇنىڭدا ئات، ئىشەك، كالا، قېچىر بولۇپ 100 دەك ئۇلاغ بولۇپ ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ۋە باشقا كىشىلەرنىڭ سىنىشى ئۈچۈن بېقىلاتتى. ئۇزاق سەپەرگە تەمىن ئېتىلگەن ئات، خېچىرلار ھەرقايسى ئايماقلار ئارىسىدا قاتناپ تۇراتتى. ئالماشتۇرۇش ھاجەتسىز بولۇپ ۋەزىپە تۈگىگەندىن كېيىن ئۆز ئورنىغا قايتۇرۇلاتتى. باشقۇرۇش تۈزۈمى ناھايىتى قاتتىق بولۇپ، ھەربىر ئۇلاغ ئۈچۈن تەپسىلىي ئارخىپ تۇرغۇزۇلغان، بېقىلىش ئەھۋالى، سەپەردە ئىشلىتىلىش ئەھۋالى ۋە يارىدار بولغان، ئۆلگەنلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش ئەھۋالىنىڭ ھەممىسى ھەرقايسى تۈتۈق مەھكىمىلىرىگە، قورۇقچىبەگ مەھكىمىلىرىگە،

لەشكىرىي مەھكىمىلىرىگە يوللىنىپ مەلۇم قىلىناتتى. راباتلارغا تەكشۈرگۈچى ئەمەلدارلار باشچىلىق قىلاتتى. تەپتىش قىلغۇچى ئەمەلدارلار قوشۇمچە مەسئۇل بولاتتى. كۈندىلىك ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان مەخسۇس ئەمەلدار بار ئىدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدا قەلەمدارلار، تېۋىپلار ۋە يايلار بار ئىدى.

يول خېتى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سودىگەرلەر، يولۇچىلار ئۆتكەل، قورۇل، چازىلاردىن ئۆتكەندە كۆرسىتىدىغان يول خېتى. يولۇچىلار ئۆتكەللەردىن ئۆتكەندە يول خېتى ئىسپات قىلىنغان. مەركەزدە دىۋانىبىگى

يول خېتى

تەرىپىدىن تارقىتىلغان. يەرلىكتە تۇتۇق مەھكىمىلىرى ياكى ئايماقلار تارقىتىپ، نوپۇسىبىگى، مۇشاۋۇرلار تەستىقلىغان. بەزى ۋاقىتلاردا تۇتۇقىبىگى ئۆزى تەستىقلىغان. قوچو (تۇرپان) غەربىي يۈرتتىكى مۇھىم قاتناش تۈگۈنى بولۇپ يولۇچىلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ يەردە يول خېتى ئالماشتۇرغان. ئالاقىدار كىشى ئىلتىماس مۇنۇپ تەستىقلاتقاندىن كېيىن ئەسلىي نۇسخىسىغا ھۆكۈمەت تامغىسى ئۇرۇلۇپ ئىلتىماس قىلغۇچىغا بېرىلگەن. كۆچۈرۈلمە نۇسخىسى مۇناسىۋەتلىك ئەمەلدارلارنىڭ ئىمزاسى قويۇلۇپ نوپۇسىبىگىدە ساقلانغان.

شىنجاڭ تېلېگراف باش ئىدارىسى چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 18 - يىلى (1892 - يىلى) شەنشى - گەنسۇ باش ۋالىيسى يالڭ چاڭجۇن، شىنجاڭنىڭ سىلاۋچىسى تاۋمولار مەكتۇپ يوللاپ ئوردىنىڭ رۇخسىتىنى ئالغاندىن كېيىن قۇرغان. كېيىنكى يىلى تېلېگراف سىمى گەنسۇدىن دىخوا (ئۇرۇمچى)، ئىلى، چۆچەك، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا، كېيىن يەنە گۇچۇك قاتارلىق جايلارغىچە يەتكۈزۈلگەن. گۇاڭشۈنىڭ 34 - يىلى دىخوادا باش ئىدارە قۇرۇلۇپ، قالغان جايلاردا 16 ئورۇندا شۆبە ئىدارە، تارماق ئىدارە، تېلېگرافخانىلار قۇرۇلغان. كېيىن يەنە ھەرقايسى ناھىيىلەردە 30 ناھىيىلىك ئىدارە قۇرۇلغان. كەسپىي ئىشلارنىڭ مۇرەككەپ ۋە ئاددىيلىقىغا قاراپ 1 - دەرىجىلىك، 2 - دەرىجىلىك، 3 - دەرىجىلىك دەپ ئايرىلىدى. 1930 - يىلىدىن باشلاپ دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ ئىچىدە تېلېفون (خەۋەرلىشىش) ئىدارىسى قۇرۇلغان. 1936 - يىلى قاتناش باشقارمىسىغا تەۋە قىلىنىپ پۈتۈن شىنجاڭدىكى خەۋەرلىشىش ئىشلىرىنى تەرتىپكە سالغان. 1938 - يىلى تېلېگراف باشقۇرۇش ئىدارىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ 1942 - يىلىغا بارغاندا شەھەر ئىچى تېلېفوندىن سىرت يەنە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىغا ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون ئۇلانغان.

شىنجاڭ پوچتا باش ئىدارىسى چىڭ سۇلالىسى شۇەنتۇڭنىڭ تۇنجى يىلى (1909 - يىلى) شىنجاڭدا ئۆتەكلەر ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ پوچتا ئىدارىسى قۇرۇلغان. باش ئىدارە دىخوادا قۇرۇلغان. ھەرقايسى جايلاردا 17 ئورۇنغا شۆبە ئىدارە قۇرۇلغان. دەسلەپتە خىراجەتنى يەرلىك ئۆزى چىقارغان. كېيىن ئۇلكىلىك خەزىنىدىن تولۇقلاپ بېرىلىدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. مىنگۇ قۇرۇلغاندىن كېيىن ئوروچىدە پوچتا ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلغان. ھەرقايسى جايلاردا 1 - دەرىجىلىك، 2 - دەرىجىلىك، 3 - دەرىجىلىك ئىدارىلەردىن 20سى قۇرۇلغان. 31 ئورۇندا پوچتا ئىشلىرىنى ۋاكالىتەن باشقۇرىدىغان پوچىكىتلار قۇرۇلغان. 1927 - يىلىدىن كېيىن پوچتا باشقۇرۇش ئىدارىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. 40 - يىللارنىڭ ئاخىرىلىرىغا كەلگەندە 38 ئورۇندا 1 - دەرىجىلىك، 2 - دەرىجىلىك، 3 - دەرىجىلىك، 4 - دەرىجىلىك ئىدارىلەر قۇرۇلغان. 54 ئورۇندا پوچتا ئىشلىرىنى ۋاكالىتەن بېجىرىدىغان پونكىتلار قۇرۇلغان.

شىنسۇي ئاپتوموبىل شىركىتى پۇقرالار باشقۇرۇشىدىكى ترانسپورت كارخانىسى، شىنجاڭ - سۇيۈەن ئاپتوموبىل ترانسپورت شىركىتىنىڭ قىسقارتىلىپ ئاتىلىشى. شىنجاڭ بودا شىركىتىنىڭ دىرېكتورى جۇبىڭ مەبلەغ تەييارلاپ 1933 - يىلى قۇرغان، ئۆزى دىرېكتورلۇق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. باش ئورگان دەسلەپ دىخوادا قۇرۇلغان. كېيىن، تىيەنجىنگە يۆتكەپ كېتىلگەن. 1934 - يىلى 8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى مال بىسىلغان بەش يۈك ماشىنىسى تۇنجى بولۇپ سۇيۈەندىن (ئىچكى موڭغۇلدىكى كۆكخوت) يولغا چىقىپ

ئىچكى موڭغۇل كارۋان يولىدىكى باۋتۇ، بەيلىڭمياۋ، جۈيەن كۆلى، ئېرلىزى دەريالىرى (روشۇي دەريالىرى)، گۇڭچوچۈەن، مىڭشۇي قاتارلىق جايلارنى بېسىپ ئۆتۈپ دەسلەپ قۇمۇلغا يېتىپ كېلىپ كېيىن دىخۇاغا بارغان. 11 - ئايدىن كېيىن رەسمىي قاتناش يولغا قويۇلغان. كېيىن پەقەت قۇمۇلغىلا يېتىپ كېلىدىغان بولغان. قۇمۇلدىن دىخۇاغىچە بولغان ترانسپورتنى شىنجاڭ ترانسپورت تارماقلىرى ئۈستىگە ئالغان. كېيىن دۇبەن مەھكىمىسى ھەم چېگرا ئىشلىرى باشقارمىسى ئۇلارنىڭ ياپونلار بىلەن ئالاقىسى بارلىقىنى بىلىپ، قۇمۇلدىكى ئىش بېجىرىش ئورنىنى پېچەتلەپ ئادەم ئەۋەتىپ ئۆتكۈزۈۋالغان. ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە شىركەتنىڭ ماشىنىلىرى ياپونلار تەرىپىدىن ئىشلىتىلگەن. باش شىركەت چۈڭچىڭغا كۆچۈپ بارغان. غەربىي شىمال ۋە شىمالدىكى تىجارىتى توختىتىلغان. 1945 - يىلى غەربىي جەنۇبتىكى تىجارىتىدىن ئۇزلۇكسىز زىيان چىققاچقا ئاخىرى تىجارىتى توختىتىلغان.

شىنجاڭ ئاپتوموبىل شىركىتى ئۇلكە باشقۇرۇشىدىكى كارخانا، يەنە شىنجاڭ ئاپتوموبىل ترانسپورت باش شىركىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. 1925 - يىلىدىن باشلاپ دىخۇادا ئاپتوموبىل ئىدارىسىنىڭ تەييارلىق باشقارمىسى قۇرۇلغان. بۇرھان ۋە گىملىكىن تەييارلىق باشقارمىسىنىڭ ھەيئىتى بولغان. ياتكىن لايىھىلەش ئىنژېنېرى بولغان. 1927 - يىلى 8 - ئايدا شىنجاڭ ئاپتوموبىل شىركىتى قۇرۇلۇپ، گىملىكىن دىرېكتور، بۇرھان يارەمچى بولغان. تەنجىندىن چوڭ تىپتىكى يۈك ئاپتوموبىلدىن 30نى سېتىۋېلىپ روسىيەدىن تېخنىكىلارنى تەكلىپ قىلىپ، گۇچۇڭدىن دىخۇاغا يولۇچى ۋە مال توشۇشنى يولغا قويۇپ بېكەت ھېسابلاپ تۇشۇش ھەققى ئالغان. 10 - ئايدا ئاپتوموبىل رېمونت زاۋۇدى قۇرۇلغان، ئەسلىدىكى ماشىناسازلىق تەربىيىلەش كۇرسى تەڭلا ماشىناسازلىق مەكتىپى قىلىپ ئۆزگەرتىپ قۇرۇلغان. گىملىكىن، بۇرھانلار مەكتەپنىڭ مۇدىر، مۇئاۋىن مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى قوشۇمچە ئۈتىگەن. تۇنجى تۈركۈمدە تەربىيىلەنگەن ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل، خۇيزۇلاردىن بولغان 30 ئوقۇغۇچى شىنجاڭدىكى تۇنجى شوپۇر، تېخنىك، رېمونتچىلار بولۇپ قالغان. كېيىنكى يىلى داۋاملىق تۇردە دىخۇادىن تۇرپان، دىخۇادىن چۆچەك، چۆچەكتىن شەمەي (قازاقىستان چېگرىسى ئىچىدە) قاتارلىق جايلارغا ئاپتوموبىل قاتناشى يولغا قويۇلغان. 1946 - يىلى 8 - ئايدا 6 - رايون تاشيول قۇرۇلۇش ئىدارىسى بىلەن قوشۇۋېتىلگەن. 6 - رايون تاشيول قۇرۇلۇش ئىدارىسى شىركەتنىڭ 143 ئاپتوموبىلنى باشقۇرغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 60 دەك ئاپتوموبىل نورمال قاتنىيالايتتى. 1947 - يىلى 7-، 8 - ئاي ئارىلىقىدا شاڭخەيدىن 100 قارا ماشىنا سېتىۋېلىندى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ماشىنا قاتارلىق بارلىق ئەسلىھەلەر، بارلىق ئىشچى - خىزمەتچىلەر قوشۇلۇپ خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسمىغا ئۈتكۈزۈۋېرىلدى.

جۇڭگو - سوۋېت ئاۋىئاتسىيە شىركىتى شىرىكچىلىكتىكى كارخانا. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى قاتناش مىنىستىرلىقى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئاۋىئاتسىيە باش ئىدارىسى بىرلىشىپ قۇمۇل - ئالماتا تارىسىدا قەرەللىك ئۇچىدىغان ئاۋىئاتسىيە يولىنى بەرپا قىلغان. 1939 - يىلى 9 - ئايدا توختاملاشقان. توختام جەمئىي 61 مادداغا بولۇپ، ئاساسلىق مەزمۇنى: (1) قۇمۇل - ئالماتا ئاۋىئاتسىيە لىنىيىسىنى ئېچىش؛ (2) ھەمكارلاشقان جۇڭگو - سوۋېت ئاۋىئاتسىيە شىركىتىنى قىسقارتىپ «قۇمۇل - ئالماتا» ياكى «Hami — Ata» شىركىتى دەپ ئاتاپ، ھەر ئىككى تەرەپ ئۈچ كىشىدىن تەركىب تاپقان باشقۇرۇش ھەيئىتى تەشكىللەپ نازارەت قىلىشقا ئەۋەتىش، جۇڭگو تەرەپ لىدىرىيەتنىڭ مۇدىرلىقىنى ۋە مەسلىھەتچىلىكىنى ئۈستىگە ئېلىش، سوۋېت تەرەپ مۇئاۋىن لىدىرلىق ۋە باش دىرېكتورلۇقنى ئۈستىگە ئېلىش؛ (3) قانۇنلۇق پاي 10 مىليون ئامېرىكا دوللىرى بولۇش، بۇنىڭ ئىككى تەرەپ ئوخشاش نىسبەتتە سېتىۋېلىش؛ (4) ھەمكارلىشىش مۇددىتى 10 يىل بولۇش. بۇ لىنىيىدە شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىن باشلاپ قاتناش باشلانغان، دۆلەت ئىچىدە چۈڭچىڭ - قۇمۇل ئاۋىئاتسىيە لىنىيىسى بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان، دۆلەت سىرتىدا بولسا سوۋېت ئاۋىئاتسىيە لىنىيىلىرى بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان. 1946 - يىلى بۇ لىنىيە ئۈزۈلۈپ قالغان. جۇڭگو ئاۋىئاتسىيە شىركىتىنىڭ لەنجۇ - قۇمۇل لىنىيىسى ۋە چۈڭچىڭ - لەنجۇ - قۇمۇل لىنىيىسى تۇتۇشۇپ شىنجاڭ تەۋەلىكىدىكى ئاۋىئاتسىيە ئىشلىرىنى ئۈتكۈزۈۋالغان.

كىنگىت ـ كۈسەن تىلى بۇرۇنقى ئاتىلىشى توخار تىلىدۇر. I ~ IX ئەسىرلەردە قاراشەھەر،

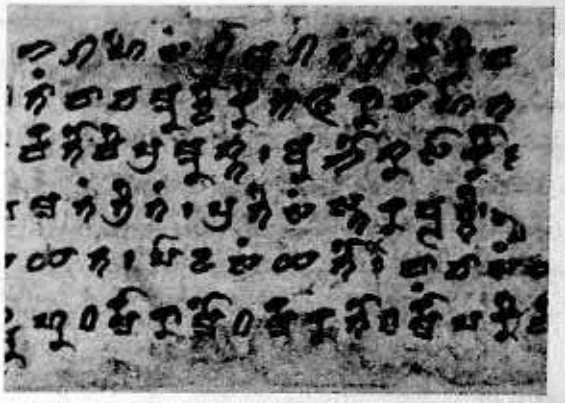

كۈسەن يېزىقىدىكى بۇددا نومى

ئىدىقۇت (بوگۇنكى تۇرپان)، كۈسەن (بوگۇنكى كۈچا) رايونلىرىدا ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەر قوللانغان ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسى ھىندى تىللىرىنىڭ Centum تىل گۇرۇپپىسىغا تەۋە بولغان قەدىمكى تىلدۇر. ئۇنىڭ ئىككى خىل شېۋىسى بولۇپ، قارا شەھەر، ئىدىقۇت رايونىدا ئاگنى تىلى ياكى A تىل دەپ ئاتالغان، يەنە بىر خىلى توخرى تىلى بولۇپ، كۈسەن رايونلىرىدا ئىشلىتىلىپ كۈسەن تىلى ياكى B تىل دەپ ئاتالغان. ئادەتتە بىراھمان يېزىقىنىڭ قىيىپاش خەت شەكلى بويىچە يېزىلغان. ئۇنىڭدا ئىسىم، ئالماش، سان ۋە سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسى جىنس، سان، كېلىش بويىچە ئۆزگەرگەن. پېئىللار ئادەم ئىسىملىرى، ھالەت ۋە رەۋىش شەكلىدە كەلگەن. ئالدى باغلىغۇچىلار بىلەن كەينى باغلىغۇچىلار كەڭ قوللىنىلغان. ئىسىملار ئەرـ ئايال، ئەركەك ـ چىشى، تاق ـ جۈپ سانلارغا ئايرىلىپ، ئىگە، تولدۇرغۇچى، خاسلىق، ئىشلىتىلىشى، ئورۇن دېگەندەك ئالتە كېلىشكە بۆلۈنگەن بولۇپ، كېلىشنىڭ ئۆزگىرىش شەكلى بىر قەدەر چۈۋالچاق بولغان، سۈپەت بىلەن ئىسىمنىڭ پەرقىمۇ ئېنىق ئەمەس. پېئىللارنىڭ قۇرۇلمىسى بىر قەدەر مۇرەككەپ بولغان، ئىككى خىل شېۋىنىڭ پېئىل سۆزلۈكى مەنتىقىسى بىلەن ئۆزگىرىشىدە ئۆز ئالدىغا سىستېمىسى بار بولۇپ، پەرقى چوڭ بولغان. ۋەسىقىلەرنىڭ مەزمۇنى كەڭ بولۇپ، «مايترى سىمىت» قا ئوخشاش دىراما ئەسەرلىرىنى، «ئالتە چىشلىق پىلنىڭ ھېكايىسى»، «بىـ ـەختلىك شاھزادىنىڭ ھېكايىسى» قاتارلىق ھېكايىلەرنى، شېئىرىي داستانلاردىن «پەندى ـ نەسىھەت داستانى»، «مانى دىنىنىڭ دۇئا تىلاۋەتلىرى» قاتارلىقلارنى، بۇددا دىنى ۋەسىقىلىرىدىن «بۇددا شەرھلىرى كالامى»، «بۇددانىڭ يېتىش كالامى» قاتارلىقلارنى، سىلىشتۇرما لۇغەتلەردىن «كۈسەن تىلى ـ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكلىرى»، «سانسكرىت تىلى ـ كۈسەن تىلى سۆزلۈكلىرى» قاتارلىقلارنى شۇنداقلا ھۆكۈمەت ۋەسىقىلىرى، ھېساباتلار، تىبابەتچىلىك، پالچىلىق، تارىخىي ماتېرىياللار ۋە سوئاللار خاتىرىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

كارۇشتى يېزىقى I ئەسىردىن V ئەسىرگىچە ئۇدۇن ئېلى (بوگۇنكى خوتەن)، پىشامشان (بوگۇنكى چاقىلىق)، كۈسەن (بوگۇنكى كۈچا) رايونلىرىدا ئولتۇراقلاشقان ئائىلىلەر ئىشلەتكەن بوغۇملۇق يېزىق. ئۇنىڭ ئەسلىي مەنبەسى ئەرەب يېزىقىدۇر. بۇ يېزىق ئەڭ بۇرۇن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى III ئەسىردە ئۇنىڭ قەدىمكى ھىندىستان پادىشاھى ئاشۇكانىڭ قەبرە تېشىدا بايقالغان. شىنجاڭدا بايقالغان كارۇشتى يېزىقى ئاساسلىقى قەندىھار ۋە ئۇدۇن تىلىدا خاتىرلەنگەن بولۇپ، ئوڭدىن ـ سولغا تۇز يېزىلاتتى. دەۋرلەر ۋە تېپىلغان ئورۇنلارنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن كارۇشتى يېزىقىنىڭ ھەرپلىرىنىڭ سانى ئوخشاش ئەمەس، ئومۇمەن 43 تىن 57 گىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، شەكىلدىمۇ ئۆزگىرىشلەر بار. كارۇشتى يېزىقىنى بايقالغان جايلارغا ئاساسەن تۆت خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ. (1) قەدىمكى ئۇدۇن دۆلىتى ۋەسىقىلىرى: خوتەندىن تېپىلغان خەنزۇچە ـ كارۇشتىچە خەت يېزىلغان يارماقلار، «بۇددا شەرھى كالامىلىرى» ھەمدە نىيە ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى ئەندىر خارابىسىدىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇدۇن يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر. (2) قەدىمكى پىشامشان دۆلىتىنىڭ ۋەسىقىلىرى: نىيە ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى نىيە خارابىسىدىن تېپىلغان ياغاچ تارشىلار، يازما نۇسخا ۋە ئويما نۇسخىلار، ئەندىر خارابىسىدىن تېپىلغا پىشامشان كارۇشتى ۋەسىقىلىرى، مىرەدىن تېپىلغان كارۇشتى يېزىقى چوشۇرۇلگەن توقۇلمىلار ۋە سوئاللار خاتىرىسى، كىروران خارابىسىدىن تېپىلغان ياغاچ تارشىلار، يازما ۋە ئويما نۇسخىلار. (3) كۈسەن دۆلىتى ۋەسىقىلىرى: كۈچانىڭ سۇ بېشى خارابىسىدىن تېپىلغان قەبرە پۈتۈكلىرى، يازما نۇسخا ۋە ياغاچ تارشىلار. (4) باشقا ۋەسىقىلەر: مارالبېشى توققۇز شەھەر خارابىسىدىن تېپىلغان ياغاچ تارشىلار، دۇنخۇاڭنىڭ خەن سۇلالىسى سېپىلى خارابىسىدىن تېپىلغان ئويما ۋەسىقىلەر، لوياڭ ئىبادەتخانىسى خارابىـ

سىدىن تېپىلغان قەبرە پوتۇكلىرى قاتارلىقلار. بۇنىڭ ئىچىدە، نىيە خارابىسىدىن تېپىلغان كارۋىتى ۋەسىقە-لىرى ئەڭ كۆپ بولۇپ، 700 پارچە ئەتراپىدا، ئۇنىڭ مەزمۇنى ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنى-يەت، ھەربىي ئىشلار ۋە قانۇن قاتارلىق تەرەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، تارىخ تەتقىقاتى ئۈچۈن تېپىلغۇسىز قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ، خەتنۇچە ماتېرىياللاردە-كى كەمتۈكلۈكلەرنى تولۇقلايدۇ.

سوغدى يېزىقى سوغدىلار مىلادىيە II ئەسىردىن XI ئەسىرگىچە قوللانغان ئۇزۇك تاۋۇشلۇق يېزىق، ئۇ سۇرىيە يېزىقىدىن كەلگەن، خەت تۈسىلە-رىدىن قەدىمكى سوغدىچە تۈسىا، بۇددا نوم تۈسىسى، قەدىمكى سۇرىيە تۈسىسى ۋە مانى دىنى تۈسىسى قاتارلىقلار بار. ھەرىلىرىنىڭ سانى دەۋرلەرنىڭ ئوخ-شاش بولماسلىقى بىلەن بەرقىلىق، ئەڭ كۆپ بولغاندا 29 قا يېتىدۇ، سوزۇق تاۋۇشلار y ياكى w لار بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئادەتتە ئوڭدىن - سولغا قاراپ توز يېزى-لىدۇ، يۇقىرىدىن - تۆۋەنگە قارىتىلىپ يېزىلىدىغانلە-رى ئازراق. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا دۇنخۋاڭدىن بىر بۇرۇش خەت- چەكلەر تېپىلدى، ئۇنىڭ يىل دەۋرىنىڭ ئەڭ ئىلگىرىكىلىرى شەرقىي خەن سۇلالىسى جىيەنئەد-خىنىڭ تۆنجى يىلى (196 - يىلى) غا توغرا كېلىدۇ. بۇددا دىنى ۋەسىقىلىرىنىڭ يىل دەۋرى VII ~ IX ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە سالمىقى بىر قەدەر چوڭراق سانسكرىتچىدىن تەرجىمە قىلىنغان «شاھزادە سۇدامانىڭ ھاياتلىق سۇتراسى» بولۇپ، 34 بەت 1500 قۇر. يەنە باشقا خەتنۇچىدىن تەرجىمە قە-لىنغان «بۇددا ئېيتقان ياخشى يامانلىقنىڭ سەۋەب - نەتىجىلىرىنىڭ شەرھىسى»، «مانى دۇرۇدلىرى» بار. مانى دىنى ۋەسىقىلىرى بولسا بىراھمى تىلى ياكى ئار-ساك تىلىدىن تەرجىمە قىلىنغانلىقى ئېنىق، يىل دەۋرى VIII ~ X ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ، ئۇنىڭ ئىچىدە مەشھۇرلىرىدىن «دۇنىنىڭ رىۋايىتى»، «گوسپىل» قا-تارلىقلار بار. نېستورى دىنىنىڭ ئەسەرلىرى بولسا سۇ-رىيە يېزىقىدىن تەرجىمە قىلىنغانلىقى ئېنىق، يىل دەۋ-رى ئاساسەن VI ~ XI ئەسىرلەر ئارىلىقىدا، مۇھىملە-رىدىن «ئىنجىل» قاتارلىقلار بار. قەبرە پوتۇكلىرى ئىچىدە مۇھىمراقلىرى 1899 - يىلى موگغۇلىيىنىڭ قارا بالاساغۇن دېگەن يېرىدىن تېپىلغان IX ئەسىرگە تەۋە بولغان «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى»، 1956 - يىلى موگغۇلىيىدە بايقالغان VI ئەسىردىكى «بۇگۇت مەڭگۈ تېشى» دۇر. 1980 -، 1981 - يىللە-رى تۇرپاندىن بىر قىسىم قوليازمىلار، موگغۇلكۇرە ناھىيىسىنىڭ نەسىللىك ئات فېرمىسىدىن تۇركلەرنىڭ بالىللىرىغا يېزىلغان 20 نەچچە قۇرلۇق سوغدچە يې-زىلغان تۇرك خانىنىڭ پائالىيىتى بايان قىلىنغان ۋە-سىقىلەر تېپىلغان، دۇنخۋاڭدىن تېپىلغان 40 نەچچە پارچە قوليازمىنىڭ كۆپ قىسمى بۇددا دىنى مەزمۇنىدە-كى پوتۇكلەر. ئۇزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ سەمەر-قەنت شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى مۇغ تاغىدىن سوغدچە ۋەسىقىلەر تېپىلغان. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقـ-نىڭ 5 - بېتىگە قارالسۇن)

ئۇدۇن يېزىقى IV ~ XI ئەسىرلەردە قەدىمكى ئۇدۇن ئائىلىلىرى قوللانغان بوغۇملۇق يېزىق. ئەسلىي مەنبەسى بىراھمان يېزىقىنىڭ كۆپ ھەرپلىك نۇسخە-سى. سوزۇق تاۋۇش قوشۇمچە بەلگىلەر بىلەن ئىپادە-لىنىدۇ. ئولگە نۇسخا، يازما نۇسخا، تېز يېزىش نۇس-خىسى قاتارلىق ئۇچ خىل يېزىش نۇسخىسى بار. ئۇ-دۇن يېزىقى بىلەن خاتىرىلەنگەن تىل ھىندى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىنىڭ ئىران تىللىرى گۇ-رۇپپىسى شەرقىي ئىران تىلى تارمىقىنىڭ شەرقىي جە-نۇبىي تارمىقىغا مەنسۇپتۇر. نۇۋەتتە ئىلىم ساھەسى ئۇنى ئۇدۇن ساك تىلى دەپ ئاتىماقتا. ھازىرغىچە بار-قالغان ئۇدۇن ساك تىلىنىڭ ئۇچ خىل شېۋىسى بار.

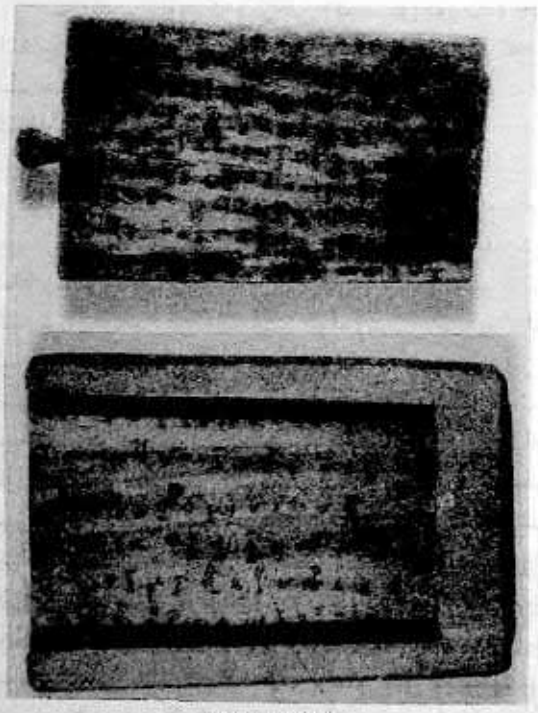

ئۇدۇن يېزىقى

ئۇدۇن يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر ئاساسەن خوتەن، مارال-جېشى، كېرىيە قەدىمىي شەھىرى خارابىسى، قەشقەر كونىشەھىرىدىكى تۇمشۇق، دۇنخۇاڭ، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان. ئۇدۇن يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن بۇددا دىنىغا ئائىت بولۇپ، «ئالتۇن يارۇق»، «سەددەرمە پۇنتەرىكە سۈترە»، «بۇددىنى ئېيتقان ئۆلمەسلىك سۈترەسى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇددا دىنى ئەسەرلىرىگە دائىر ئەمەس ۋەسىقىلەردىن يارلىق، مەكتۇپ، خەت ـ چەك، ھېسابات، تىببىي كىتاب، ئەدەبىيات، لۇغەت قاتارلىقلار بار، مەسىلەن، «ستايول خالىتوي ساقلىغان نومۇرلار»، «يەتتە شاھزادىنىڭ ئەلچىلەر بىلەن بىرگە ئۇدۇن خانىغا مەلۇماتنامە بېرىشى»، «يەتتە شاھزادىنىڭ ئۇدۇن خانىغا مەكتۇپ يوللىشى»، «ئەلچىلەرنىڭ ئۇدۇن خانىغا قامجۇ تۈركلىرىنىڭ توپىلىڭى ھەققىدە مەلۇمات سۈنۈشى»، «خەنزۇ تىلى ـ ئۇدۇن تىلى سۆزلۈكلىرىنىڭ سېلىشتۇرمىسى» قاتارلىقلار. جۈملىدىن ساقلىنىۋاتقان ئاز بىر قىسىم ئۇدۇن يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەردىن باشقا، نۆۋەتتە كۆپ ساندىكى ئۇدۇن يېزىقىدىكى قولىيازمىلار ئەنگلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە، رۇسىيە، شۋېتسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ كۈتۈپخانا ياكى مۇزېيلىرىدا ساقلانماقتا.

تۈرك ـ رۇنىك يېزىقى قەدىمكى تۈركلەر قوللانغان يېزىق سىستېمىسى. رۇنىك (runic) ئەسلى شىمالىي ياۋروپادىكى بىر خىل سىرلىق يېزىققا قارىتىلغان. تۈرك يېزىقى ئەڭ دەسلەپتە بايقالغاندا خاتا ھالدا شۇنداق ئاتالغان ھەم ئىزچىل ھالدا ھازىرغا قەدەر شۇنداق ئاتىلىپ كېلىنمۇاتىدۇ. XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرى بايقىلىشقا باشلىنىپ، XIX ئەسىرگە كەلگەندە كۆپ مىقداردا رۇنىك يېزىقىدا يېزىلغان مۇھىم قەبرە تاش ئابىدىلىرى ئاساسەن بايقىلىپ بولدى. تومسىن، رادىلوف قاتارلىقلارنىڭ يېشىپ چىقىشى بىلەن بۇ يېزىقنىڭ شەكلى كېيىنكى سام يېزىقى ئىكەنلىكى، يەنى ئەرەم يېزىقى سىستېمىسىغا تەۋە ئىكەنلىكى دەلىللەندى. ئۇ 32 ھەرپتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، سەككىز سوزۇق تاۋۇشنى ھەمدە سەككىز جۈپ ئۈزۈك تاۋۇشنى ئىپادىلەيدىغان بەلگىدىن تەركىب تاپقان بوغۇم، تاۋۇشلاردىن ياسالغان ئارىلاشما يېزىقتۇر. ئۇنىڭدىكى بەزى بەلگىلەر تەسۋىرىي بەلگە بولۇپ، مەنە ئىپادىلەش خۇسۇسىيىتىمۇ بار. ئىپادىلەشتە ئالتاي تىل سىستېمىسى غەربىي تارمىقىنىڭ قەدىمكى تۈرك تىلىنى قوللىنىدۇ. ئاساسلىق ئەسەرلەردىن «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى»، «كۈلتېگىن مەڭگۈ تېشى»، «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»، «ئونگىن مەڭگۈ تېشى»، «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» قاتارلىقلار بار. بۇ دەۋرلەرنىڭ ھەممىسى كېيىنكى شەرقىي تۈرك خانلىقىغا تەۋە بولۇپ، دەسلەپكى چاغلاردىكى ئۇيغۇرلار، تۈركەشلەرمۇ مۇشۇ خىل يېزىقنى قوللانغان. ئىجاد قىلىنغان ۋاقىت تاڭ سۇلالىسى دىياۋلۇنىڭ تۇنجى يىلى (790 ـ يىلى) دىن بۇرۇن بولۇشى ناتايىن.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئۇيغۇرلار XV ~ VII ئەسىرلەردە ئىشلەتكەن تاۋۇشلۇق يېزىقتۇر. XI ئەسىردىكى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «تۈرك يېزىقى» دەپ ئاتالغان. ئەسلىي مەنبەسى سوغدى يېزىقى بولۇپ، ئەڭ كۆپ بولغاندىمۇ 23 ھەرپتىن تەشكىل تاپقان، ئۇنىڭدىكى سوزۇق تاۋۇشلار بەش ھەرپ بولۇپ، قالغانلىرى ئۈزۈك تاۋۇشتۇر. يۇڭ قەلەم، پەي قەلەم ۋە قۇمۇش قەلەم بىلەن يۇقىرىدىن ـ تۆۋەنگە، سولدىن ـ ئوڭغا يېزىلغان. ئۇنىڭ ئويما نۇسخا خەت شەكلى، ئۇلگە نۇسخىسى، يازما نۇسخىسى ۋە ئۇلاپ يېزىلىدىغان تېز يازما نۇسخىلىرى بار. ۋەسىقىلەرنىڭ شەكىللىرىدىن قاتلىنىدىغان شەكىل، ئورىلىدىغان شەكىل ۋە ئويما بەت شەكلى قاتارلىقلار بار. تارقىلىپ يۈرگەن ۋەسىقىلەر ئىچىدە ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرى، مەكتۇپلار، توختامنامىلەر بار، بۇلاردا يەنە ئىجتىمائىي ئىقتىساد، دىن، كالېندارچىلىق، ئىلمىي نۇجۇم، تېبابەتچىلىك، دورىگەرلىك، پەن ـ تېخنىكىغا ئائىت مەزمۇنلاردا بار بولۇپ، دىنىي ئەسەرلەر زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇددا دىنى ۋەسىقىلىرى 100 خىل قاتارلىقلار بار. مەسىلەن، «مايترى سىمىت بىلەن كۆرۈشۈش»، «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى»، «ئالتۇن يارۇق»، «ئابى دراما كۆشاۋاردى شاستىرغا ئەنخۇينىڭ بەرگەن شەرھىسى» قاتارلىقلار؛ مانى دىنى ۋەسىقىلىرىدىن «مانى مۇخلىسلىرىنىڭ تۆۋەنامىسى»، «ئىككى سەۋەب نومى»، «لەززەت نومى» قاتارلىقلار؛ ئىسلام دىنى ۋەسىقىلىرىدىن «قۇتادغۇبىلىك»، «ئەتەبەتۇل ھەقايىق»، «تۆمۇر تۈزۈكلىرى» قاتارلىقلار؛ نېستورى دىنى ۋەسىقىلىرىدىن «ئەۋلىيا گىئورگىنىڭ ھەققانىيەت يولىدا تالاپەتكە ئۇچرىشى»، «گوسپېل» قاتارلىق قولىيازمىلار بار. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە قەبرە پۈتۈكلىرى، سوئال تېزىسلىرى، ياغاچقا ئويۇلغان قەبرە پۈتۈكلىرىنىڭ قالدۇقلىرى قاتارلىقلارمۇ بار. دۇنخۇاڭ، تۇرپان، قۇمۇل، كۇچا، قەشقەر، يەكەن، جىۋچۈەن، جاڭيې، چىنبۇك، چۈەنجۇ ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيا، موڭغۇلىيە قاتارلىق

جایلاردىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر ۋە قەبرە تېشى يۇتۇكلىرى تېپىلدى. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 5 ـ بېتىگە قارالسۇن)

چاغاتاي يېزىقى تىل ـ يېزىقنىڭ نامى. ئوتتۇرا ئاسىيا تېمۇر ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىكى (1370 ~ 1500 ـ يىللىرى) شەكىللەنگەن شەرقىي تۈرك تىلىنىڭ كىتابىي تىلى بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىنىڭ ئاساسى. تېمۇر ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىكى ئەدىبلەر «تۈرك تىلى» (يېزىقى) دەپ ئاتىغان. XV ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆتكەن مەشھۇر ئەدىب، چاغاتاي ئەۋلادى نەۋائىي بۇ دەۋردىكى ئەدەبىي تىلنى «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتىغان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە كېيىنكى مەزگىللىرىدىن كېيىن ئوتتۇرا ئۆزلەشكىلەر بۇ خىل يېزىقتا يۇتۇلگەن ئەسەرلەرنى «ئىدىقۇت تىلى بىلەن ئۇيغۇر يېزىقىدا ئىپادىلەنگەن يات ئەللەرنىڭ ئەسەرلىرى» دەپ ئاتىغان. ئونىنچىدىن باشقا XI ئەسىردىن كېيىن تۈرك تىلىنىڭ مەركىزى ئاسىيا رايونىدىكى تەسىرى كۈنسايىن ئېشىپ بارغان. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئەدىبلىرى ئەرەبچە، پارسچە يېزىلغان ئەسەرلىرىدە كۆپلەپ تۈركچە سۆزلۈكلەرنى ئىشلىتىشكە باشلىغان. XII ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خارەزىم تۈرك ئەدەبىي ئەسەرلىرى بىلەن XII ئەسىردىن XV ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى پارس تىلىدىكى ئەسەرلەردىمۇ پارس يېزىقىدا ئىپادىلەنگەن تۈرك تىلى ياكى موڭغۇلچە سۆزلۈكلەر كۆپلەپ پەيدا بولۇشقا باشلىغان ھەمدە بۇ تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەرلىك ئەدەبىياتىغا ئايلىنىپ قالغان، مانا بۇ چاغاتاي تىلىدۇر. ئۇ تېمۇر ئىمپېرىيىسى دەۋرىدە تارقىلىشقا باشلاپ، تەدرىجىي يوسۇندا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ۋە سۇرىيە يېزىقىدىكى تۈركچىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، شەرقىي تۈرك تىلىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئاممىباب كىتابىي تىلىغا ئايلانغان. بۇنىڭدا ئەسلىي مەنىسى بىلەن كۆچۈرۈپ كېلىنگەن پارسچە ۋە ئەرەبچە سۆزلۈكلەر كۆپلەپ ئىشلىتىلگەن. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇچە ئەسەرلەردە «مۇسۇلمانلار تىلى» ياكى «مۇسۇلمانلار يېزىقى» دەپ ئاتالغان.

كارۇشتى يېزىقىدىكى ياغاچ تارىشا پۈتۈكلەر قەدىمكى دەۋرلەردىكى بىر خىل يېزىق شەكلى. II ئەسىردىن V ئەسىرنىڭ ئالدى كەينىگىچە بولغان ئارىلىقتا تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋەكلىرىدە كەڭ تارقىلىپ خەنزۇ يېزىقى بىلەن تەڭ قوللىنىلغان بولۇپ، قەدىمكى پىشامشان ئېلىنىڭ ئاساسلىق يېزىق شەكلىدىن ئىبارەت. ھازىرغىچە بايقالغان كارۇشتى يېزىقىدىكى ياغاچ پۈتۈكلەر جەمئىي 900 پارچىغا يېتىدۇ، ئاساسلىقى نىيە ناھىيىسىنىڭ تەۋەلىكىدىكى نىيە خارابىسىدىن ۋە چاقىلىق ناھىيىسى تەۋەلىكىدىكى كىروران خارابىسىدىن تېپىلغان. كارۇشتى يېزىقى بىر خىل ئۇلۇك يېزىق بولۇپ، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى II ئەسىردە قەندىھار رايونىدا (بۇگۈنكى پاكىستانىڭ شىمالى) بارلىققا كەلگەن. كېيىن شەرققە تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋەكلىرىدىكى ئۇدۇن ئېلى، پىشامشان ئېلى تەۋەلىكىگە تارقىلىپ ھۆكۈمەت يېزىقى ئورنىدا ئىشلىتىلگەن. پىشامشان ئېلىدە بۇخىل يېزىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن كەلگەن ياغاچ تارشا بىلەن بىرلىشىپ كارۇشتى يېزىقىدىكى ياغاچ پۈتۈك بولۇپ ۋۇجۇدقا چىققان. شەكىل جەھەتتىن ئۈزۈن تىك تۆت بۇلۇڭ شەكىللىك، شىنا شەكىللىك ۋە شەكلى تەرتىپسىز قاتارلىق بىرقانچە تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ؛ ياسىلىش شەكلىدىن پىچەتلىك، كۆپ شەكىللىك، پوستى سوياغلىق قاتارلىقلارغا بۆلۈشكە بولىدۇ. ئاددىي قىلىپ ئېيتقاندا، شىنا شەكىللىك پىچەتلەنگەنلەرگە دۆلەت ئەمر ـ پەرمانلىرى يېزىلغان. ئۈزۈن تىك تۆت بۇلۇڭ شەكىلدىكىلىرىگە ھۆكۈمەتنىڭ ھۆججەتلىرى،

كارۇشتى يېزىقىدىكى ياغاچ تارشا پۈتۈكلەر

قانۇن ـ پەرمانلىرى ياكى مەكتۇپلار يېزىلغان. كۆپ شەكىللىك ۋە پوستىنى سويۇشقا بولىدىغان شەكىللەردىكىلىرىگە ئاساسەن ھېساب ـ كىتاب ئىشلىرى يېزىلغان.

تىبەت يېزىقىدىكى ياغاچ تارىشا پۈتۈكلەر

شىنجاڭدىن قېزىۋېلىنغان تىبەت يېزىقىدىكى بامبۇك تار-
شا پۈتۈكلەردۇر. ئۇ جەمئىي 464 پارچىدىن ئارتۇق.
ئاساسەن تەكلىماكان قۇملۇقى ۋە خوتەن دەريالىرى بويى-
دىكى مازارتاغ قەلئەسى، چاقىلىقتىكى مەرەن قەلئەسى
قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان. ھازىر 380 پارچىسى
ئەنگلىيىنىڭ لوندون شەھىرىدىكى ھىندىستان ئىشلىرى-
نى بېجىرىش باشقارمىسىنىڭ كۈتۈپخانىسى ۋە بۇيۈك
برىتانىيە كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا. 78 پارچىسى
شىنجاڭ مۇزېيىدا، ئالتە پارچىسى رۇسىيىدە ساقلا-
ناقتا. تارشا پۈتۈك ۋەسىقىلىرى يەر، ئېتىز - ئېرىق-
لارنى باشقۇرۇش، يەر تەقسىم قىلىش، تېرىقچىلىق
قىلىش، ئارپا، بۇغداي، كۆممىقوناق تېرىش قاتارلىق-
لارغا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بۇغداي تېرىش بىلەن مۇنا-
سىۋەتلىكى 56 پارچە، نەرسە - كېرەكلەرنى ئىجارە
بېرىش، ئادەم بېشىغا توغرا كېلىدىغان باج، ھاشار
قاتارلىق باج ئىشلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىكلىرى 13
پارچە، كىشىلەر ئارىسىدىكى ئاشلىق، مال - مۇلۇك،
چارۋا - ماللار، قاچا - قومۇچلارنى ئۇتتىنە - يېرىم
قىلىش ئىشلىرى خاتىرىلەنگەنلىرى 16 پارچە، كىيىم-
كېچەك، توقۇمچىلىق، ئوزۇق - تۈلۈك، تۇرمۇش
بۇيۇملىرى خاتىرىلەنگەنلىرى 30 پارچە، ئەسكىرىي قو-
شۇن، ئۇرۇش - تالاش، قورال - ياراغ، چارلاش -
پوستتا تۇرۇش قاتارلىق ھەربىي ئىشلار بىلەن مۇناسى-
ۋەتلىكلىرى 65 پارچە، قەبىلە - ئۇرۇق، نەسەبلەرگە

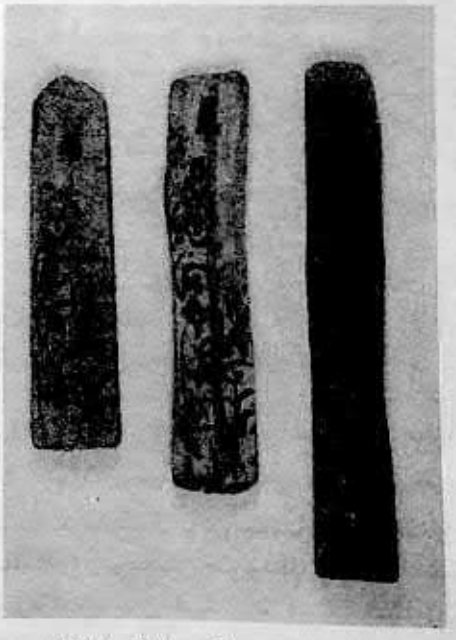

تىبەت يېزىقىدىكى ياغاچ تارشا پۈتۈكلەر

مۇناسىۋەتلىكلىرى 84 پارچە، دوكلات، ئەمر - پەر-
مان، ئۇقتۇرۇشلار، قوشۇنلارنىڭ تۇرار جايى، ئاشلىق
يۆتكەش، قاچقۇنلارنى تۇتۇش ئېلانلىرى بىلەن مۇناسى-
ۋەتلىكلىرى 97 پارچە، دىنىي ئىشلار بىلەن مۇناسىۋەت-
لىكلىرى 25 پارچە بولۇپ، بۇ تىبەتلەرنىڭ ئاساسلىق
ئېتىقادىنى ئىپادىلىگەن، ئۇنىڭدا تەبىئەتكە چوقۇنۇش
مەۋجۇت. يەنە بىر قىسىم باشقا مەزمۇنلاردىكى تارشا
پۈتۈك پارچىلىرىمۇ بار. بۇ ماتېرىياللار تىبەتلەر VII
ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى-
غىچە بولغان ئارىلىقتا تاڭ سۇلالىسى بىلەن غەربىي
يۇرتتىكى ھەرقايسى بەگلىكلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماجىرا-
لار ھەمدە ئەينى دەۋردىكى غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي،
ھەربىي ئىشلار، دىن ھەمدە ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ
ھەرقايسى تەرەپلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللارد-
كى بوشلۇقنى تولدۇرىدىغان ۋەسىقىلەر بولۇپ، زور
ئىلمىي تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە. (رەڭلىك قىستۇرما
ۋاراقنىڭ 5 - بېتىگە قارالسۇن)

توخرى تىلى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر توخرى
تىلى ھىندى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىغا مەنسۇپ.
توخرى تىلىدىكى ۋەسىقىلەر XX ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە
شىنجاڭدىن تېپىلغانلىقى ھەققىدە خاتىرىلەر بار. ھازىر
ساقلىنىپ قالغان پارچە - پۈرات قالدۇقلىرى V ~ VII
ئەسىرلەرگە مەنسۇپ بولۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا
بېرلىن، لوندون، پېتىربۇرگ، توكيو، بېيجىڭ، ئۇ-
رۇمچى قاتارلىق جايلاردا ساقلانماقتا. گېرمانىيىلىك
مۇتەخەسىسلەر مۇشۇ خىلدىكى يېزىقتىن تەرجىمە قە-
لىنغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە يېزىقتىكى «مايترى سە-
مىت» قا ئاساسەن، ئۇنىڭ نامىنى توخرى دەپ ئاتىغان.
بۇ تىل قەدىمكى كىنگىت، كۇسەن قاتارلىق جايلاردا
قوللىنىلغان بولۇپ، كىنگىت - ئىدىقوت تىلى A خىل
يەرلىك شېۋە دەپ ئاتالغان، كۇسەن تىلى B خىل يەر-
لىك شېۋە دەپ ئاتالغان. A خىل توخرى تىلىدىكى
ۋەسىقىلەر 520 بەت (پارچە - پۈراتلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە
ئالىدۇ)، ھەممىسى دېگۈدەك راھىبلارنىڭ بۇددا ئە-
سەرلىرى بولۇپ، دىندىن خالىي ۋەسىقىلەر يوق دېيەر-
لىك. قەغەزگە، ياغاچقا يېزىلغان تام رەسىملىرىنىڭ
ھەرخىل ماتېرىياللىرىدىكى A خىل توخرى يېزىقىدىكى
بۇيۇملار 3100 پارچىدىن ئارتۇق بولۇپ، كۆپ قىسمى
بۇددا نومىلىرى، يەنە باشقا دىندىن خالىي ۋەسىقىلەرمۇ
بار، مەسىلەن، كارۋانلارنىڭ يول خېتى، بۇتخانىلار-
نىڭ ھېساباتى، شېئىر - نەزمىلەر قاتارلىقلار.
ئوتتۇرا ئاسىيادا قوللىنىلغان براھمان يېزىقىنىڭ قىي-
چاش يېزىلىدىغان ھەرپلىرى قوللىنىلغان. توخرى تە-

لىنىڭ بايقىلىشى ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرى تارىخىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشتا دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە. تولىمۇ مۇھىم بولغىنى شۇكى، ئۇنىڭدا غەربنىڭ ھىندى ـ ياۋروپا تىلىدا، يەنى Centum تىل گۇرۇپپىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى بولغانلىقىدا. مەسىلەن، «يۈز (100)» دېگەن سۆز توخرى تىلىنىڭ A خىل يەرلىك تىلىدا kant دەپ، توخرى تىلىنىڭ B خىل يەرلىك تىلىدىمۇ kante دەپ ئوقۇلىدۇ. شەرققە مەنسۇپ بولغان ھىندى ـ ياۋروپا تىلىدا، يەنى Satem تىل گۇرۇپپىسىنىڭ سانسكرىت تىلىدا بولسا satam دەپ ئوقۇلىدۇ. توخرى تىلى ماتېرىياللىرى شىنجاڭدىكى قەدىمكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى، بۇددا دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا تارقىلىشى، بۇددا دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىش جەريانى ۋە بۇددا كالامىلىرىنىڭ مەنبەسى، شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئەل ـ نەغمە تارىخى شۇنداقلا بۇنىڭ ئىچكى رايونلاردىكى خەنزۇلارنىڭ ئەل ـ نەغمىلىرىگە كۆرسەتكەن تەسىرى، يەنە ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىدىكىلەرنىڭ ئانا يۇرتى ۋە كۆچۈش سەۋەبلىرى قاتارلىق مەسىلىلەرگە نىسبەتەن زور ئەھمىيەتكە ئىگە. بىر قىسىم مۇتەخەسىسلەر توخرى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرنىڭ يىل دەۋرى نىسبەتەن كېيىنرەك بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا ئەڭ قەدىمكى ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى بار، بۇ يىراق قەدىمكى دەۋرلەردە Centum تىل گۇرۇپپىسىدا سۆزلىشىدىغان ھىندى ـ ياۋروپالىقلارنىڭ جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىغا كىرگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ، دەپ قارايدۇ.

ئۇدۇن يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر ئۇدۇن يېزىقىنىڭ مەنبەسى بىراھمان يېزىقىنىڭ قىيپاش خەت شەكلى بولۇپ، قەدىمكى ئۇدۇن دىيارىدىكى ئاۋام خەلقنىڭ ئىشلەتكەن يېزىقىدۇر. بۇ يېزىقتا خاتىرىلەنگەن تىل بۇگۈنكى كۈندە ئۇدۇن تىلى ياكى ئۇدۇن ساك تىلى، دەپ ئاتالماقتا. ئۇ ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ شەرقىي ئىران تىلى تارمىقىغا مەنسۇپ. ھازىرغىچە تېپىلغان ئۇدۇن تىلى ۋەسىقىلىرى تەخمىنەن X ~ VI ئەسىرگە مەنسۇپ. ئاساسلىقى بۇددا كالامىلىرى، مەسىلەن، «سەددەرمە پۇنتەرىكە سۈترە»، «سۈرەنگەمە سامادى سۈترە»، «زانباستانامە»، «ئالتۇق يارۇق»، «پادىشاھ ئاسۇكانىڭ تەمىللىرى»، «سانگھراتا سۈترە» قاتارلىقلار. دىندىن خالىي ۋەسىقىلەردىن «ئۇدۇن ئېلىگە سەپەر»، «ستابول خالستوي ساقلىغان نوملار»، «ئۇدۇنلۇق راھىب كالاننىڭ كەشىمىرگە قىلغان سەپىرى»، «قامجۇ تۈركلىرىنىڭ پاتالىيىتى»، «ئۇدۇن خانىنىڭ ساۋ يۈەنچۈگغا يازغان مەكتۇبى»، «ئەلچىلەرنىڭ ئۇدۇن خانىغا يەتكۈزگەن دوكلاتلىرى»، «كونىشكانىڭ تەرجىمىھالى»، «يەتتە شاھزادىنىڭ مەكتۇبلىرى»، «خەنزۇچە ـ ئۇدۇنچە سۆزلۈك لۇغىتى» ھەمدە «خەنزۇچە ـ ئۇدۇنچە قوش تىللىق مەكتۇبلار» قاتارلىقلار بار. بۇ ۋەسىقىلەر ئاساسەن خوتەن رايونى، مارالبېشىنىڭ تۇمشۇق دېگەن يېرى، تۇرپان، دۇنخۇاڭ موگاۋ غارلىرى قاتارلىق جايلاردىن قېزىۋېلىنغان، تۇمشۇقتىن تېپىلغىنى ئەڭ بۇرۇنقى مەزگىللەرگە تەۋە ۋەسىقىلەردۇر. بۇلار خوتەن رايونىنىڭ بۇددا دىنىنى ھەمدە غەربىي يۇرتنىڭ بۇددا دىنى تارىخىنى، بۇددا نوملىرىنىڭ تارقىلىش تارىخىنى، ئۇدۇن تارىخىنى، غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم ماتېرىياللاردۇر، بولۇپمۇ دىندىن خالىي ۋەسىقىلەردىكى پادىشاھلارنىڭ ئەمر ـ پەرمانلىرى، تۈزۈملىرى، ئىقتىسادىي ھېساباتلىرى، مەخپىي ھۆججەتلىرى، ئەرزنامىلەر، تېبابەتچىلىككە دائىر ماتېرىياللار بولۇپ، مۇھىم قىممەتكە ئىگە. XI ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە ئۇدۇن ئېلى قاراخانىيلار سۇلالىسى تەرىپىدىن يوقىتىلغان، ئۇدۇن تىلىمۇ تەدرىجىي يوقالغان. تېپىلغان خېلى كۆپ ۋەسىقىلەر XX ئەسىرنىڭ باشلىرى چەت ئەللەرگە ئېلىپ كېتىلگەن. ئاساسلىقى پارىژ، لوندون، پېتىربورگ، سىتوكھولىم، كىيوتو، چىكاگو قاتارلىق جايلاردا ساقلاناماقتا. دۆلىتىمىزدە شىنجاڭ مۇزېيى، خوتەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنىدا پەقەت ئاز مىقداردىلا ساقلىنىۋاتىدۇ، بۇلار يېقىنقى يىللاردا قېزىۋېلىنغان يېڭى ماتېرىياللاردۇر.

سوغدى يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر 1980 ـ يىلى تۇرپاننىڭ بېزەكلىك مىڭئۆيىدىن قېزىۋېلىنغان. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە پۈتۈلگەن، جەمئىي 10 نەچچە پارچە. ئاساسلىقى بۇددا نوملىرىنىڭ پارچەپۈراتلىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە مانى دىنىنىڭ ئۇچ پارچە ئۇزۇن قوليازما ۋەسىقىسى بار: بىرىنچىسى، مانى دىنىنى تارقاتقۇچى سەپلىيار زادەھۇنىڭ شەرقىي رايونلارنىڭ ئېپىسكوپى مار ئارۇيامان پوپۇرغا يازغان مەكتۇبى بولۇپ، ئۇنىڭ 25 ـ قۇرى بىلەن 26 ـ قۇرى ئارىسىغا رەڭلىك قىلىپ مۇئەككەللەرنىڭ مانىنىڭ ئوبرازى بولغان ئاق تاجنى ساقلاۋاتقانلىقى سىزىلغان، ئۇنىڭ ئاستىغا ئالتۇن ھەل بىلەن «موجاكلارنىڭ شەرىپى» دەپ يېزىلغان. ئىككىنچىسى، مانى ۋايماننىڭ مار ئارۇيامان پوپۇرغا يازغان مەكتۇبىدۇر. ئۈچىنچىسى،

مانى مۇخلىسى شاپ ۋېيسپۇرنىڭ پوۋار زادەمۇغا ئەۋەت-كەن مەكتۇپىدۇر. بۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مانى دىنى شەرقىي رايونىنىڭ مەركىزى ئىكەنلىكىنى، خان-لىق مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىدەك ئەھۋاللارنى كونكرىت ئەكس ئەتتۈردى. بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلا-رى هازىر تۇرپان ۋىلايەتلىك مۇزېيىدا ساقلانماقتا. (قىستۇرما رەڭلىك ۋاراقنىڭ 5 ـ بېتىگە قارالسۇن)

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر ئاساسەن شىنجاڭدىن قېزىۋېلىنغان. دىنغا دائىر ئەسەر-لەر، ئەدەبىي ئەسەرلەر، ئىجتىمائىي ئىقتىسادقا دائىر ۋەسىقىلەر، دورىگەرلىك ـ تېبابەت ئەسەرلىرى، قەبرە تاش پۈتۈكلىرى، ئىلمىي نۇجۇم ـ كالېندارچىلىققا دائىر ئەسەرلەر قاتارلىق تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ. بۇددا دىنىغا دائىر ئەسەرلەردىن «ئالتۇن يارۇق»، «مايترى سىمىت»، «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى»، «ئابى دراما كۈشاۋاردى شاستىرغا ئەنخۇينىڭ بەرگەن شەرھىسى»، «ئامىتا يۇردىيانا سۇترا»، مانى دىنىغا دائىر ئەسەرلەردىن «يورۇقلۇق ۋە قاراڭغۇلۇق»، «مانى مۇخلىسلىرىنىڭ تۇۋنامىسى»، «مانى دىنى ئە-يادەتخانىسىنىڭ هۆججەتلىرى»، نىستۇرىئان دىنىغا دا-ئىر ئەسەرلەردىن «گوسپېل» (بۇنىڭدا ئۇچ نەپەر ئاتەش دىنى مۇرىتىنىڭ بېتلېھېمنى تاۋاپ قىلغانلىقى ھەققە-دىكى ھېكايىلەر بار)، «ئەۋلىيا گىئورگىنىڭ ھەققانە-يەت يولىدا تالاپەتكە ئۇچرىشى»، ئەدەبىي ئەسەرلەردىن «قۇتادغۇبىلىك»، «ئوغۇزخان» داستانى، قەبرە تاش پۈتۈكلىرىدىن «ئىدىقۇت خان جەمەتلىرىنىڭ شەجەر-سى»، ئىسلام دىنى ۋەسىقىلىرىدىن «قىسەسۇل ئەن-بىيا»، «مىئىراجنامە» ۋە «توختامنامە» قاتارلىقلار بار، بۇلارنىڭ ھەممىسى ۋەكىل خاراكتېردىكى ئەسەر-لەردىن ئىبارەت. جۈملىلەرگە تىنىش بەلگىلىرى قو-يۇلغان، دەسلىپىدە ئوڭدىن ـ سولغا تۆز يېزىلغان، كېيىن سولدىن ـ ئوڭغا يېزىشقا ئۆزگەرتكەن. مىلادىيە XV ~ VIII ئەسىرلەردە ئاساسلىقى شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا، گەنسۇ رايونىدا ئىشلىتىلگەن. XV ~ XIII ئەسىرلەردە ئۇ ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ (قىپچاق خان-لىقى)، تېمور ئىمپېرىيىسى ۋە چاغاتاي خانلىقىنىڭ هۆكۈمەت يېزىقى قىلىپ ئىشلىتىلگەن. گەنسۇ ئۆلكە-سىنىڭ جيۇچۈەن شەھىرىدىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇي-غۇر يېزىقىدىكى ياغاچ ئويما نۇسخىدىكى «ئالتۇن يا-رۇق» 1687ـ يىلى پۈتۈلگەن بولۇپ، ئەڭ ئاخىرقى دەۋرلەردىكى ۋەسىقىدۇر. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراق-نىڭ 5 ـ بېتىگە قارالسۇن)

بۇگۇ قاغاننىڭ دىنغا كىرىش خاتىرىسى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقە. گېرمانىيىلىكلەر تۇرپاندىن قولغا چۈشۈرگەن، ئەسلىي نۇسخىسى هازىر گېرمانىيىنىڭ بېرلىن شەھىرىدە ساقلانماقتا. 1929 ـ يىلى گېمبىر، بانگي قاتارلىقلار «تۇرك تىلى-دىكى تۇرپان تېكىستلىرى» دېگەن ئەسىرىگە كىرگۈز-گەن. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان، ئۇنىڭدا بۇ-گۇ خاننىڭ ئۆڭلۈك ـ سۆيگۈن توپىلىڭنى تىنچىتىشقا قاتناشىپ لوياڭدىن تۆت نەپەر مانى راهىبنى ئېلىپ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ خانبالىقدا دىن تارقاتقانلىق جەر-يانى بايان قىلىنغان. نەچچە كېچە دىننىڭ تەرىپىنى شەرھلىگەندىن كېيىن، بۇگۇخان ئۆزى ئېتىقاد قىلىپ كېلىۋاتقان كۆپ ئىلاهلىق شامان دىنىدىن ۋاز كېچىپ مانى دىنىنى ئۇيغۇر ئېلىنىڭ دۆلەت دىنى قىلىپ ئۆز-گەرتىپ داغدۇغىلىق بايرام ئۆتكۈزگەن. بۇ ۋەسىقىنىڭ تىللىرى پاساھەتلىك، تەسىرلىك بولۇپ، مانى دىنى-نىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىش ئەھۋالى تەپسىلي خاتىرىلەنگەن.

خەنزۇ يېزىقىدا قەغەزگە پۈتۈلگەن ۋەسىقى-لەر ئاساسلىقى تاڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەر-گە ئائىت خەنزۇ يېزىقىدىكى پۈتۈكلەر ۋە ۋەسىقىلەر-دۇر. بايقالغان جايلىرى كۆپرەك. تۇرپان ئاستانىدىن 2000 پارچىدىن كۆپرەك خەنزۇ يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر بايقالدى. كىروران قەدىمي خارابىسىدىن خەن، جىن دەۋرلىرىگە تەئەللۇق پۈتۈك ۋەسىقىلەردىن جەمئي 575 پارچە قېزىۋېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە ياغاچ پۈتۈك 413 پارچە، قەغەزگە پۈتۈلگەن پۈتۈكلەر 162 پارچە. تۇيىندىن غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىگە تەئەللۇق 71 پارچە تارشا پۈتۈك قېزىۋېلىندى. نىيىدىن خەن، جىن دەۋرىگە تەئەللۇق 98 پارچە تارشا پۈتۈكلەر قېزىۋېلىن-دى، كۇچانىڭ دۇلدۇل ئايغىر دېگەن يېرىدىن تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق 212 پارچە ۋەسىقە پۈتۈكلەر قېزىۋې-لىندى. بۇنىڭدىن باشقا مارالبېشىنىڭ توققۇز ساراي، مازارتاغ، كېرىيە ناهىيىسىنىڭ دەندەن ئۆيلۈك، ئال-غۇي قەدىمي قەلئەسى، چەرچەننىڭ ۋاششەرى قاتارلىق جايلىرىنىڭ ھەممىسىدىن دېگۈدەك تاڭ دەۋرى ۋە يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇچە يېزىقتىكى ۋەسىقىلەر بايقالدى. خوتەننىڭ دامىكو دېگەن يېرىدىن يەنە خەنزۇ يېزىقى ـ ئۇدۇن يېزىقى بىلەن يېزىلغان قوش تىللىق تارشا پۈتۈكلەر، تۇرپاندىن خەنزۇچە ـ قەدىمكى ئۇي-غۇرچە قوش تىلدا يېزىلغان ۋەسىقىلەر بايقالدى. ئومۇ-مي جەھەتتىن تارشىغا، قەغەزگە پۈتۈلگەن ۋەسىقىلەر-

نىڭ يىل دەۋرى ئەڭ بۇرۇنقىلىرى غەربىي خەن سۇلالىسى خۇاڭلۇڭنىڭ تۆنجى يىلى (مىلادىيە 49 ـ يىلى) غا، ئەڭ كېيىنكىلىرى تاڭ سۇلالىسى تەيىنباۋنىڭ تۆتىنچى يىلىغا تەۋە بولۇپ، سۇڭ دەۋرىگە تەۋەلىرى 7 ئاز بىر قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. ئۇلارنىڭ مەزمۇنى بولسا ھەربىي، سىياسىي ۋەقەلەرگە، ئەلچىلەرنىڭ پائالىيەتلىرىگە، بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى ئەسكەرلەرگە، باج ـ سېلىققا، كىشىلەر ئارىسىدىكى ئۇتتىنە ـ يېرىم ئىشلىرىغا، دىنىي ئېتىقادقا، شەخسىي مەكتۇپلارغا، قەدىمكى قوليازمىلارغا، يېزىقچىلىققا دائىر قاتارلىق كۆپ ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە، تاڭ دەۋرى مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ غەربىي بۇرتنى ئىدارە قىلىش، قوشۇنلارنى بەرپا قىلىش، قانۇن ـ تۈزۈملەرنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىشتەك جەريانلار ۋە مەدەنىيەت ـ ماۋارىپ، بۇددا دىنى، ئاۋەش دىنى ھەمدە كىشىلىك ئىجتىمائىي تۈرمۇش ئەھۋاللىرى قاتارلىق تەرەپلەرنىڭ ھەممىسىدە زور ئىلمىي قىممىتى بار بولۇپ، تارىخىي ئەسەرلەردىكى كەمتۈكلۈكىنى تولۇقلايدۇ. (رەڭلىك فىتۇرما ۋاراقنىڭ 4 ـ، 5 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن)

تۇرپان ۋەسىقىلىرى تۇرپان دىيارىدىن قېزىۋېلىنغان قەدىمىي ۋەسىقىلەردۇر. ئۇنىڭدا خەنزۇ يېزىقىدىكى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى، سانسكرىت

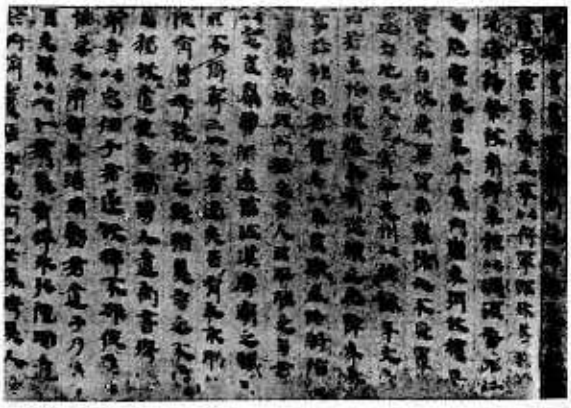

تۇرپان ۋەسىقىلىرى

يېزىقىدىكى، توخرى يېزىقىدىكى، سوغدى يېزىقىدىكى، تاڭغۇت يېزىقىدىكى، موڭغۇل يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر بار. ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پېرسىيىلىك ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى جەمئىي 17 خىل يېزىقتا خاتىرىلەنگەن ۋەسىقىلەرنى قولغا چۈشۈرگەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، سانسكرىت يېزىقى، تىبەت يېزىقى، تاڭغۇت يېزىقى، موڭغۇل يېزىقى قاتارلىق ئالتە خىل يېزىق ياغاچ تارشا پۈتۈكلەردە كۆرۈلگەن. بۇلارنى دىنىدىن خالىي ۋەسىقىلەر، دىنىي ۋەسىقىلەر (ئاساسلىقى بۇددا دىنى، تويىن دىنى، مانى دىنى قاتارلىقلار)، كۈڭزىچىلىق كالاملىرى قاتارلىقلارغا ئايرىشقا بولىدۇ. دىندىن خالىي ۋەسىقىلەر ئاساسلىقى ئاستانە ـ قارا خوجا قەبرىستانلىقىدىن، دىنىي ۋەسىقىلەر ئاساسلىقى تۈيۇق غارلىرى، بېزەكلىك ۋە سىڭگىم ئېغىزى قاتارلىق ئۆچ جايدىكى مىڭئۆيلەردە بايقالغان. ئىدىقۇت قەدىمىي شەھىرى، يارغۇل خارابىسى قاتارلىق جايلاردىنمۇ بەلگىلىك مىقداردىكى ھەرتۈرلۈك قەدىمىي ۋەسىقىلەر تېپىلدى. يىل دەۋرى ئەڭ بۇرۇنقىسى بىر پارچە يىلنامە ۋەسىقىسى بولۇپ، «بۇدساتۋالار سۈترالىرى» قولىازمىسىنىڭ قالدۇقلىرى غەربىي جىن سۇلالىسى يۈەنكاڭنىڭ 6 ـ يىلى (296 ـ يىلى) 3 ـ ئاينىڭ 18ـ كۈنى پۈتۈلگەن. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۈيۇق غارلىرىدىكى مىڭئۆيلەردىن تېپىلغان بولۇپ، ھازىر ياپونىيىدە ساقلانماقتا. ۋەسىقىلەرنىڭ يىل دەۋرى چىڭ سۇلالىسىگىچە تۇتىشىدۇ. تارىخشۇناسلار جىن، تاڭ دەۋرلىرىدىكى خەنزۇ يېزىقىدىكى ئەنئەنىۋى ۋەسىقىلەر ئۈستىدە كۆپرەك تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، 2000 پارچىدىن ئارتۇق ۋەسىقىنى رەتلەپ، 10 قىسىملىق «تۇرپان تېكىستلىرى» نى نەشردىن چىقاردى. ئۇنىڭ مەزمۇنى ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرى، شەخسىي مەكتۇپلار، توخىتاملار، ھېساب ـ كىتابلار، دەپنە بۇيۇملىرى، كالام ـ دەستۇر قولىازمىلىرى، تارىخنامىلەر، دورىگەرلىك قاتارلىقلار بولۇپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئەسكەرىي ئىشلار، مەدەنىيەت قاتارلىق ساھەلەر بىلەن باغلىنىشلىق پۈتۈن مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە (IX ئەسىردىن XIII ئەسىرگىچە بولغان ۋاقىتلار) قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرغان. XX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ تۇرپاندىن تېپىلغان بايلىقلار 300 پارچىغا يېتىدۇ. دىنىي ۋەسىقىلەردىن سىرت «يىن تۈڭنىڭ تېنىنى سېتىش توختامى» قاتارلىق توختام ۋەسىقىلىرىمۇ زور تارىخىي قىممەتكە ئىگە.

ئاستانە قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان ۋەسىقىلەر تۇرپاننىڭ ئاستانە قەدىمىي قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان خەنزۇ يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر. ئۇ «تۇرپان تېكىستلىرى» نىڭ ئاساسىي گەۋدىسىدۇر. ئاساسەن شىنجاڭ مۇزېيى، تۇرپان مۇزېيى، جۇڭگو تارىخ مۇزېيىدا

يىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. چەت ئەللەرگە ئېلىپ چىقىپ كېتىلگەنلىرى ئاساسلىقى لوندوندىكى بۇيۇك برىتانىيە كۇتۇپخانىسى، يابونىيىنىڭ كىيوتو شەھىرىدىكى تاشۇ-تانى ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق جايلاردا ساقلانماقتا. ۋە-سىقلەرنى ئۆلگۈچىلەر بىلەن بىرگە دەپنە قىلىش شۇ دەۋرنىڭ ئادەتتى بولغان بولۇشى ياكى ۋەسىقلەر ئۆلگۈ-چى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، كىيىم ـ كېچەك ۋە تارغاق، گۆر خېتى، تۆھپە خاتى-رىسى، نەسەبنامىسى، ئۆي خەتلىرى، مەكتۇپ قاتار-لىقلار؛ ۋە ياكى ۋەسىقلەردىن يامالغان باش كىيىم، كەمەر، ئاياغ، ئۆتۈك، يوتقان ـ كۆرپە، لەھەت ساندۇ-قى قاتارلىقلار بىلەن بىللە دەپنە قىلىنغان. قەبرىدىن ئېلىپ چىقىش داۋامىدا تىتىلىپ كەتكەن بولسىمۇ، قايتا قۇراشتۇرۇش ئارقىلىق ئۇقۇپ چىققىلى بولدى. ۋەسىقلەرنىڭ يىل دەۋرىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقىلىرى لىياڭ سۇلالىسى شېڭپىڭنىڭ 11 ـ يىلى (367 ـ يىلى)، ئەڭ كېيىنكىلىرى تاڭ سۇلالىسى دالىنىڭ 7 ـ يىلى (772ـ يىلى) غا توغرا كېلىدۇ. يىل دەۋرى ئېنىق بولمىغان ياكى يىل دەۋرى يوقىلىپ كەتكەن ۋەسىقلەر-نى يىلنامە ۋەسىقلىرىدىكى تەرتىپلەر ياكى مەزمۇنلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ، بايقالغان بارلىق يىلنامە ئاسارىئە-تىقىلەر (قەبرە تەزكىرىلىرى) ھەمدە باشقا سېلىشتۇرما بۇيۇملارغا ئاساسلىنىپ ئۇلارنىڭ يىل دەۋرىنى بېكە-تىپ چىقىشقا بولىدۇ. ئۇنى ئاساسەن ئۈچ دەۋرگە بۆلۈشكە بولىدۇ: 16 بەگلىكنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى ئالدىنقى لىياڭ، ئاۋۋالقى چىن، كېيىنكى لىياڭ، غەر-بىي لىياڭ، شىمالىي لىياڭ دەۋرىدىكى ئىدىقۇت بەگلىكى دەۋرى (كېيىن بولغاندىمۇ 460 ـ يىلىغىچە)؛ ئىدە-قۇت خانلىقى دەۋرى (460 ـ يىلىدىن 640 ـ يىلىغە-چە) ۋە چۈ جەمەتى ئىدىقۇت دەۋرىگىچە (499 ~ 640) بولغان دەۋرلەرنى ئاساس قىلىدۇ؛ تاڭ سۇلا-لىسى غەربىي ئايماقلار دەۋرى (640 ـ يىلىدىن كېيىن). Ⅳ ~ Ⅶ ئەسىرلەردىكى ئىدىقۇتنىڭ سىيا-سىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ئىشلىرى، مەدەنىيەت ـ ماۋارىپ، دىن، مىللەتلەر مۇناسىۋىتى قاتارلىق تەرەپ-لەرنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. بىر قىسىم چوڭراق تارىخىي ۋەقەلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان دۆلەت ئىچىدىكى داڭدار شەخسلەر ۋە ۋەقەلەرنىمۇ، مەسىلەن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئېكىنزارنى تەڭ تەقسىم قىلىش تۈ-زۈمى، ئاستانىنىڭ ھەربىي تۈزۈمى قاتارلىق غەربىي يۇرتتا ناھايىتى تەپسىلىي يولغا قويۇلغان تەرەپلەرنى، ئاۋام ئىچىدە يۈز بەرگەن دەتالاشلارنى، مەسىلەن، سو-دا ـ سېتىق، ئىجارە بېرىش، قەرز ئېلىش توختامى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تارىخنى دەلىللەش، تولۇقلاش قاتارلىق جەھەتلەردە ئىنتايىن مۇھىم قىممە-تى بار بولۇپ، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئىلىم ئەھلىنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ كەلمەكتە، تۈزۈپانشۇناس-لىقنىڭ دەل مۇشۇ نۇقتىنى ئۈل قىلىپ روناق تاپماقتا.

بۇ تېەنشو كۆچۈرگەن «مۇھاكىمە ۋە بايان. جېڭ ھەزرەتنىڭ شەرھىسى» تۇرپاندىن قېزىۋېلىن-غان تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇق بولغان قولىيازما. پارچە قالدۇقلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 36.5 مېتىر، ئېگىزلىكى 0.27 مېتىر. «مۇھاكىمە ۋە بايان» نىڭ شەرقىي خەن دەۋرىدىكى جېڭ شۈەن دېگەن كىشى تەرىپىدىن يېزىل-گەن شەرھىسى تاڭ سۇلالىسىدىن كېيىن يوقىلىپ كەت-كەن، يېقىنقى مەزگىللەردە دۇنخۇاڭ، تۇرپان ۋەسىقە-لىرىدە قايتىدىن بايقالدى. بۇ ئىككى جايدىكى نۇرغۇن-لىغان قولىيازما قالدۇقلىرىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرگەندە «مۇھاكىمە ۋە بايان» نىڭ 20 بابىنىڭ ئىچىدىكى 11 بابىنىڭ «جېڭ ھەزرەتنىڭ شەرھىسى» نىڭ ھەممىسى ياكى بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. 1967 ـ يىلى تۇرپاننىڭ ئاستانە قەبرىستانلىقىنىڭ 363 ـ نومۇرلۇق قەبرىدىن تاڭ دەۋرىدە كۆچۈرۈلگەن قولىيازمىنىڭ پارچىلىرى قېزىۋېلىندى، ئىككى بېرىدە تېزىس قالدۇرغان: «جىڭلۇڭنىڭ 4 ـ يىلى (710 ـ يىلى) 3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگۈچى مولىلام بۇ تېەنشۇ»، «غەربىي ئايماق ئىدىقۇت ئايمىقى-نىڭ نىڭچاڭ مەھەللىسى ھەقدامەن مولىلام بۇ تېەنشۇ 12 ـ يىلى»، بۇ دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ئېنىق يىل دەۋرى بار ۋەسىقلەردىن 280 يىل بۇرۇن يېزىل-غان. ئەسلى جىلد نۇرغۇنلىغان كەندىرىدىن ياسالغان ۋاراقلارغا پۈتۈلگەن، قېزىۋېلىنغاندا جىلدنىڭ ئاستى تەرەپلىرى تىتىلىپ كەتكەن. ھەربىر قۇرنىڭ خەتلىرى تولۇق، جىلدنىڭ ئاخىرىغا ئىزاھات بېرىلگەن بولۇپ، شۇنىڭغا قارىغاندا كۆچۈرۈلمىنىڭ «مۇھاكىمە ۋە بايان. جېڭ ھەزرەتنىڭ شەرھىسى» نىڭ ئالدىنقى بەش بابى ئىكەنلىكى مەلۇم. بۇنىڭ ئىچىدە، جىلدنىڭ باش قىس-مىدىكى «ئۆگەنمەك» دېگەن بابى تىتىلىپ كەتكەن بو-لۇپ، تولۇق ئەمەس. «يۇرتدارچىلىق رەۋىشلىرى» با-بىنىڭ بىر قىسمى ۋە «سەككىزدىن سەككىز قاتارلىق ئۇسۇل»، «رەھىمدىللىك»، «گۈڭجىچاڭ» قاتارلىق ئۈچ بابنىڭ ھەربىر بابىنىڭ تېما ئاستىدا «كۆڭزىنى پەقىر جېڭ ھەزرەت شەرھلەيدۇ» دەپ يېزىپ قويۇل-غان. بۇتېەنشۇنىڭ كۆچۈرمىسى مەدرىسلەرنىڭ تالىپ-لىرىغا بېرىلگەن تاپشۇرۇق بولۇپ، مولىلامار كۆرۈپ

بولۇپ قايتۇرۇپ بېرىلگەن. يەنە ئۇنىڭ خالىغان جايلىرىغا بىر نەرسىلەر يېزىلغان، مەزمۇنى «مىڭ خەتلىك تېكىست»، «12- ئاينىڭ 3 - كۈنىدە سۆزلەنگەن دەرسلىك» ھەمدە ئالتە قۇرلۇق بەش سۆزلۈك ئېسىل نەزمە قاتارلىقلار بار، بۇنىڭدىن باشقا «جىڭلۇڭنىڭ 4- يىلى 5 - ئاي» دېگەندەك يىلنامىمۇ بار. جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تارىخىشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى «تاڭ سۇلالىسى جىڭلۇڭنىڭ 4 - يىلى يېزىلغان قوليازما ،مۇھاكىمە ۋە بايان، نىڭ جىلد ھەزىرەت تەرىپىدىن بېرىلگەن شەرھىسىنى تەتقىلاش خاتىرىسى» قاتارلىق ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى. گومورو بۇ جىلدنىڭ ئاخىرىغا خالىغانچە يېزىپ قويۇلغان شېئىرلار ھەققىدىمۇ تەتقىقات ئېلىپ باردى.

تۆت موڭغۇل يېزىقىدىكى تارىخىي ۋەسىقىلەر زايابەندىدا تەرىپىدىن تۆت موڭغۇل يېزىقى ئىختىرا قىلىنغاندىن كېيىن، ئويراتلار بۇ يېزىق ئارقىلىق نۇرغۇنلىغان تارىخىي ۋەسىقىلەرنى قالدۇرغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسلىقى راتىنابادىرنىڭ «زايابانىدىدانىڭ تەرجىمىھالى»، جابانشارابونىڭ «ئويراتلارنىڭ تارىخى»، باتۇر ئۇباشچىيۇمەننىڭ «ئويراتلار تارىخى» ھەمدە «قالماق خانلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «خورلۇق تارىخى»، «چىڭگىزخان خانلىق ئوردىسى ۋارىسلىرىنىڭ تارىخى»، «ئۇنايىن سۈجۈكتۇ كونا تۇرغۇتلىرى بىلەن يېشىل تېچلىتۇ تېڭى تۇرغۇت خانلىرى، نويانلارنىڭ شەجەرىلىرى»، «ئۇنايىن سۈجۈكتۇ كونا تۇرغۇتلىرىنىڭ جەنۇبىي خانلىقلىرىنىڭ شەجەرىسى» (خاتۇنلارمۇ قىستۇرۇپ قويۇلغان)، «ئۇنايىن سۈجۈكتۇ كونا تۇرغۇتلىرىنىڭ شىمالىدىكى خانلىرى، جاساقلىرى، تەيجىلىرىنىڭ شەجەرىسى» قاتارلىقلار بار. بۇلار ئويراتلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، تارىخى، مەدەنىيەتى، دىنى، تىلى قاتارلىق تەرەپلەرنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم ماتېرىياللار بولۇپ، جۇڭگو، رۇسىيە، ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئىلىم ئەھلىلىرى تەرىپىدىن پايدىلىنىپ كېلىنىۋاتىدۇ.

غەربىي يۇرتتىكى بۇددا دىنى بۇددا دىنى ھىندىستاندىن تارقالغان. مىلادىنىڭ ئالدى - كەينىدە ئالدى بىلەن ئۇدۇن (خوتەن)، ئاندىن سۇلى (قەشقەر)، كۇسەن (كۇچا)، ئاگنى (قاراشەھەر ئەتراپىدىكى جايلار)، ئىدىقۇت (تۇرپان) قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. ئاڭ دەسلەپتە پادىشاھ ئاقسۇڭكەلەر قاتلىمىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىپ، ئۇلارنىڭ قەدىرلىشىگە مۇيەسسەر بولغان. كېيىنچە ئاۋام خەلققە تەدرىجىي ئومۇملاشقان.

ماھايانا مەزھىپى ھىنايانا مەزھىپىنىڭ گورىنىشى ئالغان ئاڭ دەسلەپتە بۇددا دىنىنىڭ بىر قىسىم مەزھەپلىرى تارقىلىپ كىرگەن بولۇپ، كېيىن روناق تاپقان ماھايانا مەزھىپى ھىنايانا مەزھىپىنى كەمىستكەن. ھىنايانا بۇددىزمنىڭ قارىشىچە، ساكياموني قانتىق ئىبادەت ئارقىلىق ئازابلاردىن قۇتۇلۇپ ئەۋلىيا بولغان، شەخسىنىڭ يەككە ئەخلاقىي پەزىلەت تەربىيىسىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن، شەخسىي ئازابلاردىن قۇتۇلۇپ ئارخاتلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن؛ ئۇنىڭ ئاساسلىق كالامىلىرى تۆت قىسىملىق «ئاگاما سۇتراسى» دۇر. مىلادىيە I ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدە ماھايانا مەزھىپى قەندىھار رايونى (بۇگۇنكى پاكىستاننىڭ راۋالپىندى رايونى) دا شەكىللىنىپ ئەۋج ئالغان، غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى جايلارمۇ بارا - بارا ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلىشقا قاراپ يۈزلەنگەن. ماھايانا مەزھىپى بولسا بۇدساتۋا ھەممىگە قادىر ئىلاھتۇر، باقىي دۇنيانىڭ ھەممە يېرىدە ساتىسزلىغان قۇدرەتلىك بۇدساتۋا مەۋجۇت دەپ قاراپ، ئالتە خىل دەرىجىنى مەزمۇن قىلغان بۇدساتۋا يولىنى تەرغىب قىلغان. نىرۋاناغا يېتىش يولىدا ئارخاتلىق مۇقامىغا يېتىشنى ئەڭ يۇكسەك نىشان قىلغان. بۇ خىل سىرتتىن كىرگەن دىن بىلەن يەرلىكتە ئەزەلدىن بار بولغان مەنىۋى مەدەنىيەت بىرىكىپ ئاۋام ئىچىگە تېخىمۇ چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ، كەڭ ئاۋام خەلقىنىڭ ئېتىقاد قىلىشىغا ئېرىشكەن. غەربىي دىيار يىپەك يولىنىڭ مۇھىم قاتناش تۈگۈنى بولغانلىقى ھەمدە كۆپ خىل مىللەت بىرلىكتە ئولتۇراقلاشقان جاي بولغىنى ئۈچۈن بۇددا دىنىنىڭ نوملىرىنى تەرجىمە قىلىش ئىشلىرىدىمۇ ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە بولۇپ، نۇرغۇن تەرجىمانلار، بۇددا ئاۋاسلار يېتىشىپ چىققان.

تۆت چوڭ بۇددا دىنى مەركىزى بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشى ۋە تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ غەربىي يۇرت تەۋەلىكىدە سۇلى، كۇسەن، ئۇدۇن، ئىدىقۇت قاتارلىق مەشھۇر بۇددا مەركەزلىرى شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇدۇن بىلەن كۇسەن جاھانغا مەشھۇردۇر. ئۇدۇن بولسا جۇڭگو ماھايانا مەزھىپىدىكى بۇددا دىنىنىڭ مەركىزى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى نۇرغۇنلىغان ماھايانا نوملىرى، مەسىلەن، شەرقىي جىن دەۋرىدە ئەۋج ئالغان «يالتىراغلىق نىرۋانا سۇتراسى»، «ئالتۇن يالتىراغلىق نىرۋانا سۇتراسى»، «نۇردەك يورۇق نىرۋانا» ھەمدە «ۋىيملاكىرتى سۇترا»، «بۇدساتۋانىڭ ئالدىدا تۇۋە - ئىستىغپار ئېيتىپ گۇناھىنى

خالاس قىلدۇرغۇچى نوم» قاتارلىق نەچچە ئونلىغان نوم. كالامىلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇدۇندىن كەلگەن، «بۇددا ۋە تەمسەكە ـ مەھاۋەيۋلىيە سۈترا تەپسىراتى» نىڭ 50 جىلدى ۋە 80 جىلدلىق تەرجىمىسىمۇ ئۇدۇندىن كەلگەن. داڭلىق تەرجىمانلاردىن دىيانىاننو، شىكشانەندە قاتارلىقلار بار. كۈسەن خېلى بىر دەۋرلەر گىچە ھىنايانا مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلغان، بىر قىسمى ياكى ھەممىسى دېگۈدەك تەرتىپلىك راۋاجلانغان دېيىشكە بولىدۇ. دىنىي دەستۇرلارنى ساقلاپ رەتلەش، قاتتىق نىزاملارنى بېكىتىش، تەبىر بېرىش قاتارلىقلار ناھايىتى ياخشى راۋاجلانغان بولۇپ، ئىلمىي خادىملارمۇ نۇرغۇن ئىدى. ئاتاقلىق بۇددا ئۇنىۋىرسىتىتى تەرجىمان كومىتىتى راجىۋا بۇددا نوملىرىدىن 35 بۆلۈم 294 جىلد تەرجىمە قىلىپ جۇڭگودا بۇددا ئىلمىي مەزھەپلىرىگە نەزەريىۋى ئاساس يارىتىقان. بۇددا دىنىنىڭ ئەۋج ئېلىشى بىلەن ئۇنىڭ شەرھى مىزانلىرى، قائىدە ـ يوسۇنلىرى خەلق ئىچىدە چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ، ئاۋامنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىغان. ھەرقايسى جايلاردا كەڭ كۆلەمدە بۇددا مۇنارلىرىنى، ئىبادەتخانىلارنى، ھەيۋەتلىك بۇددا ھەيكەللىرىنى ياساپ، رەڭدار تام رەسىملىرىنى سىزىشقا باشلىغان. ئۇدۇننىڭ ئۆزىدىلا شەھەر سېپىلى ئالدىدا مۇنارلار قوپۇرۇلغان. چوڭراق بۇتخانىلاردىن 14ى بار بولۇپ، كىچىكلىرى سان ـ ساناقسىز ئىدى. كۈسەندىكى بۇتخانىلار يۈزگە يېتەتتى، تولىمۇ كۆركەم قىلىپ سېلىنغانىدى. بۇددا ھەيكەللىرى ھەيكەلتىراشلارنىڭ قولى بىلەن چىرايلىق ياسالغان. بۇددا نىزاملىرى سۈرلۈك ئوقۇلۇپ، بۇددانىڭ ئاتاپ نەزىر ـ چىراغلار قىلىنىپ تۇراتتى. ھەرقايسى جايلاردا داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلىدىغان بۇت يۈيۈش پائالىيەتلىرى ۋە نەزىر قىلىش پائالىيەتلىرى كەڭ ئاۋامنىڭ چوڭ بايرىمى ھېسابلىنىتتى. ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ قالغان بۇتخانا خارابىلىرى، قىيالارغا ئويۇلغان غارلار گەرچە نۇرغۇن قېتىم چەت ئەللىكلەرنىڭ تالان ـ تاراج قىلىشلىرىنى باشتىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، يەنىلا ئىلگىرىكى ھەيۋىتىنى نامايان قىلىپ تۇرۇپتۇ.

بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى ئىسلام دىنىنىڭ ئىگىلىشى

بۇددا ئېتىقادى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلىرى غەربىي يۇرتتا مىڭ يىللىدىن ئارتۇق داۋام قىلدى. X ئەسىرگە كەلگەندە ئۇنىڭ ئورنىنى ئىسلام دىنى ئىگىلەشكە باشلىدى. ئالدى بىلەن سۇلى (قەشقەر) دە، ئاندىن ئۇدۇن، كۈسەن، ئاگنى، ئىدىقۇت قاتارلىق جايلارغا تارقىلىپ، ئاخىرى پۈتۈن شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا ئۆتتى.

ئاتەش دىنى قەدىمىي دۇنياۋى دىن. يارانقۇچىسىنىڭ نامى بىلەن زوروئاستىر دىنى دەپمۇ ئاتالغان، يەنە نەزىر تىلاۋەت قىلغاندا ئۇزاق مۇددەت ئوت يېقىلىپ ئۆچۈرۈلمەيدىغان بولغاچقا ئوتقا چوقۇنىدىغان دىن دەپمۇ ئاتىلىدۇ. جۇڭگولۇقلار ساما تەڭرىسىنى «ئاتەش ئىلاھى» دەپ يازغان. بۇ جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى «يۇ پۈتۈكلىرى» دە ئۇچرايدۇ. بۇ خەت توغرىسىدا سۆز ئېچىشقا توغرا كەلسە ئۇنى تاڭ سۇلالىسىدىكىلەر تەرىپىدىن ئىختىرا قىلىنغان دېيىشكە بولىدۇ. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى VI ئەسىردە ئىراندا پەيدا بولغان ياخشىلىق بىلەن يامانلىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئىدىيە ھەققىدىكى تەلىمات ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، ئارخۇرا مازداغا ئېتىقاد قىلاتتى. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى IV ئەسىردە پارس (ئىران) لارنىڭ ئاخىمىنىد سۇلالىسى بۇ دىننى دۆلەت دىنى قىلىغان. ئاتەش دىنىنىڭ غەربىي يۇرتتا تارقىلىشى پارس مەدەنىيىتىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن تەڭ قەدەمدە راۋاجلانغان بولۇپ، غەربىي يۇرتتىكى سوغدىلار بۇرۇن قويۇل قىلغان بولۇشى مۇمكىن، تاڭ دەۋرىدىمۇ غەربىي يۇرتتا ئاتەش دىنى تازا گۈللەنگەن. سۇلى (بۇگۇنكى قەشقەر)، ئۇدۇن قاتارلىق جايلاردا ئاتەش دىنى بۇددا دىنى بىلەن تەڭ راۋاجلانغان. ئېۋىرغول (قۇمۇل) دا ئاتەش دىنى ئىبادەتخانىلىرى بولغان. تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان ۋەسىقىلەردىمۇ ئاتەش دىنىنىڭ تارقىلىشىغا ئائىت مەزمۇنلار بار. كېيىنچە ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ تەدرىجىي يوقىلىپ كەتكەن، بىراق بۇگۇنكى كۈنگە كەلگەندە ئاتەش دىنىنىڭ نورۇز بايرىمى ھەمدە ئوتقا چوقۇنۇش ئادەتلىرى شىنجاڭدىكى بەزى مىللەتلەر ئارىسىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە.

نېستورى دىنى خرىستىئان دىنىنىڭ نېستورى مەزھىپى. «نېس» نىڭ مەنىسى بۇيۇك، چوڭ دېگەنلىك بولىدۇ. نېستورى دىنى بولسا بۇيۇك دىن دېگەنلىكتۇر. تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 9 ـ يىلى (635 ـ يىلى) سۇرىيىلىك نېستورى مۇخلىسلىرىدىن ئاروبىن قاتارلىقلار چاڭئەنگە كېلىپ دىن تارقىتىپ ئىبادەتخانا سالغان. پادىشاھ ۋۇزۇڭ بۇددا دىنىنى چەكلىگەندىن كېيىن بىر مەھەل يوقالغان. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە قايتىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىپ، كاتولىك دىنى بىلەن قوشۇپ «ئېرىكېئون دىنى» دەپ ئاتالغان. يېقىنقى دەۋرلەردە تۇرپاندا بايقالغان نېستورى دىنى ئىبادەتخانىسىنىڭ خارابىسى، تام رەسىملەر ۋە ئۇيغۇر يېزىقى قاتارلىق كۆپ خىل يېزىقتىن يېزىلغان نېستو-

ری دینی ۋەسىقىلىرى نېستورى دىنىنىڭ غەربىي يۇرتقا تارقالغان دەۋرىنىڭ تەخمىنەن VI ئەسىرنىڭ باشلىرى ئىكەنلىكى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك، سۈلى (بۈگۈنكى قەشقەر) قاتارلىق نېستورى دىنىغا تەۋە 25 رايون ئىلىچىدىكى 19 ـ رايون ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ماركوپولو غەربىي يۇرتتىن ئۆتكەندە ھەممە يەردە نېستورى دىنى ئىبادەتخانىلىرىنى ۋە مۇخلىسلىرىنى ئۇچراتقان. بۇ جايلار نېستورى دىنىنىڭ جۇڭگو ۋە غەربىي يۇرتقا تارقىلىشىنىڭ تارىخىي بېشارىتى ھېسابلىنىدۇ.

مانى دىنى ئىراندىكى تىگىر دەرياسى بويىدا تۇغۇلۇپ بابىلدا ياشاپ ئۆتكەن مانى (216～277) دېگەن كىشى تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان. قەدىمكى دۇنياۋى دىنلارنىڭ بىرى. بۇ دىننى ئاتەش دىنى، بۇددا دىنى ۋە خرىستىئان دىنىنىڭ شەرھلىرىدىن يۇغۇرۇلۇپ چىققان دىن دەيدىغان قاراش بار. ئۇ «ئىككى مەنبە تەلىماتى» ۋە «ئۈچ زامان تەلىماتى» نى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئاتالمىش «ئىككى مەنبە تەلىماتى» بولسا تەڭرى بىلەن ئالۋاستى تەك مەۋجۇت بولۇشتەك ئىككى مەنبەلىك دىنىي ئەقىدە بولۇپ، ئۇ ئەك ئالىي يورۇقلۇق تەڭرىسى بىلەن قاراڭغۇلۇقتىكى ئالۋاستى تەك مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، دەپ قارايدۇ. «ئۈچ زامان تەلىماتى» بولسا زاماننى ئۈتمۇش، ھازىر ۋە كەلگۈسى زامانلارغا بۆلىنىدۇ. ئۈتمۇش بولسا دۇنيا تارىخى بېسىپ ئۈتمىسە بولمايدىغان دەسلەپكى قاراڭغۇلۇق باسقۇچى، ھازىر بولسا يورۇقلۇق تەڭرىسى بىلەن قاراڭغۇلۇق ئالۋاستىلىرىنىڭ كۈرەش قىلىدىغان باسقۇچى، كەلگۈسى بولسا يورۇقلۇق ۋە قاراڭغۇلۇقنىڭ ئۆز ماكانىغا قايتىش باسقۇچىدۇر. مىلادىيە 243 ـ يىلى مانى دىنى ئىراندا ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ دۆلەت دىنى قىلىنغان، بىر مەھەل ئەۋج ئېلىپ مۇقىم دىنىي تەشكىلات ئاپپاراتلىرىنى قۇرۇپ چىققان. كېيىن ئاتەش دىنى قايتا گۈللىنىپ، 772 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى مانى مىخلاپ ئۆلتۈرۈلۈپ تېرىسى سويۇۋېلىنغان، مۇرىتلىرى باشقا جايلارغا قېچىپ بېرىپ دىن تارقىتىشقا باشلىغان. شەرقتە غەربىي يۇرت چۆللۈكىنىڭ شىمالى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك قاتارلىق جايلارغىچە تارقىلىپ كېيىن چەكلەنگەن. ھازىر ساقلىنىپ قالغان مانى دىنى ۋەسىقىلىرى ئىچىدە ئاز بىر قىسىم خەنزۇ يېزىقتا پۈتۈلگەن كالامىلار، مەسىلەن، «زەرۋان پەرىشتە مىزان رەسىمىيەتلىرىنىڭ قىسقىچە تەپسىراتى» ھەمدە «كەلگۈسى زامان مەدھىيىسى» قاتارلىقلاردىن باشقا كۆپ قىسمى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، سوغدى يېزىقىدا پۈتۈلگەن ۋەسىقىلەرنىڭ قالدۇقلىرى بولۇپ، ئاساسلىق بۈگۈنكى تۇرپان، خوتەن قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان. تاڭ سۇلالىسى كەيچېڭنىڭ 5 ـ يىلى (840 ـ يىلى) ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن مانى دىنى بىلەن بۇددا دىنى تەك مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. سۇڭ سۇلالىسىدىكى ژاڭ يەندىنىڭ «غەربكە قىلىنغان ئەلچىلىك سەپىرى خاتىرىسى» دە ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىدە «مانى ئىبادەتخانىسىمۇ، پارسلىق دىنىي مۇخلىسلارمۇ بار بولۇپ، ھەرقايسىسى ئۆز دىنىنىڭ شەرىئەتلىرى بويىچە ئىش كۆرىدىكەن» دەپ قەيت قىلىنغان.

ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى ئىسلام دىنى VI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەب يېرىم ئارىلىدا بارلىققا كەلگەن. VII ئەسىردە ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنى ۋە غەربىي يۇرتنى بويسۇندۇرغان. X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغان، بۇ ئىسلام دىنىنىڭ غەربىي يۇرتقا تارقىلىشىنىڭ باشلىنىشىدىن دېرەك بېرىدۇ. سۇتۇق بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ھۆكۈمرانلىق كۈچىگە تايىنىپ ئىسلام دىنىنى كۈچەپ تارقاتقان. كېيىن جو سۇلالىسى شىيەندېنىڭ 7 ـ يىلى (960 ـ يىلى) بۇ ئەلدىكى ئىككى يۈز مىڭ ئۇيغۇر تۈرك ئاھالىسى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغان. شۇنىڭ بىلەن، قاراخانىيلار دۆلىتى بىلەن ئۇدۇن بۇددا دۆلىتى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش باشلىنىپ، قايتا ـ قايتا تىركىشىش ئارقىلىق سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى جېنزۇڭ جىڭدېنىڭ 3 ـ يىلى (1006 ـ يىلى) قاراخانىيلار قوشۇنى ئۇدۇننى ئىگىلىگەن. ئىسلام دىنىمۇ شۇنىڭ بىلەن بىرگە غەربىي يۇرتتىكى بۇددا دىنىنىڭ مەركىزى بولغان ئۇدۇنغا كېڭەيگەن.

كېيىنكى دەۋرلەردە غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلغان كىدانلار بىلەن موڭغۇللار ھەرقايسى دىنىي مەزھەپلەرگە كەڭ قوللۇق بىلەن مۇئامىلە قىلغان. چىڭگىزخان چوڭ سەركەردىسى جەبەنى نايمان خانى كۈچلۈكنى بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتكەندە ئىسلام دىنى ۋە باشقا دىنلارنى ئوخشاشلا قوغداش ئاساسىدا يارلىق چۈشۈرگەن. شۇ سەۋەبتىن موڭغۇللار ۋە يۇەن سۇلالىسى دەۋرلىرىدە غەربىي يۇرتتا ئىسلام دىنى بۇددا دىنى ۋە خرىستىئان دىنى بىلەن تەك مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. تىنچلىق شارائىتىدا ئىسلام دىنى جەنۇب ۋە شىمالغا قاراپ تارقىلىشقا باشلىغان. جەنۇبتا چەرچەن قاتارلىق جايلارغا، شىمالدا ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا كېڭەيگەن. ئىلى دەر-

ياسى بويىدىكى ئالمالىق (بۇگۇنكى قورغاس) ھاكىمىيىتى ئىسلام دىنىنىڭ شىمالدىكى تەرەققىياتىنىڭ ئاساسلىق بازىسى بولۇپ قالغان. شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىكى تۇغلۇق تۆمۇر بولسا شىنجاڭ رايونىدىكى ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلدۇرغان، شۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنى كۆسەن بۇددا كۆچلىرىدىن غالىب كېلىپ ئوكۇشلۇق ھالدا كۆسەننىڭ شەرقىغە قاراپ كېڭەيگەن. تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ ئوغلى خىزىرخان خوجانىڭ كۆچى بىلەن ئىدىقۇتنى ئىگىلەپ ئىسلام دىنىنى تۇرپان رايونىغا كېڭەيتكەن. XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىسلام دىنى قۇمۇل رايونىغىمۇ تارقىلىپ بولغان. ئىسلام دىنىنىڭ غەربىي يۇرتتا بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار رايونىدا تارقىلىشى ئاخىرى بىرىپ بۇددا دىنىنىڭ ئۆزاق مەزگىللىك ھاكىمىيەت ئورنىدا تۇرۇشىغا خاتىمە بېرىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ يەرلىك خەلقنىڭ بىردىنبىر ئېتىقادىغا ئايلانغان ھەم شۇ رايونغا ھۆكۈمرانلىق قىلمۇاتقان مۇڭغۇللارنىڭ ئۇيغۇرلارغا ئاسسىملياتسىيە بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا ئىسلام دىنى ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز مىللەتلىرى ئارىسىدا تېز تارقىلىشقا باشلىغان. چىڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن ئىچكى ئۆلكىلەردىكى مۇسۇلمان خۇيزۇلارمۇ بۇ رايونغا كۆچۈشكە باشلىغان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىچكى رايونلاردىكى بۇرۇن شەكىللەنگەن ئىسلام ئېتىقادى، دىنىي مەزھەپلەر، دىنىي تۈرمۈش قائىدىلىرى قېلىپلاشقان. كېيىنچە سالا، دۇڭشياڭ قاتارلىق مۇسۇلمان مىللەتلەرمۇ شىنجاڭغا كۆچۈشكە باشلىغان. ئۇنىڭدىن باشقا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىدىن كۆچۈپ كەلگەن ئۆزبېك، تاتارلارمۇ شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاساسلىق مىللەتلەرنىڭ بىرىگە ئايلانغان.

شىنجاڭ رايونىدىكى ئىسلام دىنىدا، تاجىك مىللەتى شىئە مەزھىپىنىڭ ئىسمائىلىيە مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلغاندىن سىرت، باشقا كۆپ ساندىكى مۇسۇلمانلار سۈننىي مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلغان بولۇپ، سۈننىي مەزھىپىنىڭ ھەنەفىيە مەزھىپىگە مەنسۇپ. ئۇنىڭدىن باشقا ئىسلام دىنىدىكى سوپىزمنىڭ تەسىرىمۇ ئىنتايىن چوڭ بولۇپ، سوپىلار ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «ئىشان»، خۇيزۇلاردا بولسا «سۇلۇك» دەپ ئاتالغان. يېقىنقى زامانلاردىكى ئىسلام دىنىدا مۇسۇلمانلار چوقۇم ئادا قىلىدىغان دىنىي پەرىز، سۈننەت ۋە تۈرمۈشتىكى دىنىي تەقىبلەر شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلار ئىچىدە تەدرىجىي ئەنئەنىگە ئايلانغان. ھەرقايسى مۇسۇلمانلارنىڭ روزىرامىزان، ھېيت - بايرامىلىرى، ئىدەپ - ئەخلاق، توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم، يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك ئادىتى قاتارلىق تەرەپلەردىمۇ نىسبەتەن مۇقىملاشقان شۇنداقلا ھەرقايسى مىللەتنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە ئايلىنىپ ئۇزاق مۇددەت ساقلىنىپ كەلگەن.

كۆسەن تاشكېمىر سەنئىتى كۆسەن تاشكېمىرلىرى بۇگۇنكى باي ناھىيىسىدىكى قىزىل مىڭئۆي تاشكېمىرلىرىنى، كۇچادىكى قۇمتۇرا، سىمسىم، قىزىل تاشكېمىرلىرىنى، توقسۇدىكى توغراق ئېقىن تاشكېمىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ شىنجاڭدا ساقلىنىش دائىرىسى ئەڭ كەڭ، تام رەسىم سەنئىتى تولىمۇ ئۆزگىچە بەدىئىي ئۇسلۇبقا ئىگە رايونلاردۇر.

كۆسەن تاشكېمىرلىرىنىڭ ياسىلىش شەكلى: (1) مەركىزى ئۆڭكۇر شەكلىدە ئۆزگىچە بولۇپ، «كۆسەنچە ئۇسلۇب» دەپ ئاتالماقتا. چوڭ بۇت ھەيكەللىرى بار غارلارنىڭ ھەممىسى ئاساسلىق ئىستىقامەت قىلىدىغان جاي بولۇپ، مەركىزىي سارايىنىڭ ئۇدۇل تېمىدىكى بۇت تەكچىلىرىگە كىچىك بۇتلارنىڭ ھەيكەللىرى قويۇلغان، ئەپسۇسلىنارلىقى ئاساسەن ۋەيران قىلىۋېتىلگەن. تاملارنىڭ ھەممىلا يەرلىرىگە رەسىم سىزىلغان بولۇپ، ھازىر ساقلىنىپ قېلىنغانلىرى كۆسەن تاشكېمىر سەنئىتىنىڭ جەۋھىرى ھېسابلىنىدۇ. غارلار ئىچىدىكى تام رەسىملىرى ناھايىتى تۆجۈپىلەپ سىزىلغان بولۇپ، مەزمۇنى ئىنتايىن مول. (2) مەركىزىي غارنىڭ تورۇسلىرىغا ئەرشىئەلانىڭ رەسىمى سىزىلغان، ئوڭ، سول تەرەپلىرىنى تۆت ئەتراپقا كېڭەيتكەن بولۇپ، تاغ چوققىلىرى بىلەن ئەرشىئەلا گىرەلەشكەن ئارقا كۆرۈنۈشتىكى ياي شەكللىك تەسۋىر چۈشۈرۈلگەن. ياي شەكلىنىڭ مەركىزىدە بۇدساتۋانىڭ ھەيكەللىرى ياكى شۇنىڭغا ئوخشىغان سەۋەب - نەتىجىلىك مۇناسىۋەتلەر تەسۋىرلەنگەن كۆرۈنۈش چۈشۈرۈلگەن. كۆسەن تاشكېمىر سەنئىتىدە بۇنداق ئىككى خىل كۆرۈنۈش 130 پارچىدىن ئاشىدۇ، ئۇنى دۇنيادا تەڭداشسىز دېيىشكە بولىدۇ. (3) مەركىزىي غارنىڭ ئىككى يېقىغا تۆت چاسا شەكىلدىكى رەسىملەرگە بۇددا دىنىنى تارقىتىشنىڭ سەۋەبلىرى سىزىلغان. ئوڭ، سول ۋە ئارقا تاملارغىمۇ رەسىملەر سىزىلغان بولۇپ، بۇددا دىنىنىڭ نىرۋانا بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلاردۇر. مەسىلەن، نىرۋانانىڭ ئازاب چېكىشى، كۆلپەت-

لمری، چىدام ـ غەيرىتى دېگەندەك كۆرۈنۈشلەر. بۇ-
نىڭ ئىچىدە، سامادا پەرۋاز قىلىپ يۈرگەن قوغدىغۇچى
مۇئەككەللەرنىڭ رەسمى ناھايىتى تەپسىز سىزىلغان.
تام رەسىملىرى «سىم چوپلا» شەكلىدىكى سىزىقچىلار
بىلەن كارىدورنىڭ ھەممە يېرىگە تۇتىشىدۇ. ئويما ـ
قوپما ئۇسۇللىرى بىلەن ئارىلىشىپ ئىپادىلەنگەن ئوب-
رازلارنىڭ چىرايى، مۇسكۇللىرى، كىيىم ـ كېچەكلە-
رىنىڭ رەڭلىرى، ئىنچىكە كۆك سىزىقچىلىرى بىلەن
بەش ئەزانىڭ تومۇرلىرى تۇتاشتۇرۇلغان ئوبرازلار جا-
لىق، قىياپىتى تولىمۇ تەپسىلىي سىزىلغان.

كۆسەن ئاشكىمىر سەنئىتى ئىلگىرى ـ كېيىن
بولۇپ قەدىمىدىن مەدەنىيىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۇر-
لۇك مەدەنىيەت مەزمۇنلىرىدىكى سىرتىنىڭ تەسىرىنى
ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن بولۇپ، جۇڭگو مەدەنىيەت ـ
سەنئەت خەزىنىسىنى بېيىتتى ھەمدە غەرب ـ شەرق
ئالاقىلىرىنى باغلاپ، بۇددا دىنى سەنئىتىنىڭ بارلىققا
كېلىشىگە چوڭ تەسىر كۆرسەتتى ۋە مۇھىم رول ئوينىدى.

غەربىي يۈرت ئاخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى
بوستانلىق دۆلەتلىرىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان كۆي ـ
نەغمىلەر. «غەربىي ئاستانە خانىرىلىرى» دە خەن سۇلا-
لىسىنىڭ باشلىرىدا ئۇدۇن نەغمىلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭ-
لىك رايونلىرىغا تارقالغان، خەن گاۋزۇ بىلەن خانىكە-
چى «7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى كۆل بويىدا ئۇدۇن

غەربىي يۈرت ئاخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى

نەغمىلىرىدىن ھۇزۇرلانغان» دېيىلگەن. شەرقىي جىن
سۇلالىسى تەيىۋەننىڭ 10 ـ يىلى (385 ـ يىلى)
لۇگۇاڭ غەربكە يۈرۈش قىلغاندا كۆسەن نەغمىلىرىدىن
ھۇزۇرلانغان. سۇي سۇلالىسىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە
ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە سۇلى (بۇگۇنكى قەشقەر) نەغمە-
لىرى، ئارساك (بۇگۇنكى ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى-
نىڭ بۇخارا) نەغمىلىرى، سوغدىيانا (بۇگۇنكى ئۆزبې-
كىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ سەمەرقەنت) نەغمىلىرى،
ياپىان (بۇگۇنكى قۇمۇل) نەغمىلىرى، ئېۋىرغول (كۆ-
سەننىڭ شىمالىدىكى تاغ) نەغمىلىرى، لياڭجۇ (بۇگۇن-
كى گەنسۇنىڭ ۋۇۋېي) نەغمىلىرى قاتارلىق نەغمىلەر
تارقالغان. سۇي ـ تاڭ نەغمىلىرى ئىچىدە ئوردا زىيا-
پەت نەغمىلىرى تارقالغان. سۇي دەۋرىدىكى توققۇز بۇ-
لۇملۇك نەغمىنىڭ تۆت بۆلۈمى غەربىي يۈرتنىڭ ئىدى.
تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئون بۆلۈملۈك نەغمىسىنىڭ «ئىدە-
قۇت نەغمىسى» قاتارلىق بەش بۆلۈمى غەربىي يۈرتنىڭ
ئىدى. چېلىنىدىغان سازلاردىن بەش تارلىق بەرباپ،
غوڭقا، نەي، داپ، بالىمان قاتارلىقلار بولغان. نەغمە-
لەرنىڭ تۈرى كۆپ، ئۇسسۇلنىڭ تۈرى ھەرخىل بول-
غان. ئۇسسۇللىرىدىن ئۇيغۇر شەش ئۇسسۇلى، ئۇيغۇر
سەكرىمە ئۇسسۇلى، ئۇيغۇر پىرقىرىما ـ قاينام ئۇس-
سۇل قاتارلىقلار بولغان. ئۇيغۇر شەش ئۇسسۇلىنى تاڭ
دەۋرىدە كۆسەنلىكلەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقاتقان
بولۇپ، ئۇنىڭ يالغۇز كىشىلىك، ئىككى كىشىلىك،
كۆپ كىشىلىك ئوينايدىغان تۈرلىرى بولغان. ئۇسسۇل-
لارنىڭ مەزمۇنى مول بولۇپ، يۈزنىڭ قىياپەت تەسۋە-
رىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن. كىيىم ـ كېچەك-
لىرى جۇلالىق، دوپپىلارغا ئۇسسۇلغا چۈشكەندە ياڭراق
ئاۋاز چىقىرىدىغان مارجان قوڭغۇراقلار ئېسىلغان. قە-
زىل خۇرۇم ئۆتۈكلەر كىيىلىپ ئۇدارلار يارقىن ئىپا-
دىلەنگەن. زەرباپ رەڭلىك قىزىل نىمچا كىيىپ پوتا
باغلىۋالغان. ئۇسسۇل ئاخىرلاشقاندا كىيىملىرى لەر-
زان يېيىلغان. ئۇسسۇلغا ناخشا تەڭكەش قىلىنغان.
بۇنداق ئورۇنلىنىش سۇڭ دەۋرىگىچە داۋام قىلغان بو-
لۇپ، ئۇسسۇلچىلار ئۇمىكى، دەپ ئاتالغان. ئۇسسۇلدا
يەنە ئۇسسۇل باشلاملىرىنىڭ دىئالوگلىرىمۇ بار ئىدى.
ئۇيغۇر سەكرىمە ئۇسسۇلىنىڭ ئۇدارى تېز بولۇپ،
سەكرەش، مۇرەككەپ بولغان بويۇن قىيىشتەك ئالاھە-
دىلىكى بار ئىدى. تازا لەرزىگە يەتكەندە سەكرەۋېتىپ
قۇيۇندەك پىرقىرايتتى. ئۇسسۇل كىيىمى ئاساسەن بە-
شىغا قىرلىق دوپپا كىيىپ، ئۇزۇن تار پەشمەتنى پوتا
بىلەن باغلاپ، پۇتىغا مەسە كىيەتتى. ئۇيغۇر پىرقىرە-
ما ـ قاينام ئۇسسۇلى تاڭ سۇلالىسى كەيىۋەننىڭ تەيەنباۋ

دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىپ كىرگەن؛ ئۇسۇلچىلار كىگىز ئۈستىدە ئولۇق ـ سولغا قۇيۇندەك چۈرگىلەپ ئويناپتتى. غەربىي يۈرت ئۇسۇل ـ نەغمىلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقالغاندىن كېيىن بىر مەھەل كىشىلەرنى ئۆزىگە قاتتىق جەلپ قىلىپ، چوڭ شۆھرەت قازانغان.

سۈمۈز سامۈز، سولۇڭ دەپمۇ ئاتالغان. غەربىي يۈرتتا ئوينىلىدىغان ئەنئەنىۋى ئۇسۇلدۇر. «كونا تاڭنامە. سوغدىيانە تەزكىرىسى» دە: «سۈمۈز 11 ـ ئايلاردا سوغۇق تىلەپ ئوينىلىدۇ، سۇ چېچىلىدۇ، ئۇ شادلىقنى بىلدۈرىدىغان چىللە ئۇسۇلى» دەپ خاتىرىلەنگەن. كۈسەن دىيارىدا بەكرەك ئەۋج ئالغان، كېيىن بولغاندىمۇ شىمالىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىپ ھەرقايسى جايلاردا شۆھرەت قۇچۇپ داڭق چىقارغان. ئۇنىڭدا ئاددىي ۋەقەلىك بولاتتى ۋە كۆپ خىل پېرسوناژلار ئوينايتتى. داپ ـ دۇمباقلار تەڭكەش قىلىناتتى، ئوينىغۇچى يۈزىگە نىقاب تاقاپ تەڭرى ياكى مەخلۇق سىياقىدا ياسىناتتى. يۈرت ئارىلاپ توختىماي يەتتە كېچە ـ كۈندۈز ئوينىلاتتى. يامانلىق ـ ياۋۇزلۇقلارنى قوغلاشتەك مەزمۇنغا ئىگە ئىدى. ئۇنىڭغا دۇمباق، داپ، بەرباپ، بالىمان، غوڭقا، نەي دېگەندەك سازلار تەڭكەش قىلىناتتى. سۈڭ دەۋرىگە كەلگەندىمۇ ئىدىقۇتتا يەنىلا بۇ خىل ئويۇن ساقلىنىپ ئوينىلىپ يۈرگەن. ھازىر تېپىلغان تارىخا پۈتۈكلەردە بۇ ھەقتە ساقلىنىپ قالغان بەزى سۆز ـ ئىبارىلەر بار.

غەربىي يۈرت تىياترلىرى تىياتىر غەربىي يۈرتتا بىر قەدەر بۇرۇن پەيدا بولغان، جىن دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يېزىلغان «لىيېزى» دېگەن كىتابتا قونچاق تىياترىنى ئويناش ھەققىدە خاتىرىلەر بار. ئادەم رول ئېلىپ ئوينايدىغان تىياترلارنى دەسلەپتە نىقابلانغان ئادەم بىلەن نىقابلانمىغان ئادەم بىرلىكتە ئوينىغان. «كونا تاڭنامە. مۇزىكا تەزكىرىسى» دە، ئۇسۇللۇق تىياتىر دەسلەپتە غەربىي يۈرتتىن تارقالغانلىقى، ئۇنىڭدا دادىسىنى يولۇاس ئۇلتۇرگەن يىگىتنىڭ سەككىز داۋان ئېشىپ دادىسىنىڭ جەسىتىنى تاپقانلىقى ۋە يولۇاسنى ئۇلتۇرگەنلىكى تەسۋىرلەنگەن، سەككىز پەردىلىك تىياتىر ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان. ھازىر قىزىلىنىڭ 163 ـ نومۇرلۇق غاربىدا مۇشۇ تىياترنىڭ مەزمۇنى چۈشۈرۈلگەن تام رەسىم بار. سۈيىتاڭ دەۋرىلىرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقالغان بولۇپ، خەلق ئىچىدە ئومۇملىشىپ ئوردا ئىچىدە ئوينالغان، كېيىن ياپونىيىگىچە تارقالغان. بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشى بىلەن بۇددا تىياترلىرىمۇ بىرگە تارقالغان. سانسكرىتچە يېزىلغان دراما «ساری بۇددانىڭ تەرجىمىھالى» تەخمىنەن I ئەسىردە تارقىلىپ كىرگەن I ~ IV ئەسىرلەردە ئاگىنىلىق مۇقەددەس ئاي ھەزرەت توخرى يېزىقىدا «مايترى سىمىت» دراماسىنى يازغان، X ئەسىردە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇنىڭدا بۇددا ساكيامونى بىلەن ئاخىرەت زامان بۇددا ساقلىنىڭ كۆرۈشكەنلىكى بايان قىلىنغان. 1959 ـ يىلى قۇمۇلدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قولىيازمىسى تېپىلغان، ئۇ جۇڭگودا ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ قالغان سەھنە ئەسەرلىرى ئىچىدە تارىخى ئەڭ بۇرۇنقىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ دراما يەرلىكلەر تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن، 27 پەردىلىك 110 پېرسوناژلىق، دېكوراتسىيىسى ۋە سەھنە سايمانلىرى بىرقەدەر مۇرەككەپ تىياترىدۇر.

قۇمغا كۆمۈلگەن كىروران شەھىرى ھەققىدىكى رىۋايەت كىروراننى بەزى مۇتەخەسىسلەر قەدىمكى ئۇدۇن تىلىدىكى كىروران (Kroraina) نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئۇ پۈتكۈل تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋەكلىرىدىكى قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن قەدىمىي بوستانلىق شەھەزلىرىنىڭ تارىخىنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ ۋەقەلەر «بۇيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۈرتقا قىلىنغان سەپەر خاتىرىسى» دا ئۇچرايدۇ. شۈەنزاڭ ھىندىستانغا نوم ئالغىلى بېرىپ قايتقاندا، جېنگۈەننىڭ 18 ـ يىلى (644 ـ يىلى) باھاردا ئۇدۇنغا يېتىپ كەلگەن. سەپەر جەريانىدا كېشا ئېلى (بۈگۈنكى قەشقەر) گە كەلگىچە نۇرغۇن قۇم ـ جەزىرىلەردىن ئۆتكەن. شەرقىي جەنۇب تەرەپكە قاراپ مېڭىپ ئىگىز قۇم داۋانلاردىن ئۆتۈپ چىنجۇتا ئېلى (بۈگۈنكى قاغىلىق) گە كەلگەن. ئۇدۇن ئېلىنىڭ شەھەر قەلئەسىنىڭ غەربىگە 50~60 چاقىرىم كېلىدىغان يول بويىدىكى يەرلەرنىڭ ھەممىسى كۆچمە قۇم بارخانلىرى ئىكەنلىكى، قەلئەنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىگە يۈز چاقىرىمچە يەردە قۇرۇپ كەتكەن دەريا ئېقىنى بارلىقى، قەلئەنىڭ شەرقىدە 300 چاقىرىمچە جايدا پىمو شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا رىۋايەتلەردىكى قۇمغا كۆمۈلگەن كىروران شەھىرى ئىكەنلىكى، داۋاملىق شەرققە قاراپ ماڭغاندا قۇملۇقتا خاراب بولغان ننا ئېلى (بۈگۈنكى نىيە ناھىيىسىنىڭ شىمالى) ئىكەنلىكى، مۇشۇ قۇملۇققا كىرگەن پېتى سەپەرنى داۋام قىلسا ئەندىر (نىيىنىڭ شەرقى)، پالما-

دانا (بۇگۇنكى چەرچەن)، نابوب (كىروران، لوپنۇر كۆلىنىڭ غەربىي شىمالى) قاتارلىق ناملاردا ئاتالغان شەھەر ـ دۆلەتلەرنىڭ خارابىسىگە باردىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. ھەن دەۋرىدە پىشامشان رايونلىرى كۆپ قېتىم قۇم بوراننىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغان، نىنا ئېلى داۋىرىسىمۇ قۇم بوران دەستىدىن بارغانچە تارىيىپ كەتكەن ھەمدە لوپنۇر كۆلىنىڭ شەرقىدىكى جايلار بولسا قۇم ئاستىدا قالغان. ئەينى ۋاقىتتا بۇ قۇملۇق «ئاق ئەجدىھا» دەپ ئاتالغان. كىروران شەھىرى ۋېي، جىن ۋە ئالدىنقى لياڭ سۇلالىسى دەۋرىدە خېلى بىر مەزگىل غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلغان. IV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە ئالدىنقى چىن ئالدىنقى لياڭنى يوقاتقاندىن كېيىن بۇ جايلار ئاستا ـ ئاستا قۇم دېڭىزىغا كۆمۈلۈپ كەتكەن. XVI ئەسىردە ئۆتكەن مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كوراگاننىڭ «تارىخى رەشىدىي» دېگەن ئەسىرىدە ئۇدۇن، قەشقەر قاتارلىق جايلارنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرىنىڭ قۇم بېسىپ كېتىۋاتقانلىقى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بۇ تەسۋىرلەر شۇەنزاڭنىڭ خاتىرىسى بىلەن ئوخشاشلىقتا ئىكەن. قۇمغا كۆمۈلگەن كىروران شەھىرىنىڭ رېۋايىتى كىشىلەرنىڭ خاتىرىسىدە قالغان شەھەرلەرنىڭ قۇم بېسىپ كەتكەنلىكى ھەققىدىكى پاكىتلارنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇنىڭغا يەنە بېڭچە ئىسلام دىنى تۈسىنى ئالغان مەزمۇنلار قوشۇلغان.

«ئوغۇزنامە» داستانى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى. ھازىرغا قەدەر بىزگە يېتىپ كەلگەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قولىيازما، فرانسىيىنىڭ پارىژ دۆلەتلىك كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. ئالدىنقى قىسمى تىتىلىپ يوقاپ كەتكەن بولۇپ، نامىمۇ ئېنىق ئەمەس. ھازىرقىلار ئۇنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن «ئوغۇزنامە» دەپ ئاتاپ كەلمەكتە. تەتقىقاتچىلار بۇ قولىيازمىنىڭ XII ئەسىردىن XIV ئەسىرگىچە بولغان ۋاقىتلاردا يېزىلغانلىقىنى، X ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەيىنىدە رېۋايەت بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىنى تەتقىق قىلىپ ئىسپاتلىغان. داستان ئىككى بۆلۈمگە بۆلۈنگەن. بىرىنچى بۆلۈمى ئۇيغۇرلارنىڭ مەنبەسى، ئۇلارنىڭ يارىلىش ئېپاسانىلىرى ھەمدە قەدىمكى ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە دائىر مەزمۇنلاردۇر. ئۇنىڭدا: ئوغۇزخان باتۇرنىڭ تۆغۇلۇپ 40 كۈندە چوڭ بولغانلىقى، چىرايىنىڭ غەلىتىرەك بولۇپ، يۈزى تۆمۈردەك كۆك، لەۋلىرى قىزىل، كۆزىمۇ قىزىل، پۇتۇن بەدىنىنى تۈك باسقان، قەددى ـ قامىتى بەستلىك، ئۆكۈز ئاياغ، بۆرە بەل، قاپلان فوللۇق، كۆكرەكلىرى ئېيىقنىڭ كۆكرىكىدەك كەڭ، دەپ تەسۋىرلەنگەن. ئۇنىڭ ئالتە ئوغلى بولۇپ، ئۇلارغا كۈن، ئاي، يۇلتۇز، ئاسمان، تاغ، دېڭىز دەپ ئىسىم قويۇلغان. ئىككىنچى بۆلۈمدە، ئوغۇزخاننىڭ خان بولغاندىن كېيىنكى ھەربىي يۈرۈشلىرى: شەرقتە ئالتۇن خاننى بويسۇندۇرۇشى، غەربتە رىم ئىمپېرىيىسىنى مەغلۇپ قىلىشى، ھىندىستاننى ئەل قىلىشى، تاڭغۇتلارنى، سۇرىيىلىكلەرنى ۋە كىدانلارنى مەغلۇپ قىلىشى بايان قىلىنغان. بۇ بايانلار مەلۇم نۇقتىدىن تارىخىي ۋەقەلىكلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا ئەدەبىي ئەسەردۇر. بىر قىسىم تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىمۇ شەرھى بەرگەن: «يابچان» نى ئىچى كاۋاك دەرەخ دەپ شەرھى بەرگەن، چۈنكى بۇ قوۋمنىڭ سەركىسى دەرەخ غولىنى ئويۇپ قولۇاق ياساپ ئوغۇزخاننى دەريادىن ئۆتكۈزۈپ قويغانلىقى ئۈچۈن ئوغۇزخان ئۇلارغا شۇنداق نام بەرگەن؛ «قاڭقىل» لارنى «ئېگىز ھارۋىلىقلار» دەپ شەرھلەيدۇ، چۈنكى ئۇلارنىڭ سەركەردىسى ئېگىز چاقلىق ھارۋا ياساپ ئوغۇزخاننىڭ ئۇرۇش ئولجىلىرىنى توشىغان. پارىژدا ساقلىنىۋاتقان قولىيازمىدىن باشقا يەنە كېينكى چاغاتاي يېزىقى بىلەن يېزىلغان «ئوغۇزنامە» نۇسخىسىمۇ بار. تۈركىيىدىمۇ يەنە بىر نەزمە شەكلىدە يېزىلغان نۇسخىنىڭ قالدۇقلىرى بايقالدى، بىراق ئۇلار تېخىچە تەتقىق قىلىنمايۋاتىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئوغۇزخاننىڭ رېۋايىتى» نى گېرمان شىمېن خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلغان. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1982 ـ يىلى نەشر قىلىنغان.

مەتبەئىچىلىكنىڭ غەربكە تارقىلىشى مەتبەئىچىلىك جۇڭگونىڭ قەدىمكى تۆت چوڭ كەشپىياتلىرىنىڭ بىرى. تاڭ دەۋرىدە ئويما مەتبەئە ھەرقايسى جايلارغا تارقالغان. بەش دەۋر، شىمالىي سۇلالىسى مەزگىلىدە غەربىي يۈرتقا تارقالغان. ئىدىقۇتنا بۇددا دىنى تازا ئەۋج ئالغاندا كىشىلەرنىڭ بۇددا نوملىرىغا ۋە باشقا ۋەسىقىلەرگە تازا ھاجىتى چۈشكەچكە، تاش مەتبەئە غەربىي يۈرتقا تارقىلىشقا باشلىغان. يېقىنقى يىللاردا تۇرپاندىن نۇرغۇنلىغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى، بولۇپمۇ خەنزۇ يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر قېزىۋېلىندى. بۇلار ئىچىدە بۇددا دىنى مەزمۇنىدىكى نوملار كۆپرەك. بەزىلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مەتبەئەتچىلىك نۇسخىسىدا بولۇپ، خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلىنغان ۋەسىقىلەردە خەنزۇ يېزىقى بىلەن سانسكرىتچە يېزىق سېلىشتۇرىلىنىڭ ئىزاھاتى بېرىلگەن. بۇ خەن-

زۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنىڭ كۆپلۈكىنى ياكى خەنزۇ راھىبلارنىڭ كۆپلۈكىنى شۇنداقلا ئىدىقۇت رايونىدىكى مىخ مەتبەئەتچىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. شىمالىي سۇڭ دەۋرىدە مىخ مەتبەئە تېخنىكىسى كەشپ قىلىنغان، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياغاچ مىخ مەتبەئە تېخنىكىسى ئىجاد قىلىنغان. ئەڭ بۇرۇن غەربىي يۇرتقا تارقالغان ياغاچ مىخ مەتبەئە دۇنخۇاڭدىن تېپىلدى. XII ئەسىردىن كېيىن ئىدىقۇت غەربىي يۇرتتىكى مەتبەئەتچىلىك ئىشلىرىنىڭ بۇشۇكى بولۇپ قالغان. ئويما مەتبەئە، مىخ مەتبەئەلەر يىپەك يولىنى بويلاپ پارس (ئىران) لارغا، يەنە داۋاملىق ھالدا غەربكە قاراپ تارقىلىپ ياۋروپاغىچە بارغان.

رۇس تىلىدىكى سىياسىي قانۇن تېخنىكومى

شىنجاڭدا تۇنجى بولۇپ قۇرۇلغان ئۇلكىلىك تېخنىك مەكتىپى. 1924 ـ يىلى ئۇلكىلىك ئوتتۇرا مەكتەپ قورۇسى ئىچىدە قۇرۇلغان، ئوقۇش تۈزۈمى تۆت يىللىق. تۇنجى قارار ئوقۇغۇچىلار ئۇلكىلىك ئوتتۇرا مەكتەپتىن ئەۋەتىلگەن، بۇلار ئىچىدە خەنزۇ، خۇيزۇ، ئۇيغۇر، مانجۇ، شىبە قاتارلىق ھەر مىللەت بالىلىرى بولۇپ جەمئىي 44 نەپەر ئادەم ئوقۇغان. ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت يەر بېجى، يەر باشقۇرۇش بېجى قاتارلىقلاردىن مەكتەپنىڭ راسخوتىنى ئاجراتقان بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار ياتاق ۋە ئوقۇش ھەققىنى تاپشۇرمايتتى ھەمدە بەلگىلىك يارەم پۇلى ئېلىپ ئوقۇيتتى. دەرسلىكتە رۇس تىلىدىن باشقا، قانۇن، خەنزۇ تىلى قاتارلىقلار ئۆتۈلەتتى. رۇس تىلى بولسا رۇسىيە تارىخى، جۇغرافىيىسى ۋە كلاسسىك ئەدەبىياتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. قانۇن دەرسلىكى بولسا بېيجىڭ چاۋياڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تۈزگەن قوللانما ئاساس قىلىناتتى. ئۇ قانۇن نەزەريىسى، خەلقئارا ئامانلىق قانۇنى، خەلقئارا ئەدلىيە قانۇنى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. خەنزۇچە دەرسلىكلەر ئاساسەن تۆت كىتاب ـ بەش دەسىتۈرلار ئىدى. ماۋارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى لىيۇ ژېنلۇڭ قوشۇمچە مۇدىرلىقنى ئۈستىگە ئالغان، ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا جاڭ چۈنشى مەسئۇل بولۇپ كۈندىلىك خىزمەتلەرنى بىر تەرەپ قىلغان. 1931 ـ يىلى رۇسچە سىياسىي قانۇن ئىنستىتۇتى دەپ ئۆزگەرتىلگەن. 1934 ـ يىلى خې ژۇجۇ مۇدىرلىقنى ئۈستىگە ئېلىپ ئىسلاھات ئېلىپ بارغان، كېيىن ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەستىقى بىلەن ماۋارىپ مىنىستىرلىقىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشىپ، 1935 ـ يىلى شىنجاڭ ئىنستىتۇتى بولۇپ قۇرۇلغان.

ئۇلكىلىك ئوتتۇرا مەكتەپ شىنجاڭ ئۇلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن دىخۇا (بۇگۈنكى ئۇرۇمچى) نىڭ بېيلياڭ دېگەن جايىدا بودا خەنزۇ مەكتىپى قۇرۇلۇپ، گۇاڭشۈنىڭ 31 ـ يىلى (1905ـ يىلى) باش تەپتىش ژۇيىنسۈن بۇ مەكتەپنى ئۇلكىلىك يۇقىرى دەرىجىلىك مەكتەپ قىلىپ ئۆزگەرتكەن ھەمدە ئۇنىڭ تارىخىدا دارىلمۇئەللىمىن تەسىس قىلغان. كېيىنكى يىلى ئۇلكىلىك ئوتتۇرا مەكتەپ قىلىپ ئۆزگەرتىپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا باشلانغۇچ دارىلغۇنۇن تەسىس قىلغان. بۇ مەكتەپ ئەينى چاغدا شىنجاڭدىكى تۇنجى ئوتتۇرا مەكتەپ بولۇپ، ئوقۇغۇچىسى 106 نەپەر ئىدى. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن بىر مەھەل تاقىلىپ قالغان. 1920 ـ يىلى ئوتتۇرا مەكتەپكە تۇنجى قارار ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ، ئوقۇغۇچىلارنى ھەرقايسى ناھىيىلەردىن تاللاپ ئەۋەتكەندىن كېيىن ئىمتىھان ئارقىلىق 40 نەچچە نەپەر ئادەم تاللاپ قوبۇل قىلىنغان، ھەممە خىراجەتنى ھۆكۈمەت كۆتۈرگەن. تۆت يىللىق ئوقۇش تۈزۈمىدە بولغان، تەسىس قىلىنغان دەرسلىكلەر خەنزۇ تىلى، ماتېماتىكا، مۇزىكا، تارىخ، مۇزېيشۇناسلىق، تەنتەربىيە، گىمناستىكا، قول ـ ھۈنەرۋەنچىلىك، رۇس تىلى بولۇپ، تۈتىنچى يىللىقلارغا قانۇن، ئىقتىساد قاتارلىق دەرسلىكلەر قوشۇلغان. تۇنجى قارار ئوقۇغۇچىلار مەكتەپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن يېڭىدىن قۇرۇلغان رۇسچە سىياسىي قانۇن مەكتىپىگە ئەۋەتىپ بېرىلگەن. 1924 ـ يىلى كۈزدە ئىككىنچى قاراردىكى ئوقۇغۇچىلارنى قوبۇل قىلغان. ھەر بىر سىنىپتا 30~40 ئوقۇغۇچى بولغان. مەكتەپنىڭ تۇنجى مۇدىرلىقنى ماۋارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى لىيۇ ژېنلۇڭ ئۈستىگە ئالغان. 1934 ـ يىلى 9 ـ ئايدا مۇدىرلىقنى رۇسچە سىياسىي قانۇن مەكتىپىنىڭ مۇدىرى خې يۈجى ئۈستىگە ئالغان. 1935 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇلكىلىك دىخۇا 1 ـ ئوتتۇرا مەكتىپى دەپ ئۆزگەرتىلگەن.

ئۇلكىلىك دىخۇا قىزلار ئوتتۇرا مەكتىپى

1934 ـ يىلى دىخۇا قىزلار مەكتىپى ئۇلكىلىك قىزلار ئوتتۇرا مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلگەن، قارىمىقىدا باشلانغۇچ مەكتەپ تەسىس قىلىنغان. نورمال بولغان ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش ئىشلىرىدىن باشقا، ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلار جاھانگىرلىككە قارشىلىق كۆرسىتىش ئۈيۈشمىسى ۋە ئاياللار بىرلەشمىسى رەھبەرلىرىنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن ئاياللارنىڭ ساۋاتىنى چىقىرىش كۈرسى ۋە ئاياللار

مللىي مەكتىپىنى تەسىس قىلغان. 1938 ـ يىلى جۇڭگو كومپارتىيە ئەزالىرىدىن جۇ دەنخۇا، خۇاڭ يى، شېن گۈنەن قاتارلىقلار ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ مەكـتەپنىڭ ئوقۇتۇش بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى، تەربىيىچى مۇدىر، باشلانغۇچ بۆلۈمنىڭ مۇدىرى قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئۈستىگە ئالغان. ئىنقىلابىي ئىدىيىلەرنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار ئىنقىلاب قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ بارلىقىنى ئىنقىلابقا بېغىشلىـغان. كېيىن قىزلار ئىنستىتۇتىغا ئۆزگەرتىلگەن، 1946 ـ يىلى باھاردا شىنجاڭ ئىنستىتۇتىغا قوشۇۋېتىلگەن.

ئۆلكىلىك دەخۇا دارىلفۇنۇنى 1916 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى دەخۇا (ئۇرۇمچى) دا بۇرۇنقى بېيلياڭ بودا خەنزۇچە مەكتەپنىڭ ئورنىغا قۇرۇلغان. ئىككى يىللىق ئوقۇش تۈزۈمىدە، ھەر قېتىمدە 40 ئەتراپىدا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغان. ئوقۇغۇچىلار ھەرقايسى ناھىيىلەردىن تاللاپ ئەۋەتىلگەن. يول كىراسى بىلەن ياتاق ھەققىنى ناھىيىلەر ئۈستىگە ئالغان، قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن خىراجەتلەرنى ھۆكۈمەت كۆتۈرۈۋەتكەن، يەنە قەغەز ـ قەلەم، سىياھ ھەققىنىمۇ تارقىتىپ بەرگەن. 1920 ـ يىلدىن باشلاپ تۆت يىللىق تۈزۈمدىكى پېداگوگىكا تولۇق كۇرس سىنىپلىرىغا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشقا باشلىغان. 1935 ـ يىلدىن باشلاپ ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل سىنىپلىرى ئېچىلغان. 1946 ـ يىلىغا كەلگىچە باشلانغۇچ دارىلمۇئەللىمىن سىنىپىدىن ئۈچ سىنىپ ئوقۇش پۈتتۈرۈپ، جەمئىي 2000 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى مەكتەپ پۈتتۈرۈگەن، بۇنىڭ ئىچىدە 60% ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى ئىدى.

ھاۋا ئارمىيە تەربىيىلەش ئەترىتى ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە جۇڭگو ـ سوۋېت ئىككى دۆلەتنىڭ مۇزاكىرىسىدىن ئۈتۈپ تەشكىللەنگەن ھاۋا ئارمىيە ئۇچقۇچى تەربىيىلەش ئورگىنى. 1936 ـ يىلى غۇلجىنىڭ ھەرەمباغدا قۇرۇلغان. ئاساسلىق خىزمەتچىلىرىنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئەۋەتكەن. يېتەكچىلەر سوۋېت تەرەپتىن، ئاز بىر قىسمى گۇاڭشى ـ گۇاڭدۇڭ مىلىتارىستلىرىنىڭ كونا ھاۋا ئارمىيە شتابىدىن كەلگەن. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەممىسى ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن كەلگەن. 1941 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە يېتەكچى خادىملار 91 نەپەر، كۇرسانتلار 164 نەپەر، ئوقۇغۇچىسى 90 نەپەر، تېخنىكلار 118 نەپەر بولۇپ جەمئىي 463 ئادەمگە يەتكەن. بۇ بازىدا بىرقەدەر ياخشى بولغان سۇ، توك ۋە ئۇچۇر ـ ئالاقە ئەسلىھەلىرى، بىرقەدەر كۆچلۈك قورال ـ يارىغلىرى بار بولغان. ئۇرۇش قىلغۇچى ۋە بومباردىمانچى ئايروپىلان لىيوتچېكلىكىنى تاماملىغان ئوقۇغۇچىلار ياپونغا قارشى تۇرۇش ئالدىنقى سېپىگە بارغان. 1944 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى چېگدۇنىڭ تەيپىڭ ئايرودرومىغا كۆچۈرۈلگەن.

مەركىزىي تەربىيىلەش ئەترىتىنىڭ شىنجاڭ تارماق گۇرۇپپىسى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى كادىرلارنى نۆۋەت بىلەن تەربىيىلەيدىغان دائىملىق ئورگىنى. 1943 ـ يىلى ئەسلىدىكى شىنجاڭ ئۆلكىلىك سىياسىي كادىرلار تەربىيىلەش كۇرسى ئاساسىدا قايتا تەشكىللىنىپ، ئۆلكىلىك باش پىرقە ئىجرائىيە كومىتېتىنىڭ مۇدىرى شېڭ شىسەي مۇدىر بولۇپ ئىشلىگەن؛ ئۆلكىلىك باش پىرقىنىڭ سېكرېتارى خۇاڭ روجىن خىزمەتلەرگە رىياسەتچىلىك قىلىدىغان مۇئاۋىن مۇدىر بولغان. دەسلەپكى چاغلاردا ئاساسلىقى سېكرېتار ۋە خادىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ناھىيىلىك كادىرلىرىنى تەربىيىلىگەن؛ ھەرقايسى ناھىيىلەرنىڭ ھاكىملىرىنى تەڭشەپ، ناھىيىلىك پىرقىنىڭ سېكرېتارلىرى ناھىيە ھاكىملىقىنى تەڭ ئۈتەش تۈزۈمىنى يولغا قويغان. ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە ناھىيىلىك پىرقىنىڭ ھەيئەتلىرىنى ھەمدە يېزا باشلىقلىرىنى، كەنت باشلىقلىرىنى تەربىيىلەشنى مەزمۇن قىلغان. ئۇنىڭغا پىرقە پارتىيە سىياسىي كادىرلار سىنىپى، كەسپىي سىنىپ، ئەدەبىيات سىنىپى، مىللىي مەدەنىيەت سىنىپى، مالىيە سىنىپى قاتارلىق سىنىپلار تەسىس قىلىنغان. ئوقۇتقۇچىلىقنى ئۆلكىلىك پىرقىنىڭ باش ھەيئەت ئەزالىرى ھەمدە ئورگان خىزمەتچى خادىملىرى ئۈستىگە ئالغان. ھەربىر ئوقۇش مەۋسۇمى 3~6 ئاي، جەمئىي 12 قارار ئېچىلغان. ھەرقايسى ناھىيىدىكى كادىرلاردىن 3000 دەك ئادەمنى تەربىيىلىگەن. 1947 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ئاخىرلاشقان.

جۇڭگو ـ سوۋېت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ شىنجاڭ تارمىقى ئاممىۋى تەشكىلات. 1939ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى دەخۇا (بۇگۈنكى ئۇرۇمچى) دا قۇرۇلغان. ۋاڭ باۋچېن ئۇيۇشمىغا باشلىق بولغان. كېيىنكى يىلى چۈچەك، غۇلجا، ئالتاي قاتارلىق ئۈچ ۋىلايەتتە تارماق ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلۇپ، ئەزاسى 300

ئۇ مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنىڭ كۆپلۈكىنى ياكى خەنزۇ راھىبلارنىڭ كۆپلۈكىنى شۇنداقلا ئىدىقۇت رايونىدىكى مىڭ مەتبەئەتچىلىكنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. شىمالىي سۇڭ دەۋرىدە مىڭ مەتبەئە تېخنىكىسى كەشپ قىلىنغان، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياغاچ مىڭ مەتبەئە تېخنىكىسى ئىجاد قىلىنغان. ئەڭ بۇرۇن غەربىي يۇرتتا تارقالغان ياغاچ مىڭ مەتبەئە دۇنخۇاڭدىن تېپىلدى. XII ئەسىردىن كېيىن ئىدىقۇت غەربىي يۇرتتىكى مەتبەئەتچىلىك ئىشلىرىنىڭ بۇشۇكى بولۇپ قالغان. ئويما مەتبەئە، مىڭ مەتبەئەلەر يىپەك يولىنى بويلاپ پارس (ئىران) لارغا، يەنە داۋاملىق ھالدا غەربكە قاراپ تارقىلىپ ياۋروپاغىچە بارغان.

رۇس تىلىدىكى سىياسىي قانۇن تېخنىكومى

شىنجاڭدا تۇنجى بولۇپ قۇرۇلغان ئۇلكىلىك تېخنىك مەكتىپى. 1924 ـ يىلى ئۇلكىلىك ئوتتۇرا مەكتەپ قورۇسى ئىچىدە قۇرۇلغان، ئوقۇش تۈزۈمى تۆت يىللىق. تۇنجى قارار ئوقۇغۇچىلار ئۇلكىلىك ئوتتۇرا مەكتەپتىن ئۆتەتىلگەن، بۇلار ئىچىدە خەنزۇ، خۇيزۇ، ئۇيغۇر، مانجۇ، شىبە قاتارلىق ھەر مىللەت بالىلىرى بولۇپ جەمئىي 44 نەپەر ئادەم ئوقۇغان. ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت يەر بېجى، يەر باشقۇرۇش بېجى قاتارلىقلاردىن مەكتەپنىڭ راسخوتىنى ئاجراتقان بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار ياتاق ۋە ئوقۇش ھەققىنى تاپشۇرمايتتى ھەمدە بەلگىلىك يارەم پۇلى ئېلىپ ئوقۇيتتى. دەرسلىكتە رۇس تىلىدىن باشقا، قانۇن، خەنزۇ تىلى قاتارلىقلار ئۆتۈلەتتى. رۇس تىلى بولسا رۇسىيە تارىخى، جۇغرافىيىسى ۋە كلاسسىك ئەدەبىياتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. قانۇن دەرسلىكى بولسا بېيجىڭ چاۋياڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تۈزگەن قوللانما ئاساس قىلىناتتى. ئۇ قانۇن نەزەريىسى، خەلقئارا ئامانلىق قانۇنى، خەلقئارا ئەدلىيە قانۇنى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. خەنزۇچە دەرسلىكلەر ئاساسەن تۆت كىتاب ـ بەش دەستۇرلار ئىدى. ماتارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى لىيۇ ۋېنلۇڭ قوشۇمچە مۇدىرلىقنى ئۈستىگە ئالغان، ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا جاڭ چۈنشى مەسئۇل بولۇپ كۈندىلىك خىزمەتلەرنى بىر تەرەپ قىلغان. 1931 ـ يىلى رۇسچە سىياسىي قانۇن ئىنستىتۇتى دەپ ئۆزگەرتىلگەن. 1934 ـ يىلى خې ۋۇجۇ مۇدىرلىقنى ئۈستىگە ئېلىپ ئىسلاھات ئېلىپ بارغان، كېيىن ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەستىقى بىلەن ماتارىپ مىنىستىرلىقىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشىپ، 1935 ـ يىلى شىنجاڭ ئىنستىتۇتى بولۇپ قۇرۇلغان.

ئۇلكىلىك ئوتتۇرا مەكتەپ شىنجاڭ ئۇلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن دىخۇا (بۇگۈنكى ئۇرۇمچى) نىڭ بېيلياڭ دېگەن جايىدا بودا خەنزۇ مەكتىپى قۇرۇلۇپ، گۇاڭشۇنىڭ 31 ـ يىلى (1905ـ يىلى) باش تەپتىش ۋۇيىنسۇن بۇ مەكتەپنى ئۇلكىلىك يۇقىرى دەرىجىلىك مەكتەپ قىلىپ ئۆزگەرتكەن ھەمدە ئۇنىڭ تارمىقىدا دارىلمۇئەللىمىن تەسىس قىلغان. كېيىنكى يىلى ئۇلكىلىك ئوتتۇرا مەكتەپ قىلىپ ئۆزگەرتىپ، ئۇنىڭ قارمىقىدا باشلانغۇچ دارىلفۇنۇن تەسىس قىلغان. بۇ مەكتەپ ئەينى چاغدا شىنجاڭدىكى تۇنجى ئوتتۇرا مەكتەپ بولۇپ، ئوقۇغۇچىسى 106 نەپەر ئىدى. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن بىر مەھەل تاقىلىپ قالغان. 1920 ـ يىلى ئوتتۇرا مەكتەپكە تۇنجى قارار ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ، ئوقۇغۇچىلارنى ھەرقايسى ناھىيىلەردىن تاللاپ ئەۋەتكەندىن كېيىن ئىمتىھان ئارقىلىق 40 نەچچە نەپەر ئادەم تاللاپ قوبۇل قىلىنغان، ھەممە خىراجەتنى ھۆكۈمەت كۆتۈرگەن. تۆت يىللىق ئوقۇش تۈزۈمىدە بولغان، تەسىس قىلىنغان دەرسلىكلەر خەنزۇ تىلى، ماتېماتىكا، مۇزىكا، تارىخ، مۇزېيشۇناسلىق، تەنتەربىيە، گىمناستىكا، قول ـ ھۈنەرۋەنچىلىك، رۇس تىلى بولۇپ، تۆتىنچى يىللىقلارغا قانۇن، ئىقتىساد قاتارلىق دەرسلىكلەر قوشۇلغان. تۇنجى قارار ئوقۇغۇچىلار مەكتەپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن يېڭىدىن قۇرۇلغان رۇسچە سىياسىي قانۇن مەكتىپىگە ئەۋەتىپ بېرىلگەن. 1924 ـ يىلى كۈزدە ئىككىنچى قاراردىكى ئوقۇغۇچىلارنى قوبۇل قىلغان. ھەر بىر سىنىپتا 30~40 ئوقۇغۇچى بولغان. مەكتەپنىڭ تۇنجى مۇدىرلىقىنى ماتارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى لىيۇ ۋېنلۇڭ ئۈستىگە ئالغان. 1934 ـ يىلى 9 ـ ئايدا مۇدىرلىقنى رۇسچە سىياسىي قانۇن مەكتىپىنىڭ مۇدىرى خې يۈجى ئۈستىگە ئالغان. 1935 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇلكىلىك دىخۇا 1 ـ ئوتتۇرا مەكتىپى دەپ ئۆزگەرتىلگەن.

ئۇلكىلىك دىخۇا قىزلار ئوتتۇرا مەكتىپى

1934 ـ يىلى دىخۇا قىزلار مەكتىپى ئۇلكىلىك قىزلار ئوتتۇرا مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلگەن، قارمىقىدا باشلانغۇچ مەكتەپ تەسىس قىلىنغان. نورمال بولغان ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش ئىشلىرىدىن باشقا، ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلار جاھانگىرلىككە قارشىلىق كۆرسىتىش ئۈيۈشمىسى ۋە ئايالار بىرلەشمىسى رەھبەرلىرىنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن ئايالارنىڭ ساۋاتىنى چىقىرىش كۈرسى ۋە ئايالار

مللي مەكتىپىنى تەسىس قىلغان. 1938 ـ يىلى جۇڭگو كومپارتىيە ئەزالىرىدىن جۇ دەنخۇا، خۇاڭ يى، شېن گۇنەن قاتارلىقلار ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ مەكـ تەپنىڭ ئوقۇتۇش بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى، تەربىيىچى مۇ- دىر، باشلانغۇچ بۆلۈمنىڭ مۇدىرى قاتارلىق خىزمەتلەر- نى ئۈستىگە ئالغان. ئىنقىلابىي ئىدىيىلەرنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار ئىنقىلاب قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ بارلىقىنى ئىنقىلابقا بېغىشلـ- غان. كېيىن قىزلار ئىنستىتۇتىغا ئۆزگەرتىلگەن، 1946 ـ يىلى باھاردا شىنجاڭ ئىنستىتۇتىغا قوشۇۋې- تىلگەن.

ئۆلكىلىك دىخۇا دارىلفۇنۇنى 1916 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى دىخۇا (ئۇرۇمچى) دا بۇرۇنقى بېيلياڭ بودا خەنزۇچە مەكتەپنىڭ ئورنىغا قۇرۇلغان. ئىككى يىللىق ئوقۇش تۈزۈمىدە، ھەر قېتىمدە 40 ئەتراپىدا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغان. ئوقۇغۇچىلار ھەر- قايسى ناھىيىلەردىن تاللاپ ئەۋەتىلگەن. يول كىراسى بىلەن ياتاق ھەققىنى ناھىيىلەر ئۈستىگە ئالغان، قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن خىراجەتلەرنى ھۆكۈمەت كۆتۈرۈ- ۋەتكەن، يەنە قەغەز ـ قەلەم، سىياھ ھەققىنىمۇ تارقـ- تىپ بەرگەن. 1920 ـ يىلىدىن باشلاپ تۆت يىللىق تۈزۈمدىكى پېداگوگىكا تولۇق كۇرس سىنىپلىرىغا ئو- قۇغۇچى قوبۇل قىلىشقا باشلىغان. 1935 ـ يىـ- لىدىن باشلاپ ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل سىنىپلىرى ئېچىلغان. 1946 ـ يىلىغا كەلگىچە باشلانغۇچ دارىلمۇ- ئەللىمىن سىنىپىدىن ئۈچ سىنىپ ئوقۇش پۈتتۈرۈپ، جەمئىي 2000 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى مەكتەپ پۈتتۈر- گەن، بۇنىڭ ئىچىدە 60% ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇ- چىلىرى ئىدى.

ھاۋا ئارمىيە تەربىيىلەش ئەترىتى ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە جۇڭگو ـ سوۋېت ئىككى دۆلەتنىڭ مۇزاكىرىسىدىن ئۈتۈپ تەشكىللەنگەن ھاۋا ئارمىيە ئۇچقۇچى تەربىيىلەش ئورگىنى. 1936 ـ يىلى غۇلجىنىڭ ھەرەمباغدا قۇرۇلغان. ئاساسلىق خىز- مەتچىلىرىنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئەۋەتكەن. يېتەك- چىلەر سوۋېت تەرەپتىن، ئاز بىر قىسمى گۇاڭشى- گۇاڭدۇڭ مىلىتارىستلىرىنىڭ كونا ھاۋا ئارمىيە شتابـ- دىن كەلگەن. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەممىسى ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن كەلگەن. 1941 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلـ- گەندە يېتەكچى خادىملار 91 نەپەر، كۇرسانتلار 164 نەپەر، ئوقۇغۇچىسى 90 نەپەر، تېخنىكلار 118 نەپەر بولۇپ جەمئىي 463 ئادەمگە يەتكەن. بۇ بازىدا بىرقەدەر ياخشى بولغان سۇ، توك ۋە ئۇچۇر ـ ئالاقە ئەسلىھەلـ- رى، بىرقەدەر كۆچلۈك قورال ـ يارىغلىرى بار بولـ- غان. ئۇرۇش قىلغۇچى ۋە بومباردىمانچى ئايروپىلان لىيوتچېكلىكىنى تاماملىغان ئوقۇغۇچىلار ياپونغا قارشى تۇرۇش ئالدىنقى سېپىگە بارغان. 1944 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى چېڭدۇنىڭ تەيپىڭ ئايرودرومىغا كۆچۈرۈلـ- گەن.

مەركىزىي تەربىيىلەش ئەترىتىنىڭ شىنجاڭ تارماق گۇرۇپپىسى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنـ- جاڭدىكى كادىرلارنى نۆۋەت بىلەن تەربىيىلەيدىغان دا- ئىملىق ئورگىنى. 1943 ـ يىلى ئەسلىدىكى شىنجاڭ ئۆلكىلىك سىياسىي كادىرلار تەربىيىلەش كۇرسى ئاسا- سىدا قايتا تەشكىللىگەن. ئۆلكىلىك باش پىرقە ئىجرا- ئىيە كومىتېتىنىڭ مۇدىرى شېڭ شىسەي مۇدىر بولۇپ ئىشلىگەن؛ ئۆلكىلىك باش پىرقىنىڭ سېكرېتارى خۇاڭ روجىن خىزمەتلەرگە رىياسەتچىلىك قىلىدىغان مۇئاۋىن مۇدىر بولغان. دەسلەپكى چاغلاردا ئاساسلىقى سېكرېتار ۋە خادىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ناھىيىلىك كادىرلىرىنى تەربىيىلىگەن؛ ھەرقايسى ناھىيىلەرنىڭ ھاكىملىرىنى تەڭشەپ، ناھىيىلىك پىرقىنىڭ سېكرېـ- تارلىرى ناھىيە ھاكىملىقىنى تەڭ ئۈتەش تۈزۈمىنى يولغا قويغان. ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلـ- گەندە ناھىيىلىك پىرقىنىڭ ھەيئەتلىرىنى ھەمدە يېزا باشلىقلىرىنى، كەنت باشلىقلىرىنى تەربىيىلەشنى مەز- مۇن قىلغان. ئۇنىڭغا پىرقە پارتىيە سىياسىي كادىرلار سىنىپى، كەسپىي سىنىپ، ئەدەبىيات سىنىپى، مىلـ- لىي مەدەنىيەت سىنىپى، مالىيە سىنىپى قاتارلىق سـ- ىنىپلار تەسىس قىلىنغان. ئوقۇتقۇچىلىقنى ئۆلكىلىك پىرقىنىڭ باش ھەيئەت ئەزالىرى ھەمدە ئورگان خىز- مەتچى خادىملىرى ئۈستىگە ئالغان. ھەربىر ئوقۇش مەۋسۇمى 3~6 ئاي، جەمئىي 12 قارار ئېچىلغان. ھەرقايسى ساھەدىكى كادىرلاردىن 3000 دەك ئادەمنى تەربىيىلىگەن. 1947 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ئاخىرلاشقان.

جۇڭگو ـ سوۋېت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ شىنجاڭ تارمىقى ئامىۋى تەشكىلات. 1939ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى دىخۇا (بۇگۈنكى ئۇرۇمچى) دا قۇرۇلغان. ئۇاڭ باۋچېن ئۇيۇشمىغا باشلىق بولغان. كېيىنكى يىلى چۈچەك، غۇلجا، ئالتاي قاتارلىق ئۈچ ۋىلايەتتە تارماق ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلۇپ، ئەزاسى 300

نەچچىگە يەتكەن. ئۇيۇشمىنىڭ ئاساسىي پرىنسىپى: ماركسىزمنى تەشۋىق قىلىش، سوۋېتنىڭ قۇرۇلۇش تەجىربىلىرىنى تونۇشتۇرۇش، سوۋېت خەلقىنىڭ فاشىزمغا قارشى كۈرىشىگە مەدەت بېرىش. ئاساسلىق پائالىيىتى بولسا: سوۋېتنىڭ سۈرەت رەسىملىرىنى ئايلىنىپ يۈرۈپ كۆرگەزمە قىلىش، نامايىش قىلىش، يىغىلىش ئۆتكۈزۈش، سوۋېت كىنولىرىنى قويۇش؛ «تاڭ نۇرى ئايلىق ژۇرنىلى» نى ۋە «جۇڭگو- سوۋېت مەدەنىيىتى ئايلىق ژۇرنىلى» نى چىقىرىش؛ رۇس تىلى سىنىپلىرى ۋە قىرائەتخانىلارنى ئېچىش قاتارلىقلار.

شىنجاڭ ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئىجتىمائىي گۇروھ. 1939 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى دىخوا (بۇگۈنكى ئۈرۈمچى) دا قۇرۇلغان. ماۋدۇن، جاڭ جۇڭشىلار ھەيئەت ئەزالىرىنىڭ باشلىقلىق ۋە مۇئاۋىن باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالغان. ئۇيۇشمىنىڭ ئاساسلىق پرىنسىپى: ياپونغا قارشى ئالدىنقى سىپىگە ياردەم بېرىپ، ئارقا سەپنى مۇستەھكەملەش، ياپونغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش مەزمۇنىدىكى يېڭى مەدەنىيەت ئاقارتىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش. ئۇيۇشما بىۋاسىتە ھالدا قۇرۇلۇپ بولغان ۋە قۇرۇلماقچى بولغان ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى، قازاق ئۇيۇشمىسى، موڭغۇل ئۇيۇشمىسى، شىبە ئۇيۇشمىسى، خۇيزۇ ئۇيۇشمىسى، خەنزۇ ئۇيۇشمىلىرىغا رەھبەرلىك قىلغان. بۇ ئۇيۇشمىلارنىڭ باش ئاپپاراتى ئاساسەن ئۇرۇمچىگە تەسىس قىلىنغان، ئاز بىر قىسمى غۇلجىغا تەسىس قىلىنغان. ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيىلەردە تارماق ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلغان. قائىدە بويىچە يىغىلىش قىلغاندا مەسچىتلەرگە يىغىلغان. ئۇيۇشما مەسچىتلەرگە يىغىلغان ئۇشۇ ـ زاكاتلاردىن مەبلەغ چىقىرىپ «يىغىلىش مەكتىپى» ئاچقان. ئۇيۇشمىنىڭ قارمىقىدا كادىرلىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى، سىناق تەرىقىسىدە قۇرۇلغان تىياتىر ئۆمەك ۋە كۆرگەزمىخانا قاتارلىقلار بار ئىدى. ئۇيۇشمىغا تەرجىمە بۆلۈمى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ماۋا- رىپ نازارىتى بىلەن ھەمكارلىشىپ خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە، قازاقچە، موڭغۇلچە تۆت خىل تىلدا باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ خەنزۇ تىلى، ھېساب، تەبىئەت، ھۆكۈمەت سىياسىتى قاتارلىق دەرسلىكلەرنى تۈزگەن. 1940 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ماۋدۇن، جاڭ جۇڭشىلار شىنجاڭدىن كەتكەندىن كېيىن ئۇيۇشمىنىڭ ئىشلىرى تازا يۈرۈشمىگەن. 1943 ـ يىلى 3 ـ ئايدا جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن.

ستەيىننىڭ ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈش پائالىيەتلىرى ستەيىن (Mark Aurel Stein 1862ـ 1943) ئەنگلىيىلىك ئارخېئولوگ، جۇغراپىيون، ئېكسپېدىتسىيەچى. ۋېنگرىيىنىڭ بوداپىشت شەھىرىدىكى بىر يەھۇدىي ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئافغانىستاننىڭ كابۇل شەھىرىدە ۋاپات بولغان. ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستاندا تۇرۇشلۇق ھۆكۈمىتىنىڭ ياردىمى بىلەن ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ شىنجاڭ، گەنسۇ قاتارلىق جايلارغا تۆت قېتىم كېلىپ جۇغراپىيىلىك ئۆلچەش، ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش، مەدەنىي يادىكارلىقلارنى ئېلىپ كېتىشتەك قىلمىشلار بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ تۆت قېتىملىق تەكشۈرۈش: (1) 1900 ـ يىلى 5ـ ئايدىن 1901 ـ يىلى 7 ـ ئايغىچە تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي گىرۋەكلىرىدە ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈش. تاشقورغان، قەشقەر، قاغىلىق، خوتەن، نىيە، كېرىيە، ئەندىر قاتارلىق بوستانلىقلارنى كېسىپ ئۆتكەن؛ يۆتكان، دەندان ئۆيلۈك، قارا دۆڭ، نىيە، ئەندىر خارابىلىرى قاتارلىق جايلارنى نۇقتىلىق تەكشۈرگەن. (2) 1906 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن 1908 ـ يىلى 11 ـ ئايغىچە كەشمىر، ھىندىقۇش، پامىر ئېگىزلىكى، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي لىنىيىلىرى، لوپنۇر كۆلى رايونى، تۇرپان ـ قۇمۇل ئويمانلىقى ھەمدە گەنسۇنىڭ غەربىي شىمالىغىچە بولغان جايلاردا ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈش. ئاساسلىقى: يۆتكان، راۋاق، قاغىلىق، نىيە، ئەندىر، مىرەن، كىروران، ئاستانە، دۇنخۇاڭ سەددىچىن سىپىلى ھەم قاشقۇۋۇق، ياڭگۈەن خارابىسى، موگاۋ غارلىرى، مىڭئۆي جىلغىسى، جىايۇگۈەن شۇنداقلا مىڭ سۇلالىسىدىكى سەددىچىن سىپىلى ۋە قاتناش يولى، سوياڭ شەھىرى قاتارلىق جايلارنى نۇقتىلىق تەكشۈرگەن. (3) 1913ـ يىلىدىن 1916 ـ يىلىغىچە تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدە، دۇنخۇاڭ، ئېرغۇنا دەريالىرى بويلىرى، تۇرپان، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلەر. نۇقتىلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان جايلار: دۇنخۇاڭدىكى خەن دەۋرىگە تەۋە تۇرلار، گەزەرمە تۇرلىرى، قاراشەھەر خارابىسى، ئىدىقۇت خارابىسى ۋە قەبرىستانلىقى، بېشبالىق شەھىرىنىڭ خارابىسى قاتارلىقلار. (4) 1930ـ يىلىدىن 1931ـ يىلىغىچە بولغان مەزگىلدىكى شىنجاڭغا تۆتىنچى قېتىم كىرىشى. جۇڭگولۇق مۇتەخەسىسلەرنىڭ قارشى تۇرۇشى بىلەن تەكشۈرۈشنى ئامالسىز توختىتىپ چېگرىدىن چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. غەربىي يۈرتتىن قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى ئېلىپ چىقىپ كەتـ

كەن، ئۇلار ھازىر بۇيۇك برىتانىيە كۆتۈپخانىسىدا، بۇيۇك برىتانىيە مۇزېيىدا، ھىندىستان ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش باشقارمىسىنىڭ كۆتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. مەزمۇنى ئىنتايىن مول ئەسەرلەرنى يازغان بولۇپ، 43 خىلغا يېتىدۇ. مەشھۇرلىرىدىن «قەدىمكى خوتەن»، «غەربىي يۇرتنىڭ تارىخىۋلوگىيىلىك خاتىرىسى» («غەربىي يۇرت» ياكى «سىرىندىيانا» دەپمۇ تەرجىمە قىلىنغان)، «ئاسىيانىڭ ئىچكىرىسىدىكى جايلار»، «ستەينىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى تارىخىۋلوگىيىلىك تەكشۈرۈش خاتىرىسى» قاتارلىقلار بار.

پېللىئوتنىڭ ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈش پائالىيەتلىرى پېللىئوت (Paul pelliot 1878-1945) فرانسىيلىك شەرقشۇناس. پارىژدا تۇغۇلغان. سىياسىي ئىنستىتۇتنى ۋە شەرق تىللىرى ئىنستىتۇتىنى پۈتتۈرگەن. فرانسىيلىك خەنزۇشۇناس E. E ساۋان (Sawan. 1865 - 1918) نى ئۇستاز تۇتقان. 1899 - يىلى ھىندىچىنا قەدىمكى ئىزلارنى تەكشۈرۈش ئۈيۈشمىسى (كېيىن خېنەي فرانسىيە يىراق شەرق ئىنستىتۇتى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن) نىڭ يارىدەم بەرگەن ئوقۇغۇچىسى بولغان. 1900 - يىلى بېيجىڭغا بېرىپ ئەلچىخانىنىڭ يېخىتۇەن ھەربكىتىنى باستۇرۇش ھەرىكىتىگە قاتناشقان. كېيىن 1902 - يىلىغىچە ئىلگىرى- ئاخىر جۇڭگوغا ئۈچ قېتىم كېلىپ كىتاب ۋە قەدىمىي بۇيۇملارنى يىغقان. 1905 - يىلى 8 - ئايدا فرانسىيە ئالتۇن تاش قەبرە پۈتۈكلىرى يېزىقى، ئىنگىلىز تىلى ئەدەبىيات ئىنستىتۇتى فرانسىيە مەركىزىي ئاسىيانى تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىن شىنجاڭغا كېرىپ ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. 8 - ئايلارنىڭ ئاخىرىدا قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن، مارالبېشى، كۇچا ۋە دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلارنى نۇقتىلىق تەكشۈرگەن، 1908 - يىلى 5- ئايدا تەكشۈرۈشنى ئاخىرلاشتۇرغان. مارالبېشىنىڭ تۇمشۇق، توققۇزساراي، كۇچانىڭ سۇبېشى، دۇلدۇل ئايغىر قاتارلىق جايلىرىدا قېزىش ئېلىپ بارغان. دۇنخۇاڭنىڭ «نوم يوشۇرۇلغان غار» دىكى سەرخىل بۇيۇملارنى ئوغرىلاپ كەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە نەچچە مىڭ جىلدلىق قولىيازما ۋە يىپەك كاسايا، رەسىم قاتارلىق بۇيۇملار بار ئىدى. بۇ بۇيۇملار فرانسىيىنىڭ دۆلەتلىك كۆتۈپخانىسى ۋە جىمى ئاسىيا قىتئەسى بەدىئىي ئەسەرلىرى مۇزېيىدا ساقلانماقتا. مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار «پېللىئوت ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى مەجمۇئەسى»، «پېللىئوت ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى ئارخېئولوگىيە مەجمۇئەسى» قاتارلىق ئەسەرلەردە كۆرۈلىدۇ. ئاساسلىق ئەسەرلىرىدىن: «تۇمشۇق»، «دۇنخۇاڭ تاشكېمىرلىرى»، «پېللىئوتنىڭ دۇنخۇاڭ تاشكېمىرلىرى خاتىرىسى» قاتارلىقلار بار.

فون لېكوكنىڭ ئېكسپېدىتسىيە پائالىيەتلىرى لېكوك (Albert von le cog 1860 - 1930) گېرمانىيەلىك شەرقشۇناس. بېرلىندا تۇغۇلغان. 42 يېشىدىن باشلاپ بېرلىن ئۇرپ - ئادەت مۇزېيىنىڭ ھىندىستان بۆلۈمىگە كىرىپ خىزمەت قىلغان. ئۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تۆت قېتىم شىنجاڭغا ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈشكە كەلگەن: (1) 1902~1903 - يىللىرى A. گرۈنۋېدىل باشچىلىقىدىكى گېرمانىيە خانىنىڭ ۋە قورال - ياراغ پادىشاھى كېلوبنىڭ يارىدەمدىكى گېرمانىيە تۈرپان ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىگە قاتناشىپ، تۈرپان، قەشقەرگە كېلىپ ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان، 46 ساندۇق مەدەنىي بۇيۇمنى ئوغرىلاپ ئېلىپ چىقىپ كەتكەن. (2) 1904 - يىلى 9 - ئايدىن 1905 - يىلى 12- ئايغىچە گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنى باشلاپ تۈرپان، قۇمۇل رايونلىرىدا خارابىلەرنى قېزىش، مەدەنىي بۇيۇملارنى ئوغرىلاش ئىشلىرى بىلەن شوغۇللانغان، 103 ساندۇق مەدەنىي بۇيۇمنى ئوغرىلاپ چىقىپ كەتكەن. (3) 1905 - يىلى 12 - ئايدىن 1907 - يىلى 6- ئايغىچە A. گرۈنۋېدىل باشچىلىقىدىكى تۈرپان ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىگە قاتناشىپ قۇمۇل، تۈرپان، قاراشەھەر، كۇچا قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان، 128 ساندۇق مەدەنىي بۇيۇمنى ئوغرىلاپ چىقىپ كەتكەن. (4) 1913 - يىلى 1 - ئايدىن 1914 - يىلى 2 - ئايغىچە گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنى باشلاپ شىنجاڭغا كەلگەن. كۇچا، مارالبېشىنىڭ تۇمشۇق قاتارلىق جايلاردىكى تۈرغۇنلىغان تام رەسىملىرىنى كېسىپ سويۇپ كەتكەن. ئۇزىنى «پەقەت گېرمانىيە تەكشۈرۈش ئەترىتىدىلا مۇشۇنداق ماھىرلار بار، ئۇلار تام رەسىملىرىنى قانداق قىلىپ مۇكەممەل ھەرىدەپ سويۇپ ئېلىشنى ۋە ساق سالامەت بېرلىنغا يەتكۈزۈشنى بىلىدۇ» دەپ ماختانغان. بۇنىڭدىن باشقا ھەيكەللەر، كۆپ خىل يېزىقلاردىكى ۋەسىقىلەردىن بولۇپ جەمئىي 156 ساندۇق مەدەنىي بۇيۇمنى ئوغرىلاپ كەتكەن. بۇلار شىنجاڭنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنى ھەمدە مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلاردۇر. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە بىر قىسىملىرى ۋەيران قىلىنغاندىن

سىرت، قالغانلىرى بېرلىن ھىندىستان سەنئەت مۇزەيىدا، ۋەسىقلەر تىپىدىكى ماتېريالار گېرمانىيە دۆلەتلىك كۈتۈپخانىدا ساقلانماقتا. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرىدىن: «ئىدىقۇت» (1913- يىلى)، «ئوتتۇرا ئاسىيا سەنئىتى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ رەسىملىك تەزكىرىسى» (1925- يىلى)، «قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كېينكى مەزگىلىدىكى بۇددا ئاسارىئەتىقىلىرى» (1922~1933)، «شىنجاڭنىڭ يەر ئاستى مەدەنىيىتى بايلىقلىرى» (1928 - يىلى) قاتارلىقلار بار.

سۋېن ھېدىننىڭ ئېكسپېدىتسىيىلىك پائالىيەتلىرى سۋېن ھېدىن (Sven Anders Hedin 1865 - 1952) شۋېتسىيىلىك جۇغراپىيون، ئېكسپېدىتسىيىچى. ستوكخولىمدا تۇغۇلغان. 1891 - يىلى گېرمانىيىنىڭ بېرلىن ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغان. جۇغراپىيون F. فون رېختىخوفېننى ئۇزىنگە ئۇستاز تۇتقان. ئۇ ئۇمرىدە بىر مۇنچىلىغان قان تەرىنى جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىغا ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈشكە سەرپ قىلغان. شىنجاڭ ئۇنىڭ ئاساسلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان جايلىرىنىڭ بىرى. ئۇ يەنە شىزاڭ، چىڭخەي، گەنسۇ، نىڭشىيا ۋە ئىچكى موڭغۇللارغىمۇ بارغان. بۇنىڭ ئىچىدە ۋاقتى بىر قەدەر ئۇزۇن بولغانلىرى تۆۋەندىكى تۆت قېتىملىق تەكشۈرۈشتۈر: (1) 1893 - يىلىدىن 1897 - يىلىغىچە. ئۇرال، پامىر ئېگىزلىكى ئارقىلىق تەكلىماكان قۇملۇقىغا كىرگەن. يەكەن دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىندىكى مەكىت ناھىيىسىدىن قۇملۇقنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈپ خوتەن دەرياسىغا بارغۇچە بولغان تەكشۈرۈش جەريانىدا ھالاك كەتكەن ئۇچراپ قۇيرۇقىنى قۇم باسقىلى تاس قالغان. بۇ قېتىملىق تەكشۈرۈشتە ئۇ 500 نەچچە پارچە خەرىتە سىزىپ چىققان، ئاساسلىق نەتىجىلىرى «ئاسىيا قىتئەسىنى كېسىپ ئۆتۈش» (1898 - يىلى) دېگەن داڭلىق ئەسىرىدە ئۇچرايدۇ. (2) 1899 - يىلىدىن 1902 - يىلىغىچە. تارىم دەرياسىنى تەكشۈرۈپ لوپنۇر كۆلىگىچە بارغان. 1900 - يىلى لوپنۇر چۆللۈكىدە توساتتىن كىروران خارابىسىنى بايقىغان. 1901 - يىلى كىروراندا قېزىش ئېلىپ بېرىپ نۇرغۇنلىغان خەتزۇ يېزىقى، توخرى يېزىقىدىكى ۋەسىقلەرنى ۋە يىپەك توقۇلمىلارنى، يارماق پۇللارنى تاپقان ھەمدە لوپنۇر كۆلىنىڭ يۆتكىلىشچان كۆل ئىكەنلىكى ھەققىدىكى قىياسنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «1899 - يىلىدىن 1902 - يىلىغىچە مەركىزىي ئاسىيادا ئېلىپ بېرىلغان ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈشنىڭ نەتىجىلىرى» (1904 - 1908) دېگەن ئەسەرنى ئېلان قىلغان. (3) 1906 - يىلىدىن 1907 - يىلىغىچە. ئاساسەن شىزاڭ ئېگىزلىكى بىلەن ھىمالايا تاغلىرىنى تەكشۈرگەن. (4) 1927- يىلىدىن 1935 - يىلىغىچە. بۇ ۋاقتى ئىلگىرى ئۇزۇن بولغان تەكشۈرۈشتۈر. جۇڭگونىڭ ئىلىم ساھەسىدىكىلەر بىلەن ھەمكارلىشىپ «جۇڭگو - شۋېتسىيە جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىنى ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈش بىرلەشمە ئەترىتى» دەپ ئاتالغان ئەترەتنى تەشكىللىگەن، شۇ بىڭچاڭ ئىككى تەرەپنىڭ ئەترەت باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالغان. شىنجاڭ، ئىچكى موڭغۇل، نىڭشىيا، گەنسۇ قاتارلىق جايلاردا ھاۋارايى، قەدىمىي جانلىقلار، گېئولوگىيە، جۇغراپىيە، ئارخېئولوگىيە قاتارلىق تەرەپلەردىن ئۇنىۋېرسال تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش «ھەربىكەتچان ئۇنىۋېرسىتېت» دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئەينى چاغلاردىكى جۇڭگونىڭ گېئولوگىيە، جۇغراپىيە، ئارخېئولوگىيە قاتارلىق ئىلىم ساھەلىرىنىڭ زامانىۋىلىشىش جەريانىدا بېسىلغان تۈنجى مەزمۇت قەدىمى ئىدى. «ئاسىيا قىتئەسىنىڭ مەركىزىدىكى رايونلاردا ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان 8 يىل» (1943- يىلى) دېگەن ئەسەرنى ئېلان قىلغان.

مونشۇ كوزۇي ئوتانىنىڭ ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈش پائالىيەتلىرى مونشۇ كوزۇي ئوتانى (1876 - 1948) ياپونىيىنىڭ شىبىنىيۇەن ئىبا. دەتخانىسىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد راھىب كالامى. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۇچ قېتىم ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈش ئەترىتى ئەۋەتكەن. بۇلار: (1) 1902 - يىلى 8 - ئايدا مونشۇ كوزۇي ئوتانى باشچىلىقىدىكى تۆت كىشى لوندوندىن يولغا چىقىپ رۇسىيىنىڭ سەمەرقەنت رايونىدىن ئۆتۈپ شىنجاڭغا كىرگەن. تاشقورغاندا ئىككىگە بۆلۈنۈپ مونشۇ كوزۇي ئوتانى خوتىنا بىلەن ئېكامىنى ئېلىپ مىڭتىكە داۋۇنىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ پاكىستاننىڭ گېلگىت، ھىندىستاننىڭ سىرىناگار دېگەن جايلىرىغا بارغان. ۋاتانابې بىلەن خۇرساكا ئىككىلەڭ يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي لىنىيىسىنى بويلاپ ئىچكىرىلەپ خوتەن، كۇچا رايونلىرىدىكى قىزىل مىڭئۆيلىرى قاتارلىق جايلاردا تۆت ئاي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. (2) 1908- يىلى 6 - ئايدا نومۇرا بىلەن كىتسۇمىزۇكى ئىككىسى بېيجىڭدىن يولغا چىقىپ ئىچكى موڭغۇلنى كېسىپ ئۆتۈپ جۇڭغار ئويمانلىقىغا كىرىپ، تۇرپاننىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئىككىنچى يىل

لی 2 ـ ئایدا ئىككىلەن كورلىدا ئايرىلىپ نومۇرا كۆچانىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بار-غاندىن كېيىن ئاقسۇ، قەشقەرگە بارغان؛ كىتسۇمىزۇ-كى لوپنۇر كۆلى چۆللۈكلىرىدىن ئۆتۈپ كىرورانداً مەشھۇر «لىبو ۋەسىقلىرى» نى تاپقان، ئاندىن جەنۇ-بىي يول بىلەن چارقىلىق ئارقىلىق خوتەنگە، ئاندىن قەشقەرگە بارغان. ئىككىلەن ئۇچراشقاندىن كېيىن قارا قۇرۇم تاغلىرىدىن ئۆتۈپ تاغ ئېغىزى بىلەن ھىندى دەريا ۋادىسىدىكى شەھەرلەرنى بويلاپ 18 ئاي سەپەر قىلغان. (3) 1910 ـ يىلى 8 ـ ئايدا كىتسۇمىزۇكى لوندوندىن يولغا چىقىپ، رۇسىيە ئارقىلىق چۆچەككە كىرىپ ئۇرۇمچى، تۇرپانلاردىن ئۆتۈپ يەنە بىر قېتىم كىروران خارابىسىگە كىرگەن، ئاندىن چەرچەننىڭ شى-مالىدىن تەكلىماكاننى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈپ كۆچا-غا كېلىپ قەشقەر، خوتەنلەر ئارقىلىق شىزاڭنىڭ شى-مالىغا كىرىپ، يەنە چاقىلىق، چەرچەندىن ئۆتۈپ ئاخى-رىدا دۇنخۇاڭغا بارغان. دۇنخۇاڭدا جىچۇەن شاۋىيىلاڭ بىلەن ئۇچراشقان. 1912 ـ يىلى دۇنخۇاڭدىن ئايرى-لىپ قۇمۇل ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە كەلگەن. كىتسۇمى-زۇكى رۇسىيىگە بېرىپ سىبىرىيە تۆمۈر يولى ئارقى-لىق دۆلىتىگە قايتقان. جىچۇەن شاۋىيلاڭ تۇرپاندا يەنە قېزىشنى باشلىۋەتكەن. قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جاي-لاردىكى بۇددا دىنى خارابىلىرىنى تەكشۈرۈپ، ئاندىن خوتەن دەرياسىنى بويلاپ شىمالغا قاراپ مېڭىپ ئاقسۇغا كېلىپ، تەڭرىتاغلىرىنى كېسىپ ئۆتۈپ غۇلجىغا بار-غان ۋە بۇ جايلاردىمۇ بىرەر قۇر تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. مونشۇ تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ ئۈچ قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىلىك تەكشۈرۈش پائالىيىتى نەتىجىلىر-ىنىڭ ھاسىلاتى «غەربىي يۇرتنى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشنىڭ رەسىملىك تەزكىرىسى»، «يېڭى غەر-بىي يۇرتقا قىلىنغان سەپەر» قاتارلىقلاردۇر.

خۇاڭ ۋېنبىنىڭ ئېكسپېدىتسىيىلىك تەك-شۈرۈش پائالىيىتى خۇاڭ ۋېنبىي (1893 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ~ 1966 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى) خۇبېي ئۆلكىسىنىڭ خەنچۇەن دېگەن يېر-دىن. بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پەلسەپە فاكۇلتېتى-نى پۈتتۈرگەن. ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، غەربىي شىمال بىرلەشمە ئۇنىۋېرسى-تېتى، سىچۇەن ئۇنىۋېرسىتېتى، غەربىي شىمال ئۇنى-ۋېرسىتېتى ھەمدە جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمى-يىسىنىڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى قاتارلىق جاي-لاردا خىزمەت ئۆتىگەن. ئۇمرىنىڭ كۆپ ۋاقتىنى شىن-جاڭنىڭ ئارخېئولوگىيە ئىشلىرى ۋە غەربىي شىمال تارىخىنى تەتقىق قىلىش ئىشلىرىغا ئاتىغان. ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ تۆت قېتىم شىنجاڭغا كىرىپ ئارخېئولو-گىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان. بۇلار: (1) 1927 ـ يىلىدىن 1930 ـ يىلىغىچە، جۇڭگو ـ شۋېتسىيە غەربىي شىمالنى ئىلمىي تەكشۈ-رۈش ئەترىتىگە قاتناشىپ شىنجاڭغا كەلگەن. ئاساس-لىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان جايلار تۇرپان، لوپنۇر كۆلى رايونى ۋە تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىي گىرۋەكلىرىدە-كى قەدىمىي خارابە ئىزلىرى. (2) 1933 ـ يىلى، بىرىنچى قېتىملىق تەكشۈرۈشنىڭ ئاخىرىنى داۋاملاش-تۇرغان. (3) 1943 ـ يىلى، غەربىي شىمال ئۇنىۋېر-سىتېتىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن يەنە بىر قېتىم شىنجاڭدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. (4) 1957 ـ يىلىدىن 1958 ـ يىلىغىچە، يەنە بىر قېتىم شىنجاڭغا كىرىپ قۇمۇل، غۇلجا، قاراشەھەر، كۆچا، مارالبېشى ۋە قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، شىنجاڭنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقات ئىش-لىرىغا ئالاھىدە تۆھپە قوشقان. ئەسلىي تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن كىروران، كۇسەن، ئۇدۇن، كىنگىت قاتارلىق قەدىمىي دۆلەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەترا-پىدىكى قەدىمىي شەھەرلەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنىنى ۋە تارىخىي تەرەققىيات ئۆزگىرىشلىرىنى تەھقىقلەپ چىققان ۋە كۆر جەمەتى ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ يىل دەۋرى تەرتىپىگە ھۆكۈم قىلغان. ئىلمىي تەكشۈرۈش نەتىجە-لىرى شۇكى، شىنجاڭنىڭ تارىخىي ئارخېئولوگىيە تەت-قىقاتىغا كېڭەكلىك مول مەزمۇنلۇق ماتېرىيال يىغقان. ئاساسلىق ئەسەرلىرىدىن: «ئىدىقۇت ساپاللىرى»، (1934 ـ يىلى)، «ئىدىقۇت كاھىشلىرى» (1951 ـ يىلى)، «لوپنۇردىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش-لەردىن خاتىرىلەر» (1948 ـ يىلى)، «تۇرپاندىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردىن خاتىرىلەر» (1954 ـ يىلى)، «تارىم ئويمانلىقىدىكى ئارخېئولو-گىيىلىك تەكشۈرۈشلەردىن خاتىرىلەر» (1958 ـ يى-لى)، «غەربىي شىمال تارىخ ـ جۇغراپىيە ئوچېركلە-رى» (1981 ـ يىلى)، «شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگى-يىلىك قېزىپ ـ تەكشۈرۈشلەردىن دوكلات» (1983 ـ يىلى)، «خۇاڭ ۋېنبىنىڭ ئىچكى موڭغۇل ۋە شىنجاڭ-دىكى تەكشۈرۈش كۈندىلىك خاتىرىسى» (1990 ـ يى-لى) قاتارلىقلار بار.

«24 تارىخ» تىكى غەربىي يۇرت تەزكىرە-لىرى جۇڭگونىڭ رەسمىي تارىخىدا، يەنى «24 تارىخ»

دا چېگرا رايونلىرىدىكى نۇرغۇنلىغان ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلار بار. گەرچە ئۇلارنىڭ ئاملىرى تازا ئوخشىشىپ كەتمىسىمۇ، بەزىلىرى ھەرقايسى تارىخىي جىلدلاردا يەككە ھالەتتە ئۇچرايدۇ، بەزىلىرى ئاساسەن مەخسۇس غەربىي يۇرتقا ئاتاپ يېزىلغان تەزكىرىلەردە ئۇچرايدۇ.

«تارىخىي خاتىرىلەر» «تارىخنامە» نىڭ 123 ـ جىلدى «پەرغانە تەزكىرىسى» دا غەربىي شىمالدىكى چېگرىلار بايان قىلىنغان. ئۇنىڭدا ئۇيسۇن، سوغدىيانە، ئاۋرىسى، ئۇلۇغ توخرىيلار، پەرغانە، بۇخارا، سۇرىيە، باكتىرىيە قاتارلىق ئەللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ غەربىي دىيارلار ھەققىدە مەلۇماتلار بار. «خەننامە» نىڭ 96 ـ جىلدىدا غەربىي يۇرتنىڭ نامىنى ئاتاپ رەسمىي تەزكىرىلەر قالدۇرۇلغان. ئۇنىڭدا پىشامشان، چەرچەن، ئەندىر، دەندان ئۆيلۈك (ئۇزۇنتات)، چېدىر، ئۇدۇن، پاسئان، ئۇدىانا، يۇلئىرىق، سارىقۇل، سىغنان، مالور، داردا، ئالېكساندىرىيە، توخرى، سوغدىيانە، پەرغانە، داروۋاز، ئىبركەشتام، جۇەندۇ، ساكارائول، سۇلى، سەپەرباي قاتارلىق چوڭ ـ كىچىك ئەللەر توغرىسىدا مەلۇماتلار بار، بۇ شىجاڭنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىي ئەھۋاللىرى ھەققىدىكى دەسلەپكى خاتىرىلەردۇر. «كېيىنكى خەننامە» دىكى غەربىي يۇرت ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا بەن يۇڭنىڭ «غەربىي يۇرتنىڭ تۇپراق ـ ئىقلىملىرى خاتىرىسى» گە ئاساسەن يېزىلغان بولۇپ، بۇ غەربىي يۇرت ھەققىدىكى تارىخىي ماتېرىياللارنى تېخىمۇ تولۇقلايدۇ. ئۇنىڭدا ئۇزۇنتات، ئۇدۇن، يۇلئىرىق، لىچخەۋىز، توخرى، كابۇل، لەكىگ، ساكارائول، سۇلى، كىنگىت، باركۆل، قۇمۇل، ئىجىۋا، قوش قەلئە قاتارلىق ئەللەرگە دائىر مەزمۇنلار بار.

«ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى» بۇ ئەسەردە غەربىي يۇرت ھەققىدە تەزكىرە بولمىسىمۇ، «ۋېينامە» نىڭ 30 ـ جىلدى «ئوغانلار، سىيانپىيلار تەزكىرىسى» دە يۇخۇينىڭ «ۋېي سۇلالىسى تارىخى، غەربىي رۇئىلار تەزكىرىسى» دىكى بەزى مەزمۇنلار ئېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا غەربىي يۇرتنىڭ تارىخىغا دائىر تەپسىلاتلار بار. ئۇنىڭدا ئەينى چاغدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن سىرتقى جايلارنىڭ قاتناشىغا دائىر خېلى قىممەتلىك بار مەزمۇنلار بار. «جىننامە» غەربىي رۇئىلار تەزكىرىسىدە، ئازارلار، كىنگىت، كۇسەن، پەرغانە، سوغدىيانە قاتارلىق ئەللەر ھەققىدە بايانلار بار بولۇپ، ئۇنى غەربىي يۇرت تەزكىرىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ. «ۋېينامە» نىڭ 102 ـ جىلدى غەربىي يۇرتقا دائىر مەزمۇنلاردۇر، ئۇنىڭدا پىشامشان، چەرچەن، ئۇدۇن، پاسئان، سەيجۇيەن، ساكارائول، قوش، ئۇزۇنتات، كىنگىت، كۇسەن، قۇم، ئونسۇ، سەپەرباي، ئۇيسۇن، سۇلى، يوپقان، مەۋرى، ساۋەنچىن، شاش، ئۇلۇغ توخرى، سوغدىيانە قاتارلىق ئەللەر ھەققىدە مەلۇماتلار بار بولۇپ، ئىككى خەن دەۋرىدىن بۇيانقى غەربىي يۇرتنىڭ تارىخىي ۋەقەلىرى ھەققىدە ئەڭ كۆپ مەلۇماتلار بېرىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نىڭ 97 ـ جىلدىدىمۇ غەربىي يۇرتقا مۇناسىۋەتلىك قىسمەتلىك مەلۇماتلار بار بولۇپ، ئۇنىڭدا پىشامشان، چۇرچان، ئۇدۇن، پاسئان، ساكارائول، قوش، ئىدىقۇت، دەندەن ئۇيلۇك، كىنگىت، كۇسەن، قۇم، ئونسۇ، سەپەرباي، ئۇيسۇن، سۇلى، يوپقان، شاش، مەۋرى، سوغدى قاتارلىق ئەللەر ھەققىدە مەلۇماتلار بېرىلگەن. ئۇنى «ۋېينامە» بىلەن سېلىشتۇرۇپ پايدىلانسا بولىدۇ. «ۋېينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» نىڭ ئەسلىي نۇسخىسى يوقالغان بولغاچقا، بۇگۈنكى كۈنلۈكتە كىشىلەر «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» نى ئاساس قىلماقتا. «جەنۇبىي سۇلالىلەر تارىخى» نىڭ غەربىي يۇرتقا دائىر تەزكىرىسىدە ئىدىقۇت، خارەزىم، بەيتىك تېغى، كۇسەن، ئۇدۇن، كارۋاننا قاتارلىق ئەللەر ھەققىدە بايانلار بار. ئۇلار يەنىلا جەنۇبىي سۇلالىلەرنىڭ نەزىرىدىكى غەربىي يۇرت بولۇپ، شىمالىي سۇلالىلەرنىڭ تارىخىي پۈتۈكلىرىدىكى كەمتۈكلۈكنى تولۇقلايدۇ دەپ قارىماقتا. «سۇڭنامە» دا غەربىي يۇرت ھەققىدە خاتىرىلەر قالدۇرۇلمىغان. بۇ تەزكىرىنىڭ 95 ـ جىلدىدا سۇلى، جۇرجان، سوغدى قاتارلىق ئەللەر ھەققىدە مەلۇماتلار بار، بەزى جايلىرى غەربىي يۇرتنىڭ تەزكىرىلىرى بىلەن بىردەكلىككە ئىگە. «جەنۇبىي چى سۇلالىسى تارىخى» دا غەربىي يۇرت ھەققىدە مەلۇماتلار يوق، بۇ تارىخنىڭ 59 ـ جىلدىدا جۇرجانلار، خېنەندىكى ئازارلار ھەققىدە مەلۇماتلار بار. «لياڭنامە» نىڭ 54 ـ جىلدىدا يات مىللەتلەر ھەققىدە خاتىرىلەر بار بولۇپ، خېنەن، ئىدىقۇت، كۇسەن، ئۇدۇن، كاۋانتا، جۇرجانلار ھەققىدە مەلۇماتلار بار. «جىننامە» نىڭ «شىمالىي چىن سۇلالىسى تارىخى» دا غەربىي يۇرت ھەققىدە خاتىرىلەر يوق. «جۇنامە» دە غەربىي يۇرت ھەققىدە توختالماستىن، باشقا يات ئەللەر ھەققىدە مەلۇماتلار قالدۇرۇلغان. ئۇ ئىككى قىسمىغا بۆلۈنگەن بولۇپ، 50ـ جىلدى يات ئەللەر ھەققىدە توختالغان. ئۇنىڭدا تۈركلەر، ئازارلار، ئىدىقۇت، پەشامشان، كىنگىت، ئۇدۇن، سوغدىيانە قاتارلىق ئەللەر ھەققىدە مەلۇماتلار بار. ئۇ جەنۇبىي ۋە شىمالىي

سۇلالىلەر دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتقا داۋىر مۇھىم خاتىرىلەر ھېسابلىنىدۇ.

«سۇينامە» «سۇينامە» نىڭ 83 ـ جىلدىدا غەربىي يۇرت ھەققىدە توختالغان. ئۇنىڭدا ئىدىقۇت، كىنىگىت، كۇسەن، سۇلى، ئۇدۇن قاتارلىق ئەللەر ھەققىدە مەلۇماتلار بار. بۇ تار مەنىدىكى غەربىي يۇرت تەزكىرىسىدۇر. «كونا تاڭنامە» دە غەربىي يۇرت ھەققىدە مەلۇماتلار يوق، بىراق غەربىي رۇئىلار تەزكىرىسى بار، ئۇنىڭدا ئىدىقۇت، كىنگىت، كۇسەن، سۇلى، ئۇدۇن قاتارلىق ئەللەر ھەققىدە مەلۇماتلار بار بولۇپ، شىنجاڭ رايونى ھەققىدىكى خاتىرىلەر بىرقەدەر تەپسىلىي. «يېڭى تاڭنامە» نىڭ 221 ـ جىلدىدا غەربىي يۇرت ھەققىدىكى تەزكىرە ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەن: بىرىنچى قىسىمدا ئىدىقۇت، كىنگىت، كۇسەن، قارلۇق، سۇلى، ئۇدۇن قاتارلىق ئەللەر ھەققىدە مەلۇماتلار بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۇگۇنكى شىنجاڭدا. بۇ كىتابنىڭ بۇنداق باشقىچە بىر ماتېرىيال مەنبەسى بولغانلىقى ئىلگىرىكى تارىخىي ئەسەرلەرنىڭ يېتەرسىزلىكلىرىنى تولدۇرۇپ بېرىدۇ. «قەدىمكى بەش دەۋر تارىخى» دا غەربىي يۇرت ھەققىدە خاتىرە قالدۇرۇلمىغان، ئۇنىڭ 198 ـ جىلدىدا يات ئەللەر تەزكىرىسى بار، 72 ـ جىلدتىن 74 ـ جىلدىغىچە بولغان مەزمۇنلار يات ئەللەر ھەققىدىكى قوشۇمچىلاردۇر، ئۇنىڭدا ئۇيغۇر ئېلى، ئۇدۇندىن ئىبارەت ئىككى ئەل ھەققىدە مەلۇمات بار.

«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى» دا غەربىي يۇرت تەزكىرىسىنى يات ئەللەر تەزكىرىسى بىلەن تەڭ قويۇپ خاتىرە قالدۇرغان. ئۇنىڭ 490 ـ جىلدىدا ھىندىستان، ئۇدۇن، ئىدىقۇت، ئۇيغۇر ئېلى، كۇسەن، شاجۇ، پارس، پەرەڭ قاتارلىقلار ھەققىدە مەلۇماتلار بار. «لياۋ سۇلالىسى تارىخى» دا غەربىي يۇرت ھەققىدە تەزكىرە پۈتۈلمىگەن، 70 ـ جىلدىدىكى قارام ئەللەرگە داۋىر ھەمدە 46 ـ جىلدىدىكى ئەمەلدارلار تەزكىرىسىدە غەربىي يۇرتتىكى ۋەقەلەر ھەققىدە بايانلار بار.

باشقا تارىخىي ئەسەرلەر «جىن سۇلالىسى تارىخى» دا غەربىي يۇرت ھەققىدە مەلۇمات يوق. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» دا يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەمۇرىيەت يۇرگۈزۈشلىرىدە ئۇلۇكە دەپ خاتىرلىنىپ، ئىچكى ئۇلۇكلەر بىلەن ئوخشاش مۇئامىلە قىلىنغان بولۇپ، غەربىي يۇرت ھەققىدە تەزكىرە قالدۇرالمىغان. «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 329 ـ جىلدىدا غەربىي يۇرت تەزكىرىسى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، شىنجاڭدىكى تارىخىي ۋەقەلەر خېلى ئەتراپلىق بايان قىلىنغان.

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «25 تارىخ» ۋە «26 تارىخ» (يۇنىڭ ئالدىنقىسى «يېڭى يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، كېيىنكىسى «چىڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت ماتېرىيالىلار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دا شىنجاڭ تارىخىدىكى ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن.

«تاغ ـ ئىزىملار قۇرۇلى» جۇڭگودىكى ئەڭ بۇرۇنقى جۇغراپىيىگە داۋىر تەزكىرە كىتابلارنىڭ بىرى. بۇ كىتاب يېغىلىق دەۋرىدە پۈتۈلگەن. «خەننامە. ئەدەبىيات ۋەسقىلىرى مۇندەرىجىسى» دىن بۇيانقى دەۋرلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ مۇندەرىجىسى پۈتۈلگەن، لېكىن لىيۇ شاڭنىڭ «يەتتە خىل كىتابلار» دا خاتىرىلىنىشچە «تاغ ـ ئىزىملار قۇرۇلى» 13 جىلدقا بۆلۈنگەن دېيىلگەن. بۇگۇنكى كۇنلۇكتە سۇڭ دەۋرىدىكى كونا نۇسخىسى ھەمدە جەنۇبىي سۇڭ دەۋرىدىكى مەتبەئە نۇسخىسى ئاران ئۇچ جىلدۇر. بىر قىسىم ساقلىنىپ قالغان نۇسخىلىرى جىن، تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە يوقالغان. بۇگۇنكى «تاغ ـ ئىزىملار قۇرۇلى» نىڭ ھەممىسى 18 جىلد بولۇپ، ئالدىنقى قىسىملىرى يۈەن دەۋرىدىكى مەتبەئە نۇسخىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا مىڭ دەۋرىدە قايتا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىدۇر. مىنگو دەۋرىدە سودا ئەشرىياتى گېڭيىن يىللىرىدا خانلىق مەتبەئىدە بېسىلغان نۇسخىسىغا ئاساسەن قايتا باسقان بولۇپ، بۇگۇنگە قەدەر تارقىلىپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ كىتاب يۇ، يىلارنىڭ قەلىمى بىلەن رويابقا چىققان دېيىلسىمۇ، ئەمما ساختا كىتاب ھېسابلىنىدۇ. جىن دەۋرىدىكى گويي ئىلاۋە قالدۇرغاندىن بۇيان مىڭ دەۋرىدىكى لىيۇ خۇيمىڭ، ژاڭ سۇڭچىڭ، يان جىنشېن قاتارلىقلار ئۆز ئالدىغا شەرھىلەرنى يېزىپ بېقىشقان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە كېيىنكىلەر بۇ بىر راست بىلەن يالغان ئارىلىشىپ كەتكەن ئەسەر ئىكەنلىكىنى دەلىللىدى. شۇنداقتىمۇ كىتابتا تىلغا ئېلىنغان چۆللۈكنىڭ شىمالى ۋە غەربىي يۇرتلارنىڭ ئەھۋاللىرى ھەققىدىكى خاتىرىلەرنىڭ ئىنتايىن مۇھىم پايدىلىنىش قىممىتى بار.

«مۇتىيەنزى تەزكىرىسى» ئالدىنقى چىن سۇلالىسىغا تەۋە قەدىمىي ئەسەر. جىن سۇلالىسى تەيكاڭنىڭ 2 ـ يىلى (281 ـ يىلى) يېغىلىق دەۋرىدىكى ۋېي بەگلىكىنىڭ بېگىنىڭ قەبرىسىدىن قېزىۋېلىنغان. ئۇ ئەسلىي بىر تارشا پۈتۈك بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى ئىككى چى تۆت سۇڭ، قارا سىياھ بىلەن قەدىمكى خەنزۇ يېزىقىدا پۈتۈلگەن، ھەربىر پۈتۈككە 40 خەت يېزىلغان. بۇگۇنـ

كى كۆنلۈكتىكى نۇسخىسى بولسا جىن دەۋرىدە باشقىلار سېرىق قەغەزگە كۆچۈرۈپ، كاتىباتلار دىۋانىدا ساقلاڭغان نۇسخىسىدۇر. ئەسلىي نۇسخىسى يوقىلىپ كەتكەن، كېيىنكى چاغلاردا بىر قىسىم قالدۇقلىرى كەشىلەر ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن. كۆچۈرۈلۈپ قايتا تىرىلگەن مەتبەئە نۇسخىسىمۇ مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، هازىرغا قەدەر ئېقىپ يۈرمەكتە. ئۇنىڭدا جۇمۇۋاڭنىڭ غەربكە بېرىشى خاتىرىلەنگەن. زۇڭجۇ (بۇگۈنكى لوياڭ) دا خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئوتتۇرا يول بىلەن مېڭىپ كوئىنلۇن تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىگە بېرىپ جۇيەن قەدىمىي يولى بىلەن قايتقانلىقى رىۋايەت قىلىنغان. بۇ ئاۋۋالقى چىن دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ تارىخ، جۇغراپىيىسىگە مۇناسىۋەتلىك ئەسەردۇر.

«دەريالار تەپسىراتى ئىزاهاتى. دەريا ـ ئىزىملار بۇلىكى» «دەريالار تەپسىراتى» جۇڭگونىڭ ئەڭ قەدىمكى سۈچىلىق ئىلمىغا دائىر ئەسەردۇر. جىن دەۋرىدىن بۇيان بۇ كىتابقا تەپسىر يازغانلار ئىككى كىشى: گوپۇنىڭ تەپسىرى ئۈچ جىلد بولۇپ، كېيىن يوقاپ كەتكەن؛ شىمالىي ۋېي دەۋرىدىكى لى داۋيۈەننىڭ تەپسىراتى 40 جىلد. لى داۋيۈەن (تەخمىنەن 470~527) تەخەللۇسى شەنجاڭ، فەنياڭنىڭ جوشيەن (بۇگۈنكى خېبىينىڭ جۇجۇ شەهىرى) دېگەن يېرىدىن، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدىكى جۇغراپىيە مۇتەخەسىسى. ئەلنى ئىدارە قىلىش تارىخىنى يېزىش بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ تەپسىر قىلغان «دەريالار تەپسىراتى» نىڭ بىرىنچى جىلدىدىن بەشىنچى جىلدىغىچە بولغان مەزمۇنلار ئۇنىڭ پۈتۈن ئەسىرىنىڭ يېغىندىسىدۇر. ئۇ بىرقەدەر كەڭ مەزمۇنلارغا ئىگە بولغان «تاغ ئىزىملار قۇرئى»، «مۇتيەنزى تەزكىرىسى»، «شى هەزرەتنىڭ غەربىي يۇرت خاتىرىسىگە ئىلاۋە»، «خېشىدىكى يۇرۇنقى ۋەقەلەر»، «لياڭ ئېلىدىكى غەيرىي مەخلۇقلار تەزكىرىسى» قاتارلىق كىتابلارنى دەللەپ تەپسىر يازغان. ئۇنىڭدا غەربىي يۇرتتىكى دەريا ـ ئېقىنلارنىڭ ئورنى، قەدىمىي ئەپسانىلەر، بۇددا دىنىنىڭ شەرققە تارقىلىشى هەمدە غەربىي يۇرت تارىخى، مەدەنىيىتى هەتتا يىراقتىكى ئامۇ دەريا ۋادىسى شۇنداقلا ئۇدۇننىڭ جەنۇبىدىكى تاغلاردىن باشلىنىپ شەرققە قاراپ ئېقىپ لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدىغان دەريالار هەققىدىمۇ مۇهىم ماتېرىياللار بار، يەنە هەم غەربىي يۇرتتىكى مەشهۇر دەريا ـ كۆللەرنىڭ نامىلىرىغا دائىر بايانلارمۇ بار.

«سۇڭ يۇننىڭ سەپەرنامىسى» شىمالىي ۋېي دەۋرىدىكى سۇڭ يۇننىڭ هىندىستانغا بېرىپ نوم ئېلىپ كېلىشىگە دائىر سەپەر خاتىرىسىدۇر. سۇڭ يۇن دۇنخۇاڭلىق راهىب كالاندۇر. پادىشاه شياۋ مىڭدى شېنىكۇينىڭ تۇنجى يىلى (518 ـ يىلى) خانىكە خۇنىڭ هاۋالىسى بىلەن يولغا چىقىپ خۇي شېڭ قاتارلىق كىشىلەر بىلەن بىرگە غەربكە هىندىستانغا نوم ئېلىپ كېلىشكە بېرىپ، ئۆز ئېلىنىڭ شانۇشەۋكىتىنى نامايان قىلغان، نۇرغۇن ئەللەر بىلەن دوستلۇق ئورناتقان. سەپەر لوياڭدىن باشلىنىپ شەنشى، گەنسۇلاردىن ئۆتۈپ چىڭخەيگە كىرىپ بۇگۈنكى ئايتاغ داۋانلىرىنى هالقىپ ئۆتۈپ، سەيدام ئويمانلىقىغا كىرىپ، ئاندىن كوئىنلۇن تاغلىرىنى بويلاپ مېڭىپ كۆكئارت (بۇگۈنكى پامىر ئېگىزلىكى) دىن هالقىپ، ۋاخان كارىدورى (بۇگۈنكى ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمالى) ئارقىلىق پىشاۋۇر (بۇگۈنكى پاكىستان تەۋەلىكىدە) رايونىغا كىرگەن. قايتىش سەپىرى بەش يىل داۋام قىلغان، جېڭگۇاڭنىڭ 3 ـ يىلى (522 ـ يىلى) 170 توپلام نوم پۈتۈكلىرىنى ئېلىپ لوياڭغا قايتقان. سۇڭ يۇن، خۇي شېڭلارنىڭ بۇ قېتىمقى غەربكە قىلغان سەپىرىدە بارلىق سەپەر جەريانىنى خاتىرىلەپ ماڭغان، ئەپسۇس ئەسلىي ئەسەر يوقاپ كەتكەن. بەختكە يارىشا ياڭ شۇەن دېگەن ئادەم تەرىپىدىن يېزىلغان «لوياڭ جيالىيەن تەزكىرىسى» دېگەن ئەسەردە «سۇڭ يۇننىڭ سەپەرنامىسى» دېگەن ئەسەردىن نۇرغۇن نەقىللەر كەلتۈرۈلگەن، سۇڭ يۇننىڭ بۇ قېتىملىق سەپىرىنىڭ غەربكە بېرىشىدىكى ئاساسلىق لىنىيىلىرى ۋە جەريانلىرى بايان قىلىنغان بولۇپ، كىشىلەر تەرىپىدىن «سۇڭ يۇننىڭ سەپەرنامىسى» دەپ قارالغان. ئۇنىڭدا VI ئەسىردىكى چەرچەن، ئۇدۇن قاتارلىق جايلار هەققىدە مەلۇماتلار بېرىلگەن بولۇپ، ناهايىتى قىممەتلىك ماتېرىياللار بار. هازىر جەمئىيەتتە تارقىلىپ يۈرگەن نۇسخا «لوياڭ جيالىيەن تەزكىرىسىنىڭ تەپسىراتلىرى» دېگەن ئەسەر ئاساسىدا نەشر قىلىنغان نۇسخىدۇر. 1978 ـ يىلى شاڭخەي قەدىمىي كىتابلار نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

«غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» پېي جۇ دېگەن ئادەم سوي سۇلالىسىنىڭ دايي يىللىرىدا يازغان. پېي جۇ (547~627) جاڭيې (هازىرقى گەنسۇ تەۋەسى) دە سودا ئىشلىرىنى باشقۇرغان. غەربىي يۇرتقا دائىر 44 ئەلنىڭ تاغ ـ دەريا، ئىسىم ـ فامىلە، هاۋا كىلىمات، كىيىم ـ كېچەك، ماددىي ئەشىيالىرى قاتارلىقلارغا دائىر ماتېرىياللىرىنى يېغىپ ساقلاپ كىتاب

قىلىپ يېزىپ چىققان ھەمدە خەرىتىسىنى سىزىپ چىق-
قان، ئەسلىي ئەسەر يوقاپ كەتكەن. ئاساسلىق مەزمۇن-
لىرىنىڭ بىر قىسمى «سۈينامە. غەربىي يۇرت تەزكى-
رىسى» دە ئۇچرايدۇ، مۇقەددىمە قىسمى «سۈينامە. يېپ-
جۇنىڭ تەرجىمىھالى» دا ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭدا بايان قى-
لىنغان دۇنخۇاڭدىن ئوتتۇرا دېگۈزغىچە بولغان ئارىلىق-
تىكى قاتناش يوللىرى باشقا ئەسەرلەردە ئۇچرىمايدىغان
ماتېرىياللاردۇر.

«غەربىي ئايماقنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرە-
سى» نىڭ قالدۇقلىرى تاڭ دەۋرىدىكى غەر-
بىي ئايماقنىڭ تەزكىرىسىدۇر. يازغۇچىنىڭ ئىسمى نا-
مەلۇم. چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈنىڭ 34 - يىلى
(1908- يىلى) فرانسىيىلىك پېللىئوت دۇنخۇاڭدىكى
غارلاردىن بايقىغان بولۇپ، P2009 - نومۇر دەپ ئەنگە
ئالغان. كېيىن لو جېنيۇ تەھرىرلىگەن «ۋۇشيا غارلە-
ردىن يوقالغان يۇتۇقلار» ۋە «دۇنخۇاڭ تاشكېمىر
مىراسلىرى» گە كىرگۈزۈلگەن. يۇتۇقلار كاتەكچە ئە-
چىگە يېزىلغان، ئاستىغا قوشۇمچە ئىزاھاتلار قىستۇ-
رۇلغان بولۇپ، ئاستىنقى ئىككى قۇرغا يېزىلغان.
ساقلىنىپ قالغانلىرى 56 قۇر بولۇپ، يوللار قىسمى
مۇكەممەلرەك، ئۇنىڭدا چىتىك يولى، يېڭى ئېچىلغان
يول، خۇاگۇ يولى، تىبەت يولى، دېڭىز يولى، ئۇيغۇ-
رىيە يولى، باشقا ئەللەرگە بارىدىغان يوللار، ئىسپىچاپ
يولى، كۈمۈش ئايىقى يولى قاتارلىق مۇھىم قاتناش
لىنىيىلىرى خاتىرىلەنگەن. بۇددا ئىبادەتخانىلىرى قىس-
مى يوقىلىپ كەتكەن بولۇپ، دىنگۇ غارلىرى ئىبادەتخا-
نىسى ۋە نىڭگۇ بۇتخانىسى قاتارلىق مۇھىم بۇتخانىلار
ھەققىدە خاتىرىلەر بار. تاڭ دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىل-
لىرىدىكى غەربىي ئايماق (بۇگۈنكى تۇرپان) رايونىنىڭ
ھەرقايسى ناھىيە ئايماقلىرى، يوللىرى، يەر شەكلى،
دىنىي ئېتىقادى قاتارلىقلار خاتىرىلەنگەن. ھازىرغا قە-
دەر ساقلىنىپ قالغان شىنجاڭنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى يەرلىك
تەزكىرىسىدۇر.

«شاجۇ - ئېۋىرغوللارنىڭ تەزكىرىسى» تاڭ
دەۋرىدىكى تەزكىرىلەرنىڭ قالدۇقلىرى. ئەنگلىيىلىك
ستەيىن دۇنخۇاڭدىن ئېلىپ كەتكەن. ھازىر بۇيۇك برى-
تانىيە مۇزېيىدا ساقلانماقتا، S936 - نومۇر دەپ روي-
خەتكە ئالغان. 1921 - يىلى «غەربىي يۇرت ئارخېئولو-
گىيە رەسىملىك خاتىرىسى» نىڭ تۆتىنچى قىسمىغا
كىرگۈزگەن. يۇتۇن ۋەسىقە جەمئىي 84 قۇر بولۇپ،
سەككىزدە سەككىزلىك ئاق كەندىر قەغىزىگە يېزىلغان،
ئەسلىي كاتەكچە ئىچىگە يېزىلغان ئىزاھات - تەپسىرلە-
رى ئاستىنقى ئىككى قۇرغا بېرىلگەن. تاڭ سۇلالىسى-
نىڭ شاجۇ (بۇگۈنكى دۇنخۇاڭ)، ئېۋىرغول (بۇگۈن-
كى قۇمۇل) قاتارلىق جايلار ھەققىدە قالدۇرغان مەلۇ-
ماتلىرى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن، لېكىن تارىخىي جە-
ھەتتىن تازا تولۇق ئەمەس. كىتابنىڭ ئاخىرىغا «گۇاڭ-
چىنىڭ تۆنجى يىلى 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، جاڭ
داچىڭ. . . بۇ كىتابنى يۇتتىلەر» دەپ يېزىلغان. بۇ
كىتابنىڭ مىلادىيە 885 - يىلى يۇتۇلگەنلىكىدىن دېرەك
بېرىدۇ. جاڭ داچىڭ دۇنخۇاڭلىق، كېيىنكى جىن دەۋ-
رىدىكى جاڭ خۇەيچىڭنىڭ ئەجدادى، دەپ تەتقىقلەندى.
بۇ ئەسەردىكى نەقىل كەلتۈرۈلگەن بايانلار «يۇەنخې
يىللىرىدىكى ۋىلايەت - ناھىيىلەر تەزكىرىسى» دىكى بە-
لەن ئوخشايدۇ.

«شاجۇ تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ خەرىتىلىك
تەزكىرىسى» 1908 - يىلى دۇنخۇاڭدىكى نوم پۇ-
تۇكلەر يوشۇرۇلغان غاردىن بايقالغان ھەمدە P2005—
نومۇر دەپ رويخەتكە ئېلىنغان بىر نەچچە يۈرۈش دۇن-
خۇاڭ ۋەسىقىلىرىنىڭ بىرىدۇر. لو جېنيۇ تەھرىرلە-
گەن مەجمۇئەگە كىرگۈزۈلگەن، 1909 - يىلى «شاجۇ
تەزكىرىلىرى» دېگەن نام بىلەن «دۇنخۇاڭ تاشكېمىر
مىراسلىرى» نىڭ 11 - توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن؛
1913 - يىلى يەنە «شاجۇ تەزكىرىلىرى» دېگەن نام
بىلەن «ۋۇشيا غارلىرىدىن يوقالغان يۇتۇكلەر» دېگەن
توپلامغا كىرگۈزۈلگەن؛ فرانسىيىلىك پېللىئوت
1916 - يىلى ئۇنىڭغا «شاجۇ تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ
خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دەپ نام بەرگەندىن كېيىن
كەڭ ئىلىم ئەھلى بىلەن يۈز كۆرۈشكەن. ئالدىنقى
ژاراقلىرى يوقالغان بولۇپ كاتەكچە ئىچىگە يېزىلغان
تەپسىر ئىزاھاتلىرى ئاستىنقى قۇرغا بېرىلگەن، يۇتۇن
كىتاب 50 جىلد. ئۇنىڭدا شاجۇ (قوچوغا تەۋە بولغان
دۇنخۇاڭ، بۇگۈنكى گەنسۇنىڭ شىمالىدىكى جايلار،
ئاقساي، بۇگۈنكى شىنجاڭنىڭ چەرچەن، چاقىلىق قا-
تارلىق جايلىرى) تەۋەلىكىدىكى جايلارنىڭ سۇ قۇرۇ-
لۇشلىرى، كارۋان يېكەتلىرى، مەكتەپ - مەدرىسلەر،
ئىبادەتخانىلار، قەدىمىي ئىزلار، قەدىمىي شەھەرلەر،
قۇت بەلگىلىرى، ناخشا - قوشاقلار قاتارلىقلار خاتىرە-
لەنگەن. بۇ ھەقتە ياپونىيىلىك چىتىيەن ژىننىڭ «شا-
جۇنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرى ھەققىدە تەتقىقات»، جۇڭ-
گولۇق مۇتەخەسىس ژاڭ جۇڭلونىڭ «دۇنخۇاڭ تاش-
كېمىر تەزكىرىلىرىنىڭ قالدۇقلىرى ھەققىدە تەتە-
قات» قاتارلىق ئەسەرلەر بار.

«جىيادەننىڭ تۆت يول خاتىرىسى» تاڭ دەۋ-رىدە يېزىلغان چېگرا رايونلارنىڭ قاتنىشى خاتىرىلەنگەن ئەسەر. جىيادەن (730~805)، تەخەللۇسى دۇن شى، ساڭجۇ ئايمىقىنىڭ نەنپى (بۇگۈنكى خېبېينىڭ ساڭجۇ تەۋەلىكىدە) دېگەن يېرىدىن. جۇغراپىيە ئالىمى. تىەن-باۋ يىللىرىدا تونۇلۇپ، جېنيۇەننىڭ 9 - يىلى (793 - يىلى) يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ۋەزىرى بولغان، يۈڭجېننىڭ تۆنجى يىلى (805 - يىلى) ئۆلگەن. يول-دىن ئۆتكەن كارۋانلاردىن سوراشتۇرۇپ يۇرۇپ ھەمدە تاڭ ئەلچىلىرىدىن ئاڭلاپ بەزى ماتېرىياللارنى ئىگىلەپ بۇ كىتابنى يېزىپ چىققان، ئەسلىي نۇسخىسى يوقىلىپ كەتكەن. «يېڭى تاڭنامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» گە «تۆت يول خاتىرىسى»نىڭ يەتتە بابى كىرگۈزۈلگەن. بۇنىڭدا غەربىي يۇرت يوللىرىمۇ بار.

«بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» تاڭ دەۋرىدىكى راھىب شۈەنزاڭ (602~664) يازغان غەربىي يۇرتنىڭ تارىخ، جۇغراپىيىسىگە دائىر ئەسەر. جېنگۈەننىڭ تۆنجى يىلى 627-يىلى) شۈەنزاڭ بۇددا نوملىرىنى تەتقىق قىلىش مەقسىتىدە چاڭئەندىن يولغا چىقىپ، غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى ئەللەردىن ئۆتۈپ ھىندىستانغا بارغان. ھىندىستاندا داڭلىق بۇددا راھىبلىرىدىن بىلىم ئالغان، نۇرغۇن بۇددا ئىلىم يۇرتلىرىنى ئارىلىغان، جېنگۈەننىڭ 19 - يىلى چاڭئەن (بۇگۈنكى شەنشىنىڭ شىئەن) گە قايتىپ كەلگەن. تەيزۇڭنىڭ پەرمانى بىلەن 100 نەچچە مىڭ خەتلىك، جەمئىي 12 تومۇق بۇ ئەسەرنى يازغان. كىتابتا ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن كەچۈرمىشلەرنى ئەسەرنىڭ كىرىش سۆز قىسمىغا بەرگەندىن كېيىن ھىندىستان، پاكىستان، ئافغانىستان قاتارلىق 138 دۆلەت، بەگلىك ۋە رايونلارنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن، ئۇنىڭ ئىچىدە غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى ئەللەردە كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىمۇ بار. ئۇ ئېۋىرغول (بۇگۈنكى قۇمۇل)، ئىدىقۇت (بۇگۈنكى تورپان) دىن ئۆتۈپ غەربكە سەپەر قىلغاندىن كېيىن، كىتابتا تارىم بوستانلىقىدىكى بەگلىكلەردىن كىنگىت ئېلى، كۇسەن ئېلى، بالوكا ئېلى (بۇگۈنكى ئاقسۇ) قاتارلىقلارنى بايان قىلغان. ھىندىستاندىن قايتىشىدا كىتابنىڭ 12- بابىدا تارىم بوستانلىقىدىكى ئەللەردىن كاۋاتنا (تاشقورغان)، قاغىلىق، قۇستانە (بۇگۈنكى خوتەن)، چالىمادانا (بۇگۈنكى چەرچەن)، نوبچان (چاقىلىق) قاتارلىق جايلارنى بايان قىلغان. كىتابتا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئەللەرنىڭ تەبىئىي مۇھىتى، مىللىي تىلى، ئىجتىمائىي ئىقتىسادى، دىنىي مەدەنىيىتى، ئۇرپ-ئادەتلىرى قاتارلىقلار تەپسىلىي بايان قىلىنغان. ھەرقايسى جايلاردىكى بۇددا ئىبادەتخانىلىرى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك رىۋايەتلەرمۇ تەپسىلىي بايان قىلىنغان. بۇ كىتابتا يەنە قەدىمكى ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا، جەنۇبىي ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللار بار. بايانلار قىسقا، ئىخچام، خاتىرىلەر ۋەزىنلىك، راۋان يېزىلغان. يېقىنقى زامان مۇتەخەسىسلەر بۇ كىتاب ھەققىدە نۇرغۇن تەتقىقاتلارنى ئېشىلدى. تەتقىقاتلارنىڭ ئىنگلىزچە، نېمىسچە، فرانسۇزچە تەرجىمە نۇسخىلىرى بار. ھازىر كىشىلەر بەكرەك پايدىلىنىۋاتقان نۇسخا جى شىيەنلىن تۈزگەن «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى تەپسىرىسى» دۇر، 1985 - يىلى جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

«ئۇلۇغ مېھىر - شەپقەت ئىبادەتخانىسىدىكى ئۇچ پىتەكە ھەزرەتنىڭ تەرجىمىھالى» تاڭ راھىبى خۇي لې، يەن زۇڭلار بىرلىشىپ يازغان ئەسەر. ئۇ شۈەنزاڭنىڭ ھاياتى ۋە غەربكە بېرىپ نوم ئېلىش جەريانى بايان قىلىنغان داڭلىق ئەسەردۇر. پۈتۈن ئەسەر 10 جىلد، 80 مىڭ خەت. خۇي لې يوجۇ (بۇگۈنكى بېيجىڭ) جياۋرېن ئىبادەتخانىسىنىڭ راھىب كالانى، ئۇزۇن مۇددەت شۈەنزاڭ بىلەن بىللە نوم تەرجىمە قىلغان. پادىشاھ گاۋزۇڭ لىندىنىڭ تۆنجى يىلى (664 - يىلى) شۈەنزاڭ ئۆلگەن، شۈەنزاڭنىڭ تۆھپىلىرىنى مەدھىيىلەش ئۈچۈن خۇي لې بۇ كىتابنىڭ ئالدىنقى بەش جىلدىنى يازغان، شۈەنزاڭنىڭ يەنە بىر شاگىرتى يەن زۇڭ قالغان بەش جىلدىنى يازغان. بۇ كىتاب شۈەنزاڭ يازغان «بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دېگەن ئەسەرنى مۇنازىرە قىلىش شەكلىدە يېزىلغان. بايان قىلىنغان شەخسلەر، جايلارنىڭ ئەھۋاللىرى ئۇزۇنچە بولۇپ، بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ. تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ قاتناش ئالاقىلىرىنى ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيا، جەنۇبىي ئاسىيا رايونلىرىنىڭ تارىخىي مەدەنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. 1983 - يىلى جۇڭخۇا كىتابچىلىق نەشرىياتى سۈن يۈتاڭ، شىي فاڭلار تەھرىرلەپ، ئازراق ئىخچاملىغان نۇسخىنى نەشر قىلدى.

«ۋۇكۇڭنىڭ ھىندىستانغا بېرىش خاتىرىسى» تاڭ دەۋرىدىكى راھىب ۋۇ كۇڭ يازغان ھىندىستانغا بېرىش خاتىرىسىدۇر. ۋۇ كۇڭنىڭ تەخەللۇسى

فا جیي، فاملسی چي فېڭچاؤ، جېڭجاؤنىڭ يۇنياڭ (يۇگۇنكى شەنشى شىئەننىڭ ئەترابى) دېگەن يېرىدىن، سىيانپىيلارنىڭ ئەۋلادى. تىيەنباۋنىڭ 10- يىلى 751- يىلى) ئەلچى جاڭ داۋگۇاڭغا ئەگىشىپ قەندىھار (پا- كىستاننىڭ پىشاۋۇر رايونىدا) غا بارغاندا ئاغرىپ قې- لىپ سەپەردىن قېلىپ راھىب بولغان. كېيىنلى ساقاي- غاندىن كېيىن داڭلىق راھىب كالان شارىپۇتردىن ئۇ- لىم ئۆگەنگەن، شىمالىي ھىندىستان، ھىندىستاننىڭ ئوتتۇرا قىسىم جايلىرىغا بېرىپ «ئون بۇمىكە سۇترە- سى»، «نىرۋاناغا يېتىش نومى»، «ئون كۇچ نومى» قاتارلىق نوملارنى ئېلىپ قايتقان. جېنيۇەننىڭ 5 - يىلى (789 - يىلى) بېشىبالىقتا يېتىپ كەلگەن، ئەجدە- ھار يۇتخانىسىدا تۇرۇپ ئۇدۇن (يۇگۇنكى خوتەن) لىك راھىب سىلادىتىيادىن «نىرۋاناغا يېتىش نومى» نى تەر- جىمە قىلىشنى ئۆگەنگەن. شۇ يىلى بېشىبالىقنىڭ ئە- مەلدارلىرىغا ئەگىشىپ نوملارنى ئېلىپ ئۇيغۇرىيە يولى بىلەن تاڭ ئېلىگە قايتقان. بۇ قېتىملىق سەپەر خاترە- سى ياپونىيىنىڭ داجىڭ ئەشرىياتى تەرىپىدىن چىقىرىل- غان «يۇيۇك نوملار» غا كىرگۇزۇلگەن، ھازىر ياڭ جىيەنشىن تۈزگەن «قەدىمكى دەۋرده غەربكە قىلىنغان سەپەرلەر توغرىسىدىكى تەپسىرلەر تاللانمىسى» دېگەن ئەسەر نىڭشيا خەلق ئەشرىياتى تەرىپىدىن 1987 - يىلى ئەشر قىلىنغان.

«بەش ئەنەتكەك ئېلىگە قىلىنغان سەپەر تەزكىرىسى» خۇي چاۋ يازغان ھىندىستانغا قىلىنغان سەپەر توغرىسىدىكى ئەسەر. يەنە بىر نامى «خۇي چاۋ- نىڭ سەپەر خاترىسى». خۇي چاۋ سىللالىق راھىب. بالىلىق چاغلىرىدا تاڭ ئېلىگە بارغان، دېگىز يولى بىلەن ھىندىستانغا بارغان، بەش يۇددا ئېلىنى ئايلىنىپ چىققان، سەپەرده پاكىستان، ئافغانىستاندىن ئۆتۈ- كەن، كەيىۋەننىڭ 51 - يىلى (727 - يىلى) كۇسەنگە كەلگەن، كېيىن دۇنخۇاڭ ئارقىلىق تاڭ ئېلىگە قايت- قان. بۇ كىتاب ئۇچ جىلدلىق بولۇپ، يولدا كۆرگەن- ئاڭلىغان ۋەقەلەر خاترىلەنگەن. ئەسلىي نۇسخىسى يو- قاپ كەتكەن، دۇنخۇاڭدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىنىڭ باش قىسمى يوقالغان، كوستانە ئېلى (يەر نامى بىردەك ئەمەس، ھىندىستاننىڭ شىمالى، نېپال كاتماندۇنىڭ شەرقىي قىسمى دېگەندەك كۆپ خىل قاراشلارمۇ بار) دىن باشلىنىپ، ئاخىرىدا ئەنشىدىكى تۆت قورغانغا قايت- قان جەريان بار. خۇي لىننىڭ «نوملار شەرھى» دېگەن ئەسىرىدە بۇنىڭغا شەرھى يېزىلغان بولۇپ، بۇ كىتاب- نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىمۇ بېرىلگەن. ياپونىيىلىك تېڭتىيەن فېڭبا، جۇڭگولۇق ژاڭ جۇڭلو قاتارلىقلار بۇ ھەقتە تەتقىقات ئېلىپ بارغان. «قەدىمكى دەۋرده غەرب- كە قىلىنغان سەپەر خاترىسى توغرىسىدىكى تەپسىرلەر تاللانمىسى» (نىڭشيا خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىلى نەشرى) دە بۇ ئەسەردىن تاللاپ ئېلىنغان مەزمۇنلار بار.

«نوملار شەرھى» تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن شەھىرىنىڭ شىمىڭ بۇتخانىسىدىكى راھىب خۇي لىن يازغان بۇددا نوملىرى توغرىسىدىكى ئەسەر. خۇي لىن (734~820 - يىللىرى) سۇلى (يۇگۇنكى قەشقەر) لىق، ھىندى تىللىرىغا پىششىق، جۇڭگوچە تەپسىر قىلىشى راۋان، 20 نەچچە يىل ئەجىر قىلىپ، يۇەنخې- نىڭ 5 - يىلى (801 - يىلى) بۇ كىتابنى يېزىپ تاماملىغان. جەمئىي 100 جىلدلىق، «يۇيۇك نىرۋانا» دىن باشلىنىپ «ھاياتنى قەدىرلەش شەرھىسى» بىلەن ئاخىرلاشقان. ئەسەردە نوملارنىڭ قەدىمكى ئوقۇلۇش ئاھاڭى، قەدىمىي يېزىق ھەم بۇددا قانۇنلىرىدىن تارتىپ بۇددا شەرھى - تەپسىرلىرىگىچە يېزىلغان، ھەممە مەز- مۇنىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن 1300 بۆلۈملۈك 5700 جىلددىن ئارتۇق چوڭ ھەجىملىك ئەسەردۇر. بۇ ئەسەر سۇلۇق دەۋرىدە قايتا كۆچۈرۈلمىگەن، لىياۋ، يۇەن سۇلا- لىسى دەۋرىدە قايتا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلىرى بار بو- لۇپ، يەنە شەرقتە چاۋشىيەن، ياپونىيىلەرگىچە تارقال- غان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۇ يىللىرىدا ياپونىيە- دىن قايتۇرۇپ كېلىنگەن، مىنگونىڭ تۇنجى يىلى (1912 - يىلى) نەشر قىلىنىپ جامائەتچىلىك بىلەن قايتا يۈز كۆرۈشكەن.

«يۇەنخې يىللىرىدىكى ۋىلايەت، ناھىيىلەر تەزكىرىسى» ئەسلىي نامى «يۇەنخې يىللىرىدىكى ۋە- لايەت، ناھىيىلەرنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى». تاڭ سۇلالىسىنىڭ يۇەنخې يىللىرىدا ۋەزىر لى جىپۇ تەرىپە- دىن يېزىلغان. يۇەنخېنىڭ 8- يىلى (813- يىلى) يېزىلىپ تاماملانغان، جەمئىي 40 جىلد، مۇندەرىجىسى 2 جىلد. مىساللار گەرچە كەيىۋەن يىللىرىدىكى 10 ئۆلكىنى ئاساس قىلغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە يۇەنخې يىللىرىدىكى 47 شەھەر - قەلئەلەردىن پايدىلىنىلغان بولۇپ، ۋىلايەت، ناھىيە ۋە ئۇنىڭ تەۋەلىكىدىكى جايلا- رغا ئايرىلغان ئاساستا يېزىلغان. ئەسلىي نۇسخىدا ھەر- بىر شەھەر، بازارنىڭ خەرىتىسى ئېلىنغان، شىمالىي سۇلۇق دەۋرىدە خەرىتىلەر بىلەن مۇندەرىجە قىسمى يوقال- غان بولۇپ، كېيىنچە ھازىرقى نامى بىلەن ئاتىلىشقا باشلىغان. زېمىن تەۋەلىكلەر شەرقتە لياۋخې دەرياسى-

غىچە، شىمالدا يىنشەن تېغىغىچە، جەنۇبتا بۇگۇنكى ۋېيتنامنىڭ ئوتتۇرا قىسىملىرىغىچە، غەربتە لۇڭيۇ ۋە-لايىتىدىن تىبەتكىچە بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەسلە-دىكى زېمىنلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىش ئۈچۈن قولدىن كەتكەن بەگلىكلەرنىمۇ ئۇنىڭ بايان قىلىش دائىرىسىگە كىرگۈزگەن، ئۇنىڭ تارىخىي جەريانى، ئايماقلار ئارا چېگرىسى، نوپۇسى، باج - سېلىق ئەھۋالى، ناھىيە-لەر، تاغ - دەريالىرى، جۇغراپىيىسى، قاتناش - ئالاقىلىرى قاتارلىق تەرەپلەر تەپسىلىي تونۇشتۇرۇل-غان. تارىختىن بۇيانقى تەزكىرىچىلىككە ۋارىسلىق قە-لىنغان، كېيىنكى دەۋرلەرنىڭ جۇغراپىيە ئومۇمىي تەزكىرىسىگە يول ئاچقان. ھازىر ساقلىنىپ قالغىنى 34 جىلد بولۇپ، ئالتە جىلدى يوقالغان. بۇنىڭ ئىچە-دىكى 40 جىلددىن كېيىنكى قىسمىدا ئېۋىرغول، قو-چو، بېشبالىق قاتارلىق ئەللەرنىڭ چېگرىسى، ناھىيە-لىرى، مەھسۇلاتلىرى، باج - سېلىقى قاتارلىق ئەھ-ۋاللار خاتىرىلەنگەن بولۇپ، تاڭ دەۋرىنىڭ غەربىي يۇرتتا ھاكىمىيەت بەرپا قىلىشىغا مۇناسىۋەتلىك مۇھىم ماتېرىياللار بار. دەسلەپكى نۇسخىسى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى چۈنشىنىڭ 3 - يىلى (1176 - يىلى) چىق-قان، 1983 - يىلى جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى تەرىپىدىن تەھرىرلىنىپ نەشر قىلىنغان. ئۇنىڭ يوقال-غان قىسمىنى چاڭ سۇلالىسىنىڭ يەنگۈەن يىللىرىدىكى «يۈەنخي يىللىرىدىكى ۋىلايەت، ناھىيىلەرنىڭ تەزكىرە-سىنىڭ تولۇقلىنىشى» ۋە مياۋ شۈەنسۈننىڭ «يۈەنخي يىللىرىدىكى ۋىلايەت، ناھىيىلەر تەزكىرىسىنىڭ يوقال-غان قىسمى» قاتارلىق ئەسەرلەردىن پايدىلىنىپ بېكە-تىلگەن، پايدىلىنىش قىممىتى بار.

«قانۇنلار قامۇسى. ۋىلايەت - ناھىيىلەرنىڭ چېگرا قوغداش قانۇنى» تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى دۇزۇ يازغان «قانۇنلار قامۇسى»، جەمئىي 200 جىلد. جۇڭگونىڭ قەدىمكى مەشھۇر ئەسەرلىرىنىڭ بىرى بو-لۇپ، ئۇ قانۇن - تۈزۈملەرنى تۈرلەرگە ئايرىشقا دائىر تارىخىي كىتابلارنىڭ ئۇلگىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدا تاڭ دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى نۇرغۇنلىغان تارىخىي ماتېرىياللار بار. ئۇنىڭدىكى «ئايماق - ۋىلايەت قانۇنلە-رى»، «چېگرا مۇداپىئە قانۇنلىرى» تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخىنى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمە-يەتكە ئىگە. «ئايماق - ۋىلايەت قانۇنلىرى» پۈتۈن ئەسەرنىڭ 141 - جىلدىدىن تارتىپ 184 - جىلدىغىچە قەدىمكى «يۈگۈك» دېگەن نام بىلەن توققۇز ۋىلايەتنى تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە دەپ تۈرلەرگە ئايرىغان. 174 - جىلدتا قەدىمكى يۈڭجۇ ۋىلايىتىدىن باشلاپ ئېۋىرغول ئايىمىقى، يارغۇل ئايىمىقى ۋە ئايماقلار مەھكىمىسى بايان قىلىنغان. «چېگرا مۇداپىئە قانۇنى» پۈتۈن كىتابنىڭ 185 - جىلدىدىن 200 - جىلدىغىچە بولۇپ، ئۇنىڭدا تۈركلەر، ئۇيغۇرلار ھەمدە غەربىي يۇرتتىكى باشقا بەگ-لىكلەرنىڭ تارىخىي ۋەقەلىرى بايان قىلىنغان، بۇ يو-قالغان تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش رولىغا ئىگە.

«ستېل خولىستېين ساقلىغان نوملار» دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان چېچىلىپ كەتكەن ۋەسىقىلەر-دۇر. بۇلارنى رۇسىيىلىك ستېل خولىستېين (B. A. von. Stael Holstein) بېيجىڭدىن سېتىۋالغانلە-قى ئۈچۈن شۇ نام بېرىلگەن. ئەسلىي نۇسخىسى رەڭگى ئۆزگەرگەن قەغەزگە پۈتۈلگەن بولۇپ، ئوڭ يۈزى ئۇ-دۇن يېزىقى بىلەن قەدىمكى تىبەت يېزىقىدىن ئىبارەت ئىككى خىل يېزىقتا يېزىلغان ۋەسىقىلەردۇر. ھەممىسى ئۇدۇندىن شاجۇ (بۇگۈنكى دۇنخۇاڭ) غا ئەلچىلىككە بارغان ئەلچىلەرنىڭ شاجۇ خانىغا يازغان مەكتۇپلىرى-دۇر. يىل دەۋرى تەخمىنەن تاڭ سۇلالىسى تۇڭگۇاڭ-نىڭ 3 - يىلى (925 - يىلى) غا توغرا كېلىدۇ. ئارقا يۈزىنى باشقىلار خەنزۇچە يېزىقتا نوم كۆچۈرۈشكە ئىش-لەتكەن. نورۇبگىيە، ئەنگلىيە، فرانسىيە قاتارلىق دۆ-لەتلەردىكى مۇتەخەسىسلەر بۇ توغرۇلۇق تەتقىقات ئې-لىپ بارغان. خامىلتون «ستېل خولىستېين ساقلىغان نوملار ئۈستىدە تەتقىقات» دېگەن ئەسىرىدە بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلارنى خۇلاسىلىگەن. ئۇدۇن يېزىقى 73 قۇر، ئۇنىڭدا ئۇدۇن ئەلچىسىنىڭ شاجۇغا بېرىپ كېلىشكە دائىر ھېساباتلىرى، خېشىغا قىلغان سەپىرى ۋە بە-سىپ ئۆتكەن شەھەر - بازارلىرى، شاجۇدا ھوقۇق تۇتۇۋاتقان ئەمەلدارلارنىڭ نام - شەرىپى، خېشىدىكى ئاساسلىق قەبىلىلەرنىڭ نامىلىرى، ئەلچىلەر ئۇچىر-نىڭ شاجۇدىكى دىنىي پائالىيەتلىرى خاتىرىلەنگەن. قە-دىمكى تىبەت يېزىقىدا يېزىلغانلىرى 41 قۇر، ئۇنىڭدا ئۇدۇن ئەلچىلىرىنىڭ شاجۇ خانىغا ۋە مۇشاۋۇر ساۋىيە-جىنغا پەرمانىنى قايتۇرۇۋېلىشنى تەلەپ قىلىپ يازغان ئىلتىماسى قاتارلىقلار بار. بۇ نوم پۈتۈكلەر قەدىمكى غەربىي شىمالنىڭ تارىخى، جۇغراپىيىسى، مىللىتى، تىلى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتا تېپىلغۇسىز قىممەت-لىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

«مايترى سىمىت» يەنە بىر ئىسمى «مايترى

بىلەن كۆرۈشۈش خاتىرىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئەسلىي ئىسمى «Maitri simit». قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان قوليازما. 1959 - يىلى 4 - ئايدا قۇمۇلنىڭ تەڭرىتاغ خەلق كومۇناسىنىڭ تۆمۈرتى ئەترىتىدىن تېپىلغان بولۇپ، قۇمۇل نۇسخىسى دەپ ئاتالغان. ئۇزۇنلۇقى 44 سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 22 سانتىمېتىر بولۇپ، قارا سىياھدا يېزىلغان، قەغىزى قاتتىق قېلىن قەغەز بولۇپ، ئۈستى ۋە ئاستىغا سىزىقچە تارتىلغان، ھەربىر قۇرغىمۇ قۇر سىزىقى سىزىلغان، قۇر ئارىلىقى 1.5 سانتىمېتىر، ھەر بېتى تەخمىنەن 30 قۇر، كىچىك چىكرەك سىزىلغانلىرى 31 قۇر، كىچىك خەتلىك بەتلەرمۇ بار. قوليازما 293 پارچە، 586 بەت، ئۇنىڭ 114 بېتى مۇكەممەل ساقلانغان. مەزمۇنى كەلگۈسى زامان بۇددىسى مايترىنىڭ ئىش - ئىزلىرى بولۇپ، مۇقەددەمە ۋە 25 پەردىلىك سەھنە ئەسىرىدىن تەركىب تاپقان. تەتقىقاتچىلارنىڭ قارىشىچە بۇ بۇددا دراما ئەسەرلىرىنىڭ باشلىنىشى شۇنداقلا جۇڭگودىكى مۇكەممەل ساقلانغان تۇنجى سەھنە ئەسىرى بولۇپ، جۇڭگو بۇددا دىنى تارىخى ۋە جۇڭگو تىياتىر تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىكەن. بۇ كىتابنىڭ ئەسلىدىكى سانسكرىتچە نۇسخىسى يوقىلىپ كەتكەن. بۇ قوليازما مۇقەددەس ئاي ھەزرەتنىڭ سانسكرىتچىدىن كۇسەن - كىنگىت يېزىقىغا تەرجىمە قىلغان نۇسخىسى بولۇپ، دانىشمەن ھەزرەت تەرىپىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان، بۇ ھازىر ساقلىنىپ كېلىۋاتقان نۇسخىدۇر. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 5 - بېتىگە قارالسۇن)

«ئۇدۇنغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى»

كېيىنكى جىن دەۋرىدىكى گاۋ جۇخۇي دېگەن كىشى يازغان ئۇدۇنغا ئەلچىلىككە بېرىش سەپەر خاتىرىسىدۇر. ئەسلىي نامى «ئۇدۇنغا قىلىنغان سەپەرنىڭ تەرتىپى» بولۇپ، ئەسلىي نۇسخا يوقالغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنىنى «يېڭى بەش دەۋر تارىخى. تۆت يات ئەللەر ھەققىدە قوشۇمچە مۇندەرىجە» دىن كۆرۈڭ. «جېڭخي يىللىرىدا قايتا تۈزىتىلگەن دەستۇر كىتابلاردا دەلىللەنگەن دورا ئۇسۇللۇكلىرى»، «ۋەسىقىلەر ھەققىدە ئومۇمىي تەتقىقات. تۆت يات ئەل ھەققىدە» قاتارلىق ئەسەرلەردە ئەسلىي ئەسەرنىڭ بەزى مەزمۇنلىرى خېلى ياخشى ساقلانغان. كېيىنكى جىن سۇلالىسى تەيدىنغۇنىڭ 3 - يىلى (938 - يىلى) ئۇدۇن ئېلىنىڭ پادىشاھى ۋەسارا تەڭرىخان ما جىرۇڭ قاتارلىق ئەلچىلەرنى ئولپان تاپشۇرۇشقا ئەۋەتكەن. كېيىنكى جىننىڭ خانى گاۋزو باقاۋۇل جاڭ كۇاڭيي، جاڭۋۇ قورغىنىنىڭ ھەرىراۋۇلى دادخاھ گاۋ بۇخۇينى دادخاھ قىلىپ تەينىلەپ، ئۇدۇنغا بېرىپ ۋەسارا تەڭرىخاننى ئۇدۇن خانى قىلىپ تەينىلەشكە ئەۋەتكەن. شۇ يىلى 12 - ئايدا جاڭ قاتارلىقلار لىنجۇ (بۇگۈنكى نىڭشىيانىڭ لىنجۇ دېگەن يېرىنىڭ غەربىي جەنۇبى) دىن يولغا چىقىپ قامجۇ (بۇگۈنكى گەنسۇنىڭ ۋۇۋېي) دىن ئۆتۈپ خېشى كاربدورى بىلەن شاجۇ (بۇگۈنكى دۇنخۇاڭ) نى بويلاپ جەنۇبىي يول بىلەن غەربكە سەپەر قىلغان، ئۇدۇن ئېلى تۈڭچىڭنىڭ 29 - يىلى (940 - يىلى) يېتىپ بېرىپ ۋەزىپىنى ئورۇندىغان. كېيىن يەنە ئىككى يىلدا بىيەنلىياڭ (بۇگۈنكى خېنەننىڭ كەيفىڭ) غا قايتىپ كەلگەن. «بەش دەۋر تارىخى. تۆت يات ئەللەرنىڭ قوشۇمچە مۇندەرىجىسى» دە بۇ سەپەرنىڭ جەريانلىرى بايان قىلىنغان بولۇپ، IX ئەسىردە تىبەتلەر تەرىپىدىن ئۇدۇن بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئارىسىدىكى قاتناش ئۈزۈلۈپ قالغان مۇشۇنداق بىر شارائىتتا ئۇدۇن ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇماتلار بېرىلگەن.

«غەربىي ئايماققا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» «ۋاڭ يەندىنىڭ قوچوغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. سۇڭ دەۋرىدىكى ۋاڭ يەندىنىڭ ئىدىقۇت قوچو ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئاستانىسى قىلىغان سەپەر خاتىرىسىدۇر. ۋاڭ يەندى (933~1006) شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ دامىڭ (بۇگۈنكى خېبېينىڭ دامىڭ) دېگەن يېرىدىن، ئوردىدا پەرمانچى بەگ، باقاۋۇل قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. سۇڭ سۇلالىسى تەيپىڭ شىڭگونىڭ 6 - يىلى (981 - يىلى) قوچو ئۇيغۇر ئېلىگە خانلىق ئولپان يارلىقىنى ئېلىپ ئەلچىلىككە بارغان. ۋاڭ يەندى ئوردىدىن پەرمانچى بەگ بەي گۈڭ بىلەن بىرگە غەربكە سەپەر قىلىپ خانلىق ئوردىنىڭ يارلىقىنى ھەمدە ئوردىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى بەگلىكلەرگە ھەدىيە قىلغان ئالتۇن كەمەرنى ئېلىپ ئەلچىلىككە بارغان. تۆت يىلدىن كېيىن يۇڭشىنىڭ 4 - يىلى (984 - يىلى) كەيفىڭغا قايتىپ كەلگەن. كېيىن غەربىي يۇرتتىكى سەرگۈزەشتىلىرىگە ئاساسەن بۇ كىتابنى يېزىپ چىققان. بۇ ئەسەر شىمالىي سۇڭ دەۋرىدىكى قوچو ئۇيغۇر ئېلىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئولتۇراقلىشىشى، ئىجتىمائىي ئەھۋالى قاتارلىقلار بايان قىلىنغان ئەسەر بولۇپ، شىمالىي سۇڭ دەۋرىدىكى قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تارىخىنى ھەمدە غەربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيىسىنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك ماتېريالدۇر. ھازىر تارقىلىپ يۇرگەن نۇسخا ۋاڭ گوۋېيىنىڭ «قەدىمكى سەپەر خاتىرىلىرىنىڭ تەھرىرلەنگەن

مۇندەرىجىسى» دۇر.

«ھۇدۇدۇلئالەم» پارسچە ئەسلىي نامى Alam — Hududul (دۇنيانىڭ چېگرا - پاسىللىرى). رۇسىيىلىك شەرقشۇناس تۇمانسكىي بۇخارا (بوگۇنكى ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ تەۋەلىكىدە) دىكى كونا كىتابلار ئارسىدىن تاپقان، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ نۇسخىنى تۇمانسكىي نۇسخىسى دەپمۇ ئاتايدۇ. X ئەسىردە ئۆزگەن (ئافغانىستاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى شىبىرگەن دەيدىغانلارمۇ بار) دىكى نامەلۇم ئاپتور تەرىپىدىن ھىجرىيەنىڭ 372 - يىلى (مىلادىيە 982 - يىلى) يېزىلغان بولۇپ، ئەينى دەۋرنىڭ بېگى ئوبۇل خالىس مۇھەممەد بىننى ئەھمەدكە سوۋغا قىلغان. بۇ كىتاب ئالدىنقى دەۋرلەردىكى ئەرەب جۇغراپىيونلىرىنىڭ ئۇتۇقلىرىدىن پايدىلىنىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا تۈركىي تىللىق ھەرقايسى قوۋملارنىڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمانلار رايونلىرىنىڭ ئەھۋالى تونۇشتۇرۇلغان. ئەنگلىيىلىك مېلىروسكىي ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلىپ، 1937 - يىلى تۇنجى قېتىم نەشردىن چىقىقان. 1970 - يىلى بوسۇۋس قايتا تەھرىرلەپ نەشر قىلغان. ئېلىمىزدە ژاڭ جىلەي، جۇشىجۇەنلەر خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ئورنىنىڭ ئىچكى ژورنىلىدا ئېلان قىلغان.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» جۇڭگو بويىچە تۇنجى قېتىم ئەرەب تىلىدا چۈشەندۈرۈلگەن تۈركچە لۇغەت. مەھمۇد قەشقەرى باغدادقا بارغاندا تۈزۈپ چىققان، 1074 - يىلى يېزىپ تاماملىغان. بۇ كىتابنى ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ خەلىپىسى ئوبۇل قاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىللاغا تەقدىم قىلغان. كىتاب 8 جىلدلىق بولۇپ، ھەربىر جىلدى يەنە ئىككى قىسىمغا ئايرىلغان، ھەربىرى سۆزلەرنىڭ فونېتىكىسى بويىچە تۈرلەرگە ئايرىلىشى، تىل ئالاھىدىلىكى، تۈرلىنىشى، قوشۇمچىلار بويىچە رەتكە تۈرغۇزۇلغان. كىتابنىڭ قۇرۇلمىسى مۇكەممەل، سىستېمىلىرى روشەن، كىرگۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ دائىرىسى كەڭ بولۇپ، ئاسترونومىيە، جۇغراپىيە، ئادەم تېنىدىكى ئەزالار، يېمەك-ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، قورال - سايمان، ئۇچار قۇشلار، قۇرۇت - قوڭغۇزلار، مەدەن - تاشلار، ئۆرپ - ئادەتلەر، قەبىلە - قوۋملار، سىياسىي تۈزۈملەر قاتارلىق ساھەلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭدا ئۇيغۇر تىلى ۋە تۈرك تىلىدىكى ئاساسلىق سۆزلۈكلەر ۋە گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر ساقلانغان، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ سىياسىي تۈزۈملىرى، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىرى، ئۆرپ-ئادەتلىرى، دىنىي ئېتىقادى، قوۋملارنىڭ كېلىپ چىقىشى،

«تۈركىي تىللار دىۋانى»

يەر - جاي ناملىرى، ئەدەبىيات - سەنئەتتىكە دائىر بارلىق مەزمۇنلار ساقلانغان بولۇپ، XI ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا جەمئىيىتىنىڭ قامۇسى، دەپ تەرىپلىنىپ كەلگەن. لۇغەتتە يەنە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، بىر يۈسلاق خەرىتىگە ئىزاھلانغان. خەرىتە ئاپتورنىڭ نەزىرىدىكى دۇنيانى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىپلا قالماي، ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان ئەڭ بۇرۇنقى مۇكەممەل ئوتتۇرا ئاسىيا خەرىتىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، شەرھلەردە يەنە تۈرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ قەدىمكى بېيىت- قوشاقلىرىنى، ماقال - تەمسىللىرىنى، ئەقلىيە سۆزلىرىنى ئىشلەتكەن بولۇپ، 200 دىن ئارتۇق قوشاق ساقلانغان. تارقىلىپ يۈرگەن نۇسخىسى XIII ئەسىردىكى دەمەشىقلىق مۇھەممەد ئابابەكرى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، 1916 - يىلى تۈركىيىدە بايقىلىپ ھەرقايسى ئەللەردىكى شەرقشۇناسلارنىڭ دىققىتىنى تارتقان. ئۇنىڭ نېمىسچە، تۈركچە، ئۆزبېكچە، ئىنگلىزچە تەرجىمىلىرى بار. ئېلىمىزدە ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە نۇسخىلىرى نەشردىن چىقتى.

«قۇتادغۇبىلىك» قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان دىداكتىك داستان. بۇ ئەسەرنى يۇسۇپ خاس ھاجىپ 1069 ~ 1070 - يىللىرى ئەتراپىدا قەشقەردە يېزىپ تاماملىغان.

ئۇنىڭ ئۇچ خىل قولىيازما نۇسخىسى بار. تەھرىرلەپ رەتلەپ چىقىش ئارقىلىق بۇ ئەسەرنىڭ 85 باب، 6645 بېيىت، 13290 مىسرادىن تەشكىل تاپقانلىقى مەلۇم بولدى. داستاننىڭ باش قىسمى نەسىر شەكلى ۋە نەزمە شەكلىدىن ئىبارەت ئىككى خىل يېزىلغان. داستاننىڭ ئالدىنقى 11 بابى بولسا يارانتۇچى ئاللاغا ۋە پەيغەمبەرلەرگە مەدھىيە ئوقۇش ھەم بۇغراخانغا مەدھىيە ئوقۇش، ئىلمىي نۇجۇم، بىلىم، تىل ۋە گۈزەل پەزىلەتلەرگە مەدھىيە ئوقۇش ھەمدە مۇئەللىپنىڭ ئەسەرنى يېزىشىنىڭ مۇددىئالىرى بايان قىلىنىدۇ. 12-بابتىن باشلاپ ۋەقەلىك بايان قىلىنىپ تۆت پېرسۇناژنىڭ كەسكىن دىئالوگلىرى قانات يايىدۇ. ئۇلار كۈنتۇغدى، ئايتولدى، ئوگدۇلمىش، ئودغۇرمىشلاردىن ئىبارەت. ئۇلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا پادىشاھقا، ۋەزىرگە، ۋەزىرنىڭ ۋارىسىغا ۋە زاھىد قىلغۇچىغا ۋەكىلىك قىلىپ ئادالەت، قىسقا - ئەقىل - ئىدراك، خىسلەت» نى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك»

تۆۋە - قانائەتتىن ئىبارەت «تۆت خىل ئېسىل

ھىكايىنىڭ ۋەقەلىكى مۇنداق: پادىشاھ كۈنتۇغدى ۋەزىر ئايتولدىنى ئۆز ھوزۇرىغا چاقىرىدۇ، ئايتولدى پادىشاھقا ئىلىم - ھېكمەتلەردىن سۆز ئېيتىدۇ، پادىشاھ ئۇنى ۋەزىر قىلىپ ئوردىغا ئەكىرىدۇ. ئۇزۇنغا بارماي ئايتولدى ئاغرىپ قالىدۇ، ئۇ ئوغلى ئوگدۇلمىشنى ۋەزىرلىككە كۆرسىتىدۇ. ئايتولدى ۋاپات بولغاندىن كېيىن كۈنتۇغدى ئوگدۇلمىشنى ۋەزىر قىلىدۇ. ئوگدۇلمىش دادىسىنىڭ پەندى - نەسىھەتلىرى بويىچە دۆلەتنى ئىدارە قىلىش لايىھىسىنى ئېيتىدۇ، دۆلەتتە ئامانلىق بولىدۇ. پادىشاھ كۈنتۇغدى ئوگدۇلمىشنى ئەۋەتىپ ئودغۇرمىشنى ھوزۇرىغا ئەچچە رەت تەكلىپ قىلغانلىقى، پادىشاھ كۈنتۇغدىنىڭ ئودغۇرمىشنىڭ قېرىپ ھالىدىن كەتكەنلىكىدىن پادىشاھ ھوزۇرىغا كېلىشنى رەت قىلغانلىقىنى بىلگەنلىكى ئېيتىلىدۇ. كېيىن ئودغۇرمىشنىڭ قېرىپ تۆۋە - ئىستىغچار بولىغا ماڭغانلىقى ئېيتىلىدۇ. ئودغۇرمىشنىڭ ئوگدۇلمىشكە نەسىھەت قىلىپ خەلققە توغرىلىق، ئادەمگەرچىلىك قىلىپ بەخت - سائادەت يارىتىشى كېرەكلىكى ئېيتىلىدۇ. كېيىن ئوگدۇلمىشنىڭ كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەنلىكى ئېيتىلىدۇ. ئۇ كۈنتۇغدىغا ئىككى نەرسە مىراس قالدۇرىدۇ: بىرى ھاسا بولۇپ، ئۇنى پادىشاھقا قالدۇرىدۇ، يەنە بىرى ساپال كوزا بولۇپ، ئۇنى ۋەزىرگە قالدۇرىدۇ. داستاننىڭ ئەڭ ئاخىرقى بابى ئۆتۈپ كەتكەن پادىشاھقا ئېچىنىپ جاھاننىڭ بۇزۇقچىلىقلىرىدىن ئاغرىنىشقانلىقى ئېيتىلىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» شېئىر شەكلىدە يېزىلغان دىداكتىك داستان، ئۇنىڭدىكى ئېتىكا ئەخلاققا دائىر ئىدىيىلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا سىستېمىسى بار. ئۇنىڭدا ھەممە ئادەمنىڭ سەممىي، ئادىل، ھالال ياشىشىنى ھەمدە بىلىمنى قەدىرلەپ، بىلىمگە ھۆرمەت قىلىشنى تەكىتلىنىدۇ. بۇ ئەسەر يەنە ئېسىل ئەدەبىي ئەسەردۇر. ئۇنىڭدا يارقىن، ئوبرازلىق، جانلىق تىللاردىن پايدىلىنىپ بىلىش قىيىن بولغان ئابستراكتنى پەلسەپىۋى ئاتالغۇلارنى يېشىپ بەرگەن. ئۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ شۇنداقلا بارلىق تۈركىي مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىدا غايەت زور رول ئوينىغان. ئۇ قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا كۆپ تەرەپلىمە ئۇچۇر بىلەن تەمىنلەيدۇ. ھازىرغا قەدەر بۇ ئەسەرنىڭ نېمىسچە، تۈركچە قاتارلىق تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىلىرى بار. ئېلىمىزدە ئۇيغۇرچە نۇسخىسى، خەنزۇچە

پۈتۈن تەرجىمە نۇسخىسى (خاۋ گۈەنجۇڭ قاتارلىقلار تەرجىمە قىلغان، مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان) بىلەن قىسقارتىپ تەرجىمە قىلغان نۇسخىسى (گېباڭ شىمىن قاتارلىقلار قىسقارتىپ تەرجىمە قىلغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان) بار.

«ئەتەبەتۇل ھەقايىق» قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان پەندى ـ نەسىھەت داستانى. ئۇنىڭ بەزى قولـ يازمىلىرى «ھەقىقەتلەر بوسۇغىسىدا» دەپمۇ ئاتالغان. XII ئەسىرنىڭ باشلىرى ياكى XI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىـ دا يېزىلغان. ئاپتورى ئەدىب ئەھمەد يۈكنەكى قەشقەردە ياشىغان بولۇپ، ئەما شائىر ئىدى. ئۇ بۇ ئەسىرنى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خاقانى ئەمىر مۇھەممەدكە تەقدىم قىلغان. ئەسەر 14 باب، 500 مىسرالىق بېيىت بولۇپ، ئاساسىي تېمىسى ئىسلام پەلسەپە ئىدىيىلىرىـ دىن ئىبارەت. يېزىلغان ۋاقىت قاراخانىيلار سۇلالىسىـ نىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىۋاتقان مەزگىللىرىگە توغرا كېـ لىدۇ، ئۇ زامانىنىڭ بۇزۇقچىلىقىدىن زارلىنىدۇ، بۇ مەلۇم جەھەتتىن شۇ دەۋردىكى ئىجتىمائىي ئەھۋالنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ۋېي سۈينىڭ خەنزۇچىغا تەرـ جىمە قىلغان قىسقارتىلما نۇسخىسى بار.

«تارىخى جاھان كۈشاي» ئىرانلىق جۇۋەينى (Juwaini,1226~1283) يازغان تارىخىي ئەسەر. XII ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدا يېزىلغان، تاماملانمىغان ئەـ سەردۇر. ئۇنىڭ تارقىلىپ يۈرگەن 10 نەچچە خىل نۇسخىسى بار. ئەڭ بۇرۇنقى ۋە ئەڭ مۇكەممەل نۇسخىـ سى 1290 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى بولۇپ، ئۇ ھازىر فرانسىيە پارىژ دۆلەتلىك كۈتۈپخانىدا ساقلانماقـ تا. ھازىر ئەڭ مۇكەممەل مەتبەئە نۇسخىسى ئىرانلىق كازۋىنى (M. M. Qazwini) تەھرىرلىگەن نۇسخىدۇر. ئۇ جەمئىي ئۈچ توم بولۇپ، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 1912ـ، 1916ـ، 1937 ـ يىللىرى گوللاندىيىنىڭ رەيدۇندا نەشر قىلىنغان. بىرىنچى توپلامدا چىڭگىزخان ۋە گورخانىنىڭ ھەمدە جۇچى، بۇگۇداي، چاغاتايلارنىڭ ئىش ـ ئىزلىرى خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئاساسلىقى غەربكە قىلىنغان ھەربىي يۈرۈشلەر بايان قىلىنغان، ئۇيغۇر تارىخى، كىدان تارىخىمۇ قىستۇرۇلغان. ئىككـ ىنچى توپلامدا خارەزىم خاندانلىقى تارىخى ھەمدە موڭـ غۇل ئىمپېراتورلىرىنىڭ ئىراندا ھاكىمىيەت يۈرگۈزـ گەن ئەمەلدارلىرىنىڭ ئىش ـ ئىزلىرى بايان قىلىنـ غان، بۇنىڭغىمۇ ئالدىنقى توپلامدىكى كىدانلارنىڭ تارـ خى قىستۇرۇلغان. ئۈچىنچى توپلامدا مۇڭكە خانىنىڭ تەختىنى مۇستەھكەملىشى، ھىلاكۇنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى ھەمدە ئىسمايىلىيە مەزھىپىدىكى خانلىقنىڭ تارىخى قاتارلىقلار يېزىلغان. ئەسەردىكى نۇرغۇن ماتېـ رىياللار ئاپتور ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ـ ئاڭلىغان ۋەقەلەر بولۇپ، بىرىنچى قول ماتېرىياللاردۇر، ئۇ ئىنتايىن يۇقىرى تارىخىي قىممەتكە ئىگە. ئەنگـ لىيىلىك بويلي (J. A. Boyle) كازۋىنىنىڭ ئەسىرىنى ئاساس قىلىپ ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلغان ھەمدە تەپـ سىلىي ئىزاھاتلارنى بەرگەن، 1958 ـ يىلى نەشردىن چىققان. خې گاۋچى ئىنگلىزچىغا ئاساسەن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان، 1980 ـ يىلى ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان.

«جامىئۇل تەۋارىخ» ئىلىكخان خانلىقىنىڭ ۋەزىرى راشىدى (Rashidal—din. 1247 ~1317) غازان خانىنىڭ پەرمانى بويىچە تۈزۈپ چىققان تارىخىي كىتابتۇر. يېزىلغان ۋاقتى ھىجرىيە 710 ـ يىلى (1310~1311 ـ يىللىرى). بۇ ئەسەر ئۈچ بۆلۈمگە بۆلۈنىدۇ: بىرىنچى بۆلۈمى موڭغۇل تارىخى، ئىككىنـ چى بۆلۈمى دۇنيا تارىخى، ئۈچىنچى بۆلۈمى دۇنيا تەزكىرىسىدىن ئىبارەت. ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغىنى ئالدىنقى ئىككى بۆلۈمى ۋە يىرتىلىپ كەتكەن تولۇق بولمىغان قوشۇمچە قىسمىدۇر. تارقىلىپ يۈرگەن نۇسـ خىسى 10 خىلغا يېتىدۇ، ئەڭ ياخشىسى ئىستانبۇلدىن تېپىلغان 1317 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىدۇر. بۇ نۇسخا ئۈچ جىلدلىق بولۇپ، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا تۈرك ـ موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ تەزكىرىسى، چىڭگىزـ خاننىڭ نەسەبلىرى، چىڭگىزخاننىڭ ئىش ـ پائالىيىـ ەت ئۇتۇقلىرى، پارسلارنىڭ ئىلىكخان خانلىقىنىڭ سىرتىدىكى موڭغۇل ئەۋلادلىرىنىڭ تارىخى، ھىلاكۇ ھەمدە غازان خانلىقىدىكى ئىلىكخانلارنىڭ ئۇتۇقلىرى قاتارلىقلار بايان قىلىنغان. بۇنىڭ ئىچىدىكى چىڭگىزـ خانغا دائىر قىسمى خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىكى «چىڭگىزخاننىڭ زەپەرنامىسى» ۋە «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. چىڭگىزخاننىڭ تۆھپىلىرى» بىلەن ئوخشاش مەنبەلىك ھەمدە «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى» دىكى ماتېرىياللار بىلەن زىچ باغلىنىشلىق. ئىككىنچى جىلدـ نىڭ تۆتىنچى بۆلىكىدە ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا پارس ئېلىدىكى خاندانلىقلارنىڭ تارىخى، مۇھەممەد پەيغەمـ بەرنىڭ تەزكىرىسى ۋە خەلىپىلەر تارىخى، X ئەسىردىن XII ئەسىرگىچە بولغان ئىسلام خاندانلىقلىـ رىنىڭ تارىخى ۋە تۈركلەر، جۇڭخۇا مىللەتلىرى، يەـ ھۇدىيلار، پەرەڭلەر، ھىندىلار قاتارلىقلار بايان قىلىنـ

غان. بۇ كىتابنىڭ بىرىنچى بۆلۈمى ئىلىكخانلار ئوردىسىدا ساقلىنىۋاتقان موڭغۇل خاندانلىقى ھەدىيە قىلغان «ئالتۇن تاريخ» قاتارلىق ئارخىپلاردىن ھەمدە تاريخىي ۋەقەلەرنى پىششىق بىلىدىغان موڭغۇل، ئۇيغۇر قاتارلىق ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ ئاغزاكى بايانلىرىدىن پايدىلىنىپ يېزىلغان بولۇپ، مۇھىم تاريخىي قىممىتى بار. XIX ئەسىردىن بۇيان نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ مۇتەخەسىسىلىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بۇ ئەسەرنىڭ ئەسلىي نۇسخىسىنى تەرجىمە قىلىش بىلەن شۇغۇللانىدى. ئەڭ ياخشىسى رۇسىيىلىك مۇتەخەسىسلەرنىڭ يەتتە قوليازمىنى سېلىشتۇرۇپ تۈزۈپ نەشر قىلغان رۇسچە تەرجىمە نۇسخىسى بولۇپ، 1946 - يىلىدىن 1960 - يىلىغىچە ئارقا - ئارقىدىن نەشر قىلىنغان. بۇ داجۇ، جۇ جيەنچى قاتارلىقلار رۇسچە تەرجىمىسىگە ئاساسەن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان، سودا كىتاب باسمىخانىسى تەرىپىدىن 1983_، 1985_، 1986 - يىللىرى قىسىملارغا بۆلۈپ نەشر قىلغان. ئۇنىڭ قوشۇمچە بۆلۈمىدە «ئەرەبچە، يەھۇدىيچە، موڭغۇلچە، پەرەڭچە جۇڭگودىكى بەش مىللەتنىڭ نەسەبنامىسى» بېرىلگەن بولۇپ، ھازىرغا قەدەر باشقا تىللارغا تەرجىمە قىلىنمىغان.

«سۇررا ھ لۇغىتىگە تولۇقلىما» جامال قارىشى گۇھەرىنىڭ ئەرەبچە لۇغىتى «تىللار شاھى ۋە ئەرەبچە يېزىقنىڭ ھۆسنى» گە ئاساسەن تەرجىمە قىلىپ پارسچە «سۇررا ھ لۇغىتى»نى تۈزۈپ چىققان، XIV ~ XII ئەسىرلەر ئارىلىقىدا يەنە تولۇقلىما ئىلاۋە يازغان. ئۇنىڭدا ئوتتۇرا ئاسىيا خانلىقلىرى تارىخى ھەمدە دىنىي ئەربابلارغا دائىر قىممەتلىك ماتېرىياللار ساقلانغان بولۇپ، شەرقشۇناسلارنىڭ دىققىتىنى تارتىپ كەلگەن. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى تاريخ ھەققىدىكى رىۋايەت — ئالمائىنىڭ «قەشقەر تاريخى» دىكى بەزى مەزمۇنلار «سۇررا ھ لۇغىتىگە ئىلاۋە» دە ساقلىنىپ قالغان. جامال قارشى ئالمالىق (بۇگۈنكى قورغاس ئەتراپىدا) تا تۇغۇلغان، 30 ياشتىن ئاشقاندا قەشقەرگە كۆچۈپ كېلىپ ئوردا ئەمەلدارى بولغان. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى ئايلىنىپ چىققان. XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

«غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى» مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەزكىرىسىدۇر. چېن چېڭ يازغان. مىڭ سۇلالىسى يۇڭلېنىڭ 12- يىلى (1414- يىلى) چېن چېڭ قاتارلىقلار غەربىي يۇرتقا سەپەر قىلىپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۆمۇرلەر خانلىقىغا، ھېرات (بۇگۈنكى ئافغانىستاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى ھېرات) شەھىرىگە ئەلچىلىككە بارغان. سەپەردىن بۇرۇن ئوردا ئۇلىماسى خۇ گۇاڭشۇ بۇ جايلارنىڭ ئەھۋالىنى خاتىرىلەپ كېيىنكى چاغلاردا تەزكىرە يېزىش ئۈچۈن ماتېريال توپلاشنى ھاۋاله قىلغان. كېيىنكى يىلى 10 - ئايدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە قايتقان. بۇ كىتاب جەمئىي 6000 خەتلىك بولۇپ، كىتابتا قايتىش سەپىرىگە ئاساسەن ئايرىم - ئايرىم ھالدا ھېرات، سەمەرقەنت، تاشكەنت، بۇخارا، بېشبالىق، تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ۋە غەربىي يۇرتتىكى 18 شەھەرنىڭ ئەھۋالى خاتىرىلەنگەن. جۈملىلىرى ئىخچام، سۆزلىرى راۋان، مەزمۇنى مول، ئەينى دەۋردىكى بۇ رايونلارنىڭ ئىجتىماىي تۈزۈمۈشى، ئۆرپ - ئادىتى، يەرلىك مەھسۇلاتلىرى قاتارلىق جەھەتلەرگە چېتىشلىق بولۇپ، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخ، جۇغراپىيىسىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم ماتېرىيالدۇر. چېڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شېن دىڭشەن دېگەن كىشىنىڭ «غەرىب ھۇجىرىدىكى ھېجىر كومزەكلەر» دېگەن نۇسخىسى بىلەن شۇنىڭغا ئاساسەن فوتوغا ئېلىپ باسقان «دۆلەتلىك بىيىپىڭ كۇتۇپخانىسىدىكى نادىر كىتابلار مەجمۇئەسى» دېگەن نۇسخىسى بار.

«غەربىي يۇرتقا سەپەر قىلىش خاتىرىسى» مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت تەزكىرىسى. چېن چېڭ، لى شىيەنلەر يازغان. مىڭ سۇلالىسى يۇڭلېنىڭ 12 - يىلى (1414 - يىلى) چېڭ، شىيەن قاتارلىقلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۆمۇرلەر خانلىقىغا ۋە ھېرات شەھىرىگە ئەلچىلىككە بارغان. سەپەردىن بۇرۇن ئوردا ئۇلىماسى خۇ گۇاڭشۇ بۇ جايلارنىڭ ئەھۋالىنى خاتىرىلەپ كېيىنكى چاغلاردا تەزكىرە يېزىش ئۈچۈن ماتېرىيال توپلاشنى ھاۋاله قىلغان. بۇ كىتاب ھېرات شەھىرىدە تۇرۇپ قالغان چاغدا غەربكە قىلغان سەپىرىنىڭ خاتىرىسىنى رەتلەپ چىقىش ئارقىلىق پۈتۈلگەن بولۇپ، يۇڭلېنىڭ 12 - يىلى 1 - ئاينىڭ 13- كۈنىدىن شۇ يىلى ھەمەل ئېيىنىڭ بېشىغىچە بولغان 250 كۈنلۈك سەپەر جەريانى خاتىرىلەنگەن. سەپەر سۈجۈ (بۇگۈنكى گەنسۇنىڭ جيۇچۈەن) دىن باشلىنىپ ئەينى چاغدىكى تۆمۇرلەرنىڭ ئاستانىسى ھېرات شەھىرىگىچە بولۇپ، 110 مىڭ چاقىرىم كېلەتتى. بىسىپ ئۆتكەن

جايلار تەرتىپ بويىچە قۇمۇل، بېشبالىق (بۇگۈنكى جىمسار)، سەمەرقەنت، تاشكەنت قاتارلىق جايلار بولۇپ، ئۇ يەرلەرنىڭ ھاۋا كىلىماتى، سۇ يوللىرى، تاغ- دەريالىرى، مىللەتلىرى، دىنى، مەدەنىيىتى، ئۇرۇپ- ئادەتلىرى قاتارلىقلار خاتىرىلەنگەن. چىڭ سۇ- لالىسى دەۋرىدىكى شېن دىڭشەن دېگەن كىشىنىڭ «غەر- ىب ھۇجرىدىكى ھېجىر كومزەكلەر» دېگەن نۇسخىسى بىلەن شۇنىڭغا ئاساسەن فوتوغا ئېلىپ باسقان «دۆلەت- لىك ھېيىتىڭ كۇتۇپخانىسىدىكى نادىر كىتابلار مەجمۇئە- سى» دېگەن نۇسخىسى بار.

«تارىخى رەشىدىي» شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ۋە يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ دەسلەپكى تارىخىغا مۇنا- سىۋەتلىك تارىخىي ئەسەر. مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كەشمىردە تۇرۇۋاتقان مەزگىلدە پارسچە يازغان ئەسەر- دۇر. پۈتۈن كىتاب ئىككى بۆلۈمگە بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى بۆلۈمى ھەقىقىي تارىخ بولۇپ، چاغاتاي خانلىقىنىڭ تارىخى يېزىلغان، قىزىلاي يىللىرىنىڭ 7 - يىلى (1347 - يىلى) تۇغلۇق تۇمۇر تەختكە چىققاندىن باشـ- لىنىپ مىڭ سۇلالىسى جىياجىڭنىڭ 12 - يىلى (1533- يىلى) رەشىد خاننىڭ مۇئەللىپىنىڭ تاغىسى سەييىد مۇھەممەدنى قەتلى قىلغانغىچە بولغان تارىخلار يېزىلغان. بۇ ئەسەرنىڭ بۇرۇنقى مەزگىللەرگە تەۋە بولغان تارىخىي ماتېرىياللىرى بىر قىسىم رىۋايەتلەر ۋە شەرىپىدىننىڭ «زەپەرنامە» داستانىدىن ئېلىنغان. كې- يىنكى دەۋرلەرگە تەۋە تارىخىي ماتېرىياللار بولسا مۇ- ئەللىپنىڭ كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىدىن ئېلىنغان. ئىك- كىنچى بۆلۈم مۇئەللىپنىڭ ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن كەچۈرمىشلىرى ۋە ئۆزى ياشىغان دەۋردىكى تارىخ بو- لۇپ، مۇئەللىپنىڭ تۇغۇلۇشىدىن (1499 - يىلى) باشلاپ ئۇ ئىككىنچى قېتىم كەشمىرگە بارغانغىچە (1541- يىلى) بولغان جەريان يېزىلغان. ئىككىنچى قىسمى مىڭ سۇلالىسى جىياجىڭنىڭ 20 - يىلى (1541- يىلى) يېزىلغان بولۇپ، ئۇچ يىلدا تاماملا- غان؛ بىرىنچى بۆلۈمى مىڭ سۇلالىسى جىياجىڭنىڭ 23- يىلى يېزىلغان بولۇپ، ئىككى يىلدا تاماملانغان. ئىككىنچى بۆلۈمى بىرىنچى بۆلۈمدىكى ماتېرىياللارنى پايدىلىنىش مەنبەسى قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ساقلانغان نۇرغۇنلىغان ئىجتىمائىي تۇرمۇش، سىياسىي كۆرەش- لەر، ئۇرۇش پائالىيەتلىرى جانلىق تەسۋىرلەنگەن رە- سىملەر تەتقىقاتچىلارنىڭ ئالاھىدە دىققىتىنى تارتىدۇ. ئەسەر يېزىپ تاماملانغاندىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيا رايو- نىدا نۇرغۇنلىغان كۆچۈرمە نۇسخىلىرى تارقالغان ھەمدە ئىككى قېتىم شەرقتىكى تۇركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان. ئۇنىڭ ئىنگلىزچە تەرجى- مىسىمۇ بار. خەنزۇچە تەرجىمىسى 1972 - يىلىدىكى قايتا نەشر قىلىنغان ئىنگلىزچە نۇسخىسىدىن تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمى- يىسىنىڭ مىللەتشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى تەرجىمىگە ئۈيۈشتۈرگەن. ئەسەر نامى ئىنگلىزچە نۇسخىسىنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا موڭغۇل تارىخى» دېگەن ئاتىلىشى بو- يىچە ئېلىنغان بولۇپ، «تارىخى رەشىدىي» بولسا قو- شۇمچە نام ئورنىدا ئېلىنغان، ۋاڭ جىلەي تەھرىرلە- گەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىلى نەشر قىلغان. رۇسچە نۇسخىسىدا ئىنگلىزچە نۇسخىغا تولۇقلىما ئىلاۋىلەر بېرىلگەن.

«تارىخى ئومۇمىيە» ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى. ئاپتورى ئىبىن ئاتىھىرى (1161～1234)، ئەرەب تارىخچىسى. ئەستايىدىل ۋە تەتقىدىي پوزىتسىيە- دە تۇرۇپ تارىخىي ماتېرىياللارنى يىغىپ، پۈتۈن ئۇ- رىنى سەرپ قىلىپ بۇ بويۇك ئەسەرنى يارىتىقان. ئۇنىڭ- دا قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، بىرقەدەر سىستې- لىق بايان قىلىنغان ئەسەر ھېسابلىنىدۇ؛ قىتانلارغا ۋە موڭغوللارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پائالىيەتلىرىگە دائىر تەپسىلىي ماتېرىياللارمۇ بار. XIX ئەسىرلەرنىڭ ئوتتۇ- رىلىرىدا دولۇنبو تەھرىرلەپ، 14 پارچە كىتاب قىلىپ نەشر قىلىنغان.

«ئەۋلىيا چىۋچۇجىنىڭ غەربكە زىيارىتى» يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى چىۋ چۇجى يازغان، لى جىچاڭ تەھرىرلىگەن. چىۋ چۇجى (1148～1227)، ئىسمى تۇڭمى، تەخەللۇسى ئەۋلىيا بالىسى. شەندۇڭنىڭ دېڭ- جۇ شىشا دېگەن يېرىدىن. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە تويىن دىنىنىڭ ئۇس- تازى بولغان. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خانى جىن شىزۇڭ، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خانى نىڭ زۇڭ- لار ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا تەكلىپ قىلغان بولسىمۇ، ماقۇل كۆرمىگەن. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى جىيادىڭنىڭ 12 - يىلى (1219 - يىلى) چىڭگىزخان غەربىي يۇرت- تىن تۇرشاۋۇل لىيۇ جۇڭلۇينى لەيجۇ (بۇگۈنكى شەن- دۇڭ ئۇلكىسىنىڭ يېشىەن ناھىيىسى) غا ئەۋەتىپ ئۇنى ھۇزۇرىغا تەكلىپ قىلغاندا، شاگىرتلىرى لى جىچاڭ قاتارلىق 18 ئادەم بىلەن غەربىي يۇرتقا خاننىڭ ھۇزۇ- رىغا سالامغا بارغان. ئۇ لەيجۇدىن يولغا چىقىپ ئىلگە-

ری - کیین بولۇپ یەنجاڭ (هازىرقى بىيجاڭ) دىن ئۇتۇپ، جۇيۇڭ قوۋۇقىدىن چىقىپ شىمالغا قاراپ مېڭىپ، كىرۇلىن دەرياسىنىڭ بويلىرىغا بارغان، يەنە غەربىي جەنۇبقا قاراپ بۇرۇلۇپ ئالتاي تاغلىرىدىن ئۆتۈپ بىشبالىققا بارغان، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي باغرى بىلەن غەربكە قاراپ مېڭىپ ئالملىق (هازىرقى قورغاسنىڭ غەربى) شەھىرىگە بېرىپ، ئاندىن يەنە غەربىي جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ چېگىزخاننىڭ پارۋان (هازىرقى ئافغانىستان تەۋەلىكىدىكى هىندىقۇش تاغلىرىنىڭ غەربىي شىمالىي ئېتىكى) دىكى هەربىكەتچان ئوردىسىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولغان. ئۇچ يىلنى ئۆتكۈزۈپ، شەرققە قاراپ يولغا چىقىپ، ئىككىنچى يىلى كۆزدە يىدى (بۇگۈنكى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ يىخۋا دېگەن يېرى) غا يېتىپ كەلگەن. بىر يىل ئۆتكەندىن كىيىن قوبلاي ئۇنىڭغا «ئەۋلىيا چىۋچۇجى دىندار پېرىم» دەپ نام بەرگەن، كىشىلەرمۇ «ئەۋلىيا چىۋچۇجى» دەپ ئاتاشقان. لى جىچاڭ (1193 ~ 1256) ئۇستازىنىڭ ۋەسىيىتى بىلەن بۇ كىتابنى رەتلەپ چىققان. ئۇ ئىككى جىلدلىق كىتاب بولۇپ، چىۋچۇجىنىڭ غەربىي يۇرتقا قىلغان سەپىرىنىڭ جەريانى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن. XII ئەسىردىكى موڭغۇللار تارىخىنى، غەربىي يۇرت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇهىم ماتېرىيالدۇر. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئالىملار ئىچىدە تەپسىر - تەھقىق قىلغۇچىلار كۆپ، كەڭ تارقالغان نۇسخىسى بولسا يېقىنقى زاماندا ئۆتكەن ژاڭ گوۋېي تەرىپىدىن سىلىشتۇرۇپ تەپسىر قىلغان نۇسخىدۇر.

«غەربكە ساياهەت خاتىرىلىرى» يوللۇغ چۇسەي يازغان ساياهەت خاتىرىسىدۇر. چۇسەي (1190~1244) قىتانلىق، تەخەللۇسى جىنلۇەن، لياۋ سۇلالىسىنىڭ خانى يوللۇغ ئاباۋجىنىڭ توققۇزىنچى نەۋرىسى. بالىلىق دەۋرىنى جىن سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ئاستانىسى (بۇگۈنكى بېيجىڭ) دا ئۆتكۈزگەن. كۆڭۈلى ئەسەرلىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن مول بىلىمگە ئىگە ئۇلىما. ياش ۋاقتىدا جىن سۇلالىسىنىڭ ئوك - سول قول مەھكىمە يانداش بېگى قاتارلىق مەنسەپلىرىدە بولغان. جىن سۇلالىسى جېنىۋىنىڭ 3 - يىلى (1215- يىلى) موڭغۇللار جىن سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ئاستانىسى هۇجۇم قىلىپ ئىگىلىگەندە، يوللۇغ چۇسەي چېگىزخاننىڭ قارارگاهىغا كىرىپ، موڭغۇللار دۆلىتى مەزگىلىدىكى خانلىقنىڭ قانۇن - پەرمانلىرىنى تۈزۈزۈشىدا ئاكتىپ رول ئوينىغان. چېگىزخانغا ئەگىشىپ غەربكە سەپەر قىلىپ 50~60 مىڭ چاقىرىم يول يۈرۈپ، غەربىي يۇرتتا 6~7 يىل تۇرغان. بۇ قېتىمقى غەربىي يۇرتقا قىلغان سەپىرىنى «غەربكە ساياهەت خاتىرىسى» قىلىپ يېزىپ چىققان. بۇ كىتاب 5000 خەت ئەتراپىدا بولۇپ، ئىككى بۆلەككە بۆلۈنىدۇ: بىرىنچى بۆلۈمدە مەركىزىي ئاستاندىن يولغا چىقىش جەريانى ۋە سەپەردە كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرى خاتىرىلەنگەن، ئىككىنچى بۆلۈمدە بۇددا راهىبلىق سالاهىيىتى بىلەن چىۋچۇجى بىلەن بولغان مۇنازىرىلىشىش ئەھۋاللىرى بايان قىلىنغان. موڭغۇللار دەۋرىدىكى شەرق بىلەن غەربنىڭ قاتناش لىنىيىلىرىنىڭ تۈزگىرىش ئەھۋالىنى، غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخ - مەدەنىيىتىنى، بۇددا دىنى بىلەن تويىن دىنى ئوتتۇرىسىدىكى تالاش - تارتىشلارنى چۈشىنىشتىكى مۇهىم ماتېرىيال هېسابلىنىدۇ. شياڭ دا تەپسىر قىلىپ چىققان «غەربكە ساياهەت خاتىرىسى» 1981 - يىلى جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.

«شىمالغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» ئۇيغۇر سۇن جۇڭرۇي بايان قىلغان، لىۋچى خاتىرىلىگەن. ئۇيغۇر سۇن جۇڭرۇينىڭ ئەسلىي ئىسمى بۇ جى، تەخەللۇسى زى جېڭ، «جىننامە» دە ئۇنىڭ تەزكىرىسى بار بولۇپ، ئۇيغۇر سۇن جۇڭرۇي دەپ ئاتالغان. پادىشاه يىزۇڭ شىڭدىنىڭ 4~5- يىللىرى (1220~1221) شىغاۋۇل پىرقىسىدا يانداش بەگ بولغان، پەرمان بويىچە ئوتتۇرا ئاسىياغا ئەلچىلىككە بېرىپ چىڭگىزخان بىلەن كۆرۈشۈپ، تىنچلىق ئورناتماقچى بولغان، بىراق نەتىجىسى چىقمىغان. قايتقاندىن كىيىن كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىنى لىۋ چىغا بايان قىلىپ خاتىرىلگۈزۈپ كىتاب قىلىپ رەتلەپ چىققان. ئۇنىڭدا تاغ - دەريالار، داڭلىق شەخسلەر، يەرلىك مەھسۇلاتلار قاتارلىقلارنىڭ هەممىسى خاتىرىلەنگەن. ژاڭ گوۋېينىڭ «قەدىمكى سەپەر خاتىرىلىرى» دېگەن ئەسىرىگە كىرگۈزۈلگەن، «ژاڭ گوۋېينىڭ مەراسلىرى»نىڭ 13 - قىسمىغا قاراڭ. سودا كىتاب باسمىخانىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «هەممەباب ۋەسقىلەر خەزىنىسى» هەمدە جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى 1983 - يىلى نەشر قىلغان لىۋ چى تۈزگەن «كۆز يېشى تەزكىرىلىرى» گە بۇ نۇسخا كىرگۈزۈلگەن.

«غەربكە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» چاڭ دېنىڭ غەربكە سەپەر قىلىپ، هىلاكۇ خاننىڭ

هۆزۈرىدا خاننى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولغانلىقى ھەققىدىكى سەپەر خاتىرىسىدۇر. لېۋ يۇ يازغان. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى كەيچىڭنىڭ تۇنجى يىلى (1259-يىلى) چاڭ دې موڭغۇللارنىڭ خانى مۇڭكەنىڭ پەرمانى بويىچە غەربىي ئاسىيانىڭ سەپەر قىلىپ خاننىڭ ئىنىسى، ئىلىكخان خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى ھىلاكۇ بىلەن كۆرۈشكەن. قاراقورۇم (بۇگۈنكى تاشقى موڭغۇلىنىڭ قارا قورۇم دېگەن يېرى) دىن يولغا چىقىپ غەربكە قاراپ مېڭىپ ھازىرقى بۇرگېن دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئۇلۇنگۇ كۆلىنى بويلاپ غەربىي جەنۇبقا سەپەر قىلىپ، بورۇلتوقاي، بورتالا ۋە غۇلجا قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ ئىلىكخان خانلىقىنىڭ مەركىزىي شەھىرى بولغان تەبرىستان (بۇگۈنكى ئىراننىڭ تەبرىز دېگەن يېرى) غا يېتىپ كەلگەن؛ ئىككىنچى يىلى شەرققە قاراپ يولغا چىققان، بېرىپ كېلىش ئۈچۈن 14 ئاي ۋاقىت كەتكەن. قوبلاي-خان جۇڭتۇڭنىڭ 4- يىلى (1263-يىلى) لېۋيۇ چاڭ دېنىڭ بايانلىرىغا ئاساسەن غەربكە قىلىنغان سەپەرنىڭ خاتىرىسىنى يېزىپ چىققان، ۋاڭ خۇينىڭ «كۆزدىكى ئېقىن، ۋەسىقلەر توپلىمى. يۇتاڭچيا ھەققىدە» قاتارلىق كىتابلارغا كىرگۈزۈلگەن. بۇ كىتاب دەسلەپكى مەزگىلدىكى موڭغۇللارنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم تارىخىي ماتېرىيال قىممىتىگە ئىگە، شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە شەرق بىلەن غەربنىڭ قاتناش تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. بىر قەدەر كەڭ تارقالغان نۇسخىسى ۋاڭ گوۋېي تەپسىر قىلىپ تەھرىرلىگەن نۇسخىدۇر.

«قوچودىكى شى جەمەتىنىڭ شەجەرىسى» شى جەمەتىنىڭ نەسەبنامىسىدۇر. يۈەن سۇلالىسىدىكى ئۇۋياڭ شۇەن يازغان. شى جەمەتى موڭغۇللار دەۋرىدىكى قوچو ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى چوڭ جەمەت. بۇ نەسەبنامە جەمەتنىڭ ئۇرۇق - يىلتىزىنىچە بولغان شى جەمەتىنىڭ نەچچە يۈز يىللىق تەرەققىيات جەريانىنى تەپسىلىي بايان قىلغان. ئۇيغۇر شى جەمەتىنىڭ ئەجداد-لىرىنىڭ ئەسلىي يۇرتى موڭغۇل بايلاقلىرىدىكى سېلىنگا دەرياسى (بۇگۈنكى رۇسىيىدىكى سېلىنگا دەرياسى) بويلىرى دەپ قارالماقتا، «چۈنكى شى ئۇرۇق نامى قىلىنغان، شى جەمەتى ئۇيغۇرلاردۇر، ئۇنىڭ ئۇلۇغ ئەجدادلىرى تۈنيۈقۇق بولۇپ، چىنلىقلاردىندۇر». ئەينى ۋاقىتتىكى شى جەمەتىنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ھوقۇقدارلار ئىدى. IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقى تالاپەتكە ئۇچراپ ۋەيران بولغان، شى ئۇرۇقىدىكىلەر غەربكە كۆچۈپ ئىدىقۇت رايونىغا كېلىپ، ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىدىكى مەقبۇل ھوقۇق تۈتۈپ ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئېرىشكەن. كېيىن ئۇلار موڭغۇللارنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنى بويسۇندۇرۇشىدا ئالاھىدە رول ئوينىغان. نەسەبنامىدە موڭغۇللارنىڭ غەربكە قىلغان سەپىرىدىن بۇرۇنقى غەربىي لياۋ دەۋرىدىكى شى ئۇرۇقىنىڭ تارىخى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن، يەنە شى جەمەتىدىن موڭغۇللاردا ئەمەل تۇتقان نەچچە ئون مۇھىم شەخسلەرمۇ كونكرېت تونۇشتۇرۇلغان. مەسىلەن، سىياسەتچى بىلگە تۆمۈر، يولۇغ تۆمۈر، سەنجىس، ھېسابات پىرى قارا بۇغرا ھەمدە ئەدىب شى يۈلى، شى جىدۇ، شى بولىياۋسۇن قاتارلىقلارنىڭ تەرجىمىھالى بېرىلگەن. بۇ تەزكىرە يۈەن دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم پايدىلىنىش ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ.

«قوچو مەھكىمىسىنىڭ باجلىرى» قوچو مەھكىمىسى مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يات ئەللەردە قۇرۇلغان تۆت مەھكىمىنىڭ بىرى بولۇپ، مەھكىمە بىلەن غەربىي شىمالدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ باردى - كەلدى ئالاقە ئىشلىرىدا تەرجىمانلىق قىلىش ۋە ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆگىتىش قاتارلىق ئىشلىرىغا مەسۇل ئىدى. «قوچو مەھكىمىسىنىڭ باجلىرى» دا قۇمۇل، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ مىڭ خاندانلىقىغا يازغان دوكلاتلىرى ۋە ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ئىككى خىل يېزىقتا يېزىلغان باشقا ۋەسىقىلەرمۇ كىرگۈزۈلگەن. ھازىر بېيجىڭ دۆلەتلىك كۈتۈپخانىدا ساقلىنىۋاتقان «قوچو مەھكىمىسىنىڭ باجلىرى»نىڭ كۆچۈرۈلمە قولىيازمىسىغا 89 پارچە ۋەسىقە كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، نۇرغۇنلىغان نۇسخىلار ئىچىدىكى ئەڭ ياخشىسىدۇر. ئۇ تۆت قىسىم بولۇپ، ئالدىنقى ئۈچ قىسمى ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە ئىككى خىل يېزىقتا يېزىلغان. خەنزۇچە ۋەسىقە 87 پارچە، تەرجىمە قىلىنغان ئۇيغۇرچە ۋەسىقە 85 پارچە بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىككى پارچە ئۇيغۇرچە تەرجىمە ھۆججەت ۋە بىر پارچە خەنزۇچە ھۆججەتنىڭ سېلىشتۇرمىسى كەم. ئەڭ ئاخىرقى قىسمىغا خەنزۇچە بىلەن تود موڭغۇل يېزىقى بىرگە يېزىلغان ۋەسىقىلەر كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، مىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئىنئام قىلغان ئىلىبالىق (بۇگۈنكى غۇلجا) دىكى مەكتۇپ ۋە شىنجاڭغا مۇناسىۋەتلىكلىرىدىن باشقا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى ھۆكۈمەتنىڭ ھۆججەتلىرى ۋە جىيەنجۇ (بۇگۈنكى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ چاۋياڭ دېگەن يېرىنىڭ غەربى) قاتارلىق قورغانلاردىن كەلگەن ھۆججەتلەردۇر. بۇ ئەسەر مىڭ سۇلالىسى

بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ مۇناسىۋىتى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. «قوچو مەھكىمىسىنىڭ باجلىرى» نىڭ ھەرخىل قوليازمىلىرى چەت ئەللەردىكى كۇتۇپخانىلاردا ساقلانماقتا. ئۇنىڭ ئىچىدە بېرلىن دۆلەتلىك كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان كىتابلار ئىچىدىكى ئىككى پارچە ۋەسىقە جۇڭگودىكى نۇسخىلاردا ئۇچرىمايدىغان قىممەتلىك ۋەسىقىدۇر. «قوچو مەھكىمىسى باجلىرى» غا ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلىنغان ۋەسىقىلەر كىرگۈزۈلگەن. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1982 - يىلى نەشر قىلغان «قوچو مەھكىمىسى باجلىرى» دا ئۇيغۇرچىنىڭ خەلقئارالىق تراىنسكرىپسىيە ۋە تەپسىرىسى بېرىلگەن. ئاپتورلىرى خۇ جېنخۇا، خۇاڭ رۇنخۇا.

«خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان قوچو مەھكىمىسى تەرمەكلىرى» تۈرلەرگە بۆلۈنۈپ ئىشلەنگەن ئىزاھلىق لۇغەت. مىڭ سۇلالىسىنىڭ خۇڭۋۇ يىللىرىدا قويانچى، ماشايىخ قاتارلىقلار «خەنزۇ تىلى تەرجىمىسى» نى ئىشلىگەن. يۇڭلېنىڭ 5 - يىلى (1407 - يىلى) تۆت مەھكىمە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، چەت ئەللىنىڭ ۋە ئەتراپتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىللىرىنى تەرجىمە قىلىش ۋە ئۆگىتىش بىلەن شۇغۇللانغان. تۆت مەھكىمە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تىللىرى بىلەن خەنزۇ تىلىنىڭ سېلىشتۇرمىسىنى تۈرلەرگە ئايرىپ خاتىرىلەپ «تەرمەكلەر» نى تۈزۈپ چىققان، ئۇنىڭغا يەنىلا «خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان تىللار» دەپ نام بەرگەن. بېيجىڭ دۆلەتلىك كۇتۇپخانىدا مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى نۇسخىسى ساقلىنىۋاتىدۇ. ئۇ جەمئىي 10 قىسىم بولۇپ، موڭغۇلچە، قىتانچە قاتارلىق سەككىز خىل تىلدىكى سۆزلۈكلەر كىرگۈزۈلگەن. «قوچو مەھكىمىسى تەرمەكلىرى» بۇنىڭ ئىچىدىكى بىرسى، ئۇ ئۈچ قىسىم بولۇپ، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە سۆزلۈكلىرى تۈرلەر بويىچە سېلىشتۇرۇلغان لۇغەت تۈر. ئۇنىڭغا 940 سۆزلۈك كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ سەرخىلى ھېسابلىنىدۇ. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا رۇسىيىلىك رادىلوف «تۈرك تىللىرىنىڭ يەرلىك شېۋىلىرى» دېگەن لۇغەتنى تۈزگەندە، ئۇنىڭدىكى ماتېريالارنى نەقىل كەلتۈرگەن. 60 - يىللاردا ۋېنگرىيىلىك مۇتەخەسىس لىگەت بۇ لۇغەتنى رەتلەپ نەشر قىلغان. 1984- يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى خۇ جېنخۇا، خۇاڭ رۇنخۇالار رەتلەپ چىققان «قوچو مەھكىمىسى تەرمەكلىرى» نى نەشر قىلدى. بۇ لۇغەت بېيجىڭ دۆلەتلىك كۇتۇپخانىدا ساقلىنىۋاتقان ئەسلىي نۇسخىسىنى ئاساس قىلىپ چەت ئەللەردىكى يېڭىدىن چىققان نۇسخىسى بىلەن سېلىشتۇرۇپ تۈزۈلگەن بولۇپ، 1002 سۆزلۈك ئېلىنغان. بۇ لۇغەتتىكى سۆزلۈكلەر 17 تۈرگە ئايرىلغان، ئۇنىڭدا ئاستىرونومىيە، ۋاقىت - پەسىللەر، گۈل - گىياھلار، ئۆچار قاناتلار، شەخسلەر، ئادەم بەدىنىدىكى ئەزالار، ئوردا - ھەرەمخانىلار، سايمانلار، كىيىم - كېچەكلەر، زىبۇ زىننەتلەر، يېمەكلىكلەر، تارىخ - مەدەنىيەت، تەرەپ - نىشانلار، رەڭ نامىلىرى، ساناق سانلار، مەمۇرىيغا مۇناسىۋەتلىك ئومۇمىي ئاتالغۇلار قاتارلىقلار كىرگۈزۈلگەن. ئۇ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭ بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد قاتارلىق جەھەتلەردىكى قويۇق مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇپ، شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلى ۋە خەنزۇ تىلىنىڭ تاۋۇشلىرىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم پايدىلىنىش ماتېريالى ھېسابلىنىدۇ. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خۇيتۇڭ مەھكىمىسى تۈزگەن «تىللار تەرجىمىسى» دە تىبەت، موڭغۇل، ئۇيغۇر، غۇز، سېرىق ئۇيغۇر قاتارلىق بەش خىل تىلدىكى سۆزلەرنىڭ تەرجىمىسى بېرىلگەن. ئۇنىڭدا ئۇيغۇر تىلى تەرجىمىسىنى باشقىچە بىر ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە سۆزلۈكلەرنى ئايرىش ئۇسۇلى بىلەن تەرجىمە قىلىپ چىققان. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى خەنزۇ تىلىدىكى خەتلەرنىڭ ئوقۇلۇش ئاھاڭى بويىچە ئۇيغۇر تىلىدىكى خەتلەرنى خاتىرىلىگەن بولۇپ، ئۇيغۇرچە ئەسلىي نۇسخىسى يوق. پۈتۈن كىتاب 17 تۈرگە بۆلۈنگەن بولۇپ، 689 سۆزلۈك ئېلىنغان. بۇنداق «ئۇيغۇر تىلى» بىلەن «قوچو مەھكىمىسى تەرمەكلىرى» نىڭ تۈزۈلۈشى باشقا نۇسخىلاردىن پەرقلىنىدۇ.

«قاسىم خان قانۇنى» قازاق خانلىقىنىڭ تۇنجى قانۇنىدۇر. قاسىم خان 1511 - يىلىدىن 1523 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان. قازاقلارنىڭ ئەجدادى ئۇيسۇنلار دەۋرىدە «پىر» لار تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئۇ ئەدلىيە- قانۇن خادىملىرىنىڭ رولىنى ئوينىغان. ئۇزۇن دەۋرلەردىن بېرى شەكىللەنگەن ئادەت قانۇنى ئاساسىدا ئۇزلۇكسىز مۇكەممەللىشىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈش ئارقىلىق بۇ قانۇن ۋۇجۇدقا چىققان. ئۇنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى: (1) مال - مۇلۇك قانۇنى. يەر، مال - چارۋىلار ئۈستىدىكى ئەرز - دەۋا ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن بېكىتىلگەن. (2) جىنايى ئىشلار قانۇنى. ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق، قاتىللىق قاتارلىق جىنايى ئىشلارنى جازالاش ئۈچۈن بېكىتىلگەن. (3) ئەسكىرىي ئىشلار قانۇنى. ئەسكەرلىك

مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىش، ئەسكەرلەرنى تەشكىللەش قاتارلىقلار ئۈچۈن بېكىتىلگەن. (4) ئەلچىلىك قانۇنى. يات ئەللەرگە ئەلچىلىككە ئەۋەتىلىدىغان ئەلچىلەر ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلەر ھەققىدىكى بەلگىلىمىلەر بېكىتىلگەن. (5) ھەق ـ تەلەپ قانۇنى. توي ـ تۆكۈن، ئۆلۈم ـ يېتىم، ئەمەلىي قائىدە ـ يوسۇنلار توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەردۇر. بۇ قانۇن ئىزچىل ھالدا نەچچە ئەسىر ئىشلىتىلىپ كېلىنگەن بولۇپ، قازاق مىللىتىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا غايەت زور رول ئوينىغان.

«بېنۇئىت دېگوبىسنىڭ قىتانغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» ئىتالىيىلىك مېتتېيو Metteo Ricci (1552 ~ 1610) بېنوئىت (Benoeit Goec 1562~1607) نىڭ كوندىلىك خاتىرىسىگە ئاساسەن رەتلەپ يېزىپ چىققان ئەسەر. بېنوئىت پورتۇگالىيىلىك مىسسىئونېر. دىنىي جەمئىيەتنىڭ يارلىقىنى ئېلىپ موغۇل ئىمپېرىيىسى (بۇگۇنكى ھىندىستان) غا بېرىپ دىن تارقاتقان، مىڭ سۇلالىسى ۋەنلىنىڭ 30 ـ يىلى (1602 ـ يىلى) ھىندىستاننىڭ يارگې دېگەن يېرىدىن يولغا چىقىپ ئەرمىنىيىلىك سودىگەرلەرگە ئەگىشىپ جۇڭگوغا كەلگەن. سەپەردە موغۇللار ئىدارە قىلىۋاتقان ئاتاغ (بۇگۇنكى پاكىستاننىڭ راۋالپىندى)، كابۇل (بۇگۇنكى ئافغانىستاننىڭ پايتەختى كابۇل) قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، پامىر ئېگىزلىكىدىن ھالقىپ ئىككىنچى يىلىنىڭ ئاخىرلىرى تەكلىماغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى يەركەن (بۇگۇنكى يەركەن) گە كەلگەن؛ يەنە قەشقەر، ئاقسۇ، قارا شەھەر، تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، ئاخىرى ۋەنلىنىڭ 33 ـ يىلى سۇجۇ (بۇگۇنكى گەنسۇنىڭ جيۇچۈەن) غا يېتىپ بارغان. ئىككى يىلدىن كېيىن شۇ يەردە كېسەل بىلەن ئۆلگەن. بۇ كىتاب مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھازىرقى شىنجاڭ رايونىنىڭ ئەھۋالىنى چۈشىنىشتە مۇھىم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە. جاڭ شىگلياڭ تۈزگەن «جۇڭگو ـ غەرب قاتناش تارىخىي ماتېرىياللىرى مەجمۇئەسى» نىڭ بىرىنچى قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى 1977 ـ يىلى نەشر قىلغان.

شاھ مۇھەممەد جۇراس يازغان «تاۋارىخ» يەركەن خانلىقىنىڭ تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك كىتاب. شاھ مۇھەممەد بىن فازىل جۇراس پارسچە يازغان ئەسەر. ھازىرغىچە بىزگە يېتىپ كەلگەن بىردىنبىر قوليازما نۇسخىسىغا نام قويۇلمىغان، تەتقىقاتچىلار ئۇنى «سەئىدىيە خانلىقىغا دائىر ماتېرىياللار» دەپ ئاتاپ كەلمەكتە. ئاپتورنىڭ ئەجدادلىرى سەئىد خانىنىڭ قەشقەرگە يۈرۈش قىلغان خانى ھېمىدخانغا ئەگىشىپ يەركەنگە كېلىپ سەئىدىيە خانلىقىنى قۇرۇشقا ئىشتىراك قىلغان تۆھپىكار ۋەزىرلەردىن ئىدى. مۇھەممەدخان ۋە ئەھمەدخانلار دەۋرىدە جۇراس جەمەتىنىڭ ئىمتىيازى ئۆسۈپ، شۇ يىللاردىكى ئۇرۇشلاردا ئالاھىدە رول ئوينىغان. ئاپتور ياشىغان مەزگىللەر دىنىي مەزھەپلەر ئۇرۇشى ۋە ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر كەسكىنلەشكەن چاغلار بولۇپ، ئۇ توققۇز خانىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشىنى، جۇڭغارلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى ۋە خانلىقنىڭ ھالاك بولۇشىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن. «سەئىدىيە خانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» نىڭ كۆپ قىسمى چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى يىللىرى (1672~1676 ـ يىللىرى) دا يېزىلغان. ئاپتور XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋاپات بولغان بولۇشى مۇمكىن، 70 ياشلار ئەتراپىدا ئۆمۈر كۆرگەن. «سەئىدىيە خانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» نىڭ ئالدىنقى يېرىمى «تارىخى رەشىدي» دىن ئېلىنغان، كېيىنكى قىسمىنى ئۆزى يازغان، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان تەختكە چىققاندىن (1533 ـ يىلى) باشلىنىپ ئىسمائىل خان دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرى، يەركەن خانلىقى يىمىرىلىشكە ئاز قالغانغىچە (1680 ـ يىلى) بولغان تارىخلار يېزىلغان. ئاپتور پايدىلانغان ئاساسلىق ماتېرىياللار ئەجدادلىرى قالدۇرۇپ كەتكەن تارىخىي ماتېرىياللار ۋە رىۋايەتلەر ھەمدە ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن قىسمەتلەر بولۇپ، يەركەن خانلىقى تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچىلارنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى تارتىپ كەلمەكتە. بۇ ئەسەرنىڭ كېيىنكى يېرىمىنى رۇسىيىلىك تەتقىقاتچى ئاسىمۇسكى رۇسچىغا تەرجىمە قىلغان ھەمدە تەپسىر يازغان، 1976 ـ يىلى نەشر قىلىنغان.

«موڭغۇل ئويرات قانۇنى» تۆمۈر ئەجدىھا يىلى ئوتتۇرا كۈزنىڭ خاسىيەتلىك 5ـ كۈنى (1640ـ يىلى 9 ـ ئاي) تارباغاتاي (بۇگۇنكى چۆچەك) تە ئېچىلغان خالخا، ئويراتتىن ئىبارەت ئىككى قەبىلىنىڭ ئاساسلىق ئاقساقاللىرىنىڭ قۇرۇلتىيىدا بېكىتىلگەن. قۇرۇلتاي خالخا قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى جاساقتۇغ خان بىلەن جۇڭغارلارنىڭ باتۇر خۇنتەيجىسىنىڭ ئورتاق تەشەببۇس قىلىشى بىلەن ئېچىلغان بولۇپ، قۇرۇلتايغا يەنە ئۇچ نەپەر خۇتۇقتۇ ۋە 26 نەپەر نويان قاتناشقان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەنجىن خۇتۇقتۇ، خالخا قەبىلىسىگە

تەۋە جاساقتۇ خانى سوبوتاي، تۇشەتۇخان كۆنبۇ، ئوي-راتلارغا تەۋە جۇڭغارلارنىڭ خانى باتۇر قۇنتەيجى، دور-بۇت قەبىلىسىدىن دەيچىنتۇشچى، خۇشۇت قەبىلىسىدىن گۇشخان ھەمدە ۋولگا دەرياسى بويىدىكى تۇرغۇت قەبىلىسىدىن خوتۇرلىق قاتارلىقلار بار ئىدى. قانۇندا لاما دىنىنىڭ گىلۇ مەزھىپى (سېرىق بۆكلۈكلەر مەزھىپى) نىڭ خالىغا ۋە ئويرات قەبىلىلىرى ئىچىدىكى مۇقەددەس ئىمتىيازى مۇئەييەنلەشتۈرۈلۈپ، ھەرقايسى قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر، ئۇرۇش قىلىش مەجبۇ-رىيىتى، ئىجتىمائىي تەشكىلات، ئىجتىمائىي تۈرمۈش، ھەق - تەلەپ دەۋالىرى، جىنايى ئىشلار دەۋالىرى، دەۋا تەرتىپلىرى ھەمدە جازا بېرىش ئۇلچەملىرى قاتارلىق جەھەتلەرنىڭ ھەممىسىدە بەلگىلىمە بېكىتىلگەن. بۇ كىتاب ئويراتلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى، ئىجتىمائىي تەش-كىلاتلىرى، سىياسىي ئىقتىسادى، ئىشلەپچىقىرىش تۈرمۈشى، ئائىلە - نىكاھ ئىشلىرى، ئەخلاق مىزانلە-رى، ئۇرپ - ئادەتلىرى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتە-كى مۇھىم ماتېرىيال بولۇپ، يۈكسەك تارىخىي ماتېرى-يال قىممىتىگە ۋە تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە.

«غەيرىي ئەللەر مۇندەرىجىسى» چىڭ سۇ-لالىسى دەۋرىدىكى تولىشىنىڭ ۋولگا دەريا بويى-ىرىغا ئەلچىلىككە بېرىش سەپىرى خاتىرىسى-دۇر. تولىشىن (1667~1740) ئايەنجۇلو ئۇرۇقىدىن، مانجۇلارنىڭ سېرىق تۇغلۇق خوشۇنىدىن. شەنشىنىڭ مۇپەتتىشى، لەشكىرىي پىرقە يانداش بېگى قاتارلىق مەنسەپلەردە بولغان؛ رۇس تىلىنى ياخشى بىلىدۇ، يۇڭجېڭنىڭ 5 - يىلى (1700 - يىلى) «جۇڭگو-رۇسىيە برانىسكى چېگرا شەرتنامىسى» سۆھبىتىگە قاتناشقۇچى ۋە شەرتنامىگە ئىمزا قويغۇچىلارنىڭ بى-رى. كاڭشىنىڭ 51 - يىلى (1712 - يىلى) يارلىققا بىنائەن سىبىرىيىدىن ئۆتۈپ ۋولگا دەرياسى بويىدىكى تۇرغۇت قەبىلىسىگە ئەلچىلىككە بېرىپ ئۇچ يىلدىن كېيىن قايتىپ كەلگەن. سەپەر جەريانىدا باشتىن كە-چۈرگەن ئەھۋاللارغا ئاساسەن مانجۇچە، خەنزۇچە ئىسىم-كى خىل يېزىقتا ماڭغان يوللار، تەرەپ - يۇنىلىشلەر، دەريا - ئېقىنلار، يەرلىك مەھسۇلاتلار، قەلئە - بازار-لار، تۇگۇن - ئۇتكەللەر، مىللەتلەر، دىنلار، قائىدە-يوسۇنلار ۋە ئۇرپ - ئادەت قاتارلىقلارنى بىر - بىرلەپ خاتىرىلەپ سىزىپ چىققان. «تۆت خەزىنە قامۇسى» نۇسخىسى، يۇڭجېڭنىڭ مەتبەئە نۇسخىسى، «چاقناپ تۇرغان كونا پەرھىز دەستۇرلىرى» نۇسخىسى، «يو-رۇق زامان - مەجمۇئەسى» نۇسخىسى، «شىمالدىكى ئىلتىجا مەجمۇئەسى» نۇسخىسى قاتارلىقلار بار ھەمدە رۇسچە، ياپونچە قاتارلىق نۇرغۇن تىللارغا تەرجىمە قى-لىنغان.

«جۇڭغارلارنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» جۇڭغارلار بىلەن چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ مۇناسىۋەتلىرى ھەققىدىكى تارىخىي كىتاب. بو خېڭ قاتارلىقلار خاننىڭ يارلىقىغا بىنائەن يېزىپ چىققان. جەمئىي ئۈچ بۆلۈم، 172 جىلد. چىڭ سۇلالىسى چېنلۇڭنىڭ 35- يىلى (1770 - يىلى) تاماملانغان. ئالدىنقى بۆلۈمى 54 جىلد بولۇپ، كاڭشىنىڭ 39- يىلى (1770- يىلى) 7 - ئايدىن باشلىنىپ، چېنلۇڭنىڭ 18- يىلى (1753 - يىلى) 9 - ئايغىچە يېزىلغان، غالدان ئۆلگەندىن كېيىن توپىلاڭچى ئاراپدان، غالدان ئاتا - بالا توپىلاڭچىلار مەزگىلىدىكى جۇڭغارلار بىلەن چىڭ ھۆكۈمىتى ئوتتۇ-رىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر خاتىرىلەنگەن. ئىككىنچى بۆ-لۈمى 85 جىلد بولۇپ، چېنلۇڭنىڭ 18 - يىلى 11- ئايدىن چېنلۇڭنىڭ 25 - يىلى 3 - ئايغىچە بولغان مەزگىللەردىكى چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ جۇڭغارلارنى تىنـ-چىتىش ئۈچۈن غۇلجىغا كىرىپ ئامۇرسانا توپىلىڭنى باستۇرغاندىن كېيىن جەنۇبىي شىنجاڭغا كىرىپ چوڭ-كىچىك خوجىلارنى مەغلۇپ قىلغانلىقى يېزىلغان. ئۈ-چىنچى بۆلۈمى 33 جىلد بولۇپ، ئۇ چېنلۇڭنىڭ 25- يىلى 3 - ئايدىن چېنلۇڭنىڭ 30 - يىلى 11 - ئايغىچە بولغان ۋاقىتلاردىكى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبى ۋە شىما-لىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنـ-جاڭدا ئەسكەر تۇرغۇزۇش، بوز يەر ئېچىش، مەھكىمە تەسىس قىلىش، ئالۋان - سېلىقلارنى بېكىتىش قاتار-لىق ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن. ئاساسلىقى يارلىقلار توپلا-لىرىنى ۋە ئالدىنقى سەپتىكى سەركەردىلەردىن كەلگەن دوكلاتلارنى بىرىنچى قول ماتېرىيال قىلىپ مانجۇچە، خەنزۇچە ئىككى خىل يېزىقتا يېزىلغان، چېنلۇڭنىڭ 37- يىلى باھادىرلار ساربىي مەتبەئەگە بەرگەن.

«غەربىي يۇرتتىكى ئوخشاش تىللىق ئەللەر ئەزكىرىسى» خەنزۇچە بىلەن تىبەتچە، موڭغۇلچە، چاغاتايچە ئادەم ئىسىملىرى، يەر - جاي نامىلىرى سې-لىشتۇرۇلغان ئاتالغۇلار لۇغىتىدۇر. بو خېڭ قاتارلىق-لار خاننىڭ يارلىقىغا ئاساسەن تۈزگەن، چېنلۇڭنىڭ 28 - يىلى (1763 - يىلى) تاماملانغان، 24 جىلد. رايونلارنىڭ تەرتىپى بويىچە يەر نامىلىرى، تاغ - دەريا-لارنىڭ نامىلىرى، ئادەملەرنىڭ ئىسىملىرىنى تۈزۈپ چىققان، ئۇنىڭدا نامىلارنىڭ كېلىپ چىقىشى، مەنىسى،

تەرەققىياتى، باغلىنىدىغان نەسەبلەر بايان قىلىنغان. چىڭ دەۋرىدىكى شىنجاڭ ۋە چىگخەي، شىزاڭ قاتارلىق جايلاردىكى مىللەتلەرنى، ئۇلارنىڭ تارىخىنى، جۇغرا- پىيىلىك ئەھۋالى ھەمدە تىل - يېزىقلىرىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

«غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»

ئومۇمىي نامى «خان تەرىپىدىن بېكىتىلگەن غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى». چىڭ دەۋرىدىكى شىنجاڭ توغرىسىدا ھۆكۈمەت تەرەپتىن تۈزۈلگەن تۇنۇ- جى تەزكىرە. چېيەنلۇڭنىڭ 21- يىلى (1756- يىلى) لىيۇ تۇڭشۇن قاتارلىقلار خاننىڭ پەرمانى بويىچە تۈزۈپ چىقىشقا كىرىشكەن، 27 - يىلى بو خېڭ قاتارلىقلار دەسلەپكى نۇسخىسىنى تاماملىغان؛ 42 - يىلى يىڭ لىيەن قاتارلىقلار خاننىڭ يارلىقىغا ئاساسەن تولۇقلاپ تۈزۈشكە باشلاپ، 47 - يىلى تاماملىغان. جەمئىي 48 جىلد، بېشىدىكى 4 جىلد 600 مىڭ خەت ئەتراپىدا. ئارخىپلارنى كىرگۈزگەندىن سىرت يەنە قىدىرىپ تەكـ شۈرۈشكە دائىر ماتېرىياللارمۇ بار، «بۇيۇك چىڭ سۇ- لالىسىنىڭ تەزكىرىسى» نىڭ شىنجاڭ بۆلىكى مۇشۇ كىتابتىن پايدىلىنىلغان. جىلدنىڭ مۇقەددىمىسى سەل- تەنەت بابى بولۇپ، ئاساسلىقى چېيەنلۇڭ خاننىڭ نەزىمـ لىرى بايان قىلىنىپ، شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش جەريانى ۋە ئەھمىيىتى خاتىرىلەنگەن؛ بىرىنچى جىلد- تىن ئۈچىنچى جىلدقىچە رەسىم ۋە خەرىتە بولۇپ، سىزما خەرىتە 21 پارچە، تارىخىي خەرىتە 12 پارچە، قوشۇمچە ئىزاھات بېرىلگەن؛ تۆتىنچى جىلدتىن بەشىنـ چى جىلدقىچە جەدۋەل بولۇپ، ھەرقايسى جايلارنىڭ تارىخى ۋە جۇغراپىيىسى جەدۋەللەشتۈرۈلگەن؛ ئالتىنـ چى جىلدتىن يەتتىنچى جىلدقىچە جايلاشقان ئورۇن بولۇپ، ھەرقايسى جايلارنىڭ جايلاشقان ئورۇنلىرىنىڭ خەرىتىدىكى كەڭلىك، ئۇزۇنلۇق ئورنى قاتارلىقلار خا- تىرىلەنگەن؛ سەككىزىنچى جىلدتىن 12 - جىلدقىچە چېگرا- پاسىللار بولۇپ، ھەرقايسى جايلارنىڭ جۇغرا- پىيىلىك ئورنى، تېررىتورىيىسى، قاتناش يوللىرى قا- تارلىقلار خاتىرىلەنگەن؛ 20 - جىلدتىن 48 - جىلدقىچە ئايرىم- ئايرىم ھالدا تاغ، دەريا - كۆللەر، باشقۇ- رۇش تۈزۈملىرى، ئەسكىرىي مۇداپىئە ئىشلىرى، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش سىياسەتلىرى، باج - سېلىق، خە- زىنە باشقۇرۇش، مەكتەپ، ئەمەل - مەنسەپكە قويۇش، ئۇرۇپ - ئادەت، كىيىم - كېچەك، يەرلىك مەھسۇلات، قارام ئەل، تەرەكلەر قاتارلىقلار يېزىلغان. ئەسەرنىڭ مەزمۇنى تولىمۇ مول بولۇپ، سىياسىي، ئىقتىساد، ئۇرۇپ - ئادەت، ماددىي بايلىق، تاشقى ئىشلار، جۇغرا- پىيە، ئىقلىم - كىلىمات قاتارلىق ھەممە تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم پاي- دىلىنىش ماتېرىيالىدۇر. چېيەنلۇڭنىڭ 21 - يىلىدىكى مەتبەئە نۇسخىسى، 47 - يىلىدىكى باھادىرلار سارىيى مەتبەئە نۇسخىسى، گۇاڭشۇنىڭ 19 - يىلى (1893 - يىلى) دىكى باسما نۇسخىسى ۋە گۇاڭشۇ يىللىرىدىكى مىخ مەتبەئە نۇسخىسى قاتارلىقلار بار.

«غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم»

چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارى لۇي جۇنىڭ غەربىي يۇرتتا قىلغان سەپىرىنىڭ خاتىرىسىدۇر. ئۇنى چىشىيى دېگەن ئادەم يازغان. چىشىينىڭ ئىسمى چۈنيۈەن، نىماچ جەمەتىدىن، كۆك تۇغلۇق خوشۇنىدىن، چىڭ سۇلالـ- سى چېيەنلۇڭ يىللىرى تەشرىپدار بولغان. ھەممە ئۇل- كىلەرنى ئايلىنىپ چىققان ھەمدە ياڭگۈەن قوۋۇقىدىن ئۆتۈپ غەربكىمۇ بارغان. دىخۇانىڭ مۇپەتتىشى، ئاقسۇ- نىڭ مۇپەتتىشى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن، غەربىي يۇرتتا ئۇزۇن يىل تۇرۇپ، ئۇزى كۆرگەن - ئاڭلىغان- لىرىنى يېزىپ، چېيەنلۇڭنىڭ 42 - يىلى 1777- يىلى) ئەسەرنى تاماملىغان، كىتاب جەمئىي سەككىز جىلد. ئۇنىڭدا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنىڭ تە- رەققىيات ئەھۋالى، باشقۇرۇش تۈزۈمى، ئەسكىرىي قو- شۇنلىرىنىڭ سانى، توپۇسى، باج - سېلىقلىرى، بايلـ- قى؛ چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈ- رۈشى، تۇرغۇنلارنىڭ بىرلىشىشى قاتارلىق تارىخىي ۋە- قەلەر؛ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھاۋا كىلىماتى، تۇرمۇش ئەھۋالى، دىنىي ئېتىقادى؛ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەر- قايسى ھەربىي راباتلار، ئۆتەڭلەرنىڭ ئورۇنلىرى ۋە ئارىلىقى؛ قازاق، بۇيروت (بۇگۇنكى قىرغىزلار) لار شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىنىڭ سىياسىي، ئىقـ- تىسادى، ئۇرۇپ - ئادەتلىرى قاتارلىقلار خاتىرىلەنگەن. ئەسەرنىڭ باش قىسمىغا خەرىتە بېرىلگەن. مەزمۇنى مول، تارىخىي قىممىتى يۇقىرى بولۇپ، شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخىنى، مىللەتلەر تارىخىنى ۋە ئوتتۇرا ئاسـ- يا تارىخى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم پاي- دىلىنىش ماتېرىيالىدۇر. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلـ- ىرىدا ئۆتكەن چېن كاڭچى: چۈن يۈەن ھەزرەتنىڭ تىلى مول ۋە نەپىس ئىكەن، تەسۋىرلەشكە تولىمۇ ماھىر ئىكەن، بۇ ئەسەرنى قالتىس يېزىپتۇ، ئۇنى تەھرىر- لەشكە توغرا كەلسە ئەڭ ياخشىسى جۇملىلەرنى مىدىراتـ- مىغان تۈزۈك، دەپ ماختاپ كەتكەنمىش. بۇ ئەسەرنىڭ

ئوخشىمىغان نامىلىرى بار بولۇپ، «غەربىي يۇرت خاتىرىسى»، «غەربىي يۇرتنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»، «غەربىي يۇرت ھەققىدىكى كونا ئۇچۇرلار» قاتارلىق نامىلاردا ئاتىلىپ كېلىنمۇۋاتىدۇ. يەنە يايۇنچە، رۇسچە تەرجىمە نۇسخىسىمۇ بار.

«بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» بۇ لۇغەتنىڭ پۈتۈن ئاتىلىشى «پادىشاھلىق دەۋرانىدىكى بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» دۇر. ئۇ بەش خىل تىلنى سېلىشتۇرۇپ تۈرلەرگە ئايرىپ چىققان سۆزلۈكلەر قاتۇسىدۇر. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېيەنلۇڭ مەزگىلىدىكى ئوردا تەرىپىدىن تۈزۈپ چىقىلغان «چىڭ قاتۇسلىرى» نىڭ بىرىدۇر. چېيەنلۇڭنىڭ 55 - يىلى (1768~1769) ئەتراپىدا يېزىلىپ تاماملانغان. بۇرۇن مانجۇچە، تىبەتچە، موڭغۇلچە، خەنزۇچە يېزىلغان سېلىشتۇرما «تۆت تىللىق لۇغەت» ئاساسىدا ئۇيغۇر تىلى قوشۇلۇپ موڭغۇل تىلىنىڭ كەينىگە قويۇلغان ھەمدە مانجۇ يېزىقىدىكى تراسكرىپسىيە بېرىلگەن. پۈتۈن كىتابقا 18 مىڭ سۆزلۈك كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، جىلد، تارماق، تۈر بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغان، ئاساسىي قىسىم ۋە قوشۇمچە قىسىم دەپ ئايرىلغان. تارىخىتىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشى، سۆزلۈكلىرى ھەمدە باشقا تىللار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم پايدىلىنىش ماتېريالى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئەپىس ئىشلەنگەن نۇسخىسى بار. 1957 - يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى خان سارىيى (گۈگۈك) مۇزېيىدىكى نۇسخىسىغا ئاساسەن، ئۇچ قىسىمغا بۆلۈپ نەشر قىلدى.

«تەزكىرەئى خوجىگان» تارىخىي كىتاب. مۇھەممەد سادىق قەشقەرى يازغان. ھىجرىيەنىڭ 1182 - يىلى (1768~1769 - يىللىرى، چىڭ سۇلالىسى چېيەنلۇڭنىڭ 33~34 - يىللىرى) تاماملانغان. ئاساسلىقى XVI ~ XVII ئەسىرلەردىكى قەشقەر ئىسلام ئاقسۆڭەكلىرىدىن بولغان خوجىلار جەمەتىنىڭ تارىخى ھەمدە ئۇلار بىلەن ئىنئەنۋۇى ھاكىمىيەت كۈچلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارنىڭ مۇناسىۋىتى بايان قىلىنغان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىكى شىنجاڭ رايونىنىڭ سىياسىي ئىقتىسادى، دىنى، مىللەتلەر مۇناسىۋىتى قاتارلىق تەرەپلەرنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم پايدىلىنىش قىممىتى بار. چاغاتايچە قولىيازما نۇسخىسى بولۇپ، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ئىنگلىزچىغا قىسقارتىلىپ تەرجىمە قىلىنغان ۋە رۇسچىغا بەزى جايلىرى تەرجىمە قىلىنغان. خەنزۇچە نۇسخىسىدىن بولسا ئىنگلىزچە نۇسخىسىدىن تەرجىمە قىلىنىپ، «مىللەتلەر تارىخى تەتقىقاتى تەرجىمە ماقالىلىرى توپلىمى» نىڭ سەككىزىنچى قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن.

«غەربىي چېگرىنى باشقۇرۇشقا ئائىت ئىشلار» تارىخىي ۋەقەلەر خاتىرىسىدۇر. ئۇ يەنە «ئىلىنى ئىدارە قىلىش ھەققىدىكى مەلۇماتلار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئەسەرنى جياچىڭنىڭ 7 - يىلى (1802 - يىلى) ئىلى جاڭجۈنى سۈك جۈن ۋاڭ يەنكەيگە يېزىشنى بۇيرۇغان، 10 - يىلى ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنغان لىيەن يۈنشىگە يېزىشنى بۇيرۇغان، جياچىڭنىڭ 13 - يىلى تاماملانغان. جەمئىي 12 جىلد، 130 مىڭ خەت ئەتراپىدا، سۈك جۈن ئىلاۋە يازغان ھەمدە گېك نىڭ سىزغان 19 پارچە خەرىتىمۇ كىرگۈزۈلگەن. ئۇنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى: بىرىنچى جىلدىدا چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ھەمدە ئىلىدا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئېچىشى بايان قىلىنغان؛ ئىككىنچى جىلدىدا جەنۇب ۋە شىمالدىكى ئىككى ئۇلكىنىڭ پۈتۈن خەرىتىلىك چۈشەندۈرۈشلىرى ۋە قوشۇمچە خەرىتىلەر بېرىلگەن؛ ئۈچىنچى جىلدىدا شىنجاڭدىكى دەريا - ئېقىنلارنىڭ ئېقىش يۆنىلىشلىرى، قاراۋۇلخانىلار، ھەرىبي راباتلارنىڭ ئورۇنلىشىشى قاتارلىقلار بايان قىلىنغا؛ تۆتىنچى جىلدىدىن توققۇزىنچى جىلدقىچە ئىلى رايونىنىڭ ئىدارە قىلىنىشى، شەھەر - بازارلىرى، ئىبادەتخانىلار، باج - سېلىقلار، ئاشلىق ئامبارلىرى، ئەسكىرىي ئىشلار، بوز يەر ئېچىش، خەزىنە باشقۇرۇش، مەكتەپلەر، يايلاقلار، قاراۋۇلخانىلار قاتارلىقلار بايان قىلىنغان؛ 10 - جىلدىدا تارغاباتاي (بۇگۈنكى چۆچەك)، ئۇرۇمچى، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ۋەقەلەر بايان قىلىنغان؛ 11 - جىلدىدىن 12 - جىلدقىچە تۈرغۇت موڭغۇللىرى، قازاق، بۇيرۇت (بۇگۈنكى قىرغىز) لار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ۋەقەلەر يېزىلغان. بۇ ئەسەرنىڭ جياچىڭ ۋە داۋگۈاڭ يىللىرىدىكى كۆپ خىل نۇسخىلىرى، مىنگو دەۋرىدىكى تاش مەتبەئە نۇسخىسى، يېقىنقى زامانلاردىكى باسما نۇسخىسى بار.

«شىنجاڭ ھەققىدە مەلۇمات» تارىخىي ۋەقەلەر خاتىرىسىدۇر. چىڭ سۇلالىسى جياچىڭنىڭ 15 - يىلى (1810 - يىلى) ئىلى جاڭجۈنى سۈك جۈن شۇسۇڭغا ئىلىنى تىنچىتىش جەريانىغا ئاساسەن ئارخىپ

ۋە ماتېرىياللارنى تەكشۈرۈپ چىقىپ، ليەن يۈنشى قا-
تارلىقلار يازغان «غەربىي چېگرىنى باشقۇرۇشقا دائىر
ئىشلار خاتىرىسى»نى مۇكەممەللەشتۈرۈشنى بۇيرۇ-
غان. داۋگۋاڭنىڭ تۇنجى يىلى (1821 - يىلى) يېزىپ
تاماملىغان، پۈتۈن ئەسەر 12 جىلد، بىرىنچى جىلد 28
مىڭ خەت ئەتراپىدا بولۇپ، ئىلگىرىكى ئەسەردىن بىر
ھەسسە كۆپ. سۈڭ جۇن داۋگۋاڭ خان بىلەن كۆرۈش-
كەندە داۋگۋاڭ خان ئۇنىڭغا ئىلاۋە يېزىپ بەرگەن ھەم-
دە كىتاب نامىنى «مەلتەنتىمىزدىكى شىنجاڭ ھەققە-
دىكى مەلۇماتلار» دەپ ئاتىغان. بىرىنچى جىلدىدا
چېەنلۇڭ خاننىڭ نەزمىلىرى بېرىلگەن، ئۇنىڭدا چىڭ
ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش جەريانى
بايان قىلىنغان. بىرىنچى جىلدتىن تۆتىنچى جىلدقىچە
ئايرىم - ئايرىم ھالدا شىنجاڭنىڭ پۈتۈن خەرىتىسى،
شىمالىي شىنجاڭنىڭ خەرىتىسى، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ
خەرىتىسى، ئىلىنىڭ خەرىتىسى ۋە چۈشەندۈرۈشلىرى،
تاغ - دەريالىرى، ئېرىق - ئۆستەڭلىرى، يوللىرى،
قاراۋۇلخانىلار، رابات - ئۆتەڭلەر يېزىلغان؛ 5 -
جىلدتىن 12- جىلدقىچە ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىدارە
قىلىش تۈزۈملىرى، ئەسكەرلەرنىڭ سانى، بوز يەر
ئېچىش ئەھۋالى، تىجارەت، زاپاس ساقلاش، مالىيە،
چېگرا مۇداپىئەسى، تاشقى ئالاقە قاتارلىق مەزمۇنلار
خاتىرىلەنگەن بولۇپ، شىنجاڭنىڭ بولۇپمۇ ئىلى رايو-
نىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادى، ئەسكىرىي ئىشلار،
چېگرا مۇداپىئەسى ۋە قازاق، بۇيروت (بۇگۇنكى قىر-
غىز)لار چېگرىلىرىنىڭ ئەھۋالى قاتارلىقلار تەپسىلىي
بايان قىلىنغان. ئۇنىڭدا ئىلى رايونىدىكى قاراۋۇلخانى-
لارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ئەمەلدارلارنىڭ مەنسەپ-
تىن قالدۇرۇلۇشى، يېزا ئىگىلىك - چارۋىچىلىق
ئىشلىرىنىڭ ئەھۋالى تەپسىلىي بايان قىلىنغان. بۇ كى-
تاب چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭنىڭ، بولۇپمۇ
ئىلى رايونىنىڭ ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم
ماتېرىيالدۇر. ئۇنىڭ داۋگۋاڭ يىللىرىدىكى نۇسخىسى،
گۇاڭشۇنىڭ 8 - يىللىرىدىكى مىڭ مەتبەئە نۇسخىسى
ۋە تاش مەتبەئە نۇسخىلىرى بار.

**«مۇسۇلمان يۇرتلىرىنىڭ ئومۇمىي تەزكى-
رىسى»** تەزكىرە كىتاب. چىڭ دەۋرىدىكى خې نىڭ
يازغان. خې نىڭ (?~ 1821)، تەخەللۇسى تەيئان،
ئېردېت جەمەتىدىن، موڭغۇللار ئىچىدىكى سېرىق جە-
يەكلىك تۇغلۇقلاردىن. چېەنلۇڭنىڭ 36 - يىلى
(1771 - يىلى) تەشرىپدار بولغان، جياچىڭنىڭ 7 -
يىلى (1802 - يىلى) شەندۇڭدا سەييارە سىلاۋچى بول-
غاندا شىنجاڭغا سۈرگۈن قىلىنىپ يەركەننىڭ يارەمچى
ئامبىلى، قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى قاتارلىق ۋە-
زىپىلەردە بولغان. ئۇنىڭ بۇ ئەسىرى 12 - جىلد.
بىرىنچى جىلدىدا چېەنلۇڭ خاننىڭ نەزمىلىرى بېرىل-
گەن، ئىككىنچى جىلدتىن ئالتىنچى جىلدقىچە جەنۇبىي
شىنجاڭدىكى يۇقىرى تەبىقىدىكى شەخسلەرنىڭ تەرجى-
مىھالى بېرىلگەن، يەتتىنچى جىلدتىن 11 - جىلدقىچە
جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سەككىز شەھەر بىلەن قۇمۇل ۋە
تۇرپاندىكى ۋەقەلەر بايان قىلىنغان، 12 - جىلدىدا
جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئۇرۇپ - ئادەتلىرى بايان قىلىن-
غان. مىنگونىڭ 14 - يىلى (1925 - يىلى) مىڭ
مەتبەئە نۇسخىسى ئېلان قىلىنغان، ئىلاۋىسىنى شېن
رۇيىي يېزىپ بەرگەن.

«ئۇچ ئايماق ھەققىدە مەجمۇئە» تەزكىرە كى-
تاب. چىڭ دەۋرىدىكى خې يىلى يازغان. خې يىڭنىڭ
ئەسلىي ئىسمى خې نىڭ (?~1821)، داۋگۋاڭ خاننىڭ
يارلىقى بىلەن ئۇزۇگەرتكەن ئىسمى تەيئان، ئېردېت
ئۇرۇقىدىن، موڭغۇللار ئىچىدىكى سېرىق جىيەكلىك
تۇغلۇقلاردىن. چېەنلۇڭنىڭ 36- يىلى (1771-يىلى)
تەشرىپدار بولغان، جياچىڭنىڭ 7 - يىلى (1802 -
يىلى) شەندۇڭنىڭ سەييارە سىلاۋچىسى بولغاندا شىن-
جاڭغا سۈرگۈن قىلىنىپ يەركەننىڭ يارەمچى ئامبى-
لى، قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى قاتارلىق ۋەزىپە-
لەردە بولغان، 11 - يىلى ئاستانىگە قايتقان، ئۇرۇمچى
دۇتۇڭى بولغىنىغا ئانچە ئۇزۇن بولمايلا 13 - يىلى
ئوردىنىڭ يارلىقى بىلەن ئاستانىگە قايتىپ بارغان. شۇ
يىلى ئۇرۇمچى، تۇرپان، قۇمۇلنىڭ تەزكىرىسىنى ياز-
غان، بۇ جايلارغا تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى نامىلىرى
بويىچە ئېۋىرغول، قوچو، بېشبالىق دەپ كونا نامىنى
ئاتىغان. ئەسەر توققۇز جىلد، 150 مىڭ خەت ئەتراپىدا
بولۇپ، ئىدارە قىلىش، زاپاس ساقلاش، نوپۇس، باج-
سېلىق، بوز يەر ئېچىش، ئەمەلدارلىق بېجى، ئاشلىق
ئامبارلىرى، گازارما، ئۆتەڭلەر، قائىدە - يوسۇنلار،
مەكتەپلەر، مەھەللىلەر، ناخشا - ئۇسسۇل، ماددىي
بايلىق قاتارلىق تۈرلەر بويىچە يېزىلغان. چىڭ دەۋرى-
نىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىكى شىنجاڭ تارىخىنى، بو-
لۇپمۇ تەرەققىياتلىرى، يېزا ئىگىلىكى، چارۋىچىلىقى،
قاتنىشى قاتارلىق تەرەپلەرنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم
پايدىلىنىش ماتېرىيالدۇر. ئۇنىڭ جياچىڭ يىللىرىدى-
كى نۇسخىسى ۋە مىنگو يىللىرىدىكى نۇسخىلىرى بار.

«غەربىي يۇرتنىڭ دەريا ـ ئېقىنلىرى ھەق- قىدە خاتىرە» تاريخ ـ جۇغراپىيە توغرىسىدىكى ئەسەر. چىڭ دەۋرىدىكى شۇ سۈلۈك يازغان. شۇ سۈلۈك (1781~1848)، تەخەللۇسى شىڭ بۇ، داشىڭ (بۇگۇنكى ھېيجىڭ شەھىرى) لىق، جياچىڭنىڭ 10 ـ يىلى (1805 ـ يىلى) تەشرىپدار بولغان، چىڭ سۇلالە- سىدىكى غەربىي شىمالنىڭ تاريخ ـ جۇغراپىيە ئىلمىگە ئاساس سالغۇچىلارنىڭ بىرى، 17 ـ يىلى ئىلىغا سۈر- گۈن قىلىنغان. بۇ كىتاب جەمئىي بەش جىلدلىق، ئۇنىڭغا يەنە 24 پارچە خەرىتە بېرىلگەن. بىرىنچى، ئىككىنچى جىلدلىرىدا لوپنۇر (بۇگۇنكى لوپنۇر كۆ- لى) نىڭ سۇ ئەھۋالى، ئۈچىنچى جىلدىدا قارانۇر (بۇ- گۇنكى گەنسۇنىڭ دۇنخۇاڭدىكى قاراسۇ كۆلى) نىڭ سۇ ئەھۋالى، باركۆلنىڭ سۇ ئەھۋالى، ماناس كۆلىنىڭ سۇ ئەھۋالى، ئىبنۇر كۆلىنىڭ سۇ ئەھۋالى، تۆتىنچى جىلـ- دىدا بالقاش كۆلى (بۇگۇنكى قازاقىستان جۇمھۇرىيىتـ- دىكى بالقاش كۆلى) سۇ ئەھۋالى، بەشىنچى جىلدىدا سايرام كۆلىنىڭ سۇ ئەھۋالى، تۆمۇرتى نۇر (بۇگۇنكى قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتىدىكى ئىسسىق كۆل) نىڭ سۇ ئەھۋالى، ئالاقتوغولنۇر (بۇگۇنكى قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىدىكى ئالار كۆلى) نىڭ ئەھۋالى، گېلىزار باشنۇر كۆلى (بالتىق دېڭىزى) نىڭ، زەيسان كۆلى (قازاقىستاندا) نىڭ سۇ ئەھۋالى يېزىلغان. زەيسان كۆ- لىگە قۇيۇلىدىغان ئېرتىش دەرياسىدىن باشقا دەريالار- نىڭ ھەممىسى ئىچكى دەريالاردۇر. ئەسەر دەريا ئېقىنـ- لىرىنى ئاساس قىلغان. ئۇنىڭدا يەنە دەريالارنىڭ ھاۋ- زىلىرىدا بەرپا بولغان مەھكىمىلەرنىڭ تەرەققىيات ئەھـ- ۋالى، مۇھىم تارىخىي ۋەقەلىرى، قانۇن ـ تۈزۈملەر، مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشى، ئۇرۇپ ـ ئادەتلىرى، شەھەر- قىشلاقلىرى، قاراۋۇلخانا، ھەربىي رابـاتلىرى، كان ـ يايلاقلىرى، جايلاشقان ئورنى، مەدەنىيەت ئىز- لىرى يېزىلغان بولۇپ، تارىخىي قىممىتى ئىنتايىن يۇقىرى، غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش تارىخچىلىرى- نىڭ دىققىتىنى قوزغاپ كەلگەن ئەسەردۇر. داۋگۇاڭ- نىڭ 3 ـ يىلىدىكى نۇسخىسى، «غەربىي يۇرت ـ 3» نۇسخىسى، گۇاڭشۇ يىللىرىدىكى شاڭخەي تاش مەتبەئە نۇسخىسى قاتارلىق نۇسخىلىرى بار.

«مۇسۇلمانلار يۇرتىنى تىنچىتىش، ئاسىيلار ئەۋلادلىرىنى جازالاش تەدبىرلىرى» چىڭ سۇلالە- سىنىڭ ئوردا ئەمەلدارلىرى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن تاريخ ماتېرىياللىرى توپلىمىدۇر. ساۋ جېنيۇڭ، جاۋ شېڭـ- كۈي قاتارلىقلار تۈزگەن. داۋگۇاڭنىڭ 10 ـ يىلى (1830 ـ يىلى) تاماملانغان، جەمئىي 80 جىلد، مۇقەددىمىسى 6 جىلد. جياچىڭنىڭ 25ـ يىلى (1820ـ يىلى) جاھانگىر خوجا تاجاۋۇز قىلىپ قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرغان، داۋگۇاڭنىڭ 9 ـ يىلى توپىلاڭنى تىنچـ- تىش ئۈچۈن چىڭ ئوردىسى خېبېينىڭ سەييارە سىلاۋـ- چى بېگى بىلەن ئوردىدىكى ۋەزىر نايەنچېننى جەنۇبىي شىنجاڭغا ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئەۋەتكەن. بۇ كىتاب خاننىڭ يارلىقلىرى، ئوردا پەرمانلىرىدىن پايدـ- لىنىپ تۈزۈلگەن بولۇپ، ئىنتايىن مول ماتېرىيال قىممىتىگە ئىگە، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭـ- نىڭ يەرلىك تارىخى، مىللەتلەر تارىخى ھەمدە سىرتقى مۇناسىۋەت تارىخى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇ- ھىم پايدىلىنىش ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ باھا- دىرلار ساريىدا چىققان نۇسخىسى بار.

«مۇسۇلمان يۇرتلىرى ئۈچۈن قائىدە ـ نە- زاملار» قائىدە ـ تۈزۈملەر توپلىمى. ئەسەرنىڭ تو- لۇق ئاتىلىشى «پادىشاھنىڭ يارلىقى بىلەن مۇسۇلمان يۇرتلىرى ئۈچۈن تۈزۈلگەن قائىدە ـ نىزاملار» دۇر. چىڭ سۇلالىسى جياچىڭنىڭ 16ـ يىلى (1811ـ يىلى) ۋاسىللار مەھكىمىسى «موڭغۇللار ئۈچۈن قائـ- دە ـ نىزاملار» نى تۈزگەندە، خاننىڭ يارلىقى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر رايونلىرى ئۈچۈن قائىدە- نىزاملار توپلىمىنى تۈزۈپ چىققان، 20 ـ يىلى تاماملا- غان. داۋگۇاڭنىڭ 10ـ يىلى (1830ـ يىلى) نىڭ ئالدى ـ كەينىدە خوجىلار ئەۋلادى جاھانگىر، يۈسۈپ خوجىلارنىڭ توپىلىڭنى تىنچىتقاندىن كېيىن ئەسلىدىـ- كى قائىدە- نىزاملارغا تۈزىتىش كىرگۈزۈپ يېڭى قائىـ- دە ـ نىزاملارنى ئورناتقان. 13 ـ يىلى ۋاسىللار مەھكىمىسى ئەسلىي ئەسەرگە تۈزىتىش كىرگۈزۈپ، 22 ـ يىلى تاماملاپ تارقاتقان. پۈتۈن ئەسەر سەككىز جىلد، 136 بەت، ئۇنىڭ ئىچىدە بۇرۇنقى قائىدە ـ نىزاملار 26 مادداۋ، ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلگىنى 65 مادداۋ، قوشۇلغىنى 38 مادداۋ، يەنە بەش بەت قوشۇمچـ- سى بار. ئۇنىڭ مەزمۇنى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر رايونلىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھاكىمىيەت يۇر- گۈزۈش، مەدەنىيەت، دىن قاتارلىق ساھەلىرى بىلەن چېتىشلىق بولۇپ، چىڭ دەۋرىدىكى شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم ماتېرىيالدۇر. ئۇنىڭ داۋـ- گۇاڭنىڭ 34ـ يىلى (1908 ـ يىلى) دىكى مىخ مەتبەئە نۇسخىسى بىلەن 1988 ـ يىلى مەملىكەتتىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى كۈتۈپخانىلاردىكى ۋەسىقىلەر كاتالوگىنى توپلاش مەركىزى تۈزگەن «موڭغۇللار ئۈچۈن قائىدە ـ نىزاملار. ئۇيغۇرلار ئۈچۈن قائىدە ـ نىزاملار»

قوشما مەجمۇئە نۇسخىسى بار.

«سەلتەنىتىمىزدىكى ۋاسساللار توغرىسىدا ئومۇمىي مەلۇمات» مىللەتلەر تارىخىغا دائىر ماتېرىيال خاراكتېرىدىكى ئەسەر. چىڭ دەۋرىدىكى چى يۈنشى تۈزگەن. جاڭ مۇ قايتا كۆرۈپ چىققان. دەسلەپتە چى يۈنشى «سىرتقى ۋاسساللار موڭغۇل ـ مۇسۇلمان ۋاڭ ـ خوجىلىرىنىڭ نەسەبنامىسى» نى تۈزگەندە نۇرغۇن ماتېرىياللارغا ئېرىشكەن. داۋگۇاڭنىڭ 17 ـ يىلى (1837 ـ يىلى) زى جۇنساۋ جياڭسۇنىڭ مۇپەتتىشلىكىنى ئۈستىگە ئېلىپ، ماۋ يۈشېڭغا ھاۋالە قىلىپ «ۋاسساللار توغرىسىدا ئومۇمىي مەلۇمات» نى يازدۇرغان. ئۇنىڭدا ئىچكى موڭغۇل ھەققىدە ئىككى جىلد، خالخالار ھەققىدە ئالتە جىلد، ئويراتلار ھەققىدە ئالتە جىلد، مۇسۇلمانلار ھەققىدە ئىككى جىلد، تىبەت ھەققىدە ئىككى جىلد بولۇپ، جەمئىي 18 جىلد. كېيىن سۇڭ جىڭچاڭ تەرىپىدىن قوشۇمچە قوشۇلغان، شۇ سۇڭ قايتا تۈزۈپ چىققان، جاڭ مۇ قايتا تەھرىرلىگەن تۆت جىلدلىق «سەلتەنىتىمىزدىكى ۋاسساللار توغرىسىدىكى ئومۇمىي مەلۇمات» نى، جەمئىي 22 جىلدلىق ئەسەرنى داۋگۇاڭنىڭ 26 ـ يىلى قايتا بېسىپ چىققان. ئىچكى موڭغۇل ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىدىن بورىجىگېن (خەنزۇچە ئىسمى باۋ ۋېنخەن) بېيجىڭ دۆلەتلىك كۈتۈپخانىسىدىكى جاڭ مۇ ئۆز قولى بىلەن ئۆزگەرتىپ بېكىتكەن نۇسخىنى رەتلەپ چىقىپ، «چىڭ سۇلالىسىدىكى ۋاسساللار توغرىسىدا ئومۇمىي مەلۇماتنىڭ كوپىيىسى» دېگەن نام بىلەن خىيلۇڭجياڭ مائارىپ نەشرىياتى تەرىپىدىن 1997 ـ يىلى نەشر قىلىپ تارقاتقان.

«موڭغۇللارنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىقى ھەققىدىكى خاتىرىلەر» تارىخ ـ جۇغراپىيىگە دائىر ئەسەر. چىڭ دەۋرىدىكى جاڭ مۇ يازغان، خې چېۋتاۋ يازغان. جاڭ مۇ (1805~1849)، شەنشىنىڭ پېڭدىك دېگەن يېرىدىن، غەربىي شىمال تارىخ ـ جۇغراپىيە ئىلمى مۇتەخەسىسى. داۋگۇاڭنىڭ 26 ـ يىلى بۇ كىتاب دەسلەپكى قەدەمدە يېزىلىپ بولغان، لېكىن ئاخىرقى تۆت جىلد تېخى تىزىلىپ بولالماي جاڭ مۇ قازا قىلغان. خې چېۋتاۋ ئاردىن ئون يىل ئۆتۈپ ئۇنىڭغا تولۇقلىما يازغان. شىيەنفېڭنىڭ 9 ـ يىلى (1858ـ يىلى) چى جۇنساۋ تەرىپىدىن مەبلەغ چىقىرىلىپ قايتا چىقىرىلغان. پۈتۈن كىتاب جەمئىي 16 جىلد بولۇپ، چۆللۈكنىڭ شىمالى، جەنۇبى، غەربىدىكى موڭغۇللارنىڭ ھەرقايسى جاساقلىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى، ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋەتلەر، جۇغراپىيىلىك ئورنى، خوشۇنلىرى تۈرۈشلۇق جايلار، يايلاقلىرىنىڭ دائىرىسى، قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئورنى، خانلىق ئولپانلارنى توشۇيدىغان يوللار، دەريا ـ ئېقىنلار، شەھەر ـ بازار ۋە ئىبادەتخانىلار، قاراۋۇلخانا ـ رابات قاتارلىقلار يېزىلغان. ماتېرىياللىرى تەپسىلىي بولۇپ، تۈجۈپىلەپ تەھرىرلىگەندىن كېيىن بېسىپ چىقىلغان. ئۇنىڭ شېھىنغىك يىللىرىدىكى مەتبەئە نۇسخىسى، تۈڭجى يىللىرىدىكى مەتبەئە نۇسخىسى ۋە گۇاڭشۇ يىللىرىدىكى تاش مەتبەئە نۇسخىسى قاتارلىقلار بار. يەنە رۇسچە، ياپۇنچىغا تەرجىمە قىلىنغان.

«سىرتقى ۋاسساللار موڭغۇل ـ مۇسۇلمانلار ئاردىسىدىكى شاھزادە ـ بەگلەرنىڭ تەزكىرىسى» تارىخىي كىتاب. چى يۈنشى قاتارلىقلار پەرمان بىلەن يېزىپ چىققان. چىڭ سۇلالىسى چېنلۇڭنىڭ 44 ـ يىلى (1779 ـ يىلى) 8 ـ ئايدا موڭغۇللارنىڭ جاساقلىرىنى تىزىملاش ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈلۈپ، تەپسىلىي ئارخىپ تۈرغۇزۇلغان. قەبىلىلەرنى بىرلىك قىلىپ ئالاھىدە ئىش ـ ئىزلىرى بار ۋاڭ ـ گۈڭلار خاتىرىلەنگەن، قەبىلىلەر تەزكىرىسىنىڭ كەينىگە ھەر بىر شەخسنىڭ تەزكىرىسى بېرىلگەن؛ مانجۇچە، خەنزۇچە، موڭغۇلچە ئۈچ خىل يېزىق بىلەن رويخەتكە ئېلىنغان. خەنزۇچە مۇندەرىجە بويىچە «تۆت كىتاب خەزىنىسى» گە كىرگۈزۈلگەن. يارلىقتا ئۇيغۇر شاھزادە ـ بەگلەرنىڭ تەزكىرىسىمۇ مۇشۇ ئۇسلۇبتا بىر تەرەپ قىلىش بۇيرۇلغان. چېنلۇڭنىڭ 47 ـ يىلى چى يۈنشى يارلىققا بىنائەن بۇ ئىشقا رىياسەتچىلىك قىلىپ، چېنلۇڭنىڭ 54 ـ يىلى دەسلەپكى قەدەمدە پۈتۈپ رەتلىنىپ، تەھرىرلىنىپ، چېنلۇڭنىڭ 60 ـ يىلى رەسمىي تاماملانغان. ئۈچ خىل يېزىقنىڭ ھەربىرى 120 جىلد، ئۇنىڭ ئىچىدە شاھزادە ـ بەگلەرنىڭ شەجەرىلىك تەزكىرىسى 16 جىلد، ۋاڭ ـ گۈڭلار تەزكىرىسى 104 جىلد بولۇپ، شۇ يىلى باھادىرلار ساربىي تەرىپىدىن بېسىپ چىقىرىلغان، جياچىڭنىڭ 7 ـ يىلى (1802 ـ يىلى)، داۋگۇاڭنىڭ 16 ـ يىلى (1836 ـ يىلى)، داۋگۇاڭنىڭ 29 ـ يىلى قايتا ـ قايتا تۈزىتىلگەن. ئەسلىي نۇسخىسىنى ۋە كەينى ـ كەينىدىن ئۈچ قېتىم تۈزىتىلگەن نۇسخىسىنى لى خېڭ «خاندانلىقنىڭ قىرانلىق دەۋرىگە ئاتالغان ئەسەرلەرنىڭ دەسلەپكى نۇسخىسى» غا كىرگۈزگەن.

«لیۋ هەزرەتلىرىنىڭ مەلۇماتلىرى»
مەلۇماتلار توپلىمى. لیۋ جىنتاڭ يازغان. جىنتاڭنىڭ تەخەللۇسى يىجەي، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى سەركەردە. گۇاڭشۇنىڭ 2 - يىلى (1876 - يىلى) زوزۇڭتاڭنى شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا تەينىلەپ، خۇەن قوشۇننى باشلاپ شىنجاڭغا كىرىپ، قوقەنت (ھازىر ئۆزبېكىستان تەۋەلىكىدە) لىك ياقۇبېگ تاجاۋۇزچىلىرىدىن شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغان؛ 6 - يىلى شىنجاڭدا ھەربىي ئىشلارغا مەسئۇل ۋەزىر بولغان، 10- يىلى شىنجاڭغا سەييارە سىلاۋچى بولغان؛ 15 - يىلى يۇرتىغا قايتقان، كېسەل بىلەن شۇ يەردە ئۆلگەن. بۇ ئەسەرگە شىنجاڭدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقىتلىرىدىكى دوكلاتلىرى يىغىنچاقلانغان. ئەسەر جەمئىي 16 جىلد بولۇپ، گۇاڭشۇنىڭ 4 - يىلى 3 - ئايدىن باشلاپ 20 - يىلى 3- ئايغىچە بولغان ئىشلار خاتىرىلەنگەن. ئەسەر شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش، ئۆزگەرتىپ قۇرۇش، ئۆلكە تەسىس قىلىش، ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، تاشقى ئالاقىلەر قاتارلىق مەزمۇنلارغا چېتىشلىق بولۇپ، چىڭ دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادى، ھەربىي ئىشلىرى، ئىجتىمائىي ئەھۋالى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم تارىخىي ماتېرىيالدۇر. گۇاڭشۇنىڭ 24 - يىلى خۇەننىڭ چاڭشا شەھىرىدە بېسىلغان مەتبەئە نۇسخىسى ۋە ئۇنىڭ سۈرەتكە ئېلىنغان نۇسخىسى بار.

«شىنجاڭنى تىنچىتىش خاتىرىسى»
تارىخىي ئەسەر. يەنە بىر نامى «شىنجاڭدىكى توپىلاڭنى تارمار قىلىش خاتىرىسى» ، چىڭ دەۋرىدىكى ۋېي گۇاڭشۇ يازغان. گۇاڭشۇنىڭ تەخەللۇسى ۋۇجۇاڭ، خۇەننىڭ شاۋياڭ دېگەن يېرىدىن. گۇاڭشۇنىڭ 10 - يىلى (1884 - يىلى) گەنسۇنىڭ پەرمەنبەردارلىقىدىن شىنجاڭنىڭ پەرمەنبەردارلىقىغا يۆتكىلىپ كەلگەن، خۇاڭ بىنكۇن قاتارلىقلارغا يارلىق چىقىرىپ بۇ ئەسەرنى يازدۇرغان؛ 20 - يىلى شەنشى ئۆلكىسىگە سەييارە سىلاۋچى بولغاندا ياڭ دىياۋيۈەنگە قايتىدىن رەتلەپ چىقىش ھەققىدە بۇيرۇق بەرگەن. جەمئىي سەككىز جىلد، ئالدىنقى تۆت جىلدى ئۇرۇش خاتىرىسى يىل تەرتىپلىرى بولۇپ، تۆتىنچىسى 3- يىلى (1864- يىلى) دىكى كۆچا قوزغىلىڭىدىن باشلاپ گۇاڭشۇنىڭ 9 - يىلى (1883 - يىلى) غىچە بولغان مەزگىلدىكى شىنجاڭنىڭ مەمۇرىي مەھكىمىلەر، ۋىلايەت - ئوبلاست، نازارەت، ناھىيىلەردىكى ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىنىڭ ئىش-ئىزلىرى يېزىلغان، كېيىنكى تۆت جىلدىدا ئاشلىق ئامبارلىرى، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش، ئۆلكە تەسىس قىلىش قاتارلىق ئىشلار يېزىلغان. يېقىنقى زامان تارىخىدىكى شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ قوزغىلاڭلىرى، چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ياقۇپبەگنى يوقىتىش ئۈچۈن شىنجاڭغا ئەسكەر كىرگۈزۈشى، ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش، چاررۇسىيە بىلەن بولغان چېگرا مۇناسىۋىتى ۋە سودا - ئالاقە ئىشلىرى، شىنجاڭنىڭ ئۆلكە بولۇپ تەسىس قىلىنىشى قاتارلىق بىرقاتار مۇھىم ۋەقەلەرنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم ماتېرىيالدۇر. گۇاڭشۇنىڭ 25 - يىلىدىكى مىڭ مەتبەئە نۇسخىسى بار، ئۇنىڭغا ۋېي گۇاڭشۇنىڭ سۆز بېشى ئىلاۋىسى بېرىلگەن. 1953 - يىلى جۇڭگو تارىخچىلار جەمئىيىتى تۈزگەن «جۇڭگو-نىڭ يېقىنقى زامان تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار. مۇ-ھۇلمانلار قوزغىلىڭى» مەجمۇئەسىنىڭ بەشىنچى قىسمىغا خۇاڭ بىنكۇن قاتارلىقلار يازغان ئەسلىي نۇسخىدىن ئاز - تولا قىسقارتىلىپ بېرىلگەن ئابزاسلار بار.

«ئالتۇن مەپە خاتىرىلىرى» تاشقى ئالاقە ھەققىدىكى خاتىرىلەردۇر. ئاپتورى ئېنىق ئەمەس، زېڭ جىزىنىڭ كاتىپلىرى تەرىپىدىن يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇنىڭ 6 - يىلى (1880- يىلى) ئەنگلىيە - فرانسىيىدە تۇرۇشلۇق ئەلچى زېڭ جىزې رۇسىيىگە سۇھبەتكە بېرىپ چوڭخۇ ئىمزالىغان رۇسىيىنىڭ ئىلىنى ئىگىلىۋېلىشى توغرىسىدىكى شەرتنامىنى ئۆزگەرتىپ كېلىش يارلىقىنى تاپشۇرۇۋالغان. ئۇ 6 - ئاينىڭ 29 - كۈنىدىن ئىككىنچى يىلى 1 - ئاينىڭ 25 - كۈنىگىچە چاررۇسىيىنىڭ تاشقى ئىشلار ۋەزىرى گىبرىس، جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىنىڭ ئەلچىلىرى بىلەن ئون نەچچە كۈنلۈك سۇھبەت ئۇتكۈزگەن. رۇسىيە تەرەپ ئۆزگەرتىشكە قوشۇلۇپ باشقىدىن «جۇڭگو- رۇسىيە ئىلى شەرتنامىسى» ھەم «جۇڭگو - رۇسىيە قۇرۇقلۇق قاتنىشى سودا پروگراممىسى» نى تۈزگەن، بۇ ئارقىلىق جۇڭگونىڭ ئابرۇيىنى ئاز- تولا تىكلەپ بىر قىسىم ھوقۇقلارنى قايتۇرۇپ كەلگەن. سۇھبەتتە ئىككى تەرەپ قاتنىق مۇنازىرە قىلىشقان بولۇپ، بۇ مەزمۇنلارنىڭ ھەممىسى ئەسەردە خاتىرىلەنگەن، جەمئىي تۆت جىلد، بۇ جۇڭگو - رۇسىيە ئىلى مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشتىكى بىرىنچى قول ماتېرىيالدۇر. كىتابىۋۇشلاردا تارقىلىپ يۈرگەن ئويما مەتبەئە نۇسخىسى كۆپ، ئەڭ كەڭ تارقالغىنى گۇاڭشۇنىڭ 13 - يىلىدىكى ئويما نۇسخىسى، گۇاڭشۇنىڭ 22- يىلى تاش مەتبەئە بىلەن بېسىلغان نامىنى «جۇڭ-

گو- رۇسىيە مۇناسىۋىتى خاتىرىسى» دەپ ئاتىغان نۇسـ- خىسى، زېلىك جىزىي يازغان مىنگو دەۋرىدىكى مىڭ مەت- بەئىدە بېسىلغان نامىنى «ئىلى شەرتنامىسىنىڭ ئىمزا- لىنىشى جەريانىدىكى جۇڭگو - رۇسىيە سۆھبىتى خاتـ- رىسى» دەپ ئاتىغان نۇسخىسى قاتارلىقلار بار.

«تارىخى ھەمىدى» تارىخىي ئەسەر. «تارىخى ھەمىدىيە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. موللا مۇسا سايرامى، يەنى مـولـلا مـۇسـا بىننـى مـولـلا ئـەيـسا خـوجـا (تەخمـ- ىنەن 1838~1917) يازغان. موللا مۇسا سايرامى شىنـ- جاڭنىڭ باي ناھىيىسىدىن. كىتاب ھىجرىيە 1326 - يىلى (1908 - يىلى، چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇنىڭ 34- يىلى) يېزىلىپ تاماملانغان. بۇ مۇئەللىپنىڭ بەش يىل بۇرۇن يېزىلغان «تارىخى ئەمىنىيە»گە يېزىلغان تۈزىتىش ۋە تولۇقلىمىسىدىن ئىبارەت. دىنغا دائىر دىنىي ئەقىدە ۋە دىنىي رىۋايەتلەردىن باشقا، ئۇنىڭدا تۇڭجىنىڭ 3 - يىلى (1864 - يىلى) دىكى كۇچا قاتار- لىق جايلاردا پارتلىغان دېھقانلار قوزغىلىڭى، بەدۋلەت- نىڭ شىنجاڭغا كىرىشى ۋە شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئۇنىڭغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى، چىڭ ھۆكۈمىتـ- نىڭ شىنجاڭغا ئەسكەر كىرگۈزۈپ شىنجاڭنى تاجاۋۇز- چىلارنىڭ قولىدىن قايتۇرۇپ كېلىشى قاتارلىق مەز- مۇنلار خاتىرىلەنگەن. مۇئەللىپنىڭ ئۇزىمۇ كۇچادىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتنىشىپ ئاقسۇغا مۇجۇم قىلـ- غان، بەدۋلەت دەۋرىدە بەدۋلەتنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق باش زاكاتچىسى مىرزا بابا بەگ ھىسارىغا مەخسۇس مىرزا بولغان. ئۇ ئۆز بېشىدىن ئۆتكەن ئىشلارنى خاتـ- رىلەپ بۇ ئەسەرنى يېزىپ چىققان، تەپسىلاتلار ئىشەنچـ- لىك بولۇپ، پايدىلىنىش قىممىتى ناھايىتى چوڭ، ئەينى دەۋردىكى شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادى، دىنى ۋە مىللەتلەر مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى مۇھىم پايدىلىنىش ماتېرىيالىدۇر. ئۇنىڭ چاغاتايچە نۇسخـ- سى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تاش مەتبەئە نۇسخىسى ۋە خەنزۇچە تەرجىمىسىنىڭ كوپىيىسى بار.

«شەنشى، گەنسۇ، شىنجاڭدىكى مۇسۇلمان قاراقچىلىرىنى تىنچىتىش تەدبىرلىرى» مەلۇماتلار توپلىمى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا ئۇلىما- لىرى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن ماتېرىياللار توپلىمىدۇر. ئۇنىڭدا شاھىنىڭ سەلتەنىتىگە ئوقۇل- غان ئاپىرىنامە قاتارلىق مەزمۇنلار بار. گۇاڭشۇنىڭ 14- يىلى (1888 - يىلى) يېزىلىشقا باشلىنىپ 22 - يىلى تاماملانغان، 320 جىلد، مۇقەددىمە قىسمى ئايرىم بىر جىلد. شىيەنفىڭ يىللىرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى- دە شىنجاڭدا خوجىلارنىڭ پۈشتىدىن بولغان ۋەلىخان تۆرىنىڭ چېگرىدىن ئۆتۈپ مالىمانچىلىق قىلىشى يۈز بەرگەن. شەنشى، گەنسۇلاردا مۇسۇلمانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلۈپ، تۇڭجىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى ئۇرۇش ئوتى شىنجاڭغا تۇتاشقان. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقەنت (بۇگۇنكى ئۆزبېكىستان تەۋەلىكىدە) لىك ھەربىي قو- ماندان ياقۇپبەگ گۇرۇھى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ شىنـ- جاڭغا كىرىپ جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە ئۇرۇمچى رايونىنى ئىگىلىگەن؛ چارروسىيەمۇ ئەسكەر چىقىرىپ ئىلى را- يونىنى بېسىۋالغان؛ جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال چېگرە- سى ئېغىر خەۋپ ئاستىدا قالغان. چىڭ ئوردىسى ئەسـ- كەر چىقىرىپ ۋەلىخان توپىلىڭىنى باستۇرۇپ، شەنـ- شى، گەنسۇلاردىكى مۇسۇلمانلار قوزغىلىڭىنى تىنچـ- تىپ، بەدۋلەت قوشۇننى قوغلاپ چىقىرىپ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغان ھەمدە ئۇلكە تەسىس قىلىش قاتارلىق ئىشلارنىڭ تەييارلىقىنى قىلغان. بۇ ئەسەردە شىيـ- ەنفىڭنىڭ 5 - يىلى (1855 - يىلى) 8 - ئايدىن گۇاڭشۇنىڭ 14 - يىلى 9 - ئايغىچە بولغان ۋاقىتلاردە- كى دوكلاتلارنىڭ مەزمۇنى، ئوردىنىڭ پەرمانلىرى يە- غىنچاقلانغان، مەزمۇنى ناھايىتى مول، تارىخىي قىمـ- مىتى يۇقىرى بولۇپ، يېقىنقى زامان تارىخىنى، مىلـ- لەتلەر تارىخىنى، چېگرا رايونلار تارىخىنى تەتقىق قە- لىشتىكى مۇھىم ماتېرىيالدۇر. ئۇنىڭ گۇاڭشۇنىڭ 23- يىلىدىكى نۇسخىسى بار.

«شىنجاڭدىكى تۆت ۋىلايەتنىڭ تەزكىرە- سى» تەزكىرە ئەسەر. ئاپتورى ئېنىق ئەمەس. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇنىڭ 13 - يىلى (1887- يىلى) دىن 16- يىلىغىچە بولغان ۋاقىتلاردا يېزىلغان. ئۇرۇمچى، ئاقسۇ، قەشقەر، ئىلى - چۆچەك ۋىلايىتى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق مەھكىمىلەر، نازارەتلەر، ئايماقلار، ناھىيـ- لەر ۋە ئۇلارنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىدىكى دائىرىلەر، بازارلار، تاغ - دەريالار، قاراۋۇلخانىلار، راباتلار، يايلاقلار، قەبىلىلەر قاتارلىقلار خاتىرىلەنگەن بولۇپ، شىنجاڭنىڭ ئۇلكە بولۇپ تەسىس قىلىنغاندىن كېيىنكى سىياسىي، ئىقتىسادى، مىللەتلەر، تاشقى مۇناسىۋەتلەر قاتارلىق ساھەلەرنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم پايدىلىنىش قىممىتى بار. ئۇنىڭ كۆچۈرۈلمە نۇسخىسى تارقىلىپ يۈرگەن بولۇپ، يېقىنقى زامان تەيۋەنلىك مۇتەخەسـ- سىسلەر تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «جۇڭگونىڭ يەرلىك تەزكىرىسى» مەجمۇئەسىگە كىرگۈزۈل- گەن.

«یۇەن سۇلالىسى تارىخىنىڭ تەرجىمە تولۇقلىمىسى» تارىخىي ئەسەر. خۇڭ جۇن (1839~1893) يازغان. خۇڭ ھەزرەت گۇاڭشۇنىڭ 13 - يىلى (1887 - يىلى) دىن 16 - يىلىغىچە چارزۇسىيە، گېرمانىيە، ئاۋستىرىيە، گوللاندىيە قاتارلىق تۆت دۆلەتكە ئەلچىلىككە بارغاندا رۇسىيىلىك بېلىجىن تەرىپىدىن قىلىنغان راشىددىنىڭ «جامىئۇل تەۋارىخ» دېگەن ئەسىرىدىكى «قەبىلىلەر تەزكىرىسى» ۋە «چىڭگىزخان» قىسمى ھەمدە ئەرمىنىيىلىك دوسىانىڭ «موڭغۇل تارىخى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى قولغا چۈشۈرگەن، كرىيىر (Kreyer) قاتارلىقلار خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ «يۇەن سۇلالىسى تارىخى»نى تېخىمۇ ياخشى ئىسپاتلار بىلەن دەلىللەپ تولۇقلىغان. كوپىيىسى ئۇچ قېتىم ئۆزگەرتىلىپ ئىككى يىلدىن كېيىن تاماملانغان. خۇڭ جۇن ئۇلۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىدا ئەسلىي كوپىيىسىنى ئۆزىنىڭ ئوغلىغا تاپشۇرغان، چىڭ ھۆكۈمىتى ئەسەرنى كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن شېن زېڭجى، لۇ رۇيياڭ قاتارلىقلارغا ھاۋالە قىلغان. گۇاڭشۇنىڭ 23 - يىلى لۇ رۇيياڭ بۇ ئەسەرنى بېسىشقا بەرگەن. ئەسەر 30 جىلد بولۇپ، ئۇنىڭ 10 جىلدىنى بېكىتىپ چىقىشقا ئۇلگۇرەلمىگەن، خۇڭ ھەزرەت ئۆلگەندىن كېيىن ئەسلىي كوپىيىسى يوقاپ كېتىپ مۇنەررىجىسلا قالغان. بىرىنچى جىلدى «تەيزۇنىڭ نەسەبنامىسىنىڭ تەرجىمىسى» «جامىئۇل تەۋارىخ. چىڭگىزخان نەسەبنامىسى» دىن قىسقارتىپ تەرجىمە قىلىنغان، قالغان جىلدلىرى ئاساسەن دوسىانىڭ كىتابىدىن ئېلىنغان، ھەممىسى ئىزاھات ۋە ئىسپاتلاردۇر. خۇڭ ھەزرەتنىڭ موڭغۇللارنىڭ دەسلەپكى باسقۇچتىكى قۇرۇلۇشى ۋە يۇەن سۇلالىسىدىن بۇرۇنقى تارىخ ھەققىدىكى قوشقان تۆھپىلىرى كۆرۈنەرلىك بولۇپ، غەربىي شىمالنىڭ تارىخ - جۇغراپىيىسىنى تەپسىلىي يازغان. ئۇ غەربنىڭ كىتابلىرىدىن نەقىل ئالغان، بۇگۈنكى كۈندە نۇرغۇنلىغان خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلەر بار بولسىمۇ، بۇ ئەسەر جۇڭگولۇق مۇتەخەسىسلەرنىڭ تۇنجى بولۇپ چەت ئەلچە ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىپ يۇەن سۇلالىسى تارىخىنى تەتقىق قىلىشى ۋە غەربىي شىمال تارىخ - جۇغراپىيىسىنى تەتقىق قىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىپ، جۇڭگو يۇەن سۇلالىسى تارىخى تەتقىقاتىنىڭ يېڭى دەۋرىنى ئېچىپ كېيىنكىلەر ئۈچۈن چوڭ تەسىر قوزغىدى.

«شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» تەزكىرە ئەسەر. چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرغۇزغان باش مۇپەتتىشى يۇەن داخۇا تۈزەتكەن، ژاڭ شۇدەن، ژاڭ شۇزباڭ قاتارلىقلار يازغان. شۇەنتۇڭنىڭ تۇنجى يىلى (1909 - يىلى) شىنجاڭدا تەزكىرە ئىزدەشى قۇرۇلغاندا يۇتكەپ كېلىنگەن ۋە سۇرگۈن قىلىنغان نۇرغۇن كىشىلەر ئىككى يىلدەك ئىشلەش ئارقىلىق، شۇەنتۇڭنىڭ 3 - يىلى يېزىپ تاماملىغان بولۇپ، جەمئىي 116 جىلد، كىرىش سۆز قىسمى بىر جىلد. ئۇنىڭدا تەسىس قىلىنغان مەھكىمىلەر، چېگرالار، خانلىق يارلىقلىرى، ژاسالار، ئەمەلدارلىقتا ئولتۇرۇش، كەسپىلەر، باج - سېلىقلار، يېمەك - ئىچمەكلەر، مۇراسىملار، مەكتەپلەر، مەمۇرىي ئىشلار، قائىدە - يوسۇنلار، ئەسكىرىي تۈزۈملەر، مادىي بايلىقلار، تاشقى مۇناسىۋەتلەر، تاغ تىزمىلىرى، تۈپراق، دەريا ئېقىنلىرى، ئېرىق - ئۆستەڭلىرى، كارۋان يوللىرى، قەدىمىي خارابىلەر، مەدەنلەر، سەنئەت، دوكلات يىغىنلىرى، داڭدار ۋەزىر - ۋۇزرالار، قەھرىمانلار، ھېيىت - ئايەملەر، شەخسلەر قاتارلىقلارنىڭ مەخسۇس تەزكىرىسى بار. ئۇ يەرلىك تارىخپلاردىن، شەخسلەرنىڭ ئائىلە نەسەبنامىلىرىدىن، يېزا - قىشلاقلارنىڭ تەزكىرىلىرى قاتارلىقلادىن پايدىلىنىلغان بولۇپ، ماتېرىياللار خېلى تولۇق دېيىشكە بولىدۇ. پۈتۈن ئەسەر 1 مىليون 500 مىڭ خەتلىك بولۇپ، كۆلەم جەھەتتىن ھەرقايسى دەۋرلەردىكى شىنجاڭ تەزكىرىسىگە دائىر ئەسەرلەرنى بېسىپ چۈشىدۇ. ئۇنىڭ شۇەنتۇڭنىڭ 3 - يىلىدىكى تەزكىرە ئىدارىسى تەرىپىدىن چىقىرىلغان نۇسخىسى، ئىلى كىتاب باشقۇرۇش ئىدارىسى چىقارغان نۇسخىسى، مىنگونىڭ 12 - يىلى (1923 - يىلى) تېەنجىن شەرقشۇناسلىق جەمئىيىتى قايتا تەھرىرلەپ چىققان تاش مەتبەئە نۇسخىسى، 1965 - يىلى تەيبېي ژېنخەي نەشرىياتى تەرىپىدىن چىقىرىلغان كاتولوگلار نۇسخىسى، 1983 - يىلى بېيجىڭ مەدەنىيەت ساربىي تەرىپىدىن چىقىرىلغان شاپگرافتا بېسىلغان نۇسخىسى، 1992 - يىلى شاڭخەي قەدىمىي كىتابلار نەشرىياتى نەشر قىلغان كاتولوگ بىلەن سۈرەت قوشۇپ بېرىلگەن نۇسخىسى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى تېەنجىن تاش مەتبەئە نۇسخىسىنى ئاساس قىلغان. ئۇنىڭدا ئۆلكىدىكى ھەرقايسى ئاپتونوم ئوبلاست، شەھەرلەر، ناھىيىلەرنىڭ قولدا سىزىلغان خەرىتىسىدىن 58 پارچىسى بار بولۇپ، شۇەنتۇڭ يىللىرىدا تاش مەتبەئەدە بېسىپ چىقىرىلغان، ئۇنىڭغا «شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ خەرىتىسى» دەپ نام بەرگەن، 1990 - يىلى دۆلەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى كۈتۈپخانىلاردىكى ئەسەرلەرنىڭ كاتولوگىنى ئىشلەش مەركىزى تەرە-

چىدىن ئىشلەنگەن «شىنجاڭنىڭ يېزا - قىشلاق تەزكىرىسى» گە كىرگۈزۈلگەن. بىر قىسىم خاس تەزكىرىلەرنى ئاپتورلار ئايرىم ئېلان قىلغان بولۇپ، ناملىرىمۇ ئوخشىمايدۇ. ۋاڭ شۈدەن (1857~1936)، ئىسمى پۇچېن، تەخەللۇسى تاۋلۇ، خېبېيىنىڭ شىنچېڭ دېگەن يېرىدىن، گۇاڭشۇنىڭ 12 - يىلى تەشرىپدار بولغان، 33 - يىلى شىنجاڭغا پەرمەندار بېگى بولغان، شۇەنتۇڭ-نىڭ تۇنجى يىلى تەزكىرە ئىرادىسىنىڭ باش پوتوكچىسى بولغان، ۋاڭ شۈجى مۇتاۋىن پوتوكچى بولغان؛ شۇەنتۇڭنىڭ 3 - يىلى 5 - ئايدا شۈدەن ئاستانىگە قايتقاندا شۈزېڭ ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان.

«ئىلى ئاممىباب گېزىتى» شىنجاڭنىڭ ھازىرقى زامان تارىخىدىكى تۇنجى ئاخبارات گېزىتى. ئىلى ئىنتىپاقداشلار ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن چىقىرىلغان. باش مۇھەررىر فېڭ تېمىن. تېمىننىڭ ئەسلىي ئىسمى فېڭ يى، خۇبېي ئۇلكىسىدىن، ئىنتىپاقداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەزاسى، «ئازاب» گېزىتى چىقىرىشقا رەھبەرلىك قىلغان، تۇتۇلۇپ قالماسلىق ئۈچۈن ياڭ زەنشۇگە ئەگىشىپ ئىلىغا كەلگەن. «ئىلى ئاممىباب گېزىتى» چېڭ سۇلالىسى شۇەنتۇڭنىڭ 2 - يىلى 2 - ئايدا (1910 - يىلى 3 - ئاي) بايانداي (بۇگۈنكى قورغاس تەۋەلىكى) دە چىقىرىلغان كوندىلىك گېزىت.

ئىلى ئاممىباب گېزىتى

خەنزۇچە تاش مەتبەئە نۇسخىسى، مانجۇچە، موڭغۇلچە، ئۇيغۇرچە شاپىگرافتا بېسىلغان نۇسخىلىرى توختىماي چىقىپ تۇرغان. ئاساسلىق سەھىپىلىرىدىن نۇتۇقلار، شىنجاڭ خەۋەرلىرى ۋە ئىچكى ئۇلكىلەرنىڭ خەۋەرلىرى، كۆچۈرۈلىدىغان سەھىپە «ئوردا ئالماناقلىرى»، «يارلىقلار» ھەمدە ھۆكۈمەتنىڭ «خاس ھۆججەتلىرى»، ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكەتلىرى تارىخى، تەرەققىلەر ۋە باھا قاتارلىقلار بار. ئاساسلىق مەزمۇنى: يېقىنقى زامان ئىلىم - پېننى تونۇشتۇرۇش، جاھانگىرلىكنىڭ ۋەتەننى بېسۇۋېلىش ئەپتى - بەشرىسىنى ئېچىپ تاشلاش، دەۋرنىڭ ساختىلىقىنى ئېچىپ بېرىش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن خەلقنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى ۋە ئىنقىلابىي ئېڭىنى ئۇرغۇتۇش. ئۇ شىنجاڭ تەۋەلىكىدە تارقىلىپ بېيجىڭ، شاڭخەي، تيەنجىن، خەنكو قاتارلىق جايلاردىكى گېزىتخانىلاردا ۋاكالىتەن تارقىتىلغان.

ئىككىنچى يىلى 10 - ئايدا ئىلى جاڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ پەرمانى بىلەن توختىتىلغان.

«ئىستىغپار ھۆجرىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار» تارىخىي ھۆججەتلەر توپلىمى. ياڭ زېڭشىن يازغان. لىيۇ ۋېنلۇڭ، جېڭ فۇخېڭ، ۋاڭ ياڭ قاتارلىقلار تۈزۈشكە قاتناشقان، 1921 - يىلى تاملانغان، ياڭ ھەزرەت قويغان نام بىلەن «ئىستىغپار ھۆجرىسى» دەپ ئاتالغان. ياڭ ھەزرەتنىڭ شىنجاڭدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن 17 يىل جەريانىدىكى ماقالىلىرى، تېلېگرامىسى، ئۇقتۇرۇشلىرى، مەكتۇپلىرى، ئېلانلىرى قاتارلىق ماتېرىياللار توپلانغان. ئۇنىڭدا ئىنقىلابچىلارنى پارچىلاش، ئالتاينى شىنجاڭغا تەۋە قىلىش، يېزا ئىگىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، مالىيىدىكى كىرىزىسنى پەسكويغا چۈشۈرۈش، يات كۈچلەرنى يەرىات قىلىش، ئىلغار ئىدىيىلەرنىڭ يامراپ كېتىشىنى توسۇش، قويدو (بۇگۈنكى موڭغۇلىيە تەۋەلىكىدە) غا يارەمگە ئەسكەر ئەۋەتىش، رۇسىيىدىن قېچىپ كەلگەن قازاق - قىرغىز ئاھالىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش، جاررۇسىيىلىك ئاق ئورۇس باندىتلىرىنى قوغلاپ چىقىرىش، سوۋېت بىلەن بولغان ئالاقىلەرنى ياخشىلاش قاتارلىق كۆپ تەرەپلەرگە چېتىلىدۇ. مىنگو دەۋرىدىن بۇرۇنقى شىنجاڭنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. پوتۇن كىتاب ئۇچ قىسىملىق بولۇپ، بىرىنچى قىسمى 32 جىلد، ئىككىنچى قىسمى 14 جىلد، ئۈچىنچى قىسمى 6 جىلد، ئۇنىڭ مەتبەئە نۇسخىسى ۋە رەسىمگە ئېلىنىپ كۆپەيتىلگەن نۇسخىسى بار.

«جاھانگىرلىككە قارشى سەپ» جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىنىڭ مەجمۇئەسى. 1935 - يىلى 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى دىخوا (بۇگۈنكى ئۇرۇمچى) دا چىقىرىلغان، ئۇ «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش يېرىم ئايلىق ژورنىلى» ۋە «تەكشۈرۈش ۋە تەنقىد» ژورنىلى ئاساسىدا تەرەققىي قىلىنغان. يۇ شيۇسۇڭ ۋە گاۋ تاۋ قاتارلىقلار ئىلگىرى - كېيىن باش مۇھەررىر بولۇپ ئىشلىگەن. دەسلەپتە قەرەلسىز چىقىرىلغان، 1939 - يىلى 8 - ئايدىكى ئىككىنچى توپلام 10-، 11 - سانلىرىدىن باشلاپ ئايلىق ژورنالغا ئۆزگەرتىلگەن، 1943 - يىلى توختىتىلغان. خەنزۇچە جەمئىي 8 توپلام، بىر قەرەل چىقىرىلغان بولۇپ، 55 سان چىققان، تىراژى 4000~15000 ئەتراپىدا بولغان. ئۇيغۇرچە بىر توپلام، ئىككى قەرەل بولۇپ، سەككىز سان چىقىرىلغان. ژورنالنىڭ ئاساسلىق

لىق پرىنسىپى: جۇڭخۇا مىللەتلىرىنى ئازاد قىلىش، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، شىنجاڭنى ۋە دۆلەتنى قۇرۇشتىن ئىبارەت. ئاساسلىق تەشۋىقات مەزمۇنلىرى «ئالتە بۇيۇك سىياسەت»نى، يەنى جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش

جاھانگىرلىككە قارشى سەپ

مەيدانىنىڭ پىداكارلىرىنى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ نەتىجىلىرىنى تونۇشتۇرۇش، دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم بىلىملىرىنى تونۇشتۇرۇش، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەزالىرىغا بولغان تەربىيىنى كۈچەيتىشتىن ئىبارەت. ئاساسلىق سەھىپىلىرى جاھاندىكى ئىشلارغا باھا، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ھەم ئۇلكىدىكى مەسىلىلەر ھەققىدە مەخسۇس مۇلاھىزىلەر، جەمئىيەت تارىخى ۋە ئىلىم - پەن ھەققىدە مەخسۇس مۇلاھىزىلەر، ئەدەبىي ئەسەرلەر تەرجىمىھاللىقى ۋە ئىجادىيەت خىزمەتلەر ئۇستىدە تەنقىد ۋە ئىزدىنىش شۇنداقلا ئوبزورلار قاتارلىقلار.

«خەنخەيچاۋ ژۇرنىلى» 1940- يىلى 10- ئايدا چىقىرىلغان ئىلمىي ژۇرنال. شىنجاڭ ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى كومىتېتى تەرىپىدىن چىقىرىلغان. ۋاڭ يۈنجۇاڭ باش مۇھەررىر بولغان، جېن شىخاۋ تارقىتىش قا مەسئۇل بولغان. شاڭخەي مەدەنىيەت كىتابخانىسى پاي - ھەسسىدارلىق شىركىتى تارقىتىشنى ئۇستىگە ئالغان. خەنزۇچىسىنىڭ شاڭخەي نەشرى، دىخۇا (بۇ گۈنكى ئۇرۇمچى) نەشرى ۋە ئۇيغۇرچە نەشرى قاتارلىق ئۈچ خىل نەشرى بولغان. ژۇرنالنىڭ ئاساسىي پرىنسىپى شىنجاڭنىڭ تارىخ - جۇغراپىيەسىنى، ئىقتىسادىنى، مىللىي ئۇرۇپ - ئادەتلىرىنى، ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ۋە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ھەققىدىكى تەكلىپلەر توغرىسىدا شۇنداقلا شىنجاڭنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش قاتارلىقلار توغرىسىدا تەتقىقات ئېلىپ بېرىش؛ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۇزۇنچە مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلىش، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەنپەئەت مۇناسىۋەتلىرىنى تەتقىق قىلىش؛ دۇنيادىكى مۇھىم ئىلمىي نەزەريىلەرنى ۋە يېڭى ئىلىم - پەن نەتىجىلىرىنى تونۇشتۇرۇش، شىنجاڭنىڭ مەدەنىيلىك ساپاسىنى ئۈستۈرۈش قاتارلىقلار. 1947 - يىلى 10 - ئايدا توختىتىلغان.

«تىيانشان ژۇرنىلى» نەنجىڭ تەڭرىتاغ ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن 1947 - يىلى 10 - ئايدا نەنجىڭدا چىقىرىلغان. ئەن ۋېنخۇي، خۇ داشۇنلەر باش مۇھەررىر بولغان. گۇاڭ لۇي تارقىتىشقا مەسئۇل بولغان. خەنزۇچە نۇسخىسى نەنجىڭدا نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغان، ئۇيغۇرچە نۇسخىسى شىنجاڭدا بېسىلىپ تارقىتىلغان. ئىچكى ئۇلكىلەر بىلەن شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش، توسالغۇلارنى سۇ-پۇرۇپ تاشلاپ چۈشىنىشنى ئىلگىرى سۈرۈشنى ئاساسىي مۇددىئا قىلغان. 1948 - يىلى 7 - ئايدا توختىتىلغان.

«شىنجاڭنىڭ 10 يىلى» تارىخىي ئەسەر. جۇ دۈگجىياۋ يازغان. دۈگجىياۋنىڭ تەخەللۇسى چۈنخۇي. 1931 - يىلىدىن 1948 - يىلىغىچە بولغان ئىشلار بايان قىلىنغان. تۆۋەندىكىدەك مەزمۇنلارغا بۆلۈندۈ: ئەنسىز يىللار (1931~1934)، تىنچلىق يىللىرىنىڭ باشلىنىشى (1935~1937)، تازىلاش ئېلىپ بېرىلغان بەش يىل (1937~1941)، شېڭ شىسەينىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشى ۋە ھالاكىتى (1942~1944)، مەۋجۇتلۇق ئىلتىجاسىدىن مۇستەقىللىق كۈرىشىگىچە (1940~1944)، مىنگۇنىڭ 34 - يىلىدىكى چوڭ مالىمانچىلىق (1945 - يىلى 1 - ئايدىن 10 - ئايغىچە)، نىسبەتەن تىنچ ئۆتكەن يىللار (1934 - يىلى 10 - ئايدىن 1947 - يىلى 2 - ئايغىچە)، مىللەت ۋە دېموكراتىيە (1947 - يىلى 2 - ئايدىن 1948 - يىلى 11 - ئايغىچە). ئاساسلىقى 1931 - يىلىدىكى «نىقابىنى چۆرۈپ تاشلاپ كونا سەنەمگە مېڭىش»، قۇمۇل ۋاڭلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىشتىن كېلىپ چىققان قۇمۇل خەلقىنىڭ قوزغىلىڭىدىن 1946 - يىلى 7 - ئايىنىڭ 1 - كۈنى گومىنداڭ بىلەن ئۇچ ۋىلايەت يەرلىك ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا بىتىم تۈزۈلۈپ، ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنى قايتا تەشكىللەش جەريانىدىكى شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى بايان قىلىنىدۇ. شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت

يىتىنىڭ شىنجاڭدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشى ۋە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئەھۋاللىرى تەپسىلىي بايان قىلىنغان بولۇپ، بەلگىلىك پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە. ئەسەر جەمئىي 160 مىڭ خەت ئەترابىدا، 1948-يىلى لەنجۇ تىنچلىق كىتابخانىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىپ تارقىتىلغان.

«ئىتتىپاق» ئۇيغۇرچە، قازاقچە چىقىرىلغان سىياسىي نەزەريە قوش ئايلىق ژورنىال. شىنجاڭدا تىنچلىقنى قوغداش دېموكراتىك ئىتتىپاقى تەرىپىدىن 1948 - يىلى 10 - ئايدىن باشلاپ چىقىرىلغان. ئەخمەت جان قاسىمى، ئۇيغۇر سايرانى قاتارلىقلار ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ باش مۇھەررىرلىكنى ئۈستىگە ئېلىپ ئىشلىگەن. ئۇ بارلىق ئىلغار زاتلارنىڭ ئىتتىپاقلىشىشىنى، 11 بىتىمنى پۈتۈن كۈچ بىلەن ئىجرا قىلىپ ئەمەلىيلەشتۈرۈشنى، بۇ بىتىمنى بۇزغان قارام ئۇنسۇرلارغا قاتتىق زەربە بېرىشنى، تار مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ سىنىپىي زۇلۇمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن، نامراتلىقتىن ۋە زۇلمەتلىك كۈنلەردىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن بىرلىشىشنى تەشەببۇس قىلغان. 1949 - يىلى 8 - ئايدا ژورنالدا ئوبزور ئېلان قىلىنىپ «جۇڭگو خەلقىنىڭ ئازادلىق ئۇرۇشى ئەڭ كەسكىن باسقۇچقا قەدەم قويدى، خەنزۇلار ئىچىدىكى دېموكراتىك كۈچلەر خەلقنى گومىنداڭ ئەكسىل ئىنقىلابى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئاسارىتىدىن ئازاد قىلىپ بارماقتا»، «بىزنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىمىز پۈتۈن مەملىكەتتىكى دېموكراتىك كۈچلەرنىڭ غەلىبىسى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان» دەپ كۆرسەتكەن. شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، 1950 - يىلى 6 - ئايدا توختىتىلغان.

غەربىي يۈرت قەدىمكى يۈرت نامى. قاشقۇۋۇق، ياڭگۇەن قوۋۇقىنىڭ غەربىدىكى كەڭ زېمىننى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئاتالغۇ تار ھەم كەڭ مەنىگە ئىگە: كەڭ مەنىدىكى غەربىي يۈرت بولسا ئوتتۇرا ئاسىيانى، غەربىي ئاسىيانى، ھىندىستاننى، پارسلارنى، شىمالىي ئافرىقىنى ۋە رىم قاتارلىق دۆلەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ تار مەنىدىكى غەربىي يۈرت بولسا ئاساسەن بۇگۈنكى شىنجاڭ تەۋەلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بىر رايوندا مەھكىمە قۇرۇش ۋە ئۇ يەردىكى خەلقتىن باج - سېلىق يىغىش بىر دۆلەتنىڭ زېمىنىغا بولغان ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ ئاساسلىق بەلگىسىدۇر. غەربىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۈرت ھېراۋۇل تۇتۇق مەھكىمىسىنى قۇرغاندىن بۇيان شىنجاڭ رايونى جۇڭگونىڭ تېررىتورىيىسىگە تەۋە بولغان. موڭغۇللار دەۋرىدە غەربىي يۈرتتا ۋاقىتلىق دىۋان ۋازارىتىنى تەسىس قىلغان، كېيىن دىۋان ۋازارەتكە ئۆزگەرتىلگەن. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قورغان - قاراۋۇلخانا تۇزۇمىنى يولغا قويغان، غەربىي يۈرتتىمۇ ئوخشاشلا يولغا قويۇلغان. چىڭ سۇلالىسى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن «غەربىي يۈرت» بىلەن «غەربىي يۈرت شىنجاڭ» دېگەن ئاتالغۇ بىر مەھەل ئېغىزغا تەڭ ئېلىنىپ كەلگەن. داۋگۇاڭ يىللىرىدىن كېيىن، بو-لۇپمۇ گۇاڭشۈنىڭ 10 - يىلى (1884 - يىلى) شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن «غەربىي يۈرت» نامىنىڭ ئورنىغا «شىنجاڭ» ئاتالغۇسى ئالماشقان بولۇپ، بۇ «يۈرت دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا يەر نامىنىڭ ئالماشقانلىقىدىن» دېرەك بېرىدۇ.

ئۇرۇپاپ قەدىمكى يۈرت نامى. ھازىرقى بۇگۇر ناھىيىسىنىڭ چېدىر يېزىسى تەۋەلىكىدە. يېرى مۇنبەت بولۇپ، غەربىي يۈرتنىڭ كىندىكىگە جايلاشقان. غەربىي خەن سۇلالىسى پادىشاھ شۇەندى شېنجۇنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 60 - يىلى) غەربىي يۈرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ساكارائۇل دۆلىتىگە قارام بولغان. جىيەنۇۋنىڭ 22 - يىلى (مىلادىيە 46 - يىلى) ساكارائۇل خانى كۈسەن خانى زىلونىڭ يېشىنى كىچىك كۆرۈپ، كۈسەن (بۇگۈنكى كۇچا) نىڭ يېرىنى ئۇرۇپاپ دۆلىتىگە بۆلۈپ بەرگەن، شۇنىڭدەك ئۇرۇپاپ خانى بولغان. كېيىن كۈسەن دۆلىتى ئۆزىگە قوشۇۋالغان. شەرقىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۈرت قورۇقچىبىگى مەھكىمىسىنى تەسىس قىلغاندا ئۇنىڭ تەۋەلىكىدە بولغان. تاڭ دەۋرىدە ئۇرۇپاپ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلغان بولۇپ، كۈسەن قورۇقچىبەگلىكىگە قارام بولغان. چىڭ سۇلالىسىدە چېدىر دەپ ئاتالغان.

قەدىمكى ئۇدۇن قەدىمكى بەگلىك نامى. پايتەختى قىلۇتاغ (ھازىرقى خوتەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ تەۋەلىكى شىمالىي تەرىپى چۆللۈككىچە، شەرقىي تەرىپى چەرچەنگىچە، غەربىي تەرىپى ساكارائۇلغىچە، جەنۇبىي تەرىپى قارا قۇرۇم تاغلىرىغىچە تۇتىشىدۇ. خەن - تاڭ دەۋرلىرىدە ئۇنىڭ ئاھالىسى ساكلارنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ئۇلار ھىند-

دی - یاۋروپا تىل سىستېمىسى ئىران تىللىرى گۇرۇپ-
پىسى شەرقىي تارمىقىنىڭ ساك تىلىدا سۆزلەشكەن،
دېھقانچىلىق، باقمىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن
شۇغۇللانغان. قوناق تېرىپ، پىلە قۇرتى بېقىپ ئۈنۈم-
دىن يىپەك توقۇش بىلەن نامى چىققان. غەربىي خەن
دەۋرىدە 3000 تۇتۇن، 19 مىڭ نوپۇسى، 2400
ئەسكىرى بولغان. خەن دەۋرىدە تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىي
گىرۋىكىنى بويلاپ ماڭىدىغان يول راۋان بولۇپ، ئۇ-
زۇنتات (ھازىرقى چىرا ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالى-
دا)، پاسئان قاتارلىق جايلار ئۈستىگە قوشۇلۇپ، شەر-
قىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە نوپۇسى كۆپىيىپ ئاھالىسى
32 مىڭ تۇتۇنگە، نوپۇسى 83 مىڭغا، ئەسكىرى 30
مىڭغا يەتكەن، ئۇ ئەينى چاغدىكى پىشامشان دۆلىتى
بىلەن جەنۇبىي قاتناش يولى ئۈستىدىكى بۇيۇك ئەل
ھىسابلانغان. پادىشاھ ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ 4 - يىلى (مە-
لادىيىدىن بۇرۇنقى 119 - يىلى) خەن ئەلچىسى بۇ
يەرگە كېلىپ پاۋالىيەت ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، ئۇلار
خەن سۇلالىسىگە قارام بولغان. شەرقىي خەن دەۋرىدە-
كى بەن چاۋ غەربىي يۇرتقا كېلىپ پاۋالىيەت ئېلىپ
بارغاندا ئۇدۇن خانىنىڭ ئىزچىل قوللىشىغا ئېرىشىپ،
ۋەتەننىڭ ئۇلۇغ بىرلىكى ئۈچۈن كۆپ كۈچ چىقارغان.
غەربىي جىن سۇلالىسىئۇدۇن خانىغا «تورغاقچى، تۇ-
تۇقبەگ، جىن خانىغا سادىق ئۇلۇغ خان ئاغا، جىن
سۇلالىسىنىڭ قان قېرىندىشى ئۇدۇن خانى» دەپ نام
بەرگەن. يۇتۇن خەلقى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان.
ئۇ جەنۇبىي قاتناش يولىدىكى بۇددا مەركەزلىرى ئىدى.
مىلادىيە VI ئەسىردە تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى
بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، بۇ يەردىمۇ كېرىيە
تۇتۇق مەھكىمىسىنى قۇرغان بولۇپ، ئەنشىدىكى تۆت
شەھەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. X ئەسىردە تارىم
ئويمانلىقىنى ئىگىلىگەن تىبەت ھاكىمىيىتى زاۋانلىققا
يۈزلەنگەندىن كېيىن ئۇدۇن ئېلى قايتىدىن رونىق تاپ-
قان. XI ئەسىرنىڭ بېشىدا ئىسلام دىنى كۈچلىرىنى
ئىلگىرى سۈرگۈچى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئۇدۇننى
ئىگىلىشى بىلەن نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرلار ئۇدۇنغا كە-
رىشكە باشلىغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ خانلىقنىڭ
ئىجتىمائىي ھاياتىدا چوڭ ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەن.
كېيىن بىر مەزگىل بۇ جايغا قىتانلارمۇ ھۆكۈمرانلىق
قىلغان. قوبلايخان دەۋرىدە (1264~1294) بۇ جايدا
ئۇدۇن باش ئەمىرلەشكەر مەھكىمىسىنى تەسىس قىل-
غان. ئۇزۇن مۇددەتلىك قالايمىقانچىلىقلاردىن كېيىن،
XIV ~ XVII ئەسىرلەردىكى شەرقىي چاغاتاي دەۋرىدە
ئىقتىسادى ئەسلىگە كېلىپ راۋاجلىنىشقا باشلىغان،
تارىخىي ئەسەرلەردە ئۇدۇننىڭ پىلە قۇرتى بىلەن توقۇ-
مىچىلىقى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن كىرگەن دېيىلگەن.
يۈڭلي يىللىرىدا مىڭ سۇلالىسىغا ئولپان تاپشۇرۇشقا
ئەلچىلەر بېرىپ تۇرغان، سودا ئالاقىلەر ئۈزۈلۈپ قال-
مىغان.

ئۇزۇنتات غەربىي يۇرتتىكى شەھەر نامى. يەنە
ئۇتەن، تىنا قاتارلىق نامىلار بىلەنمۇ ئاتالغان. خەن
دەۋرىدە خان ئۇزۇنتات (دەندان ئۆيلۈك) شەھىرىنى
ئىدارە قىلغان، ھازىرقى چىرا ناھىيىسىنىڭ شەرقىي
شىمالى. غەربىي خەن دەۋرىدە ئاھالىسى 3340 تۇتۇن،
نوپۇسى 20040غا يېتىپ، جەنۇبىي قاتناش يولىدىكى
چوڭ دۆلەتكە ئايلانغان. يۈەنشۇنىڭ 4 - يىلى (مىلاد-
يىدىن بۇرۇنقى 119 - يىلى) جاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا
قايتا سەپەر قىلغاندا ئۇزۇنتات خانى ئەلچىلىرى ئولپان
تاپشۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ئاستانىگە بار-
غان، كېيىن شاھزادە لايدان يەنە سانغۇن لى گۇاڭلى
بىلەن چاڭئەن (بۇگۈنكى شەنشىنىڭ شىئەن) گە بېرىپ
خانىنىڭ ھۇزۇرىدا بولغان. پادىشاھ شاۋدى يۈەنفېڭنىڭ
4- يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 77 - يىلى) ئوردا
لايدانىنى سانغۇنلۇققا كۆتۈرگەن ھەمدە ئەسكەر تۇرغۇ-
زۇپ بۇگۈردە بوز يەر ئاچقۇزغان. شەرقىي خەن دەۋر-
دىن كېيىن ئۇدۇن بىلەن ئۇزلۇكسىز توقۇنۇشۇپ تۇر-
غاچقا كۈچى ئاجىزلاپ كەتكەن. پادىشاھ شۇندى يۈڭچ-
يەننىڭ 4- يىلى (مىلادىيە 129 - يىلى) ئۇدۇن خانى
چوڭ ئوغلىنى ئۇزۇنتات ئېلىگە خانلىققا قويغان. كې-
يىن دۇنخۇاڭنىڭ ۋالىيسى شۇ يۈگىك خانلىق تىكلەپ
ئۇزىنى خان دەپ ئاتىغاندا، ئۇدۇن خانى ئانگورنىڭ
ھۇجۇمىغا ئۇچراپ ھالاك بولغان. شىپىڭنىڭ 4 -
يىلى (175 - يىلى) غەربىي يۇرت دورغابى، سانغۇن
ۋۇ يى قاتارلىقلار ئۇز ئالدىغا ئەسكەر تارتىپ خانلىق
تەختىنى تالاشقاچقا، نوپۇسى مىڭ ئەتراپىدا قالغان.
ۋېي، جىن سۇلالىسىدىن كېيىن ئاجىزلاپ كەتكەنلىك-
تىن ئۇدۇن دۆلىتى ئۇنى ئۇزىگە قوشۇۋالغان.

كۇسەن قەدىمكى بەگلىك نامى. خەن دەۋرىدە
كۇسان شەھىرى (ھازىرقى كۇچا ئەتراپى) نى ئىدارە
قىلغان. تۇتۇقبەگ، دۆلەتكە ئائىببەگ، دۆلەتنى تىنچ-
لاندۇرغۇچى بەگ، ھۇنلارغا تاقابىل تۇرغۇچى بەگ،
ھۇنلارنى چېكىندۈرگۈچى كاھىبەگ، قاڭقىللارغا تاقابىل
تۇرغۇچى كاھىبەگ، ئوڭ - سول قول سانغۇن،
ئوڭ - سول قول كاھىبەگ، ئوڭ - سول قول چەۋەن-
دازلار سانغۇنى، ئوڭ - سول قول يارەمچى سانغۇن

قاتارلىقلارنىڭ ھەربىرىگە بىردىن ئادەم، شەرق، غەرب، جەنۇب، شىمالدىكى مىڭ بېگىگە ئىككىدىن ئادەم، ھۇنلارنى چېكىندۈرگۈچى سانغۇنلۇققا ئۈچ ئادەم، باش تىلماچلىققا تۆت ئادەم قويۇلغان. دېھقانچىلىقنى ئاساسىي ئىگىلىك قىلغان بولۇپ، ياخشى نەسىللىك ئات، سېمىز كالا، تۈز، ئۈزۈم، رەڭلىك مېتاللار كۆسەننىڭ ئاساسلىق مەھسۇلاتلىرى ھېسابلىنىتتى. مەدەن تاۋلاش، ھاراقچىلىق سانائەتلىرى بولغان. يېزىقى بولغان. خەلق ئارىسىدا ئەل - نەغمىلەر ئەۋج ئېلىپ تەرەققىي قىلغان. پادىشاھ شۇەندى زامانىدا كۆسەن خانى قىزىل خان مەلىكە جىيۇ بىلەن توي قىلغاندا چاڭئەنگە بېرىپ خەن سۇلالىسىنىڭ تۈزۈملىرى بىلەن تونۇشقان. شېنجۇنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى) غەربىي يۈرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىشقا باشلىغان. شەرقىي خەن دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ھۇنلارنىڭ ئىلكىدە بولغان. يۈئىيۈەننىڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 91 - يىلى) بەن چاۋ ئۇلارنىڭ خانى ئىيولىدۇنى ئېلىپ تاشلاپ، خەن سۇلالىسىنىڭ خاس مۇلازىمى سۇۋارنا يۈسبانى خان قىلغاندىن كېيىن خەن سۇلالىسىگە قارام بولغان. كۆسەن خانلىقىدىكى يۈسبا فامىلىلىكلەر تاڭ دەۋرىگىچە ھۆكۈم سۈرگەن. ۋېي، جىن دەۋرىدىن تاڭ دەۋرىگىچە بۇددا دىنى ئەۋج ئالغان. ئالدىنقى جىن سۇلالىسى جىيەنيۈەننىڭ 21 - يىلى (385 - يىلى) لۈي گۇاڭ كۆسەندە بوچۇننىڭ ئىنىسى بوجىننى خان قىلغان ھەمدە بۇددا دىنى ئالىمى كومىراجىۋانى تۇتۇۋېلىپ ئۇنى ئوت تۇرا تۇزلەڭلىككە بېرىپ بۇددا كالامىلىرىنى، نوملارنى تەرجىمە قىلىپ تارقىتىشقا تەكلىپ قىلغان. سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا كۆسەن غەربىي تۈركلەرنىڭ قولىغا ئۆتكەن. جېنگۈەننىڭ 21 - يىلى (647 - يىلى) ئاشىناشىر كۆسەننى تىنچىتىپ كۆسەن تۇتۇق مەھكىمىسىنى تەسىس قىلغان ھەم كۆسەن شەھىرىنى بەرپا قىلىپ «ئەنشىدىكى تۆت قورغان»نىڭ بىرى قىلغان. شىيەنچىڭنىڭ 3 - يىلى (658 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەرنىڭ ئاشىناقۇلىنى بويسۇندۇرغان، ئەنشى قۇرۇقچىبەگ مەھكىمىسى ئۇزۇن مۇددەت مۇشۇ ئەلدە تۇرغانلىقى ئۈچۈن كۆسەن يەنە «ئەنشى» دەپمۇ ئاتالغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا كۆسەن قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ قولىغا ئۆتكەن. قۇبلايخان جىيىۋەننىڭ 23 - يىلى (1286 - يىلى) كۆسەن ئەمىرلەشكەر مەھكىمىسىنى قۇرغان، جىنيۈەننىڭ تۆنجى يىلى (1295 - يىلى) كۆسەن تارىن ئەمىرلەشكەر مەھكىمىسىنى قۇرغان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بېشبالىق (كېيىن ئېلىبالىق دەپ ئۆزگەرتىلگەن) قا تەۋە بولغان. چىڭ دەۋرىدە كۆسەن دەپ ئاتىلىپ خان ئامبال تەسىس قىلىپ، ئىلى جاڭجۈن مەھكىمىسىگە تەۋە بولغان.

قەدىمكى چۈرچان قەدىمكى يۈرت نامى. خەن دەۋرىدە پادىشاھ چۈرچان شەھىرى (ھازىرقى چەرچەننىڭ غەربىي جەنۇبى) نى ئىدارە قىلغان. دۆلەتنى تىنچلاندۇرغۇچى بەگ، ئوڭ - سول قانات سانغۇن، تىلماچلىققا بىردىن ئادەم ئورۇنلاشتۇرغان. بۇغداي، ئۈزۈم قاتارلىقلار ئۆستۈرۈلگەن. شېنجۇنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 60 - يىلى) غەربىي يۈرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە تەۋە بولغان. شەرقىي خەن دەۋرىدە پىشامشان دۆلىتى تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنغان. ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تېلى، ئاۋارلار، ئازارلار، توخارلار، تۈركلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. سۇي سۇلالىسى دايېنىڭ 5 - يىلى (609 - يىلى) ئىنانچى خانلىق تەسىس قىلىنىپ سۇنىن، فۇرۇن ناھىيىلىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان. تاڭ دەۋرىنىڭ باشلىرى راھىب شۈەنزاڭ بۇ جايدىن ئۆتكەندە ئۇنىڭ چالمادانا دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان. گاۋزۇڭ يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بۇ جاي چەرچەن شەھىرى دەپ ئاتالغان. يۈەن دەۋرىدە جورنان دەپ ئاتالغان. چىڭ دەۋرىدە چەرچەن دەپ ئاتالغان. مىنگو مەزگىللىرىدە چەرچەن ناھىيىسى قۇرۇلغان.

قەدىمكى سۇلى قەدىمىي يۈرت نامى. سۇلى، قاشغارى، كاشغەر، قەشقەر دەپمۇ ئاتالغان. خەن دەۋرىدە پادىشاھ سۇلى شەھىرى (ھازىرقى قەشقەر ئەترابى) نى ئىدارە قىلغان، شەھەر سېپىلى بولغان. سۇلى بېگى، ھۇنلارغا زەربە بەرگۈچى بەگ، دۆلەتكە نائىب بەگ، كاھىبەگ، ئوڭ - سول قول سانغۇن، ئوڭ - سول قول چەۋەندازلار بېشى، ئوڭ - سول قول باش تىلماچ قاتارلىقلارنىڭ ھەربىرىگە بىردىن ئادەم قويۇلغان. ئاھالىسى ئاساسەن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىتتى، نەپىس سانائەت بۇيۇملىرىنى ياساشنى بىلەتتى، شېنجۇنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 60 - يىلى) غەربىي يۈرت تۇتۇق مەھكىمىسىگە قارىغان. شەرقىي خەن دەۋرىدە ساكارائۇل دۆلىتىگە قارام بولغان. مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن پادىشاھ شۇندى يۈئجىيەننىڭ 2 - يىلى (126 - يىلى) خان - ۋەزىرلىرى خەن سۇلالىسىگە تاۋاپ قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارغا

بۇيۇك كاھىگى مەنسىپىنى بەرگەن. ئۇچ پادشاھلىق دەۋرىدە ساكاراۋۇل، كاۋاتتا (بۇگۇنكى تاشقورغان) قا- تارلىق ئەللەر بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن. غەربىي جىن دەۋرىدە بۇ خان «جىن خانلىقىغا سادىق شىغاۋۇل، بۇيۇك كاھىگ، جىن خانلىقىغا سادىق تۇرغاۋۇل، جىن خانلىقىنىڭ قېرىندىشى سۇلى خانى» دېگەندەك ناملاردا ئاتالغان. شىمالىي ۋېي خانلىقى دەۋرىدە بۇ خانلىقنىڭ ئەلچىلىرى ساكىياموننىڭ بۇت تەۋەررۇكىنى سوۋغا قىلغان. تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا سۇلى شەھىرى بەرپا بولۇپ، ئەنشىدىكى تۆت قورغاننىڭ بىرى بولۇپ قالغان. شاڭيۇەن يىللىرىدا سۇلى تۇتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ تەۋەلىكىدە بول- غان. كەييۇەننىڭ 7- يىلى (719- يىلى) ئەنشىدىكى تۆت قورغاننىڭ بىرى بولغان. خۇيچاڭنىڭ تۇنجى يىلى (841 - يىلى) چۇللۇكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر دۆلىتى ھالاكەتكە ئۇچراپ، پانتېكىن باشچىلىقىدا ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ كىنگىت شەھىرىگە كېلىپ ئولتۇراق- لاشقان، ئۇلار يابغۇ دەپ ئاتالغان. سۇڭ سۇلالىسى پادىشاھ خۇيزۇڭ يىخي يىللىرى (1119~1125) دىن كېيىن قىتانلارغا قارام بولغان. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە بېشبالىق ۋاقىتلىق دىۋان ۋازارىتىگە تەۋە بول- غان. مىڭ سۇلالىسىدە موڭغۇلىستانغا تەۋە بولغان. چىڭ دەۋرىدە قاراشەھەر دەپ ئاتىلىپ، خان ئامبال قويۇلغان. گۇاڭشۇ ئۇلكە تەسىس قىلىنغاندا نازارەت قىلىنىپ دەرىجىسى ئۆسكەن. مىنگو دەۋرىدە ناھىيە تەسىس قىلىنغان.

قەدىمكى كىنگىت قەدىمىي يۇرت نامى. غەر- بىي يۇرتتا قۇرۇلغان دۆلەت، تاڭ دەۋرىدىكى ئەنشىدە- كى تۆت قورغاننىڭ بىرى. قاراشەھەر، ئاگنى دەپمۇ ئاتالغان. ھازىرقى قاراشەھەر ناھىيىسى تەۋەلىكىدە. غەربىي خەن دەۋرىدە پادىشاھ باغكىرات شەھىرىنى ئىدا- رە قىلغان. ھۇنلارغا زەربە بەرگۈچى بەگ، ھۇنلارنى چېكىنىدۈرگۈچى بەگ، دۆلەتكە ئائىببەگ، ئوڭ - سول قول سانغۇن، ئوڭ - سول قول كاھىبەگ، قاڭقىللارغا زەربە بەرگۈچى سانغۇن، قاڭقىللارنى بەيئەت قىلدۇر- غۇچى سانغۇن قاتارلىقلارنىڭ ھەر بىرىگە بىردىن ئادەم، ھۇنلارغا زەربە بەرگۈچى كاھىبەگ ۋە ھۇنلارغا زەربە بەرگۈچى سانغۇنلۇقتا ئىككىدىن ئادەم، باش تىلماچلىقتا ئۇچ ئادەم قويۇلغان. ئاھالىسى دېھقانچىلىق بىلەن شۇ- غۇللىناتتى. چارۋىچىلىق ۋە بېلىقچىلىقنى قوشۇمچە قىلاتتى. پادىشاھ شۇەندى شېنجۇنىڭ 2 - يىلى (مىلا- دىيەدىن بۇرۇنقى 6 - يىلى) دىن باشلاپ غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە تەۋە بولغان. شەرقىي خەن دەۋرىدە خانلىق دەرىيانىڭ تۆۋەندىكى شەھەردە بولغان. خېدى يۇگىيۇەننىڭ 6 - يىلى (مىلادىيە 94 - يىلى) غەربىي يۇرت قورۇقچىبىگى بەن چاۋ سول قانات مەھ- كىمىنىڭ سانغۇنى يۇەن مىڭنى خان قىلغان. غەربىي جىن دەۋرىدە خانغا «جىن خانلىقىغا سادىق شىغاۋۇل بەگ، بۇيۇك كاھىبەگ، جىن خانغا سادىق بۇيۇك بەگ، جىن خانىنىڭ قېرىندىشى ئاگنى خان» دەپ مەرتىۋە بەرگەن. شىمالىي ۋېي دەۋرىدە تەيپىڭ جېڭجۇننىڭ 9- يىلى (448 - يىلى) كىنگىت شەھىرى تەسىس قىلىنـ- غان. تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 18 - يىلى (664 - يىلى) باشقا ئەللەر بىلەن بىرلەشكەن. 22 - يىلى ئاگنى تۇتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ تەۋەلىكىدە بول- غان. كەييۇەننىڭ 7- يىلى (719- يىلى) ئەنشىدىكى تۆت قورغاننىڭ بىرى بولغان. خۇيچاڭنىڭ تۇنجى يىلى (841 - يىلى) چۇللۇكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر دۆلىتى ھالاكەتكە ئۇچراپ، پانتېكىن باشچىلىقىدا ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈپ كىنگىت شەھىرىگە كېلىپ ئولتۇراق- لاشقان، ئۇلار يابغۇ دەپ ئاتالغان. سۇڭ سۇلالىسى پادىشاھ خۇيزۇڭ يىخي يىللىرى (1119~1125) دىن كېيىن قىتانلارغا قارام بولغان. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە بېشبالىق ۋاقىتلىق دىۋان ۋازارىتىگە تەۋە بول- غان. مىڭ سۇلالىسىدە موڭغۇلىستانغا تەۋە بولغان. چىڭ دەۋرىدە قاراشەھەر دەپ ئاتىلىپ، خان ئامبال قويۇلغان. گۇاڭشۇ ئۇلكە تەسىس قىلىنغاندا نازارەت قىلىنىپ دەرىجىسى ئۆسكەن. مىنگو دەۋرىدە ناھىيە تەسىس قىلىنغان.

قەدىمكى ساكاراۋۇل قەدىمىي يۇرت نامى. خەن دەۋرىدە پادىشاھ ساكاراۋۇل شەھىرى (بۇگۇنكى يەكەن ناھىيىسى تەۋەلىكىدە) نى ئىدارە قىلغان. دۆلەت- كە ئائىببەگ، ئوڭ - سول قول سانغۇن، ئوڭ - سول قول چەۋەندازلار بېشى، يولئېرىق بېگى قاتارلىقلارنىڭ ھەربىرىگە بىردىن ئادەم، كاھىبەگلىككە ئىككى ئادەم، باش تىلماچلىققا تۆت ئادەم قويۇلغان. دېھقانچىلىقتا قوناق، مەدەنچىلىكتە تۆمۇرنىڭ داڭقى بار ئىدى. شېنـ- جۇنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 60 - يىلى) دىن باشلاپ غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە تەۋە بولغان. ئۇيسۇنلارنىڭ جىيۇ مەلىكىسىنىڭ ئوغلى تۇمەننى خان قىلغان. يۇەندى دەۋرىدە ئۇلارنىڭ خانى ئوردىغا مۇلازىم بولۇپ چاڭئەنگە بېرىپ ئوتتۇرا تۇز- لەڭلىك مەدەنىيىتى بىلەن تونۇشۇپ، ئۇلارنىڭ قانۇن- تۈزۈملىرىنى ئۆگەنگەن. ۋاڭ ماڭ خان بولغاندا ھۇنلار غەربىي يۇرتنى ئىلكىگە ئالغان، يەن بىلەن قارام بەگـ- لىكلەر ئوتتۇرىسىدا تىركىشىش ۋەزىيىتى شەكىللەن-

گەن. تىەنغىڭنىڭ 5 - يىلى (مىلادىيە 18 - يىلى) يەن ئۆلۈپ كاڭ ئۇنىڭ ئورنىغا ژارىسلىق قىلغان. شەرقىي خەن سۇلالىسى جىيەنۇۋنىڭ 5 - يىلى (مىلادىيە 29 - يىلى) كەڭسۇنىڭ بۇيۇك سانغۇنى كۇي رۇڭ كاڭ خانلىقى ئۈچۈن «خۇەيدى خانىغا تۆھپە قوشقان غەربىي يۇرت كاھىبگى» دېگەن شۆھرەتنى قۇچۇپ، غەربىي يۇرتتىكى چوڭ - كىچىك بەگلىكلەرنى قارام قىلغان. 9 - يىلى كاڭ ئۆلۈپ ئىنىسى جىن ئۇنىڭغا ژارىسلىق قىلغان؛ 17 - يىلى خەن سۇلالىسىدىن غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى مۆھۈرىنى ئالغان، كېيىن يەنە خەن سۇلالىسىدىن بۇيۇك سانغۇنلۇق مۆھۈرىنىمۇ ئالغان. ۋېي، جىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە ساكارائۇل دەپ ئاتالغان. تاڭ دەۋرىدە كۇشان ئېلىنىڭ تەۋەلىكىدە بولغان. يۈەن، مىڭ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە يەكەن دەپ ئاتالغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مەسلىھەتچى ئامبال قويۇلغان. گۇاڭشۇ دەۋرىدە ناھىيە تەسىس قىلىنغان.

قەدىمكى پىشامشان قەدىمىي يۇرت نامى. دەسلەپتە كىروران دەپ ئاتالغان. پادىشاھ شاۋدى يۈەنغىڭنىڭ 4 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 77 - يىلى) خەن سۇلالىسى ۋېتوگىتنى خان قىلىپ تىكلەپ، دۆلەت نامىنى پىشامشان دەپ ئۆزگەرتكەن. پادىشاھ مىرەن قەلئەسى (بۇگۇنكى چاقىلىق ئەتراپى) نى ئىدارە قىلغان. يېرىنىڭ كۆپرەكىنى قوم باسقان بولۇپ، تېرىلغۇ يېرى ئاز، ئاھالىسى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلغان ھەم ئەسكەر بولغان. بۇ ئىلدە قوناق تېرىلاتتى. ئېشەك، ئات، تۆگە قاتارلىقلار بار ئىدى. شىنجۇنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 60- يىلى) دىن باشلاپ غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە تەۋە بولغان. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا چەرچەن قاتارلىق جايلار بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن. بەن چاۋ غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە كەلگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا تەۋە بولغان. ئۇچ پادىشاھلىق مەزگىلىدە ۋېي پادىشاھلىقىغا قارام بولغان. جىن دەۋرىدە ئۇنىڭ خانىغا «جىن خانلىقىغا سادىق شىغاۋۇلبەگ، بۇيۇك كاھىبەگ، جىن خانىغا سادىق پىشامشان خانى» دېگەن مەرتىۋىلەرنى بەرگەن. تەيكاڭنىڭ 4 - يىلى (283 - يىلى) ئوردىغا مۇلازىملىققا بېرىپ «ھەققىتكە قايتقان بەگلىك» دەپ ئاتالغان. ئالدىنقى چىنىنىڭ خانى فۇجىن بۇ خانلىقنىڭ خانى سومۇۋېقا «يالۋاچ ئەلچى، ئۆز ئالدىغا ئىش بېجىرگۈچى مۇلازىم، غەربىي يۇرتنى باشقۇرغۇچى ھەربىي قوماندان، غەربىي يۇرتنى تىنچىتقۇچى سانغۇن» دېگەندەك ناملارنى بەرگەن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەيىپىڭ جىنجۇننىڭ 9 - يىلى (448 - يىلى) پىشامشان شەھىرى تەسىس قىلىنىپ، ئۇنىڭ ئاھالىسىدىن ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ئايماقلاردىن باج - سېلىق يىغىلغان. خەنبو غەربىي رۇڭ چاۋۇش بېشىلىقىغا، پىشامشاننىڭ خانلىقىغا قويۇلۇپ، بۇ شەھەر ئارقىلىق باشقا يۇرتلارنى ساقلىغان. سوي سۇلالىسى دايىنىڭ 5 - يىلى (609- يىلى) بۇ يەردە پىشامشان بەگلىكى تەسىس قىلىنىپ، ئۇنىڭغا شىيەنۇۋ، چىيۈەن ناھىيىلىرىنى قوشۇپ بەرگەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۈەن يىللىرىدا سەمەرقەند (بۇگۇنكى ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ سەمەرقەند) ئېلىنىڭ بۇيۇك سەركەردىسى شەرققە كېلىپ بۇ يەردە تۇرۇپ قالغان ھەم بۇ شەھەرنى «قائىدە - تۈزۈملۈك شەھەر» دەپ ئاتىغان. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ناھىيە تەسىس قىلىنىپ، تۇرپانغا تەۋە دېگەندەك ئۇقۇشماسلىق سەۋەبى بىلەن چەرچەن ناھىيىسى دېگەن نامدا تەسىس قىلىنغان.

قەدىمكى بۇگۇر قەدىمىي يۇرت نامى. خەن، تاڭ دەۋرىدىكى بۇگۇرنىڭ كۆرسىتىدىغان جايلىرى ئوخشاشمايدۇ. خەن دەۋرىدىكى بۇگۇر «تارىخى خاتىرىلەر» دە بۇگۇر (ھازىرقى بۇگۇر ناھىيىسى ئەتراپى) دەپ ئاتالغان. لى گۇاڭلى پەرغانىگە يۇرۇش قىلغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسى بۇ يەردە ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بۇز يەر ئاچقان، يالۋاچ چېرىكچى مەھكىمە تەسىس قىلغان بولۇپ، ئۇ غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق ئۇرۇياپقا يېقىن ئىدى. تاڭ دەۋرىدىكى بۇگۇر بولسا بېشبالىق (بۇگۇنكى جىمسار) غا تەۋە. ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ھەققىدە كىشىلەرنىڭ قاراشلىرى بىردەك ئەمەس: بەزىلەر ئۇنىڭ ئورنى مىچۈەن ناھىيىسىنىڭ گۈمودى ئەتراپىدا دېسە، يەنە بەزىلەر سانجى شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى كونا شەھەر خارابىلىقىدا دەيدۇ، يەنە بەزىلەر ئۇرۇمچىنىڭ جەنۇبىدىكى ئولانباي قەدىمىي شەھەر خارابىسى دەيدۇ. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى بۇگۇرنىڭ ئورنى تاڭ دەۋرىدىكى بۇگۇرنىڭ ئورنىغا توغرا كېلىدۇ. چىڭ دەۋرىدىكى بۇگۇر بولسا خەن دەۋرىدىكى بۇگۇردۇر. گۇاڭشۇنىڭ 28 - يىلى (1902 - يىلى) بۇگۇر ناھىيىسى تەسىس قىلىنىپ قاراشەھەر ۋىلايىتىنىڭ قارمىقىدا بولغان.

سارىقول قەدىمىي يۇرت نامى. يەنە كاۋانتا دەپ مۇ ئاتالغان. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە پادىشاھ سارىقول

(بۇگۇنكى تاشقورغان ئەتراپى) جىلغىسىنى ئىدارە قىلغان. ساكارائۇل خانلىقىنىڭ ھامىيلىقىدا بولغان. غەربىي خەن سۇلالىسى شېنجۇنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيە دىن بۇرۇنقى 60 - يىلى) دىن باشلاپ غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ تەۋەلىكىدە بولغان. ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدە سۇلى (بۇگۇنكى قەشقەر) بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن. جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە توخارلارغا قارام بولغان. تاڭ دەۋرىدە غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قارىغان. كەيىۋەن يىللىرىدا كۇكئارت (بۇگۇنكى پامىر) قورۇل تەسىس قىلىنغان. چىڭ دەۋرىدە يەركەن خان ئامبالىلىقىغا تەۋە بولغان. يېقىنقى دەۋرلەردە چارروسىيە، ئەنگلىيە قاتارلىق جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا ئۇچراپ ئەسلىدە جۇڭگوغا تەۋە بولغان پامىر تېررىتوريىسىنىڭ كۆپ قىسمى يوقالغان. گۇاڭشۇنىڭ 28 - يىلى (1902- يىلى) سارىقول ئايمىقى تەسىس قىلىنىپ يەركەن ۋىلايىتى قارمىقىدا بولغان. مىنگونىڭ 2- يىلى (1912- يىلى) سارىقول ناھىيىسى دەپ ئۆزگەرتىلگەن. ھازىرقى نامى تاشقورغان.

لۇكچۇن قەدىمىي يۇرت نامى. ھازىرقى پىچان ناھىيىسىنىڭ لۇكچۇن بازىرى. غەربىي خەن دەۋرىدە ئالدى قاتقىللارغا تەۋە بولغان. پىرى مۇنبەت ئاسان ئۆزلىشىدۇ. شەرقىي خەن دەۋرىدە غەربىي يۇرت دورغابى، ۋۇيى چېرىكچى قاراۋۇلخانىسى قاتارلىقلار تەسىس قىلىنغان. ئالدىنقى لىياڭ پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى جاڭ جۇن بۇ يەردە ئېكىن يەر ئايمىقىنى تەسىس قىلغان. تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەن يىللىرىدا لۇكچۇن ناھىيىسى دەپ ئۆزگەرتىلگەن. سۇڭ سۇلالىسى خانى ۋاڭ يەندىنى قوچوغا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەندە بۇ يەر «لۇجوڭ» دەپ ئاتىلىدىكەن. يۇەن، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە لۇكچۇن دەپ ئاتالغان. يۇڭلېنىڭ 5 - يىلى (1407- يىلى) ئولپان تاپشۇرغان. XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۇرپانغا قوشۇۋېتىلگەن. چىڭ دەۋرىدە لۇكچۇن، لۇپچىن، لۇكچىن دەپ ئاتالغان بولۇپ، تۇرپان ۋىلايىتىگە قاراشلىق بولغان.

ئالتۇنبالىق (بېشبالىق) قەدىمىي يۇرت نامى. ھازىرقى جىمسار ناھىيىسى بازىرىنىڭ شىمالىغا 12 كىلومېتىر كېلىدىغان يەردە. غەربىي خەن دەۋرىدە كەينى قاتقىللارغا تەۋە بولغان. شەرقىي خەن سۇلالىسى يۇڭچېڭنىڭ 17 - يىلى (مىلادىيە 74 - يىلى) گېڭ ۋۇيى چېرىكچى قاراۋۇلخانىسىنى مۇشۇ شەھەردە تەسىس قىلغان. يۇڭچىۋەننىڭ 3 - يىلى (91 - يىلى) ۋۇبۇ تارخان بەگلىكى مۇشۇ جايدا قۇرۇلغان ھەم خانبالىق دەپ ئاتالغان. تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 14 - يىلى (640 - يىلى) بېشبالىق دەپ ئاتالغان. يۇڭخۇينىڭ 5 - يىلى (654 - يىلى) بېشبالىق مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان. لۇڭشۇنىڭ 2- يىلى (662- يىلى) بېشبالىق تۇتۇق مەھكىمىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. چاڭئەننىڭ 2 - يىلى (702 - يىلى) دىن كېيىن بېشبالىق باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ دەشتى ماكان تۇتۇق مەھكىمىسى قوشۇنلىرىنىڭ تۇرار جايى بولغان. باۋېنگنىڭ تۇنجى يىلى (762 - يىلى) نامى ئارقا بالىق ناھىيىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. VIII ئەسىردە بېشبالىق (بەش شەھەر) گە تەۋە بولغان. يۇەن سۇلالىسى پادىشاھ چېڭزۇڭ يۇەنجېننىڭ تۇنجى يىلى (1295- يىلى) بېشبالىق باش ئەمىرلەشكەر مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان. مىڭ دەۋرىدە موغۇلىستانغا تەۋە بولغان، چىڭ دەۋرىدە جىمسار دەپ ئاتالغان. ھازىر جىمسار دېيىلىدۇ.

ئىدىقۇت قەدىمىي يۇرت نامى. خەن دەۋرىدە ئالدى قاتقىللارغا تەۋە بولغان. ۋېي، جىن دەۋرىدە چېرىكچى قاراۋۇلخانىسى تۇرۇشلۇق جاي بولغان. شەرقىي جىن سۇلالىسى شىيەنخېنىڭ 2 - يىلى (327 - يىلى) ئالدىنقى لىياڭ پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى جاڭ جۇن ۋۇيى چېرىكچى قاراۋۇلخانىسىنىڭ قوماندانى جاۋ جېننى ئەسىرگە ئېلىپ ئىدىقۇت بەگلىكىنى، دېھقانچىلىق ئايماقلىرىنى تەسىس قىلغان، بۇ شىنجاڭدا بەگلىك، ئايماق تەسىس قىلىشنىڭ باشلىنىشىدۇر. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئالدىنقى لىياڭ، ئالدىنقى چىن، كېيىنكى لىياڭ، غەربىي لىياڭ، شىمالىي لىياڭ قاتارلىق خانلىق سۇلالىلەرنى باشتىن كەچۈرگەن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەيىمىڭ جېنجۇننىڭ 3- يىلى (442- يىلى) شىمالىي لياڭلىق جۇيۇننىڭ قاپ يۇرەك ئىنىسى بۇ جايغا قەدەم باسقان. خېپىنگنىڭ تۇنجى يىلى (460 - يىلى) جورجانلىق مىيجۇچۇ قوۋمى كەنبوجۇنى خان قىلغان، قوچو خانلىقىنىڭ ئۇل - ئاساسى شۇنىڭدىن باشلانغان. تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 14 - يىلى (640 - يىلى) شى جىشېك تەختكە ۋارىسلىق قىلغان، تاڭ سۇلالىسى ئىدىقۇت خانلىقىنى يوقىتىپ، بۇ جايلارنى غەربىي چىڭ ئايمىقى دەپ ئاتىغان، كېيىن قوچو ئايمىقىغا ئۆزگەرتكەن. ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى بىر مەھەل بۇ جايغا تەسىس قىلىنغان. IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى

چۆللۈكنىڭ شىمالىدىن بۇ يەرگە كۆچۈپ كېلىپ ئىدى. قۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان، ئۇنىڭغا شەرقتە قۇمۇل (ئېۋىرغول)، غەربتە قاراشەھەرنىڭ جەنۇبى، شىمالدا بېشبالىق قاتارلىق جايلار تەۋە بولغان. كېيىن كىدان-لارغا قوشۇلۇپ كەتكەن. ئەسىرنىڭ باشلىرىدا موڭغۇل خانلىقىغا بەيئەت قىلغان. كېيىن يۈەن سۇلا-لىسىنىڭ ئىلكىگە ئۆتۈپ، قوچو (قارا قوچو) دەپ ئاتىلىپ غەربىي يۇرتنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت، سەنئەت، دىن مەركەزلىرىدىن بىرىگە ئايلانغان. مىلاد دەۋرىدە تۇرپان دەپ ئاتىلىپ، چاغاتاي خانلىقىغا قارام بولغان. چىڭ دەۋرىدە تۇرپانغا بىۋاسىتە قاراشلىق نازارەت تە-سىس قىلىنغان.

كۇنەس قەلئەسى قەدىمىي يۇرت نامى. غەربىي تۈركلەرنىڭ كۇنەس قەبىلىسىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى بول-غان. تاڭ سۇلالىسى يۇڭتىڭنىڭ تۇنجى يىلى (682 - يىلى) ئاشنا چابىش كاپىش، تۈركەش قاتار-لىق قەبىلىلەرگە باشچىلىق قىلىپ بۇ شەھەرنى مۇھا-سىرىگە ئالغان، ئالتۇنتاغ قورۇقچىبىگى فاڭ يى كې-لىپ بۇ مۇھاسىرىنى بۇزغان. ئۇچىل بۇ يەردە تۈركەش خانلىقىنى قۇرۇپ، بۇ شەھەرنى كىچىك ئوردا دەپ ئاتىغان. بۇ جاي بۇگۈنكى قورغاس ناھىيىسىنىڭ غەر-بىدە.

ئېمىل ئەمىل دەپمۇ ئاتالغان. دەريا ۋە شەھەر-نىڭ نامى. دەريا ساۋۇر تاغلىرىدىن باشلىنىپ غەربىي جەنۇبقا ئېقىپ، ھازىرقى قازاقىستاندىكى ئارال كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. قىتانلارنىڭ يوللوغ تاشىن دېگەن خانى غەربكە يۈرۈش قىلغاندا بۇ يەردە تۇرغان ۋە دەريانىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا شەھەر بەرپا قىلغان. كېيىن موڭ-غۇللار قۇدرەت تېپىپ بۇ جايغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان. چىڭگىزخان ئوغۇللىرىغا سۈيۈرغال قىلىپ بۆلۈپ بې-رىپ، ئوگىداي خانلىقىغا تەۋە بولغان، كېيىن چاغاتاي خانلىقىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلانغان.

بېشبالىق يۇرت نامى. دەسلەپ «بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» دا تىلغا ئېلىنغان. تۈرك تىلىدا بەش شەھەر دېگەننى بىلدۈرىدۇ. «كونا تاڭنامە. ئىقلىم تەز-كىرىسى» دە بەش شەھەر دېيىلگەن، «غەربكە ساياھەت خاتىرىلىرى» دە بەش بار دېيىلگەن. «ئەۋلىيا چۈچۈ-جىنىڭ غەربكە قىلغان زىيارىتى» دە بىيسما (鳖思马) دېيىلگەن. بۇ جاينىڭ ئورنى ھازىرقى جىم-سار ناھىيە بازىرىدىن شىمالغا 10 چاقىرىمچە كېلىدىغان جايدىكى قەدىمىي قەلئە — كەينى قورغان قەلئەسىنىڭ خارابىسىدۇر. بۇ يەر تاڭ دەۋرىدە بېشبالىق شەھىرىگە، بېشبالىق ئايمىقىغا، دەشتى ماكان قوشۇنى ۋە بېشبالىق قورۇقچىبىگ مەھكىمىلىرىنىڭ تەۋەلىكىدە بولغان. ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن قوچو ئۇيغۇر خان-لىقىنىڭ پايتىق ئوردىسى بولغان. يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئالدى - كەينىدە بېشبالىقتا ۋاقىتلىق دىۋان ۋازارىتى، ئايغاقچى مەھكىمىسى، بېشبالىق باش ئەسىرلەشكەر مەھكىمىسى قاتارلىقلارنىڭ تۇرۇشلۇق جايى بولغان. شەرقىي چاغاتاي خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇ جاي ئۇنىڭ مەركىزى بولغان، ئۇۋەيسخان يۇڭلىنىڭ 15 - يىلى (1417 - يىلى) ئوردىنى ئېلىپالىق (بۇگۈنكى غۇلجا شەھىرى) گە يۆتكىگەندىن كېيىن شەھەر ۋاقىت-لىق ئۆتۈشى بىلەن تاشلىنىپ خارابىگە ئايلانغان.

موغۇلىستان يۇرت نامى. «تارىخى رەشىدىي» دە ئۇچرايدۇ، موڭغۇللارنىڭ يېرى دېگەن مەنىدە. «موغۇلىستان» دېگەن سۆزدىكى «موغۇل» بولسا پارىس-چە «Mogul» دېگەن سۆزدىن ئۆزلەشكەن. موغۇلىس-تان بىلەن غەربىلىكلەرنىڭ «موڭغۇلىيە» دەپ ئىشلىتى-ۋاتقان يەر نامى ئوخشىمايدۇ. موغۇلىستان بولسا شەر-قىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئاساسلىق تەركىبىي قىسمى بولۇپ، شەرقتە ئالتاي تاغلىرىدىن غەربتە تالاس دەريا-سى (قازاقىستان، قىرغىزىستان تەۋەسىدە) نىڭ شەر-قىغىچە، شىمالدا تارباغاتاي تاغلىرىدىن بالقاش كۆلى ئەتراپىغىچە، جەنۇبتا تەڭرىتاغ تىزمىلىرىغىچە بولغان زېمىننى كۆرسىتىدۇ. جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە بۇ نام يوقالغان.

ئالمالىق يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي شىمالدىكى مۇھىم قورغان. تۈرك تىلىدا ئالمازارلىق دېگەن مەنىدە. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» دا ئالمالىق دەپ خاتىرىلەنگەن. «ئەۋلىيا چۈچۈجىنىڭ غەربكە زىيا-رىتى»، يوللۇغ چۈسەينىڭ «غەربكە ساياھەت خاتىرىلە-رى» دە ئالمالىق شەھىرى دەپ خاتىرىلەنگەن؛ پارسچە تاريخىي كىتاب «تارىخى جاھان كۈشاي»، «تارىخى رەشىدىي» لەردە ئالمالىق دېيىلگەن. ھازىرقى ئورنى قورغاس ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا. غەرب بىلەن شەرقنىڭ مۇھىم قاتناش تۈگۈنىگە جايلاشقان بولۇپ، ئەتراپى كەڭ كەتكەن پايانسىز يايلاقتۇر، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ چاغاتاي خانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى-نىڭ خانلىق مەركىزى بولغان. سۇڭ سۇلالىسى

شیەنتىڭنىڭ 4 - يىلى (1268 - يىلى) قۇبلاي قايدۇ-لارنىڭ توپىلىڭنى بىسىقتۇرماقچى بولۇپ، شاھزادىسى بىيىپىڭ خانى نامغاننى بۇ جايغا ئەۋەتكەن. ئۇزۇن ئۆتـ-مەي يۇەن سۇلالىسى غەربىي شىمالغا بولغان ئىگىدار-چىلىق ھوقۇقىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، ئالمالىق ئاستا-ئاستا شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئاستانىسىگە ئايلان-غان. شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ تۇنجى خانى تۇغلۇق تۆمۇر ۋاپات بولغاندا بۇ جايغا دەپنە قىلىنغان، ئۇنىڭ مەقبەرىسى ھازىرمۇ بار. كېيىن شەرقىي چاغاتاي خان-لىقى مەركىزىنىڭ جەنۇبقا يۆتكىلىشىگە ئەگىشىپ، بو-لۇپمۇ ئىلى دەرياسى بويىدىكى غۇلجا بەكرەك ئاۋاتلاش-قان، كېيىن ئالمالىق تاشلىنىپ قېلىپ خارابىلىككە ئايلىنىپ كەتكەن.

ماچىن يۇرت نامى. خەنزۇچە ماتېرىياللاردا مو-چىن دەپمۇ خاتىرىلەنگەن. XI ئەسىردە يېزىلغان «قۇ-تادغۇبىلىك»، «تۈركىي تىللار دىۋانى» دېگەن ئەسەر-لەردە تىلغا ئېلىنغان. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «چىن ئۇچكە بۆلۈنىدۇ: يۇقىرىقى چىن شەرقتە بو-لۇپ، تابغاچلاردۇر؛ ئوتتۇرا چىن قارا قىتانلاردۇر؛ تۆۋەنكى چىن بارىسقاننى كۆرسىتىدۇ، بارىسقان قەشقەر دېمەكتۇر. لېكىن، بۇگۇنكى كۈندە تابغاچلار ماچىن دەپ قارىلىپ، قىتانلار بولسا چىن دەپ قارالماقتا» دەپ ئىزاھلانغان. ئالىملار ئادەتتە چىن شىمالىي جۇڭ-گونى كۆرسىتىدۇ؛ ماچىن جەنۇبىي جۇڭگونى كۆرسە-تىدۇ، يەنە تابغاچ دەپمۇ ئاتىلىدۇ؛ تۆۋەنكى چىن قەش-قەرنى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدۇ. بەزى ئالىملار ما-چىن خوتەننى كۆرسىتىدۇ، چىن قەشقەرنى كۆرسىتـ-دۇ، دەپ قارايدۇ؛ يەنە بەزى ئالىملار «قۇتادغۇ بـ-لىك» تە تىلغا ئېلىنغان ماچىن قاراخانىيلار سۇلالىسـ-نى كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدۇ.

ماڭلايسۇيەر يەر نامى. «تارىخى رەشىدي» دە تىلغا ئېلىنغان، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەركىبي قىسمىدۇر. ماڭلايسۇيەر دوغلات قەبىلىسىنىڭ يىمىل جەمەتى ئەجدادلىرى ياشىغان زېمىن بولۇپ، قارا قىتاڭ-لار دەۋرىدە شەرقىي قاراخانىيلارنىڭ تەۋەلىكىدە بول-غان، ئۇ كۆكئارت (بۇگۇنكى پامىر) نىڭ شەرقىدىكى قەشقەر، يەكەن، يېڭىسار، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان قاتارلىق ئالتە شەھەرنى ۋە كۆكئارت داۋىنىنىڭ غەربـ-دىكى پەرغانە (بۇگۇنكى ئۆزبېكىستان تەۋەلىكى) رايو-نىنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئاھالىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. سەئىدىيە خان-لىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇ نامى يوقالغان.

ئىلىبالىق يۇرت نامى. جىن سۇلالىسىدىكى ئۇيغۇر سۈن جۇڭرۇينىڭ «غەربكە ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» دە ئىلى شەھىرى دېيىلگەن، «يۇەن سۇلالـ-سى تارىخى» دا ئىلىبالىق دەپ خاتىرىلەنگەن، «ھايتۇز-نىڭ سەپەر خاتىرىسى» دە Ilanbalex ياكى Ilabaliq دېيىلگەن، «تارىخى رەشىدي» دە Ilabaliq دېيىلگەن، «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» دا ئىلىبالىق دەپ خاتىرىلەنـ-گەن. بۇ شەھەر ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقى (بۇگۇنكى غۇلجا شەھىرى) گە قۇرۇلغان، دەريا نامى بىلەن ئاتالغان بولغاچقا، يەرلىكلەر غۇلجا دەپ ئاتىغان. شەرقىي چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە ئۇۋەيسخان ئوردىسـ-نى مۇشۇ يەرگە يۆتكىگەنلىكى ئۈچۈن «مىڭ سۇلالىسى تارىخى» دا شەرقىي چاغاتاي خانلىقى «ئىلىبالىق دۆلـ-تى» دەپ خاتىرىلەنگەن. جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدە ئـ-لىبالىق سىياسىي، مەدەنىيەت، دىنىي پائالىيەت مەر-كىزى بولۇپ قالغان. چىڭ سۇلالىسى تىيانشان تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، غۇلجا شەھىرى قۇرۇلغان. بايانداي شەھەر بولۇپ قۇ-رۇلۇشتىن بۇرۇن ئىلى جاڭجۇنى بۇ يەردە تۇرغان.

كۆكئارت قەدىمكى زامانلاردا بۇگۇنكى پامىر ئېگىزلىكى، قاراقورۇم تاغلىرى قاتارلىق تاغ تىزمىلـ-رىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. تاڭ سۇلالىسىدىكىلەر ئەۋ-شى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەۋەلىكىدىكى جايلار بـ-لەن ئۇ تۇتۇپ تۇرۇۋاتقان ئايماقلارنىڭ چېگرىسىنى كۆرسىتىدۇ دەپ قاراپ، كۆكئارتنىڭ غەربىنى سىرتقى جايلار، كۆكئارتنىڭ شەرقىنى ئىچكى جايلار دەپ ئاتـ-غان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە پامىر ئېگىزلىكىدە قۇ-رۇلغان كاۋاتنا يەنە كۆكئارت ئىلى دەپ ئاتالغان. تاڭ دەۋرىدە قۇرۇلغان كۆكئارت قاراۋۇلخانىسى كاۋاتنا ئېـ-لىنىڭ تەۋەلىكىدە بولغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سارىقول دەپ ئاتىلىپ، يەكەن مەسلىھەتچى ئامبالىنىڭ باشقۇرۇش تەۋەلىكىدە بولغان، كېيىن سارىقول ۋازارەـ-تىنى تەسىس قىلغان بولۇپ، يەكەن مەھكىمىسى تەۋە-لىكىدە بولغان.

تېتىما كۆلى ھازىرقى نامى لوپنۇر كۆلى. قە-

دىمكى تىبەتچىسىدە Nob، «ماركو پولونىڭ ساياھەت خاتىرىسى» دە Lob، «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» دا «罗不» دېيىلگەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى ھازىرقى لوپ-نۇر كۆلىنىڭ ئاھالە تەرجىمىسىدىن ئىبارەت.

جۇبىن دەرياسى يەنى چەرچەن دەرياسىدۇر. پىشامشان (بۇگۇنكى چاقىلىق ئەتراپى) تەۋەلىكىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلاتتى. شىمالىي ۋېي دەۋرىدىكى لى داۋيۇەننىڭ «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دە، بۇ دەريادا كەلكۈن كېلىپ ئەتراپىدىكى يەرلەرنى ئېقىتىپ كەتكەچكە، خەن سۇلالىسى دۇنخۇاڭدا تۇرۇشلۇق سولى دېگەن كىشىگە ئەسكەر چىقىرىپ تۇغ ياستىپ، سۇنى تىزگىنلەشنى بۇيرۇغانلىقى يېزىلغان. پىشامشان شۇ سەۋەبتىن چۆلدەرەپ كەتكەن، دېگەندەك رىۋايەتلەر بار.

سىستا دەرياسى قەدىمكى دەريا نامى. Sita نىڭ ئاھالە تەرجىمىسى. ئۇ جەنۇبىي كۆكئارت دەريا-سىنى كۆرسىتىدۇ، شىمالىي كۆكئارت دەريا-سىنىڭ قارىشىدا. يەنى بۇگۇنكى يەكەن دەريا-سىدۇر، بەزىلەر تارىم دەريا-سىنى كۆرسىتىدۇ، دەيدۇ.

بارسكۆل بۇگۇنكى بارىكۆلدۇر. خەن دەۋرىدە بارسكۆل دۆلىتى مۇشۇ يەردە قۇرۇلغان. شەرقىي خەن سۇلالىسى پادىشاھ مىڭدى يۈڭچىڭنىڭ 16 - يىلى (مىلادىيە 73 - يىلى) دۇگۇ، گېك چۇك قاتارلىقلار ھۇنلارنىڭ قويان خانىغا مۇشۇ يەردە قوغلاپ زەربە بەرگەن. شىمالىي ۋېي دەۋرىدە قاڭقىللارنىڭ خانى مىئوتو جۇرجانلارنىڭ خانى بوگدانى بارىكۆلنىڭ شىمالىدا ئۆلتۈرۈۋەتكەن. سوي دەۋرىدە بارىكۆل تۇركلەرنىڭ ئىلىكىدە بولغان.

ئۇدۇن دەرياسى بۇگۇنكى خوتەن دەرياسىدۇر. كوئىنلۇن تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدىن باشلىنىپ، جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ ئاقىدۇ، ئۇ تارماق ئېقىنلىرى بولغان لوپ دەريا-سى (بۇگۇنكى يۇرۇڭقاش دەريا-سى)، ئۇلۇغ سۇ دەريا-سى (قاراقاش دەريا-سى) نىڭ بىرلىشىشىدىن ھاسىل بولغان. V ئەسىردىن بۇرۇن ئۇلۇغ سۇ گۈما تەۋەلىكىدىن شىمالغا قاراپ ئېقىپ، مازار تاغ ۋە چوققا تاغلىرىنىڭ ئارىسىدىن ئۆتۈپ، كۆكئارت دەريا-سى (بۇگۇنكى يەكەن دەريا-سى) بىلەن بىرلىشىپ تارىم دەريا-سىغا قۇيۇلىدۇ. تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىنىڭ يەر شەكلى شەرقىي جەنۇبقا يانتۇ بولغاچقا، ئۇلۇغ سۇ دەريا-سىنىڭ سۇ ئېقىنى بارا - بارا شەرققە يۆتكىلىپ، ئاخىرى مازار تاغدا تال ئېقىنىنىڭ سۈينىگە قوشۇلۇپ خوتەن دەريا-سىنىڭ ئاساسىي ئېقىنىنى شەكىللەندۈرۈپ، داۋاملىق شىمالغا قاراپ ئېقىپ تارىم دەريا-سىغا قوشۇلغان. پەسىللىك دەريا بولغىنى ئۈچۈن تارىختا كۆپ قېتىم ئېقىنىنى ئۆزگەرتكەن.

قاش دەريا-سى قەدىمىي يۈرت نامى. ھازىرقى بورتالا دەريا-سى بويلىرىنى كۆرسىتىدۇ دەيدىغان بىر خىل قاراشمۇ بار. يەنە ھازىرقى غۇلجا بىلەن كۇنەس ئارىسىدىكى قاش دەريا-سىنىڭ ئىلى دەريا-سىغا قۇيۇلىدىغان ئەتراپلىرىنى كۆرسىتىدۇ دەيدىغان قاراشمۇ بار. شىيەنچىڭنىڭ 2- يىلى (657- يىلى) تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈركلەرنىڭ ئاشنا قۇلىغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا، شىمالىي يولدىكى سۇ دىڭىڭ بىلەن جەنۇبىي يولدىكى ئاشنامش ۋە ئاشنا بۇكىنىنىڭ قوشۇنلىرى مۇشۇ يەردە ئۇچراشقان. شىيەنچىڭنىڭ 4 - يىلى تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن ئوتۇغات ناسىغا ئېرىشكەن شىڭ شۇاڭ خان قۇرۇلۇن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ قوماندانى ئاشناشىر ۋە يەنە غەربىي تۈرك سەركەردىسى ئىس يابغۇ قاغان بىلەن ئېلىشقان، غەربىي تۈركلەر يېڭىلگەن. تاڭ سۇلالىسى قاش دەريا بويىدا قاش دەريا تۇتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلغان بولۇپ، قۇرۇلۇن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى ئۇنىڭ تەۋەلىكىدە بولغان. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئەنشى باش تۇتۇق مەھكىمىسى باشقۇرغان. كېيىن بېشبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە ئۇتكۈزۈپ بەرگەن. غەربىي تۈركلەرنىڭ ئىستى تۈيۈۋۇچۇر قەبىلىسى بۇ يەردە كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلغان.

يۇلتۇز يايلىقى دەريا نامى. بۇگۇنكى قاراشەھەر دەريا-سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى يۇلدۇز دەريا-سىدۇر. غەربىي تۈركلەرنىڭ خىشى ۋوبات قەبىلىسى بۇ يەردە بارگاھ قۇرغان. شىيەنچىڭنىڭ 2 - يىلى (657 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى بۇ قەبىلىنى ئىككى ئوكۇز تۇتۇق مەھكىمىسى دەپ ئۆزگەرتىپ تەسىس قىلىپ، قەبىلە ئاقساقلىرىنى تۇتۇقبەگ قىلغان. بۇ ئەنشى باش قۇرۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ تەۋەلىكىدە بولغان، كېيىن بېشبالىق باش تۇتۇق مەھكىمىسىگە قارايدىغان

بولغان.

قۇمتاغ قەدىمىي يەر نامى. لوپنۇر كۆلى ئەتـ- راپىدىكى يەرلەرنىڭ سىرتقى پوستى شامالنىڭ تەسىرى بىلەن غەيرىي شەكىللەر ھاسىل قىلغان، يەر يۈزى ئېگىز - پەس، ئۈستۈنكى قەۋتىنى بىر قەۋەت شور قاپلىغان، پۈتۈن ئەتراپ غەيرىي شەكىللەردىكى ئۇششاق دۆڭلەردىن ئىبارەت. شەرقىي شىمالىي قىسمى لاي - لاتىلار چۆكمىسى بولۇپ، كۆچلۈك شامال دەستىدىن دۆڭلەرگە بەلۋاغسىمان ھالقا ئىزلىرىنى قالدۇرغان، شەكلى خۇددى يانقان ئەجدىھاغا ئوخشايدۇ. «خەننامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە قۇمتاغ دېيىلگەن. «دەر- يالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دا بولسا «ئەجدىھا شەھـ- رى» دەپ ئاتالغان. بۇ يەر قەدىمكى غەرب بىلەن شەرق- نىڭ قاتناش يولىغا جايلاشقان بولغاچقا قەدىمقىلارغا بەكرەك تونۇش. يەنە بەزىلەر بۇ يولنى دۇنخۇاڭدىن ئاگىنىغا ئۇدۇل بارىدىغان قۇمتاغ يولى دەپمۇ ئاتاشقان.

غەربىي يۈرت شىنجاڭ تاريخي يەر نامى. غەربىي يۈرت يەنە غەربىي يۈرت شىنجاڭ دەپمۇ ئاتال- غان، بۇنداق غەربىي يۈرت بىلەن «غەربىي يۈرت شىن- جاڭ» نى بىرلەشتۈرۈپ ئاتاش چىڭ سۇلالىسى داۋگۇاڭ- نىڭ تۆنجى يىلى (1821 - يىلى) «شىنجاڭ ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» دېگەن ئەسەر ئوردىغا كىرگەندىن كېيىنكى مەزگىللەردىن باشلانغان. كېيىن غەربىي يۈرت شىنجاڭ دېگەن ئاتالغۇ تەدرىجىي ھالدا غەربىي يۈرتنىڭ ئورنىغا ئىشلىتىلىدىغان مەخسۇس ئاتالغۇغا ئايلىنىشقا باشلىغان. چىەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى ئىلى جاڭجۈن مەھكىمىسى، مەسلىھەتچى ئامبال بېگى، خان ئامبال بېگى تەسىس قىلىنىپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھەرقايسى جايلارنى باشقۇرغان: جەنۇب تەرىپى قاراقۇرۇم تاغلىرى ئارقىلىق شىزاڭ بىلەن، شەرق تەرىپى شىڭشىڭشيا ئارقىلىق گەنسۇ بىلەن، شە- مالىي تەرىپى ئۇلۇنگۇ دەريا، ئېرتىش دەريا ئار- قىلىق ئولاستاي (بۇگۇنكى موڭغۇلىيە تەۋەلىكىدە) سانغۇن تەۋەلىكىدىكى جايلار بىلەن، غەرب تەرىپى ئايا- گۇز دەريا (ھازىرقى ئاياغۇز دەريا)، بالقاش كۆلى، تالاس دەريا ھەمدە ئۇنىڭ غەربىدىكى ئاقتۇر كۆلى (بۇگۇنكى ئاق كۆل)، بېكنۇر كۆلى (ھازىرقى بىل كۆل، يۇقىرىدا نامى ئاتالغان جايلارنىڭ ھەممىسى قازاقىستاندا) ئارقىلىق قازاق خانلىقلىرى بىلەن چېگـ- رىلىنىدۇ. XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن چارروسىيە شەرققە كېڭەيمىچىلىك قىلىشقا باشلاپ ھەمدە قازاقلارنى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى دۆ- لەتلەرنى بىرلەشتۈرۈپ بارا - بارا جۇڭگو بىلەن قوشنا قىلىپ قويغان؛ يەنە قورال كۆچى ئارقىلىق جۇڭگوغا تەڭسىز شەرتنامىلەرنى ئىمزالاشقا قىستاپ، جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى چېگرا لىنىيىسىنى ئۆزگەرتىۋەت- كەن، دۆلەتنىڭ 500 مىڭ كۋادرات كىلومېتىرغا يېقىن زېمىنى زورلۇق كۈچ بىلەن چارروسىيىنىڭ تەۋەلىكىگە ئوتتۇپ كەتكەن. گۇاڭشۇنىڭ 10 - يىلى (1884 - يىلى) شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ تەسىس قىلىنغان، مەم- سۇرىي مەركەز دىخۇا (بۇگۇنكى ئۇرۇمچى) غا يۆتـ- كەلگەن.

مۇسۇلمانلار يۈرتى تاريخي يەر نامى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان جاي- لارنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشىدۇر. دەسلەپتە ئاساسەن قۇ- مۇل، تۇرپان، يەكەن، قەشقەر قاتارلىق جايلارنىلا كۆرسەتكەن. چىەنلۇڭنىڭ 24- يىلى (1759- يىلى) چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، كۆچانىڭ غەربىدىكى توپىلاڭ يۈز بەرگەن بار- لىق جايلارغا قارىتىلىدىغان بولغان. كېيىن بارا - بارا پۈتۈن ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان جايلارنى كۆرسىتىشكە باشلىغان. يەنى بۇرۇنقى جۇڭغارلار تەۋەلىكىدىكى جاي- لارنى ۋە سەئىدىيە خانلىقىغا تەۋە جايلارنى شۇنداق ئا- تاشقا باشلىغان. ئادەتتە مۇسۇلمانلار رايونىنىڭ ئىشلـ- رىنى بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان مەسلىھەتچى ئامبالغا قاراشلىق تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدا تەسىس قىلىنغان خان ئامبال ياكى ئاغلاقچى خان ئامبال تۇرۇشلۇق سەك- كىز شەھەرنى: قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچا، قاراشەھەر قاتارلىق جايلار- نى كۆرسىتىدۇ، قەدىمدە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي يولـ- دىكى مۇسۇلمانلار يۈرتى دەپمۇ ئاتالغان.

مۇسۇلمانلار زېمىنى يۈرت نامى. چىڭ سۇلا- لىسى دەۋرىدە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ئولتۇ- راقلاشقان جايلارنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشىدۇر. (مۇسۇل- مانلار يۈرتىغا قارا)

جەنۇبتىكى سەككىز شەھەر رايون تەۋەلىكـ-

گە ئىگە يۈرت نامى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەز-گىللىرىدىن كېيىنكى دەۋرلەردىكى تارىم ۋادىسىدىكى جايلارنىڭ ئورتاق ئاتلىشىدۇر. چېيىنلۇك شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، مۇسۇلمانلار يۈرتى ئىشلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇپ مەسلىھەتچى ئامبال تەيىنلەپ، قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا، قاراشە-ھەرلىكى خان ئامباللارنى باشقۇرغان. جياچىڭنىڭ 2 - يىلى (1797 - يىلى) يېڭىسارنى قەشقەردىن، يەكەننى خوتەندىن، ئۇچتۇرپاننى ئاقسۇدىن ئايرىپ چىقىپ خان ئامبال ياكى ئاغلاقچى ئامبال تەيىنلىگەن. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان سەككىز شەھەر قىسقارتىلىپ «جەنۇبتە-كى سەككىز شەھەر» دەپ ئاتالغان. داۋگۇاڭنىڭ دەس-لەپكى مەزگىللىرىدە (1821～1850) يەنە قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەن قاتارلىق تۆت شەھەر «غەرب-تىكى تۆت شەھەر» دەپ ئاتالغان. گۇاڭشۇنىڭ 10 - يىلى (1884 - يىلى) شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندا غەربتىكى تۆت شەھەر قەشقەر ۋىلايىتى، شەرقتىكى تۆت شەھەر ئاقسۇ ۋىلايىتى دەپ ئاتالغان.

ئالتە شەھەر تارىخىي يەر نامى. چىڭ سۇلالە-سىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدە-كى تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى جايلارنىڭ ئومۇمىي ئاتە-لىشىدۇر. چېيىنلۇڭنىڭ بىر نەزمىسىدە «ئالتە شەھەر-نى ئالدىم ئىلكىمگە، ئىككى توپىلاڭچى ئەمدى قاچالايدۇ نەلەرگە» دېگەن مىسرالار بار بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭ-نى بېسىقتۇرۇشىغا دائىر ۋەقەلىكلەر بايان قىلىنىش بىلەن بىرگە يەنە XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى يەر نامىلىرىمۇ تىلغا ئېلىنغان. چېيىنلۇك دەۋرىدىكى چۈن يۈەن چىشىينىڭ «غەربىي يۈرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغان-لىرىم» دېگەن ئەسىرىدە: ئالتە چوڭ مۇسۇلمان شەھە-رى بولسا يەكەن، قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا، يېڭىسار، خوتەندۇر دەپ خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدىن كېيىنكى مەز-گىللەردە «ئالتە شەھەر» دېيىلگەنلىرىنىڭ بۇلار بىلەن پەرقى بار، مەسىلەن، كېيىن ئالتە شەھەر دېيىلگەنلە-رىدە ئۇچتۇرپان بار، يېڭىسار يوق، لېكىن ئۇلار-نىڭ ھەممىسى بىردەك تارىم ۋادىسىنى كۆرسە-تىدۇ.

يەتتە شەھەر تارىخىي يەر نامى. چىڭ سۇلالە-سىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرى ۋە شىن-جاڭنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدىكى را-يونلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئاتىشىدۇر. داۋگۇاڭ-نىڭ 26 - يىلى (1846 - يىلى) قوقەنت خانلىقى چىڭ ھۆكۈمىتىگە ئەلچى ئەۋەتىپ «يەتتە شەھەر» نىڭ سودا بېجىنى يېغىشنى ئۈتۈنۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا چىڭ سۇلالىسىنىڭ رەت قىلىشىغا ئۇچرىغان. «يەتتە شەھەر» دېيىلگەن شەھەرلەر كۇچا، ئاقسۇ، ئۇچتۇر-پان، يەكەن، خوتەن، قەشقەر، يېڭىسارنى كۆرسىتىدۇ (ياكى قەشقەر بار يېڭىسار يوق). بەزىلەر ئالتە شە-ھەرنىڭ سىرتىدىكى تۇرپاننىمۇ قوشۇپ قويغان بولۇپ، داۋگۇاڭ يىللىرىدىكى خاتىرىلەرگە ماس كەلمەيدۇ. قو-قەنتلىك ياقۇپبەگ جەنۇبىي شىنجاڭنى بېسىۋالغان مەز-گىللەردە (1865～1877) يەتتە شەھەرنىڭ بېگلىك سالاھىيىتى بىلەن چارروسىيە بىلەن قانۇنسىز كېلە-شىملەرنى ئىمزالىغان. بۇگۈنكى كىشىلەر «يەتتە شە-ھەر» دەپ ياكى «يەتتە شەھەر دۆلىتى» دەپ تەرجىمە قىلغان يەرلەر مۇشۇلارنى كۆرسىتىدۇ.

شەرقىي تۈركىستان يەر نامى. ئەسلىي مەنىسى «تۈركىستان» دۇر. تۈركىستان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىر دەرياسى (بۇگۈنكى قازاقىستان تەۋەلىكىدە) بىلەن ئامۇ دەرياسى (بۇگۈنكى ئۆزبېكىستان بىلەن تۈركمە-نىستاندا) ئارىلىقىدا بولۇپ، ھازىر سىر دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا تۈركىستان دەپ ئاتىلىدىغان شەھەر بار، ئافغانىستاننىڭ شىمالىدىمۇ ئوخشاش نام بىلەن ئاتىلىدىغان رايون بار. بۇلارنىڭ ھەممىسىلا دەسلەپكى «تۈركىستان» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى بىلەن ئوخشاشلىقى بار. XIX～XVIII ئەسىرلەردە بىر قىسىم غەربلىكلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە «جەنۇبىي تۈركىستان»، «شىمالىي تۈركىستان»، «غەربىي تۈركىستان» دېگەن-گە ئوخشاش ئاتالغۇلار كۆزگە چېلىقىشقا باشلاپ، جۇغ-راپىيىلىك ئۇقۇم دائىرىسى بارا - بارا كېڭەيگەن. روسىيە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خانلىقلارنى قوشۇۋالغاندىن كېيىن، 1867 - يىلى (چىڭ سۇلالىسى تۇنگۇچى-نىڭ 6 - يىلى) تاشكەنت (بۇگۈنكى ئۆزبېكىستان تەۋەلىكىدە) دە تۈركىستان گوبىرناتورى تەسىس قىلىن-غان. روسىيىگە تەۋە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرى روسىيە تۈركىستانى ياكى غەربىي تۈركىستان دېيىل-گەن. ئۇنىڭدىن بۇرۇن، غەربلىكلەر شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى شەرقىي تۈركىستان دەپ ئاتىغان. روسىيىلىك تىمكوۋسكىي (Timkovsky) چىن تۈر-

كىستانى دېگەن ئاتالغۇنى ئىجاد قىلغان. بۇ ئىككى ئاتالغۇنىڭ مەزمۇنى ئوخشاش. كېيىن ئاساسەن پۈتۈن شىنجاڭ تەۋەلىكىنى كۆرسەتكەن. 1933 - يىلى قىشتا سابىت داموللا قەشقەردە قالايمىقان بىلجىرلاپ، «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نى ئويدۇرۇپ چىقتى. بۇ نام بۇلگۇنچىلىك قىلىشتا پايدىلىنىدىغان شوئار بولۇپ قالدى.

غۇلجا يەر نامى. ئورنى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدا. ئالتۇن قۇيىلىق ئىبادەتخانا دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى يۈڭچېڭنىڭ 5- يىلى (1712- يىلى) جۇڭغارلار بۇ ئىبادەتخانىنى ياسىغان، گەرچە ھازىر بۇ ئىبادەتخانا مەۋجۇت بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ نامى ساقلىنىپ قالغان. چېيەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى (1761 - يىلى) جۇڭغارلار دەۋرىدىكىگە ئوخشاش جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئۇيغۇر دېھقانلىرىنى يۆتكەپ كېلىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە سالغان، جەنۇبىي شىنجاڭدىن كەلگەنلەر ئىلىدا مۇسۇلمانلار مەھەللىسىنى قۇرغان، 26 - يىلى غۇلجا شەھىرى قۇرۇلۇپ ھاكىمبەگ كۆچۈپ كېلىپ ئۇيغۇر دېھقانلىرىنى باشقۇرغان. بۇ جاي ئىلىدىكى توققۇز شەھەرنىڭ بىرى بولغان. تۆڭجىنىڭ 10 - يىلى (1871 - يىلى) چاررۇسىيە قوشۇنلىرى بېسىپ كىرگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئىمارەت سېلىپ، چاررۇسىيە ئەمەلدارلىرى ۋە ئىشغالىيەتچى قوشۇن تۇرغان. گۇاڭشۇنىڭ 8 - يىلى (1882 - يىلى) ئىلى قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، 14 - يىلى غۇلجا قورغاس ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئىلى مەھكىمىسىگە قارايدىغان بولغان، ئىلى - چۆچەك ۋىلايىتىنىڭ مەمۇرىي خادىملىرىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى بولغان. 1913 - يىلى غۇلجا ناھىيىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن، بۇگۈنكى غۇلجا شەھىرىدۇر.

ئىلى يەر نامى. چىڭ دەۋرىدىكى «ئىلى» دېگەن نامنىڭ كېڭ ۋە تار مەنىلىرى بار: (1) كېڭ مەنىدىن ئېيتقاندا ئۇ پۈتۈن شىنجاڭنى كۆرسىتىدۇ. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىنكى دەسلەپكى يىللاردا كۆپرەك مۇشۇ نام قوللىنىلغان، چۈنكى ئەڭ ئالىي ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلار تۇرۇشلۇق جاي ئىلى جاڭجۈن مەھكىمىسى مۇشۇ جايدا تۇرغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان. (2) تار مەنىدىن ئېيتقاندا ئىلى رايونىنى، يەنى قورغاس دەرياسىنى پاسىل قىلىپ تۇرۇپ ئۇنىڭ غەرب ۋە شەرق تەرەپلىرىنى كۆرسىتىدۇ. جىياچىڭ يىللىرى (1796~1820) دا پۈتۈلگەن «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دە ۋە «غەربىي يۈرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە ئىلىنىڭ غەربىي تەرىپى شىمالدا بالقاشقىچە (كاتتا دېڭىز دېگەن مەنىدە، ھازىرقى بالقاش كۆلى)، غەربى ۋە غەربىي جەنۇب تەرەپلىرى تالاس دەريا بويلىرىنى ھەمدە ئۇنىڭ غەربىدىكى ئاق كۆلنۇر (ئاق كۆل)، بېلىق كۆلنۇر (بېلىق كۆل) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دېيىلگەن. XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا رۇسىيە «جۇڭگو - رۇسىيە غەربىي شىمال چېگرىنى ئۆلچەپ ئايرىش توختامنامىسى» ۋە «جۇڭگو - رۇسىيە ئىلى شەرتنامىسى» نى ماقۇللاپ بۇلۇپ ئىگىلىۋالغان زېمىن ئاساسەن ئىلىنىڭ غەربىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ھازىر بۇ جايلار قازاقىستان تەۋەلىكىدە. ئىلىنىڭ شەرقىي تەرىپى ئاساسلىقى چېيەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى (1761 - يىلى) دىن 44 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە بەرپا بولغان ھەم ئىلىدىكى توققۇز شەھەر دەپ ئاتالغان شەھەرلەردۇر.

دىخۇا شەھىرى شەھەر ۋە يەر نامى. چىڭ سۇلالىسى چېيەنلۇڭنىڭ 25- يىلى (1760- يىلى) ئۇرۇمچىنى تەسىس قىلىشقا پەرمان چۈشكەن؛ 28 - يىلى قۇرۇلۇش تامام بولۇپ نامى دىخۇا دەپ ئاتالغان. 37- يىلى شەھەر قەلئەسىنىڭ غەربىدە گۈڭنىڭ قەلئەسى ياسالغان بولۇپ، لومەنچىڭ دەپ ئاتالغان، ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق باش قوماندان (باش بۇغ) ۋە مانجۇ ئەسكەرلىرى تۇرغان. دىخۇا قەلئەسىدە بولسا ئەسكەرلەر تۇرغان، شۇڭا خەنچىڭ دەپ ئاتالغان. 38 - يىلى دىخۇا شەھىرى ئۆلكە بولۇپ تەسىس قىلىنىپ، يۇقىرىدا گەنسۇ ئۆلكىسىگە، تۆۋەندە دىخۇا ئايمىقىغا بىۋاسىتە قارىغان. گۇاڭشۇنىڭ 38- يىلى (1882- يىلى) ئۇرۇمچى ناھىيىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن، 10 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىسى قۇرۇلغاندا ئۆلكە تەرىپىدىن باشقۇرۇلغان، باش مۇپەتتىش تۇرۇشلۇق جاي بولغان. شۇ يىلى خەنچىڭنى شەرقىي شىمالغا كېڭەيتىپ يېڭى مانجۇ بازىرى بەرپا قىلىنغان. 12 - يىلى دىخۇا مەھكىمىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ، ئوتتۇرىدىكى بەزى قەلئە تاملىرى ئېلىپ تاشلىنىپ بازارلار بىرلەشتۈرۈۋېتىلگەن. 1913 - يىلى دىخۇا ۋىلايىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، مەھكىمىگە قاراشلىق ناھىيىلا قالدۇرۇلغان. 1930 - يىلى ۋىلايەت ئەمەلدىن قېلىپ رايونغا ئۆزگەرتىلگەن بولۇپ، دىخۇا مەمۇرىي رايونى دەپ ئاتالغان. 1943 - يىلى مەمۇرىي رايون مەخسۇس رايونغا ئۆزگەرتىلگەن. 1945 - يىلى دىخۇا شەھىرى ئەمەلدىن قال-

دۇرۇلغان. 1954 ـ يىلى ئۇرۇمچى شەھىرى دەپ ئۆز-گەرتىلگەن.

لى گۇاڭلى (؟ ~ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 89 ـ يىلى) غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى. غەربىي خەننىڭ دەسلەپكى يىللىرى فەرغانە (بۇگۇنكى ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ فەرغانە) ھۇنلارنىڭ شاپائىتىگە ئېرىشىپ خەن سۇلالىسى بىلەن دۇشمەنلەشكەن. تەيچۇنىڭ تۆنجى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 104 ـ يىلى) 8ـ ئايدا خەن سۇلالىسى چې لىڭنى نۇرغۇن ئالتۇن ھەم ئالتۇن ئات ئېلىپ فەرغانىگە ئەلچى بولۇپ بېرىپ دۇلدۇل ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتكەن. فەرغانە پادىشاھى رەت قىلغان ھەمدە شەرقتىكى ئۇز كەنتىنىڭ بېگىگە چې لىڭنى ئۆلتۈرۈپ، مال ـ مۇلكىنى بۇلاشقا پەرمان چۈشۈرۈپ، شەرق بىلەن غەربنىڭ ئالاقىسىنى ئۇزۇپ تاشلىغان. پادىشاھ ۋۇدى لى گۇاڭلىنى سۇترىشىنا سانغۇن قىلىپ تەينەلەپ فەرغانىگە ئەسكەر تارتىشقا پەرمان چۈشۈرگەن. چوڭ قوشۇن غەربكە يۈرۈش قىلىپ لوپنۇر كۆلىدىن ئۆتكەندە يول بويىدىكى كىچىك بەگلىكلەر شەھەرنى چىڭ ساقلاپ ئۇزۇق ـ تۈلۈك بېرىشنى رەت قىلغان. ئۇز كەنتىگە كەلگىچە ئاران نەچچە مىڭچە ئەسكىرى قالغاچقا ھەم ئاچلىقتىن ماجالىدىن كەتكەچكە شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ مەغلۇپ بولۇپ كۆپ تالاپەت تارتقان. ئىككىنچى يىلى كۆزدە گۇاڭلى ئەسكەرلىرىنى قايتۇرۇپ كېتىپ خاندىن ياردەمگە ئەسكەر تەلەپ قىلغان. پادىشاھ ۋۇدى قاشقۇۋۇققا ئەسكەر ئەۋەتىپ، چېكىنىپ قوۋۇقتىن كىرىشكە پېتىنغان ئەسكەرلەرنىڭ كاللىسىنى ئېلىشقا پەرمان چۈشۈرگەن. بۇ چاغدا ئوردا ئەھلى قوشۇن توپلاپ ھۇنلارغا جازا يۈرۈش قىلىشنى تەلەپ قىلغان. پادىشاھ ۋۇدى فەرغانىدىكى كىچىك ئەللەرنى يېگەلمىسە تۇخاردەك چوڭ ئەللەر خەن سۇلالىسىنى مەنسىتمەيدۇ، دەپ قارىغان. تەيچۇنىڭ 3ـ يىلى 50 سەركەردىلىك 60 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ، لى گۇاڭلىنى باش سانغۇن قىلىپ فەرغانىگە جازا يۈرۈشى قىلىشقا پەرمان چۈشۈرگەن. خەن قوشۇنلىرى تولىمۇ ھەيۋەتلىك ھالدا تارماق لىنىيىلەرگە بۆلۈنۈپ فەرغانىگە قاراپ يول ئالغان. بارلىق كىچىك بەگلىكلەرمۇ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئېلىش ۋە ئۇزۇق ـ تۈلۈكلەر بىلەن تەمىنلەشتىن باش تارتالمىغان. قىشتا خەن قوشۇنلىرى فەرغانىگە كىرگەن. لى گۇاڭلىنىڭ 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى ئۇلارنىڭ كاسان شەھىرى (بۇگۇنكى ئۆزبېكىستاننىڭ قازان دېگەن يېرىدە) نى قورشاۋغا ئېلىپ، ئون نەچچە كۈنلۈك تىركىشىش ئارقىلىق خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى تاشقى شەھەرنى ئىگىلىگەن. فەرغانە مۇتىۋەرلىرى خانىنى ئۆلتۈرۈپ خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان؛ ياخشى ئارغىماقلارنى خەن قوشۇنلىرىنىڭ تاللىۋېلىشىغا پەرمان چىقارغان. لى گۇاڭلى ياخشى ئاتلاردىن بىر نەچچە ئوننى ۋە ئوتتۇراھال ئاتلاردىن ئۇچ مىڭدىن ئوشۇقراقىنى تاللىۋېلىپ، فەرغانە ئېسىلزادىلىرىدىن ئىلگىرى خەن ئەلچىلىرىگە قىزغىن مۇئامىلە قىلغان مەسايىنى خان قىلىپ تىكلەپ، زەپەر قۇچۇپ قايتقان. بۇ ئىشتىن كېيىن غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ ھەيۋىسى يوقىلىپ، كىچىك ئەللەر فەرغانىنىڭ يېگىلگىنىدىن خەۋەر تېپىپ شاھزادىلىرىنى خەن قوشۇنلىرىغا قوشۇپ ئوردىدا مۇلازىملىق قىلىشقا ئەۋەتكەن ياكى ئولپان تاپشۇرۇشقا ئەلچى ئەۋەتكەن. شۇنىڭ بىلەن، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈشىگە شارائىت ھازىرلانغان. تەيچۇنىڭ 4 ـ يىلى لى گۇاڭلىنغا خەيشى بېگىلىكى ئۇنۋانى بېرىلگەن. جېگخېنىڭ 3 ـ يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 90 ـ يىلى) لى گۇاڭلى ئەسكەر باشلاپ ۋۇيۇەن ۋىلايىتىدىن چىقىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ مەغلۇپ بولۇپ ئەسىرگە چۈشكەن. 4 ـ يىلى ھۇن تەخىرنقۇتنىڭ ئانىسى كېسەل بولۇپ قالغاچقا، باخشىلارنىڭ گېپىگە ئىشىنىپ لى گۇاڭلىنى ئۆلتۈرۈپ نەزىر قىلغان.

مەرگەن جايمىر غەربىي خەن دەۋرىدىكى ئۇيۇسۇنلارنىڭ كۇنبېگى. تۇغۇلۇپ ۋاپات بولغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. ئۇنىڭ دادىسى ناندۇ بېيى ئۇيسۇن قوۋملىرىغا باشچىلىق قىلىپ، دۇنخۇاڭ بىلەن چىلەنشەن تاغلىرى ئارىسىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلغان، ياۋچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. كۆپ قىسىم ئاھالىسى ھۇنلار تەرىپكە قېچىپ كەتكەن. ئېغىر كۈنلەردە ھۇن تەخىرنقۇتى ئۇلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالغان. ئاھالىسى كۆپىيىپ قۇدرەت تاپقاندا، ھۇن تەخىرنقۇتى غەربكە يۈرۈش قىلىپ ئىلى دەريا بويلىرىدىكى ياۋچىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىنى ئىگىلىۋالغان. كۆچى پەيدىنپەي زورىيىپ ئەسكىرى نەچچە ئون مىڭغا يەتكەندە ھۇنلارغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتقان. جاڭ چىيەن ئۇيسۇنلارغا ئەلچىلىككە بارغاندا دۆلەت ئۇچىكە بۆلۈنگەن: جايمىر ئون نەچچە مىڭ ئاتلىق قوشۇنغا رەھبەرلىك قىلغان، ئىككىنچى ئوغلى تايرو، ئۆگەي نەۋرىسى كۈنشىبەكلارنىڭ ھەرقايسىسى نەچچە ئون مىڭ قوشۇنغا رەھبەرلىك قىلىۋاتقاندى. جاڭ چىيەن خەن سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاق بولۇپ ئورتاق

هۇنلارغا قارشى تۇرۇشنى ئېيتقان. جايمىر ياشىنىپ قالغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە دۆلەتكە مۇتلەق ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈلمىگەچكە، جاڭ چيەننى ئەلچىگە قوشۇپ ئۆزىتىپ قويۇپ، نەچچە ئون ئات سوۋغا قىلىپ رەھمىتىنى بىلدۈرگەن. يۇنفىگنىڭ ئوتتۇرىلىرى پادىشاھ ژۇدى جياڭدۇ بېگىنىڭ قىزى شىجۇن مەلىكىنى ئەمرىگە ئېلىپ بىرىنچى خانىش قىلغان؛ ھۇن قىزىنى ئىككىنچى خانىش قىلغان.

فىڭ لياۋ جىيۇ مەلىكىنىڭ دېدىكى. تۇغۇلۇپ ئۆلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. خەن ژۇدى تەيچۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 104 ـ يىلىدىن مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 101 ـ يىلىغىچە) غەربىي خەن دەۋرىدىكى چۇ پادىشاھى لىيۇ ژۇنىڭ نەۋرىسى جىيۇ مەلىكىنى يىراقتىكى ئۇيسۇنلارغا ياتلىق قىلغان. فىڭ لياۋ ئۇنىڭ بىلەن بىرگە بارغان، كېيىن ئۇيسۇنلارنىڭ سول قانات سەركەردىسىگە خوتۇن بولغان. خەن سۇلالىسىنىڭ مەلىكە ئەلچىسى سۈپىتىدە ئەتراپتىكى ھەرقايسى ئەللەرگە سوۋغا ـ سالاملارنى ئاپارغان. ھەرقايسى ئەللەرمۇ ئۇنى ھۆرمەتلەپ ئىززىتىنى قىلىشىپ فىڭ خېنىم دەپ ئاتاشقان. پادىشاھ شۇەندىنىڭ زامانىدا يەنە ئۇيسۇن ئېلىگە ئەلچى بولۇپ بارغان. جىيۇ مەلىكىنىڭ ئوغۇللىرى يانغۇنبەگنى بۇيۇك كۇنبېگى، ئۇجۇتنى كىچىك كۇنبېگى قىلىپ تىكلەپ، ھەرقايسىسىغا ئالاھىدە ئىلتىپات قىلغان. يانغۇنبەگ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇچىنچى قېتىم ئۇيسۇن دىيارىغا ئەلچى بولۇپ بېرىپ، يانغۇنبەگنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ نىجاتلىق تېپىشىغا ھەمدەمدە بولغان.

ئۆتكۈبەگ (ئونغۇمى) غەربىي خەن دەۋرىدىكى ئۇيسۇن ئېلىنىڭ كۇنبېگى (كۇن خاننى بىلدۈرىدۇ) كۇنشىبەكنىڭ ئۆگەي دادىسى تايرۇ. تۇغۇلۇپ ۋاپات بولغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. كۇنشىبەك ئۆلگەندىن كېيىن، كۇنبېگى بولۇپ تەختكە چىقىپ، ئۆزىنى چوڭ خان دەپ ئاتىغان. جىيۇ مەلىكىنى ئەمرىگە ئېلىپ، ئۇنىڭدىن ئۈچ ئوغۇل، ئىككى قىز پەرزەنتلىك بولغان. چوڭ ئوغلى يانغۇنبەگ، ئىككىنچى ئوغلى ژاننان ساكا رائۇلنىڭ خانى، ئۈچىنچى ئوغلى دالى سول قانات قوشۇننىڭ سانغۇنى بولغان، چوڭ قىزى دىشى كۇسەن خانى قىزىل خانغا ياتلىق بولغان، كىچىك قىزى سۇگۇالڭ نوخۇراۋ بەگكە ياتلىق بولغان. بېنىشىنىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 72 ـ يىلى) ئوغلى يانغۇنبەگ خەن سۇلالىسىنىڭ مەلىكىسىنى ئەمرىگە ئالغان. خەن سۇلالىسى شياڭ پۇ مەلىكىسىنى يىراقتا ياتلىق قىلماقچى بولۇپ دۇنخۇاڭغا كەلگەندە، ئۆتكۈبەگنىڭ كېسەل بولۇپ يېتىپ قالغانلىقىنى، خانلىق تەختىنى ھۇنلار تەرەپدارى نىبەكنىڭ تارتىۋالغانلىقىنى ئاڭلاپ مەلىكىنى قايتۇرۇپ كەتكەن، توي ئىشىمۇ ئاندىن بېسىققان.

جىڭ جى (؟ ~ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 49 ـ يىلى) غەربىي خەن دەۋرىدە تۇنجى قېتىم غەربىي يۈرتنىڭ تۇتۇقىبىگى بولغان. خۇيجىلىق (بۇگۇنكى جېجىيانىڭ شاۋشىڭ دېگەن يېرى). ئەسكەر بولۇپ قوشۇنغا ئەگىشىپ غەربىي يۈرتقا نەچچە قېتىم كەلگەن. پادىشاھ شۇەندىنىڭ زامانىدا يانداش بەگ بولۇپ لوپنۇر (بۇگۇنكى كورلا) دا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوزىيەر ئاچقان. غەربىي يۈرتتىكى ھەرقايسى بەگلىكلەر قاڭقىل (بۇگۇنكى تۇرپان) غا ھۇجۇم قىلىپ تۆھپە يارىتىپ ئەمەلدىكىلەرنىڭ ئۇستۇرۇلۇپ، پىشامشانىنىڭ غەربىدىكى جەنۇبىي يولنى قوغدىغان. شېنجۇنىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 60ـ يىلى) ھۇن باتىسقاق بېلگە شانشاد تەخىرىقوت 40 مىڭدەك ئەسكىرى بىلەن خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغان. لوپنۇر، كۇسەن (بۇگۇنكى كۇچا) قاتارلىق ئەللەردىن 50 مىڭدەك ئادەمنى ئۇلارنى كۇتۇۋېلىشقا بۇيرۇغان. جەنۇبىي يولنى قوغداش بىلەن بىرگە قاڭقىللارنىڭ غەربىي شىمالىي يولنىمۇ قوغدىغاچقا، قەدىمدە قورۇقچىبەگ دەپ ئاتالغان. شۇ يىلى خەن سۇلالىسى غەربىي يۈرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى ئۇرۇياپ (بۇگۇنكى بۇگۇر ناھىيىسىنىڭ چېدىر يېزىسى) قا تەسىس قىلىپ، غەربىي يۈرت تۇتۇق ھىرا ژۇل تۇرغۇزغان. خەن سۇلالىسى جاڭ چىيەننىڭ ئورنىغا جىڭ جىنى قويۇشقا يارلىق چىقارغان. ئۇ غەربىي يۈرتنىڭ ئەمىنلىكى ئۈچۈن كۆپ تۆھپىلەرنى قوشقان. ئۆلگەندىن كېيىن مياۋ بەگ دەپ ئاتالغان.

قىزىل خان غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى كۇسەن (بۇگۇنكى كۇچا) ئېلىنىڭ خانى. تۇغۇلۇپ ئۆلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. يۇەنكاڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 65 ـ يىلى) ئايالى دىشى يەنە خەن مەلىكىسى جىيۇ بىلەن چاڭئەن (بۇگۇنكى شەنشىنىڭ شىئەن) گە بېرىپ خانىنىڭ ھۇزۇرىدا بولغان. خەن سۇلالىسى ئۇلارنى تارتۇقلاپ خانىمنى خانىش دەپ ئاتىغان. يەنە ھارۇنكەش، تۇغ ـ ئەلەم كۆتۈرىدىغانلار، دۇمباقچىلاردىن بولۇپ ئون نەچچە ئادەمنى ئۇلارغا ھەمراھ قىلغان ۋە شايى ـ دۇردۇن، ئۇنچە ـ مەرۋايىت

قاتارلىق قىممەت باھالىق بۇيۇملارنى سوۋغا قىلىپ ئۇ-
لارنى بىر يىل كۆتكەن. ئۇلار كۆسەنگە قايتقاندىن كې-
يىن ئوردا خانلىرىغا مۇھاپىزەتچىلەرنى قويۇپ، ئوردى-
دىن كىرىپ چىققاندا دۇمباق چېلىپ خەن سۇلالىسى-
نىڭ يوسۇنلىرىچە يۈرۈشىدىغان بولغان. كېيىن نەچچە
رەت چاڭئەنگە بېرىپ خاننى تاۋاپ قىلغان. ئۇنىڭ ئوغ-
لى چېڭدې ئۆزىنى خەن سۇلالىسىنىڭ نەۋرىسىمەن دەپ
ئاتاپ، قويۇق بېرىش ـ كېلىش قىلىپ، خەن سۇلالى-
سىنىڭ تەرەپدارلىرىدىن بولۇپ يېتىشكەن.

فۇ جېزى (؟ ~ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 65 ـ
يىلى) غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئوردا ئەمەلدارى.
شىمالىي يىچۈلىق (گەنسۇدىكى چىگياڭنىڭ غەربىي
شىمالىدا) ـ يۈەنغېڭ يىللىرى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى
75ـ يىلى ~ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 80 ـ يىلى) دا
تۇلپار سېتىۋېلىش ئۈچۈن فەرغانە (بۇگۇنكى ئۆزبې-
كىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ فەرغانە) گە بارغان، يارلىق
بىلەن كىروران (بۇگۇنكى لوپنۇرنىڭ غەربىي
شىمالى)، كۆسەن قاتارلىق ئەللەرگە بېرىپ، ئىككى
ئەلنىڭ خانىنىڭ خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرىنى ئۆل-
تۈرگەن، ھۇن ئەلچىلىرىنى ئۆز چېگرىسىدىن ئۆتكۈز-
گەن جىنايەتلىرىنى ئەيىبلىگەن. ئىككى ئەلنىڭ خانى
ئۆزلىرىنىڭ ئەيىبلىرىنى بوينىغا ئالغان. جېزى فەرغا-
نىدىن كۆسەنگە قايتىپ، ھۇنلارنىڭ ئۇيسۇنىدىكى ئەلچە-
سى بىلەن كۆرۈشۈپ قايتقاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا كەپتا-
ۋۇللۇق ئۇنۋاننى بېرىپ نازارەت قىلغان. كېيىن چوڭ
سانغۇن خو گۇاڭنىڭ قوللىشىدا شىسۇي بىلەن
ئالتۇن ـ تىللالارنى ئېلىپ باشقا ئەللەرنى تارتۇقلاشقا
بارغان. بۇ چاغدا كىروراننىڭ خانى ئايغۇيلۇسى ھۇنلار
بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ خەن ئەلچىلىرىنى بۇلىغان،
ئارساك (بۇگۇنكى ئىران) ۋە فەرغانە قاتارلىق ئەللەر-
نىڭ خەن ئوردىسىغا ئېلىپ ماڭغان سوۋغا ـ سالاملىرى
بۇلانغان. جېزى كىروراندا سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈل-
گەن. كېيىن ھەققانىيەتچى بەگ دەپ ئاتالغان.

چاڭ خۇي (؟ ~ مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 46 ـ
يىلى) غەربىي يۈرتقا ئالتە قېتىم ئەلچى بولۇپ بارغان
غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى. شەنشىنىڭ تەي-
يۈەن دېگەن يېرىدىن. كىچىك چاغلىرىدا نامراتلىق
دەردىدىن چوڭ بولغاندا چوڭراق ئىشلارنى قىلىشنى
كۆڭلىگە پۈككەن. پادىشاھ خەن ۋۇدى تەيىنخەننىڭ تۇ-
جى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 100 ـ يىلى) سۇۋۇغا
ئەگىشىپ غەربىي يۈرتقا ھۇنلار ئېلىگە ئەلچىلىككە كې-
لىپ ئون نەچچە يىل تۇتۇپ قېلىنغان. پادىشاھ جاۋدى-
نىڭ دەسلەپكى يىللىرى خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار
قۇدىلاشقان. چاڭ خۇي قاتارلىقلار خەن ئەلچىلىرى
بىلەن چاڭئەن (بۇگۇنكى شەنشىنىڭ شىئەن) گە قايتىپ
كېڭەش بېگى بولغان. بېنشىنىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيە-
دىن بۇرۇنقى 72 ـ يىلى) خەن سۇلالىسى لەشكەرلىرى
بەش يولغا بۆلۈنۈپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغان. چاڭ خۇي
تۇنجى قېتىم ئەلچى بولۇپ غەربىي يۈرتقا بارغان. ئۇ
خەن ئەلچىلىرىنى ۋە ئۇيسۇن قوشۇنلىرىدىن 50 مىڭ
كىشىنى باشلاپ خەن قوشۇنلىرىغا ھەمدەمدە بولۇپ،
ھۇن قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنىڭ ئوق تەرىپىدىن
ئوردىغا تېگىش قىلغان، چوڭ غەلىبىگە ئېرىشىپ چاڭ-
لۇنىڭ تۇتۇقىبىگى مەنسىپىگە ئېرىشكەن. 4ـ يىلى يەنە
بىر قېتىم غەربىي يۈرتقا سەپەر قىلىپ خەن سۇلالىسىگە
ۋاكالىتەن ئۇيسۇن ئاقسۆڭەكلىرىنى ۋە ھۇنغا قارشى
ئۇرۇشتا تۆھپىسى بارلارنى تارتۇقلاشقا بارغان. دىجې-
نىڭ 2 ـ يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 68ـ يىلى)
ھۇنلار كۆچ توپلاپ قاڭقىل بەگلىكى (بۇگۇنكى تۇر-
پان) نى مۇھاسىرىگە ئالغان. جېڭ جى ۋە باشقا بوز يەر
ئاچقۇچى ئەسكەرلەر شەھەردە قامىلىپ قالغان. چاڭ
خۇي پەرمان بويىچە جاڭيې، جيۇچۈەندىكى ئاتلىق ئەس-
كەرلەرنى باشلاپ قورشاۋنى بۇزۇپ تاشلىغان. گەنلۇ-
نىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 53 ـ يىلى)
ئۇيسۇن ئېلىدە يەنە بىر قېتىم مالىمانچىلىق تۇغۇلغان.
70 ياشلارغا بېرىپ قالغان چاڭ خۇي يول ئازابىدىن
قورقماي يەنە بىر قېتىم غەربىي يۈرتقا سەپەر قىلىپ،
ئۇيسۇنلارنىڭ خانلىق ۋارىسى ھەققىدىكى ماجىرالارنى
ئاقىلانىلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىپ، بىر قېتىملىق
قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئالغان. گەنلۇنىڭ 3 ـ يىلى
جىيۇ مەلىكىگە ھەمراھ بولۇپ چاڭئەنگە قايتقان.

فېڭ فېڭشى غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئوردا
ئەمەلدارى. تۇغۇلۇپ ۋاپات بولغان ۋاقتى ئېنىق ئە-
مەس. تەخەللۇسى زىمىڭ. شاڭداڭلۇ (بۇگۇنكى شەن-
شىنىڭ لۇچېڭ دېگەن يېرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا)
دېگەن يەردىن. پادىشاھ ۋۇدىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا
كاتاۋۇللۇققا تاللانغان. پادىشاھ جاۋدى زامانىدا ئەمىنە-
يە دەۋرىنىڭ مەدەنىيەتلىرىنى ۋە ھەربىي دەستۇرلارنى
ئۆگەنگەن. تۇرشاۋۇل سانغۇن خەن زېڭ تەرىپىدىن
زىندانبېگى دېگەن ئۇنۋانغا ئېرىشكەن. بېنشى دەۋرىدە
ئەسكەرلىككە قاتنىشىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغان. ئۇ-
رۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئۇ يەنە نۆكەر بەگ بول-
غان. بۇ چاغلاردا خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۈرتتە-

كى ھەرقايسى ئەللەر دوستانە مۇناسىۋەتتە بولغان بو-
لۇپ، خەن زېگنى باسقاق بەگلىككە تەيىنلەپ فەرغانىگە
يولغا سالغان، ئۇ ھەرقايسى ئەللەردە ئىززەتلىنىپ
مېھمان بولغان. ئۇ مىرەن (بۇگۇنكى چاقىلىقنىڭ غەر-
بىي شىمالى) شەھىرىگە كەلگەندە كاھىنبەگ ئۇنىڭغا
ساكارائۇل ئېلى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئەللەر بىرلە-
شىپ خەن سۇلالىسىنىڭ ساكارائۇلدا تۇرغۇزغان خانى
ۋاننانى ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى شى چۇڭگونى
ئۆلتۈرگەنلىكىنى ئېيتقان. ھېڭشى مۇشۇ سەۋەبتىن
غەربىي يۇرتتىكى ئەللەرگە قوشۇن تارتىپ، ساكارائۇل-
غا ھۇجۇم قىلىپ بۇ شەھەرنى ئالغان. ساكارائۇل تەس-
لىم بولغان. ئەتراپتىكى ئەللەرمۇ تىنچىپ، ئۇنىڭ
ھەيۋىسى غەربىي يۇرتقا تارقالغان. قايتقاندىن كېيىن
كېڭەشىبگى، گۇۋرزىدار قاتارلىق مەنسەپلەرگە ئېرىش-
كەن. يۇڭگۇاڭنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى
42 - يىلى) لۇڭشىدىكى چىاڭلار توپىلاڭ قىلغاندا
قوشۇن باشلاپ بېرىپ ئۇلار بىلەن مۇرەسسەلەشكەن.
3 - يىلى ئاستانىگە قايتىپ سول قانات سانغۇنلۇققا
تەيىنلەنگەن، كېڭەشىبگىلىكىمۇ تۇرىۋەرگەن. كېيىن
قوۋۇق ئىچى بېگى بولۇپ، 500 تۇتۇننى باشقۇرغان.
60 جىڭ ئالتۇن بىلەن تارتۇقلانغان. كېسەل بىلەن
ئۆلگەن.

گەن يەنشۇ (؟ ~ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 25-
يىلى) غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتا تۇ-
رۇشلۇق قورۇقچىبېگى. تەخەللۇسى جۇنكۇاڭ، بىيدە-
نىڭ يوجى (بۇگۇنكى گەنسۇنىڭ چىگياڭ) دېگەن يېرە-
دىن. لياۋدۇڭدا ۋالىي بولۇپ، كېيىن ۋەزىپىسىدىن
قالدۇرۇلغان. پادىشاھ يۇەندى دەۋرىدە ھارۋا ئاتلىق
لەشكەرلەرنىڭ سانغۇنى شۇ جياسۇن تەرىپىدىن كاتاۋۇل-
لۇققا قويۇلغان، كېيىن غەربىي يۇرتتا قورۇقچىبەگ
بولغان. جىيەنجاۋنىڭ 3 - يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى
36 - يىلى) مۇئاۋىن چېرىكچى بېگى چېن تاڭ بىلەن
غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى ئەللەردىن 40 مىڭدەك
ئەسكەرنى ئەۋەتىپ، شىمالىي ھۇنلارنىڭ قۇتتۇش تەڭ-
رىقۇتىغا ھۇجۇم قىلغان. دىيانەتلىك بەگ دەپ ئاتال-
غان. كېيىن چاڭشۇي چېرىكچى بېگى، قوۋۇق چېرىك-
چى بېگى، مۇھاپىزەتچى قوشۇن تۇتۇقىبېگى قاتارلىق
مەنسەپلەردە بولغان.

چېن تاڭ (؟ ~ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 6 -
يىلى) غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى
مۇئاۋىن چېرىكچى بېگى. تەخەللۇسى زىگوڭ. شەنياڭ-
نىڭ شياۋچىيۇ (بۇگۇنكى سەندۇڭنىڭ جىنشيالىق) دە-
گەن يېرىدىن. يۇەندى زامانىدا غەربىي يۇرتتىكى مۇئا-
ۋىن چېرىكچى بېگى بولغان. جىيەنجاۋنىڭ 3 - يىلى
(مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 36 - يىلى) غەربىي يۇرت قو-
رۇقچىبېگى گەن يەنشۇگە چېرىكچى ۋۇجى ھەمدە غەر-
بىي يۇرتتىكى ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ ئەسكەرلىرىنى
ئەۋەتىپ سوغدىيانا (بۇگۇنكى ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيە-
تىنىڭ سەمەرقەنت) گە قېچىپ بېرىۋالغان ھۇنلارنىڭ
قۇتتۇش تەڭرىقۇتىغا ھۇجۇم قىلىشقا مەسلىھەت بەر-
گەن. گەن يەنشۇ ئارىسالدى بولۇپ تېخى قارار قىلىپ
بولالمايلا كېسەل بولۇپ قالغان. چېن تاڭ بولسا ئىك-
كىلەنمەي ئەتراپىدىكى بەگلىكلەرنىڭ ئەسكەرلىرى
ھەمدە قاڭقىلدىكى چېرىكچى ۋۇجىنىڭ بوز يەر ئۆزلەش-
تۈرۈۋاتقان لەشكەرلىرىدىن بولۇپ، 40 مىڭ كىشىلىك
قوشۇننى باشلاپ ھۇنلارنىڭ قۇتتۇش تەڭرىقۇتىغا ھۇ-
جۇم قىلىپ، زەپەر قۇچۇپ قايتقان. ئوردا ئۇنىڭغا
قوۋۇق ئىچى بېگىلىك مەنسىپىنى بەرگەن. چېن تاڭ
كېيىن خىيانەتچىلىك قىلىپ ئەسكەرلەرنىڭ نېسىۋىسى-
گە قول تىققان دەپ ئەيىبلەنگەن. كېيىن دۇنخۇاڭغا
بارغان، كېسەل بىلەن چاڭئەن (بۇگۇنكى شەنشىنىڭ
شىئەن) دە ئۆلۈپ كەتكەن. كېيىنكىلەر ئۇنى ھۇنلارنى
يەڭگەن باتۇر بېگىم دەپ ئاتىغان.

دۇەن خۇيزۇڭ (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى
79- يىلى ~ مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 5 - يىلى) سەككىز
قېتىم غەربىي يۇرتقا بارغان، ئۇچ قېتىم خەن سۇلالە-
سىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ
ئەمەلدارى بولغان. تەخەللۇسى زىسۇڭ. تەيەنشۇينىڭ
شاڭگۇي (بۇگۇنكى گەنسۇنىڭ تەيەنشۇي) دېگەن يېرە-
دىن. جىڭنىڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى
33 - يىلى) غەربىي يۇرتقا تۇنجى قېتىم ئەلچىلىككە
بېرىپ، غەربىي يۇرتنىڭ قورۇقچىبېگى، شىرمەت -
چەۋەندازلار بېشى كېڭەشىبگى بولۇپ، غەربىي يۇرتتە-
كى ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ چوڭقۇر ھۆرمەت ئېھتىرا-
مىغا سازاۋەر بولغان. پادىشاھ چىڭدى جىيەنشىنىڭ 3-
يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 30 - يىلى) قايتىپ كې-
لىپ پېيجۇن ئايمىقىنىڭ ۋالىيسى بولغان. ياندۇرقى
يىلى ئۇيسۇن ئېلىنىڭ ۋەزىرىتى قالايمىقانلاشقاندا، يەنە
بىر قېتىم پەرمان بىلەن غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە
بېرىپ، غەربىي يۇرتنىڭ قورۇقچىبېگى لىيەن باۋغا يار-
دەملىشىپ ئانرىنى كىچىك كۇنبېگى قىلىپ تىكلىگەن.
قايتقاندىن كېيىن يامۇلنىڭ بېگى بولغان. خېپىڭنىڭ
تۇنجى يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 28 - يىلى) ئىك-

كىنچى قېتىم غەربىي يۇرتنىڭ قورۇقچىبىگى بولۇپ تەيىنلەنگەندە، كىچىك كۈنبەگنىڭ تاغىسى رىئىرنىڭ قورشاپ ھۇجۇم قىلىشىغا ئۇچرىغان. ئۇ دۇنخۇاڭدىكى قوشۇنلارنى يۇتكەپ كېلىپ مۇھاسىرىدىن قۇتۇلۇپ ۋە- زىيەتنى مۇقىملاشتۇرغان. 4 - يىلى ۋەزىپىدىن ئايرى- لىپ ئوردىغا قايتقان. پادىشاھ چېڭدى ياڭشۇنىڭ 3 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 22 - يىلى) قورۇقچىبەگ خەن لىنىڭ مەنسەپتە ئولتۇرۇش مۇددىتى توشۇپ قايت- قاندا، غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى ئەللەر ئوردىغا مەك- تۇپ سۇنۇپ دۇەن خۇيزۇڭنى قايتىدىن قورۇقچىبىگى مەنسىپىگە ئولتۇرغۇزۇشنى تەلەپ قىلغان. ئوردا بۇ تەلەپكە قوشۇلۇپ ئۇنى مەنسەپكە تەيىنلىگەن. خۇڭجىيا- نىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 20 - يىلى) مەنسەپ مۇددىتى توشۇپ قايتىپ كېلىپ ئالتۇنبالىقنىڭ ۋالىيسى بولغان. كېيىن كېسەل بولۇپ ۋەزىپە ئۆتىمە- گەن بولسىمۇ، تۇتىنچى قېتىم ئۇيسۇن ئېلىگە بارغان. خۇڭجىيانىڭ 4 - يىلى، يۇڭشىنىڭ تۇنجى يىلى (مىلا- دىيىدىن بۇرۇنقى 16 - يىلى)، يۇەنىيەننىڭ 2 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 11- يىلى) جىەنپىڭنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 6 - يىلى) چوڭ كىچىك كۈنبىگىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا يۇز بېرىۋاتقان ھوقۇق تا- لىشىش ماجىرالىرىدىن كېلىپ چىققان ئۇزۇنارا قەست- لەش ۋە ئۇرۇشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا بارغان. ئۇنىڭ ھەل قىلىش تەدبىرلىرى بولسا قول سۇنسا يەڭ ئىچىدە بولۇش، چاۋنى چىتقا يايماسلىق، ۋەزىيەتنى ئوڭشاپ جەمئىيەتنىڭ ئەمىنلىكىنى ساقلاش بولۇپ، ئۇيسۇن ئوردا ئەھلىنىڭ قوللىشىغا سازاۋەر بولغان. كېيىن ئۇيسۇندا ئۆلگەن، غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى ئەللەر ئۇنىڭ ئۆلۈمىگە قاتتىق قايغۇرغان.

ساكارائۇل خانى ئاتا - بالا يەنلەر يەن بولسا خەن دەۋرىدىكى ساكارائۇل خانلىقىنىڭ خانى. تۇغۇلۇپ ۋاپات بولغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. غەربىي خەننىڭ يۇەندى دەۋرىدە ئوردىدا خاس مۇلازىم بولۇپ، ئۇزاق مۇددەت چاڭئەن (بۇگۇنكى شەنشىنىڭ شىئەن) دە تۇر- غان. خانلىق تەختكە چىققاندىن كېيىن ئوتتۇرا تۇزلەڭ- لىككە ھەۋەس قىلىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ قانۇن تۈ- زۈملىرىدىن پايدىلانغان. ئەۋلادلىرىغا خەن سۇلالىسى- نىڭ شەپقىتىنى ئۇنتۇماسلىق ھەققىدە نەسىھەت قىل- غان، ئەۋلادتىن - ئەۋلاد خەن سۇلالىسى بىلەن ئىناق- ئىجىل ئۆتكەن. ۋاڭ ماڭ پاراكەندىچىلىك قىلغان مەز- گىلدە، ھۇنلار غەربىي يۇرتنى قايتا ئىگىلىگەن. بۇ مەزگىل ساكارائۇلنىڭ قۇدرەتلىك مەزگىلى بولغاچقا، ھۇنلارغا قارام بولۇشنى خالىماي، يەن ئەتراپىدىكى ھەرقايسى بەگلىكلەردىن قوشۇن تەشكىللەپ ئۇزاق مۇددەتكىچە ھۇنلار بىلەن قارشىلاشقان. تىەنىڭنىڭ 5- يىلى (18 - يىلى) ۋاپات بولغان، پادىشاھقا ساداقەتمەن خان دەپ ئاتالغان. ئوغلى كاڭ تەختكە چىقىپ ھەرقاي- سى بەگلىكلەرنىڭ ئەسكەرلىرىگە باش بولۇپ، داۋام- لىق ھۇنلارغا تاقابىل تۇرۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ غەر- بىي يۇرتتىكى قۇرۇقچىبەگلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ بالا- چاقىلىرىدىن بولۇپ مىڭغا يېقىن ئائىلىنى قوغداپ كەل- گەن. شەرقىي خەن سۇلالىسى جىەنۇۋنىڭ 5 - يىلى (29 - يىلى) خېشى سانغۇنى دۇ رۇڭ كاڭنى خەن سۇلالىسىگە سادىق خان، غەربىي يۇرتتىڭ چوڭ قۇرۇق- چىبىگى دەپ ئاتىغان. غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى ئەل- لەر ئۇنىڭغا قارام بولغان. 9 - يىلى ئۆلگەن، ئادالەت- لىك خان دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ ئورنىغا ئۇكىسى شىەن خان بولغان. 14 - يىلى شىەن پىشامشان (بۇگۇنكى چاقىلىق ئەتراپى) خانى بىلەن ئولپان تاپشۇرۇشقا ئور- دىغا ئەلچى ئەۋەتكەن. 17 - يىلى غەربىي يۇرت قورۇق- چىبىگنى قايتا تەسىس قىلىشنى تەلەپ قىلغان. شەر- قىي خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرت قۇرۇقچىبىگى مۇھۇ- رىنى ئۇلارغا تارتۇق قىلغان، كېيىن مۇھۇرىنى قايتۇ- رۇۋېلىپ خەن سۇلالىسىنىڭ بۇيۇك سانغۇنى دېگەن مۇ- ھۇرگە ئۆزگەرتىپ بەرگەن. شىەن كۆڭلىدە غۇم ساق- لاپ، يەنىلا بۇيۇك قۇرۇقچىبەگ بولۇپ يۇرتۇەرگەن. 21 - يىلى پىشامشان، كىنگىت، ئالدى قۇس قاتارلىق 18 بەگلىك بىرلىشىپ غەربىي يۇرت قۇرۇقچىبەگنى قايتا تۇرغۇزۇشنى تەلەپ قىلغان. يانداۋرقى يىلى شىەن خەن سۇلالىسىنىڭ قۇرۇقچىبىگىنىڭ كەلمەيدىغانلى- قىنى بىلىپ قېلىپ پىشامشان، كۇسەن، فەرغانە، ئۇ- دۇن قاتارلىق ئەللەرگە ھۇجۇم قىلغان. شىەننىڭ زورا- ۋانلىقى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىغان. يۇڭپىڭنىڭ 4 - يىلى (61 - يىلى) ئۇدۇن خانى گۇاڭدى ھەرقايسى ئەللەرنى ساكارائۇلغا ھۇجۇم قىل- ىشقا قوزغاپ شىەننى ئۆلتۈرگەن.

لى شۇن شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى چېرىكچىسى. تۇغۇلۇپ ئۆلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. تەخەللۇسى شۇيىڭ. ئەندىگىنىڭ لىنزى (بۇ- گۇنكى گەنسۇنىڭ جېنيۇەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبى) دە- گەن يېرىدىن. كىچىك چاغلىرىدا خەن نەزىملىرىنى ئۆگىنىپ نەچچە يۈز تالىپلارغا ساۋاق بەرگەن. كېيىن ياساۋۇل تەپتىش بېگى ۋە يۇجۇ ئايىمىقىنىڭ تەمتەك بېگى بولۇپ، شىمالىي دىلارنى ئەمىن تاپقۇرغان. كۆر-

گەن تاغ ـ دەریالار، ئېتىز ـ بىنەملەر ھەققىدە مەلۇ-
ماتلارنى توپلاپ نەچچە يۈز جىلدلىق خەرىتىلىك تەزكى-
رە تۈزۈپ چىقىپ خانغا يوللىغان. پادىشاھ مىڭدىنلىق
جياجى دەۋرىدە گۈنجۈ ئايىمقىنلىق ئايماق بېگى بولغان،
كېيىن جاڭيىبغا يۈتكىلىپ ۋالىي بولغان، ئىناۋىتى ئې-
شىپ نامى چىقىشقا باشلىغان. بۈيۈك سانغۈن دۈشىيەن
ۋۇۋېيدا بىنەم ئاچقاندا، لى شۈن ئاۋامىنلىق دىتىغا ياق-
ماي، دۈشىيەن ئۇنىلىق مەنسىپىنى ئېلىۋەتكەن. مەنسى-
پى ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن غەربىي يۈرتقا يانداش
چېرىكچى قىلىپ ئەۋەتىلگەن. غەربىي يۈرتتىكى ھەر-
قايسى ئەللەرنىلىق خاس مۇلازىملىرى ۋە غۇز سودىگەرلە-
رى لى شۈنگە قۇل ـ چاكار، فەرغانە ئېتى، ئالتۇن-
يامبۇ، ئىپار سوۋغا قىلغان بولسىمۇ، ھېچنېمىگە ئې-
رىشەلمىگەن. كېيىن ۋۇۋېيغا يۈتكىلىپ ۋالىي بول-
غان. كېيىن مەنسىپىدىن قالدۇرۇلۇپ يۈرتىغا قايتىپ
تىرىكچىلىك قىلىپ، ئۆزىنىلىق ھالىدىن ئۆزى خەۋەر
ئالغان. خۇيشىدىكى چاڭلار توپىلاڭ قىلغاندا ئۇنى تىنـ
چىتىشقا قاتناشقان. چاڭلار ئارىسىدا ھەيۋىسى ئېشىپ
شۆھرەت قازانغان. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن 90 يې-
شىدا ئۆلگەن.

بەن چاۋ (مىلادىيە 32 ~ 102) شەرقىي خەن
سۇلالىسىنىلىق غەربىي يۈرتتىكى قورۇقچىبېگى. تەخەل-
لۇسى جۇڭشىلىق. پۇفىڭنىلىق ئەنلىلىق (ھازىرقى شىيەن-
شىدىكى شەنياڭنىلىق شەرقىي شىمالى) دېگەن يېرىدىن.
دادىسى بەن بياۋ، ئاكىسى بەن گۇ، سىڭلىسى بەن
چاۋلار خەن دەۋرىدىكى داڭلىق زاتلار ئىدى. يۇڭچېڭ-
نىلىق 5 ـ يىلى (مىلادىيە 62 ـ يىلى) ئاكىسى بىلەن
لوياڭغا بېرىپ ۋەسىقىلەرنى كۆچۈرۈش بىلەن تىرىكچە-
لىك قىلغان. كېيىن لەتەيىنىلىق دورغىسى بولغان،
ئىش چىقىرىپ قويۇپ مەنسەپتىن قالدۇرۇلغان. يۇڭ-
چېڭنىلىق 16 ـ يىلى ھارۋىلىقلار تۈتۈقى دۈگۈنىلىق پەر-
مانى بويىچە شىمالدىكى ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشقا بار-
غان، بەن چاۋ پەخرىي ئەمىرلەشكەر بولۇپ، ئۇرۇشتا
تۆھپە كۆرسەتكەن. كېيىن دۈگۈ ئۇنى 36 كىشىلىك
ئەلچىلەر ئۆمىكىگە باشلىق قىلىپ، غەربىي يۈرتقا ئەل-
چىلىككە ئەۋەتىپ، جەنۇبىي يولدىكى ھەرقايسى ئەللەر
بىلەن ئالاقە قىلغان. پىشامشاندا ھۇن ئەلچىلىرىنى
ئۆلتۈرگەن. ئۇدۇنغا بېرىپ ھۇن تەرەپدارلىرىنى يوقە-
تىپ، ئۇدۇن خانى گۇاڭ دېنى خەن سۇلالىسىگە قارام
قىلغان. يۇڭچېڭنىلىق 18 ـ يىلى شەرقىي خەن سۇلالە-
سىنىلىق خانى مىڭدى ئۆلۈپ، ئوردىنىلىق غەربىي يۈرتنى
باشقۇرىدىغانغا چولىسى يەتمىگەن، پادىشاھ جاڭدى غەر-
بىي يۈرتتىكى ھەربىي ئەمەلدارلىرىنى قايتىپ كېلىشكە
پەرمان چۈشۈرگەن. غەربىي يۈرتتىكى ھەرقايسى بەگ-
لىكلەر ئەندىشىدە قالغان. بەن چاۋ قاتارلىقلار شەرققە
يۈرۈش قىلىپ ئۇدۇنغا كەلگەندە، گۇاڭ دې ۋە ئۇنىلىق
ئەمەلدار، پۇقرالىرى ئۇلارنى قىزغىن قارشى ئېلىپ،
بەنچاۋنىلىق ئېتىنىلىق يۈتىغا ئېسىلۋېلىپ ئۇنىلىق شەرققە
قايتىشىنى توسقان. شۇنىلىق بىلەن بەن چاۋ غەربىي
يۈرتتا تۈرۈپ قىلىشنى قارار قىلىپ، جىيەنچۈنىلىق 3ـ
يىلى (مىلادىيە 78 ـ يىلى) ئۇدۇن قاتارلىق ئەللەردىن
ئون نەچچە مىڭ لەشكەرنى باشلاپ قۇم (بۇگۈنكى ئاق-
سۇ) غا ھۇجۇم قىلغان؛ سۇلىدىن لەشكەر چىقىرىشنى
تەلەپ قىلىپ، مۇشۇ يۇرىمەتتىن پايدىلىنىپ غەربىي
يۈرتنى قايتا مۇقىملاشتۇرغان. ئوردا ئەمىرلەشكەر بې-
گى شۇ گەننى ئەسكەر باشلاپ بەن چاۋغا يارىدەم بېرىشكە
ئەۋەتكەن. ئىككىسى بىرلىشىپ سۇلى (بۇگۈنكى قەش-
قەر) دىكى توپىلاڭچى قوشۇننى تارمار قىلغان ھەمدە
ئوردىغا ئۇيىسۇنلار بىلەن بىرلىشىپ ھۇنلارنىلىق قالدۇق
كۈچلىرىنى يوقىتىش توغرىسىدا مەسلىھەت بەرگەن.
8ـ يىلى بەن چاۋ دورغاب دېگەن مەنسەپكە تەيىنلىنىپ،
ئەسكەر باشلاپ ساكارائۇل، كۇسەن بىرلەشمە قوشۇنـ
نى مەغلۇپ قىلىپ، غەربىي يۈرتنى زىلزىلىگە سالغان
ھەمدە داۋاملىق ھالدا ياۋچىلارنىلىق تاجاۋۇزچىلىقىغا
قارشى تۇرۇپ، قالتىس تۆھپىلەرنى قوشقان. كېيىن
شىمالىي يولدىكى ئەللەر كېلىپ ئۇنىڭغا قارام بولغان.
پادىشاھ خېدى يۇڭيۇەننىلىق 3 ـ يىلى (مىلادىيە 91 ـ
يىلى) بەن چاۋ غەربىي يۈرتنىلىق قورۇقچىبېگى بولۇپ
تەيىنلەنگەن، 6 ـ يىلى كىنگىتنى تىنچىتقان. كىچىك
ئەمەلدار ۋە سودىگەرلەرنىڭمۇ قىزغىن قاتناشىشى بە-
لەن ئاخىر غەربىي يۈرتتىكى 50 كە يېقىن بەگلىكلەر-
نىلىق ھەممىسى شەرقىي خەننىلىق ھۆكۈمرانلىقىدا بول-
غان. بەن چاۋ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشتە كەڭ قول بو-
لۇپ، «كىچىك ئىشلاردا كەڭ قورساق بولۇش، چوڭ
ئىشلارنى تۈتقا قىلىش» سىياسىتىنى قوللىنىپ ھەرقاي-
سى ئەللەرنىلىق ھىمايىسىگە ئېرىشكەن. 7 ـ يىلى يە-
راق ئەللەرنى تىنچىتقۇچىبەگ دېگەن مەنسەپكە تەيىن-
لەنگەن. 9 ـ يىلى گەن يىڭنى داكچىنغا ئەلچىلىككە
ئەۋەتىپ ئارساكلارنىلىق زېمىنىنىلىق غەربىگىچە بېرىپ
قايتقان. يۇڭيۇەننىلىق 14 ـ يىلى غەربىي يۈرتتا 31 يىل
جاپالىق كۈرەش قىلغان بەن چاۋ لوياڭغا قايتىپ كې-
لىپ، قىرىپ ئۆلگەن. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىلىق
8 ـ بېتىگە قارالسۇن)

بەن يۇڭ شەرقىي خەن سۇلالىسىنىلىق سانغۈنى.

تۇغۇلۇپ ئۆلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. تەخەللۇسى يىلـ
ياۋ، پۇفېڭنىڭ ئەنلىڭ (بۇگۇنكى شەنشىدىكى شىيەنـ
يانڭنىڭ شەرقىي شىمالى) دېگەن يېرىدىن. غەربىي
يۇرتنىڭ قورۇقچىبېگى بەن چاۋنىڭ كەنجى ئوغلى.
پادىشاھ خېدى يۇڭيۇەننىڭ 13 ـ يىلى (101 ـ يىلى)
ئارساك (بۇگۇنكى ئىران) ئەلچىلىرى بىلەن ئوتتۇرا
تۇزلەڭلىككە قايتقان. ئۇزۇن ئۆتمەي غەربىي يۇرتتا
قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىپ، بەن يۇڭ ئەسىرلەشكەر
بولۇپ دۇنخۇاڭغا بېرىپ، قورۇقچىبەگلەرنى قارشى
ئېلىپ قايتقان. يۇەنچۇنىڭ 6 ـ يىلى (119 ـ يىلى)
دۇنخۇاڭنىڭ ۋالىيسى ساۋزۇڭ دورغاب سو بەننى مىڭغا
يېقىن لەشكەر بىلەن ئۇيرغۇلغا بېرىپ شىمالىي
ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن. دېڭ تەيخو ۋە
زىر ـ ئەمىرلىرىنى يىغىپ مەسلىھەتلەشكەن. بەن يۇڭ
چېگرا رايونىنىڭ ئەھۋالىنى پىششىق بىلگەچكە ھەمدە
قۇس، پىشامشان قاتارلىق ئەللەرنىڭ خەن سۇلالىسىگە
بولغان نىيىتى دۇرۇس بولمىغاچقا، غەربىي يۇرتنى
ساقلاشتىن ۋاز كېچىشكە قارشى تۇرۇپ، غەربىي يۇرتـ
نى قوغدىغۇچى نائىب چېرىكچىنىڭ دۇنخۇاڭدا تۇرۇشـ
نى ئوتتۇرىغا قويغان ھەمدە غەربىي يۇرت دورغابىنى
500 لەشكەر بىلەن كىروران (بۇگۇنكى لوپنۇرنىڭ
غەربىي شىمالى) گە ئەۋەتكەن. دېڭ تەيخو يەنگۇاڭنىڭ
2 ـ يىلى (123ـ يىلى) بەن يۇڭنى غەربىي يۇرتنىڭ
دورغابى قىلىپ تەينىلەپ لۇكچۇن (بۇگۇنكى پىچان
ناھىيىسىنىڭ لۇكچۇن بازىرى) غا بوزىيەر ئېچىشقا ئەـ
ۋەتكەن. ئىككىنچى يىلى بىرىنچى ئايدا بەن يۇڭ كىرو
رانغا بېرىپ پىشامشاننى بويسۇندۇرغان، كۇسەن، قۇم
(بۇگۇنكى ئاقسۇ) نىڭ خەن سۇلالىسىگە بويسۇنۇشقا
تۇرتكە بولغان. يەنە ئون مىڭدەك لەشكەرنى باشلاپ
ھۇنلارنىڭ لەۋخانىنى چېكىندۈرۈپ، ئالدى قۇسلار بىـ
لەن بولغان ئالاقىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. بەن يۇڭ
ئەسكەرلىرىنى لۇكچۇنگە قايتۇرۇپ كەلگەندىن كېيىن،
ۋەزىيەت مۇقىملىشىپ، بوز يەر ئېچىپ ئەسكەرلەرنىڭ
ئاشلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلغان. يەنگۇاڭنىڭ 4 ـ
يىلى بەن يۇڭ ھەرقايسى يوللاردىكى لەشكىرىي كۈچىنى
توپلاپ شىمالىي ھۇنلارنىڭ قوللىغۇچىسى ئارقا قۇس
(بۇگۇنكى جىمسار ئەتراپى) نى مەغلۇپ قىلغان، يەنە
قويان خاننى مەغلۇپ قىلىپ، ھۇنلارنىڭ قۇس تەۋەلـ
كىدىكى بارلىق قالدۇق كۈچلىرىنى قويماي يوقاتقان.
پادىشاھ شۇندى يۇڭجىيەننىڭ 2 ـ يىلى (127 ـ يىلى)
دۇنخۇاڭنىڭ بېگى جاڭ لاڭ بىلەن ئاگىنىغا ھۇجۇم قىـ
لىشنى پۇتۇشكەن. جاڭ لاڭ تۆھپە كۆرسىتىپ گۈنا
ھىنى يۈيۈش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئاگىنىغا بېرىپ تەسـ
لىمىنىنى قوبۇل قىلغان، بەن يۇڭ كېيىن بارغاچقا
ئەيبلىنىپ مەنسىپىدىن قالدۇرۇلغان. (رەڭلىك قىسـ
تۇرما ۋاراقنىڭ 8 ـ بېتىگە قارالسۇن)

گۇاڭ دې شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى
ئۇدۇن ئېلىنىڭ خانى. تۇغۇلۇپ ئۆلگەن ۋاقتى ئېنىق
ئەمەس. پادىشاھ مىڭدى يۇڭچىڭنىڭ 3 ـ يىلى (مىلادـ
يە 60ـ يىلى) ھۇنلار بىلەن كۇسەن قاتارلىق ئەللەر
بىرلىشىپ ساكارائۇلغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئالالمىغان.
ئۇدۇن خانى گۇاڭ دې ساكارائۇلنىڭ كۈچىنىڭ ئاجىز
لىشىپ كەتكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، دۆلەتكە نائىب بەگ
رىننى لەشكەر تارتىپ ساكارائۇلنىڭ خانى شىيەنگە ھۇـ
جۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن. شىيەن نەچچە قېتىم ھۇجۇمغا
ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئەلچى ئەۋەتىپ سۇلھى تۈزۈپ
قىزىنى گۇاڭ دېغا يانلىق قىلىپ ئۇنىڭ بىلەن ئاكا ـ
ئۇكا بولۇشقان. 4 ـ يىلى گۇاڭ دې ھەرقايسى بەگلىكـ
نىڭ 30 مىڭ لەشكىرىنى باشلاپ ساكارائۇلغا ھۇجۇم
قىلىپ، شىيەننى شەھەردىن ئالداپ ئېلىپ چىقىپ ئۇلـ
تۇرۇۋېتىپ، ساكارائۇلنى ئۇزىگە قوشۇۋالغان. ھۇنلار
ئۇدۇننىڭ ساكارائۇلنى مەغلۇپ قىلغانلىقىدىن خەۋەر
تېپىپ، 5 سانغۇننى كۇسەن، ئاگنى، ۋايىر قاتارلىق
15 ئەلنىڭ 30 مىڭدىن ئارتۇق لەشكىرى بىلەن قور
شاپ ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن. گۇاڭ دې رەقىبىگە
بەيئەت قىلمىغاچقا، ئۇنىڭ ئوغلىنى تۇتقۇن قىلىپ جى
شۇگە بېرىۋەتكەن. ھۇنلار ساكارائۇلنىڭ خانى شىيەنـ
نىڭ گۈرۈگە ئېلىنغان ئوغلى بۇجۇجىنى ساكارائۇلغا
خان قىلىپ تىكلىگەن. گۇاڭ دې ئۇنىڭغا قارشى تۇـ
رۇپ، ئىنىسى چىلىنى ساكارائۇلغا خان قىلىپ تىكلىـ
گەن. 16 ـ يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ پەخرىي ئەمىر
لەشكىرى بەن چاۋ ئۇدۇنغا كەلگەن. گۇاڭ دې بۇنىڭدىن
قورقۇپ ئەلچىسىنى ئۇلتۇرۇۋېتىپ بەن چاۋغا ئەل بو
لۇپ، ئوغلىنى خەن ئوردىسىغا مۇلازىم بولۇشقا ئەۋەتـ
كەن.

چېن بەن (؟ ~ 168) شەرقىي خەن دەۋرىدىكى
سۇلى (بۇگۇنكى قەشقەر) نىڭ خانى. سۇلىنىڭ خانى
ۋاڭ ئەنگونىڭ تاغىسى. پادىشاھ ئەندىنىڭ يۇەنچۇ يىللـ
رى (114~120) دا ئەنگو ئۇنى گۇناھكار دەپ قاراپ
ياۋچىلار ئېلىگە پالىغان. ياۋچىلار پادىشاھى ئۇنى ناھا
يىتى ئەتىۋارلىغان. ئەنگو ئۆلگەندىن كېيىن ياۋچىلار
ئۇنى قوغداپ سۇلىغا ئاپىرىپ خانلىق تەختكە ئولتۇر
غۇزغان. پادىشاھ شۇندى يۇڭجىيەننىڭ 2 ـ يىلى
(127ـ يىلى) لوياڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغا تەقدىم

قىلىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ تۇتۇقىبىگىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا نائىل بولغان. 5 ـ يىلى خاس مۇلازىم ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇرغان. ياڭجيانىڭ 2 ـ يىلى (133 ـ يىلى) ئەلچىلەردىن شىر، كالا ئەۋەتكەن. كېيىن شىكارغا چىققاندا تاغىسى تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەن.

ئۇدۇن ۋايجرا خان جەمەتى خەن، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇدۇندا ساكلار جەمەتى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن. تىبەت تارىخىي ماتېرىياللىرىدا غەربىي خەن دەۋرىدىكى ئۇدۇن خان جەمەتى ۋايجرا (Visa) جەمەتى دەپ ئاتالغان. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن خانىنىڭ نامى خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردىمۇ ئۇزۇلۇكسىز كۆرۈلۈشكە باشلىغان. ساكارائۇلنىڭ خانى شىيەننىڭ كۈچى كۈچەيگەندە، ئالدى بىلەن ئۇدۇننىڭ خانى يۇلىننى تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئاندىن ۋەلىئەھدىنى ئۆلتۈرگەن، بۇ ئىككىسى ۋايجرا جەمەتىدىن ئىدى. ۋەلىئەھدىنىڭ ئوغلى رۇڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە قېچىپ كەتكەن. خەن سۇلالىسى ئۇنىڭغا تۇرغاقچى بەگ دېگەن مەرتىۋىنى بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن، ئۇدۇن خانلىقىنىڭ ۋايجرا جەمەتى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئولتۇراقلىشىشقا باشلىغان. ساكارائۇلنىڭ سەركەردىسى جۇندى ئۇدۇنغا ھۇجۇمراتلىق قىلغاندا، زوراۋانلىق قىلغاچقا ئۆلتۈرۈلگەن، خان جەمەتىدىن بولغان شيۇمۇبا خەن سۇلالىسىدىكى خەنزۇڭنىڭ ياردىمىدە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن. گۇاڭ دې خانلىق تەختكە چىققاندىن كېيىن ئۇدۇن ئېلى گۇللەنگەن، جەنۇبىي يولنى كېڭەيتىپ غەربتە سۇلىدىن شەرقتە پىشامشانغىچە بولغان 13 بەگلىكنى ئۆز ھۇجۇمراتلىقى ئاستىغا ئالغان ھەمدە بەن چاۋ بىلەن ھەمكارلىشىپ غەربىي يۈرتنى بىرلىككە كەلتۈرگەن. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شۇندىنىڭ يۇڭجيەن يىللىرىدا ئۇدۇن خانلىقى داۋاملىق گۇللەنگەن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شېنچيۇنىڭ 2 ـ يىلى (519 ـ يىلى) سۇڭ يۇن غەربكە سەپەر قىلىپ ئۇدۇن خانى ۋايجرا خان بىلەن كۆرۈشكەندە: خان بېشىغا خورازنىڭ تاجىسىدەك ئالتۇن تاج تاقىغان، بېشىنىڭ كەينىگە ئىككى چې ئۇزۇنلۇقتىكى شايىنى ساڭگىلىتىپ چۈشۈرۈۋالغان، ئوڭ ـ سول تەرەپلىرىدە قىلىچ تۇتقان يۈزگە يېقىن مۇلازىم ـ قاراۋۇل بار بولۇپ، تولىمۇ ھەيۋەتلىك ئىكەن. تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 14 ـ يىلى (640ـ يىلى) پادىشاھ تەيزۇڭ لى شىمىن ئاشىناشىرنى كۆسەنخى تىنچىتىشقا ئەۋەتكەن. ئۇدۇن خانى بۇددىچىن ئوغلىنى 300 تۇگىنى ئېلىپ يارەم بېرىشكە ئەۋەتكەن. كېيىن بۇددىچىن ئۇزى شەخسەن چاڭئەنگە خاننىڭ ئالدىغا سالامغا بېرىپ، پادىشاھ خەن ۋۇدى زامانىسىدىن تارتىپ ۋايجراخان جەمەتىنىڭ تارىختىكى ھەرقايسى سۇلالىلەرنىڭ يارلىقلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ئەتىۋارلاپ ساقلاپ كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ، ئۇزىنىڭ خانىغا چەكسىز ساددىقلىقىنى بىلدۈرگەن. پادىشاھ گاۋزۇڭ بۇددىچىننى ئوڭ قانات مۇھاپىزەتچىلەر سانغۇنلۇقىغا تەيىنلەپ، ئۇنى قورۇ ـ جاي ۋە نۇرغۇن كېيىم ـ كېچەك قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن تارتۇقلاپ، ئىززەت ـ ئىكرام كۆرسەتكەن ھەمدە ئوردا پائالىيەتلىرىگە قاتناشتۇرغان. تەيىنباۋ يىللىرىدا خاننىڭ ۋەلىئەھدىسى ۋايجرا سامپاۋا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە سایاھەتكە بارغاندا پادىشاھ شۇەنزۇڭ ئۇنىڭغا ئىلتىپات كۆرسىتىپ، ئوردا كېنىزىكىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلغان، ئۇنى ئوڭ قانات مۇھاپىزەتچىلەر سانغۇنلۇقىغا، كېرىيە تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ تۇتۇقلىقىغا تەيىنلىگەن. تەيىنباۋنىڭ 14 ـ يىلى (775 ـ يىلى) ئۆڭلۈك ـ سۈيگۈن توپىلىڭى پارتلاپ، يۇتۇن دۆلەت ئەنسىزلىك ئىچىدە قالغاندا ۋايجرا سامپاۋا شەخسەن قوشۇن تارتىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ تاڭ سۇلالىسىگە يارەملىشىپ، توپىلاڭنى تىنچىتىپ ئوردا ئۈچۈن چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەن. ئىچكى ئۆلكىلەرگە بارغان ۋايجرا خان جەمەتىنىڭ بىر مۇنچىسى مەدەنىيەت ـ سەنئەت ساھەسىدە تونۇلغان. مەسىلەن، رەسسام ۋايجرا ۋېچىرنىڭ رەسىملىقتىكى «ئويما ـ قويما ئۇسلۇبى» ئاستاننى قاپلىغان، مۇزىكانت ۋايجرا چىن بىلەن ۋايجرا كاننىڭ نامى. ئەتراپقا پۇركەتكەن. بەش پادىشاھلىق دەۋرىدە ئۇدۇن خانى ۋايجرا چىرئۇبۇ غەربىي يۈرتنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن. ئۇزاق مۇددەت ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتىن ساقلاپ كەلگەن ئۇدۇن ۋايجرا خان جەمەتى XI ئەسرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، بۇيۇك ئۇدۇن ئېلى قاراخانىيلار خانلىقى تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئۇدۇن خانلىقىدىكى ھۇجۇمراتلىق ئورنى ئاخىرلاشقان.

بۇددۇچىڭا (232~348) ھىندىستانلىق بۇددۇچىڭا دەپمۇ ئاتالغان. جىن دەۋرىدىكى داڭلىق راھىب. ئەسلىي فامىلىسى بو، كۆسەنلىك. توققۇز يېشىدا ئۇدىيانا بەگلىكى (بۇگۇنكى ھىندى دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا) دا راھىب بولغان. ئىككى قېتىم زابۇلىستان (ھازىرقى كەشمىر) غا بېرىپ بۇددا ئىلىملىرىنى ئۆگەنگەن. غەربىي جىن سۇلالىسى يۇڭجيانىڭ 4 ـ يىلى (310 ـ يىلى) لوياڭغا بارغان. كېيىن جياۋشىلي، شى خۇ ئاتا ـ بالا ئىككىيلەننىڭ ئەتىۋارلىشىغا

ئېرىشكەن. ھەر قانداق زور ئەسكىرىي ئىشلاردا ئۇنىڭ-دىن مەسلىھەت سوراپ يۇرۇش قىلغان بولۇپ، «ئۇلۇغ راھىب كالان» دەپ ئاتالغان. ئۇ ھەرقايسى ئايماق - ۋىلايەتلەردە جەمئىي 893 بۇتخانا مۇنارى تۇرغۇزغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئون مىڭغا يېقىن شاگىرتى بولغان.

لۇي گۇاڭ (337~399) شەرقىي جىن سۇلا-لىسى 16 بەگلىك دەۋرىدە، كېيىنكى لياڭ بەگلىكىنىڭ قۇرغۇچىسى. تەخەللۇسى شىمىن. لۇيياڭ (بۇگۇنكى گەنسۇ تىەنشۇيىنىڭ شەرقىي شىمالى) دىكى دى مىللىتى-دىن. جىەنىۋەننىڭ 19 - يىلى (383 - يىلى) ئالدىن-قى چىننىڭ پادىشاھى ئۇنى تەمتەكتار ئەلچىلىككە ۋە غەربىي يۇرتقا جازا يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇننىڭ قوماندانلىقىغا تەيىنلىگەن. ئۇ ئەسكەر تارتىپ غەربىي يۇرتقا يۇرۇش قىلىپ كىنگىت ئېلىنى بويسۇندۇرغان. 20-يىلى 7 - ئايدا كۇسەنگەن ھۇجۇم قىلىپ، غەربىي يۇرتنى تىنچىتقان. فۇجىيەن ئۇنىڭ كۆرسەتكەن تۆھپە-سىنىڭ بەدىلىگە ئۇنىڭغا تەمتەكتار ئەلچى، چەۋەندار مەھرەم، يۇمىنگۇەننىڭ غەربىدىكى ھەربىي ئىشلار تۇ-تۇقىبىگى، غەربىنى تىنجىتقۇچى سانغۇن، غەربىي يۇرت چېرىكچىبىگى دېگەن ناملارنى بېرىپ، ئىتامەت بەگ دېگەن. شۇ چاغدا فۇجىيەننىڭ ئەسكەرلىرى فىيشۇيدە مەغلۇپ بولۇپ، ئالدىنقى چىن زاۋال تاپقان. 21 - يىلى لۇي گۇاڭ 20 مىڭ تۆگىگە غەربىي يۇرتنىڭ قىممەتلىك ئۇنچە - مەرۋايىتلىرى، ئۆزگىچە ئۇسلۇب-تىكى مەنئەت بۇيۇملىرى، ھەرخىل ئەتىۋارلىق ھايۋان-لارنىڭ تېرىسىدىن ئىشلەنگەن مىڭدىن ئارتۇق بۇ-يۇملارنى ئارتىپ، 10 تۇياقتىن ئارتۇق تۆلپارنى ئېلىپ قايتقان. ئالدىنقى چىننىڭ لياڭجۇدا تۇرۇشلۇق ئايماق بېگى لياڭ شى ئۇنى ئۆتكۈزمىگەن. لۇي گۇاڭ ئەسكەر باشلاپ گاۋدۇڭ، ئۇيغۇر قاتارلىق ئىككى قوۋۇقتىن باستۇرۇپ كىرىپ، لياڭ شىنى يوقىتىپ خېشىغا مۇرا-جىئەتنامە تارقاتقان. 22 - يىلى گۇزاڭ (بۇگۇنكى گەنسۇنىڭ ۋۇۋېي) نى پايتەخت قىلىپ كېيىنكى لياڭ خانلىقىنى قۇرغان، يىل نامىنى تەيئەن دەپ ئاتىغان. شەرقىي جىن سۇلالىسى تەييۇەننىڭ 21 - يىلى (396-يىلى) يىل نامىنى لۇڭفېيغا ئۆزگەرتكەن. كېيىل بە-لەن گاۋلىڭدا ئۆلگەن. ئۇلگەندىن كېيىن پادىشاھ تەي-زۇ دەپ ئاتالغان.

كوماراجىۋا (344 ~ 413) شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ ئۇلۇغ راھىبى. كۇسەنلىك. دادىسى ھىندىستانلىق، ئىسمى كوماراتان، ھىندىستاننىڭ ۋە-زىرلىكىدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن كۇسەنگە كەلگەن. ئانىسى جىۋا كۇسەن خانىنىڭ سىڭلىسى. يەتتە يېشىدا ئانىسىغا ئەگىشىپ راھىبە بولغان، ھىنايانا تەلىماتى ئۆگەن. توققۇز يېشىدا ئانىسى بىلەن بىللە زابۇلىستان (بۇگۇنكى كەشمىر) غا بارغان؛ 12 يېشىدا كۇسەنگە قايتىپ كەلگەن. كۇسەندىكى ئون مىڭدىن ئارتۇق را-ھىبنىڭ يۇكسەك ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. 20 يې-شىدا كۇسەن خان ئوردىسىدا ئەمرىمەرۋۇنى قوبۇل قىل-غان. كېيىن سۇلى، ساكاراتۇل قاتارلىق جايلارغا بې-رىپ ماھايانا مەزھىپىنى ئىسلاھ قىلغان. ئالدىنقى چىن سۇلالىسى جىەنىۋەننىڭ 18 - يىلى (382 - يىلى) فۇجىيەن لۇي گۇاڭنى قوشۇن تارتىپ كۇسەن قاتارلىق ئەللەرگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن. كومارا-جىۋا لۇي گۇاڭنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن ئەمرىمەرۋۇقا خىلاپلىق قىلغان، شۇ يىلى ئۇ 41 ياشتا ئىدى. كېيىن-كى يىلى لياۋجۇ (بۇگۇنكى گەنسۇنىڭ ۋۇۋېي) غا بارغان. لۇي گۇاڭ كېيىنكى لياڭ خان-لىقىنى قۇرغاندا ئۇ-نىڭغا ھەربىي مەسلە-ھەتچى بولغان؛ كې-يىنكى چىن سۇلالە-سى گۇڭشىنىڭ 3 - يىلى (401- يىلى) پادىشاھ ياۋشىڭ كو-ماراجىۋانى چاڭئەن (بۇگۇنكى شەنشىنىڭ شىئەن) گە تەكلىپ قىلىپ، دۆلەت ئۇس-تازى سۈپىتىدە مۇئا-مىلە قىلغان. شۇ-نىڭدىن كېيىن گۇڭ-شىنىڭ 15 - يىلىغىچە شاگىرتلىرى بىلەن «ئۇلۇغ پەرەجنا نومى»، «نىلۇپەردەك ئاجايىپ دەرمە سۇترە-سى»، «ئالماس سۇترە» قاتارلىق نوم، مۇھاكىمە ۋە تەزكىرىلەردىن بولۇپ 35 قىسىم 294 جىلد (يەنە بەزىلەر 74 قىسىم 384 جىلد دەپمۇ قارايدۇ) تەرجىمە قىلغان. تاڭ شۇەنزاڭ، يى جىڭ بىلەن بىللە جۇڭگو-نىڭ قەدىمكى زاماندىكى ئۇچ چوڭ بۇددا نوم تەرجىمانى دەپ ئاتالغان.

كوماراجىۋا

راھىب فاشەن (337~422) شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ ئۇلۇغ راھىبى. پىڭياڭنىڭ ۋۇياڭ (بۇ-

گۈنكى شەنشىنىڭ شياگيۈەن) دېگەن يېرىدىن. ئۇچ يېشىدا راھىبلىققا شاگىرتلىققا كىرگەن. 20 يېشىدا مەھايانە پەرھىزلىرىنى قوبۇل قىلغان. ئۇ دائىم سۈترە-لەرنىڭ كەمچىل ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، ئۇلارنى تولۇق تېپىش ئۈچۈن قەسەم ئىچكەن. جىن سۇلالىسى پادىشاھ ئەندى لۈئۈئەننىڭ 3 ـ يىلى (399 ـ يىلى) خۇي جىڭ، داۋجىڭ، خۇي يىڭ، خۇي ۋېي قاتارلىق كىشىلەر بىلەن چاڭئەندىن غەربكە قاراپ يولغا چىقىپ قۇملۇقتىن ئۆتۈپ، پىشامشان (بۈگۈنكى چاقىلىق)، قارا شەھەر، ئۇدۇن، كولبا (بۈگۈنكى قاغىلىق)، كۆكئارت (بۈگۈنكى پامىر ئېگىزلىكى) قاتارلىق جاي-لاردىن ئۆتۈپ ھىندىستانغا بارغان. ئۇلار ھىندىستان-نىڭ شىمالىي، غەربىي، ئوتتۇرا ۋە شەرقىي قىسىملە-رىنى كېزىپ، «ۋەيپۇلىيەپەرى نېرۋانە سۈترەسى»، «مەھاسەڭگە ۋىنەيە»، «سەرۋاستىۋادە»، «سەنيۈكتە ئەبىدەرمە مېغىزلار سۈترەسى» قاتارلىق نوملارنىڭ سانسكرىتچە نۇسخىسى قولغا چۈشۈرگەن. يەنە سىرى لانكىغا بېرىپ «مەھىشا سەكە ۋىنەيە»، «ئۇزۇن ئاگە-مە»، «ئارىلاش ئاگەمە» ھەمدە «ئارىلاشما نوم» قاتار-لىق نوملارنىڭ سانسكرىتچە نۇسخىسىنى قولغا چۈشۈر-گەن. كېيىن دېڭىز يولى ئارقىلىق ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ، جىن سۇلالىسى پادىشاھ ئەندى يىشىنىڭ 8 ـ يىلى (412 ـ يىلى) چىڭجۇنىڭ چاڭگۇاڭجۇن ئايمىقى-نىڭ لاۋشەن (بۈگۈنكى شەندۇڭ چىڭداۋنىڭ لاۋشەن) دېگەن يېرىگە بارغان. ئۇ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 14 يىل سەرپ قىلىپ 30 دىن ئارتۇق دۆلەتنى كېزىپ چىققان. 9 ـ يىلى (413 ـ يىلى) جىيەنگاڭ (بۈگۈنكى نەنجىڭ) غا بېرىپ، راھىب بۇددا بەدرە بىلەن داۋچاڭ ئىبادەتخانىسىدا تۇرغۇن نوملارنى تەرجىمە قىلغان. ئۇ يەنە سەپەر جەريانىدا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىغا ئاساسەن «بۇددا يۇرتى خاتىرىلىرى» («مۇتىۋەر راھىب فاشيەن تەزكىرىسى») دېگەن ئەسەرنى يېزىپ چىققان، بۇ ئەسەر ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جەنۇبىي ئاسىيادىكى ھەرقايسى دۆلەت-لەرنىڭ تارىخى، سىرتقى ئالاقىسىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ. ئۇ جىڭجۇ (بۈگۈنكى خۇبېيىنىڭ جياڭلىن ئەتراپى) دىكى شىنسى بۇتخانىسىدا ۋاپات بولغان.

ئاپۇرغۇر (؟~508) چۇللۇڭنىڭ شىمالىدىكى قاڭقىللارنىڭ پۇۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى. دەسلەپتە جۇرجان خانلىقىدا ھەربىي ۋەزىپە ئۆتىگەن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەيخىنىڭ 11 ـ يىلى (487ـ يىلى) جۇرجانلارنىڭ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە قارشى ئۇرۇشىغا قاتنىشىشقا ئۇنىماي، ئىنىسى چۇنچى بىلەن ئون مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ غەربكە قاراپ مې-ڭىپ، ئالدى قۇس (بۈگۈنكى تۇرپاندىكى يارغۇل قە-دىمكى شەھىرى) نىڭ غەربىي شىمالىغا كېلىپ، ئۇ يەردە ھاكىمىيەت قۇرۇپ، ئۆزىنى خان دەپ ئاتىغان، چۇنچى يانداش خان بولغان. بىر مەزگىل ئىدىقۇت، ئاگنى، پىشامشان (بۈگۈنكى چاقىلىق ئەتراپى) قاتار-لىق جايلارنى كونترول قىلىپ، جۇرجانلار ۋە ئېغتالىت-لار بىلەن ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ تۇرغان. يۈگىمىڭنىڭ تۇن-جى يىلى (508 ـ يىلى) ئەتراپىدا ئېغتالىتلار ئۇنىڭ دۆلىتىنى مۇنقەرز قىلىپ، چۇنچىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. ئاپۇرغۇر كۈچ ـ قۇدرىتىدىن مەھرۇم قىلىپ، مىجەزى ناچارلىشىپ، سىياسىي زوراۋانلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن قەبىلىدىكى كىشىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

سۈجۈپ سۇي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا ياشىغان مۇزىكانت. تۇغۇلۇپ ئۆلگەن ۋاقتى ئېنىق ئە-مەس. كۈسەن (بۈگۈنكى كۈچا) لىق. بالىلىق چاغلە-ردىن باشلاپ دادىسىدىن مۇزىكا ئۆگەنگەن، بەرباپ چېلىشقا ماھىر بولۇپ، خاننىڭ يارلىقى بىلەن غەربىي تۈركلەرنىڭ ئوردىسىدا نەغمىكەش بولغان. شىمالىي جۇ سۇلالىسى پادىشاھ ۋۇدى تەيخىنىڭ 3 ـ يىلى (568ـ يىلى) غەربىي تۈركلەر بىلەن شىمالىي جۇ سۇلالىسى ئۆزئارا قۇدىلاشقاندا، سۈجۈپ مەلىكە ئاشىناشقا ئەگە-شىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە بارغان. شۇنىڭدىن ئېتىبا-رەن شىمالىي جۇ سۇلالىسىدىن سۇي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگىچە بولغان مۇزىكا ساھەسى جا-لىنىشقا باشلىغان. ئۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كۈسەننىڭ «بەش تارانە، يەتتە ئاۋاز قانۇنى»نى تارقاتقان: بەش تارانە خۇاڭجۇڭ، تەيسۇ، گۈشيي، لىنجۇڭ، نەنلۇي قاتارلىق بەش تېمپىرامىنتسىيىگە تەڭ، ھەربىر تېمپې-رامىنتسىيىگە ئاۋازغا تەڭ بولۇپ، ھەر بىر ئاۋازنى ئاساس قىلىپ كۈي شەكلى شەكللەنگەن. بۇ سۇي ـ تاڭ سۇلالىسىدىكى يەنلي 28 تېمپىرامىنتسىيىلىك كۈيلىرىنىڭ شەكللىنىشىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن.

چۇ بويا (؟~623) چۇ جەمەتىنىڭ قوچودىكى سەككىزىنچى ئەۋلادى. سۇي سۇلالىسى دايىنىڭ 5 ـ يىلى (609 ـ يىلى) ئەلچى ئەۋەتىپ ئوردىغا ئولپان تاپشۇرغان. خېشى كاربىدوردا غەربنى كۆزدىن كەچۈ-رۈشكە كەلگەن پادىشاھ سۇي يانىدا بىلەن كۆرۈشكەن ھەمدە ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئاستانىگە بارغان. ئوڭ قول كېگەشبېگى، قۇس ۋالىيسى قاتارلىق مەنسەپلەرنى بە-

رىپ دۆلەت بېگى دەپ ئاتىغان. 8 ـ يىلى سۇي ياڭدى كورىيىگە جازا يۈرۈش قىلغان. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن سۇي ئوردىسىدىكى خۇادۇڭ مەلىكىنى ئەمرىگە ئالغان. قوچو (بۇگۇنكى تۇرپان) غا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن «كىيىم ـ كېچەك، ئۇرۇپ ـ ئادەتنى ئىسلاھ قىلىپ، بەدەۋلەرنى ئىلغارلاشتۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى گەرچە سۇي ياڭدىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ تۇرالارنىڭ كۆچىدىن قورقۇپ، ئىسلاھاتنى داۋاملاشتۇرالمىغان. ئوردىدا سىياسىي ئۆزگىرىش يۈز بەرگەندە، غەربىي تۇركلەرنىڭ قېشىغا قېچىپ كەتكەن. 14 ـ يىلى غەربىي تۇركلەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا قوچوغا قايتىپ كېلىپ، خانلىق تەختكە قايتىدىن چىقىپ، كونا يىلنامىسى يەنخېنى چۈڭگۇاڭغا ئۆزگەرتكەن. ھەر يىلى ئەلچى ئەۋەتىپ سۇي ئوردىسىغا ئولپان تاپشۇرۇپ تۇرغان.

جاڭ شىۋۇڭ (584~633) چۇ جەمەتىنىڭ قوچودىكى ئۇلۇغ سانغۇنى. يەنە بىر ئىسمى ۋېن خۇەن. خېنەننىڭ نەنيانڭ دېگەن يېرىدىن. مەنسەپدارلار ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان. 20 ياشقا كىرگەندە، خېشىدا سۇي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى يانڭ گۇانڭ بىلەن كۆرۈشۈشكە مۇيەسسەر بولغان، چاڭئەن (بۇگۇنكى شەنشىنىڭ شىئەن)، لوياڭ قاتارلىق ئىككى جاينى كۆزدىن كەچۈرگەن؛ كېيىن پادىشاھ ياڭدىغا ئەگىشىپ كورىيىگە جازا يۈرۈش قىلغان. قوچو (بۇگۇنكى تۇرپان) غا قايتقاندىن كېيىن، پۈتۈن كۈچى بىلەن قوچو خانى چۇ بويانىڭ ئىسلاھاتىنى ۋە سۇي سۇلالىسىگە بويسۇنۇشنى تاللىغانلىقىنى قوللىغان. كېيىن ئوردىدا سىياسىي ئۆزگىرىش يۈز بەرگەندە جاڭ شىۋۇڭ چۇ بويا بىلەن بىللە غەربىي تۇركلەرنىڭ قېشىغا قېچىپ كەتكەن. تاڭ سۇلالىسى ۋۇدېنىڭ تۇنجى يىلى (618 ـ يىلى) غەربىي تۇركلەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا چۇ بويا قوچوغا قايتىپ كېلىپ خانلىق تەختكە قايتىدىن چىققان. جاڭ شىۋۇڭ يىراققا يۈرۈش قىلغۇچى بۇيۇك سانغۇنلۇققا تەيىنلىنىپ قوشۇمچە پاششاپ بېگى بولغان، كېيىن مەنسىپى سول قانات مۇھاپىزەتچىلەر سانغۇنلۇقىغا ئۆستۈرۈلۈپ لەشكىرى پىرقىلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان. سۇي سۇلالىسى ھالاك بولغاندىن كېيىن، جاڭ شىۋۇڭ ۋاقىتلىق خاتىرجەملىكنى كۆزلىمەسلىكنى، بۆلۈنۈشنىڭ پايدىسىز ئىكەنلىكنى، پەقەت تاڭ سۇلالىسىگە بويسۇنۇشنىڭلا دۆلەتكە، خەلقە پايدىلىق ئىكەنلىكنى كۆرسەتكەن ھەمدە تەختكە چىققىلى ئۇزاق بولمىغان چۇ ۋېنتەيگە كۆپ قېتىم پايدا ـ زىياننى تەھلىل قىلىپ چۈشەندۈرۈپ بەرگەن. خاننىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىلىمىگەچكە، ئاچچىقتىن ئۆلۈپ كەتكەن، ئۇ چاغدا 50 ياشتا ئىدى. جاڭ شىۋۇڭ ئەر ـ خوتۇننىڭ قەبرە تەزكىرىسى 1973 ـ يىلى تۇرپاننىڭ ئاستاندىدىن قېزىۋېلىنىدى، ھازىر شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

باش يابغۇ قاغان (؟~630) غەربىي تۇركلەرنىڭ قاغانى. ئىستەمى ئۇرۇقىدىن. تۇغۇلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. سۇي سۇلالىسى دايېنىڭ 16 ـ يىلى (617 ـ يىلى) بايغۇ قاغاننىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ، بۇيۇك قاغانلىق ئورنىغا چىققاندىن كېيىن، زور كۈچ بىلەن غەربكە قاراپ كېڭەيمىچىلىك قىلىپ، قارىغاھنى مىڭبۇلاق (ھازىرقى قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتى بىشكەكنىڭ غەربى) قا يۆتكىگەن، غەربىي يۈرتتىكى ھەرقايسى شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا قارام بولغان. ئۇ داۋاملىق غەربكە قاراپ ۋىزانتىيىگە كېڭەيمىچىلىك قىلىپ، پارسلارنى مۇتەرەز قىلىپ، ماۋرائۇننەھر (بۇگۇنكى ئامۇ دەريا بىلەن سىر دەريا سى ئوتتۇرىسى) ۋە ئامۇ دەريا ۋادىسىدىكى خانلىقلارنى ئاساسىي جەھەتتىن تەسىرىگە ئاستىغا ئېلىپ، غەربىي تۇرك خانلىقىنىڭ ئەسكىرىي جاسارىتىنى نامايان قىلغان. تاڭ شۇەنزاڭ غەربكە نوم ئەكىلىشكە ماڭغاندا، ئۇنىڭ ھېمايىسىگە نائىل بولغان. كېيىن يەنە تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، شەرقىي تۇركلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، قاغانبۇت (بۇگۇنكى جىمسار ناھىيىسىنىڭ ئارقا قەدىمكى شەھىرى) شەھىرى قولدىن كەتكەن.

قاپىش غالىن سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى غەربىي يۈرتتىكى تېلى قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى. ئەسلىدە غەربىي تۇركلەرگە ۋەزىر بولغان. تۇغۇلۇپ ئۆلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. سۇي سۇلالىسى دايېنىڭ تۇنجى يىلى (605 ـ يىلى) غەربىي تۇركلەرنىڭ نۇرۇكۇر قاراقاغان تېلىلارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىدىن ئالىدىغان سىلىقنى ئېغىرلاشتۇرۇپ، نەچچە يۈزلىگەن ئاقساقاللارنى ئۆلتۈرگەچكە، تېلىلارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىنىڭ بىرلىشىپ قارشى تۇرۇشىنى قوزغىغان. قاپىش ۋە سىرتاردۇش قەبىلىلىرىنىڭ ئاتامانلىرى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا قاغان بولغان، بۇنىڭ ئىچىدە قاپىش غالىن نامىنى ئىشىش باغا قاغان دەپ ئاتاپ، تەڭرىخانتاغ (بۇگۇنكى جىمسار ناھىيىسىنىڭ نەنسەن) دا قارىغاھ قۇرغان. سىرتاردۇش قەبىلىسىنىڭ ئاتامانى

ئېركىنمۇ كىچىك قاغان بولغان. نۇركۇر قاراقاغان ئېغىر مەغلۇپ بولۇپ، سۇي سۇلالىسىگە قېچىپ كەتكەن. تېلى ئېلى بىر مەھەل قۇدرەت تاپقاچقا، ئۇنىڭ غول (بۇگۇنكى قۇمۇل)، قوچو (بۇگۇنكى تۇرپان)، قاراشەھەر قاتارلىق ئەللەرنىڭ ھەممىسى قاپىشقا قارام بولغان. سۇي سۇلالىسى دايېنىڭ 3 - يىلى سۇي سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى فېڭ شياۋسى دۇنخۇاڭدىن چىقىپ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلغان، تېلىلار مەغلۇپ بولۇپ، ئەلچى ئەۋەتىپ گۇناھىنى تىلىگەن. سۇي سۇلالىسى يېي جۇنى تېلىلارنىڭ يېنىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، تۇيغۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى يەڭگەن. سۇي سۇلالىسى دايېنىڭ 6 - يىلى سۇي سۇلالىسى بۇيۇك سانغۇن شۇ شىيۇڭنى قاشقۇۋۇقتىن چىقىپ، تېلىلارنىڭ ھۇكۇمرانلىق ئاستىدىكى ئۇيغۇرغولغا ھۇجۇم قىلىپ ئىگىلەشكە ئەۋەتىپ، ئۇيغۇرغول ۋىلايىتىنى تەسىس قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن، تېلى ئېلى كۈنسېرى زاۋاللىققا يۈزلەنگەن، يابغۇ قاغانغا كەلگەندە غەربىي تۈركلەر بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن، قاپىش خانلىق نامىدىن ۋاز كېچىپ، داۋاملىق غەربىي تۈركلەرگە ئىتائەت قىلغان؛ سىرتاردۇش قەبىلىسى شەرققە چۈللۈكنىڭ شىمالىغا يۆتكىلىپ، شەرقىي تۈركلەرگە ئىتائەت قىلغان، شۇنىڭ بىلەن تېلى ئېلى يىمىرىلگەن.

يېي جۇ (547~627) غەربىي يۈرتنىڭ ئەھۋالىنى پىششىق بىلىدىغان سۇي سۇلالىسىنىڭ ئوردا ئەمەلدارى. ئەسلىي ئىسمى شى جۇ، تەخەللۇسى خۇڭدا، خىدۇڭنىڭ ۋېنشى (بۇگۇنكى شەنشىدىكى ۋېنشىنىڭ شەرقىي شىمالى) دېگەن يېرىدىن. سۇي سۇلالىسى پادىشاھ ياڭدىنىڭ دايي يىللىرىدا گەنجۇ (بۇگۇنكى گەنسۇنىڭ جاڭيې) غا غەربىي يۈرت سودىگەرلىرىنىڭ سودا ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتىلگەن، ئۇ ئۇزلۇكسىز گەنجۇ، لياڭجۇ (بۇگۇنكى گەنسۇنىڭ ۋۇۋېي)، شاجۇ (بۇگۇنكى گەنسۇنىڭ دۇنخۇاڭ) قاتارلىق جايلارغا بېرىپ - كېلىپ غۇز سودىگەرلىرىنى ئونتۇرا تۈزلەڭلىككە بېرىپ سودا قىلىشقا چاقىرغان. غەربىي يۈرتتىكى ھەرقايسى جايلارنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەپ، «غەربىي يۈرتنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋاللىرىدىن خاتىرىلەر» نىڭ 3 - تومىنى يېزىپ ئوردىغا تەقدىم قىلغان. پادىشاھ ياڭدى ئۇنى قوللاپ قۇۋەتلەپ، غەربىي يۈرتنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قويغان. دايېنىڭ 4 - يىلى (608- يىلى) دىن كېيىن، قاشقۇۋۇقتا يۇرۇش قىلغۇچى بۇيۇك سانغۇن شۇ شىيۇڭ ئۇيۇرغول (بۇگۇنكى قۇمۇل) شەھىرىنى بەرپا قىلغاندا، ئۇنىڭغا ھەمدەمدە بولغان. غەربىي يۈرتتىكى ھەرقايسى ئەللەرگە «يىراق جايدا سودا قىلىش خەتەرلىك»، يېڭى قۇرۇلغان شەھەردە سودا قىلىش ھەر جەھەتتىن قۇلايلىق دەپ جاكارلىغاچقا، يەرلىك خەلقنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشىغا ئېرىشكەن. يانداۋۇرقى يىلى پادىشاھ ياڭدى غەربىي يۈرتنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە كەلگەندە، يېي جۇ قوچو خانى چۇ بويا، ئۇيۇرغول تۇتۇق شاتى ھەمدە غەربىي يۈرتتىكى 27 ئەلنىڭ ھەممىسىنى پادىشاھنى قارشى ئېلىپ سالامغا بېرىشكە سەپەرۋەر قىلغان. تۇتۇق شات نەچچە مىڭ چاقىرىم زېمىننى ھەدىيە قىلغان، سۇي سۇلالىسى بۇ جايغا پىشامشان ۋىلايىتى (بۇگۇنكى چاقىلىق ئەترابى) ۋە چۇرچان ۋىلايىتى (بۇگۇنكى چەرچەن) نى تەسىس قىلغان. 14 - يىلى سۇي سۇلالىسى ھالاك بولغاندا تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولۇپ، توپۇس پىرقىسىنىڭ دۇئانبېگى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. بىلىمى مول، تارىخقا پىششىق بولغاچقا، باشقىلارنىڭ يۈكسەك ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولۇپ، ئوردىغا مەسلىھەتچىلىككە تەكلىپ قىلىنغان.

ئاقارى ماندا سۇي - تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى كۈيشۇناس. تۇغۇلۇپ ئۆلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. كۈسەنلىك، دەسلەپتە سۇي سۇلالىسىدا ناۋا بېگى، تاڭ سۇلالىسىگە كەلگەندە مۇزىكا مەھكىمىسىنىڭ كەسپىي مەنسەپدارى بولغان، غەربىي يۈرتنىڭ ئۇسۇل - مۇزىكىلىرىنى رەپتىس قىلغان. ئىجاد قىلغان مۇزىكىلىرى قويۇق تۈرمۇش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان مۇزىكىلىرىدىن: «ياشا»، «يەتتە ئاخشامدا ئۇچرىشىش»، «چەينەك تاشلاش»، «ئۇسسۇللۇق زىياپەتتىكى ئۇلپەتداشلارنىڭ يىغىلىشى»، «زۇمرەت قىزنىڭ سەپىرى»، «قەدىم ئوردىغا قايتىش»، «شادلىق گۈلى» قاتارلىقلار بار. «باھار بۇلبۇل ناۋاسى» ئۇسسۇللۇق مۇزىكا بولۇپ، بىر دەۋر شۆھرەت قۇچقان.

ۋايجىرا ۋىچىر تاڭ سۇلالىسىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق رەسسام. تۇغۇلۇپ ئۆلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. ئۇدۇن خان جەمەتىدىن، كىچىكىدە دادىسى ۋايجىرا ۋازىيىكىنادىن رەسىم سىزىشنى ئۆگەنگەن. جېنگۇەن يىللىرىدا ئۇنىڭ نەپىس سىزىلغان رەسىملىرى ئوردىغا توپلىنىپ قالغان. چاڭئەن (بۇگۇنكى شەنشىنىڭ شىئەن) گە كەلگەندە مۇھاپىزەتچى بولۇپ، ۋىلايەت بېگىلىك مەنسىپىگە ئېرىشكەن. ئۇنىڭ قېنىق سۇس رەڭدىن پايدىلىنىپ ئويما - قوپما رەسىم سىزىش ئۇسۇلى ئوت-

تۇرا تۇزلەڭلىكتە رەسىمچىلىق ساھەسىدە ئۆزگىچە ئۇسلۇب يارىتىقان. ئۇنىڭ سىزغان رەسىملىرى بۇددا دىنىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان، ئىلاھ، ئادەم، گۈل- گىياھ ۋە ئۆچار قۇشلارنى سىزىش ئۇنىڭ ئۆز- گىچە ئارتۇقچىلىقى ئىدى. «شۇەنخي رەسىملىرى شە- جەرىسى» دە خاتىرىلەنگەن ئۇنىڭ سەككىز پارچە ئەسە- رى «مايترىنىڭ بۇت ھەيكىلى»، «بۇتخانا رەسـ- مى»، «راھىبلار رەسمى» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. يۇگىمە رەسىملىرىدىن باشقا، چاڭئەندىكى داڭلىق بۇت- خانىلاردىمۇ تام رەسىملىرى بار، سىئېنىي ئىبادەتخانـ- سى مۇنارى ئالدىدىكى «تۆھپىكار ئەربابلار رەسمى»، «مىڭ پاترالىق مانجۇسىرى رەسمى»، «مىڭ قوللۇق، مىڭ كۆزلۈك بۇت» ھەمدە گۇاڭجەيىي ئىبادەتخانىسـ- نىڭ مەنجۇتاڭ سارىيى ۋە پۇجىيەنتاڭ سارىيىنىڭ تاملـ- رىغا سىزىلغان بۇددا رەسىملىرى، ئالۋاستىنى تەسلىم قىلىش رەسمى، ھىندى راھىبلىرى ۋە تىبەت خانلىرىـ- نىڭ غەلىتە رەسىملىرى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇ سىزغان رەسىملەردۇر. ئۇ سىزغان رەسىملەر ئاستانىدە شۆھرەت قازىنىپلا قالماي، يەنە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە- كى رەسىاملىق ساھەسىگە يېڭىچە ئۇسلۇب ئېلىپ كەلـ- گەن. داڭلىق رەسسام ۋۇ داۋزى، ۋاڭ ۋېي قاتارلىقلار ئۇنىڭدىن ئۆگىنىپ، ئۆزگىچە ئۇسلۇب يارىتىقان. ۋايچـ- را ۋۇچىر چاڭئەندە ئۆزۈن مەزگىل ياشاپ، ۋۇ داۋزى، يەن لىبىن قاتارلىق سارايداشلىرى بىلەن بىرگە رەسىم سىزىپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ رەسىم سىزىشتىكى ئارتۇقچىلىقلىرىنى ئىگىلەپ، رەسىم سىزىش ماھارىتىـ- نى تېخىمۇ ئۆستۈرگەن. زامانداشلىرى ئۇنى قەلەمنى ناھايىتى ئەپىس ھەرىكەتلەندۈرىدۇ، سىزغان ئادەم ئوبـ- رازلىرى تولىمۇ جانلىق، خۇددى راستتەك كۆرۈنۈپ، ئادەمگە ستېرىئولۇق تۇيغۇ بېرىدۇ، دەپ تەرىپلەشكەن. ھازىر چەت ئەللەردە تارقىلىپ يۈرگەن «ساماۋى خان رەسمى»، «ئۇيغۇر راھىبى رەسمى»، «تىبەت خانى رەسمى»، «كۇسەن قىزى رەسمى» قاتارلىقلارنىڭ قىممىتى بىر - بىرىدىن قېلىشمايدۇ، لېكىن بەزىلەر بۇنى ھەقىقىي قول سىزما ئەمەس، دەپ قارايدۇ.

چاۋ شۇاڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى. تۇغۇـ- لۇپ ئۆلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. جېنگۇەننىڭ 3 - يىلى (629 - يىلى) شەرقىي تۇركلەر ئېلىدە قالايمـ- قانچىلىق يۈز بېرىپ، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى تېلى قەبىلىلىرى سىرتاردۇش قەبىلىسىدىكى يانوننى قاغان قىلىپ تىكلىگەن، چاۋشۇاڭ ھەرىكەتچان سانغۇن بو- لۇپ چىغىر يول بىلەن سىرتاردۇشقا ئەلچىلىككە بې- رىپ، يانون بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ شەرقىي تۇركلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تارمار قىلغان. 14 - يىلى قوچو كۆ جەمەتى خانلىقى ھالاك بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى بۇ جايغا غەربىي ئايماق (بۇگۇنكى تۇرپان) تەسىس قىلغان، غەربىنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قى- لىپ، چاۋ شۇاڭنى غەربىنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇق- چىبەگلىككە تەينىلىگەن. چاۋ شۇاڭ مەنسەپكە ئولتۇر- غان مەزگىلدە، قوچو تەۋەلىكىدىكى ئەمەلدار ۋە پۇقرا- لارنى تەرتىپكە سېلىپ، قوچودىكى ئەمەلدارلارنىڭ يەر- لىرىنى مۇسادىرە قىلىپ پۇقرالارغا بۆلۈپ بەرگەن، مەجبۇرىي لەشكەرلىككە ئېلىشنى بىكار قىلغان ھەمدە قاچقۇنلارنىڭ جازاسىنى كەچۈرۈم قىلغان، نامراتلارغا يارداەم بېرىپ، غەربىي ئايماقنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەر- بىي چېگرىدىكى بازىسى قىلىپ قۇرۇپ چىققان. غەربىي تۇركلەرنىڭ ئىچكى ئۇرۇشىدىن پايدىلىنىپ، ئوردىغا مەكتۇپ يوللاپ ئەلچى ئەۋەتىپ ئىل بېلگە ئىشبارا يابغۇ قاغانغا ئوتۇغان نامى بېرىپ، ئۇنى يالغۇز تاڭ سۇلالـ- سىگە قارشى تۇرغان ئىل بېلگە تۇغلۇق قاغانغا ھۇجۇم قىلدۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرە- شەلمىگەن. 16 - يىلى ئىل بېلگە تۇغلۇق قاغان ئۇنى مەغلۇپ قىلىپ، غەربىي تۇركلەرنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈرگەن. شۇ يىلى چاۋ شۇاڭ مەنسىپىدىن قالدۇـ- رۇلۇپ ئوردىغا قايتقان.

سۇ دىڭفاڭ (592~667) تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى. ئۇزىنىڭ ئەسلي ئىسمى سۇ لىيې، ئەسلي يۇرتى جىجۇنىڭ ۋۇيى (بۇگۇنكى خېبېينىڭ ۋۇيى). سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى دۇجىيەندىنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەن. تاڭ سۇلالىسى گۇللەنگەندە يۇرتىغا قايتـ- قان. جېنگۇەننىڭ 4 - يىلى (630 - يىلى) ئەسكەرـ- لىككە قاتنىشىپ، لى جىڭغا ئەگىشىپ شەرقىي تۇركـ- لەرگە جازا يۇرۇش قىلىپ، ئىل قاغاننى تۇتۇۋالغان. شىيەنچىڭنىڭ تۇنجى يىلى (656 - يىلى) كۆكئارت ئۇلكىسىنىڭ ئالىي باشبۇغى چېك جىجىبىگە ئەگىشىپ ئاشناقۇلىغا جازا يۇرۇش قىلغان، ھەربىي يۇرۇش باش بۇغى بولغان، باشقا قوشۇنلارنىڭ ھەممىسى مەغلۇپ بولۇپ، پەقەت ئۇنىڭ قوشۇنىلا غەلىبە قىلغان. 2 - يىلى ئىلى ئۇلكىسىنىڭ ھەربىي يۇرۇش باش بۇغىلىقىغا ئۆستۈرۈلۈپ، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى قا- را - ئېرتىش دەرياسى (بۇگۇنكى ماناس دەرياسى) بويىدا ئاشناقۇلىنىڭ ئاساسلىق قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلىپ، ئۇلارنىڭ 100 مىڭدەك ئەسكىرىنى يوقىتىپ،

قار ـ مۇزغا قارىماي قوغلاپ غەربكە بېرىپ، جەنۇبىي يولدىكى ئاشنامىشنىڭ قوشۇنى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇ-لارنى پۈتۈنلەي تارمار قىلغان. ئاشناقۇلى ۋە ئۇنىڭ ئوغلى، كىشئوغلى ھەمدە ئاز ساندىكى ئۇرۇق ـ تۇغقان-لىرى شاش شەھىرى (بۇگۇنكى ئۇزبېكىستان جۇمھۇ-رىيىتىنىڭ تاشكەنت) گە قېچىپ كەتكەندە، سۇ دىڭقاڭ ئۇنى تۇتۇپ، ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قايتىپ، دۆلەت ئەركانىنىڭ جازالىشىغا تاپشۇرغان. شۇنىڭدىن ئېتىبا-رەن غەربىي تۈركلەرنىڭ ئون ئۇرۇقى تاڭ سۇلالىسىگە قارام بولغان. شىيەنچىڭنىڭ 4 ـ يىلى (659ـ يىلى) تىبەتلەرنىڭ دايەنمەنبۇ قەبىلىسى ئازارلارغا ھۇجۇم قىلغان، غەربىي تۈركلەرنىڭ ئىزگىل ئېركىن تۇمەن يەنە سۇلى (بۇگۇنكى قەشقەر)، جۇھافا (بۇگۇنكى قا-غىلىق)، يىبەنتا (بۇگۇنكى تاشقۇرغان) قاتارلىق ئۇچ ئەلگە باشلامچىلىق قىلىپ ئىسيان كۆتۈرگەن. سۇ دىڭ-غاڭ بېرىپ تىنچىتقان، شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرت ۋە خېبۇەن ۋىلايىتى قايتىدىن ئەمىن تاپقان. 5 ـ يىلى (660 ـ يىلى) لياۋدۇڭغا جازا يۈرۈش قىلغان، شىۋۇجىننىڭ ئالىي باشبۇغىلىق مەنسىپى بېرىلىپ، دېڭزىدىن ئۆتۈپ بەي جىننىڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلغان.

قاپىش ئالىپ (؟ ~ 677) تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى. تېلىلىق. سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىكى غەربىي يۇرتتىكى تېلى ئېلىنىڭ قاغانى قاپىش غالىننىڭ نەۋرىسى، چېنگۇەننىڭ 6 ـ يىلى (623 ـ يىلى) ئۇنىڭ ئانىسى قەبىلىنى باشلاپ شاجۇ (بۇگۇنكى گەنسۇ-نىڭ دۇنخۇاڭ) دا تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان، قاپىش ئالىپقا سول قانات سەردارلار سانغۇنى دېگەن مەنسەپ بېرىلگەن. چېنگۇەننىڭ 9 ـ يىلى ئازارلارغا جازا يۈ-رۈش قىلىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ سانغۇنلىرى شۇ ۋەز-جۇەن، شۇ ۋەنچىي قاتارلىقلارنىڭ قورشاۋنى بۇسۇپ چىقىشىغا يارەملىشىپ، دۇشمەنلەرنىڭ ئاساسلىق كۈ-چىنى تارمار قىلغان، ئاتلىق قوشۇنغا باشلامچىلىق قە-لىپ ئازارلارنىڭ خانى فۇيۇنغا قوغلاپ زەربە بېرىپ، ئۇدۇننىڭ شەرقىدىكى چوڭ قۇملۇققىچە بېرىپ، ئازار-لارنى تارمار قىلىپ قايتقان. ئوردىغا كىرىپ شىمالىي قوۋۇقنىڭ پاسبانى بولغان، قوشۇمچە لىنتاۋشىيەن نا-ھىيىسىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرغان. چېنگۇەننىڭ 14ـ يىلى يارغۇل ۋىلايىتىنىڭ مۇئاۋىن ئالىي باشبۇغى بو-لۇپ تەينلىنىپ، قوچو (بۇگۇنكى تۇرپان) نى تىنچ-لىشقا قاتناشقان. لياڭجۇ (بۇگۇنكى گەنسۇنىڭ ۋۇ-ۋېي) دىكى قاپىش قەبىلىسى يۈز ئۇرۇپ سىرتاردۇشلارغا بېقىنىپ قاپىش ئالىپنى تۇتقۇن قىلغاندا، ئۇ ھەرگىز تەسلىم بولماي قۇلىقىنى كېسىپ ئىرادىسىنى بىلدۈر-گەن. تاڭ سۇلالىسىغا قايتقاندىن كېيىن كۈنچىۋ ۋىلا-يىتىنىڭ ھەربىي يۈرۈش باش بۇغى بولۇپ تەينلىنىپ، كۈسەننى تىنچىتىش جېڭىگە قاتنىشىپ زەپەر قۇچۇپ قايتقان. چېنگۇەننىڭ 23 ـ يىلى پادىشاھ تەيزۇڭ ئۆلگەن، قاپىش ئالىپ ھەمدەپنە بولىمەن دېگەندە، باش-قىلار ئەسىمەت قىلىپ توسقان. پادىشاھ گاۋزۇڭ يۈڭ-خۇينىڭ 2 ـ يىلى (651 ـ يىلى) لياڭ جىيەنغاڭ بىلەن بىرگە كۈنەس ۋىلايىتىنىڭ ھەربىي يۈرۈش باش بۇغى بولۇپ تەينلىنىپ، ئەسكەر باشلاپ چۈمۇل قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئاقساقىلى سۇكۇن ئېركىن، خوخاچنى ئەسىرگە ئالغان، قاپىش ئالىپ سول قول شىرمەن چەۋەندازلار بۇيۇك سانغۇنلۇقىغا ئۆستۈرۈ-لۇپ، دۆلەت ئەركانى دەپ نام بېرىلگەن. لۇڭشونىڭ تۇنجى يىلى (661 ـ يىلى) چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى توققۇز تېلى توپىلاڭ كۆتۈرگەن، باستۇرۇپ تۈرسىمۇ قايتا ـ قايتا قارشىلىق كۆرسەتكەچكە، قاپىش ئالىپ پەقەت 500 ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ توپىلاڭچى قوشۇن-نىڭ قارارگاھىغا باستۇرۇپ كىرىپ، يەرلىكتىكى نو-يۇزلۇق ئاقساقاللارنى قايىل قىلىپ، توپىلاڭچىلارنىڭ ئاتامانىنى تاپشۇرغۇزۇپ، توپىلاڭنى تىنچىتقان. قاپىش ئالىپ بىر ئۆمۈر تاڭ سۇلالىسىگە سادىق بولغان ئۇلۇغ سانغۇن.

گو شياۋگې (؟ ~ 649) تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى. شۇجۇنىڭ يانچىي (بۇگۇنكى خېنەننىڭ يۈش-يەن ناھىيىسى) دېگەن يېرىدىن، سول قول شىرمەت چەۋەندازلار بۇيۇك سانغۇنى، ئالتۇن جۇلالىق ئىناۋەت-لىك تۇرە قاتارلىق مەنسەپلەردە بولغان. چېنگۇەننىڭ 16 ـ يىلى (642 ـ يىلى) پەرمان بويىچە لياڭجۇدا تۇتۇق بولغان، كېيىن يەنە ئەنشىنىڭ قورۇقچىبېگى بولۇپ، غەربىي ئايماق (بۇگۇنكى تۇرپان) غا بارغان. ئىچكى قىسمىنى تىنچلاندۇرۇپ، خەلقنى چەت جايلارغا توپلاپ، ئۇرۇش تەييارلىقىنى كۈچەيتكەن. شۇ يىلى غەربىي تۈركلەرنىڭ ئىل بىلگە تۇغلۇق قاغان لەش-كەر باشلاپ ئىۋىرغول (بۇگۇنكى قۇمۇل) غا ھۇجۇم قىلغان. گو شياۋگې 2000 شىرمەت چەۋەندازلارنى باشلاپ ۋۇگۇ ئايمىقىدىن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ئۇلارنى تار-مار قىلغان. غەربىي تۈركلەر يەنە ئەسكەر باشلاپ تياڭ-شان ناھىيىسى (بۇگۇنكى توقسۇن) نى قورشىۋالغاندا، گو شياۋگې يەنە ئۇلارنى مەغلۇپ قىلغان. شۇڭا، غەلە-بە پەيتىدىن پايدىلىنىپ شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، چول

قەبىلىسىنىڭ ئاتامانى تۇرۇشلۇق شەھەرنى ئىگىلىگەن. ئىل بېلگە تۇغلۇق قاغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، توخرى (بۇگۇنكى ئافغانىستاننىڭ شىمالىي چېگرىسى) غا قېچىپ كەتكەن. ئىل بېلگە شىر قاغان غەربىي تۇركلەرنىڭ مەلىكشاھلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ، قۇدىلىشىش ھىيلىسىنى ئىشلىتىپ ئاگىننى تاڭ سۇلالىسىگە ئولپان تاپشۇرغۇزمىغان. 18 ـ يىلى گو شياۋگي 3000 ئەسكەرنى باشلاپ، كۈموش ئايىمقىدىن ئۆتۈپ ئاگىننىڭ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ خانى تۇرگەشنى ئەسىرگە ئېلىپ، ئىلىبەگ يابغۇ لىبو جۇننى ئاگىننىڭ تۇتۇقى قىلىپ تىكلەپ، ئاگىنى تۇتۇق مەھكىمىسىنى قۇرغان. تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، ئاگىننى غەربىي تۇركلەر قايتىدىن ئىگىلىۋالغان. شۇنىڭ بىلەن، تاڭ سۇلالىسى بىلەن غەربىي تۇركلەرنىڭ زىددىيىتى تېخىمۇ كەسكىنلەشكەن. 21 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۇركلەرگە جازا يۇرۇش قىلىشقا پەرمان چۈشۈرۈپ، كۈسەنگە لەشكەر تارتقان، بۇ «كۈنچىيۇ ئايىمقىنىڭ ھەربىي يۇرۇشى» دەپ ئاتالغان. گوشياۋگي گۈنچىيۇ ئايىمقىنىڭ مۇئاۋىن ئالىي باشبۇغلىلىقىغا تىكلىنىپ، لەشكەر باشلاپ ئالىي باشبۇغ ئاشناشىرنىڭ تۇرۇشلۇق جايىدا ئۇنىڭ بىلەن ئۇچرىشىپ، كۈسەننى ھۇجۇم قىلىپ ئىگىلەپ، پەرمان بويىچە كۈسەندە تۇرۇپ قالغان. كۈسەننىڭ باش ۋەزىرى ئالى غەربىي تۇركلەرنىڭ لەشكەرلىرىنى باشلاپ قايتۇرما ھۇجۇم قىلغان. گو شياۋگي شۇ چاغدا كۈسەندە ئۆلگەن.

ئاشناشىر (604 ~ 655) تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى. شەرقىي تۇرك خان جەمەتىدىكى چۈلۈق قاغانىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى، تۇتۇقشاد مەرتىۋىسىگە ئېرىشىپ، قاغانبوت شەھىرى (بۇگۇنكى جىمسار) دا ئوردا قۇرغان. جېنگۈەننىڭ 8 ـ يىلى (643 ـ يىلى) غەربىي تۇركلەرنىڭ ئارىسىدا ئىچكى ئۇرۇش پارتلىغان، ئاشناشىر مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ غەربىي تۇركلەرگە تاجاۋۇز قىلىپ، ئۇلارنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەك زېمىننى ئىگىلەپ، ئۆزىنى دۇب خاقان دەپ ئاتىغان. 9ـ يىلى لەشكەر باشلاپ سىرتاردۇشلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، قوچو (بۇگۇنكى تۇرپان) غا چېكىنىپ ئۇ يەرنى ساقلىغان. تاڭ سۇلالىسىگە ئىل بولغاندىن كېيىن، پادىشاھ تەيزۇڭنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولۇپ، پادىشاھنىڭ سىكلىسى خېڭ ياڭ مەلىكنى ئەمرىگە ئالغان، كوراگان تۇتۇقلۇقىغا تەينىلىنىپ، ئاستانىنىڭ پاسبانى بولغان.

21 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى كۈسەنگە جازا يۇرۇش قىلغاندا، ئاشناشىر كۈنچىيۇ ئايىمقى ھەربىي يۇرۇش ئالىي باشبۇغى بولۇپ تەينىلىنىپ، لەشكەر باشلاپ شىمالغا جازا يۇرۇش قىلغان. 2 ـ يىلى چول، چۈمۈل قاتارلىق قەبىلىلەرنى تارمار قىلىپ، شىمالىي يول بىلەن مېڭىپ كۈسەننى بېسىۋالغان. جەنۇبىي يولدىكى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئاگىننىڭ تارمار قىلغان، ئاگىنى خانى شۇپاناجى كۈسەنگە قېچىپ كەلگەندە، ئاشناشىر ئۇنى قولغا ئالغان. كۈسەن سانغۇنى جىلبەدەن قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، يەنىلا مەغلۇپ بولغان. كۈسەن خانى باھارىپۇسپا ئوردىدىن ۋاز كېچىپ، غەربتىكى بارخان شەھىرى (بۇگۇنكى ئاقسۇ) نى ساقلىغان، كۈسەن ئېلىنىڭ ۋەزىرى نالى غەربىي تۇركلەر بىلەن بىرلىشىپ خانلىق شەھەرگە قايتۇرما ھۇجۇم قىلغان. ئاشناشىر قوشۇننى قايتۇرۇپ كېلىپ قايتۇرما زەربە بېرىپ، خانلىق شەھەرنى قايتىدىن ئىگىلىگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بارخان شەھىرىنىمۇ ھۇجۇم قىلىپ ئىگىلەپ، باھارىپۇسپا ھەمدە نالى، بۇيۇك سانغۇن جىلبەدەن قاتارلىق مۇھىم شەخسلەرنىڭ ھەممىسىنى ئەسىرگە ئالغان. شۇنىڭ بىلەن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ زېمىنى كۆكئارىقىچە كېڭەيگەن. ئاشناشىر غەلىبە بىلەن ئورداغا قايتقان. ئۇلگەندىن كېيىن جاۋلىڭغا دەپنە قىلىنغان.

بايان (؟ ~ 661) ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتامانى. دەشتى ماكان تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ تۇنجى تۇتۇقبېگى تۇمىننىڭ ئوغلى. جېنگۈەننىڭ 22 ـ يىلى (648 ـ يىلى) چۈللۈكنىڭ شىمالىدىكى شەرقىي تۇركلەرنىڭ قالدۇق قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقلىق ئىدۇگ قاغان تاڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرۇپ تۇمىننى ئۆلتۈرگەن. ئۇيغۇر ئۆزىنى ئۇيغۇرلارنىڭ مەلىكشاھى دەپ ئاتاپ، ئىدۇگ قاغانغا بېقىنغان. يەنە ئىنىڭ مۇئاۋىن قورۇقچىبېگى يۈەن لىجېن ئۇيغۇرنى ئۆلتۈرۈپ، بايانىنى دادىسىنىڭ ئورنىغا تىكلەپ، سول قول شىرىمەت چەۋەندازلار بۇيۇك سانغۇنى، بۇيۇك ئېلتەبىر، ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ لەشكىرى ئىشلار مەسلىھەتچىسى، دەشتى ماكان تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ تۇتۇقبېگى قاتارلىق مەنسەپلەرنى بەرگەن. كېيىن غەربىي تۇركلەرنىڭ ئاتامانى ئاشناقۇلى ئىسيان كۆتۈرگەندە، تاڭ سۇلالىسى ئارقا ـ ئارقىدىن يۇڭخۇينىڭ 2 ـ يىلى (651ـ يىلى) دىكى كۈنەس ئايىمقى ھەربىي يۇرۇشى ۋە 5ـ يىلىدىكى كۆكئارت ئايىمقى ھەربىي يۇرۇشى، شىيەنچېڭنىڭ 2 ـ يىلى (657 ـ يىلى) دىن 3 ـ يىلىغىچە

بولغان ئىلى ئايىقى غەربىي يۇرۇشىنى قوزغىغان، بايان مۇشۇ يۇرۇشلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۇيغۇر چەۋەندازلىرىنى باشلاپ ھەمدەمدە جازا يۇرۇش قىلغان. تاڭ سۇلالىسى سانغۇنلىرى رىن ياشياڭ، سۇ سىيلارنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكىدە، ئاسىيلارنىڭ باشلىقى ئاشىناقۇلنى شاش ئىلى (بۇگۇنكى ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ تاشكەنت) نىڭ سۇدۇ شەھىرىگىچە قوغلاپ زەربەر بېرىپ، ئەسىرگە ئېلىپ قايتقاندىن كېيىن، ئوڭ قانات مۇھاپىزەتچىلەر سانغۇنلۇقلىرىغا ئۆستۈرۈلگەن.

خۇ جۇنجى تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى. يۇجۇنىڭ سەنشۇي (بۇگۇنكى شەنشىنىڭ شۇنيى) دېگەن يېرىدىن. دەسلەپتە ئوردىدا يارەمچى مەسلىھەتچى بەگ بولغان. شۇەنۇۋىن ۋەقەسىدە تۆھپە كۆرسەتكەچكە، پادىشاھ تەيزۇڭ تەختكە چىققاندىن كېيىن لۇ بەگلىكىدە ئەركانبەگ بولغان. چېنگۇەننىڭ 4 - يىلى (630 - يىلى) لەشكىرىي پىرقە دىۋان بېگى بولغان، 9 - يىلى شىخەي ئايىمقىنىڭ غەربىي يۇرۇش مۇئاۋىن ئالىي باشلىقى بولۇشى مەنسىپىگە تەيىنلىنىپ، لى جىڭغا ھەمدەمدە بولۇپ تۇيغۇنلارغا جازا يۇرۇش قىلغان، ئاتلىق چەۋەندازلار بىلەن جىددىي ھۇجۇم قىلىش تەكلىپىنى بېرىپ، جەڭدە زور ئۇتۇق قازانغان. لەشكەرلەر ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ ماڭغان، خۇ جۇنجى جەنۇبىي يولدىكى لەشكەرلەرگە باشلامچىلىق قىلىپ، تۇيغۇنلارنى تىنچىتقاندىن كېيىن قايتقان. 11 - يىلى چېن بەگلىكىدە ئەركانبەگ بولغان، 12 - يىلى تۇتۇق پىرقە دىۋان بېگىلىكىگە كۆتۈرۈلگەن. 13 - يىلى تىبەت قوشۇنلىرى سۇڭجۇ (بۇگۇنكى سىچۇەننىڭ سۇڭفەن) نى مۇھاسىرىگە ئالغاندا، خۇ جۇنجى لەشكەر تارتىپ ئۇلار بىلەن جەڭ قىلىپ، تىبەتلەرنى چېكىنىدۈرۈپ، ئۇرۇش ھالىتىنى دوستانە ئالاقە ھالىتىگە ئايلاندۇرۇپ قايتقان. غەربىي تۇركلەرنىڭ ئىل بېلىگە تۇغلۇق قاغان نائىب بەگ تۇدۇن ئاشىنا كۆلنى قوچودا تۇرۇشقا ئەۋەتكەن، يابغۇ بوزىيەر ئاچقۇچى لەشكەرلەرنى قاغانبوت شەھىرى (بۇگۇنكى جىمسار) گە ئەۋەتىپ، يىپەك يولىنىڭ قاتناشنى ئۇزۇپ قويغان. تاڭ سۇلالىسى ئۇلارغا جازا يۇرۇش قىلىشقا پەرمان چۈشۈرۈپ، خۇ جۇنجىنى يارغۇل ئايىمقىنىڭ غەربىي يۇرۇش ئالىي باشبۇغى قىلىپ تەيىنلەپ، شۇۋەنجۇن، قاپىش ئالپلارنى مۇئاۋىنلىققا تەيىنلەپ، پىيادە ۋە ئاتلىق قوشۇن بولۇپ 150 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ قوچوغا يۇرۇش قىلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا قوشۇن تارتىشىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچقان. 14 - يىلى ئالدىن يۇرۇش قىلغۇچى جاڭ شىڭىبىن، نىۋ جىندا قاتارلىقلار ئالدىن چۆللۈك تىمن ئۆتۈپ، لومەنشەن تېغىدىكى خەتەرلىك ئېغىز (بۇگۇنكى بارىكۆلنىڭ جەنۇبىدىكى تاغ) نى ھۇجۇم قىلىپ ئىگىلىگەن، غەربىي تۇركلەرنىڭ يابغۇسى قاغان بۇت شەھىرىدە تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان. خۇ جۇنجى بۇيۇك قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ جەنۇبىي يول بىلەن مېڭىپ، قوچو خانلىق مەركىزىنى قورشىۋالغان، ئاگنى خانى ئارجونا تۇركەش قوشۇننىڭ باشلاپ غەربتىن يارەمگە كەلگەن. قوچو خانى چۇ جىشىڭ دەرۋازىنى ئېچىپ تەسلىم بولغان، غەربىي تۇركلەر ئەۋەتكەن تۇدۇن ئاشىناكۇلنى ئەسىرگە ئالغان. تاڭ سۇلالىسى بۇ جايىنى غەربىي ئايماققا ئۆزگەرتىپ، ئەنشى قۇرۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، ۋەلايەت - ئايماق تۈزۈمىنى يولغا قويغان. زەپەر قۇچۇپ قايتقاندىن كېيىن مەنسىپىدىن ئاستا - ئاستا ئايرىلىپ، شاھزادە ھىيلە ئىشلىتىپ خۇ جۇنجىنى ۋەقە تۇغدۇردى دەپ ئەيىبلەپ ئۆلتۈرگەن.

ئاشىناقۇلى غەربىي تۇركلەرنىڭ ئىشبارا يابغۇ تېكىننىڭ ئوغلى. تۇغۇلۇپ ئۇلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. ئىل بىلگە تۇغلۇق قاغان ئاشىناقۇلنى يېقىن ئادىمى كۆرۈپ، يابغۇلۇققا تىكلەپ، تالاس سۇ (بۇگۇنكى ئېرتىش دەرياسى) ئەتراپىدىكى چۇمۇل، چول، قوسۇ، قارلۇق، پىش قاتارلىق بەش قەبىلىنى باشقۇرۇشقا قويغان. ئىل بىلگە شىر قاغان بۇيۇك قاغانلىق ئورنىغا چىقىپ، جېنگۇەننىڭ 22 - يىلى (648 - يىلى) قوشۇنلىرىنى باشلاپ تاڭ سۇلالىسىگە ئىل بولغان. پادىشاھ تەيزۇڭ ئاشىناقۇلنى ئىل بېلىگە شىر قاغانغا جازا يۇرۇش قىلغۇچى كۇنچىۋۇ ئايىمقىنىڭ ھەربىي يۇرۇشىگە قاتناشقىلى بۇيرۇغان، يانداۋرقى يىلى بېشبالىقنىڭ تۇتۇقبېگى بولغان. پادىشاھ گاۋزۇڭ تەختكە چىققاندىن كېيىن، سول قانات شىرمەت چەۋەندازلار سانغۇنلۇقىغا ئۆستۈرۈلگەن ھەمدە بېشبالىقنىڭ تۇتۇقبېگى بولىۋەرگەن. ئاشىناقۇلى ئارقا - ئارقىدىن ئىل بېلىگە شىر قاغاننى مەغلۇپ قىلغان ھەمدە ئۇنىڭ سۇيۇرغاللىق يېرىنى ئىگىلىۋالغان. بېشبالىقنىڭ ئايماق بېگى لۇبىگىيى ئاشىناقۇلى ئىسيان كۆتۈرمەكچى دەپ خانغا مەخپىي دوكلات سۇنغان. پادىشاھ گاۋزۇڭ ئادەم ئەۋەتىپ ئاشىناقۇلنى ئوردىغا قايتۇرۇپ كېلىپ مۇلازىم قىلغان، يەنە ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنىڭ سۇيۇرغالىلىق يەرلىرىنى تارتىۋېلىپ ئۇنىڭدىن قىلچە گۇمانلانمايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. يۇڭخۇيىنىڭ 2 - يىلى

(651 ـ يىلى) ئاتا ـ بالا ئىككىيلەن ئاسىيلىق قىلىپ، قوشۇننى باشلاپ غەربكە كۆچۈپ، مىڭبۇلاق (بۈگۈنكى قىرغىزستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ بىشكەك) تا ئوردا قۇرۇپ، ئۆزىنى ئىشبارا قاغان دەپ ئاتىغان، ئوغلىنى باغادۇر بابغۇ قىلىپ تىكلىگەن، ئەسكەر ئەۋەتىپ بېشبالىق (بۈگۈنكى جىمسار) غا ھۇجۇم قىلغان. تاڭ سۇلالىسى ئارقا ـ ئارقىدىن كۈنەس ئايمىقى ھەربىي يۇرۇشى، كۆكئارت ئايمىقى ھەربىي يۇرۇشى ۋە ئىلى ئايمىقى ھەربىي يۇرۇشى قاتارلىق ئۈچ قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك ھەربىي ھەرىكەت قوزغىغان، ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ لياڭ جىيەنفاڭ، قاپىش ئالپ، چېڭ جىيى، سۇ دىڭفاڭ قاتارلىقلارنى سەركەردە قىلغان. شىيەنچىڭنىڭ 2 ـ يىلى (657 ـ يىلى) سۇدىڭفاڭ بىلەن ئاشنامىش، ئاشنايۇكىن باشچىلىقىدىكى يەنە بىر كىنگىت ئايمىقى ھەربىي يۇرۇشى بىلەن بىرلىشىپ، مىڭبۇلاقتا ھۇجۇم قىلغان. ئاشناقۇلى شاش شەھىرى (بۈگۈنكى ئۆزبېكىستاننىڭ تاشكەنت) گە قېچىپ كەتكەن، شاش شەھىرىنىڭ ئاتامانى ئىنال قاغان ئۇنى ئەسىرگە ئېلىپ تاڭ سۇلالىسىگە تاپشۇرۇپ بەرگەن، كېيىن چاڭئەن (بۈگۈنكى شەنشىنىڭ شىئەن) دە قىرىپ ئۆلگەن.

ئاشنامىش (؟ ~662) تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى. ئىستەمى قاغانلىقىنىڭ بەشىنچى ئەۋلادى، دەسلەپتە غەربىي تۈركلەرنىڭ تولۇق باسمىل بەگ تۈلىش قاغانى بولغان، تەختتىكى ۋاقتى جېنگۈەننىڭ 6 ـ يىلى (632 ـ يىلى) دىن 8 ـ يىلىغىچە توغرا كېلىدۇ. 7ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى لىيۇشەننى ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ ئۇتۇغات نامى بەرگەن. ئاشنابۇكىن ھوقۇقىنى تارتىۋېلىپ، بۇيۇك قاغانلىق ئورنىدىن ئايرىلىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا چول، چۈمۈل قاتارلىق شەرقىي شىمالدىكى بەش قەبىلىنىڭ يەرلىك كىچىك قاغانلىرىنى باشقۇرغان. جېنگۈەننىڭ 13 ـ يىلى ئىل بىلگە تۇغلۇق قاغان غەربىي تۈركلەرنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئون ئوق نى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، دۆلىتىنى يوقىتىپ تاڭ سۇلالىسىگە ئەل قىلغان، شۇنىڭ بىلەن ئاشنامىشنىڭ نامى تارىخ سەھىپىسىدە كۆرۈلۈشكە باشلىغان. ئاشنامىش ئاشناشمارغا ھەمدەمدە بولۇپ شەرقىي تۈركلەرنىڭ قەبىلىلىرىنى باشلاپ چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا قايتقان. شىيەنچىڭنىڭ 2 ـ يىلى (657 ـ يىلى) تاڭ سۇلالىسى ئاشناقۇلىغا جازا يۇرۇش قىلغاندا، ئاشنامىش كىنگىت ئايمىقىنىڭ سىلاۋچىبەگلىكىگە تەيىنلىنىپ ئاشنابۇكىن بىلەن بىرلىكتە قوشۇن باشلاپ بېرىپ، غەربىي تۈركلەرنىڭ قەبىلىلىرىنى تەسلىم بولۇشقا چاقىرغان. ئىشلار مۇقىملاشقاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى كېيىنكى غەربىي تۈركلەرنى ئىككى خانلىققا بۆلۈپ، ئاشنامىشنى شىگشۇاڭ قاغان دەپ ئاتىغان. شىيەنچىڭنىڭ 3 ـ يىلى (658 ـ يىلى) يەنە ئىسىق كۆل تۈتۈق مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، بېشبالىق (بۈگۈنكى جىمسار) نى ئىدارە قىلغان، ئاشنامىش ئىسىقكۆلنىڭ تۈنجى تۈتۈقبېگى بولۇپ تەيىنلەنگەن. 4 ـ يىلى غەربىي تۈركلەرنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قارشى تۇرغان يەنە بىر تارمىقىنىڭ ئاتامانى ئىدۇق يابغۇ قاغان نى قاش دەرياسى (بۈگۈنكى بورتالا، ئارشاڭ ئەترابى) بويىدا ئۆلتۈرگەن، شۇنىڭ بىلەن غەربىي تۈركلەرنىڭ بارلىق قەبىلىلىرى تاڭ سۇلالىسىغا قارام بولغان. لۇڭشۇنىڭ 2 ـ يىلى (662 ـ يىلى) تىبەتلەر كۇسەن، كۇنەسنى ئىسيان كۆتۈرۈشكە قۇتراتقان. تاڭ سۇلالىسى سۇ خەيجېڭنى فېڭخەي ئايمىقىنىڭ ھەربىي يۇرۇش ئالىي باشبۇغى قىلىپ تەيىنلەپ، ئاشنامىش، ئاشنابۇكىننى باشلاپ ئۇلارغا جازا يۇرۇش قىلغان. ئاشنابۇكىن ئاشنامىش ئاسىيلىق قىلدى دەپ بوھتان چاپلىغان، سۇ خەيجېڭ بۇنىڭغا ئىشىنىپ ئاشنامىشنى ئۆلتۈرگەن. غەربىي تۈركلەر قايتا ئىسيان كۆتۈرگەن.

پېي شىڭجىيەن (619 ~ 682) تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى. تەخەللۇسى شويۇ، جياڭجۇنىڭ ۋېنشى (بۈگۈنكى شەنشى ۋېنشىنىڭ شەرقىي شىمالى) دىكەن يېرىدىن. نوم تەرغىباتى بىلەن نام چىقارغان ھەم ئەلەم ۋە قەلەمگە ماھىر بولغاچقا چاڭئەن (بۈگۈنكى شەنشىنىڭ شىئەن) دە تۇرغان. ۋۇ ئاغىچانى غۇنچىچە قىلىشقا قارشى تۇرغاچقا، غەربىي ئايماق (بۈگۈنكى تۇرپان) تۈتۈق مەھكىمىسىنىڭ دورغابى بولۇشقا چۈشۈرۈۋەتكەن. لۇڭشۇنىڭ 2 ـ يىلى (662 ـ يىلى) غەربىي تۈركلەرنىڭ ئاشنا تاماچىي تاڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ تىبەتلەرگە بېقىنغاچقا، بېشبالىق (بۈگۈنكى جىمسار) خەۋپ ئىچىدە قالغان، پېي شىڭجىيەن لەشكەر باشلاپ بېرىپ بېشبالىقنى قايتۇرۇۋالغان. تاڭ سۇلالىسى ئالتۇنتاغ قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، پېي شىڭجىيەننى مۇئاۋىن قورۇقچىبەگلىككە تەيىنلەپ، بېشبالىقتا تۇرۇپ، ئۇزۇن مۇددەت بۇ جايىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قويغان. شۇنىڭ بىلەن بېشبالىقنى مەركەز قىلغان تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى رايونلار گۇللىنىشكە باشلىغان. لىندىنىڭ 2 ـ يىلى (665 ـ يىلى) غەربنى تىنچلاندۇرغۇچى باش قۇرۇقچىبەگلىكىگە ئۆستۈرۈلۈپ، ئەنشى (بۈگۈنكى كۇچا)

دا تۇرغان. پېي شىڭجيەن پەرمان بىلەن ئوردىغا قايتقاندىن كېيىن غەربىي يۇرتنىڭ ۋەزىيىتى يامانلىشىپ كەتكەن. يىغىنىڭ 3 ـ يىلى (678 ـ يىلى) تاڭ سۇلالىسى پارس خانى نارسىنى دۆلىتىگە قايتىپ ھاكىمىيەت يۇرگۈزۈشكە قويغان، پېي شىڭجيەننى لەشكەر باشلاپ قوغداپ مېڭىشقا بۇيرۇغان، پارس خانى بىلەن بىرگە ئەرەبلەرنىڭ كۆڭلىنى ياسىغۇچى ئەلچى سۈپىتىدە غەربىي تۈركلەرنى باشقۇرغان. دىياۋلونىڭ تۇنجى يىلى (679 ـ يىلى) غەربىي ئايماققا كېلىپ، كەڭ كۆلەمدە مەخپىي ئەسكەر توپلاپ مەشىق قىلدۇرۇپ، ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ غەلبە قىلغان. تەبەتلەرنىڭ ئىككى تەرەپتىكى ئاتامانلىرى ئاشناتاماچىي بىلەن لى چېغۇنى ئەسىرگە ئېلىپ بەيئەت قىلدۇرۇپ، سۇيئاب (بۇگۈنكى قىرغىزستان جۇمھۇرىيىتىدىكى توقماقنىڭ غەربىي جەنۇبى) دا ئابىدە تىكلەپ قايتقان، غەربىي تۈركلەر قايتىدىن تىنچىغان. پادىشاھ گاۋزۇڭ پېي شىڭجيەنگە ئالاھىدە شىغاۋۇل پىرقە دۇئان بېگى، مۇپەتتىشنىڭ ئوڭ قانات مۇھاپىزەتچىلەر بۇيۇك سانغۇنى قاتارلىق مەنسەپلەرنى بەرگەن. كېيىنكى يىلى ئاشىد ئۇران بەگ ئاشنابۇنانىنى يۆلەپ چىقىرىپ قايتا توپىلاڭ كۆتۈرگەن، پېي شىڭجيەن لەشكەر باشلاپ بېرىپ، توپىلاڭچىلارنىڭ ئىككى ئاتامانىنى ئۆلتۈرۈپ قايتقان. يۈڭچۈننىڭ تۇنجى يىلى (682 ـ يىلى) غەربىي تۈركلەرنىڭ ئاشناچابىش يەنە قارشىلىق كۆرسەتكەن، پېي شىڭجيەن قايتىدىن ئالتۇن چىش ئايىقىنىڭ ھەربىي يۇرۇش باش بوغىلىقىغا تەيىنلىنىپ لەشكەر باشلاپ جازا يۇرۇشكە ئاتلانغان. قوشۇن تېخى ئاتلانماي تۇرۇپلا، پېي شىڭجيەن كېسەل بىلەن ئۆلگەن.

ۋاڭ فاڭيى (623~685) تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى. تەخەللۇسى جۇڭشياڭ. بىڭجۇنىڭ لىيەنشىيەن (بۇگۈنكى شەنشىنىڭ لىيەنشىيەن ناھىيىسى) دېگەن يېرىدىن. پادىشاھ گاۋزۇڭنىڭ خانىشىنىڭ بىر جەمەت قېرىندىشى. دەشتى ماكان تۈتۈق مەھكىمىسىنىڭ ئەمىر لەشكىرى، سۇجۇنىڭ ئايماق بېگى قاتارلىق مەنسەپلەردە بولغان. يىغىنىڭ 3 ـ يىلى (678 ـ يىلى) پېي شىڭجيەنگە ھەمدەمدە بولۇپ غەربىي يۇرتقا بارغان. پارس خانى بىلەن بىرگە ئەرەبلەرنىڭ كۆڭلىنى ياسىغۇچى ئەلچى بولغان، قوشۇمچە ئەنشى (بۇگۈنكى كۆچا) نىڭ قورۇقچىبېگى بولغان. دىياۋلونىڭ تۇنجى يىلى (679 ـ يىلى) غەربىي تۈركلەرنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن سۇيئاب (بۇگۈنكى قىرغىزستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ توقماق) تا تۇرۇپ قالغان. سۇيئاب شەھىرىنى قايتا قۇرۇپ چىقىپ، تۆت تەرىپىگە 12 قۇۋۇق ياساتقان، بەش ئايدا ئىشنى تاماملىغان، شۇنىڭ بىلەن سۇيئاب ئەتىسىدىكى تۆت قورغانىنىڭ بىرىگە ئايلانغان. كېيىن ئالتۇنتاغنىڭ قورۇقچىبېگىلىكىگە تەيىنلىنىپ بەشبالىق (بۇگۈنكى جىمسار) دا تۇرغان. يۈڭچۈننىڭ تۇنجى يىلى (682 ـ يىلى) ئاشناچابىش ئىسيان كۆتۈرگەن، ئەنشىنىڭ قورۇقچىبېگى دۇخۇنباۋ قەستكە ئۇچراپ ئۆلگەن، كۇنەس شەھىرى (بۇگۈنكى قورغاسنىڭ غەربى) مۇھاسىرىدە قېلىپ، غەربىي زېمىن خەۋپكە دۇچ كەلگەن. ۋاڭ فاڭيى لەشكەر باشلاپ بېشىبالىقتىن نەچچە مىڭ چاقىرىم يول مېڭىپ كېلىپ، ئاشناچابىش بىلەن ئىلى دەرياسى بويىدا جەڭ قىلىپ، ئىسيانكار قوشۇننى مەغلۇپ قىلغان. يەنە غەلبە پۈرىستىدىن پايدىلىنىپ ئىسىقكۆل (بۇگۈنكى قىرغىزىستانىنىڭ ئىسىقكۆل) گە ھەربىي يۇرۇش قىلىپ، توپىلاڭچىلارنى تىنچىتىشنىڭ ھەل قىلغۇچ غەلبىسىگە ئېرىشكەن. ۋاڭ فاڭيى كېيىن شياۋجو تۈتۈق مەھكىمىسىگە كېلىپ تەييۇەن ۋىلايىتىنىڭ بېگى بولغان. شەرقىي تۈركلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلغان. ۋۇزىتىيەن تەختكە چىقىش ئالدىدا، ۋاڭ فاڭيى خانىشىنىڭ يېقىن جەمەتىدىن بولغانلىقى ئۈچۈن، جازالىنىپ قېلىشتىن قورقۇپ، ياجۇ (بۇگۈنكى خەينەن) غا كېتىۋاتقاندا يول ئۈستىدە ئۆلگەن.

كانياندەن سوغد، تۇغۇلۇپ ئۆلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. سوغدىيانا (بۇگۈنكى ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ سەمەرقەند) دىن لوپنۇرنىڭ جەنۇبىغا كەلگەن. جېنگۈەننىڭ 4 ـ يىلى (630 ـ يىلى) تاڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان، شىچىڭ قەلئەسىدە ئەلچى بولۇپ، غەربىي يۇرتتىكى سودىگەرلەرنى جەلپ قىلغان. شاڭيۇەننىڭ 2 ـ يىلى (675 ـ يىلى) ئۇ يەرلەردە توچ، قويىال، ساب قاتارلىق يېگىدىن توققۇز شەھەر بەرپا قىلىنغان بولۇپ، غەربىي يۇرتتىكى سوغدى سودىگەرلىرى ئەڭ مەركەزلەشكەن رايونغا ئايلانغان. ۋۇزىتىيەن دەۋرىدە كانياندەننىڭ ئەۋلادلىرى گانغۇ دەننىيەن، كانەسىلار بۇ جايدا سودا قىلغان.

ۋاڭ شياۋ جيي (؟~697) تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى. كىنجاپنىڭ شىنغىڭ (شەنشى ئۇلكىسىنىڭ لىنتوك ناھىيىسى) دېگەن يېرىدىن. يىغىنىڭ 2 ـ يىلى (677 ـ يىلى)، ئەسكەرلىككە قاتنىشىپ، كۆكنۇر (چىڭخەي) گە يۇرۇش قىلغاندا قوشۇننىڭ يانداش باش بۇغى بولۇپ، تۈبۈتلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىپ يېڭىپ

كۆلگەن. تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۈبۈتلەر يارىشىپ قالـ
غاندىن كېيىن قايتىپ كەلگەن. تىبەت رايونىنىڭ ئەھـ
ۋالىغا پىششىق بولغانلىقى ئۈچۈن، ۋۇزېتىيەن ئۇنى
ئوڭ قانات بەھەيۋەت قوشۇننىڭ سانغۇنلۇقىغا تەيىنلـ
گەن. چاڭشۇنىڭ تۇنجى يىلى (692 ـ يىلى)، بىراقلا
سەلتەنەتلىك يورۇش قىلىش قوشۇننىڭ باش بۇغلۇقىغا
ئۆستۈرۈلۈپ، ئەنشىنىڭ يانداش قورۇقچىبېگى تاڭ
شىۋجىڭ، غەربىي تۈركلەرنىڭ قارلۇق قەبىلىسىنىڭ
سەركەردىسى ئاشىنا سادىق قاتارلىقلارنىڭ يانداش باش
بۇغلۇقىدا ئاشىنا تۇز قاتارلىقلارنى مەغلۇپ قىلىپ،
ئەنشىدىكى تۆت قورغاننى قايتۇرۇۋالغان. بۇ جايلارنى
ساقلاش ئۈچۈن ئىچكى جايلاردىن ئەسكەر يۆتكەشكە خاد
غا مەكتۇپ يوللىغان ھەمدە يۆتكەلگەن ئەسكەر 30
مىڭغا يەتكەن. ئەنشىدىكى كۈسەن (كۈچا) نى مەركەز
قىلىپ، باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى ئەسلىگە
كەلتۈرگەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، غەربىي يۈرتنىڭ
ۋەزىيىتى مۇقىملىشىپ قۇدرەت تاپقان. كېيىن ئۇ ئىچـ
كى جايلارغا يۆتكەپ كېتىلگەن. قىتانلار بىلەن بولغان
ئۇرۇشتا ئۆلگەن.

ئاشىنا شان تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى،
تۈرك. تۇغۇلغان ۋە ئۆلگەن ۋاقتى نامەلۇم. شىڭشۇاڭ
قاغان، بەشبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ تۇنجى
قورۇقچىبېگى ئاشىنا نىزۇكنىڭ نەۋرىسى، چاڭئەندە
تۇغۇلغان. ۋۇزېتىيەننىڭ رۇيى تۇنجى يىلى (692 ـ
يىلى) دادىسى ئاشىنا يۇەنچىن زالىم بەگ لەي جۇنچېڭـ
نىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغاندا، ئۇمۇ جازالىنىپ
جېنجۇ (ھازىرقى خەينەن ئۆلكىسىنىڭ ياشىيەن ناھىيـ
سى ئەتراپىدا) غا پالانغان. جوڭزوڭ دەۋرىدە كەچۈرۈم
قىلىنىپ، ئۆلۈپ كەتكەن دادىسىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق
قىلىپ، قاغان، بەشبالىق قورۇقچىبەگ مەھكىمىسـ
نىڭ قورۇقچىبېگى بولغان. جىڭلوڭنىڭ 3 ـ يىلى
(709 ـ يىلى) بەشبالىق (ھازىرقى جىمسار) قا قاي
تىپ ئۇنى باشقۇرغان. جىڭيوننىڭ 2 ـ يىلى (712ـ
يىلى)، ئون ئوقنىڭ دالالەتچى بېگىلىككە تەيىنلىنىپ،
غەربىي تۈركلەرنىڭ ھەممە قەبىلىسىنى بېقىندۇرغان.
ئۇزاققا بارماي بەشبالىقنىڭ باش قورۇقچىبېگى، قو
شۇمچە ئىشىرغول، قوچونىڭ ھېراۋۇلبېگى بولغان.
كەييۇەننىڭ 2ـ يىلى (714 ـ يىلى)، غەربكە يورۇش
قىلىپ، قۇتۇرنىڭ مالىمانچىلىقىنى تىنچىتقان. 3 ـ
يىلى، تاڭ سۇلالىسى غەربىي قۇملۇق ھېراۋۇل مەھكـ
مىسىنى تەسىس قىلغاندا، ئەنشى، بەشبالىق ئىككى
قوشۇننىڭ ئەسكەرلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇپ، ئاشىنا
شاننى تۇنجى ھېراۋۇلبېگى قىلىپ ھەمدە قوشۇمچە يـ
راقنى تىنچىتقۇچى قوشۇننىڭ باش بۇغى قىلىپ، يەنە
«ئون ئوقنىڭ دالالەتچىبېگى، قوشۇمچە تۆت قورغاڭـ
نىڭ باسقاقبېگى، دەشتى ماكاننىڭ چېرىكچىبېگى،
غەربىي يۈرتتىكى ھەر قايسى ئەللەرگە ھېراۋۇللۇق
قىلغۇچى» دېگەندەك نامىلار بىلەن، قوشۇنغا بىر تۇتاش
قوماندانلىق قىلىپ، غەربتىكى تەزىكلەر (ئەرەبلەر) گە
يورۇش قىلىپ، تۈمۈر قابىق (ئۆزبېكىستاننىڭ بۇز
رۇكگاھ تاغ ئېغىزى) غىچە بېرىپ قايتىپ كەلگەن.
كېيىن تاڭ جياخۇينىڭ ھەمكارلىشىشى بىلەن شەرقىي
تۈركلەرگە زەربە بېرىپ خىزمەت كۆرسەتكەن. 4 ـ
يىلى، سۇلۇق قايتا قۇدرەت تاپقاندا، ئاشىنا شاننىڭ
كۆچى ئاجىزلاشقان. كېيىن خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىـ
مالىي قولتۇق رايونىدىكى ئالتە چۇپ (سوغد) لار توپـ
لاڭ قىلغاندا، تىنچىتىشقا ئەۋەتىلگەن ھەمدە خىزمەت
كۆرسىتىپ قايتىپ كەلگەن.

جاڭ شياۋسوڭ (؟ ~725) تاڭ سۇلالىسـ
نىڭ سانغۇنى، تەشرىپدار، بويىنىڭ ئېگىزلىكى يەتتە
گەز كېلىدىغان بولۇپ، دائىم چېگرالاردا ۋەزىپىدە بولـ
غان. كەييۇەننىڭ 3 ـ يىلى (715 ـ يىلى)، باش
مۇپەتتىشىبېگى بولۇپ ئەنشىگە بارغان. بۇ چاغ دەل
غەربىي فەرغاننىڭ خانى ئالىيۇتا تەزىك (ئەرەب) لەر
بىلەن بىرلىشىپ شەرقىي پەرغانىگە ھۇجۇم قىلغاندا
شەرقىي پەرغاننىڭ خانى ئەنشىگە كېلىپ ياردەم تەلەپ
قىلىۋاتقان چاغلار ئىدى. ئاشىنا شان غەربىي قۇملۇقـ
نىڭ ھېراۋۇلبېگى بولۇپ ئەرەبلەرگە قارشى تۇرۇشنى
ئىستراتېگىيىلىك نىشان قىلغان يىراقنى تىنچىتقۇچى
قوشۇننى باشلاپ ئۇرۇش قوزغىغاندا، جاڭ شياۋسوڭ
ئەنشىدىكى قوشۇنلىرىنى توپلاپ شەرقىي فەرغانىگە ھۇ
جۇم قىلغان. ئۇرۇش خەۋىرىنى ئاڭلىغان ئالىيۇتا تاغ
جىلغىسىغا قېچىپ كەتكەن. 6 ـ يىلىدىن 10 ـ يىللـ
ىرىغىچە بەشبالىقنىڭ قورۇقچىبېگى بولۇپ، بەشبالىقتا
تۇرغان. بۇ چاغدا بولۇرنىڭ خانى مۇكىنموڭ تۈبۈتلەر
تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغانلىقتىن، جاڭ شياۋ سوڭ
قوشۇن تارتىپ تۈبۈتلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، توققۇز شە
ھەرنى قايتۇرۇۋالغان. 10 ـ يىلىدىن 12 ـ يىللىرىغىچە
ئەنشىنىڭ يانداش باش قورۇقچىبېگى بولۇپ، دېھقانچـ
لىقنى راۋاجلاندۇرۇپ ئاشلىقلارنى توپلىغان. 12 ـ
يىلى تەييۇەن (ھازىرقى سەنشىنىڭ غەربىگە توغرا كېـ
لىدۇ) گە قايتۇرۇپ كېلىنگەن، كېيىن شۇ يەردە ئۆلـ
گەن.

گو یۇەنجىن (656~713) تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى، ۋېي ئايمىقىنىڭ گويشيانڭ (خىببي ئۇلكىسىدىكى داماڭ) دېگەن يېرىدىن. 18 يېشىدا تەشرىپدار بولغان، قەلەمدە ماھىر بولغانلىقى ئۈچۈن ۋۇزىتىيەننىڭ ئەتىۋارلىشىغا سازاۋەر بولغان. تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۇبۇتلەر ياراشقاندا ئولۇق قول ياساۋۇل بولۇپ، كۆپ قېتىم تۇبۇتلەرگە ئەلچىلىككە بارغان. ئەنشىدىكى تۆت قورغاننى ساقلاپ قېلىش ھەققىدە نۇرغۇن تەدبىرلەرنى كۆرسەتكەن. تۇبۇتلەر بىلەن يارىشىپ قالغاندىن كېيىن، لياڭجۇنىڭ تۇتۇقى بولغان. جوڭزوڭ ئەنشى قورۇقچىبەگ بىلەن كۆرۈشكىلى كەلگەندە، تۇرگەشلەردىن ئۈگىل غەربىي يۇرتنى سوراۋاتقاندىدى. گو يۇەنجىن دالالەتچى ئەلچى بولۇپ، ئۈگىلگە پەزىلەتلىك زەرابشان ئىنانچ خانى دەپ نام بەرگەن. ئۈگىل ئۇلگەندىن كېيىن، ئوغلى ساقال ئاشنا سادىق بىلەن دۇشمەنلىشىپ قالغان. تاڭ سۇلالىسى باشتا ئاشنا سادىققا ھەمدەمدە بولغاندا، گو يۇەنجىن ساقالنى ھىمايە قىلىپ، گۇناھنى ھاكىمىيەت يۇرگۈزۈۋاتقان چۇقاغا ئارتىپ قويغاچقا، ئۇ بىر مەھەل مەنسىپىدىن ئېلىنغان. كېيىن ئوغلىنى ئاستانىگە توۋا قىلىشقا ئەۋەتىپ، تەيچىڭ مەلىكىنى جوڭزوڭغا تارتۇق قىلغان. جوڭزوڭ ساقال بىلەن يارىشىپ قېلىپ ۋەزىيەتنى ئوڭشاپ، ساقالنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي چېگرىنى قوغداشتىكى كۆچلۈك قوغدىغۇچىسى بولۇپ قالغان. ئۇ ئۇرۇشتا كۆپ قېتىم خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، جوڭزوڭ، رۇيزۇڭ خانلار ئۈنى ئوردىغا تەكلىپ قىلغان. ئۇ تارىختىكى شۇەنزوڭنىڭ خانلىق تالىشىش ئۇرۇشلىرىغا قاتنىشىپ، نۇرغۇن خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەسكەر باشقۇرۇشتا تەدبىرسىز دەپ قارىلىپ، مەنسىپىدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن سەرگەردانلىقتا ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئۈگىل (?~706) تۇرگەش قاغانلىقىنى قۇرغۇچى. تۇرگەشلەرنىڭ باغا سوق قەبىلىسىدىن. ئەسلىي غەربىي تۇركلەرنىڭ جىۋاڭجۇ قاغانى، قوشۇمچە تېنىق خۇر تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ تۇتۇقى ئاشنا قوسارنىڭ ئوردىسىدىكى تارخان بولۇپ، كۆڭۈت (ھازىرقى قورغاس ناھىيىسىنىڭ غەربى) دە بارگاھ قۇرغان. تېەنشۇنىڭ تۇنجى يىلى 690 ـ يىلى)، ئاشنا قوسار يېڭىلىنىپ تاڭ سۇلالىسىگە قېچىپ بارغان. ئۈگىل قوشۇنلىرىنى باشلاپ كۆڭۈتتىن سۇيئاب (قىرغىزىستاندىكى توقماقنىڭ غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ) نىڭ غەربىي شىمالىغا كەلگەن ھەمدە 20 تۇتۇق تەسىس قىلىپ، ھەر قايسى تۇتۇقتا 7000دىن ئەسكەر تۇتقۇزغان. 2 ـ يىلى شەرقىي تۇركلەرنىڭ داڭلىق سەركەردىسى ئاشىدىر يۇەنجىننى ئۇلتۇرۇپ، قاغانى ئاشنا قۇتلۇقنى يارلاندۇرۇپ، سۇيئاب شەھىرىنى قايتۇرۇۋېلىپ بارگاھ قۇرغان. چاڭشۇنىڭ 2 ـ يىلى (693 ـ يىلى)، تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى ۋاڭ شياۋجىيىنىڭ تۇبۇتلەرگە قىلغان قايتۇرما ھۇجۇمىغا ياردەم بېرىپ، ئەنشىدىكى نۇرغۇن شەھەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىپ، سۇيئابنىمۇ تاڭ سۇلالىسىگە قايتۇرۇپ بەرگەن. شېنلۇنىڭ 2 ـ يىلى (699 ـ يىلى)، شەرقىي تۇركلەرنىڭ قاپاغان قاغانىنىڭ ئوغلى ئىنال قاغان بۇگۈنى چېكىندۈرۈپ، سۇيئابنى يەنە بىر قېتىم قايتۇرۇۋېلىپ، شۇ يەردە ئوردىسىنى قۇرغان. ئوغلى چىنونى ئاستانىگە مەلۇمات يوللاشقا ئەۋەتكەن، ۋۇجۇ ئۈنى باغابالىق تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ تۇتۇقى قىلغان. جيۇشىنىڭ تۇنجى يىلى (700ـ يىلى)، تاڭ سۇلالىسى قوسار قاغاننى يەنە بىر قېتىم غەربىي يۇرتنى تىنچىتقۇچى قوشۇننىڭ ئۇلۇغ باش بۇغلۇقىغا تەينىلەپ، سۇيئابنى قايتۇرۇۋالغان. ئۈگىل سۇيئاب شەھىرىنى قايتۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولۇپ، غەربىي تۇركلەرنىڭ ئەسلىي ماكانىغا بارغان. چاڭئەننىڭ 3 ـ يىلى (703ـ يىلى)، ئىككى تەرەپ توقۇنۇشۇپ قالغان، قوسار مەغلۇپ بولۇپ يەنە تاڭ سۇلالىسىگە قېچىپ بارغان. بۇ چاغدا ئۈگىل قاغان بولمىسىمۇ، تېنىقنۇر تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى ئۈتكۈزۈۋېلىپ، قاغانلىقنىڭ كۆلىمىنى ھازىرلاپ بولغاندىدى. شېنلۇنىڭ 2 ـ يىلى (706 ـ يىلى) 12 ـ ئايدا، تاڭ سۇلالىسى شيې ۋەننى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، ئۈگىلگە زەرابشان دەرياسىنىڭ پەزىلەتلىك ئىنانچخانى دېگەن نامنى بەرگەن. كېيىن شامال دارىپ كېسەل بولۇپ ئۇلگەن.

ساقال (?~711) تۇرگەش قاغانلىقىنىڭ قاغانى، ئۈگىلنىڭ چوڭ ئوغلى. شېنلۇنىڭ 2 ـ يىلى (706 ـ يىلى) 12 ـ ئايدا، تۇرگەشلەر ئاقساقلىنىڭ تەختىگە ۋە لۇجۇ تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ تۇتۇقى، زەرەبشان دەرياسىنىڭ پەزىلەتلىك ئىنانچخانى ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ، سول قانات ئالپ قورۇقچى باش سانغۇن، ئالپ قورۇقچى ئۇلۇغ سانغۇن، قوشۇمچە ياساۋۇلبېگى بولغان. قوشۇن تارتىپ كۆلچۇر سادىقنى مەغلۇپ قىلىپ، 14 ئۇرۇقنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، قاغان بولۇپ قاغانلىق قۇرغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى چۇقا كۆلچۇر جۇڭجىبنى قوللىغان، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەنشى باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ قو-

رۇقچىببگى گو يۈەنجېن بولسا ساقالنى دالالەت قىلـ
غان. جېڭلوڭنىڭ 2 ـ يىلى (708 ـ يىلى)، تاڭ
سۇلالىسى بىلەن ساقال ئوتتۇرىسىدا قاتتىق ئۇرۇش
بولغان. كېيىن گو يۈەنجېننىڭ تەدبىرى بويىچە ساقالغا
ئالىپ بىلگە 14 ئۇرۇقنىڭ ھۆرمەتلىك قاغانى دېگەن
ئوتىغاتنى ۋە سادىق تۇرگەشلەر دېگەن نامنى بېرىپ،
غەربىي چېگرىدىكى ئىتتىپاقداش بولغان. بۇ چاغدا
چوڭزوڭ جىڭلوڭنىڭ 4 ـ يىلى شەرقىي تۈرك قاغانلـ
قىغا جازا يۈرۈشى قىلماقچى بولۇپ، شىمالىي قوشۇنـ
نىڭ باش بۇغى جاڭ رىنيۈەننى پۈتۈن قوشۇنغا قوشۇنـ
جېگى، ساقالنى ئالتۇنتاغ قوشۇنى ئالغىنچى قوشۇنـ
نىڭ ئەلچىسى قىلغان ھەمدە ئۇلار قىرغىز، قىتان
قاتارلىقلارنىڭ قوشۇننىنى باشلاپ، چۆللۈكنىڭ شىمالـ
دا ئۇچراشماقچى بولغان. شۇ يىلى جىزوڭ تەختكە
ئولتۇرۇپ سىياسەتتە چوڭ ئۆزگىرىش بولغانلىقتىن،
شىمالغا قوشۇن تارتىش سۈغا چىلاشقان. شەرقىي
تۈركلەرنىڭ قاغانى قاپاغان قاغان بۇگۇ، كۈل تېگىن
قاتارلىقلارنى باشلاپ تۈرگەشلەرگە زەربە بەرگەن، سا
قال ئەسىرگە چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلگەن.

سۇلۇق (؟~738) تۈرگەش قەبىلىسىنىڭ قا
غانى، قاپىش قەبىلىسىدىن. چىگىۋننىڭ 2 ـ يىلى
(711 ـ يىلى)، ساقال شەرقىي تۈركلەر بىلەن بولغان
ئۇرۇشتا ئۆلۈپ، قاغانلىق بىر مەھەل ھالاكەت گىردا
بىغا بېرىپ قالغان. سۇلۇق چېچىلىپ كەتكەن قەبىلـ
لەرنى يىغىپ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ تەدرىجىي كۈچەي
گەن. شۇنىڭدىن كېيىن «ئون ئۇرۇقنىڭ سەركەردە
سى» بولۇپ، نامى تاڭ ئوردىسىغىچە يېتىپ بارغان.
4 ـ يىلى، شەرقىي تۈركلەردىن بۇگۇچۇر (قاپاغان
قاغان) ئۆلۈپ، پۈتۈن قەبىلە ـ ئۇرۇقلىرى غەربكە
كۆچكەندە، سۇلۇق ئۇلارنى يىغىپ قۇدرەت تېپىپ، تاڭ
سۇلالىسى ئوتۇغات بەرگەن ئون ئۇرۇقنىڭ قاغانى ئاشـ
نا شاننى مەغلۇپ قىلغان. 5 ـ يىلى، تاڭ سۇلالىسىگە
ئەلچى ئەۋەتكەن. 6 ـ يىلى، تاڭ سۇلالىسى ۋاڭ خۇينى
ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، سۇلۇققا ئوڭ قانات ئالىپ ياسا
ۋۇل باش سانغۇنى، تۈرگەشلەر تۇتۇقى، غەرب قوشۇنـ
نىڭ باسقاقبېگى دېگەندەك نامىلارنى بەرگەن، شۇنىڭ
بىلەن ساقال غەربىي رايوننىڭ تۇلۇق ھوقۇقلۇق خوجـ
سى بولغان. شۇ يىلى، تەزىكلەر (ئەرەبلەر) ماۋەرە
ئۇننەھر (سىر دەريىاسى بىلەن ئامۇ دەريىاسى ئارىلىقى)
تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە، سۇلۇق ئۇلارنى مەغلۇپ
قىلغان. 7 ـ يىلى، يەنە بىر قېتىم ماۋەرەئۇننەھرنى
قايتۇرۇۋېلىپ، تەزىكلەرنى مەغلۇپ قىلغان. 10 ـ
ئايدا، تاڭ سۇلالىسى سۇلۇققا ۋاپادار قاغان دېگەن نامنى
رەسمىي بەرگەن ھەمدە سۈيئاب (ھازىرقى قىرغىزىس
تاندىكى توقماقنىڭ غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ) نى
تۈرگەش قاغانلىقىنىڭ ئوردىسى قىلىشقا بۇلۇپ بېرىپ،
قاراشەھەرنى ئەنشىدىكى تۆت قورغاننىڭ بىرى قىلغان.
8 ـ يىلى، سۇلۇق سانغۇن چۈمۈل قۇن كۈلچۇرنى
تەزىكلەرگە ھۇجۇمغا ئاتلاندۇرۇپ، تەزىكلەرنى سەمەر
قەنتكىچە چېكىندۈرگەن. 10 ـ يىلى، تەزىكلەرنىڭ
شەرققە تاجاۋۇز قىلىشىنى توسۇش ئۈچۈن، تاڭ سۇلا
لىسى ئون ئۇرۇقنىڭ قاغانى ئاشىنا ھىدايەتنىڭ مەلـ
كىسىنى يارغول مەلىكىسى قىلىپ، سۇلۇققا ياتلىق
قىلىپ قۇدىلاشقان. كېيىن تەزىكلەر ھىيلە ئىشلەت
كەن، 21 ـ يىلىدىن 24 ـ يىللىرى جەريانىدا، تاڭ
سۇلالىسى بىلەن تەزىكلەر بىرلىشىپ سۇلۇققا زەربە
بەرگەن. سۇلۇق يېڭىلىنىپ تاڭ سۇلالىسى بىلەن يار
شىپ قالغان. 26 ـ يىلى باغا تارقان، تاماچى قاتارلىق
سەركەردىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

دۇ شىيەن (؟~740) تاڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەزە
رى، يىجۇنىڭ يىياڭ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى
يىياڭنىڭ جەنۇبى) دېگەن يېرىدىن. ئۇلىما ئائىلىسىدە
تۇغۇلغان، ۋۇجۇدا ئەسكەرلىككە كىرگەن، مۇشاۋۇر
بولغان. كەييۈەننىڭ 4 ـ يىلى، سۇلۇق يەنە بىر قېتىم
تۈرگەش قاغانلىقىنى قۇرغاندا، مۇيەتتىشىبېگى سۈيىتە
دە تۈرگەشلەر زېمىنىغا نۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملار بە
لەن ئەلچىلىككە بارغاندا، قارشى ئېلىنماي قايتىپ كې
لىپ خوجىدار بولغان. 12 ـ يىلى، ھەرەم ئاغىسى
سۈيىتىدە ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ قورۇق
چىببگى، غەربىي قۇملۇقنىڭ ھېراۋۇلبېگى بولغان.
13ـ يىلى، ئۇدۇن خانى ۋايجرا تياۋ تاڭ ئېلىگە ئاسىـ
لىق قىلىپ، تۇبۇتلەرگە بېقىنغاندا، دۇ شىيەن قوشۇن
تارتىپ، ئۇنىڭ كاللىسىنى ئالغان. 14 ـ يىلى، تۈر
گەشنىڭ زەرەبشان مەلىكىسى كۈسەنگە كېلىپ دىن
تارقىتىپ، ئات ـ يىپەك سودىسى بىلەن شۇغۇللانغان.
دۇ شىيەن دىننى قوبۇل قىلماي ئاتلىرىنى تۇتۇپ قال
غان، قىش كىرىپ سوغۇقتا ئاتلارنىڭ يېرىمى توڭلاپ
ئۆلۈپ كەتكەچكە، تۈرگەشلەرنىڭ غەزىپى قوزغىلىپ،
كۈسەنگە قوشۇن بىلەن باستۇرۇپ كىرگەن. بۇ مەز
گىلدە دۇ شىيەن ئوردىغا چاقىرتىلىپ، كۈسەندىكى ئىشـ
لارغا باشقىسىنى بېسىقتۇرۇشقا ئەۋەتكەندىن كېيىن
ئىشلار بېسىققان. دۇ شىيەنگە قارا دىۋان ـ ئىشىكئاغا
مەھكىمىسىنىڭ مۇئەككىلى دېگەن نام بېرىلىپ، جىنـ
جۇ ئايىمىقى تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ دورغالىقى ئەمەلى

ئېلىپ تاشلانغان. كېيىن ۋېيجۇ ئايمىقىنىڭ ئايماقىبىگى، تەييۇەننىڭ ئامبىلى، نوپۇس پىرقىسىنىڭ دىۋانبىگى، شىغاۋۇل مەھكىمىسىنىڭ دىۋانبىگى قاتارلىق مەنسەپلەردە بولغان.

گەي جيايۇن تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى، تۇغۇلغان ۋە ئۆلگەن ۋاقتى نامەلۇم. كەييۇەننىڭ 21 ـ يىلى (733 ـ يىلى)، سول قانات سەلتەنەت قورۇقچى سانغۇن، دەشتى ماكاننىڭ چېرىكچىبىگى بولغان. 22ـ يىلى، ليۇ خۇەننىڭ ئورندا بەشبالىقنىڭ قورۇقچىبىگى، سول قانات ياساۋۇل سانغۇنى بولغان. بۇ مەزگىللەردە، تۇرگەشلەرنىڭ قاغانى سۇلۇق تاڭ سۇلالىسىگە تاجاۋۇز قىلىپ، بارخان شەھىرى (ئاقسۇ) نى مۇھاسىرىگە ئالغان. گەي جيايۇن تۇرگەشلەر بىلەن ئۇچ يىل ئۇرۇش قىلىپ، سۇلۇققا مەغلۇپ بولغان. 26 ـ يىلى، ئەنشى باش قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ يانداش قورۇقچىبىگىلىككە تەيىنلەنگەن. تۇرگەشلەرنىڭ قارا ئورۇقلار بىلەن سىرىق ئورۇقلار ئوتتۇرىسىدا ئىچكى ئۇرۇش يۈز بەرگەندە، سىرىق ئورۇقلارنى ھىمايە قىلغان باغا تارقان تاڭ سۇلالىسىدىن يارەم تەلەپ قىلغان. 27ـ يىلى (739 ـ يىلى)، گەي جيايۇن غەربىي قۇملۇقنىڭ ھېراۋۇلى تەۋەسىدىكى فەرغانە، تاشكەنت، سەمەرقەند قاتارلىق ئوچ ئەلنىڭ قوشۇنى ئەنشى تەۋەسىدىكى تۇبۇت ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاتلىق ئالىپ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ تاماچى تىكلىگەن قارا ئورۇقلارنىڭ قاغانى ئەل ئەتمىش قۇتلۇق بىلگە قاغانىنى سۇيئاب (ھازىرقى قىرغىزىستاندىكى توقماقنىڭ غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ) دا تارمار قىلغان. ئەل ئەتمىش قۇتلۇق بىلگە قاغانىنى ئەسىرگە ئېلىپ، قارا ئورۇقنىڭ قاغانى نىۋار تېگىننى ئۆلتۈرگەن ھەمدە سۇلۇقنىڭ خانۇننى تۇتۇپ، زەرەبشان مەلىكىسى — ئاشنا ھىدايەتنىڭ قىزىنى ئېلىپ ئوردىغا قايتقان. 28 ـ يىلى، لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ تۇتۇقى، خېشى، لوڭيۇ ئايماقلىرىنىڭ باسقاقبىگى بولۇپ ئالماشقان. تۇبۇتلەر ھۇجۇم قىلىپ كىرگەندە، تاشبالىقنى قولدىن بېرىپ قويغاچقا، 29 ـ يىلى مەنسىپىدىن قالدۇرۇلغان.

باغا تارقان تۇرگەشلەرنىڭ مەنسەپ نامى. ئەڭ داڭلىقى تۇرگەشلەرنىڭ چۈمۈل قۇن قەبىلىسىنىڭ ئاقساقلى بۇيان كۈلچۇردۇر. كەييۇەننىڭ 8 ـ يىلى (720 ـ يىلى)، باغا تارقان مەركىزىي ئاسىيانى ئىگىلەپ، تەزىكلەر (ئەرەبلەر) نىڭ داڭلىق سەركەردىسى سەئىدنى مەغلۇپ قىلغان. كەييۇەننىڭ 26 ـ يىلىنىڭ باشلىرى (727 ـ يىلى)، ئاسكىل قەبىلىسىنىڭ ئاقساقلى تاماچى بىلەن بىرلىشىپ سۇلۇقنى ئۇلتۇرگەن. كېيىن باغا تارقان سىرىق ئورۇقلارنىڭ قاغانىنى، تاماچى بولسا قارا ئورۇقلارنىڭ قاغانىنى قوللىغان. باغا تارقان يۈلەكسىز قېلىپ، تاڭ سۇلالىسىدىن يارەم تەلەپ قىلغان. 27ـ يىلى 8 ـ ئايدا، تاڭ سۇلالىسى سانغۇنى گەي جيايۇن قوشۇن تارتىپ فەرغانە (ھازىرقى ئۆزبېكىستاندىكى سەمەرقەند) قاتارلىق ئۇچ ئەلنىڭ قوشۇنى بىلەن قارا ئورۇق تۇرگەشلەرنى تارمار قىلغان. باغا تارقان تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىتتىپاقىغا تەشەككۇر بىلدۈرۈپ ئوردىغا مەكتۇپ يوللىغان. 28 ـ يىلى 3 ـ ئايدا، تاڭ سۇلالىسى باغا تارقاننى رىغبەتلەندۈرۈش بىلەن بىرگە، ئاشنا ھىدايەتنىڭ ئوغلى ئاشنا تېگىننى ئون ئون ئورۇقنىڭ قاغانى قىلغان. باغا تارقان نارازى بولۇپ توپىلاڭ كۆتۈرگەن. تاڭ سۇلالىسى باغا تارقاننى تۇرگەشلەرنىڭ بىر قەبىلىسىنى ئاساسلىق باشقۇرىدىغان قاغان قىلىپ بويسۇندۇرغان. تەيىنباۋنىڭ دەسلەپكى يىللىرى (742 ـ يىلى) 4 ـ ئايدا، تاڭ سۇلالىسى ئاشنا تېگىننى ۋەزىپە ئۆتەش ئۈچۈن قورۇقچى ئەسكەرلەر بىلەن يولغا سالغان، يولدا باغا تارقان تەرىپىدىن ئۇلتۇرۇلگەن. تاڭ سۇلالىسى قارا ئورۇقلارنىڭ ئەل ئەتمىش قۇتلۇق بىلگە قاغانىنى تۇرگەشلەرگە قاغان قىلغان. تەيىنباۋنىڭ 3 ـ يىلى (744 ـ يىلى)، تاڭ سۇلالىسىنىڭ سۇلى باسقاقبىگى مېڭ لىڭچا قوشۇن تارتىپ ھۇجۇم قىلغاندا، باغا تارقان مەغلۇپ بولۇپ ئۇلتۇرۇلگەن.

گاۋ شىيەنجى (703~755) تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى، كورىيە (بۇگۇنكى چاۋشىيەن) لىك. داسى گاۋ شىجى ئەسكەر بولۇپ غەربىي يۇرتتا كېلىپ، تۆت قورغاننىڭ چېرىكچىبىگى بولغان. گاۋ شىيەنجى گۈدەك ۋاقىتلىرىدىن باشلاپ دادىسىغا ئەگىشىپ ئەسكەرلەر ئارىسىدا يۈرۈپ ئەسكىرىي ئىشلارنى پۇختا ئىگىلىگەن. نەچچە يىلدىن كېيىن ئۇرۇشلاردا ئۇتۇق قازىنىپ دادىسى بىلەن تەڭ سانالغان. تەيىنباۋنىڭ 3 ـ يىلى (744 ـ يىلى)، ئەنشىنىڭ ھېراۋۇلبىگى مېڭ لىڭچاغا ئەگىشىپ باغا تارقاننى مەغلۇپ قىلىپ ئۇلتۇرۇگەندىن كېيىن، كىنگىت (قاراشەھەر) نىڭ باسقاقبىگى بولغان ھەمدە ئەنشىنىڭ يانداش قورۇقچىبىگى، تۆت قورغاننىڭ ئۇلۇغ باسقاقبىگى قاتارلىق مەنسەپلەرگە ئۈستۈرۈلگەن. بۇ مەزگىللەردە ئۇ 20 ياشلار چامىسىدا ئىدى. 6 ـ يىلى، تاڭ سۇلالىسى بولۇر (ھازىرقى پاكىستاننىڭ شەرقىي قىسمى) غا ھۇجۇم قىلغاندا، گاۋ

شىەنجى ئەنشىنىڭ يانداش قورۇقچىبىگلىك سالاھىيىتى بىلەن غەربكە يۇرۇش قىلىش قوشۇنىنىڭ ھېراۋۇلبېگى بولۇپ، نەچچە مىڭ چەۋەندازلارنى باشلاپ يۇرۇش قىلىپ لىەنيۇنباۋ.قورغانى (پاكىستاننىڭ شەرقىي شىمالىدىكى سارھاد ئەتراپىدا) نى ئىگىلەپ، كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن ئەنشىنىڭ ھېراۋۇلبېگى بولغان. بۇ چاغلار ئەرەب، ئىمپېرىيىسىدە ئۈمەييە سۇلالىسىنىڭ ئورنىغا ئاببباسىيلار سۇلالىسى ئالمىشۋاتقان چاغلار ئىدى. تاڭ سۇلالىسى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ غەربىي يۇرتقا قايتا ھۇجۇم قىلىش نىيىتىدە بولۇپ، گاۋ شىەنجىنى 9 ـ يىلى شاش شەھىرى (ھازىرقى تاشكەنت) گە ھۇجۇمغا ئاتلاندۇرۇپ، ئەرەبپەرەس شاش خانىنى ئەسىرگە ئالغان. كېيىنكى يىلى ئەرەبلەر قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتكەندە، گاۋ شىەنجى ئەنشىدىكى قوشۇننى خىلاپ، فەرغانە قارلۇق ئەسكەرلىرى بىلەن تالاس (ھازىرقى قازاقىستاندىكى جامبۇل ئەتراپىدا) تا ئەرەب قوشۇنلىرى بىلەن ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلغان، قارلۇقلار ئاسىيلىق قىلغاچقا، ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان. 10 ـ يىلى، ئوردىغا چاقىرتىلغان. ئۆتكۈك ـ سۈيگۈن توپىلىكى پارتلىغاندا، يانداش ئەمىرلەشكەرلىككە قويۇلۇپ، توپىلاڭنى تىنچىتىشقا بۇيرۇلغان. خاتىنلارنىڭ قوشۇنى كۆچلۈك بولغاچقا، توڭگۇەننى مەھكەم ساقلاپ تۇرغان، ئوردا بىر نەچچە قېتىم ئۇرۇش قىلىشقا دەۋەت قىلغان بولسىمۇ، پەرمانغا بويسۇنمىغان. چېرىكچى تەپتىش، بىيەن لىگچېك ئۇنى ئۇرۇش قىلىشتىن باش تارتتى دەپ لاگېردا ئۆلتۈرۈۋەتكەن. قوشۇندىكىلەر ئۇنىڭغا «ئۇۋال قىلىندى» دەپ زارلاشقان.

فېك چاڭچېك (؟~755) تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى. پۇجۇنىڭ چىشى (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ لىنچى ئەتراپىدا) دىكەن يېرىدىن. نامرات ئائىلىدە تۇغۇلغان، بوۋىسىغا ئەگىشىپ ئەنشى (كۇسەن) گە بارغان، ئاقساق، ئازراق ساۋاتى بار، 30 ياشلاردا ئۆلگەن. گاۋ شىەنجىگە تونۇشتۇرۇلغان، گاۋ شىەنجى بىلەن ئۈچ قېتىم كۆرۈشكەندىن كېيىن، ئالاھىدە تالانتى بىلەن ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىلگەن ھەمدە يېجۇ قوغدىغۇچىسىلىققا قويۇلۇپ، قوشۇن يارغۇچىسىلىققا تەيىنلىگەن. كېيىن گاۋ شىەنجى ھەر قېتىم ئۇرۇشقا چىقاندا، ئۇنى ئارقا سەپتە قالدۇرغان. گاۋ شىەنجىنىڭ ئىنىك ئانىسىنىڭ ئوغلى يانداش كەپتاۋۇل جېك دېگۈن تەسىر كۆچىگە تايىنىپ زورلۇق قىلغانلىقتىن، فېك چاڭچېك ئۇنى ياساققا تارتىپ، قوشۇننى تەرتىپكە سالغان ھەمدە تېرىقچىلىق قىلدۇرغان. تەيىن باۋنىڭ 10ـ يىلى (751 ـ يىلى)، گاۋ شىەنجى ئوردىغا قايتۇرۇپ كېلىنگەن، فېك چاڭچېك ئەنشى، بەشبالىق ئىككى قوشۇننىڭ ھېراۋۇلبېگى بولۇپ، تەزىكلەر (ئەرەبلەر) بىلەن سۈھبەت ئۆتكۈزۈپ كۆكئارتىنى پاسىل قىلىپ، ئۇزۇنارا ئۇرۇش ـ تالاش قىلىشماسلىققا كېلىشكەن. توپىلاڭلارنى تىنچىتىپ، غەربىي يۇرتنى خاتىرجەم قىلغان. 13ـ يىلى ئوردىغا قايتۇرۇپ كېلىنگەن، بۇ چاغدا ئۆتكۈلۈك ـ سۈيگۈن توپىلىكى پارتلىغاچقا، فېك چاڭچېك فەنياڭنىڭ يانداش ھېراۋۇلبېگىلىك مەنسىپى بىلەن لوياڭغا قوشۇن تارتىپ توپىلاڭچىلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ مەغلۇپ بولغان. ئاستاننىڭ ئامانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن، تىنچىتقۇچى قوشۇننىڭ سەركەردىسى گاۋ شىەنجىنىڭ ھەمدەمدە بولۇپ توڭگۇەننى مەھكەم ساقلاپ تۇرغان، ئوردا نەچچە قېتىم ئۇرۇش قىلىشقا دەۋەت قىلغان بولسىمۇ، پەرمانغا بويسۇنمىغان. چېرىكچى تەپتىش، بىيەن لىگچېك ئوردىغا مەخپىي دوكلات يوللاپ، ئۇنى قوشۇن ئىچىدە ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكەن.

سىن شىن (715~770) تاڭ دەۋرىدىكى شائىر. جىياڭلىڭلىق بولۇپ، خارابلىشىشقا يۈزلىنىۋاتقان سەركەردە ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. مەنسىپىنى تاشلاپ چاڭئەن (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىئەن شەھىرى) دە تۇرغان، شېئىر يېزىش بىلەن نامى چىققان. لى بەي، دۇفۇ قاتارلىقلار بىلەن باردى ـ كەلدى قىلىشقان. 30 ياشلىرىدا ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىدىن ئۆتۈپ تەشرىپدار بولۇپ ئەسكەر مەھكىمىسىدە ئەسكەر بولغان. تەيەنباۋنىڭ 8 ـ يىلى (749 ـ يىلى)، غەربىي يۇرتقا بارغان، 10 ـ يىلى چاڭئەنگە قايتقان، 13ـ يىلى يەنە بىر قېتىم ئەسكەر تارتىپ، ئىلگىرى ـ كېيىن ئەنشىنىڭ ھېراۋۇلبېگى گاۋ شىەنجى، فېك چاڭچېكلارنىڭ قوشۇندا تۇرۇپ ھەمدەمدە بولغان. چېگرا رايوننىڭ گۈزەل مەنزىرىلىرىنى، ئەسكەر ـ سانغۇنلارنىڭ قەھرىمانلىق روھىنى مەدھىيىلەپ شېئىرلارنى يازغان. ئۇ ئۇزىنىڭ ھەيۋەتلىك چېگرا مەنزىرىلىرىنى تەسۋىرلەيدىغان شېئىرىي ئۇسلۇبى بىلەن تاڭ دەۋرى شېئىرىيىتىدىكى چېگرا مەنزىرىلىرى شېئىرىيەت ئېقىمىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ قالغان. جىدىنىڭ 2ـ يىلى 7640 ـ يىلى)، تۆت قورغان، بەشبالىقتىن قايتقان قوشۇنلار بىلەن ئوردىغا قايتقان ھەمدە ئۇنىڭ قول مەسلىھەتچى بولغان، كېيىن سىچۇەندە ئۆلگەن. «قار ياغقاندا دادخاھ ۋۇ بېگىمنى ئاستانىگە ئۇزىتىش»، «ئاتلىق دەريا ـ ئېقىنلارنى كېچىپ غەربكە ماڭغان قوشۇنغا يول بولسۇن»، «بۇگۇردىن غەربكە ئاتلانغان

هەزرەتنی ئۇزىتىش»، «يالقۇنتاغدا بۇلۇتلار سەپىرى-مىزگە ئاق يول تىلەر» دېگەندەك شېئىرلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسەرلىرىدۇر.

قۇشۇ خان (؟ ~ 757) تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى. تۇرگەشلەرنىڭ قۇشۇ قەبىلىسىدىن بولۇپ، كۆچادا بىر ئۇمۇر ياشىغان. دادىسى قۇشۇ تويىن كۆچادا ئۆتكەن سەككىز مەشھۇر سانغۇننىڭ بىرى. قۇشۇ خان گۇدەك ۋاقىتلىرىدە چاڭئەن (ھازىرقى شەنشىدىكى شەن) دە تۇرۇپ بىلىم ئالغان. 40 ياشتا ئالىپ كاھىدىگ بولۇپ، خېشىغا قوشۇن تارتقان، ھېراۋۇلىبىگى ۋاڭ چۇنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەچكە، يېڭى شەھەرنى ئېلىش ئۇرۇشىدا تۆھپە قوشقان. ۋاڭ چوڭسى ھېراۋۇلىبىگى بولغاندا، ئۇ كۆپ قېتىم قوشۇن تارتىپ تۆبۇتلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، خېيۇەن قوشۇننىڭ قوشۇنىنى يېڭى بولغان. يەنە ۋاڭ چوڭسىنىڭ ئورنىغا لوڭيۇنىڭ ھېراۋۇلىبىگى، ھۇدەيچى بولغان. كۆكنۇر (چىڭخەي) نىڭ ئۇرۇنگۇ ئارىلىدا قورغان قۇرۇپ خېيۇەننى باشقۇرغان. تەيەنباۋنىڭ 8 - يىلى (749 - يىلى)، خېيۇەننىڭ مۇھىم ئېغىزى بولغان تاش قورغاننى ھۇجۇم قىلىپ قايتۇرۇۋالغان، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئىلگىرىكى تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۆبۇتلەر قىزىلچوققا (بۇگۇنكى ئايتاغ) نى پاسىل قىلغان چېگرا سىزىقى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. ئۇ لياڭ بەگلىكىنىڭ بېگى، قوشۇمچە خېشىنىڭ ھېراۋۇلىبىگى بولۇپ، ئىككى قوشۇننى بىر تۇتاش باشقۇرغاندىن كېيىن، تۆبۇتلەر ئۇزاق مۇددەت ئىگىلىۋالغان خېجۇ رايونىنى قايتۇرۇۋېلىپ، چوڭزوڭنىڭ شېنلوڭنى پاسىل قىلغان ئىلگىرىكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرا پاسىلىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، شىپىڭ ئايمىقىنىڭ ئايماقبېگى بولغان. بۇ چاغدا شۇەنزۇڭ ئۆتۈلۈكنى ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىۋاتقاندا، قۇشۇ خان ئۆتۈلۈكنىڭ ئاسىيلىق قىلىش نىيىتى بارلىقىنى سېزىپ، ئەتىۋارلاپ ئىشلەتمەسلىك توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن. 13 - يىلى، ئۆتۈلۈك - سۇيگۇنلەر توپىلاڭ كۆتۈرۈپ لوياڭنى ئىگىلىگەن. سابىق توپىلاڭنى تىنچىتقۇچى سەركەردە گاۋ شىيەنجى، فېك چاڭچىلار توڭگۇەننى مەھكەم قوغدايمىز دەپ توپىلاڭچىلار بىلەن ئۇرۇش قىلمىغانلىقتىن ئۆلتۈرۈلگەن. قۇشۇ خان لوڭيۇنىڭ خىل قوشۇنىغا باشچىلىق قىلىپ توپىلاڭچىلارنى باستۇرۇشقا يارلىق چۈشۈرگەندە، ئوردا كۆپ قېتىم باستۇرۇشقا يارلىق چۈشۈرسىمۇ رەت قىلغان. 14 - يىلى، شۇەنزۇڭ باستۇرۇشقا قاتناشقىنى يارلىق چۈشۈرگەندە قۇشۇ خان توڭگۇەندىن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ مەغلۇپ بولۇپ ئەسىرگە چۈشكەن. توپىلاڭچى قوشۇن توڭگۇەندىن باستۇرۇپ كىرىپ چاڭئەننى ئىگىلىگەن.

پۇسپا شياۋدي (715~780) تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى، كۇسەن خان جەمەتىدىن. ئۆتۈلۈك - سۇيگۇن توپىلىڭىدا ئىككى ئاستانىنى ئىگىلىگەن. جەدىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى (756 - يىلى)، شۇەنزۇڭ سىچۇەنگە قېچىپ كەتكەندە، سۇزۇڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ يارلىق چۈشۈرگەندە، پۇسپا شياۋدي غەربىي يۇرت قوشۇنى بىلەن توڭگۇەنگە توپىلاڭنى باستۇرۇشقا كىرىپ، تۆت قورغان ۋە بەشبالىق بارگاھىنى تەشكىلىلىگەن. تۇنجى نۆۋەتلىك بارگاھ ھېراۋۇلىبىگى لى سىي بىلەن شياڭجى ئىبادەتخانىسىدىكى ھەل قىلغۇچ ئۇرۇشقا قاتناشىپ، چاڭئەن (ھازىرقى شەنشىدىكى شەن)، لوياڭلارنى قايتۇرۇۋالغان ھەمدە ۋاڭ ۋېيلياڭنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتىشقىمۇ قاتناشقان. يەنە ئىككىنچى نۆۋەتلىك بارگاھ ھېراۋۇلىبىگى لىغېي يۇەنلىغا ئەگىشىپ، لى گۇاڭبى بىلەن خېياڭ (ھازىرقى خېنەندىكى جېڭجۇنىڭ شىمالى) نى قوغدىغان. شاڭيۇەننىڭ 2 - يىلى (761 - يىلى) دىن يوڭتەينىڭ تۇنجى يىلى (765 - يىلى) غىچە ماڭئەن تېغىدىكى ئۇرۇشتىن كېيىن، لىغېي يۇەنلىنىڭ تۆت قورغان، بەشبالىق بارگاھىنىڭ ئۇچىنچى نۆۋەتلىك ھېراۋۇلىبىگىلىك مەنسەپىگە ۋارىسلىق قىلغان. نۇرغۇن خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، لۇفاڭ (ھازىرقى شەنشى ئۇلۇكسىدە)، بىننىڭ (ھازىرقى شەنشى ئۇلۇكسىدە) نىڭ ھېراۋۇلىبىگى، تەكشۇرۇش - جازالاش پىرقىسىنىڭ دېۋانبېگى بولغان ھەمدە چاڭخۇا (ھازىرقى جېجياڭ ئۇلۇكسىدە) ئايمىقىنىڭ ئايماقبېگى بولغان. دالىنىڭ 14- يىلى (779 - يىلى) 4 - ئايدا، ۋەلىئەھدنىڭ كەنجى ئوركانىبېگى بولغان، ئۇلۇگەندىن كېيىن ۋەلىئەھدنىڭ مۇشاۋۇرلۇق ئۇنۋانى بېرىلگەن.

سوغد لىڭجوڭ (؟~786) يەنە بىر ئىسمى لى يۇەنجوڭ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى. سوغدلارنىڭ بەشبالىق (ھازىرقى جىمسار) قورۇقچىبېگى. تەيەنباۋنىڭ 14 - يىلى (755 - يىلى)، ئۆتۈلۈك - سۇيگۇن توپىلىڭى پارتلىغان. ئوردا توپىلاڭچىلارنى باستۇرۇشقا يارلىق چۈشۈرگەندە، چېگرا مۇداپىئە قوشۇننىڭ تەيىارلىقى يوق ئىدى. گۇاڭدىنىڭ تۇنجى يىلى (763 - يىلى)، ياڭ جىلىي خېشى قوشۇننىڭ ئەمىر ئورۇنباسارى بولۇپ، خېشى (ھازىرقى ژۇژېي)، ئەنشى (ھازىرقى كۇچا)، بەشبالىق ئۇچ قوشۇنغا بىر تۇتاش قو-

ماندانلىق قىلغان، سوغد لىگجوڭ بەشبالىقنىڭ تۇتۇق-جىگى، ئۇيرغول، قوچو، بەشبالىقنىڭ تەپتىشىگى بولغان. سوغد لىگجوڭ چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىدىن پايدىلىنىپ بەشبالىقنى مەھكەم قوغدىغان. دالىنىڭ 7 ـ يىلى (722 ـ يىلى)، ئۇيغۇرىيە يولى بىلەن چاڭئەنگە ئەلچى ئەۋەتكەن. دەيزوڭ ئەلچى ئارقىلىق يارلىق ئەۋەتىپ تەقدىرلىگەن. جىيەنجوڭنىڭ 2 ـ يىلى (781 ـ يىلى)، ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتىپ مەلۇمات يوللىغاندا، دېزوڭ خان ئۇنىڭغا لى فامىلىسىنى تارتۇق قىلىپ، ئىسمىنى يۈەنجوڭ (سادىق) غا ئۆزگەرتكەن ھەمدە بەشبالىقنىڭ قورۇقچىبېگى قىلىپ، چېگرا رايوننى تىنچىتقۇچى ئايماقبېگى قىلغان. چېگرىدا ۋەزىپە ئۆتەۋېتىپ ئۆلگەن.

گو شىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى. تۇغۇلغان ۋە ئۆلگەن ۋاقتى نامەلۇم. جوڭشىگلىق داڭلىق سانغۇن گو زىيىنىڭ ئىنىسى گو يۈسىڭنىڭ ئوغلى. يوڭتەينىڭ تۇنجى يىلى (765 ـ يىلى)، گوشىن گو زىيىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن خېشىنى چارلاپ نازارەت قىلىش ئۈچۈن ئەنشى (ھازىرقى كۇچا) گە سەپەر قىلغان. كۇچىمە قومۇلار شەرق بىلەن غەربنىڭ قاتناش يولىنى ئېتىپ قويغانلىقى ئۈچۈن قايتىپ كېلەلمىگەن. دالى يىللىرىنىڭ ئاخىرىلىرى، گو شىن تۆت قورغاننىڭ ھېراۋۇلى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەنشىدىكى چېرىك مەھكىمىسىدە چېرىكچىلىك ئىشلىرىنى قىلغان. جىيەنجوڭنىڭ 2 ـ يىلى (781 ـ يىلى)، ئۇيرغول، قوچو، بەشبالىقنىڭ تەپتىشىگى سوغد لىگجوڭ بىلەن ئۇيغۇرىيە يولى بىلەن ئوردىغا ئەلچى ئەۋەتكەن. گو شىن ئەنشىنى مەھكەم قوغدىغانلىقى ئۈچۈن، دېزوڭ خان ئۇنىڭغا ئەنشىنىڭ باش قورۇقچىبېگى، تۆت قورغاننىڭ ھېراۋۇل تەپتىشىگىگى دېگەن نامىلارنى بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ جايلارنىڭ ئىشلىرىنى ئىدارە قىلغان.

ۋايجىرا سامباۋا تاڭ دەۋرىدىكى ئۇدۇن ئېلىنىڭ خانى. تۇغۇلغان ۋە ئۆلگەن ۋاقتى نامەلۇم. گۆدەكلا چېغىدىلا تەختكە ۋارىسلىق قىلغان. تىەنباۋنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا (742~756 ـ يىللىرى)، ئوردىغا بېرىپ شۇەنزوڭ خاننىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولۇپ، ھەرەم ئاغىچىسىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلغان ھەمدە ئوڭ قول بەھەيۋەت قورۇقچى سانغۇن، ۋايجىرا تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ تۇتۇقى قىلغان. ئۇدۇنگە قايتقاندىن كېيىن، ئەنشى (كۇچا) نىڭ ھېراۋۇلبېگى گاۋ شىيەنجىغا ھەمدەمدە بولۇپ، چەرچەندە تۇبۇتلەرنىڭ پاراكەندىچىلىكىنى يوقاتقان. كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى شەرىپىگە كېڭەشبېگى، ھۆدەيچى بولغان، كېيىن كېڭەش ۋەزىرى بولغان. تىەنباۋنىڭ 14 ـ يىلى، ئۆڭلۈك ـ سۆيگۈن توپىلىڭى قوزغىلىپ، تاڭ سۇلالىسى خەۋپتە قالغان. جىدىنىڭ تۇنجى يىلى (756 ـ يىلى)، ۋايجىرا سامباۋا ئۇدۇن ئېلىنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى ئىنىسى ۋايجىرا بوخان ئىنجۇغا قالدۇرۇپ، 5000 دىن ئارتۇق ئەسكەرنى باشلاپ، تاڭ سۇلالىسىگە يارەملىشىپ توپىلاڭنى تىنچىتقان. سۇزوڭ خان لى خېڭجىيا ئۇنىڭ ساداقەتمەندلىكىگە ئاپىرىن ئوقۇپ، ئۇلۇغ تۆرە، قوشۇمچە ئوردا تەپتىشى دېگەن نامنى بەرگەن. غەربىي يۇرتنىڭ پىدائىي قوشۇنلىرى چاڭئەن (ھازىرقى شەنشىدىكى شەن) ئەتراپىدا توپىلاڭچى قوشۇننى مەغلۇپ قىلغان، كېيىن ئۇرۇش جەنۇبىي ۋە شىمالىي تەرەپلەرگە بۇرۇلغاندا نۇرغۇن خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەن. ئۆڭلۈك ـ سۆيگۈن توپىلىڭى بېسىقماندىن كېيىن، ۋايجىرا سامباۋا ئاستانىدە قىلىپ ئوردا قورۇقچىسى نامىغا دۇاندىكى ئۈچ ۋەزىرلىك قوشۇلۇپ، ۋۇدۇ (ھازىرقى گەنسۇ تەۋەسىدە) خانى دېگەن نام بېرىلگەن. ۋايجىرا سامباۋا ئاستانىدە تۇرغاندا ئىستىقامەت قىلىش بىلەن بىللە ئىبادەتخانا ـ راۋاقلارنى بېزەش، مېھمانلارنى كۈتۈش، ئوردا سىرتىدىكى ئۇلىمالار بىلەن دوستلىشىش دېگەندەك پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان. جىيەنجوڭنىڭ ئاخىرلىرى، ۋاسسال بېقىندىلاردا بۇلۇنۇش ھالىتى شەكىللىنىپ، بەزى چاغلاردا قوراللىق توقۇنۇشلارمۇ يۈز بەرگەن. تاڭ ئوردىسى قىيىن ئەھۋالغا دۇچ كەلگەندە، دېزوڭ خان لى شې بىلەن بىرگە فېڭتىيەن (ھازىرقى شىيەنشىنىڭ چىيەنشىيەن ناھىيىسى) گە بېرىپ، ئوڭ قانات بەھەيۋەت ئۇلۇغ سانغۇن ھەمدە خان ھەمراھى بولغان. شەرققە يۇرۇش قىلىپ تاڭ سۇلالىسىگە يارەم قىلغاندىن كېيىن، ئىنىسى ۋايجىرا بوخان ئىنجۇ ئەتىسىدىكى تۆت قورغاننىڭ ھېراۋۇلبېگى بولۇپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن. جىنيۈەننىڭ تۇنجى يىلى(785ـ يىلى)، ۋايجىرا جىيەن ئوردىغا ئەلچىلەر ئارقىلىق مەكتۇپ سۇنۇپ، ۋايجىرا سامباۋانىڭ ئوغلى ۋايجىرا بۇخان قىرتىنى خانلىق تەختىگە ۋارىس قىلىشنى ئىلتىماس قىلغان، لېكىن ۋايجىرا سامباۋا بۇنىڭغا قوشۇلماي، تەختنى ئىنىسىغا بېرىپ، ئەلنىڭ مەدەنىيىلىشىگە سازاۋەر بولغان. 64 يېشىدا چاڭئەندە ئالەمدىن ئۆتكەن. جىنيۈەننىڭ 10 ـ يىلى (794 ـ يىلى)، لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ تۇتۇقى دېگەن شەرەپ بېرىلگەن. ئوغلى ۋايجىرا بۇخان قىرتى دادىسىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغان، كېيىن لوڭجۇ ئايمىقىنىڭ ئايماقبېگى بولغان.

یالۋ جىلىي (؟ ~ 765) تالاس سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى. ئەسلىي ئىسمى يالۋ يۇ، تالاس سۇلالىسىنىڭ تۇنجى نۇۋەتلىك بەشبالىق ئۇلۇغ قورۇقچىبېگى. تۆت قورغاننىڭ يانداش ھېراۋۇلبېگى يالۋ خېنىڭ ئوغلى. ئۇقلۇق ـ سۆيگۈن توپىلىڭدىن كېيىن، لياڭجۇ (ھازىرقى ۋۇۋېي) دىكى سوغدلارمۇ توپىلاڭ كۆتۈرگەن. ئۇ لياڭجۇنىڭ ئايماقبېگىگە يارەملىشىپ توپىلاڭنى تىنچىتقاندىن كېيىن، گۇاڭجۇنىڭ ئايماقبېگى سۈپىتىدە ئەسكەرلەرنى يىغىپ، قوۋۇقنىڭ غەربىدىكى جايلارنىڭ چېرىكچىبېگى بولغان. چېنىيۈەنىڭ 2 ـ يىلى (759ـ يىلى)، لياڭجۇ تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ تۇتۇقلۇق ئورنى بوش قالغاچقا، يالۋ جىلىي ئەمەلىي ھوقۇقنى كونترول قىلىپ تۇرغان. شاڭيۈەنىڭ تۇنجى يىلى (760ـ يىلى)، تۇبۇتلەر بەشبالىق (ھازىرقى جىمسار) نى ئىگىلىگەن. يالۋ يۇ ۋەزىيەتنى ئوڭشىغاندىن كېيىن، ئۇ ۋىرغول، قوچو، بەشبالىقنىڭ ھېراۋۇلبېگى بولغان. باۋېنگنىڭ تۇنجى يىلى (762ـ يىلى)، دەيزوڭ لى يۇ تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندا، دەيزوڭنىڭ ئىسمى بىلەن ئوخشىشىپ قېلىشتىن قېچىپ يالۋ جىلىيگە ئۇزگەرتكەن. گۇاڭدېنىڭ تۇنجى يىلى (763ـ يىلى)، لۇي چوڭ ۋەزىرىسىدىن قالغاندا، يالۋ جىلىي ئۇنىڭ ئورنىغا لياڭجۇ ئايمىقىنىڭ ئايماقبېگى بولغان. شۇ يىلى، تالاس سۇلالىسى خېشى ئەمىرلەشكەر مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، خانزادە ئەمىرلەشكەرلىككە قويۇلغان، يالۋ جىلىي خېشى ئەمىرلەشكەر مەھكىمىسىنىڭ يانداش ئەمىرلەشكەرلىككە قويۇلۇپ، خېشى (ھازىرقى ۋۇۋېي)، بەشبالىق، كۇسەن قاتارلىق جايلارنىڭ بىر تۇتۇش مۇداپىئە سىپىي ئىشقا ئاشۇرۇلغان. بۇ چاغدا غەربىي چېگرا رايون تىنچلانغانلىقتىن، ئەنشى باش قورۇقچىبېگ مەھكىمىسىنىڭ دەرىجىسى چۈشۈرۈلگەن، مەھكىمە ئەنشىدە تۇرىۋەرگەن. گۇاڭدېنىڭ 2 ـ يىلى (764 ـ يىلى)، بۇگۇ توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، تۇبۇتلەر بىلەن بىرلىشىپ چاڭئەن (ھازىرقى شەنشىدىكى شىئەن) گە ھۇجۇم قىلغان. تالاس سۇلالىسىنىڭ تەقدىرى قاش بىلەن كىرپىك ئارىسىدا قالغاندا، يالۋ جىلىي قوشۇن تارتىپ توپىلاڭچى قوشۇنغا قارشى جەڭگە ئاتلانغان، گەرچە ئاستاننىڭ مۇھاسىرىسى بۇزۇپ تاشلانغان بولسىمۇ، خېشىدىكى كۆچلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە تۇبۇتلەرنىڭ تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرىشىگە ئامال قىلالمىغانلىقتىن، لياڭجۇنىمۇ قولدىن بېرىپ قويغان. يوڭتەينىڭ تۇنجى يىلى (765ـ يىلى)، يالۋ جىلىي بەشبالىققا بېرىپ ئەسكەر توپلاۋاتقاندا، ئۇۋىرغول، قوچو ھېراۋۇلبېگى جۇيى تەرىپىدىن ئۇلتۇرۇلگەن. شۇنىڭ بىلەن، خېشىنىڭ يانداش ئەمىرلەشكىرى نامدا بار، ئەمەلدە يوق بولۇپ قېلىپ، ئۇچ قوشۇن مۇداپىئە لىنىيىسى پارچىلىنىپ كەتكەن.

پان تېگىن تالاس دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سەركەردىسى، قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاساسچىسى. تۇغۇلغان ۋە ئۆلگەن ۋاقتى نامەلۇم. IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقى زاۋال تاپقاندا، پان تېگىن قاتارلىق سەركەردىلەر قوۋملىرىنى باشلاپ غەربكە كۆچۈپ، قاراشەھەر، كۇسەن، قوچو قاتارلىق جايلارغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. دەسلەپتە يابغۇ دەپ ئاتالغان. تالاس سۇلالىسى داجوڭنىڭ 10ـ يىلى (856ـ يىلى)، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆگە قاغانى جەنۇبقا كۆچۈۋاتقاندا شۇۋىرلار تەرىپىدىن قوشۇۋېلىنىپ، ئۇيغۇرلار ئىگىسىز قالغاندا، پان تېگىن ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتىغان. شىيەنتوڭنىڭ 7 ـ يىلى (866 ـ يىلى)، بەشبالىق ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاغانى بۇگۇ تېگىن قوچونى ئىگىلەپ، قوچو ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرۇپ، پەن تېگىننىڭ غەربىي يۇرتىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تەدرىجىي ئىگىلىگەن.

بۇگۇ تېگىن تالاس دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سەركەردىسى، قوچو ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاساسچىسى. تۇغۇلغان ۋە ئۆلگەن ۋاقتى نامەلۇم. چۆلۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار قىرغىزلار تەرىپىدىن زاۋال تاپقاندىن كېيىن، ئۇلار ھەر تەرەپكە قاراپ كۆچكەن. بەزىلەر بۇگۇچىننىڭ باشچىلىقىدا بەشبالىققا كۆچكەنلەر ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى دېيىشىدۇ، يەنە بەزىلەر ئاۋۋال خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىگە كۆچۈپ كەمپساي (گەنجۇ، ھازىرقى گەنسۇدىكى جاڭيې) غا ماكانلىشىپ، تالاس سۇلالىسى داجوڭنىڭ 4ـ يىلى (850ـ يىلى)، قۇم ئايماق (ھازىرقى گەنسۇدىكى دۇنخۇاڭ) تىكى جاڭ يىچاۋ بىلەن بىرلەشكەن، ئىككىنچى يىلى بەشبالىققا ئىگىلىگەن دېيىشىدۇ. شىيەنتوڭنىڭ 7 ـ يىلى (866ـ يىلى)، بۇگۇچىن قۇۋمىنى باشلاپ قوچو (ھازىرقى تۇرپان)، ئۇرۇمچاي (ئۇرۇمچى) ئەتراپلىرىنى ئىگىلەپ، قوچو بىلەن بەشبالىقنى ئوردا قىلغان. ئۇلار تەدرىجىي قۇدرەت تاپقاندىن كېيىن، كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي مەركىزى كۇسەندىن قوچوغا يۆتكەلگەن. دۇنخۇاڭدىن ۋە تۇرپاندىن تېپىلغان ۋەسىقىلەردە ئۇيغۇرچە تىلغا ئېلىنغان «بۇگۇ تەڭرىقۇت»، «تەڭرىقۇت»، «تەڭرى قاغان» نىڭ ھەممىسى بۇگۇ تې-

گىن ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنى كۆرسىتىدۇ. سولۇق، يۈەن دەۋرلىرىدىن كېيىن پەيدا بولغان «بۆگۈ قاغان» نىڭ رىۋايىتى بولسا بۆگۈ تېگىننىڭ قوچو ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرۇش تارىخىنىڭ نامايەندىسىدىن ئىبارەت.

بىلگە كۆل قادىر خان جامال قارشىنىڭ «سۇررام لۇغىتىگە تولۇقلىما» دېگەن ئەسىرىدە ساقلىنىپ قالغان ئالمائىينىڭ «قەشقەرىيە تارىخى» دېگەن ئەسەرنىڭ پارچىلىرىغا ئاساسلانغاندا، بىلگە كۆل قادىر خاننىڭ قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئاساسچىسى ئىكەنلىكى مەلۇم. بىر قىسىم ئالىملار ئۇنى خەنزۇچە تارىخىي ۋەسىقىلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشكە باشچىلىق قىلغان قارلۇقلارنىڭ سەركەردىسى مەڭلىك تېگىن، كېيىن غەربىي قۇملۇقتىكى ئۇيغۇرلار ئۇنى خانلىقا تىكلىگەن، بىلگە كۆل قادىر خان بولسا ئۇنىڭ خانلىق نامى بولۇشى مۇمكىن دەپمۇ قىياس قىلىنىدۇ.

سىڭقۇ سالى تۇنتۇق تەرجىمىشۇناس. X ئەسىرلەردە بەشبالىق (ھازىرقى جىمسار) دا ياشىغان ئۇيغۇر. تۇغۇلغان ۋە ئۆلگەن ۋاقتى نامەلۇم. خەنزۇ تىلى، سانسكرىت تىلى، كۇسەن تىلى قاتارلىق تىللارنى پىشىق بىلىدۇ. ئۇ سانسكرىتچىدىن تەپسىر بېرىپ تەرجىمە قىلغان «ئالتۇن ئۆڭلۈك يارۇق يالتىراقلىق قۇپتا كۆتىرىلمىش نوم ئىلىكى ئاتلىق نوم بىتىك» نى ئۇيغۇرچىگە تەرجىمە قىلغان، يەنە «ئۇچ ئاغىلىق تاڭ راھىبى خۇيتىساڭنىڭ تەرجىمھالى» قاتارلىق داڭلىق بۇددا ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ، خەنزۇ بۇددا ئۆلىمالىرىنىڭ ئۇنۇقلىرىنى غەربىي يۇرتقا تونۇشتۇرغان. ئۇ يەر ـ جاي نامىلىرىنى، ئادەم ئىسىملىرىنى، نەرسە ـ كېرەك نامىلىرىنى، بۇددا نامىلىرىنى، راھىبلىق نامىلىرىنى ۋە دىنىي ئەقىدىلەرنى تەرجىمە قىلغاندا، سانسكرىتچىدىن كىرگەنلىرىنى سانسكرىت تىلىنىڭ ترانسكرىپسىيىسى بويىچە ئالغان، خەنزۇچىدىن كىرگەنلىرىنى ئەينى چاغدىكى ترانسكرىپسىيىسى بويىچە كۆچۈرۈپ ئالغان. ئۇنىڭ تەرجىمە ئەسەرلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بۇددا دىنى مەدەنىيىتىنى ۋە قەدىمكى زامان خەنزۇ تىلىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم پايدىلىنىش ماتېرىيالىدۇر.

سۇلتان ساتۇق بۇغراقاراخان (؟ ~955/956) قاراخانىيلار سۇلالىسىدىكى تۇنجى بولۇپ ئىسلامغا بەيئەت قىلغان قاراخان. بالا چاغلىرىدا ئاتۇشتا ئىسلام دىنى تەربىيىسىنى ئالغان، كېيىن غازاتچىلارنىڭ يارد-

مى بىلەن تاغىسى ئوغۇلچاق قادىر خاننى مەغلۇپ قىلىپ قەشقەرنى ئىگىلىگەن. ھىجرىيىنىڭ 330 ـ يىلى (941~942 ـ يىلى)، يەنە بالاساغۇن شەھىرىنىڭ (ھازىرقى قىرغىزستاندىكى توقماق شەھىرىنىڭ جەنۇبى) نىمۇ ئېلىپ، ئۆزىنى «بۇغرا قاراخان» دەپ ئاتىغان. ئۇلگەندىن كېيىن ئاتۇشنىڭ جەنۇبىغا دەپنە قىلىنغان. ئۇنىڭ قەبرىسى ھازىر مەشھۇر زىيارەتگاھقا ئايلىنىپ قالدى.

ۋىسارا سامباۋا (؟~966) بەش دەۋر، سولۇق سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى ئۇدۇن ئېلىنىڭ خانى. خەن ـ تاڭ دەۋرىدىن بۇيان ئۇدۇندە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان خان جەمەتى ئەۋلادى. ئۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە مايىلراق بولغاچقا، ئۆزىنى لى (李) فامىلىلىك دەپ ئاتاپ، تاڭ ئوردىسى خان جەمەتىدىن دەيدۇ. كىينىشلىرى، يۇرۇش ـ تۇرۇشلىرى خەنزۇلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ. سىياسىي ئىشلىرى، ئەمەلدارلىق تۈزۈملىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭكىگە تەقلىد قىلىنغان. سىياسىتى دانا، تۈزۈملىرى مۇكەممەل بولغاچقا، يېزا ئىگىلىكى، قول سانائىتى، سودا ئىشلىرى بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان، بولۇپمۇ توقۇمىچىلىقى گۈللەنگەن. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك قالايمىقانچىلىقتا قالغان، ھەممە يەرنى قەھەتچىلىك قاپلىغان شارائىتتا، ئۇدۇننىڭ سىياسىتىنىڭ مۇقىم، جەمئىيىتىنىڭ تىنچ-ئامان بولۇشى، دۆلەت كۈچىنىڭ گۈللىنىشىنى ساقلاپ تۇرغان. بۇ چاغدا غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ مۇناسىۋىتى ئۈزۈلگەندى. كېيىنكى جىن دەۋرى تېيەنفۇنىڭ 3 ـ يىلى (938 ـ يىلى)، ئۇ ماجىروك قاتارلىقلارنى ئوردىغا ئالاھىدە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىپ، چىن كۆڭلىدىن بېقىندىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. جىن گاۋزۇ شى جىڭتاڭ ئۇنى غەربىي چېگرانى باشقۇرغۇچى دەپ ئاتاپ، ئۇلۇغ ئاغىلىق ئۇدۇن دۆلىتى خانى دېگەن نامنى بەرگەن ھەمدە يەنە جاڭ كۇاڭيې، گاۋ جۇخەي قاتارلىقلارنى خان يارلىقىنى يەتكۈزىدىغان ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن. ئۇدۇن خان ئوردىسى بىلەن دۇنخۇاڭدىكى بەيئەتچىلەر قوشۇنىنىڭ ھېراۋۇلبېگى جەمەتى بىلەن بولغان باردى ـ كەلدىسى قويۇق بولغان. دۇنخۇاڭنىڭ خانى ساۋ يىجىن چوڭ مەلىكىسىنى كەمپىساي (گەنجۇ، ھازىرقى گەنسۇدىكى جاڭيې) ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاغانىغا ياتلىق قىلغان، ئىككىنچى مەلىكىسىنى ئۇدۇن خانى ۋىسا سامباۋاغا ياتلىق قىلغان. دۇنخۇاڭدىكى دۆلۈك قوم (موگاۋ) غارلىرىدىكى تام رەسىملىرىدە خان تاجلىق، بۇددا تونلۇق بۇيۇك خانلىقنىڭ ئۇلۇغ

ئافىلىق ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ بۇزرۇكۋار دانا تەڭرى ئەر-كىسىگە ھەم بۇيۇك خانلىقنىڭ ئۇلۇغ ئافىلىق ئۇدۇن دۆلىتىنىڭ سىياسەتلىرى يولغا قويۇلغان ئۇلۇغ ژاپادار خانىنىڭ خانىشى ساۋ جەمەتى دەپ خەتلەر يېزىلغان يوغان رەسىمگە ئالاھىدە ئورۇن بېرىلگەن. بۇنداق قۇدا - باجىلىق مۇناسىۋەت غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنىڭ مۇقىم بولۇشى ۋە غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ئىقتىساد، مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئالمىشىشىدا ئىنتايىن ئاكتىپ رول ئوينىغان. 54 يىل تەختتە ئولتۇرغان، ئۇلگەندىن كېيىن ئوغلى سوڭدې ئورنىغا خان بولغان.

يۈسۈپ قادىر بوغرا قاراخان قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قاغانى. 1004 ~ 1032 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان. سۇڭ سۇلالىسى جىڭدېنىڭ 4 - يىلى (1007 - يىلى)، ئۇدۇن خانى ژىسارا جەمەتى ھاكىمىيىتىنى بويسۇندۇرۇپ، ئىسلام دىنىنى خوتەن رايونىغا تارقاتقان. كېيىن سۇڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، باشتا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك بىلەن سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتلەردە ئالاقە باغلىغان. تەيەنشىڭنىڭ 3- يىلى (1025 - يىلى)، سەمەرقەنت (ھازىرقى ئۆزبېكىستاندا) نىڭ جەنۇبىي غەزنەۋىيلەر سۇلالىسىنىڭ سۇلتانى مەھمۇد بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئامۇ دەريا-سى پاسىل قىلىپ، تەسىر كۆچ دائىرىسىنى ئايرىيدىغان ئوتتۇرا ئاسىيا سىياسىي ۋەزىيىتىنىڭ شەكللىنىشىگە ئاساس سالغان، بۇ ۋەزىيەت موڭغۇللارنىڭ ئىستىلاسى-غىچە داۋاملاشقان.

يوللىغ تايشى (1087 ~ 1143) قارا قىتان خانلىقىنىڭ ئاساسچىسى. ئىسمى چوڭدې، قىتان. قى-تان سۇلالىسى تەيزۇ ئاپاگىنىڭ سەككىزىنچى ئەۋلاد نەۋرىسى. سۇڭ سۇلالىسى جېڭخېنىڭ 5 - يىلى (1115- يىلى) تەشرىپدار بولغان، ئوردىنىڭ تەكلىپى بىلەن ئوردىغا بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلغان. تەيجۇ ئايىقى، شياڭجۇ ئايىمقىنىڭ ئايماقبېگى ھەم قىتان قوشۇنىنىڭ ھېراۋۇلبېگى بولغان. شۇەنخېنىڭ 4 - يىلى (1122- يىلى)، جىن قوشۇنلىرى قارا قىتانلارغا ھۇجۇم قىلغان. تەيەنزۇدى خان جياشەن (ئىچكى موڭ-غۇلنىڭ ۋۇچۇەن ناھىيىسى) قېچىپ كەتكەندە، يوللىغ تايشى قاتارلىق خان جەمەتىدىن بولغان يوللىغ چۇننى خانلىققا تىكلىگەن، تارىختا شىمالىي قىتان سۇلالىسى دەپ ئاتالغان. ئۇزاققا بارمايلا بۇ سۇلالە يىمىرىلگەندە، يوللىغ تايشى قوشۇنلارنى باشلاپ تەيەنزۇدى خانغا بېقىن-خان؛ كېيىن يەنە پىكىردە كېلىشىلمىگەنلىكتىن، 200 دەك ئاتلىق چەۋەندازلارنى باشلاپ شىمالغا كەتكەن. قىتان سۇلالىسى زاۋال تاپقاندىن كېيىن، يوللىغ تايشى ئۇزىنى خان دەپ ئاتىغان ھەمدە شىمال ۋە جەنۇبتىن ئىبارەت ئىككى مەمۇرىي رايون تەسىس قىلىپ، قارا-سۇ، خاتۇنبالىق (موڭغۇلىيىدىكى تۇلا دەريا-سىنىڭ يۇ-قىرى ئېقىنىدا) نى ئۆز ئىچىگە ئالغان يەتتە ئايماق 18 قەبىلىنىڭ خانى بولغان. ئالتە يىل جاپالىق كۆرەشلەر-نى باشتىن كەچۈرۈپ، سوڭ سۇلالىسى جيەنيەننىڭ 4- يىلى (1130- يىلى)، قوشۇنلىرىنى باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلغان. ئەمىل (دۇربىلجىن) گە بېرىپ شەھەر سېلىپ، شۇ يەردىكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنى بوي-سۇندۇرغان. سوڭ سۇلالىسى شاۋشىڭنىڭ 2 - يىلى (1132 - يىلى)، ئۆزىنى گۇرخان دەپ ئاتىغان («گۇرخان» ئۇلۇغ خان ياكى خانلارنىڭ خانى دېگەن مەنىدە، ئۇنىڭغا يەنە خەنزۇچە ھۇرمەت نامى تەيەنيۇ، يەنى تەڭرى ئىلتىپات قىلغان خان دېگەن قوشۇل-غان). شۇنىڭدىن كېيىن ئاۋۋال قوچو ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى، كېيىن يەنە شەرقتىكى قاراخانىيلار سۇلالە-سىنى قوشۇۋېلىپ، بالاساغۇن (قىرغىزىستاندىكى توق-ماقنىڭ جەنۇبىدا) ئوردا قۇرغان ھەمدە ئوردىسى قۇز ئوردا دەپ ئاتالغان. شياۋشىڭنىڭ 11 - يىلى، ئۆزى قوشۇننى باشلاپ، كاتىۋان قىشلىقىدا سالجۇقىيلارنىڭ خانى سۇلتان سەنجەر باشچىلىقىدىكى قوشۇن بىلەن جەڭ قىلىپ غەلبە قىلغان. غەربتىكى قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن خارەزم دۆلىتى (ئۆزبېكىستاندىكى كاس-پى دېڭىزىنىڭ جەنۇبىدىكى خىۋە رايونلىرى) بېقىندى ئەل سۈپىتىدە قارا قىتان سۇلالىسىگە قارام بولغان. ئۇ قوشۇن بىلەن بالاساغۇنغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئىككىنچى يىلى كېسەل بىلەن ئۆلگەن. يوللىغ تايشى خەنزۇ مەدەنىيىتىگە تويۇنغان، كۆزگە كۆرۈنگەن سىيا-سىئون ۋە ھەربىي مۇتەخەسىس. ئۇ بەرپا قىلغان قارا قىتان سۇلالىسى ھاكىمىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيانى ئالاھا-زەل يۈز يىللارچە تىزگىنلىگەن، ئورنىتىقان تۈزۈملىرى ۋە قانۇن - سىياسەتلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىجتىمائى-يەت، ئىقتىسادىنىڭ رونىق تېپىشىدا ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدا ئاكتىپ رول ئوينىغان.

بارچۇق ئارت تېگىن قوچو ئىدىقۇتى. تۇغۇل-غان ۋە ئۆلگەن ۋاقتى نامەلۇم. ئەسەن تۇمۇرنىڭ ئوغ-لى. دەسلەپتە قارا قىتانلارغا بېقىنغان. سوڭ سۇلالە-سى جيادىڭنىڭ 2 - يىلى (1209- يىلى)، قاراقىتان-لار تەيىنلىگەن باسقاق شۇكەمنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. كې-

يىنكى يىلى نۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملار بىلەن چىڭگىز-خاننىڭ ئەلچىلىرىنىڭ ئالدىغا چىقىپ ئۇلارنى كۈتۈۋالغان ھەمدە موڭغۇللارغا بېقىنغان. چىڭگىزخان ئۇنى 5 ـ ئوغلى قاتاردا كۆرۈپ نۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملار بىلەن مەلىكە ئالتۇن بېكەنى ياتلىق قىلماقچى بولغان، كېيىن مەلىكە بالا ـ قازاغا ئۇچراپ قازا قىلىپ، قۇدىلىشالمىغان. موڭغۇللار غەربىي يۇرتتىكى، ھەتتا مەركىزىي ئاسىيادىكى ھەربىي يۇرۇشلەردە چوڭ رول ئوينىغان. تاڭغۇتلارنى بېقىندۇرۇشتا ئالاھىدە تۆھپە قوشقان. شۇنىڭدىن كېيىن قوچو ئىدىقۇت ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى موڭغۇللارنىڭ قولىغا ئۆتكەندە، موڭغۇللار «دارغاچ»نى ئەۋەتىپ باشقۇرغان. ئۇ ئۇلگەندىن كېيىن، ئەۋلادلىرى ئىدىقۇت نامىغا ۋارىسلىق قىلغان.

كۈچلۈك (؟~1218) نايمانلارنىڭ سەركەردىسى، تايان خاننىڭ ئوغلى. موڭغۇللار نايمانلارنى يوقاتقاندا، كۈچلۈك قارا قىتان تەرەپكە قېچىپ كەتكەن. بۇ مەزگىللەردە خارەزم دۆلىتى شەرقتە قاراپ كېڭەيمەچىلىك قىلىۋاتقانلىقتىن، قاراقىتانلار نېمە قىلىشنى بىلمەي قالغان. كۈچلۈك چۈلۈقنىڭ مەسلىھىتى بىلەن قايتىپ كېلىپ كونا قەبىلىلىرىنى يىغىپ خانلىق ئۇچۇن خىزمەت قىلغاچقا، خان دەپ ئاتىلىپ، ئەمىل (دۆربىلجىن) ۋە قايالىق (ھازىرقى قازاقىستاندىكى تالدى قورغاننىڭ شەرقىي قىسمى) قاتارلىق جايلارغا بېرىپ قوۋملىرىنى توپلىغان ھەمدە باشقا قوۋملار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ قوشۇن تەشكىللەپ، يەتتىسۇ رايونى (ھازىرقى قازاقىستاندىكى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبى) غا بېسىپ كىرگەن. لېكىن، خارەزمگە قارشىلىق كۆرسەتمەي، ئەكسىچە بۇ دۆلەتنىڭ شاھى مۇھەممەد بىلەن بىرلىشىپ قارا قىتانلارنى مۇھاسىرىگە ئېلىشقا كېلىشكەن. سوڭ سۇلالىسى جىيادىڭنىڭ 4ـ يىلى (1211ـ يىلى)، چۈلۈق ئۇۋغا چىققاندا، كۈچلۈك بۇكتۇرمە قوشۇننى سېلىپ ئۇنى تۇتۇۋېلىپ ئۆزىنى شاھىن شاھ دەپ ئاتىغان ھەمدە چۈلۈقنىڭ قىزىنى خوتۇنلۇققا ئالغان. كۈچلۈك ھوقۇقنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، قارا قىتانلارنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكىلەر بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغاچقا، بۇرۇنقى نېستۇرىئان دىنىغا بولغان ئېتىقادىنى تاشلاپ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا ھەمدە تەۋەلىكىدىكى مۇسۇلمانلارنىمۇ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا، ھېچ بولمىغاندىمۇ قىتانچە ياسىنىپ يۇرۇشكە بۇيرۇغانلىقتىن، خەلقنىڭ كۈچلۈك ئازابلىنىشى قوزغىغان. جىيادىڭنىڭ 10 ـ يىلى، موڭغۇل قوشۇنلىرى يەتتىسۇ رايونىغا كىرگەن، ئىككىنچى يىلى موڭغۇللار ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ ۋاھان (ھازىرقى ئافغانىستان تەۋەسىدە) نىڭ شەرقىدىكى راداز جىلغىسىدا ئۇلتۇرۇۋەتكەن.

تاتاتونگا ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدىكى موڭغۇل يېزىقىنى يارىتىۋچى. تۇغۇلغان ۋە ئۆلگەن ۋاقتى نامەلۇم. دەسلەپتە نايمانلارنىڭ تايان خاننىڭ تامغىسىنى تۇتقان ۋە خەزىنە، ئوزۇق ـ تولۇكلىرىنى باشقۇرغان. چىڭگىزخان نايمانلارنى يوقاتقاندا، ئۇ تامغىنى ئېلىپ قاچقاندا ئەسىرگە چۈشكەن. چىڭگىزخان ئۇنىڭ سادىقلىقىغا ئاپىرىن ئوقۇپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ خىزمەتچىسى قىلىپ، تامغىسىنى تۇتقۇزغان. شۇنىڭدىن تارتىپ موڭغۇللارنىڭ بارلىق يارلىق ـ ھۆججەتلىرىگە تامغا بېسىلىدىغان بولغان. چىڭگىزخان ئۇنى يەنە شاھزادىلىرىگە ۋە ئوغلان تېگىنلىرىگە موڭغۇل تىلىنى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىشنى ئۆگىتىشكە بۇيرۇغان. ئۇگەدەي تەختكە چىققاندىن كېيىنمۇ، ئۇ يەنىلا ئوردىنىڭ تامغىسىنى باشقۇرغان. جىيادىڭنىڭ 3ـ يىلى (1310ـ يىلى)، ئىشكىتاغا بولغان، يەنىمۇ ئايىقى (ھازىرقى مەنشىنىڭ دەي ناھىيىسى) نىڭ ئايماقبىگلىككە ئۆتۈرۈلگەن.

لىيەن شىشىەن (تەپتىش خەسەن) (1231~1280) يۈەن دەۋرىدىكى سىياسىئون. ئىسمى شەنپۇ، ئۇيغۇر. تۇغۇلغاندا ئۇنىڭ دادىسى بۇرۇقايا تەپتىشىبىگى ئىدى. مەنسەپ نامى «لىيەن» دېگەن خەت فامىلە بولۇپ قالغان. تەرىقەتچىلىكنىڭ كلاسسىك ئەسەرلىرىنى پىشىق ئۆگەنگەن، قولىدىن كىتاب چۈشمەيدىغان بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى «لىيەن مېڭزى» دەپ ئاتاشقان. قوبلاي خاننىڭ ئەتىۋارلىشىغا مۇيەسسەر بولۇپ، يۈنەنگە قوشۇن تارتىپ ئۇرۇشقا قاتناشقان. يەنە ئاستانىنىڭ جارچى سىلاۋچىسى بولۇپ، تەرىقەتچىلىكنى تەرغىب قىلىپ، تالانت ئىگىلىرىنى يېتىشتۇرگەن. يۈەن سۇلالىسى شىەنزۇڭ خان مەڭگۇ (مۆڭكە) ئۆلگەندىن كېيىن، قوبلاي بىلەن ئاريغ بۆكە ئۆزئارا خانلىق تەختىنى تالاشقاندا، ئۇ قوبلايغا بالدۇرراق تەختكە چىقىش ھەمدە ئاريغ بۆكە قاتارلىق موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىگە ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدىكى تەكلىپنى بەرگەن. قوبلاي خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، يۈەن سۇلالىسىنىڭ تۇنجى خانى شىزۇ خان بولغان. يۈەن سۇلالىسى جوڭتوڭنىڭ 2 ـ يىلى (1261 ـ يىلى)، لىيەن شىشىەن يارلىق بويىچە ئوردا پوتۇكچىلىك ۋازارەت مۇئەككىلىلىكىگە قويۇلۇپ، يېڭى ئەركان ـ مىزانلارنى

تۇزۇپ چىقىپ، كونا قائىدە - يوسۇنلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشتەك قانۇن - پەرمانلارنى تۈنجى بولۇپ تەشۋىق قىلغان ۋە يولغا قويغان شەخس بولۇپ قالغان. تەپتىشبىگى مەھكىمىسى، ھەر قايسى ئايماق - ۋىلايەت لەردە جازا - كۆزىتىش جۈجۈقى تەسىس قىلىپ، ئىچكى قىسمىدىكى مەككار ۋەزىرلەرنى تەكشۈرۈش، تۆۋەن قاتلامدىكى خىيانەتچىلىك قىلمىشلىرىنى تۈزەش، ئاق سۆڭەكلەر قاتلىمىنىڭ ئالاھىدە ھوقۇقلىرىنى چەكلەش، مۇشتۇمزورلارغا چەك قويۇش قاتارلىق تۈزۈملەرنى تۈزۈپ چىقىشتەك تەدبىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. جىيۇەننىڭ 8 - يىلى (1271 - يىلى)، قۇبلاي بىلەن چىقىشالمىغانلىقتىن، ۋەزىپىدىن قالدۇرۇلغان. 11 - يىلىدىن باشلاپ بېيجىڭ ۋاقىتلىق ۋازارەت مۇئەككەللىكىگە قايتا قويۇلغان. ئىككىنچى يىلى ۋاقىتلىق ۋازارەت جىگنەن (ھازىرقى خۇبېي ئۆلكىسىدىكى جاڭلىڭ) گە يۆتكەلگەندە، ليەن شىشيەن سۇ قۇرۇلۇشلىرىنى گۈللەندۈرۈش، مەكتەپلەرنى ئېچىش قاتارلىق يەرلىكنىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەن؛ يەنە رەھىمدىللىك سىياسەتنى قوللىنىپ، ئۇلۇم جازاسى بېرىشنىڭ ئالدىنى ئالغانلىقى ئۈچۈن، شۇ جايدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن. 16 - يىلى، يارلىق بويىچە ئوردا پۈتۈكچىلىك ۋازارەت مۇئەككەللىكىگە قايتۇرۇپ كېلىنگەن. كېيىن كېسەل بىلەن ئۆلگەن.

قوچقار تېگىن يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئىدىقۇتى. بارچۇق ئارت تېگىننىڭ چەۋرىسى. تۇغۇلغان ۋە ئۆلگەن ۋاقتى نامەلۇم. جىيۇەننىڭ 3 - يىلى (1266 - يىلى)، قوچو (ھازىرقى تۇرپان) غا ئىدىقۇت بولغان. 12 - يىلى، چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى دۇۋا قوشۇن تارتىپ قوچونى ئالتە ئاي مۇھاسىرە گە ئالغاندا، قوچقار تېگىن قىزىنى ياتلىق قىلىپ مۇھاسىرىدىن قۇتۇلغان. ئوردىغا كىرىپ قۇبلايىنىڭ تارتۇقلىشىغا مۇيەسسەر بولغان ھەمدە دېڭزوك خان گۈيۈكنىڭ قىزى باھار خېنىمنى ئالغان. قايتقاندىن كېيىن قوچو، قۇمۇل قاتارلىق شەھەرلەرنى يۇەن سۇلالىسىگە ئۆتۈنۈپ بەرگەن. شىمال قوشۇنى بېسىپ كىرگەندە، قاتتىق ئۇرۇش قىلىپ ئۇرۇشتا ئۆلگەن.

ئاتىرىغ بۆكە (؟~1266) موڭغۇل خانلىرىدىن. چىڭگىزخاننىڭ ئوغلى تولۇينىڭ كىچىك ئوغلى، قېرىندىشى مەڭگۇ (مۆڭكە)، قۇبلاي، ھۇلەكۇلەر بىلەن بىر ئاندىن تۇغۇلغان. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى باۋيۇنىڭ 6 - يىلى (1258 - يىلى)، مەڭگۇ خان جەنۇبىي سۇڭنى جازالىغاندا، ئاتىرىغ بۆكە قارا قورۇم (موڭغۇلىيەدىكى قارا قورۇم) نى ساقلاپ تۇرغان. مەڭگۇ خان ئۆلگەندىن كېيىن، قۇبلاي كەيپىڭ (ئىچكى موڭغۇلنىڭ كۆك تۇغلۇقلار خوشۇنىنىڭ شەرقىدىكى چاقماق دەريا سىنىڭ شىمالىدا) دا تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ ئۆزىنى يۇەن سۇلالىسىنىڭ تۈنجى خانى دەپ ئاتىغان. ئاتىرىغ بۆكە قارا قورۇمنىڭ غەربىدە ئۆزىنى ئۇلۇغ خان دەپ ئاتىغاندا، قۇبلاينىڭ قوشۇنى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، قىرغىزلار (ھازىرقى رۇسىيىنىڭ تۇۋا ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتى ئەتراپىدا) ماكانىغا قېچىپ كەتكەن. قۇبلاي خەنزۇلار رايونىنىڭ چۆللۈكىنىڭ شىمالىنى مادىي بۇيۇملار بىلەن تەمىنلىشنى قاتتىق چەكلىگەن. ئاتىرىغ بۆكە چاغاتاينىڭ نەۋرىسى ئالغۇنى چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا، ئاشلىق، مال - مۈلۈك، قورال - ياراغلارنى تەل قىلىشقا ئەۋەتكەن. جوڭتوڭنىڭ 2 - يىلى (1261- يىلى)، قۇبلاينىڭ چېگرا قوشۇنلىرىغا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، چۆللۈكنىڭ جەنۇبىغا بېسىپ كىرىپ، قۇبلاينىڭ قارىمىقىدىكى موڭغۇل - خەنزۇ قوشۇنلىرى بىلەن شىمۇتۇنۇر (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئاباغا خوشۇنى تەۋەسىدە) دا قاتتىق ئۇرۇش قىلغان، ھەر قايسى تەرەپلەردە يېڭىش - يېڭىلىش بولۇپ، ئاخىر ھەر قايسىسى قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرگەن. ئىككىنچى يىلى، ئاتىرىغ بۆكە ئالغۇنىڭ قۇبلايغا ئەل بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ، غەربكە قوشۇن تارتىپ يېڭىلىپ قېلىپ، ئالمالىق (ھازىرقى قورغاس ناھىيىسىنىڭ غەربىدە) قا بېسىپ كىرىپ بۇلاڭچىلىق، قىرغىنچىلىقلار بىلەن شۇغۇللانغان. قەھەتچىلىك يۈز بېرىپ، ئاۋامنىڭ نەپرىتىگە ئۇچراپ قوۋمى تاراپ كەتكەن. 5 - يىلى 7 - ئايدا، قۇبلايغا ئەل بولغان.

سەيدۇللا (تەخمىنەن 1272~1368 يىلى تەخمىنەن 1308~1355) يۇەن سۇلالىسىدىكى ئەدىب. ئۇيغۇر، ئىسمى تەيەنشى، تەخەللۇسى جىجەي. غەربىي يۇرتلۇق. ئۇ يۇەن سۇلالىسىدىكى تاۋ زوڭيىنىڭ «تارىخىي مەلۇماتلار» دىكەن ئەسىرىدە ئۇيغۇر دەپ يېزىلغان. بوۋىسى ئارسلان بۇقا، دادىسى ئالۇچىكۇ يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىنىڭ يۇەن، دەي جايلىرىنىڭ باسقاقچىلىگى بولغان. سەيدۇللانىڭ ئۇزۇن سەنشىنىڭ دەيجۇ ئايىمقىنىڭ يەنىبن (سەنشىنىڭ دەي ناھىيىسى) دە تۇغۇلغان، گۈدەك چاغلىرىدىن تارتىپ ئىلىم تەھسىل

قىلغان، ئائىلىسى خارابلاشقاندىن كېيىن ئىلىمنى تاشلاپ سودىغا كىرىشكەن. تەيدىڭنىڭ 4- يىلى (1327- يىلى) تەشرىپدار بولۇپ، جىنجاڭ پۇتۇكچىلىك مەھكىمىسىنىڭ دارغاچى، كېيىن فۇجيەن تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ تەپتىشچىگى، ئۇلىمالار مەھكىمىسىنىڭ دۆلەت تارىخىنى رەتلىگۈچىسى، جياڭسۇ، جېجياڭنىڭ ۋاقىتلىق كاتاۋۇلى قاتارلىق مەنسەپلەردە بولغان. شېئىرلىرىدا ناچار ئىللەتلەر سۆكۈپ تاشلىنىپ، ئەمگەكچى خەلققە بولغان ھېسداشلىقى ھەمدە باراۋەرلىك، ئەمىلىككە ئىنتىلىشى ئۇرغۇپ تۇرىدۇ. يەنە نەغمە ئىشلەش، تېكىست يېزىش، رەسىم سىزىشقىمۇ ماھىر. ئەسەرلىرىدىن «يەنمېن توپلىمى»، «سەيدۇللا نەزمىلىرى توپلىمى»، «ئورمانىسمان تاشلىق نەزمىلىرى توپلىمى» قاتارلىقلار بار.

گۈەن يۈنشى (1286 ~ 1324) غۇربىتى. يۈەن سۇلالىسىدىكى ئەل - نەغمىچى. ئەسلىي ئىسمى كىچىك يۈنۈس قايا، ئەلى قايانىڭ نەۋرىسى، بەشبالىق (ھازىرقى جىمسار) لىق ئۇيغۇر. دادىسىنىڭ ئىسمى گۈەن چىغا بولغاچقا، «گۈەن» خېتىنى قامىلە قىلىپ قوللانغان. ئاتا - بوۋىلىرى يۈەن سۇلالىسىنىڭ دۆلەت قۇرغۇچى تۆھپىكار تۇنجى ۋەزىر - تۆرىلىرىدىن. گۈەن يۈنشى شەرقىي ۋە غەربىي خۇەينەن تۇمەن تۇتۇن مەھكىمىسىنىڭ دورغاچى بولغان. ئۇ نام - ئۇتۇققا ئېتىبار بەرمىگەنلىكتىن، ۋەزىپىگە ئولتۇرۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي ئىنىسىغا ئۆتۈنۈپ بېرىپ، ئىلىم تەھسىل قىلىپ ئەسەرلەرنى يازغان، كېيىن ئۇلىمالار مەھكىمىسىنىڭ ئۇلىماسى، ئىشكىتاغا قاتارلىق مەنسەپلەردە بولغان. كېيىن يەنە ئەمەلدارلىق سورۇنلىرىدىكى چىرىكلىكتىن يىرگىنىپ مەنسىپىدىن ئىستېپا بەرگەن. جەنۇبىي جۇڭگونىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا يۈرۈپ يېزىقچىلىق بىلەن جان باققان. ئاتاقلىق نەسىرچى ياۋ سۈينى ئۈستاز تۇتۇپ، شۇ زەيسى، ياڭ چاۋيىڭلار بىلەن بۇرادەرچىلىك قىلىشىپ ئۆتكەن. گۈەن يۈنشى ئۇزىگە سۈەنزەي (قاڭسىق)، ياڭ چاۋيىڭ ئۇزىگە جەنزەي (تىمتاس)، شۇ زەيسى بولسا ئۇزىگە تىەنزەي (تاتلىق) دەپ تەخەللۇس قويۇشقان. ياڭ چاۋيىڭ «باش باھار دىكى قار»، «تەيپىڭ نەزمىلىرى» دېگەن ئەسەرلەرنى رەتلىگەندە، گۈەن يۈنشىنىڭ نادىر ئەسەرلىرىنى كىرگۈزۈپ، ئۇنىڭغا كىرىش سۆز يازدۇرغان. كېيىنكىلەر گۈەن يۈنشى بىلەن شۇ زەيسىنىڭ ئەسەرلىرىنى «گۈەن يۈنشى، شۇ زەيسى نەزمىلىرى» دەپ ئاتاشقان. گۈەن يۈنشىنىڭ نەزمە، بېيىت، ماقال ۋە ھۆسنىخەتلىرىنىڭ ھەممىسى داڭلىق. ئۇ ئىجاد قىلغان نەزمە - مەرغۇلالارنى كېيىنكىلەر «خەيىەن مەرغۇلى» دېگەن نام بىلەن ئورۇندىلىپ، مىلىي سۇلالىسى دەۋرىدىكى جەنۇبنىڭ مەشھۇر نەغمىلىرىنىڭ بىرى بولغان كۈن نەغمىلىرىنىڭ ئاساسىدۇر. يەنە «گۈەن يۈنشى نەزمىلىرى» دېگەن ئەسىرى بار.

لۇ مىڭشەن يۈەن دەۋرىدىكى دېھقانچىلىق ئىلىمىنىڭ پىرى. ئۇيغۇر، تۇغۇلغان ۋە ئۆلگەن ۋاقتى نامەلۇم. ئىسمى تۆمۈر تۇۋرۇك. ئاتىسى قارلۇق ناتاش ئۇلىمالار مەھكىمىسىنىڭ پۇتۇكچى دورغابى ۋە پەرمانچەرداری، ئىشكىتاغىسى قاتارلىق مەنسەپلەردە بولغان. يۈەن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا، لۇ مىنشەن دادىسى بىلەن بىللە غەربىي يۈرتتىن خانبالىق (ھازىرقى بېيجىڭ) گە كۆچۈپ كېلىپ، ئاتىسىنىڭ نامىدىكى «لۇ» خېتىنى قامىلە قىلىپ قوللانغان. يۈەن سۇلالىسى رېنزۇڭ خان يەنيۇنىڭ تۇنجى يىلى (1314 - يىلى)، لۇمىنشەن شۇچۈن ئايمىقى (ھازىرقى ئەنخۇي ئۇلكىسىدىكى شۇشيەن ناھىيىسى) نىڭ تەپتىشچىگى بولغان، كېيىن جېكجۇ ئايمىقى (خۇنەن ئۇلكىسىدىكى جىڭشيەن ناھىيىسى) غا يۆتكىلىپ بېرىپ دارغاچى بولغان. ئۇ نۇرغۇن بىلىملەرنى ئىگىلەپ يازغان «تېرىقچىلىق - پىلىچىلىك ئاساسلىرى» دېگەن ئەسىرى ئاي، پەسىللەر بويىچە تۇرلەرگە بۆلۈنۈپ ئاددىي، چۈشىنىشلىك تۈزۈلگەن. بۇ ئەسەر بۇنىڭدىن بۇرۇن يېزىلغان «دېھقانچىلىق، توقۇمچىلىق مەجمۇئەسى»، «دېھقانچىلىق دەستۇرى» دېگەن ئەسەرلىرى بىلەن قوشۇلۇپ يۈەن دەۋرىدىكى ئۇچ پارچە دېھقانچىلىق ئىلىمىغا دائىر مەشھۇر ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

ئالغۇ (؟~1265) چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى. چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاينىڭ نەۋرىسى. سۇڭ سۇلالىسى كەيچىڭنىڭ تۇنجى يىلى (1259 - يىلى)، مەڭگۈ خان ئۆلگەندە، ئۇنىڭ بىر قۇرساق ئىنىسى قۇبىلاي خان بىلەن تارىخ بۇكە ئوتتۇرىسىدا خانلىق تەختىنى تالىشىش ئۇرۇشى يۈز بەرگەن. تارىخ بۇكە ئۇلۇغ خان نامى بىلەن ئالغۇنى چاغاتاي خاندىن خانلىقنى تارتىۋېلىشقا ئەۋەتىپ، ئەسكەر، ئوزۇق - تۇلۇكلەرنى توپلىغان ھەمدە ئىل خان بىلەن ئالتۇن

ئوردا خانلىقنىڭ قۇبىلاي خانغا يارده‌م بېرىشىگە توسـ
قۇنلۇق قىلغان. كېيىنكى يىلنىڭ ئاخىرىدا، ئالغۇ
چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئوردىسى ئالمالىق (هازىرقى قور-
غاس ناهىيىسىنىڭ غەربىدە) قا بېرىپ نازارەتچىبەگ قا-
تۇن ئۇلقۇنايىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ، ئۆزىنى خان دەپ
ئاتىغان. ئۇ بۇرۇنقى بەشبالىق قاتارلىق جايلاردىكى
ۋاقىتلىق دىۋان ۋازارەتلىرىنىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ قۇبىلاي
خان بىلەن تارىخ بۇيۇك ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتا قايسى
تەرەپتە تۇرۇشنى بىلەلمەي قېلىۋاتقان پۇرسىتىدىن پاي-
دىلىنىپ، ئۇلارنى ئۆز ئەتراپىغا ئۈيۈشتۈرۈپ، 150
مىڭ ئەسكەرنى توپلىغان. ئۇزاق ئۆتمەي، ئۇ يەنە تارىخ
بۇيۇك ئەۋەتكەن ئەلچىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، تارىخ بۇيۇكدىن
يۈز ئۆرۈپ قۇبىلاي خانغا بېقىنغان. ئۇنىڭدىن كېيىن
يەنە قايدۇ، بەركە بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، قايدۇنى
مەغلۇپ قىلغان. قۇبىلاي خان ئۆزىنىڭ باشقۇرۇشقا
قۇدرىتى يەتمەيۋاتقان شەرقتىن ئالتايغىچە، غەربتە ئامۇ
دەرياسى (هازىرقى تاجىكىستان، ئۆزبېكىستان تەۋەسـ
دە) ۋادىسىغىچە بولغان كەڭ رايونلارنى ئالغۇنىڭ باشـ
قۇرۇپ قوغدىشىغا تاپشۇرغان. بۇ موڭغۇل خانلىقى
ئۇلۇغ خانىنىڭ چاغاتاي خانلىقىنىڭ بۇ جايلارغا بولغان
ئەمەلىي ھۆكۈمرانلىقىنى تۇنجى قېتىم ئېتىراپ قىلـ
شى ئىدى. ئالغۇ باشتىن ـ ئاخىرى موڭغۇل ئۇلۇغ
خانلىقىنىڭ چېگرا بويىدىكى ۋاسىال خانى سۈپىتىدە
پائالىيەت ئېلىپ بارغان.

تۇغلۇق تۇمۇر خان (1362~1363) چاغا-
تاي خانلىقىنىڭ خانى. ئۇ ئۆز تەۋەلىكىدە ئىسلام دىنـ
نى يولغا قويغان تۇنجى موڭغۇل خانىدۇر. ئۇنىڭ نەسـ
بى ھەققىدىكى پىكىرلەر بىردەك ئەمەس، بەزىلەر چاغا-
تاي خانلىقىدىكى دۇۋا خانىنىڭ نەۋرىسى، ئەمىل خوجـ
نىڭ ئوغلى دەپ قارىماقتا؛ بەزىلەر ئەسەن بۇقانىڭ
ئوغلى دەپ قارىماقتا؛ يەنە بەزىلەر چاغاتاي خان جەمەتـ
دىن تۇغۇلغان دەپ قاراش دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمـ
رى بولاچىنىڭ نامىنى سۈيىئىستېمال قىلغان بولۇشى
مۇمكىن دەپ قارىماقتا. يۇەن سۇلالىسى جىجىڭنىڭ 7ـ
يىلى (1347 ـ يىلى)، ئەمىر بولاچى خەلق ئارىسـ
دىن چاغاتاي خانىنىڭ ئەۋلادى — 18 ياشلىق تۇغلۇق
تۇمۇرنى تېپىۋېلىپ، ئاقسۇدا ئۇنى خانلىق تەختىگە
ئولتۇرغۇزغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن چاغاتاي خانلىقى
شەرقىي چاغاتاي خانلىقى ۋە غەربىي چاغاتاي خانلىقى
دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەن، يەنى شەرقىي چاغاتاي خانلىقى
ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى تۇمۇرىيلەر ئىمپېراتورلۇقى.
تۇغلۇق تۇمۇر تەختكە چىقىپ ئالتە يىلدىن كېيىن ئىسـ
لام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقىنى جاكارلىغان ھەمدە
ئىسلام دىنىنى ئاۋۋال موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى ئارىسىدا
تارقىتىشقا باشلاپ، ئۇرۇشلار ئارقىلىق دىن تارقىتىشى
ئوڭۇشلۇق بولغان. «تارىخى رەشىدى» گە ئاساسلانغان-
دا، 160 مىڭ چېدىرلىق موڭغۇل چېچىنى ئالغۇزۇۋې-
تىپ ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغان. تۇغلۇق تۇمۇرخان
ئىسلام دىنىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن تەشۋىق قىلىپ،
تەۋەسىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىپ،
ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىگەن، بولۇپمۇ ئۇ ما-
ۋەرەئۇننەھر (هازىرقى سىر دەرياسى بىلەن ئامۇ دەريا-
سى ئارىلىقىدىكى جاي) نى بويسۇندۇرۇش ئارقىلىق بۇ-
لۇنۇپ كەتكەن چاغاتاي خانلىقىنى ۋاقىتىنچە بىرلىككە
كەلتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ نام ـ ئابرۇيى ۋە ئىمتىيازىنى
ئۈستۈرگەن ھەمدە دوغلات قەبىلىسى ئەمىرى بولاچـ
نىڭ جەمەتىنىڭ كۈچىگە ئۇنۇملۇك زەربە بەرگەن.
1363 ـ يىلى، ئۇ كېسەل بىلەن ئۆلگەندىن كېيىن،
ماۋەرەئۇننەھرنى قوغداۋاتقان ئوغلى ئىلياس خوجا
شەرققە قايتىپ تەختكە ۋارىسلىق قىلغان.

ئۇۋەيس خان (؟~1432) شەرقىي چاغاتاي
خانلىقىنىڭ خانى. خىزىر خوجا خانىنىڭ نەۋرىسى،
شىرئەلىنىڭ ئوغلى. مىڭ سۇلالىسى يوڭلىنىڭ 15 ـ
يىلى (1417 ـ يىلى)، دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى
خودايدادنىڭ ھىمايە قىلىشى بىلەن خانلىق تەختىگە ئولـ
تۇرغان. بۇ چاغدا ئويراتلار غەربكە كېڭىيىپ، شەرقىي
چاغاتاي خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىغا كېلىپ ئولتۇراق-
لاشقانىدى. ئۇۋەيس خان تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن
ئوردىسىنى بەشبالىق (هازىرقى جىمسار) دىن ئىلىبا-
لىق (هازىرقى غۇلجا تەۋەسىدە) قا، خانلىقىنىڭ ھاكـ
مىيەت مەركىزىنى ئىلى دەرياسى ۋادىسى ۋە تەڭرىتاغـ
نىڭ جەنۇبىغا يۆتكىگەن. ئۇ ھەر يىلى تارىم، لوپنۇر
ۋادىلىرىنى كۆزدىن كەچۈرگەن، يەنە تۇرپاندا تېرىقچـ
لىققا قاتنىشىپ، موڭغۇللارنىڭ چارۋىچىلىقتىن تېرىقـ
چىلىققا كۆچۈشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. مىڭ سۇلالـ
سىگە سوۋغىلارنى يوللاش يولى بىلەن باردى ـ كەلدى
ئالاقىنى ساقلاپ، ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەپ،
ھەربىي كۈچكە ئىگە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كۈچىنى ئاجىز-
لاشتۇرغان. ئۇ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغاندا خانلىق
گۈللەپ روناق تاپقان، ئۇلگەندىن كېيىن ھۆكۈمرانلار

قاتلىمىدا ئىچكى نىزالار كۆتۈرۈلۈپ، خانلىق غەرب ۋە شەرق ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن.

ئەھمەد خان (؟～1504) شەرقىي چاغاتاي خانلىقى شەرقىي قىسىم خانلىقىنىڭ خانى. يۇنۇس خانىنىڭ ئوغلى. يۇنۇس خان ئۇزاق مۇددەت خانلىقنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدا تۇرغان، بىر قىسىم چارۋىچىلىقتىن ئايرىلمىشنى خالىمىغان موڭغۇللار ئەھمەد خاننى شەرققە قايتىشقا قوللىغان. ئەھمەد خان نەچچە يىللىق جاپالىق ئەجىر قىلىپ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئارقىلىق موڭغۇلىستاننىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن، ئاتىسى ھايات ۋاقتىدىلا خان ئىدى. كېيىن ئۇيغۇرىيىنى قوشۇۋېلىپ، تۇرپاننى ئۆزىنىڭ خانلىق مەركىزى قىلغان. كۆپ يىللىق ئۇرۇش قىلىش ئارقىلىق قۇمۇل رايوننى تىزگىنلىگەن. ئىككى قېتىم ئويراتلارنى مەغلۇپ قىلىپ ھەيۋىسى ئاشقاچقا، ئويراتلار ئۇنى «ئالچەخان» (مەنىسى «قانخورخان») دەپ ئاتىغان. مىڭ سۇلالىسى خوڭجىنىڭ 14 ـ، 15 ـ يىللىرى (1501～1502 ـ يىللىرى) ئارىلىقىدا خانلىقنىڭ غەربىگە بېرىپ ئۆزبېكلەرنىڭ مۇھاسىرىسىدە قالغان قېرىندىشى مەھمۇد خاننى قۇتۇلدۇرۇشقا بارغان، مەغلۇپ بولۇپ ئاقسۇغا قايتىپ كېلىپ، ئۇزاق ئۆتمەي كېسەل بىلەن ئۆلگەن.

خۇدايداد شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ۋەزىرى. دۇغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى، ئەمىر بولاچىنىڭ ئوغلى. تۇغۇلغان ۋە ئۆلگەن ۋاقتى نامەلۇم. چاغاتاي كېيىنكى خانلىقى ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئارقىلىق ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغان. ئۇ خانلىقتا ھەر خىل سىياسەتلەرنى يولغا قويغان، مەسىلەن، خانلىق ھاكىمىيەت مەركىزىنى ئىلى دەرياسى ۋادىسى ۋە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي رايونىغا يۆتكەش، موڭغۇللار ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا تېرىقچىلىق قىلىشنى يولغا قويۇش، تۇرپان رايوننى قوشۇۋالغان ۋە ئىسلام دىنىنى يولغا قويۇش، مىڭ سۇلالىسى بىلەن ئالاقە باغلاش، غەربتىكى قوشنىسى تۆمۇرىيىلەر ئىمپېرىيىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ياخشىلاش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە ئۇ بىۋاسىتە ۋە ۋاستىلىك رول ئوينىغان. ئۇ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ھەمدەمدە بولۇش مەزگىلىدە، شەرقىي چاغاتاي خانلىقى يۈكسەك تەرەققىي قىلىپ رونۇق تاپقان. خانلىق ھاكىمىيەتىنىڭ مۇستەھكەملىنىشىگە ئەگىشىپ، خۇدايداد ئەرەبستانغا ھەجگە بېرىپ، مەككىدە ئۆلگەن.

مىرزا ئابابەكرى (؟～1514) موڭغۇللارنىڭ دۇغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى. خۇدايدادنىڭ ئەۋلادى. جەمەت ئىچىدىكى ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىپ، ئۇرۇشتا ئىگىلىگەن سۈيۈرغال يېرى — ماڭلايسۈيەر رايونى (شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمى ۋە فەرغانە رايونى) نىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانى بولغان. كېيىن ئۆزىنى خان دەپ ئاتاپ، نەچچە رەت شەرقىي چاغاتاي خانلىقى قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۈرۈپ، ئاكتىپ ھالدا ئەتراپقا كېڭەيمىچىلىك قىلغان، «تارىخى رەشىدى»دە ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنى «قەشقەر خانلىقى» دەپ ئاتالغان. كېيىن ھاكىمىيەت يىمىرىلىپ، ئۆزى كەشمىرگە قېچىپ ماڭغاندا قاراڭغۇ تاغدا تۇتۇلۇپ ئۆلتۈرۈلگەن.

مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگەنى (1499～1551) بىر ئىسمى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر، يەنە بىر ئىسمى مۇھەممەد ھەيدەر دۇغلات. موڭغۇللار دۇغلات قەبىلىسىنىڭ ئەمىرى. يەركەن خانلىقىنى قۇرغۇچى ۋەزىرلىرىنىڭ بىرى سەئىد مۇھەممەدنىڭ جىيەنى. يەركەن ـ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانى سەئىدخاننىڭ قىزىنى ئېلىپ، كۆرەگەن (كۈيئوغۇل) دەپ ئاتالغان. مۇھىم مەنسەپنى تۇتۇپ، خانلىقنىڭ چوڭ ھەربىي، سىياسىي ئىشلىرىغا ئارىلاشقان. سۇلتان ئابدۇرەشىد خان مىڭ سۇلالىسى جىياچىڭنىڭ 12 ـ يىلى (1533ـ يىلى) تەختكە چىققاندىن كېيىن، دۇغلاتلارنىڭ ئەمىر جەمەتىنىڭ كۆچىنى ئاجىزلاشتۇرغان. جىياچىڭنىڭ 19 ـ يىلى (1540 ـ يىلى)، كەشمىرنى ئىگىلىگەن ھەمدە ئۇ يەردە ھۆكۈمرانلىق قىلغان. كېيىن ئۇرۇشتا ئوقيا تېگىپ ھاياتىدىن ئايرىلغان. كەشمىردە تۇرغان مەزگىلدە «تارىخى رەشىدى»نى يېزىپ تاماملىغان. ئۇنىڭ بۇ ئەسىرى مىڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم تارىخىي ماتېرىيالدۇر.

سۇلتان سەئىد خان (1490～1533) يەركەن ـ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى. شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى ئەھمەد خاننىڭ 3 ـ ئوغلى. تۇرپاندا تۇغۇلغان، 14 يېشىدا ئاتىسىغا ئەگىشىپ شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى مەھمۇد خاننىڭ ئۆزبېكلەرنىڭ خانى شەيبانىخانغا قارشى ئۇرۇشىغا يارىدەم بېرىپ

رىشكە كەلگەن، يارىلىنىپ ئەسىرگە چۈشۈپ كېيىن قېچىپ چىقىپ مۇھەممەد خانغا ىېقىنغان. كېيىن بىر تۈققان قېرىندىشى مەنسۇر خان ھۇجۇم قىلغاندا مەغلۇپ بولۇپ فەرغانە (ھازىرقى ئۆزبېكىستان تەۋەسىدە) ئار- قىلىق كابۇل (ھازىرقى ئافغانىستان تەۋەسىدە) غا مو- غۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتۇرى بابۇرنى پاناھ تار- تىپ بارغان. مىڭ سۇلالىسى جېڭدىنىڭ 6 - يىلى (1511 - يىلى)، دۇغلاتلارنىڭ ئەمىرى سەئىد مەھمۇد فەرغانىنى ئىگىلىگەن ھەمدە ئىمپېراتوردىن يارەم تە- لىگەن. ئىمپېراتور بابۇر سەئىد سۇلتاننى ئەۋەتكەن، سەئىد سۇلتان شۇ جايدىكى ئەمىرلەرنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىپ، فەرغانىنىڭ ھۆكۈمرانى بولغان. جېڭدىنىڭ 9 - يىلى، ئۆزبېكلەر كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم قوزغە- غان. سەئىد سۇلتان فەرغانىنى تاشلاپ، شەرققە يو- رۇش قىلىپ قەشقەرگە كېلىپ، ئۆزىنى خان دەپ ئاتە- غان، ھەربىي يورۇش قىلىپ يەركەننى پايتەخت قىلا- غان، بۇ تارىختا يەركەن - سەئىدىيە خانلىقى دەپ ئاتالغان. ئۇزۇن ئۆتمەي مەنسۇرخان بىلەن بىرلىشىپ، ئۇنىڭ قېرىندىشىنى دىنىي ھۆكۈمران قىلىپ، ئۆزئارا يىرىكلىشىپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئالغان. موغۇلىستاننى قايتۇرۇۋېلىش ۋە فەرغانە رايونىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە كۈچەپ ئىشقا ئاشۇرۇلماي، جە- نۇبقا قاراپ كېڭەيمچىلىك قىلىپ، كۆپ قېتىم كەش- مىر قاتارلىق رايونلارغا قوشۇن تارتقان. جياچىڭنىڭ 12 - يىلى (1533- يىلى)، غازات قىلىپ مېڭىپ ئېگىز تاغ رىئاكسىيىسى بىلەن ئۇلۇپ كەتكەن.

سۇلتان ئابدۇرەشىد خان (1509~1560)

يەركەن خانلىقىنىڭ خانى، سەئىد خاننىڭ چوڭ ئوغلى. ياش ۋاقىتلىرىدا ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا تۇرغان. مىڭ سۇلالىسى جياچىڭنىڭ 12- يىلى (1533- يىلى)، سەئىد خان كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەندە، سۇلتان ئابدۇرەشىد خان يەركەنگە كېلىپ خانلىق تەختكە ۋا- رىسلىق قىلغان. ئۇ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى ئۇزۇن مۇد- دەت ئىگىلىۋالغان دۇغلات جەمەتىنىڭ كۆچىنى كەسكىن باستۇرۇپ، خانلىق ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىگەن. مەنسۇر خاننىڭ كۆپ قېتىملىق ھۇجۇملىرىغا قارشى تۇرۇپ، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن ئۇزۇل - كېسىل قۇتۇلۇپ چىققان. تەختتە ئولتۇرغان 26 يىل جەريانىدا، خانلىق ئىمتىيازى ئۆسۈپ، جەمئى- يەت ئامان بولۇپ، خانلىقنىڭ دائىرىسى كېڭەيگەن.

موڭغۇل قەبىلىرى خانلىقنىڭ ھەر قايسى شەھەرلىرى ۋە دېھقانچىلىق رايونلىرىدا مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ، يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن ئۇزلىشىپ كەتكەن.

سۇلتان ئابدۇكېرىم خان (1520~1592)

يەركەن خانلىقىنىڭ خانى، سۇلتان ئابدۇرەشىد خاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى. مىڭ سۇلالىسى جياچىڭنىڭ 39 - يىلى (1560 - يىلى) تەختكە چىققان. سۇلتان ئابدۇ- كېرىم خان ھاكىمىيەتنى داۋاملىق مۇستەھكەملەپ، موڭغۇل چارۋىچى ھەربىيلىرىنىڭ كۆچىنى تىزگىنلە- گەن؛ قانۇن - تۈزۈملەرنى مۇستەھكەملەپ، ھەر ھەپ- تىدە ئىككى كۈن دەۋا قىلغۇچىلارنى قوبۇل قىلغان ھەمدە دەۋالارنى بىر تەرەپ قىلغان؛ جازانىخورلارنى جازالىغان. لوڭچىڭنىڭ 4- يىلى(1570- يىلى)، قوشۇن تارتىپ شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئەڭ ئا- خىرقى زېمىنى بولغان تۇرپاننى ئىگىلىگەن، شۇنىڭ بىلەن يەركەن خانلىقىنىڭ زېمىنى كېڭىيىپ ئەڭ يۇقە- رى چەككە يەتكەن. سۇلتان ئابدۇكېرىم خان مەرىپەت- پەرۋەرلىكى بىلەن داڭقى چىقىپ، مۇسۇلمانلار مەنپە- ئىتىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىپ، موڭغۇللار بىلەن يەرلىك ئاھالىنىڭ ئويۇشچانلىقىنى ئاشۇرۇپ، جەمئىيەتنىڭ ئامانلىقى ۋە ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلە- شىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

سۇلتان مۇھەممەد خان (1537~1609)

يەركەن خانلىقىنىڭ خانى. مىڭ سۇلالىسى لوڭچىڭنىڭ 4- يىلى (1570 - يىلى)، ئاكىسى سۇلتان ئابدۇكې- رىم خاننىڭ يارلىقى بىلەن تۇرپانغا يورۇش قىلىپ، سۇلتان مەنسۇر خاننى قولغا ئېلىپ، شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنى قوشۇۋالغان ھەمدە يەنە مىڭ سۇلالىسىگە سوۋغا يوللاپ ئەلچى ئەۋەتكەن؛ كېيىن قەشقەرنىڭ باش ۋالىيىسى قىلىپ يۆتكەپ كېلىنگەن. ۋەنلىنىڭ 20 - يىلى (1592 - يىلى)، ئاكىسىنىڭ ئورنىغا تەختكە چىققان. ئۇ تەختتە ئولتۇرغان مەزگىللەردە، خانلىق ھاكىمىيىتىنى يۈكسەك تەرەققىي قىلىپ گۈللەنگەن: خانلىق ئورنى مۇستەھكەم، ئەمىر- پەرمانلارنىڭ ئىجرا قىلىنىشى راۋان، جەمئىيەت مۇقىم، ئىقتىساد تەرەق- قىي قىلغان. ئىسلام دىنىنىڭ قارا تاغلىقلار مەزھىپە- نىڭ پېشۋاسى خوجا ئىسھاقنىڭ خەلىپىسى بولۇپ، قارا تاغلىقلار مەزھىپىنىڭ كۆچى خانلىق تەۋەسىدە خې- لىلا تەرەققىي قىلغان.

سۇلتان ئەھمەدخان (؟-1638/1639) يەكەن خانلىقىنىڭ خانى. رەشىدخانىنىڭ چەۋرىسى، مۇھەممەدخانىنىڭ ئەۋرىسى بولۇپ، مۇھەممەدخان ئەۋلادىدىكى ئەڭ ئاخىرقى خان. دەسلەپتە ئاقسۇنىڭ ۋالىيسى بولغان، قازاق - قىرغىزلار ئابدۇلېتىپ خاننى تۇتۇپ كېتىپ ئۇلتۇرۇۋۇتكەندىن كېيىن يەكەن ئەمىرلىرى ئۇنى خان قىلىپ تىكلىگەن. سۇلتان ئەھمەدخان خانلىق تەختىگە چىققاندىن كېيىن ئاقسۇدىكى كونا ئادەملىرىنى ئىشقا قويغانلىقتىن يەكەن ئەمىرلىرىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن ھۆكۈمران گۇروھلار ئارىسىدا كەسكىن تالاش - تارتىشلار يۈز بەردى. سۇلتان ئەھمەدخانىنىڭ ئىنىسى، قەشقەرنىڭ ۋالىيسى بولۇپ تۇرۇۋاتقان سۇلتان مەھمۇد پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئەسكەر چىقىرىپ يەكەننى ئىگىلەپ ئۇزىنى خان دەپ جاكارلىدى. سۇلتان ئەھمەدخان ئاقسۇغا قېچىپ كەتتى. كېيىن، يەكەنگە قايتىپ كېلىپ ئىنىسىنىڭ كەڭچىلىكىگە ئېرىشىپ شەھەر سىرتىدىكى چاھارباغ ئوردىسىغا ئورۇنلاشتى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئىنىسى قارا تاغلىق خوجا سەئىد تەرىپىدىن سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. سۇلتان ئەھمەدخان يەنە بىر قېتىم ئۇزىنى خان دەپ ئېلان قىلدى. كېيىن، خوجا سەئىد بىلەن زىددىيەتلىشىپ قالدى. خوجا سەئىد شۇنىڭ بىلەن قەدەممۇ قەدەم غەربكە ئىلگىرىلەۋاتقان تۇرپان ۋالىيسى ئابدۇرەھىمنىڭ ئوغلى ئابدۇللاخاننى قوللىدى. مىلادىنىڭ سۇلالىسى چوڭ جېنىنىڭ 11 ~ 12 - يىللىرى (1638/1639 - يىللار) ئابدۇللاخان قەشقەرنى ئىگىلىدى. سۇلتان ئەھمەدخان بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن چېگرىدىن چىقىپ بەلخ (بۇگۇنكى ئافغانىستاندىكى مازار شەرق) كە بېرىپ، مەۋەرا ئۇننەھر (سىر - ئامۇ دەريا ۋادىلىرى) دىن ئۆتۈپ ئىمامقۇل خانىغا بېقىندى. كېيىن ئەنجانغا قىلغان ھۇجۇمدا ئۆلدى.

ئابدۇللاخان (؟-1670) يەكەن خانلىقىنىڭ خانى. ئابدۇرەشىدخانىنىڭ نەۋرىسى، شەرقىي قىسمىنىڭ ھۆكۈمرانى ئابدۇرەھىم خانىنىڭ چوڭ ئوغلى. تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندا شەرقىي قىسمىنىڭ ھۆكۈمرانى ئىدى. كېيىن، يەكەننى ئىگىلەپ پۈتكۈل دۆلەتنىڭ خانى بولغان. مەركەزدىكى خانلىق ھوقۇقىنى مۇستەھكەملەپ، ئاسىيلارنى باستۇرۇپ ئويراتلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تۇرغان. چىڭ سۇلالىسى شۇنجىنىڭ 12 - يىلى (1655 - يىلى) چىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغا تەقدىم قىلغان، شۇندىجى خان يارلىق چۈشۈرۈپ ئۇنى تەقدىرلىگەن. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرىدە ئاق تاغلىق خوجىلار زورىيىپ، ئۇنىڭ ئوغلى، قەشقەرنىڭ ۋالىيسى بولۇۋاس سۇلتاننىڭ يەكەن قىلغان ھەربىي يۈرۈشىنى قوللىغان. كاڭشىنىڭ تۇنجى يىلى (1667 - يىلى) ئۇ مەجبۇرىي ھالدا خانلىقتىن ۋاز كېچىپ، ھەج قىلىش ئۈچۈن سەئۇدى ئەرەبىستانىغا يولغا چىقىپ ھەج سەپىرىدە ۋاپات بولغان.

ئەنق تۇمۇر مىلادىنىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇمۇلنىڭ سادىق ئىتائەتمەن ۋالىسى. قۇمۇلنىڭ يەرلىك ئاقساقاللىرىغا ۋاڭلىق مەرتىۋىسىنى بېرىش يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلانغان. شۇ دەۋردە مۇڭغۇل ئاقساقىلى نارقۇشرى ھەيۋەتلىك ئەلەمدار ۋاڭلىققا ئېرىشكەن. كېيىن، ھەيۋەتدار ۋاڭ قىلىپ ئۇزۇگەرتىلگەن. مىلادىنىڭ خۇۋۇنىڭ 13 - يىلى (1380 - يىلى) ئۇ مىلادىنىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ئات تارتۇق قىلغان. 24 - يىلى بازار ئېچىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلغان، كېيىن غەربىي يۈرتتىكى ھەرقايسى جايلار بىلەن مىلادىنىڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى قاتناشقا توسقۇنلۇق قىلغانلىقتىن، مىلادىنىڭ ئوردىسى لىۋىجىن، سوۋۇشىن قاتارلىقلارنى قۇمۇلغا تېگىش قىلىشقا ئەۋەتكەن. نارقۇشرى قېچىپ كەتكەن، كېيىنكى يىلى ئەلچى ئەۋەتىپ ئات تەقدىم قىلىپ گۇناھىنى تىلىگەن. يۈڭلىنىڭ ئىككىنچى يىلى (1404 - يىلى) ئىنىسى ئەنق تۇمۇر ئۇنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ، مىلادىنىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ مەرتىۋە بېرىشنى ئۈتۈنگەن ھەم سادىق ئىتائەتمەن ۋاڭ دېگەن مەرتىۋىگە ئېرىشكەن. ئۇزاق ئۆتمەي ئەنق تۇمۇر ئويراتلار تەرىپىدىن ئۇلتۇرۇلدى. مىلادىنىڭ ئەنق تۇمۇرنىڭ جىيەنى توقتۇغا سادىق ئىتائەتمەن ۋاڭ ئۇنۋاننى بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن، بۇداشرى، دوۋاداشرى، بۇراق، خانجاھان، سانبا، باييىاجى قاتارلىقلار ۋاڭلىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلدى. مىلادىنىڭ يەنە ساداقەتمەن ۋاڭ تەسىس قىلىپ، سادىق ئىتائەتمەن ۋاڭنىڭ قۇمۇلنىڭ ھەربىي مەمۇرىيەت ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشىغا ھەمكارلاشتۇردى. بۇنىڭغا باشتا توقتونىڭ ئىنىسى مەڭلىك تۇمۇر، كېيىن تۇغان تۇمۇر، ئەڭ ئاخىرىدا توتو تۇمۇر تەيىنلەندى.

چىن چىڭ (1365 - 1457) مىلادىنىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى، يەنە بىر ئىسمى پۇجەي، تەخەللۇسى زىلۇ، لەقىمى جوشەن. جىياڭشىنىڭ جىشۇي دېگەن

یېرىدىن. خوتۇنىڭ 27 ـ يىلى (1394 ـ يىلى) تەشرىپدار بولغان. دەسلەپتە ئەلچىلەر مەھكىمىسىنىڭ ئەلچىسى بولۇپ، جەنۇبتا لىڭ خەيگىچە، شىمالدا يۇ-جۇ، بىڭجۇغىچە، شەرقتە فۇجيەن، گۋاڭدۇڭغىچە، غەربتە شەنشى، گەنسۇلارغىچە بېرىپ مىڭ ئوردىسىنىڭ ئەتراپتىكى جايلار بىلەن بولغان ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلغان. كېيىن، دارىلئۇلۇمنىڭ تەپتىشى، مەنسەپ ـ تۇتۇق پىرقىسىنىڭ ئەمەلدارلارنى تەكشۈرۈش، ئېنىقلاش مەھكىمىسىنىڭ غوجىدارى قاتارلىق ئەمەللەرنى ئۈتىگەن، يوڭلىنىڭ 4 ـ يىلى (1412 ـ يىلى) ئىچكى ئوردىنىڭ ئىرپان ساربىدا «يوڭلى قامۇسى» نى تۈزگەن. 10 ـ يىلى مەنسەپ ـ تۇتۇق پىرقىسىنىڭ ئەمەلدارلارنى تەكشۈرۈش، ئېنىقلاش مەھكىمىسىنىڭ يانداشبېگى بولغان. كېيىنكى يىلى ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان موغۇل تېمور خانلىقى مىڭ سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ سوغا تەقدىم قىلغاندا پەر-مانغا بىنائەن قارا دىۋان ئەمەلدارى لى دا، تۇتۇن ـ سېلىق پىرقىسىنىڭ غوجىدارى لى شىيەن قاتارلىقلار بىلەن ئەلچىلەرنى دۆلىتىگىچە ئاپىرىپ قويغان ھەم خان مەكتۇبى ۋە سوۋغا ـ سالاملارنى ئېلىپ غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى ئەللەرگە بارغان.

11 ـ يىلى پايتەختتىن غەربكە قاراپ يولغا چىقىپ كېيىنكى يىلى 11 ـ ئايدا ئەڭ ئاخىرقى مەنزىل ھىرات شەھىرىگە (ئافغانىستاندىكى ھىرات) يېتىپ بارغان. 13 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا پايتەختكە قايتىپ كەلگەن. بۇ سەپەر ئارقىلىق ئۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ غەربىي يۇرت-تىكى ھەرقايسى جايلار ھەم ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقاي-سى دۆلەتلەر بىلەن بولغان چۈشىنىشنى ئىلگىرى سۈ-رۈپ، مىڭ سۇلالىسىنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتكەن. سە-پەردە كۆرگەن، ئاڭلىغانلىرىنى رەتلەپ «غەربىي يۇرتقا سەپەر قىلىش خاتىرىسى»، «غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى» نى يېزىپ چىقىپ ئوردىغا سۇنغان. يۇڭلىنىڭ 14 ـ يىلىدىن 18 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىق-تا يەنە قارا دىۋان ئەمەلدارى لوئەنلەر بىلەن بىللە كۆپ قېتىم غەربىي يۇرت ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھىرات قاتارلىق جايلارغا ئەلچىلىككە بارغان. پادىشاھ رىنزۇڭ تەختكە چىققاندىن كېيىن ئىلگىرىكى سىياسەتلەرنى ئۆزگەرتىپ غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە ماڭغان چېن چىڭنى ئوتتۇرا يولدىن قايتۇرۇپ ئەكەلگەن. كېيىن ئۇ گۋاڭدۇڭغا بېرىپ مۇئاۋىن ۋەزىر بولغان. ئۇنىڭ «جۇ-شەن پۇتۇكلىرى» دېگەن ئەسىرى بار.

قاسىم خان (1445ـ1523) قازاق خانلىقى-نىڭ خانى. جانىبەك خاننىڭ ئوغلى. 1511 ـ يىلى (مىڭ سۇلالىسى جېڭدىنىڭ 6 ـ يىلى) تەختكە ۋارىس-لىق قىلغان. 1513 ـ يىلى يەكەن خانلىقى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ تاشكەنت (ھازىرقى ئۆزبېكىستاندا) كۆچلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا زەربە بەرگەن. بۇ ۋاقىتتا قا-زاق خانلىقىنىڭ زېمىنى كېڭىيىپ جەنۇبى سىر دەريا ۋادىسىغا، شەرقىي جەنۇبى چۇ، تالاس، قاراتال، ئىلى دەريا ۋادىلىرىغا، شەرقىي شىمالى بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا، غەربى يايىق دەريا ۋادىلىرىغىچە يەت-كەن، تۈركىستان شەھىرىنى (ھازىرقى قازاقىستاننىڭ جەنۇبىدا) پايتەخت قىلغان شۇ دەۋردە خانلىقىنىڭ نوپۇ-سى 1 مىليونغا يېتىپ ئەسكىرىي كۈچى 300 مىڭدىن ئاشقان. «قاسىمقان ياسىقى» نامىلىق تۈنجى قانۇننى بېكىتكەن. «تارىخى رەشىدي» نىڭ ئاپتورى ئۇنى قازاق خانلىقى ئىچىدىكى ئەڭ كۈچلۈك خان دەپ تەرىپلىگەن. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى مامىش ۋارىسلىق قىلغان.

گۈشخان (1582ـ1655) ئويرات مۇڭغۇللىرى-دىكى خوشۇت قەبىلىسىنىڭ داڭلىق ئاقساقىلى، بور-چىگىت قەبىلىسىدىن، ئىسمى تولۇبايخۇ، چىڭگىزخان-نىڭ ئىنىسى خاپتۇ خاسىرنىڭ 17 ـ ئەۋلادى، مىڭ سۇلالىسى ۋەنلىنىڭ 34 ـ يىلى (1606 ـ يىلى) خال-خالار بىلەن ئويراتلار ئوتتۇرىسىدىكى تالاش ـ تارتىشنى كېلىشتۈرگەنلىكى ئۈچۈن كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتقان. دالاي لاما V نىڭ «شىزاڭ ۋاڭلىرى ۋە ۋەزىر ـ ۋۇزرالىرى خاتىرىسى» دە «لاما دۇڭكېر ۋە خالخالارنىڭ بارلىق خان ـ ۋەزىرلىرى تەشەككۇر بىل-دۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭغا گۈش دېگەن ھۆرمەتلىك نامى بەردى» دېيىلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ گۈشخان دې-گەن نام بىلەن ئاتىلىدىغان بولغان. ئۇنىڭ ئاكىسى بايباغاس ئۇلگەندىن كېيىن ئو تۇت ئويرات ئىتتىپاقى-نىڭ ئاقساقاللىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ، بۇددا دە-نىدىكى گېلۇ مەزھىپىنى قوللاپ ئورنىنى مۇستەھكەم-لىگەن. مىڭ سۇلالىسى چوڭجېننىڭ 8 ـ يىلى ۋە 10ـ يىلى ئىككى قېتىم شىزاڭنىڭ لاساغا بېرىپ دالاي V بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزگەن. دالاي ئۇنىڭغا «دەنلۇ چۇ-جىجىبۇ» دېگەن ھۆرمەتلىك نامنى (دىننى قوغدىغۇچى لاما) بېرىپ، بىرلىكتە شىڭجىڭغا (لياۋنىڭدىكى شېڭ-يالىق) ئەلچى ئەۋەتىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانى قۇنتەيجى بىلەن ئالاقە ئورناتقان. چۈڭجېننىڭ 13 ـ يىلى تارباغاتايغا (چۇچەك) بېرىپ «موڭغۇل ئويرات ياسىقى» نى تۈزۈشكە قاتناشقان. ئويرات بىرلەشمە قو-

شۇنىڭا باشچىلىق قىلىپ چىڭخەيگە ھۇجۇم قىلىپ چېتۇخاننى يوقاتقان. يەنە بولتوسنى يوقىتىپ، زاڭباخاننى تىرىك تۇتۇپ، خوشۇت قەبىلىسىنىڭ چىڭخەي - شىزاڭ رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇقىملاشتۇرغان. چىڭ سۇلالىسى شۇنجىنىڭ 2 - يىلى (1645 - يىلى) لوساڭ چۆچىجەنزەنگە «بەنچەن بوكتو» (بەنچەن IV) نامىنى بېرىپ، بەنچەننىڭ زاڭزۇلار رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى مۇقىملاشتۇرغان. كېيىنكى يىلى باتۇر خۇنتەيجى قاتارلىق 22 نەپەر ئويرات ئاقساقىلىنىڭ نامى بىلەن جىڭ سۇلالىسىگە مۇناسىۋەتنى ياخشىلاش توغرىسىدا مەكتۇپ ئەۋەتكەن. دالاي V نىڭ پايتەختكە بېرىشىنى قوللىغان. چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئۇنىڭغا «مەرىپەتلىك ئادالەتلىك زەكى گۈشخان» دېگەن نامنى بەرگەن، كېيىن ئۇ كېسەل بىلەن لاسادا ئۆلگەن.

زايابەندىدا (1599-1662) ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ چوڭ لاماسى، سىياسىي پائالىيەتچىسى. ئەسلىي ئىسمى نامخاجاموس بولۇپ، قۇرۇق دېگىز دېگەن مەنىدە. خوشۇت قەبىلىسى كىلوكچىن ئوتەكچىساڭگاس جەمەتىدىن، باباخاننىڭ بەشىنچى ئوغلى. ئويرات ئىتىباقى ئاقساقىلى، خوشۇت قەبىلىسىدىن بولغان بايباغاسنىڭ بىقىۋالغان بالىسى. دىنىي ئەمىرىمە رۇيىنى قۇبۇل قىلغان. مىڭ سۇلالىسى ۋەنلىنىڭ 44 - يىلى (1616 - يىلى) چىڭخەيدىن شىزاڭغا نوم ئۆگەنگىلى بارغان ھەم دالاي لاما V بىلەن 22 يىل دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ «زايابەندىدا» دېگەن نام بىلەن ئېرىشكەن. دىن تارقىتىپ پۈتكۈل ئويراتلار رايونىنى كېزىپ چىققان. يەنە خالخالار (بۇگۈنكى موڭغۇلىيە زېمىنىدا) رايونىغىمۇ بارغان. ئويراتلارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىنىڭ سىياسىي پائالىيەتلىرىگە ئاكتىپلىق بىلەن قاتناشقان. ئويراتلار تىلىنى تېخىمۇ توغرا يېزىش ئۈچۈن چىڭ سۇلالىسى شۇنجىنىڭ 5- يىلى (1648- يىلى) تود موڭغۇل يېزىقىنى ئىجاد قىلىپ كەڭ تەسىر قوزغىغان.

ئايۇش خان (1642 - 1724) ئويرات موڭغۇللىرىدىكى تۇرغاۋۇت قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى، ۋولگا دەريا سى بويىدىكى تۇرغاۋۇت خانلىقىنىڭ ئاساس سالغۇچىسى. XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇرغاۋۇتلار ۋە دۇربۇتلەر ئوب دەريا سى، ئىرتىش دەريا سى، توبۇل دەريا سى ئارىلىقلىرىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى، مال - چارۋىلارنىڭ ئېشىشى سەۋەبىدىن ئاستا - ئاستا ئۇرال تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ غەربكە كۆچۈشكە باشلىغان. مىڭ سۇلالىسى چوڭجېننىڭ تۇنجى يىلى (1628 - يىلى) ئوغلى لوبزاڭ ئالدى بىلەن تاتارلار كۆچۈپ كېتىپ، روسىيىلىكلەر تېخى يېتىپ كەلمىگەن ۋولگا دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا - تۆۋەن ئېقىنىغا كەلگەن. ئىككى يىلدىن كېيىن تۇرغاۋۇتلارنىڭ ئاساسلىق قوۋمىدىن 50 مىڭ تۇتۇن، 200 مىڭدەك ئادەمنى باشلاپ ئۇرال دەريا سى بويلىرىغا كەلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن نەچچە ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ۋولگا دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا - تۆۋەن (1654 - يىلى) بوۋىسى شوكۇردايچىن شىزاڭدىن قايتىپ كەلگەندە ئۇنى ۋولگا دەريا سى بويىغا ئېلىپ كەتكەن. كاڭشىنىڭ 10 - يىلى (1671 - يىلى) ئۇ تۇرغاۋۇتلارنىڭ ئاقساقىلى بولغان. 29 - يىلى دالاي لاما III ئۇنىڭغا خان دېگەن ھۆرمەت نامىنى تەقدىم قىلغان. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ خان دەپ ئاتالغان. تەختتە ئولتۇرغان دەسلەپكى مەزگىلدە كۆچ توپلاپ خوشۇتلارنىڭ ئاقساقىلى ئابلاينى مەغلۇپ قىلغان. يەنە ئىچكى قىسىمدىكى بىر قىسىم چارۋىدارلارنىڭ يايلاقلىرىنى ۋە خەلقلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان. قوشۇن باشلاپ روسىيىنىڭ ئوسمان تۇرك ئىمپېرىيىسى ۋە شۇنىڭ سىيە بىلەن قىلغان ئۇرۇشلىرىغا قاتناشقان. بىراق، روسىيىنىڭ ئۆز قوۋملىرىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىغا رۇخسەت قىلمىغان. كاڭشىنىڭ 37 - يىلى ۋە 48 - يىلى ئىككى قېتىم چىڭ ئوردىسىغا ئادەم ئەۋەتىپ ئالاقە ئورناتقان. كاڭشىمۇ تولىچىننى تورغاۋۇتلار رايونىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن. ئۇ جۇڭغار قەبىلىسى بىلەن قۇدىلىق مۇناسىۋەتنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن سىۋان ئاراپتانغا قىزىنى ياتلىق قىلغان. ئەتراپتىكى ئازۇۋ، قىرىم، ئىران، خىۋە، قارا قالپاق، باشقىرت قاتارلىق ئەللەر بىلەن گەرچە ئۇرۇش - تالاش قىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، بىراق ئومۇمىي جەھەتتىن تىنچلىقنى ساقلاپ دوستانە ھالدا سودا - سېتىق قىلىپ بېرىش - كېلىش قىلىپ تۇرغان. ئۇ تەختتىكى ۋاقىتتا تۇرغاۋۇتلار ئەڭ گۈللەنگەن.

خوئۇرلوك (؟ - 1644) ئويرات موڭغۇللىرىدىكى تۇرغاۋۇت قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى، ۋولگا دەريا سى بويىدىكى تۇرغاۋۇت خانلىقىنىڭ ئاساس سالغۇچىسى. XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇرغاۋۇتلار ۋە دۇربۇتلەر ئوب دەريا سى، ئىرتىش دەريا سى، توبۇل دەريا سى ئارىلىقلىرىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى، مال - چارۋىلارنىڭ ئېشىشى سەۋەبىدىن ئاستا - ئاستا ئۇرال تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ غەربكە كۆچۈشكە باشلىغان. مىڭ سۇلالىسى چوڭجېننىڭ تۇنجى يىلى (1628 - يىلى) ئوغلى لوبزاڭ ئالدى بىلەن تاتارلار كۆچۈپ كېتىپ، روسىيىلىكلەر تېخى يېتىپ كەلمىگەن ۋولگا دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا - تۆۋەن ئېقىنىغا كەلگەن. ئىككى يىلدىن كېيىن تۇرغاۋۇتلارنىڭ ئاساسلىق قوۋمىدىن 50 مىڭ تۇتۇن، 200 مىڭدەك ئادەمنى باشلاپ ئۇرال دەريا سى بويلىرىغا كەلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن نەچچە ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ۋولگا دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا - تۆۋەن

ئېقىندا تۇرغاۋۇت خانلىقى قۇرۇلغان. چوڭجىننىڭ 13 ـ يىلى تارباغاتايغا (چۆچەك) بېرىپ خالخا، ئويرات نويان قۇرۇلتىيىغا قاتناشىپ «موڭغۇل ـ ئويرات يا-سىقى» نى تۈزۈشكە قاتناشقان. جوڭغار قەبىلىسى بە-لەن يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىپ باتۇر خۇنتەيجى بىلەن قۇدىلاشقان. روسىيىنىڭ كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، روسىيە بىلەن مۇناسىۋە-تى يامانلاشقان. چىڭ سۇلالىسى شۇنجىنىڭ تۇنجى يىلى (1644 ـ يىلى) روسىيىگە قارشى ئۇرۇشتا ئاستراخان شەھىرىدە قازا قىلغان. چوڭ ئوغلى شۇكۇردايچىن تەختكە ۋارىسلىق قىلغان. شۇنجىنىڭ 3 ـ يىلى ئەمدىلا قۇرۇلغان چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا تارتۇق ئەۋەتىپ ئالاقە ئورناتقان.

باتۇر خۇنتەيجى (؟ ـ 1653) ئويرات موڭ-غۇللىرى ئىچىدىكى جولوس قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى، ئەسلىي ئىسمى خودخۇچىن، قاراخۇلانىڭ چوڭ ئوغلى، دالاي لاما V تەرىپىدىن ئىردەنى باتۇر خۇنتەيجى دېگەن نامغا ئېرىشكەن. مىڭ سۇلالىسى چوڭجىننىڭ 7 ـ يىلى (1634 ـ يىلى) ئىرتىش دەريا-سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغا ھۇجۇم قىلغان روسىيە قوشۇنىنى چېكىنىدۈر-گەن. ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن گۇشخاننىڭ ئا-ساسلىق ئىتتىپاقچىسى سۈپىتىدە چىڭخەيگە قوشۇن كىرگۈزگەن. چوڭجىننىڭ 13 ـ يىلى خالخالاردىن جاساقتۇخاننىڭ تەشەببۇسىغا ئاۋاز قوشۇپ تارباغاتايدا ئېچىلغان قۇرۇلتايغا بېرىپ، «موڭغۇل ـ ئويرات يا-سىقى» نى تۈزگەن. جوڭغار ئۇلۇسلىرىنىڭ ئاساسچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇ پەقەت چارۋىچىلىققىلا كۆڭۈل بۆلۈپلا قالماستىن، يەنە دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋە-چىلىككىمۇ ئەھمىيەت بەرگەن. ئويراتلارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرى بىلەن ناھايىتى ئىناق ئۆتۈپ يە-راققا — ۋولگا دەريا-سى بويىغا كۆچۈپ كەتكەن خۇ ئۇر-لوكنىڭ قىزىنى ئەمرىگە ئالغان. يەنە قىزىنى خۇ ئۇر-لوكنىڭ نەۋرىسى پېنچۇككە يانلىق قىلغان. ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان، كېيىن نام چىقارغان ئايۇچخاننى ئۆسمۈر-لۈك ۋاقتىدا ئۆز يېنىدا ئېلىپ قېلىپ باققان. چىڭ سۇلالىسى شۇنجىنىڭ 3 ـ يىلى (1646 ـ يىلى) گۇشخان قاتارلىق 22 نەپەر ئويرات ئاقساقىلى بىلەن بىرلىشىپ چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ھال سورىغان، كېيىن پايتەختكە كۆپ قېتىم ئەلچى ئەۋەتكەن.

غالدان (1644 ـ 1697) ئويرات موڭغۇللىرى-دىكى جوڭغار قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى، باتۇر خۇنتەي-جىنىڭ 6 ـ ئوغلى. دالاي V تەرىپىدىن «بوشۇكتۇ-خان» دېگەن نامغا ئېرىشكەن. كىچىك ۋاقتىدىلا شە-زاڭنىڭ لاساغا بېرىپ نوم ئۆگەنگەن. چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 10 ـ يىلى (1671 ـ يىلى) ئاكىسى زەڭگى ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇ دالاي لاما V نىڭ تەستىقى بىلەن جوڭغارلار يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن. دەسلەپ زەڭگىنىڭ تۇل قالغان ئايالىنى ئۆز ئەمرىگە ئېلىپ زەڭگىنىڭ كونا قوۋملىرىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرگەن. يەنە تاغە-سى سوخۇر ئۈباش ۋە قېيىنئاتىسى ئوچۇرتۇخاننىڭ ياردىمىدە ئاكىسىنى ئۆلتۈرگەن دۈشمىنى چېچەننى ئۆلتۈرۈپ، جوڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىغا ئې-رىشكەن. كېيىن يەنە ئۆزىنىڭ تەختكە چىقىشىغا ياردەم قىلغان تاغىسىنى ئۆلتۈرۈپ، قېيىنئاتىسىنى مەغلۇپ قىلىپ ئۆز ھوقۇقىنى مۇستەھكەملىگەن. قوشۇنلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ جەمئىيەت تەرتىپىنى مۇقىملاشتۇر-غان. كاڭشىنىڭ 17 ـ يىلى چىڭخەيگە قوشۇن كىر-گۈزگەن. چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ مۇداپىئەسى ناھايىتى چىڭ بولغانلىقتىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ قايتىپ كەت-كەن. 18 ـ، 19 ـ يىللىرى ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ قۇمۇل، تورپانلارنى ئېلىپ جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەسكەر كىرگۈزگەن. شۇنىڭدىن كېيىنكى بەش يىلدا قازاق، قىرغىزلار بىلەن كۆپ قېتىم توقۇنۇشۇپ بەزىدە غەلىبە قىلغان، بەزىدە يېڭىلگەن. كاڭشىنىڭ 27 ـ يىلى روسىيىنىڭ كۇشكورتىشى بىلەن تۇشەتۇخان باشچىلى-قىدا روسىيىگە قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتقان خالخا موڭ-غۇللىرىغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى باستۇرغان. ئارقە-دىنلا داۋاملىق ئىلگىرىلەپ قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى موڭغۇل رايونىغا كىرىپ، ئۇلانبۇتۇندا چىڭ قوشۇنلە-رىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ مەغلۇپ بولۇپ قۇيدۇغا چې-كىنگەن. بۇ ۋاقىتتا زەڭگىنىڭ ئۇغۇللىرىنىڭ ھەممە-سى قورامىغا يەتكەن بولۇپ، ئۇلارمۇ خانلىق ئورنىنى تارتىۋېلىش غەرىزىدە يۈرەتتى. ئۇ داۋاملىق تۇردە سو-نۇم ئاراپتاننى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈۋېلا قالماي، يەنە ئۇنىڭ ئىنىسى سۈۋان ئاراپتاننىمۇ مەغلۇپ قىلغان. كاڭشە-نىڭ 34 ـ يىلى ئۇ ئۆزى يالغۇز كۈچ توپلاپ يەنە خالخانلارغا ھۇجۇم قىلىپ، زۇن مۇدۇندا (توپتال، ھازىرقى موڭغۇلىيىدىكى ئۇلانباتۇرنىڭ جەنۇبىدا) چىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن پۈتۈنلەي مەغلۇپ قىلىنغان.

ئەبەيدۇللا (؟ ـ 1709) چىڭ سۇلالىسى شىنـ-جاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەن ۋاقىتتا خىزمەت كۆرسەت-كەن قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ سەردارى. دەسلەپ جوڭ-

غارلارغا تەۋە بولۇپ «تارخان» لىققا تەيىنلەنگەن. كاڭ-شىنىڭ 32 - يىلى (1693 - يىلى) جۇڭغارلار تەر-پىدىن ئۇلۇم تەھدىتىگە ئۇچرىغان ۋاسىللار مەھكىمە-سىنىڭ ئەمەلدارى مادىنى قوغداپ جىايۇگۇەنگىچە ئاپە-رىپ قويغان. 35 - يىلى ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغات تەقدىم قىلىپ چىڭ سۇلالىسىگە تەۋەلىك بىلدۈرگەن. كېيىنكى يىلى ئوغلى گوپا بەگ جۇڭغارلارنىڭ رەھبىرى غالدانىنىڭ ئوغلىنى تىرىك تۇتۇپ چىڭ قوشۇنلىرىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن. 37 - يىلى چىڭ ئوردىسى ئۇنىڭ تۆھپىسىنى كۆزدە تۇتۇپ 1 - دەرىجىلىك جاساق ئوتۇ-غاتىنى بېرىپ، جاساقلىق مۆھرىنى ئىنئام قىلىپ، يارەمچى ئەمىر لىككە تەيىنلەپ گەنسۇ، تاشقى موڭغۇل (ھازىرقى موڭغۇلىيە) نىڭ غەربىدىن تۇرپانغىچە بولغان جايلارنىڭ ھەممىسىنى ئۇنىڭغا مىراسلىق يەر قىلىپ بەرگەن. ئەبەيدۇللا شىنجاڭدىكى مىراسلىق مەرتىۋىسى-گە تۇنجى ئېرىشكەن كىشىدۇر. ئۇنىڭ كېيىنكى ۋا-رىسلىرىغا ئىنانچى مەرتىۋىسى ئىنئام قىلىنغان. ئۇنىڭ 3 - ئەۋلادى ئىمىن خوجا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ چىڭ قوشۇنلىرىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلىگەنلىكى ئۈچۈن ئەل-نى تىنچىتقۇچى ئەركان مەرتىۋىسىگە، يەنە بېزى مەر-تىۋىسىگە ئېرىشكەن. 4 - ئەۋلادى يۈسۈپ بېگى مەرتە-ۋىسىگە، 7 - ئەۋلادى بېشىر ئىنانچى، چىن ۋاڭلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن. مىنگۇ دەۋرىدە شىمالىي مىل-لىتارىستلار ھۆكۈمىتى ۋاڭ - گۈڭلارغا ئېتىبار بىلەن قاراپ 9 - ئەۋلادى شامەخىۋنغا چىنۋاڭلىق ئۇنۋانىنى بەرگەن. 1931 - يىلى ۋاڭلىق تۈزۈم بىكار قىلىنغان. قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسى ھەيۋەتلىك، كۆركەم، قىممەتلىك بۇيۇملار ئاھايىتى كۆپ بولۇپ، XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا ئۇرۇشتا كۆيۈپ كەتكەن.

ئىمىن خوجا (؟-1777) تۇرپان ئۇيغۇرلىرى-نىڭ كاتتىسى ، دەسلەپتە جۇڭغارلارغا تەۋە بولغان. چىڭ قوشۇنلىرى جۇڭغارلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ تۇرپانغا كەلگەندە چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ تۇرپاندا قەلئە بىنا قىلىپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشگە رۇخسەت قىل-غان. يوڭجىڭنىڭ 3 - يىلى (1725 - يىلى) جۇڭغار-لارنىڭ ئۆچ ئېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن 8000 دىن ئارتۇق ئاھالىنى باشلاپ شەرققە كۆچۈپ گۇاجۇ (گەنسۇ ئەنشى) غا ئورۇنلىشىپ قاقاسلىقلارنى ئېچىپ يەر تە-رىپ ئۆزلىرىنى قامدىغان. 10 - يىلى ئەلگە ھەمدەم بولغۇچى ئەركان مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن. چىەنلۇڭنىڭ 19 - يىلى (1754 - يىلى) جاساق تۈزۈمى يۈرگۈزۈ-لۈپ، خوشۇن تەشكىللىنىپ، زەڭگى، يارەمچى ئەمىر قاتارلىق ئەمەلدارلار تەسىس قىلىنغان. 20 - يىلى داۋاچىغا قىلىنغان جازا يۈرۈشىگە قاتناشقان. كېيىنكى يىلى گۇاجۇدىن لۇكچۇنگە قايتىپ كېلىپ ئەلنى تىنـ-چىتقۇچى ئەركان، بېزى ئۇنۋانىغا ئېرىشىپ قاراشە-ھەردىن تارتىپ قۇمۇلغىچە بولغان كەڭ رايونلار ئۇنىڭ مىراسلىق يېرى بولغان. 23 - يىلى بورھاندىن، خوجا جاھان ئاكا - ئۇكىلارنىڭ توپىلىڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن قوشۇن باشلاپ چىڭ قوشۇنلىرىغا ئەگىشىپ ئۇچتۇرپان، يەكەنلەرگە بارغان. خوجا جاھان بىلەن قاراسۇدا ئۇرۇشۇپ قالغاندا، دۈشمەن قوشۇنلىرىنىڭ سۇلھى تۈزۈش تەلىپىنى رەت قىلغان. بېلى، ئىنانچى مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن. بەش ئوغلىنىڭ ھەممىسى گۈڭ ياكى تەيجى بولغان. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى مۇسا، ئورانزىپ ئاكا - ئۇكا ئىلىغا بېرىپ مۇسۇلمانلارنىڭ بوز يەر ئېچىشىغا رىياسەتچىلىك قىلىپ، ھاكىم بەگ بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىن چىققان بوز يەر ئۆزلەش-تۈرگۈچى كۆچمەنلەرنى باشقۇرۇپ چۈلۈقاينى سۈيۈر-غال يەرلىرى قىلىپ ئالغان. ئۇلارنىڭ سۈيۈرغال يەر-لەر توڭجى يىللىرىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن كېيىن دېھقانلار تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغان. ئۇنىڭ ئىنانچى ئۇنۋانىنى كەنجى ئوغلى ئىسكەندەردىن 6 - ئەۋلادى ئىمىن خوجىغىچە مىراس قالغان. 1913 - يىلى چىنۋاڭلىق ئۇنۋانى ئىنئام قىلىنغان. تۇرپاندىكى سۇلايمان ۋاڭ مۇنار ئىمىننىڭ چوڭ ئوغلى سۇلايمان ئاتىسىنىڭ روھىغا ئاتاپ سالغان.

داۋاچى (؟ - 1759) ئويرات موڭغۇللىرىدىكى جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ ئاقساقالى، باتۇر خۇنتەيجىنىڭ چەۋرىسى، چوڭ سىرىن دوندۇۋىنىڭ نەۋرىسى. چىڭ سۇلالىسى چىەنلۇڭنىڭ 17 - يىلى قىشتا (1725- يىلى) ئامۇر سانا بىلەن بىرلىشىپ ئىلىغا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ لامادارجەنى ئۆلتۈرۈپ، جۇڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تارتىۋالغان، كېيىن ئاينىپ ئامۇر سانىغا قارشى تۇرغانلىقتىن، ئامۇر سانا چىڭ ئوردىسىغا بېقىنغان. بۇنىڭ بىلەن جۇڭغارلارنىڭ ئىچ-كى قىسىمىدا ئۇزاق مەزگىللىك ئىختىلاپ كۆرۈلگەن. چىەنلۇڭ بۇ جۇڭغارلار مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىش-تىكى ئەڭ ئاخىرقى پەيت دەپ قاراپ، ئامۇر سانا قاتار-لىقلارنى تورشاۋۇل قىلىپ چىەنلۇڭنىڭ 20 - يىلى ئىلىغا قوشۇن كىرگۈزگەن. داۋاچى قارشىلىق كۆرسە-تەلمەي گېدىن تېغىدىن ھالقىپ ئۇتۇپ جەنۇبىي شىن-جاڭغا چىكىنگەندە ئۇچتۇرپان ھاكىمبېگى خۇجەسى تە-رىپىدىن تىرىك تۇتۇلۇپ چىڭ قوشۇنلىرىغا تاپشۇرۇپ

بېرىلگەن. چېىنلۇق ئۇنى جازادىن كەچۈرۈم قىلىپ، ئۇنىڭ قىزىنى خوتۇنلۇققا ئېلىپ، ئۇنىڭغا خۇشۇت چىنۋاقلى دېگەن مەرتىۋىنى بەرگەن. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى قائىدە بويىچە دەرىجىسى چۈشۈرۈلۈپ مەرتىۋىگە ۋارىسلىق قىلغان. چېىنلۇقنىڭ 48 ـ يىلى پەرمان چۈشۈرۈلۈپ ۋارىسلىق قىلىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

ئامۇرسانا (1722 ـ 1757) ئويرات موڭغۇلىرىدىكى خوىت قەبىلىسىنىڭ تەيجىسى. ئەسلىدە غالدان دەنجۇڭنىڭ ئوغلى بولۇپ، دادىسى ئۆلگەندە تېخى ئاپىسىنىڭ قورسىقىدا ئىدى. كېيىن، ئانىسى خوىت قەبىلىسىدىن ۋىجىن خوشۇچىغا تەككەندىن كېيىن تۇغۇلۇپ چوڭ بولۇپ، خوىت قەبىلىسىنىڭ تەيجىلىك ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ جۇڭغارلارنىڭ 21 ئاڭجىسىنىڭ بىرى بولغان. يايلىقى داۋاچىنىڭ يايلىغى بىلەن قوشنا ئىدى. چىڭ سۇلالىسى چېىنلۇڭنىڭ 15 ـ يىلى (1750 ـ يىلى) داۋاچى بىلەن بىرلىشىپ لاما دارجەگە قارشى تۇرۇپ سۇان داشنى تەختكە چىقىرىشنى پىلانلىغان. مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن قازاقلار يۇرتىغا قېچىپ كەتكەن. لاما دارجە ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان. كېيىن ئۇ يەنە داۋاچى بىلەن بىرلىشىپ ئىلىنىڭ بوش قالغان پۇرستىدىن پايدىلىنىپ قوشۇن باشلاپ كېلىپ لاما دارجەنى ئۆلتۈرۈپ داۋاچىنى يۇلەپ تەختكە چىقارغان. ئۇزۇن ئۆتمەي داۋاچى بىلەن زىددىيەتلىشىپ قالغان. داۋاچى قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇنى تۇتماقچى بولغاندا، ئۇ چېىنلۇڭنىڭ 19 ـ يىلى كۈزدە 20 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم 2000 دەك ئەسكەر بىلەن چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولغان. چىڭ ئوردىسى ئۇنىڭغا چىنۋاڭلىق ئۇنۋانىنى ئىنئام قىلغان. كېيىنكى يىلى باھاردا چىڭ قوشۇنلىرى ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ ئىلىغا ھۇجۇم قىلغاندا ئۇ چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى سول قانات ئورۇنباسار سانغۇن بولۇپ، شىمالىي يول قوشۇنىنىڭ تورشاۋۇلى بولۇپ تەيىنلەنگەن. ئىلى تىنچلاندۇرۇلغان دەسلەپكى ۋاقىتلاردا خوىتلارنىڭ خانى بولغان. تۆت ئۇيرات قەبىلىسىنىڭ باش خانى بولۇش ئارزۇسىغا يېتەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، چېىنلۇڭنىڭ 28 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئۇلۇنگور دەرياسى بويىدا ئىسيان كۆتۈرۈپ چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ باستۇرۇشىغا ئۇچرىغان. ئىككى يىلدىن كېيىن مەغلۇپ بولۇپ روسىيىگە قېچىپ كېتىپ چېچەك كېسىلى بىلەن ئۆلگەن.

فۇدې (؟ـ1779) چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ سانغۇنى. گېرچا ئۇرۇقىدىن بولۇپ، مانجۇ سېرىق تۇغلۇق خوشۇنىدىن. چېىنلۇڭنىڭ 13 ـ يىلى (1748 ـ يىلى) داجىنچۈەنگە جازا يۈرۈش قىلغان. 20 ـ يىلى جۇڭغارلارغا يۈرۈش قىلىپ، مەسلىھەتچى ئامبال بولۇپ، غەربىي يۈرتتىكى ئۆتەك ـ راباتلارغا نازارەتچىلىك قىلغان. 22 ـ يىلى چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن چېن گۇنجاپ بىلەن باركۆلگە بارغان. يەنە چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى ئولۇك قانات ئورۇنباسار سانغۇن جاۋخۇي بىلەن بىللە خوىت قەبىلىسىنىڭ تەيجىسى ئامۇرسانانى قوغلاپ قازاق قەبىلىلىرىنىڭ جايلىرىغا بارغان. قازاقلارنى تىنچلاندۇرۇپ تۆھپە كۆرسەتكىنى ئۈچۈن چەۋەندازلار بېشى ئەمىلگە ئېرىشكەن. جاۋخۇي چوڭ ـ كىچىك غوجىلارنىڭ ئىسيانچى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن قاراسۇدا (بۇگۇنكى يەكەندە) مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالغاندا ئۇ يارەمگە قوشۇن باشلاپ بېرىپ مۇھاسىرچى قوشۇنلارنى تارمار قىلىپ قاچقان دۈشمەنلەرنى پامىردىكى يېشىلنۇر كۆلىگىچە (بۇگۇنكى تاجىكىستاندا) قوغلاپ بارغان. غوجىلار توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا 1 ـ دەرىجىلىك يىراقنى تىنچلاندۇرغۇچى بەھەيۋەت باتۇر تۇرە دېگەن ئۇنۋان ئىنئام قىلىنغان. تەپتىش ۋەزىرى، قارا دۇۋان باشقۇرغۇچىسى، ۋاسالار مەھكىمىسىنىڭ دۇۋان بېگى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۇتىگەن. كېيىن پارىخورلۇق، تۆھمەت قىلىش جىنايىتى بىلەن ئۆلۈمگە بۇيرۇلغان.

شۇخبدې (1710 ـ 1777) چىڭ قوشۇنىنىڭ سانغۇنى، تەخەللۇسى بورۇك، لەقىمى مىڭ تىك، سۇملۇ ئۇرۇقىدىن بولۇپ، مانجۇ ئاق تۇغلۇق قوشۇنىدىن. لەشكىرى پىرقىسىنىڭ دۇۋان بېگى، تۇتۇن ـ سىلىق پىرقىسىنىڭ دۇۋان بېگى بولغان ھەم شىمالىي يولدا جۇڭغارلاردىن مۇداپىئە كۆرۈشكە بارغان. چىڭ سۇلالىسى چېىنلۇڭنىڭ 22 ـ يىلى (1757 ـ يىلى) مەسلىھەتچى ئامبال بولۇپ چېگرىنى تىنچلاندۇرۇغۇچى سانغۇن چېن گۇنجاب بىلەن بىللە ئامۇر سانانى تۇتۇشقا قاتناشقان. 23 ـ يىلى ئاقسۇغا ئورۇنلىشىپ چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى ئولۇك قانات ئورۇنباسار سانغۇن فۇدې بىلەن قاراسۇدا مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالغان جاۋخۇيغا يارەم بېرىشكە بارغان. جاۋخۇي كېيىنكى يىلى بىرىنچى ئايدا مۇھاسىرىدىن قۇتۇلغان، شۇخبدې داۋاملىق ئاقسۇدا تۇرغان. ئۇ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى غەللە ـ پاراق، ھەر قايسى مەھكىمىلەرگە بەگ بېكىتىش، ئاقسۇدا پۇل قۇيىدۇرۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان. 36 ـ يىلى ۋەتەن قوينىغا قايتىپ

كەلگەن تورغاۋۇتلارنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا تۆھپە كۆر-سەتكەنلىكتىن، ئىلى جياڭجۈنى، تۇتۇن - سىلىق پىر-قىسى دۇۋانبېگى، باھادىرلار سارىيىنىڭ باش مۇشاۋۇ-رى بولغان.

جاۋخۇي (؟-1764) چىڭ قوشۇنىنىڭ سانغۇ-نى. تەخەللۇسى خىپۇ، ۋويا ئۇرۇقدىن بولۇپ، مانجۇ سىرىق تۇغلۇق خوشۇنىدىن. چىەنلۇڭنىڭ 20 - يىلى ئۇلاستايغا (بۇگۇنكى موڭغۇلىيىدە) ئورۇنلاشقان. ئا-مۇرسانا ئىسيان كۆتۈرگەندىن كېيىن، باركۆلگە يۆتكە-لىپ كېلىپ چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى ئوڭ قانات ئو-رۇنباسار سانغۇن بولۇپ، ئىلىغا يۇرۇش قىلغان. ئىش-لار بىسىققاندىن كېيىن چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن بولۇپ، بۇرھاندىن، خوجا جاھان قاتارلىق چوڭ - كىچىك غوجىلار ئۈستىگە يۇرۇش قىلىپ، 400 چېرىكنى باشلاپ ئۇچتۇرپاندىن يەكەنگە كېلىپ قاراسۇدا مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالغان. كېيىنكى يىلى بىرىنچى ئايدا فۇدىنىڭ يارده‌مچى قوشۇنى كەلگەنده مۇ-ھاسىرىدىن قۇتۇلغان. كېيىن ئايرىم - ئايرىم ھالدا قەشقەر، يەكەنلەرگە يۇرۇش قىلىپ خوجا جاھاننىڭ قالدۇق قوشۇنلىرىنى قوغلاپ پامىر تاغلىرىدىن يېشىل نۇر كۆلىگىچە (ھازىرقى تاجىكىستاندا) بارغان. توپە-لاڭ تىنچىتىلغاندىن كېيىن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بەگ-لەرنىڭ نۆۋەتلىشىپ پايتەختكە سالامغا بېرىشىنى بە-كىتكۈچى بولغان، 25 - يىلى پايتەختكە قايتۇرۇلۇپ كېتىلگەن، كېيىنكى يىلى ھەمده‌مچى باش مۇشاۋۇر مەرتىۋىسىنى قوبۇل قىلىپ جازا پىرقىسىدە قوشۇمچە ۋەزىپە ئۆتىگەن.

ئاگۇي (1716 - 1797) چىڭ قوشۇنىنىڭ سانغۇنى، تەخەللۇسى گۇڭتىڭ، زەنجىيا ئۇرۇقىدىن بو-لۇپ، ئەسلىي مانجۇ كۆك تۇغلۇق خوشۇنىدىن، تۆھپە كۆرسەتكەنلىكتىن كۆتۈرۈلۈپ ئاق تۇغلۇق خوشۇنغا تە-ۋە بولغان. چىەنلۇڭنىڭ 20 - يىلى (1755 - يىلى) جۇڭغارلارغا جازا يۇرۇشى قىلىپ ئىلىغا كەلگەن. چىەنلۇڭ خان قازاقلارغا پەرمان چۈشۈرۈپ، «ئۆز چېگرىلىرىڭلارنى ياخشى ساقلاڭلار، خالىغانچە چېگرىدىن چىقىپ كەتمەڭ-لار» دېگەن. 22 - يىلى ئامۇر سانا ئىسيان كۆتۈرۈپ قازاق ئەسكەرلىرىنى ئارىيەتكە ئېلىپ تۇرۇشنى ئۆتۈن-گەنده رەت قىلىشقا ئۇچرىغان. چىڭ قوشۇنلىرى ئا-مۇرسانانى قوغلاپ ئايىغۇز دەريىسى (بۇگۇنكى قازاقىس-تاندا) بويىغا كەلگەنده، ئۇ قازاقلاردىكى ھەر قايسى يۇزلەرنى باشلاپ چىڭ سۇلالىسىگە تەۋەلىك بىلدۈرگەن ھەم ئەلچى ئەۋەتىپ سالامغا بارغان. چىەنلۇڭ خان نۇپ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنى ئىلىغا كۆچۈ-رۈپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ھەم ماناس، قاراسۇ (بۇ-گۇنكى شىخو)، جىڭخې (بۇگۇنكى جىمسا) قاتارلىق جايلاردا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى ئېيتقان. ئىچكى ئىش-لار ۋەزىرى، تەمىرات پىرقىسىنىڭ دۇۋانبېگى، قارادە-ۋان باشقۇرغۇچىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 29 - يىلى مۇۋەققەت ئىلى جياڭجۈنى بولغان. 30 - يىلى ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭنى باستۇرغان. 32- يىلى ئىلى جياڭجۈنى بولغان. كېيىن لەشكىرى پىرقىسىنىڭ دۇۋانبېگى، يۇننەن - گۇيجۇ باش ۋالىيىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرگە تەيىنلەنگەن.

ئابلايخان (1781 - 1711) قازاقلارنىڭ چوڭ خانى. ئەسلىي ئىسمى ئابۇل مەنسۇر. چىڭ سۇلالىسى يۇڭچىڭنىڭ تۆنجى يىلى (1723 - يىلى) جۇڭغارلار قازاق خانلىقىنىڭ پايتەختى تۇركىس-تانغا (بۇگۇنكى قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىدە) ھۇجۇم قىلغان. دادىسى ۋەلى ئۆلگەندىن كېيىن ئۇ ئۇيىدىكى-لەرگە ئەگىشىپ ئوتتۇرا يۈزدىن چوڭ يۈزگە قېچىپ بارغان. ئۇ چوڭ بولۇپ جۇڭغارلار بىلەن كۆرەش قىل-غاندا ئەسلىدىكى تۇركىستان شەھىرىنىڭ سۇلتانى، بو-ۋىسى ئابلاينىڭ نامى بىلەن دۇشمەنلىرىنى قىرغاچقا، شۇ نام بىلەن ئاتالغان. چوڭ يۈزنىڭ خانى ئابىلمامبەت ئۇنىڭ باتۇرلارچە ئۇرۇش قىلغانلىقىنى كۆزده تۇتۇپ ئۇنى قازاقلارنىڭ چوڭ خانلىق ئورنىغا كۆرسەتكەن. يېشى كىچىك بولغاچقا قوبۇل قىلىنماي بەش يىل ئۆت-كەندىن كېيىن ئاندىن چوڭ خانلىق ئورنىغا ئولتۇر-غان، چوڭ يۈز كىچىك يۈزدىن ئىبارەت ئىككى قەبىلە ئۇنىڭغا بويسۇنغان. خانلىقنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى بويىچە خانلىق ئورنىغا چوڭ يۈزدىن خان تەيىنلىنەتتى. مۇشۇ-نىڭدىن باشلاپ خانلىق ئورنىغا ئوتتۇرا يۈزدىن خان تەيىنلىنىدىغان بولدى. چىڭ سۇلالىسى چىەنلۇڭنىڭ 20 - يىلى (1755 - يىلى) چىڭ قوشۇنى جۇڭغارلارغا جازا يۇرۇشى قىلىپ ئىلىغا كەلگەن. چىەنلۇڭ خان قازاقلارغا پەرمان چۈشۈرۈپ، «ئۆز چېگرىلىرىڭلارنى ياخشى ساقلاڭلار، خالىغانچە چېگرىدىن چىقىپ كەتمەڭ-لار» دېگەن. 22 - يىلى ئامۇر سانا ئىسيان كۆتۈرۈپ قازاق ئەسكەرلىرىنى ئارىيەتكە ئېلىپ تۇرۇشنى ئۆتۈن-گەنده رەت قىلىشقا ئۇچرىغان. چىڭ قوشۇنلىرى ئا-مۇرسانانى قوغلاپ ئايىغۇز دەريىسى (بۇگۇنكى قازاقىس-تاندا) بويىغا كەلگەنده، ئۇ قازاقلاردىكى ھەر قايسى يۇزلەرنى باشلاپ چىڭ سۇلالىسىگە تەۋەلىك بىلدۈرگەن ھەم ئەلچى ئەۋەتىپ سالامغا بارغان. چىەنلۇڭ خان

ئەلچىلەرگە: «سىلەر بىلىشىڭلار كېرەككى، جۇڭ-خارلار ھەممىسى مېنىڭ زېمىنىمدا، سىلەر تىنچ ئۆز زېمىنىڭلارنى ساقلاڭلار، باشقىلارنىڭ زېمىنىغا خالىغانچە ئۇسۇپ كىرمەڭلار» دېگەن ھەم يەرلىك ئەمەلدارلارغا «قازاقلار رايوندا ئايماق - ناھىيە تەسىس قىلىپ، ئەمەلدارلارنى بەلگىلەش ھاجەت ئەمەس ھەم خالىخا موڭغۇللىرىغا ئوخشاش ئۇلارنى خۇشۇنغا ئايرىپ ئەمىرلەرنى تەسىس قىلىشمۇ ھاجەت ئەمەس، پەقەت ئۇلار بىزگە بېقىندىلىق بىلدۈرسىلا بولدى» دەپ يارلىق چۈشۈرگەن («چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى»، 543 - جىلد). ئۇ ئابىلمامبەت بىلەن بىرلىشىپ كىچىك يۈز خانى ئابۇلخەيرخاننىڭ روسىيىگە تەۋەلىك بىلدۈرۈشىگە قارشى تۇرغان ھەم روسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ھەدىسىي، يىللىق تەمىناتى ۋە ئەمەل - مەرتىۋىلىرىنى قوبۇل قىلىشنى رەت قىلغان، كېيىنكى يىللىرى ئوچۇق - ئاشكارا روسىيىگە قارشى تۇرغان. ئۇلگەندىن كېيىن تۇركىستان شەھىرىگە ئېلىپ كېلىنىپ دەپنە قىلىنغان. چىيەنلۇڭ ئەلچى ئەۋەتىپ تەزىيە بىلدۈرگەن.

ئىپارخان (شىياڭفېي، ؟ - 1788) چىڭ سۇلالىسىنىڭ خانى چىيەنلۇڭنىڭ ئۇيغۇر مىللىتىدىن بولغان بانۇسى. چىيەنلۇڭنىڭ 25 - يىلى (1760 - يىلى) ھۇسەيىن، پەرسا خوجا ھەم جىيەنى تۇردى خوجا پەرمانغا بىنائەن بېيجىڭغا كېلىپ بۇرھانىدىن، خوجا جاھان ئاكا- ئۇكا خوجىلارنىڭ توپىلىڭنى تىنچىتىشتا كۆرسەتكەن تۆھپىلىرى ئۈچۈن تارتۇقلىنىپ «بېيجىڭدا ئولتۇرۇشلۇق سەككىز مۇسۇلمان مۇتىۋىرى» دىن بولغان. ھۇسەيىن خوجىنىڭ جىيەن قىزى ئوردىغا كىرىپ دەسلەپتە ئېسىلزادىلەر قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ خاننىڭ پەرمانى بىلەن ئايىم بولغان. 33 - يىلى يەنە «بانۇ مەرتىۋىسى ئىنئام قىلىنغان» («چىڭ گاۋزۇڭغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى»، 820 - جىلد). ئۇ خوجا جەمەتىنىڭ قىزى بولۇپ، جاھانگىر خوجا بىلەن بىر ئەجدادتىن بولسىمۇ ئوخشىمىغان نەسەبكە تەۋە ئىدى. ئۇ پادىشاھ چىيەنلۇڭنىڭ رېخي (خېيىنىڭ چىڭدى) جىشەن (شەندۇڭدىكى تەيشەن تېخى) سەپىرىدە، جەنۇبتىكى سۇ - خاك (جياڭسۇ، جېجياڭ)، شەرقتىكى شېڭجىڭ (لياۋنىڭ شېنياڭ) غا قىلغان سایاھىتىدە، شەرقتىكى شېڭجىڭ (لياۋنىڭ شېنياڭ) نى كۆزدىن كەچۈرۈشىدە ھەمراھ بولۇپ بىللە بارغان. ئۇلگەندىن كېيىن ئادەت بويىچە خېبىي زۇنخۇادىكى يۇلىڭ خانىشلار قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان. 1979 - يىلى شەرقىي قەبرىستانلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى يۇلىڭ قەبرىستانلىقىنى رەتلەش داۋامىدا ئىپارخاننىڭ جەسەت ساندۇقىنى بايقىغان بولۇپ، جەسەت ساندۇقىنىڭ ئۈستى ۋە ئىككى يان تەرىپىگە ئەرەبچە «قۇرئان» دىكى سۆزلەر يېزىلغان، باشقا جەسەت ساندۇقىدىكى زاڭزۇچە بۇددا ئايەتلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلەنگەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىلىرىدىن مىنگونىڭ باشلىرىغىچە بىر قىسىم شېئىرلاردا، خاتىرىلەردە، غەيرىي تارىخلاردا ئۇنىڭ كەچۈرمىشى «ئىپارخان» ھېكايىسى بولۇپ، قىسىلەر پۈتۈلگەن. قەشقەردىكى ئاپاق خوجا قەبرىستانلىقىمۇ خاتا ھالدا «ئىپارخان قەبرىسى» دەپ قارالغان. ئىپارخاننىڭ ئەسلي ئىسمى خاتىرىلەردە كۆزگە چېلىقمايدۇ. كېيىن بەزىلەر «شياڭفېي»نى «ئىپارخان» دەپ ئۇيغۇرچە تەرجىمە قىلغان بولۇپ، مەنىسى «خۇش پۇراق پۇرايدىغان قىز» دېگەنلىكتۇر.

جى يۈن (1724 - 1805) چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مۇتەپەككۇر، تەخەللۇسى شاۋلەن، يەنە بىر تەخەللۇسى چۈنفەن. كېيىنكى لەقىمى شىيۈن. خېبېي شىيەنشەن ناھىيىسىدىن، چىيەنلۇڭنىڭ 19 - يىلى (1754 - يىلى) تەشرىپدار بولغان. 22 - يىلى ئور-دىدا پۈتۈكلەرنى رەتلىگۈچى بولغان ھەم يەنە ئىمتىھان ئالغۇچى ئەمەلدار بولۇپ تاللانغان. 33 - يىلى دارىلئۇلۇمنىڭ مۇدەررىس ئۇلىماسى بولۇپ ئۈستۈرۈلگەن. شۇ يىلى تۇغقىنى خۇەيخي - خەيخي تۇز نەقلىيات ئەمەلدارى لو جىيەنزىڭغا دۆلەتنى زىيانغا ئۇچراتىش جىنايىتى بىلەن ئەيىبلىنىدىغانلىقىنى ھەم ئوردىنىڭ ئۇنىڭ بارلىق مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلماقچى بولغانلىقىنى ئاشكارىلاپ قويغانلىقتىن ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلۇپ ئۇرۇمچىگە پالانغان. ئىككى يىلدىن كېيىن قايتىپ كېلىپ يەنە داۋاملىق ئوردىدا پۈتۈكلەرنى رەتلىگۈچى بولغان. 38 - يىلى «كىتابلار خەزىنىسى» سارىيىنى ئېچىپ ئۇنىڭ باش پۈتۈكدارى بولغان. 44- يىلى ئىچكى دىۋان ئۇلىماسى، قوشۇمچە شىغاۋۇل پىرقىسىنىڭ يانداشىبىگى بولغان. 52 - يىلى شىغاۋۇل پىرقىسىنىڭ دىۋانبېگى بولۇپ ئۆسكەن. جياچىڭنىڭ 4 - يىلى (1799 - يىلى) گاۋزۇڭ ئوردا خاتىرىلىرى سارىيىنىڭ ئورۇنباسار ئەمىرى بولغان. 10 - يىلى باش مۇشاۋۇر ۋەلئەھد مۇشاۋۇرى، خانلىق بىلىم يۈرتىنىڭ نازارەتچىبىگى بولغان. 50 يىلدىن ئارتۇق مەنسەپ تۇتقان. ئەمەلدارلىق ھاياتىدا كۆپ رىيازەتلەرنى چەككەن. ئۇلگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا ھۆرمەت يۈزىسى-

دىن ئىلىمدە كامالەتكە يەتكەن زات دەپ نام بېرىلگەن. ئۇ كۆڭلى ـ كۆكسى كەڭ، شېئىر ۋە يېزىقچىلىققا ماھىر، شەرھىگە ئاھايىتى پۇختا، بىلىمى ۋە ئەسەرلىرى ئاھايىتى مەشھۇر بولۇپ، شۇ دەۋرنىڭ ئەڭ مەشھۇر ئۇلىماسىدۇر. كىتابلار خەزىنىسى ساريىنىڭ باش پۇتۇكدارى بولغان ۋاقىتتا بارلىق رەتلەش، تۈرگە ئايرىشلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆزى بېكىتىپ چىققان. ئۇ تۈزگەن «كىتابلار خەزىنىسىنىڭ ئومۇمىي تىزىمى» (200 جىلد)، «كىتابلار خەزىنىسىنىڭ قىسقىچە تىزىمى» (20 جىلد) قەدىمكى مۇندەرىجە شۇناسلىقتىكى مەشھۇر ئەسەرلەردۇر. ئۇنىڭدىن باشقا «دەۋرلەردىن بويانقى ئەمەل ـ مەنسەپلەر»، «سەككىز تۈغلۇق خوشۇنىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دېگەن كىتابلارنى يېزىشقا ۋە تۈزۈشكە قاتناشقان. شىنجاڭدا تۇرغان ۋاقىتىدا شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئەمەلدارلارغا ۋاكالىتەن خانغا مەكتۇپ يېزىپ ھەقنى سۆزلىگەن. پايتەختكە قايتىش سەپىرىدە ئۇتكەن ئىشلارنى ئەسلەپ 160 كۆپلىتىلىق «ئۇرۇمچى نەزمىلىرى»نى يېزىپ چىققان. بۇنىڭدىن چېنلۇڭ يىلىلىرىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ قىياپىتىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئۇنىڭ بەلگىلىك ماتېرىيال قىممىتى بار. ئۇمۇرىنىڭ ئاخىرىلىرىدا خىزمەتتىن سىرتقى ۋاقىتلاردىن پايدىلىنىپ 26 جىلدلىق «يۆۋىي ساريىدىكى خاتىرىلەر»نى يازغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە غەربىي يۇرت توغرىسىدىكى ھېكايىلەرمۇ بار. گەرچە ئۇنىڭدا كۆپىنچە جىن ـ ئالۋاستىلار توغرىسىدا سۆزلەنگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ ئۇنىڭ كۆڭلىدىكى خاھىشنى ئىپادىلىگەن. كېيىنكىلەر ئۇنىڭ يازغان نەزمە، بايانلىرىنى «مەرىپەتلىك جى ھەزرەتنىڭ پۇتۇكلىرى» قىلىپ رەتلەپ چىققان.

ئۇباش خان (1742 ـ 1775) ئويرات موڭغۇللىرىدىكى تۇرغاۋۇت قەبىلىسىنىڭ مەشھۇر خانى، ئايۇشخانىنىڭ ئەۋرىسى، دونلۇبشىنىڭ ئوغلى، چىڭ سۇلالىسى چېنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى 12 ـ ئايدا (1761ـ يىلى 1 ـ ئاي) 19 يېشىدا خانلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغان. شۇ چاغلاردا روسىيىنىڭ بېسىمى كۈندىن ـ كۈنگە ئېغىرلىشىپ يىلمۇ يىل تۇرغاۋۇتلاردىن ئەسكەرلىككە مەجبۇرىي ئادەم ئېلىپ، يەتتە ـ سەككىز تۈمەن ئادەمنىڭ ئۆلۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ مىللىي كىرىزىس بارغانسىرى ئېغىرلاشقان. چېنلۇڭنىڭ 35 ـ يىلى كۈزدە (1770 ـ يىلى) ئۇباش روسىيە ـ تۈركىيە ئۇرۇشىدىكى ئالدىنقى سەپ كاۋ كازدىن قايتىپ كېلىپ ۋولگا دەرياسىنىڭ شەرقى قىرغىقىدىكى ۋېچكادا ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ مەخپىي يىغىنىنى چاقىرىپ روسىيىدىن ئايرىلىپ شەرقتىكى ئەسلىي زېمىنغا قايتىپ كېتىشنى قارار قىلغان. يىل ئاخىرىدا روسىيە قوشۇنلىرىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، قوۋملىرىنى باشلاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ تېزلىك بىلەن شەرققە يۆتكىلىپ،

خېجىڭ ناھىيىسىدىكى ئوباش خانىڭ خاتىرە ئابىدىسى

ئۇزۇن يولنى بېسىپ چېنلۇڭنىڭ 35 ـ يىلى 5 ـ ئايدا قارشى ئېلىشقا چىققان چىڭ قوشۇنلىرى بىلەن نارىن دەرياسى (بۇگۇنكى قازاقىستاننىڭ شەرقىدە) بويىدا ئۇچراشقان. 6 ـ ئايدا يەرمانغا بىنائەن چىگدې (بۇگۇنكى خېبېيدا) غا بېرىپ چېنلۇڭنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەن. 9 ـ ئايدا، «ئۇنايىن سۇجۇقتو كونا تورغاۋۇت قەبىلىسى چۈلۈقخانى» دېگەن نامغا ئېرىشىپ يولتۇز ۋادىلىرىنى (بۇگۇنكى خېجىڭ ناھىيىسى) چارۋىچىلىق قىلىشقا ئالغان. كېيىن سەۋەبىدىن بالدۇر ئۆلۈپ كەتكەن. چېنلۇڭ خەۋەر تاپقاندىن كېيىن مەخسۇس ئەلچى ئەۋەتىپ تەزىيە بىلدۈرگەن ھەم خانلىق مەرتىۋىسى ئوغلى سىرىن نامجارغا مىراس قالدىرىغانلىقى ھەققىدە پەرمان چۈشۈرگەن.

كوكورداي (؟ ـ 1823) ئالتاي قازاقلىرىنىڭ ئاقساقىلى، قازاقلارنىڭ چوڭ يۈزىنىڭ خانى ئابۇلبىرىنىڭ 6 ـ ئوغلى بولۇپ، بۇيرۇققا بىنائەن ئالتايدىكى كىرەي قەبىلىسىنى باشقۇرغان. چىڭ سۇلالىسى چېنلۇڭنىڭ 55 ـ يىلى پايتەختكە بېرىپ خاننى تاۋاپ قىلىپ گۈڭلۈق مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن. ئۇ جۇڭگو زېمىنىدىكى قازاقلار ئىچىدىكى تۇنجى بولۇپ ئەڭ يۇقىرى

ری مەرتىۋىگە ئېرىشكۈچىدۇر. ئۇنىڭغا تەۋە 12 ئۇرۇق بولۇپ، ھەربىر ئۇرۇققا بىر تەيجى قويۇلغان. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئالتاي رايونىدا چارۋىچىلىق قىلىپ مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلغان. 2 ـ ئەۋلادى ھاجى گۈك، 3 ـ ئەۋلاد قاسىمخان گۈكلار ئىدى. مىنگو دەۋرىدە شىمالىي مىللىتارىستلار ھۆكۈمىتى ۋاقى ـ گۈكلارغا ئالاھىدە ئىلتىپات كۆرسەتكەن بولۇپ، 4 ـ ئەۋلادى ئەرىت ئىنانچىلىققا، ئانا باشقا ئىنىسى جىگىس گۈكلۇق مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن.

چاڭلىك (1758 ـ 1838) چىك قوشۇننىڭ سانغۇنى، تەخەللۇسى ماۋتىك، سارتۇق ئۇرۇقىدىن بولۇپ، موڭغۇل ئاق تۇغلۇق خوشۇنىدىن. ۋاسىللار مەھكىمىسىنىڭ غوجىدارى، شەنشى ـ گەنسۇ باش ۋالىيسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. جياچىڭنىڭ 13ـ يىلى (1808 ـ يىلى) چېگرا ئىشى بىلەن ئىلىغا بېرىپ ئايلىنىپ قوبدۇ (موڭغۇلىيىدە) غا بارغاندا مەسلىھەتچى ئامبال بولغان. 19 ـ يىلى ئىلى مەسلىھەتچى ئامبىلى بولۇپ يۆتكەلگەن. 20 ـ يىلىدىن 22 ـ يىلىغىچە ئىلى جياڭجۈنى بولغان. داۋگۋاڭنىڭ 5 ـ يىلى (1825 ـ يىلى) يەنە ئىلى جياڭجۈنى بولۇپ تەيىنلەنگەن. 6 ـ يىلى جاھانگىرخوجا قوقەند قوشۇنلىرىنى باشلاپ چېگرىدىن كىرىپ قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، خوتەنلەردە قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلغاندا، چاڭلىك سۈر ـ ھەيۋەتلىك سانغۇن بولۇپ تەيىنلىنىپ چىك قوشۇنلىرىدىن 40 مىڭدەك ئادەمنى باشلاپ ئارقا ـ ئارقىدىن ھەرقايسى شەھەرلەرنى ئېلىپ 7 ـ يىلى توپلاڭنى تىنچىتىپ جاھانگىر خوجىنى تىرىك تۇتۇپ ئاستانىگە يالاپ ئاپارغان. ئىشلار تۈگىگەندىن كېيىن 2 ـ دەرىجىلىك ھەيۋەتلىك باتۇر تۇرە مەرتىۋىسىگە ئېرىشىپ، تەپتىش ۋەزىرى بولۇپ تەيىنلىنىپ پايتەختكە قايتۇرۇپ كېلىنگەن. 10 ـ يىلى كۈزدە جاھانگىرنىڭ ئىنىسى يۈسۈپ قوقەند قوشۇنلىرىنى باشلاپ چېگرىدىن ئۆتۈپ قەشقەر، يەكەنلەرنى قورشىۋالغاندا، چاڭلىك يەنە خان مۈپەتتىشى بولۇپ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى توپلاڭنى تىنچىتىشقا بارغان. ئىشلار بىر سىققاندىن كېيىن ئىلى جياڭجۈنى يولىن بىلەن بىللە خانغا مۇسۇلمانلار يۇرتىنى ئومۇمىيۈزلۈك باشقۇرىدىغان مەسلىھەتچى ئامبالنى قەشقەردىن يەكەنگە يۆتكەش، قەشقەرگە بولسا چېرىكچى ئامبال يۆتكەش، قەشقەر، بارچۇقتا (مارالبېشىدا) باش بۇغ تۇرغۇزۇش، غەربتىكى تۆت شەھەردە ئەسلىدە بار بولغان ئەسكەرلەردىن سىرت يەنە يېشىل تۇغلۇق قوشۇن كۆپەيتىش، بۇ جايلاردا قاقاسلىقلارنى ئېچىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، قوشۇنلارنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقەند قاتارلىق جايلارنىڭ سودىگەرلىرى بىلەن بۇرۇندىن قىدەك سودا ئالاقىسىنى يولغا قويۇش توغرىسىدا مەكتۇپ يوللىغان. 12 ـ يىلى ئاستانىگە قايتىپ كەتكەن. «مەرىپەتلىك مەدەتكار چاڭ ھەزرەتنىڭ تۈزگەن سالنامىسى»، «مەرىپەتلىك مەدەتكار چاڭ ھەزرەتنىڭ شىنجاڭدا قېپقالغان ئىشلار توغرىسىدىكى مەكتۇپلىرى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

نايەنچىك (1764 ـ 1833) چىك سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى. تەخەللۇسى يۈنجيۇ، يەنە بىر تەخەللۇسى دوڭفۇ، لەقىمى زېتاك، زەنچا ئۇرۇقىدىن بولۇپ، مانجۇ ئاق تۇغلۇق خوشۇنىدىن. چىيەنلۇك دەۋرىدە تەشرىپدار بولغان. جياچىڭ دەۋرىدە تەمرات پىرقىسىنىڭ دۇان بېگى، گۇاڭشى ـ گۇاڭدۇڭنىڭ باش ۋالىيسى بولغان. سەۋەتلىك ئۇتكۈزگەنلىكتىن دەرىجىسى تۆۋەنلىتىلىپ ئىلى چېرىكچى ئامبىلى، قاراشەھەر خان ئامبىلى، قەشقەر مەسلىھەتچى ئامبىلى. شەنشى ـ گەنسۇ باش ۋالىيسى، جىلى باش ۋالىيسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. داۋگۋاڭنىڭ 8 ـ يىلى (1828 ـ يىلى) جاھانگىر خوجا توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن سۈرىدىكى مەكتۇبى مۇۋاپىق كۆرۈلمىگەنلىكتىن، نوياڭچىك خان مۈپەتتىشى بولۇپ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قېپقالغان ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئەۋەتىلگەن. ئۇ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ خانغا مەكتۇپ يوللاپ: «ھەر قايسى خان ئامبال، چېرىكچى ئامبالارنىڭ ھەممىسى يىل ئاخىرىدا مەسلىھەتچى ئامبال ۋە ئىلى جياڭجۈنىنىڭ باھالاشىدىن ئۆتۈش، ئۇلارنىڭ تەمىناتىنى كۆپەيتىش، ئائىلە تاۋاباتلىرىنى ئېلىپ كېلىپ ئۇزاق مۇددەت تۇرۇشىغا يول قويۇش. بەگلەرنىڭ پارە ئېلىشىنى چەكلەش، ئۇلارنىڭ سالاھىيىتىنى قاتتىق تەكشۈرۈش، شەھەر سېپىلىنى قايتىدىن ياساش، قاراۋۇلخانىلارنى كۆپەيتىش، ئەسكەرلەرنى مەشقلەندۈرۈش قوقەند سودىگەرلىرىنى ھەيدىۋېتىش، چاي، رەۋەن قاتارلىقلارنى ئىكسپورت قىلىشنى چەكلەش» دېگەندەك بىر قاتار بەلگىلىمىلەرنى تۈزگەن. 9 ـ يىلى چېگرا سىرتىدىكى خوجىلار ئەۋلادلىرىنى تۈتۈشقا ئادەم ئەۋەتكەن. داۋگۋاڭ خان ئۇنىڭ بۇ زور تۆھپىسىنى تارتۇقلاش ئۈچۈن ئۇنىڭغا پايتەختكە قايتىپ كېلىشكە بۇيرۇق بېرىپ، يەنە داۋاملىق جىلىنىڭ باش ۋالىيلىقىغا تەيىنلىگەن. 10 ـ يىلى جاھانگىر خوجىنىڭ ئىنىسى يۈسۈپ چىك

مۇلالىسىنىڭ قوقەند سودىگەرلىرىنى ھەيدەپ سودىغا يول قويمىغانلىقىنى باھانە قىلىپ چېگرىنى قالايمىقان قىلغان. بۇنىڭ بىلەن نويانچاق دۆلەتكە ئىش تېرىپ بەردى دەپ ئەيىبلىنىپ، 11 ـ يىلى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغان كېيىنكى يىلى دىۋانبېگلىق مەنسىپى بېرىلگەن. ئۇنىڭ «مەرىپەتلىك قەيسەر ناھەزرەتنىڭ خانغا يوللىغان مەكتۇپلىرى» دېگەن ئەسىرى بار.

قۇلچاق (؟ ـ 1838) قوقەند تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتا قۇربان بولغان تاجىك مىللىتىدىن بولغان ھاكىمبەگ. ئەسلىي يەكەندىكى داتۇڭ (بۇگۇنكى تاشقۇرغاننىڭ شەرقى) دىن بولۇپ، ئاتا ـ ئانىسىغا ئەگىشىپ غەربكە — سارىقولغا كۆچۈپ، بېرىپ باشقىلارغا يانچىلىققا سېتىلغان، شۇڭا «قۇلچاق» (يانچى) دەپ ئاتالغان. داۋگۇاڭنىڭ 10 ـ يىلى (1830 ـ يىلى) قوقەند قوشۇنى يۇسۇپ غوجىغا ئەگىشىپ تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە يەرلىك دېھقانلاردىن 1000دەك ئادەمنى باشلاپ قارشىلىق قىلغان. سارىقۇلنىڭ 5ـ دەرىجىلىك ھاكىمبىگى سەيت ئۆلگەندىن كېيىن يەكەن مەسلىھەتچى ئامبىلى تەرىپىدىن ھاكىمبەگ قىلىپ تەيىنلەنگەن. تۆت يىلدىن كېيىن قوقەند ئەسكەرلىرى يەنە سارىقولغا تاجاۋۇز قىلىپ، تەسلىم بولۇشقا بۇيرۇغان. ئۇ: «مەن ئەجدادىمدىن تارتىپ جۇڭگو پۇقراسى بولۇپ كەلگەن، ئۇلىسىمۇ تەسلىم بولمايمەن» دەپ، ئەسكەر ۋە خەلقلەرنى تەشكىللەپ قارشىلىق كۆرسىتىپ بۇلاپ كېتىلگەن مال ـ چارۋا ۋە نەرسە كېرەكلىرىنى قايتۇرۇۋالغان. 18 ـ يىلى قوقەند ئەسكەرلىرى يەنە سارىقۇلغا ھۇجۇم قىلغان. قۇلچاق قول ئاستىدىكىلىرىنى قوغداپ مۇھاسىرىنى بۆسۈش جەريانىدا ئوق تېگىپ ئۆلگەن.

لىن زېشۈ (1785 ـ 1850) چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ۋەتەنپەرۋەر ئەمەلدار، تەخەللۇسى شياۋمۇ، يەنە بىر تەخەللۇسى يۈەنۇۋ، فۇجيەننىڭ خۇگۇەن (فۇجۇ) دېگەن يېرىدىن. جياچىڭ خان دەۋرىدە تەشرىپدار بولغان. جېجياڭ خاڭجۇ ۋالىيسى، جياڭسۇنىڭ تەپتىشى، سىلاۋچىسى، خۇنەن ـ گۇاڭشى باش ۋالىيسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. داۋاگۇاڭنىڭ 18ـ يىلى (1838 ـ يىلى) قايتا ـ قايتا خانغا مەكتۇپ يوللاپ خۇاڭ جۇزىننىڭ ئەيىبۇن چەكلەش تەشەببۇسىنى قوللاپ ئالتە تۈرلۈك ئەيىبۇن چەكلەش تەدبىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. كېيىنكى يىلى خان مۇپەتتىشى بولۇپ گۇاڭجۇغا بېرىپ گۇاڭدۇڭ ـ گۇاڭشى باش ۋالىيسى دېگىنىگىچە بىللە ئەيىبۇننى تەكشۈرۈپ چەكلىگەن. يىل ئاخىرى گۇاڭدۇڭ ـ گۇاڭشى باش ۋالىيسى بولغان. ئەيىبۇن ئۇرۇشى پارتلىغاندا گۇاڭدۇڭدىكى ئەسكەر ۋە خەلقلەرنى تەشكىللەپ ئەنگلىيە تاجاۋۇزچىلىرىنى كۆپ قېتىم مەغلۇپ قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن، ئەنگلىيە قوشۇنلىرى شىمالغا يۈرۈش قىلغانلىقتىن ئۇرۇش كېڭىيىپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ تۆھمەتكە ئۇچراپ ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلۇپ ئىلىغا پالانغان. سەپەردە يۈيرۈققا بىنائەن خۇاڭخې دەرياسىنى تىزگىنلەش ئىشلىرىغا يارداملىشىكەن، ئىشنى تۈگەتكەندىن كېيىن داۋاملىق غەربكە سەپەر قىلىپ 22 ـ يىلى ئىلى كۆرە قەلئەسىگە (قورغاس ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا) يېتىپ كەلگەن. ئىلى جياڭجۈنى بويانتايغا يارداملىشىپ سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشىغا كىرىشىپ، مەبلەغ توپلاپ توسما ـ توغان ياساتقان. 25 ـ يىلى شىنجاڭدىكى ئەمەلدارلارنىڭ كۆپرەك ئۇيغۇر دېھقانلىرىنى بوز يەر ئېچىشقا تەشكىللەش پىكرى ئوردىنىڭ پىكرى بىلەن قارشىلىشىپ قالغانلىقتىن، ئۇ جەنۇبىي شىنجاڭغا يەرلىرىنى تەكشۈرۈشكە ئەۋەتىلگەن. ئۇرۇمچى ئارقىلىق تۇرپان، كورلا، كۇچا، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، قەشقەر، يېڭىسار، خوتەن، قومۇل قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، يېڭى ئۇزلەشتۈرۈلگەن يەرلەرنى يەرلىك ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ تېرىشىغا بۆلۈپ بېرىش توغرىسىدا مەلۇمات سۈنغان ھەم بۇ ئوردا تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان. 25 ـ يىلى 11ـ ئايدا قايتا ئىشقا قويۇلۇپ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ شەنشى مۇپەتتىشى، يۈننەن ـ گۇيجۇ باش ۋالىيسى بولغان. «دەشت ـ باياۋان سەپەر خاتىرىلىرى»، «يىجى خاتىرىلىرى»، «مۇسۇلمانلار يۈرتىدا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىم» قاتارلىقلارنى يازغان يەنە «مەرىپەتلىك ساداقەتمەن لىن ھەزرەتنىڭ مەكتۇپلىرى»، «غەربىي تاغدىكى ھۇجىردا يېزىلغان قىسىملەر»، «غەربىي تاغدىكى ھۇجىردا يېزىلغان نەزمىلەر» ۋە جۇڭشەن ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخى فاكۇلتېتى تۈزگەن «لىن زېشۈ ئەسەرلىرى توپلىمى» بار.

جىڭ لىيەن (1823 ـ 1885) چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى. تەخەللۇسى جىيەنچىن، يەنە بىر تەخەللۇسى جىچۈەن، لەقىمى چىيۈپىڭ. يانجا ئۇرۇقىدىن بولۇپ، مانجۇ سېرىق تۇغلۇق خوشۇنىدىن. شىيەنفىڭ خان دەۋرىدە تەشرىپدار بولغان. ئىچكى دىۋان ئۇلىماسى. تۇنۇن ـ سېلىق پىرقىسىنىڭ دىۋانبېگى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. شىيەنفىڭنىڭ 9ـ يىلى (1859ـ يىلى) ئىلى مەسلىھەتچى ئامبىلى بولۇپ تەيىنلىنىپ، تارغاباتاي (چۆچەك)، ئاقسۇ، يەكەن قاتارلىق ئۇچ

ئورۇندىكى ئامبالىلارنىڭ پارىخورلۇق ئىشلىرىنى تەكـ
شۈرگەن. توڭجىنىڭ تۇنجى يىلى (1862ـ يىلى) يەـ
كەننىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى بولۇپ تەينىلىنىپ يېشىل
تۇغلۇق قوشۇننىڭ ئاۋام ـ پۇقرانى ئېزىشنى چەكلىـ
گەن. ئىككىنچى يىلى سەۋەنلىك ئۆتكۈزگەنلىكتىن ۋەـ
زىپىسى ئېلىپ تاشلىنىپ نىڭشياغا ئەۋەتىلىپ ھەربىي
بارگاھتا گۇناھىنى يۇغان. 5 ـ يىلى قۇمۇل يارىدەمچى
ئامبىلى بولۇپ تەينىلىنىپ شىنجاڭنىڭ شەرقىي يولى
تىنچسىز بولغانلىقتىن گەنسۇدا ئەسكەر توپلاشقا قېپقالـ
غان. 8 ـ يىلى ئەنشىدىن ئەسكەر باشلاپ خان ئامبال
ۋېنلىن بىلەن ئۇچرىشىپ چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ شەرقىي
يولدىكى كۆچمىنى زورايتقان. 10 ـ يىلى ئۇرۇمچىنىڭ
باش بۇغى بولۇپ تەينىلەنگەن. قوقەندلىك ياقۇپبەگ بۇ
جاينى ئىگىلىۋالغانلىقى ئۈچۈن ۋاقىتلىق باركۆلگە ئو
رۇنلىشىپ ھەرقايسى يوللاردىكى خەلق ئەسكەرلىرىگە
باشچىلىق قىلغان. 13 ـ يىلى خان مۇپەتتىشى بولۇپ
شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرغان. گۇاڭشۇـ
نىڭ تۇنجى يىلى (1875 ـ يىلى) پەرمانغا بىنائەن
پايتەختكە قايتىپ قارادۇانغا كىرىپ، ئىچكى دىۋان
ئۇلىماسى، لەشكىرىي پىرقىنىڭ دىۋانبېگى بولغان.
شىنجاڭ قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن ئىلى جياڭجۈنى
جىن شۈن خاندىن ئۇنى تارتۇقلاشنى ئىلتىماس قىلغان.
ئەمما، ئوردا «چېگرا سانغۇنلىرى بىر ـ بىرىنى تۇھپـ
كار قىلىپ كۆرسەتسە، بۇنىڭ بىلەن خۇشامەتچىلىككە
يول ئېچىلىدۇ» دەپ قاراپ، ئۇنىڭ ئىلتىماسىنى رەت
قىلغان.

كۆنگې جالسان چىڭ سۇلالىسىدىكى لاما، يەنە
بىر ئىسمى جام باتۇدوپ، گەنسۇ تاۋجۇلۇق (بۇگۇنكى
لىنتەن)، زاڭزۇ، بەزىلەر موڭغۇلمۇ دەيدۇ. تۇڭجـ
نىڭ تۇنجى يىلى (1862 ـ يىلى) شىنجاڭدىكى كورقا
را ئۇسۇ (بۇگۇنكى شىخۇ) غا كېلىپ نوم ئوقۇپ بۇتقا
تاۋاپ قىلغان، ئۇزاق ئۆتمەي شىنجاڭدا دېھقانلار قوزـ
غىلىڭ پارتلىغاندا، بۇرۇلتۇقايغا تارقاق ئورۇنلاشقان
دېھقانلارمۇ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. بۇ ۋاقىتتا ئۇ راھىبـ
لاردىن ئەسكەر تەشكىللەپ قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا
قاتناشقان. بۇنىڭ بىلەن چىڭ ئوردىسى ئۇنىڭ ئالتايدا
بۇددا ئىبادەتخانىسى سېلىشىغا ئالاھىدە رۇخسەت قىلـ
غان. گۇاڭشۇخان دەسلىپىدە بۇ ئىبادەتخانىغا «چىڭخۇا
ئىبادەتخانىسى» دەپ نام بەرگەن . يەرلىك كىشىلەر
«لاما كۆرەسى» دەپ ئاتىغان. بۇ لاما شەھىرى دېگەن
مەنىدە ئىدى. گۇاڭشۇنىڭ2 ـ يىلى (1876 ـ يىلى)
روسىيە ئوفېتسىرى بۇتىنىن قاتارلىقلار جۇڭگونىڭ
بەش يېرىنى «ساياھەت قىلىپ» ئىجازەت ئالمايلا چىڭـ
خۇا ئىبادەتخانىسىغا ئۇسۇپ كىرىپ ئىبادەتخانا چولۇ
قەسرىدە زورلۇق بىلەن جېدەل تېرىغان. كۆنگې جال
سان قول ئاستىدىكى لامالارغا بۇيرۇق بېرىپ روسىيە
قوشۇنلىرىنىڭ قورال ـ ياراغلىرىنى تارتىۋېلىپ ئىبا
دەتخانىدىن ھەيدەپ چىقىرىۋەتكەن. ئىشتىن كېيىن رو
سىيە ئوفېتسىرى ئۇراسوف نەچچە يۈز ئادەمنى باشلاپ
ئىبادەتخانىغا كىرىپ ئىغۋاگەرچىلىك قىلىپ ماجىرا
چىقارغان. بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ئەلچىمۇ نوتا تاپشۇرۇپ
بۇ ئىشنى تەكشۈرۈشنى تەلەپ قىلغان. چىڭ ئوردىسى
ئامالسىز ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلىپ شىزاڭغا بېرىپ دە
نىي تەرغىبات بىلەن شۇغۇللىنىشقا بۇيرۇغان. 12 ـ
يىلى ئۇ بېيجىڭغا بېرىپ، كېيىن شىنجاڭغا قايتىپ
كورخارا ئوسۇدىكى بايىگگۇ ئىبادەتخانىسىدا لاما بولۇپ،
شۇ يەردە ئۆلگەن.

خارماڭا (1817 ـ 1882) چىڭ سۇلالىسىنىڭ
ئەمەلدارى. ئەنجا ئۇرۇقىدىن بولۇپ، ئىلى شۇۋە بارگا
ھىدىكى ئاق تۇغلۇق خۇشۇندىن. چىڭ سۇلالىسى تۇڭـ
جىنىڭ 10 ـ يىلى (1871 ـ يىلى) ئىلى شۇۋە بارگا
ھىنىڭ چېرىكچى ئامبىلى بولغان. چارروسىيە قوشۇن
لىرى ئىلىنى بېسىۋالغاندا ئۇلار ئۆزىگە تاپشۇرغان ۋەـ
زىپىلەرنى بېجىرىشنى رەت قىلغان. مۇۋەققەت ئىلى
جياڭجۈنى رۇڭ چۈەن چۈچەكتە قارارگاھ قورغاندىن
كېيىن ئەسكەر، خەلقنى تەشكىللەپ بېرىپ روسىيىنىڭ
ئىلىنى ئىگىلىۋالغانلىق ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىپ ئىشـ
غالىيەتچى قوشۇننىڭ ئۆچمەنلىكىنى قوزغىغان. 12ـ
يىلى روسىيە قوشۇنلىرىنىڭ قوغلىشى بىلەن ئائىلە
تاۋاباتلىرىنى ئېلىپ چۈچەككە كەلگەن. بۇيرۇققا بىنا
ئەن كورقارا ئۇسۇ (شىخۇ) غا كېلىپ بۇزىيەر ئېچىپ
يەر تېرىپ قوشۇنغا زاپاس ئاشلىق غەملىگەن. گۇاڭشۇـ
نىڭ 4 ـ يىلى (1878 ـ يىلى) چاخار بارگاھىنىڭ
مۇۋەققەت چېرىكچى ئامبىلى بولۇپ يۆتكىلىپ يەنە بور
تالادا بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەن. نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك
بولغانلىقتىن چاخار بارگاھىنىڭ چېرىكچى ئامبىلى بو
لۇپ تەينىلەنگەن. ئىلى قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن
قايتىپ كېلىش سەپىرىدە ئوتتۇرا يولدا سۈيىقەستكە
ئۇچراپ ئۆلگەن.

روڭ چۈەن (؟ ـ 1879) چىڭ سۇلالىسىنىڭ
ئەمەلدارى، گۇرجا ئۇرۇقىدىن بولۇپ، مانجۇ سىرىق
تۇغلۇق خوشۇنىدىن. شىيەنفىڭ خان دەۋرىدە شەندۇڭـ
دىن ئاتلىنىپ، 11 ـ يىلىدىن كېيىن (1861 ـ يىلى)

تارباغاتاي چېرىكچى ئامبىلى، قارا شەھەر خان ئامبىلى، ئىلى مەسلىھەتچى ئامبىلى قاتارلىق ۋەزىپىلەرگە تەيىنلەنگەن. تۇڭچىنىڭ 4 ـ يىلى (1865 ـ يىلى) ئىلىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا قوزغىلاڭ پارتلىغاندا روسىيىگە بېرىپ يارەدەم سوراپ نەتىجىگە ئېرىشەلمەگەن. كېيىنكى يىلى ھەر قايسى شەھەرلەر قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغاندىن كېيىن، مۇۋەققەت ئىلى جياڭجۈنى، ئۇلاستاي (موڭغۇلىيىدە) مەسلىھەتچى ئامبىلى بولۇپ تەيىنلەنگەن. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەر قايسى شەھەرلەر قۇقاندلىق ياقۇبېگ تەرىپىدىن بېسىۋېلىنىپ، 10 ـ يىلى چارروسىيە ئىلىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئۇ پەرمانغا بىنائەن روسىيىدىكى ئايا غۇزغا (بۇگۇنكى قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىدىكى ئايا غوز) بېرىپ ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈستىدە سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ روسىيە ئەمەلدارلىرىنىڭ رەت قىلىشىغا ئۇچرىغان. كېيىن، چۆچەكتە بارگاھ قۇرۇپ ئىلىدىكى چېگرا قوغدىغۇچى شۇۋە، سولۇن قوشۇنلىرىنى ئامال بار يېغىپ، ئىلى قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن ئەمەلدار، سودىگەرلەرنىمۇ توپلىغان. جەنۇبىي شىنجاڭدىنمۇ بەگلەر سودىگەرلەرنى ئەۋەتىپ دۇشمەن ئەھۋالىنى مەلۇم قىلغان. ئۇ داۋاملىق تۈردە بوز يەر ئېچىپ ئەسكەرلەرنى مەشىق قىلدۇرغان. گۇاڭشۈنىڭ 2ـ يىلى (1876ـ يىلى) شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ئۇرۇشى باشلانغاندا قول ئاستىدىكى قوشۇنلىرى ۋە خەلق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ماناسقا ھۇجۇم قىلغان. جىن شۇننىڭ يارىدىمىدە جەنۇب، شىمالدىكى ئىككى شەھەرنى ئالغان. كېيىن پەرمان بىلەن پايتەختكە قايتىپ ھىماتچى باش چېرىكچى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۈتىگەن.

زوزۇڭتاڭ (1812 ـ 1885) چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى، تەخەللۇسى چى گاۋ، خۇنەن شياڭ يىنلىق. داۋگۇاڭ يىللىرى خەتمەكەردە بولغان، ئۇچ قېتىم شىغاۋۇل پىرقىسىگە ئىمتىھان بېرىپ ئۈتەلمەي ئەمەلدار بولۇشتىن ئۈمىدسىزلىنىپ، جۇغراپىيە ۋە ھەربىي ئىلىمنى ئۆگەنگەن. تەيپىڭ قوشۇنى تىيەنگو خۇنەنگە ھۇجۇم قىلغاندا سىلاۋچى لوبىڭجاڭغا مەسلىھەتچى بولغان. يەنە يارەمچى باش مۇشاۋۇر زىڭ گوفەنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن قوشۇن باشلاپ تەيپىڭ قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلغان. جېجياڭنىڭ سىلاۋچىسى، فۇجيەن ـ جېجياڭنىڭ باش ۋالىيسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۈتەپ، 1 ـ دەرىجىلىك تىنچىتقۇچى تۈرە مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن. تۇڭچىنىڭ 5 ـ يىلى (1866 ـ يىلى) شەنشى ـ گەنسۇنىڭ باش ۋالىيسى بولۇپ يۇتكىلىپ، قوشۇن باشلاپ شەنشىگە كىرىپ ھەم خېشىغچە بېرىپ، نىيەنجۇن قوشۇنى ۋە خۇيزۇلار قوزغىلىڭىنى باستۇرغان. يابۇنىيە تەيۋەنگە ھۇجۇم قىلغاندا ئوردا ئىچىدە بىر قىسىم كىشىلەر غەربكە يۈرۈشنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ دېڭىز مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىشنى تەشەببۇس قىلغاندا، ئۇ خانغا: «چېگرا مۇداپىئەسىگە سەرپ قىلىنغان پۇل ئەسلىدىنلا ئاز، ئۇنىڭدىن دېڭىز مۇداپىئەسىگە ئاجراتقۇدەك پۇل يوق. ئەگەر چېگرا جايلارغا ئەسكەر كىرگۈزۈشنى توختاتساق ئۇ جايلاردىكى قارام ئەللەردىن ئۇزلۇكسىزدىن ۋاز كەچكەن بولىمىز. بۇنىڭ دېڭىز مۇداپىئەسىگە ھېچقانداق پايدىسى يوق، بىراق، چېگرا مۇداپىئەسىگە زىيىنى چوڭ بولىدۇ» دەپ مەكتۇپ يوللىغان. گۇاڭشۈنىڭ تۆتىنچى يىلى (1875 ـ يىلى) خان مۇيەتتىشى بولۇپ شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىنىپ، سۇجۇغا (بۇگۇنكى گەنسۇنىڭ جيۇچۈەن) ئورۇنلىشىپ ئاشلىق ۋە قاتناش قوراللىرىنى توپلاپ، شىنجاڭدىكى ئەسلىدىكى قوشۇنلارنى تەرتىپكە سالغان. مەكتۇپ يوللاپ خۇنەن قوشۇنى، خۇبەي قوشۇنى، سىچۈەن قوشۇنى، ئەنخۇي قوشۇنلىرىنى شىنجاڭغا ئالدۇرۇپ كەلگەن. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى قوشۇنلار بىر يىلدىن ئارتۇق ئۇرۇش قىلىپ شىنجاڭنى ئون يىلدىن كۆپرەك بېسىۋالغان ياقۇبېگ باندىتلىرىنىڭ ھەممىسىنى ھەيدەپ چىقارغان. ھەر قايسى شەھەرلەرنى ئالغاندىن كېيىن قالدۇق ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش جۇجۇقى قۇرۇپ، ھەر قايسى جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىپ، ھەر دەرىجىلىك بەگلەرنىڭ ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ نامۇۋاپىق ئىشلارنى قىلىشقا يول قويمىغان. شۇ ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى بۇغدىغان بەگلىك تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا شەرت شارائىت ھازىرلىغان. قالدۇق ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش تەدبىرلىرىدە شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇپ مەمۇرىي ئاپپاراتلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ھەققىدە كۆپ قېتىم خانغا مەكتۇپ يوللىغان. شىنجاڭدا پۇل قۇيۇش، سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشلىرىنى ئېلىپ بېرىش، شەھەر سېپىلىنى ياساش، سەرگەردانلارنى توپلاش، يەرلەرنى ئېنىقلاش، ئالۋاڭ ـ ياساق ئىشلىرىنى رەتكە

زوزۇڭتاڭ

سىلىش، يىپەكچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشنى تەشەببۇس قىلىشتەك ئىشلارنى قىلىپ، ئۇرۇشتىن كېيىنكى شىنجاڭ ئىگىلىكىنىڭ تېزلىكتە ئەسلىگە كېلىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. چارروسىيە ئىلىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى رەت قىلغانلىقتىن، قۇمۇلغا قوشۇن يۆتكەپ ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىشنىڭ لەشكىرىي ئورۇنلاشتۇرۇشىنى پىلانلاپ، روسىيە بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ھەيۋەسىنى زورايتقان. 6 ـ يىلى پەرمانغا بىنائەن پايتەختكە قايتىپ بېرىپ، 2 ـ دەرىجىلىك تىنچىتقۇچى بەگ مەرتىۋىسىگە ئېرىشىپ، قارا دىۋان ۋەزىرى، جېجىياڭ ـ جىياڭسۇنىڭ باش ۋالىيسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. «مەرىپەتلىك مەدەنىكار زوزۇڭتاڭ ھەزرەتنىڭ پوتۇكلىرى» دېگەن ئەسىرى بار. يېقىنقى يىللاردا خوتەن ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتى يەنە «زوزۇڭتاڭ ئەسەرلىرى توپلىمى»نى نەشر قىلدى.

لىيۇجىنتاڭ (1844 ـ 1894) چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى تۇنجى سىلاۋچىسى، تەخەللۇسى يى جەي، خوتەننىڭ شىياڭشاڭ دېگەن يېرىدىن. تاغىسى لىيۇسۇڭشەنگە ئەگىشىپ نىيەنجۇن قوشۇنىنى باستۇرۇش ئۈچۈن شەنشىگە كىرگەن. يەنە شەنشى ـ گەنسۇ باش ۋالىيسى زۇزوڭتاڭ بىلەن بىللە خۇيزۇلارنىڭ قوزغىلىڭىغا جازا يۈرۈشى قىلىپ گەنسۇغىچە بارغان. تۇڭجىنىڭ 9 ـ يىلى (1870 ـ يىلى) لىيۇ سۇڭشەن ئۇلگەندىن كېيىن 3 ـ دەرىجىلىك ئەركانلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشىپ خوتەن قوشۇنلىرىنى ئۆتكۈزۈۋالغان. شىنىڭنى ئېلىپ سۈجۈنى تىنچىتقان. گۇاڭشۈنىڭ تۇنجى يىلى (1875 ـ يىلى) زوزۇڭتاڭ شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىنىپ سوجۇغا قوشۇن يۆتكىگەندە، بارگاھ خوجىدارى بولغان. ئىككىنچى يىلى خوتەن قوشۇنىنى باشلاپ قوۋۇقتىن چىقىپ فۇكاڭغىچە بارغان، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ئۇرۇشىدا ئاساسلىق قىسمىنى باشلاپ گۈمۈدى (مىچۈەن)، ئۇرۇمچى قاتارلىق شەھەرلەرنى ئارقا ـ ئارقىدىن قايتۇرۇۋالغان. 3 ـ يىلى داۋانچىڭدىن جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ تۇرپان، توخسۇن قاتارلىق جەنۇبتىكى سەككىز چوڭ شەھەرنى قايتۇرۇۋېلىپ، شىنجاڭنى ئون نەچچە يىل بىسۇالغان ياقۇبېگ تاجاۋۇزچىلىرىنى پۈتۈنلەي قوغلاپ چىقىرىپ، غەربىي چېگرىدا تىنچلىقنى قولغا كەلتۈرۈپ، 2 ـ دەرىجىلىك بەگ مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن. 6 ـ يىلى زوزۇڭتاڭ پەرمان بىلەن پايتەختكە قايتقاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىنىپ، قۇمۇلغا جايلاشقان.

8 ـ يىلى شىنجاڭدا ئۇلكە قۇرۇلۇپ، سىلاۋچى تەسىس قىلىنىپ شەنشى ـ گەنسۇ باش ۋالىيسىغا قارايدىغان قىلىنغان. 10 ـ يىلى ئۇ شىنجاڭنىڭ تۇنجى سىلاۋچىسى بولۇپ تەيىنلىنىپ دۇانبېگىلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ، ئۇلكە مەركىزى دىخۇاغا (ئۇرۇمچىگە) كەلدى. چۈچەك ۋىلايىتىنى كۆپەيتىپ دەسلەپكى قەدەمدە ۋىلايەت ـ ناھىيە تۈزۈمىنى بېكىتكەن. يەنە خان ئامبال، چېرىكچى ئامبال، ھەر دەرىجىلىك بەگلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، قوشۇنلارنى مۇقىملاشتۇرۇش، ھەربىي چىقىمىنى ئازايتىش سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشلىرىنى ئېلىپ بېرىش، ئاھالىلەرنى يۆتكەپ بوز يەر ئېچىش، مەكتەپلەرنى تەسىس قىلىپ ئوقۇش ھەققىنى ئەھۋالغا قاراپ بەلگىلەشتەك ئىشلارنى قىلغان. 13 ـ يىلى ئۇنىڭ يۈرتىغا قايتىشىغا رۇخسەت قىلىنغان. 20ـ يىلى 1 ـ دەرىجىلىك بەگلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن ئۇنىڭ «جاسارەتلىك ساداقەتمەن لىيۇ ھەزرەتنىڭ مەكتۇپلىرى» دېگەن ئەسىرى بار.

جىن شۇن (؟ ـ 1885) چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى، تەخەللۇسى خېپۇ، ئېرگىن جۇلو ئورۇقدىن. جىلىنلىك، مانجو كۆك تۇغلۇق خوشۇنىدىن. شەندۇڭدىن جازا يۈرۈشى قىلىپ، چەۋەندازلار بېشى بولۇپ تەيىنلەنگەن. تۇڭجىنىڭ 2 ـ يىلى (1863 ـ يىلى) شەنشى ـ گەنسۇدىكى خۇيزۇلا قوزغىلىڭىنى باستۇرغاندا نىڭشيا ئورۇنباسار باش بوغىلىقىغا تەيىنلىنىپ، پەرمان بويىچە ئۇرۇمچى ياساۋۇلبېگى چېڭ لۇنىڭ قول ئاستىدىكى قوشۇننى ئۆتكۈزۈۋالغان. 12ـ يىلى شەنشى ـ گەنسۇ باش ۋالىيسى زوزۇڭتاڭ بىلەن ئۈچرىشىپ بىرلىكتە سۈجۈنى (گەنسۇ جيۇچۈەن) ئالغان. كېيىن يەنە ئۇلاستاي سانغۇنى (موڭغۇلىيىدە) بولۇپ تەيىنلىنىپ بۇيرۇق بىلەن گۈچۈڭغا (چىتەي) يۈرۈش قىلغان. 13 ـ يىلى گۈچۈڭغا يېتىپ بېرىپ شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئۇرۇمچى باش بۇغى جىڭ لىيەن بىلەن ئۈچرىشىپ شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى يارەمچى ئامبال بولۇپ تەيىنلەنگەن. گۇاڭشۈنىڭ تۇنجى يىلى (1875 ـ يىلى) زوزۇڭتاڭ جىڭ لىيەننىڭ شىنجاڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچىلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ شىنجاڭدىكى ئەسلىدىكى قوشۇنلارنى تەرتىپكە سېلىپ، ئۇلارنى يېڭىدىن تەيىنلەنگەن ئۇرۇمچى باش بۇغى جىن شۇننىڭ قوماندانلىقىغا تاپشۇرغان. كېيىنكى يىلى ئۇ فۇكاڭغا

بېرىپ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش ئۇرۇشى باشلانغاندا خۇنەن قوشۇنى باش بۇغى لىيۇجىنتاڭ بىلەن بىرلىشىپ تاجاۋۇزچى ياقۇبېگنىڭ مۇداپىئە سېپىنى بۇزۇپ تاشلاپ ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلارنى قايتۇرۇۋالغان. شىمالىي يولىدىكى ھەممە جايلارنى تىنچىتقان. خان پەرمان چۈشۈرۈپ ئىلى جاڭجۈنى مەرتىۋىسىنى بەرگەن. ئەمما، ئىلى تېخى قايتۇرۇۋېلىنمىغاچقا، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ماناس، كۆر خارا ئۈسۈ (شىخۇ) غا ئورۇنلاشقان. روسىيە ئىلىنىڭ شەرقى قىسمىنى قايتۇرۇپ بەرگەندىن كېيىن، 8 - يىلى 5 - ئايدا كىرىپ ئورۇنلىشىپ، كۆرە يېڭى قەلئەسىنى (بۇگۇنكى قورغاسنىڭ جەنۇبىدا) بىنا قىلىپ، شۇۋە، چاخار بارگاھلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن ھەم قايتىدىن قاراۋۇلخانا، ئۆتەڭلەرنى تەسىس قىلىپ خەلقنى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە چاقىرىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. 11- يىلى ئەسكەرلەر چىقارغان مالىمانچىلىقنى توغرا ئۈسۈلدا ھەل قىلالمىغاچقا، پەرمانغا بىنائەن بېيجىڭغا كېتىۋېتىپ سۈجۈدا ئۆلگەن.

زىنىڭ جىزې (1839 - 1890) چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىكى تاشقى ئىشلار ئەمەلدارى، تەخەللۇسى جېگاڭ، خۇنەننىڭ شىياڭشىياڭ دېگەن يېرىدىن، باش مۇشاۋۇر زىنىڭ گوۋەننىڭ ئوغلى. دەسلەپ تۇنتۇن - سېلىق پىرقىسىنىڭ يانداش دىۋانبېگى بولغان. دادىسى ئۆلگەندىن كېيىن 1 - دەرىجىلىك جامارەتلىك باتۇر بەگ مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلغان. گۇۋاڭشۇنىڭ 4 - يىلى (1878 - يىلى) ئەنگلىيە، فرانسىيە ئىككى دۆلەتكە ئەلچى بولۇپ بارغان. 6 - يىلى روسىيىگە ئەلچىلىككە بارغان. ۋەزىر چوڭ خو ھوقۇقىدىن ھالقىپ پەرمانغا خىلاپلىق قىلىپ ئۆز ئالدىغا چارروسىيە بىلەن كېلىشىمنامە ئىمزالىغانلىقتىن ئۇ بۇيرۇققا بىنائەن قايتىدىن سۈھبەت ئۆتكۈزۈشكە چارروسىيە پايتەختىگە بارغان. ئۇ خانغا مەكتۇپ يوللاپ، مەكتۇبىدا: «ئىلى مەسىلىسىنى ھەل قىلمىشتا ئۈچ تۈرلۈك ئۈسۈل بار، ئۇ بولسىمۇ ئۇرۇش قىلىش، قوغدىنىش، سۈلھى قىلىش. ئۇرۇش قىلغاندا، جۇڭگو بىلەن روسىيە ئۆزئارا چېگرىلىنىدۇ، ئۇنۇملۇك مۇداپىئەلەنگىلى بولمايدۇ، ھەرقايسى دۆلەتلەر گەرچە تاشقى جەھەتتىن ئەپ، ئىچكى جەھەتتىن قىتىغۇر بولسىمۇ، بىزگە كەلگەندە، كېلىشەلەيدۇ. قوغدىنىشتا، چېگرالار ئېنىق ئەمەس، جىددىي ئىشلار بولۇپ قالسا قانداق بىر تەرەپ قىلغۇلۇق؟ سۈلھى قىلىشاق چېگرا ئايرىش، سودىلىشىش، تۆلەم تۆلەشتەك ئۈچ خىل ئۈسۈل بار. تۆلەم تۆلەش كىچىك ئىش. سودىلىشىش چېگرانى ئايرىشقا قارىغاندا بىرئاز ئاسانراق. چۈنكى خۇ سۈھبەتلىشىپ تۇزگەن كېلىشىمنامىنى ھازىرقى ۋەزىيەتتىن قارىغاندا پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىش قىيىن، شۇڭا چېگرىنى ئايرىشتا چىڭ تۇرۇش كېرەك. سودىلىشىش تولىمۇ تەس. باشقا ئىشلارنى پۈرسەت كۈتۈپ، كېيىنرەك ئۆزگەرتىش كېرەك. مۇشۇنداق قىلساق ئاندىن ئۇلار بىلەن تەڭ بولالايمىز» دېگەن ھەم چارروسىيىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرى گېرىس، جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى بورىس قاتارلىقلار بىلەن ئون ئاي تالاش - تارتىش قىلىپ دەسلەپكى قەدەمدە كېلىشىمنامە مەزمۇنىغا ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش توغرىسىدا كېلىشىپ، جۇڭگونىڭ بىر قىسىم ھوقۇق - مەنپەئەتىنى قايتۇرۇۋالغان. گۇۋاڭشۇنىڭ 7 - يىلى (1881 - يىلى) ئىككى تەرەپ «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى»نى تۈزگەن (جۇڭگو بىلەن روسىيىنىڭ ئىلى مەسىلىسى ھەققىدىكى سۈھبىتىگە قارالسۇن). 10 - يىلى لەشكىرىي پىرقىنىڭ يانداشىبېگلىك مەنسىپىگە ئېرىشكەن. 11 - يىلى دېڭىز ئارمىيە يامۇلىنى قۇرۇشقا يارەملەشكەن. 13- يىلى تۇنتۇن - سېلىق پىرقىسىگە يۆتكەلگەن ھەم قوشۇمچە جازا پىرقىسى، مەنسەپ - تۇنتۇق پىرقىسىنىڭ يانداش بېگى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. ئۇنىڭ «پارامەتلىك، ئۆتكۈر زىنىڭ ھەزرەتنىڭ پۈتۈكلىرى» دېگەن ئەسىرى بار.

تاڭجارىق (1903 - 1947) قازاقلارنىڭ شائىرى. تۇلۇق ئىسمى تاڭجارىق جۇلدىباي، شىنجاڭنىڭ كۈنەستىن. 1923 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قازاقىستانغا بېرىپ ئوقۇپ داڭلىق شائىر ئاباي قۇنانبايىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشقان ھەم ئۇنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. 1926 - يىلى ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ مەكتەپ ئېچىپ يېڭى ماۋارىپنى تارقاتقان. 1935 - يىلى ئىلى قازاق - قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدا ئىشلەپ ئىلى گېزىتىنىڭ قازاقچە تەھىرىرلىك خىزمىتىنى قىلغان. ئىلى مىللى تىياتىر ئۆمىكىنى قۇرۇپ قازاقلارنىڭ ھازىرقى زامان دراماسى «ماناس»نى ئىجاد قىلغان. 1940 - يىلى 2 - ئايدا شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ ئۇرۇمچى تۈرمىسىگە قامالغان. 1946- يىلى قويۇپ بېرىلگەن. كېيىنكى يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن «نەزىگۈل»، «تاڭجارىق شېئىرلىرىدىن تاللانما» قاتارلىقلار بار.

ياڭ زېڭشىن (1864 - 1928.7.7) مىنگو

دەۋرىدىكى شىنجاڭنىڭ تۇنۇقى، ئۆلكە باشلىقى. تەخەللۇسى دىڭچىن، ئاتا ـ بوۋىسى جياڭسۇنىڭ شاڭيۈەن (ئەنجىڭ) دېگەن يېرىدىن بولۇپ، ئۇزۇن يۈننەننىڭ مىڭزى دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 15 ـ يىلى (1889 ـ يىلى) تەشرىپدار بولغان. گەنسۇنىڭ جۇڭۋې ناھىيىسىنىڭ (ھازىر تىڭشۇ ياغا تەۋە) ھاكىمى، خېجۇ ئايمىقىنىڭ (ھازىرقى لىنشيا) ئايماقدارى، گەنسۇ ھەربىي مەكتىپىنىڭ نازارەتچىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۇتىگەن. گۇاڭشۈنىڭ 33ـ يىلى تولۇقلانغان ئەمەلدار سوۋېتىدە شىنجاڭ پىيادە ئەسكەرلەر مەكتىپىنىڭ نازارەتچىسى بولۇپ يۈتكەلگەن. كېيىن ئاقسۇ ۋالىيسى، ئورۇمچى ۋالىيسى، قوشۇمچە تەپتىشىگى ۋەزىپىسىنى ئۇتىگەن. 1912 ـ يىلى (مىنگونىڭ تۇنجى يىلى) 3 ـ ئايدا شىنجاڭنىڭ تۇنۇقى بولغان. 7 ـ ئايدا ئىلى ئىنقىلابچىلىرى بىلەن ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى ئىمزالىغان. 1913 ـ يىلى قۇمۇل ـ تۇرپانلاردىكى دېھقانلار قوزغىلاڭنى پارچىلىغان ھەم قوشۇن چىقىرىپ تاشقى موڭغۇلىيە توپىلاڭچىلىرىنىڭ ئالتايغا قىلغان تاجاۋۇزچىلىقىنى چېكىندۈرگەن. 1915 ـ يىلى تېلېگراممىا ئەۋەتىپ يۈەن شىكەينىڭ خانلىق تەختىگە ئولتۇرغانلىقىنى قوللىغان. 1918 ـ يىلى كۈچادىكى مەمتىلى خاننىڭ توپىلاڭىنى تارمار قىلغان. 1920~1921ـ يىللىرى سوۋېت رۇسىيىسى بىلەن كېلىشىم ھاسىل قىلىپ قىزىل ئارمىيىنىڭ چېگرىدىن كىرىپ شىنجاڭدا قېچىپ يۈرگەن ئاق گۋاردىيىچى باندىتلارنى باستۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىپ، چېگرىدىن كىرگەن روسىيە پۇقرالىرى مەسىلىسىنى مۇۋاپىق ھەل قىلغان. 1928ـ يىلى ئۇرۇمچىدە «7 ـ ئىيۇل» سىياسىي ئۆزگىرىشى يۈز بەرگەندە ھەربىي ئىشلار نازىرى فەن ياۋنەن تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ «ئىستىغپار ھۆججىتىدىكى مەكتۇپلار»، «ئىستىغپار ھۆججىتىدىكى خاتىرىلەر» نامىلىق ئىككى پارچە ئەسىرى بار.

چاڭ زىڭشىن

جىن شۇرېن (1879 ـ 1941) مىنگو دەۋرىدىكى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى. تەخەللۇسى دىيەن، گەنسۇنىڭ داۋخې (لىنشيا) دېگەن يېرىدىن. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 23 ـ يىلى (1909 ـ يىلى) ئىمتىھاندا تاللىنىپ گەنسۇ ئالىي بىلىم يۇرتىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ۋالىيسى چاڭ زىڭشىن بىلەن ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلىق مۇناسىۋىتى ئورناتقان. 1914 ـ يىلى چاڭ زىڭشىننىڭ تەكلىپى بىلەن شىنجاڭغا كېلىپ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئاقسۇ، قەشقەر، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلارنىڭ ھاكىمى بولغان. 1926 ـ يىلى يۆتكىلىپ خەلق ئىشلىرى نازارىتىنىڭ نازىرى بولغان. 1928 ـ يىلى «7 ـ ئىيۇل» سىياسىي ئۆزگىرىشىدە چاڭ زىڭشىن ئۇلتۇرۇلگەندىن كېيىن، سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغىغان فەن ياۋنەننى قولغا ئېلىپ ئۇلتۇرگەن. ئەنجىڭ مىللىي ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن مۇۋەققەت ئۆلكە رەئىسى، 10 ـ ئايدا ئۆلكە رەئىسى، 1931 ـ يىلى 6 ـ ئايدا قوشۇمچە چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى بولغان. ھەربىي قوشۇننى كېڭەيتىش، غەللە ـ پاراقنى ئېغىرلىتىش، كۆپ مىقداردا قەغەز پۇل تارقىتىش، يۈك ـ تېرە سودىسىنى مونوپول قىلىش ھەم مىللىي زۇلۇمنى كۈچەيتىشتەك ئەھۋاللىرى تۈپەيلى ئاللىقاچان ناھايىتى ئېغىر بولغان ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى تېخىمۇ ئۇتكۇرلەشتۈرۈۋەتكەن. شۇنىڭ بىلەن قۇمۇل قوزغىلىڭى پارتلاپ پۈتۈن شىنجاڭدا قالايمىقانچىلىق پەيدا بولغان. 1933 ـ يىلى دىخۇادا (ئۇرۇمچى) «12 ـ ئاپرېل» سىياسىي ئۆزگىرىشى پارتلاپ ھەم مەجبۇرىي ھوقۇق تاپشۇرغان. ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق ئىچكىرىگە قايتقاندا دەرھال قولغا ئېلىنىپ تۈرمىگە قامالغان. 1935 ـ يىلى 10 ـ ئايدا قويۇپ بېرىلگەن. كېيىن لەنجۇدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان.

جىن شۇرېن

شېڭ شىسەي (1897 ـ 1970) مىنگو دەۋرىدىكى شىنجاڭنىڭ چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى، تەخەللۇسى جىن يوڭ. لياۋنىڭ كەيىۋەندىكى خەنزۇ خوشۇنىدىن. يۈننەن ھەربىي مەكتىپى شياۋجۇ شۇبە مەكتىپىنى پۈتتۈرۈپ، شەرقىي شىمالغا قايتىپ بېرىپ شەرقىي شىمال ئارمىيىسىنىڭ 8 ـ بىرىگادىسىنىڭ كاپىتان دەرىجىلىك مەسلىھەتچىسى بولغان. 1923 ـ يىلى ياپونىيىگە بېرىپ قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇ-

غان. 1927 ـ يىلى ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ مىللىي ئىنقىلابىي ئارمىيىنىڭ باش قوماندانلىق شتابىدا پولكوۋنىك دەرىجىلىك مەسلىھەتچى، مەسلىھەتچىلەر بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولغان. 1930 ـ يىلى دىخۇاغا (ئۇرۇمچىگە) كېلىپ دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ مەسلىھەتچىلەر بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى، شەرقىي يولدىكى باندىتلارنى تازىلاش باش قوماندانى بولغان. 1933 ـ يىلى دىخۇادا «12 ـ ئاپرىل» سىياسىي ئۆزگىرىشى بولغاندا كۆچلۈك قوشۇننى قولىدا تۇتۇپ تۇرغانلىقتىن ۋاقىتلىق چېگرا مۇداپىئە دوبەنى بولۇپ سايلىنىپ، سىياسىي ئۆزگىرىش قوزغىغۇچىلارنى قاتتىق باستۇرغان. نەنجىڭ ھۆكۈمىتى ئامالسىز ئۇنى رەسمىي چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى قىلىپ تەينلىگەن. ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئالاقىلىشىپ سوۋېت ئىتتىپاقى قوشۇنلىرىنىڭ ياردىمىدە ئىلىدىكى جاڭ پىيىۋەن قوشۇننى يوقىتىپ، گەسۇدىكى ماجۇڭيىڭ قوشۇننىڭ ئۇرۇمچى قورشاۋىنى تارمار قىلغان ھەم «ئالتە بۇيۇك سىياسەت»نى يولغا قويغان. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن مەسلىھەتچى تەكلىپ قىلىپ سوۋېت ئىتتىپاقى قوشۇنلىرىنىڭ شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدە تۇرۇشىغا يول قويغان. جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى بىلەن يايونغا قارشى تۇرۇش مىللىي بىرلىك سىپىنى قۇرۇپ كومپارتىيە ئەزالىرىنى قوبۇل قىلىپ ھۆكۈمەت خىزمىتىگە قاتناشتۇرغان. جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق كۆچلىرىنى ھەيدەپ چىقارغان. كېيىن «توپىلاڭ كۆتۈرۈش سۈيىقەستىدە بولدى» دېگەن نام بىلەن فېئودال كۆچلەرگە زەربە بېرىپ، ئۆزىگە قارشى پىكىردىكىلەرنى تازىلاپ، دېموكراتىك ئىلغار كۆچلەرنى باستۇرغان. 1939 ـ يىلى نۇرغۇنلىغان جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى ئەزالىرى ھەر قايسى رايون، ناھىيىلەرگە تارقىلىپ خىزمەت قىلغان، بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ كومۇنىستىك پارتىيىگە قارشى كەيپىياتى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشكە باشلىغان. ئۇ داۋاملىق تۇردە «توپىلاڭ كۆتۈرۈش سۈيىقەستى» نامى بىلەن كومۇنىستىك پارتىيە ئەزالىرىنى دىخۇاغا يىغىپ نەزەر بەند قىلىپ چېن تىيەنچۇ، ماۋزېمىن، لىن جىلو قاتارلىقلارنى مەخپىي ئۆلتۈرگەن. سوۋېت ئىتتىپاقى ھەربىي، مەمۇرىي خادىملىرىنى شىنجاڭدىن ئايرىلىپ دۆلىتىگە قايتىشقا مەجبۇرلىغان. 1943 ـ يىلى گومىنداڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك پىرقىسى قۇرۇلغاندا، ئۇ ھەيئەت مۇدىرلىقىغا تەينلەنگەن. 10 ـ ئايدا چۇڭچىڭغا بېرىپ گومىنداڭنىڭ 5 ـ نۆۋەتلىك 11 ـ ئومۇمىي يىغىنىغا قاتناشقان. 1944 ـ يىلى 8 ـ ئايدا گومىنداڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك پىرقىسىنىڭ باش كاتىبى خوڭ رۇلىڭ قاتارلىقلارنى قولغا ئالغان، شۇنىڭ بىلەن چۇڭچىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى مەھكىمىسىنى بىكار قىلىپ، شېڭ شىسەينى يۇتكەپ دېھقانچىلىق ـ ئورمانچىلىق مىنىستىرلىقىنىڭ مىنىستىرى قىلغان. 1945 ـ يىلى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغان. 1949 ـ يىلى تەيۋەنگە بېرىپ «دۆلەت سىياسىتى» مەسلىھەتچىسى بولۇپ تەينلەنگەن. ئۇنىڭ «شىنجاڭدىكى ئون يىللىق ئەسلىمىلەر» ۋە «چېگرا رايونىدىكى ئەجەش ئەسلىمىلەر» دېگەن ئەسىرى بار.

شېڭ شىسەي

ماجۇڭيىڭ (1911ـ؟) شىنجاڭدىكى ھەربىي ئوفېتسىر. ئەسلى ئىسمى مابۇيىڭ. تاكىسى، غەربىي شىمال مىللىتارىسمى مابۇفاڭ بىلەن ئارازلىشىپ قالغانلىقتىن ئىسمىنى ئۆزگەرتكەن. تەھەللۇسى زىسەي، گەنسۇنىڭ خېجۇ دېگەن يېرىدىن بولۇپ، خۇيزۇ. 1928 ـ يىلى باتالىيون كوماندىرى بولۇپ گەنسۇ ـ نىڭشىيا ـ چىڭخەي بىرلەشمە ئارمىيىسىنى قۇرۇپ ئۆزى باش قوماندان بولغان. 1931 ـ يىلى مابۇفاڭ تەرىپىدىن زەربىگە ئۇچراپ گەنسۇنىڭ جىۋچۈەن دېگەن يېرىگە چېكىنگەن. بۇ ۋاقىتتا شىنجاڭنىڭ قومۇل رايونىدا جىن شۇرېن ھۆكۈمىتىگە قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ پارتلىغان، ماجۇڭيىڭ قوشۇن باشلاپ شىنجاڭغا كىرىپ ئۇلكە ئارمىيىسى بىلەن ئۇرۇش قىلغان. ئۇرۇش ئولجىلىرىنى تارتىۋالغاچقا، قومۇل قوراللىق قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ سەركەردىسى خوجانىياز ھاجىنىڭ ئارازلىقىنى قوزغىغان. گەنسۇغا قايتىپ كەتكەندىن كېيىن 1932 ـ يىلى يېڭى تۈزۈلگەن 36 ـ دىۋىزىيىنىڭ دىۋىزىيە كوماندىرلىقىغا تەينلەنگەن. 1933 ـ يىلى يەنە بىر قېتىم شىنجاڭغا كىرىپ دىخۇاغىچە (ئۇرۇمچى) قىستاپ بارغان. دىخۇادىكى «12 ـ ئاپرىل» سىياسىي ئۆزگىرىشىدىن كېيىن شەرقىي يولنىڭ باش قوماندانى شېڭ شىسەي كۆچلۈك قوشۇننى قولىدا تۇتۇپ تۇرغانلىقتىن نەنجىڭ مىللىي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى قىلىپ تەينلەنگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە ماجۇڭيىڭ شەرقىي شىنجاڭ گارنىزون قوماندانى، ئىلى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەمەلدارى جاڭ

پییۇەن قوشۇمچە يېگىدىن تۇزۇلگەن 8 ـ دىۋىزىيىنىڭ كوماندىرى قىلىپ تەينىلەنگەن، بۇنىڭ بىلەن شەرق، غەرب ئىككى تەرەپتىن شېڭ شىسەينى قىسىشتۇرۇش ئۈزىدە بەت شەكىللەنگەن. 9 ـ ئايدا ئىككى تەرەپ ئۇرۇش باشلىغان. شېڭ شىسەي جىددىي ھالدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئالدى بىلەن جاڭ پىيىۇەننى يوقىتىپ ئارقىدىنلا دىخۇانى (ئۇرۇمچى) مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرغان. 1934 ـ يىلى بېشىدا ماجۇڭيىڭ قوشۇنلىرى مەغلۇپ بولۇپ جەنۇبىي شىنجاڭغا چېكىنىپ ئۇزلۇكسىز غەربكە مېڭىپ قەشقەرگە چە بېرىپ «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نى بىتچىت قىلغان. ماجۇڭيىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردە تۈرۈشلۇق كونسۇلخانىسى بىلەن ئالاقىلىشىپ كەندىن كېيىن، ئۇنىڭ قورال تاپشۇرۇپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ ئىكىكۇرسىيە قىلىش ۋە ئۇگىنىشىگە يول قويۇلغان. 36 ـ دىۋىزىيىنىڭ دىۋىزىيە كوماندىرلىق ۋەزىپىسى ھەدىسىنىڭ ئېرى ماخوسەنگە قالغان. ماخوسەن قوشۇن باشلاپ خوتەنگە بېرىپ «خوتەن پادىشاھلىقى» نى ئاغدۇرغان. ماجۇڭيىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بارغاندىن كېيىن ھەربىي ئىشلارنى ئۇگەنگەن ھەم ھەربىي ئەمەلدارلارنى تاللاپ ئەكېلىپ سوۋېت ئىتتىپاقىدا نۇۋەت بىلەن مەشقىلەندۈرگەن. ياپونغا قارشى ئۇرۇشنىڭ دەسلىپىدە ۋەتەنگە قايتىپ ئۇرۇشقا قاتنىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن بولسىمۇ، بىراق 1938 ـ يىلىدىن كېيىن ئۇن ـ تىنسىز يوقاپ كەتكەن.

خوجانىياز ھاجى (1887 ـ 1938) مىنگو دەۋرىدىكى شىنجاڭ ئۇلكىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، شىنجاڭنىڭ قۇمۇلدىن، ئۇيغۇر. 1912 ـ يىلى قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ھاشىرىغا قارشى قوزغالغان دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتناشقان. قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن سىرتتا سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان. كېيىن يېقىن دوستىنىڭ كېلىشتۈرۈشى ئارقىلىق قۇمۇلغا قايتىپ ۋاڭ ئوردىسى ياساۋۇللىرىنىڭ باشلىقى بولغان. 1931 ـ يىلى قۇمۇل دېھقانلىرى يەنە بىر قېتىم قوزغىلىپ ۋاڭلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئىدارە قىلىشىغا ئۆتۈشنى تەلەپ قىلغان. ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ «مەمۇرىي تۈزۈم بويىچە باشقۇرۇشقا ئۆزگەرتىش» نى يولغا قويغان، ئەمما تەدبىرلەر ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەن، ئىشلار ئاسىتىن ـ ئۈستۈن بولۇپ كەتكەن بولغاچقا، دېھقانلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان. ۋاڭ ئوردىسىدىكى كاتتىلار بۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ ئىشنى چوڭايتقان. خوجانىياز ھاجى ياساۋۇللىرىغا باشچىلىق قىلىپ ئۇلكە ئارمىيىسىنىڭ باستۇرۇشىنى چېكىندۈرۈپ سەردار بولغان. ئۇلكە تەرەپ بىلەن بولغان سۆھبەتتە «ھاكىملارنى قايتۇرۇپ ۋاڭلىق تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش» پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، دېھقانلار كۈرۈشىنىڭ ئەسلىي مەقسىتىگە مۇخالىپلىق قىلغان. بۇ چاغدا ئۇلۇپ كەتكەن قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئوغلى ئادەم ئەۋەتىپ گەنسۇدىكى ماجۇڭيىڭنى ھەمدەملىشىپ ئۇرۇش قىلىشقا باشلاپ كەلگەن. ماجۇڭيىڭ غەلىبە قىلغاندىن كېيىن ئىككى تەرەپ يۈز ئۇرۇشكەن. 1933 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ماجۇڭيىڭ 2 ـ قېتىم شىنجاڭغا كىرىپ قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ دىخۇانى (ئۇرۇمچىنى) قولغا كىرگۈزۈۋالماقچى بولغان. دىخۇادىكى «12 ـ ئاپرىل» سىياسىي ئۇزگىرىشىدىن كېيىن شەرقىي يول باش قوماندانى شېڭ شىسەي كۈچلۈك قوشۇنغا تايىنىپ چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى بولۇۋالغان ھەم سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ ماجۇڭيىڭ قوشۇنلىرىنى تۈرپانغىچە چېكىندۈرگەن. ماجۇڭيىڭ خوجانىياز ھاجىنى قىستاپ ئاقسۇغىچە چېكىندۈرگەن. بۇ ۋاقىتتا قەشقەردە ئەنگلىيىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەن سابىت دامۇللا «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نى قۇرغان ھەم خوجانىياز ھاجىنى زۇڭتۇڭلۇققا سايلىغان. خوجانىياز ھاجى مەھمۇد مۇھىتنى ئەۋەتكەندىن كېيىن، 1934 ـ يىلى 1 ـ ئايدا قوشۇنلىرىنى باشلاپ قەشقەرگە كەلگەن. 2ـ ئاينىڭ بېشىدا ماجۇڭيىڭنىڭ ئالدىن يۈرەر قوشۇنلىرى قەشقەرگە كىرگەن. خوجانىياز ھاجى قارشىلىق كۈرىستەلمەي جۇڭگو ـ سوۋېت چېگرىسى ئەتراپىغا چېكىنگەن. سوۋېت تەرەپ ئۇنىڭغا «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نىڭ كاتتىۋېشىنى تۇتۇپ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇپ بەرسە ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە تەينىلىنىدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە بەرگەن. 5 ـ ئايدا خوجانىياز ھاجى ئەسكەرلىرىنى باشلاپ سابىت دامۇللىنى تۇتۇپ بەرگەن، ئاندىن كېيىن ئۇرۇمچىگە بېرىپ بېگى ۋەزىپىگە ئولتۇرغان. بارلىق قوشۇنلىرىنى مەھمۇت مۇھىتنىڭ تاپشۇرۇپ قەشقەردە قالدۇرغان. 1937ـ يىلى 10ـ ئايدا مەھمۇت مۇھىتنى سىرتقى كۈچلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ توپىلاڭ كۈتۈرگەن. خوجانىياز ھاجى چېتىلىپ قېلىپ قولغا ئېلىنىپ كېيىنكى يىلى زىيانكەشلىككە ئۇچىرىغان.

يۈشيۇ سۈڭ (1899 ـ 1938) ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدىكى شىنجاڭ جاھانگىرلىككە قارشى

تۇرۇش ئۇيۇشمىسىنىڭ باش كاتىپى. ئەسلىي ئىسمى شوسۇك، تەخەللۇسى بوچىك، ئۇزگەرگەن ئىسمى ۋاڭ شوچىك. جېجياڭنىڭ جۇجى دېگەن يېرىدىن. 1916- يىلى جېجياڭ ئۆلكىلىك 1 - دارىلمۇئەللىمىگە ئىمتىھان بېرىپ كىرگەن. 1920 - يىلى 8 - ئايدا جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شاڭخەي گۇرۇپپىسىغا قاتنىشىپ سوتسىيالىستىك ياشلار ئىتتىپاقىغا قاتناشقان. كېيىنكى يىلى موسكۋاغا بېرىپ ياشلار ئىنتېرناتسىئونالىنىڭ 2- قېتىملىق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان. شىمالغا يۈرۈش قىلىش ئۇرۇشى ۋاقىتىدا شەرقىي يول ئارمىيىسى باش قوماندانلىق شتابى مەسلىھەتچىلەر باشقارمىسىنىڭ كاتىپى بولغان. 1925 - يىلى 10 - ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ موسكۋا شەرق ئۇنىۋېرسىتېتى، جۇڭسەن ئۇنىۋېرسىتېتى، لېنىن ئىنستىتۇتىدا ئوقۇغان ھەم ئوقۇتقۇچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ موسكۋادىكى ياچېيكىسىنىڭ ھەيئىتى بولغان. كېيىن ۋاڭ مىڭ قاتارلىقلار تەرىپىدىن چەتكە قېقىلىپ زەربىگە ئۇچرىغان. 1933- يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ يىراق شەرقتىكى خابارۇۋسكىدا خىزمەت قىلىپ خەنزۇچە چىقىدىغان «ئىشچىلار يولى» ژۇرنىلىدا مۇئاۋىن باش مۇھەررىر بولغان. 1935 - يىلى 5 - ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقى كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى تەرىپىدىن شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى شېك شىسەينىڭ بىرلىك سەپ خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن شىنجاڭغا ئەۋەتىلىپ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش باش ئۇيۇشمىسىنىڭ باش كاتىپى بولۇپ تەينىلەنگەن. كېيىن يەنە شىنجاڭ ئىنستىتۇتىنىڭ مۇدىرى، ئۆلكىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ مۇدىرى، دۇبەن مەھكىمىسى سىياسىي تەلىم - تەربىيە باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ئاۋۇتاسىيە مەكتىپى ۋە ئوفېتسىرلار مەكتىپىنىڭ سىياسىي يېتەكچىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرگە تەينىلەنگەن. «جاھانگىرلىككە قارشى فرونت» ژۇرنىلىنىڭ باش تەھرىرى بولۇپ ئومۇمىي خەلقنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇشنى تەشۋىق قىلغان. ئۇزى باش بولۇپ ئادەم ئەۋەتىپ، شېك شىسەينىڭ قىيىناتىسىنىڭ جىنايەتلىرىنى ئېنىقلىغان. 1937 - يىلى قىشتا ۋاڭ مىڭ، كاڭ شىڭلار سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ۋەتەنگە قايتىپ ئۇرۇمچىگە كەلگەندە، ئۇ تىروتسكىچىلارنىڭ كاتتىۋېشى دېگەن بەتنام بىلەن شېك شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغان. 1937 - يىلى يازدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتۇرۇلۇپ زىيانكەشلىككە ئۇچىرىغان. دۆلەت قۇرۇلغاندىن كېيىن ئىنقىلابىي قۇربان قاتارىدا ساناللغان بولسىمۇ، بىراق كاڭ شىڭنىڭ توسىغانلىقى تۈپەيلى تەشۋىق قىلىپ تونۇشتۇرۇشقا يول قويۇلمىغان. 1978 - يىلى نامى پۈتۈنلەي ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.

يۈشيۈسۈك

دېڭ فا (1906.2.13 — 1946.4.8)

ياپونغا قارشى ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى. ئەسلىي ئىسمى دېڭ يۈەنجاۋ، ئۇزگەرگەن ئىسمى ۋاڭ لىن، گۇاڭدۇڭنىڭ يۈنفۇ دېگەن يېرىدىن. 1925 - يىلى كوزدە جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ كىرگەن. 1927 - يىلى گۇاڭجۇ قوزغىلىڭىغا قاتناشقان. شياڭگاڭ شەھەرلىك پارتكومىنىڭ سېكرېتارى، شياڭگاڭ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى رەئىسى، گۇاڭجۇ شەھەرلىك پارتكومىنىڭ سېكرېتارى، گۇاڭدۇڭ ئۆلكىلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۇتىگەن. جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى 6 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىندا مەركىزىي كومىتېت ھەيئەت ئەزاسى بولۇپ سايلانغان. 5 - ئومۇمىي يىغىندا مەركىزىي كومىتېت سىياسىي بيۇروسىنىڭ كاندىدات ئەزالىقىغا سايلانغان. ئۇزۇن سەپەر ۋاقىتىدا مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىغا قاراشلىق 2 - ئەترەتنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى، قوماندانى بولۇپ تەينىلەنگەن. 1936 - يىلى مەركەز تەرىپىدىن موسكۋاغا جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ ئەھۋالىنى كومۇنىستىك ئىنتىرناتسىئونال يىغىنىغا دوكلات قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن ھەم جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ كومۇنىستىك ئىنتىرناتسىئونالدا تۇرۇشلۇق ۋەكىللەر ئومۇمىكىدە خىزمەت قىلغان. 1937- يىلى 9 - ئايدا ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ بۇيرۇققا بىنائەن چېن يۈننىڭ ئورنىغا جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى ھەم 8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش ئورنىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ تەينىلەنگەن. مەركىزىي كومىتېتقا تەكلىپ بېرىپ ماۋزېدۇن، لىن جىلۇ قاتارلىق 100 دىن ئارتۇق كومۇنىستىك پارتىيە ئەزاسىنى شىنجاڭدا خىزمەت قىلىشقا ئېلىپ كەلگەن. ئۇلار ئاساسلىق شىنجاڭ گېزىتى، شىن-

جاڭ ئىمپىراتۇرى قانارلىق مەدەنىيەت، ماتارىپ ئورۇن-لىرى ھەم مالىيە، باج ئورۇنلىرىدا خىزمەت قىلغان. خۇاڭ خوچىڭنى جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن مىسىغا ئورۇنلاشتۇرغان. بىتى ئەسكەرلەر لاگىرىدىكى لەردىن ۋە يەنىمۇ ئوقۇغۇچىلىرىدىن بولۇپ 40 دىن ئارتۇق كىشىنى ئاۋىئاتسىيە ھەربىي مەكتىپىگە كىرىپ تېخنىكا ئۆگىنىشكە ئورۇنلاشتۇرغان. چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى شېڭ شىسەيگە تەكلىپ بېرىپ خوجىيەتنى تاش-قۇرغان چېگرا مۇداپىئەسىگە ئورۇنلاشتۇرغان. شۇل-يانىنى تاشقورغان ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى قىلىپ تەيىن-لىگەن. 1939 ـ يىلى 9ـ ئايدا ئۇزىنىڭ ئورنىغا تەيىنلەنگەن چىن تىيەنچۈغا شېڭ شىسەينىڭ ئەسلىي قىياپىتىنىڭ قارانىيەت مىللىتارىست ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەرگەن. يەنىمۇ قايتقاندىن كېيىن ئىلگە-رى ـ كېيىن بولۇپ مەركىزىي پارتىيە مەكتىپىنىڭ مۇدىرى، مەركىزىي ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ھەربىكىتى كومىتېتىنىڭ سېكرېتارى، مەركىزىي خەلق ھەربىكىتى خىزمەت كومىتېتىنىڭ سېكرېتارى قانارلىق ۋەزىپىلەر-نى ئۈتىگەن. 1945 ـ يىلى 9ـ ئايدا جۇڭگونىڭ ئازاد رايونلىرىدىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە ۋەكىل بولۇپ پارىژدا ئېچىلغان ئىككىنچى ھېتىملىق دۇنيا ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيىغا قاتناشىپ، دۇنيا ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ مۇئاۋىن كېڭەش ئەزا-سى، ئىجرائىيە ھەيئىتى بولۇپ سايلانغان. 1946 ـ يىلى چۈڭچىڭدىن يەنىمۇ قايتىش سەپىرىدە ئايروپىلان ھادىسىسىگە ئۇچراپ قازا قىلغان.

چىن تىيەنچىۋ (1896.1.4 ـ 1943.9.27)

ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدىكى جۇڭگو كومۇنىس-تىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى. ئىسمى دېڭ، تەخەللۇسى يۈنشېن، لەقىمى تىيەنچىۋ. ئۇزۇنغىچە ئىسمى شۇجې، خۇبېينىڭ خۇاڭگاڭ دېگەن يېرىدىن. 1919 ـ يىلى ۋۇچاڭ ئالىي دارىلمۇئەللىمە-نىنى پۈتتۈرگەن. 1921 ـ يىلى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ 1 ـ نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان. 1924 ـ يىلى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتى-يىسى ۋۇخەن يەرلىك كومىتېتىنىڭ سېكرېتارى، خۇ-بېي ئۆلكىلىك كومىتېتىنىڭ تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولۇپ تەيىنلەنگەن. 1927 ـ يىلى جياڭشى ئۆلكىلىك كومىتېتىنىڭ سېكرېتارى، جۇڭگو كومۇ-نىستىك پارتىيىسى 5 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتە-نىڭ كاندىدات ئەزاسى بولغان. 1930 ـ يىلى 9 ـ ئايدا مانجۇ ئۆلكىلىك كومىتېت سېكرېتارى بولغان، 12 ـ ئايدا قولغا ئېلىنغان. 1932 ـ يىلى يازدا تۇرمە-دىن چىقىپ جياڭسۇ ئۆلكىلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈ-مىنىڭ باشلىقى بولغان. 1933 ـ يىلى كۈزدە مەركە-زىي سوۋېت رايونىغا بېرىپ فۇجيەن ئۆلكىلىك كومە-تېتىنىڭ سېكرېتارى بولغان. كېيىنكى يىلى جۇڭخۇا سوۋېت جۇمھۇرىيىتى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ مەركە-زىي ئىجرائىيە ئەزاسى بولغان. 1935 ـ يىلى كۈزدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ جۇڭگو كومۇنىستىك پارتە-يىسىنىڭ كومۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونالدا تۇرۇشلۇق ۋەكىللەر ئۈمىكىدە ئىشلىگەن. 1939 ـ يىلى يازدا ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ جۇڭگو كومۇنىستىك پار-تىيىسىنىڭ شىنجاڭدا تۇ-رۇشلۇق ۋەكىلى ھەم 8 ـ ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇ-رۇشلۇق ئىش بېجىرىش ئورنىنىڭ مەسئۇلى بول-غان. بۇ ۋاقىتتا چېگرا مۇ-داپىئە دۇبەنى شېڭ شىسەي ئايتىپ كومۇنىستىك پار-تىيە ئەزالىرىنى چەتكە قې-قىپ، زەربە بېرىشكە باش-لىغان. چىن تىيەنچىۋ ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قە-لىشتا چىڭ تۇرغان. 1940ـ يىلىنىڭ بېشىدا غەربىي يول ئارمىيىسى باش تارماق ئەترىتىدىكى ئاۋىئاتسىيە ئەترىتى ئوقۇغۇچىلىرى ۋە بىر قىسىم كادىرلاردىن سىرت 300 نەچچە كىشىنى يەنىمۇ قايتۇرۇپ ياپونغا قارشى ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتكەن. ماۋدۇن، جاڭ جۇڭ-شى، خۇاڭ خوچىڭ ۋە بىر قىسىم كىشىلەر يەنىمۇ يەنىمۇ ياكى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتقان. جەنۇبىي ئەنخۇي ۋە-قەسىدىن كېيىن چىن تىيەنچىۋ شىنجاڭ گېزىتىدە گو-ىنداڭ ئەكسىيەتچى كۈچلىرىگە قارشى ئاشكارا تېلېگ-راما ئېلان قىلغان. جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى قۇرۇلغىنىنىڭ 20 يىللىقىدا شىنجاڭ گېزىتىدە ماقالە ئېلان قىلغان ھەم ماۋزىدۇڭ، جودېلارنىڭ سۈرىتىنى باسقان. شۇ ئىشتىن كېيىن جياڭجېيشى بىلەن شېڭ شىسەي تىل بىرىكتۈرۈشنى كۈچەيتىپ، 1937 ـ يىلى شېڭ شىسەي «جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ سۈينىقەستلىك توپىلاڭ ئەنزىسى»نى ئويدۇرۇپ چىقە-رىپ شىنجاڭدىكى كومۇنىستىك پارتىيە ئەزالىرى ۋە ئاۋىئاتسىيە ئەترىتىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىنى سولاپ رې-جىمغا ئالغان. چىن تىيەنچىۋ شېڭ شىسەي بىلەن توخ-تىماي كۈرەش قىلىش بىلەن بىللە ئىچكى قىسىمغا

چىن تىيەنچىۋ

نىسبەتەن تەربىيە ئېلىپ بارغان ھەم مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تېزرەك تەدبىر قوللىنىپ ئۇزلىرىنى چېكىنىدۇرۇپ ئېلىپ كېتىشنى ئىلتىماس قىلىپ تېلېگراما يوللىغان. مەركىزىي كومىتېتتىن چېكىنىپ كېتىشكە قوشۇلغانلىق توغرىسىدىكى تېلېگراما كەلگەن ۋاقىتتا يەنئەنگە بارىدىغان يول ئاللىقاچان ئۇزۇلۇپ قالغانلىقتىن ئۇزۇنارا كېلىشىپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا چېكىنمەكچى بولغاندا، تۈيۈقسىز قولغا ئېلىنغان. ئۇ «ھەممە بىر نىيەتتە بولۇش، كوللېكتىپ يەنئەنگە قايتىش» نى ئوتتۇرىغا قويۇپ يولداشلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ تۇرمىدە كۆرەشنى توختاتمىغان. كېيىنكى يىلى 9 ـ ئايىنىڭ 27 ـ كۈنى مەخپىي ھالدا زىيانكەشلىككە ئۇچىرىغان. ئېنىق ئۇچۇرى بولمىغانلىقتىن 1945 ـ يىلى ئۇ يەنىلا 7 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت ھەيئەت ئەزاسى بولۇپ سايلانغان. شىنجاڭ تىنچ ئازاد بولغاندىن كېيىن، جەسىتى ئۇرۇمچىدىكى ئىنقىلابىي قۇربانلار قەبرىستانلىقىغا كۆچۈرۈلگەن.

ماۋزېمىن (1896.4.3 ~ 1943.3.27)

ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدىكى شىنجاڭ مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى. تەخەللۇسى رۇيلىيەن، ئۇزۇگەرگەن ئىسمى جۇ بىن. خۇنەننىڭ شياڭتەن دېگەن يېرىدىن.

ماۋزېمىن

1922 ـ يىلى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ كىرگەن. شاڭخەيدە جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ نەشر ـ تارقىتىش بۆلۈمىنىڭ دىرېكتورى بولغان. «يول باشلىغۇچى»، «جۇڭگو ياشلىرى» قاتارلىق نەشر ئەفكارلىرىنى بېسىشقا مەسئۇل بولغان. 1927 ـ يىلى خەنكۇدىكى مىنگو گېزىتخانىسىنىڭ دىرېكتورى بولغان. تەيەنجىندە خۇاشىن باسما زاۋۇتىنى قۇرغان. 1931 ـ يىلى 7 ـ ئايدا فۇجيەن ـ گۇاڭدۇڭ ـ جياڭشى تايانچ بازىسى ھەربىي رايون ئىقتىساد بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولۇپ تەيىنلەنگەن. 1932 ـ يىلى جۇڭخۇا سوۋېت جۇمھۇرىيىتى ۋاقىتلىق مەركىزىي ھۆكۈمىتى دۆلەت بانكىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ تەيىنلەنگەن. 1934 ـ يىلى ئۇزۇن سەپەر ۋاقىتىدا قىزىل ئارمىيە 1 ـ يۆنۈلۈش ئارمىيىسى 3 ـ ئەترىتىنىڭ كوماندىرلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. شەنشىنىڭ شىمالىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن مەركىزىي ئىشچى ـ دېھقان دېموكراتىك ھۆكۈمىتىنىڭ مىللىي ئىگىلىك بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولغان. 1938 ـ يىلى 2 ـ ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېسەل كۆرسىتىشكە بېرىپ شىنجاڭدىن ئۆتكەندە چېگىرا مۇداپىئە دۇبەنى شېڭ شىسەينىڭ تەكلىپى، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ماقۇللۇقى بىلەن شىنجاڭدا قېلىپ ياپونغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپ خىزمىتىنى قانات يايدۇرغان. مالىيە نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى، مۇۋەققەت نازىرلىق ۋەزىپىسىنى ئۈنەۋاتقان مەزگىلدە ئۇلكىلىك بانكىنى پاي ھەسسىدارلىق سودا بانكىسى قىلىپ ئۆزگەرتىپ قۇرۇپ، پۇل تۈزۈمى ئىسلاھاتى قىلىپ «سەر» نى «يۈەن» گە ئۆزگەرتىپ يېڭى پۇل نارقاتقان. باج تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ ھەرقايسى ناھىيىلەردىكى باج ئىدارىلىرىنى مالىيە ئىدارىسىدىن ئايرىۋەتكەن. ئۇلچەم بىرلىكلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن. قۇرۇلۇش زايومىنى نارقىتىپ ئۇچ يىللىق قۇرۇلۇش پىلانىنى قوللىغان. 1941 ـ يىلى 7 ـ ئايدا خەلق ئىشلار نازارىتىنىڭ مۇۋەققەت نازىرى بولۇپ يۆتكىلىپ، نىزامنامە تۈزۈپ ناھىيە دەرىجىلىكتىن تۆۋەن ئاساسىي قاتلام ئورگانلىرىنىڭ نامىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن. سايلام تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ چىڭ سۇلالىسىدىن قېلىپ قالغان خوشۇن، بارگاھ ۋە ۋاڭلىق تۈزۈملىرىنى ھەم مىڭبېشى، پېزا بەگلىرىنىڭ ھەممىسىنى بىكار قىلغان. 1942 ـ يىلى 9 ـ ئايدا شىڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ قاتتىق قىيىن ـ قىستاققا ئېلىنىپ كېيىن ئۇرۇمچىدە مەخپىي ئۆلتۈرۈلگەن. شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن جەسىتى ئۇرۇمچى ئىنقىلابىي قۇربانلار قەبرىستانلىقىغا يۆتكەپ دەپنە قىلىنغان.

لىن جىلۇ (1916.4.17 ~ 1943.9.27)

ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدىكى شىنجاڭ ئىنستىتوتى ئوقۇتۇش باشقارمىسىنىڭ باشلىقى. ئەسلىي ئىسمى لىن ۋېيلياڭ، گۇاڭدۇڭنىڭ تەيشەن دېگەن يېرىدىن، 1933 ـ يىلىنىڭ دەسلىپىدە شاڭخەي جىنەن ئۇنىۋېرسىتېتى قارمىقىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپتە كومۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقىغا ئەزا بولۇپ كىرگەن. كۆزدە داشيا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىغا ئوقۇشقا كىرگەن. ئوقۇغۇچىلار ھەرىكىتىگە قاتناشقانلىقتىن ھۆكۈمەت دىققەت قىلىشقا باشلىغان. 1934 ـ يىلى ياپونىيىگە بېرىپ مىڭجى ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇ-

غان. یەنە داۋاملىق ئوقۇغۇچىلار ھەرىكىتىگە ئىشتىراك قىلغان. 1935 ـ يىلى يازلىق تەتىلدە ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ كىرگەن. كېيىن جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى توكيو ياچىيكىسىنىڭ سېكرىتارى بولغان. 1937 ـ يىلى يازدا شاڭخەيگە قايتىپ كەلگەن. «7 ـ ئىيۇل» ۋەقەسىدىن كېيىن يەنەنگە بېرىپ مەركىزىي پارتىيە مەكتىپىدە ئوقۇغان. 1938ـ يىلى شىنجاڭدا خىزمەت قىلىشتا ئۇۋەتىلگەن ھەم شىنجاڭ ئىستىتۇتى ئوقۇتۇش باشقارمىسىغا باشلىق بولۇپ تەيىنلەنگەن. يەنەندىكى مەكتەپ تەلىمىگە تەقلىد قىلىپ «ئىتتىپاق بولۇش، ھەددىي بولۇش، ئاددىي ـ سادىدا بولۇش، جۇشقۇن بولۇش» تەك مەكتەپ تەلىمىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھەر ھەپتىنىڭ ئاخىرىسىنى «ياپونغا قارشى تۇرۇپ دۆلەتنى قۇتقۇزۇش كۈنى» قىلىپ بېكىتكەن. 1939 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ئاقسۇ ماۋارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ يۆتكەلگەن. بېرىم يىلدىن كېيىن يەنە كۇچانىڭ ھاكىمى بولۇپ تەيىنلەنگەن. بۇ ۋاقىتتا ئۇ بۇزۇلغان توسما ـ توغانلارنى ياسىتىپ، يېڭىدىن ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنى چاپتۇرۇپ، كوچا دەرىياسى كۆۋرۈكنى قايتىدىن ياسىتىپ «قەدىمى ئۆتكەل كۈسەن يېڭى ئىتتىپاق كۆۋرۈكى» دەپ نام بەرگەن. 1941 ـ يىلى 6 ـ ئايدا دىخۇاغا (ئۇرۇمچىگە) يۆتكەپ كېلىنگەن. چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى شېك شىسەينىڭ كاتىپى بولۇشقا ئۇنىمىغانلىقتىن 1942 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ئۇچتۇرپان ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى بولۇپ يۆتكەلگەن. يازدا يەنە دىخۇاغا (ئۇرۇمچىگە) كېلىپ 9 ـ ئايدا رېجىم ئاستىغا ئېلىنغان. كېيىنكى يىلى 2 ـ ئايدا تۇرمىگە تاشلىنىپ، 9 ـ ئايدا زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان. شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن جەسىتى ئۇرۇمچىدىكى ئىنقىلابىي قۇربانلار قەبرىستانلىقىغا يۆتكەپ دەپنە قىلىنغان. تۇرمىدە يازغان «مەھبۇسلار ناخشىسى» كېيىن «ئىنقىلابىي قۇربانلار شېئىرلىرى» غا كىرگۈزۈلگەن.

لىن جىلۇ

دۇجۇڭيۇەن (1898.4.27 ~ 1943.5)

ۋەتەنپەرۋەر دىموكراتىك زات. جىلىنىڭ خۇيدي دېگەن يېرىدىن، ياپونىيىدە ئوقۇغان. 1923 ـ يىلى شېنياڭغا قايتىپ كېلىپ فارفورچىلىق شىركىتى قۇرغان. «18 ـ سېنتەبىر» ۋەقەسىدىن كېيىن ئۇ شەرقىي شىمال خەلقىنىڭ ياپونغا قارشى تۇرۇپ دۆلەتنى قۇتقۇزۇش ئۈيۈشمىسى سىياسىي بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان. 1934 ـ يىلى شاڭخەيدە «يېڭى ھايات» ژۇرنىلىنى چىقىرىپ، ئۇنىڭدا «پادىشاھ ھەققىدە پاراڭ» دېگەن ماقالىنى ئېلان قىلغاندىن كېيىن ياپونلارنىڭ يولسىزلارچە قارشىلىقىغا ئۇچراپ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بىر يىلدىن ئارتۇقراق تۇرمىگە سولانغان. 1936 ـ يىلى 9ـ ئايدا قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن شىئەنگە بارغان. شىئەن ۋەقەسىدىن كېيىن يەنە رېجىم ئاستىغا ئېلىنغان. ئۇنىڭ شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى شېك شىسەي بىلەن كونا دوستلۇق مۇناسىۋىتى بولغاچقا ھەم «ئالتە بۇيۇك سىياسەتنى» قوللىغاچقا 1937 ـ يىلى 9 ـ ئايدا شىنجاڭنى زىيارەت قىلىشقا كەلگەن. ۋۇخەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن «ياپونغا قارشى ئۇرۇش» ژۇرنىلىدا «شىنجاڭغا بېرىڭلار» ناملىق ئۇزۇن ماقالىسىنى ئۇلاپ ئېلان قىلىغان. كېيىنكى يىلى ئۇ بۇ ماقالىنى رەتلەپ «شېك شىسەي ۋە يېڭى شىنجاڭ» ناملىق كىتابچە قىلغان. يازدا يەنە ئۇرۇمچىدە يېرىم ئاي زىيارەتتە بولغان. 1938 ـ يىلى 10 ـ ئايدا تەكلىپ بىلەن شىنجاڭغا كېلىپ 3 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتناشىپ «تەڭرىتېغىغا ئۈچ قېتىم سەپەر» ناملىق ئۇزۇن ماقالىسىنى «ئومۇمىي خەلق ياپونغا قارشى تۇرۇش» دېگەن ژۇرنالدا ئۇلاپ ئېلان قىلغان. كېيىن شېك شىسەينىڭ تەكلىپىگە بىنائەن شىنجاڭ ئىنستىتۇتىنىڭ مۇدىرى قوشۇمچە دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ ئالىي مەسلىھەتچىسى بولۇشقا قوشۇلغان. چۈڭچىڭغا قايتقاندىن كېيىن 1939 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ئۇرۇمچىگە ئائىلىسىنى ئېلىپ كېلىپ يېڭى ۋەزىپىگە ئولتۇرغان. ئۇ ماۋدۇن، جاڭ جۇڭشى قاتارلىقلارنى تەكلىپ قىلىپ مەكتەپتە دەرس ئۆتكۈزگەن. جاۋدەن، ۋاڭ ۋىيى قاتارلىقلارنى تەكلىپ قىلىپ دەرس ئۆتكۈزگەن ھەم مەدەنىيەت پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندۇرغان. شياڭگاڭ قاتارلىق جايلاردىن كىتاب سېتىۋېلىپ كۈتۈپخانىدىكى كىتابلارنى تولۇقلىغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە ماۋزىدۇڭنىڭ ئەسەرلىرىمۇ بار ئىدى. شېك شىسەينىڭ جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىگە قارشى تۇرۇشتەك ئەپت ـ بەشرىسى ئاشكارىلانغاندىن كېيىن 10 ـ ئايدا خىزمىتىدىن ئىستېپا بېرىپ قايتىپ كېتىشنى تەلەپ قىلغاندا رېجىم ئاستىغا ئېلىنغان. 1940 ـ يىلى 5 ـ ئايدا رەسمىي

قولغا ئېلىنغان. ئۇنىڭ تەكلىپى بىلەن شىنجاڭغا كەل-گۈچىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا چېتىلىپ قولغا ئېلىنـ-غان. 1943 ـ يىلى شېڭ شىسەي ئۇنى زىياپەت بېرىپ زەھەرلەپ ئۆلتۈرگەن.

ۋۇجۇڭشىن (1884.3.15 ~ 1959.12.16) مىنگۇ دەۋرىدىكى شىنجاڭ ئۇلكىسىنىڭ رەئىسى. تە-خەللۇسى لى چىن، ئەنخۇينىڭ خېفەي دېگەن يېرىدىن. دەسلەپتە ياپونىيىدە ئوقۇغان. ئىتتىپاقداشلار جەمئىيـ-تىگە كىرىپ، شىنخەي ئىنقىلابىغا قاتناشقان. ئەنجىڭ ساقچى مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى، شاڭخەي ساقچى نازارىتىنىڭ نازىرى، جياڭسۇ ئۇلكىلىك مۇكۇمىتىنىڭ ھەيئىتى ھەم تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ تەپتىش ھەيئـ-تى، ئەنخۇي ئۇلكىسىنىڭ رەئىسى، گۇيجۇ ئۇلكىسـ-نىڭ رەئىسى، موڭغۇل ـ تىبەت كومىتېتىنىڭ مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1942 ـ يىلى جياڭ جېيشىنىڭ ئايالى سۇڭ مېيلىڭغا ھەمراھ بولۇپ شىنـ-جاڭغا كېلىپ چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى شېڭ شىسەي بىلەن كۆرۈشكەن. 1944 ـ يىلى 9 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىسىنىڭ رەئىسى بولغان. ئۇ ئىلاھى قانۇن، ئادەم-گەرچىلىك، دۆلەت قانۇنى قاتارلىق ئۇچ سۆزنى ئۆزۈ-نىڭ ئىش بېجىرىشتىكى پرىنسىپى قىلغان. يەنە «مىلـ-لەتلەر»نىڭ ئۆزئارا ئىشىنىشنى كۈچەيتىش، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش، خەلقنى خا-تىرجەم قىلىش ئۈچۈن يۇرتنى تىنچلاندۇرۇش، خەلق-نىڭ تۇرمۇشىغا پايدا يەتكۈزۈش ئۈچۈن پۇلنىڭ ئىناۋە-تىنى ساقلاشتەك تۆت نۇقتىنى سىياسەت يۈرگۈزۈش مىزانى قىلغان. «تۇرمىدىكى زاتلارنى قويۇپ بېرىش، يەرلىكنى خاتىرجەملەندۈرۈش، قوشنا دۆلەتلەر بىلەن ئىناق ئۆتۈش»نى شىنجاڭنى ئىدارە قىلىشتىكى ئۇچ ئۆرنەك قىلغان. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا نىسبەتەن «باستۇرۇش ھەم يارىشىش»نى تەڭ قوللىنىشنى تەشەب-بۇس قىلغان بولسىمۇ، بىراق قەدەممۇ قەدەم مەغلۇپ بولۇپ ماناسنىڭ شەرقىگىچە چېكىنگەن. شىنجاڭنى ئىدارە قىلىشتىكى تەدبىرلىرى مەغلۇپ بولغانلىقتىن 1946 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئىستېپا سوراپ قايتىپ كەتـ-كەن. كېيىن زۇڭتۇڭ مەھكىمىسىنىڭ مەسلىھەتچـ-سى، زۇڭتۇڭ مەھكىمىسىنىڭ كاتىپى بولغان. 1949ـ يىلى تەيۋەنگە بېرىپ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ گومىنـ-داڭ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ باھالاش ھەيئىتى، ئىنـ-تىزام كومىتېتىنىڭ مۇدىر ھەيئىتى بولۇپ تەيىنلەنـ-گەن. «ۋۇجۇڭشىننىڭ شىنجاڭ خاتىرلىرى» دېگەن ئەسىرى بار.

ل. مۇتەللىپ (1922 ـ 1945) ئۇيغۇر شائـ-ىرى. تولۇق ئىسمى لۇتپۇللا مۇتەللىپ، تەخەللۇسى قاينام ئۇركىشى. شىنجاڭنىڭ نىلقىدىن، ئىلىدىكى رۇس ئوتتۇرا مەكتىپىدە، ئۇرۇمچىدىكى ئۇلكىلىك دا-رىلمۇئەللىمىدە ئوقۇغان. كېيىن شىنجاڭ گېزىتخانـ-سىدا خىزمەت قىلغان. ئۇلكىلىك دارىلمۇئەللىمىن ۋە گېزىتخانىدا خىزمەت قىلمۇاتقان جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئەزالىرىنىڭ تەرىپىدىن ۋە ئەسىرىگە ئۇچرىـ-غان. ياپونغا قارشى ئۇرۇش تېما قىلىنغان نۇرغۇن شېئىرنى ئىجاد قىلغان. گومىنداڭ كەلتۈرۈپ چىقار-غان «چەنۇبىي ئەنخۇي ۋەقەسى»نى ئەسىلىگەنلىكى ئۈ-چۈن گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقان چېگرا مۇدا-پىئە دۇبەنى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئاقسۇ گېزىتخانـ-سىغا يۆتكۈۋېتىلگەن. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ئىلىدىن باشلىنىپ تەڭرىتېغىدىن ھالقىپ جەنۇبىي سەپتە ئۇ-رۇش باشلىنىدا، 1945 ـ يىلى 4 ـ ئايدا مەخپىي «ئۇچقۇنلار ئىتتىپاقى» تەشكىلاتىنى قۇرۇپ قوراللىق كۈچ تۈپلاپ ئىنقىلابقا ماسلاشقان. خاتىرلىرىنىڭ ئاشكا-رىلىشى بىلەن قولغا ئېلىنىپ 9 ـ ئايدا باتۇرلارچە قۇربان بولغان. 1956 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق مۇكۇمىتى ئۇنى ئىنقىلابىي قۇربان دەپ ئەنگە ئالغان. ئۇنىڭ شېئىرلىرى رەتلىنىپ «ل. مۇ-تەللىپ شېئىرلىرىدىن تاللانما» قىلىپ نەشر قىلىنـ-غان.

ئېلىخان نۇرە (1885 ـ 1976) دىنىي زات، سوۋېت ئىتتىپاقلىق ئۇزبېك، توقماقتا (بۇگۈنكى قىر-غىزستان جۇمھۇرىيىتىدە) تۇغۇلغان. سەئۇدى ئەرە-بىستانى قاتارلىق دۆلەتلەردە دىن ۋە دوختۇرلۇقنى ئۆ-گەنگەن. ئەنجانغا (بۇگۈنكى ئۇزبېكىستان جۇمھۇرىيـ-تىدە) قايتىپ كېلىپ دىنىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللان-غان. ئۇكىتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن پانئىسلامىزم تەشـ-كىلاتىنى قۇرۇپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كوممۇنىستلارغا قارشى ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللانغان. 1924 ـ يىلى قولغا ئېلىنغان. كېيىن شىنجاڭ رايونىغا قېچىپ كې-لىپ كۆچا قاتارلىق جايلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. 1929 ـ يىلى ئىلىغا كېلىپ دىن ۋە دوختۇرلۇق بىلەن شۇغۇللانغان. 1937 ـ يىلى ئۇلكىلىك مۇكۇمەت تەرە-پىدىن قولغا ئېلىنىپ 1940 ـ يىلى قويۇپ بېرىلگەن. كېيىن ئىلىدىكى بەيتۇللا مەسچىتىنىڭ چوڭ ئىمامى بولۇپ خەلقنى «غازات» قىلىشقا قوتراتىپ، خەنزۇلار-غا قارشى ئۇرۇپ ئۇلارنى چەتكە قېقىپ، «شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىقى»نى تەشەببۇس قىلىپ،

جۇڭگونىڭ بىرلىكنى پارچىلىماقچى بولغان. 1944 ـ يىلى 4ـ ئايدا «غۇلجا ئازادلىق تەشكىلاتى» نىڭ رەئىسى بولغان. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي پارتىلىغاندىن كېيىن «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى قوشۇمچە ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ رەئىسى، مارشال بولغان. ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ ئورۇمچىگە ۋەكىل ئەۋەتىپ گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ۋەكىللىرى بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى ئېلىپ بېرىشقا قارشى تۇرغان ھەم ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنى «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى» دەپ ئۆزگەرتىپ، جۇڭگونىڭ بىرلىكنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا پارچىلىماقچى بولغان. 1946ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى مەسلىھەتچىلەر ئومىكى تەرىپىدىن دۆلىتىگە قايتۇرۇلغان.

ئىۋان ياكوۋلىۋىچ پالىنوف رۇس، چارروسىيەنىڭ غۇلجىدىكى كونسۇلخانىسىنىڭ ئالىملار روتىسىنىڭ كوماندىرى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ئىلىدا تۇرۇپ قالغان. شىنجاڭ دۆلەت مەھكىمىسىنىڭ گېنېرال مايۇر دەرىجىلىك مەسلىھەتچىسى بولغان. سوۋېت ئىتتىپاقى گىرازدانلىقنى مەخپىي ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن ئاخىرات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ 1937 ـ يىلى قولغا ئېلىنغان. كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇنى ئامال قىلىپ قۇتۇلدۇرۇپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قاچۇرۇۋەتكەن. شىنجاڭدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي پارتىلىغاندىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى ئوفېتسىرلارنى ئەۋەتىپ يارىدەم بەرگەندە ئۇنى ھەر قايسى پارتىزانلارنىڭ غۇلجىغا ھۇجۇم قىلىشىغا قوماندانلىق قىلىشقا تەيىنلىگەن. 1945 ـ يىلى 4 ـ ئايدا پارتىزانلار ئەترىتى مىللىي ئارمىيە قىلىپ ئۆزگەرتىلگەندە، ئۇ گېنېرال لېيتىنانت دەرىجىلىك باش قوماندان بولغان. ئۇچ يۈنىلىشتىكى ئۇرۇشتا ئۇ شىمالىي فرونتقا قوماندانلىق قىلىپ يەرلىكتىكى قوراللىق پارتىزانلارنىڭ ماسلىشىشى بىلەن چۆچەكنى ئېلىپ ئالتايغا قىلىدىغان ھۇجۇمنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، دەرھال جەنۇبقا بېرىپ ئوتتۇرا فرونتقا ھەمدەم بولۇپ شىمالىي شىنجاڭدىكى مۇھىم شەھەر شىخۇنى ئېلىپ، مىللىي ئارمىيىنىڭ ئىلگىرىلەپ ماناس دەريا سىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا بېرىپ گومىنداڭ ئارمىيىسى بىلەن تىركىشىپ تۇرۇش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرۈشىگە تۈرتكە بولغان. ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ۋەكىللىرى بىلەن گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ۋەكىللىرى «11 مادداىلىق تىنچلىق بىتىمى» ئىمزالىغاندىن كېيىن باشقا ھەربىي ئوفېتسىرلار بىلەن بىللە سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتىپ كەتكەن.

ئەخمەتجان قاسىمى (1914.4.14~1949.8.27)

شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىكى ئاساسلىق رەھبىرى. غۇلجىلىق ئۇيغۇر. ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدا تاغىسىغا ئەگىشىپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بارغان. 1936 ـ يىلى موسكۋادىكى شەرق سوتسىيالىزمچىلار ئەمگەك ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا كىرگەن. 1942 ـ يىلى ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ ئەلىدا ئۇششاق تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغاچ ئىنقىلاب ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلغان. 1943 ـ يىلى 12 ـ ئايدا قولغا ئېلىنىپ ئۇرۇمچىدىكى 2 ـ تۈرمىگە قامالغان. 1944 ـ يىلى 10ـ ئايدا قويۇپ بېرىلگەن. ئەلىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن پارتىزانلارغا قېتىلىپ گومىنداڭ ئەكسىيەتچى كۈچلىرى بىلەن بولغان كۈرەشكە ئاتلانغان. شۇنىڭدىن كېيىن گېزىتخانىدا تەھرىر، ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ كاتىبى، ھەربىي ئىشلار بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ھەيئىتى قاتارلىق ۋەزىپىلەرگە تەيىنلەنگەن. 1945 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئۇچ ۋىلايەت سۆھبەت ۋەكىللىرىنىڭ بىرى بولۇپ ئۇرۇمچىگە بېرىپ گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى جاڭ جىجۇڭ بىلەن سۆھبەت ئېلىپ بېرىپ «11 مادداىلىق تىنچلىق بىتىمى» گە ئىمزا قويغان. 1946ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىنغاندا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزاسى، قوشۇمچە مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ تەيىنلەنگەن. 1947 ـ يىلى ئەكسىيەتچىل كۈچلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىق قىلىشى بىلەن ئۇچ ۋىلايەت تەرەپتىن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتتە خىزمەت قىلىۋاتقان باشقا خادىملار بىلەن بىرلىكتە ئىلىغا قايتىپ كەتكەن. ئۇچ ۋىلايەتتە بارلىق ئىشلارغا ئومۇمىيۈزلۈك رەھبەرلىك قىلىپ ئىنقىلابنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى خاتالىقنى تۈزىتىپ، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ سىياسەتلىرىنى، ئازادلىق ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى تەشۋىق قىلغان. شىنجاڭدىكى بارلىق مىللەتلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ تىنچلىق بىتىمىنى قوغداش ئۈچۈن، 1948 ـ

ئەخمەتجان قاسىمى

يىلى 8 - ئايدا شىنجاڭدا تىنچلىقنى - خەلقچىللىقنى همايە قىلىش ئىتتىپاقىنى قۇرۇپ، ئۇنىڭغا رەئىس بولغان. 1949 - يىلى 8 - ئايدا جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رەئىسى ماۋزېدۇڭنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ تەييارلىق يىغىنىغا قاتنىشى ئۈچۈن ئايرو-پىلان بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئايلىنىپ بېيجىڭغا بارغۇچە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشقى بايقال تاغلىرى هاۋا بوشلۇقىدا هادىسىگە ئۇچراپ قازا قىلغان. ماۋزە-دۇڭ تەزىيە تېلېگراممىسى ئەۋەتكەن هەم ئىنقىلابىي قۇربانلار خاتىرە مۇنارىنىڭ تېكىستىنى يېزىپ بەر-گەن. جەسىتى غۇلجىدىكى ئىنقىلابىي قۇربانلار قەبە-رىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان. ئۇنىڭ «ئەخمەتجان قا-سىمى ئەسەرلىرى توپلىمى» بار.

ئايدۇكېرىم ئايباسوف (1921.9~1949.8.27)

شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەهبەرلىرىنىڭ بە-رى، شىنجاڭنىڭ ئاتوشتىن، ئۇيغۇر. سوۋېت ئىتتىپا-قىدىكى پېرىژۋالسكىدا (بۇگۇنكى قىرغىزىستان جۇم-هۇرىيىتىدە) تۇغۇلغان، ئالتە ياشقا كىرگەندە ئاتا-ئانىسىغا ئەگىشىپ ئىلىغا كېلىپ، 1936 - يىلى قىشتا ئۇرۇمچىگە بېرىپ ئۆلكىلىك بىرىنچى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپكە ئوقۇشقا كىرگەن. 1938 - يىلى شىنجاڭ ئىنىستىتوتى قارمىقىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇغان. 1942 - يىلى غۇلجىغا قايتىپ بېرىپ ئوت-تۇرا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى-لىق قىلغان. ۋالىي مەھ-كىمىسىدە تەرجىمان بول-غان. 1944 - يىلى 4-ئايدا غۇلجا ئازادلىق تەشكى-لاتىغا ئەزا بولۇپ كىرىپ 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى پارتىزانلارنى باشلاپ غۇل-جىغا هۇجۇم قىلغان. ۋا-قىتلىق هۆكۈمەتنىڭ هەي-ئىتى قوشۇمچە تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولۇپ تەينىلەنگەن. 1945 - يە-لى 4 - ئايدا مىللىي ئارمىيە سىياسىي بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولۇپ جەنۇبىي فرونتتىكى ئۇرۇشقا قۇماندان-لىق قىلغان. 1946 - يىلى 4 - ئايدا مەخپىي هالدا خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسىنى قۇرغان. 7 - ئايدا ئۆل-كىلىك هۆكۈمەت ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىنغاندا ئۆل-كىلىك هۆكۈمەت ئەزاسى قوشۇمچە باش كاتىپ بول-غان. 11 - ئايدا ئەنجىڭغا «مىللىي قۇرۇلتاي» غا قاتـ-نىشىشقا بېرىپ مەخپىي هالدا جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئىش بېجىرىش ئورنىنى زىيارەت قىلىپ دۇك بۇۋۇدىن يولىيورۇق سو-رىغان هەم جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ تېلېگ-راف ئالاقىچىسى پىك گوئەننى غۇلجىغا ئېلىپ كەل-گەن. 1947 - يىلى 2 - ئايدا دوك بۇۋۇ يەتكۈزگەن مەركىزىي كومىتېت يولىيورۇقىنىڭ روهىغا ئاساسەن خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى بىلەن شىنجاڭ كومۇنىزم-چىلار ئىتتىپاقىنى بىرلەشتۈرۈپ دېموكراتىك ئىنقىلا-بىي پارتىيە قىلىپ ئۈزى رەئىس بولغان. غۇلجىغا قاي-تىپ كەلگەندىن كېيىن دېموكراتىك ئىنقىلابىي پارتـ-يىنى شىنجاڭدا تىنچلىقنى خەلقچىللىقنى همايە قە-لىش ئىتتىپاقىغا قوشۇپ، مەركىزىي كومىتېت هەيئە-تى، قوشۇمچە ئاخبارات ئاشقارمىسىنىڭ باشلىقى بو-لۇپ تەينىلەنگەن. 1949 - يىلى 8 - ئايدا جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار بىلەن بېيجىڭدىكى سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى يىغىنىغا بە-رىش ئۈچۈن ئايروپلان بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئايلىنىپ ماڭغاندا ۋەقەگە ئۇچراپ قازا قىلغان. جەسـ-تى غۇلجىدىكى ئىنقىلابىي قۇربانلار قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان.

ئايدۇكېرىم ئايباسوف

دەلىلقان سۇگۇربايىف (1906~81949.8.27)

شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەهبەرلىرىنىڭ بە-رى. شىنجاڭنىڭ ئالتايدىن، قازاق. 1921 - يىلى ئاق ئۇرۇس باندىتلىرى شىنجاڭغا ئۇسۇپ كىرگەندە قوشكېزەك ئاكىسىنى ئۆل-تۈرگەنلىكىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، كېچە قا-راڭغۇلۇقىدىن پايدىلىنىپ قېچىپ، سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ باندىتلارنى يوقىتىشىغا يول باشلىغۇچى بولغان. 1937 - يىلى ئال-تاي رايونىدىكى قازاق - قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىغا مۇئاۋىن باش-لىق بولغان. 1940 - يىلى سارسۇمبە (هازىرقى ئالتاي شەهىرى) ناهىيىسىگە مۇئاۋىن هاكىم بولغان.

دەلىلقان سۇگۇربايىف

1941 ـ یىلى «فورال ئېنىقلاش» قا قارشى كۆرەش پارتلىغاندا قولغا ئېلىنىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن يوشۇ- رۇنچە سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئالمۇتاغا قېچىپ بېرىپ ئوقۇشقا كىرگەن. 1944 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ ئالتاي پارتىزانلىرىغا رەھبەرلىك قىلـ- غان. 10ـ ئايدا ئالتاي ئىنقىلابىي ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ، مۇئاۋىن رەئىس قوشۇمچە پارتىزانلار ئەترە- تىنىڭ باش قوماندانى بولغان. 1945 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ ھەيئىتى قوشۇمچە ئالتاينىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى بولغان. 1946ـ يىلى 7ـ ئايدا ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت ئۇرۇگەرتىپ تەشكىل قىلىنغاندىن كېيىن ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزاسى قو- شۇمچە سەھىيە باشقارمىسىنىڭ باشلىقى، ئالتاينىڭ ۋا- لىيسى، مىللىي ئارمىيىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى قاتار- لىق ۋەزىپىلەرگە تەيىنلەنگەن. 1948 ـ يىلى 8ـ ئايدا شىنجاڭدا تىنچلىقنى خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى بولغان. 1949ـ يىلى 8 ـ ئايدا جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيە- سى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تەكلىپى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق بېيجىڭغا جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىگە ماڭغاندا ئايروپىلان ھادىسىگە ئۇچراپ قازا قىلغان. جەسىتى ئالتاي شەھەردىكى ئىنـ- قىلابىي قۇربانلار قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان.

ئىسھاقبېك مونۇنوف (1902 ~ 27.8.1949) شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي رەھبەرلىرىنىڭ بە- ري. شىنجاڭنىڭ ئۇلۇغچات دېگەن يېرىدىن، قىرغىز.

ئىسھاقبېك مونۇنوف

بۇرۇن دادىسىغا ئەگىشىپ روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا سودا بىلەن شۇغۇل- لانغان. 1925 ـ يىلى چېگرا قاراۋۇلخانىسىغا كـ- رىپ ئەسكەر بولغان. 1928 ـ يىلى سوۋېت ئىت- تىپاقىغا بېرىپ فرۇنزىدا (قىرغىزىستاندىكى بىشـ- كەك) ھەربىي ئىشلارنى ئۆگەنگەن. ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن چېگرا قاراۋۇلخانىسىدا كاتىپ، ئەترەت باشلىقى بولغان. 1934 ـ يىلى قورچاق «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نىڭ قالدۇقى ئۇزاربېك قاتارلىق باندىت- لارنى باستۇرغان. 1935 ـ يىلى قوشۇن باشلاپ قەشـ- قەرگە كىرىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇلۇغچات ئامانلىق ساقـ- لاش ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان. 1937 ـ يىلى مەھمۇت مۇھىتى، ماخوسەن توپلىڭنى تىنچىتىشقا قاتنىشىپ ئاتلىقلار بىرىگادىسىنىڭ كوماندىرى بولۇپ قەشقەردە تۇرغان. 1940 ـ يىلىنىڭ دەسلىپىدە ئىلـ- دىكى قازاق، قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسـ- ىنىڭ باشلىقى بولغان. 1942 ـ يىلىنىڭ دەسلىپىدە ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغان. كېيىن چېگرىدىن ئۆتۈپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ تاشقۇرغان ئازادلىق تەشكـ- لاتى ۋە پارتىزانلار ئەترىتىنى قۇرغان. 1944 ـ يىلى 11 ـ ئايدا قوشۇننى باشلاپ ئىلىغا كېلىپ ئۇرۇشقا قاتناشقان. 1945 ـ يىلى 4 ـ ئايدا مىللىي ئارمىيە 1 ـ ئاتلىقلار پولكىنىڭ كوماندىرى بولغان ھەم گېنې- رال مايور ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. ئۇزاق ئۆتمەي گېنې- رال لېيتىنانتلىققا كۆتۈرۈلگەن. شۇ يىلى 7 ـ ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ ھەيئىتى بولغان. 1946 ـ يىلى 6 ـ ئايدا مىللىي ئارمىيىنىڭ باش قوماندانى بولغان. 7 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈ- مەت ئۇرۇگەرتىپ تەشكىل قىلىنغاندىن كېيىن ئۇلكـ- لىك ھۆكۈمەت ئەزاسى قوشۇمچە ئۇلكىلىك ئامانلىق قوغداش مۇئاۋىن قوماندانى بولغان. 1948 ـ يىلى 8ـ ئايدا شىنجاڭدا تىنچلىقنى ـ خەلقچىللىقنى ھىمايە قىـ- لىش ئىتتىپاقى مەركىزىي تەشكىلىي كومىتېتىنىڭ ئە- زاسى بولغان. 1949 ـ يىلى 8 ـ ئايدا جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى يىغىنىغا قاتنىشىش ئۈ- چۈن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بېيجىڭغا ماڭغاندا ئايروپىلان ھادىسىسىگە ئۇچراپ قازا قىلغان. جەسىتى غۇلجىدىكى ئىنقىلابىي قۇربانلار قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان.

لوجى (1915 ~ 27.8.1949) ئىنقىلابىي قۇربان. ئەسلىي ئىسمى لوچاڭشىك، خەنزۇ. گۇاڭ- دۇڭنىڭ گاۋمىڭ دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان. 1931 ـ يىلىدىكى «18 ـ سېنتەبىر» ۋەقەسىدىن كېيىن جىلىن قوغدىنىش ئارمىيىسىگە قاتنىشىپ ياپونغا قارشى تۇر- غان. كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا چېكىنىپ، 1933 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا ۋەتەنگە قايتىپ شىنجاڭغا كەلگەن. 1935 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى تاشكەنتكە ئوقۇش- قا بارغان. كېيىن مەجبۇرىي ھالدا شىنجاڭغا ئېلىپ كېلىنىپ ئۇرۇمچىدە تۇرمىگە قامالغان. يېرىم يىلدىن كېيىن قويۇپ بېرىلگەن. 1938ـ يىلى شىنجاڭ ئىنـ- ىتىتۇتىنىڭ سىياسىي ـ ئىقتىساد فاكۇلتېتىنى پۈتتۈ- رۈپ مەكتەپتە قېلىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ جاھانگىر- لىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسىغا قاتناشقان ھەم ئۈ-

نىڭ مەزكۇر مەكتەپتىكى تارماق ئۈيۈشمىسىنىڭ تەشۋىقات ھەيئىتى بولغان. 1940 ـ يىلى قابا ناھىيىسى ماۋارىپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولغان. 1942 ـ يىلى يازدا سارسۇمبە ناھىيىسىگە (ئالتاي شەھىرى) يۆتكەلمىپ تەلىم ـ تەربىيە مۇدىرى بولغان. كېيىنكى يىلى قولغا ئېلىنىپ كېپىللىك بىلەن تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن قاراشەھەر ساقچى ئىدارىسىگە يۆتكەلگەن. 1944 ـ يىلى 5 ـ ئايدا يەنە قولغا ئېلىنغان. 1945 ـ يىلى ئەتىيازدا گۇناھسىز دەپ قويۇپ بېرىلگەن. 1946 ـ يىلى جۇڭگو ـ سوۋېت مەدەنىيەت جەمئىيىتى شىنجاڭ شۆبە جەمئىيىتىدە خىزمەت قىلغان. شىنجاڭ كومۇنىزمچىلار ئىتتىپاقىغا ئەزا بولۇپ كىرىپ تەشۋىقات ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان. 1947 ـ يىلى 2 ـ ئايدا شىنجاڭ دېموكراتىك ئىنقىلابىي پارتىيىسى قۇرۇلغاندا مەركىزىي كومىتېت ھەيئىتى قوشۇمچە دىخۋا رايونلۇق (ئۇرۇمچى) پارتكومىنىڭ سېكرېتارى بولغان. مەخپىي تارقىتىلىدىغان «كۈرەش» ژۇرنىلىنى چىقارغان. 1949ـ يىلى 8 ـ ئايدا جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى يىغىنىغا قاتناشتى. ئۇ چۈن ئايروپلان بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئايلىنىپ بېيجىڭغا ماڭغاندا ھادىسىگە ئۇچراپ قازا قىلغان. جەسىتى غۇلجا شەھىرىدىكى ئىنقىلابىي قۇربانلار قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان.

لوجى

جاڭ جىجوك (1890 ~ 1969.4.6)

گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ گېنېرالى، تەرەققىيپەرۋەر زات. ئەسلىي ئىسمى بىن ياۋ، تەخەللۇسى ۋېن بەي. ئەنخۋېينىڭ زىشەن دېگەن يېرىدىن. شىنخەي ئىنقىلابى ۋاقتىدا ئوقۇغۇچىلار قوشۇنىغا قاتناشقان. 1916 ـ يىلى باۋدىڭ ئوفىتسېرلار مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن. 1924 ـ يىلىدىن كېيىن خۇاڭپۇ ھەربىي مەكتىپى ئوقۇغۇچىلار پولكىنىڭ كوماندىرى، ئوفىتسىرلار پولكىنىڭ كوماندىرى بولغان. 1926 ـ يىلى شىمالغا يۈرۈش قىلىش ئۇرۇشىغا قاتناشقان. 1928 ـ يىلىدىن كېيىن مىللىي ئىنقىلابىي ئارمىيە 5 ـ كورپۇسنىڭ كوماندىرى، 9ـ بىرلەشمە ئارمىيىنىڭ باش قوماندانى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1937 ـ يىلى شاڭخەيدە ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىپ، كومۇنىستىك پارتىيە بىلەن بىرلىشىپ ئۇرۇش قىلىشنى تەشەببۇس قىلغان. 11 ـ ئايدا خۇنەن ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى بولۇپ تەينىلەنگەن. 1940 ـ يىلى مىللىي ھۆكۈمەت ھەربىي ئىشلار كومىتېتى سىياسىي بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولغان.

جاڭ جىجوك
1946 ـ يىلى شىنجاڭدا

ياپونغا قارشى ئۇرۇش غەلىبە قىلغاندىن كېيىن تىنچلىق ئۈچۈن جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ئۇرۇشلۇق يەنىمۇ ئۈچ قېتىم بارغان. 1945 ـ يىلى گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ 1946 ـ يىلى «11 مادداىلىق تىنچلىق بىتىمى»نى ئىمزالىغان. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىنغاندىن كېيىن غەربىي شىمال مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇدىرى قوشۇمچە ئۆلكە رەئىسى بولغان. ئۇ «تىنچلىق، دېموكراتىيە، بىرلىك، ئىتتىپاقلىق» تىن ئىبارەت سىياسىي پروگراممىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋەتنى ياخشىلاشقا تىرىشىپ، تۇرمىدىكى بارلىق جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى ئەزالىرىنى قويۇپ بېرىپ يەنىگە يولغا سېلىپ، تۇرمىدىكى ھەر مىللەتتىن بولغان ئىلغار زاتلارنى قويۇپ بەرگەن. 1947 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئۆلكە رەئىسلىكىدىن ئىستېپا بېرىپ شىنجاڭدىن ئايرىلغان بولسىمۇ، ئىزچىل تۇردە شىنجاڭ ۋەزىيىتىگە كۆڭۈل بۆلۈپ ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ياخشىلاش ئۈچۈن ئامال قىلىپ شىنجاڭنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي رەھبەرلىرىنى ئالماشتۇرغان. 1949 ـ يىلى 4 ـ ئايدا گومىنداڭ بىلەن كومۇنىستىك پارتىيە ئوتتۇرىسىدىكى تىنچلىق سۆھبىتى بەربات بولغاندىن كېيىن گومىنداڭنىڭ تۇنجى سۆھبەت ۋەكىلى سۈپىتىدە بېيجىڭدا قېپقالغان. 9 ـ ئايدا ماۋزېدۇڭنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن شىنجاڭدىكى ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلاردىن تاۋشيو، بۇرھانلارغا تېلېگراممىا يوللاپ ئۇلارنىڭ ھەقىقەتكە قايتىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلغان. جۇڭ-

خۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن غەربىي شىمال ھەربىي ـ مەمۇرىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، دۆلەت مۇداپىئە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، جۇڭگو كومىتىدا ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرگە تەيىنلەنگەن. ئۇنىڭ «جاڭ جىجۇڭ ئەسلىمىلىرى» دېگەن ئەسىرى بار.

مەسئۇد (1888 ـ 1950) مىنگو دەۋرىدىكى شىنجاڭ ئۇلكىسىنىڭ رەئىسى. تولۇق ئىسمى مەسئۇد سەبرى، غۇلجىلىق ئۇيغۇر. 1904 ـ يىلى تۇركىيىدىكى كونىستانتىنوپول تىبىبىي ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغان. پانئىسلامىزم، پانتۇركىزمنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرىغان. 1915 ـ يىلى ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئىلىدا مەكتەپ ئېچىپ، يۇرسەتتىن پايدىلىنىپ يۇلگۇنچىلىكنى تەشۋىق قىلىپ، دۆلەتنىڭ بىرلىكىگە يۇزغۇنچىلىق قىلىپ، ھۆكۈمەت تەرەپتىن چەكلەنگەن ۋە قولغا ئېلىنغان. 1934 ـ يىلى چەت ئەلگە چىقىپ كەتكەن. 1935 ـ يىلى قايتىپ كېلىپ ئەنجىك مىللىي ھۆكۈمىتى ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ مەسلىھەتچىلەر يۇلۇمىدە تىل ئوقۇتقۇچىسى، مىللىي ھۆكۈمەت قانۇن تۈزۈش كومىتېتىنىڭ ھەيئىتى، گومىتاڭ 5 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي ئىجرائىيە كومىتېتىنىڭ ھەيئىتى بولغان. ياپونغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە چۆڭ چىڭغا بېرىپ مۇھەممەد ئىمىن، ئەيسا قاتارلىقلار بىلەن ژۇرنال چىقىرىپ، يۇرتلۇقلار ئۈيۈشمىسى قۇرۇپ شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى مەسىلىسىدە ماقالە ئۇرۇشى قوزغىغان. 1945 ـ يىلى 10 ـ ئايدا دىخواغا (ئۇرۇمچىگە) قايتىپ كېلىپ، 1946 ـ يىلى تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ تەپتىشى بولۇپ تەيىنلەنگەن. 1947 ـ يىلى 7 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىسىنىڭ رەئىسى بولۇپ تەيىنلەنگەن ھەم داۋاملىق دۆلەتنىڭ بىرلىكىگە يۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان تۈرلۈك سۆز ـ ھەرىكەتلەردە بولغان. 1949 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغان. شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن ئەكسىلىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتىدە قولغا ئېلىنىپ تۇرمىدە ئۆلگەن.

مۇھەممەتئىمىن (1901 ـ 1965) مىنگو دەۋرىدىكى شىنجاڭ ئۇلكىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، تولۇق ئىسمى مۇھەممەتئىمىن بوغرا. شىنجاڭنىڭ لوپ ناھىيىسىدىن، ئۇيغۇر. 1933 ـ يىلى 2 ـ ئايدا توپىلاڭ قوزغاپ قاراقاش، خوتەنلەرنى ئىگىلەپ خوتەن خانى بولغان. ئەنگلىيىنىڭ كۈشكۈرتىشى بىلەن سابىت داموللا قەشقەردە قۇرغان قورچاق «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» گە قاتناشقان. كېيىنكى يىلى 2 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى بۇ قورچاق ھاكىمىيەت قەشقەردىكى ئەسكەر ـ خەلقلەر تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغاندا، خوتەنگە قېچىپ بېرىپ «خوتەن ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» (يەنە شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى خوتەن ھۆكۈمىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى قۇرۇپ ئىنىسى مەنسۇرنى پاشا (خان) قىلغان. 10 ـ ئايدا 36 ـ دىۋىزىيىنىڭ قالدۇق كۈچلىرى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلۇپ ھىندىستانغا قېچىپ كەتكەن. 1935 ـ يىلى ئافغانىستانغا بېرىپ ياپونىيە ئەلچىسى بىلەن كۆرۈشۈپ ياپونىيىنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىش پىلانىنى تۈزۈشكە ھەمكارلاشقان. شۇنىڭدىن كېيىن يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، «شەرقىي تۈركىستان تارىخى» دېگەن كىتابنى يېزىپ، تارىخنى بۇرمىلاپ مىللىي بۇلغۇنچىلىكنى قوزىراتقان. 1943 ـ يىلى ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ چۆڭچىڭ گومىتاڭ ھۆكۈمىتى مەركىزىي تەپتىش كومىتېتىنىڭ كاندىدات ھەيئىتى قاتارلىق ۋەزىپىلەرگە تەيىنلەنگەن. مەسئۇد بىلەن بىرلىشىپ شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى مەسىلىسىدە ماقالە ئۇرۇشى قوزغىغان. 1945 ـ يىلى 10 ـ ئايدا شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ ئالتاي نەشرىياتىنى قۇرۇپ باش مۇھەررىر بولغان. 1946 ـ يىلى 7 ـ ئايدا تەمىرات نازارىتىنىڭ نازىرى بولغان. 1949 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى قوشۇمچە قۇرۇلۇش نازارىتىنىڭ نازىرى بولغان. شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇش ھارپىسىدا ھىندىستانغا قېچىپ بېرىپ داۋاملىق بۇلغۇنچىلىك ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان.

ئەيسا (1909 ـ 1994) مىنگو دەۋرىدىكى شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ باش كاتىپى، تولۇق ئىسمى ئەيسا يۈسۈپ ئالپ تىكىن، شىنجاڭنىڭ يېڭىسار ناھىيىسىدىن، ئۇيغۇر. 1924 ـ يىلى يېڭىسار ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەرجىمانى بولغان. 1928 ـ يىلى جۇڭگونىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى تاشكەنتتىكى كونسۇلخانىسىنىڭ كاتىپى، قوشۇمچە تەرجىمانى بولغان. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پانئىسلامىزم، پانتۇركىزم ئىدىيىسىنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرىغان. 1933 ـ يىلى ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ ئەنجىڭغا بېرىپ مەركىزىي ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ قانۇن ئىنستىتۇتىدا ئوقۇغان. كېيىن ھەربىي ئىشلار كومىتېتى مەسلىھەتچىلەر يۇلۇمىنىڭ

ئالاقىچىلارگۇرۇپپىسىدا ئىشلىگەن ھەم مىللىي ھۆكۈمەت قانۇن تۈزىشىگە كومىتېتىنىڭ ھەيئىتى بولغان. «چېگرا ئاۋازى» ژۇرنىلىنى (كېيىن «تەڭرىتاغ» دەپ ئۆزگەرتىلگەن) چىقىرىپ قورچاق «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نىڭ بۇلۇنىشچىلىك پاراكەندىچىلىكىگە جور بولۇپ، ياپونىيىنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىشىغا يول كۆرسەتكەن. ياپونغا قارشى ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن، چۈڭچىڭغا بېرىپ، خەنزۇچە «ئالتاي» ژۇرنىلىنى چىقىرىپ، شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى مەسىلىسى ھەققىدە مۇنازىرە ئۇرۇشى قوزغىغان. 1945 ـ يىلى 10 ـ ئايدا شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ سەنمىنجۇيىچى ياشلار ئىتتىپاقى شىنجاڭ شۆبەسىنىڭ مۇدىرى بولغان. 1946 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ باش كاتىبى، 1947 ـ يىلى كۈزدە گومىنداڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك پىرقىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىر ھەيئىتى بولغان. «ئالتاي» ئايلىق ژۇرنىلى تەھىرىراتىنى «ئالتاي نەشرىياتى»غا ئۆزگەرتىپ، نەشرىيات باشلىقى بولۇپ، داۋاملىق ئۇيغۇرچە «ئالتاي» ئايلىق ژۇرنىلىنى چىقىرىپ، مەسئۇدىنىڭ «ئەرك گېزىتى»نى چىقىرىشىغا ھەمدەم بولغان. 1948 ـ يىلى «چىنى تۈركىستان» بېرىم ئايلىق ژۇرنىلىنى چىقارغان. 1949 ـ يىلى 9 ـ ئايدا شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇش ھارپىسىدا چەت ئەلگە قېچىپ كېتىپ، 1954 ـ يىلى تۈركىيىدە ئولتۇراقلىشىپ، «شەرقىي تۈركىستان مۇستەقىللىق ئىتتىپاقى»نى قۇرۇپ، «شەرقىي تۈركىستان ئاۋازى»نى چىقىرىپ، داۋاملىق بۇلغۇنچىلىك، ئاغدۇرمىچىلىق پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان.

جۇغراپىيە

شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىسى شىنجاڭنىڭ قىسقارتىلغان نامى شىن، ئورنى ياۋرو ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىدە بولۇپ، جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىغا جايلاشقان. شىمالىي قىسمى موڭغۇلىيە، روسىيىلەر بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربىي قىسمى قازاقىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان بىلەن قوشنا، غەربىي جەنۇب قىسمى ئافغانىستان، پاكىستان ۋە ھىندىستان (كەشمىر) بىلەن چېگرىلىنىدۇ. چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5400 كىلومېتىردىن ئاشىدۇ. شەرقىي جەنۇب قىسمى گەنسۇ، چىڭخەي بىلەن، جەنۇبىي قىسمى شىزاڭ بىلەن تۇتىشىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى: ئەڭ شىمالى شىمالىي كەڭلىك "49°10′45، ئەڭ جەنۇبى شىمالىي كەڭلىك 34°15′ بولۇپ، 15° قا يېقىن كەڭلىككە سوزۇلغان؛ ئەڭ شەرقى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 96°25′، ئەڭ غەربى شەرقىي ئۇزۇنلۇق "73°20′41 بولۇپ، 23° تىن ئارتۇق ئۇزۇنلۇقتا يېيىلغان. پۈتكۈل ئاپتونوم رايوننىڭ شەرقتىن غەربكە قارىتا ئۇزۇنلۇقى 1900 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا قارىتا كەڭلىكى 1500 كىلومېتىردىن ئاشىدۇ؛ ئومۇمىي يەر مەيدانى 1 مىليون 660 مىڭ 400 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەت ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ تەخمىنەن ئالتىدىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇ جۇڭگونىڭ يەر مەيدانى ئەڭ چوڭ ئۆلكىسى ھېسابلىنىدۇ.

شىنجاڭنىڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئىچكىرىسىگە جايلىشىشى، دېگىز ـ ئوكيانلاردىن يىراق بولۇشى، ئەترابىنى ئېگىز تاغلار ئوراپ تۇرۇشى، چىڭخەي ـ شىزاڭ ئېگىزلىكىدىن ئىبارەت غايەت زور كۆتۈرۈلمىنىڭ تەسىرى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن تۈرلۈك تەبىئەت ئامىللىرى ۋە تەبىئىي ئۇنسۇرلار گەۋدە شۇبھىسىزكى، بۇ رايوننى روشەن تىپىك قۇرغاق مۇھىتقا ئىگە قىلغان. بۇ خىل قۇرغاق مۇھىت شىنجاڭنىڭ تەبىئىي لاندشافتىنى تىپىك قۇرغاق ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلىپلا قالماستىن، يەنىمۇ شىنجاڭلىقلارنىڭ ئەنە شۇنداق ئېغىر قۇرغاق مۇھىت بىلەن كەسكىن كۈرەش قىلىش جەريانىدا ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرغان، تىرىكچىلىك قىلىپ ئاۋۇغان.

گېئولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى مۇرەككەپ، گېئومورفولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى ئېنىق شىنجاڭنىڭ گېئولوگىيىلىك تەرەققىيات تارىخى ئۇزۇن، گېئولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى مۇرەككەپ، رايونلۇق قۇرۇلما بىرلىكلىرى قەدىمىي بولۇپ، ھەرقايسى چوڭ پلاتفورمىلار بىلەن گېئوسىنكلىنالىلار ئوخشاش بولمىغان گېئولوگىيىلىك تارىخنى باشتىن كەچۈرگەن. تارىم پلاتفورمىسى جۇڭگودىكى ئەڭ قەدىمىي پلاتفورمىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئەڭ دەسلەپكى قۇرۇقلۇق يادروسى 2 مىليارد 500 مىليون يىل ئىلگىرى شەكىللىنىپ، تارىمنىڭ كرىستاللاشقان ئۇلىنى ھاسىل قىلغان بولۇشى مۇمكىن. پلاتفورمىنىڭ ئەڭ كونا يەر قاتلىمى ئارخېئوزوي ئېراسىنىڭ جىنىس قاتلاملىرى بولۇپ، ئۇستىنى دەسلەپكى پروتېروزوي ئېراسىنىڭ يەر قاتلاملىرى بىماس دەستىلەنگەن ھالەتتە يېپىۋالغان. پالېئوزوي ئېراسىدىن بۇيان چۆكۈندىلەشكەن يېپىنچا قاتلام بەك قېلىن. جۇڭغارىيە بۆلىكى تارىم پلاتفورمىسىدىن كېيىنرەك ھاسىل بولغان قۇرۇلما بۆلىكى بولۇپ، گېئولوگىيىلىك ئۆزگىرىش تارىخى مۇرەككەپرەك، ئۇنىڭ قۇرۇلما خاراكتېرى توغرىسىدا ئوخشاش بولمىغان قاراشلار بار. ئالتاي تېغى، تەڭرىتېغى، كۈنلۈن تېغى قاتارلىق گېئوسىنكلىنال پۈرمە سىستېمىلىرىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرى كېيىنرەك. جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى ئالتاي گېئوسىنكلىنالى ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل تىپتىكى چۆكۈندىلەردىن تەشكىل تاپقان، ئاستىنقى پالېئوزوي گۇرۇپپىسى ئىككىلەمچى گېئوسىنكلىنال تىپىدىكى چۆكۈندىلەر، ئۈستۈنكى پالېئوزوي گۇرۇپپىسى ھەقىقىي گېئوسىنكلىنال تىپىدىكى چۆكۈندىلەر بولۇپ، دېۋون دەۋرىنىڭ ئاخىرى گېئوسىنكلىنالىق چۆكۈندىلىشىش ئاخىرلاشقان. جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى تەڭرىتاغ گېئوسىنكلىنال پۈرمىسى ياڭزى سېكىلى ھەرىكىتىدە شەكىللەنگەن جۇڭگو پلاتفورمىسى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. ئۇ تىپىك كۆپ سېـ

كىللىك تەرەققىي قىلغان گېئوسىنكلىنال پۇرمە سىستېمىسى بولۇپ، جەنۇبىي تەڭرىتاغ ئىككىلەمچى گېئوسىنكلىنال پۇرمە بەلۋېغى، شىمالىي تەڭرىتاغ ھەققىي گېئوسىنكلىنال پۇرمە بەلۋېغى، تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى كۆتۈرۈلمە بەلۋاغ ۋە شىمالىي تاغ پۇرمە بەلۋېغىدىن ئىبارەت تۆت پۇرمە بەلۋېغىغا بۆلۈنىدۇ. تەڭرىتاغ گېئوسىنكلىنال پۇرمە سىستېمىسىدا دەسلەپكى پېرىم ئېپوخاسىنىڭ ئاخىرى گېئوسىنكلىناللىق چۆكۈندىلىشىش ئاخىرلاشقان. كۆتىنلۇن پۇرمە سىستېمىسى قۇرۇلمىسى مۇرەككەپ بولغان گېرتسىن پۇرمە سىستېمىسى بولۇپ، ئۇ شەرقىي كۆتىنلۇن پۇرمە سىستېمىسى ۋە غەربىي كۆتىنلۇن پۇرمە سىستېمىسىغا بۆلۈنىدۇ. بۇ ئىككى سىستېمىنىڭ ئۆزگىرىش تارىخى ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. لېكىن، ئىككى دەرىجىلىك قۇرۇلما بىرلىكىنىڭ پەرقى بىرقەدەر چوڭ. شەرقىي كۆتىنلۇن پۇرمە سىستېمىسى ئاققۇن داۋان ھەققىي گېئوسىنكلىنال پۇرمە بەلۋېغى، ئۇلانبۇلاق كۆتۈرۈلمە بەلۋېغى، چايدامنىڭ شىمالىي چېتىدىكى ھەققىي گېئوسىنكلىنال پۇرمە بەلۋېغى، چايدام ئولۇتۇرۇشما بەلۋېغى، چىمەنتاغ ھەققىي گېئوسىنكلىنال پۇرمە بەلۋېغى، بۇرھانبودا ھەققىي گېئوسىنكلىنال پۇرمە بەلۋېغى، ئالتۇنتاغ ھەققىي گېئوسىنكلىنال پۇرمە بەلۋېغىدىن ئىبارەت يەتتە ئىككىنچى دەرىجىلىك بىرلىككە بۆلۈنگەن؛ غەربىي كۆتىنلۇن پۇرمە سىستېمىسى شىمالىي كۆتىنلۇن ئىككىلەمچى گېئوسىنكلىنال پۇرمە بەلۋېغى، ئوتتۇرا كۆتىنلۇن كۆتۈرۈلمە بەلۋېغى، جەنۇبىي كۆتىنلۇن پۇرمە بەلۋېغىدىن ئىبارەت ئۈچ ئىككىنچى دەرىجىلىك بىرلىككە بۆلۈنگەن. ئۇلاردا پالېئوزوي ئېراسىنىڭ ئاخىرى گېئوسىنكلىناللىق چۆكۈندىلىشىش ئاخىرلاشقان. ئالتاي تېغى، تەڭرىتېغى ۋە كۆتىنلۇن تاغلىرى ئومۇمەن پالېئوزوي ئېراسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى پۇرمىلىشىپ كۆتۈرۈلۈش باسقۇچى، ئوتتۇرا ھايات ئېراسى بىلەن كونا ئۈچىنچى دەۋردىكى ئۈپراش، تەكشىلىنىش باسقۇچى، يېڭى ئۈچىنچى دەۋر بىلەن تۆتىنچى دەۋرنىڭ دەسلەپكى يېڭىلىنىش ئېپوخاسىدىكى ئۆزۈلۈش، كۆتۈرۈلۈش باسقۇچىدىن ئىبارەت ئۈچ گېئولوگىيىلىك تەرەققىيات باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتۈپ، ھازىرقى زامان تاغلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس سالغان.

شىنجاڭنىڭ چوڭ گېئومورفولوگىيىلىك بىرلىكى بىلەن رايونلۇق قۇرۇلما بىرلىكى بىر - بىرىگە ماس كېلىدۇ. تۈزۈلمە ھەرىكىتى نىسپىي تىنچ ھالەتتىكى تارىم بۆلۈكى بىلەن جۇڭغار بۆلۈكىنى ھازىرقى ئىككى چوڭ ئويمانلىققا ئايلاندۇرغان. بىراق، تۈزۈلمە ھەرىكىتىنىڭ كۆپ بولۇشى، بولۇپمۇ ئاخىرقى مەزگىللەردىكى تۈزۈلمە ھەرىكىتى كۈچلۈك بولغان ئالتاي تېغى، تەڭرىتېغى، كۈنلۈن تېغى، قارا قورۇم تېغى قاتارلىقلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان تۈزۈلمە ھەرىكىتى باسقۇچلىرىدىن ئۆتۈشى نەتىجىسىدە، ئاخىرىدا بۇ تاغلار تەرەققىي قىلىپ ئۆزگىرىپ غايەت ئېگىز ھەم كۆلىمى كەڭ، ھەيۋەتلىك تاغ سىستېمىلىرىغا ئايلانغان؛ شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن شىنجاڭدا «ئۈچ تاغ ئارىسىدا ئىككى ئويمانلىق» بولۇشتەك گېئومورفولوگىيىلىك ھالەتنى شەكىللەندۇرگەن. تاغ سىستېمىلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا يەنە نۇرغۇن چوڭ - كىچىك، ئېگىز - پەسلىكى زور دەرىجىدە پەرقلىنىدىغان تاغ ئارىسى ئويمانلىقلىرى جايلاشقان بولۇپ، تاغ سىستېمىلىرى بىلەن تاغ سىستېمىلىرى تۇتاشقان، تاغلىقلار بىلەن ئويمانلىقلار ئارىلاشقان گېئومورفولوگىيىلىك لاندشافتنى شەكىللەندۇرگەن. شۇ سەۋەبتىن يەر شەكلى تېپىلىرى خىلمۇ - خىللىققا ئىگە بولغان.

يورۇقلۇق - ئىسسىقلىق بايلىقى مول، سۇ بايلىقى بىرقەدەر كەمچىل شىنجاڭنىڭ كەڭلىك جەھەتتە بېسىپ ئۆتىدىغان دائىرىسى كەڭ بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭ قۇرغاق ئىللىق مۇتىدىل بەلۋاغ كىلىمات رايونىغا، شىمالىي شىنجاڭ قۇرغاق ئوتتۇرا مۇتىدىل بەلۋاغ كىلىمات رايونىغا مەنسۇپ. بىر پۈتۈنلۈك جەھەتتىن ئېيتقاندا، شىنجاڭ رايونىنىڭ يورۇقلۇق، ئىسسىقلىق بايلىقى مول بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ شىمالىي شىنجاڭغا قارىغاندا مولراق. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تۈزلەڭلىك رايونلىرىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 10℃ تىن يۇقىرى، ≥10℃ بولغان يىللىق جۇغلانما تېمپېراتۇرا 4000℃ تىن يۇقىرى بولۇپ، قىرۇسىز مەزگىلى 200~220 كۈنگە يېتىدۇ. شىمالىي شىنجاڭدىكى تۈزلەڭلىك رايونلىرىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭكىدىن 3℃ ~ 2℃ تۆۋەن، ≥10℃ بولغان يىللىق جۇغلانما تېمپېراتۇرا كۆپىنچە 3500℃ ئەتراپىدا بولۇپ، قىرۇسىز مەزگىلى ئادەتتە 150 كۈن بولىدۇ. مول يورۇقلۇق، ئىسسىقلىق بايلىقى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا ئىنتايىن پايدىلىق.

شىنجاڭنىڭ ھۆل - يېغىنى ئاز، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ تۈزلەڭلىك رايونلىرىنىڭ ھۆل - يېغىنى ئىنتايىن ئاز. تۈزلەڭلىك رايونلىرىنىڭ يەر يۈزى ئېقىنى ياخشى يېتىلمىگەن بولۇپ، كەڭ كۆلەمدىكى ئېقىنسىز

رايونلار بار. شىنجاڭ رايونىنىڭ ئوتتۇرىچە يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى بىلەن ئوتتۇرىچە يىللىق ئېقىن مىقدارى (يىللىق ئېقىن چوڭقۇرلۇقى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ) پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئوتتۇرىچە قىممىتىدىن تۆۋەن، شۇنداقلا يەر شارىنىڭ ئوخشاش كەڭلىكتىكى باشقا رايونلىرىغا سېلىشتۇرغاندىمۇ تۆۋەن. شىنجاڭنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى 145 مىللىمېتىر بولۇپ، بۇ پۈتۈن مەملىكەتنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى 630 مىللىمېتىرنىڭ 23%گە توغرا كېلىدۇ. شىنجاڭنىڭ يىللىق ئېقىن چوڭقۇرلۇقى 50 مىللىمېتىر بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئوتتۇرىچە ئېقىن چوڭقۇرلۇقى 271 مىللىمېتىرنىڭ 18% گە تەڭ كېلىدۇ. شىنجاڭدا سۇ بايلىقىنىڭ تارقىلىشىمۇ ئىنتايىن تەكشىسىز. ئاتموسفېرا ھۆل - يېغىنى شىمالىي شىنجاڭدا جەنۇبىي شىنجاڭدىكىدىن كۆپ، غەربتە شەرقتىكىدىن كۆپ، تاغلىق رايونلاردا تۆزلەڭلىك رايونلاردىكىدىن كۆپ، ئويمانلىقلارنىڭ چېت - ياقا رايونلىرىدا مەركىزىي قىسمىدىكىدىن كۆپ. تاغلىق رايونلار يەر يۈزى ئېقىنلىرىنىڭ شەكىللىنىش رايونى، تۆزلەڭلىك رايونلار يەر يۈزى ئېقىنلىرىنىڭ ئېقىپ يوقىلىش رايونلىرىدۇر. يەر يۈزى ئېقىنلىرىنىڭ جايلىشىشىمۇ شىمالىي شىنجاڭدا جەنۇبىي شىنجاڭدىكىدىن كۆپ، غەربىي قىسمىدا شەرقىي قىسمىدىكىدىن كۆپ، تاغلىق رايونلاردا تۆزلەڭلىكلەردىكىدىن كۆپ. دەريا ئېقىنلىرىنىڭ سۇ مىقدارى ياز پەسلىگە مەركەزلەشكەن بولۇپ، دائىم ئەتىيازدا قۇرغاقچىلىق، يازدا كەلكۈن ئاپەتلىرىنى پەيدا قىلىپ تۇرىدۇ. سۇ بايلىقىنىڭ كەمچىل بولۇشى شىنجاڭنىڭ سانائەت، يېزا ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىنى چەكلەپ تۇرغان مۇھىم ئامىل. شىنجاڭدىكى ئەڭ چوڭ ئىككى دەريا — ئىلى دەرياسى بىلەن ئېرتىش دەرياسىنىڭ يىللىق ئېقىن مىقدارى ئايرىم - ئايرىم ھالدا تەخمىنەن 16 مىليارد كۇب مېتىر ۋە 12 مىليارد كۇب مېتىردىن ئارتۇق بولۇپ، بۇ جايلار سۇ مول رايون بولسىمۇ، لېكىن دەريا سۇلىرىدىن پايدىلىنىش نىسبىتى ئىنتايىن تۆۋەن. ئالدىنقىسىنىڭ دۆلەت چېگرىسىدىن ئېقىپ چىقىپ كېتىدىغان سۇ مىقدارى 12 مىليارد كۇب مېتىردىن كۆپرەك، كېيىنكىسىنىڭ دۆلەت چېگرىسىدىن ئېقىپ چىقىپ كېتىدىغان سۇ مىقدارى 9 مىليارد 500 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، بۇ شىنجاڭنىڭ سۇ بايلىقىنى ئېچىپ پايدىلىنىشتا يوشۇرۇن كۈچىنىڭ ئىنتايىن زور ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

مۇھىتنى ئېغىر ھالدا قۇرغاق، ئېكولوگىيىلىك سىستېمىسى ئاجىز شىنجاڭنىڭ قۇرغاق تەبىئىي مۇھىتى گېئولوگىيىلىك دەۋرلەرنىڭ تەرەققىي قىلىپ ئۆزگىرىشىدىن بارلىققا كەلگەن. ئەڭ بۇرۇنقىسىنى بۇنىڭدىن 100 مىليون يىللار ئىلگىرىكى بور دەۋرىگىچە سۈرۈشكە بولىدۇ. ئۇچىنچى دەۋرنىڭ باشلىرىدىلا قۇرغاق مۇھىت بارلىققا كەلگەن، تۆتىنچى دەۋردىن كېيىن پۈتكۈل يەر شارىنىڭ تۈزۈلمە ھەرىكىتىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، شىنجاڭدىكى ھەرقايسى چوڭ تاغ سىستېمىلىرىنىڭ ئۈزۈلۈش ۋە كۆتۈرۈلۈشى شىنجاڭنى تامامەن يېپىق ھالەتتىكى ئىچكى قۇرۇقلۇق رايونىغا ئايلاندۇرغان، بۇنىڭ بىلەن ئېغىر قۇرغاق مۇھىت شەكىللىنىشكە باشلىغان. بۇ خىل مۇھىتنىڭ شەكىللىنىشىدىكى تۆپ سەۋەب شىنجاڭ رايونىنىڭ ھاۋا بوشلۇقىدا سۇ تەركىبىنىڭ ئاز بولغانلىقى، يەر يۈزىدە سۇ بايلىقىنىڭ كەمچىل بولغانلىقىدا. شىنجاڭ دېگىز - ئوكيانلاردىن يىراق بولۇپ، جۇغگونىڭ شەرقىي جەنۇبىنىڭ مۇسۇن شامالىرى يېتىپ كېلەلمەيدۇ، ئاساسەن ئاتلانتىك ئوكيان ۋە شىمالىي مۇز ئوكيانىدىن كېلىدىغان غەرب شامىلى ھاۋا ئېقىمىغا تايىنىدۇ. بىراق بۇ خىل غەرب شامىلى ھاۋا ئېقىمى ئېلىپ كەلگەن نەملىك يىراق مۇساپىنى بېسىپ شىنجاڭغا يېتىپ كەلگۈچە ئازىيىپ كەتكەچكە، ھۆل - يېغىن سۈپىتىدە يەر يۈزىگە چۈشىدىغان سۇ ئىنتايىن چەكلىك بولىدۇ. شىنجاڭنىڭ تاغلىقلىرىدىمۇ يامغۇر يېغىش شارائىتى بىرقەدەر ناچار، شۇڭا كەڭ رايونلاردا قۇرغاقچىلىق داۋاملىشىپ، يەرلەرنىڭ چۆللىشىش كۆلىمى زورايغان. شىنجاڭنىڭ ئىنتايىن قۇرغاق ۋە قۇرغاق رايونلىرىنىڭ يەر كۆلىمى پۈتۈن شىنجاڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 65.5% نى (بۇنىڭ ئىچىدە ئىنتايىن قۇرغاق رايونلار 82.8% نى، قۇرغاق رايونلار 36.7% نى) ئىگىلەيدۇ. ئەگەر يېرىم قۇرغاق رايونلارنىمۇ قوشۇپ ھېسابلىساق، ئۇنىڭ يەر كۆلىمى پۈتۈن شىنجاڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 88.7% نى ئىگىلەيدۇ. دەل مۇشۇنداق بولغاچقا، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ كەڭ كەتكەن تۆزلەڭلىك چۆل رايونلىرىنىڭ تەبىئىي مۇھىتى ئىنتايىن ناچار. ئويمانلىقلارنىڭ چەتلىرىدىكى نۇرغۇن بوستانلىقلار ئاساسەن تاغلىق رايونلارنىڭ سۇ بايلىقىغا تايىنىپ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قالغان، بىۋاسىتە ھۆل - يېغىن بولسا پەقەتلا قوشۇمچە رول ئوينايدۇ.

شىنجاڭنىڭ ناچار تەبىئىي مۇھىتى ئېكولوگىيە

سىستېمىسىنى ئىنتايىن ئاجىزلاشتۇرۇۋەتكەن. سۈنئىي كەمچىل بولۇشى كەڭ رايونلاردا يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر-نىڭ ئاز بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ھەرقايسى چوڭ تاغ سىستېمىلىرىنىڭ پەس تاغ زونىلىرى بىلەن كەڭ تۈزلەڭلىك رايونلىرىدا چۆللۈك لاندشافتىنى پەيدا قىلغان. شىمالىي شىنجاڭدا قۇملۇق ۋە چۆل رايونلىرىنىڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى پەقەت 0.3% ئەتراپىدا، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى چۆل رايونلارنىڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى بولسا 0.1% كىمۇ يەتمەيدۇ. چۆل رايونلارنىڭ ئەڭ يۇقىرى چېكى شىمالىي شىنجاڭدا دېڭىز يۈزىدىن 1000 مېتىرچە ئېگىزلىككە، جەنۇبىي شىنجاڭدا بولسا دېڭىز يۈزىدىن 1500 ~ 2000 مېتىر ئېگىزلىككە يېتىدۇ؛ كۆپىنلۈن تېغى ۋە ئالتۇنتاغ چۆللىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى چېكى دېڭىز يۈزىدىن 3000 مېتىر ئېگىزلىكتە ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئېگىز. چۆللەرنىڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى يۈزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولۇپ، ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىنتايىن قىيىن.

شىنجاڭنىڭ تاغلىق رايونلىرىدىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ۋېرتىكال بەلۋاغلارغا بۆلۈنۈشى سۇ ۋە ئىسسىقلىق مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىشىگە رولىغا باغلىق. شىنجاڭنىڭ تاغلىق رايونلىرىدا ھۆل - يېغىن بىرقەدەر كۆپ، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى تۈزلەڭلىكلەرنىڭكىدىن يۇقىرى بولۇپ، شىمالىي شىنجاڭنىڭ تاغلىق رايونلىرىنىڭ تەخمىنەن 0.8%، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ تاغلىق رايونلىرىنىڭ بولسا 0.5% تىن كۆپىرەك.

ئۇزىگە خاس بوستانلىق لاندشافتىغا ئىگە، بوستانلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىدۇ - تىپىك قۇرغاق مۇھىت تىپىك بوستانلىق لاندشافتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. بوستانلىقلار قۇرغاق رايون چۆل مۇھىتىدا مۇقىم سۇ مەنبەسىنىڭ تەسىرلىشى (تەبىئىي ھۆل-يېغىن ئەمەس) بىلەن ئۆسۈملۈكلەر قويۇق ئۆسكەن ياكى سۈغىرىلىدىغان يېزا ئىگىلىكى تەرەققىي قىلغان، ئىنسانلار توپلىشىپ ياشىغان بەلۋاغسىز ئېكولوگىيىلىك لاندشافتتۇر. بۇ خىل لاندشافت قۇرغاق رايونغىلا خاس بولۇپ، چۆللۈك، تاغلىق لاندشافت سىستېمىلىرى بىلەن روشەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلىغان. بوستانلىقلارنى ئىنسانلار پائالىيىتىنىڭ تەسىر كۆرسىتىش دەرىجىسىگە قاراپ تەبىئىي بوستانلىقلار ۋە سۈنئىي بوستانلىقلار دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن. شىنجاڭدىكى تەبىئىي بوستانلىقلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى قۇرغاق مۇھىتنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. تارىم ئويمانلىقى ئېلىمىزدىكى بوستانلىقلارنىڭ يېتىلىشى ۋە تارقىلىشى ئەڭ تىپىك بولغان بىر ئىچكى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىكى تەبىئىي بوستانلىقلار يۇقىرى يېڭى ئېرانىڭ ئاخىرىدىن تۆتىنچى دەۋرنىڭ دەسلەپكى يېڭىلىنىش ئېچوخاسىنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان مەزگىلدىكى چېگىنىي شىزالڭ ئېگىزلىكىنىڭ كۆچلۈك كۆتۈرۈلۈشى تۈپەيلىدىن، كەڭ كۆلەمدىكى قۇملۇقلارنىڭ شەكىللىنىشى ۋە كېڭىيىشى ھەمدە ئۇلار تەمىن ئەتكەن قۇرغاق كىلىمات شارائىتى ئارقىسىدا بارلىققا كەلگەن. تەبىئىي بوستانلىقلارنىڭ شەكىللەنگىنىگە ئاخىرقى يېڭىلىنىش ئېپوخاسىدىن ھازىرغا قەدەر تەخمىنەن 100 مىڭ يىللار بولدى. سۈنئىي بوستانلىقلارنىڭ بارلىققا كېلىشى بولسا ئىنسانلار پائالىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئومۇمەن يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى ئېپتىدائىي سۈغىرىلىدىغان دېھقانچىلىققا ئەگىشىپ بارلىققا كەلگەن، ئۇنىڭغا تەخمىنەن 3000 يىللار بولدى.

شىنجاڭدىكى بوستانلىقلارنىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 136 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ تېررىتورىيىسىنىڭ 8.2% نى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە سۈنئىي بوستانلىقلار 62 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ يەر كۆلىمىنىڭ 3.7% نى، پۈتۈن مەملىكەتتىكى بوستانلىقلارنىڭ 60% ىدىن كۆپرەكنى تەشكىل قىلىدۇ؛ تەبىئىي بوستانلىقلار 74 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ يەر كۆلىمىنىڭ 4.5% نى ئىگىلەيدۇ. بوستانلىقلارنىڭ تارقىلىشى ئاساسەن يەر شەكلى ھالىتى ۋە سۇ رايى شارائىتىنىڭ تىزگىنلىشىگە ئۇچرايدۇ. تۈزلەڭلىك دەريا ۋادىلىرى، يەلپۈگۈچسىمان لىقنىڭ چەتلىرىدىكى پەس يەرلەر، دەريا دېلتىلىرى ۋە كۆل بويلىرىدىكى سازلىقلار تەبىئىي بوستانلىقلارنىڭ تارقالغان جايلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سۈنئىي بوستانلىقلار سۇ، تۈپراق، يورۇقلۇق ۋە ئىسسىقلىق بايلىقلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى بىرىكىشىنىڭ تىزگىنلىشىگە ئۇچرايدىغان بولۇپ، ئاساسەن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي، شىمالىي ئېتەكلىرى، كۆپىنلۈن تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكى، ئىلى ۋادىسى، ئېرتىش دەريا ھەۋزىسى ھەمدە تورپان - قومۇل ئويمانلىقى قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. تارقىلىش قانۇنىيىتى سۇ، تۈپراقنى قوغلاشقان ھالدا يېتىلىش، ئېرىق - ئۆستەڭ، كارىز - قۇدۇقلارنى بويلاپ تارقىلىش، ئويمانلىقلارنىڭ ئەتراپىنى چۆرىدىگەن ھالدا يېتىلىش ، تاغ ئالدىنى بويلاپ

جايلىشىش، تۈزلەڭلىككە مەركەزلىشىش، چۈللۈككە قوشنا بولۇش بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. بوستانلىقلار بۇ-گۈنگىچە كىچىك ھەم تارقاق ھالەتتە شەكىللەنگەچكە، «مەرۋايىتتەك تىزىلغان بوستانلىقلار» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

سۈنئىي بوستانلىقلارنى ئىنسانلار پائالىيىتىنىڭ بوستانلىقلارغا تەسىر كۆرسىتىش دەرىجىسى ۋە ئۇسۇ-لىغا ھەمدە بوستانلىقلارنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي فۇنكسىيىسى، تەرەققىيات يۆنىلىشى قاتارلىقلارغا ئاسا-سەن يېزا ئىگىلىكى بوستانلىقلىرى، شەھەر بوستانلىق-لىرى ۋە سانائەت ـ كان تىپىدىكى بوستانلىقلار دەپ ئايرىشقا بولىدۇ. بۇلاردىن بوستانلىق يېزا ئىگىلىكى، بوستانلىق شەھەر ئىگىلىكى، بوستانلىق سانائەت ـ كان ـ كارخانا ئىگىلىكىدىن ئىبارەت ئۈچ تۈرلۈك بوستانلىق ئىگىلىكى ئەندىزىسى شەكىللەنگەن. شىنجاڭدا يايلاقلارنىڭ كۆلىمى كەڭ، تۆت پەسىللىك ئوتلاقلار ياخشى بېتىلگەن بولۇپ، جۇڭگودىكى ئۈچ چوڭ يايلاق چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ بىرىگە ئايلانغان. بۇنىڭدىن باشقا، قېزىلما بايلىقلارنى چوڭقۇرلاپ قىدىرىپ تەكشۈرۈشكە ئەگىشىپ، جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ كۆپلىگەن ئىچكى قۇرۇقلۇق ئوياملىقلىرىدىكى چۆل قۇملۇقلاردا زور مىقداردا نېـ-فىت، تەبىئىي گاز تېپىلدى. بىراق، بۇ قېزىش رايون-لىرىدا سانائەت ـ كان تىپىدىكى بوستانلىقلار تېخى شەكىللەنمىدى، ئۇنى يەنىلا قۇملۇق ئىگىلىكى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. دېمەك، شىنجاڭدىكى ئوخشاش بولمـ-غان لاندشافتلاردىن بوستانلىق ئىگىلىكى، يايلاق ئىگـ-لىكى ۋە قۇملۇق ئىگىلىكىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئاساسىي تىپ مەيدانغا كەلدى. بۇ ئۈچ تۈرلۈك ئىگـ-لىك ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا زىچ باغلىنىش ۋە گىرەلـ-شىش مەۋجۇت. لېكىن، بوستانلىق ئىگىلىكى مەيلى نوپۇس كۆلىمى جەھەتتىن بولسۇن ياكى ئىگىلىك تۈـ-رى، مەبلەغ سېلىش سالمىقى، ھاسىلات ئۇنۇمى جە-ھەتلەردىن بولسۇن، پۈتۈنلەي يېتەكچى ئورۇننى ئىگـ-لىگەن بولىدۇ. بوستانلىق ئىگىلىكىنى ئاساسىي گەۋدە قىلىش شىنجاڭنىڭ بىر چوڭ ئالاھىدىلىكى.

بوستانلىق ئىگىلىكى كۆچلۈك قۇرغاق رايون تۈـ-سىنى ئىپادىلىگەن ھەمدە ئۆز جايىنىڭ بايلىق مەنبەسـ-گە تايىنىدىغان ئىگىلىك بولۇپ، ئۇ بوستانلىق يېزا ئىگىلىكى، بوستانلىق شەھەر ـ بازار ئىگىلىكى ۋە بوستانلىق زاۋۇت ـ كان ئىگىلىكىدىن ئىبارەت ئۈچ تەركىبلىك قۇرۇلمىغا ئىگە. بۇنىڭدا بوستانلىق يېزا ئىگىلىكى ئاساسىي گەۋدە ھېسابلىنىدۇ. يەردىن پايدـ-لىنىش نوقتىسىدىن قارىغاندا، بوستانلىق يېزا ئىگىلـ-كىدە پايدىلىنىۋاتقان يەرلەر پۈتكۈل بوستانلىقتىكى پايدىلىنىۋاتقان يەرلەرنىڭ %75 نى ئىگىلەيدۇ. بوسـ-تانلىقلاردىكى يېزا ئىگىلىك نوپۇسى ئومۇمىي نوپۇسـ-نىڭ %70 نى ئىگىلەيدۇ. بوستانلىق يېزا ئىگىلىكـ-نىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى سانائەت، يېزا ئـ-گىلىكى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ %40 نى ئىگىلەيدۇ؛ بۇنىڭ ئىچىدىكى سانائەت مەھسۇلات قىـ-ممىتى ئىچىدە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىـ-نى خام ئەشيا قىلىدىغان پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتىـ-نىڭ مەھسۇلات قىممىتى %40 نى، دېھقانچىلىق مەھـ-سۇلاتلىرىنى خام ئەشيا قىلىدىغان يېنىك سانائەتنىڭ مەھسۇلات قىممىتى پۈتكۈل يېنىك سانائەت مەھسۇلات قىممىتىنىڭ %90 نى ئىگىلەيدۇ. بوستانلىق ئىگىلـ-كىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن شىنجاڭ ئېلىمىزدىكى پاختا، ئاشلىق، شېكەر، چارۋا مەھسۇلاتلىرى ۋە مېۋە ـ چېۋە ئىشلەپچىقىرىش بازىسىغا ئايلانغان.

رايون پەرقى روشەن، جەنۇب بىلەن شىمالنىڭ ئەھـ-ۋالى ئېنىق ئايرىلغان شىنجاڭنىڭ تەبىئىي شارائىتىدا ۋېرتىكال بەلۋاغىسىمانلىق بىلەن گورىزونتال بەلۋاغىسـ-مانلىقنىڭ بوشلۇقتىكى رايونلۇق پەرقى مەۋجۇت. بۇ ھال ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي تەرەققىياتنا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي تەرەققـ-ياتنىڭ رايونلۇق پەرقىدە تەبىئىي ئامىللاردىن باشقا يەنە تارىخ، جەمئىيەت، مىللەت، مەدەنىيەت، ئىقتىساد قا-تارلىق كۆپ خىل ئامىللار بار. تارىختا شەكىللەنگەن «جەنۇبىي شىنجاڭدا ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىقنى، شىما-لىي شىنجاڭدا كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىش» تەك ئىگىلىك قۇرۇلمىسىدا، چىك سۈلالىسىدىن بۇيانـ-قى بوز يەر ئېچىشقا ئەگىشىپ روشەن ئۆزگىرىش بولـ-دى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان، 50 يىلدىن ئارتۇق تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە گۈللەندۈـ-رۈش ئارقىلىق بۇ خىل ئەندىزىدە ئۆزگۈل ـ كېسىل ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىندى. بولۇپمۇ شىمالىي شىنـ-جاڭ رايونىنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ۋە سانائەت ـ كانچىلىق ئىشلىرى غايەت زور تەرەققىياتلارغا ئېرىـ-شىپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئىقتىسادىي ئورنى ئۆزگۈرۈكـ-سىز ئۆستى. جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەن شەرقىي شىنـ-جاڭنىڭ ئىگىلىكىمۇ تېز تەرەققىي قىلىپ، ھەرقايسـ-سى ئۆزلىرىگە خاس سىستېمىنى شەكىللەندۈردى. يەـ-رىك يېزا ئىگىلىكىگە نەزەر سالساق، جەنۇبىي شىنـ-جاڭدا پاختا، ئاشلىق، مېۋە ـ چېۋە ۋە چارۋا مەھـ-سۇلاتلىرى، شىمالىي شىنجاڭدا ئاشلىق، چارۋا مەھـ-

ىۋلاتلىرى، شېكەر، پاختا، شەرقىي شىنجاڭدا پاختا، قوغۇن - تاۋۇز مۇھىم نوقتا قىلىنغان ئىگىلىك ئەندىزىسى ئاساسىي جەھەتتىن شەكىللەندى. شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي جەھەتتىكى رايون پەرقى ئاساسەن مۇنداق ئۈچ جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ:

جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى شىمالىي شىنجاڭ ئۈچ شەرقىي شىنجاڭ رايونلىرىدىن روشەن ھالدا ئارقىدا قالغان شىمالىي شىنجاڭ رايونى ئۇرۇمچى شەھىرى، قاراماي شەھىرى، شىخەنزە شەھىرى، كۈيەتۇن شەھىرىنى ۋە ئىلى، چۆچەك، ئالتاي، بورتالا، سانجىدىن ئىبارەت بەش ۋىلايەت، ئوبلاستتىكى ناھىيە، شەھەرلەردىن جەمئىي 39 ناھىيە، شەھەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ شەرقىي شىنجاڭ رايونى تۇرپان، قۇمۇلدىن ئىبارەت ئىككى ۋىلايەتتىكى جەمئىي ئالتە ناھىيە، شەھەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى بايىنغولىن، ئاقسۇ، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق بەش ۋىلايەت، ئوبلاستتىكى جەمئىي 42 ناھىيە، شەھەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شىمالىي شىنجاڭ، شەرقىي شىنجاڭ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يەر مەيدانى ئايرىم - ئايرىم ھالدا پۈتۈن شىنجاڭ يەر مەيدانىنىڭ %23.3، %12.6، %64.1 نى ئىگىلەيدۇ. مەسىلەن: 1998 - يىلى شىمالىي شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 64 مىليارد 417 مىليون يۈەنگە يېتىپ، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ %57.7 نى ئىگىلىگەن. شەرقىي شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 7 مىليارد 957 مىليون يۈەن بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ %7.1 نى ئىگىلىگەن. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 39 مىليارد 293 مىليون يۈەن بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ %35.2 نى ئىگىلىگەن. دەسلەپكى مۇلچەرگە ئاساسلانغاندا، ئومۇمىي ئىقتىسادىي ئەمەلىي كۈچى سەۋىيىسىدىن قارىغاندا، پۈتۈن شىنجاڭدىكى 87 ناھىيە، شەھەر ئىچىدە تەرەققىي قىلغان ۋە بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان ناھىيە، شەھەر 19. بۇنىڭ 12 سى شىمالىي شىنجاڭدا بولۇپ، %63.2 نى، تۆتى جەنۇبىي شىنجاڭدا بولۇپ، %21 نى، ئۈچى شەرقىي شىنجاڭدا بولۇپ، %15.8 نى ئىگىلەيدۇ. ئىقتىسادى ئارقىدا قالغان ياكى بىرقەدەر ئارقىدا قالغان ناھىيە، شەھەر 42؛ بۇنىڭ 25 ى جەنۇبىي شىنجاڭدا بولۇپ، %59.5 نى، 15 ى شىمالىي شىنجاڭدا بولۇپ، %35.7 نى، ئىككىسى شەرقىي شىنجاڭدا بولۇپ، %4.8 نى ئىگىلەيدۇ. مالىيە كىرىمى جەھەتتىن قارىغاندا، شىمالىي شىنجاڭ %73.8 نى، جەنۇبىي شىنجاڭ %19.6 نى، شەرقىي شىنجاڭ %6.6 نى ئىگىلەيدۇ. كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان GDP شىمالىي شىنجاڭدا 6519.4 يۈەن/نەپەر، جەنۇبىي شىنجاڭدا 3027 يۈەن/نەپەر، شەرقىي شىنجاڭدا 6150 يۈەن/ نەپەردىن توغرا كېلىدۇ.

«بىر ئوق، بىر بەلۋاغ» دىن ئىبارەت ئىككى قۇتۇپ ئىنىق ئايرىلغان «بىر ئوق» ياۋرو-ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇق كۆۋرۈكىنىڭ شىنجاڭ بۆلىكى (يەنى قۇمۇل-ئۇرۇمچى- بورتالا ئالاتاۋ تاغ ئېغىزىغىچە) نىڭ لەنجۇ-شىنجاڭ تۆمۈريولى، شىمالىي شىنجاڭ تۆمۈريولى بويلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭدا جەمئىي 16 ناھىيە، شەھەر بار. بۇنىڭ ئىچىدە 13 ناھىيە، شەھەر تەرەققىي قىلغان ياكى بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئومۇمىي سانىنىڭ %81.3 نى ئىگىلەيدۇ، بۇنىڭ ئۈچى ئوتتۇراھال تەرەققىي قىلغان شەھەر بولۇپ، %18.7 نى ئىگىلەيدۇ. «بىر بەلۋاغ» ئوقيا شەكلىدىكى چېگرا ياقىسى بەلۋېغىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ بەلۋاغدا جەمئىي 33 ناھىيە، شەھەر بولۇپ، بىرلا بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان، ئۈنى ئوتتۇرا ھال تەرەققىي قىلغان؛ ئارقىدا ياكى بىرقەدەر ئارقىدا قالغىنى 22 ناھىيە، شەھەر بولۇپ، ئومۇمىي سانىنىڭ %67 نى ئىگىلەيدۇ. بولۇپمۇ چەت، تۆمۈريول لىنىيىسىدىن يىراق بولغان جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ خوتەن ۋىلايىتىدىكى سەككىز ناھىيە، شەھەرنىڭ ئالتىسى ئارقىدا قالغان ياكى بىرقەدەر ئارقىدا قالغان بولۇپ، ئومۇمىي سانىنىڭ %75 نى ئىگىلەيدۇ. «بىر ئوق» تا يەنە ئۇرۇمچىدىن قارامايغىچە بولغان تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكى ئىقتىسادىي بەلۋېغى (قىسقارتىلىپ ئاتىلىشى «تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى يادرولۇق بەلۋاغ») بولۇپ، شىنجاڭ بويىچە ئەڭ كۆچلۈك ئۇنىۋېرسال سانائەت رايونىغا ئايلانغان، ئۇنىڭغا پۈتۈن شىنجاڭنىڭ %83 ئېغىر سانائىتى، %62 يېنىك سانائىتى ۋە ئۇ توقۇمىچىلىق سانائىتى مەركەزلەشكەن. تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى يادرولۇق بەلۋاغدا جەمئىي 11 ناھىيە، شەھەر بولۇپ، ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ئىقتىسادى تەرەققىي قىلغان ياكى بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، شىمالىي شىنجاڭ، شەرقىي شىنجاڭ تۆمۈريول غول لىنىيىسى بەلۋېغى بىلەن تۆمۈريولغا يىراق، چەت چېگرا ياقىسى بەلۋېغىنىڭ ئىقتىسادىي ئومۇمىي ئەمەلىي كۈچى

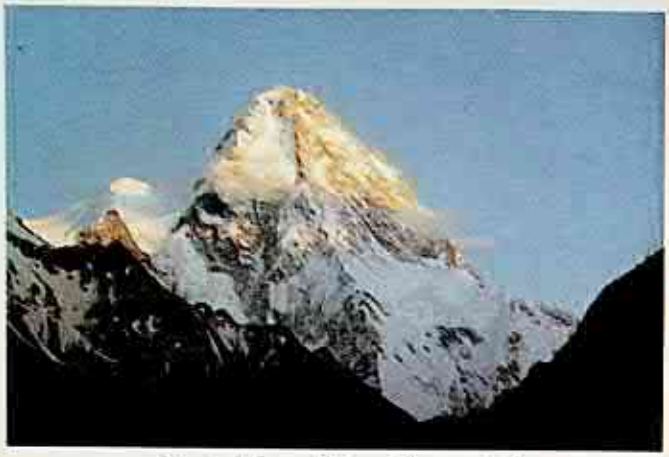

دۇنيا بويىچە 2 - ئىگىز چوققا — چوغىر چوققىسى ۋالف جىچاۋ فوتوسى

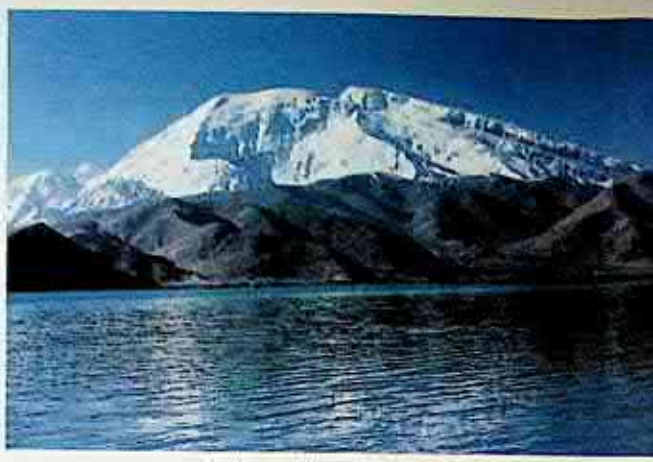

مۇزتاغ چوققىسى ۋالف جىچاۋ فوتوسى

تۈمۈر چوققىسى شىنجاڭ جۇغرابىيە تەتقىقات ئورنى تەسىلىگەن

بۇغدا چوققىسى سۇ ماۋچۈن فوتوسى

دوستلۇق چوققىسى قالتاي ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى تەسىلىگەن

جۇڭگودىكى ئەڭ ئۇزۇن مۇزلۇق — بېگىسۇگەت مۇزلۇقى ۋاڭ جىچاۋ فوتوسى

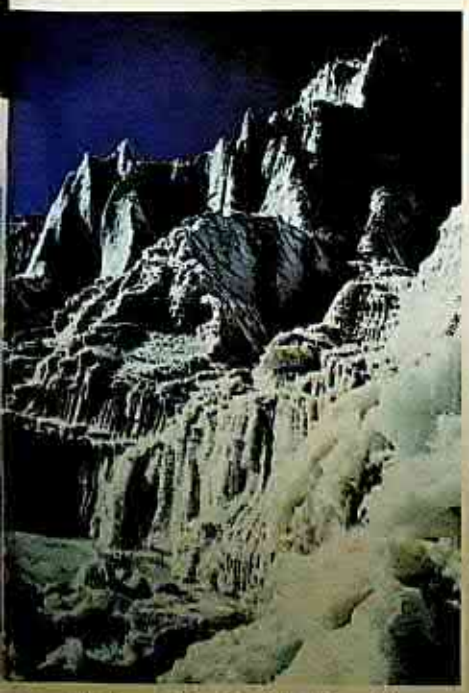

مۇز چوققا باغرىدىكى تىك چوققىلار
جىن شىلىن فوتوسى

تەڭرىتاغدىكى غالىبىيەت داۋىنى مەي لى فوتوسى

يالقۇنتاغ دىڭ شاۋكۇن فوتوسى

كۆڭىلىۋۇن تاغلىرى سۇ ماۋچۇن فوتوسى

ئالتاي تاغلىرى لىۋ ھېكچى فوتوسى

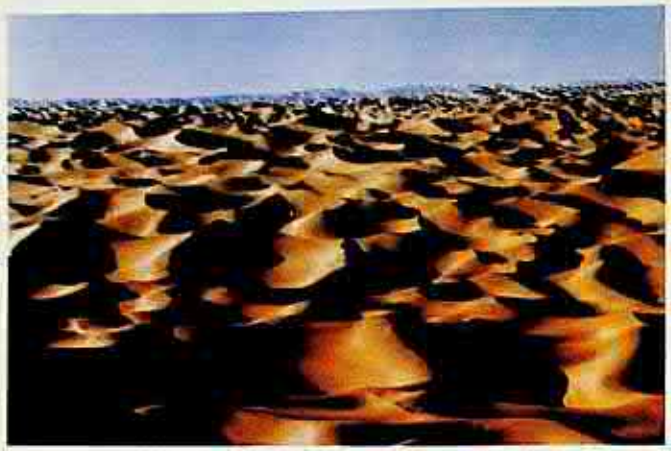

تەكلىماكان قۇملۇقى ۋالۋ ۋالۋ فوتوسى

جۇڭغار ئويمانلىقىدىكى رەڭدار توقاي
سۈلۋ شىجاڭ فوتوسى

باردالۋ يەر شەكلى شىنجاڭ جۇغرافىيە
تەتقىقات ئورنى تەسىلىگەن

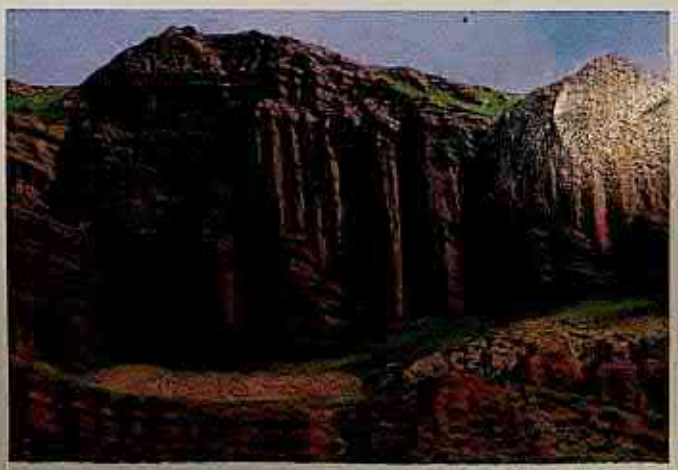

يۇرا دەۋرىگە خاس قۇم جىنسلىق تاۋ يار
ۋالۋ جۇنلىياڭ فوتوسى

ئورقۇ شامال يالىغان قەلئەسمان تاغ جىنسلىرى «شىنجاڭ
نېفىت باشقۇرۇش ئىدارىسى» رەسىملەر توپلىمىدىن ئېلىندى

سایرام کۆلی تالف شو فوتوسی

باغراش کۆلی جس ژیي فوتوسی

بۆرۆلتوقاي کۆلی خەن خاۆ فوتوسی

تاریم دەریاسی شىنجاڭ جۇغرافىيە تەتقىقات ئورنى تەسىلىگەن

قارا شەھەر دەریاسىنىڭ باشلىنىش مەنبەسى
سۈڭ شىجىڭ فوتوسى

ئىلى دەريالىرى «ئىلى قازاق ئاپتونوم توپلاستى»دىكى توپلىمىدىن ئېلىندى

سىلىتىلاشقان ياغاچ «شىنجاڭ»دىكى توپلىمىدىن ئېلىندى

ۋاران (ئۆچكىشىپەر) قاتمىسى «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»دىن ئېلىندى

گىرتىش دەريالىرى خەن دىلىن فوتوسى

ئۈرۈمچى شەھىرى سۈك شىجاڭ فوتوسى

غۇلجا شەھىرى «ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى» رەسىملەر توپلىمىدىن ئېلىندى

كورلا شەھىرىنىڭ كېچىلىك مەنزىرىسى
لىۋ جېن فوتوسى

قەشقەر شەھىرى «شىنجاڭ قۇرۇلۇشى»
رەسىملەر توپلىمىدىن ئېلىندى

ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىنىڭ
خىزمەت بىنالىرى دۇ چېەنزو فوتوسى

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق مۇكۆمىتىنىڭ
خىزمەت بىنالىرى ۋېن جاۋخۇي فوتوسى

ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى
قۇرۇلغانلىقىنىڭ 50 يىللىقىنى خاتىرلەش
چوڭ يىغىنى ئابدۇرېھىم فوتوسى

ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي
كومىتېتىنىڭ خىزمەت بىنالىرى باۋ زۇچېڭ فوتوسى

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا
كىرگەنلىكىنى قارشى ئېلىش دۇ چېەنزو تەسىلىگەن

شىنجاڭ خەلق سارىيى چى شياۋشەن فوتوسى

قورغاس پورتی مۇلۇق شىجاڭ فوتوسى

چۈڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا
كىرگەنلىكىنى خاتىرىلەش مۇنارى لىۋ شەنجى فوتوسى

ئۈرۈمچى تاموژنىسى چى شياۋشەن فوتوسى

ئالاتاۋ ئېغىزى پورتى ل دېجۈن فوتوسى

چېگرا مۇداپىئە جەڭچىلىرى چارلاش ئېلىپ بارماقتا
ئالتاي ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى تەمىنلىگەن

ئۈرۈمچى ئىنقىلابىي قۇربانلار قەبرىستانلىقى
لىۋ يۈشىباق فوتوسى

ۋە سەۋىيىسىدە روشەن ماكان بۆلۈنۈشى شەكللەنگەن.

ئەھەرلىشىشنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى بىرقەدەر تېز، جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەن شىمالىي شىنجاڭنىڭ ئەھەرلىشىش سەۋىيىسى يەرقى ئۇ ئەھەر بىلەن يېزا-لىرىنىڭ يەرقى بىرقەدەر چوڭ. 1949 - يىلى شىنجاڭدا بىرلا دىخۋا شەھىرى (بۇگۇنكى ئۈرۈمچى) بولۇپ، ئاھالىسى 100 مىڭ ئىدى. شىنجاڭدىكى شەھەر - بازارلارنىڭ نوپۇسى 530 مىڭ بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 12.2% نى ئىگىلەيتتى. بۇگۇنكى كۈندە شەھەرلەر كۆپەيىپ 19 غا، شەھەر - بازار ئاھالىسى 8 مىليون 754 مىڭ 200 گە يېتىپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 50.1% نى ئىگىلىدى. شەھەرلىشىش سەۋىيىسى (غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسنىڭ ئومۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن نىسبىتى) 35.3% گە يېتىپ، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ شەھەرلىشىش سەۋىيىسىدىن تەخمىنەن 5% يۇقىرى بولدى. شىنجاڭدىكى شەھەرلەر بوستانلىق تىپىدىكى شەھەرلەر بولۇپ، كۆپىنچىسى بوستانلىقنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ۋە قاتناش، سودا مەركەزلىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ شەھەرلەرنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسى بوستانلىقنىڭ كۆلىمىگە ۋە ئىقتىسادىي سەۋىيىسىگە باغلىق. مەسىلەن، شىمالىي شىنجاڭ رايونىنىڭ بوستانلىق كۆلىمى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە كەڭ بولغانلىقى ۋە بوستانلىق ئىگىلىكى تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلغانلىقى ئۈچۈن، شەھەرلىشىش سەۋىيىسى بىرقەدەر يۇقىرى. پۈتۈن شىنجاڭدىكى 19 شەھەرنىڭ 12 سى شىمالىي شىنجاڭدا بولۇپ، 63.2% نى ئىگىلەيدۇ؛ بەشى جەنۇبىي شىنجاڭدا بولۇپ، 26.3% نى ئىگىلەيدۇ، ئىككىسى شەرقىي شىنجاڭدا بولۇپ، 10.5% نى ئىگىلەيدۇ. شەھەرلىشىش سەۋىيىسى شىمالىي شىنجاڭدا 48.3% كە، شەرقىي شىنجاڭدا 35.4% كە يەتكەن، بۇ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭكىدىن ئايرىم - ئايرىم ھالدا 25.9% ۋە 13% يۇقىرى. بۇنىڭ ئىچىدە تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى يادرولۇق بەلۋاغدا توققۇز شەھەر بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسى پۈتۈن شىنجاڭ نوپۇسنىڭ 21.3% نى، شەھەر - بازار غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى پۈتۈن شىنجاڭدىكى شەھەر - بازار غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسنىڭ 46.8% نى ئىگىلەيدۇ؛ شەھەر-بازارلىشىش سەۋىيىسى 65.6% كە يەتكەن بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىدىن 30.3% يۇقىرى تۇرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، شەھەر، يېزىلارنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسىدىمۇ پەرق بىرقەدەر چوڭ.

گېئولوگىيە شىنجاڭنىڭ يەر قاتلاملىرى تولۇق ئېچىلىپ قالغان بولۇپ، تۈزۈلمە ھەرىكىتى كۈچلۈك، ماگمىلارنىڭ ھەرىكىتى ھەرخىل، گېئولوگىيىلىك قۇرۇلمىسى مۇرەككەپ، گېئوخرونولوگىيىلىك تەدرىجىي ئۆزگىرىشى ئۆزگىچە. ئومۇمەن ئالغاندا «ئۇچ تاغ ئارىسىغا قىستۇرۇلغان ئىككى ئويمانلىق» نىڭ يەر قىياپىتى دائىرىسى بىلەن تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغى ۋە ئۇنىڭ ئارىسىدىكى ئولتۇرۇشمىلارنىڭ چېگرىسى ئاساسىي جەھەتتىن ماس كېلىدۇ. شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى كېسىپ ئۆتكەن تەڭرىتاغدىكى تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغى بىلەن شىمالىي قىسمىدىكى ئالتاي تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغىنىڭ ئوتتۇرىسى جۇڭغار ئولتۇرۇشمىسى ھېسابلىنىدۇ؛ تەڭرىتاغدىكى تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغى بىلەن جەنۇبىي قىسمىدىكى كوئىنلۇن تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغىنىڭ ئوتتۇرىسى تارىم ئولتۇرۇشمىسى ھېسابلىنىدۇ. ئېچىلىپ قالغان يەر قاتلاملىرىدىن ئارخېئوزوي ئېئونو تېمى، پروتېروزوي ئېئونو تېمى، دەسلەپكى پالېئوزوي ئېرا تېمى، كېيىنكى پالېئوزوي ئېرا تېمى، مېزوزوي ئېرا تېمى ۋە كاينوزوي ئېرا تېمى بار، ئۇلار قەدىمكى مېتامورفىلىق جىنس، مىگماتىت، ھەرخىل دېڭىز فاتسىيىلىك (دېڭىز چۆكمىسى)، قۇرۇقلۇق فاتسىيىلىك چۆكۈندى ۋە ماگما جىنسلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، پروتېروزوي ئېئونو تېمىدىن تۆتىنچى دەۋرگىچە بولغان ئالتە باسقۇچ ئىچىدە 32 قېتىم (فازا) تۈزۈلمە ھەرىكىتى يۈز بەرگەن، بۇلار ئىچىدە پروتېروزوي ئېئونو تېمى مەزگىلىدە ئالتە قېتىم، كالېدون مەزگىلىدە بەش قېتىم، گېرتسېن مەزگىلىدە 12 قېتىم، ھىندچىنى مەزگىلىدە بىر قېتىم، يەنشەن ھەرىكىتى مەزگىلىدە ئۈچ قېتىم، ھىمالايا ھەرىكىتى مەزگىلىدە بەش قېتىم. ھەرقايسى مەزگىلدىكى تۈزۈلمە ھەرىكىتىگە ئەگىشىپ دېگۈدەك تىپى، كۆلىمى، شەكلى ئوخشاش بولمىغان ماگما ھەرىكىتى يۈز بەرگەن ھەمدە بۆسمە جىنس، ئېتىلما جىنسلار پەيدا بولغان. گېرتسېن مەزگىلىدىكى بۆسمە جىنسلارنىڭ تارقىلىش دائىرىسى ئەڭ كەڭ بولۇپ، ئېچىلىپ قالغان يەر كۆلىمى پۈتكۈل بۆسمە جىنس كۆلىمىنىڭ 80% نى ئىگىلەيدۇ، ئالتاي تاغلىرى، جۇڭغار، تەڭرىتاغ، ئالتۇنتاغ، كوئىنلۇن تاغلىرىنى بويلاپ بەش بۆسمە جىنس بەلۋېغى شەكللەنگەن. قۇرۇلمىلارنىڭ تەدرىجىي ئۆزگىرىشى تۆۋەت باسقۇچ

قۇچقا بۆلۈندۇ. (1) كېمبرىي دەۋرىدىن ئىلگىرىكى باسقۇچ. شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي يېرىم قىسمى تۇراقلىق پلاتفورما تىپىدىكى چۆكۈندىلەردىن تۇزۇلگەن، دەسلەپكى كېمبرىي ئېپوخاسىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئالتاي تېغىنىڭ شىمالىدىكى قاناس رايونى پۈرۈلمىسى كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ، پلاتفورما رايونى شەكىللەنگەن. (2) دەسلەپكى پالېئوزوي ئېراسى. بۇ مەزگىلدە تارىم پلاتفورمىسى دىققىرىنىسىلەنگەن بولۇپ، ئالتاي، جۇڭغار، تەڭرىتاغ ۋە شەرقىي كوئىنلۇنلار گېئوسىنكلىنالىلىشىشقا قاراپ تەرەققىي قىلغان. (3) ئاخىرقى پالېئوزوي ئېراسى. كالېدون مەزگىلىدە كۆتۈرۈلۈپ چىققان قۇرۇقلۇق دېڭىز دەۋرىدە كېڭەيگەن، دەسلەپكى تاشكۆمۈر ئېپوخاسىدا دېڭىز سۈيى بېسىپ كەتكەن، ئۇنىڭدىن كېيىن سىبىرىيە بۆلىكى بىلەن تارىم بۆلىكى سوقۇلۇپ قىسىلىش نەتىجىسىدە، ئالتاي، تەڭرىتاغ، ئالتۇنتاغ ۋە كوئىنلۇن پۈرۈلمە تاغ سىستېمىسى ۋە جۇڭغار، تارىم ئولتۇرۇشمىسى شەكىللەنگەن. «ئۇچ تاغ ئارىسىغا قىستۇرۇلغان ئىككى ئويمانلىق» نىڭ ئومۇمىي قىياپىتى شەكىللەنگەن. بۇ باسقۇچمۇ شىنجاڭدا ئېچىدىن پەيدا بولغان كۆپ خىل قېزىلما بايلىقلاردىن ئاساسلىق كان ھاسىل بولغان باسقۇچ ھېسابلىنىدۇ. (4) مېزوزوي ئېراسى، كاينوزوي ئېراسى. قۇرۇقلۇق فاتسىيىلىك چۆكۈندىلەر ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ، تاش ھاسىل قىلىش بەلۋاغلىرى سويۇلۇپ، ئويمانلىقلارغا چۆكۈندىلەر تىنىپ، مول كۆمۈر ـ نېفىت گازىدىن ئىبارەت قېزىلمىلار شەكىللەنگەن. ئاخىرقى ئۇچىنچى دەۋر ـ پېئىلىنىش ئېپوخاسى يېڭى قۇرۇلما ھەرىكىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، تاغلىق جايلار ئۇزۇلمە بۆلەك بولۇپ كۆتۈرۈرلۈپ چىقىپ، ھازىرقى يەر قىياپىتى قۇرۇلمىسىغا ئاساس سالغان.

يەر قاتلاملىرى بۇ مەلۇم قاتلام ئورنىدىكى بىر قەۋەت ياكى بىر گۇرۇپپا تاغ جىنسلىرىدىن ئىبارەت. شىنجاڭدا يەر قاتلاملىرى تولۇق يېتىلگەن بولۇپ، كونىلىرىدىن يېڭىلىرىغىچە ئېچىلىپ قالغان يەر قاتلاملىرىدىن ئارخېئوزوي ئېئونو تېمى، پروتېروزوي ئېئونو تېمى، دەسلەپكى پالېئوزوي ئېرا تېمى، كېينكى پالېئوزوي ئېرا تېمى، مېزوزوي ئېرا تېمى، كاينوزوي ئېرا تېمى بار. ئارخېئوزوي ئېئونو تېمىدىن ئىلگىرىكىسى ئاساسلىقى مېتامورفىلىق جىنىس، پالېئوزوي ئېرا تېمى ئاساسەن دېڭىز فاتسىيىلىك چۆكۈندىلەردىن ئىبارەت. پالېئوزوي ئېراتېمى ۋە ئۇنىڭدىن ئاۋۋالقى يەر قاتلاملىرى ئالتاي تېغى، تەڭرىتاغ، كوئىنلۇن تېغى، ئالتۇنتاغ ۋە شەرقىي ـ غەربىي جۇڭغار تېغى رايونلىرىغا كەڭ تارقالغان، بۇلار ئېچىدىكى كېمبرىي سىستېمىسى، سىلۇر سىستېمىسى، دېۋون سىستېمىسى، تاشكۆمۈر سىستېمىسى، پېرم سىستېمىسى جۈملىگودا يەر قاتلىمىنى تەتقىق قىلىش ئۆلچىمىنىڭ بىرسى ھېسابلىنىدۇ. مېزوزوي ئېرا تېمىغا تەۋە بولغان تراياس سىستېمىسى، يۇرا سىستېمىسى، بور سىستېمىسى ۋە كاينوزوي ئېراتېمىغا تەۋە بولغان ئۆچىنچى سىستېما، تۆتىنچى سىستېما ئاساسەن جۇڭغار، تارىم ئولتۇرۇشمىسى، تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋاغلىرىنىڭ چېتى ۋە ئۇزۇك ئولتۇرۇشما دائىرىسىدە ئېچىلىپ قالغان، لېكىن تارىمنىڭ غەربىي جەنۇبىي چېتى ۋە قارا قۇرۇم رايونلىرىدا يەنە دېڭىز فاتسىيىلىك مېزوزوي ـ كاينوزوي ئېرا تېمى بار. تۆتىنچى سىستېما ھەرقايسى ئويمانلىق، ئۇزۇك ئولتۇرۇشمىلاردا ئېچىلىپ قالغاندىن سىرت، چوڭ دەريالارنىڭ ئىككى قىرغىقى، تاغ ئالدى، ھازىرقى زامان مۇزلۇقلىرىنىڭ تۆۋەن تەرەپلىرىدە ۋە يېقىنقى زامان يانار تاغ ئېغىزى ئەتراپلىرىدىمۇ ئېچىلىپ قالغان.

ئارخېئوزوي ئېئونو تېمى بۇ تەخمىنەن 4 مىليارد 600 مىليون يىلدىن 2 مىليارد 500 مىليون يىلغىچە بولغان دەۋردىن ئىلگىرىكى ۋاقىتلارغا توغرا كېلىدۇ. شىنجاڭدا پەقەت كېيىنكى ئارخېئوزوي ئېئونو تېمىلا ئۇچرايدۇ، ئۇ ئەڭ بۇرۇنقى يەر قاتلىمى بولۇپ، ئالتۇنتاغنىڭ شىمالىي باغرىدىلا ئېچىلىپ قالغان، بىر قاتلانما ئېچىدىكى تولۇق ئۆزگەرگەن گرانۇلىت فاتسىيىلىك تاغ جىنسلىرىدىن تەركىب تاپقان. ئۇ كۆكۈچ رەڭلىك چىرىگەن پروكسېنلىق گرانۇلىت، بەنەپشە پروكسېنلىق گرانۇلىت، كۈل رەڭلىك بىنەپشە قارا سۇزۇك گرانۇلىت، قېنىق كۈل رەڭلىك يولسمان ئامفىبوللۇق بىنەپشە پلاگىئوكلازلىق گرانۇلىت، دىئوپسىدلىق ئۆزگەرگەن گرانۇلىت، قارا چىرىمتالىلىق پلاگىئوكلازلىق گنېيس ۋە مىگماتىت قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. گرانۇلىت فاتسىيىسى بىلەن يۇقىرى ئامفىبولىت فاتسىيىسى ئارىلىقى فازا ئۆزگىرىش مۇناسىۋىتى بولۇپ، ئوخشاش مەزگىلدە ئۆزگەرگەن مەھسۇلاتقا مەنسۇپ. كۆرۈنۈپ تۇرغان قېلىنلىقى 5000 مېتىردىن ئاشىدۇ. گنېيس غەربتىن شىمالغا قاراپ تەدرىجىي ھالدا گرانولىتنى سىقىپ چىقارغان.

پروتېروزوي ئېئونو تېمى بۇ تەخمىنەن 2 مىليارد 500 مىليون يىلدىن 570 مىليون يىلغىچە

بولغان دەۋردىن ئىلگىرىكى ۋاقىتلارغا توغرا كېلىدۇ. ئۇ ئالتاي تېغى، تەڭرىتاغ، ئالتۇن تېغى، كوئىنلۇن تېغى ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ چېتىگە تارقالغان.

دەسلەپكى پروتېروزوي ئېئونو تېمى بۇ يېشىل تارىشا جىنس فاتسىيىسى ياكى تۆۋەن ئامفىبولىت فاتسىيىلىك مېتامورفىلىق جىنس ۋە مىگماتىتتىن تەركىب تاپقان، ئۇ مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) داغلاق بۇلاق توپى. بۇ گرانىتلىق گنېيس، ئۆتۈشكەن گنېيس، ئانار تاش قارا چىرىمتاللىق پلاگىئوكلازلىق گنېيس، ئامفىبولىت، كۇارتس، مەرمەر تاش قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئەڭ چوڭ قېلىنلىقى 3000 مېتىر كېلىدۇ. (2) ئاقسۇ توپى. بۇ يېشىل تارىشا جىنس، كۆك ئامفىبوللۇق تارىشا جىنس فاتسىيىلىك تاغ جىنسلىرىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 1766～3091 مېتىر كېلىدۇ.

ئوتتۇرا پروتېروزوي ئېئونو تېمى بۇ تېپىزلىقتىكى مېتامورفىلىق جىنسلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) چاڭچېك سېپىلى سىستېمىسى، بۇ ئاز ساندىكى گنېيس، تارىشا جىنس، مىگماتىت، فىللىت ۋە مەرمەر تاش، كۇارتس قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۈستۈنكى قىسمى تاش تەركىبلىك قاتلامدىن ئىبارەت. (2) جىشىەن سىستېمىسى. بۇ چاڭچېك سېپىلى سىستېمىسىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمىدىن چىقىدۇ، ئاستىنقى قىسمى تارىشا جىنس، گنېيس قاتلىمى ئارىسىغا قىستۇرۇلغان مەرمەر تاشتىن تەركىب تاپقان، ئوتتۇرا قىسمى ۋە ئۈستۈنكى قىسمى مەرمەر تاش، دولومىت جىنسلىرىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، تاش تەركىبلىك قاتلام ھېسابلىنىدۇ.

كېيىنكى پروتېروزوي ئېئونو تېمى بۇ ئازراق ئۆزگەرگەن ياكى ئۆزگەرمىگەن دېگىز فاتسىيىلىك چۆكۈندى ئۇۋۇندى جىنس، كاربوناتلىق جىنس، ئېتىلما جىنس، مۇزلۇق دۆمبەل قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان، تارقىلىش دائىرىسى ئاز، ئوتتۇرا پروتېروزوي ئېئونو تېمى ئۈستىگە ھىماس دەستىلەنگەن بولۇپ، مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) چېگىيەكۇ سىستېمىسى. بۇ تېپىز دېگىز فاتسىيىلىك ئۇۋۇندى جىنس، دولومىت، مەرمەر تاش قاتارلىقلاردىن ھاسىل بولغان، ئۇنىڭ تەركىبىدە قەۋەتلىك تاشلار ھەمدە مەنبەسى گۈمانلىق بولغان تاش قاتلىلار مول بولۇپ، قېلىنلىقى 14 مىڭ مېتىر كېلىدۇ؛ (2) جېندەن سىستېمىسى. ئۇنىڭ ئاستىنقى بۇلۇتى ھىماس ھالدا دەستىلىنىپ چېگىيەكۇ سىستېمىسىنىڭ ئۈستىنى قاپلىۋالغان بولۇپ، تېپىز دېگىز فاتسىيىلىك ئۇۋۇندى جىنس، مۇز دۆمبەل جىنستىن تەركىب تاپقان، ئۇ قەدىمكى مىكرو ئۆسۈملۈك قاتلىمىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۈستۈنكى قىسمى ئېتىلما جىنس، ئۇۋۇندى جىنس ۋە كاربوناتلىق جىنستىن ھاسىل بولغان، تەركىبىدە قەدىمكى مىكرو ئۆسۈملۈك قاتلىمى بولۇپ، قېلىنلىقى تەخمىنەن 1000 مېتىر كېلىدۇ.

دەسلەپكى پالېئوزوي ئېرا تېمى بۇ تەخمىنەن 570 مىليون يىلدىن 405 مىليون يىلغىچە بولغان دەۋردىن ئىلگىرىكى ۋاقىتلارغا توغرا كېلىدۇ. بۇ كېمبرىي سىستېمىسى، ئوردوۋىك سىستېمىسى، سىلۇر سىستېمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ سىستېمىلار ھەرقايسى زور تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغى ۋە ئولتۇرۇشما ئىچىگە تارقالغان بولۇپ، ھەرقايسى جايلاردا يېتىلىش دەرىجىسى ۋە جىنس خۇسۇسىيىتى ئوخشاش ئەمەس، يەنى ئىككى خىل چۈكۈندە جىنس تېپىگە ئايرىلىدۇ: (1) تارىم — كوئىنلۇن رايوندىكى كېمبرىي سىستېمىسى ۋە ئوردوۋىك سىستېمىسى تېپىز دېگىز — دېگىز ياقىسى فاتسىيىلىك كاربوناتلىق جىنس — ئۇۋۇندى جىنس بىرىكمىسىدىن ھاسىل بولغان، سىلۇر سىستېمىسى ئۇۋۇندى جىنس بىرىكمىسىدىن ھاسىل بولغان؛ (2) تەڭرىتاغ — جۇڭغار رايوندا ئوتتۇراھال كىلاتالىق يانار تاغ جىنسلىرى ۋە ئۇۋۇندى جىنسلار ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ، بولخىنۇر تېغى كاربوناتلىق جىنس بىرىكمىسىدىن ھاسىل بولغان. كېمبرىي سىستېمىسىنىڭ ئاستىنقى ئوتدېلى فوسفور — سلىتسىي تەركىبلىك جىنس بىرىكمىسى، ئوتتۇرا ئوتدېلى ئۇۋۇندى جىنس، كاربوناتلىق جىنس بىرىكمىسى، ئۈستۈنكى ئوتدېلى كاربوناتلىق جىنس بىرىكمىسىدىن ھاسىل بولغان. ھەرقايسى جايلاردا جىنس خۇسۇسىيىتى ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن يەر قاتلىمى دەۋرىنى بېكىتىشكە بولىدىغان قەدىمكى بىئولوگىيىلىك قاتلىملار ناھايىتى مول بولۇپ، تىرلوبىتا قۇرتى (جەينەك پۇتلۇقلار)، براخىئوپودالار، بۇلۇتسىمان قىلتىرىق، قۇزلۇك قاتارلىقلارنىڭ تاش قاتلىمىرى دائىم ئۇچرايدۇ، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 10 مىڭ مېتىر كېلىدۇ. ئوردوۋىك سىستېمىسى ئۇچكە بۇلۇنىدۇ، كاربوناتلىق جىنسلار ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ، ئۈستۈنكى قىسمى يانداش بولغان قۇمتاش، سلانېتسلاردىن ھاسىل بولغان، ئۇنىڭ تەركىبىدە تىرلوبىتا قۇرتى، گراپتولىت، مارجان

قاتارلىقلارنىڭ تاش قاتمىسى بار، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 10 مىڭ مېتىردىن ئاشىدۇ. سۇلۇر سىستېمىسى ئۇچىكە بۆلۈنىدۇ، تېمىز دېگىز فاتسىيىلىك ئۇۋۇندى جىنس بىرىكمىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، ئۇنىڭ تەركىبىدە گراپىتولىت، مارجان، براخىئوپودالار، ترىلوبىتا قۇرتى قاتارلىقلارنىڭ تاش قاتمىسى بار، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 16 مىڭ مېتىر كېلىدۇ.

كېيىنكى پالېئوزوي ئېرا تېمى بۇ تەخمىنەن 405 مىليون يىلدىن 230 مىليون يىلغىچە بولغان دەۋردىن ئىلگىرىكى ۋاقىتلارغا توغرا كېلىدۇ. ئۇ دېۋۇن سىستېمىسى، تاشكۆمۈر سىستېمىسى، پېرم سىستېمىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، شىنجاڭدا ئەڭ كەڭ تارقالغان يەر قاتلىمى ھېسابلىنىدۇ. ئوخشاش بولمىغان رايونلاردا يەر قاتلىمىنىڭ پەرقى ناھايىتى زور. شىمالىي تەڭرىتاغ ۋە ئۇنىڭ شىمالىدىكى جىنس فاتسىيىسى مۇرەككەپ بولۇپ، يانار تاغ ھەرىكىتى ئىنتايىن كۈچلۈك، چۆكۈندىلەر ناھايىتى قېلىن، قۇرۇلمىلارنىڭ ئۆزگىرىشى كۆپ، كۆپىنچە ھاللاردا رايون خاراكتېرلىك بىماس دەستىلەنگەن؛ تارىم رايونىدا جىنس فاتسىيىسى مۇقىم، چۆكۈندىلەر ئانچە قېلىن ئەمەس، يەر قاتلاملىرى ئاساسىي جەھەتتىن تۈزۈشۈپ كەتكەن؛ جەنۇبىي تەڭرىتاغ رايونىنىڭ چېگرىسى ئىككىسىنىڭ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. دېۋۇن سىستېمىسى ئۇچىكە بۆلۈنىدۇ، ئاستىنقى ئوتدېلىدىكى شەرقىي، غەربىي جۇڭغار تېغى ۋە ئۇنىڭ شىمالىي قىسمىدا ئۇۋۇندى جىنس ۋە يانار تاغ ئۇۋۇندى جىنسلىرى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ؛ جەنۇبىي تەڭرىتاغ ۋە ئۇنىڭ جەنۇبىي قىسمى ئۇۋۇندى جىنس، كاربوناتلىق جىنسلاردىن تۈزۈلگەن. ئوتتۇرا ئوتدېلىدىكى شەرقىي، غەربىي جۇڭغار تېغى ۋە ئۇنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى جىنسلارنىڭ خۇسۇسىيىتى ئاستىنقى ئوتدېلى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، جەنۇبىي تەڭرىتېغىدا كاربوناتلىق جىنسلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۈستۈنكى ئوتدېلىدا قۇرۇقلۇق فاتسىيىلىك يەر قاتلاملىرى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ؛ شەرقىي، غەربىي جۇڭغار تېغى ۋە ئۇنىڭ شىمالىي قىسمىلىرىدا يەنىلا يانار تاغ ھەرىكىتى مەۋجۇت بولۇپ، رىگىرتسىيىلىك فاتسىيە چۆكۈندىلىرى شەكىللەنگەن. كوئىنلۇن تاغلىرى بىلەن تارىم رايونىدا ئاندا ـ ساندا ئېچىلىپ قالغان بولۇپ، كۆپىنچە ھاللاردا ئاستىنقى ئوتدېلىدىن تېپىلمايدۇ. ئۇنىڭ ئومۇمىي قېلىنلىقى 16 مىڭ مېتىر كېلىدۇ. تاش كۆمۈر سىستېمىسى شىنجاڭدا ئەڭ كەڭ، ئەڭ كۆپ ئېچىلىپ قالغان بولۇپ، چۆكۈندى جىنس فاتسىيىسى مۇرەككەپ، يانار تاغ ھەرىكىتى كۈچلۈك، قۇرۇلمىلارنىڭ ھەرىكىتى كۆپ. شىمالىي تەڭرىتاغ ۋە ئۇنىڭ شىمالىي قىسمىدا ھەقىقىي گېئوسىنكلىنالىق چۆكۈندىلەر ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، جانلىقلار توپى شىمالىي تىپقا كىرىدۇ؛ جەنۇبىي تەڭرىتاغ ۋە ئۇنىڭ جەنۇبىي قىسمى ئىككىلەمچى گېئوسىنكلىنال ۋە پلاتفورما تىپىدىكى چۆكۈندىگە مەنسۇپ؛ كوئىنلۇن تېغىنىڭ قىسمەن ئارىسىغا يانار تاغ جىنسلىرى قىستۇرۇلغان بولۇپ، جانلىقلار توپى جەنۇبىي تىپقا كىرىدۇ. تاشكۆمۈر سىستېمىسىنىڭ ئاستىنقى ئوتدېلى قۇرۇقلۇق دېگىز فاتسىيىلىك ئۇۋۇندى جىنس، يانار تاغ جىنسلىرى، كاربوناتلىق جىنسلاردىن ھاسىل بولغان، قاتمىلار مول؛ ئوتتۇرا ئوتدېلى يەنىلا تېمىز دېگىز فاتسىيىلىك ئۇۋۇندى جىنس، كاربوناتلىق جىنسلاردىن ھاسىل بولغان، قىسمەن رايونلىرىغا يانار تاغ جىنسلىرى قىستۇرۇلغان، قاتمىلار مول بولۇپ، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى جانلىقلار توپى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدۇ؛ ئۈستۈنكى ئوتدېلى ئاساسەن شىمالىي تەڭرىتاغ ـ جۇڭغار رايونى ۋە جەنۇبىي تەڭرىتاغ ـ تارىم رايونلىرىغا تارقالغان، ئۇنىڭدىن قالسا كوئىنلۇن تېغىنىڭ شەرقىي بۆلىكىگە تارقالغان بولۇپ، كۆپ قىسمى دېگىز فاتسىيىلىك كاربوناتلىق جىنس، ئاز ساندىكىسى قۇرۇقلۇق فاتسىيىلىك ئۇۋۇندى جىنس ھېسابلىنىدۇ، شىمالىي تاغ رايونلىرىدا يانار تاغ جىنسلىرى ۋە ئۇنىڭ ئۇۋۇندى جىنسلىرى بار. تاش كۆمۈر سىستېمىسىدا قاتمىلارنىڭ كۆپ بولۇشى، يەر قاتلاملىرىنىڭ بىماس دەستىلىنىشى بىر چوڭ ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدۇ، ئومۇمىي قېلىنلىقى 10 مىڭ مېتىر كېلىدۇ. پېرم سىستېمىسى ئاساسەن، چوڭ ـ كىچىك ئويمانلىقلارنىڭ چېتىدە ئېچىلىپ قالغان، كوئىنلۇن تېغىنىڭ شەرقىدىمۇ ئېچىلىپ قالغان، ئاستىنقى ئوتدېلى دېگىز فاتسىيىلىك ئۇۋۇندى جىنس، كاربوناتلىق جىنس ئارىسىغا قىستۇرۇلغان يانار تاغ جىنسلىرىدىن ھاسىل بولغان؛ تورپان، شىمالىي تاغلاردىكى دېگىز فاتسىيىلىك ئۇۋۇندى جىنسلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۈستۈنكى ئوتدېلىنىڭ ھەرقايسى جايلىرى ئاساسەن قۇرۇقلۇق فاتسىيىلىك ئۇۋۇندى جىنستىن ھاسىل بولغان، قىسمەنلىرىنىڭ ئارىسىغا يانار تاغ ئۇۋۇندى جىنسلىرى قىستۇرۇلغان، ئۇنىڭ تەركىبىدە ھايۋانات، ئۆسۈملۈك قاتمىسى بولۇپ، قېلىنلىقى 7000 مىڭ مېتىر كېلىدۇ.

مىزوزوي ئېرا تېمى بۇ تەخمىنەن 230 مىلـ يون يىلدىن 67 مىليون يىلغىچە بولغان دەۋردىن ئىبـ گىرىكى ۋاقىتلارغا توغرا كېلىدۇ. بۇ تىرىئاس سىستېـ مىسى، يۇرا سىستېمىسى، بور سىستېمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ بۇ ھەرقايسى چوڭ ئوياملىقلارنىڭ چېتىدە ۋە تاغ ئارىسىدىكى ئوياملىقلاردا ئېچىلىپ قالغان بولۇپ، قۇرۇقلۇق فاتسىيىلىك ئۆزۈندى جىنسلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، ھەرقايسى جايلار- نىڭ ئوخشاش دەۋرىدىكى يەر قاتلاملىرى ئوخشىشىپ كېتىدۇ، قەدىمكى جانلىقلارنىڭ قىياپىتىمۇ ئوخشاش بولۇپ، دېڭىز فاتسىيىلىك يەر قاتلاملىرى پەقەت تا- رىمنىڭ غەربىي جەنۇبىي چېتىدە، كوئىنلۇن تېغىنىڭ شەرقىي بۆلىكىدىلا ئۇچرايدۇ، ئۆزۈندى جىنس، كار- بوناتلىق جىنسلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، قىسمەنلە- رىنىڭ ئارىسىغا يانار تاغ جىنسلىرى قىستۇرۇلغان بولۇپ، تەركىبىدە مول قاتمىلار بار. تىرىئاس سىستېـ مىسىنىڭ ئاستىنقى ئوتدىلىغا تەۋە بولغان دېڭىز فاتسـ يىلىك چۆكۈندە رايوندا قۇم تاش، ھاك تاشلار ئاسا- سىي ئورۇندا تۇرىدۇ، ئارىسىغا كرىمنىيلىق جىنسلار قىستۇرۇلغان، ئوتتۇرا ئوتدىلى ئورگانىك ھاك جىنـ سىن تۇزۇلگەن، ئۇستۇنكى ئوتدىلى كالتسىيلىق قۇم تاش، ئەشمە قۇم تاش ۋە يۇقىرى كاربونلۇق ئەشمە قۇم تاش، گىل تاش كىرىشمە قاتلىمىنىڭ ئارىسىغا قىستۇـ رۇلغان ئاز ساندىكى ھاك تاشتىن شەكىللەنگەن؛ قۇـ رۇقلۇق فاتسىيىلىك يەر قاتلام رايونلىرىنىڭ ئاستىنقى ئوتدىلى سۇس بىنەپشە رەڭلىك، قوڭۇر قىزىل رەڭلىك ئۆزۈندى جىنسنى ئاساس قىلىدۇ؛ ئوتتۇرا ئوتدىلى قوڭۇر قىزىل رەڭلىك، قىزغۇچ بىنەپشە رەڭلىك ئۆـ زۈندى جىنسلاردىن تەركىب تاپقان، ئۇستۇنكى ئوتدىلى ئاساسەن، كۆل فاتسىيىلىك، كۆل ـ سازلىق فاتسىيـ لىك ئۇششاق ئۆزۈندى جىنسلاردىن شەكىللەنگەن بو- لۇپ، ئارىسىغا كۆمۈر قاتلىمى قىستۇرۇلغان. شۇڭا، كۆچار، تۇرپان ئوياملىقى ناھايىتى ياخشى يېتىلگەن، تىرىئاس سىستېمىسىنىڭ ئومۇمىي قېلىنلىقى 2800 مېتىر كېلىدۇ. يۇرا سىستېمىسى بولسا كوئىنلۇن تېغىنىڭ شەرقىي بۆلىكى دېڭىز فاتسىيىلىك يەر قاتلـ مى ئىكەنلىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، دېگۈدەك قۇرۇقـ لۇق فاتسىيىلىك ئۆزۈندى جىنس، كۆمۈر تەركىبلىك جىنس سىستېمىسىدىن ھاسىل بولغان، ئۇ شىنجاڭدىـ كى مۇھىم كۆمۈر سىستېمىسى ۋە نېفىت ـ گاز يەر قاتلىمى ھېسابلىنىدۇ. يۇرا سىستېمىسىغا تەۋە بولغان دېڭىز فاتسىيىلىك رايونلارنىڭ ئاستىنقى ئوتدىلى قۇم تاش، ھاك تاش، كالتسىيلىق قۇم تاش ۋە سلانېتستىن تەركىب تاپقان، ئوتتۇرا ئوتدىلى شىغىل تاش، قۇم تاش، ھاك تاشتىن، ئۇستۇنكى ئوتدىلى ھاك تاشتىن تەركىب تاپقان؛ قۇرۇقلۇق فاتسىيىلىك رايونلارنىڭ ئاستىنقى ئوتدىلى ئۆزۈندى جىنس قىستۇرۇلغان كۆـ مۈر قاتلىمىدىن ھاسىل بولغان، ئوتتۇرا ئوتدىلى يەنىلا ئۆزۈندى جىنس قىستۇرۇلغان كۆمۈر قاتلىمىدىن ھا- سىل بولغان؛ ئۇ، ئاساسلىق كۆمۈر تەركىبلىك جىنس سىستېمىسى ھېسابلىنىدۇ؛ ئۇستۇنكى ئوتدىلى ئاز ساد- دىكى تۇف قىستۇرۇلغان ئارىلاشما رەڭلىك ئۆزۈندى جىنستىن ھاسىل بولغان. ھايۋانات، ئۆسۈملۈك قاتمـ سى مول بولۇپ، ئومۇمىي قېلىنلىقى 4600 مېتىر كېلىدۇ. بور سىستېمىسىنىڭ ئېچىلىپ قالغانلىرى ئاز ھەم تولۇق ئەمەس. دېڭىز فاتسىيىلىك يەر قاتلىمى رايونلىرىنىڭ ئاستىنقى ئوتدىلى ئۆزۈندى جىنسلارنى ئاساس قىلىدۇ، ئۇستۇنكى ئوتدىلى تېمىز دېڭىز فاتسـ يىلىك، كۆل فاتسىيىلىك ئۆزۈندى جىنس، ھاك تاش، گەجنى ئاساس قىلىدۇ؛ قۇرۇقلۇق فاتسىيىلىك رايونلاردا دەريا فاتسىيىلىك، كۆل فاتسىيىلىك ئۆزۈنـ دى جىنسلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، ئاستىنقى ئوتـ دىلى بىنەپشە قىزغۇچ رەڭلىك سۇر كۆك قۇم تاش، گىل تاشنى ئاساس قىلىدۇ، ئۇستۇنكى ئوتدىلى قوڭۇر سېرىق بىنەپشە قىزغۇچ رەڭلىك قۇم تاش، گىل تاش، شىغىلدىن تەركىب تاپقان. ئۇنىڭ تەركىبىدە ھايۋانات، ئۆسۈملۈك قاتمىسى بولۇپ، قېلىنلىقى 600 مېتىر كېلىدۇ.

كاينوزوي ئېرا تېمى بۇ تەخمىنەن 67 مىلـ يون يىلدىن كېيىنكى ۋاقىتلارغا توغرا كېلىدۇ. ئۇ، 3 ـ سىستېما بىلەن 4 ـ سىستېمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، تارىم، جۇڭغاردىن ئىبارەت ئىككى چوڭ ئولتۇرۇشمىغا ھەمدە تاغ ئارىسىدىكى ئۆزۈلۈپ ئولتۇرۇشقان ئوياملىق ئىچىگە تارقالغان. 3 ـ سىـ ستېما: پالېئوگېن سىستېمىسى جۇملىدىن پالېئوتسېن ئوتدىلى، ئېئوتسېن ئوتدىلى، ئولىگوتسېن ئوتدىلىدىن تەركىب تاپقان. دېڭىز فاتسىيىلىك رايونلار تارىم ئوي- مانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا تارقالغان بولۇپ، دېڭىز فاتسىيىلىك، لاگۇنا فاتسىيىلىك ئۆزۈندى جىنس، ھاك تاش، گىل تاش ۋە گەج قاتلىمىدىن ھاسىل بول- غان؛ قۇرۇقلۇق فاتسىيىلىك چۆكۈندە رايونلار يۇقىرى- دا بايان قىلىنغان ھەرقايسى جايلارنىڭ ھەممىسىگە تارقالغان بولۇپ، دەريا فاتسىيىلىك، كۆل فاتسىيىلىك ئۆزۈندى جىنسلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، ئاساسەن قوڭۇر قىزىل، قېنىق قىزىل،

سۈس كۈل رەڭلىك شېغىل، قۇم تاش، ئۇششاق قۇم تاش ۋە گىل تاش قاتارلىقلاردىن شەكىللەنگەن. نېئو-گېن سىستېمىسى مىئوتسېن ئوتدېلى ۋە پلىئوتسېن ئوتدېلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دېگىز فاتسىيىلىك چۆ-كۈندى رايونلار پەقەت تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جە-نۇبىي ئارىلىقى بىلەنلا چەكلىنىدۇ، كۈل رەڭ يېشىل قۇم تاش، گىل تاش ئارىسىغا قىستۇرۇلغان قىزىل گىل تاشتىن تەركىب تاپقان؛ قۇرۇقلۇق فاتسىيىلىك چۆكۈندى رايونلىرىدا يەنىلا دەريا فاتسىيىلىك، كۈل فاتسىيىلىك ئۆۋۈندى جىنسلار ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ، ئۇ قوڭۇر رەڭلىك، قوڭۇر سېرىق رەڭلىك قۇم تاش، شېغىل، گىل تاش ئارىلاش تاشتۇز قاتلىمى، گەچ قاتلىمى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، يىرىك ئۆۋۈندى قاتلىمى كۆپ بولۇپ، رەڭگى پالېئوگېن سىستېمىسىدىكىسىگە قارىغاندا، كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئوخشىمايدۇ. 3 ـ سىستېمىغا تەۋە بولغان مايۋانات، ئۆسۈملۈك قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى 3000 مېتىرغا يې-تىدۇ. 4 ـ سىستېما: بۇ پلېيىستوتسېن ئوتدېلى، گولوتسېن ئوتدېلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ھەرقايسى چوڭ، ئوتتۇرا ھال، كىچىك ئويمانلىقلاردا، چوڭ دەريالارنىڭ ئىككى قىرغىقىدا، ھازىرقى زامان مۇزلۇ-قىنىڭ تۆۋەن قىسمىدا كەڭ دائىرىدە يېتىلگەن بولۇپ، شەكىللىنىش تىپى بىرقەدەر كۆپ. پلېيىستوتسېن ئوت-دېلى: ئاستىنقى ئوتدېلى غەربىي رايون گۇرۇپپىسى دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ كۆپ ھاللاردا تاغ ئېتىكىدىكى بەل-ۋاغلاردىن ئۇچرايدۇ، ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا قارامتۇل كۈل رەڭ، كۆكۈچ رەڭلىك شېغىل قاتلىمىدىن تۈزۈل-گەن بولۇپ، دەريا فاتسىيىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، قېلىنلىقى 3400 مېتىر كېلىدۇ؛ ئوتتۇرا ئوتدې-لى شىخۇ توپى دەپ ئاتىلىدۇ، شەكىللىنىش تىپى كۆپ، ئېقىندى، كەلكۈن چۆكۈندىسى كۆپ بولۇپ، چالا يېپىشقاقلىق شېغىل جىنسلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، ئۇنىڭ ئارىسىغا كەنجى قۇم توپا قىستۇرۇل-غان، قېلىنلىقى 60 ـ 150 مېتىر كېلىدۇ، كوئىن-لۇن تاغلىق رايوندا قۇرۇقلۇق فاتسىيىلىك ئېتىلما جىنس بولۇپ، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 200 مېتىر كېلىدۇ؛ ئۈستۈنكى ئوتدېلى شىنجاڭ توپى دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ مۇزدۇمبەل شېغىل قاتلىمى ۋە شامالدا شەكىللەنگەن چۆكۈندى سېرىق توپىسىمان كەنجى قۇم تۈپراقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ قېلىنلىقى تەخمىنەن 50 مېتىر كېلى-دۇ. گولوتسېن ئوتدېلى: بۇ ئېقىندا، لانتا چۆكۈندى، شامالدا شەكىللەنگەن چۆكۈندى قاتارلىقلاردىن ھاسىل بولغان، شامالدا شەكىللەنگەن چۆكۈندىلەر ئاساسەن، جۇڭغار ئويمانلىقىدىكى قۇرباننۇڭغۇت قۇملۇقى، تارىم ئويمانلىقىدىكى تەكلىماكان قۇملۇقى قاتارلىقلار-دىن ئىبارەت. ھەرقايسى تاغ سىستېمىلىرىدىكى دەريا ۋادىلىرى، تاغ ئالدى ئويمانلىقلارغا ئېقىندى، كەلكۈن (لانتا) چۆكۈندىسى، قۇملۇق شېغىل، قۇم تۈپراق قاتلىمى، مۇزدۇمبەل، تۈزلۈق كۈل، سازلىق چۆكۈن-دى قاتارلىقلار كەڭ تارقالغان. كوئىنلۇن تېغىدىكى ئاشكۈل ئويمانلىقى شىنجاڭدىكى تۆتىنچى دەۋرده يانار تاغلاردىن ئېتىلىپ چىققان دۇۋىلەنمە جىنسلار ئاساس-لىق تارقالغان رايون ھېسابلىنىدۇ.

تاغ جىنسلىرى بۇ تەبىئىي پەيدا بولغان مە-لۇم قۇرۇلىلىق تۈزۈلمىگە ئىگە مىنېرال قۇراشمىسى ھېسابلىنىدۇ. يەر پوستىنى ھاسىل قىلغان ئۈستۈنكى قاتلام مەلۇم يېتىلىش ھالىتىگە ئىگە. شەكىللىنىش سەۋەبىگە قاراپ ئېگېنتىس (ماگما جىنس)، چۆكۈندى جىنس ۋە مېتامورفىلىق جىنس دەپ ئايرىلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە، ماگما جىنسلارنىڭ سانى ئەڭ كۆپ بولۇپ، يەر پوستىدىن 16 كىلومېتىر چوڭقۇرلۇقتىكى دائىرىدە پەيدا بولغان، ئۇنىڭ 95% تىن كۆپرەكى ماگما جىنس ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭ رايونى كۆپ مەزگىللىك، كۆپ قېتىملىق تۈزۈلمە ھەرىكىتىنى باشتىن كەچۈرگەچكە، جىنسلار ھەرخىل ـ ھەر ياشتا بولۇپ شەكىللەنگەن. ماگما جىنس بولسا بۇسمە جىنس ۋە ئېتىلما جىنس دەپ ئاتىلىدۇ. بۇسمە جىنس بەش جىنس بەلۋېغىدىن تەر-كىب تاپقان بولۇپ، تارقالغان كۆلىمى ئۇل جىنس رايونى كۆلىمىنىڭ 15%~20% تىنى ئىگىلەيدۇ، ئېتىل-ما جىنسلار دېگۈدەك ھەرقايسى دەۋرلەرنىڭ ھەممىسى-دىن تېپىلىدۇ، ئۇلترا ئاساسلىق جىنستىن تارتىپ كىسلاتالىق جىنسلارغىچە ھەممىسى ئېچىلىپ قالغان. چۆكۈندى جىنس پۈتۈن شىنجاڭغا تارقالغان بولۇپ، دېگىز فاتسىيىلىك چۆكۈندى جىنس، قۇرۇقلۇق فات-سىيىلىك چۆكۈندى جىنسنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇ پۈتكۈل گېئولوگىيىلىك دەۋرلەرگە سىڭىپ كەتكەن. مېتامورفىلىق جىنسلارنىڭ ئېچىلىپ قالغان دائىرىسى بىرقەدەر كىچىك، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىرقەدەر تارقاق، ئۇ رايون دائىرىلىك مېتامورفىلىق جىنس، كۆچ ئۆز-گەرتكەن جىنس ۋە تېرمودىنامىكىلىق جىنسلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

چۆكۈندى جىنسلار بۇ قاتلاملىق چۆكۈندى تەركىبىدىكى بوش چۆكۈندى مادداىلارنىڭ قېتىشىدىن ھاسىل بولغان تاغ جىنس. گىدروگېنلىق جىنس دەپمۇ

ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۆۋۈندى جىنس (شېغىل، قۇم تاش، ئەشمە قۇم تاش، گىل تاش، شامالدا ھاسىل بولغان جىنس، مۇزلۇق دۆمبەل جىنسلىرى) دىن ئىبارەت، خىمىيىلىك جىنس (گىپىس، تۇز تاش)، بىئولوگىيىلىك جىنس (بەزى ھاك تاش) تىن ئىبارەت. چۆكۈندىلەرنىڭ شارائىتىغا قاراپ ئىككى تۈرگە، يەنى دېڭىز فاتسىيىلىك چۆكۈندى جىنس ۋە قۇرۇقلۇق فاتسىيىلىك چۆكۈندى جىنس دەپ ئايرىلىدۇ. شىنجاڭدا دېڭىز فاتسىيىلىك چۆكۈندى جىنسلارنىڭ كۆپ قىسمى ئاخىرقى پالېئوزوي ئېراسىدىن ئىلگىرىدىكى يەر قاتلىمىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئاساسەن ئالتاي، جۇڭغار، تەڭرىتاغ، ئالتۇنتاغ، كوئىنلۇن تېغى قاتارلىق بىرنەچچە تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋاغلىرىغا تارقالغان، قۇم تاش، ئەشمە قۇم تاش، ھاك تاش ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ؛ قۇرۇقلۇق فاتسىيىلىك چۆكۈندە جىنسلار كۆپ ھاللاردا مېزوزوي ئېراسى - كاينوزوي (يېڭى ھايات) ئېراسىدىكى يەر قاتلىمىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئاساسەن جۇڭغار، تۇرپان، قۇمۇل، تارىم قاتارلىق ئولتۇرۇشمىلارغا ھەمدە تاغ ئارىسىدىكى ئۇزۇك ئولتۇرۇشما ئىچىگە تارقالغان، شېغىل، قۇم تاش، ئەشمە قۇم تاش، گىل تاشلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، گىپىس، تۇز تاش، ھاك تاش قاتارلىقلار ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ.

يانار تاغ جىنسلىرى بۇ، يەر پوستىنىڭ چوڭقۇر يېرىدىكى ماگمىلار يەر پوستىنىڭ بەزى يېرىلغان جايلىرىنى بويلاپ يەر ئۈستىگە ئېتىلىپ چىققاندىن كېيىن سوۋۇپ قېتىشىش نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان تاغ جىنسىدۇر. بۇ ئېتىلما جىنس دەپ ئاتىلىدۇ. ئېتىلىپ چىقىش شارائىتىغا قاراپ ئىككى تۈرگە، يەنى دېڭىز ئاستى يانار تاغ جىنسلىرى ۋە قۇرۇقلۇق يانار تاغ جىنسلىرى دەپ ئايرىلىدۇ. خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ئولتىرا ئاساسلىق، نېيترالىلىق، كىسلاتالىق يانار تاغ جىنسلىرى دەپ ئايرىلىدۇ. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئىككى خىل يانار تاغ جىنسلىرىنىڭ ھەممىسى شىنجاڭغا تارقالغان، ئاخىرقى پالېئوزوي ئېراسىدىن ئىلگىرىكى يانار تاغ جىنسلىرى ئاساسەن، ھەرقايسى تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋاغلىرىغا تارقالغان، ھەرقايسى مەزگىللەردىكى ئۇزۇلمە ھەرىكىتىگە ئەگىشىپ پەيدا بولغان، دېڭىز ئاستى ئېتىلما جىنسلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، ئاساسلىق بازالىت، نېيترالىلىق ئاندېزىت، كىسلاتالىق رىئولىت قاتارلىقلار بار، بولۇپمۇ ئاخىرقى پالېئوزوي ئېراسىدا يانار تاغ ھەرىكىتى ئەڭ كۈچلۈك بولغان؛ مېزوزوي - كاينوزوي ئېراسىدىكى يانار تاغ جىنسلىرى ئاساسەن، ھەرقايسى ئولتۇرۇشمىلارنىڭ چېتىگە تارقالغان بولۇپ، قۇرۇقلۇق ئېتىلما جىنسلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، كۆلىمى كىچىك، مۇھىمى بازالىتلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

مېتامورفىلىق جىنسلار بۇ، مېتامورفىزم (سۈپەت ئۆزگىرىش) تەسىرى تۈپەيلىدىن شەكىللەنگەن تاغ جىنسلىرىدۇر، يەنى يەر پوستىدىكى ئەسلىدە بار بولغان تاغ جىنسلىرى مەلۇم تېمپېراتۇرا، بېسىم كۈچىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، تاغ جىنس مىنېراللىرى تەركىب قۇرۇلمىسىنىڭ تۈزۈلۈشىدە ئۆزگىرىش ياساش نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان تاغ جىنسلىرىدۇر. شىنجاڭدىكى مېتامورفىلىق جىنسلار ئىككى تۈرگە، يەنى كېمبىرىي دەۋرىدىن ئىلگىرىكى مېتامورفىلىق جىنس ۋە دەسلەپكى پالېئوزوي ئېراسىدىكى مېتامورفىلىق جىنس دەپ ئايرىلىدۇ. ئارخېئوزوي ئېئونو تېمى، پروتېروزوي ئېئونو تېمى ئاساسەن، ئوتتۇراھال، تولۇق ئۆزگەرگەن جىنسلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ھەرخىل گرانولىت، گنېيىس، تارىشا جىنس، مىگماتىتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ كېمبىرىي - سىلۇر سىستېمىسىدىكى مېتامورفىلىق جىنسلار ئاساسەن، تارىشا جىنس، فىللىت، مەرمەر تاش، سلانېتىس قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئالدىنقىسى شىنجاڭنىڭ يەر پوستىنى ھاسىل قىلغان ئۈل تېگى بولۇپ، ئېچىلىپ قالغان دائىرىسى كىچىك، كېيىنكىسىنىڭ تارقىلىش دائىرىسى كەڭ بولۇپ، ھەرقايسى تاغ ھاسىل قىلىش چوڭ بەلۋاغلىرى، ئولتۇرۇشمىلارنىڭ چېتىدە ئېچىلىپ قالغان.

ئوفىئولىت ۋە ئاساسلىق جىنس، ئولترا ئاساسلىق جىنسلار بۇ ئېتىمدائىي جەھەتتە ئارا قاتلام ماددىلارغا قىياس قىلىنغان تاغ جىنسلىرىدۇر. ئۇ مانتىل دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە ئۇ ئۈچ - بەش ئۈلۈش زەيتۇن تاش ۋە بىر ئۈلۈش بازالىتتىن تەركىب تاپقان دەپ قارىلىدۇ، ئۇنىڭ تەركىبى يۇمىلاق دانىلىق مېتېئورىت تەركىبىدىكى سىلىكاتلارنىڭ ياكى ئىككىلەمچى پىرولىتلارنىڭكىگە يېقىنلىشىدۇ، كۆپ ھاللاردا ئولترا پوستلىق چوڭقۇر يېرىلمىلارنى بويلاپ يەر پوستىغا بۆسۈپ كىرىدۇ. ئۇ بۆلەكلەر قوشۇلغان ياكى چوڭقۇر يېرىلما ئەتراپىدا يېتىلگەن ئولترا ئاساسلىق جىنس - گابېرو - ياستۇقسىمان بازالىتتىن ئىبارەت ئۈچىسى بىر گەۋدىلەشكەن تاغ جىنس بىرىكمىسى ئو-

فىئولىت يۇرۇشى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلترا ئاساسلىق جىنس، ئاساسلىق جىنس ماگما جىنس تۇرىگە كىرىدۇ، ئۇلترا ئاساسلىق جىنس تۇرلىرىنىڭ تەركىبىدە سىلىكون دىئوكسىد 45% تىن تۆۋەن بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، MgO. FeO قاتارلىق تەركىبلەر يۇقىرى بولىدۇ، ئاساسلىق جىنسلار ساپ زەيتۇن جىنس، زەيتۇن جىنس، پىروكسېنلىق زەيتۇن جىنس قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان، يەر يۇزىگە ئېتىلىپ چىققانلىرى رىكرىت ھېسابلىنىدۇ، يانار تاغ بوينى جايى كىمبىرلىت (قىرلىق شېغىل، چىرىمتاللىق زەيتۇن جىنس) ھېسابلىنىدۇ. ئاساسلىق جىنس تۇرىدىكىلىرىنىڭ تەركىبىدىكى سىلىكون دىئوكسىد 45%~52% كىچە بولىدۇ، ئاساسلىق مىنېرالار پروكسېن ۋە ئاساسلىق پلاگىئوكلازدىن، بۇسمە جىنسلار گابىرو، دىئاباردىن، ئېتىلما جىنسلار بازالتتىن تەركىب تاپقان. شىنجاڭدا تىپىك بولغان ئوفىئولىت ئاساسەن، تەڭرىتاغ بىلەن غەربىي جۇڭغار تۇزۇلمە بەلۋېغى قوشۇلغان جايلارغا تارقالغان بولۇپ، ئۇلترا ئاساسلىق جىنس. گابىرو، بازالىت ۋە ئۇستىنى يېپىپ تۇرغان رادىئاتسىيىلىك سازاڭسىمان كرېمنىيلىق جىنستىن تەركىب تاپقان. ئاساسلىق جىنس، ئۇلترا ئاساسلىق جىنسلار ئاساسەن، تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغىنىڭ چېتىدىكى چوڭقۇر يېرىلما ئەتراپلىرىغا، مەسىلەن، ئالتاي تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغى، شەرقىي، غەربىي جۇڭغار تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغى، تەڭرىتاغدىكى تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغى، كوئىنلۇن تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغى قاتارلىقلارغا تارقالغان.

گرانىت بۇ چوڭقۇرلۇقتىكى كىسلاتالىق بۇسمە جىنس ھېسابلىنىدۇ. SiO_2 مىقدارى كۆپ ھاللاردا 70% تىن ئاشىدۇ. ئاساسەن كۋارتس، دالا شپاتى ۋە ئاز مىقداردىكى قارامتۇل مىنېرالاردىن تەركىب تاپقان. شىنجاڭدا گرانىت تېشىنىڭ تارقىلىش كۆلىمى كەڭ، بەش تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغىدا ئېچىلىپ قالغان بولۇپ، ئۇل جىنس ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 20% تىنى ئىگىلەيدۇ، بۇسۇپ كىرگەن مەزگىلى، قېتىمى ئەڭ كۆپ بولۇپ، گېرتسېن مەزگىلى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، پۈتكۈل بۇسمە جىنسلارنىڭ 80% تىنى ئىگىلەيدۇ. ئالتاي گرانىت بەلۋېغىدا گرانىتنىڭ ئېچىلىپ قالغان كۆلىمى مۇشۇ بەلۋاغ كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن 40% تىنى ئىگىلەيدۇ. گېرتسېن مەزگىلى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ، يەنىمۇ مەزگىلى، كالېدون مەزگىلى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. تەختىسمان قارا چىرىمتاللىق گرانىت ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ، ئۇنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭ تەركىبىدە زور كرىستال جىنس تومۇرى مول بولۇپ، جەمئىي 10 مىڭ تالغا يېتىدۇ. بۇ ئالتايدا ئاز ئۇچرايدىغان مېتال — ئاق چىرىمتال كېنىنى ھاسىل قىلغۇچى ئاساسلىق ئانا جىنس ھېسابلىنىدۇ. جۇڭغار گرانىت بەلۋېغى ئاساسەن، گېرتسېن مەزگىلىدە ھاسىل بولغان. تاختىسىمان جىنس، ماگما جىنس ئۇلى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ، كىسلاتالىق خۇسۇسىيىتى ئىشقارلىق خۇسۇسىيىتىگە تەۋە، تاغ جىنسلىرىنىڭ ئېچكى قىسمىدا ھاسىل بولغان خروستاللىق زور كرىستال جىنس تومۇرلىرى بىرقەدەر كۆپ، تەڭرىتاغ گرانىت بەلۋېغى ئاساسەن گېرتسېن مەزگىلىدە ھاسىل بولغان، ئۇ دەسلەپكى مەزگىل، ئوتتۇرا مەزگىل ۋە ئاخىرقى مەزگىلدىن ئىبارەت ئۈچ مەزگىلگە بۆلۈنىدۇ، دەسلەپكى مەزگىلدىكىسى ئۇششاق - ئوتتۇراھال دانىچە قارا چىرىمتاللىق گرانىتتىن ھاسىل بولغان. ئوتتۇرا مەزگىلدىكىسى ئاساسەن ئوتتۇراھال كىسلاتالىق گرانىتلىق دىئورىت، پلاگىئوگرانىتتىن ھاسىل بولغان، ئاخىرقى مەزگىلدىكىسىدە كالىيلىق گرانىت ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ؛ ئوتتۇرا قىسمىدىكى جەنۇبىي تەڭرىتاغ گرانىت بەلۋېغىدا يەنە ئۆزگەرگەن ئاز ساندىكى پروتېروزوي ئېئونىغا تەۋە گرانىت بار. كوئىنلۇن گرانىت بەلۋېغىدا پروتېروزوي ئېئونى، كالېدون، گېرتسېن مەزگىلىدىكى گرانىت بار، گېرتسېن مەزگىلىدىكى پلاگىئوگرانىت ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئالتۇنتاغ گرانىت بەلۋېغىدا پروتېروزوي ئېئونى، كالېدون، گېرتسېن مەزگىلىدىكى گرانىت بار، گېرتسېن مەزگىلىدىكى ئوتتۇراھال كىسلاتالىق گرانىتلىق دىئورىت، قارا چىرىمتال دىئورىتلىق گرانىت ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، كۆپىنچىسى غول جىنس، ماگما جىنس ئۇلى بولۇپ، تەركىبىدە زور كرىستال جىنس تومۇرى بار.

تۇزۇلمە بۇ بىرەر رايوندا تاغ جىنسلىرى دۆۋىلىنىپ قالغان ھەمدە قېتىپ قالغاندىن كېيىن يەر پوستى ھەرىكىتى كەلتۈرۈپ چىقارغان شەكىل ئۆزگىرىش قىياپىتىدۇر. ئۇ چاك، يېرىلما، پۈرۈلمە ھەمدە ئۇزۇك قاتلام قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ يەر پوستى ھەرىكىتىنىڭ يەر قاتلىمى پۈرۈلمىسىنى ئۇستىگە كۆتۈرۈپ چىقىرىپ، تاغ ھاسىل قىلىش سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرىدىغان بەلۋاغ ياكى يەر قاتلاملىرى چۆكۈپ كېتىش نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان ئولتۇرۇشما رايونى ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭنىڭ گېئولوگىيىلىك تۈ-

زۇلمە قىياپىتى دەل شىمالدىن جەنۇبقا يۇزلەنگەن تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋاغلىرى بىلەن ئولتۇرۇشىلارنىڭ ماسلىشىشىدىن ھاسىل بولغان. پروتېروزوي ئېئونىغا تەۋە بولغان تۇزۇلمە ھەرىكىتى ئاساسەن، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردا يۇز بەرگەن، شۇنىڭغا ئەگىشىپ كەڭ كۆلەمدە ماگما ھەرىكىتى، مېتامورفىزىم ھەمدە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە مىگماتىتلىشىش تەسىرى پەيدا بولغان، كالېدون مەزگىلىدىكى تۇزۇلمە ھەرىكىتى پۈتۈن شىنجاڭغا تارقالغان، ئالتاي، جۇڭغار، تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي بۆلىكىدە كۈچلۈك بولۇپ، پالېئوزوي ئېرا تېمى پۈرۈلمە بەلۋېغىنى شەكىللەندۈرگەن ھەمدە شۇنىڭغا ئەگىشىپ كەڭ كۆلەمدە ماگما ھەرىكىتى پەيدا بولغان. گېرتسېن مەزگىلىدىكى تۇزۇلمە ھەرىكىتى شىنجاڭدا ئەڭ كۈچلۈك بولغان تۇزۇلمە ھەرىكىتى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ پۈتۈن شىنجاڭغا تەسىر كۆرسەتكەن بولۇپ، ئاساسەن دېۋۇن دەۋرى ۋە دەسلەپكى تاشكۆمۈر ئېپوخاسىغا مەركەزلەشكەن، شۇنىڭ بىلەن تەڭ كۆپ مىقداردىكى يانار تاغ جىنسلىرى ۋە بۆسمە جىنسلار شەكىللەنگەن. گېرتسېن مەزگىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا جۇڭغار، تەڭرىتاغ ۋە كوئىنلۇن پۈرۈلمە بەلۋېغى شەكىللەنگەن. ھىندىچىنى تۇزۇلمە ھەرىكىتى كوئىنلۇن تېغى، جۇڭغار رايونىدا روشەن ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. يەنىشەن مەزگىلىدىكى تۇزۇلمە ھەرىكىتى يۇرا دەۋرى ۋە بور دەۋرىدە پەيدا بولغان، بۇ ھەرىكەت كۆچلۈك بولغاچقا تارقىلىش دائىرىسى كەڭ بولۇپ، جۇڭغار، تارىم، تۇرپان ـ قۇمۇل، ئىلى، تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي بۆلىكى، تۇيۇن ئويمانلىقىدا كۈچلۈك ئىپادىلىنىدۇ. ھىمالايا ھەرىكىتى مەزگىلىدىكى تۇزۇلمە ھەرىكىتى ياكى يېڭى تۇزۇلمە ھەرىكىتى ھازىرقى زاماندىكى شىنجاڭنىڭ يەر قىياپىتىنى شەكىللەندۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ؛ ئۇ پلىئوتسېن ئېپوخاسىنىڭ ئاخىرىدىكى كوئىنلۇن تېغىنىڭ كۆتۈرۈلۈپ چىقىشى، دەسلەپكى پلېيستوتسېن ئېپوخاسىنىڭ ئاخىرلىرىدا تەڭرىتېغىنىڭ كۆتۈرۈلۈپ چىقىشى، كوئىنلۇن تېغىنىڭ ئالدى ھەمدە تەڭرىتېغىنىڭ ئىككى يېنىدىكى يەرلىلارنىڭ ئاكتىپلىشىپ ئۈستىگە شۇڭغۇشى قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

ئالتاي تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغى بۇ شىنجاڭنىڭ ئەڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ جۇڭگو تەۋەسىدىكى قىسمى ئالتاي تېغىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىدىكى جەنۇبىي يانباغرىغا توغرا كېلىدۇ. جەنۇبىي ئېرتىش چوڭ يېرىلمىسى بىلەن جۇڭغار تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغىنى بىر بىرىدىن ئايرىپ تۇرىدۇ. ئۇ ئالتاي ـ سايەندىكى كالېدون پۈرۈلمە بەلۋېغى ئاساسىدا قايتىدىن پەيدا بولغان گېرتسېن گېئوسىنكلىنال پۈرۈلمە بەلۋېغى ھېسابلىنىدۇ. ئېچىلىپ قالغان يەر قاتلاملىرىدىن جىشىيەن سىستېمىسى، جېندەن سىستېمىسى، كېمبىرىي سىستېمىسى، ئوردوۋىك سىستېمىسى، سىلۇر سىستېمىسى، دېۋون سىستېمىسى، تاشكۆمۈر سىستېمىسى بار. ئاخىرقى تاشكۆمۈر ئېپوخاسىنىڭ ئاخىرلىرىدا گېئوسىنكلىنالىشىپ يېپىلىپ قالغان. تۇزۇلمە ھەرىكىتىگە ئەگىشىپ بۆسمە جىنسلار شەكىللەنگەن، تارقالغان كۆلىمى بۇ رايون كۆلىمىنىڭ يېرىمىنى ئىگىلەيدۇ، ئۇلار ئاساسەن، گېرتسېن مەزگىلىدىكى گرانىتتىن تەركىب تاپقان، بۇنىڭ ئىچىدە زور كرىستال جىنس تومۇرى 100 مىڭ تالغا يېتىدۇ. بۇ ئالتۇنتاغدا ئاز ئۇچرايدىغان مېتال — ئاق چىرىمتال قېزىلما بايلىق كېنىنى ھاسىل قىلغان ئاساسلىق ئانا جىنستۇر. تاغ جىنس فاتسىيىلىك يەر قاتلىمى، تۇزۇلمە خۇسۇسىيىتىگە قاراپ، ئىككىلەمچى دەرىجىلىك ئۇچ تۇزۇلمە بەلۋاغقا بۆلۈنىدۇ، يەنى شىمالىي قىسىم قاناس كۆتۈرۈلمىسى، ئوتتۇرا قىسىم كۆكتوقاي گېئوسىنكلىناللىق پۈرۈلمە بەلۋېغى ۋە جەنۇبىي قىسىم ئېرتىش قىسىلما بەلۋېغىدىن ئىبارەت. بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسى دېگۈدەك يېرىلمىلار ئارقىلىق پاسىل ئايرىپ تۇرىدۇ.

جۇڭغار تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغى بۇ ئالتاي بىلەن تەڭرىتېغىدىكى تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغى ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، چوڭقۇر يېرىلمىلار ئارقىلىق چېگرىلىنىپ تۇرىدۇ. پالېئوزوي ئېراسىدىن بۇيان مەزمۇت يەر بۆلىكى (جۇڭغار ئولتۇرۇشمىسى) نى مەركەز قىلغان ئىككى گېئوسىنكلىناللىق پۈرۈلمە بەلۋاغ يېتىلگەن: (1) شەرقىي شىمال جۇڭغار گېئوسىنكلىناللىق پۈرۈلمە بەلۋېغى، ئۇنىڭ جەنۇبىي چېگرىسى بارلىق يېرىلمىسى، بارىكۆل ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي شىمال پۈرۈلمىسى شەرققە قاراپ موڭغۇلىيەگىچە، غەربكە قاراپ قازاقىستانغىچە سوزۇلىدۇ، ئۇ گېرتسېن مەزگىلىدە ھەقىقىي گېئوسىنكلىنال ۋە ئىككىلەمچى گېئوسىنكلىنال بولۇپ شەكىللىنىپ (يانار تاغ جىنس ۋە ئۇنىڭ ئۇۋۇندىسى بىلەن ئۇۋۇندى جىنس، كاربوناتلىق جىنس بىرىكمىسى) ئورۇن ئالماشقان، دەسلەپكى تاشكۆمۈر ئېپوخاسىنىڭ ئاخىرلىرىدا پۈرۈلمىلەر ئەسلىگە قايتقان، قۇرۇقلۇق فاتسىيىلىك يانار تاغ جىنسلىرى، مولاس ھەمدە كۆمۈر تەر-

كىبلىك ئۈزۈك ئولتۇرۇشما بىرىكمىلىرى شەكىللەنمىشكە باشلىغان، پەقەت تاغ ئالدىلىرىدا قۇرۇقلۇق ئارىسىدىكى دېڭىز فاتسىيىلىك مۇھىتلا ساقلىنىپ قالغان، كېيىنكى مەزگىللەردە كۆپ قىسىم سىكلىك يەر بۆلەكلىرى كۆتۈرۈلۈپ چىققان، سەنتاڭخۇ، بۇرۇلتوقاي ھەمدە بۇرچىننىڭ غەربىدىكى ئولتۇرۇشمىلار ئوتتۇرا كاينوزوي ئېراسىدىكى ئولتۇرۇشمىدىن ئىبارەت، بۇ تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغىدا ئولتىرا ئاساسلىق جىنس ۋە گرانىت يېتىلگەن، ئۇ 13 ئىككىلەمچى دەرىجىلىك تۈزۈلمە بىرلىكىگە ئايرىلىدۇ. (2) غەربىي جەنۇب جۇڭغار گېئوسىنكلىنال بەلۋېغى، ئۇنىڭ شىمال تەرىپى بارلىق يېرىلمىسى بىلەن، شەرقىي تەرىپى قارامای - ئۇرۇمچى يېرىلمىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، جەنۇبىي تەرىپى 4 - سىستېما ياپىسىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، چوڭ قۇرۇقلۇق چېتىدىكى ھەرىكەتچان بەلۋاغ ئىچىدىكى يېرىق ئولتۇرۇشما ئوقۇرىغا تەۋە، ئاخىرقى تاشكۆمۈر ئېپوخاسىدا ئەسلىگە قايتقان، تېز سۈرئەتتە ئولتۇرۇشۇپ كېتىش ۋە تۆۋەن دەرىجىدە تولۇقلىنىش - بۇ بەلۋاغنىڭ خۇسۇسىيىتى بولۇپ، بىرقەدەر ئۇششاق قىلىش چۆكۈندىسى شەكىللەنگەن، ئوردوۋۇك سىستېمىسى ئوفىئولىت يۇرۇشىنى بەلگە قىلغان ئۆكيان پوستى تېپلىق بىرىكمىدىن، سلۇر سىستېمىسى يانار تاغ جىنسلىق قىلىش ۋە قۇم تاشلىق قىلىش بىرىكمىسىدىن، دېۋۇن سىستېمىسى يانار تاغ جىنسلىرى ۋە ئۇنىڭ ئۆۋۈندى بىرىكمىسىدىن، تاشكۆمۈر سىستېمىسى قۇملۇق قىلىش ۋە دۇغ ئېقىن فاتسىيىلىك بىرىكمىدىن شەكىللەنگەن. بۇ تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغىدا ئولتىرا ئاساسلىق جىنس ھەمدە گرانىت بار، گرانىت گەۋدىسى غايەت زور، ئولتىرا ئاساسلىق جىنس تەركىبىدە خرومىت بار، بۇ بەلۋاغ تۆت ئىككىلەمچى دەرىجىلىك تۈزۈلمە بەلۋاغقا ئايرىلىدۇ.

تەڭرىتاغ تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغى بۇ جۇڭگونىڭ شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدىكى پۈتكۈل تەڭرىتاغ سىستېمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 300～350 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 1700 كىلومېتىر كېلىدۇ، ئىككى يان تەرىپى چوڭقۇر كەتكەن چوڭ يېرىلما ۋە جۇڭغار ئولتۇرۇشمىسى ھەمدە تارىم ئولتۇرۇشمىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، ئەنئەنىۋى ئۇسۇلغا ئاساسەن، جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ ئۈچ ئىككىلەمچى 1- دەرىجىلىك تۈزۈلمە بىرلىكىگە ئايرىلىدۇ، ئۇلارنىڭ ئارىلىقى چوڭ يېرىلما بىلەن چېگرىلىنىدۇ. (1) شىمالىي تەڭرىتاغ ھەقىقىي گېئوسىنكلىنال پۈرۈلمە بەلۋېغى: بۇ دەسلەپكى پالېئوزوي ئېراسىدىكى ھەقىقىي گېئوسىنكلىنال ئاساسىدا داۋاملىشىپ تەدرىجىي ئۆزگىرىش ئارقىلىق شەكىللەنگەن گېئوسىنكلىنال ھېسابلىنىدۇ. گېرتسېن مەزگىلى ئاساسلىق سىكل بولۇپ، دېۋون سىستېمىسىدىن باشلىنىپ، دەسلەپكى پېرم ئېپوخاسىدا ئاخىرلىشىدۇ، ئوتتۇرا كاينوزوي ئېراسى پلاتفورما شەكىللىك ياپما قاتلامدىن ھاسىل بولغان، تۈزۈلمە ھەرىكىتىگە ئەگىشىپ بۆسمە جىنسلار شەكىللەنگەن، ئولتىرا ئاساسلىق جىنستىن تارتىپ كىسلاتالىق گرانىتقىچە ھەممىسى ئېچىلىپ قالغان ھەمدە شۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىچىدىن ھاسىل بولىدىغان كۆپ خىل قېزىلما بايلىقلار شەكىللەنگەن. بۇ بەلۋاغ تۆت ئىككىلەمچى دەرىجىلىك تۈزۈلمە بىرلىكىگە بۆلۈنىدۇ، يەنى ئۇرۇمچى تاغ ئالدى ئولتۇرۇشمىسى، شىمالىي تەڭرىتاغ ھەقىقىي گېئوسىنكلىنال پۈرۈلمە بەلۋېغى، ئىلى تاغ ئارىسى ئولتۇرۇشمىسى ۋە تۇرپان-قۇمۇل تاغ ئارىسى ئولتۇرۇشمىسىدىن ئىبارەت. (2) جەنۇبىي تەڭرىتاغ ئىككىلەمچى گېئوسىنكلىنال پۈرۈلمە بەلۋېغى: بۇ تارىم ئولتۇرۇشمىسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، تارىم پلاتفورمىسى ئاساسىدا شەكىللىنىپ قايتىدىن ھاسىل بولغان گېئوسىنكلىنال ھېسابلىنىدۇ، ئوردوۋۇك دەۋرىدە ئوقۇرىسمان پلاتفورمىلا پارچىلىنىپ، جەنۇبىي تەڭرىتېغىدا گېئوسىنكلىنالىق چۆكۈندىلەر پەيدا بولغان، گېرتسېن مەزگىلىدە سىكلىق گېئوسىنكلىنال تەرەققىي قىلىپ تېخىمۇ ئەۋجىگە كۆتۈرۈلۈپ، غەربىي جەنۇب تەڭرىتېغىنىڭ ھەقىقىي گېئوسىنكلىنالى، جەنۇبىي تەڭرىتېغىنىڭ ئىككىلەمچى گېئوسىنكلىنالى ۋە شىمالىي تاغنىڭ ھەقىقىي گېئوسىنكلىنالى شەكىللەنگەن، پېرم دەۋرىدىكى پۈرۈلمەلەر ئەسلىگە قايتىپ، يېڭى پلاتفورما باسقۇچىغا سىڭىپ كىرگەن. ھىندىچىنى، يەنشەن ھەرىكىتى مەزگىلىدە نىسبىي تۇراقلاشقان، ھىمالايا ھەرىكىتى مەزگىلىدە كەڭ دائىرىدە كۆتۈرۈلۈپ چىققان، تۈزۈلمە ھەرىكىتىگە ئەگىشىپ ماگما ھەرىكىتىمۇ بارلىققا كەلگەن، لېكىن يەنىلا گېرتسېن دەۋرى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. ئىشقارلىق خۇسۇسىيىتىمۇ شىمالىي تەڭرىتېغىنىڭ پۈرۈلمە بەلۋېغىدىكىدەك كۆچلۈك ئەمەس. (3) تەڭرىتېغىنىڭ ئوتتۇرىسى كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىككى تۈزۈلمە بىرلىك ئوتتۇرىسىنىڭ سەل جەنۇبىنى پاسىل قىلغان، ئۇ شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان تۇتاش بولمىغان تار بەلۋاغ بولۇپ، ئىلگىرىكى كېمبىرىي سىستېمىسىدىكى كونا جىنس سىس-

تېمىسىدىن تەركىب تاپقان. ھەرقايسى بەلۋاغلارنىڭ ھەممىسىدە بۆسمە جىنس ھەرىكىتى پەيدا بولغان، كۆپ سىكلالاشقان، بۇنىڭدا گېرتسېن ھەرىكىتى مەزگىلى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. نىسبىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، جەنۇبىي تەڭرىتېغىدىكى ئىككىلەمچى گېئوسىنكلىنال پۈرۈلمە بەلۋېغىدا ماگمىلارنىڭ ھەرىكىتى ئاجىزراق.

كوئىنلۇن تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغى بۇ شىنجاڭنىڭ ئەڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، شەرقىي كوئىنلۇن پۈرۈلمە سىستېمىسى ۋە غەربىي كوئىنلۇن پۈرۈلمە سىستېمىسىدىن ئىبارەت ئىككى قىسمىدىن تەركىب تاپقان. شەرقىي كوئىنلۇن جەنۇبىي غەرب يۆنىلىشىنى ئالغان، جەنۇبىي كوئىنلۇن يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ شىمالىي غەرب يۆنىلىشىنى ئالغان. شىمالىي پاسىلى ئالتۇنتاغ، تارىمنىڭ كەڭشىۋەر چوڭ يېرىلمىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. شەرقىي كوئىنلۇن پۈرۈلمە بەلۋېغى جەنۇبتا مۇزتاغ - چوڭ يۇلغۇن ساي يېرىلمىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، ئۇ، كالېدۇن، گېرتسېن، ھىندىچىنى - يەنشەن ھەمدە ھىمالايا تۇزۇلمە قاتلىمىدىن تەركىب تاپقان، چاڭچېك سىستېمىسىدىن تەركىب تاپقان ئۇلى ئېچىلىپ قالغان، ئوخشاش بولمىغان يەر بۇلەكلىرىنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئوردوۋېك سىستېمىسى، دېۋون سىستېمىسى، تاشكۆمۈر سىستېمىسى ۋە تىرئاس سىستېمىسى بىماس دەستىلەنگەن ھالەتتە قاپلاپ تۇرىدۇ، يەر قاتلاملىرى شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ يېڭىلىنىپ بارىدۇ. ئۇ شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ تۆت ئىككىلەمچى دەرىجىلىك تۇزۇلمە بىرلىكىگە ئايرىلىدۇ: (1) گورگا ئولتۇرۇشمىسى، بۇ يىراق پالېئوزوي ئېرا تېمى - پالېئوزوي ئېرا تېمى ئۇلى ئاساسىدىكى مېزوزوي - كاينوزوي ئېرا تېمى ئولتۇرۇشمىسى بولۇپ، ھەرقايسى مەزگىللەردىكى ئۇلتىرا ئاساسلىق - كىسلاتالىق بۆسمە جىنسلار ئېچىلىپ قالغان. (2) چىمەنتاغ ھەقىقىي گېئوسىنكلىنال بەلۋېغى. (3) ئارقا تاغ ئىككىلەمچى گېئوسىنكلىنال پۈرۈلمە بەلۋېغى: بۇ بەلۋاغدا كەڭ كۆلەمدە گرانىت بار. (4) قاراتاش ئىككىلەمچى گېئوسىنكلىنال پۈرۈلمە بەلۋېغى، بۇ بەلۋاغدا ئۇلتىرا ئاساسلىق - كىسلاتالىق بۆسمە جىنس بار. غەربىي كوئىنلۇن پۈرۈلمە بەلۋېغى تارىم ئويمانلىقى پارچىلانغاندىن كېيىن شەكىللەنگەن يېرىق جىلغا تىپلىق قۇرۇقلۇق ئىچىدىكى ھەقىقىي گېئوسىنكلىنال پۈرۈلمە بەلۋېغى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئىككىلەمچى دەرىجىلىك تۇزۇلمە بەلۋاغلىقا ئايرىلىدۇ: ① چارلۇق - كۆرلەك ھەقىقىي گېئوسىنكلىنال پۈرۈلمە بەلۋېغى: ئۇنىڭ ئۇلى چوڭ قۇرۇقلۇق پوستىدىن تۇزۇلگەن بولۇپ، پروتېروزوي ئېئونو تېمى، پالېئوزوي ئېرا تېمى ئېچىلىپ قالغان، كالېدىن، گېرتسېن مەزگىلىدە ماگما ھەرىكىتى كۆچەيگەن، پېرم دەۋرىدە پۈرۈلۈشۈپ كۆتۈرۈلۈپ چىققان. ② قوڭۇر - سانجۇ تېغى كۆتۈرۈلمىسى: بۇنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي تەرىپى يېرىلما ئارقىلىق پاسىل ئايرىپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ ئۇلى دەسلەپكى پروتېروزوي ئېئونو تېمىدىن، يايما قاتلىمى پالېئوزوي ئېرا تېمىدىن شەكىللەنگەن، ھەرقايسى مەزگىللەردە دېگۈدەك ماگما ھەرىكىتى يۈز بەرگەن، ئۇلتىرا ئاساسلىق جىنستىن كىسلاتالىق جىنسقا ئۆزگەرگەن، كالېدون مەزگىلىدىن كېيىن ئۇزلۇكسىز كۆتۈرۈلۈپ چىققان.

قارا قۇرۇم تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغى بۇ غەربىي كوئىنلۇن پۈرۈلمە بەلۋېغىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، كەڭشىۋەر چوڭقۇر يېرىلمىسى بىلەن تارىم پلاتفورمىسى ئارقىلىق پاسىل ئايرىپ تۇرىدۇ. ئۇ جۇڭگودا پلاتفورما پارچىلانغاندىن كېيىن قايتىدىن پەيدا بولغان گېئوسىنكلىنالغا تەۋە. ئېچىلىپ قالغان يەر قاتلاملىرىدىن پروتېروزوي ئېئونو تېمى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىدە كېمبىرىي، ئوردوۋېك، سىلۇر سىستېمىسى ۋە كېينكى پالېئوزوي ئېرا تېمىدىكى تېپىز دېڭىز فاتسىيىلىك ئۇۋۇندى جىنس، كاربوناتلىق جىنسلار بار، قىسمەن يانار تاغ جىنسلىرى ھەمدە باشقا ئۇۋۇندى جىنسلار قىستۇرۇلغان بولۇپ، ئىككىلەمچى گېئوسىنكلىنالغا تەۋە. ھىندىچىنى يەنشەن ھەرىكىتى مەزگىلىدە، دېڭىز سۈلىرىنىڭ بېسىپ كىرىش نەتىجىسىدە كېڭەيگەن، مېزوزوي ئېرا تېمىغا تەۋە بولغان گېئوسىنكلىنالىلىق چۆكۈندىلەر كەڭ تارقالغان، كالېدون، يەنشەن ھەرىكىتى مەزگىلىدە گرانىت، دىئورىت يېتىلگەن. بۇ بەلۋاغ ئىككىلەمچى دەرىجىلىك ئىككى تۇزۇلمە بىرلىكىگە ئايرىلىدۇ: ① ئاقسايچىن كۆتۈرۈلمىسى؛ ② لىن جىنتاڭ ئىككىلەمچى گېئوسىنكلىنالىلىق پۈرۈلمە بەلۋېغىدىن ئىبارەت.

ئالتۇنتاغ تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغى بۇ چىڭخەي - شىزاڭ ئېگىزلىكىنىڭ شىمالىي چېتىگە جايلاشقان بولۇپ، تارىم بىلەن سايدام ئويمانلىقى ئارىلىقىدىكى ئوتتۇرا تاغ سىستېمىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ تارىم پلاتفورمىسىنىڭ ئىككى

لەمچى دەرىجىلىك توزۇلمە بەلۋېغىغا تەۋە، ئۇنى بەزىلەر ئالتۇنتاغ ئوزۇلمە كۆتۈرۈلمىسى دەپمۇ ئاتايدۇ. ئۇنىڭ جەنۇبىي ئالتۇنتېغىنىڭ جەنۇبىي چېتىدىكى يېرىلما ۋە شەرقىي كوئىنلۇن تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغى ئارقىلىق چېگرىلىنىدۇ، شىمالىي چېگرىسى كېڭدى ـ كېپا يېرىلمىسىدىن ئىبارەت. تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغىنىڭ ئۇلى ئارخېئوزوي ئېئونو تېمى، پروتېروزوي ئېئونو تېمىدىن، يايما قاتلاملىرى ئوردوۋىك سىستېمىسى، تاش كۆمۈر سىستېمىسىدىن شەكىللەنگەن، تاش كۆمۈر سىستېمىسى پروتېروزوي ئېئونو تېمى ئوستىگە بىماس ھالدا دەستىلەنگەن، پېرم سىستېمىسى تاشكۆمۈر سىستېمىسى ئوستىگە بىماس دەستىلەنگەن، ئوتتۇرا كاينوزوي ئېرا تېمى قوزۇقلۇق فاتسىيلىك كۆمۈر تەركىبلىك چۆكۈندە ۋە ئارىلاشما رەڭلىك ئۇۋۇندى دۆۋىلەنمىسىدىن ھاسىل بولغان. كۆپ قېتىم كۆتۈرۈلۈپ چىققاچقا سويۇلۇپ كەتكەن، توزۇلمە ھەرىكىتى كۈچلۈك بولغان، ئالتۇنتاغ ھەرىكىتى (ئوتتۇرا، كېينكى پروتېروزوي ئېئونو تېمى) ئەڭ مۇھىم بولۇپ، پروتېروزوي ئېئونو تېمى گېئوسىنكلىنال پۈرۈلمىسىنىڭ ئەسلىگە قايتىپ، پلاتفورمىغا ئايلىنىشىغا سەۋەب بولغان، شۇنىڭغا ئەگىشىپ، گرانىت، ئولترا ئاساسلىق جىنسلار بۆسۈپ كىرگەن. گېرتسېن مەزگىلىدە گرانىت، ئولترا ئاساسلىق جىنسلار پارچە ـ پۈرات تارقالغان.

جۇڭغار ئولتۇرۇشمىسى بۇ جۇڭغار تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا، شەرقىي شىمال، غەربىي جەنۇب ئارىلىقىدىكى جۇڭغار ھەقىقىي گېئوسىنكلىنال ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، جۇڭغار ـ شىمالىي تەڭرىتاغ پۈرۈلمىسىنىڭ ئىككىلەمچى دەرىجىلىك توزۇلمە بىرلىكى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ پېرم دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا شەكىللەنگەن، ھىندىچىنى ـ يەنشەن توزۇلمە ھەرىكىتىنىڭ يۇنىلىشى تۈزاقلاشقان، يېڭى توزۇلمە ھەرىكىتى 4 ـ سىستېمىسىنىڭ 3 ـ سىستېما ئوستىگە بىماس دەستىلىنىشىگە سەۋەب بولغان، ئولتۇرۇشما مەركىزى شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ كۆچۈپ، شىمالدىن جەنۇبقا يۆنەلگەن يەككە يانتۇ قاتلام ھاسىل قىلغان. ئۇ ئىككىلەمچى دەرىجىلىك تۆت توزۇلمە بىرلىكىگە ئايرىلىدۇ: (1) قاراماي ـ ئۇرۇمچى ئوزۇلمە پەلەمپەيى، ئۇ يەككە يانتۇلۇق ئوستىدە يېتىلگەن پەلەمپەيسىمان ئوزۇلمە بۆلەك بولۇپ، بىرنەچچە پاراللېل تەتۇر ئوزۇك قاتلام، تەتۇر يېپىلغان ئوزۇك قاتلامدىن تەركىب تاپقان. (2) مەركىزىي ئولتۇرۇشما جەنۇبقا قاراپ قىسىيغان يانباغىر بىسۇلۇپ، ئىۋلى 6 ـ 12 كىلومېتىر چوڭقۇر، مېزوزوي ئېراسىدىكى چۆكۈندە قاپلىغان رايونغا تەۋە. (3) شىمالىي قىسىم كۆتۈرۈلمىسى: بۇ گېرتسېن توزۇلمە قاتلىمى ئۇلى ئاساسىدا يېتىلگەن مېزوزوي ـ كاينوزوي ئېراسىدىكى چۆكۈندە رايونى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇلى 5.0 ـ 5.5 كىلومېتىر چوڭقۇر. (4) شەرقىي قىسىم كۆتۈرۈلمىسى: بۇ گېرتسېن توزۇلمە قاتلىمى ئۇلى ئاساسىدا يېتىلگەن مېزوزوي ـ كاينوزوي چۆكۈندە قاتلىمىدىن ئىبارەت.

تارىم ئولتۇرۇشمىسى بۇ تارىم پلاتفورمىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. تارىم پلاتفورمىسى تەڭرىتاغ بىلەن كوئىنلۇن تېغى ئارىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ئالدىنقى جېندەن سىستېمىسى ئۇلىغا ئىگە، لۇيلىياڭ ھەرىكىتى پلاتفورمىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشىگە ئاساس سالغان. بۇ، جۇڭگودا پلاتفورمىنىڭ غەربكە سوزۇلغان قىسمى ھېسابلىنىدۇ، گېئولوگىيىلىك، گېئوفىزىكىلىق تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن، ئۇ ئىككىنچى دەرىجىلىك ئالتە توزۇلمە بىرلىكىگە ئايرىلىدۇ، تارىم ئولتۇرۇشمىسى شۇلارنىڭ بىرى. بۇ ئولتۇرۇشما يەنە بەش ئۇچىنچى دەرىجىلىك بىرلىككە ۋە 17 تۆتىنچى دەرىجىلىك بىرلىككە ئايرىلىدۇ: (1) شىمالىي ئولتۇرۇشما رايونى: بۇ مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كۈچار ئولتۇرۇشمىسى ـ تارىم پلاتفورمىسى بىلەن تەڭرىتاغ گېئوسىنكلىنال پۈرۈلمە بەلۋېغى ئوتتۇرىسىدىكى مېزوزوي ـ كاينوزوي ئېراسى ئولتۇرۇشمىسى بولۇپ، چۆكۈندىلەرنىڭ قېلىنلىقى 10 مىڭ مېتىر كېلىدۇ؛ شايار يانباغىر ـ چوڭ تېپتىكى مېزوزوي ـ كاينوزوي ئېراسى ئولتۇرۇشمىسى بولۇپ، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 4000 ـ 7000 مېتىر كېلىدۇ، ئۇلى 8 ـ 12 كىلومېتىر چوڭقۇر. (2) شەرقىي تارىم ئولتۇرۇشما رايونى: مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئاۋات ئولتۇرۇشمىسى، يەنى گېرتسېن ھەرىكىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە تەرەققىي قىلغان ئۇزۇك ئولتۇرۇشما بولۇپ، ئۇلى پالېئوزوي ئېرا تېمىدىن تەركىب تاپقان، چوڭقۇرلۇقى بەش ـ سەككىز كىلومېتىر كېلىدۇ، كاينوزوي ئېراسىدا تېز چۆكۈپ 6000 مېتىر قېلىنلىقتىكى يايما قاتلام ھاسىل بولغان؛ شۇنتوغول ئولتۇرۇشمىسى پالېئوزوي ئېرا تېمى، مېزوزوي ـ كاينوزوي ئېرا تېمىدا يېتىلگەن؛ سەكرەپ ئىلگىرىلەش 1 ـ نومۇرلۇق ئۇزۇن تام بولسا پالېئوزوي ئېراسى، مېزوزوي ئېراسىدا شەكىللەنگەن

ئولتۇرۇشما بولۇپ، چۆكۈندىلەرنىڭ قېلىنلىقى ئاز كەم 10 مىڭ مېتىر (كاينوزوي ئېرا تېمى 2500 مېتىر) كېلىدۇ؛ مەنجار ئولتۇرۇشمىسى مېزوزوي - كاينوزوي ئېرا تېمىدا يېتىلگەن؛ كۆنچى دەريالىرى يانبا- غىر پالېئوزوي ئېراسىدا كۆتۈرۈلۈپ چىققان، شۇنىڭ- دىن كېيىن غەربىي جەنۇبقا قىيسايغان؛ ھىمالايا ھەر- كىتى مەزگىلىدە پۈرۈلمىلەشكەن؛ قەدىمكى شەھەر خا- رابىسى يانباغىر مېزوزوي، كاينوزوي ئېرا تېمىدا يې- تىلگەن. (3) مەركىزىي كۆتۈرۈلمە رايونى مارالبېشى كۆتۈرۈلمىسى، كاتاق ئولتۇرۇشمىسى، تاڭغوسباستاۋ ئولتۇرۇشمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. (4) غەربىي جەنۇبىي ئولتۇرۇشما رايونى قەشقەردىن كېرىيىگىچە بولغان جايلاردىكى ئالتە دانە كۆپۈنكى كۆتۈرۈلمىسى ۋە ئولتۇرۇشمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. (5) شەرقىي جەنۇبىي ئۈزۈلمە پەلەمپەي رايونى نىيىدىن چاقىلىققىچە بولغان ئىككى ئۈزۈلمە پەلەمپەي رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تۇرپان - قۇمۇل ئولتۇرۇشمىسى بۇ تۇرپان - قۇمۇل ئولتۇرۇشمىسىدۇر. ئۇ تەڭرىتاغ تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغىنىڭ شەرقىي بۆلىكىگە تار- قالغان بولۇپ، تەڭرىتېغىدىكى تاغ ھاسىل قىلىش بەل- ۋېغى ئىچىدىكى ئىككىلەمچى 1 - دەرىجىلىك تۈزۈلمە بىرلىكى ھېسابلىنىدۇ، ئۇ گېرتسېن پۈرۈلمىسى ئۈلى ئاساسىدا يېتىلگەن چوڭ تىپتىكى مېزوزوي - كاينو- زوي ئېراسىدىكى تاغ ئارىسى ئولتۇرۇشمىسى بولۇپ، ئەترابى چوڭ يېرىلمىلارنىڭ ئىلكىدە تۇرىدۇ، ئۇنىڭ ئۈلى ئۈزگەرمىگەن پرىكىمبىرىي مىستېمىسى ياكى كا- لېدون تۈزۈلمە قاتلىمىدىن تەركىب تاپقان، ئوتتۇرا قىسمىدا جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان بىر كۆتۈرۈلمە بار، شەرقىي قىسمىدىكى چۆكمە مەركىزىي قۇمۇل شەھىرىنىڭ قارا دۆۋە ئېرىقى ئەتراپىدا بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈلى 3500 مېتىر چوڭقۇر. غەربىي قىسمىدىكى چۆك- مە مەركىزى تۇرپان ناھىيىسىنىڭ يالقۇنتاغ ئەتراپىدا بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈلى 4600 مېتىر چوڭقۇر.

ئىلى ئولتۇرۇشمىسى بۇ تەڭرىتېغىدىكى تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغىنىڭ غەربىي بۆلىكىگە جايلاشقان بولۇپ، بولخولو تېغى بىلەن خالىقتاۋ تېغى ئوتتۇرىسى- غا قىستۇرۇلغان شىنىسمان ئويمانلىقتۇر. ئۇ تاغ ئا- رىسى ئولتۇرۇشمىسىغا تەۋە بولۇپ، شىمالىي تەڭرىتاغ گېئوسىنكلىنال پۈرۈلمە بەلۋېغى ئىچىدىكى 3 - دەرە- جىلىك تۈزۈلمە بىرلىكى ھېسابلىنىدۇ، ئىلى ئولتۇ- رۇشمىسى ۋە موڭغۇلكۈرە ئولتۇرۇشمىسىدىن ئىبارەت ئىككى قىسمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، پروتېروزوي ئې- ئونو تېمى ۋە گېرتسېن پۈرۈلمە بەلۋېغى ئاساسىدا يېتىلگەن تاغ ئارىسى ئولتۇرۇشمىسى ھېسابلىنىدۇ، غايەت زور قېلىنلىقتىكى دېڭىز فاتسىيىلىك كېيىنكى ترىئاس دەۋرى ۋە دەسلەپكى - ئوتتۇرا يۇرا دەۋرىدىكى كۆمۈر تەركىبلىك بىرىكمىلەر بار، 3 - سىستېمىدىكى قىزىل رەڭلىك بىرىكمىلەر، مولاسلىق بىرىكمىلەر ۋە كەڭ كۆلەمدە يېتىلگەن 4 - سىستېمىدىن تۈزۈلگەن.

شىنجاڭدىكى ھەرىكەتچان چوڭقۇر يېرىل- مىلار ۋە يەر تەۋرەش قۇرۇلمىسى بۇ گېئولوگى- يىلىك ھەرىكەتچان قۇرۇلمىدۇر. ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى تۆتىنچى دەۋردىن بۇيان، شىنجاڭدىكى ھەرىكەتچان 29 چوڭقۇر يېرىلمىدا كۆپ قېتىم قەدىمكى يەر تەۋرەش ئەھۋالى كۆرۈلگەن ھەمدە 6 بالدىن يۇقىرى 26 قېتىم يەر تەۋرىگەنلىكى خاتىرىلەنگەن، ئۇلار ئىچىدە ئۈچ قې- تىم 8 بالدىن يۇقىرى، يەتتە قېتىم 7.0 - 7.9 بال، 16 قېتىم 6.0 - 8.9 بال يەر تەۋرىگەن. بۇ تەۋرەش قۇرۇلمىلىرىنىڭ كېسىلگەن لىتوسفېراسى ۋە يەر پوس- تى چوڭقۇرلۇقىغا ئاساسلانغاندا، يەتتە دانە ئۈلترا لى- توسفېرا يېرىلمىسى، توققۇز دانە لىتوسفېرا يېرىلمى- سى ۋە 13 دانە يەر پوستى يېرىلمىسى بار. ئۇلار ئالتاي تاغلىرى، غەربىي جۇڭغار تاغلىرى، تەڭرىتې- غىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي، كوئىنلۇن تېغى، قارا قۇرۇم تېغى، ئالتۇنتاغ ۋە ئۇنىڭ ئارىسى ھەمدە جۇڭ- غار ئويمانلىقى ياكى تارىم ئويمانلىقى قاتارلىق ئۈزۈلمە تۈتاشقان بەلۋاغلارغا تارقالغان. ستاتىستىكىلاردىن مە- لۇم بولۇشىچە، 6 بالدىن يۇقىرى يەر تەۋرەشنىڭ %90 ى ھەرىكەتچان چوڭقۇر يېرىلمىلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەن، بۇلار ئىچىدە 8 بالدىن يۇقىرى يەر تەۋرەش ئاساسلىق غول ھەرىكەتچان چوڭقۇر يېرىلمىلاردا يۈز بەرگەن، 7.0 - 7.9 بال يەر تەۋرەشنىڭ %87ى ۋە 6 بال يەر تەۋرەشنىڭ %86 نىمۇ ئاساسلىق غول ھەرىكەتچان چوڭقۇر يېرىلمىلاردا يۈز بەرگەن، ئۇنىڭ- دىن قالسا ئىككىلەمچى دەرىجىلىك ھەرىكەتچان چوڭقۇر يېرىلمىلاردا يۈز بەرگەن. قەدىمكى يەر تەۋرەش ۋە ھازىرقى زاماندىكى كۆچلۈك يەر تەۋرەشتە يەر يۈزىدىكى يېرىلما بەلۋاغلار ھەرىكەتچان چوڭقۇر يېرىلمىنى بويلاپ تارقالغان، مەسىلەن، تولى ناھىيىسىدىكى 800 مېتىر ئۈزۈنلۇقتىكى قەدىمكى يەر تەۋرىگەن يەر يۈزى يېرىلما بەلۋېغى بارلىق لىتوسفېرا يېرىلمىسىنى بويلاپ تارقال- غان. 1000 كىلومېتىر ئۈزۈنلۇقتىكى ئالتۇنتاغنىڭ

جەنۇبىي چېتىدىكى ئۇلترا لىتوسفېرا يېرىلمىسىدا يەتتە جايدا ئوخشاش بولمىغان دەۋردىكى قەدىمكى يەر تەۋرەشنىڭ دېغورماتسىيىلىك بەلۋېغى بار. 1812 ـ يىلى نىلقىدىكى 8 بال يەر تەۋرەشنىڭ دېغورماتسىيىلىك بەلۋېغى قەشقەر دەريالىي ۋادىسى يېرىلمىسىنى بويلاپ 65 كىلومېتىر كېڭەيگەن. 1985 ـ يىلى ئۇلۇغچاتتىكى 7.1 بال يەر تەۋرەكەن يەر يۈزى يېرىلما بەلۋېغىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 15 كىلومېتىرغا يېتىپ، كازىكئارت لىتوسفېرا يېرىلمىسىنى بويلاپ كېڭەيگەن. بۇ شىنجاڭدىكى ھەرىكەتچان چوڭقۇر يېرىلما بەلۋېغى تەۋرەش ياكى سىلكىنىشنى كونترول قىلىدىغان قۇرۇلما ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

شىمالىي تەڭرىتاغ يەر تەۋرەش بەلۋېغى بۇ غەربتە قىرغىزستان بىلەن قازاقستاننىڭ شىمالىي تەڭرىتېغىدىن باشلىنىپ شەرقتە شىنجاڭدىكى بارىكۆل ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە ئاخىرلىشىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 3125 كىلومېتىر، كەڭلىكى 250 ـ 550 كىلومېتىر، غەربىي تەرىپى كەڭ، شەرقىي تەرىپى تار. ئومۇمىي گەۋدىسى شەرقتىن غەربكە يېيىلغان بولۇپ، شىنجاڭ يەر تەۋرەش رايونىغا تەۋە. بۇ بەلۋاغدىكى يەر پوستىنىڭ قېلىنلىقى 45 ـ 55 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ بەلۋاغ تەڭرىتېغىدىكى تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، گېرتسىن پورۇلمە بەلۋېغىدىن تەركىب تاپقان، ھازىرقى شىمالىي تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي بۆلىكى يىلىغا 2.0 ـ 17.8 مىللىمېتىر تېزلىكتە كۆتۈرۈلمەكتە. تالاس چوڭقۇر يېرىلمىسى، زالائېر ـ نايمان چوڭقۇر يېرىلمىسى، ئالاساق ـ چۈلاق چوڭقۇر يېرىلمىسى، بولخىنۇر ـ ئاچچىق قۇدۇق چوڭقۇر يېرىلمىسى، جۇڭغارنىڭ جەنۇبىي چېتى يېرىلمىسى، بوغدا يايىسىمان تۈزۈلمىسى، داخىيەن ـ لوباۋچۈەن يېرىلمىسى ھەمدە تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ مەركىزىي قۇرۇلمىسى 6 بالدىن يۇقىرى يەر تەۋرەش يۈز بېرىدىغان تەۋرەش قۇرۇلمىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ بەلۋاغنىڭ شىنجاڭدىكى تەۋەسىدە 1716 ـ يىلىدىن 1999 ـ يىلىغىچە بىر قېتىم 8 بالدىن يۇقىرى، بەش قېتىم 7.0 ـ 7.9 بال، 15 قېتىم 6.0 ـ 6.9 بال، 71 قېتىم 5.0 ـ 5.9 بال يەر تەۋرەكەن. يەر تەۋرەش دەرىجىسى بىلەن تەكرارلىنىش مۇناسىۋىتى قىممىتى (b) 0.80، يەر تەۋرەش ھەرىكىتىنىڭ تەكرارلىنىشى تۆۋەن، كۆچلۈك لۈك دەرىجىسى زور بولغان. ئۇرۇمچى دەريالىرى پاسىل قىلغان يەر تەۋرەش ھەرىكىتى غەربتە كۆچلۈك، شەرقتە ئاجىز بولغان. 6 بالدىن يۇقىرى يەر تەۋرەش مەنبەسىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 12 ـ 60 كىلومېتىر بولۇپ، تېپىز مەنبەلىك يەر تەۋرەش ھېسابلىنىدۇ. 1889 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى چىلىكتە 3.8 بال يەر تەۋرىگەن بولۇپ، ئۇ مۇشۇ بەلۋاغ ئىچىدىكى ئەڭ كۆچلۈك يەر تەۋرەش ھېسابلىنىدۇ. 1812 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى نىلقىدا 8 بال يەر تەۋرىگەن، بۇ شىنجاڭ تەۋەسىدىكى ئەڭ كۆچلۈك يەر تەۋرەش ھېسابلىنىدۇ. بۇ بەلۋاغدىكى يەر تەۋرەش ھەرىكىتى باسقۇچى ئۇزۇن بولۇپ، تەخمىنەن 100 يىلغا يېتىدۇ، ئۇچ يەر تەۋرەش ھەرىكىتى باسقۇچىنى باشتىن كەچۈرگەن. 1716 ـ يىلىدىن 1812 ـ يىلىغىچە بىرىنچى ھەرىكەت باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ. 1813 ـ يىلىدىن 1914 ـ يىلىغىچە ئىككىنچى ھەرىكەت باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ، بۇلار ئىچىدە 1813 ـ يىلىدىن 1841 ـ يىلىغىچە بولغان ۋاقىت تىنچ باسقۇچ، 1842 ـ يىلىدىن 1914 ـ يىلىغىچە بولغان ۋاقىت جانلانغان باسقۇچ ھېسابلىنىدۇ. ئۈچىنچى ھەرىكەت باسقۇچى 1915 ـ يىلى باشلانغان. بۇنىڭ ئىچىدە، 1915 ـ يىلىدىن 1943ـ يىلىغىچە بولغان ۋاقىت تىنچ باسقۇچ، 1944ـ يىلىدىن باشلاپ جانلانغان باسقۇچ ھېسابلىنىدۇ.

جەنۇبىي تەڭرىتاغ يەر تەۋرەش بەلۋېغى بۇ شىنجاڭدىكى يەر تەۋرەش رايونىنىڭ ئەڭ جەنۇبىدىكى يەر تەۋرەش بەلۋېغىدۇر. غەربتە تاجىكىستان، قىرغىزستاندىن باشلىنىپ، شەرقتە شىنجاڭدىكى قۇرۇقتاغدا ئاخىرلىشىدۇ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 2500 كىلومېتىر، كەڭلىكى 100 ـ 325 كىلومېتىر كېلىدۇ. بەلۋاغ ئىچىدىكى يەر پوستىنىڭ قېلىنلىقى 48 ـ 62 كىلومېتىر بولۇپ، ئەڭ قېلىنلىق سىزىقى يېقىن شەرقتىن غەربكە قاراپ يېيىلىپ، تەڭرىتېغىدىكى تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغىنىڭ جەنۇبىغا يېتىپ بارىدۇ، ئۇ كالېدون ـ گېرتسىن پورۇلمە بەلۋېغى ھېسابلىنىدۇ. ھازىرقى جەنۇبىي تەڭرىتاغ يىلىغا 0 ـ 2 مىللىمېتىر تېزلىك بىلەن كۆتۈرۈلمەكتە. فەرغانە چوڭقۇر يېرىلمىسى بىيىپەن ـ جەنۇبىي فەرغانە چوڭقۇر يېرىلمىسى، ئۇلۇغچات چوڭقۇر يېرىلمىسى، كەلپىن يېرىلمىسى، پوچاڭ يېرىلمىسى ۋە چۈلتاغ يېرىلمىسى بەلۋاغ ئىچىدە يۈز بەرگەن 6 بالدىن يۇقىرى يەر تەۋرەش قۇرۇلمىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ قۇرۇلمىلارنىڭ كۆپىنچىسى شىمالغا قىيسايغان تەتۇر ئۇزۇك قاتلام بولۇپ، كۆپ ھاللاردا يېقىن شەرقتىن غەربكە قاراپ يۇرۇش يۈنىلىشىنى ھاسىل قىلغان، شىمالدىن جەنۇبقا

قاراپ رەت تەرتىپى بويىچە تاجىك ئويمانلىقى بىلەن تارىم ئويمانلىقىغا قاراپ ئىتتىرىلىپ يېيىلغان. بۇ بەلۋاغنىڭ شىنجاڭدىكى داۋىرىسىدە 1600 ـ يىلىدىن 1999 ـ يىلىغىچە جەمئىي بىر قېتىم 8 بالدىن يۇقىرى، ئۇچ قېتىم 7.0 ـ 7.9 بال، 37 قېتىم 6.0 ـ 6.9 بال، 169 قېتىم 5.0 ـ 5.9 بال يەر تەۋرىگەن. يەر تەۋرەش دەرىجىسى بىلەن تەكرارلىنىش دەرىجىسى مۇناسىۋىتىنىڭ قىممىتى 0.70(b) بولۇپ، شىنجاڭدىكى يەر تەۋرەش رايونلىرى ئىچىدە ئەڭ ھەرىكەتچان يەر تەۋرەش بەلۋىغى ھېسابلىنىدۇ، كۆچلۈك يەر تەۋرەشنىڭ تەكرارلىنىش دەرىجىسى يۇقىرى، كۆچلۈكلۈك دەرىجىسى زور، 6 بالدىن يۇقىرى يەر تەۋرەش مەنبەسىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 3 ـ 60 كىلومېتىر بولۇپ، تېيىز مەنبەلىك يەر تەۋرەشكە تەۋە. 1902 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ئاتۇشتا 8.25 بال يەر تەۋرىگەن بولۇپ، ئۇ مۇشۇ بەلۋاغ ئىچىدىكى ئەڭ كۈچلۈك يەر تەۋرەش ھېسابلىنىدۇ. بۇ بەلۋاغدىكى كۈچلۈك يەر تەۋرەش مەركەزلىك ھالدا ئالاي تېغى ـ كەلچىن ۋە باي ـ باغراش كۆلىدىن ئىبارەت ئىككى بۆلەك كە، يەنى كەلچىن ئۇزۇلمە بۆلىكى كۆتۈرۈلمىسى بىلەن تارىم ئولتۇرۇشمىسى تۇتاشقان بۆلەككە ھەمدە تارىم ئويمانلىقى ئولتۇرۇشمىسىنىڭ شىمالىغا چوقچىيىپ چىققان قىسمىغا تارقالغان. بۇ بەلۋاغنىڭ يەر تەۋرەش باسقۇچىغا تەخمىنەن 100 يىل بولغان. بىرىنچى ھەرىكەت باسقۇچى 1907 ـ يىلى ئاخىرلاشقان. ئىككىنچى ھەرىكەت باسقۇچى 1908 ـ يىلى باشلانغان، 1908 ـ يىلىدىن 1945 ـ يىلىغىچە بولغان ۋاقىت تىنچ باسقۇچ، 1946 ـ يىلىدىن باشلاپ جانلانغان باسقۇچ ھېسابلىنىدۇ.

غەربىي كوئېنلۇن يەر تەۋرەش بەلۋىغى بۇ چېگىنە ـ شىزاڭ ئېگىزلىكىدىكى يەر تەۋرەش رايونىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. شىمالىي تەرىپى قىزىلسۇ دەريا ئارقىلىق چېگىرلىنىدۇ ھەمدە شىنجاڭدىكى يەر تەۋرەش رايونىنىڭ جەنۇبىي تەگرىتاغ يەر تەۋرەش رايونى بەلۋىغى بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. غەربتە تاجىكىستاندىكى پامىر ئېگىزلىكىنىڭ غەربىدىن باشلىنىپ، شەرقىي جەنۇبقا سوزۇلۇپ، يېڭىسار، قاغىلىق، خوتەن، كېرىيە لىنىيىسىنىڭ غەربىدىن ئۆتىدۇ، جەنۇبىي چېگىرىسى تەخمىنەن شىزاڭ ئاپتونوم رايونىدىكى لى تىيەنسۇ دېگەن يەرنىڭ جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ، ئۇ پامىر، غەربىي كوئېنلۇن تاغ تىزمىسى ۋە قارا قوروم تاغ تىزمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئومۇمىي گەۋدىسىنىڭ يۇنىلىشى شىمالدىن غەربكە سوزۇلۇپ، شىمالغا قاراپ چوقچىيىپ چىققان يايىسمان بەلۋاغنى شەكىللەندۈرگەن، ئۇزۇنلۇقى 890 كىلومېتىر، كەڭلىكى 190 ـ 500 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ 50 ـ 60 كىلومېتىر قېلىنلىقتىكى يەر پوستى يانتۇ بەلۋاغدۇر. غەربىي كوئېنلۇن تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋىغى كالىدون ۋە ھىندىچىنى پورۇلمە بەلۋىغىدىن تەركىب تاپقان. ھازىر يىلىغا 2 ـ 8 مىللىمېتىر تېزلىك بىلەن كۆتۈرۈلمەكتە. پامىر يايىسمان چوققىسىنىڭ ئورنىنى دېغورماتسىيىلىك ئۆلچىگەندە، تېزلىكى يىلىغا 6 ـ 16 مىللىمېتىرغا يەتكەن. 6 بالدىن يۇقىرى يەر تەۋرەش پەيدا بولىدىغان تەۋرەش قۇرۇلمىسى تەتۇر يېيىلغان ئۇزۇك قاتلام ۋە يۇقىرى بۇلۇڭلۇق تەتۇر ئۇزۇك قاتلامنى ئاساس قىلىدۇ، ئۇزۇك قاتلامىلارنىڭ سىيرىلىش تېزلىكى يىلىغا 6 ـ 10 مىللىمېتىردىن ئاشىدۇ. كۆچلۈك يەر تەۋرەش كۆپىنچە يۇنىلىشلىك يېرىلمىلارنىڭ يايىسمان ئايلانمىسىدا ياكى يانتۇ كەسمە يېرىلمىلار كېسىشىدىغان جايلاردا يۈز بېرىدۇ. 1895 ـ يىلىدىن 1999 ـ يىلىغىچە ئالتە قېتىم 7.0 ـ 7.9 بال، 22 قېتىم 6.0 ـ 6.9 بال، 83 قېتىم 5.0 ـ 5.9 بال يەر تەۋرىگەن. يەر تەۋرەش دەرىجىسى بىلەن تەكرارلىنىش دەرىجىسى مۇناسىۋەت قىممىتى 0.64(b). يەر تەۋرەشنىڭ تەكرارلىنىش دەرىجىسى يۇقىرى، كۆچلۈك يەر تەۋرەش ئاز، كۆپ ھالىلاردا ئوتتۇراھال كۆچلۈك يەر تەۋرەيدۇ. ئاساسەن قەشقەرنىڭ غەربىي جەنۇبىي، تاشقورغان، قاغىلىقنىڭ جەنۇبىدىكى مازار، خوتەننىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى مۇز تاغ ھەمدە قارا قوروم تېغى ئېغىزى ئەتراپلىرىدا يۈز بەرگەن. 1895 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى تاشقورغاندا 7.5 بال يەر تەۋرىگەن بولۇپ، بۇ ئەڭ كۆچلۈك يەر تەۋرەش ھېسابلىنىدۇ. يەر تەۋرەش مەنبەسىنىڭ چوڭقۇرلۇقى غەربتىن شىمالغا قاراپ تېيىزلاشقان، تېيىز مەنبەلىك يەر تەۋرەش كۆپىنچە 50 كىلومېتىر چوڭقۇرلۇق ئىچىدە كۆرۈلگەن، ئوتتۇراھال چوڭقۇر مەنبەلىك يەر تەۋرەش 170 كىلومېتىر چوڭقۇرلۇقتا كۆرۈلگەن. يەر تەۋرەش ھەرىكىتى باسقۇچى 100 يىل ئىچىدە بولغان، بىرىنچى ھەرىكەت باسقۇچى 1910 ـ يىلى ئاخىرلاشقان. 1911 ـ يىلىدىن باشلاپ ئىككىنچى ھەرىكەت باسقۇچىغا قەدەم قويغان، بۇنىڭ ئىچىدە 1911 ـ يىلىدىن 1943 ـ يىلىغىچە بولغان ۋاقىت تىنچ باسقۇچ. 1944 ـ يىلىدىن باشلاپ جانلانغان باسقۇچ ھېسابلىنىدۇ.

ئالتۇنتاغ يەر تەۋرەش بەلۋېغى بۇ چىڭخەي ـ شىزاڭ ئېگىزلىكىدىكى يەر تەۋرەش بەلۋېغىنىڭ ئەڭ شىمالىدىكى يەر تەۋرەش بەلۋېغىدۇر، ئۇ ئالتۇنتاغ ـ چىلىيەنشەن تېغىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، شىنجاڭ، چىڭخەي ۋە گەنسۇنىڭ قىسمەن رايونلىرىغا تارقالغان، ئومۇمىي گەۋدە يېيىلمىسى شىمالغا چوقچەيىپ چىققان ياي شەكلىنى ھاسىل قىلغان، ئۇزۇنلۇقى 2710 كىلومېتىر، كەڭلىكى 70 ـ 240 كىلومېتىر كېلىدۇ، غەربىي تەرىپى تار، شەرقىي تەرىپى كەڭ. شىنجاڭ تەۋەسىدە نىيە، لوپنۇر كۆلى، قومۇقۇدۇق لىنىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتۇنتاغ ۋە ئۇنىڭ تاغ ئالدىدىكى يانتۇ تۆزلەڭلىك بەلۋاغلارغا جايلاشقان. يەر پوستىنىڭ قېلىنلىقى 50 كىلومېتىر ئۆچۈرىسىدە كېلىدۇ. ئالتۇنتاغدىكى تاغ ھاسىل قىلىش بەلۋېغى ئاساسەن، كالىدون پۈرۈلمە بەلۋېغى ھېسابلىنىدۇ. يەر شارى بايلىق سۈنئىي ھەمراھى تارتقان سۈرەتتە ناھايىتى ئېنىق بولغان ئالتۇنتاغ ھەرىكەتچان ئۈزۈلمە بەلۋېغى يەر تەۋرەش بەلۋېغىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەن. ھازىرقى ئالتۇنتاغ ۋە كوئىنلۇن تېغى يىلىغا 2ـ10 مىللىمېتىر تېزلىكتە كۆتۈرۈلمەكتە. 1922ـ يىلىدىن 1999 ـ يىلىغىچە شىنجاڭ تەۋەسىدىكى بۇ بەلۋاغدا ئىككى قېتىم 7.0 ـ 7.9 بال، تۆت قېتىم 6.0 ـ 6.9 بال 32 قېتىم 5.0 ـ 5.9 بال يەر تەۋرىگەن؛ ئاساسەن، نىيە، چەرچەن ھەمدە لوپنۇرنىڭ جەنۇبىي رايونىغا تارقالغان. 6 بالدىن يۇقىرى يەر تەۋرەش مەنبەسىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 14 ـ 58 كىلومېتىر بولۇپ، تىپىز مەنبەلىك يەر تەۋرەشكە كىرىدۇ. يەر تەۋرەش ھەرىكىتىنىڭ تەكرارلىنىش دەرىجىسى تۆۋەن، كۆچلۈكلۈك دەرىجىسى ئاجىز، تەۋرەش دەرىجىسى بىلەن تەكرارلىنىش دەرىجىسى مۇناسىۋىتىنىڭ قىممىتى (b)0.72. 1924 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ۋە 12 ـ كۈنى يۈز بەرگەن ئاساسلىق قوش تەۋرەش تىپىدىكى 7.25 بال يەر تەۋرەش ـ بۇ بەلۋاغنىڭ شىنجاڭ تەۋەسىدىكى ئەڭ كۆچلۈك يەر تەۋرەش ھېسابلىنىدۇ. بۇ بەلۋاغنىڭ يەر تەۋرەش ھەرىكىتى باسقۇچى 100 يىل ئىچىدە بولغان. بىرىنچى ھەرىكەت باسقۇچىدىكى جانلىنىش مەزگىلى 1924 ـ يىلى باشلىنىپ 1933 ـ يىلى ئاخىرلاشقان. 1934 ـ يىلى ئىككىنچى ھەرىكەت باسقۇچىغا كىرگەن، بۇنىڭ ئىچىدە 1934 ـ يىلىدىن 1947 ـ يىلىغىچە بولغان ۋاقىت تىنچ بولغان ۋاقىت ھېسابلىنىدۇ، 1948 ـ يىلىدىن باشلاپ جانلىنىش باسقۇچىغا كىرگەن.

ئالتاي يەر تەۋرەش بەلۋېغى بۇ شىنجاڭدىكى يەر تەۋرەش رايونىنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان. ئۇ جۇڭگو، موڭغۇلىيە، قازاقىستان ۋە رۇسىيىلەر تۇتاشقان چېگرا رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ غەربىي جەنۇبىي چېگرىسى ئېرتىش دەريا سىستېمىسى جەنۇبىي، جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىي چېتىنى بويلاپ، بارىكۆلنىڭ شىمالىي، ئاراتۇرۇكنىڭ شەرقىي ۋە شىمالىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ، ئالتاي تېغى، ئالمانتىي ـ بەيتىك تېغى، قارا مايلى ۋە سانتاڭخۇ ـ نوم ئويمانلىقى ھەمدە موڭغۇلىيىدىكى چۆل ئالتايىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئومۇمىي گەۋدىسى شىمالىي ـ شىمالىي غەربىي غەرب يۆنىلىشى بويىچە يېيىلغان، ئۇزۇنلۇقى 2100 كىلومېتىر، كەڭلىكى 325 ـ 475 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇ گېرتسېن پۈرۈلمە بەلۋېغى ھېسابلىنىدۇ. يەر پوستى قېلىنلىقى 46 ـ 56 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئالتاي تېغى ھازىر يىلىغا 0.5 ـ 2.0 مىللىمېتىر تېزلىكتە كۆتۈرۈلمەكتە. كۆكتوقاي ـ ئەرتەي چوڭقۇر يېرىلمىسى، ئېرتىش چوڭقۇر يېرىلمىسى ھەمدە كۆپ قاتارلىق يېرىلمىلار بۇ بەلۋاغنىڭ شىنجاڭدىكى تەۋەسىدە 6 بالدىن يۇقىرى يەر تەۋرەش يۈز بېرىدىغان قۇرۇلما ھېسابلىنىدۇ. 1917 ـ يىلىدىن 1999 ـ يىلىغىچە بۇ بەلۋاغنىڭ شىنجاڭ قىسمىدا بىر قېتىم 8 بال، ئىككى قېتىم 7.0 ـ 7.4 بال، ئۈچ قېتىم 6.0 ـ 6.9 بال، 21 قېتىم 5.0 ـ 9.5 بال يەر تەۋرىگەن، يەر تەۋرەش دەرىجىسى بىلەن تەكرارلىنىش دەرىجىسى مۇناسىۋىتىنىڭ قىممىتى (b)0.68. 6 بالدىن يۇقىرى يەر تەۋرەش مەنبەسىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 25 ـ 35 كىلومېتىر بولۇپ، تىپىز مەنبەلىك يەر تەۋرەش ھېسابلىنىدۇ. 1939 ـ يىلىدىن ئىلگىرى بىرىنچى يەر تەۋرەش ھەرىكىتى باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ. 1940 ـ يىلىدىن باشلاپ يەر تەۋرەش ھەرىكىتىنىڭ ئىككىنچى باسقۇچىغا قەدەم قويغان. بۇلار ئىچىدە 1940 ـ يىلىدىن 1969 ـ يىلىغىچە بولغان ۋاقىت تىنچ باسقۇچ ھېسابلىنىدۇ، 1970 ـ يىلىدىن باشلاپ يەر تەۋرەش ھەرىكىتى جانلانغان باسقۇچقا قەدەم قويغان، بۇ بەلۋاغدىكى يەر تەۋرەش ھەرىكىتىنىڭ باسقۇچىغا تەخمىنەن 90 يىل بولغان.

قەدىمكى بىئولوگىيىلىك قاتمىلار بۇ گېئولوگىيىلىك تارىخى دەۋرلەردە ساقلىنىپ قالغان ھايۋانات ـ ئۆسۈملۈك قاتمىسىدۇر. يەنى يەر قاتلاملىرىنىڭ تەركىبىدە ساقلىنىپ قالغان قاتمىلارغا ئاساسەن، گېئوخرونولوگىيىلىك دەۋرلەردىكى جانلىقلارنىڭ مورفو-

لوگىيىسى، قۇرۇلمىسى، تۈرلىرى، تارقىلىشى، تەد-
رىجىي تەرەققىي قىلىش مۇناسىۋىتى قاتارلىقلارنى تەت-
قىق قىلىدۇ. شىنجاڭدا قەدىمكى بىئولوگىيىلىك قات-
ىلارنىڭ تۈرلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، قەۋەتلىك
تاشلار، ئۆسۈملۈك ھەمدە سپورا، ترىلوبىتا قۇرتى،
گراپتولىت، مارجان، پۇتسىمانلار، باش پۇتلۇقلار،
قوش قاسراقلىقلار، ستروماتوپور قۇرتى، ژېستىبۇلا
قۇرتى، يىگناغۇچلار، قۇرت ـ قوڭغۇز، قاسراقلىق
قۇرت، فوسسىل قۇلۇلىسى، ھۇجەيرىلىك سۆڭەكلىك-
لەر، چىشلىق سۆڭەكلىكلەر، بېلىقلار، قوش ماكان-
لىق ھەرىكەت قىلغۇچىلار، يانباغىرلاپ ھەرىكەت قىل-
غۇچىلار ۋە سۈت ئېمىپ ھەرىكەت قىلغۇچىلار قاتارلىق-
لارنىڭ ھەممىسى تېپىلىدۇ.

شىنجاڭدا ئەڭ بۇرۇنقى قاتمىلار 1 مىليارد يىلدىن
كۆپرەك ۋاقىتتىن ھازىرغىچە بولغان پروتېروزوي ئې-
راسىنىڭ چاڭ چېڭ (سەددىچىن) سىستېمىسى (1
مىليارد 400 مىليون يىلدىن 1 مىليارد 800 مىليون
يىلغىچە) دىن ئۇچرايدۇ، ئۇ قەدىمكى مىكرو ئۆسۈم-
لۈك ۋە قەۋەتلىك تاشلاردىن ھاسىل بولغان. ئالدىنقى-
سى يۇسۇنلەرئۆسۈملۈكىنى كۆرسىتىدۇ، كېيىنكىسى
كۆك يۇسۇننىڭ ئۆزى ۋە ئۇنىڭ ھايانلىق پائالىيىتى
ئىزلىرىدىن شەكىللەنگەن ئۇنىۋېرسال قۇرۇلمىلىق
ماددىلارنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ دائىم ھاك جىنس، دولو-
مىتلىق جىنس تەركىبىدە مەركەزداش ھالەتتىكى قەۋەت-
لىك قۇرۇلما بولۇپ شەكىللىنىدۇ. ئەڭ كېيىنكى
قاتمىلار تۆتىنچى دەۋردىكى يەر قاتلىمىدىن تېپىلىدۇ،
ئۇ ئاساسەن، سپورلىق گۈل چېڭى ۋە سۈت ئەمگۈچى
ھايۋانلارنىڭ قاتمىسى قاتارلىقلاردىن ھاسىل بولغان.

شىنجاڭدىكى نۇرغۇن قەدىمكى بىئولوگىيىلىك
قاتمىلار ۋە يادىكارلىقلارنىڭ مەملىكەت ئىچى ۋە سىر-
تىدا خىلى داڭقى بار. مەسىلەن، دەسلەپكى پالېئوزوي
ئېراسىدىكى كىچىك قاسراقلىق ھەرىكەت قىلغۇچى-
لار، ترىلوبىتا قۇرتى، گراپتولىت، ئاخىرقى پالېئو-
زوي ئېراسىدىكى يىگناغۇچلار، مارجان، پۇتسىمانلار،
چىشلىق سۆڭەكلىكلەر، ئۆسۈملۈك، بېلىق ۋە قوش
ماكانلىقلار؛ مېزوزوي ئېراسىدىكى يەر باغىرلىغۇچى-
لار، قەدىمكى ئورمانلىق خارابىسى، كاينوزوي ئېرا-
سىدىكى ئويىستېر قۇلۇلىسى ھايۋانلار توپى، پالېئوت-
سېن ئېپوخاسىدىكى ئۆسۈملۈكلەر ۋە سۈت ئەمگۈچى
ھايۋانات قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ترىلوبىتا قۇرتى قاتمىسى بۇ دېڭىز ھايۋان-
لىرىنىڭ قاتمىسىدۇر. بوغۇم پۇتلۇقلار تۈرىگە كىرە-
دۇ. تېنى دۈمبە قاسىرىقى ۋە قورساق قاسىرىقىدىن
تەركىب تاپقان. ئۇزۇنلۇقى نەچچە سانتىمېتىردىن 70
سانتىمېتىرغىچە، ئايرىملىرىنىڭ پەقەت نەچچە مىللى-
مېتىرلا كېلىدۇ. كۆپ ساندىكى قاتمىلارنىڭ دۈمبە
قاسىرىقى ۋە ئۇنىڭ سىرتقى پەردىسى ساقلىنىپ قال-
غان. تېنى باش قىسمى، كۆكرەك قىسمى، قۇيرۇق
قىسمىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسمغا بۆلۈنىدۇ، دۈمبىسى-
دىكى قاسىراقلار بويىغا سوزۇلغان ئىككى دۈمبە قىرى
ئارقىلىق ئوتتۇرا ئوق ۋە ئىككى يان تەرىپىدىكى قو-
ۋۇرغا قىسمىنى ئايرىپ تۇرىدۇ، شۇڭا ئۇ ترىلوبىتا
قۇرتى دەپ ئاتىلىدۇ. باش قىسمى كۆپ ھاللاردا يېرىم
يۇمىلاق شەكىلدە بولۇپ، باش ئېگىرى، بويۇن ھالقە-
سى، ئالدى گىرۋىكى ۋە يۇز قىسمىنى ئۆز ئىچىگە
ئالىدۇ. باش ئېگىرىنىڭ چوڭ ـ كىچىك، ئويمان
بولۇشى تۈرلەرگە ئايرىشتىكى مۇھىم خۇسۇسىيىتىنىڭ
بىرى. بويۇن ھالقىسى باش ئېگىرىنىڭ كەينىگە جا-
لاشقان بولۇپ، بويۇن ھۇززىكى ياكى بويۇن نەشتىرى
بار. ئالدى گىرۋىكى باش ئېگىرىنىڭ ئالدىنقى قىسمىغا
جايلاشقان بولۇپ، سىرتقى گىرۋىكى ئىچكى گىرۋەكنى
ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كۆپ ساندىكى ترىلوبىتا قۇرتىنىڭ
قوۋۇز قىسمى مۇقىم قوۋۇز ۋە ھەرىكەتچان قوۋۇز دەپ
ئايرىلىدۇ. باش ئېگىرى بىلەن مۇقىم قوۋۇزى بىرلە-
شىپ چوقا يايمىسى دېيىلىدۇ. بەزىلىرىنىڭ چوققىسى-
نىڭ ئالدى دوقمىدا چوقا نەشتىرى بار. كۆكرەك
قىسمى 2 ـ 40 نەچچە تال تۈگۈنچەك كۆكرەك بوغۇم-
چىسىدىن تەركىب تاپقان، ھەربىر بوغۇمچىسى ئوق
بوغۇم ۋە ئىككى يان قوۋۇرغا بوغۇمى دەپ ئايرىلىدۇ،
قوۋۇرغا ئېرىقچىسى ياكى قوۋۇرغا قىلتىرىقى بار.
قۇيرۇق قىسمى مەركىزىي ئوق ياكى ئىككى يېنىدىكى
قوۋۇرغا قىسمىدىن تەركىب تاپقان، ھەر ۋاقىت قۇي-
رۇق گىرۋىكى ياكى قۇيرۇق قىلتىرىقلىرى بولىدۇ.
كۆپ ساندىكى ترىلوبىتا قۇرتىنىڭ قاسىرىقى پارقىراق
كېلىدۇ، بەزىلىرىدە تۈشۈكچە، ھۇررەك، داغلار بار.
شىنجاڭ تەۋەسىدە ترىلوبىتا قۇرتىنىڭ تاش قاتمىلىرى
ناھايىتى مول بولۇپ، كېمبرىي ـ ئوردوۋىك سىستې-
مىسىدا ئەڭ كۆپەيگەن، ئۇنىڭ تۈرلىرى كۆپ بولۇپ،
ئاساسەن، ئاگنوستىدا ئەترىتى، سەيدىلىجى قۇرتى ئەت-
رىتى، تاياقچىسىمان قۇرتلار ئەترىتى، پۇرۇلمە قو-
ۋۇزلۇق قۇرتلار ئەترىتى ۋە يېرىق قوۋۇرغىلىق قۇرتلار
ئەترىتى مولېكۇلالىرىدىن تەركىب تاپقان. بۇ ئالتاي
تېغى، شەرقىي، غەربىي جۇڭغار، تەڭرىتاغ ۋە كوئىن-
لۇن ـ قارا قورۇم رايونلىرى ھەمدە تارىم يايما رايون-
لىرىنىڭ ئاستىنقى قىسمىغا تارقالغان. ئۇ دەسلەپكى

پالېئوزوي ئېراسى قاتلىمىنى ئايرىپ سېلىشتۇرۇشنىڭ مۇھىم ئاساسى ھېسابلىنىدۇ.

گراپتولىت قاتمىلىرى بۇ ئاللىبۇرۇن نەسلى يوقالغان بىرخىل دېڭىز ھايۋىنى قاتمىسىدۇر، ئۇ خور-دىلىق ھايۋاناتلار تىپىگە كىرىدۇ. قاتمىلار تاغ جىنىس قاتلىمىنىڭ يۈزىدە ساقلىنىپ قالغان قەلەم پوچىركە-سىغا ئوخشاپ كەتكەچكە شۇنداق ئاتالغان. گراپتولىت-نىڭ گەۋدىسى بىر ياكى بىرنەچچە گراپتولىت شاخلە-رىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، باشلىنىش ئۇچى كۈنۈس-سىمان تۈرەلمە نەيچىسى ھالەتتە كېلىدۇ، شاخ گەۋدە-سى سىرتقا قاراپ يېيىلىپ ئۆسكەن، بىسلىق ئۇچى بارا - بارا ئىنچىكىلەپ، سىرتقا قاراپ سوزۇلۇپ ئىن-تايىن ئىنچىكە يىپسىمان نەيچىنى شەكىللەندۈرگەن، بەزى يىپ نەيچىلىرى گراپتولىت گەۋدىسى خالتىسى-نىڭ تەسىرىدە قاتتىق مەركىزى ئوققا ئايلانغان. گراپ-تولىت شاخلىرى بىر يۈنىلىشنى بويلاپ ئۈزلۈكسىز ئۆسكەن نۇرغۇنلىغان ھۈجەيرە نەيچىلىرىنىڭ ئۈزۈتارا ئۈتىشىشىدىن ھاسىل بولغان، شەكلى ھەرخىل بولۇپ، ئوخشاش شاخلىق، كېيىنكى شاخلىق ۋە مىكرو شاخ-لىق دەپ ئايرىلىدۇ. ئوخشاش شاخلىقلىرى بولسا يەنە تۈز شاخلىق ۋە يان شاخلىق دەپ ئايرىلىدۇ. ھۈجەيرە نەيچىلىرى يەككە تەنلىرىنىڭ تۇرالغۇ ماكانى بولۇپ، بىرقاتار، ئىككى قاتار ياكى تۆت قاتار بولۇپ تىزىل-غان، ئالدى ۋە كەينى ئۈزۈتارا دەستىلىنىپ يېپىلغان. دەرەخسىمان گراپتولىتلار ئەترىتى بىلەن نورمال گراپ-تولىتلار ئەترىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. شاخسىمان گراپتولىتلار ئەترىتىدىكى گراپتولىتنىڭ گەۋدىسى كۆ-پىنچە دەرەخ شېخى شەكلىدە كېلىدۇ، شاخلىرى رەت-لىك ياكى رەتسىز كېلىدۇ، شاخ ئارىلىقلىرىدا بەزىدە توغرا چاناقلار ياكى سىزىقسىمان تۈگۈنەكلەر ئۈزۈتارا ئۈتىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئادەتتە دېڭىز ئاستىدا قېتىپ قالىدۇ، ئاز ساندىكىلىرى چىرمىشىپ لەيلەپ ياشايدۇ. نورمال گراپتولىتلار ئەترىتىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى چىرمىشىپ لەيلەپ ياشايدۇ. گراپتولىت گەۋدىسىدە بىر خىل نورمال ھۈجەيرە نەيچىسى بولۇپ، كۆپىنچە-سى رەتلىك بولغان شاخلاردىن تەركىب تاپقان، مەركە-زىي ئوقى بولىدۇ ياكى مەركىزىي ئوقى بولمايدۇ. گراپتولىت شاخلىرى ئاستىغا قاراپ تىك، يانتۇ، تەك-شى سوزۇلغان، ئۈستىگە قاراپ قىيسايغان ھالەتتە يا-كى يامىشىپ ئۆسىدۇ. ھۈجەيرە نەيچىلىرىنىڭ شەكىل ئۈزگىرىشى ناھايىتى زور بولۇپ، كۆپ ھاللاردا تىك نەيچىسىمان، پۈرۈلمىسىمان، چانىسىمان ۋە بۇدۇرسە-مان ھالەتتە كېلىدۇ. شىنجاڭ تەۋەسىدە گراپتولىت قاتمىلىرى ناھايىتى مول، تارقىلىشى كەڭ بولۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئالتاي تېغى، شەرقىي، غەربىي جۇڭغار، تەڭرىتاغ، كوئىنلۇن - قارا قۇرۇم تېغى ۋە تارىم يايما رايونلىرىنىڭ ئاستىنقى قىسمىدا ئۇچرايدۇ. مەركەزلىك ھالدا ئوردوۋىك سىستېمىسى، سلۇر سىس-تېمىسى ۋە ئاستىنقى دېۋون دەۋرىدىن چىقىدۇ. ئۇ پالېئوزوي ئېراسىدىكى يەر قاتلاملىرىنى ئايرىشتا سې-لىشتۇرۇش ۋە تاغ جىنىس قاتىمىلىك قەدىمكى جۇغرا-پىيىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ مۇھىم ئاساسى ھې-سابلىنىدۇ.

براخىئوپودالار (جەيىنەك پۇتلۇقلار) قاتىمىسى بۇ بىر خىل ئومۇرتقىسىز دېڭىز ھايۋانلىرىنىڭ قاتمىسىدۇر. ھەممىسى يەككە تەنلىكلەر ھېسابلىنىدۇ. يۇمشاق تەنلىكلەردە ئايلانمىلىق ئىككى قولى (تۈكلۈك ھالقا) بولۇپ، ئۇنىڭ سىرتىنى ئىككى خىتىنلىق فوسفورلۇق قاسراق ئوراپ تۇرىدۇ، سىرتقى ئومۇمىي كۆرۈنۈشى چاسا، يۇمىلاق، دومىلاق، ئۇچ قىرلىق قاتارلىق شەكىلدە كېلىدۇ. ئادەتتە قاسراقلە-رىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5 - 80 مىللىمېتىر بولۇپ، ئىككى قاسىرىقىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمايدۇ. لېكىن، ئوڭ - سول تەرىپى سىممېتىرىك ھالەتتە كې-لىدۇ، چوڭلىرى قورساق قاسىرىقىدىن، كىچىكلىرى دۈمبە قاسىرىقىدىن تەركىب تاپقان. ئىككى قاسىرىقە-نىڭ پېتىنقى - كۆپۈنكى شەكىللىك ئەھۋالىغا قاراپ، قوش كۆپۈنكى شەكىللىك، پېتىنقى - كۆپۈنكى شە-كىللىك، كۆپۈنكى تەكشى شەكىللىك ۋە قوش ئەگرى شەكىللىك دەپ ئايرىلىدۇ. قاسىراق گەۋدىسىنىڭ مەر-كىزىدە دائىم پولتىيىپ چىققان ئوتتۇرا ئوقۇرى بىلەن كۆپتۈرمىلىك ئوتتۇرا دۈمبەل ھاسىل بولغان. كىر-شىش سىزىقلىرى، كىرىشىش يۈزى، ئۇچ بۇرجەكلىك تۈشۈكچىلەر بار، قاسىراق يۈزى پارقىراق ياكى قاسى-راقلىرى يولسىمان، سىزىقسىمان، پۈرۈلمىلىك ھەمدە ئورتاق مەركەزلىك يولسىمان، ئورتاق مەركەزلىك سى-زىقسىمان، ئورتاق مەركەزلىك قەۋەتسىمان كېلىدۇ، بەزىلىرىنىڭ قاسىراق نەشتىرى بار، قاسىرىقى ئىچىدە كىرىشمە چىشى، ئاچقۇچسىمان سۈپىسى، ئاساسلىق قاپارتما، بېغىش قاپارتمىسى ياكى بېغىش تاياقچىسى، بېغىش ھالقىسى، بېغىش بورمىسى قاتارلىقلار بار. قاسىراقلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە يۇمشاق تەنلىكلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى قاتارلىقلارغا ئاساسەن، قايچىلانمىسىزلار سىنىپى ۋە قايچىلانمىلىقلار سىنىپىدىن ئىبارەت ئىككى

چولۇ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. قاسىراقلىرىنىڭ سىرتقى شەكـ
لى قاسىراق ھېزەكلىرى ھەمدە ئۇنىڭ ئىچكى تۈزۈلۈ-
شى براخىئوپودالارنى تۈرلەرگە ئايرىشنىڭ مۇھىم ئاسا-
سى ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭدا براخىئوپودالارنىڭ قاتمـ
سى ناھايىتى مول، كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئايرىم -
ئايرىم ھالدا ئالتاي تېغى، شەرقىي - غەربىي جۇڭغار،
تەڭرىتاغ، كوئىنلۇن - ئالتۇنتاغلىرى ھەمدە ئويماند-
لىقلاردىكى ياپما رايونلارنىڭ ئاستىنقى قىسمىدىكى پا-
لېئوزوي ئېراسى يەر قاتلىمىدىن چىقىدۇ. ئەڭ بۇرۇن-
قىسى دەسلەپكى كېمبىرىي ئېپوخاسىدىن تې-
پىلغان بولۇپ، كېمبىرىي - ئوردوۋىك دەۋرلىرىدە
قايچىلانمىسىزلار سىنىپى بىلەن ئورتىس قۇلۇلىسى ۋە
ستروفومېنا قۇلۇلىسى تۈرىدىكىلەر ئەڭ
ياخشى پېتىلگەن. سىلۇر - دېۋون دەۋرىدە ئاسا-
سەن، پېنتامېروس سەدەپ قۇلۇلىسى، ئاترىپا قۇلۇلـ
سى ۋە سپىرىفېر قۇلۇلىسى پېتىلگەن. پېقىنقى يىللار-
دىن بۇيان، قارا قۇرۇم تېغىنىڭ شىمالىي يانباغىردىكى
يۇرا دەۋرىدىكى يەر قاتلىمىدىن كۆپ مىقداردا كىچىك
تۇمشۇقلۇق قۇلۇلە، تىرىپراتۇلىد قۇلۇلىسى تېپىلدى.
براخىئوپودالارنىڭ كۆپىنچىسى توپلىشىپ 200 مېتىر
چوڭقۇرلۇقتىكى ئىللىق تېمىز دېڭىز بەلۋاغلىرىدا يا-
شايدۇ، ئاز ساندىكىسى چوڭقۇر دېڭىزلاردا ياشايدۇ،
ئىچكى غولى ياكى قاسىراق گەۋدىسى دېڭىز تېگىگە
ئورناپ كەتكەن ياكى باشقا جىسىملارنىڭ ئۈستىگە يېپـ
شىپ قالغان، بەزىلىرى ئەركىن ھالدا دېڭىز تېگىدە
يېتىپ ھاردۇق ئالىدۇ، بۇ دېڭىز قاتىمىلىك يەر
قاتلاملىرىنى سېلىشتۇرۇپ ئايرىشتىكى مۇھىم ئاساس-
لارنىڭ بىرى.

مارجان قاتمىسى بۇ دېڭىزدا ياشايدىغان بىر-
خىل ئومۇرتقىسىز كاۋاك ئىچلىكلەر قاتمىسىدۇر. تەڭ-
ھا ياكى توپلىشىپ ياشايدۇ. يۇمشاق تەنلىكلەرنىڭ باش
قىسمىدا ئوتتۇرىسى كاۋاك بولغان سېزىش قولى بار،
مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرىدە كالتسىيلىق سىرتقى ئىس-
كىلىتى بار. سىرتقى پوستى، ئايرىغۇچى پوستى، پەر-
دىلىك، تەڭگىسىمان پەردىلىك، كۆپۈكسىمان پەردە-
لىك ياكى ئورتاق سۈڭەكلىك توقۇلمىلاردىن تەركىب
تاپقان. بۇلارنىڭ ھەممىسى سۈ ئاستىنى ماكان تۇتۇپ
ياشايدۇ، كۆپىنچىسى بىئولوگىيىلىك خادا تاشلارنى
ھاسىل قىلىدۇ. ئۈستىخان قۇرۇلمىسىغا ئاساسەن رۇ-
گوزا مارجىنى، غەيرىي شەكىللىك مارجان، پەردىلىك
مارجان، جۇلالىق مارجان ۋە ئوكتوكورال مارجان دەپ
ئايرىلىدۇ. رۇگوزا مارجىنى، يەنى تۆت بۇرجەكلىك
مارجان دەپمۇ ئاتىلىدۇ، يەككە تەنلىرى كۆپىنچە تەتۇر
كونۇسسىمان، تۇۋرۇكسىمان، تەغىسىمان ياكى ساپما
كەشسىمان ھالەتتە كېلىدۇ، توپ ياشىغۇچىلارنىڭ كۆ-
پىنچىسى غۇۋۇمەك شەكىللىك، كاللەك شەكىللىك كې-
لىدۇ. ئۇ يەككە بەلۋاغ تىپلىق، قوش بەلۋاغ تىپلىق،
ئۈچ بەلۋاغ تىپلىق ھەمدە كۆپۈكچە بەلۋاغ تىپلىق دەپ
ئايرىلىدۇ. شىنجاڭدا دەسلەپتە ئوتتۇرا ئوردوۋىك ئېپو-
خاسىدىن ئۈچرايدۇ. غەيرىي شەكىللىك مارجانلارنىڭ
ھەممىسى يەككە تەنلىكلەرگە كىرىدۇ، كىچىك تىپتە-
كىلىرى ئىنچىكە ئۈزۈن تۈۋرۈكسىمان ھالەتتە بولۇپ،
تۈزۈلۈشى ئاددىي، ئۇ ئاساسەن، دەسلەپكى - ئوتتۇرا
تاشكۆمۈر ئېپوخاسىدىن ئۈچرايدۇ. پەردىلىك مارجانلا-
رنىڭ ھەممىسى توپ ياشىغۇچىلارغا تەۋە بولۇپ، سىرتـ
قى شەكلى غۇۋۇمەكسىمان، كاللەكسىمان، شاخسىمان
ياكى زەنجىرسىمان شەكىللىك كېلىدۇ، يەكتەنلىرى
ئىنچىكە ھەم ئۈزۈن بولىدۇ، تۈتاش قۇرۇلمىلىق ياكى
ئورتاق سۈڭەكلىك توقۇلمىلاردىن تۈزۈلگەن. بۇ شىنـ
جاڭدا ئاخىرقى ئوردوۋىك ئېپوخاسىدىن ئۈچرايدۇ.
رۇگوزا مارجىنى ۋە پەردىلىك مارجانلار شىنجاڭ تەۋە-
سىگە ناھايىتى كەڭ تارقالغان، ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى
ئوردوۋىك ئېپوخاسى، ئوتتۇرا - ئاخىرقى سىلۇر ئېپو-
خاسى، دەسلەپكى - ئوتتۇرا دېۋون ئېپوخاسى ۋە تاش-
كۆمۈر - پېرىم دەۋرىدىكى يەر قاتلاملىرىغا جايلاشقان
بولۇپ، پالېئوزوي ئېراسىنىڭ ئاخىرلىرىدا پۈتۈنلەي
يوقالغان. جۇلالىق مارجانلار ئەڭ بۇرۇن ئوتتۇرا تر-
ئاس ئېپوخاسىدىن تېپىلغان بولۇپ، تاكى ھازىرغا
قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە. شىنجاڭ تەۋەسىدە ئاسا-
سەن، قارا قۇرۇم تېغىدىكى ئاخىرقى ترىئاس ئېپوخا-
سى - بور دەۋرىدىكى يەر قاتلاملىرىدىن تېپىلىدۇ.
مارجانلارنىڭ كۆپىنچىسى سۈ تېمپېراتۇرىسى 22 - 27
گرادۇسقىچە، سۈ چوڭقۇرلۇقى 7 - 50 مېتىرغىچە،
ئىشقارلىق دەرىجىسى 35‰—36‰ غىچە بولغان ئىس-
سىق بەلۋاغ ياكى مۇتەدىل ئىسسىق بەلۋاغلاردىكى تې-
مىز دېڭىز بەلۋاغلىرىدا ياشايدۇ، قاتمىلارنىڭ كۆپىنـ
چىسى ھاك جىنس ياكى كالتسىيلىق جىنس قاتلىمىدا
ساقلىنىپ قالغان، بۇ يەر قاتلاملىرىنى ئايرىشتا سې-
لىشتۇرۇپ كۆرۈش، قەدىمكى ھاۋا كىلىماتى ۋە قەدىمـ
كى جۇغراپىيىلىك مۇھىتنى ئىسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ
مۇھىم ئاساسلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ
ئۈستىگە خادا تاشلىق ھاك ئىچىدىن نېفىت - گاز
زاپاسىنى تېپىشتا مۇھىم يېپ ئۇچى ھېسابلىنىدۇ.

قۇرتى) بۇ ئاللىبۇرۇن نەسلى يوقالغان، تۇر ئايرىـ مىسى ئورنى ئېنىق بولمىغان بىر خىل مىكرو تەنچىـ لىك دېگىز هايۋىنىدۇر. ئۇ سۇدا لەيلەپ يۈرۈپ ياشايـ دۇ. خىتىنوزوئا قۇرتىنىڭ قاسىرىقى ساختا خىتىنلىق ماددىلاردىن تەركىب تاپقان خالتىلىق تەنچە هېسابلىنىـ دۇ، ئادەتتە قارا رەڭلىك بولۇپ، سۈزۈك ئەمەس، ئاز ساندىكىلىرى قوڭۇر رەڭلىك چالا سۈزۈك كېلىدۇ. خالتىلىق تەنچىلىرىنىڭ سىرتقى شەكلى بوتۇلكىسـ مان، نەيچىسمان، قوڭغۇراقسىمان هالەتتە كېلىدۇ، چوڭ ـ كىچىكلىكى 30 ـ 1500 مىكرو مېتىر كېلـ دۇ، 150 ـ 300 مىكرو مېتىر كېلىدىغانلىرى دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەركىزىدىكى ئۇزۇن ئوقنى بويلاپ ئاكسىنومورفىيىلىك شەكىل هاسىل قىلغان، بىر ئۇچى بىرقەدەر تار بولۇپ، بويۇن قىسمى دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇنىڭ ئاخىرقى ئۇچى ئېچىلغان هالەتتە تۇرىدۇ، تاڭلـ چى بار، شەكىل هالىتى ۋە ئورنى تۈرلەرگە ئايرىشتا مۇهىم ئەهمىيەتكە ئىگە. يەنە بىر ئۇچى بەدەن بوشلۇقى بولۇپ، شار شەكىللىك، بېگىز شەكىللىك ياكى يۇمـ لاق تۇۋرۇك شەكىللىك كېلىدۇ. خالتا پەردىسى تاق قەۋەتلىك ياكى قوش قەۋەتلىك بولۇپ، ئۇنىڭ يۈزىدە تىكەن، تۇگىنەك، قىرلىق قاسىراق قاتارلىقلار بار. ئادەتتە يەككە ـ يېگانە ياشايدۇ، بەزىلىرى ئۆزئارا ئار ـ قىمۇ ئارقا ئۇلىشىپ زەنجىرسىمان توپ هاسىل قىلـ دۇ، يەككە تاڭلايلىق كەنجى توپ ۋە بىرقەدەر مۇرەكـ كەپ ئويۇلما تاڭلايلىق كەنجى توپ دەپ ئايرىلىدۇ. ئۇنىڭ قاتمىلىرى كۆپ هاللاردا دېگىز قاتىمىلىك هاك جىنس، مارىل، سلانېتس هەمدە كرىمنىيلىق جىنس ئارىسىدا ساقلىنىپ قالغان بولـۇپ، دائىم گرانىتو ـ لىت، چىش شەكىللىك تۇردىكىلەر بىلەن بىـرگە يـاشـايدۇ، سـانى كۆپ، تـارقىلىشى كەڭ بولۇپ، كۆپىنچە كىمبرىي ئېپوخاسى — دېۋون دەۋرىدىن تېپـ لىدۇ، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان تاشكۆمۈر ـ پېرم دەۋرىدىكى يەر قاتلاملىرىدىنمۇ بايقالدى. نېفتىنى قېدىـ رىپ تەكشۈرۈش داۋامىدا ئىلگىرى ۋە كېيىن بولۇپ، كەلپىن تېغى هەمدە تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ يايما را ـ يونلىرىدىكى سوخۇ، تارىم دەريالىرى، بۇگۇرنىڭ جەنۇـ بى، يېڭى مەهەللە، ۋېيما هەمدە چوڭ كۆل قاتارلىق جايلاردا قۇدۇق بۇرغىلاش جەريانىدا كۆپ مىقاردىكى خىتىنوزوئا قۇرتى قاتمىلىرى ئانالىز قىلىپ چىقىلدى، ئۇلار ئايرىم ـ ئايرىم هالدا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان رايونلارنىڭ ئۈستۈنكى ئوردوۋىك ئوتدېلى، ئاستىنقى سلۇر ئوتدېلى، ئوتتۇرا سلۇر ئوتدېلى ۋە ئۈستۈنكى سلۇر ـ ئوتتۇرا دېۋون ئوتدېلىدىن تېپىلدى. تەپسىلىي تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ئايرىم ـ ئايرىم هالدا 6 ـ 7 دانە خىتىنوزوئا قۇرتى بىرىكمىسى (بەلۋېغى) تۇر ـ غۇزۇلدى. خىتىنوزوئا قۇرتى يەر قاتلاملىرىنى ئايرىپ سېلىشتۇرۇشتا ئىنتايىن مۇهىم رول ئوينايدىغان كەلمەكـ تە.

بېلىقسىمان هايۋانلار قاتمىسى بۇ بېلىق تۇرىدىكى هايۋانات قاتمىسىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشىدۇر. ئۇ ئېگىزكىسزلەر ۋە ئېگىزكىلكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالـ دۇ. ئېگىزكىسزلەر نۇۋەتتە ئاشكارا بولغان، سۇدا ياشايـ دىغان ئەڭ ئىپتىدائىي ئومۇرتقىلىق هايۋانلار بولۇپ، سىرتقى شەكلى بېلىققا ئوخشاپراق كېتىدۇ، لېكىن ئۈستۈنكى ۋە ئاستىنقى ئېگىكى بولمايدۇ. ئېغىزى ۋا ـ رونكىسىمان كېلىدۇ، سۈلاردىكى ئورگانىك ئۈششاق نەرسىلەرنى سۈزۈپ يەيدۇ ياكى ئېغىزىدىكى مۈڭگۈز ماددىلىق چىشى بىلەن غاجىلاپ ئوزۇقلىنىدۇ. سۈڭەك ماددىسىدا ئوتتۇرا ئوقلۇق سۈڭەك بولمايدۇ، هەقىقىي پالاقچىسىمۇ يوق، كۆپ ساندىكىلىرىنىڭ بەدەن سىرتـ نى ساۋۇت قاسىرىقى يېپىپ تۇرىدۇ، شۇڭا ئوسترا كودېرم بېلىقى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ دەسلەپتە ئوردوۋىك دەۋرىدە سىرتىغا چىقىپ قالغان بولۇپ، سلۇر دەۋرى، دېۋون دەۋرىدە كۆپەيگەن. شىنجاڭدا ئېگىزكىسزلەر تۈـ رىدىكى قاتمىلار هازىرقى ۋاقىتتا ئاساسەن، كەلپىن ئەتراپىدىكى سلۇر دەۋرىدىكى يەر قاتلىمىدىن تېپىلـ دۇ. ئېگىزكىلكىلەر تۇرىدىكىلىرىنىڭ ئېغىزىدا ئۈستۈنـ كى ۋە ئاستىنقى ئېگىكى بولىدۇ. ئادەتتە پالاقچىسى بار. يېرىم تەرتىپلىك ئۆچ نەيچىسى بار. خوردىلىق هايۋانلار ئۈمۈر بويى ساقلىنىپ قالىدۇ، ئۇنىڭ كۆپ ياكى ئاز بولۇشى ئومۇرتقىلىقلارنىڭ ئىزىنى باسىدۇ، يېتىلگەنلىرىنىڭ ياكى بېلىجانلىرىنىڭ ساقاق سۈڭىكى ئاجرالمىلىق يايىسىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ساقاقـ لىق تومۇرى، گەۋدە غول تومۇرى هەمدە ساقاقلىق نېرۋا ئىچىدىكى يان تەرىپىگە جايلاشقان. شىنجاڭدىكى بىر قىسىم ئاساسلىق ئېگىكلىك بېلىق قاتمىلىرى ئاسا ـ سەن، قاتتىق سۈڭەكلىك بېلىقلارغا تەۋە. قاتتىق سۈـ ڭەكلىك بېلىقلارنىڭ ئالاهىدىلىكى شۇكى، ئىچكى سۈـ ڭەكلىرىنىڭ قىسمەنلىرى ياكى هەممىسى قاتتىق سۈـ ڭەككە ئايلىنىپ كەتكەن. يۇمشاق سۈڭەككە ئايلىنىپلا قالماستىن، بەلكى پەردىلىك سۈڭەكمۇ يېتىلگەن. ئۇ قاتتىق تەڭگىچە ياكى سۈڭەكلىك تەڭگىچە خۇسۇسىيـ تىگە ئىگە. شىنجاڭدا بېلىق شەكىللىك هايۋانلار تۈر ـ كۈمىدىن سلۇر دەۋرىدىكى ئېگىكسزلەرنى هېسابقا ئالـ مىغاندا، دەسلەپكى پېرم ئېپوخاسىدىكى تۈرپان يوغان

باش هايۋاناتلار تۈركۈمى (جۈملىدىن تۈرپان يوغان باش بېلىقى، تەڭرىتاغ يوغان باش بېلىقى، سۈلەپ يوغان باش بېلىقى قاتارلىقلارنىڭ ئۇرۇقدىشى)، ئاخىرقى تېرتىاس ئېپوخاسىدىكى فۇكاك بېلىقى هايۋاناتلار تۈركۈمى، دەسلەپكى بور ئېپوخاسى (ياكى ئاخىرقى يۇرا ئېپوخاسى) دىكى غەربىي يۇرت بېلىقى هايۋاناتلار تۈركۈمى بار. بېلىقلارنىڭ باشقا قاتمىلىرىدىن يەنە ئۇرۇمچىنىڭ ئەتراپىدىكى تېرتىاس دەۋرىدىكى شىنجاڭ بېلىقى ۋە يېرىم ئومۇرتقىلىق بېلىقلار بار.

يەر بىغىرلىغۇچى هايۋاناتلار قاتمىسى بۇ قۇرۇقلۇقتا ياشايدىغان ئومۇرتقىلىق هايۋانلاردىن ئىبارەت، ئۇمۇر بويى سۇدا ياشايدىغانلىرىمۇ بار، لېكىن دېگۈدەك ئۆپكىسى ئارقىلىق نەپەس ئالىدۇ، شەكلى ئۆزگەرمەيدۇ. سوغۇق قانلىق هايۋانلار تىپىغا كىرىدۇ، بەدەن تېمپېراتۇرىسى ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، يۇرەك قېرىنچىسى ئارىلىقى مۇكەممەل ئەمەس. تۇخۇمىدىن كۆپىيىدۇ، تۇخۇمىدا ئامنىون، سۈيدۈكلۈك قېپى بولىدۇ، قۇرۇقلۇقتا پەيدا بولىدۇ. يەر باغىرلىغۇچى هايۋانلار ئۇمۇر بويى ئۆسىدىغان هايۋان هېسابلىنىدۇ. شۇڭا بەزىلىرىنىڭ گەۋدىسى ناهايىتى يوغان بولىدۇ. يەر باغىرلىغۇچى هايۋانلارنى تۆرەگە ئايرىشتا پىكىر بىردەك ئەمەس. دەسلەپتە تاشكۆمۈر دەۋرىدە پەيدا بولغان، مېزوزوي ئېراسىدا كۆپەيگەن. ئۇرۇقداش تۈرلىرى كۆپ. هازىرقى ۋاقىتتا پەقەت تاشپاقا، تىماسا، كەسلەنچۈك، يىلان قاتارلىق ئاز ساندىكى ئۇرۇقداش تۈرلىرى ساقلىنىپ قالغان. شىنجاڭدا ئاخىرقى پېرىم ئېپوخاسىدىن بور دەۋرىگىچە بولغان ۋاقىتلاردا يەر باغىرلىغۇچى هايۋانلار ئىنتايىن كۆپەيگەن، تۈرلىرىمۇ كۆپ بولغان، ئاساسلىقى، تاشپاقىلار، تىماسالار، ئۇچار كەسلەنچۈكلەر، كەسلەنچۈكسىمان دىنوزاۋرلار، قەدىمكى قۇشسىمان كەسلەنچۈكلەر، تىراپىدىلار قاتارلىقلار بار. يەر باغىرلىغۇچى هايۋانلار ئىچىدە دىنوزاۋر مۇهىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ، يەردە ماڭالايدىغانلىرى بار بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شۇڭغۇپ ئۇچالايدىغان كەسلەنچۈك، ئوتخور گادروزاۋرلار بار، گۆشخور تىراننوزاۋر قاتارلىقلارمۇ بار. شىنجاڭدىكى يەر باغىرلىغۇچى هايۋانات قاتمىسى ئىچىدىكى نۇرغۇن ئۇرۇقداش تۈرلىرى تەنقىق قىلىش قىممىتىگە ئىگە، مەسىلەن، ئاخىرقى پېرىم ئېپوخاسىدىكى دىتىسىنودون هايۋانلار تۈركۈمى، دەسلەپكى تېرتىاس ئېپوخاسىدىكى لېستروزاۋر هايۋانلار تۈركۈمى، ئوتتۇرا تېرتىاس ئېپوخاسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى كېمپى يىرتقۇچ هايۋانلار تۈركۈمى، ئوتتۇرا - ئاخىرقى يۇرا ئېپوخاسىدىكى گۈچۈك - تىيانشانوزاۋر - سۈشچياۋ دىنوزاۋر هايۋانلار تۈركۈمى، دەسلەپكى بور ئېپوخاسىدىكى پىستتاكوزاۋر - ئۇچار كەسلەنچۈك هايۋانلار تۈركۈمى، ئاخىرقى بور ئېپوخاسىدىكى گادروزاۋر - تىراننوزاۋر هايۋانلار تۈركۈمىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە، تاشپاقىلار ۋە تىماسالار قاتمىسى بار. شىنجاڭدىن بايقالغان يەر باغىرلىغۇچى هايۋانلار قاتمىسى ئاساسەن جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىن ۋە تۈرپان - قومۇل ئويمانلىقىدىن تېپىلىدۇ. تارىم ئويمانلىقىدىن يەر باغىرلىغۇچى هايۋانلارنىڭ قاتمىسى هازىرغىچە ناهايىتى ئاز تېپىلىدى، پەقەت كۇچار - بايدىن ئاز ساندىكى تاشپاقىلار ۋە پلېسىنوزاۋر قاتمىسى ئۇچرىدى، ئۇلۇغچات ئەتراپىلىرىدىن بور دەۋرىدىكى دىنوزاۋر قاتمىسى تېپىلدى. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 13 - بېتىگە قارالسۇن)

ئۆسۈملۈك قاتمىسى ئۆسۈملۈكلەر تۈۋەن دەرىجىلىك ۋە ئالىي دەرىجىلىك ئۆسۈملۈكلەردىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ. ئالدىنقىسى زەمبۇرۇغلار ۋە يوسۇنلارنى، كېيىنكىسى مۇخلار ۋە پېترىدىلار، يالىڭاچ ئۇرۇقلۇق ئۆسۈملۈكلەر ۋە يېپىق ئۇرۇقلۇق ئۆسۈملۈكلەر ۋە زەمبۇرۇغلار ناهايىتى ئاز ساندا قاتمىغا ئايلىنىپ ساقلىنىپ قالغان. يوسۇنسىمانلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى سۇدا ئۆسىدۇ، ئەمما مۇخلار، پېترىدىلار، يالىڭاچ ئۇرۇقلۇق ئۆسۈملۈكلەر ۋە يېپىق ئۇرۇقلۇق ئۆسۈملۈكلەر ئاساسەن قۇرۇقلۇقتا ئۆسىدۇ، ئادەتتە ئۇلارنىڭ هەممىسى قاتمىغا ئايلىنىپ ساقلىنىپ قالغان. قۇرۇقلۇقتا ئۆسىدىغان ئالىي دەرىجىلىك ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يىلتىزى، غولى، يوپۇرمىقى هەمدە كۆپىيىش ئەزالىرى (سپورىسى ياكى گۈل چېچىگى) نىڭ هەممىسى قاتما سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالغان، لېكىن كۆپ ساندىكىلىرى ئايرىم - ئايرىم هالدا ساقلىنىپ قالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۆسۈملۈك قاتمىلىرىغا بېرىلگەن نامىلارنىڭ كۆپىنچىسى ئوخشاش بولمىغان قىسىملارنىڭ مورفولوگىيىسىگە ئاساسەن ئايرىم - ئايرىم نام بېرىلگەن بولۇپ، مورفولوگىيىلىك ئۇرۇقداشلىق دەپ ئاتىلىدۇ. شىنجاڭدىكى ئەڭ بۇرۇنقى قۇرۇقلۇق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ قاتمىسى غەربىي جۇڭغاردىكى دەسلەپكى دېۋون ئېپوخاسى يەر قاتلىمىدىن چىقىدۇ. ئوتتۇرا دېۋون ئېپوخاسىدا كۆپ مىقدارداكۆپىيىشكە باشلىغان بولۇپ، پلائۇن ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ كۆپىيىشى ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى هېـ

سابلىنىدۇ. ئاخىرقى تاشكۆمۈر ئېپوخاسىنىڭ دەسلەپ-
كى مەزگىللىرىدە شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي
ئۇرۇقداشلىقى ئوخشاش بولمىغان ئۆسۈملۈك جۇغراپە-
يىلىك رايونلىرىغا ئايرىلىشقا باشلىغان، جۇڭغار ئانگا-
را ئۆسۈملۈكى جۇغراپىيىلىك رايونىغا، تارىم ياۋرو
ئامېرىكا ئۆسۈملۈكى جۇغراپىيىلىك رايونىغا تەۋە. مې-
زوزوي - كاينوزوي ئېراسىدا شىنجاڭ شىمالىي ئۆ-
سۈملۈك رايوننىڭ بىر قىسمىغا تەۋە بولغان. ئۆسۈم-
لۈك قاتمىسى كەمچىل بولغان يەر قاتلاملىرىدىن ئەۋ-
رىشكە ئېلىپ، ئۇنىڭ تەركىبىدە ساقلانغان سپورا ياكى
گۈل چېڭى ئانالىز قىلىندى. سپورا ۋە گۈل چېڭى
بىرىكمىسىگە ئاساسەن، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تۈرلىرى ۋە
يەر قاتلىمى دەۋرى بېكىتىلدى. شىنجاڭدا دېۋون دەۋ-
رىدىن تارتىپ تۆتىنچى دەۋرگىچە بولغان يەر قاتلاملە-
رىدىن سپورا ۋە گۈل چېڭى قاتمىلىرى ئۈچرايدۇ. ئۇ،
ئۆسۈملۈك قاتمىلىرىغا ئوخشاش ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تەد-
رىجىي ئۆزگىرىش، يەر قاتلىمى دەۋرى ھەمدە قەدىمكى
ھاۋا كىلىماتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە
ئىگە. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 13 - بېتىگە
قارالسۇن)

يەر تۈزۈلۈشى شىنجاڭنىڭ يېرى كەڭ، را-
يونلىرى چوڭ، تاغلىرى تۆتىشىپ كەتكەن، تاغ سىس-
تېمىلىرى بىلەن ئويمانلىقلىرى گىرەلىشىپ «ئۈچ تاغ
سىستېمىسى ئارىسىدا ئىككى ئويمانلىق» بولۇشتەك
گېئومورفولوگىيىلىك لاندشافتنى شەكىللەندۈرگەن.
بۇ خىل يەر تۈزۈلۈشى شىمالدىن جەنۇبقا رېتى بويىچە
ئالتاي تاغ سىستېمىسى ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شەر-
قىي، غەربىي قىسمىدىكى تاغلىقلار، جۇڭغار ئويمانلى-
قى، تەڭرىتاغ تاغ سىستېمىسى، تارىم ئويمانلىقى،
پامىر ئېگىزلىكى، كۇئېنلۇن تاغ سىستېمىسى، قارا-
قورۇم تاغ سىستېمىسى ۋە ئالتۇنتاغ قاتارلىقلاردىن
ئىبارەت. جۇڭگونىڭ ئالتاي تېغى پۈتكۈل ئالتاي تاغ
سىستېمىسىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىنىڭ غەربىي جەنۇبىي
يانباغرى بولۇپ، غەربىي شىمال ـــ شەرقىي شىمال
يۆنىلىشىدە، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 800 كىلومېتىر ئەت-
راپىدا، كەڭلىكى 80 ~ 150 كىلومېتىر؛ دېڭىز
يۈزىدىن ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى تەخمىنەن 3000 مېتىر
بولۇپ، ئەڭ ئېگىز بولغان دوستلۇق چوققىسى 4375
مېتىر كېلىدۇ. جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسىم-
دىكى تاغلىقلار شىمالدىكى جېمىنەي گرابېنلىق پەس
يەرلەر، ئوتتۇرا قىسمىدىكى تارباغاتاي، ساۋۇر تاغلە-
رى، جەنۇبىي قىسمىدىكى قوبۇقسار ئۇزۇلۇپ ئولتۇ-
رۇشقان ئويمانلىقى ۋە بارلىق تاغلىرى قاتارلىقلارنى
ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تاغلىقلارنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئې-
گىزلىكى ئومۇمەن 2500 مېتىر ئەتراپىدا، ئويمانلىق-
لارنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 500 ~ 1000
مېتىر ئارىلىقىدا. جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي
قىسمىدىكى تاغلىقلار بەيتىك تېغى، قارا مايلى تېغى
قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇلار
ئالتاي تېغىنىڭ شەرقىي جەنۇبقا سوزۇلغان قىسمىدۇر.
بۇلارنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1000 ~ 2000
مېتىر بولۇپ، پەس تاغ ئېدىرلىقلىرىدىن ئىبارەت.

جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ تۆت ئەتراپىنى تاغلار قور-
شاپ تۇرىدۇ. شىمالىي قىسمى ئالتاي تېغى، شەرقىي،
غەربىي قىسىملىرى جۇڭغار تاغلىرى بولۇپ، ئىككى
تەرەپكە سوزۇلغان، جەنۇبىي قىسمى تەڭرىتاغ تاغ
سىستېمىسىدىن ئىبارەت. ئويمانلىق ئۇچ بۇرجەكلىك
تۈمار شەكلىدە بولۇپ، تۆۋەن تەرىپى تەڭرىتېغىنىڭ
شىمالىي ئېتەكلىرىدىن ئىبارەت. غەربىي شىمالى بۇر-
جىكىدىكى ئېرتىش دەرياسى تاشقى ئېقىن سۇ سىستې-
مىسى بولغاندىن باشقا، قالغان كەڭ كەتكەن بۆلىكى
ئىچكى قۇرۇقلۇق سۇ سىستېمىسىغا كىرىدۇ، ئويماڭ-
لىقنىڭ مەركىزى قۇربانتوڭغوت قۇملۇقىدىن ئىبا-
رەت.

تەڭرىتاغ تاغ سىستېمىسى غايەت چوڭ خەلقئارا-
لىق تاغ سىستېمىسى بولۇپ، جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى
تەڭرىتاغ تاغ سىستېمىسى شەرقتىن غەربكە شىنجاڭنى
توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ. پۈتكۈل تاغ سىستېمىسى
شىمالىي تەڭرىتاغ، ئوتتۇرا تەڭرىتاغ، جەنۇبىي تەڭرە-
تاغدىن ئىبارەت ئۇچ تاغ تىزمىسى بىلەن تاغ سىستېمە-
سى ئىچىدىكى نۇرغۇن چوڭ - كىچىك تاغ ئارىسى
رايونلىرىدىن تەركىب تاپقان.

تارىم ئويمانلىقى ئېلىمىزدىكى ئەڭ چوڭ ئىچكى
قۇرۇقلۇق ئويمانلىقى بولۇپ، شىمال تەرىپى تەڭرىتاغ
تاغ سىستېمىسى، غەرب تەرىپى پامىر ئېگىزلىكى،
غەربىي كۇئېنلۇن تېغى، غەربىي جەنۇب تەرىپى قارا
قورۇم تېغى، جەنۇب تەرىپى ئوتتۇرا كۇئېنلۇن تېغى،
شەرقىي كۇئېنلۇن تېغى ۋە ئالتۇنتاغ، شەرقىي قىسمى
بىيشەن تېغى پەس تاغ ئېدىرلىقلىرىدىن ئىبارەت. ئوي-
مانلىقنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ئېلىمىزدىكى ئەڭ چوڭ
قۇملۇق ـــ تەكلىماكان قۇملۇقىدۇر.

جۇڭگونىڭ پامىر ئېگىزلىكى پۈتكۈل پامىر تاغلە-
رىنىڭ شەرقىي يېرىم قىسمى بولۇپ، تاغلىق جايلار،
ئۇزۇلۇپ ئولتۇرۇشقان كەڭ جىلغىلار ۋە ئويمانلىقلار-
دىن تەركىب تاپقان.

كۆپىنلۇن تاغ سىستېمىسى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمالىدىن جەنۇب ۋە شەرققە قاراپ تەدرىجىي سوزۇلغان بولۇپ، شىنجاڭ تەۋەلىكىدىكى ئۇزۇنلۇقى 1800 كىلومېتىرغا يېتىدۇ. بۇ تاغ سىستېمىسىنىڭ غەربىي بۆلىكى دېگىز يۈزىدىن ناھايىتى ئېگىز، شەرقىي بۆلىكىدىكى تاغلار شەرققە قارىتا تەدرىجىي پەسەيىپ بارىدۇ، ئېگىزلىك ئالاھىدىلىكى روشەن. ئالتۇن تاغ كۆپىنلۇن تېغىنىڭ شەرقىي بۆلىكىگە جايلاشقان بولۇپ، تارىم ئويمانلىقى بىلەن يېقىن قوشنا.

تاغ سىستېمىسى، تاغ تىزمىسى تاغ سىستېمىسى مەلۇم يۆنىلىشتە سوزۇلغان، شەكىللىنىش مەۋىبى جەھەتتە باغلىنىشلىقى بولغان ھەم قانۇنىيەتلىك ھالدا تارقالغان بىرقانچە تاغ تىزمىسىنىڭ ئومۇمىي نامى. ئوخشاش بىر تاغ سىستېمىسىدىكى تاغ تىزمىلىرى ئوخشاش گېئوتېكتونىكىلىق بىرلىك ۋە گېئولوگىيىلىك دەۋرگە تەئەللۇق. مەسىلەن، تەڭرىتاغ تاغ سىستېمىسى شىمالىي تەڭرىتاغ تاغ تىزمىسى، ئوتتۇرا تەڭرىتاغ تاغ تىزمىسى، جەنۇبىي تەڭرىتاغ تاغ تىزمىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تاغ تىزمىسى مەلۇم قانۇنىيەت بويىچە جايلاشقان بىرقانچە تاغنىڭ ئومۇمىي نامى. مەسىلەن، شىمالىي تەڭرىتاغ تاغ تىزمىسى ئالاتاۋ تېغى، بېگجىنتاۋ تېغى، كوگۇرچىن تېغى، پولكىنۇر تېغى، ئېرەن قابىرغا تېغى، تەڭگىرتاغ، بوغدا تېغى، بارىكۆل تېغى، قارلىق تاغ قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تاغ تىزمىسىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى تەشكىل قىلغان تاغلار ئاساسىي تاغ تىزمىسى بولۇپ، ئاساسىي تاغ تىزمىسىدىن سوزۇلۇپ چىققانلىرى تارماق تاغ تىزمىلىرىدۇر.

شىنجاڭدا تاغلار كۆپ. تاغ، تاۋ، ئۇلا، ئېلا قاتارلىقلار ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەرنىڭ تاغنى ئوخشاش بولمىغان تىلدا ئاتىشىدۇر. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى تاغ قازاق تىلىدا تاۋ، موڭغۇل تىلىدا ئۇلا دەپ ئاتىلىدۇ.

ئالتاي تاغ سىستېمىسى ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى چوڭ تاغ سىستېمىلىرىنىڭ بىرى، موڭغۇل تىلىدا «ئالتۇنتاغ» دېگەن مەنىدە. ئالتاي تاغ سىستېمىسى شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن موڭغۇلىيىنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، غەربىي شىمال قىسمى قازاقىستان ۋە رۇسىيە تەۋەلىكىگە سوزۇلىدۇ، ئۇ قەدىمكى پۇرۇلمە ئۇزۇك تاغ ھېسابلىنىدۇ. غەربىي شىمال ـــ شەرقىي جەنۇب يۆنىلىشىدە سوزۇلغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 2000 كىلومېتىر، كەڭلىكى 250 ~ 350 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئاساسلىق چوققىسىنىڭ دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4506 مېتىر بولۇپ، ھازىرقى زامان مۇزلۇقلىرى بار. تاغلىقلىرىدا يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋە تۈپراقنىڭ ۋېرتىكال بەلۋاغلارغا بۆلۈنۈشى روشەن، ئورمان ۋە كان زاپاسى مول. تاغ ئارىسى ئويمانلىقلىرى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا باب كېلىدۇ.

جۇڭگو شىنجاڭ تەۋەلىكىدىكى ئالتاي تاغلىرى پۈتكۈل تاغ سىستېمىسىنىڭ ئوتتۇرا بۆلەك جەنۇبىي يانباغرى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 750 كىلومېتىر، غەربىي شىمال بۆلىكىنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن 50 كىلومېتىر، شەرقىي جەنۇب بۆلىكىنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن 80 كىلومېتىر، كۆلىمى 58 مىڭ 900 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇ ئالتاي تاغلىرى، ئارگالتى تاغلىرى، بەيتىك تاغلىرى ۋە شەرقىي قىسمىدىكى قابتىك تېغى، خوخۇندىل تېغى قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان. تاغلارنىڭ دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئومۇمەن 2000 ~ 3500 مېتىر كېلىدۇ؛ تاغلىرى غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ تەدرىجىي پەسەيىپ بارىدۇ. جۇڭگو، رۇسىيە، قازاقىستان، موڭغۇلىيە قاتارلىق تۆت دۆلەت چېگرىلىنىدىغان جايدىكى بىر قانچە تاغ چوققىسىنىڭ دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4000 مېتىردىن ئاشىدۇ. ئەڭ ئېگىز بولغان دوستلۇق چوققىسىنىڭ دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4374 مېتىر بولۇپ، ئۇنىڭدا كىچىك مۇزلۇقلار تارقالغان. شەرقىي جەنۇب قىسمىدىكى تاغ چوققىلىرىنىڭ دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3200 ~ 3800 مېتىر ئارىلىقىدا. شەرقىي قىسمىدىكى بىر قاتار ئۇزۇك تاغلار ئانچە ئېگىز ئەمەس. ئارگالتى تېغىنىڭ دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2137 مېتىر، بەيتىك تېغىنىڭ 3290 مېتىر، بەيتىك تېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تار، ئۇزۇنچاق كەتكەن پەس تاغلارنىڭ بولسا 2000 ~ 2500 مېتىر كېلىدۇ. ئالتاي تاغلىرى تىپىك قاتلامسىمان گېئومورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە: بىرىنچى دەرىجىلىك تەكشىلىنگەن يۈز دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3000 مېتىردىن يۇقىرى ئېگىز تاغ بەلۋېغىغا، ئىككىنچى دەرىجىلىك تەكشىلىنگەن يۈز دېگىز يۈزىدىن 2600~3000 مېتىر ئېگىزلىكتىكى كەنجى ئېگىز تاغ بەلۋېغىغا، ئۈچىنچى دەرىجىلىك تەكشىلىنگەن يۈز دېگىز يۈزىدىن 2000 ~ 2400 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئوتتۇرا ھال تاغ بەلۋېغىغا، تۆتىنچى دەرىجىلىك تەكشىلىنگەن يۈز دېگىز يۈزىدىن 1100 ~ 1400 مېتىر ئېگىزلىكتىكى پەس تاغ بەلۋېغىغا جايلاشقان. غەربىي قىسمى شىمالىي مۇز ئوكيان ھاۋا ئېقىمىنىڭ تەسىرىگە

ئۇچرىغانلىقتىن، ھۆل ـ يېغىنى مول. تاغلار قويۇق ئورمان بىلەن قاپلانغان بولۇپ، شەمشاد، بالقارىغاي، قارىغاي، ئاق شەمشاد قاتارلىق يىگنە يوپۇرماقلىق دەرەخلەر ۋە قېيىن، تېرەك قاتارلىق كەڭ يوپۇرماقلىق دەرەخلەر بار. شەرقىي قىسمىدىكى تاغلىق رايوننىڭ ھۆل ـ يېغىنى ئاز، ئورمانلىرى بىرقەدەر شالاڭ بولۇپ، يايلاقنى ئاساس قىلغان يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەردىن

ئالتاي تاغلىرى

ئىبارەت. جۇڭگونىڭ ئالتاي تاغلىرىدىكى ئاساسلىق دەريا ـ ئېقىنلار غەربتىن شەرققە قارىتا قابا دەريالىرى، بۇرچىن دەريالىرى، قىران دەريالىرى، قارا ئېرتىش دەريالىرى، چىڭگىل دەريالىرى قاتارلىقلار بولۇپ، بۇ دەريالار ئېرتىش دەريالىرى سۈ سىستېمىسى بىلەن ئۇلۇغگۇر دەريالىرى سۈ سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ جايلىنىڭ ئاساسلىق قېزىلما بايلىقلىرىدىن ئالتۇن، نىكېل، مىس، لىتىي، نىئوبىي، تانتال، چىرىمتال، ياقۇت قاتارلىقلار بار (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 11 ـ بېتىگە قارالسۇن).

بەيتىك تاغلىرى جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي چېتىگە جايلاشقان بولۇپ، سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى تەۋەلىكىدە. شەرقىي شىمال يانباغرى موڭغولىيە چېگرىسى ئىچىدە، شەرقىي جەنۇب تەرىپى نوم چۆلى، غەربىي جەنۇب تەرىپى قارامايلى تاغلىرى بىلەن قارشىپ تۇرىدۇ، شەرقىي ئۇچى قابتىك تاغلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. غەربىي شىمال ـ شەرقىي جەنۇب يۆنىلىشىدە، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 90 كىلومېتىر، كەڭلىكى 30 ~ 40 كىلومېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 3000 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ.

ساۋۇر تاغلىرى غەربىي شىمال بۆلىكى قازاقىستان تەۋەلىكىدە، شەرقىي بۆلىكى بىلەن غەربىي جەنۇب قىسمى شىنجاڭنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدا بولۇپ، ئالتاي ۋىلايىتى بىلەن تارغاباتاي ۋىلايىتىنى بېسىپ ئۆتىدۇ، شەرق ـ غەرب يۆنىلىشىگە يېقىنراق. ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 150 كىلومېتىر، كەڭلىكى تەخمىنەن 70 كىلومېتىر كېلىدۇ. شىنجاڭ تەۋەلىكىدىكى تاغ بۆلىكىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 140 كىلومېتىر، كەڭلىكى تەخمىنەن 40 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئاساسلىق چوققىسى بولغان مۇزتاۋ چوققىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3806 مېتىر. تاغ گەۋدىسى سىممېتىرىيىسىز ھالەتتە، جەنۇبىي يانباغرى تۇز ھەم تىك، شىمالىي يانباغرى ئەگرى ـ بۇگرى بولۇپ، تەدرىجىي پەسەيىپ بارىدۇ.

تارغاباتاي تاغلىرى غەربىي بۆلىكى قازاقىستان تەۋەلىكىدە، شەرقىي بۆلىكى شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تارباغاتاي ۋىلايىتى تەۋەلىكىدە. تاغ گەۋدىسى شەرق ـ غەرب يۆنىلىشىگە يېقىنراق، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 300 كىلومېتىر، كەڭلىكى 30 ~ 50 كىلومېتىر. شىنجاڭ تەۋەلىكىدىكى ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 150 كىلومېتىر كېلىدۇ. شىمال تەرىپى دۆلىتىمىز چېگرا لىنىيىسىنى ياسىل قىلىدۇ، جەنۇبتا تارباغاتاي ئويمانلىقىغا تۇتىشىدۇ. شەرقىي ئۇچى ساۋۇر تاغلىرىنىڭ غەربىي جەنۇب يانباغرى بىلەن ئۇرقاشار تاغلىرىنىڭ شىمالىي قىسمىغا تۇتىشىدۇ. تاغ ئومۇرتقىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2000 ~ 2200 مېتىر، ئەڭ ئېگىز چوققىسى 2598 مېتىر بولۇپ، غەربتىن شەرققە تەدرىجىي پەسەيىپ بارىدۇ. سۈ سىستېمىسى غەربىي جەنۇب يۆنىلىشىدە بولۇپ، دۆربىلجىن دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ.

بارلىق تاغلىرى شىنجاڭنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدىكى تارباغاتاي ۋىلايىتى تەۋەلىكىگە جايلاشقان. شىمالىي قىسمى تارباغاتاي ئويمانلىقى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. غەرب تەرىپى جۇڭگو ـ قازاقىستان چېگرىسىغا تۇتىشىدۇ، شەرقىي جەنۇبى كۆب دەرياسى ۋادىسى، مايلى تاغلىرى ۋە زاھىر تاغلىرى بىلەن قارشىپ تۇرىدۇ. غەربىي جەنۇب ـــ شەرقىي شىمال يۆنىلىشىدە، ئۇزۇنلۇقى 120 كىلومېتىر، كەڭلىكى 50 كىلومېتىر كېلىدۇ. كۆلىمى تەخمىنەن 3500 كۋادرات كىلومېتىر. ئاساسلىق تاغ چوققىلىرى شەرقىي قىسمىدا بولۇپ، غەربىي شىمالغا قارىتا پەسەيىپ بارغان سىممېتىرىيىسىز تاغلىقنى شەكىللەندۈرگەن. ئاساسلىق چوققىسى بولغان كۆنىپاتقان تېغىنىڭ دېڭىز

يۇزىدىن ئېگىزلىكى 3248 مېتىر كېلىدۇ.

تەڭرىتاغ تاغ سىستېمىسى ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئەڭ چوڭ تاغ سىستېمىلىرىنىڭ بىرى، شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى كېسىپ ئۆتىدۇ. غەربىي بۆلىكى قازاقىستان، قىرغىزىستان، ئۆزبېكىستان تەۋەلىكىدە، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 2500 كىلومېتىر كېلىدۇ.

شىنجاڭ تەۋەلىكىدىكى تەڭرىتېغىنىڭ شەرقتىن غەربكە قارىتا ئۇزۇنلۇقى 1760 كىلومېتىر بولۇپ، تەڭرىتاغ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقىنىڭ ئوچتىن ئىككى قىسمىدىن كۆپرەكنى ئىگىلەيدۇ؛ كەڭلىكى 250 ~ 350 كىلومېتىر، كۆلىمى 464 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، تارىم ئويمانلىقى بىلەن جۇڭغار ئويمانلىقىنى ئايرىپ تۇرىدۇ. قەدىمكى تەڭرىتاغلىرى قەدىمكى هايات (پالېئوزوي) ئېراسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە پۈرمىلىشىش، كۆتۈرۈلۈش بىلەن شەكىللەنگەن. ئوتتۇرا هايات (مېزوزوي) ئېراسى بىلەن يېڭى هايات ئېراسىنىڭ دەسلەپكى ئوچىنچى دەۋرىدە يالىنىپ تەكشىلىنىش نەتىجىسىدە يالانما تۇزلەڭلىككە ئايلانغان. يېڭى تۇزۇلمە هەرىكىتى داۋامىدا ئۇزۇق بۆلەكلەر كۆتۈرۈلۈپ، بۇگۈنكى هەيۋەتلىك تاغ گەۋدىسىنى شەكىللەندۈرگەن. تەڭرىتاغ تاغ سىستېمىسى شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان بىرقانچە ئۇزۇق تاغلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، شىمالدىن جەنۇبقا قارىتا شىمالىي تەڭرىتاغ، ئوتتۇرا تەڭرىتاغ، جەنۇبىي تەڭرىتاغلاردىن ئىبارەت. تاغلارنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى 4000 مېتىر ئەتراپىدا. تەڭرىتاغلىرىدا پەلەمپەيسىمان يەر شەكىللىرى بولۇپ، بىرىنچى دەرىجىلىك تەكشى يۈزى 4000 مېتىردىن يۇقىرى، ئىككىنچى دەرىجىلىك تەكشى يۈزى 2800 ~ 3200 مېتىر، ئۈچىنچى دەرىجىلىك تەكشى يۈزى 1800~2200 مېتىر كېلىدۇ. تەڭرىتاغ تاغ سىستېمىسى ئاساسەن شەرق ـ غەرب يۆنىلىشىدە سوزۇلغان. تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي بۆلىكىگە ئاساسىي چوققا ـــ تۆمۈر چوققىسى جايلاشقان بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7435.3 مېتىر كېلىدۇ، ئۇنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى خانتەڭرى چوققىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 6995 مېتىر، شەرقىي تەڭرىتېغىنىڭ ئاساسىي چوققىسى بولغان بوغدا چوققىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 5445 مېتىر كېلىدۇ. تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي بۆلەك تاغ گەۋدىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى تەدرىجىي پەسىيىپ بارىدۇ. قارلىق تاغنىڭ شەرقىي قىسمى چۆللۈككە يانتۇلانغان. تەڭرىتاغ تاغ سىستېمىسىدا نۇرغۇن ئويمانلىقلار بار. مەسىلەن، ئىلى ئويمانلىقى، قارا شەهەر ئويمانلىقى، تۇرپان ئويمانلىقى، موڭغۇلكۆرە ئويمانلىقى، يۇلتۇز ئويمانلىقى، باي ئويمانلىقى، كۆمۈش ئويمانلىقى قاتارلىقلار.

تەڭرىتاغلىرى جۇڭگودىكى ئەڭ چوڭ هازىرقى زامان مۇزلۇق رايونى بولۇپ، 6890 دىن ئارتۇق مۇزلۇق بار، بۇلارنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 9500 كۋادرات كىلومېتىردىن ئارتۇق، مۇزلۇقلاردىكى ئومۇمىي زاپاس سۇ مىقدارى 360 مىليارد كۇب مېتىر. بۇنىڭ ئىچىدە تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي بۆلىكىدىكى تۆمۈر چوققىسى ـــ خانتەڭرى چوققىسى تاغ تۈگۈنى بىلەن خالىقتاۋ ئەڭ زور مۇزلۇق رايونى هېسابلىنىدۇ.

شىمالىي تەڭرىتاغ غەربتە ئالاتاۋ تاغلىرىدىن باشلىنىپ، شەرقتە قارىتا رېتى بويىچە بېگجىنتاۋ تېغى كوگۈرچىن تېغى، پولكىنۇر تېغى، ئېرەن قابىرغا تېغى، تەڭرىتېغى، بۇغدا تېغى، باركۆل تېغى، قارلىق تاغ قاتارلىقلارنى ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ. تاغ گەۋدىسى ئاساسەن شەرق ـ غەرب يۆنىلىشىدە. شەرقتىن غەربكە قارىتا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 1500 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا قارىتا كەڭلىكى 50 ~ 100 كىلومېتىر ئەتراپىدا، ئەڭ كەڭ جايلىرى 200 كىلومېتىرغا يېتىدۇ. شىمال تەرىپى جۇڭغار ئويمانلىقىغا تۇتىشىدۇ. جەنۇبتا ئىلى ۋادىسى، چوڭ ـ كىچىك يۇلتۇز ئويمانلىقى، تۇرپان ئويمانلىقى قاتارلىقلار ئارقىلىق ئوتتۇرا تەڭرىتاغلىرى بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. ئادەتتە تاغلىرى ئوتتۇرا تەڭرىتاغلىرىدىن ئېگىز، جەنۇبىي تەڭرىتاغلىرىدىن پەسرەك بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3000 ~ 3500 مېتىر ئارىلىقىدا.

ئالاتاۋ قازاقچە «رەڭدار تاغ» دېگەن مەنىدە. شىمالىي يانباغرى قازاقىستان تەۋەلىكىدە، جەنۇبىي يانباغرى شىنجاڭنىڭ بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەۋەلىكىدە. شەرقىي شىمال ـ شەرق ـــ غەربىي جەنۇب ـ غەرب يۆنىلىشىدە. ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 350 كىلومېتىر، كەڭلىكى 50 ~ 70 كىلومېتىر كېلىدۇ. شىنجاڭ تەۋەلىكىدىكى تاغ بۆلىكىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 200 كىلومېتىر، كەڭلىكى 10 ~ 25 كىلومېتىر، كۆلىمى 4000 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. تاغلىقنىڭ جەنۇبىي چېتى بورتالا ۋادىسى، شىمال تەرىپى جۇڭگو ـ قازاقىستان چېگرا لىنىيىسىنى پاسىل قىلىدۇ، شەرقىي بۆلىكى ئېبىنور كۆلى

ئويمانلىقىغچە سوزۇلىدۇ، غەربىي قىسمى ئاساسەن شەرق ـ غەرب يۆنىلىشىدە سوزۇلغان بېگجىنتاۋ تاغلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ.

بېگجىنتاۋ شىمالىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ غەربىي بۆلىكىدىكى تاغ تىزمىسى. شىنجاڭنىڭ بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەۋەلىكىدە، ئاساسەن شەرق ـ غەرب يۆنىلىشىدە. شىمال تەرىپى بورتالا ۋادىسى بىلەن چېگىرىلىنىدۇ، جەنۇبتا سايرام كۆلىگە، غەربتە ئالاتاۋ تاغلىرىغا، شەرقتە بولسا كوگۇرچىن تاغلىرىغا تۇتىشىدۇ. شەرقتىن غەربكە قارىتا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 150 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا قارىتا كەڭلىكى 20 ~ 40 كىلومېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 4500 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. غەربىي بۆلىكىدىكى تاغلار كەڭ ھەم ئېگىز بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئومۇمەن 2500 ~ 3000 مېتىر، ئاساسىي چوققىسىنىڭ ئېگىزلىكى 4242 مېتىر كېلىدۇ، تاغلار شەرققە قارىتا بارا ـ بارا پەسەيمەكتە بارىدۇ.

كوگۇرچىن تاغلىرى تاغ ئومۇرتقىسىنىڭ شىمالىي قىسمى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەۋەلىكىدە، جەنۇبىي قىسمى ئىلى رايونى تەۋەلىكىدە. ئۇ شىمالدا سايرام كۆلى ئويمانلىقى بىلەن بورتالا ۋادىسىغا قوشنا، جەنۇبتا ئىلى ئويمانلىقى بىلەن چېگىرىلىنىدۇ، شەرقتە پولكىنۇر تاغلىرىغا، غەربتە بېگجىنتاۋ تاغلىرىغا تۇتىشىدۇ. غەربىي شىمال ـ غەرب ـــ شەرقىي جەنۇب ـ شەرق يۆنىلىشىدە سوزۇلغان. ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 160 كىلومېتىر، كەڭلىكى 50 ~ 70 كىلومېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 10 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. تاغلارنىڭ غەربتىن شەرققە قارىتا ئېگىز ـ پەسلىكى چوڭ ئەمەس بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئومۇمەن 2500 ~ 2800 مېتىر كېلىدۇ، تاغ چوققىلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 3000 مېتىردىن ئاشىدۇ. ئەڭ ئېگىز چوققىسى 3731 مېتىر.

پولكىنۇر تاغلىرى بوروخورا تاغلىرى، تارچىيلىك تاغلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تاغ ئومۇرتقىسى لەنىيىسىنىڭ شىمالى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى بىلەن تارباغاتاي ۋىلايىتىگە سوزۇلغان، جەنۇبى ئىلى رايونى تەۋەسىدە. غەربىي شىمال ـ غەرب ـــ شەرقىي جەنۇب ـ شەرق يۆنىلىشىدە سوزۇلغان، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 130 كىلومېتىر، كەڭلىكى 90 ~ 110 كىلومېتىر، كۆلىمى 13 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. شىمالدا جۇڭغار ئويمانلىقى، جەنۇبتا قاش دەرياسى ۋادىسى، شەرقتە ئېرەن قابىرغا تاغلىرى بىلەن، غەربتە كوگۇرچىن تاغلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. تاغ گەۋدىسىنىڭ ئىككى يېقى بىرئاز سىممېترىك بولۇپ، شىمالىي يانباغرى كەڭرەك، جەنۇبىي يانباغرى تارراق. تاغلارنىڭ شەرقىي قىسمى ئېگىز بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4000 مېتىردىن ئاشىدۇ، ئەڭ ئېگىز چوققىسى 4169 مېتىر؛ غەربىي قىسمى پەسرەك بولۇپ، ئومۇمەن 3000 مېتىر ئەتراپىدا، ئاساسلىق چوققىسى 3686 مېتىر كېلىدۇ.

ئېرەن قابىرغا تاغلىرى شىمالىي تەڭرىتاغدىكى تاغ تىزمىلىرىنىڭ بىرى. غەربىي شىمال ـ غەرب ـــ شەرقىي جەنۇب ـ شەرق يۆنىلىشىدە سوزۇلغان. ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 200 كىلومېتىر، كەڭلىكى 110 ~ 130 كىلومېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 24 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. شىمالدا جۇڭغار ئويمانلىقىغا قوشنا، جەنۇبتا كەچىك يۈلتۈز ئويمانلىقى بىلەن چېگىرىلىنىدۇ، شەرقتە تەڭگىرتاغ بىلەن، غەربتە پولكىنۇر تاغلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. بۇ تاغ شىمالىي تەڭرىتاغنىڭ غەربىي بۆلىكىدىكى ئەڭ كۆچلۈك كۆتۈرۈلگەن رايون بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تاغلىرى ئېگىز بولۇپ، تاغ چوققىلىرىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئومۇمەن 4500 مېتىردىن ئاشىدۇ. 5000 مېتىردىن يۇقىرى ئېگىز چوققىدىن 20 نەچچىسى بولۇپ، ئەڭ ئېگىز چوققىسى 5289 مېتىر كېلىدۇ.

تەڭگىرتاغ شىمالىي تەڭرىتاغدىكى تاغ تىزمىلىرىنىڭ بىرى. شىمالىي يانباغرى سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى، ئۇرۇمچى شەھىرى تەۋەلىكىدە، جەنۇبىي يانباغرى بايىنغولىن، تۇرپان ۋىلايەتلىرى تەۋەلىكىدە، غەربىي شىمال ـ غەرب ـــ شەرقىي جەنۇب ـ شەرق يۆنىلىشىدە سوزۇلغان. ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 200 كىلومېتىر، كەڭلىكى بىر خىل ئەمەس، ئومۇمەن 40 ~ 80 كىلومېتىر، ئەڭ كەڭ جايى 120 كىلومېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 16 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. شىمال ۋە شەرقىي شىمال تەرىپى جۇڭغار ئويمانلىقى، سەيۋوپو ئويمانلىقى بىلەن چېگىرىلىنىدۇ؛ جەنۇب تەرىپى ئالغۇي، توقسۇن

ئويمانلىقى بىلەن چېگرىداش، غەربىي بۆلىكى ئېرەن قاپىرغا تاغلىرىغا تۇتىشىدۇ. شەرقىي بۆلىكى بوغدا تاغلىرى بىلەن كېسىشىدۇ. تاغ گەۋدىسى سىممېترىيىسىز، ئومۇرتقا لىنىيىسى جەنۇبقا قىيسايغان، شىمالىي يانباغرى ئۇزۇن، جەنۇبىي يانباغرى قىسقا. غەربىي بۆلىكىدىكى تاغلار تىك ھەم ئېگىز بولۇپ، دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4000 مېترىدىن ئاشىدۇ، ئاساسلىق چوققىسى بولغان تەڭگىر چوققىسىنىڭ ئېگىزلىكى 4481 مېتىر، چوققا رايونىدىكى مۇزلۇقلارنىڭ كۆلەمى 192 كۋادرات كىلومېتىر. شەرقىي بۆلىكىدىكى تاغلار پەسرەك بولۇپ، دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2000 ~ 2500 مېتىر كېلىدۇ.

بوغدا تاغلىرى شىمالىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقىي بۆلەك تاغ تىزمىسى بولۇپ، سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى، ئۇرۇمچى شەھىرى، تۇرپان ۋىلايەتى ۋە قومۇل ۋىلايەتلىرىگە سوزۇلغان. شىمالدا جۇڭغار ئويمانلىقىغا قوشنا، جەنۇبتا سەيۋوپو ئويمانلىقى، تۇرپان ئويمانلىقى بىلەن چېگرىداش، شەرقتە يەتتە قۇدۇق ئويمانلىقى ئارقىلىق باركۆل تاغلىرىغا تۇتىشىدۇ. غەربىي جەنۇبتا سەيۋوپو ئويمانلىقى ئارقىلىق تەڭرىتاغ ئىغا قوشنا. ئاساسەن شەرق ـ غەرب يۆنىلىشىدە، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 320 كىلومېتىر، كەڭلىكى 40 ~ 80 كىلومېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 20 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئاساسىي چوققىسى بولغان بوغدا چوققىسىنىڭ دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 5445 مېتىر، چوققا رايونىدا 5000 مېترىدىن ئاشىدىغان تاغ چوققىسىدىن يەتتىسى بار. مۇزلۇقلارنىڭ كۆلىمى 221 كۋادرات كىلومېتىر. شەرقىي بۆلىكىنىڭ تاغ گەۋدىسى تەدرىجىي پەسىيىپ، دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3000 مېترىغا چۈشىدۇ، يەتتە قۇدۇق بۆلىكىگە كەلگەندە 1000 مېتىر ئەتراپىغا بارىدۇ. تاشيول بۇ جايدىن ئۆتۈپ، جۇڭغار ئويمانلىقى بىلەن تۇرپان ئويمانلىقىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدۇ. جەنۇبىي يانباغرىنىڭ ھاۋا كىلىماتى قۇرغاق.

باركۆل تاغلىرى يەنە بىر ئىسمى بارقۇ تېغى. باركۆل موڭغۇلچە يولۋاس پۇتى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. باركۆل تاغلىرى شىمالىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقىي بۆلىكىدىكى تاغ تىزمىلىرىنىڭ بىرى، قومۇل ۋىلايىتى تەۋەلىكىدە. ئۇ شىمالدا باركۆل ئويمانلىقى، جەنۇبتا قومۇل ئويمانلىقى، شەرقتە قارلىق تاغ بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربتە بوغدا تاغلىرى بىلەن قارشىپ تۇرىدۇ. غەربىي بۆلىكى ئاساسەن شەرق ـ غەرب يۆنىلىشىدە. شەرقىي بۆلىكى غەربىي شىمال ـــ شەرقىي جەنۇب يۆنىلىشىدە بولۇپ، ئوتتۇرا قىسمى شىمالغا تومپىيىپ چىققان يايىسىمان شەكىل ھاسىل قىلغان. ئوتتۇرا قىسمى ئىك كەڭ، ئىككى بېشى تار، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 160 كىلومېتىر، كەڭلىكى 20 ~ 40 كىلومېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 4500 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئومۇمەن 3000 مېتىر، ئوتتۇرا قىسمى ئەڭ ئېگىز. ئاساسىي چوققىسى بولغان ھىلال ئاي تېغىنىڭ دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4265 مېتىر كېلىدۇ؛ ئىككى بېشىغا قارىتا تەدرىجىي پەسىيىپ 2000 مېتىر ئۆپچۆرىسىگە چۈشىدۇ. سۇ بۆلگۈچ چوققىسى شىمالغا يانتۇلانغان بولۇپ، شىمالىي قىسمىدىكى تاغلارنىڭ شەكلى يايىسىمان، جەنۇبىي قىسمىدىكى تاغلار تۈز.

قارلىق تاغ شىمالىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقىي بۆلىكىدىكى تاغ تىزمىسى. قومۇل ۋىلايىتى تەۋەلىكىدە. شىمالدا تۇر كۆل ئويمانلىقى ۋە بېيشەن تاغلىرى بىلەن قارشىپ تۇرىدۇ، جەنۇبتا قومۇل ئويمانلىقىغا قوشنا، شەرق تەرىپى چۆلگە تۇتىشىدۇ، غەرب تەرىپى باركۆل تاغلىرىنىڭ شەرقىي بۆلىكى بىلەن تۇتىشىدۇ. ئاساسەن غەربىي شىمال ـــ شەرقىي جەنۇب يۆنىلىشىدە. ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 150 كىلومېتىر، كەڭلىكى 30 ~ 50 كىلومېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 6000 كۋادرات كىلومېتىر، ئاساسىي چوققىسى بولغان تۇمۇرتى چوققىسىنىڭ دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4886 مېتىر.

بېيشەن تاغلىرى مەچىن ئۇلا تاغلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شىمالىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقىي بۆلىكىدىكى تاغ تىزمىسى. قومۇل ۋىلايىتى تەۋەلىكىدە. شەرقىي شىمال تەرىپى نوم چۆلى بىلەن، غەربىي جەنۇب تەرىپى باركۆل ئويمانلىقى ۋە تۇر كۆل بىلەن چېگرىلىنىدۇ. غەربىي شىمال ـــ شەرقىي جەنۇب يۆنىلىشىدە. ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 150 كىلومېتىر، كەڭلىكى 30 ~ 50 كىلومېتىر كېلىدۇ. كۆلىمى تەخمىنەن 6000 كۋادرات كىلومېتىر. ئوتتۇرا، غەربىي قىسمىدىكى تاغلار بىرقەدەر ئېگىز، ئۇستى تەكشى، دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئومۇمەن 3000 مېتىردىن ئاشىدۇ، ئاساسلىق چوققىسى بولغان دالى تېغى 3962 مېتىر كېلىدۇ. شەرقىي قىسمىدىكى تاغلار

تار هەم پەسرەك بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3000 مېتىرغا يەتمەيدۇ. شەرقىي بۆلىكى ئاراتۇرۇك ناهىيە بازىرىغا تۇتىشىدۇ.

ئوتتۇرا تەڭرىتاغ تەڭرىتاغ تاغ سىستېمىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ. ئىلى ۋىلايىتى، بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى ۋە تۇرپان ۋىلايەتلىرىنىڭ تەۋەلىكىدە. ئاساسلىق تاغ تىزمىلىرى ئىلى دەريا سىستېمىسى بىلەن قارا شەھەر دەريا سىستېمىسىغا جايلاشقان بولۇپ، غەربتىن شەرققە قارىتا رېتى بويىچە ئۈيسۈن تاغلىرى، ئابرال تاغلىرى، بىيىك تاغلىرى، نارات تاغلىرى، سارمىن تاغلىرى، ئالغوي تاغلىرى، چۆلتاغ قاتارلىقلار بار. بۇ تاغلارنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسى ئاساسەن شەرق - غەرب يۆنىلىشىدە، ئوخشاش بولمىغان تاغ تىزمىلىرىنىڭ يۆنىلىشى پەرقلىنىدۇ. غەربىي جەنۇب - غەرب — شەرقىي شىمال - شەرق ۋە غەربىي شىمال - غەرب — شەرقىي جەنۇب - شەرق يۆنىلىشىدىكى تاغلار بىرقەدەر كۆپ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 900 كىلومېتىر، كەڭلىكى 50 ~ 80 كىلومېتىر بولۇپ، ئەڭ كەڭ جايلىرى 120 كىلومېتىرغا يېتىدۇ. ئوتتۇرا تەڭرىتاغ بىلەن شىمالىي تەڭرىتاغ ۋە جەنۇبىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىنى تاغ ئارا ئويمانلىقلار ۋە ۋادىلار ئايرىپ تۇرىدۇ. ئىلى دەريا ئويمانلىقى، قاش دەريا ۋادىسى، كىچىك يۈلتۇز ئويمانلىقى ۋە تۇرپان ئويمانلىقى ئوتتۇرا تەڭرىتاغلىرى بىلەن شىمالىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ چېگرىسى هېسابلىنىدۇ. موڭغۇلكۈرە ئويمانلىقى، چوڭ يۈلتۇز ئويمانلىقى ۋە قارا شەھەر ئويمانلىقلىرى ئوتتۇرا تەڭرىتاغلىرى بىلەن جەنۇبىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ چېگرىسىدۇر. تاغلىرى شىمالىي تەڭرىتاغ ۋە جەنۇبىي تەڭرىتاغلىرىدىن پەسرەك بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئومۇمەن 2000 ~ 3000 مېتىر كېلىدۇ؛ ئاساسلىق چوققىلىرى 3500 ~ 4500 مېتىر، سارمىن تاغلىرىنىڭ ئاساسىي چوققىسى 4589 مېتىر كېلىدۇ. غەربتىن كېلىدىغان نەم هاۋا ئېقىمىنىڭ تەسىرىدە كىلىماتى بىرقەدەر نەم.

ئۈيسۈن تاغلىرى يەنە بىر نامى چاپچال تاغلىرى. ئوتتۇرا تەڭرىتاغ تاغ تىزمىلىرىنىڭ بىرى، ئىلى ئوبلاستى تەۋەلىكىدە. ئاساسەن شەرق - غەرب يۆنىلىشىدە. شەرقتىن غەربكە قارىتا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 140 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا قارىتا كەڭلىكى تەخمىنەن 20 ~ 50 كىلومېتىر، كۆلىمى 6000 كۋادرات كىلومېتىرغا يېقىن كېلىدۇ. ئاساسەن شەرقىي ئۇزۇنلۇق 80°45′~82°30′، شىمالىي كەڭلىك 43°10′~43°40′ دائىرىسىدە. شىمالدا ئىلى ئويمانلىقىغا قوشنا، جەنۇبتا موڭغۇلكۈرە ئويمانلىقى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، غەربتە قازاقىستاندىكى كەتمەن تاغلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ، شەرقتە بىيىكتاغ بىلەن كېسىشىدۇ. ئوتتۇرىچە دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2000 ~ 3000 مېتىر، ئەڭ ئېگىز چوققىسى 3699 مېتىر. مەشهۇر ئاقتاش چوققىسىنىڭ ئېگىزلىكى 3475 مېتىر كېلىدۇ.

نارات تاغلىرى ئوتتۇرا تەڭرىتاغ تاغ تىزمىلىرىنىڭ بىرى. ئىلى ۋىلايىتى بىلەن بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەۋەلىكىدە. شىمالدا كۈنەس دەريا ۋادىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، جەنۇبتا چوڭ يۈلتۇز ئويمانلىقى بىلەن قارشىپ تۇرىدۇ، غەربتە بىيىكتاغ بىلەن تۇتىشىدۇ، شەرقتە ئابرال تاغلىرى بىلەن كېسىشىدۇ. غەربىي جەنۇب - غەرب — شەرقىي شىمال - شەرق يۆنىلىشىدە سوزۇلغان. ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 150 كىلومېتىر، كەڭلىكى 30 ~ 50 كىلومېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 6000 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئومۇمەن 3000 ~ 3500 مېتىر بولۇپ، ئاساسىي چوققىسى 4257 مېتىر. تاغلىرى غەربتىن شەرققە قاراپ تەدرىجىي تارايغان بولۇپ، ئىلى دەريا ۋادىسى هەۋزىسى بىلەن قارا شەھەر دەريا هەۋزىسىنىڭ سۇ بۆلگۈچىسى هېسابلىنىدۇ. تاغ ئومۇرتقىسى جەنۇب تەرەپكە يانتۇلانغان، جەنۇبىي يانباغرى شىمالىي يانباغرىغا قارىغاندا تىك. ئەڭ ئېگىز چوققا رايونلىرىدا مۇزلۇقلار تارقالغان بولۇپ، كۆلىمى 69 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. تاغ ئومۇرتقىسىنىڭ ئىككى يان تەرىپى 2800 ~ 3200 مېتىر ئېگىزلىكتىكى كەڭ كەتكەن تەكشى يەر شەكلىنى هاسىل قىلىغان. كىلىماتى نەم، يىللىق ئوتتۇرىچە هۆل - يېغىن مىقدارى 450 ~ 700 مىللىمېتىر، شەمشاد ئورمانلىرى بىلەن قاپلانغان. تەڭرىتاغلىرىدىكى بىردىنبىر قارلىق چوققا شەمشاد ئورمانلىقى مۇهاپىزەت رايونى شىمالىي يانباغرىدىكى كوردىننىدا. تەرەققىي قىلىۋاتقان بولىدىغان مەشهۇر تاغ، مەنزىرىلىك دەريا بۆلىكى، ئورمانلار ۋە يايلاقلار ئىنتايىن يۇقىرى ساياهەت بايلىقىنى ئېچىش قىممىتىگە ئىگە. نارات يايلىقىنىڭ مەنزىرىسى جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرگە داڭلىق.

ئابرال تاغلىرى ئوتتۇرا تەڭرىتاغ تاغ تىزمىلىرىنىڭ

لىرىنىڭ بىرى. ئىلى ئوبلاستى تەۋەلىكىدە. شىمالدا قاش دەريا‌سى ۋادىسى ئارقىلىق پولكىنۇر تاغلىرى ۋە ئېرەن قابىرغا تاغلىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ، جەنۇبتا كۈنەس دەريا‌سى ۋادىسى ئارقىلىق نارات تاغلىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ؛ غەربتە قاش دەريا‌سى بىلەن ئاچال دەريا‌سى قوشۇلىدىغان جايدىكى دۆڭىزاردىن باشلىنىپ، شەرقتە ئېرەن قابىرغا تاغلىرى بىلەن كېسىشىدۇ. ئاساسەن شەرق ـ غەرب يۆنىلىشىدە سوزۇلغان. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 240 كىلومېتىر، كەڭلىكى 20 ~ 40 كىلومېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 8000 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. تاغلىرى غەربتىن شەرققە قاراپ تەدرىجىي كېڭىيىپ بارىدۇ. غەربىي بۆلىكى پەس بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2000 مېتىر، ئوتتۇرا بۆلىكى تېخىمۇ پەسىيىپ ئېگەرسىمان ھالەتتە شەكىللەندۈرگەن. شەرقىي بۆلىكى تەدرىجىي ئېگىزلەپ بارىدۇ، ئاساسلىق چوققىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3996 مېتىر كېلىدۇ. تاغ گەۋدىسى قاش دەريا‌سى بىلەن كۈنەس دەريا‌سى ئارىلىقىدىكى سۇ بۆلگۈچتۇر.

بىيىكتاغ ئوتتۇرا تەڭرىتاغ تاغ تىزمىلىرىنىڭ بىرى. ئىلى ئوبلاستى بىلەن بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەۋەلىكىدە. شىمالدا تېكەس دەريا‌سى ۋادىسى بىلەن، جەنۇبتا ئاساسەن شەرق ـ غەرب يۆنىلىشىدە سوزۇلغان كۆكىمۇ دەريا‌سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ۋە جەنۇبىي تەڭرىتاغ سىستېمىسىدىكى كۆكتېكە تاغلىرى ئارقىلىق چېگرىلىنىدۇ؛ شەرقىي قىسمى نارات تاغلىرى بىلەن ھەمدە چوڭ يۇلتۇز ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چېتى بىلەن تۇتىشىدۇ. غەربىي جەنۇب ـ غەرب ـــ شەرقىي شىمال ـ شەرق يۆنىلىشىدە سوزۇلغان. ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 95 كىلومېتىر، كەڭلىكى 50 ~ 60 كىلومېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 5000 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. تاغ ئومۇرتقىسى جەنۇبقا قىيسايغان بولۇپ، شىمالىي يانباغرى كەڭرەك، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئومۇمەن 3500 مېتىر، تاغ چوققىلىرى 4000 مېتىردىن ئاشىدۇ. ئاساسلىق تاغ چوققىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4370 مېتىر كېلىدۇ. چوققا رايونىدا ئاز مىقداردا مۇزلۇق ۋە يىغىندى قارلار تارقالغان، كىلىماتى بىرقەدەر نەم. شىمالىي يانباغرىدا دەريالار زىچ بولۇپ، بەلۋاغسىمان شەمشاد ئورمانلىرى يېتىلگەن. جەنۇبىي يانباغرىدىكى كۆكىمۇ دەريا‌سى گېئولوگىيىلىك تۈزۈلمىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغانلىقتىن، تاغ تىزمىلىرى بىلەن ئوخشاش يۇنىلىشتە ئېقىپ، غەربىي قىسمىغا كەلگەندە تۈيۈقسىز تىك بۇلۇڭ ھاسىل قىلىپ بۇرۇلۇپ شىمالغا ئېقىپ، تاغ تىزمىلىرىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈپ تېكەس دەريا‌سىغا قۇيۇلىدۇ.

ئېرېن تاغلىرى ئەرىن، سارىمسان تاغلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئوتتۇرا تەڭرىتاغ تاغ تىزمىلىرىنىڭ بىرى. بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەۋەلىكىدە. شىمالدا كىچىك يۇلتۇز ئويمانلىقى، جەنۇبتا چوڭ يۇلتۇز ئويمانلىقى ۋە قارا شەھەر دەريا‌سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنى ۋادىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ؛ شىمالىي، غەربىي ۋە جەنۇبىي تەرەپلىرىنى قارا شەھەر دەريا‌سىنىڭ يوقىرى، ئوتتۇرا ئېقىنى ئايلىنىپ ئوتىدۇ. شەرقىي قىسمى ئۇلاستاي دەريا‌سى، قاپچىغاي دەريا‌سى ئارقىلىق ئالغۇي تاغلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. غەربىي شىمال ـ غەرب ـــ شەرقىي جەنۇب ـ شەرق يۆنىلىشىدە سوزۇلغان. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 180 كىلومېتىر، كەڭلىكى 20 ~ 60 كىلومېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 7000 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. تاغلىرىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكى كەڭ، ئېگىز، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئومۇمەن 4000 مېتىر، ئاساسلىق چوققىسى 4815 مېتىر؛ غەربىي بۆلىكى تارراق بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3000 مېتىر ئەتراپىدا، شەرقىي بۆلىكى كەڭرەك بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3000 مېتىر ئۆپچۈرىسىدە. ئەڭ ئېگىز چوققىسى 4146 مېتىر كېلىدۇ.

ئالغۇي تاغلىرى بورتوئۇلا تاغلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئوتتۇرا تەڭرىتاغ تاغ تىزمىلىرىنىڭ بىرى. بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى بىلەن تۇرپان ۋىلايىتى تەۋەلىكىدە. شىمالدا ئالغۇي جىلغىسى ئارقىلىق تەڭگىرتاغ بىلەن تۇتىشىدۇ، شەرقىي شىمالدا تۇرپان ئويمانلىقى بىلەن، جەنۇبتا قارا شەھەر ئويمانلىقى بىلەن چېگرىلىنىدۇ؛ غەربتە ئۇلاستاي دەريا‌سى، قاپچىغاي دەريا‌سى ئارقىلىق سارىمسان تاغلىرى بىلەن، شەرقتە چۆلتاغ بىلەن تۇتىشىدۇ. ئاساسەن شەرق ـ غەرب يۆنىلىشىدە سوزۇلغان. ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 200 كىلومېتىر، كەڭلىكى 25 ~ 60 كىلومېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 10 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر. تاغ ئومۇرتقىسى شىمالغا قىيسايغان، جەنۇبىي يانباغرى بارغانسېرى كەڭ ھەم ئۇزۇن. غەربىي بۆلىكىدىكى تاغلار كەڭ، تاغ ئومۇرتقىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4000 مېتىرچە كېلىدۇ. ئەڭ ئېگىز چوققىسى 4505

مېتىر. شەرقىي بۆلىكىدىكى تاغلار تارىيىپ، بارغان-سېرى پەسىيىپ بارىدۇ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2000 ~ 3000 مېتىر كېلىدۇ ھەمدە تەدرىجىي سوزۇلۇپ، تەكشى ھەم پەس كەتكەن چۆللىقىغا تۇتىشىدۇ.

جەنۇبىي تەڭرىتاغ قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى، قەشقەر ۋىلايىتى، ئاقسۇ ۋىلايىتى، بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى ۋە تورپان ۋىلايىتىنىڭ تەۋەلىكىدە. شىمالدا موڭغۇلكۆرە ئويمانلىقى، چوڭ يۈلتۈز ئويمانلىقى، قارا شەھەر ئويمانلىقى ئارقىلىق ئوتتۇرا تەڭرىتاغلىرى بىلەن قارىشىپ تۇرىدۇ، جەنۇبتا تارىم ئويمانلىقىغا تۇتىشىدۇ. ئاساسەن شەرق ـ غەرب يۆنىلىشىدە. كۆپ قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1500 كىلومېتىر، كەڭلىكى ئومۇمەن 50 ~ 100 كىلومېتىر، ئەڭ كەڭ جايلىرى 160 كىلومېتىر كېلىدۇ. غەربىي بۆلىكى غەربىي جەنۇب — شەرقىي شىمال يۆنىلىشتە، ئوتتۇرا بۆلىكى بىلەن شەرقىي بۆلىكى شەرق ـ غەرب يۆنىلىشىدە سوزۇلغان. ئۇ تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي تىزمىسى بىلەن خالىقتاغ، كۆكتىكە تاغلىرى، خورا تاغلىرى، قۇرۇقتاغ قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تاغلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى مۇرەككەپ، ئوتتۇرا قىسمى غەربكە قىيسايغان تۆمۇر چوقىسى — خانتەڭرى چوققىسى رايونلىرىدىن ئىبارەت غايەت زور تاغ ئومۇرتقىسىنى ھاسىل قىلغان. تۆمۇر چوققىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7435 مېتىر بولۇپ، تەڭرىتاغ تاغ سىستېمىسىدىكى ئەڭ ئېگىز چوققا ھېسابلىنىدۇ. خانتەڭرى چوققىسى 6995 مېتىر كېلىدۇ. بۇ بەلۋاغدا دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 6000 مېتىردىن ئاشىدىغان تاغ چوققىلىرىدىن 20 نەچچىسى، يېتىلمۇاتقان مۇزلۇقلاردىن 421 ى بولۇپ، كۆلىمى 2804 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، تەڭرىتاغ مۇزلۇقلىرى ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ %29 نى ئىگىلەيدۇ. خانتەڭرى چوققىسىنىڭ غەربىي جەنۇبى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي تىزمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ غەربىي جەنۇب — شەرقىي شىمال يۆنىلىشىدە بولۇپ، دۆلەت چېگرىسىنى بويلاپ سوزۇلغان تاغ ئومۇرتقا لىنىيىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئومۇمەن 4000 ~ 5000 مېتىر كېلىدۇ. خانتەڭرى چوققىسىنىڭ شەرقىدىكى خالىقتاغ، كۆكتىكە تاغلىرىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4000 مېتىردىن ئاشىدۇ. خالىقتاغنىڭ ئاساسلىق چوققىسى بولغان قار لەيلىسى چوققىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 6627 مېتىر كېلىدۇ.

تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي تىزمىسى جەنۇبىي تەڭرىتاغلىرىدىكى خانتەڭرى تېغىنىڭ غەربىي قىسمى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي تىزمىسى دېيىلىدۇ. ئۇ جەنۇبىي تەڭرىتاغ تاغ تىزمىلىرىنىڭ بىر قىسمىدۇر. قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى بىلەن ئاقسۇ ۋىلايىتى تەۋەلىكىدە. ئۇ غەربتىن شەرققە قارىتا ئالاي تاغلىرى، كۆكتوتاۋ، مەيدانتاغ، كۆكشاغىل تاغلىرى ۋە جەنۇبىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ تاغ ئالدى تاغ تىزمىلىرىدىكى قارا تېرەك (قارا تېكە) تاغلىرى، قارا تاغ، كەلپىن تاغلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شىمالىي قىسمى جۇڭگو ـ قىرغىزىستان چېگرىسى بىلەن، جەنۇبتا قىزىلسۇ دەريا-سى ئارقىلىق غەربىي كۆئېنلۇن تاغلىرى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، غەربىي قىسمى غەربكە سوزۇلۇپ قىرغىزىستان تەۋەلىكىدىكى ئالاي تاغلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ، شەرقىي جەنۇبىي قىسمى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چېتى بىلەن قوشنا، شەرقىي شىمالىي قىسمى قۇمئېرىق دەرياسى ئارقىلىق تۆمۇر تاغلىرى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. غەربىي جەنۇب — شەرقىي شىمال يۆنىلىشىدە. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 520 كىلومېتىر، كەڭلىكى 50 ~ 160 كىلومېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 60 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. شىمالىي قىسمى جۇڭگو ـ قىرغىزىستان چېگرا لىنىيىسى بولۇپ، ئەڭ ئېگىز تاغ ئومۇرتقا لىنىيىسىدۇر، ئۇنىڭدىكى سۇ بۆلگۈچ چوققىلارنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4000 ~ 5000 مېتىر. ئەڭ ئېگىز چوققىسى كۆكشاغىل تاغلىرىدا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 5842 مېتىر كېلىدۇ. تاغ تىزمىسى ئاساسەن غەربىي جەنۇب — شەرقىي شىمال يۆنىلىشىدىكى بىرقانچە تاغلاردىن تەركىب تاپقان، تاغ ئالىرىلىرى ئوخشاش يۆنىلىشتىكى توشقان دەرياسى ۋادىسى، قارا جول ۋادىسى، كەلپىن ۋادىلىرى ئارقىلىق بىر ـ بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ.

خالىقتاغ خالىقتاۋ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. جەنۇبىي تەڭرىتاغ تاغ تىزمىلىرىنىڭ بىرى. ئاقسۇ ۋىلايىتى بىلەن ئىلى ۋىلايىتى تەۋەلىكىدە. شىمالدا موڭغۇلكۆرە ئويمانلىقى، تېكەس ۋادىسى بىلەن، جەنۇبتا تارىم ئويمانلىقى ۋە باي ئويمانلىقى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، غەربتە خانتەڭرى — تۆمۇر تاغ تۈگۈنىنى چېگرا قىلىپ، شەرقتە كۆكتىكە تاغلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. ئاساسەن شەرق ـ غەرب يۆنىلىشىدە. ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 200 كىلومېتىر، كەڭلىكى 100 ~ 120 كىلومېتىر كېلىدۇ.

دۇ، كۆلىمى تەخمىنەن 22 مىڭ كۇۋادرات كىلومېتىر. ئۇ غايەت زور خانتەڭرى — تۆمۈر تاغ تۈگۈنىنىڭ شەرقە سوزۇلغان قىسمىدىن ئىبارەت. تاغ ئومۇرتقا لىنىيىسىنىڭ يۇنىلىشى ئېنىق، جەنۇب ـ شىمال يانباغرىلىرى بىرقەدەر سىممېترىك ھالەتتە. ئاساسلىق تاغ چوققىلىرىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 5000 مېتىردىن يۇقىرى، 6000 مېتىردىن ئاشىدىغان چوققىلىرى ئونغا يېتىدۇ. ئاساسلىق چوققىسى بولغان قار لەيلىسى چوققىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 6627 مېتىر.

كۆكتېكە تاغلىرى كۆكتېكە تاۋ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. جەنۇبىي تەڭرىتاغ تاغ تىزمىلىرىنىڭ بىرى. ئاق-سۇ ۋىلايىتى، ئىلى ۋىلايىتى ۋە باينغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەۋەلىكىدە. شىمالدا كۆكسۇ دەريا-سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ۋادىسى ئارقىلىق بىيىكتاغ بىلەن چېگرىلىنىدۇ، جەنۇبتا باي ئويمانلىقى بىلەن تارىم ئويمانلىقىغا، غەربتە خالىقتاغقا تۇتىشىدۇ، شەرقتە خورا تاغلىرىغا ئۇلىنىدۇ، شەرقىي شىمال تەرەپتە چوڭ يۇلتۇز ئويمانلىقىغا تۇتىشىدۇ. شەرق ـ غەرب يۇنىلىشىدە سوزۇلغان. ئۇزۇنلۇقى 130 كىلومېتىر، كەڭلىكى 50 ~ 60 كىلومېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 7000 كۇۋادرات كىلومېتىر. تاغ گەۋدىسى كەڭ بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئومۇمەن 3500 ~ 4000 مېتىر، ئەڭ ئېگىز چوققىسى 4470 مېتىر كېلىدۇ.

خورا تاغلىرى بوروخوتان تاغلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. جەنۇبىي تەڭرىتاغ تاغ تىزمىلىرىنىڭ بىرى. باينغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەۋەلىكىدە. شىمالىي قىسمى قارا شەھەر دەريا-سىنىڭ ئارقىلىق سارىسۇ تاغلىرى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. جەنۇبتا تارىم ئويمانلىقى بىلەن، غەربتە كۆكتېكە تاغلىرى بىلەن قوشنا، شەرقتە قارا شەھەر ئويمانلىقىغا تۇتىشىدۇ. غەربىي شىمال — شەرقىي جەنۇب يۇنىلىشىدە. ئۇزۇنلۇقى 190 كىلومېتىر، كەڭلىكى 30 ~ 60 كىلومېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 9000 كۇۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. تاغ گەۋدىسىنىڭ غەربىي قىسمى كەڭ، شەرقىي قىسمى تار، باشئەگىم ئەتراپلىرىنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن 30 كىلومېتىر ئەتراپىدا. غەربىي قىسمىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئومۇمەن 4000 مېتىر. ئەڭ ئېگىز چوققىسى 4675 مېتىر بولۇپ، شەرقە قارىتا تەدرىجىي پەسىيىپ 3000 مېتىرغا چۈشىدۇ، شەرقىي بۇلىكى 1400 مېتىرلا كېلىدۇ. تاغ ئومۇرتقا لىنىيىسى شىمالغا قىيسايغان، جەنۇبىي يانباغرى كەڭ ھەم ئۇزۇن، شىمالىي يانباغرى تار. شىمالىي يانباغرىدىكى سۇ سىستېمىلىرى قارا شەھەر دەريا-سىغا قۇيۇلىدۇ، جەنۇبىي يانباغرىدىكى سۇ سىستېمىسى چۆللۈككە ئېقىپ بېرىپ سىڭىپ كېتىدۇ.

قۇرۇقتاغ جەنۇبىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقىي بۇلىكىدىكى تاغ تىزمىسى. باينغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى بىلەن تۇرپان ۋىلايىتى تەۋەلىكىدە. شىمالدا قارا شەھەر ئويمانلىقى بىلەن ئۇزۇنبۇلاق ۋادىسىنى چېگرا قىلىدۇ، جەنۇبتا كۆنچى دەرياسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، غەربتە كۆنچى دەرياسىنىڭ باشئەگىم بۇلىكى ئارقىلىق خورا تاغلىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ، شەرقىي قىسمى گاشۇن چۆلىگە تۇتىشىدۇ. شەرق ـ غەرب يۇنىلىشىدە. ئۇزۇنلۇقى 420 كىلومېتىر، كەڭلىكى 40 ~ 60 كىلومېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 21 مىڭ كۇۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. تەڭرىتاغ تاغ سىستېمىسىدىكى باشقا تاغ تىزمىلىرىدىن روشەن ھالدا پاكار. تاغنىڭ غەربىي قىسمى بىرقەدەر ئېگىزرەك بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئومۇمەن 2000 مېتىر، ئەڭ ئېگىز چوققىسى 2596 مېتىر كېلىدۇ.

پامىر ئېگىزلىكى ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئېگىزلىك. قەدىمكى زاماندىكى كۆك تاغ دەپ ئاتىلىدىغان تاغنىڭ بىر قىسمى. ئۇ شىنجاڭنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمى، تاجىكىستاننىڭ جەنۇبىي قىسمى، ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمالىي قىسىملىرىغا يېيىلغان بولۇپ، كۆڭىلۈن تېغى، قارا قۇرۇم تېغى، ھىندىقۇش تېغى ۋە تەڭرىتاغلىرى تۇتاشقان غايەت زور تاغ تۈگۈنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كۆلىمى تەخمىنەن 100 مىڭ كۇۋادرات كىلومېتىر. تاغ گەۋدىسى ئېگىز، ئوتتۇرىچە دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4500 مېتىردىن يۇقىرى، ئادەتتىكى تاغ چوققىلىرى 5000 ~ 5500 مېتىرغىچە كېلىدۇ، ئاساسلىق تاغ چوققىلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 6000 مېتىردىن ئاشىدۇ. غەربىي قىسمىدىكى ئاساسلىق چوققا بولغان كومۇنىزم چوققىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7495 مېتىر، لېنىن چوققىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7134 مېتىر. ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي قىسمى بىلەن غەربىي قىسمىنىڭ پەرقى روشەن. غەربىي پامىرنىڭ مۇتلەق ئېگىزلىكى بىلەن نىسپىي ئېگىزلىكلىرىنىڭ پەرقى ناھايىتى چوڭ؛

پاراللېل ۋە مېرىدىئان يۇنىلىشتىكى تاغ تىزمىلىرى

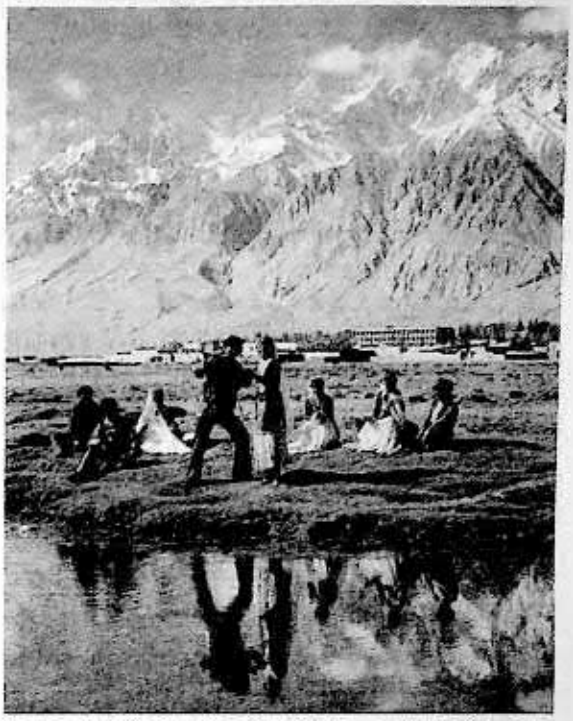

پامىر ئېگىزلىكى

گىرەلىشىپ كەتكەن، يەر شەكلى مۇرەككەپ بولۇپ، ئېگىز تاغ ئېگىزلىكى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. دەريا تور-لىرى ناھايىتى زىچ، جىلغىلارنىڭ كېسىلىشى چوڭقۇر، تەكشىلەنگەن يۇزلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى ئې-غىر. پامىر ئېگىزلىكىنىڭ مۇتلەق ئېگىزلىكى بىرقە-دەر كىچىك، نىسپىي ئېگىزلىكىمۇ بىرقەدەر تۆۋەن، ئېگىزلىك ئالاھىدىلىكى روشەن، ۋادىلىرى كەڭ. ئې-گىزلىكتە مۇزلۇقلار كەڭ تارقالغان بولۇپ، 1085 مۇزلۇق بار، بۇ مۇزلۇقلارنىڭ كۆلىمى 8041 كۋادرات كىلومېتىرغا يېتىدۇ. ئەڭ ئۇزۇن بولغان فىدچىك مۇزلۇقى 77 كىلومېتىرغا يېتىدۇ. مۇزلۇق كۆللەر كۆپ، ئەڭ چوڭ بولغان قارا كۆلنىڭ كۆلىمى 383 كۋادرات كىلومېتىرغا يېتىدۇ. بۇ كۆلنىڭ ئەڭ چوڭ-قۇر جايى 236 مېتىر.

جۇڭگو چېگرىسى ئىچىدىكى پامىر ئېگىزلىكى بولسا ئۇنىڭ شەرقىي قىسمى بولۇپ، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى بىلەن قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەلىكىدە. ئۇ شەرقتە مۇجى ۋادىسى بىلەن تاشقورغان ۋادىسىنى چېگرا قىلىدۇ، غەربتە كۇئېنلۇن تاغلىرى بىلەن قوش-نا، جەنۇبتا قارا قوروم تاغلىرىغا تۇتىشىدۇ. شىمالىي قىسمى غەربىي شىمال — شەرقىي جەنۇب يۇنىلىشىدە، جەنۇبىي قىسمى غەربىي شىمال - شىمال — شەرقىي جەنۇب - جەنۇب يۇنىلىشىدە. ئۇزۇنلۇقى 260 كىلومېتىر، كەڭلىكى 50 ~ 100 كىلومېتىر بولۇپ، ئېگىزلىك تاغلىقى بىلەن ئېگىزلىكتىكى تاغ ئارا ئوي-مانلىقلاردىن تەركىب تاپقان. تاغلىقلارنىڭ دېگىز يۈزى-دىن ئېگىزلىكى ئومۇمەن 5000 ~ 5500 مېتىر، تاغ ئارا ئويمانلىقلارنىڭ دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3500 ~ 4200 مېتىر بولۇپ، قىسمەن بۇلەكلىرى پەسىيىپ 3200 مېتىرغا چۈشىدۇ.

سارىقول تاغلىرى پامىر ئېگىزلىكىدىكى تاغ تىزمىلىرىنىڭ بىرى. شىنجاڭنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، قەشقەر ۋىلايىتى بىلەن قى-زىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى تەۋەلىكىدە. شەرقتە مۇجى ئويمانلىقى، قارا كۆل ئويمانلىقى، تاغارما ئوي-مانلىقى، تاشقورغان ئويمانلىقى ئارقىلىق غەربىي كۇ-ئېنلۇن تېغى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. غەربتە ئافسۇ دەريا-سى بىلەن، جەنۇبتا مىڭ تىكە داۋىنى بىلەن چېگرىلە-نىدۇ. شىمالىي قىسمى غەربىي شىمال — شەرقىي جەنۇب يۇنىلىشىدە. جەنۇبىي قىسمى غەربىي شىمال - شىمال — شەرقىي جەنۇب - جەنۇب يۇنىلىشىدە. ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 260 كىلومېتىر، كەڭلى-كى 50 ~ 100 كىلومېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 18 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئومۇمەن 4000 ~ 5000 مېتىر، ئاسا-سىي چوققىسى جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 5507 مېتىر كېلىدۇ.

قارا قوروم تاغلىرى تۈركچە «قارا تاشلىق» دېگەن مەنىدە، ئۇيغۇرچە «ھەيۋەتلىك ئېگىز تاغ» دې-گەن مەنىدە. ئۇ يەنە نىھايىتى تاغلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قەدىمكى زاماندا كۆك تاغ دەپ ئاتىلىدىغان تاغنىڭ بىر قىسمى. قارا قوروم تاغلىرى ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىس-مىغا، جۇڭگو شىنجاڭنىڭ غەربىي جەنۇب قىسمى ۋە كەشمىرنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان بو-لۇپ، شەرقتە سوزۇلۇپ، شىزاڭ ئاپتونوم رايونىنىڭ شىمالىي قىسمىغا يېتىپ بارىدۇ. غەربىي شىمال — شەرقىي جەنۇب يۇنىلىشىدە. ئۇزۇنلۇقى 500 كىلومې-تىردىن ئارتۇق، كەڭلىكى 150 ~ 250 كىلومېتىر كېلىدۇ. شەرقىي شىمالدا ئاساسەن يەكەن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ۋادىسى ئارقىلىق كۇئېنلۇن تاغلىرى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، غەربىي جەنۇب تەرىپى ئاساسەن

هىندى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ۋادىسى بىلەن چېگىرلىنىدۇ، غەربىي شىمال بۇلۇكى پامىر ئېگىزلىكى ۋە ھىندىقۇش تاغلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربىي جەنۇب بۇلۇكى جۇڭگونىڭ شىزاڭ تەۋەلىكىگە سوزۇلىدۇ. بۇ چېگىدە - شىزاڭ ئېگىزلىكىدىكى ئەڭ ئېگىز تاغلاردىن بىرى بولۇپ، ئوتتۇرىچە دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 6000 مېتىر كېلىدۇ، 7000 مېتىردىن يۇقىرى تاغ چوققىسىدىن 25ى، 8000 مېتىردىن يۇقىرى تاغ چوققىسىدىن تۆتى بار. ئاساسىي چوققىسى بولغان چوغىر چوققىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 8611 مېتىر بولۇپ، دۇنيا بويىچە ئىككىنچى ئېگىز چوققا ھېسابلىنىدۇ. ئېگىز چوققىلار تۇتىشىپ كەتكەن كۆلەمدىكى مۇزلۇق رايونلىرىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ مۇزلۇقلارنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 17 مىڭ 800 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. جەنۇبىي يانباغرىدىكى توبۇر ۋادىسىغا جايلاشقان سىياچىن مۇزلۇقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 75 كىلومېتىرغا يېتىدۇ. پەلەمپەيسىمان يەر شەكلى روشەن. شىنجاڭ تەۋەلىكىدىكى قارا قۇرۇم تاغلىرى ئۇنىڭ شىمالىي قىسمىدۇر. ئۇ ئاساسەن يەكەن دەرياسى بىلەن قارا قاش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ جەنۇبىي تەرىپى رايونى بولۇپ، قەشقەر ۋىلايىتى بىلەن خوتەن ۋىلايىتىگە سوزۇلغان، غەربىي شىمال — شەرقىي جەنۇب يۆنىلىشىدە. ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 500 كىلومېتىر، كەڭلىكى 90 ~ 150 كىلومېتىر كېلىدۇ. تاغ ئومۇرتقىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئومۇمەن 6000 مېتىر، قار سىزىقىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 5300 مېتىر كېلىدۇ. چوغىر چوققىسى، تېرامكەڭرى چوققىسى قاتارلىق چوققا رايونلىرىنى مەنبە قىلغان مۇزلۇقلار تارىم دەرياسىنىڭ ئاساسىي تارمىقى بولغان يەكەن، قارا قاش دەريالىرىنىڭ مۇھىم سۇ مەنبەسى. يېڭىسۇگەت مۇزلۇقى چوغىر چوققىسىنىڭ شىمال تەرىپىدە بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 41.5 كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇ جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى بىز بىلىدىغان ئەڭ ئۇزۇن ھازىرقى زامان مۇزلۇقى ھېسابلىنىدۇ.

كۇئېنلۇن تاغ سىستېمىسى غەربتە پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي قىسمىدىن باشلىنىپ، شىنجاڭ، شىزاڭلارنى كېسىپ ئۆتۈپ، شەرقىي قىسمى چېگىدە تەۋەلىكىچە سوزۇلىدۇ. يۆنىلىشى غەربىي شىمال — شەرقىي جەنۇب يۆنىلىشىدىن بۇرۇلۇپ، شەرق - غەرب يۆنىلىشىگە سوزۇلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 2500 كىلومېتىر، كەڭلىكى 100 ~ 250 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئاساسەن شەرقىي ئۇزۇنلۇق 103°~74° ئارىلىقىدا. غەربىي بۇلۇكى تارىم ئويمانلىقى بىلەن شىمالىي شىزاڭ ئېگىزلىكىنىڭ پاسىل تېغى ھېسابلىنىدۇ. غەربىي شىمال ئۇچى قىزىلسۇ دەرياسى ئارقىلىق تەكرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي تىزمىلىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. غەربىي كۇئېنلۇن تاغلىرى كۇنگەي تاغدىن چوڭ مۇز تاغقا قەدەر تەخمىنەن 900 كىلومېتىرغا سوزۇلىدۇ. ئوتتۇرا كۇئېنلۇن تاغلىرى چوڭ مۇز تاغدىن مۇزتاغ چوققىسىنىڭ شەرقىگىچە سوزۇلۇپ، چېگىدە - شىزاڭ تاشيولى كېسىپ ئۆتىدىغان تاغ ئېغىزىغا كەلگەندە ئۇچ تارماققا بۆلۈنىدۇ: شىمالىي تارمىقى چىمەنتاغ، ئوتتۇرا تارمىقى ئارغۇ تاغ، جەنۇبىي تارمىقى كۆكشىل تاغلىرىدىن ئىبارەت؛ ئۇ يەنە داۋاملىق شەرققە سوزۇلۇپ شىنجاڭ چېگرىسىدىن چىقىپ كېتىدۇ. ئوتتۇرا تارماقنىڭ شەرققە سوزۇلغان قىسمى بورھان بۇدا تاغلىرى ۋە ئانىماچىن تاغلىرىدۇر. جەنۇبىي تارماقنىڭ شەرققە سوزۇلغان قىسمى بايانغار تاغلىرى بولۇپ، سىچۇەن چېگرىسىدىكى مىنشەن، چىيۇگلەيشەن تاغلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ.

كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ شىنجاڭ تەۋەلىكىدىكى ئۇزۇنلۇقى 1500 كىلومېتىر كېلىدۇ، ئۇ پۈتكۈل كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ ئوتتۇرا، غەربىي رايونى بولۇپ، ئاساسەن شەرقىي ئۇزۇنلۇق 91°~74° دائىرىسىدە. تاغ گەۋدىسى تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتىنى ئوراپ تۇرىدۇ. ئۇ جەنۇبقا تومپىيىپ چىققان ياي شەكىلىك تاغ سىستېمىسى بولۇپ، غەربتىن شەرققە قارىتا غەربىي كۇئېنلۇن تاغلىرى، ئوتتۇرا كۇئېنلۇن تاغلىرى ۋە شەرقىي كۇئېنلۇن تاغلىرىغا بۆلۈنىدۇ. شىمالىي يانباغرى تارىم ئويمانلىقىغا يۈزلەنگەن. تاغ گەۋدىسى ھەيۋەتلىك، چوققىلىرى تىك، تار جىلغىلار كەڭ تارقالغان؛ جەنۇبىي يانباغرى قارا قۇرۇم تاغلىرى ۋە شىمالىي شىزاڭ ئېگىزلىكى بىلەن تۇتىشىدۇ، تاغلىرى پەسىيىپ بارىدۇ. تاغ ئومۇرتقىلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 6000 مېتىر، نۇرغۇن تاغ چوققىلىرىنىڭ 6500 مېتىرغا يېتىدۇ، ئاز ساندىكى تاغ چوققىلىرى 7700 مېتىردىن ئاشىدۇ. غەربىي قىسمىدىكى قوڭۇر چوققىسى 7719 مېتىر، مۇز تاغ چوققىسى 7546 مېتىر كېلىدۇ؛ ئوتتۇرا قىسمىدىكى مۇز چوققىسى 6638 مېتىر، چوڭ مۇز تاغنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 6942 مېتىرغا يېتىدۇ؛ شەرقىي قىسمىدىكى مۇز تاغنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 6973 مېتىر كېلىدۇ. كۇئېنلۇن تاغلىرى

ئاسىيادىكى ئەڭ قۇرغاق ئېگىز تاغ رايونلىرىنىڭ بىرى. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 10 - بېتىگە قارالسۇن)

غەربىي كۇئېنلۇن تاغلىرى شىنجاڭنىڭ قەزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى بىلەن قەشقەر ۋىلايىتى تەۋەلىكىگە جايلاشقان. غەربىي شىمال ئۇچى قىزىلسۇ دەريەسىنى چېگرا قىلىپ تەڭرىتاغلىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ؛ شىمالىي قىسمى تارىم ئويمانلىقى بىلەن قوشنا؛ جەنۇبىي قىسمى يەكەن دەريەسى يۇقىرى ئېقىنىنىڭ شەرق — غەرب يۆنىلىشىدىكى بۇلىكى ئارقىلىق قارا قۇرۇم تاغلىرى بىلەن چېگرىلىنىدۇ؛ غەربىي قىسمى تاشقورغان ۋادىسى بىلەن مۇجى ۋادىسىنى چېگرا قىلىدۇ، پامىر ئېگىزلىكى بىلەن قوشنا؛ شەرقىي قىسمى كۇئېنلۇن تاغلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. ئاساسەن شەرقىي ئۇزۇنلۇق °77 ~ °70، شىمالىي كەڭلىك 36°30′ ~ 39°40′ دائىرىسىدە. تاغ گەۋدىسى غەربىي شىمال — شەرقىي جەنۇب يۆنىلىشىدە. ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 450 كىلومېتىر، كەڭلىكى 70 ~ 130 كىلومېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 54 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر. تاغ گەۋدىسى كەڭ ھەم ئېگىز، جەنۇبى بىلەن شىمالى سىمېتريىسىز. شىمالىي يانباغرى ئۇزۇن ھەم تىك بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1000 مېتىر كېلىدىغان تارىم ئويمانلىقى بىلەن قوشنا. ئېگىزلىك پەرقى 4000 مېتىر كېلىدۇ؛ غەربىي جەنۇب يانباغرى پامىر ئېگىزلىكى ۋە قارا قۇرۇم تاغلىرى بىلەن قوشنا بولۇپ، ۋادا بىلەن بولغان ئېگىزلىك پەرقى 1000 ~ 2000 مېتىر، ئوتتۇرىچە دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 5000~6000 مېتىر كېلىدۇ. ئاساسلىق چوققىلىرى غەربكە جايلاشقان. ئاساسىي چوققىسى بولغان قوڭۇر چوققىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7719 مېتىر كېلىدۇ. قوڭۇر چوققىسى ۋە مۇز تاغ مۇزلۇقلىرى يىغىندى مۇز رايونىنىڭ يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى تەخمىنەن 600 مىللىمېتىر. بۇ رايوندا جەمئىي 466 مۇزلۇق بولۇپ، كۆلىمى 898 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ.

ئوتتۇرا كۇئېنلۇن تاغلىرى شىنجاڭ تەۋەلىكىدىكى كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ ئوتتۇرا بۇلىكى، خوتەن ۋىلايىتى تەۋەلىكىگە جايلاشقان. شىمالدا تارىم ئويمانلىقى بىلەن قوشنا، جەنۇبتا چاقىلىق - تاڭگۇلا ئېگىزلىكى بىلەن قوشنا، غەربىي قىسمى غەربىي كۇئېنلۇن تاغلىرىغا، شەرقىي قىسمى شەرقىي كۇئېنلۇن تاغلىرىغا تۇتىشىدۇ. ئاساسەن شەرقىي ئۇزۇنلۇق °84~°78، شىمالىي كەڭلىك 35°10′ ~ 37°10′ دائىرىسىدە. سانجۇ تېغى، تېكىلىك تېغى، قاش تېغى، قاشتاش تېغى، ئۇستۇن تاغ، ئاقتاغ قاتارلىق تاغ تىزمىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. غەربىي بۇلىكى غەربىي شىمال — غەرب يۆنىلىشىدە، شەرقىي بۇلىكى شەرقىي شىمال — شەرق يۆنىلىشىدە بولۇپ، كېرىيە دەريەسى ئەتراپىدا كېسىشىپ، شەرقىي جەنۇبقا تومپىيىپ چىقىپ ياي شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 600 كىلومېتىر، كەڭلىكى 80 ~ 120 كىلومېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 60 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. تاغ گەۋدىسى كەڭ، جەنۇب - شىمال ئىككى قانىتى سىمېتريىسىز. شىمالىي قانات رايونى تار كەتكەن بولۇپ، شىمالغا سوزۇلۇپ تارىم ئويمانلىقىنىڭ چېتىگە كەلگۈچە تېز تۆۋەنلەيدۇ. ئېگىزلىك پەرقى 4000 ~ 5000 مېتىرغىچە كېلىدۇ، جەنۇبىي قانات رايونى كەڭ، يەر شەكلى ئېگىز بولۇپ، چاقىلىق - تاڭگۇلا ئېگىزلىكىنىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن بولغان ئېگىزلىك پەرقى 1000 مېتىردىن ئاشىدۇ. ئوتتۇرىچە دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 5000 ~ 5500 مېتىر كېلىدۇ. ئاساسلىق چوققىسى بولغان چوڭ مۇز تاغ چوققىسىنىڭ ئېگىزلىكى 6942 مېتىر كېلىدۇ، 6000 مېتىردىن ئاشىدىغان چوققىدىن نەچچە ئونى بار.

شەرقىي كۇئېنلۇن تاغلىرى شىنجاڭ تەۋەلىكىدىكى كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ شەرقىي بۇلىكى. باينغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەۋەلىكىگە جايلاشقان. شىمالدا تارىم ئويمانلىقى بىلەن، شەرقىي بۇلىكىنىڭ شىمالىي تەرىپى ئالتۇنتاغنىڭ جەنۇبىي قانىتى بىلەن قارىشىپ تۇرىدۇ؛ جەنۇبتا چىڭخەي، شىزاڭلاردىكى كۆكشىل تاغلىرى بىلەن قوشنا، غەربىي قىسمى ئوتتۇرا كۇئېنلۇن تاغلىرى بىلەن، شەرقىي قىسمى شىزاڭ تەۋەلىكىدىكى كۇئېنلۇن تاغلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. ئاساسەن شەرقىي ئۇزۇنلۇق °91~°84، شىمالىي كەڭلىك °38 ~ °36 دائىرىسىدە. شىمالىي قىسمىدىكى تاغ تىزمىلىرى شەرقىي شىمال يۆنىلىشىدە، جەنۇبىي قىسمىدىكى تاغ تىزمىلىرى ئاساسەن شەرق - غەرب يۆنىلىشىدە. ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 630 كىلومېتىر، كەڭلىكى تەخمىنەن 160 ~ 210 كىلومېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 120 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. توققۇز داۋان، ئاچچىقكۆل تاغلىرى، چىمەنتاغ، ئارقا تاغ ۋە تاغ ئارىسىدىكى ئاچچىق-

كۆل، ئايافكۆل، لەھەك كۆلى قاتارلىق كۆل ئويماندىلىقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شىمالىي قىسمىدىكى شەرقىي شىمال — غەرب جەنۇب يۆنىلىشىدە سوزۇلغان تاغلارنىڭ تاغ گەۋدىسى تارراق. توققۇز داۋان تاغ چوققىسىنىڭ ئېگىزلىكى 6096 مېتىر كېلىدۇ. جەنۇبىي قىسمى چىگنەي - شىراك ئېگىزلىكىنىڭ ئىچكى لاندشافت ئالاھىدىلىكىنى ئىپادىلىگەن بولۇپ، يېرى كەڭ، تاغ چوققىلىرىنىڭ نىسبىي ئېگىزلىكى كىچىك، رەڭ. ئاساسىي چوققىسى بولغان مۇز تاغ جەنۇبقىراق جايلاشقان بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 6973 مېتىر كېلىدۇ. بۇقا داۋان چوققىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 6860 مېتىر كېلىدۇ.

ئالتۇنتاغ باينغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى تەۋەلىكىگە جايلاشقان. شىنجاڭنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى تاغ تىزمىسى. شىمالدا تارىم ئويمانلىقىغا تۇتىشىدۇ، جەنۇبتا شەرقىي كۇئېنلۇن تاغلىرىغا يېقىن، غەربتە شەرقىي كۇئېنلۇن تاغلىرىدىكى توققۇز داۋان بىلەن قىيىشىپ كېتىدۇ. شەرقىي قىسمى گەنسۇ تەۋەلىكىگە سوزۇلۇپ، داڭجىن تاغ ئىغىزىدا چىلىيەن شەن تاغلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. بۇ تاغ تارىم ئويمانلىقى بىلەن چايدام ئويمانلىقىنىڭ سۇ بۆلگۈچ چوققىسى ھېسابلىنىدۇ. ئاساسەن شەرقىي ئۇزۇنلۇق 86°~94°، شىمالىي كەڭلىك 37°~39°40′ دائىرىسىدە. شەرقىي شىمال — غەربىي جەنۇب يۆنىلىشىدە. سۇلامىن تاغ، ئاستىنتاغ، يۈسۈبالىق تېغى، ئەننەنبا تاغلىرىدىن تەركىب تاپقان. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 750 كىلومېتىر، كەڭلىكى 50 ~ 100 كىلومېتىر، كۆلەمى تەخمىنەن 45 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر. تاغ شەكلى تار، ئۇزۇنچاق، غەربىي قىسمى ئېگىز، شەرقىي قىسمى پەس بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئومۇمەن 3000 ~ 4000 مېتىر. غەربىي بۆلىكىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 5500 مېتىرغا يېتىدۇ، شەرققە سوزۇلغانسېرى تەدرىجىي تۆۋەنلەپ 4000 مېتىر ئۇپۇچۇرىسىگە چۈشىدۇ. غەربىي قىسمىدىكى سۇلامىن تاغنىڭ ئاساسىي چوققىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 6295 مېتىر، يۈسۈبالىق تاغلىرىنىڭ ئاساسىي چوققىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 6062 مېتىر كېلىدۇ. تاغ گەۋدىسىنىڭ شىمالىي تەرەپ يانباغرى تىك، چوققۇر جىلغا بولۇپ، تارىم ئويمانلىقى بىلەن بولغان ئېگىزلىك پەرقى 3000 مېتىردىن ئارتۇق. جەنۇب تەرىپى كۇئېنلۇن تاغلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ، نىسبىي ئېگىزلىك پەرقى 1000 مېتىردىن ئاشىدۇ. تاغ يانباغرىلىرى تەكشى. ھۆل - يېغىنى ئاز، پەقەت ئېگىز چوققا رايونلىرىدىلا ئاز مىقداردا مۇزلۇقلار تارقالغان. بىپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى شالاڭ بولۇپ، قاقاسلىق ۋە چۆل ئوتلاقلىرىنى ئاساس قىلىدۇ. ياۋايى ھايۋانلار كۆپ بولۇپ، ئالتۇنتاغ تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونى قۇرۇلغان.

يالقۇنتاغ تۇرپان تەۋەلىكىگە جايلاشقان. تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى كېسىپ ئۆتىدۇ. غەربتە شاپتۇللۇقتىن باشلىنىپ، شەرقتە ئاقتېرەك جىلغىسىغىچە يېتىپ بارىدۇ، غەربىي جەنۇبى ئايدىڭكۆل، شەرقىي جەنۇبى قۇمتاغ، شىمالىي قىسمى بوغدا تاغلىرىنىڭ تاغ ئالدى يانتو تۈزلەڭلىكىدىن ئىبارەت. ئاساسەن شەرقىي ئۇزۇنلۇق 89°10′~90°10′، شىمالىي كەڭلىك 42°50′~43°5′ دائىرىسىدە. غەربىي شىمال - غەرب — شەرقىي جەنۇب - شەرق يۆنىلىشىدە. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 100 كىلومېتىر، كەڭلىكى 5 ~ 8 كىلومېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 600 كۋادرات كىلومېتىر. تاغ شەكلى تار ھەم ئۇزۇن، ئوتتۇرا بۆلىكى بىرقەدەر كەڭ، شەرق، غەرب ئىككى ئۇچى پاكار. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئومۇمەن 300 ~ 500 مېتىرچە كېلىدۇ، ئاساسلىق چوققىسى ئوتتۇرا بۆلىكىدىكى سىڭگىم ئېغىزىنىڭ شەرقىي يان تەرىپىدە بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 851 مېتىر كېلىدۇ. تاڭ سۇلالىسى شائىرى سېن شەن: «يانار تاغدا چىغتام دېگەن① تۇرار مەزمۇت قىيا پەنتە، بەشىنچى ئايدىلا چىقار ئىكەن يالقۇنى كۆككە. تاغ - ئېدىر چۈمۈپتۇ ئوتقا، كەتمەپتۇ ئىس - تۇتەك تارقاپ، ئۇچار قۇش يېقىن كېلەلمەي تۇرارىكەن مىڭ چاقىرىم چەتتە» دەپ

ئالتۇنتاغ

① چىغتام — بىجىان ناھىيىسىنىڭ چىغتىم دېگەن يېرى.

يازغان. «غەربكە ساياھەت» رومانىدا راھىپ شۇەنزاڭ-نىڭ نوم ئەكىلىش سەپىرىدە بۇ تاغدىن ئۆتكەنلىكى بايان قىلىنغان. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 10-بېتىگە قارالسۇن)

كۆيۈكتاغ جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى تاغ ئېدىرلىقى. سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ جىمسار ناھىيىسى تەۋەلىكىگە جايلاشقان. جەنۇبتىن شىمالغا قارىتا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن بەش كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە قارىتا كەڭلىكى تەخمىنەن ئىككى كىلومېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن ئون كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. نەچچە يۈزلىگەن كىچىك تاغلار ئېدىرلىق يەر شەكلىنى ھاسىل قىلغان. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 580 مېتىر، يەككە تاغلارنىڭ ئېگىزلىكى 20 ~ 30 مېتىر، كۆلىمى 400 ~ 10000 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. پەسرەك كەلگەن كىچىك تاغ ئېدىرلىقلىرى ئاساسەن خىش قىزىل رەڭلىك ۋە ئاپېلسىن رەڭلىك تاغ جىنسلىرىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، رەڭگى ئوچۇق ھەم قاتتىق. پۈتكۈل ئېدىرلىق رايونى قوياش نۇرىدا قىپقىزىل كۆرۈنۈپ جۇلالىنىپ تۇرىدۇ. كۆرۈنۈشى ئىنتايىن ھەيۋەتلىك، شۇڭا بۇ تاغ كۆيگەن تاغ دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

شارقىرايدىغان قۇمتاغ جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى قۇمتاغ. سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مورى قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى تەۋەلىكىگە جايلاشقان. جۇغراپىيىلىك كوئورىناتى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 91° 38′، شىمالىي كەڭلىك 44°36′، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1178 مېتىر. شەرقتىن غەربكە قارىتا كەڭلىكى تەخمىنەن ئون كىلومېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 30 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. قۇمتاغ چۆلنىڭ شىمالىدىكى يۈزىدىن كۆتۈرۈلۈپ چىققان بولۇپ، نىسپىي ئېگىزلىكى تەخمىنەن 100 مېتىر كېلىدۇ، ئوندىن ئارتۇق پىرامىدا شەكلىدىكى قۇمتاغلاردىن تەركىب تاپقان. شارقىرايدىغان چوڭ قۇمتاغ دەپ ئاتىلىدىغان قۇم تاغنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى رومبا شەكللىك، ئۇزۇن ئوقى جەنۇب - شىمال يۈنىلىشىدە، قىسقا ئوقى شەرق - غەرب يۈنىلىشىدە. ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 1.5 كىلومېتىر، كەڭلىكى تەخمىنەن 0.8 كىلومېتىر كېلىدۇ. قۇم دانچىلىرى قۇم يۈزىنى بويلاپ كەڭ كۆلەمدە تۆۋەنگە سىرىلغاندە گۈركىرىگەن ئاۋاز چىقىدۇ. بۇ ئاۋاز كۆچلۈك ھەم يالۋراق بولۇپ، يىراقلارغا ئاڭلىنىدۇ؛ رىتمىلىق بولۇپ، ئۇزاققىچە بېسىلمايدۇ.

دوستلۇق چوققىسى ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىدىكى جۇڭگو شىنجاڭ، رۇسىيە ۋە موڭغۇلىيە چېگرىسىغا، ئالتاي تېغىنىڭ بۇرچىن ناھىيىسى تەۋەلىكىدىكى بۆلىكىنىڭ شىمالىي ئۇچىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇرچىن دەريا سىستېمىسىنىڭ بۇقىرى ئېقىندىكى تارمىقى — قاناس دەريا سىستېمىسىنىڭ سۇ مەنبەسى رايونىدىن ئىبارەت. جۇغراپىيىلىك كوئورىناتى شىمالىي كەڭلىك 49°12′، شەرقىي ئۇزۇنلۇق 87°52′. مەزكۇر چوققا جۇڭگونىڭ ئالتاي تاغلىرىدىكى ئەڭ ئېگىز چوققا ھېسابلىنىدۇ. چوققىنىڭ ئاستىغا مەشھۇر قاناس كۆلى جايلاشقان. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 9 - بېتىگە قارالسۇن)

بوغدا چوققىسى شىمالىي تەڭرىتاغ تاغ تىزمىلىرىدىكى بوغدا تاغلىرىنىڭ ئاساسلىق چوققىسى. ئورنى فۇكاڭ شەھىرى (شىمالىي) بىلەن ئۇرۇمچى ناھىيىسىنىڭ داۋانچىڭ بازىرى (جەنۇبىي) تەۋەلىكىدە. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان توز سىزىقلىق ئارىلىقى تەخمىنەن 60 كىلومېتىر، فۇكاڭ شەھىرى بىلەن بولغان توز سىزىقلىق ئارىلىقى 49 كىلومېتىر كېلىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئورىناتى: شەرقىي ئۇزۇنلۇق 88°20′، شىمالىي كەڭلىك 43°48′. بۇ چوققىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 5445 مېتىر، چوققا رايونىنىڭ ئۈچ كىلومېتىرلىق دائىرىسىدە يەنە دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 5287 مېتىر ۋە 5213 مېتىر كېلىدىغان ئىككى تاغ چوققىسى بار. ئادەتتە بۇ «ئۈچ تاغ» دەپ ئاتىلىدۇ. چوققا رايونىنىڭ 15 كىلومېتىر دائىرىسىدە دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 5000 مېتىردىن ئاشىدىغان تاغ چوققىلىرىدىن يەتتىسى بولۇپ، شەرق - غەرب يۈنىلىشىدە تىزىلغان. چوققا رايونى تاغقا چىقىش، ئىلمىي تەكشۈرۈش، ئېكسپېدىتسىيە، ساياھەت پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارىدىغان كۆ-

شارقىرايدىغان قۇمتاغ

ئۇلدىكىدەك جاي ھىسابلىنىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 9 - بېتىگە قارالسۇن)

تۆمۈر چوققىسى تەڭرىتاغ تاغ تىزمىلىرىدىكى ئەڭ ئېگىز چوققا. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7435.3 مېتىر بولۇپ، شىنجاڭ تەڭرىتاغلىرىنىڭ غەربىي بۆلىكىگە جايلاشقان. ئۇ خانتەڭرى چوققىسى (6995 مېتىر) قانارلىق 6000 مېتىردىن ئاشىدىغان 40 تىن ئارتۇق تاغ چوققىسى بىلەن بىرلىكتە تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئەڭ ئېگىز تاغ تۈگۈنىنى ھاسىل قىلغان. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى: شىمالىي كەڭلىك '42°02، شەرقىي ئۇزۇنلۇق '80°07. ئورنى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئونسۇ ناھىيىسى تەۋەلىكىدە. تۆمۈر چوققىسى رايونىدا شىنجاڭ تەۋەلىكىگە مەنسۇپ بولغان جەمئىي 509 مۇزلۇق بولۇپ، كۆلىمى 2746.32 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ چوققا سىرتقا رەسمى ئېچىۋېتىلدى. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 9 - بېتىگە قارالسۇن)

خانتەڭرى چوققىسى خانتەڭرى موڭغۇلچە تەڭرىتاغ شاھى دېگەن مەنىدە. خانتەڭرى چوققىسى جەنۇبىي تەڭرىتاغ تۈگۈنىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى6995 مېتىر، ئورنى جۇڭگو بىلەن قىرغىزىستان چېگرىسىدا. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى: شەرقىي ئۇزۇنلۇق "80°10'32، شىمالىي كەڭلىك "42°1'28. چوققىنىڭ جەنۇب تەرىپى تۆمۈر چوققىسى بىلەن مەنبەداش (تۆمۈر چوققىسىنى ئاساس قىلىدۇ) بولغان خانتەڭرى مۇزلۇقلىرى بولۇپ (يۇقىرى ئېقىنى جۇڭگو تەۋەلىكىدە، تۆۋەن ئېقىنى قىرغىزىستان تەۋەلىكىدە)، ئۇزۇنلۇقى 61.1 كىلومېتىر، كۆلىمى 544.29 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ تەڭرىتاغ تاغ تىزمىلىرى ئىچىدە مۇزلۇقلار ئەڭ مەركەزلەشكەن، مۇزلۇق كۆلىمى ئەڭ كەڭ بولغان رايوندۇر.

تەڭگىر چوققىسى شىمالىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىدىكى تەڭگىرتاغقا جايلاشقان (ئەسلىدە قارا ۋۇچىڭ تاغلىرى دەپ ئاتالغان). ئۇنىڭدا ئىككى چوققا بولۇپ، بىرى ئۇرۇمچى دەريا سىستېمىسى بولغان 1 - نومۇرلۇق مۇزلۇقنىڭ ئارقا قىسمىنىڭ غەربكە قىيسايغان جايىدا، ئۇ تەڭگىر II چوققىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى: شىمالىي كەڭلىك '43°07، شەرقىي ئۇزۇنلۇق '86°49، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4486 مېتىر؛ يەنە بىر چوققا، يەنى تەڭگىر I چوققىسى تەڭگىر II چوققىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا 17 كىلومېتىر كېلىدە. غان جايدا بولۇپ، سانجىدىكى تۇدۇڭخابا دەريا سىستېمىسىنىڭ بىر تارمىقىنىڭ باشلىنىش مەنبەسى، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4562 مېتىر كېلىدۇ.

قوڭۇر چوققىسى غەربىي كۇنلۇن تاغ تىزمىلىرىدىكى قوڭۇر تېغىنىڭ ئاساسىي چوققىسى. بۇ كۇنلۇن تاغلىرىدىكى ئەڭ ئېگىز چوققا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7719 مېتىر كېلىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى: شەرقىي ئۇزۇنلۇق "19'53 °75، شىمالىي كەڭلىك "38°34'35. ئاساسىي چوققىنىڭ ئەتراپىدا 6000 مېتىردىن ئاشىدىغان تاغ چوققىلىرىدىن 53 ى بار بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە 7000 مېتىردىن ئاشىدىغان ئېگىز چوققا 21 گە يېتىدۇ. قوڭۇر چوققىسى كۇنلۇن تاغلىرىنىڭ ئاساسىي ئۇمۇرتقىسى بىلەن جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان تارماق

قوڭۇر چوققىسى

تىزمىسى قوشۇلغان جايدا بولۇپ، گرانىتلىق گنېسلاردىن تەركىب تاپقان. قوڭۇر چوققىسى جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرگە ئېچىۋېتىلدى.

قوڭۇر توققۇز چوققىسى قوڭۇر تېغىنىڭ ئاساسىي سۇ بۆلگۈچ چوققىلىرىغا جايلاشقان. غول تاغ ئۇمۇرتقىسى بىلەن ئىككى تەرەپكە سوزۇلغان بىرنەچچە تارماق تاغ تىزمىلىرى قوشۇلغان بۆلەككە جايلاشقان. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7595 مېتىر. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى: شەرقىي ئۇزۇنلۇق "75°12'54، شىمالىي كەڭلىك "38°37'02. قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئاقتۇ ناھىيىسى تەۋەلىكىدە. قوڭۇر تېغىدىكى توققۇز چوققا قوڭۇر چوققىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، قوڭۇر چوققىسى بىلەن بولغان ئارىلىقى 10.5 كىلومېتىر كېلىدۇ. ھەرقايسىسىدا

مۇستەقىل مۇزلۇق يېتىلىش مەركەزلىرى شەكىللەن-گەن.

مۇز تاغ چوققىسى غەربىي كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىگە جايلاشقان، بۇ يەردىكى تاغلار مۇز تاغ ئاتا تاغلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ غەربىي تارمىقى كۇنگەي تاغلىرىدىن باشلىنىپ، قوڭۇر تاغلىرى، مۇز تاغ، تاشقورغان تاغلىرى ھەمدە ئۇنىڭ شەرقىدىكى تاشقوزۇق تاغلىرى، ئاغۇز تاغلىرى قاتارلىق تاغلار بىلەن تۇتىشىپ بىر پۈتۈن گەۋدە ھاسىل قىلىپ، غەربىي شىمال — شەرقىي جەنۇب يۆنىلىشىدە سوزۇلغان. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي ئۇزۇنلۇق "75°07′56، شىمالىي كەڭلىك "38°15′41 بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7546 مېتىرغا يېتىدۇ. بۇ چوققا قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئاقتۇ ناھىيىسى تەۋەلىكىدە بولۇپ، جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرگە رەسمىي ئېچىۋېتىلىدى. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 9 - بېتىگە قارالسۇن)

چوغىر چوققىسى شىنجاڭنىڭ غەربىي جەنۇبىي چېتىدىكى قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ ئاساسلىق تىزمىلىرىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىگە، جۇڭگو - پاكىستان چېگرا لىنىيىسىگە جايلاشقان بولۇپ، قەشقەر ۋىلايىتى تاشقورغان ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا. چوغىر چوققىسى دۇنيا بويىچە 2 - ئېگىز چوققا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 8611 مېتىر كېلىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى: شەرقىي ئۇزۇنلۇق "76°36′30، شىمالىي كەڭلىك "35°53′31. ھازىر جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرگە رەسمىي ئېچىۋېتىلدى. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 9 - بېتىگە قارالسۇن)

جاشۇبۇلۇم چوققىسى چوغىر چوققىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا تەخمىنەن 25 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا جاشۇ بۇلۇم I ۋە II چوققىلىرى بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 8068 مېتىر ۋە 8028 مېتىر كېلىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى تەخمىنەن شەرقىي ئۇزۇنلۇق "76°41، شىمالىي كەڭلىك "35°43 ئەتراپىدا. II چوققىنىڭ يېنىدا يەنە دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 8051 مېتىر كېلىدىغان بۇلۇڭ ئارت چوققىسى بار. جاشۇبۇلۇم مۇزلۇقلىرىنىڭ مەنبەسى مۇشۇ ئىككى چوققا بولۇپ، مۇزلۇقلارنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 26 كىلومېتىر، ئوتتۇرىچە كەڭلىكى 5.2 كىلومېتىر، قار سىزىقىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 5540 مېتىر، مۇزلۇقنىڭ ئاخىرقى ئۇچىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4250 مېتىر، مۇزلۇقنىڭ كۆلىمى 119.80 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ.

تېرامكەڭرى چوققىسى قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ شەرقىي بۆلىكىدىكى ئەڭ ئېگىز چوققا. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7441 مېتىر. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى: شەرقىي ئۇزۇنلۇق "77°05، شىمالىي كەڭلىك "35°35. جاشۇ بۇلۇم چوققىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا 50 كىلومېتىر كېلىدۇ. مەزكۇر چوققا ئاساسىي تاغ ئومۇرتقىسى بىلەن ئىككى يانداكى بىرىنچى دەرىجىلىك تاغ ئومۇرتقىلىرىنىڭ تۇتاشقان جايىدا بولۇپ، قارا قۇرۇم تاغ ئېغىزىنىڭ غەربىدىكى بىرىنچى ئېگىز چوققا ھېسابلىنىدۇ.

كۇئېنلۇن چوققىسى كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىگە، يۇرۇڭقاش دەريا سىستېمىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىن مەنبەسى رايونىغا جايلاشقان، چېرا ناھىيىسى تەۋەلىكىدە. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7167 مېتىر. تەخمىنەن شەرقىي ئۇزۇنلۇق "81°00، شىمالىي كەڭلىك "35°20 ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ. چوققا ئەتراپىغا زور مىقداردىكى ھازىرقى زامان مۇزلۇقلىرى جايلاشقان بولۇپ، كۆلىمى 4200 كۋادرات كىلومېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ، ئۇ كۇئېنلۇن تاغلىرىدىكى ئەڭ چوڭ ھەرىكەتتىكى مۇزلۇق مەركىزىدۇر.

مۇز تاغ چوققىسى ئوتتۇرا كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ شەرقىي بۆلىكىدىكى ئەڭ ئېگىز چوققا. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 6973 مېتىر بولۇپ، چەرچەن دەريا سىستېمىسىنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى: شەرقىي ئۇزۇنلۇق "87°22′00، شىمالىي كەڭلىك "37°15′08. تاغ چوققىسىنىڭ شىمال تەرىپى بىلەن غەربىي شىمال تەرىپىدىكى مۇزلۇقلارنىڭ ئېرىگەن سۇلىرى توپلىنىپ ئېقىن ھاسىل قىلغان بولۇپ، ئۇ ئۇلۇغ دەريا سۈيى دېيىلىدۇ. دەريا سۈيى ئالتۇنتاغنىڭ جەنۇبىي يانباغرى ئارقىلىق ئالايارلىق ساي دەريا سى بىلەن قوشۇلۇپ ئېقىپ، چەرچەن دەريا سى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ چوققا جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرگە رەسمىي ئېچىۋېتىلدى.

قارىغاي داۋان باركۆل تاغلىرىنىڭ شەرقىي ئۇچىنىڭ تاغ ئۇستىدىكى تەڭرىتاغ ئىبادەتخانىسى بۆلە-

كى (شىمالى كەڭلىك 43°20′، شەرقىي ئۇزۇنلۇق 93°40′) گە جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2650 مېتىر كېلىدۇ. جەنۇب تەرىپى قۇمۇل شەھىرىگە 60 كىلومېتىر، غەرب تەرىپى باركۆل ناھىيىسىگە 60 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇ قۇمۇل شەھىرىدىن بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى (203 ـ ئۆلكە يولى) ۋە ئارا تۈرۈك ناھىيىسىگە (302 ـ ئۆلكە يولى) بېرىشتا بېسىپ ئۆتىدىغان جاي. بۇ يەر بالقارىغاي ۋە شەمشاد ئورمىنى بىلەن قاپلانغان بولغاچقا، قارىغاي داۋان دەپ ئاتالغان.

غالىبىيەت داۋىنى شىمالى تەڭرىتاغلىرىدىكى تەڭرى I چوققىسىنىڭ يېنىدا. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4010 مېتىر. ئۇرۇمچى دەريا سىستېمىسىنىڭ مەنبەسى بىلەن جەنۇبىي يانباغىرىدىكى ئۇلاستاي دەريا سىستېمىسىنى چېگرىلىنىدىغان جاي. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 110 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ دەريالارنىڭ بېشى مەشھۇر ئۇرۇمچى دەريا سىستېمىسىنىڭ مەنبەسى بولغان 1 ـ نومۇرلۇق مۇزلۇق ھېسابلىنىدۇ. جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى بۇ يەردە (دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3539 مېتىر) ئېگىز تاغ مۇزلۇقىنى كۆزىتىش پونكتى قۇرغان. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مېتېئورولوگىيە ئىدارىسى ھاۋا رايىنى كۆزىتىش پونكتى قۇرغان. بۇ جاي جۇڭگونىڭ ئۇزاق مۇددەت ئېگىز تاغ پەن تەتقىقاتى ئېلىپ بارغان ئەڭ دەسلەپكى بازىسى ھېسابلىنىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 10 ـ بېتىگە قارالسۇن)

217 ـ دۆلەت تاشيولىنىڭ تەڭرىتاغ بۆلىكى

داۋىنى 217 ـ دۆلەت تاشيولىنىڭ تەڭرىتاغ بۆلىكىدە. شىمالدا مايتاغدىن باشلىنىپ جەنۇبتا كۆچارغىچە بارىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 540 كىلومېتىر كېلىدۇ. تەڭرىتاغ تاغ سىستېمىسىدىكى شىمالىي تەڭرىتاغ، ئوتتۇرا تەڭرىتاغ ۋە جەنۇبىي تەڭرىتاغدىن ئىبارەت ئۈچ تاغ تىزمىسىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈپ، شىمالدىن جەنۇبقا قارىتا خاشلىغىن داۋىنى، ئۈچ مەرگەن داۋىنى، لاردون داۋىنى ۋە تەلەمەت داۋىنىدىن ئىبارەت تۆت داۋاندىن ئۆتىدۇ.

مۇزارت داۋىنى جەنۇبىي تەڭرىتاغدىكى خان تەڭرى چوققىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى قارا جۇلقا تېغىنىڭ پەسرەك كەلگەن تاغ ئېغىزىدا. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3600 مېتىردىن ئارتۇق. بۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئاساسلىق دەريالارنىڭ بىرى بولغان ئۆگەن دەريا سىستېمىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ـــ مۇزارت دەريا سىستېمىسىنىڭ باشلىنىش مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ راھىبى شۈەنزاڭ (602 ~ 664) جىنگۈەننىڭ 3 ـ يىلى (629 ـ يىلى) ھىندىستانغا بېرىش سەپىرىدە مۇشۇ جايدىن ئۆتكەن ھەمدە بۇ جاينىڭ تاغلىرىنىڭ ئېگىز ھەم خەتەرلىك ئىكەنلىكى، مۇزلۇق قىيالارنىڭ تىك قەد كۆتۈرۈپ تورغانلىقى، ھاۋارايىنىڭ ئۆزگىرىشچان ھەم نورمالسىز ئىكەنلىكى توغرىسىدا خاتىرىلەر قالدۇرغان. چىڭ سۇلالىسى چېيەنلۇڭنىڭ 25 ـ يىلى (1760 ـ يىلى) لەشكىرىي ژازارەتنىڭ ئەمىر لەشكىرى شۇ خېدې (1710 ~ 1777) جۇڭغار توپىلىڭنى تىنجىتىشتا، چىڭ سۇلالىسىدە ئۆتكەن ئالىم شۇي سۇڭ (1781 ~ 1848) جياچىڭنىڭ 21ـ يىلى (1816ـ يىلى) ئىلىغا بېرىپ تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇب، شىمالىنى ئايلانغاندا بۇ يەردىن ئۆتكەن. ئۇلار بۇ رايوننىڭ كىلىماتى، تاغلىرى، مۇزلۇقلىرى ھەققىدىمۇ ئۇرغۇن خاتىرىلەرنى قالدۇرغان.

تورغات ئېغىزى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئۇلۇغچات ناھىيىسى تەۋەلىكىگە جايلاشقان بولۇپ، تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي تىزمىسىدىكى بىر تاغ ئۆتكىلى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ شىنجاڭنىڭ ئاتۇش، قەشقەردىن قىرغىزىستانغا بارىدىغان 212 ـ ئۆلكە تاشيولىنىڭ ئاخىرقى ئۇچى بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3795 مېتىر كېلىدۇ. تاشيول چاقماق دەريا سى ۋادىسىنى بويلاپ تاكى چېگرىغىچە سوزۇلىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن 3505 مېتىر ئېگىزلىكتىكى جايدا تورغات ئېغىزى (ئەسلىدە ھاۋالىلىك توشۇش ئېغىزى دەپ يېلەتتى) تەسىس قىلىنغان بولۇپ، 130 يىللىق تارىخقا ئىگە؛ 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدا بىر مەھەل ئۇزۇلۇپ قالغان، 1983 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ئېچىۋېتىلدى.

سۇ بېشى داۋىنى پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي چېتىدىكى سۇ بېشى داۋىنى. شەرقىي تەرىپى مۇزتاغ چوققىسى بىلەن قوشنا، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4733 مېتىر كېلىدۇ. داۋاننىڭ شىمالى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئاقتۇ ناھىيىسى تەۋەلىكىدە، داۋاننىڭ جەنۇبى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى تەۋەلىكىدە. مەزكۇر داۋان ئىككى دەريا ئېقىنىنىڭ سۇ بۆلگۈچ چوققىسى بولۇپ، شىمال تەرىپى گەز دەريا سى ۋادىسى، جەنۇب تەرىپى

يەكەن دەرياسى ۋادىسىدۇر.

قونجىراپ تاغ ئۆتكىلى 314 ـ دۆلەت تاش-يولى (جۇڭگودىن پاكىستانغا ئۆتىدىغان تاشيول) نىڭ ئاخىرقى ئۇچىغا جايلاشقان. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4733 مېتىر كېلىدۇ. تاغ ئۆتكىلىنىڭ جەنۇبى پاكىستان تەۋەلىكىگە سوزۇلغان، شىمال تەرىپى جۇڭگونىڭ قەشقەر ۋىلايىتى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىگە تەۋە. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4200 مېتىر كېلىدىغان ئورۇندا قونجىراپ ئېغىزى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، تاشقورغان ناھىيە بازىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 92 كىلومېتىر، قەشقەر شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 387 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئېغىز جۇڭگو ـ پاكىستان پوقرالىرىغا ئېچىۋېتىلگەن، ئۇچىنچى دۆلەتكىمۇ ئېچىۋېتىلگەن بولۇپ، ياز پەسلىدە سایاھەتچىلىك قاتناشى ئەۋج ئالىدىغان قىزىق لىنىيە ھېسابلىنىدۇ.

تارىم ئويمانلىقى جۇڭگونىڭ ئالاھىدە چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقى. ئەترابى تاغلار بىلەن ئورالغان بولۇپ، شىمال تەرىپى تەڭرىتاغ تاغ سىستېمىسى، غەرب تەرىپى پامىر ئېگىزلىكى ۋە كۇنلۇن تاغلىرىنىڭ غەربىي بۆلىكى، جەنۇب تەرىپى كۇنلۇن، قارا قۇرۇم تاغلىرى ۋە ئالتۇنتاغ، شەرق تەرىپى شىمالىي تاغنىڭ پەس تاغ ئېدىرلىقلىرى ۋە قۇمتاغدىن ئىبارەت. ئومۇمەن ئالغاندا، شىمالىي كەڭلىك 37°~42°، شەرقىي ئۇزۇنلۇق 76°~89° ئارىلىقىغا يېيىلغان. ئويمانلىقتا باينغولىن، قىزىلسۇ، ئاقسۇ، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق بەش ۋىلايەت، ئوبلاست بار. ئويمانلىق تەرتىپسىز رومبا شەكلىدە، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 1400 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 520 كىلومېتىر ئەتراپىدا، كۆلىمى 530 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 31.9% نى ئىگىلەيدۇ. ئويمانلىقنىڭ ئومۇمىي يەر شەكلى غەربىي ئېگىز، شەرقىي پەس بولۇپ، شىمالغا يانتۇلىنىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئومۇمەن 800~1400 مېتىر ئارىلىقىدا، ئوتتۇرىچە دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1000 مېتىر؛ ئەڭ تۆۋەن يېرى شەرقىي بۆلىكىدىكى لوپنۇر كۆلى ئويمىنى بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 780 مېتىر كېلىدۇ. ئويمانلىقتا غەربتىكى مازار تېغى، خامتاغ ھەمدە مارالبېشى ئەتراپىدىكى ئۇل جىنس قالدۇق ئېدىرلاردىن باشقا ھەممىلا يېرى ئېقىن سۇ دۆۋىلەنمىلىرى يەر شەكلى ۋە قۇم بوران دۆۋىلەنمىلىرى يەر شەكلىدىن ئىبارەت. تەڭرىتاغ، پامىر، كۇنلۇن، قارا قۇرۇم تاغلىرى قاتارلىق تاغلارنىڭ دەريا ئېقىنلىرى ئويمانلىقنىڭ چەتلىرىدە نۇرغۇن دېلتىلارنى شەكىللەندۈرگەن. خوتەن دەرياسى، يەكەن دەرياسى، قىزىلسۇ دەرياسى، ئاقسۇ دەرياسى، ئۇگەن دەرياسى، قارا شەھەر دەرياسى، كۇنچى دەرياسى قاتارلىق دەريالار تاغ ئېغىزلىرىدىن ئېقىپ چىققاندىن كېيىن، كەڭ كەتكەن ئېقىندى تۈزلەڭلىكلەرنى شەكىللەندۈرگەن، بولۇپمۇ ئويمانلىقنىڭ شىمالىي قىسمىدا ئېقىندى تۈزلەڭلىكنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن 130 كىلومېتىر بولۇپ، شەرقتىن غەربكە قارىتا ئۇزۇنلۇقى 1000 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئويمانلىقنىڭ ئەتراپىغا كۆلىمى ئوخشاش بولمىغان نۇرغۇن بوستانلىقلار تارقالغان. تارىم دەريا-سىنىڭ غول ئېقىنىنىڭ ئىككى قېتىدا مەملىكەت بويىچە كۆلىمى ئەڭ چوڭ ئىپتىدائى توغراقلىق ئورمىنى ساقلانغان. ئويمانلىقنىڭ مەركىزىي قىسمى دۇنيا بويىچە ئىككىنچى چوڭ كۆچمە قۇملۇق ـــ تەكلىماكان قۇملۇقىدۇر. ئۇنىڭ كۆلىمى 337 مىڭ 600 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، تارىم ئويمانلىقى ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن 63.7% نى ئىگىلەيدۇ. ئويمانلىقتا كان مەھسۇلاتلىرى مول، نۇرغۇن چوڭ تىپتىكى نېفت، تەبىئىي گازلىقلار بايقالدى ھەمدە ئېچىلىۋاتىدۇ. بۇ جاي جۇڭگونىڭ مۇھىم نېفت، تەبىئىي گاز زاپاس بازىسى ھېسابلىنىدۇ.

جۇڭغار ئويمانلىقى شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان، تەڭرىتاغلىرى ئۇنىڭ جەنۇبىي چېگرىسى، شىمالدا ئالتاي تاغلىرى، غەربتە جۇڭغار غەربىي قىسىم تاغلىرى، شەرقتە بەيتىك تاغلىرى بار. ئومۇمەن ئالغاندا، شىمالىي كەڭلىك 44°~47°، شەرقىي ئۇزۇنلۇق 82° ~ 90° ئارىلىقىدا. پۈتكۈل ئويمانلىق ئۇچبۇلۇڭ شەكلىدە بولۇپ، تۆۋەنكى چېتى جەنۇبتا. شەرقتىن غەربكە بولغان ئۇزۇنلۇقى 700 كىلومېتىردىن ئارتۇق، جەنۇبتىن شىمالغا قارىتا ئەڭ كەڭ جايى 450 كىلومېتىر، يەر كۆلىمى تەخمىنەن 180 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئويمانلىقنىڭ ئومۇمىي يەر تۈزۈلۈشى غەربىي جەنۇبقا يانتۇلانغان بولۇپ، شىمالىي قىسمى جەنۇبىي قىسمىدىن ئېگىزرەك، دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى تەخمىنەن 500 مېتىر، شىمالىي قىسمى بىلەن شەرقىي قىسمىنىڭ كۆپىنچە يەرلىرى 700 مېتىر ئەتراپىدا. ئەڭ تۆۋەن جاي غەربىي جەنۇبىدىكى ئېبىنور كۆلى ئويمانلىقى بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 189 مېتىرلا كېلىدۇ.

دۇ. ئويمانلىقنىڭ مەركىزى قىسمىنى تۇراقلىق، يېرىم تۇراقلىق قۇم بارخانلىرى ئاساس قىلغان قۇرۇاڭتوقۇنۇت قۇملۇقى ئىگىلەيدۇ. پۈتكۈل ئويمانلىق ئۇچكە بۆلۈنگەن بولۇپ، شىمالىي قىسمى بىلەن جەنۇبىي قىسمى تۇزلەڭلىك، ئوتتۇرا قىسمى قۇملۇق. ئويمانلىقنىڭ چەتلىرىگە نۇرغۇن بوستانلىقلار جايلاشقان، ئاساسلىقلىرىدىن ئۇرۇمچى - ۋۇجىياچۇي بوستانلىقى، شىخەنزە - ماناس بوستانلىقى، كۈيەتۇن - چىپەيزى بوستانلىقى قاتارلىقلار بار. بۇ شىنجاڭنىڭ مۇھىم ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش رايونى، شۇنىڭدەك جۇڭگو بويىچە 4 - چوڭ نېفتلىكتۇر.

تۇرپان - قۇمۇل ئويمانلىقى جۇڭگونىڭ تەڭرىتاغ تاغ سىستېمىسى ئىچىدىكى ئورنى پەس بولغان چوڭ تاغ ئارىسى ئويمانلىقى. ئۇ شىمالىي تەڭرىتاغلىرى بىلەن ئوتتۇرا تەڭرىتاغلىرى ئارىسىغا جايلاشقان، لياۋدۇن ئېدىرلىقىنى چېگرا قىلىپ، غەربىي قىسمىنى تۇرپان ئويمانلىقى، شەرقىي قىسمىنى قۇمۇل ئويمانلىقى دەپ ئايرىشقا بولىدۇ. تۇرپان ئويمانلىقى غەربتە ئېۋىرغول ئەتراپىدىن باشلىنىپ، شەرقتە لياۋدۇن ئېدىرلىقىغىچە سوزۇلىدۇ. شىمالدا بوغدا تاغلىرى بىلەن، جەنۇبتا چۆلتاغ بىلەن تۇتىشىدۇ. ئويمانلىقنىڭ شەرقتىن غەربكە قارىتا ئۇزۇنلۇقى 240 كىلومېتىردىن ئارتۇق، جەنۇبتىن شىمالغا قارىتا ئەڭ كەڭ يېرى تەخمىنەن 75 كىلومېتىر، يەر كۆلىمى تەخمىنەن 18 مىڭ 500 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئويمانلىقنىڭ ئەڭ تۆۋەن نۇقتىسى دېڭىز يۈزىدىن 155 مېتىر تۆۋەن بولغان ئايدىڭكۆل ئويمانلىقى بولۇپ، بۇ جاي جۇڭگو قۇرۇقلۇقىدىكى دېڭىز يۈزىدىن ئەڭ تۆۋەن جاي، شۇنداقلا دۇنيا بويىچە ئىئوردانىيەدىكى ئۆلۈك دېڭىز (دېڭىز يۈزىدىن 392 مېتىر تۆۋەن) بىلەن تايبال كۆلى (دېڭىز يۈزىدىن 212 مېتىر تۆۋەن) دىن قالسىلا 3 - ئورۇندا تۇرىدىغان پەس جاي ھېسابلىنىدۇ.

بارىكۆل ئويمانلىقى ئورنى شىمالىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقىي بۆلىكىدىكى مەچىن ئۇلا تاغلىرىنىڭ جەنۇبى، بارىكۆل تاغلىرى بىلەن قارلىق تاغنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان قاپاقسىمان تاغ ئارىسى ئويمانلىقىدۇر. ئويمانلىقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 200 كىلومېتىرغا يېقىن، جەنۇبتىن شىمالغا بولغان كەڭلىكى 30 كىلومېتىر ئەتراپىدا، كۆلىمى تەخمىنەن 3000 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1585 ~ 1900 مېتىر كېلىدۇ. ئويمانلىقنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى تاغلارنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، ھازىرقى زامان مۇزلۇقلىرى كۆپ تارقالغان، دەريا ئېقىنلىرىنىڭ چىقىش ئېغىزلىرىدا نۇرغۇن يەلپۇگۈچ-سىمان يەر شەكللىرى ھاسىل بولغاچقا، ئويمانلىق شىمالغا يانتۇلاشقان. بۇ مەشھۇر بارىكۆل يايلىقىدۇر.

كۆكتوقاي ئويمانلىقى ئالتاي تاغلىرىنىڭ شەرقىي قىسمى، ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا جايلاشقان بولۇپ، تۆتىنچى دەۋردە شەكللەنگەن كىچىكرەك تاغ ئارىسى ئۇزۇك ئويمانلىقى ھېسابلىنىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1600 مېتىر ئەتراپىدا. ئېرتىش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىندىكى قايىرتى دەرياسى ئويمانلىقنىڭ جەنۇبىي چېتىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ. بۇ يەر شىنجاڭ بويىچە مەشھۇر سىرەك يەر مېتاللىرى ئۈستى ئوچۇق كان رايونى، شۇنداقلا مەملىكەت بويىچە ئەڭ چوڭ سىرەك يەر مېتاللىرى كان بازلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تارباغاتاي ئويمانلىقى جۇڭغار غەربىي قىسىم تاغلىقلىرىدىكى تارباغاتاي تاغلىرى، ئورقاشار تاغلىرى (شىمالدا) بىلەن بارلىق تاغلىرى (جەنۇبدا) ئارىلىقىغا جايلاشقان. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 400~1000 مېتىر، كۆلىمى 840 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، تاغ ئارىسى ئۇزۇك ئويمانلىقى ھېسابلىنىدۇ. يەر تۇزۇلۇشى غەربىي جەنۇبقا يانتۇلانغان، ئەڭ تۆۋەن ئورنى دۇربىلجىن دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىندىكى دۆلەت چېگرىسى ئەتراپىدا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 400 مېتىر ئۆپچۆرىسىدە كېلىدۇ. تارباغاتاي ۋىلايىتى قازاقىستانغا يېقىن قوشنا بولۇپ، قەدىمدىن تارتىپ يايلاقتىكى يىپەك يولىنىڭ مۇھىم سودا تۈگۈنى بولۇپ كەلگەن. ھازىر بۇ يەردە باقتۇ دۆلەتلىك 1 - دەرىجىلىك چېگرا پورتى بار.

سايرام كۆلى ئويمانلىقى سايرام كۆلى موڭغۇلچە تاغ ئومۇرتقىسىدىكى كۆل دېگەن مەنىدە. ئويمانلىقنىڭ نامى سايرام كۆلىنىڭ نامىدىن كەلگەن. بۇ ئويمانلىق شىمالىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ غەربىي بۆلىكى بولغان كوگۈرچىن تاغلىرى ئارىلىقىغا جايلاشقان بولۇپ، يېپىق ھالەتتىكى ئېگىز تاغ ئارىسى ئويمانلىقىدىن ئىبارەت. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2073 ~ 2400 مېتىر كېلىدۇ. ئۇ تۆتىنچى دەۋردە شەكللەنگەن ئۇزۇلۇپ ئولتۇرۇشقان كىچىك ئويمانلىق بولۇپ،

كۆلىمى 810 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. كۆلنىڭ شەرقتىن غەربكە قارىتا ئۇزۇنلۇقى 30 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا قارىتا كەڭلىكى تەخمىنەن 20 كىلومېتىر، كۆلىمى 458 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. سۈيىنىڭ ئەڭ يۇقىرى چوڭقۇرلۇقى 83 مېتىر، زاپاس سۇ مىقدارى تەخمىنەن 21 مىليارد كۇب مېتىر كېلىدۇ. شىنجاڭدىكى موڭغۇللارنىڭ يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان نادام يىغىلىشى بۇ يەردە ئۆتكۈزۈلۈپ كەلمەكتە.

ئىلى ئويمانلىقى شىنجاڭ تەڭرىتاغ تاغ سىستېمىسىنىڭ غەربىي قىسمىغا، شىمالىي تەڭرىتاغلىرىدىكى پولكىنۇر تاغلىرى بىلەن ئوتتۇرا تەڭرىتاغلىرىدىكى ئۇيسۇن تاغلىرى ئارىسىغا جايلاشقان. شەرقتە مازار - ياما كېچىكى ئەتراپىدىن باشلىنىپ، غەربتە دۆلەت چېگرىسىغچە يېتىپ بارىدۇ، شەرقتىن غەربكە قارىتا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 150 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا قارىتا كەڭلىكى 50 كىلومېتىر ئەتراپىدا. كۆلىمى 4040 كۋادرات كىلومېتىردىن ئارتۇق، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 500 ~ 780 مېتىر كېلىدۇ. ئىلى دەرياسى ئۇنى شەرقتىن غەربكە كېسىپ ئۆتىدۇ. دەريانىڭ ئىككى ياقىسى تەكشى كەتكەن ئېقىندى تۇزلەڭلىكتىن ئىبارەت. ئويمانلىقنىڭ غەربىي شىمالىدىكى قورغاس ئېغىزى جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئەڭ چوڭ 1 - دەرىجىلىك تاشيول سودا پورتى بولۇپ، تارىختا يىپەك يولىنىڭ شىمالىي لىنىيىسى مۇشۇ جايدىن ئۆتكەن.

يۇلتۇز ئويمانلىقى ئېگىزلىكتىكى تاغ ئارىسى ئويمانلىقى. ئويمانلىقنىڭ ئاستى قىسمىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2400 ~ 2600 مېتىر، كۆلىمى 3480 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، چوڭ يۇلتۇز ئويمانلىقى بىلەن كىچىك يۇلتۇز ئويمانلىقىدىن تەركىب تاپقان. كىچىك يۇلتۇز ئويمانلىقى شەرقىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، ئېرەن قابىرغا تاغلىرى بىلەن ئوتتۇرا تەڭرىتاغلىرىدىكى سارىمسۇ تېغى ئارىلىقىغا قىسىلغان شەرق - غەرب يۆنىلىشىدىكى تار ھەم كىچىك ئويمانلىق؛ چوڭ يۇلتۇز ئويمانلىقى كىچىك يۇلتۇز ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، ئوتتۇرا تەڭرىتاغلىرى ئېچىدىكى تارات تېغى بىلەن جەنۇبىي تەڭرىتاغلىرى ئېچىدىكى كۆكتېكە تېغىنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان ئېللىپس شەكىللىك ئويمانلىقتۇر. ئۇنىڭ شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 100 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 25 كىلومېتىر كېلىدۇ، غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا يانتۇلانغان، قارا شەھەر دەرياسىنىڭ ئەگرى - بۈگرى ئېقىنى ئېقىندى تۇزلەڭلىكتىن ئۆتىدۇ. بۇ ئويمانلىققا شىنجاڭ بويىچە ئەڭ چوڭ بولغان باينبۇلاق يايلىقى جايلاشقان، ئۇ جۇڭگو بويىچە ئىككىنچى چوڭ يايلاق ھېسابلىنىدۇ، كۆلىمى 24 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئوردۇس يايلىقىدىنلا كېيىن تۇرىدۇ. بۇ جايدا دۆلەت دەرىجىلىك باينبۇلاق ئاق قۇ كۆلى تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونى بار.

داۋانچىڭ - سەيۋوپو ئويمانلىقى شىمالىي تەڭرىتاغلىرىدىكى بوغدا تېغى بىلەن تەڭرىتېغىنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان ئوتتۇراھال ئېگىزلىكتىكى تاغ ئارىسى ئۇزۇلۇپ ئولتۇرۇشقان ئويمانلىقتىن ئىبارەت. بۇ ئويمانلىق غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا قارىتا يېيىلغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 50 نەچچە كىلومېتىر، كەڭلىكى 13 ~ 30 كىلومېتىر، كۆلىمى 2990 كۋادرات كىلومېتىر، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1000 ~ 1500 مېتىر. ئويمانلىقنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا سۇ يىغىلىش مەركىزىدىن ئىككىسى بار: ئۇنىڭ بىرى، شەرقىي قىسمىدىكى داۋانچىڭ تۇز كۆلى بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1070 مېتىر؛ يەنە بىرى سەيۋوپو كۆلى بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1093 مېتىر كېلىدۇ. بۇ ئويمانلىقتا شىنجاڭ بويىچە ئەڭ چوڭ شامال ئېنېرگىيىسى ئېلېكتر ئىستانسىسى بار.

سەنتاڭخۇ — نوم كۆلى ئويمانلىقى ئارا تۇرۇك ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، مەچىن ئۇلا تاغلىرى ئۇنىڭ جەنۇبىي چېگرىسى ھېسابلىنىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 480 ~ 1000 مېتىر ئارىلىقىدا، ئىككى ئويمانلىقنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى تەخمىنەن 17 مىڭ 200 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. سەنتاڭخۇ ئويمانلىقى باركۆل ناھىيىسى تەۋەلىكىدە بولۇپ، يەر تۇزۇلۇشى تەكشى، ئۇنىڭغا 240 كىلومېتىرلىق چۆللۈك جايلاشقان.

قارا شەھەر ئويمانلىقى ئوتتۇرا تەڭرىتاغلىرىدىكى بورتوئولا تېغى بىلەن جەنۇبىي تەڭرىتاغلىرىدىكى قۇرۇقتاغ ئارىلىقىغا جايلاشقان ئوتتۇراھال ئېگىزلىكتىكى تاغ ئارىسى ئويمانلىقى. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1047~ 1200 مېتىر. ئويمانلىقنىڭ شەرق-

تىن غەربكە قارىتا ئۇزۇنلۇقى 120 كىلومېتىردىن ئارتۇق، جەنۇبتىن شىمالغا قارىتا كەڭلىكى 60 كىلو-مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، يەر كۆلىمى 7800 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا يانتۇلانغان. جەنۇبىي قىسمىدا جۇڭگو ئىچكى قۇرۇقلۇ-قى بويىچە ئەڭ چوڭ تاتلىق سۇلۇق كۆل — باغراش كۆلى بار بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1047 مېتىر كېلىدۇ.

باي ئويمانلىقى چوڭ تېپىكى سىنكلىناللىق ئويمانلىق بولۇپ، شىمال تەرىپىدە قارلىق تاغ، جەنۇب تەرىپىدە چۆل تاغ بار. شەرقتىن غەربكە قارىتا ئۇزۇن-لۇقى 160 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا قارىتا كەڭ-لىكى 20 ~ 30 كىلومېتىر، ئويمانلىقنىڭ كۆلىمى 4450 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. يەر تۈزۈلۈشى غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا يانتۇلانغان. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2200 كىلومېتىردىن تۆۋەنلەپ 1100 مېتىرغىچە چۈشىدۇ. مۇزارت دەريالىرى غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ، قىزىل مىلۇ ئۆيىنىڭ تۆۋەنكى قىسمىدا چۆلتاغنى كېسىپ ئۆتۈپ، جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ تارىم ئويمانلىقىغا قۇ-يۇلىدۇ.

مۇجى ئويمانلىقى كۆئېنلۇن تاغلىرى ئىچى-دىكى كۆنگەي تېغى بىلەن پامىر ئېگىزلىكى ئارىلىقىغا جايلاشقان ئېگىزلىكتىكى كىچىك تاغ ئارىسى ئويمانلا-قى. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3300 ~ 3800 مېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 900 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، ئويمانلىق غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ سوزۇلغان.

ئاقسايچىن ئويمانلىقى كۆئېنلۇن تاغلىرى بىلەن قارا قۇرۇم تاغلىرى ئارىلىقىغا جايلاشقان بو-لۇپ، غەربىي شىمال - شەرقىي جەنۇب يۆنىلىشىدە. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4848 ~ 5000 مېتىر كېلىدۇ. ئېگىزلىكتىكى تاغ ئارىسى ئويمانلىقى. يەر كۆلىمى 3440 كۋادرات كىلومېتىر. تولۇق يېپىق هالەتتىكى ئىچكى ئېقىن ئويمانلىقى بولۇپ، ئاقسايچىن كۆلىنى مەركەز قىلغان، ئەتراپىدىكى دەريالارنىڭ هەم-مىسى بۇ كۆلگە قۇيۇلىدۇ. كۆلنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4848 مېتىر كېلىدۇ.

قۇمكۆل ئويمانلىقى كۆئېنلۇن تاغلىرىنىڭ شەرقىي بۆلىكىگە جايلاشقان بولۇپ، چىمەنتاغ، ئارقا تاغ قاتارلىق تاغلار ئارىلىقىدىكى يېپىق هالەتتىكى ئې-گىزلىك تاغ ئارىسى ئويمانلىقى. ئوتتۇرىچە دېڭىز يۈ-زىدىن ئېگىزلىكى 4100 مېتىر، ئومۇمىي يەر كۆلىمى 27 مىڭ كۋادرات كىلومېتىردىن كۆپرەك كېلىدۇ. ئويمانلىقتا ئاياغكۆل، ئاچچىقكۆل ۋە لەھەڭكۆل قاتار-لىق كۆللەر بار. بۇ ئويمانلىق شىنجاڭ بويىچە ئەڭ چوڭ تەبىئىي مۇهاپىزەت رايونى — ئالتۇن تاغ تەبە-ئىي مۇهاپىزەت رايونىنىڭ بىر قىسمىدۇر.

ئېرتىش دەريالىرى ۋادىسى جۇڭگونىڭ ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان بولۇپ، ئېر-تىش چوڭ ئۇزۇلمە بەلۋېغىنى بويلاپ يېتىلگەن ۋادا. كۆكتوقاي ناهىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن غەربىي شىمالغا سوزۇلغان. ۋادىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلە-كى شەرقىي جەنۇبتىكى 800 مېتىردىن تۆۋەنلەپ، بۇرچىنغا بارغاندا 490 مېتىرغا چۈشىدۇ؛ بۇ جاي جۇڭغار ئويمانلىقىدىكى ئىككىنچى ئەڭ پەس رايون بو-لۇپ، جۇڭگو چېگرىسى ئىچىدىكى ئۇزۇنلۇقى تەخمى-نەن 280 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىي يانباغرىدىن باشلانغان هەرقايسى تارماق ئېقىنلار يانباغىر يۈزىنى بويلاپ ئېرتىش دەريالىرى ۋادى-سىغا قاراپ ئېقىپ، كۆپلىگەن يەلپۈگۈچسىمان يەر شەكىللىرىنى هاسىل قىلغان. بۇ بىر خىل تارغاقسى-مان سۇ سىستېمىسى بولۇپ، شىمالىي قىرغاقتا 20 دىن ئارتۇق تارماق ئېقىن بار. جەنۇبىي قىرغاقتا بولسا دەرياغا قۇيۇلىدىغان ئېقىنلار يوق بولۇپ، سىمېترى-يىسىز جىلغىنى شەكىللەندۈرگەن. ئېرتىش دەريالىرى ۋادىسى بىر قەدەر كەڭ، پوئىملىرى چوڭ، ئەگرى - بۈگرى ئېقىنلىرى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، كۆپىنچىسى ئۆزگەرتىپ پايدىلىنىلدى.

بورتالا دەريالىرى ۋادىسى بورتالا موڭغۇلچە كۆمۈش رەڭ يايلاق دېگەن مەنىدە. بورتالا دەريالىرى ۋادىسى شىمالىي تەڭرىتاغلىرىدىكى ئالاتاۋ تېغى بىلەن بېگجىنتاۋ تاغلىرى ئارىسىدا. ئۇ شەرقتىن غەربكە سو-زۇلغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 160 كىلومېتىر

كېلىدۇ. بورتالا دەرياسى ۋادىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا بولۇپ، غەربتىن شەرققە ئېقىپ ئاخىرىدا ئېبىنور كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. بۇ ۋادا گرابېن تىپىدىكى ۋادىدۇر. پۈتكۈل ۋادىنىڭ غەربىي ئېگىز، شەرقىي پەس بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2700 مېتىردىن تۆۋەنلەپ 500 مېتىرغا چۈشىدۇ. غەربىي قىسمى تار، شەرقىي قىسمى كەڭ، ئوتتۇرىچە كەڭلىكى تەخمىنەن 30 كىلومېتىر كېلىدۇ.

كۇنەس دەرياسى ۋادىسى بۇ شەرق - غەرب يۆنىلىشىدە سوزۇلغان ئۇزۇنغا كەتكەن ۋادى بولۇپ، شىمالىدا ئابرال تاغلىرى، جەنۇبىدا نارات تاغلىرى بار. ۋادىنىڭ شەرقىي قىسمى تار، غەربىي قىسمى كەڭ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى تەخمىنەن 600 ~ 1500 مېتىر كېلىدۇ. بۇ ۋادىدىكى ئارالتۈپىنىڭ يۇقىرى قىسمى كۇنەس دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 30 كىلومېتىر كېلىدۇ. كۇنەس ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقى ياۋا مېۋە ئورمانلىقى بولۇپ، توققۇز تارا ناھىيىسىنىڭ ياۋا ياڭاق ئورمانلىقى ئۇچىنچى دەۋرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئامان قالغان قىممەتلىك قەدىمكى دەرەخ تۈرىدۇر.

قاش دەرياسى ۋادىسى ئىلى دەرياسىنىڭ ئەڭ شىمالىدىكى چوڭ ۋادى. شىمال تەرىپىدە شىمالىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئېرەن قابىرغا تاغلىرى بىلەن پولىكنۇر تاغلىرى، جەنۇبىدا ئوتتۇرا تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئابرال تېغى بار. بۇ شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان، ئوتتۇرا، يېڭى ھايات ئېرالىرىنىڭ تاغ ئارا سىنكلىنال قۇرۇلمىلىق دەريا ۋادىسىدۇر. قاش دەرياسى ۋادى ئوتتۇرىسىدا شەرقتىن غەربكە قاراپ ئېقىپ، ئاخىرىدا ئىلى دەريا-سىغا قۇيۇلىدۇ.

ئالغۇي ۋادىسى تۈرپان ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، ئورنى توقسۇن ناھىيىسى تەۋەلىكىدە، تەڭرىتاغلىرى (شىمالدا) بىلەن ئالغۇي تاغلىرى (جەنۇبتا) ئارىلىقىدا. ۋادى شەرق - غەرب يۆنىلىشىدە سوزۇلغان، غەربىي قىسمى ئېگىز، شەرقىي قىسمى پەس؛ غەربىي قىسمىدىكى ئەڭ ئېگىز بولغان كۆشەگىن داۋىنىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2780 مېتىر كېلىدۇ، شەرقىي قىسمىدىكى ۋادا ئېغىزىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 700 مېتىر ئەتراپىدا. ۋادىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 100 كىلومېتىرغا يېقىن، كەڭلىكى بىرنەچچە يۈز مېتىردىن بىرنەچچە كىلومېتىرغىچە، غەربىي قىسمى تار، شەرقىي قىسمى كەڭ. ئالغۇي دەرياسى ۋادى ئوتتۇرىسىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئاخىرىدا تۈرپان ئويمانلىقىغا كىرىدۇ.

قارا شەھەر دەرياسى چوڭ جىلغىسى تەڭرىتاغ تاغ سىستېمىسىدىكى چوڭ يۇلتۇز ئويمانلىقى بىلەن قارا شەھەر ئويمانلىقى ئارىلىقىغا جايلاشقان بولۇپ، ئالاھىدە چوڭقۇر كېسىلگەن جىلغىدۇر. بۇ جىلغا ئىككى ئويمانلىقتىكى تار جىلغىلىق دەريالارنى تۇتاشتۇرغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 160 كىلومېتىر كېلىدۇ، جىلغا ناھايىتى تار، كەڭلىكى 200 مېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ، ئىككى يېقىدا ھەيۋەتلىك تىك چوققىلار كۆپ. جىلغىنىڭ يۇقىرىقى كىرىش ئېغىزىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2380 مېتىر، تاغ ئېغىزىدىن چىقىپ قارا شەھەر ئويمانلىقىغا كىرىدىغان جايىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1320 مېتىر كېلىدۇ، جىلغا بۇلىكنىڭ تۆۋەنلەش پەرقى 1060 مېتىرغا يېتىدۇ. جىلغىنىڭ چىقىش ئېغىزىدا داشەنكۇ (تاغ ئېغىزى) سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى.

كۆنچى دەرياسى جىلغىسى كورلا شەھىرىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان، كۆنچى دەرياسىنىڭ قارا شەھەر ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن خورا تاغلىرىنى كېسىپ ئۆتۈشىدىن شەكىللەنگەن. كۆنچى دەرياسى مۇشۇ جىلغا ئارقىلىق تارىم ئويمانلىقىغا كىرىدۇ. جىلغىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 14 كىلومېتىر بولۇپ، قەدىمكى زاماندا تارىم ئويمانلىقىغا كىرىشتىكى مۇھىم يول ئىدى. جىن سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ جايدا ئۆتكەل (قوۋۇق) تەسىس قىلىنغان. جىلغا خەتەرلىك بولۇپ، باش ئەگىم دەپ ئاتىلىدۇ، شۇنداقلا جىلىۋگۇ جىلغىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، يەرلىك ئاممىا ئۇنى قالقا جىلغىسى دەپ ئاتايدۇ. بۇ يەرنىڭ تاغلىرى تىك ھەم ھەيۋەتلىك، يەر شەكلى خەتەرلىك بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى شائىرى سىن شىن (تەخمىنەن (715~770) بۇ قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ بۇلىكىنى: «كۆۋرۈك تۇرار پىلىسرات كەبى تاغلار تامامىدا، ئىككى يېقى تىك قىيا، تار يول پايانىدا» دەپ يازغان. قوۋۇق يېنىدىكى تاغقا «گىرەلەشكەن

تاغ ـ دەريا» دېگەن خەت ئويۇپ قويۇلغان.

توشقان دەرياسى ۋادىسى جەنۇبىي تەڭرىتاغ-لىرىنىڭ غەربىي بۆلىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئۇزۇنىغا سوزۇلغان تۇزۇلمە ۋادىسى. شىمال تەرىپىدە قاقشال تاغلىرى، جەنۇب تەرىپىدە مەيدانتاغ ۋە قارا تېكە تاغلىرى بار. پۈتكۈل ۋادى شەرقىي شىمال ـ شەرق يۆنىلىشىدە سوزۇلغان. ۋادىنىڭ دۆلەت چېگرىسىدىن قاراچىغچە بولغان بۆلىكى دەريانىڭ يوقىرى بۆلىكى بولۇپ، دەريا ۋادىسى تار، دەريا قىرىنىڭ كەڭلىكى 50 ~ 60 مېتىرلا كېلىدۇ. قاراچىنىڭ تۆۋەنكى قىسمى شەرق ـ غەرب يۆنىلىشىدىكى ئۇزۇنىغا سوزۇلغان ۋادى بولۇپ، ئاقچى ئەتراپىغا كەلگەندە ۋادىنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن بەش كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇچىتۇرپان ناھىيە بازىرى ئەتراپىغا كەلگەندە كەڭلىكى 30 كىلومېتىردىن ئاشىدۇ. دەريانىڭ تارماق ئېقىنلىرى ياخشى يېتىلگەن.

تاشقورغان ۋادىسى تاشقورغان «تاش شەھىرى» دېگەن مەنىدە. بۇ تاشقورغان ناھىيە بازىرىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان ۋادىدۇر. بۇ ۋادى پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي چېتىدىكى بىرقەدەر كەڭرەك ۋادى بولۇپ، جەنۇبتا قونجىراپتىن باشلىنىپ شىمالدا چۈمەنگىچە بارىدۇ. تاشقورغان دەرياسى (يەكەن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىنىڭ بىر تارمىقى) ۋادىنىڭ ئوتتۇرىسىنى كېسىپ ئۆتىدۇ. ۋادىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە كۆتىنلۇن تاغلىرى تەركىبىدىكى سۆگەتتاغ بار، غەربىي چېتىدە پامىر ئېگىزلىكىنىڭ مەرتىۋىسى بار. ۋادى غەربىي شىمال ـ شىمال ـــ شەرقىي جەنۇب ـ جەنۇب يۆنىلىشىدە سوزۇلغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 120 كىلومېتىر، كەڭلىكى 5 ~ 15 كىلومېتىر كېلىدۇ. تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى ۋادىنىڭ قىيپاش شىمالىي بۆلىكىگە جايلاشقان بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3091 مېتىر. بۇ جاي شىنجاڭنى غەربكە ئېچىۋېتىشتىكى مۇھىم ئۆتكەل.

بەييانخې دەرياسى ۋادىسى بوغدا تاغلىرىنىڭ غەربىي بۆلىكىنىڭ جەنۇبىي يانباغرىدىن باشلانغان بىرقانچە دەريا ئېقىنلىرى قوشۇلغاندىن كېيىن، داۋانچىڭنىڭ شەرقىي جەنۇبىي تەرىپىدىكى تاغلارنى كېسىپ ئۆتۈش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن ۋادى. نۇرغۇن جايلىرى تار جىلغا ھالىتىدە بولۇپ، بىر پۈتۈن يۆنىلىشى غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا سوزۇلغان، ئۇزۇنلۇقى 40 كېلومېتىر كېلىدۇ. بۇ ۋادى يەنە ھاۋا ئېقىمى ئۆتكىلى بولۇپ، جۇڭغار ئويمانلىقىدىن سوققان غەربىي شىمال بورىنى ئۇرۇمچى، سەيۋوپو، داۋانچىڭ ئارقىلىق جىلغىدىن ئۆتۈپ، قۇم بورانلىق ھاۋا كىلىماتىنى شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ «30 چاقىرىملىق بوران رايونى» نىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ھەر يىلى نۇرغۇن قېتىم سەككىز بالدىن يۇقىرى بوران چىقىدۇ. جىلغا ئۇرۇمچى بىلەن ئىچكى جايلارنى ھەم جەنۇبىي شىنجاڭنى باغلاپ تۇرىدىغان ئۆتكەل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تەكلىماكان قۇملۇقى جۇڭگودىكى ئەڭ چوڭ قۇملۇق، شۇنداقلا ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى رۇبئەل خارى قۇملۇقىدىن قالسا دۇنيا بويىچە ئىككىنچى چوڭ كۆچمە قۇملۇق ھېسابلىنىدۇ. ئۇ تارىم ئويمانلىقىنىڭ مەركىزىي رايونىغا جايلاشقان بولۇپ، تەكلىماكان قۇملۇقىنى ئاساس قىلىپ، لوپنور كۆلىنىڭ غەربى بىلەن تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىنىڭ شەرقىدىكى قۇرۇق قۇملۇقى، چەرچەن دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى ياقا تاغ قۇملۇقىنى ھەمدە قەشقەر دېلتىسىدىكى بوغۇل قۇملۇقى ۋە توغراق قۇملۇقى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پۈتكۈل قۇملۇقنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 1070 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 410 كىلومېتىر، كۆلىمى 337 مىڭ 600 كۋادرات كېلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەت قۇملۇق كۆلىمىنىڭ 47.4%نى، تارىم ئويمانلىقى ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن 63.7% نى ئىگىلەيدۇ. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 840 ~ 1200 مېتىر كېلىدۇ. كىلىماتى ئىنتايىن قۇرغاق، قۇم بوران كۆپ، جەنۇبىي چەتلىرىنىڭ يىللىق قۇم بورانلىق كۈنى 100 كۈندىن ئېشىپ كېتىدۇ. قۇملۇقتىكى كۆچمە قۇم بارخانلىرىنىڭ كۆلىمى ئومۇمىي قۇملۇق كۆلىمىنىڭ 85%نى ئىگىلەيدۇ. دەريا بويلىرى ۋە غەربىدىكى مازار تاغ، رۇش تېغى ۋە شىمالىي نىيە تۆپىلىكلىرىدىن باشقا جايلارنىڭ ھەممىسى قۇم بارخانلىرى بىلەن قاپلانغان. قۇم بارخانلىرىنىڭ ئېگىزلىكى سىرتتىن ئىچكىرىسىگە قارىتا تەدرىجىي ئېگىزلەپ بارىدۇ، نىسپىي ئېگىزلىكى

ئومۇمەن 100 ~ 200 مېتىر، ئەڭ ئېگىز جايلىرى 300 مېتىرغا يېتىدۇ. قۇم بارخانلىرىنىڭ تىپى ئون نەچچە خىل بولۇپ، مۇرەككەپ تىپلىق بويىلما قۇم قىرلىرى بىلەن ھىلال ئايسىمان بارخان زەنجىرلىرىنى ئاساس قىلىدۇ. كېرىيە، نىيە ئارىلىقىدا يەنە پىرامىدا شەكلىدىكى قۇم بارخانلىرىنىمۇ ئۇچراتقىلى بولىدۇ. تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئاساسلىق شامال يۆنىلىشى كېرىيە دەريا سىستېمىسىنىڭ شەرقىدە شەرقىي شىمال شامىلى، غەربىدە غەربىي شىمال شامىلى بولۇپ، قۇم بارخانلىرىنىڭ كۆچۈش يۆنىلىشى شامال يۆنىلىشىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. كېرىيە، نىيە ئەتراپلىرى كۆپ خىل شامال يۆنىلىشلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاچقا، قۇم بارخانلىرىنىڭ يۆتكىلىشىمۇ بىر قەدەر مۇرەككەپ. قۇملۇقتا قۇم بورىنى چىقىدىغان كۈن يىلىغا 30 كۈندىن، چاڭ ـ توزانلىق ھاۋا رايى يىلىغا 150 كۈندىن ئارتۇق بولىدۇ. قۇملۇقنىڭ چەت رايونلىرىنىڭ يىللىق ھۆل ـ يېغىن مىقدارى 60 ~ 80 مىللىمېتىرغىچە. قۇملۇقنىڭ مەركىزىدىكى ھاۋا رايىنى كۆزىتىشتىن قارىغاندا، قۇملۇقنىڭ مەركىزىي قىسمىدا ياز پەسلى ئۆتكۈنچى يامغۇر ياغىدۇ. مەنشى پونكتى (شىمالىي كەڭلىك 40°06′، شەرقىي ئۇزۇنلۇق 83°06′قا جايلاشقان) نىڭ يىللىق ھۆل ـ يېغىن مىقدارى 84.8 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ، ئوتتۇرا تارىم پونكتى (شىمالىي كەڭلىك 38°08′، شەرقىي ئۇزۇنلۇق 83°57′ قا جايلاشقان) نىڭ يىللىق ھۆل ـ يېغىن مىقدارى 26.4 مىللىمېتىر كېلىدۇ. يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بۇيان، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ شىمالىي چېتى ۋە ئوتتۇرا قىسمىدا نۇرغۇن چوڭ تېپىتىكى نېفىت، تەبىئىي گازلىقلار بايقالدى؛ تارىمنىڭ شىمالىدىكى بۇگۇردىن تارىمنىڭ جەنۇبىدىكى نىيە ناھىيىسىگىچە ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 522 كىلومېتىر كېلىدىغان، دۇنيا بويىچە 1 ـ ئورۇندا تۇرىدىغان قۇملۇق تاشيولى ياسالدى. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 11 ـ بېتىگە قارالسۇن)

قۇربانتوڭغۇت قۇملۇقى جۇڭگودىكى ئىككىنچى چوڭ قۇملۇق. جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. قۇملۇق تارقالغان رايونلارنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 300 ~ 600 مېتىر، كۆلىمى 48 مىڭ 800 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ قۇملۇق ئاساسەن ئۆت پارچە قۇملۇقتىن تەشكىل تاپقان، يەنى شەرقىي قىسمىدىكى خوجىن ئېلىسىن قۇملۇقى، ئوتتۇرا قىسمىدىكى دېزوستىن ئېلىسىن قۇملۇقى، غەربىي قىسمىدىكى شوبغور بوك قۇملۇقى، شىمالىي قىسمىدىكى ئاققۇم قۇملۇقىدىن ئىبارەت. قۇملۇقنىڭ شىمالىي قىسمى جەنۇب ـ شىمال يۆنىلىشىدىكى شاخسىمان قۇم قىرلىرى، جەنۇبىي قىسمى ھەر، كۆنىكسىمان مۇرەككەپ قۇم قىرلىرى، ھىلال ئايسىمان قۇم بارخانلىرى ھەمدە ئوت ـ جۇپلۇك قۇم بارخانلىرىدىن ئىبارەت. شەرقىي قىسمىدا مۇرەككەپ قۇم قىرلىرى، ريشانكەسىمان قۇم بارخانلىرى ۋە سىرىقسىمان قۇم قىرلىرى تارقالغان. قۇم بارخانلىرىنىڭ ئېگىزلىكى ئومۇمەن 50 مېتىردىن تۆۋەن، قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ھەمدە ئوچ بۇلاقنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى قۇم بارخانلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 50 مېتىردىن ئاشىدۇ، ئايرىملىرىنىڭ 100 مېتىرغا يېتىدۇ. قۇم بارخانلىرىنىڭ مۇتلەق زور كۆپچىلىكى توراقلىق ھەم يېرىم توراقلىق بولۇپ، كۆلىمى پوتكول قۇملۇق كۆلىمىنىڭ 97% نى ئىگىلەيدۇ. بۇ جۇڭگو بويىچە ئەڭ چوڭ توراقلىق ھەم يېرىم توراقلىق قۇملۇقتۇر. توراقلىق قۇم بارخانلىرى رايونىنىڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بىلەن قاپلىنىشى 50% ~ 40% نى، يېرىم توراقلىق قۇم بارخانلىرىنىڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بىلەن قاپلىنىشى نىسبىتىمۇ 15% نى ئىگىلەيدۇ. ئاساسەن سۈكسۈك، يۇلغۇن ۋە سامان غوللۇق ئۆسۈملۈكلەر ئۆسىدۇ. قۇملۇق رايونلىرىدا نۇرغۇن چوڭ نېفىتلىك، تەبىئىي گازلىقلار بايقالدى؛ شەرقىي جۇڭغار نېفىت، تەبىئىي گازلىقى ئېچىپ پايدىلىنىلماقتا.

قۇربانتوڭغۇت قۇملۇقى

قۇمتاغ قۇملۇقى كۆچمە قۇملۇق. لوپنور كۆلى ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇبى، ئالتۇنتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان، شەرق تەرىپى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ دۇنخۇاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىغا سوزۇلغان. بۇ قۇملۇق دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1200 ~ 2000 مېتىر كېلىدىغان تاشلىق تاغلىقنىڭ قىيپاش يانباغرىنى ۋە قەدىمكى يەلپۈگۈچسىمان كەلكۈن چۆكۈندىلىرىنىڭ ئوستىنى قاپلىغان بولۇپ، كۆلىمى 22 مىڭ 800 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. قۇملۇق جەنۇب ـ شىمال يۆنىلىشىدىكى نۇرغۇن جىلغىلار تەرىپىدىن كېسىلگەن بولۇپ، نىسپىي ئېگىزلىكى ئومۇمەن 100 ~ 200 مېتىر كېلىدۇ. جىلغا ئارىلىقلىرىدىكى قىرسىمان يانباغىرلارغا تارقالغان قۇم بارخانلىرى كۆپىنچە پىراممىدا شەكلىدە، تاغ ئالدى يەلۋاغلىرى ئاساسەن قۇم قىرلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، شەرقىي شىمال ـــ غەربىي جەنۇب يۆنىلىشىدە تاغ باغرىنى بويلاپ يۇقىرىغا سوزۇلۇپ، ئومۇمەن دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1500 مېتىر ئۆپچۈرىسىگىچە بولغان جايلارغا يېتىپ بارغان. قۇم قىرلىرىنىڭ ئارىلىقلىرى پاكار تۆپىلىكلەر بىلەن بۇلۇڭۇتىلگەن بولۇپ، ئالاھىدە پەيسىمان قۇم بارخانلىرىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ قۇم بارخانلىرىنىڭ ئېگىزلىكى ئومۇمەن 16 ~ 20 مېتىر كېلىدۇ. قۇم تاغ بەلۋېغىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 250 كىلومېتىردىن ئاشىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە قۇم قىرلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 60 ~ 70 كىلومېتىر، قۇم قىرلىرى ئارىلىقىنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن ئۈچ كىلومېتىر كېلىدۇ. تاغ ئېتەكلىرىنى بويلاپ تارقالغان بۇلاقلاردىن بىرقانچە پارچە سازلىق شەكىللەنگەن. قۇملۇقنىڭ شىمالىي قىسمىنىڭ چېتى تارىختىكى «يىپەك يولى»نىڭ جەنۇبىي بۇلىكى بولۇپ، خېلى بۇرۇنلا تاشلىنىپ كەتكەن.

شىخۇ قۇملۇقى تەڭرىتاغلىرىدىن ئېقىپ كېلىدىغان گورتۇ دەرياسى بىلەن كۆيتۇن دەرياسى ئارىلىقىغا، ئىبىنور كۆلى ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇب قىسمىغا جايلاشقان. ئاساسەن جەنۇب ـ شىمال يۆنىلىشىدىكى قۇم قىرلىرى بولۇپ، نىسپىي ئېگىزلىكى ئادەتتە 10 ~ 15 مېتىر كېلىدۇ، ئېگىزلىرى 35 مېتىر ئۆپچۈرىسىگە يېتىدۇ. قۇم قىرلىرى تارقالغان رايونلاردا ئۆسۈملۈكلەر ياخشى ئۆسكەن بولۇپ، ئاق سۆكسۈك، جۇزغۇن قاتارلىقلارنى ئاساس قىلىدۇ. ئادەتتە قۇملۇقلارنىڭ يۆتكىلىشى روشەن ئەمەس، جىلغا ناھىيىسىدىكى قۇمبۇلاق ئەتراپىدا ئاندا ـ ساندا كۆچمە قۇم بارخانلىرى بار.

بۇرۇلتوقاي قۇملۇقى بۇرۇلتوقاي ناھىيىسى تەۋەلىكىدىكى ئۇلۇغگۇر كۆلى ئويمانلىقى رايونىغا جايلاشقان. شەرق تەرىپى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 87°50′قا، شىمال تەرىپى بۇرچىن ـ كۆكتوقاي تاشيولىغا يېتىپ بارىدۇ. ئاساسەن ئۇلۇغگۇر دەرياسىنىڭ ئۇلۇغگۇر كۆلىگە قۇيۇلىدىغان جايىدىكى دېلتا تىنما تۇزلەڭلىكىنى ھەمدە ئۇنىڭدىكى قۇم قىرلىرى ۋە قۇملۇقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇرچىن ـ قابا ـ جېمىنەي قۇملۇقى جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمال بۇرجىكىگە، ساۋۇر تېغى بىلەن ئالتاي تاغلىرى ئارىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ئېرتىش، بۇرچىن دەريالىرىنىڭ ئىككى يېقىغا ئۇزۇك ھالدا تارقالغان. قۇمتاغ قۇملۇقى، تاز قۇم قۇملۇقى، تۈنكە قۇم قۇملۇقى، ئاققۇم قۇملۇقىدىن ئىبارەت تۆت چوڭ قۇملۇقتىن تەركىب تاپقان. بۇ قۇملۇق كۆچمە قۇم بارخانلىرىنى ئاساس قىلىدۇ، قۇم بارخانلىرىنىڭ تىپلىرى ھىلال ئايسىمان قۇم بارخانلىرى، زەنجىرسىمان قۇم بارخانلىرى، ئېدىرلىق شەكلىدىكى قۇم قىرلىرى ۋە قۇم تاغلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، نىسپىي ئېگىزلىكى ئومۇمەن 15 مېتىردىن يۇقىرى.

قارا شەھەر ئويمانلىقى ئاقبەلىقۇم قۇملۇقى قارا شەھەر ئويمانلىقىدىكى باغراش كۆلىنىڭ جەنۇبىي ۋە شەرقىي قىرغاقلىرىغا ئاقبەلىقۇم قۇملۇقى بىلەن مارتازىنىڭقۇم قۇملۇقى تارقالغان. ئالدىنقىسى جەنۇبىي قىرغاقتا جايلاشقان بولۇپ، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 75 كىلومېتىر، ئەڭ كەڭ يېرى 25 كىلومېتىر، كۆلىمى 600 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ؛ كېيىنكىسى شەرقىي قىرغاقتا جايلاشقان بولۇپ، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 20 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە بولغان كەڭلىكى تۆت كىلومېتىر ئەتراپىدا، يەر كۆلىمى 74 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ قۇملۇقلار باغراش كۆلىگە تۇتىشىدۇ، ھاۋاسىنىڭ

ئەملىكى بىرقەدەر يۇقىرى بولغاچقا، قۇم قاتلاملىرى ئەم، قۇرغاق؛ قۇم قاتلىمى ئېپىز؛ ئېگىز قۇم بارخان-لىرىدا سۆكسۈك، يۇلغۇن قاتارلىق يېپىنچا ئۆسۈمۈ-لۈكلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

كۇئېنلۇن قۇمكۆل قۇملۇقى كۇئېنلۇن قۇمكۆل ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان بو-لۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3900 ~ 5000 مېتىرغا يېتىدۇ، ئۇ جۇڭگودىكى دېڭىز يۈزىدىن ئې-گىزلىكى ئەڭ يۇقىرى قۇملۇق، شۇنداقلا دۇنيا بويى-چىمۇ نۆۋەتتە بايقالغان دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ئەڭ يۇقىرى قۇملۇق ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئاساسەن بەش پارچە قۇملۇقتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، قۇمكۆل ئاساسىي گەۋدە قۇملۇقى، قۇملۇق ساھىل قۇملۇقى، دىگزىكو قۇملۇقى، چاتما ساھىل قۇملۇقى ۋە قۇمكۆل بويى قۇملۇقلىرىدىن ئىبارەت. قۇملۇقنىڭ ئومۇمىي كۆلە-مى 3054 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ قۇملۇقلار يەر يۈزىدىكى يىمىرىلگەن تاغ جىنسلىرىنىڭ پارچىلە-نىپ ئۇۋۇلغاندىن كېيىن، شامال ۋە سۇنىڭ ۋاستىسى بىلەن تەكرار يۇتكىلىپ دۆۋىلىنىشى نەتىجىسىدە شە-كىللەنگەن.

تارىم ئويمانلىقىنىڭ چېتىدىكى چۆللەر تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىنى تاغلار ئوراپ تۇرىدۇ، تەڭرىتاغ، پامىر، كۇئېنلۇن، ئالتۇنتاغ قا-تارلىق تاغلارنىڭ تاغ ئېتەك بەلۋاغلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ئېقىن چۆكۈندىلىرى ۋە كەلكۈن چۆكۈندىلىرىدىن ھاسىل بولغان نۇرغۇن چوڭ ـ كىچىك چۆللۈكلەر بار. ئۇلار ئاساسەن قۇم، شېغىللاردىن تەركىب تاپقان بو-لۇپ، كۆلىمى 100 مىڭ كۋادرات كىلومېتردىن ئار-تۇق. تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى چۆللۈك بەلۋاغلىرىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى كۆپىنچە 1000 ~ 1200 مېتىر ئارىلىقىدا. كەل-چىن تاغلىرى ۋە چۆلتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىكى چۆللەرنىڭ كۆلىمى ئەڭ چوڭ بولۇپ، كونا ـ يېڭى يەلپۈگۈچسىمان كەلكۈن چۆكۈندىلىرى ئاساسەن قۇم ـ شېغىل ۋە ئۇۋاق تاشلاردىن تەركىب تاپقان. پامىر ئېگىزلىكى ۋە كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكى-دىكى چۆللۈك بەلۋىغىنىڭ دائىرىسى تېخىمۇ كەڭ. قىزىلسۇ دەرياسى ھەمدە ئۇنىڭ تارماق ئېقىنلىرى، يەركەن دەرياسى، خوتەن دەرياسى قاتارلىق دەريالارنىڭ تاغدىن چىقىش ئېغىزلىرىنىڭ سىرتىدا شېغىل تاشلىق دېلتىلار كەڭ دائىرىدە شەكىللەنگەن. ئالتۇنتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدە كەڭلىكى 60 ~ 70 كىلومېتىر، ئۇزۇنلۇقى 600 كىلومېتىر كېلىدىغان، پۈتۈنلەي شې-غىللىقلاردىن تەركىب تاپقان كەلكۈن چۆكۈندىلىك چۆل تۈزلەڭلىكى سوزۇلغان. بۇ يەردە يېپىنچا ئۆسۈمۈ-لۈكلەر شالاڭ بولۇپ، قۇرغاق چۆل تەبىئىي لاندشاف-تىغا كىرىدۇ. چۆللۈكنىڭ ئاياغ تەرىپى بەلۋاغسىمان ۋە ئارالسىمان بوستانلىقلار ۋە توپىلىق تۈزلەڭلىكلەر-دىن ئىبارەت.

جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى چۆل-لەر جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى تاغ ئېتەك بەلۋاغلىرىدا يۇتۇنلەي دېگۈدەك نۇرغۇن بەلپۈگۈچسە-مان ئېقىن چۆكۈندىلىرى ۋە كەلكۈن چۆكۈندىلىرى توپى تارقالغان بولۇپ، ئاساسەن ئۇششاق تاش ۋە قۇم ـ شېغىللاردىن تەركىب تاپقان چۆل بەلۋىغىنى شەكىل-لەندۈرگەن. چۆلنىڭ كۆلىمى 72 مىڭ كۋادرات كىلو-مېتىر بولۇپ، كۆپىنچىسى پارچە ـ پارچە چۆللەردىن ئىبارەت. شەرقىي قىسمىدىكى گوبىرال چۆللۈكنىڭ دائىرىسى كەڭ، يەر يۈزىدە ھەم تۇتىنچى دەۋرنىڭ شېغىل قاتلىمى بار، ھەم يۇرا ـــ بور دەۋرلىرىنىڭ يەر قاتلىمى (قۇم تاش، شېغىل تاش ۋە لاتقا جىنسلار) بار بولۇپ، ئۇزۇن مەزگىل ئېقىن سۇلارنىڭ قىسقا مۇددەتلىك كېسىشىگە، بولۇپمۇ كۆچلۈك شامال ئېرو-زىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن ، ئۇۋاق تاشلىق چۆللۈك شەكىللەنگەن. بۇنىڭ ئىچىدە نۇرغۇن

جۇڭغار ئويمانلىقىدىكى چۆل

چاسا تاغلىق يەر شەكىللىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ئويمانلىقنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ساۋۇر تېغى ۋە شە-مىستەي تاغلىرىنىڭ شەرقىدىكى تاشلىق كەلكۈن چۆ-كۈندە تۈزلەڭلىكىدە كۆچلۈك شامال ئېرروزىيىسىنىڭ تەسىرى بىلەن كەڭ دائىرىدىكى شامال ئېرروزىيىلىگەن

يەر شەكلى شەكللەنگەن بولۇپ، شىمال ئېررۇزىيىلىگەن ئويمان، چاسا تاغ قاتارلىقلارنى ئۆچرانقىلى بولىدۇ. قاراماي ئەتراپىدىكى كەلكۈن چۆكۈندىسى شېغىللىق چۆلىنىڭ جايلىشىش كۆلىمىمۇ خېلى چوڭ.

شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى چۆللۈك ئاساسلىقى گاشۇن چۆللۈكى، 13 ئۆي — نەنخۇ چۆللۈكى ۋە لاۋيىمياۋ چۆللۈكلىرىدىن ئىبارەت. گاشۇن چۆللۈكى شىنجاڭدىكى ئەڭ چوڭ چۆللۈك بولۇپ، قۇمۇل ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىغا، لوپنور كۆلى - شۇلبېچ دەريا سىستېمىسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىن جىلغىسى لىنىيىسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. ئۇ جاي ئۇزۇن مۇددەتلىك قۇرغاقلىشىپ يالىنىشتىن شەكللەنگەن يالانما تۈزلەڭلىك بولۇپ، كۆپ قىسىم رايونلىرىدا ئۇل جىنسلار ئېچىلىپ قالغان، يىمىرىلگەن تاغ جىنس ئۇۋاقلىرى ھەممە يەرگە تارقالغان. بۇ جۇڭگودىكى تاشلىق چۆللەرنىڭ تارقىلىشى ئەڭ كەڭ رايون بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. 13 ئۆي — نەنخۇ چۆللۈكى تۈرپان ئويمانلىقى بىلەن قۇمۇل ئويمانلىقى ئارىلىقىغا جايلاشقان. بۇ رايوندا ئۆچىنچى دەۋرنىڭ قىزىل تاغ جىنسلىرى كەڭ تارقالغان بولۇپ، كەلكۈن چۆكۈندىلىرىنىڭ تارقىلىش كۆلىمىمۇ ناھايىتى كەڭ؛ ۋاقىتلىق سۇ ئېقىنلىرى ۋە ئۇزاق مۇددەتلىك شامال ئېرروزىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن يەر يۈزى بەكرەك بۇزۇلغان بولۇپ، ناچار يەر شەكلى ھاسىل بولغان. لاۋيىمياۋ چۆللۈكى باركۆل ناھىيىسىنىڭ سەنتاڭخۇ ۋە ئاراتۈرۈك ناھىيىسىنىڭ نوم كۆلى ئەتراپلىرىدا بولۇپ، موڭغۇلىيە چۆللۈكى بىلەن تۇتىشىپ كېتىدۇ. ھازىرقى زامان يەر ئوستى ئاساسەن سەل - پەل يانتۇلانغان كەلكۈن چۆكۈندە تۈزلەڭلىكىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ كەلكۈن چۆكۈندە شېغىل قاتلىمى نەچچە مېتىرلا بولۇپ، ئۆچىنچى دەۋر يەر قاتلىمىنى يايقان، يەر يۈزىدە كەلكۈن چۆكۈندىلىرى ۋە يىمىرىلگەن تاش پارچىلىرى كەڭ تارقالغان.

ياردانڭ ياردانڭ ئۇيغۇرچىدا ھەر خىل تىك تۆپىلىكلەر دېگەن مەنىدە. ياردانڭ شىنجاڭنىڭ لوپنۇر كۆلى رايوندا كېلىپ چىققان بولۇپ، خەلقئارادىكى جۇغراپىيە ئىلمى ساھەسىدىكىلەر ئورتاق ئېتىراپ قىلغان ھەمدە دەرسلىكلەردە قوللىنىلغان بىر خىل ئالاھىدە يەر شەكلى تىپى. ياردانڭ يەر شەكلى ئاساسەن كۆل چۆكۈندىلىرى ۋە دەريا چۆكۈندىلىرىنىڭ گورىزونتال قاتلىمى ياكى تەقرىبىي گورىزونتال قاتلىمىنىڭ تارقىلىش رايونلىرىدا شەكللىنىدۇ. ئۇ يېڭى ئۆچىنچى دەۋر ۋە تۆتىنچى دەۋرنىڭ قۇم، لاتقا جىنس قاتارلىق ئۇششاق دانچىلىق قاتلىمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل گورىزونتال قاتلام ئۆتكۈنچى قارا يامغۇرنىڭ يالىشى، بولۇپمۇ كۆچلۈك بوراننىڭ يالاپ ئېرروزىيىلىشى ئارقىسىدا ھەر خىل ھالەتتىكى ياردانڭلىق يەر شەكللىرىگە ئايلانغان. بۇ خىل يەر شەكللىرى كېمىگە، قەلئەگە، ئەجدىھاغا ياكى پىرامىداغا، تاش موگوغا ۋە ياكى تاش تۈۋرۈك، تاش تاملارغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۇلار بىردەك گىرەلىشىپ كەتكەن بولۇپ، كۆركەم ھەم ھەيۋەتلىك كۆرۈنىدۇ. بۇنىڭدىن مىڭ نەچچە يىللار ئىلگىرىكى جۇڭگونىڭ قەدىمكى ۋەسىقىلىرىدە ئەجدىھا، سىمان قەلئە ھالىتىدىكى ياردانڭلىق يەر شەكلى توغرىسىدا بايانلار ۋە ئۇنىڭ شەكللىنىش سەۋەبى توغرىسىدا خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن جۇغراپىيە ئالىمى لى داۋيۈەن (تەخمىنەن 470 ~ 527 يىللار) يازغان «سۇ ئىشلىرى تەپسىراتى» دا: ئەجدىھا قەلئەسى تەبىئەتنىڭ مۆجىزىسى، ئۇ سۇ بىلەن شامالنىڭ ئۇزۇنلا تەسىر كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە شەكللەنگەن، دېيىلگەن. شىنجاڭ مەملىكەت بويىچە ياردانڭ يەر شەكلىنىڭ تارقىلىشى ئەڭ كەڭ بولغان ئۆلكە بولۇپ، ئاساسەن لوپنور كۆلى ئەتراپى، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى قارا شەھەر ئويمانلىقى، كۇچا ئەتراپىدىكى چۆلتاغ ئېتەكلىرى، قۇمۇل - تۈرپان ئويمانلىقى ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ بەزى جايلىرىدىمۇ ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بەزى ئالىملار چاسا تاغلارنى ئايرىم چۈشەندۈرگەن، ئەمەلىيەتتە چاسا تاغلارمۇ ياردانڭ يەر شەكلىگە يېقىن كېلىدىغان قالدۇق ئېدىرلىقلاردىن ئىبارەت. يەنە بەزى ئالىملار قەدىمىرەك يەر قاتلاملىرى (ئۆچىنچى دەۋر، ئوتتۇرا ھايات ئېراسى يەر قاتلىمى) دىن تەركىب تاپقان ئۇل جىنسلىق قالدۇق ئېدىرلىقلارنى تاغ جىنسلىق ياردانڭ دەپ ئاتايدۇ. ياردانڭ بىلەن چاسا تاغلارنىڭ ھەر ئىككىسى ئوخشاش بىر خىل گېئومورفولوگىيىلىك تىپقا مەنسۇپ بولۇپ، ئىنتايىن قۇرغاق كىلىمات شارائىتىدا، ئۇزاق مۇددەت شامالنىڭ ئېرروزىيىلىشى نەتىجىسىدە شەكلى

لەنگەن. ئۆتكۈنچى يامغۇر ئۈنى شەكللىنىش ۋە تەرەققىي قىلىش ئۈنۈمىگە ئىگە قىلغان. يارداڭلىق تارقالغان رايونلار ئىنتايىن قۇرغاق، يازدا ئىسسىق، قىشتا سوغۇق، هۆل - يېغىنى ئاز، شامال كۆچى يىل بويى كۈچلۈك بولۇپ، يەر يۈزىدە گىياهمۇ ئۈنمەيدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ژاراقنىڭ 11 - بېتىگە قارالسۇن)

لوپنور كۆلى ئەتراپىدىكى يار-داڭلىقلار جۇڭگو بويىچە ئىككىنچى چوڭ يارداڭ يەر شەكلى تارقالغان رايون. ئۇ دۇنيا بويىچىمۇ ئىنتايىن داڭلىق بولۇپ، چىڭخەي ئۆلكىسىدىكى چايدام ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدىكى شامالدا يىمىرىلگەن يەر شەكلى (يالانما يەر شەكلى) دىن قالسا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. كۆلىمى تەخمىنەن 3000 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، تۆتىنچى دەۋرده شەكىللەنگەن؛ ئاساسەن ئۆچىنچى دەۋرنىڭ ئاخىرى ۋە تۆتىنچى دەۋرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى كۆل لاتقىسى بىلەن دەريا ئېقىنى چۆكۈندىلىرىنىڭ تىنمىلىشىشى نەتىجىسىدە يېتىلگەن. بۇ جايدا بەش چوڭ تارقىلىش رايونى بار: (1) ئاق ئەجدىها دۆۋىلەنمە رايونى. لوپنور كۆلىنىڭ شەرقىي شىمالىدا بولۇپ، كۆلىمى تەخمىنەن 1000 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئاساسەن گەج ئارىلاش كۆل رەڭ لاتقا جىنسلاردىن تەركىب تاپقان. تۆپىلىكلەرنىڭ ئېگىزلىكى ئومۇمەن 10 ~ 20 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 200 ~ 500 مېتىر كېلىدۇ. (2) كۆنچى دەريا سىستېمىسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى رايونى. ئاساسەن لاتقا جىنسلار، قۇمتاشلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، كۆنچى دەريا سىستېمىسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى ۋە كروران قەدىمىي شەھىرى ئەتراپلىرىغا تارقالغان، كۆلىمى 1800 كۋادرات كىلومېتىر. (3) ئەجدىها شەھىرى رايونى. لوپنور كۆلىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. تۆپىلىكلەرنىڭ ئېگىزلىكى 20 ~ 25 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 30 ~ 50 مېتىر كېلىدۇ. پۈتۈنلەي مول گەج قاتلاملىق سۇس قوڭۇر رەڭلىك لاتقا جىنسلاردىن تەركىب تاپقان. (4) ئاچچىق رايونى. لوپنور كۆلىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئاچچىق ژادىسىغا جايلاشقان، بىرقەدەر تارقاق. مەركەزلىك جايلاشقانلىرىدىن بايىچۈەن ۋە لۈەنلياڭزى يارداڭ توپى بار، كۆلىمى تەخمىنەن 100 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئاساسەن كۆل رەڭ لاتقا جىنسلىرى بىلەن قۇم جىنسلىرىنىڭ ئۆزئارا قاتلام هاسىل قىلىشى ئاساسىدا شەكللەنگەن. تۆپىلىكلەرنىڭ ئېگىزلىكى 10 ~ 20 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 30 ~ 50 مېتىر، كەڭلىكى 20 ~ 30 مېتىر كېلىدۇ. (5) سەنلۇڭشىيا رايونى. ئاچچىق ژادىسىنىڭ شەرقىي بېشىدىكى سەنلۇڭشىيا ئەتراپىغا جايلاشقان بولۇپ، كۆلىمى 100 كۋادرات كىلومېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. ئاساسەن سۇس قوڭۇر رەڭلىك لاتقا جىنس ۋە قۇم جىنسلىرىنىڭ ئۆزئارا قاتلاملىشىشى نەتىجىسىدە شەكللەنگەن. تۆپىلىكلەرنىڭ ئېگىزلىكى 10 ~ 20 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 200 ~ 300 مېتىر كېلىدۇ.

ئورقۇ شامال يالىغان قەلئەسمان تاغ جىنسلىرى جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چېتىدە، قاراماي شەھىرىگە قاراشلىق ئورقۇ رايونىنىڭ شەرقىي شىمالىغا ئۇچ كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا بولۇپ، غەربىي جەنۇب تەرىپى قاراماي شەھىرىگە تەخمىنەن 100 كىلومېتىر كېلىدۇ. جامۇس دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 350 مېتىرچە كېلىدىغان بۇلىكىگە جايلاشقان. غەربىي شىمال تەرىپى چىڭگىزخان تېغى بىلەن قارائالات تاغلىرى ئارىسىدىكى تار جىلغىلىق شامال ئۆتكى بولۇپ، يىل بويى غەربىي شىمال بورىنى كۆپ چىقىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، شامال يالىغان قەلئەسمان تاغ جىنسلىرى غەربىي شىمال — شەرقىي جەنۇبىي يۆنىلىشىدە سوزۇلغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى بەش كىلومېتىردىن ئاشىدۇ، كۆلىمى تەخمىنەن نەچچە ئون كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ جاينىڭ يەر شەكلى غەلىتە بولغاچقا، موڭغۇل ۋە قازاق تىللىرىدا «ئالۋاستى تېغى»، ئۇنىڭ كۆرۈنۈش هالىتى قەلئەگە ئوخشاپ كەتكەچكە «ئالۋاستى شەھىرى» (شەيتانكەرش) دەپمۇ ئاتالغان. ئورقۇ شامال يالىغان قەلئەسمان تاغ جىنسلىرى قارا يامغۇر ۋە كەلكۈن سۇلىرىنىڭ تەسىرىدە، بولۇپمۇ كۈچلۈك شامالنىڭ يالىشى بىلەن شەكللەنگەن بىر خىل ئۆزگىچە يەر شەكلى لاندشافتى بولۇپ، كۆرۈنۈشى قەلئەگە ئوخشاپ كەتكەچكە شامال ئېررۇزىيىلىگەن «قەلئەسمان» تاغ جىنسلىرى دەپ ئاتالغان. «قەلئە» بور دەۋرىنىڭ ئاساسەن گورىزونتال هالەتتىكى قىزغۇچ ۋە كۈل رەڭ يېشىل ئارىلاشقان قۇم ۋە لاتقا جىنسلىرىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، شامال تەرىپىدىن ئويۇپ چىقىرىلىپ تۈرلۈك ئۆزگىچە شامال ئېررۇزىيىلىگەن يەر شەكلىگە ئايلانغان. ئاساسلىقلىرىدىن چاسا تاغ، تاش

تۇۋرۇك، تاش قەلئە، تاش موگۇ قاتارلىقلار بار بو-
لۇپ، چاسا تاغ ياكى مۇنارسىمان قالدۇق ئېدىرلىقلار-
دىن ئىبارەت. ئۇلارنىڭ نىسپىي ئېگىزلىكى كۆپىنچە
20 ~ 30 مېتىرغىچە، ئېگىزلىرى 50 مېتىرغىچە
يېتىدۇ. تۆپىلىكلەرنىڭ ئۈستىدە يەنە رەڭلىك تاشلار
بار. شامال ئېرروزىيىلىگەن قەلئەسىمان تاغ جىنسلە-
رى مۇھىم ساياھەت مەنزىرە نۇقتىسى. ئەتراپىدىكى
يەر قاتلىمىدا مول نېفت بايلىقى ساقلانغان بولۇپ،
ئورقۇ نېفت يېڭى شەھىرى بار. (رەڭلىك قىس-
تۇرما ۋاراقنىڭ 11 ـ بېتىگە قارالسۇن)

جىمىساردىكى رەڭدار توقاي جۇڭغار ئوي-
مانلىقىنىڭ شەرقىدىكى جىمسار ناھىيە بازىرىنىڭ
غەربىي شىمالىغا 130 نەچچە كىلومېتىر كېلىدىغان
قۇم بارخىنى دەريا سىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىنىغا، قۇرباق-
توڭغوت قۇملۇقىنىڭ چېتىگە جايلاشقان. ئەتراپى تەخ-
مىنەن ئۇچ كىلومېتىر كېلىدىغان دائىرىدە بىنەپشە-
رەڭ، جىگەر رەڭ، ساغۇچ رەڭ، كۆل رەڭ يېشىل،
كۆل رەڭ قاتارلىق ھەر خىل رەڭلەردىكى رەڭدار لاتقا
جىنسلار، قۇم تاش، شېغىل قاتارلىقلاردىن تەركىب
تاپقان يۇرا دەۋرى يەر قاتلىمىدىن تۇزۇلگەن پەس ئې-
دىرلىق توپى بولۇپ، رەڭدار قەلئەدەك كۆرۈنگەچكە،
رەڭدار توقاي دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. (رەڭلىك قىس-
تۇرما ۋاراقنىڭ 11 ـ بېتىگە قارالسۇن)

**گۈچۈك ناھىيىسىدىكى ئالۋاستى شەھىرى
(شەيتانكەرش)** گېنېرال چۆلى رايونىغا جايلاشقان
بولۇپ، جەنۇب تەرىپى گۈچۈك ناھىيە بازىرىغا تەخمى-
نەن 110 كىلومېتىر كېلىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىز-
لىكى تەخمىنەن 900 مېتىر. بۇ جاينىڭ يەر شەكلى
ئاجايىپ بولۇپ، تاغ جىنسلىرىنىڭ ھالىتى غەلىتە.
شامال چىققاندا دائىم ھەر خىل غەلىتە ئاۋازلار چىققاچقا
ئالۋاستى شەھىرى (شەيتانكەرش) دەپ ئاتالغان. «شە-
ھەر رايونى» نىڭ ئومۇمىي يەر تۈزۈلۈشى شىمال تەرە-
پى ئېگىز، جەنۇب تەرىپى پەس بولۇپ، ئومۇمىي يەر
كۆلىمى تۆت كۈادرات كىلومېتىردىن ئارتۇق. جىلغە-
لار ۋە جىلغا ئارىلىقلىرىنى كېسىپ ئۆتكەن ھەر خىل
شەكىلدىكى قاتار تۆپىلىكلەر ۋە چوققىلار بار. تۆپىلىك
بىلەن جىلغىلارنىڭ ئېگىزلىك پەرقى ئادەتتە 20 ~ 50
مېتىر كېلىدۇ.

**كۈئېنلۇن ئاچكۆل ئويمانلىقىدىكى يانار
تاغ يەر شەكلى** دونيا بويىچە ئەڭ ئېگىزگە جايلاش-
قان يانار تاغلارنىڭ بىرى. كېرىيە ناھىيىسى تەۋەلىكى-
دىكى كۈئېنلۇن تاغلىرىنىڭ ئىچكىرىسىدىكى ئاچكۆل
ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان، دېڭىز يۈ-
زىدىن ئېگىزلىكى 4700 ~ 5000 مېتىر كېلىدۇ.
يانار تاغ يەر شەكلى تېپلىرىدىن ئاساسەن لاۋا تۆپىلە-
كى، لاۋا سۈپىسى، مۇكەممەل ۋولقان كونۇسى، يې-
رىلمىلىق يانار تاغ ئېغىزىدىكى ۋولقان كونۇسى قاتار-
لىقلار بار بولۇپ، جەمئىي 11 يانار تاغ، 30 نەچچە
ئۇششاق يانار تاغ بار، كۆلىمى 200 كۈادرات كىلومې-
تىر كېلىدۇ. يانار تاغ كونۇسلىرىنىڭ نىسپىي ئېگىز-
لىكى ئومۇمەن 80 ~ 400 مېتىر، چوققىسىنىڭ
دىئامېتىرى 100 ~ 300 مېتىر، ئاستى قىسمىنىڭ
دىئامېتىر 300 ~ 500 مېتىر كېلىدۇ. ئاساسەن
بېغىر رەڭ ھاۋا تۆشۈكچىسىمان، كالىي تەركىبى مول
يىرىك ئاندېزىت، كۆيۈك تاش (پېمزا)، قارامتۇل زىچ
ھاۋا تۆشۈكچىسىمان لاۋا جىنسلار، ئۈيۈل جىنس-
لار بىنەپشە كۈل رەڭ لىپارتلىق چىپار تاشلار-
دىن تەركىب تاپقان. ئەڭ يېقىنقى بىر قېتىم-
لىق يانار تاغ 1951 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى
پارتلىغان.

**كۈئېنلۇن قۇمكۆل ئويمانلىقىدىكى
يانار تاغ يەر شەكلى** قۇمكۆل ئويمانلىقى شىنجاڭ
چېگرىسى ئىچىدىكى كۈئېنلۇن تاغلىرىنىڭ شەرقىي بۆ-
لىكىدىكى چوڭراق ئېگىز تاغ ئارىسى ئويمانلىقىدا بو-
لۇپ، ئۇنىڭ يانار تاغ يەر شەكلى ئويمانلىقىنىڭ شەر-
قىي جەنۇبىي قىسمىدىكى لەھەڭكۆلنىڭ شەرقىگە ۋە
خۇاخەيتەن رايونىغا جايلاشقان. ئاساسەن ماگمىلارنىڭ
تۆتىنچى دەۋرىنىڭ ئۈزۈك، يېرىقلىرىنى بويلاپ يەر يۈ-
زىگە ئېقىپ چىقىشى ھەمدە يانباغىرلارنى بويلاپ پەسكە
ئېقىپ دۆۋىلىنىپ قېتىشىشى نەتىجىسىدە شەكللەن-
گەن. ئاساسىي تېپلىرىدىن لاۋا جىنسلىرى، تۆپىلىك،
لاۋا ئېدىرلىقى قاتارلىقلار بار.

مايتاغ لاي ـ لاتقا ۋولقىنى تەكرىتاغلىرىنىڭ
شىمالىي ئېتىكىدىكى مايتاغ قىسقا ئوقلۇق ئانتىكلىنال-
لىق تۈزۈلمە چوققىسىنىڭ شەرقىي قىسمىغراق جاي-

لاشقان. مايتاغ ئانتىكلىنالىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 15 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى تۆت كىلومېتىر كېلىدۇ. ئاساسەن يېڭى ئۆچىنچى دەۋر يەر قاتلىمى (لانتا جىنىس، ئەشمە قوۋم جىنىس، قوۋماش) دىن تەركىب تاپقان. جەنۇبىي قانىتى پەسرەك، شىمالىي قانىتى تىك، جەنۇبىي قانىتىنىڭ يانتۇلۇقى ئومۇمەن 35° ~ 30°، شىمالىي قانىتى تەتۇر ئۇزۇل-مە تەرىپىدىن بۇزۇۋېتىلگەن. 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدىن كېيىنكى مەزگىلدە ۋە 90 ـ يىللاردا ھەر-كەتچان ھالەتتە تۇرغان. 1995 ـ يىلى 7 ـ، 8 ـ ئايلارنىڭ باشلىرىدا مايتاغ لاي ـ لانتا ۋولقىنى قايتا ھەرىكەتلەندى. ۋولقان ئېغىزى ئاساسەن بەش ئورۇندا بولۇپ، تاغ چوققىسى سۈپىسىنىڭ 500 كۋادرات مېتىرلىق دائىرىسىگە مەركەزلىك تارقالغان، ئاساسلىق ۋولقان ئېغىزلىرىنىڭ دىئامېتىرى 210 سانتىمېتىر كېلىدۇ. 7 ـ ئايدىن باشلاپ زور مىقداردا سۈيۇق لاي، تاغ جىنىس پارچىلىرى، مىنېرالاشقان سۇ ۋە تەبىئىي گاز ئېتىلىپ چىقىپ، 8 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىگىچە ۋولقان ئېغىزىنىڭ ئەتراپى دۆۋىلەنمە جىنسلار بىلەن تولۇپ، ئاستى قىسمىنىڭ دىئامېتىرى بەش ~ ئالتە مېتىر، ئېگىزلىكى ئىككى مېتىر كېلىدىغان كونۇس شەكىللىك دۆڭلۇك شەكىللەنگەن، باشقا تۆت جايدىكى ۋولقان ئېغىزىنىڭ دىئامېتىرى ئۇچ سانتىمېتىر كېلىدۇ. 8 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ئاساسىي ۋولقان ئېغىزى ئېتىلىپ چىقىشتىن توختىغان، قالغان ئۈچ ئورۇندىكى ۋولقان ئېغىزىدىن يەنىلا گاز چىقىۋاتىدۇ ھەمدە ئاز مىقداردا سۈيۇق لاي سۇ ئېقىپ چىقماقتا.

شەرقىي كۈنلۈن ئارقا تاغ كارىستىلىق يەر شەكلى شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدىكى شەرقىي كۈنلۈن تاغلىرىنىڭ ئاچچىق كۆلدىن ئارقا تاغقىچە بولغان رايونىدا ھازىرغا قەدەر كەڭ كۆلەمدىكى قەدىمىي كارىستىلىق يەر شەكلى ساقلانماقتا. ئۇ غەربىي شىمال ـ غەرب يۆنىلىشىدە لېنتىسىمان تارقالغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 100 نەچچە كىلومېتىر، كەڭلىكى 30 ~ 40 كىلومېتىر، كۆلىمى 5000 كۋادرات كىلومېتىرغا يېقىن كېلىدۇ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4200 ~ 5300 مېتىر كېلىدىغان دائىرىگە تارقالغان. ئوتتۇرا ھايات ئېراسىنىڭ تېيىز دېڭىز لانتا چۆكۈندىلىرىنىڭ ھاك جىنسلىرى ئىچىدە يېتىلگەن. ئارقا تاغ كارىستىلىق يەر شەكلىنىڭ ئاساسلىق تىپلىرىدىن: تاغ جىنس تىمى، تەنھا چوققا، چوققا توپى، كارىستىلىق ئۆڭكۈر، تەبىئىي كۆۋرۈك، ۋارونكا قاتارلىقلار بار. بۇ رايوندىكى كارىستىلىق يەر شەكلى تىپىك تارقالغان جايلار ئاچچىق كۆلنىڭ جەنۇبىي قىسمى بىلەن شەرقىي جەنۇبىي قىسمى، داجيۇ توسمىسىنىڭ غەرب تەرىپى، شۇنىڭدەك سۈنجىلياك، يىداۋلياك قاتارلىق تاغ بۆلەكلىرىدىن ئىبارەت.

«دەنشيا» يەر شەكلى ناھايىتى قېلىن قىزىل رەڭلىك قوۋم ـ شېغىللار ئۈستىدە يېتىلگەن چاسا تاغ، غەلىتە چوققا، قىزىل تام، ئۆڭكۈر قاتارلىق ئالاھىدە يەر شەكلى. شىنجاڭدىكى «دەنشيا» يەر شەكلى ئاساسەن تەڭرىتاغ تاغ سىستېمىسىنىڭ جەنۇبىي، شىمالىي ئېتەكلىرىدىكى پەس تاغ ئېدىرلىق بەلۋاغلىرىدا ئۇچرايدۇ. تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى قۇتۇبى ناھىيىسىنىڭ كاڭجيا تاش قوۋۇقى ئەتراپىدا بۇ خىل يەر شەكلى ئەڭ تىپىك بولۇپ، «دەنشيا» يەر شەكلى بۇ ناھىيىنىڭ چۆرگۈل يېزىسى تەۋەلىكىدە. شەرق ـ غەرب يۆنىلىشىدە تارقالغان تاش تام بىلەن جەنۇب ـ شىمال يۆنىلىشىدە يېتىلگەن دەريا ئېقىنى ۋە جىلغىلار تۇتاشقان جايدا تاغ جىنس تېمىنى كېسىپ ئۆتكەن نۇرغۇن ئۇتۇشمىلەر بولۇپ، ئۇلار «تاش قوۋۇق» دەپ ئاتالغان. مەسىلەن، قۇتۇبى دەرياسى تاش قوۋۇقى، تاش پەلەمپەي، غەربىي جىلغا تاش قوۋۇقى، تاش دەريا تاش قوۋۇقى، چىندىخوزا دەرياسى تاش قوۋۇقى قاتارلىقلار بار. كاڭجيا تاش قوۋۇقى ئۇلارنىڭ ئونتۇرىسىدىكى بىر ئۇتۇشمە بولۇپ، كەڭلىكى تەخمىنەن 100 مېتىر كېلىدۇ. تاغ جىنس تېمى بۇ جايدا تەخمىنەن 200 مېتىر ئېگىزلىكتە قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، ئۇ بېغىر رەڭلىك قوۋم ـ شېغىل جىنسلاردىن تەركىب تاپقان. تاغ جىنس تېمىغا نۇرغۇن قىيا تاش رەسىملىرى ئويۇلغان.

شىنجاڭنىڭ كىلىماتى شىنجاڭ چوڭ قۇرۇقلۇق مۇتىدىل بەلۋاغ قۇرغاق كىلىمات رايونىغا كىرىدۇ.

شەكىللىنىش سەۋەبى: (1) ياۋرو ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان، دېڭىز ـ ئوكىيانلاردىن يىراق. ئۇرۇمچىنى مەركەز قىلغاندا، جەنۇب-

تا ھىندى ئوكيان بىلەن بولغان ئارىلىقى 2500 كىلو-
مېتىر، شەرقتە تىنچ ئوكيان بىلەن بولغان ئارىلىقى
4400 كىلومېتىر، شىمالدا شىمالىي مۇز ئوكيان بى-
لەن بولغان ئارىلىقى 3400 كىلومېتىر، غەربتە ئاتلان-
تىك ئوكيان بىلەن بولغان ئارىلىقى 6900 كىلومېتىر
كېلىدۇ. شەرقىي جەنۇب مۇسۇن شامىلى، غەربىي
جەنۇب موسۇن شامالىرى ئېلىپ يۈرگەن سۇ ھورلە-
رىنىڭ شىنجاڭغا يېتىپ كېلىشى تەس. شىنجاڭ
غەرب شامىلى بەلۋېغى ئايلانما ئېقىمىنىڭ تىزگىنلىشى-
گە ئۇچرايدۇ. ئاتلانتىك ئوكيان سۇ ھورلىرى ئېگىز-
لىكلەر ۋە ئېگىز تاغلارنىڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچرىغانلىق-
تىن، ھۆل - يېغىنى ئىنتايىن ئاز. شىمالىي مۇز
ئوكياندىن جەنۇبقا سۈرۈلگەن سوغۇق ھاۋا ئۆزى بىلەن
بىللە كۆپ مىقداردىكى سۇ ھورلىرىنى ئېلىپ ئۇدۇل
شىمالىي شىنجاڭغا كىرىپ، بىرقەدەر كۆپ ھۆل -
يېغىن پەيدا قىلىدۇ. (2) ئايلانما ئېقىم ۋەزى-
يىتى. قىش پەسلىدە 500 گېكتو پاسكالىلىق تەك
بېسىم يۈزى ۋەزىيىتى خەرىتىسىدە شىنجاڭ-
نىڭ يۇقىرى بېسىم ئومۇرتقىسىنىڭ كونترولۇ-
قىغا ئۇچرايدىغان دائىرىسى بىرقەدەر كەڭ
(تەخمىنەن 30° ~ 65°N,60°~85°E) . بۇ ھال قۇ-
تۇپ سوغۇق ھاۋاسىنىڭ ئومۇرتقا بويلاپ جەنۇبقا سۈرۈ-
لۈشىگە سەۋەبچى بولىدۇ، نەتىجىدە يەر يۈزى خەرىتە-
سىدە كۆچلۈك موڭغۇلىيە يۇقىرى بېسىمى-
نىڭ كونترولۇقى بولۇپ ئەكس ئېتىپ، ھاۋا بېسىمى
1035 ~ 1040 گېكتو پاسكالغا يېتىدۇ ھەمدە سوغۇق
فرونت شەرقىي جەنۇبقا داۋاملىق سۈرۈلىدۇ. ياز پەس-
لىدە شىنجاڭ ئومۇرتقىسى 50°E غەربكە چېكىنىدۇ ۋە
90°E تا تېبىز ئومۇرتقا ھاسىل قىلىدۇ، يەر يۈزى
خەرىتىسىدە سۈبتروپىك بەلۋاغ چوڭ قۇرۇقلۇق ئىس-
سىق تۆۋەن بېسىمى 995 ~ 1000 گېكتو پاسكالغا
يېتىدۇ. (3) قۇياش رادىئاتسىيىسى. شىنجاڭ ئوتتۇرا
كەڭلىككە جايلاشقان بولۇپ، ئويمانلىق، قومۇلۇق،
چۆللۈكلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. ئاتموسفېرانىڭ
سۈزۈكلۈكى ياخشى، بۇلۇت مىقدارى ئاز، قۇياشنىڭ
ئومۇمىي رادىئاتسىيىسى 5200 ~ 6200 مېگا
جوئۇل/كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ.

قۇرغاق كىلىمات ئالاھىدىلىكى: (1) قىش پەسلى
قۇرغاق سوغۇق، ياز پەسلى قۇرغاق ئىسسىق. جۇڭغار
ئويمانلىقى بىلەن تارىم ئويمانلىقى قىش پەسلى «سو-
غۇق كۆل» لۇك، يازدا «قىزىق قازان» لىق رول ئوي-
ناپ، قۇرغاق سوغۇق، قۇرغاق ئىسسىقلىق ئېغىپكىتە-
نى كۆچەيتىدۇ. (2) ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز،
نەملىكى تۆۋەن. شىنجاڭنىڭ يىللىق ھۆل - يېغىن
مىقدارى 100 ~ 300 مىللىمېتىر، جەنۇبىي شىنجاڭ-
نىڭ بولسا 10 ~ 100 مىللىمېتىر كېلىدۇ؛ شىمالىي
شىنجاڭدا ئەڭ قېلىن يېغىندى قار چوڭقۇرلۇقى 149
سانتىمېتىر (1960 - يىلى 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى)
غا يەتكەن. شىمالىي شىنجاڭدا 12 -، 1 - ئايلاردا
ھاۋا كۆپىنچە تۇمانلىق بولىدۇ. جەنۇبىي
شىنجاڭدا 4 - ئايدىن 7 - ئايغىچە ھاۋا كۆپىنچە چاڭ-
توزانلىق بولىدۇ. (3) تېمپېراتۇرىنىڭ يىللىق، سوت-
كىلىق پەرقى بىرقەدەر چوڭ. جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ
يىللىق تېمپېراتۇرا پەرقى 50°C ~ 40°C قىچە بولىدۇ.
چېچەيزىدە ئەڭ چوڭ بولۇپ، 55°C (1956- يىلى) قا
يەتكەن؛ ئەڭ چوڭ سوتكىلىق تېمپېراتۇرا
پەرقى ئومۇمەن 30°C ~ 20°C، نىيە ناھىيىسىدە
ئەڭ چوڭ بولۇپ، 33.2°C (1960 - يىلى 1 - ئاي-
نىڭ 3 - كۈنى) قا يەتكەن. مەشھۇر ئىسسىق جاي
تۇرپاننىڭ ماكسىمۇم ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 48.1°C
(1949 - يىلى 7 - ئاينىڭ 12 - كۈنى) . كۆكتوقاي
مەملىكەت بويىچە ئىككىنچى سوغۇق قۇتۇپ بولۇپ،
مۇتلەق مىنىمۇم ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 51.5°C -
(1960 - يىلى 1 - ئاينىڭ 21 - كۈنى) بولغان.
(4) قۇياش نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن، پارغا
ئايلىنىش كۆچلۈك. قۇياش نۇرىنىڭ يىللىق چۈشۈش
ۋاقتى ئومۇمەن 2600 ~ 3600 سائەت بولۇپ، يىل-
لىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى 2000 ~
4000 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ. نوم مەملىكەت بويىچە
ئەڭ چوڭ ئوتتۇرىچە پارغا ئايلىنىش مىقدارى رايونى
بولۇپ، 4370.6 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ.

كىلىمات بەلۋېغى يەر شارى كەڭلىكلەرگە
ئاساسەن بىرقانچە بەلۋاغسىمان كىلىمات رايونلىرىغا
ئايرىپ چىقىلغان بولۇپ، ئۇلار كىلىمات بەلۋاغلىرى
دەپ ئاتىلىدۇ. شىنجاڭدىكى كىلىمات بەلۋاغلىرىنى بۇ-
لۇشتە قوللىنىلغان ئاساسىي كۆرسەتكۈچ: سوتكىلىق
ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا ≥ 10°C بولغان كۈن سانى،
≥10°C بولغان يىغىندى تېمپېراتۇرا؛ قوشۇمچە كۆر-
سەتكۈچ: ئەڭ ئىسسىق ئايلاردىكى ئوتتۇرىچە تېمپېرا-

تۇرا، سوتكىلىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا ≤0℃ بولغان ئاي سانى. شىنجاڭ جەمئىي بەش كىلىمات بەلۋېغىغا بۆلۈنگەن بولۇپ، ئۇلار: ئىللىق مۆتىدىل بەلۋاغ، مۆتىدىل بەلۋاغ، سوغۇق مۆتىدىل بەلۋاغ، سوب سوغۇق بەلۋاغ، سوغۇق بەلۋاغدىن ئىبارەت.

جەنۇبىي شىنجاڭ ئىللىق مۆتىدىل بەلۋېغى تارىم ئويمانلىقى ۋە تۇرپان - قۇمۇل ئويمانلىقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سوتكىلىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى ≥10℃ بولغان كۈن سانى 181~220 كۈن، ≥100℃ بولغان يىغىندى تېمپېراتۇرىسى 3900℃ ~ 5500℃، ئەڭ ئىسسىق ئايلارنىڭ ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 26℃ ~ 27℃، سوتكىلىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى ≥0℃ بولغان كۈن سانى 251 ~ 350 كۈنگە يېتىدىغان جايلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق ئايرىشنىڭ كۆرسەتكۈچ قىممىتى چېن شەنجىنىڭ «جۇڭگو كىلىماتى ئۈستىدە يېڭى ئىزدىنىش» دېگەن كىتابىدىكى قاراشلار بىلەن ئاساسەن بىردەك. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ كېيىننىڭ ئىللىق مۆتىدىل بەلۋاغ CW (ئىللىق مۆتىدىل بەلۋاغ قىش پەسلى قۇرغاق كىلىمات)، CS (ئىللىق مۆتىدىل بەلۋاغ ياز پەسلى قۇرغاق كىلىمات، يەنى ئوتتۇرا دېڭىز كىلىماتى)، CBW (ئىللىق مۆتىدىل بەلۋاغ چۆل كىلىماتى) دەپ ئايرىشى بىلەن ئاساسەن بىردەك. بۇ شىنجاڭنىڭ ئىللىق مۆتىدىل كىلىمات بەلۋېغىنىڭ پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئىللىق مۆتىدىل بەلۋېغى (خۇاڭخې، خۇەيخې، خەيخې رايونلىرى) بىلەن تۇتىشىدىغانلىقىنى، شۇنداقلا دۇنيا كىلىمات بەلۋېغى بىلەنمۇ تۇتىشىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. شىنجاڭنىڭ ≥10℃ بولغان يىغىندى تېمپېراتۇرىسى ۋە ≥10℃ بولغان كۈن سانى خۇاڭخې، خۇەيخې، خەيخې رايونلىرىنىڭكىگە يېقىنلىشىدۇ. تۇرپاننىڭ ≥10℃ بولغان يىغىندى تېمپېراتۇرىسى 5500℃ ئۆچۈرىسىگە يېتىدىغان بولۇپ، سۈبتروپىك بەلۋاغ كۆرسەتكۈچىگە يېتىدۇ، ئەڭ سوغۇق ئايلاردىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى بولسا ئۇ مۇەمەن 0℃ تىن تۆۋەن بولۇپ، ئۆسۈملۈكلەر ئۆسەلمەيدۇ.

جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭ مۆتىدىل بەلۋېغى مۆتىدىل بەلۋاغدا ئەتىياز، ياز، كۈز، قىش تىن ئىبارەت تۆت پەسىل ئېنىق بولىدۇ. شىنجاڭدا مۆتىدىل بەلۋاغنى ئايرىشنىڭ ئاساسىي كۆرسەتكۈچى: سوتكىلىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا ≥0℃ بولغان كۈن سانى 101~180 كۈن بولۇش، ≥10℃ بولغان يىغىندى تېمپېراتۇرا 1600℃~3400℃ بولۇش؛ قوشۇمچە كۆرسەتكۈچى: ئەڭ ئىسسىق ئايلاردىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 19℃~25℃ بولۇش، سوتكىلىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا ≥0℃ بولغان كۈن سانى 200~250 كۈن بولۇش. شىمالىي شىنجاڭ مۆتىدىل بەلۋېغى جۇڭغار ئويمانلىقى، چۆچەك ئويمانلىقى، ئىلى ئويمانلىقى، باركۆل ئويمانلىقى، ئېرتىش دەريا سىستېمىسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىن رايونى، گېنېرال چۆلى - لاۋېيىياۋ رايونى قاتارلىق رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ جەنۇبىي شىنجاڭ مۆتىدىل بەلۋېغى قارا شەھەر ئويمانلىقى، باي ئويمانلىقى، ئوچتۇرپان - ئاقچى ۋادىسى، پامىر ئېگىزلىكى ۋە كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ ئوتتۇرا، پەس تاغ تاغ ئېتەك بەلۋېغى، ئالتۇنتاغنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 2000~3000 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئوتتۇرا، پەس تاغ تاغ ئېتەك رايونى (مەسىلەن، ئالتۇنتاغ - چاقىلىق رايونىدىكى گورىزونتال تار، ئۈزۈن سوزۇلغان بەلۋاغسىمان رايون) قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

سوغۇق مۆتىدىل بەلۋاغ مۆتىدىل بەلۋاغ كىلىماتى كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. كەڭلىك گرادۇسى بىلەن دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى مۆتىدىل بەلۋاغنىڭ كىدىن يۇقىرىراق، تېمپېراتۇرىسى مۆتىدىل بەلۋاغنىڭكىدىن تۆۋەنرەك. سوغۇق پەسىل كۈنلىرى بىرقەدەر ئۇزۇن، ئىللىق پەسىل كۈنلىرى بىرقەدەر قىسقا بولۇپ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۆسۈش پەسلى مۆتىدىل بەلۋاغنىڭكىدىن قىسقىراق. شىنجاڭدا سوغۇق مۆتىدىل بەلۋاغنى ئايرىشنىڭ ئاساسىي كۆرسەتكۈچى: سوتكىلىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا ≥10℃ بولغان كۈن سانى 51 ~ 100 كۈن، ≥10℃ بولغان يىغىندى تېمپېراتۇرا 1000℃~1600℃ قا يەتكەن بولۇش؛ قوشۇمچە كۆرسەتكۈچى: ئەڭ ئىسسىق ئايلاردىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 10℃ ~ 18℃، سوتكىلىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا ≥0℃ بولغان كۈن سانى 180 ~ 200 كۈنگىچە بولۇش. شىنجاڭنىڭ سوغۇق مۆتىدىل بەلۋېغىنىڭ كۆپىنچىسى ۋېرتىكال كىلىمات بەلۋېغىغا كىرىدۇ: (1) ئالتاي تاغلىرى سوغۇق مۆتىدىل بەلۋېغىنىڭ

دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1400 ~ 2000 مېتىر؛ (2) تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرى سوغۇق مۆتىدىل بەلۋېغىنىڭ دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1700 ~ 2300 مېتىر؛ (3) تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي يانباغرى سوغۇق مۆتىدىل بەلۋېغىنىڭ دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2000 ~ 2600 مېتىر؛ (4) پامىر ئېگىزلىكى، چىڭخەي - شىزاڭ ئېگىزلىكىنىڭ شىمالىي چېتى سوغۇق مۆتىدىل بەلۋېغىنىڭ دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2200 ~ 3000 مېتىر كېلىدۇ.

سۇب سوغۇق بەلۋاغ شىنجاڭ سۇب سوغۇق بەلۋېغىغا قوللىنىلغان كۆرسەتكۈچ: سوتكىلىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا مۇقىملىقى ≤10℃ بولغان كۈن سانى 11 ~ 50 كۈن بولۇش؛ ≤10℃ بولغان يىغىندى تېمپېراتۇرا 1001℃~200℃ بولۇش. قوشۇمچە كۆرسەتكۈچ: ئەڭ ئىسسىق ئايلاردىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 10℃~6℃؛ سوتكىلىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا ≤0℃ بولغان كۈن سانى 100 ~ 181 كۈن بولۇش. شىنجاڭ سۇب سوغۇق بەلۋېغى تەبىئىي لاند شافتى ئوتلاق ۋە چۆل ئوتلاقلارنى ئاساس قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى: (1) ئالتاي سۇب سوغۇق بەلۋېغى 2000 ~ 3000 مېتىر؛ (2) تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرى سۇب سوغۇق بەلۋېغى 2300 ~ 3500 مېتىر؛ (3) تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي يانباغرى سوغۇق بەلۋېغى 2600 ~ 4000 مېتىر؛ (4) پامىر ئېگىزلىكى سۇب سوغۇق بەلۋېغى 3000 ~ 4200 مېتىر؛ (5) كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ چىڭخەي، شىزاڭ ئېگىزلىكىنىڭ شىمالىي چېتى سۇب سوغۇق بەلۋېغى 3000 ~ 4500 مېتىر كېلىدۇ. سۇب سوغۇق بەلۋاغنىڭ تۆۋەن چېكى يازلىق ئوتلاقلارنىڭ تۆۋەن چېكى بولۇپ، كۆپىنچە ئۇششاق چارۋىلار بېقىلىدۇ؛ يۇقىرى چېكىدە چوڭ چارۋىلار بېقىلىدۇ.

سوغۇق بەلۋاغ شىنجاڭ سوغۇق بەلۋېغىغا قوللىنىلغان كۆرسەتكۈچ: سوتكىلىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا ≤10℃ بولغان كۈن سانى 0 ~ 10 كۈن، ≤10℃ بولغان يىغىندى تېمپېراتۇرا 20℃~0℃، ئەڭ ئىلىق ئايلاردىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا >5℃، سوتكىلىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا ≤0℃ بولغان كۈن سانى 101 كۈن بولۇش. شىنجاڭ تەۋەلىكىدە ئېگىزلىكلەر، ئېگىز تاغلار كۆپ. سوغۇق بەلۋاغ مەڭگۈلۈك قار سىزىقىنى ياكى يەر ئوستى مەڭگۈلۈك توڭ توپا قاتلىمىنى چېگرا قىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكلىرى: (1) ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي يانباغرىنىڭ دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى تەخمىنەن 4000 مېتىر ئېگىزلىكتىكى جايلىرى؛ (2) تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرىلىرىنىڭ دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى تەخمىنەن 4200 ~ 4500 مېتىر ئېگىزلىكتىكى جايلىرى؛ (3) تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي يانباغرىلىرىنىڭ دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى تەخمىنەن 4400 ~ 4800 مېتىر ئېگىزلىكتىكى جايلىرى؛ (4) چىڭخەي - شىزاڭ ئېگىزلىكىنىڭ شىمالىي چېتى (كۇئېنلۇن تاغلىرى، قارا قۇرۇم تاغلىرى، ئالتۇنتاغ قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ۋە پامىر ئېگىزلىكىنىڭ 4800 ~ 5500 مېتىردىن يۇقىرى رايونلىرى. بۇ رايونلار غەربى پەس، شەرقى ئېگىز، جەنۇبى پەس، شىمالى ئېگىز بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

كىلىمات چوڭ رايونلىرىنى ئايرىش كۆرسەتكۈچى

ئاكالەت نومۇرى	نامى	يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى (mm)	قۇرغاقلىق دەرىجىسى (K)	تەبىئىي لاند شافتى
A	نەم	≥1000	≥0.994	ئورمان
B	يېرىم نەم	501~1000	1.59~1.0	ئورمان، بايلاق
C	يېرىم قۇرغاق	200~500	5.99~1.6	بايلاق
D	قۇرغاق	60~200	19.9~6.0	يېرىم چۆللۈك
E	ئىنتايىن قۇرغاق	<60	≥20.0	چۆل

ئىنتايىن قۇرغاق كىلىمات رايونى قۇرغاق كىلىمات كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ. كىلىمات چوڭ رايونلىرىنى ئايرىش كۆرسەتكۈچى يۇقىرىقى جەدۋەلدە كۆرسىتىلدى. شىنجاڭنىڭ ئىنتايىن قۇرغاق كىلىماتىنى ئايرىش كۆرسەتكۈچى: يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى <60 مىللىمېتىر، قۇرغاقلىق دەرىجىسى (جۇڭگونىڭ تەبىئىي رايونلارغا ئايرىلىشى: K (قۇرغاقلىق دەرىجىسى) = TE (يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى) /P (يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى) ≥20.0. شىنجاڭنىڭ ئىنتايىن قۇرغاق كىلىمات رايو-

نىڭ ئاساسەن ئۇنىڭ دېڭىز - ئوكيانلاردىن يىراق بولۇشى؛ يۇقىرى ھاۋا بوشلۇقىنىڭ ئۇزاق مۇددەت يۇقىرى ھاۋا بېسىمىنىڭ كونترولىلۇقىدا بولۇشى؛ يەر شەكلىنىڭ يېپىق ھالەتتە بولۇشى، ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ ئومۇمەن ≤0 ~ 60 مىللىمېتىر ئارىلىقىدا بولۇپ، چۆل لاندشافتىدا بولۇشى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇ رايوننىڭ كۆپ قىسمى ئىللىق مۆتىدىل بەلۋاغ رايونىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭغا ۋە شەرقىي شىنجاڭدىكى قومۇل - تۇرپان ئويمانلىقىغا تارقالغان. مۆتىدىل بەلۋاغ بولسا شىمالىي شىنجاڭدىكى گوبىنىرال چۆلى - لاۋيىمياۋ رايونىدىنلا ئىبارەت.

قۇرغاق كىلىمات رايونى شىنجاڭنىڭ قۇرغاق رايونىنى ئايرىش كۆرسەتكۈچى: يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 200 ~ 400 مىللىمېتىر، قۇرغاقلىق دەرىجىسى 6.0 ~ 19.9. تەبىئىي لاندشافتى چۆل يايلاق ۋە يېرىم چۆللۈكتىن ئىبارەت. بۇ خىل كىلىمات جۈگغار ئويمانلىقى، چۆچەك ئويمانلىقى، ئالتۇنتاغ تاغلىق رايونىغا ۋە مۇزلۇق بولمىغان قار سىزىقى رايونلىرىنىڭ تەخمىنەن 0°C لۇق لىنىيىسىدىن تۆۋەن جايلارغا تارقالغان. يەر مەيدانى ئىنتايىن قۇرغاق كىلىمات رايونىدىن كېيىن تۇرىدۇ. ئۇنىڭ قۇرغاقلىق ئالاھىدىلىكى: جۈگغار ئويمانلىقى، چۆچەك ئويمانلىقى قاتارلىق جايلاردا ھۆل - يېغىننىڭ تارقىلىشى بىرقەدەر تەكشى، قىش پەسلى ياغىدىغان قار مىقدارى كۆپ بولۇپ، چۆل يايلاق، يېرىم چۆل قىشلاق ياكى كەچ كۈز، باش باھارلىق ئوتلاقلار ھېسابلىنىدۇ. ئېگىزلىك رايونلىرىنىڭ كۆپىنچىسى يازلىق ئوتلاق ياكى چوڭ چارۋىلار بېقىلىدىغان ئوتلاقلاردۇر.

يېرىم قۇرغاق كىلىمات رايونى شىنجاڭنىڭ يېرىم قۇرغاق كىلىمات كۆرسەتكۈچى: يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 201 ~ 500 مىللىمېتىر، قۇرغاقلىق دەرىجىسى 1.6 ~ 5.99، تەبىئىي لاندشافتى كۆپىنچە يايلاق ياكى قىسمەن چۆل يايلاقلاردىن ئىبارەت. شىنجاڭدا يېرىم قۇرغاق كىلىمات رايونىنىڭ تارقىلىش دائىرىسى بىرقەدەر كەڭ، ئومۇمەن تاغ ئېتەكلىرىگە ياكى تاغلىق رايونلارغا تارقالغان بولۇپ، ئورنى شىمالدىن جەنۇبقا قارىتا ئېگىزلەپ بارىدۇ. ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئومۇمەن تاغ ئالدى رايونى بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1200 ~ 2100 مېتىر كېلىدۇ؛ تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 800 ~ 2500 مېتىر كېلىدىغان جايلىرى، جەنۇبىي يانباغرىنىڭ 1300 ~ 3000 مېتىر كېلىدىغان جايلىرىدىن ئىبارەت. يېرىم قۇرغاق رايونلار ئومۇمەن تاغلىق رايونلارنىڭ ئەڭ چوڭ ھۆل - يېغىن مىقدارى بەلۋاغلىرىنىڭ چەتلىرىگە جايلاشقان. بۇ رايوننىڭ سۇ، ئىسسىقلىق بايلىقى بىرقەدەر ياخشى بولۇپ، كۆپىنچىسى ئۇتكۈنچى چۆل يايلاق — يايلاق تەبىئىي لاندشافتى بەلۋىغدۇر.

يېرىم نەم كىلىمات رايونى شىنجاڭنىڭ يېرىم نەم كىلىمات رايونىنى ئايرىش كۆرسەتكۈچى: يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 501 ~ 1000 مىللىمېتىر، قۇرغاقلىق دەرىجىسى 1.0 ~ 1.59، تەبىئىي لاندشافتى ئورمان، يايلاق. شىنجاڭ گەرچە قۇرغاق رايون بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا يېرىم نەم رايون ۋە نەم رايونلار مەۋجۇت بولۇپ، تاغلىق رايونلارغا تارقالغان ھەمدە سوغۇق بەلۋاغ، سوب سوغۇق بەلۋاغ، سوغۇق مۆتىدىل بەلۋاغلاردا روشەن ۋېرتىكال تارقىلىش بەلۋاغلىرى بولۇپ، ئومۇمەن تاغ تىزمىلىرىنىڭ شامالغا يۈزلەنگەن يانباغرىلىرىدىكى ئەڭ چوڭ ھۆل - يېغىن بەلۋىغى دائىرىسىگە جايلاشقان بولىدۇ ياكى ئېگىز تاغلارنىڭ شامالغا يۈزلەنگەن يانباغرىدىكى قار سىزىقىغا يېقىن بولۇپ، تاغلىق رايونلاردا ئېگىز تاغ قار - مۇزلىرىنىڭ قاتتىق ھالەت ياكى يېرىم قاتتىق ھالەتتىكى مول سۇ بايلىقى رايونىنى ۋە ياكى ئوتتۇراھال تاغ بەلۋىغىدىكى ئەڭ چوڭ ھۆل - يېغىن بەلۋىغى مول سۇ بايلىقى رايونىنى شەكىللەندۈرگەن.

نەم كىلىمات رايونى شىنجاڭنىڭ نەم كىلىمات رايونىنى ئايرىش كۆرسەتكۈچى: يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى ≥1000 مىللىمېتىر، قۇرغاقلىق دەرىجىسى <1.0، تەبىئىي لاندشافتى ئورمان بەلۋىغى ياكى ئورمان، يايلاق بەلۋىغى. شىنجاڭنىڭ نەم كىلىمات رايونىنىڭ كۆلىمى چوڭ ئەمەس، ئوتتۇرا، ئېگىز تاغ بەلۋاغلىرىغا تارقالغان. مەسىلەن، كۇنەس دەريا سىستېمىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنى رايونىنىڭ ھۆل - يېغىن مىقدارى 1000 مىللىمېتىردىن كۆپ ياكى شۇنىڭغا يېقىنلىشىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، قابا دەريا سىستېمىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىن رايونىمۇ نەم رايون ھېسابلىنىدۇ.

كىلىمات تىپلىرى يەر شارىدا كەڭلىكلەرنىڭ تەسىرى بىلەن ئوخشاش بولمىغان كىلىمات بەلۋاغلىرى پەيدا بولغان. ئوخشاش بولمىغان ياكى ئوخشاش كىلىمات بەلۋاغلىرىدا دېڭىز، دەريا، تاغ - ئېدىر قاتارلىق

تەبىئىي جۇغراپىيىلىك مۇھىتلارنىڭ تەسىرى بىلەن ئوخشاش بولمىغان كىلىمات ئالاھىدىلىكلىرى شەكىللەنگەن. بۇ خىل كىلىماتلار كىلىمات تىپلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. شىنجاڭ چوڭ قۇرۇقلۇق كىلىمات تىپىغا كىرىدۇ. ئاساسىي ئالاھىدىلىكى: كىلىمات ئامىللىرىنىڭ سوتكىلىق، پەسللىك، يىللىق دەۋرىي ئۆزگىرىشى ياكى دەۋرىيلىكى بولمىغان ئۆزگىرىشى ناھايىتى چوڭ، بولۇپمۇ ھاۋا تېمپېراتۇرىسى ۋە يەر يۈزى تېمپېراتۇرىسىنىڭ ئۆزگىرىشى كۆچلۈك. قۇرغاق رايونلاردا قۇياش رادىئاتسىيىسى ۋە يەر يۈزى رادىئاتسىيىسىنىڭ كۆچلۈكلۈك دەرىجىسى بىرقەدەر چوڭ. يىل پەسلى تېمپېراتۇرا ناھايىتى يۇقىرى، ھاۋا بېسىمى تۆۋەن، نەملىك ئاز؛ قىش پەسلى تېمپېراتۇرا ناھايىتى تۆۋەن، يۇقىرى بېسىمنىڭ تىزگىنلىشىدە بولۇپ، نەملىك بىر قەدەر يۇقىرى. يىل پەسلى قۇياش رادىئاتسىيىسى كۆچلۈك، قۇرۇقلۇق يۈزى تېمپېراتۇرىسىنىڭ ئۆرلىشى تېز؛ تۇربۇلېنتلىق ئېقىم كۆچىيىپ، دائىرىلىك توپ بۇلۇت ۋە گۈلدۈرمامىلىق يامغۇرنى شەكىللەندۈرىدۇ. بۇلۇت مىقدارىنىڭ كۆپىيىشى قۇياشنىڭ بىۋاسىتە رادىئاتسىيىسىنى توسالغۇغا ئۇچرىتىپ، تېمپېراتۇرىنىڭ ئۆرلەش دەرىجىسىنى ئاشۇرۇۋېتىدۇ. قىش پەسلى يۇقىرى ھاۋا بېسىمىنىڭ قاپسۇۋېلىشى بىلەن ھاۋا ئۇچۇق كۈنلەر كۆپرەك، يەر يۈزى رادىئاتسىيىسى كۆچلۈك، تېمپېراتۇرىنىڭ تۆۋەنلىشى كۆچلۈك بولىدۇ. شىنجاڭدا تېمپېراتۇرىنىڭ يىللىق پەرقى ئەڭ چوڭ جاي توقسۇن بولۇپ، 47.0℃ قا يېتىدۇ؛ تېمپېراتۇرىنىڭ سوتكىلىق پەرقى ئەڭ چوڭ جاي نىيە بولۇپ، 33.2℃ قا يېتىدۇ؛ تېمپېراتۇرىنىڭ ئوتتۇرىچە سوتكىلىق پەرقى ئەڭ چوڭ جاي ئەندىر دەرياسى ساھىلى بولۇپ، 18.6℃ قا يېتىپ، مەملىكەت بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. مەملىكەت بويىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى ئەڭ ئاز رايون توقسۇن بولۇپ، ئوتتۇرىچە قىممىتى (1950 ~ 1980 - يىللىرى) 6.6 مىللىمېتىرلا كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، چوڭ قۇرۇقلۇق كىلىماتى كاتېگورىيىسىگە كىرىدىغان نۇرغۇن كىلىمات تىپلىرى بار. بۇنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى باشقا كىلىمات بەلۋاغلىرى ۋە كىلىمات رايونلىرىدا كۆرۈلىدىغان بولۇپ، شىنجاڭ كىلىماتىنىڭ كۆپ خىللىقىنى گەۋدىلەندۈرگەن.

قۇملۇق كىلىماتى شىنجاڭدىكى قۇملۇقلارنىڭ كۆلىمى 429 مىڭ 900 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەت قۇملۇق كۆلىمىنىڭ 59.2% نى ئىگىلەيدۇ. تەكلىماكان ۋە قۇربانتوڭغۇتتىن ئىبارەت ئىككى چوڭ قۇملۇق تىپىك قۇملۇق كىلىماتىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. تەكلىماكان رايونىدا قۇياش رادىئاتسىيىسىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى يىلىغا 5700 ~ 6200 مېگا جوئۇل/كۋادرات مېتىر بولۇپ، قۇمۇل ۋىلايىتى (يىلىغا 6400 مېگا جوئۇل/كۋادرات مېتىر) نىڭكىدىن ئازراق. بۇنى قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قۇم بوران ۋە چاڭ - توزانلىق ھاۋا رايى كەلتۈرۈپ چىقارغان. يىل پەسلى 7 - ئايلىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 26.0℃~28.0℃ بولۇپ، مەنشى پونكتىدا ئوتتۇرىچە ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا 36.5℃، مۇتلەق ماكسىمۇم تېمپېراتۇرا 42.3℃ (1988- يىلى 6- ئاي)، ئوتتۇرا تارىم پونكتىدا مۇتلەق مىنىمۇم تېمپېراتۇرا 21.2℃ - (1990 - يىلى 1 - ئاي) بولغان؛ قۇم يۈزى تېمپېراتۇرىسىنىڭ مۇتلەق ماكسىمۇم قىممىتى مەنشى پونكتىدا 70.0℃ (1988- يىلى 6- ئاينىڭ 27 - كۈنى)، ئوتتۇرا تارىم پونكتىدا 70.8℃ (1990 - يىلى 6- ئاينىڭ 29- كۈنى) بولغان. قۇم بوران مەنشى پونكتىدا 65 كۈن، چاڭ - توزانلىق كۈن مەنشى پونكتىدا 96 كۈن، ئوتتۇرا تارىم پونكتىدا 70 كۈن بولغان. يەنى شامال چىقىلا چاڭ - توزان پەيدا بولۇش قۇملۇق كىلىماتىنىڭ تىپىك ئالاھىدىلىكىدۇر.

ئېگىز تاغ كىلىماتى شىنجاڭدا ئېگىز تاغلار كۆپ بولۇپ، ئېگىزلىك ۋە يەر تۈزۈلۈشىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن ئالاھىدە ئېگىز تاغ كىلىماتى شەكىللەنگەن. ئېگىز تاغ كىلىماتىنىڭ ئالاھىدىلىكى: (1) كىلىمات بەلۋېغى روشەن، بولۇپمۇ يىل پەسلىدە تۈزلەڭلىكتىن تاغ چوققىلىرىغىچە ئوخشاش بولمىغان كىلىمات رايونى ۋە كىلىمات تىپلىرى بار بولۇپ، ئەتىياز، يىل، كۈز، قىشتىن ئىبارەت تۆت پەسلىنىڭ كىلىماتى بولىدۇ. (2) تاغلىقلارنىڭ ئوتتۇرا ھال تاغ رايونلىرىدا ئەڭ چوڭ بىر ھۆل - يېغىن بەلۋېغى بار. تەڭرىتاغلىرىنى مىسالغا ئالساق، شىمالىي يانباغرىدىكى ئەڭ چوڭ بەلۋاغ دېڭىز يۈزىدىن 1900 ~ 2800 مېتىر ئېگىزلىكتە بولۇپ، ھۆل - يېغىن مىقدارى 500 مىللىمېتىردىن يۇقىرى، يىل پەسلىگە مەركەزلەشكەن، پۈتۈن يىللىق ھۆل - يېغىننىڭ 60% نى ئىگىلەيدۇ؛ تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي يانباغرىلىرىدا بولسا دېڭىز يۈزىدىن ئومۇمەن 2000 ~ 3800 مېتىر ئېگىزلىكتە بولۇپ، ئەڭ چوڭ ھۆل - يېغىن بەلۋېغى يۇقىرى - تۆۋەن

يۆتكىلىدۇ. قىش پەسلى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرلىرىدا 800 ~ 1000 مېتىر ئارىلىقىدا؛ ئەتىياز، كۈز پەسللىرى قىشلىق، يازلىق ھۆل - يېغىن بەلۋاغلىرى ئارىلىقىدا بولىدۇ. (3) قىش پەسلى تاغلىق رايونلاردا ئىنۇبرسىيە بەلۋاغلىرى بولۇپ، 11 - ئاينىڭ باشلىرى شەكىللىنىپ، 3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى يوقىلىدۇ. ئىنۇبرسىيە ئەڭ كۆچلۈك بولغاندا (ئۇ رۇمچىدىن تەڭرىتاغ 1 - نومۇرلۇق مۇزلۇقىغىچە) 0.54℃/100m غا يېتىدۇ. ئۇنىڭ قېلىنلىقى 1 - ئايدا ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4200 مېتىرغا يېتىدۇ؛ 12 - ئاي، 2 - ئايلاردا ئايرىم - ئايرىم ھالدا 3850 مېتىر، 3550 مېتىرغا يېتىدۇ. (4) روشەن جىلغا شامىلى چىقىدۇ. ئەتىگەندىن تارتىپ كەچ كىرگۈچە جىلغا شامىلى سوقىدۇ، كۈن ئولتۇرغاندا بولسا تاغ شامىلى سوقىدۇ. (5) تاغ چوققا رايونلىرىغا نۇرغۇن چوڭ - كىچىك مۇزلۇقلار تارقالغان. (6) ئىنفرا قىزىل نۇرى، ئولترا بىنەپشە نۇرلار دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىگەنسىرى ئازىيىپ، ئوتتۇراھال تاغ بەلۋېغىغا بارغاندا ئاجىز بەلۋاغنى شەكىللەندۈرىدۇ ھەمدە كېيىن بارغانچە ئېشىپ بارىدۇ. ئىنفرا قىزىل نۇرىنىڭ يىللىق قىممىتى 2500~2700 مېگا جوئۇل/كۋادرات مېتىرغا، ئولترا بىنەپشە نۇر 299~390 مېگا جوئۇل/كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ. (7) ئېگىز تاغلارنىڭ قايتۇرۇش نىسبىتى ئىنتايىن زور بولۇپ، قار يۈزىنىڭ قايتۇرۇش نىسبىتى ئادەتتە 0.4~0.7 ئارىلىقىدا بولىدۇ. (8) سوغۇق پەسلىدە ئېگىز تاغلاردا ھاۋا ئوچۇق، شامال ئاز، بۇلۇتسىز بولىدۇ.

ئېگىزلىك كىلىماتى بۇ شىنجاڭ تەۋەلىكىدىكى چىڭخەي - شىزاڭ ئېگىزلىكى بىلەن پامىر ئېگىزلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئېگىزلىك كىلىماتىنىڭ ئالاھىدىلىكى: (1) دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى يۇقىرى، ھاۋا بېسىمى تۆۋەن، ھاۋا شالاڭ، ئوكسىگېن مىقدارى ئاز، قايناش نۇقتىسى تۆۋەن. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3000 مېتىر كېلىدىغان ئېگىزلىكلەردە ھاۋا بېسىمى 30% تۆۋەنلەيدۇ، 5000 ~ 5500 مېتىر كېلىدىغان جايلاردا ھاۋا بېسىمى دېڭىز يۈزىدىكىنىڭ 50% ىگىلا توغرا كېلىدۇ، قايناش نۇقتىسى 70℃ ~ 80℃ قىچە تۆۋەنلەيدۇ. يازىپەسلى ئېگىزلىك ئىسسىق تۆۋەن بېسىمنىڭ كونترۇللۇقىدا بولىدۇ، قىش پەسلى بولسا سوغۇق يۇقىرى بېسىمنىڭ كونترۇللۇقىدا بولىدۇ. ھاۋا بېسىمىنىڭ يىللىق ئۆزگىرىشىنىڭ ئىككى يۇقىرى قىممىتى بولىدۇ. كەڭشۇەردە ئەڭ يۇقىرى قىممەت 9 - ، 10 - ئايلاردا كۆرۈلگەن، تۆۋەنرەك ئېگىزلىكتە 6 - ئايلاردا كۆرۈلگەن، پەس جىلغىلىرىدا ئەڭ يۇقىرى قىممىتى 2 - ئايدا كۆرۈلگەن. (2) قۇياش نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن، قۇياشنىڭ ئومۇمىي رادىئاتسىيەسى زور، ئولترا بىنەپشە نۇر كۈچلۈك. قۇياش نۇرىنىڭ چۈشۈشى ۋاقتى كەڭشۇەردە تەخمىنەن 3000 سائەت ئەتراپىدا بولىدۇ، شىجۇەنخىدا 3501 سائەتكە يېتىدۇ. قۇياشنىڭ ئومۇمىي رادىئاتسىيەسى كەڭشۇەردە 5900 مېگا جوئۇل / كۋادرات مېتىر بولغان. (3) ئېگىزلىكتە ھاۋا قۇرغاق، ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز؛ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2500 ~ 3500 مېتىر ئارىلىقتا ئەڭ چوڭ بىر ھۆل - يېغىن بەلۋېغى بولۇپ، ئۇنىڭ يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 150 ~ 300 مىللىمېتىر كېلىدۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن كېيىن ئېگىزلىك ئاشقانسېرى ھۆل - يېغىن تەدرىجىي ئازىيىپ بارىدۇ. كەڭشۇەر (3975 مېتىر) دە 35.7 مىللىمېتىرلا كېلىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن 5000 مېتىر يۇقىرى ئېگىزلىكتە يازىپەسلى گۈلدۈرما-مىلىق ئۇتكۇنچى يامغۇر كۆپ بولۇپ، گۈلدۈرى بار، يامغۇرى ئاز بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. (4) تېمپېراتۇرا تۆۋەن، سوغۇق مەزگىلى ئۇزۇن، تۇپراقنىڭ توڭلىشى چوڭقۇر، قار توپلىنىش مەزگىلى ئۇزۇن. كەڭشۇەردە ≤0℃ بولىدىغان ۋاقتىنىڭ باش قىشتىكى كۈن سانى 337 كۈنگە يەتكەن. يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 0.6℃ - بولۇپ، يېرىم يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت 0℃ تىن تۆۋەن بولىدۇ؛ يىل بويى قار قاپلاپ، تۇپراقنى كۆپ يىل توڭلاشتەك ھالەت شەكىللەنگەن. (5) شامالنىڭ سۈرئىتى تېز، بورانلىق كۈن سانى كۆپ. كەڭشۇەردە 130 كۈنگە يېتىدۇ، 2 - ، 4 - ئايلاردىكى ئەڭ زور شامال سۈرئىتى 20 مېتىر /سېكۇنتقا يېتىدۇ. (6) تېمپېراتۇرىنىڭ يىللىق پەرقى كىچىك، سوتكىلىق پەرقى چوڭ، يىللىق پەرقى 20℃ ئەتراپىدا؛ ئوتتۇرىچە سوتكىلىق پەرقى كەڭشۇەردە 15℃~18℃ بولغان. (7) چوڭ قۇرۇقلۇق دەرىجىسى (گورزىنسكىي W. Gorczynski فورمۇلىسىغا ئاساسلانغاندا) تورغاتنىڭ 39.09، كەڭشۇەرنىڭ 40.89 بولۇپ، قۇملۇق ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ تاغلىقلىرى (50 ~ 70) نىڭكىدىن كۆپ كىچىك.

ئويمانلىق كىلىماتى شىنجاڭدا ئويمانلىقلار

ناھايىتى كۆپ، ئويىمانلىق كىلىماتىنىڭ ئالاھىدىلىكى: (1) يازدا ئىسسىق، قىشتا سوغۇق. يار پەسلى ئويىمانلىقنىڭ «تونۇر» لۇق رولى بولغانلىقتىن، يېيىق ھالەتتە بولۇپ، ھاۋا ئېقىمى، ھاۋا ماسسىسىنىڭ ئالمىشىشى قىيىن، يانتۇلۇق رادىئاتسىيىسىنىڭ ئىسسىقلىقنى ئاشۇرۇۋېتىشى بىلەن كۆچلۈك تۇربۇلىنتلىق ئېقىم ۋە كونۋېكسىيە رول ئوينايدۇ. ئەگەر يەر ئوستى پائالىيەت يۈزى قۇملۇق رايون بولسا، چۈشتە دائىم قۇملار ئۈچۈپ، قۇيۇن چىقىپ، قۇم بورانلىق ھاۋا رايى ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ. قىش پەسلى سوغۇق ھاۋا تۆۋەنلەپ «سوغۇق ئوقۇر» لۇق رولىنى ھاسىل قىلىدۇ. يەر ئوستى پائالىيەت يۈزى قېلىن قار بىلەن قاپلانغان جۇڭغار ئويىمانلىقىدا، 12 ـ ئايدا دائىم تومان بىلەن قاپلانغان تومان سۈڭگىلىك ھاۋا رايى كۆرۈلىدۇ. (2) تېمپېراتۇرىنىڭ يىللىق، سوتكىلىق پەرقى چوڭ. جۇڭغار ئويىمانلىقىدا تېمپېراتۇرىنىڭ يىللىق پەرقى 40°C تىن يۇقىرى بولۇپ، قارا-مايدا 44.1°C، سەيجياخۇدا 44.9°C، تورپان ئويىمانلىقىدا 42.2°C، قومۇل ئويىمانلىقىدا 39.4°C، تارىم ئويىمانلىقىدا 30°C~35°C، كورلىدا 34.2°C، قەشقەردە 32.0°C بولىدۇ. تېمپېراتۇرىنىڭ ئوتتۇرىچە سوتكىلىق پەرقى 16°C ~ 12°C بولۇپ، يىللىق ئەڭ چوڭ سوتكىلىق پەرقى 27°C ~ 24°C بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇرۇمچىدە 26°C، قەشقەردە 27.5°C بولىدۇ. (3) پارغا ئايلىنىش مىقدارى چوڭ، نەملىكى تۆۋەن، بۇلۇت مىقدارى ئاز.

ۋادى كىلىماتى ۋادى كىلىماتى ئويىمانلىق كىلىماتى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. كىلىمات ئامىلىنىڭ ئۆزگىرىشى، كىلىماتىنىڭ دەۋرلىك ئۆزگىرىشى بىر قەدەر ئاستا بولىدۇ. ئالاھىدىلىكى: (1) يازدا ئىسسىق، قىشتا سوغۇق، يار پەسلى ۋادى ئىسسىپ كېتىدۇ، نەتىجىدە ئەتراپتىكى جايلار بىلەن ئىسسىقلىق ئالمىشىش ئاز، ھاۋانىڭ كونۋېكسىيە خاراكتېرى كۈچلۈك بولۇپ، ئاسانلا توپ بۇلۇت ۋە ئۆتكۈنچى ھۆل ـ يېغىنلىق، گۈلدۈرمامىلىق، مۆلدۈرلۈك ھاۋا رايى شەكىللىنىدۇ؛ قىش پەسلى ۋادىنىڭ سوغۇق ھاۋاسى تاغلىق رايونلاردىن تۆۋەنگە سىلجىپ، ۋادى سوغۇق ھاۋاسى شەكىللىنىدۇ؛ تۈزلەڭلىك رايونلارغا سېلىشتۇرغاندا قىرو ئۇششۇكى بالدۇر كۆرۈلۈپ، كېيىن ئاخىرلىشىدۇ، قىرو ئۇششۇكى مەزگىلى ئۇزۇن بولىدۇ. (2) دائىم ئىنۇېرسىيە قاتلىمى شەكىللىنىدۇ، قىش پەسلى بۇ خىل ئەھۋال روشەن بولىدۇ. ئىلى ۋادىسىنىڭ ئىللىق بەلۋېغى دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 660~1500 مېتىر ئارىلىقىدىكى جايلاردا بولىدۇ. (3) ئىللىق پەسلىدە ۋادىلارنىڭ ئوتتۇرا ۋە يۇقىرى قىسمىدا ئەڭ چوڭ ھۆل ـ يېغىن بەلۋېغى شەكىللىنىدۇ. ئىلىدىكى كۈنەس دەرياسى، قاش دەريا-سىنىڭ ئوتتۇرا، يۇقىرى ئېقىنىنىڭ يىللىق ھۆل ـ يېغىن مىقدارى تەخمىنەن 1000 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ. (4) تېمپېراتۇرىنىڭ يىللىق، سوتكىلىق پەرقى تۈزلەڭلىكلەرنىڭكىدىن چوڭ، ئويىمانلىقلارنىڭكىدىن كىچىك بولىدۇ. (5) تاغ ئامىلى ۋە ۋادى ئامىلى روشەن. كۈندۈزى كۈن چىققاندىن كېيىن ۋادى ئامىلى ۋادىنى بويلاپ چىقىشقا باشلايدۇ، نەتىجىدە ۋادى ئۈستىدە دائىم بۇلۇت شەكىللىنىدۇ؛ كېچىدە تاغ ئامىلى تۆۋەنگە سىلجىيدۇ، نەتىجىدە بەزىدە ئىسسىق قۇرغاق شامال پەيدا بولىدۇ. (6) قىش پەسلى ۋادىلارنىڭ ئوتتۇرا ۋە يۇقىرى قىسمىدا يېغىندى قار مىقدارى كۆپ بولۇپ، دائىم قار كۆچكۈنى ۋە قار شۇنىرغان شەكىللىنىدۇ؛ يار پەسلى قارا يامغۇر يېغىپ، دائىم لايلىق تاش ئېقىنى، يانتۇلۇقتىن سىيرىلىپ چۈشۈش قاتارلىق ئاپەتلەر كۆرۈلىدۇ.

كۆل كىلىماتى شىنجاڭدا كۆللەر كۆپ بولۇپ، يەنە 500 دىن ئارتۇق سۇ ئامبىرى بار. ئۇلارنىڭ كىلىمات ئالاھىدىلىكى: (1) تېمپېراتۇرىنىڭ يىللىق، سوتكىلىق ئۆزگىرىشى كىچىك؛ يىللىق، سوتكىلىق ئامپلىتۇدىسىنىڭ ئۆزگىرىشى كىچىك. (2) روشەن دېڭىز- قۇرۇقلۇق ئامىلى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. كۈندۈزى كۆل يۈزىدە سوققان قۇرۇقلۇق شامىلى ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنى تۆۋەنلەتكەچكە نەملىك يۇقىرى بولۇپ، سالقىن تۇيغۇ بېرىدۇ؛ كېچىسى قۇرۇقلۇق تېز سوۋۇغاچقا، سوغۇق ھاۋا ئېقىمى كۆل رايونىغا قاراپ ئېقىپ، ھاۋا بىر قەدەر ئىللىق، قۇرغاق بولىدۇ. كىلىماتىدا كېچە ـ كۈندۈزلۈك ئۆزگىرىشمۇ، سوغۇق، ئىسسىق پەسللىك ئۆزگىرىشمۇ بولىدۇ. دائىم-رىلىك ئايلانما ئېقىملىق دېڭىز- قۇرۇقلۇق شامىلى چىقىدىغان بولۇپ، شامال يۇنىلىشى چاستوتىسى (قېتىم سانى) دا يەر شەكلىگە قاراپ بىر قەدەر چوڭ چاستوتا شەكىللىنىدۇ. مەسىلەن، بۇغدا كۆلىنىڭ جىلغا شامىلى NW، تاغ شامىلى SE بولۇپ، يىللىق چاستوتىسى ھەرقايسىسىنىڭ 25% تىن يۇقىرى بولىدۇ. (3) كۆل كىلىماتىنىڭ نەملىكى يۇقىرى، مۇتەلەق نەملىك، نىسپىي نەملىك، سېلىشتۇرما نەملىك

قاتارلىقلارمۇ مۇناسىپ ھالدا يۇقىرى بولىدۇ. ئەتىگەن ۋە كەچقۇرۇن دائىم تۇمان پەيدا بولىدۇ، بوغدا كۆلىدە تۇمان بولىدىغان كۈن كۆپ بولغاندا 66 كۈنگە يېتىدۇ. بۇلۇت مىقدارى بىر قەدەر كۆپ. بوغدا كۆلىنىڭ يىلىلىق ئومۇمىي بۇلۇت مىقدارى >8.0 ئۇلۇش، بۇلۇتلۇق ۋاقتى 96.6كۈن، تۆۋەن بۇلۇتلۇق تۇمان 1.7 ئۇلۇش بولىدۇ. (4) كۆللەردە سۇ پارى يېتەرلىك. كۆلىمى چوڭراق كۆل يۇزىنىڭ ھۆل - يېغىن مىقدارى دائىم قۇرۇقلۇق قىرغاق رايونلىرىنىڭكىدىن كۆپ بولىدۇ.

چۆل كىلىماتى قۇملۇق كىلىماتىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئالاھىدىلىكى: (1) تېمپېراتۇرىنىڭ يىلىلىق، سوتكىلىق پەرقى چوڭ. كېچىك (يۇلغۇن دەريا-سى) تە تېمپېراتۇرىنىڭ يىللىق پەرقى 34.6°C، نومدا 40.5°C، قارامايدا 44.1°C بولىدۇ. تېمپېراتۇرىنىڭ ئوتتۇرىچە سوتكىلىق پەرقى كېچىكتە 16.0°C ئەتراپىغا يېتىدۇ، نومدا 12.0°C~16.0°C، قارامايدا 7.°C~12°C لا بولىدۇ. كېچىكتە مۇتلەق ماكسىمۇم تېمپېراتۇرا 39.0°C، مۇتلەق مىنىمۇم تېمپېراتۇرا 31.0°C- بولىدۇ؛ نومدا مۇتلەق ماكسىمۇم تېمپېراتۇرا 43.5°C، مۇتلەق مىنىمۇم تېمپېراتۇرا 30.9°C-؛ قارامايدا مۇتلەق مىنىمۇم تېمپېراتۇرا 35.9°C- بولىدۇ. (2) قۇم بوران، قۇم ئۇچۇش، چاڭ - توزانلىق كۆپ ناھايىتى ئاز. قۇم بوران قارامايدا، كېچىكلەردە ئومۇمەن 18كۈن، نومدا 30 كۈنگە يېتىدۇ. قۇملۇق رايونلارغا سېلىشتۇرغاندا، بۇ روشەن ھالدا ئاز، بولۇپمۇ قۇم ئۇچۇش، چاڭ - توزانلىق كۈن ناھايىتى ئاز كۆرۈلىدۇ. (3) كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى قۇملۇق رايونلارنىڭكىدىن كۆپ. كېچىك، نوم قاتارلىق جايلاردا 3300 سائەتتىن يۇقىرى بولىدۇ؛ قارامايدا ئازراق بولۇپ، 2800 سائەت ئىچىدىلا بولىدۇ. (4) ھاۋا ئوچۇق كۈنلەر كۆپ، قۇياش رادىئاتسىيىسىنىڭ بىۋاسىتە چۈشۈشى، قۇياش ئومۇمىي رادىئاتسىيىسى قۇملۇق رايونلارنىڭكىدىن كۆپ. (5) يەر يۈزىگە يېقىن شامال سۈرئىتى قۇملۇق رايونلارنىڭكىدىن زور. (6) ئېزىنتقۇ ھادىسىسى كۆپرەك كۆرۈلىدۇ.

قار - مۇزلۇق كىلىماتى شىمالىي شىنجاڭدا 11 - ئايدا قىش كىرگەندىن كېيىن، يېغىندى قارنىڭ قېلىنلىقى 15~30 سانتىمېتىرغا يېتىدۇ. قارنىڭ قېلىنلىقى 30 سانتىمېتىردىن ئېشىپ كەتكەن كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە كۈن سانى كۆكتوقايدا 95.0 كۈنگە يەتكەن (ئەڭ كۆپ بولغاندا 125 كۈن) بولۇپ، جۇڭگو مېتېئورولوگىيە پونكتى بۇ جاينى يېغىندى قارنىڭ قېلىنلىقى 30 سانتىمېتىردىن ئېشىپ كېتىدىغان كۈن سانى ئەڭ كۆپ يەر، دەپ بېكىتكەن. شىنجاڭنىڭ جۇڭگودىكى ئەڭ قېلىن يېغىندى قار چوڭقۇرلۇقى كۆرۈلىدىغان جاي ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، ئالتاي تېغىدىكى دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1900 مېتىر كېلىدىغان سىنتاشتا 149 سانتىمېتىرغا يەتكەن (1960- يىلى 3- ئاينىڭ 5- كۈنى). تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3000 مېتىر كېلىدىغان يەرلىرىدە ئەڭ قېلىن قار چوڭقۇرلۇقى 100 سانتىمېتىرغا يېتىدۇ؛ كۆڭىنلۇن تاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرى ۋە ئېگىز تاغ داۋانىدا 100~120 سانتىمېتىرغا يېتىدۇ. ئېگىز تاغ بەلۋېغىدا مەڭگۈلۈك يېغىندى قار ۋە مۇزلۇقلار بار، يېغىندى قار ۋە مۇزلۇقلارنىڭ قايتۇرۇش نىسبىتى ئادەتتە 30%تىن 70% كىچە بولۇپ، يېڭى قارنىڭ 90%تىن ئاشىدۇ. قار ۋە مۇزلار تېمپېراتۇرىنى ساقلاش رولىغا ئىگە. چۈشتە قار يۈزىنىڭ قايتۇرۇش نىسبىتى تۆۋەنلەيدۇ، قار - مۇز قەۋىتىنىڭ ئاستىدىكى تېمپېراتۇرا يەر يۈزى تېمپېراتۇرىسىدىن يۇقىرى بولىدۇ. مۇزلۇقلاردا مۇزلۇق شامالىلىرى بولۇپ، تاغ جىلغىسى شامىلىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ، تېمپېراتۇرىسى تۆۋەن، نەملىكى يۇقىرى بولىدۇ.

ئوتلاق كىلىماتى شىنجاڭنىڭ ئوتلاقلىرى كەڭ، يەر كۆلىمى چوڭ. كىلىمات ئالاھىدىلىكى: (1) ھۆل - يېغىن مىقدارى 280~500 مىللىمېتىر بولۇپ، كۆپىنچە ئىللىق پەسلىگە مەركەزلەشكەن. (2) يەر ئۈستى پائالىيەت يۈزى ئوت - چۆپ بىلەن قاپلانغان، ھەرقايسى ئايلارنىڭ ئوتتۇرىچە يىللىق، سوتكىلىق تېمپېراتۇرا پەرقى كىچىكرەك بولۇپ، 12°C~15°C؛ يىللىق تېمپېراتۇرا پەرقى تۆزلەڭلىك رايونلارنىڭكىدىن كىچىك بولۇپ، ئومۇمەن 30°C~35°C بولىدۇ. بايىنبۇلاقنىڭ ياز پەسلىدىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 16°C~17°C، قىش پەسلى (12- ئايدىن 2- ئايغىچە) دىكى ئوتتۇرىچە ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى 26°C~32°C- بولىدۇ. (3) نىسبىي نەملىكى 60% تىن 70% كىچە، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ چوڭ. (4) قۇم بورانلىق كۈن سانى ئىنتايىن ئاز، لېكىن مۇلدۇر، تۇمان، گۈلدۈرماملىق يامغۇرلۇق ھاۋا رايى دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. (5) ياز پەسلى، ھەتتا قىش پەسلىمۇ قار - يامغۇرى كۆپ؛ لېكىن ھاۋا

ئوچۇق كۆنلىرى كۆپ بولغاچقا، ئومۇمىي رادىئاتسىيە مىقدارى بىر قەدەر چوڭ بولۇپ، يىلىغا تەخمىنەن 4500～5000 مېگا جوئۇل/كۋادرات مېتىر. (6) جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى ئوتلاقلار، ھەتتا چۆل ئوتلاقلىرى قىش پەسلى قار بىلەن قاپلىنىدۇ.

ئورمان كىلىماتى شىنجاڭدىكى ئورمانلىقلار ئاساسەن ھەرقايسى تاغلارنىڭ ئوتتۇراھال تاغ بەلۋاغلىرىغا تارقالغان بولۇپ، ئېگىزلىكى كەڭلىكىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ تۆۋەنلەپ بارىدۇ. ئورمان كىلىماتىنىڭ ئالاھىدىلىكى: (1) سوغۇق مۆتىدىل بەلۋاغ ۋە سۇب سوغۇق بەلۋاغلارغا كۆپرەك تارقالغان. ئورمان ئەڭ چوڭ ھۆل - يېغىن مىقدارى 300～500 مىللىمېتىر بولۇپ، كۆپىنچە ياز پەسلىگە مەركەزلەشكەن؛ قىش پەسلى قارنى ئاساس قىلغان بولۇپ، چەكسىز ئورمان، قارلىق دالانى شەكىللەندۈرىدۇ. يىغىندى قارلار ئىسسىقلىق ساقلاش رولىغا ئىگە. (2) نىسپىي نەملىكى ومۇمەن %70تىن ئاشىدۇ. (3) ئورمان بەلۋاغلىرىدا قاتلام ئېگىزلىكى ئوخشاش بولمىغان ستېرىئولۇق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ئۆسىدۇ. (4) تېمپېراتۇرىنىڭ سوتكىلىق، يىللىق پەرقى كىچىك. مەسىلەن، ئۇرۇمچىدىكى شياۋچۈيزىدە تېمپېراتۇرىنىڭ ئايلىق، يىللىق ئوتتۇرىچە سوتكىلىق پەرقى 10℃ ئەتراپىدا بولىدۇ، 8- ئايدا ئەڭ چوڭ بولۇپ، 11.3℃ كېلىدۇ، يىللىق پەرقى 25.6℃. (5) ئوتتۇرىچە شامال سۈرئىتى تۆۋەن، پۈتۈن يىلنىڭ ھەرقايسى ئايلىرىدا ئىككى مېتىر/سېكۇنت ئەتراپىدا بولىدۇ. (6) تاغلىق ئىنۋېرسىيە بەلۋىغى بولۇپ، قىشتا سوغۇق بولمايدۇ، يازدا ئىسسىپ كەتمەيدۇ.

قۇياش رادىئاتسىيىسى بۇ ئومۇمىي رادىئاتسىيە، بىۋاسىتە رادىئاتسىيە، چېچىلما رادىئاتسىيە، قايتۇرۇش نىسبىتى، ئۇنۇملۇك رادىئاتسىيە، فوتوسىنتېزلىق ئۇنۇملۇك رادىئاتسىيە، ئۇلترا بىنەپشە نۇر رادىئاتسىيىسى، ئىنفرا قىزىل نۇر رادىئاتسىيىسى قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ. شىنجاڭدا قۇياش ئومۇمىي رادىئاتسىيىسى جەنۇبىي شىنجاڭدا شىمالىي شىنجاڭدىكىدىن كۆپ، شەرقتە غەربتىكىدىن كۆپ، ئويمانلىقلاردا تاغلىقلاردىكىدىن كۆپ. شىمالىي شىنجاڭدا يىلىغا 5200～5600 مېگا جوئۇل/كۋادرات مېتىر، جەنۇبىي شىنجاڭدا بولسا يىلىغا 6000～6200 مېگا جوئۇل/كۋادرات مېتىر؛ ئەڭ چوڭ قىممىتى قۇمۇلنىڭ نومىدا بولۇپ، يىلىغا 6200 مېگا جوئۇل/كۋادرات مېتىرغا يەتكەن؛ ئەڭ كىچىك قىممىتى جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ مەركىزىدە بولۇپ، يىلىغا 5200 مېگا جوئۇل/كۋادرات مېتىر. قۇياش بىۋاسىتە رادىئاتسىيىسىنىڭ تارقىلىشى قۇياش ئومۇمىي رادىئاتسىيىسىنىڭ ئەكسىچە. شىمالىي شىنجاڭدا يىلىغا 3400～3800 مېگا جوئۇل/كۋادرات مېتىر، جەنۇبىي شىنجاڭدا يىلىغا 3000～3400 مېگا جوئۇل/كۋادرات مېتىر؛ ئەڭ چوڭ قىممىتى قۇمۇل ئويمانلىقىدا بولۇپ، يىلىغا 400 مېگا جوئۇل/كۋادرات مېتىر؛ ئەڭ كىچىك قىممىتى تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتىدە بولۇپ، يىلىغا 2600～2900 مېگا جوئۇل/كۋادرات مېتىر. چېچىلما رادىئاتسىيە شىمالىي شىنجاڭدا يىلىغا 1800～2200 مېگا جوئۇل/كۋادرات مېتىر، جەنۇبىي شىنجاڭدا يىلىغا 2300～2500 مېگاجوئۇل/كۋادرات مېتىر؛ ئەڭ كىچىك قىممىتى چۆچەك ئويمانلىقىدا ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي چېتىدە بولۇپ، يىلىغا 1800～1900 مېگا جوئۇل/كۋادرات مېتىر؛ ئەڭ چوڭ قىممىتى تارىم ئويمانلىقىدا بولۇپ، يىلىغا 2800～300 مېگا جوئۇل/كۋادرات مېتىر. يىللىق قايتۇرۇش نىسبىتى مەڭگۈلۈك قار سىزىقى ئۈستىدە %70 كە يېتىدۇ، ئوتتۇرا، تۆۋەن تاغلاردا %35 تىن %40 كىچە، ئېگىزلىكلەردە %30تىن %40كىچە، جۇڭغار ئويمانلىقىدا %30تىن %35كىچە، تارىم ئويمانلىقىدا %35تىن يۇقىرى. ئۇنۇملۇك رادىئاتسىيە شىمالىي شىنجاڭدا يىلىغا 1700～1800 مېگا جوئۇل/كۋادرات مېتىر، جەنۇبىي شىنجاڭدا يىلىغا 2000 مېگا جوئۇل/كۋادرات مېتىر، شەرقىي شىنجاڭدا يىلىغا 2100～2200 مېگا جوئۇل/كۋادرات مېتىر. فوتوسىنتېزلىق ئۇنۇملۇك رادىئاتسىيە ئوتتۇرا دولقۇنىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 380～710 مېتىر بولۇپ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ فوتوسىنتېز رولى ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۆسۈش، يېتىلىشىدە ناھايىتى زور رول ئوينايدۇ. ھېسابلىنىشىچە، ئۇ شىمالىي شىنجاڭدا يىلىغا 2400～2600 مېگا جوئۇل/كۋادرات مېتىرغا، جەنۇبىي شىنجاڭدا يىلىغا 2800～3000 مېگا جوئۇل/كۋادرات مېتىرغا يەتكەن.

قۇياش نۇرىنىڭ چۈشۈشى شىنجاڭ مەملىكەت بويىچە قۇياش نۇرى ئەڭ تولۇق چۈشىدىغان رايونلارنىڭ بىرى. قۇياش نۇرىنىڭ يىللىق چۈشۈش ۋاقتى شىمالىي شىنجاڭدا 2500～2700 سائەت بولسا، جەنۇبىي شىنجاڭدا 2700～3000 سائەتكە يېتىدۇ، قۇمۇلۇقنىڭ مەركىزىي قىسمى بولغان ئوتتۇرا تارىمدا

2700~2900 سائەت بولىدۇ؛ شىڭشىڭشيادا 3550 سائەتكە يەتكەن بولۇپ، ئۇ شىنجاڭ بويىچە قۇياش نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى جەھەتتىكى ئەڭ چوڭ قىممەت. شىڭشىڭشيا قۇياش نۇرىنىڭ چۈشۈشىدە مەملىكەت بويىچە ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. قۇياش نۇرىنىڭ چۈشۈش نىسبىتى پۈتۈن يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 60% تىن يۇقىرى، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ زور كۆپچىلىك رايونلىرىدا 74% ئەتراپىدا بولىدۇ، شەرقىي شىنجاڭدىكى قۇمۇل بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى چاقىلىقتا 83% كە يېتىدۇ. ئەڭ كىچىك قىممىتى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرى بىلەن قەشقەر، خوتەن ۋىلايەتلىرىدە بولۇپ، 40% تىن 50% كىچە بولىدۇ.

شىنجاڭدىكى ئاساسىي رايونلاردا قۇياش نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ھەمدە قۇياش نۇرىنىڭ چەكلىك مۇددەتتە چۈشۈش ۋاقتى (سائەت)

يەر نامى	يىللىق ئومۇمىي مىقدارى	سوتكىلىق ئوتتۇرىچە قىممەت	1 - ئاي	7 - ئاي	4 - ئايدىن 9 - ئايغىچە		0℃ ≤ مەزگىل		10℃ ≤ مەزگىل	
					ئومۇمىي مىقدارى	سوتكىلىق ئوتتۇرىچە قىممەت	ئومۇمىي مىقدارى	سوتكىلىق ئوتتۇرىچە قىممەت	ئومۇمىي مىقدارى	سوتكىلىق ئوتتۇرىچە قىممەت
ئالتاي	2963.4	8.1	167.4	336.2	1959.8	10.1	2055	9.9	1529	10.6
ئىلى	2802.4	7.7	156.6	322.3	1740.2	9.5	2180	8.7	1660	9.5
ئۈرۈمچى	2733.6	7.5	153.3	311.5	1724.0	9.4	2065	9.0	1540	9.6
تۇرپان	3049.5	8.4	180.5	318.1	1789.5	9.8	2473	9.2	2025	9.5
قۇمۇل	3360.3	9.2	212.5	335.9	1910.6	10.6	2548	10.2	1953	10.8
كورلا	2990.0	8.2	186.5	300.4	1716.4	9.4	2373	8.9	1834	9.4
ئاقسۇ	2873.3	7.9	188.9	303.9	1625.8	8.9	2265	8.5	1746	9.0
قەشقەر	2784.0	7.6	181.2	308.5	1654.7	9.0	2363	8.4	1852	9.0
خوتەن	2610.6	7.2	174.3	248.7	1045.7	7.7	2146	7.6	1651	7.9

بۇلۇت مىقدارى بۇلۇت مىقدارىنى 1 ~ 10 دەرىجىگە ئايرىش ئۇلچىمىگە ئاساسەن، 0~20% بولسا ھاۋا ئوچۇق، 80~100% بولسا ھاۋا تۇتۇق، باشقىلىرى بۇلۇتلۇق كۈن بولىدۇ. بۇلۇت يەنە ئومۇمىي بۇلۇت مىقدارى تەركىبىدىكى يۇقىرى، ئوتتۇرا، تۆۋەن ئۈچ خىل بۇلۇتنىڭ ئارىلاشما مىقدارى، تۆۋەن بۇلۇت مىقدارىدىن ئىبارەت ئىككى خىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئومۇمىي بۇلۇت مىقدارىنىڭ تارقىلىش ئالاھىدىلىكى: شىنجاڭ قۇرغاق رايون، يىللىق ئوتتۇرىچە ئومۇمىي بۇلۇت مىقدارىنى كەم دېگىلى بولمايدۇ. كۆكتوقايدىن چەرچەنگىچە بولغان تۆز سىزىق لىنىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئومۇمىي بۇلۇت مىقدارى 50% تىن چوڭ، لىنىيىنىڭ شەرقىي قىسمى 50% تىن سەل ئازراق. ئەتىياز پەسلى پۈتۈن يىلدا بۇلۇت مىقدارى ئەڭ كۆپ بولىدىغان مەزگىل بولۇپ، 60~70% كە يېتىدۇ. ياز پەسلى تاغلىق رايونلاردا 70% كە يېتىدۇ، تۆزلەڭلىكلەردە 60% بولىدۇ؛ كۈز پەسلى ئەڭ ئاز بولۇپ، شىمالىي شىنجاڭدا 40%، جەنۇبىي شىنجاڭدا 30% بولىدۇ؛ قىش پەسلى كۈز پەسلىدىكىدىن كۆپ بولۇپ، شىمالىي شىنجاڭدا 50~60%، جەنۇبىي شىنجاڭدا 40~50% بولىدۇ. يىللىق ئوتتۇرىچە تۆۋەن بۇلۇت مىقدارى شىمالىي شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمى، تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئېتەكلىرىدىكى تاغلىقلار ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىدىكى رايونلاردا 10~20% كىچە بولىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا رايونلاردا 10% كىمۇ يەتمەيدۇ. بۇ ھال شىنجاڭدا ھاۋا بوشلۇقىدىكى سۇ ھورلىرىنى غەرب شامىلى بەلۋېغىنىڭ ئېلىپ كېلىدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ شىمالىي مۇز ئوكيان سۇ ھورلىرىنىڭ يەتكۈزۈلۈشى بىلەن كېلىدىغانلىقىنى

ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

شامال ئاتموسفېرا ئايلانما ئېقىمىدىن ياكى ھاۋا ماسسىسىنىڭ ھەرىكىتىدىن پەيدا بولىدۇ. ئۇنى يۇقىرى بوشلۇق شامىلى، يەر يۈزى شامىلى، شامال يۇنىلىشى، شامال سۈرئىتى قاتارلىقلارغا بۆلۈشكە بولىدۇ. قىش پەسلى شىنجاڭ موڭغۇلىيە يۇقىرى ھاۋا بېسىمىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەربىي ۋە غەربىي جەنۇب قىسمىدا غەربىي شىمال شامىلى ۋە غەرب شامىلى كۆپ چىققاندىن باشقا، قالغان رايونلاردا شەرقىي شىمال شامىلى ۋە قىيپاش شەرق شامىلى كۆپ چىقىدۇ. ياز پەسلى شىنجاڭ ئىسىق تۆۋەن بېسىمنىڭ شىمالىي چېتىدە بولۇپ، شىمالىي شىنجاڭ ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىدا غەربىي شىمال شامىلى بىلەن غەرب شامىلى كۆپ چىقىدۇ. شىمالىي شىنجاڭ ھاۋا ئېقىمى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقىي ئوچىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، سائەت ئىستېرىلكىسى يۇنىلىشى بويىچە بۇرۇلۇپ جەنۇبىي شىنجاڭغا كىرگەنلىكتىن، كېرىيە دەرياسىنىڭ شەرقىدە شەرقىي شىمال شامىلى كۆپ چىقىدۇ. نىيە ناھىيىسىنى پاسىل قىلغان ھالدا، ئۇنىڭ شەرقىي قىسىملىرىدا شەرقىي شىمال شامىلى كۆپ چىقىدۇ، غەرب تەرىپىدە قىيپاش غەرب شامىلى كۆپ چىقىدۇ. ئەتىياز پەسلى چىقىدىغان شامالنىڭ يۇنىلىشى بىلەن ياز پەسلى چىقىدىغان شامالنىڭ يۇنىلىشى ئاساسەن ئوخشاش، كۈز پەسلى چىقىدىغان شامالنىڭ يۇنىلىشى بىلەن قىش پەسلى چىقىدىغان شامالنىڭ يۇنىلىشى ئاساسەن ئوخشاش. يىللىق ئوتتۇرىچە شامال سۈرئىتى جۇڭغار رايونىنىڭ غەربىي قىسمى بىلەن ئېرتىش دەرياسىنىڭ غەربىي قىسمىدا 4 مېتىر / سېكۇنتتىن يۇقىرى بولىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە بۇرچىن، قابا، جېمىنەي، قارا تۈمشۇق قاتارلىق جايلاردا 4 ~ 5 مېتىر/سېكۇنت، ئالاتاۋ ئېغىزىدا بولسا 6 مېتىر/سېكۇنتقا يېتىدۇ؛ شىمالىي شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمى، شەرقىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدە 4 مېتىر/ سېكۇنت، سەنتاڭخۇ، نوم چۆللۈك رايونىدا 5 ~ 6 مېتىر/سېكۇنت، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكى بويىلىرىدىكى يېزا ئىگىلىك رايونلىرىدا 3 مېتىر/ سېكۇنتتىن تۆۋەن بولىدۇ؛ ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا 2 ـ 2.5 مېتىر/ سېكۇنت ، ئۇرۇمچى ـ داۋانچىڭ ـ تۇرپان ۋىلايىتىدە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4 ~ 6 مېتىر/ سېكۇنتقا يېتىدۇ. شەرقىي شىنجاڭ رايونىدا شامال سۈرئىتى بىرقەدەر زور. قۇمۇلنىڭ غەربىي قىسمىدىكى لياۋدۇندىن 13 ئېغىز ئۆيگىچە بولغان ئارىلىقتا يىللىق ئوتتۇرىچە شامال سۈرئىتى 4.5 ~ 5.5 مېتىر/ سېكۇنت، كېچىك ۋە لوپنور كۆلىدە 5 مېتىر/سېكۇنت ئەتراپىدا بولىدۇ. كۆنچى دەرياسىنىڭ غەربىدىكى تارىم ئويمانلىقىدا شامال سۈرئىتى كۆپىنچە 2 مېتىر/سېكۇنتتىن تۆۋەن بولىدۇ. شامال سۈرئىتىنىڭ يىللىق ئۆزگىرىشى ئومۇمەن ئەتىياز پەسلى ئەڭ زور، ياز پەسلى ئونىڭدىن كىچىكىرەك، قىش پەسلى ئەڭ كىچىك بولىدۇ. شامال سۈرئىتىنىڭ سوتكىلىق ئۆزگىرىشى مۇنداق ئۈچ خىل تىپقا بۆلۈنىدۇ: (1) كۈندۈزدىكى شامال سۈرئىتى كېچىدىكى شامال سۈرئىتىدىن تېز بولىدۇ. (2) چۈشتىن كېيىندىن تارتىپ كەچكىچە شامال سۈرئىتى ئەڭ يۇقىرى بولىدۇ. ئەڭ ئاستا بولىدىغان مەزگىل ئەتىگەن سائەت يەتتىدىن توققۇزغىچە بولغان ۋاقىتتۇر. (3) كېچىدە (تۈن يېرىمىدىن كېيىن) شامال سۈرئىتى تېز، چۈشتىن بۇرۇن شامال سۈرئىتى ئاستا بولىدۇ ياكى كېچە ـ كۈندۈز بىر قەدەر مۇقىم بولىدۇ.

تىۋىرپان 30 چاقىرىملىق شامال رايونى لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈر يولىنىڭ تۇداۋخې ئىستانىسىدىن خۇگۇ جىلغىسىغىچە بولغان 30 كىلومېتىرلىق كۆپ شاماللىق بۆلىكى: بۇ جايدا غەربىي شىمال شامىلى كۆپ چىقىدۇ. يىللىق ئوتتۇرىچە بوراندىن كۈن سانى 130 ~ 140 كۈنگە يېتىدۇ. ئۇرۇمچى، داۋانچىڭ ۋە ئۈچ بۇلاقتىن تۇداۋخې، تۇرپانغىچە بولغان ئارىلىقتا بىر شامال سىستېمىسى بولۇپ، ئوتتۇرىچە شامال سۈرئىتى توققۇز ~ ئون بال، ئەڭ زور بولغاندا 12 بالدىن ئېشىپ كېتىدۇ. قىسقا ۋاقىتلىق ئەڭ زور شامال سۈرئىتى 40 مېتىر/سېكۇنت بولۇپ، ئىككى ~ ئۈچ يىلدا بىر قېتىم كۆرۈلىدۇ؛ بوراننىڭ داۋاملىشىش ۋاقتى ئۇزۇن، ئادەتتە ئىككى ~ ئۈچ كۈن، ئەڭ ئۇزۇن بولغاندا سەككىز ~ ئون كۈن داۋاملىشىدۇ. ئەتىياز ۋە ياز پەسلى بوران ئەڭ كۆپ چىقىدۇ. سوتكىلىق ئۆزگىرىشى روشەن، سائەت نۇلدىن سەككىزگىچە شامال ئەڭ كۆپ چىقىدىغان بولۇپ، پۈتۈن كۈنلۈك شامال چىقىش ۋاقتىنىڭ %80نى ئىگىلەيدۇ. سەۋەبى: (1) ھاۋا بېسىم مەيدانىنىڭ شىمال تەرىپى ئېگىز، جەنۇب تەرىپى پەس؛ (2) بوغۇز ئېففېكتىنىڭ تەسىرى؛ (3) سوغۇق ھاۋانىڭ ئېغىرلىق كۈچىنىڭ تەسىرىدە تۆۋەنگە سىلجىشى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

100 چاقىرىملىق شامال رايونى لەنجۇ ـ

شىنجاڭ تۆمۈرىولىنىڭ لياۋدۇن ئىستانىسىدىن داۋۇ، قىزىل بايراق كارىزى ئىستانىسىغىچە بولغان 100 نەچچە كىلومېتىرلىق رايوندىكى بوران كۆپ چىقىدىغان بۆلىكى. 13 ئېغىز ئۆيدە يىللىق ئوتتۇرىچە بورانلىق كۈن سانى 140 كۈندىن ئاشىدۇ؛ 4 ـ ئايدىن 6 ـ ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا ھەر ئايدا ئون كۈندىن ئارتۇق بوران چىقىدۇ، ئەڭ زور بوران سۈرئىتى 12 بالدىن ئېشىپ كېتىدۇ. بۇ رايوندا 1960ـ يىلدىن 1980 ـ يىلىغىچە سەككىز بالدىن ئارتۇق بوران ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى 40 كۈندىن ئارتۇق چىققان بولۇپ، كۆپىنچە 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن 5 ـ ئاينىڭ باشلىرىغىچە بولغان ۋاقىتقا مەركەزلەشكەن. ئادەتتە چۈشتىن كېيىن بوران چىقىپ، ئىككىنچى كۈنى ئەتىگەن سائەت ئىككىدىن بەشكىچە بولغان ئارىلىقتا توختاپ، 12 سائەتتىن 15 سائەتكىچە داۋاملىشىپ، ئومۇمىي بوران قېتىم سانىنىڭ %81نى ئىگىلىگەن؛ بورانىنىڭ 40 سائەتتىن ئارتۇق داۋاملىشىشى %6نى ئىگىلىگەن. بورانىنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبى: (1) شامال رايونى شەرقىي تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي چېتىدە بولۇپ، يەتتە قۇدۇق شامال ئېغىزى بوغۇز ئۆتۈشمە يولى سۈپىتىدە بورانىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. (2) غەرب، غەربىي شىمال ۋە شىمالىي يولدىن ئۆتكەن سوغۇق ھاۋا شىمالىي شىنجاڭنىڭ شەرقىي تەرىپىگە يۆتكەلگەندە ياكى سوغۇق فرونت جەنۇبقا قاراپ سۈرۈلگەندە بوران پەيدا بولىدۇ.

سەيۋوپو ـ داۋانچىڭ شامال رايونى 30 چاقىرىملىق شامال رايونىنىڭ شىمالغا سوزۇلغان قىسمى. داۋانچىڭدا غەرب، غەربىي شىمال شامىلى كۆپ چىقىدىغان بولۇپ، يىللىق ئوتتۇرىچە شامال سۈرئىتى 6.1 مېتىر/ سېكۇنتتىن ئاشىدۇ. 4 ـ ئايدىن 5 ـ ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا 7 ~ 8 مېتىر/ سېكۇنت، ئەڭ ئاستا بولغاندا 10 ـ ئايدا 5 مېتىر/ سېكۇنتتىن ئاشىدۇ. ئەڭ تېز شامال سۈرئىتى 1958 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى 34 مېتىر/ سېكۇنتقا يەتكەن. بورانلىق كۈن سانى 150 كۈندىن 170 كۈنگىچە بولۇپ، پۈتۈن يىلنىڭ %45نى ئىگىلىگەن؛ ئەڭ كۆپ چىققان يىلى 1979 ـ يىلى بولۇپ، 202 كۈنگە يەتكەن. بۇ رايوندا شامال ئېنېرگىيە بايلىقى مول بولۇپ، ھازىر شامال ئېنېرگىيىسىدىن توك ھاسىل قىلىش تەرەققىيات رايونىغا ئايلاندى.

ئۇرۇمچىنىڭ شەرقىي جەنۇب بوران رايونى ئۇرۇمچى بورىنى ئۇرۇمچى ۋادىسى شامال يولىدىن شەكىللەنگەن دائىرىلىك شامال. ۋادى غەربىي شىمال ـ شەرقىي جەنۇب يۆنىلىشىدە بولۇپ، داۋانچىڭ ئارقىلىق 30 چاقىرىملىق شامال رايونىغا ئۇتىدۇ. سەيۋوپودىن باشلىنىپ ئۇرۇمچى غەربىي ۋوگزالى ۋە «1 ـ ئاۋغۇست» پولات ـ تۆمۈر شىركىتىدە ئاخىرلىشىدۇ. ئالاھىدىلىكى: (1) شامالنىڭ چىقىشى بىرقەدەر تېز، شامال كۈچى ئۇنكۇنچى خاراكتېرلىك بولۇپ، بەزىدە قاتتىق، بەزىدە ئاستا بولىدۇ. (2) سوتكىلىق ئۆزگىرىشى يېرىم كېچىدىن تاڭ سەھەرگىچە ئەڭ زور بولىدۇ، چۈشتىن كېيىن بىرقەدەر ئاجىزلايدۇ. ئەتىياز، يازدا بىرقەدەر كۈچلۈك، ئەتىياز، كۈز پەسللىرى ئەڭ كۈچ بولۇپ، پۈتۈن يىلدا چىقىدىغان شامالنىڭ %8.68نى ئىگىلەيدۇ. (3) تېمپېراتۇرا ناھايىتى تېز ئۆزگىرىپ، ھاۋا بېسىمى ۋە نەملىك ئۇشتۇمتۇت تۆۋەنلەپ، ئىسسىق قۇرغاق شامالنى شەكىللەندۈرىدۇ. (4) شەرقىي جەنۇب شامىلى چىققاندا ھاۋا ئوچۇق، بۇلۇتسىز بولىدۇ ياكى بۇلۇت ئاز بولىدۇ؛ قىش پەسلى شەھەر رايونىدا بەزىدە تومان پەيدا بولىدۇ. كېلىپ چىقىش شارائىتى: (1) تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ھاۋا بېسىمى ئۇرۇمچى ۋادىسىنىڭكىدىن يۇقىرى بولغاچقا، ھاۋا بېسىمى بەييانخې ۋادىسى ئارقىلىق داۋانچىڭ ۋە ئۇرۇمچىگە ئېقىپ كىرىدۇ. (2) يۇقىرى بوشلۇقتا كىنېتىك ئېنېرگىيىنىڭ تۆۋەنگە يۆتكىلىش رولى كۆرۈلىدۇ(يۇقىرى بوشلۇقتا شەرقىي جەنۇب شامىلى يەر يۈزىدىكىدىن بۇرۇن پەيدا بولىدۇ). (3) ھاۋا رايى تېپلىرى ئايلانما ئېقىم تىپى، فرونت ئالدى بېسىم ئازىيىش تىپىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئايلانما ئېقىم تىپى بىلەن بېسىم ئازىيىش تىپى بىرلا ۋاقىتتا يۈز بېرىپ، جەنۇب سوغۇق، شىمال ئىللىق بولۇشتەك ھالەتنى پەيدا قىلىدۇ. شەرقىي جەنۇب بورىنى ئىللىق پەسلىدە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۆسۈشىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ، سوغۇق پەسلىدە دائىم يەر يۈزىدىكى يىغىندى قارلارنى ئېرىتىدۇ.

لاۋفېڭكۇ (شامال ئېغىزى) شامال رايونى تولى ناھىيىسىدىكى قىرتاۋ تېغى بىلەن دۆربىلجىن ناھىيىسىدىكى ئۇرۇقشاي تېغىنىڭ تۇتاشقان يېرىدىكى جايىر تېغى بىلەن ئۇرۇقشاي تېغىدىن تەركىب تاپقان تار جىلغىغا جايلاشقان. جىلغا ئېغىزىنىڭ غەرب تەرىپى لاۋفېڭكۇدۇر. بۇ رايوننىڭ ئالاھىدىلىـ

كى: (1) بىر يىلىنىڭ ئەتىياز پەسلىدە شامال ئەڭ كۆپ (1962 ـ يىلىدىن 1982 ـ يىلىغىچە بولغان 21 يىللىق ستاتىستىكا) بولۇپ، 36.4% نى ئىگىلەيدۇ. 4 ـ ئايدا 16.9% نى ئىگىلەيدۇ. 10 ـ ئايدا ئىككىنچى ئورۇندا بولۇپ، 12.8% نى ئىگىلەيدۇ؛ ياز پەسلىدە، بولۇپمۇ 7 ـ ئايدا ئەڭ ئاز بولۇپ، 0 گە چۈشىدۇ. (2) شامالنىڭ سوتكىلىق ئۆزگىرىشىنىڭ كۆرۈنۈش نىسبىتى سائەت 14 دىن 20 گىچە (بېيجىڭ ۋاقتى) ئەڭ زور بولىدۇ؛ ئادەتتە چۈشتىن بۇرۇن سائەت 11 دە كۆچىيىشكە باشلاپ، كېچىدە ئاستىلايدۇ. (3) داۋاملىشىش ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن بولغاندا ئالتە كۈندىن ئاشمىدۇ، بىر ئاي ئىچىدە ئەڭ كۆپ بولغاندا تۆت قېتىم يۈز بېرىدۇ ۋە توققۇز كۈنگە يېتىدۇ. (4) قىش پەسلى قىيىپاش شەرق بورىنى دائىم قار ـ شۇۋىرغان بىلەن قوشۇلۇپ كەلگەچكە، دالىنىڭ كۆرۈنۈش دەرىجىسى ئىنتايىن نا-چار بولىدۇ؛ قار ـ شۇۋىرغان ئېغىر بولغاندا دالىنىڭ كۆرۈنۈش دەرىجىسى بىر مېتىرغىمۇ يەتمەيدۇ ھەمدە ئېغىر ھالدا ئۇششۇك ئايىتى شەكىللىنىدۇ. (5) شەرق شامىلى چىققاندا تەملىك تۆۋەنلەپ، تېمپېراتۇرا ئۆرلەيدۇ. چۈچەكتە نىسبىي نەمىلىك 20% ئەتراپىدا بولىدۇ، قىش پەسلىدە تېمپېراتۇرا روشەن ئۆرلەيدۇ. (6) دۆربىلجىن دەريا-سىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى (لاۋفېڭكۇدىن باشلىنىپ) دا ئۇنىڭ دائىرىسى 10 ~ 15 كىلومېتىر كېلىدۇ.

ئالاتاۋ ئېغىزى شامال رايونى

قازاقىستاندىكى ئالا كۆلدىن جۇڭگونىڭ ئېبىنور كۆلىگىچە بولغان رايون. ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 100 كىلومېتىردىن ئارتۇق، كەڭلىكى 10 ~ 15 كىلومېتىر، تار تاغ يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 80 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئالاتاۋ ئېغىزى جىلغىنىڭ شامالغا يۈزلەنگەن چىقىش ئېغىزىغا جايلاشقان بولۇپ، يىللىق ئوتتۇرىچە شامال سۈرئىتى 6 مېتىر/ سېكۇنت، قىش پەسلى 4 مېتىر/ سېكۇنت بولىدۇ. 5 ـ ئايدا ئەڭ كۈچلۈك بولۇپ، 8.1 مېتىر/سېكۇنتقا يېتىدۇ، ياز پەسلى ئۇنىڭدىن تۆۋەنرەك بولىدۇ، باشقا ئايلاردا ئو-رتىمىچە 5 ~ 8 مېتىر/ سېكۇنت بولىدۇ. شامال سوقۇ-ۋاتقان تەرەپتە قىيىپاش شىمال شامىلى كۆپ چىقىدۇ، قىش پەسلى قىيىپاش جەنۇب شامىلى ئەڭ كۆپ چىقىدۇ. بۇ شامال ئېغىزىدا 1997 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شامال سۈرئىتى 46 مېتىر/ سېكۇنت، ئەڭ زور شامال سۈرئىتى 55 مېتىر/ سېكۇنت (1997 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى) قا يەتكەن؛ ھەر يىلى سۈرئىتى 30 ~ 40 مېتىر/ سېكۇنتتىلۇق بوران چىقىدۇ. بۇ رايوندا بوران چىقىدىغان كۈن سانى 164 كۈنگە، ئەڭ كۆپ بولغاندا 188 كۈن (1978 ـ يىلى) گە يېتىدۇ. يەنى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر ئىككى كۈندە بىر قېتىم بوران چىقىدۇ. ئۇنىڭ شەكىللىنىش سەۋەبى: (1) تاغ ئېغىزى تار يولىغا جايلاشقان؛ (2) يانتۇ يانباغىردا ھاۋا ئېغىرلىق كۈچىنىڭ تەسىرىدە تۆ-ۋەنگە سىلجىپ، ئېنېرگىيىسى كۈچەيگەن؛ (3) غەرب، غەربىي شىمال، شىمالدىن سوغۇق ھاۋا بېسىپ كىرىدۇ؛ (4) ئايلانما ئېقىمنىڭ تەسىرىدە سوغۇق ھاۋا شەكىللىنىدۇ ياكى يۇقىرى بېسىم مەركىزىنىڭ شىما-لىي شىنجاڭغا كىرىشى بىلەن كۆپىنچە قىيىپاش جەنۇب شامىلى كۆپ چىقىدۇ.

قاراماي شامال رايونى بوران كۆپىنچە سو-غۇق ھاۋانىڭ بېسىپ كىرىشى نەتىجىسىدە شەكىللىنى-دۇ. بۇ جايىنىڭ ھاۋا ئېقىمىنى ئىككى ھاۋا ئېقىمىغا بۆلۈشكە بولىدۇ: بىرى، تارباغاتاي رايونىدىن چاغانتو-قايغا بۆسۈپ كىرىپ لاۋفېڭكۇنىڭ شەرقىگە ئېقىپ كى-رىش ئارقىلىق، تولىنىڭ تۆمۈر تام جىلغىسىدىن بۆ-سۈپ كىرگەن سوغۇق ھاۋا بىلەن ئۇچرىشىدۇ؛ يەنە بىر تارماق سوغۇق ھاۋا چاغانتوقايدىكى بارلىق تېغى جىلغى-سىدىن شەرققە كىرىدۇ. بۇ ئىككى تارماق ھاۋا ئېقىمى يۇقىرىدا ئېيتىلغان رايونلارنىڭ تاغلىرىنى بويلاپ تۆ-ۋەنگە سىلجىپ بوران ھاسىل قىلىدۇ. جۇڭغار ئويماڭ-لىقىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تاغلىقلاردا ناھايىتى نۇر-غۇن دەريا، قۇرۇق جىلغىلار بولۇپ، ئۇلار سوغۇق ھاۋانىڭ ئېقىشىنى تېزلىتىدىغان يول شەكىللەندۈرۈپ، بوغۇز رولى ۋە ئېغىرلىق كۈچىنىڭ تۆۋەنگە سىلجىتىش رولىنى پەيدا قىلىپ شامال كۈچىنى ئۇلغايتىدۇ. قارا-ماي بورىنىنىڭ ئالاھىدىلىكى: شامال سۈرئىتى ئەتىياز پەسلىدىكى 4-، 5 ـ ئايلاردا ئەڭ كۈچلۈك، ياز پەسلى پەسىيىدۇ. قىش پەسلى ئەڭ ئاجىز بولىدۇ؛ بورانىنىڭ داۋاملىشىش ۋاقتى بىلەن يىللىق تارقىلىشى ئوخشى-شىپ كېتىدۇ، كۈز پەسلى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرى-دۇ. سوتكىلىق ئۆزگىرىشى ئومۇمەن ئەتىگەندە ۋە چۈشتىن كېيىن ئەڭ چوڭ بولىدۇ، چۈشتە كىچىكرەك بولىدۇ. ئەڭ كۈچلۈك شامال سۈرئىتى 40 مېتىر/ سېكۇنت (1963 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ۋە 1966 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى) تىن ئېشىپ

كېتىدۇ. ئەڭ زور (قىسقا ۋاقىتلىق) شامال سۈرئىتى 46 ~ 49 مېتىر/سېكۇنتقا يېتىدۇ. ھەر-قايسىسى 1979 - يىلى 4 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ۋە 1989 - يىلى 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى كۆرۈلگەن.

جەنۇبىي شىنجاڭ قارا بورىنى قارا بوران ئەمەلىيەتتە قۇم بوراندىن ئىبارەت. ئۇ چىڭخەي - شىزاڭ ئېگىزلىكىنىڭ شىمالىي چېتىنى بويلاپ غەرب-تىن شەرققە سىلجىپ، ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە شامال سۈرئىتى 28 ~ 30 مېتىر/سېكۇنتقا يېتىدۇ. بىر سائەتتىن ئارتۇق داۋاملىشىدىغان قارا بوراننىڭ سۈرئىتى 18 مېتىر/سېكۇنتقا يېتىدۇ. قارا بوران ئا-دەتتە قەشقەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن باشلىنىپ، چەر-چەن، چاقىلىقتا توختايدۇ، ھەتتا شەرققە سوزۇلۇپ لوپنور، قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغىچە يە-تىپ بارىدۇ؛ بەزىدە گەنسۇ، نىڭشياغىچە، ھەتتا ئۇ-نىڭدىنمۇ يىراق جايلارغىچە سوزۇلىدۇ. يىللىق ئۇزۇن-رىشى ئومۇمەن ئەڭ بۇرۇن بولغاندا 3 - ئاينىڭ ئاخىر-رى، ئەڭ كېچىككەندە 7 - ئاينىڭ باشلىرىغا قە-دەر بولىدۇ، 5 - ئايدا ئەڭ كۆپ بولۇپ، پۈتكۈل جەريان ئىككى ~ تۆت سائەت داۋاملىشىدۇ. دالىنىڭ كۆرۈنۈش دەرىجىسى نۆلگە چۈشىدۇ، داۋاملىشىش ۋاق-تى 30 مىنۇتتىن ئاشىدۇ. قارا بوراننىڭ شەكللىنى-شىدە، شۇ كۈنى ئاسماندا يېلىنىسمان بۇلۇت غەربىي شىمالدىن سۈرۈلۈپ كېلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ھاۋا بېسىمى تۆۋەنلەپ، تېمپېراتۇرا ئۆرلەيدۇ، نەتىجىدە كۆچلۈك سوغۇق ھاۋا بېسىپ كىرىپ، تەكلىماكاننىڭ غەربىي قىسمىنىڭ يەر يۈزىگە يېقىن ھاۋا قەۋتىدە ئىللىق نەم، تۇراقسىز ھاۋا قەۋتى پەيدا بولۇپ، فرونت ئالدى تۇراقسىزلىقى شەكللىنىدۇ. كۆچلۈك سوغۇق ھاۋا بېسىپ كىرگەندە كونۋېرگېنسىيلىشىش يۈز بېرىپ، چاڭ - توزانلارنى ئۆچۈرتۈپ قارا بوران شەكللىنىدۇ.

جەنۇبىي شىنجاڭ يەر يۈزى شامال سىستې-مىسى شەكللىنىش سەۋەبىدىن ئېيتقاندا: (1) تاغ ھالقىغان بوران. سوغۇق ھاۋانىڭ تەڭرىتاغلىرىدىن ھالقىشى نەتىجىسىدە بوران شەكللىنىدۇ. يۇقىرى بوشلۇق ئوقۇرى بىلەن يەر يۈزى سوغۇق يۇقىرى ھاۋا بېسىمىغا ئاساسەن، ئۇ غەربىي يول، غەربىي شىمالىي يول ۋە شىمالىي يولغا بۆلۈنىدۇ. غەربىي يول كۆپىنچە قەشقەرنىڭ غەربىدىن باشلىنىپ، قاغىلىق، گۇما، خو-تەن، چەرچەن، چاقىلىق ئارقىلىق شەرققە سۈرۈلىدۇ؛ ئۇنىڭدىن باشقا، پامىر ئېگىزلىكىدىن ھاسىل بولغان ئېنېرگىيىنىڭ تۆۋەنگە تارقىلىشىدىن شەكللەنگەن غەربىي يولنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا يوپۇرغا، مە-كىتنىڭ شەرقىگىچە سوزۇلۇپ، تەكلىماكاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىغىچە يېتىپ بارىدۇ؛ غەربىي شىمالىي يول توش-قان دەرياسى ۋادىسىدىكى ئاقچى، ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلار ئارقىلىق ئاقسۇغىچە بارغاندىن كېيىن شەرققە سۈرۈلىدۇ؛ شىمالىي يول شىمالىدىكى كۆچ-لۈك سوغۇق ھاۋانىڭ تاغ ئېغىزلىرى ئارقىلىق تەڭرى-تاغلىرىدىن ھالقىپ ئۇتۇپ جەنۇبىي شىنجاڭغا بېسىپ كىرىدىغان يولى بولۇپ، بۇ يولدا سوغۇق ھاۋا كۆچاردا تاغدىن ھالقىپ ئۇتۇپ جەنۇبقا بېسىپ كىرىپ، توقسۇ، شايار، ساۋخوغا ھەم تەكلىماكاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىدە-كى مەنشى ۋە ئوتتۇرا تارىمنىڭ قىيپاش جەنۇبىي رايو-لىرىغىچە يېتىپ بارىدۇ. غەربىي يول ۋە غەربىي شىما-لىي يول ھەممىدىن كۆچلۈك. (2) شەرققە ئۇتىدىغان بوران سىستېمىسى. بۇ شىمالىي شىنجاڭنىڭ سوغۇق ھاۋاسى ياكى يەر يۈزى يۇقىرى بېسىم مەركىزىنىڭ سوغۇق فرونتنى بويلاپ موڭغۇلىيىگە ۋە جۇڭگونىڭ گەنسۇ ئۇلكىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا يۇتكىلىشىنى كۆرسىتىدۇ. شىنجاڭدا ئۇ تەڭرىتاغ ۋادىلىرى ئارقە-لىق تاغدىن ھالقىيدۇ؛ يەنە بىر تارمىقى تەڭرىتاغلىرى-نىڭ شەرقىي بۇلىكىنىڭ ئاخىرقى ئۇچىدىن تەڭرىتاغ-لىرىنى ئايلىنىپ ئۇتۇپ، شەرقىي شىمال شامىلىنى شەكللەندۈرىدۇ. شامال كۆچى زورايغان ۋاقىتتا ئۇ-دۇل تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىغىچە يېتىپ بېرىپ، تەكلىماكان قۇم بارخانلىرىنىڭ كۆچۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. (3) ئايلانما ئېقىملىق شەرق شامىلى. شەرققە ئۇتىدىغان شەرقىي شىمال شامىلىدىن ئاجىزراق بولۇپ، كۆپىنچە تەكلىماكاننىڭ شەرقىي قىسمىدا توختايدۇ؛ ئەڭ يىراق بولغاندا تەكلىماكاننىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا بېرىپ يوقىلىدۇ. (4) تەكلىماكان مازار تاغ شامال سىستېمىسى. كۆپىنچە غەربىي يول ۋە غەربىي شىمالىي يولنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ.

جەنۇبىي شىنجاڭ يەر يۈزى كونۋېرگېنسىيە بەلۋېغى جەنۇبىي شىنجاڭ يەر يۈزى شامال سىستې-مىسىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ۋاقىت ياكى ئوخشاش ۋاقىتتا قارىمۇقارشى يۇنىلىشتىكى ياكى شۇنىڭغا يېقىن-راق كېلىدىغان يۇنىلىشتىكى شامالنى پەيدا قىلىشىدىن شەكللەنگەن كونۋېرگېنسىيلىك شامال سىستېمىسى رايونىنى كۆرسىتىدۇ. ئاساسلىق تارقىلىشى: (1)

قەشقەر ـ قاغىلىق كونۇبرگېنىيە رايونى. كونۇبر-
گېنىيىلىشىش دائىرىسى كىچىك، سىجىللىقى ئاجىز-
راق، تەسىر كۆرسىتىش كۆلىمى كىچىك. كونۇبرگېن-
سىيە رايونىنىڭ شەرقىدە قىيپاش شەرق شامىلى، غەر-
بىدە قىيپاش غەرب شامىلى كۆپ چىقىدۇ؛ شەرق تەر-
پى قۇرغاق، غەرب تەرىپى نەم، كونۇبرگېنىسىيە-
لەشكەندىن كېيىن دائىم مۆل ـ يېغىن پەيدا قىلىدۇ.
قىيپاش شەرق شامىلىنىڭ تەسىرىدە، قۇم بارخانلىرى
قىيپاش غەربكە يۆتكىلىدۇ، بىراق غەربىي قىسىم ئې-
گىزلىكتىن تۆۋەنلىگەن ھاۋا ئېقىمى تاغ ئېتەكلىرىگە
يېتىپ بېرىپ سىكلونغا ئايلىنىدۇ ياكى شەرققە سۈرۈل-
گەندە مەكىت، يوپۇرغا ئەتراپلىرىدا قۇم بارخانلىرى
تەرىپىدىن توسۇلۇپ قالىدۇ. بۇ رايون قارا بوراننىڭ
باشلىنىدىغان جايى. (2) كېرىيە دەريالىق كونۇبرگېن-
سىيە رايونى. كېرىيە دەريالىق كونۇبرگېنىسىيە رايونى-
نىڭ جەنۇبتىن شىمالغا قارىتا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن
100 كىلومېتىردىن ئارتۇق، ئوتتۇرىچە دېگىز يۈزىدىن
ئېگىزلىكى 2575 مېتىر كېلىدۇ. بۇ كونۇبرگېنىسىيە
رايوندا تۆت پەسىل مەۋجۇت بولۇپ، كونۇبرگېنىسىيە-
نىڭ كۆچلۈكلۈكى ۋە دائىرىسى ھاۋارايى ۋەزىيىتىگە
قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. قىش پەسلى (12 ـ
ئايدىن 2 ـ ئايغىچە) چاستوتىسى تۆۋەن بولۇپ،
27% نى ئىگىلەيدۇ، 3 ـ ئايدىن 6 ـ ئايغىچە نىسپىي
مۇقىم بولىدۇ، 6 ـ ئايدىن 10 ـ ئايغىچە كۆچىيىدىغان
مەزگىل ھېسابلىنىدۇ. كونۇبرگېنىسىيە ئېگىزلىكى
3000 مېتىر، بەزىدە 4000 مېتىرغا يېتىپ، بۇ را-
يوندا چاڭ ـ توزانلىق ھاۋا رايىنى شەكىللەندۈرىدۇ.
بۇ خىل ئەھۋال يېنىك بولغاندا ئىككى ـ ئۈچ كۈن،
ئېغىر بولغاندا بىر ئايدىن ئارتۇق داۋاملىشىدۇ، بىر
يىلدا تەخمىنەن 200 كۈن ئەتراپىدا بولىدۇ. (3)
ئاقسۇ ـ ئاۋات كونۇبرگېنىسىيە رايونى. (4)
بۈگۈر ـ توقسۇ، شايار كونۇبرگېنىسىيە رايونى. بۇ
رايوندا قىيپاش شەرق شامىلى ناھايىتى كۆچلۈك. (5)
لوپنور كۆلى كونۇبرگېنىسىيە رايونى. بۇ
رايوندا NE ~ SW شامىلى روشەن، كونۇبرگېنىسىيە-
لىنىدىغان ئورنى كۆپىنچە چاقىلىقنىڭ تىكەنلىك، لوپ-
نور ئەتراپىدا.

**شىمالىي شىنجاڭ يەر يۈزى شامال سىستە-
مىسى** شىمالىي شىنجاڭ سوغۇق ھاۋا ۋە يۇقىرى
بېسىمنىڭ تەسىرىگە ئۇچىرىغانلىقتىن، قىيپاش غەرب
شامىلى، غەربىي شىمال شامىلى كۆپ چىقىدۇ. يۇقە-
رى بېسىمنىڭ ئارقا قىسمىدا قىيپاش شەرق شامىلى
سوقۇپ تۇرىدۇ. شىمالىي شىنجاڭ يەر يۈزى شامال
سىستېمىسى رايون خاراكتېرىگە قاراپ تۆۋەندىكىلەرگە
بۆلۈنىدۇ: (1) ئېرتىش دەريالىق شامال سىستېمىسى.
كۆپىنچە قىيپاش غەرب شامىلى ياكى قىيپاش شەرق
شامىلى چىقىدۇ؛ سوغۇق ھاۋا، يۇقىرى بېسىم بېسىپ
كىرگەندە كۆپىنچە NW شامىلى چىقىپ، ئالتاي تاغلى-
رىغا يېتىپ بارغاندا شەرقىي جەنۇب شامىلىغا ئايلىنى-
دۇ. (2) چۆچەك ـ لاۋفېڭكۇ، قاراماي شامال سىس-
تېمىسى. (3) ئالاتاۋ ئېغىزى ـ جىلۇ شامال سىستې-
مىسى. (4) ئىلى دەريالىق ۋادىسى شامال سىستېمى-
سى. ئاساسەن سوغۇق ھاۋا بېسىپ كىرىپ قىيپاش
غەرب شامىلى چىقىدۇ؛ سوغۇق ھاۋا ئۆتۈپ كەتكەندىن
كېيىن جۇڭغار ئويمانلىقىغا يېتىپ بېرىپ، ئايلانما
ئېقىمنىڭ تەسىرىدە قىيپاش شەرق شامىلىغا ئايلىنى-
دۇ. (5) ئۇرۇمچى ـ داۋانچىڭ، تۇرپان شامال سىس-
تېمىسى. ئۇرۇمچى ۋادىسى ۋە ئاق تېرەك دەريالىق
ۋادىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، سىستېمىلىق شامال
سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرگەن. (6) شىمالىي شىن-
جاڭنىڭ مورى ناھىيىسىدىكى سىبىكۇ ئېغىزى —
يەتتە قۇدۇق، يۈز چاقىرىم شامال سىستېمىسى. (7)
بورتالا ـ ئارشاڭ، بورتالا دەريالىق ۋادىسى شامال سىس-
تېمىسى. دەريا ۋادىسىنىڭ تەسىرىدە كۆپىنچە قىيپاش
غەرب شامىلى چىقىدۇ، يۇقىرى بېسىم ئارقىسىنىڭ
تەسىرىدە بەزىدە قىيپاش شەرق شامىلى چىقىدۇ، ئەمما
ئۇ ئاجىزراق بولىدۇ. (8) مورى ـ سەنتاڭخۇ، نوم
شامال سىستېمىسى. سوغۇق ھاۋا سوغۇق يۇقىرى بې-
سىمنىڭ تەسىرىدە تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقىي ئۇچىدىن
ئايلىنىپ ئۆتۈپ جەنۇبىي شىنجاڭغا كىرىدۇ، يەنى قىيـ-
چاش غەربىي شىمال شامىلىدىن قىيپاش شەرقىي شە-
مال شامال سىستېمىسىغا ئايلىنىدۇ.

دەريالار ئاتموسفېرا ئايلانما ئېقىمى ئارقىلىق
ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى شىنجاڭنىڭ ھاۋا بوشـ-
لۇقىغا كىرىدىغان ھاۋادىكى سۇ جەمئىي 1 تىرىليون
276 مىليارد 500 مىليون تونىنا بولسىمۇ، لېكىن
يىلىغا يەر يۈزىگە چۈشىدىغان سۇ مىقدارى 256
مىليارد 400 مىليون تونىنا بولۇپ، بۇ سان ھاۋادىكى
سۇنىڭ بەشتىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدۇ، ئۇنىڭ ئۈس-
تىگە بۇنىڭ 84% ى تاغلىق رايونلارغا ياغىدۇ. شىن-
جاڭنىڭ ئېگىز تاغ رايونلىرىدىكى مۇزلۇقلارنىڭ كۆلـ-
مى 26 مىڭ 297 كۋادرات كىلومېتىر، مۇزلۇقلاردا

مۇنىڭ ساقلىنىش مىقدارى 2 تىرىليون 831 مىليارد 800 مىليون كۇب مېتىر، مۇزلۇقلارنىڭ يىللىق ئېرىگەن سۇ مىقدارى 22 مىليارد 700 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، شىنجاڭدىكى دەريالار ئومۇمىي ئېقىن مىقدارىنىڭ %25.7 نى ئىگىلەيدۇ. بۇ ھال دەريالارنىڭ ئېقىن مىقدارىنىڭ يىللىق ئۆزگىرىشى بىرقەدەر مۇقىملىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان. شىنجاڭدا جەمئىي 570 دەريا بار. شىمالىي مۇز ئوكيانىغا قۇيۇلىدىغان ئېرتىش دەريا سى، ھىندى ئوكيانىغا قۇيۇلىدىغان چىپكاپ دەريا سىدىن ئىبارەت تاشقى ئېقىن رايونلىرىدىن باشقا، قالغان دەريالار ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيا، جۇڭغار، تارىم، چايدام، چاقىلىق - تاڭگۇلا قاتارلىق بەش ئىچكى قۇرۇقلۇق رايونىغا تەۋە بولۇپ، ئىچكى قۇرۇقلۇق رايونىدىكى دەريالار يەنە 29 سۇ سىستېمىسىغا بۆلۈنىدۇ. شىنجاڭدىكى 570 دەريانىڭ 387 سى شىمالىي شىنجاڭدا، 183 ى جەنۇبىي شىنجاڭدا. يىللىق ئېقىن مىقدارى بويىچە ھېسابلىغاندا 100 مىليون كۇب مېتىردىن تۆۋەن دەريالاردىن 487 سى بولۇپ، دەريالار ئومۇمىي سانىنىڭ %85.4 نى ئىگىلەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئېقىن مىقدارى 8 مىليارد 290 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، شىنجاڭ يەر ئۈستى سۇ بايلىقى مىقدارىنىڭ %10.6 نى ئىگىلەيدۇ. يىلىلىق ئېقىن مىقدارى 100 مىليون كۇب مېتىردىن 1 مىليارد كۇب مېتىرغىچە بولغان دەريالاردىن 66 سى بولۇپ، دەريالار ئومۇمىي سانىنىڭ %11.6 نى ئىگىلەيدۇ. ئۇلارنىڭ يىللىق ئېقىن مىقدارى 18 مىليارد 500 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، يەر ئۈستى سۇ بايلىقى مىقدارىنىڭ %23.6 نى ئىگىلەيدۇ. يىللىق ئېقىن مىقدارى 1 مىليارد كۇب مېتىردىن چوڭ دەريالاردىن 18 ى بولۇپ، دەريالار ئومۇمىي سانىنىڭ ئاران %3 نى ئىگىلەيدۇ. لېكىن بۇ دەريالارنىڭ ئېقىن مىقدارى 51 مىليارد 450 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، يەر ئۈستى سۇ بايلىقىنىڭ %65.7 نى ئىگىلەيدۇ. شىنجاڭنىڭ تاغلىق رايونلىرى ئېقىنلارنىڭ شەكىللىنىش رايونى، تۆزلەڭلىكلەر بولسا ئېقىنلارنىڭ سىڭىپ كېتىدىغان رايونىدۇر. دەريالارنىڭ تاغ ئېغىزىدىن چىقىدىغان جايى يىللىق ئېقىن مىقدارىنىڭ ئەڭ چوڭ قىسمىتى كۆرۈلىدىغان بۆلىكى بولۇپ، ئۇ يىللىق ئېقىن مىقدارىنى توغرا ستاتىستىكىلاشقا پايدىلىق. لېكىن بەزى چوڭ دەريالارنىڭ تارماق ئېقىنلىرىنىڭ ئېقىن مىقدارىنى ستاتىستىكا قىلغىلى بولسىمۇ، بەزى غول ئېقىنلارنى ستاتىستىكا قىلغىلى بولمىدى، مەسىلەن، ئېرتىش دەريا سى، ئىلى دەريا سى، تارىم دەريا سى، خوتەن دەريا سى قاتارلىق دەريالار. ئاز ساندىكى چوڭ دەريالارنىڭ سۈيى چېگرا سىرتىغا ئاققاندىن باشقا، قالغان دەريالار تۆزلەڭلىكتىكى سۈغىرىش رايونلىرىغا كىرگەندىن كېيىن چۆلگە سىڭىپ كېتىدۇ ياكى كۆللەرگە قۇيۇلۇپ ئاخىرلىشىدۇ. شىنجاڭنىڭ يەر ئۈستى سۇ بايلىقى مىقدارى 7 مىليارد 400 مىليون كۇب مېتىر، ئۇنىڭغا چەت ئەلدىن چېگرا ئېچىگە ئېقىپ كىرىدىغان سۇ مىقدارى 8 مىليارد 800 مىليون كۇب مېتىرنى قوشقاندا، شىنجاڭدىكى دەريالارنىڭ ئومۇمىي ئېقىن مىقدارى 88 مىليارد 200 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ؛ لېكىن چېگرا سىرتىغا ئېقىپ چىقىپ كېتىدىغان سۇ مىقدارى 24 مىليارد 400 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ.

20 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرى پايدىلىنىلغان دەريا سۈيى مىقدارى 42 مىليارد 100 مىليون كۇب مېتىر بولدى. پۈتۈن شىنجاڭدىكى دەريالارنىڭ سۇ ئېغىرلىقىنىڭ زاپىسى 33 مىليون كىلوۋات بولۇپ، زور كۈچ بىلەن ئېچىشنى كۈتمەكتە.

ئېرتىش دەريا سى تاشقى ئېقىن سۇ سىستېمىسى ئېرتىش دەريا سى شىنجاڭنىڭ ئالتاي تاغلىرىنىڭ شەرقىي بۆلىكىدىكى چىگىرتاي داۋىنىدىن باشلىنىپ، كۆكتوقاي، بورۇلتوقاي، ئالتاي، بۇرچىن، قابا قاتارلىق بەش ناھىيە، شەھەردىن ئېقىپ ئۆتىدۇ. دەريانىڭ باشلىنىش مەنبەسىدىن دەريا ئېغىزىغىچە بولغان ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 4248 كىلومېتىر، ھەۋزىسىنىڭ كۆلىمى 1 مىليون 643 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، قازاقىستان ئارقىلىق شىمالىي مۇز ئوكيانىغا قۇيۇلىدىغان جۇڭگودىكى بىردىنبىر خەلقئارالىق دەريا ھېسابلىنىدۇ. تارماق ئېقىنلىرى ئومۇمەن شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ، تارغاقسىمان ھالدا غول ئېقىنغا قۇيۇلىدۇ. ئاساسلىق تارماق ئېقىنلىرى شەرقتىن غەربكە قارىتا قۇۋ ئېرتىش دەريا سى، قايىرتى دەريا سى، قارا ئېرتىش دەريا سى، قىران دەريا سى، بۇرچىن دەريا سى، قابا دەريا سى، بىلەزىك دەريا سى قاتارلىقلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ يىللىق ئېقىن مىقدارى رەت تەرتىپى بويىچە: 700 مىليون 70 مىڭ كۇب مېتىر، 700 مىليون 850 مىڭ كۇب مېتىر، 1 مىليارد 790 مىليون كۇب مېتىر، 600 مىليون 50 مىڭ كۇب مېتىر، 4 مىليارد 200 مىليون كۇب مېتىر، 2 مىليارد 150 مىليون كۇب مېتىر، 380 مىليون

كۆپ مېتىر. قۇۋ ئېرتىش دەريا‌سى بىلەن قايىرتى دەريا‌سى قوشۇلغاندىن كېيىن ئېرتىش دەريا‌سى دەپ ئاتىلىدۇ. دەريانىڭ باشلىنىش مەنبەسىدىن دۆلەت چېگرىسىغىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 633 كىلومېتىر، ھەۋزىسىنىڭ كۆلىمى 57 مىڭ 290 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. تاغلىق رايونلارنىڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈك‌لەر بىلەن قاپلىنىشى بىر قەدەر كەڭ، يەر يۈزىنىڭ ئېقىن سۈلارنىڭ يالىشىغا ئۇچرىشى يېنىكرەك بولغاڭلىقتىن، ھەرقايسى تارماق ئېقىنلاردا دەريا سۈيىنىڭ تەركىبىدە قۇم مىقدارى ئاز، سۈينىڭ مىنېراللىشىش دەرىجىسى يەقەت 3. 52 ـ 144 مىللىگرام بولۇپ، بىرقەدەر ياخشى يۇمشاق سۈ ھېسابلىنىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 13 ـ بېتىگە قارالسۇن)

بۇرچىن دەريا‌سى ئېرتىش دەريا‌سىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى ئاساسلىق تارماق ئېقىن. ئالتاي تېغىنىڭ دوستلۇق جوقىسى (4374 مېتىر) دىن باشلىنىپ شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ، سول قىرغاقتىكى قۇم دەريا‌سى، سۇمەدايىرىك دەريا‌سى قاتارلىق تارماق ئېقىنلارنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، بۇرچىن ناھىيە بازىرى ئەتراپىدا ئېرتىش دەريا‌سىغا قۇيۇلىدۇ. دەريانىڭ ئۇزۇنلۇقى 145 كىلومېتىر، يىللىق ئېقىن مىقدارى 4 مىليارد 200 مىليون كۆپ مېتىر، يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم ـ لاتقا مىقدارى 0. 049 كىلوگرام/كۆپ مېتىر، مىنېراللىشىش دەرىجىسى 3. 52 مىللىگرام/لىتىر بولۇپ، بىرقەدەر ياخشى يۇمشاق

بۇرچىن دەريا‌سى

سۈ ھېسابلىنىدۇ. كەلكۈن سۈيى ئاساسەن پەسىل خاراكتېرلىك يېغىندى قارلارنىڭ ئېرىشى ۋە قارا يامغۇردىن شەكىللىنىدۇ. كەلكۈن مەزگىلى 5 ـ ئايدىن 7ـ ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا يۈز بېرىدۇ. بۇرچىن دەريا‌سىنىڭ ئاساسلىق سۈ مەنبەسى مول ھۆل ـ يېغىندىن ئىبارەت.

قابا دەريا‌سى ئېرتىش دەريا‌سىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى ئىككىنچى چوڭ تارماق ئېقىن. قازاقستان تەۋەلىكىدىكى قارا قابا دەريا‌سىدىن باشلىنىپ، ئۇشقۇرمىنكېر تاغلىرىدىن جۇڭگوغا ئېقىپ كىرىدۇ ھەمدە جۇڭگو ـ قازاقستان چېگرىسىدىكى دەريا ـ ئاق قابا دەريا‌سى بىلەن بىرلىشىدۇ، شىبارشىكىنىڭ تۆۋەنكى قىسمى قابا دەريا‌سى دەپ ئاتىلىدۇ. قابا ناھىيىسىنىڭ ئاردا دېگەن جايىدا ئېرتىش دەريا‌سىغا قۇيۇلىدۇ. دەريانىڭ ئۇزۇنلۇقى 165 كىلومېتىر، يىللىق ئېقىن مىقدارى 2 مىليارد 150 مىليون كۆپ مېتىر، يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم ـ لاتقا مىقدارى 0. 066 كىلوگرام/كۆپ مېتىر، مىنېراللىشىش دەرىجىسى 1. 82 مىللىگرام/لىتىر بولۇپ، بىرقەدەر ياخشى يۇمشاق سۈ ھېسابلىنىدۇ.

قارا ئېرتىش دەريا‌سى ئېرتىش دەريا‌سىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى ئۈچىنچى چوڭ تارماق ئېقىن. موڭغۇلىيە تەۋەلىكىدىن باشلىنىپ، داخىيەندىن جۇڭگوغا ئېقىپ كىرىدۇ ھەمدە قۇرمۇتۇ دەريا‌سى بىلەن قوشۇلۇپ جولتى دەريا‌سى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ تۆۋەنكى بۆلىكى قارا ئېرتىش دەريا‌سى دەپ ئاتىلىدۇ ھەمدە بالا ئېرتىش دېگەن جايىدا بالا ئېرتىش دەريا‌سىغا قۇيۇلۇپ ئېقىپ، دەريا ئېغىزىدا ئېرتىش دەريا‌سىغا قۇيۇلىدۇ. دەريانىڭ ئۇزۇنلۇقى 200 كىلومېتىر، يىللىق ئېقىن مىقدارى 1 مىليارد 790 مىليون كۆپ مېتىر، يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم ـ لاتقا مىقدارى 0. 11 كىلوگرام/كۆپ مېتىر.

جۇڭغار ئىچكى ئېقىن رايونى سۈ سىستېمىسى ئۇلۇغكۇر دەريا‌سى، ئېبىنور كۆلى سۈ سىستېمىسى (بورتالا دەريا‌سى، جىڭ دەريا‌سى، چىگشور دەريا‌سى، كۆيتۇن دەريا‌سى)، قاراماي بەييانخې دەريا‌سى، ماناس دەريا‌سى، ئۇرۇمچى دەريا‌سى، تەگرىتاغلىرىنىڭ شەرقىي بۆلىكىدىكى كىچىك دەريالار، باركۆل ـ ئاراتۇرۇكتىكى كىچىك دەريالار قاتارلىق ئالتە كىچىك سۈ سىستېمىسى بىلەن جۇڭغارىيە چۆل رايوننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەملىكەت ئىچى

دىكى ھەۋزىسىنىڭ كۆلىمى 316 مىڭ 500 كۋادرات كىلومېتىر، ھەۋزىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى نۇقتىسى تەڭرىتاغلىرىنىڭ بوغدا چوققىسى (دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 5445 مېتىر)، ئەڭ تۆۋەن نۇقتىسى ئېبىنور كۆلى (دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 189 مېتىر) دۇر. يەر ئۈستى سۈلىرىنىڭ ئومۇمىي ئېقىن مىقدارى 12 مىليارد 700 مىليون كۇب مېتىر (موڭغۇلىيىدىكى بۇلۇقان دەريا سىستېمىسىنىڭ ئېقىپ كىرگەن سۇ مىقدارى 230 مىليون كۇب مېتىرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم - لاتقا مىقدارى 1.09 كىلوگرام/كۇب مېتىر، دەريا سۈيىنىڭ مىنېرالىشىش دەرىجىسى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 223 مىللىگرام/لىتىر (ھەرقايسى سۇ سىستېمىلىرىنىڭ پارامېتىرلىرى جەدۋىلگە قاراڭ).

جۇڭغار ئىچكى قۇرۇقلۇق رايونىدىكى ئېقىن شەكىللەنگەن رايونلارنىڭ يىللىق ئومۇمىي ئېقىن مىقدارى ۋە يىللىق لاتقا ئېقىنىش مىقدارى جەدۋىلى
(سۇ سىستېمىسى ستاتىستىكىسىغا ئاساسلىنىلغان)

سۇ سىستېمىسى	دۆلەت ئىچى ھەۋز كۆلىمى (كۋادرات كىلومېتىر)	كۇپ يىللىق ئوتتۇرىچە قىممەت				
		ئېقىن مىقدارى (كۋادرات مېتىر/ساۋ)	قۇم مىقدارى كىلوگرام/كۇب مېتىر	قۇم ئېقىنىش مىقدارى (10 مىڭ تونا)	مىنېرالىشىش دەرىجىسى (مىللىگرام)	ئىئونلۇق ئېقىن مىقدارى (10 مىڭ تونا)
ئۇلۇغكۇر كۆلى	23700	11.0	0.175	19.3	162	69.5
ئېبىنور كۆلى	53700	42.9	0.9.8	394	166	18.3
قاراماي بەيياڭخې دەريا	29500	9.57	0.80	76.6	713	68.2
ماناس كۆلى	37200	29.2	2.00	584	180	52.6
ئۇرۇمچى دەريا	23000	11.4	1.52	173	167	19.0
تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقى يۈلىكىدىكى كىچىك دەريالار	23600	17.3	0.677	117	211	36.5
بارىكۆل، ئاراتورۇكتىكى كىچىك دەريالار	34200	5.95	0.343	19.2	297	16.6
جۇڭغار جۇللۇق رايونى	91600	0.531	0.343	1.82	442	2.35
جەمئىي	316500	127.851	6.776	1383.92	2338	283.05

ئۇلۇغكۇر دەريا ئالتاي تاغلىرىنىڭ شەرقىي قىسمىدىن باشلىنىدۇ. ئاساسىي تارمىقى بولغان چىڭگىل دەريا دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3863 مېتىر كېلىدىغان دۇشىئۇلا تېغىدىن باشلىنىدۇ. چىڭگىل دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىن مەنبەسى چوڭ چىڭگىل ۋە كىچىك چىڭگىل دەريالىرىغا بۆلۈنىدۇ. ئۇلار چىڭگىل ناھىيە بازىرى ئەتراپىدا بىرلىشىپ، چىڭگىل ئويماتلىقىدىن چىققاندىن كېيىن تارماق ئېقىن چاغانغول دەريا بىلەن بىرلىشىدۇ. چوڭ چىڭگىل دەريا ۋە كىچىك چىڭگىل دەريا پونكتلىرىنىڭ يىللىق ئېقىن مىقدارى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 411 مىليون كۇب مېتىر، 224 مىليون كۇب مېتىر كېلىدۇ. ئۇلۇغكۇر دەريا سىنىڭ يەنە بىر چوڭ تارمىقى بولغان بۇلۇقان دەريا موڭغۇلىيە چېگرىسى ئىچىدىن باشلىنىدۇ. ئۇنىڭ جۇڭگونىڭ تاشقىن پونكتىغا ئېقىپ كىرگەن يىللىق ئېقىن مىقدارى 352 مىليون كۇب مېتىر. بۇلۇقان ئويماتلىقىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، ئەرتەي گىدرولوگىيە پونكتىنىڭ يۇقىرىسىغا تەخمىنەن 65 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا كەلگەندە، چىڭگىل دەريا سى بىلەن قوشۇلغاندىن كېيىن ئۇلۇغكۇر دەريا دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلۇغكۇر دەريا سىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 821 كىلو-

لومېتىر كېلىدۇ. ئەرتەي گىدرولوگىيە پونكتىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمىدىكى يىغىندى سۇ كۆلىمى 18 مىڭ 375 كۇۋادرات كىلومېتىر، دەريانىڭ ئۇزۇنلۇقى 382 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ ئۇلۇغكۇر دەرياسىنىڭ يىللىق ئېقىن مىقدارى ئەڭ كۆپ جايى بولۇپ، 900 مىليون 73 مىڭ كۇب مېتىر كېلىدۇ؛ بۇرۇلتوقاي گىدرولوگىيە پونكتىدا يىغىندى سۇ كۆلىمى 37 مىڭ 882 كۇۋادرات كىلومېتىر، دەريانىڭ ئۇزۇنلۇقى 811 كىلومېتىر بولۇپ، يىللىق ئېقىن مىقدارى ئازىيىپ 443 مىليون كۇب مېتىرغا چۈشكەن. ئەرتەي ۋە بۇرۇلتوقاي پونكتىلىرىدىكى يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم - لاتا مىقدارى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 0.176 كىلوگرام/كۇب مېتىر ۋە 0.11 كىلوگرام/كۇب مېتىر؛ يىللىق قۇم ئېقىشى مىقدارى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 171 مىڭ تونا ۋە 48 مىڭ 700 تونا؛ سۇيىنىڭ مىنېراللىشىش دەرىجىسى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 152 مىللىگرام/لىتىر ۋە 438 مىللىگرام / لىتىر.

بورتالا دەرياسى ئالاتاۋ تاغلىرىنىڭ ئەسىن داۋىنىدىن باشلىنىپ، داخىيەنزى دەرياسى بىلەن قوشۇلغاندىن كېيىن ئېپىنور كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. دەريانىڭ ئۇزۇنلۇقى 257 كىلومېتىر بولۇپ، يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى 475 مىليون كۇب مېتىر.

جىڭ دەرياسى پولكىنۇر تاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرىدىن باشلىنىدۇ، يۇقىرى ئېقىنى دۇندۇجىڭ دەرياسى، تۆۋەنكى ئېقىنى جىڭ دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ ئېقىپ جىڭ ناھىيە بازىرىدىن ئۆتۈپ، شىمالغا ئېقىپ ئېپىنور كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. دەريانىڭ ئۇزۇنلۇقى 80 كىلومېتىر، يىللىق ئېقىن مىقدارى 472 مىليون كۇب مېتىر، ئۇنىڭ ئەڭ كۆپ بولىدىغان 4 ئايدىكى ئېقىن مىقدارى پۈتۈن يىللىق ئېقىن مىقدارىنىڭ %73.6 نى ئىگىلەيدىغان بولۇپ، 6 - ئايدىن 9 - ئايغىچە كۆرۈلىدۇ.

كۇيىتۇن دەرياسى شىمالىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ تەركىبىدىكى ئېرەن قابىرغا تاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرىدىن باشلىنىدۇ. دەريانىڭ ئۇزۇنلۇقى 71 كىلومېتىر، يىللىق ئېقىن مىقدارى 629 مىليون كۇب مېتىر. دەريا تاغ ئېغىزىدىن ئېقىپ چىققاندىن كېيىن ئۇدۇل شىمالغا قاراپ ئېقىپ شىخۇ ناھىيە بازىرىدىن ئۆتۈپ، شىمالغا تەخمىنەن ئون كىلومېتىر ئاققاندىن كېيىن شىخۇ سۇغىرىش رايونىغا ھەمدە بىگتۇۋىنىڭ تۆۋەن - مەيدانلىرىغا كىرىدۇ، ئاندىن چېپەيزى دەرياسىنىڭ كونا ئېقىن يولى بىلەن ئېقىپ غەربكە بۇرۇلۇپ، باياس ۋە چىگىشور دەريالىرىنىڭ ئېقىنى بىلەن بىرلىشىپ داۋاملىق غەربكە ئېقىپ ئېپىنور كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.

ماناس دەرياسى شىمالىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىگە جايلاشقان ئېرەن قابىرغا تاغلىرىدىكى

ماناس دەرياسى

ھۇدەيكىن دەرياسىنىڭ 43 - نومۇرلۇق مۇزلۇقىدىن باشلىنىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 420 كىلومېتىر كېلىدۇ. باشلىنىش مەنبەسى رايونىدا 800 مۇزلۇق بار، مۇزلۇقلارنىڭ كۆلىمى 608 كۇۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، جۇڭغار ئىچكى قۇرۇقلۇق رايونىدىكى مۇزلۇق كۆلىمى ئەڭ چوڭ بولغان دەريادۇر.

ئۇرۇمچى دەرياسى شىمالىي تەڭرىتاغدىكى تەڭرى II چوققىسىدىن باشلىنىدۇ، تاغ ئېغىزىدىن چىققاندىن كېيىن ئۇلانبايغا كېلىپ ئاندىن ئۇدۇل شىمالغا قاراپ ئېقىپ ئۇرۇمچى رايونىنى كېسىپ ئۆتۈپ، مەچۇەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى دۇڭداۋ خەيزىگىچە بارىدۇ. دەريانىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 214 كىلومېتىر، ھەۋزىسىنىڭ كۆلىمى 5803 كۇۋادرات كىلومېتىر، يىللىق ئېقىن مىقدارى 237 مىليون كۇب مېتىر كېلىدۇ. دەريانىڭ تاغ ئېغىزىدىن چىققاندىن كېيىن تەنسەن، دۇڭسەنلەرگە يىغىلغان سۇيى ۋە تۇدۇڭخابا دەرياسىنىڭ سۇيى بىلەن قوشۇلۇپ ھاسىل قىلغان سۇ مىقدارى جەمئىي 596 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، ھەممىسى ئۈستەڭ ۋە سۇ ئامبارلىرىغا باشلىنىپ

ىندۇ. ئۇلانباي سۇ ئامبىرىنىڭ تۆۋەنكى قىسمىدىكى ئەسلىي دەريا يولى ھازىر ئۆزگەرتىلىپ ساي يولى قىلىپ ياسىلىپ، دەريا سۇيى تىنچلىق ئۆستىگى ئارقىلىق تۆۋەن ئېقىنغا ئۇزىتىلدى. دەريانى بويلاپ ئۇلانباي، خۇڭيەنچى، «1 ـ ئاۋغۇست»، مېڭجىن قاتارلىق تۆت سۇ ئامبىرى ياسالدى، بۇ سۇ ئامبارلىرىنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 108 مىليون كۇب مېتىر كېلىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريا رايونى ئىلى دەريا سۇ سىستېمىسى ئىلى دەريا ياسى جۇڭگو شىنجاڭ بىلەن قازاقىستان ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى چوڭ خەلقئارالىق دەريانىڭ بىرى. يۇقىرى ئېقىندا ئۇچ چوڭ تارمىقى، يەنى تېكەس دەريا (ئاساسىي ئېقىنى) كۇنەس دەريا ۋە قاش دەريا بار. ئۇچ دەريانىڭ قوشۇلغاندىن كېيىنكى قىسمى ئىلى دەريا دەپ ئاتىلىدۇ. ئىلى دەريا ئىلى ئويمانلىقىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ، تارماق ئېقىنى بولغان قورغاس دەريا قوشۇلغاندىن كېيىن قازاقىستان تەۋەلىكىگە ئېقىپ كىرىپ، ئاخىرىدا بالقاش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. دەريانىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1236.5 كىلومېتىر، ھەۋزىسىنىڭ كۆلىمى 151 مىڭ 200 كۋادرات كىلومېتىر؛ بۇنىڭ ئىچىدە جۇڭگو چېگرىسى ئىچىدىكى دەريانىڭ ئۇزۇنلۇقى 442 كىلومېتىر، ھەۋزىسىنىڭ كۆلىمى 56 مىڭ 700 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. پۈتكۈل ھەۋزىسىنىڭ كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە يەر ئۈستى سۇيى ئېقىن مىقدارى تەخمىنەن 22 مىليارد 840مىليون كۇب مېتىر كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە جۇڭگو چېگرىسى ئىچىدىكىسىنىڭ ئېقىن مىقدارى 15 مىليارد 870 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، ئومۇمىي سۇ مىقدارىنىڭ %70نى ئىگىلەيدۇ. قازاقىستان چېگرىسى ئىچىدىكى سۇ مىقدارى 6 مىليارد 970 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، ئومۇمىي سۇ مىقدارىنىڭ %30نى ئىگىلەيدۇ. ئىلى دەريا ياماتۇ گىدرولوگىيە پونكتىنىڭ يۇقىرى قىسمىنىڭ يىغىندى سۇ كۆلىمى 49 مىڭ 200 كۋادرات كىلومېتىر، يىللىق ئېقىن مىقدارى 11 مىليارد 500 مىليون كۇب مېتىر (بۇنىڭ ئىچىدە يەر ئاستى سۇيىنىڭ تولۇقلايدىغىنى %39.0نى، مۇزلۇقلارنىڭ ئېرىگەن سۇيى %22.2نى، يامغۇر سۇيى ۋە ئېرىگەن قار سۇلىرى %38.8نى ئىگىلەيدۇ). (رەڭلىك قىستۇرما سۈرەتلەرنىڭ 13 ـ بېتىگە قارالسۇن)

تېكەس دەريا ئىلى دەريا سىستېمىسىنىڭ ئاساسىي تارمىقى. تەڭرىتاغلىرىنىڭ خانتەڭرى چوققىسىنىڭ شىمالىي يانباغرىدىكى قازاقىستان چېگرىسى ئىچىدىن باشلىنىپ، خالىقتاۋ تېغى، تېرىسكەي تېغى ۋە ئالاقار تاغلىرى ئارىسىدىكى موڭغۇلكۆرە ـ تېكەس ئويمانلىقىنى كېسىپ ئۆتىدۇ. ئاساسىي تارمىقلىرى دەريانىڭ ئوڭ قىرغىقىدىن قوشۇلىدۇ. يۇقىرى ئېقىندىن تۆۋەن ئېقىنىغا قارىتا رېتى بويىچە شىمالىي مۇزارت دەريا، ئاقنىياز دەريا، كۆكسۇ دەريا، جىرغىلاڭ دەريا قاتارلىقلار بار. تېكەس دەريا سىستېمىسىنىڭ تاغ ئېغىزىدىكى قاپچىغاي گىدرولوگىيە پونكتىغىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 383 كىلومېتىر، يىغىندى سۇ كۆلىمى 27 مىڭ 400 كۋادرات كىلومېتىر.

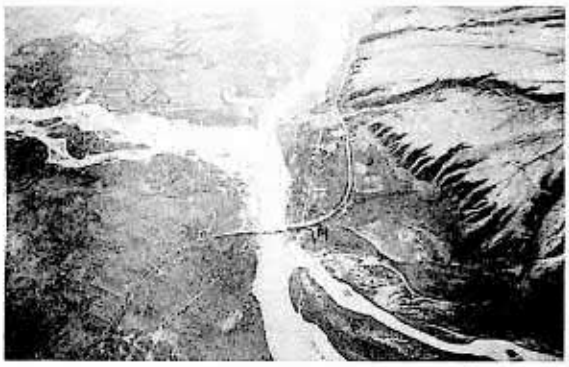

تېكەس دەريا

باشلىنىش مەنبەسىدىكى مۇزلۇقلارنىڭ كۆلىمى 1496 كۋادرات كىلومېتىر، يىللىق ئېقىن مىقدارى 8 مىليارد 300 مىليون كۇب مېتىر (چەت ئەلدىن ئېقىپ كىرىدىغان سۇ مىقدارى 577 مىليون كۇب مېتىرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ). دەريانىڭ يىللىق ئەك كۇپ ئېقىن مىقدارى ئاساسەن 6 ـ، 7 ـ ئايلاردا كۆرۈلىدۇ، يامغۇر ۋە ئېرىگەن قار ـ مۇز سۇلىرى بىرىكمىسىنى ئاساس قىلىدۇ، يىللىق ئۆزگىرىشى چوڭ ئەمەس.

كۇنەس دەريا ئىلى دەريا سىستېمىسىنىڭ بىر تارمىقى. يىلان قابىرغا تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي يانباغرىدىن باشلىنىدۇ. دەريا نارات تېغى بىلەن ئابرال تېغى ئارىلىقىدىكى كۇنەس ۋادىسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، كۇنەس ئەسللىك قوي قېرىمىدا تېكەس دەريا بىلەن قوشۇلىدۇ. دەريانىڭ ئۇزۇنلۇقى 230 كىلومېتىر، ھەۋزىسىنىڭ كۆلىمى 7707 كۋادرات كىلومېتىر. زەكتى گىدرولوگىيە پونكتى ئۆلچىگەن يىغىندى سۇ كۆلىمى 4123 كۋادرات كىلومېتىر، دەريانىڭ ئۇزۇنلۇقى 170

كىلومېتىر، يىللىق ئېقىن مىقدارى 1 مىليارد 570 مىليون كۇب مېتىر. ھەۋزىسىدىكى ھۆل - يېغىن مىقدارى خېلىلا يېتەرلىك. بۇ جۇڭگو ئىچىدە دەريالىرى ھەۋزىسى ئىچىدە ھۆل - يېغىن مىقدارى ئەڭ كۆپ بىر تارماق ئېقىن ھېسابلىنىدۇ.

كۇچىن دەريالىرى

قاش دەريالىرى ئىلى دەريالىرىنىڭ ئۇچ چوڭ تارمىقىنىڭ بىرى. ئېرىق قايىرغا تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي يانباغرىدىن باشلىنىدۇ، ئىلغا دەريالىرى ۋادىسىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ، ئىككى قاشنىڭ تارماق ئېقىنلار قىسقا ھەم ئوشتاق بولۇپ، يەرسىمان ھالەتتە قاش دەريالىرىغا قۇيۇلىدۇ. قاش دەريالىرى مازار دېگەن جايدا بۇرۇلۇش

قاش دەريالىرى

ياساپ جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ، ياماتۇدا ئىلى دەريالىرىغا قۇيۇلىدۇ. قاش دەريالىرىنىڭ تاغدىن چىقىش ئېغىزىدىكى توقاي گىدرولوگىيە پونكتى ئۆلچىگەن يىغىندى سۇ كۆلىمى 9541 كۇادرات كىلومېتىر، دەريانىڭ ئۇزۇنلۇقى 318 كىلومېتىر، يىللىق ئېقىن مىقدارى 3 مىليارد 960 مىليون كۇب مېتىر. يىللىق ئەڭ كۆپ ئېقىن مىقدارى ئاساسەن 6 - ، 7 - ئايلاردا كۆرۈلىدۇ، يامغۇر ۋە ئېرىگەن قار - مۇز سۇلىرى بىلەن تارىلاشما كەلكۈن سۈيىنى ئاساس قىلىدۇ.

تارىم ئويمانلىقىدىكى ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريالىرى سۇ سىستېمىسى تارىم دەريالىرى ھەۋزىسى جۇڭگودىكى ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريالىرى سۇ سىستېمىسىدۇر. ئۇ تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىن مەركىزىگە قاراپ يىغىلىپ ئاقىدىغان قارا شەھەر دەريالىرى - كۇچىچى دەريالىرى، دىنار دەريالىرى، ئۇگەن دەريالىرى، ئاقسۇ دەريالىرى، قەشقەر دەريالىرى، يەكەن دەريالىرى، خوتەن دەريالىرى، كېرىيە دەريالىرى، چەرچەن دەريالىرى قاتارلىق توققۇز سۇ سىستېمىسىدىكى جەمئىي 144 دەريانى ھەمدە تارىم دەريالىرى غول ئېقىنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تارىم دەريالىرى ھەۋزىسىنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى 1 مىليون 20 مىڭ كۇادرات كىلومېتىر (جۇڭگونىڭ سىرتىدىكى ھەۋزىسىنىڭ كۆلىمى 23 مىڭ 600 كۇادرات كىلومېتىر)، نوپۇسى 8 مىليون 257 مىڭ. يەكەن دەريالىرىنىڭ باشلىنىش مەنبەسى (يەنى تارىم دەريالىرىنىڭ باشلىنىش مەنبەسى) بولغان لاسكوي دەريالىرىدىن تېتىما كۆلىگىچە تارىم دەريالىرىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 2437 كىلومېتىر (بۇنىڭ ئىچىدە غول ئېقىنىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1321 كىلومېتىر) كېلىدۇ. دەريانىڭ باشلىنىش مەنبەسى رايونىدا ھۆل - يېغىن بىرقەدەر مول بولۇپ، ئادەتتىكى يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 300 ~ 900 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ، ھەۋز ئىچىنىڭ يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 117 مىليارد 300 مىليون كۇب مېتىر (ھەۋزىسىنىڭ ئوتتۇرىچە يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 115 مىللىمېتىر، لېكىن قۇملۇق رايونلىرىنىڭ يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاران 25 ~ 50 مىللىمېتىر). ئېگىز تاغلاردىكى مۇزلۇقلارنىڭ كۆلىمى 23 مىڭ 320 كۇادرات كىلومېتىر (چەت ئەلدىكى قىسمىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، مۇزلۇق زاپىسى 2 تىرىليون 404 مىليارد كۇب مېتىر، مۇزلۇقلارنىڭ يىللىق ئېرىگەن سۇ مىقدارى 17 مىليارد 200 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىپ، تارىم دەريالىرى ھەۋزىسى يەر ئۇستى سۈيى ئومۇمىي مىقدارى 39 مىليارد 200 مىليون كۇب مېتىر (چەت ئەلدىن ئېقىپ كىرگەن سۇ مىقدارى 6 مىليارد 70 مىليون كۇب مېتىرنى مۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نىڭ 44% نى ئىگىلەيدۇ. ھەۋزىسىدىكى ھەرقايسى دەريالاردىكى لەيلىمە ماددىلار،

ئىتتىرىلىپ يۆتكىلىدىغان مادداىلار، ئېرىگەن مادداىلار ھەمدە بۇ ئۇچىنىڭ بىرىكىشىدىن شەكىللەنگەن قاتتىق جىسىملارنىڭ ئومۇمىي ئېقىن مىقدارى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 156 مىليون 600 مىڭ تونىا/يىل، 31 مىليون 320 مىڭ تونىا/يىل، 16 مىليون 570 مىڭ تونىا/يىل، 204 مىليون 500 مىڭ تونىا/يىلغا يېتىدۇ. تۆزەڭلىك رايونلىرىدىكى يەر ئاستى سۇلىرىنىڭ تەبىئىي تولۇقلاش مىقدارى 4 مىليارد 455 مىليون كۇب مېتىر كېلىدۇ. ئېقىنىنىڭ يىللىق ئۆزگىرىشى بىرقەدەر مۇقىم، لېكىن يىل ئىچىدىكى كەلكۈن كېلىش بىلەن سۇ تارتىلىشىنىڭ ئۆزگىرىشى چوڭ بولىدۇ. ھەۋز ئىچىدە ئىنسانلار پائالىيىتى كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇگۈنكى كۈندە تارىم دەرياسىنىڭ غول ئېقىنىدا يەر ئۈستى سۈيى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان سۇ سىتېمىلىرى ئازىيىپ تۆتكە چۈشۈپ قالدى، يەنى ئاقسۇ دەرياسى، خوتەن دەرياسى، يەكەن دەرياسى ۋە كۆنچى دەرياسىلا قالدى. تارىم دەرياسىنىڭ 1978 - يىلىدىن 1987 - يىلىغىچە بولغان ئون يىلدىكى ئوتتۇرىچە يىللىق ئېقىن مىقدارى جەمئىي 4 مىليارد 956 مىليون كۇب مېتىر بولغان. تارىم دەرياسىنىڭ غول ئېقىنىدىكى ئالار گىدرولوگىيە پونكتىنىڭ ئۆلچەپ چىقىشىچە، 20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن 80 - يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا يەر ئۈستى سۈيى ئېقىن مىقدارى 6 مىليارد كۇب مېتىردىن ئازىيىپ 4 مىليارد 480 مىليون كۇب مېتىرغا چۈشۈپ قالغان. لېكىن، ئوخشاش مەزگىلدە تۆۋەنكى ئېقىندىكى قارا گىدرولوگىيە پونكتىدا يىللىق ئېقىن مىقدارى 4 مىليارد 480 مىليون كۇب مېتىردىن ئازىيىپ 392 مىليون كۇب مېتىرغا چۈشۈپ قالغان، نەتىجىدە تۆۋەنكى ئېقىننىڭ ئېكولوگىيىسى ناچارلىشىپ، دەريا ئېقىنى 280 كىلومېتىر قىسقىرىپ كەتكەن؛ لوپنوركۆلى 1972 - يىلى، تېتىما كۆلى 1980 - يىلى قۇرۇپ كەتكەن. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرى ھەۋزىسىدىكى كۆللەرنىڭ كۆلىمى 2957 كۋادرات كىلومېتىرغا چۈشۈپ قالدى. چوڭ - كىچىك سۇ ئامبارلىرىدىن 28ى بولۇپ، سۇ سىغىمچانلىقى 4 مىليارد 660 مىليون كۇب مېتىر قىلىپ لايىھىلەنگەن، بوستانلىقلاردا سۇغىرىش كۆلىمى 1 مىليون 660 مىڭ گېكتارغا يېتىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 12 - بېتىگە قارالسۇن)

قارا شەھەر دەريا سىستېمىسى

دەريا سىستېمىسى تەڭرىتاغلىرىدىكى يىلان قاپىرغا تېغىنىڭ جەنۇبىي يانباغرىدىن باشلىنىدۇ. دەريا شەرقتىن غەربكە قاراپ ئېقىپ، كىچىك يۇلتۇز ئويمانلىقىدىن ئۆتۈپ بايىنبۇلاققا يېتىپ بېرىپ، ئاندىن يەنە جەنۇبقا بۇرۇلۇپ چوڭ يۇلتۇز ئويمانلىقىغا ئېقىپ كىرىدۇ. دەريا 130 گرادۇس بۇرۇلۇپ، يۇنىلىشنى ئۆزگەرتىپ شەرققە قاراپ كۆكتېكە تېغى، خورا تېغىنىڭ شىمالىي چېتىنى بويلاپ ئېقىپ ئاندىن قىيپاش شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ئاقىدۇ؛ خوستايىشلىدىن ئۆتكەندىن كېيىن 170 كىلومېتىردىن ئارتۇق كېلىدىغان تار جىلغىلىق دەريا بۇلىكىگە كىرىدۇ، سۇ يۈزىنىڭ يانتۇلۇقتىن چۈشۈشى 10‰~5‰ بولۇپ، ئومۇمىي تۆۋەنلەش پەرقى 1169 مېتىرغا يېتىدۇ. بۇ جاي سۇ ئېنېرگىيىسى مەركەزلەشكەن بۇلاق ھېسابلىنىدۇ. دەريا ئېقىنى داشەنكو گىدرولوگىيە پونكتىنىڭ تۆۋەنكى قىسمىدا 20 كىلومېتىر ئاققاندىن كېيىن، تاغ ئېغىزىدىن چىقىپ قاراشەھەر ئويمانلىقىغا كىرىدۇ. دەريانىڭ ئويمانلىق ئىچىدىكى ئۇزۇنلۇقى 100 كىلومېتىردىن ئارتۇق. قاراشەھەر ناھىيە بازىرىنىڭ تۆۋەنگە 11 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىكى بورانسۇ تۇغىنىدىن ئۆتكەندە دەريا يولى ئىككى تارماققا بۆلۈنىدۇ: شەرقىي تارمىقى باغراش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ، غەربىي تارمىقى كىچىك باغراش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. يۇقىرىقى دەريا بۇلىكىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 560 كىلومېتىر بولۇپ، قاراشەھەر دەريا سىستېمىسىنىڭ ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى سېرىقسۇ جىلغىسى، چىندىخوزا دەريا ۋە چاغانتۇڭگى دەريالىرىمۇ باغراش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ، ئادەتتە بۇ ئۈچ تارماق كىچىك دەريامۇ قاراشەھەر دەريا سى ھەۋزىسىگە كىرىدۇ. باغراش كۆلىنىڭ غەربىدىن ئېقىپ چىققان ئېقىن كۆنچى دەريا سى دەپ ئاتىلىدۇ. قارا شەھەر دەريا سىستېمىسىنىڭ داشەنكو گىدرولوگىيە پونكتىدە ئۆلچەنگەن يىغىندى سۇ كۆلىمى 19 مىڭ 22 كۋادرات كىلومېتىر، ھەۋز ئىچىدىكى مۇزلۇقلارنىڭ كۆلىمى 444 كۋادرات كىلومېتىر، مۇزلۇقلارنىڭ يىللىق ئېرىگەن سۇ مىقدارى 481 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، دەريانىڭ يىللىق ئېقىن مىقدارى 3 مىليارد 290 مىليون كۇب مېتىرنىڭ 14.6%ىنى ئىگىلەيدۇ. يىللىق قۇم - لاتقا مىقدارى 0.198 كىلوگرام/كۇب مېتىر، يىللىق قۇم ئېقىتىش مىقدارى 650 مىڭ تونىا، سۈيىنىڭ مىنېرالىلىشىش دەرىجىسى 243 مىللىگرام/لىتىر. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 12- بېتىگە قارالسۇن)

ئۇگەن دەرياسى تەڭرىتاغلىرىنىڭ خانتەڭرى چوققىسىنىڭ شەرقىي يانباغرىدىن باشلىنىدۇ. يۇقىرى ئېقىنى مۇزارت دەرياسى (282 كىلومېتىر) دەپ ئاتىلىدۇ. دەريا يولى باي ئويمانلىقىنىڭ 160 نەچچە كىلومېتىر جايىنى كېسىپ ئۆتۈپ، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ خالىقتاغنىڭ جەنۇبىي يانباغرىدىن باشلانغان قاپ-سىلاق دەريالىرى، تەلۋىچۈك دەريالىرى، قاراسۇ دەريا-سى، قىزىل دەريالىرى قاتارلىق تارماق ئېقىنلارنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، قىزىل ئەترەپىغا كەلگەندە شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ چۆلتاغنى كېسىپ ئۆتۈپ، مىڭئۆي گىدرولوگىيە پونكىتىغا كەلگەندە جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ، تاغ ئالدى تۈزلەڭلىكىگە ئېقىپ كىرىدۇ. دەريا-نىڭ ئىككى قىرغىقىدا كۆچار، توقسۇ، شايار ناھىيىلىرىنىڭ زور مىقداردىكى سۇ باشلاپ سۇغىرىش رايونلىرى بار. سۇغىرىش رايونلىرى تاكى تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىچە يېتىپ بارىدۇ، ئادەتتىكى يىللاردا تارىم دەرياسىغا قۇيۇلىدىغان سۇيى بولمايدۇ. ئۇگەن دەرياسىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 452 كىلومېتىر، ھەۋزىسىنىڭ كۆلىمى 69 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر. ھەۋزىسىدىكى مۇزلۇقلارنىڭ كۆلىمى 1701 كۋادرات كىلومېتىر، مۇزلۇقلارنىڭ زاپاس مىقدارى 255 مىليارد 400 مىليون كۇب مېتىر، مۇزلۇقلارنىڭ يىللىق ئېرىگەن سۇ مىقدارى 1 مىليارد 750 مىليون كۇب مېتىر. مۇزارت دەرياسىنىڭ قىزىل سۇ ئامبىرى گىدرولوگىيە پونكىتىدىكى يىللىق ئېقىن مىقدارى 2 مىليارد 440 مىليون كۇب مېتىر، يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم - لاتا مىقدارى 3.50 كىلوگرام/كۇب مېتىر، يىللىق قۇم ئېقىتىش مىقدارى 9 مىليون 560 مىڭ تونىنا، دەريا سۇيىنىڭ مىنېراللىشىش دەرىجىسى 426 مىللىگرام/ لىتىر.

ئاقسۇ دەرياسى توشقان دەرياسى بىلەن قۇمئېرىق دەريالىرىنىڭ قارا دۆۋە دېگەن جايدا قوشۇلغاندىن كېيىنكى قىسمى ئاقسۇ دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. قوشۇلۇش ئېغىزىدىكى يىللىق ئېقىن مىقدارى 7 مىليارد 860 مىليون كۇب مېتىر، قوشۇلۇش ئېغىزىدىن شورچاقتى دېگەن جايغا يېتىپ كېلىپ تارىم دەريالىرىغا قۇيۇلغۇچە بولغان غول دەريانىڭ ئۇزۇنلۇقى 132 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئاقسۇ دەريالىرىنىڭ غەربىي چوڭ كۆۋرۈكىنىڭ تۆۋەنكى قىسمى كونا دەريا ۋە يېڭى دەريادىن ئىبارەت ئىككى تارماققا بۆلۈنىدۇ. غەربىي چوڭ كۆۋرۈك گىدرولوگىيە پونكىتى ئۆلچىگەن قوشۇلۇش ئېغىزىنىڭ تۆۋەندىكى 16 كىلومېتىرلىق ئورۇننىڭ يىغىندى سۇ كۆلىمى 43 مىڭ 123 كۋادرات كىلومېتىر، ئەمەلىي ئۆلچەنگەن يىللىق ئېقىن مىقدارى 6 مىليارد 50 مىليون كۇب مېتىر، يىللىق قۇم ئېقىتىش مىقدارى 19 مىليون 700 مىڭ تونىنا، يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم - لاتا مىقدارى 3.13 كىلوگرام/كۇب مېتىر، دەريا سۇيىنىڭ مىنېراللىشىش دەرىجىسى 299 مىللىگرام/لىتىر. بۇنىڭ ئىچىدە كونا دەريا، يېڭى دەريالارنىڭ يىللىق ئېقىن مىقدارى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 2 مىليارد 500 مىليون كۇب مېتىر ۋە 3 مىليارد 550 مىليون كۇب مېتىر، يىللىق قۇم ئېقىتىش مىقدارى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 4 مىليون 740 مىڭ تونىنا ۋە 15 مىليون تونىنا. كونا دەريانىڭ دېلتا ئېقىندى تۈزلەڭلىكى ئاقسۇ شەھىرىنىڭ جەنۇبىي شەھەر ئەتراپى، ئاۋات ناھىيىسىنىڭ كۆپ قىسمى ھەمدە ساجىگزى (قۇمقۇدۇق) دېھقانچىلىق مەيدانىغىچە يېيىلغان بولۇپ، يەر شەكلى تەكشى، توپرىقى مۇنچەت، يەر مەيدانى 733 مىڭ گېكتار، بوستانلىق كۆلىمى 184 مىڭ گېكتار، سۇغىرىش كۆلىمى 87 مىڭ 300 گېكتار. يېڭى دەريا دولان ئۆستىگى سۇغىرىش رايونىنىڭ ئارتۇق سۇيىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئىماماشا توسمىسى ئارقىلىق ئۇچكە بۆلۈنىدۇ: بىر بۆلىكى شىمالىي غول ئۆستەڭ ئارقىلىق تارىم دەريالىرىنىڭ جەنۇبىدىكى سۇغىرىش رايونىغا كىرىپ 20 مىڭ گېكتار يەرنى سۇغىرىدۇ؛ يەنە بىر بۆلىكى جەنۇبىي غول ئۆستەڭ ئارقىلىق تارىم دەريالىرىنىڭ جەنۇبىدىكى سۇغىرىش رايونىغا كىرىپ 23 مىڭ گېكتار يەرنى سۇغىرىدۇ؛ كەلكۇن مەزگىلىدە بولسا، كەلكۇن سۇيى ئىماماشا دەريا يولى ئارقىلىق تارىم دەريالىرىغا قۇيۇلىدۇ.

قۇمئېرىق دەرياسى ئاقسۇ دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى چوڭ تارماق ئېقىن. تەڭرىتاغلىرىنىڭ تۆمۈر چوققىسىدىن باشلىنىپ، ئالدى بىلەن قىرغىزىستان تەۋەلىكىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ ئاندىن شىمال تەرەپتىن جۇڭگو چېگرىسىغا ئېقىپ كىرىدۇ. دەريانىڭ باشلىنىش مەنبەسىدىن توشقان دەريالىرى بىلەن قوشۇلۇش ئېغىزىغىچە بولغان ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 293 كىلومېتىر كېلىدۇ. دەريانىڭ قىرغىزىستان تەۋەلىكىدىكى ئۇزۇنلۇقى 188 كىلومېتىر بولۇپ، ساربىجاس دەريالىرى دەپ ئاتىلىدۇ؛ جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى ئۇزۇنلۇقى 105 كىلومېتىر، يىغىندى سۇ كۆلىمى 2306 كۋادرات كىلومېتىر؛ ئاساسلىق تارماقلىرىدىن تۆمۈر دەريالىرى، يېڭىمەر دەريالىرى، ئاقچى دەريالىرى قاتارلىق

ئۇچ تارماق ئېقىنى بار. قۇمئېرىق دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى مۇزلۇقلارنىڭ كۆلىمى 3208 كۋادرات كىلومېتىر، مۇزلۇقلارنىڭ يىللىق ئېرىگەن سۇ مىقدارى 3 مىليارد 393 مىليون كۇب مېتىر. تاغ ئېغىزىدىكى ئىشخىلا گىدرولوگىيە پونكتى ئۆلچىگەن يىغىندى سۇ كۆلىمى 12 مىڭ 816 كۋادرات كىلومېتىر، يىللىق ئېقىن مىقدارى 4 مىليارد 750 مىليون كۇب مېتىر (چەت ئەلدىن ئېقىپ كېلىدىغان 3 مىليارد 610 مىليون كۇب مېتىر سۇنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، بۇنىڭغا گىدرولوگىيە پونكتىنىڭ تۆۋەنكى قىسمىدىكى بۇلاق سۇلىرىنىڭ ئېقىن مىقدارى 144 مىليون كۇب مېتىرنى قوشقاندا، دەريانىڭ جەمئىي ئېقىن مىقدارى 4 مىليارد 750 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ؛ يىلىق ئوتتۇرىچە قۇم-لاتقا مىقدارى 3.52 كىلوگرام/كۇب مېتىر. دەريا تاغ ئېغىزىدىن ئېقىپ چىققاندىن كېيىن غايەت زور بىر دېلتىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، جەنۇبتىن شىمالغا قارىتا ئۇزۇنلۇقى 110 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە قارىتا كەڭلىكى 35 ~ 45 كىلومېتىر، يەر مەيدانى 318 مىڭ گېكتار، سۇغىرىش كۆلىمى 50 مىڭ 300 گېكتار، سازلىق كۆلىمى 6300 گېكتار كېلىدۇ، ئۇ ئاقسۇ دەريا سىستېمىسىنىڭ بەش چوڭ سۇغىرىش رايونىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

توشقان دەريا ئاقسۇ دەريا سىستېمىسىنىڭ ئاساسلىق غول ئېقىنى. دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىنى قىرغىزىستان تەۋەلىكىدە بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 140 كىلومېتىر كېلىدۇ، چىچار گىدرولوگىيە پونكتىنىڭ يۇقىرىسىدىكى 20 كىلومېتىرلىق جايدىن جۇڭگوغا ئېقىپ كىرىدۇ. دەريانىڭ باشلىنىش مەنبەسىدىن قۇمئېرىق دەريا بىلەن قوشۇلۇش ئېغىزىغىچە بولغان ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 475 كىلومېتىر، جۇڭگو چېگرىسى ئىچىدىكى ئۇزۇنلۇقى 317 كىلومېتىر، يىغىندى سۇ كۆلىمى 10 مىڭ 230 كۋادرات كىلومېتىر. سارىكۆرەك گىدرولوگىيە پونكتىدىكى يىللىق ئېقىن مىقدارى 2 مىليارد 650 مىليون كۇب مېتىر (چەت ئەلدىن ئېقىپ كىرگەن 1 مىليارد 170 مىليون كۇب مېتىر سۇنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، بۇنىڭغا گىدرولوگىيە پونكتىنىڭ تاغ بۇلاقلىرىنىڭ ئېقىن مىقدارى 455 مىليون كۇب مېتىرنى قوشقاندا، دەريانىڭ ئومۇمىي ئېقىن مىقدارى 3 مىليارد 110 مىليون كۇب مېتىر كېلىدۇ؛ يۇقىرى ئېقىنىدىكى مۇزلۇقلارنىڭ كۆلىمى 7.724 كۋادرات كىلومېتىر، مۇزلۇقلارنىڭ زاپاس مىقدارى 55 مىليارد 400 مىليون كۇب مېتىر، مۇزلۇقلارنىڭ ئېرىگەن سۇ مىقدارى 766 مىليون 400 مىڭ كۇب مېتىر؛ يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم - لاتقا مىقدارى 2.54 كىلوگرام/كۇب مېتىر، يىللىق قۇم ئېقىتىش مىقدارى 5 مىليون 340 مىڭ تونىنا، دەريا سۈيىنىڭ مىنېرالىلىشىش دەرىجىسى 270 مىللىگرام/لىتىر.

قەشقەر دەريا سىستېمىسى جەنۇبتىن شىمالغا قارىتا رېتى بويىچە ئېگىز يار دەريا، كۇسەن دەريا، گەز دەريا، قىزىل دەريا، چاقماق دەريا، بۇغۇز دەريا قاتارلىق ئالتە ئاساسىي دەريانى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەۋزىسىنىڭ كۆلىمى 65 مىڭ 400 كۋادرات كىلومېتىر، جەمئىي يىللىق ئېقىن مىقدارى 4 مىليارد 222 مىليون كۇب مېتىر (چېگرا سىرتىدىن ئېقىپ كىرگەن سۇ مىقدارى 556 مىليون كۇب مېتىر نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بولۇپ، قەشقەر تۈزلەڭلىكىدە پايدىلىنىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي غول ئېقىنى بولغان قىزىل دەريا سىستېمىسىنىڭ يىللىق ئېقىن مىقدارى 2 مىليارد 960 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، جەمئىي ئېقىن مىقدارىنىڭ 49.6% نى ئىگىلەيدۇ. ئېگىز تاغلاردىكى جەمئىي مۇزلۇق كۆلىمى 2880 كۋادرات كىلومېتىر، مۇزلۇقلارنىڭ ئېرىگەن سۇ مىقدارى 1 مىليارد 625 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، ھەۋزىسىدىكى جەمئىي ئېقىن مىقدارىنىڭ 35.4% نى ئىگىلەيدۇ. ھەۋزىسىنىڭ تاغلىق رايونلاردىكى يىللىق قۇم ئېقىتىش مىقدارى 2360 تونىنا، ئوتتۇرىچە يىللىق قۇم ئېقىتىش مىقدارى 496 تونىنا/كۋادرات كىلومېتىر. سۇ ئېنېرگىيە زاپىسى 1 مىليون 900 مىڭ كىلوۋات بولۇپ، ئاساسەن قىزىل دەريا بىلەن گەز دەريا سىستېمىسىغا تارقالغان. يەر ئۈستى سۈيى بىلەن تەكرارلانمايدىغان يەر ئاستى سۇ بايلىقى مىقدارى 457 مىليون كۇب مېتىر.

قىزىل دەريا قەشقەر دەريا سىستېمىسىنىڭ ئاساسلىق غول ئېقىنى. قىرغىزىستان تەۋەلىكىدىكى قىزىل ئاقىن تېغىدىن باشلىنىدۇ. ئۇنىڭ چوڭ تارماق ئېقىنى بولغان مارقانچات دەريا سىستېمىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى تاجىكىستاندىن باشلىنىدۇ. كالابېلى گىدرولوگىيە پونكتىنىڭ يۇقىرىسىدىكى ئۇزۇنلۇقى 213 كىلومېتىر، يىغىندى سۇ كۆلىمى 13 مىڭ 700 كۋادرات كىلومېتىر، يىللىق ئېقىن مىقدارى 2 مىليارد 47 مىليون كۇب مېتىر (چەت ئەلدىن ئېقىپ كىرىدىغان سۇ مىقدارى 556 مىليون كۇب مېتىرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ). بۇنىڭ ئىچىدە يەر ئاستى سۈيى 30.2%نى، مۇز-

لۇقلارنىڭ ئېرىگەن سۈيى 24.7%نى، يامغۇر، قار ئارىلاشما سۈيى 45.1%نى ئىگىلەيدۇ. يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم - لاتا مىقدارى 5.90 كىلوگرام/كۇب مېتىر، يىللىق قۇم ئېقىتىش مىقدارى 12 مىليون 100 مىڭ توننا، سۈنىڭ مىنېراللىشىش دەرىجىسى 639 مىللىگرام / لىتىر. قۇم - لاتا دانچىلىرى ئۇششاق، رەڭگى قىزىل، لاتىسى كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن «قىزىل دەريا» دەپ ئاتالغان.

گەز دەرياسى قەشقەر دەرياسى سۈ سىستېمىسىدا بولۇپ، مۇجى دەرياسى بىلەن قارا كۆل دەرياسىدىن ئىبارەت ئىككى تارماق ئېقىندىن تەركىب تاپقان. ئاساسلىق تارماق ئېقىنى بولغان مۇجى دەرياسى جۇڭگو بىلەن تاجىكىستان چېگرىسىدىكى سارىقول تاغلىرىنىڭ قارازاق چوققىسى ئەتراپىدىن باشلىنىدۇ. قارا كۆل دەرياسى مۇز تاغ مۇزلۇق رايونىدىن باشلىنىدۇ، بۇ لۇڭكۇلدە مۇجى دەرياسى بىلەن بىرلەشكەندىن كېيىن گەز دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. گەز دەرياسىنىڭ بۇلۇڭكۆلدىن قىرىق گىدرولوگىيە پونكتىغىچە بولغان 37 كىلومېتىرلىق دەريا قىسمىنىڭ تۆۋەنلەش پەرقى 1600 مېتىرغا يېتىدۇ، ئۇنىڭ ئوستىگە سول قىرغىقىدا دائىم مۇزلۇقلارنىڭ ئېرىشىدىن شەكىللەنگەن لاتا - شېغىل ئېقىنى يۈز بېرىدۇ. قىرىق گىدرولوگىيە پونكتىنىڭ يۇقىرى قىسمىدىكى دەريانىڭ ئۇزۇنلۇقى 151 كىلومېتىر، يىغىندى سۈ كۆلىمى 9212 كۇادرات كىلومېتىر، يىللىق ئېقىن مىقدارى 954 مىليون 700 مىڭ كۇب مېتىر؛ يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم - لاتا مىقدارى 3.23 كىلوگرام/كۇب مېتىر، يىللىق قۇم ئېقىتىش مىقدارى 3 مىليون 100 مىڭ توننا، دەريا سۈيىنىڭ مىنېراللىشىش دەرىجىسى 344 مىللىگرام / لىتىر. قىرىق گىدرولوگىيە پونكتىنىڭ تۆۋەنكى قىسمىدىكى 28 كىلومېتىرلىق جايى تاغ ئېغىزى. دەريا ئېقىنى تاغدىن چىققاندىن كېيىن قەشقەر تۈزلەڭلىكىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى بورۇختاي، ئۈچ كۆۋرۈك سۈ بۆلگۈچ تۈگۈنى ئارقىلىق قەشقەر يېڭىشەھەر، يوپۇرغا سۈغىرىش رايونىغا ئېقىپ كىرىدۇ، ئاخىرقى قىسمى يوپۇرغا ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى قۇملۇقلارغا سىڭىپ كېتىدۇ. دەريانىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 374 كىلومېتىر.

يەكەن دەرياسى تارىم دەرياسىنىڭ باش ئېقىنى. قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرىدىكى لاسكوي دەرياسىدىن باشلىنىدۇ. دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىندا كىلچىن دەرياسى ۋە تاشقورغان دەرياسىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تارماق ئېقىن قوشۇلىدۇ. دەريانىڭ باشلىنىش مەنبەسىدىن شورچاقتىدىكى تارىم دەرياسىغا قۇيۇلۇش ئېغىزىغىچە بولغان ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1165 كىلومېتىر، ھەۋزىسىنىڭ كۆلىمى 96 مىڭ 500 كۇادرات كىلومېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە كاچۇڭ تاغ ئېغىزىنىڭ يۇقىرى قىسمىدىكى تاغلىق رايون يىغىندى سۈ كۆلىمى 50 مىڭ 248 كۇادرات كىلومېتىر. دەريا مەنبەسى رايونى دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ تاغلىق مۇزلۇقلار ھەرىكىتى مەركىزى بولۇپ، جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى ھەۋز ئىچى مۇزلۇق كۆلىمى 5574 كۇادرات كىلومېتىر، مۇزلۇقلار بىلەن قاپلىنىش دەرىجىسى 11%، مۇزلۇقلاردىن ئېرىگەن سۈ مىقدارى 4 مىليارد 70 مىليون كۇب مېتىر. كاچۇڭ گىدرولوگىيە پونكتىدا ئۆلچەنگەن يەر ئۈستى سۈيى ئېقىن مىقدارى 6 مىليارد 490 مىليون كۇب مېتىر، يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم - لاتا مىقدارى 4.40 كىلوگرام/ كۇب مېتىر، يىللىق قۇم ئېقىتىش مىقدارى 28 مىليون 300 مىڭ توننا. دەريا كاچۇڭنىڭ تۆۋەنكى قىسمىدا ئوتتۇرا - تۆۋەن ئېقىن تۈزلەڭلىك رايونىغا كىرىپ، يەكەن، پوسكام، مەكىت، مارالبېشى ناھىيىلىرىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ. سۈغىرىش رايونىدا ھازىر بار بولغان سۈ ئامبىرى 41 بولۇپ، ئومۇمىي سۈ سىغىمچانلىقى 1 مىليارد 500 مىليون كۇب مېتىر كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دەريادا يەنە كاچۇڭ شەرقىي، غەربىي قىرغاق چوڭ ئۆستىڭى سۈ باشلاش تۈگۈنى قۇرۇلۇشى ۋە ئوپا ئۆستەڭى، مىنشىڭ ئۆستىڭى قاتارلىق سۈ باشلاش قۇرۇلۇشلىرى بار. ئۇنۇملۇك سۈغىرىش كۆلىمى 367 مىڭ گېكتار بولۇپ، شىنجاڭ بويىچە مۇھىم ئاشلىق بازىلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. يەكەن دەرياسىنىڭ سۈ ئېنېرگىيە زاپاسى ئومۇمىي مىقدارىنىڭ بەشتىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدۇ.

تاشقورغان دەرياسى يەكەن دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغاقتىكى بىر تارماق ئېقىنى. جۇڭگو بىلەن پاكىستان چېگرىلىنىدىغان مىڭتېكە داۋىنى ئەتراپىدىن باشلىنىدۇ، غەربتىن شەرققە قاراپ ئېقىپ قۇيۇنسالامغا كەلگەندە قۇنجىراپ دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ ئۇدۇل شىمالغا ئېقىپ تاشقورغان ناھىيە بازىرىغا يېتىپ بارىدۇ، تار ئەتراپىغا كەلگەندە يەكەن دەرياسىغا قوشۇلىدۇ. دەريانىڭ ئۇزۇنلۇقى 273 كىلومېتىر، ھەۋزىسى

نىڭ كۆلىمى 120 مىڭ كۇۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ھەۋزىسىدىكى مۇزلۇقلارنىڭ كۆلىمى 862 كۇۋادرات كىلومېتىر، مۇزلۇقلارنىڭ زاپاس مىقدارى 53 مىليارد 400 مىليون كۇب مېتىر. مۇزلۇقلاردىن ئېرىگەن سۇ مىقدارى 733 مىليون كۇب مېتىر. ئىرلىغ گىدرولوگىيە پونكتىدا ئۆلچەنگەن يىغىندى سۇ كۆلىمى 7780 كۇۋادرات كىلومېتىر، يىللىق ئېقىن مىقدارى 1 مىليارد 150 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە قۇم مىقدارى بىرقەدەر ئاز دەريالارنىڭ بىرى.

خوتەن دەرياسى كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىن باشلىنىدىغان چوڭ دەريا. جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ ئېقىپ، تەكلىماكان قۇملۇقىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈپ تارىم دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. ئۇنىڭ يۇقىرى ئېقىنى قاراقاش دەرياسى غول ئېقىنى (ئۇزۇنلۇقى 808 كىلومېتىر) بىلەن يۇرۇڭقاش دەرياسى (ئۇزۇنلۇقى 504 كىلومېتىر) تارماق ئېقىنىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، قوشلاش ئەتراپىدا بىرلەشكەندىن كېيىن خوتەن دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. خوتەن دەرياسىنىڭ قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرىدىكى باشلىنىش مەنبەسىدىن خوتەن دەرياسى ئېغىزىغىچە بولغان ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1127 كىلومېتىر كېلىدۇ، ئاساسەن قاراقاش، خوتەن، لوپ ناھىيىلىرىدىن ۋە خوتەن شەھىرىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ، ھەۋزىسىنىڭ كۆلىمى 48 مىڭ 870 كۇۋادرات كىلومېتىر. ھەۋزىسى ئىچىدىكى بارلىق مۇزلۇقلارنىڭ كۆلىمى 5121 كۇۋادرات كىلومېتىر، زاپاس مىقدارى 566 مىليارد 400 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، كۇئېنلۇن تاغلىرىدىكى ئەڭ چوڭ مۇزلۇق ھەرىكىتى مەركىزى ھېسابلىنىدۇ. خوتەن دەرياسىنىڭ تاغلىق رايونىدىكى جەمئىي يىللىق ئېقىن مىقدارى 4 مىليارد 420 مىليون كۇب مېتىر، يىللىق قۇم ئېقىتىش مىقدارى 19 مىليون 420 مىڭ توننا؛ ئۇچ ناھىيە، بىر شەھەردىكى سۇغىرىش رايونىنىڭ زور مىقداردا سۇ باشلاپ ئىشلىتىشى ھەمدە سۇنىڭ دەريا قىنىدا سىڭىپ كېتىشى تۈپەيلىدىن، ئىككى دەريانىڭ قوشۇلۇش ئېغىزىدىكى يىللىق ئېقىن مىقدارى 2 مىليارد 100 مىليون كۇب مېتىر ئەتراپىدا، تارىم دەرياسىغا ئېقىپ كىرىدىغان سۇ مىقدارى بولسا ئاران 1 مىليارد 160 مىليون كۇب مېتىر كېلىدۇ؛ دەريانىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم ـ لاتقا مىقدارى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، 11.1 كىلوگرام / كۇب مېتىرغا يېتىدۇ. يىلىق قۇم ئېقىتىش مىقدارى 1280 توننا بولۇپ، خوتەن دەرياسىنىڭ ئومۇمىي قۇم ئېقىتىش مىقدارى ـــ 19 مىليون 420 مىڭ توننىنىڭ 65.9% نى ئىگىلەيدۇ.

قاراقاش دەرياسى خوتەن دەرياسىنىڭ ئاساسلىق غول ئېقىنى، قارا قۇرۇم تاغلىرىدىن باشلىنىدۇ. دەريانىڭ باشلىنىش مەنبەسىدىن ئۇلۇغ ئات گىدرولوگىيە پونكتىتى چىقىش ئېغىزىغىچە بولغان تاغلىق رايونىدىكى ئۇزۇنلۇقى 589 كىلومېتىر، دەريا ئېقىنىنىڭ يانتۇلۇقتىن تۆۋەنلىشى 7.92‰، يىغىندى سۇ كۆلىمى 19 مىڭ 983 كۇۋادرات كىلومېتىر. دەريانىڭ ئۇلۇغ ئاتتىن قاراقاش چوڭ كۆۋرۈكىگىچە بولغان بۆلىكى ئېدىرلىق ۋە تۈزلەڭلىك رايونى بولۇپ، دەريا ئۇزۇنلۇقى 91 كىلومېتىر، دەريا يولىنىڭ تۆۋەنلىشى 6‰ ئەتراپىدا؛ سۇ ئېقىنى خوتەن، قاراقاش ئىككى ناھىيىنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىغا تارقىلىدۇ. كەلكۈن مەزگىلىدە كەلكۈن سۈيى خوتەن دەرياسىغا ئېقىپ كىرىدۇ. قاراقاش چوڭ كۆۋرۈكىدىن قوشلاشتا يۇرۇڭقاش دەرياسى بىلەن قوشۇلغان جايىغىچە بولغان دەريا بۆلىكى قۇملۇق رايونى بولۇپ، دەريا ئۇزۇنلۇقى 128 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇلۇغ ئات گىدرولوگىيە پونكتىتىنىڭ يۇقىرىسىدىكى تاغلىق رايون مۇزلۇقىنىڭ كۆلىمى 2163 كۇۋادرات كىلومېتىر، زاپاس مىقدارى 156 مىليارد كۇب مېتىر، مۇزلۇقنىڭ يىللىق ئېرىگەن سۇ مىقدارى 1 مىليارد كۇب مېتىر؛ دەريانىڭ يىللىق ئېقىن مىقدارى 2 مىليارد 180 مىليون كۇب مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە مۇزلۇقلاردىن ئېرىگەن سۇ تولۇقلىمىسى 45.9%نى، يەر ئاستى سۇ تولۇقلىمىسى 24%نى، ھۆل ـ يېغىن پەسلىدىكى قار، يامغۇر تولۇقلىمىسى 30.1%نى ئىگىلەيدۇ؛ يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم ـ لاتقا مىقدارى 2.25 كىلوگرام / كۇب مېتىر، يىللىق قۇم ئېقىتىش مىقدارى 4 مىليون 920 مىڭ توننا، دەريا سۈيىنىڭ سىنىراللىشىش دەرىجىسىنىڭ ھەر لىترى 437 مىللىگرام لىتىر؛ ئېقىن مىقدارىنىڭ يىل ئىچىدىكى تەقسىملىنىشى تەكشىسىز بولۇپ، ئەتىياز پەسلى ئاران 9.6%نى ئىگىلىسە، ياز پەسلى 73.2%نى ئىگىلەيدۇ.

يۇرۇڭقاش دەرياسى خوتەن دەرياسىنىڭ بىر تارمىقى. كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ ئاساسلىق تىزمىلىرىدىن باشلىنىدۇ، دەريانىڭ باشلىنىش مەنبەسى رايونى كۇئېنلۇن تاغلىرىدىكى ئەڭ زور مۇزلۇق ھەرىكىتى مەركىزى ھېسابلىنىدۇ. دەريانىڭ باشلىنىش مەنبەسىدىن تاغدىن چىقىش ئېغىزىدىكى توڭگۇزلۇق گىدرولو-

گىيە پونكتىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى بۆلىكى تاغلىق رايون بولۇپ، دەريا ئۇزۇنلۇقى 300 كىلومېتىر كېلىدۇ، تارماق ئېقىنلىرى كۆپ. توڭگۇزلۇقتىن يېڭىشەھەرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى بۆلىكى ئېدىرلىق رايونى بولۇپ، دەريا ئۇزۇنلۇقى 64 كىلومېتىر كېلىدۇ. دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىنىڭ بويلىرى خوتەن، لوپ ناھىيىلىرىنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدۇر. توڭگۇزلۇق گىدرولوگىيە پونكتىدا ئۆلچەنگەن يىغىندى سۇ كۆلىمى 14 مىڭ 575 كۇۋادرات كىلومېتىر، مۇزلۇق كۆلىمى 2958 كۇۋادرات كىلومېتىر، مۇزلۇق زاپىسى 410 مىليارد 300 مىليون كۇب مېتىر؛ كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە يىللىق ئېقىن مىقدارى 2 مىليارد 240 مىليون كۇب مېتىر بولغان، بۇنىڭ ئىچىدە مۇزلۇقلاردىن ئېرىگەن سۇ تولۇقلىمىسى %1.61نى، يەر ئاستى سۇ تولۇقلىمىسى %18.3نى، يامغۇر، قار سۇلىرى تولۇقلىمىسى %20.6نى ئىگىلەيدۇ؛ بۇ دەريانىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم - لاتقا مىقدارى 6.47 كىلوگرام/كۇب مېتىر، يىللىق قۇم ئېقىتىش مىقدارى 14 مىليون 500 مىڭ توننا، دەريا سۈيىنىڭ مىنېراللىشىش دەرىجىسى 397 مىللىگرام/لىتىر. ئېقىن مىقدارىنىڭ يىل ئىچىدىكى تەقسىملىنىشى تەكشى ئەمەس، ئەتىياز پەسلى ئاران %5.8نى، ياز پەسلى بولسا %80.4نى ئىگىلەيدۇ.

كېرىيە دەرياسى كۆپىنلۇن تاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرىدىن باشلىنىدۇ، مۇز - قارلارنىڭ ئېرىگەن سۇلىرىنى ئاساس قىلىدۇ. تاغلىق رايوندىكى دەريانىڭ ئۇزۇنلۇقى 438 كىلومېتىر، تاغ ئېغىزىدىكى نورمۇھەممەت لەنگەر گىدرولوگىيە پونكتىدا ئۆلچەنگەن يىغىندى سۇ كۆلىمى 7358 كۇۋادرات كىلومېتىر؛ كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى 723 مىليون كۇب مېتىر، يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم - لاتقا مىقدارى 4.16 كىلوگرام/كۇب مېتىر، يىللىق قۇم ئېقىتىش مىقدارى 3 مىليون 10 مىڭ توننا. تاغ ئېغىزىنىڭ تۆۋەندىكى 75 كىلومېتىر كېلىدىغان كېرىيە ناھىيىسى چوڭ كۆۋرۈكىدە يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى 200 مىليون كۇب مېتىرلا كېلىدۇ. ھازىرقى سۇغىرىش كۆلىمى 382 مىڭ گېكتار، يىللىق سۇغىرىشقا باشلىنىدىغان سۇ مىقدارى 500 مىليون كۇب مېتىر. 30 يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان، دەريانىڭ ئېقىن مۇساپىسى 100 كىلومېتىردەك قىسقىرىپ كەتتى. لېكىن دەريا سۈيى ئاۋۋالقىدەك يوشۇرۇن ئېقىن شەكلىدە ئىزچىل تۇردە كېرىيە ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىغا تەخمىنەن 180 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغىچە ئېقىپ كەلمەكتە.

چەرچەن دەرياسى كاچاق دەرياسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. كۆپىنلۇن تېغىدىكى مۇز تاغ چوققىسىنىڭ شىمالىي يانباغرىدىن باشلىنىدۇ. ئۇ كۆپىنلۇن - ئالتۇن تاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى سۇ ھاسىل قىلىش مىقدارى ئەڭ كۆپ، شۇنداقلا مۇز، قارلارنىڭ ئېرىگەن سۇلىرىنى ئاساسىي مەنبە قىلغان بىر دەريا ھېسابلىنىدۇ. دەريانىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 813 كىلومېتىر. چەرچەن گىدرولوگىيە پونكتىدا ئۆلچەنگەن يىغىندى سۇ كۆلىمى 26 مىڭ 822 كۇۋادرات كىلومېتىر، يىللىق ئېقىن مىقدارى 552 مىليون 700 مىڭ كۇب مېتىر، يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم - لاتقا مىقدارى 7.97 كىلوگرام/كۇب مېتىر، يىللىق قۇم ئېقىتىش مىقدارى 4 مىليون 410 مىڭ توننا، مىنېراللىشىش دەرىجىسى 768 مىللىگرام/لىتىر.

كۆللەر شىنجاڭ جۇڭگودىكى كۆللەرنىڭ كۆلىمى بىرقەدەر چوڭ بولغان ئۆلكە (ئاپتونوم رايون) لەرنىڭ بىرى. كۆلىمى بىر كۇۋادرات كىلومېتىردىن چوڭ بولغان كۆللەر 138، ئومۇمىي كۆلىمى 5136 كۇۋادرات كىلومېتىر (ئاللىقاچان قۇرۇپ كەتكەن ماناس كۆلى، لوپنور كۆلى ۋە تېتىما كۆللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ) بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى كۆللەر ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ %7.2نى ئىگىلەپ، شىزاڭ، چىڭخەي ۋە جياڭسۇدىن قالسىلا مەملىكەت بويىچە 4 - ئورۇندا تۇرىدۇ. ئېرتىش دەرياسى ھەۋزىسىدىكى تاشقى ئېقىن كۆللىرىدىن باشقىلىرى ئىچكى قۇرۇقلۇق كۆللىرىگە كىرىدۇ، بولۇپمۇ ئويمانلىقنىڭ ئىچىدىكى ئىچكى قۇرۇقلۇق كۆللىرىنىڭ سۇ ئورنى ئۆزگىرىشچان چوڭ، كۆل سۈيىنىڭ مىنېراللىشىش دەرىجىسى يۇقىرى بولۇپ، كۆپىنچىسى شورلۇق كۆل ياكى تۇزلۇق كۆللەردىن ئىبارەت؛ بىراق تاغلىق رايونلاردىكى ۋە ئېگىزلىكتىكى كۆللەرنىڭ كۆپىنچىسى تەبىئىي ھالەتتىن ساقلاپ قالغان. شىنجاڭدىكى كۆللەر چۆككەن كۆل، ئولتۇرۇشقان كۆل، ئاخىرقى مورىنا كۆلى، توسۇلما كۆل، دەريا ئارىلىقىدىكى كۆل، قالدۇق كۆل، شامالنىڭ يالىشىدىن شەكىللەنگەن كۆل، يەر ئاستى سۈيىنىڭ تېشىپ چىقىشىدىن ھاسىل بولغان كۆل ۋە سۇنىشى كۆل قاتارلىق توققۇز خىل تىپقا ئىگە. ئىچكى قۇرۇقلۇق كۆللىرىنىڭ ئۇزۇن ئېقىن شەكىلدە لەندۇرۇش رايونى (تاغلىق رايوندا)، ئۇزىنىڭ سۇ

سىستېمىسى (تەبىئىي دەريالار ۋە سۈنئىي ئۈستەڭلەر) ۋە ئۆزىنىڭ ئاخىرقى يىغىلىدىغان جايى (ئىچكى قۇرۇقلۇق كۆل سۈيى) ھەمدە ئۆزىنىڭ ئاتموسفېرا ئايلانما ئېقىمى سىستېمىسى (جىلغا شامىلى) بار، بۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك دەريا ئېقىنلىرىنىڭ كەڭ ئويمانلىقلارنىڭ مەركىزىگە توپلىنىشىدىن شەكىللەنگەن. كۆل سۈيى تېىىز، سۈ مىقدارى ئاز بولۇپ، ھالىتى خىلمۇخىل. ئىچكى قۇرۇقلۇق كۆل سۈيىدىكى جانلىقلار سىستېمىسى ئۆزلىرى كۆلگە ئېلىپ كەلگەن ئاز ئورگانىك تۇزلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئوزۇقلۇق (يېمەكلىك) زەنجىرىگە قوبۇل قىلىپ كۆل سۈيىنى تۇزسىزلاشتۇرىدۇ، شۇڭا جانلىقلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كۆلنىڭ قىرغاقىغا يېقىن زونىلىرىغا مەركەزلەشكەن بولىدۇ. ئالاھىدە كىلىمات شارائىتى، شۇنىڭدەك جانلىقلارنىڭ مىقدارى ۋە جانلىقلار توپىنىڭ پەسىل خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشى نەتىجىسىدە، كۆلدىكى جانلىقلار دائىم يېڭىلىنىپ، جانلىقلار مىقدارى زىيادە ئېشىپ كېتەلمەيدۇ، زەھەرلىك يوسۇنلار زور دەرىجىدە كۆپەيىپ سۈنىڭ ئۆزلۈكىدىن بۇلغىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارمايدۇ. ئىچكى قۇرۇقلۇق كۆللىرىدە يوسۇن تۇرىدىكى ئۆسۈملۈكلەر ئۆسەلمەيدۇ ۋە كۆللەر تەرەققىي قىلىپ سازلىققا ئايلىنالمايدۇ. بۇ ئىچكى قۇرۇقلۇق كۆللىرىنىڭ ئۆزاق مەزگىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى تۈپ سەۋەب، شۇنداقلا بۇ ئۇلارنىڭ نەم رايونلاردىكى كۆللەرنىڭ تەرەققىي قىلىپ ئۆزگىرىش تارىخىغا تۈپتىن ئوخشىمايدىغان جايىدۇر. ئىچكى قۇرۇقلۇق كۆللىرىنىڭ ئۆزگىرىشى مۇنداق تۆت باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ: بىرىنچى باسقۇچ، كۆل تارىخىدىكى ھاياتىي كۈچ ئەڭ جانلانغان، سۇ مىقدارى ئەڭ مول بولغان باسقۇچ؛ ئىككىنچى باسقۇچ، دەريالاردىن كېلىدىغان سۇ مىقدار ئازىيىپ، كۆل دەسلەپكى قۇرۇشقا باشلىغان باسقۇچ؛ ئۈچىنچى باسقۇچ، سۇ مەنبەسىنىڭ ئۈزۈلۈش باسقۇچى؛ تۆتىنچى باسقۇچ، سۈنىڭ تامامەن تارتىلىپ كېتىپ، كۆل رايونىنىڭ بىر پارچە شورلۇق يەرگە ئايلىنىش باسقۇچى. ئىچكى قۇرۇقلۇق كۆللىرى ۋە كۆل بويلىرى قىممەتلىك تەبىئىي بوستانلىقلار، شۇنداقلا قۇرغاق رايون كىلىماتىنىڭ ئىندىكاتورى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بوغدا كۆلى قەدىمكى زاماندا ياۋچى كۆلى (چىرايلىق كۆل) دەپ ئاتالغان. دۆلەتنىڭ نۇقتىلىق داڭلىق مەنزىرىلىك رايونى، خەلقئارا ئادەم ۋە بىئوسفېرا تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونىغا تەۋە. تەخرىتاغلىرىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى بۇغدا تېغىنىڭ شىمالىي يانباغرىغا، فۇكاڭ شەھىرى تەۋەلىكىدىكى سەنگۈڭخې دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىن جىلغىسىغا جايلاشقان. ئۇزۇنچى شەھىرىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى تەخمىنەن 100 كىلومېتىر كېلىدۇ. كۆلنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئۈچ كىلومېتىر، كەڭلىكى 0.9 كىلومېتىر، كۆلىمى 2.7 كۋادرات كىلومېتىر؛ ئەڭ چوڭقۇر يېرى 95 مېتىر، سۈنىڭ ئوتتۇرىچە چوڭقۇرلۇقى 52 مېتىر، زاپاس سۇ مىقدارى تەخمىنەن 144 مىليون كۇب مېتىر. كۆل يۈزىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1911 مېتىر. رىۋايەت قىلىنىشىچە، موتىيەنزى بىلەن ئوماي بۇ يەردە ئەنجۇر شاپتۇل بەزمىسى ئۆتكۈزگەنىكەن. كۆلنىڭ غەربىي قىرغىقىدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ دەۋرىدە سېلىنغان فۇشۇ ئىبادەتخانىسى بولۇپ، تېۋا ئىبادەتخانىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 47 - بېتىگە قارالسۇن)

ئاقسايچىن كۆلى ئاقساي كۆلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چاقىلىق - تاڭگۇلا ئېگىزلىكىنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىغا، خوتەن ناھىيىسى تەۋەلىكىدىكى ئاقسايچىن ئويمانلىقىغا جايلاشقان، جۇغراپىيىلىك ئورنى شىمالىي كەڭلىك 35°17′~35°08′، شەرقىي ئۇزۇنلۇق 79°45′~79°54′؛ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4848 مېتىر، كۆل يۈزى كۆلىمى 164 كۋادرات كىلومېتىر. كۆلنىڭ شەكلى يۇمۇلاقراق، شەرقىي قىسمىدا يىل بويى ئېقىپ كىرىدىغان ئاقساي دەرياسى بار، كۆلگە كۆئېنلۇن تاغلىرىدىكى يىغىندى قار ۋە مۇزلۇقلارنىڭ ئېرىگەن سۈلىرى ھەمدە يامغۇر سۈلىرى توپلىنىدۇ. كۆل سۈيىنىڭ مىنېرالىلىشىش دەرىجىسى 47.2 گرام/لىتىر، PH قىممىتى 8.9، سۇ تىپى CI—Na بولۇپ، شورلۇق كۆلگە كىرىدۇ. ئېگىز ھەم سوغۇق، تېمپېراتۇرىسى تۆۋەن، كۆل سۈيىنىڭ مىنېرالىلىشىش دەرىجىسى يۇقىرى، كۆلدىكى جانلىقلارنىڭ ھاياتىي كۈچى ئاجىز بولغاچقا، كۆل سۈيىنىڭ سۈزۈكلۈك دەرىجىسى 3 مېتىرغا يېتىدۇ، سۇ رەڭگى تەرتىپ نومۇرى تۆۋەن بولۇپ، 7 - ئورۇندا. كۆل سۈيىنىڭ ئەملىي تەكشۈرۈلگەن چوڭقۇرلۇقى توققۇز مېتىر.

ئاياغ قۇمكۆل شەرقىي كۆئېنلۇن تاغلىرىنىڭ چاقىلىق ناھىيىسى تەۋەلىكىدىكى قۇمكۆل ئويمانلىقىغا جايلاشقان بولۇپ، ئالتۇنتاغ تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونىغا تەۋە. ئويمانلىقتىكى كۆللەرنىڭ ئالاھىدىلىكى

شۇكى، يەر ئۈستى ئېقىنلىرى پارچە - پارچە ھالەتتىن يىغىلىپ توپلىنىش ئارقىلىق چوڭ كۆلگە ئايلانغان، ئاياغ قۇمكۆل بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ كۆلدۇر؛ ئۇنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3876 مېتىر، كۆل يۈزىنىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 530 كۋادرات كىلومېتىر. كۆلگە ئۈزۈن يىللاردىن بۇيان ئېقىپ كېلىۋاتقان نۇر-غۇن دەريالار قۇيۇلۇپ تۇرغانلىقى، كۆل رايونى ئەترا-پىدىكى يىغىندى قار ۋە مۇزلۇقلارنىڭ ئېرىگەن سۈلە-رى ھەمدە يامغۇر سۈلىرى يىغىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، كۆلگە قۇيۇلىدىغان سۇ مىقدارى كۆپ، كۆلنىڭ سۇ ئورنى نىسبەتەن مۇقىم ھالەتتە ساقلاپ كەلمەكتە. كۆل سۈيى ئېقىپ چىقمايدۇ، ئاساسەن پارغا ئايلىنىپ خورايدۇ، شۇ سەۋەبتىن كۆل سۈيىنىڭ مىنېراللىشىش دەرىجىسى يۇقىرى بولۇپ، 126.17 گرام/لىتىرغا يېتىدۇ، سۈيىنىڭ PH قىممىتى 8.9، CI—Na تىپلىق سۇ بولۇپ، تۇزلۇق كۆلگە كىرىدۇ.

ئېبىنور كۆلى جىڭ ناھىيىسى بازىرىنىڭ شى-مالىغا جايلاشقان، ئۇ كۈيتۈن دەرياسى، چىگشور دەر-ياسى، بورتالا دەرياسى ۋە جىڭ دەريالىرىنىڭ ئاخىرى قۇيۇلىدىغان كۆل بولۇپ، ئۇزۇلۇپ ئولتۇرۇشقان كۆل-گە كىرىدۇ. ھازىرقى كۆلنىڭ كۆلىمى 560 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، 1950 - يىلىدىكى 1070 كۋادرات كىلومېتىرلىق كۆلىمىنىڭ تەڭ يېرىمى كىچىكلەپ كەتكەن. ئېبىنور كۆلى «تېبىز تەخىە» ھالىتىدە بو-لۇپ، سۈيىنىڭ ئوتتۇرىچە چوڭقۇرلۇقى 1.5 مېتىر، ئەڭ چوڭقۇر يېرىمۇ 3.5 مېتىرغا يەتمەيدۇ. كۆل سۈيىنىڭ مىنېراللىشىش دەرىجىسى 92 ~ 137 گرام/لىتىر، ئوتتۇرىچە مىنېراللىشىش دەرىجىسى 112.4 گرام/لىتىر، PH قىممىتى 8.4 ~ 9 ئار-لىقىدا بولۇپ، تۇزلۇق كۆلگە كىرىدۇ.

سايرام كۆلى سەنتەي كۆلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «ئەۋلىيا چوڭجىنىڭ غەربكە قىلغان سایاھىتى» دە: «تەڭرى كۆلى» دەپ تەرىپلەنگەن. شىمالىي تەڭرىتاغ-لىرىنىڭ غەربىي بۇلىكىگە، بورتالا ناھىيىسىنىڭ غەر-بىي جەنۇبىغا جايلاشقان، 312 - دۆلەت تاشيولى كۆل بويىدىن ئۆتىدۇ. تۇزۇلمىلىك ئولتۇرۇشۇشتىن شە-كىللەنگەن كۆل تىپىغا كىرىدۇ. كۆل ئەتراپىدىكى ئې-گىز تاغلارنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3600 مې-تىر كېلىدىغان جايلىرىنىڭ يۇقىرىسى مەڭگۈلۈك يە-خىندى قار ۋە مۇزلۇق بەلۋاغلىرى، 2800 مېتىردىن 3600 مېتىرغىچە بولغان جايلىرى ئېگىز تاغ يايلىقى، 2800 مېتىردىن تۆۋەن قىسمى تاكى كۆل بويىغىچە شەمشاد ئورمىنى بەلۋېغىدىن ئىبارەت. كۆل رايونى ئەتراپىنىڭ يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 500 مىللى-مېتىردىن ئېشىپ كېتىدۇ. كۆل سۈيى ئاتموسفېرا ھۆل - يېغىنى بىلەن كۆل ئەتراپىدىكى تاغلىقلارنىڭ يانباغرى ئېقىنلىرىنىڭ يىغىلىشىدىن كەلگەن؛ كۆل سۈيىنىڭ خورىشى پارغا ئايلىنىشى بىلەن مۇناسىۋەت-لىك. كۆل يۈزىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2072 مېتىر، شەرقتىن غەربكە قارىتا ئۇزۇنلۇقى 30 كىلو-مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا قارىتا كەڭلىكى 27 كىلو-مېتىر، كۆلىمى 454 كۋادرات كىلومېتىر، ئەڭ چوڭ-قۇر يېرى 86 مېتىر، زاپاس سۇ مىقدارى تەخمىنەن 20 مىليارد كۇب مېتىر. كۆل سۈيىنىڭ مىنېراللى-شىش دەرىجىسى 2.8 ~ 3 گرام/لىتىر بولۇپ، ئاجىز شورلۇق كۆل تىپىغا كىرىدۇ. (رەڭلىك قىس-قىرما ۋاراقنىڭ 12 - بېتىگە قارالسۇن)

ئۇلۇڭگۇر كۆلى بۇرۇلتوقاي ناھىيىسىگە جايلاشقان، ئۇلۇڭگۇر دەرياسىنىڭ ئاخىرى. كۆل ئىك-كىگە بۇلۇنىدۇ: شىمالدىكىسى بۇرۇلتوقاي كۆلى بو-لۇپ، چوڭ كۆل دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ ئاجىز شورلۇق كۆلدۇر؛ جەنۇبتىكىسى جىلى كۆلى بولۇپ، باگا كۆ-لى، كىچىك كۆل دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ تۇزسىز كۆل ھىسابلىنىدۇ. بۇرۇلتوقاي كۆلىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 478.6 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 41 كىلومې-تىر، ئەڭ كەڭ جايى 27 كىلومېتىر، ئوتتۇرىچە كەڭ-لىكى 18.4 كىلومېتىر، ئەمەلىي ئۇلچەنگەن ئەڭ چوڭقۇر جايى 12 مېتىر، ئوتتۇرىچە چوڭقۇرلۇقى سەك-كىز مېتىر، كۆلىمى 753 كۋادرات كىلومېتىر، زا-پاس سۇ مىقدارى 6 مىليارد 20 مىليون كۇب مېتىر؛ جىلى كۆلىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 482.8 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 17.5 كىلومېتىر، ئەڭ كەڭ جايى 16.5 كىلومېتىر، ئوتتۇرىچە كەڭلىكى 9.9 كىلومېتىر، ئەمەلىي ئۇلچەنگەن ئەڭ چوڭقۇر جايى 14.7 مېتىر، ئوتتۇرىچە چوڭقۇرلۇقى 9.9 مې-

تىر، كۆلىمى 174 كۋادرات كىلومېتىر، زاپاس سۇ مىقدارى 1 مىليارد 720 مىليون كۇب مېتىر كېلىدۇ. چوڭ ـ كىچىك كۆللەرنى تۇتاشتۇرىدىغان سۇ يولى قويىرغاي دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن ئون كىلومېتىر كېلىدىغان سازلىقتىن ئىبارەت. ئۇلۇغكۆر كۆلى ئۇزۇلمە قاتلاملىق كۆل. كۆل رايونىدا لەيلىمە جانلىقلار مول بولۇپ، 75 خىل لەيلىمە ئۆسۈملۈك ئۆسىدۇ، سۇ ئېقىمىغا ئەگىشىپ ياشىغۇچى هايۋانلاردىن ئون نەچچە خىلى بار، سۇدا ئۆسىدىغان ئالتە چوڭ ۋاسكۇلىيار ئۆسۈملۈك بار، سۇ ئاستى جانلىقلىرى كۆپ؛ ئىككىلا كۆل ئۇزۇقلۇق تىپىدىكى كۆل هېسابلىنىدۇ. مۇقىم ئىقتىسادىي بېلىق تۇرلىرىدىن: بايقال لېئوتىسكۇس بېلىقى (كىچىك ئاق بېلىق)، ئوكۇن بېلىقى، قىيىق چىشلىق ياپىلاق بېلىق، شەرق ياپىلاق بېلىقى، ئىدۇس بېلىقى، كۇمۇش تاپانلىق بېلىق، تېتىردان بېلىقى قاتارلىق 16 تۈرى بار، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئالدىنقى تۆت خىلىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى كۆپ. ئوتتۇرىچە يىللىق بېلىق مەھسۇلات مىقدارى تەخمىنەن 3000 تونىنا بولۇپ، ئەڭ كۆپ بولغان يىللىرى 4500 تونىغا يېتىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 12ـ بېتىگە قارالسۇن)

لوپنور كۆلى تارىم دەرياسىنىڭ ئاخىرى قۇيۇلىدىغان كۆل، موڭغۇل تىلىدا سۇ يىغىلىدىغان كۆل دېگەن مەنىدە. تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى لوپنور ئويمانلىقىنىڭ مەركىزىي قىسمىغا جايلاشقان. جۇڭگونىڭ قەدىمكى كىتابلىرىدا « ئويمان سازلىق»، « شور سازلىق» دېيىلگەن. كۆل قىرغاقلىرىدا تۇز ئۇچاستكىلىرى كەڭ تارقالغان. « خەننامە. غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە: غەربىي رايوننىڭ « جەنۇب ـ شىمال تەرەپلىرىدە چوڭ تاغلار بار ئىكەن، ئوتتۇرىسىدا دەريا بولۇپ، شەرققە ئېقىپ قۇچاق كۆلىگە قۇيۇلىدىكەن، كۆل ئەتراپى شورلۇق سازلىق ئىكەن» دەپ بايان قىلىنغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە لوپنور كۆلى دەپ ئاتالغان. هازىر خەرىتىدىكى لوپنور كۆلى (شىمالىي كەڭلىك 40°03′ ~ 40°40′، شەرقىي ئۇزۇنلۇق 90°05′~90°25′) ۋە تېتىما كۆلى (شىمالىي كەڭلىك 39°20′، شەرقىي ئۇزۇنلۇق 88°25′) قاتارلىقلار مەۋجۇت ئەمەس. تېتىما كۆلىنىڭ 20 ـ ئەسرىنىڭ 80 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرىدا قۇرۇپ كەتتى. لېكىن تارىم دەرياسىنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسى دېگەن بۇ جۇغراپىيىلىك ئۇقۇمدىكى لوپنور كۆلى يوقىلىپ كەتمىدى. ئۇنىڭ يېقىنقى جۇغراپىيىلىك ئورنى داشخەيزى سۇ ئامبىرى بولۇپ، شىمالىي كەڭلىك 40°35′، شەرقىي ئۇزۇنلۇق 87°30′ قا جايلاشقان.

ئايدىڭكۆل جۇڭگو قۇرۇقلۇقىنىڭ ئەڭ تۆۋەن نۇقتىسى. تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى سەل چەنۇبىدىكى ئەڭ پەس ئورىنىغا جايلاشقان. كۆل يوزى دېڭىز يۈزىدىن 155 مېتىر تۆۋەن، كۆلنىڭ ئەڭ تۆۋەن يېرىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن تۆۋەنلىكى 161 مېتىرغا يېتىدۇ. ئۇ دۇنيا بويىچە 3 ـ ئورۇندا تۇرىدىغان پەس يەر هېسابلىنىدۇ. ئايدىڭكۆلنىڭ بەنە جۇلۇخۇەن، ئاي تۈرى كۆلى دېگەندەك نامىلىرى بار. كۆل

ئايدىڭكۆل

ئويمانلىقىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 50 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى ئون كىلومېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 450 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. شىمالىي كەڭلىك 42°38′~42°41′، شەرقىي ئۇزۇنلۇق 89°13′~89°20′ قا جايلاشقان. گېئولوگىيىلىك تارىختا ئايدىڭكۆل خېلى چوڭ كۆل بولغان. تۇرپان ئويمانلىقىدىكى بوستانلىقلاردا سۇدىن پايدىلىنىشنىڭ ئېشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، كۆل سۈيى پەقەت يەر ئاستى ئېقىنلىرى ئارقىلىقلا توپلۇقلىنىدىغان بولدى. شۇڭا، ئايدىڭكۆل تىپىك يەرئاستى سۈيىنىڭ تېشىپ چىقىشىدىن شەكىللەنگەن كۆل هېسابلىنىدۇ. كۆل سۈيىنىڭ مىنېراللىشىش دە-

رىجىسى 210 گرام/لىتىر، سۇيىنىڭ خىمىيىۋى تىپى $SO_4-Cl-Na$ نى ئاساس قىلىدۇ، تۇزلۇق كۆلگە كىرىدۇ، شورلۇق چۆل لاندشافتى كۆرۈنۈشىدە. كۆلدە ئاساسەن تاش تۇز، مىرابىلىت، سۇسىز مىرابىلىت قاتارلىق مىنېرالىلار بار.

بارىكۆل كۆلى ئۇزۇلۇپ ئولتۇرۇشقان كۆل. شىمالىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقىي بۇلىكىدىكى بارىكۆل تاغ ئارىسى ئويمانلىقىغا جايلاشقان. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە قۇلى كۆلى دەپ ئاتالغان، « غەربىي يۇرت خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە بارقول دەپ ئاتالغان. كۆل بوزىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1585 مېتىر كېلىدۇ، كۆل قاباق شەكلىدە بولۇپ، ئۇزۇن ئوقى غەربىي شىمال — غەربىي جەنۇب يۆنىلىشىدە، ئۇزۇنلۇقى 20 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 5 — 10 كىلومېتىر، كۆلىمى 140 كۋادرات كىلومېتىر. نۇۋەتتە كىچىكلەپ 112.5 كۋادرات كىلومېتىرغا چۈشۈپ قالدى. چوڭقۇرلۇقى 1.1 مېتىر. كۆل سۈيى كۆل ئەتراپىدىكى بەر يۈزى ئېقىنلىرى،

بارىكۆل كۆلى

ئەتراپىدىكى يەلپۈگۈچسىمان كەلكۈن چۆكۈندىلىرى ئاستىدىن چىققان بۇلاق سۈلىرى ھەمدە يەر ئاستى سۈيى ئارقىلىق تولۇقلىنىدۇ. كۆل سۈيىنىڭ مىنېرالىلىشىش دەرىجىسى 244 گرام / لىتىر بولۇپ، تۇزلۇق كۆلگە كىرىدۇ.

باغراش كۆلى جۇڭگودىكى ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق تۇزسىز كۆلى. قاراشەھەر دەريا-سىنىڭ ئاخىرى، كۆنچى دەريا-سىنىڭ باشلىنىش مەنبەسى. قاراشەھەر ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان، جۇغراپىيىلىك ئورنى شىمالىي كەڭلىك 42°14′ ~ 41°56′، شەرقىي ئۇزۇنلۇق 87°25′~86°40′ . «خەننامە. غەربىي رايون تەزكىرىسى» دە « قاراشەھەر كۆلى» دەپ، « سۇ تەبىراتلىرى. دەريالار جىلتى» دە « دۇنخۇچۇ» دەپ، « غەربىي دىيار سۇ يوللىرى» دا« باغراچ كۆلى» دەپ ئاتالغان. ئۇزۇلۇپ ئولتۇرۇشقان كۆل. كۆلنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 55 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا ئوتتۇرىچە كەڭلىكى 20 كىلومېتىر، كۆلنىڭ سۇ ئورنىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1048 مېتىر كېلىدىغان ۋاقىتتا، كۆلنىڭ كۆلىمى 990 كۋادرات كىلومېتىر، سىغىمچانلىقى 8 مىليارد 150 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ، سۇيىنىڭ ئوتتۇرىچە چوڭقۇرلۇقى 8.15 مېتىر، ئەڭ چوڭقۇر يېرى 16.5 مېتىر. ھازىرقى كۆل ئىككى قىسمىغا بۆلۈنىدۇ: چوڭ كۆلنىڭ كۆلىمى 980 كۋادرات كىلومېتىر، كىچىك كۆلنىڭ كۆلىمى 100 كۋادرات كىلومېتىردىن ئارتۇق؛ كىچىك كۆل ئەتراپىدىكى قۇمۇشلۇق كۆل ھەم سازلىق تەخمىنەن 300 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. كۆل سۈيى ئاساسەن قاراشەھەر دەرياسى تەرىپىدىن تولۇقلىنىدۇ. باغراش كۆلى ئوتتۇراھال ئۇزۇقلۇق تىپىدىكى كۆل بولۇپ، سۇ جانلىقلىرىدىن لەيلىمە جانلىقلار، سۇ ئاستى جانلىقلىرى، لەيلەپ يۈرگۈچى جانلىقلار، ئەركىن ئۇزۇپ يۈرگۈچى جانلىقلار بار. ھازىر پۈتۈن كۆلدە 24 خىل بېلىق تۈرى بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئىقتىسادىي بېلىق تۈرى 18 خىل بولۇپ، يىللىق مەھسۇلات مىقدارى 2000 تونىندىن ئاشىدۇ. سازلىق رايونىدىن ئەڭ سۈپەتلىك قومۇش چىقىدۇ، ئۇنىڭ يىللىق مەھسۇلات مىقدارى 300 مىڭ تونىندىن ئارتۇق. باغراش كۆلى ئادەتتە 12 ـ ئايدا مۇز تۇتىدۇ. مۇز تۇتۇش مەزگىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 93 كۈن بولۇپ، مۇزنىڭ قېلىنلىقى 0.8 مېتىردىن بىر مېتىرغىچە، ئەڭ قېلىن بولغاندا 1.2 مېتىرغا يېتىدۇ. باغراش كۆلى ھازىر داڭلىق سايامەت ئورنى. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 12 ـ بېتىگە قارالسۇن)

ئاققۇ كۆلى قاراشەھەر دەريا سىستېمىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىندىكى چوڭ يۇلتۇز ئويمانلىقىغا جايلاشقان. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى: شىمالىي كەڭلىك 42°45′ ~ 42°40′، شەرقىي ئۇزۇنلۇق 84°22′~83°37′. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2400 ~ 2600 مېتىر. چوڭ يۇلتۇز ئويمانلىقىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 100 كىلومېتىردىن ئاشىدۇ، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 25 كىلومېتىر. ئويمانلىق تەكشى بولۇپ، ئەتراپىدىكى قارلىق تاغ، مۇزلۇق چوققىلاردىكى ئېرىگەن قار سۇلىرىنىڭ توپلىنىشى، ئويمانلىقنى كېسىپ ئۆتكەن دەريالارنىڭ ئەگرى - بۈگرى ئېقىنلىرى، بۇلاقلارنىڭ كۆپ بولۇشى بىلەن كەڭ كۆلەمدىكى كۆل ۋە سازلىقلار شەكىللەنگەن. كۆل ۋە سازلىقلاردا سۇ ئۆسۈملۈكلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۆسۈملۈكلەر سۇ يۈزىدىن 30 ~ 50 سانتىمېتىر ئېگىزلىكتە ئۆسىدۇ. ئېگىزرەك سازلىق يەرلىرى باشاقلىق ئۆسۈملۈكلەر ئائىلىسىدىكى ئوت - چۆپلەر ئۆسكەن چىملىق ئوتلاق بولۇپ، ئاققۇنىڭ ياشىشى ئۈچۈن ياخشى مۇھىت ھازىرلانغان، ئاققۇلارنىڭ ھايات كەچۈرۈشى، ئۇزۇقلىنىشى ۋە پاناھلىنىشىغا تولىمۇ باب كېلىدۇ. كۆل - سازلىق سۇ تەۋەلىكىدە 3000 غا يېقىن ئاق قۇ ۋە ئاز مىقداردىكى ھوررەك بۇرۇن ئاق قۇ ۋە كىچىك ئاق قۇلار ياشايدۇ؛ سۇ قۇشلىرىنىڭ تۈرى نەچچە ئون خىل بولۇپ، سانى 100 مىڭدىن ئاشىدۇ. قۇشلارنىڭ كۆپچىلىكى ياز قۇشلىرىدىن ئىبارەت؛ ئۇنىڭدىن باشقا، كۆل رەڭ تۈرنا، قارامتۇل كۆل رەڭ تۈرنا، ئالاباش ياۋا غاز، ھاڭگىرت قاتارلىق نۇرغۇن لەيلەك ئايافلىقلار ۋە سۇ قۇشلىرى، شۇنىڭدەك ئالا قۇيرۇق بۇركۈت، سۇسۇن قاناتلىق قارىغوجا، پاپىياقلىق قارلىغاچ قاتارلىق يىرتقۇچ قۇشلار ھەمدە سايرايدىغان قۇشلارمۇ ياشايدۇ. قۇش تۈرلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى 23 ئائىلە، 77 تۈرگە يېتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، بېلىقلار، قوش ماكانلىقلار، ئۆمىلىگۈچىلەر، ھايۋانلار قاتارلىقلار بار. ھەر يىلى 7 - ئايدىن 8 - ئايغىچە ئاققۇلار ئەتىگەندىن كەچكىچە كۆك ئاسماندا پەرۋاز قىلىپ، سايرىشىپ، ئاسماندىن خۇددى ئاق بۇلۇتتەك ئۈچۈپ ئۆتۈپ گۈزەل مەنزىرە ھاسىل قىلغاچقا، « ئاققۇ كۆلى» دەپ ئاتالغان. ھازىر ئۇ « بايىنبۇلاق ئاققۇ كۆلى تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونى (دۆلەت دەرىجىلىك) » بولدى. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 23-بېتىگە قارالسۇن)

قاناس كۆلى بۇرچىن ناھىيىسى تەۋەلىكىگە جايلاشقان. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى: شىمالىي كەڭلىك 48°54′~48°43′، شەرقىي ئۇزۇنلۇق 87°10′~87°00′. قەدىمكى مۇزلۇقلارنىڭ كېڭىيىشچان يېرىلمىنى بويلاپ يونۇشىدىن شەكىللەنگەن مورېنا توسما كۆلى بولۇپ، بۇرچىن دەريا سىستېمىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىندىكى چېگرا ئاتلايدىغان كۆل. كۆل يۈزىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1374 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 25 كىلومېتىر، كەڭلىكى 1.6 ~ 2.9 كىلومېتىر، ھىلال ئايسىمان شەكىلدە؛ كۆلنىڭ كۆلىمى 37.7 كۋادرات كىلومېتىر، ئەڭ چوڭقۇر يېرى 188.5 مېتىر، سۇيىنىڭ ئوتتۇرىچە چوڭقۇرلۇقى تەخمىنەن 90 مېتىر، سىغىمچانلىقى 4 مىليارد كۇب مېتىر، كۆل ئېغىزىدىكى سۇيىنىڭ چىقىش مىقدارى 50 كۇب مېتىر /سېكۇنت. كۆل رايونىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 4 C -، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 600 مىللىمېتىردىن يۇقىرى. ھەر يىلى 12 - ئايدىن كېيىنكى يىلى 5 - ئايغىچە كۆل يۈزىدە مۇز تۇتىدۇ. بۇ كۆلنىڭ ئەتراپىدا ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىي يانباغرى ئوتتۇراھال تاغلىق ئورمان بەلۋېغى شەكىللەنگەن. كۆل ئەتراپى ئورمانلىق ھەم قويۇق ئوت - چۆپلۈك بولۇپ، بەزىدە قوڭۇر ئېيىق، بۇغا، ياۋا چوشقا قاتارلىقلار پەيدا بولۇپ قالىدۇ. كۆلدىن تايمېن بېلىقى (چوڭ قىزىل بېلىق) ، مارىنكا بېلىقى، نالىم بېلىقى، ئالتاي ئوستېر بېلىقى، سىبىرىيە ياپىلاق بېلىقى قاتارلىق سەككىز خىل قىممەتلىك بېلىق تۈرى چېقىدۇ. 1984 - يىلى ئېغىرلىقى 38 كىلوگرام كېلىدىغان بىردانە سۇس قىزىل رەڭلىك تايمېن بېلىقى تۇتۇۋېلىنغان. كۆل يالىقلىرىدا ئاققۇ، قارا بويۇن تۈرنا، سىبىرىيە تۈرنىسى قاتارلىقلار بار. قاناس كۆلىنىڭ تاغلىرى ھەيۋەت، سۇيى سۈزۈك، ئورمانلىرى قويۇق، يايلاقلىرى گۈزەل بولۇپ، ئېپتىدائىي ئېكولوگىيىسىنى ئاساسىي جەھەتتىن ساقلاپ قالغاچقا، «شەرقتىكى ئالپ» دەپ تەرىپلەنمەكتە. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 47 -

بېتىگە قارالسۇن)

سەيۋوپو كۆلى جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى: شىمالىي كەڭلىك '44°33، شەرقىي ئۇزۇنلۇق '87°55. ئورۇمچى شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي شەھەر ئەتراپىغا جايلاشقان. شەھەر مەركىزىگە تەخمىنەن 40 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇ ئورۇمچى شەھىرىنىڭ مۇھىم سۇ مەنبەسى. جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 6.37 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 5.75 كىلومېتىر، يۇمىلاقراق شەكىلدە. كۆل ئويمانلىقى تىپىز تەخسىسىمان ھالەتتە. كۆل تېگى تەكشى، سۈپىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ئومۇمەن ئوچ-بەش مېتىر، ئەڭ چوڭقۇر يېرى 6.1 مېتىر كېلىدۇ. كۆل يۈزىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1092.7 مېتىر. كۆلىمى تەخمىنەن 30 كۋادرات كىلومېتىر، سىغىمچانلىقى 125 مىليون كۇب مېتىر. كۆل سۈيىنىڭ مىنېراللىشىش دەرىجىسى 4 گرام / لىتىر بولۇپ، ئاچىز شور-لۇق كۆلگە كىرىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسلىق رولى سۇ مەھسۇلاتلىرى باقمىچىلىقى، سايامەتچىلىك، مەھەللە كەلىماتىنى تەڭشەش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

داۋانچىك تۈزلۈق كۆلى ئورۇمچى شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى سەيۋوپو - داۋانچىك ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان. ئويمانلىقنىڭ تۈزلۈق سۈيى توپلىنىدىغان جاي، سەيۋوپو كۆلىنىڭ سۈيى يەر ئاستى ئارقىلىق تۈزلۈق كۆلگە توتىشىدۇ. تۈزلۈق كۆل شەرقىي تۈزلۈق كۆل ۋە غەربىي تۈزلۈق كۆل دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. غەربىي تۈزلۈق كۆل كىچىكرەك بولۇپ، شەرقىي ئۇزۇنلۇق '88°05، شىمالىي كەڭلىك "43°28'20 ئارىلىقىدا؛ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1072 مېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 2 كۋادرات كىلومېتىر، چوڭقۇرلۇقى تەخمىنەن 0.2 مېتىركېلىدۇ. شەرقىي تۈزلۈق كۆل چوڭراق بولۇپ، شەرقىي ئۇزۇنلۇق "88°10'10، شىمالىي كەڭلىك "43°25'10 قا جايلاشقان؛ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1071 مېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 35 كۋادرات كىلومېتىر، چوڭقۇرلۇقى 0.5 مېتىر كېلىدۇ. ئىككى كۆل سۇ يولى ئارقىلىق تۇتىشىپ تۇرىدۇ، ئاساسلىق تۈز چۆكۈندىلىرىدىن تاش تۈز، سىرابىلىت (گىلاۋۇبىر تۈزى) قاتارلىقلار بار. كىچىك تۈزلۈق كۆلنىڭ مىنېراللىشىش دەرىجىسى 275 گرام / لىتىر، چوڭ تۈزلۈق كۆلنىڭ مىنېراللىشىش دەرىجىسى 351 گرام / لىتىر، سۈيىنىڭ خىمىيىلىك تىپى ئوبۇمەن ناترىي سولفات سۇب تىپىغا كىرىدۇ.

داۋانچىك تۈزلۈق كۆلى

مۇزلۇقلار تەبىئەت دۇنياسىدىكى مۇھىم تاتلىق سۇ بايلىقى. مۇزلۇقلار ئېگىز تاغلاردا قاتتىق ھالەتتىكى سۇ ئامبىرىلىق رولىنى ئوينايدۇ، دەريالارنىڭ ئېقىن مىقدارىنى تۇراقلاشتۇرۇپ ۋە تەڭشەپ تۇرىدۇ. ئۇ بوستانلىقلارنى يېتىلدۇرگەن قىممەتلىك سۇ بايلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭدىكى مۇزلۇقلارنىڭ سانى كۆپ، كۆلىمى كەڭ، مۇزلۇقلارنىڭ كۆلىمى غەربىي شىمال رايونىدىكى مۇزلۇقلارنىڭ %91.4نى، پۈتۈن مەملىكەتتىكى مۇزلۇقلارنىڭ %44نى ئىگىلەيدۇ، شىزاڭ (%45.4) دىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ئېچكى ئېقىن سۇ سىستېمىسى مۇزلۇقلىرى پۈتۈن مەملىكەت ئېچكى ئېقىن سۇ سىستېمىسى مۇزلۇقلىرىنىڭ %72.3نى ئىگىلەيدۇ. جۇڭگودا كۆلىمى 100 كۋادرات كىلومېتىردىن چوڭ مۇزلۇقتىن جەمئىي 26 سى بولۇپ، بۇنىڭ 18ى شىنجاڭدا. شىنجاڭ يەنە دۇنيا بويىچە ئوتتۇرا كەڭلىك بەلۋېغىدىكى تاغ مۇزلۇقلىرى ئەڭ كۆپ تارقالغان رايون بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دۇنيا بويىچە ئوتتۇرا، تۆۋەن كەڭلىكتىكى كۆلىمى 300 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان 15 ئالاھىدە چوڭ مۇزلۇقنىڭ تۆتىلىسى جۇڭگونىڭ شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدە. شىنجاڭدا جەمئىي 19 مىڭ 374 مۇزلۇق بولۇپ، مۇزلۇق كۆلىمى 25 مىڭ 4.458 كۋادرات كىلومېتىر، مۇزلۇقلارنىڭ زاپاس مىقدارى 2 تىرىليون 683 مىليارد 104 مىليون كۇب مېتىر (1990 - يىلىدىكى ستاتىستىكا ماتېرىيالى). بۇنىڭ ئىچىدە: ئالتاي تاغلىرىدا 403 مۇزلۇق بولۇپ، كۆلىمى 279.91 كۋادرات كىلومېتىر، مۇزلۇقلارنىڭ زاپاس مىقدارى 15 مىليارد 888 مىليون 200 مىڭ كۇب مېتىر؛ تەڭرىتاغلىرىدا 9128 مۇزلۇق بولۇپ، كۆلىمى 9253.58 كۋادرات كىلومېتىر، مۇزلۇقلارنىڭ زاپاس مىقدارى 1 تىرىليون 12 مىليارد 237 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتىر؛

پامىر ئېگىزلىكىدە 1823 مۇزلۇق بولۇپ، كۆلىمى 2622.70 كۋادرات كىلومېتىر، مۇزلۇقلارنىڭ زاپاس مىقدارى 217 مىليارد 602 مىليون 100 مىڭ كۇب مېتىر؛ كۇئېنلۇن تاغلىرىدا 6065 مۇزلۇق بولۇپ، كۆلىمى 8931.56 كۋادرات كىلومېتىرغا يېتىدۇ، مۇزلۇقلارنىڭ زاپاس مىقدارى 885 مىليارد 840 مىليون 700 مىڭ كۇب مېتىر؛ قارا قورۇم تاغلىرىدا 1784 مۇزلۇق بولۇپ، كۆلىمى 4159.65 كۋادرات كىلومېتىر، مۇزلۇق زاپىسى 539 مىليارد 141 مىليون 600 مىڭ كۇب مېتىر؛ ئالتۇنتاغدا 150 مۇزلۇق بولۇپ، كۆلىمى 194.16 كۋادرات كىلومېتىر، مۇزلۇق زاپىسى 11 مىليارد 665 مىليون 600 مىڭ كۇب مېتىر؛ جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسىم تاغلىقلىرىدىكى ساۋۇر تېغىدا 21 مۇزلۇق بولۇپ، كۆلىمى 16.84 كۋادرات كىلومېتىر، مۇزلۇقلارنىڭ زاپاس مىقدارى 734 مىليون 700 مىڭ كۇب مېتىر كېلىدۇ. ھەرقايسى تاغلارنىڭ قار سىزىقىنىڭ ئېگىزلىكى جەھەتتە، ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئەڭ تۆۋەن بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2800 ~ 3350 مېتىر؛ كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ ئەڭ ئېگىز بولۇپ، 4500 ~ 6080 مېتىر كېلىدۇ. تەڭرىتاغ تاغ سىستېمىسىدا قار سىزىقىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3620 ~ 4450 مېتىر. شىنجاڭدىكى ئەڭ چوڭ مۇزلۇق تەڭرىتاغلىرىنىڭ خانتەڭرى چوققىسىدىكى جەنۇبىي ئىنەلچۈك مۇزلۇقى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 63.5 كىلومېتىر، كۆلىمى 392.84 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ؛ تەڭرىتاغلىرىدىكى تۆمۈر چوققىسى مۇزلۇقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 41.5 كىلومېتىر، كۆلىمى 337.85 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ؛ قارا قورۇم تاغلىرىدىكى كۇپ چوققا مۇزلۇقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 31 كىلومېتىر، كۆلىمى 251.7 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. شىنجاڭدىكى مۇزلۇقلارنىڭ شىنجاڭنىڭ سۇ بايلىقىدىكى زاپاس مىقدارى پۈتۈن شىنجاڭ يەر يۈزى ئېقىنىنىڭ تەخمىنەن 29 ھەسسىسىگە توغرا كېلىدۇ، ھەر يىلى تەخمىنەن 19 مىليارد 600 مىليون كۇب مېتىر ئېرىگەن سۇ بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ مۇزلۇقلارنىڭ شىنجاڭنىڭ سۇ بايلىقىدا غايەت زور تەڭشەش ۋە تۇراقلاشتۇرۇش رولىنى ئوينايدىغانلىقىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

كۇپ چوققا مۇزلۇقى كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىدىكى كۇئېنلۇن تاغ چوققىسى رايونى يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ باشلىنىش مەنبەسى، كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ چوڭ مۇزلۇقلىرى مەركەزلىك ھالدا جايلاشقان رايوندۇر. بۇ جايدا تۆت چوڭ مۇزلۇق بار، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بىر يانتۇلۇق يۇنىلىشىدە جايلاشقان بولۇپ، ئىككىنچى دەرىجىلىك بىر سۇ بۆلۈگۈچ ئارقىلىق ئايرىلغان ھالەتتە پاراللېل جايلاشقان. تۆت مۇزلۇقنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 627 كۋادرات كىلومېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە كۇپ چوققا مۇزلۇقىنىڭ كۆلىمى ئەڭ چوڭ بولۇپ، 251.7 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، مۇزلۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 31 كىلومېتىر، شەرقىي شىمالغا يۈزلەنگەن. مۇزلۇقنىڭ يۇقىرى چېكىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 6957 مېتىر، مۇز تىلىنىڭ ئاخىرقى ئۇچىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4590 مېتىر، قار سىزىقىنىڭ ئېگىزلىكى 5960 مېتىر (1988 ـ يىلى). مۇزلۇقنىڭ باش مەنبەسىدە ئۇچ چوڭ فىرن ئويمىنى تەمىنلەش رايونى بولۇپ، ئەڭ كەڭ جايى 12 كىلومېتىر كېلىدۇ. جەمئىي 12 تارماق مۇزلۇق ئاساسىي مۇزلۇققا قوشۇلۇپ، تىپىك شاخسىمان تاغ جىلغىسى مۇزلۇقىنى شەكىللەندۈرگەن؛ قار سىزىقىنىڭ تۆۋەنكى قىسمىدىكى ئاساسلىق مۇز تىلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 27 كىلومېتىر، مۇز تىلىنىڭ ئوستۇنكى قىسمىنىڭ كەڭلىكى 1.5 ~ 2 كىلومېتىر، ئاستى تەرىپىدىكى مۇز تىلىنىڭ كەڭلىكى 0.7 ~ 1 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ يەردىكى مۇزلۇقلار تەمىنلەش رايونىنىڭ نىسپىي ئېگىزلىكى 997 مېتىر، مۇز تىللىرىنىڭ ئېرىيدىغان قىسمىنىڭ نىسپىي ئېگىزلىكى پەرقى 1370 مېتىر كېلىدۇ. مۇزلۇقلار رولىنىڭ مۇھىمىت ـ مەنپەئەتلىك پەرقىدىن قارىغاندا، مۇزلۇقلار نېپىزلاش، كىچىكلەش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە.

يۇرۇڭقاش مۇزلۇقى كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرىدىكى يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ باشلىنىش مەنبەسى مۇزلۇق رايونىغا جايلاشقان. بۇ مۇزلۇق رايوندا يۇرۇڭقاش مۇزلۇقى ئەڭ چوڭ بولۇپ، مۇزلۇقنىڭ ئاخىرقى ئۇچىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 5740 مېتىر، مۇز تىللىرىنىڭ ئاخىرقى ئۇچىنىڭ كەڭلىكى 5000 مېتىر، ئوتتۇرا قىسمىغا بارغاندا ئېشىپ ئىككى كىلومېتىرغا يېتىدۇ. مەنبە رايوندىكى فىرن ئويمىنىنىڭ كەڭلىكى 4.5 كىلومېتىر، مۇزلۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 30.9 كىلومېتىر، كۆلىمى 139.07 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. يۇرۇڭقاش مۇزلۇقى يايىسمان شەكىلدە تارقالغان، تاغ جىلغا مۇزلۇقىغا تەۋە بولۇپ، مۇزلۇق تەمىنلەيدىغان چوڭ بىر

تارماق ئېقىن بار. مۇز تللىرىنىڭ ئاخىرقى ئۇچىنىڭ ئالدىغا تەخمىنەن 100 نەچچە مېتىر كېلىدىغان جايدا جەنۇب ـ شىمال يۆنىلىشتىكى ئۇزۇنلۇقى 6.5 كىلو-مېتىر، ئاخىرقى ئۇچىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى تەخمىنەن 5040 مېتىر كېلىدىغان بىر مۇزلۇق بو-لۇپ، بىر قانچە يىللار بۇرۇن ئۇ يۇرۇڭقاش مۇزلۇقلى-رىغا قوشۇلۇپ كەتكەن، يېقىنقى مەزگىلدە كىلىماتنىڭ ئىسسىشى تۈپەيلىدىن يەنە ئاساسىي مۇزلۇقتىن ئايرى-لىپ كەتتى.

ئوتتۇرا چوققا مۇزلۇقى كۆڭىنلۇن تاغلىرى-نىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىنىڭ جەنۇبىي يانباغرىدى-كى خوتەن دەرياسىنىڭ باشلىنىش مەنبەسىگە جايلاشقان. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى: شىمالي كەڭلىك 35°10′~35°20′، شەرقي ئۇزۇن-لۇق 80°45′~81°00′. بىرىنچى تاغ جىلغىسى مۇزلۇ-قى بولۇپ، تۆت چوڭ تارماق مۇزلۇقنىڭ قوشۇلۇشى-دىن شەكىللەنگەن. بۇ يەرنىڭ تاغ قىرىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى كۆپىنچە 6500 مېتىردىن ئاشى-دۇ؛ بۇ مۇزلۇق ئەڭ ئېگىز چوققا ـــ 7167 مېتىر-لىق كۆڭىنلۇن چوققىسىنىڭ قىيياش شەرقي قىسمىغا جايلاشقان. ئوتتۇرا چوققا مۇزلۇقىنىڭ مۇز تللىرى-نىڭ ئاخىرقى ئۇچىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 5400 مېتىر كېلىدۇ، مۇز تللىرىنىڭ كەڭلىكى 800 ~ 900، قىرىن ئويمىنىنىڭ كەڭلىكى 2.5 ~ 3.8 كىلومېتىر، مۇزلۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 23.4 كىلومېتىر، ئاساسىي مۇزلۇق ۋە قوشۇلغان تارماق مۇزلۇقلارنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 241 كۋادرات كىلو-مېتىرغا يېتىدۇ. قار سىزىقىنىڭ ئېگىزلىكى 6050 مېتىر. مۇزلۇقنىڭ ئېرىشى كۆچلۈك، مۇز مۇنارلىرى مۇز تللىرىنىڭ ئۇچىغا تارقالغان، مۇز يۈزى ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل بولۇپ، ئوتتۇرىدىكى ئىككى مۇز-لۇق بىلەن سىرتتىكى ئىككى مۇزلۇق ئايرىلغان ھالەت شەكىللەنگەن. مۇزلۇقنىڭ ئالدى ئۇچىدا مۇزلۇقنىڭ ئېرىشىدىن قېلىپ قالغان ئاخىرقى قالدۇق مورىنا دۆمبەللىرى بولۇپ، دەريا قىنىدىن 7 ~ 9 مېتىر ئېگىز تۇرىدۇ.

چوڭسي مۇزلۇقى كۆڭىنلۇن تاغلىرىنىڭ ئوت-تۇرا بۆلىكىنىڭ جەنۇبىي يانباغرىغا جايلاشقان بولۇپ، ئارقا تەرىپى كۆپ چوققا مۇزلۇقىغا يانداش، غەرب تەرىپىدە ئوتتۇرا چوققا مۇزلۇقى بار. جۇغراپىيىلىك ئورنى شىمالي كەڭلىك 35°11′~35°21′، شەرقي ئۇزۇنلۇق 81°0′~81°09′ تا. مۇزلۇق مەنبەسى بولغان ئەڭ ئېگىز چوققىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 6903 مېتىر، مۇزلۇقنىڭ ئاخىرقى ئۇچىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 5380 مېتىر، مۇزلۇقنىڭ ئۇزۇن-لۇقى 28.7 كىلومېتىر، كۆلىمى 163.06 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. مۇزلۇق شەرقي جەنۇب يۆنىلى-شىدە، قىرىن ئويمىنىنىڭ كەڭلىكى تۆت كىلومېتىر، مۇز تللىرىنىڭ كەڭلىكى 1.1 كىلومېتىر، ئاخىرقى ئۇچىنىڭ ئەڭ كەڭ يېرى 1.6 كىلومېتىر، مۇز تىل-لىرى تېىىز جىلغىدىن ئېقىپ چىققاندىن كېيىن تەكشى ئېگىزلىك يۈزىگە يېيىلغان. ئۇ ئېلىمىزدىكى چوڭ شاخسىمان كەڭ قۇيرۇق جىلغا مۇزلۇقى بولۇپ ھېساب-لىنىدۇ. بۇ مۇزلۇق كۆپ چوققا مۇزلۇقى بىلەن ئېنىق بولمىغان تاغ ئومۇرتقىسى ياكى چوققىلار ئارقىلىق ئاي-رىلىپ تۇرىدۇ ھەم تەكشى كەتكەن تاغ ئويمانلىقى بە-لەن چېگرىلىنىدۇ، ئۇ سۇ ھورلىرى ئۆتۈشۈپ تۇرىدى-غان، ھەم يىغىندى قار توپلىنىدىغان رايون ھېسابلىنى-دۇ. مۇزلۇقنىڭ ئېرىگەن سۈيى دېڭىز يۈزىدىن ئېگىز-لىكى 5000 مېتىر كېلىدىغان گۈزاسو كۆلىگە قويۇلى-دۇ. مۇزلۇقنىڭ ئاخىرقى ئۇچىدا مۇكەممەل ساقلانغان ئىككى يايىسمان ئاخىرقى مورىنا تۆپىلىكى بولۇپ، بىرى ھازىرقى مۇزلۇقنىڭ ئاخىرقى ئۇچىغا 600 ~ 700 مېتىر كېلىدۇ، يايىنىڭ كەڭلىكى تەخمى-نەن 2.5 كىلومېتىر بولۇپ، دەريا قىنىدىن 40 نەچچە مېتىر ئېگىز؛ ئەڭ چەتتىكى بىرىنىڭ مۇزلۇقنىڭ ئا-خىرقى ئۇچى بىلەن بولغان ئارىلىقى 1.5 ~ 2 كىلو-مېتىر كېلىدۇ. بۇ يايىسمان ئاخىرقى مورىنا تۆپىلىكى چوڭسي مۇزلۇقى بىلەن شەرق تەرىپىدىكى تارماق مۇز-لۇقلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتا بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىپ چېكىنىشى نەتىجىسىدە قېلىپ قالغان قالدۇق ماددىلار بولۇپ، دەريا قىنىدىن 40 ~ 50 مېتىر ئېگىز.

قارا يايلاق مۇزلۇقى قوڭۇر چوققىسى بىلەن قوڭۇر توققۇز چوققىسىنىڭ شىمالي يانباغرىغا جايلاش-قان بولۇپ، ئاقتۇ ناھىيىسى تەۋەلىكىدىكى گەز دەريا-سى ھەۋزىسىگە تەۋە. بۇ مۇزلۇق قوڭۇر تېغىدىكى ئەڭ چوڭ مۇزلۇق بولۇپ، كۆپلىگەن تولۇقلاش مەنبەلىرى-دىن شەكىللەنگەن شاخسىمان تاغ جىلغىسى مۇزلۇقى ھېسابلىنىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 21.6 كىلومې-تىر، مۇزلۇقنىڭ ئاخىرقى ئۇچىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2880 مېتىر بولۇپ، بۇ رايوندىكى مۇز

تىلىنىڭ تۆۋەنگە سوزۇلۇشى ئەڭ تۆۋەن مۇزلۇق ھېسابلىنىدۇ. قار سىزىقىنىڭ ئېگىزلىكى 4800 مېتىر ئەتراپىدا، مۇزلۇقنىڭ كۆلىمى 94.94 كۋادرات كىلومېتىر، ئومۇمىي گەۋدىسى شىمالغا يۈزلەنگەن. مۇزلۇق ئەڭ راۋاجلانغان مەزگىلدە گەز دەرياسى ۋادىسىنى توسۇۋالغان ھەمدە ۋادىنى بويلاپ تۆۋەنگە بىر نەچچە كىلومېتىر سوزۇلغان. گەز دەرياسى ۋادىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2200 مېتىر تۆپچۇرىسىدىكى قەدىمكى مورېنىلار (ھازىر بىرلىشىپ كەتكەن) قەدىمكى مۇزلۇقنىڭ دەلىلى بولالايدۇ. گەز تەكشۈرۈش پونكتى ئەتراپىدىكى ئۈستۈنكى گەز، ئاستىنقى گەز كەنتلىرىدە ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەرگە مەنسۇپ مورېنا جىسىملىرى تېپىلدى. مورېنىلار سۇيا شەكلىدە بولۇپ، ھازىرقى دەريا قىنى بىلەن بولغان ئېگىزلىك پەرقى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 230~280 مېتىر ۋە 210 مېتىر كېلىدۇ. بۇ قەدىمكى مۇزلۇقلارنىڭ ھازىرقى زامان مۇزلۇقلىرىدىن خېلىلا چوڭ ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

كېرىيە مۇز قالپاق مۇزلۇقى تەكشى چوققىلىق مۇزلۇق دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئېگىز تاغلارنىڭ تەكشى چوققىلىرىدا شەكللىنىدىغان مۇزلۇق بولۇپ، شەكلى قالپاققا ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇ بىر ئالاھىدە تىپتىكى ھازىرقى زامان مۇزلۇقىدۇر. ئورنى غەربىي كۇنلۈن تېغىنىڭ كۇنلۈن چوققىسى (دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7167 مېتىر) رايونىدا. جۇغراپىيىلىك كوئور-دىناتى: شەرقىي ئۇزۇنلۇق 81°31′، شىمالىي كەڭلىك 35°21′. ئۇ تىپىك چوڭ تەكشى چوققىلىق مۇزلۇق ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ جەنۇب تەرەپتىكى تەكشى چوققىلىق قىسمىنىڭ كۆلىمى 131.75 كۋادرات كىلومېتىر. غەرب ۋە شەرقىي شىمال تەرەپلەردىن تۇتاشقان مۇز تىللىرىنى ھېسابلىغاندا، مۇز قالپىقىنىڭ كۆلىمى 376.05 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، ئۇنىڭ چوققا قىسمىنىڭ كۆلىمى 100 كۋادرات كىلومېتىردىن ئاز-تۇق. بۇ مۇز قالپاقنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 6700 مېتىر، ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 200 مېتىردىن يۇقىرى، ئەڭ زور قېلىنلىقى 350 مېتىرغا يېتىدۇ. ئۇ تۆۋەنتە ئوتتۇرا، تۆۋەن كەڭلىكتە بايقالغان ئەڭ ئېگىز، ئەڭ چوڭ، ئەڭ قېلىن ۋە ئەڭ سوغۇق مۇز قالپاق ھېسابلىنىدۇ. ئۇ يەنە قۇتۇپ تىپىدىكى مۇزلۇق بولۇپ، ھازىرغا قەدەر جۇڭگودا بايقالغان بىر قەدەر تۇراقلىق مۇزلۇقتۇر.

يېڭىسۇگەت مۇزلۇقى قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى شور بۇلاق تېغىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان بولۇپ، چوغىر چوققىسى بىلەن بولغان ئارىلىقى 50 كىلومېتىر كېلىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئور-دىناتى: شىمالىي كەڭلىك 35°55′~36°16′، شەرقىي ئۇزۇنلۇق 75°57′~76°20′. جۇڭگودىكى ئەڭ چوڭ مۇزلۇق بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 42 كىلومېتىر، مۇزلۇقنىڭ ئاخىرقى ئۇچىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4000 مېتىر، قار سىزىقىنىڭ ئېگىزلىكى 5420 مېتىر، مۇزلۇقنىڭ كۆلىمى 379.97 كۋادرات كىلومېتىر، زاپاس مىقدارى 115 مىليارد 900 مىليون كۇب مېتىر كېلىدۇ. ئاساسىي مەنبەلىك تۆت تولۇقلاش رايونى بىلەن كۆلىمى ئوخشاش بولمىغان ئوندىن ئارتۇق تارماق مۇزلۇقنىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن. شور بۇلاق تېغى تولۇقلاش رايونىدىكى قار سىزىقىنىڭ تۆۋەنىدىكى مۇز تىلىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 36 كىلومېتىر بولۇپ، بۇ مۇزلۇقنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقىنىڭ $\frac{6}{7}$ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ، مۇز تىللىرىنىڭ كەڭلىكى 23 كىلومېتىر. 1937 - يىلى مۇز تىللىرىنىڭ ئالدى بۇلىكىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئۇچ كىلومېتىر كېلىدىغان مۇز يۈزى ئېقىنىنى مورېنا ئويمانلىقى ۋە مۇز ۋارونكىسى ئىگىلىگەن. مۇز تىللىرى ئۈستىدە مورېنىلار تېپىزلەپ، مۇز مۇنارلىرى يېتىلىپ، ئېرىشى كۆچەيگەن. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 10 - بېتىگە قارالسۇن)

چوغىر مۇزلۇقى چوغىر چوققىسى ۋە ئۇنىڭغا قوشنا بولغان غول تاغ ئومۇرتقىسىنىڭ شىمالىي يانباغىرىدىن باشلانغان. مادىدا تولۇقلاش رايونلىرى شەرق - غەرب يۈنىلىشىدە تىزىلغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى ئون كىلومېتىر كېلىدۇ، مۇزلۇق شىمالغا يۈزلەنگەن. يەنە بىر مەنبە مۇزلۇقنىڭ غەرب تەرىپىگە جايلاشقان، تاغ چوققىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7315 مېتىر كېلىدۇ؛ بۇ جايدا بىر تارماق مۇزلۇق ھاسىل بولغان بولۇپ، شەرقىي شىمالغا يۈزلىنىپ تۇرغان غول مۇزلۇققا قوشۇلۇپ كېتىدۇ. يەنە شىمالغا يۈزلەنگەن ئۇچ تارماق مۇزلۇق بولۇپ، ئۇلارمۇ غول مۇزلۇق بىلەن تۇتىشىدۇ. شەرق تەرەپتە 7545 مېتىر ئېگىز چوققىدىن باشلانغان ئايلاق مۇزلۇقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 12 كىلومېتىر كېلىدۇ، ئومۇ غول مۇزلۇققا قوشۇلىدۇ. چوغىر مۇزلۇقى بىرىكمە تاغ جىلغىسى مۇزلۇقى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 21.3 كىلومېتىر، مۇز-

لۇقنىڭ ئاخىرقى ئۇچىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4150 مېتىر، قار سىزىقىنىڭ ئېگىزلىكى 5330 مېتىر كېلىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى: شىمالىي كەڭلىك 35°53′ ~ 36°03′، شەرقىي ئۇزۇنلۇق 76°26′~76°32′. 1937 ـ يىلىدىن 1968 ـ يىلىغىچە بولغان 31 يىلدا چوغىر مۇزلۇقى 1.7 كىلومېتىر چېكىنىپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 55 مېتىر چېكىنگەن، مۇز تىللىرى 150 ~ 250 مېتىر ئازىيىپ كەتكەن. نۇۋەتتە مۇزلۇقنىڭ چېكىنىشى ۋە نېپىزلىشى كۈچلۈك بولماقتا.

جاشۇ بۇلۇم مۇزلۇقى قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ قىيپاش شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان، باش مەنبەسى شىمالغا تومپىيىپ چىققان تاغ ئومۇرتقىسىنىڭ شەرق تەرەپكە بۇرۇلغان جايىدا. تاغ ئومۇرتقىسى لىنىيىسى غەربتىن شەرققە سوزۇلغان بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 8011 مېتىر، 8028 مېتىر، 8051 مېتىر ۋە 8028 مېتىر كېلىدىغان تۆت ئېگىز چوققىنى ھاسىل قىلغان، تاغ ئومۇرتقىسى لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى28.3 كىلومېتىر. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى: شىمالىي كەڭلىك 35°45′~35°54′، شەرقىي ئۇزۇنلۇق 76°34′~76°46′. مۇزلۇق شەرقىي شىمالغا يۈزلەنگەن، ئۇزۇنلۇقى 26 كىلومېتىر، كەڭلىكى تەخمىنەن 1500 مېتىر، ئاخىرقى ئۇچىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4250 مېتىر، مۇزلۇقنىڭ كۆلىمى 119.8 كۋادرات كىلومېتىر. باش قىسمىدىكى دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 8000 مېتىردىن ئاشىدىغان 4 ئېگىزلىك مۇزلۇقنىڭ ئاساسلىق تولۇقلاش رايونى بولۇپ، قار مەنبەلىرى بىر ـ بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن، ئۇزۇنلۇقى 20 كىلومېتىرغا يېتىدۇ، ئۇ ئۇچ چوڭ تارماق مۇزلۇقنىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن.

تېرامكەڭرى مۇزلۇقى قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ شەرقىي بۆلىكىدىكى ئەڭ ئېگىز تېرامكەڭرى چوققىسى باغرىغا جايلاشقان. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى: شىمالىي كەڭلىك 35°35′ ~35°44′، شەرقىي ئۇزۇنلۇق 76°58′~77°07′. تېرامكەڭرى مۇزلۇقىنىڭ باش مەنبەسى ئىككى، بىرى شەرق تەرەپتىكى ئاساسلىق چوققا، يەنە بىرى غەرب تەرەپتىكى 7172 مېتىرلىق ئېگىز چوققىنىڭ ئاستىدا. ئىككى چوققىنىڭ ئارىلىقى يەتتە كىلومېتىر بولۇپ، ئۇچ تارماق مۇزلۇق قوشۇلۇپ، جەنۇبتىن شىمالغا ئاساسىي مۇزلۇقنى تولۇقلايدۇ. بۇ مۇزلۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 28 كىلومېتىر، ئاخىرقى ئۇچىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4520 مېتىر، قار سىزىقىنىڭ ئېگىزلىكى 5400 مېتىر، مۇزلۇق كۆلىمى 124.53 كۋادرات كىلومېتىر. مۇزلۇق توپلىنىش رايونى شەرقىي شىمالغا يۈزلەنگەن، ئېرىش رايونى غەربىي شىمالغا يۈزلەنگەن بولۇپ، چوڭ تىپتىكى بىرىكمە كەڭ قۇيرۇق (3.3 كىلومېتىر) لۇق جىلغا مۇزلۇقىدىن ئىبارەت. 1944 ـ يىلدىكى خەرىتىنى 1976 ـ يىلدىكى خەرىتىگە سېلىشتۇرۇپ قارىغاندا، مۇزلۇقنىڭ ئالدى ئۇچى 300 ~ 400 مېتىر ئارقىغا چېكىنگەن.

ئۇرۇمچى دەرياسى مەنبەسى 1 ـ نومۇرلۇق مۇزلۇقى تەڭرىتاغلىرىدىكى تەڭگىرتاغ (قاراۋۇچىڭ تېغى) نىڭ شىمالىي يانباغرىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇرۇمچى دەرياسىنىڭ داشگۇ جىلغىسىنىڭ باش مەنبەسىدە. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى: شەرقىي ئۇزۇنلۇق 86°49′، شىمالىي كەڭلىك 43°07′. بۇ مۇزلۇق شەرق، غەرب ئىككى تارماقتىن تەركىب تاپقان ئىككى تارماق مۇز ئازگال ـــ جىلغا مۇزلۇقىدۇر. مۇزلۇقنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى تەڭگىرتاغ I چوققىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4300 مېتىر كېلىدۇ. 1959 ـ يىلى 7 ـ ئايدا جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى لەنجۇ مۇزلۇق، توپراق تەتقىقات ئورنى بۇ مۇزلۇقنىڭ ئېتىكىدە مۇزلۇقنى كۆزىتىش، ئۆلچەش پونكتى قۇرغان؛ بۇ پونكت 1962ـ يىلى 10 ـ ئايدا 1 ـ نومۇرلۇق مۇزلۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقىنىڭ 2.41 كىلومېتىر، مۇز تىللىرىنىڭ ئاخىرقى ئۇچىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكىنىڭ 3736 مېتىر ئىكەنلىكى، مۇزلۇق كۆلىمىنىڭ 1.95 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغانلىقىنى ئۆلچەپ چىققان. 1958 ـ يىلى 6 ـ ئايدا شىنجاڭ مېتېئورولوگىيە ئىدارىسى 1 ـ نومۇرلۇق مۇزلۇقنىڭ ئېتىكىدىكى دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3540 مېتىر كېلىدىغان جايدا مېتېئورولوگىيە ئىستانسىسى قۇردى. بۇ جاينىڭ كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 5.35℃ ـ ، يىلىلىق ھۆل ـ يېغىن مىقدارى 435.6 مىللىمېتىر بولغان. 1 ـ نومۇرلۇق مۇزلۇق ھەم ئىلگىرىلەۋاتقان، ھەم چېكىنۋاتقان مۇزلۇق بولسىمۇ، ئومۇمىي يۈزلىنىشى يەنىلا چېكىنىش، نېپىزلەش، كۆلىمى ئازىيىش ھالىتىدە تۇرماقتا. 1980 ـ يىلدىكى ئەمەلىي ئۆلچەشتە، مۇزلۇقنىڭ ئاخىرقى ئۇچىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن

ئېگىزلىكىنىڭ يۇقىرىلاپ 3746 مېترغا چىققانلىقى، مۇزلۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقىنىڭ ئۆزگىرىپ 2.33 كىلومېتىرغا چۈشكەنلىكى، قار سىزىقى ئېگىزلىكىنىڭ 4050 مېترغا چىققانلىقى، كۆلىمىنىڭ قىسقىرىپ 1.84 كۋادرات كىلومېترغا چۈشكەنلىكى ئېنىقلانغان. 1 ـ نومۇرلۇق مۇزلۇق ئۇرۇمچى شەھىرىگە 120 كىلومېتىر كېلىدۇ، 216 ـ دۆلەت تاشيولى مۇزلۇق كۆزىتىش پونكتىدىن ئۆتىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 46 ـ بېتىگە قارالسۇن)

تۆمۈر مۇزلۇقى تەڭرىتاغلىرىدىكى تۆمۈر چوققىسىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدىن باشلىنىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى: شىمالىي كەڭلىك 41°47′~42°00′، شەرقىي ئۇزۇنلۇق 80°20′~79°49′. مۇزلۇقنىڭ يۇقىرى چېكىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7435.3 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 37.2 كىلومېتىر، قار سىزىقىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4300 مېتىر، ئاخىرقى ئۆچىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2700 مېتىر، ئوتتۇرىچە كەڭلىكى 9.5 كىلومېتىر، كۆلىمى 293.4 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ ؛ قار سىزىقىنىڭ ئۈستىدىكى مۇزلۇق جەنۇبقا يۇزلەنگەن، ئۇزۇن مۇز تىللىرى غەربىي جەنۇبقا سوزۇلغان، مۇزلۇقنىڭ ئېرىگەن سۈيى تۆۋەنگە تەخمىنەن 30 كىلومېتىردەك ئېقىپ قۇمئېرىق دەريالىرىغا قۇيۇلىدۇ. مۇزلۇقنىڭ ئاخىرقى ئۆچىنىڭ يۇقىرىسىدىكى تەخمىنەن 3000 مېترلىق جايى مۇز يېرىقلىرى تارقالغان رايوندۇر. مۇز يېرىقلىرى رايونىنىڭ يۇقىرىسىدىكى مۇز ئۈستى ئېقىنىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تۆت كىلومېتىر بولۇپ، مۇز يېرىقلىرى رايونىغا كەلگەندە تۆۋەنگە ئېقىپ مۇز ئاستى دەريالىرىغا ئايلىنىدۇ. بۇ جايدىكى مۇزلۇقلارنىڭ چېكىنىش سۈرئىتى بىر قەدەر ئاستا. 1964 ـ يىلىدىن 1978 ـ يىلىغىچە بولغان 14 يىلدا مۇزلۇق يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1~1.6 مېتىر چېكىنگەن، بۇ مۇز ئۈستىنىڭ مورىنىلار بىلەن قاپلىنىشىنىڭ بىر قەدەر قېلىن بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

چوڭ تېرەن مۇزلۇقى تۆمۈر مۇزلۇقىنىڭ شەرقىگە تەخمىنەن 31 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى: شىمالىي كەڭلىك، 41°53′~42°02′، شەرقىي ئۇزۇنلۇق 89°09′~89°17′. بۇ مۇزلۇق ئەسلىدە شەرق ـ غەرب ئىككى تارماققا بۆلۈنەتتى، غەربىي تارمىقى تۆمۈر چوققىسىنىڭ شەرقىدىن باشلىنىپ، جىلغىنى بويلاپ شەرقىي جەنۇبقا سوزۇلغان. مۇزلۇقنىڭ يۇقىرى چېكىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7435.3 مېتىر، مۇزلۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 22.8 كىلومېتىر، كۆلىمى 108.15 كۋادرات كىلومېتىر، قار سىزىقىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4500 مېتىر، ئاخىرقى ئۆچىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3084 مېتىر (1970 ـ يىلى) كېلەتتى. شەرقىي تارمىقى تۆمۈر تېغىنىڭ شەرقىي بېشىدىن باشلىنىپ، مېرىدىئان تېغىنىڭ غەربىي يېقىغا يانداش ھالدا جەنۇبقا سوزۇلغان؛ يۇقىرى چېكىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 6876 مېتىر، قار سىزىقىنىڭ ئېگىزلىكى 4400 مېتىر، ئاخىرقى ئۆچىنىڭ ئېگىزلىكى 3100 مېتىر، مۇزلۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 18.4 كىلومېتىر، كۆلىمى 64.2 كۋادرات كىلومېتىر كېلەتتى. ھازىر شەرق ـ غەرب ئىككى تارماق بىر ـ بىرىدىن ئايرىلىپ ئىككى مۇزلۇققا بۆلۈنۈپ كەتتى. ئىككى مۇزلۇقنىڭ قار سىزىقىنىڭ تۆۋەنىدە ئېگىزلىك تۆۋەنلىگەنسېرى مۇز ئۈستى مورىنالىرىمۇ بارغانچە قېلىنلاپ 10 ~ 30 سانتىمېترغا، ئەڭ قېلىن بولغاندا 0.5 مېترغا يېتىدۇ؛ قېلىن مۇز ئۈستى مورىنا قەۋتىنىڭ قوغدىشى نەتىجىسىدە مۇز يۇزىنىڭ ئېرىشى ناھايىتى ئاجىز.

تۇغبەلچى مۇزلۇقى مېرىدىئان تېغىنىڭ شەرقى، خانتەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىغا، تۆمۈر تېغىنىڭ شىمالىدىكى شەرق ـ غەرب يۇنىلىشىدە سوزۇلغان ئۇزۇلمە جىلغىغا جايلاشقان. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى: شىمالىي كەڭلىك 42°05′~42°13′ ، شەرقىي ئۇزۇنلۇق 80°18′~80°37′ . مۇزلۇق شەرقتە يۇزلەنگەن، 3 تەرىپىنى ئېگىز تاغلار ئوراپ تۇرىدۇ. تاغ ئومۇرتقىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى كۆپىنچە 6000 مېترىدىن ئېشىپ كېتىدۇ. مۇزلۇقنىڭ يۇقىرى چېكىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 6934 مېتىر، مۇزلۇقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 37.8 كىلومېتىر، كۆلىمى 337.97 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. 1985 ـ يىلىدىكى قار سىزىقىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4200 مېتىر، ئاخىرقى بۆلىكىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2750 مېتىر. بۇ مۇزلۇق جۇڭگو تەڭرىتاغلىرى بويىچە ئەڭ ئۇزۇن مۇزلۇق بولۇپ، ئۇنىڭغا 14 چوڭ تارماق مۇز ئېقىنى قوشۇلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە جەنۇب تەرىپىدە بەشى، شىمالىي تەرىپىدە توقـ

قۇزى بولۇپ، شاخسمان جىلغا مۇزلۇقىنى ھاسىل قىلغان. مۇزلۇقنىڭ ئېرىگەن سۇلىرى مۇز تىللىرىنىڭ ئاخىرقى ئۇچىدىكى مۇز غارلىرىدىن چىقىپ شەرققە ئون كىلومېتىر ئاققاندىن كېيىن مۇزارت دەريا-سىغا قويۇلىدۇ. مۇزلۇقنىڭ ئۇستى 19 كىلومېتىر ئارىلىقىچە مۇز ئۇستى مورىنالىرى بىلەن قاپلانغان. مورىنالارنىڭ يۇقىرى چېكى دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4860 مېتىر كېلىدىغان جايدىن مۇز تىللىرىنىڭ ئا-خىرقى ئۇچىغىچە يېتىپ بارغان بولۇپ، نىسپىي ۋېرتى-كال ئېگىزلىك پەرقى 2100 مېتىرغا يېقىن كېلىدۇ. بۇ مۇزلۇقنىڭ ئاخىرقى ئۇچى 19 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇ-رىلىرىدىن 1964 ـ يىلىغىچە 1400 مېتىر چېكىنىپ كەتكەن بولۇپ، يىللىق ئوتتۇرىچە چېكىنىش سۈرئىتى 11.2 مېتىر بولغان.

مۇزارت مۇزلۇقى تۆمۈر ـ خانتەڭرى تاغ تۈگۈنىنىڭ ئەڭ شىمالىدىكى قاراجۇلقا تېغىغا جايلاش-قان. جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭنى ئايرىپ تۇرىدىغان مۇزارت تاغ ئېغىزى بۇ تاغنىڭ شەرقىي بېشىدا بولۇپ، ئۇنىڭ جەنۇب تەرىپىدىكى مۇزلۇق مۇزارت مۇزلۇقى دەپ ئاتىلىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى: شىمالىي كەڭلىك ′42°22~′42°17، شەرقىي ئۇزۇنلۇق ′81°03~′80°43. ئۇزۇنلۇقى 33 كىلومېتىر، قار سىزىقىنىڭ ئېگىزلىكى 4220 مېتىر، ئوتتۇرىچە كەڭ-لىكى 4.2 كىلومېتىر، ئاخىرقى بۇلىكىنىڭ ئېگىز-لىكى 2830 مېتىر، كۆلىمى 137.7 كۋادرات كىلو-مېتىر كېلىدۇ. مۇزلۇقنىڭ يۇز قىسمىنىڭ ئېرىشى كۈچلۈك، مۇز يۈزىدىن ئېقىنلار يېتىلگەن. 1964 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئۇلچەپ سىزىلغان خەرىتىدە كۆرسىتى-لىشىچە، مۇزلۇقتا پاراللىل سوزۇلغان ئۇچ مۇز ئۈس-تى دەريالىرى بولۇپ، ھەرقايسى دەريالارنىڭ ئارىلىقى 250 مېتىردىن 500 مېتىرغىچە كېلىدۇ. مۇز ئۇستى دەريالىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئالتە كىلومېتىردىن ئارتۇق، ئەڭ چوڭىنىڭ ئۇزۇنلۇقى توققۇز كىلومېتىر كېلىدۇ. خاتىرىلىنىشىچە، مۇزارت مۇزلۇقى 1816 ـ يى-لىدىن 1985 ـ يىلىغىچە 1.254 كىلومېتىر چېكىن-گەن. مۇزلۇق رايونى جەنۇبىي شىنجاڭدىن شىمالىي شىنجاڭغا ئۆتۈشتىكى تەبىئىي پىيادىلەر يولى بولۇپ، ئۇ تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇب ـ شىمالىنى ئۇتاشتۇرۇپلا قالماي بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيانىمۇ باغلاپ تۇرىدۇ.

جەنۇبىي ئىنەلچۈك مۇزلۇقى خانتەڭرى مۇزلۇقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. خانتەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى، تۆمۈر تېغىنىڭ شىمالىغا، مېرىدىتان تېغىنىڭ غەر-بىدىكى چوڭقۇر ئۇزۇلمە جىلغىسىغا جايلاش-قان. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى: شىمالىي كەڭلىك ′42°14~′42°01 ، شەرقىي ئۇزۇنلۇق ′80°22~′79°55. مۇزلۇقنىڭ ئوتتۇرا ۋە يۇقىرى قىسمى (مەنبە رايونىنىمۇ ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ) جۇڭگو تەۋەلىكىدە بولۇپ، مۇزلۇق ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقىنىڭ ئاز كەم يېرىمىنى ئىگىلەيدۇ، مۇز تىللىرىنىڭ تۆۋەن-كى قىسمىنىڭ يەنە بىر بۆلىكى (تەخمىنەن 30 كىلو-مېتىر) قىرغىزىستان تەۋەلىكىدە. مۇزلۇق غەربكە يۈزلەنگەن، يۇقىرى چېكىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلە-كى 7435.3 مېتىر، قار سىزىقىنىڭ ئېگىزلىكى 4200 مېتىر، ئاخىرقى ئۇچىنىڭ ئېگىزلىكى 3000 مېتىر، مۇزلۇقنىڭ كەڭلىكى تۆت كىلومېتىردىن تۆت كىلومېتىرغىچە، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 61.1 كىلومې-تىر، ئومۇمىي كۆلىمى 544.29 كۋادرات كىلومې-تىر كېلىدۇ. ئۇ تەڭرىتاغ تاغ سىستېمىسى بويىچە ئەڭ چوڭ ھازىرقى زامان مۇزلۇقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەردىكى غايەت زور ئۇچ ئېگىز چوققا غەربكە يۈزلەن-گەن بۇ ئەۋزەل شارائىتقا ئىگە مۇز زاپىسىنى گېئومور-فولوگىيىلىك شارائىت ۋە غەربتىن كېلىدىغان سۇ ھورلىرىنىڭ كىرىشى ئۈچۈن ياخشى مۇھىت بىلەن تەمىنلىگەن. زور مىقداردىكى ياغقان قار مۇزلۇقنى ئۇزلۇكسىز تولۇقلاپ تۇرغاچقا، تەڭرىتاغلىرىدىكى بۇ ئەڭ ئۇزۇن، كۆلىمى ئەڭ چوڭ بىرىكمە جىلغا مۇزلۇ-قى شەكىللەنگەن.

ئالتاي تېغى مۇزلۇقلىرى جۇڭگودىكى ئال-تاي تاغلىرى پۈتكۈل تاغ سىستېمىسىنىڭ ئوتتۇرا بۆ-لىكىنىڭ غەربىي جەنۇب يانباغرىدۇر. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى: شىمالىي كەڭلىك ′49°10 ~ ′45°47 ، شەرقىي ئۇزۇنلۇق ′91°01~′88°27. تاغ سىستېمىسى-نىڭ ئۇزۇنلۇقى 500 كىلومېتىردىن ئارتۇق، ئەڭ كەڭ يېرى تەخمىنەن 150 كىلومېتىر. جۇڭگو بىلەن موڭغۇلىيە چېگرىسىدىكى دوستلۇق چوققىسى ھەمدە جۇڭگو بىلەن رۇسىيە چېگرىسىدىكى كۈيتۈن چوققى-سىنى مەركەز قىلغان بۇ تاغ ھازىر زامان مۇزلۇقلىرى يېتىلگەن رايوندۇر. ئالتاي تاغلىرىدىكى ئون كۋادرات كىلومېتىردىن چوڭ ئۇچ مۇزلۇقنىڭ ھەممىسى بۇ را-يوننىڭ باش قىسمىغا مەركەزلەشكەن. جۇڭگونىڭ ئال-تاي تاغلىرىدا 416 مۇزلۇق بولۇپ، كۆلىمى 293.20

كۆادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە بۇرچىن دەرياسى ھەۋزىسىدە مۇزلۇقلار ئەڭ كۆپ، مۇزلۇق كۆلىمى ئەڭ كەڭ بولۇپ، جەمئىي 302 مۇزلۇق بار، ئۇلارنىڭ كۆلىمى 247.55 كۆادرات كىلومېتىر بولۇپ، بۇ تاغدىكى مۇزلۇقلار ئومۇمىي سانىنىڭ 72.6 ۋە 84.43% نى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا قابا دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى بولۇپ، ئۇ جايدا جەمئىي 35 مۇزلۇق بار، كۆلىمى 19.48 كۆادرات كىلومېتىر كېلىدۇ ھەمدە مەزكۇر تاغدىكى مۇزلۇق ئومۇمىي سانىنىڭ ئايرىم - ئايرىم ھالدا 8.4 % ۋە 6.64% نى ئىگىلەيدۇ. ئالتاي تېغىدىكى ھازىرقى زامان مۇزلۇقلىرى ئاساسەن ۋارونكسمان مۇزلۇق ۋە ئاسما مۇزلۇقلار بولۇپ، ۋارونكسمان مۇزلۇقتىن 79ى، ئاسما مۇزلۇقتىن 270ى بار.

ئورمان تۈپراقلىرى شىنجاڭدىكى ھەرقايسى تاغلىقلاردا سۇ، ئىسسىقلىق شارائىتى ۋە ئورمان يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى شارائىتىدا ئوخشاش بولمىغان ئورمان تۈپراقلىرى يېتىلگەن. ئالتاي تاغلىرىدا، غەربىي قىسمىدىكى تەخمىنەن 90 مىڭ گېكتار كېلىدىغان قوڭۇر يېڭىنە يوپۇرماقلىق ئورمان تۈپرىقىدىغان باشقا، كۆل رەڭ ئورمان تۈپرىقى پۈتكۈل ئورمان بەلۋاغلىرىدىكى تارقىلىشى بىر قەدەر كۆپ بولغان تۈپراق تىپى بولۇپ، كۆلىمى تەخمىنەن 350 مىڭ گېكتار كېلىدۇ. ئۇ ئاساسەن ئورمان تۈپرىقى شەكىللىنىشىنىڭ ئوت - چۆپ ئۆسۈش، چىرىندى ماددىلار كۆپلەپ توپلىنىش، ئاجىز كىسلاتالىق ئېرىپ سىڭىشىش ھەمدە سېغىزلىشىش چۆكمىلىشىش قاتارلىق جەريانلىرىنى باشتىن كەچۈرگەن بولۇپ، چىملىق قەۋەت، قالدۇق ماددىلار ۋە يىرىك چىرىندى ماددىلار قەۋىتى بىر قەدەر نېپىز، چىرىندى ماددىلار قەۋىتى بىر قەدەر قېلىن، ئورگانىك ماددىلارنىڭ مىقدارى يۇقىرى بولۇش، ئۆتكۈنچى قەۋەتتە ئاجىز كۆل رەڭلىشىش ئەھۋالى بولۇش، كالتسىي كاربونات ئېرىپ ئاستىنقى قىسمىغا ياكى تېخىمۇ چوڭقۇر قىسمىغا سىڭگەچكە، پۈتكۈل تۈپراق ئاجىز كىسلاتالىق رېئاكسىيىدە بولۇش قاتارلىقلاردا ئىپادىلىنىدۇ. تەڭرىتاغ ۋە كۈئېنلۈن تاغلىرىنىڭ ئورمان بەلۋاغلىرىغا تارقالغان كۆل رەڭ قوڭۇر تۈپراق كۆچلۈك كالتسىيلاشقان ۋە سېغىزلاشقان قەۋەتلىرى كۆل رەڭلەشمەسلىك ھالىتى بىلەن كۆل رەڭ ئورمان تۈپرىقىدىن پەرقلىنىدۇ. تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي يانباغرى ۋە غەربىي قىسىم تەڭرىتاغلىرىنىڭ كۆلرەڭ قوڭۇر تۈپرىقىدا ئومۇمەن بىر قەدەر قېلىن چىرىندى ماددىلار قەۋىتى بار ھەمدە ئورگانىك ماددىلار مىقدارى يۇقىرى، تۈپراقنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ سېغىزلىشىش جەريانى روشەن؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە بىر قەدەر كۆچلۈك ئېرىپ سىڭىشىش رولىغا ئىگە بولغانلىقتىن، كالتسىيلىق يېغىندى قەۋەت 50 ~ 60 سانتىمېتىر چوڭقۇرلۇقىنىڭ ئاستىدا، بەزىلىرىدە ئۇنىڭدىنمۇ چوڭقۇر جايدا كۆرۈلىدۇ. تۈپراقنىڭ كۆپ قىسمى تۈز ئاساسىغا توپۇنغان بولىدۇ. تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي يانباغرى بىلەن غەربىي كۈئېنلۈن تاغلىرىنىڭ قۇرغاقچىلىق دەرىجىسى كۆچلۈك، تۈپراقتىكى چىرىندى ماددىلارنىڭ توپلىنىشى جەريانى ۋە ئېرىپ سىڭىشىش روشەن ئاجىز بولغانلىقتىن، چىرىندى ماددىلار قەۋىتى نېپىز ھەم ئورگانىك ماددىلارنىڭ مىقدارىمۇ ئاز بولۇپ، ئومۇمەن تۈپراق يۈزىدىن باشلاپ ھاكلىق ئىنكاس كۆرۈلىدۇ، تۈپراق پۈتۈنلەي تۈز ئاساسىغا توپۇنغان، ئىشقارلىق ھالەتتە بولىدۇ.

يايلاق تۈپراقلىرى قوڭۇر چىلان تۈپراق ۋە قارا چىلان تۈپراقتىن ئىبارەت. قوڭۇر چىلان تۈپراق مۇتىدىل بەلباغ يېرىم قۇرغاق يايلاق زونىسىدا يېتىلگەن تۈپراق بولۇپ، كۆپىنچە شىمالىي شىنجاڭدىكى ھەرقايسى تاغ سىستېمىلىرىنىڭ پەس تاغ ئويمانلىقلىرىدا، تاغ ئارىسى ۋادىلىرىدا ۋە تاغ ئالدى تۈزلەڭلىكلىرىنىڭ يۇقىرى قىسمىدا كۆرۈلىدۇ، كۆلىمى تەخمىنەن 7 مىليون 450 مىڭ گېكتار (تېرىلغۇ يەرلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كېلىدۇ. قوڭۇر چىلان تۈپراق بىر قەدەر يېنىك، ئۆتكۈزۈشچانلىقى ياخشى، تەبىئىي ئۈنۈمدارلىقى خېلى يۇقىرى تۈپراق بولۇپ، تۈزلەڭلىك ۋە ئويمانلىقلاردا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىققا باب كېلىدۇ، سۇغىرىش شارائىتىمىزمۇ كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ، تاغلىقلاردا بولسا، پەقەت چارۋىچىلىققىلا باب كېلىدۇ. قارا چىلان تۈپراق شىمالىي شىنجاڭدىكى ھەرقايسى چوڭ تاغ سىستېمىلىرىنىڭ بىر قەدەر نەم بۆلەكلىرىگە، تاغلارنىڭ كۈنگەي يانباغرىغا، شۇنىڭدەك ئورمان بەلۋاغلىرىنىڭ ئاستىدىكى تاغلىق يايلاق زونىسىغا تارقالغان. تۈز يەرلەر دائىرىسىدە بولسا ئىلى دەرياسى ھەۋزىسىدىكى موڭغۇلكۆرە ئويمانلىقىنىڭ تاغ ئالدى يانتۇ تۈزلەڭلىكىدە ۋە تاغ ئالدى ئېدىرلىقلىرىدىلا ئۇچرايدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 2 مىليون 510 مىڭ گېكتار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر تەخمىنەن 90 مىڭ گېكتار كېلىدۇ. قارا چىلان تۈپراقتا

چىملىق ـ يايلاق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى ئاساسىي ئو-
رۇندا تۇرىدىغان بولۇپ، بىر قەدەر سوغۇق ئەم كىلىـ
مات شارائىتىدا چىرىندى ماددىلارنىڭ توپلىنىشى كۆچـ
لۈك، تۇپراق رەڭگى قوڭۇر چىلان تۇپراققا قارىغاندا
بىر قەدەر قېنىق بولغاچقا، قارا چىلان تۇپراق دەپ
ئاتالغان. قارا چىلان تۇپراق رايونىنىڭ ھۆل ـ يېغىن
مىقدارى بىر قەدەر كۆپ، لېكىن يىغىندى تېمپېراتۇـ
رىسى تۆۋەن، قىروسىز مەزگىلى قىسقا؛ توز يەرلەردە
پەقەت سوغۇققا چىداملىق بالدۇر پىشىدىغان زىراەتلەر-
نىلا ئۆستۈرگىلى بولىدۇ. تاغلىرى چارۋىچىلىققا باب
كېلىدۇ، ئوت ـ چۆپىنى ئورۇۋالغىلىمۇ بولىدۇ.
جۇڭگونىڭ تۇپراق سىستېمىسىنى تورگە ئايرىشتا، چە-
رىندى ماددىلار ئالاھىدىلىكى ۋە قۇرغاق، نەم تۇپراق-
لارنىڭ سۇ تەركىبى ئەھۋالىغا قاراپ، قوڭۇر چىلان
تۇپراق بىلەن قارا چىلان تۇپراق چىرىندى تۇپراقلار
سىنىپىغا كىرگۈزۈلگەن.

بوستانلىق تۇپراقلىرى سۇغىرىلىدىغان
بوستانلىقلاردىكى نۇرغۇن دېھقانچىلىق تۇپراقلىرى ئە-
چىدىكى ئۇزۇن مەزگىل تېرىش، سۇغىرىش، ئۇنۇم-
دارلىقىنى ئاشۇرۇش قاتارلىق سۇنئىي تەدبىرلەرنىڭ
تەسىرىدە، ئەسلىدىكى تەبىئىي تۇپراقنىڭ فىزىكا، خە-
ىمىيلىك خۇسۇسىيىتى ۋە ھالىتى ئۆزگەرتىلگەن تۇپ-
راقلارنى ياكى پۈتۈنلەي سۇنئىي يول بىلەن ھاسىل
قىلىنغان سۇنئىي ئالاھىدىلىككە ئىگە تۇپراقلارنى كۆر-
سىتىدۇ. مەسىلەن: سۇغىرىپ لاتىلاشقان تۇپراق،
شاللىق تۇپراق قاتارلىقلار. ئۇلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدە-
لىكى شۇكى، ھەممىسىدە سۇنئىي قاتلام بولىدۇ. سۇ-
غىرىپ لاتىلاشقان تۇپراق(سۇغىرىپ لاتىلاشقان بە-
نەم سۇنئىي تۇپراق) بولسا سۇغىرىلىدىغان يېزا ئىگە-
لىكىدىكى ئالاھىدە تۇپراق بولۇپ، ئاساسەن جەنۇبىي
شىنجاڭدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلارنىڭ يۇقىرى قىسـ
مىغا تارقالغان، ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 900 مىڭ
گېكتار كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر، خوتەن قاتار-
لىق ئىككى ۋىلايەتتە تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 50% -
دىن كۆپرەكنى ئىگىلەيدۇ. شاللىق تۇپراق (سۇ
تېرىقچىلىقى سۇنئىي تۇپراق) ئاساسەن ماناس دەرياسى
ۋە ئۇرۇمچى دەرياسىنىڭ سۇغىرىش رايونلىرىغا تارقال-
غان، مەسىلەن: مىچۇەن؛ جەنۇبىي شىنجاڭدا ئاساسەن
ئاقسۇ دەرياسى سۇغىرىش رايونىغا تارقالغان، مەسـ
لەن، ئونسۇ؛ قىزىلسۇ دەرياسى ۋە خوتەن دەرياسى
سۇغىرىش رايونىغىمۇ بۇخىل تۇپراق تارقالغان. شال-
لىق تۇپراقنىڭ سۇلۇق تېرىقچىلىق شارائىتىدا شەكىل-
لەنگەن سۇلۇق تېرىقچىلىق ئۆزلەشكەن قەۋىتى، يەنى
سۇلۇق تېرىقچىلىق سۇنئىي قەۋىتى بولىدۇ. شىنجاڭ-
نىڭ شاللىق تۇپراقنىڭ كەسمە يۈزىدە ماددىلارنىڭ
يۇتكىلىپ چۆكمىلىشىش رولى ئاجىز بولۇپ، ئېرىش-
جان توزلار يۇيۇلغاندىن باشقا، تۇمۇر، مانگانلارنىڭ
بۇلۇنۇپ چىقىش ھادىسىسى روشەن ئەمەس. تۇپراق
كۆپىنچە ئاجىز ئىشقارلىق ۋە ئىشقارلىق رېئاكسىيىدە
بولىدۇ. شىنجاڭنىڭ شاللىق تۇپراقى خېلى كۆپ چەك-
لىگۈچى ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدىغانلىقتىن،
ئۇنتۇرىچە مەھسۇلات مىقدارى يۇقىرى ئەمەس. ئۇنى
سىجىل مۇنبەتلەشتۈرگەندىلا ئاندىن سۇنئىي تۇپراقلىق
سۈپىتىنى ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ، بولۇپمۇ شاللىق
تۇپراقنىڭ ئازوت ۋە فوسفور تولۇقلاش كېرەك.

قۇرغاق تۇپراقلار تۇزلەڭلىك، تاغلىق ۋە ئې-
گىز تاغلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان كىلىمات بەلۋاغلىرى
ۋە ئوخشاش بولمىغان قۇرغاق كىلىمات تىپى شارائىتىدا
شەكىللەنگەن تۇپراق. تارقىلىشى كەڭ، كۆلىمى قۇم
بوران تۇپراقىدىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ.
ئەسلىدە چۆل تۇپراقلىرى تەركىبىدىكى كۆل رەڭ قو-
ڭۇر چۆل تۇپراقى (كۆلىمى تەخمىنەن 7 مىليون 200
مىڭ گېكتار)، كۆل رەڭ چۆل تۇپراقى (كۆلىمى
1 مىليون 800 مىڭ گېكتار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە
تېرىلمۇاتقىنى 570 مىڭ گېكتار)، قوڭۇر چۆل تۇپرا-
قى (تەخمىنەن 22 مىليون گېكتار)، تاقىر تۇپراق
(تەخمىنەن 600 مىڭ گېكتار) قاتارلىقلارنى؛ يېرىم
چۆل تۇپراقلىرى تەركىبىدىكى كالتسىيلىق قوڭۇر تۇپ-
راق (تەخمىنەن 5 مىليون 810 مىڭ گېكتار)، كالتـ
سىيلىق كۆل رەڭ تۇپراق (تەخمىنەن 680 مىڭ
گېكتار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلمۇاتقىنى 300 مىڭ
گېكتار) ھەم قۇرغاق يايلاق تۇپراقلىرى تەركىبىدىكى
قىسمەن قوڭۇر چىلان تۇپراقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان
بولۇپ، ھازىر بۇلار ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ئادەتتىكى قۇر-
غاق تۇپراقلار دەپ ئاتىلىۋاتىدۇ. بۇخىل تۇپراقلارنىڭ
قۇرغاق ئۇستى قەۋىتى قۇرغاقلىق سۇ تەركىبى شارائـ
تى ئاستىدا شەكىللەنگەن تۆۋەن چىرىندى ماددا ئالاھـ
ىدىلىكىگە ئىگە، شۇنداقلا تۇشۇكچىسىمان قېتىشما
پوستلاق قەۋەت ۋە تارىشىسمان قەۋەتتىن ئىبارەت؛ يەر
يۈزى يېرىلىش ياكى يەر يۈزىدە يۇسۇنلار بولۇش ۋە
ياكى قۇم ـ شېغىللار بىلەن قاپلىنىش قاتارلىق ئالاھـ
ىدە مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە ئۇستى قەۋەت-

تۈر. قۇرغاق ئوستى قەۋەتنىڭ ئاستىغا جايلاشقان تېـ
يىز قاتلامغا يۇتكىلىپ چۆكمىلەشكەن تۈپراق قەۋىتى
سېغىزلىق قەۋەت، ئىپتىدائىي قەۋەت، گەج قەۋىتى،
تۈز قەۋىتى ياكى تۈزپان قاتارلىق بىر ياكى بىردىن
يۇقىرى تۈپراق قەۋەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قۇر-
غاق تۈپراقلاردا يەر شەكلى چەكلىمىسى، قىممەتلىرىدە
ئانا جىنسلارنىڭ شېغىللىق بولۇشى، سۇ مەنبەلىرىنىڭ
كەم بولۇشى، شۇنىڭدەك قۇم بوران قاتارلىق ئامىللار-
نىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن، ئۇلارنىڭ دېھقانچىلىققا
باب كېلىدىغان كۆلىمى چەكلىك بولسىمۇ، لېكىن ئېـ
چىپ پايدىلىنىش ئارقىلىق كۆپ تەركىبلىك دېھقانچـ
لىق ئېتىزلىرىغا ئايلاندۇرغىلى بولۇش شارائىتىغا ئـ
گە. شۇڭا، قۇرغاق تۈپراقلارمۇ ئوخشاشلا قىممەتلىك
تۈپراق بايلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تۇزلۇق تۈپراقلار شىنجاڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق
تۇزلۇق تۈپرىقى تارقالغان ئاساسلىق رايون، ئۇ پۈتۈن
شىنجاڭدىكى تۇزلەڭلىكلەرگە كەڭ تارقالغاندىن باشقا،
كۈنبىلۇن، قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى
كۆل ئويمانلىقلىرىغىمۇ تارقالغان. تۈپراقتا سۇدا ئېـ
رىشچان تۇزلارنىڭ توپلىنىشى تۇزلۇق تۈپراقنىڭ شە-
كىللىنىشىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى. بىراق ئالاھىدە
كىلىمات، يەر شەكلى، ئانا جىنس، گىدرولوگىيە ۋە
گىدرو گېئولوگىيە قاتارلىق تەبىئىي شارائىتلار ئاستـ
دا، كۆچلۈك تۇز توپلىنىش رولى شىنجاڭنىڭ تۇزلۇق
تۈپراقلىرىدا تۇز مىقدارىنىڭ يۇقىرى بولۇشىنى كەلتۈ-
رۈپ چىقارغان، بۇ خىل ئەھۋال دۇنيادا كەم ئۇچراي-
دۇ. تۇزلۇق تۈپراق تىپلىرىدىن يەر ئاستى سۈيىنىڭ
ھازىرقى زامان تۇز توپلىنىش جەريانىغا قاتنىشىشى
نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن نەم تۇزلۇق تۈپراقمۇ بار،
مەسىلەن، چىملىق تۇزلۇق تۈپرىقى، قاسراقلىق تۇز-
لۇق تۈپراق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇلارنىڭ كۆلىمى
ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 2 مىليون 410 مىڭ گېكتار
ۋە 3 مىليون 620 مىڭ گېكتار. يەنە يەر ئاستى
سۈيىنىڭ تەسىرىدىن ئايرىلغىلى ئۇزۇن بولغانلىقتىن
تۇز توپلىنىش توختىغان، لېكىن ئاز مىقداردىكى يام-
غۇرنىڭ تەسىرىدە تۇز قەۋىتى ۋە تۇز مىقدارى ھازىرغا
قەدەر ساقلىنىپ قالغان قۇرغاق تۇزلۇق تۈپراقمۇ بار
بولۇپ، ئۇ ئاساسەن تارىم ئويمانلىقىنىڭ يەكەن دەريا-
سى ۋادىسى، تارىم دەرياسىنىڭ شىمالى، 314ـ دۆلەت
تاشيولىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا ھەمدە تۇرپان ئوي-
مانلىقىغا تارقالغان بولۇپ، كۆلىمى تەخمىنەن 1 مىلـ
يون 470 مىڭ گېكتار كېلىدۇ؛ ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ
ئاساسەن يەنە تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى
كەلپىن تاغ ئالدى چوڭقۇر يەر ئاستى سۈيى رايونىغا
تارقالغان. تارىختىن بۇيان كەلكۈن سۈيى تۇز بىلەن
تەمىنلەپ كېلىۋاتقان قۇرغاق تۇزلۇق تۈپراقلارنىڭ كۆ-
لىمى تەخمىنەن 220 مىڭ گېكتار كېلىدۇ. شىنجاڭدا
شورلاشقان تۈپراقنىڭ كۆلىمى كىچىك، تارقىلىش دا-
ئىرىسىمۇ تار بولۇپ، ئاساسەن تاقىر شورلۇق تۈپراق،
چىملىق شورلۇق تۈپراق قاتارلىقلار بار. شورلۇق تۈپـ
راق ئۈنۈمىرسال ئامىللار ئاستىدا شورلىشىش ئارقـ
لىق شەكىللەنگەن.

نەم تۈپراقلار يەر ئاستى سۈيىگە ئۇزۇن مۇد-
دەت چىلىنىپ تورۇش ياكى يەر ئاستى سۈيىنىڭ تۈپـ
راقنىڭ كاپىللىيارىنى بويلاپ يۇقىرى ئۈرلەپ ئېقىشى
نەتىجىسىدە تۈپراقنىڭ ھۆللىنىشى ۋە تويۇنۇشى بۇ
خىل تۈپراقنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى ھې-
سابلىنىدۇ، شۇڭا ئۇلار ئومۇملاشتۇرۇلۇپ سۇدىن ھا-
سىل بولغان تۈپراقلار دېيىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە چىـ
لىق تۈپراق ئەڭ كەڭ تارقالغان بولۇپ، جەنۇبىي شىنـ
جاڭ ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى يەلپۇگۈچسىمان تۇزلەڭـ
لىكلەرنىڭ چەتلىرىگە ۋە دەريا ساھىلى قاتارلىق يۇقـ
رى سۇ ئورنى بۇلەكلىرىگە تارقالغان. ئۇ ئاساسەن
چىملىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ پارچىلىنىپ چىرىـ
دى مادداىلارنىڭ توپلىنىش جەريانى ۋە يەر ئاستى سۈيـ
نىڭ پەسللىك ئۈرلەش ـ تۆۋەنلىشىدىن ھاسىل بول-
غان ئۆكسىدلىنىش ـ ئۆكسىدسىزلىنىش جەريانىنىڭ
تەسىرىدە تەرەققىي قىلىپ شەكىللەنگەن، كۆلىمى تەخـ
مىنەن 3 مىليون 710 مىڭ گېكتار كېلىدۇ. چىملىق
تۈپراقلاردىن پايدىلىنىش دائىرىسى كەڭرەك، لېكىن
ئادەتتە بۇ خىل تۈپراقلار تۇزلاشقان، ئاز بىر قىسمى
شورلاشقان بولغاچقا، مۇھىت ناچارلاشسىلا چۆللىشىپ
كېتىشى مۇمكىن. سازلىق تۈپرىقى كۆپىنچە يەلپۇـ
گۈچسىمان تۇزلەڭلىكلەرنىڭ چەتلىرىگە، كۆل بويلـ
رىدىكى پەس، ئويمان جايلارغا جايلاشقان بولۇپ، تار-
قىلىشى كەڭ ھەم تارقاق، ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن
990 مىڭ گېكتار كېلىدۇ. جايلاشقان ئورندا يەر
ئاستى سۇ ئورنى ئادەتتە بىر مېتىر ئەتراپىدا ئۆزگىرىپ
تۇرىدۇ. تۈپراق سازلىق ئۆسۈملۈكلىرى ياكى ئوت ـ
چۆپلىرىنىڭ ئىشتىراك قىلىشى بىلەن ئاجىز چىرىندى-

لىشىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىت-
تا، ئاستى قىسمىدىكى سۇغا چىلىنىپ تۇرغان قەۋەتتە
يەنە ئاناۋىروبىك شارائىتتىكى يوشۇرۇن يېتىلىش جەر-
يانى يۈز بېرىدۇ، مانا شۇنىڭدىن شەكىللەنگەن كۆل
رەڭ يوشۇرۇن يېتىلگەن قەۋەت سازلىق تۇپرىقىنىڭ
بەلگە قەۋىتى ھېسابلىنىدۇ. نەم تۇپراق بولسا يۇقىرىدا
بايان قىلىنغان تۇپراقنى ئېچىپ ئۆزلەشتۈرگەندىن كې-
ىىن ئۇزاق مۇددەت تېرىلغان دېھقانچىلىق تۇپرىقىنى
كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل تۇپراق ئاساسەن يەر ئاستى سۈيى
ۋە سۇغىرىلىدىغان سۈلارنىڭ قوش رولى ئاستىدا، يىل
بويى خېلى ئۇزۇن مەزگىل نەملىكنى ساقلىغانلىقتىن،
نەم تۇپراق دەپ ئاتالغان. ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن
1 مىليون 560 مىڭ گېكتار. نەم تۇپراقنىڭ ئۈنۈمدار-
لىقىنى ساقلىشى بىرقەدەر مۇقىم، يەنە ئۇ قۇرغاقچىلىققا
تاقابىل تۇرۇش ۋە سۇغىرىلىدىغان سۇنى تېجەشتەك
ئەۋزەللىككە ئىگە، تېرىقچىلىققا باب كېلىشچانلىقى يۇ-
قىرى، بولۇپمۇ ئالاھىدە دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى
ئىشلەپچىقىرىشقا باب كېلىدۇ. شۇڭا، نەشىۋت، خە-
مەكلىك كۆكتاتلار ۋە قىزىلچا ئىشلەپچىقىرىش بازىلە-
رى ئومۇمەن نەم تۇپراق رايونىدا بولىدۇ. لېكىن،
بارلىق نەم تۇپراقلارنىڭ يەر ئاستى سۇ ئورنى بىر قەدەر
يۇقىرى بولۇپ، ئاسانلا شور بېسىپ كېتىش ياكى ساز-
لىقلىشىش ئەھۋالى يۈز بېرىدۇ، شۇڭا ئوتتۇرا، تۆۋەن
مەھسۇلاتلىق ئېتىزلارنىڭ كۆلىمى بىر قەدەر كەڭ. بۇ
خىلدىكى تۇپراقلار جۇڭگو تۇپراق سىستېمىسىنى تۈرگە
ئايرىشتا ئوخشاش بولمىغان تۇپراق سىنىپلىرىغا كىر-
گۈزۈلگەن.

قۇم - بوران تۇپراقلىرى شىنجاڭدا تۇراق-
لىق قۇم - بوران تۇپرىقى، يېرىم تۇراقلىق قۇم -
بوران تۇپرىقى قاتارلىقلار بار. ئۇلار شامالدىن ھاسىل
بولغان قۇم سۈپەتلىك ئانا جىنسلارنىڭ يېتىلىشىدىن
ھاسىل بولغان بولۇپ، تۈزلەڭلىكلەردىكى قۇرغاق قۇم
بوران رايونلىرىغا مەركەزلىك تارقالغاندىن باشقا، قۇر-
غاق تاغلىق رايونلارغىمۇ تارقاق ھالەتتە تارقالغان. ئۇ-
لار شىنجاڭ بويىچە تارقىلىش كۆلىمى ئەڭ زور تۇپراق
تۈرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇسۇملۇكلەر بىر قەدەر
ياخشى ئۆسكەن قۇم - بوران تۇپراقلىرىنىڭ ئۈستۈنكى
قەۋىتىدە ئاجىز چىرىندى ماددا قەۋىتى بولۇپ، يۇمشاق
توپا ۋە ئۇششاق دانچە ماددىلار كۆپ، سىرتقى يۈزىدە
يەنە جانلىقلار قاتارلىقلارنىڭ ھەرخىل رولىدىن شەكىل-
لەنگەن پوستلاق قەۋىتى بار. سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدە-
غان سۇ مەنبەسى بولغان شارائىتتا، قۇم - بوران
تۇپراقلىرىنى ئېچىپ پايدىلىنىشمۇ قۇمنى تۇراقلاشتۇ-
رۇشنىڭ ئۈنۈملۈك تەدبىرى ھېسابلىنىدۇ.

**يېپىنچا ئۇسۇملۇكلەر ۋە يېپىنچا ئۇسۇم-
لۇكلەر خەرىتىسى** يېپىنچا ئۇسۇملۇكلەر يەر شا-
رى سىرتقى يۈزىنىڭ ياكى مەلۇم بىر رايونىنىڭ ئۇسۇم-
لۇك قاپلىمىنى ھەمدە تۈرلۈك ئۇسۇملۇك تۈركۈملىرى-
نىڭ، مەسىلەن، ئورمان، چاتقال، چۆل، ئوتلاق،
چىملىق، سازلىق قاتارلىقلارنىڭ شەكىللىنىشىنى
كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، يېپىنچا ئۇسۇملۇك يەنە ھەرخىل
ئۇسۇملۇك تۈركۈملىرىنىڭ ئومۇمىي نامى ھېسابلىنى-
دۇ. ئۇ تەبىئىي يېپىنچا ئۇسۇملۇكلەر ۋە سۈنئىي يې-
پىنچا ئۇسۇملۇكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شىنجاڭدا
يېپىنچا ئۇسۇملۇكلەرنىڭ فلورا تەركىبى يېتەرسىز،
قۇرغاقچىلىقتا ئۇسىدىغان يېپىنچا ئۇسۇملۇكلەر تىپى
تەرەققىي قىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە چۆللەرنىڭ تارقىلىشى
كەڭ، كۆلىمى ئەڭ چوڭ. ئۇلار زوناللىق رېتى بويىچە
ئۆزگىرىدۇ، مەسىلەن: شىمالىي شىنجاڭدىكىسى ئادەت-
تىكى چۆل، جەنۇبىي شىنجاڭدىكىسى بولسا ئىنتايىن
قۇرغاق چۆل. شىنجاڭ تەۋەلىكىدىكى گورىزونتال يې-
پىنچا ئۇسۇملۇك زونىلىرى شىمالدىن جەنۇبقا مۇتەدىل
بەلۋاغ چۆل يايلاق زونىسى — جۇڭغار مۇتەدىل بەلۋاغ
چۆل سۇب زونىسى — تارىم ئىللىق مۇتەدىل چۆل
سۇب زونىسى — شىمالىي شىزاڭ ۋە پامىر ئېگىزلە-
كى ئېگىز، سوغۇق چۆل رايونى قاتارلىقلارغا تارقال-
غان. ئۇسۇملۇك جۇغراپىيىسىدىكى ئورنىدىن قارىغان-
دا، شىنجاڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمى، موڭ-
غۇلىيە، سىبىرىيە، جۇڭگو - ھىمالايا ئۇسۇملۇك فلو-
رىلىرىنىڭ تۇتاشقان جايىدا بولۇپ، ئۇسۇملۇك فلورە-
سى مۇرەككەپ ھەم ئۆتكۈنچى خاراكتېرگە ئىگە. جەنۇ-
بىي شىنجاڭدا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمى يېپىنچا ئۇ-
سۇملۇكلىرىنىڭ خاراكتېرى روشەن ئىپادىلىنىدۇ،
شىمالىي شىنجاڭ بولسا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي
قىسمى ۋە ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمى يېپىنچا ئۇسۇم-
لۇكلىرىنىڭ ئۆتكۈنچى خاراكتېرى ئىپادىلىنىدۇ.

يېپىنچا ئۆسۈملۈك خەرىتىسى يەر شارىنىڭ سىرتقى يۈزىنىڭ ياكى مەلۇم بىر رايوننىڭ ئۆسۈملۈك قاپلىمىنى ھەمدە ئۇلارنىڭ بىرىكمىسىنىڭ تارقىلىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان خەرىتە بولۇپ، ئۇ يەنە گېئو بوتانىكا خەرىتىسى، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر تىپى خەرىتىسى ياكى ئۆسۈملۈك تۈركۈملىرىنىڭ تارقىلىش خەرىتىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يېپىنچا ئۆسۈملۈك خەرىتىسى مۇناسىپ رايوندىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ماكان جەھەتتىكى تارقىلىشى ھەققىدە مۇكەممەل ئۇقۇم بىلەن تەمىن ئېتىپ، ئېكولوگىيىلىك جۇغراپىيىلىك شارائىت بىلەن بىرەكلىككە ئىگە بولغان يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تارقىلىش قانۇنىيىتىنى ۋە يېپىنچا ئۆسۈملۈك بايلىقى ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، شۇنداقلا ئۇ بىرەر رايوننىڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈك تەتقىقات نەتىجىسىنىڭ كونكرىت ئىپادىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بويىچە رايونغا ئايرىش، يېزا ئىگىلىكى بويىچە رايونغا ئايرىش، ئۇنىۋېرسال تەبىئىي رايونلار بويىچە رايونغا ئايرىش ھەمدە ئورمان تىپلىرى خەرىتىسىنى تۈزۈش، ئوتلاق خەرىتىسىنى ئىشلەشتە كەم بولسا بولمايدىغان ئۇل ماتېرىيال بولۇپ، دۆلەت مۇداپىئە قۇرۇلۇشى ۋە مۇھىت ئاسراش قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ مۇھىم رول ئوينايدۇ.

يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تارقىلىشى شىنجاڭ ياۋرو ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان بولۇپ، يېرى كەڭ، تەۋەلىكىدە قۇياش رادىئاتسىيىسىنىڭ ئىستىقلىق ئېنېرگىيىسى ۋە ئاتموسفېرا ھۆل ـ يېغىنىنىڭ كەڭلىككە قاراپ تەدرىجىي ئۆزگىرىشى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ شىمالدىن جەنۇبقا قارىتا مۇناسىپ ھالدا گورىزونتال زونىلىق تارقىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، غايەت زور دەرىجىدە كۆتۈرۈلگەن ۋە ئاساسەن كەڭلىك بويىچە سوزۇلغان ئالتاي تاغلىرى، تەڭرىتاغ، لىرى، كوئېنلۇن تاغلىرى شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان جۇڭغار ئويمانلىقى بىلەن تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىنجاڭنىڭ ئاتموسفېرا ئايلانما ئېقىمىنى زور دەرىجىدە چەكلىمىگە ئۇچرىتىشى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ گورىزونتال زونىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىنى تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتكەن. شىنجاڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى گورىزونتال زونىلىرىنىڭ شىمالدىن جەنۇبقا تارقىلىش سخېمىسى مۇنداق: يايلاق يېپىنچا ئۆسۈملۈك زونىسى ـــ مۆتىدىل بەلۋاغ چۆل يېپىنچا ئۆسۈملۈك سۈب زونىسى ـــ ئىللىق مۆتىدىل بەلۋاغ چۆل يېپىنچا ئۆسۈملۈك سۈب زونىسى ـــ ئېگىز ھەم سوغۇق زونا چۆل يېپىنچا ئۆسۈملۈك رايونى. شىنجاڭدىكى ھەرقايسى تاغلىقلاردىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ۋېرتىكال تارقىلىشى كەڭلىكتە تۆنۈگەن ئورنىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى ھەمدە تاغلىق رايونلارنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيىلىك شارائىتىنىڭ پەرقلىنىشى تۈپەيلىدىن، ھەرقايسىسىدا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە تاغلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونىسى قۇرۇلمىسى شەكىللەنگەن. يېغىنچاقلىغاندا، ھەرقايسى تاغلىقلارنىڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونىسى قۇرۇلمىسىدىكى ئاساسىي زونا بىلەن گورىزونتال يېپىنچا ئۆسۈملۈك زونىسىدىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ئوخشاش بىر تىپقا كىرىدۇ؛ گورىزونتال زونىلار بويىچە شىمالدىن جەنۇبقا قارىتا ھەرقايسى تاغلىقلاردىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونىلىرىنىڭ دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكىنىڭ چېگرىسى مۇناسىپ ھالدا يۇقىرىلىغان؛ ئوتتۇراھال مۇھىتتا ياشاش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونىلىرى تەدرىجىي كىچىكلەپ پۈتۈنلەي يوقالغان. قۇرغاق مۇھىت ئۆسۈملۈكلىرى ئۆسىدىغان تاغلىقلاردىكى چۆل ۋە يايلاق ۋېرتىكال زونىلىرى بولسا تەدرىجىي يۇقىرىغا قارىتا كېڭىيىپ، پۈتكۈل زونا سىپېكترىدە مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن؛ شىنجاڭ داشىرىسىدە ۋېرتىكال زونىلار قۇرۇلمىسىنىڭ شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ئۆزگىرىشى مۇرەككەپ، ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي يانباغرىدىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرىغا قەدەر ۋېرتىكال زونىلارنىڭ سانى كۆپەيىپ بارىدۇ، يەنە جەنۇبقا سۇرۇلگەنچە ئاددىيلىشىپ بارىدۇ؛ غەربتىن شەرققە قارىتا قۇرغاقلىق دەرىجىسى ئېشىپ بارىدۇ، تاغلىقلارنىڭ ۋېرتىكال زونا قۇرۇلمىسىدىكى ھەرقايسى زونىلارمۇ مۇناسىپ ھالدا يۇقىرىلاپ، مۆتىدىل يېپىنچا ئۆسۈملۈك زونىلىرى تارىيىپ، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق يېپىنچا ئۆسۈملۈك زونىسى كېڭىيىپ، زونىلارنىڭ سانى تەدرىجىي ئازىيىپ بارىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، يامغۇر كۆلەڭگىسى زونىسى، چوڭ تاغلارنىڭ جەنۇبىي يانباغرى، تاغلىقلارنىڭ ئىچكى

قىسمى ۋە بىر قەدەر پاكار تاغلار ياكى تاشلىق تاغلار-
نىڭ ۋېرتىكال زونا قۇرۇلمىسىدا ئوخشاش بولمىغان
دەرىجىدىكى قۇرغاقلىشىش ياكى ئۆسۈملۈك فلورىسى
كەمچىل بولۇش ھالىتى ئىپادىلىنىدۇ.

شىمالىي قىسىم ئوتلاق يېپىنچا ئۆسۈملۈك
زونىسى جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي چېتىدىكى
ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدە بولۇپ، ياۋرو-
ئاسىيا ئوتلاق زونىسىنىڭ چۆل ئوتلاق سۈب زونىسى
تار ھەم ئۇزۇك - ئۇزۇك بەلۋاغسىمان ھالەتتە بۇ جاي-
دىن ئۆتىدۇ. غەرب تەرىپى قارا دېڭىز - قازاقىستان
ئوتلاقلىرىغا تۇتىشىدۇ، شەرق تەرىپى موڭغۇلىيە ۋە
جۇڭگونىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئاسىيا ئوتتۇرا قىسىم
ئوتلاقلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. ئالتاي تاغلىرى ۋە جۇڭ-
غارىيىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تاغلارنىڭ شىمال ۋە
غەرب تەرەپتىن كېلىدىغان ھاۋا ئېقىمىنىڭ ئېقىپ كە-
لىشىگە توسالغۇ بولۇشى شۇنىڭدەك ئۇنىڭ جۇڭغار
چۆل كىلىماتىغا تەسىر كۆرسىتىشى تۈپەيلىدىن، بۇ
يەردە چوڭ قۇرۇقلۇق مۇتىدىل بەلۋاغ ئوتلاق كىلىماتى
شەكىللەنگەن. زونىلىق تۈپراقلىرى شېغىل سۈپەتلىك
كالتسىيلىق قوڭۇر تۈپراق ۋە سۈس قوڭۇر چىلان
تۈپراقتىن ئىبارەت. زونىلىق چۆل يېپىنچا ئۆسۈملۈك-
لىرى پاكار، زىچ ئۆسىدىغان باشاقلىق ئوت - چۆپلەر،
قىسقا ئوق يىلتىزلىق ئۆسۈملۈكلەر ھەم يېرىم چانقال،
كىچىك يېرىم چانقال قاتارلىق تۇرمۇشتا پايدىلىنىدىغان
ئۆسۈملۈكلەردىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئوت - چۆپ-
لەر بىلەن قاپلىنىش دەرىجىسى % 20 تىن % 40
كىچە. ئۆسۈملۈك تۈرلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىدىن قارىغان-
دا، شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى گورىزونتال جاي-
لاشقان ئوتلاق زونىسىنى روشەن ھالدا ئوخشاش بولمە-
غان ئىككى خىل تىپقا بۆلۈشكە بولىدۇ. بىرى قازا-
قىستاننىڭ ئۇزۇنچە ئالاھىدىلىككە ئىگە ئەمەس تۈرىدە-
كى چۆل ئوتلىقى بولۇپ، شىنجاڭنىڭ شەرقىي تارباغا-
تاي تاغلىرىغا كىرگەندىن كېيىن ساۋۇر تاغلىرىدىن
ئۆتۈپ ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىي شىمالىي ئېتىكىگىچە
يېتىپ بارىدۇ. يەنە بىرى، ساۋۇر تاغلىرىدىن باشلە-
نىپ، ئىرتىش دەرياسى ۋادىسىدىن ئۆتۈپ ئالتاي تاغ-
لىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدىكى تاغ ئالدى يانتۇ
تۈزلەڭلىكىنىڭ يۇقىرى قىسمىدىكى چۆل ئوتلاققىچە
يېتىپ بارىدۇ. بۇ ئوتلاق زونىسىدىكى تاغلىق يېپىنچا
ئۆسۈملۈكلىرى ۋېرتىكال زونا قۇرۇلمىسىنى شەكىل-
لەندۈرگەن بولۇپ، ئاساسىي زونىسى چۆل ئوتلاقتىن
ئىبارەت؛ غەربىي قىسمىدىكى تاغلىقلار ئورمان ئوتلاق
زونىسى بولۇپ ئايرىلىپ چىققان، شەرقىي قىسمىدە-
كىسى تاغلىقلار بولسا مۇتىدىل يېپىنچا ئۆ-
سۈملۈكلەر بىر قەدەر ياخشى يېتىلگەن بولۇشتەك
ئالاھىدىلىككە ئىگە.

جۇڭغار چۆل يېپىنچا ئۆسۈملۈك سۈب زو-
نىسى تەڭرىتاغ ئاساسىي تىزمىسى سۇ بۆلگۈچ چوق-
قىسىنىڭ شىمالىدىن ئىرتىش دەرياسىغىچە بولغان ئا-
رىلىقتىكى كەڭ تۈزلەڭلىك ۋە تاغلىقلارنى ئۆز ئىچىگە
ئالىدۇ. زونىلىق تۈپراقلىرى كۈل رەڭ قوڭۇر چۆل
تۈپرىقى ۋە چۆل كالتسىيلىق بوز تۈپرىقى بولۇپ،
قۇملۇقلاردا كەڭ كۆلەمدىكى قۇم - بوران تۈپرىقى
تارقالغان. جۇڭغار تۈزلەڭلىكىدە يۇقىرى دەرىجىلىك
ئۆسۈملۈك تۈرلىرى تارىم ئويمانلىقىغا قارىغاندا مول
بولۇپ، تەخمىنەن 500 خىل ئەتراپىدا؛ فلورا تەركە-
بىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمى تەركىبى ئاسا-
سىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمى تەر-
كىبىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ، روشەن ئۇتكۇنچى خا-
راكتېرگە ئىگە. زونىلىق چۆل يېپىنچا ئۆسۈملۈك-
لىرى ئۇششاق يېرىم دەرەخ ۋە ئۇششاق يېرىم
چانقاللارنى ئاساس قىلىدۇ، قاپلاش نىسبىتى
10% تىن (70) % 40 كىچە بولۇپ، ئوخشاش ئە-
مەس. بۇ چۆل سۈب زونىسىنىڭ زونىلىق يېپىنچا
ئۆسۈملۈكلىرى ئۇششاق يېرىم دەرەخ، ئۇششاق يېرىم
چانقال ئۆسۈملۈكلەرنى ئۆز ئالاھىدىلىكى قىلغان بو-
لۇپ، قىسقا ئۆمۈرلۈك ئۆسۈملۈكلەر قەۋىتىنىڭ ئار-
لىشىشى ئۇنىڭ روشەن ئالاھىدىلىكىدۇر؛ شىمالىي
قىسمىدا ئوتلاقلاشقان چۆللەرنىڭ پەيدا بولۇشى چۆل-
لۈكتىن ئوتلاققا ئۆتكۈنچىلىشىش بولۇپ ھېسابلىنە-
دۇ. سۈب زونىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى يېپىنچا ئۆ-
سۈملۈكلەر ئوتتۇرا ئاسىيا غەربىي قىسىم چۆل يېپىنچا
ئۆسۈملۈكلىرى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە، شەرقىي قىسمى
ئوتتۇرا ئاسىيا چۆل - باياۋان خاراكتېرىگە مەنسۇپ.
زونىسىز يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەردىن كۆل بويلىرىدىكى
پەس يەرلەردە، يەلپۈگۈچسىمانلىقلارنىڭ چەتلىرىدىكى
تۇزلۇق تۈپراقتا ئۆسىدىغان سۇلۇق شور ئۆسۈملۈكلە-
ردىن باشقا يەنە شورلاشقان چىملىق، شالاڭ قارا ياغاچ
ئورمىنى ۋە توغراق، يۇلغۇننى ئاساس قىلغان يېپىنچا
ئۆسۈملۈكلەر بار. تاغلىقلاردىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر
ۋېرتىكال زونىسى قۇرۇلمىسىدا، تەڭرىتاغلىرىنىڭ
شىمالىي يانباغرىدا يىڭنە يوپۇرماقلىق ئورمانلار ۋە
چىملىقلار بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان بولۇشتەك ئالا-
ھىدىلىككە ئىگە، جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىدىكى
تاغلىقلار بولسا ئوتلاقنى ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىك قىلغان.

تارىم چۆل يېپىنچا ئۆسۈملۈك سۈب زونىسى جەنۇبتا كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرىنىڭ چېتىدىكى تاغلىقلارنىڭ سۇ بۆلگۈچ چوققىلىرىدىن باشلىنىپ، شىمالدا جەنۇبىي تەڭرىتاغ ئاساسىي تاغ تىزمىسىنىڭ سۇ بۆلگۈچ چوققىلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تارىم ئويمانلىقى، گاشۇن چۆلى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئىككى يېقىدىكى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي يانباغرى، كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرى ۋە ئالتۇنتاغنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. زونىلىق تۈپرىقى گەج تەركىبى مول بولغان قوڭۇر رەڭلىك چۆل تۈپرىقى بولۇپ، زونىلار ئارىسىدىكى جايلاردا تۇرلۇك شورلاشقان تۈپراقلار تارقالغان. زور كۆلەمدىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكسىز شېخىللىق چۆل ۋە كۆچمە قۇم ھالقىسىمان بوستانلىق زونىسى بۇ سۈب زونىنىڭ روشەن ئالاھىدىلىكىدۇر. ئۆسۈملۈك تۈرلىرى ئىنتايىن كەمچىل بولۇپ، يۇقىرى دەرىجىلىك ئۆسۈملۈكلىرى ئاران 200 ئەتراپىدا. جۇغراپىيىلىك تەركىبىدە ئاسىيا ئوتتۇرا قىسىم تۈرلىرى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە تەركىبىدە نۇرغۇن قەدىمىي ئۆسۈملۈك تۈرلىرى بار؛ زونىلىق چۆل يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىغىنى تۇرمۇشتا پايدىلىنىدىغان، قۇرغاقچىلىققا زىيادە چىداملىق بولغان چانقال بولۇپ، ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمى چۆلىنىڭ تىپىك ئالاھىدىلىكى ۋە خاراكتېرىگە ئىگە. زونىلىق چۆل يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىنى شەكىللەندۈرگەن توپ ھاسىل قىلغۇچى تۈر ياكى ئۈستۈنلۈككە ئىگە تۈرلەردىن ئاساسەن پەردىلىك چاكاندا، ئاق تىكەن، مۇرسەت، يالغاچلانغان تۆگىتاپان، گىرلەن قاتارلىقلار بار. يەلپۇگۈچسىمان لاتىقلىقنىڭ تۆۋەنكى قىسمىدىكى نېپىز قۇم باسقان يەرلەردە ئومۇمەن تارىم جۈزغۇنى تارقالغان. تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي يانباغرىدىكى تاغ ئارىسى ئويمانلىقلىرى بىلەن كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى يەلپۇگۈچسىمان لاتقىلىقنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى ئاساسەن يېرىم چانقال، كىچىك يېرىم چانقال قاتارلىق شورلۇق يەر ئوتۇنلۇق ئۆسۈملۈك چۆللىرى بولۇپ، ئىككى تەرىپىدىكى تاغلارنىڭ قىيپاش يانباغرىلىرىمۇ يەنىلا چۆل ھېسابلىنىدۇ. لېكىن، زونىلىق ۋە ئىنتىرا زونىلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ھەممە تۈركۈمىدە قىسقا ئۆمۈرلۈك ئۆسۈملۈك قەۋەتلىرى يېتىلمىگەن. تاغلىقلاردىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ۋېرتىكال زونا قۇرۇلمىسىدا، تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي يانباغرى ئوتلاق ۋېرتىكال زونىسىلىق، كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرى چۆل ۋېرتىكال زونىسى بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان بولۇش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ، زونا سېپىكترى بىرقەدەر ئاددىي.

شىمالىي شىزاڭ — پامىر ئېگىز ھەم سوغۇق زونا چۆل رايونى تارىم چۆل يېپىنچا ئۆسۈملۈك سۈب زونىسىنىڭ جەنۇبىدىن چېگىدە - شىزاڭ ئېگىزلىكى ئېگىز ھەم سوغۇق يايلاق كەنجى رايونىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغىچە بولغان رايون بولۇپ، كۇئېنلۇن تېغى، قارا قورۇم ۋە پامىر ئېگىزلىكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ يەردىكى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ئىپتىدائىي تاغلارنىڭ دەسلەپكى كۆتۈرۈلۈشى جەريانىدا قاتتىق سوغۇق، قۇرغاق، كۆپ شامالللىق، يىغىندى قارسىز ياكى قار ئاز ياغىدىغان مۇھىتقا تەدرىجىي ماسلاشقان سوغۇققا چىداملىق، قۇرغاقچىلىققا ۋە بورانغا ناقابىل تۇرالايدىغان ئېگىز ھەم سوغۇق زونا چۆل ئۆسۈملۈكلىرىدىن ئىبارەت. بۇ خىل يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ قاپلاش نىسبىتى %5تىن %20كىچە، قۇرۇلمىسى ئاددىي، فلورا تەركىبى ئىنتايىن كەمچىل، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆپىنچىسى يەرگە چاپلىشىپ ئۆسىدىغان، تېنى تۆكچەلەر بىلەن قاپلانغان، يىلتىزى تەرەققىي قىلمىغان، يېيىلىپ ئۆسىدىغان ۋە نىلوفەر كاسىسىمان ئۆسۈملۈكلەردىن ئىبارەت. زونىلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈك ئەھمىيىتىگە ئىگە تۈركۈم ھاسىل قىلغۇچى ئۆسۈملۈكلەردىن ياتما تەسكەن، تىبەت ئاجانىيىسى، ئېتىزلىق تۈكلۈك ئەمىنى قاتارلىقلار بار. ئېنترازونال يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ ئالاھىدە بولۇپ، دەريا ۋادىلىرىدا ياتما بالغۇن، يېيىلىپ ئۆسىدىغان پوتېنتىللا چانقىلى قاتارلىق ئېگىز ھەم سوغۇق زونا چانقاللىرىنى كۆپ ئۇچراتقىلى بولىدۇ. كۆل بويلىرىدىكى نەم جايلارغا شورلاشقان چىملىقلار تارقالغان، كۆل ئويمانلىقلىرىنىڭ قىسمەن نېپىز قۇم باسقان جايلىرىدا يەنە ئېگىز ھەم سوغۇق زونا يايلاقلىرى ياكى ئېگىز ھەم سوغۇق زونا چۆل يايلاقلىرى بار. تاغلىقلاردىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ۋېرتىكال زونا قۇرۇلمىسى ئىنتايىن ئاددىي. ئېگىز ھەم سوغۇق زونا چۆللۈكلىرىنىڭ ئاساسىي زونىسىنىڭ يۇقىرىسىدا تار كەتكەن ئېگىز ھەم سوغۇق ئوتلاق زونىسى بولۇپ، ئۇ يۇقىرىغا قارىتا ئېگىز تاغ سۈب مۇز - قار شالاڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈك زونىسىغا ئۆتكۈنچىلىشىدۇ.

ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىي يانباغرى تاغلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونا سېپىكترى ئالتاي تاغلىقى غەربتىن كېلىدىغان نەم ھاۋا ئېقىمىنىڭ كىرىشىگە پايدىلىق، شۇڭا

تاغلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى بىرقەدەر ياخشى يېتىلگەن. ئۆسۈملۈك فلورا تەركىبى 2500 خىل ئۆپچۆرسىگە يېتىدۇ، ئۆسۈملۈك تۈركۈمىنىڭ تىپلىرى مول ھەم كۆپ خىل بولۇپ، يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونىسىنىڭ بۆلۈنۈشى ۋە ئالمىشىش ئەھۋالى روشەن، ۋېرتىكال زونا قۇرۇلمىسى مۇكەممەل. ئورمان زونىسى بىلەن چىملىق زونىسىنىڭ كۆلىمى پۈتكۈل يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونا قۇرۇلمىسىدا ناھايىتى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە سىبىرىيە بال قارىغىيى ئورمىنى ۋېرتىكال زونىسىنىڭ يېتىلىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ باراقسانلىق دەرىجىسى ئادەتتە 0.4 ~ 0.6 ئارىلىقىدا ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدا كىلىمات سوغۇق، نەمرەك بولۇپ، سۈبئالپىپ چىملىق زونىسى بىلەن ئېگىز تاغ چىملىق زونىسى سۈبئالپىپ يوپۇرماق تاشلايدىغان كەڭ يوپۇرماقلىق چانقال ۋە ئېگىز تاغ توندراسىنىڭ ئورنىنى ئالغان. بۇنىڭ ئەكسىچە، جەنۇبىي يانباغىرنىڭ شەرقىي بۆلىكىدىكى بىرقەدەر قۇرغاق بولغان چىڭگىل ئەتراپىدىكى تاغلىقلاردا تاغلىق يېڭنە يوپۇرماقلىق ئورمان زونىسىنىڭ ئوتلاقلىشىش ھادىسىسى كۆچلۈك بولۇپ، تاغلىق ئورمان — ئوتلاق زونىسىغا ئايلانغان. ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي يانباغىرى گورىزونتال ئوتلاق زونىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ئوتلاق خاراكتېرىدىكى تاغلىقتا كىرىدۇ؛ ئوتلاق تاغلىق ۋېرتىكال يېپىنچا ئۆسۈملۈك زونىسىدىكى ئاساسىي زونا بولۇپ، تەڭرىتاغ، كۇئېنلۇن تاغلىرى قاتارلىق چۆل تاغلىقلاردىن روشەن ھالدا پەرقلىنىدۇ. تىپىك تاغلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونا سىپېكترى تۆۋەندىن يۇقىرىغا قارىتا تاغلىق ئوتلاق زونىسى — تاغلىق يېڭنە يوپۇرماقلىق ئورمان زونىسى — سۈبئالپىپ (ئېگىز ھەم سوغۇق زونا) چىملىق زونىسى — ئېگىز تاغ (ئېگىز ھەم سوغۇق زونا) چىملىق زونىسى بولۇپ، سىبىرىيە — موڭغۇلىيە تاغلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونا قۇرۇلمىسى تىپىغا كىرىدۇ.

ئىلى تاغلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونا سىپېكترى ئىلى دەريالىرى ۋادىسىنىڭ ئىككى چېتىدىكى تاغلىقلاردا دائىم ئوروگرافىك يامغۇر ھاسىل بولۇپ، تاغلىق ئورمانلىرى ۋە چىملىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ يېتىلىشىنى ئەۋزەل ئېكولوگىيىلىك مۇھىت بىلەن تەمىن ئېتىپ، تەڭرىتاغ تاغلىقلىرىنى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ئەڭ تەرەققىي تاپقان رايونغا ئايلاندۇرغان. ئىلى تاغلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى تەركىبىدە ئوتتۇرا ھال ئۆسىدىغان شىمالىي مۆتىدىل بەلۋاغ — ياۋرو ـ ئاسىيا مۆتىدىل بەلۋاغ تەركىبى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا غەربىي قىسىم تاغلىق تەركىبى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە قەدىمكى ئىسىق بەلۋاغ تەركىبىدىكى ئارپا باش ھەمدە ئۇچىنچى دەۋر قەدىمكى مۆتىدىل بەلۋاغ كەڭ يوپۇرماقلىق ئورمان تەركىبىدىكى شىنجاڭ ياۋا ئالمىسى، ياۋا ياڭاق، گىلاسسىمان ئالۇچا، كىچىك يوپۇرماقلىق ئەرمۇدۇن، تەڭرىتاغ زەرىگى قاتارلىق قەدىمكى تۈرلەرنىڭ قالدۇقلىرى بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. تاغلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ بىرىكمىسى مول، ئوتلاق زونىسىدا ئارپا باش ئوتلىقى بولۇش، ئورمان زونىسىدا ياۋا مېۋىلىك ئورمانلار ۋەكىللىكىدىكى يوپۇرماق تاشلايدىغان كەڭ يوپۇرماقلىق ئورمان سۈب زونىسى بۆلۈنۈپ چىقىش ۋە سۈبئالپىپ زونىسىدا قويۇق ئۆسىدىغان ئوتتۇرا ھال ئوت ـ چۆپ تىپىدىكى سۈبئالپىپ چىملىقى كۆرۈلۈش قاتارلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈك ئەھۋالى بار. ئىلى تاغلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونىسىنىڭ بۆلۈنۈشى روشەن، قۇرۇلمىسى مۇكەممەل بولۇپ، تۆۋەندىن يۇقىرىغا قارىتا تاغلىق ئەمەن تۈرى چۆل زونىسى — تاغلىق ئوتلاق زونىسى — ياپما قەۋەت قۇرۇلمىلىق تاغلىق ئورمان زونىسى — سۈبئالپىپ چىملىق زونىسى — ئېگىز تاغ چىملىق زونىسى، — سۈبئالپىپ شالاڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈك زونىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا غەربىي قىسىم چۆل تاغلىقى يوپۇرماق تاشلايدىغان كەڭ يوپۇرماقلىق ئورمان سۈب زونىسىلىق ئالاھىدىلىككە ئىگە يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونا قۇرۇلمىسى تىپىغا كىرىدۇ.

تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرى تاغلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونا سىپېكترى تەڭرىتاغ تاغ سىستېمىسىنىڭ شىمالىي يانباغرى غەربتىن كېلىدىغان نەم ھاۋا ئېقىمىنى قوبۇل قىلغانلىقتىن، كىلىماتى بىرقەدەر نەم بولۇپ، ئورمان ۋە چىملىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى ئوتتۇرا ھال تاغ زونىسى ۋە سۈبئالپىپ زونىلىرىدا بىر قەدەر ياخشى يېتىلگەن. ئۆسۈملۈك فلورىسىمۇ ناھايىتى مول، يۇقىرى دەرىجىلىك ئۆسۈملۈكلەر تەخمىنەن 2500 خىلغا يېتىدۇ، ئۇ چۆل رايون تاغلىق ئۆسۈملۈكلىرى تۈرىنىڭ كۆپ خىللىقى ئەڭ يۇقىرى بولغان بىر تاغلىق ھىسابلىنىدۇ. ئۆسۈملۈك فلورىسىدىكى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ جۇغراپىيىلىك تەركىبى بىرقەدەر مۇرەككەپ، بۇنىڭ ئىچىدە شىمالىي مۆتىدىل بەلۋاغ بىلەن ياۋرو ـ ئاسىيا مۆتىدىل بەلۋاغ تەركىبى ئەڭ ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ. مول ھەم خىلمۇخىل ئۆسۈملۈك

فلورىلىرى بىلەن ئېكولوگىيىلىك شارائىت خىلمۇ خىل ئۆسۈملۈك تۈركۈملىرى ۋە تىپلىرىنى، ۋېرتىكال زونىلارغا بۆلۈنۈشنى ۋە يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ شەرق ـ غەرب يۆنىلىشىدە ئۆزگىرىپ بېرىشىنى ھاسىل قىلغان. تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرىدىكى ئەڭ ئالاھىدە ئۆسۈملۈك يېپىنچىسى تىپى ئوتتۇرا ھال ئۆسىدىغان تاغ ئورمىنى ۋە چىملىق بولۇپ، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ۋېرتىكال زونا قۇرۇلمىسىمۇ بىرقەدەر مۇكەممەل. ئۇنىڭ تىپىك تاغلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونا سېپكترى تۆۋەندىن يۇقىرىغا قارىتا تاغلىق چۆل زونىسى ـــ تاغلىق ئوتلاق زونىسى ـــ تاغلىق يېڭنە يوپۇرماقلىق ئورمان زونىسى ـــ سۈبئالپ (ئېگىز ھەم سوغۇق زونا) چىملىق زونىسى ـــ ئېگىز تاغ (ئېگىز ھەم سوغۇق زونا) چىملىق زونىسى ـــ ئېگىز تاغ سۈب قار ـ مۇزلۇق شالاڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈك زونىسى ۋە ئېگىز تاغ قار ـ مۇزلۇق زونا بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا غەربىي قىسىم چۆل تاغلىقى شەرقىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرى يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونا قۇرۇلمىسى تىپىغا كىرىدۇ.

تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي يانباغرى تاغلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونا سېپكترى چوڭ قۇرۇقلۇق خاراكتېرى ئەڭ كۆچلۈك بولغان ئاسىيا قىتئەسىنىڭ ئوتتۇرا قىسىم چۆللۈكىنىڭ ئىچكى قىسمىغا جايلاشقان. غەربتىن كېلىدىغان نەم ھاۋا ئېقىمىغا ئارقىسىنى قىلىپ تۇرغانلىقى ھەمدە يەنە موڭغۇلىيە ـــ سىبىرىيە يۇقىرى بېسىم ئانتىسىكلونى ۋە تارىم چۆل ئويمانلىقى قۇرغاق ئىسسىق كىلىماتىنىڭ كۆچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، تاغلىقلىرى روشەن ھالدا قۇرغاقلاشقان، پەس تاغلار كۆچلۈك چۆللەشكەن. مەزكۇر تاغلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونىسىنىڭ قۇرۇلمىسى ئاددىي. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، تاغلىق چۆل زونىسى ئاساسەن كۆپ خىل شورلۇق ئوتونلۇق ئۆسۈملۈكلەر تۈرى بولغان كىچىك يېرىم چاتقال چۆل ئۆسۈملۈكلىرى تۈركۈمىدىن تەركىب تاپقان. ۋېرتىكال زونىلىرىدا تاغلىق ئوتلاق زونىسى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ، ئورمان ۋە چىملىق زونىلىرى چېكىنگەن ياكى يېتىلمىگەن ئىنتايىن ئاجىز. تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي يانباغرىنىڭ شەرق، غەرب ئىككى تەرىپى تېخىمۇ قۇرغاقلىشىشقا يۇزلەنگەن ھەمدە ھەرقايسى تاغلارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى، يەرلىك كىلىماتى، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى ۋە سۇ تەركىبى ئەھۋالى قاتارلىقلاردا پەرق بولغاچقا، ھەرقايسى يېپىنچا ئۆسۈملۈك زونىلىرىنىڭ ئېگىزلىكتىكى ئۆزگىرىشى، كەڭلىكى قاتارلىقلارمۇ تۈپتىن ئوخشاشمايدۇ. ئۇنىڭ تىپىك يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونا سېپكترى تۆۋەندىن يۇقىرىغا قارىتا تاغلىق چۆل زونىسى ـــ تاغلىق ئوتلاق ۋە ئېگىز ھەم سوغۇق ئوتلاق زونىسى ـــ ئېگىز ھەم سوغۇق چىملىق زونىسى ـــ سۈب قار ـ مۇزلۇق شالاڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋە مەڭگۈلۈك يېغىندى قار زونىسى بولۇپ، ئاسىيا قىتئەسىنىڭ ئوتتۇرا قىسىم چۆل تاغلىقى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي يانباغرى ـــ غەربىي كۆئېنلۈن تاغلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونا قۇرۇلمىسى تىپىغا كىرىدۇ.

كۆئېنلۈن تاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرى تاغلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونا سېپكترى چېگىدە ـ شىزاڭ ئېگىزلىكىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى كۆئېنلۈن تاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرى تاغلىقلىرىغا جايلاشقان، تەكلىماكان قۇملۇقىغا يۇزلەنگەن بولۇپ، ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئەڭ قۇرغاق تاغلىقتۇر. ئۆسۈملۈك فلورا تەركىبى كەمچىل بولۇپ، كۆئېنلۈن تاغلىرى ۋە ئالتۇنتاغدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئۆسۈملۈكلەر تۈرى 400 خىلغا يېتىدۇ. يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ قۇرغاقلىشىش، چۆللەشىشىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشى كۆچلۈك، ئۆسۈملۈكلەر شالاڭ، تىپلىرى ئىنتايىن ئاددىي. تاغلىق چۆل ۋېرتىكال زونىسى بەك يۇقىرىلاپ كەتكەن، ئۇنىڭ يۇقىرى قىسمىدا ئېگىز ھەم سوغۇق زونا چۆل ئۆسۈملۈك تۈركۈمى يېتىلگەن؛ تاغلىق ئوتلىقى يۇقىرىلاپ سۈبئالپ زونىسى ۋە ئېگىز تاغ زونىسىغىچە يېتىپ بارغان ھەمدە ئۇنىڭ ئورنىنى ئېگىز ھەم سوغۇق زونا ئوتلاقلىرى ئېلىپ، ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان تار كەتكەن يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونىسىغا ئايلانغان؛ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمى ۋە ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسىم چۆل تاغلىقى ئېگىز تاغ زونىسىدا ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدىغان تاغ ئوت ـ چۆپلىرى ـــ ئېگىز ھەم سوغۇق زونا چىملىقلىرىمۇ بۇ جايىنىڭ ئېگىز تاغ زونىلىرىدا ئۇچرىمايدۇ. ئۇنىڭ ئورنىنى ئۇۋاق تاشلىق يانباغرلار ۋە تەكشى كەلگەن سۇ بۆلگۈچ چوققىلاردىكى شالاڭ ھەم پاكار ئۆسكەن نىلۇفەر كاسىسىمان يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ئىگىلىگەن. كۆئېنلۈن تاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرىدىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونا قۇرۇلمىسى ئاددىيلاشقان بولۇپ، تۆۋەندىن يۇقىرىغا قارىتا تاغلىق چۆل ۋېرتىكال زونىسى ـــ ئېگىز ھەم سوغۇق ئوتلاق ۋېرتىكال زونىسى ـــ ئېگىز تاغ ياتما يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونىسى بولۇپ، ئاسىيا قىتئەسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئەڭ قۇرغاق بولغان چۆل تاغلىق يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋېرتىكال زونا قۇرۇل-

مىسىنىڭ شەرقىي كۆڭىنلۇن تىپىغا كىرىدۇ.

شىنجاڭ ئۆسۈملۈك فلورىسىنىڭ تەركىبى ئۆسۈملۈك فلورىسى مەلۇم بىر جۇغراپىيىلىك رايوندا ياكى مەلۇم بىر گېئولوگىيىلىك تارىخىي دەۋردە ياشىغان بارلىق ئۆسۈملۈك خىللىرىنى، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ھەممە ئائىلە، ئۇرۇقداش، تۈرلىرىنىڭ يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنى تەشكىل قىلغۇچى ئاساس، شۇنداقلا بىئوسفېرا ئېكولوگىيىلىك سىستېما قۇرۇلمىسى ۋە جانلىقلارنىڭ كۆپ خىللىقىنىڭ ئەڭ ئاساسىي تەركىبىي قىسمى ھەمدە ئىنسانلارنىڭ ھايات كەچۈرۈشتە تايىنىدىغان مادداي بايلىقى. شىنجاڭ تەۋەلىكىدە 108 ئائىلە، 687 ئۇرۇقداشقا مەنسۇپ 3270 خىل (كەنجى تۈر ۋە ئۆزگەرگەن تۈرلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) يۇقىرى دەرىجىلىك ئۆسۈملۈك بار. تۈرلۈك ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تەركىبىي قىسمى ھەم ئۇلارنىڭ پۈتۈن شىنجاڭ ئۆسۈملۈك فلورىسىدىكى نىسبىتى تۆۋەندىكى جەدۋەلدە كۆرسىتىلگەندەكدەك. شىنجاڭ ئۆسۈملۈك فلورىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى: (1) تۈر تەركىبى بىرقەدەر كەمچىل. يۇقىرى دەرىجىلىك ئۆسۈملۈك خىللىرىنىڭ سانى پۈتۈن مەملىكەت ئۆسۈملۈك خىللىرى سانىنىڭ ئاران%12نى ئىگىلەيدۇ؛ يەككە خىلدىكى ئائىلە، ئۇرۇقداشلار بىلەن ئاز خىلدىكى ئائىلە، ئۇرۇقداشلار خېلى كۆپ. يەككە خىلدىكى ئائىلىلا 25تىن ئارتۇق ھەمدە ئۇنىڭ بەزى ئۇرۇقداشلىرى دۆلەت ئىچىدە پەقەت شىنجاڭغىلا تارقالغان؛ روشەن چوڭ ئائىلىلەردىن بىرنەچچىسى بار. ئۆسۈملۈك تۈرى 100دىن كۆپ ئائىلىدىن 11ى بولۇپ، ئۇلار ربتى بويىچە مۇرەككەپ گۈللۈكلەر ئائىلىسى (489تۈر)، پۇرچاق ئائىلىسى(374تۈر)، باشاقلىقلار ئائىلىسى(346 تۈر) كرىست گۈللۈكلەر ئائىلىسى(178 تۈر)، لويلا ئائىلىسى(153 تۈر)، كالپۇكسىمان گۈللۈكلەر ئائىلىسى (133 تۈر)، ئېيىق تاپانلار ئائىلىسى (125 تۈر)، قىياق ئائىلىسى(112تۈر)، كۈنلۈكسىمان گۈللۈكلەر ئائىلىسى(106 تۈر)، ئەتىرگۈل ئائىلىسى(110 تۈر) گۈلىماساق ئائىلىسى(101 تۈر). (2) تەبىئىي جۇغراپىيىلىك رايونلار بويىچە تەقسىملىنىشى تەكشىسىز. تۈر سانى بويىچە سېلىشتۇرغاندا، شىمالىي شىنجاڭدا جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شەرقىي شىنجاڭنىڭكىدىن كۆپ، تاغلىق رايونلاردا تۈزەڭلىكلەردىكىدىن مول. مەسىلەن، ئالتاي تاغلىرى بىلەن تەڭرىتاغلىرىدا ئايرىم - ئايرىم ھالدا 2500 تۈر ئۆسۈملۈك بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ ئۆسۈملۈك تۈر سانىنىڭ تەخمىنەن%78 نى ئىگىلەيدۇ؛ تۈزەڭلىك رايونلىرىدا تەخمىنەن 500 تۈر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ ئۆسۈملۈك تۈر سانىنىڭ %16 نى ئىگىلەيدۇ. (3) مەلۇم ئالاھىدە تۈرلەر بار. مەسىلەن، شىنجاڭ جۈزغۇنى، جىلىك جۈزغۇنى، شىنجاڭ يېرىلغىسى قاتارلىقلار. (4) مۇئەييەن قىسقا ئۆمۈرلۈك ئۆسۈملۈكلەر ۋە قەدىمكى تۈرلەر بار. قەدىمكى تۈرلەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغانلىرى توغراق، پەردىلىك چاكاندا قاتارلىقلار. (5) ئۆسۈملۈك فلورىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك تەركىبى بىرقەدەر مۇرەككەپ. ئاساسلىقلىرىدىن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ غەربىي قىسىم تەركىبى، ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسىم تەركىبى، قەدىمكى ئوتتۇرا يېر دېڭىزى تەركىبى، پان شىمالىي قۇتۇپ تەركىبى، كونا چوڭ قۇرۇقلۇق مۇتىدىل بەلۋاغ تەركىبى ۋە دۇنياغا كەڭ تارقالغان تەركىب قاتارلىقلار بار.

شىنجاڭ ئۆسۈملۈك فلورىسىنىڭ ھەرقايسى تۈر توپلىرىنىڭ ئائىلە، ئۇرۇقداش، تۈر تەركىبلىرى

تۈر توپى	ئائىلە سانى	شىنجاڭ بويىچە ئىگىلىگەن ئومۇمىي ئائىلە سانى (%)	ئۇرۇقداش سانى	شىنجاڭ بويىچە ئىگىلىگەن ئومۇمىي ئۇرۇقداش سانى(%)	تۈر سانى	شىنجاڭ بويىچە ئىگىلىگەن ئومۇمىي تۈر سانى(%)
پاپوروتنىكلار	13	12.03	16	2.33	34	1.04
يالىڭاچ ئۇرۇقلۇق ئۆسۈملۈكلەر	3	2.78	7	1.02	24	0.73
يېپىق ئۇرۇقلۇق ئۆسۈملۈكلەر	92	85.19	664	96.65	32.12	98.23
جەمئىي	108	100	687	100	3270	100

شىنجاڭ بىر يىللىق ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ فلورا تەركىبى بىر يىللىق ئۆسۈملۈكلەر ئۇرۇقى ئارقىلىق قىشتىن ئۆتۈپ، قۇرغاق ھەم سوۋۇق كەمچىل بولغان چۆللۈك شارائىتىدا تۇپراقنىڭ يۇقىرى قەۋىتىدىكى ئۇنۇملۇك سۇدىن پايدىلىنىپ ياشايدۇ ھەم كۆپەيىدۇ. شىنجاڭدا بىر يىللىق ئۆسۈملۈكلەر بىرقەدەر مول، بۇ مەزكۇر رايوننىڭ ئۆسۈملۈك فلورىسى ۋە ھاياتلىق تىپ تەركىبىنىڭ روشەن ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى. بىر يىللىق ئۆسۈملۈكلەر فلورىسى تەركىبىدە 41 ئائىلىگە كىرىدىغان جەمئىي 533 تۈر بولۇپ، شىنجاڭ ئۆسۈملۈك فلورىسى ئومۇمىي سانىنىڭ %15.1 نى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە تۈرى ئەڭ مول بولغان ئائىلىلەر رېتى بويىچە: لويلا ئائىلىسى (108 تۈر بولۇپ، شىنجاڭدىكى بىر يىللىق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ %20.3 نى ئىگىلەيدۇ)، كرىست گۈللۈكلەر (64 تۈر، %12 نى ئىگىلەيدۇ)، باشاقلىقلار ئائىلىسى (55 تۈر %10.3 نى ئىگىلەيدۇ)، مۇرەككەپ گۈللۈكلەر ئائىلىسى (43 تۈر، %8.1 نى ئىگىلەيدۇ)، ئەڭلىكئوت ئائىلىسى (32 تۈر، %6 نى ئىگىلەيدۇ)، پۇرچاق ئائىلىسى (23 تۈر، %4.3 نى ئىگىلەيدۇ) ۋە چوقا ئائىلىسى (22 تۈر، %4.1 نى ئىگىلەيدۇ) دىن ئىبارەت جەمئىي 304 تۈر بولۇپ، شىنجاڭ بىر يىللىق ئۆسۈملۈكلەر فلورىسىنىڭ %57 دىن كۆپرەكنى ئىگىلەيدۇ. قالغان 34 ئائىلىدىكى ئۆسۈملۈك تۈرىنىڭ سانى ئومۇمەن 20 دىن تۆۋەن، جەمئىي 229 تۈر بولۇپ، شىنجاڭنىڭ بىر يىللىق ئۆسۈملۈكلەر فلورىسى ئومۇمىي سانىنىڭ تەخمىنەن %43 نى ئىگىلەيدۇ.

شىنجاڭ قىسقا ئۆمۈرلۈك ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ فلورا تەركىبى قىسقا ئۆمۈرلۈك ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۇزۇقلىنىش دەۋرى قىسقا بولۇپ، قاتتىق ئىسسىق بولىدىغان ياز پەسلى كېلىشتىن ئىلگىرى پۈتكۈل ئۇزۇقلىنىش دەۋرىنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ ھەمدە قىشلىق ئۈيقا ھالىتىدىكى ئۇرۇقى ياكى يەر ئاستى ئىزالىرى ئارقىلىق پايدىسىز پەسلىدىن ئۆتۈۋالىدۇ، شۇڭا ئۇزۇقلىنىش مەزگىلى قىسقا ئۆسۈملۈكلەر، قىسقا ۋاقىت ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈكلەر ياكى قىسقا مەزگىل ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈكلەر دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شىنجاڭنىڭ قىسقا ئۆمۈرلۈك ئۆسۈملۈكلىرى شىمالىي شىنجاڭغا مەركەزلىك ھالدا تارقالغان بولۇپ، شۇ جايىنىڭ ئەتىياز پەسلىدىكى ئىللىق نەم كىلىمات شارائىتىغا ماسلاشقان؛ ئۇلار باش ئەتىياز تىپىدىكى قىسقا ئۆمۈرلۈك ئۆسۈملۈكلەرگە مەنسۇپ بولۇپ، شىنجاڭنىڭ ئۆسۈملۈك فلورىسىدىكى ئۆزىگە خاس تۈركۈم ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭدا 26 ئائىلە، 104 ئۇرۇقداشقا تەئەللۇق 203 تۈر قىسقا ئۆمۈرلۈك ئۆسۈملۈك بار. ئۇلار بىر يىللىق ئۆسۈملۈك تۈرى ۋە كۆپ يىللىق ئۆسۈملۈك تۈرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئالدىنقىسىدا 120 خىلدىن ئارتۇق تۈر بولۇپ، شىنجاڭ قىسقا ئۆمۈرلۈك ئۆسۈملۈك فلورىسىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى تەشكىل قىلىدۇ؛ كېيىنكىسى، يەنى كۆپ يىللىق قىسقا ئۆمۈرلۈك ئۆسۈملۈكلەرمۇ 80 خىلدىن ئارتۇقراق. بۇنىڭ ئىچىدە تەركىبىدە 30 تۈردىن ئارتۇق ئۆسۈملۈك بولغان چوڭ ئائىلىلەردىن گۈلسامساق ئائىلىسى (34 تۈر) بىلەن كرىست گۈللۈكلەر ئائىلىسى (31 تۈر) بار. ئىككى ئائىلىنىڭ جەمئىي تۈر سانى شىنجاڭ قىسقا ئۆمۈرلۈك ئۆسۈملۈكلەر ئومۇمىي تۈر سانىنىڭ %32.1 نى ئىگىلەيدۇ؛ تەركىبىدە ئون تۈردىن 20 تۈرگىچە ئۆسۈملۈك بولغان ئائىلىلەر ئەڭلىكئوت ئائىلىسى(17 تۈر)، مۇرەككەپ گۈللۈكلەر ئائىلىسى (16 تۈر)، كۈنلۈكسمان گۈللۈكلەر ئائىلىسى (15 تۈر)، باشاقلىقلار ئائىلىسى (14تۈر)، پۇرچاق ئائىلىسى (11 تۈر) ھەمدە ئەپيۇنگۈل ئائىلىسى (10 تۈر) بولۇپ، جەمئىي ئالتە ئائىلە، 83 تۈر بار، بۇلار شىنجاڭ قىسقا ئۆمۈرلۈك ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ %40.8 نى ئىگىلەيدۇ. تەركىبىدە ئون تۈردىن تۆۋەن ئۆسۈملۈك بولغان ئائىلىلەر چىنگۈل ئائىلىسى، كالپۇكسمان گۈللۈكلەر ئائىلىسى، چوقا ئائىلىسى قاتارلىق جەمئىي 18 ئائىلە، 55 تۈر بولۇپ، شىنجاڭ قىسقا ئۆمۈرلۈك ئۆسۈملۈكلىرى ئومۇمىي سانىنىڭ %27.1 نىلا ئىگىلەيدۇ.

تارىم توغراق ئورمىنى، كۆك تېرەك ئورمىنى توغراق ئۇچىنچى دەۋرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىنىڭ ساۋاتنالىرىدىكى دائىم كۆكىرىپ تۇرىدىغان ئورمان تەركىبلىرىنىڭ ئەۋلادى ۋە قەدىمكى يەر ئوتتۇرا دېگىزى قالدۇقلىرىنىڭ ئامان قالغان تۈرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ھايات قېلىشى چۆل رايونلىرىدىكى دەريا ئېقىنلىرى ياكى سۇغا چۆكۈپ تۇرۇشى بىلەن ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئۇ بىر خىل سۇغا چۆكۈپ تۇرىدىغان ئوتتۇراھال ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈك، شۇنداقلا ئاسىيا چۆل توزلەڭلىكلىرىگە ئەڭ كەڭ تارقالغان دەرەخ تۈرلىرىنىڭ بىرى. توغراق ئورمىنى بىرخىل ئېنترازونال (بەلۋاغ ئارا) يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋە تەبىئىي بوستانلىق بولۇپ، چۆل دەريا قىرغىقى ئورمىنى ۋە يۇلغۇن چاتقاللىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تارىم ئويمانلىقىدا بۇ بوستانلىق ئاقسۇ دەرياسى ۋە خوتەن دەرياسىنىڭ

دا بۇ بوستانلىق ئاقسۇ دەرياسى ۋە خوتەن دەرياسىنىڭ يەكەن دەرياسى بىلەن قوشۇلغان جايىدىن شەرققە قارىتا تارىم دەرياسىنى بويلاپ ئۇزۇق ـ ئۇزۇق تارقىلىپ تاكى تېتىما كۆلى ۋە لوپنور كۆلىگىچە يېتىپ بېرىپ ھەيۋەتلىك يېشىل كاربدور شەكللەندۇرۇپ، قۇملۇق-نىڭ كېڭىيىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان ۋە سۇنئىي بوس-تانلىقلارنى قوغدايدىغان تەبىئىي توسۇقنا ئايلانغان. تۇر تەركىبلىرى ئاساسەن چۆل دەريا قىرغاقلىرىغا ۋە يەلپۇ-گۈچىسىمانلىقنىڭ چەت زونىلىرىدىكى نەملىككە، شۇ-نىڭدەك ھەر خىل شورلاشقان تۇپراقلارغا ماس كېلىدە-غان چاتقال، چىملىقلار ۋە چۆل ئۆسۈملۈكلىرى ھەمدە ئوخشاش بولمىغان يەر شەكلى، تۇپراق ۋە شورلۇق سۇ شارائىتىدا ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئورگانىك بە-رىكمىسىدىن تەركىب تاپقان نۇرغۇن تۇركۇم تىپلىرى-دىن ئىبارەت. تىپىك بولغان تۇركۇم قەۋەتلىرى قۇ-رۇلمىسى دەرەخ ـــ چاتقال ـــ كۆپ يىللىق ئوت ـ چۆپ تۇرلىرىدىن ئىبارەت. تارىم ئويمانلىقىدىكى توغ-راق ئورمىنىنىڭ تىپلىرى مول ھەم كۆلىمى كەڭ بولۇپ، بۇگۈنكى دۇنيادىكى تارقىلىشى ئەڭ مەركەز-لىك ۋە يېتىلىشى ئەڭ ياخشى رايون ھېسابلىنىدۇ. كۆك تېرەكنىڭ ئېكولوگىيىلىك دائىرىسى توغراق ئور-مانلىرىغا قارىغاندا كۆپ تار بولۇپ، ئۇ خېلى يۇقىرى ئىسسىقلىق ۋە بىرقەدەر تولۇق بولغان نەملىك شارائە-تىنى تەلەپ قىلىدۇ؛ ئۇنىڭ كۆچلۈك شورلىشىش ۋە ئېغىر سېغىز تۇپراققا بولغان ماسلىشىچانلىق ئىقتىدا-رى تۆۋەن بولغاچقا، تارقالغان رايونلىرىمۇ توغراق ئور-مىنىغا قارىغاندا كۆپ چەكلىمىگە ئۇچرىغان. جۇڭگودا كۆك تېرەك ئورمىنى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىس-مىدىكى تارىم دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، يەكەن دەر-ياسى، خوتەن دەرياسى ۋە كېرىيە دەريالىرىنىڭ تاشقىن ساھىللىرىغا ھەمدە پەس تېررىتورىيىلاردىكى قۇم تۇپراق-لارغا تارقالغان، ئۇنىڭ ئۆستىگە كۆپىنچىسى ئوتتۇرا ھال ۋە ئوششاق ئورمانلاردىن ئىبارەت. ئۆسۈملۈك تەركىبىدە، كۆپىنچىسى يەڭگىل دەرىجىدىكى شورغا چىداملىق ياكى شورغا چىدامسىز تۇرلەر بولۇپ، ھا-سىل قىلغان تۇركۇم تىپلىرى توغراق ئورمانلىرىنىڭ كىدەك مول ئەمەس.

جۇڭغار سۇكسۇك چۆلى كۆچلۈك قۇرغاقچى-لىقتا ئۆسەلەيدىغان لويلا ئائىلىسىدىكى كىچىك يېرىم چاتقال قارا سۇكسۇك ۋە ئاق سۇكسۇكتىن ئىبارەت تۇركۇم ھاسىل قىلغۇچى تۇرلەردىن تەركىب تاپقان سۇكسۇك چۆلى مۇتىدىل بەلۋاغ چۆلىدىكى بىئولوگىيە-لىك مەھسۇلات مىقدارى ئەڭ يۇقىرى بولغان يېپىنچا ئۆسۈملۈك تىپى بولۇپ، جۇڭغار ئويمانلىقىغا كەڭ تار-قالغان. ئوخشاش بولمىغان ئۇل مادداا (ستروما) لار ئۈستىدە ئىككى خىل سۇكسۇك ئايرىم تۇركۇم شەكىل-لەندۇرەلەيدۇ، شۇنداقلا يەنە ئارىلاش تۇركۇمنى شەكىل-لەندۇرەلەيدۇ. قارا سۇكسۇكنىڭ ئېكولوگىيىلىك كۆ-لىمى بىرقەدەر كەڭ. تۇراقلىق، يېرىم تۇراقلىق قۇم بارخانلىرى بىلەن قۇم بارخانلىرى ئارىسىدىكى قۇم جىنسلىق چۆللەردە قارا سۇكسۇك ئومۇمەن كۆچىلۈك قۇرغاقچىلىقتا چىداملىق ، قۇملۇقتا ئۆسىدە-غان چاتقال ـــ جۇزغۇنىنىڭ بەزى تۇرلىرى بىلەن ئوخشاش بولمىغان ئۆسۈملۈك تۇركۇملىرىنى شەكىل-لەندۇرگەن؛ شېغىللىق چۆللەردە قارا سۇكسۇك بىلەن بىللە ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈكلەرنىڭ كۆپىنچىسى كۆچ-لۈك قۇرغاقچىلىقتا چىداملىق چاتقال ياكى يېرىم چات-قاللاردىن ئىبارەت؛ شورلاشقان تۇپراقتىكى تۇركۇم-لەردە بولسا خېلى كۆپ بولغان سۇلۇق شور ئۆسۈملۈك-لىرى بىلەن شورغا چىداملىق ھەم سۇغا چىلىنىپ تۇرۇشقا ماسلاشقان تۇرلەر بار؛ ئەت تۇپراق، قۇم تۇپراق ۋە تاقىر يەرلەردىكى قارا سۇكسۇك تۇركۇمىدە بىر يىللىق ئۆسۈملۈك تۇرلىرى ئادەتتە ناھايىتى زور نىسبەتنى ئىگىلىگەن. جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شىمالى قىسمىدىكى نېپىز قۇملۇق يەرلەر بىلەن شېغىللىق تۇپ-راقلاردىكى قارا سۇكسۇك تۇركۇملىرىدە كۆپىنچە قۇر-ۇقچىلىقتا ئۆسىدىغان ۋە كۆپ يىللىق، توپلىنىپ ئۆ-سىدىغان باشاقلىق ئۆسۈملۈكلەر ئۆسكەن بولۇپ، قارا سۇكسۇك تۇركۇمىنى ئوتلاقلاشقان تۇسكە كىرگۈز-گەن. ئاق سۇكسۇكنىڭ ئېكولوگىيىلىك كۆلىمى بىر-قەدەر تار بولۇپ، ئۇنىڭدىن شەكللەنگەن تۇركۇم جۇڭ-غار ئويمانلىقىدىكى قۇربانتوڭغوت قۇملۇقى بىلەن ئې-جىنور كۆلىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى قۇملۇقلارغا تار-قالغاندىن باشقا، ئۇلۇڭگۇر كۆلى بىلەن ئېرتىش دەريا-سىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى بەزى كىچىك كۆلەمدىكى قۇملۇق يەرلەرگىمۇ پارچە ـ پارچە ھالدا تارقالغان. ئۇلار تىپىك قۇملۇق ئۆسۈملۈك تۇركۇمى بولۇپ، ئۇ-نىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئۆسۈش مۇھىتى، كۆچمە، يېرىم كۆچمە قۇملۇقلار ياكى يېرىم تۇراقلىق قۇم بار-خانلىرىنىڭ ئۈستى قىسمى ۋە تۆپىلىكلەرنىڭ ئوتتۇرا، ئۈستى قىسىملىرىدىن ئىبارەت. تۇركۇملىرى باراقسان ئەمەس، كۆپىنچە ئەھۋاللاردا ۋېرتىكال قەۋەتلەرگە ئاي-رىلىپلا قالماي، بەلكى گورىزونتال يۆنىلىشتىكى گە-رەلىشىش ھادىسىسىمۇ ئىنتايىن روشەن. تۇركۇم تەر-كىبىدىكى ھەمراھ ئۆسۈملۈكلەرنىڭ كۆپىنچىسى قۇم-

لۇق ئۆسۈملۈك تۈرى بولۇپ، تۈرى بىرقەدەر مول، ئەتىياز پەسلى قىسقا ئۆمۈرلۈك ۋە كۆپ يىللىق قىسقا ئۆمۈرلۈك ئۆسۈملۈكلەر قەۋەت ھاسىل قىلىدۇ.

شىنجاڭ تەمەسى ئېگىز سوغۇق زونا ئوتلىقى شىنجاڭ تەمەسى سوغۇق قۇرغاقچىلىقتا ئوتتۇرا ھال تۇپلىنىپ ئۆسىدىغان بىرخىل باشاقلىق ئۆسۈملۈك. بۇ ئۆسۈملۈك تۈركۈم ھاسىل قىلغۇچى تۈر بولۇپ شەكىللەندۈرگەن ئوتلاق جەنۇبىي تەڭرىتاغ، پامىر ۋە كۈنلۈن تاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرىغا كەڭ تارقالغان. تۈركۈمىدە تەمە ئۆسۈملۈك تۇپلىرى توپ ھالەتتە شالاڭ ھەم تەكشى تارقالغان؛ ھەمراھ ئۆسۈملۈكلىرى كۆپىنچە ئېگىز تاغ زونىسىدىكى تۈرلەر بولۇپ، ئوت - چۆپ قەۋتىنىڭ ئېگىزلىكى 40 ~ 50 سانتىمېتىر، قاپلاش نىسبىتى 60% ~ 30% كېلىدۇ، بۇ ئالاھىدە بىر خىل ئېگىز سوغۇق زونا يايلىقى ۋە ئۆي ھايۋانلىرى ئوتلىقى ھېسابلىنىدۇ. كۆپ ئۇچراپدىغان تۈركۈم تىپلىرىدىن شىنجاڭ تەمەسى — تىپچاق، بىنەپشە گۈللۈك سىلەۋ، چوڭ سىغىن چېچەكى، كىچىك قىياق تۈرىدىكى ئۆسۈملۈك تۈركۈملىرى بار. ئەمەن تۈرلىرى بىلەن شەكىللەنگەن ئوتلاق تۈركۈمى ئوتلاق زونىسىنىڭ تۆۋەنكى قىسمىدىكى تېخىمۇ قۇرغاق ئۆسۈش مۇھىتىدا ئۇچرايدۇ.

قۇرغاقچىلىقتا ئۆسىدىغان چاتقال چۆلى بۇ ئوتتۇرا مۇتەدىل بەلۋاغ كىلىماتىغا ماسلاشقان، كۆچلۈك قۇرغاقچىلىقتا ئۆسىدىغان چاتقاللار تۈركۈم ھاسىل قىلغۇچى تۈر بولغان بىر خىل چۆل يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىدۇر. شىنجاڭ كۆچلۈك قۇرغاقچىلىقتا ئۆسىدىغان چاتقال چۆلىدىكى ئۆستۈنلۈككە ئىگە تۈرلەردىن ئاساسەن پەردىلىك چاكاندا، مۇباۋاڭ، ئاقتىكەن، چىشىمان يوپۇرماقلىق ئاقتىكەن، ئاق قوۋزاقلىق جۇزغۇن، موڭغۇلىيە جۇزغۇنى، تارىم جۇزغۇنى، تىكەنلىك تۆگە سىيىرى، مۇرسەت قاتارلىق كۆچلۈك قۇرغاقلاشقان ئالاھىدە تۈرلەر بار. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى قەدىمكى يەر ئوتتۇرا دېگىزى چۆلىدىكى قالدۇق تۈرلەر بولۇپ، ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمى تەركىبىگە مەنسۇپ. ئۇلار شەكىللەندۈرگەن چۆل يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى شالاڭ، تۈر تەركىبى كەمچىل، تۈركۈم قۇرۇلمىسى ئاددىي، قاپلاش دەرىجىسى ۋە يەر ئوستى ئۆسۈملۈك مىقدارى ناھايىتى تۆۋەن. بۇ خىلدىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ جۇغراپىيىلىك تارقىلىشى روشەن رايون ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ، شىنجاڭدا تارىم ئويمانلىقى، گاشۇن چۆللۈكى، شەرقىي شىنجاڭ تاغ ئارىسى ئويمانلىقلىرىغا كەڭ كۆلەمدە تارقالغان، جۇڭغار ئويمانلىقىمۇ پارچە - پارچە تارقالغان، ئۇ ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسىم چۆلىدىكى ئۆسۈش مۇھىتى ئىنتايىن قۇرغاق، ھاياتلىق شارائىتى ئەڭ شەپقەتسىز بولىدىغان تاشلىق، گەچ جىنسلىق چۆللۈكلەردىكى ئەڭ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە يېپىنچا ئۆسۈملۈك تىپى ھېسابلىنىدۇ.

چۆل دەريا قىرغىقى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى چۆل تۈزلەڭلىكىدىكى دەريا قىرغاقلىرى قانۇنىيەتلىك ھالدا دەريا سۈلىرىنىڭ تېشىپ، نەملەپ تۇرۇشىغا ئۇچرىغانلىقتىن، يەر ئاستى سۈيى مول، تۇپراقنىمۇ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە شورلاشقان بولۇپ، بەزى ئوتتۇراھال ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۆسۈشى ئۈچۈن ھاياتلىق مۇھىتى يارىتىلغان ھەمدە بەلگىلىك ئۆسۈملۈك قاپلىمى شەكىللەنگەن. شىنجاڭدا بۇ خىل يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ئاساسەن توغراق، كۆك تېرەك، يۇلغۇننى ئاساسىي گەۋدە قىلغان شورلۇق ئورمانلىقى، چاتقال ۋە تۈرلۈك شورلاشقان چىملىق تۈركۈملىرىدىن تەركىب تاپقان. قىسمەن كۆچلۈك شورلاشقان ئۆسۈش مۇھىتى بۇلەكلىرىدە يەنە سۈلۇق شور ئۆسۈملۈكلىرى چۆلىنىڭ تارقالغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. چۆل دەريا قىرغىقى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلار خېلى باراقسان، ياپىيىشىل ئۆسكەن بولۇپ، ئەتراپىدىكى شالاڭ، ئاددىي چۆل بىلەن روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان بىر خىل تەبىئىي بوستانلىقتىن ئىبارەت؛ دەريانى بويلاپ كاربىدور شەكلىدە تارقالغان، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ كۆپ خىللىقى بىرقەدەر يۇقىرى، شۇنداقلا چۆل تۈزلەڭلىكلىرىدىكى ھاياتلىق ئەڭ جانلانغان، بىئولوگىيىلىك مەھسۇلات مىقدارى ئەڭ يۇقىرى يېپىنچا ئۆسۈملۈك تىپى ھېسابلىنىدۇ.

سۈلۇق ياغاچ غوللۇق شورلۇق ئۆسۈملۈكلىرى چۆلى لوپلا ئائىلىسىدىكى شورغا يۇقىرى دەرىجىدە چىداملىق، ھەتتا شورنى ياخشى كۆرىدىغان، يوپۇرمىقى كۆچلۈك چېكىنگەن ياكى ئالاھىدىلەشكەن، شىرنىسى ۋە ئېرىشچان تۈزلار مول بولغان يېرىم چاتقال ھەمدە كىچىك يېرىم چاتقال تۈرىدىكى ئۆسۈملۈكلەردىن ئىبارەت. جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال رايونىدا ئادەتتە «شورلۇق ئۆسۈملۈكلىرى» دەپ ئاتىلىدۇ. شىن-

جاڭدىكى تۈزلۈق كۆللەر ئەتراپىغا، يەلپۈگۈچسىماد-
لىقنىڭ چەتلىرىگە، دەريا قىرغىقى تېررا سىلىرىغا ۋە
قىسمەن پەس ئويمانلىقلارنىڭ كۆچلۈك شورلاشقان ئۆ-
سۈملۈك مۇھىتىغا تارقالغان. ئۆسۈملۈك تېنىدە ناد-
رىي، خلور ئىئونلىرى ۋە ھاك تەركىبى مىقدارى ئىد-
تايىن يۇقىرى. بۇ خىلدىكى ئۆسۈملۈك تورلىرىگە كە-
رىدىغانلىرىدىن پوزمان، كورۈك، خالتىلىق مېۋىلىك
سۈۋان، ياغاچ غوللۇق سۈۋان، كاسپى ياۋا كورۈكى،
ياۋا كورۈك، ئاق شورا قاتارلىقلار بار. ئۇلار تۈركۈم
ھاسىل قىلغۇچى تۈر بولۇپ شەكىللەندۈرگەن شورلۇق
ئۆسۈملۈكلىرى تۈركۈمى بىر خىل ئىنتىرازوناللىق
يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بولۇپ، ئادەتتە باشقا تۈركۈملەر
بىلەن ئېكولوگىيىلىك سىستېما ھاسىل قىلمىدۇ ياكى
گىرەلەشكەن، بىرىككەن ھالدا تارقالغان بولىدۇ. تۈر
تەركىبى يېتەرسىز بولۇپ، ھەممىسىنى يىغقاندىمۇ 50
تۈردىن ئاشمايدۇ. تۈركۈمنىڭ قەۋەتلىنىش تۈزۈلۈشى
ئاددىي، قاپلاش دەرىجىسى، ئېگىزلىكى ۋە ھەمراھ ئۆ-
سۈملۈكلىرىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى يەر ئاستى سۇ ئورنى،
مىنېرالىلىشىش دەرىجىسى ۋە تۈركۈم تىپلىرىنىڭ ئوخ-
شاش بولماسلىقىغا قاراپ ئۆزگىرىپ بارىدۇ. بۇ پايدە-
لىنىش قىممىتى يۇقىرى بولمىغان بىر خىل ئۆي ھاي-
ۋانلىرى ئوتلىقىدىن ئىبارەت.

يېرىم چاتقال، كىچىك يېرىم چاتقال چۆلى ئوتتۇرا مۇتىدىل بەلۋاغ كىلىماتىغا ماسلاش-
قان، كۆچلۈك قۇرغاقچىلىقتا ئۆسىدىغان يېرىم چاتقال
ۋە كىچىك يېرىم چاتقاللار تۈركۈم ھاسىل قىلغۇچى تۈر
بولغان چۆل يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى بولۇپ، مۇتىدىل
بەلۋاغ چۆللۈك رايونلىرىغا كەڭ تارقالغان. شىنجاڭدا
بۇ تۈردىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنى شورلۇق ئۆسۈم-
لۈكلىرى تۈردىكى يېرىم چاتقال، كىچىك يېرىم چات-
قال چۆلى ۋە ئەمەن تۈردىكى كىچىك يېرىم چاتقال
چۆلى دەپ ئىككى يىرىك تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ئال-
دىنقىسىنىڭ ئۆستۈنلۈككە ئىگە تۈرلىرىدىن ئاساسەن
لويلا ئائىلىسىدىكى تۆگە قېرىن، بۇدارغان، تەسكەن،
تاشبۇرگۇن، قىسقا يوپۇرماقلىق ئىت سىيگەك، شور-
لۇق ئىت سىيگىكى، يوپۇرماقسىز ئىت سىيگەك، ئە-
مەن يوپۇرماقلىق قامغاق، چوڭ قامغاق ۋە يۇلغۇن
ئائىلىسىدىكى گىرلەن، شىنجاڭ گىرلىنى قاتارلىقلار
بار. ئۇلاردىن شەكىللەنگەن تۈركۈملەرنىڭ كۆپىنچىسى
يەككە قەۋەت قۇرۇلمىلىق، تۈرلەرگە تويۇنۇش دەرىجە-
سى تۆۋەن، قاپلىنىش دەرىجىسى كىچىك بولۇپ، ئا-
دەتتە باش ئەتىيازدىكى ياخشى كۆكلەيدىغان مەزگىلى
يوق دېيەرلىك. جۇڭغار ئويمانلىقى، تارىم ئويمانلىقى،
قۇمۇل ئويمانلىقى، تۇرپان ئويمانلىقى، گاشۇن چۆلى،
كۆئېنلۇن تاغلىرى ۋە ئالتۇنتاغنىڭ شىمالىي يانباغىر-
لىرىغا تەكشى تارقالغان. كېيىنكىسىنىڭ ئۆستۈنلۈككە
ئىگە تۈرلىرىدىن ئىلى ئەمىنى، ماكلىيە ئەمىنى، ئاق
غوللۇق ئەمەن، قۇملۇق ئەمىنى، ئىنچىكە تالالىق شا-
يىسمان ئەمەن ۋە چۆل ئەمىنى قاتارلىقلار بار بولۇپ،
تۈركۈمنى قاپلاش دەرىجىسى ئومۇمەن خېلى يۇقىرى،
تۈر تەركىبلىرى بىر قەدەر مول. قىشتا قار، ئەتىيازدا
يامغۇر ياغىدىغان رايونلاردا قىسقا ئۆمۈرلۈك ئۆسۈملۈك
قەۋەتلىرى، بولۇپمۇ بىر يىللىق ئۆسۈملۈك قەۋەتلىرى
خېلى يېتىلگەن بولۇپ، ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ ئەتىياز ۋە
كۈزلۈك ئوتلىقى ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭنىڭ ئىلى ۋا-
دىسى، تارغاباتاي ئويمانلىقى، ئالتاي تېغى ئېتىكىدىكى
يەلپۈگۈچسىمان كەلكۈن چۆكۈندى تۈزلەڭلىكى، تەڭ-
رىتېغىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرى ۋە پەس تاغلارغا
ھەمدە قۇرباننىتوڭغوت قۇملۇقىغا مەركەزلىك
تارقالغان.

**ئېگىز ھەم سوغۇق زونا ئەمەن-
لىك چىملىقى** شىنجاڭدا ئەمەن ئائىلىسى ئەمەن
ئۇرۇقدىشىدىكى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ 11 تۈرى بار بولۇپ،
ئۇلار بىر خىل كۆپ يىللىق پاكار ئۆسىدىغان، قۇرغاق-
چىلىققا چىداملىق تۈزۈلمىگە ئىگە، ئېگىز ھەم سوغۇق
زونىغا ماسلىشىپ تۈپلىشىپ ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈكلەر-
دۇر. ئۇنىڭ تۈركۈم ھاسىل قىلغۇچى تۈرلىرىدىن شە-
كىللەنگەن ئەمەن يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى ھەرقايسى
چوڭ تاغ سىستېمىلىرىنىڭ ئېگىز تاغ زونىلىرىدىكى
توپا قاتلىمى بىرقەدەر قېلىن، ھۆل ـ يېغىنى تولۇق
ھەمدە سۇ چىقىپ كېتىش شارائىتى ياخشى بولغان ئۆ-
سۈش مۇھىتىغا تارقالغان بولۇپ، شىنجاڭ ئېگىز ھەم
سوغۇق زونا يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى ۋە ئېگىز ھەم
سوغۇق زونا چىملىقلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى
ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭنىڭ ئېگىز ھەم زونا ئەمەنلىك
چىملىقىنىڭ فلورا تەركىبى مول، شىمالىي قۇتۇپ
ئېگىز تاغ تەركىبى بىرقەدەر كۆپ، يېپىنچا ئوت ـ
چۆپلەر قويۇق، قاپلاش كۆلىمى كەڭ بولۇپ، تەگىر-
تاغ، ئالتاي تېغى، ساۋۇر تېغى، ئالاتاۋ ۋە غەربىي
كۆئېنلۇن تېغىنىڭ غەربىي بۆلىكىدىكى ئېگىز تاغ دەريا
ۋادىلىرىغا كەڭ تارقالغان ھەمدە قانۇنىيەتلىك ھالدا
بەلگىلىك يانباغىر يۇنىلىشىنى ۋە ۋېرتىكال كۆلەمنى
ئىگىلىگەن. ئۇنىڭ تارقىلىشى روشەن ۋېرتىكال زونە-
لىق خاراكتېرگە ئىگە. بۇنىڭ ئىچىدە كۆلىمى زور،

تارقىلىشى كەڭ بولغان ئېگىز ھەم سوغۇق زونا ئەمەس. لىك چىملىقى ئاساسەن تار يوپۇرماقلىق ئەمەس، ئۇش. شاق يوپۇرماقلىق ئەمەس، ئالتاي ئەمىنى، تار مۇنچاق. لىق ئەمەس، شۇاق ۋە پاكار شۇاقلاردىن ئىبارەت تۈركۈم ھاسىل قىلغۇچى تۈرلەر بىلەن بەزى قوغاجاي ۋە ئېگىز تاغ ئۇششاق ئوت ـ چۆپلىرىدىن تەر. كىب تاپقان.

ياۋا بادام چاتقاللىقى ياۋا بادام تۈپىنىڭ ئې. گىزلىكى 1 مېتىردىن 2.5 مېتىرغىچە كېلىدىغان، ئەتىرگۈل ئائىلىسىدىكى ئوتتۇرا ھال ئۆسىدىغان يوپۇر. ماق تاشلايدىغان چاتقال. ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيانا ۋە شىنجاڭنىڭ جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تاغلىقلارغا تارقالغان. ئۇ قازاقىستان ـ جۇڭغارىيىنىڭ غەربىي قىسىم تاغلىقلىرىدىكى ئالاھىدە تۈر ھېسابلىنى. دۇ. ياۋا بادام تۈركۈم ھاسىل قىلغۇچى تۈر بولغان چاتقال يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى پارچە ـ پارچە ھالەتتە باشقا ئۆسۈملۈك تۈركۈملىرى بىلەن گىرەلەشكەن ھالدا تارقالغان. ئادەتتە كۆلىمى زور بولىمۇ، لېكىن بىر قەدەر قويۇق. شىنجاڭدا نۆۋەتتە ئېنىقلانغان تارقىلىش كۆلىمى تەخمىنەن 1333 گېكتار دائىرىسىدە. فلورا تەركىبى مولراق بولۇپ، جەمئىي 36 ئائىلە، 116 تۈر بار؛ تۈرى كۆپرەك بولغان ئائىلىلەردىن ئەتىرگۈل ئا. ئىلىسى، مۇرەككەپ گۈللۈكلەر ئائىلىسى، باشاقلىقلار ئائىلىسى، پۇرچاق ئائىلىسى ۋە كالپۇكسىمان گۈللۈك. لەر ئائىلىسى قاتارلىقلار بار. ياۋا بادام قالدۇق قەدە. مىي ھەم ئاز ئۇچرايدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك بولۇپ، چاغانتوقاي ناھىيىسىنىڭ بارلىق تېغىدا كۆلىمى 800 گېكتار كېلىدىغان تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونى قۇرۇل. دى.

يۇلغۇن چاتقاللىقى شىنجاڭدا يۇلغۇن ئۇرۇق. دىشىدىكى ئۆسۈملۈك 15 خىل بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچە. دە كۆپ شاخلىق يۇلغۇن، ئىنچىكە باشاقلىق يۇلغۇن، قانتىق تۇكلۈك يۇلغۇن، شالاڭ باشاقلىق يۇلغۇن قاتار. لىقلارنىڭ تارقىلىشى ئەڭ كەڭ، تۈر تۈپىنىڭ سانى ئەڭ كۆپ. يۇلغۇن ئۇرۇقدىشىدىكى ئۆسۈملۈكلەر تۈر. كۈم ھاسىل قىلغۇچى تۈر بولغان چاتقاللىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى ئادەتتە يەر ئاستى سۈ ئورنى بىرقەدەر ئېگىز بولغان پەس ئويمانلىقلاردا، يەلپۇگۈچسىماز. لىقنىڭ چەتلىرىدىكى تاشقىن زونىلىرىدا، كۆل بويلە. رىدا ۋە چۆلدىكى دەريا ئېقىنلىرىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇلارنىڭ تۈر تەركىبى بىلەن باراقسان. لىق دەرىجىسى (قاپلاش دەرىجىسى) تۈپراقنىڭ شور. لىشىش دەرىجىسىگە ھەمدە يەر ئاستى سۈ ئورنىنىڭ ئېگىز ـ پەسلىكىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، لې. كىن ھەمراھ ئۆسۈملۈكلەرنىڭ كۆپچىلىكى شورغا چې. دىملىق ياكى شورغا ماسلاشقان، يەر ئاستى سۈيىدە ئۆسىدىغان ئوتتۇرا ھال تۈرلەردىن ئىبارەت. بۇ تۈردە. كى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ئۆسۈشتە ئاساسەن ياز پەسلە. دىكى كەلكۈن سۈيى ۋە يەر ئاستى يوشۇرۇن سۈيىگە تايىنىدۇ، شۇنداقلا ئۇلار يەنە شورلۇق تۈپراقتا ماسلاش. قان بولىدۇ.

كىچىك يوپۇرماقلىق ئەرمۇدۇن ئورمىنى شىنجاڭ ئەرمۇدۇنى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ شىنجاڭدىكى قىممەتلىك ئۆچىنچى دەۋر مۆتىدىل بەلۋاغ يوپۇرماق تاشلايدىغان كەڭ يوپۇرماقلىق ئورمىنىنىڭ قىممەتلىك قالدۇق دەرەخ تۈرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ شىن. جاڭ تەڭرىتاغلىرىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئىلى ۋادە. سىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 700 ~ 1600 مېتىر بولغان دەريا ۋادىسى، توقايلىق ۋە دەريا ساھىلى زونىسىغىلا تارقالغان. ئۇنى تۈركۈم ھاسىل قىلغۇچى تۈر قىلغان ئورمان ئۆسۈملۈك تۈركۈمىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئۆسۈملۈكلەر ئاز كەم 200 تۈردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، 54 ئائىلىگە، 137 ئۇرۇقداشقا بۆلۈنى. دۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە تۈرى ئەڭ كۆپ بولغان ئائىلە. لەردىن ئەتىرگۈل ئائىلىسى، مۇرەككەپ گۈللۈكلەر ئائىلىسى ۋە باشاقلىقلار ئائىلىسى بار. ئاساسلىق تۈر. كۈم تىپلىرىدىن باشاقلىق ئوت ـ چۆپلەر ـــ قوڭغۇ ـ راقتىكەن ـــ كىچىك يوپۇرماقلىق ئەرمۇدۇن ئورمە. نى، ئوت ـ چۆپلەر ـــ چاتقال ـــ تەڭرىتاغ زە. رىگى ـ كىچىك يوپۇرماقلىق ئەرمۇدۇن ئورمىنى، پەر. دىلىك چىغىرتماق ـــ كىچىك يوپۇرماقلىق ئەرمۇدۇن ئورمىنى، چىملىق ئوت ـ چۆپلىرى ـــ چاتقال ـ قويۇق يوپۇرماقلىق تېرەك ـــ كىچىك يوپۇرماقلىق ئەرمۇدۇن ئورمىنى، باشاقلىق ئوت ـ چۆپلەر ـــ قارا سۈگەت ـــ كىچىك يوپۇرماقلىق ئەرمۇدۇن ئورمىنى ھەمدە ئەمەن تۈرلىرى ـــ كىچىك يوپۇرماقلىق ئەرمۇ. دۇن ئورمىنى قاتارلىقلار بار. ئىلى ۋادىسىدا ھازىر ئوتتۇرا ھال تاغ زونىلىرى ۋە تاغ ئالدى زونىلىرىنىڭ تۆۋەنكى قىسمىدىكى دەريا ۋادىسى زونىلىرىدا كىچىك يوپۇرماقلىق ئەرمۇدۇن ئورمانلىرى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، تەبىئىي يېڭىلىنىش شارائىتى بىرقەدەر ياخ. شى، ئەرمۇدۇن مايىسلىرى ۋە ياش كۆچەتلىرىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشى ئىنتايىن ياخشى. غۇلجا ناھىيىسىدە

كىچىك يوپۇرماقلىق ئەرمۇدۇن تەبىئىي مۇھا- پىزەت رايونى قۇرۇلغان بولۇپ، كۆلىمى 400 گېكتار كېلىدۇ.

يۇلغۇن دۆڭلۇكلىرى يۇلغۇن قۇرغاق رايون- لاردىكى دەريا ـ ئېقىن بويلىرى، كۆل ياقىلىرى، يەلپۇگۈچسىمانلىقنىڭ چەتلىرىگە ھەمدە سۇ ئورنى يۇ- قىرى ۋە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە شورلاشقان پەس ئويمان يەرلەرگە تارقالغان. ئۇ بىر خىل قۇرغاق ھاۋاغا ماسلاشقان، كەلكۈن سۈيى ۋە يەر ئاستى سۈيى تەمىن ئەتكەن نەملىككە تايىنىدىغان ھەمدە تېنىدىن تۆز ئاجرى- تىپ چىقىرىش ۋە شاخ ـ يوپۇرماق تاشلاش ئارقىلىق تېنىدىكى تۆز تەركىبىنى تەڭشەپ شورلاشقان ئۆسۈش مۇھىتىغا ماسلىشىدىغان، ئوتتۇرا ھال ئۆسىدىغان چاتـ قالدۇر. قىش پەسلى ئۇنىڭ شۇ يىلى چىققان ئۇششاق شاخلىرى تۆۋىگە چۈشىدۇ؛ شامال پەسلى يېتىپ كەلـ گەندە قويۇق شاخلىرى ئارقىلىق شامالنى توسىدۇ ھەم شامال سۈرئىتىنى ئاستىلىتىدۇ، يۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن قۇم ـ توپا يۇلغۇن تۆۋىگە دۆۋۈلىنىپ قالىدۇ ھەمدە قۇرىغان شاخ ـ يوپۇرماقلارنىڭ ئۆستىنى يېپىۋالىدۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن يۇلغۇننىڭ قۇرىغان شاخ ـ يوپۇرماق قەۋتىي بىلەن قۇم قاتلىمىنىڭ نۆۋەتلىشىش ۋە ئۈزلۈكسىز دۆۋۈلىنىپ ئېگىزلەپ بېرىشى نەتىجىسـ دە، يۇلغۇن تۈپىنى تايانچ قىلغان تۆپىلىك ياكى دۆمـ بەلسىمان قۇم دۆۋىلىرىنى، يەنى يۇلغۇن دۆڭلىرىنى ياكى يۇلغۇنلۇق قۇم ئېدىرلىرىنى شەكىللەندۈرىدۇ. قۇرغاق رايونلاردا يۇلغۇن يۇلغۇن دۆڭلىرىنى شەكىـ لەندۈرىدىغان ئاۋانگارت ئۆسۈملۈك ياكى يېتەكچى ئۆ- سۈملۈكتۈر. چۆل رايونلىرىدىكى بۇ خىل ئالاھىدە بـ ئوگېئومورفولوگىيىلىك لاندشافت يۇلغۇننىڭ ئۆسۈش مۇھىتىنىڭ قۇرغاقلىشىش ۋە چۆللىشىشىنىڭ مۇقەر- رەر ئاقىۋىتى شۇنداقلا ئۇ روشەن ھالدا چېكىنىۋاتقان يۇلغۇن يېپىنچا ئۆسۈملۈك لاندشافتى ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭدىكى قۇملۇقلاردا ئاقتىكەن دۆڭلۈكلىرى، قو- مۇشلۇق (قۇم) دۆڭلۈكلىرى، يانتاق (قۇم) دۆڭـ لۈكلىرى ۋە قارا سۈكسۈك (قۇم) دۆڭلۈكلىرى قاتار- لىق چاتقال ، ئوت ـ چۆپ قۇم دۆڭلۈكلىرى بولسىمۇ، لېكىن يۇلغۇن دۆڭلۈكلىرى ئەڭ ۋەكىللىك خاراكتېر- گە ئىگە.

ئاپەت شىنجاڭ جۇڭگودىكى تەبىئىي ئاپەت كۆپ يۈز بېرىدىغان ئۇلكە (ئاپتونوم رايون) لەرنىڭ بىرى. زور تەبىئىي ئاپەتلەر ھەر يىلى يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. ئادەتتىكى يىللاردا شىنجاڭدا دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى- نىڭ ئاپەتكە ئۇچراش كۆلىمى 260000~400000 گېكتار (بىگىتۈەن ۋە دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق تۈەن ـ مەيدانلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ) غا يېتىپ، ئاپەتكە ئۇچىرىغان نوپۇس ئومۇمىي نوپۇسنىڭ تەخمىنەن ئوندىن بىرىنى ئىگىلەيدۇ. شىنجاڭدا تەبىئىي ئاپەتلەر- دىن ھاۋا رايى ئاپىتى، كەلكۈن، قۇرغاقچىلىق ئاپىتى، يەر تەۋرەش ئاپىتى، دېھقانچىلىق ئاپىتى، ئورمانچىلىق ئاپىتى، يايلاق ئاپىتى قاتارلىق ئاپەتلەر بار. ئاپەتلەر- نىڭ ئالاھىدىلىكى: (1) ئاپەتنىڭ يۈز بېرىش قېتىم سانى كۆپ، كۆچلۈكلۈكى زور؛ (2) زىيان سېلىش كۆلىمى كەڭ، بۇزغۇنچىلىقى زور؛ (3) ئاپەتلەر تۈر- كۈملەپ يۈز بېرىش، رېتىملىق يۈز بېرىش خاراكتېرى- گە ئىگە؛ (4) شىنجاڭدا قۇرغاق رايونلارنىڭ ئېكولو- گىيىسى ئىنتايىن ئاجىز، قۇرغاقلىشىش، شورلـ شىش، چۆللىشىش تەبىئىي ئاپەتلەرنى كەلتۈرۈپ چـ قىرىدىغان ئاسىل. ستاتىستىكا قىلىنىشچە، 40 يىلـ دىن بۇيان، شىنجاڭدا 40 قېتىم ئالتە بالدىن يۇقىرى، ئالتە قېتىم يەتتە بالدىن يۇقىرى يەر تەۋرەش يۈز بەر- گەن. 1955 ـ يىلى ۋە 1985 ـ يىلى ئۇلۇغچات ناھىيىسىدە ئىككى قېتىم يەتتە بال قاتتىق يەر تەۋرەش يۈز بېرىپ ناھىيە بازىرى ۋەيران بولغان ھەمدە ناھىيە بازىرى ئىككى قېتىم كۆچۈرۈلۈپ، زىيان نەچچە 100 مىليون يۈەنگە يەتكەن. يۈز بەرگەن كەلكۈن ئاپىتى 100 قېتىمدىن ئېشىپ كەتكەن. 1996 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنىدىن 21 ـ كۈنىگىچە پەۋقۇلئاددە كۈچلۈك قارا يامغۇر يېغىپ، شىنجاڭدا يېقىنقى 50 يىلدىن بۇيانقى ئەڭ زور بىر قېتىملىق كەلكۈن ئاپىتـ نى كەلتۈرۈپ چىقارغان، نەتىجىدە نۇرغۇن سۇ ئامبار- لىرى تېشىپ كېتىپ ياكى يار ئېلىپ كېتىپ، ئىقتى- سادىي زىيان 4 مىليارد يۈەندىن ئېشىپ كەتكەن. كەلـ كۈن، قۇرغاقچىلىق ئاپەتلىرىنىڭ زىيىنى ئوتتۇرا ھې- ساب بىلەن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 1%ى ئۆچۈرىنى ئىگىلىگەن. 1952 ـ يىلىدىن 1989 ـ يىلىغىچە شىنجاڭنىڭ چېگىرىسىدا ئاپىتىگە ئۇچـ رىغان كۆلىمى 100 مىليون موغا يېتىپ، يىلىغا ئوت- تۇرا ھېساب بىلەن 3 مىليون مودىن توغرا كەلگەن. 1975 ـ يىلىدىن 1989 ـ يىلىغىچە چاتـ قان ئاپىتىگە ئۇچرىغان يايلاق كۆلىمى تەخمىنەن 200 مىليون موغا يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 13 مىليون مودىن توغرا كەلگەن. شىنجاڭدا شورلىشىۋاتـ قان يەر كۆلىمى تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدۇ، چۆللەشكەن كۆلەم 34 مىڭ

كۈادرات كىلومېتىرغا يېتىدۇ. كۆللەرنىڭ تارىيىشى، شورلىشىشى، قۇرۇپ كېتىشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى قۇرغاقلىشىۋاتقانلىقنىڭ ئىنكاسى.

ھاۋا رايى ئاپەتلىرى ئالاھىدىلىكى: (1) ئاپەتنىڭ يۈز بېرىش قېتىم سانى كۆپ، كۆچلۈكلۈكى زور؛ (2) زىيان يەتكۈزۈش كۆلىمى كەڭ، كەلتۈرگەن ئىقتىسادىي زىيىنى زور؛ (3) تۈركۈملەپ يۈز بېرىش، رېتمىلىق يۈز بېرىش، پەسىل خاراكتېرلىك يۈز بېرىش خاراكتېرىگە ئىگە؛ (4) ئاپەت تۈركۈمى ۋە ئاپەت زەنجىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان يېتەكچى ئامىللار؛ (5) داۋاملىشىش ۋاقتى ئوخشاش بولمىغان سىجىللىققا ئىگە؛ (6) ئادەتتە گېئوفىزىكىلىق ئامىل، ئاستىرونومىيىلىك ئامىل، چوڭ رايون خاراكتېرى قاتارلىقلار بىلەن روشەن ھالدا مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. شىنجاڭدىكى ھاۋا رايى ئاپەتلىرىدىن: قۇرغاقچىلىق ئاپىتى، بوران ئاپىتى، سوغۇق ئېقىم (جۇدۇن)، قارا يامغۇر، قېلىن قار، قۇم بوران، قىرو ئۇششۇكى زىيىنى، قار ئاپىتى، قۇرغاق شامال، يامغۇر سۈتگىسى، تومان سۈتگىسى، تاغ كەلكۈنى قاتارلىقلار بار. بۇلاردىن دائىم ئىككىلەمچى، تۈغۈندى ئاپەتلەر پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن، گېئولوگىيىلىك ئاپەتلەر، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئاپەتلىرى، كېسەللىك، ھاشارات ۋە چېكەتكە ئاپىتى، ئورمان ئوت ئاپىتى، قار ئاپىتى قاتارلىقلار. ئۇلاردىن يەنە قۇرغاقلىشىش، چۆللىشىش، شورلىشىش قاتارلىق تەبىئىي ئاپەتلەر تۈغۈلىدۇ. ستاتىستىكا قىلىنىشىچە، 1949 ـ يىلىدىن 1993 ـ يىلىغىچە شىنجاڭدا ھاۋا رايىدىن كېلىپ چىققان ئاپەتلەر جەمئىي 1837 قېتىمغا يەتكەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە قۇرغاقچىلىق ئاپىتى 75 قېتىم، كەلكۈن ئاپىتى 748 قېتىم، بوران ئاپىتى 213 قېتىم، مۆلدۈر ئاپىتى 555 قېتىم، جۇدۇن، سوغۇق ھاۋا كەلتۈرۈپ چىقارغان قىرو ئۇششۇكى 226 قېتىم، چاقماقنىڭ زەربىسى 20 قېتىم بولغان. ھاۋا رايى ئاپەتلىرىدە ئۆلگەن ـ يارىلانغان ئادەم 1671 نەپەر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۆلگەنلەر 423 كە يەتكەن، ئىقتىسادىي زىيان 10 مىليارد يۈەندىن ئېشىپ كەتكەن.

قۇرغاقچىلىق شىنجاڭ كىلىماتىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى. مەيلى شىنجاڭنىڭ جەنۇبى ياكى شىمالى بولسۇن، يىللىق ھۆل ـ يېغىن مىقدارى پارغا ئايلىنىش مىقدارىدىن بەكلا كىچىك. قۇرغاقلىق كۆرسەتكۈچى شىمالىي شىنجاڭ تۈزلەڭلىكىدە تۆتتىن يۇقىرى، جەنۇبىي شىنجاڭدا ≥ 10 دىن يۇقىرى بولغان، بۇ شىنجاڭنىڭ مەركىزلۈك قۇرغاق رايون ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. قۇرغاقچىلىقنىڭ سەۋەبلىرى: (1) دەريالار تاغلىق رايونلارنىڭ ھۆل ـ يېغىن مىقدارى بىلەن تېمپېراتۇرىسى (قار ـ مۇزلارنىڭ ئېرىشى) نىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدىغان بولۇپ، پەسىل خاراكتېرلىك دەۋرىيلىككە ئىگە. قۇرغاقچىلىق ئەتىياز، ياز پەسلىگە مەركەزلەشكەن، شىمالىي شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىدا 3 ـ ئايدىن 6 ـ ئايغىچە بولغان ۋاقىتقا مەركەزلەشكەن. (2) ئاتموسفېرا ئايلانما ئېقىمىنىڭ تەسىرىدە دەريالارنىڭ تاشقىن مەزگىلى كېچىكىپ كەلگەنلىكىتىن، ئەتىياز، ياز پەسلىدىكى قۇرغاقچىلىق ئۇزىرىپ كەتكەن. بۇ قۇرغاق يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئەجەللىك ئاجىزلىقى. سۈننىي سەۋەبلەر: (1) قارىغۇلارچە يەر ئېچىش؛ (2) زىرائەت قۇرۇلمىسى مۇۋاپىق بولماسلىق؛ (3) سۇغىرىش ئۇسۇلى مۇۋاپىق بولماسلىق قاتارلىقلار.

بوران ئوتتۇرىچە ئۇچ مىنۇتلۇق شامال سۈرئىتى ≥ 2.17 مېتىر / سېكۇنت بولغاندا بوراننىڭ كۈن دېيىلىدۇ. رايونلارنى ئېلىپ ئېيتقاندا، شىمالىي شىنجاڭدا ئەڭ كۆپ، شەرقىي شىنجاڭدا ئۇنىڭدىن تۆۋەن، جەنۇبىي شىنجاڭدا ئەڭ ئاز. شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى شامال ئېغىزلىرىدىكى شامال سىستېمىسى رايونلىرىدا بوراننىڭ كۈن بىر يىلدا 100 كۈندىن ئارتۇق بولىدۇ. شىمالىي شىنجاڭنىڭ قىيپاش غەربىي، قىيپاش شىمالىي رايونلىرىدىكى چاغانتوقاي، ئۇت، قوبۇقسار، قۇرايتى، جېمىنەي، قابا، شەرقىي شىنجاڭدىكى يەتتە قۇدۇق، جەنۇبىي شىنجاڭ تەكلىمىكان ئىلىنىڭ ئاقسۇ داۋان، كۇيشەن داۋان، تورغات، ئالتۇنتاغدىكى توغرا ساي جىلغىسى، سايتۇرا قاتارلىق جايلاردا بوران ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 60 كۈندىن 80 كۈنگىچە چىقىدۇ. ئېرتىش دەرياسى، بۇرۇلتوقاي، چۆچەك، دۇربىلجىن، تولى، جىلە، ئارا تۇرۇك، بايىنبۇلاق، كورلا، خوتەن قاتارلىق جايلاردا ئون كۈنگە يەتمەيدۇ. بوران شىمالىي يول، غەربىي شىمالىي يول، غەربىي يولدىن ئىبارەت ئۇچ يولغا بۆلۈنىدۇ. بىر يىلنىڭ ئەتىياز، ياز پەسلىدە ئەڭ كۆپ بولۇپ، بوراننىڭ كۈن سانىنىڭ تەخمىنەن %75 نى ئىگىلەيدۇ، كۈز پەسلى ئۇنىڭدىن كېيىن تۇرىدىغان بولۇپ، تەخمىنەن %15 نى ئىگىلەيدۇ. بوراننىڭ داۋاملىشىش ۋاقتى ئەتىياز پەسلى ئەڭ ئۇزۇن بولۇپ، ئادەتتە ئۇچ كۈندىن بەش كۈنگىچە بولىدۇ؛ شەرقىي شىنجاڭدا بەش كۈندىن يەتتە

كۆنگىچە، ئاقسۇ، خوتەن ۋىلايەتلىرىدە ئىككى كۆنلا بولىدۇ. شىنجاڭ بويىچە بوراننىڭ داۋاملىشىش ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن جاي توقسۇن ناھىيىسى بولۇپ، 20 نەچچە كۈنگە يېتىدۇ. شىنجاڭدىكى بوراننىڭ تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى: (1) غەربىي شىمال (قىيپاش غەرب) بورىنى؛ (2) تارىم ئىسسىق بورىنى؛ (3) ئايلانما ئېقىم تىپىدىكى قىيپاش شەرق بورىنى؛ (4) ھەرىكەت ئېنىرگىيىسىنىڭ تۆۋەنگە تارقىلىشى تىپىدىكى غەرب شامىلى؛ (5) كونۇبكسىيىلىك قىيپاش غەرب بورىنى.

قۇرغاق شامال يۇقىرى تېمپېراتۇرا، تۆۋەن نەملىكتىكى بىر خىل شامال. ئەتىياز، ياز ئارىلىقىدا كۆپ يۈز بېرىدۇ. قۇرغاق شامالنىڭ كىلىمات ئالاھىدىلىكى: (1) مېتېئورولوگىيە ئېلېمېنتلىرىنىڭ روشەن ھالدا تۆۋەنلىشى ئۆزگىرىشى تېمپېراتۇرىنى 10°C تىن ئاشۇرۇۋېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا نىسپىي نەملىكنى 20% ئەتراپىدا تۆۋەنلىتىۋېتىدۇ. (2) مېتېئورولوگىيە ئېلېمېنتلىرىنىڭ قىممىتى (تېمپېراتۇرا، نەملىك قاتارلىقلار) نىڭ ئۆزگىرىشى چوڭ بولمايدۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ ئاتموسفېرانىڭ قۇرغاقلاشقانلىقىدۇر. قۇرغاق شامال شىنجاڭدا بىرقەدەر ئومۇملاشقان، بەزى جايلاردا خېلىلا ئېغىر بولۇپ، مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق قۇرغاق شامال رايونلىرى ھېسابلىنىدۇ. قۇرغاق شامالنىڭ تىپلىرى: (1) يۇقىرى تېمپېراتۇرا، تۆۋەن نەملىك تىپى، بۇ شىنجاڭدىكى ئاساسىي تىپ بولۇپ، كۆزگى بۇغداي چېچەكلىگەندىن تارتىپ تاكى پىشقۇچە بولغان ئارىلىقتا يۈز بېرىدۇ؛ (2) بورانلىق ھەم تۆۋەن نەملىك تىپى، بۇ ئاساسەن ئەتىياز پەسلىدە يۈز بېرىدۇ؛ (3) يۇقىرى تېمپېراتۇرىلىق يوشۇرۇن شامال تىپى، بۇ يېپىق ھالەتتىكى جايلاردا كۆپرەك يۈز بېرىدۇ. قۇرغاق شامالنىڭ يېزا ئىگىلىكىگە بولغان تەسىرى ئاساسەن ئۇنىڭ پەيدا بولۇش ۋاقتى، كۆچلۈكلۈك دەرىجىسى، داۋاملىشىش ۋاقتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، شۇنداقلا يەنە بۇغدايلارنىڭ سورتى، ناچار شارائىتقا تاقابىلچانلىقى، كىلىمات، تۇپراق، يېتىلىش مەزگىلى قاتارلىقلار بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. شىنجاڭدا بۇغدايلارنىڭ قۇرغاق ئىسسىق شامالنىڭ زىيىنىغا ئۇچرىشى ئەڭ ئېغىر بولىدىغان رايون تۇرپان ۋىلايىتى، نوم چۆلى، تەكلىماكان ۋە تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىن رايونلىرىدۇر؛ ئۇلارنىڭ كەينىدە تۇرىدىغان رايونلار قۇمۇل ۋىيانلىقى، تارىم دەرياسىنىڭ يۇقىرى ۋە ئوتتۇرا ئېقىن رايونلىرى ھەمدە شىخەنزە، شىخۇ، جىڭ قاتارلىق رايونلاردىن ئىبارەت.

قۇم بوران «قارا بوران»، «سېرىق بوران» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭدا گورىزونتال كۆرۈنۈش دەرىجىسى 1000 مېتىردىن تۆۋەن بولىدۇ ھەمدە كۆچلۈك شامال يەر يۈزىدىكى قۇم ـ توپىلارنى ئۈچۈرتۈپ يۇقىرىغا ئېلىپ چىقىپ، ھاۋانى تۇتۇقلاشتۇرۇۋېتىدۇ. قۇم بوران دەسلەپ باشلانغاندا كۆرۈنۈش دەرىجىسى ناچارلىشىشقا باشلايدۇ، ئىككىنچى كۈنگە كەلگەندە ئەتراپ غۇۋالىشىپ، قولنى سۇنسا بارماقنىمۇ كۆرگىلى بولمايدۇ؛ شامال سۈرئىتى بارغانسېرى كۈچەيىپ، ئادەتتە 5 ~ 8 بالغا، ئەڭ زور بولغاندا 12 بالغا يېتىدۇ. تەكلىماكانىنىڭ مەركىزىدە ئادەتتە بەش بال بوران قۇم بوراننى شەكىللەندۈرىدۇ. 1993 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىدىن 6 ـ كۈنگىچە بىر قېتىم 1927 ـ يىلىدىن بۇيان كەم كۆرۈلگەن قۇم بوران چىققان. ئۇ غەربتە جۇڭغار ئويمانلىقىدىن باشلىنىپ، قۇمۇل، گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورى، ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئالاشەن ئايمىقى، نىڭشيا تۇزلەڭلىكى رايونى قاتارلىق جايلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، 18 ۋىلايەت (شەھەر)، ئايماق، 72 ناھىيە (خوشۇن) تەسىرگە ئۇچرىغان. قىسقا ۋاقىتلىق شامال سۈرئىتى 34 ~ 37.9 مېتىر / سېكۇنتقا يەتكەن، تۆت ئۆلكە (رايون) دىن 85 ئادەم ئۆلۈپ، 264 ئادەم يارىلىنىپ، 31 ئادەم ئىز ـ دېرەكسىز يوقالغان؛ يوقالغان چارۋا 120 مىڭ تۇياققا، ئايەتكە ئۇچرىغان دېھقانچىلىق ئېتىزى 370 مىڭ گېكتارغا يەتكەن. شىنجاڭ قۇم بوران كۆپ يۈز بېرىدىغان رايون. قۇم بوراننىڭ بېسىپ ئۆتىدىغان يوللىرى: (1) شىمالىي شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمى يولى، قازاقىستاندىن شىنجاڭغا بېسىپ كىرىپ شەرقىي جەنۇبقا سۈرۈلۈپ، بىر يولى خېشى كارىدورىغا كىرىدۇ، يەنە بىر يولى غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ ئۇدۇل تەكلىماكانغا كىرىدۇ؛ (2) جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمى يولى، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىنىڭ غەربىي قىسمىدىن شەرققە سۈرۈلۈپ، كۇچار، بۈگۈرلەرگە يېتىپ كېلىدۇ، ئاندىن كورلا، قارا شەھەردىن شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلىدۇ؛ (3) جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمى يولى.

چاڭ ـ توزانلىق ھاۋا رايى قۇملۇق ھاۋا رايىغا مەنسۇپ. يىراقتىكى ئۇششاق چاڭ ـ توزانلار يۇقىرى بوشلۇق ھاۋا ئېقىمىنىڭ شۇ جايغا يۆتكىشى ياكى شۇ جايدا قۇم بوران چىققاندىن كېيىن ئۇششاق چاڭ ـ توزانلارنى ھاۋادا لەيلىتىپ، كۈن نۇرىنى توسۇپ ئاسماننى خىرەلەشتۈرۈۋېتىشى تۈپەيلىدىن يىراق

تىكى نەرسىلەرنىڭ سارغۇچ قوڭۇر رەڭدە كۆرۈنۈشى چاڭ ـ توزانلىق ھاۋا رايى دەپ ئاتىلىدۇ. كىشىلەر ئۇنى توپا ياغقان ھاۋا رايى دەپ ئاتايدۇ. بۇخىل ئەھۋال ئۇدا بىر قانچە كۈن داۋاملاشقاندىن كېيىن، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ۋە ئۆگزىلەرنىڭ ئۈستىنى ئادەتتە بىر~ئۇچ سىللىمېتىر ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق قېلىنلىقتا بىر قەۋەت توپا قاپلاپ، قۇياش نۇرىنىڭ بىۋاسىتە چۈشۈشىنى تەسىرگە ئۇچىراتىدۇ. تەكلىماكان قۇملۇقى چاڭ ـ توزانلىق ھاۋا رايىنىڭ كۆپ كۆرۈلۈشى جەھەتتە مەملىكەت بويىچە، ھەتتا پۈتۈن دۇنيا بويىچە داڭلىق. ئەتىياز پەسلى خوتەن ئەتراپلىرىدا ئېغىر چاڭ ـ توزانلىق ھاۋا رايى كۆرۈلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ھاۋا كىشىلەرگە دىمىق تۇيۇلۇپ بۇرۇنلىرى قىچىشىدۇ، كۆز چانىقى كېڭىيىپ ياشاڭغىرايدۇ. چاڭ ـ توزان كۆپىنچە تەكلىماكاننىڭ جەنۇبىي قىسمى ۋە مەركىزىدە يۈز بېرىدۇ. چاڭ ـ توزاننىڭ ئەڭ ئېگىز رايونى چىڭخەي ـ شىزاڭ ئېگىزلىكىنىڭ شىمالىي چەتلىرى بولۇپ، ئېگىزلىكى 4000 مېتىردىن ئاشىدۇ. يۇقىرى بوشلۇق غەرب شامىلى بەلۋېغى چاڭ ـ توزاننى خېلى يىراق رايونلارغىچە ئېلىپ بارالايدۇ. چاڭ ـ توزانلىق كۈن ئەڭ كۆپ بولىدىغان خوتەن ۋىلايىتىدە چاڭ ـ توزانلىق كۈن سانى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 204.4 كۈن بولىدۇ، ئەڭ كۆپ بولغاندا 260 كۈنگە يېتىدۇ؛ چەرچەندە 193.7 كۈن، نىيەدە 192.5 كۈن بولىدۇ. چاڭ ـ توزانلىق كۈن ئەتىياز پەسلىدە ئەڭ كۆپ بولۇپ، چەرچەن، خوتەن لىنىيىسىدە تەخمىنەن 25 كۈن ئەتراپىدا بولىدۇ.

سوغۇق ئېقىم (جۇدۇن) قۇتۇپ شىمالىي مۇز ئوكيان ياكى يۇقىرى كەڭلىك رايونىنىڭ كۆچلۈك سوغۇق ھاۋا ئېقىمى جەنۇبقا سۈرۈلۈپ شىنجاڭغا بۇسۇپ كىرىپ، دائىم دېگۈدەك تېمپېراتۇرىنى كەڭ دائىرىدە تېز تۆۋەنلىتىپ، بوران، ھۆل ـ يېغىن قاتارلىق ھاۋا رايى ھادىسىلىرىنى پەيدا قىلىدۇ. سوغۇق ئېقىمنىڭ ئۆلچىمى: (1) ھاۋا رايى جەريانى تۆت كۈندىن ئېشىپ كەتمەيدۇ، ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا تۆۋەنلەپ ≤10℃ بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئالتە بال (ياكى قىسقا ۋاقىتلىق شامال سۈرئىتى 18 مېتىر / سېكۇنت) بوران ياكى ھۆل ـ يېغىن پەيدا بولىدۇ؛ (2) 24 سائەتلىك ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا تۆۋەنلەپ ≤7℃ بولىدۇ؛ (3) ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا شىمالىي شىنجاڭدا 4℃ تىن تۆۋەن، جەنۇبىي شىنجاڭدا 5℃ ياكى ئۇنىڭدىنمۇ تۆۋەن بولىدۇ. سوغۇق ئېقىمنىڭ كېلىش مەنبەسى: (1) تايمىر ئارىلى ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى ئوكيان يۈزى؛ (2) يېڭى يەر ئارىلى ھەم ئۇنىڭ شەرق ـ غەرب ئىككى تەرىپىدىكى بارىنتىس دېڭىزى بىلەن كارا دېڭىزى؛ (3) شىمالىي ياۋروپا رايونى؛ (4) ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا قىسىم رايونى. سوغۇق ئېقىمنىڭ كىرىش يوللىرى: (1) غەربىي يول: يۇقىرى ھاۋا بېسىمى ياۋروپانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا كۆرۈلۈپ، سىجىل شەرققە يۆتكىلىپ، قارا دېڭىز، كاسپىي دېڭىزى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق شىنجاڭغا بۇسۇپ كىرىدۇ. (2) غەربىي شىمالىي يول: يۇقىرى ھاۋا بېسىمى بالتىق دېڭىزىدا كۆرۈلۈپ، SE~NW يۆنىلىشىدە ئورال تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئۇچى ئارقىلىق شەرقىي بالقاش كۆلى تەرەپكە بۇرۇلۇپ شىنجاڭغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. (3) شىمالىي يول: يېڭى يەر ئارىلىدىن ئورال تاغلىرىنىڭ جەنۇبىنى بويلاپ سۈرۈلۈپ، ئورال تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئۇچىغا يېتىپ كېلىپ، ئاندىن 50°N نى بويلاپ شەرققە سۈرۈلۈپ شىنجاڭغا بۇسۇپ كىرىدۇ. (4) قۇتۇپتىن ھالقىغان يول: تايمىر ئارىلى ئەتراپىدىن ئالدى بىلەن غەربىي جەنۇبقا سۈرۈلۈپ، ئورال تاغلىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا كەلگەندە بۇرۇلۇپ، 50°N نى بويلاپ شەرققە سۈرۈلىدۇ. 1961 ـ يىلىدىن 1980 ـ يىلىغىچە جەمئىي 56 قېتىم سوغۇق ئېقىم كۆرۈلگەن بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا ئۈچ قېتىمدىن توغرا كەلگەن، ئەڭ كۆپ (1961 ـ يىلى) بولغاندا سەككىز قېتىمغا يەتكەن. ئەڭ بۇرۇن كۆرۈلگىنى 9 ـ ئاينىڭ 5 ـ، 6 ـ كۈنلىرى، ئەڭ كېيىن كۆرۈلگىنى 6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى (1961 ـ يىلى) يۈز بەرگەن. ئەتىياز، كۆز پەسلى سوغۇق ئېقىمنىڭ غەربىي شىمالىي يول ئارقىلىق كېلىشى ئەڭ كۆپ بولۇپ، % 56 نى ئىگىلەيدۇ؛ قىش پەسلى غەربىي يول ئارقىلىق كېلىشى ئەڭ كۆپ بولۇپ، تەخمىنەن % 47 نى ئىگىلەيدۇ.

قىرو ئۇششۇقى ئەتىياز، كۆز پەسىللىرى ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ ئۆزگىرىشى تۇراقسىز بولۇپ، نۆل گرادۇس ياكى ئۇنىڭدىن تۆۋەنلىگەندە زىرائەتلەرگە ئۇششۇق تېگىدۇ. بۇ ئادەتتە قىرو ئۇششۇقى دەپ ئاتىلىدۇ. قىرو ئۇششۇقىدە ئادەتتە سوتكىلىق ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا كۆرسەتكۈچ قىلىنىدۇ. رايون، پەسىل، زىرائەت ۋە ئۇنىڭ يېتىلىش مەزگىلى پەرقلىق بولغانلىقتىن، زىرائەت تۈرلىرىنىڭ ئۇششۇككە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىدىمۇ پەرق بولىدۇ. ئەتىيازدا قىرو ئۇششۇقى كۆرۈلگەن مەزگىلدە كۆممىقوناق، كېۋەز مايىسىلىرى ئادەتتە 1℃ ـ تا زىيانغا ئۇچراپ، ياپراقلىرى

نىڭ كۆپ قىسمى ئۇششۇيدۇ؛ خاسلاق بىلەن شال كۆ- پىنچە 0℃ تا زىيانغا ئۇچرايدۇ؛ ئىسسىقنى ياخشى كۆ- رىدىغان كۆكتاتلاردىن تەرخەمەك، پەمىدۇر، لازا، قو- غۇن - تاۋۇز قاتارلىقلارغا كۆپىنچە1℃ تىلا ئۇششۇك تېگىدۇ. ئادەتتە ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا 0℃ قىرو ئۇششۇكىنىڭ ئۆلچىمى قىلىنىدۇ. كۆزلۈك قىرو ئۇش- شۇكى مەزگىلى زىراەتلەرنىڭ ئاخىرقى ئۆسۈش مەز- گىلى بولغاچقا، ئادەتتە يېنىك قىرو ئۇششۇكى تېمپېرا- تۇرا 3℃~0℃ تىن تۆۋەن، يەر يۈزىنىڭ تۆۋەن تېمپې- راتۇرىسى 2.5℃ - قا چۈشكەندە يۈز بېرىدۇ؛ ئېغىر قىرو ئۇششۇكى ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا 2℃~0℃، يەر يۈزىنىڭ ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى 4℃ - قا چۈشكەندە يۈز بېرىدۇ. ئاخىرقى قىرو ئۇش- شۇكى شىمالىي شىنجاڭدا 4 - ئاينىڭ ئاخىرى، جەنۇ- بىي شىنجاڭدا 3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى يۈز بېرىدۇ. دەسلەپكى قىرو ئۇششۇكى شىمالىي شىنجاڭدا 10 - ئاينىڭ باشلىرى، جەنۇبىي شىنجاڭدا 10 - ئاينىڭ ئاخىرى يۈز بېرىدۇ. قىرو ئۇششۇكىنىڭ يللىق ئۆز- گىرىشى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئەڭ بۇرۇنقى دەسلەپكى قىرو ئۇششۇكى شىخەنزىدە 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، ئۈرۈمچىدە 9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، ئەڭ كېچىككەندە 10 - ئاينىڭ 27 - كۈنى كۆرۈلىدىغان بولۇپ، پەرقى 50 نەچچە كۈنگە يېتىدۇ. بۇ ھال شىنجاڭدا كېڭەزلەر- نىڭ قىرو چۈشۈشتىن ئىلگىرى ئېچىلىپ بولۇشىغا ئاپەت ئېلىپ كېلىدۇ. ئاخىرقى قىرو ئۇششۇكى ئەڭ بۇرۇن بولغاندا 3 - ئاينىڭ 30 - كۈنى، ئەڭ كېچىك- كەندە 5 - ئاينىڭ 31 - كۈنى كۆرۈلىدىغان بولۇپ، پەرقى 60 نەچچە كۈنگە يېتىدۇ. بۇنىڭ ئىسسىقنى ياخشى كۆرىدىغان زىراەتلەرگە ناھايىتى زور تەسىرى بولىدۇ.

ئۇششۇك ئاپىتى ئۆسۈملۈكلەر قىشلىق ئۇيقۇ باسقۇچىدىن ئۆتۈش مەزگىلىدە تېمپېراتۇرا تۆۋەن- لەپ 0℃ تىن چۈشۈپ كەتكەندە، ئۇلارنىڭ ئۇششۇش ياكى توڭلاپ ئۆلۈش ھادىسىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئۆسۈم- لۈكلەرنىڭ ئۇيقۇ دەرىجىسى ئوخشاش ئەمەس، ئۇش- شۇشكە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىمۇ ئوخشاش ئەمەس. ئۇششۇك تېگىش ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ: (1) زىمىس- تان قىشتا، ئۆسۈملۈكلەر تۇراقلىق ئۇيقۇ مەزگىلىگە كىرىدۇ، بۇ مەزگىلدە ئۇلار ناھايىتى كۈچلۈك ئۇش- شۇككە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىغا ئىگە بولىمىز، لې- كىن ئۇزۇن مەزگىللىك تۆۋەن تېمپېراتۇرا ئۆسۈملۈك- لەرنى ئۇششۇتۇپ قويۇشى مۇمكىن؛ (2) كۆزنىڭ ئاخىرى، قىشنىڭ باشلىرىدا، قىشنىڭ ئاخىرى، ئەتە- يازنىڭ باشلىرىدا ئۆسۈملۈكلەر تۇراقسىز ئۇيقۇ ھالى- تىدە تۇرىدىغان بولغاچقا، سوغۇققا تاقابىل تۇرۇش كۈ- چى ئاجىزلايدۇ. شۇڭا، ئادەتتىكى تۆۋەن تېمپېراتۇرە- دىمۇ ئۇششۇك تېگىشى مۇمكىن. جەنۇبىي شىنجاڭدا قىش پەسلى ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا25℃ - تىن تۆۋەن بولىدىغان ۋاقىت كۆپ ئەمەس، 30℃ - تىن تۆۋەن بولىدىغان ۋاقىت تېخىمۇ ئاز. يوپۇرماق تاشلايدىغان تۇرلۇك مېۋىلىك دەرەخلەردىن ئۈزۈم، ئەنجۈر، ئانار قاتارلىقلار يەرگە كۆمۈش ئارقىلىق قىشتىن ئۆتكۈزۈ- لىدۇ؛ ئۈنىڭدىن باشقا، ئۈرۈك، شاپتۇل، نەشپۈت، يانچاق قاتارلىقلارغا سوغۇقتىن ساقلىنىش تەدبىرى قول- لىنىلمايدۇ؛ كۆزگى بۇغدايمۇ قىشتىن بىخەتەر ئۆتەلەي- دۇ. شىمالىي شىنجاڭدا ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا ئادەتتە 30℃ - تىن تۆۋەن بولىدۇ، 35℃ - تىن تۆۋەن تېمپېراتۇرىمۇ دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ، شۇڭا مېۋىلىك دەرەخلەرگە ئاسانلا ئۇششۇك تېگىدۇ. قار نېپىز ياغقان ياكى بەك بالدۇر ئېرىپ كەتكەن يىللىرى كۆزگى بۇغ- دايلارنىڭ ئۇششۇك تېگىپ ئۆلۈپ كېتىش نىسبىتى يۇقىرى بولىدۇ. ئادەتتە 12- ئاينىڭ باشلىرى كۆزگى بۇغداي بەش سانتىمېتىر چوڭقۇرلۇقتىكى قارنىڭ ئاس- تىدا بولسا قىشتىن بىخەتەر ئۆتەلەيدۇ. ئادەتتىكى يىل- لاردا ئۇششۇك ئاپىتىگە ئۇچىرىغان كۆزگى بۇغدايلار ئومۇمىي كۆزگى بۇغداي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 8%~6%نى ئىگىلەيدۇ. 1961- يىلدىن 1983- يىلىغىچە بولغان 23 يىلدا كەڭ كۆلەملىك ئېغىر ئۇش- شۇك ئاپىتى ئالتە قېتىم كۆرۈلگەن؛ 1974- يىلدىن 1975- يىلىغىچە كۆزگى بۇغدايلار ئېغىر ئۇششۇك ئاپىتىگە ئۇچراپ، نابۇت بولۇش كۆلىمى 2 مىليون 200 مىڭ موغا يەتكەن، شىخەنزە موسۇۋەن، جىڭ رايونلىرىدا پۈتۈنلەي دېگۈدەك قايتا تېرىلغان.

قارا يامغۇر شىنجاڭدا يامغۇرنى ئۆلچەشتە دا- ئىم قوللىنىلىدىغان قارا يامغۇر ئۆلچىمى 50 مىللىمې- تىرنىڭ يېرىمى، يەنى سوتكىلىق ھۆل - يېغىن مىقدا- رى ≥ 25 مىللىمېتىر قارا يامغۇرنىڭ ئۆلچىمى قىلى- نىدۇ. بۇ غەربىي شىمال قۇرغاق رايونىنىڭمۇ قارا يامغۇر ئۆلچىمىدۇر. ئۇنىڭ تارقىلىشى شىمالىي شىن- جاڭدا جەنۇبىي شىنجاڭدىكىدىن كۆپرەك، تاغلىقلاردا تۇزلەڭلىكلەردىكىدىن كۆپ. تارباغاتاي ئويمانلىقى ۋە ئىلى ۋادىسىدا ئىككى يىل ئۆپچۈرىسىدە بىر قېتىم؛ ئالتايدا ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىدا ئۈچ - تۆت يىلدا بىر قېتىم، تاغلىق رايونلاردا ھەر يىلى تەخمىنەن ئىككى

قېتىم ئۆپچۈرىسىدە كۆرۈلىدۇ. تارىم ئويمانلىقىدىكى ھەرقايسى جايلاردا نەچچە ئون يىلدا بىر قېتىم، تۈرپان، قۇمۇلدا تەخمىنەن 20 يىلدا بىر قېتىم كۆرۈلىدۇ. 1950 ـ يىلىدىن 1975 ـ يىلىغىچە پۈتۈن شىنجاڭنىڭ 24 سائەتلىك ياكى كۈندىلىك يامغۇر مىقدارى ≤50 مىللىمېتىرلىق قارا يامغۇر (ھاۋارايى ۋە گىدرولوگىيە پونكتى) جەمئىي 77 قېتىم، ≤70 مىللىمېتىرلىق قارا يامغۇر 15 قېتىم، ≤90 مىللىمېتىرلىق قارا يامغۇر 4 قېتىم كۆرۈلگەن، بۇنىڭ ئىچىدە تەڭرىتاغ رايونىدىكىسى %80 نى، جۇڭغارىيەنىڭ غەربىي قىسىم تاغلىقلىرىدىكىسى %14.3 نى، كۇئېنلۇن تېغىدىكىسى %5 نى ئىگىلىگەن. تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرىدا ماناس دەرياسىنىڭ شەرقىدىن گۇچۇڭنىڭ غەربىگىچە بولغان رايونلاردا كۆپرەك يۇز بېرىدۇ؛ تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي يانباغرىدا ئاقسۇدىن قارا شەھەر دەرياسىغىچە بولغان ئارىلىقتا كۆپرەك كۆرۈلىدۇ. تارىختا ياغقان مەشھۇر قارا يامغۇرلار: (1) كۇچاردا ياغقان قارا يامغۇر (1958 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىن 14 ـ كۈنىگىچە): مىڭئۆي گىدرولوگىيە پونكتىدا ئالتە سائەت 20 مىنۇتتا ھۆل ـ يېغىن مىقدارى 56 مىللىمېتىر بولغان؛ كۇچار لەنگەر گىدرولوگىيە پونكتىدا 48 مىللىمېتىر بولغان. قارا شەھەر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدىكى شەنگېنتۇ كۆلى گىدرولوگىيە پونكتىدا 95 مىللىمېترغا يەتكەن. (2) ئاقسۇدا ياغقان قارا يامغۇر (1971 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىدىن 7 ـ كۈنىگىچە): تېرەن دەرياسى گىدرولوگىيە پونكتىدا يامغۇر مىقدارى 110 مىللىمېترغا يەتكەن، ئاقسۇدا 7 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى يامغۇر مىقدارى 35.8 مىللىمېترغا يەتكەن. (3) چاقىلىقتا ياغقان قارا يامغۇر (1981 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىدىن 5 ـ كۈنىگىچە): 14 سائەتلىك ھۆل ـ يېغىن ئومۇمىي مىقدارى 73.5 مىللىمېترغا يەتكەن. (4) قۇملۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مەنشىدە ياغقان قارا يامغۇر (1988 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى): كۈندىلىك ھۆل ـ يېغىن مىقدارى 28.6 مىللىمېترغا يەتكەن. قارا يامغۇر يازدا پەسلى 6 ـ، 7 ـ ئايلار ئارىلىقىغا مەركەزلىشىدۇ، ئەڭ بۇرۇن بولغاندا 2 ـ ئايدا، ئەڭ كېچىكىدە 9 ـ ئايدا ياغىدۇ. قارا يامغۇر يولىنىڭ بۆلۈنۈشى: (1) غەربىي يۇنىلىش يولى؛ (2) غەربىي شىمال يولى؛ (3) غەربىي جەنۇب يولى (جەنۇبىي شىنجاڭ).

مۇلدۇر كونۇپكىسىلىك مۇلدۇرلۇق بۇلۇتتىن ياغقان بىر خىل قاتتىق ھالەتتىكى سۇ. دېئامېتىرى بەش مىللىمېتىردىن يۇقىرى بولغانلىرى مۇلدۇر دېيىلىدۇ، بەش مىللىمېتىردىن تۆۋەنلىرى مۇز دانچىسى ياكى يارما دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە كۈچلۈك كونۇپكىسىيىلىك قات بۇلۇت سىستېمىسى ياكى داۋۇل (شۇۋىرغان) لىنىيىسى كەلگەندە يۇز بېرىدۇ. يېغىشى شىددەتلىك، كۈچلۈكلۈكى زور، داۋاملىشىش ۋاقتى قىسقا بولۇپ، شىددەتلىك بوران ـ چاپقۇن بىللە كېلىدۇ ھەمدە قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئاپەتكە ئايلىنىدۇ. مۇلدۇر شىنجاڭدىكى ئاساسلىق ئاپەت خاراكتېرلىك ھاۋا رايى بولۇپ، زىيىنى ئىنتايىن ئېغىر. قاراماي، ئورقۇ رايونىدا 1982 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى تارىختا كەم كۆرۈلىدىغان مۇلدۇر ياغقان بولۇپ، دېئامېتىرى ئون سانتىمېتىرغا يەتكەن؛ بايدا 1972 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى بىر قېتىم مۇلدۇر يېغىپ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ تېرىلغۇ يېرىنىڭ %23 نى زىيانغا ئۇچراتقان. مۇلدۇرنىڭ تارقىلىشى: تاغلىق رايونلاردا تۈزلەڭلىكلەرگە قارىغاندا كۆپ، غەربىي قىسمىدا شەرقىي قىسمىغا قارىغاندا كۆپ، شىمالدا جەنۇبقا قارىغاندا كۆپ، تاغ ئېتەكلىرىدە قۇملۇق، ئويمانلىقلارغا قارىغاندا كۆپ. دەريا ۋادىلىرىدا مۇلدۇر ئەڭ كۆپ ياغىدۇ، مەسىلەن، ئىلى دەرياسى ۋادىسى، بورتالا دەرياسى ۋادىسى، توشقان دەرياسى ۋادىسى قاتارلىقلار. مۇلدۇر ئەڭ كۆپ ياغىدىغان جاي موڭغۇلكۆرە بولۇپ، 22.2 كۈنگە يېتىدۇ، ئۇنىڭدىن قالسا بايىنبۇلاق بولۇپ، 14 كۈنگە يېتىدۇ. مۇلدۇرنىڭ يىل ئىچىدىكى تارقىلىشى: 2 ـ ئايدىن 11 ـ ئايغىچە بولغان ئايلارنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك كۆرۈلىدۇ، 5 ـ ئايدىن 8 ـ ئايغىچە بولغان ئايلاردىكى مۇلدۇر پۈتۈن يىللىق مۇلدۇر ئومۇمىي قېتىم سانىنىڭ %80 نى ئىگىلەيدۇ. 5 ـ 6 ـ ئايلاردا ئەڭ كۆپ بولۇپ، پۈتۈن يىللىق ئومۇمىي مۇلدۇر قېتىم سانىنىڭ %50 نى ئىگىلەيدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭدا ئەڭ بۇرۇن يېغىپ، ئەڭ كېچىكىپ ئاخىرلىشىدۇ. مۇلدۇرنىڭ سوتكىلىق ئۆزگىرىشى: چۈشتىن كېيىن ئەڭ كۆپ ياغىدۇ، ئەڭ كۆپ قېتىم سانى سائەت 15 تە كۆرۈلىدىغان بولۇپ، %17 نى ئىگىلەيدۇ. ئەڭ ئاز قېتىم سانى سائەت 22 دە كۆرۈلىدىغان بولۇپ، ئەتىگەن سائەت ئىككىدىن ئالتىگىچە بولغان ۋاقىتنىڭ ھەممىسىدە كۆرۈلىدۇ، ئادەتتە %1.8 كە يېتىدۇ. سائەت 13 تىن 16 گىچە بولغان ۋاقىتقا ئەڭ كۆپ مەركەزلەشكەن بولۇپ، %56.4 نى ئىگىلەيدۇ. مۇلدۇر ئەتىيازلىق مۇلدۇر، يازلىق مۇلدۇر، ياز ـ كۈز-

لۇك مۇلدۇر ۋە تۆت پەسللىك مۇلدۇر دەپ تۆتكە بۆلۈندۈ.

يامغۇر سۈتگىسى، تۇمان سۈتگىسى يامغۇر سۈتگىسى ئارتۇقچە سوۋۇغان يامغۇر تامچىسىنىڭ تېمپېراتۇرىسى 0°C تىن تۆۋەن ياكى 0°C ئۆپچۈرىسىدىكى يەر ئۈستى، دەرەخ شاخلىرى ۋە توك سىملىرىغا ھەمدە يەر يۈزىدىكى جىسىملارنىڭ ئۈستىگە چۈشۈپ، تېزلىكتە شەكللەندۈرگەن سۈزۈك ۋە يېرىم سۈزۈك مۇز قەۋتىدىن ئىبارەت. بەزىلەر بۇنى مۇز ياكى توك يامغۇر دەپ ئاتايدۇ. يامغۇر سۈتگىسى خەۋەرلىشىش توك لىنىيىسىنى ئۈزۈپ تاشلايدۇ، قاتناشقا تەسىر يەتكۈزىدۇ.

تۇمان سۈتگىسى ئادەتتە تۇمان قىروسى دېيىلىدۇ، ئۇنى دانچىسىمان، كرىستالسىمان دەپ ئىككىگە ئايرىشقا بولىدۇ. كرىستالسىمان تۇمان سۈتگىسى ئارتۇقچە توپۇنغان تۇمان تامچىسى ياكى سۇ مورلىرىنىڭ سوغۇق جىسىملارنىڭ يۈزىگە يېپىشىپ قېتىشىشىدىن ھاسىل بولىدۇ. شامال چىقىشغان ياكى سەلكىن شامال چىققان، تېمپېراتۇرا كۆپىنچە 15°C- تىن تۆۋەن بولغان ۋاقىتتا كۆرۈلىدۇ. دانچىسىمان تۇمان سۈتگىسى شامالنىڭ ئۇچۇرتۇشى بىلەن يېتىپ كەلگەن ئارتۇقچە سوۋۇغان تۇمان تامچىلىرى (سىم - سىم يامغۇرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نىڭ سوغۇق جىسىملارنىڭ ئۈستىگە يېپىشىپ تەكرار توڭلىشىدىن ھاسىل بولىدۇ، ئادەتتە تېمپېراتۇرا $-2^{\circ}C \sim -7^{\circ}C$ تا پەيدا بولىدۇ. شىنجاڭدا $\geqslant -15^{\circ}C$ تۇمان سۈتگىسى 56.4% نى، $<-10^{\circ}C$ تۇمان سۈتگىسى 92.3% نى ئىگىلەيدۇ. تۇمان سۈتگىسى قاتناشنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، مەسىلەن، 1984 - يىلى 11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ئۇرۇمچىدە ئۇدا 5 ~ 7 كۈن قويۇق تۇمان ۋە تۇمان سۈتگىسى يۈز بېرىپ، ئايروپىلانلار ئۇچۇشتىن توختىغان. تۇمان سۈتگىسى ئادەتتە باش كۈز ۋە باش ئەتىيازدا پەيدا بولىدۇ، يامغۇر سۈتگۈسى زىمىستان قىشتىن كېلەر يىلى 3 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا يۈز بېرىدۇ. تۇمان سۈتگىسى جەنۇبىي شىنجاڭدا شىمالىي شىنجاڭغا قارىغاندا بىر ئاي بالدۇر بولىدۇ. داۋاملىشىش ۋاقتى ئادەتتە بىرنەچچە مىنۇت، نەچچە ئون مىنۇت، بىرنەچچە سائەت، ئەڭ ئۇزۇن بولغاندا بىر ئايدىن ئارتۇقراق بولىدۇ؛ قارامايدا يامغۇر سۈتگىسى 594 سائەتكە يېتىدۇ. تۇمان سۈتگىسى ئەڭ ئۇزۇن بولغان جاي بورتالا بولۇپ، 728 سائەت 17 مىنۇت (1958 - يىلى 12 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىن 1959 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگىچە) قا يېتىپ، مەملىكەت بويىچە 1 - ئورۇنغا چىققان.

ئاق، قارا ئاپەت چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى قار ئاپىتى ئاق ئاپەت دەپ ئاتىلىدۇ. ئوتلاقلاردا يانغان قار بەك قېلىن بولسا، چارۋىلارنىڭ ئوزۇقلۇق تېپىپ يېيىشىنى قىيىنلاشتۇرۇۋېتىدۇ، ئاچارچىلىقتا قالغان كىچىك، قېرى، ئاجىز چارۋىلار كېسەل بولۇپ ياكى توڭلاپ ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كېتىدۇ، ئانا چارۋىلار بالا تاشلۇۋېتىدۇ. ئاق ئاپەت مۇنۇلارغا باغلىق بولىدۇ: (1) قىش پەسلىدىكى بىر قېتىم يانغان قارنىڭ مىقدارى ۋە يىغىندى قارنىڭ چوڭقۇرلۇقىغا ھەمدە داۋاملىشىش ۋاقتىغا مۇناسىۋەتلىك؛ (2) ئوتلاقلاردا ئۆت - چۆپلەرنىڭ ئۈسۈشى، چارۋا بېقىش ئۇسۇلى بىلەن مۇناسىۋەتلىك؛ (3) چوڭ - كىچىك چارۋىلارنىڭ ئوت - چۆپ تېپىپ يېيىش ئىقتىدارى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. قوي 20 ~ 35 سانتىمېتىر چوڭقۇرلۇققىچە قاردىن ئوت - چۆپ تېپىپ يېيەلەيدۇ؛ كالىنىڭ ئوت - چۆپ تېپىپ يېيىش ئىقتىدارى ئەڭ ناچار بولۇپ، ئادەتتە 10 ~ 15 سانتىمېتىر چوڭقۇرلۇقتىكى قاردىنلا ئوت - چۆپ تېپىپ يېيەلەيدۇ. ئاق ئاپەت ئالتاي تاغلىرى ۋە ئىلى دەريالىرى ۋادىسىدا ئەڭ ئېغىر، تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇب - شىمالى ئۇنىڭ ئارقىسىدا تۇرىدۇ. پاسىر ئېگىزلىكى ۋە ئالتۇنتاغدا ئەڭ يېنىك.

قارا ئاپەت قىش ، ئەتىياز پەسللىرى ئوتلاقلاردا يۈز بېرىدىغان قۇرغاقچىلىق ئاپىتىدۇر. ئۇ قىش، ئەتىياز پەسللىرى ئوتلاقلاردا كۆرۈلىدىغان ئىچىملىك سۇ مەسىلىسىدە ئىپادىلىنىدۇ: (1) دەريا ئېقىنى ئۈزۈلۈپ قېلىش؛ (2) بۇلاق سۇيى ياكى سۇ ئامبارلىرى قۇرۇپ كېتىش؛ (3) قار ئاز يېغىش ياكى يانماسلىق. ئۇچىتۇرپاننىڭ كۆكتەڭگىر چارۋىچىلىق مەيدانىدا 1984 - يىلدىن 1986 - يىلىغىچە ئۇدا ئۈچ يىل قۇرغاقچىلىق بولۇپ، سۇ ئامبارلىرى قۇرۇپ، بۇلاق، قۇدۇقلارنىڭ سۇ مىقدارى ئىنتايىن ئازىيىپ كەتكەن؛ ئوتلاقلاردا سۇ قىس بولۇش ، قار يانماسلىق، تۇپراقتا سۇ تەركىبى ئازىيىپ كېتىش تۇپەيلىدىن ئوت - چۆپلەرنىڭ كۆكىرىشىگە تەسىر يەتكەن؛ يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر كۆپىيىپ، پارازىت قۇرت كېسەللىكىنىڭ نىسبىتى ئېشىپ كەتكەن. قارا ئاپەتنىڭ تارقىلىشى: جەنۇبىي شىنجاڭدا شىمالىي شىنجاڭدىكىدىن كۆپ، تاغلىق رايونلاردا تۈزلەڭلىكلەردىكىدىن كۆپ، قۇرغاق رايونلاردا بىرقەدەر نەم رايونلاردىكىدىن كۆپ.

قار كۆچكۈنى تاغلىق رايونلاردىكى تەبىئىي ئا-پەتلەرنىڭ بىرى. مۇئەييەن يىغىندى قار چوڭقۇرلۇقى بىلەن تاغ گەۋدىسىنىڭ يانتۇلۇقى شارائىتىدا يۈز بېر-دۇ. قار كۆچكۈنى خەتەرلىك رايونى تۆۋەندىكى ئامىل-لارغا باغلىق بولىدۇ: (1) يەر شەكلىنىڭ كېسىلىش زىچلىقى؛ (2) يەر شەكلىنىڭ كېسىلىش چوڭقۇرلۇ-قى؛ (3) تاغ يانباغرى ئەھۋالى؛ (4) تاغ جىلغىسى بىلەن سۇ بۆلگۈچ چوققىنىڭ توغرا كەسمە يۈز ھالىتى. قار كۆچكۈنىنى شەكللەندۈرىدىغان مېتېئورولوگىيە-لىك ئامىللار: (1) قۇياش رادىئاتسىيىسىدىن كېلىپ چىققان كونۋېكسىيلىك شامال، ئىسسىقلىق ئۆتكۈ-زۈش، ئىسسىقلىق ئالمىشىش ۋە كوندېنساتسىيە-لىشىش؛ (2) يىغىندى قارنىڭ بېسىم كۈچى بىلەن قارنىڭ زىچلىقىدا ئۆزگىرىش بولۇش؛ (3) شۈبر-غان، شامال كۈچى؛ (4) يىغىندى قارنىڭ ئىچكى تېمپېراتۇرىسى ۋە سۇ مىقدارىدا ئۆزگىرىش بولۇش؛ (5) ئېرىگەن سۇلارنىڭ سىڭىش رولى. قار كۆچكۈنى ئاساسەن تەڭرىتاغلىرى، ئالتاي تاغلىرى قاتارلىق جاي-لاردا يۈز بېرىدۇ.

قار كۆچكۈنى خەتەرلىك رايونلىرىنىڭ تارقىلى-شى: (1) پەس تاغ يايلاقلىرى، پەس تاغلىق بېرىم چۆللۈك، چۆللۈك خەتەرلىك رايونلىرى (زونىلىرى): ئادەتتە تاغ ئالدى زونىلىرى ۋە تاغ ئار-سى ئويمانلىقى ئەتراپلىرىدا، كېسىلىش چوڭقۇرلۇقى ≥200 مېتىر بولغان دەريا ۋادىلىرىدىكى تار جىلغىلار-دا يىغىندى قار ≥ 35 سانتىمېتىر، يىغىندى قارنىڭ تۇراقلىق مەزگىلى ئىككى ئاي بولسا، ئادەتتە كىچىك كۆلەمدە قار كۆچكۈنى بولىدۇ؛ قار كۆچكۈنى خەتىرى كوئېففىتسېنتى 0.2 ~ 0.3، ھەجمى نەچچە ئون كۇب مېتىردىن نەچچە يۈز كۇب مېتىرغىچە بولىدۇ. (2) ئوتتۇرا ھال تاغلىق ئورمان يايلاق، ئوتلاق قار كۆچكۈنى خەتەرلىك رايونلىرى (زونىلىرى): يىغىن-دى قارنىڭ چوڭقۇرلۇقى 70 سانتىمېتىر، تۇراقلىق قار مەزگىلى 150 كۈن، قار كۆچكۈنى خەتىرى كوئېف-فىتسېنتى 0.4، قار كۆچۈش مەزگىلى 12 ـ ئايدىن 4 ـ ئايغىچە. (3) ئوتتۇرا ھال تاغلىق ئوتلاق قار كۆچكۈنى خەتەرلىك رايونلىرى (زونىلىرى): دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1500 مېتىردىن 2000 مېتىرغى-چە ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئېگىز. كېسىلىش چوڭقۇرلۇقى 500 مېتىردىن 1000 مېتىرغىچە، يانتولۇقى >25°. قار كۆچكۈنى جىلغىسىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 1000 مېتىر-دىن 4000 مېتىرغىچە، قارنىڭ چوڭقۇرلۇقى 50 سان-تىمېتىردىن 1000 سانتىمېتىرغىچە، كۆرۈلۈش مەز-گىلى 11 ـ ئايدىن 4 ـ ئايغىچە بولۇپ، قار كۆچكۈنى كۆپ يۈز بېرىدىغان رايون ھېسابلىنىدۇ. بىر يىلدا كۆپ بولغاندا ئالتە قېتىم ئۇچۇرىسىگە يېتىدۇ، زىيە-نى ئېغىر. (4) سۈبئالپ مۇزلۇق چېتى (تاشلىق) رايونى (زونىسى): كۆپىنچە مۇزلۇق قالدۇقلىرى بولۇپ، كېسىلىش چوڭقۇرلۇقى 400 مېتىردىن 600 مېتىرغىچە، كۆپىنچە تاغلىرى تىك قىيالىق. تاغلىق رايوندا كۆچلۈك شۈبرغان چىقىپ يىغىندى قارلارنىڭ يېڭىۋاشتىن جايلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. تۆ-راقلىق يىغىندى قار مەزگىلى 10 ـ ئايدىن 5 ـ ئايغى-چە، قار كۆچكۈنى خەتىرى كوئېففېتسېنتى 0.3 تىن 0.5 گىچە. ئۇنىڭ يۈز بېرىش قېتىم سانى، كۆچلۈك-لۈك دەرىجىسى ئوتتۇرا ھال تاغلىق رايونلاردىن تۆۋەن بولىدۇ. (5) ئېگىز تاغ، ئىنتايىن ئېگىز تاغ مۇزلۇق قار كۆچكۈنى رايونى: يەر شەكلىنىڭ كېسىلىش-ى چوڭقۇر، زىچلىق دەرىجىسى يۇقىرى، قار كۆچكۈنى يىل بويى يۈز بېرىپ تۇرىدۇ، ياز پەسلى كۆپ كۆرۈلىدۇ.

يېزا ئىگىلىك كېسەللىك ۋە ھاشارات زىياندا-داشلىقى شىنجاڭدا يېزا ئىگىلىك كېسەللىك ۋە ھاشارات زىياندا‌شلىقىنىڭ تۈرلىرى كۆپ، كۆرۈلۈش قېتىم سانى كۆپ، زىيىنى ئېغىر، پەسىل خاراكتېر-لىككە ھەم رايون خاراكتېرلىككە ئىگە. ئاساسلىق زىرا-ئەت كېسەللىك ۋە ھاشارات زىياندا‌شلىقلىرى: (1) بۇغداي دات كېسەللىكى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ ۋە 60 ـ يىللىرى ئىلى، ئاقسۇ، قەشقەرلەردە كۆپ پەيدا بولغان بولۇپ، يىل ئارىلاپ بىر قېتىمدىن يۈز بېر-گەن. ئەڭ ئېغىر بولغان 1959 ـ ، 1960 ـ ، 1963 ـ ، 1964 ـ يىللىرى كېسەللىك پەيدا بولغان كۆلەم 3 مىليون مودىن 5 مىليون موغىچە يېتىپ، ئاپەتكە ئۇچىرىغان كۆلەم % 50 بولغان. بۇغداي دات كېسەللىكىنىڭ كىلىمات بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن زور بولىدۇ، تېمپېراتۇرا 16.8℃~19.3℃ تا دات زەمبۇرۇغىنىڭ يوشۇرۇن مەزگىلى سەككىز كۈندىن ئون كۈنگىچە بولىدۇ، ئۇنىڭدىن بەك يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولسا، يوشۇرۇن مەزگىلى ئۇزىرىدۇ ياكى سېپورا توپى ھاسىل بولمايدۇ. 3 ~ 6 ـ ئايلار-دىكى ھۆل ـ يېغىن مىقدارى ئاچقۇچلۇق فاكتور بو-لۇپ، ئوتتۇرىچە كېسەللىك ئەھۋالىنىڭ تەرەققىياتىدىن ھالقىپ كېتىدۇ. (2) بۇغداي كۆك پىتى. بۇغداي، قوناقلارنىڭ ئاساسلىق زىياندا‌ش ھاشارىتى. 1952ـ يىلىدىن 1999 ـ يىلىغىچە تۈرپان، قەشقەر،

خوتەن، ئاقسۇ، بايىنغولىن، قىزىلسۇ، سانجىلاردا كۆپ پەيدا بولغان بولۇپ، ئېغىر بولغان يىللاردىكى قېتىم سانى 50% كە يەتكەن. تۇرپاندا 1958 ـ يىلىدىن 1962 ـ يىلىغىچە كۆك پىت ئاپىتى يۈز بەرگەن كۆلەم بۇغداي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 96%~75% نى ئىگىلىگەن. بۇ ئاپەت جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ باشقا رايونلىرىدىمۇ كۆپ قېتىم يۈز بەرگەن. كۆك پىت ئاساسەن بۇغداي باش تارتىقان مەزگىلدە پەيدا بولىدۇ. ئوتتۇرىچە كۈندىلىك تېمپېراتۇرا 19℃~24℃ ۋە ھۆل ـ يېغىن مىقدارى 20 مىللىمېتىر بولغاندا ئەڭ كۆپ پەيدا بولىدۇ. (3) سېرىق يەر يولۇسى. پەيدا بولۇش دائىرىسى كەڭ. زىيان سالىدىغان زىراەت تۈرلىرى كۆپ. جەنۇبىي شىنجاڭدا شىمالىي شىنجاڭغا قارىغاندا ئېغىر، بولۇپمۇ قەشقەر، خوتەندە ئىنتايىن ئېغىر. 1973 ـ يىلى قاغىلىق ناھىيىسىدە ناھىيە بويىچە سۈنئىي ئۇسۇلدا 21 مىڭ 567 كىلوگرام سېرىق يەر يولۇسى لىچىنكىسى تۇتۇلغان. 1957 ـ يىلى قاراقاش شىكى 56% كېۋەز مايىسى زىيانغا ئۇچراپ قايتا تېرىلغان ھەم تولۇقلاپ تېرىلغان؛ 1962 ـ يىلى خوتەن ۋىلايىتىدە 5411 مو كېۋەز بۇزۇلۇپ قايتا تېرىلغان. سېرىق يەر يولۇسى بىر يىلدا ئىككى ـ ئۈچ ئەۋلاد كۆپەيىپ زىيان سالىدۇ. بىرىنچى ئەۋلاد ئاساسلىق زىيان سالغۇچىدۇر. (4) تورلۇق يەر يولۇسى. كۆپەيىپ كەتكەن يىللىرى ئوتلاقلاردىن دېھقانچىلىق ئېتىزلىرىغا يۆتكىلىدۇ. تورلۇق يەر يولۇسى ئاپىتى يېقىنقى 40 يىل ئىچىدە ئىككى قېتىم يۈز بەرگەن. 1976 ـ يىلىدىن 1977 ـ يىلىغىچە دۇربىلجىن، ئارىشاق، يۇرۇلتوقاي، بۇرچىن، كۆكتوقاي قاتارلىق جايلاردىكى يايلاقلاردا يۈز بەرگەن. ئارىشاق ناھىيىسىدە 31 مىڭ مو يەردىكى زىراەت زىيانغا ئۇچرىغان بولۇپ، تورلۇق يەر يولۇسى 8000 مو يەردىكى بۇغداي، كۆممىقوناق، زىغىر قاتارلىقلارنى يەپ كەتكەن. بۇرچىن، بۇرۇلتوقاي، كۆكتوقايلاردا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 14 مىڭ مو، 2000 مو، 200 مو يازلىق زىراەتنى يەپ كەتكەن؛ (5) كېۋەز پىتى. كېۋەزگە بولغان زىيىنى ئىنتايىن زور. 1986 ـ يىلى 74 مىڭ 200 مو كېۋەز، 11 مىڭ 400 مو قوغۇن زىيانغا ئۇچرىغان. پاختا مەھسۇلاتى 46% كېمىيىپ، سۈپىتى بىر ـ ئىككى دەرىجە تۆۋەنلەپ كەتكەن؛ 1987 ـ يىلى قەشقەر ۋىلايىتىدە كېۋەز پىتى 225 مىڭ 400 مو كېۋەزنى زىيانغا ئۇچراتقان؛ 1988 ـ يىلى ئاقسۇدا 500 مىڭ مو يەردىكى كېۋەزنى زىيانغا ئۇچراتقان. (6) چېكەتكە ئاپىتى. قۇرغاق باش ياز مەۋسۇمىدە كۆپ يۈز بېرىدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىنىڭ باشلىرىدا، چېكەتكە ئاپىتى چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ئوتلاقلاردا ھەريىلى يۈز بەرگەن، 1952 ـ يىلىدىن 1957 ـ يىلىغىچە ھەر يىلى تەخمىنەن 50 مىڭ مودىن 150 مىڭ موغىچە دېھقانچىلىق ئېتىزى زىيانغا ئۇچراپ، 1 مىليون مو ئېتىز تەھدىتكە ئۇچرىغان؛ ھەر يىلى ئوتلاقلاردا 4 مىليون 480 مىڭ مو قېتىم چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەرگەن. 1999 ـ يىلى چېكەتكىلەر توپى قازاقىستاندىن شىنجاڭ تەۋەلىكىگە ئۇتۇپ، ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ ئوتلاقلىرىدىن دېھقانچىلىق ئېتىزلىرىغا كىرگەن ھەم جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلەپ، بېسىپ ئۇتكەن ناھىيە، شەھەرلەردە زىراەتلەرنى ئاساسىي جەھەتتىن يەپ تۈگەتكەن، زىيىنى ئېغىر بولغان. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇغداي قارا كۈيە كېسەللىكى، شال ۋاباسى كېسەللىكى قاتارلىقلارمۇ بار.

كەلكۈن ئاپىتى شىنجاڭدا كەلكۈننى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان سەۋەبلەر ناھايىتى كۆپ. شىنجاڭنىڭ كەلكۈن ئاپىتى تېپلىرىنى كېلىپ چىقىش سەۋەبىگە ئاساسەن ھاسىل بولغان كەلكۈن ئاپىتى، قارا يامغۇر كەلكۈن ئاپىتى، قار ـ مۇزلارنىڭ ئېرىشى بىلەن قارا يامغۇر سۈيىنىڭ بىرلىشىدىن ھاسىل بولغان كەلكۈن ئاپىتى ھەمدە ھەر خىل تېپتىكى ئۇششۇق تۈمتۈت يۈز بېرىدىغان كەلكۈن ئاپىتىدىن ئىبارەت تۆت خىلغا بۆلۈشكە بولىدۇ. شىنجاڭدىكى ئاساسلىق دەريالارنىڭ 1950 ـ يىلىدىن 1990 ـ يىلىغىچە ئارىلىقتا ئەمەلىي تەكشۈرۈلگەن 1953 قېتىملىق يىللىق ئەڭ زور كەلكۈن ستاتىستىكىسىغا ئاساسلانغاندا، ئېرىگەن قار ـ مۇز سۈلىرىدىن ھاسىل بولغان كەلكۈن 39% نى، قارا يامغۇر كەلكۈنى 24% نى، ئېرىگەن قار ـ مۇز سۈلىرى بىلەن قارا يامغۇرنىڭ بىرلىشىشىدىن كېلىپ چىققان كەلكۈن 34% نى، ھەر خىل تېپتىكى تۈيۈقسىز يۈز بەرگەن كەلكۈن 3% نى ئىگىلىگەن. ئېرىگەن قار ـ مۇز سۈلىرىدىن ھاسىل بولغان كەلكۈن ئاپىتى: شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا، پەس تاغ زونىلىرىدا قىش پەسلى شەكىللەنگەن تۇراقلىق پەسىل خاراكتېرلىك يېغىندى قارلار، ئېگىز تاغ رايونلىرىدا بولسا يىل بويى ئېرىمەيدىغان مۇزلۇقلار ۋە مەڭگۈلۈك يېغىندى قارلار بولغانلىقتىن، ھەر يىلى تېمپېراتۇرا ئۆرلىگەندە دائىم پەس تاغلار ۋە كەلكۈن جىنىلىق يەلپۈگۈچسىمان يانتۇلۇقلاردا ئېرىگەن قار سۈيى ۋە ئوتتۇرا ھال، ئېگىز تاغلاردا ئېرىگەن قار ـ مۇز سۈيى

دىن كەلگۈن ھاسىل بولىدۇ، بۇ ئىككى خىل كەلگۈن ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ئېرىگەن قار ـ مۇز سۈيى دەپ ئاتىلىدۇ. شىنجاڭدا ئېرىگەن قار ـ مۇز سۈلىرىدىن ھاسىل بولغان كەلگۈن ئاپىتى ئومۇمىي كەلگۈن ئاپەتلىرىنىڭ يۈز بېرىش قېتىم سانىنىڭ %3.6 نى، تۈرلۈك كەلگۈن ئاپەتلىرى زىيىنىنىڭ %4.3 نى ئىگىلەيدۇ.

قارا يامغۇر كەلگۈن ئاپىتى شىنجاڭدىكى چوڭراق دەريالاردا شەكىللىنىدىغان كەلگۈنلەر ئىچىدە قارا يامغۇر كەلگۈنىنىڭ كۆرۈلۈش قېتىم سانى %24 نى ئىگىلەيدۇ، ئوتتۇرا، كىچىك دەريالار ۋە تاغلاردىكى كەلگۈن جىلغىلىرى ياز پەسلى پوتۇنلەي دېگۈدەك قارا يامغۇر كەلگۈنى بىلەن تولىدۇ. قارا يامغۇر كەلگۈنى ئىنتايىن شىددەتلىك كېلىدۇ، تىك ئۆرلەپ ـ پەسىيىدۇ، ئۇشتۇمتۇتلۇقى كۈچلۈك، يىللىق ئۆزگىرىشى چوڭ، ئېلىپ ماڭىدىغان قۇم ـ لاتقا مىقدارى كۆپ. قارا يامغۇر بەزىدە يەنە لاتقا ـ شېغىللىق ئېقىن پەيدا قىلىدۇ، ئۇنىڭ بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرى زور بولۇپ، دائىم قاتناش ۋە قۇرۇلۇش مۇئەسسەسلىرىنى ئۆزۈپ تاشلاپ، زور كەلگۈن ئاپىتى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. قارا يامغۇر كەلگۈنى تۈرلۈك كەلگۈن ئاپىتى زىيانلىرى ئىچىدە %63 نى ئىگىلەيدۇ. قار ـ مۇزلارنىڭ ئېرىگەن سۈلىرى بىلەن قارا يامغۇر سۈيىنىڭ بىرلىشىشىدىن كېلىپ چىققان كەلگۈن ئاپىتى شىنجاڭدا كۆرۈلىدىغان كەلگۈنلەرنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى. ئۇنىڭ يۈز بېرىش قېتىم سانى ئومۇمىي كەلگۈن ئاپەتلىرى قېتىم سانىنىڭ %10 نى، كەلتۈرىدىغان ئىقتىسادىي زىيىنى ئومۇمىي كەلگۈن ئاپىتى زىيىنىنىڭ %12.1 نى ئىگىلەيدۇ. كەلگۈننى شەكىللەندۈرىدىغان سەۋەبلەرگە ئاساسەن، ئۇنى مۇزلۇق ھەرىكىتى، تاغ جىنسلىرىنىڭ گۈمۈرۈلۈشى، لاتقا ـ شېغىللىق ئېقىنىنىڭ توسۇۋېلىشى، مۇزنىڭ توسۇۋېلىشى ھەمدە توسمىنىڭ ئۆرۈلۈشىدىن كېلىپ چىققان ئۇشتۇمتۇت كۆرۈلىدىغان كەلگۈن ئاپەتلىرىگە بۆلۈنىدۇ. مۇزلۇقلارنىڭ سەۋەبىدىن ئۇشتۇمتۇت يۈز بېرىدىغان كەلگۈن ئاساسەن قارا قۇرۇم تاغلىرى، تەڭرىتاغلىرىنىڭ تۆمۈر چوققىسى ۋە پامىر مۇزلۇق ھەرىكىتى رايونلىرىدا يۈز بېرىدۇ، مەسىلەن، يەكەن دەرياسى بىلەن قۇمئېرىق دەرياسىنىڭ مۇزلۇق كۆلى كەلگۈنى؛ 1987 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى كۈيتۈن دەرياسىدا كۆرۈلگەن تاغ جىنسلىرىنىڭ گۈمۈرۈلۈشىدىن تۈيۈقسىز يۈز بەرگەن كەلگۈن، 1966 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى قىزىل دەرياسىدا يۈز بەرگەن لاتقا ـ شېغىللىق ئېقىنىنىڭ دەريا يولىنى توسۇۋېلىشىدىن كېلىپ چىققان تۈيۈقسىز كەلگۈن، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي يانبېغىرىدىكى چىگشور دەرياسىدا دائىم كۆرۈلىدىغان مۇزنىڭ دەريانى توسۇۋېلىشىدىن كېلىپ چىقىدىغان كەلگۈن قاتارلىقلار. مۇزلارلىرىدا توسمىنىڭ ئۆرۈلۈشىدىن كېلىپ چىقىدىغان تۈيۈقسىز كەلگۈن ئومۇمىي كەلگۈن ئاپىتى قېتىم سانىنىڭ %24.8 نى، زىيىنى ئومۇمىي كەلگۈن ئاپەتى زىيىنىنىڭ %10.5 نى ئىگىلەيدۇ. ستاتىستىكا قىلىنىشىچە، كەلگۈن ئاپىتىنىڭ يۈز بېرىش قېتىم سانىدا يىلدىن ـ يىلغا ئېشىپ بېرىش يۈزلىنىشى كۆرۈلگەن: 50 ـ يىللاردا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى 10.2 قېتىم كەلگۈن ئاپىتى يۈز بەرگەن بولسا، 80 ـ يىللارغا كەلگەندە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى 22.5 قېتىم يۈز بېرىپ، 80 ـ يىللاردىكى يىللىق ئوتتۇرىچە كەلگۈن ئاپىتى زىيىنى 60 ـ، 70 ـ يىللاردىكىگە قارىغاندا ئون ھەسسە ئاشقان. جەنۇبىي شىنجاڭدا كەلگۈن ئاپىتى شىمالىي شىنجاڭغا قارىغاندا كۆپ يۈز بېرىدۇ، جەنۇبىي شىنجاڭدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 9.2 قېتىم، شىمالىي شىنجاڭدا بولسا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 4.8 قېتىم كەلگۈن ئاپىتى يۈز بېرىدۇ؛ قارا يامغۇر كەلگۈن ئاپىتىنىڭ يۈز بېرىشى ئەڭ كۆپ بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 7.5 قېتىم كۆرۈلۈپ، تۈرلۈك كەلگۈن ئاپەتلىرىنىڭ %50 نىدىن كۆپرەكنى ئىگىلەيدۇ.

يەر تەۋرەش ئاپىتى بەش بالدىن يۇقىرى يەر تەۋرەشنى كۆرسىتىدۇ. بۇ تەبىئىي ئاپەتلەر ئىچىدىكى ئىنتايىن ئېغىر ئاپەتلەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ باشقا ئاپەتلەرگە قارىغاندا كەلتۈرىدىغان زىيىنى زور بولۇپ، يۈز بېرىش ۋاقتى قىسقا، ئۆلگەن، يارىلانغانلار كۆپ بولىدۇ. شىنجاڭدا 1716 ـ يىلى تېكەستە 7.5 بال يەر تەۋرىگەندىن تارتىپ 1999 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى كۈچاردا 5.6 بال يەر تەۋرىگەنگە قەدەر بولغان يەر تەۋرەشلەرنىڭ زىيىنىنى ستاتىستىكا قىلىشتىن مەلۇم بولۇشىچە، 50 قېتىم بەش بالدىن يۇقىرى يەر تەۋرىگەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە يەتتە قېتىم 5.0 بالدىن 5.9 بالغىچە، 28 قېتىم 6.0 بالدىن 6.9 بالغىچە، 11 قېتىم 7.0 بالدىن 7.9 بالغىچە، تۆت قېتىم سەككىز بالدىن يۇقىرى يەر تەۋرىگەن. بۇنىڭ ئىچىدىكى تۆت قېتىملىق چېگرا سىرتىدا يۈز بەرگەن 5.5 ~ 8.3 بال يەر تەۋرەش شىنجاڭدا 6519 ئادەم-

نىڭ ئۆلۈشى، 31 مىڭ 402 ئادەمنىڭ يارلىنىشىنى، 28 مىڭ 216 تۇياق چارۋىنىڭ ئۆلۈشىنى، 46 مىڭ 485 ئېغىز ئۆينىڭ ئۇرۇلۇپ چۈشۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇپ، بۇۋاستە ئىقتىسادىي زىيان تەخمىنەن 2 مىليارد 513 مىليون 260 مىڭ يۈەنگە يەتكەن. 1997 ـ يىلىدىن 1998 ـ يىلىغىچە پەيزىۋات ناھىيىسىدە سەككىز قېتىم 6.0 بالدىن 6.6 بالغىچە كۈچلۈك يەر تەۋرەپ، كەلتۈرگەن ئىقتىسادىي زىيىنى 940 مىليون يۈەنگە يەتكەن. ئادەملەرنىڭ ئۆلۈش ـ يارىلىنىشى ئەڭ كۆپ بولغان بىر قېتىملىق يەر تەۋرەش 1902 ـ يىلى ئاتۇش شەھىرىدە يۈز بەرگەن 8.3 بال يەر تەۋرەش بولۇپ، 5553 ئادەم ئۆلۈپ، تەخمىنەن 9700 ئادەم يارىلانغان. كەم دېگەندىمۇ 12 قېتىملىق 6.6 بالدىن يۇقىرى يەر تەۋرەشتە يەر يۈزىدە يېرىق پەيدا بولغان، مەسىلەن، 1931 ـ يىلى كۆكتوقاي ناھىيىسىدە يۈز بەرگەن سەككىز بال يەر تەۋرەشتە يېرىلغان جاينىڭ ئۇزۇنلۇقى 156 كىلومېتىر بولۇپ، ئەڭ كەڭ يېرى 4.2 كىلومېتىرغا يەتكەن، تەۋرەش مەركىزى 63 مېتىر ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن، ئەڭ چوڭ گورىزونتال سىلجىش 14 مېتىرغا يەتكەن. يەر تەۋرەشتىن پەيدا بولىدىغان ئىككىلەمچى ئاپەتلەرنىڭ كەلتۈرىدىغان زىيىنى تېخىمۇ زور بولىدۇ.

شىنجاڭنىڭ ئۇنىۋېرسال تەبىئىي جۇغراپىيىلىك رايونلارغا ئايرىلىشى شىنجاڭ ئىككى چوڭ رايونغا، ئالتە ئىككىنچى دەرىجىلىك رايونغا، 37 ئۈچىنچى دەرىجىلىك رايونغا بۆلۈنىدۇ: (1) ئىككى چوڭ رايون: تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالي يانباغرى شىمالي شىنجاڭ ئوتتۇرا مۆتىدىل بەلۋاغ قۇرغاق چوڭ رايونىغا كىرىدۇ، تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبي يانباغرى جەنۇبي شىنجاڭ ئىللىق مۆتىدىل بەلۋاغ قۇرغاق چوڭ رايونىغا كىرىدۇ. شىمالي شىنجاڭ چوڭ رايونىنىڭ يەر كۆلىمىنىڭ %27 نى، نوپۇسىنىڭ %48 نى ئىگىلەيدۇ. يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى تۆزلەڭلىكلەرنىڭ 6℃~8℃ بولۇپ، 10℃≤ لۇق يىللىق يىغىندى تېمپېراتۇرىسى 3000℃ تىن 3500℃ قىچە، قىروسىز مەزگىلى 150 ~ 170 كۈن، يىللىق ھۆل ـ يېغىن مىقدارى ئادەتتە 150 مىللىمېتىردىن 200 مىللىمېتىرغىچە، ئوتتۇرىچە يىللىق ئېقىن چوڭقۇرلۇقى 89 مىللىمېتىر. شىمالي شىنجاڭدا قۇملۇقنىڭ چەتلىرى كالتىسىلىق قوڭۇر توپراق بولۇپ، تاغ ئالدى تۆزلەڭلىكلىرى چۆل كالتىسىلىق كۆل رەڭ توپراقنى ئاساس قىلىدۇ. تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالي يانباغرى كۆل رەڭ قوڭۇر ئورمان توپرىقى ۋە قارا چىلان توپراق بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1400~2700 مېتىر بولغان جايلىرى قويۇق شەمشاد ئورمانلىرى بىلەن قاپلانغان، چۆل بىلەن بولغان ئارىلىقى 1100 مېتىرلا كېلىدۇ. جەنۇبي شىنجاڭ چوڭ رايونى ياۋرو ـ ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىدىكى ئەڭ قۇرغاق رايون بولۇپ، يەر كۆلىمى پۈتۈن شىنجاڭ يەر كۆلىمىنىڭ %73 نى، نوپۇسىنىڭ %52 نى ئىگىلەيدۇ. يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل ـ يېغىن مىقدارى تۆزلەڭلىك رايونلىرىنىڭ 40 مىللىمېتىرغا يەتمەيدۇ، ئوتتۇرىچە يىللىق ئېقىن چوڭقۇرلۇقى 33 مىللىمېتىر. يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى تۆزلەڭلىكلەرنىڭ 10℃ ~ 11℃ بولۇپ، 10℃≤ لۇق يىللىق يىغىندى تېمپېراتۇرا ئادەتتە 4000℃ تىن ئېشىپ كېتىدۇ، قىروسىز مەزگىلى 200 ~ 220 كۈن. جەنۇبي شىنجاڭدا قۇملۇقلارنىڭ چەتلىرى قوڭۇر رەڭلىك چۆل توپرىقىدۇر؛ تاغ ئالدى تۆزلەڭلىكلىرىدە قوڭۇر رەڭلىك چۆل توپرىقى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ؛ تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبي يانباغرىلا تاغلىق كالتىسىلىق قوڭۇر توپرىقى ھېسابلىنىدۇ. چۆللۈك يۇقىرىلاپ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1700 مېتىرنىڭ يۇقىرىسىغىچە يېتىپ بارىدۇ، شالاڭ پارچە ھالەتتىكى شەمشادلىقلارنى دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3000 مېتىر ئەتراپىدىكى جايلاردىلا ئۇچراتقىلى بولىدۇ. (2) ئىككىنچى دەرىجىلىك رايون گېئومورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكىگە قاراپ شىمالدىن جەنۇبقا ئالتاي تاغلىرى، جۇڭغار ئويمانلىقى، تەڭرىتاغلىرى (يەنە جەنۇبي يانباغرى ۋە شىمالي يانباغرىغا بۆلۈنىدۇ)، تارىم ئويمانلىقى، كۇئېنلۇن تاغ سىستېمىسىدىن ئىبارەت ئالتە گېئومورفولوگىيىلىك بۆلەككە بۆلۈنىدۇ. (3) يەنە ئاساسلىق تەبىئىي ئالاھىدىلىكىگە، بولۇپمۇ سۇ، ئىسسىقلىق ئەھۋالى جەھەتتىكى پەرقىگە ئاساسەن 37 ئۈچىنچى دەرىجىلىك رايونغا ئايرىلىدۇ.

شىنجاڭ ئوتلاقلىرىنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى شىنجاڭ ئوتلاقلىرى ئافرىقا ـ ئاسىيا چۆل رايونىنىڭ شەرقىي ئۇچىغا مەنسۇپ بولۇپ، پەقەت ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىي بۆلىكىنىڭ تاغ ئالدى قىسمىدا

لا ياۋرو ـ ئاسىيا ئوتلاقلىرى دائىرىسىگە كىرىدۇ. جۇڭگودا شىنجاڭ گەنسۇ ـ نىڭشيا مۇتىدىل بەلۋاغ چۆل رايونى گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ. شىنجاڭ ئوتلاقلىرى ئىككى رايونغا، 13 كەنجى رايون ۋە 25 شۆبە رايونغا بۆلۈنىدۇ. ئىككى رايون، يەنى شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى كېسىپ ئۆتكەن تەڭرىتاغ تاغ تىزمىسىنىڭ تاغ ئومۇرتقا لىنىيىسىنى چېگرا قىلغان ھالدا شىمالىي شىنجاڭ مۇتىدىل چۆلى ـــ تاغلىق ئوتلاق رايونى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئىللىق مۇتىدىل چۆلى ـــ تاغلىق ئوتلاق رايونىغا بۆلۈنىدۇ. بۇنىڭ ئاساسىي: بىرىنچى، زونىلىق كىلىمات ئالاھىدىلىكى؛ ئىككىنچى، ئوتلاق تىپلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە بىرلىشىشى. تۈزلەڭلىك زونال تىپى گەرچە ئومۇمەن ئافرىقا ـ ئاسىيا چۆللىرىنىڭ بىر قىسمىغا مەنسۇپ بولسىمۇ، بىراق جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قۇرغاقلىق دەرىجىسى شىمالىي شىنجاڭنىڭكىدىن روشەن ھالدا يۇقىرى، شۇڭا جەنۇبىي شىنجاڭدا تارىم ئويمانلىقىنىڭ چەتلىرىدىلا ھەددىدىن ئارتۇق قۇرغاقچىلىققا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان چاتقاللارنى ئاساس قىلغان ئۆسۈملۈكلەر دىن تەركىب تاپقان يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ئۆسكەن بولۇپ، ئوتلاق سۈپىتىدە پايدىلىنىلغانلىرى كۆپ بولمىسىمۇ، تارىم دەريالىرى ھەۋزىسىدە ئېنترازوناللىق پەس جاي چىملىقلىرى بىر قەدەر ياخشى يېتىلگەن، ئۇ جەنۇبىي شىنجاڭ ئويمانلىقلىرىدىكى ئاساسلىق ئوتلاق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شىمالىي شىنجاڭدا جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي چەتلىرىدە قىسمەن چۆل ئوتلاقلىرى ۋە ئوتلاقلاشقان چۆللەر يېتىلگەن بولۇپ، نۇرغۇن چۆل ئۆسۈملۈك تىپلىرى ئاساسەن ئەمەن تۈرلىرى ۋە شورلۇق ئۆسۈملۈكلەر تۈرىدىكى يېرىم چاتقاللاردىن تەركىب تاپقان، ئويمانلىقنىڭ مەركىزىدە قۇملۇق چۆل ئوتلاقلىرى يېتىلگەن بولۇپ، ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا چارۋا بېقىش قىممىتىگە ئىگە. تاغلىق ئوتلاق تىپىنىڭ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى تاغ سىستېمىلىرىدىكى ۋېرتىكال زونا قۇرۇلمىسى مۇكەممەل بولۇپ، ئورمان زونىلىرى بىلەن تاغلىق چىملىق زونىلىرى تەڭ مەۋجۇت، بولۇپمۇ ئوتلاقلار بىلەن تاغلىق چىملىقلىرىنىڭ يېتىلىشى جەنۇبىي شىنجاڭغا قارىغاندا روشەن ھالدا ياخشى. كۆئېنلۈن تاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرىدا ئوتلاقلار ئاساسىي گەۋدىنى ئىگىلىگەن بولۇپ، چۆل ئوتلاقلىرىنىڭ نىسبىتى غەربتىن شەرققە قاراپ تەدرىجىي ئېشىپ بارىدۇ. ئالتۇنتاغدا بولسا چۆل ئوتلاقلىرى يېتەكچى تىپ بولۇپ، ئېگىز ھەم سوغۇق زونا چىملىقلىرى غەربتىن شەرققە قاراپ تەدرىجىي يوقىلىپ بارىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، شىمالىي شىنجاڭدا پەسللىك چارۋىچىلىق مەيدانلىرى گەۋدىلىك بولۇپ، ئوتلاق چارۋىچىلىقى ئىگىلىكى خېلى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە؛ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قىسمەن ئوتلاق چارۋىچىلىقىدىن باشقا، ئوتلاقلار بىلەن دېھقانچىلىق ئېتىزلىرىدا چارۋا بېقىش زىچ بىرلەشتۈرۈلگەن، بولۇپمۇ بوستانلىقلارنىڭ چەتلىرىدىكى ئوتلاقلار بىلەن دېھقانچىلىق ئېتىزلىرى بىرلەشتۈرۈلگەن دېھقانچىلىق رايونى چارۋىچىلىقىنىڭ سالمىقى زور. كەنجى رايون ئوت ـ چۆپ مەھسۇلات مىقدارى، سۈپىتى، چارۋا بايلىتىش مىقدارى ۋە بايلىتىلىدىغان چارۋا تۈرى ھەمدە ئۇنىڭدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش قاتارلىق ئامىللارنى ئاساس قىلىپ 13 كەنجى رايونغا بۆلۈنگەن، بۇنىڭ ئىچىدە شىمالىي شىنجاڭ مۇتىدىل چۆلى ـــ تاغلىق ئوتلاق رايونى ئالتە، جەنۇبىي شىنجاڭ ئىللىق مۇتىدىل بەلۋاغ چۆلى ـــ تاغلىق ئوتلاق رايونى يەتتە. 25 شۆبە رايون ئوتلاق تىپلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئوتلاق بايلىقى ئۈستۈنلۈكى ۋە چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشى ھەم تەدبىرلىرىگە ئاساسەن ئايرىلغان.

شىنجاڭ يېزا ئىگىلىكىنىڭ كىلىمات بويىچە رايونلارغا ئايرىلىشى شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك رايونلىرى ئۈچ كىلىمات بەلۋېغىغا، سەككىز يېزا ئىگىلىك كىلىمات رايونىغا ۋە 22 يېزا ئىگىلىك كىلىمات زونىسىغا ئايرىلىدۇ: (1) كىلىمات بەلۋېغى. ئىسسىقلىق مىقدارى شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدىكى يېتەكچى ئامىل، شۇڭا 0℃< يەنىدى تېمپېراتۇرا بىرىنچى دەرىجىلىك رايونغا ئايرىشنىڭ ئاساسىي كۆرسەتكۈچى قىلىنغان. شىنجاڭ ئىلىق مۇتىدىل بەلۋاغ (0℃< يەنىدى تېمپېراتۇرىسى 4000℃~5000℃، قىروسىز مەزگىلى 180~215 كۈن)، ئوتتۇرا مۇتىدىل بەلۋاغ (0℃< يەنىدى تېمپېراتۇرىسى 2400℃~4000℃، قىروسىز مەزگىلى 120~185 كۈن) ۋە ئېگىزلىك سوغۇق بەلۋېغى (0℃< يەنىدى تېمپېراتۇرىسى 500℃>، ئەڭ ئىسسىق ئايلارنىڭ ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 6℃<) قاتارلىق ئۈچ كىلىمات بەلۋېغىغا ئايرىلغان. (2) كىلىمات رايونى. زونىسىز يېزا ئىگىلىك كىلىمات تىپىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان

رايون بولۇپ، شىنجاڭ ئىسسىقلىق مىقدارى كۆرسەتكۈچىگە ئاساسەن، تۇرپان ۋىلايىتى، قۇمۇل ۋىلايىتى، جۇڭغار ۋىلايىتى، جۇڭغار ۋىلايىتىنىڭ شىمالىي قىسمى، غەربىي قىسمى ۋە بورتالا دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، ئىلى دەريا سى ۋادىسىنىڭ شەرقىي قىسمى، تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي يانباغرى، موڭغۇلكۆرە، باركۆل ۋىلايىتى ئېگىز ھەم سوغۇق تاغلىق رايونى، پامىر ـ كۇنلۇن تاغلىق رايونى قاتارلىق سەككىز يېزا ئىگىلىك كىلىمات رايونىغا ئايرىلغان. (3) كىلىمات زونىسى. يۇقىرىدىكى كىلىمات رايونلىرى ئاساسىدا ھەمدە ھەرقايسى جايلارنىڭ يېزا ئىگىلىك كىلىمات شارائىتىدىكى پەرقلەرگە ئاساسەن، پۈتۈن شىنجاڭ 22 يېزا ئىگىلىك كىلىمات زونىسىغا ئايرىلغان.

شىنجاڭنىڭ كىلىمات بوينچە رايونلارغا ئايرىلىشى شىنجاڭ بەش كىلىمات بەلۋېغى، 14 كىلىمات چوڭ رايونى، 63 كىلىمات كىچىك رايونىغا ئايرىلىدۇ: (1) بىرىنچى دەرىجىلىك رايونغا ئايرىشتا، شىنجاڭنىڭ گورىزونتال ۋە ۋېرتىكال يۇنىلىشىلىك كىلىمات بەلۋاغلىرىنىڭ روشەنلىكى كۆزدە تۇتۇلۇپ، 10℃≤ بولغان يىغىندى تېمپېراتۇرا ۋە 10℃≤ بولغان يىغىندى تېمپېراتۇرا كۈن سانىدىن ئىبارەت قوش ئۆلچەم قوللىنىلىپ، شىنجاڭ سوغۇق بەلۋاغ، سوغۇق بەلۋاغ، سۇب سوغۇق مۇتىدىل بەلۋاغ ، مۇتىدىل بەلۋاغ، ئىللىق مۇتىدىل بەلۋاغدىن ئىبارەت بەش كىلىمات بەلۋېغىغا ئايرىلغان (تۆۋەندىكى جەدۋەلگە قارالسۇن) . مەسىلەن: تۇرپاننىڭ 10℃≤ بولغان يىغىندى تېمپېراتۇرىسى 5500℃ قا يېتىدۇ، شۇڭا بۇنىلا كۆرسەتكۈچ قىلغاندا، تۇرپان ئوتتۇرا ئاسىيا ئىسسىق بەلۋېغى (5100℃~6500℃) غا ئايرىلىدۇ. لېكىن بۇ رايوننىڭ 10℃≤ بولغان يىغىندى تېمپېراتۇرا كۈنى 216 كۈن بولغاچقا، ئىللىق مۇتىدىل بەلۋاغقا كىرىدۇ. تاغلىق ۋە ئېگىزلىكلەرنىڭ پەرقى، يەنى قۇياش رادىئاتسىيىسىنىڭ تېمپېراتۇرىنى تولۇقلاش رولىنى ئويلاشقان ئاساستا، پامىر، كۇنلۇن ۋە قارا قورۇم تاغلىرى يەنە ئۈچ كىلىمات بەلۋېغىغا ئايرىلىپ، شىزاڭ كىلىمات بەلۋېغىغا ئۇلاشتۇرۇلغان. (2) ئىككىنچى دەرىجىلىك كىلىمات رايونىغا ئايرىشتا، يىللىق ھۆل ـ يېغىن مىقدارى ئاساسىي كۆرسەتكۈچ، قۇرغاقلىق دەرىجىسى قوشۇمچە كۆرسەتكۈچ قىلىنىپ، شىنجاڭ 14 كىلىمات چوڭ رايونىغا ئايرىلغان. (3) مۇقىم قىروسىز مەزگىل (كۈندىلىك ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 0℃ تىن مۇقىم ھالدا ئاشقان دەسلەپكى مەزگىل ۋە ئاخىرقى مەزگىل ئارىلىقىدىكى كۈن سانى) ئاساسىي كۆرسەتكۈچ، ئەڭ ئىللىق ئايلارنىڭ ئوتتۇرىچە ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى قوشۇمچە كۆرسەتكۈچ قىلىنىپ، شىنجاڭ 63 كىلىمات كىچىك رايونىغا ئايرىلغان.

شىنجاڭدىكى بەش چوڭ كىلىمات بەلۋېغى ۋە ئايرىش كۆرسەتكۈچى

		كۈندىلىك ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 10℃≤ بولغان كۈن سانى	10℃≤ بولغان يىغىندى تېمپېراتۇرا	ئەڭ ئىللىق ئايلارنىڭ ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى	كۈندىلىك ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 0℃≤ بولغان كۈن سانى
I	سوغۇق بەلۋاغ	10 ~ 0	201 ~ 0	>5	101
I	سۇب سوغۇق بەلۋاغ	50 ~ 11	1001 ~ 200	10~6	181 ~100
II	سوغۇق مۇتىدىل بەلۋاغ	100 ~ 51	1600 ~ 1000	18 ~ 10	200 ~ 180
IV	مۇتىدىل بەلۋاغ	180 ~ 101	3400 ~ 1600	25 ~ 19	250 ~ 200
V	ئىللىق مۇتىدىل بەلۋاغ	220 ~ 181	5500 ~ 3900	27 ~ 26	350 ~ 251

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ كىلىمات بوينچە رايونلارغا ئايرىلىشى

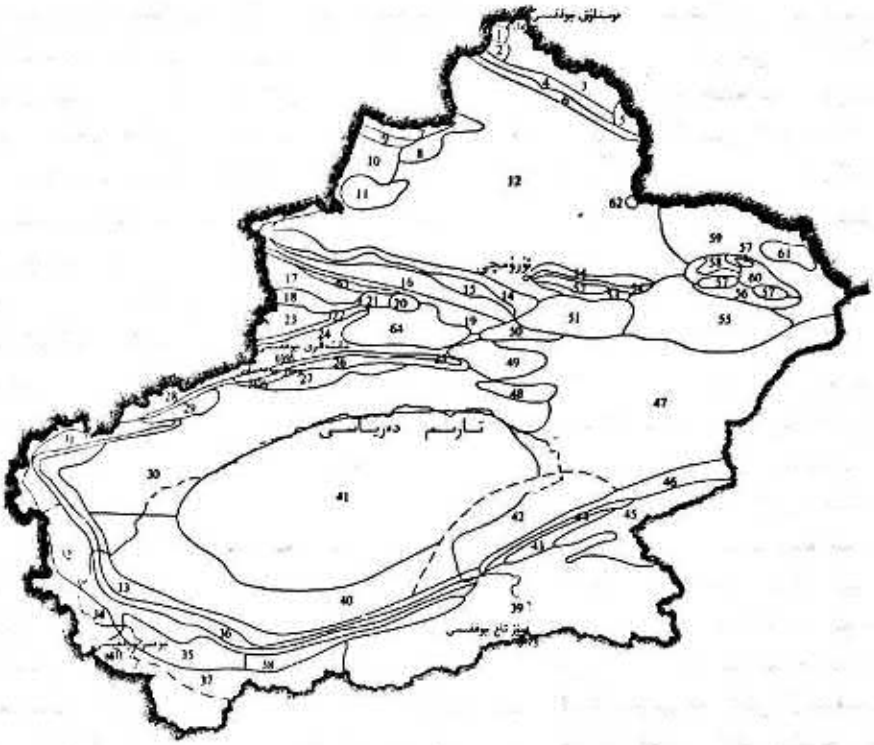

1. IB1(1) 2. IIA2(2) 3. IIB2(1) 4. IIIB3(1) 5. IIC3(1) 6. IIIC3(1) 7. IIB2(2) 8. IIIC3(2)
9. IIB3(2) 10. ND3(2) 11. IIIC3(3) 12. IVD3(1) 13. IB1(3) 14. IIIB3(3) 15. IIB2(3) 16. IB1(2)
17. IVC4(1) 18. IIB2(5) 19. IIC2(1) 20. IIA2(1) 21. IIIA3(1) 22. IIB2(6) 23. IIIC3(9) 24. IB1(7)
25. IIB2(4) 26. IIIC3(8) 27. IVC4(5) 28. IB1(5) 29. IVC4(4) 30. VE4(5) 31. IIC2(6) 32. IIC2(3)
33. IVC3(5) 34. IB1(6) 35. IIC2(4) 36. IIIC3(10) 37. IC1(2) 38. IC1(1) 39. ID1(1) 40. VE4(6)
41. VE4(7) 42. V4(8) 43. IIC2(5) 44. ID3 45. ID1(2) 46. VD3(1) 47. VE4(4) 48. IIIC3(7)
49. IVC4(2) 50. IIIC3(6) 51. VE4(1) 52. IB1(4) 53. IIIC3(5) 54. IIIB3(4) 55. VE4(2) 56. IIC2(2)
57. IC2(1) 58. IVC3(1) 59. IVE3(1) 60. IIIC3(4) 61. VE4(3) 62. IID2(1) 63. IVC3(2) 64. IIC2(1)

شىنجاڭنىڭ يەر شەكلى بوينچە رايونلارغا ئايرىلىشى شىنجاڭ بەش چوڭ يەر شەكلى چوڭ رايونغا، 15 يەر شەكلى كەنجى رايونغا ۋە 76 يەر شەكلى كىچىك رايونغا ئايرىلىدۇ: (1) رايونلارنىڭ گېئولوگىيىلىك تۈزۈلمىسى ۋە يەر شەكلى ھالىتى ئەندىزىسىدىكى پەرقلىرىگە ئاساسەن، شىنجاڭ بەش چوڭ يەر شەكلى رايونىغا بۆلۈنىدۇ. (2) يەر شەكلىنىڭ شەكللىنىشىدىكى تۈرلۈك تاشقى تەسىر كۈچلەر (كىلىمات، ئېقىن سۇ، قۇرغاقچىلىقتىن يالىنىش قاتارلىقلارنىڭ رولى) ۋە يېڭى تۈزۈلمە رولىغا ئاساسەن، شىنجاڭ 15 يەر شەكلى كەنجى رايونىغا بۆلۈنىدۇ. (3) ئاساسەن يەر شەكلىنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشىگە ۋە مۇۋاپىق پايدىلىنىش تەدبىرىگە ئاساسەن، 76 يەر شەكلى كىچىك رايونىغا بۆلۈنىدۇ. بۇ خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىدا بىۋاسىتە رولغا ۋە قىممەتكە ئىگە، بولۇپمۇ ئۇ بوستانلىقلارنىڭ تەرەققىياتى ۋە بوستانلىق ئېكولوگىيىسى يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم.

شىنجاڭ يېزا ئىگىلىكىنىڭ يەر شەكلى بوينچە رايونلارغا ئايرىلىشى شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك يەر شەكلىنى ئالتە چوڭ رايون، 26 رايون ۋە 105 كىچىك رايونغا ئايرىشنىڭ لايىھىسى: (1) چوڭ رايون. گېئوتېكتونىكلىق بىرلىك، يېڭى گېئوتېكتونىكلىق ھەرىكەت قاتارلىق ئىچكى كۈچلەر رولىنى ئۆلچەم قىلىپ، شىنجاڭنى ئالتاي تېغى ۋە بەيتىك تېغى رايونى، جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىدىكى تاغلىق رايونى، جۇڭغار ئويمانلىقى رايونى، تەڭرىتاغ تاغلىق رايونى، تارىم ئويمانلىقى ۋە كۇئېنلۇن ـ ئالتۇنتاغ رايونى قاتارلىق ئالتە چوڭ رايونغا بۆلۈش. (2) رايون. گېئوتېكتونىكا ۋە يېڭى گېئوتېكتونىكلىق ھەرىكەتنىڭ رايونلۇق ئالاھىدىلىكىگە، يەر شەكلى تىپلىرىنىڭ بەرىكىشى ۋە ھەر خىل يەر شەكللىرىنىڭ شەكللىنىش سەۋەبلىرى ھەم تەرەققىيات تارىخىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋىتىگە ۋە باغلىنىشچانلىقىغا ھەمدە مورفولوگىيىسىدىكى ئوخشاشلىققا، يېتەكچى رول ئوينايدىغان تاشقى ئامىللار رولى جەريانى، سۇ، ئىسسىقلىق ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش شارائىتلىرى، ئۆزگەرتىش ۋە

پايدىلىنىش يۇنىلىشىنىڭ بىردەك بولۇشى قاتارلىقلارغا ئاساسەن، شىنجاڭنى 26 يېزا ئىگىلىك يەر شەكلى رايونىغا بۆلۈش. (3) كىچىك رايون. بىر خىل يەر شەكلى تىپى، ھالىتى ھەمدە يەر تۈزۈلۈشىنىڭ ئاساسەن ئوخشاشلىقىغا، بىر خىل گېئومورفولوگىيىلىك لاندشافت ۋە خاس ئالاھىدىلىكنى شەكىللەندۈرگەن ئېكولوگىيە ۋە مۇھىت سىستېمىسىغا، يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى، پايدىلىنىش ۋە ياخشىلاش شارائىتلىرىنىڭ ئوخشاشلىقىغا ئاساسلىنىپ، شىنجاڭنى 105 يېزا ئىگىلىك يەر شەكلى كىچىك رايونىغا بۆلۈش. مەسىلەن، قارا شەھەر ئويمانلىقىنى چۆرىدىگەن كەل-كۈن چۆكۈندى - ئېقىندى تۈزلەڭلىكى كىچىك رايونى، كۆنچى دەريىاسى دېلتىسى كىچىك رايونى قاتارلىقلار.

شىنجاڭنىڭ تۈپراق جۇغراپىيىسى بويىچە رايونلارغا ئايرىلىشى بۇنىڭدا شىنجاڭ تۈپرىقىنىڭ ئىنىۋىت كىلىماتى ۋە گېئومورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، مۇنداق ئىككى پرىنسىپ گەۋدىلەندۈرۈلگەن: (1) ئۇنۇمۇرسالىق. تۈپراق يېپىنچىسى قۇرۇلمىسى، تۈپراقنىڭ تارقىلىش قانۇنىيىتى، ئالاھىدىلىكى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى ھەمدە بۇ ئالاھىدىلىكلەرنى بەلگىلەيدىغان بارلىق تەبىئىي جۇغراپىيىلىك ئامىللارنى تەھلىل قىلىش، شۇنىڭدەك ئىنسانلار پائالىيىتى، بولۇپمۇ سۇغىرىلىدىغان بوستانلىق يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەسىرىنى ئويلىشىش. (2) زونىلىقى. تۈپراق ۋە يېزا ئىگىلىكىنىڭ زونىلىقى ئۇقۇمىنى تۈپراق جۇغراپىيىسى بويىچە رايونلارغا ئايرىشنىڭ مۇھىم نەزەريىۋى ئاساسى ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك بىرلىك سىستېمىسىغا ئايرىشنىڭ ئاساسى قىلىش. بۇنىڭغا ئاساسەن، شىنجاڭنىڭ تۈپراق جۇغراپىيىسى بويىچە رايونلارغا ئايرىلىش سىستېمىسى مۇنداق: تۈپراق زونىلىرى ۋە سۇب زونىلىرى (1 - دەرىجىلىك) ، تۈپراق رايونلىرى ۋە كەنجى رايونلىرى (2 - دەرىجىلىك) ، يەر رايونلىرى ۋە كەنجى يەر رايونلىرى(3- دەرىجىلىك) . شىنجاڭنىڭ تۈپراق زونىلىرى ئاساسەن كەڭلىكنى بويلاپ سوزۇلغان بولۇپ، ئۇلارنى شىمالدىن جەنۇبقا قارىتا تۆت زونىغا، يەنى شىمالىي شىنجاڭ يېرىم چۆل كالتىسىلىق قوڭۇر تۈپراق زونىسى، شىمالىي شىنجاڭ تاغ ئالدى يېرىم چۆل كالتىسىلىق كۆل رەڭ تۈپراق زونىسى، شىمالىي شىنجاڭ قوڭۇر چۆل تۈپرىقى — كۆل رەڭ چۆل تۈپرىقى زونىسى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ قوڭۇر چۆل تۈپرىقى زونىسىدىن ئىبارەت تۆت زونىغا بۆلۈشكە بولىدۇ. تۈپراق رايونلىرى 15 تۈزلەڭلىك تۈپراق رايونى، 18 تاغلىق تۈپراق رايونى بولۇپ، جەمئىي 33 تۈپراق رايونىغا ئايرىلغان. تۈپراق - يەر شەكلى پرىنسىپىغا ئاساسەن، شىنجاڭنى يەنە 99 يەر رايونىغا ئايرىشقا بولىدۇ، بۇنىڭ 56 سى تۈزلەڭلىك يەر رايونى، 43 ى تاغلىق يەر رايونى.

شىنجاڭنىڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بويىچە رايونلارغا ئايرىلىشى شىنجاڭ ياۋرو - ئاسىيا ئوتلاق رايونى، ئاسىيا - ئافرىقا چۆل رايونىدىن ئىبارەت ئىككى يېپىنچا ئۆسۈملۈك رايونىغا بۆلۈنىدۇ. مۇشۇ ئاساستا زونىلىق (كەڭلىك زونىسى، ئۇزۇنلۇق زونىسى ۋە ۋېرتىكال زونا) ، ئۆستۈنلۈككە ئىگە تۈرلەردىن پايدىلىنىش ياكى تۈركۈم ھاسىل قىلغۇچى تۈرلەرنىڭ جۇغراپىيىلىك تەركىبى ھەمدە يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ۋە ئىنسانلارنىڭ تەسىرى ئويلىشىلىپ، شىنجاڭ بەش يېپىنچا ئۆسۈملۈك كەنجى رايونى، توققۇز يېپىنچا ئۆسۈملۈك رايونىغا ئايرىلغان. شىنجاڭنىڭ ئوتلاق رايونلىرى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي، شىمالىي ئىككى چېتىگە تارقالغان، ئۇنىڭدىكى تۈركۈم ھاسىل قىلغۇچى تۈرلەرنىڭ ھەممىسى ياۋرو - ئاسىيا ئوتلاقلىرى تىپىدىكى سىلو قاتارلىق غۇژەك ئۆسىدىغان باشاقلىق ئوت - چۆپلەرنى ئاساس قىلىدۇ. ماكان جەھەتتىكى جۇغراپىيىلىك جايلىشىشىدىمۇ ياۋرو - ئاسىيا ئوتلاق رايونى بىلەن تۇتىشىپ بىر گەۋدە ھاسىل قىلىدۇ، شۇڭا شىنجاڭنىڭ ئوتلاق رايونلىرى ياۋرو - ئاسىيا ئوتلاق رايوننىڭ تەركىبىي قىسمىغا مەنسۇپ. شىنجاڭنىڭ چۆللۈكلىرى گەرچە ئاسىيا - ئافرىقا چۆللۈكلىرىنىڭ بىر قىسمى دېيىلسىمۇ، لېكىن غەربىي قىسىم ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قازاقىستان چۆللۈكلىرى ۋە شەرقتىكى خېشى كا - رىدورى — ئالاشەن چۆللىرىنىڭ ھەممىسى تېخىمۇ قۇرغاق. تەكرىتاغ تاغ سىستېمىسىنى چۆللۈكلەر ئوراپ تۇرغاچقا، قۇرغاق رايوندىكى نەم ئارالغا ئوخشاپ قالغان. پامىر، كۇئېنلۇن تاغلىرى، قارا قورۇم تاغلىرى ۋە ئالتۇنتاغ قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆستۈنلۈككە ئىگە چۆل تىپلىرى ئىگىلىگەن. پەقەت ئېگىز تاغ زونىلىرى بىلەن چىڭخەي - شىزاڭ ئېگىزلىكى بىرىكىپ بىر گەۋدىگە ئايلانغان ئېگىزلىك ئۆستىدىلا ئېگىز ھەم سوغۇق زونا ئوتلاقلىرى تىپى بېتىلگەن.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ بېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بويىچە رايونلارغا ئايرىلىشى

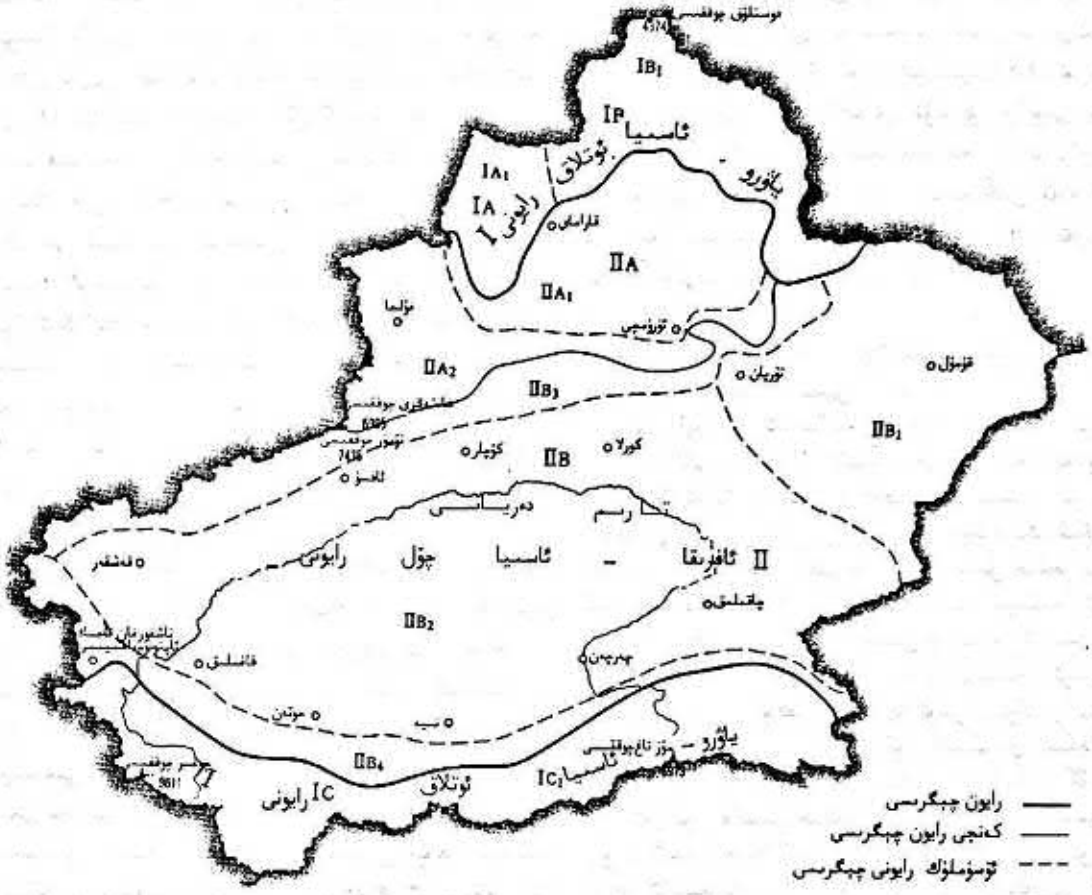

I . ياۋرو ـ ئاسىيا ئوتلاق رايونى I A قارا دېڭىز بويلىرى ـ قازاقىستان مۆتىدىل بەلۋاغ ئوتلاق كەنجى رايونى I A1 جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسىم تاغلىقلىرى ئوتلاق رايونى I B ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمى مۆتىدىل بەلۋاغ ئوتلاق كەنجى رايونى I B1 ئالتاي تاغلىرى — بەيتىك تېغى ئوتلاق رايونى I C چىڭخەي ـ شىزاڭ ئېگىزلىكى ئېگىز ھەم سوغۇق زونا ئوتلاق كەنجى رايونى I C1 شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمى ئېگىز ھەم سوغۇق زونا ئوتلاق رايونى I A ئاسىيا چۆل رايونى II ئافرىقا جۇڭغاربىيە.قازاقىستان چۆل كەنجى رايونى I A1 جۇڭغار ئويمانلىقى بىرىم چاتقال چۆل بېپىنچا ئۆسۈملۈك رايونى II A2 شەرقىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرى ئوتلاق ـ شەمشاد ئورمىنى ۋە ئېگىز تاغ چىملىق بېپىنچا ئۆسۈملۈك رايونى I B ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمى چۆل كەنجى رايونى I B1 شەرقىي شىنجاڭ شىبغىللىق چۆللۈكى چاتقال چۆل بېپىنچا ئۆسۈملۈك رايونى I B2 تارىم ئويمانلىقى چاتقال چۆل بېپىنچا ئۆسۈملۈك رايونى I B3 تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي يانباغرى چۆل ۋە تاغلىق ئوتلاق بېپىنچا ئۆسۈملۈك رايونى I B4 پامىر — كۇنلۇن — ئالتۇنتاغ تاغلىق چۆل ۋە ئېگىز تاغ ئوتلاق بېپىنچا ئۆسۈملۈك رايونى.

شىنجاڭنىڭ سۇ رايى بويىچە رايونلارغا ئايرىلىشى « شىنجاڭ گىدروگرافىيىسى» دىكى يەر ئۈستى ئېقىن مىقدارى، ئېقىننىڭ يىل ئىچىدىكى ئۆزگىرىشى، دەريا سۈلىرىنىڭ تولۇقلىنىش مەنبەسى قاتارلىق كۆرسەتكۈچلەرگە ئاساسەن، ئىككى بىرىنچى دەرىجىلىك رايون (رايون)، ئون زونا (ئىككىنچى دەرىجىلىك رايون)، 28 دائىرە (ئۈچىنچى دەرىجىلىك رايون) دىن ئىبارەت سۇ رايى بويىچە رايونلارغا ئايرىش ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بىرىنچى دەرىجىلىك رايون (رايون) شىنجاڭ يەر ئۈستى ئېقىن مىقدارىنىڭ شەكىللىنىشىنى يېتەكچى گىدرولوگىيىلىك جەريان، ئېقىنلارنىڭ تارقىلىپ يوقىلىشىنى مۇھىم گىدرولوگىيىلىك ھادىسە قىلغان ھەمدە ئون مىللىمېتىرلىق يىللىق ئېقىن چوڭقۇرلۇقى تەڭ قىممەت سىزىقىنى ئۆلچەم قىلغان ئاساستا، شىنجاڭنىڭ تاغلىق ئېقىن شەكىللىنىش رايونى ۋە تۈزلەڭلىك ئېقىن تارقىلىپ يوقىلىش رايونىغا بۆلۈنۈشىدىن ئىبارەت. ئىككىنچى دەرىجىلىك رايون دەريالارنىڭ سۇ مىقدارىنىڭ يىل ئىچىدىكى ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى ئۆلچەم قىلىپ ئايرىلغان. ئۇ دەريالارنىڭ تولۇقلىنىش مەنبەسىنىڭ قانۇنىيەتلىكلىكىنى ئەكس

ئەتتۇرىدۇ. شۇنىڭا، ئېقىن شەكىللىنىش رايونى ئالتاي، چۆچەك، ئىلى، تەڭرىتاغلىرى، پامىر، كۇنلۇنلۇندىن ئىبارەت ئالتە زونىغا بۆلۈنگەن. ئېقىن تارقىلىپ يوقىلىش رايونى ئېقىننىڭ تارقىلىپ يوقىلىش دەرىجىسىگە ئاساسەن، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي تەرىپى ئېقىن تارقىلىپ يوقىلىش زونىسى، جۇنغار ئېقىنسىز زونىسى، جەنۇبىي شىنجاڭ ئېقىن تارقىلىپ يوقىلىش زونىسى ۋە، تەكلىماكان ئېقىنسىز زونىسى قاتارلىق جەمئىي ئون زونىغا ئايرىلغان. ئۇچىنچى دەرىجىلىك رايون سۇ بايلىقىنىڭ ئېچىپ پايدىلىنىش شارائىتىنى ئۆلچەم قىلىپ جەمئىي 28 دائىرىگە ئايرىپ چىقىلغان. (تۆۋەندىكى سۇ رايى بويىچە رايونلارغا ئايرىلىش خەرىتىسىگە قاراڭ)

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ سۇ رايى بويىچە رايونلارغا ئايرىلىشى

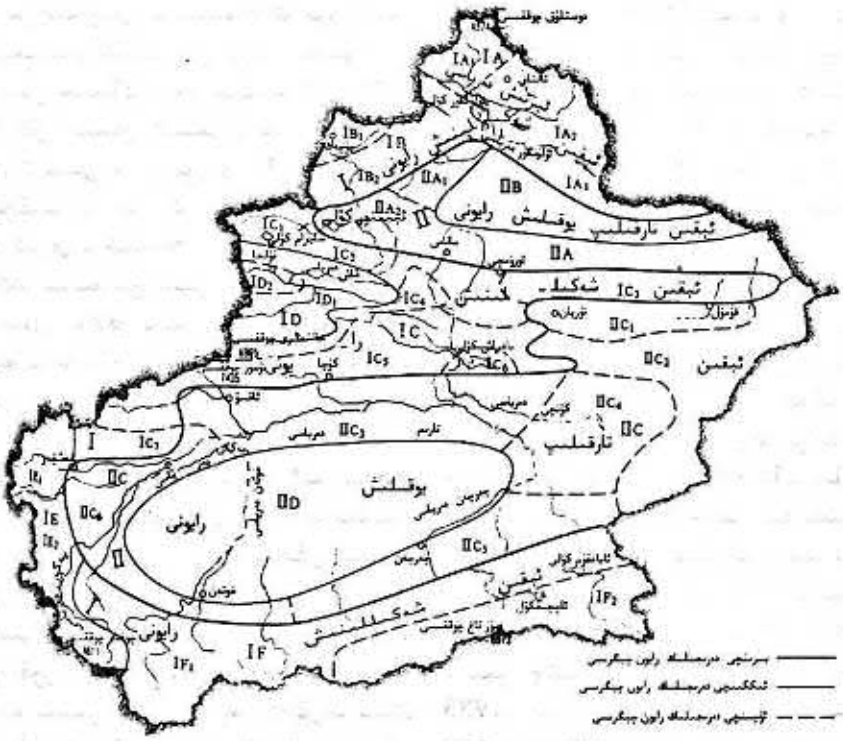

I ئېقىن شەكىللىنىش رايونى I A ئالتاي ئېقىن شەكىللىنىش زونىسى، I A_1 قاناس دائىرىسى، I A_2 كۆكتوقاي دائىرىسى، I A_3 ئۇلۇنگۇر دائىرىسى، I B چۆچەك ئېقىن شەكىللىنىش زونىسى، I B_1 دۆربىلجىن دائىرىسى، I B_2 قوبۇقسار دائىرىسى، I C تەڭرىتاغلىرى ئېقىن شەكىللىنىش زونىسى، I C_1 بورتالا دائىرىسى، I C_2 مانىاس دائىرىسى، I C_3 گۈچۈڭ دائىرىسى، I C_4 تەڭرىتاغلىرى قار ـ مۇز دائىرىسى، I C_5 باي دائىرىسى، I C_6 قارا شەھەر دائىرىسى، I C_7 كەلپىن دائىرىسى، I D ئىلى ئېقىن شەكىللىنىش زونىسى، I D_1 تېكەس دائىرىسى، I D_2 ئىلى دائىرىسى، I E پامىر ئېقىن شەكىللىنىش رايونى، I E_1 قىزىل دائىرىسى، I E_2 يەكەن دائىرىسى، I F كۇنلۇنلۇن تاغلىرى ئېقىن شەكىللىنىش زونىسى، I F_1 كۇنلۇنلۇن دائىرىسى، I F_2 شىمالىي شىزاڭ دائىرىسى II ئېقىن تارقىلىپ يوقىلىش رايونى II A تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي تەرىپى ئېقىن تارقىلىپ يوقىلىش زونىسى، II A_1 مانىاس كۆلى دائىرىسى، II A_2 تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكى دائىرىسى، II B جۇنغار ئېقىنسىز زونىسى، II C جەنۇبىي شىنجاڭ ئېقىن تارقىلىپ يوقىلىش زونىسى، II C_1 تۇرپان ـ قومۇل دائىرىسى، II C_2 گاشۇن چۆللۈكى دائىرىسى، II C_3 ئاقسۇ دائىرىسى، II C_4 لوپنور كۆلى دائىرىسى، II C_5 چەرچەن دائىرىسى، II C_6 قەشقەر دائىرىسى، II D تەكلىماكان ئېقىنسىز زونىسى

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئاتلىسى 1909 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىدىكى شەرق ئىلىمى جەمئىيىتى تۈزگەن «شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ خەرىتىسى» ھازىر ساقلىنىۋاتقان ئەڭ تەپسىلىي ۋە مۇكەممەل بولغان شىنجاڭنىڭ قەدىمىي ئاتلىسى («شىنجاڭ تەزكىرىسى» نىڭ خەرىتە قىسمىغا مەنسۇپ) ھېسابلىنىدۇ. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان، 1966 - يىلى شىنجاڭ ئۇلۇچەش - سىزىش باشقارمىسى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاتلىسى» (خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە ئىككى خىل نۇسخىدا) نى تۈزۈپ نەشر قىلدى. 1983 - يىلى 10 - ئايدا شىنجاڭ ئۇلۇچەش - سىزىش ئىدارىسى «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىقتىساد ئاتلىسى» نى تۈزۈپ نەشر قىلدى. 1984 - يىلى شىنجاڭ گىدرولوگىيە باش پونكىتى «شىنجاڭ قارا يامغۇر ئاتلىسى» ۋە «شىنجاڭ يەر ئاستى سۇيى ئاتلىسى» نى تۈزدى. 1984 - يىلى شىنجاڭ گېئولوگىيە - كان ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ تېلېتېخنىكا مەركىزى «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ تېپىك ئاۋىئاتسىيە سۈرەتلىرى ئاتلىسى» نى تۈزدى. 1986 - يىلى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى شىنجاڭ بىئولوگىيە - تۈپراق تەتقىقات ئورنى «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ تۈپراقتىكى ئۇنۇملۇك مىكرو ئېلېمېنتلارنىڭ تارقىلىش ئاتلىسى» نى تۈزدى. 1988 - يىلى 9 - ئايدا شىنجاڭ گېئولوگىيە - كان ئىشلىرى ئىدارىسى تەتقىقات ئورنى «شىنجاڭ قەدىمىي جۇغراپىيە ئاتلىسى» نى تۈزدى. 1995 - يىلى شىنجاڭ ئۇلۇچەش - سىزىش ئىدارىسى پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ئۇنىۋېرسال ئاتلىسىنى تۈزدى، بۇ ئاتلاس قاتتىق مۇقاۋىلىق، سەككىز فورماتلىق، خەرىتە سانى 95 پارچە بولۇپ، 15 پارچە مەخسۇس خەرىتە ۋە 80 پارچە ئادەتتىكى خەرىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدىكى مەخسۇس خەرىتىلەر نوپۇس، مىللەت، قاتناش، يەر تۈزۈلۈشى، گىدروگېئولوگىيە، كىلىمات، سۇ ئىشلىرى، تۈپراق، يېپىنچا ئۆسۈملۈك، نېفىت، سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، چارۋىچىلىق ۋە ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكىتۈەننىڭ جايلىشىشى قاتارلىق خەرىتىلەردىن تىبارەت؛ ئادەتتىكى خەرىتىلەر ئىچىدە جۇڭگونىڭ مەمۇرىي رايونلىرى خەرىتىسى، شىنجاڭنىڭ مەمۇرىي رايونلىرى خەرىتىسى، 13 پارچە ۋىلايەت، ئوبلاستلار خەرىتىسى، 53 پارچە شەھەر (ناھىيە) خەرىتىسى، بىر پارچە كوچا رايونى خەرىتىسى ۋە سەككىز پارچە چوڭايتىلغان خەرىتە قاتارلىقلار بار. ماسشتابلىرى: جۇڭگونىڭ مەمۇرىي رايونلىرى خەرىتىسى 1:17000000 ، شىنجاڭنىڭ كىلىمات خەرىتىسى 1:13750000؛ شىنجاڭنىڭ مەمۇرىي رايونلىرى خەرىتىسى ۋە كىلىمات خەرىتىسىدىن باشقا، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ مەخسۇس خەرىتىلىرى 1:5500000 ماسشتابلىق، باشقا خەرىتىلەرنىڭ ماسشتابلىرى 1:125000 ~ 2750000.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەمۇرىي رايونلىرى خەرىتىسى 1949 - يىلى 12 - ئايدا شەنشى - گەنسۇ - نىڭشيا چېگرا رايونى ھۆكۈمىتىنىڭ خەلق ئىشلىرى نازارىتى 1:3000000 ماسشتابلىق «شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مەمۇرىي رايونلارغا بۆلۈنۈش خەرىتىسى» نى تۈزدى. يەنە 1958 - يىلى 5 - ئايدا شىنجاڭ خەلق ئىشلىرى نازارىتى تۈزگەن 1:2000000 ماسشتابلىق «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەمۇرىي رايونلارغا بۆلۈنۈش خەرىتىسى» ، 1960 - يىلى 1 - ئايدا شىنجاڭ گېئولوگىيە ئىدارىسىنىڭ ئۇلۇچەش- سىزىش چوڭ ئەترىتى تۈزگەن 1:2000000 ماسشتابلىق «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاسما خەرىتىسى» ، 1967- يىلى شىنجاڭ ئۇلۇچەش- سىزىش باشقارمىسى تۈزگەن 1:2000000 ماسشتابلىق «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەمۇرىي رايونلارغا بۆلۈنۈش خەرىتىسى» (خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە) ، 1969- يىلى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى شىنجاڭ جۇغراپىيە تەتقىقات ئورنى تۈزگەن 1:4000000 ماسشتابلىق «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى خەرىتىسى» ، 1980- يىلى شىنجاڭ ئۇلۇچەش - سىزىش ئىدارىسى تۈزگەن 1:000000 ماسشتابلىق «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى خەرىتىسى» ، 1985- يىلى شىنجاڭ ئۇلۇچەش - سىزىش ئىدارىسى تۈزگەن 1:4000000 ماسشتابلىق «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى خەرىتىسى» ، 1989 - يىلى شىنجاڭ ئۇلۇچەش - سىزىش ئىدارىسى تۈزگەن 1:7500000 ماسشتابلىق «شىنجاڭنىڭ مەمۇرىي رايونلىرى خەرىتىسى» قاتارلىقلار بار. ئەڭ يېڭى «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەمۇرىي رايونلىرى خەرىتىسى» 1995- يىلى7- ئايدا شىنجاڭ ئۇلۇچەش- سىزىش ئىدارىسى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن، چېگدۇ خەرىتە نەشرىياتى نەشر قىلغان خەرىتىدۇر. ئۇ پۈتۈن لىستلىق رەڭلىك ئاسما خەرىتە بولۇپ، ماسشتابى 1:2500000. خەرىتىدىكىسى شىنجاڭ تەۋەلىكىدىكى مەمۇرىي رايونلار سىستېمىسى، ئۇ سەككىز ۋىلايەت (ئىلى، چۆچەك،

ئالتاي، تۇرپان، قۇمۇل، خوتەن، ئاقسۇ، قەشقەر قا-
تارلىقلار) ، بەش ئاپتونوم ئوبلاست (بايىنغولىن موڭ-
غۇل ئاپتونوم ئوبلاستى، ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاس-
تى، سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى، بورتالا موڭغۇل
ئاپتونوم ئوبلاستى، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاس-
تى) ، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك ئۇچ بىۋاسىتە قاراش-
لىق شەھەر (ئۇرۇمچى، قاراماي، شىخەنزە) ، ئوب-
لاستقا قاراشلىق ئالتە شەھەر (كۇيىتۇن، بورتالا، ساد-
جى، فۇكاڭ، كورلا، ئاتۇش) ، ۋىلايەتكە قاراشلىق
سەككىز شەھەر (غۇلجا، چۆچەك، ئالتاي، تۇرپان،
قۇمۇل، ئاقسۇ، قەشقەر، خوتەن) بىلەن 64 ناھىيە
ۋە ئالتە ئاپتونوم ناھىيە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

شىنجاڭنىڭ ئۇنىۋېرسال تەبىئىي جۇغراپـ
يىلىك رايون بويىچە ئايرىلىش خەرىتىسى

شىنجاڭنىڭ ئۇنىۋېرسال تەبىئىي جۇغراپىيىلىك رايون
بويىچە ئايرىلىش خەرىتىسى «جۇڭگونىڭ ئۇنىۋېرسال
تەبىئىي جۇغراپىيىلىك رايون بويىچە ئايرىلىش خەرىتـ
سى» نىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ، خەرىتە ماسشتابى
1:4000000، ئۇنى 1992 ـ يىلى جۇڭگو پەنلەر
ئاكادېمىيىسى جۇغراپىيە تەتقىقات ئورنى دۆلەت تەبىئىي
جۇغراپىيە ئاتلىسىدىكى تەبىئىي جۇغراپىيىلىك رايون
بويىچە ئايرىلىش خەرىتىسىگە ئاساسەن تۈزگەن. خەرىتە
مەزمۇنى ئومۇمىي جەھەتتىن تەبىئىي جۇغراپىيىلىك
رايونلار سىستېمىسى ۋە جۇغراپىيىلىك ئارقا كۆرۈنۈش
سىستېمىسى دەپ ئىككى چوڭ قىسمغا بۆلۈنىدۇ. خە-
رىتىدە تەبىئىي جۇغراپىيىلىك رايونلار سىستېمىسى
ئۈچ دەرىجىگە ئايرىلغان: بىرىنچى دەرىجىلىكىدە شىن-
جاڭ ئۈچ چوڭ بەلۋاقتا ئايرىلغان (شىمالىي شىنجاڭ
ئوتتۇرا مۆتىدىل بەلۋېغى، جەنۇبىي شىنجاڭ ئىللىق
مۆتىدىل بەلۋېغى، چىڭخەي ـ شىزاڭ ئېگىزلىك بەلۋې-
غى) ؛ ئىككىنچى دەرىجىلىكىدە شىمالىي شىنجاڭ
ئىككى زونىغا ئايرىلغان (ئوتتۇرا مۆتىدىل بەلۋاغ چۆل
ئوتلاق زونىسى ۋە چۆل زونىسى) ؛ ئۈچىنچى دەرىجىلـ
كىدە شىمالىي شىنجاڭ ئالتە رايونغا بۆلۈنگەن (ئالتاي
تېغى رايونى، ئېرتىش دەريا ـــ جۇڭغار ئويمانلـ
قىنىڭ شىمالىي قىسىم رايونى، تارباغاتاي ئويمانلىقى
رايونى، ئىلى ئويمانلىقى رايونى، جۇڭغار ئويمانلىقـ
نىڭ جەنۇبىي قىسىم رايونى، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىما-
لىي يانباغرى ۋە تاغ ئالدى تۈزلەڭلىك رايونى) ؛ خەرـ
تىدە جەنۇبىي شىنجاڭ ئىللىق مۆتىدىل بەلۋېغى بىۋا-
سىتە ئۈچىنچى دەرىجىلىك رايونغا ئايرىلغان بولۇپ، ئۇ
شەرقىي شىنجاڭ تاغ ئارىسى ئويمانلىقى رايونى، تەڭرـ
تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي يانباغرى ۋە تاغ ئېتىكى تۈزلەڭـ
لىك رايونى، تارىم ئويمانلىقى رايونىنى ئۆز ئىچىگە
ئالىدۇ. بۇ خەرىتىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈش ئاسللىرى بەش
دەرىجە بويىچە سۇ سىستېمىسى ۋە ناھىيە دەرىجىلىكتىن
يۇقىرى ئاھالىلەر رايونى، ۋىلايەت، ئوبلاست ھەمدە
بىۋاسىتە قاراشلىق شەھەرلەرنىڭ مەمۇرىي رايون چېگـ
رىسى، ئۈزۈنلۈق ۋە كەڭلىك پەرقلىرىنىڭ ئۈزۈنلۈق،
كەڭلىك تورلىرىدىن تەركىب تاپقان. 1987 ـ يىلى
جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى شىنجاڭ جۇغراپىيە تەتقـ
قات ئورنى تەرىپىدىن تۈزۈلۈپ، ئىلىم ـ پەن نەشرىيا-
تى نەشر قىلغان « شىنجاڭنىڭ ئۇنىۋېرسال تەبىئىي
جۇغراپىيىلىك رايونلار بويىچە ئايرىلىشى ھەققىدە قىس-
قىچە چۈشەنچە» دېگەن كىتابىقا قوشۇمچە قىلىنغان
«شىنجاڭنىڭ ئۇنىۋېرسال تەبىئىي جۇغراپىيىلىك را-
يونلار بويىچە ئايرىلىش خەرىتىسى» نىڭ ماسشتابى
1:12000000 بولۇپ، خەرىتىدە تەڭرىتاغلىرى چېگرا
قىلىنىپ، شىنجاڭ ئىككى بىرىنچى دەرىجىلىك رايون،
ئالتە ئىككىنچى دەرىجىلىك رايون، 37 ئۈچىنچى دەرە-
جىلىك رايونغا ئايرىلغان.

شىنجاڭنىڭ گېئومورفولوگىيىلىك خەرىتـ
سى پۈتۈن شىنجاڭنىڭ گېئومورفولوگىيىلىك خە-
رىتىسى ۋە شىنجاڭنىڭ رايونلار بويىچە گېئومورفولو-
گىيىلىك خەرىتىسى دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ: (1) پۈ-
تۈن شىنجاڭنىڭ گېئومورفولوگىيىلىك خەرىتىسى.
1965ـ يىلى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى شىنجاڭ
جۇغراپىيە تەتقىقات ئورنى تۈزگەن 1:3000000 ماسشـ
تابلىق «شىنجاڭ يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش-
نىڭ گېئومورفوگىيىلىك فاكتورلىرى خەرىتىسى» ؛
1964 ـ يىلى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ شىنجاڭـ
نى ئۇنىۋېرسال تەكشۈرۈش ئەترىتى تۈزگەن
1:2500000 ماسشتابلىق « شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم
رايونىنىڭ گېئومورفولوگىيىلىك خەرىتىسى» ؛
1988 ـ ۋە 1994 ـ يىللىرى جۇڭگو پەنلەر ئاكادې-
مىيىسى شىنجاڭ جۇغراپىيە تەتقىقات ئورنى تۈزگەن
1:1000000 ماسشتابلىق « شىنجاڭنىڭ گېئومورفو-
لوگىيىلىك تىپ خەرىتىسى» ۋە 1:1000000 ماسشـ
تابلىق « شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك گېئومورفولوگـ
يىسى ۋە رايونلارغا ئايرىلىشى خەرىتىسى» . (2) شىن-
جاڭنىڭ رايونلار بويىچە گېئومورفولوگىيىلىك خەرە-
تىسى. تۈزگۈچىسى ئورۇنغا ئاساسەن ئايرىغاندا،
1986 ـ يىلى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى جۇغراپىيە
تەتقىقات ئورنى تۈزگەن 1:1500000 ماسشتابلىق

«ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ گېئومورفولوگىيىلىك خەرىتە-سى»، 1984 ـ يىلى تۈزگەن 1:500000 ماسشتابـ-لىق «بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ گې-ئومورفولوگىيىلىك خەرىتىسى»، 1985 ـ ۋە 1987 ـ يىللىرى تۈزگەن 1:500000 ماسشتابلىق «ئالتۇنتاغ تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونىنىڭ گېئومورفو-لوگىيىلىك تىپ خەرىتىسى» ۋە «ماناس دەرياسى رايو-نىنىڭ گېئومورفولوگىيىلىك خەرىتىسى»، 1988 ـ يىلى تۈزگەن 1:100000 ماسشتابلىق «تارىم دەرياسى ھەۋزىسىنىڭ گېئومورفولوگىيىلىك خەرىتىسى» قاتار-لىقلار بار. جۈڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى لەنجو قۇملۇق تەتقىقات ئورنى 1973 ـ يىلى تۈزگەن 1:1500000 ماسشتابلىق «تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ قۇم بوران يەر شەكلى خەرىتىسى»، شىنجاڭ بىنەم يەر بايلىقىنى تەكشۈرۈش ئەترىتى 1978 ~ 1981 يىللىرى تۈزگەن 1:1000000 ماسشتابلىق «تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىما-لى قىسىم رايونىنىڭ گېئومورفولوگىيىلىك خەرىتە-سى»، 1:500000 ماسشتابلىق «تارىم ئويمانلىقـ-نىڭ جەنۇبى قىسىم رايونىنىڭ گېئومورفولوگىيىلىك خەرىتىسى»، 1:500000 ماسشتابلىق «ئالتاي ۋىلاي-تىنىڭ گېئومورفولوگىيىلىك خەرىتىسى» ۋە «ئىلى ۋىلايىتىنىڭ گېئومورفولوگىيىلىك خەرىتىسى ۋە يانتۇ-لۇق خەرىتىسى»، 1961 ـ يىلى جۈڭگو ئاتلاس تەھرىر ھەيئىتى تۈزگەن 1:500000 ماسشتابلىق «تارىم ئوي-مانلىقىنىڭ گېئومورفولوگىيىلىك خەرىتىسى» قاتار-لىقلار بار.

شىنجاڭنىڭ قاتناش خەرىتىسى بىرقەدەر بۇ-رۇنراق چىققان پۈتۈن شىنجاڭنىڭ قاتناش خەرىتىسى 1948ـ يىلى تۈزۈلگەن 1:4000000 ماسشتابلىق «شىنجاڭنىڭ تاشيول مۇساپىسى خەرىتىسى» ئىدى. جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن نەشر قىلىنغان پۈتۈن شىنجاڭنىڭ قاتناش خەرىتىلىرىدىن 1983ـ يىلى ئۇرۇمچى ھەربىي رايونى 2ـ تۈلچەش-سىزىش چوڭ ئەترىتى تۈزگەن 1:1000000 ماسشتابـ-لىق ۋە 1:2000000 ماسشتابلىق «شىنجاڭنىڭ گې-ئومورفولوگىيىلىك قاتناش خەرىتىسى» بار. 1985ـ يىلى تۈزۈپ تاماملانغان پۈتۈن شىنجاڭنىڭ قاتناش خە-رىتىلىرىدىن: شىنجاڭ تۈلچەش ـ سىزىش ئىدارىسى تۈز-گەن 1:1300000 ماسشتابلىق «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇھىم تاشيوللىرى خەرىتىسى»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قاتناش ئاتلىسى»، شىنجاڭ گېئولوگىيە ـ كان ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ تۈلچەش ـ سىزىش چوڭ ئەترىتى تۈزگەن 1:3000000 ماسشتاب-لىق «شىنجاڭنىڭ قاتناش خەرىتىسى»، شىنجاڭ قات-ناش نازارىتى تاشيول ئىدارىسى تۈزگەن 1:1300000 ماسشتابلىق «شىنجاڭنىڭ قاتناش ئاسما خەرىتىسى» (ئۇيغۇرچە) (دىلون رەختكە چوشۇرۇلگەن)؛ 1992 ـ يىلى شىنجاڭ تۈلچەش ـ سىزىش ئىدارىسى تۈزگەن 1:3500000 ماسشتابلىق «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قاتناش خەرىتىسى» قاتارلىقلار بار؛ يەنە 1992ـ يىلى 12ـ ئايدا ۋە 1998ـ يىلى 12ـ ئايدا نەشر قىلىنغان (رەختكە چوشۇرۇلگەن) شىنجاڭنىڭ ئىككى خىل قاتناش خەرىتىسى بار. ئالدىنقىسىنى شىن-جاڭ قاتناش نازارىتى تاشيول ئىدارىسى تۈزۈپ باستۇر-غان، ماسشتابى 1:2500000 بولۇپ، خەرىتىدە تاش-يوللار ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان قاتناش ئۇچۇرلىرى تاشيول، دۆلەت يولى، ئۆلكە يولى، ئاۋەتتىكى ئاپتومو-بىل يولى، ئاۋەتتىكى يوللار ۋە ھەر دەرىجىلىك مۇساپە-لەر قاتارلىق بەش دەرىجىگە بۆلۈنگەن؛ ئارقا كۆرۈنۈش سىستېمىسىدا ئاۋەتتىكى جۇغراپىيىلىك ئامىللاردىن باشقا، يەر شەكلى تەك ئېگىزلىك سىزىقلىرى ئۇچۇرى بېرىلگەن. كېيىنكىسىنى شىنجاڭ دۆلەت مۇداپىئە كو-مىتېتىنىڭ قاتناش باشقۇرۇش ئىشخانىسى تۈزگەن بو-لۇپ، ماسشتابى 1:2250000، دىلون تالالىق رەختكە چوشۇرۇلگەن؛ خەرىتىنىڭ مەزمۇنى قاتناش، ئاھالىلەر رايونلىرى، سۇ سىستېمىلىرى، مەمۇرىي رايونلار ۋە چېگرا لىنىيىلىرىگە ئايرىلغان. خەرىتە تېمىسىنىڭ مەزمۇنى: قاتناش تۈمۈرىيول، ئاۋىئاتسىيە، تاشيول، پورت، يول كۆۋرۈكى قاتارلىق بەش قىسمىغا بۆلۈنگەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تۈمۈرىيول تاق لىنىيە ۋە ۋوگزال-لار، قوش لىنىيە ۋە ۋوگزاللاردىن ئىبارەت ئىككى دەرىجىگە بۆلۈنگەن؛ تاشيوللار يۇقىرى سۈرئەتلىك تاش-يول، دۆلەت يولى، ئۆلكە يولى، ناھىيە يولى، ئاۋەت-تىكى ئاپتوموبىل يولى، چوڭ ئاپتوموبىل يولى ۋە كىچىك يوللارغا بۆلۈنگەن ھەمدە ھەر دەرىجىلىك يول-لارنىڭ مۇساپىسى ئىزاھلانغان. خەرىتىدە ھەردەرىجە-لىك قاتناش لىنىيىلىرى ئوخشاش بولمىغان رەڭلەر ۋە ھەر خىل تومۇقتىكى تاق ۋە قوش لىنىيە تىپلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تۈمۈرىيوللارنىڭ كېسىشىشى، تاشيوللارنىڭ ئۇتۇشۇ-شى، تاشيوللار بىلەن تۈمۈرىيوللارنىڭ ئۇتۇشۇشى قاتار-لىقلار ئومۇمىيۈزلۈك ئىپادىلەپ بېرىلگەن.

ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ رەڭلىك ئىنفرا قىزىل نۇرلۇق سۈرەت خەرىتىسى بۇ ساختا رەڭلىك ئاۋۇ-

ئاتىسىيە سۈرىتى خەرىتىسى بولۇپ، ئۇنى شىنجاڭ ئۆلچەش - سىزىش ئىدارىسى 2 - ئۆلچەش - سىزىش چوڭ ئەترىتى، دۆلەت تېلېتېخنىكا مەركىزى ماتېريال بۆلۈمى بىلەن دۆلەت ئۆلچەش - سىزىش ئىدارىسىنىڭ ئۆلچەش - سىزىش تەتقىقات ئورنى بىرلىكتە تەتقىق قىلىپ تۈزۈپ چىققان. خەرىتە يۈزىنىڭ قاپلاش دائىرىسى شىمالدا كازىۋەن رايونىدىن جەنۇبتا سۇ ئۈستى باغچىسىغىچە، غەربتە دۇۋوبودىن شەرقتە شۈيموگۇ رايونىغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ خەرىتە رەڭلىك ئىنفرا قىزىل نۇرلۇق ئاۋىئاتسىيە سۈرەتلىرىنى توغرىلاش، كىرىشتۈرۈش، بەت ياساش ۋە بېسىش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلگەن. ئۇنىڭغا ئىشلىتىلگەن رەڭلىك ئىنفرا قىزىل نۇرلۇق ئاۋىئاتسىيە سۈرەتلىرى 1989- يىلى7- ئاينىڭ 6- كۈنى تارتىلغان بولۇپ، ئاۋىئاتسىيە سۈرەتلىرىنىڭ ماسشتابى 1:35000، خەرىتىگە ئايلاندۇرۇلغان ۋاقتى 1991 - يىلى 4 - ئاي، خەرىتە قىلىنغان ماسشتابى 1:15000. سۈرەتنىڭ دولقۇن سېپىكترى بۆلەكلىرى: كۆرۈنىدىغان نۇرلار ئىچىدىكى يېشىل نۇر دولقۇنى بۆلىكى، قىزىل نۇر دولقۇنى بۆلىكى، ئىنفرا قىزىل نۇر ئىچىدىكى يېقىن ئىنفرا قىزىل نۇر دولقۇن بۆلىكى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. سۈرەتنى تارتقاندا رەڭلىك ئىنفرا قىزىل نۇرلۇق فوتو سۈرەت لېنتىسىغا يېشىل نۇر، قىزىل نۇر ۋە يېقىن ئىنفرا قىزىل نۇرغا سەزگۈر بوياق بېرىلىپ، يېشىل نۇرنى كۆك رەڭلىك، قىزىل نۇرنى يېشىل رەڭلىك، يېقىن ئىنفرا قىزىل نۇرنى قىزىل رەڭلىك قىلىپ خاتىرىلەپ، ساختا رەڭلىك سۈرەت ھاسىل قىلىنغان. بۇ خەرىتىدە قىزىل رەڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرگە، قېنىق رەڭ سۈغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تۈرى ھەمدە بۇلغىنىش دەرىجىسىنىڭ ئوخشاش بولمايدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتقاندا، ئۇلارنىڭ يېقىن ئىنفرا قىزىل نۇر دولقۇن بۆلىكىگە بولغان قايتۇرۇشچانلىقىنىڭ كۆچلۈكلۈكىدىمۇ پەرق بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، بۇ سۈرەت خەرىتىسىدە يورۇقلۇق دەرىجىسى ۋە تويۇنۇش دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغان قىزىل رەڭلەر بار؛ ئوخشاشلا يەنە خەرىتىدە دۇغلۇق، قېنىق - سۈسلۇق دەرىجىسىنىڭ ۋە بۇلغىنىش دەرىجىسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان سۇ رەڭگى بار. خەرىتىدىن يامالىق تېغىنى ھەمدە شەھەر رايونىنىڭ ماكرولۇق يەر شەكلىنى كۆرگىلى بولىدۇ. خەرىتە كىشىگە كۆچلۈك ستېرېئولوق تۈيغۇ بېرىدۇ. كىچا، رايونلارنىڭ ئىزنالىرى ھەمدە بىنا - قۇرۇلۇشلارنىڭ بوشلۇقتىكى تارقىلىش ئالاھىدىلىكى ئېنىق، خەرىتىدە يەنە مۇھىم كوچا، راۋۇنلار، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى ۋە قىسمەن ئورۇنلارنىڭ نامىلىرى ئىزاھلانغان.

ئەمەلىي ئۆلچەپ سىزىلغان يەر شەكلى خەرىتىسى شىنجاڭنىڭ تۈنجى ئەمەلىي ئۆلچەپ سىزىلغان خەرىتىسى چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى 56 - يىلى (1717 - يىلى) نەشر قىلىنغان « قۇمۇلنىڭ شەرقىدىكى رايونلار خەرىتىسى» دۇر. ئۇنىڭ ماسشتابى 1:1400000 ~ 1500000 ئىدى. 1929 - يىلى گەنسۇ قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئۆلچەش ئىدارىسى بۇگۈنكى ئۈرۈمچى شەھىرىدە « دىخوا ئايرودرومى» ۋە « دىخوا شۈيموگۇ» يەر شەكلى خەرىتىسىنى ئەمەلىي ئۆلچەپ سىزىپ چىققان. ئۇنىڭ ماسشتابى 1:25000 بولۇپ، گرىنۋورت سىغىروئىد پارامېترى ھەمدە لامبېرت پىروبېكسىيە ئۇسۇلى قوللىنىلغان. 1936 - يىلى شىنجاڭدا زامانىۋى ئاستورونومىيىلىك ۋە گېئودېزىيىلىك ئۆلچەش ئارقىلىق خەرىتە ئىشلەش ئۇسۇلى ۋە چوڭ مېنىزۇلا ئارقىلىق ئاقسۇ ئۇلۇغيار قاتارلىق جايلارنى ئەمەلىي ئۆلچەپ، 1:25000 ماسشتابلىق يەر شەكلى خەرىتىسىدىن 11ى، ئۈرۈمچى - قۇتۇبى رايونىنىڭ 1 : 100000 ماسشتابلىق يەر شەكلى خەرىتىسىدىن سەككىزى ئىشلەنگەن. 1938- يىلدىن 1947- يىلىغىچە شىنجاڭنىڭ ئۆلچەش - سىزىش خادىملىرى ئەمەلىي ئۆلچەش ئارقىلىق ھەر خىل ماسشتابتىكى يەر شەكلى خەرىتىلىرىدىن 267نى ئىشلىگەن. 1952- يىلى شىنجاڭدا چوڭ مېنىزۇلدىن ئومۇمىيۈزلۈك پايدىلىنىپ يەر شەكلى خەرىتىسىنى ئۆلچەپ سىزىش ئېلىپ بېرىلغان ھەمدە ئاۋىئاتسىيىلىك سۈرەتكە ئېلىپ ئۆلچەش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، يەر شەكلى خەرىتىسى ئەمەلىي ئۆلچەپ سىزىلىشقا باشلىغان. 1949- يىلدىن 1990- يىلىغىچە شىنجاڭدا ئەمەلىي ئۆلچەپ سىزىلغان ھەرخىل ئاساسىي ماسشتابلىق يەر شەكلى خەرىتىلىرى 30 مىڭ 39 پارچە بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 1:500 ماسشتابلىق خەرىتە 946 پارچە، 1:1000 ماسشتابلىق خەرىتە 4453 پارچە، 1:2000 ماسشتابلىق خەرىتە 1621 پارچە. 1951 - يىلدىن 1990 - يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا سىزىلغانلىرىدىن 1:5000 ماسشتابلىق خەرىتە 767 پارچە، 1:10000 ماسشتابلىق خەرىتە 17 مىڭ 60 پارچە، 1:25000 ماسشتابلىق خەرىتە 935 پارچە، 1:50000 ماسشتابلىق خەرىتە 3026 پارچە، 1:100000 ماسشتابلىق خەرىتە 1158 پارچە، 1 : 200000 ماسشتابلىق خەرىتە 73 پارچە.

1986 ـ يىلى تۈنجى ئەۋلاد پۈتۈن شىنجاڭنى قاپلىغان 1:100000 ماسشتابلىق يەر شەكلى خەرىتىسى بارلىققا كەلدى. 1995 ـ يىلىدىن 1998 ـ يىلىغىچە ئەمەلىي ئۆلچەپ سىزىلغان ھەر خىل ماسشتابلىق يەر شەكلى خەرىتىلىرى 3132 پارچە بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 1:500 ماسشتابلىق خەرىتە 518 پارچە، 1:1000 ماسشتابلىق خەرىتە 1920 پارچە، 1:2000 ماسشتابلىق خەرىتە يەتتە پارچە، 1:5000 ماسشتابلىق خەرىتە 286 پارچە، 1:10000 ماسشتابلىق خەرىتە 401 پارچە. ئەمەلىي ئۆلچەپ سىزىلغان يەر شەكلى خەرىتىلىرى دۆلەتنىڭ ئاساسىي يەر شەكلى خەرىتىلىرىگە مەنسۇپ بولۇپ، ھەممىسىدە گائۇس ـ كرىيوگېر پروېكسىيىسى قوللىنىلغان. قوللىنىلغانكۇئوردىنات سىستېمىسى: 1:50000 ماسشتابلىق يەر شەكلى خەرىتىسىگە 1992 ـ يىلىدىن بۇرۇن 1954 ـ يىلدىكى بېيجىڭ كوئوردىنات سىستېمىسى بىلەن 1956 ـ يىلدىكى خۇاڭخەي ئېگىزلىك سىستېمىسى قوللىنىلغان. 1992 ـ ، 1993ـ، 1996ـ ۋە 1998ـ يىلدىكى ئەمەلىي ئۆلچەپ سىزىشتا، 1980 ـ يىلدىكى شىئەن گېئودېزىيىلىك كوئوردىنات سىستېمىسى ھەمدە 1985 ـ يىلدىكى دۆلەت ئېگىزلىك ئاساسىي ئۆلچىمى قوللىنىلغان. شىنجاڭنىڭ 1:50000 ماسشتابلىق يەر شەكلى خەرىتىسىگە چۈشۈرۈلگەن رايون تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ شىمالىي ھەمدە جەنۇبىي قىسىم رايونلىرىدۇر. 1998 ـ يىلى دۆلەت ئۆلچەش ـ سىزىش ئىدارىسى بىلەن شىنجاڭ ئۆلچەش ـ سىزىش ئىدارىسى بىرلىشىپ ئۆلچەپ سىزىپ چىققان 1:50000 ماسشتابلىق يېڭى يەر شەكلى خەرىتىلىرى 1011 پارچە بولۇپ، خوتەن ـ كېرىيە، قەشقەر ـ يەكەن، ئۇرۇمچىنىڭ شەرقى، غۇلجا، تارىم، تۇرپان، لوپنۇرنىڭ جەنۇبى، لوپنۇرنىڭ شەرقى، باركۆل، كورلا، ئالتاي، قارا شەھەر، گۇچۇڭ، قارامای، ئۇلۇغچات ـ قاغىلىق، قاغىلىقنىڭ شەرقى، جۇڭغار ئويمانلىقى قاتارلىق جايلارنى قاپلايدۇ. 1:25000 ماسشتابلىق يەر شەكلى خەرىتىسى ئاساسەن ئۇرۇمچى رايونىنى ۋە سانجى، مىچۇەن قاتارلىق جايلارنى، 1:10000 ماسشتابلىق يەر شەكلى خەرىتىسى ئاساسەن شىنجاڭنىڭ قىسمەن شەھەر، بازار ئاھالىلەر رايونلىرى ۋە دېھقانچىلىق رايونلىرىنى قاپلايدۇ.

ئاسىيا ـ ياۋروپا رايونى خەرىتىلىرى ئاسىيا خەرىتىسى: ئەڭ دەسلەپتىكىسى «خانلىق ئومۇمىي خەرىتىسى» بولۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭچىڭ يىللىرى (1723 ـ 1735) سىزىلغان، ئۇنىڭ قاپلاش دائىرىسى شىمالدا شىمالىي مۇز ئوكيانىغىچە، جەنۇبتا جەنۇبىي جۇڭگو دېڭىزىدىن شەرقتە تىنچ ئوكيانىنىڭ غەربىي قىرغاقلىرىغىچە، غەربتە قارا دېڭىز ۋە ئوتتۇرا دېڭىزغىچە بولغان رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1972 ـ ۋە 1975 ـ يىللىرى جۇڭگو خەرىتىلەر نەشرىياتى ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ 1:20000000 ماسشتابلىق ۋە 1:8000000 ماسشتابلىق ئاسىيا خەرىتىسىنى نەشر قىلغان، ئالدىنقىسىغا پېننا پروېكسىيىسى قوللىنىلغان، كېيىنكىسىگە گومولوگرافىك قىيپاش ئازسوتلۇق پروېكسىيە قوللىنىلغان. جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ گېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى يەنە « ئاسىيانىڭ گېئولوگىيە خەرىتىسى» نى ئىشلىگەن بولۇپ، ئۇنىڭغىمۇ گومولوگرافىك قىيپاش ئازسوتلۇق خەرىتە پروېكسىيىسى قوللىنىلغان. بۇ خەرىتە ئىلىم ـ پەن نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

ئاسىيا ـ ياۋروپا خەرىتىسى: 1989 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلچەش ـ سىزىش ئىدارىسى تۈزۈپ ئىشلىگەن 1:5000000 ماسشتابلىق « ئاسىيا ـ ياۋروپا رايونى خەرىتىسى» بار؛ يەنە 1992 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلچەش ـ سىزىش ئىدارىسى تۈزۈپ ئىشلىگەن « ئاسىيا ـ ياۋروپا رايونى خەرىتىسى» مۇ بار. بۇ خەرىتىدە شىنجاڭ مەركەز قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭغا شىمالدا ۋلادىۋوستوكتىن روتتېردامغىچە بولغان ياۋرو ـ ئاسىيا بىرىنچى چوڭ قۇرۇقلۇق كۆۋرۈكى ھەمدە يېڭىدىن قاتناش باشلانغان ياۋرو ـ ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇق كۆۋرۈكى، شۇنىڭدەك ئاسىيانىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرى ۋە ياۋروپانىڭ قىسمەن رايونلىرى چۈشۈرۈلگەن. ئۇنىڭغا يەنە مۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمىسىدىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ يەر مەيدانى، ئاھالىسى، پايتەختى ھەمدە نوپۇسى قاتارلىق سانلىق مەلۇماتلارمۇ ئىزاھلانغان.

ئاسىيا ـ ياۋروپا مەركىزىي رايونى خەرىتىسى: ئەڭ دەسلەپتىكىلىرىدىن شەرقىي خەن دەۋرىدىكى « غەربىي يۇرتنىڭ يەر شەكلى خەرىتىسى» ، ۋېي، جىن دەۋرلىرىدىكى « غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» نىڭ قوشۇمچە خەرىتىسى، سۇي سۇلالىسىنىڭ دايې يىللىرىدىكى « غەربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋاللىرىدىن خاتىرىلەر » نىڭ قوشۇمچە خەرىتىسى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ شەنچىڭ 3 ـ يىلى (658 ـ يىلى) شۇي جىڭزۇڭ تۈزگەن « غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» نىڭ قوشۇمچە خەرىتىسى قاتارلىقلار بار.

2000 ـ يىلى جۇڭگو خەرىتىلەر نەشرىياتى تۈزۈپ قايتا نەشر قىلغان جۇڭگو شىنجاڭغا قوشنا بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى خەرىتىسى بولۇپ، ئاساسەن «قازاقستان، ئۆزبېكستان، تۈركمەنستان، قىرغىزىستان، تاجىكستان خەرىتىسى» . بۇ خەرىتە مۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمىسىدىكى بەش ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلىتىنى ھەمدە شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسىم رايونىنى قاپلىغان بولۇپ، غەربتە كاسپىي دېڭىزىدىن شەرقتە ئۇرۇمچىگىچە، شىمالدا قازاقستاننىڭ شىمالىي چېگرىسىدىن جەنۇبتا تۈركمەنستاننىڭ جەنۇبىي چېگرىسىغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ خەرىتىنىڭ خەرىتە ۋارىقى ئوتتۇرىدىن ئېچىلىدىغان بولۇپ، ماسشتابى 1:5000000، تەك بۇلۇڭلۇق كونۇس پروېكسىيىسى قوللىنىلغان. خەرىتىنىڭ تۆۋەنكى ئوڭ بۇرجىكىگە فەرغانە ئويمانلىقىنىڭ قىستۇرما خەرىتىسى بېرىلگەن بولۇپ، ماسشتابى 1:2500000؛ خەرىتىدە ئاساسىي بەلگىلەر (سۇ سىستېمىلىرى، ئاھالە تۇرالغۇ نۇقتىلىرى، قاتناش قاتارلىقلار) ئېنىق ھەم تەپسىلىي ئىپادىلەنگەن.

يىراقتىن سېزىش شىنجاڭدا ئەڭ بۇرۇنقى ئايروفوتوگراپىيە 1931ـ، 1932 ـ يىللىرى باشلانغان. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭدا ئاۋىئاتسىيىلىك يىراقتىن سېزىش 1952 ـ يىلى باشلانغان. 1987 ـ يىلى شىنجاڭ ھەۋز پىلانلاش كومىتېتىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن گېئولوگىيە ـ كان ئىشلىرى مىنىستىرلىقى شىنجاڭدا 65 مىڭ كۋادرات كىلومېتىرلىق دائىرىدىكى رەڭلىك ئىنفرا قىزىل نۇرلۇق ئاۋىئاتسىيىلىك سۈرەتكە ئېلىشنى تاماملىغان. 1989 ـ يىلى جۇڭگو ھەممىباب ئاۋىئاتسىيە شىركىتى ئۇرۇمچىدە 155 كۋادرات كىلومېتىرلىق دائىرىدىكى رەڭلىك ئىنفرا قىزىل نۇرلۇق ئاۋىئاتسىيىلىك سۈرەتكە ئېلىشنى ۋە شىمالىي تارىم نېفتلىكىدە 9814.85 كىلومېتىرلىق رەڭلىك ئىنفرا قىزىل نۇرلۇق ئاۋىئاتسىيىلىك سۈرەتكە ئېلىشنى ۋە ئايروپىلان ئارقىلىق كۆپ سپېكترلىق يىراقتىن سېزىش ئۇچۇش مەشغۇلاتىنى تاماملىغان. 20 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا، شىنجاڭدا ئالەملىك يىراقتىن سېزىش نەتىجىلىرى ماتېرىياللىرىنى توپلاش باشلانغان. 1978 ـ يىلى 10 ـ ئايدا دۆلەت گېئولوگىيە باش ئىدارىسىنىڭ ئاۋىئاتسىيىلىك گېئوفىزىكىلىق چارلاش چوڭ ئەترىتى 1:1000000 ماسشتابلىق « يەر شارى بايلىق مۇنئىي ھەمراھى ئارقىلىق تارتىلغان سۈرەتلەر توپلىمى» نى تۈزۈپ نەشر قىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە شىنجاڭغا مۇناسىۋەتلىك 112 پارچە ساختا رەڭلىك بىرىكمە سۈرەت بار.

1984 ـ يىلى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ جۇغراپىيە تەتقىقات ئورنى 1:500000 ماسشتابلىق، ساختا رەڭ بىرىكمىسىلىق « قۇرۇقلۇق مۇنئىي ھەمراھى ئارقىلىق تارتىلغان سۈرەتلەر توپلىمى» نى تۈزدى، بۇ توپلام بىر يۈرۈش ئۈچ توپلام بولۇپ، ئۈچىنچى توپلام شىنجاڭ مەخسۇس توپلىمىدىن ئىبارەت. 1987 ـ يىلى شىنجاڭ 305 تۈر ئىشخانىسى بىلەن جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى يىراقتىن سېزىش تەتقىقات ئورنى يەنە 1:2000000 ماسشتابلىق « شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇنئىي ھەمراھتىن تارتىلغان سۈرەتلىرى توپلىمى» نى تۈزۈپ نەشر قىلدى. ئاساسىي تەتقىقات ۋە ئەمەلىيەتتە قوللىنىشقا بولىدىغان نەتىجىلەر: (1) سۈرەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىش. جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى شىنجاڭ جۇغراپىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ باشچىلىقىدا 7 ـ بەش يىللىق پىلاننىڭ دۆلەت دەرىجىلىك ئۇتۇقلۇق ھۆجۇم قىلىش تەتقىقات تۈرى ـــ « كۆپ خىل تېلېتېخنىكا ماتېرىياللىرىنى بىرىكتۈرۈپ رەتلەش ھەمدە ئۇنىۋېرسال ئانالىز قىلىش ئۇسۇلى توغرىسىدىكى تەتقىقات» نى، ئۇنىڭدىن كېيىن « كۆپ خىل تېلېتېخنىكا ماتېرىياللىرىنى ئوپتىكىلىق بىرىكتۈرۈش ھەمدە ئۇچۇرغا ئېرىشىش» تەتقىقاتىنى تاماملىدى. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ جۇغراپىيە فاكۇلتېتى « مۇنئىي ھەمراھ تېلېتېخنىكا سۈرەتلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى ئىككى ئۇلچەملىك RGS ئۇسۇلى تەتقىقاتى» نى تاماملىدى. (2) يەر ئۈستىدىكى ماددىلار سېپىكترى. جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى شىنجاڭ جۇغراپىيە تەتقىقات ئورنى « يەر ئۈستىدىكى ماددىلارنىڭ سېپىكترلىق سانلىق مەلۇماتلىرىنىڭ قۇملۇقلاشقان يەر تىپلىرىنى بېشىشتىكى قوللىنىلىشى توغرىسىدا تەتقىقات » ۋە « ئىنفرا قىزىل نۇرلۇق ئىنچىكە ئايرىلغان سېپىكترنىڭ گېئولوگىيىلىك كان ئىزدەشتە قوللىنىلىشى ھەققىدە تەتقىقات» نى تاماملىدى. (3) مۇتەخەسىسلەر سىستېمىسى ۋە GIS. جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى شىنجاڭ جۇغراپىيە تەتقىقات ئورنى دۆلەتنىڭ تەبىئىي پەن فوندى تۈرى بولغان « قۇرغاق رايونلارنىڭ تۈپرىقىنى تېلېتېخنىكىدا ئاپتوماتىك پەرقلەندۈرۈش، تۈرگە ئايرىش ۋە چېرتيوژ سىزىش مۇتەخەسىسلەر سىستېمىسى ھەققىدىكى تەتقىقات» نى تاماملىدى. جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى شىنجاڭ بىئوگېئوگرافىيە تەتقىقات ئورنى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ بىلىمدە يېڭىلىق يارىتىش قۇرۇلۇشى بولغان « زېمىن، بايلىق، مۇھىتنىڭ

تېلېتېخنىكىلىق ۋاقىت ـ بوشلۇق ئۇچۇر ئانالىزى ۋە يەر شارىغا ئالاقىدار رەقەملىك نەزەريىۋى تېخنىكا تەتقىقاتى تۈرى ـــ شىنجاڭ رايوندا تۈپراقتىن پايدىلىنىشنىڭ ۋاقىت ـ بوشلۇق سانلىق مەلۇمات ئامبىرى ۋە رايون ئەھۋالىنى ئانالىز قىلىش ئۇسۇلى توغرىسىدىكى تەتقىقات » نى ھەمدە جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ 8 ـ بەش يىللىق پىلانىدىكى مۇھىم تەتقىقات تۈرى ـــ « مەملىكەت بويىچە بايلىق، مۇھىت، نى ماكرو جەھەتتىن تېلېتېخنىكىلىق تەكشۈرۈش ۋە ھەرىكەت ھالىتى تەتقىقات تۈرىنىڭ شىنجاڭ قىسمى تەتقىقاتى» نى تاماملىدى. (4) بايلىق تەكشۈرۈش. جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى شىنجاڭ بىئولوگىيۇگرافىيە تەتقىقات ئورنى باغراش كۆلىنىڭ قومۇش بايلىقىنى تېلېتېخنىكىلىق تەكشۈرۈش، ئاقسۇ دەرياسى ھەۋزىسىنىڭ سۇ، تۇپراق بايلىقىنى تېلېتېخنىكىلىك تەكشۈرۈش، « تارىم دەرياسى ھەۋزىسىنىڭ بايلىق ۋە مۇھىتىنى تېلېتېخنىكىلىق تەكشۈرۈش» ۋە «ئۇچ شىمال ئىھاتە ئورمان سىستېمىسىنىڭ شىنجاڭ بۆلىكىنى تېلېتېخنىكىلىق تەكشۈرۈش» قاتارلىقلارنى تاماملىدى.

شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي رايونلارغا ئايرىلىشى ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، شىنجاڭدا شىنجاڭنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان روشەن رايون ئىقتىسادى ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئورۇنلىشىش ئالاھىدىلىكى شەكىللەنگەن. بولۇپمۇ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، شىنجاڭدا ئىقتىسادىي رايونلار شەكىللەندى. 20 ـ ئەسرنىڭ ئاخىرى شىنجاڭ جۇڭگودىكى بىر مۇستەقىل ئىقتىسادىي رايونغا ئايلاندى. شىنجاڭنى مۇنداق بەش ئىقتىسادىي رايونغا ئايرىشقا بولىدۇ: (1) ئۇرۇمچى ـ شىخەنزە رايونى (ئۇرۇمچى شەھىرى، سانجى ئوبلاستى، شىخەنزە شەھىرى، ساۋەن ناھىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ؛ (2) ئالتاي ـ شىخۇ ـ ئىلى رايونى (شىخۇ شەھىرى، بورتالا ئوبلاستى، ئىلى، چۆچەك، ئالتاي ۋىلايەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ؛ (3) تۇرپان ـ قۇمۇل رايونى (تۇرپان ۋىلايىتى، قۇمۇل شەھىرى، باركۆل ـ ئارا تۇرۇك ئويمانلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ؛ (4) كورلا ـ ئاقسۇ رايونى (قارا شەھەر رايونى، كورلا رايونى، كۇچار رايونى، ئاقسۇ رايونى، چاقىلىق رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ؛ (5) قەشقەر ـ خوتەن رايونى (قەشقەر رايونى، يەكەن رايونى، خوتەن رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) .

شىنجاڭنىڭ ئۇنىۋېرسال يېزا ئىگىلىك رايونلىرىغا ئايرىلىشى شىنجاڭنى يېزا ئىگىلىك رايونلىرىغا ئايرىش خىزمىتى 20 ـ ئەسرنىڭ 60 ـ يىللىرىدىن باشلانغان. 1984 ـ يىلى « شىنجاڭنى ئۇنىۋېرسال يېزا ئىگىلىك رايونلىرىغا ئايرىش » تاماملىنىپ، شىنجاڭنىڭ كېيىنكى يېزا ئىگىلىك تەرەققىيات يۆنىلىشى ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى تەڭشەش، تاۋار بازىلىرىنى قۇرۇش لايىھىسى ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇشىغا دائىر مۇھىم تەدبىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئاخىرىدا پۈتۈن شىنجاڭ بىرىنچى دەرىجىلىك ئون يېزا ئىگىلىك رايونىغا، ئىككىنچى دەرىجىلىك 28 يېزا ئىگىلىك رايونىغا ئايرىلىپ، نام بېرىشتە « يەر نامى + يەر شەكلى تىپى + يېتەكچى تارماقنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشى» ئۇسۇلى قوللىنىلدى. بىرىنچى دەرىجىلىك ئون رايون: (1) ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي يانباغرىدىكى چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق، سۇ مەھسۇلاتلىرى رايونى؛ (2) جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىدىكى تاغلىق چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق رايونى؛ (3) ئىلى ۋادىسى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق رايونى؛ (4) تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرىنىڭ غەربىي قىسىم دېھقانچىلىق رايونى؛ (5) تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرىنىڭ شەرقىي قىسىم دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونى؛ (6) تۇرپان ـ قۇمۇل ئويمانلىقى ئالاھىدە ئىقتىسادىي زىرائەت رايونى؛ (7) قارا شەھەر ئويمانلىقى چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، سۇ مەھسۇلاتلىرى رايونى؛ (8) تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي يانباغرى دېھقانچىلىق رايونى؛ (9) قەشقەر دېلتىسى دېھقانچىلىق رايونى؛ (10) كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ شىمالىي يانباغرىدىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، پىلىچىلىك رايونى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ۋىلايەت، ئوبلاست، ناھىيە (شەھەر) لەر ھەمدە شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش بىڭتۈەنى سىستېمىسىنىڭ ئۇنىۋېرسال يېزا ئىگىلىك رايونلىرىغا ئايرىش خىزمىتى تاماملىنىپ، زور تۈركۈمدىكى يېزا ئىگىلىك رايونلىرىغا ئايرىش دوكلاتلىرى ۋە خەرىتە، سخېمىلىرى ئىچكى قىسمىدا نەشر قىلىندى. بۇ خىزمەت شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك بايلىقىنى ئېچىپ ھەم ئۇنىڭدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىپ، ئۆز جايىنىڭ شارائىتىغا قاراپ ئىش كۆرگەن ئاساستا پىلانلاش ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا يېتەكچىلىك قىلىشنىڭ بىر تۈرلۈك ئىستراتېگىيىلىك تەدبىرى بولۇپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنى تۈرگە، رايونلارغا ئايرىپ يې-

تەكچىلىك قىلىشنى، يېزا ئىگىلىكىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشنى تەڭشەشنى مۇھىم ئىلمىي ئاساس بىلەن تەمىن ئەتتى.

شىنجاڭنىڭ يەردىن پايدىلىنىش بويىچە رايونلارغا ئايرىلىشى شىنجاڭدا يەردىن پايدىلىنىش- نى سىستېمىلىق تەكشۈرۈش 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ باشلىرىدا باشلانغان. جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ شىنجاڭ جۇغراپىيە تەتقىقات ئورنى ئالدى بىلەن پۈتۈن شىنجاڭنىڭ 1000000 /1 لىك يەردىن پايدىلىنىش ئەھۋالى ئۈستىدە تەكشۈرۈشنى قانات يايدۇردى. 1984 - يىلدىن باشلاپ، شىنجاڭ يەر باشقۇرۇش ئىدارىسى دۆلەتنىڭ بىرتۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدە يەردىن پايدىلىنىشنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى ئۈستىدە تەپسىلىي تەكشۈرۈشنى قانات يايدۇردى ۋە ئۇنى 12 يىلدا تاماملىدى. بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتە پۈتۈن شىنجاڭ يەردىن پايدىلىنىش بويىچە سەككىز بىرىنچى دەرىجىلىك تىپقا، 43 ئىككىنچى دەرىجىلىك تىپقا، 30 ئۈچىنچى دەرىجىلىك تىپقا ئايرىلدى. تەپسىلىي تەكشۈرۈش دوكلاتى ئاساسىدا، 1998 - يىلى « شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ يەر بايلىقى ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش» ھەققىدىكى مەخسۇس كىتاب (ئىچكى قىسمىدا تارقىتىلىدىغان) نى يېزىش تاماملاندى. بۇ كىتابنىڭ 10 - بابىدا يەردىن پايدىلىنىشنى رايونلارغا ئايرىش ھەققىدىكى مەخسۇس تەتقىقات يېزىلغان. بۇ شىنجاڭدىكى يەردىن پايدىلىنىشنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى بويىچە تۈنجى قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك، سىستېمىلىق رايونلارغا ئايرىش خىزمىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ قېتىمقى رايونلارغا ئايرىشقا ئاساسەن، شىنجاڭ بىرىنچى دەرىجىلىك يەتتە رايونغا، ئىككىنچى دەرىجىلىك 21 رايون (كەنجى رايون) غا ئايرىلغان. بىرىنچى دەرىجىلىك رايون جۇغراپىيىلىك ئورنى، يەر شەكلى بىرلىكى ۋە يەردىن پايدىلىنىش قۇرۇلما تىپى دەپ ئاتالدى. ئۇ تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ① جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمى چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق، دېھقانچىلىق، كانچىلىق رايونى؛ ② ئىلى ۋادىسى چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق رايونى؛ ③ جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمى سانائەت، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق رايونى؛ ④ تۇرپان - قۇمۇل ئويمانلىقى باغۋەنچىلىك، دېھقانچىلىق، سانائەت، كانچىلىق كەنجى رايونى؛ ⑤ تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، نېفىت ئېلىش رايونى؛ ⑥ تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك رايونى؛ ⑦ تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك رايونى.

بۇلاردىن باشقا، يەر شەكلى تىپى ۋە يەردىن پايدىلىنىش قۇرۇلمىسىغا ئاساسەن يەنە ئىنچىكىلەپ 21 كەنجى رايونغا ئايرىلغان: $_1$① ئالتاي چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق، دېھقانچىلىق، كانچىلىق كەنجى رايونى؛ $_2$① چۆچەك - دۆربىلجىن ئويمانلىقى چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق كەنجى رايونى؛ $_1$② ئىلى ۋادىسىنىڭ يۇقىرى قىسمى چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق كەنجى رايونى؛ $_2$② ئىلى ۋادىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق كەنجى رايونى؛ $_1$③ بورتالا دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق كەنجى رايونى؛ $_2$③ شىخەنزە - كۈيتۈن سانائەت، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق كەنجى رايونى؛ $_3$③ ئۇرۇمچى - سانجى سانائەت، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق كەنجى رايونى؛ $_4$③ گۈچۈڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق كەنجى رايونى؛ $_1$④ تۇرپان - قۇمۇل باغۋەنچىلىك، دېھقانچىلىق، سانائەت، كان كەنجى رايونى؛ $_2$④ ئاراتۇرۇك - بارىكۆل چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق كەنجى رايونى؛ $_1$⑤ قاراشەھەر ئويمانلىقى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇ مەھسۇلاتلىرى كەنجى رايونى؛ $_2$⑤ باي ئويمانلىقى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق كەنجى رايونى؛ $_3$⑤ كورلا دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، سانائەت كەنجى رايونى؛ $_4$⑤ ئۆگەن دەرياسى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق كەنجى رايونى؛ $_5$⑤ ئاقسۇ دەرياسى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك كەنجى رايونى؛ $_1$⑥ پامىرنىڭ شەرقىي قىسمى چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق كەنجى رايونى؛ $_2$⑥ قەشقەر دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك كەنجى رايونى؛ $_1$⑦ يەكەن دەرياسى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك كەنجى رايونى؛ $_2$⑦ خوتەن دەرياسى دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك كەنجى رايونى؛ $_3$⑦ كېرىيە دەرياسى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك كەنجى رايونى؛ $_4$⑦ چەرچەن دەرياسى چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، سانائەت، كان كەنجى رايونى.

شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىغا ئايرىلىشى شىنجاڭنىڭ ئۇنۇمۇرسال يېزا ئىگىلىك رايونلىرىغا ئايرىلىشىدىكى تارماق رايونلارغا ئايرىش. دېھقانچىلىق رايونلىرىغا ئايرىش خىزمىتى 1981 - يىلى باشلانغان، 1983 - يىلى دەسلەپكى ئورىگىنالى پۈتكەن، 1986 - يىلى شىنجاڭ يېزىلىرىنىڭ كەسىپ

قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن ئومۇمىيۈزلۈك تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن. بۇ تۈردىكى رايونلارغا ئايرىشنى تۈزۈش خىزمىتىنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق نازارىتىدىكى 20 گە يېقىن خادىم ئۈستىگە ئېلىپ تاماملىغان. بۇ شىنجاڭ تارىخىدىكى تۇنجى قېتىملىق سىستېمىلىق ھالدا دېھقانچىلىق رايونلىرىغا ئايرىش بولۇپ، ئۇنىڭدا 1949 ـ يىلىدىن بۇيانقى شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىيات تارىخى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى ئۈستىدە ئوبيېكتىپ تەھلىل يۈرگۈزۈلۈپ، شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىيات فاكتىرى، تاۋار بازىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە قۇرۇش قاتارلىقلار ئومۇمىيۈزلۈك شەرھلەنگەن. رايونلارنىڭ پەرقلىنىش قانۇنىيىتىگە ئاساسەن، زىرائەت تۈرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئېكولوگىيىلىك شارائىتلىرى بويىچە دېھقانچىلىقنى رايونلارغا ئايرىپ، پۈتۈن شىنجاڭ دېھقانچىلىق ئىشلىرى بويىچە بىرىنچى دەرىجىلىك ئون رايونغا ۋە ئىككىنچى دەرىجىلىك 23 رايونغا ئايرىلغان. بىرىنچى دەرىجىلىك ئون رايون: (1) ئالتاي ۋادىسى تۈزلەڭلىكى ئاشلىقى، يەم ـ خەشەك رايونى؛ (2) جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمى ئاشلىقى، مايلىق دان، يەم ـ خەشەك رايونى؛ (3) ئىلى ۋادىسى ئاشلىقى، مايلىق دان، شېكەر ماتېريالىلىرى، باغۋەنچىلىك رايونى؛ (4) جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتىنىڭ غەربىي قىسمى ئاشلىقى، مايلىق دان، شېكەر ماتېريالىلىرى، پاختا، كۆكتات رايونى؛ (5) جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتىنىڭ شەرقىي قىسمى ئاشلىقى، مايلىق دان، شېكەر ماتېريالىلىرى رايونى؛ (6) تۇرپان ـ قومۇل ئويمانلىقى ئالاھىدە ئىقتىسادىي زىرائەت رايونى؛ (7) قارا شەھەر ئويمانلىقى ئاشلىقى، شېكەر ماتېريالىلىرى رايونى؛ (8) تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي چېتى ئاشلىقى، پاختا، مايلىق دان، باغۋەنچىلىك رايونى؛ (9) تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي چېتى پاختا، ئاشلىقى، باغۋەنچىلىك رايونى؛ (10) تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي چېتى پاختا، ئاشلىقى، باغۋەنچىلىك، پىلىچىلىك رايونى.

خوتەن بوستانلىقى خوتەن دەريالىرى ھەۋزىسىنى ئاساس قىلىپ پۈتكۈل خوتەن ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى بوستانلىق توپىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خوتەن شەھىرى، خوتەن ناھىيىسى، قارا قاش، گۇما، لوپ، چىرا، كېرىيە، نىيە قاتارلىق سەككىز ناھىيە، شەھەرنى ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش بىڭتۈەنى خوتەن باشقۇرۇش ئىدارىسى قارىمىقىدىكى تۆت تۈەن ـ مەيدان قاتارلىق بوستانلىقلاردىن تەركىب تاپقان. خوتەن بوستانلىقى تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتىگە، كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان، ئومۇمىي يەر مەيدانى 249 مىڭ 200 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ زېمىنىنىڭ % 15.9 نى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە سۈنئىي بوستانلىقلارنىڭ يەر كۆلىمى 4691 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، بۇ رايون زېمىنىنىڭ %1.88 نى، پۈتۈن شىنجاڭدىكى بوستانلىقلارنىڭ % 7.58 نى ئىگىلەيدۇ. ئومۇمىي نوپۇسى 1 مىليون 581 مىڭ، بوستانلىق نوپۇسىنىڭ زىچلىقى 337 نەپەر/كۋادرات كىلومېتىر. بۇ بوستانلىقتا خوتەن، قاراقاش، لوپ، گۇما، چىرا، كېرىيە، نىيەدىن ئىبارەت بەش سۈغىرىش رايونى بار. ھازىر ئېچىلغان تېرىلغۇ يەر 186 مىڭ گېكتار. بوستانلىقتا ئاساسەن ئاشلىق، پاختا ۋە قوغۇن ـ تاۋۇز، مېۋە ـ چېۋە، ئۈزمە پىلىسى ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. نۆۋەتتە يىلىغا 764 مىڭ 100 تونىنا ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىدىغان بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ ئاشلىق مەھسۇلاتىنىڭ % 9.3 نى ئىگىلەيدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىلىدىغان پاختا 54 مىڭ 300 تونىنا بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ پاختا مەھسۇلاتىنىڭ %3.8 نى ئىگىلەيدۇ. ئېتىز ـ ئېرىقلارنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. سۈنئىي بەرپا قىلىنغان ئورمان كۆلىمى 135 مىڭ 700 گېكتار بولۇپ، بوستانلىق يەر كۆلىمىنىڭ %28.9 نى ئىگىلەيدۇ.

قەشقەر بوستانلىقى « قەشقەر دېلتىسى بوستانلىقى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان. قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى ئاتۇش، ئاقتۇ، ئۇلۇغچات قاتارلىق ئۈچ ناھىيە، شەھەر بىلەن قەشقەر ۋىلايىتىدىكى قەشقەر شەھىرى، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونا شەھەر، يېڭىسار، يوپۇرغا، پەيزىۋات، تاشقورغاندىن ئىبارەت يەتتە ناھىيە ھەمدە بىڭتۈەن يېزا ئىگىلىك 3 ـ دىۋىزىيىسىگە قاراشلىق بەش تۈەن ـ مەيدان بوستانلىقلىرىدىن تەركىب تاپقان. ئومۇمىي يەر مەيدانى 115 مىڭ 100 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ يەر مەيدانىنىڭ %7 نى ئىگىلەيدۇ؛ سۈنئىي بوستانلىقلارنىڭ يەر كۆلىمى 4624.1 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، مەزكۇر رايوننىڭ زېمىنىنىڭ %4.02 نى، پۈتۈن شىنجاڭدىكى بوستانلىقلار كۆلىمىنىڭ %7.5 نى

ئىگىلەيدۇ. ئومۇمىي نوپۇسى 1 مىليون 986 مىڭ 100، بوستانلىق ئاھالىسىنىڭ زىچلىقى تەخمىنەن 430 نەپەر/كۋادرات كىلومېتىر. قەشقەر دەريالىرى، گەز دەريالىرى، كۇسەن دەريالىرى قاتارلىق دەريالىرى بار. ھازىر ئېچىپ پايدىلىنىۋاتقان تېرىلغۇ يېرى 264 مىڭ گېكتار. بۇ بوستانلىقتا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان پاختا، ئاشلىق ۋە ئالاھىدە مېۋە ـ چۆۋلەر پۈتۈن شىنجاڭدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

يەكەن دەريالىرى بوستانلىقى يەكەن دەريالىرى ھەۋزىسى بوستانلىقى، يەكەننى مەركەز قىلغاچقا، يەكەن بوستانلىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شىنجاڭدىكى ئەڭ چوڭ بوستانلىق توپى ھېسابلىنىدۇ. تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، مەكىت، مارالبېشى قاتارلىق بەش ناھىيىنى ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى يېزا ئىگىلىك 3 ـ دىۋىزىيىسىنىڭ 12 تۈەن ـ مەيدان بوستانلىقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 70 مىڭ 334.4 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ يەر كۆلىمىنىڭ % 4.3 نى ئىگىلەيدۇ. سۈنئىي بوستانلىقلار يەر كۆلىمى 6301.5 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، مەزكۇر رايون يەر كۆلىمىنىڭ %0.9 نى، پۈتۈن شىنجاڭدىكى بوستانلىقلار كۆلىمىنىڭ %2.10 نى ئىگىلەيدۇ. ئېچىپ پايدىلىنىۋاتقان تېرىلغۇ يەر 344 مىڭ 700 گېكتار، باغ يېرى 213 مىڭ گېكتار. ئاساسلىق سۈ مەنبەسى يەكەن دەريالىرى، تىزناپ دەريالىرى ۋە قەشقەر دەريالىرى. يەكەن دەريالىرى ۋادىسى بوستانلىقى شىنجاڭنىڭ پاختا، مېۋە ـ چۆۋ ئىشلەپچىقىرىش بازىسى، مۇھىم ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش رايونى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئاقسۇ بوستانلىقى ئاقسۇ دەريالىرى ھەۋزىسى بوستانلىقلار توپىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ كونا ـ يېڭى بوستانلىقلارنىڭ بىرىكمىسى تىپىدىكى بوستانلىققا كىرىدۇ. شىنجاڭدىكى چوڭ بوستانلىق توپلىرىنىڭ بىرى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمى، جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى تەڭرىتاغلىرىنىڭ غەربىي بۇلىكىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان. ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئاقسۇ شەھىرى، ئونسۇ، ئۇچتۇرپان، كەلپىن، ئاۋات ناھىيىلىرىنى، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئاقچى ناھىيىسىنى ھەمدە بىڭتۇەن يېزا ئىگىلىك 1 ـ دىۋىزىيىسى قارىمىقىدىكى 17 تۈەن ـ مەيدانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەر كۆلىمى 75 مىڭ 949 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ زېمىنىنىڭ %4.6 نى ئىگىلەيدۇ. سۈنئىي بوستانلىقلارنىڭ كۆلىمى 5011.3 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى بوستانلىقلار كۆلىمىنىڭ % 8.1 نى، مەزكۇر رايون زېمىنىنىڭ % 6.6 نى ئىگىلەيدۇ. ئېچىپ پايدىلىنىلغان تېرىلغۇ يېرى 46.6×10^4 گېكتار، پايدىلىنىۋاتقان باغ يېرى 16 مىڭ 300 گېكتار. ئاساسلىق سۈ سىستېمىلىرى ئاقسۇ دەريالىرى، توشقان دەريالىرى، تېرەن دەريالىرى، تارىم دەريالىرى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. دېھقانچىلىق قىلىشقا بولىدىغان زاپاس يەر بايلىقى 103×10^4 گېكتار بولۇپ، ھەممىسى 2 ـ ، 3 ـ دەرىجىلىك يەرلەر ھېسابلىنىدۇ. ئاقسۇ بوستانلىقىنىڭ مەركىزى ئاقسۇ شەھىرى. پۈتكۈل بوستانلىقتىن پاختا، ئاشلىق، مېۋە ـ چۆۋ قاتارلىقلار كۆپ چىقىدۇ.

ئۇگەن دەريالىرى بوستانلىقى يەنى ئۇگەن دەريالىرى ھەۋزىسى بوستانلىقى، كۈچار بوستانلىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شىنجاڭدىكى چوڭ بوستانلىق توپلىرىنىڭ بىرى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا، شىمالىي قىسمىغا، تارىم دەريالىرى غول ئېقىنى ئوتتۇرا ئېقىنىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان. ئاقسۇ ۋىلايىتىگە قاراشلىق، كۈچا، شايار، توقسۇ ۋە باي ناھىيىلىرىنىڭ بوستانلىقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 68 مىڭ 129 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ زېمىنىنىڭ % 4.11 نى ئىگىلەيدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە سۈنئىي بوستانلىقلار 3274.1 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى بوستانلىقلار كۆلىمىنىڭ % 5.3 نى، مەزكۇر رايون زېمىنىنىڭ % 6.3 نى ئىگىلەيدۇ. ئاساسلىق يەر ئۈستى سۈيى ئۇگەن دەريالىرى ۋە كۈچار دەريالىرى. دېھقانچىلىققا ئىشلىتىشكە بولىدىغان زاپاس يېرى 96.8×10^4 گېكتار بولۇپ، 2 ـ ، 3 ـ دەرىجىلىك يەر ھېسابلىنىدۇ. ھازىر ئېچىپ پايدىلىنىۋاتقان تېرىلغۇ يېرى 21.9×10^4 گېكتار. بۇ بوستانلىق شىنجاڭنىڭ مۇھىم دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش رايونى ھېسابلىنىدۇ، يىلىغا ئىشلەپ

چىقىرىدىغان ئاشلىقى 578 مىڭ 400 توننا بولۇپ، شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتىنىڭ 7% نى ئىگىلەيدۇ؛ يىلىغا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان پاختا 119 مىڭ 300 توننا بولۇپ، شىنجاڭ پاختا ئومۇمىي مەھسۇلاتىنىڭ 8.5% نى ئىگىلەيدۇ.

قارا شەھەر دەريا ـــ كۆنچى دەريا بوستانلىقى شىنجاڭدىكى چوڭ بوستانلىق توپلىرىنىڭ بىرى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىدىكى قارا شەھەر ئويمانلىقى بىلەن كۆنچى دەريا-سى دېلتىسى ۋە دىنار دەريا-سى مەۋزىسىگە جايلاشقان. بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى كورلا شەھىرى، بوگۇر، لوپنۇر، قارا شەھەر، خېجىك، خوشۇت، باغراش قاتارلىق ئالتە ناھىيە، شەھەرنى ۋە بىڭتۈەن يېزا ئىگىلىك 2 ـ دىۋىزىيىسى قارىمىقىدىكى 16 تۈەن ـ مەيدانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، شۇنداقلا بۇ تارىم نېفىت قوماندانلىق شتابى تۇرۇشلۇق جاي ھېسابلىنىدۇ. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 134 مىڭ 300 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، شىنجاڭ زېمىنىنىڭ 8.1% نى ئىگىلەيدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە سۈنئىي بوستانلىقلارنىڭ كۆلىمى 3667.32 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، شىنجاڭدىكى بوستانلىقلار كۆلىمىنىڭ 5.9% نى، مەركۇر رايون زېمىنىنىڭ 2.7% نى ئىگىلەيدۇ. ئاساسەن قارا شەھەر دەرياسىنىڭ تەتۇر تەگشەش رولىغا ئىگە باغراش كۆلىگە قويۇلۇشى ئارقىلىق، كۆنچى دەريا بىلەن قوشۇلۇپ بىر پۈتۈن سۇ بىلەن تەمىنلەش سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرگەن. دېھقانچىلىققا ئىشلىتىشكە بولىدىغان زاپاس يېرى 160×10^4 گېكتار. ھازىر ئېچىپ پايدىلىنىۋاتقان تېرىلغۇ يېرى 18.3×10^4 گېكتار. يىللىق ئىشلەپچىقىرىدىغان ئاشلىقى 291 مىڭ 200 توننا بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتىنىڭ 3.5% نى ئىگىلەيدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىلىدىغان پاختا 68 مىڭ 600 توننا بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ پاختا ئومۇمىي مەھسۇلاتىنىڭ 4.9% نى ئىگىلەيدۇ؛ تۈتۈلىدىغان بېلىق 14 مىڭ توننىدىن ئارتۇق بولۇپ، شىنجاڭ بويىچە تۈتۈلىدىغان بېلىق مەھسۇلاتىنىڭ 26.2% نى ئىگىلەيدۇ.

تۇرپان ـ قۇمۇل بوستانلىقى تۇرپان ۋىلايىتىگە قاراشلىق تۇرپان شەھىرى، پىچان ۋە توقسۇن ناھىيىلىرىنى ھەمدە قۇمۇل ۋىلايىتىگە قاراشلىق قۇمۇل شەھىرى دائىرىسىدىكى بوستانلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. شەرقىي شىنجاڭغا جايلاشقان. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 209 مىڭ 700 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، شىنجاڭ زېمىنىنىڭ 12.7% نى ئىگىلەيدۇ. سۈنئىي بوستانلىقلار 3176.36 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، شىنجاڭدىكى بوستانلىقلار كۆلىمىنىڭ 5.1% نى، مەركۇر رايون زېمىنىنىڭ 1.5% نى ئىگىلەيدۇ. بوستانلىقلاردا ئېچىپ پايدىلىنىلىۋاتقان تېرىلغۇ يەر 135 مىڭ 700 گېكتار. ئاساسەن تەڭرىتاغ سۇ سىستېمىسىدىكى ھەرقايسى دەريا ئېقىنلىرى، جىرالار ۋە تاغ ئارىسىدىكى بۇلاق سۇلىرى بولۇپ، جەمئىي 160 تىن ئارتۇق سۇغىرىش ئېقىنىغا تايىنىدۇ. بۇ شىنجاڭ بويىچە كاربىز سۇيى بىلەن سۇغىرىشتىكى تىپىك رايون ھېسابلىنىدۇ. يەنە دېھقانچىلىق ئۈچۈن ئىشلىتىشكە بولىدىغان 420 مىڭ گېكتار زاپاس يەر بايلىقى بار. بۇ بوستانلىق ئاساسەن يېزا ئىگىلىك بوستانلىقى ۋە سانائەت، كان بوستانلىقىدىن تەركىب تاپقان. بۇ قاي شىنجاڭدىكى مەشھۇر ئۈزۈن تالالىق پاختا بازىسى ۋە ئۈزۈم، قوغۇن قاتارلىق ئالاھىدە مېۋە ـ چېۋىلەر بازىسى ھېسابلىنىدۇ.

ماناس بوستانلىقى ماناس دەريا-سى مەۋزىسىدە يېتىلگەن بوستانلىق بولۇپ، شىنجاڭدىكى چوڭ بوستانلىق توپلىرىنىڭ بىرى. شىمالىي تەڭرىتاغلىرى تەركىبىدىكى ئېرەن قابىرغا تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە، جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتىگە جايلاشقان. ئاساسەن سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ماناس ناھىيىسى، تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ ساۋەن ناھىيىسى ھەمدە ئاپتونوم رايونغا بىۋاسىتە قاراشلىق شەھەر ـ شىخەنزە شەھىرى ۋە يېزا ئىگىلىك 8 ـ دىۋىزىيىسى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدىن تەركىب تاپقان. ئۇ بىر يېڭى تىپتىكى بوستانلىقنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان چوڭ بوستانلىق ھېسابلىنىدۇ. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 2.27×10^4 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ زېمىنىنىڭ 1.4% نى تەشكىل قىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە سۈنئىي بوستانلىقلارنىڭ كۆلىمى 4391.2 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، شىنجاڭدىكى بوستانلىقلار كۆلىمىنىڭ 7.1% نى ئىگىلەيدۇ. ئومۇمىي نوپۇسى

935 مىڭ. بوستانلىقنى تەمىنلەيدىغان سۇ سىستېمىلىرىدىن ئاساسەن ماناس دەرياسى، تاش دەرياسى، ئىگىيا دەرياسى، جىنگۇ دەرياسى، دانەنگۇ دەرياسى، بايىنگۇ دەرياسى قاتارلىقلار بار. ئىچىپ پايدىلىنىۋاتقان تېرىلغۇ يېرى 347 مىڭ گېكتار. ماناس بوستانلىقى شىنجاڭدىكى مەشھۇر سانائەت، يېزا ئىگىلىكى ئۇنىۋېرسال تەرەققىيات رايونى بولۇپ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى بىرقەدەر يۇقىرى. يىللىق ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ئاشلىقى 330 مىڭ تونىنا بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتىنىڭ %4 نى ئىگىلەيدۇ؛ يىللىق ئىشلەپچىقىرىلىدىغان پاختا 104 مىڭ 400 تونىنا بولۇپ، شىنجاڭ پاختا ئومۇمىي مەھسۇلاتىنىڭ %4 نى ئىگىلەيدۇ؛ يىللىق ئىشلەپچىقىرىلىدىغان قىزىلچا 221 مىڭ 400 تونىنا؛ سۇ مەھسۇلاتلىرى 4714 تونىنا بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ سۇ مەھسۇلاتلىرى مىقدارىنىڭ %8.8 نى ئىگىلەيدۇ.

ئېبىنور كۆلى بوستانلىقى ئېبىنور كۆلى سۇ سىستېمىسىدا يېتىلگەن بوستانلىق توپى. جۇڭغار ئوي-مانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي چېتىگە، جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى غەربىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان. كۆيتۈن دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى ئۆزۈلۈپ قالغان بولغاچقا ئېبىنور كۆلىگە قۇيۇلمايدۇ، شۇڭا بۇ بوستانلىق بورتالا دەرياسى ۋە جىڭ دەرياسى سۇ سىستېمىلىرى ئىچىدىكى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا قاراشلىق بورتالا شەھىرى، جىڭ، ئارشالاڭ قاتارلىق ئۈچ ناھىيە، شەھەرنى ھەمدە بىڭتۈەن يېزا ئىگىلىك 5 ـ دىۋىزىيىسىگە قاراشلىق 12 تۈەن ـ مەيدانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 24 مىڭ 934 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ زېمىنىنىڭ %1.5 نى ئىگىلەيدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە سۇ ئىچى بوستانلىقلارنىڭ كۆلىمى 1624.1 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى بوستانلىقلار كۆلىمىنىڭ %2.6 نى ئىگىلەيدۇ. ئومۇمىي نوپۇسى 394 مىڭ 400. بوستانلىق ئاھالىسىنىڭ زىچلىقى 243 نەپەر/كۋادرات كىلومېتىر. يىللىق ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ئاشلىق 158 مىڭ 700 تونىنا، ياغلىق دان 32 مىڭ تونىنا. ئالقات كۆپ چىقىدۇ.

ئىلى بوستانلىقى شىنجاڭدىكى چوڭ بوستانلىق توپلىرىنىڭ بىرى. ئىلى ۋىلايىتىگە قاراشلىق غۇلجا شەھىرى، غۇلجا ناھىيىسى، چاپچال، قورغاس، توققۇزتارا، كۇنەس، موڭغولكۆرە، تېكەس، نىلقا قاتارلىق توققۇز ناھىيە، شەھەرنى ھەمدە بىڭتۈەن يېزا ئىگىلىك 4 ـ دىۋىزىيىسىگە قاراشلىق تۈەن ـ مەيدانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىلى دەرياسى ھەۋزىسىگە جايلاشقان. ئومۇمىي يەر مەيدانى 55,271.6 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ زېمىنىنىڭ %3.4 نى ئىگىلەيدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە سۇنئىي بوستانلىقلارنىڭ يەر كۆلىمى 7681.5 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، مەزكۇر رايون زېمىنىنىڭ %13.9 نى، پۈتۈن شىنجاڭدىكى بوستانلىقلار كۆلىمىنىڭ %12.4 نى ئىگىلەيدۇ. ئومۇمىي نوپۇسى 2 مىليون 67 مىڭ 400 . بوستانلىق نوپۇسىنىڭ زىچلىقى تەخمىنەن 269 نەپەر / كۋادرات كىلومېتىر. دېھقانچىلىقتا پايدىلىنىشقا بولىدىغان زاپاس يەر بايلىقى 40.6×10^4 گېكتار بولۇپ، ھەممىسى 1 ـ ، 2 ـ دەرىجىلىك يەرلەردۇر. ھازىر پايدىلىنىۋاتقان تېرىلغۇ يەر 55.7×10^4 گېكتار. ئىلى بوستانلىقى شىنجاڭنىڭ مەشھۇر «ئاشلىق، ياغ ، گۆش ئامبىرى» دۇر. يىللىق ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ئاشلىق 1 مىليون 417 مىڭ تونىنا بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتىنىڭ %17.1 نى، ياغلىق دان 90 مىڭ 300 تونىنا بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ ياغلىق دان ئومۇمىي مەھسۇلاتىنىڭ %24 نى ئىگىلەيدۇ. گۆش مەھسۇلاتى 113 مىڭ 300 تونىنا بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ گۆش مەھسۇلات مىقدارىنىڭ %15 نى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، قۇلماق، زاراڭزا قاتارلىق ئالاھىدە ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى ئۆستۈرۈش ئەۋزەللىكىگە ئىگە.

ئېرتىش ـ ئۇلۇغچۇر دەريالىرى بوستانلىقى ئالتاي ۋىلايىتىگە قاراشلىق ئالتاي شەھىرى، بۇرچىن، بۇرۇلتوقاي، قابا، جېمىنەي، كۆكتوقاي، چىڭگىل قاتارلىق يەتتە ناھىيە، شەھەر ھەمدە بىڭتۈەن يېزا ئىگىلىك 10 ـ دىۋىزىيىسىنىڭ سەككىز تۈەن ـ مەيدانى دائىرىسىدىكى بوستانلىق. شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىغا، ئالتاي تاغلىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 117 مىڭ 500 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ زېمىنىنىڭ %7.1 نى ئىگىلەيدۇ. سۇنئىي بوستان-

لىقلارنىڭ كۆلىمى 2931.3 كۋادرات كىلومېتىر بو-
لۇپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى بوستانلىقلار كۆلىمىنىڭ
4.7%نى ئىگىلەيدۇ. بۇ بوستانلىق ئاساسەن ئېرتىش
دەرياسى ۋە ئۇلۇغچۇر دەرياسىغا تايىنىدۇ. دېھقانچىلىققا
ئىشلىتىشكە بولىدىغان زاپاس يېرى 10^4×102گېكتار
بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 1-، 2 - دەرىجىلىك يەرلەر
9%نى ئىگىلەيدۇ. ھازىر ئېچىپ پايدىلىنىۋاتقان تې-
رىلغۇ يېرى 10^4× 15.15گېكتار. ئېرتىش - ئۇلۇغ-
چۇر دەريالىرى بوستانلىقى چارۋىچىلىق بىلەن دېھقان-
چىلىق بىرلەشتۈرۈلگەن رايون. چارۋىلارنىڭ يىل ئا-
خىرىدىكى قوتاندىكى سانى 3 مىليون 280 مىڭ تۇياق
بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكىنىڭ 7.8% نى ئىگىلەي-
دۇ. سۇ مەھسۇلاتلىرى باقىچىلىقى كۆلىمى 17 مىڭ
400 گېكتار، سۇ مەھسۇلاتلىرىنىڭ مەھسۇلات مىقدا-
رى 5563 توننا بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ سۇ مەھسۇلات-
لىرى مىقدارىنىڭ 10.4%نى ئىگىلەيدۇ. دېھقانچى-
لىق زىرائەتلىرى ياغلىق دان، ئاشلىق، قىزىلچىنى
ئاساس قىلىدۇ.

تارباغاتاي - دۇربىلجىن ۋادىسى بوستانلى-
قى شىنجاڭدىكى چوڭ بوستانلىق توپلىرىنىڭ بىرى.
شىنجاڭنىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ،
تارباغاتاي ۋىلايىتىدىكى چۆچەك شەھىرى، دۇربىلجىن،
تولى، چاغانتوقاي، قوبۇقسار قاتارلىق تۆت ناھىيە،
بىر شەھەر ھەمدە بىكتۈەن يېزا ئىگىلىك 9 - دۆنزىيە-
سىنىڭ 11 تۈەن - مەيدانى، يېزا ئىگىلىك 10- دۆن-
زىيەسىنىڭ 184 - تۈەن - مەيدانى قاتارلىقلاردىن
تەركىب تاپقان. ئومۇمىي يەر مەيدانى10^4×4.61
كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ زېمىنى-
نىڭ2.8% نى ئىگىلەيدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە سۈنئىي
بوستانلىقلارنىڭ كۆلىمى 4317 كۋادرات كىلومېتىر
بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى بوستانلىقلار كۆلىمىنىڭ
7.0 % نى ئىگىلەيدۇ. ئومۇمىي نوپۇسى 516 مىڭ
600. بوستانلىق ئاھالىسىنىڭ زىچلىقى 118 نە-
پەر/كۋادرات كىلومېتىر. بۇ بوستانلىقنىڭ ئاساسلىق
سۇ سىستېمىسى دۇربىلجىن دەرياسى، قوبۇقسار دەريا-
سى قاتارلىق چوڭ - كىچىك دەريالار، جىلغا ئېقىنلە-
رى، بۇلاق سۇلىرىدىن تەركىب تاپقان. ھازىر ئې-
چىپ پايدىلىنىۋاتقان تېرىلغۇ يېرى 10^4×35
گېكتار، دېھقانچىلىققا ئىشلىتىشكە بولىدىغان زاپاس
يېرى تەخمىنەن 10^4×60گېكتاردىن ئارتۇق. تارباغاتاي
- دۇربىلجىن ۋادىسى بوستانلىقى شىنجاڭنىڭ مۇھىم
ئاشلىق، ياغ، شېكەر، گۆش بازىسى. يىلىغا ئىشلەپ-
چىقىرىدىغان ئاشلىقى 401 مىڭ 600 توننا بولۇپ،
پۈتۈن شىنجاڭ ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتىنىڭ
4.8%نى؛ قىزىلچا 670 مىڭ 600 توننا بولۇپ،
پۈتۈن شىنجاڭ قىزىلچا ئومۇمىي مەھسۇلاتىنىڭ
13.1%نى؛ ياغلىق دان 70 مىڭ 300 توننا بولۇپ،
پۈتۈن شىنجاڭ ياغلىق دان ئومۇمىي مەھسۇلاتى-
نىڭ 18.7% نى ئىگىلەيدۇ. چارۋىلارنىڭ يىل ئاخىر-
دىكى قوتاندىكى سانى 2 مىليون 726 مىڭ 800 تۇياق
بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكىنىڭ 6.5% نى؛ گۆش
مەھسۇلاتى 36 مىڭ 500 توننا بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ
گۆش مەھسۇلاتىنىڭ 4.9% نى ئىگىلەيدۇ.

شىخۇ - كۇيتۇن - مايتاغ « ئالتۇن ئۇچ
بۇرجەك» بوستانلىقى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى
ئېتىكىگە، 217 - دۆلەت تاشيولى بىلەن 312 - دۆلەت
تاشيولىنىڭ كېسىشكەن رايونىغا، شۇنداقلا شىمالى
شىنجاڭ تۆمۈريولىنىڭ توگۈنىگە جايلاشقان بولۇپ،
جۇغرافىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم بولغاچقا، « ئال-
تۇن ئۇچ بۇرجەك» دەپ ئاتالغان. ئومۇمىي يەر مەيدانى
2.41×104 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن شىن-
جاڭ يەر مەيدانىنىڭ 1.45%نى ئىگىلەيدۇ. سۈنئىي
بوستانلىقلارنىڭ كۆلىمى 1972.62 كۋادرات كىلومې-
تىر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى بوستانلىقلار كۆلىمى-
نىڭ 3.18%نى ئىگىلەيدۇ. ئومۇمىي نوپۇسى 727
مىڭ. بوستانلىق ئاھالىسىنىڭ زىچلىقى 368 نەپەر /
كۋادرات كىلومېتىر. « ئالتۇن ئۇچ بۇرجەك» بوستان-
لىقى ماناس بوستانلىقى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن تۇتۇ-
شىپ كېتىدۇ. بۇ بوستانلىق ئاساسەن كۇيتۇن دەريا-
سى، چىگشور دەرياسى، گۇرتۇ دەرياسى، بەييانگخې
دەرياسى، قاراسۇ دەرياسى، داربۇت دەرياسى قاتارلىق
سۇ سىستېمىلىرىغا ۋە 15 كەلكۇن جىلغىسىغا تايىنى-
دۇ، شۇنداقلا ماناس بوستانلىقىنىڭ غەربىي قىرغاق
چوڭ ئۆستەڭىدىن مەنپەئەتلىنىدۇ. ھازىر ئېچىپ پايدى-
لىنىۋاتقان تېرىلغۇ يېرى 129 مىڭ 700 گېكتار، يەنە
دېھقانچىلىققا ئىشلىتىشكە بولىدىغان 300 مىڭ گېك-
تاردىن ئارتۇق يەر بايلىقى بار. بۇ بوستانلىقنىڭ سانا-
ئىتى ۋە يېزا ئىگىلىكى بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان.

مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 13 مىليارد 40 مىليون يۈەن بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ %12.3 نى ئىگىلەيدۇ. ساناقتا ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 872 مىڭ 400 يۈەن بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ ساناقتا ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ %27 نى ئىگىلەيدۇ. يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليارد 70 مىليون يۈەن بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ %5.2 نى ئىگىلەيدۇ. يىللىق پاختا مەھسۇلاتى 122 مىڭ 700 توننا بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ پاختا مەھسۇلاتىنىڭ %6.8 نى ئىگىلەيدۇ.

ئۇرۇمچى بوستانلىقى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى بوستانلىق توپى. ئۇرۇمچى شەھىرى (ئۇرۇمچى ناھىيىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ، مىچۈەن شەھىرى، سانجى شەھىرى، قۇتۇبى ناھىيىسىنى ھەمدە بىگتۈەن يېزا ئىگىلىك 6 ـ دىۋىزىيىسىگە قاراشلىق 11 تۈەن ـ مەيدانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 33 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ زېمىنىنىڭ تەخمىنەن %2.0 نى ئىگىلەيدۇ. سۈنئىي بوستانلىقلارنىڭ كۆلىمى 4401 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، مەركۇر رايون زېمىنىنىڭ %13.3 نى، پۈتۈن شىنجاڭدىكى بوستانلىقلار كۆلىمىنىڭ %7.1 نى ئىگىلەيدۇ. ئومۇمىي نوپۇسى 2 مىليون 302 مىڭ 200 بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ نوپۇسىنىڭ %13.2 نى ئىگىلەيدۇ. بوستانلىق نوپۇسىنىڭ زىچلىقى 523 نەپەر / كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ئەڭ يۇقىرى. غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 1 مىليون 561 مىڭ 400 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ %67.8 نى ئىگىلەيدۇ، بۇ ھال بۇ بوستانلىقنىڭ شەھەرلىشىش سەۋىيىسىنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بوستانلىق ئاساسەن شەھەر ـ بازار بوستانلىقى بىلەن يېزا ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىشىدا شىنجاڭ بويىچە ئىنتايىن گەۋدىلىك ئورۇن تۇتىدۇ. ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى 25 مىليارد 357 مىليون يۈەن بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ %22.7 نى ئىگىلەيدۇ. ساناقتا ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 21 مىليارد 874 مىليون يۈەن بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ ساناقتا ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ %31.5 نى؛ يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 3 مىليارد 638 مىليون يۈەن بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ %7.3 نى ئىگىلەيدۇ. ھازىر ئېچىپ پايدىلىنىۋاتقان تېرىلغۇ يېرى 273 مىڭ گېكتار. ئۇرۇمچى بوستانلىقى كونا ـ يېڭى بوستانلىقلارنىڭ بىرلىشىشى تىپىدىكى بوستانلىق بولۇپ، يېڭى بوستانلىقلارنى ئاساس قىلىدۇ، غەربتە ماناس بوستانلىقىغا تۇتىشىدۇ، شەرقتە تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى بوستانلىقلارغا قوشنا.

تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى بوستانلىق بوغدا تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە، جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي چېتىگە جايلاشقان بولۇپ، سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ شەرقىدىكى فۇكاڭ شەھىرى، جىمسار، گۇچۇڭ، مورى قازاق ئاپتونوم ناھىيىسىدىن ئىبارەت تۆت ناھىيە، شەھەرنى ھەمدە بىگتۈەن يېزا ئىگىلىك 6 ـ دىۋىزىيىسىگە قاراشلىق توققۇز تۈەن ـ مەيدان جايلاشقان بوستانلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بوستانلىقتا شەرقىي جۇڭغار نېفىتلىك شىركىتى بار. بوستانلىقنىڭ ئومۇمىي يەر مەيدانى 466 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ زېمىنىنىڭ %2.8 نى ئىگىلەيدۇ. كونا ـ يېڭى بوستانلىقلارنىڭ بىرلىشىشى تىپىدىكى بوستانلىققا كىرىدۇ. سۈنئىي بوستانلىقلارنىڭ كۆلىمى 3777 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، مەركۇر رايون كۆلىمىنىڭ %8.1 نى، پۈتۈن شىنجاڭدىكى بوستانلىقلار كۆلىمىنىڭ %6.1 نى ئىگىلەيدۇ. ئومۇمىي نوپۇسى 593 مىڭ 700 بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ نوپۇسىنىڭ %3.4 نى ئىگىلەيدۇ. بوستانلىق نوپۇسىنىڭ زىچلىقى 157 نەپەر/كۋادرات كىلومېتىر. ئاساسەن شەرقىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى كىچىك دەريالار، بۇلاق سۇيى ئېقىنلىرى بولۇپ، تەخمىنەن 60 تەك ئېقىنغا تايىنىدۇ . ھازىر ئېچىپ پايدىلىنىۋاتقان تېرىلغۇ يېرى 327 مىڭ 300 گېكتار بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى

تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 36.8% نى ئىگىلەيدۇ. بوستانلىقتا گۈچۈك يېزا ئىگىلىك بوستانلىقى ئەڭ تىپىك ھەم مەركەزلەشكەن. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساس قىلىدۇ.

شەرقىي كۆئېنلۇن ـــ ئالتۇنتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكى بوستانلىقى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي چېتىگە جايلاشقان، بايىنغۇلىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا قاراشلىق چەرچەن، چاقىلىق ئىككى ناھىيىنىڭ بوستانلىقىنى ھەمدە يېزا ئىگىلىك 2 ـ دىۋىزىيىسىگە قاراشلىق 36ـ تۈەن ـ مەيدانىنى ۋە چەرچەن ناھىيىلىك قۇرۇلۇش تارماق ئەترىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئومۇمىي يەر مەيدانى 336 مىڭ 600 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ زېمىنىنىڭ 4% . 20 نى ئىگىلەيدۇ. سۈنئىي بوستانلىقلارنىڭ كۆلىمى 3 . 308 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى بوستانلىقلار كۆلىمىنىڭ 0.5% نى ئىگىلەيدۇ. ئومۇمىي نوپۇسى 80 مىڭ 400 بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ نوپۇسىنىڭ 0.5% نى ئىگىلەيدۇ. بوستانلىق نوپۇسىنىڭ زىچلىقى 261 نەپەر/كۋادرات كىلومېتىر. ئىچىپ پايدىلىنىۋاتقان تېرىلغۇ يېرى 13 مىڭ 600 گېكتار.

ئۇرۇمچى موڭغۇلچە «گۈزەل يايلاق» دېگەن مەنىدە. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزى، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، قاتناش، سودا مەركىزى. تاڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە ئۇرۇمچى دەرياسى بويىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مۇھاپىزەتچى بېگى تەسىس قىلىنغان. چىڭ سۇلالىسى چېيەنلۇڭنىڭ 23 ـ يىلى (1758 ـ يىلى) بۇگۈنكى ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ جەنۇبىي قوۋۇقىدا سېپىل بەرپا قىلىنغان، چېيەنلۇڭنىڭ 32 ـ يىلى «دىخۇا» بېگى بازىرى قۇرۇلغان. 1884 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلكىسى قۇرۇلۇپ، دىخۇا ئۆلكە مەركىزى قىلىنغان. 1934 ـ يىلى شەھەر قىلىپ تەسىس قىلىنغان. 1954 ـ يىلى نامى ئۇرۇمچىگە ئۆزگەرتىلگەن. جۇغرافىيىلىك كوئوردىناتى: N42°45′32″~44°08′، E86°37′33″~88°58′24″. جەنۇبتىن شىمالغا قارىتا كەڭلىكى 153 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە قارىتا ئۇزۇنلۇقى 190 كىلومېتىر، شەھەر رايونىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 700 ~ 900 مېتىر كېلىدۇ. شەھەرنىڭ ئومۇمىي يەر مەيدانى 11 مىڭ 444 كۋادرات كىلومېتىر، شەھەر رايونىنىڭ يەر مەيدانى 835 كۋادرات كىلومېتىر، شەھەر رايونىنىڭ قۇرۇلۇپ بولغان كۆلىمى 140 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 2 مىليون 80 مىڭ، بۇنىڭ ئىچىدە شەھەر نوپۇسى 1 مىليون 730 مىڭ، يېزا نوپۇسى 340 مىڭ. ھازىر يەتتە رايون (تيانشان رايونى، سايباغ رايونى، يېڭى شەھەر رايونى، شۇيموگۇ رايونى، دۇڭشەن رايونى، تۇدۇڭخابا رايونى، نەنشەن كان رايونى) ۋە بىر ناھىيە (ئۇرۇمچى ناھىيىسى) قاراشلىق. يەر تۈزۈلۈشى جەنۇبىي ئېگىز، شىمالىي پەس، شىمالىي قىسمى تىنما تۈزلەڭلىك. لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈريولى، شىمالىي شىنجاڭ تۆمۈريولى ھەمدە دۆلەت يولىنىڭ 312 ـ، 314 ـ ۋە 216 ـ لىنىيىلىرى شەھەر رايونىنى كېسىپ ئۆتىدۇ. مەملىكەت ئىچىگە ئېچىلغان ئاۋىئاتسىيە لىنىيىسى 29 ، خەلقئارا ئاۋىئاتسىيە لىنىيىسى بەش بولۇپ، جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئەڭ چوڭ ئاۋىئاتسىيە ئېچىۋېتىلگەن پورتىغا ئايلانغان. ئۇرۇمچى يېڭىدىن گۈللەنگەن ئۇنىۋېرسال سانائەت شەھىرى بولۇپ، نېفىت پىششىقلاپ ئىشلەش، توقۇمىچىلىق، ماشىنىسازلىق، پولات ـ تۆمۈر، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى، ئېلېكتر ئېنېرگىيىسى، خىمىيە سانائىتى، ئېلېكترون ، رەڭلىك مېتال، كۆمۈر، يېنىك سانائەت، يېمەكلىك سانائىتى قاتارلىقلارنى ئالاھىدىلىك قىلغان سانائەت سىستېمىسى شەكللەنگەن.

ۋۇجىياچۇي (بەش ئائىلىلىك ئۆستەڭ) ئەڭ دەسلەپتە بەش ئائىلىلىك دېھقان بۇ يەرگە كېلىپ ئۆستەڭ قېزىپ تېرىقچىلىق قىلغاچقا مۇشۇنداق ئاتالغان. ئۇرۇمچى قاتارلىق دەريا ئېقىنلىرىنىڭ تىنما ـ كەلكۈن جىنس تۈزلەڭلىكىگە جايلاشقان بولۇپ، يەر ئۈستى تۈزۈلۈشى جەنۇبى ئېگىز، شىمالى پەس، ئوتتۇرىچە دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 470 مېتىر ئەتراپىدا. بۇ بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى ھەربىيلەر بەرپا قىلغان يېڭى شەھەرلەرنىڭ بىرى. شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىڭتۈەنى يېزا ئىگىلىك 6 ـ دىۋىزىيىسىنىڭ قوماندانلىق شتابى تۇرۇشلۇق

جاي. بۇ جاي جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبي چېتىگە جايلاشقان بولۇپ، غەرب تەرىپى سانجى شەھىرىگە تۇتىشىدۇ، شەرق تەرىپى مىچۇەن شەھىرى بىلەن

رۇجياچوي

قۇكاك شەھىرىگە قوشنا. جەنۇبتا ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن تۇتىشىپ كېتىدۇ. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 35 كىلومېتىر. ۋۇجياچوي بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنىڭ ئومۇمي يەر كۆلىمى 1725 كۋادرات كىلومېتىر. شەھەر رايونىنىڭ كۆلىمى 14 كۋادرات كىلومېتىر. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنىڭ ئومۇمي نوپوسى 150 مىڭ، شەھەر رايونىنىڭ ئومۇمي نوپوسى 50 مىڭ بولۇپ، بۇنىڭ %4.96 نى خەنزۇلار ئىگىلەيدۇ.

شۇيموگۇ 1907 - يىلى چىڭ ھۆكۈمىتى خەلق ئىشلىتىدىغان سۇ تۇگمىنى ئاساسدا كۆلىمى بىرقەدەر چوڭ بولغان ھۆكۈمەت ئىلكىدىكى سۇ تۇگمىنىنى قۇرغان، شۇنىڭ بىلەن «شۇيموگۇ» (سۇ تۇگمىنى جىلغىسى) دەپ ئاتالغان. ھازىر ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ بىر رايونى. ئۇ شەھەر رايونىنىڭ شەرقي شىمالي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، ئىگىلىگەن ئومۇمي يەر كۆلىمى 12مىڭ 170 گېكتار. ئومۇمي نوپوسى 114 مىڭ، خەنزۇ، ئۇيغۇر، موڭغۇل، قازاق، خۇيزۇ قاتارلىق 29 مىللەتتىن تەركىب تاپقان. شۇيموگۇ مەنزىرىلىك رايونى «تۆت تاغ، بىر دەريا» (شىمالي تاغ، ئارىشاك تېغى، سۇزۇك بۇلاق تېغى، ھەسەن - ھۇسەن كۆۋرۈكى تېغى ھەمدە شۇيموگۇ دەريا سى) نى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، تاغ - دەريالار گىرەلىشىكەن ئۆزگىچە ئالاھىدە تەبىئىي مەنزىرىنى ھاسىل قىلغان.

تۇدۇڭخابا شىمالي تەڭرىتاغ تاغ تىزمىسىنىڭ شىمالي يانباغرىدىن باشلىنىدىغان تۇدۇڭخي دەرياسىنىڭ نامىدىن كېلىپ چىققان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېيىنلۇك يىللىرى بۇ يەردە لەشكەرلەر بوز يەر ئاچقان ھەمدە بۇ جاي لەشكەرلەر قوماندانى تۇرغان گازارما بولغاچقا «تۇتۇن» دەپ ئاتالغان، يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن « تۇدۇڭخابا» دەپ ئاتالغان. بۇ جاي ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۇرۇمچى ئوبلاستى ۋە دىخۇا ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. 1954 - يىلى سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تۇدۇڭخي دەرياسىنىڭ غول ئېقىنىنىڭ ئوتتۇرا لىنىيىسىنى پاسىل قىلىپ، دەريانىڭ شەرقي قىرغىقى ئۇرۇمچى غەربي شەھەر رايونىنىڭ باشقۇرۇشىدا، غەربي قىرغىقى سانجى شەھىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. دەريانىڭ شەرقي قىرغىقىدىكى سۇغىرىش رايونى ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ تۇدۇڭخابا رايونى بولۇپ، تەۋەلىكىدە شىنجاڭ پولات - تۆمۇر باش زاۋۇتى (1 - ئاۋغۇست پولات زاۋۇتى) ، تۇدۇڭخابا دېھقانچىلىق مەيدانى (ئەسلىدىكى 1 - ئاۋغۇست دېھقانچىلىق مەيدانى) ، سەنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانى، 1 - ماي دېھقانچىلىق مەيدانى ھەمدە ئۇرۇمچى تۆمۇريول ئىدارىسى غەربي ۋوگزالى قاتارلىقلار بار.

داۋانچىڭ ئۇيغۇرچە تاغ ئېغىزى ، تاغ بانباغرى دېگەن مەنىدە. قەدىمقى زاماندا «جىھاد قەلئەسى» دەپ ئاتالغان، ھازىرقى بازارنىڭ غەربىي جەنۇبىدا «ئەسكى قەلئە » خارابىسى ساقلانماقتا. قەلئەنىڭ شەرقي جەنۇبىدا تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى بەيشۇيجىن بازىرىنىڭ خارابىسى بار. بەيشۇي جىلغىسىنىڭ بوغۇزىغا جايلاشقان. بۇ قەدىمقى بىپەك يولىدىكى مۇھىم بازار بولۇپ، ئۇرۇمچىنىڭ شەرقي جەنۇبىي قىسمىدا. لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۇر يولى بىلەن 312- دۆلەت تاشيولى ۋە تۇرپان - ئۇرۇمچى - داخۋاڭشەن يۇقىرى سۇرئەتلىك تاشيولى بازارنى كېسىپ ئۆتىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭ بىلەن شىمالي شىنجاڭنىڭ قاتنىشىنى تۇتاشتۇرىدىغان مۇھىم يول. ئۇرۇمچى ناھىيىسىگە قارايدۇ. 1984 - يىلى 10 - ئايدا بازار تەسىس قىلىنغان. يەر

مەيدانى 6000 گېكتار، قۇرۇلۇپ بولغان بازار رايونىڭ كۆلىمى 46.37 گېكتار. ئومۇمىي نوپۇسى 5800 بولۇپ، ئاساسەن خۇيزۇ (89%نى ئىگىلەيدۇ)، خەنزۇ (5%)، قازاق، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان.

قاراماي بۇ ئىسىم شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىي بۇرجىكىدىكى قاراماي تېغىنىڭ نامىدىن كەلگەن. قاراماي شەھىرى جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمالىي چېتىگە جايلاشقان بولۇپ، ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 312 كىلومېتىر كېلىدۇ. 1955 - يىلى دۆلەت بۇ يەرنى كەڭ كۆلەمدە قىدىرىپ تەكشۈرۈپ ئېچىشقا كىرىشكەن ھەمدە بۇ جايدا كان ئىشلىرى ئىدارىسى قۇرغان. 1958 - يىلى قاراماي شەھىرى بولۇپ قۇرۇلغان، 1982 - يىلى رايون تەسىس قىلىنغان شەھەر بولغان. شىنجاڭ نېفىت باشقۇرۇش ئىدارىسى ئورگىنى قاراماي شەھىرىگە تەسىس قىلىنغان. شىنجاڭدىكى ۋىلايەت دەرىجىلىك بىۋاسىتە قاراشلىق شەھەر، يېڭىدىن گۈللەنگەن زامانىۋى نېفىت سانائىتى شەھىرى. قاراماي نېفىتلىكى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن قىدىرىپ تەكشۈرۈپ ئېچىلغان تۇنجى چوڭ نېفىتلىك ھېسابلىنىدۇ. شەھەرگە قاراشلىق رايوننىڭ يەر مەيدانى 8654 كۋادرات كىلومېتىر، ئومۇمىي نوپۇسى 261 مىڭ 300 بولۇپ، خەنزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان. ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇسى 23.4% نى ئىگىلەيدۇ. نېفىت سانائىتى ئاساسىي گەۋدە بولۇپ، سانائەت مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 92.4%نى ئىگىلەيدۇ. 217- دۆلەت تاشيولى زېمىننى ئۇزۇننىغا كېسىپ ئۆتىدۇ، شىمالىي شىنجاڭ تۆمۈريولى بىلەن 112 - دۆلەت تاشيولى جەنۇبىي قىسمىدىكى مايتاغ رايوننى كېسىپ ئۆتىدۇ.

مايتاغ قاراماي شەھىرىگە قاراشلىق رايون بولۇپ، داڭلىق نېفىت پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە نېفىت - خىمىيە سانائىتى بازىسى. تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى كۇيتۇن دەريا سىستېمىسىنىڭ تاغدىن چىقىش ئېغىزىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە جايلاشقان، بۇ رايوننىڭ جەنۇبىدىكى «مايتاغ» نىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1283 مېتىر، يەر مەيدانى 448 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئومۇمىي نوپۇسى 65 مىڭ 800 بولۇپ، خەنزۇلار 81.1%نى ئىگىلەيدۇ. ھازىر قارىمىقىدا بىر مەھەللە باشقارمىسى، 12 ئاھالىلەر كومىتېتى بار. مايتاغ نېفىت - خىمىيە

مايتاغ

باش زاۋۇتى، شىنجاڭ نېفىت مەكتىپى قاتارلىق 50 تىن ئارتۇق دۆلەت ئىلكىدىكى كارخانا، كەسپىي ئورۇن بار. پىشىللىق بىلەن قابلىنىش سىستېمىسى 27.8% بولۇپ، « مەملىكەت بويىچە نارىمانلارنىڭ ئورمان بىنا قىلىش، كۆكەرتىش بويىچە 400 باشقى ئورۇن» نىڭ بىرى بولۇپ باھالانغان.

كۇيتۇن 1957 - يىلى بېرا ئىگىلىك 7 - دىۋىزىيىسىنىڭ دىۋىزىيە شتابى ئورۇشلۇق جايغا ئايلانغان. جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇب چېتىگە، كۇيتۇن دەريا سىستېمىسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا جايلاشقان، شەرقىي تەرىپىدىن ئۇرۇمچى شەھىرىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى 253 كىلومېتىر كېلىدۇ. يەر مەيدانى 1110 كۋادرات كىلومېتىر، ئومۇمىي نوپۇسى 263 مىڭ 900 بولۇپ، خەنزۇلار 96% نى

كۇيتۇن

ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە خۇيزۇ، قازاق، ئۇيغۇر

غۇر، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەر بار. 1975 ـ يىلى ناھىيە دەرىجىلىك شەھەر بولغان. ئۇ شىمالىي شىنجاڭدىكى مۇھىم قاتناش تۈگۈنى، شىمالىي شىنجاڭ تۆمۈريولىنىڭ گۈرۈپپىلاش ۋوگزالى بار. 312 ـ دۆلەت تاشيولى بىلەن 217 ـ دۆلەت تاشيولى، شىمالىي شىنجاڭ تۆمۈريولى بىلەن ئۈرۈمچى ـ كۆيتۈن يۈقىرى سۈرئەتلىك تاشيولىنىڭ كېسىشىدىغان ۋە قوشۇلىدىغان جايى.

غۇلجا ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مەركىزى ۋە ئىلى ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە تۇرۇشلۇق جاي. ئىلى ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان، ئۈرۈمچى شەھىرىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى 702 كىلومېتىر، غەربتە قورغاس ئېغىزىغىچە بولغان ئارىلىقى 88 كىلومېتىر كېلىدۇ. بىر مەيدانى 525 كۋادرات كىلومېتىر، شەھەرنىڭ قۇرۇلۇپ بولغان كۆلىمى 45.26 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 332 مىڭ بولۇپ، ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، قازاق، ئۆزبېك، شىجە، رۇس، موڭغۇل، تاتار قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، خەنزۇلاردىن باشقا مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 63.9% نى ئىگىلەيدۇ. 1984 ـ يىلدىن باشلاپ ئىلى ۋىلايىتىگە قارايدىغان بولدى. ئۇنىڭ «سەددىچىن سېچىلىنىڭ سىرتىدىكى جياڭنەن»، «گۈلزارلىق شەھىرى» دېگەندەك چىرايلىق نامىلىرى بار. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 14 ـ بېتىگە قارالسۇن)

قورغاس چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگىنلۇك يىللىرى (1736~1795) ئىلى جياڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى بولغان. ئىلى ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمىدا بولۇپ، غەربىي قىسمى قازاقىستان بىلەن قورغاس دەرياسى ئارقىلىق چېگرىلىنىدۇ. ئۈرۈمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 655 كىلومېتىر كېلىدۇ. گۇاڭشۇينىڭ 14 ـ يىلى (1888 ـ يىلى) سۇيدىڭ ناھىيىسى ۋە قورغاس شۇبە چېگرا قوغداش مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان. 1947 ـ يىلى قورغاس ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. 1956 ـ يىلى سۇيدىڭ سۇيدۇڭگە ئۆزگەرتىلگەن. 1966 ـ يىلى سۇيدۇڭ ناھىيىسى بىلەن قورغاس ناھىيىسى بىرلەشتۈرۈلگەن ھەمدە قورغاس ناھىيىلىك ھۆكۈمەت سۇيدۇڭ بازىرىغا تەسىس قىلىنىپ ئىلى ۋىلايىتىگە قارايدىغان بولغان. دۆلەت تەرىپىدىن «ئالما يۇرتى» دەپ نام بېرىلگەن. سانائىتىدە كۆمۈر (كۆمۈر مەھسۇلاتى 423 مىڭ 400 تونىنا)، سېمونت، هاراق ئىشلەش، تېرە ـ يۇڭ پىششىقلاپ ئىشلەش، قۇرۇلۇش ماتېريالىلىرى، كاندىچىلىق، ئاشلىق، ماي پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىق سانائەتلىرى بار. ئاپتونوم رايون ئىچىدىكى يېزا ـ بازار كارخانىلىرى بويىچە ئون كۆچلۈك ناھىيە (شەھەر) نىڭ بىرى.

كەڭساي تەلكە جىلغىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قەدىمكى زاماندا جۇڭگونىڭ ئىچكى رايونلىرىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ياۋروپاغا بارىدىغان يېپەك يولىنىڭ شىمالىي لىنىيىسىنىڭ بوغۇزى ھىسابلىنىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، 1218 ـ يىلى چىڭگىزخان غەربكە يۈرۈش قىلغاندا، ئۇنىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي قوشۇنى

كەڭساي

باشلاپ تاغلارنى يېرىپ يول ياساپ، هارۋا يولى ئاچقانلىقىدىن. كەڭساي قورغاس ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىغا، ئۈرۈمچى ـ غۇلجا تاشيولى (312 ـ دۆلەت تاشيولى) بۇلىكىگە جايلاشقان بولۇپ، شىمالدا جۇڭغار ئويمانلىقىغا، جەنۇبتا ئىلى ئويمانلىقىغا بارغىلى بولىدىغان مەشھۇر تەڭرىتاغ جىلغا ئۆتۈشمە يولى ھىسابلىنىدۇ. قارىغايلىقنىڭ بېشىدىن جىلغا ئېغىزىغىچە بولغان ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 28 كىلومېتىر كېلىدۇ. كەڭسايدا تاغ چوققىلىرى بوي تالاشقان، ياۋا مېۋىلىك دەرەخلەر قويۇق ئۆسكەن، تېز ئېقىن، شارقىراتمىلار كۆپ، مەنزىرىسى گۈزەل بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى زامانىسىدا ئۆتكەن چى يۈنشى بىۋ جايىنى «ئاجايىپ سېھىرلىك ماكان» دەپ تەرىپلىگەن.

چاپچال قەدىمكى زاماندا ساك، توخرى، ئۇيسۇن قاتارلىق مىللەتلەر كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان جاي. جۇڭگودىكى بىردىنبىر شىبە ئاپتونوم ناھىيىسى. ئوتتۇرا تەڭرىتاغ تاغ تىزمىسىدىكى ئۇيسۇن

سۈن تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە، ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، غەربىي قىسمى قازاقستان بىلەن چېگرىلىنىدۇ. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 695 كىلومېتىر. چېگ سۇلالىسىنىڭ چېيەنلۇڭ يىللىرى شىبەلەردىن 3000 دىن ئارتۇق كىشى چاپچالغا يۆتكەپ كېلىنىپ بۇز يەر ئاچقان. 1939 ـ يىلى شىبە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىنىڭ دەريانىڭ جەنۇبىدا مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلغان. ئىككىنچى يىلى

چاپچال

(1940 ـ يىلى) ئۇنىڭ دەرىجىسى ناھىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. 1954 ـ يىلى 3 ـ ئايدا چاپچال شىبە ئاپتونوم ناھىيىسى قۇرۇلدى. يەر مەيدانى 4471.9 كۋادرات كىلومېتىر، ئومۇمىي نوپۇسى 157 مىڭ بولۇپ، خەنزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، شىبە قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان. خەنزۇلاردىن باشقا مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 76.3% نى ئىگىلەيدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە شىبەلەر 13.3% نى ئىگىلەيدۇ. ھازىر ئىلى ۋىلايىتىگە قاراشلىق.

نىلقا چېگ سۇلالىسى چېيەنلۇڭنىڭ 35 ـ يىلى (1770 ـ يىلى) نوك بازىرى قۇرۇلغان، 1938 ـ يىلى گۇڭخا مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى تەسىس قىلىنىپ، ئىككىنچى يىلى ناھىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. 1954 ـ يىلى نامى نىلقا ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. ئىلى دەرياسىنىڭ تارماق ئېقىنى بولغان قاش دەرياسى ۋادىسىغا جايلاشقان، شەرقتە ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 599 كىلومېتىر، غەربتە غۇلجا شەھىرىگىچە بولغان ئارىلىقى 112 كىلومېتىر كېلىدۇ. يەر مەيدانى 10 مىڭ 100 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 146 مىڭ بولۇپ، قازاق، خەنزۇ، ئۇيغۇر، خۇيزۇ، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان. خەنزۇلاردىن باشقا مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 71.5% نى ئىگىلەيدۇ. بۇ شىنجاڭنىڭ قوۋۇر كالا، ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي، ئىلى ئېتى چىقىدىغان مۇھىم رايونلىرىنىڭ بىرى.

كۇنەس نامى كۇنەس دەرياسىنىڭ نامىدىن كەلگەن بولۇپ، يېڭى سۇ مەنبەسى دېگەن مەنىدە. 1939 ـ يىلى چاقما مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇلغان، 1942 ـ يىلى كۇنەس مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلگەن، 1946 ـ يىلى ناھىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. ئىلى دەرياسىنىڭ تارماق ئېقىنى كۇنەس دەرياسى ۋادىسىغا جايلاشقان. 218 ـ دۆلەت تاشيولى شەرقتىن غەربكە توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ، 217 ـ دۆلەت تاشيولى شەرقىي قىسمىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 900 كىلومېتىر، غەربتە غۇلجا شەھىرىگە 180 كىلومېتىر كېلىدۇ. يەر مەيدانى 6813 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 277 مىڭ 400، قازاق، خەنزۇ، ئۇيغۇر، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان. بۇنىڭ ئىچىدە قازاقلار 50.6% نى ئىگىلەيدۇ. ھازىر ئىلى ۋىلايىتىگە قارايدۇ. بۇ جايدا دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ ياۋا مېۋە ئورمانلىقى بار، شۇنداقلا ئۇ مەملىكەت بويىچە چارۋىچىلىق بازىسى ناھىيىلىرىنىڭ بىرى. «ئىلى ئالاھىدە ھارىقى» تۈرىدىكى ھاراقلار ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىچى ـ سىرتىغا داڭلىق.

توققۇزتارا چېگ سۇلالىسى دەۋرىدە ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ چارۋىچىلىق رايونى بولغان. 1930 ـ يىلى توققۇزتارا ناھىيىسى بولۇپ قۇرۇلغان. نارات تېغى بىلەن ئىشگىلىك تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان، ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 816 كىلومېتىر، غەربتە غۇلجا شەھىرىگىچە بولغان ئارىلىقى 100 كىلومېتىر كېلىدۇ. يەر مەيدانى 4326.9 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئومۇمىي نوپۇسى 149 مىڭ 100 بولۇپ، خەنزۇ، قازاق، ئۇيغۇر، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان. ھازىر ئىلى ۋىلايىتىگە قارايدۇ. ئاپتونوم رايون بويىچە مەشھۇر ياغاچ ماتېرىياللىرى چىقىدىغان جاي، شۇنداقلا شىنجاڭ بويىچە ياۋا مېۋە ئورمانلىقى تارقالغان ئاساسلىق رايونلارنىڭ بىرى. تەۋەلىكىدە جۇڭگو بويىچە بىرىنچى ياڭاقسايى ياۋا ياڭاق ئورمانلىقى بار. ھازىرقى تېرىلغۇ يېرى 41 مىڭ 200 گېكتار. يىلىغا 126 مىڭ 200 تونىنا (بۇنىڭ ئىچىدە شال 54 مىڭ

200 تونىنا) ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىدۇ. قوغۇن ـ تاۋۇز، ئالما كۆپ چىقىدۇ.

تېكەس موڭغۇلچە «ياۋا ئۆچكە» دېگەن مەنىدە. 1934 ـ يىلى توققۇزتارا ناھىيىسىدىن تېكەس مەمۇرىي

تېكەس

باشقۇرۇش ئىدارىسى بولۇپ ئايرىلىپ چىققان، 1937 ـ يىلى ناھىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. ئەترەتاغلىرىنىڭ تارماق تىزمىسى خالىقتاۋ تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە، تېكەس دەريا سىستېمىسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغا جايلاشقان، ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 852 كىلومېتىر. يەر مەيدانى 7764.1 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 148 مىڭ 400 بولۇپ، قازاق، خەنزۇ، خۇيزۇ، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان. خەنزۇلاردىن باشقا مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 75.4% نى ئىگىلەيدۇ. ھازىر ئىلى ۋىلايىتىگە قارايدۇ. 1938ـ يىلى «يالنامە» دىكى قەدىمىي سەككىز تەرەپلىك خەرىتە ئاساسىدا قۇرۇلغان «يايلاق سەككىز تەرەپلىك ناھىيە بازىرى» دېگەن نام بىلەن پۈتۈن مەملىكەتكە مەشھۇر. 1998 ـ يىلى تېكەس ناھىيىسى دۆلەت پىلان كومىتېتى تەرىپىدىن ئېكولوگىيىلىك مۇھىت بەرپا قىلغان ناھىيە، دەپ بېكىتىلگەن.

موڭغۇلكۆرە 1937 ـ يىلى تېكەس مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ موڭغۇلكۆرە ناھىيىسى بولۇپ قۇرۇلغان. ئەترەتاغلىرىنىڭ تارماق تىزمىسى خالىقتاۋ تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە، تېكەس دەريا سىستېمىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا جايلاشقان، ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 879 كىلومېتىر. غەربىي قىسمى قازاقستان بىلەن قوشنا بولۇپ، قازاقستاننىڭ مۇزارت ئېغىزىغا بارىدىغان يول بار. يەر مەيدانى 11 مىڭ 100 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 109 مىڭ 300 بولۇپ، قازاق، ئۇيغۇر، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 79% نى ئىگىلەيدۇ. ھازىر ئىلى ۋىلايىتىگە قاراشلىق، شىنجاڭدىكى ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي، ئىلى ئېتى چىقىدىغان ئاساسلىق جاي ھېسابلىنىدۇ.

چۆچەك خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھونلارنىڭ ئوڭ قانات قەبىلىسى ئولتۇراقلاشقان، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە جۇڭغار كۆچمەنلىرىنىڭ چارۋىچىلىق رايونى بولغان. گۇاڭشۈينىڭ 14 ـ يىلى (1888 ـ يىلى) چۆچەك بىۋاسىتە قاراشلىق نازارىتى قۇرۇلغان،

چۆچەك

1913 ـ يىلى چۆچەك ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. ھازىر تارباغاتاي ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە تۇرۇشلۇق جاي. چۆچەك ـ دۆربىلجىن ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي چېتىگە، تارباغاتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان بولۇپ، ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 637 كىلومېتىر كېلىدۇ. غەربىي قىسمى قازاقستان بىلەن قوشنا، چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 150 كىلومېتىر بولۇپ، باقتۇ چېگرا ئېغىزى ئارقىلىق ئۆتۈشىدۇ. يەر مەيدانى 3991.3 كۋادرات كىلومېتىر. شەھەر رايونىنىڭ قۇرۇلۇپ پۈتكەن كۆلىمى 12.10 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 147 مىڭ 500 بولۇپ، خەنزۇ، قازاق، خۇيزۇ، داغۇر، رۇس قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 36.8% نى ئىگىلەيدۇ. 1984 ـ يىلى ناھىيە ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ شەھەر تەسىس قىلىندى. چۆچەك

شەھەرلىك چېگرا ئىقتىسادىي ھەمكارلىق رايونى قۇ-
رۇلغان بولۇپ، كۆلىمى 6.5 كۋادرات كىلومېتىر
كېلىدۇ. باقتۇ چېگرا ئېغىزى شىنجاڭ بويىچە تاشقى
سودا تارىخى ئەڭ ئۇزۇن، شەھەر رايونىغا ئەڭ يېقىن
چېگرا ئېغىزى ھېسابلىنىدۇ.

دۇربىلجىن قەدىمىي كۆچمەن چارۋىچىلىق را-
يونى. 1918 ـ يىلى چۆچەك ناھىيىسىدىن ئايرىلىپ
دۇربىلجىن ناھىيىسى بولۇپ قۇرۇلغان، نامى دۇربىلـ
جىن دەريا سىستېمىسىدىن كەلگەن. تارباغاتاي ـ دۇر-
بىلجىن ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي يېرىمىغا، دۇربىلجىن
دەريا سىستېمىسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىن رايونىغا جايلاشقان، شىما-
لىي قىسمى قازاقستان بىلەن چېگرىلىنىدۇ، ئۇرۇمچى
شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 580 كىلو-
مېتىر. يەر مەيدانى 9448.4 كۋادرات كىلومېتىر.
ئومۇمىي نوپۇسى 182 مىڭ 500 بولۇپ، خەنزۇ،
قازاق، ئۇيغۇر، خۇيزۇ، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەر-
دىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى
57.3% ئىگىلەيدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە قازاقلار 61 مىڭ
400 بولۇپ، 33.6% نى ئىگىلەيدۇ. ھازىر تارباغاتاي
ۋىلايىتىگە قارايدۇ. شىنجاڭنىڭ ئاشلىق، ياغلىق دان،
چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش بازىسى ھېسابلىنىدۇ.

چاغانتوقاي 1940ـيىلى چاغانتوقاي مەمۇرىي
باشقۇرۇش ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان، 1942 ـ يىلى
چاغانتوقاي ناھىيىسى بولۇپ قۇرۇلغان. شىنجاڭنىڭ
غەربىي شىمالىدىكى بارلىق تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە
جايلاشقان، غەربىي ۋە غەربىي جەنۇب قىسمى قازاقىـ
ستان بىلەن چېگرىلىنىدۇ. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن
بولغان تاشيول مۇساپىسى 589 كىلومېتىر. يەر مەيدا-
نى 6112.1 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 51
مىڭ، خەنزۇ، قازاق، خۇيزۇ، رۇس قاتارلىق مىللەت-
لەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇ-
سى 45% نى ئىگىلەيدۇ، داڭلىق يەرلىك مەھسۇلاتلـ
ىردىن چاغانتوقاي زاراڭزىسى، تاۋۇز قاتارلىقلار بار.

تولى موڭغۇلچە «ئەينەك» دېگەن مەنىدە. تولى
قەدىمقى زاماندا كۆچمەن چارۋىچىلىق رايونى ئىدى.
مىنگو دەۋرىدە دۇربىلجىن ناھىيىسىنىڭ تەۋەلىكىدە
بولغان، 1952 ـ يىلى تولى ناھىيىسى بولۇپ ئايرىلىپ
چىقىپ تارباغاتاي ۋىلايىتىگە قاراشلىق بولغان. تولى
ناھىيىسى تارباغاتاي ـ دۇربىلجىن ئويمانلىقىنىڭ شەر-
قىي جەنۇب قىسمىغا جايلاشقان، غەربىي جەنۇب بۇرجـ
كى قازاقستان بىلەن چېگرىلىنىدۇ. ئۇرۇمچى شەھـ
رى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 516 كىلومېتىر،
يەر مەيدانى 19 مىڭ 997 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇ-
مىي نوپۇسى 80 مىڭ 700 بولۇپ، قازاق (69.2% نى
ئىگىلەيدۇ)، خەنزۇ، ئۇيغۇر، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەت-
لەردىن تەركىب تاپقان. تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان كان
زاپىسى 30 خىلدىن ئارتۇق بولۇپ، ئاساسلىقلىرىدىن
ئالتۇن، تۆمۈر، مىس، خروم قاتارلىقلار بار. 105
جايدا تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان ئالتۇن كېنى بار. بۇلار-
نىڭ ئىچىدە زاھىر تېغىنىڭ شەرقىي ئېتىكىدىكى خاتۇ
ئالتۇن كېنى شىنجاڭ بويىچە ئەڭ چوڭ ئالتۇن كېنى
ھېسابلىنىدۇ. تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان خروم كېنى
25. تۆمۈر تام تارباغاتاي ۋىلايىتىدىكى مۇھىم كۆمۈر
ئىشلەپچىقىرىش بازىسى ھېسابلىنىدۇ.

قوبۇقسار قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيـ
سى، قىسقارتىپ قوبۇقسار ناھىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ.
1944 ـ يىلى قوبۇقسار مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسـ
ىدىن ناھىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. جۇڭغار ئويماـ
نلىقىنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىغا، ساۋۇر تاغلىرـ
ىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي چېتىگە جايلاشقان، غەربىي شـ
مال بۇرجىكى قازاقستان بىلەن چېگرىلىنىدۇ، ئۇ-
رۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 495
كىلومېتىر. يەر مەيدانى 28 مىڭ 200 كۋادرات كىلو-
مېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 49 مىڭ 900 بولۇپ، خەنـ
زۇ، موڭغۇل، قازاق، ئۇيغۇر، خۇيزۇ قاتارلىق مىلـ
لەتلەردىن تەركىب تاپقان. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ
نوپۇسى 63.3% نى ئىگىلەيدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە موڭـ
غۇللار 32.7% نى ئىگىلەيدۇ. 1954 ـ يىلى 9ـ
ئاينىڭ 10 ـ كۈنى قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيـ
سى قۇرۇلغان. ھازىر تارباغاتاي ۋىلايىتىگە قارايدۇ.
قارا (كۆمۈر)، ئاق (تۇز)، قىزىل (بېنتونىت) دىن
ئىبارەت ئۈچ چوڭ بايلىق ئۆزەللىكىگە ئىگە. چارۋىـ
چىلىقنى ئاساس قىلىدۇ، چارۋىچىلىق مەھسۇلات قىـ
ىمتى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 71.3%
نى ئىگىلەيدۇ.

قوشتولغاي قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھـ
ىيىسىنىڭ بىر بازىرى بولۇپ، كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىش
بىلەن مەشھۇر. قوشتولغاي بازىرى بۇ ناھىيىنىڭ ئوت-
تۇرا قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، غەربتە قوبۇقسار ناھـ
يە بازىرىغا 70 كىلومېتىر، جەنۇبتا قارامايغا 167
كىلومېتىر كېلىدۇ. ئومۇمىي نوپۇسى

10 مىڭ 700 . قوشتولغاي ئەترابىدا كۆمۈر زاپىسى مول بولۇپ، چوڭ، ئوتتۇراھال كاللەك كۆمۈر، ئىسسىز كۆمۈر قاتارلىقلار كۆپ ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

شىخۇ كۆرقاراسۇنىڭ قىسقارتىلىپ ئاتىلىشى، سۈزۈك قار سۈيى ئېقىنى (كۆيتۈن دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ) دېگەن مەنىدە. چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق رايونى ئىدى. گۇاڭشۈيىنىڭ 12 ـ يىلى (1886 ـ يىلى) كۆرقاراسۇ بىۋاسىتە قاراشلىق نازارىتى (ھازىرقى شىخۇنىڭ ئەكتى) تەسىس قىلىنغان. 1913ـ يىلى شىخۇ ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتى، شىمالىي تەڭرىتاغ لىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە، كۆيتۈن دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۈرۈمچى شەھىرى بىلەن بولغان ئاشىيول مۇساپىسى 268 كىلومېتىر. 1996 ـ يىلى ناھىيە ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ شەھەر تەسىس قىلىنغان. يەر مەيدانى 14 مىڭ 300 كۋادرات كىلومېتىر. قۇرۇلۇپ بولغان شەھەر رايونى كۆلىمى 16.0 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 200 مىڭ بولۇپ، خەنزۇ، خۇيزۇ، قازاق، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 37.3% نى ئىگىلەيدۇ. ھازىر تارباغاتاي ۋىلايىتىگە قارايدۇ. تاپتونوم رايونىمىزدىكى تۇزلەڭلىكنى كۆكەرتىش بويىچە ئۆلچەمگە يەتكەن ناھىيە. يېزا ئىگىلىكنى ئاساس قىلىدۇ. تېرىلغۇ يېرى 89 مىڭ 400 گېكتار. يىلىغا 802 مىڭ 600 تونىنا كۆمۈر، 63 مىڭ 100 تونىنا پىۋا ئىشلەپچىقىرىدۇ. شىخۇ شىمالىي شىنجاڭدىكى مۇھىم قاتناش توگۈنى.

ساۋەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگىنلۇك يىللىرى سۈيلەي (ماناس) ناھىيىسىگە قارىغان. 1915 ـ يىلى ساۋەن ناھىيىسى بولۇپ ئايرىلىپ چىققان. ناھىيە بازىرى بۇگۇنكى ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىغا 40 كىلومېتىر (ھازىر كونا ساۋەن دەپ ئاتىلىدۇ) كېلىدىغان جايغا جايلاشقانىدى. 1955 ـ يىلى بۇگۇنكى سەندوخوزا بازىرىغا كۆچۈرۈپ كېلىنگەن. تەڭرىتاغلىرى تەركىبىدىكى ئېرەن قابىرغا تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە، جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتىگە جايلاشقان. ناھىيە زېمىنى ماناس دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدا بولۇپ، يەر مەيدانى 12 مىڭ 700 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 193 مىڭ 800 ، ئاساسەن خەنزۇ، قازاق، خۇيزۇ، ئۇيغۇر مىللەتلىرىدىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 30.1% نى ئىگىلەيدۇ. ھازىر تارباغاتاي ۋىلايىتىگە قارايدۇ. ئۇ تاپتونوم رايون بويىچە يېزا ئىگىلىك چوڭ ناھىيىسى، شۇنداقلا دۆلەتنىڭ ئېكولوگىيىلىك يېزا ئىگىلىكى بويىچە ئۆلگىلىك ناھىيىسى ھېسابلىنىدۇ.

ئالتاي قازاق تىلىدا «ئالتۇن» دېگەن مەنىدە. 1921 ـ يىلى بۇ جايدا چېگىخۇا ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان. 1953 ـ يىلى ئارىتاي ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن، كېيىنكى يىلى يەنە ئالتاي ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. 1984 ـ يىلى ناھىيە ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ شەھەر تەسىس قىلىنغان. ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، ئېرتىش دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان، ئالتاي ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە تۇرۇشلۇق جاي. ئۈرۈمچى شەھىرى بىلەن بولغان ئاشىيول مۇساپىسى 684 كىلومېتىر. يەر مەيدانى 10 مىڭ 800 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئومۇمىي نوپۇسى 182 مىڭ 500 بولۇپ، خەنزۇ،

ئالتاي

قازاق، خۇيزۇ، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 43.9% نى ئىگىلەيدۇ. ئالتاي چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ، چوڭ قۇيرۇقلۇق قوي داڭلىق ئالاھىدە مەھسۇلاتى ھېسابلىنىدۇ.

بەيتۈن يېزا ئىگىلىك 10 ـ دىۋىزىيىسى، يەنى شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىڭتۈەننىڭ ئەڭ شىمالىدىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، چېگرا قوغداش قىسىملىرى تۇرۇشلۇق جاي. بەيتۈن دېگەن نام شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان. ئېرتىش دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، شىمالدا ئالتاي شەھىرىگە 62 كىلومېتىر، جەنۇبتا ئۈرۈمچى شەھىرىگە 622 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئىگىلىگەن يەر مەيدانى

1500 گېكتار، قۇرۇلۇپ بولغان بازار كۆلىمى 852 گېكتار. بەيتۇن ئەسلىدە بازار بولۇپ، 1974 ـ يىلى

بەيتۇن

قۇرۇلغان، 1999 ـ يىلى بازار ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ شەھەر تەسىس قىلىنغان. شەھەر رايونىنىڭ نوپۇسى 22 مىڭ بولۇپ، خەنزۇ، خۇيزۇ، قازاق، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان. ئاساسلىق دىنى قانچىلىق زىراەتلىرىدىن بۇغداي، كۆممىقوناق، شال قاتارلىقلار بار.

بۇرچىن ئىسمى بۇرچىن دەريا سىنىڭ نامىدىن كەلگەن، 1913 ـ يىلى چېگخۇا ناھىيىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ بۇرچىن مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان، 1919 ـ يىلى ناھىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. شىنجاڭنىڭ ئەڭ شىمالىي قىسمىغا، ئالتاي تاغ لىرىنىڭ غەربىي جەنۇب ئېتىكىگە جايلاشقان بولۇپ، شىمالىي قىسمى رۇسىيە، موڭغۇلىيىلەر بىلەن قوشنا، ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 620 كىلومېتىر. يەر مەيدانى 10 مىڭ 400 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئومۇمىي نوپۇسى 67 مىڭ 100 بولۇپ، قازاق، خۇيزۇ، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەردىن

بۇرچىن

تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 2.67% نى ئىگىلەيدۇ. ھازىر ئالتاي ۋىلايىتىگە قارا يدۇ. قاناس دۆلەت دەرىجىلىك تەبىئىي مۇھاپىزەت رايو-

نى ھېسابلىنىدۇ. ھازىرقى تېرىلغۇ يېرى 18 مىڭ 400 گېكتار، توڭكى يەم ـ خەشەك بازىسى دۆلەتنىڭ چارۋە-چىلىق رايونلىرى بويىچە ئولگە كۆرسىتىش قۇرۇلۇشى قىلىپ بېكىتىلگەن. بۇرچىن مەملىكەت بويىچە تەنتەر-بىيىدە ئىلغار ناھىيە، «مەملىكەت بويىچە ئون چوڭ مەدەنىي يېزا ـ بازار ئىلغار نېپى» ناھىيىسى. 1998ـ يىلى 8 ـ ئايدا شىنجاڭ بويىچە تۇنجى خەلقئارا-لىق تور ئۇچۇر بوستىنى قۇرۇلغان.

جېمىنەي 1916 ـ يىلى جېمىنەي ئامبال يار-دەمچىسى تەسىس قىلىنغان، 1930 ـ يىلى ناھىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. ساۋۇر تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە، ئېرتىش دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا جايلاشقان، غەربىي قىسمى قازاقىستان بىلەن چېگرىلى-نىدۇ، ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 628 كىلومېتىر، يەر مەيدانى 7152.3 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئومۇمىي نوپۇسى 35 مىڭ 300 بولۇپ، قازاق، خەنزۇ، خۇيزۇ، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان؛ ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇسى 64% نى ئىگىلەيدۇ. 1962 ـ يىلى ناھىيە بازىرى بوگۇنكى نوپتىرەك بازىرىغا كۆچۈرۈپ كېلىنگەن. قازاقىستانغا ئېچىۋېتىلگەن جېمىنەي چېگرا ئېغىزى بار.

قابا ناھىيىسى 1912 ـ يىلى قابا مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان، 1920 ـ يىلى ئامبال يارەمچىسى تەسىس قىلىنغان، 1930 ـ يىلى ناھىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. شىنجاڭنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىغا، ئېرتىش دەرياسىنىڭ شىمالىي قىر-غىقىغا جايلاشقان، ئۇنىڭ غەربىي ۋە شىمالىي قىسىملە-رى قازاقىستان، رۇسىيە بىلەن قوشنا، ئۇرۇمچى شە-ھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 673 كىلومېتىر كېلە-دۇ. يەر مەيدانى 8166.6 كۋادرات كىلومېتىر. ئو-مۇمىي نوپۇسى 70 مىڭ 300 بولۇپ، قازاق، خەنزۇ، خۇيزۇ، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تا-پقان، قازاقلار 63% نى ئىگىلەيدۇ. ھازىر ئالتاي ۋىلا-يىتىگە قارايدۇ. ئاساسلىق كان بايلىقىدىن مىس، ئال-تۇن، كۈمۈش، قوغۇشۇن، سىنك قاتارلىقلار بار. تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان ئاشلى مىس كېنى دۆلەت دەرە-جىلىك چوڭ مىس كان ھېسابلىنىدۇ، دولانساي داڭ-لىق ئالتۇن كېنىدۇر. شىنجاڭ بويىچە نۇقتىلىق ئور-مان رايونى ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ بىرى. ئاقتۇ-بېك چېگرا ئېغىزى ئارقىلىق قازاقىستانغا ئۆتكىلى بو-لىدۇ.

بۇرۇلتوقاي نامى ناھىيىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى بۇرۇلتوقاي (تۇركچە چاتقاللىق دېگەن مەنىدە) كۆلىنىڭ نامىدىن كەلگەن. 1914-يىلى بۇرۇلتوقاي مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلغان، 1922 - يىلى بۇرۇلتوقاي ناھىيىسى بولۇپ قۇرۇلغان، 1942 - يىلى خەنزۇچە نامى (福海) گە ئۆزگەرتىلگەن. بۇرۇلتوقاي جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىغا، ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي چېتىگە جايلاشقان. شەرقىي شىمالىي قىسمى موڭغۇلىيە بىلەن چېگرىلىنىدۇ ھەمدە قىزىلتاغ تۈمشۇقى چېگرا ئېغىزى ئارقىلىق موڭغۇلىيە بىلەن تۇتىشىدۇ. ئۇرۇمچى بىلەن بولغان ئارىلىقى 637 كىلومېتىر. يەر مەيدانى 33 مىڭ 300 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 49 مىڭ 100 بولۇپ، خەنزۇ، قازاق، خۇيزۇ، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 51.7% نى ئىگىلەيدۇ. ھازىر ئالتاي ۋىلايىتىگە قارايدۇ. ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى بۇرۇلتوقاي كۆلى (ئۇلۇغكۆر كۆلى دەيمۇ ئاتىلىدۇ) جۇڭغارىيىدىكى « گۆھەر» دەپ تەرىپلەنمەكتە. ئۇ ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە مۇھىم بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىش بازىسى بولۇپ، بايقال لېئوتىسىكۇس بېلىقى، دەريا ئوكۇن بېلىقى(ئالابۇغا) ، شەرق ياپىلاق بېلىقى قاتارلىق 20 خىلدىن ئارتۇق بېلىق چىقىدۇ.

كۆكتوقاي يەر ئاستى كان بايلىقى مول بولغانلىقتىن ئۇچۇن بۇ نام قويۇلغان. 1937 - يىلى كۆكتوقاي مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلغان، 1941 - يىلى ناھىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ھەمدە خەنزۇچە نامى (富蕴) قىلىپ بېكىتىلگەن. 1959 - يىلى ھازىرقى ناھىيە بازىرى قۇئېرتىش

كۆكتوقاي

بازىرىغا كۆچۈرۈپ كېلىنگەن. جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىي چېتىگە، ئالتاي تاغلىرىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى ئېرتىش دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغا جايلاشقان، 216 - دۆلەت تاشيولى ئوتتۇرا جەنۇبىي قىسمىنى كېسىپ ئۆتىدۇ، ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 480 كىلومېتىر. يەر مەيدانى 32 مىڭ 200 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 81 مىڭ 600 بولۇپ، قازاق، خەنزۇ، ئۇيغۇر، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، قازاقلار 68.5% نى ئىگىلەيدۇ. ھازىر ئالتاي ۋىلايىتىگە قارايدۇ. قېزىلما بايلىقلىرىدىن ئالتۇن، گۆھەر، خرۇستال، مىس، نىكېل، تۆمۈر، بېرىللىي، نىئوبىي، لىتىي، تانتال، چىرىمتال قاتارلىقلار بار. كۆكتوقايدىكى قارا تۆتكې مىس، نىكېل كېنى ئىنتايىن داڭلىق.

كۆكتوقاي كۆكتوقاي ناھىيىسىدىكى بىر بازار، داڭلىق كان رايونى.

چىڭگىل 1916 - يىلى بۇلگان دەرياسى ئامىبال بارەمچىسى تەسىس قىلىنغان. 1937 - يىلى چىڭگىل دەرياسى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان، 1941 - يىلى دەرىجىسى كۆتۈرۈلۈپ چىڭگىل ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىي چېتىگە، ئالتاي تاغلىرىنىڭ شەرقىي جەنۇب قىسمىدىكى ئۇلۇغكۆر دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىن زونىسىغا جايلاشقان، ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 530 كىلومېتىر. شەرقىي قىسمى موڭغۇلىيە بىلەن چېگرىلىنىپ، تاشقىن چېگرا ئېغىزى ئارقىلىق بۇ دۆلەت بىلەن تۇتىشىدۇ. يەر مەيدانى 15 مىڭ 800 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 53 مىڭ 200 بولۇپ، قازاق، خەنزۇ، خۇيزۇ، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، بۇنىڭ ئىچىدە قازاقلار 75% نى ئىگىلەيدۇ. ھازىر ئالتاي ۋىلايىتىگە قارايدۇ. چارۋىچىلىق ناھىيىسى. «مەملىكەت بويىچە تاغلىق رايونلارنى ئۇنۇمۇرسال ئېچىشتىكى ئۇلگىلىك ناھىيە» قاتارىدىن ئورۇن ئالغان.

بورتالا قەدىمقى زاماندا «بولو» دەپ ئاتالغان. 1920 - يىلى بورتالا ناھىيىسى بولۇپ ئايرىلىپ چىققان. جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چېتىگە، تەڭرىتاغلىرىنىڭ غەربىي بۆلىكىدىكى ئالاتاۋ تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان. شىمالىي شىنجاڭ تۆمۈريولى شەھەرنىڭ شەرقىي قىسمىدىن ئۆتۈپ ئۇدۇل ئالاتاۋ ئېغىزىغىچە بارىدۇ، شىمالدا قازاقىستان بىلەن چېگرىلىنىدۇ، ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 524 كىلومېتىر، ئالاتاۋ چېگرا ئېغىزى بىلەن بولغان ئارىلىقى 73 كىلومېتىر كېلىدۇ.

يەر مەيدانى 7877 كۋادرات كىلومېتىر. شەھەر رايونىنىڭ كۆلىمى 13.10 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 204 مىڭ 700 بولۇپ، خەنزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 33.9% نى ئىگىلەيدۇ. بورتالا دېگەن نام بورتالا دەرياسىنىڭ نامىدىن كەلگەن. 1985 - يىلى ناھىيە ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ شەھەر تەسىس قىلىنغان. ھازىر ئۇ بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاي. شەھەردە چېگرا ئىقتىسادىي ھەمكارلىق رايونى بار.

بورتالا

جىڭ ناھىيىسى جىڭ دەرياسى ناھىيە بازىرىدىن جەنۇبتىن شىمالغا ئېقىپ ئۆتكەچكە، ناھىيىنىڭ نامى جىڭ دەرياسىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. گۇاڭشۈيىنىڭ 14 - يىلى (1888 - يىلى) جىڭ بۇاستە قاراشلىق نازارىتى تەسىس قىلىنغان. 1913 - يىلى ناھىيىگە ئۆزگەرتىلگەن. 1954 - يىلى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ باشقۇرۇش تەۋەلىكىگە ئايرىلغان. جىڭ ناھىيىسى شىمالي تەڭرىتاغلىرىنىڭ غەربي بۆلىكىدىكى پولكىنۇر تاغلىرىنىڭ شىمالي ئېتىكىگە جايلاشقان بولۇپ، شىمالي شىنجاڭ تۆمۈريولى، 312 - دۆلەت تاشيولى ناھىيە تەۋەلىكىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن ئۆتىدۇ، ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 425 كىلومېتىر، يەر مەيدانى 11 مىڭ 200 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 118 مىڭ بولۇپ، خەنزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 30.4% نى ئىگىلەيدۇ. ناھىيە تەۋەسىدىكى ئورمان يېرى 122 مىڭ 600 گېكتار، پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق 701 مىڭ 200 گېكتار، تېرىلغۇ يېرى 31 مىڭ 500 گېكتار. «جۇڭگونىڭ ئالىقات شەھىرى» دېگەن پەخىرلىك نامى بار.

ئارىشاڭ ناھىيە تەۋەسىدە ئارىشاڭ بولغاچقا شۇنداق ئاتالغان. 1938 - يىلى ئارىشاڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان. 1942 - يىلى ناھىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. بېگچىنتاۋ تاغلىرىنىڭ شىمالي ئېتىكىدىكى بورتالا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغا جايلاشقان، غەرب تەرىپى قازاقستان بىلەن قوشنا؛ ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 625 كىلومېتىر. يەر مەيدانى 5881.7 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 71 مىڭ 600 بولۇپ، خەنزۇ، قازاق موڭغۇل، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 38.9% نى ئىگىلەيدۇ. 1954 - يىلىدىن باشلاپ بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا قاراشلىق بولغان. تەۋەلىكىدە 412 مىڭ 700 گېكتار ئوتلاق بولۇپ، چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ.

سانجى جىڭ سۇلالىسى جېنلۇڭنىڭ 27 - يىلى (1762 - يىلى) تىكىپەن قەلئەسى قۇرۇلۇپ، سەيبارە ئامبال قويۇلغان. جېنلۇڭنىڭ 38 - يىلى (1773 - يىلى) سانجى ناھىيىسى قۇرۇلغان. ھازىر سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مەركىزى. تەڭرىتاغنىڭ شىمالي ئېتىكىدىكى تۇدۇنخي دەرياسىنىڭ غەربي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 35 كىلومېتىر، يەر مەيدانى 8216 كۋادرات كىلومېتىر. شەھەر رايونىنىڭ

سانجى

كۆلىمى 16.30 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇ-

سى 338 مىڭ 700 بولۇپ، خەنزۇ، خۇيزۇ، قازاق، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، بۇلار- نىڭ ئىچىدە خۇيزۇلار 12.9% نى ئىگىلەيدۇ. 1983- يىلى 12 - ئايدا ناھىيە ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، شەھەر بولۇپ قۇرۇلغان. شىمالىي شىنجاڭ تۆمۈريولى، 312- دۆلەت تاشيولى ۋە ئۇرۇمچى - كۇيتۇن يۇقىرى دەرىجىلىك تاشيولى ئوتتۇرىسىنى كېسىپ ئۆتىدۇ. ئۇ- رۇمچى خەلقئارا ئايرودرومى بىلەن بولغان ئارىلىقى 20 نەچچە كىلومېتىر كېلىدۇ. تەۋەلىكىدە 28 مىڭ 800 گېكتار ئورمان، 546 مىڭ 200 گېكتار ئوتلاق، 75 مىڭ 400 گېكتار تېرىلغۇ يېرى بار. شەھەرنىڭ يې- شىللىق بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 34.6%. كۆمۈر، قۇرۇلۇش ماتېريالىلىرى، خىمىيە سانائىتى، ماشىنىسازلىق ۋە ئېلېكترون، توقۇمچىلىق، قەغەز ياساش، ئاشلىق - ماي پىششىقلاپ ئىشلەشنى ئاساس قىلغان سانائەت سىستېمىسى شەكىللەنگەن. 1998 ~ 2000 يىللىق دۆلەت دەرىجىلىك شاخ - شۇمبا بىلەن قوي بېقىشتا ئۇلگە كۆرسىتىش رايونى قاتارىغا كىرگۈ- زۈلگەن.

مىچۈەن 1921 - يىلى ئامبال يارىمچىسى قو- يۇلۇپ، چېيەندې دەپ ئاتالغان. 1928 - يىلى رەسمىي چېيەندې ناھىيىسى قۇرۇلغان، 1954 - يىلى نامى مە- چۈەن ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلىپ، سانجى خۇيزۇ ئاپتو- نوم ئوبلاستىنىڭ باشقۇرۇش تەۋەلىكىگە ئايرىلغان. ئۇ- رۇمچىنىڭ مۇھىم ھەمراھ شەھەرلىرىنىڭ بىرى. جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا جەنۇبىي قىسمىغا جاي- لاشقان، ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 17 كىلومېتىرلا كېلىدۇ، يەر مەيدانى 3788 كۋادرات كە- لومېتىر. شەھەر رايونىنىڭ كۆلىمى 8.8 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 169 مىڭ 900 بولۇپ، خەنزۇ، خۇيزۇ، ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان؛ خۇيزۇلارنىڭ نوپۇسى 53 مىڭ بو- لۇپ، 31.6% نى ئىگىلەيدۇ. 1996 - يىلى 12 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ناھىيە ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ شەھەر تەسىس قىلىنغان. باغ - ئورمان يېرى 10 مىڭ 500 گېكتار، ئوتلاق 264 مىڭ 200 گېكتار، تېرىلـ- غۇ يېرى 38 مىڭ 200 گېكتار. قېزىلما بايلىقلىرىدىن كۆمۈر، ھاك تېشى، تۆمۈر رودىسى، ساپال توپىسى، سىرابىلىت قاتارلىقلار بار. مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ناھىيىلەرنىڭ بىرى. كۆ- مۈر، قۇرۇلۇش ماتېريالىلىرى، نېفىت - خىمىيە ئۇچ چوڭ تۈزۈك كەسپى ھېسابلىنىدۇ. تەۋەلىكىدە ئۇرۇمـ- چى نېفىت - خىمىيە سانائىتى باش زاۋۇتى قاتارلىق داڭلىق كارخانىلار بار. مىچۈەن شىنجاڭدىكى مۇھىم گۈرۈچ ۋە كۆكتات ئىشلەپچىقىرىش بازىسى بولۇپ، «سەددىچىن سېپىلىنىڭ سىرتىدىكى شاللىق ماكان» دېگەن مەشھۇر نامى بار.

ماناس موڭغۇل تىلىدا « پاترول » دېگەن مەنىدە. چىڭ سۇلالىسى چېيەنلۇڭنىڭ 42 - يىلى (1777 - يىلى) كاڭجى، سۇينىڭ دېگەن ئىككى قەلئە قۇرۇلۇپ، ماناس بازىرىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى دائىرىسىنى شەكىللەندۈرگەن. ئىككىنچى يىلى سۇيىلەي ناھىـ- يىسى تەسىس قىلىنىپ، بۇگۇنكى ماناس، ساۋەندىن ئىبارەت ئىككى جايغا قاراشلىق بولغان. 1953 - يىلى نامى ماناس ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن، 1958 - يىلدىن كېيىن سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىغا تەۋە بولغان. تەڭرىتاغلىرىنىڭ شە- مالىي ئېتىكىدىكى ماناس دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغە- قىغا جايلاشقان، ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاش- يول مۇساپىسى 134 كىلومېتىر، يەر مەيدانى 9597.3 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 159 مىڭ 400 بولۇپ، خەنزۇ، قازاق، خۇيزۇ، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 21.6% نى، يېزا ئىگىلىك نو- پۇسى 70% نى تەشكىل قىلىدۇ. تەۋەلىكىدە 41 مىڭ 300 گېكتار ئورمان، 420 مىڭ گېكتار ئوتلاق، 130 مىڭ 700 گېكتار تېرىلغۇ يېر بار. يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىدۇ. شىنجاڭ بويىچە «پەن - تېخنىكا ئارقىلىق يېزا ئىگىلىكنى گۈللەندۈرۈشتە ئىلغار ناھـ- يە».

قۇتۇبى تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدە- كى قۇتۇبى دەرياسى ھەۋزىسىگە جايلاشقان بولغاچقا، شۇ دەريانىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. چىڭ سۇلالىسى چېيەن- لۇڭنىڭ 29 - يىلى (1764 - يىلى) جىڭخۇا قەلئەسى قۇرۇلۇپ، قۇتۇبى سەييارە ئامبىلى تەسىس قىلىنغان. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈينىڭ 29 - يىلى (1903 - يىلى) يارىمچى ئامباللىققا ئۆزگەرتىلگەن. 1947 - يىلى جىڭخۇا ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن، 1953 - يە- لى قۇتۇبى ناھىيىسى دېگەن نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈل- گەن. جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا، ئوتتۇ- را تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان. يەر مەيدانى 9421 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 196 مىڭ 800 بولۇپ، خەنزۇ، قازاق، خۇيزۇ، ئۇي-

غۇر قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى %22.2 نى ئىگىلەيدۇ. 1958- يىلدىن كېيىن سانجى ئوبلاستىغا قاراشلىق بولغان. تەۋەلىكىدە 39 مىڭ 500 گېكتار ئورمان، 520 مىڭ 800 گېكتار ئوتلاق، 95 مىڭ 500 گېكتار تېرىلغۇ يېر بار. ئاپتونوم رايون بويىچە تۈنجى تۈرۈبىلاشتۇرۇلغان گازلىق — قۇتۇبى گازلىقى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلۈپ، سىناق تەرىقىسىدە گاز يەتكۈزۈلۈشكە باشلىدى.

فۇكاڭ چىڭ سۇلالىسى چېنلۇڭنىڭ 25 - يىلى (1760 - يىلى) ئەڭ بۇرۇن تېناگىر قەلئەسى قۇرۇلغان. چېنلۇڭنىڭ 28 - يىلى (1763 - يىلى) يەنە بىر قەلئە قۇرۇلۇپ فۇكاڭ دەپ ئاتالغان. چېنلۇڭنىڭ 41 - يىلى (1776 - يىلى) فۇكاڭ ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان. جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتىگە، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقىي بۇلىكىدىكى بوغدا تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان، ئۈرۈمچى شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 57 كىلومېتىر كېلىدۇ. ھازىر سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىغا قاراشلىق. 1993 - يىلى ناھىيە ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ شەھەر (ناھىيە دەرىجىلىك) تەسىس قىلىنغان. ئومۇمىي نوپۇسى 147 مىڭ 800 بولۇپ، خەنزۇ، خۇيزۇ، قازاق، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، بۇنىڭ ئىچىدە خۇيزۇلار %11.4 نى ئىگىلەيدۇ. فۇكاڭ سايامەت شەھىرى بولۇپ، شەھەرنىڭ جەنۇبىغا 30 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىكى تەڭرىتاغ بوغدا كۆلى دۆلەت دەرىجىلىك مەشھۇر مەنزىرىلىك رايون.

جىمسار چىڭ سۇلالىسى چېنلۇڭنىڭ 37 - يىلى (1772 - يىلى) بۇگۇنكى ناھىيە بازىرى جايلاشقان ئورۇندا كەيئەن قەلئەسى قۇرۇلغان. چېنلۇڭنىڭ 41 - يىلى (1776 - يىلى) جىمسار ئامبال يارىدەمچىسى قويۇلغان. 1894 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 20 - يىلى) ناھىيە بازىرى قايتىدىن سېلىنغان ھەمدە نامى فۇيۈەنگە ئۆزگەرتىلگەن. 1902 - يىلى فۇيۈەن ناھىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. 1954 - يىلى نامى جىمسار ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن، 1958 - يىلى سانجى ئوبلاستىنىڭ باشقۇرۇش تەۋەلىكىگە ئايرىلغان. جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىغا، بۇغدا تاغلىرىنىڭ شەرقىي بۇلىكىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان، ئۈرۈمچى شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 165 كىلومېتىر. يەر مەيدانى 8145 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئومۇمىي نوپۇسى 130 مىڭ 600 بولۇپ، خەنزۇ، قازاق، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، بۇلارنىڭ ئىچىدە خۇيزۇلار %13.5 نى ئىگىلەيدۇ. 53 مىڭ 300 گېكتار تېرىلغۇ يېرى بار. دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ. شىمالىي قىسمىدا قارامايلى تېغى تۈياقلىق ياۋايى ھايۋانات مۇھاپىزەت رايونى (دۆلەت دەرىجىلىك) بار.

گۈچۈڭ چىڭ سۇلالىسى چېنلۇڭنىڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) چىتەي قەلئەسى قۇرۇلغان. چېنلۇڭنىڭ 40-يىلى (1775 - يىلى) بۇگۇنكى لوچىتەيدە چىڭيۈەن قەلئەسى قۇرۇلغان. چېنلۇڭنىڭ 41- يىلى (1776- يىلى) گۈچۈڭ ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان. گۇاڭشۈينىڭ 15- يىلى (1889 - يىلى) ناھىيە لوچىتەيدىن گۈچۈڭغا (ھازىرقى گۈچۈڭ ناھىيىسى بازىرىغا) كۆچۈرۈلگەن. جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي چېتىگە، بۇغدا تاغلىرىنىڭ شەرقىي بۇلىكىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە، ئۈرۈمچى - گۈچۈڭ تاشيولىنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسىغا جايلاشقان. ئۈرۈمچى شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 207 كىلومېتىر. يەر مەيدانى 16 مىڭ 600 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 228 مىڭ بولۇپ، خەنزۇ، قازاق، ئۇيغۇر، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇسى %22.5 نى ئىگىلەيدۇ. 1958- يىلى سانجى ئوبلاستىنىڭ تەۋەلىكىگە ئايرىلغان. تېرىلغۇ يېرى 135 مىڭ 600 گېكتار، ئورمان يېرى 45 مىڭ 700 گېكتار، ئوتلاق 924 مىڭ 700 گېكتار بولۇپ، يېزا ئىگىلىك چوڭ ناھىيىسى ھېسابلىنىدۇ.

موري تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بېشبالىق قۇرۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قاراشلىق فۇلبي ناھىيىسى ئىدى. موري دېگەن نام فۇلبينىڭ ئاھالە تەرجىمىسىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن بارلىققا كەلگەن. 1920-يىلى موري ناھىيىسى بولغان. ھازىر سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىغا قارايدۇ. بوغدا تاغلىرىنىڭ شەرقىي بۇلىكىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە، جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي چېتىگە جايلاشقان بولۇپ، شەرقىي شىمالىي بۇرجىكى موڭغۇلىيە بىلەن چېگرىلىنىدۇ، ئۈرۈمچى شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 270 كىلومېتىر، يەر مەيدانى 13 مىڭ 300 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئومۇمىي نوپۇسى 84 مىڭ 700 بولۇپ، خەنزۇ، قازاق، ئۇيغۇر، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلەردىن تەر-

كىب تاپقان. بۇلارنىڭ ئىچىدە قازاقلار 22.9% نى ئىگىلەيدۇ. 1954 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى مورى قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى قۇرۇلغان. 1 مىليون 156 مىڭ 500 گېكتار ئوتلىقى بار. چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ، شىنجاڭدىكى ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي بازلىرىنىڭ بىرى، ئۆچكە يېتىشتۈرۈش بازىسى. دۆ- لەتنىڭ ئېكولوگىيىلىك يېزا ئىگىلىكى سىناق نۇقتىسى ناھىيىسى.

تۇرپان خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئالدى قاتقىل دۆلىتى دەپ ئاتالغان. گۇۋاڭشۇينىڭ 12 ـ يىلى (1886 ـ يىلى) تۇرپان بۇۋاستە قاراشلىق نازارىتى تەسىس قىلىنغان. 1913 ـ يىلى تۇرپان ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان. ھازىر تۇرپان ۋىلايىتىنىڭ مەركە- زى. تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا، بوغدا تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان. لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈريولى، 312 ـ دۆلەت تاشيولى شەھەر رايونىنىڭ شىمالىدىن ئۆتىدۇ، تۇرپان ـ ئۇرۇمچى ـ داخۋاڭشەن ئالىي دەرىجىلىك تاشيولىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى. ئۇرۇمچى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 182 كىلومېتىر. يەر مەيدانى 13 مىڭ 600 كۋادرات كىلومېتىر، قۇرۇلۇپ بولغان شەھەر كۆلىمى 8.45 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 242 مىڭ 500 بولۇپ، ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، قازاق قاتارلىق مىل- لەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇ- سى 79% نى ئىگىلەيدۇ. 1984 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ناھىيە ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ شەھەر تەسىس قىلىنغان. شەھەر رايونىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 34.5 مېتىر، جەنۇبىي قىسمىدا دۇنيا بويىچە 3 ـ ئورۇندا تۇرىدىغان پەس جاي ئايدىڭكۆل (دېڭىز يۈزىدىن 155 مېتىر تۆۋەن) بار. ئىللىق مۇتىدىل بەلۋاغ ئىنتايىن قۇرغاق كىلىماتقا كىرىدۇ. يۇتۇن يىللىق 30℃ تىن يۇقىرى تېمپېراتۇرىلىق كۈن 146 كۈنگە يەتكەچكە، «ئاتەش ماكان» دەپ ئاتالغان. مەملىكەت بويىچە ئۇزۇن تالالىق پاختا ئىشلەپچىقىرىش بازىسى، شىنجاڭدىكى مۇھىم ئۇزۇم ئىشلەپچىقىرىش رايونى. ساياھەت نۇقتە- لىرىدىن: ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرى، يارغول قەدىمـ كى شەھىرى، بېزەكلىك مىڭ ئۆيلىرى، سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى، ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقى ھەمدە بۇي- لۇق، ئايدىڭكۆل، يالقۇنتاغ، كارىز قاتارلىقلار بار.

داخىيەن لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈريولىنىڭ تۇر- پان ۋوگزالى، تۇرپان شەھىرىنىڭ بىر بازىرى. 1992 ـ يىلى شەھەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەستىقلىشى بىلەن تەرەققىيات رايونى قىلىپ ئېچىلغان. بوغدا تاغ- لىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى تاغ ئالدى يەلپۇگۈچىـ مان كەلكۈن چۆكۈندى تۈزلەڭلىكى زونىسىغا جايلاش- قان، غەربىي شىمال تەرەپتە ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تۆمۈريول مۇساپىسى 150 كىلومېتىر. جەنۇبتا تۇرپان شەھىرىگە 45 كىلومېتىر كېلىدۇ، شەرق تەرە- پى داخىيەن دەرياسى بولۇپ، شۇ دەريانىڭ نامى بىلەن داخىيەن دەپ ئاتالغان. ئىگىلىگەن ئومۇمىي يەر مەيدانى 40 كۋادرات كىلومېتىر، قۇرۇلۇپ بولغان رايون كۆ- لىمى يەتتە كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 13 مىڭ 800 بولۇپ، خەنزۇ، ئۇيغۇر، خۇيزۇ، مانجۇ، زاڭزۇ، جوڭزۇ، قازاق، رۇس قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان. داخىيەن لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈريولى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ تۆمۈريولىنىڭ تۇتاشقان جايى ھېسابلىنىدۇ.

توقسۇن 1920 ـ يىلى توقسۇن ئامبال يارده- چىسى تەسىس قىلىنغان، 1930 ـ يىلى مەمۇرىي باش- قۇرۇش ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان. 1936 ـ يىلى ناھىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان. 312 ـ ، 314 ـ دۆلەت تاشيولى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ تۆمۈريولى ناھىيە تە- ۋەلىكىدىن ئۆتىدۇ، ئۇرۇمچى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 162 كىلومېتىر، يەر مەيدانى 15 مىڭ 700 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 102 مىڭ 200 بولۇپ، ئۇيغۇر خەنزۇ، خۇيزۇ، قازاق قاتارلىق مىل- لەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇ- سى 84.5% نى ئىگىلەيدۇ. 1975 ـ يىلى تۇرپان ۋىلايىتىگە تەۋە قىلىپ ئايرىلغان. مەملىكەت بويىچە ئەڭ قۇرغاق ناھىيە ھېسابلىنىدۇ. بىر يىل ئىچىدە سەككىز بالدىن يۇقىرى بوران چىقىدىغان ۋاقتى 108 كۈنگە يېتىدىغان بولغاچقا، «بورانلىق» دېگەن نامى بار. ھازىرقى تېرىلغۇ يېرى 17 مىڭ 600 گېكتار.

ئارغىبۇلاق (قۇرۇق جىلغا) ئىنتايىن قۇرغاق تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىغا يۇزلىنىپ تۇر- غانلىقتىن، كىلىماتى قۇرغاق ھەم يامغۇر ئاز ياغىدۇ (توقسۇن ناھىيە بازىرىنىڭ كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل ـ يېغىن مىقدارى 6.9 مىللىمېتىرلا بولغان). تاغ جىنسلىرى ئېچىلىپ قالغان، يەر شەكلى ناچار، جىلغا سۈسىز بولغاچقا، «قۇرۇق جىلغا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئوتتۇرا تەڭرىتاغلىرىنىڭ تارماق تىزمىسى بولغان ئال-

غۇي تېغىنىڭ شىمالىي يانباغرىدا بولۇپ، توقسۇندىن جەنۇبىي شىنجاڭغا بېرىشتا مۇشۇ تاغلىق جايدىن ئۆتىدۇ. يەنى ئو 314 ـ دۆلەت تاشيولىنىڭ بىر بۆلىكى بولۇپ، 54 كىلومېتىر كېلىدۇ.

پىچان چىڭ سۇلالىسى چېيەنلۇڭنىڭ 24 ـ يىلى (1759 ـ يىلى) پىچاندا خان ئامبال تەسىس قىلىنغان، پىچان بازىرىمۇ شۇ مەزگىلدە قۇرۇلغان. گۇاڭ شۈينىڭ 28 ـ يىلى (1902 ـ يىلى) رەسمىي ناھىيە تەسىس قىلىنغان. بوغدا تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي چېتىگە جايلاشقان، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈريولى بىلەن 312ـ دۆلەت تاشيولى ناھىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 287 كىلومېتىر، يەر مەيدانى 38 مىڭ 300 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئومۇمىي نوپۇسى 198 مىڭ 200 بولۇپ، ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، مانچۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇسى 69.4% نى ئىگىلەيدۇ. 1975 ـ يىلىدىن كېيىن تۇرپان ۋىلايىتىگە قارايدىغان بولغان. داڭلىق قوغۇن، كىشمىش ئۆزۈم ئىشلەپچىقىرىلىدىغان جاي. «مەملەكەت بويىچە مېۋە ـ چېۋە مەھسۇلات مىقدارىدا 100 كۆچلۈك ناھىيە» بولۇپ، «جۇڭگودىكى قوغۇن ماكانى» دەپ تەرىپلىنىدۇ. تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ئاساسلىق نېفىت چىقىدىغان جاي.

قۇمۇل قەدىمكى زاماندا كۇنمۇ دەپ ئاتالغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇل دەپ ئاتالغان، گۇاڭ شۈينىڭ 10 ـ يىلى (1884 ـ يىلى) قۇمۇل بىۋاسىتە قاراشلىق مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان. 1913 ـ يىلى قۇمۇل ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. 1934 ـ يىلى قۇمۇل مەمۇرىي رايونى تەسىس قىلىنغان، ھازىر قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە تۇرۇشلۇق جاي.

قۇمۇل

شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىغا، شەرقىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى قۇمۇل ئويمانلىقىغا جايلاشقان، ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تۆمۈريول مۇساپىسى 574 كىلومېتىر كېلىدۇ، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈريولى، 312 ـ دۆلەت تاشيولى ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ، يەر مەيدانى 85 مىڭ 600 كۋادرات كىلومېتىر، شەھەر رايونىنىڭ كۆلىمى 24.35 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 352 مىڭ 900 بولۇپ، خەنزۇ، ئۇيغۇر، خۇيزۇ، قازاق قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇسى 31.2% نى ئىگىلەيدۇ. 1961 ـ يىلى قۇمۇل شەھىرى قۇرۇلۇپ، كېيىنكى يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. 1977 ـ يىلى قۇمۇل شەھىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن، 1983 ـ يىلى قۇمۇل ناھىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ قۇمۇل شەھىرىگە قوشۇۋېتىلگەن.

شىڭشىڭشىيا شىنجاڭنىڭ ئەڭ شەرقىي دەرۋازىسى. شامالنىڭ بېشىدىن تاغلىرىنى بالاش رولى ئەتىجىسىدە شەكىللەنگەن تار قۇرۇق جىلغا. شۇنداقلا بۇ يەر ئېدىرلىق تاشلىق چۆللۈكتىكى بىردىنبىر ئاھالە تۇرالغۇسى. ئۇيلەر تاڭ بولتۇزلىرىدەك شالاڭ بولغاچقا، «星星峡» دەپ ئاتالغان. قەدىمدىن تارتىپ گەنسۇ بىلەن شىنجاڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم قاتناش توگۈنى بولۇپ كەلگەن، ھازىر 312 ـ دۆلەت تاشيولى بىسىپ ئۆتىدىغان جاي. غەربتە قۇمۇل شەھىرىگە 192 كىلومېتىر كېلىدۇ.

سەنداۋلىق (تارانچى) قۇمۇل كان ئىشلىرى ئىدارىسىگە قارايدۇ، شىنجاڭدىكى دۆلەت ئىلكىدىكى چوڭ كۆمۈر كېنى. شىمالىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقىي بۆلىكىدىكى بارقۇ تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈريولىنىڭ شىمال تەرىپىگە جايلاشقان، غەربتە ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 521 كىلومېتىر، شەرقتە قۇمۇل شەھىرىگە 74 كىلومېتىر كېلىدۇ، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈريولى بىلەن 312 ـ دۆلەت تاشيولى كان رايونىنىڭ جەنۇب، شىمال ئىككى تەرىپىدىن ئۆتىدۇ. كان رايونىنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى 1050 كۋادرات كىلومېتىر، ھازىرقى نوپۇسى 40 مىڭ. قۇمۇل كان ئىشلىرى ئىدارىسى 1958 ـ يىلى قۇرۇلغان. 30 نەچچە يىللىق ئىگىلىك يارىتىش ئارقىلىق، ھازىرقى كۆمۈرچىلىكنى ئاساس قىلغان، كۆمۈر قېزىش، ئېلېكتر ئېنېرگىيىسى، توشۇش، توقۇمىچىلىق، بىناكارلىق، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى، ماشىنىسازلىق، خىمىيە سانائىتى، سودا، يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمىتى، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، باقمىچىلىق

تىن ئىبارەت كۆپ خىل كەسپىلەر تەرەققىي قىلغان يېڭى كۆمۈر شەھىرى بولۇپ شەكىللەندى .

يامانسۇ قۇمۇل شەھىرىنىڭ بىر بازىرى. شىنجاڭ بويىچە مەشھۇر ئوتتۇرا تىپتىكى ئۇستى ئوچۇق تۆمۈر كېنى. قومۇل شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا 110 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان. مەخسۇس تۆمۈريول تارماق لىنىيىسى ئارقىلىق لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈريولى بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان. ئومۇمىي نوپۇسى 3800، يامانسۇ كېنى 1958 ـ يىلى ئېچىلغان. 1969ـ يىلى 2 ـ ئايدا مۇستەقىل كان بولۇپ قۇرۇلغان. 1971 ـ يىلى 3 ـ ئايدا تۇنجى باسقۇچلۇق قۇرۇلۇش ئاساسىي جەھەتتىن تامامىلانغان. يىلىغا 500 مىڭ تونىنا تۆمۈر رودىسى ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىغا ئىگە. بۇ كان رايونىغا بەش كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا ھاك تاش كېنى بار.

ئارا تۇرۇك 1935 ـ يىلى ئارا تۇرۇك مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلغان، 1943 ـ يىلى ناھىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ قومۇل ۋىلايىتىگە قارىغان. شىمالىي تەڭرىتاغلىرىدىكى قارلىق تاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان بولۇپ، شەرقىي شىمال قىسمى موڭغۇلىيە بىلەن چېگرىلىنىدۇ، ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 761 كىلومېتىر، يەر مەيدانى 19 مىڭ 500 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئومۇمىي نوپۇسى 18 مىڭ 500 بولۇپ، ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇسى 3% . 68نى ئىگىلەيدۇ.

بارىكۆل موڭغۇللارنىڭ جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق رايونى بولغان. بارىكۆل دېگەن نام تاغنىڭ نامىدىن كەلگەن. چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 36 ـ يىلى (1697 ـ يىلى) نامى بارىكۆلگە ئۆزگەرتىلگەن. چىڭ سۇلالىسى يۇڭجېڭنىڭ 9 ـ يىلى (1731ـ يىلى) بارىكۆل قەلئەسى قۇرۇلۇشقا باشلىغان. 1913ـ يىلى نامى جېنشى ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. 1954ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى قۇرۇلغان. شەرقىي تەڭرىتاغلىرىدىكى بارىكۆل تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان، شەرقىي شىمالىي قىسمىدا موڭغۇلىيىگە ئۇتىدىغان لاۋىيىماۋ چېگرا ئېغىزى بار. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 570 كىلومېتىر، يەر مەيدانى 37 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئومۇمىي نوپۇسى 100 مىڭ 400 بولۇپ، خەنزۇ، قازاق، موڭغۇل، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان. بۇنىڭ ئىچىدە قازاقلار 30% نى ئىگىلەيدۇ. ھازىر قۇمۇل ۋىلايىتىگە قارايدۇ. ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىگە 15 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا بارىكۆل كۆلى بار. 329 مىڭ گېكتار ئورمان، 1 مىليون 332 مىڭ گېكتار ئوتلاق، 48 مىڭ 100 گېكتار تېرىلغۇ يېرى بار بولۇپ، شىنجاڭنىڭ چارۋىچىلىق بازىسى ناھىيىسى ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭدىكى ئۇچ خىل داڭلىق ئاتنىڭ بىرى بولغان بارىكۆل ئېتىنىڭ ماكانى. بېقىلىدىغان تۆگە سانى جەھەتتە شىنجاڭ بويىچە ئالدىنقى قاتاردا بولۇپ، « 10 مىڭ تۆگىلىك ناھىيە» دېگەن نامى بار.

كورلا 1917 ـ يىلى كورلا يارىدەمچى تامبىلى تەسىس قىلىنىپ، قارا شەھەر تامبال مەھكىمىسىگە قاراشلىق بولغان. 1939 ـ يىلى ناھىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. 1954 ـ يىلىدىن كېيىن كورلا ۋىلايىتىگە قارىغان. 1960 ـ يىلى بايىنغۇلىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا قاراشلىق بولغان. 1979 ـ يىلى كورلا شەھىرى قۇرۇلغان، 1983 ـ يىلى كورلا ناھىيىسى كورلا شەھىرىگە قوشۇۋېتىلگەن. كورلا جۇڭگودىكى يەر مەيدانى ئەڭ چوڭ ئوبلاست ـــ بايىنغۇلىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مەركىزى. شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىدىكى كۆنچى دەرياسى دېلتىسىغا جايلاشقان. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 471 كىلومېتىر، ئومۇمىي يەر مەيدانى 7216 كۋادرات كىلومېتىر، شەھەر رايونىنىڭ كۆلىمى 50 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 332 مىڭ بولۇپ، خەنزۇ، ئۇيغۇر، خۇيزۇ، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەرنى ئاساس قىلىدۇ. كورلا نەشپۈتى، ئۇرۇك، شاپتۇل قاتارلىق مېۋە ـ چېۋىلىرى داڭلىق بولۇپ، «جۇڭگونىڭ نەشپۈت ماكانى» دېگەن نامى بار. ئۇرۇمچى ـ قەشقەر تاشيولى (314ـ دۆلەت تاشيولى) بىلەن غۇلجا ـ چاقمىلىق تاشيولى (218 ـ دۆلەت تاشيولى) ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ تۆمۈريولى شەھەر رايونىنى كېسىپ ئۆتىدۇ. « جۇڭگو بويىچە مۇنەۋۋەر ساياھەت شەھىرى» دەپ نام بېرىلگەن. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 14 ـ بېتىگە قارالسۇن)

باشئەگىم جىن دەۋرىدە بۇ يەردە قوۋۇق تەسىس قىلىنغان، خەتەرلىك، پۇختا ئۆتكەل بولغاچقا،

«باشئەگىم» دەپ ئاتالغان. باشئەگىم ئۆتكىلى يېنىدىكى قىيادا قەدىمكىلەر ئىۋىۋپ قىۋىغان «گىرەلەشكەن تاغ ـ دەريا» دېگەن چوڭ خەتلەر بار. بۇ بۇ جاينىڭ قەدىمدىن تارتىپلا ئىستراتېگىيىلىك مۇھىم جاي ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. كورلا شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىغا سەككىز كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان، جەنۇبىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ تارماق تىزمىسى بولغان خورا تېغى بىلەن قۇرۇقتاغ ئوتتۇرىسىدىكى 14 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى تىك قىيالىق تار جىلغا بولۇپ، جىلغىدىن كۆنچى دەرياسى ئېقىپ ئۆتىدۇ. باشئەگىم قەدىمقى يىپەك يولىدىكى مۇھىم ئۆتۈكەل ھېسابلىنىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ژاراقنىڭ 48 ـ بېتىگە قارالسۇن)

خېجىڭ قەدىمقى زاماندا كىنگىت بەگلىكىگە قارىغان. 1938 ـ يىلى خېجىڭ مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان. 1939 ـ يىلى خېجىڭ ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان. قارا شەھەر ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان، ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 456 كىلومېتىر، يەر مەيدانى 34 مىڭ 887 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 167 مىڭ 400 بولۇپ، خەنزۇ، ئۇيغۇر، موڭغۇل، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان. بۇنىڭ ئىچىدە موڭغۇللار 17.3% نى ئىگىلەيدۇ. 1954 ـ يىلى باينغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا قارايدىغان بولغان. چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ. داڭلىق چارۋىلىرىدىن باينبۇلاق چوڭ قۇيرۇقلۇق قوينى، قارا شەھەر ئېتى، ئېگىز تاغ قوتىزى قاتارلىقلار بار.

بالغۇنتاي خېجىڭ ناھىيىسىنىڭ بىر بازىرى. غۇلجا ـ چاقىلىق تاشيولى (218 ـ دۆلەت تاشيولى) بىلەن ئالتاي ـ بالغۇنتاي تاشيولى (216 ـ دۆلەت تاشيولى) نىڭ تۇتاشقان تۇگۇنىگە جايلاشقان بولۇپ، بازارنىڭ شەرقىدىن جەنۇبىي شىنجاڭ تۆمۈريولى ئۆتىدۇ. ئومۇمىي نوپۇسى 16 مىڭ 400. بازارنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا 1888 ـ يىلى قۇرۇلغان بالغۇنتاي خۇاڭمياۋ ئىبادەتخانىسى بار، بۇ شىنجاڭدىكى تۆت چوڭ لاما دىنى ئىبادەتخانىسىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

خوشۇت 1938 ـ يىلى خوشۇت مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان، 1946 ـ يىلى ناھىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ، قاراشەھەر ۋىلايىتىگە قاراشلىق بولغان. 1954 ـ يىلى باينغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا قارايدىغان بولغان. قاراشەھەر ئويمانلىقىنىڭ تۆتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان، 314 ـ دۆلەت تاشيولى ناھىيىنىڭ شىمالىدىن ئۆتىدۇ، ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 384 كىلومېتىر، يەرمەيدانى 12 مىڭ 816 كۋادرات كىلومېتىر، ئومۇمىي نوپۇسى 62 مىڭ 200 بولۇپ، خەنزۇ، ئۇيغۇر، خۇيزۇ، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇسى 31.6% نى ئىگىلەيدۇ.

قارا شەھەر خەن سۇلالىسى دەۋرىدە كىنگىت بەگلىكى قۇرۇلغان جاي. 1913 ـ يىلى قارا شەھەر ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان. قارا شەھەر ئويمانلىقىنىڭ مەركىزىگە، قارا شەھەر دەرياسىنىڭ تۆۋەندىكى ئېقىن رايونىغا جايلاشقان. 218 ـ دۆلەت تاشيولى بىلەن 314 ـ دۆلەت تاشيولى ناھىيە تەۋەلىكىدە كېسىشىدۇ. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 423 كىلومېتىر، يەر مەيدانى 2440.7 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 115 مىڭ 800 بولۇپ، ئاساسەن خەنزۇ، ئۇيغۇر، خۇيزۇ، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئازسانلىق مىللەتلەر نوپۇسى 55.1% نى ئىگىلەيدۇ. 1953 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى يەنجى خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى قۇرۇلۇپ، باينغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا قارايدىغان بولغان. پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق كۆلىمى 128 مىڭ 100 گېكتار. مەملىكەت بويىچە پەن ـ تېخنىكا خىزمىتىدە ئىلغار ناھىيە.

باغراش نامى باغراش كۆلىنىڭ نامىدىن كەلگەن. جۇڭگودىكى ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق تاتلىق سۇلۇق كۆلى ـــ باغراش كۆلىنىڭ بويىغا، قارا شەھەر دەرياسى دېلتىسىنىڭ تۆۋەندىكى ئېقىنىغا جايلاشقان. 314ـ دۆلەت تاشيولى ناھىيىنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدىن ئۆتىدۇ، ئۇرۇمچى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 430 كىلومېتىر. يەر مەيدانى 3538.7 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 55 مىڭ 200 بولۇپ، خەنزۇ، ئۇيغۇر، خۇيزۇ، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇسى 34.2% نى ئىگىلەيدۇ. 1970 ـ يىلى باغراش ناھىيىسى تەسىس قىلىنىپ، بورانسۇمۇل ناھىيە مەركىزى قىلىنغان ۋە باينغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا قارىغان. پۈتۈن ناھىيە يەر كۆلىمى

نىڭ يېرىمىنى ئىگىلەيدىغان باغراش كۆلىنىڭ سۇ دا-ئىرىسى كۆلىمى 1061 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، كۆلدە 20 خىلدىن ئارتۇق تاتلىق سۇ بېلىقلىرى ياشاي-دۇ، كۆل ياقىلىرى غەربىي شىمال رايونى بويىچە ئەڭ چوڭ قومۇش چىقىدىغان رايون ھېسابلىنىدۇ.

بۇگۇر خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇرلى، بۇگۇر، كۆرلى بەگلىكى ئىدى. گۇاڭشۇينىڭ 12 - يىلى (1886- يىلى) بۇگۇر سەيىارە ئامبىلى تەسىس قىلىن-غان، گۇاڭشۇينىڭ 28 - يىلى (1902 - يىلى) ئۇزگەرتىلىپ بۇگۇر ناھىيىسى قىلىپ تەسىس قىلىن-غان. تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي چېتىگە جايلاشقان، 314- دۆلەت تاشيولى بىلەن قۇملۇق تاشيولى مۇشۇ يەردە تۇتىشىدۇ. ئورۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاش-يول مۇساپىسى 640 كىلومېتىر، يەر مەيدانى 14 مىڭ 157 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 85 مىڭ 400 بولۇپ، ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ قاتارلىق مىل-لەتلەردىن تەركىب تاپقان، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 88.4% نى ئىگىلەيدۇ. 1954 - يىلى كورلا ۋىلايىتىگە قاراشلىق بولغان، 1960 - يىلىدىن كېيىن باينغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا قارايدىغان بولغان. ھازىر نېفىت، تەبىئىي گاز ئېلىنىدىغان ئاساسلىق رايون.

لوپنور خەن سۇلالىسى دەۋرىدە لوپنور بەگلىكى ئىدى. گۇاڭشۇينىڭ 24- يىلى(1898 - يىلى) شىن-جاڭ ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان. 1914 - يىلى نامى لوپنور ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. تارىم ئويمانلىقى-نىڭ شەرقىي شىمالىي چېتىگە، تارىم دەرياسى بىلەن كۆنچى دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىنىغا جايلاش-قان، ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپە-سى 520 كىلومېتىر. يەر مەيدانى 59 مىڭ 234 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 94 مىڭ 700 بولۇپ، خەنزۇ، ئۇيغۇر، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەر-دىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇسى 29.5% نى ئىگىلەيدۇ. 1956 - يىلىدىن كېيىن كورلا ۋىلايىتىگە قارىغان، 1960 - يىلىدىن كېيىن باينغو-لىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا قاراشلىق بولغان. تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان ۋېرمىكۇلىت كېنى مەملىكەت بويىچە ئەڭ چوڭ ۋېرمىكۇلىت كېنىدۇر.

چاقىلىق خەن دەۋرىدە نوپچان، كروران بەگلە-كى ئىدى. گۇاڭشۇينىڭ 24 - يىلى (1898 - يىلى) قىرقى ئامبال يارىدەمچىسى تەسىس قىلىنغان، گۇاڭ-شۇينىڭ 28 - يىلى (1902 - يىلى) ناھىيە دەرىجە-سىگە كۆتۈرۈلگەن ھەمدە نامى چاقىلىق ناھىيىسى، دەپ بېكىتىلگەن. چاقىلىقنىڭ نامى قەدىمكى دەۋردە-كى چاڭلارنىڭ بىر قەبىلىسىنىڭ نامىدىن كەلگەن. چاقىلىق تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي چېتە-گە، ئالتۇنتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان. 218- دۆلەت تاشيولى بىلەن 315- دۆلەت تاشيولى ناھىيە بازىرىدا كېسىشىدۇ. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 894 كىلومېتىر، يەر مەيدا-نى 198 مىڭ 794 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، جۇڭ-گودىكى ئەڭ چوڭ ناھىيە ھېسابلىنىدۇ. ئومۇمىي نوپۇ-سى 28 مىڭ 700 ، ئاساسەن خەنزۇ، ئۇيغۇر، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 41.3% نى ئىگىلەيدۇ. 1960 - يىلىدىن باشلاپ باينغولىن موڭغۇل ئوبلاستىغا قار-غان. ئالتۇنتاغ دۆلەت دەرىجىلىك تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونىدا دۆلەتنىڭ زور تۈركۈمدىكى 1 - ، 2 - دەرىجە-لىك قوغدىلىدىغان ھايۋانلىرى بار. ئالتۇنتاغ ياۋا تۆگە مۇھاپىزەت رايونى مەملىكەت بويىچە ئەڭ چوڭ ياۋا تۆگە مۇھاپىزەت رايونىدۇر.

چەرچەن قەدىمكى چەرچەن بازىرى يىپەك يولە-نىڭ جەنۇبىي لىنىيىسىدىكى مۇھىم ئۆتەڭ ئىدى. 1914 - يىلى چەرچەن ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان، ئىسمى چەرچەن دەرياسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. كۆڭىن-لۇن تاغلىرى — ئالتۇنتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتىگە جايلاشقان، 315 - دۆلەت تاشيولى ئوتتۇرا قىسمىنى كېسىپ ئۆتە-دۇ. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپە-سى 1270 كىلومېتىر، يەر مەيدانى 137 مىڭ 831 كۋادرات كىلومېتىر. نوپۇسى 51 مىڭ 700 بولۇپ، ئاساسەن ئۇيغۇر، خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەر بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى 77.7% نى ئىگىلەيدۇ. 1954 - يىلىدىن كېيىن كورلا ۋىلايىتىگە قارىغان، 1960 - يىلىدىن كېيىن باينغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا قاراشلىق بولغان. داڭلىق يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىدىن چەرچەن قاشتېشى، جاغدا قوغۇن، ئاق ئۇرۇك قاتارلىقلار بار.

ئاقسۇ چىن، خەن دەۋرىدە توقسۇ بەگلىكى ئىدى. چىڭ سۇلالىسى چېيەنلۇڭنىڭ 22 - يىلى (1757 - يىلى) نامى ئاقسۇ دەپ بېكىتىلگەن.

ئاقسۇ

1913 ـ يىلى ناھىيە تەسىس قىلىنغان. تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئاقسۇ ـ تارىم دەرياسى تىنما تۆزلەڭلىكىگە جايلاشقان. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 1010 كىلومېتىر، يەر مەيدانى 18 مىڭ 184 كۋادرات كىلومېتىر. قۇرۇلۇپ بولغان شەھەر كۆلىمى 25.66 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئومۇمىي نوپۇسى 498 مىڭ 900 بولۇپ، ئاساسەن خەنزۇ، ئۇيغۇر، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر، خۇيزۇ مىللەتلىرىنىڭ نوپۇسى 42.1% نى ئىگىلەيدۇ. 1983 ـ يىلى ناھىيە ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ شەھەر تەسىس قىلىنغان. ھازىر ئاقسۇ ۋىلايىتىگە قارايدۇ. ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە، شەھەرلىك ھۆكۈمەت ھەمدە يېزا ئىگىلىك 1ـ دىۋىزىيىسى شتابى تۇرۇشلۇق جاي. شىنجاڭنىڭ ئاشلىق، پاختا، مېۋە-چېۋە ئىشلەپچىقىرىش بازىسى.

ئونسۇ غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا ئونسۇ دەپ ئاتالغان. چىڭ سۇلالىسى داۋگۇاڭنىڭ 19 ـ يىلى(1839 ـ يىلى) قەلئە قۇرۇلغان. گۇاڭشۈينىڭ 28 ـ يىلى (1902 ـ يىلى) ئونسۇ ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان. تەڭرىتېغىدىكى تۆمۈر چوققىسىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي چېتىگە جايلاشقان، 314 ـ دۆلەت تاشيولى جەنۇبىي قىسمىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 1019 كىلومېتىر، يەر مەيدانى 14 مىڭ 2 كۋادرات كىلومېتىر، ئومۇمىي نوپۇسى 202 مىڭ 800 بولۇپ، ئاساسەن ئۇيغۇر، خەنزۇ، قىرغىز، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇسى 6.78% نى ئىگىلەيدۇ. 1958 ـ يىلى ناھىيە ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ئاقسۇ ناھىيىسى بىلەن قوشۇۋېتىلگەن، 1962 ـ يىلى ئونسۇ ناھىيىسى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن، ھازىر ئاقسۇ ۋىلايىتىگە قارايدۇ. «جۇڭگودىكى ئونسۇ گۈرۈچ ماكانى» دېگەن نامى بار.

باي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە كۇسەن بەگلىكىگە قارىغان. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈينىڭ 8 ـ يىلى (1882 ـ يىلى) باي ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان. ھازىر ئاقسۇ ۋىلايىتىگە قارايدۇ. باي تۈركچە تىلدا «بار» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن كەلگەن بولۇپ، باي، ئەلۋەك دېگەن مەنىدە. جەنۇبىي تەڭرىتاغلىرىدىكى خالىقىبغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، چۆل تاغنىڭ شىمالىي چېتىدىكى باي ئويمانلىقىغا جايلاشقان. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 860 كىلومېتىر. يەر مەيدانى 15 مىڭ 755 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئومۇمىي نوپۇسى 190 مىڭ 200 بولۇپ، ئاساسەن ئۇيغۇر، خەنزۇ، قىرغىز، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇسى 87.01% نى ئىگىلەيدۇ. ئۇ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇھىم ئاشلىق، ياغلىقدان ئىشلەپچىقىرىش بازىسى. جۇڭگودىكى تۆت چوڭ غار مىڭئۆيلىرىنىڭ بىرى بولغان قىزىل مىڭئۆيى قاتارلىقلار بار، بۇ مىڭئۆي ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

كۇچار خەن سۇلالىسى دەۋرىدە كۇسەن بەگلىكىگە قارىغان. چىڭ سۇلالىسى چېيەنلۇڭنىڭ 24 ـ يىلى (1758 ـ يىلى) نامى رەسمىي كۇچار دەپ بېكىتىلگەن. 1913 ـ يىلى ناھىيە تەسىس قىلىنغان، ھازىر ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ بىر ناھىيىسى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمىغا، جەنۇبىي تەڭرىتاغلىرىدىكى كۆك تېكە تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان، 314 ـ دۆلەت تاشيولى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ تۆمۈريولى ناھىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى شەرقتىن غەربكە توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ، شۇنداقلا ئۇ مايتاغ ـ كۇ-

چار تاشيولى (217 ـ دۆلەت تاشيولى) نىڭ ئاخىرقى نۇقتىسى. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 750 كىلومېتىر، يەر مەيدانى 14 مىڭ 603 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 368 مىڭ 400 بولۇپ، ئاساسەن ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇسى %89.9 نى ئىگىلەيدۇ. ئۇ شىنجاڭ-نىڭ يېزا ئىگىلىك چوڭ ناھىيىسى ھىسابلىنىدۇ. ناھىيە تەۋەلىكىدە نېفىت، تەبىئىي گاز مول. مۇھىم ساياھەت نۇقتىلىرىدىن: كوسەن قەدىمكى شەھىرى، قۇمتۇرا مىڭ ئۆيى قاتارلىقلار بار.

توقسۇ خەن دەۋرىدە كوسەن بەگلىكىگە قارىغان. جەنۇبىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ تاغ ئالدى زونىسىدىكى چۆلتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي چېتىدىكى ئۆگەن دەريالىرىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا جايلاشقان. 314 ـ دۆلەت تاشيولى شەرقتىن غەربكە قارىتا ناھىيە تەۋەسىدىن توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 794 كىلومېتىر، ئۈمۈرچول مۇساپىسى 779 كىلومېتىر كېلىدۇ. يەر مەيدانى 5817.8 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 132 مىڭ 300 بولۇپ، ئاساسەن ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار ۋە خۇيزۇلارنىڭ نوپۇسى %95.2 نى ئىگىلەيدۇ، يېزا نوپۇسى %78 نى ئىگىلەيدۇ. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى شۇبە ناھىيە تەسىس قىلىنغان. مىنگونىڭ 19 ـ يىلى (1930 ـ يىلى) توقسۇ ناھىيىسى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. مىنگونىڭ 30 ـ يىلى (1941 ـ يىلى) خەنزۇچە نامى (新和) غا ئۆزگەرتىلگەن. ھازىر ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ بىر ناھىيىسى.

شايار چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈينىڭ 26ـ يىلى (1902ـ يىلى) شايار ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان، ھازىر ئاقسۇ ۋىلايىتىگە قاراشلىق بىر ناھىيە. تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي چېتىدىكى ئۆگەن دەريالىرىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا ۋە تارىم دەريالىرى غول ئېقىنىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىن زونىسىغا جايلاشقان. يەر مەيدانى 31 مىڭ 955 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 183 مىڭ بولۇپ، ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى %85.4 نى ئىگىلەيدۇ. ئۇ شىنجاڭدىكى ئاشلىق، پاختا ئىشلەپچىقىرىدىغان نۇقتىلىق ناھىيىلەرنىڭ بىرى.

ئۇچتۇرپان «ئۇچتۇرپان» دېگەن نام تەۋەلىكىدىكى ئۇچ تېغىنىڭ نامىدىن كېلىپ چىققان.

ئۇچتۇرپاندىكى توققۇز بۇلاق

جەنۇبىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ توشقان دەريالىرى ۋادىسىغا جايلاشقان، ئۇرۇمچى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 1111 كىلومېتىر كېلىدۇ؛ يەر مەيدانى 9802 كۋادرات كىلومېتىر، ئومۇمىي نوپۇسى 173 مىڭ 800 بولۇپ، ئۇيغۇر، خەنزۇ، قىرغىز، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى %92.5 نى ئىگىلەيدۇ. چېيىنلۇڭنىڭ 20ـ يىلى (1755ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى نامىنى ئۇچتۇرپان دەپ بېكىتكەن. مىنگونىڭ 2ـ يىلى (1913ـ يىلى) ئۇچتۇرپان ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان. ھازىر ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ بىر ناھىيىسى.

ئاۋات ئاۋات تۇركچە ئىسىم بولۇپ، گۈللەنگەن دېگەن مەنىدە. ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ بىر ناھىيىسى. تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ شىمالىي چېتىدىكى ئاقسۇ دەريالىرى، يەكەن دەريالىرى، خوتەن دەريالىرى قوشۇلغان تىنىما تۈزلەڭلىككە جايلاشقان، ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 13 مىڭ 234 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئومۇمىي نوپۇسى 174 مىڭ 800

ئاتۇش

بولۇپ، ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەر- دىن تەركىب تاپقان، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى %2.86نى ئە- گىلەيدۇ. ئەشمە كۆلى (كۆلىمى 3.13 كۋادرات كىلو- مېتىر) دىكى يەرلىك بېلىق تۈرلىرىدىن يايلاق تۈم- شۇق بېلىق (يوغانباش بېلىق) ۋە تارىم دەرياسىنىڭ قىسقۇچ ئېغىزلىق بېلىقى شىنجاڭنىڭ داڭلىق مەھسۇ- لاتى ھېسابلىنىدۇ.

كەلپىن 1915- يىلى كەلپىندە ئامبال يارده- چىسى تەسىس قىلىنغان، 1930- يىلى ناھىيە دەرىجە- سىگە كۆتۈرۈلگەن. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئاقسۇ ۋىلايىتىگە قاراشلىق بولغان، ھازىر ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ بىر ناھىيىسى. جەنۇبىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ كەلپىن تې- غى تاغ ئارىسى ئويمانلىقىغا جايلاشقان، 314- دۆلەت تاشيولى شەرقىي جەنۇب قىسمىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ، ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 1446 كىلومېتىر. يەر مەيدانى 8709.6 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 40 مىڭ بولۇپ، ئۇي- غۇر، خەنزۇ، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر، قىرغىز مىللەتلىرىنىڭ نوپۇسى %97.5نى ئىگىلەيدۇ.

ئاتۇش خەن دەۋرىدە سۇلى بەگلىكىگە قار- غان. 1938- يىلى ئاتۇش مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارە- سى تەسىس قىلىنغان. 1933- يىلى ناھىيە دەرىجىسى- گە كۆتۈرۈلگەن. 1954- يىلى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتو- نوم ئوبلاستىغا ئايرىلغان. 1986- يىلى 10- ئايدا ناھىيە ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، شەھەر تەسىس قىلىنـ- غان. ھازىر قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبـ- لاستىنىڭ مەركىزى. تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇ- بىي تىزمىسى بولغان قارا تېرەك تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، قەشقەر دەريا- سىنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاش- غان. شىمالدا قىرغىـ- زىستان بىلەن قوشنا بولۇپ، چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 128 كىلومېتىر كېلىدۇ. 314 - دۆلەت تاشيولى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ تۈمۈر يولى جەنۇبىي قىسمىنى شەرقتىن غەربكە كېسىپ ئۆتىدۇ. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 1430 كىلومېتىر. يەر مەيدانى 16 مىڭ 151 كۋادرات كىلو- مېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 188 مىڭ 200 بولۇپ، ئۇيغۇر، قىرغىز، خەنزۇ، تاجىك، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان. قىرغىزلار %13 نى ئە- گىلەيدۇ. داڭلىق يەرلىك مەھسۇلاتلىرىدىن ئەجۋەر، مۇناقى ئۇزۇم، قارا كۆسەي قوغۇن، خۇۋەينى ئۇزۇك قاتارلىقلار بار. «ئەجۋەر ماكانى» دېگەن نامى بار.

ئاقچى قىرغىزچە ئىسىم بولۇپ، «ئاق چىغ» دېگەن مەنىدە. خەن دەۋرىدە يۈيتۇ بەگلىكىگە قارىغان. 1944- يىلى ناھىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. ئەسلىي ئاقسۇ ۋىلايىتىگە قارايتتى، 1954- يىلى 7- ئايدا قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىغا قارايدىغان قىلىپ ئايرىلغان. تەڭرىتاغ تىزمىلىرىدىكى قىرتاغ بىلەن قارا تېرەك تاغلىرى ئارىسىدىكى توشقان دەريا- سى ۋادىسىغا جايلاشقان، ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 1180 كىلومېتىر، شىمالىي قىسمى قىرغىـ- زىستان بىلەن چېگرىلىنىدىغان بولۇپ، دۆلەت چېگرە- سىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 288 كىلومېتىر كېلىدۇ، يەر مەي- دانى 12مىڭ 77 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇ- سى 34 مىڭ 300، قىرغىز (%88نى ئىگىلەيدۇ)، خەنزۇ، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان.

ئۇلۇغچات تۈركىي تىلدا ھەيۋەتلىك، كەڭ دې- گەن مەنىدە. قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ چېگرا ناھىيىلىرىنىڭ بىرى. تەڭرىتاغلىرى بىلەن كۆ- ئىنلۇن تاغلىرىنىڭ تۇتاشقان قىسمىغا جايلاشقان، غەر- بىي شىمال قىسمى قىرغىزىستان بىلەن قوشنا، دۆلەت

چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 300 كىلو-
مېتىر كېلىدۇ. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاش-
يول مۇساپىسى 1533 كىلومېتىر. يەر مەيدانى 19مىڭ
40كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 42
مىڭ 900 بولۇپ، قىرغىز (%73.1نى ئىگىلەي-
دۇ)، ئۇيغۇر، خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب
تاپقان. خەن دەۋرىدە جۇەندۇ بەگلىكىگە قارىغان.
1938- يىلى ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇپ، نامىنى ئۇلۇغ-
چاتقا ئۆزگەرتكەن. 1954- يىلى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپ-
تونوم ئوبلاستىغا قارايدىغان بولغان. 1987- يىلى نا-
ھىيە بازىرى يېڭىدىن قۇرۇلغان. قەشقەردىن تورغات
چېگرا ئېغىزىغا بارىدىغان تاشيول ناھىيە تەۋەلىكىدىن
جەنۇبتىن شىمالغا كېسىپ ئۆتۈپ قىرغىزىستانغا تۇتە-
شىدۇ.

ئاقتۇ خەن سۇلالىسى دەۋرىدە سۇلى بەگلىكىگە
قارىغان. جۇڭگونىڭ ئەڭ غەربىدىكى بىر چېگرا ناھە-
يە. پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىغا
جايلاشقان بولۇپ، ئۇرۇمچى بىلەن بولغان تاشيول مۇ-
ساپىسى 1545 كىلومېتىر. يەر مەيدانى 24مىڭ 540
كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، ئومۇمىي نوپۇسى 160
مىڭ 600 بولۇپ، ئاساسەن ئۇيغۇر، قىرغىز
(%25.1نى ئىگىلەيدۇ)، تاجىك، خەنزۇ قاتارلىق
مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان. 1955- يىلى ئاقتۇ ناھە-
يىسى قۇرۇلغان. ھازىر قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم
ئوبلاستىغا قارايدۇ. تەۋەلىكىدە ئېگىز تاغلار، مۇزلۇق-
لار كۆپ، 4000 مېترىدىن ئاشىدىغان تاغ چوققىسى-
دىن 66سى بار. مەشھۇر مۇزتاغ چوققىسى، قوڭۇر
چوققىسى، قوڭۇر توققۇز چوققىسى قاتارلىق چوققىلار
بار. يايلىقى 630 مىڭ گېكتار. يېرىم دېھقانچىلىق،
يېرىم چارۋىچىلىق ناھىيىسى.

قەشقەر قەشقەر ئۇيغۇرچە قىرغاق، قاش دېگەن
مەنىدە. قەدىمىي يىپەك يولىدىكى تارىخىي مەدەنىيەت-
لىك داڭلىق شەھەر، 2100 يىلدىن ئارتۇق تارىختا
ئىگە. پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي شىمالىي ئېتىكە-
گە، قەشقەر دېلتىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان.
جۇڭگونىڭ ئەڭ غەربىي قىسمىدىكى شەھەر (76°Eغا
جايلاشقان)، دۇنيا ئىسلام دىنىنىڭ مەشھۇر شەھەرلە-
رىنىڭ بىرى، 314- دۆلەت تاشيولى بىلەن 315 -
دۆلەت تاشيولىنىڭ تۇتاشقان جايى. ئۇرۇمچى شەھىرى
بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 1473 كىلومېتىر.
يەر مەيدانى 92.8 كۋادرات كىلومېتىر. قۇرۇلۇپ
پۈتكەن شەھەر رايونى كۆلىمى 18.52 كۋادرات كىلو-
مېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 311 مىڭ 100 بولۇپ، ئاسا-
سەن ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، ئۆزبېك، قىرغىز قاتار-
لىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەت-
لەر نوپۇسى %82.1 نى ئىگىلەيدۇ. 1952- يىلى
قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ
قەشقەر شەھىرى بولۇپ قۇرۇلغان ۋە قەشقەر ۋىلايىتىگە
قاراشلىق بولغان. مىللىي قول ھۈنەرۋەنچىلىك، نە-
پىس سەنئەت - زىننەت بۇيۇملىرى، بادام دوپپا، كەشتە
بۇيۇملىرى، ئۆتۈك ۋە ھەرخىل مىللىي چالغۇ ئەسۋاب-
لىرى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىغا داڭلىق. جۇڭگو -
پاكىستان خەلقئارا بىرلەشمە ترانسپورتىنىڭ تۇگۇنى،
جەنۇبىي شىنجاڭ تۆمۈر يولىنىڭ ئاخىرقى نۇقتا ۋوگزا-
لى. 1986- يىلى 12- ئايدا گۇۋۇيۇەننىڭ تەستىقلىشى
بىلەن دۆلەت دەرىجىلىك تارىخىي مەدەنىيەتلىك شەھەر
بولغان. تەۋەلىكىدە مەشھۇر ئاسار - ئەتىقىلەر كۆپ،
ھېيتكار مەسچىتى، ئاپئاق غوجا مازىرى (ئىپارخان
مازىرى)، يۇسۇپ خاس ھاجىپ مەقبەرىسى، ئەسكىسار
قەدىمىي قەلئەسى خارابىسى ھەمدە سۇلى قەدىمىي قەل-
ئەسى، كونا شەھەر قەدىمىي قەلئەسى، يۇمۇلاق شەھەر
قاتارلىقلار بار. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 14-،
38- بېتىگە قارالسۇن)

قەشقەر كونا شەھەر خەن سۇلالىسى دەۋرىدە
سۇلى بەگلىكىگە قارىغان. گۇاڭشۇينىڭ 9- يىلى
(1883- يىلى) كونا شەھەر ناھىيىسى تەسىس قىلىن-
غان. 1956- يىلىدىن كېيىن قەشقەر ۋىلايىتىگە تەۋە
قىلىپ ئايرىلغان. پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي ئېتە-
كىدىكى گەز دەرياسى بىلەن قىزىل دەرياسىنىڭ دېلتا
زونىسىغا جايلاشقان، 314- دۆلەت تاشيولى ناھىيە تە-
ۋەسىنى ئۇزۇنىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ. ناھىيە بازىرى
بىلەن ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ تاشيول مۇساپىسى 1490
كىلومېتىر. قەشقەر شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى
14 كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 348 مىڭ 600
بولۇپ، ئاساسەن ئۇيغۇر، خەنزۇ، قىرغىز، ئۆزبېك
قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق
مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى %95نى ئىگىلەيدۇ.

قەشقەر يېڭى شەھەر خەن سۇلالىسى دەۋرىدە
سۇلى بەگلىكىگە قارىغان. گۇاڭشۇينىڭ 28- يىلى
(1902- يىلى) يېڭى شەھەر ئامبال مەھكىمىسى تە-
سىس قىلىنغان. 1913- يىلى ناھىيىگە ئۆزگەرتىل-
گەن. 1949- يىلىدىن كېيىن قەشقەر ۋىلايىتىگە قا-

رايدىغان بولغان. پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي ئېتەكىدىكى قەشقەر دەريا سىستېمىسىدىكى ئوتتۇرا ئېقىنى تىنما تۈزلەڭلىكىگە جايلاشقان. تەۋەلىكىدىن 315- دۆلەت تاشيولى شىمالدىن جەنۇبقا كېسىپ ئۆتىدۇ. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 1484 كىلومېتىر، قەشقەر شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 9 كىلومېتىر كېلىدۇ. يەر مەيدانى 3.1486 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 270 مىڭ 700 بولۇپ، ئاساسەن ئۇيغۇر، خەنزۇ، قىرغىز، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇسى %93.3 نى ئىگىلەيدۇ. دېھقانچىلىق تارىخى ئۇزۇن بولۇپ، شىنجاڭنىڭ ئاشلىق، پاختا بازىسى نامىيىسى ھېسابلىنىدۇ.

مارالبېشى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە يۈيتۇ بەگلىكىگە قارىغان. تۈركىي تىلدا «بارچۇق» دەپ ئاتىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى داۋگۋاڭنىڭ 12- يىلى (1182- يىلى) مارالبېشى قەلئەسى قۇرۇلغان، گۋاڭشۈينىڭ 9- يىلى (1903- يىلى) ئايماق بولغان ۋە يەكەن ئامبال مەھكىمىسىگە قارايدىغان بولغان. 1913- يىلى ناھىيىگە ئۆزگەرتىلگەن. مەملىكەت بويىچە چۈچۈكبۇيا ئىشلەپچىقىرىدىغان نۇقتىلىق ناھىيە. تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي شىمال چېتىگە، يەكەن دەريا سىستېمىسىدىكى قەشقەر دەريا سىستېمىسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنى تىنما تۈزلەڭلىك رايونىغا جايلاشقان، 314- دۆلەت تاشيولى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ تۆمۈر يولى (ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىغا تۆت كىلومېتىر كېلىدۇ) ناھىيە تەۋەسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىن ئۆتىدۇ. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 1255 كىلومېتىر. يەر مەيدانى 20مىڭ 805 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 237 مىڭ 700 بولۇپ، ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇسى %94.4 نى ئىگىلەيدۇ. ھازىرقى تېرىلغۇ يېرى 93مىڭ 100 گېكتار. مەملىكەت بويىچە ئەلا سۈپەتلىك پاختا ئىشلەپچىقىرىش بازىسى، يىللىق پاختا مەھسۇلاتى 55مىڭ تونىنا بولۇپ، شىنجاڭدا ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئاچال ئۇيغۇرچە «ئاۋات، گۈللەنگەن» جاي دېگەن مەنىدە. مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ بىر بازىرى. ئۇرۇمچى - قەشقەر تاشيولى (314- دۆلەت تاشيولى) بىلەن مارالبېشى - يەكەن تاشيولىنىڭ كېسىشىش نۇقتىسىغا جايلاشقان. جەنۇبتا مارالبېشى ناھىيىسىگە 20 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئاچال شەرقتە ئاقسۇ شەھىرىگە، غەربتە قەشقەر شەھىرىگە، جەنۇبتا مارالبېشى ناھىيىسىگە بارىدىغان ئۇچ ئاچا يول تۇگۇنىگە جايلاشقان بولۇپ، ئاچال (سەنساكۇ) دەپ ئاتالغان. ئاپتوموبىل قاتنىشىدىكى ئۆتەك بېكەت. ھازىرقى نوپۇسى 2300.

پەيزىۋات خەن سۇلالىسى دەۋرىدە سۇلى بەگلىكىگە قارىغان. گۋاڭشۈينىڭ 29- يىلى (1903- يىلى) پەيزىۋات ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان. 1954- يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىگە بۇۋاستە قاراشلىق بولغان. 1956- يىلى قەشقەر ۋىلايىتىگە قارايدىغان قىلىپ ئايرىلغان. قەشقەر دەريا سىستېمىسىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىنى تىنما تۈزلەڭلىك رايونىغا جايلاشقان؛ 314 - دۆلەت تاشيولى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ تۆمۈر يولى شىمالىي قىسمىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 1338 كىلومېتىر. يەر مەيدانى 6.6668 كۋادرات كىلومېتىر، ئومۇمىي نوپۇسى 291 مىڭ 100 بولۇپ، ئاساسەن ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى %97.3 نى ئىگىلەيدۇ. يىللىق ئىشلەپچىقىرىدىغان ئاشلىقى 146 مىڭ تونىنا بولۇپ، شىنجاڭ بويىچە 10 كۆچلۈك ناھىيە قاتارىغا كىرگەن؛ يىللىق ئىشلەپچىقىرىلىدىغان پاختا 28 مىڭ تونىنا بولۇپ، مەملىكەت بويىچە 100 كۆچلۈك ناھىيە قاتارىغا كىرگەن.

يوپۇرغا خەن سۇلالىسى دەۋرىدە سۇلى بەگلىكىگە قارىغان، گۋاڭشۈينىڭ 28- يىلى (1902- يىلى) سۇلى ئامبال مەھكىمىسىگە قارىغان، 1941- يىلى ئايرىلىپ چىقىپ يوپۇرغا مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان. 1943- يىلى ناھىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. نامى يوپۇرغا دەريا سىستېمىسىنىڭ نامىدىن كەلگەن. ھازىر قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ بىر ناھىيىسى. دۆلەتنىڭ ئەلا سۈپەتلىك ئىنچىكە تالالىق پاختا ئىشلەپچىقىرىش بازىسى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى گەز دەريا سىستېمىسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىن كەلكۈن جىنىس تىنما تۈزلەڭلىكىگە جايلاشقان. قەشقەر - مەكىت تاشيولى غەربتىن شەرققە ناھىيە تەۋەلىكىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 1560 كىلومېتىر، يەر مەيدانى 2700.5 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئومۇمىي نوپۇسى 127 مىڭ 800 بولۇپ، ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، بۇلارنىڭ ئىچىدە

دە ئۇيغۇر، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 94% نى ئىگىلەيدۇ.

يېڭىسار «يېڭى شەھەر» دېگەن نامنىڭ ئۆزگەرگەن خىلى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە سۇلى بەگلىكىگە قارىغان. چىڭ سۇلالىسى چېيەنلۇڭنىڭ 24- يىلى (1757- يىلى) يېڭىسار دەپ بېكىتىلگەن. 1883- يىلى يېڭىسار بۇۋاستە قاراشلىق نازارىتى تەسىس قىلىنغان. 1913- يىلى ناھىيىگە ئۆزگەرتىلگەن. ھازىر قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ بىر ناھىيىسى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چېتىگە، غەربىي كۆئېنلۇن تاغلىرىنىڭ شەرقىي شىمالىي ئېتىكىدىكى كۆسەن دەرياسى بىلەن ئېگىز يار دەرياسىنىڭ تىنما تۇزلەڭلىكىگە جايلاشقان، 315 - دۆلەت تاشيولى شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا قارىتا تەۋەلىكىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 1541 كىلومېتىر. يەر مەيدانى 9. 3223 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 211 مىڭ 700 بولۇپ، ئۇيغۇر، خەنزۇ، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 92. 8% نى ئىگىلەيدۇ. يېڭىسار پېچىقى مىللىي ئەنئەنىۋى ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇمى بولۇپ، يىلىغا 100 مىڭ داندىن كۆپرەك ئىشلەپچىقىرىلىدۇ، جۈملىگو ۋە چەت ئەللەردە شۆھرەت قازانغان. (رەڭلىك قىستۇرما ژاراقنىڭ 29- بېتىگە قارالسۇن)

مەكىت خەن سۇلالىسى دەۋرىدە يۈيتۇ بەگلىكىگە قارىغان. 1928- يىلى مارالبېشى ناھىيىسىدىن ئايرىلىپ مەكىت ناھىيىسى بولغان. 1956- يىلدىن كېيىن قەشقەر ۋىلايىتىگە قارايدىغان بولغان. تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چېتىگە، يەكەن دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنى بىلەن تىزناپ دەرياسى تۆۋەن ئېقىنىنىڭ تىنما تۇزلەڭلىكىگە جايلاشقان. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 1410 كىلومېتىر. يەر مەيدانى 10مىڭ 277 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 193 مىڭ 700 بولۇپ، ئاساسەن ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر، خۇيزۇ مىللەتلىرىنىڭ نوپۇسى 75% نى ئىگىلەيدۇ. ئاپتونوم رايونىنىڭ ئەلا سۈپەتلىك پاختا ئىشلەپچىقىرىش بازىسى ۋە دولان قويى بازىسى. ئەلا سۈپەتلىك ئىنچىكە تالالىق پاختا بىلەن ئۇزۇن تالالىق پاختا كۆپ چىقىدۇ. بۇ ناھىيىنىڭ خەلق سەنئەتى تارىخى ئۇزۇن، كلاسسىك مۇزىكا «دولان مۇقامى» بىلەن مىللىي ئۇسسۇل «دولان مەشرىپى» نىڭ بارلىققا كەلگەن جايى. بۇ ناھىيە يەنە «دېھقان رەسساملار يۇرتى» دەپمۇ تەرىپلىنىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ژاراقنىڭ 45- بېتىگە قارالسۇن)

يەكەن خەن سۇلالىسى دەۋرىدە يەكەن بەگلىكىنىڭ يېرى بولغان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يەركەن دەپ ئاتالغان. چېيەنلۇڭنىڭ 24- يىلى (1759- يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى يەكەن بازىرىنى كېڭەيتكەن. گۇاڭشۈيىنىڭ 28- يىلى (1902- يىلى) يەكەن ئامبال مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان. 1913- يىلى ناھىيىگە ئۆزگەرتىلگەن. ھازىر قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ بىر ناھىيىسى. غەربىي كۆئېنلۇن تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي چېتىدىكى يەكەن دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغا جايلاشقان، 315- دۆلەت تاشيولى ناھىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى غەربتىن شەرققە كېسىپ ئۆتىدۇ. قەشقەر - خوتەن تاشيولى بىلەن مارالبېشى - يەكەن تاشيولى مۇشۇ جايدا تۇتىشىپ، جەنۇبىي شىنجاڭ تاشيول تۈگۈنىگە ئايلانغان. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 1666 كىلومېتىر. قەشقەر شەھىرىگە 195 كىلومېتىر كېلىدۇ. يەر مەيدانى 8. 9066 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 601 مىڭ 800 بولۇپ، شىنجاڭدىكى نوپۇسى ئەڭ كۆپ ناھىيە ھېسابلىنىدۇ. نوپۇسى ئاساسەن ئۇيغۇر، خەنزۇ، تاجىك، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى 96. 5% نى ئىگىلەيدۇ. مەملىكەت بويىچە ئاشلىق ۋە ئەلا سۈپەتلىك پاختا ئىشلەپچىقىرىش بازىسى قىلىنغان ناھىيە، شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك چوڭ ناھىيىسى. يەكەندە سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە خانىش ئامانىساخان تەرىپىدىن رەتلەنگەن مەشھۇر ئۇيغۇر 12 مۇقامى كەڭ تارقالغان ۋە پۈتۈن شىنجاڭدا شۆھرەت قازانغان.

پوسكام خەن دەۋرىدە يەكەن بەگلىكىگە قارىغان. 1921- يىلى پوسكام ناھىيە بولۇپ ئايرىلىپ چىققان. ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ يەكەن ئامبال مەھكىمىسىگە، قەشقەر مەمۇرىي رايونىغا، يەكەن مەمۇرىي رايونى (ۋىلايىتى) غا قارىغان. 1956- يىلى قەشقەر ۋىلايىتىگە قارايدىغان بولغان. تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چېتىدىكى يەكەن دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىن تىنما تۇزلەڭلىكىگە جايلاشقان. 315- دۆلەت تاشيولى شىمالدىن جەنۇبقا كېسىپ ئۆتىدۇ، ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى

سى 1692 كىلومېتىر، قەشقەر شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 218 كىلومېتىر كېلىدۇ. يەر مەيدانى 826.9 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 164 مىڭ 900 بولۇپ، ئۇيغۇر، خەنزۇ، تاجىك، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇسى 79.2% نى ئىگىلەيدۇ.

قاغىلىق خەن سۇلالىسى دەۋرىدە يەكەن بەگلىكى، يۇلتۇزلۇق بەگلىكى ۋە زىخې بەگلىكلىرىگە قارىغان. 1882- يىلى قاغىلىق ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان. 1959- يىلى قەشقەر ۋىلايىتىگە قارايدىغان بولغان. كۈچىنلۈن تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي چېتىدىكى تىزناپ دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغا جايلاشقان. 315- دۆلەت تاشيولى شىمالىي قىسمىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ. ئۇ شىنجاڭ- تىبەت تاشيولى (219- دۆلەت تاشيولى) نىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولۇپ، ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 1745 كىلومېتىر، قەشقەر شەھىرىگە 262 كىلومېتىر كېلىدۇ. يەر مەيدانى 29 مىڭ 359 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 373 مىڭ 600 بولۇپ، ئاساسەن ئۇيغۇر، خەنزۇ، تاجىك، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان. ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇسى 91.8% نى ئىگىلەيدۇ. مەملىكەت بويىچە ئورمان بىنا قىلىپ كۆكەرتىشتە 100 ياخشى ناھىيىنىڭ بىرى. داڭلىق مېۋە - چېۋە ماكانى. شاپتۇل، ئۆرۈك، نەشپۈت، يالاق، ئانار، جىگدە قاتارلىق مېۋە - چېۋىلەر كۆپ چىقىدۇ. پىلىچىلىكمۇ خېلى تەرەققىي قىلغان.

تاشقورغان خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ سارىقول بەگلىكى، سىغىنال بەگلىكى ۋە يۇلتۇزلۇق بەگلىكلىرىگە قاراشلىق بولغان. تاش شەھەر دېگەن مەنىدە. 1913- يىلى ناھىيە تەسىس قىلىنغان. 1954- يىلى 9- ئاينىڭ 17- كۈنى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى قۇرۇلغان. ھازىر قەشقەر ۋىلايىتىگە قارايدۇ. پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان. تاجىكىستان، ئافغانىستان ھەمدە پاكىستان («كەشمىر» ئەمەلىي كونترول رايونى) بىلەن چېگرىلىنىدۇ. جۈڭگو - پاكىستان تاشيولى (314- دۆلەت تاشيولى) شىمالدىن جەنۇبقا ناھىيىنىڭ غەربىي قىسمىنى كېسىپ ئۆتىدۇ. يەر مەيدانى 36 مىڭ 751 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 30 مىڭ 500 بولۇپ، تاجىك، ئۇيغۇر، قىرغىز، خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان. بۇنىڭ ئىچىدە تاجىكلار 82.9% نى ئىگىلەيدۇ. تەۋەلىكىنى قاتمۇ قات تاغلار ئوراپ تۇرغان بولۇپ، بۇ جايدا «دۇنيانىڭ ئۆگىزىسى» شەكىللەنگەن. كۆپىنچە جايلىرىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4000 مېتىردىن ئېگىز، ناھىيە بازىرىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3100 مېتىر كېلىدۇ. جەنۇبىدا دۇنيا بويىچە ئىككىنچى ئېگىز چوققا چوغىر چوققىسى (دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 8611 مېتىر) بار، شىمالىدا «مۇز تاغ ئانا» دەپ ئاتالغان مۇز تاغ چوققىسى (دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7546 مېتىر) بار. تاشقورغان ئېگىز ھەم سوغۇق چارۋىچىلىق ناھىيىسى. ناھىيە تەۋەسىدە يەنە مەشھۇر قونجىراب ئېغىزى بار.

خوتەن قەدىمكى ئودۇن بەگلىكىنىڭ جايلاشقان يېرى. 1913- يىلى ئودۇن ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان. 1913- يىلى نامى خوتەنگە ئۆزگەرتىلگەن. ھازىر خوتەن ۋىلايىتىگە قارايدۇ. مەۋزىي مەھكىمە ۋە شەھەرلىك ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاي. تەكلىماكان قوملۇقىنىڭ جەنۇبىي چېتىدىكى يورۇققاش دەريا سىنىڭ قاراقاش دەريا سىغا ئارىلىشىغا جايلاشقان. 315- دۆلەت تاشيولى ناھىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 1513 كىلومېتىر. يەر مەيدانى 40 مىڭ 874 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 245 مىڭ 800، ئاساسەن ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق

خوتەن

مىللەتلەر نوپۇسى 99.4% نى ئىگىلەيدۇ. 26 مىڭ گېكتار ئورمان يېرى، 320 مىڭ گېكتار ئوتلاقى بار. ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىدىن يالاق، قوي يۈڭى، گىلەم، خوتەن قاشتېشى بار. پىلىچىلىك ئىشلەپچىقىرىشى

1000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە.

گۇما خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنىڭ بىرى گۇما بەگلىكى تۇرۇشلۇق جاي. 1902- يىلى چىڭ سۇلالىسى گۇما (ھازىرقى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق بازار) نى باشقۇرۇش مەھكىمىسى قىلغان ئاساستا گۇما ناھىيىسىنى تەسىس قىلغان. ھازىر خوتەن ۋىلايىتىگە قارايدۇ. تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ غەربىي جەنۇب چېتىگە، كۇئېنلۇن تاغ ئېغىزىنىڭ شىمالىي بېشىغا جايلاشقان، 315- دۆلەت تاشيولى ناھىيە تەۋەلىكىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 1812 كىلومېتىر. يەر مەيدانى 39 مىڭ 819.8 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 192 مىڭ 900 بولۇپ، ئاساسەن ئۇيغۇر، خەنزۇ، تاجىك، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى %6.98 نى ئىگىلەيدۇ.

قاراقاش تاريختا قاراقاش دەپ ئاتالغان، تۈركچە «قارا رەڭلىك قاشتېشى» دېگەن مەنىدە. ئەسلىدە خوتەن ناھىيىسىنىڭ بىر قىسمى بولغان. 1919- يىلى قاراقاش ناھىيىسى بولۇپ ئايرىلىپ چىققان. ھازىر خوتەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق بىر ناھىيە. كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە، قاراقاش دەرياسى — خوتەن دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا جايلاشقان، 315- دۆلەت تاشيولى جەنۇبىي قىسمىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 1535 كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 383 مىڭ 900، ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇسى %6.98 نى ئىگىلەيدۇ.

لوپ گۇاڭشۇينىڭ 28- يىلى (1902- يىلى) لوپتا ناھىيە تەسىس قىلىنغان. ھازىر خوتەن ۋىلايىتىنىڭ بىر ناھىيىسى. كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى يۇرۇڭقاش دەرياسى — خوتەن دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا جايلاشقان، 315- دۆلەت تاشيولى جەنۇبىي قىسمىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول مۇساپىسى 1489 كىلومېتىر. يەر مەيدانى 14 مىڭ 287 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 20 مىڭ 900. ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، قازاق قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇسى %98.6 نى ئىگىلەيدۇ.

چىرا گۇاڭشۇينىڭ 9- يىلى (1883- يىلى) ئۇدۇن ناھىيىسى تەسىس قىلىنغاندا، چىرا ئۇدۇننىڭ بىر قىسمى بولغان. 1929- يىلى چىرا ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان. ھازىر خوتەن ۋىلايىتىگە قارايدۇ. كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى خوتەن دەرياسى بىلەن كېرىيە دەرياسى ئارىلىقىغا جايلاشقان، 315- دۆلەت تاشيولى ئوتتۇرا قىسمىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 1415 كىلومېتىر (قۇملۇق تاشيولى بويىچە)، يەر مەيدانى 31 مىڭ 343 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 130 مىڭ 400 بولۇپ، ئاساسەن ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، ئۇيغۇر، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى %98.3 نى ئىگىلەيدۇ.

كېرىيە قەدىمكى ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ جايلاشقان يېرى. 1882- يىلى قاراقاش بازىرىدا ئۇدۇن ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان، كېيىن كېرىيە بازىرىغا كۆچۈرۈلگەن. 1959- يىلى ئۇدۇن كېرىيەگە ئۆزگەرتىلگەن. ھازىر خوتەن ۋىلايىتىگە قارايدۇ. كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە، كېرىيە دەرياسى بويىغا جايلاشقان. 315- دۆلەت تاشيولى ناھىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 1300 كىلومېتىر (قۇملۇق تاشيولى بويىچە)، يەر مەيدانى 39 مىڭ 126 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 203 مىڭ 900 بولۇپ، ئۇيغۇر، خەنزۇ، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى %98.9 نى ئىگىلەيدۇ.

نىيە خەن دەۋرىدە نىيە بەگلىكىگە قارىغان. 1934- يىلى ئۇدۇن ناھىيىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ نىيە مەمۇرىي باشقۇرۇش مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان. 1946- يىلى نىيە ناھىيىسى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. ھازىر خوتەن ۋىلايىتىگە قارايدۇ. كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي چېتىگە جايلاشقان، 315- دۆلەت تاشيولى ناھىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 1230 كىلومېتىر (قۇملۇق تاشيولى بويىچە) كېلىدۇ. يەر مەيدانى 57 مىڭ 574 كۋادرات كىلومېتىر. ئومۇمىي نوپۇسى 32 مىڭ 600. ئاساسەن ئۇيغۇر، خەنزۇ، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەر بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر، قىرغىز مىللەتلىرىنىڭ نوپۇسى %91.1 نى ئىگىلەيدۇ.

تەبىئىي بايلىقلار

تەبىئىي بايلىقلار شىنجاڭنىڭ تەبىئىي بايلىقلىرى مول، مەيلى كىلىمات، قېزىلما بايلىق، سۇ رايى، تۇپراق، يايلاق، ياۋايى ھايۋانات، ئۆسۈملۈك ۋە ساياھەت بايلىقى قاتارلىق جەھەتلەردە بولسۇن، ھەممىسى ئىچكى قۇرۇقلۇقتىكى قۇرغاق رايون ئالاھىدىلىكىگە ۋە غەربىي رايونغا خاس تەبىئىي شارائىت ۋە ئۆزىگە ـ ئادەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. بۇلار جۇڭگونىڭ غەربىي رايونىنى ئېچىشتا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ قىسمەتلىك بايلىقلارنى مۇۋاپىق ئېچىش ۋە سەرخىللاشتۇرۇپ پايدىلىنىش شىنجاڭنىڭ ئىمكانىيەتلىك تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

1. قېزىلما بايلىقلىرى مول

شىنجاڭدا مول كان بايلىقلىرى كۆمۈلۈپ ياتماقتا. 1995 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە بايقالغان كان تۈرى 138 خىل بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى 168 خىل كان تۈرىنىڭ 82% نى ئىگىلىدى، كان چىقىدىغان جايلار 4000 ئورۇندىن كۆپرەك بولۇپ، مەملىكىتىمىزدىكى ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلار ئىچىدە كان تۈرى ئەڭ كۆپ جاي ھېسابلىنىدۇ. 138 خىل كان تۈرى ئىچىدە 117 تۈرنىڭ زاپاسى ئېنىقلاندى، بۇنىڭ ئىچىدە 42 كان تۈرىنىڭ زاپاسى مەملىكەت بويىچە ئالدىنقى 10 ـ ئورۇندا؛ 24 كان تۈرىنىڭ زاپاسى مەملىكەت بويىچە ئالدىنقى 5 ـ ئورۇندا تۇرىدۇ. ئاق چىرىمتال ، ببرىلىي، ناترىيلىق سىلىترا، سىغىز توپا، سىرپېنتىن، ۋېرمىكۇلىت، دالا شىپاتى قاتارلىق يەتتە خىل قېزىلما بايلىق مەملىكەت بويىچە 1 ـ ئورۇندا تۇرىدۇ. كالىيلىق سىلىترا، ناترىيلىق سىلىترا سوپۇن تاشلار مەملىكەت بويىچە پەقەت شىنجاڭدىلا چىقىدۇ. يەنە 13 خىل كېنىنىڭ ئېنىقلانغان زاپاسى غەربىي شىمالدىكى بەش ئۆلكە ئىچىدە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. نۇۋەتتە تېپىلغان ئېنىرگىيە، قارا مېتال، رەڭلىك مېتال، سىرەك مېتال، سىرەك يەر، شۇنىڭدەك قىممەتلىك مېتاللار، خىمىيە سانائىتى خام ئەشىيالىرى ۋە قۇرۇلۇش ماتېرىيالى قىلىنىدىغان مېتاللوئىدلار، جاۋاھىراتلار ۋە قاشتېشى، شۇنداقلا يەر ئاستى سۇيى قاتارلىق چوڭ تۈردىكى قېزىلما بايلىقلار ئىچىدە 68 خىلى، بولۇپمۇ نېفىت، تەبىئىي گاز، كۆمۈر، تۇمۇر، مىس نىكېل، ئالتۇن قاتارلىق كانلار ئېچىپ پايدىلىنىلىپ، شىنجاڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ تۈۋرۈك كەسپىگە ياكى مۇھىم تارمىقىغا ئايلاندى.

ئېنىرگىيە قېزىلما بايلىقلىرىدىن نېفىت، تەبىئىي گاز، كۆمۈر ئەڭ مول. نېفىت، تەبىئىي گاز مەركەزلىك ھالدا تارىم، جۇڭغار، تۇرپان ـ قۇمۇلدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ ئويمانلىق ۋە ئىلى، قارا شەھەر، باي، مەنتاڭخۇ قاتارلىق ئوتتۇرا ـ كىچىك تىپتىكى ئويمانلىقلاردىن چىقىدۇ. بۇ ئويمانلىقلار نېفىت ساقلانغان ياخشى تۈزۈلمىگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى زاپاس مىقدار مول، نېفىت ۋە تەبىئىي گازنىڭ تۈرلىرى تولۇق، ماي سۈپىتى ياخشى، ئۇنىڭ ئۈستىگە نېفىت بىلەن تەبىئىي گاز كۆپىنچە بىللە بولۇش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. 1996 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە شىنجاڭدا، جەمئىي 50 نەچچە نېفىت ۋە تەبىئىي گازلىق تېپىلدى، يەر يۈزىدىكى 250 تىن كۆپرەك ئورۇندا نېفىت ـ گاز ئالامىتى كۆرۈلدى، ئۇ جايلاردىكى نېفىت ـ گاز بايلىقىنىڭ مىقدارى 300×10^8 تونىنا بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى نېفىت ـ گاز بايلىقىنىڭ 1/4 قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. 1997 ـ يىلى ئۇنىڭغا يەنە 127 مىليون تونىنا نېفىت، 36 مىليارد 15 مىليون كۇب مېتىر تەبىئىي گاز زاپاسى يېڭىدىن قوشۇلدى. 1999ـ يىلى ئۈچ چوڭ ئويمانلىقتىكى نېفىت ـ گاز چارلاش خىزمىتىدە ئارقا ـ ئارقىدىن غايەت زور يېڭى بايقاشلار قولغا كەلتۈرۈلدى. جۇڭگولۇق ۋە چەت ئەللىك گېئولوگىيە مۇتەخەسىسلىرى ھەرخىل ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، شىنجاڭدا 10 تريللىيون 470 مىليارد كۇب مېتىر تەبىئىي گاز ساقلانغانلىقىنى، بۇنىڭ پۈتۈن مەملىكىتىمىز قۇرۇقلۇقىدىكى تەبىئىي گاز ئومۇمىي مىقدارىنىڭ 34% نى ئىگىلەيدىغانلىقىنى ھېسابلاپ چىقتى. يەنە تېخى زاپاسى مول، كۆمۈلمە قەۋىتى نېپىز، بىرلىك مەھسۇلاتى يۇقىرى بولغان قويۇق نېفىت بايلىقى بايقالدى. شىنجاڭ جۇڭگونىڭ 21 ـ ئەسىردە نېفىت ـ گازنى ئېچىشتىكى زاپاس ئىستراتېگىيىلىك بازىسىغا ئايلاندى.

كۆمۈر بايلىقى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىغا

ئومۇمىيۈزلۈك تارقالغان. پۈتۈن شىنجاڭدا ھازىر 66 ناھىيە (شەھەر) دىن كۆمۈر چىقىدۇ. 1995 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، جەمئىي 190 نەچچە ئورۇندىن كۆمۈر چىقىدىغانلىقى ئېنىقلاندى. بۇلاردىن 157 ئورۇندىكىسى چارلاپ كۆرۈلۈپ، 33 ئورۇندا زاپاسى 100 مىليون تونىدىن ئاشىدىغان كۆمۈر كان بارلىقى سېزىلدى. مۇلچەرلەنگەن ئومۇمىي بايلىق مىقدارى 2 تىرىليون 190 مىليارد تونىنا بولدى. ئىشەنچلىك مۇلچەردىكى بايلىق مىقدارى 630 مىليارد 260 مىليون تونىنا بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئومۇمىي كۆمۈر بايلىقى مىقدارىنىڭ تەخمىنەن 1/3 قىسمىنى ئىگىلەپ، مەملىكەت بويىچە 1 - ئورۇندا تۇرىدۇ.

شىنجاڭنىڭ ئەزەلدىنلار «ئالتۇن، قاشتاش ماكانى» دېگەن گۈزەل نامى بار. گۆھەر ۋە قاشتاش كانلىرى شىنجاڭنىڭ ئەۋزەللىكىگە ئىگە كان تۈرلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ خوتەن قاشتېشى، ئالتاي كۆك گۆھىرى ئىنتايىن مەشھۇر. 1985 - يىلىغىچە پۈتۈن شىنجاڭدا جەمئىي 13 تۈردىكى 36 خىل گۆھەر كېنى، 20 نەچچە خىل قاشتاش كېنى بايقالدى، ئۇلار ئاساسەن ئالتاي تېغى، تەڭرىتاغ ۋە كوئېنلۈن - ئالتۇن تاغ قاتارلىق رايونلارغا جايلاشقان. خوتەن قاشتېشى مۇپتىمىنىڭ ياخشىلىقى، تەركىبىنىڭ ساپلىقى، رەڭ تۈرىنىڭ كۆپلۈكى، قاتتىقلىقى، گۈزەللىكى بىلەن دۇنياغا داڭلىق.

2. يورۇقلۇق، ئىسسىقلىق، سۇ، تۈبراق بايلىقلىرىنى ئېچىشنىڭ يوشۇرۇن كۈچى زور

شىنجاڭنىڭ يورۇقلۇق، ئىسسىقلىق بايلىقى مول بولۇپ، ئۇ جۇڭگودىكى قۇياش رادىئاتسىيىسىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى كۆپ، كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن، كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش پىرسەنتى يۇقىرى رايوندۇر. قۇياش رادىئاتسىيىسىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى 5000 ~ 6600 مېگا جول/كۋادرات مېتىر. يىل بولۇپ، چىڭخەي - شىزاڭ ئېگىزلىكىدىلا كېيىن تۇرىدۇ. يىل بويى شىنجاڭغا يېتىپ كېلىدىغان قۇياش رادىئاتسىيىسى ئېنېرگىيىسى 3200×10^8 تونىنا ئەلا سۈپەتلىك كۆمۈردىن چىقىدىغان ئېنېرگىيىگە باراۋەر، فوتوسىنتېزلىق ئۈنۈملۈك رادىئاتسىيە جەنۇبىي شىنجاڭدا 2700×3100 مېگا جول / كۋادرات مېتىر. يىل. شىمالىي شىنجاڭدا 2500 ~ 2800 مېگا جول / كۋادرات مېتىر. يىل. يىللىق كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى مەملىكەت بويىچە ئەڭ ئۇزۇن بولۇپ 2550 ~ 3500 سائەتكە يېتىدۇ. ≥10°C بولغان يىغىندى تېمپېراتۇرا شىمالدىن جەنۇبقىچە ~ 5400°C 2800°C قا بارىدۇ. تۇرپاندا 5500°C قا يېتىدۇ. تېمپېراتۇرىنىڭ يىللىق، سوتكىلىق ئۆزگىرىش پەرقى مەملىكىتىمىز ئىچىدە ئوخشاش كەڭلىكتىكى شەرقىي رايونلارنىڭكىدىن چوڭ. بىراق، ئىسسىقلىق مىقدارى بىر قەدەر تۇراقسىز بولۇپ، يىللىق ئۆزگىرىش ۋە ئەتىياز، كۈز پەسىللىرىدىكى ئىسسىق - سوغۇقنىڭ ئۆزگىرىشى بىر قەدەر زور.

شامال ئېنېرگىيىسى بايلىقى مول. يىللىق ئۇنۇملۈك شامال ئېنېرگىيىسى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1500 ~ 300 كىلوۋات سائەت / كۋادرات مېتىر. يىل ئارىلىقىدا بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ يىللىق شامال ئېنېرگىيىسىنىڭ نەزەرىيىۋى زاپاسى 3 تىرىليون كىلوۋات سائەت ئەتراپىدا بولىدۇ. داڭلىق ئالاتاۋ ئېغىزى، داۋانچىلىق، لاۋفىڭكۇ قاتارلىق رايونلاردىكى ≥8 بال شامال چىقىدىغان كۈنلەر 100 كۈندىن ئاشىدۇ. بۇ رايونلار شامال ئېنېرگىيىسى زىچلىقىنىڭ قىممىتى يۇقىرى رايونلار ھېسابلىنىدۇ.

شىنجاڭنىڭ سۇ بايلىقى مىقدارى زور ھەمدە بىر قەدەر مۇقىم. پۈتۈن شىنجاڭنىڭ يېغىن ئومۇمىي مىقدارى 245 مىليارد 600 مىليون كۇب مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە تاغلىق رايونلاردىكى يېغىن مىقدارى 212 مىليارد كۇب مېتىر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى يېغىن مىقدارىنىڭ 86.3% نى ئىگىلەيدۇ. شىنجاڭ تەۋەلىكىدىكى مۇزلۇقلارنىڭ كۆلىمى 22 مىڭ 200 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، مۇزلۇقلارنىڭ يىللىق ئېرىش مىقدارى 22 مىليارد 700 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ. دەريالار سىرغىمىنىڭ يىللىق ئومۇمىي مىقدارى 88 مىليارد 250 مىليون كۇب مېتىر، دۆلەت ئىچىدە ھاسىل بولغان ئېقىن مىقدارى 79 مىليارد 400 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، مەملىكەت بويىچە 12 - ئورۇندا تۇرىدۇ. كىشى بېشىغا ئوتتۇرىچە توغرا كېلىدىغان سۇ بايلىقى مىقدارى پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئوتتۇرىچە قىممەتنىڭ 2.2 ھەسسىسىگە تەڭ بولۇپ، مەملىكەت بويىچە 4 - ئورۇندا تۇرىدۇ. لېكىن شىنجاڭنىڭ زېمىنى كەڭ، بىرلىك مەيدانىغا توغرا كېلىدىغان سۇ بايلىقى ناھايىتى ئاز بولغانلىقتىن، شىنجاڭ قۇرغاق رايون ھېسابلىنىدۇ. ھالبۇكى سۇ بايلىقىنىڭ زامان ۋە ماكاندىكى تارقىلىشى تەكشى بولمىغانلىقتىن، پايدىلىنىش نىسبىتى تۆۋەن. كۆپ ساندىكى دەريا ئېقىنلىرىنىڭ بىر يىل ئىچىدىكى ئۆزگىرىشى ناھايىتى زور، ئەمما يىللار ئارا ئۆزگىرىشى نىسبەتەن مۇقىم بولۇپ، مول سۇلۇق يىل بىلەن سېلىك سۇ يىلىنىڭ نىسبىتى

1:5. توزلەڭ رايونلارنىڭ يەر ئاستى سۇ يوشۇرۇن كۆچى 6 مىليارد 300 مىليون كۇب مېتىردىن 19 مىليارد كۇب مېتىرغىچە بارىدۇ. 1997 - يىلى شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك، سانائەت، شەھەر - بازار ئاھالىسى ۋە يېزىلارنىڭ تۇرمۇشى قاتارلىق ھەرقايسى جەھەتلەردە ئىشلىتىلگەن سۇنىڭ ئومۇمىي مىقدارى 43 مىليارد 300 مىليون كۇب مېتىر بولدى. ئېكولوگىيىلىك سۇ ئىشلىتىش ئامىلىنى چىقىرىۋېتىپ، ئىلغار سۇ تېجەش تېخنىكىلىرى ۋە تەدبىرلىرىنىڭ كېڭىيىشىنى نەزەرگە ئالغاندا، كەلگۈسىدىكى شىنجاڭنىڭ سۇ بايلىقىنىڭ يەنىلا ئاچقۇدەك يوشۇرۇن كۆچى بار.

شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي يەر مەيدانى پۈتۈن مەملىكەت زېمىنىنىڭ 1/6 نى ئىگىلەيدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەر تىپلىرى مۇرەككەپ، كۆپ خىل. پۈتۈن شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىققا ئىشلىتىدىغان يەر مەيدانى 63 مىليون 400 مىڭ گېكتار بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ 38.1% نى ئىگىلەيدۇ. ئاساسلىق تېرىلغۇ يەردىن 4 مىليون 91 مىڭ 800 گېكتار، باغ - ۋاران يەرلىرىدىن 168 مىڭ 200 گېكتار، ئورمانلىق 6 مىليون 566 مىڭ گېكتار، يايلاق 51 مىليون 397 مىڭ 700 گېكتار، سۇ ئىگىلىگەن يەرلەردىن 1 مىليون 175 مىڭ 700 گېكتار بار. بۇنىڭدىن سىرت، يەنە قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىدىغان يەرلەر (شەھەر - يېزا ئاھالىلىرىنىڭ ئولتۇراق جايى ۋە زاۋۇت - كانلار ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن يەرلەر، قاتناش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن يەرلەر ۋە سۇ ئىنشاتاتى مۇئەسسەسىلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) دىن 1 مىليون 154 مىڭ 700 گېكتار بار. نۆۋەتتە يەنە 1 مىليون 927 مىڭ گېكتار بوز يەر بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئېچىشقا بولىدىغان، دېھقانچىلىققا مۇۋاپىق كېلىدىغان زاپاس يەر بايلىقىدىن 8 مىليون 837 مىڭ گېكتار بار. دېھقانچىلىققا مۇۋاپىق كېلىدىغان زاپاس يەر بايلىقى ئىچىدە بىرىنچى، ئىككىنچى دەرىجىلىك يەرلەر 76% نى ئىگىلەيدۇ.

3. ئوتلاق كۆلىمى كەڭ، يېزاۋايى ھايۋانات، ئۆسۈملۈك بايلىقى مول ۋە كۆپ خىل

شىنجاڭنىڭ تەبىئىي ئوتلاق بايلىقى كۆلىمى چوڭ، تىپى كۆپ، ئوت - چۆپ تۈرلىرى مول، ئەلا سورتلۇق ئوت - چۆپ بىر قەدەر كۆپ. تۆت پەسىل ئوتلاقلىرى تولۇق. ئوتلاق ئومۇمىي مەيدانى 57 مىليون 258 مىڭ 800 گېكتارغا يېتىپ، پۈتۈن شىنجاڭ ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ 34.44% نى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە پايدىلانغىلى بولىدىغان ئوتلاق كۆلىمى 48 مىليون گېكتار بولۇپ، ئوتلاق ئومۇمىي مەيدانىنىڭ 83.8% نى ئىگىلەيدۇ. مەملىكەت بويىچە شىنجاڭنىڭ ئۆزىگە خاس ئوتلاق تۈرىدۇر.

مەملىكىتىمىز بويىچە بىرلىككە كەلگەن تۈرگە ئايرىش سىستېمىسى بويىچە شىنجاڭ ئوتلاقلىرىنى 11 ئوتلاق تىپى، 25 كەنجى گۇرۇپپا، 131 ئوتلاق گۇرۇپپىسى ۋە 687 ئوتلاق تۈرىگە ئايرىشقا بولىدۇ. شىنجاڭ بويىچە يەم - خەشەك قىلىنىدىغان يېمەكلىك ئۆسۈملۈكلەر 2930 خىل (سۇ ئۆسۈملۈكلىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) غا يېتىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە كۆپ ئۇچرايدىغان ئەلا سورتلۇق ئوت - چۆپ ئۆسۈملۈكلىرى 382 خىل. دۇنيا ئېتىراپ قىلىدىغان ئەلا سورتلۇق ئوت - چۆپلەردىن تىپچاق، قومۇششمان تىپچاق، زەۋىرەك، قىلتىرىقسىز ئارپىخان، تارغاقئوت، ئوتلاق قوڭۇر باشى، كىرپىباش، ببدە، سىرىق گۈللۈك ببدە قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى شىنجاڭدا بار.

شىنجاڭنىڭ ئوتلاق تىپلىرىدىن مۆتىدىل چىملىق ئوتلاق، مۆتىدىل ئوتلاق، مۆتىدىل چۆللەشكەن ئوتلاق، ئېگىز تاغ ئوتلىقى، مۆتىدىل ئوتلاقلاشقان چۆللۈك، مۆتىدىل چۆللۈك، ئېگىز تاغ چۆللۈكى، پەس تۈزلەڭ چىملىقى، تاغ چىملىقى، ئېگىز تاغ چىملىقى ۋە سازلىق چىملىقى قاتارلىقلار بار. يايلاق تۈرلىرىدىن يازلىق يايلاق، قىشلىق يايلاق، ئەتىياز ۋە كۈزلۈك يايلاق، قىشلىق، ئەتىيازلىق، كۈزلۈك يايلاق ۋە پۈتۈن يىللىق يايلاق قاتارلىقلار بار. لېكىن ئوتلاقلارنىڭ مەكان جەھەتتىكى جايلىشىشى ۋە پەسللىك يايلاقلارنىڭ جايلىشىشى تەكشى بولماسلىقى ئوتلاقلار تاغلاردا كۆپ، سۈپىتى ياخشى بولۇش؛ تۈزلەڭلىكلەردە ئاز، سۈپىتى ناچار بولۇش؛ شىمالىي شىنجاڭدا كۆپ، سۈپىتى ياخشى بولۇش؛ جەنۇبىي شىنجاڭدا ئاز، سۈپىتى ناچار بولۇش؛ يازلىق يايلاق نىسبەتەن يېتەرلىك، قىشلىق يايلاق كەمچىل بولۇش، ئوت - چۆپ ئىشلەپچىقىرىش يىللىق پەرقى ناھايىتى چوڭ بولۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. پۈتۈن شىنجاڭنىڭ سۈيى كەم ئوتلاق كۆلىمى ئومۇمىي ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 38% نى ئىگىلەيدۇ.

شىنجاڭنىڭ ئورمان بايلىقى نىسبەتەن ئازراق، قاپلاش نىسبىتى ئاران 1.57% بولۇپ، ناھايىتى تۆۋەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە جايلىشىشى تەكشى بولمىغانلىقتىن، شىنجاڭ مەملىكىتىمىزدىكى ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلار ئىچىدە ئورمان بايلىقى بىر قەدەر كەمچىل جايلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. پۈتۈن شىنجاڭدا 1 مىليون

523 مىڭ 500 گېكتار ئورمانلىق، 988 مىڭ گېكتار چاتقاللىق بار. ئۇلار ئاساسەن شىمالىي شىنجاڭ، تەڭ-رىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكى ۋە ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان.

شىنجاڭنىڭ ياۋايى ھايۋانات بايلىقىنىڭ تۈرى كۆپ، رايون سىستېمىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى روشەن، پۈتۈن شىنجاڭدا 137 تۈرلۈك ياۋايى ھايۋان بار بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ياۋايى ھايۋانات تۈرىنىڭ 30.4 % نى ئىگىلەيدۇ؛ قۇشلار 398 خىل بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى قۇشلارنىڭ 33.6 % نى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭدىن سىرت يەنە 43 خىل ئۆمۈلگۈچى ھايۋان، ئالتە خىل قوش ماكانلىق ھايۋان ۋە 50 خىلچە يەرلىك بېلىق بار. بۇلارنىڭ ئىچىدە دۆلەتلىك بىرىنچى تۈردىكى نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان قىممەتلىك ھايۋانلار-دىن شىنجاڭ يوغانباش بېلىقى، تۆت پەنجىلىك قۇرۇق-لۇق تاشباقىسى، ئاق لەيلەك، قارا لەيلەك، سىبىرىق بۇركۇت، ئاق يەلكە بۇركۇت، ئالا قۇيرۇق بۇركۇت، ئاق قۇيرۇقلۇق دېڭىز بۇركۇتى، ساقاللىق بۇركۇت، قارا بويۇن تورنا، تورنا، چوڭ دوغداق، كىچىك دوغ-داق، چىپار دوغداق، قۇندۇز، قارا بۇلغۇن ئېيىقىس-مان بۇلغۇن، يىلپىز، يولۋاس، موڭغۇل قولانى، تې-بەت قولانى، ياۋا ئات، ياۋا تۆگە، ياۋا قوتاز، پېرژېۋا-لسكى تاغ بۆكسىنى، تىبەت بۆكسىنى، قاڭشارلىق بۆكەن ۋە تاغ ئۆچكىسى قاتارلىق 28 خىلى بار. دۆلەتلىك ئىككىنچى تۈردىكى نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان ھايۋانلار قاتارىغا كىرگۈزۈلگەنلەردىن ساقىيغۇش، ئاق قۇ، ئۇلاي، قو-ڭۇر ئېيىق، تايغان بۇغا، كۆكيامان، ئارقار قاتارلىق 74 تۈرى بار. ئۇلارنىڭ ئىشلىتىلىشىگە ئاساسەن، يېمەكلىك تۈرىدىكىلەرنى 96 خىلغا، يۇڭ، تېرە ۋە پەي - مۇي تۈرىدىكىلەرنى 114 خىلغا، دورىگەرلىكتە ئىش-لىتىلىدىغانلىرىنى 58 خىلغا، دېھقانچىلىق، ئورمانچە-لىق، چارۋىچىلىققا پايدىلىقلىرىنى 108 خىلغا، تاماشا قىلىش تېمىدىكى ۋە باشقا تېپىكىلەرنى 172 خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ. نۆۋەتتە، شىنجاڭنىڭ ياۋايى ھايۋانات-لار بايلىقىنىڭ سانى ئازىيىشقا قاراپ يۈزلەندى.

شىنجاڭنىڭ ياۋا ئۆسۈملۈك بايلىقىنىڭ جايلىشىش كۆلىمى كەڭ، سۈپىتى ياخشى. يۇقىرىدا بايان قىلىن-غان ئوتلاق بايلىقلىرىدىن سىرت، شىنجاڭنىڭ ھازىر مەلۇم بولغان دورا ئۆسۈملۈكلىرى 2014 خىل بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ياۋايىلىرىدىن 1451 خىلى، مەسىلەن، چاكاندا، سوغىگۈل، چۈچۈك بۇيا، كەتىرا، ئەنجۈدان، توشقان زەدىكى، قارلەيلىسى، يەر مەدىكى، تاغدىنى پەربۇن، گېنتىئانا، تەڭرىتاغ رەۋىنى، قانتېپەر قاتار-لىقلاردىن ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە پايدىلىنىلدى. 120 خىلدىن كۆپرەك دېھقانچىلىق دورا ئۆسۈملۈكلىرى بار. يېمەكلىك ئۆسۈملۈكلىرىدىن 130 خىل ياۋا مېۋە دەرىخى بار. مەسىلەن، ياۋا ئالما، ياۋا ئۈرۈك، ياۋا گىلاس، ياۋا يانچاق، كۆپ خىل ئازغان ۋە بۆلجۈرگەن قاتارلىقلار. يەنە تېخى چوڭ تىپىكى يېمەكلىك زەمبۇ-رۇغلىرىدىن 200 خىل، ۋىتامىنلىق ئۆسۈملۈكلەردىن 50 نەچچە خىل، مايلىق دان ئۆسۈملۈكلىرىدىن 100 خىلغا يېقىن، ھەسەل مەنبەسى ئۆسۈملۈكلىرىدىن تەخ-مىنەن 500 خىلچە بار. ئۇنىڭدىن باشقا، مەنزىرە ئۆ-سۈملۈكلىرىدىن 300 نەچچە خىلى، قۇمنى مۇقىملاش-تۇرغۇچى ئۆسۈملۈكلەردىن 100 خىلچە، ئورمان دە-رەخ تۈرلىرىدىن 80 نەچچە خىلى بار. گېرمىپلازما ئۆسۈملۈك بايلىقى ئىچىدە، ياۋا دانلىق زىراەتلەرگە يېقىن تۈرلەردىن 87 خىل، ياۋا مېۋىلىك دەرەخلەرگە يېقىن تۈرلەردىن 70 خىلى بار. ئۇنىڭدىن باشقا، شور-غا، قۇرغاقچىلىققا، ئۇلترا بىنەپشە نۇرغا چىداملىق گېرمىپازما بايلىقى 100 خىل ئەتراپىغىچە بارىدۇ. مەم-لىكەت بويىچە پەقەت شىنجاڭدىلا ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈك بايلىقلىرى ناھايىتى كۆپ. مەسىلەن، ئاق سۆكسۈك، بوز تېرەك، قارلىق تاغ شەمشادى، قۇلماق ۋە ياۋا ئالما قاتارلىقلار. شىنجاڭدا ئۆسۈملۈك بايلىقىنىڭ جايلىشى تەكشىسىز بولۇپ، تۈزلەڭلىكلەرگە قارىغاندا تاغ-لىق رايونلاردا كۆپ، شىمالىي شىنجاڭدا جەنۇبىي شىن-جاڭدىكىدىن كۆپ.

4. ئۇزۇنچە سایاھەت بايلىقى ئىچىشنى كۈتىمەكتە (« ئىقتىساد» قىسمىدىكى «سایاھەت بايلىقى» غا قارالسۇن)

يەر بايلىقى يەر — يەر شارى قۇرۇقلۇقىنىڭ ئۈستۈنكى قەۋەت قىسمى بولۇپ، ئىنسانلار پائالىيىتى-نىڭ ئاساسىي ماكانى ۋە بازىسى. تۈپراق — يەرنى تۈزگۈچى ماددىي ئاساس، ئەمما يەر قىياپىتى، كىلە-مات، سۇ رايى، يېپىنچا ئۆسۈملۈك، ئورگانىزم قاتار-لىقلارنىڭ ئۇنۇمۇپرسال تەسىرى يەرنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ئىشلىتىلىش يۇنىلىشىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىش نەتىجىسىدە، يەرلەرنىڭ تەبىئىي تۈرگە ئايرىلىش سى-تېمىسى ھاسىل بولغان. يەرنىڭ تەبىئىي تىپلارغا بۆ-لۈنۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئاساسلىق ئامىل بى-رىنچى دەرىجىلىك يەر تىپىنى ئايرىشنىڭ ئاساسىدۇر. ئوتتۇرا (كىچىك) يەر قىياپىتى، يېپىنچا ئۆسۈملۈك-لەر تىپى (سۇب تىپ)، يەر سىنىپى (تۈرى) قاتار-

لىقلار بولسا تىپلارغا ئايرىشنىڭ ئاساسىدۇر. شىنجاڭ يەرلىرىنىڭ تەبىئىي تىپلىرى يەر قىياپىتى، تۇپراق ھاسىل بولۇش جەريانى، شۇنىڭدەك جايلىشىش قانۇنىيىتى قاتارلىق شەرتلەرگە ئاساسەن ئىككى دەرىجىگە بۆلۈنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە بىرىنچى دەرىجىلىك تىپلاردىن 9ى، ئىككىنچى دەرىجىلىك تىپلاردىن 27 سى بار.

قۇتۇپ ئېگىز تاغ يەر تىپى ئاساسەن ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى دېڭىز يۈزىدىن 3000 مېتىردىن ئېگىز، تەڭرىتاغنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 3400 (3600) مېتىردىن ئېگىز ۋە كوئېنلون تېغىنىڭ (پامىر ئېگىزلىكى) ۋە ئالتۇن تېغىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 5000 مېتىردىن ئېگىز رايونلىرىغا جايلاشقان. ئۇلارنىڭ تۇپراق تىپى — توك توپراق، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى سوغۇققا چىداملىق ياتما ئۆسۈملۈكلەرنى ئاساس قىلىدۇ؛ مۇزلۇق ۋە مەڭگۈلۈك يېغىندى قارلاردىن تاغلىق رايون « قاتتىق ھالەتتىكى سۇ ئامبىرى » ھاسىل بولغاندىن سىرت، كۆپىنچىسى تاش ئېقىم ساھىلى ۋە ئۆرۈلگەن تاش دۆۋىلىرىدىن ئىبارەت. قۇتۇپ ئېگىز تاغ يەرلىرىنىڭ ئىككىنچى دەرىجىلىك تىپىدىن مۇزلۇقلار، يېغىندى قارلار، ئېچىلما جىنسلار، شېغىللار بار.

ئېگىز تاغ يەر تىپى ئاساسەن تۆۋەندىكى ئورۇنلارغا جايلاشقان : بىرىنچى، ئالتاي تېغىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2100 ~ 2400 مېتىردىن 3000 مېتىرغىچە كېلىدىغان جايلىرى ئارىلىقىغا جايلاشقان بولۇپ ، تۇپراق تىپلىرى تۈندىرا سېغىز تۇپراق، ئېگىز تاغ سېغىز تۇپرىقى، ئېگىز تاغ قارا تۇپرىقى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى ئېگىز تاغ چىملىقى بىلەن ئوتلاق چىملىقىنى ئاساس قىلىدۇ . ئىككىنچى، تەڭرىتاغ ۋە جۇڭغارنىڭ غەربىدىكى تاغلىق يەرلەرنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 1800 ~ 2000 مېتىردىن ئېگىز رايونلىرى، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ئېتىكىدىكى دېڭىز يۈزىدىن 2500 ~ 2700 مېتىردىن ئېگىز رايونلار ، بۇ رايونلارنىڭ تۇپراق تىپى ئاساسەن ئېگىز تاغ قارا توپىسى ، تۈندىرا سېغىز توپىسى، ئېگىز تاغ سېغىز توپىسى ۋە ئېگىز تاغ كالتە سىيلىق توپىسىدىن ئىبارەت. يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى چىملىقلارنى ئاساس قىلىدۇ ، جەنۇبىي ئېتىكى بىلەن شەرقى بۆلۈكىدە چىملىق، چىملىقلاشقان ئوتلاق ياكى ئوتلاقلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۈچىنچى، پامىر ئېگىزلىكى — قارا قۇرۇم — كوئېنلون — ئالتۇن تاغنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 3500 (4300) ~ 5000 (5300) مېتىر ئېگىز جايلىرى ئارىلىقلىرى بولۇپ، كىلىماتى سوغۇق - قۇرغاق، تۇپرىقى بىر قەدەر يەرىك، ئاساسەن تۈندىرا تۇپىسى، سوغۇق چۆل توپىسىدىن ئىبارەت؛ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى ئېگىز تاغ ياتما ھالەتتىكى چۆل ئۆسۈملۈكلىرىنى ئاساس قىلىدۇ، ئۈنىڭدىن باشقا ئاز قىسىم ئوتلاق (چىملىقلاشقان ئوتلاق) يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىمۇ بار. ئېگىز تاغ يېرىنىڭ ئىككىنچى دەرىجىلىك تىپلىرىدىن چىملىق ئېگىز تاغ، چۆل تاغ، چىملىقلاشقان ئوتلاق كەنجى تاغلىق، ئوتلاق تاغلىقلار بار. ئېگىز تاغ يەر تىپى تاغلىق رايون چارۋىچىلىقنىڭ ئاساسلىق يازلىق يايلىقىدۇر.

ئوتتۇرا تاغ يەر تىپى ئاساسەن ئوتتۇرا تاغ بەلۋېغىنىڭ ئورمان سىزىقى ياكى ئورمانسىز يەرلەرگە جايلاشقان. بىرىنچى، ئالتاي تېغىدا : تۆۋەن چەكتىكى دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1400 (1500) مېتىر ئەتراپىدا، تۇپراق تىپلىرىدىن ئاساسلىقلىرى قارا چىلان تۇپراق، بوز قوڭۇر تۇپراق، قاتارلىقلاردىن ئىبارەت؛ يېپىنچا ئۆسۈملۈكى ئاساسەن ئورمان ئوتلىقى. ئىككىنچى، تەڭرىتاغدا: شىمالىي ئېتىكىنىڭ تۆۋەن چەكتىكى دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1700 (1800) مېتىر، تۇپرىقى ئاساسەن قارا چىلان تۇپراق، بوز قارا تۇپراق، قوڭۇر چىلان تۇپراق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىدىن ئوتلاق، ئورمان ئوتلاقلىرى بار؛ جەنۇبىي ئېتىكىنىڭ تۆۋەن چەكتىكى دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2500 (2700) مېتىر، تۇپرىقى قوڭۇر چىلان تۇپراق، قارامتۇل تۇپراق، بوز قارا تۇپراقلارنى ئاساس قىلىدۇ، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى چۆل ئوتلىقى، ئوتلاق ۋە ئورمان ئوتلىقىدىن ئىبارەت. ئۈچىنچى، كوئېنلون تېغى (پامىر ئېگىزلىكى) ۋە ئالتۇن تاغلىرىدا : تۆۋەن چەكتىكى دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 3000 (3500) مېتىر ئەتراپىدا، تۇپراق تىپلىرىدىن ئاساسەن قارامتۇل تۇپراق، قارامتۇل چۆل تۇپرىقى قاتارلىقلار بار . كوئېنلۇن تېغىنىڭ شىمالىي بۆلىكىنىڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى چۆل ئوتلىقى، ئوتلاق (پارچە - پۈرات ئورمان ئوتلاقلىرىدىن) ؛ شەرق بۆلىكىنىڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى بولسا چۆل، چۆل ئوتلىقى، ئوتلاق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئورتا تاغ يېرىنىڭ ئىككىنچى دەرىجىلىك تىپلىرىدىن ئورمان ئوتلاقلىق ئوتتۇرا تاغ، ئوتلاقلىق ئوتتۇرا تاغ، چۆل ئوتلىقلىق ئوتتۇرا تاغ، چۆللۈك ئوتتۇرا تاغ قاتارلىقلار بار. ئوتتۇرا تاغ بەلۋېغىنىڭ ئورمانلىرى

قويۇق، ھاۋاسى مۇۋاپىق، بۇ يەر تاغلىق رايون ئاھالىسىنىڭ ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بارىدىغان سورۇنى بولۇپ، كۆپىنچە قىشلىق يايلاق قىلىنىدۇ، شۇنداقلا پەس تاغدىكى ئەتىيازلىق ـ كۆزلۈك يايلاقتىن يازلىق يايلاققا يۆتكىلىشتىكى ئۆتكۈنچى خاراكتېرلىك چارۋىچىلىق يەر تىپى ھېسابلىنىدۇ.

پەس تاغ ئېدىرلىق يەر تىپى ئاساسەن تۆۋەندىكى ئورۇنلارغا يەنى: بىرىنچى، ئالتاي تېغىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 750 (1000) ~ 1400 (1500) مېتىرغىچە ئېگىز جايلىرى ئارىلىقتا جايلاشقان، تۆپراق تىپى كاشتان تۆپراق، قارا چىلان تۆپراق ۋە كالتىسىلىق قوڭۇر تۆپراق قاتارلىقلار؛ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى ئاساسەن چۆل ئوتلىقى، ئوتلاقتىن ئىبارەت. ئىككىنچى، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكى بىلەن شىمالىي ئېتىكىنىڭ پەرقى بىر قەدەر چوڭ، شىمالىي ئېتىكىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 600 ـــ 1200 مېتىر، جەنۇبىي ئېتىكىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 1000 ـــ 1800 مېتىر ئېگىز جايلىرىغا جايلاشقان. ئاساسلىق تۆپراق تىپلىرىدىن بوز چۆل تۆپرىقى، قوڭۇر چۆل تۆپرىقى ۋە كالتىسىلىق قوڭۇر توپراق قاتارلىقلار بار. يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىدىن جەنۇبىي ئېتەكتە چۆل ۋە چۆل ئوتلىقى، شىمالىي ئېتەكتە چۆل ئوتلىقى ۋە ئوتلاقلار بار. ئۆچىنچى، كوئېنلۈن، ئالتۇن تاغلىرىدا: دېڭىز يۈزىدىن 1300 ـــ 2000 مېتىر ئارىلىقىدىكى جايلارغا جايلاشقان، تۆپرىقى قوڭۇر چۆل توپىسىنى، يېپىنچا ئۆسۈملۈكى چۆللۈكنى ئاساس قىلىدۇ. پەس تاغ ئېدىرلىقىنىڭ ئىككىنچى دەرىجىلىك تىپلىرىدىن ئوتلاق پەس تاغ ئېدىرلىقى، چۆل ئوتلىقى پەس تاغ ئېدىرلىقى، چۆل پەس تاغ ئېدىرلىقلىرى بار. پەس تاغ ئېدىرلىقلىرى ئاساسەن ئەتىيازلىق ـ كۆزلۈك يايلاقلار ۋە قىشلىق يايلاقلار جايلاشقان رايونلاردۇر. پەس تاغ ئېدىرلىقلىرى يەرلەرنى ئىشلىتىش جەھەتتە چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىشتىن تېرىقچىلىقنى ئاساس قىلىشقا ئۆتۈشتىكى ئۆتكۈنچى بەلۋاغدۇر.

قىيپاش دۆڭلۈكلەرنىڭ يەر تىپى تاغلارنىڭ ئالدىدىكى كەلكۈن چۆكۈندى ۋە ئېقىن چۆكۈندى يانتۇ تۈزلەڭلىك قىسمىنى كۆرسىتىدۇ، بۇلار ئاساسەن: بىرىنچى، ئالتاي تېغىغا ۋە تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان، تۆپرىقى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى ئاساسەن چۆل ئوتلىقى ياكى چۆل يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى چۆل ئوتلىقى ياكى ئوتلاقتۇر. ئۈچىنچى، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، كوئېنلۈن ۋە ئالتۇن تاغلىرىنىڭ تاغ ئالدىغا جايلاشقان، تۆپرىقى قوڭۇر چۆل توپرىقىنى ئاساس قىلىدۇ ، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىدىن ئىبارەت. قىيپاش دۆڭلۈكلەرنىڭ ئىككىنچى دەرىجىلىك يەر تىپلىرىدىن : ئوتلاق قىيپاش دۆڭ يەرلىرى، چۆل ئوتلىقى قىيپاش دۆڭ يەرلىرى، چۆل قىيپاش دۆڭ يەرلىرى قاتارلىقلار بار. يەر ئىشلىتىشتە بۇلار ئاساسەن ئەتىياز ـ كۆزلۈك ئوتلاق ۋە چارۋىچىلىق فېرمىسى قىلىنىدۇ، بىر قىسمى سۈنئىي بوستانلىق قىلىپ ئۆزلەشتۈرۈلدى.

تۈز يەرلەرنىڭ يەر تىپى قىيپاش دۆڭلۈكلەرنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە جايلاشقان، يەر شەكلى بىر قەدەر تۈز بولۇپ، چوڭ دەريا دېلتىلىرى، قۇرۇق دېلتا، دەريا جىلغىلىرىدىكى تۈزلەڭلىكلەر، قەدىمكى تىندۇرما تۈزلەڭلىكلەر ۋە ئۇيىرىغان تۈزلەڭلىكلەردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، جۇڭغار ئويمانلىقى بىلەن تارىم ئويمانلىقىنى بويلاپ ھالقىسىمان جايلاشقان. تۆپراق تىپى ئاساسەن قوڭۇر چۆل تۆپرىقى، قاغجىراپ يېرىلغان تۆپراق ، كۆل رەڭ چىلان تۆپراق، كالتىسىلىق قوڭۇر تۆپراق، كۆل رەڭ چۆل تۆپرىقى، قارا چىلان تۆپراق، كاشتان تۆپراق، شۇنىڭدەك شاخ ـ شۇمبىلىق نەم تۆپراق، شور تۆپراق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى ئاساسەن چۆللۈك بولۇپ، پەقەت دەريا بويى تۈزلەڭلىكلىرىگىلا بەلۋاغسىمان چۆل ئورمانلىرى جايلاشقان، تىندۇرما تۈزلەڭلىكلەردە چۆللۈكلەشكەن چىملىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى بار . ئىلى دەريا ۋادىسىغا ئوتلاق ياكى چۆل ئوتلىقى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى جايلاشقان. ئالتاي رايونىغا چۆل ئوتلىقى ۋە چۆل يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى جايلاشقان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە شورغا چىداملىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر كەڭ كۆلەمدە جايلاشقان. تۈز يەرلەرنىڭ ئىككىنچى دەرىجىلىك يەر تىپلىرىدىن ئاساسلىقى: چىملىق تۈز يەرلەر، ئوتلاق تۈز يەرلەر، چۆل ئوتلىقى تۈز يەرلىرى، چۆل تۈز يەرلەر، شورلۇق تۈز يەرلەردىن ئىبارەت. تۈز يەر تىپلىرى شىنجاڭنىڭ ئاساسلىق بوستانلىقلىرى جايلاشقان رايونلاردۇر.

پەس نەم يەرلەرنىڭ يەر تىپى ئاساسلىقى يەلپۇگۈچسىمان ئېقىن چۆكۈندىسى ۋە يەلپۇگۈچسىمان كەلكۈن چۆكۈندىلىرىنىڭ گىرۋەكلىرىگە، تاشقىن ساھىللىرىغا، پەس پەلەمپەي يەرلەرگە، دەريالار ئارىلىقىدىكى ئويمان يەرلەرگە ۋە كۆل بويىدىكى تۈزلەڭلىكلەرگە جايلاشقان. يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىدىن ئاساسلىقلىرى: چىملىق، ساسلىق تۈرىدىكىلەر، تۈپراق ئورمانلىقى ياكى چاتقاللاردىن ئىبارەت، زەيگە ۋە شورغا چىداملىق يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرمۇ ئۆسىدۇ. ئاساسلىق تۈپراق تىپلىرىدىن: زەي تۈپراق، يوشۇرۇن يېتىلگەن تۈپراق، شاخ - شۇمبىلىق زەي تۈپراق، شورلۇق تۈپراق قاتارلىقلار بار. پەس نەم يەرلەرنىڭ ئىككىنچى دەرىجىلىك تىپلىرىدىن ئاساسلىقى: چىملىق ۋە ساسلىق پەس نەم يەرلەر، شور تۈپراقلىق پەس نەم يەرلەر بار. پەس نەم يەرلەر شىنجاڭنىڭ تارىختىكى تۈزلەڭ رايونلار چارۋىچىلىقىنىڭ بازىسى بولۇپ، قىشلىق ئوتلاق ياكى تۆت پەسىل يايلاقلىرى جايلاشقان رايونلاردۇر.

قۇملۇق يەر تىپى قۇملۇقلارنىڭ جايلىشىش دائىرىسى بىر قەدەر كەڭ بولۇپ، تاغلىقلاردىن تۈزلەڭلىكلەرگىچە ھەرخىل يەر تۈزۈلۈشىدىكى رايونلارنىڭ ھەممىسىدە ئۇچرايدۇ، لېكىن تارىم ئويمانلىقى بىلەن جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئەڭ مەركەزلەشكەن بولۇپ، يەر تىپى شامالدىن ھاسىل بولغان يەر تىپىغا كىرىدۇ. قۇملۇقلارنىڭ شەكىللىرىدىن: ھىلال ئاي تىپلىق، بىرلەشمە تىپلىق، پىرامىدا تىپلىق، كۆنەكسىمان قاتارلىق قۇم بارخانلىرى، شاخسىمان قۇم قىرلىرى ۋە تۈز قۇملۇق يەرلەر بار. تۈپرىقىنىڭ ھەممىسى قۇملۇق توپا بولۇپ، كۆپ قىسمىدا يېپىنچا ئۆسۈملۈك كەمچىل ياكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكى ناھايىتى شالاڭ. قۇملۇق يەرنىڭ ئىككىنچى دەرىجىلىك تىپلىرىدىن تاغلىق ۋە قىيپاش دۆڭلۇكتىكى قۇملۇق يەرلەر، تۈزلەڭدىكى قۇملۇق يەرلەر بار.

پايدىلىنىشقا بولىدىغان يەر تىپى يەردىن پايدىلىنىش ئىنسانلارنىڭ يەرنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن، مۇئەييەن ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي مەقسەت بويىچە، بىر قاتار بىئولوگىيىلىك، تېخنىكىلىق ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، يەرلەرنى دەۋرىيلىك يالىكى ئۇزۇن مۇددەتلىك پەرۋىش قىلىپ باشقۇرۇش ۋە تىزگىنلەپ ئۆزگەرتىش پائالىيىتىدۇر. شىنجاڭنىڭ پايدىلىنىشقا بولىدىغان يەر تىپلىرىنى دېھقانچىلىققا ئىشلىتىدىغان يەرلەر، قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىدىغان يەرلەر ۋە پايدىلىنىلىدىغان يەرلەر دەپ ئۈچ چوڭ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. دېھقانچىلىققا ئىشلىتىدىغان يەر كۆلىمى 63 مىليون 399 مىڭ 400 گېكتار بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ %38.08 نى ئىگىلەيدۇ. بۇنى يەنە تېرىلغۇ يەر، باغ يەرلىرى، ئورمان يەرلىرى، ئوتلاق يەرلىرى، سۇ رايونى دېگەن 5 چوڭ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىدىغان يەر كۆلىمى 1 مىليون 514 مىڭ 700 گېكتار بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ %0.91 نى ئىگىلەيدۇ. بۇنى ئۆز ئىچىدىن يەنە ئاھالىلەر ئولتۇراق يېرى ۋە زاۋۇت - كانلار ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان يەر، قاتناش ئىشلىرىغا ئىشلىتىدىغان يەر، سۇ ئىنشاتاتى مۇئەسسەسىلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان يەر دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

تېرىلغۇ يەرلەر ھازىر پۈتۈن شىنجاڭدا 4 مىليون 91 مىڭ 851.25 گېكتار تېرىلغۇ يەر بولۇپ، دېھقانچىلىققا ئىشلىتىدىغان ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ %6.45 نى ئىگىلەيدۇ، ئۇ ئاساسەن ھەرقايسى دەريا ۋادىلىرىدىكى بوستانلىقلارغا مەركەزلىك جايلاشقان. تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى سۇغىرىلىدىغان يەرلەر بولۇپ، تېرىلغۇ يەر ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ %89.21 نى ئىگىلەيدۇ؛ ئۇلار ئاساسەن: بىرىنچى، سۇغىرىشقا تايىنىدىغان يەرلەر. ئۇلارنىڭ كۆلىمى 77247.42 گېكتار بولۇپ، تېرىلغۇ يەر ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ %1.89 نى ئىگىلەيدۇ، ئاساسەن مىچۇەن شەھىرى، ئاقسۇ كونا شەھەر ناھىيىسى، ئاقسۇ شەھىرى، شۇنىڭدەك تارىم دەريالىرى، كۆنچى دەريالىرى، كونا شەھەر ناھىيىسى، ئاقسۇ بوز يەر رايونى، خوتەن دەريالىرى بىلەن سۇغىرىلىدىغان رايونلارغا جايلاشقان. ئىككىنچى، ئۆلكە يەرلەر. كۆلىمى 3 مىليون 768 مىڭ 175.84 گېكتار بولۇپ، ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ %92.09 نى ئىگىلەيدۇ. ئۆلكە يەرلەر شىنجاڭ تېرىلغۇ يەرلىرىنىڭ ئاساسلىق تىپى بولۇپ، ھەرقايسى بوستانلىقلارغا، ھەرقايسى ۋادىلاردىكى چوڭ - كىچىك دەريالارنىڭ تاغدىن چىقىش ئاغزىدىكى يەلپۇگۈچسىمان ئېقىن چۆكۈندىسى، كەلكۈن چۆكۈندىلىرىگە ياكى ئېقىن چۆكۈندىسى تۈزلەڭلىك رايونلىرىغا، شۇنداقلا چوڭ دەريا ياقىلىرىدىكى سۇ باشلاش ئاسان يەرلەرگە تارقالغان. ئۈچىنچى، بىنەم يەرلەر. يەر كۆلىمى 217 مىڭ 74. 188 گېكتار بولۇپ، تېرىلغۇ يەر ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ %5.31 نى ئىگىلەيدۇ،

ئاساسەن شىنجاڭدىكى يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 300 مىللىمېتىردىن يۇقىرى رايونلارغا، جۈملىدىن ئىلى دەريالىرى جىلغىسىنىڭ تاغ ئېتىكىدىكى ئېدىرلىقلارغا ۋە تېكەس جىلغىسى بىلەن موڭغۇلكۈرە ئويمانلىقىغا، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكى ۋە ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى پەس تاغ ئېدىرلىقى رايونلىرىغا جايلاشقان. تۆتىنچى، كۆكتات يەرلىرى. كۆلىمى 29 مىڭ 196.79 گېكتار بولۇپ، تېرىلغۇ يەر ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ %0.71 نى ئىگىلەيدۇ، مەركەزلىك ھالدا ھەرقايسى شەھەر، ناھىيە بازىرى، يېزا - بازارلارنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان، يېزىلارغىمۇ پارچە - پۈرات تارقالغان.

باغ يەرلىرى كۆلىمى 168مىڭ 195.52 گېكتار بولۇپ، دېھقانچىلىققا ئىشلىتىدىغان ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ %0.27 نى ئىگىلەيدۇ. ئاساسلىقلىرىدىن: بىرىنچى، مېۋىلىك باغلار. كۆلىمى 156 مىڭ 30.88 گېكتار بولۇپ، باغ يەرلىرى ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ %92.77 نى ئىگىلەيدۇ. ئاساسەن تۇرپان - قۇمۇل ئويمانلىقىغا، كورلا - ئاقسۇ رايونلىرىغا، شۇنداقلا، قەشقەر ۋىلايىتى، خوتەن ۋىلايىتى، ئىلى ۋىلايەتلىرىگە تارقالغان. ئىككىنچى، ئۈزۈمزارلىق يەرلىرى. كۆلىمى 4845.68 گېكتار بولۇپ، باغ يەرلىرى ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ %2.88 نى ئىگىلەيدۇ، ئاساسەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى خوتەن، قەشقەر، ئاقسۇ ۋىلايەتلىرىگە جايلاشقان. ئۈچىنچى، قۇلماقلىق ۋە باشقا باغ يەرلىرى. كۆلىمى 7319.96 گېكتار بولۇپ، باغ يەرلىرى ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ %4.35 نى ئىگىلەيدۇ، شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش قۇرلۇش بىڭتۇەننىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلىرىغا كۆپ تارقالغان.

ئورمان يەرلىرى كۆلىمى 6 مىليون 565 مىڭ 972.04 گېكتار بولۇپ، يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ %10.36 نى ئىگىلەيدۇ. بىرىنچى، ئورمان بار يەرلەر. كۆلىمى 2 مىليون 332 مىڭ 256.71 گېكتار بولۇپ، ئومۇمىي ئورمان كۆلىمىنىڭ %35.52 نى ئىگىلەيدۇ. ئاساسەن تاغلىق رايون ئورمان يەرلىرى ۋە تۈزلەڭلىكلەردىكى ئورمان يەرلىرىدىن تەشكىل تاپقان. تاغلىق رايون ئورمان يەرلىرى ئاساسلىقى غەربىي تەڭرىتاغ ۋە ئالتاي تېغىنىڭ ئوتتۇرا تاغ رايونلىرىغا جايلاشقان؛ تۈزلەڭلىكلەردىكى ئورمان يەرلىرى جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىغا، چولاق دەريا بويىلىرىغا ۋە ئۇچ شىمال ئىھاتە ئورمىنى سىستېمىسىدىكى كەڭ ئورمان رايونلىرىغا جايلاشقان، تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا دۇنيا بويىچە كۆلىمى ئەڭ چولاق توغراقلىق رايونى ساقلانماقتا. ئىككىنچى، چاتقال ئورمىنى. كۆلىمى 2 مىليون 823 مىڭ 348.09 گېكتار بولۇپ، ئورمان يەرلىرى ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ %43 نى ئىگىلەيدۇ. كەڭ كۆلەمدە تارقالغان بولۇپ، ئاساسەن جۇڭغار ئويمانلىقى، تارىم ئويمانلىقى، شۇنداقلا تۇرپان - قۇمۇل ئويمانلىقىنىڭ كەڭ چۆللىرىگە مەركەزلىك جايلاشقان. ئۇنىڭدىن باشقا، شىنجاڭ ئورمان يەرلىرى ئىچىدە 1 مىليون 201 مىڭ 47.796 گېكتار شالاڭ ئورمانلىق بار بولۇپ، ئورمان يەرلىرى ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ %18.3 نى ئىگىلەيدۇ؛ بەرپا قىلىنمىغان ئورمان يەرلىرى 56مىڭ 520.01 گېكتار، ئورمان ئىزى 146 مىڭ 115.59 گېكتار، كۆچەتلىك يەر 5935.01 گېكتار. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 21-بېتىگە قارالسۇن)

ئوت - چۆپلۈك يەرلەر كۆلىمى 51مىليون 397 مىڭ 689.67 گېكتار بولۇپ، يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ %81.07 نى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە تەبىئىي ئوتلاق (ياخشىلانغان ئوتلاقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) لارنىڭ كۆلىمى 51 مىليون 301 مىڭ 70.441 گېكتار بولۇپ، ئوت - چۆپلۈك يەر ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ %99.81 نى ئىگىلەيدۇ. بۇلار ئاساسەن ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، تەڭرىتاغنىڭ تاغلىق رايونلىرىغا، تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىغا، شۇنداقلا يەلپۇگۈچىسىمان ئېقىن - كەلكۈن چۆكۈندىلىرىنىڭ گىرۋەكلىرىگە ۋە ئېقىن چۆكۈندىسى تۈزلەڭلىكلىرىگە جايلاشقان. سۈنئىي ئوتلاقلارنىڭ كۆلىمى 96 مىڭ 247.97 گېكتار بولۇپ، ئوت - چۆپلۈك يەر ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ %0.19 نى ئىگىلەيدۇ. بۇلار ئاساسەن ئىلى ۋىلايىتىگە، ئالتاي ۋىلايىتىگە، تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى كەڭ رايونلارغا ۋە قەشقەر ۋىلايىتىگە جايلاشقان.

سۈنئىي ئوتلاق ئۇچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى تۈرى، سۈنئىي ئۈسۈلدا ياخشىلانغان تەبىئىي ئوت - چۆپلۈكلەر بولۇپ، ئاساسەن سۈنئىي ئۈسۈلدا قاشالانغان ھەرخىل ئوتلاق (كۈرە) لارنى ۋە سۈغىرىلىدىغان ئوتلاقلار (دەريا جىلغىلىرىنىڭ پەس يەرلىرىدىكى چاپىملىقلار) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ،

ئۇلار جەمئىي 1 مىليون 67 مىڭ گېكتار كېلىدۇ؛ ئىككىنچى تۈرى، ئۇستىلەپ تېرىپ ئايروپىلاندا ئۇرۇق چېچىپ ياخشىلانغان ئوتلاقلار بولۇپ، تەخمىنەن 213 مىڭ گېكتاردىن كۆپرەك كۆلەمگە ئىگە؛ ئۈچىنچى تۈرى، سۈنئىي ئۈسۈلدا بەرپا قىلىنغان ئوت - چۆپ يەرلىرى، يەنى ئېتىز - ئېرىق تەلىپى بويىچە ئۆزلەشتۈرۈلگەن، ئوت - چۆپ، يەم - خەشەك تېرىشنى ئاساس قىلغان ئوتلاقلار بولۇپ، بەرپا قىلىنغىنى جەمئىي 800 مىڭ گېكتار، ساقلىنىپ قېلىنغىنى 600 مىڭ گېكتاردىن ئاشىدۇ.

ئاھالىلەر ئولتۇراق جايلىرى ۋە زاۋۇت - كانلار ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن يەرلەر كۆلىمى 875 مىڭ 123.72 گېكتار بولۇپ، قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ %57.78 نى ئىگىلەيدۇ. بۇ تۆۋەندىكى يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىرىنچى، شەھەر - بازارلار، كۆلىمى 76 مىڭ 430.19 گېكتار بولۇپ، ئاھالە ئولتۇراق جايلىرى ۋە زاۋۇت - كانلار ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ %8.73 ئىگىلەيدۇ، ھەرقايسى بوستانلىقلارغا مەركەزلىك تارقالغان. 312، 314، 315، 217، 216 قاتارلىق دۆلەت يولى بويىغا ئىگە كەڭ تارقالغان. ئىككىنچى، يېزا ئاھالە ئولتۇراق جايلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمى 450 مىڭ 600.84 گېكتار بولۇپ، ئولتۇراق جاي، ۋە زاۋۇت - كانلار ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ %51.49 نى ئىگىلەيدۇ، بۇنداق يەرلەر ھەرقايسى بوستانلىقلارغا كەڭ تارقالغان. ئۈچىنچى، مۇستەقىل زاۋۇت - كانلار ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن يەرلەر 82مىڭ 926.84 گېكتار بولۇپ، ئاھالىنىڭ ئولتۇراق جايى ۋە زاۋۇت - كانلار ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ %9.48 نى ئىگىلەيدۇ، بۇنداق يەرلەر ئاساسەن تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ئىقتىسادى بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان رايونلارغا تارقالغان، ئۇنىڭدىن قالسا تورپان - قۇمۇل ئويمانلىقى، جۇڭغار ئويمانلىقى، تارىم ئويمانلىقى قاتارلىق رايونلارغا تارقالغان. مۇستەقىل زاۋۇت - كانلار ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن يەرلەر ئىچىدە نېفىت قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلگەن يەرلەرنىڭ سالمىقى ئەڭ زور. ئۈتىنچى، شورلۇق ئېتىزلار، كۆلىمى 10مىڭ 330.27 گېكتار بولۇپ، ئاھالە ئولتۇراق جايلىرى ۋە زاۋۇت - كانلار ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ %1.18 نى ئىگىلەيدۇ، ئاساسەن جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي چېتىدىكى ئىبنۇر كۆلى رايونى، ماناس كۆلى رايونىغا جايلاشقان. بەشىنچى، ئالاھىدە ئىشلىتىلگەن يەرلەر، كۆلىمى 254 مىڭ 836.58 گېكتار بولۇپ، ئاھالە ئولتۇراق جايلىرى ۋە زاۋۇت - كانلار ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ %29.12 نى ئىگىلەيدۇ.

قاتناشقا ئىشلىتىلگەن يەرلەر كۆلىمى 218 مىڭ 281.95 گېكتار بولۇپ، قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ %14.41 نى ئىگىلەيدۇ. بىرىنچى، تۆمۈر يول: كۆلىمى 7244.39 گېكتار بولۇپ، قاتناشقا ئىشلىتىلگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ %3.32 نى ئىگىلەيدۇ، ئاساسلىقى لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۈر يولى، شىمالىي شىنجاڭ تۆمۈر يولى، جەنۇبىي شىنجاڭ تۆمۈر يولىغا ئىشلىتىلگەن يەرلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئىككىنچى، تاشيول: كۆلىمى 39 مىڭ 853.51 گېكتار بولۇپ، قاتناشقا ئىشلىتىلگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ %18.26 نى ئىگىلەيدۇ، ئاساسلىق تاش يوللاردىن 312، 314، 315، 217، 216 قاتارلىق دۆلەت يوللىرى ۋە ئۆلكە دەرىجىلىك تاشيول سىستېمىسى بار. ئۈچىنچى، يېزا يوللىرى: كۆلىمى 168 مىڭ 727.32 گېكتار بولۇپ، قاتناشقا ئىشلىتىلگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ %77.3 نى ئىگىلەيدۇ، ئەڭ كەڭ تارقالغان. تۆتىنچى، خەلق ئاۋىئاتسىيىسى ئايرودروملىرى: كۆلىمى 2101.23 گېكتار بولۇپ، قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ %0.96 نى ئىگىلەيدۇ. ئاساسەن ئۇرۇمچى، كورلا، غۇلجا، ئاقسۇ، خوتەن، قەشقەر قاتارلىق شەھەرلەرگە جايلاشقان. بەشىنچى، پورت - پىرىستانلار: كۆلىمى 355.60 گېكتار بولۇپ، قاتناشقا ئىشلىتىلگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ %0.15 نى ئىگىلەيدۇ، ئاساسەن باغراش كۆلى رايونىغا جايلاشقان.

سۇ رايونى كۆلىمى 4 مىليون 226 مىڭ 900 گېكتار بولۇپ، تۇزلەڭلىكلەردىكى جانلىقلارنىڭ ۋە بوستانلىقلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدىكى ئاساسلىق سۇ مەنبەسى. ھازىر ئاساسەن سۇغىرىشقا ئىشلىتىلمەكتە. باقمىچىلىققا ئىشلىتىلۋاتقان سۇ يۇزىنىڭ سالمىقى زور ئەمەس. بۇنىڭ ئىچىدە تۇزلەڭلىكتىكى سۇ يۇزىنىڭ مەيدانى (ئاساسەن ھەرقايسى چوڭ دەريالار، كۆللەر، سۇ ئامبارلىرى، كۆلچەكلەر) 1 مىليون 175 مىڭ 700 گېكتار بولۇپ،

يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىۋاتقان ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ 1.85% نى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، سۈچىلىق مۇئەسسەسىلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن يەر 421 مىڭ 300 گېكتار بولۇپ، قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلگەن يەر كۆلىمىنىڭ 27.81% نى ئىگىلەيدۇ، ئۇلار ئاساسەن ھەرقايسى ۋادا، ھەرقايسى سۈغىرىش رايونلىرىدىكى سۈچىلىق قۇرۇلۇشىغا ۋە سۈغىرىش - سۇ چىقىرىۋېتىش ئۆستىگى سىستېمىسىغا ئىشلىتىلگەن يەرلەردىن ئىبارەت.

پايدىلىنىلمىغان يەر مەيدانى 101 مىليون 575 مىڭ 700 گېكتار بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 61.01% نى ئىگىلەيدۇ. ئۇلار ئاساسەن يېپىنچا ئۆسۈملۈك بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 5% كە يەتمەيدىغان يالىڭاچ يەرلەر ياكى گوبى، قومۇلۇق، قومۇلۇق يەرلەر، ئېغىر شورلاشقان يەرلەر، تۇز يېپىنچىلىق يەرلەر، تۇزلۇق لايقىلار، سازلىقلار، توپىسى، تېشى ئېچىلىپ قالغان يەرلەر، ئۆرۈلگەن تاش دۆۋىلىرى قاتارلىق ئۆزلەشتۈرۈشكە قولايسىز يەرلەردىن ئىبارەت. پايدىلىنىلمىغان يەرلەردىن جۈڭغار ئويمانلىقىدىكى قوربان تۈڭغۇت قومۇلۇقى بىلەن تارىم ئويمانلىقىدىكى تەكلىماكان قومۇلۇقى ئەڭ چوڭ. ئۇنىڭدىن باشقا تەڭرىتاغ، ئالتاي تېغى قاتارلىق تاغ تىزمىلىرىنىڭ قار سىزىقى ئۈستىدە نورغۇن مۇزلۇقلار، مەڭگۈلۈك يېغىندى قارلار، شۇنداقلا تاغلاردا ئېچىلىپ قالغان تاش شېغىللار بار. ھەممە بوستانلىقلارنىڭ گىرۋەكلىرىدە گوبى، قومۇلۇق سەھرالار، قومۇلۇق يەرلەر، شورلۇق يەرلەر بار. ئېغىر دەرىجىدە شورلىشىش، قومۇلۇقلىشىش، قۇرغاق ۋە سۇ كەمچىل بولۇش، شېغىل كۆپ، توپا قاتلىمى نېپىز، سۈپىتى ناچار بولۇش ئامىللىرى يەردىن پايدىلىنىشنى چەكلىگۈچى ئاساسلىق ئامىللاردۇر.

شىنجاڭنىڭ يەردىن پايدىلىنىش رايونلىرى

يەردىن پايدىلىنىش شارائىتىنىڭ ئوخشاشمىلىقىغا ئاساسەن، بەش يەردىن پايدىلىنىش رايونىغا بۆلۈنىدۇ.

شىمالىي شىنجاڭنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى يەردىن پايدىلىنىش رايونى ئۇرۇمچى شەھىرى، سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى، شىخەنزە شەھىرى ۋە قاراماي شەھىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ رايوندا شەھەر - بازارلار زىچ، زاۋۇت - كانلار مەركەزلەشكەن، يېزا ئىگىلىكى تەرەققىي قىلغان، نوپۇسى كۆپ، ئىجتىمائىي ئىقتىساد بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان، ھازىر يېزا - ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىۋاتقان يەرلەر 7 مىليون 342 مىڭ 800 گېكتار، قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلىۋاتقان يەرلەر 232 مىڭ گېكتار. يەردىن پايدىلىنىشتا سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىگە تەڭ ئېتىبار بېرىلگەن بولۇپ، يېزا ئىگىلىكى شەھەر - بازارلار ۋە سانائەت ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىشنى ئاساس قىلىدۇ.

شىمالىي شىنجاڭنىڭ غەربىي شىمالىدىكى يەردىن پايدىلىنىش رايونى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى، ئىلى ۋىلايىتى، تارباغاتاي ۋىلايىتى ۋە ئالتاي ۋىلايىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ رايوندا سۇ ۋە تۇپراق بايلىقى مول، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشتا بىر قەدەر ياخشى ئاساسقا ئىگە ھەمدە مول قېزىلما بايلىقى بار. ھازىرقى دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىۋاتقان يېرى 25 مىليون 128 مىڭ 300 گېكتار، قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلىۋاتقان يېرى 371 مىڭ گېكتار. يەردىن پايدىلىنىشتا چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق ئۈنۈمبىرسال تەرەققىي قىلدۇرۇلماقتا؛ ئاشلىق، قىزىلچا، پاختا، ياغلىق دان ۋە چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش بازىلىرى قۇرۇلماقتا؛ قېزىلما بايلىقلارنى ئېچىپ پايدىلىنىش سۈرئىتى تېزلىتىلمەكتە.

شەرقىي شىنجاڭدىكى يەردىن پايدىلىنىش رايونى

تورپان، قومۇلدىن ئىبارەت ئىككى ۋىلايەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ رايوننىڭ كىلىماتى ئىنتايىن قۇرغاق، يورۇقلۇق، ئىسسىقلىق بايلىقى ناھايىتى مول، سۇ بايلىقى قىس، لېكىن قېزىلما بايلىقلىرى بىر قەدەر مول. كېۋەز، باغۋەنچىلىك زىرائەتلىرىنى ئۆستۈرۈشكە مۇۋاپىق. ھازىر دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىۋاتقان يېرى 5 مىليون 232 مىڭ 300 گېكتار، قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلىۋاتقان يېرى 242 مىڭ 900 گېكتار. يەردىن پايدىلىنىشتا دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك ۋە رۇدا قېزىشنى ئاساس قىلغان ھالدا، ئۈزۈن تالالىق پاختا ۋە ئەلا سۈپەتلىك مېۋە ئىشلەپچىقىرىش بازىلىرىنى نۇقتىلىق قۇرماقتا؛ كان بايلىقلىرى مول بولۇشتەك ئالاھىدىلىكىنى جارى قىلدۇرۇپ، مۇناسىپ ھالدىكى رۇدا پىششىقلاپ ئىشلەش كەسپى ۋە كان قېزىش قۇرۇلۇشىنى يولغا قويماقتا.

جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى يەردىن پايدىلىنىش رايونى باينغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى ۋە ئاقسۇ ۋىلايىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كىلىماتى ئىللىق مۇتىدىل بەلۋاغ قۇرغان كىلىماتقا مەنسۇپ. يورۇقلۇق، ئىسسىقلىق بايلىقى مول، سۇ باي-

لىقى ۋە زاپاس يەر بايلىقى بىر قەدەر مول، ھازىر دېھقانچىلىققا ئىشلىتىۋاتقان يېرى 15 مىليون 264 مىڭ 700 گېكتار. قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىۋاتقان يېرى 321 مىڭ 100 گېكتار، يەردىن پايدىلىنىشتا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىكنى ۋە نېغىت، نېغىت خىمىيە سانائىتىنى ئاساس قىلىدۇ.

جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى يەردىن پايدىلىنىش رايونى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى بىلەن قەشقەر ۋىلايىتى، خوتەن ۋىلايىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كىلىماتى ئىللىق مۆتىدىل بەلۋاغ قۇرغاق كىلىماتقا مەنسۇپ. يورۇقلۇق، ئىسسىقلىق بايلىقى مول، ئادەمى كۆپ، يېرى ئاز، بوران - قۇم ئاپىتىنىڭ زىيىنى ئېغىر. ھازىر بېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىۋاتقان يېرى 10 مىليون 430 مىڭ 130 گېكتار، قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىۋاتقان يېرى 347 مىڭ 700 گېكتار. يەردىن پايدىلىنىشتا سۇ بايلىقىنى يەنىمۇ ئېچىپ، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش، ساياھەتچىلىكنى پائال تەرەققىي قىلدۇرۇش يولىغا قويۇلىدۇ.

دېھقانچىلىققا باب يەرلەر پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە دېھقانچىلىققا باب 4 مىليون 897 مىڭ 500 گېكتار يەر بولۇپ، پايدىلىنىشقا باب ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 7.15% نى ئىگىلەيدۇ. يەر سۈپىتى نىسبەتتە (بىرىنچى، ئىككىنچى دەرىجىلىك يەرلەرنىڭ بۇ تۈردىكى يەرلەردە ئىگىلىگەن سالىمىقى) ئاران 22.44%، سۈپىتى ناچار يەرلەر ئاساسەن تارىم ئويمانلىقى، جۇڭغار ئويمانلىقى ۋە تاغ ئارىسى ئويمانلىقلىرىدىكى تۈزلەڭلىكلەرگە جايلاشقان، يەر تۈزۈلۈشى، ئورنى جەھەتتە كۆپ قىسمى دېلتىلارغا (ياكى دېلتىلارنىڭ ئوتتۇرا تۈۋەن قىسمىغا) ۋە ئېقىن چۆكۈندى تۈزەڭلىكلىرىدىكى دەريالارنىڭ ئوتتۇرا - تۈۋەن ئېقىمىغا جايلاشقان. بۇ رايونلارنىڭ يەر ئاستى سۇيى ئادەتتە بىر قەدەر چوڭقۇر، تۇپراقنىڭ كۆپ قىسمى تۈزلۈق. چوڭ دەريالارنىڭ بويلىرىغا ياكى سۇغىرىش رايونىغا يېقىن جايلاشقان دېھقانچىلىققا باب يەرلەرنىڭ سۇچىلىق شارائىتى ياخشى، باشقا كۆپ قىسىم دېھقانچىلىققا باب يەرلەرنىڭ سۇ بايلىقى مۇھىتى ناچار، يەر ئۈستى سىرغىمىي كىچىك، سۇ قۇرۇلۇشى كۆپ مەبلەغ تەلەپ قىلىدۇ. قۇرغاقچىلىق، سۇ كەمچىلىك، شورلىشىش، قۇملىشىش، ئۈنۈمسىزلىك قاتارلىق ئامىللار دېھقانچىلىققا باب يەر بايلىقىنى ئېچىپ پايدىلىنىشنى چەكلەيدىغان ئاساسلىق ئامىللاردۇر.

ئورمانغا باب يەرلەر پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە ئورمانغا باب 4 مىليون 181 مىڭ 400 گېكتار يەر بولۇپ، پايدىلىنىشقا باب ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 6.11% نى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە تاغلىق رايونلاردىكى ئورمانغا باب يەرلەرنىڭ كۆلىمى 1 مىليون 592 مىڭ 500 گېكتار بولۇپ، ئورمانغا باب ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 38.04% نى ئىگىلەيدۇ؛ تۈزلەڭلىكتىكى ئورمانغا باب يەرلەر 2 مىليون 588 مىڭ 700 گېكتار (دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى سۈنئىي ئورمان كۆلىمىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ) بولۇپ، ئورمانغا باب ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 61.96% نى ئىگىلەيدۇ. ئورمانغا باب يەرلەر ئىچىدە، 1- دەرىجىلىك يەرلەر 1 مىليون 788 مىڭ 700 گېكتار بولۇپ، ئورمانغا باب ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 42.79% نى ئىگىلەيدۇ؛ 2- دەرىجىلىك يەرلەر 857 مىڭ 300 گېكتار بولۇپ، ئورمانغا باب ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 20.50% نى ئىگىلەيدۇ. ئورمانغا باب يەرلەرنىڭ سۈپەت نىسبىتى 63.21% بولۇپ، سۈپىتى بىر قەدەر ياخشى يەرلەر قاتارىغا كىرىدۇ.

چارۋىچىلىققا باب يەرلەر پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە چارۋىچىلىققا باب 53 مىليون 521 مىڭ 300 گېكتار يەر بولۇپ، پايدىلىنىشقا باب ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 78.19% نى ئىگىلەيدۇ. بۇ يەرلەرنىڭ سۈپەت نىسبىتى 37.36% بولۇپ، سۈپىتى ناچاراق يەر بايلىقى قاتارىغا كىرىدۇ. چارۋىچىلىققا باب يەرلەر ئىچىدە، تاغلىق رايونلاردىكى چارۋىچىلىققا باب يەرلەر بىلەن تۈزلەڭلىكلەردىكى چارۋىچىلىققا باب يەرلەر نىسبىتى 0.1:8.2. شىنجاڭنىڭ تۈزلەك رايونلىرىدىكى يەرلەرنىڭ كۆپ خىل ماسلىشىچانلىقى كۆچلۈك. سۇ مەنبەسى شارائىتى بار، يەنە كېلىپ بوز يەر ئېچىشقا مۇۋاپىق يەرلەر بولسا ئادەتتە ئوت - چۆپ، يەم - خەشەك ئۆستۈرۈلىدىغان يەر ياكى تېرىلغۇ يەرلەر ئۆزلەشتۈرۈلۈش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقى ئۆستۈرۈلىدۇ. چارۋىچىلىققا باب يەرلەرنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى مۇنداق: بىرىنچى، قۇرغاق ئوتلاق تىپى ئاساسىي ئورۇندا تۇرۇپ، كۆچىلىكى چۆل تۈزىگە كىرىدۇ؛ ئىككىنچى، تاغلىق ئوتلاقلاردىكى ئوتلاق يەرلىرىنىڭ سۈپىتى ياخشى، ئەمما يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ كۆپىنچىسى «قىسقا ئۆمۈرلۈكلەر» تۈزىگە كىرىدۇ، ئوتلاقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى

ری تۆۋەن؛ ئۇچىنچى، سۈيى كەمچىل ئوتلاقلار ئۈنۈم-لۈك ئىشلىتىلىدىغان ئوتلاق مەيدانىنىڭ 1/3 قىسمىنى ئىگىلەيدۇ؛ تۆتىنچى، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئوتلاقلار ئىچىدە شىمالىي شىنجاڭدىكى ئوتلاقلارنىڭ سۈپىتى بىر قەدەر ياخشى، جەنۇبىي شىنجاڭ-دىكى ئوتۇقلارنىڭ سۈپىتى ناچارراق.

سۇ بايلىقى مۇئەييەن رايون دائىرىسى ئىچىدە ئاتموسفېرادىن يەر يۈزىگە چۈشۈپ ئېگىز تاغلاردىكى مۇزلۇقلاردا قاتتىق ھالەتتە ساقلانغان ياكى كۆللەردە، سۇ ئامبارلىرىدا سۈيۈق ھالەتتە ساقلىنىۋاتقان ۋە ياكى يەر يۈزىدە سىرغىم شەكىللەندۈرۈپ ئېقىۋاتقان يەر ئۈستى سۈلىرى ۋە يەر ئاستىغا سىڭىپ يەر ئاستى سۈيى بولۇپ شەكىللەنگەن سۈلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ كۆرسە-تىدۇ. شىنجاڭنىڭ ئاتموسفېرا ھۆل يېغىنىنىڭ يىللىق ئومۇمىي مىقدارى 254 مىليارد 600 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، بۇ پۈتۈن شىنجاڭدىكى 85 مىليارد 700 مىليون كۇب مېتىر سۇ بايلىقىنى ھاسىل قىلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە يەر ئۈستى سۇ بايلىقىنىڭ ئومۇمىي مىق-دارى 79 مىليارد 400 مىليون كۇب مېتىر، يەر ئۈستى سۈيى بىلەن تەكرارلانمايدىغان يەر ئاستى سۇ بايلىقىنىڭ مىقدارى 6 مىليارد 300 مىليون كۇب مېتىر، بۇنىڭغا دۆلەت سىرتىدىن ئېقىپ كىرىدىغان 8 مىليارد 800 مىليون كۇب مېتىر دەريا ئېقىن مىقدار-ىنى قوشقاندا، ئەمەلىي پايدىلىنىشقا بولىدىغان سۇ بايلە-قىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى 94 مىليارد 500 مىليون كۇب مېتىر كېلىدۇ. شىنجاڭنىڭ يەر ئۈستى سۇ بايلە-قىنىڭ زامان ۋە ماكان جەھەتتىكى جايلىشىشى تولىمۇ تەكشى ئەمەس. پەقەت ھۆل يېغىن ئارقىلىقلا تولۇقلە-نىدىغان دەريالاردىن ھاسىل بولىدىغان يەر ئۈستى سۇ بايلىقلىرىنىڭ مولچىلىق مەزگىلى 4~8 ـ ئايلاردا كېلىدۇ، زور مىقداردىكى مۇزلۇق سۈلىرى ئارقىلىق تولۇقلىنىدىغان دەريا ئېقىنلىرىنىڭ مولچىلىق مەزگە-لى بولسا 6~9 ـ ئايلاردا كېلىدۇ، مۇزلۇقلار يەر ئۈستى سۇ بايلىقىغا نىسبەتەن ئۈزۈن مۇددەتلىك تەڭ-شەش رولىغا ئىگە. تۈزلەڭ رايونلاردىكى يەر ئاستى سۈيىنىڭ 83.5% ى يەر ئۈستى سۈلىرىنى مەنبە قە-لىدۇ، ئۇنىڭ مولچىلىق مەزگىلى يەر ئۈستى سۈيىنىڭ-كىدىن كېيىنرەك بولۇپ، كېچىكىش مەزگىلى ئۇچ ئايدىن ئالتە ئايغىچە بولىدۇ. سۇ بايلىقىنىڭ ماكان جەھەتتىكى تارقىلىشىدا تاغلىق رايونلاردا كۆپ، تۈز-لەڭلىكلەردە ئاز بولۇشتەك ئالاھىدىلىك بار. ئالتاي، تەڭرىتاغلىرىدىكى ئەڭ زور يىللىق ھۆل ـ يېغىن مىق-دارى 800~1000 مىللىمېتىرغا؛ پامىر، كوئېنلۈن تاغلىرىدىكى يىللىق ھۆل ـ يېغىن مىقدارى ئەڭ چوڭ بولغان رايونلاردا 400~600 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ. دەريالار ئاساسەن تەڭرىتاغ، ئالتاي تېغى ۋە كوئېنلۈن تاغلىرىدىن شەكىللەنگەن. يەر ئاستى سۈلىرى ئاساسەن تاغلىق رايونلاردىكى يەر ئۈستى سۈلىرىنىڭ سىڭىشى-دىن كەلگەن. تۈزلەڭ رايونلارنىڭ يەر ئاستى سۈلىرى شىنجاڭنىڭ ئەمەلىي پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە يەر ئاستى سۇ بايلىقى بولۇپ، ئۇنىڭ زاپىسى 38 مىليارد 300 مىليون كۇب مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە 6 مىليارد 300 مىليون كۇب مېتىرى ھەرىيللىق تەبىئىي ھۆل يېغىندىن تولۇقلىنىدۇ. 32 مىليارد كۇب مېتىرى يەر ئۈستى سۈلىرىنىڭ سىڭىشىدىن تولۇقلىنىدۇ. شىن-جاڭدىكى يەر ئاستى سۈلىرىنىڭ كۈنلۈك ئېچىشقا بولە-دىغان مىقدارى 25 مىليارد 200 مىليون كۇب مېتىرغا بارىدۇ. نۆۋەتتە يەر ئاستى سۈيىنىڭ ئومۇمىي ئىش-لىتىلىش مىقدارى 7 مىليارد 800 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، ئېچىشقا بولىدىغان سۇ بايلىقى مىقدا-رىنىڭ 31.3% نى ئىگىلەيدۇ.

دەريا سۈيى بايلىقى شىنجاڭنىڭ دەريا سۈيى بايلىقىنىڭ يىللىق ئومۇمىي مىقدارى يەنى دەريالارنىڭ ئومۇمىي سىرغىم مىقدارى 88 مىليارد 200 مىليون كۇب مېتىر كېلىدۇ. سۇ بايلىقى مىقدارى 1 مىليارد كۇب مېتىردىن ئاشىدىغان چوڭ دەريالاردىن تۆۋەندىكە-لەر بار: ئېرتىش دەريىسى 11 مىليارد 700 مىليون كۇب مېتىر؛ ئۇلۇغكۇر دەريىسى 1 مىليارد 70 مىليون كۇب مېتىر؛ ئىلى دەريىسى 16 مىليارد 500 مىليون كۇب مېتىر؛ ماناس دەريىسى 1 مىليارد 280 مىليون كۇب مېتىر؛ يەكەن دەريىسى 6 مىليارد 460 مىليون كۇب مېتىر؛ قىزىل دەريىسى 2 مىليارد 167 مىليون كۇب مېتىر؛ گەز دەريىسى 1 مىليارد 132 مىليون كۇب مېتىر؛ ئاقسۇ دەريىسى 2 مىليارد 230 مىليون كۇب مېتىر؛ قارا شەھەر دەريىسى 3 مىليارد 304 مىليون كۇب مېتىر؛ خوتەن دەريىسى 4 مىليارد 375 مىليون كۇب مېتىر. يۇقىرىقى 11 چوڭ دەريانىڭ سۇ بايلىقى مىقدارىنىڭ ئومۇمىي يېغىندىسى پۈتۈن شىن-جاڭدىكى دەريا سۈيى بايلىقى مىقدارىنىڭ 63.5% نى ئىگىلەيدۇ. باشقا 550 تىن ئارتۇق ئوتتۇرا ۋە كىچىك دەريالارنىڭ سۇ بايلىقى مىقدارى پۈتۈن شىنجاڭ دەريا سۈيى بايلىقى مىقدارىنىڭ 34.7% نى ئىگىلەي-دۇ. چوڭ دەريالارنىڭ ئېقىم مىقدارى زور، ئېقىش مۇساپىسى ئۇزۇن، پەسىيىش پەرقى چوڭ، ئۇز ـ ئۇز-

دىن تازىلىنىش ئىقتىدارى كۆچلۈك بولۇپ، سۇ بايلىقىنى ئېچىپ پايدىلىنىشقا ۋە تەكرار ئايلاندۇرۇپ ئىشلىتىشكە قۇلايلىق. ئوتتۇرا ۋە كىچىك دەريالارنىڭ كۆپىنچىسى ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريالىرى بولۇپ، ئېقىم مىقدارى ئاز، ئېقىش مۇساپىسى قىسقا، ئۇشتۇمتۇت كەلكۈن يۇز بېرىش ئېھتىماللىقى چوڭ، ئۆز - ئۆزىدىن تازىلىنىش ئىقتىدارى ئاجىز بولۇپ، ئېچىپ پايدىلىنىش قۇلايسىز. شىنجاڭدىكى دەريالارنىڭ ھەرىيەلى دۆلەت سىرتىغا ۋە ئاپتونوم رايون سىرتىغا ئېقىپ چىقىپ كەتكەن 24 مىليارد 40 مىليون كۇب مېتىر سۈيىدىن باشقا، نۆۋەتتە ھەريىلى تەخمىنەن 40~42 مىليارد كۇب مېتىر دەريا سىرغىمى سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرى ئارقىلىق سۇغىرىش رايونلىرىغا باشلىنىپ، شىنجاڭنىڭ خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىماقتا.

مۇزلۇق سۇ بايلىقى شىنجاڭنىڭ مۇزلۇق بايلىقى ئىنتايىن مول، مۇزلۇقلارنىڭ كۆلىمى 22 مىڭ 184.83 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەت مۇزلۇقلىرى ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 37.8% نى ئىگىلەيدۇ، مۇزلۇقلارنىڭ زاپاسى 2455.5513 كۇب كىلومېتىر بولۇپ، سۇغا سۈندۈرغاندا 1 تىرىللىيون 908 مىليارد 720 مىليون كۇب مېتىر سۇغا توغرا كېلىدۇ. مۇزلۇقلار ھەر يىلى شىنجاڭنىڭ دەريا ئېقىنلىرىغا 17 مىليارد 179 مىليون كۇب مېتىر سۇ تولۇقلاپ تۇرىدۇ، بۇ شىنجاڭدىكى دەريالارنىڭ ئومۇمىي ئېقىم مىقدارىنىڭ 19.48% نى ئىگىلەيدۇ. مۇزلۇقلار ئاساسەن كوئېنلۇن تاغ سىستېمىسى (قارا قۇرۇم تېغى، كوئېنلۇن تېغى، پامىر ئېگىزلىكى ۋە ئالتۇن تاغلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ۋە تەڭرىتاغ سىستېمىسىغا مەركەزلەشكەن. مۇزلۇقلارنىڭ ئېرىش جەھەتتىكى يىللار ئارا ئۆزگىرىشى بىر قەدەر تۇراقلىق بولۇپ، دەريالارنىڭ يىللىق ئېقىم مىقدارىنى كۆپ يىللىق تەڭشەش رولىغا ئىگە، بۇ ھال شىنجاڭنىڭ سۇغىرىشقا تايىنىدىغان دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققىياتىنى ئىشەنچلىك سۇ بايلىقى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئالتاي تاغ سىستېمىسىدىكى مۇزلۇق سۇ بايلىقى ئالتاي تاغ سىستېمىسىنىڭ مۇزلۇق تەسىرى مەركىزى دوستلۇق چوققىسىغا جايلاشقان بولۇپ، قاپلاش كۆلىمى 293.20 كۋادرات كىلومېتىرغا، زاپاسى 16.49 كۇب كىلومېتىرغا يېتىدۇ، ھەر يىلى بۇرچىن دەرياسىنى ئېرىگەن سۇ بىلەن تولۇقلاش مىقدارى 387 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، بۇرچىن دەرياسىنىڭ يىللىق ئېقىم مىقدارىنىڭ 9.1% نى ئىگىلەيدۇ.

تەڭرىتاغ سىستېمىسىدىكى مۇزلۇق سۇ بايلىقى تەڭرىتاغ مەملىكىتىمىزدىكى ئاساسلىق مۇزلۇقلار جايلاشقان رايون، مۇزلۇق كۆلىمى 9200 كۋادرات كىلومېتىر، زاپاسى 1010 كۇب كىلومېتىر تىرىدىن يۇقىرى بولۇپ، يىللىق ئېرىگەن سۇ بىلەن تولۇقلاش مىقدارى 9 مىليارد 545 مىليون كۇب مېتىرغا بارىدۇ. تەڭرىتاغ سىستېمىسىدا بىر قانچە مۇزلۇق تەسىرى مەركىزى بار. ئەڭ چوڭ مۇزلۇق تەسىرى مەركىزى جەنۇبىي تەڭرىتاغدىكى تۆمۈر چوققىسى ۋە خانتەڭرى چوققىسى رايونىغا جايلاشقان. تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى مۇزلۇقنىڭ ئاقسۇ دەرياسى، تېرەك دەرياسى، ئۇگەن دەرياسىنى ئېرىگەن سۇ بىلەن تولۇقلاش مىقدارى ھەر يىلى 5 مىليارد كۇب مېتىرغا يېتىدۇ؛ شىمالىي ئېتىكىدىكى مۇزلۇقلارنىڭ ئىلى، تېكەس دەريالىرىنى يىللىق ئېرىگەن سۇ بىلەن تولۇقلاش مىقدارى 1 مىليارد 957 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ. تەڭرىتاغنىڭ ئىككىنچى ئورۇندىكى مۇزلۇق تەسىرى مەركىزى شىمالىي تەڭرىتاغنىڭ ئىرەنقابىرغا تېغىغا جايلاشقان، ئۇنىڭ ئېتىكىدىكى مۇزلۇقلار قاش دەرياسى، كۇتەس دەريالىرىنى يىلىغا 603 مىليون كۇب مېتىر ئېرىگەن سۇ بىلەن تولۇقلايدۇ، ئۇنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى مۇزلۇق تاسىرقاي دەرياسى، مانا دەرياسى، قورغاس دەرياسى، بايانغول دەرياسى، كۇيتۇن دەرياسى، چىگىشور دەريالىرىنى يىلىغا 1 مىليارد 71 مىليون 900 مىڭ كۇب مېتىر ئېرىگەن سۇ بىلەن تولۇقلايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە كىچىكرەك تۈت مۇزلۇق تەسىرى مەركىزى بار بولۇپ، ئۇلار بېگجىنتاۋ تېغى، تىڭگىر تېغى، بوغدا تاغلىرىنىڭ ئاساسىي چوققىلىرى ئەتراپىغا ۋە قارلىق تاغدىكى تۆمۈرتى چوققىسىنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان.

كوئېنلۇن تاغ سىستېمىسىدىكى مۇزلۇق سۇ بايلىقى كوئېنلۇن تېغى، قارا قۇرۇم تېغى، پامىر ئېگىزلىكى ۋە ئالتۇن تاغلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇزلۇقلارنىڭ كۆلىمى 12 مىڭ 695.65 كۋادرات كىلومېتىرغا، زاپاسى 1428.39 كۇب كىلومېتىرغا يېتىدۇ، دەريالارنى يىلىغا 7 مىليارد 247 مىليون كۇب مېتىر ئېرىگەن سۇ بىلەن تولۇقلايدۇ. بۇ تاغ سىستېمىسىدا بىر قانچە مۇزلۇق تەسىرى مەركىزى

بار. يەكەن دەرياسى، تېزناپ دەرياسى، كۇسەن دەريا-سى ۋە گەز دەريالىرىنى يىلىغا 4 مىليارد 144 مىليون كۇب مېتىر ئېرىگەن سۇ بىلەن تولۇقلايدۇ. يورۇققاش دەرياسى، قاراقاش دەرياسى، كېرىيە دەرياسى، چەر-چەن دەريالىرىنى يىلىغا 2 مىليارد 971 مىليون كۇب مېتىر ئېرىگەن سۇ بىلەن تولۇقلايدۇ.

كۆل سۇيى بايلىقى شىنجاڭنىڭ كۆللىرى ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ: بىر تۈرى ئېگىز تاغ كۆلل-رى. مەسىلەن، قارا كۆل، ئاچچىق كۆل، سايرام كۆلى، قاناس كۆلى، بوغدا كۆلى قاتارلىقلار؛ يەنە بىر تۈرى تۈزلەڭلىك كۆللىرى، مەسىلەن، باغراش كۆلى، ئېبىنۇر كۆلى. 1 كۇادرات كىلومېتىردىن چوڭ كۆل-لەردىن 139 ى بار، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 5504.5 كۇادرات كىلومېتىر بولۇپ، مەملىكىتىمىز بويىچە كۆللەر ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 73% نى ئىگىلەي-دۇ. باغراش كۆلى مەملىكىتىمىزدىكى ئەڭ چوڭ ئىچ-كى قۇرۇقلۇق كۆلى بولۇپ، بايىنغولىن موڭغول ئاپ-تونوم ئوبلاستى تەۋەسىگە جايلاشقان، چېگرا ئاتلىغان، سۇيى يۇتكىلىپ تۇرىدىغان كۆل. ئۇ ئىلگىرى تاتلىق سۇلۇق كۆل ئىدى، ئۇنىڭ مىنېرالىلىشىش دەرىجىسى كۆلگە ئېقىپ كىرگەن سۇنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. كۆل رايونىنىڭ كۆلىمى 972 كۇادرات كىلومېتىر، سۇ سىغىمچانلىقى 7 مىليارد 740 مىليون كۇب مېتىر. قاراشەھەر دەرياسى ئۇنىڭ ئاساسلىق سۇ تولۇقلاش مەنبەسى، كۆل سۇيىنىڭ ئې-قىپ چىققان قىسمى كۆنچى دەرياسىنى ھاسىل قىلىدۇ. بىلىقچىلىق، ساياھەتچىلىك، قومۇش پىششىقلاپ ئىش-لەش قاتارلىق جەھەتلەردە ناھايىتى زور تەرەققىيات يوشۇرۇن كۆچىگە ئىگە. سايرام كۆلى تەڭرىتاغنىڭ غەربىي بۆلىكىدىكى كۆكدارچىن تېغىدىكى ئېگىز تاغ ئويمانلىقىنىڭ ئىچىگە جايلاشقان. كۆلنىڭ كۆلىمى 454 كۇادرات كىلومېتىر، سۇ سىغىمى 21 مىليارد كۇب مېتىر كېلىدۇ. بۇ كۆل بورتالا موڭغول ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ داڭلىق مەنزىرە رايونى. كۆل سۇيىنىڭ خىمىيىلىك كومپونېنتى بىر قەدەر يۇقىرى بولۇپ، بىر تۈيۈق شورلۇق كۆل ھېسابلىنىدۇ. ئېبىنۇر كۆلى جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي بۇرجىكىگە جاي-لاشقان، كۆلنىڭ كۆلىمى 522 كۇادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، سۇ سىغىمى يىلمۇ يىل ئازىيىپ بارماقتا، ھازىر بۇ كۆل تۈزلۇق كۆلگە ئايلىنىپ قالدى. ئۇلۇڭ-گۇر كۆلى بورۇلتوقاي ناھىيىسى تەۋەسىگە جايلاشقان. كۆلنىڭ كۆلىمى 736 كۇادرات كىلومېتىر، سۇ سى-غىمچانلىقى 9 مىليارد 570 مىليون كۇب مېتىر كېلى-دۇ، ئۇلۇڭگۇر دەرياسىنىڭ سۇيى قۇيۇلغانلىقتىن، كۆل سۇيى ئازراق تۈزلۇق. ئۇ شىنجاڭنىڭ داڭلىق بېلىقچىلىق بازىسى. قاناس كۆلى شىنجاڭدىكى بىر قە-دەر چوڭ تاتلىق سۇلۇق كۆل بولۇپ، بورچىن ناھىيە-سى تەۋەسىگە جايلاشقان، كۆلىمى 45 كۇادرات كىلو-مېتىر، سۇ سىغىمچانلىقى 5 مىليارد 380 مىليون كۇب مېتىر كېلىدۇ. كۆل رايونىنىڭ مەنزىرىسى گۈ-زەل بولۇپ، ساياھەتچىلىك جەھەتتە بىر قەدەر چوڭ تەرەققىيات يوشۇرۇن كۆچىگە ئىگە.

سۇ بايلىقلىرىنىڭ رايونلارغا تارقىلى-شى شىنجاڭدا سۇ بايلىقلىرىنىڭ ھەرقايسى رايونلار-غا تارقىلىشى تەكشى ئەمەس. تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي، شىمالىي ئېتەكلىرى ۋە ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتە-كىدىكى رايونلاردا سۇ بايلىقى نىسبەتەن مولراق، قۇم-لۇقلارنىڭ گىرۋەكىدىكى رايونلاردا سۇ بايلى-قى نىسبەتەن كەمچىل. سۇ بايلىقى ئەڭ كۆپ جايلار ـــ تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ئىلى ۋىلايىتى، ئۇنىڭ ئەمەلىي پايدىلىنىشقا بولىدىغان سۇ بايلىقىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى 16 مىليارد 690 مىليون كۇب مېتىر؛ تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى ئاقسۇ ۋىلايىتى، ئۇنىڭ ئەمەلىي پايدىلىنىشقا بولىدىغان سۇ بايلىقىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى 15 مىليارد 467 مىليون كۇب مېتىر.

ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ سۇ بايلىقى يەر ئۈستى سۇ بايلىقى مىقدارى 10 مىليارد 840 مىليون كۇب مېتىر، تۈزلەڭ رايونلاردىكى يەر ئاستى سۇ بايلىقى مىقدارى 3 مىليارد 177 مىليون كۇب مېتىر، بۇنىڭ-دىن تەكرارلىنىدىغان 2 مىليارد 656 مىليون كۇب مېتىر سۇنى چىقىرىۋەتكەندە، ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ سۇ بايلىقى ئومۇمىي مىقدارى 11 مىليارد 360 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، ئالتاي ۋىلايىتى شىنجاڭدىكى سۇ بايلىقى بىر قەدەر مول رايونلاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. سۇيى سىرتقا ئاقىدىغان مەشھۇر دەريا ـــ ئېرتىش دەر-ياسى بىلەن ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريا ـــ ئۇلۇڭگۇر دەرياسىنىڭ سۇ بايلىقى دۆلىتىمىز ئىچىدە ھاسىل بول-غاندىن سىرت، قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى (قابا دەريا-سى) دىن، موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى (قارا ئېر-تىش دەرياسىنىڭ تارماق ئېقىنى ـــ جولت دەريا-سى، بۇلغىن دەريا-سى) دىن چېگرىمىز ئىچىگە 2 مىليارد كۇب مېتىر سۇ ئېقىپ كىرىدۇ، بۇلارنى قوشقاندا بۇ ۋىلايەتنىڭ پايدىلىنىشقا بولىدىغان سۇ بايلىقى مىقدارى

13 مىليارد 90 مىليون كۈب مېتىر كېلىدۇ. نۆۋەتتە جەمئىي 960 مىليون كۈب مېتىر سۇ قازاقىستانغا ئېقىپ چىقىپ كېتىدۇ.

تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ سۇ بايلىقى يەر ئۈستى سۇ بايلىقى مىقدارى 6 مىليارد 80 مىليون كۈب مېتىر، تۈزلەڭ رايونلاردىكى يەر ئاستى سۇ بايلىقى مىقدارى 2 مىليارد 983 مىليون كۈب مېتىر، بۇنىڭدىن تەكرارلىنىدىغان 2 مىليارد 30 مىليون كۈب مېتىر سۇ مىقدارىنى چىقىرىۋەتكەندە، بۇ ۋىلايەتنىڭ ئومۇمىي سۇ بايلىقى مىقدارى 7 مىليارد 33 مىليون كۈب مېتىر كېلىدۇ. تارباغاتاي ۋىلايىتى سۇ قىس رايونلار قاتارىغا كىرىدۇ، كۈيتۈن دەريالىرى، چىگشور دەريالىرى، گۇر دەريالىرى، ئېمىل دەريالىرى، نامىغول (چۆچەك) قاتارلىق دەريالىرى چوڭراق دەريالار بولۇپ، ئۇلارنىڭ يىللىق سىرغىم مىقدارى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 653 مىليون 400 مىڭ كۈب مېتىر، 290 مىليون 800 مىڭ كۈب مېتىر، 343 مىليون 300 مىڭ كۈب مېتىر، 316 مىليون 400 مىڭ كۈب مېتىر، 114 مىليون كۈب مېتىر. سۇ بايلىقىنىڭ تارقىلىشى تەكشى ئەمەس.

ئىلى ۋىلايىتىنىڭ سۇ بايلىقى ئىلى ۋىلايىتى شىنجاڭ بويىچە سۇ بايلىقى ئەڭ مول ۋىلايەت. بۇ ۋىلايەتتە ھۆل يېغىن يېتەرلىك بولۇپ، يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل يېغىن مىقدارى 4 . 535 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ. ئىلى ئويمانلىقىنىڭ شىمالى، شەرقى، جەنۇبىدىن ئىبارەت ئۈچ تەرىپى تاغلار بىلەن ئورالغان، تاغلىق رايونلاردىن باشلانغان ھەرقايسى تارماق ئېقىنلار ئويماڭلىقتا ئېقىپ كېلىپ قوشۇلۇپ ئىلى دەريا سىنى ھاسىل قىلغان. بۇ ۋىلايەتنىڭ 15 مىليارد 40 مىليون كۈب مېتىر يەر ئۈستى سۇ بايلىقى بار، تۈزلەڭ رايونلىرىدا 4 مىليارد 946 مىليون كۈب مېتىر يەر ئاستى سۇ بايلىقى بار، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەممىسى يەر ئۈستى سۇلىرىنىڭ سىڭىشىدىن ھاسىل بولغان. ئۇز تەۋەسىدە ھاسىل بولغان سۇ بايلىقىدىن سىرت، باينغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى (كۆك سۇ دەريا سى، كۇنەس دەريا سى) دىن 1 مىليارد 80 مىليون كۈب مېتىر سۇ ئېقىپ كىرىدۇ، قازاقىستان (تېكەس دەريا سى، چاپچال ناھىيىسىدىكى خونۇخاي دەريا سى) دىن 568 مىليون 900 مىڭ كۈب مېتىر سۇ تەۋەيىمىزگە ئېقىپ كىرىدۇ، ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ئەمەلىي پايدىلىنىشقا بولىدىغان سۇ بايلىقى ئومۇمىي مىقدارى 16 مىليارد 690 مىليون كۈب مېتىر كېلىدۇ. نۆۋەتتە ھەر يىلى ئىلى دەريا سى ئارقىلىق دۆلەت سىرتىغا ئېقىپ چىقىپ كېتىدىغان سۇ 12 مىليارد كۈب مېتىرغا يېتىدۇ.

بورتالا ئوبلاستىنىڭ سۇ بايلىقى يەر ئۈستى سۇ بايلىقى مىقدارى 2 مىليارد 510 مىليون كۈب مېتىر، تۈزلەڭ رايونلاردىكى يەر ئاستى سۇ بايلىقى مىقدارى 948 مىليون كۈب مېتىر، تەكرارلىنىدىغان 628 مىليون كۈب مېتىر سۇ مىقدارىنى چىقىرىۋەتكەندە، بۇ ئوبلاستنىڭ ئومۇمىي سۇ بايلىقى مىقدارى 2 مىليارد 830 مىليون كۈب مېتىر بولىدۇ. ئوبلاستنىڭ ئۈزىدە ھاسىل بولغان سۇ بايلىقىدىن سىرت، ئىلى ۋىلايىتىنىڭ نىلقا ناھىيىسى (ئاچال دەريا سى) دىن 129 مىليون 500 مىڭ كۈب مېتىر سۇ ئېقىپ كېلىدۇ، بورتالا ئوبلاستىنىڭ ئەمەلىي پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئومۇمىي سۇ بايلىقى مىقدارى 2 مىليارد 960 مىليون كۈب مېتىر. بۇ ئوبلاستتا بورتالا دەريا سى بىلەن جىڭ دەريا سىدىن ئىبارەت چوڭراق ئىككى دەريا بار، بۇ دەريالارنىڭ كۈپ يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىم مىقدارى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 471 مىليون 700 مىڭ كۈب مېتىر، 466 مىليون 600 مىڭ كۈب مېتىر.

سانجى ئوبلاستىنىڭ سۇ بايلىقى يەر ئۈستى سۇ بايلىقى مىقدارى 3 مىليارد 264 مىليون كۈب مېتىر، تۈزلەڭ رايونلاردىكى يەر ئاستى سۇ بايلىقى مىقدارى 1 مىليارد 722 مىليون كۈب مېتىر. بۇنىڭدىن تەكرارلىنىدىغان 1 مىليارد 76 مىليون كۈب مېتىر سۇ مىقدارىنى چىقىرىۋەتكەندە، بۇ ئوبلاستنىڭ سۇ بايلىقى ئومۇمىي مىقدارى 3 مىليارد 910 مىليون كۈب مېتىر كېلىدۇ. ئوبلاستنىڭ ئۈزىدە ھاسىل بولغان سۇ بايلىقىدىن سىرت، باينغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى (ماناس دەريا سىنىڭ باش ئېقىنى) دىن 757 مىليون كۈب مېتىر سۇ ئېقىپ كىرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئەمەلىي پايدىلىنىشقا بولىدىغان سۇ بايلىقى ئومۇمىي مىقدارى 4 مىليارد 667 مىليون كۈب مېتىرغا يېتىدۇ. تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ئېتىكىدىكى ئىقتىسادىي بەلۋاغقا جايلاشقان سانجى ئوبلاستىنىڭ سۇ بايلىقى يېتىشمەيدۇ. سانجى ئوبلاستىنىڭ غەربىدىكى تاسىرقاي دەريا سى، قۇتۇبىي دەريا سى، سەنتۇنخي دەريا سى، تۇدۇخابا دەريالىرىنىڭ يىللىق ئېقىم مىقدارى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 230 مىليون 200 مىڭ كۈب مېتىر، 448 مىليون 300 مىڭ كۈب مېتىر، 353 مىليون 700 مىڭ كۈب مېتىر، 219 مىليون 800 مىڭ كۈب مېتىر. سانجى ئوبلاستىنىڭ شەرقىدىكى دەريالارنىڭ سۈيى بىر قەدەر ئاز بولۇپ، تاغ ئاغزىدىن چىقىپ ناھايىتى تېزلا چۆللۈكلەرگە سىڭىپ كېتىدۇ. شۇڭا، بۇ ئوبلاست سۇ بايلىقى كەمچىل رايون ھېسابلىنىدۇ.

ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ سۇ بايلىقى

ئۇرۇمچى شەھىرى (ئۇرۇمچى ناھىيىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نىڭ يەر ئۈستى سۇ مىقدارى 920 مىليون كۇب مېتىر، تۇزلەك رايونلاردىكى يەر ئاستى سۇيىنىڭ مىقدارى 556 مىليون كۇب مېتىر، بۇنىڭدىن تەكرارلىنىدىغان 448 مىليون كۇب مېتىر سۇ مىقدارىنى چىقىرىۋەتكەندە، ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ سۇ بايلىقى ئومۇمىي مىقدارى 1 مىليارد 28 مىليون كۇب مېتىر كېلىدۇ. سۇ بايلىقى ئىنتايىن قىس، يىللىق ئېقىم مىقدارى 240 مىليون 800 مىڭ كۇب مېتىر كېلىدىغان ئۇرۇمچى دەريىسى چوڭراق دەريا ھېسابلانغاندىن سىرت، باشقىلىرىنىڭ ھەممىسى كىچىك دەريالار بولۇپ، يىللىق ئېقىم مىقدارى كۆپىنچە 5 مىليون كۇب مېتىردىن 80 مىليون كۇب مېتىرغىچە بولىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇرۇمچىنىڭ شەھەر كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، سۇ بايلىقى يېتىشمەسلىك مەسىلىسى كۈنسايىن گەۋدىلەنمەكتە. سەيۋىۋە كۆلىنىڭ سۇ دائىرىسىنىڭ كۆلىمى 29 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، سۇ سىغىمچانلىقى 125 مىليون كۇب مېتىرغا بارىدۇ، ئۇ ھازىر ئۇرۇمچى شەھىرىنى سۇ بىلەن تەمىنلەيدىغان سۇ مەنبەلىرىنىڭ بىرى ۋە يېلىق باقمىچىلىقى بازىسى قىلىندى.

قاراماي، كۇيىتۇن شەھەرلىرىنىڭ سۇ بايلىقى بۇ رايوندا ھاسىل بولغان ئېقىم ئىنتايىن ئاز، يەر ئۈستى سۇ بايلىقى مىقدارى 6 مىليون 700 مىڭ كۇب مېتىر. تۇزلەك رايونلاردىكى يەر ئاستى سۇ بايلىقى مىقدارى 155 مىليون كۇب مېتىر، بۇنىڭدىن 138 مىليون كۇب مېتىر سۇ بىر قىسىم دەريا ئېقىنلىرىدىن (تارباغاتايدىكى نامىنغول دەريىسى ۋە دارىبۇت دەريىسى) ھاسىل بولغان يەر ئاستى سۇيىدىن توپلۇقلانغان. بۇ ئىككى شەھەر جەمئىي 23 مىليون 700 مىڭ كۇب مېتىر سۇ بايلىقىغا ئىگە بولۇپ، شىنجاڭ بويىچە سۇ بايلىقى ئەڭ ئاز رايون ھېسابلىنىدۇ.

شىخەنزە شەھىرىنىڭ سۇ بايلىقى يەر ئۈستى سۇ بايلىقى مىقدارى ئىنتايىن ئاز بولۇپ، ئاران 2 مىليون 300 مىڭ كۇب مېتىر كېلىدۇ. تۇزلەك رايونلاردىكى يەر ئاستى سۇ بايلىقى مىقدارى 414 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، بۇنىڭدىن 335 مىليون كۇب مېتىر سۇ بايلىقى ماناس دەريىسىدىن ھاسىل بولغان يەر ئاستى سۇيىدىن توپلۇقلىنىدۇ. شىخەنزە شەھىرىنىڭ سۇ بايلىقى ئومۇمىي مىقدارى 81 مىليون 300 مىڭ كۇب مېتىر بولۇپ، ئۇمۇ سۇ بايلىقى كەمچىل رايونلاردىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئىشلىتىدىغان ئاساسلىق سۇيى ماناس دەريىسىدىن كېلىدۇ.

تۇرپان ۋىلايىتىنىڭ سۇ بايلىقى يەر ئۈستى سۇ بايلىقى مىقدارى 596 مىليون كۇب مېتىر، تۇزلەك رايونلاردىكى يەر ئاستى سۇ بايلىقى مىقدارى 903 مىليون كۇب مېتىر، تەكرارلىنىدىغان 523 مىليون كۇب مېتىر سۇ مىقدارىنى چىقىرىۋەتكەندە، تۇرپان ۋىلايىتىنىڭ سۇ بايلىقى ئومۇمىي مىقدارى 976 مىليون كۇب مېتىرغا بارىدۇ. ۋىلايەتنىڭ ئۆزىدە ھاسىل بولغان سۇ بايلىقىدىن سىرت، ئۇرۇمچى شەھىرى ۋە باينغولىن ئوبلاستى (ئالغۇي ۋە داخىيەنزى دەريىسى) لىرىدىن ئېقىپ كىرگەن سۇ مىقدارى 289 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، بۇ ۋىلايەتنىڭ ئەمەلىي پايدىلىنىشقا بولىدىغان سۇ مىقدارى 1 مىليارد 265 مىليون كۇب مېتىرغا بارىدۇ. تۇرپان ۋىلايىتىنىڭ سۇ بايلىقىدىن تەكرار پايدىلىنىش نىسبىتى بىر قەدەر يۇقىرى، ئوچۇق ئۇسۇتەڭلەر ئازقىلىق سۇ باشلاپ يەر سۇغىرىشتىن سىرت، تاغلىق رايوندىن ئويمانلىقلارغىچە بولغان سۇ كۆچى يانتۇلۇقىدىن پايدىلىنىپ تاغ باغرىدىكى يەر ئاستىغا سىڭگەن سۇلار كارىزلار ئارقىلىق ئويمانلىقلارغا باشلىنىدۇ، نۆۋەتتە تۇرپاندا 700 دىن ئارتۇق كارىز بولۇپ، يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئومۇمىي ئېقىن مىقدارى 294 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ.

قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ سۇ بايلىقى يەر ئۈستى سۇ بايلىقى مىقدارى 1 مىليارد 75 مىليون كۇب مېتىر، تۇزلەك رايونلاردىكى يەر ئاستى سۇ بايلىقى مىقدارى 1 مىليارد 199 مىليون كۇب مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە يەر ئۈستى سۇيى بىلەن يەر ئاستى سۇيىنىڭ تەكرارلىنىش مىقدارى 889 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، بۇ ۋىلايەتنىڭ سۇ بايلىقى ئومۇمىي مىقدارى 1 مىليارد 385 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ. بۇ ۋىلايەتتىكى دەريالارنىڭ كۆپىنچىسى شەرقىي تەڭرىتاغدىن باشلىنىدۇ، كۆپ ساندىكى دەريالارنى تولۇقلايدىغان مۇزلۇق يوق، يىللىق ئېقىم مىقدارى 5 مىليوندىن 60 مىليون كۇب مېتىر ئارىلىقىدا. بۇنىڭ ئىچىدە چوڭراق دەريالاردىن ئارا تۇزۇك دەريىسى، گۇشاڭ دەريىسى، يۇشۇگۇ دەريىسى، بامۇدۇن دەريالىرى بار.

باينغولىن ئوبلاستىنىڭ سۇ بايلىقى يەر ئۈستى سۇ بايلىقى مىقدارى 10 مىليارد 180 مىليون كۇب مېتىر، تۇزلەك رايونلاردىكى يەر ئاستى سۇ بايلىقى مىقدارى 3 مىليارد 764 مىليون كۇب مېتىر، تەكرارلىنىدىغان 3 مىليارد 465 مىليون كۇب مېتىر سۇ مىقدارىنى چىقىرىۋەتكەندە، پۈتۈن ئوبلاستىنىڭ سۇ

بايلىقى ئومۇمىي مىقدارى 10 مىليارد 480 مىليون كۇب مېتىرغا بارىدۇ. بۇ ئوبلاستنىڭ ئەمەلىي پايدىلىنالايدىغان سۇ بايلىقى ئومۇمىي مىقدارى 11 مىلياردتىن 11 مىليارد 500 مىليون كۇب مېتىرغىچە بارىدۇ. قارا شەھەر دەريا بۇ ئوبلاستتىكى ئەڭ چوڭ دەريا، ئۇ-نىڭ يىللىق ئېقىم مىقدارى 3 مىليارد 304 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، باغراش ناھىيىسى تەۋەسىدىكى باغراش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ، كۆنچى دەرياسىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى 1 مىليارد 200 مىليون كۇب مېتىر سۇ چىقىرىپ بېرىدۇ. چوڭراق دەريالىرىدىن يەنە كوئېنلۇن تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىن باشلانغان كاچان دەرياسى (چەرچەن دەرياسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، چاقىلىق دەرياسى، يىللىق ئېقىن مىقدارى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 511 مىليون 300 مىڭ كۇب مېتىر ۋە 660 مىليون 990 مىڭ كۇب مېتىر؛ تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىن باشلانغان دىنار دەرياسى، سېرىق سۇ دەرياسى، چىگىخوزا دەرياسى قاتارلىقلار بار. ئۇ-لارنىڭ يىللىق ئېقىن مىقدارى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 347 مىليون 900 مىڭ كۇب مېتىر، 256 مىليون 700 مىڭ كۇب مېتىر، 110 مىليون كۇب مېتىر. بايىنغولىن ئوبلاستىنىڭ تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى ياقـ-سىدىكى ۋە قاراشەھەر، باغراش ناھىيىلىرىدىكى رايون-لىرى يەر ئاستى سۈيى مول رايونلار ھېسابلىنىدۇ، ئالتۇن تاغلىرى ئەتراپىدا ۋە لوپنۇر رايونلىرى سۇ بايلىقى كەمچىل رايونلار ھېسابلىنىدۇ.

ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ سۇ بايلىقى يەر ئۈستى سۇ بايلىقى مىقدارى 6 مىليارد 484 مىليون كۇب مېتىر، تۈزلەڭ رايونلاردىكى يەر ئاستى سۇ بايلىقى مىقدارى 6 مىليارد 331 مىليون كۇب مېتىر، تەكرار-لىنىدىغان 4 مىليارد 786 مىليون كۇب مېتىر سۇ مىقدارىنى چىقىرىۋەتكەندە، بۇ ۋىلايەتنىڭ سۇ بايلىقى ئومۇمىي مىقدارى 8 مىليارد 47 مىليون كۇب مېتىرغا بارىدۇ. ئاقسۇ ۋىلايىتى شىنجاڭدىكى سۇ بايلىقى بىر قەدەر مول رايونلارنىڭ بىرى. قىرغىزىستان جۇمھۇرى-يىتى (قۇم ئېرىق دەرياسى) دىن ئاقسۇغا 3 مىليارد 680 مىليون كۇب مېتىر سۇ ئېقىپ كىرىدۇ، قىزىلسۇ ئوبلاستى (توشقان دەرياسى) دىن 2 مىليارد 630 مىلـ-يون كۇب مېتىر سۇ ئېقىپ كىرىدۇ، خوتەن (خوتەن دەرياسى) دىن 1 مىليارد 110 مىليون كۇب مېتىر سۇ ئېقىپ كىرىدۇ. بۇ ۋىلايەتنىڭ ئەمەلىي پايدىلىنىشقا بولىدىغان سۇ بايلىقى ئومۇمىي مىقدارى 15 مىليارد 467 مىليون كۇب مېتىر. سۇ بايلىقى ئەڭ مول دەريا ئاقسۇ دەرياسى بولۇپ، يىللىق ئېقىم مىقدارى 6 مىلـ-يارد 242 مىليون كۇب مېتىر؛ ئۇنىڭدىن قالسا تۆۋەن-دىكىلەر بار: ئۇگەن دەرياسى، يىللىق ئېقىم مىقدارى 2 مىليارد 230 مىليون كۇب مېتىر؛ تېرەك دەرياسى، يىللىق ئېقىم مىقدارى 745 مىليون 300 مىڭ كۇب مېتىر؛ كۇچار دەرياسى، يىللىق ئېقىن مىقدارى 349 مىليون 300 مىڭ كۇب مېتىر. ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ سۇ بايلىقى بىر قەدەر زور تەرەققىيات يوشۇرۇن كۈچىگە ئىگە، لېكىن رايونلارغا تارقىلىشى تەكشى ئەمەس، كەلپىن ناھىيىسى يەنىلا سۇ كەمچىل رايون ھېسابلىنى-دۇ.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سۇ بايلىقى يەر ئۈستى سۇ بايلىقى مىقدارى 7 مىليارد 403 مىليون كۇب مېتىر، تۈزلەڭ رايونلاردىكى يەر ئاستى سۇ بايلىقى مىقدارى 7 مىليارد 9 مىليون كۇب مېتىر، تەكرارلى-نىدىغان 6 مىليارد 842 مىليون كۇب مېتىر سۇ مىقدارىنى چىقىرىۋەتكەندە، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ سۇ بايلىقى ئومۇمىي مىقدارى 7 مىليارد 570 مىليون كۇب مېتىرغا بارىدۇ. ۋىلايەتنىڭ تۈزىدە ھاسىل بولغان سۇ بايلىقىدىن سىرت، قىزىلسۇ ئوبلاستى (قىزىل دەريا-سى، چاقماق دەرياسى، ئۇلۇغ ئاۋات دەرياسى، گەز دەرياسى، كۈسەن دەرياسى، ئېگىز يار دەرياسى) دىن 4 مىليارد 300 مىليون كۇب مېتىر سۇ ئېقىپ كىرى-دۇ، پاكىستان (كۆلچىن دەرياسى) دىن 717 مىليون كۇب مېتىر سۇ ئېقىپ كىرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ ۋىلايەتنىڭ ئەمەلىي پايدىلىنىشقا بولىدىغان سۇ بايلىقى ئومۇمىي مىقدارى 11 مىليارد 764 مىليون كۇب مېتىر بولىدۇ. يەكەن دەرياسى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى سۇ بايلى-قى ئەڭ مول دەريا بولۇپ، ئۇنىڭ يىللىق ئېقىم مىقدا-رى 6 مىليارد 460 مىليون كۇب مېتىر؛ ئۇنىڭدىن قالسا تىزناپ دەرياسى بولۇپ، يىللىق ئېقىم مىقدارى 807 مىليون 200 مىڭ كۇب مېتىر، قەشقەرنىڭ سۇ بايلىقى ئاساسەن قارا قۇرۇم تېغىدىكى قار - مۇزلارنىڭ ئېرىشىدىن كېلىدۇ.

قىزىلسۇ ئوبلاستىنىڭ سۇ بايلىقى يەر ئۈستى سۇ بايلىقى مىقدارى 6 مىليارد 327 مىليون كۇب مېتىر، تۈزلەڭ رايونلاردىكى يەر ئاستى سۇ بايلى-قى مىقدارى 552 مىليون كۇب مېتىر، بۇنىڭدىن تەكـ-رارلىنىدىغان 423 مىليون كۇب مېتىر سۇ مىقدارىنى چىقىرىۋەتكەندە، قىزىلسۇ ئوبلاستىنىڭ سۇ بايلىقى ئو-مۇمىي مىقدارى 6 مىليارد 456 مىليون كۇب مېتىر بولىدۇ. ئوبلاست تەۋەسىنىڭ تۈزىدە ھاسىل بولغان سۇ بايلىقىدىن سىرت، قىرغىزىستان (توشقان دەرياسى،

قىزىل دەرياسى) ۋە تاجىكستان (قىزىل دەرياسىنىڭ بىر تارماق ئېقىنى) لاردىن 1 مىليارد 805 مىليون كۈب مېتىر سۇ ئېقىپ كىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئوبلاستنىڭ ئەمەلىي پايدىلىنىشقا بولىدىغان سۇ بايلىقى ئومۇمىي مىقدارى 8 مىليارد 261 مىليون كۈب مېتىر بولىدۇ. قىزىلسۇ ئوبلاستىدا سۇ بايلىقى بىر قەدەر مول دەريالاردىن تۆۋەندىكىلەر بار: توشقان دەريا‌سى، يىللىق ئېقىم مىقدارى 2 مىليارد 630 مىليون كۈب مېتىر؛ قىزىل دەريا‌سى، يىللىق ئېقىم مىقدارى 2 مىليارد 167 مىليون كۈب مېتىر؛ گەز دەريا‌سى، يىللىق ئېقىم مىقدارى 1 مىليارد 132 مىليون كۈب مېتىر؛ كۈسەن دەريا‌سى، يىللىق ئېقىم مىقدارى 625 مىليون 600 مىڭ كۈب مېتىر.

خوتەن ۋىلايىتىنىڭ سۇ بايلىقى يەر ئۈستى سۇ بايلىقى مىقدارى 8 مىليارد 707 مىليون كۈب مېتىر، تۈزلەڭ رايونلاردىكى يەر ئاستى سۇ بايلىقى مىقدارى 3 مىليارد 635 مىليون كۈب مېتىر، بۇنىڭ‌دىن تەكرارلىنىدىغان 2 مىليارد 841 مىليون كۈب مېتىر سۇ مىقدارىنى چىقىرىۋەتكەندە، بۇ ۋىلايەتنىڭ سۇ بايلىقى ئومۇمىي مىقدارى 9 مىليارد 501 مىليون كۈب مېتىر بولىدۇ. خوتەن ۋىلايىتىنىڭ سۇ بايلىقى ئومۇمىي مىقدارى ئانچە ئاز ئەمەس، بىراق كۆپىنچىسى‌دىن پايدىلانماق تەسرەك، تۆۋەنتە ئەمەلىي پايدىلىنىشقا بولىدىغان سۇ بايلىقى ئومۇمىي مىقدارى 7 مىليارد 816 مىليون كۈب مېتىر. سۇ بايلىقى بىر قەدەر مول دەريا‌لاردىن تۆۋەندىكىلەر بار: يۇرۇڭقاش دەريا‌سى، يىللىق ئېقىم مىقدارى 2 مىليارد 219 مىليون كۈب مېتىر؛ قاراقاش دەريا‌سى، يىللىق ئېقىم مىقدارى 2 مىليارد 156 مىليون كۈب مېتىر؛ كېرىيە دەريا‌سى، يىللىق ئېقىم مىقدارى 698 مىليون 500 مىڭ كۈب مېتىر؛ گۇما دەريا‌سى، يىللىق ئېقىم مىقدارى 332 مىليون 400 مىڭ كۈب مېتىر؛ سانجۇ دەريا‌سى، يىللىق ئېقىم مىقدارى 257 مىليون 600 مىڭ كۈب مېتىر.

سۇ ئېنىرگىيىسى بايلىقى مەلۇم چۈشۈش يەرقىگە ۋە ئېقىم مىقدارىغا ئىگە دەريالار ھازىرلىغان سۇ كۈچى ئېنىرگىيىسىنى كۆرسىتىدۇ، سۇ كۈچى بايلىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شىنجاڭنىڭ سۇ ئېنىرگىيىسى بايلىقى مول، نەزەرىيىۋى ساقلىنىش مىقدارى 33 مىليون 555 مىڭ كىلوۋات بولۇپ، مەملىكەت بويىچە شىزاڭ، سىچۇەن، يۈننەن ئۈلكىلىرىدىن قالسىلا 4 ـ ئورۇندا تۇرىدۇ، يىللىق توك تارقىتىش مىقدارى 293 مىليارد 940 مىليون كىلوۋات سائەت. ئۈزلەشتۈرۈشكە بولىدىغان سۇ ئېنىرگىيىسى بايلىقى 8 مىليون 335 مىڭ 100 كىلوۋات بولۇپ، يىللىق توك تارقىتىش مىقدارى 45 مىليارد 975 مىليون كىلوۋات سائەت. پۈتۈن ئاپتونوم رايون تەۋەسىدە سۇ ئېنىرگىيىسى بايلىقى 10 مىڭ كىلوۋاتتىن چوڭ بولغان دەريالاردىن 340 ى بار، ئەمما ئاساسەن 12 چوڭ دەريا‌غا يەنى ئېرتىش دەريا‌سى، ئۈلۈڭگۇر دەريا‌سى، مانا‌س دەريا‌سى، ئىلى دەريا‌سى، قارا شەھەر دەريا‌سى، ئۈگەن دەريا‌سى، ئاقسۇ دەريا‌سى، قىزىل دەريا‌سى، گەز دەريا‌سى، يەكەن دەريا‌سى، يۇرۇڭقاش دەريا‌سى، قاراقاش دەريا‌سى قاتارلىقلارغا مەركەزلەشكەن. ئۇلاردىكى نەزەرىيىۋى ساقلىنىش مىقدارى شىنجاڭدىكى بارلىق دەريالاردا ساقلىنىۋاتقان سۇ ئېنىرگىيىسى بايلىقى مىقدارىنىڭ 81.8% نى ئىگىلەيدۇ، ئېچىشقا بولىدىغان سۇ ئېنىرگىيىسى بايلىقى پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئېچىشقا بولىدىغان سۇ ئېنىرگىيىسى بايلىقىنىڭ 97.1% نى ئىگىلەيدۇ. (تۆۋەندىكى جەدۋەلگە قارالسۇن)

چېگرا ئىچىدىكى ئاساسلىق دەريالار	سۇ ئېنىرگىيىسىنىڭ ساقلىنىش مىقدارى (10 مىڭ كىلوۋات)	ئۈزلەشتۈرۈشكە بولىدىغان سۇ ئېنىرگىيىسى بايلىقى (10 مىڭ كىلوۋات)
1. ئىلى دەريا‌سى ۋادىسى	705.26	268.82
2. قارا شەھەر دەريا‌سى	159.69	138.38
3. ئېرتىش دەريا‌سى (تارماق ئېقىنلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)	401.85	100.70
4. قىزىل دەريا ۋادىسى	85.76	72.58
5. يەكەن دەريا‌سى ۋادىسى	606.55	82.34
6. مانا‌س دەريا‌سى	94.94	31.16
7. گەز، كۈسەن دەريالىرى	117.83	70.32
8. ئاقسۇ دەريا‌سى	235.89	22.85

نۆۋەتتە شىنجاڭدا ئوتتۇرا تىپلىق ئالتە سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلدى. ئۇلار: بىرىنچى، قاش دەريا سى (ئىلى دەريا سىنىڭ تارماق ئېقىنى) دىكى توقاي ئېلېكتر ئىستانسىسى، قۇراشتۇرۇلما سىغىمى 50 مىڭ كىلوۋات، ئەڭ ئاخىرقى باسقۇچلۇق قۇرۇلۇشى 1991- يىلى تۈنجى قېتىم ئۆزلەشتۈرۈپ تاملانغان. ئىككىنچى، ماناس دەريا سىدىكى 3 - دەرىجىلىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى، 1982- يىلى پۈتكەن، قۇراشتۇرۇلما سىغىمى 26 مىڭ 250 كىلوۋات. ئۈچىنچى، ئۆگەن دەريا سى قىزىل سۇ ئامبىرى ئېلېكتر ئىستانسىسى، 1992- يىلى پۈتكەن، قۇراشتۇرۇلما سىغىمى 26 مىڭ كىلوۋات. (4) كۆنچى دەريا سىنىڭ باش ئەگىم ئېلېكتر ئىستانسىسى، 1978- يىلى پۈتكەن، قۇراشتۇرۇلما سىغىمى 35 مىڭ كىلوۋات. بەشىنچى، ئاقسۇ دەريا سى غەربىي چوڭ كۆۋرۈك ئېلېكتر ئىستانسىسى، 1986- يىلى بىرىنچى باسقۇچلۇق قۇرۇلۇشى پۈتكەن، قۇراشتۇرۇلما سىغىمى 13 مىڭ كىلوۋات. ئالتىنچى، قارا شەھەر دەريا سى تاغ ئاغزى سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى، 1992- يىلى پۈتكەن، قۇراشتۇرۇلما سىغىمى 80 مىڭ كىلوۋات بولۇپ، شىنجاڭدا پۈتكۈزۈلگەن ئەڭ چوڭ سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يەر ئاستى سۇ بايلىقى پايدىلىنىش قىممىتى بولغان ھەمدە ئۈزلۈكسىز ئالمىشىپ تۇرۇش ئىقتىدارىغا ئىگە ھەرخىل يەر ئاستى سۈلىرىنى كۆرسىتىدۇ. شىنجاڭنىڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقى تېپىدىكى يەر ئاستى سۇ بايلىقى بىلەن ئاتموسفېرا ھۆل يېغىنى ۋە يەر يۈزى سۈلىرى ئوتتۇرىسىدا بايلىقلارنىڭ ئۈزۈلمەي ئالمىشىشىدىن ئىبارەت زىچ مۇناسىۋەت ئورنىتىلغان. شىنجاڭنىڭ سۇ بايلىقى ئاساسەن تاغلىق رايونلاردىكى ئاتموسفېرا ھۆل يېغىنىدىن كېلىدۇ. تاغلىق رايونلاردىكى ئاتموسفېرا ھۆل يېغىنى تاغلىق رايونلاردىكى يەر ئاستى سۇ بايلىقىنى ۋە يەر يۈزى ئېقىنلىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. پۈتۈن شىنجاڭنىڭ تاغلىق رايون يەر ئاستى سۇ بايلىقى 39.6 مىليارد كۇب مېتىر/يىل. بۇنىڭ ئىچىدە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ 19.5 مىليارد كۇب مېتىر/يىل بولۇپ، 49% نى ئىگىلەيدۇ؛ شىمالىي شىنجاڭنىڭ 20.2 مىليارد كۇب مېتىر/يىل بولۇپ، 51% نى ئىگىلەيدۇ. پۈتۈن شىنجاڭنىڭ تۈزلەڭ (ئويمانلىقلار) رايون يەر ئاستى سۇ بايلىقى 39.5 مىليارد كۇب مېتىر/يىل، بۇنىڭ ئىچىدە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ 22.87 مىليارد كۇب مېتىر/يىل بولۇپ، 58% نى ئىگىلەيدۇ؛ شىمالىي شىنجاڭنىڭ 16.7 مىليارد كۇب مېتىر/يىل بولۇپ، 42% نى ئىگىلەيدۇ. تۈزلەڭ رايون يەر ئاستى سۇ بايلىقى ئىچىدە يەر يۈزى سۈيىنىڭ سىڭىشىدىن ھاسىل بولغان سۇ 29.8 مىليارد كۇب مېتىر/يىل بولۇپ، تۈزلەڭ رايون يەر ئاستى سۇ بايلىقىنىڭ 75% نى ئىگىلەيدۇ. يەر ئاستى سۈيىنىڭ تولۇقلىنىشىنىڭ مولۇق دەرىجىسىگە ئاساسەن، تولۇقلىنىش مودۇلىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى بويىچە تۆت دەرىجىگە ئايرىشقا بولىدۇ: بىرىنچى، يەر ئاستى سۇ بايلىقى ئەڭ مول رايونلار. يەر ئاستى سۈيىنىڭ تولۇقلىنىش مودۇلى 200 مىڭ كۇب مېتىر/يىل. كۈادرات كىلومېتىردىن چوڭلىرىدىن ئۆگەن دەريا سى، ئاقسۇ دەريا سى، يەكەن دەريا سى، گۇما دەريا سى، ئىلى دەريا سى، خوتەن دەريا سى قاتارلىق ئالتە، يەر ئاستى سۈيى رايونى بار. ئىككىنچى، يەر ئاستى سۇ بايلىقى مول رايونلار. يەر ئاستى سۈيىنىڭ تولۇقلىنىش مودۇلى 100 ~ 200 مىڭ كۇب مېتىر/يىل. كۈادرات كىلومېتىر بولغانلاردىن قارا شەھەر دەريا سى، قەشقەر دەريا سى، باركۆل تاغ ئارىسى ئويمانلىقى، ئېرتىش دەريا سى، دۇربېلجىن دەريا سى، ئېبىنۇر كۆلى سۇ سىستېمىسى، ماناس دەريا سى، سەنتۇنخې - تۇدۇنخې دەريالىرى، ئۇرۇمچى دەريا سى، سايۇۋېۋ كۆلى سۇ سىستېمىسى قاتارلىق ئون يەر ئاستى سۈيى رايونى بار. ئۈچىنچى، يەر ئاستى سۇ بايلىقى ئوتتۇراھال رايونلار. يەر ئاستى سۈيىنىڭ تولۇقلىنىش مودۇلى 50~100 مىڭ كۇب مېتىر/يىل. كۈادرات كىلومېتىر بولغانلىرىدىن تۇرپان ئويمانلىقى، چەرچەن دەريا سى، ئۇلۇغگۇر دەريا سى، قۇتۇبى دەريا سى، فۇكاڭ، مورى قاتارلىق بەش ئورۇندىكى يەر ئاستى سۇ رايونلىرى بار. تۆتىنچى، يەر ئاستى سۈيى كەمچىل رايونلار. يەر ئاستى سۈيىنىڭ تولۇقلىنىش مودۇلى 50 مىڭ كۇب مېتىر/يىل. كۈادرات كىلومېتىردىن كىچىك بولغان رايونلاردىن قۇمۇل ئويمانلىقى، لوپنۇر كۆلى رايونى، تارىم دەريا سى ۋادىسى، تەكلىماكان قۇملۇقى، قۇربان توغغوت قۇملۇقى قاتارلىق بەش ئورۇندىكى يەر ئاستى سۇ رايونى بار. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 19 - بېتىدىكى «لوپنۇردا تۇنجى تاتلىق سۇ قۇدۇقى قېزىلدى» غا قارالسۇن).

تەبىئىي مىنېرال ئىچىملىك سۇلار تەبىئىي مۇھىتتا چوڭقۇر يەر ئاستى ئايلىنىشى ئارقىلىق ھاسىل بولغان بىرخىل ياكى بىر قانچە خىل خىمىيىلىك تەركىب (تۆۋەندە ئاددىيلاشتۇرۇپ تەركىب دەپ ئاتايمىز) لەر، گاز تەركىبلىرى ياكى مىكرو ئېلېمېنت قاتارلىقلارنىڭ مىقدارى تۆلچەمگە يەتكەن، يەنە كېلىپ چەكلەنگەن كۆرسەتكۈچتىن ئېشىپ كەتمىگەن، گىگىنالىق كۆرسەتكۈچى ئىچىملىك سۇنىڭ سۈپەت تەلىپىگە پۈتۈنلەي ئۇيغۇن بولغان، بىۋاستە ئىچىشكە بولىدىغان يەر ئاستى سۇلىرىنى كۆرسىتىدۇ. شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە تەبىئىي جۇغراپىيىلىك شارائىتى ۋە گېئولوگىيىلىك ئارقا كۆرۈنۈشى شىنجاڭدىكى مىنېرال سۇلارنىڭ ھاسىل بولۇشىدىكى ئالاھىدە تەبىئىي مۇھىتنى يارىتىپ. ھازىرغىچە مىنېرال سۇ مەنبەلىرىدىن 61 ى بايقالدى. ئۇلارنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبىگە ئاساسەن ئۇلارنى: بىرىنچى، ئۇزۇلمىنىڭ چوڭقۇر قىسمىدىكى ئايلىنىش ئاقما مەنبەلىك ئېرىش تىپلىق؛ ئىككىنچى، يېرىق چاكلىرىدىكى ئايلىنىش ئارقىلىق ئېرىپ پەيدا بولۇش تىپلىق؛ ئۈچىنچى، تولۇقلىما سۇنىڭ يىغىلىپ كۆمۈلۈشى تىپلىق دېگەن ئۈچ چوڭ تىپتىكى مىنېرال سۇغا ئايرىشقا بولىدۇ. دۆلەتنىڭ تەبىئىي مىنېرال ئىچىملىك سۇ ئۆلچىمى بويىچە باھالىغاندا، شىنجاڭدىكى 61 ئورۇندىكى مىنېرال سۇدىن 44 ئورۇندىكىسىنىڭ سىترونتسىي ئېلېمېنتى تاق تۈر بويىچە ئۆلچەمگە يەتكەن بولۇپ %87 نى ئىگىلەيدۇ؛ سىترونتسىي بىلەن مېتاكرىمنىي ئۆلچەمگە يەتكەن ئىككى ئاساسلىق بىرىكمە تىپىدىكى ئىلا سۈپەتلىك مىنېرال سۇ پەقەت ئالتە ئورۇندلا بار بولۇپ، %10 نى ئىگىلەيدۇ؛ سىترونتسىي بىلەن مېتاكرىمنىي كىسلاتاسىدىن ئىبارەت ئۈچ تۈر بويىچە تەركىبى ئۆلچەمگە يەتكەن ئۈچ ئاساسلىق بىرىكمە تىپىدىكى ئىلا سۈپەتلىك مىنېرال سۇ پەقەت ئىككى ئورۇندا بولۇپ، %3 نى ئىگىلەيدۇ. 61 ئورۇندىكى مىنېرال سۇنىڭ سىترونتسىي تەركىبى پۈتۈنلەي ئۆلچەمگە يەتكەن. ھازىرغىچە 46 ئورۇندىكىسى تەكشۈرۈپ باھالانغان بولۇپ، بايقالغان مىنېرال سۇلارنىڭ %75.4 نى ئىگىلەيدۇ. تەخمىنىي ھېسابلانغان ئېچىشقا بولىدىغان مىنېرال سۇ بايلىقىنىڭ C+B دەرىجىلىك زاپاسى 25 مىليون 238 مىڭ 700 كۈب مېتىر / يىل. غەربىي تۈزلەڭ رايونلارنىڭ ئېچىشقا بولىدىغان مىنېرال سۇ بايلىقى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، پەقەت تۇرپان، ۋۇجياچۇ، قەشقەر قاتارلىق بەش ئورۇندىكى تەخمىنەن ھېسابلانغان ئېچىشقا بولىدىغان مىنېرال سۇ بايلىقى 18 مىليون 20 مىڭ مېتىر / يىلغا بارىدۇ. ھازىر شىنجاڭدا قۇرۇلغان مىنېرال سۇ زاۋۇتىدىن 32 سى بار، لېكىن ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى ناھايىتى تۆۋەن بولۇپ، 10 مىڭ تونناغىمۇ يەتمەيدۇ. شىنجاڭدىكى مىنېرال سۇلارنىڭ تۈرى بىرلا خىل، ئىلا سۈپەتلىكلىرى ئاز، شۇنىڭدەك تەركىبىدە سىنىك، يود قاتارلىقلار بولغان ئەتىۋارلىق مىنېرال سۇلار كەم، شىنجاڭدا ئەتىۋارلىق مىنېرال سۇلارنىڭ ساقلىنىشىغا ئائىت گېئولوگىيىلىك شارائىت ھازىرلانغان. بۇنىڭدىن كېيىن چارلاش، ئىزدەشنى يەنىمۇ كۈچەيتىشكە توغرا كېلىدۇ.

يەر ئىسسىقلىقى مىنېرال سۇيى ئىسسىقلىق تېمپېراتۇرا چەك ئۆلچىمىدىن يۇقىرى بولغان، شۇنداقلا ئارىسىدىكى ئالاھىدە خىمىيىلىك تەركىبلەر ۋە گازلارنىڭ ئىنسانلار تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈپ پايدىلىنىش قىممىتى بولغان يەر ئاستى سۇيى (ياكى گاز) لارنى كۆرسىتىدۇ. نۆۋەتتە بۇ خىل بايلىق 81 ئورۇندا بايقالدى. بۇنىڭدىن 66 ئورۇندىكىسى مىنېرال سۇلۇق ئارىشاق، يەتتە ئورۇندىكىسى ھور ئارىشاق، سەككىز ئورۇندىكىسى ئىسسىق سۇ قۇدۇقى. يەر يۈزىگە چىققان يەر ئىسسىقلىقى مىنېرال سۇلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئوتتۇرا، تۆۋەن تېمپېراتۇرىلىق ئىسسىق مىنېرال ھېسابلىنىدۇ. ئوتتۇرا، تۆۋەن تېمپېراتۇرىلىقلىرى %74.6 نى، ئوتتۇرا، يۇقىرى تېمپېراتۇرىلىقلىرى %16.7 نى، يۇقىرى تېمپېراتۇرىلىقلىرى پەقەت %8.7 نى ئىگىلەيدۇ. ئىسسىقلىق ئېنېرگىيىسى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، يەر يۈزىگە ئېقىپ چىققان ئىسسىق مىنېرال سۇلارنى ئىسىتىش، يۇيۇنۇش، پارنىكتىكى تېرىقچىلىق، باقىچىلىق قاتارلىق جەھەتلەردە ئېنېرگىيە سۈپىتىدە ئۆزلەشتۈرۈپ پايدىلىنىشقا بولىدۇ. خىمىيىلىك تەركىبىدىن قارىغاندا، كۆپىنچىسى داۋالاشتا ئىشلىتىلىدىغان ئىسسىق ئارىشاق سۇيى سۈپىتىدە ئۆزلەشتۈرۈپ پايدىلىنىشقا بولىدىغان، تەركىبىدە رادون، سىلتسىي، گىدروسۇلفىد، بور، سىترونتسىي، بارىي، فتور قاتارلىق ئېلېمېنتلار بولغان داۋالاش تۈرىدىكى ئارىشاق سۇلىرىدۇر. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى قوش تۈر بويىچە ئۆلچەمگە يەتكەن، بەزىلىرى بىرلا ۋاقىتتا بىرنەچچە تۈر بويىچە ئۆلچەمگە يەتكەن

بولۇپ، ئۆزلەشتۈرۈپ پايدىلىنىش قىممىتى يۇقىرى. شىنجاڭ يەر ئىستىقلىقى بايلىقىنى ئېچىشتا 200 نەچچە يىللىق تارىخقا ئىگە، يەرلىك خەلقلەر ئارىشاڭ سۈيىدە يۈيۈنۈپ، كېسىلنى داۋالىغان ۋە ئۇ ئارىشاڭلارنى « زەمزەم بۇلاق » دەپ ئاتاشقان. جۇڭخۇا خەلق جۇمـ- ھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، خەلق ھۆكۈمىتى ئۇ- لارنى ئۆزلەشتۈرۈشكە تەشكىللىدى. مەسىلەن، ئۇرۇمـ- چى شەھىرىدىكى شىمگو ئارىشىدا ساناتوريىە قۇرۇل- دى. سانجىدىكى گۈڭگورتلۇك ئىسىق ھور ئارىشىدىمۇ ساناتوريىە قۇرۇلدى .

سۇ، پار كانلىرى يەر ئاستى سۇلىرى (پا- رى) نىڭ تەركىبىدە بەزى تۈزلارنىڭ مىقدارى بىر قەدەر يۇقىرى ياكى تېمپېراتۇرىسى بىر قەدەر يۇقىرى بولۇپ، كىشىلەر تەرىپىدىن پايدىلىنىش قىممىتى بول- سا، ئۇلار مىنېرال سۇ دەپ ئاتىلىدۇ، مىنېرال سۇلار ئىشلىتىلىش ئورنىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ يەنە ساناۋەتتە ئىشلىتىلىدىغان مىنېرال سۇ، داۋالاشتا ئىش- لىتىلىدىغان مىنېرال سۇ ۋە ئېچىملىك مىنېرال سۇ دەپ بىر نەچچە تۈرگە ئايرىلىدۇ. تېمپېراتۇرىسى چەك كۆرسەتكۈچىدىن يۇقىرى بولغان مىنېرال سۇ (گاز) يەر ئاستى ئىسىق سۈيى (گاز) دەپ ئاتىلىدۇ. نۆۋەتـ- تە شىنجاڭدا يەر ئاستى ئىسىق سۈيى (گازى) نۇقتـ- لىرى جەمئىي 85 ئورۇندا بايقالدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىسىق سۇ نۇقتىسىدىن 78 ى، ئىسىق گاز نۇقتـ- سىدىن يەتتىسى بار. ساناۋەتتە ئىشلىتىدىغان مىنېـ- رال سۇلارنىڭ ئىسىقىمۇ، سوغۇقىمۇ بار. سوغۇقلـ- ىرىدىن يەنىۋە تۈز كۆلىنى مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ؛ ساناۋەتتە ئىشلىتىلىدىغان ئىسىق مىنېرال سۇلاردىن شىنجاڭدا يەر يۈزىگە چىقىپ قالغانلىرى كۆپ ئەمەس، كۆپىنچىسى چوڭقۇر يەر قاتلىمىدا ساقلانغان. نېفىت چارلاش جەريانىدا تارىم ۋە جۇڭغار ئويمانلىقلىرىدىن تەركىبىدە ناترىي خلور، كالتسىي خلور، يود، بور، بروم، لىتى قاتارلىق كېرەكلىك تەركىبلەر بولغان يەر ئاستى ئىسىق سۈيى بايقالغان، ئۇنىڭ قويۇقلۇق دەرە- جىسى دېگىز سۈيىنىڭ قويۇقلۇقىغا يېقىنلىشىدۇ، بە- زى تەركىبلىرى دېگىز سۈيىدىكىدىنمۇ يۇقىرى. مەسـ- لەن، قاراماي جەنۇۇ 25 ـ نومۇرلۇق قۇدۇقنىڭ تېمـ- پېراتۇرىسى يۇقىرى بولۇپلا قالماستىن، تەركىبىدىكى يودنىڭ مىقدارى 7 مىللىگرام / لىتىر بولۇپ، دېگىز سۈيىنىڭ 0.05 مىللىگرام / لىتىرلىق قويۇقلۇقـ- نىڭ 140 ھەسسىگە باراۋەر؛ مېتابور كىسلاتاسىنىڭ مىقدارى 37 . 167 مىللىگرام / لىتىر بولۇپ، دېگىز سۈيىنىڭ 5 . 4 مىللىگرام / لىتىرلىق مىقدارىنىڭ 30 ھەسسىگە باراۋەر كېلىدۇ. يەنە ئاتوش ئارىشىنى ئالساق، ئۇنىڭدىكى كالىي ئىئوننىڭ مىقدارى 2333 مىللىگرام / لىتىرغا، سىترونتسىي مىقدارى 27 . 136 مىللىگرام/لىتىرغا يېتىدۇ، بۇلارنىڭ ھەممىسى پاي- دىلىنىش قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى بولغان مىنېرال سۇلاردۇر. داۋالاشتا ئىشلىتىلىدىغان مىنېرال سۇلار- نىڭمۇ سوغۇقى ھەم ئىسىقى بولىدۇ. داۋالاشتا ئاسا- سەن يەر ئاستى ئىسىق سۈيىدىن ياكى يەر ئاستى ئىسىق گازىدىن پايدىلىنىلىدۇ.

يەر ئاستى سۈيىنىڭ سۇ مەنبەيەر- لىرى يەر ئاستى سۇ مىقدارى كاپالەتكە ئىگە، سۇ سۈپىتى ئىشلىتىش ئۆلچىمىگە ئۇيغۇن بولغان، ھەر- كەتلىك ۋە تۇراقلىق ھالەتتە شەھەر ـ بازارلار ۋە ساناۋەت، كان، كارخانىلار، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى تەمىنلەيدىغان سۇ مەنبەسى قىلىشقا بولىدى- غان يەر ئاستى سۇلىرىنى، ئۆزلۈكسىز ياكى تارقاق ھالەتتىكى قەرەللىك سۇلۇق بۇلەكلەر ياكى ئوچاستىكـ- لارنى كۆرسىتىدۇ. شىنجاڭ خەلقى كارىز كولاش، قۇدۇق قېزىش، سۇ چىقىرىش قاتارلىق شەكىللەر ئار- قىلىق يەر ئاستى سۇلىرىنى ئېچىپ، ئېچىملىك سۈيـ- نى ۋە ئىشلەپچىقىرىشقا كېرەكلىك سۇنى ھەل قىلغان. شىنجاڭدا يەر ئاستى سۇلىرىنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىپ پايدىلىنىش ئىشى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇل- غاندىن كېيىن باشلانغان. نۆۋەتتە شىنجاڭنىڭ ھەرقاي- سى شەھەر ـ بازارلىرىدا يەر ئاستى سۈيى بىلەن تەمىن- لەيدىغان سۇ مەنبەلىرى قۇرۇلدى. ساناۋەت، كان ـ كارخانىلارنى سۇ بىلەن تەمىنلەيدىغان سۇ مەنبە يەرلـ- رى 13 ئورۇندا قۇرۇلدى، ئۇلارنىڭ كۈندىلىك سۇ چىقىرىش مىقدارى 300 مىڭ كۇب مېتىرغا بارىدۇ. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىنى سۇ بىلەن تە- مىنلەيدىغان سۇ مەنبە يەرلىرى 22 ئورۇندا قۇرۇلدى، ئۇلارنىڭ سۇ چىقىرىش مىقدارى 1 مىليون 720 مىڭ كۇب مېتىرغا بارىدۇ. قۇرۇلغان سۇ مەنبەلىرىنىڭ كۆپىنچىسى بوشاڭ تاغ جىنسلىرىنىڭ كاۋىكىدىكى سۇ- لاردۇر. ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ قىزىل تاغ، يامالىق تاغلىرىدا ئورمان بەرپا قىلىشقا ئىشلىتىلگەن ۋە كانلار- نى تەمىنلىگەن سۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇل جىنسلارنىڭ

چاكلىرىدىكى سۇلاردىن تەركىب تاپقان سۇ مەنبە يەرلىرىدۇر.

ئاساسلىق شەھەرلەرنى سۇ بىلەن مەركەزلەشتۈرۈپ تەمىنلەيدىغان سۇ مەنبە يەرلىرى ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ سۇ مەنبە يېرى 1957 ـ يىلى قۇرۇلغان. نۆۋەتتە ئەرگۈلۈك سۇ مەنبە يېرى ناچارلىشىپ كېتىش سەۋەبلىك ئىشلىتىلىشتىن توختىغاندىن سىرت، باشقا تۆت ئورۇندىكى سۇ بىلەن مەركەزلەشتۈرۈپ تەمىنلەيدىغان سۇ مەنبە يېرى — ئولانباي ـ سەندۇكبېي سۇ مەنبە يېرى، سەيۋوپۇ كۆلىنىڭ شىمالىدىكى سۇ مەنبە يېرى، شىمگو سۇ مەنبە يېرى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى نورمال ئىشلىمەكتە، ئۇلارنىڭ كۈندىلىك سۇ بىلەن تەمىنلەش مىقدارى 252 مىڭ 400 كۇب مېتىرغا بارىدۇ.

شىخەنزە، سانجى، كورلا، ئاقسۇ، قەشقەر، قۇمۇل، تۇرپان قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ سۇ بىلەن تەمىنلەيدىغان سۇ مەنبە يەرلىرىنىڭ ھەممىسى تاغ باغرىدىكى ئېقىن چۆكۈندىسى، كەلكۈن چۆكۈندىسى تۈزلەڭلىكلىرىگە قۇرۇلغان بولۇپ، كاۋاكچىلاردىكى سۇ ئېلىپ ئىشلىتىلىدۇ. ئاساسلىق زاۋۇت ـ كانلارنى مەركەزلەشتۈرۈپ سۇ بىلەن تەمىنلەيدىغان سۇ مەنبەلىرىدىن ئۇرۇمچى نىفىت ـ خىمىيە باش زاۋۇتىنىڭ سۇ مەنبە يېرى ئەڭ چوڭ، بۇ سۇ مەنبە يېرى بۇغدا تېغىنىڭ ئالدى ئېتىكىدىكى تۈزلەڭلىكنىڭ ئوتتۇرىغا جايلاشقان. 4 ـ دەۋر يەر قاتلام سىستېمىسى يېتىلگەن. يەر ئاستى سۇيىنىڭ تولۇقلىنىش مىقدارى كۈنىگە 232 مىڭ 182 كۇب مېتىر. نىفىت ـ خىمىيە باش زاۋۇتىنىڭ سۇغا بولغان كۈندىلىك ئېھتىياجى 78 مىڭ كۇب مېتىر، نۆۋەتتىكى كۈندىلىك قېزىۋېلىش مىقدارى پەقەت 54 مىڭ 800 كۇب مېتىر. مايتاغ نىفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ 2 ـ سۇ مەنبە يېرى 1989 ـ يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، كۇيتۇن دەريا سىستېمىسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى مايتاغ كان رايونىغا شەرقىي جەنۇبتىن 15 — 20 كىلومېتىر كېلىدىغان ئورۇنغا جايلاشقان. يەر ئاستى سۇيى دەريا سۇيى ۋە كەلكۈن سۇلىرىنىڭ سىڭىشىدىن تولۇقلىنىدۇ، چارلاپ تەكشۈرۈلگەن يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئىجازەتلىك كۈندىلىك قېزىلىش مىقدارى B دەرىجىلىكنىڭ 27 مىڭ 400 كۇب مېتىر، B + C دەرىجىلىكنىڭ 41 مىڭ 100 كۇب مېتىر. جەنۇبىي بۇگۇر نىفىتلىكىنى سۇ بىلەن تەمىنلەيدىغان سۇ مەنبە يېرى 1994 ـ يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، بۇگۇر ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 18 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى دىنار دەريا سىستېمىسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى كەلكۈن چۆكۈندىسى ـ ئېقىن چۆكۈندىسى تۈزلەڭلىكىگە جايلاشقان بولۇپ، سۇ مىقدارى مول، سۇ سۈپىتى ياخشى. يەككە قۇدۇقتىن سۇ ئۇرغۇش مىقدارى 459.27 ~ 1782.74 كۇب/مېتىر كۈن. بىرلىك سۇ ئۇرغۇش مىقدارى 0.18~0.791 لىتىر/سېكۇنت . مېتىر. كۈندىلىك سىزىش كوئېفىتسېنتى 2.82 مېتىر/كۈن بولۇپ، $Cl.SO_4-Na$ تىپلىق ۋە SO_4Cl-N_a تىپلىق سۇ ھېسابلىنىدۇ. چارلاپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق تەستىقلانغان B دەرىجىلىك سۇ زاپاسىنىڭ ئىجازەتلىك قېزىلىش مىقدارى 20 مىڭ كۇب مېتىر. كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ قارا توڭكى مىس ـ نىكىل كېنىنىڭ 1 ـ نومۇرلۇق سۇ مەنبە يېرى ئېرتىش دەريا سىستېمىسىدىن ئۇلۇڭگۇر دەريا ئارىلىقىدىكى يەرگە ۋە تاغ ئالدى يەلپىگۈچسىمان كەلكۈن چۆكۈندىسى تۆپلىكىنىڭ ئالدى گىرۋىكىگە جايلاشقان. سۇيىنىڭ مولۇقى تەكشى ئىمەس، بىرلىك سۇ ئۇرغۇش مىقدارى 0.83~4.95 لىتىر/ سېكۇنت. مېتىر، سىزىش كوئېفىتسېنتى 0.52~22.03 مېتىر / كۈن. سۇ مەنبە يېرىنىڭ ھېسابلانغان يەر ئاستى سۇيى بىلەن تەبىئىي تولۇقلىنىش مىقدارى 25 مىڭ 704 كۇب مېتىر /كۈن. تەستىقلانغان B دەرىجىلىك سۇ زاپاسى 2500 كۇب مېتىر / كۈن. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى سۇ بىلەن تەمىنلەيدىغان ئاساسلىق سۇ مەنبە يەرلىرىدىن نۆۋەتتە 22 سى قۇرۇلۇپ، سۇ بىلەن مەركەزلەشتۈرۈپ تەمىنلەش ئىشقا ئاشۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئومۇمىي قېزىش مىقدارى 1 مىليون 720 مىڭ 120 كۇب مېتىر/كۈنگە يەتتى.

قېزىلما بايلىقلار شىنجاڭنىڭ زېمىنى كەڭ، گېئولوگىيىلىك مۇھىتى مۇرەككەپ بولۇپ، كان پەيدا بولۇش شارائىتى بىر قەدەر ياخشى. نۆۋەتتە تېپىلغان قېزىلما كان بايلىقى 138 خىل (پۈتۈن مەملىكەتتە تېپىلغان 171 خىل قېزىلما بايلىقنىڭ 80.7% نى ئىگىلەيدۇ) ، زاپاسى چارلاپ ئېنىقلانغان ھەمدە پۈتۈن ئاپتونوم رايونىنىڭ قېزىلما بايلىقلار زاپاسى جەنۇبىدىكى كىرگۈزۈلگەن كان تۈرى 74 (كەنجى كان

تۈرى) خىل بولۇپ، كان چىقىدىغان ئورۇن 637 (نېفىت، تەبىئىي گاز، ئۇران قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ).

شىنجاڭنىڭ قېزىلما بايلىقلار زاپاسى جەدۋىلىگە كىرگۈزۈلگەن كان تۈرلىرى، كان رايونلىرىنىڭ ئىستاتىستىكا جەدۋىلى (بىرلىكى: دانە)

قېزىلما بايلىق تۈرى	كان تۈرى سانى	كان رايونى سانى	كان تۈرى ئىسمى ۋە كان رايونى سانى
ئېنىرگىيە كانلىرى	4	137	كۆمۈر 134، ماي لىق سلانتىس 3
قارا مېتاللار	5	90	تومۇر 61، مانگان 8، خروم 17، تېتان 1، ۋانادىي 3
رەڭلىك مېتاللار	9	74	مىس 31، قورغۇشۇن 10، سىنك 11، ئالىيومىن 1، نىكىل 9، كوبالىت 5، سىمۇت 1، مولىبدېن 4، قەلەي 2
قىممەتلىك مېتاللار	4	32	پلاتىنا 1، پالىلادىي 1، ئالتۇن 25، كۈمۈش 5
تاز ئۇچرايدىغان، تارقاق رادىئوئېلېمېنتلار	11	49	لىتىيوم 10، سىئوبىي 3، تانتال 2، بېريلىي 21، لىتىي 6، سېزىي 2، گالىلىي 1، گادمىي 1، سېلېن 2، تېللور 1
مېتال تاۋلاشقا يار دەپچى خام ئەشيا مېتاللىرىدىن لار	6	16	ماگنىزىت كالىلىگى 1، ئادەپي فىتورىت 1، ئىرىتكۈچى هاكتاش 5، مېتال تاۋلاشتا ئىشلىتىدىغان دولومىت چېنىسى 3، مېتال تاۋلاشتا ئىشلىتىدىغان توموزىسىمان كۈارتس 3، ئوتقا چىداملىق توپا 3
خىمىيە سانائىتى خام ئەشيالىرى، مېتاللىرىدىن لار	12	64	ئەينەك گۈڭگۇرت 1، گۈڭگۇرتلۇق تۇمۇر كېنى 8، تاۋ تىرىلىق سىلىتر 3، شور 17، بارىت 2، ۋىتىرىت 1، خىمىيىۋى ئوغۇتقا ئىشلىتىدىغان چىنىي (سىرىپىت تىت) 2، تۇز 18، فوسفور 8، ماگنىي تۇزى 1، كالىي تۇزى 2، بور 1
قۇرلۇش ماتېرىيالى لىرىنىڭ خام ئەشيا مېتاللىرىدىن لار	26	175	كىرافىت 1، قىرو ئىلېكترلىك خرۇستال 2، تاشپاختا 7، دالا شىپاقى 1، تاق چىرىستال 88، سۇلۇق تاش 1، گەز 5، سىمونتقا ئىشلىتىلىدىغان هاكتاش 35، مارىل 1، ئەينەككە ئىشلىتىلىدىغان كۈارتس چىنىس 1، ئەينەككە ئىشلىتىلىدىغان قۇم چىنىس 1، ئەينەككە ئىشلىتىلىدىغان قۇم 2، ئىشلىتىلىدىغان توموزىسىمان كۈارتس 1، ساپال توپىسى 2، خىش سىغىز توپىسى 1، سىمونت قا تارىلاشتۇرىدىغان ئىلانىس 2، سىمونت قا تارىلاشتۇرىدىغان گىل تاش (تارگىلىت 5، سىمونتقا تارىلاشتۇرىدىغان سىغىز توپا 5، سىمونتقا تارىلاشتۇرىدىغان سىرىق توپا 2، سىمونتقا ئىشلىتىلىدىغان مەرمەر چىنىس 1، سىمونتقا تارىلاشتۇرىدىغان قۇم چىنىس 1، قۇيۇسچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان مىتاباز 1، بىتون 3، زىننەت لاشتە ئىشلىتىلىدىغان گرانىت 2، سىمونت 2
جەمئىي	77	637	ئەسكەرتىش: نېفىت، تەبىئىي گاز، ئۇران جەدۋىلگە كىرگۈزۈلمىدى، لېكىن كان تۈرىنىڭ ئومۇمىي سانىغا كىرگۈزۈلدى.

شىنجاڭنىڭ قېزىلما بايلىق زاپاسى جەهەتتە مەملىكەت بويىچە 1 ـ ئورۇندا تۇرىدىغانلىرى بەش خىل بولۇپ، مەملىكەت بويىچە ئالدىنقى 10 ـ ئورۇندا تۇرىدىغانلىرى 41 خىل (تۆۋەندىكى جەدۋەلگە قارالسۇن)؛ غەربىي شىمالدىكى بەش ئۆلكە (ئاپتونوم رايون) بويىچە 1ـ ئورۇندا تۇرىدىغانلىرى 22 خىل، 2 ـ ئورۇندا تۇرىدىغانلىرى 20 خىل.

شىنجاڭنىڭ 1998 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە زاپاسى مەملىكەت بويىچە ئالدىنقى 10 ـ ئورۇندا تۇرىدىغان كان تۈرلىرى

مەملىكەت بويىچە چەتۋىرىدىغان ئورنى	كان تۈرىنىڭ نامى	كان تۈرى سانى (دانە)

1	بېرىللىي، ناترىيلىق سىلىسترا، تاق چىرىم-تال، ۋېرمىكولىت ما-پال توپىسى	5
2	تىكىل، خىروست، مې-تال ئاۋلاشتا ئىشلىتىد-ىغان تومۇرسىمان كۇۋار-تىسى، تەبىئىي كۇۋۇ-گۇرت، دالاشپاتى، يىلان پوستى جىنىس (سىرىمىد-ىتىست)، ھىنتونىت، سىمونتقا ئىشلىتىدىغان مەرمەر جىنىسى	8
3	قۇيىسچىلقتا ئىشلىتىد-ىغان دىشاباز	1
4	نېفىت، تەبىئىي گاز، كۇمۇر، ماگنىزىت، ۋا-نىرىت، كالىي تۇزى، ماگنىي تۇزى، تاشياغ-ما، سىمونتقا ئارىلاشتۇ-رىدىغان گىل تاش	9
5	سېرىي	1
6	سىمۇت، پلاتىنا گۇرۇپ-پىسى ئېلېمېنتلىرى، لىتىي، ئەينەكنى ئىشلە-تىدىغان تومۇرسىمان كۇۋارتس	4
7	مايلىق سلانېتس، كو-بالت، سىمونتقا ئارىلاش-تۇرىدىغان سېرىق توپا، مارىل	4
8	مىس، تېللۇر، بور، شور، سىمونتقا ئارىلاش-تۇرىدىغان سلانېتس	5
9	مانگان، تانتال	2
10	نىئوبىي، خىشقا ئىشلە-تىدىغان سېغىز توپا	2

1998 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، شىنجاڭنىڭ بارلىق قېزىلما بايلىقلىرىنىڭ ئومۇمىي يوشۇرۇن قىمـ-مىتى 5 تريليون 294 مىليارد 200 مىليون يۈەن بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە 45 خىل ئاساسلىق قېزىلما بايلىقنىڭ يوشۇرۇن قىممىتى 5 تريليون 157 مىليارد 200 مىليون يۈەن (يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى ئىگە بولغان زاپاس مىقدارىنىڭ 1990 ـ يىلدىكى ئۆزگەرمـ-گەن باھاسى) بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەرقايسى ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلار ئىچىدە 6 ـ ئورۇندا تۇرىدۇ. 1998 ـ يىلى شىنجاڭدا ھەرخىل كانچىلىق كارخانىلـ-رىدىن 3215 ى بار (نېفىت، تەبىئىي گاز كان ـ كارخانىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ) بولۇپ، قېزىلـ-دىغان ھەرخىل قېزىلما بايلىقلارنىڭ تۈرى 95 خىلغا (نېفىت، تەبىئىي گازنى ئۆز ئىچىگە ئالمىدۇ)، ئىشـ-لەپ چىقىرىلغان ھەرخىل رۇدا خام ئەشيالىرى 84 مىليون 697 مىڭ 600 تونىغا، مەھسۇلات قىممىتى 20 مىليارد 65 مىليون 751 مىڭ 500 يۈەنگە يېتىپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ـــ 75 مىليارد 800 مىليون 570 مىڭ يۈەننىڭ 26.47% نى ئىگىلەپ، پۈتۈن رايوننىڭ كان قازىمچىلىقى كەسپى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىقتـ-سادىي تەرەققىياتىدىكى تۈۋرۈك كەسپىگە ئايلىنىپ قال-دى. ئەمما ئاساسى ئاجىز بولغاچقا، قېزىلما بايلىقلارنى پىششىقلاپ ئىشلەش كەسپىنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بول-ماقتا.

نېفىت، تەبىئىي گاز شىنجاڭدا چۆكۈندە جىنسلاردىن شەكىللەنگەن ئويمانلىقلاردىن 30 نەچچـ-ە بار، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 900 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ.

شىنجاڭدىكى ئوتتۇرا يېڭى ھاياتلىق ئىراسدا شەكىللەنگەن ئاساسلىق ئويمانلىقـ-لارنىڭ كۆرسەتمە جەدۋىلى

ئويمانلىق	كۆلىمى ($10^4 km^2$)	چۆكۈندى جىنسلار قېلىنلىقى (m)	نېفىت ـ گازلار
تارىم	56.0	17000	25 نېفىت ـ گازلىق
جۇڭغار	13	>10000	>24 نېفىت ـ گازلىق
تۇرپان ـ قۇمۇل	4.8	<6000	10 نېفىت ـ گازلىق
بۇرچىن	1	>1000	
قويۇقسار	0.35	<1800	
چۆچەك	0.75	<2500	
قوشتولغاي	0.69	3300	
جىلك	0.71	2000	ئاسفالت
غۇلجا	1.35	2000~4000	ئاسفالت
تېكەس	0.61	<2000	
يۇلتۇز	0.6	2000	
قاراشەھەر	1.07	2420	3 نېفىتلىك
كۇمۇش	0.37	<2000	
سەنتاڭخۇ	2.0	42000	1 نېفىتلىك
باركۆل	0.4	<3000	
يامانسۇ	0.14		
قۇمكۆل	2.0	<5500	

شىنجاڭنىڭ نېفىت، تەبىئىي گاز بايلىقلىرى ئاسـ-ەن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن چارلانغان ۋە بايقالغان. 1998 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر 59 نېفىت ـ گازلىق تېپىلدى، بۇلاردىن ئېنىقلانغان گېئولوگىيىلىك زاپاس جەمئىي 26×10^8 تونىغا،

تەبىئىي گاز 4000×10^8 كۇب مېتىرغا يېتىدۇ. پۈتۈن شىنجاڭدىكى نېفىت ـ گاز بايلىقىنىڭ مىقدارى 300×10^8 تونىنا بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تەبىئىي گاز $8 \sim 10 \times 10^{12}$ كۇب مېتىر. 1990 ـ يىلدىن بۇيان شىنجاڭنىڭ نېفىت ـ گاز زاپاسىنىڭ ئېشىش مىقدارى جۇڭگو قۇرۇقلۇقىدىكى نېفىت ـ گاز زاپاسىنىڭ ئېشىشى بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرۇپ كەلمەكتە. تارىم ئويمانلىقى سىچۇەن، ئوردوس ئويمانلىقلىرىدىن قالسىلا 3 ـ چوڭ گازلىقىغا ئايلاندى. خام نېفىتنىڭ مەھسۇلات مىقدارى زور دەرىجىدە ئېشىپ، ھەر يىلى $160 \times 10^4 \sim 80$ تونىلىق سۈرئەتتە ئاشماقتا. 1998ـ يىلى خام نېفىت ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى 1782×10^4 تونىغا يەتتى. شىنجاڭ كەلگۈسىدە جۇڭگو- نىڭ نېفىت ـ تەبىئىي گاز ساناقتى تەرەققىياتىدىكى ئورۇنباسار رايون بولۇپ قالىدۇ.

جۇڭغار نېفىت ـ گازلىق ئويمان- لىقى شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان. جۇڭگونىڭ چوڭ تىپتىكى نېفىت ـ گازلىق ئويمانلىق- لىرىنىڭ بىرى بولۇپ، كۆلىمى 130 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. قوش قەۋەت قۇرۇلمىلىق ئاساسقا يەنى كېمبرىي دەۋرىدىن ئىلگىرىكى تولۇق مېتامور- فىزملىق ئاساس بىلەن ئوردوۋىك سىستېمىسى ـــ ئاستىنقى تاشكۆمۈر سىرىيىسىنىڭ يۇزەكى مېتامور- فىزملىق ئاساسىغا ئىگە. تاشكۆمۈر سىستېمىسى ـــ تۆتىنچى سىستېما ئارىسىدىكى چۆكۈندىلىرى تولۇق، تارقىلىشى كەڭ، قېلىنلىق دەرىجىسى زور. كۆپ قې- تىملىق تۈزۈلمە ھەرىكىتىنى باشتىن كەچۈرۈپ، ئوي- مانلىقتا ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل ۋە چۆكۈندىلىرى كۆپ ئايلانمىلىق يەر شەكلىنى ھاسىل قىلغان. مەلۇم بولغان نېفىت ھاسىل قىلغۇچى جىنس سىستېمىلىرىدىن پېرم سىستېمىسى، ترىئاس سىستېمىسى، ئوتتۇرا ـ تۆۋەن يۇرا دەۋرى ۋە ئاستىنقى 3 ـ سىستېمىلار بار. قىسمەن رايونلاردىكى ئۈستۈنكى تاشكۆمۈر سىرىيىسىدىكى ھاك جىنسلىرىنىڭ نېفىت ھاسىل قىلىش خۇسۇسىيىتىمۇ بىر قەدەر ياخشى. ئويمانلىقتا 8 مىليارد تونىنا نېفىت ئېكۇۋالېنتلىق نېفىت ـ گاز بايلىقى بار. 1955 ـ يىلى ئويمانلىقنىڭ غەربىي شىمالىي گىرۋىكىدىكى قارا- ماي 1 ـ قۇدۇقىنىڭ ترىئاس سىستېمىسىدىن تونجى قېتىم ساناقت نېفىت گازى ئېلىندى، بۇ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى 1ـ چوڭ نېفىتلىك ـــ قاراماي نېفىتلىكىدۇر. شۇنىڭدىن كېيىن، ئويمان- لىقنىڭ غەربىي شىمالىي گىرۋىكىدىن ۋە جەنۇبىي، شەرقىي قىسىملىرىدىن ۋە ئوتتۇرا قىسمىدىكى تاشكۆ- مۈر سىستېمىسى، پېرم سىستېمىسى، ترىئاس سىستې- مىسى، يۇرا سىستېمىسى ۋە 3 ـ سىستېمىلاردىن كۆپ تىپلىق نېفىت ـ گازلىقلىرىدىن جەمئىي 24 ى تېپىل- ىپ، 1 مىليارد 700 مىليون تونىنا نېفىت ئېكۇۋۇا- لېنتلىق گېئولوگىيىلىك زاپاس قولغا كەلتۈرۈلدى.

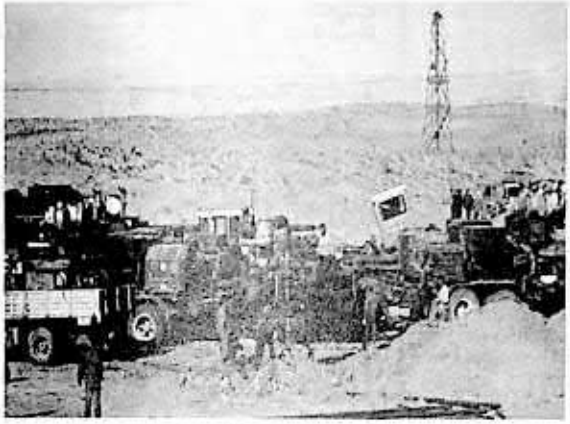

قاراماي نېفىت ـ گاز رايونى

1998 ـ يىلى ئىشلەپچىقىرىلغان نېفىت 8 مىليون 700 مىڭ تونىنا، تەبىئىي گاز 1 مىليارد 300 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، مەملىكەت بويىچە 4 ـ ئورۇنغا ئۆتتى. جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ نېفىت ـ گاز ئىستىقبالى ئىنتا- يىن زور.

قاراماي نېفىت ـ گاز رايونى جۇڭغار ئوي- مانلىقىنىڭ غەربىي شىمالىي ياقىسىغا جايلاشقان، كۆ- لىمى تەخمىنەن 20 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇ گېرتسىن ھەرىكىتىنىڭ ئوتتۇرا ـ كېيىنكى مەز- گىللىرىدە ھاسىل بولغان، كۆپلىگەن ئۈستىگە شۇڭغە- غان يېرىلمىلاردىن تەركىب تاپقان چوڭ تىپتىكى ئۈس- تىگە شۇڭغىغان بەلۋاغ (زونا)، ئۇنىڭ تاشكۆمۈر دەۋرىدىن بۇيانقى يەر قاتلاملىرى مۇكەممەل يېتىلگەن بولۇپ، ئاساسلىق نېفىت مەنبەلىك جىنسلىرى پېرم، ترىئاس، يۇرا سىستېمىلىرىدىن ئىبارەت. كۆپ دەۋ- رىلىك نېفىت ھاسىل قىلىش قۇرۇلمىسىغا ئىگە بو- لۇپ، ئەۋزەل نېفىت پەيدا بولۇش شەرت ـ شارائىتىغا ئىگە. 1955 ـ يىلى قاراماي چوڭ نېفىتلىكى تېپىل- دى، بۇنىڭغا ئۇلاپلا ئارقا ـ ئارقىدىن بىر قانچە نېفىت ـ گاز تەركىبلىك بۇلەكلەر تېپىلدى. 1958 ـ يىلى يەنە ئاقبۇلاق، ئۇرقۇ، قىزىلتاغ ئاغزى قاتارلىق

ئۇچ نېفتلىك تېپىلدى. 1976 ـ يىلى خام نېفتنىڭ مەھسۇلات مىقدارى 2 مىليون 974 مىڭ توننىغا يەتتى. كېيىن يەنە شياۋجيي نېفتلىكى تېپىلىپ، 1981 ـ يىلىغىچە چېپەيزە، قاراماي، ئۇرقۇدىن تارتىپ شياۋزىجىگچە بولغان يايىسمان يېرىلىش بەلۋېغى (زونا) نىڭ نېفت ھاسىل بولۇش ئالاھىدىلىكى ئاساسىي جەھەتتىن ئېنىقلىنىپ، كۆلىمى 5000 كۋادرات كىلومېتىرغا يەتتى. 1992 ـ يىلى شىمالىي ماناس نېفتلىكى، 1995 ـ يىلى يەنە شاۋگەي نېفتلىكى تېپىلدى. بۇ رايونلاردا تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان نېفت زاپىسى جەمئىي 1 مىليارد توننا نېفت ئىكۋىۋالېنتىغا، 1998 ـ يىلى ئىشلەپچىقىرىلغان نېفت تەخمىنەن 6 مىليون توننىغا يەتتى. نېفت بايلىقىنىڭ كەلگۈسى يوشۇرۇن كۈچى يەنىلا ناھايىتى زور.

شەرقىي جۇڭغار نېفىت ـ گازلىق رايونى شىمالدا تامچا بۇلاقتىن تارتىپ جەنۇبتا ئۇرۇمچىنىڭ شەرقىدىن مۇرىغىچە سوزۇلغانلۇپ، كۆلىمى تەخمىنەن 24 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. 1983 ـ يىلى كۆيۈك تاغ تۈزۈلمىسىدە تۇنجى بولۇپ سانائەت نېفىت گازى قېزىۋېلىندى، كېيىن يەنە جەنۇبي كۆيۈك تاغ نېفتلىكى، شىمالىي سەنتەي نېفتلىكى، سەنتەي نېفتلىكى ماجۇاڭ گازلىقى، گەنجىزى نېفتلىكلىرى تېپىلدى. 1997 ـ يىلى ۋۇسەيۋەندە تاشكۆمۈر سىستېمىسىغا تەۋەللۇق يانار تاغ جىنسلىرىدىن گازلىق بايقالدى، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە قۇملۇق نىڭ جەنۇبي (شانەن) نېفتلىكى تېپىلدى. يۇقىرىقى نېفىت ـ گازلىقلارنىڭ نېفىت چىقىدىغان قاتلاملىرى ئاساسەن پېرم، تىرياس ۋە تاشكۆمۈر سىستېمىلىرىدىن ئىبارەت. ئۇلاردىن ئېرىشكەن گېئولوگىيىلىك زاپاس جەمئىي 121 مىليون توننا. 1989 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ئىشلەپچىقىرىلغان خام نېفىت مەھسۇلاتى 865 مىڭ توننىغا يەتتى. بۇ رايوننىڭ نېفىت ئىستىقبالى بىر قەدەر ياخشى، تېخىمۇ كۆپ نېفىت ـ گازلىقلارنىڭ تېپىلىشىدىن ئۈمىد بار. جۇڭغارنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدىكى نېفىت ـ گازلىق رايونى شەرقتە ئۇرۇمچىدىن باشلىنىپ، غەربتە شىخونىڭ جەنۇبىغىچە بارىدۇ. كۆلىمى 2300 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ رايوندا شەكىللەنگەن 3 ـــ 4 رەت سەل شەرقتە قىيىپاش پۇرىملەر نېفىت ـ گازلارنىڭ يىغىلىشى ئۈچۈن ئوبدان سورۇن ھازىرلىغان. 1936 ـ يىلى قېزىلغان 1 ـ قۇدۇقتىن 200 نەچچە مېتىر چوڭقۇرلۇقتىنلا كۆنىگە ئون نەچچە توننا نېفىت ئېلىنغان. نېفىت ساقلانغان يەر قاتلىمى 3 ـ سىستېمىنىڭ ئوتتۇرا، يېڭى دەۋرىگە تەۋەللۇق قۇمتاش قاتلىمى. 1989 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر جەمئىي 149 قۇدۇق قېزىلىپ، پۈتۈن نېفتلىكتە جەمئىي 363 مىڭ توننا نېفىت ئىشلەپچىقىرىلغان. 1996 ـ يىلى 8 ـ ئايدا قۇتۇبى تۈزۈلمىسى (سىتىروكتۇرا) دىكى قۇتۇبى 2 ـ نومۇرلۇق قۇدۇقنىڭ ئاستىنقى 3 ـ سىستېمىسىدىن يۇقىرى مەھسۇلاتلىق تەبىئىي گاز قېزىۋېلىنىپ، گېئولوگىيىلىك راپىسى 34 مىليارد 889 مىليون كۇب مېتىر بولغان قۇتۇبى گازلىقى تېپىلدى. بۇ رايوندا چوڭ تېپىتكى دۇم پۇرۇلمە تۈزۈلمىسىدىن نەچچە ئونى يېتىلگەن، شۇڭا بۇ رايوننىڭ نېفىت ھاسىل بولۇش شارائىتى ياخشى بولۇپ، نېفىت ـ گاز چارلايدىغان مۇھىم رايونلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. جۇڭغارنىڭ كىندىك قىسمىدىكى نېفىت ـ گاز رايونى موسۇەن ـــ بەيجاخەينىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى كۆتۈرۈلمە بەلۋاغنى ۋە ئۇنىڭ جەنۇبىي تەرەپلىرىنى، فۇكاڭ ـــ كۆيتۇننىڭ شىمالىدىكى كۆلىمى تەخمىنەن 20 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان رايونلارنى كۆرسىتىدۇ. 1964 ـ يىلدىن بۇيان پېنسەن (ئويىماقلىق پارامېتىرى) 1 ـ ، 2 ـ نومۇرلۇق قۇدۇقلار، موسۇەن 1 ـ ، 2 ـ نومۇرلۇق قۇدۇقلار بۇرغىلىنىپ، قۇدۇقلاردىن ياخشى نېفىت ـ گاز ئالامەتلىرى كۆرۈلگەن. 1991 ـ يىلى 5 ـ ئايدا سەينەندىكى قىسمەن كۆتۈرۈلمىلەردە سەي 2 ـ قۇدۇقى بۇرغىلىنىپ، يۇرا سىستېمىسىدىن سانائەت نېفىت ـ گازى چىقىپ سەينەن نېفتلىكى تېپىلدى، ئۇنىڭ نېفىت ـ گاز كۆلىمى 2.57 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، 62 مىليون 520 مىڭ توننا گېئولوگىيىلىك زاپاس قولغا كەلتۈرۈلدى، ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەندىن كېيىن يىلىغا مەھسۇلاتى 1 مىليون توننىدىن ئېشىپ كەتتى. 1998 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، شىمالىي موسۇەن كۆتۈرۈلمىسىگە قويۇلغان شىمالىي موسۇەن 2 ـ قۇدۇقنىڭ يۇرا سىستېمىسىدىن سانائەت نېفىت گازى چىقتى. جۇڭغار لۇلياڭ نېفىت ـ گازلىق رايونى ئۇچ بۇلاق كۆتۈرۈلمىسى ھەم ئۇنىڭ جەنۇبىدىكى يانتۇلۇق رايونىغا جايلاشقان، كۆلىمى تەخمىنەن 13 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. 1992 ـ يىلى غەربىي شىخەنزە

شەرقىي جۇڭغار نېفتلىك شىركىتى

تۈزۈلمىسىدە لايىھىلەنگەن غەربىي شىخەنزە 1 ـ نومۇرلۇق قۇدۇقنىڭ تاشكۆمۈر سىستېمىسىدىن سانائەت، نېفىت گازى ئېلىنىپ، غەربىي شىخەنزە نېفتلىكى تېپىلىدى، ھەمدە 98 مىليون 820 مىڭ تونناغا گېئولوگىيىلىك زاپاس ئېنىقلاندى. 1996 ـ يىلى جەنۇبىي شىخەنزە 4 ـ قۇدۇقنىڭ يۇرا سىستېمىسىدىن سانائەت نېفىت گازى ئېقىنى چىقىپ، جەنۇبىي شىخەنزە نېفتلىكى تېپىلدى. ئۇنىڭ گېئولوگىيىلىك زاپىسىدىن 36 مىليون 500 مىڭ تونىنا نېفىت، 4 مىليارد 970 مىليون كۇب مېتىر تەبىئىي گاز ئېنىقلاندى. ئارقىدىنلا يەنە شايەن نېفتلىكى، مادۇڭ (شەرقى ماناس) نېفتلىكلىرى تېپىلدى. بۇ رايونلارنىڭ نېفىت ـ گاز جەھەتتە ئىستىقبالى پارلاق، بايلىق يوشۇرۇن كۆچى زور.

تۇرپان ـ قۇمۇل ئويمانلىقىدىكى نېفىت ـ گاز بايلىقى شىنجاڭنىڭ شەرقىگە جايلاشقان بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى 53 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر. مۇلچەرلەنگەن نېفىت ـ گاز بايلىقى ئىچىدە 1 مىليارد 600 مىليون تونىنا نېفىت، 365 مىليارد كۇب مېتىر تەبىئىي گاز بار. بۇ ئويمانلىق كېيىنكى قەدىمكى ھايات ـ لىق ئېراسى كراتون ئويمانلىقىغا ئوخشاپ كېتىدىغان يەرلەردىن باشلاپ يېتىلگەن بولۇپ، ئۇستى ئوتتۇرا يېڭى ھايات ئېراسىنىڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق تاغ ئارىسى چۆكۈندى ئويمانلىقى، ئاساسەن كېيىنكى تاشكۆمۈر، كېيىنكى پېرم، دەسلەپكى يۇرا ئېپوخاسى يەر قاتلاملىرىدىن تارتىپ 4 ـ سىستېمىنىڭ چۆكۈندىلىرىغىچە تىنغان قاتلاملاردۇر. ئۇنىڭ قېلىنلىقى 7000 ~ 9000 مېتىرغا يېتىدۇ. ئويمانلىقتا چوڭ ئۇچ يوروش نېفىت ـ گاز بىرىكمە ئۆۋىسى شەكىللەنگەن: ئۇستۇنكى قىسمى يۇرا سىستېمىسىغا تەئەللۇق كۆمۈرلۈك يەر قاتلىمى ئاساس قىلىنغان كۆمۈردىن ھاسىل بولغان كاربون بىرىكمىسى؛ ئوتتۇرا قىسمى پېرم سىستېمىسىغا تەئەللۇق كۆل فالتىسىلىك گىل تاشلارنى ئاساس قىلغان قويۇق نېفىت بىرىكمە ئۆۋىسى؛ تۆۋەنكى قىسمى تاشكۆمۈر سىستېمىسىغا تەئەللۇق دېڭىز فاتىسىلىك ھاك تاش بىرىكمە ئۆۋىسى. ئاساسەن ئۇچ چوڭ چۆكۈندى ئولتۇرۇشمىسى يېتىلگەن بولۇپ، ئۇلار: تەيبىي (شىمالىي تەمەخادا) ئولتۇرۇشمىسى، توخسۇن ئولتۇرۇشمىسى ۋە قۇمۇل ئولتۇرۇشمىلىرىدىن ئىبارەت. بۇ ئويمانلىقتا نېفىت چارلاش خىزمىتى 20 ـ ئەسرنىڭ 50 ـ يىللىرىدىن باشلىنىپ، 1958 ـ يىلى سىگگىم ئىغىزى نېفتلىكى تونجى بولۇپ بايقالغان. 1983 ـ يىلى چارلاش خىزمىتى يېڭىۋاشتىن قانات يايدۇرۇلدى ھەمدە 1989 ـ يىلى پېچان نېفتلىكى بايقالدى. 1998 ـ يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، يۇرا، بور، 3 ـ سىستېما ۋە ترىئاس سىستېمىلىرى قاتارلىق تۆت يوروش نېفىت قاتلىمىدىن سانائەت نېفىت ـ گاز ئېقىمى قولغا كېلىپ، پېچان، يۇشېن، شەنلې، خۇڭتەي، خۇگلېيەن، لۇكچۇن قاتارلىق ئالتە نېفىت ـ گاز يىغىلىش بەلۋېغى تېپىلدى. پېچان، چېۋلىك قاتارلىق ئون نەچچە نېفىت ـ گازلىق ئېنىقلاندى، جەمئىي 290 مىليون تونىنا نېفىت ـ گاز (ئىكۋىۋالېنتلىق) زاپىسى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى، يىلىغا 3 مىليون 400 مىڭ تونىنا خام نېفىت ئىشلەپچىقىرالايدىغان زاۋۇت قۇرۇلدى. بۇ ئويمانلىقنىڭ نېفىت ـ گاز بايلىقى بىر قەدەر مول، يوشۇرۇن كۆچى يەنىلا ناھايىتى زور. تەيبىي (شىمالىي تەمەخادا) ئولتۇرۇشما نېفىت ـ گاز رايونى تۇرپان ـ قۇمۇل ئويمانلىقنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان، ئۇنىڭ كۆلىمى 14800 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. تەيبىي (شىمالىي تەمەخادا) ئولتۇرۇشمىسى تۇرپان ـ قۇمۇل ئويمانلىقنىڭ پېرم، ترىئاس سىستېمىلىرىدىكى نېفىت ـ گاز بار يەر قاتلىمى بىلەن يۇرا،

بور سىستېمىلىرىدىكى نېفىت ـ گاز بار يەر قاتلاملىرى. نىڭ ئورنىنى بېسىش ئاساسىدا يېتىلگەن چۆكۈندە ئول. تۇرۇشما، شۇنداقلا بۇ ئويمانلىقتىكى بايلىقى ئەڭ مول بولغان نېفىت ھاسىل قىلغۇچى ئولتۇرۇشمىدۇر. بۇ ئولتۇرۇشمىدا ئاساسەن چيۇلىنىڭ توزۇلمە بەلۋېغى ، ۋېنجىسالىق توزۇلمە بەلۋېغى، شەنلي توزۇلمە بەلۋېغى قاتارلىق 14 ئىككىنچى دەرىجىلىك توزۇلمە بەلۋېغى يېتىلگەن. بۇنىڭ ئىچىدىكى چيۇلىنىڭ توزۇلمە بەلۋېغى بىلەن ۋېنجىسالىق توزۇلمە بەلۋېغى ئولتۇرۇشما ئىچىدىكى ئاساسلىق نېفىت ـ گاز توپلاشقان بەلۋاغلار بولۇپ، 1958 ـ يىلى ئەڭ ئاۋۋال سىگىسم ئېغىزى نېفىتلىكى تېپىلغان. 1989 ـ يىلى بۇ ئولتۇرۇشمىدا تەيىەن 1 ـ قۇدۇقى لايىھىلىنىپ، يۇرا سىستېمىسى يەر قاتلىمىدىن سانائەت نېفىت ـ گازى ئېلىندى، ئۇنىڭ كۇندىلىك نېفىت چىقىش مىقتارى 27 تونىغا يەتتى. ئارقىدىنلا زور كۆلەملىك چارلاش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، پىچان، چيۇلىنىڭ، ۋېنمى، باقى، تۈيۈق قاتارلىق نېفتلىكلەر تېپىلدى ۋە زاپاسى ئېنىقلاندى. ئولتۇرۇشمىنىڭ جەنۇبي قىسمىدىكى تۈيۈق نېفتلىكىنىڭ نېفتى ترىئاس سىستېمىسىغا تەئەللۇق قويۇق نېفىت بولغاندىن سىرت، باشقا نېفتلىكلەردىكى نىشانلانغان قاتلاملارنىڭ ھەممىسى يۇرا سىستېمىسىنىڭ سەنجەنغاق (ئۇچ ئېغىز ئۇي) گۇرۇپپىسىنى ئاساسلىق نېفىت قاتلىمى قىلغان، نېفىت مەنبەسى ئوتتۇرا ـ تۆۋەنكى يۇرا سىستېمىسىنىڭ شۇيشگۇ توپىنىڭ كۆمۈر سىستېمىسىدىكى مەنبە جىنىستىن كەلگەن بولۇپ، نېفىتى يېنىك، مايي سۈپىتى ياخشى. نۆۋەتتە 200 مىليون تونىنا نېفىت ئېكۇئۋالېنت گېئولوگىيىلىك زاپاس ئېنىقلاندى. 1998ـ يىلى تۈيۈق نېفتلىكىدىن 3 مىليون 200 مىڭ تونىنا نېفىت ئېلىندى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ بۇ ئويمانلىقتىكى ئاساسلىق نېفىت ئىشلەپچىقىرىدىغان رايون بولۇپ قالدى.

تارىم نېفىت ـ گازلىق ئويماندىكى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان، كۆلىمى 560 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، جۇڭگودىكى ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقى. بۇ ئويمانلىق جىنىدەن سىستېمىسىدىن ئىلگىرىكى، كرىستاللانغان مېتامورفىزملىق ئۇلغا ئىگە، قەدىمكى ھايات ئېراسىغا تەئەللۇق كراتون ئويمانلىقىدا كەڭ ھەم تولۇق بولغان قەدىمكى ھايات ئېراسى يەر قاتلاملىرى يېتىلگەن، ئوتتۇرا يېڭى ھايات ئېراسى ئالدىنقى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقلىرى تەرەققىي قىلغان باسقۇچقا كىرىدۇ، بۇ مەزگىلدە ناھايىتى قېلىن بولغان ئوتتۇرا يېڭى ھايات ئېراسى يەر قاتلاملىرى تىنغان. ئويمانلىقى رايونلۇق توزۇلمە ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، تۆت چوڭ رايون، 18 توزۇلمە بۆلىكىگە ئايرىشقا بولىدۇ. ئويمانلىقتا قەدىمكى ھايات، ئوتتۇرا ھايات ۋە يېڭى ھايات ئېرا تېمى مايي ھاسىل قىلغۇچى جىنسلىرى يېتىلگەن بولۇپ، مايي ھاسىل قىلغۇچى جىنسلارنىڭ قېلىنلىقى 2000 ~ 3000 مېتىرچە كېلىدۇ، ئۇلاردىكى نېفىت ـ گاز بايلىقى ئىنتايىن مول. تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ھېسابلانغان نېفىت ـ گاز بايلىقىنىڭ مىقدارى 20 مىليارد تونىنا نېفىت ئىكۇئۋالېنتىغا يېتىپ، مەملىكىتىمىز نېفىت ـ گاز ئومۇمىي مىقدارىنىڭ تەخمىنەن 1/5 نى ئىگىلەيدۇ. 1952 ـ يىلى نېفىت ـ گاز تەكشۈرۈش باشلانغاندىن بۇيان، بولۇپمۇ 1984 ـ يىلى تارىمنىڭ شىمالىدىكى شاسەن 2 ـ قۇدۇقى (شايا 2 ـ قۇدۇقى) نىڭ قەدىمكى ھايات ئېرا تېمى دېڭىز فاتسىيىسىدە غايەت زور بۇسۇش بولغاندىن كېيىن، گېئولوگىيىلىك قېزىلما بايلىق ۋە نېفىت تارماقلىرى بۇ ئويمانلىقتا مەسىلىسز زور كۆلەملىك نېفىت بىرلەشمە جېڭى ئېلىپ بېرىپ، 8 يەر قاتلىمى سىستېمىسىدىن 25 نېفىت ـ گازلىق تاپتى. بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ تىپتىكى نېفىت ـ گازلىقتىن 11 ى بار. ئېنىقلانغان گېئولوگىيىلىك زاپاس 900 مىليون تونىنا نېفىت ئېكۇئۋالېنت بولۇپ، تەخمىنەن 400 مىليون تونىنا نېفىتنى، 500 مىليارد كۇب مېتىر تەبئىي گازنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئويمانلىق جۇڭگودىكى 3 ـ چوڭ تەبئىي گاز رايونى بولۇپ قالدى. 1998 ـ يىلى خام نېفىت مەھسۇلاتى 4 مىليون 575 مىڭ تونىنغا، تەبئىي گاز 1 مىليارد كۇب مېتىرغا يەتتى. بۇ ئويمانلىقنىڭ چارلاپ تەكشۈرۈلۈش دەرىجىسى يەنىلا ناھايىتى تۆۋەن، نېفىت ـ گازنىڭ بايقىلىش نىسبىتى پەقەتلا % 5 نى ئىگىلەيدۇ. بۇ جاي ھازىر نېفىت ـ گازنى تەكشۈرۈشنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا تۇرماقتا، كۇچار، شىمالي تارىم، ئوتتۇرا تارىم، مارالۋېشى ـ مەكىت، كۇكيار قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن نېفىت ـ گازلىق رايونىنىڭ يوشۇرۇن كۇچى ناھايىتى زور.

كۇچار نېفىت ـ گازلىق رايونى تارىم ئويماندىكى شىمالىغا جايلاشقان، كۆلىمى 30 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ قەدىمكى ھايات ئېراسىنىڭ كراتون ئويمانلىقى يەر قاتلىمى ئاساسىدا يېتىلگەن، ئوتتۇرا يېڭى ھايات ئېراسىغا تەئەللۇق ئالدىنقى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقىدۇر. رايون ئىچىدە قەدىمكى ھايات ئېـ

راسى يەر قاتلىمىنىڭ قىسمەن قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان، ئوتتۇرا يېڭى ھايات ئېراسى يەر قاتلاملىرىنىڭ يېتىلىشى تولۇق، تارقىلىشى كەڭ بولۇپ، يەر قاتلىمى ناھايىتى قېلىن. رايون دائىرىسىدىكى تۆزۈلمە شىمالي قىسىم ئۆستىگە چۈشكەن يەلۋاغ، ئوتتۇرا قىسمى ئۆزۈك - پۈرمە يەلۋېغى ۋە جەنۇبي قىسمى يانتۇ يەلۋاغلارغا بۆلۈنىدۇ. قىسمەن تۆزۈلمىلەر ئىنتايىن تەرەققىي قىلغان بولۇپ، جەمئىي 60 نەچچە دۇم پۈرمە، ئۆزۈك دۇم پۈرمە قاتارلىق تۆزۈلمىلەر بار. بۇ رايون ئىچىدىكى ئاساسلىق نېفىت مەنبەلىك جىنسلار يۈرا، تىرئاس ۋە ئاز بىر قىسىم تاشكۆمۈر سىستېمىلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، نېفىت - گاز بايلىقى مىقدارى 1 ~ 1.2 مىلياردە تونىغىچە بارىدۇ. سابىق نېفىت مىنىستىرلىقى 1958 - يىلى 10 - ئايدا ئالدى بىلەن ئۆچكىلىك تۆزۈلمىسىدە قازغان كې 1 - قۇدۇقنىڭ يۈرا سىستېمىسى قۇمتېشىدىن سانائەت نېفىت - گازى چىقتى. ئۇنىڭدىن كۈنىگە 58 تونا نېفىت ئېلىندى. 1995 - يىلى جۇڭگو نېفىت - تەبىئىي گاز باش شىركىتى داۋەنجى يېڭى سېرىيىسى گازلىقىنى تاپتى. 1998 - يىلى يەنە قارا 2 - چوڭ گازلىقنى تاپتى، شۇنىڭدىن كېيىن يەنە جەنۇبي ئۆچكىلىك گازلىقى، شىمالي داۋەنجى گازلىقى قاتارلىق گازلىقلارنى تاپتى. شۇنىڭ بىلەن كۆچار ئولتۇرۇشمىسىدىكى تەبىئىي گازلارنىڭ گېئولوگىيىلىك زاپاسى 200 نەچچە مىلياردە كۈب مېتىرغا يەتتى. بۇ رايوننىڭ نېفىت - گاز بايلىقى مول، نېفىت ھاسىل قىلىش شارائىتى ياخشى بولغاچقا، تېخىمۇ كۆپ نېفىت - گازلىقلار تېپىلغۇسى.

شىمالي تارىم نېفىت - گاز رايونى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان، غەربتە قارا يۇلغۇندىن باشلىنىپ شەرقتە كورلىغىچە، جەنۇبتا تارىم دەريا سىدىن باشلىنىپ شىمالدا كورلا - ئاقسۇ تاشيولىغىچە بولۇپ، كۆلىمى تەخمىنەن 30 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، تۆزۈلمە بۆلىكى شايار كۆتۈرۈلمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ رايوندا 1984 - يىلى 9 - ئايدا ياقىلا تۆزۈلمىسىگە لايىھىلەنگەن شايار 2 - قۇدۇقى (شاسەن 2 - قۇدۇقى) نىڭ 5391.18 مېتىر چوڭقۇرلۇقتىكى ئوردوۋىك سىستېمىسى دولومىت جىنسىدىن يۇقىرى مەھسۇلاتلىق نېفىت - گاز ئېقىمى تېپىلدى، دەسلىپىدە ئۇنىڭدىن كۈنىگە 1000 كۈب مېتىر نېفىت، 2 مىليون كۈب مېتىر تەبىئىي گاز ئېلىنىپ، جۇڭگونىڭ قەدىمكى ھاياتلىق ئېراسى دېڭىز فاتسىيىلىك نېفىت - گازلىقلىرى بويىچە تۇنجى زور بۇسۇش ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. 1985 - يىلدىن بۇيان، شىمالي تارىمدا مەسلىسز كۆلەملىك نېفىت - گاز تەكشۈرۈش - ئېچىش بىرلەشمە جېڭى قانات يايدۇرۇلدى. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بۇ رايوندىكى سەككىز قاتلام سىستېمىسىدىن 19 نېفىت - گازلىق (ئۇۋۇسى) تېپىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا تىپتىكى نېفىت - گازلىقتىن بەشى، 100 مىليون تونىدا دەرىجىلىك چوڭ نېفىتلىكتىن بىرى — تارىم دەريا سى نېفىتلىكى بار. نۇۋەتتە تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان زاپاس نېفىت 299 مىليون تونىدا، تەبىئىي گاز 132 مىلياردە 446 مىليون كۈب مېتىر. كونترول قىلىنىدىغان زاپاس: نېفىت 44 مىليون 178 مىڭ تونىدا، تەبىئىي گاز 25 مىلياردە 40 مىليون كۈب مېتىر. جەمئىي 400 مىليون تونىدا نېفىت ئىكۆنۇالېنتى بولدى. 1999 - يىلقى نېفىت - گاز مەھسۇلات مىقدارى: نېفىت 2 مىليون 500 مىڭ تونىدا، تەبىئىي گاز 500 مىليون كۈب مېتىر. بۇ رايوندىكى نېفىت - گاز بايلىقى ئىنتايىن مول.

ئوتتۇرا تارىم نېفىت - گازلىق رايونى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ كىندىكىگە جايلاشقان بولۇپ، كۆلىمى 24 مىڭ 500 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇ تارىم كراتون ئويمانلىقىنىڭ بىر قىسمى، ئوتتۇرا ۋە يېڭى ھايات ئېرالىرى يەر قاتلىمى ئۇنىڭ ئۈستىنى كەڭ كۆلەمدە قاپلىغان. قەدىمكى ھايات ئېرا تېمى تولۇق يېتىلگەن، ئوتتۇرا ۋە يېڭى ھايات ئېرا تېمى يۈرا ۋە بور سىستېمىلىرىدىن باشقا سىستېمىلارنىڭ ھەممىسىدە چۆكۈندى قالدۇرغان. بۇ رايوننىڭ شىمالي ۋە جەنۇبي قىسىملىرى ئولتۇرۇشما رايونلار بولۇپ، ئويمانلىق مەركىزىدىكى كۆتۈرۈلمە رايوننىڭ بىر تەركىبي قىسمىغا ئايلانغان. رايون ئىچىدىكى ئاساسلىق نېفىت ھاسىل قىلغۇچى جىنسلار كېمبرىي - ئوردوۋىك سىستېمىسى ۋە تاشكۆمۈر سىستېمىسىدىن ئىبارەت. نېفىت - گاز بايلىقى مىقدارى 1 ~ 1.2 مىلياردە تونىدا نېفىت ئىكۆنۇالېنتى. 1989 - يىلى 10 - ئايدا ئوتتۇرا تارىم 1 - نومۇرلۇق تۆزۈلمىسىدىكى ئوتتۇرا تارىم 1 - قۇدۇقنىڭ 3586 ~ 3737 مېتىر چوڭقۇرلۇقتىكى ئوردوۋىك سىستېمىسىنىڭ دولومىت جىنسى قاتلىمىدىن يۇقىرى مەھسۇلاتلىق نېفىت - گاز سىناق تەرىقىسىدە ئېلىندى. ئۇنىڭ كۈندىلىك نېفىت مەھسۇلاتى 576 كۈب مېتىر، تەبىئىي گاز 360 مىڭ كۈب مېتىر بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئوتتۇرا تارىم 4 -،

قومۇل سەندۇلىماق ئوستى ئوچۇق كۆمۈر كېنى سەندۇلىماق ئوستى ئوچۇق كۆمۈر كېنى تەمىنلىگەن

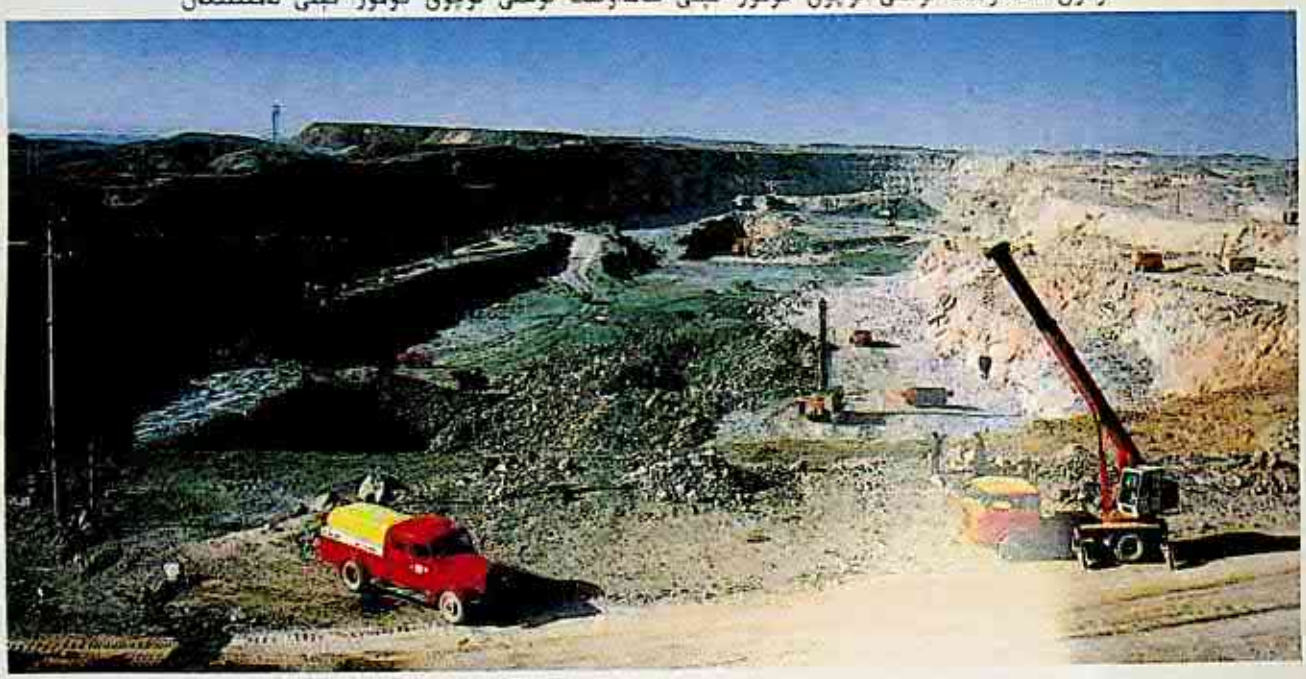

«بايلىقلىرى» رەسىملەر توپلىمىدىن ئېلىندى

تاشى ئالتۇن كېنى شىنجاڭ رەڭلىك مېتال شىركىتى تەمىنلىگەن

سارتوقاي خروم كېنى «شىنجاڭنىڭ بايلىقلىرى» رەسىملەر توپلىمىدىن ئېلىندى

كۆكتوقاي تاز ئۈچرايدىغان مېتاللار كېنى يەن شۈسىن فوتوسى

مىس رودىسى «شىنجاڭنىڭ بايلىقلىرى» رەسىملەر توپلىمىدىن ئېلىندى

382.5 گرام تەبىئىي ئالتۇن «شىنجاڭنىڭ بايلىقلىرى» رەسىملەر توپلىمىدىن ئېلىندى

«خوتەن قاشتىشى مىلۋ بۇت سۈرىتى» تالۋ يەنلىڭ فوتوسى

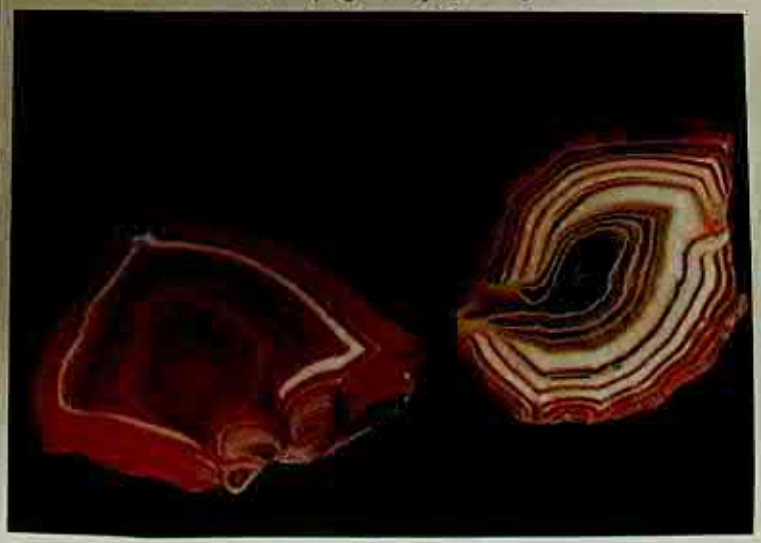

هېقىق «شىنجاڭنىڭ بايلىقلىرى» رەسىملەر توپلىمىدىن ئېلىندى

لوپنۇردا تۇنجى تاتلىق سۇ قۇدۇقى قېزىلدى «تاچقۇچىلار ئىزى» رەسىملەر توپلىمىدىن ئېلىندى

جەرەن قىياف گالۇ فوتوسى

موڭغۇل يابا ئېتى قىياف گالۇ فوتوسى

يابا قوتاز قىياف گالۇ فوتوسى

يابا تۆگە يۈەن گويىاف فوتوسى

تىبەت يەرلىك بۆكىنى قىياق گالۋ فوتوسى

تەڭگە گوللوك يىلىىز
خۇاڭ رىنشىن فوتوسى

تاغ ئۆچكىسى قىياق گالۋ فوتوسى

ئۇلار خۇاڭ رىنشىن فوتوسى

شىنجاڭ سەمەندەرى شىنجاڭ جۇغراپىيە
تەتقىقات ئورنى تەسىلىگەن

چىپار قوش كالپۇك بېلىق
شىنجاڭ جۇغراپىيە تەتقىقات ئورنى تەسىلىگەن

تەڭرىتاغ قار لەيلىسى جاۋ جوئىڭ فوتوسى

تارىم ئويمانلىقىدىكى توغراق ئورمىنى
شيا شوئچياڭ فوتوسى

تەڭرىتېغىدىكى ئورمانزارلىق سۈڭ شىجياڭ فوتوسى

بايىنبۇلاق چۆڭ باغلىقى
شىنجاڭ جۇغراپىيە تەتقىقات ئورنى تەمىنلىگەن

ئىلىدىكى باۋا مېۋە ئورمىنى يەن شۈن فوتوسى

تەڭرىتېغىنىڭ ئىچكىرىسىدىكى چوڭ يايلاق
ژاڭ دېجۈن فوتوسى

توققۇزتارا ياۋا ياڭاق تەبىئىيلىكى قوغدىلىدىغان
رايون ياۋ زوچىڭ فوتوسى

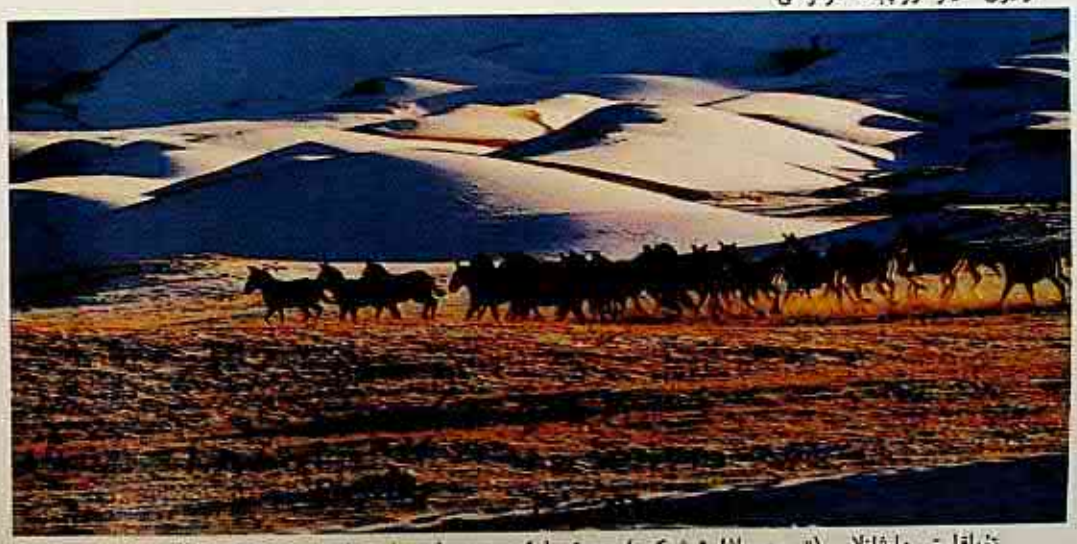

تۈياقلىق ھايۋانلار (تىبەت ياۋا ئېشىكى) تەبىئىيلىكى قوغدىلىدىغان رايون فېڭ گاڭ فوتوسى

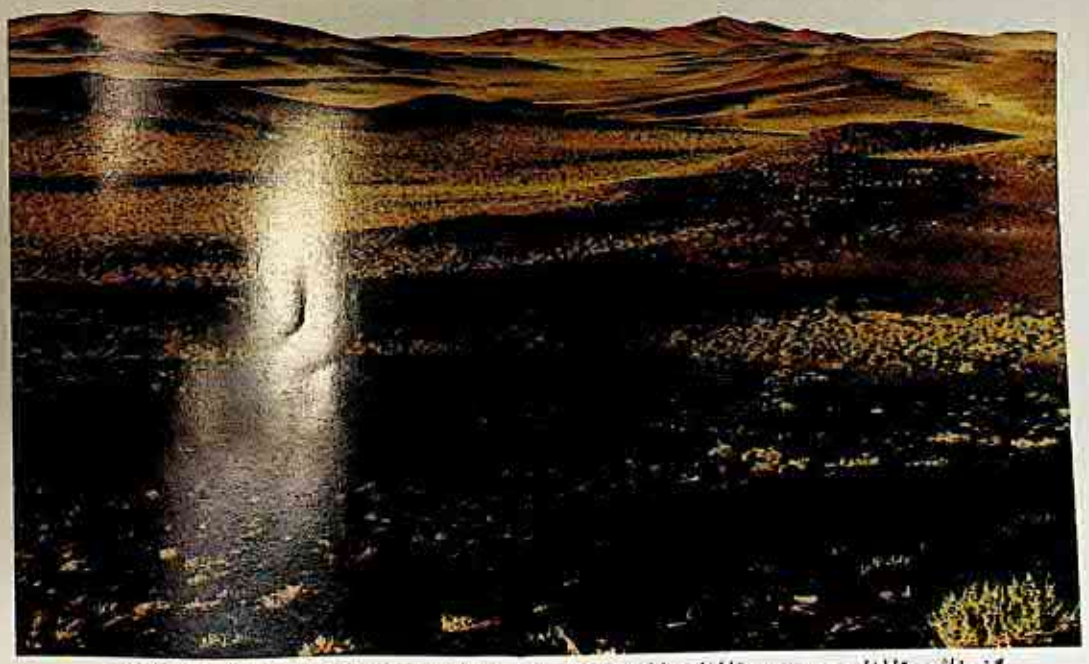

گۈچۈڭ چۆللۈك ، بىرىم چۆللۈك يايلاق تەبىئىيلىكى قوغدىلىدىغان رايون فېڭ گاڭ فوتوسى

تۇرىيان قۇمىنى تىزگىنلەش يولىدىكى يېيىنچا تۇسۇملۇكلەر
بىلەن قۇم - بورانىنى توسۇش يې لىنىكى فوتوسى

شامالدىن مۇداپىئە كۆرۈپ قۇمنى تۇراقلاشتۇرۇپ ، تۇمۇر
يولىنىڭ راۋانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش «شىنجاڭ»
رەسىملەر توپلىمىدىن ئېلىندى

التۇنتاغ تەبىئىيلىكى قوغدىلىدىغان رايون
يافىلىق ناھىيىسى تەسىلىگەن

غەربىي تەڭرىتاغ تەڭرىتاغ شەمشادى تەبىئىيلىكى
قوغدىلىدىغان رايون ما جۇڭيى فوتوسى

ئاق قۇ كۆلى تەبىئىيلىكى قوغدىلىدىغان رايون
شىنجاڭ جۇغرافىيە تەتقىقات ئورنى تەسىلىگەن

ئورۇمچىدە شەھەردىن چىققان پاسكىنا سۇلارنىڭ
بىر تەرەپ قىلىنىشى ئاپتونوم رايونلۇق
مۇھىت ئاسراش ئىدارىسى تەمىنلىگەن

ئورۇمچى شەھەرلىك مۇھىت ئاسراش ئىدارىسى
جالاڭ جوئىلىن فوتوسى

شەھەر ئاتموسفېراسىنى ئۆلچەپ تەكشۈرۈش
جالاڭ جوئىلىن فوتوسى

سۇ سۈپىتىنى ئانالىز قىلىش ئاپتونوم رايونلۇق
مۇھىت ئاسراش ئىدارىسى تەمىنلىگەن

قاراماي شەھىرىدە ساناقتىن چىققان كېرەكسىز سۇلارنىڭ
بىر تەرەپ قىلىنىشى ئاپتونوم رايونلۇق
مۇھىت ئاسراش ئىدارىسى تەمىنلىگەن

ئاپتوموبىللاردىن چىققان گازنى ئۆلچەپ تەكشۈرۈش
ئاپتونوم رايونلۇق مۇھىت
ئاسراش ئىدارىسى تەمىنلىگەن

ئوتتۇرا تارىم 10 ـ، ئوتتۇرا تارىم 6 ـ، ئوتتۇرا تارىم 16 ـ ۋە ئوتتۇرا تارىم 45 ـ قۇدۇقلىرى قاتارلىق نېفت ـ گازلىقلار تېپىلدى. نېفت ـ گاز چىققان قاتلاملار ئوردوۋىك، تاشكۆمۈر سىستېمىلىرىدىن ئىبا- رەت. نۇۋەتتە ئېرىشكەن گېئولوگىيىلىك زاپاس تەخ- مىنەن 150 مىليون توننا نېفت ئىكۋىۋالېنتى. بۇ رايوندا ئۆز تەۋەسىدىن ھاسىل بولغان بايلىقلارمۇ، سىرتتىن كەلگەن بايلىقلارمۇ بار بولۇپ، نېفت ـ گاز ئىستىقبالى ياخشى، نېفت ـ گاز يۇتكىلىپ يىغىلىدى- غان نىشانلىق رايون.

مارالۇبشى ـ مەكىت نېفت رايونى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىغا يەنى مارالۇب- شى كۆتۈرۈلمىسى بىلەن مەكىت يانتۇلۇقى تۇتاشقان رايوننىڭ شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، كۆلىمى تەخمى- نەن 1000 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. 1992 ـ يىلى مەكىت يانتۇلۇقىنىڭ باشتۇ تۈزۈلمىسى مەكىت 3 ـ قۇدۇقى (مەي 3 ـ قۇدۇقى) نىڭ تاشكۆمۈر سىستېمىسىدىن يۇقىرى مەھسۇلاتلىق نېفت ـ گاز ئېقىمى چىقتى، ئۇنىڭ كۈندىلىك تەبىئىي گاز مەھسۇ- لاتى 800 مىڭ كۇب مېتىر، نېفت مەھسۇلاتى 15 كۇب مېتىر بولدى. 1995 ـ يىلى مارالۇبشى كۆتۈرۈل- مىسىدىكى ياسىندى تۈزۈلمىسىگە لايىھىلەنگەن باسەن 1 ـ قۇدۇقى (مارالۇبشى 1 ـ قۇدۇقى) نىڭ تاشكۆمۈر سىستېمىسىدىن سانائەت نېفت ـ گازى چىقىپ، دەس- لەپكى كۈندىلىك نېفت مەھسۇلاتى 61 كۇب مېتىرغا يەتتى. بۇ ئىككى نېفت ـ گازلىقنى تەكشۈرۈپ باھا- لاش ئارقىلىق گېئولوگىيىلىك زاپاس قولغا كەلتۈرۈل- دى. باشتو نېفت ـ گازلىقى: 2 مىليون 178 مىڭ توننا نېفت زاپىسى ئېنىقلاندى، 529 مىڭ توننا زاپاس كونترول قىلىندى؛ 1 مىليارد 670 مىليون كۇب مېتىر تەبىئىي گاز زاپىسى ئېنىقلاندى، 8 مىليارد 34 مىليون كۇب مېتىر زاپاس كونترول قىلىندى. ئېنىق- لانغان ۋە كونترول قىلىنغان ئومۇمىي زاپاس 12 مىلـ- يون 411 مىڭ توننا نېفت ئىكۋىۋالېنتىغا يېتىدۇ. ياسىندى نېفت ـ گازلىقىدىن تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان تەبىئىي گاز زاپىسى 571 مىليون كۇب مېتىرغا يېتـ- دۇ. ھازىر بۇ ئىككى نېفت ـ گازلىقتا تەكشۈرۈش بىلەن ئېچىش تەڭ تۈتۈلماقتا، تەبىئىي گازدىن ھاسىل قىلىنغان توك بىلەن مارالۇبشى، مەكىت، قەشقەر قا- تارلىق رايونلار تەمىنلەنمەكتە.

كۆكيار قېتىشما نېفت ـ گازلىقى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇب قىسمىغا، قاغىلىق ناھـ- يىسىنىڭ جەنۇبىغا 50 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان. تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي ئول- تۇرۇشما رايونى قاغىلىق ئولتۇرۇشمىسىنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدىكى تارىم باغرىنىڭ 2 ـ رەتتىكى دۇم پۈرۈلمە بەلۋېغىدىن ئورۇن ئالغان، بۇ تۈزۈلمە سەل قىيپاش شەرقىي جەنۇپ يۆنىلىشىگە قاراپ يېيىلغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 12 كىلومېتىر، كەڭلىكى ئالتە كىلو- مېتىر، كۆلىمى 72 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ نېفت ـ گازلىق قەدىمكى يەر قاتلىمىدا ھاسىل بولۇپ، يېڭى يەر قاتلىمىدا ساقلانغان نېفت ـ گازلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. نېفت چىققان قاتلام ـــ يۇقىرى- قى 3 ـ سىستېما ئوتتۇرا يېڭىلىنىش سېرىيىسى شاخاپ گۇرۇپپىسىنىڭ يۇمشاق قۇمتېشىدۇر، ئۇ بىر كۆپ قاتلاملىق نېفىتلىك بولۇپ، ئۈستۈنكى نېفت قاتلىمى گۇرۇپپىسىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 3000 مېتىردىن 3400 مېتىرغىچە، ئاستىنقى نېفت قاتلىمى گۇرۇپپىسىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 3600 مېتىردىن 3900 مېتىرغىچە بو- لۇپ، نېفت قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى 160 مېتىردىن 200 مېتىرغىچە كېلىدۇ. تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان زا- پاس كۆلىمى 25.74 كۋادرات كىلومېتىر، خام نېفت مىقدارى 19 مىليون 272 مىڭ توننا، قېتىشما نېفت 6 مىليون 829 مىڭ 400 توننا، تەبىئىي گاز 18 مىليارد 288 مىليون كۇب مېتىر (بۇ 4 مىليارد 875 مىليون كۇب مېتىر ئېرىگەن گازنى ئۆز ئىچىگە ئالـ- دۇ) غا بارىدۇ. 1988 ـ يىلى كۆكيار نېفت ـ گازلىقىنى ئېچىش رەسمىي باشلاندى. 1991 ـ يىلنىڭ ئاخىرىغىچە جەمئىي 1 مىليون 791 مىڭ 200 توننا نېفت، 4 مىليارد 997 مىليون كۇب مېتىر تەبىئىي گاز ئىشلەپچىقىرىلدى.

قارا شەھەر نېفىت ـ گازلىق ئويماڭـ- لىقى تەڭرىتاغنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى قارا شەھەر ناھىيىسى چېگرىسى ئىچىگە جايلاشقان بولۇپ، كۆلىمى 13 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇ گېرتسىن پۈرۈلمىسى ئاساسىدا يېتىلگەن ئوتتۇرا، يېڭى ھايات ئېراسى تاغ ئارىسى ئويمانلىقتا ئوتتۇ- را، يېڭى ھايات ئېرا تېمى تولۇق يېتىلگەن. ئويمانلىق- نىڭ شىمالىي قىسمىنى خېجىڭ ئولتۇرۇشمىسى، ئوت- تۇرا قىسمىنى قاراشەھەر كۆتۈرۈلمىسى، جەنۇبىي قىسمىنى باغراش ئولتۇرۇشمىسى دەپ ئۈچ 2 ـ دەرە- جىلىك تۈزۈلمە بۇلىكىگە ئايرىش مۇمكىن. ئويمانلىق- تىكى ئاساسلىق نېفت مەنبەلىك جىنس يۇرا سىستې-

مىسىدۇر، ئۇنىڭدىن قالسا ئوتتۇرا، ئۈستۈنكى تريئاس دەۋرىگە خاس يەر قاتلاملىرىدىن ئىبارەت. 1994 ـ يىلى 10 ـ ئايدا يەنجى 1 ـ قۇدۇقى (يەنسەن 1 ـ قۇدۇقى) تۆۋەنكى يۇرا دەۋرىگە تەئەللۇق 2290 ~ 2327 مېتىر چوڭقۇرلۇقتىكى يەر قاتلىمىدىن سانائەت نېفىت ـ گاز ئېقىمى تېپىلىپ، كۈنىگە 72 تونىنا نېفىت، 139 مىڭ كۇب مېتىر تەبىئىي گاز ئېلىندى. باۋلاڭ قېتىشما گازلىقى تېپىلغاندىن كېيىن باۋبېي، بۇمبۇت قاتارلىق نېفىت ـ گازلىقلار تېپىلدى. ئېنىقلانغان ئومۇمىي گېئولوگىيىلىك زاپاسىنى نېفىت 30 مىليون توننىنى، تەبىئىي گاز 7 مىليارد كۇب مېتىرنى ئىگىلىدى. 1997 ـ يىلى ئۆزلەشتۈرۈلۈپ، 1998ـ يىلى 220 مىڭ تونىنا نېفىت ئىشلەپ چىقىرىلدى.

سەنتاڭخۇ ئويمانلىقى شىنجاڭنىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىغا، باركۆل ۋە ئاراتورۇك ناھىيىلىرى چېگرىسى ئىچىگە جايلاشقان بولۇپ، كۆلىمى 2300 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ يەر ئوتتۇرا ۋە ئاسىتىنقى تاشكۆمۈر دەۋرىنىڭ گېرتسىن پۈرۈلمىسىنى ئۈل قىلىپ، ئۈستۈنكى تاشكۆمۈر دەۋرى ۋە پېرم سىستېمىسى تۈرىدىكى كراتون ئويمانلىقى ئاساسىدا پەيدا بولغان، ئوتتۇرا ۋە يېڭى ھايات ئېرا ئاسغا خاس تاغ ئارىسى ئويمانلىقىدىن ئىبارەت. ئوتتۇرا ۋە يېڭى ھايات ئېرا تېمى تولۇق يېتىلگەن، ئومۇمىي قېلىنلىقى 3000 ~ 4000 مېتىر. ئويمانلىق شىمالىي قىسمى كۆتۈرۈلمە، مەركىزىي ئولتۇرۇشما ۋە جەنۇبىي قىسمى يانتۇلۇق دېگەن ئۈچ تۈزۈلمە بۆلىكىگە بۆلۈنىدۇ. مەركىزىي ئولتۇرۇشما رايون ئاساسلىق نېفىت ـ گازلىق رايونىدۇر. كۆلىمى تەخمىنەن 9000 كۋادرات كىلومېتىر. ئۇنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بەش ئولتۇرۇشما ۋە 4 كۆتۈرۈلمىگە ئايرىش مۇمكىن. ئولتۇرۇشما ئىچىدىكى ئاساسلىق نېفىت مەنبەلىك جىنسلاردىن پېرم ۋە يۇرا سىستېمىلىرى بار بولۇپ، دەسلەپكى ھېسابلاش ئارقىلىق، ئويمانلىقتىكى نېفىت ـ گاز بايلىقى زاپىسى 500 مىليون تونىنا نېفىت ئېكۋىۋالېنتى بولۇپ چىقتى. 1993 ـ يىلى بېيشاۋخۇ تۈزۈلمىسىدە لايىھىلەنگەن تاڭسەن 1 ـ قۇدۇقى (سەنتاڭخۇ 1 ـ قۇدۇقى) نىڭ يۇرا سىستېمىسى شىمەنياۋ گۇرۇپپىسىنىڭ 2082 ~ 2087 مېتىر چوڭقۇرلۇقتىكى يەر قاتلىمىدىن بېسىم بىلەن قاتلام يېرىپ ئۆزگەرتىش ئارقىلىق سانائەت نېفىت ـ گازى ئېلىندى، ئۇنىڭ كۈندىلىك نېفىت مەھسۇلاتى 19 تونىنىغا يەتتى. باھالاپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق، نېفىتلىكنىڭ كۆلىمى 5.5 كۋادرات كىلومېتىر، كونترول قىلىنغان گېئولوگىيىلىك زاپاس 3 مىليون 110 مىڭ تونىنا ئىكەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى. كېيىن تياۋخۇ (ئۈزۈنچاق كۆل) ئولتۇرۇشمىسىنىڭ جەنۇبىدىكى تەتۇر يېپىلغان بەلۋاغدىكى تياۋ 3 ـ قۇدۇقىدىن قويۇق مايي بايقىلىپ، زاپاسىنىڭ 10 مىليون 450 مىڭ تونىنا ئىكەنلىكى ئالدىن مۆلچەرلەندى. 1996 ـ يىلى نيۇچۈەنخۇ تۈزۈلمىسى 1 ـ ، 2 ـ قۇدۇقلىرىدىن تۆۋەن مەھسۇلاتلىق سانائەت نېفىت ـ گاز ئېقىمى تېپىلدى، بۇ نېفىتلىكنىڭ كۆلىمى 23 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، 20 مىليون 110 مىڭ تونىنا زاپاس كونترول قىلىندى.

كۆمۈر بايلىقى كۆمۈر شىنجاڭدىكى ئۈستۈنلۈككە ئىگە كان تۈرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، كۆمۈرلۈك رايونى 27 چوڭ ـ كىچىك ئويمانلىققا تارقالغان. ئاساسەن جۇڭغار ئويمايلىقى، ئىلى ئويمانلىقى، تۇرپان ـ قۇمۇل ئويمانلىقىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ ئويمانلىققا مەركەزلەشكەن. گېئولوگىيىلىك تارىختا شىنجاڭنىڭ دېۋون دەۋرى، تاشكۆمۈر دەۋرى، پېرم دەۋرى، تريئاس دەۋرى ۋە يۇرا دەۋرىدىن ئىبارەت بەش كۆمۈر توپلىنىش مەزگىلى بولغان. پەقەت يۇرا دەۋرىگە خاس كۆمۈرلۈك يەر قاتلاملىرىنىڭ ئېچىلىپ قېلىش كۆلىمى چوڭ، تارقىلىشى كەڭ، كۆمۈرنىڭ قاتلام سانى كۆپ، يەككە قاتلىمى قېلىن بولۇپ، ئۇ شىنجاڭنىڭ كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىشىدىكى ئاساسلىق قىزىش ئوبيېكتى. شىنجاڭنىڭ كۆمۈر تۈرلىرى بىر قەدەر تولۇق، گېئولوگىيىلىك دەۋرلەردە ئىپادىلىنىشچە، تاشكۆمۈر، پېرم دەۋرلىرىگە خاس كونا يەر قاتلاملىرىدا مېتامورفىزملىق (سۈپەت ئۆزگىرىش) دەرىجىسى يۇقىرى بولغان كوچىسز كۆمۈر، ئۈنۈمسىز كۆمۈر، ئىسسىز كۆمۈر قاتارلىقلار كۆپ بولغان؛ يۇرا دەۋرىگە خاس كۆمۈر قاتلاملىرىدا ياش ئىسلىق كۆمۈر ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك مېتامورفىزملىق كوكۇس كۆمۈرى كۆپ بولغان. ياش ئىسلىق كۆمۈرلەر ئىچىدە يەنە ئۈزۈن ئىسلىق كۆمۈر ئەڭ كۆپ، ئۇنىڭدىن قالسا يېپىشماس كۆمۈر بولۇپ، قوڭۇر كۆمۈر ئىنتايىن ئاز ئۇچرايدۇ. ماكان جەھەتتىكى جايلىشىشتا ئىپادىلىنىشچە، يۇقىرى مېتافورفىزملىق كۆمۈرلەر جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ چەت ـ ياقا رايونلىرىغا تارقاق جايلاشقان؛ ئوتتۇرا دەرىجىلىك مېتامورفىزملىق كوكۇس كۆمۈرلىرى ئوتتۇرا رايونلاردىكى كۆچار ـ باي كۆمۈرلۈك كىنىڭ كۆپ قىسمىغا، تۇرپان ـ قۇمۇل كۆمۈر-

لۇكلىرىنىڭ شەرقى ۋە غەربىدىكى ئىككى بۆلىكىگە، نىلقا كۆمۈرلۈكىنىڭ شەرقى قىسمىغا، قاراشەھەر كۆمۈرلۈكىدىكى تاشدەك كۆمۈركانىغا، ئۇرۇمچىنىڭ غەربى ۋە جەنۇبىدىكى شەھەر ئەتراپلىرىغا، شۇنىڭدەك فۇكالۇ، بارىكۆل قاتارلىق جايلارغا جايلاشقان؛ قوڭۇر كۆمۈرنى پەقەت قوشتولغاي، قاراماي، شىخودىكى چىگشور قاتارلىق قىسمەن نۇقتىلاردىلا ئۇچراتقىلى بولىدۇ. يۇرا دەۋرى كۆمۈرلىرىنىڭ سۈپىتى ئەڭ ياخشى بولۇپ، كۈل تەركىبى %25 تىن تۆۋەنلىرى تەخمىنەن %95 نى، %15تىن تۆۋەنلىرى %47 نى ئىگىلەيدۇ. كۆمۈرنىڭ زىيانلىق تەركىبلىرى تۆۋەن، كۆمۈر سۈپىتى ياخشى، باشقا دەۋرلەرگە خاس كۆمۈرلەرنىڭ سۈپىتى نىسبەتەن ناچار. 1997 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئاپتونوم رايونىنىڭ قېزىلما بايلىقلار زاپاسى مىقدارىنى تەكشۈرۈش جەدۋىلىگە ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدىكى ھازىرقى A+B+C+D دەرىجىلىك كۆمۈر زاپاسى 95 مىليارد 145 مىليون 664 مىڭ تونىنا بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە A+B دەرىجىلىك زاپاس 2 مىليارد 473 مىليون 838 مىڭ تونىنى، A+B+C دەرىجىلىك زاپاس 8 مىليارد 466 مىليون 409 مىڭ تونىنى تەشكىل قىلىدۇ. 3 ـ قېتىملىق كۆمۈر بايلىقىنى مۇلچەرلەشكە قارىغاندا، ئومۇمىي كۆمۈر زاپاسى 1 تريللىيون 818 مىليارد 230 مىليون تونىنا بولۇپ، مەملىكەت بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇرغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئىشەنچلىك دەرىجىلىكى 63 تريللىيون 623 مىليارد 600 مىليون تونىنى، ئىمكانىيەتلىك دەرىجىلىكى 830 مىليارد 480 مىليون تونىنى، يەكۈنلۈك دەرىجىلىكى 351 مىليارد 490 مىليون تونىنى تەشكىل قىلىدۇ. 1998 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، پۈتۈن شىنجاڭدا جەمئىي 1071 كۆمۈر كان بولۇپ، چوڭ تىپتىكى كان قۇدۇقىدىن بىرىمۇ يوق، ئوتتۇرا تىپتىكى كان قۇدۇقىدىن پەقەت تۆت ئورۇندىلا بار، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى كىچىك تىپتىكى كان قۇدۇقلىرى، بۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئادەم سانى 81 مىڭ 134 نەپەر. ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى 26 مىليون 30 مىڭ تونىنا، ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى 1 مىليارد 793 مىليون 369 مىڭ يۈەن بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ كانچىلىق ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىش قىممىتىنىڭ %7.10 نى ئىگىلەيدۇ، قاتتىق قېزىلما بايلىق ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىش قىممىتىنىڭ %54 نى ئىگىلەيدۇ.

جۇڭغار كۆمۈرلۈك رايونى تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ ياقىسىغا جايلاشقان. كۆمۈرلۈك رايونىنىڭ شەرقتىن غەربكە بولغان ئۇزۇنلۇقى 620 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالىغىچە بولغان ئەڭ چوڭ كەڭلىكى 470 كىلومېتىر، كۆلىمى 15 مىڭ كۋادىرات كىلومېتىر كېلىدۇ. شەرقىي جۇڭغار ۋە جەنۇبىي جۇڭغاردىن ئىبارەت ئىككى چوڭ كۆمۈرلۈكنى ئاساس قىلىدۇ. بۇ كۆمۈرلۈك رايوندا 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ كەڭ كۆلەملىك گېئولوگىيىلىك چارلاپ ـ تەكشۈرۈش خىزمىتى ئىشلەنگەن، ئۇ نۇۋەتتە شىنجاڭدىكى گېئولوگىيىلىك خىزمەت دەرىجىسى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان كۆمۈرلۈك رايونلىرىنىڭ بىرى. كۆمۈرلۈك يەر قاتلىمى ئاستىنقى ۋە ئوتتۇرا يۇرا دەۋرىنىڭ باداۋان گۇرۇپپىسى بىلەن شەكىللەنگەن گۇرۇپپىسى بولۇپ، كۆمۈر قاتلىمىنىڭ قاتلام سانى كۆپ ھەم قېلىن، كۆمۈر سۈپىتى تۆۋەن ۋە ئوتتۇرا كۆللۈك، تۆۋەن گۈڭگۈرتلۈك، ئوتتۇرا ـــ يۇقىرى ئىسىقلىق تارقىتىشچانلىقنى ئاساسىي ئالاھىدىلىك قىلىدۇ، كۆمۈر تورلىرى تۆۋەن مېتامورفىزملىق باسقۇچتىكى ئۇزۇن ئىسلىق كۆمۈر، ئاجىز يېپىشقاق كۆمۈر، گازلىق كۆمۈر، گازلىق ياغلىق كۆمۈرلەرنى ئاساس قىلىدۇ. 3 ـ قېتىملىق كۆمۈر بايلىقىنى مۇلچەرلەشكە ئاساسلانغاندا، كۆمۈر بايلىقى مىقدارى 494 مىليارد 410 مىليون تونىنغا بارىدۇ. بۇ رايوندىكى كۆمۈر بايلىقى بىر قەدەر بالدۇر ئېچىلغان، ئېۋىرغول ۋە ۋېيخۇلياڭ كۆمۈر كانلىرىدىن باشقىلىرىنىڭ ھەممىسى كىچىك تىپتىكى كان قۇدۇقلىرى بولۇپ، شىنجاڭدىكى ئاساسلىق كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىدىغان رايون ھېسابلىنىدۇ.

تولى ـ قوشتولغاي كۆمۈرلۈكى غەربىي جۇڭغار پاسىل تېغى ئىچىدىكى بەييانخي دەريا سايلىقى بىلەن تولى ئويمانلىقىغا جايلاشقان. شىمالىي شەرقتىن شەرققە قاراپ يېيىلغان بولۇپ، كۆلىمى تەخمىنەن 8500 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ كۆمۈرلۈكنىڭ گېئولوگىيىلىك چارلىنىش دەرىجىسى بىر قەدەر يۇقىرى بولۇپ، 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىن باشلاپلا، بۇ رايوندا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدىكى گېئولوگىيىلىك چارلاش خىزمەتلىرى ئىشلەنگەن. كۆمۈرلۈك تىببچاڭگۇ تاغ ئارىسى ئولتۇرۇشمىسىغا جايلاشقان، كۆمۈرلۈك يەر قاتلاملىرى ئاستىنقى ۋە ئوتتۇرا يۇرا دەۋرى باداۋان گۇرۇپپىسى ۋە شىشەنياۋ (شىسەن جىلغىسى) گۇرۇپپىسىدىكى يەر قاتلاملىرىدىن ئىبارەت، باداۋان گۇرۇپپىسىنىڭ قە-

زىشقا بولىدىغان كۆمۈر قەۋتى 2 ~ 15 قەۋەتكىچە بارىدۇ، قېزىشقا بولىدىغان ئومۇمىي قېلىنلىقى 85. 2 ~ 30.18 مېتىرغىچە بولۇپ، ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 10.16 مېتىر؛ شىمەنياۋ گۇرۇپپىسىنىڭ قېزىشقا بولىدىغان كۆمۈر قەۋتى 7 ~ 11 قەۋەتكىچە بارىدۇ، قېزىشقا بولىدىغان قېلىنلىقى 13.55 ~ 29.32 مېتىر. كۆمۈرى ئۇزۇن ئىسلىق كۆمۈرنى ئاساس قىلىدۇ، يېپىشماس كۆمۈر بىلەن قوڭۇر كۆمۈر 2 ـ ئورۇندا تۇرىدۇ. كۆمۈرلۈكتە كۆمۈر كانلىرى كۆپ بولۇپ، ھەممىسىنىڭ كۆلىمى كىچىك، قايتا قېزىش ئۇنۇمى تۆۋەن. 3 ـ قېتىملىق كۆمۈر بايلىقىنى مۆلچەرلەشكە ئاساسلانغاندا، بۇ كۆمۈرلۈكنىڭ بايلىق مىقدارى 66 مىليارد 890 مىليون توننا ئىكەن، بۇنىڭ ئىچىدە ئىشەنچلىك دەرىجىدىكىسى 1 مىليارد 520 مىليون توننا ئىكەن.

شەرقىي جۇڭغار كۆمۈرلۈكى جۇڭغار ئوي-مانلىقىنىڭ شەرقىدىكى جىمسار، گۇچۇڭ، مۇرى ناھىيىلىرى تەۋەسىگە جايلاشقان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 250 كىلومېتىر، كۆلىمى تەخمىنەن 12 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. كۆمۈرلۈكنىڭ يەر يۈزى گېئولوگىيىلىك خىزمەتلىرى بىر قەدەر كۆپ ئىشلەنگەن، چوڭ قۇر قىسمىنى بۇرغىلاپ تەكشۈرۈش خىزمىتى ئاساسەن شەرقىي ۋە غەربىي قىسىملىرىدا ئېلىپ بېرىلغان، خىزمەت دەرىجىسى كۆپىنچە تۆمۈر ئىزدەش ۋە ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش باسقۇچىغا تەئەللۇق بولغان. كۆمۈرلۈك يەر قاتلاملىرى ئاستىنقى، ئوتتۇرا يۈرا دەۋرى باداۋان گۇرۇپپىسى ۋە شىمەنياۋ گۇرۇپپىسى قاتلاملىرىدىن ئىبارەت. باداۋان گۇرۇپپىسىنىڭ قېزىشقا بولىدىغان كۆمۈر قەۋتى 1 ~ 15 قەۋەتكە بارىدۇ، غەربىي قىسمىدا كۆمۈرلۈك قاتلاملار بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، قېزىشقا بولىدىغان قېلىنلىقى 0.8~36.5 مېتىرغىچە بارىدۇ؛ شىمەنياۋ گۇرۇپپىسىنىڭ قېزىشقا بولىدىغان كۆمۈر قەۋتى 1~15 قەۋەتكىچە، قېزىشقا بولىدىغان قېلىنلىقى 0.8 ~ 57.11 مېتىرغىچە بولۇپ، شەرق تەرىپى قېلىن، غەربى نېپىز، كۆمۈرى ئۇزۇن ئىسلىق كۆمۈر، يېپىشماس كۆمۈرنى ئاساس قىلىدۇ، ئاساسەن ئوچۇقچىلىقتا قېزىلىدۇ. 3 ـ قېتىملىق كۆمۈر بايلىقىنى مۆلچەرلەشكە ئاساسلانغاندا، بايلىق مىقدارى 374 مىليارد 760 مىليون توننا بولۇپ، ئىشەنچلىك دەرىجىلىكى 284 مىليارد 200 مىليون توننىغا بارىدۇ.

جەنۇبىي جۇڭغار كۆمۈرلۈكى تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان، شەرقتە جىمسار ناھىيىسىنىڭ شۇيشىگۇ دېگەن يېرىدىن باشلىنىپ غەربتە شىخو ناھىيىسىنىڭ سىۋمۇ دېگەن يېرىگىچە بارىدۇ، شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 550 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا بولغان كەڭلىكى 20 كىلومېتىر بولۇپ، كۆلىمى تەخمىنەن 11 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. كۆمۈرلۈك شىنجاڭنىڭ سانا-ئەت ئىگىلىكى بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان رايونىغا جايلاشقان بولغاچقا، چارلىنىش دەرىجىسى بىر قەدەر يۇقىرى، تاپشۇرۇلغان تۇرلۇك گېئولوگىيىلىك ماتېريالىلار 30 پارچىدىن ئاشىدۇ. كۆمۈرلۈكتىكى ئىشلەپچىقىرىش، ئېچىش خىزمىتى ئۇرۇمچى كان ئىشلىرى ئىدارىسىنى ئاساسىي كۈچ قىلىدۇ، يەرلىك، يېزا ـ بازارلار ئاچقان كىچىك كانلار ھەممىلا يەرگە تارقالغان. كۆمۈرلۈكنىڭ ئۇزلەشتۈرۈلۈش دەرىجىسى بىر قەدەر يۇقىرى. كۆمۈرلۈك يەر قاتلىمى ئاستىنقى ۋە ئوتتۇرا يۈرا دەۋرى باداۋان گۇرۇپپىسى بىلەن شىمەنياۋ گۇرۇپپىسىغا خاس، باداۋان گۇرۇپپىسىنىڭ ئېچىشقا بولىدىغان كۆمۈر قەۋتى 4 ~ 46 قەۋەتكىچە، قېلىنلىقى 7 ~ 68 مېتىرغىچە بارىدۇ، شەرقىي قىسمىنىڭ قەۋەت سانى غەربىي قىسمىنىكىدىن كۆپ ۋە قېلىن؛ شىمەنياۋ گۇرۇپپىسىنىڭ تارقىلىشى كەڭ، قېزىشقا بولىدىغان كۆمۈر قەۋتى سانى 2 ~ 35 قەۋەتكىچە، قېزىشقا بولىدىغان قېلىنلىقى 4.4 ~ 151.9 مېتىرغىچە بولۇپ، ئۇرۇمچى تەۋەسىدىكى قىسمىنىڭ يېتىلىش دەرىجىسى ئەڭ يۇقىرى. كۆمۈرى ئۇزۇن ئىسلىق كۆمۈر، ئاجىز يېپىشقاق كۆمۈر، گازلىق مايلىق كۆمۈرلەرنى ئاساس قىلىدۇ. 3 ـ قېتىملىق كۆمۈر بايلىقىنى مۆلچەرلەشكە ئاساسلانغاندا، بايلىق مىقدارى 48 مىليارد 620 مىليون توننا بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىشەنچلىك دەرىجىدىكىسى 16 مىليارد 340 مىليون توننىغا بارىدۇ.

ئۇرۇمچى كان رايونى ئۇرۇمچىنىڭ شەھەر ئەتراپى رايونلىرىغا جايلاشقان بولۇپ، جەنۇبىي جۇڭغار كۆمۈرلۈكىنىڭ ئاساسلىق كان رايونى ھېسابلىنىدۇ. شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 58 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغىچە بولغان كەڭلىكى تەخمىنەن يەتتە كىلومېتىر، كۆلىمى 232 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇ 16 كۆمۈر خاك رايونى ۋە ئىستىقبالىلىق رايونلاردىن تەركىب تاپقان. چارلاش خىزمىتى 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدىن باشلانغان بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە بۇ كۆمۈرلۈكنىڭ گېئولوگىيە-

لىك خىزمەت دەرىجىسى ئەڭ يۇقىرى، قاتناش شارائىتى بىر قەدەر ياخشى رايون ھېسابلىنىدۇ، ئۇنى تەپسىلىي تەكشۈرۈش خىزمىتى ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇنلىنىپ بولدى. كان رايونىنىڭ كۆمۈرلۈك يەر قاتلىمى ئوتتۇرا ۋە ئاستىنقى يۇرا دەۋرى باداۋان گۇرۇپپىسى بىلەن ششەنياۋ گۇرۇپپىسىغا خاس ھەمدە ششەنياۋ گۇرۇپپىسىنى ئاساس قىلغان. قېزىشقا بولىدىغان كۆمۈر قەۋىتى 30 ~ 35 قەۋەتكىچە، قېزىشقا بولىدىغان قېلىنلىقى 117.39 ~ 134.9 مېتىرغىچە بولۇپ، كۆمۈر قاتلىمى تۇراقلىق، قۇرۇلمىسى ئاددىي؛ باداۋان گۇرۇپپىسىنىڭ قېزىشقا بولىدىغان كۆمۈر قەۋىتى 11 قەۋەت، قېلىنلىقى 3.96 ~ 39.13 مېتىرغىچە بولۇپ، كۆمۈرى ئۇزۇن ئىسلىق كۆمۈرنى ئاساس قىلىدۇ، گازلىق كۆمۈر، ئاجىز يېپىشقاق كۆمۈرلەر ئىكىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. كان رايونىنىڭ ئۆزلەشتۈرۈلۈش دەرىجىسى يۇقىرى، كان قۇدۇقلىرىنىڭ جايلىشىشى زىچ بولۇپ، كېچىك تىپتىكى كان قۇدۇقلىرى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. مەھسۇلات مىقدارى كۆپىنچە يىلىغا 30 مىڭ تونىدىن تۆۋەن تۇرىدۇ، ئوتتۇرا تىپتىكى كان قۇدۇقلىرىدىن لىيۇداۋان كۆمۈر كېنى، ۋېيخۇلياڭ كۆمۈر كانلىرى بار. 3 ـ قېتىملىق كۆمۈر بايلىقىنى مۇلچەرلەشكە ئاساسلانغاندا، بۇ رايونىنىڭ بايلىق مىقدارى 22 مىليارد 390 مىليون تونىنا بولۇپ، ئىشەنچلىك دەرىجىلىكى 8 مىليارد 680 مىليون تونىغا بارىدۇ.

سەنتاڭخۇ ـ باركۆل كۆمۈرلۈكى شەرقىي تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى سەنتاڭخۇ ـ نوم ئولتۇرۇشما ئويمانلىقى بىلەن ئۇزۇلۇپ ئولتۇرۇشقان باركۆل ئويمانلىقىغا جايلاشقان، سەنتاڭخۇ، نوم، باركۆلدىن ئىبارەت ئۈچ كىچىك كۆمۈرلۈكتىن تۈزۈلگەن، باركۆل، ئاراتۈرۈك ناھىيىلىرى چېگرىسى ئىچىدە بولۇپ، كۆلەمى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 9200 ، 5200، 3600 كۇادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. باركۆل كۆمۈرلۈكىدە كىچىك داۋىرىدىكى بىر قەدەر تەپسىلىي چارلاش خىزمىتى ئىشلەنگەندىن سىرت، باشقا ئىككى كۆمۈرلۈكتە ئاساسەن يەر يۈزى خىزمىتى ئىشلەنگەن، كۆمۈرلۈك يەر قاتلىمى ئوتتۇرا ۋە ئاستىنقى يۇرا دەۋرىنىڭ باداۋان گۇرۇپپىسى بىلەن ششەنياۋ گۇرۇپپىسىغا خاس بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە سەنتاڭخۇ كۆمۈرلۈكىنىڭ قېزىشقا بولىدىغان كۆمۈر قەۋىتى 3 ~ 7 قەۋەتكىچە، قېزىشقا بولىدىغان قېلىنلىقى 7.9 ~ 24.7 مېتىرغىچە؛ نوم كۆمۈرلۈكىنىڭ قېزىشقا بولىدىغان قەۋەت سانى 7 ~ 9 قەۋەتكىچە، قېزىشقا بولىدىغان قېلىنلىقى 14 ~ 35 مېتىرغىچە؛ باركۆل كۆمۈرلۈكىنىڭ قېزىشقا بولىدىغان كۆمۈر قەۋىتى 3 ~ 11 قەۋەتكىچە، قېزىشقا بولىدىغان قېلىنلىقى ئادەتتە 25 ~ 35 مېتىرغىچە كېلىدۇ. كۆمۈر سۈپىتى تۆۋەن مېتامورفىزملىق باسقۇچتىكى ئۇزۇن ئىسلىق كۆمۈر، يېپىشماس كۆمۈر، ئاجىز يېپىشقاق كۆمۈرلەرنى ئاساس قىلغان. كۆمۈرلۈكتە ئاز ساندىكى كىچىك تىپلىق كۆمۈركانلار ئېچىلىغان بولۇپ، يەككە قۇدۇقنىڭ يىللىق مەھسۇلات مىقدارى ئومۇمەن 90 مىڭ تونىنغا يەتمەيدۇ. 3 ـ قېتىملىق كۆمۈر بايلىقىنى مۇلچەرلەشكە ئاساسلانغاندا، بايلىق مىقدارى 65 مىليارد 510 مىليون تونىنا بولۇپ، ھەممىسىنىڭ دەرىجىسى ئىمكانىيەت قالدۇرۇلغان دەرىجىلىكتىن تۆۋەن.

غەربىي شىمالىي جۇڭغار كۆمۈرلۈكى قاراماي كۆمۈرلۈكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، قاراماي شەھىرى بىلەن قۇبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىگە جايلاشقان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 200 كىلومېتىر، كۆلىمى 5000 كۇادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. گېئولوگىيىلىك چارلاشتا يەر يۈزى خىزمىتى ئاساس قىلىنغان، چوڭقۇر قىسمىغا نىسبەتەن قىسمەن نېفىت چارلاش قۇدۇقلىرى ۋە ئاز سانىدىكى كۆمۈر چارلاش قۇدۇقلىرى يۈرگىزىلگەن. كۆمۈرلۈك قاتلاملىرى ئوتتۇرا ۋە ئاستىنقى يۇرا دەۋرىنىڭ باداۋان گۇرۇپپىسى ۋە ششەنياۋ گۇرۇپپىسىغا خاس بولۇپ، باداۋان گۇرۇپپىسىنىڭ قېزىشقا بولىدىغان كۆمۈر قەۋىتى 2 ~ 6 قەۋەتكىچە، قېلىنلىقى 2.7 ~ 9.8 مېتىرغىچە؛ ششەنياۋ گۇرۇپپىسىنىڭ كۆمۈر قەۋىتى 2 ~ 13 قەۋەتكىچە، كۆمۈر قەۋىتىنىڭ ئومۇمىي قېلىنلىقى 3.4 ~ 22 مېتىرغىچە. كۆمۈر سۈپىتى تۆۋەن ـ ئوتتۇرا كۈللۈك، تۆۋەن گۈڭگۈرتلۈك ۋە ئالاھىدە تۆۋەن فوسفورلۇق، ئۇزۇن ئىسلىق كۆمۈردىن ئىبارەت. كۆمۈرلۈكنىڭ ئۆزلەشتۈرۈلۈشى بىر قەدەر ئاز بولۇپ، پەقەت كىچىك كۆمۈر كانلىرى بار. 3 ـ قېتىملىق كۆمۈر بايلىقىنى مۇلچەرلەشكە ئاساسلانغاندا، بايلىق مىقدارى 8 مىليارد 720 مىليون تونىنا بولۇپ، ھەممىسى ئىمكانىيەت قالدۇرۇلغان دەرىجىلىكتۇر.

تۇرپان ـ قۇمۇل كۆمۈرلۈك رايونى شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان، غەربتە ئېۋىرغول كان رايونىدىن باشلىنىپ شەرقتە يېمىچۇەنگىچە سوزۇلغان، شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئۇ-

زۇنلۇقى 730 نەچچە كىلومېتىر، ئادەتتىكى كەڭلىكى 110 كىلومېتىر، كۆلىمى 80 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، توخسۇن كۆمۈرلۈكى، تۇرپان - قۇمۇل ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي قىسىملىرىدىكى كۆمۈرلۈك بەلۋاغلىرى ۋە ئېۋىرغول كۆمۈر رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئويمانلىقنىڭ شىمالىي (توخسۇن كۆمۈرلۈكى) قىسمىغا ئىشلەنگەن گېئولوگىيىلىك خىزمەتلەر بىر قەدەر بالدۇر باشلانغان بولۇپ، چارلىنىش دەرىجىسى بىر قەدەر يۇقىرى؛ ئوتتۇرا قىسمىدىكى پىچان كۆمۈرلۈكىدە ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ كۆمۈر ئىزدەش ئاساس قىلىندى، قۇمۇل كۆمۈرلۈكىدىكى چارلاش خىزمىتى ئاساسەن سەنداۋلىنىڭ كۆمۈر كان رايونىغا مەركەزلەشتى؛ جەنۇبىي قىسمىدا ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش، تەپسىلىي تەكشۈرۈش خىزمىتى ئاساس قىلىندى؛ غەربتىكى ئېۋىرغول كۆمۈر كېنىغا ئىشلەنگەن چارلاش خىزمىتىنىڭ دەرىجىسى بىر قەدەر يۇقىرى. كۆمۈرلۈك يەر قاتلىمى ئاستىنقى ۋە ئوتتۇرا يۇرا دەۋرلىرى باداۋان گۇرۇپپىسى بىلەن شىسەنياۋ گۇرۇپپىسى بولۇپ، كۆمۈرلۈك قەۋتى كۆپ ھەم قېلىن. كۆمۈر سۈپىتى تۆۋەن كۆللۈك، تۆۋەن گۈڭگۈرتلۈك ئۈزۈن ئىسلىق كۆمۈر بىلەن يېپىشماس كۆمۈرنى ئاساس قىلىدۇ، گازلىق كۆمۈر بىلەن كوكۇس كۆمۈرى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. شەرق - غەرب ئىككى ئۇچىنىڭ مېتامورفىزملىق دەرىجىسى يۇقىرى، ئوتتۇرىدىكى كەڭ رايونلارنىڭ مېتامورفىزملىق دەرىجىسى تۆۋەن، ئىككى ئۇچىنىڭ كۆمۈرى كوكۇس كۆمۈر بولۇپ، ئوتتۇرىسى ئۈزۈن ئىسلىق كۆمۈر بىلەن يېپىشماس كۆمۈردىن ئىبارەت. 3 - قېتىملىق كۆمۈر بايلىقىنى مۇلچەرلەشكە ئاساسلانغاندا، بايلىق مىقدارى 629 مىليارد 860 مىليون تونىغا بارىدۇ.

ئېۋىرغول كۆمۈر كېنى ئۇرۇمچىنىڭ جەنۇبىدىن قىيياش شەرقىگە 130 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىكى ئېۋىرغول كۆمۈر كانىغا جايلاشقان بولۇپ، ئېنىقلانغان ساناقەت زاپاسى 538 مىليون تونا. 1965 - يىلى قۇرۇلغان، 1988 - يىلى كۆمۈر سانائىتى مىنىستىرلىقىنىڭ بىر تۈتاش تەقسىم قىلىنىدىغان كۆمۈر كانلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن. 1998- يىلى شىنجاڭغا بۆلۈپ بېرىلگەن. ھازىر كۆمۈركاندا 1930 - تۈز تەشمە، 2130 - تۈز تەشمە، نەنسەن تۈز تەشمىسىدىن ئىبارەت ئۈچ ئىشلەپچىقىرىش كان قۇدۇقى بار، لايىھىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 780 مىڭ تونا/يىل. كان رايونىغا بىر كۆمۈر يۇيۇش زاۋۇتى، بىر ئېلېكتر ئىستانسىسى، بىر كوكۇس زاۋۇتى قۇرۇلغان، كۆمۈر يۇيۇش زاۋۇتىنىڭ لايىھىدىكى يىلىلىق كۆمۈر يۇيۇش ئىقتىدارى 650 مىڭ تونا بولۇپ، ئەمەلىي ئىقتىدارى يىلىغا 300 ~ 350 مىڭ تونىغىچە، كوكۇس زاۋۇتىنىڭ لايىھىدىكى يىللىق كوكۇس ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 100 مىڭ تونا بولۇپ، ئەمەلىي ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 60 مىڭ تونا بولماقتا.

سەنداۋلىنىڭ كۆمۈر كېنى قۇمۇل كۆمۈرلۈكىنىڭ غەربىي شىمالىي گىرۋىكىگە جايلاشقان سەنداۋلىنىڭ كۆمۈر كانىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 760 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. كان رايونىنىڭ كۆمۈر بايلىقى زاپاسى 1 مىليارد 500 مىليون تونا بولۇپ، يېپىشماس ئەلا سۈپەتلىك ئېنېرگىيە كۆمۈرى چىقىدۇ. كۆمۈركان قۇرۇلۇشى 1958 - يىلدىن باشلانغان بولۇپ، ھازىر ئۈستى ئوچۇق كان، بىرىنچى كان، 2 - قۇرۇقى قاتارلىق ئۈچ ئىشلەپچىقىرىش قۇدۇقى بار. 1959 - يىلى ئۈستى ئوچۇق كان قۇرۇلغان. 1970 - يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەن. لايىھىدىكى ئىقتىدارى 1 مىليون 500 مىڭ تونا/يىل بولۇپ، غەربىي شىمالدىكى ئەڭ چوڭ ماشىنىلاشقان ئۈستى ئوچۇق كان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەھسۇلاتى ئاساسەن گەنسۇ ئۇلكىسىنىڭ خېشى كارىدورى رايونىغا ۋە شىنجاڭ ئىچىگە سېتىلىدۇ. (رەڭلىك قىسىتۇرما ۋاراقنىڭ 17 - بېتىگە قارالسۇن)

غۇلجا - يۇلتۇز - قاراشەھەر كۆمۈرلۈك رايونى غۇلجا كۆمۈرلۈكى غۇلجا ئويمانلىقىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، كۆلىمى 5425 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. كۆمۈرلۈك يەر قاتلىمى ئوتتۇرا ۋە ئاستىنقى يۇرا دەۋرىنىڭ شىسەنياۋ گۇرۇپپىسى بىلەن باداۋان گۇرۇپپىسى قاتلاملىرىدىن ئىبارەت. باداۋان گۇرۇپپىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى كۆمۈر قەۋتى 11 ~ 20 قەۋەتكىچە، قېزىشقا بولىدىغان كۆمۈر قەۋتى 3 ~ 11 قەۋەتكىچە، قېزىشقا بولىدىغان قېلىنلىقى 11 ~ 71 مېتىرغىچە، جەنۇبىي قىسمىدىكى كۆمۈر قەۋتى بەش قەۋەت، قېلىنلىقى 9.51 مېتىر؛ شىسەنياۋ گۇرۇپپىسىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى كۆمۈر قەۋتى 5 ~ 9 قەۋەتكىچە، قېزىشقا بولىدىغان قېلىنلىقى 40.66 مېتىر، جەنۇبىي قىسمىدىكى كۆمۈر قەۋتى 12 قەۋەت، كۆمۈر قەۋتىنىڭ ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 53.38 مېتىر بولۇپ، ئەڭ قېلىن يېرى

59.1 مېتىر كېلىدۇ. كۆمۈر سۈپىتى تۆۋەن كۈلـ
لۈك، ئوتتۇرا كۈللۈك، ئالاھىدە تۆۋەن گۈڭگۇرتلۈك،
تۆۋەن گۈڭگۇرتلۈك، ئالاھىدە تۆۋەن فوسفورلۇق، تۆ-
ۋەن فوسفورلۇق، ئوتتۇراھال ئىسسىقلىق قىممىتىگە
ئىگە يېپىشماس ياش ئىسلىق كۆمۈرنى ئاساس قىلغان.
كانلارنىڭ ھەممىسى كىچىك تىپتىكى كان قۇدۇقلىرى
بولۇپ، ئاساسەن ئۆز جايىنى تەمىنلەيدۇ. 3 ـ قېتىم-
لىق كۆمۈر بايلىقىنى مۇلچەرلەشكە ئاساسلانغاندا، غۇل-
جا كۆمۈرلۈكىنىڭ بايلىق مىقدارى 217 مىليارد 880
مىليون توننا كېلىدۇ. موڭغۇلكۈرە ـ تېكەس كۆمۈر-
لۈكىنىڭ كۆلىمى 2134 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ.
كىچىك تىپتىكى كۆمۈر كاندىن تۆتىسى بار بولۇپ،
ئۇلارنىڭ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 15 تونـ-
دىن ئاشىدۇ. كۆمۈرلۈك يەر قاتلىمى ئوتتۇرا ۋە ئاس-
تىنقى يۇرا دەۋرىنىڭ شىسەنياۋ گۇرۇپپىسى بىلەن بادا-
ۋان گۇرۇپپىسىغا خاس. بۇنىڭ ئىچىدە شىسەنياۋ گۇ-
رۇپپىسىنىڭ كۆمۈر قەۋتىنى تۆت قەۋەت بولۇپ، قېلىن-
لىقى 40 مېتىر كېلىدۇ؛ باداۋان گۇرۇپپىسى-
نىڭ كۆمۈر قەۋتىنى 9 ~ 12 قەۋەتكىچە بولۇپ، قې-
زىشقا بولىدىغان قېلىنلىقى 16.63 ~ 77.7 مېتىر
كېلىدۇ. كۆمۈر سۈپىتى ئۆزۈن ئىسلىق كۆمۈرنى ئا-
ساس قىلىدۇ، گازلىق كۆمۈر، يېپىشماس كۆمۈرلەر
ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. 3 ـ قېتىملىق كۆمۈر
بايلىقىنى مۇلچەرلەشكە ئاساسلانغاندا، بۇ كۆمۈرلۈك-
نىڭ بايلىق مىقدارى 11 مىليارد 380 مىليون توننا
كېلىدۇ. نىلقا كۆمۈرلۈكىنىڭ كۆلىمى 1240 كۋادرات
كىلومېتىر كېلىدۇ. كۆمۈرلۈك يەر قاتلىمى ئوتتۇرا
ۋە ئاستىنقى يۇرا دەۋرىنىڭ شىسەنياۋ گۇرۇپپىسى بە-
لەن باداۋان گۇرۇپپىسىغا خاس. بۇنىڭ ئىچىدە شىسە-
ياۋ گۇرۇپپىسىنىڭ كۆمۈر قەۋتىنى توققۇز قەۋەت،
قېزىشقا بولىدىغان بەش قەۋەتنىڭ قېلىنلىقى 51.95
مېتىر كېلىدۇ؛ باداۋان گۇرۇپپىسىنىڭ كۆمۈر قەۋتىنى
13 قەۋەت، قېزىشقا بولىدىغان قەۋتىنى ئالتە قەۋەت
بولۇپ، قېزىشقا بولىدىغان ئوتتۇرىچە ئومۇمىي قېلىن-
لىقى 41.68 مېتىر كېلىدۇ. كۆمۈرلۈكىنىڭ غەربىي
قىسمىدىكى كۆمۈر يېپىشماس كۆمۈر بولۇپ، ئاز ساد-
دىكى نۇقتىلاردىن ئۆزۈن ئىسلىق كۆمۈر چىقىدۇ،
كۆمۈرنىڭ سۈپىتى ياخشى، كۈلى ئاز، گۈڭگۇرت،
فوسفور مىقدارى تۆۋەن بولۇپ، يېپىشقاق ئەمەس.
شەرقىي قىسمىدا يېپىشماس كۆمۈر بىلەن گازلىق كۆ-
مۈر ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ، ئاز مىقداردا ئۆزۈن
ئىسلىق كۆمۈر ۋە ئاجىز يېپىشقاق كۆمۈرلەرمۇ بار.
3 ـ قېتىملىق كۆمۈر بايلىقىنى مۇلچەرلەشكە ئاساسلا-
نغاندا، نىلقا كۆمۈرلۈكىنىڭ بايلىق مىقدارى 50 مىل-
يارد 40 مىليون توننا كېلىدۇ. يۇلتۇز كۆمۈرلۈكى
بايىنبۇلاق كۆمۈرلۈكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، كۆلىمى 2500
كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. كۆمۈرلۈكتە بەزى كە-
چىك كۆمۈر كانلار قېزىلماقتا. كۆمۈرلۈك يەر قاتلىمى
ئوتتۇرا ۋە ئاستىنقى يۇرا دەۋرىگە خاس بولۇپ، باينـ-
بۇلاق ئەتراپىدا ئۈچرايدىغان كۆمۈر قەۋتىنى ئىككى ~
ئۈچ قەۋەت، قېلىنلىقى ئۈچ ~ توققۇز مېتىر كېلىـ-
دۇ، كۆمۈرنىڭ تۈرى گازلىق كۆمۈردىن ئىبارەت.
3 ـ قېتىملىق كۆمۈر بايلىقىنى مۇلچەرلەشكە ئاساسلا-
نغاندا، بايلىق مىقدارى 8 مىليارد 950 مىليون توننا
بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىشەنچىلىك دەرىجىدىكىسى 1
مىليارد 640 مىليون توننا، قىياس قىلىنغان دەرىجـ-
دىكىسى 7 مىليارد 310 مىليون توننا. قاراشەھەر
كۆمۈرلۈكىنىڭ كۆلىمى 7512 كۋادرات كىلومېتىر.
كۆمۈرلۈكىنىڭ يەر قاتلىمى ئوتتۇرا قاتلام بولۇپ، يۇرا
سىستېمىسى كۆمۈرلۈكى، ئاستىنقى يۇرا دەۋرى قارا
مۇ توپى خامانگۇ گۇرۇپپىسى بىلەن تاشدەك گۇرۇپپـ-
سىدىن ئىبارەت. تاشدەك گۇرۇپپىسى: كۆمۈر قەۋتىنى
9 ~ 66 قەۋەتكىچە، كۆمۈر قەۋتىنىڭ ئومۇمىي قې-
لىنلىقى 2.27 ~ 64.84 مېتىرغىچە، قېزىشقا بو-
لىدىغىنىنىڭ قەۋتىنى 6~ 13 كىچە، ئومۇمىي قېلىنـ-
لىقى 5.95 ~ 58 مېتىرغىچە؛ خامانگۇ گۇ-
رۇپپىسىنىڭ كۆمۈر قەۋتىنى 3 ~ 10 قەۋەتكىچە،
كۆمۈر قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى 0.82 ~ 20.6 مې-
تىرغىچە، قېزىشقا بولىدىغان سەككىز قەۋەتنىڭ قې-
لىنلىقى 1.95 ~ 19.75 مېتىرغىچە كېلىدۇ. تاش-
دەك كان قۇدۇقى بىلەن خامانگۇ كان قۇدۇقىنىڭ يىلـ-
لىق ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 150 مىڭ توننا بولغاند-
دىن سىرت، باشقىلىرى كىچىك كۆمۈر كانلاردۇر. 3
ـ قېتىملىق كۆمۈر بايلىقىنى مۇلچەرلەشكە ئاساسلانغاند-
دا، بۇ كۆمۈرلۈكىنىڭ بايلىق مىقدارى 59 مىليارد 410
مىليون توننىغا بارىدۇ.

تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي ياقىسىدىكى كۆمۈرلۈك رايونى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكى، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي ياقىسىغا جايلاشقان، شەرقتە بۇگۇرنىڭ يېڭىسار يېزىسىدىن باشلىنىپ غەربـ-
تە توقسۇننىڭ شىمالىغىچە بولغان رايونلارنى ئۆز ئىچىـ-
گە ئالىدۇ. شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى
400 كىلومېتىر، كۆلىمى 1007 كۋادرات كىلومېتىر
كېلىدۇ. يېڭىسار، كۇچار ـ باي، بوزدۇك ـ توقسۇ
قاتارلىق ئۈچ كۆمۈرلۈكتىن تەركىب تاپقان. كۆمۈر-

لۇك يەر قاتلىمى ئوتتۇرا ۋە ئاستىنقى يۇرا دەۋرىنىڭ تالچىق گۇرۇپپىسى، قىزىلنۇر گۇرۇپپىسىغا خاس بو- لۇپ، تالچىق گۇرۇپپىسىنىڭ يېڭىسار كۆمۈرلۈكىدىكى كۆمۈر قەۋتىنى ئىككى قەۋەت، قېلىنلىقى 3.7 مېتىر؛ كۆچار - باي كۆمۈرلۈكىنىڭ قېزىشقا بولىدىغان كۆمۈر قەۋتىنى 9 ~ 13 قەۋەتكىچە، قېزىشقا بولىدىغان قېلىن- لىقى 9.69 ~ 33.73 مېتىرغىچە؛ بوزدۇڭ - توقسۇ كۆمۈرلۈكىنىڭ قېزىشقا بولىدىغان كۆمۈر قەۋتىنى ئىك- كى قەۋەت، قېلىنلىقى 5.5 ~ 8.51 مېتىرغىچە؛ قىزىلنۇر گۇرۇپپىسىنىڭ يېڭىسار كۆمۈرلۈكىدىكى قېزىشقا بولىدىغان كۆمۈر قەۋتىنى 7 ~ 19 قەۋەتكىچە، قېلىنلىقى 5.7 ~ 27.97 مېتىرغىچە بارىدۇ. كۆ- مۈر تۈرى گازلىق كۆمۈر، گازلىق مايلىق كۆمۈر، كوكۇس كۆمۈرنى ئاساس قىلىدۇ، ئۇنۇمسىز كۆمۈر، كۆچسىز كۆمۈرلەر ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. مېتا- مورفىزملىق دەرىجىسى شەرقتىن غەربكە قاراپ ئېگىز- لەپ بارىدۇ. كىچىك كۆمۈركانلار زىچراق جايلاشقان بولۇپ، كۆپىنچىسىنىڭ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش كۆلە- مى 30 مىڭ توننىدىن تۆۋەن تۇرىدۇ. ئۇلار پۈتكۈل جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنىڭ ئاساسلىق كۆمۈر ئىشلەپ- چىقىرىش بازىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. 3 - قېتىملىق كۆمۈر بايلىقىنى مۇلچەرلەشكە ئاساسلانغاندا، بۇ كۆ- مۈرلۈكنىڭ بايلىق مىقدارى 43 مىليارد 950 مىليون تونىنا بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە كۆچار - باي كۆمۈرلۈك- نىڭ 33 مىليارد 330 مىليون توننىغا بارىدۇ.

تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدىكى كۆمۈرلۈك رايونى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي ياقىسى ۋە جەنۇبىي ياقىسىدىكى كەڭ رايونلار- نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كۆمۈرلۈك يەر قاتلىمى يولىد- ھان يېيىلغان بولۇپ، كۆمۈر قاتلىمى تۇراقسىز. كۆ- مۈر قاتلىمىنىڭ قېزىشقا بولىدىغان بۆلەكلىرى تارقاق؛ بايقالغان ۋە قېزىلۋاتقان ئاساسلىق كان رايونلىرىدىن ئەگىلىم ۋە بۇيا كان رايونلىرى مۇئەييەن ئىشلەپچىقى- رىش كۆلىمىگە ئىگە بولۇپ، شۇ جايىنىڭ ئاساسلىق ئېنېرگىيە بىلەن تەمىنلەش بازىسى ھېسابلىنىدۇ. باش- قا كۆمۈركانلارنىڭ كۆلىمى كىچىك بولۇپ، يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى ئادەتتە 30 مىڭ توننىدىن تۆۋەن تۇرىدۇ. كۆمۈرلۈك يەر قاتلىمى ئوتتۇرا، ئاس- تىنقى يۇرا دەۋرىگە خاس، ئەگىلىم كان رايونىنىڭ قېزىشقا بولىدىغان كۆمۈر قەۋتىنى بەش قەۋەت، قېلىن- لىقى 8 مېتىر بولۇپ، كۆمۈر تۈرى ئاجىز يېپىشقاق كۆمۈر، يېپىشماس كۆمۈر ۋە گازلىق كۆمۈرلەردىن ئىبارەت؛ بۇيا كان رايونىنىڭ قېزىشقا بولىدىغان كۆ- مۈر قەۋتىنى بەش قەۋەت، ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 7.1 ~ 8.23 مېتىرغىچە بولۇپ، كۆمۈرى يېپىشماس كۆ- مۈر. 3 - قېتىملىق كۆمۈر بايلىقىنى مۇلچەرلەشكە ئاساسلانغاندا، (مۇلچەرلەنگەن رايون پەقەت ئەگىلىم، پۇسا، بۇيا قاتارلىق رايونلار بىلەن چەكلىنىدۇ) بايلىق مىقدارى 370 مىليون تونىنا كېلىدۇ.

تۆمۈر كانلىرى شىنجاڭنىڭ ئۇستۇنلۇككە ئىگە كان مەھسۇلاتى بولۇپ، تارقىلىشى كەڭ، ئىس- تىقبالى زور، تۈرلىرى تولۇق، ھوسۇللۇق كانلارنىڭ نىسبىتى يۇقىرى. ئالتاي تاغلىرى، تەڭرىتاغ، كوئېن- لۇن - ئالتۇنتاغلىرىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ تاغ سىس- تېمىسىنىڭ ھەممىسىدىن چىقىدۇ. شەرقىي شىنجاڭ تۆمۈر يولىنىڭ جەنۇبىي ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ تۆمۈر يولىنىڭ شەرقىدىكى تەڭرىتاغ رايونلىرىغا ئەڭ كەڭ تارقالغان. ئېنىقلانغان زاپاسى مەملىكەت بويىچە 16 - ئورۇندا، غەربىي شىمالدىكى بەش ئۆلكە بويىچە ئىك- كىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. 1999 - يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان زاپاس مىقدارى 734 مىل- يون توننىغا، كاپالەتكە ئىگە زاپاسى 718 مىليون توننىغا بارىدۇ. تۆمۈر كانلىرى ھەرقايسى ۋىلايەت، ئوبلاستلارنىڭ ھەممىسىدە بار. كان ياتمىلىرىنىڭ كۆ- لەملىرى بىر قەدەر كىچىك بولۇپ، كۆپىنچە ئوتتۇرا - كىچىك تىپتىكى كان ياتمىلىرى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. رۇدا تۈرلىرى تولۇق، ئاسان تاللىنىدىغان ماگنىتلىق تۆمۈر رۇدىسى كۆپ بولۇپ، زاپاسى ئومۇ- مىي زاپاسنىڭ تەخمىنەن ئۈچتىن ئىككى قىسمىنى ئى- گىلەيدۇ، ئۆزلۈكىدىن ئېرىيدىغان رومبا تۆمۈر رۇدە- سى ئىككىنچى ئورۇندا، قىزىل تۆمۈر رۇدىسى ئۈچىنـ- چى ئورۇندا تۇرىدۇ. ھوسۇللۇق تۆمۈر رۇدىسىنىڭ نىسبىتى يۇقىرى بولۇپ، ئومۇمىي زاپاسنىڭ تەخمىنەن 30% نى ئىگىلەيدۇ، ساپ تۆمۈرنىڭ ئوتتۇرىچە سور- تى 45% تىن يۇقىرى. تۆمۈركان ياتمىلىرىنىڭ كەل- گۈسى يوشۇرۇن كۈچى زور بولۇپ، ئالدىن مۇلچەرلەن- گەن بايلىق مىقدارى 7 مىليارد 780 مىليون توننىغا بارىدۇ. ئېچىپ پايدىلىنىۋاتقان ئاساسلىق كانلاردىن يا- مانسۇ تۆمۈر كېنى، مودوت سالا تۆمۈر - مانگان كې- نى، ۋۇتۇئگۇ تۆمۈر كېنى، خۇڭيۇنتەن تۆمۈر كېنى، جىيەنشەن تۆمۈر كېنى، ئۈچكەپتەر تۆمۈر كېنى قاتار- لىقلار بار. مەلۇم يوشۇرۇن كۈچكە ئىگە، يېقىن كەل- گۈسىدە ئېچىپ پايدىلىنىش پىلانلانغان تۆمۈر كانلاردىن ئاساسەن سىخەي تۆمۈر كېنى، تىيەنخۇ تۆمۈر كېنى،

بەيلىكشەن تۆمۈر كېنى، چاغاننۇر تۆمۈر كېنى، مۆڭكۈ تۆمۈر كېنى، چىلەكچى تۆمۈر كېنى قاتارلىق كانلار بار.

ياماننسۇ تۆمۈر كېنى قۇمۇل شەھىرىدىن شەرقىي جەنۇبقا تەخمىنەن 110 كىلومېتىر كېلىدىغان چۆللۈكنىڭ ئىچكىرى قىسمىغا جايلاشقان. 1956 ـ يىلى ھاۋادىن ئۈلچەش جەريانىدا بايقالغان، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش، تەپسىلىي تەكشۈرۈش، تەپسىلىي چارلاش، يىراق ئىستىقبالىنى ئاساس قىلىپ چارلاش، ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساس قىلىپ چارلاش قاتارلىق خىزمەتلەر ئىشلەندى. 1991 ـ يىلدىن 1997 ـ يىللىرىغىچە ئاساسىي كان گەۋدىسىنىڭ چوڭقۇر قىسمى تولۇقلاپ چارلاندى. كان رايونى تارىم بۆلىكىنىڭ شىمالىي گىرۋىكىگە جايلاشقان بولۇپ، رۇدا ساقلانغان يەر قاتلىمى ئاستىنقى تاشكۆمۈر دەۋرى ياماننسۇ گۇرۇپپىسىنىڭ ئوتتۇرا ئۈللۈق يانار تاغ جىنسىدۇر. كان رايونىدا چوڭ ـ كىچىك كان گەۋدىسىدىن جەمئىي 18 ى بار، ئاساسلىق كان گەۋدىسى Fe_1 بىلەن Fe_{2+3} تىن ئىبارەت. قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى تارقاق كىچىك كان گەۋدىلىرىدۇر. Fe_1 كان گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1100 مېتىر، ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 11 مېتىر كېلىدۇ؛ Fe_{2+3} كان گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1118 مېتىر بولۇپ، 130 مېتىر سوزۇلغان، قېلىنلىقى 16 ~ 27 مېتىرچە كېلىدۇ. TFe نىڭ ئوتتۇرىچە سورتى %42.43، بۇنىڭ ئىچىدە ھوسۇللۇق رۇدا تەركىبى %52.08، ئۇنۇمسىز رۇدا تەركىبى %32.18، گۇڭگۇرت مىقدارى %2.62~%3.55. رۇدىلارنىڭ مادداۋى تەركىبى ئاددىي بولۇپ، سىلىكاتلار بىلەن تۆمۈر ئوكسىدلىرىنى ئاساس قىلىدۇ، ئاساسلىق مىنېرىللار ماگنىتلىق تۆمۈر رۇدىسى بىلەن قىزىل تۆمۈر رۇدىسى بولۇپ، ھوسۇللۇق رۇدىنى ئاساس قىلىدۇ، بۇ رۇدا ئاسان تاللىنىدىغان، يۇقىرى گۇڭگۇرتلۇق ماگنىتلىق تۆمۈر رۇدىسىدۇر. كان رايونىدا تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان جۈغلانما زاپاس 31 مىليون 750 مىڭ تونىنا، كاپالەتكە ئىگە زاپاس 20 مىليون 750 مىڭ تونىنا بولۇپ، ساپ تۆمۈر سورتى %51.43 كە بارىدۇ. 1991 ـ يىلى چوڭقۇر قىسمىدا ئېنىقلانغان زاپاس 9 مىليون 110 مىڭ تونىنا بولۇپ، سورتى %45.14 نى تەشكىل قىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ھوسۇللۇق رۇدا 7 مىليون 230 مىڭ تونىنا بولۇپ، سورتى %52.08 نى تەشكىل قىلىدۇ. ياماننسۇ تۆمۈر كېنى 1958 ـ يىلى قۇرۇلغان. 1971 ـ يىلى ئۈستى ئوچۇق كان ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەن. لايىھەدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 750 مىڭ تونىنا / يىل، ئەمەلىي ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 600 ~ 650 مىڭ تونىنا / يىل بولۇپ، نۆۋەتتە شىنجاڭدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى ئەڭ زور تۆمۈر كان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ژاراقنىڭ 17 ـ بېتىدىكى رەسىمگە قارالسۇن).

سىخەي تۆمۈر كېنى قۇمۇل شەھىرىدىن جەنۇبقا 186 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان، 1969ـ يىلقى ھاۋادىن تەكشۈرۈشتە بايقالغاندىن تارتىپ 1982ـ يىلىغا قەدەر، گېئولوگىزىكىلىق چارلاش جەھەتتىكى نورمالسىزلىقلارنى ئىسپاتلاش، ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش، تەپسىلىي تەكشۈرۈش ۋە دەسلەپكى چارلاش قاتارلىق خىزمەتلەرنى باشتىن كەچۈردى، 1997ـ يىلدىن 1999ـ يىلىغىچە ئۈستى ئوچۇق قېزىش رايونىدا گېئولوگىيىلىك چارلاش ئېلىپ بېرىلدى. كان رايونى تەڭرىتاغ گېئوسىنكلىنال پۈرمە سىستېمىسىنىڭ جەنۇبىي گىرۋىكىدىكى شىمالىي تاغ پۈرمە بەلۋىغىنىڭ غەربىي بۆلىكىدىكى يانار تاغ چۆكۈندىلىرى ئۈزۈلۈپ ئولتۇرۇشقان ئويمانلىققا جايلاشقان، كانلىق بەلۋاغ ۋارىس ھەربىكتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى دەئاباز جىنسىدا ساقلانغان بولۇپ، كۆپلىگەن كان گەۋدىلىرىدىن تۈزۈلگەن، يەر يۈزى ئۈچىنچى ۋە تۆتىنچى دەۋرلەرگە خاس يەر قاتلاملىرى بىلەن قاپلانغان، كان بەلۋىغىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1600 مېتىر، كەڭلىكى 300 ~ 500 مېتىرغىچە كېلىدۇ، يانتۇ چوڭقۇرلۇقى 900 مېتىردىن ئاشىدۇ. كان بەلۋىغى سىخەي كان رايونى، جەنۇبىي كان بۆلىكى ۋە غەربىي كان بۆلىكىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسمدىن تەركىب تاپقان. كانلىق بەلۋاغ ئىچىدە كان گەۋدىلىرى كۆپ، ئۈلار قەۋەتسىمان، تورسىمان، لىنزىسىمان شەكىللەردە بولۇپ، كېڭەيىش، تارىيىش، شاخلىنىش، بىرىكىش قاتارلىق ئالاھىدىلەر كۆرۈلگەن. ھەرقايسى كان گەۋدىلىرىنىڭ كۆلەم جەھەتتىكى پەرقى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 25~556 مېتىرغىچە، ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 4.99 مېتىر كېلىدۇ. كان رايونىدىكى ساپ تۆمۈرنىڭ ئوتتۇرىچە سورتى %45.74، ھوسۇللۇق رۇدا سورتى %52.93، ئۇنۇمسىز رۇدا سورتى %34.55، گۇڭگۇرت تەركىبى %1.12. رۇدا مىنېرالىرىنىڭ تەركىبى مۇرەككەپ، تۈرى كۆپ (24 خىلغا بارىدۇ)، مېتال مىنېرالار ماگنىتلىق تۆمۈر رۇدىسىنى ئاساس قىلىدۇ، رۇدا تىپى ماگنىتلىق تۆمۈر رۇدىسى ۋە ئاجىز

ماگنىتلىق تۆمۈر رۇدىسىدىن ئىبارەت. كان رايونىنىڭ ئېنىقلانغان B+C+D دەرىجىلىك زاپاسى 90 مىليون 560 مىڭ توننا، ئۇستى ئوچۇق رايونىنىڭ B+C+D دەرىجىلىك زاپاسى 23 مىليون 369 مىڭ 100 توننا بولۇپ، ھوسۇللۇق رۇدا مىقدارى 14 مىليون 227 مىڭ 100 توننىغا بارىدۇ. ھازىر يىللىق مەھسۇلاتى 200 مىڭ توننا بولغان ئۇستى ئوچۇق كان قۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ بىرىنچى باسقۇچلۇق قۇرۇلۇشى يولغا قويۇلماقتا، ئىككىنچى باسقۇچلۇق، يىللىق مەھسۇلاتى 800 مىڭ توننا بولغان ئۇستى ئوچۇق كانىنىڭ گېئولوگىيىلىك چارلاش خىزمىتى تاماملاندى، 2000- يىلى كان قۇرۇلۇشى باشلاندى، بۇ كانىنىڭ تەرەققىيات ئىستىقبالى ناھايىتى ياخشى.

تىيەنخۇ تۆمۈر كېنى قۇمۇل شەھىرىدىن شەرقىي جەنۇبقا 150 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان. 1960 - يىلى يەر يۈزى ماگنىت نورمالسىزلىقىنى تەكشۈرۈشتە بايقالغان. 1988 - يىلىغا قەدەر ماگنىت نورمالسىزلىقىنى تەكشۈرۈش، ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرلىق چارلاش، ئادەتتىكىچە چارلاش ۋە تەپسىلىي چارلاش خىزمەتلىرى ئېلىپ بېرىلدى، رۇدا ساقلانغان قاتلام، ئوتتۇرا - يىراق قەدىمكى ئېرا تېمى كاۋا بۇلاق توپىدىكى تارىشا جىنس، گنېيس، ۋە مەرمەر تاش قاتلىمىدىن ئىبارەت. ئاساسەن 10 كان گەۋدىسىدىن تەركىب تاپىدۇ، يۈرۈش يۇنىلىشى 77°~124°، شىمالغا قىيسايغان بولۇپ، قىيسىيش بۇلۇڭى 65°~50° گىچە. كان گەۋدىسى قەۋەتسىمان، لىنزىسىمان تۈس ئالغان، 1 - نومۇرلۇق ئاساسىي كان گەۋدىسى يوشۇرۇن كان. گەۋدىسى بولۇپ، كۆمۈلۈش چوڭقۇرلۇقى 200 ~ 800 مېتىرغىچە، ئۇزۇنلۇقى 3600 مېتىر كېلىدۇ، كان ئۇستۇنكى قەۋەت، ئوتتۇرا قەۋەت، ئاستىنقى قەۋەت قەۋەتلىرىنىڭ قېلىنلىقى 2 ~ 10 مېتىرغىچە، ئەڭ قېلىن بولغاندا 24.56 مېتىرغا يېتىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 1000 مېتىر كېلىدۇ. قالغان كان گەۋدىلىرىنىڭ كۆلەملىرى بىر قەدەر كىچىك بولۇپ، ئادەتتە ئۇزۇنلۇقى 50 ~ 750 مېتىرغىچە، قېلىنلىقى 0.3 ~ 2.73 مېتىرغىچە كېلىدۇ. 1 - نومۇرلۇق كان گەۋدىسىدىكى ساپ تۆمۈرنىڭ ئوتتۇرىچە سورتى 41.97%، گۈڭگۈرت مىقدارى 2.22%، فوسفور مىقدارى 0.025% نى ئىگىلەيدۇ. مېتال مىنېرالىرى ئاساسەن ماگنىتلىق تۆمۈر رۇدىسى بولۇپ، سانائەتتىكى تىپى: يۇقىرى گۈڭگۈرتلۇك، تۆۋەن فوسفورلۇق، تاللاشقا موھتاج ماگنىتلىق تۆمۈر رۇدىسى تىپىغا كىرىدۇ. بۇ كانىنىڭ تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان زاپاسى 104 مىليون توننىغا، بۇنىڭ ئىچىدە تەستىقلانغان زاپاس 60 مىليون 660 توننىغا بارىدۇ.

مودوت سالا تۆمۈر (مانگان) كېنى خېجىڭ ناھىيە بازىرىدىن غەربىي شىمالغا 58 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان. 1953 - يىلى بايقالغان، ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش، دەسلەپكى چارلاش، تولۇقلاپ چارلاش قاتارلىق خىزمەتلەرنى باشتىن كەچۈرگەن. 1958 - يىلى خېجىڭ پولات - تۆمۈر زاۋۇتى تەرىپىدىن ئېچىلغان بولۇپ، 40 نەچچە يىللىق تارىخقا ئىگە، ئاساسەن تۆمۈر رۇدىسى چىقىدۇ. كان ياتىسى ئۇزۇلۇپ ئولتۇرۇشقان ئويمانلىقتا ھاسىل بولغان، رۇدىلىق يەر قاتلىمى ئاستىنقى تاشكۆمۈر دەۋرىنىڭ ئاقساق گۈرۈپپىسىغا خاس ئۇۋۇندى جىنس قاتلىمىدۇر. كان گەۋدىسى قاتلامسىمان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 1.6 كىلومېتىر، كەڭلىكى 300 ~ 500 مېتىرغىچە، قېلىنلىقى 0.6 ~ 46 مېتىرغىچە، ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 18.14 مېتىر. ئەڭ چوڭ كۆمۈلۈش چوڭقۇرلۇقى 350 مېتىر، پۈتۈن كان ئۇزۇلمە تەرىپىدىن جەنۇب ۋە شىمالدىن ئىبارەت ئىككى قىسمىغا ئايرىۋېتىلگەن. مېتال مىنېرالى ئاساسەن قىزىل تۆمۈر رۇدىسى بولۇپ، ساپ تۆمۈرنىڭ ئوتتۇرىچە تەركىبى 47.21%، بۇنىڭ ئىچىدىكى ھوسۇللۇق رۇدا تەركىبى 50% نى، ئۇنۇمسىز رۇدا تەركىبى 36.77% نى تەشكىل قىلىدۇ؛ ھەمرا مىنېرالىلاردىن مانگان 0.93% نى، گۈڭگۈرت 0.46% نى، قوغۇشۇن 0.2% نى، سىنىك 0.18% نى تەشكىل قىلىدۇ. مانگان كېنى قاتلىمى تۆمۈر كېنى قاتلىمىنىڭ 15 ~ 30 مېتىرچە ئۈستىگە جايلاشقان؛ ئۇ جەمئىي 3 قەۋەت، ئەڭ ئاستىنقى قەۋەتتىكى كان بىر قەدەر تۈزاقلىق، ئۇ قەۋەتسىمان ھالەتتە بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 1000 مېتىر، كەڭلىكى 400 مېتىر، ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 4.7 مېتىر كېلىدۇ؛ ئوتتۇرا كان قاتلىمى قەۋەتسىمان ھالەتتە بولۇپ، قېلىنلىقىدا پەرق زور، ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 4.9 مېتىر كېلىدۇ، تارقىلىش دائىرىسى ئاستىنقى كان قاتلىمىدىن كىچىك ؛ ئۇستۇنكى قاتلام كانىنىڭ كۆلىمى بىر قەدەر كىچىك. مانگان رۇدىلىرىدىن كاللەكسىمان رومبىك مانگان رۇدىسى، تەركىبى >25%؛ كاللەكسىمان قوڭۇر مانگان رۇدىسى، تەركىبى ≥25%؛ يولۇق رومبىك مانگان رودىسى، تەركىبى ≥16% لار بار. ئېنىقلانغان تۆمۈر رۇدىسى زاپاسى 40 مىليون

350 مىڭ تونىنا، مانگان رۇدىسى زاپاسى 4 مىليون 590 مىڭ تونىنا؛ كاپالەتكە ئىگە زاپاسى 38 مىليون 430 مىڭ تونىغا باردۇ.

ئۇچ كەپتەر تۆمۈر كېنى كۆنەس ناھىيە بازىرىدىن شەرققە تەخمىنەن 40 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا، يەنى كۆنەس دەريا سىستېمىسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان. 1952- يىلى بايقالغان، 1956 ~1977- يىللىرىغىچە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ باھالاش ۋە تولۇقلاپ چارلاش خىزمەتلىرى ئىشلەنگەن. 1972 - يىلى كۆنەس تۆمۈر كانىدا ئوستى ئوچۇق ھالەتتە رۇدا ئېلىندى، لاھىيىلەنگەن كۆلىمى 150 مىڭ تونىنا/يىل ئىدى. ئەمدىلىكتە ئىچىش كۆلىمى

ئۇچ كەپتەر تۆمۈر كېنى

30 مىڭ تونىنا/يىل بولماقتا. رۇدا ساقلانغان يەر قاتلىمى ئوتتۇرا تاشكۆمۈر دەۋرىنىڭ مېتامورفىزملىق ۋولقان چۆكۈندى جىنس سىستېمىسى بولۇپ، قاتلام ئورنىنىڭ كانىنى كونترول قىلىشى روشەن. كان رايونىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4000 مېتىر، كەڭلىكى 1300 مېتىر بولۇپ، پۈتۈن كان ئاساسىي كان بۆلىكى، غەربىي كان بۆلىكى، شەرقىي كان بۆلىكى، غەربىي جەنۇب كان بۆلىكى، جەنۇبىي كان بۆلىكى ۋە لوبىي كان بۆلەكلىرىدىن تەركىب تاپقان. ئاساسىي كان بۆلىكىنىڭ كان گەۋدىسى كۆپ قاتلاملىق لىنزىسىمان ھالەتتە بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 800 ~900 مېتىر، يەككە قاتلاملارنىڭ قېلىنلىقى 1 ~ 15 مېتىر، ئومۇمىي قېلىنلىقى 70 مېتىر كېلىدۇ. باشقا كان بۆلەكلىرىنىڭ كان گەۋدىلىرى بىر قەدەر نېپىز، ئۇلىنىشچانلىقى ناچار، ئۇزۇنلۇقى بىر قانچە مېترىدىن بىر قانچە يۈز مېترغىچە، قېلىنلىقى 1~5 مېترغىچە باردۇ. رۇدىسى قىزىل تۆمۈر رودىسىنى ئاساس قىلىدۇ، ئەينەك تۆمۈر رۇدىسى، ماگنىتلىق تۆمۈر رۇدىسى ۋە رومبىك تۆمۈر رۇدىلىرى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ساپ تۆمۈرنىڭ ئوتتۇرىچە سورتى 56.66% بولۇپ، ئاساسىي كان بۆلىكىنىڭ كان تەركىبى ئەڭ مول، گۇڭگۇرت تەركىبى 0.27%، بوسغور 0.05%. تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان زاپاسى 25 مىليون 510 مىڭ تونىنا بولۇپ، رۇدا سۈپىتى ياخشى، ھوسۇلۇق رۇدىلار (سورتى >58%) ئومۇمىي رۇدا مىقدارىنىڭ 84.21% تىنى ئىگىلەيدۇ. بۇ كان ياتمىسى شىنجاڭدىكى تەركىبى ئەڭ مول تۆمۈر كان ياتمىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مۇڭكۇ تۆمۈر كېنى كۆكتوقاي ناھىيە بازىرىدىن غەربىي شىمالغا 67 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان. 1953 - يىلى بايقالغان، 1957 - يىلى يەر يۈزىدىكى باھالاش ئېلىپ بېرىلغان، 1978- يىلى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ۋە تەپسىلىي تەكشۈرۈش خىزمەتلىرى ئېلىپ بېرىلغان، تەكشۈرۈپ تېپىلغان زاپاسى 109 مىليون 700 مىڭ تونىنا، سورتى 45% تىن سەل يۇقىرى. 1997 - يىلى شىنجاڭ پولات - تۆمۈر گۇرۇھى كان ئىشلىرى شىركىتى بىلەن كۆكتوقاي ناھىيىسى بىرلىشىپ ئاچقان، ئۇنىڭ ئوستى ئوچۇق قېزىش ئىقتىدارى يىلىغا 100 مىڭ تونىغا باردۇ. شىنجاڭ پولات - تۆمۈر گۇرۇھى بۇ كاننى رەسمىي ئېچىش ئورنىغا كىرگۈزۈپ، 2000 - يىلدىن باشلاپ گېئولوگىيىلىك چارلاش ئېلىپ باردى. 10 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە، ئۇنى يىلىغا 600 مىڭ تونىنا رۇدا ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىغا ئىگە كان قىلىپ قۇرۇپ چىقىشنى پىلانلىدى. كان گەۋدىسى تۆۋەنكى دېۋون سېرىيىسىنىڭ قانىوتىبى گۇرۇپپىسى مېتامورفىزملىق جىنسلار قاتلىمىدا ھاسىل بولغان بولۇپ، قاتلاملارنىڭ كونترول قىلىش ئالاھىدىلىكى روشەن. ھازىرغىچە جەمئىي 44 كان گەۋدىسى تېپىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 33 ى مەلۇم كۆلەمگە ئىگە، كان گەۋدىلىرى توپ - توپ بولۇپ، قاتلام بويىچە كۆزگە چېلىقىدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ كۆلىمى بىر قەدەر كىچىك، كان گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 100 ~1200 مېترغىچە، قېلىنلىقى 1 ~35 مېترغىچە، چوڭقۇرلۇقى 50 ~ 200 مېترغىچە كېلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 500 مېتردىن ئاشىدىغان كان گەۋدىسىدىن توققۇزى بار. كان گەۋدىلىرى قەۋەتسىمان ۋە تەرتىپسىز لىنزىسىمان، يېسىمۇقسىمان، تومۇرسىمان ھالەتلەردە ئۇچرايدۇ. كاندىن ئاساسەن ماگنىتلىق تۆمۈر رۇدىسى چىقىدۇ، قىزىل

تۆمۈر رۇدىسى، پارقىراق تۆمۈر رۇدىسى، قوڭۇر تۆ-مۈر رۇدىسى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ساپ تۆمۈر سورتى 35%~46%، گۈڭگۈرت تەركىبى 0.3%، فوسفور تەركىبى <0.25% بولۇپ، رۇدا تىپى ئاسان تاللىنىدىغان ماگنىتلىق تۆمۈر رۇدىسى تىپىغا كىرىدۇ.

چېلەكچى تۆمۈر كېنى ئاقتۇ ناھىيە بازىرىدىن غەربىي جەنۇبقا 110 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4100~4700 مېتىرچە كېلىدۇ. 1958 - يىلى بايقالغان. 1962 - يىلى دەسلەپكى قەدەمدە باھالانغان. 1980 - يىلى ئو-مۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ باھالاش ئېلىپ بېرىلغان. كان ھاسىل بولغان يەر قاتلىمى كېمبرىي - ئوردوۋىك سىس-تېمىلىرىنىڭ مىجىگەن توپى مېتامورفىزملىق جىنس سىستېمىسىدىكى مەرمەر تاش ھەم تارشا جىنسلار قاتـ-لاملىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، مەرمەر تاش ۋە كرىستال-لىق ھاكتاش كونترۇللۇقىدىكى يەككە يانتۇ قۇرۇلما. كان گەۋدىسىنىڭ يېتىش يۇنىلىشى شەرقتىن غەربىي يۇنىلىشكە يېقىن بولۇپ، يانتۇلۇق بۇلۇڭى 40°~50°. كان گەۋدىسى قاتلامسىمان، لىنزىسىمان تۈس ئالغان. بايـ-قالغان كان گەۋدىسى (توپى) ئۈچ بولۇپ، 1 - نومۇر-لۇق كان توپى ئالتە كىچىك كان گەۋدىسىدىن تەركىب تاپقان، يەككە كان گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 175 ~ 325 مېتىر، ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 10.17 ~ 35 مېتىر، ئەڭ چوڭ قېلىنلىقى 65.78 مېتىرغا يېتىـ-دۇ؛ 2 - نومۇرلۇق كان گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 350 مېتىر، قېلىنلىقى 18.46~37.26 مېتىر، ئوتتۇ-رىچە قېلىنلىقى 27.86 مېتىر كېلىدۇ؛ 3 -نومۇرلۇق كان توپى تۆت كان گەۋدىسىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە يەر يۈزىگە چىقىپ قالغان بىر كان گەۋـ-دىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 300 مېتىر كېلىدۇ، قالغانـ-لىرى يەر يۈزىدە كۆرۈنمەيدۇ. رۇدا مىنېرا-لى ئاساسەن ئەسلىدىكى رۇمبىك تۆمۈر رۇدىسى (70%~80%) دىن تەركىب تاپقان بولۇپ، سۈلۈق قىزىل تۆمۈر رۇدىسى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. رۇدا تىپى يەككە ھوسۇللۇق رۇدا بولۇپ، كان يانىمىنىڭ ئوكسىدلىنىش تەسىرى كۈچلۈك ئەمەس. ساپ تۆمۈر سورتى 41.78%~47.38% نى، ئوتتۇرىچە سورتى 45.1% نى، گۈڭگۈرت تەركىبى 0.015%~0.216% نى تەشكىل قىلىدۇ. تېپىلغان زاپاس 65 مىليون 580 مىڭ تونىنا بولۇپ، تېخىچە ئېچىلمىدى.

ۋۇتۇڭگۇ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى تۆمۈر كانلىرى پىچان ناھىيىسى دىغار يېزىسىنىڭ جەنۇبـ-غا جايلاشقان. 1958 ~ 1960 - يىللىرى بايقالغان، تۆمۈر كان ياتمىسىدا ئاساسلىق كانلاردىن ۋۇتۇڭگو تۆ-مۈر كېنى، خۇڭيۈنتەن تۆمۈر كېنى، بەيلىڭشەن تۆمۈر كېنى، پالگان تۆمۈر كېنى، جىيەنشەن تۆمۈر كېنى، تېلىڭ تۆمۈر كېنى قاتارلىقلار بار. رۇدا تىپى جەھەتتە ۋۇتۇڭگو تۆمۈر كانىدىن رۇمبىك تۆمۈر رۇدىسى چىققانـ-دىن سىرت، باشقا كان ياتمىلىرىدىن ماگنىتلىق تۆمۈر رۇدىسى چىقىدۇ. ۋۇتۇڭگو تۆمۈر كانىنىڭ تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان زاپاسى 57 مىليون 930 مىڭ تونىنا بو-لۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ساناقەت زاپاسى 13 مىليون 520 مىڭ تونىنى، قېزىشقا بولىدىغان زاپاسى 20 مىليون 160 مىڭ تونىنى تەشكىل قىلىدۇ، ئوتتۇرىچە سورتى 42.42% كېلىدۇ. 1995 - يىلى 1 - ، 3 - نومۇرلۇق كان ياتمىلىرىنىڭ ئوستى ئو-چۇق قېزىش رايونلىرىدا چارلاش ئېلىپ بېـ-رىلىپ، ئېنىقلانغان زاپاس 7 مىليون 510 مىڭ تونىنا، سورتى 38.66%~52.81% كىچە يەتتى، كۆيۈپ خورىغان مىقدارنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىنكى سورتى 47.27%~60.04% بولۇپ، ھوسۇللۇق رۇدا مىقدارى 7 مىليون 410 مىڭ تونىنا كېلىدۇ. 1996- يىلى قۇرۇلۇپ، لايىھەدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى يىلىغا 100 مىڭ تونىنا، ئۈزگەرتىپ، كېڭەيتىپ قۇ-رۇلغاندىن كېيىن يىللىق ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى 150 مىڭ تونىغا يەتتى. خۇڭيۈنتەن تۆمۈر كېنى: ئېنىقلانغان زاپاسى 32 مىليون 260 مىڭ تونىنا بو-لۇپ، ئوتتۇرىچە سورتى 49.59% كېلىدۇ. بۇ كان 1994 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، يىللىق ئىشلەپچىقىـ-رىش ئىقتىدارى 100 مىڭ تونىنا كېلىدۇ. بەيلىڭشەن تۆمۈر كېنى: ئېنىقلانغان زاپاسى 13 مىليون 60 مىڭ تونىنا، سورتى 44.94% بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ھو-سۇللۇق رۇدا 8 مىليون 330 مىڭ تونىنى تەشكىل قىلىدۇ، ئۇنىڭ سورتى 54.83%. كان قۇرۇلۇشى 1999- يىلى ئېلىپ بېرىلغان، 2000 - يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا پۈتۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈ-رۈلگەن، لايىھىدىكى يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 200 مىڭ تونىنا.

مانگان كېنى بۇ خىل كاننىڭ چۆكۈندى مانگان كېنى، چۆكۈپ مېتامورفىزملاشقان مانگان كېنى ۋە يىمىرىلگەن قالدۇق چۆكۈندى تىپىدىكى مانگان كېنى دېگەن ئۈچ خىل تىپى بار. ئالدىنقىسىنىڭ ئىگىلىگەن

زاپىسى ئەڭ كۆپ، كىينكىلىرى يېقىنقى مەزگىلدە ئېچىلىدىغان ئوبيېكت قىلىنماقتا. ھازىرقى زاپىسى 9 مىليون 9000 توننا. چۆكۈندى مانگان كانلىرىدىن ئاساسەن موڭغۇلكۆرەدىكى مانگان كېنى ۋە خېجىلەك نا-ھىيىسىدىكى مودوت سالا مانگان كانلىرى بار. موڭغۇل-كۆرە مانگان كېنى ئاستىنقى تاشكۆمۈر دەۋرىنىڭ چۆ-كۈندى دېگىز فاتسىيىسى تۈرىدىكى فلىشلىق چۆكۈندى جىنسلار قاتلىمىدا ھاسىل بولغان، كانلىق قاتلام جەم-ئىي ئۇچ قەۋەت بولۇپ، كان گەۋدىسى قەۋەتسىمان تۈس ئالغان، يەككە كان گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 30 ~ 2160 مېتىرغىچە، قېلىنلىقى 0.5 ~ 7.5 مې-تىرغىچە بولۇپ، رومبىك مانگان رۇدىسىنى ئاساس قىلىدۇ، ئۈنىڭدىن قالسا يۈمشاق مانگان رۇدىسى ۋە قاتتىق مانگان رۇدىسى بار بولۇپ، مانگان تەركىبى 13%~30%، زىيانلىق تەركىبلەردىن P (فوسفور) 0.058% نى، S (گۈڭگۇرت) 0.076% نى، SiO_2 (سىلتىسى ئوكسىدى) 15.86% نى، Mn/ 4%~8% F نى ئىگىلەيدۇ. يۇنىڭ ئىچىدە جامانتاي كان رايونى-نىڭ كېپىلگە ئىگە زاپىسى 2 مىليون 380 مىڭ توننا، ئوتتۇرىچە سورتى 17.28%؛ ئاقسۇ شەرقىي كان رايو-نىنىڭ كېپىلگە ئىگە زاپىسى 1 مىليون 417 مىڭ توننا، ئوتتۇرىچە سورتى 20.47%؛ قاراسۇ كان رايو-نىنىڭ كېپىلگە ئىگە زاپىسى 30 مىڭ توننا، ئوتتۇ-رىچە سورتى 21.5%. مودوت سالا مانگان كېنى تۆمۈر كانىنىڭ ئۈستىدە ھاسىل بولغان (« مودوت سالا تۆمۈر (مانگان) كېنى» غا قارالسۇن) . مانگان كانىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 800 ~ 1000 مېتىرغىچە، كەڭ-لىكى 300 ~ 500 مېتىرغىچە كېلىدۇ، جەمئىي ئۇچ قەۋەت بولۇپ، ئاستىدىن ئۈستىگە بولغان قېلىنلىقى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 7.4 مېتىر، 4.9 مېتىر، 2.0 ~ 2 مېتىر كېلىدۇ. ئوتتۇرا ۋە ئاستىنقى قەۋىتى رومبىك مانگان رۇدىسىنى، ئۈستۈنكى قەۋىتى مانگان ئوكسىدنى ئاساس قىلىدۇ. كېپىلگە ئىگە زاپىسى 4 مىليون 593 مىڭ توننا بولۇپ، ئوتتۇرىچە سورتى Mn 18.77% نى، TF_e 7.17% نى، S 0.89% نى تەشكىل قىلىدۇ. يىمىرىلگەن قالدۇق چۆكۈندىلەر تېپىدىكى مانگان كاندىن ئاساسلىقى قۇمۇل داشۇي مانگان كېنى بولۇپ، كېمبرى سىستېمىسىنىڭ ئاس-تىنقى قىسمىدىكى جېنىدەن سىستېمىسىغا تەئەللۇق دو-لومىتلىق مەرمەر جىنسىنىڭ سويۇلۇپ يىمىرىلگەن يۇ-زىدىكى تەرتىپسىز كارست ئۇڭكۇرلىرى ياكى سويۇلغان ئولتۇرۇشمىلاردا ھاسىل بولغان، كان گەۋدىسى لىنز-سىمان، خالتىسىمان ھالەتتە ئۇچرايدۇ، ئادەتتە بىر قەدەر كىچىك بولۇپ، ئەڭ چوڭ كان گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 157 مېتىر، قېلىنلىقى 6 مېتىر كېلە-دۇ. مانگان ئوكسىدنى ئاساس قىلغان بو-لۇپ، Mn 22.99% نى، Co 0.078% نى، P 0.16% نى، SiO_2 1.55% نى تەشكىل قىلىدۇ. چۆكۈپ مېتا-مورفىزملاشقان مانگان كېنى ۋە كۆچا قاراڭغۇ مانگان كانلىرىنىڭ كېپىلگە ئىگە زاپىسى 533 مىڭ توننا، ئوتتۇرىچە سورتى 30.25% كېلىدۇ.

خرومىت كېنى شىنجاڭدا بايقالغان خرومىت كانلىرىنىڭ ھەممىسى قەۋەتسىز (پۈرچاقسىمان) ماگ-مىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە پەيدا بولغان كان ياتىم-لىرىدۇر. ئاساسەن تولى ناھىيىسىنىڭ سارتوقاي دېگەن جايىدىن چىقىدۇ. قارامايدىن شىمالغا تەخمىنەن 50 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان. 20 - ئەسىر-نىڭ 50 - يىللىرى بايقىلىپ، چارلاش خىزمىتى 80 - يىللاردا ئاخىرلاشقان. ئۇ ئۈلترا ئاساسلىق جىنس گەۋىسى ئىچىدە ھاسىل بولغان، كانلىق تاغ جىنسلىرى كلىنوپىروكسىنلىق گابىرو بولۇپ، 500 دىن كۆپرەك كان گەۋدىسى تېپىلغان. كان گەۋدىلىرى لىنزىسىمان، يېسىۋقسىمان ھالەتلەرنى ئاساس قىلە-دۇ. كان گەۋدىسىنىڭ يانتۇلۇقى بىلەن تاغ جىنس گەۋدىسىنىڭ يېتىشى ئاساسەن بىردەك، ئادەتتىكى كان گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 8~70 مېتىرغىچە، قېلىنلە-قى 1~8 مېتىرغىچە، چوڭقۇرلۇقى 3 ~ 45 مېتىر-غىچە كېلىدۇ. رۇدىسى ئۇز شەكىللىك، يې-رىم ئۇز شەكىللىك رۇدىسىنى ئاساس قىلىدۇ، ئادەتتە يىرىك دانچىلىك، ئوتتۇرا - يىرىك دانچە-لىك، ئۈيۈل كېلىدۇ. كاللەكسىمان - قويۇق كۆنجۈت-سىمانلىرىنىڭ مىنېرالى پىكوتىتنى ئاساس قىلىدۇ. Cr_2O_3 28.9% ~ 35.6% نى، Al_2O_3 17.1% ~ 22.6% نى، Fe_2O_3 3% ~ 3.7% نى، FeO 9.3% ~ 10.1% نى، MgO 15.5% ~ 19.5% نى، SiO_2 4.2% ~ 9.7% نى تەشكىل قىلىدۇ. ھازىرقى زاپاس 1 مىليون 680 مىڭ توننا بولۇپ، يۇقىرى ئالىيۇمىنلىق، تۆۋەن خرو-ملۇق كان ياتىمى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئېچىلغىنىغا كۆپ يىللار بولدى. تولىنىڭ ساشۇنوخەي، كۆكتوقاي-نىڭ چىگشۇي، چارقىلىقنىڭ يۇلغۇنلۇق جىلغىسى ھەم پىچاننىڭ كاۋا بۇلاق تېغى قاتارلىق جايلاردىنمۇ خرو-مىت كانلىرى تېپىلدى. شىنجاڭنىڭ خرومىت زاپىسى مەملىكەت بويىچە 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 18 - بېتىگە قارالسۇن)

مىس كېنى شىنجاڭنىڭ مىس كان بايلىقى بىر قەدەر مول، كان ھاسىل بولۇش شارائىتى ياخشى، كان ياتمىلىرىنىڭ ھاسىل بولۇش تىپلىرى بىر قەدەر تولۇق، بولۇپمۇ يانار تاغ جىنسلىرى ۋە يانار تاغ ماگما جىنسلىرى تىپى بىلەن مۇناسىۋەتلىك كان ياتمىلىرىنىڭ ئىستىقبالى ناھايىتى زور. شۇنىڭدەك، نۇرغۇنلىغان كان ھاسىل بولغان بەلۋاغلارنىڭ ۋە ئىستىقباللىق رايونلارنىڭ دائىرىسى بېكىتىلدى، مىس رۇدىسى چىقىدىغان ئورۇندىن 500 نەچچىسى بايقالدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا، چوڭ تىپلىق كان ياتمىسىدىن 10 ى، كىچىك تىپتىكى كان ياتمىسىدىن 14 ى، كان نۇقتىسىدىن 36 سى بار، يەنە نۇرغۇنلىغان مىس كانلىشىش نۇقتىلىرى ۋە گېئوخىمىيىلىك چارلاشتا نورمالسىزلىق كۆرۈلگەن رايونلار بار. تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان جۇغلانما زاپاس 3 مىليون 190 مىڭ تونىنا بولۇپ، ھازىرقى زاپاسى 3 مىليون 160 مىڭ تونىنغا بارىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلى چوڭ تىپتىكى مىس - سىنىك كانىنىڭ مىس رۇدا زاپاسى 920 مىڭ تونىنا، ئوتتۇرىچە سورتى 2.43% بولۇپ، مەملىكەت ئىچىدە كەم ئۇچرايدىغان چوڭ تىپتىكى ھوسۇللۇق مىس كېنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ مۇلچەردىكى بايلىق مىقدارى 61 مىليون 920 مىڭ تونىنا بولۇپ، ئېنىقلانغان زاپاسى بايلىق ئومۇمىي مىقدارىنىڭ پەقەت ناھايىتى ئاز بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. مىس كانلىرىنىڭ گېئولوگىيىلىك چارلاش ۋە ئېچىپ پايدىلىنىش ئىستىقبالى پارلاق، يوشۇرۇن كۆچى زور. شىمالىي شىنجاڭدىكى ئاشلى مىس - سىنىك كان ياتمىسى، قارا تۈڭكى مىس - نىكېل كانىنىڭ 2 - باسقۇچلۇق كېڭەيتىپ قۇرۇش قۇرۇلۇشى، شەرقىي شىنجاڭ خۇاڭشەن مىس-نىكېل كېنى، ئىسىق بۇلاق مىس كېنى، تۆۋۇ مىس كېنى قاتارلىق كان رايونلىرىنىڭ يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا چارلاپ تەكشۈرۈلۈشى ۋە ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ، شىنجاڭ مەملىكەتلىرىنىڭ يەنە بىر مىس رۇدىسى خام ئەشيا بازىسىغا ئايلانغۇسى (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 18 - بېتىدىكى «مىس رۇدىسى» غا قارالسۇن)

ئاشلى مىس - سىنىك كېنى قابا ناھىيە بازىرىدىن غەربىي شىمالغا 31 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان. 1984 - يىلى بايقالغان، 1991 - يىلى 1 - نومۇرلۇق كان ياتمىسىنى تەپسىلىي تەكشۈرۈشكە كىرىشىپ، 1993 - يىلى چارلاپ تەكشۈرۈشكە ئۆتكەن. رۇدا ساقلانغان يەر قاتلىمى داتىستلىق قىرلىق شېغىللىق تۈۋ بولۇپ، يانار تاغ جىنسلىرىدىن پەيدا بولغان ھەمدە كۆپ خىل مېتال تەركىبلىك كال. لەكسىمان گۈڭگۈرتلەشكەن كان ياتمىسى بىلەن بىللە ھاسىل بولغان. كان گەۋدىسىنىڭ بوشلۇقتىكى كۆرۈنۈشى بىر غايەت زور تەتۈر ئۈرۈلگەن ئوڭدا پۈرۈلمىلىك لىنزىغا ئوخشايدۇ، ئۇنىڭ مىنېرال تەركىبى سېرىق تۆمۈر رۇدىسى، سېرىق مىس رۇدىسى ۋە يالتىراق سىنىك رۇدىسىنى ئاساس قىلغان. تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان زاپاس مىقدارى ئىچىدە: مىس 919 مىڭ 500 تونىنا، سورتى 2.43%؛ سىنىك 408 مىڭ 300 تونىنا، سورتى 2.78%؛ گۈڭگۈرت 67 مىليون 850 مىڭ تونىنا، بىللە ھاسىل بولغان سىنىك 11 مىڭ 500 تونىنا، قوغۇشۇن 55مىڭ 600 تونىنا، ئالتۇن 18.07 تونىنا، كۈمۈش 1174 تونىنا ئۇلۇشنى ئىگىلەيدۇ. بۇ كان « 7 - بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدە مەملىكىتىمىزدە تېپىلغان ئىككى ئاساسلىق مىس كانىنىڭ بىرى بولۇپ، سورتى يۇقىرى، كان گەۋدىلىرى مەركەزلەشكەن بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. 12 يىللىق گېئولوگىيىلىك ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش، تەپسىلىي تەكشۈرۈش ۋە چارلاش ئارقىلىق، بىر چوڭ تىپتىكى مىس كان ياتمىسى، گۈڭگۈرت كان ياتمىسى ۋە بىر ئوتتۇرا تىپتىكى سىنىك كان ياتمىسى ئېنىقلاندى. 1999 - يىلى جۇڭگو كان ئىشلىرى شىركىتى بىلەن شىنجاڭ گېئولوگىيىلىك قېزىلما بايلىقلار ئىدارىسى قاتارلىق ئورۇنلار ھەمكارلىشىپ ئاچقان، قېزىلما بايلىقنى مۇلچەرلەپ باھالاش ۋە كان ئېچىشقا ئائىت مۇمكىنچىلىك تەتقىقاتى خىزمەتلىرى ئىشلىنىپ بولدى، 2000 - يىلى كان قۇرۇلۇشى باشلاندى، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى كۈنىگە 3000 تونىنا رۇدىنى بىر تەرەپ قىلالايدىغان قىلىپ لايىھىلەنگەن.

شور قۇدۇق مىس كېنى كۆكتوقاي ناھىيىسىدىن غەربىي جەنۇبقا 85 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا بولۇپ، يانار تاغ ئىسىق ئېرىتمە قاتلىمى كونترولۇقىدىكى مىس كېنى. 1984 - يىلى بايقالغان، 1990 - يىلى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش تاماملانغان. كانلىق قاتلام ئوتتۇرا دېۋۇن دەۋرى بېيتاڭشەن گۇرۇپپىسىنىڭ 2 - كەنجى گۇرۇپپىسىغا جايلاشقان، كانلىق تاغ جىنسلىرى ئوتتۇرا - ئاساسلىق يانار تاغ جىنسلىرى، تۈۋ ۋە تۈۋلۈق قۇمتاشتىن ئىبارەت. كان گەۋدىسىنىڭ يېتىش ھالىتى قورشىما جىنسلار بىلەن ئاساسەن بىر دەك، قورشىما جىنسلار سىكارنلاشقان. كانلىق بەلۋاغنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2550 مېتىر، كەڭلىكى 900 مېتىر بولۇپ، 330°～350° لۇق يۇنىلىشتە ئورۇنلاشقان،

قىيىنىش يۇنىلىشى جەنۇبىي غەرب يۇنىلىشتە، قىيىش بۇلۇڭى°30~°40 قىچە. بۇنىڭ ئىچىدە مىس كان گەۋدىسىدىن 40 ى، مۇلىبدېن كان گەۋدىسىدىن 21 ى بار، 4-، 5-، 9 - نومۇرلۇق كان گەۋدىلىرى ئەڭ چوڭلىرى بولۇپ، ئومۇمىي زاپاسنىڭ %80 نى ئىگىلەيدۇ. 5- نومۇرلۇق كان گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1000 مېتىر، چوڭقۇرلۇقى 873 مېتىر، ئەڭ قېلىن جايى 64.43 مېتىر كېلىدۇ. كان گەۋدىلىرىنىڭ ھەممىسى قاتلامسىمان، لىنزىسىمان بولۇپ، كۆپىنچىسىنىڭ يەر يۈزىدە ئېچىلمىسى بار. رۇدىسىنىڭ قۇرۇلمىسى كۆنجۈتسىمان، ئۇششاق تومۇرلۇق كۆنجۈتسىمان، ئۇششاق تومۇرسىمان توس ئالغان. ئېنىقلانغان مىس زاپاسى 315 مىڭ 800 تونىنا، ئورتىچە سورتى %0.70، مۇلىبدېننىڭ زاپاسى 20 مىڭ 100 تونىنا، ئورتىچە سورتى %0.091 بولۇپ، بۇنىڭغا يانداش ھالدا كۈموش، ئالتۇن، گوگۇرت ۋە ئاز ئاشلارمۇ بار. بۇ بىر ئورتۇرا تىپلىق كان بولۇپ، ھازىر تىخى ئېچىلمىدى.

نىكىل كېنى ئاساسلىق - ئۇلترا ئاساسلىق جىنسلاردا پەيدا بولغان مىس - نىكىللارنىڭ مىنېرالىلاشقان بىرىكمە كان ياتمىسى. كۆكتوقاي ناھىيىسى تەۋەسىدىكى ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكى ۋە قۇمۇلدىكى خۇاڭشەن ئەتراپلىرىغا تارقالغان، تېكەستىڭ چىمبۇلاق ۋە لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ شىگدى دەريالىرى ئەتراپلىرىدىمۇ ئايرىم كىچىك كان ياتمىلىرى بار. ئاساسلىق كان ياتمىلىرىدىن قارا تۇڭكې، خۇاڭشەن ۋە خۇاڭشەننىڭ شەرقىدىكى كان ياتمىلىرى بار، بۇ كان ياتمىلىرىنىڭ ھازىرقى زاپاس مىقدارى 90 مىڭ 400 تونىنا بولۇپ، مەملىكەت بويىچە گەنىۋدىكىدىن قالسىلا 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ. قارا تۇڭكې مىس - نىكىل كېنى ھوسۇللۇق رۇدا ۋە ئالاھىدە ھوسۇللۇق رۇدىلارنى ئاساس قىلىدۇ، ئۇ ھازىر ئېچىلۋاتىدۇ، باشقا كان ياتمىلىرى پەقەت تېنىز قىسىملاردا كىچىك كۆلەمدە ئېچىلماقتا. كان ياتمىسىدا نىكېلدىن باشقا يەنە بىللە پەيدا بولغان رۇدىلاردىن مىس، كۆبالت، گوگۇرت قاتارلىقلار، بەزىلىرىدە يەنە ئالتۇن، كۈموش، پىلاتىنا، پاللادىي، سېلىن، تېللۇر قاتارلىق ھەمراھ مىنېرالار بار، بۇلاردىن ئۇنىۋېرسال يىغىپ پايدىلىنىشقا بولىدۇ.

قارا تۇڭكې مىس - نىكىل كېنى كۆكتوقاي ناھىيىسىدىن شەرقىي جەنۇبقا 30 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا، 1979 - يىلى بايقالغان. 1979~1987- يىللىرىغىچە ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش، تەپسىلىي تەكشۈرۈش، دەسلەپكى چارلاش، چارلاپ تەكشۈرۈش خىزمەتلىرى ئىشلەنگەن. كان رايونى 7 كان ياتمىسىدىن تەركىب تاپقان، 1 - نومۇرلۇق كان ياتمىسى چوڭ تىپتىكى كان ياتمىسى، 2 -، 3 - نومۇرلۇقلىرى ئوتتۇرا تىپتىكى كان ياتمىسى، 6 - نومۇرلۇقتىن 9- نومۇرلۇققىچە بولغانلىرى كىچىك تىپتىكى كان ياتمىلىرى ھېسابلىنىدۇ. ئېنىقلانغان زاپاس ئىچىدە مىس 470 مىڭ تونىنى، نىكىل 280 مىڭ تونىنى ئىگىلەيدۇ. 1 - نومۇرلۇق كان ياتمىسى ئاساسەن ئاساسلىق كومپلېكس جىنس گەۋدىسىدە ساقلانغان، كان گەۋدىسى كۆنجۈتسىمان ۋە زىچ كاللەكسىمان گۈڭگۈرتلەشكەن رۇدىلاردىن تۈزۈلگەن. كان گەۋدىسى ماكان جەھەتتە غايەت زور بىر تەرتىپسىز لىنزىغا ئوخشايدۇ، زىچ

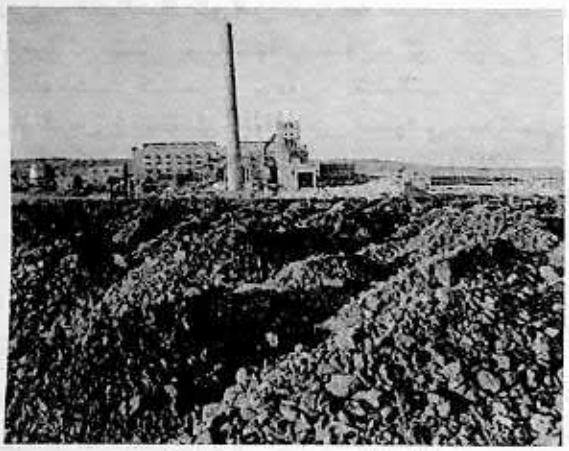

قارا تۇڭكې مىس - نىكىل كېنى

كاللەكسىمان ئالاھىدە ھوسۇللۇق كان گەۋدىسى بۇ كان گەۋدىسىنىڭ يادروسى بولۇپ، سىرتقى قەۋىتى ھوسۇللۇق رۇدىلار بىلەن ئورالغان، بۇ سىرتقا قاراپ تەدرىجىي كۆنجۈتسىمان ئۇنۇمسىز كان گەۋدىسىگە ئۆزگىرىپ، شەكىل جەھەتتە ھالقىسىمان تۈزۈلمىگە ئوخشاپ قالغان. ئاساسلىق مېتال مىنېرالاردىن ماگنىتلىق سېرىق تۆمۈر، سېرىق مىس، نىكىللىق سېرىق تۆمۈر، سېرىق تۆمۈر، ۋىئولارىت ۋە تېننانىتىت قاتارلىقلار بولۇپ، كان ياتمىسى ماگمىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى ئېرىپ ئايرىلىش — چوڭقۇردا ئېرىپ تۇتۇشۇش تىپىدىكى كان ياتمىسىغا مەنسۇپ، ئېنىقلانغان زاپاس ئىچىدىكى ئىلىمېنتلارنىڭ ئەھۋالى مۇنداق: مىس 215 مىڭ 900 تونىنا بولۇپ، سورتى %1.4؛ نىكىل 136 مىڭ 400 تونىنا بولۇپ، سورتى %0.88؛ ھەمرا مىنېرالاردىن ئالتۇن 3257 كىلوگ-

رام، كۈمۈش 152 توننا، كۈبالت 5211 توننا، پلاتىنا 509 كىلوگرام، پاللادي 1644 كىلوگرام، گۈڭگۈرت 1 مىليون 250 مىڭ توننا. كان قۇرۇلۇشى 1984 - يىلى باشلانغان، 1990 - يىلى كۈنىگە 250 توننا رۇدا تاۋلايدىغان زاۋۇت پۈتۈپ، ئالاھىدە ھوسۇللۇق رۇدىنى ئاساسلىق قېزىش ئوبيېكتى قىلدى. ئىككىنچى باس- قۇچلۇق كېڭەيتىپ قۇرۇش قۇرۇلۇشى پىلانلانماقتا، ئۇ ھوسۇللۇق ۋە ئۇنۇمسىز رۇدىلارنى قېزىش ئوبيېكتى قىلىدۇ. 2-، 3 - نومۇرلۇق كان ياتىلىرىدىن ئېنىق- لانغان زاپاس ئىچىدە: مىس 187 مىڭ 100 توننا بولۇپ، سورتى %1.05؛ نىكېل 96 مىڭ 400 توننا بولۇپ، سورتى %0.58. بۇ كان ھازىر تېخى رەسمىي ئېچىلمىدى.

قۇمۇل خۇاڭشەن مىس - نىكېل كې- نى قۇمۇلنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، شەرق - شىمال يۆنىلىشتە يېيىلغان، ئۇزۇنلۇقى 273 كىلومېتىر كېلىدۇ، تۈدۈن، شىمالي خۇاڭشەن، خۇاڭشەن، جەنۇبىي خۇاڭشەن، شەرقىي خۇاڭشەن، جىڭشېرچۈەن رۇڭلۇ قاتارلىق مىس - نىكېل كانلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنتۇرا خۇاڭشەن مىس - نىكېل كېنى 1980 - يىلى تېپىلىپ، ئومۇمىيۈزلۈك ۋە تەپسە- لىي تەكشۈرۈلگەن، ئۇنىڭ كان ياتىسى ئاساسلىق - ئولتىرا ئاساسلىق جىنسلاردىكى ئېرىگەن ماگمىلاردىن ئايرىلغان مىس - نىكل سۈلفىدلىق كان ياتىسى تىپىغا كىرىدۇ. ئاساسلىق كان گەۋدىلىرىنىڭ ھەممىسى تاغ جىنسلىرىنىڭ ئاستى قىسمىغا جايلاشقان، ئۇنتۇرا ئۈس- تى قىسىملىرى ئۈستىگە ئېسىلغان ھالەتتىكى كىچىك كانلار بولۇپ، كان گەۋدىسى گويا كى قاتلامسىمان، لىنزىسىمان بولۇپ، كۈنجۈتسىمان ھالەتتىكى قەدىمي جىنسلارنى ئاساس قىلىدۇ. خۇاڭشەن مىس - نىكېل كاندا 40 نەچچە كان گەۋدىسى بار، ئاساسي كان گەۋدىسى بولغان 30 - نومۇرلۇق كان گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 650 مېتىر، قېلىنلىقى 20~100 مېتىر- غىچە، يانتۇ چوڭقۇرلۇقى 200~600 مېتىرغىچە، كۆمۈلۈش چوڭقۇرلۇقى 400 مېتىردىن چوڭقۇر، باشقا كان گەۋدىلىرى سەل كىچىكرەك. خۇاڭشەن مىس - نىكېل كاندا 20 كان گەۋدىسى بار، ئۇنىڭ ئېنىقلانغان مىس زاپاسى 208 مىڭ 300 توننا، ئۇنتۇرىچە سورتى %0.31؛ نىكېل زاپاسى 324 مىڭ توننا، ئۇنتۇرىچە سورتى %0.46؛ كۈبالت زاپاسى 19 مىڭ 500 تون- نا، ئۇنتۇرىچە سورتى %0.028. شەرقىي خۇاڭشەن مىس - نىكېل كانىنىڭ ئېنىقلانغان مىس زاپاسى 175 مىڭ 400 توننا، ئۇنتۇرىچە سورتى %0.272؛ نىكېل زاپاسى 364 مىڭ 100 توننا، ئۇنتۇرىچە سورتى %0.52؛ كۈبالت زاپاسى 16مىڭ 700 تونىا، ئۇنتۇرىچە سورتى %0.024.

قوغۇشۇن - سىنك كېنى ئاساسەن ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبي ئېتىكى بىلەن تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبي گىرۋىكىگە مەركەزلەشكەن، باشقا را- يونلارغا پارچە - پۈرات، تارقاق جايلاشقان. جەمئىي 15 كان ياتىسى بار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇچ ئورۇن- دىكىسى يەككە قوغۇشۇن كېنى، قالغان 12 ئورۇندىكى- سى قوغۇشۇن - سىنك، مىس - سىنك، مىس - قوغۇشۇن - سىنك كانلىرىدۇر. بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ تىپتىكى كان ياتىسىدىن بىرى (كۆكتوقاي ناھىيىسى- دىكى كۆكتال قوغۇشۇن - سىنك كېنى)، ئۇنتۇرا تىپتىكى كان ياتىسىدىن تۆتى (ئاقتۇ ناھىيىسى قاراڭ- غۇ توغراق قوغۇشۇن - سىنك كېنى، تام قوغۇشۇن- سىنك كېنى، ئاتۇش ناھىيىسىدىكى قوشبۇلاق قوغۇشۇن - سىنك كېنى، قابا ناھىيىسىدىكى ئاشلى مىس كېنى) بار. كان ياتىسى ئاساسەن قاتلام كونت- رولۇقى تىپىدىكى قوغۇشۇن - سىنك كېنى (قاراڭغۇ توغراق، قوشبۇلاق، تام قاتارلىقلار)، يانار تاغ چۆكۈندىسىدىكى قوغۇشۇن - سىنك كېنى (كۆكتال)، دېگىز فاتسىيلىك يانار تاغ جىنسىنىڭ سېرىق تۆمۈر رۇدىسى تىپىدىكى مىس كېنى بىلەن تەڭ ھاسىل بولغان قوشۇغۇن- سىنك كېنى(ئاشلى) قا- تارلىق تىپلارغا مەنسۇپ، ئىككىنچى ئورۇندىكى تىپلار- دىن ئورتاق چۆكۈندى تىپى، سىكارن تىپى ۋە ئىسىق ئېرىتمە تىپى قاتارلىقلار بار. ئاشلى مىس - سىنك كاندا ھازىر ئاساسي قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ. كۆكتال ۋە باشقا كان ياتىلىرىدا كىچىك كۆلەمدە رۇدا قېزىلىۋاتىدۇ.

ئالتۇن كېنى تارقىلىش نۇقتىلىرى كۆپ، دا- ئىرىسى كەڭ، بايلىقى مول، ئالتۇن تۈرلىرىدىن تاغ ئالتۇنى، كېپەك ئالتۇن ۋە باشقا كانلار بىلەن بىللە ھاسىل بولغان ئالتۇنلار بار. ئالتاي تاغلىرى، شەرقي ۋە غەربىي جۇڭغار ئويمانلىقلىرى، تەڭرىتاغلىرى، كو- ئېنلۇن تاغلىرى، ئالتۇنتاغ قاتارلىق ھەرقايسى تاغ سىستېمىلىرى ۋە تاغ ئالدىدىكى رايونلارغا كەڭ تارقال- غان. ئالتۇن چىقىدىغان جايلار پۈتۈن شىنجاڭدىكى 56 ناھىيە (شەھەر) گە تارقالغان بولۇپ، بەلۋاغ شەكلىدە جايلىشىش، مەركەزلىشىپ توپ - توپ بولۇشتەك ئالا-

ھەدىلىككە ئىگە. تاغ ئالتۇنى ئاساسەن ئالتاي تاغلىرى، تەڭرىتاغلىرى، شەرقىي ۋە غەربىي جۇڭغار قاتارلىق جايلارغا تارقالغان، كېپەك ئالتۇن مەركەزلىك ھالدا ئالتاي رايونى ۋە خوتەن ـ چەرچەن ئەتراپلىرىغا تارقالغان. نۆۋەتتە تېپىلغان ئالتۇن كان ياتمىسى 52 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ تىپتىكى كان ياتمىسىدىن 3 ى، ئوتتۇرا تىپتىكى كان ياتمىسىدىن 13 ى، كىچىك تىپتىكى كان ياتمىسىدىن 36 سى بار. ئۇنىڭدىن سىرت، ئالتۇن كان (كانلاشقان) نۇقتىسىدىن 600 گە يېقىنى بار. شىنجاڭنىڭ ئالتۇن قېزىش تارىخى ئۇزۇن، ئالتاي تاغلىرى، شەرقىي، غەربىي جۇڭغار رايونى، قومۇل ئالتۇنلۇق رايونى ۋە خوتەن، چەرچەن ئەتراپلىرى تارىختىكى مۇھىم ئالتۇن قېزىش رايونلىرىدۇر. بولۇپمۇ يېقىنقى 10 نەچچە يىلدىن بۇيان شىنجاڭنىڭ ئالتۇن سانائىتى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىپ ئىقتىسادىي تەرەققىياتتىكى غوللۇق ساھەلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. 1999 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، ئالتۇن كانلارنىڭ ئېنىقلانغان جۇغلانما زاپاسى 200 تونناغا يېقىن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تاغ ئالتۇنىنىڭ زاپاسى تەخمىنەن 190 تونناسىدىن ئارتۇقراق، كېپەك ئالتۇن تەخمىنەن 7 تونىنا كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن سىرت، ئېنىقلانغان باشقا كانلار بىلەن بىللە ھاسىل بولغان ئالتۇن زاپاسى 30 نەچچە تونناغا بارىدۇ. ئالدىن مۆلچەرلەنگەن بايلىق مىقدارى 3922 تونىنا كېلىدۇ. ھازىر ئېچىلۋاتقان بىر تۈركۈم چوڭ ـ ئوتتۇرا تىپتىكى مۇھىم كان ياتمىلىرىنىڭ ئاساسلىقلىرىدىن شىمالىي شىنجاڭدىكى ئاشى ئالتۇن كېنى، خاتۇ ئالتۇن كېنى، دولانساي ئالتۇن كېنى، توققۇز باي ئالتۇن كېنى، سار بۇلاق ئالتۇن كېنى، شەرقىي شىنجاڭدىكى كاڭگۇر تاغ ئالتۇن كېنى، ماتۇتەن ئالتۇن كېنى، ئالتۇنلۇق ئالتۇن كېنى، ماجۇاڭشەن ئالتۇن كېنى قاتارلىقلار بار. يېقىنقى بىر قانچە يىلدىن بۇيان بايلىق ئىستىقبالى بىر قەدەر ياخشى بولغان كان ياتمىلىرى تېپىلماقتا ۋە باھالانماقتا. ئۇلار: ئىشغىل ئالتۇن كېنى، تاۋۇربەك ئالتۇن كېنى، كوجىنكولا ئالتۇن كېنى، سارقوبۇ ئالتۇن كېنى، دولانساي ئالتۇن كانىنىڭ 2 ـ نومۇرلۇق كان ياتمىسى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئاشى ئالتۇن كېنى غۇلجا ناھىيىسى ناھىيە بازىرىدىن شىمالغا 30 كىلومېتىر كېلىدۇ. 1988 ـ يىلى بايقالغان، 1989 ـ يىلى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلگەن. 1990 ـ يىلى گېئولوگىيىلىك چارلاپ تەكشۈرۈشكە ئۇتكەن. كان ياتمىسى تاشكۆمۈر دەۋرىنىڭ قەدىمكى يانار تاغ تۈزۈلمىسىدە ھاسىل بولغان، كان ھاسىل بولغان جىنس نايار تاغ لاۋلىرى ۋە يانار تاغ تۈرۈبا يولىدىكى فاتسىيلىك قىرلىق شېغىل لاۋلىرىدىن ئىبارەت. كان گەۋدىسى قېلىن تاختاسىمان بولۇپ، ماكان جەھەتتە جەنۇب ۋە شىمالدىن ئىبارەت ئىككى بۇلەككە بۇلۇنگەن، شىمالىي بۇلەك ئاساس قىلىنىپ سەككىز كان گەۋدىسى دائىرىگە ئېلىنغان. ئاساسىي كان گەۋدىسى بولغان 1 ـ نومۇرلۇق كان گەۋدىسىنىڭ كۆلىمى ئەڭ چوڭ بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 990 مېتىر، چوڭقۇرلۇقى 450 مېتىر، ئادەتتىكى قېلىنلىقى 11~15 مېتىر، ئەڭ چوڭ قېلىنلىقى 35 مېتىر كېلىدۇ، ئوتتۇرىچە سورتى 5.85×10^{-6}، ئۇنىڭ زاپاسى كان ياتمىسىنىڭ ئېنىقلانغان زاپاسىنىڭ 90% نى ئىگىلەيدۇ. 2 ـ نومۇرلۇق كان گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 440 مېتىر، چوڭقۇرلۇقى 255 مېتىر، ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 3.42 مېتىر، ئوتتۇرىچە سورتى 6.24×10^{-6} كېلىدۇ. رۇدا تىپى جەھەتتە شىمالىي بۇلىكى كۇارتس تومۇرى تىپىنى ئاساس قىلسا، جەنۇبىي بۇلىكى يالىنىپ ئۇزۇگەرگەن جىنسلار تىپىنى ئاساس قىلىدۇ. پۈتۈن كان ياتمىسىنىڭ ئېنىقلانغان ئالتۇن كان زاپاسى 50.5 تونىنا، ئوتتۇرىچە سورتى 5.51×10^{-6} بولۇپ، بۇ بىر چوڭ تىپتىكى تاغ جىنس ئالتۇن كان ياتمىسى، شۇنداقلا نۆۋەتتە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئېنىقلانغان زاپاسى ۋە كۆلىمى ئەڭ چوڭ ئالتۇن كان ياتمىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. 1992ـ يىلى ئۈستى ئوچۇق كان قۇرۇلۇشى باشلىنىپ، 1994ـ يىلى پۈتۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەن. رۇدا تاللاش زاۋۇتىنىڭ كۈنلۈك تاللاپ بىر تەرەپ قىلىش كۆلىمى 750 تونىنا بولۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئالتۇن ئىشلەپچىقىرىدىغان ئەڭ چوڭ كانچىلىق كارخانىسىدۇر. ئۇنىڭ 1999 ـ يىلى ئىشلەپچىقارغان ئالتۇن مىقدارى 1.39 تونىنا بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى 100 مىليون يۈەنگە، پايدىسى 8 مىليون يۈەنگە يەتتى. (رەڭلىك قىستۇرما ژاراقنىڭ 17ـ بېتىگە قارالسۇن)

خاتۇ ئالتۇن كېنى قاراماي شەھىرىدىن غەربىي شىمالغا 75 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان، ئاساسلىقى چىيىچىۋ 1 ـ نومۇرلۇق ئالتۇن كېنى بولۇپ، بۇ شىنجاڭنىڭ قەدىمكى دەۋرلىرىدە تاغ ئالتۇنى قېزىلىدىغان ئاساسلىق رايونلارنىڭ بىرى. 1963 ـ يىلى گېئولوگىيە جەھەتتىن ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلگەن، 1976 ~ 1991 ـ يىللىرىغىچە بۇ ئالتۇن كاندا

ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش، تەپسىلىي تەكشۈرۈش ۋە گېئولوگىيىلىك چارلاش ئېلىپ بېرىلغان. كان رايونىدا جەمئىي 27 رەت ئالتۇن كان تومۇرى (تورى) تېپىلغان، كان تومۇرلىرىنىڭ كۆپچىلىكى يەككە تومۇر ھالىتىدە، ئاز ساندىكىلىرى شاخچە تومۇر ياكى مۇرەككەپ تومۇر ھالىتىدە بولۇپ، تومۇرلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئادەتتە بىر نەچچە 10 مېتىردىن 300 مېتىرغىچە، ئەڭ ئۇزۇنى 740 مېتىرغا يېتىدۇ، قېلىنلىقى كۆپىنچە 0.1~2 مېتىرغىچە، ئەڭ قېلىن جايى 5.59 مېتىرغىچە بارىدۇ، رۇدا سورتى بىر قەدەر باي بولۇپ، ھەرقايسى كان تومۇرلىرىنىڭ سورتى $7.08\sim34.55\times10^{-6}$ غىچە، كان رايونىنىڭ ئوتتۇرىچە سورتى 10×10^{-6} غىچە بارىدۇ. رۇدا تىپى جەھەتتە ئالتۇن تەركىبلىك كۇارتس تومۇر تىپلىق ۋە ئالتۇن تەركىبلىك يالىنىپ ئۆزگەرگەن تاغ جىنس تىپىلىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل تىپ بار. تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان جۇغلانما زاپاس مىقدارى 20 تونناىدىن ئارتۇق بولۇپ، بىر چوڭ تىپتىكى ئالتۇن كان ياتىسى ھېسابلىنىدۇ.

كاڭگورتاغ ئالتۇن كانلىرى پىچان ناھىيىسىدىن شەرقىي جەنۇبقا 120 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان. بۇ كان تۈركۈمى ئاساسەن ھازىر ئېچىلۋاتقان كاڭگورتاغ ئالتۇن كېنى، شىيىكتەن ئالتۇن كېنى، ماتۇتەن ئالتۇن كېنى ۋە يېڭىدىن تېپىلغان يەنجىيەنپو ئالتۇن كېنى، جەنۇبىي كاڭگورتاغ ئالتۇن كېنى، غەربىي كاڭگورتاغ ئالتۇن كېنى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كان ياتىسى غايەت زور ئەۋرىشىملىك قايچىلانما تۈزۈلمە بەلۋېغىدا ھاسىل بولغان. كان قاتلىمى يەر قاتلىمى ئاستىنقى تاشكۆمۈر دەۋرى يامانسۇ گۇرۇپپىسىنىڭ يانار تاغ جىنسلىرى بىلەن يانار تاغ ئۆۋۈندى جىنسلىرىدىن ئىبارەت. پۈتۈن كان ياتىسى 10 كان گەۋدىسىدىن تۈزۈلگەن، بۇنىڭ ئىچىدىكى L2 2— نومۇرلۇقى كان ياتىسىدىكى ئەڭ چوڭ سانائەت كان گەۋدىسى بولۇپ، تومۇرسىمان تۈس ئالغان. ئۇ ئالتۇن ۋە مىستىن ئىبارەت ئىككى خىل كان گەۋدىسىگە بۆلۈنگەن، ئالتۇن كان گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 450 مېتىر، ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 1.92 مېتىر، ئوتتۇرىچە سورتى 9.10×10^{-6}؛ مىس كان گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 750 مېتىر، ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 3.97 مېتىر، ئوتتۇرىچە سورتى 1.12×10^{-6} كېلىدۇ. ئالتۇن كان كۆلەم جەھەتتە ئوتتۇرا تىپلىق كان بولۇپ، ئېنىقلانغان ئالتۇن كان زاپاسى 9.9 تونىا كېلىدۇ؛ مىس كاننىڭ رۇدا زاپاسى تەخمىنەن 60 مىڭ تونىا كېلىدۇ. 1993 - يىلى كۆنىگە 100 تونىا رۇدا بىر تەرەپ قىلىدىغان رۇدا تاللاش زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، يىلىغا بىر تەرەپ قىلىنغان رۇدا مىقدارى 30 مىڭ تونىغا يەتتى. شىيىكتەن ئالتۇن كېنى پىچان ناھىيە بازىرىدىن جەنۇبقا 90 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا بولۇپ، ئاساسلىق ئۇچ كان گەۋدىسىدىن تەشكىل تاپقان، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىچە سورتى $7.93\sim14.18\times10^{-6}$ ، ئېنىقلانغان زاپاسى تەخمىنەن 10 تونىا كېلىدۇ. 1993 - يىلى كان پۈتۈپ ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى. ماتۇتەن ئالتۇن كېنى پىچان ناھىيىسىدىن شەرقىي جەنۇبقا 120 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان. ئۇنىڭ توققۇز كان گەۋدىسى بار، ئوتتۇرىچە سورتى 8.66×10^{-6} كېلىدۇ. ئېنىقلانغان زاپاسى 16 تونىا. بۇ كان 1991 - يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەن بولۇپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 28 مىڭ تونىا رۇدىنى بىر تەرەپ قىلىدۇ.

ساۋايىاردۇق ئالتۇن كېنى 20 - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرى تېپىلغان بەۋقۇلئادە چوڭ ئالتۇن كېنى، ئۇلۇغچات ناھىيىسىدىن غەربىي شىمالغا 200 نەچچە كىلومېتىر كېلىدىغان، دېڭىز يۈزىدىن 3100 ~4600 مېتىر ئېگىز جايغا جايلاشقان. ئالتۇن كان سىلور سىستېمىسىنىڭ قارا رەڭدىكى كاربونلۇق دوغ چۆكمە جىنسلىرى ئىچىدە ساقلانغان، قاتلامنىڭ كونترول قىلىشى ۋە تۈزۈلمە تەسىرى روشەن. ئالتۇن كانلاشقان بەلۋاغدىن 20 نەچچىسى تېپىلدى. ئۇلار قاتلاملار ئارىسىدىكى يېرىقچىلار ياكى يانچىلىپ چىرىگەن بەلۋاغلاردا ساقلانغان بولۇپ، قاتلامسىمان، تومۇرسىمان ياكى تەرتىپسىز شەكىللەردە ئۇچرايدۇ، كۆلىمى ناھايىتى زور. 4 - نومۇرلۇق كان ياتىسى ئەڭ چوڭ كان ياتىسى بولۇپ، ئىككى كان گەۋدىسىدىن تەركىب تاپقان، شىمالىي كان گەۋدىسىنىڭ ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 3.05 مېتىر، ئوتتۇرىچە سورتى 1.47 گرام/تونىا؛ جەنۇبىي كان گەۋدىسىنىڭ ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 12.75 مېتىر، ئوتتۇرىچە سورتى 2.13 گرام/تونىا، كونترول قىلىنغان يانتۇ چوڭقۇرلۇقى 300 مېتىردىن ئاشىدۇ. 1 - نومۇرلۇق كان ياتىسىدا ئۇچ كان گەۋدىسى بار، ئاساسىي كان گەۋدىسىنىڭ ئوتتۇرىچە سورتى 1.71 گرام/تونىا بولۇپ، 4 - نومۇرلۇق كان ياتىسىدىنلا كېيىن تۇرىدۇ. سورتى>3گرام/تونىا بويىچە مۇلچەرلىگەندە، 4 - نومۇرلۇق كان ياتىسى بىلەن 1 - نومۇرلۇق كان ياتىسىنىڭ D+E دەرىجىلىك ئالتۇن

زاپىسى 40.8 تونىا بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى 4 - نومۇرلۇق كان ياتمىسىنىڭ 31 تونىا، 1 - نومۇرلۇق كان ياتمىسىنىڭ 9.8 تونىا كېلىدۇ. سورتى >1گرام /تونىا بويىچە مۇلچەرلىگەندە، 4- ۋە 1 - نومۇرلۇق كان ياتمىلىرىنىڭ D+E دەرىجىلىك ئالتۇن زاپىسى 161 تونىا بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 4 - نومۇرلۇق كان ياتمىسىنىڭ رۇدا مىقدارى 65 مىليون 270 مىڭ تونىا، ئالتۇن زاپىسى 139 تونىا، ئوتتۇرىچە سورتى 2.13 گرام /تونىا بولۇپ، 400 مېتىرغىچە چوڭقۇرلىتىشقا بولىدۇ. 1 - نومۇرلۇق كان ياتمىسىنىڭ رۇدا مىقدارى 12 مىليون تونىا، ئالتۇن زاپىسى 22 تونىا، ئوتتۇرىچە سورتى 1.85 گرام /تونىا كېلىدۇ. بۇ كان ھازىر چارلاش، باھالاش باسقۇچىدا تۇرماقتا. بۇ شىنجاڭدىكى تۇنجى پەۋقۇلئادە چوڭ تۈۋەن سورتلۇق ئالتۇن كان ياتمىسى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن.

ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىكى ئالتۇن كانلار ئالتاي ئالتۇن كانىنىڭ كان ھاسىل بولغان بەلۋاغلىرىغا مەركەزلىك تارقالغان بولۇپ، ئېرىتىش دەرياسىنىڭ جەنۇبىي بويىدىكى، شۇنىڭدەك شىمالدىكى كەڭ تاغلىق رايونلارغا جايلاشقان. ئۇ غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا قاراپ يېيىلغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 500 كىلومېتىر، كەڭلىكى 50 ~ 200 كىلومېتىرغىچە، كۆلىمى تەخمىنەن 50 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ رايون مۇھىم كېپەك ئالتۇن قېزىش رايونى بولۇپ، ئالتۇن قېزىش تارىخى ئۇزۇن. ئاساسلىق كېپەك ئالتۇن كان رايونلىرىدىن شىچاڭي، خۇڭدۇن، قارامايلى قاتارلىق جايلار بار. 1985 - يىلىدىن كېيىن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بىر تۈركۈم ئىستىقباللىق تاغ ئالتۇنى كان ئورۇنلىرى تېپىلدى. مۇھىم ئالتۇن كان ياتمىلىرىدىن دولانساي ئالتۇن كېنى، ساربۇلاق ئالتۇن كېنى، توققۇزباي ئالتۇن كېنى قاتارلىقلار بار.

شىچاڭي كېپەك ئالتۇن كېنى بۇرۇلتوقاي ناھىيىسىدىكى ئېرتىش دەرياسىنىڭ مەنبەسىدىكى سۇ رايونىغا جايلاشقان. كان ياتمىسى دەريا مەنبەسىگە يېقىن جىلغىلاردا ھاسىل بولغان، كان گەۋدىسى ئۇزۇن يولسىمان تۈس ئالغان بولۇپ، قىزىلتاغ ئېغىزى، شىنجىنگۇ، لاۋجىنگۇ ۋە شىچاڭي رايونلىرىغا تارقالغان. كانلىق قۇم قەۋتىنىڭ ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 7.46 مېتىر، سورتى 0.38 گرام /كۇب مېتىر بولۇپ، ئېنىقلانغان كېپەك ئالتۇن زاپىسى 3237 كىلوگرام.

توققۇزباي ئالتۇن كېنى قابا ناھىيىسىدىن غەربىي شىمالىغا 53 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان. جەمئىي 70 نەچچە كان گەۋدىسى دائىرىگە ئېلىنغان، بۇنىڭ ئىچىدا 33 - نومۇرلۇق كان گەۋدىسىنىڭ كۆلىمى ئەڭ چوڭ بولۇپ، پوتۇن كان ياتمىسىدىكى ئېنىقلانغان زاپاسنىڭ تەخمىنەن 70% نى ئىگىلەيدۇ، ئوتتۇرىچە سورتى 5.32×10^{-6}. ئېنىقلانغان زاپىسى 5.7 تونىا بولۇپ، ئوتتۇرا كۆلەملىك كان ياتمىسى ھېسابلىنىدۇ. ئالتۇن رۇدا مىقدارى 1 مىليون 67 مىڭ تونىا بولۇپ، مېتال كان ياتمىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 220 مېتىر، قېلىنلىقى 0.74~11.06 مېتىر، ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 4.57 مېتىر، يانتۇ چوڭقۇرلۇقى 300 نەچچە مېتىر، سورتى $1.23\sim13.13\times10^{-6}$، ئوتتۇرىچە سورتى 5.62×10^{-6} كېلىدۇ. ئوكسىدلانغان كانلاردا 1989 - يىلدىن باشلاپ دوۋلەپ نەمدەش ئار-قىلىق ئالتۇن ئېلىش ھۈنەر - سەنئىتى قوللىنىلغان، دۆۋلەپ نەمدەش كۆلىمى ئەڭ چوڭ بولغاندا يىلىغا 50 مىڭ تونىغا يەتكۈزۈلدى. ھازىر ئوكسىدلانغان كانلار تۈگىگەچكە، دۆۋلەپ نەمدەش زاۋۇتى ئىشتىن توختىدى. ئەسلىدىكى كانلاردا كاربون سۈيۈقلۇقى ئارقىلىق ئالتۇن ئېلىش ھۈنەر - سەنئىتى قوللىنىلدى. رۇدا تاللاش زاۋۇتى 1994 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، يىلىغا 20 مىڭ تونىا ئالتۇن رۇدىسىنى بىر تەرەپ قىلالايدۇ.

ئوتقا چىداملىق سېغىز ئاساسەن يۇرا سىستېمىسىنىڭ كۆمۈر سىستېمىسى يەر قاتلاملىرىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇرۇمچى، غۇلجا، قۇمۇل قاتارلىق ئۇچ جايدىكى كان ئورنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى. كان ياتمىسىنىڭ تىپى ئاساسەن كۆمۈر قاتلاملىرى بىلەن بىرگە پەيدا بولغان چۆكۈندە تىپىدىكى كان ياتمىلىرىدىن ئىبارەت، يىمىرىلگەن قالدۇق چۆكۈندى تىپلىق ۋە قەدىمكى يالانما يۇزدىكى چۆكۈندى تىپلىقلىرىمۇ بار. ئوتقا چىداملىق سېغىز كان ياتمىلىرى ئادەتتە كۆپ قاتلاملىق ھالەتتە كۆمۈر قاتلاملىرىنىڭ يېنىدا ئۇچرايدۇ. ئۇلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىر قانچە يۈز مېتىردىن بىر قانچە مىڭ مېتىرغىچە بارىدۇ، يەككە قاتلاملىرىنىڭ قېلىنلىقى 0.5 ~ 5 مېتىرغىچە، ئومۇمىي قېلىنلىقى 5~12 مېتىرغىچە كېلىدۇ. رۇدا تىپى يۇمشاق سېغىز تىپلىق ۋە قاتتىق سېغىز تىپلىق بولۇپ، ئاساسلىق مىنېرالاردىن گاۋلىنىڭ تېشى، ئاللوفان، كۋارتس، مۇلۇق چىرىمتال قاتارلىقلار بار. رۇدىلىرىنىڭ خىمى-

يىلىك تەركىبىدە Al_2O_3 نىڭ مىقدارى ئومۇمىيۈزلۈك تۆۋەنرەك، تۆمۈر مىقدارى يۇقىرىراق بولۇپ، كۆپىنچىسىنىڭ ئوتقا چىداملىق دەرىجىسى 1770℃~1650℃ غىچە بارىدۇ. ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى چىەنشۈيخې ئوتقا چىداملىق سىغىز كان ياتمىسى ئەڭ تىپىك بولۇپ، ئۇرۇمچى تاغ ئالدى ئولتۇرۇشمىسىنىڭ ئوتتۇرا يۇرا دەۋرى شىسەنياۋ گۇرۇپپىسى قاتلاملىرىدا ھاسىل بولغان. ئوتقا چىداملىق سىغىز بۇ گۇرۇپپىنىڭ ئاستىنقى قىسمىدىكى ئاساسىي كۆمۈر ئوقۇرى بۆلىكىدە ھاسىل بولغان، ئۇنىڭ ئۈستى كۆمۈرلۈك قاتلام بولۇپ، ئەتراپى قۇمتاش، گىلتاش قاتارلىق تاغ جىنسلىرى بىلەن ئورالغان. كان رايونىنىڭ كۆلىمى 10 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، تۈدۈڭخابا ئوڭدا پۇرمىسىنىڭ جەنۇبىي قانىتىغا جايلاشقان. كان قاتلىمى 10 كىلومېتىرغا قەدەر سوزۇلغان، ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 2~3 مېتىر، ئەڭ قېلىن جايى 5 مېتىر، ئەڭ چوڭ يېرى 150 مېتىرغا سوزۇلغان. رۇدا تىپلىرىدىن قاتتىق سىغىز، يۇمشاق سىغىز، يېرىم كرىستىللىق سىغىز قاتارلىق تۈرلەر بار بولۇپ، 7 دەرىجىگە بۆلۈنىدۇ. رۇدىلارنىڭ خىمىيىلىك تەركىبلىرى: $Al_2O_3 + TiO_2$ 23% ~ 47%، Fe_2O_3 1% ~ 3%، $CaO + MgO$ 0.62% ~ 0.9%، $K_2O + Na_2O$ 0.95% ~ 2.1%، SiO_2 50% ~ 71%، SO_3 0% ~ 1.59%، P 0.01% ~ 0.89%، بولۇپ، ئوتقا چىداملىق دەرىجىسى 1770℃~1650℃، تەجرىبىلەردىن قارىغاندا، قاتتىق سىغىزنىڭ 1 ـ دەرىجىلىك سورتى دومناپىچنىڭ خىش تەلىپىنى قاندۇرالايدۇ، قاتتىق سىغىزنىڭ 2 ـ دەرىجىلىك سورتى قۇيمىچىلىقنىڭ خىش تەلىپىنى قاندۇرالايدۇ. تەپسىلىي چارلاش ئارقىلىق ئېنىقلانغان B+C+D دەرىجىلىك زاپاسى 5 مىليون 334 مىڭ تونىنا بولغاچقا، بۇ بىر ئوتتۇرا تىپلىق كان ياتمىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ كان ياتمىسىنىڭ رۇدا تۈرلىرى كۆپ، سۈپىتى ياخشى، ئېچىش شارائىتى ياخشى بولۇپ، كان مەھسۇلاتلىرى ئاساسەن شىنجاڭ پولات ـ تۆمۈر شىركىتىدە ۋە ساپالچىلىق سانائىتىدە ئىشلىتىلىدۇ.

ماگنېزىت كېنى ئاساسەن خېجىڭ ـ پىچان دولومىت كان ھاسىل بولغان بەلۋاغقا جايلاشقان. كان بەلۋېغىنىڭ شەرقتىن غەربكە بولغان ئۇزۇنلۇقى 300 نەچچە كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇ ھازىر شىنجاڭنىڭ دولومىت چىقىدىغان ئاساسلىق كېنى. باشقا رايونلاردىن، مەسىلەن، كېرىيە، چارقىلىق قاتارلىق جايلاردىنمۇ ئاز مىقداردا ماگنېزىت چىقىدۇ. ھازىر خېجىڭ ناھىيىسىدىكى قارىقات ماگنېزىت كان ياتمىسىنىڭ زاپاسى ئېنىقلانغان، C+D دەرىجىلىك رۇدىنىڭ ئېنىقلانغان زاپاسى 50 مىليون 485 مىڭ تونىنا بولۇپ، مەملىكەت بويىچە 4 ـ ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ كان خېجىڭ ناھىيىسىدىن غەربىي شىمالغا 180 كىلومېتىر كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان. ئوتتۇرا دېۋون دەۋرى ساتارمىڭ گۇرۇپپىسىنىڭ 2 ـ كەنجى گۇرۇپپىسىدا ھاسىل بولغان، 30 غا يېقىن كان گەۋدىسى بار، يەككە كان گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 20~750 مېتىرغىچە، كەڭلىكى 20~200 مېتىرغىچە كېلىدۇ؛ كان گەۋدىسى قاتلامسىمان، لىنزىسىمان، يېمىۋقسىمان تۈس ئالغان. كان گەۋدىسىنىڭ يېتىش ھالىتى يەر قاتلىمىنىڭ يېتىش ھالىتى بىلەن بىردەك بولۇپ، ئەتراپ جىنسلىرى بىلەن بولغان چېگرىسى ئېنىق. رۇدىسى ئاق رەڭلىك، گۇش رەڭلىك، كرىستاللىق ماگنېزىت بولۇپ، ئاز مىقداردا دولومىت، تالىك ۋە مىكرو كرىستاللىق سېرىق تۆمۈر رۇدىسى ئارىلاشقان. رۇدىنىڭ خىمىيىلىك تەركىبى MgO 44.34% ~ 46.6% غىچە بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 45.68% دىن تۆۋەنرا كەلگەن؛ CaO 3.14% ~ 0.58% غىچە بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1.9%؛ SiO_2 0.91% ~ 0.21% غىچە بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 0.45% نى تەشكىل قىلىدۇ. رۇدا سۈپىتى بىر قەدەر ياخشى بولۇپ، 1ـ، 2ـ دەرىجىلىك مەھسۇلاتلار كۆپ، باشقا كان ئورۇنلىرى، مەسىلەن، پىچان ناھىيىسىدىكى جىەنشەن ماگنېزىت كېنى قاتارلىقلارنىڭ قېزىلما بايلىق زاپاسىنىڭ ئىستىقبالى بىر قەدەر ياخشى.

تاش تۇز، شور بايلىقى ئىنتايىن مول، كۆپىنچە ئىككىسى ئورتاق (يانداش) ھاسىل بولىدۇ. رۇدىلىرىنىڭ قاتتىق قاتىمىلىك، سۈيۇق قاتىمىلىك ۋە قاتتىق ـ سۈيۇق ئارىلاش قاتىمىلىك بولۇشتەك ئۈچ خىل تەبىئىي تىپى بار، كان ياتمىلىرىدىن 4 ـ دەۋردىن بۇرۇنقى قەدىمكى تۇزلۇق كان ياتمىلىرى ۋە 4 ـ دەۋردىكى ھازىرقى زامان تۇزلۇق كان ياتمىلىرىمۇ بار. ھازىرقى زامان تۇزلۇق كان ياتمىلىرى: ئاساسەن جۇڭغار، تۇرپان ـ قۇمۇل، تارىم ئويمانلىقلىرىغا ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپلىرىغا جايلاشقان؛ ھازىر تاش تۇز چىقىدىغان ئورۇندىن 160 نەچچىسى، شور كان مەيدانىدىن 40 نەچچىسى مەلۇم بولدى. ھازىرقى زاپاس ئىچىدە 1 مىليارد 200 مىليون تونىنا تۇز، 175 مىليون تونىنا شور بار. مىنېراللىشىش گېئولوگىيىسى ۋە گىدروگېئولوگىيىلىك شارائىتقا ئاساسەن، كان ياتمىلىرىنى

تۆت تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ، يەنى يۈزى ئىشقارلىق سۇ تىپىدىكى كان ياتمىلىرى، مەسىلەن، ئېبنۇر كۆلى تاش تۇز، شور كان ياتمىسى، ئۇ ئادەتتە سۈيۇق فاتسىيىلىك، سورتى تۆۋەن، كۆلىمى زور بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە؛ تۇز كۆل تىپىدىكى كان ياتمىلىرى، مەسىلەن، ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ داۋانچىڭ، باركۆل ناھىيىسىنىڭ باركۆل تاش تۇز، شور كان ياتمىسى، ئۇ ئادەتتە قاتتىق - سۈيۇق ئارىلاشما فاتسىيىلىك، سورتى يۇقىرى، كۆلىمى چوڭ بولۇشتەك ئالاھىدىلىكىگە ئىگە؛ تۇز كۆل تىپىدىكى كان ياتمىلىرى، مەسىلەن، قۇمۇل شەھىرىنىڭ چىجاۋجىڭ، تۇرپان شەھىرىنىڭ ئوبۋلاق تاش تۇز، شور كان ياتمىسى، ئۇ ئادەتتە قاتتىق - سۈيۇق ئارىلاشما فاتسىيىلىك بولۇپ، ناھايىتى قېلىن، سانائەت قىممىتى يۇقىرى بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە؛ تۇز ساھىلى تىپىدىكى كان ياتمىلىرى، مەسىلەن، قۇمۇل شەھىرىدىكى لاۋۋۇ - سىكىشۇ شور كان ياتمىسى، ئۇ ئادەتتە قاتتىق فاتسىيىلىك بولۇپ، نېپىز، قېزىش ئاسان بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. قەدىمكى تۇز تۈرىدىكى كان ياتمىلىرى ئاساسەن ئوتتۇرا، يېڭى ھايات ئېراسى ئويمانلىقلارغا ۋە قەدىمكى ھايات ئېراسى قۇرۇقلۇقلىرى ياقىسىدىكى ئويمانلىقلارغا جايلاشقان، مەلۇم بولغان كان مەيدانلىرى 60 تىن ئاشىدۇ، مۇلچەرلىنىشچە، بايلىق ئومۇمىي زاپاسى 100 مىليارد تونىنا كېلىدىكەن. تاش تۇز كان ياتمىلىرىدا ئاساسەن 3 - دەۋرىدە، ئۇنىڭدىن قالسا تاشكۆمۈر دەۋرى ۋە بور دەۋرلىرىدە تۇز ھاسىل بولغان. ئاساسەن بەش ئورۇندا تۇز ھاسىل بولغان، ئۇلار تارىمنىڭ مەركىزىي يەر بۇلىكىنىڭ شىمالىي ياقىسىدىكى كۆچا ئولۇتۇرۇشمىسى تۇز ھاسىل قىلىش رايونى ۋە جەنۇبىي ياقىسىدىكى غەربىي جەنۇب ئولتۇرۇشمىسىدىكى تۇز ھاسىل قىلىش رايونى، تۇرپان - قۇمۇل ئويمانلىقى تۇز ھاسىل قىلىش رايونى، قۇمكۆل ئولتۇرۇشمىسى تۇز ھاسىل قىلىش رايونى، جەنۇبىي تەڭرىتاغ تۇز ھاسىل قىلىش رايونى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. كان ياتمىسى ئىككى تۈرگە بۇلۇنىدۇ: بىر تۈرى دېڭىز فاتسىيىلىك، لاگونال فاتسىيىلىك چۆكۈندىلەر بولۇپ، ئاساسەن تارىم ئويمانلىقى ۋە جەنۇبىي تەڭرىتاغ تۇز ھاسىل قىلىش رايونلىرىغا جايلاشقان، ئۇلارنىڭ تۇز قاتلىمى بىر قەدەر قېلىن؛ يەنە بىر تۈرى ئىچكى قۇرۇقلۇق كۆلى فاتسىيىلىك چۆكۈندى كان ياتمىلىرى بولۇپ، تۇرپان - قۇمۇل ئويمانلىقى ۋە قۇمكۆل ئويمانلىقى تۇز ھاسىل قىلىش رايونىغا جايلاشقان، تۇز قاتلىمى ئادەتتە بىر قەدەر نېپىز بولۇپ، تارقىلىش كۆلىمى زور ئەمەس. شىنجاڭنىڭ مول تۇز كان بايلىقلىرىنى ئېچىشنىڭ ئىستىقبالى كەڭ. بولۇپمۇ شور كان بايلىقى مەملىكەت بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا بولۇپ، شىنجاڭدىكى مۇھىم ئېكسپورت كان مەھسۇلاتلىرىنىڭ بىرىدۇر.

كالىيلىق سېلىترا ئاساسەن كۈمۈش ئازگال يېرىگە ۋە لوپنۇر كۆلىنىڭ شىمالىدىكى ئازگال يەرلەرگە، قۇمۇلنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان. كان يات-ىسىنىڭ تىپى قاتتىق فاتسىيىلىك تىپتىن ئىبارەت. كۈمۈش ئازگال يېرىدىكى شاۋخېكشەن كالىيلىق سېلىترا كېنى 1987 - يىلى تۇنجى قېتىم تېپىلغان ۋە ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلگەن. 1994 - يىلى تەپسىلىي تەكشۈرۈلگەن. 1996 ~ 1998 - يىللىرى لوپنۇر كۆلىنىڭ شىمالىدىكى چوڭ ئازگالدىكى كالىيلىق سېلىترا كان ياتمىسى ۋە كۈمۈش ئازگىلىدىكى ئۇزۇنبۇلاق كالىيلىق سېلىترا كان ياتمىسى، ئۈركەش بۇلاق كالىيلىق سېلىترا كان ياتمىلىرى ئىلگىرى - كېيىن تېپىلىپ، ئومۇمىيۈزلۈك ۋە تەپسىلىي تەكشۈرۈلدى. چوڭ ئازگالدىكى كالىيلىق سېلىترا كان ياتمىسى 4 - دەۋرنىڭ ھازىرقى زامان كۆل فاتسىيىلىك خىمىيىلىك چۆكۈندى قاتلىمى ۋە كرىستاللار ئارىسىدىكى ئىشقارلىق سۇلارىدا ھاسىل بولغان بولۇپ، شەرق ۋە غەربتىن ئىبارەت ئىككى كان گەۋدىسىگە بۇلۇنىدۇ. قاتتىق كان قەۋتىنى يەر يۈزىدە ئېچىلىپ قالغان بولۇپ گورىزونتال ھالەتتە ياتقان. غەربىي كان ياتمىسى قاتتىق - سۈيۇق ئارىلاش فاتسىيىلىك بولۇپ، تارقىلىش كۆلىمى 1.5 كۋادرات كىلومېتىر، كان قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى 0.25~1.20 مېتىر كېلىدۇ. قاتتىق فاتسىيىلىك كالىيلىق سېلىترا رۇدىسىنىڭ تەبىئىي تىپى سېغىزلىق، تاش تۇزلۇق، كالىيلىق سېلىترا كېنى، تاش تۇزلۇق، كالىيلىق سېلىترا كاندىن ئىبارەت. رۇدىسى ئۇششاق- ئوتتۇراھال ئۇششاق دانچىلىق، توپىسمان - كاللەكسىمان قۇرۇلمىلىق ھالەتتە بولىدۇ، توپىسمانلىرى بوش، ئاسان ئۇۋۇلىدۇ. كاللەكسىمانلىرى زىچ، قاتتىق بولۇپ، ئەۋرىشىملىككە ئىگە. رۇدا تەركىبى ئاساسەن كالىيلىق سېلىترا، تاش تۇز، سۇلۇق شور، ئىشقارلىق ماگنىي زەمچىسى، ناترىيىلىق سېلىترا، سودا، زەمچە، گەچ، سۈسىز شور، كالتسىيلىق شور ۋە لاي قۇم قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. رۇدىدىكى ئاساسلىق پايدىلىق خىمىيىلىك تەركىبلەر: 5.03% KNO_3، 2.29% $NaNO_3$، 0.4% KCl. سۈيۇق فاتسىيىلىك كالىي نىتراتىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 0.94~1.30 مېتىرچە، كانلىق قاتلامنىڭ قېلىنلى-

قى 2.20~4.67 مېتىرچە كېلىدۇ. ئاساسلىق پايدىلىق تەركىبلەر: KNO_3 17.07 گرام/لېتىر، $NaNO_3$ 17.37 گرام/لېتىر. شەرقىي كان گەۋدىسى ئاساسەن سۈيۇق فاتسىيىلىك كان بولۇپ، كۆمۈلۈش چوڭقۇرلۇقى 1.12 مېتىر، كانلىق قاتلامنىڭ قېلىنلىقى 2.18 مېتىر، رۇدىدىكى ئاساسلىق پايدىلىق تەركىبلەر: KNO_3 7.68 گرام/لېتىر، NaNO 7.05 گرام/لېتىر. ئېنىقلانغان C + D دەرىجىلىك KNO_3 نىڭ زاپاس مىقدارى ئىچىدە قاتتىق فاتسىيىلىكنىڭ زاپاسى 78 مىڭ توننا، سۈيۇق فاتسىيىلىكنىڭ زاپاسى 171 مىڭ 100 توننا كېلىدۇ. بۇ كان 1996 ـ يىلى ئېچىلغان بولۇپ، يىللىق مەھسۇلات مىقدارى 10 مىڭ توننا بولماقتا.

ناترىيلىق سېلىترا ئاساسەن تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي گىرۋىكىگە، قۇمۇل ئويمانلىقىغا جايلاشقان، كان ياتمىسىنىڭ تىپى قاتتىق فاتسىيىلىك، سۈيۇق فاتسىيىلىك، سۈيۇق ـ قاتتىق ئارىلاشما فاتسىيىلىكتىن ئىبارەت. 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرى لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈر يولىنى ياساش مەزگىلىدە شياۋساۋخۇ ۋە سار ناترىيلىق سېلىترا كانلىرى

ناترىيلىق سېلىترا

تېپىلغاندىن كېيىن، 60 ـ يىللاردا بۇ كانلارنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش جەريانىدا يەنە خۇڭتەي ناترىيلىق سېلىترا كېنى، ئاقتېرەك، چىچان، تاۋشۇيۈەنزى، دۇڭخۇ، شياۋيامۇسى، سىركىپ قاتارلىق ناترىيلىق سېلىترا كانلىرى، قىزىلقاراساي سېلىترا كېنى قاتارلىقلار ئارقا ـ ئارقىدىن تېپىلدى؛ 90 ـ يىللارغا كەلگەندە يەنە خۇڭتەي ۋە ئاقتېرەك ناترىيلىق سېلىترا كانلىرىدا تەپسىلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى. 1996ـ يىلى قۇمۇل ئويمانلىقىدا يەنە شەرقىي شىمىڭ تەن تۇز كۆلى، سىخەي تۇز كۆلى، تۇزلۇق قاتارلىق ناترىي نىترات كانلىرى تېپىلدى. 1998 ـ يىلى تۇزلۇق ناترىي نىترات كېنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى. قاتتىق فاتسىيىلىك ناترىي سېلىترا كېنى ئاساسەن ئېقىندى ـ چۆكۈندى ماددىلار ياكى يانباغىر دۆۋىلەنمىلىرى ۋە قالدۇق چۆكۈندىلىرىنىڭ چاك ۋە كاۋاكچىلاردا تىنىشىدىن ھاسىل بولغان، كان گەۋدىسى كۆپىنچە بۇ قاتلامنىڭ ئۈستۈنكى قىسمىدا ھاسىل بولغان بولۇپ، قەۋەتسىمان تۈس ئالغان، ئاساسەن گورىزونتال جايلاشقان، كان گەۋدىلىرىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى تەكشى ئەمەس، بەككە كان گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 500~5000 مېتىرغىچە، كەڭلىكى 200~2000 مېتىرغىچە، كان قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى 0.2~1.50 مېتىرغىچە كېلىدۇ. رۇدىلىرىنىڭ تەسىنى تىپى ئاساسەن قىرلىق شىبىلىسىمان ناترىيلىق سېلىترا ۋە قۇمسىمان ناترىيلىق سېلىترا بولۇپ، رۇدىلىرىنىڭ ئاساسلىق تەركىبى ناترىيلىق سېلىترا، ناترىيلىق سېلىترا زەمجىسى، ئاق ناترىي ـ ماگنىي زەمجىسى، ئاق تۇز، گەچ، شور، كالىيلىق شور، كالتسىيلىق شورلاردىن ئىبارەت. پايدىلىق خەمىيىۋى تەركىبلەر: $NaNO_3$ 2.00% ~ 8.90%، KCl 0.09% ~ 0.20%. سۈيۇق فاتسىيىلىك كالىي نىترات كېنى كۆپىنچە 4 ـ دەۋر ھازىرقى زامان تۇز كۆل كرىستاللىرى ئارىسىدىكى ئىشقارلىق سۇلاردا ھاسىل بولغان، تارقىلىش كۆلىمى ئادەتتە 1 ~ 5 كۋادرات كىلومېتىرغىچە بارىدۇ، سۈلۈق قاتلامنىڭ كۆمۈلۈش چوڭقۇرلۇقى 0.30~1.35 مېتىر، كان قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى ئادەتتە 0.5~10.0 مېتىر كېلىدۇ، رۇدىلاردىكى ئاساسلىق پايدىلىق تەركىبلەر: KNO_3 0.32~3.63 گرام/لېتىرنى، $NaNO_3$ 0.87~16.38 گرام/لېتىرنى تەشكىل قىلىدۇ. ئېنىقلانغان C+D دەرىجىلىك $NaNO_3$ زاپاسى: قاتتىق فاتسىيىلىكنىڭ 2 مىليون 377 مىڭ 500 توننا، سۈيۇق فاتسىيىلىكنىڭ 472 مىڭ توننا. شياۋساۋخۇ ناترىيلىق سېلىترا كېنى 1995 ـ يىلى ئېچىلغان بولۇپ، يىللىق ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى 5000 توننا بولماقتا.

كالىيلىق تۇز كانلىرى ئاساسەن تارىم ئويمانلىقى، تۇرپان ـ قۇمۇل ئويمانلىقى ۋە جۇڭغار ئويمانلىقى، شۇنىڭدەك ئويمانلىقلارنىڭ ئەتراپىلىرىدىكى 4 ـ دەۋرگە خاس ھازىرقى زامان تۇز كۆللىرىگە تارقالغان. ئاساسلىق كان چىقىدىغان جايلار لوپنۇر

كۆلى كالىيلىق تۇز كان ياتمىسى، ئۇنىڭدىن قالسا توخسۇن ناھىيىسىنىڭ شياۋ خېگشەن ـ ئۆركەش بۇلاق كالىيلىق تۇز كان ياتمىسى، قوبۇقسار ناھىيىسىنىڭ ماناس كۆلى كالىيلىق كان ياتمىسى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. لوپنۇر كۆلى كالىيلىق تۇز كېنى ياتمىسى چاقىلىق ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان. كۆلىمى 5500 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، سۈيۇق فاتسىيىلىكى ئاساسىي ئورۇندا، قاتتىق فاتسىيىلىكى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. بايقالغان رۇدا تىپلىرى كالىيلىق تۇز ($KCl \cdot K_2SO_4$)، كالىيلىق سېلىترا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. سۈيۇق فاتسىيىلىك كانلاردا كالىي خلورىد بىلەن كالىي سۇلفىد ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، يەر ئۈستىدىكى تاش تۇز پوستىنىڭ ئاستىدىكى دانچىسىمان تاش تۇز كرىستاللىرى ئارىسىدىكى ئىشقارلىق سۇلار ئىچىگە جايلاشقان بولۇپ، تارقىلىش كۆلىمى بىر قەدەر كەڭ، قاتلام ئورنى مۇقىم. قاتتىق فاتسىيىلىك كانلار كالىيلىق سېلىترانى ئاساس قىلغان بولۇپ، كۆل ئويمانلىقىغا نىسبەتەن ئويمان يەرلەردىكى يەر ئۈستى تاش تۇز پوستلىرى ئارىسىغا تارقالغان، قېلىنلىقى ئادەتتە نەچچە ئون مېتىردىن بىر مېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. مۇلچەردىكى زاپاس مىقدارى 100 مىليون توننىدىن ئاشىدۇ.

سوپۇن تاش سوپۇن تاشنىڭ كەنجى تۈرى سىمېكتىت تۇرىدىكى مىنېرالار بولۇپ، ئاساسلىقلىرىدىن سوپۇن تاش، ماگنىيلىق سوپۇن تاش، لىتىيلىق سوپۇن تاش قاتارلىقلار بار. ئۇلار ئاساسەن گىرىم بۇيۇملىرى، كۈندىلىك بۇيۇملار خىمىيە سانائىتى، دورىگەرلىك قاتارلىق سانائەتلەردە ئىشلىتىلىدۇ. توخسۇن ناھىيىسى لىيۇشۇگۇ سوپۇن تاش كېنى 1984 ـ يىلى بايقالغان. 1984 ~ 1987 ـ يىللىرى ئومۇمىيۈزلۈك ۋە تەپسىلىي تەكشۈرۈلگەن. 1997 ~ 1998 ـ يىللىرى يەنە قىسمەن گېئولوگىيىلىك خىزمەتلەر ئىشلىنىپ، زاپاسى ئاشۇرۇلغان. بۇ سوپۇن تاش كان ياتمىسى پىرولىت، مول ئىشقارلىق گرانىت بىلەن ئوتتۇرا دىئون دەۋرىدىكى كرېمنىيلىق مەر ـ مەر جىنسلار تېگىشكەن بەلۋاغدا ھاسىل بولغان، تېگىشمە بەلۋاغ بىر قەدەر ئېغىر دەرىجىدە چىرىگەن ۋە يانجىلغان. شىمال، ئوتتۇرا ۋە جەنۇبتىن ئىبارەت ئۈچ كانلىشىش بەلۋېغى بار بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 110 ~ 170 مېتىر، كەڭلىكى 20 ~ 38 مېتىرچە كېلىدۇ. رۇدىسى بوزرەڭ تۈس ئالغان، ئاساسلىق مىنېرالى سوپۇن تاش، ماگنىيلىق سوپۇن تاش بولۇپ، ئادەتتە تەركىبى 3% ~ 5 % گىچە، قىسمەن جايلىرىنىڭ 15% ~ 25 % گە يېتىدۇ. كرېمنىيلىق ھاكتاش جىنسلىرىنىڭ يېرىقلىرىنى بويلاپ قەۋەتلىنىپ جايلاشقان. باشقا مىنېرالاردىن مونتموررىللونىت، كالتسىت، كۋارتس، دىئوپسىد، گراپىستون (ئۇزۇمتاش)، گارنىت (ئانار باش) لارمۇ بار. رۇدىلارنىڭ مۇسبەت ئىئون ئالماشتۇرۇشتىكى ئوتتۇرىچە سىغىمچانلىقى 13.69 مىللىي گرام ئېكۋۋالېنت/100 گرام، ئوتتۇرىچە رەڭ سۈمۈرۈش مىقدارى 5.25 گرام/100 گرام، مونتموررىللونىت تەركىبى 11.88%، ئوتتۇرىچە كوللوئىد دەرىجىسى 73%. بۇ كان 1984 ـ يىلدىن تا ھازىرغىچە كىچىك كۆلەمدە قېزىلماقتا، كان مەھسۇلاتلىرىنىڭ سۈپىتى چەت ئەللەردىكى ئوخشاش مەھسۇلاتلارنىڭ سۈپەت ئۆلچىمىگە يەتتى، خېلى بازارلىق بولۇپ، ئېچىش ئىستىقبالى ئىنتايىن ياخشى.

تاشپاختا كېنى تاشپاختا چىقىدىغان ئورۇندىن 30 نەچچىسى بايقالدى، ئۇلار ئاساسەن ئالتۇن تاغ، تەڭرىتاغ، غەربىي كوئېنلۇن تېغى، غەربىي جۇڭغار قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. ئاساسلىق كان پەيدا بولۇش بەلۋېغى ئالتۇنتاغ تاشپاختا كان پەيدا بولۇش بەلۋېغى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 700 كىلومېتىر كېلىدۇ، يەتتە ئورۇندىن كان ياتمىسى تېپىلدى، چوڭراقلىرىدىن يىتىمبۇلاق كېنى، ئىگېتلىك كېنى، ئارپا تاشپاختا كېنى قاتارلىقلار بار، ئۇلار مەملىكىتىمىزدىكى ئەڭ چوڭ تاشپاختا كېنى ھاسىل بولۇش بەلۋېغى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ؛ تەڭرىتاغنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ۋە غەربىي جۇڭغار تاشپاختا كېنى ھاسىل بولۇش بەلۋېغى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ؛ كان ياتمىسىنىڭ تىپى ئۇلترا ئاساسلىق جىنسلارنىڭ سېرپېنتىنلاشقان تۈرىنى ئاساس قىلىدۇ. چاقىلىق ناھىيىسىنىڭ يىتىمبۇلاق تاشپاختا كان ياتمىسى تىپىك كان ياتمىسى بولۇپ، چاقىلىق ناھىيىسىدىن شەرقىي جەنۇبقا 250 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان. بۇ كان كۈچلۈك سېرپېنتىنلاشقان ئۇلترا ئاساسلىق جىنسلار گەۋدىسىدە ھاسىل بولغان بولۇپ، تۆت تاشپاختىلاشقان جىنس گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 0.98 ~ 9.5 كىلومېتىر، كەڭلىكى 50 ~ 800 مېتىر كېلىدۇ. پاختا تومۇرى تورسىمان تومۇر ۋە ئىنچىكە تومۇرنى ئاساس قىلىدۇ، تاشپاختا توغرا تالالىق بولۇپ، بوي تالالىقلىرىمۇ ئاندا ـ ساندا ئۇچراپ قالىدۇ. تالا ئۇزۇنلۇقى 0.5 ~ 10 مىللىمېتىرغىچە، ئايرىملىرى 50 مىللىمېتىردىن ئاشىدۇ، تەركىبىدىكى تاشپاخـ

تىنىڭ مىقدارى 4%~8% نى تەشكىل قىلىدۇ. تاشپاختىنىڭ فىزىكىلىق، خىمىيىلىك ئىقتىدارى ياخشى، سوزۇلۇشقا تاقابىلچانلىقى 300 كىلوگرام / كۋادرات مىللىمېتىر. ئىشقاردا چىرىش مىقدارى 2.63%~6.63% بولۇپ، ئىزولياتسىيىلىك ۋە ئادىتاباتىك ئىقتىدارى ناھايىتى ياخشى. بۇ كان ياتمىسىدا ئېنىقلانغان تاشپاختا مىنېرالىنىڭ مىقدارى جەمئىي 19 مىليون 355 مىڭ تونىنا، كەلگۈسى زاپاسى 74 مىليون 730 مىڭ تونىنا بولۇپ، مەملىكىتىمىز بويىچە پەۋقۇلئاددە چوڭ تىپتىكى تاشپاختا كان ياتمىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

زۇلۇك تاش كېنى لوپنۇر ناھىيە بازىرىدىن شەرقىي جەنۇبقا 120 كىلومېتىر كېلىدىغان چىگەنبۇلاققا جايلاشقان، تارىم قەدىمكى قۇرۇقلۇق بۇلىكىنىڭ شىمالىي گىرۋىكىدىكى قۇرۇقتاغنىڭ دەسلەپكى قەدىمكى ھايات ئىراسىغا خاس ئالدىنقى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقلىرىغا تارقالغان بولۇپ، ئۇلترا ئاساسلىق تاغ جىنسلىرى ئىچىدىكى زۇلۇك تاش كان ياتمىسىغا كىرىدۇ. 1988 ـ يىلى تەپسىلىي تەكشۈرۈلگەن. كان گەۋدىسىنىڭ غەربتىن شەرققە بولغان ئۇزۇنلۇقى 4000 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا بولغان كەڭلىكى 300~850 مېتىر كېلىدۇ؛ زۇلۇك تاش كېنى بىلەن ئاپاتىت كېنى بىرگە پەيدا بولغان، ئاساسلىق جىنسلار گەۋدىسى ئىچىدە ناھايىتى روشەن بەلۋاغقا ئايرىلىشچانلىقتا ئىگە بولۇپ، ئوتتۇرىسىغا زۇلۇك تاش، يان قىسىملىرىغا ئاپاتىت رۇدىلىرى ئورۇنلاشقان. زۇلۇك تاش كان گەۋدىسى ئاساسەن گورىزونتال يۇنىلىشتە ياتقان بولۇپ، كۆمۈلۈش چوڭقۇرلۇقى 0~35 مېتىر كېلىدۇ، ئاساسلىق تۆت كان گەۋدىسى بار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى 2 ـ نومۇرلۇقى ئاساسىي كان گەۋدىسى، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2300 مېتىر، كەڭلىكى 140 ~ 660 مېتىرغىچە، ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى 16~20 مېتىرچە كېلىدۇ؛ قالغان ئۈچ كان گەۋدىسىنىڭ ئادەتتىكى ئۇزۇنلۇقى 160~800 مېتىرچە، كەڭلىكى 30~160 مېتىرچە كېلىدۇ. رۇدىلىرىنىڭ تەبىئىي تىپى ئىچىدە سېرىپىنتىت تىپلىق ۋە دىئوپسىد تىپلىق چىنىلار بولۇپ، سېرىپىنتىت تىپلىقى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. رۇدىلىرى كاللەكسىمان ھالەتتە بولۇپ، ئاساسەن زۇلۇك تاش، ئالتۇن، چىرىمتال، سېرىپىنتىت، دىئوپسىد، ماگنىتلىق تۆمۈر تاش، كالتسىت قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان. زۇلۇك تاش تۈچرەك، سۈس قوڭۇر رەڭدە بولۇپ، تارىشلىنىش دەرىجىسى 4~15 مىللىمېتىر، ماي پارقىراق ۋە ئەينەك پارقىراقلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە سورتى 20%~68%؛ كېڭىشى ھەسسىلىك سانى 10~33. بۇ كان شىنجاڭنىڭ تۈستۈنلۈككە ئىگە كان بايلىقى بولۇپ، ئېنىقلانغان زاپاسى پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئومۇمىي زاپاسنىڭ 90% نى ئىگىلەيدۇ. ھازىرقى زاپاسى 10 مىليون 160 مىڭ تونىنا بولۇپ، مەملىكەت بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ كان 1977 ـ يىلى ئېچىلغان، تۆۋەنتە كان مەھسۇلاتىنىڭ كۆپ قىسمى چەت ئەللەرگە ئېكسپورت قىلىنماقتا.

گەج تارقىلىشى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ھازىر مەلۇم بولغان كان نۇقتىلىرى 120 دىن ئاشىدۇ. كانلىق قاتلاملار ئوچىنچى سىستېما بىلەن ئاشكۆمۇر سىستېمىسىنى ئاساس قىلغان، ئۈنىكىدىن قالسا دېۋۇن، پېرم، كېمبرى، يۇرا سىستېمىلىرىغىمۇ تارقالغان. ئاساسلىق كان ھاسىل بولۇش بەلۋاغلىرىدىن تارىمنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئولتۇرۇشما ۋە كۆچا ئويمانلىقىنىڭ ئوچىنچى سىستېمىغا خاس گەج ھاسىل قىلىش بەلۋاغى، جەنۇبىي تەگرىتاغنىڭ ئاشكۆمۇر ـ دېۋۇن سىستېمىسىغا خاس گەج كان ھاسىل قىلىش بەلۋاغلىرى بار. رۇدا تىپى ئاساسەن چۆكۈندى تىپلىق ۋە كېيىن ھاسىل بولغان چاك تولدۇرۇش تىپلىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل، چۆكۈندى تىپلىقى يەنە دېگىز فاتسىيىلىك چۆكۈندى ۋە قۇرۇقلۇق فاتسىيىلىك چۆكۈندى دەپ ئىككى خىلغا بۇلۇنىدۇ. بىر قەدەر تىپىكلىرىدىن ئاقتۇ ناھىيىسىدىكى ئاراتاش ـ تامساي گەج كېنى بولۇپ، ئوچىنچى دەۋرده ھاسىل بولغان دېگىز فاتسىيىلىك چۆكۈندى كان ياتمىسى ھېسابلىنىدۇ، كان قاتلىمىنىڭ ئومۇمىي يۇرۇشى ئاساسەن جەنۇب ـ شىمال يۇنىلىشىدە.

گەج

دە. كان قاتلىمى ئىككى قەۋەت بولۇپ، ئۈزۈك ـ

ئۇزۇك ھالەتتە 80 كىلومېتىرغا سوزۇلغان، كان گەۋدىسى پەۋقۇلئادە قېلىن قاتلامسىمان، قاتلامسىمانغا ئوخشاش تۈس ئالغان بولۇپ، ئادەتتىكى قېلىنلىقى 20~200 مېتىرغا، ئەڭ قېلىن جايى 300 مېتىرغا يېتىدۇ. رۇدىلىرىنىڭ ھەممىسى قارسىمان گەج بولۇپ، ئاق كاللەكسىمان ۋە يوللۇق ھالەتلەردە كېلىدۇ. كالىلەكسىمانلىرى بىر قەدەر ساپ، يوللۇقلىرىنىڭ سۈپىتى بىر قەدەر ناچار. رۇدىلارنىڭ پايدىلىق تەركىبى 86%$CaSO_4$ نى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ كانىنىڭ زاپاسى 10 مىلياردتىن ئارتۇق بولۇپ، پەۋقۇلئادە چوڭ كان ياتمىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇستى ئوچۇق، ئېچىشقا مۇۋاپىق.

ئاق چىرىمتال مەلۇم بولغان كان چىقىدىغان ئورۇنلار 130 دىن ئاشىدۇ. 49 ئورۇندىكىسىنىڭ زاپاسى ئېنىقلاندى. ئاساسەن ئالتاي، موڭغۇلكۆرە، تېكەس، قۇمۇل، ئەرسى كوتىلۇن، ئالتۇنتاغ قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. ئالتاي ئاق چىرىمتال كان ھاسىل بولۇش بەلۋىغى مەملىكىتىمىزدىكى ئەڭ چوڭ ئاق چىرىمتال كان ھاسىل بولۇش بەلۋىغى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 300 كىلومېتىر، كەڭلىكى 10 ~ 40 كىلومېتىر كېلىدۇ. كانلىق پېگماتىت تومۇرى 1200 نالدىن كۆپرەك بولۇپ، كان چىقىدىغان ئورۇنلار 100 دىن ئاشىدۇ. جارلاش خىزمىتى 20 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىنىڭ دەسلىپىدىن باشلىنىپ 70 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە داۋاملاشقان. شىنجاڭ ئاق چىرىمتال كانلىرىنىڭ ھەممىسى گرانتلىق پېگماتىت تىپلىق بولۇپ، گرانتلىق پېگماتىت ئارىلاشما گرانىتلاشقان ۋە گرانىتلىنىش ئەسىرى نىسبەتەن كۆچلۈك

ئاق چىرىمتال

بولغان رايونلارغا تارقالغان، پېگماتىت تومۇرلىرى ھەمىشە توپ- توپ بولۇپ جايلىشىدۇ، شەكلى تومۇرسىمان، لىنزىسىمان، تورسىمان بولۇپ، كۆلىمى بىر-دەك ئەمەس، چوڭلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1000 مېتىرچە، قېلىنلىقى نەچچە مېتىردىن 30 مېتىرغىچە، كىچىكلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى نەچچە مېتىردىن نەچچە ئون مېتىرغىچە، قېلىنلىقى بىر نەچچە 10 سانتىمېتىردىن نەچچە مېتىرغىچە؛ چوڭقۇرلۇقى بىرقانچە 10 مېتىردىن بىرقانچە 100 مېتىرغىچە كېلىدۇ، شۇنىڭدەك شاخلىنىش، بىرىكىپ كېتىش ھادىسىلىرىمۇ كۆرۈلىدۇ، يېتىش ھالىتىنىڭ ئۆزگىرىشى بىر قەدەر چوڭ. ئاق چىرىمتاللىق پېگماتىتلارنىڭ پلاگىئوكلازنى ئاساس قىلغان ۋە مىكروكلىننى ئاساس قىلغان ئىككى خىل تىپى بار. بىر قەدەر ياخشى كانلاشقان پېگماتىتلاردا كۆزارتىس بىلەن ئاق چىرىمتالنىڭ ئورۇن ئالمىشىش ئەسىرى ۋە ئونتۇرا ھال كۆچىنىشتىكى ئالبىتلىشىش، ئورۇن ئالمىشىش ئەسىرى دائىم بولۇپ تۇرىدۇ. كۆكتوقاي ناھىيىسىدىكى ناھىنچا ئاق چىرىمتال كان ياتمىسى بىر قەدەر تىپىك كان ياتمىسى بولۇپ، بۇ كاندىكى ئاق چىرىمتال پېگماتىتلار ئىچىدە ئەكشى بولمىغان بەلۋاغسىمان، ئۇۋىسىمان ياكى چاشمىسىمان ھالەتتە جايلاشقان. چىرىمتال چوڭ كرىستاللىق قاتلىما تاختىسىمان ۋە شىنىسىمان تۈس ئالغان بولۇپ، كرىستالنىڭ قېلىنلىقى بىرقانچە سانتىمېتىردىن 10 نەچچە سانتىمېتىرغىچە كېلىدۇ، ئەڭ قېلىن جايلىرى 20 سانتىمېتىردىن ئاشىدۇ، چىرىمتالنىڭ دائىرە كۆلىمى 20~50 كۋادرات سانتىمېتىر بولۇپ، پەۋقۇلئادە چوڭلىرىنىڭ 100~1000 كۋادرات سانتىمېتىرغا يېتىدۇ، كۆپىنچىسى ئاق رەڭ ۋە سۇس چاي رەڭدە بولۇپ، سويۇپ نېپىز پاپراقچە قىلىشقا ئەپلىك. سانائەت رۇدىلىق نىسبىتى 10~100 كىلوگرام/كۇپ مېتىر، ماتېرىيال بولۇش نىسبىتى %30~%50 غىچە، قىسمەن جايلىرىنىڭ %70 گە يېتىدۇ. سۈپىتى ئونتۇرا ھاللىرى كۆپرەك، ئەلا سۈپەتلىكلىرى ئاز ساندا بولۇپ، ئادەتتە سانائەت ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدۇ. 1959~1980 ـ يىللىرى شىنجاڭنىڭ چىرىمتال كانلىرىنى زور كۆلەمدە ئېچىش مەزگىلى بولۇپ، تەخمىنەن 34 مىڭ توننا سانائەت خام ئەشىيا چىرىمتالى ئىشلەپ چىقىرىلغان، بۇ ئەينى ۋاقىتتىكى پۈتۈن مەملىكەت مەھسۇلات مىقدارىنىڭ %52 نى ئىگىلىگەن. 1999 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، ھازىرقى بار زاپاس 41 مىڭ 100 توننىغا يېتىدۇ.

هاك تاش كېنى كان بايلىقى مول بولۇپ، ئەۋزەل بايلىقلارنىڭ بىرى. شىنجاڭدىكى ئۇچ چوڭ تاغ سىستېمىسىنىڭ ھەممىسىگە تارقالغان؛ يىراق قەدىمكى ئېرا تېمىدىن تارتىپ ئۆچىنچى سىستېمىغىچە بولغان يەر قاتلاملىرىنىڭ ھەممىسىدىن تېپىلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ياخشىلىرى تاش كۆمۈر سىستېمىسىغا تارقالغان؛ دېگىز فاتسىيىلىك، قۇرۇقلۇق فاتسىيىلىك ۋە مېتامورفىزملىقتىن ئىبارەت ئۈچ خىل تىپى بار، بۇنىڭ ئىچىدە دېگىز فاتسىيىلىك پەيدا بولۇش تىپىدىكىلىرى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ھازىرغىچە زاپاس ئېنىقلانغان كان مەيدانلىرى 35 ئورۇندا بولۇپ، 50% كە يېقىنى ئېچىپ پايدىلىنىلماقتا، بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسلىق كان ياتىلىرىدىن خېجىڭ ناھىيىسىدىكى ئۆرغول، تۇرپان شەھىرىدىكى شاپتۇللۇق، قۇمۇلدىكى يامانسۇ، ئۇرۇمچىدىكى لىيۇشۇگۇ بىلەن بەييانگۇ، ئۇلۇغچات ناھىيىسىدىكى قىزىلئۆي، لوپ ناھىيىسىدىكى ئاچچىق قاتارلىقلار بار. تۇرپان ۋوگزالىدىن شىمالغا 20 كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان تۇرپان شەھەرلىك شاپتۇللۇق هاك تاش كانىدا 1986 ـ يىلى گېئولوگىيىلىك چارلاش خىزمىتى ئىشلەنگەن. كان قاتلىمى ئوتتۇرا تاش كۆمۈر دەۋرىدە ھاسىل بولغان بولۇپ، دېگىز فاتسىيىلىك چۆكۈندى تىپىدىكى قاتلاملىمان كان ياتىسى ھېسابلىنىدۇ. بەش كان گەۋدىسى بار بولۇپ، بۇلاردىن 2ـ، 4 ـ نومۇرلۇق كان گەۋدىلىرى ئەڭ ياخشى، بۇ ئىككى كان گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقىلىرى 2400 مېتىر ۋە 2100 مېتىر، قېلىنلىقى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 100~200 مېتىر كېلىدۇ. دىئاباز تومۇرى بىلەن دىئورىت تومۇرى كان گەۋدىسىگە بۇسۇپ كىرگەن. رۇدىلىرى كۆپىنچە كۇلرەك، بوز ۋە قوڭۇر رەڭدە ئۇچرايدۇ، مىنېراللىرىنىڭ تەركىبى ئاساسەن كالتسىت بولۇپ، ئورگانىك ئۇۋۇندىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئاز مىقداردىكى گىللىك ماددىلارمۇ بار. رۇدىلارنىڭ خىمىيىلىك تەركىبىدە CaO 52%~54% نى، MgO 0.3%~2.83% نى، Fe_2O_3 0.32%~0.4% نى، Al_2O_3 0.6%~1.1% نى، SiO_2 2%~4% نى، SO_3 0.06%~0.07% نى ئىگىلەيدۇ. كۆيۈپ خوراش مىقدارى 41%. ئېنىقلانغان زاپاسى 302 مىليون توننا بولۇپ، چوڭ تىپتىكى كان ياتمىسىغا كىرىدۇ. ئومۇمىي بايلىق مىقدارىنىڭ 205 مىليارد 520 مىليون توننىغا يېتىدىغانلىقى مۆلچەرلەنمەكتە.

ئېنتونىت كېنى ئاساسەن جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي گىرۋىكى، جەنۇبىي گىرۋىكى، شۇنىڭدەك قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسىدىكى شىازىجىي، جىمسار ناھىيىسىدىكى جاڭپېڭگۇ، كۇيتۇن شەھىرىدىكى نەنسەن تېغى، توخسۇن ناھىيىسىدىكى كۆرجەي ھەم قۇمۇل ئويمانلىقى ۋە قۇمۇل شەھىرىدىكى سار قاتارلىق 10 نەچچە ئورۇننا تارقالغان، بۇ كانلارنىڭ كۆپ قىسمىدا گېئولوگىيىلىك چارلاش خىزمىتى ئىشلەنگەن. رۇدىلارنى تەبىئىي تىپىگە ئاساسەن كالملەكسىمان، قۇمسىمان، قىرلىق شېغىلسىمان بېنتونىت كانلىرىغا ئايرىشقا بولىدۇ؛ رەڭگىگە ئاساسەن بوز، قېنىق قوڭۇر ۋە ھەرخىل رەڭلىك بېنتونىت كانلىرىغا ئايرىشقا بولىدۇ؛ خاراكتېرىگە ۋە ساناقتىكى ئىشلىتىلىشىگە ئاساسەن ناترىي ئاساسلىق، كالتسىي ئاساسلىق ۋە ناترىي ـ كالتسىي ئاساسلىق، كالتسىي ـ ناترىي ئاساسلىق بېنتونىت كانلىرى دەپ ئايرىشقا بولىدۇ. قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسىدىكى شىازىجىي بېنتونىت كېنى بىر قەدەر تىپىك بولۇپ، قۇرۇقلۇق فاتسىيىلىك چۆكۈندى تىپىدىكى كان ياتىسى ھېسابلىنىدۇ، ئۇنىڭ جەمئىي تۆت كان قاتلىمى بار، ئەڭ ئۈستۈنكى كان قاتلىمى تۆۋەنكى ئۈچىنچى سىستېمىنىڭ قەدىمكى ـ دەسلەپكى يېڭىلىنىش دەۋرىگە تارقالغان؛ ئاستىنقى، ئوتتۇرانچى ۋە ئۈستۈنكى قەۋەتلىرى بور سىستېمىسىنىڭ يۇقىرىقى سېرىيىسى ئەيرىك كۆلى گۇرۇپپىسىنىڭ ئۈستۈنكى جىنس بۆلىكىدە ساقلانغان؛ يەككە كان گەۋدىلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 70~2800 مېتىرغىچە، كان گەۋدىسىنىڭ يەككە قەۋەتلىرىنىڭ قېلىنلىقى 5~43 مېتىرغىچە كېلىدۇ. كان گەۋدىسىنىڭ يېتىش ھالىتى ئاساسەن گورىزونتال؛ رۇدىلىرىنىڭ تەبىئىي تىپى بوز بېنتونىت، ئارىلاش رەڭلىك بېنتونىت، قىزغۇش قوڭۇر بېنتونىت، قۇمسىمان بېنتونىت قاتارلىقلاردىن ئىبارەت؛ ساناقتىكى تىپى ناترىي ئاساسلىق، كالتسىي ئاساسلىق بېنتونىت ۋە ناترىي ـ كالتسىي ئاساسلىق، كالتسىي ـ ناترىي ئاساسلىق بېنتونىتتىن ئىبارەت تۆت خىل؛ رۇدىنىڭ مونتمورىللونىت تەركىبى 17.44%~17.84% كەچە، رەڭسىزلىنىش نىسبىتى 80.92%~91.98% كېچە. ئاپتونوم رايون بويىچە ئېنىقلانغان B+C+D دەرىجىلىك ئومۇمىي زاپاس 37 مىليارد 800 مىليون توننا، بايلىق مىقدارى 31 مىليون توننا بولۇپ، مەملىكەت بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ.

دولومىت كېنى ھازىرغىچە مەلۇم بولغان كان چىقىدىغان ئورۇن 30 نەچچە بولۇپ، تۆت ئورۇندىكى كاننىڭ زاپاسى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى، چوڭ تىپتىكى

كان ياتمىسىدىن ئىككىسى بار. قۇمۇلدىن خېجىلگە نا-
ھىيىسىگىچە بولغان تەڭرىتاغ رايونى ۋە كەلپىن رايون-
لىرىغا تارقالغان. ئاساسلىق كان ياتمىلىرىدىن قۇمۇل
شەھىرىدىكى ۋېيىيا، خېجىلگە ناھىيىسىدىكى بۇلۇستاي -
ئۇلاستاي، ئۈچتۇرپان ناھىيىسىدىكى سۈگەتبۇلاق،
ئاقسۇ شەھىرىدىكى سايلىق، گۇما ناھىيىسىدىكى ساد-
جۇ، ئاچچىق قاتارلىقلار بار. دولومىت كېنى قەۋەتسە-
مان ياكى لىنزىسىمان بولۇپ، كۆپىنچە ھاك تاشلار
ئارىسىدا ئۇچرايدۇ. كان قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى بىر
نەچچە مېتىردىن 100 مېتىرغىچە، ئۇزۇنلۇقى بىر قاد-
چە مېتىردىن بىر نەچچە مىڭ مېتىرغىچە بولۇپ، ئا-
دەتتە كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ بولىدۇ، رۇدا سۈپىتى
بىر قەدەر ياخشى، رۇدىلىرىنىڭ خىمىيىلىك تەر-
كىبىدە: MgO 17%~21% نى؛ CaO 24%~36%
نى؛ SiO_2 0.8%~5.3% نى ئىگىلەيدۇ. مىنېرال تەر-
كىبى دولومىتنى ئاساس قىلىدۇ، ئاز مىقداردا
كالتسىتمۇ بار. رۇدىلىرى ئاق، بوز، سېرىق رەڭ-
لەردە ئۇچرايدۇ. بۇ خىل كان كېمىيىي سىستېمىسى-
دىن ئىلگىرىكى دولومىتلار ئارىسىغا جايلاشقان، رايون
دائىرىلىك ئۆزگىرىش تەسىرىنى باشتىن كەچۈرگەن،
كانلىق جىنس سىستېمىسى مەرمەر تاش، كالتسىيلىق
تارشا جىنس، دولومىتلىق مەرمەر تاش قاتارلىقلاردىن
تۈزۈلگەن. قەدىمكى ھايات ئېراسى يەر قاتلاملىرىدىكى
دولومىتنىڭ مېتامورفىزملىق دەرىجىسى بىر قەدەر ئا-
جىز. شىنجاڭنىڭ دولومىت بايلىقى ئىنتايىن مول بو-
لۇپ، كۆلىمى زور، سۈپىتى ياخشى، ئېچىش ئاسان،
ھازىرقى زاپاسى 178 مىليون توننا، مۇلچەرلەنگەن
بايلىق ئومۇمىي مىقدارى 10 مىليارد توننىدىن يۇقە-
رى. نۇۋەتتە پەقەت كىچىك كۆلەمدە قېزىلماقتا.

**يېنىك قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى خام ئەشىيا-
لىرى** زۇلۇك تاش، تاشپاختا، گەچ، چىرىمتاللار-
دىن باشقا، يەنە پېرلىت، سېئولىت، ساپال توپىسى،
گىل تاش، سلانېتس قاتارلىق كان مەھسۇلاتلىرى بار.
10 نەچچە جايدا پېرلىت، سېئولىت چىقىدىغان كان بار
بولۇپ، ئىككىسى دائىم بىرگە پەيدا بولىدۇ، ئاساسەن
جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ تۆت ئەتراپىغا تارقالغان، كانلىق
يەر قاتلىمى تاش كۆمۈر سىستېمىسىغا خاس كىسلاتالىق
لاۋا قاتلىمىدۇر. ئاساسلىق كان ئورۇنلىرىدىن ۋۇسەي-
ۋەننىڭ شىمالىدىكى پېرلىت، سېئولىت كان ياتمىسى،
گۇچېۋاق ناھىيىسىدىكى قوشقۇدۇقنىڭ شىمالى، كۆك-
تۇقاي ناھىيىسىدىكى ئۇلۇغگۇر دەريا سىنىڭ شىمالي
قىرغىقى، بورتالا ناھىيىسىنىڭ خەنجىغاي پېرلىت كان
ياتمىسى قاتارلىقلار بار. مۇلچەردىكى بايلىق مىقدارى
بىر قانچە ئون مىليون توننىغا يېتىدۇ، كۆچمە پېرلىت
كان مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش 20 - ئەسىرنىڭ
70 - يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا باشلانغان بولۇپ،
نۇۋەتتە پۈتۈن ئاپتونوم رايون بويىچە بۇ خىل مەھسۇلات-
نى ئىشلەپچىقىرىدىغان زاۋۇتتىن 60 نەچچىسى بار.
سېئولىت كېنى كىچىك كۆلەمدە ئېچىلماقتا. ساپال
توپىسى، گىل تاش، سلانېتسلارنىڭ تارقىلىشى بىر
قەدەر كەڭ بولۇپ، ھەمىشە كۆمۈر كانلىرى بىلەن
بىللە پەيدا بولۇپ، كۆمۈر كان قاتلاملىرىنىڭ تورۇسى
ۋە تەگلىكى بولۇپ كېلىدۇ، ئادەتتە بۇلارنىڭ قاتلام
ئورنى مۇقىم، كۆلىمى چوڭ بولىدۇ. ئاددىي خىزمەت
ئىشلەنگەن كانلاردىن شىخو شەھىرىدىكى بايىنغول سا-
پال دانچىلىق سلانېتس كېنى، بورتالا شەھىرىدىكى
ئاقتاغ، قاراماي شەھىرىدىكى ساپال توپىسى كېنى،
سىچۈەن ناھىيىسى داخۇڭگۇ ساپال دانچىلىق گىل تاش
كېنى قاتارلىقلار بار.

گرانىت تاش ئاساسەن ئالتاي تاغلىرى، غەر-
بىي جۇڭغار، تەڭرىتاغ، شۇنىڭدەك غەربىي كوئېنلۇن-
ئالتۇنتاغ رايونلىرىغا تارقالغان، كىسلاتالىق جىنسلار-
دىن تارتىپ ئۇلترا ئاساسلىق جىنس، ئىشقارلىق
جىنسلارغىچە، يىراق قەدىمكى ئېرانىڭ دەسلەپكى مەز-
گىلىدىن تارتىپ يېڭى ھايات ئېراسى (ھىمالايا دەۋرى)
گىچە بولغان دەۋرلەرنىڭ ھەممىسىگە تارقالغان. ھا-
زىرغىچە 70 نەچچە ئورۇندا كان ياتمىسى (نۇقتىسى)
تېپىلىپ، بايلىق ئومۇمىي مىقدارى 1 مىليارد كۇپ
مېتىر دەپ مۇلچەرلەندى، ئېچىپ پايدىلىنىۋاتقان تاش
ماتېرىياللىرىنىڭ تۈرى 36 خىلغا يەتتى. ئېچىلىۋاتقان
تاغ جىنسلىرى ئاساسەن كالسىيلىق گرانىت، گنېيسىمە-
مان گرانىت، ئالبىتلىق چىپار جىنس، گابىرو، دە-
ئاباز، پروكسىنلىق زەيتۇن تاش قاتارلىقلاردىن ئىبا-
رەت. رەڭگى جەھەتتە قىزىل، سېرىق، كۆك، قارا-
تۇل يېشىل، قارا، بوز قاتارلىق بىر قاتار رەڭلىكلە-
رى بار، مەلۇم ئالاھىدىلىكى ۋە داڭقى بارلىرىدىن
شىنجاڭ قىزىلى، تەڭرىتاغ كۆكى، يۇلتۇز كۆك، تەڭ-
رىتاغ مۇز گۈلى، جۇيخۇا سېرىقى، كۇنجۇت يېشىلى،
قوشقۇدۇق قىزىلى، قوشقۇدۇق گۈلى، پىچان قىزىلى،
خېتەن قىزىلى، تولى قىزىلى، بورتالا قىزىلى، تەڭرە-
تاغ يېشىلى، تەڭرىتاغ خۇڭمېي، قار كۆكى، تەڭرىتاغ
قىزىلى، تەڭرىتاغ ئاقچىپارى، قاپلان گۈلى، جۇڭخۇا
يېشىلى قاتارلىقلار بار. نۇۋەتتە تۇرلۇك ئوتتۇرا -
كىچىك تىپتىكى كانلاردىن 65 ى قۇرۇلدى، ئۇلار

ئاساسەن قۇمۇل، تۇرپان، ئالتاي، چۆچەك، بورتالا، بايىنغولىن قاتارلىق ۋىلايەت ـ ئوبلاستلارغا تارقالغان. ھازىر تاش ماتېرىيال پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىسىدىن 60 نەچچىسى بار، كۆپىنچە كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى 5000~20000 كۇۋادرات مېتىر/يىل، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ تاشتاختا ماتېرىيالى ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى 300 نەچچە مىڭ كۇۋادرات مېتىر بولۇپ، مەھسۇلات تۈرلىرىدىن چوڭ تاختا، نېپىز تاختا، ئۆلچەملىك تاختا، ھەرخىل قۇرۇلۇش تاختىلىرى ۋە ئالاھىدە شەكىللىك تاش ماتېرىياللار، شۇنىڭدەك ئاز مىقداردىكى تاش ھەيكەل، تاش ئويمىلار بار.

مەرمەر تاش ئاساسەن ئالتاي تېغىنىڭ جەنۇبي گىرۇپكىسى، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبي ۋە شىمالىي گىرۇپكىلىرى، غەربىي كوئېنلۇن ـ ئالتۇن تېغىنىڭ جەنۇبي گىرۇپكىسى ۋە تاغ ئالدى رايونلىرىغا تارقالغان. كېمبرىي سىستېمىسى، تاشكۆمۈر سىستېمىسى ۋە ھەرقايسى دەۋرلەردىكى مېتامورفىزملىق تاغ جىنسلىرىنىڭ ھەممىسىدە بار بولۇپ، چۆكۈندى تىپلىق، مېتامورفىزملىق جىنس تىپلىق دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ھازىرغىچە 50 دىن كۆپرەك كان ياتما (نۇقتىلىرى) لىرى تېپىلىپ، بايلىق مىقدارى 800 مىليون كۇب مېتىر دەپ مۆلچەرلەندى. نۆۋەتتە ئىشلىنىۋاتقان تاش ماتېرىياللارنىڭ تۈرلىرى 11 خىل بولۇپ، ئاساسەن مەرمەر، ھاكتاش، دولومىت، دولومىتلىق مەرمەر تاش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. سۈس رەڭلىكلىرى ئاساسىي ئورۇندا بولۇپ، ئاق، بوز، ئاچ گۈشرەڭ، سارغۇچ يېشىل، ئاچ يېشىل، سۈس قارا رەڭلىكلىرىمۇ بار. مەلۇم ئالاھىدىلىككە ئىگە مەرمەر تاش ماتېرىياللىرىدىن ناۋات سېرىقى، تەڭرىتاغ ئاق قاشتېشى، تەڭرىتاغ كەچكى شەپەقى، قار چېچىكى ئاق، ئاق بۇلۇت، ئاچ يېشىل، چوڭ قار چېچىكى، كىچىك قار چېچىكى، باھار گۈلى، چىپار قىزىلگۈل قاتارلىق تۈرلەر بار. ھازىر ئون نەچچە جايدا كىچىك تىپتىكى كانلار قۇرۇلدى، ئۇلار ئاساسەن قۇمۇل، تۇرپان، كورلا، ئاقسۇ، خوتەن قاتارلىق ۋىلايەت، ئوبلاستلارغا تارقالغان. تاش ماتېرىياللارنى پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان كارخانىلاردىن 11ى بار بولۇپ، كۆپ ساندىكى كارخانىلارنىڭ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى 1000 دىن 5000 كۇۋادرات مېتىرغىچە بولماقتا. مەھسۇلاتلىرى ئاساسەن تورلۇك قۇرۇلۇش تاختا ماتېرىياللىرى، ئالاھىدە تاش ماتېرىياللار، شۇنىڭدەك تاش ھەيكەل، تاش ئويمىلار دىن ئىبارەت.

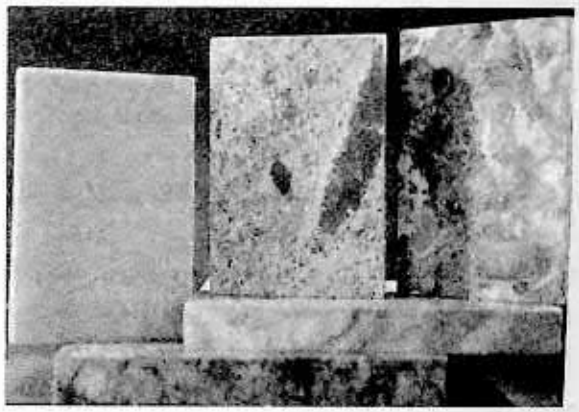

مەرمەر تاش

گۈھەر تاشلار شىنجاڭدا گۈھەر تاش چىقىدىغان جايدىن 50 نەچچىسى بار، ئۇلار داڭلىقلىرى ئالتاي تېغىدىن چىقىدۇ، ئۇنىڭدىن قالسا كوئېنلۇن تېغى، تەڭرىتاغ، ئالتۇن تاغ، شەرقىي جۇڭغار، غەربىي جۇڭغارلاردىنمۇ ئاز مىقداردا چىقىدۇ. شىنجاڭنىڭ گۈھەرلىرى 21 خىل 48 سورتقا بۆلۈنىدىغان بولۇپ، شىنجاڭ مەملىكىتىمىز بويىچە گۈھەر خىللىرى ئەڭ كۆپ ئۈلكە ـ رايونلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ھەرخىل گۈھەرلەرنى رەڭگىنىڭ ئوخشىماسلىقى ۋە ئالاھىدە قىزىكلىق خۇسۇسىيىتىگە قاراپ يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا كۆك گۈھەر، خرىزوربېرىل، قىزىل تۇرمالىن، يېشىل تورمالىن قاتارلىق تورلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. نۆۋەتتە كۆك گۈھەر، زۇمرەت تاش، تۇرمالىن، خرۇستاللار زور مىقداردا ئېچىلماقتا، بولۇپمۇ كۆك گۈھەر بىلەن تورمالىن ئەڭ مەشھۇر بولۇپ، شىنجاڭ مەملىكىتىمىز بويىچە شۇ خىل گۈھەرلەرنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان ئاساسلىق ئورۇن. دىئوپسىد، سكاپولىت، كالتسىيلىق ـ ئالىيومىنلىق ئانار تاش، يېشىل ئانار تاش قاتارلىقلار مەملىكىتىمىزدە كەم ئۇچرايدىغان

كۆك گۈھەر

گۆھەرلەردۇر. تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، تالاق سۇلالىسى ۋە بەش دەۋر مەزگىللىرىدىلا شىنجاڭدا ئالماس، ياقۇت ئىشلەپ چىقىرىلغانىكەن. بىراق، گېئولوگىيىلىك خىزمەت 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدىن باشلاپ ئىشلەنگەن. 80 ـ يىللاردا يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن. شىنجاڭدا گۆھەر كان ياتىلىرىنىڭ تىپى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئىچكى تەسىردىن ھاسىل بولغان كان ياتىلىرىدىن: ماگما تىپلىق (ئالماس)، زور كرىستال جىنس تىپلىق (كۆك گۆھەر، تۇرمالىن، خرۇستال)، گازلىق ئىسسىق ئېرىتمىدە ئورۇن ئالمىشىش تىپلىق (كالتسىيلىق ـ ئالىيومىنىلىق ئانار تاش، سكابولىت)، ئىسسىق ئېرىتمە تىپلىق (خرۇستال) كان ياتىلىرى بار؛ مېتامورفىزملىق كان ياتىلىرىدىن رايونلۇق مېتامورفىزم تىپلىق (يا-قۇت) كان ياتىسى بار؛ سىرتقى تەسىردىن پەيدا بولغان كان ياتىلىرىدىن قالدۇق چۆكۈندى، يانباغىر دۆۋىلەنمە تىپلىق (ياقۇت)، چاشما كان تىپلىق (ئالماس) كان ياتىلىرى بار. بۇلاردىن زور كرىستال جىنس تىپىدىكىسى ئەڭ داڭلىق. شىنجاڭ گۆھەرلىرى پۈتۈن مەملىكەتكە مەشھۇر، ھازىر شىنجاڭدا مىڭغا يېقىن ئۇنچە ـ مەرۋايىت، گۆھەر، قاشتاش بۇيۇملىرى دۇكىنى بار بولۇپ، گۆھەرلىرى پۈتۈن مەملىكەتكە سېتىلماقتا.

خوتەن قاشتېشى قەدىمكى زاماندا «كوئېنلۇن قاشتېشى»، «يۇرۇڭقاش قاشتېشى» دەپمۇ ئاتالغان، شىنجاڭنىڭ كوئېنلۇن تېغى رايونىغا تارقالغان. بۇ قاشتاش ماگنىيلىق مەرمەر تاش بىلەن ئوتتۇراھال كىسلاتالىق ماگما جىنسلارنىڭ ئۆچرىشىپ ئورۇن ئالمىشىشىدىن ھاسىل بولغان تربىمولىت بىرىكمە گەۋدىسىدىن تەركىب تاپقان. ھازىر مەلۇم بولغان خوتەن قاشتېشى چىقىدىغان ئورۇندىن 20 نەچچىسى بار بولۇپ، كوئېنلۇن تېغى بىلەن ئالتۇن تاغلىرىغا، قاغىلىق ناھىيىسىدىن تارتىپ چاقىلىققىچە بولغان رايونلارغا تارقالغان. داڭلىق كان ياتىلىرىدىن كېرىيە ناھىيىسىدىكى ئالماس، چەرچەن ناھىيىسىدىكى تاتلىقسۇ، قاغىلىق ناھىيىسىدىكى مىئەردەي تېغى قاتارلىق كان ياتىلىرى بار. كان ياتىلىرىنىڭ ئەسلىدىكى، غۇلاپ دۆۋىلەنگەن ۋە چاشما كان ياتىسى دېگەن ئۈچ خىل تىپى بار. ئەسلىدىكى كان ياتىسى ماگنىيلىق مەرمەر جىنس بىلەن ئوتتۇراھال كىسلاتالىق ماگما جىنسلارنىڭ ئۆچرىشىپ ئورۇن ئالمىشىشىدىن ھاسىل بولغان بولۇپ، كۆپلىگەن شەرتلەرنىڭ قاتتىق كونترول قىلىشىغا ئۇچرايدۇ، ئادەتتە بۇنداق كان گەۋدىسىنىڭ كۆلىمى چوڭ بولمايدۇ؛ غۇلاپ دۆۋىلەنگەن كان ياتىسى ئەسلىدىكى كانلارنىڭ يىمىرىلىش، غۇلاش ۋە سۇ ئېقىنى تەسىرىدىن ھاسىل بولغان؛ چاشما كان ياتىلىرى دەريا ئېقىنلىرى، پەلەمپەي يەرلەر، يەلپۇگۈچسىمان دەريا چۆكۈندىلىرى، كەلكۈن دۆۋىلەنمىلىرىدە كەڭ تارقالغان. يۇرۇڭقاش دەريا، قاراقاش دەريا، يەكەن دەريالىرى داڭلىق قاشتېشى چىقىدىغان دەريالاردۇر. قاشتېشى تاغ قاشتېشى، تاغ ئېقىن قاشتېشى، سۇ قاشتېشى دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ، سۇ قاشتېشىنىڭ سۈپىتى بىر قەدەر ياخشى. رەڭگىگە قاراپ ئاق قاشتېشى، سېرىق قاشتېشى، كۆك قاشتېشى، قارا قاشتېشى دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. مايلىق قاشتېشى ئەڭ ياخشىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ مىنېرال تەركىبى تربىمولىت بولۇپ، دانچىسى ئىنتايىن ئۇششاق، كۆپىنچىسى كىگىزسىمان قۇرۇلمىلىق كېلىدۇ. سۈپىتى سىپتا، سىلىق، ئۆزى ئىللىق، جۇلالىق، موس قاتتىقلىقى 6~7 غىچە، ئەۋرىشىملىكى ئىنتايىن يۇقىرى بولۇپ، قاشتاشلار ئىچىدىكى ئەڭ ئېسىلى شۇ. ئۇنىڭ ئېچىپ ئۆزلەشتۈرۈلۈش تارىخى ئۇزۇن بولۇپ، شاڭ ـ يىن دەۋرلىرىدىلا جۇڭگونىڭ قاشتېشى ئەسۋابلىرىنىڭ مۇھىم ماتېرىيالى بولۇپ قالغان. قاشتاشقا ئاتىت گېئولوگىيىلىك خىزمەتلەر 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدا قانات يايدۇرۇلدى، ھازىرغىچە يەنىلا داۋاملىق قېزىلماقتا. يىللىق مەھسۇلات مىقدارى 100 تونىغا يېتىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 18 ـ بېتىدىكى «خوتەن قاشتېشى مىڭ بۇت سۈرىتى» گە قارالسۇن)

كىلىمات بايلىقى بۇ يورۇقلۇق، ئىسسىقلىق، سۇ پارى، شامال قاتارلىق تەبىئىي بايلىقلارنى كۆرسىتىدىغان بولۇپ، ئون چوڭ دۆلەت زېمىنى بايلىق مەنبەسىنىڭ بىرى، باشقا تەبىئىي بايلىقلارغا ئوخشاشلا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىنسانىيەتنىڭ ماددىي ئەرسىلەرگە ۋە ئېنېرگىيىگە ئېرىشىشىدىكى مۇھىم مەنبە. شىنجاڭدا مول يورۇقلۇق، ئىسسىقلىق بايلىقى بار. يىللىق قۇياش رادىئاتسىيىسىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى 5000 ~ 6600 مېگاجوئۇل/كۋادرات مېتىر بولۇپ، چېگىخەي ـ شىزاڭ ئېگىزلىكىدىن قالسىلا 2 ـ ئورۇندا تۇرىدۇ، پۈتۈن يىلدا شىنجاڭغا يېتىپ كېلىدىغان قۇياش رادىئاتسىيىسى ئېنېرگىيىسى 3.2×10^{7} تونىنا ئەلا سۈپەتلىك كۆمۈردىن چىقىدىغان ئېنېرگىيىگە تەڭ كېلىدۇ. يىللىق كۆن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى 2550~3500 سائەت بولۇپ، مەملىكەت بويىچە 1 ـ ئورۇندا تۇرىدۇ. كۈندىلىك ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا $\leqslant10^{\circ}C$ بولغان جۇغلانما تېمپېراتۇرا شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ $2800^{\circ}C$~$5400^{\circ}C$ بولىدۇ، تۇرپاندا $5500^{\circ}C$ قا يېتىدۇ. قىروسىز مەزگىلى جەنۇبىي شىنجاڭدا

180～220 كۈن، شىمالىي شىنجاڭدا 140～185 كۈن. ئەمما ئىسسىقلىق مىقدارى مۇقىم ئەمەس، يىلـ لار ئارا ئۆزگىرىشى چوڭ، ئەتىياز، كۈز پەسللىرىدە ئىسسىق، سوغۇق ئۆزگىرىشى كەسكىن بولىدۇ. شىنـ جاڭ قۇرغاق رايون بولۇپ، نەملىك بايلىقىنىڭ تارقـ لىشى تەكشى ئەمەس، ئەمما بىرقەدەر مۇقىم. يىللىق ھۆل ـ يېغىن مىقدارى شىمالىي شىنجاڭدا 150～250 مىللىمېتىر ئەتراپىدا، جەنۇبىي شىنجاڭدا 100 مىللـ مېتىرغا يەتمەيدۇ، تاغلىق رايونلاردىكى ھۆل ـ يېغىن مىقدارى ئويمانلىقلاردىكىدىن كۆپ بولۇپ، يىللار ئارا ئۆزگىرىشمۇ كىچىك بولىدۇ. ئۇ شىنجاڭدىكى دەريا مۇلىرىنىڭ ئاساسلىق كېلىش مەنبەسى. شىنجاڭدا مۇل شامال ئېنىرگىيىسى بايلىقى بار بولۇپ، ئېـ چىپ پايدىلىنىشتىكى يوشۇرۇن كۈچىمۇ زور، يىلـ لىق ئوتتۇرىچە ئۇنۇملۇك شامال ئېنىرگىيىسى 300～1500كىلوۋات سائەت/كۋادرات مېتىر ئارىلىقىـ دا بولۇپ، يىللىق شامال ئېنىرگىيىسىنىڭ نەزەرىيـ ۋى ساقلىنىش مىقدارى 30 تىرىليون كىلوۋات سائەت ئەتراپىدا.

يورۇقلۇق ئېنىرگىيىسى بايلىقى شىنجاڭ ئېلىمىزدىكى كۈن نۇرى چۈشۈشى بىرقەدەر مول بولـ غان رايونلارنىڭ بىرى، يىللىق ئومۇمىي كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى 2470～3380 سائەت بولۇپ، شەرقـ تىن غەربكە قاراپ ئازىيىپ بارىدۇ، جۇڭغار ئويمانلىقى ۋە تارىم ئويمانلىقىدا كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈشى شىمالىي قىسمىدا جەنۇبىي قىسمىغا قارىغاندا كۆپرەك بولىدۇ. ئىككى چوڭ ئويمانلىقنىڭ غەربىي جەنۇبىي بۇرجىكىدە ھەر بىرسىدە بىردىن تۆۋەن قىممەتلىك رايون بار بولۇپ، جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي بۇرجـ كىدە 2700 سائەتتىن ئاز، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەرـ بىي جەنۇبىي بۇرجىكىدە 2600 سائەتكىمۇ يەتمەيدۇ. تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي، شىمالىي ئېتىكىدە، ئويماـ لىقتىن تارتىپ تاغلىق رايونلارغىچە يىللىق كۈن نۇرى چۈشىدىغان كۈن سانى ئېگىزلىكنىڭ ئېشىشىغا ئەگـ شىپ ئازىيىپ بارىدۇ؛ كوئېنلۇن تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدە بولسا، ئېگىزلىكنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ ئېشىپ بارىدۇ. تۇرلۇك زىرائەتلەر ئۆسۈپ يېتىلىشتە، قۇياش رادىئاتسىيىسىدىن ئېنىرگىيىگە ئېرىشـ دۇ. دولقۇن ئۇزۇنلۇقى 380～710 مىكروملىـ مېتىر بولغان كۆرۈنىدىغان يورۇقلۇق ئۆسـ ۈملۈكلەرنىڭ فوتوسىنتېزلىق رولى جەريانىدا، خلوروفىل تاللاپ قوبۇل قىلىدىغان قىسمىدۇر. بۇ بىر قىسىم قۇياش رادىئاتسىيىسى فوتوسىنتېزلىق ئۇنۇمـ لۇك رادىئاتسىيە دەپ ئاتىلىدۇ. شىنجاڭدىكى فوتوـ سىنتېزلىق ئۇنۇملۇك رادىئاتسىيە بىرقەدەر مول بو- لۇپ، جەنۇبىي ۋە شەرقىي شىنجاڭدا يىلىغا 2700～3100 مېگاجوئۇل/كۋادرات مېتىر، شىمالىي شىنجاڭدا بولسا يىلىغا 2500～2800 مېگاجوئۇل/كۋادرات مېـ تىر بولىدۇ. ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشى بەلگىلىك تېمپېراتۇرا شارائىتىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. بە- قەت ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشى مەزگىلى ئۇـ چىدىلا، فوتوسىنتېزلىق ئۇنۇملۇك رادىئاتسىيە رولىنى جارى قىلدۇرالايدۇ، كۈندىلىك ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا ≥10℃ بولغاندا، فوتوسىنتېزلىق ئۇنۇملۇك رادىئاتـ سىيە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە پايدىلىق بولىدۇ. كۈندىلىك ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا ≥10℃ بولغان مەزگىلدىكى فوتوسىنتېزلىق ئۇنۇملۇك رادىـ ئاتسىيە شىمالىي شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىدا 1900～2000 مېگاجوئۇل/كۋادرات مېتىر، شىمالىي شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدا بولسا 200～2300مېگاجوئۇل/كۋادرات مېتىر، جەنۇبىي شىنجاڭـ دىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە غەربىي ئېتەكلىرىدە بولسا 2500مېگاجوئۇل/كۋادرات مېتىر؛ شەرقىي قىـ سمىدا 2600～2750 مېگاجوئۇل/كۋادرات مېتىر، كوئېنلۇن تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدە 2600 مېگاجوئۇل/كۋادرات مېتىر، شەرقىي شىنجاڭدا بولسا 2500～2700 مېگاجوئۇل/كۋادرات مېتىر بولىدۇ.

ئىسسىقلىق بايلىقى ئىسسىقلىق بايلىق مەنبەـ سىنىڭ كۆپ ـ ئازلىقى ئادەتتە بەلگىلىك تېمپېراتۇرا چەكلىمىسىدىن مۇقىم ئۆتكەن جۇغلانما تېمپېراتۇرا، قىروسىز مەزگىل، كىلىمات قاتارلىق كۆرسەتكۈچلەر ئارقىلىق ئۆلچىنىدۇ. شىنجاڭنىڭ ئىسسىقلىق بايلىقى مول، كۈندىلىك ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 10≥ بولغان جۇغلانما تېمپېراتۇرا تۇرپاندا 5500℃ قا يېتىدۇ، تارىم ئويمانلىقىدا كۆپىنچە 4000℃ تىن يۇقىرى بولىدۇ، جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمى ۋە ئىلى ئويماـ لىقىنىڭ غەربىي قىسمىدا بولسا 3000℃～3600℃ بولىدۇ، ئالتاي، چۆچەك ۋە ئىلىنىڭ شەرقىي قىسمـ دىكى ۋادىلىرىدا بولسا 2500℃～3000℃ بولىدۇ. شىنجاڭ كۈندىلىك ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا ≥10℃ بولغان ۋاقىتنى قىرو كۆرسەتكۈچى قىلىدۇ. قىروسىز مەزگىلى جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۇزۇنراق، شىمالىي شىنـ جاڭدا قىسقىراق، تۇزلەڭلىكتە ئۇزۇنراق، تاغلىق را- يونلاردا قىسقىراق، جەنۇبىي شىنجاڭدا 180～220 كۈن، شىمالىي شىنجاڭدا 140～285 كۈن بولىدۇ. پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئايلىق ئوتـ تۇرىچە تېمپېراتۇرا يازدا يۇقىرى، قىشتا تۆۋەن بو- لۇپ، 1 ـ ئايدا ئەڭ تۆۋەن، 7 ـ ئايدا ئەڭ يۇقىرى

بولىدۇ. ئەتىياز، كۈزدىكى يۇقىرىلاش، تۆۋەنلىشى كەسكىن بولىدۇ. شىنجاڭدىكى ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ يىللىق ئۆزگىرىش پەرقى شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەر-قايسى جايلىرىدا، كۆپىنچە ئوتتۇرا ھېساب بە-لەن 40℃ ئەتراپىدا بولىدۇ. جۇڭغار ئويمانلىقى-دىكى مىچۈەن شەھىرىنىڭ سەيجاخۇدا 44.9℃ قا يېتىدىغان بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە پەرق ئەڭ چوڭ جاي ھېسابلىنىدۇ. ئىلى ۋادىسى ۋە چۆچەك ئويمانلىقىدا بولسا 30℃~35℃ بولىدۇ. تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ۋە تۇرپان ئويمانلىقىدا 40℃ بولىدۇ. شىنجاڭدىكى ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ كۈنلۈك ئۆزگىرىش پەرقى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن شىمالىي شىنجاڭدا 12℃~14℃، جەنۇبىي شىنجاڭدا 13℃~16℃ بولىدۇ، تاغلىق را-يونلاردا ئادەتتە 10℃ ئەتراپىدا بولىدۇ. 1975 - يىلى 7 - ئاينىڭ 10 - كۈنى تۇرپان ئايرودرومىدا كۆزىتىل-گەن مەملىكەت بويىچە ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا قىممىتى 48.9℃ بولغان، ئەڭ ئىسىق ئايدىكى ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرانىڭ ئايلىق ئوتتۇرچە قىممىتى ئەڭ يۇقىرى بولغىنى تۇرپان بولۇپ، 1974 - يىلى 7 - ئايدا 41.9℃ بولغان، ئەڭ ئىسىق ئايدىكى ئوتتۇرچە تېمپېراتۇرا ئەڭ يۇقىرى بولغىنىمۇ تۇرپان بولۇپ، 7 - ئايدا 33.0℃ بولغان. كۈندىلىك ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا ≥40℃ بولغان قاتتىق ئىسىق كۈن سانى تۇرپاندا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى 37.3 كۈن، ≥35℃ بولغان پەۋقۇلئاددە ئىسىق كۈن سانى تۇرپاندا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى 4.98 كۈن بولىدۇ. بۇ كۆرسەتكۈچلەرنىڭ ھەممىسى مەملىكەت بويىچە ئەڭ يۇقىرى ھېسابلىنىدۇ. ئىسسىق-لىق مىقدارى بويىچە ئايرىغاندا، شىنجاڭدا جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ ئىللىق تېمپېراتۇرىلىق بەلۋاغ، ئوتتۇرا تېمپېراتۇرىلىق بەلۋاغ ۋە سوغۇق تېمپېراتۇرىلىق بەل-ۋاغ دەپ ئايرىغىلى بولىدۇ، ئويمانلىقتىن تاغلىق رايون-لارغا قاراپمۇ ئوخشاشلا يۇقىرىقىدەك ئۈچ تېمپېراتۇرا بەلۋىغا ئايرىغىلى بولىدۇ. تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ئىسسىقلىق مىقدارى سۈبتروپىك كىلىماتىنىڭ ئىسسىق-لىق مىقدارى ئۈلچىمىگە يېتىدۇ.

شامال ئېنېرگىيىسى بايلىقى شىنجاڭنىڭ شامال ئېنېرگىيىسى بايلىقى ئىنتايىن مول، يىللىق شامال ئېنېرگىيىسىنىڭ نەزەريىۋى زاپاس مىقدارى 3 تىرىليون كىلوۋات - سائەت ئەتراپىدا، تاغ ئېغىزلىرى شامال ئېنېرگىيە بايلىقى ئەڭ مول جايلار بولۇپ، يىللىق ئوتتۇرچە ئۇنۇملۇك شامال ئېنېرگىيىسى يىلىغا 3000 كىلوۋات - سائەت/كۋادرات مېتىردىن يۇقىرى، جۇڭغار ئويمانلىقىدا كۆپىنچە يىلىغا 300~800 كىلوۋات - سائەت/كۋادرات مېتىر؛ تارىم ئويمان-لىقىدا كۆپىنچە يىلىغا 300 كىلوۋات - سائەت/كۋادرات مېتىر؛ شەرقىي قىسمىدا يىلىغا 800 كىلوۋات - سائەت /كۋادرات مېتىردىن يۇقىرى. شامال ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە جايلار كۆپىنچە شىمالىي شىنجاڭدىكى شامال ئېغىزلىرى، دەريا ۋادىسى، تاغلىق جىلغىلار ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمى، غەربىي شىمالىي قىسمى ھەمدە تەكرىتىغىنىڭ شەرقىي بۇلىكىنىڭ جەنۇبىي شىمالىي ئېتەكلىرىدىكى يەتتە ئو-رۇنغا مەركەزلەشكەن. ① ئېرتىش دەريا ۋادىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى شامال رايونى (ئۇز ئىچىگە قابا، بۇرچىن، جىمىنەي قاتارلىق جايلارنى ئالىدۇ)، شامال ئېنېرگىيىسى يىلىغا 900~1100 كىلوۋات - سائەت/ كۋادرات مېتىر. ② جۇڭغار ۋادىسىنىڭ غەربىي قىسمى شامال رايونى: شىمالدا قۇبۇقسارنىڭ جەنۇب-سىدىن قارامايغىچە ھەمدە تولىدىكى لاۋفېڭكۇ-غىچە بولۇپ، شامال ئېنېرگىيىسى يىلىغا 700~1500 كىلوۋات - سائەت/كۋادرات مېتىر. ③ ئالاتاۋ ئېغىزى — ئېبنۇر كۆلى شامال ئېغىزى: بار-كۆل تېغى بىلەن ئالاتاۋنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئو-رانكۆل جىلغىسىغا جايلاشقان شامال ئېنېرگىيىسى يە-لىغا 3000~4000 كىلوۋات - سائەت/كۋادرات مې-تىر بولۇپ، شىنجاڭ بويىچە شامال ئېنېرگىيە بايلىقى ئەڭ مول رايون. ④ ئۇرۇمچى - داۋانچىڭ شامال رايونى: ئۇرۇمچىنىڭ جەنۇبىي شەھەر ئەتراپىدىكى ئۇ-لانبايدىن داۋانچىڭ تاغ ئېغىزىغىچە بولۇپ، شامال ئې-نېرگىيىسى يىلىغا 2000~3000 كىلوۋات-سائەت/ كۋادرات مېتىر. بۇ يەردە ھازىر ئاسىيا بويىچە ئەڭ چوڭ شامال كۈچى ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلغان بولۇپ، شامال كۈچى گېنېراتورى گۇرۇپپىسىدىن 111 بار، ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 57 مىڭ 500 كىلوۋات - سائەت. ⑤ قۇمۇلنىڭ جەنۇبىي شىمالىي گو-بىيىدىكى شامال رايونى: شەرقىي تەكرىتىغە-نىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي يانباغرىدىكى سەنتاڭخۇ - جوموخۇ گوبىيى ۋە گاشىن گوبىيىغا جايلاشقان. شامال ئېنېرگىيىسى يىلىغا 1500~2000 كىلوۋات-سائەت/ كۋادرات مېتىر. ⑥ تۇرپان شامال رايونى: ئۇز ئىچىگە تۇرپاننىڭ غەربىي شىمالىدىكى خۇگۇدىن سەنگىچۇەنگە-چە بولغان «30 چاقىرىملىق شامال رايونى» نى، بەي-ياڭگۇدىن توقسۇنغىچە بولغان شامال رايونى ۋە تۇرپا-نىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئايدىڭكۇل شامال رايونىنى ئالىدۇ. شامال ئېنېرگىيىسى يىلىغا 1500~2000 كىلوۋات - سائەت/كۋادرات مېتىر. ⑦ يۇز چاقە-رىملىق شامال رايونى: قۇمۇلنىڭ غەربىي، لەن-

جۈ- شىنجاڭ تۆمۈر يولىنىڭ لىياۋدۇڭدىن شەنجىيەنغاڭغىچە بولغان يۈز كىلومېتىرلىق يول ياقىسى بولۇپ، شامال ئېنىرگىيىسى يىلىغا 2000 كىلوۋات - سائەت/كۋادرات مېتىردىن يۇقىرى بولىدۇ.

قۇياش ئېنىرگىيىسى بايلىقى شىنجاڭنىڭ ھاۋا كىلىماتى قۇرغاق، بۇلۇت مىقدارى ئاز، ھاۋا ئوچۇق كۈنلىرى كۆپ، قۇياش رادىئاتسىيىسى ئىنتايىن مول. يىللىق ئومۇمىي رادىئاتسىيە مىقدارى يىلىغا 5000～6000 مېگاجوئۇل/كۋادرات مېتىر بولۇپ، ئېلىمىز بويىچە قۇياش ئېنىرگىيىسى مول رايون. قۇياش ئېنىرگىيىسى جەنۇبىي شىنجاڭدا شىمالىي شىنجاڭدىن كۆپرەك، شەرقىي شىنجاڭدا غەربىي شىنجاڭدىن كۆپرەك، تاغلىق رايوندا ئويمانلىقلاردىن كۆپرەك، ئومۇمەن شەرقىي جەنۇبتىن غەربىي شىمالغا قاراپ تەكشىسز ھالدا ئازىيىپ بارىدۇ، ھەربىر پاراللېلدا تەخمىنەن يىلىغا 60～80 مېگاجوئۇل/كۋادرات مېتىر ئازىيىدۇ. شىمالىي شىنجاڭدا يىلىغا 5200～5600 مېگاجوئۇل/كۋادرات مېتىر. جەنۇبىي شىنجاڭدا ئادەتتە يىلىغا 6000～6200 مېگاجوئۇل/كۋادرات مېتىر. قىممىتى ئەڭ چوڭ جاي قۇمۇلدا بولۇپ، جومۇخۇ ئويمانلىقىدا يىلىغا 6600 مېگا جوئۇل/كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ. جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ مەركىزىدە بولسا يىلىغا 5200 مېگاجوئۇل/كۋادرات مېتىر بولۇپ، تۈزلەڭلىك رايونىدىكى قۇياش ئومۇمىي رادىئاتسىيىسى ئەڭ ئاز بولغان رايون ھېسابلىنىدۇ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى جايلار 2 - ئورۇندا تۇرىدىغان ئاز قىممەتلىك يەرلەر بولۇپ، يىلىغا 5600 مېگاجوئۇل/كۋادرات مېتىر بولىدۇ. پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىدىن قارىغاندا، قۇياش ئېنىرگىيىسى مول بولغان رايونلار ئاساسلىقى شەرقىي شىنجاڭنىڭ ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى كۆئىنلون تېغى ۋە ئالتۇن تاغ ئەتراپىغا جايلاشقان. قۇياش رادىئاتسىيىسى ئومۇمىي مىقدارى يىلىغا 6300 مېگاجوئۇل/كۋادرات مېتىردىن يۇقىرى؛ 2 - ئورۇندا تۇرىدىغان قۇياش ئېنىرگىيىسى مول رايون ئاساسلىقى جەنۇبىي شىنجاڭغا تارقالغان، قۇياش رادىئاتسىيىسى ئومۇمىي مىقدارى يىلىغا 5600～6300 مېگا جوئۇل/كۋادرات مېتىر؛ قۇياش رادىئاتسىيىسى بىرقەدەر مول بولغان رايون ئاساسلىقى شىمالىي شىنجاڭ، قۇياش رادىئاتسىيىسى ئومۇمىي مىقدارى يىلىغا 5000～5600 مېگا جوئۇل/كۋادرات مېتىر.

نەملىك بايلىقى قۇرغاقچىلىق بىلەن نام چىقارغان شىنجاڭدا سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان يەر يۈزى سۈيى، يەر ئاستى سۈيى ۋە ئېگىز تاغدىكى قار - مۇزلار ئېرىگەن سۈنىڭ توپ كېلىش مەنبەسى ئاتموسفېرا يامغۇر - يېشىنى. ھاۋادىكى سۇ پارىنىڭ كۆپ- ئازلىقى ئاتموسفېرا يامغۇر - يېشىنىنىڭ كۆپ- ئاز بولۇشىنى بەلگىلەيدىغان مۇھىم ئامىل. شىنجاڭنىڭ ئاسمان بوشلۇقىدا، پۈتۈن يىلدا 1 تېرىليون 200 مىليارد توننا سۇ پارى ئايلىنىپ تۇرىدۇ، بۇ سۇ پارىنىڭ %80ى شەرققە ئېقىپ گەنسۇ، چىڭخەي ۋە تاشقى موڭغۇلغا كىرىدۇ، پەقەت %20 ئەتراپىدىكىسى، يەنى 240 مىليارد توننا ئەتراپىدىكى سۇ پارى يامغۇر، قار قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا چۈشىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە تەخمىنەن %33ى دەريا ئېقىنلارنى تولۇقلايدۇ، %7.5ى مۇزلۇقلارنى تولۇقلايدۇ، ھەرخىل پارغا ئايلىنىشلارنى چىقىرىۋەتكەندە، پۈتۈن شىنجاڭدىكى دەريا - ئېقىنلار تەبىئىي ھۆل- يېغىندىن (تاغلىق رايونىدىكى يەر ئاستى سۈلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ۋە مۇزلۇقلارنىڭ تولۇقلىنىشىدىن جەمئىي 90 مىليارد كۇب مېتىر سۇ مىقدارىغا ئېرىشەلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە 20 مىليارد كۇب مېترى چەت ئەلگە ئېقىپ كېتىدۇ.

ئوتلاق بايلىقى شىنجاڭنىڭ تەبىئىي ئوتلاقلىرىنىڭ تەخمىنىي كۆلىمى 57 مىليون 258 مىڭ 800 گېكتار بولۇپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ %34.44نى ئىگىلەيدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلەم 48 مىليون 8000 گېكتار، تەبىئىي چاپىلىق كۆلەم 1 مىليون 551 مىڭ 700 گېكتار بولۇپ، يېزا ئىگىلىكىگە، ئورمانچىلىققا، چارۋىچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان 55 مىليون 20 مىڭ گېكتار يەرنىڭ %86.9نى ئىگىلەيدۇ. ئوتلاقلار تۈزلەڭلىك، تىن تارتىپ ئېگىز تاغدىكى قار لىنىيىسىگىچە بولغان ئارىلىققا جايلاشقان بولۇپ، بۇ شىنجاڭدا ئوتلاق چارۋىچىلىقىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ماددىي بازىسى. شىنجاڭنىڭ ئوتلاق كۆلىمى مەملىكەت بويىچە 3- ئورۇندا تۇرىدۇ، پەقەت شىزاڭ ۋە ئىچكى موڭغۇلىنىڭلا كەينىدە. ئوتلاق تىپى ئىنتايىن مول، ئوتلاقتىن پايدىلىنىش شارائىتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى ئۇنۇملۇق بولۇپ، كۆرسەتكۈچىنى باھالىغاندا، ئوتلاق سۈپىتى مەملىكەت بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىقى تۈزگەن «جۇڭگو ئوتلاق تىپىنى تۈرلەرگە ئايرىشتىكى ئايرىش ئۇلچىمى ۋە جۇڭگو ئوتلاق تىپىنى ئايرىش سىستېمىسى» دىكى پرىنسىپقا ئاساسەن، شىنجاڭدا 11 ئوتلاق تىپى، 25 ئوتلاق كەنجە تىپى، 131 ئوتلاق گۇرۇپپىسى ۋە 687 ئوتلاق تۈرىگە

ئايرىشقا بولىدۇ.

ئوتلاق ئوت ـ چۆپ بايلىقى شىنجاڭ ئوتلاقلىرىدا چارۋا بېقىشقا بولىدىغان تەبىئىي ئوت ـ چۆپ تۈرسانى 2930 تۈرگە يېتىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە، تارقىلىش مىقدارى ئەڭ كۆپ، ئوزۇقلۇق قىممىتى بىرقەدەر يۇقىرى بولغانلىرى 382 خىل بولۇپ، ئوت ـ چۆپ بايلىقى ئومۇمىي سانىنىڭ 13.04% نى ئىگىلەيدۇ، ئۇلار ئوخشاش بولمىغان ئېكولوگىيىلىك جۇغراپىيىلىك رايونلارغا تارقالغان بولۇپ، ھەرخىل تىپتىكى ئوتلاقلارنىڭ ئاساسلىق تۈرىنى شەكىللەندۈرىدىغان سورتى ۋە ئۈستۈنلۈككە ئىگە سورتى ھېسابلىنىدۇ. مۇرەككەپ گۈللۈكلەر ئائىلىسى، پۇرچاق ئائىلىسى، باشاقلىقلار ئائىلىسى، لويلا ئائىلىسى، قىياق ئائىلىسىدىكى ئوت ـ چۆپ تۈرى شىنجاڭ ئوتلاقلىرى ئوت ـ چۆپ بايلىقىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى شەكىللەندۈرىدۇ. باشاقلىقلار ئائىلىسىدىكى ئوت ـ چۆپلەر ئاساسەن تاغلىق رايونلاردىكى ئوتلاقلارغا جايلاشقان بولۇپ، ئوت ـ چۆپ تۈرىنى شەكىللەندۈرىدىغان سورتلار ئىچىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى، ئوزۇقلۇق ساپاسى قاتارلىق جەھەتلەرنىڭ ھەممىسىدە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. باشاقلىقلار ئائىلىسىدىكى ئوت ـ چۆپلەرنىڭ سانىنىڭ كۆپ ـ ئازلىقى، سۈپىتىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكى شۇ رايوندىكى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا بېۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. مۇرەككەپ گۈللۈكلەر ئائىلىسىدىكى ئوت ـ چۆپلەر ھەر تۈرلۈك ئوتلاقلارغا تارقالغان بولۇپ، تۈرىمۇ ناھايىتى كۆپ، نۇرغۇن تۈرلىرىنىڭ ئوزۇقلۇق قىممىتىمۇ بىرقەدەر يۇقىرى. پەقەت ئاز ساندىكى ئەمەن ئوزۇقدىشى، يۇگىمەچ ئەمىنى ئوزۇقدىشى، چۆل سېغىز ئوزۇقدىشى، ئاجانىيە ئوزۇقدىشىدىكى بىر قىسىم سورتلار چۆللۈك، يېرىم چۆللۈك ئوتلاقلارنىڭ ئوت ـ چۆپ قوزۇلمىسىدا مۇھىم رول ئوينايدۇ. پۇرچاق ئائىلىسىدىكى ئوت ـ چۆپلەرنىڭ تۈرى ئىنتايىن مول بولۇپ، ئېگىز تاغلاردىن تۈزلەڭلىكلەرگىچە، ئوخشاش بولمىغان تىپتىكى ئوتلاقلارنىڭ ھەممىسىگە تارقالغان، جۈملىدىن نۇرغۇن تۈرلىرى چىملىق ئوتلاقلار ۋە چۆللۈك ئوتلاقلىرىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. قارىغان (پىرىمە) ئوزۇقدىشى تاغلىق چاتقاللىق ئوتلاقلىرىدىكى ئاساسلىق تۈر شەكىللەندۈرىدىغان سورت؛ چۈچۈك بۇيا ئوزۇقدىشى، يانتاق ئوزۇقدىشى بولسا، پەسلىك شورتاڭلىق چىملىقنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، ئاق گۈللۈك ئوچ قوزاق، ياۋا كۆك پۇرچاق، كەكىرا، تەلۋە، ئۇپقان، بىدە قاتارلىق ئوزۇقداشلاردىكى بەزى سورتلارمۇ بۇ ئوتلاقلاردىكى ئاساسلىق ھەمراھ تەركىب بولۇپ، ئوتلاقنىڭ ئوت تۈرى سۈپىتىنى ياخشىلاش، ئوتلاقنىڭ ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

لويلا ئائىلىسىدىكى ئوت ـ چۆپلەرنىڭ تۈرىمۇ ناھايىتى كۆپ، مەملىكىتىمىزدىكى باشقا ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، شىنجاڭ لويلا ئائىلىسىدىكى ئوت ـ چۆپلەر ئەڭ مول بولغان رايون ھېسابلىنىدۇ؛ جۈملىدىن، نۇرغۇن تۈرلىرى شىنجاڭ چۆللۈك ئوتلاقلىرىنىڭ ئاساسىي تەركىبى بولۇپ، ئۇلار ئوزۇقلۇق قىممىتى جەھەتتە، بولۇپمۇ قۇرغاق رايونلاردا سەل قاراشقا بولمايدىغان مۇھىم رولغا ئىگە. قىياق ئائىلىسىدىكى ئوت ـ چۆپلەردىن، يازدا پايدىلىنىدىغان ئوتلاقلاردا قوغجاي ئوزۇقدىشى ۋە ئەمەن ئوزۇقدىشىدىكى بەزى سورتلار ئاساسلىق ياكى مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە ئىگە سورت بولۇش ئورنى بىلەن ئېگىز ھەم سوغۇق رايون چىملىق ئوتلىقىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

ئوتلاق ئىقتىسادىي ئۈسۈملۈكلەر بايلىقى ئوتلاق ئىقتىسادىي ئۈسۈملۈكلەر بايلىقى ئىشلىتىلىش ئورنىغا قاراپ يېمەكلىك ئۈسۈملۈكلىرى، دورىلىق ئۈسۈملۈكلەر، سانائەتكە ئىشلىتىلىدىغان ئۈسۈملۈكلەر، مۇھىتتا ئىشلىتىلىدىغان ئۈسۈملۈكلەر قاتارلىق تۆت تۈرگە ئايرىلىدۇ.

① يېمەكلىك ئۈسۈملۈكلىرى: ياۋايى يېمەكلىك ئۈسۈملۈكلىرىدىن شىنجاڭ ياۋا ئالمىسى، ياۋا ئۈرۈك، ئالۇچا، جىغان، ئۈچلۈق جىگدە، قارا مالىنا، بۇلجۇرگەن ۋە دولانا قاتارلىقلار بار. ياۋايى ۋىتامىنلىق ئۈسۈملۈكلەردىن قۇچقاچ تىل، تار يوپۇرماق ئات قۇلاق، ھەرخىل بېدىلەر، ياۋايى يالپۇز، ھەرخىل پاقا يوپۇرمىقى، ھەرخىل مامكاپ قاتارلىقلار بار. تەبىئىي كراخمال، قەنت تىپىدىكى ئۈسۈملۈكلەردىن يىلانسىمان قامچا ئوت، تاغ قامچا ئوتى، چىڭگىلىك قاتارلىقلار بار. تەبىئىي ئاقسىللىق ئۈسۈملۈكلەردىن كۆپ خىل ياۋا پۇرچاق، شالاڭ يوپۇرماقلىق يانتاق قاتارلىقلار بار. تەبىئىي ياغلىق دان ئۈسۈملۈكلىرىدىن ياۋا ياڭاق، ياۋا بادام قاتارلىقلار بار.

② دورىلىق ئۈسۈملۈكلەر: شىنجاڭدا چىقىدىغان دورىلىق ئۈسۈملۈكلەر 2014 خىل بولۇپ، 158 تۈر، 637 ئۈرۇقداشقا تەۋە. قۇملۇقلاردىن تارتىپ ئېگىز تاغلارغىچە ھەممە جايغا تارقالغان، ئىنتايىن كۆپ خىل دورىلىق ئۈسۈملۈكلەر ئىچىدە زاپاس مىقدارى كۆپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمى ۋە دورىلىق قىممىتى يۇقىرى بولغانلىرى چۈچۈك بۇيا، سوغا گۈل، چاكاندىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ تۈر. شىنجاڭنىڭ چۈچۈك بۇيا بايلىقى مەملىكەت بويىچە 1 ـ ئورۇندا تۇرىدۇ. كۆلىمى 933

مىڭ 400 گېكتار بولۇپ، ھەر يىللىق يېغۇزلىنىش مىقدارى 60 مىڭ تونناغا يېتىدۇ. سوغا گۈلىنىڭ شىنجاڭدا تۆت خىل تۈرى بار، ئاساسلىقى ئىلى، بورتا-لا قاتارلىق جايلاردىن چىقىدۇ، يىللىق يېغۇزلىنىش مىقدارى 200 توننىدىن ئاشىدۇ. چاكاندىنىڭ شىنجاڭدا ئون نەچچە تۈرى بار بولۇپ، ئاساسلىقى تۇراقلىق قۇم بارخانلىرىغا، گوبى ۋە تاغ جىنسلىق تاغلارغا جايلاش-قان. بۇنىڭدىن سىرت، شىنجاڭدىلا بار بولغان دورىلىق ئۆسۈملۈكتىن يەنە كۆنلۈكسىمان گۈللۈكلەر ئائىلىسى-گە تەۋە بولغان شىنجاڭ ھېڭى، مۇرەككەپ گۈللۈكلەر ئائىلىسىدىكى قار لەيلىسى، پىدىگەن ئائىلىسىدىكى شىنجاڭ ئالىقاتى قاتارلىقلار بار.

③ سانائەتتە ئىشلىتىلىدىغان ئۆسۈملۈكلەر: بۇ-نىڭدا ئاساسلىقى ياۋايى تالالىق ئۆسۈملۈكلەردىن قو-مۇش، چىغ، كەندىر قاتارلىقلار، ياۋايى ئاشلاش خورۇ-چى ئۆسۈملۈكلىرىدىن بەش چېچىنكىلىق سۆگەت، ئە-مەن (سۆگەت)، تىيانشان ئات قۇلىقى بار؛ ياۋايى خۇش پۇراق ئۆسۈملۈكلەردىن قۇلماق گۈلى، جۇڭگو جۇۋىسى، ياۋا يالپۇز، باشاق گۈللۈك يالپۇز قاتارلىقلار بار.

④ مۇھىت ئاسراش ئۆسۈملۈكلىرى: ئاساسلىقى شامالدىن مۇداپىئەلىنىپ قومىنى تۇراقلاشتۇرىدىغان سۆكسۈك، جۇزغۇن، تېرىسكەن، شالاڭ يوپۇرماقلىق يانتاق؛ كۆكەرتىشكە ئىشلىتىلىدىغان چىملىق ئۆسۈم-لۈكلىرىدىن قوڭۇر باش، قارا ئىجىرىق، ئاق ئۇچ قۇلاق، قىزىل ئۇچ قۇلاق قاتارلىقلار بار.

مۇتىدىل چىملىق يايلاق تىپى ئومۇمىي كۆ-لىمى 1 مىليون 166 مىڭ گېكتار، پايدىلىنىشقا بولە-دىغان كۆلەم 1 مىليون 86 مىڭ 200 گېكتار بولۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئوتلاق كۆلە-مى ۋە پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلەمنىڭ 2% ۋە 2.3% نى ئىگىلەيدۇ. ئاساسەن تەڭرىتاغ سۇ بۆلگۈچ داۋانى-نىڭ شىمالىدىكى تاغلارنىڭ ئوتتۇراھال تاغ بەلۋېغىنىڭ يەنى تاغلىق يىگنە يوپۇرماق ئورمانلىق بەلۋېغىنىڭ تۆ-ۋەنكى قىرغىقىغا جايلاشقان ياكى تاغلىق چىملىقنىڭ كۆنگەي باغرى بىلەن تاغلىق قۇرغاق ئوتلاقنىڭ تەسكەي باغرىنىڭ ئارىسىغا قىسىلىپ، كەڭلىكى تەخمى-نەن 100~200 مېتىر كېلىدىغان، ئۇلاشمىغان بەل-ۋاغ شەكلىدە جايلاشقان. چىملىق ئوتلىقى جايلاشقان رايونلارنىڭ ھاۋا كىلىماتى ئىللىق نەم بولۇپ، يىللىق ھۆل يېغىن مىقدارى 350~450 مىللىمېتىر، تۆپرە-قى تاغلىق قوڭۇر كاشتان تۆپراق، يېپىنچا ئۆسۈملۈك-لىرىنىڭ قۇرۇلمىسى ئاساسلىقى ئوتتۇراھال قۇرغاق مۇھىتقا ماسلىشالايدىغان ۋە قۇرغاق مۇھىتقا كەڭ دائە-رىدە ماسلىشالايدىغان كۆپ يىللىق باشاقلىق ئۆسۈم-لۈكلەر. ئوتلاقتىكى ئۆستۈنلۈككە ئىگە تۈرلەر، ئا-ساسلىقى تىپچاق، يايلاق قوغچىيى، سىلو، ئىنچىكە يوپۇرماق قوڭۇر باش، شىنجاڭ قوڭۇر بېشى، تېۋىلغا، ئازغان، شىنجاڭ ئارچىسى ۋە مەرۋەرىك قاتارلىقلار. تاغلىق چىملىق ئوتلىقىدا ئوت - چۆپ تۈرى مول، بىرقەدەر قۇيۇق ئۆسىدىغان بولۇپ، ئوت - چۆپ ئې-گىزلىكى ئادەتتە 30~40 سانتىمېتىر، قاپلاش دەرە-جىسى 60%~70% بولۇپ، ھەر گېكتارنىڭ ئوت - چۆپ مىقدارى 3500~4560 كىلوگرامغا يېتىدۇ.

مۇتىدىل يايلاق تىپى ئومۇمىي كۆلىمى 4 مىليون 807 مىڭ 700 گېكتار، پايدىلىنىشقا بولە-دىغان كۆلىمى 4 مىليون 422 مىڭ 500 گېكتار بولۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئوت-لاق كۆلىمى ۋە پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلەمنىڭ 8.4% نى ۋە 9.2% نى ئىگىلەيدۇ. تارقىلىشى ئىنتا-يىن كەڭ دائىرىدە بولۇپ، شىنجاڭدىكى ھەرقايسى تاغ-لىقلارنىڭ ئاساسلىق ئوتلاق تىپى ھېسابلىنىدۇ. شىما-لىي شىنجاڭدا بەلۋاغ شەكلىدە پەس تاغ رايونىغا جايلاش-قان، جەنۇبىي شىنجاڭدا بولسا ئوتتۇراھال تاغ بەلۋې-غى، كەنجى ئېگىز تاغ بەلۋاغلىرىغا جايلاشقان. مۇتە-دىل يايلاق تىپى شىمالىي شىنجاڭدا تاغلىق ئوتلاق ۋېرتىكال بەلۋېغىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان بو-لۇپ، ھاۋا كىلىماتى تاغلىق چىملىق ئوتلىقىغا سېلىش-تۇرغاندا قۇرغاقراق؛ جەنۇبىي شىنجاڭدا تاغ باغرىنى بويلاپ يۇقىرىغا قاراپ، كۆپىنچە ئېگىز ھەم سوغۇق رايون يايلىقى بىلەن تۇتىشىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تاغلىق يايلاق تىپى جايلاشقان رايونلارنىڭ كىلىماتى شىمالىي شىنجاڭدىكىگە سېلىشتۇرغاندا، قۇرغاق ھەم سوغاق. تۆپرىقى كۆپىنچە سېرىق تۆپراق شەكلىدىكى تاغلىق كاشتان تۆپرىقى بولۇپ، كۆنگەي باغرىنى كۆ-پىنچە قۇم - شېغىل قاپلاپ تۇرىدۇ. يېپىنچا ئۆسۈم-لۈكلەر قۇرغاقچىلىققا ماسلىشىدىغان كۆپ يىللىق سا-مان غوللۇق ئۆسۈملۈكلەردىن تەركىب تاپقان، غۇژمەك ئۆسىدىغان باشاقلىق ئۆسۈملۈكلەر ئۇنىڭ ئاساسلىق تەركىبى. ئۆستۈنلۈككە ئىگە تۈرلەر ئاساسلىقى تىپ-چاق، جىلغا تىپچىقى، سىلو، غەربىي شىمال سىلو-سى، كوئىنلون سىلوسى، كەشپەر قاتارلىقلار. ئۇنىڭ-دىن قالسا، ئەمەن تۈرىدىكى يېرىم چاتقاللىقلار بولۇپ، ئاساسلىقى سوغۇق ئەمەن، شىنجاڭ ياجۇيى، ئېگىز تاغ يۇگىمەچ ئەمىنى قاتارلىقلار. مۇتىدىل ئوتلاق تىپىدە-كىلەرنىڭ ئوت - چۆپ قاتلىمى ئومۇمىيۈزلۈك بىرقە-دەر پاكار بولۇپ، مەھسۇلات مىقدارىمۇ بىرقەدەر تۆ-ۋەن. ئوت - چۆپ قاتلىمىنىڭ ئېگىزلىكى ئادەتتە 20~

25 سانتىمېتىر، قاپلاش دەرىجىسى 50% ~ 60% بولۇپ، ھەر گېكتارنىڭ ئوت - چۆپ مىقدارى 1410 ~ 2295 كىلوگرام بولىدۇ.

مۇتىدىل چۆللۈك يايلاق تىپى تارقىلىشى بىرقەدەر كەڭ، ئومۇمىي كۆلىمى 6 مىليون 298 مىڭ 600 گېكتار، پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى 5 مىليون 809 مىڭ 700 گېكتار بولۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا پۈتۈن شىنجاڭ ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 11% ۋە 12.1% نى ئىگىلەيدۇ. ئۇ قۇرغاق، يېرىم قۇرغاق كىلىمات شارائىتىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئوتلاق چىمىلىقى ئىچىدە ئەڭ قۇرغاق تىپ ھېسابلىنىدۇ. يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 150 ~ 300 مىللىمېتىر. تۈپرىقى سېرىق تۈپراق، قۇم - شېغىللىق سۇس كاشتان تۈپراق ۋە كاشتان تۈپراق. شىمالىي شىنجاڭدا تاغ ئالدى تۈزلەڭلىكلىرى ۋە ئوتتۇرا تۈۋەن تاغ بەلۋېغىغا تارقالغان، جەنۇبىي شىنجاڭدا بولسا، ئوتتۇراھال تاغ بەلۋېغى ۋە كەنجى ئېگىز تاغ بەلۋېغىغىچە سوزۇلغان. ئۆسۈملۈك يېپىنچىسىنىڭ قۇرۇلمىسى قۇرغاق مۇھىتقا ماسلىشىدىغان كۆپ يىللىق ئۆششاق باشاقلىق ئۆسۈملۈكلەرنى ئاساس قىلىدۇ. كۆپ مىقداردىكى چۆللۈك ئەمەن تىپىدىكى يېرىم چانقاللار، شورلۇق يېرىم چانقاللىرى ۋە قۇرغاق مۇھىتقا ماسلىشىدىغان چانقاللار ئارىلىشىپ ئۆسكەن. ئارىلىشىش دەرىجىسى 30% ~ 50% كە يېتىدۇ. چۆللۈك ئوتلىقىنىڭ تۈرلىرىنىڭ مولۇقى، قاپلىنىش دەرىجىسى ۋە ئوت - چۆپ مىقدارى ئومۇمىيۈزلۈك باشقا ئوتلاقلاردىن تۆۋەن تۇرىدۇ. ئوت قاتلىمىنىڭ ئېگىزلىكى ئادەتتە 10 ~ 30 سانتىمېتىر بولۇپ، قاپلىنىشى 15% ~ 40%، ھەر گېكتارنىڭ ئوت - چۆپ مىقدارى 855 ~ 1200 كىلوگرام.

ئېگىز ھەم سوغۇق رايون يايلاق تىپى بۇ سوغۇق ھەم قۇرغاق بولغان ئېگىز تاغ، كەنجى ئېگىز تاغ رايوندا يېتىلگەن بىر خىل ئالاھىدە يايلاق تىپى. كوئىنلون تېغى، پامىر ئېگىزلىكى، تەڭرىتاغ ۋە ئالتاي تاغلىرىغا تارقالغان. ئومۇمىي كۆلىمى 4 مىليون 331 مىڭ 900 گېكتار، پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى 3 مىليون 860 مىڭ 900 گېكتار بولۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا پۈتۈن شىنجاڭ ئوتلاق كۆلىمى ۋە پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلەمنىڭ 7.6% ۋە 8% نى ئىگىلەيدۇ. تارقالغان رايونلاردا كىلىمات قۇرغاق ۋە سوغۇق بولۇپ، يىللىق ئوتتۇرچە تېمپېراتۇرا سېلسىيە 0 گىرادۇستىن تۆۋەن، ھۆل - يېغىن مىقدارى شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ئازىيىپ بارىدۇ. تۈپرىقى ئېگىز ھەم سوغۇق رايون ئوتلاق تۈپرىقىنى ئاساس قىلىدۇ. كوئىنلون تېغىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئوۋىمانلىق رايوندا كۆپىنچە قۇم - شېغىللىق ۋە قۇملۇق تۈپراقنى ئاساس قىلىدۇ. ئۆسۈملۈك يېپىنچىسىنىڭ قۇرۇلمىسى سوغۇق ھەم قۇرغاق مۇھىتقا ماسلىشىدىغان غۇژمەك ئۆسىدىغان باشاقلىق ئوتلارنى ئاساس قىلىدۇ. ئۆستۈنلۈككە ئىگە سورتى ئاساسلىقى سۈسۈن چېچەك تىپچاق، تەمە، قاتتىق يوپۇرماقلىق قوغاژاي قاتارلىقلار. كوئىنلون، پامىر ئېگىزلىكىدە تاغنىڭ ئېگىزلىشىگە، سوغۇق ۋە قۇرغاقلىق دەرىجىسىنىڭ كۆچىيىشىگە ئەگىشىپ قۇرغاقلىقتا، سوغۇقتا بەرداشلىق ئەمەن تۈرىدىكى يېرىم چانقال ۋە ياتما يېرىم چانقاللار كۆپەيىپ، چۆللۈك ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. ئوت تۈركۈمىنىڭ قۇرۇلمىسى مول ئەمەس، چارۋا باقىدىغان ئوت - چۆپلەر تەخمىنەن 40 تۈردىن تۆۋەن بولۇپ، ئۆسۈشى شالاڭ، ئوت - چۆپ قاتلىمى پاكار، ئوت - چۆپ چىقىش مىقدارى تۆۋەن بولۇش قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئوت - چۆپ قاتلىمىنىڭ ئېگىزلىكى 10 ~ 20 سانتىمېتىر، قاپلىنىش دەرىجىسى 20% ~ 40%، ھەر گېكتارنىڭ ئوت - چۆپ مىقدارى 450 ~ 1200 كىلوگرام.

مۇتىدىل يايلاقلاشقان چۆللۈك تىپى ئاساسلىقى شىمالىي شىنجاڭدىكى تۈزلەڭلىكلەرگە تارقالغان. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تاغلىقلاردىمۇ ئاز مىقداردا تارقالغان. تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي باغرىدىكى دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2000 ~ 2400 مېتىر كېلىدىغان، كوئىنلون تېغىنىڭ شىمالىي باغرىدىكى دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2800 ~ 3000 مېتىر كېلىدىغان جايلاردىمۇ بەلۋاغ شەكلىدە تارقالغان. كۆلىمى 4 مىليون 418 مىڭ 500 گېكتار، پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى 3 مىليون 566 مىڭ 300 گېكتار بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 7.4% ۋە 7.7% نى ئىگىلەيدۇ. تارقالغان رايونلارنىڭ كىلىماتى قۇرغاق، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 200 مىللىمېتىردىن تۆۋەن. تۈپرىقى تۈزلەڭلىك قوڭۇر چۆل تۈپرىقى، تاغلىق قوڭۇر چۆل تۈپرىقى. ئوتلاقنىڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى شورلۇق چانقال تىپى، ئەمەن تىپىدىكى يېرىم چانقاللىقلارنى ئاساس قىلغان، ئوت - چۆپ توپى ئىچىدە 10% ~ 30% قۇرغاق مۇھىتقا ماسلىشىدىغان كۆپ يىللىق ئۆششاق باشاقلىق ئوت - چۆپلەر ئارىلاشقان بولۇپ، ئوتلاق تىپىدىكى كۆرۈنۈشنى شەكىللەندۈرگەن. يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ئاساسلىقى ئىنچىكە غوللۇق ئاق ئەمەن، ئاق غوللۇق ئاق ئەمەن، بورتالا ئاق ئەمىنى، تۆگە قېرىن،

قامراق، قىسقا يوپۇرماق ئىت سىيگەك، چۆل سىلوسى قاتارلىقلار. تۈزلەڭلىك رايونلاردا يەنە ئاز مىقداردىكى سۈكسۈك بار، تاغلىقلاردا يەنە قارىغان ئۇرۇقدىشى تۈرىدىكىلەر ۋە چاكاندا قاتارلىق چاتقاللار ئارىلاش ئۆسىدىكەن. شىمالىي شىنجاڭ رايونىدىكى ئوت - چۆپ تۈركۈمىدە يەنە قىسقا ئۆمۈرلۈك ۋە قىسقا ئۆمۈرلۈك تۈرىدىكى ئۆسۈملۈك قەۋىتى بار بولۇپ، ئۇ باش باھاردىكى چارۋا باقىدىغان ئوت - چۆپىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. ئوت - چۆپ قەۋىتىنىڭ ئېگىزلىكى 10~40 سانتىمېتىر، قاپلاش دەرىجىسى 20%~30%، ھەر گېكتارىنىڭ ئوت - چۆپ مىقدارى 780~1425 كىلوگرام.

مۇتىدىل چۆللۈك تىپى شىنجاڭنىڭ رايون خاراكتېرلىك ئوتلاق تىپى بولۇپ، تۈزلەڭلىك ۋە تاغلىق جايلاردىن ئىبارەت ئىككى تۈرلۈك يەر يۈزى تۈزۈلۈشىگە تەۋە. ئومۇمىي كۆلىمى 21 مىليون 311 مىڭ 900 گېكتار، پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى 16 مىليون 99 مىڭ 900 گېكتار بولۇپ، ئايرىم-ئايرىم ھالدا پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئوتلاق كۆلىمى ۋە پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلەمنىڭ 35.5% ۋە 37.3% نى ئىگىلەيدۇ. ① تۈزلەڭلىك چۆللۈكى شىمالىي شىنجاڭدا جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ۋە تاغ ئالدى كەلكۈن چۆكۈندىسى - كەلكۈن چۆكۈندىسى تۈزلەڭلىكى، ئىلى ئويمانلىقى، بورتالا ئويمانلىقى، چۆچەك ئويمانلىقىغا تارقالغان. جەنۇبىي شىنجاڭدا تارىم ئويمانلىقىنىڭ چەتلىرى ھەمدە تاغ ئالدى يانتۇ تۈزلەڭلىكىنىڭ يۇقىرى قىسمىغا تارقالغان. بېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ قۇرۇلمىسى بېرىم دەرەخ غوللۇق سۈكسۈك، ئاق سۈكسۈكنى، چاتقاللىقلار كۆپ خىل جۈجگۈن، كۆپ خىل يۇلغۇن، پەردىلىك چاكاندا، تۆگە تاپان قاتارلىقلارنى، شورلۇق بېرىم چاتقىلى تېرىسىكەن، تۆگە قېرىن، قامراق، كۆپ خىل ئىت سىيگەك، قامقاق ئۇرۇقدىشى قاتارلىقلارنى، ئەمەن تۈرىدىكى بېرىم چاتقاللىقلار بورتالا ئاق ئەمىنى، شىنجاڭ ئەمىنى قاتارلىقلارنى ئاساس قىلىدۇ. ② تاغلىق چۆللۈكلەر ئالتاي تاغلىرىدىن باشقا جايلاردا، ھەرقايسى تاغلارنىڭ ۋېرتىكال تەبىئىي بەلۋېغىنىڭ ئاساسىي بەلۋېغىغا جايلاشقان، ئورۇنلاشقان رايونلىرىنىڭ كىلىماتى ئىنتايىن قۇرغاق بولۇپ، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 150 مىللىمېتىردىن تۆۋەن. تۈپرىقى قۇمساق، شېغىللىق قوڭۇر چۆل تۈپرىقى ۋە شور تۈپراق. ئۆسۈملۈك يېپىنچىسىنىڭ قۇرۇلمىسى شورلۇق چاتقال تۈرى ۋە ئەمەن تۈرىدىكى بېرىم چاتقاللىقلارنى ئاساس قىلىدۇ. تۈرى تۈزلەڭلىك چۆل تىپىغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان بولۇپ، تۈزلەڭلىك چۆل تىپىنىڭ تاغلىق جايلارغا قاراپ سوزۇلۇشى ھېسابلىنىدۇ. شىمالىي شىنجاڭدىكى تۈزلەڭلىك ۋە تاغلىق جايلاردا، بولۇپمۇ ئىلى ئويمانلىقى، چۆچەك ئويمانلىقىدا قىسقا ئۆمۈرلۈك ۋە قىسقا ئۆمۈرلۈك تۈرىدىكى ئۆسۈملۈكلەر ئەتىياز پەسلىدە بىرقەدەر ياخشى يېتىلىدىغان بولۇپ، ئوت - چۆپ قۇرۇلمىسىنىڭ ئاساسىي تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. ئادەتتە ئۆسۈملۈك يېپىنچىسى شالاڭ، قاپلىنىش دەرىجىسى 5%~30%، ھەر گېكتارنىڭ ئوت-چۆپ مىقدارى 450~1410 كىلوگرام بولىدۇ.

ئېگىز ھەم سوغۇق رايون چۆللۈكى تىپى پامىر ئېگىزلىكىگە، كوئىنلون تېغىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئالتۇن تاغنىڭ غەربىدىكى ئېگىز تاغ رايونىغا تارقالغان. ئوتلاق كۆلىمى 1 مىليون 117 مىڭ 500 گېكتار، پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى 804 مىڭ 800 گېكتار بولۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا، پۈتۈن شىنجاڭ ئوتلاق ئومۇمىي كۆلىمى ۋە پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمىنىڭ 1.7% ۋە 2% نى ئىگىلەيدۇ. تارقالغان جايلىرىنىڭ كىلىماتى ئېگىز ھەم سوغۇق، قۇرغاق، شامال كۆپ چىقىدىغان، يەر يۈزى قۇرغاق، بوش بولۇپ، توڭدىن يېرىلغان يوچۇقلار كۆپ بولىدۇ. تۈپرىقى ئېگىز ھەم سوغۇق رايون چۆللۈك تۈپرىقى، كۆپىنچىسى تۈپراقلىق، ئارىلاپ قۇملۇقلار بار. ئۆسۈملۈك يېپىنچا قەۋىتى ئېگىزلىك ھەم سوغۇققا، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق، شامالغا تاقابىلچانلىقى كۈچلۈك بولغان ئەمەن تۈرىدىكىلەر ۋە ياتما يېرىم چاتقاللاردىن تەركىب تاپقان. ئۈستۈنلۈككە ئىگە سورتىدىن ئېگىز تاغ يۈگىمەچ ئەمىنى، تېرىسكەن، ياتما تېرىسكەن، شىزاڭ ئاجانىيەسى، قىسقا گۈللۈك سىلو قاتارلىقلار بار. ئوت تۈركۈمى شالاڭ، پاكار بولۇپ، ئېگىزلىكى ئادەتتە 5~10 سانتىمېتىر، قاپلىنىش دەرىجىسى 5%~10%، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 25% كە يېتىدۇ. ھەر گېكتارنىڭ ئوت - چۆپ مىقدارى 150~310 كىلوگرام.

پەس تۈزلەڭلىك چىملىقى تىپى بۇنىڭ ھاسىل بولىدىغان يەرلىرى تاشقىندىن بولغان تۈزلەڭلىك، كەڭ ساي، كۆل ئەتراپى، كۆل ئويمانلىقى چۆكمىلىرى ۋە قۇم بارخانلىرى ئارىسىدىكى چۆكمە

جايلار. تارقىلىشى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى بارلىق كۆل ئويمانلىقى، پەس تاغ جىلغىلىرى، چوڭ دەريا ئېقىنلىرى قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىدە مۇشۇ تىپتىكى ئوتلاقلار بار. ئوتلاق كۆلىمى 6 مىليون 885 مىڭ 800 گېكتار. پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلەم 6 مىليون 36 مىڭ 200 گېكتار بولۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئوتلاق ئومۇمىي كۆلىمى ۋە پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلەمنىڭ 12% ۋە 12.6% نى ئىگىلەيدۇ. ئۆسۈملۈك يېپىنچىسى ئوتتۇراھال نەملىك، قۇرغاق ئوتتۇراھال نەملىك، نەملىككە ماسلاشىدىغان باشاقلىق ئوتلار، پۇرچاق ئائىلىسىدىكى ئوتلار ۋە ئارىلاش ئوتلارنى ئاساس قىلىدۇ. ئاساسلىقى قۇمۇش، چىغ، ئىجىرىق، ئاق ئۆلەك، كۆپ خىل چوچۇك بۇيا، بۇيا، شالاڭ يوپۇرماقلىق يانتاق، چىغىرتماق، يوغان يوپۇرماقلىق ئاق كەندىر، زاغزاق قاتارلىقلار. تۆپرىقى چىملىق تۆپرىقى، شورلاشقان چىملىق تۆپرىقى ۋە چۆللۈك چىملىق تۆپرىقى بولۇپ، تۆپراق قاتلىمى بىرقەدەر قېلىن، ئورگانىك ماددىلار ۋە مۇنبەتلىكلىكى بىرقەدەر يۇقىرى. ئوت - چۆپ قاتلىمى ئادەتتە 50~100 سانتىمېتىر. قاپلىنىش دەرىجىسى ئادەتتە 60%~80% بولۇپ، ھەر گېكتارنىڭ ئوت - چۆپ مىقدارى 2640~7755 كىلوگرام.

تاغلىق چىملىق تىپى بۇ تىپ مەركەزلىك ھالدا تەڭرىتاغ سۇ بۆلگۈچ داۋانىنىڭ شىمالىدىكى ھەر قايسى تاغلارنىڭ ئوتتۇراھال تاغ بەلۋېغى ۋە كەنجە ئېگىز تاغ بەلۋېغىغا جايلاشقان. سۇ بۆلگۈچ داۋانىنىڭ جەنۇبىدا پەقەت كەنجە ئېگىز تاغ بەلۋېغىدىلا پارچە - پۈرات چىملىق كۆزگە چېلىقىدۇ. شىنجاڭدا تاغ ئورمىنى بارلىكى جايلاردا تاغ چىملىقى تەرەققىي قىلغان. ئوتلاق كۆلىمى 2 مىليون 870 مىڭ 600 گېكتار، پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلەم 2 مىليون 657 مىڭ گېكتار بولۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئوتلاق كۆلىمى ۋە پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلەمنىڭ 5% ۋە 5.5% نى ئىگىلەيدۇ. ئۇ ئېگىز ھەم سوغۇق رايون چىملىقى بىلەن تاغ يايلىقىنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان بولۇپ، دېگۈز يۈزىدىن ئېگىزلىكى غەربتىن شەرققە قاراپ تەدرىجىي يۇقىرىلاپ بارىدۇ. تارقالغان رايونىنىڭ كىلىماتى نەم، يامغۇر مىقدارى يېتەرلىك، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 400~600 مىللىمېتىر، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 1.9℃، تۆپرىقى تاغ چىملىق تۆپرىقى ۋە كەنجى ئېگىز تاغ چىملىق تۆپرىقى بولۇپ، تۆپراق قەۋىتى قېلىن، ئورگانىك ماددىلار مول، مۇنبەتلىكلىكى يۇقىرى. چۆپلۈك يېپىنچىسى تاغلىق جايلاردىكى يېتىلىشى ئەڭ ياخشى تىپ بولۇپ، ئېگىز ئوت - چۆپلۈك چىملىق ۋە پاكار چىملىقتىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئېگىز ئوتلۇق چىملىق ئېگىز باشاقلىق ئوتلار ۋە ئېگىز ئارىلاش ئوتلاردىن تەركىب تاپقان. باشاقلىق ئوتلارنىڭ ئىچىدە يالتىر باش، ھارام شاغىر، چوڭ توشقان قۇيرۇق، زەۋەك، شىنجاڭ كىرپە باش ئوتى قاتارلىقلار بار. ئارىلاش تۈردىكى ئوتلاردا يايلاق قاقىر تۇمشۇقى، تىك قاقىر تۇمشۇقى، ياۋا قوقەنگۈل، قېلىن قىر، مەرۋەرەك، تۇگۈنەك يىلتىزلىق مەرۋەرەك، تاغ توشقان ئوتى قاتارلىقلار بار، باشاقلىق ئوتلارنىڭ كۆپىيىش شېخىنىڭ ئېگىزلىكى 90-120 سانتىمېتىرغا يېتىدۇ. ئوتلاقنىڭ ئېگىزلىك دەرىجىسى 50~80 سانتىمېتىر، قاپلاش دەرىجىسى 85%~100% بولۇپ، ھەر گېكتارنىڭ ئوت- چۆپ مىقدارى 6375 كىلوگرام. پاكار ئوتلۇق چىملىق تۈركۈمى قوغجاي ۋە بىرقەدەر پاكار بولغان ئارىلاش ئوت - چۆپلەر ھەمدە باشاقلىق ئوت- چۆپلەردىن تەركىب تاپقان. مەسىلەن، قارا گۈللۈك قوغجاي، ئاق ئۇچلۇق قوغجاي، سىبىرىيە ئۇنچە ئوتى، تەڭرىتاغ ئۇنچە ئوتى، تاغ قامچا ئوتى، تاغ جۈپار بېشى، تىپچاق قاتارلىقلار. ئوت قاتلىمىنىڭ ئېگىزلىكى 20~30 سانتىمېتىر، قاپلاش دەرىجىسى 80%~90% بولۇپ، ھەر گېكتارنىڭ ئوت - چۆپ مىقدارى 3450~4500 كىلوگرام.

ئېگىز ھەم سوغۇق رايون چىملىق تىپى تەڭرىتېغى، ئالتاي تېغى ۋە جۇڭغارنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تاغلىق جايلار قاتارلىق ئېگىز تاغ قار - مۇز بەلۋېغى، ياكى ئېگىز تاغ ئاستىدىكى ياتما ئۆسۈملۈك يېپىنچىسىنىڭ تۆۋەنكى قىسمىغا كەڭ كۆلەمدە تارقالغان. كوئىنلون تېغىدا بولسا، ئېگىز تاغ ئويمانلىقلىرى ۋە تەسكەي باغرىغا پارچە - پۈرات تارقالغان. ئېگىز ھەم سوغۇق رايون چىملىقى تىپىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 3 مىليون 763 مىڭ 700 گېكتار، پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى 3 مىليون 419 مىڭ گېكتار بولۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا پۈتۈن شىنجاڭ ئوتلاق كۆلىمى ۋە پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمىنىڭ 6.6% ۋە 7.1% نى ئىگىلەيدۇ. سوغۇقتا چىداملىق، ئوتتۇرا ھال نەملىك ئۇششاق قىياق ئوتلىرى، ئۇششاق ئارىلاش

تىپتىكى ئوت - چۆپلەر ۋە ئۇششاق غۇژمەك ئۆسىدىغان باشاقلىق ئوتلار قاتارلىق ئۇچ چوڭ تىپتىكى ئۆسۈمۈلۈكلەردىن تەركىب تاپقان. ئېگىز ھەم سوغۇق رايون چىملىقىنىڭ ئوت - چۆپ قاتلىمى پاكار، قۇرۇلمىسى ئاددىي، قاتلامغا ئايرىلىشى روشەن ئەمەس، ئەمما ئوت-چۆپ تۈركۈمىنىڭ ئۆسۈشى قويۇق، قاپلىنىش دەرىجىسى يۇقىرى، ئۆسۈش پەسلى قىسقا، ئوت - چۆپ مىقدارى تۆۋەن بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئوت- چۆپ قاتلىمىنىڭ ئېگىزلىكى 10~20 سانتىمېتىر، قاپلىنىش دەرىجىسى 40%~90% بولۇپ، ھەر گېكتارنىڭ ئوت - چۆپ مىقدارى 600~3150 كىلوگرام.

سازلىق تىپىدىكى ئوتلاق ئاساسلىقى جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭ تۇزلەڭلىك رايونلىرىدىكى ھەرقايسى چوڭ دەريا ئېقىنلىرىنىڭ تۆۋەنكى قىسمى ۋە دەريا ئېغىزى، تاشقىن تۇزلەڭلىكى، كۆل ئەتراپى، تاغ ئالدىدىكى يەر ئاستى سۈيى سىڭىپ چىققان جايلار، تاغ ئارىسى پەس ئويمانلىقلىرىدىكى كۆل بويلىرى ۋە ئېگىزلىكتىكى ئويمانلىقلارغا تارقالغان. ئومۇمىي كۆلىمى 266 مىڭ 600 گېكتار. پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى 244 مىڭ 400 گېكتار بولۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئوتلاق ئومۇمىي كۆلىمى ۋە پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمىنىڭ 0.46% نى ۋە 0.5% نى ئىگىلەيدۇ. شىنجاڭدىكى سازلىق سامان غوللۇق سازلىق بولۇپ، ئوت تۈركۈمى نەمخۇش كۆپ يىللىق يىلتىزسىمان غوللۇق ئوتلار ۋە قىياق ئوت تۈرىدىكىلەردىن تەركىب تاپقان. ئاساسلىقى قۇمۇش، پىزەك، چىم ئوت قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان. قاپلىنىش دەرىجىسى 60%~90% بولۇپ، ھەر گېكتارنىڭ ئوت - چۆپ مىقدارى 3900~7200 كىلوگرام.

يازلىق ئوتلاق تەخمىنىي كۆلىمى 11 مىليون 761 مىڭ 300 گېكتار بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 20.5% نى ئىگىلەيدۇ، ئاساسلىقى ھەرقايسى چوڭ تاغ تىزمىلىرىنىڭ ئوتتۇراھال ئېگىز تاغ بەلۋېغىغا جايلاشقان. ئالتاي تېغى، جۇڭغارنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تاغلىق جايلار ھەمدە تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي باغرىدا، ئادەتتە دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1700~3400 مېتىر ئارىلىقىدا، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي باغرىدا 2600~360 مېتىر ئارىلىقىدا تارقالغان. كۆئىنلون تاغلىرىدا بولسا، 3200~4200 مېتىر ئارىلىقىدا تارقالغان. ئوتلاق تىپى ئاساسلىقى تاغلىق چىملىق ئوتلىقى، تاغلىق چىملىقى، ئېگىز ھەم سوغۇق رايون چىملىقى ھەم ئېگىز ھەم سوغۇق رايون ئوتلىقى بولۇپ، كۆپىنچىسى ئىلا

يازلىق ئوتلاق

سۈپەتلىك ئوتلاقلارغا تەۋە. كۆئىنلون تاغلىرىدا بولسا، تاغلىق جاي ئوتلىقى، ئېگىز ھەم سوغۇق رايون يايلىقى ۋە ئېگىز ھەم سوغۇق رايون چىملىقىغا تەۋە. يايلاقتىن پايدىلىنىش ۋاقتى 90~150 كۈن بولىدۇ. بۇ ۋاقىت دەل ئوت - چۆپلەرنىڭ ئۆسىدىغان پەسلى، تاغلىق رايونلاردا ھۆل - يېغىن كۆپ، سۇ ۋە ئوت - چۆپ مول، كىلىمات سالقىن بولۇپ، قاتتىق ئىسسىق ۋە پاشا قاتارلىق ھاشاراتلەرنىڭ ئاۋارىگەرچىلىكى بولمىغاچقا، تۈرلۈك مال - چارۋىلارنى سەمرىتىدىغان ياخشى ئورۇن ھېسابلىنىدۇ.

قىشلاق تەخمىنىي كۆلىمى 21 مىليون 677 مىڭ 800 گېكتار بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئوتلاق ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 37.9% نى ئىگىلەيدۇ.

قىشلاق

ھەرقايسى چوڭ تاغ سىستېمىلىرىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن تاغلىق جايلىرى، ئۇنىڭدىن قالسا قۇملۇقلار ۋە ھەرقاي-

سى چوڭ جىلغىلارغا تارقالغان. ئوتتۇرا، تۆۋەن تاغدىكى قىشلاقلاردا ئادەتتە تەتۇر تېمپېراتۇرا قاتلىمى مەۋجۇت بولۇپ، قىش پەسلىدە تېمپېراتۇرا بىرقەدەر يۇقىرى بولىدۇ. شامال تەگمەيدىغان كۇنگەي، ئوت ـ چۆپ سۈپىتىمۇ ياخشى بولۇپ، ئەلا سۈپەتلىك قىشلاق ھېسابلىنىدۇ. تۇزلەڭلىكتىكى دەريا ۋادىلىرىمۇ مۇھىم قىشلاق ھېسابلىنىدۇ. قىشلاقتىكى ئاساسلىق چۆپلۈك تىپى تۇزلەڭلىك چۆللۈكى، يايلاقلاشقان چۆللۈك، تاغلىق چۆللۈك ئوتلىقى، تاغلىق ئوتلىقى ۋە تۇزلەڭلىك پاكار چىملىقىدىن ئىبارەت. قىشلاقتىن پايدىلىنىش ۋاقتى 120~150 كۈن بولىدۇ.

كۈزلەك ـ كۆكلەم تەخمىنىي كۆلىمى 10 مىليون 834 مىڭ 200 گېكتار بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئوتلاق ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 18.9% نى ئىگىلەيدۇ. ئاساسلىقى ھەرقايسى تاغ سىستېمىسىدىكى پاكار تاغ ئېدىرلىق بەلۋېغىغا، تاغ ئالدى كەلكۈن چۆكۈندىسى ئېقىندى يانتۇ تۇزلەڭلىك ھەمدە تۇزلەڭلىك چۆللۈك رايونىغا جايلاشقان، تاغنىڭ يانتۇلۇق دەرىجىسى تۆۋەن، تۇزلەڭلىكلەر كەڭرى، تۇز بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. كۆكلەم ـ كۈزلەكلەر ئەتىياز ۋە كۈز پەسلىدە ئوخشاش بىر جايدا چارۋا باقىدىغان ئوتلاق بولۇپ، ئوتلاق تىپى ئاساسەن تاغلىق جايلار چۆللۈكى، تاغلىق جايلار چۆللۈك ئوتلىقى ۋە تۇزلەڭلىك چۆللۈكى، ئوتلاقلاشقان چۆللۈك، ئاز بىر قىسمى تۇزلەڭلىك پاكار چىملىقىدىن ئىبارەت. كۈزلەك ـ كۆكلەملىكنىڭ پايدىلىنىش ۋاقتى 130~150 كۈن بولىدۇ.

پۈتۈن يىللىق ئوتلاق بۇ ئەتىياز، ياز، كۈز ۋە قىشتىن ئىبارەت تۆت پەسلىدە ئوخشاش بىر جايدا چارۋا بېقىپ پايدىلىنىدىغان ئوتلاق بولۇپ، تەخمىنىي كۆلىمى 9 مىليون 291 مىڭ 800 گېكتار، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئوتلاق ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 16.2% نى ئىگىلەيدۇ. ئاساسلىقى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى تۇزلەڭلىك بوستانلىقلىرىغا، تېرىلغۇ ئېتىزلىرى ئەتراپىدىكى يەر ئاستى سۈيى توپلۇقلاپ بېرىدىغان تۇزلەك ئويمانلىق چىملىقلىرى ۋە سازلىق چىملىقلىرىغا تارقالغان، بۇنىڭ ئىچىدە بىر قىسمى توغراقلىق ۋە يۇلغۇنلۇقلاردىكى شالاڭ ئورمان ئوتلىقى ۋە شالاڭ چاتقاللىق ئوتلىقىدىن ئىبارەت. ئاساسلىق ئوت ـ چۆپ ئۆسۈملۈكلىرى قومۇش، شالاڭ يوپۇرماقلىق يانتاق، چوچۇك بۇيا، ئىجىرىق، زاغزاق، لوپنۇر كەندىرى قاتارلىقلار. ئوت ـ چۆپنىڭ سۈپىتى بىرقەدەر ناچار، يېيىشلىك ئەمەس، پايدىلىنىش نىسبىتى تۆۋەن بولۇپ، كۆپىنچىسى ئوتتۇرا تۆۋەن دەرىجىلىك ئوتلاقلارغا تەۋە. شىمالىي شىنجاڭدا كىچىك بۇلەكلەر بويىچە دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ ئەتراپىدىكى ئويمانلىق چىملىقلار ۋە تۇزلەڭلىك چۆللۈكلىرىگە تارقالغان. كۆپىنچە شەخسكە قالدۇرۇلغان چارۋىلار ۋە دېھقانچىلىقتىكى بىر قىسىم ئۇلاغلارنى بېقىشتا پايدىلىنىلىدۇ.

كۆكلەم ـ كۈزلەك ـ قىشلاق كۆلىمى ئانچە چوڭ ئەمەس، تەخمىنىي كۆلىمى 3 مىليون 93 مىڭ 900 گېكتار. ئوتلاق ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ ئاران 6.5% نى ئىگىلەيدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭدىمۇ، شىمالىي شىنجاڭدىمۇ بار، ئاساسلىقى تۆۋەن تاغ بەلۋېغىدىكى چۆللۈك ئوتلاقلىرىغا، يايلاقلارغا، چىملىق ئوتلاقلارغا ۋە قىسمەن تاغلىق جايلاردىكى چىملىق ئوتلاقلىرىغا تارقالغان. ئالتاي تېغىدا كۆكلەم ـ كۈزلەك ـ قىشلاق ئوتلاقلار ئاساسلىقى چاپىلىق شارائىتى بولغان ئوتتۇرا تاغ بەلۋاغلىرىغا تارقالغان. پايدىلىنىش ۋاقتى 270~290 كۈن.

ئوتلاق كۆلىمى شىنجاڭنىڭ تەبىئي ئوتلاق ئومۇمىي كۆلىمى 57 مىليون 258 مىڭ 800 گېكتار، پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى 48 مىليون 6800 گېكتار. تەبىئي ئوتلاقلار ئىچىدە مۇتىدىل چۆللۈك تىپىدىكى ئوتلاق كۆلىمىنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى ئەڭ چوڭ بولۇپ، پۈتۈن تەبىئي ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 37.26% نى ئىگىلەيدۇ. تۆۋەن تۇزلەڭلىك چىملىق تىپى 2 ـ ئورۇندا تۇرىدۇ. مۇتىدىل چۆللۈك يايلاق تىپىدىكى ئوتلاق 3 ـ ئورۇندا تۇرىدۇ. ئوتلاق تىپى بويىچە ستاتىستىكىلىغاندا، چۆللۈك ئوتلاقلىرى 47%، يايلاق ئوتلاقلىرى 29%، چىملىق ئوتلاقلىرى 23%، سازلىق ئوتلاقلىرى 2.5% نى ئىگىلەيدۇ.

ئوتلاقنىڭ ئوت ـ چۆپ مىقدارى شىنجاڭ ئوتلاقلىرىدىكى ئوت تۇركۈمى ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ تۈرسانى ۋە ئوت ـ چۆپ مىقدارىدا پەرق ئىنتايىن چوڭ. سازلىق تىپىدىكى ئوتلاقلارنىڭ ئوت ـ چۆپ مىقدارى ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى تەبىئي ئوتلاقلارنىڭ ئوتتۇرىچە ئوت ـ چۆپ مىقدارىنىڭ ئىككى ھەسسىدىن ئېشىپ كېتىدۇ. 2 ـ ئورۇندا تۇرىدىغىنى

ئى تاغلىق چىملىق تىپىدىكى ئوتلاق، ئوتتۇرىچە ئوت-چۆپ مىقدارىمۇ پۈتۈن شىنجاڭ ئومۇمىي سەۋىيىسىنىڭ ئىككى ھەسسىسىگە يېقىن. ئۇنىڭدىن قالسا، رەت تەر-تىپى بويىچە مۆتىدىل چىملىق ئوتلاق، تۆۋەن تۈزلەڭ-لىك چىملىقى ۋە ئېگىز ھەم سوغۇق رايون چىملىقى تىپى. بىرلىك كۆلەمنىڭ ئوت - چۆپ مىقدارى ئەڭ تۆۋەن بولغىنى ئېگىز ھەم سوغۇق رايون چۆللۈك تىپى بولۇپ، پەقەت پۈتۈن شىنجاڭ ئوتتۇرىچە ئوت - چۆپ مىقدارىنىڭ 1/8 گە تەڭ كېلىدۇ. ئوتتۇرىچە ھەر گېك-تارنىڭ ئوت - چۆپ مىقدارى 1500 كىلوگرامغا يەت-مەيدىغان ئوتلاق تىپىدىن ئېگىز ھەم سوغۇق رايون يايلاق تىپى، مۆتىدىل يايلاق چۆللۈك تىپى، مۆتىدىل چۆللۈك تىپى ۋە مۆتىدىل چۆللۈك ئوتلاق تىپى بار.

ئوتلاقنىڭ مال سىغىمچانلىقى مال سىغىم-چانلىقىدا قوينىڭ كۈندىلىك ئوزۇق مىقدارى شىمالىي شىنجاڭدا بەش كىلوگرام، جەنۇبىي شىنجاڭدا تۆت كى-لوگرام، ئىلى رايونىدا ئالتە كىلوگرام بولىدۇ. ئوت - چۆپتىن پايدىلىنىش نىسبىتى يايلاقلاردا 60%~70%، كۆكلەم - كۆزلەكتە 50%~55%، قىشلاقتا 35%~55%، پۈتۈن يىللىق ئوتلاقتا 45%~55% بولىدۇ. شىنجاڭ تەبىئىي ئوتلاقلىرىنىڭ نەزەرىيىۋى مال سىغىمچانلىقى 32 مىليون 248 مىڭ قوي بىرلىكى، قوي بىرلىكىنىڭ نەزەرىيىۋى ئىگىلە-گەن ئوتلاق كۆلىمى 1.49 گېكتار. پەس تۈزلەڭلىك چىملىق تىپىدىكى ئوتلاقلارنىڭ نەزەرىيىۋى مال سى-غىمچانلىق نىسبىتى تۈزلۈك ئوتلاقلارنىڭ ئىچىدە 1 - ئورۇندا تۇرىدۇ. پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئومۇمىي مىقدار-نىڭ 1/4 نىڭ يېقىنلىشىدۇ؛ 2 - ئورۇندا تۇرىدىغىنى تاشلىق چىملىق تىپى، سىغىمچانلىق نىسبىتىمۇ پۈتۈن شىنجاڭنىڭ 1/5 ىدىن ئارتۇقراق بولىدۇ؛ 3 - ئورۇندا تۇرىدىغىنى مۆتىدىل چۆللۈك تىپى؛ ئۇنىڭدىن باشقا ھەرقايسى ئوتلاق تىپلىرىنىڭ نەزەرىيىۋى مال سىغىم-چانلىق مىقدارى 1 مىليون تۇياقتىن ئاشىدىغانلىرى ھەمدە شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى ئىچىدە مە-لۇم نىسبەتنى ئىگىلەيدىغانلىقلىرىدىن يەنە ئېگىز ھەم سوغۇق رايون چىملىق تىپى، مۆتىدىل چۆللۈك تىپى، مۆتىدىل چۆللۈك ئوتلاق تىپى، ئېگىز ھەم سوغۇق رايون ئوتلاق تىپى، مۆتىدىل چىملىق ئوتلاق تىپى ۋە مۆتىدىل ئوتلاقلاشقان چۆللۈك تىپى بار؛ پۈتۈن شىن-جاڭنىڭ ئومۇمىي نەزەرىيىۋى سىغىمچانلىقتا ئىگىلە-گەن نىسبىتى ئەڭ ئاز بولغىنى ئېگىز ھەم سوغۇق رايون چۆللۈك تىپى ۋە سازلىق تىپى. (تۆۋەندىكى جەدۋەلگە قارالسۇن)

شىنجاڭدىكى ھەرقايسى تىپتىكى ئوتلاقلارنىڭ كۆلىمى، سىغىمچانلىقى ۋە نىسبىتى

ئوتلاق تىپىنىڭ نامى	ئوتلاقلارنىڭ پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى		نەزەرىيىۋى سىغىمچانلىقى		قوي بىرلىكىنىڭ نەزەرىيىۋى ئۈچ ئىگىلىگەن ئوتلاق كۆلىمى (گېكتار/قوي، كالا)
	كۆلىمى (10 مىڭ گېكتار)	نىسبىتى (%)	كۆلىمى (10 مىڭ گېكتار)	نىسبىتى (%)	
مۆتىدىل چىملىق ئوتلاق	108.62	2.26	161.10	4.99	0.67
مۆتىدىل ئوتلاق	442.25	9.21	286.79	8.80	1.56
مۆتىدىل چۆللۈك ئوتلاق	580.97	12.11	224.40	6.87	2.62
ئېگىز ھەم سوغۇق رايوندىكى ئوتلاق	386.09	8.04	164.72	5.11	2.35
مۆتىدىل ئوتلاقلاشقان چۆللۈك	356.63	7.43	105.97	3.29	3.37
مۆتىدىل چۆللۈك	1609.99	33.54	452.81	14.04	3.56
ئېگىز ھەم سوغۇق رايون چۆللۈكى	80.48	1.68	13.30	0.41	6.05
ئويمان تۈزلەڭلىك چىملىقى	603.62	12.57	701.77	21.76	0.86
تاغلىق چىملىقى	265.70	5.53	666.70	20.67	0.40
ئېگىز ھەم سوغۇق رايون چىملىقى	341.90	7.12	412.87	12.80	0.83
سازلىق تىپى	24.44	0.51	40.53	1.26	0.60
پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە جەمئىي	4800.68	100	3224.86	100	1.49

ئوتلاق دەرىجىسى تەبىئىي ئوتلاق بايلىقىنىڭ دەرىجىسىنى باھالاشتىكى پرىنسىپ ۋە ئۆلچەملەرگە ئا-

ساسەن، شىنجاڭ تەبىئىي ئوتلاقلىرى ئوخشاش بولمىغان سۈپەت ۋە مىقدار دەرىجىسىگە ئايرىلىدۇ، ئوتلاق كۆلىمىنىڭ نىسبىتى ئەڭ چوڭ بولغىنى 2 - دەرىجىلىك ئوتلاق؛ 3 - دەرىجىلىك ئوتلاق ئۇنىڭ كەينىدە تۇرىدۇ، ئىككىسىنىڭ يىغىندىسى پۈتۈن شىنجاڭ ئوتلاق ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 60% كە يېقىنىنى ئىگىلەيدۇ، ئوت تۈركۈمىنىڭ سۈپىتى بىرقەدەر ياخشى. شىنجاڭدا تەبىئىي ئوتلاقلار مەركەزلەشكەن بولۇپ، 8- دەرىجىلىك ئوتلاق كۆلىمىنىڭ نىسبىتى ئەڭ چوڭ، پۈتۈن شىنجاڭ ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 1/3 نى دېگۈدەك ئىگىلەيدۇ. 7 - دەرىجىلىك ۋە 6 - دەرىجىلىك ئوتلاق كۆلىمىنىڭ نىسبىتىمۇ بىرقەدەر چوڭ بولۇپ، ھەر گېكتارنىڭ ئوت - چۆپ مىقدارى 3000~7500 كىلوگرام بولغان 6~8 - دەرىجىلىك ئوتلاق مۇتلەق ئوستۇنلۇقنى ئىگىلەيدۇ. ئوچىسىنىڭ كۆلىمىنىڭ يېغىندىسى 80% تىن ئاشىدۇ، شىنجاڭ تەبىئىي ئوتلاقلىرىنىڭ بىرلىك ئوت - چۆپ مىقدارى ئانچە يۇقىرى ئەمەس. 1 - ، 2 - ، 3 - دەرىجىلىك ئوتلاقلار ناھايىتى ئاز بولۇپ، يىغىپ كەلگەندە، ئومۇمىي كۆلەمنىڭ 7% ىدىن ئاشمايدۇ. (تۆۋەندىكى جەدۋەلگە قارالسۇن)

شىنجاڭدىكى ھەر «دەرىجە» لىك ئوتلاقلارنىڭ كۆلىمى ۋە نىسبىتى

ئوتلاق دەرىجىسى	ئوتلاق كۆلىمى (10 مىڭ گېكتار)	نىسبىتى (%)
1 - دەرىجىلىك ئوتلاق	338.211	5.91
2 - دەرىجىلىك ئوتلاق	1730.98	30.23
3 - دەرىجىلىك ئوتلاق	1686.17	29.45
4 - دەرىجىلىك ئوتلاق	1446.46	25.26
5 - دەرىجىلىك ئوتلاق	524.06	9.15

شىنجاڭدىكى ھەر «سورت» لۇق ئوتلاقلارنىڭ كۆلىمى ۋە نىسبىتى

ئوتلاق سورتى	ئوتلاق كۆلىمى (10 مىڭ گېكتار)	نىسبىتى (%)
1 - سورتلۇق ئوتلاق	62.16	1.09
2 - سورتلۇق ئوتلاق	91.94	1.61
3 - سورتلۇق ئوتلاق	216.89	3.79
4 - سورتلۇق ئوتلاق	232.12	4.05
5 - سورتلۇق ئوتلاق	522.41	9.12
6 - سورتلۇق ئوتلاق	1171.39	20.46
7 - سورتلۇق ئوتلاق	1546.50	27.01
8 - سورتلۇق ئوتلاق	1882.47	32.87

كۆنەس بايلىقى ئىلى رايونىنىڭ كۆنەس ناھىيىسى، توققۇزتارا ناھىيىسى ۋە نىلقا ناھىيىسىگە تارقالغان، ئىلى دەريا سىستېمىسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى كۆنەس دەريا سى ۋە قاش دەريا سى ۋادىسىغا جايلاشقان. تەبىئىي ئوتلىقى 1 مىليون 457 مىڭ گېكتار، ئوتلاقنىڭ پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى 1 مىليون 319 مىڭ 200 گېكتار. رايون ئىچىدە تاغلىقنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ئوتتۇرا مۇتىدىل بەلۋاغ يېرىم قۇرغاق تىپلىق كىلىمات رايونىغا تەۋە، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 6.0C~8.6C، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 500~800 مىللىمېتىر، يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى 1312~1469 مىللىمېتىر، يىللىق كۆن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى 2709~2812 سائەت، قىروسىز

كۆنەس بايلىقى

مەزگىلى 107~150 كۈن. تاغلىق چىملىقى ۋە تاغلىق چىملىق ئوتلىقىنى تىپ قىلغان، ئېگىز ئوت- چۆپ تىپلىق چاپىلىقى ۋە باقمىچىلىققا تەڭ ئىشلىتىلىدىغان ئوتلاقنى شەكىللەندۈرگەن. ئوت - چۆپنىڭ تەركىبى ئەلا، ئوت - چۆپ مىقدارى يۇقىرى بولۇپ، بۇ يەردە دۇنيا بويىچە ئېتىراپ قىلىنغان ئەلا سۈپەتلىك ئوت - چۆپلەرنىڭ ھەممىسى تارقالغان، مەسىلەن: تاغاق ئوت، قىزىل ئۇچقۇلاق، قىزىل پۇرچاق ئوت، يالتىر باش، تىپچاق، ئېزەن (ياغاچسىمان ياۋا سۈپۈرگە) قاتارلىقلار. رايون ئىچىدە تاغلىق جايلاردىكى ئۆسۈملۈك يېپىنچىلىرى ۋېرتىكال بەلۋېغىنىڭ قۇرۇلمىسى

مۇكەممەل، روشەن بولۇپ، يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قاراپ رەت تەرتىپى بويىچە ئېگىز تاغ تاشلىق يانتۇلۇق تۆسۈمـ لۈك يېپىنچىسى، ئېگىز تاغ چىملىقى، كەنجى ئېگىز تاغ چىملىقى، تاشلىق جايلاردىكى ئورمانلىق ـ چىمـ لىق، تاغلىق جايلاردىكى چىملىق ئوتلاق، تاغلىق جايـ لاردىكى ئوتلاق، تاغلىق جايلاردىكى چۆللۈك ئوتلاق ۋە ۋادا تۈزلەڭلىك چۆللۈكى، تۈزلەڭلىك سايلىرىدا يەنە ئويمانلىق چىملىقى ۋە ساسلىق چىملىقى يېتىلگەن. رايون ئىچىدىكى ئوتلاق تىپى مول، ئوت ـ چۆپنىڭ تۆسۈشى بۇلۇق بولۇپ، شىنجاڭدىكى ئەڭ ياخشى چار- ۋىچىلىق مەيدانى ھېسابلىنىدۇ، مەملىكەت بويىچە داڭـ لىق بولغان شىنجاڭ ئىنچىكە يۈڭلۈق قويلىرىنى يېـ تىلدۇرغەن.

بايىنىبۇلاق يايلىقى بايىنغۇلىن ئاپتو- نوم ئوبلاستى بىلەن خېجىڭ ناھىيىسىنىڭ ئىچىدە، تەڭرىتېغىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى يۇلتۇزنىڭ يۇقىرى ئورۇنلۇق تاغ ئارىسىدىكى ئويمانلىقلارغا جايلاشقان. ئوتلاقنىڭ تەخمىنى كۆلىمى 1 مىليون 579 مىڭ 900 گېكتار، پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى 1 مىليون 467 مىڭ 300 گېكتار. ئويمانلىقنىڭ ئوتتۇرا- تـۇ- ۋەن قىسمىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2300 ~ 2600 مېتىر. قىش، ئەتىياز پەسللىرى ئۇزۇن ھەم سوغۇق، ياز، كۈز پەسللىرى قىسقا، ئىللىق، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 5°C-، 1 ـ ئايدىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 8.36°C-، 7 ـ ئايدى- كى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 1.18°C، يىل بويى مۇتلەق قىروسىز مەزگىلى يوق. ئويمانلىقنىڭ مەركىزىدە يىل- لىق ھۆل ـ يېغىن مىقدارى 260 مىللىمېتىر، ئەتراپـ تىكى تاغلىقلاردا بولسا 400 مىللىمېتىردىن يۇقىرى، يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى ھۆل ـ يېغىن مىقدارـ نىڭ 3.54 ھەسسىسىگە تەڭ، 9 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ قار چۈشىدۇ، قار قېلىنلىقى 28~35 سان- تىمېتىر، قار تۇرىدىغان ۋاقتى 150~180 كۈن. يىللىق ئەڭ چوڭ توڭلاش چوڭقۇرلىقى 307~361 سانتىمېتىر، ئويمانلىقنىڭ مەركىزىدىكى يەر قاتلىمىدا مەڭگۈلۈك توڭ قەۋتى بار، ئويمانلىققا يىغىلغان يەر يۈزى سىرغىلىرى يەر ئاستىغا سىڭىپ كېتەلمەيدۇ، تەكشى بولغان ئويمانلىققا ئۇزۇن مۇددەت سۇ يىغىلىپ كەڭ دائىرىدىكى يۇقىرى ھەم سوغۇق رايون سازلىق ئوتلىقىنى شەكىللەندۈرگەن، كەڭ دائىرىدىكى يۇقىرى ھەم سوغۇق رايون ئوتلىقى، يۇقىرى ھەم سوغۇق رايون چىملىقىنى يېتىلدۈرگەن. يۇقىرى ھەم سوغۇق رايون سازلىق ئوتلىقى ئويمانلىقنىڭ مەركىزىدە بولۇپ، يۇ- قىرى ھەم سوغۇق رايون ئوتلىقى ئويمانلىقنىڭ ئەتراپـ دىكى دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2600~4200 مېـ تىر بولغان تاغ ئېتىكىدىن 2800 مېتىر بولغان كۈز- گەي تاغلىق جايلارغىچە تارقالغان. دېڭىز يۈزىدىن ئېـ گىزلىكى 2800~3400 مېتىر بولغان تاغلىق جايلار- غا يۇقىرى ھەم سوغۇق رايون چىملىقلىرى جايلاشقان. ئوت ـ چۆپ تۈركۈمىنىڭ قۇرۇلمىسى ئاساسەن يېپىـ مان يوپۇرماقلىق كوبرىزىيە ئوتى، قوغاژاي، سىلو، نىجىم ۋە كۆنۈر باش قاتارلىقلار ئۈستۈنلۈككە ئىگە ئۆسۈملۈك قەۋتىنى ھاسىل قىلغان، ئوت ـ چۆپ قاتلىمى پاكار، قۇرغاق ماددىلارنىڭ تەركىبى يۇقىرى، ئۈزۈقلۇق تەركىبى مول، يېيىشچانلىقى يۇقىرى. بۇ شىنجاڭدىكى داڭلىق ئېگىز تاغ ساپ چارۋىچىلىق رايونى ھېسابلىنىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 21 ـ بەتكە قارالسۇن)

باركۆل يايلىقى باركۆل ۋە ئاراتۇرۇك ئىككى ناھىيىگە تارقالغان، تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي بۇلىكىدـ كى قارلىق تاغ، باركۆل تېغى ۋە مىيشىن ئۇلا تېغىنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان، يەر شەكلى جەنۇبى ئېگىز، شىما- لى تۆۋەن، جەنۇبىي قىسمى ئېگىز تاغلىق رايون، ئوت- تۇرا قىسمى تاغ ئارا ئويمانلىق (كەلكۈن چۆكۈندىسى، ئېقىندى يانتۇ تۈزلەڭلىك)، شىمالىي قىسمى تۆۋەن تاغلىق. ئوتتۇرا تېمپېراتۇرلۇق بەلۋاغ قۇرغاق كىلىمـ ـات رايونىغا تەۋە، يىللىق ھۆل- يېغىن مىقدارى 90~200 مىللىمېتىر، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېـ- راتۇرا 3.6°C-1°C. يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدا- رى 1603~2260 مىللىمېتىر، يىللىق كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى 3170~3257 سائەت، قىروسىز مەز- گىلى 109~154 كۈن. ئوتلاقنىڭ تەخمىنى كۆلىمى 2 مىليون 257 مىڭ 800 گېكتار، پايدىلىنىشقا بولـ- دىغان كۆلىمى 2 مىليون 100 مىڭ 100 گېكتار، تۈزلەڭلىكتىكى دېڭىز يۈزىدىن تۆۋەن ۋە ئوتتۇراھال رايونلار چۆللۈكىنى ئاساس قىلىدۇ، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىز رايونلاردا ئوتلاق يېتىلگەن. تاغلىق جايلار ئوتلاق ۋە يۇقىرى ھەم سوغۇق رايون چىملىقىنى ئاساس قىلغان، باركۆلنىڭ پاكار تاغلىرى ۋە ئويمانلىق- لىرىدىكى ئەلا سۈپەتلىك ئوتلاق چىملىقى داڭلىق بار- كۆل ئېتىنى يېتىلدۈرگەن.

شەمشاد شىنجاڭدا بۇنىڭ ئىككى تۈرى بار: تەڭرىتاغ شەمشادى، سىبىرىيە شەمشادى. تەڭرىتاغ شەمشادىنىڭ شىنجاڭدىكى ئۈسىدىغان جايى شەرقىي ئۇ- زۇنلۇق 74°~95°35′، شىمالىي كەڭلىك 37°-46°

ئارىلىقىدا، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1250~3100 مېتىر، جۈملىدىن تەڭرىتاغنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئورمانچىلىق رايونلىرى، تەڭرىتاغنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئورمانچىلىق رايونلىرى، شىمالىي تەڭرىتاغ ئورمانچىلىق رايونى، جۇڭغارنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئورمانچىلىق رايونى ھەمدە جەنۇبىي تەڭرىتاغ ۋە كوئىنلون تېغىنىڭ غەربىي بۇلۇكى (قاغىلىق) ئورمانچىلىق رايونلىرىدا شىنجاڭ شەمشادى بەلۋاغسىمان تارقالغان بولۇپ، تاغلىق جايلاردىكى ھۆل - يېغىن مىقدارى ئېڭ چوڭ بەلۋاغ بىلەن ئۆزئارا ماس كېلىدۇ. يەككە تۈپ دەرىخىنىڭ ئېگىزلىكى ئادەتتە 30~40 مېتىر، كۆكرەك ئېگىزلىكىنىڭ دىئامېتىرى 70~100 سانتىمېتىر، دەرەخ يېشى 300 يىل ئەتراپىدا بولىدۇ. شىنجاڭ شەمشادى 1250 مېتىردىن تۆۋەن بولغان تاغلارغىمۇ تارقالغان. سىبىرىيە شەمشادىنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، شىنجاڭدىكى ئاساسلىق ماتېرىيال قىلىنىدىغان دەرەخ تۈرىگە كىرىدۇ. ئاساسلىقى شىنجاڭنىڭ ئالتاي تاغلىرىدا ئۆسىدۇ، شەرقتە قىران دەريالىدىن غەربتە بۇرچىن دەريالىغىچە، قاناس كۆلى ھەمدە قۇم دەريا ۋادىسىغىچە، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 900~2400 مېتىر كېلىدىغان جايلاردا ئۆسىدۇ.

سىبىرىيە قىزىل قارغىيى (شىنجاڭ بەش يېڭىلىك قارغىيى) ئاساسلىقى بۇرچىن ۋە قابا ناھىيىلىرىدە ئۆسىدۇ، بولۇپمۇ قابا دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىمى قۇم دەريالىرى ۋادىسىدا دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 600~2300 مېتىر كېلىدىغان جايلاردا ئۆسىدۇ، سوغۇققا چىداملىق، ئوتتۇراھال مۇھىتتا ئۆسىدىغان بولۇپ، دائىم كۆكىرىپ تۇرىدۇ. 20~25 يىلدىن باشلاپ مېۋە تۇتىدۇ، 80~140 يىلدا تازا مېۋىلەش مەزگىلىگە كېلىدۇ، ئۆمرى 500~800 يىل بولىدۇ. دائىم ئارىلاش ئورمان ياكى تاشلىق تاقىر چوققىلارنىڭ ئەتراپىدا «پاكار دەرەخلىك بۇلۇك» شەكىللەندۈرىدۇ. سىبىرىيە قىزىل قارغىيى قىممەتلىك دەرەخ تۈرى بولۇپ، دۆلەت تەرىپىدىن قوغدىلىدىغان 48 دەرەخ تۈرىنىڭ بىرى.

سىبىرىيە بال قارغىيى ئاساسلىقى ئالتاي تېغى ۋە شىمالىي تەڭرىتاغنىڭ شەرقىي بۇلۇكىدە ئۆسىدۇ، ساپ ئورمانلىق ياكى ئارىلاش ئورمانلىق بولۇپ شەكىللەنگەن. سوغۇققا تاقابىلچان، ئوتتۇراھال مۇھىتقا ماسلاشقان، دائىم يېشىل تۇرىدۇ. يورۇقپەرەس، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق؛ ئونۇمسىز تاشلىق تۇپراقلارغا چىداملىق، دائىم تاغلىق جايلارنىڭ يۇقىرى قىسمىدا ساپ ئورمان ياكى ئارىلاش ئورمان بولۇپ شەكىللىنىدۇ.

سىبىرىيە بال قارغىيى

كوئىنلون ئارچىسى بۇ كۆلى ئارچىسى ۋە ئارچىغا ئايرىلىدۇ. كوئىنلون كۆلى ئارچىسى ئېگىز دەرەخ تۈرىگە كىرىدۇ، ئېگىزلىكى 8~15 مېتىر كېلىدۇ. ئاقتۇ، ئۇلۇغچات، قاغىلىق، گۇما، تاشقۇرغان قاتارلىق ناھىيىلەرنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تاغلىق جايلارنىڭ كەنجى ئېگىز تاغدىن تارتىپ ئېگىز تاغ بەلۋېغىنىڭ تەسكەي ئېتىكى، يېرىم تەسكەي ئېتەكلىرىدە دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2600~3600 مېتىر كېلىدىغان جايلاردا پارچىلار بويىچە ياكى بۇلەكلەر بويىچە ئۆسىدۇ. 20 يىلدا ئېگىزلىكى 3~4 مېتىرغا، 40 يىلدا ئېگىزلىكى 7~8 مېتىرغا يېتىدۇ. دائىم ئاساسىي غولدىن دەرەخزارلىق شەكىللىنىدۇ، يۇقىرى قىسمىدا روشەن ئاساسىي غول بولمايدۇ، ئورمان شالاڭ بولۇپ، بۇك يېپىش دەرىجىسى 0.4~0.3 بولىدۇ، بۇ ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئالاھىدە تۈرگە تەۋە. سوغۇققا چىداملىق، ئوتتۇراھال نەملىك، قۇرغاقلىققا ماسلىشىچان، دائىم يېشىل تۇرىدۇ، يورۇقپەرەس، ياش دەرەخلىرى سايىغا چىداملىق، مۇتىدىل سالقىن كىلىمات ۋە نەم تۇپراقنى ياقتۇرىدۇ. دەرەخ تاجىسى قويۇق، تۆت پەسىلدە يېشىل تۇرىدىغان بولۇپ، قىممەتلىك باغۋوستانلاشتۇرۇش - يېشىللاشتۇرۇش دەرەخ تۈرى، مەنزىرىلىك قىممەتكە ئىگە. ئارچا ئېگىزلىكى 8~10 مېتىرغا يېتىدۇ. تاغلىقتىكى كوئىنلون تېغى ئورمان مەيدانىدا، ئاقتۇ ناھىيىسىدىكى ئۇيىتاغ ئورمان مەيدانلىرىدا بار. ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئالاھىدە تۈرگە تەۋە. سوغۇققا چىداملىق، ئوتتۇراھال نەملىك، قۇرغاقلىققا ماسلىشىدۇ، دائىم يېشىل تۇرىدۇ. يورۇقپەرەس، ياش دەرەخلىرى سايىگە چىداملىق، مۇتىدىل سالقىن كىلىمات ھەمدە نەم مۇنبەت تۇپراقنى ياقتۇرىدۇ، بەش يىلدىن كېيىن ئۆسۈشى تېز-

لىشىدۇ، ئۇروقى ياكى ياش نوتىلىرىنى تىكىپ كۆپەيتىشكە بولىدۇ.

تېرەك تۈرلىرى ناھايىتى كۆپ، كۇموش تېرەك، بوز تېرەك، توغراق، ساي تېرىكى، قارا تېرەك، پاقا تېرەك قاتارلىقلار بار بولۇپ، ھەممىسى ئېگىز دەرەخ تۈرىگە كىرىدۇ. ① كۇموش تېرەك، ئاساسلىقى ئالتاي، بۇرۇلتوقاي، كۆكتوقاي، چىڭگىل، بۇرچىن، قابا قاتارلىق ناھىيىلەردە ئۆسىدۇ، جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى ھەرقايسى جايلاردا كەڭ كۆلەمدە ئۆستۈرۈلىدۇ. ئوتتۇرا يەر دېگىزى رايونى سىستېمىسى تەركىبىگە تەۋە. سوغۇققا چىداملىق، ئوتتۇراھال نەملىك، نەملىككە ماس كېلىدۇ، يازدا يېشىل تۈرىدۇ، يورۇقپەرەس، سۇ چىقىرىۋېتىشى ياخشى بولغان، قۇمساق تۇپراقنى ياقتۇرىدۇ، ياغاچ ماتېريالى قۇرۇلۇش، ئۆي جاھازلىرى ياساش قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلىدۇ. تالاسنىڭ ئوتتۇرىچە ئۇزۇنلۇقى 1.110 مىكرون، ئوتتۇرىچە كەڭلىكى 26.91 مىكرون، قەغەز بوتقىسى ئىشلەيدىغان ماتېريال قىلىپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ. ② بوز تېرەك ئېگىزلىكى تەخمىنەن 20 مېتىر كېلىدۇ. ئالتاي، بۇرچىن، قابا قاتارلىق ناھىيىلەردىكى ئېرتىش دەريالىرى ۋادىسىدا، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 440～580 مېتىر كېلىدىغان جايلاردا ئۆسىدۇ. ئوتتۇرا يەر دېگىزى رايونى سىستېمىسى تەركىبىگە تەۋە. يورۇقپەرەس، ئوتتۇراھال نەملىك، نەملىككە ماس كېلىدۇ، يازدا يېشىل تۈرىدۇ. سوغۇققا، شامالغا چىداملىق كېلىدۇ، قېلىن، نەم، مۇنبەت قۇمساق تۇپراقنى ياقتۇرىدۇ. ئۇ باغ ـ ۋاران، مەنزىرە دەرەخ تۈرى، ماتېريال دەرەخ تۈرى. ③ توغراق شىمالىي شىنجاڭدىكى ئېرتىش دەريالىرىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقى (بۇرچىن ناھىيىسى)، گۈچۈڭ بەيتىك تاغلىرىنىڭ ئېتىكىدە، ماناس دەريالىرى، چىگىشۇر دەريالىرى، كۈيتۇن دەريالىرى، بەييانخې دەريالىرى ھەمدە ئىلى دەريالىرى ۋادىلىرىدا ئۆسىدۇ؛ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يەنجى، خېجىك، خۇشۇت، تۇرپان ئۇيمانلىقى قاتارلىق جايلاردىمۇ شالاڭ تارقالغان. تارىم دەريالىرى ۋادىسىدىكى ھەرقايسى ناھىيىلەردە ئەڭ مەركەزلەشكەن بولۇپ، كەڭ كۆلەمدىكى ئىپتىدائىي ئورمانلىقنى شەكىللەندۈرگەن. ھازىرقى بار بولغان كۆلىمى 200 مىڭ گېكتار دىن ئارتۇق. 1983 ـ يىلى تارىم دەريالىرىنىڭ لوپنۇر، بۇگۇر ناھىيىلىرى چېگراسى ئىچىدە توغراق قوغداش رايونى تەسىس قىلىندى، كۆلىمى 3800 كۋادرات كېلومېتىر، ئوتتۇرا يەر دېگىزى رايونى سىستېمىسى تەركىبىگە تەۋە. يورۇقپەرەس، قۇرغاقچىلىققا شورغا چىداملىق، چېچەكلىشىدىن تارتىپ مېۋىسى پىشىپ يېتىلگۈچە تەخمىنەن 40～60 كۈن كېتىدۇ، 9～12 ئايلاردا يوپۇرمىقى تۆكۈلىدۇ، توغراق قۇرغاق رايونلارنى ئۆزگەرتىش ۋە قۇم چۆللۈكلىرىدىن پايدىلىنىشتىكى ئەتىۋارلىق مۇھىت ئاسرايدىغان دەرەخ تۈرى. ئۇنىڭ ئەجدادى بۇنىڭدىن 130 مىليون يىللار ئىلگىرى (دەسلەپكى بور دەۋرى) لا پەيدا بولغان، بۇنىڭدىن 40 مىليون يىللار ئىلگىرى (تەدرىجىي يېڭىلىنىش مەزگىلى)، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى بىر مەزگىل گۈللەپ ياشنىغان، ئۇ تروپىك بەلۋاغ، مۇبتروپىك بەلۋاغدىكى دەريا قولتۇقى ئورمانلىرىنىڭ ئۈستۈنلۈككە ئىگە سورتى بولغان؛ بۇنىڭدىن 25 مىليون يىللار ئىلگىرى (ئوتتۇرا يېڭىلىنىش مەزگىلى) تەڭرىتاغ ئارىسى ئويمانلىقلىرىغا كەلگەن، بۇنىڭدىن 12 مىليون يىللار ئىلگىرى (دەسلەپكى يېڭىلىنىش مەزگىلى) ئوتتۇرا ئاسىيا، شىنجاڭ ۋە جۇڭگونىڭ غەربىي قىسىملىرىغا ئومۇملاشقان. توغراقنىڭ ئۆمرى ئادەتتە تەخمىنەن 100 يىل بولىدۇ، ئايرىم تۈپلەرنىڭ ئۆمرى 150 يىلغا يېتىدۇ، ئىنتايىن ئاز ساندىكىلىرى 200～300 يىل ياشايدۇ. تۇپراق، نەملىكى بىرقەدەر ياخشى بولغان تۇپراق شارائىتىدا بەش يىلدىن كېيىن ئۆسۈشى تېزلىشىدۇ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 24～45 سانتىمېتىر ئۆسىدۇ، 10～24 يىللىرى يۇقىرى سۈرئەتتە ئۆسۈش مەزگىلى بولىدۇ، يىللىق ئۆسۈش مىقدارى 40～60 سانتىمېتىر بولىدۇ، شۇنىڭدىن كېيىن 40 يىلغىچە ئوتتۇرا سۈرئەتتە ئۆسۈشنى ساقلاپ قالىدۇ، يىلىغا ئۆسۈش مىقدارى 25～35 سانتىمېتىر بولىدۇ. 45 يىلدىن كېيىن، ئۆسۈشى ئاستىلاشقا باشلايدۇ، يىلىغا ئۆسۈش مىقدارى 20 سانتىمېتىر بولىدۇ، 60 يىلدىن كېيىن تېخىمۇ ئاستىلايدۇ، يىللىق ئۆسۈش مىقدارى 10～13 سانتىمېتىر بولىدۇ. ياغاچ ھەجمىنىڭ ئۆسۈشى ئاساسەن 20～40 يىل ئارىسىدا بولىدۇ، 20 ياش ۋاقتىدا ئوتتۇرىچە دىئامېتىرى 12 سانتىمېتىر بولىدۇ، ھەر گېكتاردا 1500 تۈپ، زاپاس مىقدارى 64.21 كۇب مېتىر بولىدۇ؛ 40 ياش ۋاقتىدا ئوتتۇرىچە ئۆسۈش مىقدارى 18 سانتىمېتىر، ھەر گېكتاردا 760 تۈپ، زاپاس مىقدارى 74.34 كۇب مېتىر بولىدۇ؛ 60 ياشتا ئوتتۇرىچە دىئامېتىرى 50 سانتىمېتىر، ھەر گېكتاردا 112 تۈپ، زاپاس مىقدارى 129.4 كۇب مېتىر بولىدۇ. ④ كۈل رەڭ يوپۇرماقلىق توغراق يەكەن دەريالىرى، قەشقەر دەريالىرى، خوتەن دەريالىرى، شەرىقتە ئارال، ئۇگەن دەريالىرى، جەنۇبتا چاقىلىق

ۋەشەرى، ئوتتۇراھال نەملىكتە شىمالدا داۋانچىلىق بەي-
ياڭخي دەرياسى، غەربتە ئىلى دەريا ۋادىسىغىچە بولغان
جايلاردا ئۆسىدۇ، قەدىمكى ئوتتۇرا دېگىز رايونى سىس-
تېمىسى تەركىبىگە تەۋە. ئوتتۇراھال نەملىكتە ئۆسى-
دۇ، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق، يازدا يېشىل تۇرىدۇ،
يورۇقپەرەس، سوغۇققا، قۇرغاقچىلىققا، شورغا چى-
داملىق، ماسلىشىچانلىقى كۈچلۈك بولۇپ، ئۆسۈشى
تېز، ئۇرۇقىدىن كۆپەيىدۇ، يىلتىزىدىن چاتاقلاپ چى-
قىدۇ، قەلەمچە تىكىپ كۆپەيتىشكىمۇ بولىدۇ. ⑤ ساي
تېرىكى چىڭگىل، كۆكتوقاي، بۇرۇلتوقاي، ئالتاي،
بۇرچىن، قابا، جىمىنەي، مورى، گۈچۈك، قۇيۇق-
سار، چۆچەك، چاغاتتوقاي، ئاراتۇرۇك، بارىكۆل قاتار-
لىق جايلاردا ئۆسىدۇ. سىبىرىيە رايونى سىستېمىسى
تەركىبىگە تەۋە. سوغۇققا چىداملىق يورۇقپەرەس،
ئوتتۇراھال نەملىك، نەملىكتە ئۆسىدۇ، يازدا يېشىل
تۇرىدۇ. ئۇ ئالتاي رايونىدىكى چۆللۈك جايلاردىن تاغ-
لىق جايلارغىچە بولغان دەريا ۋادىلىرىدىكى توسما -
قىرغاقلارنى ئاسرايدىغان مۇھىم دەرەخ تۈرى. ⑥ قارا
تېرەك بۇرۇلتوقاي، ئالتاي، بۇرچىن، قابا ناھىيىلە-
رىدىكى ئېرتىش دەرياسى بويلىرى ھەمدە ئۇلۇغگۇر
دەرياسى ۋادىسىدا ئۆسىدۇ. قەدىمكى شىمالىي قۇتۇپ
رايونى سىستېمىسى تەركىبىگە تەۋە. سوغۇققا چىدا-
لىق، ئوتتۇرا ھال نەملىكتە ئۆسىدۇ، يازدا يېشىل
تۇرىدۇ يورۇقپەرەس، تېز ئۆسىدۇ. ئۇرۇقىدىن ۋە
قەلەمچىسىدىن كۆپەيتىشكە بولىدۇ. قۇرغاق چۆل را-
يون دەريا بويلىرىدىكى سۇ مەنبەلىرىنى ساقلايدىغان
قىممەتلىك دەرەخ تۈرى، ماتېريالى ئىشلىتىلىدىغان
دەرەخ. ⑦ پاقا تېرەك ئۇرۇمچىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى
تەڭرىتاغ ھەمدە ئىلى ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى تاغلىق
جايلاردا ھەمدە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى خې-
جىلە، ئاقسۇ، ئونسۇ قاتارلىق جايلارنىڭ تاغلىق جايلە-
رى، دەريا ۋادىلىرىدا ئۆسىدۇ. تەڭرىتاغنىڭ ئالاھىدە
تۈرى، سوغۇققا چىداملىق، ئوتتۇراھال نەملىكتە ئۆ-
سىدۇ، يازدا يېشىل تۇرىدۇ. يورۇقپەرەس، قېلىن
ھەم نەم تۇپراق قاتلىمىنى ياقتۇرىدۇ، ئۇرۇقىدىن ھەم
قەلەمچىدىن كۆپەيتىشكە بولىدۇ. توسما - قىرغاق ئاس-
رايدىغان دەرەخ تۈرى بولۇپ، دەرەخ ماتېريالى بىنا-
كارلىق قۇرۇلۇشلىرىغا ئىشلىتىلىدۇ. ⑧ تاغ تېرىكى
ئالتاي ۋە تەڭرىتاغلىرىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئۆسى-
دۇ. قەدىمكى شىمالىي قۇتۇپ رايونى سىستېمىسى تەر-
كىبىگە تەۋە. سوغۇققا چىداملىق، ئوتتۇراھال نەملىكتە
ئۆسىدۇ، يازدا يېشىل تۇرىدۇ، يورۇقپەرەس، سالقىن
كىلىماتنى ياقتۇرىدۇ، دائىم ئورمان بولىكى بولۇپ
شەكىللىنىدۇ. 20 يىلدا 10~12 مېتىر ئېگىزلىكتە
ئۆسىدۇ، 50 يىلدا 15~25 مېتىر ئېگىزلىكتە
ئۆسىدۇ. ئۇمرى 80~90 يىل، ھويلا - ئارامنى
كۆكەرتىشكە مۇۋاپىق كېلىدۇ.

سۇگەت شىنجاڭ ئاق سۇگىتى، جۇڭغار قارا
سۇگىتى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ، ھەممىسى ئېگىز
دەرەخ تۈرىگە كىرىدۇ. ① ئاق سۇگەتنىڭ ئېرتىش
دەرياسى ۋە چۆچەك نەنخو كۆلىدە تەبىئىي ئورمانلىقى
بار؛ پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەرقايسى شەھەر - بازارلاردا
ئۆستۈرۈلىدۇ، ئوتتۇرا يەر دېگىزى رايونى سىستېمىسى
تەركىبىگە تەۋە. سوغۇققا چىداملىق، ئوتتۇراھال نەم-
لىكتە ئۆسىدۇ، يازدا يېشىل تۇرىدۇ، يورۇقپەرەس،
نەمخۇش، چوڭقۇر قاتلاملىق مۇنبەت تۇپراقنى ياقتۇرى-
دۇ. يېنىك دەرىجىدىكى شورغا چىداملىق. شىنجاڭدە-
كى قىممەتلىك ئىھاتە ئورمان بەلۋېغى دەرەخ تۈرى ۋە
شەھەر - بازارلاردىكى باغچا كۆكەرتىش دەرەخ تۈرى.
② جۇڭغار قارا سۇگىتى گۈچۈك، سانجى، ماناس،
ساۋەن، كۈيتۈن، چاپچال ۋە كۈنەس قاتارلىق جايلار-
نىڭ چۆللۈكلىرىدىكى دەريا ئېقىنلىرى ۋە ئۆستەڭ بوي-
لىرىدا ئۆسىدۇ، قەدىمكى ئوتتۇرا يەر دېگىزى تۈرىگە
تەۋە. سوغۇققا چىداملىق، ئوتتۇراھال نەملىك، نەم-
لىكتە ئۆسىدۇ، يازدا يېشىل تۇرىدۇ، يورۇقپەرەس،
چوڭقۇر قاتلاملىق نەمخۇش، قۇمسالىق تۇپراقنى ياقتۇ-
رىدۇ. قەلەمچە تىكىپ كۆپەيتكەندە، ئۆسۈشى تېز بو-
لۇپ، ھويلا- ئارامنى كۆكەرتىشتىكى ئېسىل دەرەخ
تۈرى.

قېيىن شىنجاڭ چېگراسى ئىچىدە ئالتاي قېيىنى
ۋە تەڭرىتاغ قېيىنى بار بولۇپ، ھەممىسى قابا، گۈ-
چۈك، جىمسار، چۆچەك قاتارلىق جايلاردا ئۆسىدۇ،
قەدىمكى شىمالىي قۇتۇپ رايونى سىستېمىسى تەركىبى-
گە تەۋە، سوغۇققا بەرداشلىق، ئوتتۇراھال نەملىكتە
ئۆسىدۇ، يازدا يېشىل تۇرىدۇ، يورۇقپەرەس، چوڭ-
قۇر، نەم، مۇنبەت تۇپراقنى ياقتۇرىدۇ، ئۆسۈشى ئىن-
تايىن تېز بولۇپ، بەش يىلدا ئېگىزلىكى 5~6 مې-
تىرغا، كۆكەرەك ئېگىزلىكىنىڭ دىئامېترى 3~4
سانتىمېترغا يېتىدۇ، ئون يىلدا ئېگىزلىكى ئون مې-
تىرغا يېتىپ، كۆكەرەك ئېگىزلىكىنىڭ دىئامېتە-
رى 15~16 سانتىمېترغا يېتىدۇ، 15 يىلدا ئېگىز-
لىكى 14~15 مېتىر، كۆكەرەك ئېگىزلىكىنىڭ دىئا-
مېترى 23~24 سانتىمېتىر بولىدۇ؛ 20 يىلدا ئې-
گىزلىكى 18~20 مېترغا يېتىدۇ، كۆكەرەك ئېگىز-

لىكىنىڭ دىئامېتىرى 30 سانتىمېتىرغا يېتىدۇ. ئۇمـ
رى 140 يىلدىن ئاشىدۇ. قىممەتلىك ھويلا ـ ئارام
مەنزىرە دەرەخ تۈرى، دەرەخ ماتېريالى بىرقەدەر چىڭ
بولۇپ، پەندىركە تاختاي، ئۆي جاھازلىرى، دېھقانچىلىق
سايمانلىرى، تەنتەربىيە ئۈسكۈنىلىرى قاتارلىقلارنى يا-
ساشقا ئىشلىتىلىدۇ. ياغاچ ماتېرىياللىرىدىن يەنە مې-
تىل ئىسپىرتى، سىركە كىسلاتاسى، ئۈرونىك قاتار-
لىق خىمىيە سانائەت ماتېرىياللىرىنى چىقارغىلى بولـ
دۇ، قېيىن ئىچىملىكى ئىشلىنىدىغان قىممەتلىك
دەرەخ تۈرى. ② تەكرىتاغ قېيىنى تەكرىتىغىنىڭ جەنۇ-
بي شىمالي ئېتەكلىرىدىكى ھەرقايسى تاغلىق رايونلار-
دىكى ئورمان چېتى ئارلاش ئورمانلىرىدا ئۆسىدىغان
بولۇپ، تەكرىتاغنىڭ ئالاھىدە تۈرى، سوغۇققا چىدام-
لىق، ئوتتۇراھال نەملىكتە ئۆسىدۇ، يازدا يېشىل تۈ-
رىدۇ، يورۇقپەرەس، چوڭقۇر، نەم، مۇنبەت تۇپراقنى
ياقتۇرىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 37 ـ بەتتە-
كى «ئاق قېيىن ئورمىنى» غا قارالسۇن)

قارىياغاچ شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدە
سىپىدە ۋە قارىياغاچ دەپ ئىككى تۈرى بار بولۇپ، ھەمـ
مىسى ئېگىز دەرەخ تۈرىگە كىرىدۇ. ① سىپىدە ئاساسلـ
قى جەنۇبي، شىمالي شىنجاڭدىكى ھەرقايسى شەھەر-
بازارلىرىدا ئۆستۈرۈلىدۇ. غۇلجا شەھىرى، قەشقەر
شەھىرىدە ئالاھىدە كۆپ، ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرىگە تەۋە.
يورۇقپەرەس، سوغۇققا چىداملىق، ئوتتۇراھال نەمـ
لىكتە ئۆسىدۇ، يازدا يېشىل تۈرىدۇ، ئۇلاش ياكى
قەلەمچە تىكىش ئارقىلىق كۆپەيتىلىدۇ. شەھەرلەرنى
كۆكەرتىش جەھەتتە قىممەتلىك دەرەخ تۈرى بولۇپ،
پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەرقايسى شەھەر ـ بازارلارغا ئو-
مۇملاشتۇرۇلدى. ② قارىياغاچ جەنۇبي شىنجاڭدىكى
ھەرقايسى تاغ ئالدى يەلپۈگۈچىسمان كەلكۈن چۆكۈندە-
سى ۋە چۆللۈك بوستانلىقلىرىغا تارقالغان. ئاسىيا ئوت-
تۇرا قىسمى سورتىغا تەۋە بولۇپ، سوغۇققا چىداملىق،
يورۇقپەرەس، ئوتتۇراھال نەملىكتە، قۇرغاقلىقتا ئۆ-
سىدۇ، يازدا يېشىل تۈرىدۇ، قاتتىق سوغۇققا چىدام-
لىق، قاتتىق ئىسسىققا چىداملىق، قۇرغاقچىلىققا چى-
داملىق، كۆچلۈك يورۇقپەرەس بولۇپ، مۇنبەت تۇپ-
راقنى ياقتۇرىدۇ، كۆكەرتىش، ئېتىز ـ ئېرىق ئىھاتە
ئورمانلىرى دەرەخ تۈرى بولۇپ، ماتېريال قىلىنىدى-
غان دەرەخ تۈرى ھېسابلىنىدۇ.

قارا ئۇجمە يوپۇرماق تۆكىدىغان پاكار غوللۇق
دەرەخ تۈرىگە كىرىدۇ؛ ئاتلىق، ئاتلىق چېچىكى ئاي-
رىم تۈپتە بولىدۇ، ئاتلىق چېچەك رېتىسى تىزمىسى
2~5 سانتىمېتىر بولۇپ، غۇزەك گۈللۈك، مېۋىسى
تۇخۇمسىمان يۇمىلاق شەكىلدە ياكى ئېللىپىس شەكىلدە
بولىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 2 سانتىمېتىر، قېنىق قىزىل
رەڭدە بولىدۇ، چېچەكلەش مەزگىلى 5 ـ ئايدا، مېۋە-
لەش مەزگىلى 6 ـ ئايدا بولىدۇ. قەشقەر، يەكەن،
قاغىلىق، خوتەن قاتارلىق جايلاردا ئۆستۈرۈلىدۇ. ئې-
راننىڭ ئالاھىدە تۈرى. نەملىكنى ياخشى كۆرىدۇ، ئوت-
تۇراھال نەملىكتە ئۆسىدۇ، يازدا يېشىل تۈرىدۇ، يو-
رۇقپەرەس، چوڭقۇر، نەم، مۇنبەت، قۇمساق تۇپراق-
نى ياقتۇرىدۇ، ئۇرۇقىدىن كۆپەيىدۇ. پوستى قەغەز
ياساشتا ئىشلىتىلىدۇ، ياغاچ ماتېرىياللىرى سىپتا ئۆي
جاھازلىرى ياساشتا ئىشلىتىلىدۇ، يوپۇرمىقى پىلە بې-
قىشتا ئىشلىتىلىدىغان بولۇپ، مېۋىسى يېمەكلىك قە-
لىنىدۇ.

قىزىل مېۋىلىك جۈزگۈن چانقال دەرىخى بو-
لۇپ، ئېگىزلىكى 50~80 سانتىمېتىر كېلىدۇ، چې-
چەكلەش مەزگىلى 5 ـ ئايدا، مېۋىلەش مەزگىلى
6~7 ـ ئايدا بولىدۇ. بۇرۇلتۇقاي، بۇرچىن، قابا،
جىمىنەي قاتارلىق ناھىيىلەردە ۋە تۇرپان ئويمانلىقىدا
ئۆستۈرۈلىدۇ، ئاسىيا ئوتتۇرا قىسمىدىكى قۇملۇق تۈ-
رىگە تەۋە. ئۇلترا قۇرغاقچىلىققا چىداملىق، يازدا يې-
شىل تۈرىدۇ، يورۇقپەرەس، سوغۇققا چىداملىق،
قۇرغاقچىلىققا، قۇم ـ بورانغا، قۇمنىڭ كۆمىشىگە
چىداملىق، ئۇرۇقى ۋە يىلتىزىدىن چاتاقلاپ كۆپەيـ
دۇ، قىممەتلىك قۇم تۇراقلاشتۇرىدىغان ئۆسۈملۈك بايـ
لىقى.

سۈكسۈك چانقال دەرىخى، ئېگىزلىكى 1~5 مې-
تىر، چېچەكلەش مەزگىلى 5 ـ ئاي، مېۋىلەش مەزگـ
لى 10 ـ ~11 ـ ئاي، جۇڭغار ئويمانلىقى ھەمدە
چاقىلىق، بۇگۇر، كۇچار، باي، ئاقسۇ قاتارلىق جاي-
لاردا دائىم كەڭ دائىرىدىكى چۆللۈك سۈكسۈك ئورمان-
لىقى بولۇپ شەكىللىنىدۇ، ھازىر جۇڭغار ئويمانلىقـ
نىڭ غەربىي قىسمىدا كۆلىمى 540 كۋادرات كىلومې-
تىردىن ئاشىدىغان گەنجاخو ئاق سۈكسۈك مۇھاپىزەت
رايونى بەرپا قىلىندى. ئاسىيا ئوتتۇرا قىسمى چۆللۈك
سورتىغا تەۋە. سۈكسۈك شىنجاڭ قۇملۇقلىرىدىكى ئەڭ
قىممەتلىك دەرەخ تۈرى، ئاق سۈكسۈكنىڭ دەرەخ
شەكلى بىرقەدەر ئېگىز ھەم چوڭ، ئاساسىي غولى
روشەن بولۇپ، دەرەخ پوستى سۇس رەڭدە، يوپۇرمىقى
قىلتىرىق شەكىللىك ئۇچلۇق، شېخىغا چىڭ چاپلىشىپ

تۈرىدۇ، ئاساسلىقى جۈگغار ئويمانلىقىدىكى بۇرۇلتو-قاي، بۇرچىن، قابا، گۈچۈك، فۇكاك، ماناس، سا-ۋەن، كۈيتۈن، جىلك قاتارلىق ناھىيىلەرگە تارقالغان. جىلك ناھىيىسىدىكى ئېبنۇر كۆلى كۆچمە قۇم بارخانلىرىدىكى ئاق سۈكسۈك ئورمانلىقىنىڭ كۆلىمى ئەڭ چوڭ بولۇپ، ئۆسۈشى ئەڭ ياخشى، تارقىلىشىمۇ ئەڭ مەركەزلەشكەن. جۈگغار - تۈران، ئىران قۇملۇق تۈ-رىگە تەۋە. يازدا يېشىل تۈرىدۇ، يورۇقپەرەس، سو-غۇققا، زىيادە تەلىككە، قۇم - بورانغا چىداملىق، قىممەتلىك قۇم تۇراقلاشتۇرىدىغان دەرەخ تۈرى، جۈگ-گونىڭ 3 - دەرىجىلىك نوقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدى-غان تۈرى ھېسابلىنىدۇ.

جۈگغار دولانىسى پاكار غوللۇق دەرەخ تۈرىگە كىرىدۇ. چېچەكلەش مەزگىلى 5 - ئاي، مېۋىلەش مەزگىلى 7 - ئاي، غۇلجا، كۈنەس، قورغاس قاتارلىق شەھەرلەردىكى دەريا ۋادىلىرى ياكى تاشلىق تاغ باغرىلى-رىدا ئۆسىدۇ. تەگرىتاغنىڭ ئالاھىدە تۈرى. يورۇقپە-رەس، يازدا يېشىل تۈرىدۇ، سوغۇققا چىداملىق، چوگ-قۇر، نەم، مۇنبەت تۇپراقنى ياقتۇرىدۇ، ئۇرۇقىدىن كۆپەيىدۇ. قىممەتلىك باغۋاران دەرەخ تۈرى، ياۋا مېۋە بايلىق مەنبەسى دەرەخ تۈرى.

جۈگغار دولانىسى

چىتەن شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدە تەگرىتاغ چە-تىنى ۋە سىبىرىيە چىتىنىدىن ئىبارەت ئىككى تۈرى بار، پاكار غوللۇق دەرەخ تۈرىگە كىرىدۇ. ① تەگرىتاغ چىتىنىڭ چېچەكلەش مەزگىلى 6 - ئاي، مېۋىلەش مەزگىلى 8 -~9 - ئاي، باركۆل، فۇكاك، ئۇرۇم-چى، سانجى، كۈنەس، توققۇزتارا، تېكەس، موگغۇل-كۆرە قاتارلىق جايلاردا ئۆسىدۇ. تەگرىتاغنىڭ ئالاھىدە تۈرى، سوغۇققا چىداملىق ۋە ئوتتۇراھال نەملىكتە ئۆ-سىدۇ، يازدا يېشىل تۈرىدۇ، يورۇقپەرەس، ئىللىق، سالقىن كىلىماتنى، نەمخۇش، مۇنبەت تۇپراقنى ياقتۇ-رىدۇ. باغ - ئورمان دەرەخ تۈرى، مېۋىسىنى پىششىق-لاپ ئىشلەشكە بولىدۇ. تاغ ئالدى تەتۇر تېمپېراتۇرا بەلۋېغىدا ئۆستۈرۈشكە مۇۋاپىق كېلىدۇ. ② سىبىرىيە چىتىنىڭ چېچەكلەش مەزگىلى 6 - ئاي، مېۋىلەش مەزگىلى 8~9- ئايلاردا، بۇرچىن ناھىيىسى (قاناس كۆلى)، قابا قاتارلىق جايلارنىڭ تاغلىق جايلىرىدا ئۆ-سىدۇ، سىبىرىيە تۈرىگە تەۋە. سوغۇققا چىداملىق، يورۇقپەرەس، سوغۇق، سالقىن كىلىماتنى، چوگقۇر، نەم، مۇنبەت تۇپراقنى ياقتۇرىدۇ، باغ - ئورمان كۆ-كەرتىش دەرەخ تۈرى، مېۋىسىنى پىششىقلاپ پايدىلا-نىشقا بولىدۇ.

تەگرىتاغ زەرىخى پاكار غوللۇق دەرەخ تۈرىگە كىرىدۇ، ئېگىزلىكى 3~5 مېتىر كېلىدۇ. دائىم چاتقال شەكىلدە بولىدۇ، چېچەكلەش مەزگىلى 5 - ئاي، مېۋىلەش مەزگىلى 8~9 - ئاي، كۈنەس، توق-قۇزتارا، تېكەس، موگغۇلكۆرە قاتارلىق ناھىيىلەرنىڭ دەريا بويلىرىدىكى چاتقاللىقلاردا ئۆسىدۇ. تەگرىتاغنىڭ ئالاھىدە تۈرى، ئوتتۇراھال نەملىكتە ئۆسىدۇ، يازدا يېشىل تۈرىدۇ، سوغۇققا چىداملىق، يورۇقپەرەس، چوگقۇر، نەمخۇش، مۇنبەت تۇپراقنى ياقتۇرىدۇ. ئۇ-رۇمچى، گۈچۈك قاتارلىق شەھەرلەردە كىرگۈزۈپ ئۆستۈرۈلدى، ھازىر چېچەكلەپ مېۋە بەردى.

يۇلغۇن شىنجاڭدا تۆكلۈك يۇلغۇن، كۆپ شاخلىق يۇلغۇن بار بولۇپ، چاتقاللىق دەرىخى ھېساب-لىنىدۇ. ① تۆكلۈك يۇلغۇن ئېگىزلىكى 5~6 مېتىر كېلىدۇ، جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى شورلۇق يەرلەردە ئۆسىدۇ. ئىران - تۈران - جۈگغار رايونى سىستېمىسىغا تەۋە، شورلۇق تۇپراقتا، ئوتتۇراھال نەملىكتە ئۆسىدۇ، يازدا يېشىل تۈرىدۇ، نەملىكنى، شورلۇقنى ياقتۇرىدۇ، يورۇقپەرەس، سوغۇققا چىدام-لىق؛ شامالغا چىداملىق، ئۇرۇقىدىن ياكى قەلەمچىسى-دىن كۆپەيىدۇ. باغۋىستانلاشتۇرۇش، يېشىللاشتۇ-رۇش ھەمدە شورلۇق يەرلەرنى ئۆزگەرتىش دەرەخ تۈ-رى. ② كۆپ شاخلىق يۇلغۇن ئېگىزلىكى 1~3 مېتىر كېلىدۇ. مېۋىلەش مەزگىلى 5 - ~9 - ئايلاردا. جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى قۇملۇقلاردا ئۆسى-دۇ. ئوتتۇرا يەر دېگىزى تۈرىگە تەۋە. يورۇقپەرەس، شامالغا، سوغۇققا، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق، قۇملۇق-نى ياقتۇرىدۇ. قۇملۇقنى تۇراقلاشتۇرىدىغان دەرەخ تۈ-

رى ۋە باغۇبوستانلاشتۇرۇش، يېشىللاشتۇرۇش دەرەخ تۈرى ھېسابلىنىدۇ.

يۇلغۇن

شىنجاڭ كىچىك يوپۇرماقلىق ئەرمۇدۇنى ئېگىز غوللۇق دەرەخ تۈرىگە كىرىدۇ. ئېگىزلىكى 25 مېتىرغا يېتىدۇ، يەر شارىدىكى مۇز دەۋرىدىن كېيىنكى مەزگىللىدىن ئامان قالغان ئاز سانىدىكى قەدىمكى كەك يوپۇرماقلىق دەرەخ تۈرى ھېسابلىنىدۇ. چېچەكلەش مەزگىلى 5 ـ ئاي، مېۋىلەش مەزگىلى 7 ـ ئاي، غۇلجا، كونەس، توققۇزتارا، چاپچال قاتارلىق يەرلەردىكى دەريا ۋادىلىرىدا ئۆسىدۇ؛ قەشقەر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى ئارالچا سايلىقىدا تۆت كۆۋادرات كېلومېتىر كېلىدىغان مۇھاپىزەت رايونى بەرپا قىلىنغان؛ قەشقەر، ئۇرۇمچى قاتارلىق شەھەرلەردە ئۆستۈرۈلىدۇ. يازدا يېشىل تۈرىدۇ، ئوتتۇرا تىپلىق، بىخ ئورنى ئېگىز، سوغۇققا چىداملىق، يورۇقپەرەس، چوڭقۇر، نەمخۇش، مۇنبەت تۇپراقنى ياقتۇرىدۇ؛ ئۇرۇقىدىن كۆپەيىدۇ. باغۇ بوستانلاشتۇرۇش، يېشىللاشتۇرۇش دەرەخ تۈرى. تەڭرىتاغنىڭ ئالاھىدە تۈرىگە تەۋە (ئوتتۇرا ئاسىيا تاغلىق ئالاھىدە تۈرى).

ئۆسۈملۈك بايلىقى ئىنسانلارنىڭ ئۆزلەشتۈرۈپ پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يىغىندىسى. شىنجاڭ مول ۋە خاس ئۆسۈملۈك بايلىقىغا ئىگە. ① ياۋا مېۋىلىك دەرەخلەر ۋە ۋىتامىنلىق ئۆسۈملۈكلەر، مەسىلەن: ياۋا ئالما، ياۋا ئۈرۈك، گىلاس، جىغان، مالىنا، ئازغان، بۆلجۇرگەن، تىكەنلىك قارىغان، قاغا جىگدىسى قاتارلىقلار. ② كراخمال، شېكەر ۋە ئاقسىل تەركىبلىك ياۋايى ئۆسۈملۈكلەر، مەسىلەن: ئىلانسىمان قامچا ئوت (ئەنجىبار)، تاغ قامچا ئوتى، قويانجىن، چىڭگىلىكسىمان غاز تاپان، ياۋا كۆك پۇرچاق، خوش پۇراق كۆك پۇرچاق، بۇيا، ئاق تىكەن، شىنجاڭ سۇ ياڭىقى، ئېيىق ئۇزۇمى، ياۋروپا سۇ ئوقياسى قاتارلىقلار. ③ مايلىق ياۋايى ئۆسۈملۈكلەر، مەسىلەن: ياڭاق، بادام، ياۋا بادام قاتارلىقلار. ④ دورىلىق ياۋايى ئۆسۈملۈكلەر، مەسىلەن: سوغىگۈل، چوچۇكبۇيا، يەرمەدىكى، شىنجاڭ ھىكى، لوپنۇر كەدىرى، شىنجاڭ ئەڭلىك ئوتى، تولۇق يوپۇرماقلىق مەرزەنجۇش، تاغ لەيلىسى (قار لەيلىسى)، يىزىخو ئەمىنى، قانتىپەر، قىرىقىوغۇسىمان چاكاندا قاتارلىقلار. ⑤ خوش پۇراقلىق مای چىقىدىغان ياۋايى ئۆسۈملۈكلەر، مەسىلەن: ياۋا قۇلماق، جۇڭگو چىنگۈلى، سىرىق گۈللۈك قاشقابىدە، ياۋا يالپۇز، غۇزەمەك گۈللۈك يالغان رەيھان، ھەمىل (كىيىك ئوتى)، چۆل رەيھىنى، جۇلاغ، سۇمبۇل، ئىگىر قاتارلىقلار. ⑥ ياۋايى تاماشا ئۆسۈملۈكلىرى، مەسىلەن: ئىلى ياۋا كورگۇم گۈلى، جۇڭغار شەھدىنى، چاي ئوت، شىنجاڭ بۇۋانىسى، تەڭرىتاغ گۈلەمىرى، چوڭ يوپۇرماقلىق بەھمەن، قوڭۇر باش، بوگۇنەك بىلىنىرلىق چۇغلۇق قاتارلىقلار. ⑦ يەم ـ خەشەك ھىلىنىدىغان ياۋايى ئۆسۈملۈكلەر، مەسىلەن: بىدە ئۇرۇقدىشى، قاشقابىدە ئۇرۇقدىشى، ئوچ قۇلاق ئۇرۇقدىشى، ياۋا كۆك پۇرچاق ئۇرۇقدىشى، كەتىرا ئۇرۇقدىشى، تىپچاق ئۇرۇقدىشى، يۇنىەن شەھدىنى ئۇرۇقدىشى، قوڭۇر باش ئۇرۇقدىشى، ئارپىغان ئۇرۇقدىشى، زەۋرەك قاتارلىق ئۇرۇقداشلارغا تەۋە ئوت ـ چۆپلەر. ⑧ ياۋايى تالالىق ئۆسۈملۈكلەر، مەسىلەن: قومۇش، چىغ، چوڭ گۈللۈك ياۋا كەندىر، تار يوپۇرماقلىق يېكەن، كەك يوپۇرماقلىق يېكەن، بىيدايىق قاتارلىقلار. ⑨ تېرە ئەيلەشكە ئىشلىتىدىغان ياۋايى ئۆسۈملۈكلەر، مەسىلەن: شىنجاڭ بال قارىغىيى، قارلىق چوققا شەمشادلىرى، سۆگەت، ئات قۇلاق قاتارلىقلار. ⑩ دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىگە چېتىلىدىغان ياۋايى ئۆسۈملۈكلەر: بۇنىڭ ئەچىگە شال، بۇغداي، ئارپا، تېرىق، قىچا قاتارلىقلارنىڭ ياۋا تۇغقانلىرى كىرىدۇ. ⑪ پىگمېنتلىق ياۋايى ئۆسۈملۈكلەر، مەسىلەن: ئوسما، ئەڭلىك ئوت، قەزىلگۈل قاتارلىقلار. ⑫ ھەسەل مەنبەسى بولىدىغان ئۆسۈملۈكلەر، مەسىلەن: قىچا، قاغا جىگدىسى، ياۋا ئالما، ببدە، ئاپتاپپەرەس قاتارلىقلار. ⑬ قۇرت ئۆلتۈرىدىغان ئۆسۈملۈكلەر، مەسىلەن: ياڭاق، يوپۇرماقسىز يالغان قىرىقبوغۇم، ئېيىق تاپان، بۇۋانە، بۇيا قاتارلىقلار. شىنجاڭدا ياۋا ئۆسۈملۈك بايلىقىنى ئېچىش ۋە پايدىلىنىشتا مۇئەييەن تەرەققىياتلارنى قولغا كەلتۈردى، مەسىلەن: چوچۇكبۇيا، تاغ لەيلىسى (قار لەيلىسى)

سى)، سوغىگۆل، ھىلە، ئازغان، جىغان، قىزىل مارال، چاكاندا، ئەڭلىك ئوت، توشقان زەدىكى قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ بىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرى ئۈستىدىن ئومۇمىيۈزلۈك تەتقىقات يۈرگۈزۈپ، ئۈسۈلۈق، پەرداز بۇيۇملىرى، ساقلىقنى ساقلاش بۇيۇملىرى، يېمەكلىك، دورا، ھاراق ـ شاراب قاتارلىق كۆپ خىل مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپ چىقاردى. بەزى ئىقتىسادىي قىممىتى يۇقىرى، پايدىلىنىش دائىرىسى كەڭ بولغان ياۋايى ئۆسۈملۈكلەرگە قارىتا كۆندۈرۈپ تېرىپ ئۈستۈرۈش ئۈسۈلى قوللىنىلماقتا.

يەم ـ خەشەك قىلىنىدىغان ياۋايى ئۆسۈملۈكلەر شىنجاڭدا يەم ـ خەشەك قىلىنىدىغان ياۋايى ئۆسۈملۈك مەنبەسى مول بولۇپ، ئوتلاق تۈرى مۇرەككەپ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ گۈرۈپپىلىرىمۇ كۆپ خىل، بۇنىڭ ئىچىدە يەم ـ خەشەك قىلىنىدىغان ياۋايى ئۆسۈملۈك تۈرى كۆپ بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەت بويىچە داۋىلىق، دۇنيادىكى ھەرقاسى ئەللەرنىڭ داڭلىق ئوت ـ چۆپلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تېپىلىدۇ.

1. شىنجاڭدا تېرىپ ئۈستۈرۈلىدىغان ئوت ـ چۆپلەرنىڭ ياۋا ئۈسىدىغان يېقىن تۇغقانلىرىدىن تېرىپ ئۈستۈرۈۋاتقانلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندا ئۈچ خىل، 31 ئۇرۇقداش، 330 دىن ئوشۇق تۈر بولۇپ، بۇنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىسى ئەلا سۈپەتلىك ئوت ـ چۆپلەر.

1) پۇرچاق ئائىلىسىگە تەۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تېرىپ ئۈستۈرۈلۈۋاتقان ياۋايى تۇغقانلىرىدىن: ① بېدە ئۇرۇقدىشى: شىنجاڭدا 10 تۈرى بار، تېرىپ ئۈستۈرۈلۈۋاتقىنى بىرلا تۈر، يەنى سۈسۈن گۈللۈك بېدە، يەنە بىر خىل سىبىرىق گۈللۈك بېدە ھازىر تېرىپ ئۈستۈرۈلۈشكە كۆندۈرۈلۈۋاتىدۇ. ② قاشقابېدە ئۇرۇقدىشى: شىنجاڭدىن بۇنىڭ تۆت تۈرى چىقىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىپ ئۈستۈرۈلۈۋاتقىنى ئىككى تۈر. ③ ئۈچ قۇلاق ئۇرۇقدىشى: شىنجاڭدا تېرىپ ئۈستۈرۈلۈۋاتقىنى يەتتە تۈر (بۇنىڭ ئىچىدە تۆتى ياۋايى تۈر)، ياۋايى ئۈسىدىغىنى ئۈچ تۈر. ④ ئايلانما يوپۇرماقلىق ياۋا پۇرچاق ئۇرۇقدىشى: شىنجاڭدا تېرىپ ئۈستۈرۈلۈۋاتقىنى بىر تۈر، ياۋايى ئۈسىدىغىنى ئىككى تۈر⑤ نوقۇت ئۇرۇقدىشى: تېرىپ ئۈستۈرۈلۈۋاتقىنى بىر تۈر، ياۋايى ئۈسىدىغىنى ئۈچ تۈر. ⑥ ياۋا كۆك پۇرچاق ئۇرۇقدىشى: تېرىپ ئۈستۈرۈلۈۋاتقىنى ئۈچ تۈر، بۇنىڭغا تۇغقان كېلىدىغان 16 تۈر بار. ⑦ خۇش پۇراق ياۋا كۆك پۇرچاق ئۇرۇقدىشى: تېرىپ ئۈستۈرۈلۈۋاتقىنى بىر تۈر، ياۋايى ئۈسۈۋاتقان تۇغقانلىرى سەككىز تۈر. ⑧ كەتىرا ئۇرۇقدىشى: شىنجاڭدا ھەرخىل ھاياتلىق مۇھىتىغا تارقالغان تەخمىنەن 140 تۈرى بار.

2) تېرىپ ئۈستۈرۈلىدىغان باشاقلىق ئوت ـ چۆپلەر بىلەن يېقىن تۇغقانچىلىقى بار ياۋايى ئۆسۈملۈكلەر: بۇلار شىنجاڭدا كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئوتلاقنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ يۇمۇران قىسمىدا قەنت مادداسى بىر قەدەر كۆپ، چېچەكلەشتىن بۇرۇن تەركىبىدە خېلى يۇقىرى مىقداردا يېرىك ئاقسىل بولىدۇ، شىنجاڭدا ئۇلارنىڭ مۇھىم يەم ـ خەشەكلىك قىممىتى بار، مەسىلەن: تىپچاق ئۇرۇقدىشى (16 ئائىلە، 10 كەنجى تۈر)، ياۋا ئىمپېراتا قومۇشى ئۇرۇقدىشى (بىر تۈر)، قوڭۇر باش ئۇرۇقدىشى (20 تۈر)، مەستەك ئۇرۇقدىشى، ئارپىغان ئۇرۇقدىشى (ئالتە تۈر)، زەۋرەك ئۇرۇقدىشى (ئىككى تۈر)، توشقان قۇيرۇق ئۇرۇقدىشى (تۆت تۈر)، سەپىل ئۇرۇقدىشى (ئالتە تۈر) قاتارلىقلار.

3) ئاق لويلا ئائىلىسىدىكى تېرىپ ئۈستۈرۈلىدىغان ئوت ـ چۆپلەر بىلەن تۇغقانچىلىقى بار ياۋايى ئۆسۈملۈكلەر: بۇنىڭ كۆپىنچىسى قۇرغاقچىلىق ۋە زىيادە قۇرغاقچىلىق شارائىتتا ئۈسىدىغان ئۆسۈملۈكلەردۇر، بەزى تۈرلىرىنىڭ تەركىبىدە ئاقسىل ۋە كۆل تەركىبى مول بولۇپ، شىنجاڭنىڭ چۆللۈك ئوتلاقلىرىنىڭ ئاساسىي ئوت ـ چۆپى ھېسابلىنىدۇ، مەسىلەن: تەسكەن ئۇرۇقدىشى، ساھىل لويلىسى ئۇرۇقدىشى، ياۋا سۈپۈرگە ئۇرۇقدىشى، قارا ماتاپ ئۇرۇقدىشى قاتارلىقلار.

2. شىنجاڭدىكى يەم ـ خەشەك قىلىنىدىغان ياۋايى ئۆسۈملۈكلەردىن ئاساسىي تارقالغىنى باشاقلىقلار ئائىلىسى، قىياق ئائىلىسى، گۈلسامساق ئائىلىسى، پۇرچاق ئائىلىسى، چىغىرتماق ئائىلىسى، قامچا ئوت ئائىلىسى، ئاق لويلا ئائىلىسى، كرىست گۈللۈكلەر ئائىلىسى، ئەتىرگۈل ئائىلىسى، مۇرەككەپ گۈللەر ئائىلىسى قاتارلىقلارغا كىرىدۇ.

ياۋايى تالالىق ئۆسۈملۈكلەر ئۆسۈملۈك تېخىمىمۇ زور مىقداردا تالا توقۇلمىلىرى بار ئۆسۈملۈكلەردۇر. بۇنداق ئۆسۈملۈكلەر شىنجاڭدا بىر قەدەر مول، بولۇپمۇ قومۇش، چىغ ۋە ياۋا كەندىرنىڭ مەھسۇلات مىقدارى مەملىكەت بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. ياۋايى تالالىق ئۆسۈملۈكلەر ئومۇمەن قەغەزچىلىك سانائىتىگە ئىشلىتىلىدۇ، مەسىلەن: قومۇش، چىغ، چوك گۈللۈك كەندىر، قۇلماق، تار يوپۇرماقلىق قارىغان، قىرىقىز، سىبىرىق گۈللۈك ئەمەن، تار يوپۇرماقلىق

يېكەن، كەڭ يوپۇرماقلىق يېكەن، تەڭگە باش، نىجىم، بىيدايىق، ئارپىغان، ئايراۋۇق، چوڭ يوپۇرماقلىق دېـ يېتۈكسىيە ئوتى، ئىتقوناق، ئاق ئوت، پايزا، چـ خىرتماق (پىچان) قاتارلىقلار. يەنە ئۆروش، توقۇش، كۆلا ـ ئارقان ئېشىش، سۈنئىي تالالىق پەنەركە يا ـ ساش، رەخت توقۇمىچىلىقى قاتارلىقلارغىمۇ ئىشلىتىـ لىدۇ، مەسىلەن: قارىياغاچ، كەندىر، خەنجەرسىمان يوپۇرماقلىق قارىغان، چۇچۇكبۇيا، يۇلغۇن، چىڭگـ لىك، لوپنۇر كەندىرى قاتارلىقلار.

تېرە ئەيلەشكە ئىشلىتىلىدىغان ياۋايى ئۆـ سۈملۈكلەر تېنىدە ئەيلەش ماددىسى مول بولغان ئۆسۈملۈكلەردۇر. ئەيلەش ماددىسى ئۆسۈملۈك تاننىنى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ بىر خىل پولىمىرلىك فېنولنىڭ تۇغۇندى ماددىسى. ئادەتتە قوۋزاق، ياغاچ، مېۋەـ چېۋە شۆپۈكى، يىلتىز پوستى ۋە يوپۇرماقتا بولىدۇ. تېرە ئەيلەشنىڭ بىر خىل خىمىيۋى سانائەت خام ئەشـ ياسى. شىنجاڭدا تېرە ئەيلەشكە ئىشلىتىلىدىغان ياۋايى ئۆسۈملۈكلەر بىر قەدەر مول بولۇپ، ئاساسەن يال قارىغاي، قارلىق چوققا شەمشادى، بەش ئاتلىقلىق سۆگەت، ئۇچ ئاتلىقلىق سۆگەت، پاكار تال، ئىلانسـ مان قامچا ئوت، ئات قۇلاق، پورمە يوپۇرماقلىق ئات قۇلاق، باتىمەن ئات قۇلىقى، تەڭرىتاغ ئات قۇلىقى، غاز ئوتى، سۇ بۇلجۇرگىنى، مامۇقسىمان غاز تاپان، ئەبـ جەس، توشقان ئوتى، ئېگىز تاغ توشقان ئوتى، ئېگىز تاغ تۈگۈنەك يىلتىزلىق قاقىرا تۈمشۇقى، سىبىرىيە قاقىرا تۈمشۇقى، يالمانقۇلاق، چاي ئوت، ئېيىق ئۈزۈـ مى، بەھمەن قاتارلىقلار بار. بۇلار ئاساسەن تەڭرىتىـ غى، ئالتاي تېغىغا تارقالغان، باشقا يەرلەردىمۇ بار. نۆۋەتتە، بەزى مەملىكەتلەر تېرە ئەيلەشكە ئىشلىتىلىدـ غان سامان غوللۇق ئۆسۈملۈكلەرنى تېرىپ ئۈستۈرۈپ، خام ئەشيا بازىسىنى تەرەققىي قىلدۇرماقتا.

دېھقانچىلىق زىراەتلىرىگە چېتىلىدىغان ياۋايى ئۆسۈملۈكلەر تېرىپ ئۈستۈرۈلىدىغان مەـ لۇم زىراەت بىلەن چاتلىشالايدىغان ياكى چاتلىشىش مۇمكىنچىلىكى بولغان «ئۆتقانچىلىق ۋە شالغۇتلىشىش مۇناسىۋىتى بار» ئۆسۈملۈكلەر. شىنجاڭدىكى دېھقانچـ لىق زىراەتلىرى بىلەن چېتىشلىقى بولغان ياۋايى ئۆـ سۈملۈك بايلىقى ئىنتايىن مول، بۇ ئۆز ئىچىگە دانلىق زىراەتلەر بىلەن چېتىشلىقى بار ئۆسۈملۈكلەر: ① شالنىڭ يېقىن تۇغقىنى بولغان ئۆسۈملۈك — كۈنەس يالغان شېلى كۆپ يىللىق سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك، دېنى ئاق ۋە سۈزۈك. ② بۇغداي ۋە ئارپىنىڭ يېقىن تۇغقىنى بولغان ئۆسۈملۈك — كىرپە باش، ياۋا توقۇل بۇغداي، بىيدايىق، غىشە قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنىڭ قۇرغاقچىلىققا چىداملىق، بالدۇر پىشىدىغان، كېسەلـ لىككە قارشى تۇرالايدىغان ئارتۇقچىلىقلىرى بار. ③ تېرىق بىلەن تۇغقانچىلىقى بار ئۆسۈملۈكلەر — پايزا، ئۈزۈن باشاقلىق پايزا، سىبىرىق پايزا. ④ چۈجگۈن قوناق بىلەن تۇغقانچىلىقى بار ئۆسۈملۈك — ياۋا چۈچـ گۈن قوناق. ⑤ سۈلۈ بىلەن تۇغقانچىلىقى بار ئۆسۈمـ لۈك — ياۋا سۈلۈ. مايلىق زىراەتلەر بىلەن تۇغقانچـ لىقى بار ئۆسۈملۈكلەردىن: ① قىچا بىلەن تۇغقانچىلـ قى بار ئۆسۈملۈكلەر — ياۋا قىچا خەردەل، كاپۇستا، تارا تىزىق. ② زىغىر بىلەن تۇغقانچىلىقى بار ئۆسۈمـ لۈكلەر — تەڭرىتاغ زىغىرى، ئالتاي زىغىرى، ئاق زىـ غىر، ئۇششاق چېچەكلىك زىغىر. ③ كەندىر بىلەن تۇغقانچىلىقى بار ئۆسۈملۈك — ياۋا كەندىر. ④ پىياز ئۇرۇقداشلىرى تورىگە كىرىدىغان ئۆسۈملۈك بايلىقى — شىنجاڭ گۈلىماساق ئائىلىسىگە تەۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ پەيدا بولۇش مەركىزى، دەسلەپكى تەكشۈرۈشتىلا 45 خىلى تېپىلدى، بۇنىڭ % 95ى ياۋا تۈرلەر، شىنجاڭدا ياۋا پىياز، ساماق، كۈدە ئىنتايىن كەڭ تارقالغان، بولۇپمۇ ئالتاي ۋە تەڭرىتېغىنىڭ ئوتلاقلىرىدا ئەڭ كۆپ، قۇملۇق ۋە ئورمان ئوتلاقلىرىدىمۇ تارقالغان.

پىگمېنتلىق ئۆسۈملۈكلەر تەركىبىدە تەبـ ئىي پىگمېنتلار بولغان، يېمەكلىكلەرگە، ئۈسسۈلۇق ـ لارغا قوشۇلىدىغان رەڭ خۇرۇچلىرىنى ئالغىلى بولىدىـ غان، جۈملىدىن بوياق ماددىلىرىنى ياسايدىغان ئۆسۈمـ لۈكلەر. پىگمېنت — ئۆسۈملۈكلەرنىڭ مېتابولىزمى جەريانىدا پەيدا بولىدىغان ھاسىلاتى بولۇپ، خىمىيۋى قۇرۇلمىسى ئىنتايىن مۇرەككەپ بولغان ئورگانىك بـ ـرىكمىلەردۇر. بۇلارنىڭ بەزىلىرى يوپۇرماق ۋە غوللار ـ دا مەۋجۇد بولۇپ تۇرىدۇ، مەسىلەن: ئوسما، ئۇنىڭ يوپۇرمىقىدا ئىندىگوتىن بولۇپ، ئۇ كۆك بوياق ماددـ ـىسىدۇر، ئۇنىڭ بىلەن ئۆسۈملۈك تالالىرىنى بويىغاندا تىزاپ ئىشلىتىش ھاجەتسىز، ئۇ گىرىم بۇيۇملىرىغىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. بەزى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يىلتىزىدىمۇ پىگمېنتلار ساقلىنىدۇ، مەسىلەن: ئەڭلىك ئوت، يىلـ تىزىدا بىنەپشە قىزىل پىگمېنت ئالكاننىن بولۇپ، قىزىلگۈل رەڭگىدە، پاختا ۋە يىپەك توقۇلمىلارنى بويـ غىلى، يېمەكلىك ۋە گىرىم بۇيۇملىرىغا ئىشلەتكىلى بولىدۇ. بەزى پىگمېنتلار گۈل ۋە چېچەكلەردە ساقلا ـ غان، مەسىلەن: زاراڭزىنىڭ گۈل تاجى تەركىبىدىكى

كارتامىن ماددىسىدىن قىزىل بويىقلارنى ئېلىپ پاختا رەختلەرنى بويىغىلى، گىرىم بۇيۇملىرىنى ياسىغىلى، ئۇسسۇلۇق ۋە يېمەكلىكلەرگە رەڭ بەرگىلى بولىدۇ.

ھەسەل مەنبەسى بولىدىغان ئۆسۈملۈكلەر ھەسەل مەنبەسى بولىدىغان ئۆسۈملۈكلەر ھەسەل ھەرىسى باقمىچىلىقىدا كەم بولسا بولمايدىغان ماددىي ئاساس تۇر. شىنجاڭنىڭ ئېگىز تاغلىرى، تۇزلۇقلىقلىرى، چۆللىرىنىڭ ھەممىسىدە ئۆسۈملۈك تۈرلىرى ئىنتايىن كۆپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھەسەل مەنبەسى بولىدىغان نۇرغۇن ئۆسۈملۈكلەر بار. شىنجاڭدا ھەسەل مەنبەسى بولىدىغان ئۆسۈملۈكلەر 2000 خىل ئەتراپىدا، بۇلارنى ھەسەل مەنبەسى بولىدىغان ياۋايى ئۆسۈملۈكلەر ۋە ھەسەل مەنبەسى بولىدىغان تېرىلىدىغان ئۆسۈملۈكلەر دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇنىڭ ئىچىگە تۆۋەندىكى ئۆسۈملۈك تۈرلىرى كىرىدۇ: ① باھار پەسلىدە مۇھىم ھەسەل مەنبەسى بولىدىغان ئۆسۈملۈكلەر: قىچا، خەردەل، جۇپۇرساق، چۇغۇندان، تۇداري، بېسىلغاق، جىگدە، جىغان، ياۋا ئالما، ياۋا ئۆرۈك، شاپتۇل، قارىياغاچ يوپۇرماقلىق قارىئۆرۈك، ئالتاي دولانسى، ياۋا گىلاس، سۇگەت قاتارلىقلار. ② ياز پەسلىدە ھەسەل مەنبەسى بولىدىغان ئۆسۈملۈكلەر: ئاق ئاكاتسىيە، ئوچقۇلاق، قىزىل بىدە، بىدە، قاشقابىدە، بۇيا، خۇش پۇرافلىق كۆك پۇرچاق، ياۋا كۆك پۇرچاق، يانتاق، قوڭغۇراقتىكەن، قاقىرا تۇمشۇق، ئاق تىكەن، قامغاق، چۆل رەيھىنى، سۇزە، چۆل يالپۇزى، مەرۋەرەك، جۇلاغ قاتارلىقلار. ③ كۈز پەسلىدىكى ھەسەل مەنبەسى بولىدىغان ئۆسۈملۈكلەر: ئاپتاپپەرەس، زاراڭزا، قۇش قونماس، سىغالانوپلوس ئوتى، يالغان رەيھان، ياۋا يالپۇز قاتارلىقلار.

ھاشارات ئۇلتۇرىدىغان ئۆسۈملۈكلەر تەركىبىدە زىياناداش ھاشاراتلارنى ئۇلتۇرىدىغان زەھەرلىك ماددىسى ۋە كېسەللىك باكتېرىيىلىرىگە قارشى ماددىسى بار ئۆسۈملۈكلەر. ئۇ ماددىلارنىڭ تەركىبىدە كۆپىنچە ئۆسۈملۈك ئىشقارى، ساپونىن، ئۇچۇشچان مايلار، تاننىنلىق ماددىلار، گلۈكوزىدلىق سوللىلار، روتېنون قاتارلىقلار بار. ئۆسۈملۈك خاراكتېرلىق دېھقانچىلىق دورىلىرىدىن ھاشارات ئۇلتۇرگۈچى زەھەر مادىسى بار ئۆسۈملۈكلەردىن ياڭاق، سۇ قامچىئوتى، قۇشقاچتىل، ئات قۇلاق، يوپۇرماقسىز يالغان قىرىق بوغۇم، ئېيىقتاپان، بۇۋانە، ياۋا زاغۇن، سىبىرىق چۇلۇك، قىشىر سۇتلۇكئوتى، ئابدىملىك، بۇرە ئوغىسى (سۇتلۇكئوت)، بۇيا، ئىت ئۇزۇمى، سۇگەت، قامغاق، ئاقباش ئوت، يېكەن، خارا يۇسۇنى قاتارلىقلار بار؛ يەنە بىر تۈردىكى ئۆسۈملۈك خاراكتېرلىك دېھقانچىلىق دورىلىرى تەركىبىدە ھاشارات گورمۇنلىرى بار ئۆسۈملۈكلەردۇر، مەسىلەن: تۇلەتكۈچى گورمون (ئېكدىسون)، قېرىتماسلىق گورمونى، بۇلار ھاشاراتلارنىڭ تۇلەش، ھالەت ئۆزگەرتىش، قورچاقتىن يېتىلىش ھالەتلىرىنى، ھەتتا يېتىلگەن ھاشاراتنىڭ ھالەت ئۆزگەرتىشىنى كونترول قىلىپ، غەيرىيلىككە ئېلىپ بېرىپ ئۇلتۇرىدۇ، مەسىلەن، چىلپايە ئۇرۇقدىشى، سەربىز ئۇرۇقدىشى، ياۋا كۈنجۈت، ئاق گۈللۈك ئۇچقۇلاق، جۇلاغ قاتارلىقلار.

ياۋا ئالما ئەتىرگۈل ئائىلىسى ئالما ئۇرۇقدىشىدىكى يوپۇرماق تاشلايدىغان ياغاچ غوللۇق ئۆسۈملۈك. ئېگىزلىكى ئالتە مېتىر ئەتراپىدا، ئەڭ ئېگىزلىرى 14 مېتىرغا يېتىدۇ. دەرەخ باراقسىنى كەڭ،

ياۋا ئالما

قوۋزىقى كۈلرەڭ قوڭۇر، يوپۇرمىقى تۇخۇمسىمان ياكى ئېللىپىس شەكىللىك، ئۇزۇنلۇقى 6 ~ 11 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 3 ~ 5 سانتىمېتىر، تۇۋى شىنا شەكىلىدە، گىرۋەكلىرى چىشسىمان، يوپۇرمىقىنىڭ كەينىدە شالاڭ تىۋىتلىرى بار. كۈنلۈكسىمان گۈل رېتىدە چېچەكلەيدۇ، چېچىكى 3 ~ 6 گىچە بولۇپ، چېچەك دىئامېتىرى 3 ~ 3.5 سانتىمېتىر؛ گۈل كاسىسىنىڭ ياپراقچىسى ئۇچ بۇرجەك، گىرۋەكلىرى مۇكەممەل؛ گۈل بەرگى تەتۇر تۇخۇمسىمان، سۇس ھال رەڭ؛ 20 تال ئاتىلىقى، بەش تال ئانىلىقى بار. مېۋىسى شارسىمان ياكى ياپىلاق شارسىمان، دىئامېتىرى 3~5 سانتىمېتىر، سارغۇچ يېشىل رەڭدە، بەزىلىرى قىزغۇچ ياكى پۇتۇنلەي قىزىل رەڭدە. ماي ئېيىدا چېچەكلەپ، ئىيۇلدىن ئۆكتەبىرگىچە مېۋە تۇتىدۇ. ئاساسەن

شىنجاڭنىڭ ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا دېڭىز يۈزىدىن 1000 ~ 1700 مېتىر ئېگىزلىكتىكى تاغلارنىڭ تەسەكىي يانباغرىدا ۋە ئورمان بەلۋاغلىرىنىڭ تۆۋەن ئېتەكلىرىدە ئۆسىدۇ. تارباغاتاي رايونىدىكى تارباغاتاي تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدە ۋە بارلىق تېغىنىڭ غەربىگىمۇ تارقالغان بولۇپ، مەملىكىتىمىز بويىچە داڭلىق ياۋا مېۋىلىك ئورمانلىقنى شەكىللەندۈرگەن، ئومۇمىي كۆلىمى 140 مىڭ موغا يېتىدۇ. سوغۇققا چىدامچانلىقى ئوتتۇراھال، قۇرغاقچىلىققا چىدامچانلىقى كۈچلۈك، بالدۇر مېۋىلەش، مول مەھسۇلات بېرىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. ئۇلاق تېگى قىلىشقا مۇۋاپىق كېلىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شىمالىي شىنجاڭدا نۇرغۇن كونا ئالما سورتلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مۇشۇ تۈردىن ئۈزگەرتىلگەن بولۇپ، شىنجاڭ ئالما سورتلىرىنىڭ ئاساسىي ئۇلاق تېگى قىلىدىغان ئالمىلىرىنىڭ بىرى.

ياۋا ئۈرۈك ئەترگۈل ئائىلىسى ئۈرۈك ئۈرۈقدىشىدىكى ياغاچ غوللۇق ئۆسۈملۈك، ئېگىزلىكى 4~6 مېتىر. قوۋزىقى قارامتۇل كۈلرەڭ قوڭۇر رەڭدە، كۆپ يىللىق پۇتاقلىرى سۈس قوڭۇر رەڭدە، قوۋزاق تۆشۈكچىلىرى چوڭ ھەم كۆندىلەك؛ بىر يىللىق پۇتاقلىرى قىزغۇچ قوڭۇر رەڭدە پارقىراپ تۇرىدۇ. نۇۋەتلىشىپ ئۆسكەن تاق يوپۇرماقلىقىنىڭ يوپۇرمىقى كەڭ ياكى دۇگىلەك تۇخۇمسىمان، بىراقلا ئۇچلانغان، تۈۋى دۇگىلەك ياكى يۇرەكسىمان، يوپۇرماق قىرغىقى دۇگىلەك ھەرە چىشسىمان، ئىككىلا يۈزىدە تۈكى يوق ياكى يوپۇرماقنىڭ كەينى تەرىپىدىكى تومۇرلىرىدا ئازراق تۈكى بار. چېچىكى يالاڭ، دىئامېترى 2 ~ 3 سانتىمېتىر، يوپۇرماق چىقىرىشتىن ئاۋۋال چېچەكلەيدۇ. گۈل كاسىسى سۈمۈنرەك يېشىل، كاناي شەكلىدە، سىرتىدا تىۋىتسىمان تۈكچىلىرى بار، گۈل كاسىسى يايراقچىسى تۇخۇمسىمان ياكى ئۇزۇنراق تۇخۇمسىمان، چېچەكنىڭ كەينىگە قايرىلىپ تۇرىدۇ. گۈل بەرگى دۇگىلەك ياكى تەتۇر تۇخۇمسىمان، چېچىكى ھال رەڭ ياكى ئاق رەڭدە، ئاتلىقى كۆپ. مېۋىسى شار شەكلىدە، دىئامېترى 2.5 سانتىمېتىردىن ئاشىدۇ، ئاقۇش سېرىق ياكى كۆكۈچ قىزىل، سىرتىدا تۈكى بار؛ مېۋىسى شىرىلىك، پىشقان ۋاقتىدا يېرىلمايدۇ؛ مېغىزى يايىلاقراق دۇگىلەك شەكلىدە، تەمى ئاچچىق ياكى تاتلىق. ئاپرېل، ماي ئايلىرىدا چېچەكلەپ، ئىيۇن، ئىيۇل ئايلىرىدا مېۋىلەيدۇ. ئاساسەن ئىلى رايونىدىكى كۈنەس، قورغاس، توققۇزتارا، غۇلجا ناھىيىسى قاتارلىق ناھىيىلەرنىڭ پاكارراق تاغلىرىنىڭ تەسەكىي ياكى يېرىم كۈنگەي يانباغلىرىدا ئۆسىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە غۇلجا ناھىيىسىنىڭ پىلىچى جىلغىسىدا ۋە جىرغىلانڭ جىلغىسىدىن شەرقكە سوزۇلغان كۈنەس ناھىيىسىنىڭ تېمىرلىك دېگەن يېرىگىچە ئەڭ كۆپ. بۇ تۈر تىكىپ ئۆستۈرۈلۈۋاتقان ئۈرۈكلەر بىلەن بىر تۈرگە تەۋە، بىراق تىكىپ ئۆستۈرۈلۈۋاتقان ئۈرۈك تۈرلىرىگە قارىغاندا ماسلىشىچانلىقى تېخىمۇ كۈچلۈك.

ياۋا ئالۇچا ئەترگۈل ئائىلىسى ئالۇچا ئۈرۈقدىشىدىكى چاتقال ياكى دەرەخ، ئېگىزلىكى 2 ~ 8 مېتىر. شاخ ـ پۇتاقلىرى چېچىلىپ تۇرىدۇ، تىكەنلىك. كونا شاخلىرى تۈتۈق كۈلرەڭ، نوتا شاخلىرى قارامتۇل قىزىل رەڭدە. يوپۇرمىقى ئىللىپسسىمان، تۇخۇمسىمان ياكى تەتۇر تۇخۇمسىمان، بىراقلا ئۇچلانغان، تۈۋى شىنا شەكلىدە ياكى دۇگىلەك شەكلىگە يېقىنراق، گىرۋەكىدە دىقماق ھەرە چىشلىرى بار. چېچىكى بىر، دىئامېترى 2 ~ 2.5 سانتىمېتىر، گۈل بەرگى ئاق، مايدا چېچەكلەيدۇ، ئالدىدا چېچەكلەپ، ئاندىن يوپۇرماق چىقىرىدۇ ياكى چېچەك ۋە يوپۇرمىقى تەڭلا چىقىدۇ. ئۈرۈقچىلىق مېۋىسى شارسىمان، دىئامېترى 2 ~ 3 سانتىمېتىر، مېۋىسى سېرىق، قىزىل ياكى سۈسۈن رەڭدە، سىرتىدا نېپىز مايلىق شورى بار، نېپىز يان ئېرىقچىسى بار، مېۋە ئېتى قېلىن، چۈچۈمەل، ئۈرۈقچىسىغا چاپلىشىپ تۇرىدۇ. مەملىكىتىمىزدە پەقەت شىنجاڭ ئىلى رايونىنىڭ قورغاس ناھىيىسىنىڭ داشگۇ ۋە شياۋشىگۈغا تارقالغان. دېڭىز يۈزىدىن 1000 ~ 1200 مېتىر ئېگىزلىكتىكى تاغ جىلغىلىرىغا ياكى يانباغلىرىغا تارقالغان. ئىللىق، كۈنگەي ۋە قۇرغاقراق جايلاردا ياخشى ئۆسىدۇ. ھۆل مېۋىسىنى يېگىلى، قاق سالغىلى، مۇرابا ۋە شىرنە چىقارغىلى بولىدۇ.

جىغان جىگدە ئائىلىسى جىغان ئۈرۈقدىشىدىكى دەرەخ ياكى چاتقال ئۆسۈملۈك. تىكەنلىك، ئېگىزلىكى 2 ~ 5 مېتىر كېلىدۇ. نوتا شاخلىرىدا قوڭۇر رەڭلىك زىچ تەڭگىچىلىرى بار. يوپۇرمىقى ئۈدۈل ياكى ئازراق ئۈدۈل ئۆسكەن پەيسىمان، سوزۇنچاق، ئۈچى دىقماق، كەينى يۈزىدە زىچ ۋە سۈس ئاق رەڭلىك تەڭگىچىلىرى بار، يوپۇرماق ساپىقى بەك قىسقا. ئالدىن چېچەكلەپ، ئاندىن يوپۇرماق چىقىرىدۇ، ئاتلىق ۋە ئاتلىقى ئايرىلغان؛ قىسقا ئومۇمىي گۈل رېتى ئالدىنقى يىلدىكى شاخ قولتۇقىدا چېچەكلەيدۇ، چېچىكى ئۈششاق، سۈس

سىرىق رەڭدە، ئىككىگە يىرىلغان؛ ئەركەك چېچەكنىڭ گۈل رېتى ئوقى دائىم چۈشۈپ كېتىدۇ، ئاتىلىقى تۆت تال بولىدۇ؛ چىشى چېچەك ئەركەك چېچەكتىن كېيىن ئېچىلىدۇ، ساپىقى قىسقا، كانايسىمان خالتا شەكلىدە، چوققا قىسمى ئىككىگە يىرىلغان بولىدۇ. مېۋىسىنىڭ ئېتى چېچەك نەيچىسى ئىچىگە ئورالغان بولۇپ، رەڭگى قىزغۇچ سىرىق، ئازراق شارسىمان، دىئامېتىرى 5 ~ 10 سانتىمېتىر. ئاپرېل، ماي ئايلىرىدا چېچەكلەيدۇ، تاغ ۋە تۈزلەڭلىكلەردىكى دەريا بويلىرىدىكى سايلىقلاردا ئۆسىدۇ، پوتۇن شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىگە تارقالغان، ئومۇمىي كۆلىمى 33 مىڭ 400 گېكتار، قەشقەر، خوتەن، قىزىلسۇ، ئىلى، بۆرتالا قاتارلىق ۋىلايەت، ئوبلاستلارغا مەركەزلەشكەن. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان سۈنئىي ئۈسۈلدا تېرىپ ئۈستۈرۈلۈۋاتىدۇ. مېۋىسىدە مول ئوزۇقلۇق تەركىبى ۋە دورىلىق تەركىبى بار، ئۇنىڭ تەركىبىدە ۋىتامىن C، ۋىتامىن E، ۋىتامىن A، ۋىتامىن B قاتارلىقلار مول، بولۇپمۇ ھەر يۈز گرام مېۋىدە 850 ~ 1500 مىللىگرام ۋىتامىن C بار. مېۋىسىدىن ھەرخىل ئۈسۈلۇق ۋە يېمەكلىكلەرنى تەيياراشقا بولىدۇ. شامالدىن مۇداپىئە كۆرۈش، قۇمنى تۇراقلاندۇرۇش، تۇپراقنى، قاشنى قوغداش ۋە تۇپراقنى ياخشىلاشقا پايدىلىق دەرەخ تۈرىدۇر.

مالىنا ئەتىرگۈل ئائىلىسى مالىنا ئۇرۇقدىشىدىكى يوپۇرماق تاشلايدىغان دائىم يېشىل تۈرىدىغان چاتقال ياكى كۆپ يىللىق سامان غوللۇق ئۈسۈملۈك. تىك، يەر باغىرلىغۇچى ياكى ياماشقۇچى غوللۇق، غولىدا تىكەنلىرى ياكى تۈكلىرى بار. يوپۇرمىقى تاق سانلىق نۇۋەتلىشىپ ئۆسكەن پەيسىمان ياكى ئالىقانسىمان مۇرەككەپ يوپۇرماق، يوپۇرمىقىنىڭ گىرۋەكلىرى ھەرە چىشسىمان ياكى ئايرىلغان شەكلىدە، يوپۇرماق ساپىقى بار. چېچىكى ئىككى جىنسلىق، تاق جىنسلىقلىرى ئاز ئۇچرايدۇ، ئاتىلىق، ئانىلىقى ئايرىلغان، توپ گۈل رېتى، كونۇسسىمان گۈل رېتى، كونۇكسىمان گۈل رېتى ۋە غۇژمەك گۈل رېتىدە چېچەكلەيدۇ، ئاز ساندىكىلىرى يالغۇز چېچەكلەيدۇ، گۈل كاسىسى شارسىمان ياكى كونۇسسىمان؛ چېچىكى ئاق ياكى ھال رەڭدە، ئاتىلىقى كۆپ، ئانىلىقىمۇ كۆپ. مېۋىسى غۇژمەك، قىزىل ياكى قارا، يېگىلى بولىدۇ. شىنجاڭدا تۆت تۈرى بار، ئالتاي تېغى، بارلىق تېغى، تەڭرىتېغى ۋە تارباغاتاي تاغلىرىغا تارقالغان.

ئازغان ئەتىرگۈل ئائىلىسىدىكى يوپۇرماق تاشلايدىغان ياكى دائىم يېشىل تۈرىدىغان چاتقال. غولى تىكەنلىك، تىك ئۆسىدۇ. يوپۇرمىقى نۇۋەتلىشىپ ئۆسكەن تاق سانلىق پەيسىمان مۇرەككەپ يوپۇرماق، يوپۇرماق ئۈچى ئايرىلغان. چېچىكى ئىككى جىنسلىق، گۈگۈسۇنسىمان، يالغۇز، كۈنلۈكسىمان ياكى كونۇسسىمان گۈل رېتىدە چېچەكلەيدۇ. گۈل كاسىسى شارسىمان، چۈگۈنسىمان، تۇخۇمسىمان ياكى لوۋقىسىمان بولىدۇ؛ گۈل تاجى بەش تال، گۈل بەرگى بەش تال، يالاڭ ياكى قوش قەۋەت، ئاق، قىزىل، سىرىق رەڭدە، مۇكەممەل ياكى ئۈچى ئازراق ئويمان بولىدۇ؛ ئاتىلىقى كۆپ؛ ئۈزەك پوستى كۆپ، ئايرىلىپ تۈرىدۇ. ئورۇق مېۋىسى كۆپ، گۈل كاسىسى ئىچىگە ئورالغان بولۇپ غۇژمەك بىرىككەن مېۋىگە كىرىدۇ (ئازغان مېۋىسى دەپ ئاتىلىدۇ) ، پىشقان ۋاقتىدا گۈل كاسىسى مېۋە ئېتىگە ياكى تېرىسىمان ماددىغا ئايلىنىدۇ، مېۋىسى قىزىل، سۈسۈن، قىزغۇچ سىرىق ياكى قارا رەڭدە بولىدۇ؛ گۈل تاجى چۈشۈپ كېتىدۇ ياكى ساقلىنىدۇ. بۇ ئۇرۇقداشتىكى ئۈسۈملۈكلەرنىڭ تېرىپ ئۈستۈرۈلىدىغانلىرى بىلەن قوشقاندا شىنجاڭدا 21 تۈرى بولۇپ، ئاساسەن تەڭرىتېغى، ئالتاي تېغى، تارباغاتاي تېغى، ئالاتاۋ قاتارلىق تاغلارنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 800 ~ 2300 مېتىر ئېگىزلىكىدىكى ئورمانلىقلىرىنىڭ چەت-چۆرىسىدە، چاتاللىقلاردا ئۆسىدۇ. گۈلى ئوچۇق، چىرايلىق، بەزى تۈرلىرىنىڭ گۈلىدىن خۇش پۇراق مايلارنى ئالغىلى بولىدۇ؛ بەزىلىرىنىڭ مېۋىسى چوڭراق بولۇپ، ۋىتامىن C ئېلىشنىڭ ئاساسلىق خام ئەشياسى؛ چېچىكى، مېۋىسى، يىلتىزى دورا قىلىنىدۇ.

ماكسىموۋىچ باتالى ربىبس چاتقىلى تاشيارغان ئائىلىسى ربىبس ئۇرۇقدىشىدىكى يوپۇرماق تاشلايدىغان چاتقال، ئېگىزلىكى 1 ~ 3 مېتىر. پوتاقلىرى ۋە غولىدا بىر سانتىمېتىرغا يېتىدىغان يىگنىسىمان ئۇچ ئاچا تىكەنى بار، بوغۇم ئارىلىقلىرىدا تىكەنلىرى زىچراق بولىدۇ. يوپۇرمىقى 3 ~ 5 كىچە يېرىلغان، يېرىلغان يايراقچىلىرىنىڭ ئۈچى ئۈچلۈق، ئىككىدىن چىشى بار، سىلىق پارقىراق بولىدۇ. چېچىكى يالغۇز، گۈل كاسىسىغا ئورالغان؛ گۈل بەرگى قىزىل ياكى ھال رەڭدە، گۈل تاجى ۋە گۈل ساپىقى تۈكسىز. شىرىنلىك مېۋىسى سىلىق، دىئامېتىرى 12 ~ 16 مىللىمېتىر، گۈل كاسىسى قورۇلغان ھالەتتە ساقلىنىدۇ. ئىيۇلدىن ئاۋغۇستقىچە چېچەكلەپ مېۋىلەيدۇ. مەملىكىتىمىزدە يەقەت چىڭگىل، بۇرۇلتوقاي، ئالتاي، بۇرچىن، قابا، دۇربىلجىن، تولى، باركۆل قا-

تارلىق ناھىيە ـ شەھەرلەردىن چىقىدۇ، ئالتاي تېغى، تەڭرىتېغى ۋە تارباغاتاي تېغىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 1100 ~ 3200 مېتىر ئېگىزلىكتىكى تاغ چاتقاللىقلىرىدا، جىلغا سايلىرىدا ۋە تاغ ئوتلاقلىرىدا ئۆسىدۇ. مېۋىسىنىڭ تەمى چۈچۈمەل، خام يېگىلى بولىدۇ.

ئۈچلۈق مېۋىلىك قاغا جىگدىسى جىگدە ئائىلىسى قاغا جىگدە ئۇرۇقدىشىدىكى دەرەخ ياكى چاتقال، ئېگىزلىكى 3 ~ 10 مېتىر، شاخلىرى كۆپ، تىكەنلىك، قوۋزاق ۋە تىكەنلىرى قوڭۇر رەڭدە، نوتا شاخلىرىدا كۈمۈشرەڭ تەڭگىچىلىرى بار. يوپۇرمىقى ئۇزۇنچاق ئۈچلۈق ياكى كەڭرەك ئۈچلۈق بولىدۇ، كەينىدە بىر قەۋەت كۈمۈشرەڭ تەڭگىچىلىرى بار، ئوك تەرىپى كۈلرەڭ يېشىل، شالاڭ تەڭگىچىلىرى ۋە توك چىلىرى بار؛ يوپۇرماق ساپىقى قىسقىراق. چېچىكى كىچىك، يالغۇز ياكى ئۈچتىن بولۇپ يوپۇرماق قولتۇقىدا چېچەكلەيدۇ، چېچەك ساپىقى قىسقا؛ چېچىكى ۋارونكىسىمان، سىرتىدا كۈمۈشرەڭ تەڭگىچىلىرى بار، ئىچكى يۈزى سېرىق، چوققىسى تۆتكە يېرىلغان. مېۋىسى ئۇرۇقچىلىق مېۋە بولۇپ، ئېللىپس ياكى شار شەكلىدە، سېرىق ياكى تۈتۈق قىزىل، كىچىكرەك؛ مېۋە ئېتى تالقانسىمان، ئۇرۇقى موكا شەكلىدە، قېنىق ۋە سۇس ئىككى خىل سىزىقچىلىرى بار. ماي ئېيىدا چېچەكلەيدۇ، ئاۋغۇستتىن ئۆكتەبىرگىچە مېۋىلەيدۇ. پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىغا تارقالغان، بوستانلىق تۈزلەڭلىكلەرگە يېقىن چۆللەردە، يېزا ـ كەنتلەردە ئۆسىدۇ. مېۋىسىنىڭ ئۇزۇقلۇق ماددىسى مول، ئادەم ۋە چارۋا ماللارنىڭ يېيىشىگە بولىدۇ ھەمدە ھاراق ئېچىتىشنىڭ ياخشى خام ئەشياسىدۇر؛ يوپۇرمىقى، چېچىكى، مېۋىسى دورا قىلىنىدۇ ھەم خۇش پۇراق ماي ئېلىنىدىغان، ھەسەل مەنبەسى قىلىنىدىغان ئۆسۈملۈك. شاماللىق، قۇملۇق يەرلەردە دېھقانچىلىق ئېتىزلىرىنىڭ ئېھاتە ئورمانلىقلىرى، ئوتۇن ئورمانلىقى، شامالنى توسۇپ قۇمنى تۇراقلاشتۇرۇش ئورمانلىقى، يول ياقىلىرىنى كۆكەرتىش ئورمانلىقى ۋە قوش قەۋەتلىك ئوتلاق بەرپا قىلىشتىكى ئەلا سورتلۇق دەرەخ تۈرى.

ياۋا بۆلجۇرگەن ئەترگۈل ئائىلىسى بۆلجۇرگەن ئۇرۇقدىشىدىكى كۆپ يىللىق سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك. ئېگىزلىكى 5 ~ 20 سانتىمېتىر، غولى تۈكلۈك، ئۈچ يوپۇرماقلىق، ئوتتۇرىسىدىكى يوپۇرمىقىنىڭ قىسقا ساپىقى بار، يوپۇرماقلىرى تەتۈر تۇخۇمسىمان، ئۇزۇن ساپىقى بار؛ تەگ يوپۇرمىقى بىلەن يوپۇرماق ساپىقى بىرلىشىپ كەتكەن، چېچىكى ئىككى جىنسلىق، يېرىم كۈنلۈك ياكى نۇرغۇن چېچەكلىرى غۇژمەك كۈنلۈكسىمان گۈل رېتىدە بولۇپ، گۈل كاسىسى تەخىسسىمان؛ گۈل تاجى بەش تال، قوشۇمچە گۈل تاجىمۇ بەش تال، گۈل تاجى نۇۋەتلىشىپ ئۆسكەن؛ گۈل بەرگى ئاق، ئاز ساندىكىلىرى سېرىق، تەتۈر تۇخۇمسىمان ياكى دۇگەلەك؛ ئاتىلىقى ۋە ئۇزەك پوستى كۆپ، ئۇزەك پوستى ئايرىلىپ تۇرغان بولۇپ، گۈل كاسىسى ئۈستىدە چوقچىيىپ تۇرىدۇ. ئۇرۇق مېۋىسى كۆپ، يوغان گۆشلۈك مېۋىسى گۈل كاسىسى ئىچىگە جايلىشىپ غۇژمەك مېۋىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئاپرىل، ماي ئايلىرى چېچەكلەپ، ئىيۇن ئېيىدا مېۋە بېرىدۇ. شىنجاڭدا ئىككى خىل ياۋا تۈرى بار، ئالتاي تېغى، تارباغاتاي تېغى، ئالاتاۋ ۋە تەڭرىتېغىدىن چىقىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن 1400 ~ 2400 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئورمانلىق ۋە ئوتلاقلاردا ئۆسىدۇ. مېۋىسى قېنىق قىزىل، شىرىنلىك، چۈچۈمەل تاتلىق، ھۆل پېتى يېيىشكە ۋە بۆلجۇرگەن مۇرابباسى، بۆلجۇرگەن ھارىقى، بۆلجۇرگەن شىرنىسى ئىچىملىكلىرىنى ئىشلەشكە بولىدۇ.

ياۋا ياڭاق ياڭاق ئائىلىسى ياڭاق ئۇرۇقدىشىدىكى دەرەخ، ئېگىزلىكى 25 مېتىر؛ قوۋزىقى كۈلرەڭ، نوتا شاخلىرىدا تۈكى يوق. يوپۇرمىقى 5 ~ 9 تال، سوقىچاق تۇخۇمسىمان ياكى ئېللىپسسىمان، ئۇچى دۇگىلەك ياكى ئازراق ئۈچلۈق، يۇمران يوپۇرمىقى خۇش پۇراقلىق. ئەركەك گۈل رېتىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 13 ~ 15 سانتىمېتىر، چىشى چېچىكى 1 ~ 3 بولۇپ، شاخنىڭ ئەك ئۈچىدا بولىدۇ. مېۋە رېتىنىڭ ئوق ئۇزۇنلۇقى 4.5 ~ 6 سانتىمېتىر، رەڭگى يېشىل. مېۋىسى شارسىمان، غورا ۋاقتىدا تۈكلۈك، پىشقاندا تۈكى بولمايدۇ، پوستى قوڭۇر رەڭدە. ئۇرۇقچىسىنىڭ دىئامېتىرى 3 ~ 4 سانتىمېتىر، تۈۋى تەرىپى تۈز، ئىككى تال قىرى ۋە تېيىز ئېرىقچە سىزىقچىلىرى بار. ياۋا تۈرلىرى تەڭرىتېغىنىڭ غەربىدىكى قورغاس ۋە توققۇزتارا ناھىيىلىرىگە تارقالغان. دېڭىز يۈزىدىن 1300 ~ 1700 مېتىر ئېگىزلىكتىكى جىلغىلارغا ۋە يېرىم تەسكەي يانباغىرلاردا ئۆسىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭدا كەڭ كۆلەمدە تىكىپ ئۆستۈرۈلىدۇ. شىنجاڭدىكى ياڭاقنىڭ ئەلا سورتلىرىدىن يىل ئاتلايدىغان ياڭاق، ئوچۇق مېغىزلىق ياڭاق، قەغەز ياڭاق، بالدۇر پىشىدىغان مول ھوسۇللۇق ياڭاق تۈرلىرى بار. مېغىزىدا

60 ~ 80% ماي، 17 ~ 29% ئاقسىل، يەنە كالتسىي، فوسفور، تۆمۈر، كاروتىن، تىئامىن، ريبوفلاۋىن قاتارلىق كۆپ خىل ئوزۇقلۇق مادداىلار بار.

ياۋا بادام ئەتىرگۈل ئائىلىسى شاپىتۈل ئۇزۇقدىشىدىكى ئوتتۇراھال چاتقال، ئېگىزلىكى 1 ~ 1.5 مېتىر. كونا شاخلىرى كۈلرەڭ ياكى سۇس قىزىل رەڭدە، بىر يىللىق شاخلىرى سۇس قىزغۇچ قوڭۇر رەڭدە. يوپۇرمىقى ئۇزۇن شېخىدا نۆۋەتلىشىپ ئۆسىدۇ، قىسقا شاخلىرىدا غۇژمەك ئۆسىدۇ، يوپۇرماق شەكلى تار ئىللىپس شەكللىك، سوقىچاق ئۇچلۇق ياكى ئۇچلۇق شەكلىدە بولىدۇ، گىرۋەكلىرى ھەرە چىشسىمان. چېچىكى يالغۇز، يوپۇرماق چىقىرىش بىلەن تەڭلا چېچەكلەيدۇ، گۈل تاجى ھال رەڭدە، ماي ۋە ئىيۇن ئايلىرىدا چېچەكلەيدۇ، دېئامېتىرى 1~2 سانتىمېتىر، سىرتى سۇس سېرىق تۈكچىلەر بىلەن قاپلانغان؛ مېۋە ئىيۇل ـ ئاۋغۇست ئايلىرىدا پىشقان ۋاقتىدا يېرىلىدۇ؛ ئۇرۇقچىسى تۈخۈمسىمان شار شەكلىدە، يېنىغا يابىلاقراق، يۈزىدە روشەن بولىمغان تۈشۈكچىلەر بار، يېرىك، ئۇرۇقچا شاكىلى قىلىن ۋە قاتتىق. قۇرغاق يانباغىرلاردا ۋە جىلغىلاردا ئۆسىدۇ، چۈچەك ناھىيىسىنىڭ شىمالىي تېغى ۋە جاغانتوقاي ناھىيىسىنىڭ بارلىق تېغىدىن چىقىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن 800 ~ 1300 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئالدىنقى تاغلىق بەلۋاغلاردا ئۆسىدۇ. تارقىلىش كۆلىمى 1300 گېكتاردىن كۆپرەك. مېغىزىدا 51% ماي، 28.3% ئاقسىل بولۇپ، تەركىبى پۈرچاقلارغا ئوخشاپراق كېتىدۇ، بىر تەرەپ قىلغاندىن كېيىن يېگىلى ياكى ئېسىل ئۇسسۇلۇقلارنى ئىشلىگىلى بولىدۇ، دورىغا ئىشلىتىشكىمۇ بولىدۇ.

سوغىگۈل گۈلىماق ئائىلىسى سوغىگۈل ئۇرۇقدىشىدىكى كۆپ يىللىق سامان غوللۇق تەڭگىچە يىلتىزلىق ئۆسۈملۈك. يەر ئاستىدىكى تەڭگىچە يىلتىزى 2 ~ 6 گىچە ياكى كۆپ چىشلىق ئۇچ بۇرجەك ئاق ياكى سۇس سېرىق رەڭدىكى تەڭگىچە چىشلاردىن تۈزۈلگەن. غولى تىك، يالغۇز ئۆسىدۇ، پۈتۈن تۈپى سىلىق ياكى شالاڭ توپچىسىمان تۈكچىلىرى بار. يوپۇرمىقى نۆۋەتلىشىپ، ئۈدۈلمۇ ياكى ئايلانما بولۇپ ئۆسىدۇ، ئۈچى ئېگىلىدۇ ياكى ئېگىلمەيدۇ. يوپۇرماق تۈۋى غولىنى يېرىم ئوراپ تۇرىدۇ. چېچىكى ئىككى جىنسلىق، چوڭ ـ كىچىكلىكى بىردەك ئەمەس، قوڭغۇراق شەكلىدە تۈۋەنگە ساڭگىلاپ تۇرىدۇ، گۈگۈمۇنسىمان ھالەتتە سىممېترىيە ھاسىل قىلغان، ئاز ساندىكىلىرى ئىككى ياندا سىممېترىك ھالەتتە تۇرىدۇ،

سوغىگۈل

چېچىكى غولىنىڭ ئۈچىدا يالغۇز ئېچىلىدۇ ياكى كۆپ چېچەك ئومۇمىي گۈل رېتىنى ھاسىل قىلغان بولىدۇ. چېچىكى سېرىق، سۇسۇن ياكى سۇت رەڭدە بولىدۇ. گۈل كاسىسى يوپۇرماقسىمان ھالەتتە، گۈل بەرگى قىسقا دۇگىلەك، قوشۇقسىمان ياكى تار تۈخۈمسىمان شەكلىدە 6 ~ 8 تال بولۇپ، ئىككى قاتار ئايلانما شەكلىدە، ماي، ئىيۇل ئايلىرىدا چېچەكلەيدۇ. غوزا مېۋىسى 6 ~ 8 قىرلىق، قاناتلىق بولىدۇ، ئۇرۇقى كۆپ. ئاساسەن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي يانباغىرلىرىدىكى ئوتلاقلاردا ۋە چاتقاللىقلاردا ئۆسىدۇ. بۇ قىممەتلىك دورا ماتېريالى بولۇپ، شىنجاڭدا دورا قىلىنىدىغانلىرىدىن ئىلى سوغىگۈلى، چۆل سوغىگۈلى، شىنجاڭ سوغىگۈلى، سېرىق گۈللۈك سوغىگۈلى، ئۇلۇغچات سوغىگۈلى، كىچىك گۈللۈك سوغىگۈللەر بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئىلى سوغىگۈلىنىڭ سۈپىتى ئەڭ ياخشى.

چۈچۈكبۇيا (سېرىق بۇيا، قارا بۇيا) پۇرچاق ئائىلىسى چۈچۈكبۇيا ئۇرۇقدىشىدىكى كۆپىنچە تۈز يايىكى ئوتتۇراھال ھالەتتە ئۆسىدىغان سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك. توم ھەم كۆپ ئۇچلۇق يىلتىزسىمان غولى بار، يىلتىزسىمان غولى توغرىسىغا ماڭىدۇ، كۆپ شاخلايدۇ؛ ئاساسىي يىلتىزى تۈز، تۈۋرۈكسىمان، توم، ھەم ئۇزۇن بولىدۇ، يىلتىز پوستى قىزغۇچ قوڭۇر ياكى قارامتۇل قوڭۇر، ئىچى قىزغۇچ سېرىق ياكى ئوچۇق سېرىق رەڭدە، تەمى تاتلىق بولىدۇ. غولى بىر تال ياكى شاخلىق، تاق سانلىق پەيسىمان نۆۋەتلىشىپ ئۆسكەن مۇرەككەپ يوپۇرمىقى بار، يوپۇرمىقى 7 ~ 17 جۈپ، تۈخۈمسىمان ياكى ئىللىپسسىمان، گىرۋەكلىرى مۇكەممەل. ئومۇملاشقان گۈل رېتىدە پۈ-

تاق قولتۇقىدا چېچەكلەيدۇ، چېچىكى سۇس قىزغۇچ سۇمۇن رەڭلىك، چېچەكلەش مەزگىلى ماي ئېيىدىن ئىيۇل ئېيىغىچە. ئۇزۇن مۇڭگۇزلۇك مېۋىسى يۇمىلاق شەكىلدە بولۇپ، ئورغاقسىمان ئېگىلىپ ياكى ھالقىسىمان يۇگىلىپ تۇرىدۇ، ئورۇقى شار شەكلىدە. پۇتۇن شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە تارقالغان، سايلىق ئوتلاقلاردا ۋە شورلۇق يەرلەردە ئۆسىدۇ. يىلتىزى ۋە يىلتىزسىمان غولى دورىغا ئىشلىتىلىدۇ. ئاساسلىق تەركىبى گلىتسىرىك كىسلاتا، دىگلىتسىرىك كىسلاتا، گلۇكورۇنىك كىسلاتا ۋە كېتون تۇرلىرىدىكى بىرىكمىلەر. شىنجاڭدا ھەقىقىي دورا قىلىنىدىغان يەنە سىلىق مېۋىلىك چۈچۈكبۇيا ھەم كۆپمە مېۋىلىك چۈچۈكبۇيا بار.

يەرمەدىكى يەرمەدىكى ئائىلىسى يەرمەدىكى ئۇرۇقدىشىدىكى كۆپ يىللىق پارازىت سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك، ئېگىزلىكى 10 ~ 30 سانتىمېتىر، خلوروفىلى يوق. پۇتۇن تۈپىنىڭ كۆپ قىسمى تۈپراققا كۆمۈلۈپ تۇرىدۇ، غولى تۈۋرۈكسىمان، قارامتۇل سۇسۇن رەڭدە، تارماق تەڭگىچىسى بار، تۈۋى يوغان بولىدۇ. ئەتلىك باشاقسىمان گۈل رېتى غولىنىڭ چوققىسىغچە يەتكەن بولۇپ، كالتەك شەكلىدە، ئۇزۇنلۇقى 3 ~ 13 سانتىمېتىر كېلىدۇ، دىئامېتىرى 2 ~ 4 سانتىمېتىر، زىچ چېچەك ۋە تەڭگىچە بىلەن قاپلانغان بولىدۇ. چېچىكى مۇرەككەپ، قارامتۇل قىزىل، خۇش پۇراقلىق، ماي - ئىيۇن ئايلىرى چېچەكلەيدۇ. كىچىك قانتىق مېۋىسى شارسىمان ياكى سوقىچاق بولۇپ، 1 ~ 1.5 مىللىمېتىر بولىدۇ، چوققىسىدا سۇس سېرىق گۈل تۈۋرۈكچىسىنىڭ قالدۇقى بولىدۇ. مېۋە پوستى ئاق، ئورۇقى شارسىمان. شورلۇق جايلاردا ئۆسىدۇ، ئاق تىكەن ۋە سۇغەتنىڭ يىلتىزىدا پارازىتلىنىدۇ، پۇتۇن شىنجاڭدا تارقالغان.

شىنجاڭ ھىكى كۈنلۈكسىمانلار ئائىلىسى ھىكى ئۇرۇقدىشىدىكى كۆپ يىللىق ئوتتۇراھال ئۆسىدىغان، بىر قېتىملا مېۋە بېرىدىغان ئۆمرى قىسقا ئۆسۈملۈك. ئېگىزلىكى 30 ~ 150 سانتىمېتىر. يىلتىزى توم ھەم يوغان، موكا ياكى كونۇس شەكلىدە، غولى يوغان، تۈكلۈك، سۇسۇن رەڭدە. پۇتاقلىرى تۈۋەن تەرەپتە نۇۋەتلىشىپ، يۇقىرى تەرەپتە ئايلانما ھالەتتە ئۆسىدۇ. يوپۇرمىقى ئۇچ بۇرجەك ياكى ئىلىپسىمان شەكلىدە، ئۇچ ئاچىلىنىپ پەيسىمان تولۇق يېرىلغان بولىدۇ. تۈۋىدىكى يوپۇرماقلىرىنىڭ قىسقا ساپىقى بار، يوپۇرماق ساپىقىنىڭ تۈۋى غىلاپ شەكلىدە؛ غولىدا ئۆسكەن يوپۇرماقلىرى كىچىكرەك. مۇرەككەپ كۈنلۈكسىمان گۈل رېتىدە چېچەكلەيدۇ، چېچەكلىرى سېرىق رەڭدە بولۇپ، غول ۋە شاخلىرىنىڭ ئۈچىدا بولىدۇ، ئاپرېل - ماي ئايلىرىدا چېچەكلەپ، ماي - ئىيۇن ئايلىرىدا مېۋىلەيدۇ. جوپ ساڭگىلىما مېۋىسى ئېللىپسسىمان، ياپىلاقراق، مېۋە قىرى كۆتۈرۈلۈپ چىققان، قىر ئويىنىنىڭ ئارىسىدا 3 ~ 4 تال، بىرىككەن يۈزىدە 12 ~ 14 تال ماي نەيچىسى بار. شىنجاڭدا غۇلجىدىن چىقىدۇ، شىغىللىق چۆللەردە، پاكار تاغلاردا، چۆل ئېدىرلاردا ياكى چۆللۈك ئوتلاقلىرىدا ئۆسىدۇ. مايلىق يېلىمى دورا قىلىنىدۇ. ماي - ئىيۇن ئايلىرىدا غول تارتقاندىن تارتىپ دەسلەپكى چېچەكلىگۈچە، غولىنىڭ ئۈستىدىن كېسىپ، يېلىمى ئېقىپ بولغاندىن كېيىن يەنە كېسىپ، مۇشۇنداق 3 ~ 5 قېتىم تەكرارلىنىدۇ، يىغۇۋېلىنغان مادىدا قاچىغا سېلىنىدۇ ياكى باھار پەسلىدە يىلتىزى قىزىۋېلىنىپ، توغرالغاندىن كېيىن يانچىپ سۈيى چىقىرىۋېلىنىدۇ. ئەلا سۈپەتلىك خام ئەشىيانىڭ سىمولا تەركىبى 60% تىن يۇقىرى، ئۇچۇشچان ماي تەركىبى 20%~3%، دەرەخ يېلىمى 25%، ئەركىن ئىئونلۇق ھىكى كېسلاتاسى 1.3%، يەنە مىكرو مىقداردىكى ۋانىللىك ئالدېگىد بار بولۇپ، ئۇچۇشچان ماينىڭ كۆچلۈك سېسىق پۇرىقى بار، ئۇنىڭ ئاساسلىق تەركىبى تېرپىن ۋە كۆپ خىل دىسۇلفىدلار. شىنجاڭدا دورا قىلىنىدىغان يەنە پۈكاك ھىكى قاتارلىقلار بار.

لوپنۇر كەندىرى (قىزىل كەندىر) سۇغەتگۈل ئائىلىسى لوپنۇر كەندىرى ئۇرۇقدىشىدىكى كۆپ يىللىق ئوتتۇراھال تىك ئۆسىدىغان يېرىم چاتقال ياكى سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك. ئېگىزلىكى 1 ~ 2 مېتىر، ئۆسۈملۈك تېنىدە ئاق سۈت رەڭلىك سۈيۇقلۇق بار. شاخلىرى جوپ ئۆسىدۇ، ئۆكسىز، قىزغۇچ سۇسۇن ياكى سۇس قىزىل رەڭدە. يوپۇرمىقى جوپ ئۆسىدۇ، شاخلىغان جايلاردىكى يوپۇرماقلىرى جوپ يوپۇرماقتا يېقىنلىشىدۇ؛ يوپۇرمىقى ئېللىپسسىمان ئۇچلۇق، ئۇخۇمسىمان ياكى سوقىچاق دۇگىلەك يوپۇرماق؛ گۈل تاجى قىزغۇچ سۇسۇن ياكى ھال رەڭدە، كانايسىمان قوڭغۇراق شەكلىدە، ئىيۇن - ئىيۇل ئايلىرىدا چېچەكلەيدۇ، ئىيۇل - ئاۋغۇست ئايلىرىدا مېۋە بېرىدۇ، مېۋىسى چوكىسىمان ئۇزۇن نەيچە شەكلىدە بولۇپ يېرىلىپ، ساڭگىلاپ تۇرىدۇ؛ ئۇرۇقى كىچىك، چوققىسىدا غۇژمەك ئاق تۈكى بار. پۇتۇن شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىگە تارقالغان، بولۇپمۇ لوپنۇر كۆلىنىڭ ئەتراپلىرىغا مەركەزلىك تارقالغان بولۇپ، لوپنۇر كەندىرى دەپ ئاتالغان. شورلۇق چۆللەردە، قومۇلۇقلارنىڭ

چۈرىسىدە ۋە دەريا بويلىرىدا ئۆسىدۇ. يوپۇرمىقى دورا قىلىنىدۇ، سوتى يارا ئاغرىتىش ساقايتىدۇ؛ يىلتىزىدىكى ئۆسۈملۈك ئىشقارى غەرب تىبابەتچىلىكىدە دورا قىلىنىدۇ. ئۇ توقۇمچىلىق، قەغەزچىلىك سانائىتىنىڭمۇ مۇھىم خام ئەشياسى.

شىنجاڭ ئەخلىك ئوتى ئەخلىك ئوت ئائىلىسى يالغان ئەخلىك ئوت ئۇرۇقدىشىدىكى كۆپ يىللىق سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك. ئېگىزلىكى 15 ~ 30 سانتىمېتىر، ھەممە يېرى بىرىك توكلۇك. يىلتىزى توم، قارامتۇل جىگەررەڭدە، دائىم ئارغامچىسىمان

شىنجاڭ ئەخلىك ئوتى

تولغانما ھالەتتە ئۆسىدۇ. غولى تىك، گۈل رېتى ئاستىدا شاخلىمايدۇ. تۆۋەندىكى يوپۇرماقلىرى يىگنىسىمان ياكى يىپچىسىمان، غولىدىكى يوپۇرماقلىرى تۆۋەندىكى يوپۇرماقلىرىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئەمما بارغانسېرى كىچىكلىگەن بولىدۇ. گۈل رېتى شار شەكىلىك، غۇزەك بولىدۇ. گۈل تاجى سۈسۈن رەڭدە، گۈل كاسىسى بىلەن ئوخشاش ئۇزۇنلۇقتا، تۆۋەندە ھالقىسى يوق، ئوستى قوڭغۇراقسىمان، تېمىز بەشكە يېرىلغان، بوغۇز قىسمىدا قوشۇمچىلىرى يوق. ئىيۇل-ئاۋغۇست ئايلىرىدا چېچەكلەيدۇ، سېنتەبىردە مېۋىلەيدۇ. كىچىك قاتتىق مېۋىسى تۇخۇمسىمان شەكىلدە بولۇپ، ھوررەكلىرى بار. تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدا تارقالغان، دېڭىز يۈزىدىن 2100 ~ 3300 مېتىر ئېگىزلىكتىكى زەي چىقىرىۋېتىش ياخشى تاشلىق كۈنگەي يانباغىرلاردا ئۆسىدۇ. يىلتىزى دورا قىلىنىدۇ. ئاساسلىق تەركىبى ئالكالىن، پورفىروخىنون.

تولۇق يوپۇرماقلىق مەرزەنجۇش كالپۇكسىمان گۈللۈكلەر ئائىلىسى مەرزەنجۇش ئۇرۇقدىشىدىكى كۆپ يىللىق ئوتتۇراھال سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك، ئېگىزلىكى 20 ~ 40 سانتىمېتىر، غولى تىك، تۈۋىدىن باشلاپ شاخلىنىدۇ ياكى شاخلانمايدۇ، ئاقۇش كۈلرەڭ تۈكلىرى بار. چېچەك ساپىقى قىسقا، ساختا ئايلانما ھالەتتە غولنىڭ يۇقىرى قىسمىدىكى ھەر بىر يوپۇرماق قولتۇقىدا ئۈچتىن چېچىكى بولىدۇ. گۈل تاجى كۈكۈچ سۈسۈن رەڭدە، كالپۇكسىمان، ئۇزۇنلۇقى 15 مىللىمېتىر، قىسقا تۈكچىلەر بىلەن قاپلانغان، ئۈستۈنكى كالپۇكسىمان قىسمى يېرىم دۇگىلەك شەكىلدە ئىككىگە يېرىلغان، تۆۋەنكى كالپۇكسىمان قىسمى ئۈچكە يېرىلغان بولۇپ، ئوتتۇرىسىدىكى بۇرەكسىمان، چوققىسى ئويمان. ئىيۇن - ئىيۇل ئايلىرىدا مېۋىلەيدۇ. كىچىك قاتتىق مېۋىسى تۈتۈق قوڭۇر رەڭدە، تۇخۇمسىمان، ئۇزۇنلۇقى 2.5 مىللىمېتىر. تەڭرىتېغى، ئالتاي تېغى ۋە جۇڭغارىيىنىڭ غەربىدىكى تاغلىق جايلارغا تارقالغان. ئوتلاق، چاتقاللىق ۋە ئورمان بەلۋېغىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى جىلغىلارنىڭ يانباغلىرىدا ئۆسىدۇ. پوتۇن قىسمى دورا قىلىنىدۇ، دەم سىقىلىشنى توختىتىپ بەلغەم چۈشۈرىدۇ، ئىسسىقنى بېسىپ، زەھەرنى قايتۇرۇش رولى بار.

تاغ لەيلىسى (قار لەيلىسى) مۇرەككەپ گۈللۈكلەر ئائىلىسى قۇستە ئۇرۇقدىشىدىكى كۆپ يىللىق سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك، ئېگىزلىكى 15 ~ 35 سانتىمېتىر. يىلتىزىسىمان غولى توم، قارامتۇل قوڭۇر رەڭدە، تۈۋىدە نۇرغۇن قوڭۇر رەڭلىك يىپچىسىمان قالدۇق يوپۇرماق غىلاپ تالالىرى بار. غولى بىر، تىك ئۆسىدۇ، ئىچى كاۋاك. يوپۇرمىقى زىچ، قېلىن، مايسىرەڭدە، سوقىچاق يۇمىلاق ياكى تۇخۇمسىمان سوقىچاق شەكىلدە، يوپۇرمىقىنىڭ ئۈچى دىقماق ياكى ئازراق ئۈچى بار، تۈۋى سوزۇنچاقراق، گىرۋەكلىرى ھەرە چىشسىمان، ئىككىلا يۈزى سىلىق، يوپۇرماق ساپىقى يوق؛ ئەڭ يۇقىرى قىسمىدا 13 ~ 17 دانە ئورىغۇچى يوپۇرمىقى بولۇپ، دائىم گۈل رېتىدىن ئىككى ھەسسە ئېگىز ئۇرىدۇ. كىچىك ئومۇمىي ئورىغۇچىسى يېرىم شار شەكىلدە بولۇپ، 3 ~ 4 كە يېرىلىدۇ، كۆپ قاتلاملىق پەردىسىمان بولىدۇ، ئۈچى ئۈچلۈق، يىگنىسىمان، گىرۋەكلىرى قارا رەڭدە، تۈكلۈك؛ گۈل تاجى سۈسۈن رەڭدە، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 14 مىللىمېتىر. ئورۇق مېۋىسى ئۇزۇنچاق يۇمىلاق شەكىلدە، بويىغا تىزىلغان؛ ئۈستىدىكى تۈكچىلىرى ئاقۇش كۈلرەڭدە، ئىككى قەۋەت، سىرتقى قەۋىتى قىسىسىقىنى بېسىپ، زەھەرنى قايتۇرۇش رولى بار.

قا، يىرىك تۈكلۈك، ئىچكى قەۋىتى ئۇزۇن، پەيسمان تۈكلۈك. ئىيۇل ـ ئاۋغۇست ئايلىرىدا چېچەكلەپ، سېنتەبىردە مېۋىلەيدۇ. تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىغا، ئالتاي، كۈنلۈن تاغلىرىغا تارقالغان، دېڭىز يۈزىدىن 3000 ~ 4000 مېتىر ئېگىزلىكتىكى تاغلارنىڭ تاشلىق يانباغلىرىدا ئۆسىدۇ. پۈتۈن قىسمى دورا قىلىنىدۇ، ھەيزىنى راۋانلاشتۇرۇپ، قاننى جانلاندۇرۇش، رېماتىزمنى داۋالاش رولى بار. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 21 ـ بېتىگە قارالسۇن).

يىزىخو ئەمىنى مۇرەككەپ گۈللۈكلەر ئائىلىسى ئەمەن ئۇرۇقدىشىدىكى كىچىك يېرىم چاتقالسمان كۆپ يىللىق ئوتتۇراھال سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك، ئېگىزلىكى 20 ~ 40 سانتىمېتىر. قىسقارغان يىلتىزىسمان غولى بار بولۇپ، كۆپ شاخلىنىدۇ، رەڭگى قوڭۇر، تۈكلۈك. يوپۇرمىقى يېشىل، تۈكسىز ياكى تەتۇر يۈزىدە شالاڭ تۈكچىلىرى بولىدۇ. باشسمان گۈل رېتى زىچ، يېرىم شار شەكلىدە، غولىنىڭ ئۈچ قىسمىغا توپلاشقان بولۇپ، ئومۇمىي گۈل رېتىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ؛ ئومۇمىي ئورىغۇچىسى 4 ~ 5 قەۋەت؛ گۈل رېتىنىڭ چەتلىرىدە گۈل تاجى كانايسمان شەكلىدىكى بەز چېكىتلىرى بار چىشى چېچەكلەر بولىدۇ؛ ئوتتۇرا قىسمىدا گۈل تاجى كونۇس شەكللىك، ئەترابى تۈكچىلەر بىلەن ئورالغان، بەز چېكىتلىرى بار ئىككى جىنسلىق چېچەكلەر بولىدۇ؛ گۈل چېڭى چېچەك يىپچىلىرى بىلەن تەڭ ئۇزۇنلۇقتا ئۇزۇنچاق دۈگىلەك يىپچە شەكلىدە بولىدۇ. ئانىلىق تۈۋرۈكچىسى گۈل تاجى كانايچىسىدىن قىسقا بولۇپ، بېشى ئاچىلاڭغان بولىدۇ. ئۇرۇق مېۋىسى سوقماچاق تۈخۈمسمان. ئىيۇل ـ ئاۋغۇست ئايلىرىدا چېچەكلەپ، سېنتەبىر ـ ئۆكتەبىر ئايلىرىدا مېۋىلەيدۇ. ئالتاي تېغى، تەڭرىتېغى ۋە كۈنلۈن تېغىدىكى ئورمانلىق، ئوتلاقلارنىڭ ھەممە يېرىدە ئۆسىدۇ. يەر ئۈستى قىسمى دورا قىلىنىدۇ، ئىسسىقنى بېسىپ، زەھەرنى قايتۇرۇش، ئاشقازاننى ساغلاملاشتۇرۇپ، ھەزىم قىلىشنى ياشلاش، يەلنى ھەيدەپ، قاننى جانلاندۇرۇش، ئىششىق يانداۋرۇش رولى بار. زۇكامدىن بولغان باش ئاغرىقى، ھەزىم قىلىش ناچارلىشىشى، قەۋزىيەت، زەخملىنىش ۋە ئىلان چېقىشلارنى داۋالايدۇ.

قانتېپەر تورسۇلداق، سۇغۇر سېسىق ئوتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قوڭغۇراق گۈللۈكلەر ئائىلىسى قانتېپەر ئۇرۇقدىشىدىكى كۆپ يىللىق سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك. تېنىدە ئاق سۈتسمان شىرنىسى بار، ناھايىتى سېسىق. يىلتىزى سەۋزىگە ئوخشاش تۈۋرۈكسمان، ئەتلىك بولۇپ، ئۈستىدىكى ئۈچىدا قورۇقلىرى بار. غولىنىڭ ئېگىزلىكى 40 ~ 80 سانتىمېتىر، تىك ياكى يانتۇراق ئۆسىدۇ، كۆپ شاخلايدۇ، سۈس يېشىل رەڭدە. يوپۇرمىقى ئۈدۈل ياكى نۆۋەتلىشىپ ئۆسىدۇ، يوپۇرماق ساپىقى ئىنچىكە، يوپۇرماق شەكلى تۈخۈمسمان، ئۈچى بىراقلا ئۇچلانغان، تۈۋى سەل يۇمۇرۇقسمان، گىرۋىكى تولۇق، پۈرۈلمەيدۇ، ئىككىلا يۈزىدە زىچ تۈكچىلىرى بار. چېچىكى يالغۇز ھالەتتە شاخلىرىنىڭ ئۈچىدا بولىدۇ. گۈل تاجى كۆك رەڭدە، قوڭغۇراقسمان، تۈكسىز. گۈل بەرگىنىڭ ئۈچى بەشكە يېرىلغان. ئۇرۇق مېۋىسى تۈخۈمسمان، پىشقاندىن كېيىن يېرىلىدۇ. ئىيۇل ـ ئاۋغۇست ئايلىرىدا چېچەكلەپ، ئاۋغۇست ئېيىدا مېۋىلەيدۇ. پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىگە تارقالغان، دېڭىز يۈزىدىن 1500 ~ 2500 مېتىر ئېگىزلىكتىكى تاغ يانباغرىدىكى ئوت ـ چۆپلەر ئارىسى، چاتقاللىقلار، شەمشاد ئورمانلىقلىرى ۋە تاغ جىلغىلىرى قاتارلىق نەم جايلاردا ئۆسىدۇ. يىلتىزى دورا قىلىنىدۇ، تال ۋە ئاشقازاننى ساغلاملاشتۇرۇش، قۇۋۋەت تولۇقلاپ قاننى كۆپەيتىش، شۇلگەي پەيدا قىلىپ، يۇتەلنى توختىتىش رولى بار.

قىرىق بوغۇمسمان چاكاندا چاكاندا ئائىلىسى چاكاندا ئۇرۇقدىشىدىكى دائىم يېشىل تۇرىدىغان چاتقال. ئېگىزلىكى 1 ~ 1.5 مېتىر، غولى تۇم، تۈۋى تەرىپى بەكرەك تۇم بولۇپ، بىر سانتىمېتىر كېلىدۇ، رەڭگى كۇلرەڭ ياكى كۇلرەڭ قوڭۇر؛ قوۋزىقىدا بويىغا سوزۇلغان چوڭقۇر ئېرىقچىلىرى بار بولۇپ، رەتسىز يېرىلغان بولىدۇ؛ غولىنىڭ تۈۋىدىن تەرەپى كۆپ شاخلانغان بولۇپ، بوغۇملىرى ۋە بوغۇملىرىنىڭ غولغا تۇتاشقان يەرلىرى ئېنىق بولىدۇ. ئىككى تال يوپۇرمىقى بولۇپ، تۇتىشىپ غىلاپچىسمان نەيچىنى شەكللەندۈرگەن، تېيىز يېرىلغان، يېرىلغان يېرى ئۇچ بۇرجەك شەكلىدە بولىدۇ. ئەركەك شارسمان چېچىكى يالغۇز ياكى غۇژمەك ھالەتتە بوغۇمدا ئۆسىدۇ، ساپىقى بولمايدۇ ياكى بەك قىسقا بولىدۇ، تۈخۈمسمان، گۈل بەرگى 3 ~ 4 جۈپ. چىشى شارسمان چېچىكى ئىككىدىن جۈپ ھالەتتە بوغۇمدا ئۆسىدۇ، سوقماچاق تۈخۈمسمان ياكى ئېللىپس شەكلىدە، ئۇچ جۈپ گۈل بەرگى بار. گۈل بەرگى ئەتلىك، قىزىل ياكى قېنىق سېرىق رەڭدە، تار پەردىسمان گىرۋەكلىك بولىدۇ. ئۇرۇقى قارامتۇل قوڭۇر رەڭدە، سىلىق ھەم پارقىراق. ئىيۇن ـ ئىيۇل ئايلىرىدا چېچەكلەپ، ئاۋغۇست ـ سېنتەبىر ئايلىرىدا مېۋىلەيدۇ. شىمالىي شىنـ

جاڭنىڭ ھەممىلا يېرىگە تارقالغان. شېغىللىق تاغ يانـ بافرىلىرىدا ئۆسىدۇ. يىلتىزى ۋە يېشىل شاخلىرى دورا قىلىنىدۇ. شامالداپ زۇكام تەگكەنلەرگە، ئۆتكۈر كاناي ۋە كاناي شاخچىلىرى يالۇغىغا، دەم سىقىلىشقا، سۈلۈق ئىششىقلارغا شىپا بولىدۇ. شىنجاڭدا دورا قىـ لىنىدىغان چاكاندىدىن يەنە ئوتتۇرا چاكاندا ۋە كۆك چاكاندىلار بار.

سېرىق گۈللۈك قاشقابىدە پورچاق ئائىلىسى قاشقابىدە ئۇرۇقدىشىدىكى ئوتتۇراھال بىر يىللىق ياكى ئىككى يىللىق سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك. ئېگىزلىكى 1 ~ 2.5 مېتىر. تۈپ يىلتىزى سەۋزىسمان، يىلتىز شاخلىرى تەرەققىي قىلغان، چاچما يىلتىزى بەك كۆپ، يىلتىز ھوررىكى بار، خوش پۇراقلىق. ئوچ تال كـ چىك يوپۇرمىقى بار؛ چېچىكى ئۇششاق، تىزلىپ ئو- مۇمىي گۈل رېتىنى شەكىللەندۈرىدۇ، گۈل تاجى سې- رىق رەڭدە، ئىيۇن ـ ئىيۇل ئايلىرىدا چېچەكلەيدۇ؛ قاسىراقلىق مېۋىسى تۇخۇمسىمان دۇگىلەك، بىر تال ئۇرۇقى بار. ئۇرۇقى سەل چاسىراق دۇگىلەك، رەڭگى قوڭۇر. شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىدە بار، تۇزلەڭلىكـ لەردىكى ئېقىن بويلىرىدا ۋە ئورمان ئەتراپىدا ئۆستۈ- رۈشكە باب كېلىدۇ. شىخەنزە، سانجى رايونلىرىدا كۆپـ لەپ ئۆستۈرۈلمەكتە. ئۇنىڭ غول ۋە يوپۇرمىقىدا 0.2%~1 كىچە مايي بار، ئاساسلىق تەركىبى كوئۇما- رىن بولۇپ، تاماكا، گىرىم بويۇملىرى ۋە سوپۇنلارنىڭ پۇرىقىنى تەڭشەشتە خام ئەشيا قىلىنىدۇ، چېچىكى قۇ- رۇغاندىن كېيىن بىۋاسىتە تاماكىغا ئارىلاشتۇرۇپ خوش پۇراق خۇرۇچى قىلىنىدۇ، بۇ ئۆسۈملۈك يەم ـ خەشەك ۋە يېشىل ئوغۇت قىلىنىمۇ بولىدۇ.

ياۋا يالپۇز كالپۇكسىمان گۈللۈكلەر ئائىلـ سى يالپۇز ئۇرۇقدىشىدىكى كۆپ يىللىق ئوتتۇراھال سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك. غولى تىك ئۆسىدۇ، تۆت قىرلىق، ئېگىزلىكى 40 ~ 120 سانتىمېتىر. يوپۇر- مىقى ئۇدۇل ئۆسىدۇ، ساپىقى بار. ئايلانما كۈنلۈكسـ مان گۈل رېتىدە غولى ياكى شېخىنىڭ ئۈچىدىكى 4 ~ 10 سانتىمېتىر جايدا چېچەكلەيدۇ، ئارىلىرىدا تۇۋرۇكسىمان يالغان باشاقسىمان گۈل رېتىدىكى چې- چەكلىرى بار. گۈل كاسىسى كانايسىمان قوڭغۇراق شەكىللىك، بەش چىشى بار، گۈل تاجى سۈس سۈسۈن رەڭدە، ئىيۇل ـ ئاۋغۇست ئايلىرىدا چېچەكلەيدۇ. كـ چىك قاتتىق مېۋىسى تۇخۇمسىمان شار شەكىللىك. جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ تۇزلەڭلىك بوستانلىقـ لىرىغا تارقالغان، ئىلى رايونىدا ئەڭ كۆپ. ئېرىق ـ ئۆستەڭ ياقىلىرىدا ۋە زەي ئوتلاقلاردا ئۆسىدۇ. غول ۋە يوپۇرماقلىرىدا خوش پۇراق مايلار (يالپۇز مېيى) بار. ئاساسەن كەمپۈت، ئۆسىمۈزلۈق، چىش پاستىسى، چىش پاراشوكى ۋە دورا ياساشتا خام ئەشيا قىلىنىدۇ. يۇمران يوپۇرمىقىدا 0.8~1.0%، غولىدا 2%~ 1.3 يالپۇز مېيى بار. شىنجاڭدا بۇ ئۇرۇقداشتىكى ئۆسۈملۈكلەردىن يەنە يالپۇز، ئاسىيا يالپۇزى، كۆلـ رەڭ يالپۇز قاتارلىقلار بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەركىبىدە مېنتول قاتارلىق ماددىلار بار.

چىنگۈل چىنگۈل ئائىلىسى چىنگۈل ئۇـ رۇقدىشىدىكى كۆپ يىللىق سامانگۈللۈك ئۆسۈملۈك. غولى بىر تال ياكى كۆپ تال، بولۇپ، تىك ياكى يانتۇراق ئۆسىدۇ، غول تۈۋىدىن شاخلايدۇ، غول بوغۇـ مى تومىلاشقان. يوپۇرمىقى يېڭنىسىمان ياكى تۇمۇنسىـ مان، تۈۋى تارلىشىپ غىلاپسىمان شەكىلدە بوغۇمنى ئوراپ تۇرىدۇ. گۈلى ئۇچىدا، يالغۇز ياكى ئىككى ـ ئۈچتىن غۇژىمەك ئۆسۈپ، غۇژىمەك كۈنلۈكسىمان گۈل رېتى ھاسىل قىلىدۇ، گۈلىنىڭ دىئامېتىرى 2.5 ~ 3.5 سانتىمېتىر. گۈل كاسىسى كانايسىمان، بەزىدە سۈسۈن رەڭدە بولىدۇ؛ گۈل بەرگى بىنەپشە ياكى ھال رەڭدە، ئۇستى قىسمىدا رەتسىز چىشلىرى بار. غوزەـ سىمان مېۋىسى ئۇزۇنچاق دۇگىلەك ياكى كانايسىمان شەكىلدە. ئۇرۇقى كەڭرەك سوزۇنچاق تەتۈر تۇخۇمسىـ مان شەكىلدە، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 2.5 مىللىمـ تىر. ئىيۇندىن سېنتەبىرگىچە چېچەكلەيدۇ، ئىيۇلدىن ئۆكتەبىرگىچە مېۋىلەيدۇ. تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى گۈچۈك، مىچۈەن، ئۇرۇمچى، شىخەنزە، قارىماي، قورغاس، غۇلجا، موڭغۇلكۈرە قاتارلىق ناھىيە ـ شە- ھەرلەردىن چىقىدۇ. كۈنگەي ئېدىرلاردا، قۇرغاق تاغ يانباغلىرىدا، تاغ ئورمانلىرىنىڭ چېت ـ ياقىلىرىدا، چاتقاللىقلاردا، شالاڭ ئورمانلىقلاردا، ئوت كەتكەن خا- رابىلەردە ۋە ئوتلاقلاردا ئۆسىدۇ. گۈلى تەركىبىدە خوش پۇراق مايلارنىڭ ئېكستراكتىلىرى ۋە ساپ مايلا- ر بولۇپ، ئېسىل خوش پۇراق مۇئەتتەرلەرنى تەييار- لاشقا بولىدۇ.

زىچ گۈللۈك يالغان رەيھان كالپۇكسىمان گۈللۈكلەر ئائىلىسى يالغان رەيھان ئۇرۇقدىشىدىكى بىر يىللىق سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك. ئېگىزلىكى 20 ~ 60 سانتىمېتىر، غولى تىك، تۆت قىرلىق، ئۇدۇل شاخلىنىدۇ؛ يوپۇرمىقىنىڭ ساپىقى بار بولۇپ، ئۇدۇل ئۆسىدۇ، يوپۇرمىقى قىسقا يېڭنىسىمان ياكى ئېللىپـ سىمان، ئايلانما كۈنلۈكسىمان گۈل رېتىدە زىچ چې- چەكلەپ، 2 ~ 6 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى تۇۋرۇككە ئوخشايدىغان ساختا باشاقسىمان گۈل رېتىنى شەكىللەن-

دۇرىدۇ. غۇنچىسى تەتۇر تۇخۇمسىمان، چوققىسى دىقـ ماقراق؛ گۈلى قوڭغۇراقسىمان، مېۋىلەش مەزگىلىدە چوڭىيىپ يۇمىلاق شەكىلگە كىرىدۇ، بەش تال چىشى بار بولۇپ، ئۇچ بۇرجەك ھاسىل قىلغان، ئۇز ۋىلۇقى بىردەك ئەمەس؛ گۈل تاجى سۈس سۈسۈن رەڭدە، ئىيۇل ـ سېنتەبىر ئايلىرىدا چېچەكلەيدۇ؛ كىچىك قاتـ تىق مېۋىسى يۇمىلاق شەكىلدە. جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىغا تارقالغان، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇرۇمچى ۋە گۇچۇڭغا ئەڭ مەركەزلەشكەن. دەريا بويـ لىرى، تاغ قاپتىلى، ئېتىزلىقلار ۋە چۆللۈكلەردە ئۆسـ سىدۇ. تەركىبىدە خۇش پۇراق مايلار بار، ئېچىپ پايدىلىنىش ئالدىدا تۇرماقتا.

جەمبىل كېيىك ئوتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. كالـ چۇكسىمان گۈللۈكلەر ئائىلىسى جەمبىل ئۇرۇقدىشـ دىكى كۆپ يىللىق سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك، ئېگىزـ لىكى 25 ~ 60 سانتىمېتىر. غولى تىك، تۆت قىرـ لىق، ئانچە ـ مۇنچە سۈسۈن رەڭگى بار. يوپۇرمىقى ئۈدۈل ئۆسكەن، يوپۇرماق شەكلى تۇخۇمسىمان ياكى چاسىراق دۇگىلەك. كۈنلۈك شەكلىدىكى كونۇسسىمان گۈل رېتىدە چېچەكلەيدۇ، كۆپ ساندىكى چېچىكى تۇۋـ رۇكسىمان، مېۋىلەش مەزگىلىدە ئۇزىراپ باشاقسىمان گۈل رېتىنى شەكىللەندۈرىدۇ؛ غۇنچىسى چاسىراق دۇـ گىلەك ياكى تەتۇر تۇخۇمسىمان، بەزىدە تۇمۇنسىمان شەكىلدە، يېشىل ياكى قىزغۇچ رەڭدە؛ گۈل كاسىسى قوڭغۇراقسىمان، ئۇچ بۇرجەك شەكلىدە ھەم باراۋەر چوڭلۇقتا بەش تال چىشى بار؛ گۈل تاجى بىنەپشە رەڭدىن ئاق رەڭگىچە، ئىيۇن ـ ئاۋغۇست ئايلىرىدا چېچەكلەيدۇ. كىچىك قاتتىق مېۋىسى تۇخۇمسىمان بو- لىدۇ. تەڭرىتېغى ۋە ئالتاي تاغلىرىدىن چىقىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن 1500 مېتىرچە ئېگىزلىكتىكى ئورمان ياقىلـ رىدا، ئورمانلىقلاردا ۋە تاغ ئوتلاقلىرىدا ئۆسىدۇ، ئىلى رايونىدىكى توققۇزتارا ۋە نىلقى ناھىيىسىنىڭ تاغلىرىغا كۆپرەك تارقالغان. ئۇنىڭدىن خۇش پۇراق مايى ئالغىلى بولىدۇ، قۇرۇق غولىدا 0.15%~0.4 خۇش پۇراق مايى بار، ئاساسلىق تەركىبى ۋانىللول (2 % ~ 3) ۋە تىمول (7%) بولۇپ، مۇئەتتەر ياسىغىلى، ھاراق ئېچىتقۇسىغا خۇرۇچ قىلغىلى بولىدۇ.

جۇلاغ كالپۇكسىمان گۈللۈكلەر ئائىلىسى جۇـ لاغ ئۇرۇقدىشىدىكى بىر يىللىق ياكى كۆپ يىللىق سا- مان غوللۇق ئۆسۈملۈك، ئاز ساندىكىلىرى چاتقالغا كىـ رىدۇ. يوپۇرمىقى چىشمەك ياكى يېرىلغان، يۇقىرى قىسمىدىكى يوپۇرماقلىرى بەزىدە تولۇق گىرۋەكلىك بولىدۇ. چېچىكى ئايلانما كۈنلۈكسىمان ياكى غۇژمەك كۈنلۈكسىمان گۈل رېتىنى شەكىللەندۈرىدۇ؛ ئالدىنقـ سى ئايرىلمىدۇ ياكى غۇژمەك باشسىمان گۈل رېتىنى شەكىللەندۈرىدۇ. كېيىنكىسى ئۈدۈل ئۆسكەن بولۇپ، ئومۇمىي گۈل رېتى ياكى كونۇسسىمان گۈل رېتىنى شەكىللەندۈرىدۇ؛ چېچىكىنىڭ كۆپ ساندىكىسى ئىككى جىنسلىق، بىراق ئاندا ـ ساندا چىشى چېچەكلىكلىرى، ئەركەك ـ چىشى چېچەك بىر تۈپتە بولۇش ياكى ئاي- رىم- ئايرىم تۈپتە بولۇش ئەھۋالى كۆرۈلىدۇ. گۈل كاسىسى نەيچىسىمان، تەتۇر كونۇس شەكلىدە، سەل ئەگرى ياكى تۈز بولۇپ، بوغۇز قىسمى سەل يانتۇ ياكى تەكشى، ياكى قوش كالپۇكلۇق، بەش تال چىشى بار، باراۋەر چوڭلۇقتا ياكى چوڭ ـ كىچىكلىكى بىردەك ئەمەس. گۈل تاجى قوش كالپۇكسىمان، ئۈستۈنكىسى ئىككىگە، ئاستىدىكىسى ئۈچكە يېرىلغان، كانايچە ئىـ چىدە تۇۋرۇكلۇك ھالقىسى يوق. ئاتىلىقى تۆت تال بولۇپ، چېچەك ئىچىگە يوشۇرۇنغان ياكى چىقىپ تۇرىـ دۇ؛ ئاتىلىق تۇۋرۇكىنىڭ ئۈچى تەڭ ئىككىگە يېرىلـ غان. كىچىك قاتتىق مېۋىسى سوقچاق دۇگىلەك تۇـ خۇمسىمان، ئېللىپس، تەتۇر تۇخۇمسىمان شەكىلدە، سىلىق. شىنجاڭدا 13 تۈرى بولۇپ، تەڭرىتېغى، ئال- تاي تېغى ۋە پامىر تېغىغا تارقالغان. پۈتۈن تۈپىدە ئۈچۈشچان مايلار بار، ئاساسلىق تەركىبى پىپىرىتون، لىمونېن.

چۆل رەيھىنى كالپۇكسىمان گۈللۈكلەر ئائىـ لىسى چۆل رەيھىنى ئۇرۇقدىشىدىكى كۆپ يىللىق، قۇرغاق يەرلەردە ئۆسىدىغان يېرىم چاتقالسىمان سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك. ئېگىزلىكى 20 ~ 30 سانتىمېـ تىر. تۈۋەن تەرەپتىكى غوللىرى يەر باغىرلاپ ئۆسىـ دۇ، بوغۇم قىسمى يەرگە تېگىپ، يىلتىز چىقىرىدۇ. باشقا پۈتاقلىرى غولىنىڭ ئۈچىدىن ياكى تۈۋىدىن ئۆـ سۈپ چىقىدۇ، چېچەكلەيدىغان پۈتىقى 2 ~ 10 سانتىـ مېتىر ئېگىزلىكتە بولىدۇ. يوپۇرمىقى تۇخۇمسىمان، ئۈدۈل ئۆسىدۇ، يوپۇرماق ساپىقى بار. باشسىمان گۈل رېتى؛ گۈل كاسىسى كانايسىمان قوڭغۇراق ياكى تار قوڭغۇراق شەكلىدە، گۈل تاجى بىنەپشە رەڭلىكتىن ھال رەڭگىچە بولىدۇ، ئىيۇن ـ ئىيۇل ئايلىرىدا چې- چەكلەيدۇ. ئۇششاق قاتتىق مېۋىسى يۇمىلاق ياكى تۇـ خۇمسىمان، سىلىق. تەڭرىتېغى، جۇڭغارىيىنىڭ غەر- بىدىكى تاغلىق جايلار ۋە ئالتاي تېغىنىڭ ئوتلاقلىرىدىن چىقىدۇ، بولۇپمۇ توققۇزتارا، تېكەس، نىلقا، قور- غاس، موڭغۇلكۈرە، چۆچەك، دۇربىلجىن قاتارلىق جايلاردىكى تاغلىق بەلۋاغلارنىڭ كۈنگەي قاپتاللىرىغا ئەڭ مەركەزلەشكەن. تاغلىق جايلاردا ياخشى ئۆسىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن 1100 ~ 3600 مېتىر ئېگىزلىكتىكى تاغلاردا ئۆسىدۇ. يوپۇرمىقىدا خۇش پۇراق مايلار بو- لۇپ، ئۇنىڭدىن ئارىل ئالكوگول ۋە بورنېئول قاتارلىق

ماددىلارنى چەككىلەپ ئالغىلى، كۈندىلىك گىرىم بو-
يۇملىرىنى ياسايدىغان مۇئەتتەرلەرنى تەڭشىگىلى بولـ-
دۇ. يەنە يۇتەل توختىتىش، ياللۇغنى قايتۇرۇش، ئاغـ-
رىق توختىتىش قاتارلىق رولى بار.

سۈمبۈل سۈمبۈل ئائىلىسى سۈمبۈل ئۇرۇقدە-
شىدىكى كۆپ يىللىق ئوتتۇراھال سامان غوللۇق ئۆ-
سۈملۈك. يىلتىز غولى توم ۋە قويۇق خۇش پۇراقلىق.
غولى كاۋاك، بويىدا قىرى بار. يوپۇرمىقى ئۈدۈل
ئۆسىدۇ، تۆۋ قىسمىدىكى يوپۇرماقلارنىڭ ساپاقلىرى
ئۇزۇنراق، يۇقىرى قىسمىدىكى يوپۇرماقلارنىڭ ساپىقى
يوق دېيەرلىك. ئۇچ قىسمىدا ئۆگزىسىمان گۈل رېتىدە
ھەم مۇرەككەپ كۈنلۈكسىمان گۈل رېتىدە چېچەكلەپ،
مۇرەككەپ كۈنلۈكسىمان گۈل رېتىنى شەكىللەندۈر-
دۇ. گۈلى كىچىك، پۇراقلىق، سۇس بىنەپشە ياكى
ئاق رەڭدە. گۈل كاسىسى بەشكە پېرىلغان، گۈل تاجى
كانايسىمان بولۇپ، بەشكە پېرىلغان. ئورۇق مېۋىسى
ياپىلاقراق تۇز، چوققىسىدا قورۇلغان گۈل كاسىسى
ياپراقچىسىدىن شەكىللەنگەن پەيسىمان تۈكچىلىرى بو-
لىدۇ. تەڭرىتېغىدىكى ئورمانلىقلارنىڭ چەت ـ ياقىلـ-
رىدىكى ئوتلاقلاردا ئۆسىدۇ. يىلتىزىنىڭ تەركى-
بىدە 0.5% ~ 2% خۇش پۇراق مايلار بار بولۇپ،
ئاساسلىق تەركىبى پېنتانوئىك ئېسىتىر تۈرىدىكىلەر ۋە
بۇتىرىك ئېسىتىر تۈرىدىكىلەردىن ئىبارەت. تاماكا، ھا-
راق، يېمەكلىكلەر، گىرىم بويۇملىرى، ئەتىر ۋە مۇ-
ئەتتەرلەرنىڭ خۇرۇچى قىلمىشقا بولىدۇ. سېنتەبىر ـ
ئۆكتەبىر ئايلىرىدا يىلتىزى ۋە يىلتىزسىمان غولى يە-
غىۋېلىنىپ، يۇيۇپ قۇرۇتۇلغاندىن كېيىن ئۇششاق
توغراپ، پىششىقلاپ ئىشلىنىدۇ.

ئىگىر چايان ئوت ئائىلىسى ئىگىر ئۇرۇقدىشـ-
دىكى كۆپ يىللىق سامان غوللۇق سۇ ئۆسۈملۈكى.
ئېگىزلىكى 50 ~ 70 سانتىمېتىر. توغرىسىغا ماڭىدە-
غان، سەل ياپىلاقراق يىلتىزسىمان غولى بار، دىئامې-
تىرى 1 ~ 1.5 سانتىمېتىر، خۇش پۇراقلىق. يوپۇر-
مىقى خەنجەرسىمان تاسما شەكىللىك بولۇپ، تۆۋىدىن
ئۆسىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 90 سانتىمېتىرغا يېتىدۇ؛ تۆۋى
غىلاپسىمان بولۇپ، ئىككى قاتلىنىپ غولىنى ئوراپ
تۇرىدۇ. چېچەك غولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 20 ~ 50 سان-
تىمېتىر، ئۇچ قىرلىق، غۇنچىسى يېشىل رەڭدە، ئۇ-
زۇنلۇقى 30 ~ 40 سانتىمېتىر؛ گۆشلۈك باشاقسىمان
گۈل رېتى تىك ياكى يانتۇراق، يۇمىلاق تۈۋرۈكسىمان
سوقىچاق شەكىلدە، گۈلى سارغۇچ يېشىل رەڭدە. ئـ-
يۇن ـ ئىيۇل ئايلىرىدا چېچەكلەيدۇ؛ قىزىل رەڭلىك،
سوقىچاق شىرىنلىك مېۋىسى بولىدۇ. ئالتاي ۋە غۇلجـ-
دىن چىقىدۇ، جەنۇبىي شىنجاڭغىمۇ تارقالغان، دەريا
بويلىرىدا ۋە چۆپلۈكلەردە، سازلىقلاردا ئۆسىدۇ. يىلـ-
تىزسىمان غولى تەركىبىدە 1.5% ~ 3.5% خۇش پۇ-
راق مايلار بار، ئاساسلىق تەركىبى مېتىل ئېۋگېنول،
سىسكۇيتىرپېن، نۇر ـ گېپتىلىك كېسلاتا، ئېۋگې-
نول، ئاسارالدېگىد ۋە ئاسارون قاتارلىقلار. ئىنچىكـ-
لەپ بىر تەرەپ قىلغاندىن كېيىن، گىرىم بۇيۇملىرى
ۋە ئەتىر سوپۇنلارنىڭ مۇئەتتىرى قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ.

ئىلى كۈركۈم گۈلى گۈل سامساق ئائىلىسى
كۈركۈم گۈلى ئۇرۇقدىشىدىكى ئوتتۇراھال ئۆمرى
قىسقا ئۆسۈملۈك، ئېگىزلىكى 10 ~ 30 سانتىمېتىر؛
تەڭگىچە غولى بار، غولىنىڭ تۆۋىدىن 3 ~ 4 تال
تاسمىسىمان ياكى ئۇچلۇق تاسمىسىمان، سۇس يېشىل
رەڭلىك يوپۇرمىقى ئايلانما ھالەتتە ئۆسۈپ چىقىدۇ.
گۈلى چوققىسىدا يالغۇز ئېچىلىدۇ، كۆپ گۈللۈكلىرى-
مۇ بولىدۇ. گۈل تاجى سېرىق رەڭدە، دىئامېتىرى
2 ~ 4 سانتىمېتىر. گۈل بەرگى ئىككى قەۋەت،
سىرتىدىكىسى ئېللىپسسىمان رومبا شەكىللىك، دۈمبە
تەرىپىدە سۇسۇن رەڭلىك ھالقىسى بار؛ ئىچىدىكىسى
سېرىق رەڭلىك، ئۇزۇنچاق تەتۇر تۇخۇمسىمان. غوزە-
سىمان مېۋىسى ئېللىپسسىمان، ئۇزۇنلۇقى 15 ~ 25
مىللىمېتىر؛ ئۇرۇقى يايىلاق، ئۇچ بۇرجەكرەك شە-
كىلدە. چېچەكلەش ۋە مېۋىلەش مەزگىلى ئاپرېل ـ ماي
ئايلىرى، شۇنىڭدىن كېيىنلا يەر ئۈستى قىسمى قۇرۇپ
كېتىدۇ، يەر ئاستى قىسمى ئۇزاق ۋاقىتلىق ئۈيقۇ
ھالىتىدە تۇرىدۇ. بۇ ئۆسۈملۈك شىمالىي شىنجاڭنىڭ
تەڭرىتېغى ئېتەكلىرىدىكى گۈچۈك، فۇكاك، ئۇرۇمـ-
چى، قۇتۇبى، ماناس، ساۋەن، كۈيتۇن، جىك، غۇلـ-
جا، كۇنەس، توققۇزتارا، نىلقا، موڭغولكۈرە قاتارلىق
ناھىيە ـ شەھەرلىرىدىن چىقىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن
800 ~ 1200 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئېدىرلىق چۆلـ-
لەردە ۋە ئوتلاقلاردا ئۆسىدۇ. شىنجاڭدا 12 تۈرى بار.
باش باھاردا ئېچىلىدۇ، گۈل رەڭگى ئوچۇق، قۇرغاق
رايونلاردا باش باھاردا ئېچىلىدىغان ياۋا گۈل بولۇپ،
ھۆز ۋرلىنىش قىممىتى بار ھەمدە تېرىپ ئۆستۈرۈلىدە-
غان تۈرلەرنىڭ تۇغقىنى بولۇپ، ھازىر ئۇرۇمچىدە تې-
رىپ ئۆستۈرۈلۈۋاتىدۇ.

شەھدان (جۇڭغار شەھدىنى) ئېيىق تاپانلار
ئائىلىسى شەھدان ئۇرۇقدىشىدىكى كۆپ يىللىق ئوتتۇ-
راھال تىپتىكى سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك. ئېگىزلىكى
20 ~ 50 سانتىمېتىر. شاخلىمايدۇ ياكى تۈۋىدىن
شاخلايدۇ، پوتۇن تېنىدە تۈكچىلىرى يوق. تۈۋىدىن
3 ~ 7 گىچە ئۇزۇن ساپاقلىق يوپۇرماق چىقىرىدۇ،
يوپۇرمىقى ئايلانما ئۆسكەن بولۇپ، بەش بۇرجەك ياكى
ئۇچ بۇرجەك تۇخۇمسىمان بولىدۇ. تۈۋى تەرىپى يۇ-
رەكسىمان بولۇپ، چوڭقۇر ئۇچكە پېرىلغان بولىدۇ.
گۈلى يالغۇز بولۇپ، ئۇچىدا ئېچىلىدۇ، بەزىدە 2 ~
3 تىن توپ بولۇپ، غۇژمەك كۈنلۈكسىمان گۈل رېتـ-
ىي شەكىللەندۈرىدۇ؛ گۈل تاجىنىڭ دىئامېتىرى 3 ~

4.5 سانتىمېتىر. گۈل كاسىسى يايراقچىسى سىرتىق

شەھدان (جۇڭغار شەھدىسى)

ياكى قىزغۇچ سىرتىق رەڭدە، 8 ~ 13 تال، شەكلى تەتۇر تۇخۇمسىمان ياكى كەڭرەك تەتۇر تۇخۇمسىمان، ئۇزۇنلۇقى 1.5 ~ 2 سانتىمېتىر، ئۇچى سىرتىغا ئېگىلگەن بولىدۇ. ئىيۇن - ئىيۇل ئايلىرىدا چېچەك-لەيدۇ. تەڭرىتېغىنىڭ غەربىدىكى توققۇزتارا، موڭغۇل-كورە، كۇنەس، نىلقا ناھىيىلىرىدە ھەم گۇچۇڭ، ئو-رومچى ۋە جۇڭغارىيىنىڭ غەربىدىكى تاغلىق رايونلار-نىڭ دېڭىز يۈزىدىن 1700 ~ 2200 مېتىر ئېگىزلىگ-تىكى ئورمانلارنىڭ چەتلىرىدە، شالاڭ ئورمانلىقلاردا ۋە تاغ قاپتاللىرىدىكى ئوتلاقلادا ئۆسىدۇ. بۇ ئۆسۈم-لۈكنىڭ گۈلى يوغان، رەڭگى ئوچۇق، چېچەكلەش مەزگىلى ئۇزۇن بولۇپ، بۇ ياۋا گۈل مەنزىرىسى بايـ-لىقلىرى ئىچىدىكى داڭلىق ئۆسۈملۈك ھېسابلىنىدۇ. گۈلىدە بىئوئىشقار ۋە فلاۋون بولۇپ، ئىسىقلىقنى قايتۇرۇپ، زەھەرنى ياندۇرىدۇ، يۇقىرى نەپەس يوللـ-رىنىڭ يۇقۇملىنىشى، ئوتتۇرا قۇلاق ياللۇغى، يوتقۇن-چاق ياللۇغى قاتارلىقلارنى داۋالاشتا روشەن ئۈنۈمى بار.

چاي ئوت گۈلقىيار ئائىلىسى چاي ئوت ئورۇق-دىشىدىكى كۆپ يىللىق ئوتتۇراھال تىپتىكى سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك. غولى تىك، شاخلىمايدۇ. يوپۇر-مىقى ئۇدۇل ئۆسىدۇ، قويۇق، ئۇچلۇق، تۇۋى شىنا-سىمان، تولۇق گىرۋەكلىك ياكى پورمىسىمان، تۈك-سىز بولىدۇ. ئومۇمىي گۈل رېتىدە ئۇچىدا چېچەكلەي-دۇ، گۈل رېتى سوزۇلغان بولىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 12~ 18 سانتىمېتىر؛ گۈلى چوڭ، ئىككى جىنسلىق گۈل كاسىسىنىڭ نەيچىسى ئۇرۇقدانىنىڭ ئۈستىگىچە سوزۇل-غان بولۇپ، تۆتكە يېرىلىدۇ، سۈسۈن رەڭلىك بولـ-دۇ؛ گۈل بەرگى تۆت، بىنەپشە رەڭدە، ئۇزۇنلۇـ-قى 1.5 سانتىمېتىرچە كېلىدۇ، ئۇچى يومىلاق، تۇۋى پەنجىسىمان؛ ئاتىلىق يىپچىسى سەككىز تال، ئاتىلىق تۇۋرۇكچىسىنىڭ بېشى تۆتكە يېرىلىدۇ. غوزىسىمان مېۋىسى تۇۋرۇكسىمان، ئۇزۇنلۇقى 6 ~ 10 سانتىمـ-تىر، ئۇرۇقى كۆپ. ئىيۇن - ئىيۇل ئايلىرىدا چېچەك-لەيدۇ. بۇ ئۆسۈملۈك شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىگە تارقالغان

خان ئوت

بولۇپ، سوغۇقراق نەم يەرلەرنى خالايدۇ. تاغ ئوتلاقلـ-رىدا، ئورمانلىقنىڭ چەت - ياقىلىرىدا، سۇ بويلىرىدا ئۆسىدۇ. گۈلى چوڭ، رەڭگى ئوچۇق، گۈلى غۇۋۇمەك بولغاچقا، جىلى بۇقىرى ئاماشا قىلىش قىممىتى بار. بۇنىڭ تورداشلىرىدىن ھۇزۇر ئىلىستا بولىدىغان يەنە كەك يوپۇرماقلىق چاي ئوتىمۇ بار.

شىنجاڭ بۇۋانىسى ئىسىق تاپانلار ئائىلىسى بۇۋانە ئۇرۇقدىشىدىكى كۆپ يىللىق ياكى بىر يىللىق سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك. كۆپ يىللىقنىڭ يىلتىزى

شىنجاڭ بۇۋانىسى

تۈز ياكى بىر نەچچە تال تۈگۈنەك يىلتىزدىن شەكىللەنـ-گەن، ياكى بىر يىللىق تۈز يىلتىز بولىدۇ. غولى تىك. يوپۇرمىقى يالغۇزدىن نۆۋەتلىشىپ ئۆسىدۇ، يە-زىدە تۈۋىدىن غولىغىچە ئۆسىدۇ، ئالىقانسىمان يېرىلـ-

غان بولىدۇ. گۈل رېتى ئومۇمىي گۈل رېتى بولۇپ، ئىككى جىنسلىق، ئىككى تەرىپى سىممېتىرىك هالەت. تە، گۈل كاسىسىنىڭ ياپراقچىسى بەش تال، گۈل تاجى سۈسۈن، زەڭگەر ياكى سېرىق رەڭدە بولىدۇ، گۈل كاسىسىنىڭ ئۈستۈنكى ياپراقچىسى بىر تال بولۇپ، قولۇاقسىمان، دۈبۈلغىسىمان ياكى كانايسىمان بولىدۇ، يان ياپراقچىسى ئىككى تال بولۇپ، دۈگىلەك رەڭ، ئاستىنقى ياپراقچىسى ئىككى تال، كىچىكرەك، سوقىچاقراق دۈگىلەك؛ گۈل بەرگى ئىككى تال، پەنجىسى بار؛ ئاتىلىقى كۆپ؛ ئۇزۇن پوستى ئۈچتىن بەشكىچە. غوزەكسىمان مېۋىسى تورلۇق بولۇپ، ئانىلىق تۈزۈكى قورۇلغان هالەتتە ساقلانغان بولىدۇ. شىنجاڭدا ئۈنىڭ 10 تورى، بەش ۋارىيانتى بار، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى قاپتاللاردا، ئالتاي تېغى، تارباغاتاي تېغىنىڭ ئورمان ياقىلىرىدىكى ئوتلاقلاردا ئۆسىدۇ. بۇ ئۆسۈملۈكنىڭ گۈل رېتىي ئوقى 10~60 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ، كۆپ چېچەكلىرى توپلىشىپ گۈلىي چوڭ كۆرىنىدۇ، رەڭگى ئوچۇق ۋە چىرايلىق، چېچەكلەش مەزگىلى ئۇزۇن، ئاماشا قىلىش قىممىتى يۇقىرى. بۇنىڭ ئىچىدە يۇمىلاق بويۇرماقلىق بۇۋانە، سېرىق گۈللۈك بۇۋانە، جۇڭغار بۇۋانىسى قاتارلىقلارنىڭ ئوگۈنەك يىلتىزلىرى دورىغا ئىشلىتىلىدۇ.

تەڭرىتاغ گۈلەمبىرى ئېيىق تاپانلار ئائىلىسى گۈلەمبەر ئۇرۇقدىشىدىكى كۆپ يىللىق ئوتتۇرا

تەڭرىتاغ گۈلەمبىرى

تىپلىق سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك. تىك ئۆسىدۇ، ئېگىزلىكى 40 ~ 120 سانتىمېتىر، ئاق قاتتىق توك چىلىرى بار. يوپۇرمىقى بەش بۇرجەك بۇرەكسىمان، چوڭقۇر ئۇچكە يېرىلغان، ئۇزۇن ساپىقى بار. چوققىسىدا ئومۇمىي گۈل رېتىدە چېچەكلىگەن 8 ~ 15 تال چېچىكى بار؛ گۈل كاسىسىنىڭ ياپراقچىسى بەش تال، گۈل تاجىسى شەكىللىك بولۇپ، رەڭگى كۆكۈش سۈسۈن، تۇخۇمسىمان ياكى تەتۇر تۇخۇمسىمان، گۈل كاسىسىنىڭ ئۈستۈنكى ياپراقچىسى دۈگىلەك كانايسىمان بۇرغا شەكلىدە؛ گۈل تاجى قارا، سەل ئويمىنى بار؛ رۇدىمېنتلاشقان ئاتىلىق يېچىسى قارا، گۈل بەرگى تۇخۇمسىمانراق، ئىككىگە يېرىلغان؛ ئاتىلىق يېچىسى كۆپ. ئىيۇل ـ ئاۋغۇست ئايلىرىدا چېچەكلەيدۇ، ئاۋغۇست ـ سېنتەبىر ئايلىرىدا مېۋىلەيدۇ. شىنجاڭدا گۈلەمبەر ئۇرۇقدىشىدىكى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ 24 تۈر ۋە 3 ۋاريانتى بار، تاغلىق رايونلارنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 1700 ~ 2800 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئورمان ياقىلىرىدا، ئوتلاقلىرىدا ئۆسىدۇ، كۆپرەك مەركەزلەشكەن يېرى جۇڭغارىيىنىڭ غەربىدىكى تاغلىق رايونلار، تەڭرىتېغى، ئالتاي تېغى، ئاز قىسمى كوئېنلۇن تېغى ۋە پامىر تېغىغا تارقالغان. بۇ ئۆسۈملۈكنىڭ ئومۇمىي گۈل رېتى ئۇزۇنراق، گۈلى كۆپ بولۇپ، 30 ~ 40 قا يېتىدۇ، بەزىسىنىڭ گۈلى غۇژەك، بەزىسىنىڭ شالاڭ، گۈلىنىڭ رەڭگى سۈسۈن، زەڭگەر، ئاق ۋە سېرىق، بىرقەدەر يۇقىرى هۇزۇرلىنىش قىممىتىگە ئىگە. بەزى تۈرلىرىنى دورا قىلىشقا بولىدۇ.

قوڭۇر باش باشاقلىقلار ئائىلىسى قوڭۇر باش ئۇرۇقدىشىدىكى بىر يىللىق ياكى ئىككى يىللىق سامان غوللۇق، ئىنچىكە چاچما يىلتىزلىق ئۆسۈملۈك. غولى تىك ياكى تۈۋ قىسمى سەل يانتۇراق، توپ ئۆسىدۇ، تۈكى يوق، سىلىق، ئېگىزلىگى 5 ~ 30 سانتىمېتىر. يوپۇرماق غىلىپىنىڭ ئاستى قىسمى تۈتاشقان بولۇپ، بوغۇم ئارىلىقىدىن قىسقا، يوپۇرماق تىلى نېچىز، ئۇچى دىقماق؛ يوپۇرمىقى تاسمىسىمان، يۇمشاق، تۈز، ئىككىلا يۈزى سىلىق، تۈكى يوق، ئۇچى قولۇاقسىمان، گىرۋەكلىرى يىرىكرەك. كونۇسىمان گۈل رېتى ئوچۇق، ئومۇمىي شەكلى تۇخۇمسىمان ياكى پىرامىدىسىمان، ئۇزۇنلۇقى 2 ~ 7 سانتىمېتىر، هەربىر بوغۇمدا 1 ~ 2 تال شېخى بار؛ كىچىك باشقى يېشىل ياكى بەزىدە سۇس سۈسۈن رەڭدە بولۇپ، 3 ~ 5 تالغىچە چېچىكى بار؛ چانىقى نېچىز، گىرۋەكلىرى ناهايىتى يۇپقا، بەش تال تومۇرى بار، ئوتتۇرا تۈۋەن قىسمىدا ئۇزۇن تۈكچىلىرى بار، گۈل تېگىدە تۈكچىسى يوق. چاناقلىق مېۋىسى موكسىمان، سارغۇچ قوڭۇر رەڭدە. شىمالىي شىنجاڭنىڭ تۈزلەڭلىك بوستانلىقلىرىدا ۋە سۇيى مول، شارائىتى ياخشى ئېقىن ياقىلىرى ۋە جىلغىلاردا ئۆسىدۇ. ئۆسۈملۈكنىڭ بويى پاكار، توپلىشىپ ئۆسىدۇ، بىر خىل ياخشى چىملىق ئۆسۈملۈكى هېسابلىنىدۇ.

توگۇنەك گۈللۈك چوغلۇق مودەنگۈل ئا-ئىلىسى (ياكى ئېيىق تاپانلار ئائىلىسى) چوغلۇق ئۇرۇقدىشىدىكى كۆپ يىللىق ئوتتۇرا تىپلىق سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك. توگۇنەك يىلتىزى موكسىمان يا-كى دومىلاقراق بولىدۇ. ئېگىزلىكى 50 ~ 100 سان-تىمېتىر. يوپۇرمىقى 1 ~ 2 قايتىلىنىپ ئۈچتىن ئۈسكەن پەيسىمان مۇرەككەپ يوپۇرماق؛ يوپۇرماق ئا-لىقىنىنىڭ دائىرىسى كەڭ تۇخۇمسىمان، كىچىك يو-پۇرماقلىرى پەيسىمان يېرىلغان، ھەربىر يېرىقنىڭ ئۇ-چى ئۇچلۇق ياكى تۇمۇنسىمان، گىرۋەكلىرى مۇكەم-ھەل، تۇكسىز؛ يوپۇرماق ساپىقى ئۇزۇن بىر-لۇپ، 1.5 ~ 9 سانتىمېتىر كېلىدۇ. گۈلى يالغۇز-دىن تۇپنىڭ ئۇچىدا ئېچىلىدۇ، گۈل تاجىنىڭ دىئامې-تىرى 5.5 ~ 7 سانتىمېتىر، گۈل كاسىسىنىڭ يايراقچىسى ئۇچ تال، كەڭ تۇخۇمسىمان، رەڭگى قە-زىل؛ گۈل بەرگى توققۇز تال، بىنەپشە رەڭدە، سوقە-چاقراق دۇگىلەك، تەتۇر تۇخۇمسىمان، چوققا قىسمى غاجىلانغاندەك، تەكشى ئەمەس. ئۇرۇقى قارا. ماي - ئىيۇل ئايلىرىدا ئېچىلىدۇ، ئىيۇن - ئاۋغۇست ئايلىر-دا مېۋىلەيدۇ. ئالتاي تېغى، جۇڭغارىيىنىڭ غەربىدىكى تاغلىق رايونلارنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 1400 ~ 2200 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئورمان ئەتراپى، دەرەخ ئاستى، چاتقاللىقلار، تەسكەي قاپتاللار ۋە جىلغا - ئوتلاقلاردا ئۆسىدۇ. گۈلى چوڭ، چىرايلىق، غولى، يوپۇرمىقى ۋە مېۋىسى قاتارلىق ھەممىسىگىلا ھۆزۇرلىنىش قى-مىتى بار. چوغلۇقنىڭ شىنجاڭدا بەش تۈرى بار، بۇ-نىڭ ئىچىدە ئىككىسى تېرىپ ئۆستۈرۈلىدىغان تۈر، بۇلارنىڭ ھەممىسى تاماشا ئۆسۈملۈكلىرىدۇر.

ھايۋانات بايلىقى شىنجاڭدا ياۋايى ھايۋانات تۈرلىرى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، ھايۋانات بايلىقى مول. پۈتۈن ئاپتونوم رايون تەۋەسىدە 137 خىل ھايۋانات بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھايۋانات تۈرلىرىنىڭ 30.4% نى؛ 398 خىل قۇش بولۇپ، پۈتۈن مەملە-كەتتىكى قۇش تۈرلىرى سانىنىڭ 33.6% نى ئىگە-لەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە 43 خىل يەر ئېغىرلىغۇ-چىلار، ئالتە خىل قوش ماكانلىقلار ۋە 50 نەچچە خىل يەرلىك بېلىقلار بار. بۇنىڭ ئىچىدە مەملىكەتلىك بە-رىنچى دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان ھايۋاناتلار-دىن شىنجاڭدا خاپان باش بېلىق، تۆت پەنجىلىك قۇ-رۇقلۇق تاشپاقىسى، ئاق لەيلەك، قارا لەيلەك، شۇڭ-قار، ئاق مۇرە بۇركۇت، ئالا قۇيرۇق بۇركۇت، ئاق قۇيرۇق بۇركۇت، قۇماي، قارا بويۇن تۇرنا، ئاق تۇر-نا، چوڭ دوغداق، بازغالداق، چىپار دوغداق، قۇن-دۇز، قارا بۇلغۇن، بۇرە بورسۇق، تەڭگە گۈللۈك يىلپىز، يولۋاس، جۇڭغار قۇلانى، تىبەت قۇلانى، ياۋا ئات، ياۋا تۆگە، ياۋا قوتاز، پرژېۋالسكىي بۆكىنى، تىبەت بۆكىنى (يورغا)، قاڭشارلىق بۆكەن ۋە تاغ ئۆچكىسى قاتارلىق 28 خىل ھايۋان بار؛ مەملىكەتلىك ئىككىنچى دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان ھايۋان-لاردىن ساقىيقۇش، ئاققۇ، قۇر، قىيالىق تۇندرا كەك-لىكى، ئالا قۇيرۇق چىل، ئۇلار، تەڭگە گۈللۈك يىل-پىز، ئۇزۇن قۇلاق توشقان، يەكەن توشقىنى، ياۋا ئاق توشقان، قوڭۇر ئېيىق، سۇسەر، قۇندۇز، ئوتلاق تا-غىل مۇشۇكى، سۇلەيسۇن، مولۇن، ئىپار كىيىك، ئاق كاسا بۇغا، قانداغاي، تىبەت يەرلىك بۆكىنى، جەرەن، كۆكىمەت (تورۇق تېكە)، ئارقار، ئاپوللو كېپىنىكى (جۇڭخۇا تاغىل كېپىنىكى) قاتارلىق 74 تۈر بار. شىنجاڭنىڭ ھايۋانات بايلىقىنى پايدىلىنىش ئەھۋالىغا قاراپ تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە ئايرىشقا بولە-دۇ: ① ئۇزۇق قىلىشقا بولىدىغانلىرى 96 خىل بو-لۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە قوش ماكانلىقلار ۋە يەر ئېغىرلە-غۇچىلار ئىككى خىل، قۇشلار 65 خىل، باشقا ھايۋان-لار 29 خىل؛ ② تېرە، مويى ۋە مامۇق ئېلىشقا بولىدىغانلىرى 114 خىل بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە قۇشلار 65 خىل، ھايۋانلار 48 خىل؛ ③ دورا قىلىنىدىغانلە-رى 58 خىل بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە قوش ماكانلىقلار ۋە يەر ئېغىرلىغۇچىلار يەتتە خىل، قۇشلار 27 خىل، ھايۋانلار 27 خىل؛ ④ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىققا پايدىلىقلىرى 108 خىل بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە قوش ماكانلىقلار ۋە يەر ئېغىرلىغۇچىلار 12 خىل، قۇشلار 91 خىل، ھايۋانلار بەش خىل؛ ⑤ تاماشا قىلىش ۋە باشقا تېتىكىلەر 172 خىل بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە قوش ماكانلىقلار ئۇچ خىل، قۇشلار 129 خىل، ھاي-ۋانلار 40 خىل. نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ھايۋاناتنىڭ ياشاش مۇھىتى ناچارلىشىپ، شىنجاڭنىڭ ياۋايى ھايۋانات بايلىقى ئازىيىشقا يۈزلىنىپ، تارىختىن بېرى ياشاپ كېلىۋاتقان شىنجاڭ يولۋىسىنى ھازىر ئۇچ-رىتىش مۇمكىن ئەمەس؛ ياۋا ئات، قاڭشارلىق بۆكەنمۇ شىنجاڭنىڭ ياۋايى ھايۋانات مۇھىتىدىن يوقالدى؛ جە-رەن قاتارلىق ھايۋانلار بايلىقىمۇ بەك ئازىيىپ كەتتى، شۇڭا شىنجاڭنىڭ ياۋايى ھايۋانلار بايلىقىنى قوغداش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش ئىنتايىن مۇھىم ۋە جاپا-لىق خىزمەتتۇر.

شىنجاڭ سەمەندەرى ئوتتۇرا ئاسىيا سەمەن-دەرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بەدەن ئۇزۇنلۇقى 240 سىللە-مېتىر. دېڭىز يۈزىدىن 1500 ~ 2100 مېتىر ئېگىز-لىكتىكى تاغ جىلغىلىرىدىكى سۇلاردا ياشايدۇ، كۈندۈ-زى تاش ئاستىدا يوشۇرۇنۇپ يېتىپ، كېچىسى قۇرۇق-

راق يەرلەرگە چىقىپ، توكلۇك قاناتلىقلار ئەترىتىدىكى ھاشاراتلارنى تۇتۇپ يەيدۇ. بۇ تارقىلىش دائىرىسى بەك تار بولغان قەدىمىي ھايۋان بولۇپ، بەك ئەتىۋارلىق ۋە ئاز ئۇچرايدىغان تۈرگە كىرىدۇ. شىنجاڭدا ئارىشاق، قورغاس ۋە ئالاتاۋغىلا تارقالغان. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 20 ـ بېتىگە قارالسۇن)

تۆت پەنجىلىك قۇرۇقلۇق تاشپاقىسى ئادەتتە قۇرۇقلۇق تاشپاقىسى دېيىلىدۇ. چوڭراقلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 26 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 15 سانتىمېتىر، ئەركىكىنىڭ ئېغىرلىقى 400 گرام ئەتراپىدا، چىشىنىڭ ئېغىرلىقى 1000 گرامدىن يۇقىرى. شىنجاڭ قورغاس ناھىيىسىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 700 ـ 1000 مېتىر ئېگىزلىكتىكى چۆل ـ دالا ۋە ئوتلاقلىرىدا، سېرىق توپىلىق ئېدىرلىقلىرىدا، شۇڭاق قويۇق ئۆسىدىغان يەرلىرىدە ياشايدۇ. دائىرىسى تەخمىنەن 150 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئىز كولاپ ياشايدۇ، قىشلىق ۋە يازلىق ئۆچەككە كىرىدۇ. مامكاپ، قوڭۇر باش، ياۋا پىياز، قىياق قانارلىق ئۆسۈملۈكلەرنى يەيدۇ. جىنسىي پېتىلىتى ئاستا. كۆپىيىش نىسبىتى تۆۋەن. توپ ساني بىر قەدەر ئاز بولۇپ، مەملىكەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. 1983 ـ يىلى قورغاس ناھىيىسىدە تۆت پەنجىلىك قۇرۇقلۇق تاشپاقىسىنىڭ تەبىئىيلىكىنى قوغداش رايونى تەسىس قىلىندى. بۇ تاشپاقىنىڭ ناھايىتى ياخشى تاماشا قىلىش ۋە دورىلىق قىممىتى بار.

ئاق لەيلەك ئادەتتە لەيلەك دېيىلىدۇ. چوڭلۇقى تۇرنىچىلىك بولۇپ، تۇمشۇقى ۋە پۇتى نىسبەتەن ئۇزۇن، بەدىنى ئاق، قاناتلىرى كۆپىنچە قارا بولىدۇ. دائىم كەڭ سازلىق ياكى سۇ بويلىرىدا يالغۇز ياكى توپلىشىپ ياشايدۇ. بېلىق، پاقا، ھاشاراتلارنى تۇتۇپ يەيدۇ. بەدەن شەكلى چىرايلىق، پەيلىرى ئاپئاق، قەدەم بېسىشى ئۆزگىچە، مۇلايىم بولۇپ، مۇھىم تاماشا قىلىدىغان قۇش ھېسابلىنىدۇ. ھازىر بۇ تۈرنىڭ ئومۇمىي ساني بەك ئاز بولغاچقا، مەملىكەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ، شىنجاڭدا ئاق لەيلەكنىڭ شىنجاڭ كەنجى تۈرى بار بولۇپ، قەشقەر ئەتراپىدا تارقالغان.

ئاق لەيلەك

قارا لەيلەك چوڭلۇقى ئاق لەيلەك بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. تۇمشۇقى قىزىل رەڭدە، تومراق، ئۇزۇن ۋە تۇز بولۇپ يېنىغا ياپىلاقراق؛ پۇتى

قارا لەيلەك

ئۇزۇنراق، بوينىنىڭ تۆۋەن قىسمى يالىڭاچ بولىدۇ. تۇشىنىڭ ئاستى قىسمى ۋە قورسىقى ئاق بولغاندىن سىرت، پۇتۇن بەدىنى قارا قوڭۇر رەڭدە بولۇپ، كۆپىنچىسى سۇسۇن ۋە يېشىل رەڭدە جۇلالىنىپ تۇرىدۇ. دائىم كەڭ سازلىقلاردا ياكى كۆل بويلىرىدا، بەزىدە ئېقىن سۇ بويلىرى ۋە شاللىقلاردا يالغۇز ياكى توپلىشىپ ياشايدۇ. بېلىق، پاقا، قوڭغۇز ۋە باشقا ھاشاراتلارنى تۇتۇپ يەيدۇ. ساني بىر قەدەر ئاز، مەملىكەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. شىمالىي ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىدە

تارقالغان.

شۇڭقار بۇركۈت دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چوڭ تىپلىق يىرتقۇچ قۇش. تومشۇقى ئۇتكۇر، ئوستۇنكى تومشۇقىنىڭ ئۇچى ئىلمەكسىمان؛ قانىتى كۈچلۈك، قانىتىنىڭ كېرىلىش ئۇزۇنلۇقى 60 ~ 70 سانتىمېتىر؛ پەنجە تىرناقلىرى چاڭگاقسىمان. بەدەن پەيلىرى سۈس قوڭۇر رەڭدە؛ قانىتىنىڭ ئاستى قىسمىدا ئاق سىزىقچىلىرى بار؛ بەدىنىنىڭ تۆۋەن قىسمى قارامتۇل قوڭۇر رەڭدە. تاغ ئورمانلىرىدا ۋە ئېگىز تاغدىكى يايلاقلاردا ياشايدۇ، تىك قىيالارغا ياكى تىك قىيادا ئۆسكەن دەرەخلەرگە ئۇۋا سالىدۇ. ئوۋلاش ئىقتىدارى

شۇڭقار

كۈچلۈك، يەيدىغان نەرسىلىرىنىڭ تۈرى كۆپ، ئاساسەن چوڭ تىپتىكى قۇشلار، ئارقار، تاغ ئۆچكىسى، بۆكەن، بۇغا، توشقان، چاشقان، تۈلكە قاتارلىقلارنى تۇتۇپ يەيدۇ. بالىلىرىنى قولغا ئۆگىتىپ، تۈلكە، بۆكەنلەرنى ئوۋلاتقىلى بولىدۇ ھەمدە مۇھىم تاماشا قىلىدىغان قۇش. ئومۇمىي سانى ھازىر كۆرۈنەرلىك ئازىيىپ كەتتى. مەملىكەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭ شۇڭقارى ئۇنىڭ غەربىي جۇڭخۇا كەنجى تۈرىگە كىرىدۇ. كوئېنلۇن، تەڭرىتېغى ۋە ئالتاي تاغلىرىغا تارقالغان.

ئاق مۇرە بۇركۈت چوڭ تىپلىق يىرتقۇچ قۇش. پۈتۈن بەدىنى قارامتۇل قوڭۇر رەڭدە، مۇرىسىدە ئاق پەيلىرى بار؛ قانىتىنىڭ تۆۋەن قىسمى تۈتۈق قوڭۇر رەڭدە. دېگىز يۈزىدىن ئانچە ئېگىز بولمىغان كەلك يوپۇرماقلىق ئورمانلار ۋە ئارىلاش ئورمانلاردا ياشايدۇ. دەرەخكە ئۇۋا سالىدۇ. كىچىكرەك ھايۋانلار ۋە قۇشلارنى تۇتۇپ يەيدۇ، بەزىدە يەر بېغىرلىغۇچىلارنى ۋە تاپلارنىمۇ يەيدۇ. بۇ قۇش چاشقانلارنى يېگەچكە، ئوتلاقلارنى چاشقان ئاپىتىدىن ساقلاپ قېلىشتا كۆرۈنەرلىك رولى بار. ئومۇمىي سانى خېلى بەك ئازىيىپ كەتتى. مەملىكەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ، شىنجاڭدىكىسى ئاتالغان كەنجى تۈرى بولۇپ، تەڭرىتېغى ۋە ئالتاي تاغلىرىدا تارقالغان.

ئالا قۇيرۇق بۇركۈت ئاق بەلۋاغ بۇركۈت دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چوڭ تىپتىكى يىرتقۇچ قۇش، قانىتىنى كەرگەندىكى ئۇزۇنلۇقى ئىككى مېتىر. بەدىنىنىڭ ئوستى قىسمى تۈتۈق قوڭۇر رەڭدە، تۆۋەنكى قىسمى قوڭۇر رەڭدە بولۇپ، ئاق بەلۋاغسىمان سىزىقلىرى بار، قۇيرۇقى قارا. ئاساسەن ئىچكى قۇرۇقلۇقتىكى كۆل، دەريا بويلىرى، ئوتلاقلار، ئېتىزلىقلاردا ياشايدۇ. ئاساسەن بېلىق تۇتۇپ يەيدۇ، بەزىدە چاشقان، توشقان، سۇغۇر، ياۋا غاز، ياۋا ئۆردەك ۋە قوش ماكانلىقلارنىمۇ يەيدۇ. ئومۇمىي سانى بەك ئاز، مەملىكەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ، خېجىلەك، قەشقەر، قومۇل، خوتەن، قاراقاش، يۇلتۇز ئوتلىقى، تارىم ۋادىسى قاتارلىق جايلارغا تارقالغان.

ساقاللىق قومۇي غىجىر سالۋار، ساقاللىق تاپقۇش دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چوڭ تىپلىق يىرتقۇچ قۇش. تومشۇقى يوغان، قاڭشىرى ئېگىز ھەم ياپىلاق، تومشۇقىنىڭ ئۇچى ئىلمەك. ئېگىكى ئاستىدا ساقالسىمان قارا تۈكلەر بار. بەدىنىنىڭ ئوستۇنكى قىسمى قارا بولۇپ، كۈل رەڭ پارقىراق كۆرۈنىدۇ؛ تۈشى قارا. بېشىدا ئاقۇچ سېرىق مامۇق تۈكلىرى بار بولۇپ، ئاددىتىكى قومۇي، تاز قارىلاردىن پەرقلىنىدۇ. دېگىز يۈزىدىن 2000 ~ 4000 مېتىر ئېگىزلىكتىكى تاغلىق جايلاردا توپلىشىپ ياشايدۇ. ئاساسەن تاپ ۋە چىرىگەن گۆشلەرنى يېيىش بىلەن بىللە، يەنە يەر بېغىرلىغۇچىلار، قۇشلار، چوڭ تىپتىكى غاجىلىغۇچىلار، جۈملىدىن ئوتتۇرا ۋە كىچىك تىپتىكى تۈياقلىقلارنىڭ ئاجىزراقلىرىنى تۇتۇپ يەيدۇ. قانات ۋە قۇيرۇق پەيلىرى قىممەتلىك زىننەت بۇيۇمى قىلىنىدۇ. ئومۇمىي سانى كۆپ ئەمەس، مەملىكەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭدىكىسى ئۇنىڭ شىمال كەنجى تۈرى بولۇپ، كوئېنلۇن، پامىر، تەڭرىتېغى، ئالتاي تاغلىرىدا تارقالغان.

قۇر ئورمان قۇرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بەدىنى چوڭ، شەكلى توخۇغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. خوراز -

مېكىيانلىرى روشەن پەرقلىنىدۇ. خورازلىرى 4000 گرامغا يېتىدۇ، پېشانىسىدىن تارتىپ قۇيرۇقىغىچە بارلىق پەيلىرى قارامتۇل كۆل رەڭدە؛ مېكىيىنى 2000 گرام ئەتراپىدا بولۇپ، بەدىنىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمىنىڭ پەيلىرى سارغۇچ رەڭدە بولىدۇ. تىپىك سوغۇق ۋە مۆتىدىل بەلۋاغ يىگنە يوپۇرماقلىق ئورمانلىرىدا ياشايدىغان تورگە كىرىدۇ. كىچىك توپ بولۇپ يۈرىدۇ، سەزگۈر كېلىدۇ، ئۆزاققا ئۇچالمايدۇ. قارىغاي يوپۇرمىقى، قارىغايىنىڭ يۇمران بىخى، ئۇچقات، مالىنا قاتارلىقلارنى تېرىپ يەيدۇ. بەزىدە هاشارات ۋە يۇمشاق تەنلىك هايۋانلارنىمۇ يەيدۇ. تايگا ئورمانلىقى قۇشلىرىغا تەۋە. شىنجاڭدىكىسى قالدۇق تورگە مەنسۇپ. جۇڭگودا پەقەت ئالتاي تېغىدىلا تارقالغان.

قارا بويۇن تورنا قارا باش تورنا دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بەدىنى چوڭ، تومشۇقى توز، بېشىغا پاپىلاقراق، بوينى، پاچىقى ۋە پەنجە بارماقلىرى ئىنچىكە ۋە ئۇزۇن. بەدىنىنىڭ هەممە يېرى دېگۈدەك ئاق پاكى كۆل رەڭلىك، بىشى ۋە بوينى قارا، قۇيرۇق پەيلىرى قارا قوڭۇر رەڭدە. ئېگىزلىك تورنىلىرىغا تەۋە بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 2000 ~ 5000 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئېگىز تاغ ئوتلاقلىرىدىكى سازلىقلاردا ۋە قومۇشلۇقلاردا توپلىشىپ ياشاشقا ئامراق. ئۈسۈملۈكلەرنىڭ غولى، دانلىرى، يۇمران مايسىلىرى ۋە توگۈنەك يىلتىزى قاتارلىقلارنى ئوزۇق قىلىدۇ، هاشارات قاتارلىقلارنىمۇ يەيدۇ. قارا بويۇن تورنىنىڭ كۆپىيىپ قىشلايدىغان ماكانى ئاساسەن مەملىكىتىمىزدە بولۇپ، مەملىكىتىمىزنىڭ ئالاهىدە تورى دەپ ئاتالغان. قىممەتلىك تاماشا قىلىدىغان قۇش تورى بولۇپ، سانى بەك ئاز. مەملىكەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان هايۋان هېسابلىنىدۇ، چاقلىق قاتارلىق جايلارغا تارقالغان.

ئاق تورنا قارا يەك تورنا، سىبىرىيە كەنجى تورنىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ بەدىنى ئەك چوڭ بىر خىل تورنا بولۇپ، پۈتۈن بەدىنى ئاق رەڭدە، پەقەت قانىتىنى ئاچقان پاكى ئۇچقان ۋاقتىدىلا قارا پەيلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. تېپىز سۈلۈق سازلىقلارنىڭ ئېگىز رەك جايلىرىدا پاكى چاتقاللىقلاردا ياشايدۇ. ئاساسەن سۈ ئۈسۈملۈكلىرىنىڭ ئۇرۇقلىرى، توگۈنەك غوللىرى، يۇمران يوپۇرماقلىرى ۋە يىلتىزلىرىنى يەيدۇ. بەدەن شەكلى چىرايلىق، ئاۋازى يېقىملىق، ئوسۇل هەرىكىتى نەپىس، مۇهىم تاماشا قىلىش قىممىتى بار، نەسلى يوقىلىش گىردابىغا بېرىپ قالغان ئەتىۋارلىق قۇش. مەملىكەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان هايۋان هېسابلىنىدۇ، تەگرىتىغى ۋە قەشقەردە ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

لەيلىمك تورنا بۇ ئوتتۇرا كىچىك تىپتىكى تورنا تورىگە كىرىدۇ. پۈتۈن بەدىنى قارامتۇل كۆل رەڭدە، ئىككى ياڭىقىدا قۇلاقسىمان ئاق رەڭلىك پەيلىرى، كۆك رەڭلىك لەيلىسى بار. ئوتلاق، قۇرغاق ئوتلاق ۋە قومۇلۇق چۆللەردىكى دەريا، كۆل بويلىرى، سازلىقلار، سۇ ئامبارلىرى ياكى شاللىقلاردا توپلىشىپ ياشاشقا ئامراق. ئاساسەن ئۈسۈملۈك تورىدىكى ئوزۇقلارنى يەيدۇ، ياز كۈنلىرى قۇرت ـ قوڭغۇز قاتارلىق ئومۇرتقىسىز هايۋانلارنىمۇ يەيدۇ. بەدەن شەكلى كۆركەم، هەرىكىتى تەمكىن، قولدا بېقىپ ئۈستۈرۈش ئوڭاي بولۇپ، مۇهىم تاماشا قىلىدىغان قۇش سانىلىدۇ. مەملىكەتلىك ئىككىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان هايۋان هېسابلىنىدۇ. ئىلى، جۇڭغار ئويمانلىقى قاتارلىق جايلاردا تارقالغان.

چوڭ دوغداق بەدىنى چوڭ. بىشى كۆكۈچ كۆل رەڭدە، بەدىنىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى قارا چىپار ئارىلاش قوڭۇر رەڭدە، تۆۋەن قىسمى ئاق رەڭدە، ئىككى قانىتى ئاقۇش كۆل رەڭدە، قانات ـ قۇيرۇق پەيلىرى قارا رەڭدە بولىدۇ. خورىزىنىڭ بوغۇز قىسمىنىڭ ئىككى يان تەرىپىدە بۇرۇتسىمان پەيلىرى بار. كەك ئوتلاقلاردا، چۆل ـ دالىلاردا، ئېدىر ـ دۆڭلەرنىڭ ئارىلىقىدىكى ئوت ـ چۆپ ئارىلىرىدا ئۇچراتقىلى بولىدۇ، توپلىشىپ يۇرۇشنى ياخشى كۆرىدۇ، سايىرىمايدۇ. يۇمران ئوت ـ چۆپلەر، دانلار ۋە مايسىلارنى، بەزىدە هاشاراتلارنى، بېلىجانلارنى، پاقىلارنىمۇ يەيدۇ، ئوتلاققا پايدىلىق قۇش. ئومۇمىي سانى بىر قەدەر ئاز، مەملىكەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان هايۋان هېسابلىنىدۇ، تەگرىتىغى ۋە قەشقەردە ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

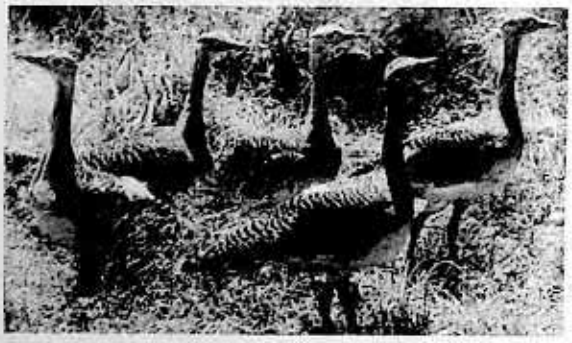

چوڭ دوغداق

دىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭدا ئۇنىڭ ئاتالغان كەنجى تۈرى بار بولۇپ، قەشقەر، تەكرىتبىغى، بەيتىك تېغى، تۇرپان، جۇڭغار ئويمانلىقى قاتارلىق جايلاردا تارقالغان.

بازغالداق بەدەن شەكلى ئوتتۇرىچە چوڭلۇقتا. خورىزىنىڭ باش ۋە بويۇنلىرى كۈل رەڭ، ئاق، قارا ئۈچ خىل رەڭدە، بەدىنىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى قوڭۇر سېرىق رەڭ ئارىلاش چىپار، تۆۋەن تەرىپى ئاق رەڭدە؛ مېكىيىنىنىڭ بېشىدا خورىزىنىڭكىدەك ھەر خىل رەڭ يوق. تۈزلەڭلىك ئوتلاقلىرىدا، يېرىم چۆل ۋە چۆللەردە ياشايدۇ. ئاساسەن ھاشارات ۋە ھەرخىل ئۇمۇرتقىسىز كىچىك جانلىقلارنى، ھەمدە ھەرخىل ئۇسۇملۇك لەرنىڭ يۇمران يوپۇرماقلىرى، يۇمران بىخلىرى، ئۇرۇقى ۋە مېۋىلىرىنى يەيدۇ. سانى چوڭ دوغداقتىنمۇ ئاز بولۇپ، ئەتىۋارلىق قۇشتۇر. مەملىكەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭدىكىسى ئۇنىڭ شىنجاڭ كەنجى تۈرى، قەشقەر، يەكەن، تاشقورغان قاتارلىق جايلارغا تارقالغان.

چىپار دوغداق بەدىنى ئوتتۇرا تىپلىق. پۇتلىرى مەزمۇت، يۇگۇرۇشكە ماھىر. ماڭلاي ۋە چوققا قىسمىدىكى پەيلىرىنىڭ ئاستى ئاق، ئۈچىدا قارا رەڭلىك ئۇزۇن تالالىرى بار؛ قۇلىقىنىڭ ئارقىسىدىن باشلاپ، قارا ئۇزۇن پەي ئارىلاشقان قارا بەلۋاغ شەكىللەنگەن؛ بوينىنىڭ كەينىدىكى ئىككى تەرىپىدە ئۇزۇن قارا رەڭلىك پەيلىرى بار؛ ئۈستۈنكى بەدىنىنىڭ قالغان قىسمى قوڭۇر چىپار بولۇپ، تۈتۈق سىزىقچىلىرى بار؛ بوغۇز قىسمى ئاق. چۆللەردە، چۆل ئوتلاقلاردا چۆل ئۇسۇملۇكلىرىنىڭ ئۇرۇقلىرى ۋە يېشىل قىسىملىرىنى يەيدۇ، قۇرت - قوڭغۇز، يۇمشاق تەنلىك ھايۋانلار، قوش ماكانلىقلار ۋە يەر بېغىرلىغۇچىلارنىمۇ يەيدۇ. ئومۇمىي سانى ئىنتايىن ئاز. مەملىكەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭدىكىسى شىنجاڭ كەنجى تۈرى بولۇپ، قەشقەر، تەكرىتبىغىنىڭ غەربىي ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىدا ئۇچرايدۇ.

قۇندۇز ئەڭ چوڭ غاجىغۇچى ھايۋان. يېتىلگەن ئەركەك قۇندۇزنىڭ بەدەن ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىرغا، ئېغىرلىقى 30 كىلوگرامغا يېتىدۇ. چىشىسى كىچىكرەك بولىدۇ. سوغۇق بەلۋاغ ئورمانلىرىدىكى دەريا ئېقىنلىرىنىڭ كەڭ يوپۇرماقلىق ئورمان ئوراپ تۇرغان، چوڭقۇر ۋە تىنچ ئاقىدىغان جايلىرىدا ياشاشنى ياخشى كۆرىدۇ. سۈگەت - تېرەكلەرنىڭ قوۋزاقلىرىنى، يۇمران يوپۇرماقلىرىنى، يېكەن، پىيىزەك، پىياز، قومۇش قاتارلىقلارنى يەيدۇ. ئېسىل مويلۇق

قۇندۇز

تېرە ئېلىنىدىغان ھايۋان. كاستور (قۇندۇزنىڭ كاستور بېزىدىن ئېلىنىدىغان خۇش پۇراق ماتېريال — ت) دورا خام ئەشياسى قىلىنىدۇ ھەم ئىنتايىن داڭلىق خۇش پۇراق ماتېريال ۋە خۇش پۇراق ساقلاش خۇرۇچى قىلىنىدۇ. مەملىكەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ، شىنجاڭدىكىسى قۇندۇزنىڭ شىنجاڭ كەنجى تۈرى، شىنجاڭنىڭ ئۇلۇغكۇر دەريالىرى ئېقىنلىرىغا تارقالغان، 1990 - يىلى بۇلغىن دەريالىرى قۇندۇز تەبىئىيلىكى قوغدىلىدىغان رايون تەسىس قىلىندى.

قارا بۇلغۇن كىچىك تىپتىكى مويلۇق تېرە ئېلىنىدىغان ھايۋان. بەدەن ئېغىرلىقى 530 ~ 1020 گرام، ئۇزۇنلۇقى 36 ~ 45 سانتىمېتىر. پۇتۇن بەدىنى قوڭۇر رەڭدە، تۆش، بوغۇز قىسىملىرى سارغۇچ رەڭدە. يىگنە يوپۇرماقلىق ياكى ئارىلاش ئورمانلارنىڭ ئىچكىرىسىدە ياشاشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئاساسەن ھەرخىل ئۇششاق چاشقانلارنى، بەزىدە تىيىن، ياۋا توشقان، قۇش، بېلىقلارنى تۇتۇپ يەيدۇ؛ قارىغاي ئۇرۇقىنى، شىرىنلىك مېۋىلەرنىمۇ يەيدۇ. تېرىسى يەڭگىل، چىداملىق، چىرايلىق ۋە پارقىراق بولۇپ، ئىسىقلىق ساقلىشى ئەڭ ياخشى بولۇپ، مويلۇق تېرىلەرنىڭ تاجى دېگەن نامى بار؛ چاشقان تۇرىدىكىلەرنى زور مىقداردا تۇتۇپ يېگەچكە، ئورماندىكى چاشقان زىيانداشلىقىنى يەڭگىللىتىش رولى بار. مەملىكەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭدىكىسى قۇندۇزنىڭ شىنجاڭ كەنجى تۈرى بولۇپ، پەقەت ئالتاي رايونىدىلا ئۇچرايدۇ.

بۆرە بورسۇق ئاغمىخان ئائىلىسىدىكى قۇ-رۇقلۇقتا ياشايدىغان ئەڭ چوڭ ھايۋان، چوڭلۇقى تۆل-كىچىلىك كېلىدۇ. تۆكى قارامتۇل قوڭۇر، مۇرىسى-دىن باشلاپ بىر سۈس سىزىقى بار بولۇپ، بۇ سىزىق قۇيرۇق تۇۋىدە بىر - بىرىگە تۇتىشىدۇ، سىزىقنىڭ شەكلى ھىلال ئايغا ئوخشايدىغان بولغاچقا، خەنزۇچىدا 月熊 (ئاي سىزىقلىق ئېيىق) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مۇتە-دىل سوغۇق بەلۋاغ ۋە سوغۇق مۇتىدىل بەلۋاغنىڭ يىگنە يوپۇرماقلىق ئورمانلىرىدا ياشايدۇ، ئورمان، ئې-قىن بويلىرىدىكى توندرادا، قىيالىقلاردا ھەرىكەت قە-لىدۇ. ئوزۇقلىنىشى مۇرەككەپ، ياۋا توشقان، تە-يىن، بۇغا، تولكە، پاقا، بېلىق، قاما، قۇشلارنىڭ تۇخۇملىرى، ھەرە لىچىنكىلىرى، شىرىنلىك مېۋىلەر قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى يەيدۇ. تېرىسىنى كىيىم قىلغىلى بولىدۇ. بۆرە بورسۇق غاجىغۇچى ھايۋانلارنىڭ كۆشەندىسى. سانى ئاز، ئىنتايىن ئەتىۋارلىق، مەملە-كەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھې-سابلىنىدۇ. ئالتايىنىڭ تاغلىق رايونلىرىغا تارقالغان.

تەڭگە گۈللۈك يىلپىز سىرتقى شەكلى يىل-پىزغا ئوخشىشىدۇ. بەدەن ئېغىرلىقى 50 كىلوگرامغا يېتىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 1.2 ~ 1.5 مېتىر. بۇتۇن بەدە-نىدىكى تۆكى ئاقۇش كۈل رەڭدە بولۇپ، قارا رەڭلىك تەڭگىسىمان گۈلى بار. بەدىنىنىڭ يان تەرىپىدە ۋە تۆت پۇتىنىڭ سىرتقى تەرىپىدە تەكشى بولمىغان قارا رەڭ-لىك ھالقىلىرى بار. دائىم ئېگىز تاغلاردىكى قارلىق جايلاردا ھەرىكەت قىلىدۇ، تاغ ئۆچكىسى، كۆكمەت، ئارقار، سۇغۇر قاتارلىقلارنى ۋە باشقا غاجىغۇچى ھايۋان-لارنى تۇتۇپ يەيدۇ. تېرىسى قىسقا قويۇق مويلۇق بولۇپ، كىيىم، كۆرپە قىلىشقا مۇۋاپىق؛ سۆڭىكى يولۇاس سۆڭىكىنىڭ ئورنىدا ھاراققا چىلىنىپ دورا قىلىنىدۇ. سانى بەك ئاز، مەملىكەتلىك بىرىنچى دەرى-جىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ، كوئېن-لۇن، ئالتۇن تاغ، تەڭرىتېغى ۋە ئالتاي تېغىنىڭ ھەم-مىلا يېرىگە تارقالغان. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 20 - بېتىگە قارالسۇن)

قۇلان شىنجاڭدا جۇڭغار قۇلىنى ۋە تىبەت قۇ-لانىدىن ئىبارەت ئىككى كەنجى تۈرى بار. قىياپىتى قېچىرغا ئوخشىشىدۇ، يېتىلگەنلىرىنىڭ بەدەن ئېغىر-لىقى 200 كىلوگرامدىن ئاشىدۇ، ئۇزۇنلۇقى ئىككى مېتىر ئەتراپىدا. بويۇن قىسمىدا تار يالى بولۇپ، قىلچىلىرى تىك تۇرىدۇ؛ قۇيرۇقى توم ۋە ئۇزۇنراق، تۆۋەنكى 1/3 قىسمىدا قۇيرۇق قىلى بار؛ ئالدىنقى پۇتىنىڭ ئىچى تەرىپىدە تۇخۇم چوڭلۇقىدا قاداق بار. دۇمبىسىنىڭ رەڭگى سارغۇچ قۇلا، قورساق قىسمى ئاقۇش سېرىق رەڭدە. دېگىز يۈزىدىن 800 ~ 2000 مېتىر ئېگىزلىكتىكى چۆل، ئېدىرلىق، قۇملۇقلاردا ياشايدۇ. توپلىشىپ ياشاشنى ياخشى كۆرىدۇ. سېلەۋ، ئاق سېلەۋ، چىغ، شىۋاق - ئەمەن تۇرىدىكىلەر، لوي-لا، پىياز ئۇرۇقدىشىدىكى ئۇسۇملۇكلەر، ئاقتىكەن، سۆكسۆك، يانتاق قاتارلىق قۇملۇق ئۇسۇملۇكلىرىنىڭ ھەممىسىنى يەيدۇ. ئات بىلەن شالغوتلىشىدىغانلىقى ئۈچۈن، مۇھىم كۆندۈرۈپ يېتىشتۇرۇش ئوبيېكتى دەپ قارىلىدۇ. سانى ئاز، مەملىكەتلىك بىرىنچى دەرى-جىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ، جۇڭغار ئويمانلىقى، شەرقىي شىنجاڭ ئويمانلىقىدا تارقالغان.

قۇلان

1982 - يىلى جۇڭغار قۇلىنى قوغداش ئوبيېكتى قە-لىنغان قارامايلى تېغى توم تۈياقلىق ھايۋانلار قوغداش رايونى تەسىس قىلىندى. تىبەت قۇلانى. بۇ تۈر جۇڭ-غار قۇلانى بىلەن يېقىن بولغان تۈر بولۇپ، بەدەن شەكلى ئىنتايىن ئوخشىشىدۇ، بىراق رەڭگى قارامتۇل-راق، بەدىنىنىڭ يان تەرىپى بىلەن قورسىقى ئارىلىقى-دىكى چېگرىسى بەك ئېنىق، بەدىنىمۇ جۇڭغار قۇلىنى-دىن چوڭ، بەدەن ئۇزۇنلۇقى 1.9 ~ 2.1 مېتىر. ئېغىرلىقى 280 كىلوگرام ئەتراپىدا. چېگىخەي - شە-زالىڭ ئېگىزلىكىدىكى ھايۋانلىرىغا تەۋە. توپلىشىپ ياشاشنى ياخشى كۆرىدۇ. دېگىز يۈزىدىن 2600 ~ 5000 مې-تىر ئېگىزلىكتىكى تاغ ئوتلاقلىرىدا، چۆل ئوتلاقلىرى-

دا ۋە سوغۇق چۆللەردە ياشاشنى خالايدۇ. ئەمەن - شۇاق تۇرىدىكىلەر، سېلەۋ، پىياز ئۇرۇقدىشىدىكى ئۆسۈملۈكلەر، مۇخلار قاتارلىق ئېگىز تاغ ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ ھەممىسىنى يەيدۇ. سانى جۇڭغار قۇلىنىدىن كۆپرەك. ئۆي ئېشىكىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاشقا ئىشلىتىشكە بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، مۇھىم كۆندۈرۈپ يېتىشتۇرۇش ئوبيېكتى دەپ قارىلىدۇ. مەملىكەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ، كوئېنلۇن تېغى، ئالتۇن تاغدا تارقالغان، 1983 - يىلى كوئېنلۇن - ئالتۇن تاغ تەبىئىيلىكى قوغدىلىدىغان رايون تەسىس قىلىندى.

ياۋا ئات پرژېۋالسكي ياۋا ئېتى، موڭغۇل ياۋا ئېتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۆي ئېتىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ، بىراق بېشى قىسقا، تۇمشۇقى دىقماقراق؛ ماڭلاي يالى قىسقا ياكى يوق؛ يالى تەتۇر ئۆسكەن، قىسقا ۋە تىك، بوينىنىڭ ئىككى تەرىپىگە ساڭگىلاپ تۇرمايدۇ؛ قۇيرۇق تۇۋى قىسقا تۈكلۈك، قۇيرۇق تۇۋىدىن ئون سانتىمېتىر تۆۋەندىن باشلاپ قۇيرۇق قىللىرى باشلىنىدۇ. پۇتۇن بەدىنىدىكى تۈكلەر، قورساق ۋە تۆت پۇتى ئاق رەڭلىك بولغاندىن باشقا يەرلىرى قۇلا رەڭدە. تۇزلەڭلىكلەر، ئېدىرلىقلار، چۆللەر، قۇملۇقلاردىكى ئوت - سۈيى مول جايلاردا ئۈيۈر بولۇپ ياشايدۇ. سېلەۋ قاتارلىق باشاقلىق ئۆسۈملۈكلەر، سۆكسۈك، ئەمەن - شۇاق تۇرىدىكىلەر، پىياز ئۇرۇقدىشىدىكى ئۆسۈملۈكلەر قاتارلىقلارنى يەيدۇ. ياۋا ئات ئۆي ئاتلىرىنىڭ ئەجدادى دەپ قارىلىدۇ. شىنجاڭنىڭ جۇڭغار ئويمانلىقى تارىختىن بۇيان ياۋا ئاتنىڭ ئاساسىي تارقالغان يېرى دەپ قارىلىپ كەلمەكتە، ھازىر بۇ يەردىن ياۋا ئات يوقىلىپ كەتكەندى، مەملىكەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. 1985 - يىلىدىن باشلاپ ياۋا ئاتلارنى يۇرتىغا قايتۇرۇپ كېلىش قۇرۇلۇشى باشلىنىپ، كۆندۈرۈپ كۆپەيتىلۈا-تىدۇ. جىمىسار ناھىيىسى تەۋەسىدە قايتا قۇرۇلغان ياۋا ئات ئۈيۈرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قۇرۇلۇشىدا تىزىمغا ئېلىنغان جۇڭغار ئويمانلىقىدىكى ياۋا ئات سانى 117 تۈياق بولۇپ، شىنجاڭ ياۋا ئاتلىرىنى كۆپەيتىش مەركىزى تەسىس قىلىندى. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 19 - بېتىگە قارالسۇن)

ياۋا تۆگە قوش ئۆركەشلىك ياۋا تۆگە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بويى ئېگىز، يېتىلگەن تۆگىنىڭ ئۆركىشىنىڭ چوققىسىغىچە بولغان ئېگىزلىكى 1.8 ~ 2.1 مېتىر، بەدەن ئۇزۇنلۇقى 3 ~ 4 مېتىر، ئېغىرلىقى 1 ~ 1.5 تونىا. ئۆي تۆگىسىگە بەك ئوخشايدۇ، بىراق ياۋا تۆگىنىڭ چوققىسىدا جوغدىسى يوق؛ ئۆركىشى بەكلا پەس؛ تۆت پۇتى ئۇزۇنراق، تاپىنى كىچىك ۋە تار؛ يال، ئۈيەك، قۇيرۇق، جەينەك، تىز قىسمىدىكى يۇڭلىرى قىسقا؛ قۇلىقى ئۆي تۆگىسىنىڭ قۇلىقىدىن كىچىك؛ ئالدى پۇتىنىڭ ئىچكى تەرىپىدە قاداق يوق. دېڭىز يۈزىدىن 1000 ~ 2800 مېتىر ئېگىزلىكتىكى چۆللەردە، ئېدىرلىقلاردا ۋە قۇملۇقلاردا ياشايدۇ. ئاساسەن يۇلغۇن، سۆكسۈك، ئاقتىكەن، يانقات، قامغاق، قومۇش، چىغ، ياۋا پىياز، توغراق يوپۇرمىقى قاتارلىقلارنى يەيدۇ. ئۆي تۆگىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەدرىجىي تەرەققىيات جەريانىنى تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىم ئوبيېكتى بولۇپ، سانى بەك ئاز، پۇتۇن شىنجاڭدا 100 تۈياققا يەتمەيدۇ، مەملىكەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. ھازىر لوپنۇر كۆلى رايونى ۋە ئالتۇن تاغنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدە ياشايدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 19 - بېتىگە قارالسۇن)

ياۋا قوتاز تىبەت ياۋا قوتىزى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. كۆرۈنۈشى ئۆي قوتىزىغا ئوخشىشىدۇ، بىراق ئۆي قوتىزىدىن چوڭ، ئېغىرلىقى 500 كىلوگرامدىن يۇقىرى، مۇڭگۈزى ئىچىگە ئېگىلگەن، ئىككى مۇڭگۈزىنىڭ ئارىلىقى ئۆي قوتىزىنىڭكىدىن تارراق. رەڭگى بىردەك قارا. دېڭىز يۈزىدىن 4000 ~ 6000 مېتىر ئېگىزلىكتىكى تاغلاردا توپلىشىپ ھەرىكەت قىلىدۇ. ئەمەن - شۇاق تۇرىدىكىلەر، قىزىل مارال، قىياق، مۇرەككەپ گۈللۈك ئۆسۈملۈكلەر، سېلەۋ قاتارلىق ئېگىز ۋە سوغۇق ئوتلاق ئۆسۈملۈكلىرىنى يەيدۇ. مەملىكەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. ئالتۇن تاغدا تارقالغان، 1983- يىلى شەرقىي كوئېنلۇن - ئالتۇن تاغ تەبىئىيلىكى قوغدىلىدىغان رايون تەسىس قىلىندى. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 19 - بېتىگە قارالسۇن)

پرژېۋالسكي بۆكىنى ساھىل بۆكىنى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. كۆرۈنۈشى تىبەت بۆكىنىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ، بىراق تىبەت بۆكىنىدىن چوڭراق؛ مۇڭگۈزىنىڭ تۆۋەنكى يېرىمى توم، مۇڭگۈز ئۈچى كۆرۈنەرلىك ئىچىگە ئېگىلىپ ئازراق تىكلەشكەن. دېڭىز يۈزىدىن 3400 مېتىر ئېگىزلىككىچە بولغان يېرىم چۆللۈك ئوتلاقلاردا باشاقلىق ئۆسۈملۈكلەر، قىياق - چوجگۈنىنىڭ

لەر ۋە باشقا قۇملۇق ئۆسۈملۈكلىرىنى يەيدۇ. بۇ مەملىكەتنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى، مەملىكەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. ئالتۇن تاغقا تارقالغان، 1983 ـ يىلى شەرقىي كوئېنلۇن ـ ئالتۇن تاغ تەبىئىيلىكى قوغدىلىدىغان رايون تەسىس قىلىندى.

تىبەت بۆكسىي بىر مۇئگۇزلۇك ھايۋان دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بەدەن چوڭلۇقى ئوتتۇراھال، ئېغىرلىقى 20 ~ 40 كىلوگرام. تېكىسىنىڭ 61 ~ 71 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا تىك ئۆسكەن مۇئگۇزى بار، يېنىدىن قارىغاندا بىرلا مۇئگۇزى بارەك كۆرۈنىدۇ. مەخسۇس چىڭخەي ـ شىزاڭ ئېگىزلىكىدە ياشايدىغان تۈر بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 3500 ~ 6000 مېتىر ئېگىزلىكتىكى تاغ تۈزلەڭلىكلىرىدە ياكى تاغ جىلغىلىرىدا توپلىشىپ ياشايدۇ. يازدا تېكە ـ چۈشلىرى ئايرىلىپ تۇرىدۇ. تۈرتى ئىنچىكە ۋە يۇمشاق، ئىنتايىن قىممەتلىك، مۇئگۇزى دورا قىلىنىدۇ. مەملىكەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭدا كوئېنلۇن تېغى ۋە ئالتۇن تاغقا تارقالغان، 1983 ـ يىلى شەرقىي كوئېنلۇن ـ ئالتۇن تاغ تەبىئىيلىكى قوغدىلىدىغان رايون تەسىس قىلىندى.

قاڭشارلىق بۆكەن سايگا بۆكسىي دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چوڭلۇقى ئادەتتىكى قويچىلىك كېلىدۇ. قاڭشىرى ئېگىز، تۆۋەنگە ئېگىلگەن، شۇڭا قاڭشارلىق بۆكەن دەپ ئاتالغان؛ قۇلىقى كىچىك، تېكىسىنىڭ 20 ~ 35 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا ئازراق كەينىگە سوزۇلۇپ، يۇقىرىغا ئېگىلگەن كەھرىۋا رەڭلىك مۇئگۇزى بار، ئوتلاق، يېرىم چۆللۈك ھايۋىنى، توپلىشىپ ياشايدۇ. باشاقلىق ئۆسۈملۈكلەر، لوپلا، ئەمەن ـ شۇاق تۈرىدىكىلەرنى يەيدۇ. تېرە، يۈڭى ۋە گۆشىدىن پايدىلانغىلى بولىدۇ، مۇئگۇزى قىممەتلىك دورا ماتېريالى بولۇپ، مەملىكەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ، تارىختىن بۇيان جۇڭغار ئويمانلىقىدا كەڭ تارقالغان.

تاغ ئۆچكىسى ياۋا ئۆچكە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بەدىنى چوڭ، ئېغىرلىقى 60 كىلوگرامدىن يۇقىرى. تېكىسىنىڭ ئۇزۇن ساقىلى بار، چۈشلىرىنىڭ ساقىلى قىسقىراق؛ تېكە ـ چۈشلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ كەينىگە ئېگىلگەن قىلىچسىمان مۇئگۇزى بار، تېكىسىنىڭ مۇئگۇزى چۈشلىرىنىڭ مۇئگۇزىگە قارىغاندا تەرەققىي قىلغان بولۇپ، يوغان كۆندىلەك قىرلىرى بار. دېڭىز يۈزىدىن 2000 ~ 5000 مېتىر ئېگىز تاغلارنىڭ قىيا تاشلىرى كۆپرەك جايلىرىدا توپلىشىپ ياشايدۇ. باشاقلىق ئۆسۈملۈكلەر، پىياز ئۇرۇقدىشىدىكى ئۆسۈملۈكلەرنى يەيدۇ. تېرىسىنىڭ سۈپىتى ياخشى. مەملىكەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. ئالتاي تېغى، تەڭرىتېغى، كوئېنلۇن تېغى، پامىر تاغلىرىدىكى ئېگىزلىكلەردە تارقالغان. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 20 ـ بېتىگە قارالسۇن).

چارپاقا قوش ماكانلىقلار سىنىپىنىڭ قۇيرۇقسىز ھايۋانلار ئەترىتى چارپاقا ئائىلىسىگە مەنسۇپ. دۇمبىسىنىڭ يېشىل ياكى كۇل رەڭ چىپار، قورسىقىنىڭ رەڭگى ئاق؛ ئالدى پۇتىنىڭ 4 ـ بارمىقى 3 ـ بارمىقىنىڭ 3/4 ىدىن ئۇزۇنراق. 4 ھەسىلەنگەن خرومۇزومىسى بار. تۇزلەڭلىكتىكى سازلىقلاردا، كۆل قىرغاقلىرىدا، بەزى سۇ يىغىلىپ قالغان ئورەكلەردە ياشايدۇ ۋە كۆپەيىدۇ. تەڭرىتېغىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 2000 مېتىر كېلىدىغان ئېگىزلىكلىرىدىمۇ بار. ھەرخىل ھاشاراتلارنى يەيدۇ. پۇتۇن شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىگە تارقالغان، سانى كۆپ. دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق زىياندىش ھاشاراتلىرىنىڭ ئاساسلىق كۈشەندىسى؛ قۇلاق كەينى بېزىدىن چارپاقا شىرىسى (تەركىبىدە بۇفونىن، بۇفوگېنىن دېگەن زەھەرلىك ماددىلىرى بولغان ئاجراتما ـــ ت) ئىشلەپ چىقىرىدۇ، بۇ دورا قىلىنىدۇ، مۇھىم دورا ماتېريالى قىلىنىدىغان ھايۋان.

شىنجاڭ يالىلىق كەسلەنچۈكى يەر بېغىرلىغۇچىلار سىنىپىنىڭ تەڭگە قاسراقلىقلار ئەترىتى يالىلىق كەسلەنچۈكلەر ئائىلىسىگە تەۋە. بەدەن شەكلى ئوتتۇراھال، ئۇزۇنلۇقى 350 مىللىمېتىر ئەتراپىدا. بېشى ئۇچ بۇرجەك، قاسراقلىرى بۇرتۇپ چىققان، بەدىنىنىڭ يان تەرىپىدىكى قاسراقلىرى دۇمبە قاسراقلىرىدىن كىچىكرەك بولۇپ، كۆندىلەك سىزىقلار ھاسىل قىلىپ تىزىلغان ئاق قاسراق توپلىرى بار. بوستانلىقلارنىڭ ئۆپچۈرىسىدە، دەريا قىرغاقلىرىدا ۋە توغراقلىقلاردا ياشايدۇ. ھاشارات ۋە ئۆسۈملۈكلەرنى يەيدۇ. دورا قىلىنىدۇ. شىنجاڭدا ياشايدىغان مەخسۇس تۈر بولۇپ، ئاساسەن تارىم ئويمانلىقىغا تارقالغان.

ئاق ساقىيقۇش كۆلچەك غىزى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

دۇ. چوڭ تىپتىكى سۇ قۇشى، بەدەن ئېغىرلىقى 10 ~ 13 كىلوگرام، ئۇزۇنلۇقى 140 ~ 175 سانتىمېتىر. پۇتۇن بەدىنى ئاق؛ تۇمشۇقى كۆكۈش كۈل رەڭ، تۇمشۇقىنىڭ ئاستىدا جۈيزىرەڭ خالتىسى بار. كۆللەر ۋە دەريا ئەگمىلىرىدە توپلىشىپ ياشايدۇ. دائىم سۈنىڭ تېىىز جايلىرىدا بېلىق ۋە قۇلۇللەرنى تۇتۇپ يەيدۇ. سانى بەك ئاز، مەملىكەتلىك ئىككىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. تەڭرىتېغىنىڭ غەربىي، جۇڭغارىيىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىدىكى سۇلۇق جايلاردا، قارا شەھەر دەرياسى، تارىم دەرياسى ۋادىلىرىدا ئۇچرايدۇ.

ئاق ساقىيقۇش

چوڭ ئاق قۇ چوڭ تىپتىكى سۇ قۇشى، پۇتۇن بەدىنى ئاق؛ كۆزىدىن تۇمشۇقىنىڭ تۈۋىگىچە بولغان يېرى سۇس سېرىق رەڭدە؛ تۇمشۇقىنىڭ ئۈچى، پاقالچىقىنىڭ تۈۋەن قىسمى ۋە پالاقچە تاپىنى قارا رەڭدە.

چوڭ ئاق قۇ

دائىم چوڭ كۆللەر، كۆلچەكلەر، سۇ ئامبارلىرى ۋە سازلىق بەلۋاغلاردا ياشايدۇ. سۇ ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ ئۇرۇقلىرى، غولى، يوپۇرمىقى ۋە باشقا ئوت ـ چۆپلەرنىڭ ئۇرۇقلىرىنى، بەزىدە يۇمشاق تەنلىك ھايۋانلار، سۇ ھاشاراتلىرى ۋە سازاڭ قۇرتلارنى يەيدۇ. داڭلىق تاماشا قۇشى. شىنجاڭدىكىسى ئاتالغان كەنجى تۈرى بولۇپ، شىنجاڭنىڭ غەربىدە ۋە تەڭرىتېغىنىڭ ئۈستىدىكى كۆللەر ۋە سازلىقلاردا تارقالغان. بۇنىڭدىن باشقا شىنجاڭنىڭ غەربىدە ۋە تەڭرىتېغىدىكى كۆل ۋە سازلىقلاردا كىچىك ئاق قۇ ۋە شىر باش ئاق قۇلارمۇ تارقالغان. ھەممىسى مەملىكەتلىك ئىككىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. 1980 ـ يىلى بايىنبۇلاق ئاققۇ مۇھاپىزەت رايونى تەسىس قىلىندى. تۆۋەنتە، ھەر يىلى يازدا ئىر تۇمەندىن كۆپرەك چوڭ ـ كىچىك ئاق قۇ ۋە شىر باش ئاق قۇلارنى ئاساس قىلغان قۇشلار توپى مۇشۇ يەرگە كېلىپ، يېرىم يىلدىن ئارتۇق تۇرۇپ، كۆپىيىدۇ.

لاچىن قۇشلار سىنىپىنىڭ لاچىنسىمانلار ئەترىتى لاچىن ئائىلىسىگە تەۋە. ئوتتۇرا تىپلىق يىرتقۇچ قۇش. ئۇزۇنلۇقى 46 ~ 59 سانتىمېتىر. بەدىنىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى تۈتۈق قوڭۇر، پالما رەڭ ياكى پور رەڭ ئارىلاشقان چىپار رەڭلىك، تۈۋەن قىسمى ئاق ۋە توپا رەڭ ئارىلاشقان چىپار رەڭلىك بولىدۇ. تاغ ئېتەكلىرىدىكى ئېدىرلىقلاردا ۋە تۈزلەڭلىكلەردە ياشايدۇ. دائىم ئورمان بوق ياكى دەرەخلەر شالاڭ جايلاردا، قىيا تاشلىق تاغ ـ ئېدىرلاردا ھەرىكەت قىلىدۇ. ئاساسەن ئوتتۇرا ـ كىچىك تىپلىق قۇشلار، ياۋا توشقان، چاشقان تورىدىكى ھايۋانلارنى تۇتۇپ يەيدۇ. سانى بەك ئاز داڭلىق يىرتقۇچ قۇش، قولغا ئۆگىتىپ ئۇۋ ئۇۋلىتىشقا بولىدۇ. مەملىكەتلىك ئىككىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. كوئېنلۇن تېغى، تەڭرىتېغى، ئالتاي تېغى، يامىر ئېگىزلىكى، جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ چۆللۈكلىرىدە تارقالغان.

قارا قۇر قارا ياۋا توخۇ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بەدىنى ئوتتۇراھال چوڭلۇقتا. خورازلىرى ئومۇمەن قارا رەڭدە، قاناتلىرىدا ئاقۇچ سېرىق كۆندىلەك سىزىقلىرى بار، قۇيرۇقى چوڭقۇر ئاچىلانغان؛ مېكىينىنى سارغۇچ قوڭۇر رەڭدە، پۇتۇن بەدىنىدە قارا ياكى قوڭۇر رەڭلىك سىزىقچىلار ۋە چېكىتلەر بار، قانىتىدا كەڭ كۆندىلەك ئاق ئالا سىزىقچىلىرى بار، قۇيرۇقىدا ئازراق ئاچىسى بار. ئورمان قۇشىغا تەۋە، كۆپىنچە يېڭىنە يوپۇرماقلىق ئورمانلاردا، ئورمان ئوتلاقلىرىدا، ئوتلاق ۋە جىلغىلاردا توپلىشىپ ھەرىكەت قىلىدۇ. قېيىن، تېرەك، سۈگەتلەرنىڭ يۇمران شاخ ـ يوپۇرماقلىرى، بىخلىرى، مېۋىلىرى قاتارلىقلارنى يەيدۇ. يەنە چۈمۈلە، تەڭگە قاناتلىق ھاشاراتلارنىڭ لىچىنكىلىرىنىمۇ يەيدۇ. مەملىكەتلىك ئىككىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭدا ئۇنىڭ شىنجاڭ كەنجى تۈرى بولۇپ، تەڭرىتېغىنىڭ غەربىدە، جۇڭغار

ئويمانلىقىنىڭ غەربىدىكى تاغلاردا ۋە ئالتاي تېغىدا تار-قالغان.

قىيالىق تۈندرا كەكلىكى (ئاخۇنەك)

شىمالىي قۇتۇپ قۇرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئوتتۇرا تىپلىق قۇش، ئۇزۇنلۇقى 34 ~ 38 سانتىمېتىر. پەيلىرى پەسلىگە قاراپ ئۆزگىرىدۇ، قىشتا خوراز - مېكىيانلىرىنىڭ قۇيرۇقلىرى قارا بولغاندىن ئاشقىرى، پۈتۈن بەدىنى ئاق رەڭلىك بولىدۇ؛ يازدا پۈتۈن بەدىنىنىڭ رەڭگى سارغۇچ چىمار ئارىلاشقان قارامتۇل قوڭۇر بو-لىدۇ. ئېگىز تاغلاردىكى يىگنە يوپۇرماقلىق ئورمانلار-دا، قارلىقلارنىڭ ئېتەكلىرىدىكى چاتقاللىقلاردا، ئېگىز تاغ ئوتلاقلىرىدا ۋە شېغىل تاشلىق تاغ ئوتلاقلىرىدا ياشايدۇ. ئاساسەن قېيىن، سۈگەت ۋە باشقا چاتقاللار-نىڭ، ئوت - چۆپلەرنىڭ يۇمران شاخلىرى، بىخلىرى، يۇمران يوپۇرماقلىرى، چېچەك، شىرىنلىك مېۋىلە-رى، ئۇرۇقلىرى قاتارلىقلارنى يەيدۇ. مەملىكەتلىك ئىككىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنى-دۇ. شىنجاڭدا ئۇنىڭ شىنجاڭ كەنجى تورى بولۇپ، جۇڭگودا پەقەت ئالتاي تېغىدىلا تارقالغان.

ئورمان چىلى چوڭلۇقى تورۇلغىچىلىك كې-لىدۇ. بەدىنى ئۆتۈك سېرىق چېكىت ئارىلاشقان كۈل رەڭ قوڭۇر رەڭلىك، بېشىدا روشەن پۈپۈكى بار؛ خورىزىنىڭ بوغۇزىنىڭ رەڭگى ئاق. ئورمان ئاستىدىكى يىقىلغان ياغاچلار ئارىسىدا، بۇك ئوت - چۆپلەر بىلەن قاپلانغان قىزىل قارىغاي، شەمشاد، ئاق شەمشاد، ۋە كەك يوپۇرماقلىق دەرەخلەر ئارىلاشقان ئورمانلاردا ئۇ-سۇملۇكلەرنىڭ يۇمران شاخ، بىخ، يوپۇرماقلىرىنى، چېچەك، شىرىنلىك مېۋىلىرىنى، ئۇرۇقلىرىنى يەپ ياشايدۇ. ھاشارات ۋە باشقا ئومۇرتقىسىز ھايۋانلارنىمۇ يەيدۇ. مەملىكەتلىك ئىككىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدى-غان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ، ئالتاي تېغىدا تارقالغان.

ئېگىز تاغ ئۇلارى قارامتۇل قورساقلىق ئۇ-لار دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چوڭ تىپلىق ئېگىز تاغ قۇشى، ئېغىرلىقى 2000 گرامدىن ئاشىدۇ. يېتىلگەن خو-راز - مېكىيانلىرىنىڭ پۈتۈن بەدىنى پور رەڭ ياكى قوڭۇر رەڭدە؛ ئۇستىدە قارا قوڭۇر چىمار چېكىتلە-رى، قانىتىدا چوڭراق ئاق چېكىتلىرى بار؛ ئېگەك ئاستى، بوغۇز، تۇش قىسىملىرى ۋە قورساق قىسمى قارامتۇل كۈل رەڭ بولۇپ، قىزغۇچ قوڭۇر سىزىقچە-لىرى ئارىلاش بولىدۇ. دېگىز يۈزىدىن 2500 ~ 5000 مېتىر ئېگىز تاغلاردا توپلىشىپ ياشايدۇ. ئېگىز تاغلىق بەلۋاغلاردىكى تىپچاق، غاز تاپان، ياۋا پىياز، تەلۋە، قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يوپۇرمىقى، غولى، ئۇرۇقلىرىنى يەيدۇ. تەڭرىتېغى، پامىر ئېگىزلىكى، غەربىي كوئېنلۇن تېغى، ئالتۇن تاغ، جۇڭغارىيەنىڭ غەربىدىكى تاغلىق رايونلارغا تارقالغان. شىنجاڭدا يەنە كوئېنلۇن تېغىغا تارقالغان تىبەت ئۇلارى ۋە ئالتاي تېغىغا تارقالغان ئالتاي ئۇلارى بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەم-مىسى مەملىكەتلىك ئىككىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدى-غان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراق-نىڭ 20 - بېتىگە قارالسۇن)

ئاق مۇشۇكىپىلاق ئېغىرلىقى 800 گرام ئەتراپىدا، ئۇزۇنلۇقى 47 سانتىمېتىر. بېشى كەڭرى ۋە چوڭ، تۇمشۇقى كۈچلۈك، ئىلمەك شەكىلدە، يۈزى ۋە كۆزى يوغان، ئالدىغا ئورۇنلاشقان، قۇلىقى روشەن ئەمەس؛ قۇيرۇقى قىسقا يۇمىلاق. پۈتلىرى مەزمۇت.

ئاق مۇشۇكىپىلاق

پۈتۈن بەدىنىنىڭ رەڭگى ئاقۇچ كۈل رەڭ، دۈمبىسى، تۇشى ۋە قورسىقى ۋە ئىككى بىقىنىدا تۈتۈق قوڭۇر ئالىسى بار، قانات - قۇيرۇق پەيلىرىدە v شەكىللىك قوڭۇر داغلىرى بار. كۆپىنچە ئېگىز تاغلاردىكى قارلىق لىنىيىسىدىن تۆۋەن جايلاردا ھەرىكەت قىلىدۇ. ئاق توشقان، چاشقان تۇرىدىكى ھايۋانلارنى تۇتۇپ يەيدۇ. دېھقانچىلىق ۋە ئورمانچىلىققا پايدىلىق قۇش؛ ئەتۋار-لىق قۇش. مەملىكەتلىك ئىككىنچى دەرىجىلىك قوغدى-لىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. ئالتاي تېغى، قەشقەر ۋە تەڭرىتېغىنىڭ غەربىدە تارقالغان.

يەكەن توشقىنى بەدەن قۇرۇلۇشى بىر قەدەر كىچىكرەك ياۋا توشقان، ئېغىرلىقى 2000 گرامدىن تۆۋەن. قۇلىقى ئۇزۇنراق بولۇپ، بەدەن ئۇزۇنلۇقىنىڭ 1/4 نىگە توغرا كېلىدۇ؛ توكىنىڭ رەڭگى سۇس، دۇمبىسى قارامتۇل كۇل رەڭ ئارىلاشقان سۇس قوڭۇر رەڭدە؛ بەدىنىنىڭ يان تەرىپى توپا رەڭدە؛ قورسىقى

يەكەن توشقىنى

ئاق رەڭدە بولىدۇ. تارىم ئويمانلىقىدىكى مەخسۇس تۈر بولۇپ، تىپىك چۆللۈك ھايۋىنى، كۆپىنچە توغراق-لىق، يۇلغۇنلۇق، چاتقاللىقلاردا ئۇچرايدۇ. قومۇش-نىڭ يۇمران غولىنى ۋە چاتقال، يېرىم چاتقاللارنىڭ پۇتاقلىرىنى يېيىشكە ئامراق. مەملىكەتلىك ئىككىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ، پەقەت شىنجاڭدىكى تارىم ئويمانلىقىدىلا تارقالغان.

مۇشۇكياپىلاق بەدەن ئۇزۇنلۇقى 36 سانتىمېتىر ئەتراپىدا. بەدىنىنىڭ ئوستى تەرىپى پور رەڭ بىلەن قارا قوڭۇر رەڭ ئارىلاشقان چىپار بولىدۇ؛ تۆۋەن تەرىپى پور رەڭلىك، ئەمما كۆندىلەك سىزىقچىلىرى بار. بېشىنىڭ ئىككى يېنىدا قۇلاققا ئوخشاش تىك تۇرىدىغان ئۇزۇن ئىككى تال پەي بار. ئورمان قۇشلىرىغا تەۋە، ئورمانلاردا ياكى ئورمان ئوتلاقلىرىدا ياشايدۇ، كۆندۈزى مۆكۈنۈپ يېتىپ، كېچىسى چىقىپ ئوزۇق تۇتىدۇ. ئاساسەن چاشقانلارنى يەيدۇ، بەزىدە كىچىك قۇشلارنىمۇ، ھاشاراتلارنىمۇ يەيدۇ. ئۇ زىيانداش چاشقانلارنى يېيىشكە ئامراق بولغانلىقتىن دېھقانچىلىققا، ئورمانچىلىققا پايدىلىق؛ گۆشى مىللىي تېبابەتتە دورا قىلىنىدۇ. مەملىكەتلىك ئىككىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ، جۇڭغارىيىنىڭ غەربىدىكى تاغلىق رايونلاردا، جۇڭغار ئويمانلىقىدا، شەرقىي شىنجاڭ ئويمانلىقىدا، تارىم ئويمانلىقىدا تارقالغان.

ياۋا ئاق توشقان بەدىنى باشقا توشقانلاردىن چوڭراق بولۇپ، ئېغىرلىقى 2000 ~ 4000 گرام. قۇلىقى، قۇيرۇقى قىسقا؛ قىشلىق توكى قويۇق ۋە ئۇزۇن، بەدىنىنىڭ يان تەرىپىدىكى توكىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 50 سانتىمېتىرغا يېتىدۇ. قىشلىق توكى قۇلاق ئۈچى ۋە كۆز ئەتراپىدا قارا بولغاندىن سىرت، پۈتۈن بەدىنى ئاق رەڭدە بولىدۇ؛ يازلىق توكى سۇر جىگەر رەڭدە، ئۈچى قاراقىلچىق تۈك ئارىلاشقان بولىدۇ. سوغۇق مۇتىدىل بەلۋاغدىكى بىكنە بويۇرماقلىق ئورمانلىق ھايۋىنى. دەرەخ قوۋزىقى، يۇمران شاخلار ۋە كۆپ خىل ئوت - چۆپلەرنى يەيدۇ. مەملىكەتلىك ئىككىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ، ئالتاي تېغى ۋە ئارباغاتاي تېغىدا تارقالغان.

سۇسەر بەدىنى ئىنچىكە ئۇزۇن، ئۇزۇنلۇقى 430 ~ 540 مىللىمېتىر، ئېغىرلىقى 1000 گرام ئەتراپىدا. پۇتلىرى تېنىك ھەم كۈچلۈك، قۇيرۇقى سۈيۈرگە شەكلىدە يۇرقىراپ چېچىلىپ تۇرىدۇ. بەدەن توكى سارغۇچ قوڭۇر رەڭدە، يوغۇز، باش، دۇمبە ۋە تۆت پۇتىدا روشەن ئاق ئالىسى بار، قورسىقىنىڭ رەڭگى سۇسراق. ئېگىز تاشلىق تاغلاردا ۋە ئورمانلاردا ياشايدۇ. ئاساسەن ھەرخىل چاشقانلار، قۇشلار، ياۋا توشقان، تىيىن، سۇغۇرلارنى توتۇپ يەيدۇ. ھاشارات ۋە ياۋا مېۋىلەرنىمۇ يەيدۇ. تېرە ئېلىنىدىغان مۇھىم ھايۋان. مەملىكەتلىك ئىككىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. ئالتاي تېغى، جۇڭغارىيىنىڭ غەربىدىكى تاغلىق جايلار، تەڭرىتېغى، كوئېنلۇن تېغىدا تارقالغان.

ئوتلاق ياۋا مۇشۇكى ياۋا مۇشۇك، ياۋا ئىپار مۇشۇك دەپمۇ ئاتىلىدۇ. كىچىك تىپتىكى ياۋا مۇشۇك، بەدەن قۇرۇلۇشى ئۆي مۇشۇكلىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. باش ۋە دۇمبىسىنىڭ رەڭگى سارغۇچ كۇل رەڭ، چوققا ۋە دۇمبىسىنىڭ رەڭگى قېنىقراق بولۇپ قوڭۇر كۇل رەڭ. دۇمبىسىدە تەكشى بولمىغان قارا تاغىل يوللىرى بار؛ بوغۇزى، قورساق قىسمى ئاقۇچ رەڭدە؛ قۇيرۇقىنىڭ تۈۋى سېرىقراق رەڭدە، ئۈچى قارا بولۇپ، ئالتە ھالقىسىمان قارا سىزىقى بار. توغراقلىق ئورمانلاردا، يۇلغۇنلاردىكى قۇم دۆڭلىرىدە ياشايدۇ.

ئاساسەن چاشقان تۈتۈپ يەيدۇ، بەزىدە كىچىك قۇشلار-نى، قۇش تۇخۇملىرىنىمۇ يەيدۇ. چاشقان تۈتۈشتا پاي-دىلىق بولۇپ، مەملىكەتلىك ئىككىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. جۇڭغار، تارىم ئويمانلىقىنىڭ چۆللۈك ئوتلاقلىرىدا تارقالغان.

سۈلەيسۈن شەكلى ئۆي مۇشۇكىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بەدىنى چوڭ، ئېغىرلىقى 18 ~ 32 كىلوگ-رام، ئۇزۇنلۇقى 90 ~ 130 سانتىمېتىر. قۇلىقىنىڭ تۈۋى كەڭ، قۇلاق ئۇچى ئۇزۇن ۋە كوچىلۇك؛ قۇيرۇ-قى قىسقا ۋە توم، قۇيرۇقىنىڭ 3/1 قىسمى قارا رەڭ-دە؛ دومىسى قىزغۇچ قوڭۇر، قورسىقى سارغۇچ ئاق رەڭدە، دومبە ۋە قورسىقىدا قارامتۇل قوڭۇر چىپار چېكىتلىرى بار. دېڭىز يۈزىدىن 3500 مېتىر ئېگىز-لىكتىكى قويۇق ئورمانلاردا ۋە تاغ قىيالىرىدا ياشايدۇ. ئاساسەن توشقان، سوغا، تىيىن، قور، ئاخۇندك قاتار-لىق ھايۋان ۋە قۇشلارنى تۈتۈپ يەيدۇ. قىممەتلىك تېرە ئېلىنىدىغان ھايۋان، مەملىكەتلىك ئىككىنچى دەرىجە-لىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. ئالتاي تېغى، جۇڭغارىيىنىڭ غەربىدىكى تاغلىق جايلار، تەڭرىتېغى، كوئېنلۇن تېغى، ئالتۇن تاغلارغا تارقالغان.

مولۇن بەدەن شەكلى ئۆي مۇشۇكىگە ئوخشى-شىپ كېتىدۇ. ئېغىرلىقى 2000 ~ 3000 گرام، ئۇزۇنلۇقى 47 ~ 65 سانتىمېتىر. پۇتۇن بەدىنى سېرىق رەڭدە، تۇمىسى قېلىن ھەمدە زىچ، دومبىسى ۋە كاسىسىدا 6 ~ 7 تال روشەن تۈتۈق كۆندىلەك سىزىقى بار؛ قورساق تۈكى سۇس سارغۇچ ئاق رەڭدە؛ قۇيرۇقىنىڭ رەڭگى دومبىسى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، قۇيرۇقىدىمۇ 7 ~ 8 ھالقىسىمان قارا سىزىقى بار. دائىم چۆللۈك ئوتلاقلاردا ياكى چۆل ـ باياۋاندا ھەر-كەت قىلىدۇ؛ بەزىدە ئورمانلىق، ئېدىرلىقلاردىمۇ ۋە دېڭىز يۈزىدىن 3000 مېتىر ئېگىزلىكتىكى تاغلاردىمۇ ئۇچرايدۇ. ئاساسەن ئۇششاق چاشقانلارنى، يەنى سېرىق چاشقان، قۇملۇق چاشقىنى، يالمانتاقتاق قاتارلىقلارنى تۈتۈپ يەيدۇ. مۇھىم تېرە ئېلىنىدىغان ھايۋان ھەمدە زىياندىش چاشقاننى يوقىتىدىغان بولغاچقا، مەملىكەت-لىك ئىككىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھې-سابلىنىدۇ، جۇڭغار ئويمانلىقى، تارىم ئويمانلىقى ۋە شەرقىي شىنجاڭ ئويمانلىقىدا دائىم ئۇچرايدۇ.

بۇغا بەدەن قۇرۇلۇشى چوڭراق، ئېغىرلىقى 200 ~ 250 كىلوگرام، ئۇزۇنلۇقى 2 ~ 2.5 مېتىر. بۇغىسىنىڭ (ئەركىكىنىڭ) مۇڭگۈزى بار، مۇڭگۈزىنىڭ تۈۋىدىن ئىككى ئاچا ئايرىلغاندىن باشقا، مۇڭگۈز غولىدىن 3 ~ 4 ئاچا ئايرىلىدۇ. قىشلىق تۈكى زىچ ۋە قېلىن بولىدۇ، تۈتىتى بار، رەڭگى كۈل رەڭ قوڭۇر؛ يازلىق تۈكى قىسقىراق، ئادەتتە قىزغۇچ قوڭۇر رەڭدە بولىدۇ. كاسىسىدا بىر پارچە سارغۇچ ئاق يېرى بار. دائىرىسى كەڭ بولغان يىگنە يوپۇرماق-لىق ۋە كەڭ يوپۇرماقلىق ئارىلاش ئورمانلىقلاردا، ئې-گىز تاغ ئورمانلىرى ئارىسىدىكى ئوتلاقلاردا ياشايدۇ. ئوت ـ چۆپ، يۇمران دەرەخ شاخلىرى ۋە دەرەخ نوتـ

بۇغا

لىرىنى يەيدۇ. ئىقتىسادىي قىممىتى يۇقىرى بولغان دورا قىلىنىدىغان ھايۋان، يۇمران بۇغا مۇڭگۈزى جۇڭ-گو تېبابەتچىلىكىدە قىممەتلىك دورا ماتېريالى قىلـ-نىدۇ، بۇغا قېنى، بۇغا ھامىلىسى، بۇغا چىۋىقى، بۇغا گۆشى، بۇغا يۇرىكى، بۇغا بۆرىكى، چۈشكەن بۇغا مۇڭگۈزى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى دورا قىلىنىدۇ. مەملىكەتلىك ئىككىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھاي-ۋان ھېسابلىنىدۇ. ئالتاي تېغى، تەڭرىتېغى ۋە تارىم ئويمانلىقىغا تارقالغان، نۇرغۇن جايلاردا ببقىپ كۆپەي-تىش فېرمىلىرى قۇرۇلۇپ ببقىلىۋاتىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 60 ـ بېتىگە قارالسۇن)

قانداغاي ئەڭ چوڭ بۇغا تۈرىدىكى ھايۋان، ئېغىرلىقى 500 كىلوگرامغا يېتىدۇ، ئۇزۇنلۇقى ئىك-كى مېتىردىن ئاشىدۇ. بۇغىسىنىڭ مۇڭگۈزى بار، تۈنجى ئاچىسى مۇڭگۈز غولىدا بولىدۇ، بەزىلىرىنىڭ تۈنجى ئاچىسىنىڭ ئۈزىلا ئىككى ئاچىلىنىدۇ، مۇڭگۈز غولى كېڭىيىپ ئالىقانسىمان شەكىلگە كىرىدۇ؛ پۇت-كۈل بەدىنىنىڭ رەڭگى قارامتۇل قوڭۇر، يالى بار. قورساق قىسمىنىڭ تۈكلىرىنىڭ رەڭگى بەكرەك قارا بولىدۇ. ئارىلاش ئورمان ۋە يىگنە يوپۇرماقلىق ئورمان-

لارنىڭ سۇ مەنبەسىگە يېقىن جايلىرىدا ياشايدۇ. قەيىن، تېرەك، سۆگەتلەرنىڭ يۇمران شاخلىرى، نوتىلىرى، بىخلىرىنى يەيدۇ، يەنە بۇغىئوت يىلتىزى، ئۇشنە، تال چىۋىقلىرى ھەمدە قىرىقبوغۇم، مۇخ، يېكەن قاتارلىقلارنىمۇ يەيدۇ. مەملىكەتلىك ئىككىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ، ئالتاي تېغىدا تارقالغان.

تىبەت يەرلىك بۇكىنى يەرلىك بۇكەن دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بەدەن شەكلى سەل كىچىكرەك، يېتىلگەنلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىر ئەتراپىدا. تېكىسىنىڭ ئىنچىكە ۋە ئۇزۇن مۇڭگۈزى بار، مۇڭگۈزىنىڭ ئۈچىدىن باشقا يېرىدە كۆپ ھەم تار كۆندىلەك قىرى بار؛ دومبىسى كۈل رەڭ قوڭۇر رەڭدە، قورسىقى ۋە تۆت پۇتىنىڭ ئىچكى تەرىپى ئاق، كاسىسىدا يوغان بىر پارچە ئېقى بار. ئېگىز تاغ ئوتلاقلىرىدا، ئېگىز تاغ چۆللۈكلىرىدە ۋە يېرىم چۆللۈك جايلاردا ياشايدۇ. ئېگىز تاغدىكى سېلەۋ، ئەمەن (شۇۋاقلار، ئوگرە پىياز، قوڭۇر باش) قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەرنى يەيدۇ. مەملىكەتلىك ئىككىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ. كوئېنلۇن تېغى، ئالتۇن تاغدا تارقالغان. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 20 ـ بېتىگە قارالسۇن).

جەرەن قارا قۇيرۇق دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بەدەن شەكلى كىچىكرەك، ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىر ئەتراپىدا. تېكىسىنىڭ ئازراق كەينىگە ئېگىلىپ، ئۇچى سەل ئۈستىگە ۋە ئىچىگە قايرىلغان مۇڭگۈزى بار؛ تېكىسىنىڭ بوينىنىڭ ئاستىدا پوقىقى بار. بەدىنىنىڭ ئۈستى تەرىپى قۇلا ياكى سارغۇچ قوڭۇر رەڭدە، قورسىقى، ۋە تۆت پۇتىنىڭ ئىچكى تەرىپى ۋە كاسىسى ئاق رەڭدە. لويلا ئۇرۇقدىشى، پىياز ئۇرۇقدىشى، چىغ قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەرنى يەيدۇ. مەملىكەتلىك ئىككىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ، شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ئورمانلىقلاردا تارقالغان. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 19 ـ بېتىگە قارالسۇن)

كۆكمەت تورۇق تېكە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بەدەن تىپى ئوتتۇراھال، ئۇزۇنلۇقى 1.3 مېتىر ئەتراپىدا. تېكە ـ چىۋىشلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ توم ۋە قىسقىراق كەلگەن، سىرتقا ئازراق ئېگىلگەن ئۈچ قىرلىق مۇڭگۈزى بار، مۇڭگۈزىنىڭ ئۈچى ئىنچىكە. قىشلىق تۈكىنىڭ رەڭگى سارغۇچ پوررەڭ، قورساق قىسمى، تۆت پۇتىنىڭ ئىچكى قىسمى، كاسا قىسمى ۋە قۇيرۇق تۇۋىنىڭ قورساق قىسمى ئاق رەڭدە. ئوت ـ چۆپ ۋە چاتقاللارنىڭ شاخ ـ يوپۇرماقلىرىنى يەيدۇ. مەملىكەتلىك ئىككىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ، كوئېنلۇن ۋە ئالتاي تاغلىرىدا ئۇچرايدۇ.

ئارقار ھەيۋەتلىك كۆرۈنىدۇ، بەدەن تىپى ئوتتۇراھال، ئۇزۇنلۇقى 1.3 ـ 1.6 مېتىر، ئېغىرلىقى 50 ـ 100 كىلوگرام. ئارقار ـ غولجىلىرىنىڭ ئوخشاشلا مۇڭگۈز بار، غولجىنىڭ مۇڭگۈزى ئالاھىدە يوغان بولۇپ، كەينىگە يۆگەلگەن بولىدۇ، مۇڭگۈزى توۋى بەك توم، توغرا كەسمىسى ئۈچ بولۇك شەكلىدە،

ئارقار

مۇڭگۈزنىڭ سىرتقا قارىغان تەرىپىدە روشەن ھالقىسمان قىرى بار. دومبىسى ۋە ئىككى يېنى تۇتۇق قوڭۇر رەڭدە، كاسا قىسمى ئاق رەڭدە. دېڭىز يۈزىدىن 2000 ـ 5000 مېتىر ئېگىز تاغلارنىڭ ئورمان بولمايدىغان قىيا تاشلىق چۆل يەرلىرىدە ياشايدۇ. سېلەۋ، قىياق، قوڭۇر باش، شۇۋاق ـ ئەمەنلەر، قىزىل مارال، پىيازلار ۋە چاتقاللارنىڭ شاخلىرىنى يەيدۇ. مەملىكەتلىك ئىككىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھېسابلىنىدۇ، ئالتاي تېغى، تەڭرىتېغى، كوئېنلۇن تېغى، ئالتۇن تاغ قاتارلىق تاغلارغا تارقالغان.

ئاپوللو كېپىنىكى چوڭ تېپتىكى كېپىنەك، ئالدىنقى قانىتىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 45 ـ 55 مىللىمېتىر. قانىتى ئاق رەڭدە، قانات تومۇرلىرىنىڭ رەڭگى سارغۇچ كۈل رەڭ. ئالدىنقى قانىتىدا ئايلانمىسى سۈزۈك بولغان بىر نەچچە يوغان قارا داغ بار؛ كەينى قانىتىدا ئايلانمىسى قارا ئىككى تەڭگىسى بار، تېنىنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرىسى ئاق رەڭدىكى يۇمىلاق قىزىل تۇۋۈرۈك بولۇپ، قۇيرۇق قىسمىدا ئىككى قارا چېكىتى

بار. قانىتىنىڭ تەتۇر يۇزىنىڭ تۆۋى قىسمى ۋە كەينى قانىتىنىڭ قويرۇق تەرەپتىكى بۇرجىكىدە ئۇششاق قەزىل چېكىتلەر بار. دېڭىز يۇزىدىن 1200 ~ 2000 مېتىر ئېگىزلىكتىكى تاغ ئوتلاقلىرىدا ۋە ئورمانلىق ئوتلاقلاردا ئۇچرايدۇ. كۆك مارال ئائىلىسىدىكى ئۇ- سۇملۇكلەردە پارازىتلىنىدۇ. يىلدا بىر قېتىملا ئەۋلاد قالدۇرۇپ، لىچىنكىسى قىشنى ئۆتكۈزىدۇ. مەملىكەت- لىك ئىككىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋان ھې- سابلىنىدۇ. مەملىكىتىمىزدە يەقەت شىنجاڭنىڭ ئالتاي تېغى، تەڭرىتېغىدىلا چىقىدۇ. شىنجاڭدا يەنە تەڭرە- تاغ تۈزىلىق كېپىنىكى، ئوتتۇرا ئاسىيا گۈزەل تىۋىت- لىق كېپىنىكى قاتارلىق 20 نەچچە تۈرلۈك كېپىنەك بار.

ئۆرۈك كېپىنىكى ياۋروپا ئۆرۈك كېپىنىكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئالدىنقى قانىتىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 38 ~ 45 مىللىمېتىر. قانىتى سارغۇچ سۇت رەڭلىك، ئال- دىنقى قانىتىدا يەتتە تال كۆندىلەك قارا سىزىقى بار، ئۇنىڭ ئىچىدە ئىككىسى قاناتنىڭ كەينى گىرۋىكىگە يەتمەيدۇ؛ كەينى قانىتىدا ئىككى تال قارا سىزىقى بار، سىرتقى گىرۋىكىنى بويلاپ ئورۇنلاشقان كۆك ھىلال ئايسىمان سىزىقچىلىرى بار، كەينى گىرۋىكىدىكى قوي- رۇق قىسمىغا يېقىن بۇرجىكىنىڭ ئىچ تەرىپىدە بىر- بىرىنى ئوراپ ئورغان بوررەك، رەڭگەر، قارا كۆزىسە- مان داغلىرى بار، قويرۇقى ئىنچىكە ئۇزۇن. پاكار تاغلاردىكى چانقال ئارىلاش ئورمانلاردا ھەرىكەت قىلى- دۇ. ياۋا ئەينۇلا، ياۋا ئۆرۈك ۋە ئەترگۈل ئائىلىسىدە- كى ئۆسۈملۈكلەردە پارازىتلىنىدۇ، بىر يىلدا بىر قې- تىم ئەۋلاد قالدۇرىدۇ، قورچىقى قىشتىن ئۆتىدۇ. مەملىكەت بويىچە يەقەت شىنجاڭدىلا تارقالغان.

بېلىق بايلىقى شىنجاڭدا بېلىقچىلىقتا پايدىلى- نىدىغان سۇ كۆلىمى 343 مىڭ 200 گېكتار بولۇپ، بۇنىڭدىن پايدىلىنىۋاتقىنى 257 مىڭ 100 گېكتار. شىنجاڭدا ئەسلى 50 خىلدىن ئارتۇق بېلىق بار ئىدى، بۇلار ۋەش بىرىكمە گەۋدىگە تەۋە: ① ئوتتۇرا ئاسىيا ئېگىز تاغ بېلىقلىرى بىرلەشمە گەۋدىسى، مەسىلەن: شىنجاڭ تېرىسكا بېلىقى، ئىلى ئوكۇن بېلىقى (ئىلى ئالا بۇغا بېلىقى) ، شىنجاڭ تەرخەمەكسىمان قاسىراق- سىز بېلىقى قاتارلىقلار؛ ② يەرلىك تۈزلەڭلىك بىرىك- مە گەۋدىسى، مەسىلەن: ئۇچ خىل بايقال لېيتىسىس- كۇس بېلىقى، قارا تاپان بېلىق (قارا كاراس بېلىقى) قاتارلىقلار ③ شىمال تاغ ئېتەكلىرى بىرلەشمە گەۋدە- سى، مەسىلەن: سالمون بېلىقى، براخىمىتاكىس بېلى- قى، قۇتۇپ تىماللۇس بېلىقى قاتارلىقلار؛ ④ ترىئاس ئېراسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە تەۋە بىرىكمە گەۋدە، مەسىلەن: سىبىرىيە سىكات بېلىقى قاتارلىقلار. ⑤ شىمالىي قۇتۇپ تاتلىق سۇ بىرىكمە گەۋدىسى، مەسە- لەن: دەريا تېرىسكا بېلىقى قاتارلىقلار. 20 ـ ئەسىر- نىڭ 60 ـ يىللىرىدىن كېيىن شىنجاڭنىڭ باقمىچىلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، شىنجاڭدا بار بولغان بېلىق تۈرلىرى 100 نەچچە تۈرگە يەتكۈزۈلۈپ، توققۇز ئەترەت، 21 ئائىلە، 57 ئۇرۇقداشقا تەۋە بولۇ- دى. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بەزى ئەلا سورتلۇق بېلىق تۈرلىرى، مەسىلەن: شەرقى ياۋروپا يىسىس بېلىقى، ياۋروپا سوم بېلىقى، يالىڭاچ قورساقلىق سىكات بېلىقى قاتارلىقلار كىرگۈزۈلدى. نۆۋەتتە شىنجاڭنىڭ بېلىق- چىلىق ئىشلىرى كۆلدە بېلىق بېقىش، زاۋۇتلاشقان ئىللىق ئېقىن سۇدا بېلىق بېقىش، سوغۇق سۇدا بېلىق بېقىش، شاللىقتا بېلىق بېقىش، بېلىق تۇتۇپ پىشىقلاپ ئىشلەش قاتارلىقلارغا تەرەققىي قىلدى.

يالىڭاچ قورساقلىق سىكات بېلىقى بەدىنى ئۇزۇن، بېشى سەل يوغان، كالپۇكى ئالدىغا سوزۇل- غان، كۆزى بەكلا كىچىك، ئىككى جۇپ بۇرۇتى بار، ساقاق تۆشۈكى بىر قەدەر چوڭ. بەدىنىدە بەش قاتار بويىغا تىزىلغان سۆڭەكلەشكەن تەڭگىچىسى بار، دۇمبە پالاقچىسى كەينىدىرەك، تۆش پالاقچىسى مەقئەتتىن يىراقراق، قويرۇق پالاقچىسى قىيىسىق، بەدىنىنىڭ يان تەرىپى كۆكۈچ كۈل رەڭ، قورساق قىسمى ئاق رەڭدە.

يالىڭاچ قورساقلىق سىكات بېلىقى

گۆشى تەملىك بولۇپ، بېلىق تۈرلىرى ئىچىدە ئېسىل تۈر ھېسابلىنىدۇ، تېرىسىدىن خۇرۇم ئىشلىگىلى، تو- خۇمدىن بېلىق تۇخۇمى كونسېرۋاسى ياسىغىلى، ئو- مۇرتقىسىنى دورا قىلغىلى بولىدۇ. جۇڭگو زېمىنى ئىچىدە ئىلى دەرياسى كۆۋرۈكىدىن تارتىپ سەندوخوز- غىچە بولغان ئارىلىقتا تارقالغان.

سالمون بېلىقى بەدىنى ئۇزۇن، بېشى يا- پىلاق، تومشۇقى ئۇچلۇقراق، ئۈستۈنكى ئېگىكى ئاس-

تىنقى ئېڭىكىگە قارىغاندا ئالدىغىراق چىققان، ئاغزى يوغان. ئۈستۈنكى ئېڭەك سۆڭىكى غەلىتىرەك، ئۈستۈنكى ۋە ئاستىنقى ئېڭەك سۆڭىكىدە، ساپانسىمان سۆڭىكىدە ۋە تىل سۆڭىكىدە ئۈششاق چىشى بار. ساقاق سۈزگۈچى شالاڭ، ئۇزۇن، دۈمبە پالاقچىسى بەدىنىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن سەل ئالدىدىراق، كۆكرەك پالاقچىسى دۈمبە پالاقچىسىنىڭ تۈگەنچىسىنىڭ ئاستىدا، بەدىنىدە ئېللىپس شەكلىدە ئۈششاق تەڭگىچىلىرى بار. دۈمبىسى كۆكۈچ قوڭۇر، بېقىنى سۈس بېغىررەڭدە، شۇڭا «قىزىل بېلىق» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چوڭراقلىرىنىڭ بېقىن تەرىپىدە كىچىك قارامتۇل قوڭۇر چېكىتلىرى بار، قورسىقى ئاق رەڭدە، تۆش، قورساق، كاسا پالاقچىلىرىنىڭ رەڭگى سۈسراق، سوغۇق تاتلىق سۈدا ياشىغۇچى يىرتقۇچ بېلىق تۈرىگە كىرىدۇ. شىنجاڭدا پەقەت ئېرتىش دەرياسىدىلا بار. گۆشى تەملىك ۋە ئۇزۇقلۇق قىممىتى يۇقىرى بولۇپ، ئېرتىش دەريا-سىدىكى كاتتا داڭلىق بېلىق ھېسابلىنىدۇ.

شىمالىي قۇتۇپ تىمىللۇس بېلىقى بەدىنى ئۇزۇن ۋە يېنىغا ياپىلاق، تۈمشۇقى دىقماق، ئۈستۈنكى ـ ئاستىنقى ئېڭەك سۆڭىكىدە ۋە تىل سۆڭىكىدە تۈتىسىمان ئۈششاق چىشلىرى بار. كۆزى يوغان، ساقاق سۈزگۈچى ئىنچىكە ۋە ئۇچلۇق، دۈمبە پالاقچىسى ئېگىز، ئەركەك ـ چىشىسىنىڭ روشەن پەرقى بار. دۈمبىسى كۆكۈچ قوڭۇر رەڭدە، بېقىن تەرىپىنىڭ رەڭگى سۈسراق، بەدىنىنىڭ ئالدى قىسمى ۋە يان تەرىپىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمىدا ئۈششاق قارا چېكىتلىرى بار. بېلىجانلىرىنىڭ بېقىن تەرىپىدە سۈس سارغۇچ كۆندىلەك داغ بار، ئۇ داغ بېلىجانلارنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ يوقىلىپ كېتىدۇ، قورسىقى ئاق رەڭدە. دۈمبە پالاقچىسىنىڭ كەينى تەرىپىدە قىزغۇچ قوڭۇر ۋە قېنىق يېشىل رەڭدىكى تۈخۈمسىمان دېغى بار. ئەركەك بېلىق ئالاھىدە گەۋدىلىك. سوغۇق سۇلارنىڭ تۈۋەن قاتلىمىدا ياشىغۇچى بېلىق تۈرىگە كىرىدۇ، ئاستى شېغىللىق سۈزۈك ئېقىنلاردا ياشاشقا ئامراق. جۇڭگودا پەقەت ئېرتىش دەرياسىدىلا بار، ئىقتىسادىي بېلىقلارنىڭ بىرى.

ئالا چورتان بېلىق (ئالا ئىت بېلىق) بەدىنى ئۇزۇن، قۇيرۇقى قىسقا. تۈمشۇقى ئۇزۇن ھەم ياپىلاق بولۇپ، ئۇردەكنىڭ تۈمشۇقىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. كۆزى، ئاغزى يوغان، ئاستىنقى ئېڭىكى ئۈستۈنكى ئېڭىكىدىن ئازراق ئۇزۇن. ئۈستۈنكى ۋە ئاستىنقى ئېڭەك سۆڭىكىدە، ساپانسىمان سۆڭىكىدە بەلەن تاڭلاي سۆڭىكىدە ئۇچلۇق چىشلىرى بار، تاڭلاي سۆڭىكىدىكى چىشلىرى بويىغا ئالتە قاتار تىزىلغان. ساقاق تۈشۈكى يوغان، ساقاق قاپقاق پەردىسى ئايرىلىپ تۇرىدۇ. ساقاق سۈزگۈچى ئىچىدە ھۇررەكسىمان شەكلىدە تۈگۈرچەكلىرى بار. دۈمبىسىنىڭ يان تەرىپى سارغۇچ قوڭۇر رەڭدە بولۇپ، بويىغا ئىنچىكە قارا سىزىقلىرى بار. ئۇ سوغۇق جايلاردىكى دەريا ـ كۆللەردە ياشايدىغان گۈشخور يىرتقۇچ بېلىق. جۇڭگودا پەقەت ئېرتىش دەرياسىدىلا تارقالغان، مۇھىم ئىقتىسادىي بېلىق تۈرىگە كىرىدۇ.

ئىدۇس بېلىقى بەدىنى ئۇزۇن، يۇمىلاق تۈۋۈرۈك شەكلىدە، بېشى قىسقا ۋە كىچىك، تۈمشۇقى دىقماق ۋە يۇمىلاق، كۆزى ئوتتۇراھال چوڭلۇقتا، بوغۇز چىشى يېنىغا ياپىلاقراق، ساقاق سۈزگۈچى قىسقا ھەم كىچىك، تەڭگىچىسى ئوتتۇراھال چوڭلۇقتا، دۈگىلەك. قورساق پالاقچىسىنىڭ تۈۋىدە ئۇزۇن بىر قولتۇق تەڭگىچىسى بار؛ دۈمبە پالاقچىسى باشلىنىش نۇقتىسىنىڭ كەينىدىلا قورساق پالاقچىسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بار؛ كاسا پالاقچىسىنىڭ ئاستىنقى قىرغىقىدا بىر ئويمىنى بار؛ كۆكرەك پالاقچىسىنىڭ ئورنى تۆۋەنرەك؛ قۇيرۇق پالاقچىسى چوڭقۇر يىرىلغان شەكلىدە. بەدىنىنىڭ دۈمبە تەرىپى قارامتۇل كۇل رەڭ رەڭدە. تەڭگىچىلىرىنىڭ گىرۋەكلىرى قارا رەڭدە؛ قورسىقىنىڭ يان تەرىپى ئاق رەڭدە؛ كۆكرەك، قورساق ۋە كاسا پالاقچىسىنىڭ رەڭگى سارغۇچ . جۇڭگودا پەقەت شىنجاڭنىڭ ئېرتىش دەرياسىدىلا ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ھەر يىلنىڭ باھار پەسلىدە كۆپ ساندىكى يېتىلگەن بېلىقلار ئېرتىش دەرياسىنىڭ مەملىكىتىمىز تەۋەسىدىكى بۇلىكىگە كېلىپ كۆپىيىدۇ. بېلىقچىلىق مەھسۇلاتىنىڭ 20% نى ئىگىلەيدۇ.

بايقال لېيتسىسكۇس بېلىقى ئىقتىسادىي بېلىق تۈرلىرىنىڭ بىرى. بەدىنى ئۇزۇن، بېشى كىچىك، ئاغزىمۇ كىچىك. كۆزى ئوتتۇراھال چوڭلۇقتا، بوغۇز چىشى يېنىغا ياپىلاقراق، ساقاق سۈزگۈچى قىسقا ھەم كىچىك. دۈمبىسى قارامتۇل كۇل رەڭ، يېشىنىڭ دۈمبە تەرىپى كۆكۈچ قارا رەڭدە، قورسىقى كۆمۈش رەڭ، دۈمبە پالاقچىسى بىلەن قۇيرۇق پالاقچىسى قارامتۇل كۇل رەڭ، كاسا پالاقچىسى، كۆكرەك پالاقچىسى ۋە قورساق پالاقچىسى سارغۇچ رەڭدە. كىچىك تىپتىكى ئوتتۇرا قاتلام بېلىقلىرىغا كىرىدۇ. جۇڭگودا

پەقەت شىنجاڭدىكى ئېرتىش دەرياسىغىلا تارقالغان.

كۆل كارپ بېلىقسىمان بېلىق ئىقتىسادىي بېلىق تۈرلىرىنىڭ بىرى. بەدەن شەكلى موكسىمان، بېشى كىچىك، ئوچ بۇرجەك شەكىلدە. دۈمبىسىنىڭ ئالدىنقى قىسمى كۆتۈرۈلۈپ چىققان. كۆزى ئوتتۇرا-ھال چوڭلۇقتا، ساقاق سۈزگۈچى شالاڭ، قىسقا ۋە كىچىك، بوغۇز چىشى يېنىغا ياپىلاق، چىشىنىڭ ئۈچى ئىلمەك شەكىلدە، ساقاق پەردىسى بىلەن تارايغان قىسمى تۇتاشقان. دۈمبە پالاقچىسىنىڭ باشلانغان نۇقتىسى قورساق پالاقچىسىنىڭ ئاساسىي قىسمىنىڭ كەينىگەرەك توغرا كېلىپ، بەدىنىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرىدۇ، پالاقچىسى ئېگىزرەك؛ كۆكرەك پالاقچىسى كىچىك، قۇيرۇق پالاقچىسى چوڭقۇر يېرىلغان ئاچا شەكىلدە، ئۈچلۈقراق. بىقىن سىزىقىنىڭ تەڭگىچىسى تولۇق، دۇگىلەك كېلىدۇ. تۆش قىسمى توز، قورساق پالاقچىسىنىڭ تۇۋىدىن تارتىپ مەقئەتكىچە بولغان ئارىلىقتا بىر قاتار ئەگرى قىر ھاسىل قىلغان تەڭگىچىسى بار. دۈمبىسى قارامتۇل كۆل رەڭ، بىقىن تەرىپى كۈمۈش رەڭدە، كۆز ۋە مەقئەت پەردىلىرىدە قىزىل پىگمېنت بار، شۇڭا كىچىك قىزىل كۆز بېلىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ. دۈمبە پالاقچىسى سۈسراق قارا، كۆكرەك، قورساق، كاسا پالاقچىلىرى ۋە قۇيرۇق پالاقچىلىرىنىڭ تۆۋەنكى يېرىقچىسى سارغۇچ قىزىل رەڭدە. بۇ بېلىق جۇڭگودا پەقەت ئېرتىش دەرياسىدىلا بار.

فوكسىن بېلىقى ئىقتىسادىي بېلىق تۈرلىرىنىڭ بىرى. بەدىنى ئېلىپسىس شەكىللىك، يېنىغا ياپىلاق، قورساق قىسمىدا تېرە تەڭگىچىسى يوق، قۇيرۇق تۈۋى قىسقا ۋە ئېگىز. بېشى قىسقا. ئېغىزى كىچىك، ئالدىغىراق چىقىپ تۇرىدۇ. جاۋغىيىدا بىر تالدىن قىسقا بۇرۇتى بار. كۆزى يان تەرەپتە بولۇپ، ئوتتۇراھال چوڭلۇقتا. ساقاق پەردىسى بىلەن تارايغان قىسمى تۇتاشقان، ساقاق قاپقىقى ئوچ تال؛ ساقاق سۈزگۈچى قىسقا ھەم يېنىغا ياپىلاق. بوغۇز چىشى يېنىغا ياپىلاق، ئۈچى ئىلمەك. دۈمبىسىدە زىچ تىزىلغان ئۇششاق دۇگىلەك تەڭگىچىسى بار. يان سىزىقى مۇكەممەل بولۇپ، بىقىنىنىڭ ئوتتۇرىسىدا. دۈمبە پالاقچىسى قىسقا، باشلىنىش نۇقتىسى بەدەن ئوتتۇرىسىدىن سەل ئارقىدىراق؛ كاسا پالاقچىسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى دۈمبە پالاقچىسى ئاساسىنىڭ ئاخىرقى ئۈچىنىڭ كەينىگەرەك ئاستىغا توغرا كېلىدۇ؛ كۆكرەك پالاقچىسى يېنىدا بولۇپ، بەك تۆۋەن جايلاشقان، كەينى ئۈچى قورساق پالاقچىسىغا يەتمەيدۇ. قورساق پالاقچىسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى دۈمبە پالاقچىسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنىڭ ئالدىدا. ئەركەك بېلىقنىڭ ئىككىنچى پالاقچە سىزىقى توم. ھەرقايسى پالاقچىلىرى ئازراقتىن كۆتۈرۈلۈپ چىققان، پەقەت قۇيرۇق پالاقچىسىلا ئويمانراق بولىدۇ. دۈمبىسىنىڭ يان تەرەپلىرى كۆكۈچ قارا رەڭ، قورسىقىنىڭ ئىككى يان تەرىپى سارغۇچ قوڭۇر رەڭدە. پالاقچىلىرى كۆپىنچە قارامتۇل كۆل رەڭ بولۇپ، ئالتۇن رەڭگىدە چاقناپ تۇرىدۇ. تىنچ سۈلاردىكى پاتقاقنىڭ ئاستىدا ياشاشقا ئامراق، سۈدىكى ئوكسىگېن مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ماسلىشىچانلىقى ۋە قىشتا سوغۇققا چىدامچانلىقى كۈچلۈك، پاتقاقنىڭ ئاستىغا كىرىۋېلىپ قىشنى چىقىرىدۇ. گۈشى يۇمشاق، ماي تەركىبى يۇقىرى، تەملىك، تاۋارلىق قىممىتى يۇقىرى. شىنجاڭدىكى ئېرتىش دەرياسى ۋە ئۇلۇڭگۇر دەرياسىدىن چىقىدۇ.

شىنجاڭ خاپانباش بېلىقى بەدىنى ئۇزۇن، يېنىغا سەل ياپىلاقراق. بېشى چوڭ بولۇپ، بەدەن ئۇزۇنلۇقىنىڭ 1/4 ىدىن كۆپرەكنى ئىگىلەيدۇ. تومشۇقى ياپىلاق ۋە توز، شىنا شەكىلدە. ئاغزى كەڭ، چىقىقتى شەكىلدە، بىر جۈپ قىسقا بۇرۇتى بار. كۆزى كىچىك. بوغۇز چىشى تۈۋرۈكسىمان، ئۈچى ئۈچلۈق ئىلمەك شەكىلدە. ساقاق سۈزگۈچى شالاڭ ۋە قىسقا. دۈمبە پالاقچىسى تىكەنلىك، بېلىجان ۋاقتىدا ئېگىز ۋە قاتتىق، كەينى گىرۋىكى ھەرە چىشى شەكلىدە، بەدەننىڭ ئۇزىرىشىغا ئەگىشىپ، تىكەنلىشىپ قىسقىراپ، قاتتىقلىقى ئاجىزلىشىدۇ؛ كاسا پالاقچىسى مەقئەتكە يېقىن؛ قورساق پالاقچىسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى دۈمبە پالاقچىسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنىڭ كەينىدىرەك؛ قۇيرۇق پالاقچىسى ئاچا شەكىلدە. دۈمبىسىدە ئۇششاق تەڭگىچىسى بار، قورسىقىدا تەڭگىچىلىرى ئازراق. كۆكرەك قىسمى يالىڭاچ ئەمەس. بەدەن يان سىزىقىدىكى تەڭگىچىسى باشقا جايلىرىنىڭكىدىن چوڭراق، كاسا قىسمىنىڭ تەڭگىچىلىرى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، تەڭگىچە قاتىرىنىڭ ئالدى تەرىپى قورساق پالاقچىسىنىڭ تۇۋىگىچە بارىدۇ. بەدەن رەڭگى چوڭ ـ كىچىكلىكىگە ۋە ياشاۋاتقان سۇ شارائىتىغا قاراپ ئازراق ئۆزگىرىشچان بولىدۇ. كۆپىيىش مەزگىلىدە روشەن كۈيلەش رەڭگى بولىدۇ، رەڭگى ئىنتايىن روشەن، پوتۇن بەدىنى كۈمۈش رەڭ، دۈمبىسى تۇتۇقراق، تومشۇقىدىن قۇيرۇقىغىچە ئۇششاق قوڭۇر داغلىرى بار، چىشىسىنىڭ تومشۇق ئۈچى، ئۈستۈنكى ـ

ئاستىنقى ئېڭىكىدىن باشلىنىپ بەدىننى بويلاپ كەتكەن بىر تال جۈيزىرەك سىزىقى بار، ئەركىكىنىڭ ئوچۇق سېرىق سىزىقى بار. تىنچ كۆل سۈيىدە ياكى ئاستا ئاقىدىغان سۈلاردا ياشاشقا ئامراق. تەبىئىتى يىرتقۇچ، ئاساسەن بېلىق تۈرلىرىنى يەيدۇ. پەقەت شىنجاڭنىڭ تارىم دەرياسىدىلا بار. 1986 ـ يىلىدىن بۇرۇن باغراش كۆلىنىڭ بېلىق مەھسۇلاتىدا ئىككىنچى ئورۇندا تۇراتتى، ھازىر يوقىلىشقا يۈزلەنگەچكە، نۆۋەتتە مەملىكەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان سۇ ھايۋىنى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

ئىلى يېرىق كاسىلىق بېلىقى ئىقتىسادىي بېلىق تۈرلىرىنىڭ بىرى. بەدىنى ئۇزۇن، يېنىغا سەل ياپىلاقراق. بېشى كونۇس شەكلىدە، تۇمشۇقى دىقماق يۇمىلاق. ئاغزى يايى ياكى تاقا شەكلىدە بولۇپ، ئاستىغىراق جايلاشقان. تۆۋەنكى كالپۇكىنىڭ ئالدى گىرۋىكىدە ئۆتكۈر مۇڭگۈز ماددىسى يوق، ئىچكى گىرۋىكىدە نېپىز مۇڭگۈز ماددىسى بار. ئاستىنقى كالپۇكى ئوك ـ سول ياپراقچىغا بۆلۈنىدۇ، ئارىسى يىراقراق، كالپۇكىنىڭ ئارقا ئېرىقچىسىنىڭ ئوتتۇرىسى ئۇزۇك. باراۋەر ئۇزۇنلۇقتا ئىككى جۈپ بۇرۇتى بار.

ئىلى يېرىق كاسىلىق بېلىقى

كالپۇك بۇرۇتى كۆزىنىڭ ئالدىنقى گىرۋىكىگىچە، ئېڭەك بۇرۇتى كۆزىنىڭ كەينى گىرۋىكىگىچە سوزۇلغان. كۆزى سەل ئۈستىدىرەك، كىچىك. تۆۋەنكى بوغۇز سۆڭىكى يايى شەكلىدە، بوغۇز چىشى ئۈچ قاتار، ئۈچى ئۈچلۈق، چايناش يۈزى ئويمان ھەم ئىلمەكلىك بولۇپ، قۇش تۇمشۇقى شەكلىدە. ساقاق سۈزگۈچى شالاڭراق. بەدىنى ئۇششاق تەڭگىچە بىلەن قاپلانغان، بەدىنىنىڭ ئالدىنقى قىسمىدىكى تەڭگىچىلىرىنىڭ تىزىلىشى رەتسىز، كۆكرەك قىسمىنىڭ بوغۇز قىسمىدىن كېيىنكى قىسمىدىمۇ تەڭگىچىلىرى بار؛ كاسا پالاقچىسىنىڭ ئالدىنقى ئۈچى قورساق پالاقچىسىنىڭ ئاخىرقى ئۈچىغا يېتىدۇ. دۇمبە پالاقچىسىنىڭ ئۈچىنچىسى شاخلانمىغان بولۇپ، پالاقچە تارمىقى قاتتىق، ئۇنىڭ كەينى گىرۋىكىدە 17 تال ھەرىسمان چىشى بار. دۇمبىسى سۈس قارا، بېلىجانلارنىڭ بەدىنىنىڭ يان تەرىپىدە چېكىتلىرى بار. شىنجاڭنىڭ ئىلى دەرياسى تارماقلىرىدا تارقالغان.

كۆموش رەڭ يېرىق كاسىلىق بېلىق بەدىنى ئۇزۇن، يېنىغا ياپىلاقراق. بېشى دۇگىلەك كونۇس شەكللىك، تۇمشۇقى دىقماقراق. ئاغزى يايى شەكلىدە بولۇپ، سەل تۆۋەنرەك. تۆۋەنكى ئېڭىكىنىڭ ئالدىنقى گىرۋىكىدە مۇڭگۈز ماددىسى يوق. ئاستىنقى كالپۇكى تار، ئوك ـ سول ئىككى كالپۇك ياپراقچىسىغا ئايرىلىپ، كالپۇك كەينى ئېرىقچىسى ئۇزۇك بولىدۇ. ئىككى جۈپ بۇرۇتى بار، كالپۇك بۇرۇتىنىڭ ئۇچى بۇرۇن تۆشۈكىنىڭ كەينى گىرۋىكىنىڭ ئاستىغا يېتىدۇ ياكى ئۇنىڭدىمۇ ئۇنۇپ كېتىدۇ، ئېڭەك بۇرۇتىنىڭ ئۇچى كۆز ئالمىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ياكى كۆزىنىڭ ئاستى تەرىپىگە يېتىدۇ. بوينى بەدىنىدە ئۇششاق ۋە تىزىلىشى رەتسىز تەڭگىچىسى بار. قورساق پالاقچىسىنىڭ ئالدى كەينىدىكى تەڭگىچىلىرى چوڭراق. كۆكرەك ۋە دۇمبە قىسمىنىڭ تەڭگىچىلىرى كىچىكرەك، ساقاق بوغۇزىنىڭ كەينى قىسمىدا روشەن تەڭگىچىلىرى بار؛ كاسىسىدىكى تەڭگىچىلىرى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، قاتىرىنىڭ ئالدىنقى ئۇچى پەقەت قورساق پالاقچىسى بىلەن كاسا پالاقچىسىنىڭ ئارىلىقىنىڭ يېرىمىغا كېلىدۇ. دۇمبە پالاقچىسى تىكەتلىك، قاتتىق بولۇپ كەينى گىرۋىكىدە 20 تال چوڭقۇر يېرىلغان ھەرە چىشى بار. تۆۋەنكى بوغۇز سۆڭىكى يايى شەكلىدە، بوغۇز چىشى تومراق تۈزۈك شەكلىدە، ئۈچىدا ئىلمىكى بار، ئايرىم چىشلىرىنىڭ چايناش يۈزىدە يانتۇ ئويمانلىرى بار. چوڭ بېلىقلارنىڭ ئىچكى يان ساقاق سۈزگۈچلىرى ئاچىلانغان بولۇپ، بېلىجانلاردا ئاچىلىنىش روشەن ئەمەس. تىنچ سۈلۈق كۆللەردە ۋە دەريالارنىڭ ئاستا ئاقىدىغان جايلىرىدا ياشايدۇ. مەملىكىتىمىزنىڭ ئىلى دەرياسىغا تارقالغان. 20 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدا شىنجاڭدىكى ئىلى دەرياسىنىڭ مۇھىم ئىقتىسادىي بېلىقى بولۇپ، بېلىقچىلىق مەھسۇلاتىنىڭ % 50 نى ئىگىلەيتتى، ھازىر يوقىلىش خەۋپىدە تۇرماقتا.

تارىم يېرىق كاسىلىق بېلىقى بېشى كونۇسسىمان، تۇمشۇقى ئۈچلۈق، كالپۇكى تەرەققىي قىلمىغان، ئىككى جۈپ بۇرۇتى بار. دۇمبىسىدە ئۇش-

شاق تەڭگىچىسى بار، بىراق كۆكرەك ۋە قورسىقىدا تەڭگىچىسى يوق، كاسا تەڭگىچىلىرى تەرەققىي قىلغان. دۇمبە پالاقچىسىنىڭ تىكەنلىرى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان، تۆۋەنكى بوغۇز سۆڭىكى يايى شەكىلدە، دۇمبىسى كۆكۈچ كۆل رەڭ، قورسىقى ئاق، قۇيرۇق پالاقچىسى سۇس قىزىل رەڭدە. تىنچ دەريا ئېقىنلىرى ۋە كۆللەردە ياشايدۇ، سۇنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدا ياشايدىغان ئومۇرتقىسىز جانىۋارلارنى ۋە يوسۇنلارنى يەيدۇ. تارىم دەريا سىستېمىسىدا ئالاھىدە مەھسۇلاتى بولۇپ، 20 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدا باغراش كۆلىدىكى يىللىق تۇتۇلۇش مىقدارى 1500 تونىدىن يۇقىرى ئىدى، ھازىر ئازىيىپ كەتتى.

چىپار قوش كالپۇك بېلىق بەدىنى ئىنچىكە ئۇزۇن، كالتەك شەكىلدە. تۇمشۇقى دىقماق ۋە يۇمىلاق، ئوستۇنىكى ئېگىكى چىقىقى، ئاستىنقى كالچۇكى ئوك ـ سول كالپۇك يايراقچىسىغا بۇلۇنىدۇ، كالپۇك كەينى ئېرىقچىسى تۇناشماي، « ٨ » شەكىلىنى ھاسىل قىلغان، ھاۋغىيىدا بىر جۈپ بۇرۇتى بار، كۆزى كىچىكرەك، ساقاق سۇزگۈچىنىڭ تىزىلىشى شالاڭراق، بوغۇز چىشى تۇۋرۇكسىمان، كۆپ ساندىكىلىرىنىڭ كۆكرەك ۋە قورساق قىسمىدا تەڭگىچىلىرى يوق. باش، دۇمبىسىنىڭ يان تەرىپى، دۇمبە پالاقچىسى، قۇيرۇق پالاقچىسىدا تەكشى تارقالغان قارا چېكىتلىرى بار، مۇنلەق كۆپ ساندىكىلىرىنىڭ كۆكرەك پالاقچىسى، قورساق پالاقچىسى، كاسا پالاقچىلىرىدە مۇ قارا چېكىتلىرى بار؛ قورسىقى كۈمۈش رەڭ ياكى سۇس سېرىق رەڭدە. شېغىللىق دەريا ئېقىنى ۋە جىلغا ئېقىنلىرىدا ياشايدۇ، سوغۇق مۇ خۇمار بېلىق بولۇپ، شىنجاڭنىڭ تارىم دەرياسى، ئىلى دەرياسىغا تارقالغان، شۇ يەرنىڭ ئىقتىسادىي بېلىقلىرى تۈرىگە كىرىدۇ. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 20 ـ بېتىگە قارالسۇن)

شىنجاڭ تەڭگىچىسىز قوش كالپۇك بېلىقى بەدىنى ئۇزۇن، بېشى كونۇسسىمان، تۇمشۇقى

شىنجاڭ تەڭگىچىسىز قوش كالپۇك بېلىقى

دىقماق، چىقىقى، ئاستى ـ ئۈستى كالپۇكى ئىنتايىن تەرەققىي قىلغان، بىر جۈپ ئېگىك بۇرۇتى بار، تۆۋەنكى بوغۇز سۆڭىكى يايىسىمان، بوغۇز چىشى ئىككى قاتار، ساقاق سۇزگۈچى قىسقا ھەم شالاڭ، بەدىنىدە تەڭگىچە قاسىراقلىرى يوق دېيەرلىك. دۇمبىسى كۈل رەڭ قوڭۇر رەڭدە، قارا چېكىتلىرى بار، قورسىقى ئاق رەڭدە. قۇم شېغىللىق دەريا ئېقىنلىرىدا ياشاشقا ئامراق، سوغۇق سۇ بېلىقلىرىغا كىرىدۇ، شىنجاڭدا ئىلى دەريىسى، جۇڭغار ئويمانلىقىدىكى سۇلۇق جايلارغا ۋە قاراشەھەر دەرياسىغا تارقالغان بولۇپ، شۇ جايلارنىڭ ئىقتىسادىي بېلىقلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

شەرقى ياۋرۇپا يېسسى بېلىقى بەدىنى ئېگىزرەك، تۇخۇمسىمان ئېللىپس شەكلىدە. بېشى كىچىك، ئاغزى مايماقراق، كۆزى ئوتتۇراھال چوڭلۇقتا، قورسىقىدا قورساق قىرى بار، قورساق پالاقچىسىنىڭ تۆۋىدە بىر قولتۇق تەڭگىچىسى بار. دۇمبىسى قارامتۇل كۈل رەڭ، ئىككى يېنى كۈمۈش رەڭدە. سۇنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدا ياشايدىغان جانىۋارلار ۋە سۇ ھاشاراتلىرىنى يەيدۇ، ئۇنىڭدىن قالسا سۇ ئۆسۈملۈكلىرىنى ۋە لەيلىمە جانلىقلارنىمۇ يەيدۇ. ئەركەكلىرى ئۇچ ياشتىن ئاشقاندا، چىشىسى تۆت ياشتىن ئاشقاندا يېتىلىدۇ. ئاپرىلدىن ماينىڭ ئاخىرىغىچە تۇخۇم سالىدۇ، توپلىشىپ تۇخۇم تۇغىدۇ، تۇخۇملىرىنى ئوت ـ چۆپ ۋە دەرەخ يىلتىزلىرىغا چاپلاشتۇرۇپ تۇغىدۇ ۋە شۇ يەرلەردە چىقىرىدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىدىن 60 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىغىچە جۇڭگودا ئىلى دەريىسى ۋە ئېرتىش دەريىسىدا شەرقى ياۋرۇپا يېسسى بېلىقى ئارقىمۇ ئارقا بايقالغانىدى، 80 ـ يىللارغا كەلگەندە بۇ بېلىق مۇشۇ ئىككى دەريادىكى مۇھىم تۇتۇش ئوبيېكتى بولۇپ قالدى.

سازان بېلىق (كارپ بېلىقى) بەدىنى ئۇزۇن، بېشى ئوتتۇراھال چوڭلۇقتا. دۇمبە پالاقچىسىنىڭ ئالدىدىكى گەجگە قىسمى سەل ئېگىزرەك. ئاغزى تاقا شەكلىدە، ئىككى جۈپ ئېگىك بۇرۇتى بار، كۆزى كىچىك، ساقاق سۇزگۈچى توم ۋە قىسقا، بوغۇز سۆڭىكى يايىسىمان. تەڭگىچىسى چوڭ، دۇمبە پالاقچىسىنىڭ تۆۋى تۆۋۈن، كۆكرەك پالاقچىسىنىڭ ئورنى تۆۋەنرەك. دۇمبىسى قارامتۇل كۈل رەڭ، بىقىن تەرىپى سارغۇچ قوڭۇر، قورسىقى ئاقۇچ كۈل رەڭ ياكى ئاق رەڭدە. چوڭ بېلىقنىڭ كۆكرەك، قورساق پالاقچىسى سەل قىزغۇچ رەڭدە، كاسا پالاقچىسى بىلەن قۇيرۇق

پالاقچىسىنىڭ ئاستىنقى يايراقچىسى قىزغۇچ رەڭدە بو-لۇپ، روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. قورساق بوشلۇقى پەردىسىنىڭ رەڭگى كۈمۈش رەڭ. شىنجاڭغا سازان بېلىق كۆچۈرۈپ كېلىنگەن. بۇ بېلىقنىڭ تەبىئىتى ئىللىق، يېيىشلىك، كۆندۈرۈش ئوڭاي. ھازىر ئاپتو-نوم رايوندىكى بېقىلىدىغان ئاساسلىق بېلىق تۈرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

كۈمۈش رەڭ كاراس بېلىقى بەدىنى يېنىغا يايىلاق ھەم ئېگىز، بېشى كىچىكرەك. بەدىنىنىڭ ئېگىزلىكى بېشىنىڭ ئۇزۇنلۇقىدىن ئېشىپ كېتىدۇ. تۇمشۇقى دىقماق، يايى شەكلىدە، ئاغزىنىڭ ئېچىلىش كەڭلىكى ئېچىلىش ئۇزۇنلۇقىدىن چوڭ، ساقاق سۈز-گۈچى ئۇزۇن ۋە زىچ، تۆۋەنكى بوغۇز چىشى تۈۋرۈك-سىمان، دۇمبە پالاقچىسىدا قاتتىق تىكىنى بار، كۆك-رەڭ پالاقچىسى بەك تۆۋەن جايلاشقان، كاسا پالاقچە-سىمۇ قاتتىق تىكەنلىك بولۇپ، كەينى گىرۋىكى ھەرە-چىشسىمان، قۇيرۇق پالاقچىسى ئاچىلانغان، ئاستى - ئۈستى يايراقچىسى ئۈچلۈق. دۇمبىسى قارامتۇل قو-ڭۇر، قورسىقى ئاق، پالاقچىلىرى ئاقۇچ كۈل رەڭ، بەدەن بوشلۇق پەردىسى قارا رەڭدە. ئۆسۈپ يېتىلىشى تېز، بەدىنى چوڭ (چوڭلىرى 5000 گرام كېلىدۇ)، نەسـ-لى ساپ (ئەركەك بېلىق % 0.3 نى ئىگىلەيدۇ) گۈشى يۇمشاق، تەملىك، ئېرتىش دەرياسى ۋە ئۇلۇڭ-گۇر دەرياسىغا تارقالغان، مۇھىم ئىقتىسادىي بېلىق تۈرلىرىنىڭ بىرى.

دەريا تربىسكا بېلىقى بەدىنى ئۇزۇن، بېشى يايىلاق ۋە تۇز. ئۈستۈنكى ئېڭىكى ئاستىنقى ئېڭىكـ-دىن ئۇزۇن، ئاغزى يوغان، ئاستى - ئۈستى ئېڭەك سۈڭىكى ۋە ساپانسىمان سۈڭىكىدە تىۋىتسىمان ئۇششاق چىشلىرى بار. ساقاق پەردىسى ئايرىلغان، كۆزى كـ-چىكرەك، تەڭگىچىلىرى ئۇششاق. دۇمبە پالاقچىسى ئىككى، بىرىنچى دۇمبە پالاقچىسى كىچىكرەك، ئىك-كىنچى دۇمبە پالاقچىسىنىڭ تۈۋى ئالاھىدە ئۇزۇن، كۆكرەك پالاقچىسىنىڭ كەينى گىرۋىكى يەلپۈگۈچ شەكلىدە، بىرىنچى ۋە ئىككىنچى پالاقچە مۇسۇنى ئالاھـ-دە سوزۇلغان، قۇيرۇق پالاقچىسى ئېللىپس شەكىـ-لىك. بەدىنى كۈل رەڭ قوڭۇر رەڭدە، رەتسىز چىپار چېكىتلىرى بار، قورسىقى ئاق رەڭدە. تاتلىق سوغۇق سۇلاردا ياشايدىغان يىرتقۇچ بېلىق تۈرىگە كىرىدۇ. ئاستى قۇملۇق ياكى سۇ ئۆسۈملۈكلىرى كۆپ دەريا ئەگمىلىرىدە ياشاشنى ياخشى كۆرىدۇ، باشقا تۈردىكى ئۇششاق بېلىقلارنى يەيدۇ. ئېرتىش دەرياسى ۋە ئۇلۇڭـ-گۇر دەرياسىغا تارقالغان.

دەريا ئوكۇن بېلىقى بەدىنى سەل يايىلاق، ئۇزۇن ئېللىپس شەكلىدە. بېشى ئۇچلۇقراق ئۇچ بۇر-جەك شەكلىدە، ئاستى - ئۈستى ئېڭەك سۈڭىكى ۋە ساپانسىمان سۈڭىكىدە تىۋىتسىمان ئۇششاق چىشلىرى بار. كۆزى ئوتتۇراھال چوڭلۇقتا. ئالدىنقى ساقاق قاپـ-قاق سۈڭىكىنىڭ كەينى گىرۋىكى ھەرە چىشسىمان، ئاساسلىق ساقاق قاپقاق سۈڭىكىنىڭ كەينى گىرۋىكـ-ىنىڭ ئۈستىدە بىر تال تىكىنى بار، ساقاق پەردىسى ئايرىلغان. دۇمبە تەڭگىچىلىرى تارغاقسىمان، بېشـ-ىنىڭ قوۋۇز قىسمىدىمۇ ئۇششاق تەڭگىچىلىرى بار. ئىككى دۇمبە پالاقچىسى ئايرىلىپ تۇرىدۇ، بىرىنچى دۇمبە پالاقچىسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بىلەن كۆك-رەڭ پالاقچىسىنىڭ تۈۋى سىممېترىك ھالەتتە، ئىك-كىنچى دۇمبە پالاقچىسىنىڭ بەشىنچى ۋە ئالتىنچى مۇ-سۇنى قۇيرۇق پالاقچىسىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىغا توغـ-را كېلىدۇ؛ كۆكرەك پالاقچىسى يېنىدا بولۇپ، ئورنى ئېگىزرەك، پالاقچە مۇسۇنىنىڭ كەينى گىرۋىكى يۇمـ-لاق يەلپۈگۈچ شەكلىدە؛ قورساق پالاقچىسىنىڭ ئورنى بىلەن قۇيرۇق پالاقچىسىنىڭ ئاچىلىنىشى تېمىزرەك. دۇمبىسى مايسا رەڭ ياكى سارغۇچ رەڭدە، 7 ~ 9 تال كۆندىلەك قارا سىزىقى بار، قورسىقى ئاق رەڭدە؛ بىرىنچى دۇمبە پالاقچىسىنىڭ كەينىدە بىر قارا داغ بار، ئىككىنچى دۇمبە پالاقچىسى، كاسا پالاقچىسى ۋە قۇيرۇق پالاقچىسى قىزغۇچ سېرىق رەڭدە؛ قورساق پەردىسى سۇس سېرىق رەڭدە. سۇ ئۆسۈملۈكلىرى قاپـ-لاپ تۇرغان سۇلاردا ياشايدۇ، شىنجاڭنىڭ ئېرتىش، ئۇلۇڭگۇر دەريالىرىدىن چىقىدۇ. تاتلىق كۆللەردە يا-شايدىغان گۈشخور بېلىق تۈرىگە تەۋە. گۈشى تەملىك، يۇقىرىدىكى دەريالارنىڭ مۇھىم ئىقتىسادىي بېلىق تۈر-لىرىنىڭ بىرى.

لەيلىمە جانلىقلار شىنجاڭدا لەيلىمە ئۆسۈم-لۈكلەر 157 خىل بولۇپ، ئۇلار توققۇز تىپقا تەۋە. ئۇنىڭ ئىچىدە دىئاتوملاردىن 60 خىل، يېشىل يۇسۇن-لەر 53 خىل، كۆك يۇسۇنلا 21 خىل، يالىڭاچ يۇسۇن-لەر توققۇز خىل، قالقانسىمان يۇسۇنلەر تۆت خىل، كرىپتوزوئون يۇسۇنلىرى ئىككى خىل، سېرىق يۇسۇن ئىككى خىل، ئالتۇن رەڭ يۇسۇن تۆت خىل، خارا يۇسۇنى ئىككى خىل. ئۈستۈنلۈككە ئىگە تۈرلەردىن دىئاتوملارغا تەۋە يۇسۇنلەر ئىچىدىكى يىگىنسىمان غول-

لۇق يۇسۇن، كىچىك ھالقىسمان يۇسۇن، قولۇاقسـ
مان يۇسۇن؛ يېشىل يۇسۇنلەر ئىچىدىكى ۋادەكسمان
يۇسۇن، قالقانسمان يۇسۇنلەر ئىچىدىكى يالىڭاچ يۇ-
سۇن قاتارلىقلار بار. سان جەھەتتىن تىزغاندا شەرقىي
شىنجاڭ > جەنۇبىي شىنجاڭ > شىمالىي شىنجاڭ؛
بىئو مىقدار جەھەتتىن تىزغاندا شىمالىي شىنجاڭ >
شەرقىي شىنجاڭ > جەنۇبىي شىنجاڭ. لەيلىمە ھايۋان-
لار 76 ئۇرۇقداشقا تەۋە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى
پروتوزوئالار 26 ئۇرۇقداش، ھالقىسمان قۇرۇتلار 25
ئۇرۇقداش، ئاچا مۇڭگۇزلۇكلەر 15 ئۇرۇقداش، پالاق-
سمان پۇتلۇقلار 10 ئۇرۇقداش. پروتوزوئالارنىڭ دا-
ئىم ئۇچرايدىغان تۈرلىرىدىن كانايسمان قاسراقلىق
قۇرت، پەردە خالتىلىق قۇرت، سەكرىگەك قۇرت قا-
تارلىقلار؛ ھالقىسمان قۇرتلاردىن مۇڭگۇزلۇك دولۇ
كاسىلىق ھالقىسمان قۇرت، تاشپاقا قاسرىقسمان
سىزىقلىق ھالقىسمان قۇرت، قۇلۇلىسمان چىغىناق-
لىق ھالقىسمان قۇرت قاتارلىقلار؛ ئاچا مۇڭگۇزلۇك-
لەردىن كوتىمەك قۇيرۇق زىلۇا بۇرگە، ئىچكى مۇڭغۇل
كىمە قۇيرۇقسمان بۇرگىسى قاتارلىقلار؛ پالاقسمان
پۇتلۇقلاردىن تۇزلۇق سۇدا ياشايدىغان شىمال دىئاپتو-
مىد قۇرتى، سىكلوپىس سۇ بۇرگىسى قاتارلىقلار بار.
شىمالىي شىنجاڭدىكى تۈرلەر ئەڭ كۆپ، جەنۇبىي
شىنجاڭ ئىككىنچى ئورۇندا، شەرقىي شىنجاڭدا ئەڭ
ئاز.

سۇ ئاستى جانلىقلىرى شىنجاڭدىكى سۇ ئاسـ
تى جانلىقلىرى 130 خىل، بۇنىڭ ئىچىدە ئولىگوخىتا-
لار ئۇچ ئائىلە توققۇز ئۇرۇقداش 18 تۈرگە تەۋە بو-
لۇپ، ھەرخىل سۇ ئاستى جانلىقلىرىنىڭ %14 نى؛
سۇ ھاشاراتلىرى 28 ئائىلە 59 ئۇرۇقداش 88 تۈرگە
تەۋە بولۇپ، %68 نى؛ يۇمشاق تەنلىكلەر بەش ئائىلە
يەتتە ئۇرۇقداش 15 تۈرگە تەۋە بولۇپ %12 نى؛ باشقا
ھايۋانلار توققۇز خىل بولۇپ، %6 نى ئىگىلەيدۇ. شىنـ
جاڭنىڭ سۇ ئاستى جانلىقلىرىنىڭ تۈرى ئاز. تەركىبى
ئاددىي بولۇپ، ئاساسەن سۇ ھاشاراتلىرىدىن تەشكىل
تاپقان بولسىمۇ، شىنجاڭدىكى سۇ ئاستى جانلىقلىرـ
نىڭ مىقدارى نىسبەتەن يۇقىرى بولۇپ ھەر كۋادرات
مېتىرغا 1943 تىن، ئۇنىڭ ئىچىدە كىچىك تىپتىكى
جانلىقلار 1743 تىن توغرا كېلىپ، ئومۇمىي زىچلىقـ
نىڭ %90 نى ئىگىلەيدۇ. بىئو ماسسىسى 12.587
گرام، بۇنىڭ ئىچىدە كىچىك تىپتىكى ھايۋانلارنىڭ
4.914 گرام بولۇپ ئومۇمىي زىچلىقنىڭ %39 نى
ئىگىلەيدۇ. ئۇلارنىڭ تارقىلىشى تەكشى ئەمەس، شىما-
لىي شىنجاڭدىكى تۈرلىرى ئەڭ كۆپ بولۇپ، پۈتۈن
شىنجاڭدىكى سۇ ئاستى جانلىقلىرىنىڭ %61 نى، ئۇ-
نىڭدىن قالسا جەنۇبىي شىنجاڭدىكىلىرى %26 نى ئىگـ
لەيدۇ. شەرقىي شىنجاڭدا ئەڭ ئاز. كۆللەردىكى سۇ
ئاستى جانلىقلىرىنىڭ تۈرلىرى ئەڭ كۆپ، سۇ ئامبار-
لىرى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ.

يۇقىرى دەرىجىلىك سۇ ئۆسۈملۈكلىرى
شىنجاڭدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك سۇ ئۆسۈملۈكلىرى
170 خىل بولۇپ 30 ئائىلىگە تەۋە. بۇنىڭ ئىچىدە
نەملىكتە ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈكلەر ۋە سۇغا چىداملىق
ئۆسۈملۈكلەر 70 خىل. ئۇزۇپ يۇرىدىغان ئۆسۈملۈك-
لەر تۆت خىل، لەيلىمە يوپۇرماقلىق ئۆسۈملۈكلەر
توققۇز خىل، سۇ ئاستى ئۆسۈملۈكلىرى 24 خىل.
ئاساسلىق تۈرلەردىن قومۇش، ئىگىر، سىمفىتۇم ئو-
تى، تارغاقسمان يوپۇرماقلىق شاپ، ھالقىسمان يۇ-
سۇن، مالايىيا شاپى قاتارلىقلار بار. شىمالىي شىنجاڭـ
دىكى نەملىكتە ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈكلەر ۋە سۇغا چى-
داملىق ئۆسۈملۈكلەر 51 خىل، سۇ ئاستى ئۆسۈملۈك-
لىرى 16 خىل، ئۇزۇپ يۇرىدىغان ئۆسۈملۈكلەر ئۈچ
خىل، لەيلىمە يوپۇرماقلىق ئۆسۈملۈكلەر ئىككى
خىل، جەمئىي 72 خىل بولۇپ، ئاساسەن ئالتاي رايو-
نى ۋە ئۇرۇمچى شەھىرىگە تارقالغان. جەنۇبىي شىنجاڭـ
دىكى نەملىكتە ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈكلەر، سۇغا چىدام-
لىق ئۆسۈملۈكلەر 41 خىل، سۇ ئاستى ئۆسۈملۈكلـ
رى 18 خىل، لەيلىمە يوپۇرماقلىق ئۆسۈملۈكلەر توق-
قۇز خىل، جەمئىي 71 خىل بولۇپ، ئاساسەن زەرەپ-
شان دەريالىسى ۋادىسى، ئاقسۇ دەريالىسى ۋادىسى ۋە باغـ
راش كۆلى ئەتراپىدىكى كىچىك كۆللەرگە تارقالغان.
شەرقىي شىنجاڭدا نەملىكتە ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈكلەر
ۋە سۇغا چىداملىق ئۆسۈملۈكلەر سەككىز خىل، سۇ
ئاستى ئۆسۈملۈكلىرى بەش خىل، جەمئىي 13 خىل
بولۇپ، ئاساسەن باركۆل ناھىيىسى ۋە قومۇل شەھىرـ
گە تارقالغان.

مىللەتلەر

مىللەت شىنجاڭ قەدىمدىن تارتىپلا ئالتاي تىل سىستېمىسى، خەنزۇ - زاڭزۇ تىل سىستېمىسى، ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسى ئۆزئارا ئۇچراشقان، كۆپ مىللەت بىرلىكتە ياشاپ كەلگەن يەر. ئۇزۇن مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ھەمنەپەس، تەقدىرداش بولۇپ، چېگرا رايوننى ئېچىش، چېگرا رايوننى قوروش ۋە چېگرا رايوننى قوغداش كۆرىشىدە گۆش بىلەن قاندەك ئايرىلماس زىچ مۇناسىۋەتنى شەكىللەندۈرۈپ، پۈتۈن مەملىكەتنىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە، بىرلىككە كەلگەن، كۆپ مىللەتلىك دۆلەتنى قۇرۇپ چىقىشتا، كۆپ مەنبەلىك بىر پۈتۈن پارلاق جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا زور تارىخىي تۆھپە قوشتى.

شىنجاڭ — جۇڭگودىكى كۆپ مىللەت ئولتۇراقلاشقان ئەڭ چوڭ مەمۇرىي رايون. شىنجاڭنىڭ يەر مەيدانى 1 مىليون 660 مىڭ 400 كۋادرات كىلومېتىر. بۇ زېمىنغا ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، خۇيزۇ، قىرغىز، موڭغۇل، تاجىك، شىبە، مانچۇ، ئۆزبېك، رۇس، داغۇر، تاتار قاتارلىق بۇرۇندىن بار 13 مىللەت ئولتۇراقلاشقان. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ۋە ئاھالىلەرنىڭ كۆچۈشىگە ئەگىشىپ، شىنجاڭدا يەنە دۇڭشياڭ مىللىتى، زاڭزۇ مىللىتى قاتارلىق مىللەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 34 مىللەت بېكىندىن قوشۇلۇپ، شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ سانى ھازىرقى 47 گە يەتتى. ھازىر شىنجاڭ جۇڭگودىكى يەر كۆلىمى ئەڭ كەڭ، مىللەت سانى ئەڭ كۆپ مىللىي رايون بولۇپ قالدى. 2000 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان 5 - قېتىملىق مەملىكەتلىك نوپۇس تەكشۈرۈشتە شىنجاڭدىكى دائىملىق نوپۇس 18 مىليون 460 مىڭ چىقتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى 8 مىليون 256 مىڭ 600 بولۇپ ، بۇ ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 44.68% نى ئىگىلىدى؛ خەنزۇ 7 مىليون 23 مىڭ 900 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 38.04% نى ئىگىلىدى؛ ئۇيغۇر ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى جەمئىي 11 مىليون 436 مىڭ 100 بولۇپ، شىنجاڭ ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 61.93% نى ئىگىلىدى.

شىنجاڭ جۇڭگودىكى كۆپ خىل تىل ۋە كۆپ خىل يېزىق ئىشلىتىلىدىغان رايونلارنىڭ بىرى. شىنجاڭدىكى بۇرۇندىن بار 13 مىللەت ئىچىدە خەنزۇ، خۇيزۇ، مانچۇدىن ئىبارەت ئۈچ مىللەت خەنزۇ تىلىنى ئورتاق قوللانغاندىن باشقا، قالغان 10 مىللەتنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ مىللىي تىلىنى قوللىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل، شىبە، رۇس قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆزلىرى ئىشلىتىدىغان ئەنئەنىۋى يېزىقلىرى بار. ھازىر شىنجاڭدىكى مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىشلىرى يۇقىرىدىكى ئالتە خىل ئاز سانلىق مىللەت تىل - يېزىقى ۋە خەنزۇ تىل - يېزىقى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئوتتۇرا ۋە باشلانغۇچ مەكتەپلىرىدە خەنزۇ تىلى دەرسى تەسىس قىلىنىدى.

شىنجاڭ — جۇڭگودىكى كۆپ قاتلاملىق مىللىي تېررىتوريىلىك ئاپتونوم جايلارنىڭ بىرى. دۆلەتنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا، شۇ مىللەت نوپۇسىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى ۋە ئولتۇراق رايونىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە ئاساسەن، ھەر دەرىجىلىك مىللىي تېررىتوريىلىك ئاپتونوم جايلىرىنى قۇرۇشقا ئائىت بەلگىلىمىگە ئاساسەن، شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك رايون ئىكەنلىكى نەزەردە تۇتۇلۇپ، 1954 - يىلى كىچىكتىن چوڭغا قاراپ پىلانلىق، قەدەم - باسقۇچلۇق ھالدا مىللىي تېررىتوريىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ئىلگىرى - ئاخىر بەش مىللىي ئاپتونوم ئوبلاست، ئالتە مىللىي ئاپتونوم ناھىيە، 40 مىللىي يېزا قۇرۇلدى. مانا شۇ ئاساستا، 1955 - يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى رەسمىي قۇرۇلدى.

ئۇيغۇر مىللىتى جۇڭگودىكى قەدىمىي ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىرى. «ئۇيغۇر» دېگەن ئىسىم مىللەتنىڭ نامى بولۇپ، ئۇ «ئىتتىپاق» ، «ئۇيۇشقاق» دېگەن مەنىلەرگە ئىگە. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدىن تارتىپ تاكى مىڭ سۇلالىسىغىچە بولغان جەريانىدىكى خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردا «ئۇيغۇر» دېگەن ئىسىم ئاھالە تەرجىمىسى بويىچە ، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، 《袁纥》、《回纥》、《韦纥》、《回鹘》、《畏兀儿》، قە-

لىپ يېزىلغان، 1935 ـ يىلىغا كەلگەندە ھازىرقى «维吾尔» دېگەن ئۇچ خەتكە تۇراقلاشقان. ئۇيغۇرلار ئاساسلىقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىغا ئولتۇراقلاشقان. 2000 ـ يىلى شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپوسى 8 مىليون 256 مىڭ 600 بولۇپ، بۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ۋىلايەتلەر، بولۇپمۇ قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن قاتارلىق ئۇچ ۋىلايەتكە مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان. ئۇلار ئاپتونوم رايونىمىزدىكى پۈتۈن ئۇيغۇرلار ئومۇمىي نوپوسىنىڭ %70ىدىن كۆپرەكنى ئىگىلەيدۇ. ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە كىرىدۇ. ئۇيغۇرلار قەدىمكى زاماندا تۈرك يېزىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىشلەتكەن، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن تەدرىجىي ھالدا ئەرەب ھەرپلىرى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىشقا باشلىغان.

ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەجدادىنى مىلادىيەدىن ئاۋۋالقى Ⅱ ئەسىردە بايقال كۆلى ئەتراپىدا ياشىغان دىڭلىنلار دېيىشكە بولىدۇ. بۇ قوۋم Ⅴ ئەسىردىن كېيىن خەنزۇچە مەنبەلەردە تېيلى دەپ ئاتالدى؛ تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە «乾回»، جىنيۇەننىڭ 4 ـ يىلى (مىلادىيە 788 ـ يىلى) «回鹘» دەپ ئاتالدى. مىلادىيە 840 ـ يىلى ئۇيغۇر خانلىقى قىرغىز قوشۇنلىرى تەرىپىدىن يەمىرىلگەندىن كېيىن، كۆپ سانلىق ئۇيغۇرلار غەربىي يۇرتقا كېلىپ، كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن تەدرىجىي مۇقىم ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىققا ئۆتتى. ئۇلارنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى ئۇدۇن، سۇلى، كۇسەن قاتارلىق قەدىمكى بەگلىكلەردىكى يەرلىك ئاھالە ۋە ئىككى خەن سۇلالىلىرىدىن كېيىن غەربىي يۇرتقا كەلگەن كۆچمەن خەنزۇلار ھەم ئۇنىڭدىن كېيىن ئارقا ـ ئارقىدىن كەلگەن تۈبۈت، قىتان ۋە موڭغۇل قاتارلىق قوۋملار بىلەن قوشۇلۇشى ئارقىسىدا، XⅢ ئەسىرنىڭ بېشىغا كەلگەندە خەنزۇچە تارىخنامىلەردە «ئۇيغۇر(畏兀儿)» دەپ قەيت قىلىنغان ھازىرقى زامان مەنىسىدىكى ئۇيغۇر مىللىتى شەكىللەنگەن. ئۇيغۇرلار قەدىم زامانلاردا شامان دىنى، مانى دىنى، نىستۇرىيان دىنى، ئاتەشپەرەسلىك (زەردۇشت) ۋە بۇددا دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلغان، مىلادىيە X ئەسىرنىڭ بېشىدىن باشلاپ تەدرىجىي ھالدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان.

ئۇيغۇرلار ئاساسلىقى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، قىسمەنلىرى سودا، چارۋىچىلىق ۋە قول ـ سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ كەسىپ قۇرۇلمىسىدا ناھايىتى چوڭ ئۆزگىرىش بولۇپ، ھازىرقى زامان سانائىتى ۋە باشقا كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ سانى زور دەرىجىدە كۆپەيدى. ئۇيغۇرلارنىڭ XI ئەسىردىن تا بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان نۇرغۇن كاتتا ئەسەرلىرى بار. مەسىلەن: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇبىلىك» ۋە نۇرغۇنلىغان قەدىمكى ۋەسىقىلەر بۇنىڭ تىپىك مىسالى. بۇ مىراسلار جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىنى تەبىئىي يوسۇندا بېيىتتى. ئۇيغۇرلار ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ماھىر. ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا داڭلىق چوڭ تىپتىكى يۇرۇشلۇق مۇزىكا ـــ «ئون ئىككى مۇقام» ئۇيغۇر خەلق سەنئەتىنىڭ نادىر مىراسى، سەنەم ـــ خەلق ئارىسىدا ئەڭ ئومۇملاشقان ئۇسسۇل شەكلى. ئۇيغۇر مىللىي چالغۇلىرىنىڭ خىللىرى كۆپ، دۇتتار، راۋاپ ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ساز، ئۇنى يالغۇز چالسىمۇ، باشقا سازلار بىلەن بىللە تەڭكەش قىلسىمۇ بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە، گىلەمچىلىك ۋە يىپەكچىلىك سەنئىتى ئۇزۇنگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئاق ـ قارا رەڭلىك ياكى رەڭدار مەشۇت يىپتىن كەشتىلەپ تىكىلگەن يۇمىلاق جىيەكلىك توت بۇرجەكلىك گۈللۈك دوپپا ئەڭ ۋەكىللىك خاراكتېرى بار ئەنئەنىۋى مىللىي باش كىيىملەرنىڭ بىرى. ئەرلەر چوڭ ياقىلىق ئۇزۇن تون كىيىپ، بېلىگە شايى ياغلىق ياكى رەخت بەلۋاغ باغلايدۇ. ئايالار بولسا، كۆپىنچە كەڭ ھەم ئۇزۇن يەڭلىك كۆڭلەك، كەمزۇل ھەم ئۇزۇن تامبال كىيىدۇ. ھازىرقى زامانىدىكى ئۇيغۇر شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ ئەرلىرى دەۋرىگە خاس پەسىللىك، يارىشىملىق كىيىملەرنى كىيىدۇ، ئايالىلىرى بولسا، يەنىلا ئۇزۇن كۆڭلەك، غەربچە كاستۇم ـ يوپكا قاتارلىقلارنى كىيىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەكلىك قۇرۇلمىسىدا ئۇن تامىقى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. گۆش ۋە سۈت تۈرىدىكىلەر، يەنە نان، مانتا، پولو ۋە مېۋىلەر كۈندىلىك تۈرمۇشتا ياقتۇرۇپ ئىستېمال قىلىنىدۇ. ئەنئەنىۋى ئۇي ـ جايلىرى ئادەتتە توپا ۋە ياغاچ قۇرۇلمىلىق، تۇز ئۆگزىلىك، بىر قەۋەتلىك بولىدۇ. دەپىن قىلىش ئىشلىرى ئىسلام قائىدىسى بويىچە بولىدۇ. مېيىت يەرگە كۆمۈلىدۇ. روزى ھېيىت، قۇربان ھېيىتلار ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئەنئەنىۋى بايراملىرى بولۇپ، بۇ بايرامىلار ئىسلام دىنىدىن كەلگەن. ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىدىن داۋازلىق، چېلىشىش، ئوغلاق تارتىش قاتارلىقلار بار. ناخشا ـ ئۇسسۇل ۋە ئويۇن ـ تاماشا بىر گەۋدە قىلىنغان مەشرەپ

خەلق ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان بىرخىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىدىن ئىبارەت.
(رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 25 ـ بېتىگە قارالسۇن)

خەنزۇ مىللىتى جۇڭگودىكى ئاساسلىق مىللەت. ئۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى شيا، شياڭ، جۇ، چىن قاتارلىق ئاھالە ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئۇزۇن مۇددەت ئۈزلۈكسىز قوشۇلۇشى ئارقىلىق خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە شەكىللەنگەن خەلقنىڭ نامى. 2000 ـ يىلى شىنجاڭدىكى خەنزۇلارنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 7 مىليون 23 مىڭ 900 گە يەتكەن. ئۇلار شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغان بولۇپ، 75% تىن كۆپرەكى تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا ئورۇنلاشقان. خەنزۇ تىلى خەنزۇ ـ زاڭزۇ تىل سىستېمىسىنىڭ خەنزۇ تىل تۈركۈمىگە مەنسۇپ. خەنزۇلار خەنزۇ يېزىقىنى قوللىنىدۇ. شىنجاڭدىكى خەنزۇلارنىڭ ئېغىز تىلىدا ئۈزىگە خاس فونېتىكىلىق، گراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر بولغاندىن باشقا، يەنە باشقا مىللەتلەرنىڭ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بىر قىسىم سۆزلەرمۇ بار. شىنجاڭدىكى باشقا مىللەتلەر بىلەن ئۇزۇن ۋاقىت ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان بىر قىسىم خەنزۇلار ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ تىلىدا سۆزلىيەلەيدۇ.

خەنزۇ مىللىتى شىنجاڭ رايونىدا ئەڭ بۇرۇن ئولتۇراقلاشقان مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئەڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى خەنزۇلارنىڭ ئەجدادلىرى غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى قوۋملەر بىلەن باردى ـ كەلدى قىلغان. ئالايلۇق، خەن ۋۇدى دەۋرىدە جاڭ چىەن غەربىي يۇرتقا ئىككى قېتىم ئەلچىلىككە كېلىپ قايتقاندىن كېيىن، خاندانلىق غەربىي يۇرتتا چوڭ كۆلەملىك تېرىقچىلىقنى باشلىغان. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 ـ يىللاردا، غەربىي يۇرت قورۇقچىلىق مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن ئېتىبارەن چېگرانى قوغداش، تېرىقچىلىق قىلىش، سودا قىلىش ۋە ئورۇش قالايمىقانچىلىقىدىن پاناھلىنىش ئۈچۈن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا كېلىدىغان كۆچمەن خەنزۇلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىگەن. جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەردىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىگىچە تۇرپان ئويمانلىقىدا كۆ جەمەتى ھۆكۈمرانلىقىدىكى قوجۇ خانلىقى قۇرۇلغان. تاڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە تۇرپان ئويمانلىقى، قۇمۇل تۈزلەڭلىكى ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىغا ئولتۇراقلاشقان خەنزۇ ئاھالە كۆپرەك بولۇپ، بۇ يەرنىڭ مەمۇرىي ئايرىمىسىدا ئىچكىرىدىكى جايلارغا ئوخشاش «ئايماق، ناھىيە، يېزا، كەنت» تۈزۈمى قوللىنىلغان. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئەسكەرلەرنى قىسقارتىپ، ئۇلارغا يەر بۆلۈپ بېرىش، جىنايەتچىلەرنى ئەۋەتىپ بوز يەر ئاچقۇزۇش، ئاھالە كۆچۈرۈپ چېگرانى قوغداش، ھەرخىل ئىگىلىكنى يۈكسەلدۈرۈش، سودا ـ سېتىقنى رىغبەتلەندۈرۈش سىياسەتلىرىنى يولغا قويغاچقا، خەنزۇ ئاھالىلىرى تۈركۈملەپ غەربىي قىسمىغا كۆچۈپ كېلىپ شىنجاڭدا ئولتۇراقلاشقان. مىڭگو يىللىرىدا نۇرغۇنلىغان خەنزۇلار شىنجاڭغا كېلىپ سودا بىلەن شۇغۇللاندىغان، گەنسۇ، شەنشى، خېبېي قاتارلىق ئۆلكىلەردىكى ئاھالىلەرمۇ شىنجاڭغا كېلىپ تېرىقچىلىق قىلىپ، شىنجاڭدىكى خەنزۇلارنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغان. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى خەنزۇلارنىڭ سانى تېز ئاشتى. مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن زور تۈركۈمدىكى كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىيلەر، زىيالىي ياشلار، دېھقانلار، كادىرلار، پەن ـ تېخنىكا خادىملىرى ۋە سودا ـ سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خادىملار ئارقا ـ ئارقىدىن شىنجاڭغا كېلىپ چېگرا رايونىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىپ، ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشتى.

شىنجاڭدىكى خەنزۇلارنىڭ كەسپىي جەھەتتىن تارقىلىشى كەڭ ، ئىقتىسادىي پائالىيىتى كۆپ خىل. ئۇرۇپ ـ ئادەت جەھەتتە ئۇلار ئومۇمەن ئەسلىي يۇرتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلىغان، شۇنداقلا يەرلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۇرۇپ ـ ئادەتلىرىنىڭ تەسىرىنىمۇ چوڭقۇر ئۇچرىغان. ئايللار شىم ـ چاپان كىيىشنى ياقتۇرىدۇ. تاماقتا ئۇن تامىقى ئاساس، گۈرۈچ تامىقى قوشۇمچە بولۇپ، نان، پولۇ، سوت، قوي گۆشى قاتارلىقلارنىمۇ ياقتۇرۇپ يەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئەڭ ئاساسلىق بايرىمى باھار بايرىمىدۇر.
(رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 25 ـ بېتىگە قارالسۇن)

قازاق مىللىتى جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇلار ئاساسلىقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى، مورى قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى، بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى، سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى، بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى، ئۇرۇمچى شەھىرى، كۆيتۇن شەھىرى ۋە قاراماي شەھىرى قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلاشقان. 2000 ـ يىلى شىنجاڭدىكى قازاقلارنىڭ

نوپۇسى 1 مىليون 277 مىڭ 400گە يەتكەن. ئۇلارنىڭ تىلى ئالتاي تىل سىستېمىسى تۈركىي تىل ئائىلىسىدىكى غەربىي هون تىل تارمىقىغا كىرىدۇ. ئۇلار ئەرەب هەرپلىرى ئاساسىدىكى قازاق يېزىقىنى قوللىنىدۇ.

قازاق مىللىتىنىڭ ئەجدادىنى غەربىي خەن دەۋرىدىكى ئۇيسۇنلارغا، سۇي ـ تاڭ دەۋرىدىكى تۈركلەرگە، قارلۇقلارغا هەم XI ، XII ئەسىر ئارىلىقىدىكى نايمان، كىرەي، قىزاي قاتارلىق قەبىلىلەرگە باغلاشقا بولىدۇ. قازاق مىللىتىنىڭ ئىچىدە ئۇيسۇن، كىرەي، نايمان قاتارلىق قەبىلە ئىسىملىرى تا هازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. «قازاق» دېگەن ئىسىم ئەڭ دەسلەپ XV ئەسىردە مەيدانغا چىققان. XVI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە قازاق قەبىلىلىرى جۇغراپىيىلىك ئورۇن مۇناسىۋىتى بىلەن چوڭ يۈز، ئوتتۇرا يۈز ۋە كىچىك يۈزدىن ئىبارەت ئۈچ يۈزگە ئايرىلغان؛ XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلارنى تىنچىتقاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسىگە تەۋە بولغان. 1864ـ يىلى زەيسان كۆلى ئەتراپىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان قازاقلارنىڭ 12 كىرەي قەبىلىسى ئەسلىدىكى جايىدىن ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ كېلىپ چارۋا باققان. 1883 ـ يىلى، يەنە قازاق مىللىتى قىزاي قەبىلىسىدىن 3000 دىن كۆپرەك ئائىلىلىك كىشى ئىلى ۋە بورتالاغا كۆچۈپ كەلگەن. قازاقلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. ئەمما، بەزى چارۋىچىلاردا شامان دىنىنىڭ قالدۇقلىرى مۇ ساقلانغان. قازاقلار مېيىتنى يەرگە دەپنە قىلىدۇ.

قازاق مىللىتى ئاساسلىقى چارۋىچىلىق بىلەن، قوشۇمچە يېزا ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، كىگىز ئۆيدە تۇرىدۇ، تاماقلىنىشتا گۆش بىلەن سۈتنى ئاساس قىلىدۇ. چارۋىچىلار قىشتا «تۇماق» كىيىدۇ. ياش ئايالار بېشىغا ئاق لېچەك چىگىدۇ، ئۇستىگە گەجگىسىنى باسقۇدەك ياغلىق يېپىنىدۇ، ياغلىقنىڭ سول تەرەپ يۇقىرىسىغا بىر تال يېزەك تاقايدۇ. جۇڭخۇا خەلق جۇمهۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن قازاقلاردىكى ئۇرۇق ـ قەبىلە تەشكىلاتى ئاساسەن ساقلانغان بولۇپ، قەبىلە ئىچىدىكى ئەڭ كىچىك ئىجتىمائىي ۋە ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلاتى «ئاۋۇل» دەپ ئاتالغان. جۇڭخۇا خەلق جۇمهۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىجتىمائىي ئىسلاهات يولغا قويۇلۇپ، قازاقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش شەكلىدە ناهايىتى چوڭ ئۆزگىرىش بولدى، تولۇقسىز ماۋارىپ ئومۇملاشتۇرۇلدى، ئۇلارنىڭ ماددىي تۇرمۇش ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىسى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. قازاقلار ئەزەلدىن ئۆزىگە خاس سەنئەت ئەنئەنىسىگە ئىگە، «ئاقىن» لار خەلق قوشاقلىرىنى تارقاتقۇچى غەزەلخانلاردۇر. مول، رەڭدار خەلق هېكايىلىرى، داستانلار ۋە شەجەرىلەر ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كەلمەكتە. قويۇق يايلاق مەدەنىيىتى تۈسىدىكى قول ـ هۈنەر سەنئىتى ۋە ئاتلىق هەرخىل تەنتەربىيە هەرىكەتلىرى ۋە كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى قازاق خەلقىنىڭ ئەمگەكچان، باتۇرلۇقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئاساسلىق هېيت ـ بايراملىرى قۇربان هېيت ۋە روزى هېيتتىن ئىبارەت.
(رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 25 ـ بېتىگە قارالسۇن)

خۇيزۇ مىللىتى جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىرى. 2000 ـ يىللىق ستاتىستىكىلىق مەلۇماتتا شىنجاڭدىكى خۇيزۇلارنىڭ نوپۇسى 813 مىڭ بولۇپ، ئۇلار ئاساسلىقى ئۇرۇمچى شەهىرى، سانجى، ئىلى، قاراشەهەر، تۇرپان، قۇمۇل ۋە شىخەنزە قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. ئۇلار سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى، قاراشەهەر خۇيزۇ ئاپتونوم ناهىيىسى ۋە يەنە بەش ئاپتونوم يېزىدا توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان.

شىنجاڭدىكى خۇيزۇلارنىڭ ئەجدادى ئاساسلىقى، مىلادىيە 13 ـ ئەسىردە موڭغۇللار غەربكە يۈرۈش قىلىغاندا جۇڭگوغا كېلىپ كىرگەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە كىچىك ئاسىيالىق ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى هەرقايسى مىللەتتىن چىققان ئەسكەر، هۈنەرۋەن، كاسىپلار بولۇپ، ئۇلار «تەنماچىجۇن» قىسمى قىلىپ تەشكىللەنگەن، ئومۇمىي نامى «خۇي خۇي» (مۇسۇلمانلار) دەپ ئاتالغان. ئۇلار قۇبلەي خاننىڭ جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۇرۇشىغا قاتناشقان. موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى تەنماچىجۇن «ئاتلانسا ئۇرۇش تەييارلىقىنى قىلىدۇ، ئادەتتىكى چاغدا توپلىشىپ چارۋا باقىدۇ» دەپ بەلگىلىگەن. جىيۇەننىڭ 10 ـ يىلى (1273 ـ يىلى) يۈەن شىزۇ تەنما چىجۇننى «مەمۇرىيغا قوشۇلۇپ، ئاۋام پۇقرا بولۇش» قا بۇيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن تۈركۈم ـ تۈركۈم خۇي خۇي قىسىملىرى ئاۋامغا قوشۇلۇپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە باشلىدى. جىيۇەننىڭ 27 ـ يىلى (1290 ـ يىلى) يۈەن شىزۇ: «تىڭگىردىكى 3000 ئائىلىلىك خۇي خۇي تېرىقچىلىق قىلسۇن، بوز يەر ئاچسۇن، چارۋا باقسۇن» دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى. (تىڭگىر بۇگۈنكى شىنجاڭنىڭ فۇكاڭ شەهىرى). شىنجاڭ تەنما چىجۇننىڭ چېگرا قوغدايدىغان ئاساسلىق رايونى بولغاچقا، خۇيزۇلارنىڭ مۇهىم دېهقانچىلىق رايونى بولۇپ قالدى. يۈەن سۇلالىسى مەزگىلىدە شىنجاڭنىڭ سانجى، فۇكاڭ، جىممسار، ئىلى دەريا ۋادىسى

سى ۋە قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلىرىدىمۇ خۇي خۇيلار تېرىقچىلىق قىلغان. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى مەزگىللىرىدە ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن زور ساندىكى خۇيمىنلار شىنجاڭغا كۆچۈپ چىقىپ، ھازىرقى زامان خۇيزۇ مىللىتىنى شەكىللەندۈرگەن.

شىنجاڭدىكى خۇيزۇلار ئاساسلىقى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن، قوشۇمچە قول سانائىتى ۋە سودا ـ سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. تۇرمۇشتا كىيىم ـ كېچەكنىڭ رەتلىك، پاكىز، ئاددىي ـ سادىدا، تەبىئىي، چوڭ سۈپەت بولۇشىغا دىققەت قىلىدۇ. ئەرلىرى بېشىغا ئاق دوپپا، ئۇچىسىغا ئاق كۆڭلەك، ئۈستىگە قارا رەڭلىك تون ياكى زىغىر رەڭ جىلىتكە كىيىدۇ. ئاياللىرى بېشىغا ياغلىق چىگىدۇ ياكى يۈملاق دوپپا كىيىدۇ، زىننەت بۇيۇملىرى ئاقاشنى ياخشى كۆرىدۇ. ھازىرقى زامان خۇيزۇ ياشلىرىنىڭ كىيىم ـ كېچىكى زامانغا يۈزلەنگەچكە، خەنزۇلارنىڭ كىيىم ـ كېچىكىدىن ئانچە چوڭ پەرق قىلمايدۇ. خۇيزۇلارنىڭ يېمەكلىكىدە ئۇن تامىقى ئاساسلىق بولۇپ، ھەرخىل تەملىك يېمەكلىكلىرى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە. لەغمەن، خوشاڭ، لەڭپۇڭ، راڭپىزا، پىلتە قۇيماق، پىنتاڭ ۋە دۆملىمە گۆش قاتارلىقلارنىڭ خېلى نامى بار. خۇيزۇلارنىڭ «توققۇز قاچا، ئۈچ يۇرۇشلۇك» ئائىلە زىياپىتىمۇ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە. خۇيزۇ ئاممىسىنىڭ زور كۆپچىلىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. ئۇلار ئىسلام دىنىنىڭ داڤاڭ ۋە شياۋڤاڭ مەزھەپلىرىگە ئايرىلغان. داڤاڭ دېگىنىمىز «قەدىمىيە مەزھىپى» ۋە «خۇفىيە مەزھىپى» ئېتىقادچىلىرىنىڭ ئومۇمىي نامى. شياۋڤاڭ دېگىنىمىز خاسلا جەخەرىيە ئېتىقادچىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. خۇيزۇلاردىكى پەرھىزلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئىسلام دىنىغا بولغان ئېتىقادنى مەنبە قىلغان بولۇپ، ئۇزۇن جەريانلىق ئۆزگىرىش نەتىجىسىدە ئۆرپ ـ ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن. خۇيزۇلار مېيىتنى تۆپراققا كۆمىدۇ. روزى ھېيت ۋە قۇربان ھېيتلار ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئەنئەنىۋى بايرىمى. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 26 ـ بېتىگە قارالسۇن)

قىرغىز مىللىتى جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىرى. «قىرغىز» مىللەتنىڭ نامى بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسىنى بەزىلەر ساناق سان قىرىقنىڭ كۆپلۈكى، شۇڭا ئۇ «قىرىق قەبىلە» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ، دېسە؛ يەنە بەزىلەر «يايلاق ئادەمى» دېگەن بولىدۇ، دېيىشىدۇ. خەنزۇچە تارىخنامىلەردە: «昆 » (گې كۈن)، «昆 坚 » (جيەن كۈن)، «骨 纥 » (خېگۇ)، «斯 辖 » ، «斯 戛 » (شاگاس)، «思 乞儿吉 » (چىرجىسى)، «思 吉利吉 » (جىلىجىس)، «布鲁特 » (بۇلۇتى) دېگەنگە ئوخشاش ئاھالە تەرجىمىلىرى بىلەن خاتىرىلەنگەن. قىرغىزلار ئاساسلىقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىغا، ئاز ساندىكىلىرى شىمالىي ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغان. خېلىلۇڭجياڭ ئۆلكىسىنىڭ فۇيۇ ناھىيىسىدىمۇ بىرقانچە يۈز ئائىلىلىك قىرغىز بار. 2000 ـ يىللىق ساتىستىكىلىق مەلۇماتتا شىنجاڭدىكى قىرغىزلارنىڭ نوپۇسى 159 مىڭ 500 تەپەر. قىرغىز تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى تۈركىي تىللار ئائىلىسىنىڭ شەرقىي ھون تارمىقىغا مەنسۇپ. قىرغىز تىلى جەنۇب ۋە شىمالدىن ئىبارەت ئىككى دىئالېكتىغا بۆلۈنىدۇ. قىرغىزلار ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى ئېلىپبەلىك يېزىقنى قوللىنىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قىرغىزلار ئۇيغۇر تىلىنى بىلىدۇ، شىمالىي شىنجاڭدىكى قىرغىزلار بولسا قازاق تىلىنى بىلىدۇ.

قىرغىز مىللىتىنىڭ ئەجدادلىرى مىلادىيىدىن ئىلگىرى يېنىسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىم رايونلىرىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ھونلاردىن ئىبارەت. كېيىنرەك ئۇلار غەربىي جەنۇبقا، يەنى تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىگە كۆچۈپ كېلىپ ئىلگىرى ـ ئاخىر تۈرك ۋە ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە قوشۇلغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە قىرغىزلار سىرتاردۇش خانلىقىغا تەۋە بولغان. تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 22 ـ يىلى (مىلادىيە 648 ـ يىلى) قىرغىزلارنىڭ سەركەردىسى تاڭ سۇلالىسىگە كىرگەن. تاڭ سۇلالىسى ئۆز تەۋەلىكىدىن ئۇلارغا جىيەنكۇن ئۇتۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ بەرگەن. قىرغىزلار 840 ـ يىلى ئۇيغۇر خانلىقىنى مەغلۇپ قىلىپ، قىرغىز خانلىقىنى قۇرغان. ئۇلار 10 ـ ئەسىردىن 18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ قاراخانىيلار سۇلالىسى، قىتان، غەربىي قىتان، چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولغان. غەربىي قىتانىنىڭ غەربىي قىسمىغا كۆچۈشى ۋە 13 ـ ئەسىردە موڭغۇللارنىڭ غەربكە قىلغان يۈرۈشلىرىنىڭ تەسىرىدە يېنىسەي دەرياسىنىڭ ۋادىسىدىكى قىرغىز قەبىلىلىرى ئاستا ـ ئاستا غەربىي جەنۇبقا قاراپ كۆچكەن. ئۇلار مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا جۇڭغارلارغا بېقىنغان. چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلارنى تىنچىتقاندىن كېيىن بىر قىسىم قىرغىز قەبىلىلىرى يەت-

تىسۇ بويىلىرىغا كۆچۈپ كەتكەن. ئۇزۇن مۇددەتلىك كۆچۈش جەريانىدا، ئۇلار ئەتراپىدىكى باشقا قەبىلىلەر بىلەن قوشۇلۇپ، ئۆز مىللىتىنىڭ شەكللىنىشى ۋە تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە قىرغىزلار مەنچىڭ ئەسكەرلىرىگە ماسلىشىپ، جۇڭغارلارنى ۋە چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭىنى تىنچىتقان. 19 - ئەسىردىن بۇيان قىرغىزلار چارروسىيىنىڭ ۋە ياقۇپ بەگنىڭ تاجاۋۇزى ھەم ھۇكۇمرانلىقىغا قارشى كۈرەشكە ئاكتىپ قاتناشىپ، چېگرىنى مۇستەھكەم ساقلىغان. قىرغىزلار ئاساسلىقى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. شىنجاڭنىڭ دۇربىلجىن ناھىيىسىگە ئولتۇراقلاشقان ئاز ساندىكى قىرغىزلار لاما دىنى ۋە شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. ئۇلار مېيىتنى يەرگە دەپنە قىلىدۇ.

قىرغىز مىللىتى ئۇزاق مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە، ناخشا - ئۇسسۇلغا ماھىر مىللەت. مەشھۇر خەلق ئېپوسى «مانىاس» جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئۇچ چوڭ ئېپوسىنىڭ بىرى. قومۇز ئۇلارنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە چالغۇ مۇزىكىسى. قول - ھۈنەر سەنئىتىدە كەشتىچىلىك، ئويىمچىلىق ناھايىتى مەشھۇر. ئەرلەرنىڭ ئاق كىگىز قالپىقى ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىك كىيىم - كېچىكى ھېسابلىنىدۇ. ئەرلىرى تېگى ئاق كەشتىلەنگەن ئويما ياقلىق كۆڭلەك كىيىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە خۇرۇمدىن ياكى كۆك قارا رەختتىن تىكىلگەن چوڭ ياقلىق چاپان كىيىدۇ، بەلگە پوتا باغلايدۇ. ئاياللىرى كەمزۇل ۋە كۆڭلەك كىيىدۇ ياكى كۆڭلەك ئۈستىگە جىلىتكە، ئۇنىڭ ئۈستىگە تون كىيىدۇ. ئاساسلىق تامىقى گۆش تۇرىدىكى يېمەكلىك ۋە سۈت ياسالمىلىرىدىن ئىبارەت. سۈت چاي ئىچىشكە ئامراق. تاغلىق رايوندا چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار يازدا كىگىز ئۆيدە، قىشتا تام ئۆيدە تۇرىدۇ. تۇزلەڭلىك رايوندا دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار كېسەك ۋە ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيدە تۇرىدۇ. ئاساسلىق بايراملىرى روزى ھېيىت، قۇربان ھېيىت ۋە نوروز بايراملىرى قاتارلىقلار.
(رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 26 - بېتىگە قارالسۇن)

موڭغۇل مىللىتى جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىرى. شىنجاڭدىكى موڭغۇللار موڭغۇل مىللىتىنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، ئۇلار ئۇيىرات موڭغۇللىرىنىڭ ئەۋلادى. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇچە تارىخنامىلەردە «ئۇۋەيس، ئۇيىرات» دەپ قەيت قىلىنغان. ئۇلار ئاساسلىقى بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى، بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى ۋە قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. 2000 - يىلى شىنجاڭدىكى موڭغۇللارنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 156 مىڭ 800 گە يەتكەن. موڭغۇل تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىنىڭ موڭغۇل تىلى ئائىلىسىگە كىرىدۇ، ئۇيىرات دىئالېكتىدا سۆزلىشىدۇ، تودو يېزىقىنى قوللىنىدۇ. نۆۋەتتە ئۇلار مەملىكەت بويىچە ئورتاق قوللىنىلىدىغان خودوم يېزىقىنى ئۆگىنىشنى يولغا قويۇپ، ئىككى خىل يېزىقنى تەڭ ئىشلەتمەكتە.

13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا موڭغۇللار چىڭگىزخاننىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشىدا تەڭرىتاغنىڭ شىمالىغا كېلىپ تۇرۇپ قالغان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە موڭغۇللار شەرقىي تاتارلار ۋە چۈللۈكنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئۇيىراتلاردىن ئىبارەت ئىككى چوڭ بۆلەككە ئايرىلغان. 16 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چۈللۈكنىڭ غەربىدىكى ئۇيىراتلار تۇرغۇت، دوربوت، خوشۇت ۋە جۇڭغاردىن ئىبارەت تۆت قىسىمغا بۆلۈنگەن بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇلار ئۇيىراتلار دەپ ئاتالغان. ئۇيىرات موڭغۇللىرى شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىدىن تاكى بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىي رايونلىرىغىچە بولغان جايلاردا چارۋىچىلىق قىلغان. 18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئىلىغا ئەسكەر ئەۋەتىپ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتقان ھەمدە شۇ يەردىكى ئۇيىراتلارنى مانجۇلارنىڭ سەككىز خوشۇنلۇق تۈزۈمى بويىچە ئۇيىرات يىگى (باتالیونى) قىلىپ تەشكىللىگەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار «ئۇيىرات موڭغۇللىرى» دەپ ئاتالغان. 1771 - يىلى ئىلگىرى غەربكە كۆچۈپ ۋولگا دەريەسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنلىرىغىچە بارغان تۇرغۇت قەبىلىسىدىن 100 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم سەركەردە ئوۋباشنىڭ باشلامچىلىقىدا ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن. ھازىرقى بايىنغولىن، قوبۇقسار، چىڭ قاتارلىق ئوبلاست ۋە ناھىيىلەردىكى موڭغۇللار ئاشۇلارنىڭ ئەۋلادى. 1764 - يىلى ۋە 1813 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جاڭجياكوۋنىڭ شىمالىدىكى جايلاردىن بىر بۆلەك چاھار موڭغۇللىرىنى كۆچۈرۈپ كەلگەن. ھازىر بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىدا ياشاۋاتقان موڭغۇللارنىڭ ئاساسلىقى شۇلارنىڭ ئەۋلادى. موڭغۇللار ئىلگىرى شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. 16 - ئەسىردىن كېيىن ئاستا - ئاستا لاما دىنىنىڭ گىلۇ مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدىغان بولغان. ئەمما، شامان دىنى ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇرۇپ - ئادەتلىرىدە چوڭقۇر ئىزلىرىنى قالدۇرغان. موڭغۇللار-

نىڭ مېيىت ئۈزىتىشىدا كۆيدۈرۈش، كۆمۈش، ئوچۇق-چىلىقتا قويۇشتىن ئىبارەت ئۈچ خىل شەكىل بار.

شىنجاڭدىكى موڭغۇللار ئەزەلدىن چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىپ. ئاساسلىقى ئات، تۆگە، كالا، قوي قاتارلىق بەش خىل چارۋىنى باقىدۇ. يېقىنقى زاماندىن بۇيان بىر بۆلەك موڭغۇللار تەدرىجي دېھقانچىلىققا يۈزلەندى. ئۇيرات موڭغۇللىرىنىڭ ئارىسىدىكى چوڭ ھەجىملىك قەھرىمانلىق ئېپوسى «جاڭغىر» جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئۈچ چوڭ ئېپوسىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ خەلق ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ تارقالغان. سازلىرىدىن ئات باشلىق غىجەك ناھايىتى مەشھۇر. شىنجاڭدىكى موڭغۇللارنىڭ يەنە چېكىپ چالىدىغان ئىككى تارلىق «توبوشۇر» دېگەن سازى بار. ئەنئەنىۋى كىيىمى موڭغۇلچە چاپان. يېمەكلىك جەھەتتە سۈت مەھسۇلاتلىرى، كالا، قوي گۆشى ۋە ئۇن تامىقى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. سۈتلۈك چايغا ئامراق. چارۋىچىلار موڭغۇل ئۆسلۈبىدىكى كىگىز ئۆيدە تۇرىدۇ. باھار بايرىمى ئەڭ كاتتا بايرىمى ھېسابلىنىدۇ. ھەر يىلى بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان ھەرخىل ئويۇن ۋە كۆڭۈل ئېچىشنى نىشان قىلغان «نادام» مەرىكىسى موڭغۇللارنىڭ ئەنئەنىۋى بايرىمى.

(رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 26 ـ بېتىگە قارالسۇن)

تاجىك مىللىتى جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىرى. «تاجىك» ئۆز مىللىتىنىڭ نامى بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «خان تاجى» دېگەن بولىدۇ. 2000 ـ يىلدىكى ستاتىستىكىلىق مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدىكى تاجىكلارنىڭ نوپۇسى 39600 نەپەر. ئۇلارنىڭ 60% ى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىگە جايلاشقان، قالغان قىسمى ئاقسۇ، يەكەن، پوسكام، گۇما ۋە قاغىلىق قاتارلىق ناھىيىلەرگە تارقالغان. تاجىكلارنىڭ تىلى ھىندى ـ ياۋرو تىللىرى سىستېمىسى ئىران تىلى ئائىلىسىنىڭ پامىر تىل تارمىقىغا مەنسۇپ. كۆپ ساندىكى تاجىكلار تاجىك تىلىنىڭ شارىقول دىئالېكتىدا، ئاز ساندىكى تاجىكلار ۋاخان دىئالېكتىدا سۆزلىشىدۇ. جۇڭگو تاجىكلىرىنىڭ تىلىمۇ شارىقول تىلى دەپ ئاتىلىدۇ. تاجىكلارنىڭ يېزىقى يوق. مىللەتلەر ئارا باردى ـ كەلدىنىڭ قويۇقلۇقى تۈپەيلى كۆپ ساندىكى تاجىكلار ئۇيغۇر ۋە قىرغىز تىللىرىنى بىلىدۇ. ئادەتتە ئومۇمىيۈزلۈك ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىشلىتىدۇ.

تاجىكلارنىڭ ئەجدادىنى قەدىم زاماندا پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقي قىسمىدا ئىران تىلىدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەرگە باغلاشقا بولىدۇ. مىلادىيە 2 ـ، 3 ـ ئەسرلەردە تاشقورغاندا كاۋانتا دۆلىتى قۇرۇلغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئەنشى قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە قاراپ ئىچكىرىدىكى جايلار بىلەن ئۇزلۇكسىز ئۆزئارا ئەلچى ئالماشتۇرۇپ تۇرغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيىۋەن يىللىرى (مىلادىيە 713 ـ يىللارىدىن 741 ـ يىللارغىچە) «پامىر قورۇلى» قۇرۇلۇپ، ئۇلار پامىر ئېگىزلىكىنى قوغدىغان. سۇڭ ۋە يۈەن سۇلالىلىرى مەزگىلىدە تاشقورغان «سارىقول» دەپ ئاتالغان. كاۋانتالىقلارنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ بارا ـ بارا سارىقوللار دەپ ئاتالغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېيىنلۇك دەۋرىدە سارىقوللار ئەسلىدىكى نامى بىلەن ئاتىلىپ، مۇسۇلمانلار يۇرتىغا تەۋەلەشتۈرۈلگەن، ھەربىي ۋە مەمۇرىي جەھەتتە كاشغەر مەسلىھەتچى ئامبال بېگىنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىدا بولغان. 1884 ـ يىلى شىنجاڭدا ئۇلكە تەسىس قىلىنغاندا، سارىقول يەكەن مەھكىمىسىدىن ئايرىلىپ «كاۋانتا شۇبە ياناداش ئايماق بېگى» تەسىس قىلىنغان، شۇنىڭدەك ئىنقىلابدىن كېيىن كاۋانتا ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن، 1950 ـ يىلى تاشقورغان ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. 1954 ـ يىلى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى قۇرۇلدى. تاجىك مىللىتى ئومۇمىيۈزلۈك ئىسلام دىنىنىڭ شىئە مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدۇ.

تاجىكلار ئاساسلىقى چارۋىچىلىق بىلەن، قوشۇمچە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، يېرىم كۆچمەن، يېرىم ئولتۇراق تۇرمۇش شەكلىدە ياشايدۇ. كىيىم ـ كېچەكلىرى ئىچىدە باش كىيىمى تولىمۇ ئۆزگىچىلىككە ئىگە. ئەرلىرى چۈرىسى قارا، يۈملاق شەكىللىك ئېگىز تۇماق كىيىدۇ، ئاياللىرى بولسا يۈملاق گىرۋەكلىك ئۇستى توز، گۈللۈك تۇماق كىيىدۇ. تۇماقنىڭ كەينى تەرىپىگە لېنتا قىستۇرۇلغان بولىدۇ. تاجىكلار ئەدەپ ـ قائىدىگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىدۇ، قىزغىن ۋە مېھماندوست كېلىدۇ. ئاساسلىق بايراملىرىدىن قۇربان ھېيىت، روزى ھېيىت، شۇڭگۈن باھار (نوروز) قاتارلىقلار بار.

(رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 27 ـ بېتىگە قارالسۇن)

شىبە مىللىتى جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىرى. «شىبە» مىللەتنىڭ نامى، بۇ نام تارىخىتا ئاھاڭ تەرجىمىسى بويىچە «شىپى، شىبىي، شەنبىي، شىبەي، شىبو» دەپ ئاتالغان. شىنجاڭدىكى شىبەلەر ئاساسلىقى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ چاپچال شىبە ئاپتونوم ناھىيىسىگە جايلاشقان، ئازراق

بىر قىسىملىرى قورغاس، توققۇزتارا ناھىيىلىرى بىـ
لەن ئۇرۇمچى شەھىرى قاتارلىق جايلارغا تارقالغان.
2000 ـ يىللىق ستاتىستىكىلىق مەلۇماتتا شىبەلەرنىڭ
نوپۇسى 39200 نەپەر. شىبە تىلى ئالتاي تىللىرى
سىستېمىسىنىڭ مانجۇ ـ توڭگۇس تىللىرى تارمىقىغا
كىرىدۇ. شىبە يېزىقى مانجۇ يېزىقى ئاساسىدا تەرەققىي
قىلىپ شەكىللەنگەن. شىبەلەر ئۆز تىل ـ يېزىقىدىن
باشقا يەنە خەنزۇ، ئۇيغۇر، قازاق تىل ـ يېزىقىنى
قوللىنىدۇ. ئاز ساندىكى شىبەلەر مانجۇچىنىمۇ بىلـ
دۇ. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگـ
ىرى، شىبەلەر كۆپ خىل ئېتىقادلىق ئىدى، ھەتتا
شامان دىنى، لاما دىنىغىمۇ ئېتىقاد قىلاتتى، ئەمما
دىنىي پائالىيەتتە ئاساسلىقى ئەجدادلىرىنىڭ روھىغا تې
ۋىنىدۇ. شىبەلەر مېيىتنى يەرگە دەپىن قىلىدۇ، كۆيـ
دۈرىدىغانلارمۇ بار.

شىبە مىللىتى قەدىمكى سىيانپىلار بىلەن ئېتنىك
مۇناسىۋەتتە بولۇپ، ئۇلار ئەڭ دەسلەپ چوڭ ھىنگان
تاغلىرىنىڭ شەرقىي ئېتىكىدە چارۋا باققان. ئالتە سۇ
لالە دەۋرىدە ئاز ساندىكى شىبە قوۋملىرى نىنجياڭ،
سۇڭخۇاجياڭ ئەتراپىغا ئورۇنلىشىپ، بېلىقچىلىق ۋە
ئۆۋچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن. 16 ـ ئەسىرنىڭ
ئاخىرىدىن 17 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە شىبەلەرنىڭ
ھەرقايسى قوۋملىرى مانجۇلار ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ،
سەككىزىنچى خوشۇن قىلىپ تەشكىللەنگەن. چىەنلۇڭـ
نىڭ 29 ـ يىلى (1764 ـ يىلى) شىبەلەردىن 1016
نەپەر ئوفىتسىر، ئەسكەر ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تەۋەلىرى
دىن بولۇپ جەمئىي 3000 دىن ئارتۇق ئادەم غەربكە
يۈرۈش قىلىپ، ئىلى ئەتراپىغا ئورۇنلاشقان. ئۇلار بوز
يەر ئېچىپ چېگرانى قوغدىغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن،
شىبە مىللىتىنىڭ شەرق ۋە غەربتىن ئىبارەت ئىككى
تەرەپتە تۇرۇش ھالىتى شەكىللەنگەن. چىەنلۇڭـ
نىڭ 32 ـ يىلى (1767 ـ يىلى) شىنجاڭغا كۆچۈرۈلـ
گەن شىبەلەر سەككىز نىيرۇ (خوشۇن) نى ئۆز ئىچىگە
ئالغان شىبە يېڭى (كۆرە) قىلىپ تەشكىللەنگەن. ئۇلار
ئىلى دەرياسىنىڭ بويلىرىغا جايلىشىپ، چېگرانى قوغـ
داش، بوز يەر ئېچىش، ئۆستەڭ چېپىپ سۇ باشلاش،
تېرىقچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان.

شىبە مىللىتى دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىپ، قو
شۇمچە باقمىچىلىق، بېلىقچىلىق ۋە ئۆۋچىلىق بىلەن
شۇغۇللىنىدۇ. شىنجاڭدىكى شىبەلەرنىڭ يېمەك ـ
ئىچمىكىدە بۇغداي ئاساسلىق ئورۇندا، گۈرۈچ ۋە قو
ناقلار قوشۇمچە ئورۇندا تۇرىدۇ. ھەربىر گاشەن
(كەنت) دە 200 دىن 300 گىچە ئائىلە بولىدۇ.
ئولتۇراق جايى تۆت چاسا ھويلا شەكىللىك بولىدۇ.
ئەتىنەنۇى ئۆيلىرىنىڭ ئۆگزىلىرى پرامىدا شەكىللىك
بولىدۇ. ئۆيلەر كېسەك ۋە ياغاچتىن ياسىلىدۇ. ھازىر
كۆپ سانلىق ئۆيلەر خىش، بېتون قۇرۇلمىلىق سىلـ
خىۋاتىدۇ. ئەتىنەنۇى كىيىم ـ كېچىكىدە مانجۇلارنىڭ
تەسىرى كۈچلۈك، ئەرلىرى ئىككى ياندا چېكى بار
ئۇزۇن چاپان، قىستا كۆڭلەك، بېشىغا يۈملاق قالپاق
كىيىدۇ. ئاياللىرى بولسا ئۇزۇن چىپاۋ، پۇچقاقلىق
تامبال، ئاق پايپاق، كەشتىلەنگەن خەي كىيىدۇ. قۇ
لىقىغا ھالقا، بىلىكىگە بىلەزۈك، قولىغا ئۈزۈك قاتار
لىق زىننەت بۇيۇملىرىنى تاقايدۇ. دومبۇر، مېكىن
قاتارلىق سازلىرى بار. ئاياللىرى كەشتىچىلىك ۋە ئىلـ
مە ـ توقۇمىچىلىققا ماھىر كېلىدۇ. ئاساسلىق بايرام
لىرىدىن باھار بايرىمى ۋە «غەربكە كۆچۈش بايرىمى»
(4 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى) قاتارلىقلار بار. ئامىۋى
خاراكتېرلىك كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ئىچىدە
ئوقيا ئېتىش ناھايىتى مەشھۇر، چاپچالنىڭ «ئوقيا يۈر
تى» دېگەن نامى بار.

(رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 27 ـ بېتىگە قارالسۇن)

مانجۇ مىللىتى جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىلـ
لەتلەرنىڭ بىرى. 2000 ـ يىللىق ستاتىستىكىلىق
مەلۇمات بويىچە شىنجاڭدىكى مانجۇلارنىڭ نوپۇسى 22
مىڭ 300 نەپەر. ئۇلار ئاساسلىقى ئۇرۇمچى شەھىرى،
ئىلى، سانجى، قۇمۇل قاتارلىق جايلارغا ئولتۇراقلاش
قان. مانجۇ تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىنىڭ مان
جۇ ـ توڭگۇس تىللىرى ئائىلىسىنىڭ مانجۇ تىل تارمـ
قىغا مەنسۇپ. ھازىر مانجۇلار ئاساسەن خەنزۇ تىل ـ
يېزىقىنى قوللىنىدۇ. مانجۇلار ئەجدادلىرىغا تېۋىنىدۇ
ۋە شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. مانجۇلار مېيىتنى
يەرگە دەپنە قىلىدۇ ياكى ئوتتا كۆيدۈرىدۇ.

مانجۇ مىللىتىنىڭ ئەجدادىنى جۇ سۇلالىسى دەۋ
رىدىكى سۇشىنلارغا ھەم ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئېپىتالىت
لار، ۋۇجىلار، موغاللار ۋە جۇرجىتلارغا باغلاشقا
بولىدۇ. كېيىنكى جىن سۇلالىسىنىڭ تەيزۇلۇق
تەيەنسۇڭ 9 ـ يىلى (1635 ـ يىلى) قۇنتاجى
«جۇرجىتلار» دېگەن ئىسىمنى رەسمىي مانجۇغا ئۆز
گەرتتى. بۇ ئىسىم شىخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن قىسـ
قارتىلىپ مەنزۇ دەپ ئاتالدى. مانجۇلار شۇنجىنىڭ 1ـ
يىلى (1644 ـ يىلى) شەنخەيگۇەندىن كىرىپ، بېيـ
جىڭنى پايتەخت قىلىپ مەنچىڭ سۇلالىسىنى قۇردى.
جۇڭگونى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ بىرلىككە كەلتۈرۈش جەر
يانىدا مانجۇلار شىنجاڭغا كەلدى. يۇڭجېڭ دەۋرىدە چىڭ

مۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلىرى بارىكۆل، قۇمۇل ۋە تۇرپان-لارغا كەلدى. چىەنلۇڭ دەۋرىدە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلىرى ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ، جۇڭغار ئاق-سۆڭەكلىرىنىڭ ۋە چوڭ ـ كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتىپ، چىەنلۇڭنىڭ 27 ـ يىلى (1762 ـ يىلى) ئىلىدا ئىلى جاڭجۈن مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىپ، تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىنى ۋە جەنۇبىنى باشقۇردى. مەنچىڭ ئەسكەرلىرى ئورۇنلاشقانلىكى يېـ-رىدە مانجۇ ئۇسلۇبىدىكى راۋاقلارنى ياسىدى. ئوفىت-سىر، ئەسكەرلەرنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىنى ئېلىپ يۈرۈ-شىگە يول قويۇلغاچقا، مانجۇلارنىڭ سانى ھەدەپ تېز كۆپەيدى. ئەينى چاغدا مانجۇلار شىنجاڭنىڭ چىتەي، غۇلجا ۋە ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلىرىغا مەركەزلىك ئو-رۇنلاشقاندى.

مانجۇلار ئاساسلىقى يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇل-لىنىدۇ. ئاساسلىق يېمەكلىكى بۇغداي ئۇنى، قوشۇمچە قوناق ئۇنى يېمەكلىكلىرىدۇر. ئەنئەنىۋى يېمەكلىكلە-رى ئىچىدە «بوبو» (پۇرچاق مانتىسى) ئەڭ داڭلىق. شىنجاڭدىكى مانجۇلارنىڭ مايدا پىشۇرۇلغان مانتىسى، قوش قەۋەت قاتلىمىسى، كاۋا ئارىلاشتۇرۇلغان بوغۇر-ساقلىرىنى كىشىلەر بەك ياقتۇرىدۇ. مانجۇلارنىڭ ئەر-لىرى چېچىنىڭ چۆرىسىنى چۇشۇرۇپ، قالغان قىسمى-نى توم ئۆرۈپ ئارقىسىغا تاشلايدۇ، ئۇزۇن ھەم كەڭ يەڭلىك پوۋزى كىيىدۇ، بېلىگە پوتا باغلايدۇ. ئاياللى-رى چېچىنى تۇرۇۋالىدۇ، قۇلىقىغا ھالقا تاقايدۇ، ئۇ-زۇن چىپاۋ كىيىدۇ، پۇتىغا ئېگىز پاشنىلىق گۈللۈك ئاياغ كىيىدۇ. مانجۇلاردا قاغا، سېغىزخان ۋە ئىتنى ئەتىۋارلايدىغان ۋە ئۇنىڭغا زەرەر يەتكۈزمەيدىغان ئادەت بار. مانجۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى بەنجىن بايرىمى (دېھقانلار كالېنداری بويىچە 10 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى) مانجۇلار-نىڭ نام بېرىش خاتىرە كۈنى ھېسابلىنىدۇ. «بەنجىن» مانجۇچە «تۇغۇلۇش، جانلىنىش» دېگەن مەنىلەرنى بىلـ-دۈرىدۇ. مانجۇلارمۇ باھار بايرىمىنى، تاۋۇز چاغىنىنى ئۆتكۈزىدۇ.

(رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 27 ـ بېتىگە قارالسۇن)

ئۇزبېك مىللىتى جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىرى، ئۇلار ئاساسلىقى شىنجاڭدىكى قەشقەر، غۇلجا، چۆچەك، ئۇرۇمچى، يەكەن ۋە قاغـ-لىقلارغا تارقالغان. 2000 ـ يىللىق ستاتىستىكىلىق مەلۇماتتا ئۇزبېكلەرنىڭ نوپۇسى 13100 نەپەر. ئۇز-بېكلەرنىڭ تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى تۈركىي تىللار ئائىلىسىنىڭ غەربىي ھون تىل تارمىقىغا كىرىـ-دۇ، ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىدۇ. «ئۇزبېك» ئاتالـ-غۇسى «يۈەن سۇلالىسى تارىخى» دا، ئاھالە تەرجىمە-سى بويىچە «يۈجىبىي»، «يۈزۈبەي» دەپ ئاتالغان. 14 ـ ئەسىردە ئۇزبېكلەر موڭغۇللارنىڭ ئالتۇن ئوردا خانلىقىغا تەۋە بولغان. 15 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئالتۇن ئوردا خانلىقى يىمىرىـ-لىپ، ئۇنىڭ بىر قىسمى بولغان ئاق ئوردا خانلىقى ئۇزبېك خان دەۋرىدە بىر مەھەل كۈچىيىپ، ئۇزبېك خانلىقى دەپ ئاتالغان، ئۇنىڭ پۇقرالىرى ئۇزبېكلەر دەپ ئاتالغان. 15 ـ ئەسىردە چارۋىچىلىق بىلەن شۇ-غۇللانغان ئۇزبېكلەرنىڭ ئاستا ـ ئاستا يەرلىك دېھقان ئاھالىلىرى بىلەن قوشۇلۇشى ئارقىسىدا ئۇزبېك مىللە-تى شەكىللەنگەن. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بىر قىسىم ئۇزبېكلەر شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەن. ئۇلار «ئەنجان-لىق، بۇخارالىق، قوقانلىق» لار دەپ ئاتالغان. ئۇز-بېكلەر ئىلگىرى زەردۇشت دىنىغا، بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. 14 ـ ئەسىردىكى ئۇزبېك خانلىقى دەۋرىدىن باشلاپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. ئۇزبېكلەر ئا-ساسلىقى سودا ـ سېتىق، قول ـ ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشـ-قان ئاز ساندىكى ئۇزبېكلەر چارۋىچىلىق بىلەن، جەنۇ-بىدىكى ئۇزبېكلەر بولسا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنـ-دۇ. ئاساسلىق يېمەكلىكى نان، سۈيۈقئاش، مانتا، لەغمەن، چۆچۈرە، جۇۋاۋا قاتارلىق ئۇن تامىقىدىن ئـ-بارەت. كۆپىنچە پولۇ ۋە نارىن بىلەن مېھمان كۈتىدۇ. كالا، قوي، ئات گۆشىنى كۆپ يەيدۇ.

ئۇزبېكلەر باھار، ياز، كۈز پەسىللىرىدە گۈللۈك دۇپپا كىيىشكە خۇشتار. ئەرلىرى قىش پەسلىدە قۇلاق-چا ياكى قالپاق كىيىدۇ. ئاياللىرى رومال ئارتىدۇ. ياز پەسلىدە ئەرلىرى ياقىلىق، قىسقا يەڭلىك كانىۋاي كۆڭلەك كىيىدۇ، بېلىگە كەشتىلەنگەن ئۇچ بۇرجەك-لىك يافلىق ياكى گۈللۈك بەلۋاغ باغلايدۇ. ياش ئاياللار كوفتا ياكى ئۇزۇن كۆڭلەكنىڭ ئۈستىگە گۈل كەشتـ-لەنگەن رەڭلىك جىلىتكە كىيىدۇ. ئۇلارنىڭ قىشلىق تاشقى كىيىمى خۇرۇمدىن تىكىلگەن بولىدۇ. ئەنئەنىۋى بايراملىرىدىن روزى ھېيت ۋە قۇربان ھېيت قاتارلىقلار بار. خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ناھايىتى مول ۋە رەڭدار بولۇپ، ئېپوس، داستان، قوشاق، ھېكايە، ماقال ـ تەمسىل ۋە تېپىشماق قاتارلىق ژانىرلىرى بار.

(رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 28 ـ بېتىگە قارالسۇن)

رۇس مىللىتى جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەت-لەرنىڭ بىرى. 2000 ـ يىللىق ستاتىستىكىلىق مەلۇـ-

مانقا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدىكى رۇسلارنىڭ نوپۇسى 10500 نەپەر. ئۇلار ئاساسلىقى ئىلى، چۆچەك، ئالتاي ۋە ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. رۇس مىللەتى ئاق تەنلىكلەر ئىرقىغا مەنسۇپ، رۇس تىلىدا سۆزلىشىدۇ. رۇس تىلى ھىندى ـ ياۋروپا تىل سىستېمىسىنىڭ سلاۋيان تىل ئائىلىسىنىڭ سلاۋيان تىل تارمىقىغا كىرىدۇ. رۇس يېزىقىنى قوللىنىدۇ. ئۇلار تۇرمۇشتا خەنزۇ تىل ـ يېزىقىنى ئالاقە قورالى قىلىدۇ. پىراۋسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. جۇڭگودىكى رۇسلارنىڭ ئاز سانلىقى 18 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا چار رۇسىيىدىن كۆچۈپ كەلگەن، زور كۆپچىلىكى 19 ـ ئەسىردە، بولۇپمۇ رۇسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن كۆچۈپ كەلگەن. 19 ـ ئەسىردىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە يەنە بىر تۈركۈم رۇس سودىگەرلىرى ۋە دېھقانلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن شىنجاڭدىكى ئىلى، چۆچەكلەرنىڭ چېگرالىرىدىكى يېزا ـ كەنتلەرگە كېلىپ، بىرمۇنچە سودا ـ سېتىق ۋە تۇرالغۇ جاي ئۇقتىلىرىنى قۇرغان.

رۇسلار ئاساسەن دېھقانچىلىق بىلەن، ئاز بىر قىسمى سودىگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئەنئەنىسىنى ئۇزاققىچە ساقلاپ كەلدى، شۇنداقلا شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تەسىرىنىمۇ قوبۇل قىلدى. رۇسلارنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلىرى ئېگىز، تاملىرى قېلىن بولىدۇ. ئىشىكتىن كىرىشىگىلا كاربىدور، ئىككى تەرەپتە ياتاق ۋە مېھمانخانا بولىدۇ. ئۆيلىرى تاختايلىق، بۇلۇڭدا چوڭ ۋە ئېگىز تام مەش بولىدۇ. ھويلىلىرىغا گۈللەر تېرىلىدۇ، يولۇپمۇ قىزىلگۈل، سېرىنگۈل، ئۇزۇم ۋە باشقا مېۋىلىك دەرەخلەرنى تىكىدۇ. رۇسلارنىڭ كىيىم ـ كېچىكى رەڭدار ۋە ھەرخىل بولۇپ، ئەرلىرى كاستۇم ـ بۇرۇلىكا ۋە جىلىتكە كىيىدۇ. ئايالىرى بولسا كەشتىلەنگەن ئۇزۇن كۆڭلەك كىيىدۇ. يېمەك ـ ئىچمەك جەھەتتە ئۇزلىرىنىڭ مىللىي ئەنئەنىسىنى ساقلىغان بولۇپ، غىزالانغاندا پىچاق، ۋىلكا، قوشۇق ئىشلىتىدۇ. غىزانى كۆپ ھاللاردا تەخسىگە ئوسۇيدۇ. كالا گۆشى، قوي گۆشى، چوشقا گۆشى يەيدۇ. قورۇمىلىرى ھەرخىل رۇسچە قورۇمىلاردىن ئىبارەت. كۆكتات شورپىسى ئىچىشكە ئامراق. سۈيۈ شورپىسى، تۇخۇم پوشكىلىنى كۆپ ئىستېمال قىلىدۇ. رۇسلار ئەدەپ ـ قائىدىگە ئېتىبار بېرىدۇ، ئائىلە زىياپەتىنى كۆپ ئۇيۇشتۇرىدۇ، ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ماھىر. ئاكاردىيون، دوخوروتكا، كىچىك گىتار قاتارلىق سازلىرى خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان. تىتا ئۇسسۇلىمۇ مەشھۇر، ياغلىق ئۇسسۇلى رۇس ئايالىرى ياخشى كۆرىدىغان بىرخىل كوللېكتىپ ئۇسسۇل.

(رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 28 ـ بېتىگە قارالسۇن)

داغۇر مىللىتى جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىرى. «داغۇر» دېگەن سۆز مىللەتنىڭ نامى، بۇ نام خەنزۇ تارىخنامىلىرىدە ھەرخىل ئاھالىنى تەرجىمىسى بويىچە يېزىلغان. شىنجاڭدىكى داغۇرلار سولۇن قەبىلىسىدىن كەلگەن بولغاچقا، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سولۇن مىللىتى دەپ ئاتالغان. 1953 ـ يىلى ئەسلىدىكى داغۇر دېگەن نامىغا ئۆزگەرتىلگەن. 2000 ـ يىلدىكى ستاتىستىكىلىق مەلۇماتقا قارىغاندا شىنجاڭدىكى داغۇرلارنىڭ نوپۇسى 6400 نەپەر، ئۇلار ئاساسلىقى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ چۆچەك ۋىلايىتىگە تارقالغان. چۆچەك شەھرىگە تەۋە ئاشىل داغۇر مىللىي يېزىسى بار. داغۇر تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىنىڭ موڭغۇل تىل ئائىلىسىگە كىرىدۇ. داغۇر تىلىنىڭ بۇتىخا، چىچىخار ۋە شىنجاڭدىن ئىبارەت ئۈچ خىل دىئالېكتى بار. كۆپ سانلىق داغۇرلار خەنزۇ تىلى، قازاق تىلى، موڭغۇل تىلى ۋە ئۇيغۇر تىلىنى بىلىدۇ. ئۇلارنىڭ يېزىقى يوق. ئۇلار چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مانجۇ يېزىقىنى قوللانغان، ھازىر خەنزۇ يېزىقىنى قوللىنىدۇ. داغۇرلارنىڭ كۆپ قىسمى ئىلگىرى شامان دىنىغا، ئاز بىر قىسمى لاما دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. ئۇلار مېيىتنى يەرگە دەپنە قىلىدۇ.

داغۇر مىللىتىنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا مۇنداق ئىككى خىل قاراش بار: ئۇنىڭ بىرى، يەرلىك خەلق دەيدىغان؛ يەنە بىرى، قىتانلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى دەيدىغان قاراش. يەرلىك خەلق دېگۈچىلەر داغۇر مىللىتىنىڭ ئەجدادى ئەسلىي لياۋخې دەرياسىنىڭ ۋادىسىدا بولۇپ، كېيىنرەك خېيلۇڭجياڭ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ۋە ئوتتۇرا ئېقىم رايونلىرىغا كۆچكەن؛ 17 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چاررۇسىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى تۈپەيلىدىن جەنۇبتىكى نېنجياڭ دەرياسىنىڭ بويلىرىغا كۆچۈپ كەلگەن دەپ قارايدۇ. قىتانلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادى دېگۈچىلەر جىن سۇلالىسى لياۋ سۇلالىسىنى يوقاتقاندا قىتانلارنىڭ بىر تارمىقى خېيلۇڭجياڭنىڭ شىمالىي قىسمىغا كۆچۈپ بېرىپ، ھازىرقى داغۇر مىللىتىگە تەرەققىي قىلغان دەيدۇ. « قارا موكۇن» دەيدىغان ئىجتىمائىي تۈزۈمى بار. «قارا» بىر ئەجدادنىڭ ئەۋلادلىرى بولۇپ، ئۇ بىر فامىلىلىك ھىسابلىنىدۇ. 5 ـ ئەۋلادقا بارغاندا «موكۇن» (ئۇرۇق) شەكىللىنىدۇ. شىنجاڭدىكى داغۇر مىللىتى توققۇز قارا ۋە 39

ئۇرۇققا بۆلۈنىدۇ. 17 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، داغۇر مىللىتى غەربكە يۈرۈش قىلىغان چوڭ قوشۇن بىلەن بىللە خېيلۇڭجىياڭنىڭ بۇتىخا رايونىدىن شىنجاڭغا كېلىپ، غەربىي موڭغۇل جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ توپلىڭنى بېسىقتۇرۇشقا قاتناشقان. ئۇلار سولۇن باتالیونى بولۇپ تەشكىللىنىپ، ئۇچ يىلدا بىر قېتىم ئالمىشىپ چېگرانى قوغداش تۈزۈمىنى ئىجرا قىلغان. چىيەنلۇڭنىڭ 28 ـ يىلى (1763 ـ يىلى) مەنچىڭ ئوردىسى ئەتىياز ۋە كۈز پەسلىدە شەرقىي شىمالدىن 1000 نەپەر داغۇر ئوفىتسېر، ئەسكەرنى ئۇلارنىڭ ئائىلە تەۋەلىرى بىلەن قوشۇپ شىنجاڭغا ئەۋەتكەن. ئۇلار ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى قورغاس رايونىغا ئورۇنلىشىپ، ئۆزۈن مۇددەتكىچە بىر ياقتىن چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانسا، يەنە بىر ياقتىن چېگرانى باققان. 1868 ـ يىلى قورغاستىن كۆچۈرۈلگەن داغۇرلار چۆچەك رايونىغا ئورۇنلاشقان. داغۇرلار مېيىتنى يەرگە دەپنە قىلىدۇ.

داغۇرلار ئاساسلىقى يېزا ئىگىلىكى بىلەن، قوشۇمچە چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. يېمەك ـ ئىچمىكىدە قاقلاپ پىشۇرۇلغان موما، نان ۋە سۈيۈقئاش قاتارلىق ئۇن تامىقى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. گۆش، سۈت قاتارلىقلار ئاساسلىق قوشۇمچە يېمەكلىكى، قوي گۆشى شورپىسى ئەڭ ئالىي يېمەكلىكى ھېسابلىنىدۇ. داغۇرلارنىڭ چېلىشىش، كۈچ سىنىشىش، ئات بەيگىسى قاتارلىق تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى بار. ئاشپىل داغۇر يېزىسى «چېلىشچىلار يۇرتى» دەپ تەرىپلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئەڭ چوڭ بايرىمى باھار بايرىمىدۇر. يېقىنقى يىللاردىن بېرى، داغۇرلار «غەربكە كۆچۈش كۈنى» پائالىيىتى ئۆتكۈزۈپ ئەجداد لىرىنىڭ خېيلۇڭجىياڭدىن شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى خاتىرىلەشنى تەشەببۇس قىلماقتا.

(رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 28 ـ بېتىگە قارالسۇن)

تاتار مىللىتى جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇلار ئاساسلىقى شىمالىي شىنجاڭغا، ئاز بىر قىسمى جەنۇبىي شىنجاڭغا تارقالغان. 2000 ـ يىللىق ستاتىستىكىلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، شىنجاڭدىكى تاتارلارنىڭ نوپۇسى 4600 نەپەر. تاتار تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى تۈركىي تىللار ئائىلىسىنىڭ غەربىي ھون تىل تارمىقى قىپچاق تىل گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ. ئەرەب ھەرپلىرى ئاساسىدىكى ئېلىپبەلىك يېزىقنى قوللىنىدۇ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ.

«تاتار» دېگەن ئىسىم ئەڭ دەسلەپ ئورخۇن ـ يېنىسەي تاش ئابىدىلىرىدە كۆرۈلگەن. ئۇلار تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىمالدىكى تۈرك خاندانلىقىنىڭ تاتار قىسمىغا تەۋە بولغان. خەنزۇچە تارىخنامىلەردە ئاھالىنى تەرجىمىسى بويىچە «دادەن» دەپ ئاتالغان. كېيىن تۈرك خاندانلىقى ئاستا ـ ئاستا زاۋاللىققا يۈزلىنىپ، تاتارلار تەدرىجىي قۇدرەت تاپقان. 13 ـ ئەسىردە موڭغۇللار ۋولگا دەرياسى بويىدا قىپچاق خانلىقىنى قۇرغان. 15 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قىپچاق خانلىقى يىمىرىلىپ، تاتارلار ۋولگا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدا قازان خانلىقىنى قۇرغان. كېيىن بۇ خانلىق رۇسلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان. قازان خانلىقى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، ئۇ يەردىكى تاتارلار، تۈركلەشكەن موڭغۇللار قىپچاق ۋە بۇلغارلار بىلەن بىر يەردە ياشاپ، ئۆزئارا قوشۇلۇپ تاتار مىللىتىنى شەكىللەندۈرگەن. شىنجاڭدىكى تاتارلار 19 ـ ئەسىردە قازان، زەيسان قاتارلىق جايلاردىن شىنجاڭغا ئارقا ـ ئارقىدىن كۆچۈپ كېلىپ ئورۇنلاشقان. تاتار مىللىتى بىلەن ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق مىللەتلەر ئارىلاش ئولتۇراقلىشىپ قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغاچقا، ئۇيغۇر ۋە قازاقلارنىڭ تىل ھەم يېزىقى ئاستا ـ ئاستا تاتارلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان تىل ـ يېزىقىغا ئايلانغان. تاتارلار تارىختا ئاساسلىقى سودا ـ سېتىق بىلەن، قوشۇمچە دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. تاتار ئاھالىلىرىنىڭ كۆپچىلىكى توپا قۇرۇلمىلىق تۇز ئۆگزىلىك ئۆيلەردە ئولتۇرىدۇ. ئەرلەرى تېگى ئاق كانۋاي كۆڭلەك، قارا رەڭلىك قىسقا جىلىتكە كىيىشكە ئامراق. ئايالىرى بېشىغا گۈللۈك دوپپا، ئۇچىسىغا ئاق سېرىق ياكى بىنەپشە رەڭلىك ئۇزۇن كۆڭلەك كىيىدۇ. يېمەك ـ ئىچمەكلىرى ئىچىدە كىچىك توقاچلىرى داڭلىق. ھەر يىلى ئەتىيازدا داغدۇغىلىق «سابان بايرىمى» ئۆتكۈزىدۇ.

(رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 29 ـ بېتىگە قارالسۇن)

مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتى بۇ جۇڭگونىڭ دۆلەت ئىچىدىكى مىللىي مەسىلىنى ھەل قىلىشتىكى تۈپ سىياسىتى، شۇنداقلا مۇھىم بىر سىياسىي تۈزۈمى. شىنجاڭ ـــ كۆپ مىللەت ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان جاي. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تارقىلىشى ھەم توپلىشىپ، ھەم ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان، ھەم ئارىلاش گىرەلەشمە ئولتۇراقلىشىش ھالەتىنى شەكىللەندۈرگەن. «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قو-

يۇش پروگراممىسى» دىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، 1954 ـ يىلى ئىلگىرى ـ ئاخىر قارا شەھەر خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى، چاپچال شىبە ئاپتونوم ناھىيىسى، مورى قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى، قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى، ناشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى، بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى قاتارلىق ئالتە ئاپتونوم ناھىيە ۋە باينغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى، بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى، سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى، ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى قاتارلىق بەش ئاپتونوم ئوبلاست قۇرۇلدى. مۇشۇ ئاساستا 1955 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلدى. شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر-نىڭ ئارىلاش ئولتۇراقلىشىش، تارقاق ئولتۇراقلىشىش بىرقەدەر گەۋدىلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىكىگە ماسلـ-شىپ، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇشتىن ئىبارەت باراۋەرلىك ھوقۇقىنى كاپالەتلەندۈرۈش ۋە ئىشقا ئاشۇ-رۇش ئۈچۈن، 50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدىلا شىنجاڭدە-كى بەزى ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدا رايون دەرىجە-لىك يەتتە مىللىي ئاپتونومىيىلىك جاي ۋە توققۇز يېزا دەرىجىلىك مىللىي ئاپتونومىيىلىك جاي قۇرۇلدى. بۇ-لار كېيىن مىللىي يېزىلارغا ئۆزگەرتىلدى. 1958 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا مىللىي يېزىلىق تۈزۈمنىڭ ئورنىنى خەلق گۈڭشىسى ئىگىلىدى. 1982 ـ يىلدىن كېيىن مىللىي يېزىلىق تۈزۈم يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلـ-دى. 1990 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا شىنجاڭدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن ۋە يېڭىدىن قۇرۇلغان مىللىي يېزىلارنىڭ سانى 42 گە يېتىپ، ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان ۋە تارقاق ئولتۇراقلاشقان ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۆز ـ ئۆزىگە خوجا بولۇش ھوقۇقىدىن تولۇق بەھرىمەن بولىدىغان بولدى.

«جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇ-نى» ۋە «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تېر-ريتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» نىڭ بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن، ئاپتونوم رايونىنىڭ رەئىسى، ئاپتونوم ئوب-لاستنىڭ باشلىقى، ئاپتونوم ناھىيىنىڭ ھاكىمى مىل-لىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان مىل-لەتنىڭ پۇقرالىرىدىن بولىدۇ.

«جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇ-نى» ۋە «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تېر-ريتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» دا مۇنداق بەلگىلەن-گەن: «ئاپتونوم رايون، ئاپتونوم ئوبلاست، ئاپتونوم ناھىيىلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنىڭ دائىمىي كو-مىتېتىنىڭ مۇدىر ياكى مۇئاۋىن مۇدىرلىرى شۇ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان مىللەتنىڭ پۇقرالىرىدىن بولىدۇ». شىنجاڭنىڭ ئەمەلىيىتىنى چىقىش قىلىپ، ھازىر ئاپتونوم رايون، ئاپتونوم ئوب-لاست، ئاپتونوم ناھىيىلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتـ-يىنىڭ دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىنى تامامەن مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان مىللەتنىڭ پۇقرالىرى ئۆز ئۆزىگە ئېلىۋاتىدۇ. ئاسا-سىي قانۇن ۋە ئاپتونومىيە قانۇنىدا يەنە مۇنداق بەلگـ-لەنگەن: «مىللىي ئاپتونومىيىلىك جايلاردىكى خەلق سوتى ۋە خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ رەھبەرلىرى ۋە خىزمەتچى خادىملىرى يولغا قويغان مىللەتنىڭ خادىملىرى بولۇ-شى كېرەك». شىنجاڭدا يولغا قويۇلغان كۆپ مىللەت، كۆپ قاتلاملىق مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە-نىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ھازىر ئاپتونوم رايون، ئاپتونوم ئوبلاست، ئاپتونوم ناھىيىدىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىلىك ئاپتونوم جايلارنىڭ خەلق سوتى ۋە خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرىدىكى رەھبەرلەر ۋە خىزمەتچى خا-دىملار ئىچىدە مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان مىللەتنىڭ خادىملىرى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقى ۋە خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىنمۇ مىللىي تېرر-ىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان مىللەتنىڭ پۇقرالىرى ئۆز ئۆزىگە ئېلىۋاتىدۇ. ھەردەرىجىلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتلىرى ۋە ھەردەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ رەھبەرلىرىنى پەرقلىق نامزات ئارقىلىق سايلاشتا، ئاز سانلىق مىللەت نامزاتلىرى سايلامدا چۈشۈپ قالسا، ئۇنىڭ ئورنىنى يەنە ئاز سانلىق مىللەتلەردىن سايلاپ تولدۇرۇش لازىملىقى بېكىتىلگەن. بۇ ھال ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆز ـ ئۆزىگە خوجا بولۇش ھوقۇقىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا كۆچلۈك كاپالەتلىك رول ئوينايدۇ.

ھەرقايسى مىللىي ئاپتونومىيىلىك جايلاردىكى ئاپ-تونومىيە ئورگانلىرى ئاساسىي قانۇندا بەلگىلەنگەن يەر-لىك دۆلەت ئورگانلىرى ھوقۇقىنى يۈرگۈزىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئاساسىي قانۇن، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى ۋە باشقا قانۇن ـ نىزاملاردا بەلگـ-لەنگەن ھوقۇق دائىرىسى بويىچە ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى يۈرگۈزىدۇ. ئاپتونومىيە ھوقۇقى قانۇن تۈرغۇزۇش، مەمۇرىيەت، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش، مالىيە، ئىختـ-ساسلىقلارنى يېتىشتۈرۈش، ماۋارىپ، تىل ـ يېزىق، پەن ـ تېخنىكا، مەدەنىيەت، سەھىيە ۋە تەنتەربىيە

قاتارلىق ھەرقايسى تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ. ئالايلۇق، قانۇن تۈرغۇزۇش جەھەتتە ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى يەرلىك مىللەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئاپتونومىيە نىزاملىرىنى تۈزۈشكە ھوقۇقلۇق. لېكىن، تۈزۈلگەن نىزاملار يۇقىرى دەرىجىلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكەندىن كېيىن كۈچكە ئىگە بولىدۇ. يەنە ئالايلۇق، مەمۇرىيەت جەھەتتە يۇقىرى دەرىجىلىك دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ قارار، بەلگىلىمە، بۇيرۇق ۋە يولىيورۇقلىرى ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كەلمەي قالسا، ئاپتونومىيە ئورگانلىرى يۇقىرى دەرىجىلىك دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ تەستىقىنى ئالغاندىن كېيىن، ئۇنى جانلىق ئىجرا قىلسا ياكى ئىجرا قىلىشنى توختاتسا بولىدۇ.

مىللەتلەر باراۋەرلىكى سىياسىتى بۇ جۈڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ مىللەتلەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتىكى پرىنسىپال مەيدانى ۋە تۈپ سىياسىتى. ھەرقايسى مىللەتلەر نوپۇسىنىڭ ئاز - كۆپ بولۇشىدىن، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشىدىن، ئۇرپ - ئادەتنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىدە قانۇن بويىچە ئوخشاش ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولىدۇ ھەم ئوخشاش مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلىدۇ. بۇنىڭ ئاساسلىق ئىپادىلىرى تۆۋەندىكى بىرنەچە جەھەتتە كۆرۈلىدۇ:

① دۆلەت ۋە يەرلىكنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا باراۋەر قاتنىشىدۇ. جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ دۆلەت ۋە يەرلىكنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشىنى كاپالەتلەندۈرۈشى ئۈچۈن، قانۇن ۋە سىياسەتتە مۇنداق دەپ ئېنىق بەلگىلەنگەن: ھەر بىر مىللەت دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرى ۋە ھەرەدەرىجىلىك يەرلىكنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا باراۋەر قاتنىشىدۇ؛ ھەرقايسى مىللەت پۇقرالىرى مىللىتىگە، ئىرقىغا، دىنىي ئېتىقادىغا قارىماي سايلاش - سايلىنىش ھوقۇقىدىن ئوخشاش بەھرىمەن بولىدۇ. ئالايلۇق، 1998 - يىلى ئاپتونوم رايونىدىن 9 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان ۋەكىللەر 56 نەپەر بولۇپ، ئۇلار 11 مىللەتتىن تەركىب تاپقان. بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىللىرى 36 نەپەر بولۇپ، ئومۇمىي ۋەكىل سانىنىڭ %29.64 نى تەشكىل قىلغان. بىر-نەچچە مىڭ نوپۇسلۇق رۇس ۋە تاتار مىللەتلىرىدىنمۇ ۋەكىل قاتناشتۇرۇلغان. ئاپتونوم رايونلۇق 9 - نۆۋەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنىڭ ئومۇمىي ۋەكىل سانى 550 نەپەر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىللىرى 363 نەپەر. بۇ ئومۇمىي ۋەكىل سانىنىڭ %66 نى ئىگىلىگەن. شىنجاڭدىكى بۇرۇندىن بار 13 مىللەتنىڭ ھەممىسىنىڭ ۋەكىلى بولغاندىن سىرت، تارقاق ئولتۇراقلاشقان، نوپۇسى بىرقەدەر ئاز بولغان دۇڭشياڭ مىللىتىدىنمۇ ۋەكىل قاتناشتۇرۇلغان.

② ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىدە ھەرقايسى مىللەتلەر باباراۋەر بولىدۇ. جۇڭگونىڭ ئاساسىي قانۇنى ۋە قانۇن - پەرمانلىرىدا مۇنداق بەلگىلەنگەن: پۇقرالارنىڭ جىسمانىي ئەركىنلىكى ۋە كىشىلىك ئىززىتى دەخلىسىزدۇر؛ ئۇلاردا دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى بولىدۇ؛ بىلىم ئېلىش ھوقۇقى بولىدۇ؛ ئۇزۇنىڭ مىللىي تىل - يېزىقىنى ئىشلىتىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ھوقۇقى بولىدۇ؛ سۆز، مەتبۇئات، يىغىن ئۇتۇقۇرۇش، تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشۇش، نامايىش قىلىش، كۆچ كۆرسىتىش ئەركىنلىكى بولىدۇ؛ ئىلىم - پەن تەتقىقاتى، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى ۋە باشقا مەدەنىيەت پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش ھوقۇقى بولىدۇ؛ ئەمگەكتىن دەم ئېلىشقا چىققاندا ۋە ئەمگەك كۆچىدىن مەھرۇم بولغاندا، دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ ماددىي يارىدەمگە ئېرىشىش ھوقۇقى بولىدۇ؛ دۆلەت ئورگانلىرىغا ۋە خىزمەتچى خادىملارغا تەنقىد بېرىش ۋە تەكلىپ بېرىش ھوقۇقى بولىدۇ؛ ھەرقايسى مىللەتلەردە ئۇزلىرىنىڭ ئۇرپ - ئادەتىنى ساقلاش ئەركىنلىكى بولىدۇ؛ يۇقىرىقى بەلگىلىمىلەرنىڭ ھەممىسى شىنجاڭدا ناھايىتى ياخشى ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى.

③ ھەرقانداق شەكىلدىكى مىللىي كەمسىتىش ۋە ئېزىشكە قارشى تۇرۇلىدۇ.

④ ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ نامى باباراۋەر بولىدۇ. 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا مىللەتنى تونۇش ۋە «ئىسىم ئىگىسىگە بويسۇنۇش» پرىنسىپى بويىچە شىنجاڭدىكى بۇرۇندىن بار 13 مىللەتنىڭ ئۆز نامى بېكىتىلگەن.

ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى سىياسىتى بۇ جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ مەملىكەت ئىچىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتىكى مۇھىم بىر سىياسىتى، شۇنداقلا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنىڭ ئاچقۇچى.

«جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» دا مۇنداق بەلگىلەنگەن: دۆلەت مىللىي ئاپتونوم جايلارنىڭ يەرلىك مىللەتلەر ئىچىدىن ھەردەرىجىلىك كادىرلارنى، ھەرخىل كەسپىي ئىختىساس ئىگىلىرىنى ۋە تېخنىك ئىشچىلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇشىگە يارداەم بېرىدۇ. «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» دىمۇ بۇ ھەقتە مۇناسىپ بەلگىلىمىلەر بار. بۇنىڭدا يەنە مىللىي ئاپتونوم جايلاردىكى ئاپتونوم ئورگانلار ئالاھىدە تەدبىر قوللىنىپ ھەرخىل كەسپىي خادىملارنى ئاپتونوم جايلاردىكى ھەرخىل قۇرۇلۇش خىزمەتلىرىگە قاتناشتىشقا رىغبەتلەندۈرۈشى ھەم ئۇلارغا ئېتىبار بېرىشى لازىم، دەپ بەلگىلەنگەن. دۆلەت قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى كەمچىل ئىدى. يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت تىرىشىش ئارقىلىق، شىنجاڭ ھەرخىل شەكىل، ھەرخىل يوللار بىلەن زور بىر تۈركۈم ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ۋە ھەرخىل ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى. ستاتىستىكىلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، 1999 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنىڭ سانى 329 مىڭ 700 نەپەرگە يەتكەن. بۇ ئومۇمىي كادىرلار سانىنىڭ 49.65% نى تەشكىل قىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي تېخنىكومدىن يۇقىرى ئوقۇش تارىخىغا ئىگە خادىملار سانى 139 مىڭ 600 نەپەر بولۇپ، بۇ ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى ئومۇمىي سانىنىڭ 42.33% نى تەشكىل قىلىدۇ؛ 35 ياشتىن تۆۋەن كادىرلارنىڭ سانى 196 مىڭ 500 نەپەر بولۇپ، بۇ ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى ئومۇمىي سانىنىڭ 59.58% نى تەشكىل قىلىدۇ؛ كەسپىي تېخنىك كادىرلارنىڭ سانى 258 مىڭ 200 نەپەر بولۇپ، بۇ ئاپتونوم رايونىمىزدىكى كەسپىي تېخنىك كادىرلار ئومۇمىي سانىنىڭ 50.67% نى تەشكىل قىلىدۇ؛ ئاپتونوم رايوندىكى ئۇلكە دەرىجىلىك رەھبەرلىك بەنزىلىرىدىكى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى 36 نەپەر بولۇپ، بۇ شۇ دەرىجىلىك كادىرلار ئومۇمىي سانىنىڭ 57.14% نى تەشكىل قىلىدۇ؛ ۋىلايەت، نازارەت دەرىجىلىك ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى 430 نەچچە بولۇپ، بۇ شۇ دەرىجىلىك كادىرلار ئومۇمىي سانىنىڭ 33.58% نى ئىگىلەيدۇ. دۆلەت ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ۋە ھەرخىل كەسپىي ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيىلەشكە ئەھمىيەت بېرىش بىلەن بىرۋاقىتتا، يەنە ئىچكىرى ئۇلكىلەردىن شىنجاڭغا زور بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر ئىختىساس ئىگىلىرىنى ئەۋەتتى. ھەر مىللەت كادىرلىرى ۋە كەسپىي تېخنىك خادىملار ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىپ، ئۆزئارا ئۆگىنىپ، زىچ ھەمكارلىشىپ، بىر نىيەتتە ماسلىشىپ شىنجاڭنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن زور تۆھپىلەر قوشماقتا.

دېموكراتىك ئىسلاھات سىياسىتى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغان دەسلەپكى مەزگىلدە، يەنى دېموكراتىك ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلىشتىن ئىلگىرى، شىنجاڭ ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 90% نى تەشكىل قىلىدىغان كەڭ يېزا - كەنت ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى دېھقان، چارۋىچىلار ھەم ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ سانلىكى يەرلىرى ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى فېئۇدال پومېشچىكلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا ئىدى. يەر ئىسلاھاتىنى مەركەز قىلغان دېموكراتىك ئىسلاھاتنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئەينى چاغدىكى شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئالدىدا تۇرغان مەركىزىي ۋەزىپە ئىدى.

«ئېھتىياتچانلىق بىلەن بۇختا ئىلگىرىلەش» يۈنىلىشىگە ئاساسەن، شىنجاڭدا دېموكراتىك ئىسلاھاتنى يولغا قويۇش داۋامىدا باشتىن - ئاخىر شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك رايون ئىكەنلىكىدەك ئەمەلىيەتنى كۆزدە تۇتۇشقا دىققەت قىلىندى، فېئودالىلىققا قارشى بىرلىكىپ قۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىلدى. مىللىي، دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ خىزمىتى ئالاھىدە ياخشى ئىشلەندى. شىنجاڭنىڭ يېزا - كەنت، چارۋىچىلىق رايونلىرى، سودا - سانائەت ساھەسى، دىنىي ساھە قاتارلىقلارنىڭ ئوخشىمىغان ئەھۋالى ۋە خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن تۆۋەندىكى سىياسەتلەر قاتتىق ئىجرا قىلىندى: چارۋىچىلىق قوغدالدى ۋە راۋاجلاندۇرۇلدى. جۇملىدىن پومېشچىكلارنىڭ، سودا - سانائەتچىلەرنىڭ باشقۇرۇشىدىكى چارۋىچىلىقمۇ بىردەك قوغدىلىپ، ئۇنىڭ تەرەققىياتىغا بىردەك ئىلھام بېرىلدى؛ چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ياكى يېرىم چارۋىچىلىق رايونلىرىدا يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلمىدى؛ كۆرەش قىلىش، مال - مۈلۈكنى بۆلۈپ بېرىش، سىنىپلارغا ئايرىش ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلماي، چارۋا ئىگىسىنىڭمۇ، چارۋا باققۇچىنىڭمۇ مەنپەئىتىگە ئېتىبار بېرىلدى؛ نورمال سودا - سانائەتچىلەر ئىگىلىكى قوغدالدى ۋە ئۇنىڭغا مەدەت بېرىلدى، دۆلەت ئىگىلىكى بىلەن خۇسۇسىي ئىگىلىككە تەڭ ئېتىبار بېرىش، ئەمگەكچىلەر بىلەن كاپىتال ئىگىلىرى مەنپەئەتدار بولۇش ۋە ئىچكى سودىدا ئەركىن بولۇش يولغا قويۇلدى؛ مەسچىتلەرنىڭ، بۇتخانىلارنىڭ، دىنىي مەكتەپلەرنىڭ، مازارلارنىڭ (ئاممىۋى

قەبرىستانلىقنىڭ) يەرلىرى، ئۆيلىرى، مال - مۈلكى قاتارلىقلار مۇسادىرە قىلىنمىدى، سېتىۋېلىنمىدى. دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى كاپالەتلەندۈرۈلدى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتىگە ھۆرمەت قىلىندى؛ ئالدەتتىكى كەسىپىي دىنىي زاتلارمۇ دېھقانلارغا ئوخشاش كۆرەش مېۋىسىدىن بەھرىمەن بولدى؛ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان دېموكراتىك زاتلار ۋە ئازادلىقتىن كېيىن خەلق ھۆكۈمىتى بىلەن ھەمكارلاشقان دېموكراتىك زاتلار ھەمدە ھەر مىللەت ۋە ھەرقايسى دىندىكى يۇقىرى تەبىقە زاتلىرىنىڭ ئائىلە تەركىبى پومېشچىك ئايرىلغان، ئۆتمۈشتە جىنايەت ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار قانۇنغا رىئايە قىلىپ، جىنايىتىنى تونۇشنى خالىسا، ھۆكۈمەت ئاممىنى ئۇلارغا قارشى كۆرەش قىلماسلىققا قايىل قىلدى، ھەتتا ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ تەقسىم قىلغاندا ئۇلارغا تېگىشلىك ئېتىبار بەردى. يۇقىرىقى سىياسەتلەرنىڭ ئىزچىللاشتۇرۇلۇشى شىنجاڭدىكى ھەرقايسى تەبىقە خەلقلىرىنىڭ چۈشىنىشى ۋە قوللىشىغا ئېرىشىپ، دېموكراتىك ئىسلاھاتنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىدا ئاكتىپ رول ئوينىدى.

ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل - يېزىقى سىياسىتى جۇڭگونىڭ قانۇنلىرىدا: ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقى ھۆرمەت قىلىنىدۇ ۋە قوغدىلىدۇ ھەمدە ھەرقايسى مىللەتلەر بايراۋەر ھالدا ئۆز تىل - يېزىقىنى ئىشلىتىش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە، دەپ بەلگىلەنگەن. «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» دا مۇنداق بەلگىلەنگەن: «مىللىي ئاپتونومىيىلىك جايلاردىكى ئاپتونومىيە ئورگانلىرى ئۆز تەۋەسىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقىنى ئىشلىتىش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش ئەركىنلىكىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ». 50 نەچچە يىلدىن بۇيان، شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقى خىزمىتىدە زور نەتىجىلەر قولغا كەلدى. ئۇ تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ: ① ئاپتونوم رايوندىكى ئىدارىلەر خىزمەت بېجىرگەندە ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ئىككى خىل تىل - يېزىقنى تەڭ قوللاندى، ئېھتىياجىغا ئاساسەن باشقا مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقىنىمۇ قوللاندى. ئاپتونوم رايون ئاچقان خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىدا ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، قازاقچە، موڭغۇلچە، قىرغىزچە بەش خىل تىل - يېزىق قوللىنىلدى. ھەر دەرىجىلىك مىللىي ئاپتونومىيىلىك جايلاردىكى ئاپتونومىيە ئورگانلىرى خىزمەت بېجىرگەندە ئۇزىنىڭ مىللىي تىل - يېزىقىنى ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈشنىڭ قورالى قىلدى، شۇنداقلا ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە تىل - يېزىقنىمۇ قوللاندى، ھەتتا زۆرۈر بولغاندا باشقا مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقىنىمۇ قوللاندى. ② ئاخبارات، نەشرىيات، رادىئو - تېلېۋىزىيە ۋە كىنو ساھەسىدە ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل - يېزىقى كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلىپ، ئۇنىڭ ئالاھىدە ئىقتىدارى جارى قىلدۇرۇلدى. ستاتىستىكىلىق مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، 1999 - يىلى شىنجاڭدا ئاشكارا نەشر قىلىنغان گېزىت 83 خىلغا يەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى ۋە ئۇنىڭدىن ئارتۇق يېزىق تۈردە چىقىرىلغان گېزىت 54 خىل بولۇپ، ئومۇمىي گېزىت تۈرىنىڭ 65.06% نى تەشكىل قىلغان. 168 خىل قەرەللىك ژۇرنالنىڭ 50% تىن ئارتۇقراقى ئاز سانلىق مىللەتلەر يېزىقىدا نەشر قىلىندى. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ۋە شىنجاڭ ماۋارىپ نەشرىياتى ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، موڭغۇل، قىرغىز، شىبە قاتارلىق ئالتە مىللەتنىڭ يېزىقىدا ھەرخىل كىتاب ۋە دەرسلىك نەشر قىلماقتا. شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى، تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى ۋە ھەرقايسى يەرلىك ئىستانسىلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، موڭغۇل، قىرغىز، شىبە قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ تىلىدا رادىئو پروگراممىلىرىنى تارقاتماقتا. ③ ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل - يېزىقىدىكى ئوقۇ - ئوقۇتۇش سىستېمىلاشتى. ④ ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۆزىنىڭ تىل - يېزىقى ئارقىلىق ھەق تەلەپ دەۋاسى قىلىش ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىش ھوقۇقىدىن تولۇق بەھرىمەن بولدى. ⑤ ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل - يېزىقى ساھەسىدىكى ئىلمىي تەتقىقات ۋە ئەدەبىي تىلنى قېلىپلاشتۇرۇش، ئۆلچەملەشتۈرۈش، ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسىدا ئۇچۇر بىر تەرەپ قىلىش قاتارلىقلاردا مۇھىم ئىلگىرىلەشلەر بولۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقى بېيىدى ۋە راۋاجلاندى. ⑥ ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل - يېزىقى قانۇنلاشقان باشقۇرۇش ئىزىغا سېلىندى. 1993 - يىلى 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 4 - قېتىملىق ئومۇمىي يىغىنى ماقۇللاپ ئېلان قىلغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ تىل - يېزىق خىزمىتى نىزامى» ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقىنى قوللىنىش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا نىسبەتەن چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى.

ئاز سانلىق مىللەتلەر ماۋارىپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش سىياسىتى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بايباراۋەر ھالدا بىلىم ئېلىش ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلىش مىللەتلەر باراۋەرلىكىنىڭ كونكرىت ئىپادىسى. «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» دا مۇنداق بەلگىلەنگەن: «ئومۇمەن ئالتە ياشقا توشقان بالىلار جىنسىنىڭ، مىللىتىنىڭ، ئىرقىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر مەكتەپكە كىرىپ بەلگىلەنگەن مۇددەتتىكى مەجبۇرىي ماۋارىپ تەربىيىسىنى ئېلىشى لازىم». نەچچە ئون يىلدىن بۇيان، شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر ماۋارىپى ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى ئالدىنقى ئورۇنغا، گەۋدىلىك ئورۇنغا قويۇشتا چىڭ تۇرۇپ، غايەت زور تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. ئالايلۇق، 1949 ـ يىلى يۇتۇن شىنجاڭدا شىنجاڭ ئىنستىتۇتىدىن ئىبارەت بىرلا ئالىي مەكتەپ بار بولۇپ، ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى 185 نەپەر ئىدى. ئوتتۇرا دەرىجىلىك كەسپىي مەكتەپلەر 11 بولۇپ، ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى 1266 نەپەر ئىدى؛ ئوتتۇرا مەكتەپ توققۇز بولۇپ، ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى 1819 نەپەر ئىدى؛ باشلانغۇچ مەكتەپ 1335 بولۇپ، ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى 182 مىڭ 427 نەپەر ئىدى. كونا جۇڭگودا ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى ئاران 19.8% ئىدى. ساۋاتسىز ۋە چالا ساۋاتلىقلارنىڭ نىسبىتى پۈتۈن نوپۇسنىڭ 90% ىدىن ئارتۇقراقىنى تەشكىل قىلاتتى. 50 يىللىق تىرىشىش ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر ماۋارىپى ئىشلىرى چوڭ قەدەم بىلەن ئىلگىرىلىدى. 2000 ـ يىلى پۈتۈن ئاپتونوم رايونىدىكى ئادەتتىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ سانى 20 گە، ئاز سانلىق مىللەت تولۇق، مەخسۇس كۇرس ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ سانى 23200 گە يەتتى؛ چوڭلار ئالىي مەكتەپلىرىنىڭ سانى 23 كە، ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ سانى 31900 نەپەرگە يەتتى؛ ئوتتۇرا دەرىجىلىك كەسپىي مەكتەپلەرنىڭ سانى 203كە، ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ سانى 97564 نەپەرگە يەتتى؛ ئادەتتىكى ئوتتۇرا تېخنىكومىلارنىڭ سانى 112 گە، ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ سانى 62572 نەپەرگە يەتتى، كەسپىي تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ سانى 98 گە، ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ سانى 9466 نەپەرگە يەتتى؛ چوڭلار ئوتتۇرا تېخنىكومىنىڭ سانى 96 گە، ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ سانى 15105 نەپەرگە يەتتى؛ ئادەتتىكى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ سانى 484 كە، ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ سانى 91800 نەپەرگە يەتتى؛ ئادەتتىكى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ سانى 1227 گە، ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ سانى 632 مىڭ 700 نەپەرگە يەتتى؛ باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ سانى 6718 بولۇپ، ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ سانى 1 مىليون 714 مىڭ 400 نەپەرگە يەتتى؛ پەۋقۇلئادە ماۋارىپ مەكتەپلىرىنىڭ سانى يەتتە بولۇپ، ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ سانى 287 نەپەرگە يەتتى. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، دۆلەت يەنە ئىچكىرى ئۆلكىلىرىدىكى ئالىي مەكتەپلەردە 50 تىن ئارتۇق شىنجاڭلىق مىللىي ئوقۇغۇچىلار سىنىپى ئاچتى. 1990 ـ يىلدىن 1999 ـ يىلغىچە بۇ سىنىپلاردا 7000 نەپەردىن ئارتۇق ئاز سانلىق مىللەت كەسپىي ئىختىساس ئىگىلىرى تەربىيىلىنىپ چىقتى. 1999 ـ يىلى دۆلەت مىللىي ئىشلار كومىتېتى بىلەن ماۋارىپ مىنىستىرلىقى بىرلىكتە 2000 ـ يىلدىن باشلاپ ھەر يىلى شىنجاڭدىن 900 نەپەر ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىسىنى، ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردىكى خەنزۇ ئوقۇغۇچىلاردىن 100 نەپەرنى ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرگە ئەۋەتىپ نۇقتىلىق تەربىيىلەشنى قارار قىلدى. 1999 ـ يىل 9 ـ ئايدىكى دۆلەت ماۋارىپ مىنىستىرلىقىنىڭ تەكشۈرۈپ، باھالاپ ئۆتكۈزۈۋېلىش نەتىجىسىگە ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدىكى ياش، ئوتتۇرا ياشلار ئىچىدىكى ساۋاتسىزلارنىڭ نىسبىتى 1.24% كە چۈشكەن. يېقىنقى بىرنەچچە يىلدىن بېرى ساۋاتنى چىقارغانلارنىڭ قايتىدىن ساۋاتسىزلارغا ئايلىنىپ قېلىش نىسبىتى 5% ئۆچۈرىسىدە كونترول قىلىنماقتا.

ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتىگە ھۆرمەت قىلىش سىياسىتى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتىگە ھۆرمەت قىلىش جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ مۇھىم بىر سىياسىتى. «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» ۋە «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» دا: «ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆز ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى ساقلاش ياكى ئىسلاھ قىلىش ئەركىنلىكى بولىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. شىنجاڭنىڭ كۆپ مىللەتلىك رايون ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشىدەك ئەمەلىي ئەھۋالنى چىقىش قىلىپ، ئاپتونوم رايون ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ

ئۇرۇپ ـ ئادەتتىكە ھۆرمەت قىلىش سىياسىتىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ، تۆۋەندىكىدەك كونكرېت تەدبىرلەرنى يولغا قويدى: ① كادىرلار ۋە ئاممىغا قارىتا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۇرۇپ ـ ئادەتتىكە ھۆرمەت قىلىش تەربىيىسىنى يۈرگۈزۈشكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى، بولۇپمۇ ھەربىي قىسىملار-دىكى ئوفىتسېر، ئەسكەر، ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى ۋە مەركەزنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش ئورۇنلىرىدىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە بولغان تەربىيىگە تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىلىپ، كىشىلەرنىڭ مىللىي سىياسەتنى ئىجرا قىلىش ئاڭلىقلىقى، دۆلەتنىڭ قانۇن ـ مىزانلىرىغا رىئايە قىلىش ئاڭلىقلىقى ئۈزلۈكسىز ئۈستۈرۈلدى. ② مۇسۇلمان ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ۋە ئاممىنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك مەسىلىسى مۇۋاپىق ھەل قىلىندى. ئاپتونوم رايون ھەرقايسى جايلاردىكى قاتناش تۈگۈنلىرى، پوينز ئىستانسىسى، ئايرودروم ۋە ئىدارە، ئورگان، مەكتەپ، كارخانا قاتارلىق ئورۇنلاردا مۇسۇلمانلار ئاشخانىسى قۇرۇشنى ياكى مۇسۇلمانچە تاماق تەييارلاشنى تەلەپ قىلىدى. يېقىنقى يىللاردىن بېرى، ئاپتونوم رايون ۋە ھەرقايسى جايلار مۇسۇلمانچە يېمەكلىكلەرنى باشقۇرۇشقا ئائىت بەلگىلىمىلەرنى تۈزۈپ، مۇسۇلمانچە يېمەكلىكلەرنى قانۇن ـ تۈزۈم بويىچە باشقۇرۇشنى كۈچەيتتى. ③ ئاپتونوم رايون مۇسۇلمانلارنىڭ دەپنە ئىشلىرىنى تۈز ئادەتلىرى بويىچە ئېلىپ بېرىش لازىملىقىنى، مېيىتنى كۆيدۈرۈشكە تەشەببۇس قىلىنمايدىغانلىقىنى، مېيىتنى بەلگىلەنگەن زاراتكاھلىقتا قويۇش لازىملىقىنى ئېنىق بەلگىلىدى. ④ ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرى مەملىكەت بويىچە بىر تۇتاش يولغا قويۇلغان دەم ئېلىش كۈنلىرىدىن بەھرىمەن بولغاندىن سىرت، تۈزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى چوڭ بايرامىلىرى يېتىپ كەلگەندە يەنە ھېيتلىق دەم ئېلىشتىن بەھرىمەن قىلىندى.

مىللىي سودا ۋە مىللىي بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىش سىياسىتى مىللىي سودا تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە تاۋار ئوبوروتىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدىكى ئالاھىدە بىرخىل ئىپادىلىنىش شەكلى بولۇپ، ئۇ ئومۇمىي جەھەتتىكى سودا خاراكتېرىدىن باشقا، يەنە روشەن مىللىي ئالاھىدىلىك ۋە رايون ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. مىللىي بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىش دېگىنىمىز ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۇرۇپ ـ ئادەتتىكە ۋە دىنىي ئېتىقادىغا ھۆرمەت قىلىش يۈزىسىدىن، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاممىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ۋە تۇرمۇشىغا كېرەكلىك ئالاھىدە بۇيۇملارغا بولغان ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىش ۋە ئۇنى قامداش ئۈچۈن مەخسۇس ئۇيۇشتۇرۇلىدىغان سانائەت مەھسۇلاتى ئىشلەپچىقىرىشىدۇر. ئۆۋەتتە ئاپتونوم رايون يولىغا قويۇۋاتقىنى «9 ـ بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدىكى ئېتىبار بېرىش سىياسىتى بولۇپ، ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىش تەرتىپى مۇنداق: مىللىي سودا جەھەتتە ئەڭ ئاۋۋال مىللىي سودا بولىدىغان ناھىيىلەرنى بېكىتىش (پۈتۈن ئاپتونوم رايوندا 53 ناھىيە بار) ۋە ئاپتونوم رايون، ئوبلاست دەرىجىلىك مىللىي سودا شىركەتلىرىنى قۇرۇش (پۈتۈن ئاپتونوم رايوندا سەككىز شىركەت بار). مىللىي تاۋارلارنى ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە ئاۋۋال ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ئېھتىياجلىق بولغان بۇيۇملارنىڭ تىزىمىنى بېكىتىش (جەمئىي 200 خىلدىن ئارتۇق). يۇقىرىقىلارغا ئاساسەن مىللىي تاۋارلارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان نۇقتىلىق كارخانىلارنى بېكىتىش (پۈتۈن ئاپتونوم رايوندا 277 كارخانا بار). ئېتىبار بېرىش دائىرىسى بېكىتىلگەندىن كېيىن، ئاندىن كونكرېت سىياسەتلەرنى بەلگىلەش.

«9 ـ بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدە مىللىي سودا بىلەن مىللىي بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىشقا ئائىت ئېتىبار بېرىش سىياسىتى ئاساسلىقى تۆۋەندىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ① مەخسۇس تۈرگە مەبلەغ سېلىش. بۇ ئاساسلىقى مىللىي سودىنىڭ ئاساسىي قاتلام تورىنى قۇرۇش ۋە مىللىي بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان كارخانىلاردىكى تېخنىكا ئۈزگەرتىشكە ئىشلىتىلىدۇ. ② ئۆسۈمدە ئېتىبار بېرىش سىياسىتى. جۈڭگو سودا ـ سانائەت بانكىسى بىلەن جۈڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسى مىللىي سودا ۋە مىللىي بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان كارخانىلارغا بەرگەن قەرزنىڭ ئۆسۈمى باشقا نورمال يىللىق قەرز ئۆسۈم نىسبىتىدىن 2.88 پوئېنت تۆۋەن بولىدۇ، ئۆسۈمدىكى پەرقنىڭ ئورنىنى جۈڭگو خەلق بانكىسى تولدۇرۇپ بېرىدۇ. ③ باج ئېلىشتىكى ئېتىبار بېرىش سىياسىتى. مىللىي سودىنى يولغا قويغان ناھىيىلەردىكى ناھىيە دەرىجىلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى مىللىي سودا كارخانىلىرى بىلەن تەمىنات سودا كوپېراتىپلىرى كارخانىلىرىنىڭ تاۋار ئوبوروتىدىن ئېلىنىدىغان قوشۇلما قىممەت بېجى ئاۋۋال ئېلىنىپ، ئاندىن ئۇنىڭ 50% ى قايتۇرۇپ بېرىلىدۇ. مىللىي سودا كارخانىلىرى بىلەن مىللىي بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان نۇقتىلىق كارخانىلاردىن تاپاۋەت بېجى ئېلىنمايدۇ.

باج سىياسىتى 1950 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى سابىق شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى باج ئىدارىسى قۇرۇلغاندىن بۇيان، ھۆكۈمەت ھەر مىلـ لەت باج كادىرلىرىنى يېتەكلەپ دۆلەتنىڭ باج ئىشلىـ رىغا ئائىت سىياسەت، قانۇن ـ نىزاملىرىنى ئەستايىـ دىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، باجنىڭ كىرىمنى تەشكىللەش ۋە ماكرولۇق تەڭشەپ ـ باشقۇرۇش فۇنكسىيىسىنى تولۇق جارى قىلدۇردى، قانۇن بويىچە باج يىغىشتا چىڭ تۇرۇپ، باج باشقۇرۇشنى كۈچەيتتى، باج ئىشلىـ رى كادىرلىرى قوشۇنى ۋە پارتىيە ئىستىلى پاكلىق قۇرۇلۇشىنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتتى. باج كىرىمى 1950 ـ يىلدىكى 9 مىليون يۈەندىن 1999 ـ يىلدىكى 12 مىليارد 500 مىليونغا يېتىپ، 13888 ھەسسە ئاشتى. باج كادىرلىرى قوشۇنى 1630 ئادەمدىن تەرەقـ قىي قىلىپ، 15600 گە يەتتى، ئۇلار ئاپتونوم رايوىـ نىڭ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئىشلىرىغا، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىقىغا زور تۆھپە قوشتى.

شىنجاڭ باج ئىشلىرىنىڭ 50 يىللىق مۇساپىسى ئەگرى ـ توقايلىقلارنى باشتىن كەچۈردى. 50 يىللىق تەرەققىيات داۋامىدا بىرنەچچە قېتىمـ لىق زور باج ئۆزگۈرۈشى ئىسلاھاتنى بېشىدىن ئۆتـ كۈزدى. 1950 ـ يىلى 1 ـ ئايدا مەركىزىي ھۆكۈمەت «مەملىكەت بويىچە باج سىياسىتىنى ئىجرا قىلىشنىڭ مۇھىم قائىدىلىرى» نى ئېلان قىلىپ، باج سىياسىتـ نى مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلتۈرۈپ، يېڭى باج تۈزۈمىنى ئورناتتى. 1958 ـ يىلى «ئاساسەن بۇرۇنقى باج سىلىقى ئاساسىدا باج تۈزۈمىنى ئاددىيلاشتۇرۇش» فاڭچېنىغا ئاساسەن، باج تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىندى. 1973 ـ يىلى باج تۈزۈمى ئاددىيلاشتۇرۇلدى ۋە قوشۇـ ۋېتىلدى. 1978 ـ يىلى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتـ يىسى 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇـ مىي يىغىنىدىن كېيىن، باج تۈزۈمى ئىسلاھاتىدا چەتكە چېتىلىدىغان باج تۈزۈمى ئورنىتىلىپلا قالماستىن، بەلـ كى يەنە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارغا قارىتا ئىگـ كى باسقۇچلۇق پايدىنى باجغا ئۆزگەرتىش ۋە سودا ـ سانائەت باج تۈزۈمى ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلدى. شىنـ جاڭ باج ئىشلىرى تارماقلىرى بىر تۇتاش باج قانۇنى ئاساسىدا مۇناسىپ باج يىغىش سىياسىتىنى تۈزۈپ، يەرلىكنىڭ ئىقتىسادىنىڭ تېز سۈرئەتتە راۋاجلىنىشىنى قوللىدى.

1994 ـ يىلدىن ئىلگىرى، دۆلەتنىڭ ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىغا قاراتقان باج جەھەتتىكى يۆلەش سىـ ياستى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت ئىدى: ئاز سانلىق مىللەت يېزا ـ كەنت ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدا باجدا ئېتىبار بېرىش سىياستى، كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى كارخانىلارغا ئىلھام بېرىش سىياستى، يېزا ـ بازار كارخانىلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى قوللاش سىياستى، ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ئېھتىياجلىق تاۋارلارنى ئىشلەپچىـ قىرىشنى قوللاش سىياستى، چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى دۆلەت كارخانىلىرىنىڭ بېجىنى جانلاندۇرۇش سىياسـ تى، يېزا ـ بازار كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى كارخانـ لارنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش سىياستى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا كارخانىلىرىدا يولغا قويۇلـ غان «تۆتنى ئېچىۋېتىش»، «بەشكە ئۆزى خوجا بو- لۇش» تىن ئىبارەت تىجارەت سىناق نۇقتىسىنى قوللاش سىياستى، چېگرا رايونىدىكى شەھەرلەرنى ئېچىۋېتىش ۋە ئىقتىسادىي تېخنىكا تەرەققىيات رايونىنىڭ راۋاجلـ نىشىغا ئىلھام بېرىدىغان باج سىياستى قاتارلىقلار. 1979 ـ يىلدىن 1999 ـ يىلغىچە پۈتۈن ئاپتونوم رايونىمىزدىكى باج تارماقلىرى دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايون ئۈچۈن 74 مىليارد 500 مىليون يۈەنلىك باج يىغىپ تاپشۇرغان، بۇ سان مەملىكەت قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدىن 1978 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا يىغىلغان باج پۈلىنىڭ ئومۇمىي سانىنىڭ 5. 13 ھەسسىسىگە تەڭ كېلىدۇ. 1994 ـ يىلى يېڭى باج تۈزۈمى يولغا قويۇـ لۇپ، باج ئىشلىرى ئورگانلىرى دۆلەت بېجى ۋە يەرلىك باجدىن ئىبارەت ئىككى تارماققا بۆلۈندى. دۆلەت بېجى تارماقلىرى ئاساسلىقى قوشۇلما قىممەت بېجى، ئىستېـ مال بېجى، مەركەز كارخانىلىرى ۋە چەت ئەل سودىـ گەرلىرى مەبلەغ سالغان كارخانىلارنىڭ تاپاۋەت بېجى قاتارلىق باج تۈرلىرىگە مەسئۇل؛ يەرلىك باج ئورۇنلىـ رى ئاساسلىقى تىجارەت بېجى، شەخسلەرنىڭ تاپاۋەت بېجى، يەرلىك كارخانىلارنىڭ تاپاۋەت بېجى قاتارلىق 15 خىل باجنى يىغىشقا مەسئۇل. باج تۈزۈمىنىڭ قۇـ رۇلمىسىدىن قارىغاندا، ئاپتونوم رايونىدىكى يەرلىك باج تارماقلىرى مەسئۇل بولۇپ يىغقان باج كىرىمى بۇۋاسـ تە ئاپتونوم رايونىنىڭ مالىيىسىگە ئىشلىتىلگەندىن سىرت، 1999 ـ يىلى دۆلەت باج ئورگانلىرى مەسئۇل بولۇپ يىغقان «ئىككى باج» كىرىمى مەركەزنىڭ مالـ يىسى ئارقىلىق يەنە ئاپتونوم رايونىنىڭ مالىيە تارماقلـ رىغا قايتۇرۇپ بېرىلدى. قايتۇرۇپ بېرىلگەن بۇ نىـ بەت «ئىككى باج» ئومۇمىي سوممىسىنىڭ 68.55% نى تەشكىل قىلىدۇ.

نامراتلارنى يۆلەش سىياستى. شىنجاڭنىڭ

نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتى 1986 ـ يىلى باشلانغان. 1995 ـ يىلى مەملىكەت بويىچە بېكىتىلگەن كىيىمى پۇتۇن، قورسىقى توق بولۇش ئۆلچىمى بويىچە ھېساب-لىغاندا، شىنجاڭدىكى نامراتلارنىڭ نوپۇسى 1 مىليون 430 مىڭ نەپەر ئىدى. ئاپتونوم رايون بېكىتكەن نام-رات ناھىيىلەرنىڭ سانى 30 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 25 ى مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق يۆلەيدىغان ناھىيىلەر قاتارىغا، بەشى ئاپتونوم رايون بويىچە نۇقتىلىق يۆلەي-دىغان ناھىيىلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن. پۇتۇن شىن-جاڭدا 141 نامرات يېزا بار ئىدى. نامرات ئەمەس ناھىيىلەرنىڭ ئىچىدىمۇ يەنە 19 نامرات يېزا بار ئىدى. بۇلارنىڭ ئومۇمىي ئائىلە سانى 353 مىڭ 700، نوپۇسى 1 مىليون 630 مىڭ ئىدى. 1992 ـ يىلى 1 مىليون 510 مىڭدىن ئارتۇق كىشى نامراتلىقتىن قۇتۇلدى. 1994 ـ يىلى مەملىكەتنىڭ ئۆلچىمى بويىچە ھېسابلىغاندا، شىنجاڭدىكى نامراتلار-نىڭ نوپۇسى 1 مىليون 70 مىڭ نەپەر.

مەركەز ۋە ئاپتونوم رايون نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ، نامراتلارنى يۆ-لەشكە دائىر ھەقىقىي يولغا قويۇشقا بولىدىغان سىياسەت-لەرنى تۈزۈپ چىقتى. مەركەز مەملىكەت بويىچە «7 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە نامراتلارنى يۆلەشتە چىڭ تۇرۇش پىلانى» نى يولغا قويدى. ئاپتونوم رايونمۇ «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە مىليونلىغان كىشىلەرنى كىيىمى پۇتۇن، قورسىقى توق قىلىش پىلا-نى» نى تۈزۈپ چىقتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، گۇۋۇ-يۈەن شىنجاڭدىكى خوتەن، قەشقەر، قىزىلسۇدىن ئىبا-رەت ئۈچ ۋىلايەت، ئوبلاستنى مەملىكەت بويىچە يۆلەيدى-غان نۇقتىلىق رايونلار قاتارىغا كىرگۈزدى. ئاپتونوم رايون «7 ـ بەش يىللىق پىلان» مەزگىلىدە ئۈچ ۋىلا-يەت، ئوبلاستقا سۈ، توك، يول قاتارلىق ئاساسىي ئەس-لىھەلەر قۇرۇلۇشى ئۈچۈن 100 مىليون يۈەن خىراجەت ئاجرىتىپ بەردى. 10 مىليون يۈەنلىك ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى نامراتلارنى يۆلەش ئايلانما مەبلىغى تە-سىس قىلدى. ئۈچ ۋىلايەت، ئوبلاستنىڭ ببجى، ئاش-لىق ۋە پاختا سېتىۋېلىش توختام كۆرسەتكۈچى، كان ئېچىش، يېزا ـ بازار كارخانىلىرىنى تەرەققىي قىلدۇ-رۇش مەبلىغى، مالىيە ھۆددىگەرلىك نىسبىتى قاتارلىق-لاردا ئېتىبار بېرىش سىياسىتى قوللاندى. ئاپتونوم رايون يەنە ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك ھەرقايسى ئورۇن-لارنىڭ ئۈچ ۋىلايەت، ئوبلاستقا نىشانلىق ياردەم بېر-شىنى قارار قىلدى.

شىنجاڭنىڭ نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتى 10 نەچ-چە يىل تىرىشىش ئارقىلىق، كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. پۇتۇن ئاپتونوم رايون بويىچە نامراتلارنىڭ ئومۇمىي سانى 1995 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى 1 مىليون 430 مىڭ كىشىدىن 2000 ـ يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەن-دە 300 مىڭغا كېمەيدى.

ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇس سىيا-سىتى پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇش ـــ جۇڭگو-نىڭ ئۇزۇن مەزگىللىك نېگىزلىك دۆلەت سىياسىتى. شىنجاڭنىڭ پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇش خىزمىتى 1975 ـ يىلى باشلانغان ھەمدە ئالدى بىلەن شەھەرلەر-دىكى خەنزۇ ئاھالىلىرى ئىچىدە يولغا قويۇلغا-ندى. 1980 ـ يىلدىن باشلاپ خەنزۇ ئاھالىلىرى ئى-چىدە ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلدى.

1982 ـ يىلى شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاھالىسى 1964 ـ يىلدىكى 4 مىليون 990 مىڭدىن كۆپەيىپ 7 مىليون 790 مىڭغا يېتىپ، 56% ئاشتى. 1983 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ۋەكىللەر قۇ-رۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئار-سىدىمۇ پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇشنى قارار قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا پىلانلىق تۇغۇت تەشۋىقاتى ۋە تەشەببۇسى باشلاندى. 1988 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاز سانلىق مىل-لەتلەر ئارىسىدا پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇشنىڭ ۋا-قىتلىق بەلگىلىمىسى» نى ئېلان قىلدى. بۇ بەلگىلىمە 1989 ـ يىلدىن ئېتىبارەن، ئاپتونوم رايوندا يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى. بەلگىلىمىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە: ئادەتتە بىر جۈپ ئەر ـ خوتۇننىڭ ئىككىلا پەرزەنتلىك بولۇشى تەشەببۇس قىلىنىدۇ. شەھەرلەردە بەلگىلىمىدىكى شەرتلەرگە ئاساسەن تەستىقتىن ئۆتكەن-دىن كېيىن ئۈچ پەرزەنتلىك بولسا بولىدۇ. يېزا ـ كەنت، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئومۇمەن ئۈچ پەرزەنت-لىك بولسا بولىدۇ؛ بەلگىلىمىدىكى شەرتكە ئۇيغۇن بولسا، تەستىقتىن ئۆتكەندىن كېيىن تۆت پەرزەنتلىك بولسا بولىدۇ.

ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نىكاھ سى-ياسىتى 1980 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 5 ـ نۆۋەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ نىكاھ قانۇنى» دىكى بەلگىلىمە-لەرگە ئاساسەن، «شىنجاڭدا ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرى-

يىتىنىڭ نىكاھ قانۇنى، نى يولغا قويۇشتىكى بەلگىلىمە» نى ماقۇللىدى. بۇ بەلگىلىمە جەمئىي 12 مادداۋولۇپ، بۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: نىكاھلىنىش يېشى ئەرلەرنىڭ 20 دىن، قىزلارنىڭ 18 دىن تۆۋەن بولماسلىقى لازىم؛ ئوچ ئەۋلاد دائىرىسىگە كىرىدىغان ۋاستىلىك قانداش تۇغقانلارنىڭ توي قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ؛ تۇل ئاياللارنىڭ توي قىلىش ئەركىنلىكى بولىدۇ، ھەرقانداق كىشىنىڭ ئۇنىڭغا ئارىلىشىشىغا يول قويۇلمايدۇ؛ تويدا سودىلىشىش ۋە توي ئارقىلىق مال ـ مۇلۇك ئوندۇرۇۋېلىش چەكلىنىدۇ؛ نىكاھلىنىشتا ۋە نىكاھتىن ئايرىلىشتا چوقۇم قانۇنىي رەسمىيەت ئۆتۈلىدۇ؛ نىكاھتىكى بىر تەرەپنىڭ ئېغىزچە ياكى يازمىچە ئوسۇل ئارقىلىق قارشى تەرەپكە نىكاھتىن ئايرىلغانلىقىنى ئۆز ئالدىغا ئۇقتۇرۇشى مەنئى قىلىنىدۇ؛ دىننىڭ نىكاھلىنىش ئىشلىرىغا ئارىلىشىۋېلىشى چەكلىنىدۇ؛ دىنىي مۇراسىملارنى نىكاھلىنىشنىڭ قانۇنىي رەسمىيەتلىرىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىشكە يول قويۇلمايدۇ؛ نىكاھلىنىش يېشىغا يەتمىگەن ئوغۇل ـ قىزلارنىڭ ئاۋۇال قۇلاق چىشلىتىپ قويۇلۇشى چەكلىنىدۇ. بۇ قوشۇمچە بەلگىلىمە 1981 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن ئېتىبارەن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ نىكاھ قانۇنى بىلەن بىرلىكتە ئىجرا قىلىنىدۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر، دىن ئىشلىرى كومىتېتى بۇ ھۆكۈمەتنىڭ ئاپتونوم رايونىنىڭ مىللەتلەر ۋە دىن ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان فۇنكسىيىلىك تارمىقى. 1950 ـ يىل 1 ـ ئايدا قۇرۇلغان. 1950 ـ يىل 6 ـ ئايدا جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بيۇروسىدا مىللەتلەر خىزمىتى بۆلۈمى قۇرۇلۇپ مىللىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ فۇنكسىيىلىك رولىنى ئۆتەگەن. 1951 ـ يىل 6 ـ ئايدا مىللەتلەر خىزمىتى بۆلۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بىرلىكسەپ خىزمىتى بۆلۈمى قۇرۇلدى ۋە بۇنىڭ ئىچىدە مىللەتلەر، دىن ئىشلىرى باشقارمىسى تەسىس قىلىندى. 1955 ـ يىل 6 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە مىللەتلەر، دىن ئىشلىرى باشقارمىسى قۇرۇلدى. 1955 ـ يىل 10 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ نامى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتى مىللەتلەر، دىن ئىشلىرى باشقارمىسىغا ئۆزگەرتىلدى. 1978 ـ يىل 5 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر، دىن ئىشلىرى ئىدارىسى قۇرۇلۇپ ئاپتونوم رايونىنىڭ مىللەتلەر، دىن ئىشلىرى خىزمىتىنى باشقۇردى. 1979 ـ يىل 3 ـ ئايدا مىللەتلەر، دىن ئىشلىرى ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى قۇرۇلدى. بۇنىڭ ئىچىدە دىن ئىشلىرى باشقارمىسى تەسىس قىلىندى. 1980 ـ يىل 6 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئاپتونوم رايونلۇق دىن ئىشلىرى ئىدارىسىنى قۇرۇشنى ھەم ئۇنىڭ ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتىدىن ئايرىم بولۇشنى، ئۇنىڭ شتاتىنىڭ 21 ئادەم بولۇشنى، ئاپتونوم رايونىنىڭ مەخسۇس دىن ئىشلىرى خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇشنى قارار قىلدى. 1995 ـ يىلدىكى ئورگان ئىسلاھاتىدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق دىن ئىشلىرى ئىدارىسىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر، دىن ئىشلىرى كومىتېتى قۇرۇشنى، ئۇنىڭ ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ فۇنكسىيىلىك تارمىقى بولۇپ، پۈتكۈل ئاپتونوم رايونىنىڭ مىللەتلەر، دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى قارار قىلدى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى 1950 ـ يىلنىڭ بېشىدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك تىل ـ يېزىق يېتەكچىلىك كومىتېتى قۇرۇلدى. ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ سابىق رەئىسى بۇرھان شەھىدى بۇ كومىتېتنىڭ خىزمىتىنى قوشۇمچە باشقۇردى. شۇ يىلى 10 ـ ئايدا ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى شىنجاڭ ئۇلكىلىك ئاز ساندىكى مىللەتلەر تىل ـ يېزىق تەتقىقاتى يېتەكچىلىك كومىتېتى قۇرۇشنى رەسمىي قارار قىلدى. كومىتېتقا جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بيۇروسىنىڭ باش كاتىپى، ئۇلكىلىك مەدەنىيەت، ماۋارىپ كومىتېتىنىڭ مۇدىرى دېڭ لىچۈن مەسئۇل بولدى. كومىتېتنىڭ ئىشخانىسى ئۇلكىلىك مەدەنىيەت، ماۋارىپ كومىتېتىدا تەسىس قىلىندى. ئۇ خەلق ھۆكۈمىتى رەھبەرلىكىدىكى فۇنكسىيىلىك ئورۇن بولدى. 1956 ـ يىل 2 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى تەتقىقات يېتەكچىلىك كومىتېتىنىڭ نامى ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى

كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1959 ـ يىل 12 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1962 ـ يىل 8 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى ئاپتونوم رايونلۇق ماۋا-رىپ نازارىتى بىلەن بىرلىشىپ ئىش بېجىردى. لې-كىن، يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى دېگەن نام ساقلى-نىپ، ماۋارىپ نازارىتى پارتىيە گۇرۇپپىسىنىڭ رەھ-بەرلىكىدە بولدى. كەسپىي ئىشلارغىمۇ ماۋارىپ نازا-رىتى مەسئۇل بولدى. 1963 ـ يىل 10 ـ ئايدا يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتېتى ماۋارىپ نازارىتىدىن ئايرىلىپ ئۆز ئالدىغا خىزمەت يۈرگۈزدى. ئاپتونوم رايوننىڭ رەئىسى سەيپىدىن ئەزىزى يېزىق ئۆزگەرتىش كومىتې-تىنىڭ مۇدىرلىقى، پارتىيە گۇرۇپپىسىنىڭ شۇجىلىقى-نى قوشۇمچە ئۆتىدى. 1973 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتى دېگەن نام رەسمىي بېكىتىلدى.

مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتىدا يېڭى سۆز ـ ئاتالغۇلارنى قېلىپلاشتۇرۇش ـ بې-كىتىش بۆلۈمى، تىل ـ يېزىق ئىلمىي تەتقىقات بۆلۈ-مى، لۇغەت تۈزۈش بۆلۈمى، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇر-نىلى بۆلۈمى، خودۇم موڭغۇل يېزىقىنى يولغا قويۇش بۆلۈمى ۋە تەربىيىلەش مەركىزى ، مۇلازىمەت مەركە-زى قاتارلىق 12 بۆلۈم تەسىس قىلىنغان. شىنجاڭ تەرجىمانلار جەمئىيىتىنىڭ ئىشخانىسى، ئاپتونوم را-يونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىقى تەرجىمانلىرى كەسپىي ئۇنۇۋان باھالاش كومىتېتىنىڭ ئىشخانىسى، قىرغىز تىل ـ يېزىقى تارىخ ئىلمىي جەمئىيىتى ۋە «شىنجاڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى: تىل ـ يېزىق تەزكىرىسى» تەھ-رىر بۆلۈمى ئىشخانىسى قاتارلىقلار مۇشۇ كومىتېتقا باغلانغان.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئاز سان-لىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى ئەسەرلىرىنى يې-غىش، رەتلەش، نەشر قىلىشنى پىلانلاشقا رەھ-بەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى ئىشخانىسى بۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى ئەسەرلىرىنى يىغىش، رەتلەش، تەتقىق قىلىش ۋە نەشر قىلىش خىزمىتى ئاپپاراتى ئىشخانىسى بولۇپ، قىسقارتىلىپ «ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسى» دەپ ئاتىلى-دۇ. 1983 ـ يىل 9 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى ئەسەرلىرىنى يىغىش، رەتلەش، نەشر قىلىشنى پىلانلاش رەھبەرلىك گۇرۇپ-پىسى قۇرۇلۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلىق ھۆكۈمە-تىنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىدە بولغان. 1984 ـ يىل 2 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئاز سانلىق مىللەتلەر-نىڭ قەدىمكى ئەسەرلىرىنى يىغىش، رەتلەش ۋە نەشر قىلىشنى پىلانلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلغان. ئۇنىڭ ئاستىدا ئۇيغۇر ـ ئۆزبېك، قازاق ـ تاتار، موڭغۇل ـ داغۇر، قىرغىز، شىبە ـ مانجو ۋە خۇيزۇ گۇرۇپپىسىدىن ئىبارەت قەدىمكى ئەسەرلەر كەسپىي گۇرۇپپىسىدىن ئالتىسى تەسىس قىلىنغان.

1984 ـ يىل 10 ـ ئايدا، ئاپتونوم رايوندا تۇنجى نۆۋەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرى خىزمىتى يىغىنى ئېچىلىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى ئەسەرلىرىنى يىغىش، رەتلەش، نەشر قىلىش خىزمىتىنىڭ «7 ـ بەش يىللىق پىلانى» مۇزاكىرە قىلىنىپ تۈزۈپ چىقىلدى. 1985 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ئاپتونوم رايون تەۋەسىدىكى بەش ئوبلاست، سەك-كىز ۋىلايەت ۋە ئۇرۇمچى شەھىرى، غۇلجا شەھىرى قاتارلىق جايلاردا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ، قەدىمكى ئەسەرلەرنى رەتلەش، نەشر قىلىشنى پىلانلاش رەھبەر-لىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىنىپ، مۇناسىپ خادىملار سەپلىنىپ خىز-مەتلەر قانات يايدۇرۇلدى.

ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسى قۇرۇلغاندىن بۇيان، «كىتابلارنى قۇتۇلدۇرۇش، ئىخ-تىساس ئىگىلىرىنى قۇتۇلدۇرۇش ، ئىلىم ـ پەننى قۇتۇلدۇرۇش» نى مەركەز، يىغىشنى ئاساس قىلىپ، يىغىش بىلەن رەتلەشنى تەڭ ئېلىپ بېرىپ، پىلانلىق نەشر قىلىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت مە-راسلىرىنى قۇتقۇزۇپ ۋە ساقلاپ، مۇنەۋۋەر مىللىي ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئاكتىپ تۆھپە قوشتى. 1999 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر توپلانغان چاغاتايچە، پارسچە، ئەرەبچە، قازاقچە، موڭغۇلچە، قىرغىزچە، مانجۇچە، شىبەچە، ئۆزبېكچە، تاتارچە، زاڭزۇچە، قەدىمكى ئۇي-غۇرچە قاتارلىق 12 خىل يېزىقتىكى قەدىمكى ئەسەر، ماتېرىياللار 5000 نۇسخىدىن ئاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە قىممەتلىك قولىيازما نۇسخىسى، ياغاچ ئويما كىتابلار بار. يەنە خەلق سەنئەتكارلىرى ئوقۇغان ئاغزاكى ھۆج-جەتلەرمۇ بار. يەنە بىرنەچچە يۈز يىللار ئىلگىرىكى كىتاب تۈرىدىكى ماتېرىيال، تاش پۈتۈك، خەت ـ ئالاقە تېمىدىكى ماتېرىياللار ھەم بىر قىسىم چەت ئەلدىن كۆپەيتىپ كېلىنگەن ھۆججەت ـ ماتېرىياللار بار. چەت ئەللەردە ساقلىنىپ قالغان ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدە-كى ئەسەرلىرىگە ئائىت بىر بۆلۈك ماتېرىياللارمۇ تەك-

شۇرۇلۇپ بايقالدى. ھەرقايسى ۋىلايەت، ئوبلاستلىق قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىلىرىمۇ 3500 نۇسخىدىن ئارتۇق ئەسەر يىغدى، ئاپتونوم رايون بويىچە ھەر مىلـ لەت مۇتەخەسسىس، ئالىملىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن 105 پارچە قەدىمكى ئەسەر رەتلەپ نەشر قىلىندى. ھەرقايسى ۋىلايەت، ئوبلاستلارمۇ 30 پارچىدىن ئارتۇق قەدىمكى ئەسەرنى نەشر قىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە «قۇتاد- غۇبىلىك» نىڭ ئۇچ خىل قولىيازمىسىنىڭ فاكسىمىل نۇسخىسى، قازاقچە «شىپاگەرلىك تەزكىرىسى» ۋە «ماناس»، «جاڭغىر» ھەم شىبە مىللىتىنىڭ شامان دىنىغا ئائىت ئەسىرى «شامان ناخشىسى» قاتارلىقلار بار. 1991 ـ يىلى مانجۇچە قەدىمكى ئەسەرلەر يۇرۇشـ لۇق كىتابىنىڭ بىرى بولغان «ئالتە قىسىملىق ئىدىـ ئۇم» شىمالىي جۇڭگودىكى 15 ئۇلكە، ئاپتونوم رايون پەلسەپە، ئىجتىمائىي پەن مۇنەۋۋەر كىتابلىرىنى باھا- لاشتا 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. 1998 ـ يىلى قازاقچە «شىپاگەرلىك تەزكىرىسى» مەملىكەت بويىچە مىللىي بېزىنەتتىكى مۇنەۋۋەر كىتاب مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتى بو- **يىچە مۇكاپاتلاش پائالىيىتى** 1982 ـ يىل 11 ـ ئايدا شىنجاڭ مەملىكەت بويىچە باشلامچى بولۇپ، تۇنـ جى قېتىم ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقـ لىقى بويىچە 183 نەمۇنىچى كوللېكتىپ ۋە 322 نەپەر نەمۇنىچى شەخسنى تەقدىرلەپ مۇكاپاتلىدى. يولداش چياۋشى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىغا، گوۋۋۇيۈەنگە ۋاكالىتەن يىغىنغا كېلىپ سۆز قىلدى. ئۇ ئۆز سۆزىدە تەقدىرلەش يىغىنىنى مۇۋەپپەقىيەتلەشتۈرۈش بىلەن بىرگە، ئۇنىڭغا يۇقىرى باھا بېرىپ، بۇ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىيات ئىشلىرىنى ئۇزۇلۇكسىز سۈرۈ- دىغان «ناھايىتى ياخشى ئىجادىيەت» دەپ كۆرسەتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققـ ياتى بويىچە ئۇلگىلىك ئورۇنلارنى بەرپا قىلىش ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتى بويىچە نەمۇنىچى شەخس بولۇش پائالىيىتى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىـ رىدا ئومۇمىيۈزلۈك قانات يايدۇرۇلۇپلا قالماستىن، بەلكى گوۋۋۇيۈەننىڭ تەشەببۇسى بىلەن پۈتۈن مەملىكەتـ كە كېڭەيتىلدى. 1999 ـ يىلى دۆلەت بايرىمى مەزگـ- لىدە شىنجاڭدىن مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىيا- تى بويىچە جەمئىي 112 نەمۇنىچى ئورۇن، 175 نەپەر نەمۇنىچى شەخس گوۋۋۇيۈەن تەرىپىدىن مۇكاپاتلاندى. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتى بويىچە 111 نە- مۇنىچى ئورۇن، 114 نەپەر نەمۇنىچى شەخس دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى تەرىپىدىن مۇكاپاتلاندى. 423 مۇنەۋۋەر ئورۇن، 793 نەپەر مۇنەۋۋەر شەخس ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن مۇكاپات- لاندى. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتى بويىچە مۇنەۋۋەر ئورۇن بەرپا قىلىش ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلـ قى ۋە تەرەققىياتى بويىچە ئىلغار شەخس بولۇش پائالـ يىتىنى تېخىمۇ چوڭقۇر، پۈختا قانات يايدۇرۇپ، ئاپـ تونوم رايونىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتى ئىشلىرىنى ئۇزلۇكسىز سۈرۈش ئۈچۈن، ئاپـ تونوم رايونلۇق پارتكوم بەنگۈئىتىگى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بەنگۈئىتىگى 1997 ـ يىـل 10 ـ ئايىنىڭ 23 ـ كۈنى «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتى بويـ چە نەمۇنىچى ئورۇن بەرپا قىلىش، نەمۇنىچى شەخس بولۇش پائالىيىتىنى باشقۇرۇش چارىسى» نى بېسىپ تارقاتتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ پائالىيەت تېخىمۇ ئۈلچەم- لەشتى ۋە تۈزۈملەشتى.

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيە پا- **ئالىيىتى** 1983 ـ يىلدىن ئېتىبارەن ھەر يىلى 5 ـ ئايدا ئاپتونوم رايون بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيە پائالىيىتىدە ھەر مىللەت كادىرلار ۋە ئاممىغا ماركسىزملىق مىللەت نەزەريىسى، پارتىيىنىڭ مىلـ لىي سىياسىتى، مىللىي قانۇن ـ نىزام ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەرەققىياتىدىكى ئۇلگىلىك ئورۇن ۋە نە- مۇنىچى شەخسلەر زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىنىپ، پۈتۈن ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتى ئىشلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز راۋاجلىنىشى ئىلگىرى سۈرۈلدى. بۇ پائالىيەت 1999 ـ يىلىغىچە 17 قېتىم ئېلىپ بېرىلدى. دېمەك، بۇ پائالىيەت بىر خىل تۈزۈم بولۇپ شەكىللەندى. ئۇنىڭ ئۈنۈمىمۇ كۆ- رۈنەرلىك بولدى.

بۇرژۇئا مىللەتچىلىكىگە قارشى تۇ- رۇش جۇڭگودا بۇرژۇئا مىللەتچىلىكى ئاساسەن چوڭ مىللەتچىلىك ۋە يەرلىك مىللەتچىلىكتە ئىپادىلىنىدۇ. چوڭ مىللەتچىلىك ئاساسلىقى چوڭ خەنزۇچىلىقتا ئىپا- دىلىنىدۇ. بەزەن نوپۇسى بىرقەدەر كۆپ، تەرەققىياتى بىرقەدەر ئىلغارراق بولغان ئاز سانلىق مىللەتلەردىمۇ باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قارىتا چوڭ مىللەتچىلىك

خاھىش ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. يەرلىك مىللەتچىلىك بولسا ئاساسلىقى ئاز سانلىق مىللەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ئىككى خىل مىللەتچىلىكنىڭ ھەر ئىككىلىسى تەبىئىي ھالدا مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە قارىتا پاسسىپ تەسىر كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: چوڭ مىللەتچىلىك ئىدىيىسى كۆپىنچە ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قارىتا باراۋەرلىك پوزىتسىيىسىدە مۇئامىلە قىلماسلىق، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ۋەتەننىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدا ئوينىغان رولىغا ئېتىبار بەرمەسلىك، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل ـ يېزىقى ۋە ئۆرپ ـ ئادەتىگە ھۆرمەت قىلماسلىق، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئېتىبار بەرمەسلىك، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلار ۋە ئاممىغا ئىشەنمەسلىك دېگەندەك خاھىشلار بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. يەرلىك مىللەتچىلىك ئىدىيىسى بولسا، ئۆز مىللىتىنىڭ مەنپەئىتىنى ئارتۇقچە تەكىتلەش، ۋەتەننىڭ بىرلىكى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا دەخلى قىلىش، باشقا مىللەت كادىرلىرى ۋە ئاممىغا ئىشەنمەسلىك، ھەتتا ئۇلارنى چەتكە قېقىش، كونسېرۋاتىپلىق قىلىش، بىكىنمە ھالەتتە تۆرۈۋېلىش، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا ئۆگىنىشىنى ۋە يېقىنلىشىشنى قارشى ئالماسلىق قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ئىككى خىل شەكىلدىكى مىللەتچىلىكنىڭ ھەممىسى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا زىيانلىق، مىللەتلەرنىڭ ئورتاق گۈللىنىپ تەرەققىي قىلىشىغا پايدىسىز بولغانلىقتىن، ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش كېرەك. مەملىكىتىمىزدە ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى ئاللىقاچان يوقىتىلدى. مىللىي زىددىيەت ئاساسەن خەلق ئىچىدىكى زىددىيەت ھېسابلىنىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىككى خىل مىللەتچىلىك ئومۇمەن خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتكە ياتىدۇ. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭدا كادىرلار ۋە ئاممىنى ماركسىزم ـ لېنىنىزمنى ۋە جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتىنى ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىلىش بىلەن بىرۋاقىتتا، كۆپ قېتىم مىللەتلەر سىياسىتىنىڭ ئەمەلىيلىشىش ئەھۋالى تەكشۈرۈلدى ھەمدە چوڭ خەتۋۇچىلىققا قارشى تۇرۇش قىممۇ دىققەت قىلىندى. 1957 ـ ۋە 1958 ـ يىللىرى يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى قانات يايدۇرۇلدى.

ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى يېتىشتۈرۈش جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە، ھۆكۈمەت ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى تاللاش، تەربىيىلەش ۋە ئىشلىتىشنى مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ مۇھىم بىر ھالقىسى قىلغاچقا، زور بىر تۈركۈم ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى يېتىشىپ چىقتى، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك ئورۇنلىرىغا چىقتى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنىڭ سانى 1999 ـ يىلى 329 مىڭ 700 نەپەرگە يېتىپ، پۈتۈن ئاپتونوم رايونىدىكى كادىرلار ئومۇمىي سانىنىڭ 49.65% نى ئىگىلىدى. بۇ سان 1955 ـ يىلى ئاپتونوم رايون قۇرۇلغان چاغدىكىدىن 6.8 ھەسسە يۇقىرى. «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» بىلەن «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» نىڭ ئالاقىدار بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن، شىنجاڭدىكى ھەردەرىجىلىك ھاكىمىيەت ئورگانلىرى ۋە ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىغا خېلى ساندا ئاز سانلىق مىللەت رەھبىرىي كادىرلىرى سەپلەندى. ئاپتونوم رايون، ئاپتونوم ئوبلاست، ئاپتونوم ناھىيىنىڭ رەئىسلىكىنى، ئوبلاست باشلىقلىقىنى، ھاكىملىقىنى ئاشۇ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان ئاساسلىق مىللەتتىن چىققان كادىرلار ئۈزۈتىگە ئالىدى. ھەرقايسى جايلاردىكى ۋالىي مەھكىمىنىڭ ۋالىيلىقى ۋە 83% تىن ئارتۇق ناھىيە (شەھەر) لەرنىڭ ھاكىملىقىنى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ئۈستىگە ئالدى. ھازىر ناھىيە، باشقارما دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئاز سانلىق مىللەتلەر رەھبىرىي كادىرلىرىنىڭ سانى 25000 غا يەتتى. ھەردەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى، ئاممىۋى تەشكىلات ۋە كارخانا، كەسىپ ئورۇنلارنىڭ رەھبەرلىك بەنزىلىرىدىكى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنىڭ نىسبىتىمۇ خېلى بار. زور تۈركۈمدىكى ھەم ئەخلاقلىق، ھەم قابىلىيەتلىك ئاز سانلىق مىللەت ئايال كادىرلىرى ھەردەرىجىلىك رەھبەرلىك بەنزىلىرىگە قويۇلدى. 1998 ـ يىلى ئاز سانلىق مىللەت ئايال كادىرلىرىنىڭ سانى 126000 غا يېتىپ، شىنجاڭدىكى ئومۇمىي ئايال كادىر نىسبىتىنىڭ 45% نى ئىگىلىدى. نۇۋەتتە ئاپتونوم رايونىمىزدا سىياسىي، ئىقتىساد، پەن ـ تېخنىكا، مەدەنىيەت، ماۋارىپ، سەھىيە ـ داۋالاش قاتارلىق ھەر ساھەدىكى ئىختىساسلىق ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى قوشۇنى شەكىللىنىپ، تەشكىلىي جەھەتتە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مەملىكەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى ۋە ئۆز مىللىتىنىڭ ئىچىدىكى ئىشلارنى باشقۇرۇش ھوقۇقى كاپالەتلەندۈرۈلدى.

ئاز سانلىق مىللەت كەسپىي تېخنىك خادىم-لىرىنى يېتىشتۈرۈش جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، شىنجاڭدىكى كەسپىي تېخنىك كادىرلارنىڭ سانى 1971 نەپەر بولۇپ، بۇنىڭدا ئاز سانلىق مىللەت كەسپىي تېخنىك خادىملىرىنىڭ نىسبىتى ئاران %23.3 نى تەشكىل قىلاتتى. جەمئى-يەت، ئىقتىساد، مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگ-شىپ، ھۆكۈمەت تارماقلىرىنىڭ ھەرخىل بوللار بىلەن ئاز سانلىق مىللەت كەسپىي تېخنىك خادىملىرىنى تەر-بىيىلىشى نەتىجىسىدە ئاز سانلىق مىللەت كەسپىي تېخنىك خادىملار قوشۇنى تېز سۈرئەتتە زوراي-دى. 1998 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئاز سانلىق مىللەتلەر كەسپىي تېخنىك خادىملىرىنىڭ سانى 229 مىڭغا يېتىپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى كەسپىي تېخنىك خادىملار ئومۇمى سانىنىڭ %51.8 نى ئىگىلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي دەرىجىلىك كەسپىي تېخنىك ئۇنۋا-نى بار خادىملار پۈتۈن شىنجاڭدىكى شۇ دەرىجىلىك كەسپىي تېخنىك ئۇنۋانى بار خادىملار ئومۇمىي سانىنىڭ %31.7 نى تەشكىل قىلىدۇ. بۇنىڭ ئۈر-ۈمچىدىكى كەسپىي تېخنىكا ساھەسىدىكى تايانچ كۈچ ۋە ئىلىم باشلامچىلىرىدىن بولۇپ قالدى.

ئاز سانلىق مىللەت كەسپىي تېخنىك خادىملىرى ئۆسۈپ يېتىلمەكتە.

ئاز سانلىق مىللەت ئىشچىلىرىنى يېتىشتۈ-رۈش جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپ-كى مەزگىلدە، شىنجاڭدا ھازىرقى زامان سانائەت ئىش-لەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاز سانلىق مىل-لەت كەسپىي ئىشچىلىرىنىڭ سانى ئاران 17000 ئە-دى. يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بېرى، شىنجاڭ ئىگە-لىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، سانائەت ۋە 3 - كەسىپ تېز سۈرئەتتە كېڭەيدى. ئاز سانلىق مىللەتتىن چىققان كەسپىي خادىملارنىڭ سانى ۋە نىسبىتىدە ئۆز-لۈكسىز ئۆزگىرىش بولدى. ھەردەرىجىلىك ھۆكۈمەت تارماقلىرىمۇ ئاز سانلىق مىللەت ئىشچىلىرىنى قوبۇل قىلىش ۋە ئۇلارنى تەربىيىلەش خىزمىتىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى. 80 - يىللاردىن كېيىن، ئىشچى قوبۇل قىلىش، تېخنىك مەكتەپلەرگە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشتا بىر قاتار ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرى يولغا قويۇلدى. ئالايلۇق، ھەرقايسى رايونلاردىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇس قۇرۇلمىسى ئەھۋالىغا قاراپ ئىش-چى ۋە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشتىكى ئاز سانلىق مىل-لەتلەرنىڭ مۇۋاپىق نىسبىتى بەلگىلەندى، دۆلەت ئور-گانلىرى ۋە كارخانا، كەسپىي ئورۇنلاردا يېڭىدىن ئادەم كۆپەيتىشتە يېزا - كەنت ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەردىن قوبۇل قىلىنسا بولىدۇ دەپ بەلگىلەندى، شۇنىڭ بىلەن ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى-لار قوشۇنى تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلدى. 1998 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتتىن چىققان خىزمەتتىكى ئىشچى - خىزمەتچى-لەرنىڭ سانى 846 مىڭغا يېتىپ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئومۇمىي سانىنىڭ %30 نى تەشكىل قىلدى. ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىشچىلار قوشۇ-نىنىڭ زورىيىشى ئاز سانلىق مىللەتلەر نوپۇسىدىكى كەسپىي قۇرۇلمىنىڭ ھالىتىنى ئۆزگەرتتى. ئاز سان-لىق مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ماددىي تۇرمۇش سەۋىيىسى-نى يۇقىرى كۆتۈردى.

شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئىشچىلار قوشۇ-نىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش ئەھۋالى

يىل	1950	1955	1985	1995	1998
ئادەم سانى (يىرلىكى ئون مىڭ ئادەم)	1.7	7.5	68.0	71.2	84.6

شىنجاڭدىكى ھازىرقى تىللارنىڭ كلاسسى-فىكاتسىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق قاتارلىق 13 قەدىمىي مىللەت بار. شىنجاڭدىكى 13 مىللەت قوللىنىدىغان 11 خىل مىللىي تىلنى تىللارنىڭ تەرەققىياتىغا ئاساسەن تۆرگە بۆلگەندە، ئايرىم - ئايرىم ھالدا خەنزۇ - زاڭزۇ تىللە-رى سىستېمىسى، ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى، ھىند-دى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ. ھەر بىر تىل سىس-تېمىسى ئىچىدە ئۇلارنى يەنە تىللارنىڭ يىراق - يېقىن-لىق مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن ئوخشاشمىغان تىل تۈركۈ-مى، تىل تارمىقى ۋە تىل گۇرۇپپىلىرىغا ئايرىشقا بولى-دۇ. يېزىق تىپىدىن ئالغاندا، شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەر ئەرەب ھەرپلىرى ئاساسىدىكى ئەنئەنىۋى يېزىقنى قوللىنىدۇ، تاجىك

مىللىتى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىدۇ. موڭغۇللار ئىلىگىرى تودۇ موڭغۇل يېزىقىنى قوللىناتتى (بۇ يېزىق 1648 - يىلى ئۇيرات موڭغۇللىرى خۇدۇم يېزىقى ئاساسىدا ئىجاد قىلغان ھەم قوللانغان كونا يېزىق ئىدى). جۇڭگو تېررىتوريىسىدىكى موڭغۇل تىل - يېزىقىنىڭ بىرلىكى ۋە قېلىپلىشىشىنى ھەمدە ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ تېز سۈرئەتتە گۈللەپ - ياشنىشىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئاپتونوم رايوندا 1982 - يىلدىن ئېتىبارەن خۇدۇم يېزىقى يولغا قويۇلدى ھەمدە ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىشقا باشلىدى (خۇدۇم يېزىقى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا شەكىللەنگەن يېزىق). شىبە مىللىتى بولسا كونا مانجۇ يېزىقى ئاساسىدا ئۆزگەرتىلگەن شىبە يېزىقىنى قوللىنىپ كەلمەكتە. ئۆزبېك، تاتار مىللەتلىرىنىڭ ئەسلىدە ئەرەب ھەرپلىرى ئاساسىدىكى مىللىي يېزىقى بار ئىدى، ئەمما ھازىر كۆپ ھاللاردا ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاز بىر قىسمى قازاق يېزىقىنى قوللىنىدۇ. رۇس مىللىتى سلاۋيان يېزىقىنى قوللىنىدۇ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى خەنزۇ تىل - يېزىقىنى قوللىنىدۇ. داغۇر مىللىتىنىڭ بىر قىسمى خەنزۇ تىل - يېزىقىنى قوللىنىدۇ، يەنە بىر قىسمى بولسا، قازاق يېزىقىنى ياكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىدۇ.

ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى تىللارنىڭ تۇغقانچىلىق كلاسسىفىكاتسىيىسى بويىچە ئايرىلغان تىل سىستېمىسىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ تۈركىي تىللار تۈركۈمى، موڭغۇل تىللىرى تۈركۈمى ۋە تونگۇس - مانجۇ تىللىرى تۈركۈمىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل تىل تۈركۈمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مورفولوگىيىلىك نۇقتىدىن ئالغاندا، ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا تەۋە تىللارنىڭ ھەممىسى ئاگگلىۋتىناتىۋ تىللار تىپىغا كىرىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيەتلىرى مۇنۇلار: (1) ئۈچ تىل تۈركۈمىدىكى ھەرقايسى تىللار تىپ بويىچە يۈكسەك بىردەكلىككە ئىگە؛ (2) ئۈچ تىل تۈركۈمىدىكى ھەرقايسى تىللارنىڭ ھەممىسىدە ئورتاق گراماتىكىلىق تەركىبلەر بار؛ (3) ئۈچ تىل تۈركۈمىدىكى ھەر قايسى تىللارنىڭ ئىچىدە خېلى كۆپ ئورتاق سۆزلەر بار. ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى ئۈچ تىل تۈركۈمىنىڭ ئىچىدە تۈركىي تىللار بىلەن موڭغۇل تىللىرىنىڭ مۇناسىۋىتى يېقىن؛ تونگۇس - مانجۇ تىللىرى بىلەن موڭغۇل تىللىرىمۇ بىر قەدەر يېقىن تىل ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى دائىرىسىدە ئالتاي تىللىرىغا تەۋە ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار، موڭغۇل، داغۇر، شىبە قاتارلىق سەككىز خىل تىل بار، بۇ تىللارنى ئىشلەتكۈچى ئاھالە پۈتكۈل ئاپتونوم رايون نوپۇسىنىڭ تەخمىنەن 60% نى ئىگىلەيدۇ.

تۈركىي تىللار تۈركۈمى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا تەۋە تىل تۈركۈمىنىڭ بىرى. «تۈرك» سۆزى جۇڭگونىڭ خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللىرىدا، V ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن VIII ئەسىرگىچە قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى كەڭ كەتكەن رايوندا چارۋىچىلىق بىلەن شوغۇللانغان، تىل جەھەتتە ئوخشاش بىر تىل تۈركۈمىگە مەنسۇپ بولغان قەدىمكى مىللەتنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلارنىڭ تىلى بولسا «تۈرك تىلى» دەپ ئاتىلىدۇ. كەڭ مەنىدىكى تۈرك تىلى مەزكۇر تىل تۈركۈمىگە ئائىت قەدىمكى مەڭگۈ تاش ئابىدىلىرىنىڭ تىلى ۋە كېيىنكى ھەر قايسى دەۋرلەردىكى تارىخىي ھۆججەتلەرنىڭ تىلى ھەمدە ھازىرقى زاماندىكى بىرقانچە ئون خىل جانلىق تىلنى ۋە ئۇلارنىڭ دىئالېكتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تار مەنىدىكى تۈرك تىلى بولسا، قەدىمكى دەۋردىكى تۈركلەرنىڭ تىلىنى، يەنى تاش ئابىدىلەرنىڭ تىلىنى كۆرسىتىدۇ. تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق گۇللەنگەندىن كېيىن، جۇڭگو تىلشۇناسلىرى «تۈرك تىلى» دېگەن بۇ ئاتالغۇنىڭ ئوخشىمىغان تارىخىي مەزگىللەردىكى، ئوخشىمىغان رايونلاردىكى مەنبەداشلىق مۇناسىۋىتى بار كۆپ خىل تۈركىي تىلنى، جۈملىدىن تاش ئابىدىلەر، قولياز سىلار قاتارلىق تارىخىي ھۆججەتلەرنىڭ تىلىنى ھەم ھازىرقى زاماندىكى بىرقانچە ئون خىل مىللەتنىڭ تىلى ۋە ئۇنىڭ دىئالېكتىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى شەرھىلەپ، بۇ ئاتالغۇنى ھازىرقى زامان تۈركىي تىلىنىڭ نامىدىن روشەن پەرقلەندۈردى. تۈركىي تىللار تۈركۈمىگە مەنسۇپ تىللار جۇڭگودا ئاساسلىقى شىنجاڭ، گەنسۇ ۋە چىڭخەيلەرگە تارقالغان. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى دائىرىسىدىكى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار تىللىرى مۇشۇ تىل تۈركۈمىگە تەۋە. تۈركىي تىللار تۈركۈمىدىكى تىللارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىچە: (1) فونېتىكا جەھەتتە، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە ماسلىشىشى ھەمدە تاۋۇشلارنىڭ قىسقىرىشى قاتارلىقلاردا ئىپادىلىنىدۇ؛ (2) گراماتىكا جەھەتتە، ئاگگلىۋتىناتىۋلىق تىللارنىڭ قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى، سۆز ياساش ۋە سۆز تۈرلەشلىرى سۆز يىلتىزى ياكى سۆز تومۇرىنىڭ ئاخىرىغا مۇئەييەن مەنىنى ئىپادىلەيدىغان سۆز ئارقا قوشۇمچىلار ئۇلىنىش ئارقىلىق ئىشقا

ئاشىدۇ؛ (3) لېكسىكا جەھەتتە، ھەرقايسى تىللار ئۆزئارا ناھايىتى يېقىن، ئاساسلىق سۆزلۈكلەر ئورتاق سۆز يىلتىزى، ئورتاق مورفېمىغا ئىگە. ئەمما، فونېتىكا جەھەتتە بەزى ئۆزگىرىشلەر بار.

ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىنىڭ تۈركىي تىللار تۈركۈمى غەربىي ھون تىل تارمىقى قارلۇق تىل گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ. مورفولوگىيىلىك قۇرۇلما جەھەتتە ئاگگلىيۇتىناتىۋ تىللار تىپىغا مەنسۇپ. ئۇيغۇر تىلىدا جەمئىي سەككىز سوزۇق تاۋۇش، 24 ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىسى بار. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇھىم ئالاقە قورالى ھەم ئالماشتۇرۇش قورالى، شۇنداقلا شىنجاڭدىكى كۆپلىگەن قېرىنداش مىللەتلەر ئورتاق قوللىنىدىغان مىللىي تىللارنىڭ بىرى. ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىسى ئۇزۇن مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا تەدرىجىي ھالدا كۆپ مەنبەلەشتى. ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكىسىدا ئەرەبدىن بار قەدىمى سۆزلەر ياكى تۈركىي تىللارغا ئورتاق مەنبەداش سۆزلەردىن سىرت يەنە خەنزۇ تىلىدىن، ئەرەب تىلىدىن، پارس تىلىدىن، رۇس تىلىدىن، موڭغۇل تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان خېلى كۆپ ساندىكى سۆزلەر ھەمدە خەلقئارادا ئورتاق قوللىنىلىدىغان ئاتالغۇلار بار. باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئوخشىمىغان تارىخىي مەزگىللەردە ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغەت فوندىنى ئۆزلۈكسىز تولۇقلىدى ھەم بېيىتتى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى مەركىزىي رايون دىئالېكتى، خوتەن دىئالېكتى، لوپنۇر دىئالېكتىدىن ئىبارەت ئۈچ دىئالېكتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەركىزىي رايون دىئالېكتى بولسا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسىي دىئالېكتى. ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكتلىرى ئىچىدە، لوپنۇر دىئالېكتىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بىرقەدەر گەۋدىلىك، يەنى لوپنۇر دىئالېكتىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى بىرقەدەر كۆچلۈك، ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاسىملاتسىيىلىشىش ھادىسىسى كۆپرەك، گراماتىكىلىق قوشۇمچىلارنىڭ ۋارىئانتلىرى بىرقەدەر كۆپ. ئۈچ خىل دىئالېكتنىڭ ئاساسلىق پەرقى فونېتىكىدا ئىپادىلىنىدۇ. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزى بولغان ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى ئاھالىنىڭ تەلەپپۇزى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر يېزىقى ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا سوغدى يېزىقى، تۈرك يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە چاغتاي يېزىقى قاتارلىق كۆپ خىل يېزىقلارنى قوللانغان. ھازىرقى ئۇيغۇر يېزىقى ئەرەب ھەرپلىرى ئاساسىدىكى ئېلىپبەلىك يېزىقتىن ئىبارەت. 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىن كېيىن، ئۇيغۇر يېزىقى بىر نەچچە قېتىملىق ئىسلاھاتنى بېشىدىن كەچۈردى. بۇنىڭ ئەڭ يېقىنقىسى ۋە بىرقەدەر چوڭراقى 1983ـ يىلى ئېلىپ بېرىلغان. ھازىر ئىشلىتىلىۋاتقان ئۇيغۇر يېزىقى 32 ھەرپتىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئوڭدىن سولغا قارىتا يېزىلىدۇ. ھەربىر ھەرپنىڭ تېگىشلىك ئورنىغا مۇناسىپ يەككە ھالەتتە كېلىش، ئالدىدا، ئوتتۇرىدا، كەينىدە كېلىش قاتارلىق ئوخشىمىغان شەكىللىرى بار. ھازىر يولغا قويۇلۇۋاتقان ئۇيغۇر تىلى ئىملا قائىدىسى مورفولوگىيىلىك پرىنسىپنى ئاساس، فونېتىكىلىق پرىنسىپ بىلەن تارىخىي (ئەنئەنىۋى) پرىنسىپنى قوشۇمچە قىلغان ئاساستا تۈزۈلگەن. سۆز يىلتىزىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش، قوشۇمچە تەركىب بىلەن توپ سۆزلەردىكى سوزۇق ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىشى يېزىقتا ئەكس ئېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئوخشاش بىر سۆز تومۇرىنىڭ ئوخشاشمىغان يېزىق شەكلى بولىدۇ، ئوخشاش بىر قوشۇمچىنىڭمۇ بىرنەچچە خىل ۋارىئانتى بولىدۇ.

قازاق تىلى قازاق تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىنىڭ تۈركىي تىللار تۈركۈمى غەربىي ھون تىل تارمىقى قىپچاق تىلى گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ. مورفولوگىيىلىك قۇرۇلما جەھەتتە ئاگگلىيۇتىناتىۋ تىل تىپىغا مەنسۇپ. ھازىرقى زامان قازاق تىلى قەدىمكى قەبىلە تىلى بولۇپ، قەدىمكى قىپچاق تىلى ئاساسىدا تەرەققىي قىلىپ شەكىللەنگەن. ئادەتتە قازاق مىللىتى ۋە ئۇنىڭ تىلىنىڭ شەكىللەنگەن ۋاقتى XV ئەسىرنىڭ ئالدىكەينىگە توغرا كېلىدۇ، قازاق ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللەنگەن ۋاقىتى بولسا XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا توغرا كېلىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. قازاق تىلىدا توقۇز سوزۇق تاۋۇش فونېمىسى، 24 ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىسى بار. قازاق تىلىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاسىملاتسىيىلىشىش ھادىسىسى مەۋجۇت. قازاق تىلىدىمۇ ئۇيغۇر تىلىغا ئوخشاشلا كۆپ مىقداردىكى تۈركىي تىللارغا ئورتاق مەنداش سۆزلەر ھەمدە خېلى كۆپ مىقداردىكى خەنزۇ تىلىدىن، ئەرەب ـ پارس تىلىدىن، موڭغۇل تىلىدىن، رۇس تىلىدىن ھەم ئۇيغۇر تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر بار. شىنجاڭ دائىرىسىدىكى قازاقلار-

نىڭ تىلى ئومۇمەن شەرقىي شىمال ۋە غەربىي جەنۇبتىن ئىبارەت ئىككى چوڭ دىئالېكت رايونىغا بۆلۈنىدۇ. ئەمما، بۇ ئىككى دىئالېكت رايوندىكى كىشىلەر ئۆزئارا بىمالال پىكىر ئالماشتۇرالايدۇ. تىلشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەر جۇڭگو قازاقلىرىنىڭ تىلىنى ئالاھىدە بىر دىئالېكت دەپ قارايدۇ. جۇڭگو، مۇستەقىل دۆلەتلەر بىرلەشمىسىگە تەۋە دۆلەتلەر ۋە مۇڭغۇلىيەدىكى قازاقلارنىڭ تىلى ئۆزئارا ئوخشىشىپ كېتىدۇ، بۇلارنىڭ تىلىدا فونېتىكىلىق، گراماتىكىلىق پەرقلەر يوق دېيەرلىك، ئاساسلىق پەرق لېكسىكىدا ئىپادىلىنىدۇ.

قازاق يېزىقى قازاق مىللىتى ئۆتمۈشتە ئورخۇن - يېنىسەي يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى قاتارلىق يېزىقلارنى قوللانغان. ھازىر قازاقلار ئەرەب ھەرپىلىرى ئاساسىدىكى ئېلىپبەلىك يېزىقنى ئىشلىتىدۇ. يېڭىنقى يىللاردا قازاق يېزىقى بىرقانچە قېتىم ئىسلاھ قىلىندى. 1954 - يىلى ئەرەب ھەرپلىرى ئاساسىدىكى قازاق ئېلىپبەسىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى. قازاق ئېلىپبەسىدە جەمئىي 33 ھەرپ بولۇپ، بۇنىڭ توققۇزى سوزۇق تاۋۇش ھەرپى، 24 ى ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپى. ھەربىر ھەرپ سۆزدىكى ئورنىغا قاراپ، يازغاندا مۇئەيەن دەرىجىدە ئۆزگىرىدۇ، يەنى ھەربىر ھەرپنىڭ يەكە شەكلى، سۆز بېشى، سۆز ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا كېلىش شەكلىدىن ئىبارەت ئوخشىمىغان ۋاريانتلىرى بار. يېزىقتا بىر سۆز بىر بىرلىك بولىدۇ، ئوڭدىن سولغا قارىتا يېزىلىدۇ. 1983 - يىلى 9 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ھازىر يولغا قويۇلۇۋاتقان قازاق تىلىنىڭ ئېلىپبەسىنى ئېلان قىلدى، 1984 - يىلى 6 - ئايدا «قازاق تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى» نى ئېلان قىلدى.

قىرغىز تىلى قىرغىز تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىنىڭ تۈركىي تىللار تۈركۈمى شەرقىي ھون تىل تارمىقىنىڭ قىرغىز - قىپچاق تىللىرى گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ. بۇ تىل مورفولوگىيىلىك قۇرۇلما جەھەتتىن ئاگگلىۋتىناتىۋ تىل تىپىغا مەنسۇپ. قىرغىز تىلىدا 14 سوزۇق تاۋۇش (سەككىز قىسقا سوزۇق تاۋۇش، ئالتە ئۈزۈن سوزۇق تاۋۇش)، 22 ئۈزۈك تاۋۇش بار. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى بىر قەدەر كۈچلۈك، بولۇپمۇ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن جەھەتتىكى ماسلىشىشى خېلىلا ئومۇمىيۈزلۈك. قىرغىز تىلىنىڭ لۇغەت فوندىدا تۈركىي تىللار تۈركۈمىگە ئورتاق سۆزلەر بىلەن قىرغىز تىلىدا ئەسلىدە بار بولغان سۆزلەر ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. قىرغىز تىلىغا قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئىچىدە ئەرەب - پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرگە قارىغاندا ئازراق، موڭغۇل تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر نىسبەتەن كۆپرەك؛ قىرغىز تىلىدا يەنە خېلى كۆپ قازاقچە، خەنزۇچە سۆزلەر بار. قىرغىز تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدە چارۋىچىلىققا ئائىت سۆز - ئاتالغۇلار ئىنتايىن مول. شىنجاڭ قىرغىزلىرىنىڭ تىلى قىزىلسۇ دەريا سىنى پاسىل قىلىپ جەنۇب ۋە شىمال دىئالېكتلىرىغا ئايرىلىدۇ. دىئالېكت پەرقى ئاساسلىقى فونېتىكىدا ئىپادىلىنىدۇ. گراماتىكىدىكى پەرق تېخىمۇ ئاز، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ پەرقمۇ فونېتىكىلىق پەرق تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان. شىمال دىئالېكتى قىرغىز ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسىي دىئالېكتى ھېسابلىنىدۇ.

قىرغىز يېزىقى قىرغىز مىللىتى تارىختا تۈرك يېزىقى (تۈرك - رونىك يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى قوللانغان، كېيىنرەك ئەرەب ھەرپلىرى سىستېمىسىدىكى ئېلىپبەلىك يېزىق - چاغتاي يېزىقىنى قوللانغان. ھازىر ئەرەب ھەرپلىرى ئاساسىدىكى قىرغىز يېزىقىنى ئىشلەتمەكتە. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتى قىرغىزلارنىڭ يېزىق مەسىلىسىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى. 1979 - يىلى 10 - ئايدىن ئېتىبارەن ئەرەب ھەرپلىرى ئاساسىدىكى قىرغىز يېزىقى رەسمىي قوللىنىلدى. قىرغىز يېزىقى جەمئىي 36 ھەرپتىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، بۇنىڭ 14 ى سوزۇق تاۋۇش (سەككىز قىسقا سوزۇق تاۋۇش، ئالتە ئۈزۈن سوزۇق تاۋۇش) ھەرپى، 22 سى ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپى، يېزىقتا ھەربىر سۆز بىر بىرلىك بولۇپ، ئوڭدىن سولغا قارىتا يېزىلىدۇ. 1980 - يىلى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستلىق مىللەتلەر تىل- يېزىق خىزمىتى كومىتېتى «قىرغىز تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى» نى ئېلان قىلدى. 1988 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل- يېزىق خىزمىتى كومىتېتى «قىرغىز تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى»غا يەنە بىر قېتىم تۈزىتىش كىرگۈزگەندىن كېيىن، ئۇنى «قىرغىز تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتى» بىلەن بىرگە ئېلان قىلىپ يولغا قويدى.

ئۆزبېك تىلى ئۆزبېك تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىنىڭ تۈركىي تىللار تۈركۈمى غەربىي ھون تىلى تارمىقى قارلۇق تىل گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ. ئۆز-

بىك تىلى فونېتىكا جەھەتتە ئاڭگلىيوتىناتىۋ تىل تىپىغا مەنسۇپ. ئۇزبىكلەر ئادەتتە ئۆز مىللىتى دائىرىسىدە ئانا تىلى - ئۇزبىك تىلىنى ئىشلىتىدۇ، لېكىن شەھەر- بازار ۋە يېزا - قىشلاقلاردىكى ئۇزبىكلەر كۆپىنچە ئۇيغۇر تىلىنى قوللىنىدۇ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ئۇزبىكلەر كۆپ ھاللاردا قازاق تىلىنى قوللىنىدۇ. ئۇزبىك تىلىدا سەككىز سوزۇق تاۋۇش، 23 ئۇزۇك تاۋۇش بار. ئۇزبىك تىلىنىڭ فونېتىكا سىستېمىسى، ئاساسلىق لۇغەت فوندى، گراماتىكىلىق قۇرۇلما، مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىش قاتارلىق جەھەتلەردە ئۇيغۇر تىلى بىلەن نۇرغۇن ئوخشاش ياكى يېقىن جايلىرى بار. ئىسىملارنىڭ شەخس، سان، كېلىش قاتارلىق گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بار. قوشۇمچىلارنىڭ شەكلى ناھايىتى ئاز. ئۇزبىك تىلىدا باش كېلىش، ئىگىلىك كېلىش، چوشۇم كېلىش، بېرىش كېلىش، ئورۇن - پەيت كېلىش قاتارلىق ئالتە كېلىش بار. سانىنىڭ بىرلىك ھەم كۆپلۈك تورى بار. شەخسۇ بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى شەخسلەرگە بۆلۈنىدۇ. سۈپەتنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى بار. ھازىرقى زامان ئۇزبىك تىلىدا خېلى كۆپ مىقداردىكى ئەرەب، پارس، رۇس، خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر بار. تۇركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر تېخىمۇ كۆپ، تۇركىي تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان نۇرغۇن سۆزلەر تەلەپپۇز، مەنە، گراماتىكا جەھەتلەردە ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. ئۇزبىك تىلىنىڭ يۇزلىنىشىمۇ ئۇيغۇرچىلاشماقتا. شىنجاڭدىكى ئۇزبىكلەر ئەرەب ھەرپىلىرى ئاساسىدىكى ئېلىپبەلىك يېزىقنى قوللىنىدۇ.

تاتار تىلى تاتار تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىنىڭ تۇركىي تىللار تۇركۈمى غەربىي ھون تىل تارمىقى قىپچاق تىل گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ. تاتار تىلى ئاڭگلىيوتىناتىۋ تىللارنىڭ بىرى. تاتارلارنىڭ چوڭ ياشتىكىلىرىدىن باشقا ھەممە ئاھالىسى ئادەتتە ئۆزلىرى تۇرۇشلۇق جايدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىنى ياكى قازاق تىلىنى ئىشلىتىدۇ. تاتارلارنىڭمۇ ئەرەب ھەرپىلىرى ئاساسىدىكى ئېلىپبەلىك يېزىقى بار. تاتار تىلىدا جەمئىي توققۇز سوزۇق تاۋۇش، 21 ئۇزۇك تاۋۇش بار. تاتار تىلىنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى مۇنۇلار: سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالمىشىش ھادىسىسى بار، تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىش، چوشۇپ قېلىش، ئاجىزلىشىش، دىسىملاتسىيەلىشىش قاتارلىق فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر بار. تۆپ سۆز ئاخىرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن قوشۇمچىلاردىكى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ جاراڭلىق، جاراڭسىزلىقى بىردەك ھالدا ماسلىشىدىغان قانۇنىيەتكە ئىگە. گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى مۇنداق: قوشۇمچىلارنىڭ شەكلى ئۇيغۇر ۋە ئۇزبىك تىلىدىكىگە قارىغاندا كۆپ خىل. ئىسىملارنىڭ سان، شەخس ۋە كېلىش قاتارلىق مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلىرى بار؛ سانلارنىڭ بىرلىك ۋە كۆپلۈك تورى بار. شەخسنىڭمۇ بېقىندى خاراكتېرلىك ۋە خەۋەر خاراكتېرلىك ئايرىمىسى بار، كېلىشمۇ باش كېلىش، ئىگىلىك كېلىش، بېرىش كېلىش، چوشۇم كېلىش، ئورۇن - پەيت كېلىش، چىقىش كېلىشتىن ئىبارەت ئالتە خىل بولىدۇ. تاتار تىلىدا بىر بۆلەك قەدىمىي تۇركىي سۆزلەر ساقلانغان. تاتار تىلىغا ھەر خىل دەۋرلەردە نۇرغۇن ئەرەبچە، پارسچە، رۇسچە، خەنزۇچە سۆزلەر قوبۇل قىلىنغان.

موڭغۇل تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا تەۋە موڭغۇل تىللىرى تۇركۈمىدىن ئىبارەت. موڭغۇل تىللىرى ئىچكى موڭغۇل، ئۇيىرات، بارخۇ - بۇلياتتىن ئىبارەت ئۈچ خىل دىئالېكتتىن تەركىب تاپقان. شىنجاڭ موڭغۇللىرىنىڭ تىلى ئۇيىرات دىئالېكتىغا تەۋە. ئۇيىرات دىئالېكتى بىلەن موڭغۇل تىلى ئاساسىي دىئالېكتنىڭ پەرقى تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ: (1) ئۇيىرات دىئالېكتىدىكى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش ee ئىچكى موڭغۇل دىئالېكتىدىن كەڭرەك. oo بولسا ئىچكى موڭغۇل دىئالېكتىدىن تارراق؛ (2) ئۇيىرات دىئالېكتىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن جەھەتتە ماسلىشىدىغان جايلىرى بار؛ ئىچكى موڭغۇل دىئالېكتىدا بولسا، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن جەھەتتىكى ماسلىشىشىدىن باشقا يەنە لەۋ جەھەتتىكى ماسلىشىشمۇ مەۋجۇت؛ (3) ئۇيىرات دىئالېكتىدا قوشما سوزۇق تاۋۇش يوق، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش ئىشلىتىلىدۇ؛ (4) ئىچكى موڭغۇل دىئالېكتىدا ئىسىملارنىڭ يەتتە كېلىشى بار، ئۇيىرات دىئالېكتىدا بولسا ئون كېلىش بار، يەنى بۇنىڭدا بىرلەشمە كېلىش، يۇنىلىش كېلىش، ئۆلچەم كېلىش دېگەن ئۈچ كېلىش ئارتۇق. شىنجاڭ ئۇيىرات دىئالېكتىدا كېلىش كاتېگورىيىسى ناھايىتى تولۇق ھەم مول؛ (5) ئۇيىرات دىئالېكتىدا شەخس كاتېگورىيىسىنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى شەخسنىڭ بىرلىك ھەم كۆپلۈك ئايرىملىرى بار، بەزى ئوخشاش شەيئىلەرمۇ ئوخشاشمىغان سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ؛ (6) ئۇيىرات دىئالېكتىدا بەزى سۆزلەرنىڭ

فونېتىكىلىق شەكلى ئىچكى موڭغۇل دىئالېكتى بىلەن ئوخشاش، ئەمما مەنىسى دېگەندەك ئوخشاش ئەمەس؛ (7) ئۇيىرات دىئالېكتىدا بىر بۇلەك ئالاھىدە ئارقا يارىدەمچى سۆزلەر بار. ئۇيغۇر، قازاق تىللىرىدىن قو- بۇل قىلىنغان سۆزلەر خېلى كۆپ.

موڭغۇل يېزىقى جۇڭگو موڭغۇللىرى ئىلگە- رى قەدىمكى ئۇيغۇر ھەرپلىرى ئاساسىدىكى موڭغۇل يېزىقى، باسبا يېزىقى، مـوڭغۇل يېزىقى، تودۇ يېزىقى قاتارلىق كۆپ خىل يېزىقلارنى قـوللانغان. 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن قەدىمكى ئۇيغۇر ھەرپلىرى ئاساسىدىكى يېزىقنى قوللانغان. يۈەن سۇلا- لىسى شىزۇنىڭ 6 - يىلىدىن تاكى يۈەن سۇلالىسى شۇندىنىڭ 10 - يىلى (1350 ~ 1369 - يىللار) غىچە ئارىلىقتا باسبا يېزىقىنى ھۆكۈمەت يېزىقى قىلىپ قوللانغان. ئەمما، كېيىن يەنە ئۆز تىلىنى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىشقا باشلىغان، بۇ ھال تا ھازىرغىچە داۋاملاشماقتا. ھازىرقى زامان موڭغۇللىرى موڭغۇل يېزىقى (ئەنئەنىۋى موڭغۇل يېزىقى ياكى خو- دۇم يېزىقى)، تودۇ يېزىقى (تودۇ موڭغۇل يېزىقى) دىن ئىبارەت ئىككى خىل يېزىقنى قوللانماقتا. خودۇم يېزىقى تودۇ يېزىقىغا قارىتا ئېيتىلغان. چۈنكى، شىنـ- جاڭ دائىرىسىدىكى موڭغۇللار ئۆزلىرى قوللىنىۋاتقان يېزىقنى «تودۇ يېزىقى» دەپ ئاتايدۇ. باشقا جايلاردىكى موڭغۇللار قوللىنىۋاتقان يېزىقنى «خودۇم يېزىقى» دەپ ئاتايدۇ. ھازىر مەملىكەت بويىچە بىر تۇتاش قوللـ- خىلىۋاتقان يېزىق خودۇم يېزىقىدىن ئىبارەت. ھازىرقى بۇ يېزىق قەدىمكى ئۇيغۇر ھەرپلىرى ئاساسىدا شەكىل- لەنگەن بولۇپ، جەمئىي 29 ھەرپتىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ بەشى سوزۇق تاۋۇش ھەرپى، 24 ى ئۇزۇك تاۋۇشى ھەرپى. موڭغۇل يېزىقى دىئالېكت ھالقىغان ئېلىپبەلىك يېزىق. يېزىقنىڭ دىئالېكتتىن خالى بولۇ- شى موڭغۇل يېزىقىنىڭ روشەن خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ بىرى، شۇنداقلا موڭغۇل يېزىقىنىڭ ھاياتىي كۈچىنىڭ مۇھىم مەنبەسى. ھەر بىر ھەرپ سۆزلەردىكى ئورنىغا ئاساسەن ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، يەنى ھەرپلەرنىڭ سۆز بېشى، سۆز ئوتتۇرىسى، سۆز ئاخىرىدا كېلىشىدىن ئىبارەت ئۇچ خىل ۋاريىانتى بار. يېزىقتا بىر سۆز بىر بىرلىك قىلىنىدۇ، يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قوشۇپ يېزىلـ- دۇ. يازما يۇقىرىدىن تۆۋەنگە ياكى سولدىن ئوڭغا قارـ- تا يېزىلىدۇ.

تودۇ يېزىقى ئۇيىرات دىئالېكتىدا سۆزلىشىدىـ- غان شىنجاڭدا ياشىغۇچى موڭغۇللار موڭغۇل يېزىقىنى ئىسلاھ قىلىش ئاساسىدا ئىختىرا قىلغان بىر خىل ئېلىپبەلىك يېزىق. «تودۇ» سۆزى موڭغۇل تىلىدا «ئوچۇق، روشەن» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ. تودۇ يېزىـ- قى چىڭ سۇلالىسى شۇنجىنىڭ 5 - يىلى (1648 - يىلى) خوشۇتلۇق چوڭ راھىب تازايابەندىنامۇ خەيزامۇـ- سۇر تەرىپىدىن ئۇيىرات دىئالېكتىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىـ- نى كۆزدە تۇتقان ھالدا خودۇم يېزىقىنى ئىسلاھ قىلىش ئارقىلىق ئىختىرا قىلىنغان بىر خىل يېزىق. تودۇ يېزىقىدا جەمئىي 31 ھەرپ بار، بۇنىڭ ئىچىدە يەتتىنى سوزۇق تاۋۇش، 24 ى ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپىدىن ئىبا- رەت. تودۇ يېزىقىدىكى ھەر خىل قوشۇمچە تەركىبلەر- نىڭ سۆز تومۇرىغا ئۇلىنىپ يېزىلىشى موڭغۇل يېزىقىغا قارىغاندا ئومۇمىيراق. تىنىش بەلگىلىرى موڭغۇل يې- زىقىدىكى بىلەن ئوخشاش. مەملىكەت بويىچە موڭغۇل يېزىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، 1975 - يىلى ئىچكى موڭغۇل، شىنجاڭ، چىڭخەي، گەنسۇ، لياۋـ- نىڭ، جىلىن، خېيلۇڭجاڭ ۋە بېيجىڭ قاتارلىق سەك- كىز ئۆلكە، ئاپتونوم رايون، شەھەرلىك موڭغۇل تىلـ- يېزىق خىزمىتى ھەمكارلىق رەھبەرلىك گۇرۇپـ- پىسى قۇرۇلۇپ، مەملىكەت بويىچە موڭغۇل تىل - يېزىقىنى ماسلاشتۇرۇش خىزمىتىنى زىممىسىگە ئالـ- دى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمـ- تى 1982 - يىلى شىنجاڭدىكى موڭغۇل ئاممىسى ئول- تۇراقلاشقان جايلاردا ھازىرقى موڭغۇل يېزىقىنى يولغا قويۇش توغرىسىدا 79 - نومۇرلۇق ھۆججەتنى تارقاتـ- تى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى يەنە موڭغۇل يېزىقىنى يولغا قويۇش، ئومۇملاشتۇرۇشنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك پىلانىنى تەستىقلىدى.

داغۇر تىلى داغۇر تىلى ئالتاي تىللىرى سىـ- ستېمىسىنىڭ موڭغۇل تىلى تۈركۈمى داغۇر تىل تارمـ- قىغا كىرىدۇ. داغۇر تىلىدا ئالتە سوزۇق تاۋۇش، 12 قوشما سوزۇق تاۋۇش (بۇنىڭ ئىچىدە سەككىزى ئىكـ- كىلەمچى سوزۇق تاۋۇش، توتى ئۈچلەمچى سوزۇق تا- ۋۇش)، 23 ئۇزۇك تاۋۇش بار. داغۇر تىلىدا بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ سوزۇق تاۋۇشلىرى ماسلىشالايدۇ. ئىسىملارنىڭ ئون كېلىشى بار، يەنى ئۇ باش كېلىش، ئىگىلىك كېلىش، ئورۇن كېلىش، چىقىش كېلىش، ياسما كېلىش، ئورتاق كېلىش، نىشان كېلىش، يۇنـ- لىش كېلىش، دەرىجە كېلىش، تەرەپ كېلىشلەردىن ئىبارەت. ئىسىملاردا سان، سۈپەتنىڭ سېلىشتۇرما دە- رىجىسىلا بار. سانىنىڭ بىرلىك، كۆپلۈك شەكلى بار.

داغۇر تىلىدىكى پېئىل بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ مەجھۇل دەرىجىسى، تولۇقلىما دەرىجىسى قاتارلىق تۆت خىل دەرىجە كاتېگورىيىسى بار. زامانىڭ ئۆتكەن زامان ۋە ھازىرقى زامان ۋە كەلگۈسى زامان شەكىللىرى پېئىلنىڭ، بۇيرۇق، ماقۇللۇق، دالالەت شەكىللىرى بار. بۇلاردىن باشقا، پېئىلنىڭ يەنە سۈپەتداش، رەۋىشداش قاتارلىق ئىسىم خاراكتېرلىك شەكىللىرىمۇ بار. داغۇر تىلىنىڭ لۇغەت فوندىدا موڭغۇل تىلى بىلەن ئورتاق مەنبەلىك سۆزلەر ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە كۆپ مىقداردىكى خەنزۇ، موڭغۇل، ئۇيغۇر، مانجۇ تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر بار. لۇغەت فوندىدا بېلىقچىلىققا، ئوۋچىلىققا، چارۋىچىلىققا ئائىت سۆزلەر مول. داغۇر مىللىتىنىڭ ئۆز يېزىقى يوق، ئۇلار چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئاساسەن مانجۇ يېزىقىنى قوللانغان، شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن خەنزۇ يېزىقىنى قوللاندى. داغۇر تىلى بۇتخا ۋە چىچىخاردىن ئىبارەت ئىككى دىئالېكت رايونىغا بۆلۈنىدۇ. داغۇر تىلى موڭغۇل تىلىغا ناھايىتى يېقىن تىل. شىنجاڭ داغۇرلىرى ئۇزۇن مەزگىللەردىن بېرى قازاق، ئۇيغۇر مىللەتلىرى بىلەن يېقىن ئۇتكەچكە، ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قازاق ھەم ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىنى بىلىدۇ، موڭغۇل تىلىنى بىلىدىغانلارمۇ خېلى كۆپ.

شىبە تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىنىڭ مانجۇ ـ تونگۇس تىللىرى تۈركۈمى مانجۇ تىللىرى تارمىقىغا كىرىدۇ. شىبە تىلى ئەسلىدە مانجۇ تىلىنىڭ بىر دىئالېكتى ئىدى. 18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بىر تۈركۈم شىبەلەر جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىدىن شىنجاڭنىڭ ئىلى دەريا سىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى چاپچال رايونىغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، مانجۇ تىلى ئاساسىدا تەدرىجىي شەكىللەنگەن مىللىي تىل. شىبە تىلىدا سەككىز سوزۇق تاۋۇش، 18 قوشما سوزۇق تاۋۇش، 29 ئۈزۈك تاۋۇش بار. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتىگە ئاساسەن، سوزۇق تاۋۇشلار مەنپىي، مۇسپىي، ئوتتۇراھال سىغىلارغا ئايرىلىدۇ. ھەر بىر سۆزلەمنىڭ ئالدىنقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش كېيىنكى بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ سىغا ياكى لەۋ ھالىتى بويىچە بىردەك ماسلىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ. شىبە تىلىنىڭ گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى مۇنۇلار: سۆز تومۇرىنىڭ ئاخىرىغا ھەر خىل قوشۇمچىلارنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ئوخشاشمىغان گراماتىكىلىق مەنىلەر ئىپادىلىنىدۇ. ئىسىملار كۆپلۈك، تەۋەلىك ۋە كېلىش قوشۇمچىلىرىنى قوبۇل قىلىدۇ. شىبە تىلىدا ئالتە كېلىش بار. جۈملە تەرتىپىدە ئىگە خەۋەردىن ئاۋال كېلىدۇ، بېقىنغۇچى تەركىبلەر مەركىزىي تەركىبنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. لېكسىكا جەھەتتە، سۆز يىلتىزىغا ھەر خىل سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى ئۇلاش ئارقىلىق يېڭى سۆزلەر ياسىلىدۇ. شىبە تىلىنىڭ لۇغەت فوندىدىكى نۇرغۇن سۆزلەر مانجۇ تىلى بىلەن ئوخشاش، يەنە خېلى كۆپ سۆزلەر ئولۇنچۇن، ئېۋىنكى، خېجى تىللىرىدىكى سۆزلەر بىلەن مەنداش. شىبەلەر غەربكە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر، قازاق، خەنزۇ، موڭغۇل تىللىرىدىن نۇرغۇن سۆز قوبۇل قىلدى. ھازىر شىبە تىلىغا خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر تېخىمۇ كۆپ.

شىبە يېزىقى شىبە يېزىقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى شىبەلەر قوللىنىدىغان بىر خىل ئېلىپبەلىك يېزىق. بۇ يېزىقنى شىبە مىللىتىدىن چىققان تىل ـ يېزىق خىزمىتى خادىملىرى 1947 ـ يىلى مانجۇ يېزىقىدىكى ئايرىم ھەرپلەرنىڭ شەكلىنى ئۆزگەرتىش، بىر بۇلۇك بوغۇملىرىنى قوشۇش ئارقىلىق ئىخىتىرا قىلغان. ھازىر قوللىنىلۋاتقان شىبە يېزىقى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ھەرپ سىستېمىسىدىكى ئېلىپبەلىك يېزىق بولۇپ، مانجۇ يېزىقىنىڭ بىر خىل ۋاريىانتىدىن ئىبارەت. شىبە يېزىقىدا جەمئىي 40 ھەرپ بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئالتىسى سوزۇق تاۋۇش ھەرپى، 24ى ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپى، ئۇنى خاسلا چەت تىلدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنى يېزىشتا ئىشلىتىلىدىغان ھەرپ. شىبە يېزىقى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە ياكى سولدىن ئوڭغا قارىتا يېزىلىدۇ. شىبە يېزىقىنىڭ ھەرپلىرى ئومۇمەن باش ھەرپ، ئوتتۇرا ھەرپ، ئايلانما ھەرپ، نۇقتا ھەرپ، ئاياغ ھەرپتىن تەشكىل تاپقان. يېزىلىشى ھەر خىل ئوخشىمىغان بۆلەك ۋە قوشۇلما ھەرپلەرنىڭ تىزما شەكلىدىن ئىبارەت، شىبە يېزىقىنىڭ ھەرپ شەكلى، ھەرپ سانى، قوشۇپ يېزىش قائىدىسى، يېزىق ئۇسلۇبى قاتارلىق جەھەتلەردە مانجۇچە بىلەن ئوپمۇ ئوخشاش، لېكىن لېكسىكا ۋە گراماتىكا جەھەتلەردە بەزى ئوخشىمايدىغان جايلىرى بار.

ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسى تىلشۇناسلىقتىكى تىللارنى تۇغقانچىلىق كلاسسىفىكاتسىيىسى بويىچە تۈركە ئايرىش ئۇسۇلىغا بىنائەن ئايرىلغان تىل سىستېمىسىنىڭ بىرى. ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسى دېگەنلىك ئەسلى ھىندىستان ـ

ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىنىڭ قىسقارتىلما ئاتىلىشى. بۇنىڭ يەنە بىر ئاتالمىسى ھىندى ـ گېرمان تىللىرى سىستېمىسىدىن ئىبارەت. ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسى ھازىرقى دۇنيادىكى تارقالغان رايونلىرى ئەڭ كەڭ، تىللارنى قوللانغۇچى ئاھالە ئەڭ كۆپ بولغان تىل سىستېمىسى ھېسابلىنىدۇ؛ بۇ سىستېمىغا تەۋە تىللار پۈتكۈل ياۋروپا، شىمالىي ھەم جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەسى، ئوكيانىيە، ئاسىيانىڭ جەنۇبىي ۋە غەربىي قىسمى، ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمى قاتارلىق رايونلارغا تارقالغان. بۇ سىستېمىغا تەۋە تىلنى قوللانغۇچى ئاھالە دۇنيا ئومۇمىي ئاھالىسىنىڭ ئالاھىدىل پېرسەنتنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ سىستېمىغا تەۋە تىللار شەرق ۋە غەربتىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تىل توپىغا بۆلۈنىدۇ. جۈملىدىن ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرى سىستېمىغا مەنسۇپ تىللار تاجىك تىلى بىلەن رۇس تىلىدىن ئىبارەت، بۇ ئىككى خىل تىل شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا بولۇپ، تاجىك تىلى ئىران تىللىرى تۈركۈمىگە، رۇس تىلى سلاۋيان تىللىرى تۈركۈمىگە كىرىدۇ.

تاجىك تىلى ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىنىڭ ئىران تىللىرى تۈركۈمى پامىر تىللىرى تارمىقىنىڭ غەربىي جەنۇب تىل گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ. تاجىك تىلى جۈملىدىن دائىرىسىدە «سارقول تىلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شىنجاڭ تاجىكلىرىنىڭ تىلى ۋارىشىدىي ۋە تۈركىگاندىن ئىبارەت ئىككى دىئالېكتقا بۆلۈنىدۇ. سارقول، ۋاخان دېگەنلەر ئەسلى يەر نامى ئىدى، بۇ نام ئۆز نۆۋىتىدە شۇ جايدىكى ئاھالىنى ۋە ئۇلار ئىشلىتىدىغان تىلنىمۇ كۆرسىتىدۇ. مۇتلەق كۆپچىلىك تاجىك ئاھالىسى سارقول دىئالېكتىدا سۆزلىشىدۇ. تاجىك تىلىدا ئالتە يەككە سوزۇق تاۋۇش، سەككىز تىل ئالدى قوشما سوزۇق تاۋۇش، 30 ئۈزۈك تاۋۇش ھەرپى بار. تاجىك تىلىنىڭ گراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى مۇنۇلار: سۆز تۈركۈمى 11 خىل، ئىسىملارنىڭ بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكلى بولۇپ، تۆت خىل كېلىش بار، ئىسىملارنىڭ ئەسلى ھالىتى باش كېلىشتە بولىدۇ، ئىگىلىك كېلىش، بېرىش كېلىش، چۈشۈم كېلىشلەر قوشۇمچىلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. سۈپەتنىڭ سېلىشتۇرما ۋە ئەڭ يۇقىرى دەرىجە كاتېگورىيىلىرى بار. لېكسىكا جەھەتتە، تاجىك تىلىدا ئىران تىللىرى تۈركۈمىدىكى تىللار بىلەن ئورتاق مەنبەلىك سۆزلەر ناھايىتى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ، چەت تىلدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرمۇ ئاز ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ سۆزلەر كۆپ مەنبەلىك. يېرىم ئەسىردىن بۇيان تاجىك تىلىغا قوبۇل قىلىنغان يېڭى سۆز ـ ئاتالغۇلار ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەنزۇ تىلىدىن بولۇۋاتىدۇ. شىنجاڭ تاجىكلىرىنىڭ مىللىي يېزىقى يوق، ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىدۇ، مەكتەپلەردە ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىنى ئىشلىتىدۇ.

رۇس تىلى ھىندى ـ ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىنىڭ سلاۋيان تىللىرى تۈركۈمىنىڭ شەرقىي سلاۋيان تىلى تارمىقىغا كىرىدۇ. شىنجاڭ مىقياسىدىكى روسلارنىڭ تىلى پۈتكۈل روس تىلىنىڭ جەنۇبىي رايون دىئالېكتىغا مەنسۇپ. شىنجاڭ روسلىرىنىڭ تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللارنىڭ ھەم خەنزۇ تىلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، فونېتىكا ۋە لېكسىكىسىدا بەزى ئۆزگىچىلىكلەر بار. رۇس تىلىدا جەمئىي 41 فونېما بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە سوزۇق تاۋۇش فونېمىسى ئالتە، ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىسى 35. فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى مۇنداق: سوزۇق تاۋۇش تاز، ئۈزۈك تاۋۇش كۆپ، كۆپ ساندىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ جاراڭلىق ھەم جاراڭسىز شەكلى، قاتتىق ھەم يۇمشاق شەكلى بار. گراماتىكىلىق قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى مۇنداق: سۆز بىلەن سۆزنىڭ گراماتىكىلىق مۇناسىۋىتى ۋە سۆزنىڭ جۈملىدىكى گراماتىكىلىق رولى ئاساسلىقى سۆزنىڭ تۈرلىنىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. ئىسىملارنىڭ ئومۇمەن 12 خىل شەكلى بولۇپ، بىرلىك ھەم كۆپلۈكى ئايرىم ـ ئايرىم ئالتە كېلىشتە كېلىدۇ؛ سۈپەتنىڭمۇ 20 خىلدىن ئارتۇق شەكلى بولۇپ، بىرلىكتە مۇسپىي، مەنپىي، ئوتتۇراھال سىغىسى بار؛ كۆپلۈكنىڭ ھەرقايسىسى ئالتە كېلىشتە كېلىدۇ. يەنە سۆز ئاخىرى، دەرىجە كاتېگورىيىلىرى بار. پېئىلنىڭ شەكىللىرى تېخىمۇ كۆپ، ئۇ تۇس، ۋاقىت، دەرىجە، راي، رەۋىشداش، سۈپەتداش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شىنجاڭدىكى روسلارنىڭ تىلىدا خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سىياسىي ھەم ئىقتىسادقا ئائىت نۇرغۇن ئاتالغۇلار بار.

خەنزۇ ـ زاڭزۇ تىللىرى سىستېمىسى

خەنزۇ ـ زاڭزۇ تىللىرى سىستېمىسىنى ئىلگىرى بەزى ئالىملار «زاڭزۇ ـ خەنزۇ تىللىرى سىستېمىسى» ياكى «ھىندى تىللىرى سىستېمىسى» دەپمۇ ئاتىغان. بۇ سىستېمىمۇ تىللارنىڭ تۇغقانچىلىق كلاسىفىكاتسىيىسى بويىچە تۈركە ئايرىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن بۆلۈنگەن تىل سىستېمىلىرىنىڭ بىرى. بۇ سىستېمىدىكى تىللار ئاساسلىقى ئاسىيادا، بولۇپمۇ جۈملىدىن تارقالغان. ئۇيىت-

نام، بىرما، تايلاند، لائوس، نىپال، بوتان، سىك-
كىم، ھىندىستان، بېنگال، كامبودژا، سىنگاپور،
ھىندونېزىيە قاتارلىق شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا دۆلەتلە-
رىنگىمۇ تارقالغان. خەنزۇ - زاڭزۇ تىللىرى سىستە-
مىسى خەنزۇ تىلى، زاڭزۇ - بىرما تىللىرى، مياۋزۇ-
ياۋزۇ تىللىرى، جۇاڭزۇ - دۇڭزۇ تىللىرىدىن ئىبارەت
تۆت تىل تۈركۈمىدىن تەركىب تاپقان. شىنجاڭ ئۇيغۇر
ئاپتونوم رايونىدا خەنزۇ - زاڭزۇ تىللىرىدا سۆزلىشى-
دىغان مىللەتلەر ئاساسلىقى خەنزۇ، خۇيزۇ، مانجۇلار-
دىن ئىبارەت.

خەنزۇ تىلى بۇ تىل خەنزۇ - زاڭزۇ تىللىرى
سىستېمىسىدا مۇستەقىل بىر تىل تۈركۈمىنى، يەنى
خەنزۇ تىلى تۈركۈمىنى تەشكىل قىلىدۇ. خەنزۇ تىلى
تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن تىللارنىڭ بىرى، شۇنداقلا دۇ-
يا بويىچە قوللىنىدىغان ئاھالە ئەڭ كۆپ بىر تىل.
خەنزۇ تىلى جۇڭگودا ئورتاق قوللىنىلىدىغان مۇھىم
تىل. خەنزۇ تىلى ب د ت دىمۇ قوللىنىلىدىغان خەلقئارا
تىل، شۇنداقلا ب د ت دىكى خىزمەت يۈرۈشتۈرىدىغان
تىللارنىڭ بىرى. خەنزۇ تىلى دۇنيادا ئەڭ تەرەققي
قىلغان، لېكسىكىسى ئەڭ مول تىللارنىڭ بىرى. ھا-
زىرقى زامان خەنزۇ ئورتاق تىلى (نورمال تەلەپپۇزى)
شىمالىي جۇڭگو دىئالېكتىنى ئاساس قىلغان، بېيجىڭ
تەلەپپۇزىنى ئۆلچەم قىلغان، ھازىرقى زامان خەنزۇ
تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلەرنىڭ گرامماتىكىسىنى قېلىپ
قىلغان. خەنزۇ ئورتاق تىلى جۇڭگو چوڭ قۇرۇقلۇقىدا
«ئورتاق تىل» دېيىلىدۇ، تەيۋەن ئۆلكىسىدە «دۆلەت
تىلى» دېيىلىدۇ. خەنزۇ تىلىنىڭ مۇھىم خۇسۇسىيەت-
لىرى مۇنۇلار: (1) فونېتىكا جەھەتتە: خەنزۇ تىلىدا
21 شېڭمو، 35 يۇنمۇ بار. خەنزۇ تىلىدىكى بوغۇملارنى
شېڭمۇ، يۇنمۇ، توندىن ئىبارەت ئۈچ قىسمىغا بۆلۈشكە
بولىدۇ. خەنزۇ تىلىدىكى تون 1-، 2-، 3-، 4-
توندىن ئىبارەت تۆت خىل بولىدۇ. شېڭمۇلارنىڭ ھەم-
مىسى ئۇزۇك تاۋۇش بولىدۇ. (2) گرامماتىكا جەھەت-
تە: خەنزۇ تىلىدىكى مورفېملارنىڭ مۇتلەق كۆپ
قىسمى تاق بوغۇملۇق بولىدۇ. مورفېما بىلەن مورفېما
بىرىكىپ سۆز ھاسىل بولىدۇ. بەزى مورفېملارنىڭ
ئۆزى مۇستەقىل سۆز بولىدۇ، ئەمما بەزى مورفېملار
ئۇنداق ئەمەس، ئۇلار باشقا مورفېملار بىلەن قوشۇلۇپ
بىرىككەن سۆز ھاسىل قىلالايدۇ. ھازىرقى زامان خەن-
زۇ تىلىدا قوش بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ سالمىقى خېلى
زور. خەنزۇ تىلىدىكى سۆز تۈركۈملىرىنىڭ فونكسىيە-
سى كۆپ تەرەپلىك بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئوخشاش
تۈركۈمدىكى سۆزلەرنىڭ تەرتىپى بەزى ھاللاردا ئوخشا-
مىغان گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىلارغا ۋەكىللىك قىلى-
دۇ. سۆز تەرتىپىدىن قارىغاندا، خەنزۇ تىلىنىڭ مۇ-
ھىم بىر خۇسۇسىيىتى شۇكى، بارلىق سۆزلەتلىگۈچى
سۆزلەر سۆزلەتلەنگۈچى تەركىبنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ.
(3) لېكسىكا جەھەتتە: خەنزۇ تىلى لېكسىكىسىنىڭ
ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، يەككە تاۋۇشلارمۇ مەنە
ئىپادىلىيەلەيدۇ، يەنى بىر بوغۇم بىر مەنىگە ۋەكىللىك
قىلىدۇ، لېكسىكا بايلىقى مول، رەڭدار، خەنزۇ تىلى-
نىڭ لۇغەت فوندىدا مىللىي تىلدا ئەسلىدە بار بولغان
سۆزلەر ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، ئاز مىقداردا چەت
تىلدىن (جۈملىدىن مەملىكەت ئىچىدىكى ئاز سانلىق
مىللەتلەر تىلىدىن) قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر بار.
(4) دىئالېكىت جەھەتتە: بېرىم ئەسىردىن بۇيان،
تىلشۇناسلار تىل ماتېرىياللىرىنى ئۆزلۈكسىز تەكشۈ-
رۈپ ئاتالىش قىلىش ئارقىلىق ھازىرقى زامان خەنزۇ
تىلى دىئالېكتىنى يەتتە رايونغا، يەنى مۇكۇمەت تىلى
دىئالېكتى (شىمال دىئالېكتى)، ۋۇ دىئالېكتى، جياڭ-
شى دىئالېكتى، خۇنەن دىئالېكتى، كېجيا دىئالېكتى،
گۋاڭدۇڭ دىئالېكتى، فۇجيەن دىئالېكتىغا ئايرىدى.
دىئالېكتلىرىنىڭ پەرقى فونېتىكا، لېكسىكا، گراممـا-
تىكا قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ. خەنزۇ تىلى
شىنجاڭدا خەنزۇ، خۇيزۇ، مانجۇ قاتارلىق مىللەتلەر-
نىڭ ئاساسلىق ئالاقە قورالى، شۇنداقلا شىنجاڭدىكى
ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مۇھىم ئالاقە قوراللىرىنىڭ
بىرى.

خەنزۇ يېزىقى خەنزۇ يېزىقى جۇڭگودىكى خەن-
زۇ تىلىنى خاتىرىلەيدىغان يېزىق، ئۇ خەنزۇچە خەت
دەپمۇ ئاتىلىدۇ. خەنزۇ يېزىقى خەنزۇلارنىڭ ئەجدادى
ئۇزۇن مەزگىللىك ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ۋە ئىجتى-
ماعىي ئەمەلىيەت داۋامىدا ئىختىرا قىلغان يېزىق، خەن-
زۇلار ئەزەلدىن بېرى بۇ يېزىقنى پىكىر ئالماشتۇرۇش-
نىڭ، تىلىنى خاتىرىلەشنىڭ قورالى قىلىپ كەلمەك-
تە. خەنزۇ يېزىقى ئاساسلىقى مەنىنى ئىپادىلىگۈچى،
قىسمەنلىرى تاۋۇشنى ئىپادىلىگۈچى يېزىق، بىر خەت
تىلدىكى بىرلا بوغۇمغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. خەنزۇ تىلى-
دا تاق بوغۇملۇق مورفېما ئاساسلىق ئورۇندا بولغاچقا،
خەنزۇچە خەتلەر بۇ تىلنى خاتىرىلەشكە تولىمۇ باب
كېلىدۇ، ھەربىر خەتنىڭ مۇئەييەن بەلگىلىك مەنىسى
بولىدۇ. خەنزۇچە خەتنىڭ قۇرۇلمىسى جەھەتتىن ئال-
غاندا، خەتنىڭ بىر بۆلىكى مەنىنى، يەنە بىر بۆلىكى
تاۋۇشنى ئىپادە قىلغۇچى خەتلەر ناھايىتى كۆپ. بۇنداق

خەتلەر خەنزۇچە خەتلەر ئومۇمىي سانىنىڭ 80% نى ئېتىدۇ. خەنزۇچە خەتلەرنىڭ تاۋۇش ئامىللىرىمۇ مەنىلىك بەلگىلەر بىلەن ئىپادە قىلىنغاچقا، ئادەتتە بۇ يېزىق «مەنىنى ئىپادە قىلغۇچى يېزىق» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. خەنزۇچە خەتلەر بەلگىلىك ھەم قاتتىق قۇرۇلما قانۇنىيىتىگە ھەمدە مۇكەممەل سىستېمىچانلىققا ئىگە. گەرچە خەنزۇ تىلىنىڭ دىئالېكت پەرقى بىر قەدەر چوڭ بولسىمۇ، لېكىن خەنزۇ يېزىقىنى جەنۇب ۋە شىمال دىئالېكت رايونىدىكى كىشىلەر ئوقۇپ چۈشىنەلەيدۇ. گەرچە قەدىمدىن ھازىرغىچە خەنزۇ تىلىنىڭ تاۋۇشلىرىدا زور ئۆزگىرىشلەر بولغان بولسىمۇ، لېكىن شاڭ، جۇ سۇلالىرى دەۋرىدىكى يېزىقىنى، چىن، خەن دەۋرلىرىدىكى قەدىمىي ۋەسىقىلەرنى يەنىلا ئوقۇغىلى بولىدۇ. خەنزۇ يېزىقى دۇنيادىكى ئەڭ قەدىمكى يېزىقلارنىڭ بىرى، شۇنداقلا قەدىمدىن ھازىرغىچە ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىۋاتقان، داۋاملىق قوللىنىلىۋاتقان ھاياتىي كۈچكە ئىگە يېزىق. خەنزۇ يېزىقىنىڭ قۇرۇلما مەنبەسى رەسىمدىن ئىبارەت. ئەنئەنىۋى يېزىق ئىجاد قىلىش ئۇسۇلى «ئالتە خىل يېزىق»، يەنى شەكىل، ئىش - ھەرىكەت، مەنە بىلدۈرۈش، شەكلەن تاۋۇش، ئىما - ئىشارە، ۋاستە قىلىش ئۇسۇللىرىدىن ئىبارەت. خەنزۇ يېزىقى خەنزۇ تىلىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئوخشىمىغان تارىخىي مەزگىللەردە يېڭى - يېڭى خەتلەر مەيدانغا كېلىپ، خەنزۇچە خەتلەر كۈنسايىن كۆپەيدى. «شوۋېن جىيېزى (يېزىق ھەققىدە بايان)» نامىلىق كىتابقا 9353 خەت كىرگۈزۈلگەن. ھازىر دائىم ئىشلىتىلىدىغان خەتنىڭ ئۆزىلا 6000 ئۆپچۈرىسىگە يېتىدۇ. خەنزۇ يېزىقى شىنجاڭدىكى خەنزۇ، خۇيزۇ، مانجۇلار ئورتاق قوللىنىدىغان يېزىق، ئۇ شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا ئالاقىسىدە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىماقتا.

ئولتۇراق ئۆي قۇرۇلۇشلىرى بۇ ئاھالىلەر ئولتۇرىدىغان ئۆيلەردىن ئىبارەت. شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئولتۇراق ئۆيلىرىنى چارۋىچىلىق رايونىدىكى ئۆيلەر ۋە دېھقانچىلىق رايونلىرى، شەھەر، بازارلاردىكى ئۆي - قۇرۇلۇشلار دەپ ئىككى خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ. چارۋىچىلىق رايونىدا ئەتىياز، ياز، كۈز پەسلىدە كىگىزدىن ياسالغان چېدىر ئۆيلەر ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇنداق كىگىز ئۆيلەر ياتاق، مېھمانخانا، شۇنداقلا يەنە ئىسكىلات، ئاشخانا ئورنىدا خىزمەت قىلىدۇ. موڭغۇللارنىڭ موڭغۇل ئاق ئۆيى، قازاق، قىرغىز، تاجىك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ كىگىز ئۆيلىرى قوي يۈڭىدىن ياسالغان كىگىز، شۇنداقلا بايلاقلاردا كۆپ بولىدىغان يۇلغۇن، چىغ قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىپ قۇراشتۇرۇلىدۇ. بۇنداق ئۆيلەر كۆچكەندە ئېلىپ يوروشكە، جۇۋۇشقا، قۇراشتۇرۇشقا ئەپلىك، يامغۇردىن، يەر تەۋرەشتىن، سوغۇقتىن ساقلىنىشقا قۇلايلىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغاچقا، بايلاقلاردا، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئىشلىتىشكە مۇۋاپىق. موڭغۇل ئاق ئۆيى كىگىز ئۆيدىن تاشقى كۆرۈنۈش جەھەتتە ئازراق پەرقلىنىدۇ،

ئولتۇراق ئۆي قۇرۇلۇشلىرى

موڭغۇل ئاق ئۆيىنىڭ تاشقى شەكلى قىرلىق، كىگىز ئۆيىنىڭ تاشقى شەكلى يۇمىلاق بولىدۇ. چارۋىچىلار قىشتا كېسەك ئۆي، ياغاچ ئۆي، گەمە ياكى تاش ئۆيلەردە قىشلايدۇ. ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، شىبە، مانجۇ، داغۇر، رۇسلارنىڭ ئولتۇراق ئۆيلىرى ئاساسەن دېھقانچىلىق رايونلىرىدا، شەھەر، بازارلاردا بولۇپ، قۇرۇلۇش ماتېرىيالىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ، ياغاچ ئۆي، كېسەك - ياغاچ ئۆي، تاش - ياغاچ ئۆي، خىش - ياغاچ ئۆي، خىش - بېتون ئۆي، پولات چۈۋەق - سېمونت قۇرۇلمىلىق ئۆيلەرگە ئايرىلىدۇ. ئۆيلەرنىڭ تولىسى ئايرىم - ئايرىم قورۇ بولۇپ، ئۆگىزىسى توز ياكى يانتۇ شەكىللىك قىلىپ سېلىنىدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەر، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ھويلىسىغا گۈل - گىياھ، ئۇزۇم، كاۋا - قاياق، مېۋىلىك دەرەخ ئۆستۈرۈشكە ئامراق. ھويلىدا ئولتۇراق ئۆي، ئاشخانا قاتارلىقلار بار بولىدۇ. ئۆيلەرنىڭ تولىسى قورۇنىڭ شىمالىي تەرىپىدە بولۇپ، ئۆي ئىچىدە كاڭ، ئوچاق ياكى مەش، تەكچە ئويۇقلار بولىدۇ. كاڭ كېسەكتىن 30 سانتىمېتىرچە ئېگىزلىكتە قىلىپ ياسىلىدۇ. بەزى ئۆيلەردە تام ئوچاق بار. ئويۇق - تەكچە كۆپىنچە نەقشلىك قىلىنىپ چىرايلىق ياسىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئورۇن - كۆرپە، كىيىم - كېچەكلەر تىزىپ قويۇلىدۇ.

ئامىمىۋى قۇرۇلۇشلار بۇ جامائەت ئورتاق پايدىلىنىدىغان قۇرۇلۇشلارنى كۆرسىتىدۇ. شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئاساسلىق ئەنئەنىۋى قۇرۇلۇش شەكلى مەسجىت - ئىبادەتخانىلاردىن ئىبارەت. بۇنى بۇددا دىنى ئىبادەتخانىلىرى، لاما دىنى ئىبادەتخانىلىرى ۋە ئىسلام دىنى مەسجىتى دەپ ئايرىشقا بولىدۇ. بۇددا دىنى، لاما دىنى ئىبادەتخانىلىرىنىڭ بىناكارلىق ئۇسلۇبى ئىچكىرىدىكى، راڭرۇ رايونلىرىدىكى ئىبادەتخانىلارنىڭكىگە ئوخشاش كېتىدۇ. قۇرۇلۇشلارنىڭ ئۆگزە - تورۇسلىرى ئەگمەچ، بۇرچەكلىرى ئۆچلۈق، لىم - توۋرۇك، باغاچلىرى سورەتلىك، نەقشلىك قەلىب ياسىلىدۇ، راۋاق - شىباك، زاللىرى ناھايىتى رەتلىك تورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. ئىسلام دىنى مەسجىتلىرىنىڭ بىناكارلىق شەكلى ھەر خىل بولىدۇ، ئەما ھەممىسى دېگۈدەك خانىقا (چوڭ زال)، ئەزان مۇنارى، دەروازا راۋىقى (بەشتاق)، سەينا، ئېتىكايخانا، سەراب (مۇنچا، ناھارەت ئېلىش ئۆيى)، ئىمام، مەزىنىنىڭ ئولتۇراق ئۆيى ۋە باشقا ئۆيلەردىن تەركىب تاپقان قۇرۇلۇش توپى بولۇپ، تولىسى خىش، كېسەك، تاشتىن ياسىلىدۇ. خانىقا ئادەتتە كۈنچىقىشقا قارىتىپ سېلىنىپ، ئىشىكىگە گۈل نەقىش قىلىنىدۇ. مېھراب مەككە - ھەرەمگە يۈزلەنگەن بولىدۇ؛ نامازخانىلارنىڭ سەجدىگە ئولتۇرۇشى قولاي بولسۇن ئۈچۈن، يەرگە گىلەم، كىگىز - پالاس سېلىنىدۇ؛ خانىقانىڭ ئىككى تەرىپىگە ئايۋان چىقىرىلىدۇ، ئايۋاننىڭ ئىككى قاتار توۋرۇك لىملىرى خانىقاغا ئالاھىدە ھەيۋەت تۇس بېرىپ تۇرىدۇ. توۋرۇك، تام- تورۇسلارغا تورلۇك رەڭلەردە چىرايلىق گول - نەقشلەر سىزىلىدۇ، تورلۇك تۈس- خىلاردىكى ئەرەبچە ھۆسنىخەتلەر يېزىلىدۇ. تىپىك ئوت- تۇرا ئاسىيا ئۇسلۇبىدىكى قۇرۇلۇشلارنىڭ ئىشىك - دېرىزىلىرى ئۆچلۈق ئەگمە شەكلىدە، تورۇسلىرى يۇ- مىلاق گۈمبەز شەكلىدە بولىدۇ. ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاتار قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ مەسجىتلىرى كۆپىنچە مۇ- شۇ خىلغا كىرىدۇ. خۇيزۇ مەسجىتلىرىنىڭ تولىسى تۆت چاسا قورۇ شەكلىدە بولۇپ، لەمپىلىرى قاتمۇقات قىلىپ، ئۆگزىسى بەل چىقىرىلىپ، بىر - بىرىگە مىنگەشتۇرۇلگەن قۇرۇلما ئۇسلۇبىدا ياسىلىدۇ، ئۇنىڭ بىناكارلىق ئۇسلۇبى ئىچكىرىدىكى مەسجىتلەرنىڭكىگە ئوخشايدۇ. ئارىلاش ئۇسلۇبتا سېلىنغان قۇرۇلۇشلاردا ئوخشاش بولمىغان ئۇسلۇبلار بىر گەۋدە قىلىپ مۇجەس- سەملەشتۇرۇلگەن. ئالايلۇق، تۇرپان شەھىرىنىڭ جە- نۇبىدىكى، شەھەردىن ئىككى كىلومېتىرچە كېلىدىغان جايغا جايلاشقان سۇلايمان ۋاڭ (ئىمىن ۋاڭ) مۇنارى بىلەن مۇنار ئاستىدىكى مەسجىت پۈتۈنلەي بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ كەتكەن، ئۇ ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر بىناكارلىقى بىلەن ئەرەب بىناكارلىقىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈشنىڭ ئولگىسى.

باغاچ نەقش سەنئىتى بۇ پىچاقتا باغاچنى يۇنۇش ئارقىلىق گول چىقىرىش سەنئىتى. بۇ ئاساسلىقى بىناكارلىقتا قوللىنىلىدۇ. ئۇيغۇر، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلەر مەسجىت ھەم ئولتۇراق ئۆيلىرىنىڭ ئىشىك، دېرىزە، لەمپە، تۇۋرۇك، لىم، چەكىزە

باغاچ نەقش سەنئىتى

ئۇچى، تۇۋرۇك تەگلىكى قاتارلىق جايلىرىغا تورلۇك گول - نەقشلەرنى ئويۇشقا ئامراق. بۇ گول - نەقش- لەرنىڭ تولىسى گېئومېتىرىك شەكللەر ۋە گول - گىياھ نەقشلىرى بولۇپ، بىنانىڭ قۇرۇلمىسى، تاشقى كۆرۈنۈشىگە قاراپ، شۇنىڭغا مۇۋاپىق كېلىدىغان، بىر- بىرىگە ماسلاشتۇرۇلغان نەقشلەرنى چۈشۈرىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. نەقشلەردە تۈز سىزىق شەكلى ئاساس قىلىنىدۇ. نەقشلەر تولىمۇ كۆركەم، ھەيۋەتلىك بو- لۇپ، نەقش بىلەن ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ئورگانىك ھالدا بىرلىشىپ، بىناغا ئالاھىدە ھۆسن قوشىدۇ. شۇ- جە مىللىتى ئولتۇراق ئۆيىنىڭ دېرىزىسىگە، ساندۇق، جاۋەن قاتارلىق ئۆي جاھازىلىرىغا مودەنگۈل، نېلۇپەر گۈلى ئاساس قىلىنغان نەقشلەرنى ئويۇشنى ياخشى كۆرىدۇ. قازاقلارنىڭ كىگىز ئۆيى ھەم ئائىلىدە ئىشلە-

تىدىغان سوغا (ياغاچ چىلەك)، ئايىاق (ياغاچ قاچا)، ساپلىق، قوشۇق قاتارلىق ياغاچتىن ياسالغان ئەسۋابلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئويما نەقشلەر بار. موڭغۇللارنىڭ چالغۇ ئەسۋابىنىڭ دەستە ئۈچىغا ياغاچتىن ئويۇلغان كىچىك ئات بېشى قوندۇرۇلغان بولغاچقا، ئۇ ئات باشلىق غىجەك دەپ ئاتىلىدۇ. شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ياغاچ ئويما سەنئىتى مەخسۇس بوۋاقلار ئۈچۈن لايىھىلەنگەن بۆشۈكتە ئالاھىدە گەۋدىلىنىدۇ. ياغاچ ئويمىنىڭ بېكىتىپ قويۇلغان قېلىپ شەكلى يوق، ئۇنى سەنئەتكارلار تامامەن ئۆزلىرىنىڭ بەدىئىي ماھارىتىگە قاراپ ئويۇپ چىقىدۇ. شۇڭا، جايلارنىڭ ياغاچ ئويمىلىرى بىر - بىرىگە ئانچە ئوخشاپ كەتمەيدۇ.

گەج نەقىش سەنئىتى بۇ گەج خام ئەشيا قىلىنىدىغان ئويما سەنئىتى بولۇپ، بىناكارلىقنىڭ زىنەتلەش ۋاستىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلەر ئۆيلىرىنىڭ ئويۇق - تەكچە، تام ئوچاق ۋە تورۇسلىرىنى كۆپىنچە گەج بىلەن زىننەتلەيدۇ. گەجدىن ئويۇلغان قاپارتما نەقشلەرنىڭ بەزىلىرى سەل تېپىز، بەزىلىرى چوڭقۇرراق قىلىپ ئويۇلىدۇ. گەج نەقشلەرنىڭ تېگىگە ئاچ كۆك، ئاچ سېرىق ياكى ئاچ يېشىل رەڭلەر بېرىلىدۇ، نەقشلەر ئاق قالدۇرۇلىدۇ. بەزىلىرى بولسا پۈتۈنلەي سېرىق ھەل بىلەن سىرلىنىدۇ. گەج نەقشلەر كۆپىنچە ھەر خىل رەڭلىك سۈرەتلەر، ياغاچ ئويما گۈللەرگە پار قىلىنغان ھالدا ئۆيلەرنى بېزەيدۇ. گەج ئويما سەنئىتى شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئامىۋى قۇرۇلۇشى بولغان ئىسلام دىنى مەسچىتلىرىنىڭ كەك، سىدام تاملىرىدا ئالاھىدە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. گەج ئويما نەقشلەر ناھايىتى نەپىس، چىرايلىق بولغاچقا، بۇنىڭ بىلەن بىرلىگەن ىىنالارمۇ ناھايىتى كۆركەم، ھەيۋەتلىك كۆرۈنىدۇ.

قاشتېشى ئويمىچىلىق سەنئىتى بۇ قاشتېشىغا ئويۇلغان ئويمىچىلىق ھۈنەر - سەنئىتى. شىنجاڭ قاشتېشى مەملىكەت ئىچى - سىرتىغا داڭلىق بولۇپ، خوتەن، چاقىلىقلاردىن چىقىدىغان قاشتېشى ئەڭ مەشھۇر. قاشتېشى رەڭگىگە قاراپ، ئاق قاشتېشى، يېشىل قاشتېشى، كۆك قاشتېشى، قارا قاشتېشى، سېرىق قاشتېشى، قىزغۇچ قاشتېشى، قىزىل قاشتېشى قاتارلىقلارغا ئايرىلىدۇ. ئاقلىقى قۇيرۇق ياغقا، سېرىقلىقى كەھرىۋاغا، قىزىللىقى خوراز تاجىسىغا، قىزغۇچلىقى ئەڭلىككە، قارىلىقى قارا سىرغا ئوخشايدىغانلىرى ئەڭ ئېسىللىرى ھېسابلىنىدۇ. خوتەن قاشتېشىنىڭ تارىخىنى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە سۈرۈشكە بولىدۇ. «يېڭى تاڭنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، دېزۇك خان (805—780) دىۋانبېگى جۇرويۇنى ئەنشىگە ئەۋەتىپ، كېرىيىدىن بىر دانە قاشتېشى پالاق (ئۇچى يۇمىلاق ياكى ئۇچلۇق، تۆۋەن ئۇچى چاسا، ياپىلاق كەلگەن مۇراسىم سايمىنى. ئادەتتە خان، پادىشاھلار ياكى بەگلەر مۇراسىمغا قاتناشقاندا قولىغا تۇتۇۋالىدۇ - ت)، بەش دانە بەلباغ بېزىكى، بىر دانە تەكىيە، 300 دانە كەمەر توقىسى، 40 دانە جىغا (چاچ تۇرگۈچ، زىق)... ئالدۇرغان. قاشتېشى ئويمىچىلىقىدا يونۇش، سۈركەش، دومىلىتىش، پارقىرىتىش، ئويۇش، داغلاش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلىدۇ. ئىشلىتىلىدىغان ئەسۋابلاردىن قاڭالتىر تەخسە، نوكەش ئۇشكە، بىگىز قاتارلىقلار ئىشلىتىلىدۇ. خوتەندىكى قاشتېشى پىششىقلاپ ئىشلەش ستانوكىنىڭ قۇرۇلمىسى مۇنداق: ئېگىزلىكى، ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىردىن ئارتۇق، كەڭلىكى 90 سانتىمېتىرچە كېلىدىغان ياغاچ رامكا، رامكىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر ياغاچ سىيرىلما چاق ئورنىتىلغان. سىيرىلما چاقنىڭ تاسمىسى ئاستى تەرەپتىكى ئىككى تەپكۈچكە تۇتاشتۇرۇلغان. قاشتېشنى ئويۇشقا كىرىشكەندە، ياغاچ تۇتقۇچ بېكىتىلگەن قاڭالتىر تەخسە ياكى نوكەش ئۇشكە سىيرىلما چاققا توغرىسىغا كىرگۈزۈلۈپ، تەپكۈچ تېپىلىدۇ، سىيرىلما چاق ئايلىنىپ، پىچاقنى ئىشقا سالىدۇ. پىچاق ئاستىغا مۇقىم ئورنىلاشتۇرۇلغان ياغاچ تەڭنىگە قاشتېشى قۇمى ئارىلاشتۇرۇلغان بوتقا سۇ قۇيۇلىدۇ. ئويمىچى ئۇستام قولىغا قاشتېشى پارچىسىنى ئېلىپ پىچاق ئاستىغا تۇتىدۇ، شۇنداقلا يەنە بىر قولى بىلەن تاش ئۇستىگە توختىماستىن بوتقا سۇيىنى قۇيۇپ، قاشتېشنى ئاستا - ئاستا سىلىقلايدۇ، كېسىدۇ. شىنجاڭدا ئىشلەنگەن قاشتېشى ئويما بۇيۇملىرى ئاساسلىقى چەينەك، لوڭقا، ئادەم ھەيكىلى، تاغ - سۇ، گۈل - گىياھ، ئۇچارقانات، تامغا ئېسىپ قويىدىغان مەنزىرە كۆرۈنۈشى قاتارلىق تۈرمۇش لازىمەتلىكلىرى ۋە بېزەك بۇيۇملىرىدىن ئىبارەت. بۇيۇملارنىڭ شەكلى جانلىق، نەپىس، سىپتا، ئىشلىتىشكە ئەپلىك، چىرايلىق.

توقۇش سەنئىتى بۇ شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئاساسلىق ئەنئەنىۋى توقۇلما بۇيۇمى گىلەمدىن ئىبارەت. بۇنىڭدىن 2000 يىللار ئىلگىرىكى خەن دەۋرىدىلا گىلەم يىپەك يولى ئارقىلىق ئوتتۇرا

ئاسىيافا ۋە ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەرگە ئاپىرىپ سېتىلغان ھەم تارتۇق بۇيۇمى سۈپىتىدە مەركىزىي خاندانلىقنىڭ ئوردىلىرىغا ئېلىپ بېرىلغان. گىلەم ئادەتتە پاختا يىپ ئۆرۈش، يۇڭدىن ئېگىرىلگەن يىپ ئارقاق قىلىنىپ، بىر - بىرىنى باستۇرۇش، يۇڭ يىپنى قىرقىش ئارقىلىق توقۇلىدۇ. ئۆرۈش، ئارقاق يىپلىرىنىڭ زىچلىقى 330 تارام ئەتراپىدا بولىدۇ. يۇڭ يىپلار ياڭاق شاكىلى، ئانار چېچىكى، جىگدە پوستى قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ شاكال، غول، يوپۇرماق، چېچەك بەرگىلىرىگە ئۆمۈر دېتى قوشۇپ ئېچىتىلغان رەڭلەردە بويالغان بولغاچقا، رەڭ ناھايىتى جۇلالىق بولىدۇ، ئاسان ئۆڭۈپ كەتمەيدۇ. گىلەمگە كۆپ قەۋەتلىك، گېئومېتىرىيىلىك رامكا شەكلى نەقىش قىلىپ چۈشۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ ئىچى تۈرلۈك گۈل، نەقىشلەر بىلەن تولدۇرۇلىدۇ. گۈل نەقىشلەرنىڭ تولىسى جۈپ- جۈپى بىلەن رەتلىك قىلىپ چۈشۈرۈلگەن بولغاچقا، تولىمۇ ھەيۋەتلىك، جۇلالىق كۆرۈنىدۇ. بۇنداق گىلەملەردىن يەر گىلىمى، تام گىلىمى، سافا- ئورۇندۇق گىلىمى، جاينامار، كارىۋات گىلىمى قاتارلىقلار بار. بۇنىڭدىن باشقا، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەر ئايالىرىنىڭ چىغ توقۇش سەنئىتىمۇ ئالاھىدە ئۈزگىچىلىككە ئىگە. ئۇلار شىنجاڭنىڭ ئۈزىدىن چىقىدىغان چىغنى قۇرۇتۇپ، ئاقلاپ، ئۈزۈنلۇقىنى ئۈزىنىڭ ئېھتىياجىغا قاراپ كېسىۋالغاندىن كېيىن، ئۇنى يۇڭ يىپ بىلەن توقۇپ چىقىدۇ ياكى يىپلارنى بىر - بىرىگە قوشۇپ، نەقىش چىقىرىپ توقۇپ چىقىدۇ. گېئومېتىرىيىلىك شەكىللەر، گۈل - گىياھ، ئۇچارقانات، تاغ- ئېدىر، ئېقىن سۇ مەنزىرىسى چۈشۈرۈلگەن بۇنداق توقۇلما بۇيۇملار ئىشىك پەردىسى، دەرپەردە، تام توساق، بورا ئورنىدا ۋە باشقا بېزەك، كۈندىلىك بۇيۇملار ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ.

كەشتە سەنئىتى بۇ شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئايالىرىنىڭ ھەممىسى ياخشى كۆرىدىغان بىر خىل ھۈنەر- سەنئەت. كەشتە ئىشلەشنىڭ ئۇسۇللىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇششاق، ئىنچىكە، ئۇلاپ كەشتىلەش ئاساس قىلىنغان ئادەتتىكى يىپەك كەشتە، تۇگۇچ چىقىرىلىدىغان يىپەك كەشتە، نېپىز مېتال ياپراقچىلارنى ئېگىپ گۈل چىقىرىش ئارقىلىق ياسىلىدىغان كۈمۈش كەشتە، ئۆرۈش، ئارقاق يىپلىرىدىن توقۇلىدىغان قوشۇش بەلگىسى شەكلىدىكى گۈلۈك كەشتە بار. بۇنىڭدىن باشقا يەنە چەكمە مەخمەل كەشتە، كاتەكچە ئىچىگە قوندۇرۇلىدىغان كەشتە، ئۇنۇپرسال كەشتە، گۈل تىكىش، قۇراق گۈل، چاپلىما گۈل، ئويما گۈل قاتارلىق شەكىللەر بار. نەقىشلەردە گېئومېتىرىيىلىك شەكىللەر، گۈل - گىياھ، مېۋە - چېۋە شەكىللىرى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ دوپپا تىكىش ئۇسۇلى مۇنداق: ئالدى بىلەن دوپپا تىكىشكە تەييارلانغان رەخت بۇلۇڭلىرى بىر - بىرىگە ئۈدۈل كېلىدىغان، تەپىۋەتلىك تۆت ئۇچ بۇلۇڭ قىلىپ كېسىۋېلىنىدۇ، بۇ ئۇچ بۇلۇڭلۇق رەخت ياكى دۇخاۋۇغا قارا يىپ ياكى زەر يىپتا گۈل كەشتىلىنىدۇ. دوپپىدىكى گۈل نەقىشلىرىنىڭ جۈپ - جۈپى بىلەن رەتلىك، چىرايلىق بولۇشى ئۈچۈن رەڭگى، تىكىلىشى جەزمەن بىر خىل، سىپتا بولۇشى لازىم. شىنجاڭنىڭ كەشتىچىلىك ھۈنەر - سەنئىتى، يەنە كېيىم - كېچەك زىنىتىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەت قىزلىرى ياقتۇرۇپ كىيىدىغان كەشتىلىك كۆڭلەكلەر، قازاق قىزلىرىنىڭ گۈل تىكىلگەن شەمى، قىرغىز قىزلىرىنىڭ گۈللۈك دوپپىسى، موڭغۇلارنىڭ ھەممە يېرىگە گۈل چېكىلگەن چاپان، شىم، ئۇتۇك قاتارلىق چېلىشىش كىيىمى، تاجىكلارنىڭ گۈللۈك دوپپىسى، پوتىسى، شىبەلەرنىڭ كەشتىلىك كەشى ھەم ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، رۇس قاتارلىق مىللەت ئەرلىرى ياقتۇرۇپ كىيىدىغان ياقىسى، مەيدىسىگە، ھەتتا يېڭىنىڭ ئۇچىغىمۇ گۈل تىكىلگەن كۆڭلەك قاتارلىقلار. يەنە ئائىلىدە ئىشلىتىلىدىغان ياستۇق، يۇڭ ئەدىيال، كىگىز، تۇرلۇك ياپقۇچلار، تام بېزەكلىرى، يوتقان تېشى، ئىگەر كۆرپىسى، گىلىمى قاتارلىقلارغىمۇ كۆپىنچە ناھايىتى چىرايلىق گۈل نەقىشلەر تىكىلىدۇ.

كۆن - خۇرۇم قول ھۈنەر - سەنئىتى بۇ ھايۋانلارنىڭ تېرىسىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە ئۇنىڭدىن كىيىم - كېچەك ۋە باشقا ئەرسىلەرنى تەييارلاش قول ھۈنەر - سەنئىتى. كۆن - خۇرۇم ياساش ئىش تەرتىپى سوياۋېلىنغان تېرىنى شور سۈيىدە پىشۇرۇش، يۇمشىتىش، يۇيۇش، تازىلاش ۋە تەييار مەھسۇلات قىلىپ ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىبارەت. تېرىدىن ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلار شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ زۆرۈر تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى بولۇپ، بۇ قۇلاقچا، خۇرۇم چاپان، خۇرۇم شالۋار، تاسما، جۇۋا، خۇرۇم پەلتو، خۇرۇم پەلەي، ئاياغ، ئۇتۇك قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. چالغۇ ئەسۋابلاردىن راۋاب، غىجەك، داپ، ئات باشلىق غىجەك، ناغرا قاتارلىقلارنىڭ يۈزىمۇ تېرىدىن قاپلىنىدۇ. باشقا بۇيۇملاردىن قىرغىز، موڭغۇل،

قازاق قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئىگەر ـ توقۇم جابدۇقلىرى بار. بۇ جابدۇقلار ئىچىدە ئاتنىڭ چۈلۈۋۈرى خام تاسمىدىن ياسىلىدۇ، قامچا يۈمشاق خام تاسمىدىن توقۇلىدۇ. ئىگەرنىڭ بىر قىسىم جايلىرى كالا تېرىسىدىن ياسىلىدۇ. قازاقلار قىمىز ئېچىتىدىغان تېرە تۇلۇم ئات تېرىسىدىن ياسىلىدۇ.

نان بۇ تونۇردا، بولدۇرۇلغان خېمىردىن پىشۇرۇلىدىغان يېمەكلىك بولۇپ، ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئاساسىي يېمەكلىكلىرىدىن بىرى. قەدىمكى زاماندا «ئۇيغۇر قوتۇرمىچى» دەپ ئاتالغان.

نان

تۇرپاندىن تاڭ دەۋرىدە پىشۇرۇلغان، هازىرقىغا ئوخشاش نان بايقالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ياسىلىش شەكلى هازىرقى نانغا تامامەن ئوخشايدۇ. نان ئاق ئۇن، قوناق ئۇنى، قىزىل قوناق ئۇنى قاتارلىقلارغا خېمىرتۇرۇچ ياكى سۈنئىي ئېچىتقۇ قوشۇپ، كۈنجۈت، تۇز، پىياز، تۇخۇم ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلىنىدۇ. نان تەييارلاشتا، ئالدىدا خېمىر بولدۇرۇلىدۇ، ئاندىن چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشاش بولغان نان راسلىنىپ، ئۇستىگە پىياز ۋە كۈنجۈت سۈركەلگەندىن كېيىن تونۇرغا يېقىپ پىشۇرۇلىدۇ. ئۇيغۇر نانلىرىنىڭ شەكلى ناهايىتى كۆپ، نانغا ئىشلىتىدىغان خام ئەشياسۇ ناهايىتى مول. نانىنىڭ تولىسى يۇمىلاق بولىدۇ. ئەڭ چوڭ نان «هەمەك نان» بولۇپ، ئوتتۇرىسى نېپىز، ئۇستىگە چەككۈچتە گۈل چېكىلىدۇ، گىرۋىكى سەل توم، چوڭلۇقى 40—50 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ، ئۇنى نانلارنىڭ شاهى دېيىشكە بولىدۇ. ئەڭ كىچىك نان «توقاچ» بولۇپ، چوڭلۇقى پىيالىنىڭ ئاغزىچىلىك كېلىدۇ. ئوتتۇرىسى ئويمان، گىرۋىكى قېلىن نان «گىردە» دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ نانلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ قېلىن نان. كۆپىنچە ئۇيغۇرلار بۇ نانىنى ياخشى كۆرىدۇ. قەشقەردىكى ئۇيغۇرلار گىردە يېقىشقا ئەڭ ئۇستا، ئۇلار ياققان گىردە نانىنىڭ ئۇستى پارقىراق، رەڭگى سېرىق بولۇپ، تولىمۇ مەزىلىك. ئۇنى يېيىشلا ئەمەس، كۆروشنىڭ ئۆزىمۇ بىر هۇزۇرلۇق ئىش. پىتىر خېمىردىن پىشۇرۇلغان نان «پىتىر نان» دەپ ئاتىلىدۇ. قوي يېغى ۋە سۇ يېغى قوشۇپ پىشۇرۇلغان نان «مای نان ياكى مايلىق توقاچ» دەپ ئاتىلىدۇ. ئارىسىغا گۈش هەم ياشقا تېتىتقۇلار ئېلىپ پىشۇرۇلغان نان «گۈشنان» بولىدۇ. «شېكەر نان» دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر خىل ئاتلىق نانمۇ بار. نان تونۇرغا يېقىلىشتىن ئىلگىرى ئۇستىگە ئاۋات سويى سۈرتۈلىدۇ، پىشقاندىن كېيىن قانچە ئاۋات سويى ئاز. ئىمك يۇرىدە بىر قەۋەت ئاۋات كۈرسىتىللىرىنى هاسىل قىلىدۇ. «توقاچ» ۋە ياشقا نانلارغا ياغ، سوت قاتارلىق خام ئەشىيالار قوشۇلغاندىن سىرت، ئۇستىگە يەنە سىياداں سېپىلىدۇ. يۇنداق نان مەززىلىك، يېيىشلىك بولۇپ قالماي، يەنە ئۇزۇن ساقلىنىمۇ بۇزۇلۇپ قالمايدۇ. چارۋىچىلار ئومۇمىيۈزلۈك هالدا «ناۋا نېنى» يەيدۇ. ناۋا چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشاش بولغان ئىككى دانە ئاستى تۇز قازان بولۇپ، نان پىشۇرغاندا ئىككى ناۋا بىر ـ بىرىنىڭ ئۇستىگە كۆمىتورۇلۇپ قويۇلىدۇ. بۇ ناهايىتى قۇلايلىق هەم ئېلىپ يۈرۈشكە ئەپلىك سايمان بولغاچقا، بايلاقتا تۇرمۇش كەچۈرىدىغان چارۋىچىلارنىڭ ئىشلىتىشىگە ئەڭ باب كېلىدۇ. نان ئوتقا قاقلاپ پىشۇرىلىدىغان يېمەكلىك بولۇپ، سويى ئاز، ساقلاش ئوڭاي، يېيىشكە ئەپلىك بولغاچقا، شىنجاڭدىكى هەر مىللەت خەلقى ئومۇمىيۈزلۈك يەيدىغان هەم ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ئاساسىي يېمەكلىك هېسابلىنىدۇ.

لەڭمەن بۇ ئۇيغۇر، خۇيزۇ مىللەتلىرىنىڭ بىر خىل ئاساسلىق تامىقى، شۇنداقلا شىنجاڭدا ئەڭ ئومۇملاشقان ئۇن تامىقى. لەڭمەن ئېتىش ئۇسۇلى مۇنداق: ئۇنغا ئازراق تۇز سېلىپ، خېمىر يۇمشاقراق يۇغۇرۇلىدۇ. ئوبدان چەيلىگەندىن كېيىن يېرىم سائەتچە تىندۇرۇلىدۇ. ئۇيدە لەڭمەن ئەتكەندە، تەييارلانغان خېمىر ئۇستىگە ئازراق ياغ سۈرتۈلۈپ، پىلتە قىلىنىپ، لېگەنگە يۇمىلاق قىلىپ تىزىلىدۇ ياكى ئاشتاختا ئۇستىگە توز تىزىلىپ، ئۇستىگە هۆل لاتا يېپىپ قويۇلىدۇ. قازان قاينىغاندا، خېمىر بىر ئۇچىدىن ئىنچىكە قىلىپ تارتىلىپ، ئاشتاختىغا بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇلۇپ، سىلكىنىپ، چۆپ تازا ئىنچىكە سوزۇلغاندا ئاندىن قا-

زانغا سىلىنىدۇ ۋە سۇ قايناپ چۈپ پىشقاندىن كېيىن سۈزۈپ ئېلىنىدۇ. ئاشپۇزۇل، رېستورانلارنىڭ ئۈستا ئاشپەزلىرى بىر قېتىمدا بىرنەچچە كىلوگرام خېمىرنى ئىككى ئۈچىدىن ئۈنۈپ، ھاۋادا بىرنەچچە قېتىم ئايلاندۇرۇپ ۋە بۇ ھەرىكەتنى بىرنەچچە قېتىم تەكرارلاپلا بىرنەچچە يۈز نال چاچتەك ئىنچىكە چۈپكە ئايلاندۇرىدۇ ۋە بىر قېتىمدىلا ئون نەچچە ئادەمگە يەتكۈدەك ئاش چىقىرالايدۇ. لەگمەن چۈپىگە مەززىلىك قىلىپ قورۇلغان قورۇما قوشۇپ يېيىلىدۇ. كىشىلەر كۈپىنچە لەگمەننى باغدىن ئۈتكۈزۈلگەن گۈشلۈك قورۇما، قىزىل مۇچ قوشۇپ قورۇلغان، يېسۈملەك قوشۇپ قورۇلغان گۈشلۈك قورۇما ياكى مۇچ، پېدىگەن، قورۇما پۇرچىقى، شوخلا، پىياز، ساماق قوشۇپ قورۇلغان قورۇما ياكى سۈلۈق گۈشلۈك قورۇما بىلەن قوشۇپ يەيدۇ. پەسلىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ، قورۇمىلارنىڭ تۈرىمۇ ھەر خىل بولىدۇ. لەگمەن يېيىشلىك، كىشىلەرگە دەرمان بېغىشلايدىغان تاماق.

سامسا سامسا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۈزگىچە يېمەكلىكىدىن بىرى. سامسا ئاق ئۇن، قوي گۈشى، قۇيرۇق ياغ، پىياز، زىرە، تۇز، قارىمۇچلاردىن تەييارلىنىدۇ. تەييارلاش ئۇسۇلى: خېمىردىن شاپىلاقتەك جىلىتا تەييارلىنىدۇ. قوي گۈشى، قۇيرۇق ياغ تىرناقتەك چوڭلۇقتا توغرىلىدۇ، پىياز ئۇششاق چانىلىپ، زىرە، قارىمۇچ، تۇز، ئازراق سۇ ئارىلاشتۇرۇلۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ، ئاندىن سامسا تۇگۈلۈپ، تونۇرغا يېقىلىدۇ. پىشقان سامسىنىڭ رەڭگى ناھايىتى چىرايلىق بولۇپ، دىماغقا مەززىلىك پۇرىقى ئۇرۇلىدۇ؛ سامسىنىڭ جىلتىسى چوروك، گۈشى ناھايىتى يۇمشاق، تەمى ئۆزگىچە بولىدۇ. سامسىنىڭ تورى كۆپ. پەرمۇدىنىڭ قىيمىسى ئادەتتىكى سامسىنىڭ قىيمىسىغا ئوخشاش بولىدۇ. ئەمما، ئۇنىڭ جىلتا خېمىرىغا ئۇندىن باشقا، تۇخۇم ۋە سۇ يېغى ئارىلاشتۇرۇلىدىغان بولغاچقا، پىشقان پەرمۇدە ناھايىتى مەززىلىك بولۇپ، ئېغىزغا كىرسە غۇژۇلداپ تۇرىدۇ.

سامسا

پولۇ پولۇ ئۇيغۇر، ئۈزبېك، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئۈزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە ئاساسىي يېمەكلىكلىرىنىڭ بىرى، شۇنداقلا ھەر مىللەت ئاممىسى ئىنتايىن ياقتۇرىدىغان ئائىلە تامىقى. ئۇيغۇرچە «پولۇ» سۆزى پارس تىلىدىن كىرگەن. پولۇ ئادەتتە پاكىز يۇيۇلغان قول بىلەن يېيىلىدۇ. پولۇ ئاساسلىقى گۈرۈچ، گۈش، سەۋزە، ياغ، پىيازلارنى ئارىلاشتۇرۇپ دۆملەش ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ. پىشقان پولۇ پۇراقلىق، مەززىلىك، ناھايىتى يېيىشلىك بولىدۇ. پولۇ ئادەتتە يېيىلگەندىن باشقا، كۈپىنچە يەنە مېھمان كۈتۈش ئۈچۈنمۇ ئېتىلىدۇ.

پولۇ

پولۇنىڭ نۇرغۇن خىللىرى بار. مەسىلەن، كىشمىش، گۈلە، شاپتۇل قېقى، ياڭاق مېغىزى قاتارلىق قۇرۇق مېۋىلەر سېلىپ ئېتىلىدىغان «مېۋە پولۇسى» ياكى «گۈشسىز پولۇ»، ئۈستىگە قېتىق قۇيۇپ يېيىلىدىغان «قېتىق پولۇسى»، شۇنداقلا يەنە ئادەتتە كۆپ ئۈچرايدىغان، پولۇ ئۈستىگە تۆت ـ بەش پېتىر مانتا بېسىلىدىغان «ئاش مانتا»، ئۈستىگە قورۇما بېسىپ يېيىلىدىغان «بەتتە پولۇ» لار بار.

پىنتاك بۇ شىنجاڭدىكى خۇيزۇلارنىڭ ئۈزگىچە ئالاھىدە تامىقى. ئۇنى تەييارلاش ئۇسۇلى مۇنداق: ساپ ماش ئۇنىدا ئېتىلگەن لەمپۇك بىرلىك چوڭلۇقتا چاسا قىلىپ توغرىلىدۇ، ئاندىن گۈش، شوخلا، پالەك، يېمىشۇلەك، قىزىل مۇچ، قارىمۇچ ۋە سۇدا كۆپتۈرۈلگەن قارا مۇئىر ئۇلۇغ ئوتتا قورۇلۇپ، ئۈستىگە شورپا قۇيۇلىدۇ، ئاندىن قازانغا لەمپۇك سېلىنىدۇ. پىنتاكنى ھەرقانداق چاغدا ئېتىپ يېسە بولىدۇ. ئەمما، پەسىلىلەرنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ، ئۇنىڭغا سېلىنىدىغان كۆكتاتلار ھەر خىل بولىدۇ. پىنتاك مەيلى قانداقلا چاغدا ئېتىلسۇن، تەمى مەززىلىك، خۇش پۇ-

راق بولىدۇ. پىنتاڭ ئادەتتە يەنە بولدۇرۇلغان خېمىردا تەييارلانغان، ياغدا پىشۇرۇلغان ئالاھىدە قېلىن قۇيماق بىلەن بىللە يېيىلىدۇ. قۇربان ھېيت، روزى ھېيتتا پەتىلەپ كىرگەن ئەتىۋارلىق مېھمانلارنى، تۇغقانلارنى ۋە دوستلارنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن، خۇيزۇ ئائىلىلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك پىنتاڭ ئېتىدۇ. بۇ ئۈزگىچە تاماقنى ھەممە ئادەم ياخشى كۆرىدۇ.

نېرىن بۇ قازاق، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ مېھمان كۈتكەندە تەييارلايدىغان بىر خىل ئالىي تامىقى. ئۇنى ياساش ئۈسۈلى مۇنداق: ئادەتتە قوينىڭ ئالدى قول، سان، قوۋۇرغا، تۆش گۆشلىرى چوڭ ـ چوڭ پارچىلىنىپ، سوغۇق سۇغا سېلىپ ئۇلۇغ ئوتتا پىشۇرۇلىدۇ. كۆپۈكلەر سۈزۈپ ئېلىۋېتىلگەندىن كېيىن سۇس ئوتتا قاينىتىلىدۇ. شورپىنىڭ ۋە گۆشنىڭ تەملىك بولۇشى ئۈچۈن قازانغا ئازراق تۇز ۋە پىياز سېلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خېمىر يۇغۇرۇلۇپ، يېيىلغاندىن كېيىن، لەڭمەن چۆپىدەك قىلىپ كېسىلىدۇ. قازاندىكى پىشقان گۆش سۈزۈپ ئېلىنىپ، چۆپ ياكى يىرتىلغان خېمىر شورپىدا پىشۇرۇلۇپ، قاچىغا ئېلىنىدۇ، ئاندىن ئۇنىڭ ئۈستىگە گۆش بېسىلىدۇ، شۇنداقلا تۇز ۋە پىياز سېلىنىدۇ. نېرىن داستىخانغا كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئادەتتە بىرەيلەن ئىتتىك پىچاق بىلەن گۆشنى ئۈششاقلاپ توغراپ چۆپكە ئارىلاشتۇرىدۇ. يېگەندە قول بىلەن چۆپكە گۆش قوشۇپ يېيىلىدۇ. نېرىن يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن ئادەتتە بىر چىنە شورپا ئىچىلىدۇ. نېرىن قوي گۆشىدىن باشقا، يەنە كالا، ئات گۆشلىرىدىمۇ ئېتىلىدۇ. نېرىن قولدا يېيىلگەچكە «بەش بارماق» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

قولداما بۇ تاتار، قازاق قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ بىر خىل ئۇن تامىقى. ئۇنىڭغا ئۇن، سۇ يېغى، قوي گۆشى، پىياز، قارىمۇچ، سەۋزە، ياڭىۇ، شوخلا، ھۆل مۇچ قاتارلىق خام ئەشىيالار ئىشلىتىلىدۇ. قولدامىنى ئېتىش ئىككى باسقۇچ بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ: ئالدى بىلەن خېمىر يۇغۇرۇلۇپ، ئوبدان چەيلىنىپ، يېرىم سائەتچە تىندۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇزۇنچاق پىلىتە قىلىنىدۇ، پىلىتە ئۇزۇن تارتىلىپ، باشمالتاق بىلەن بېسىلىپ، تىرناقتەك چوڭلۇقتا ياپىلاق قىلىپ يىمىرىلىدۇ، بۇ قازاندىكى قاينىغان سۇدا پىشۇرۇلغاندىن كېيىن چوڭ لېگەنگە ئۈسۈلىدۇ. ئاندىن كېيىن قورۇما تەييارلىنىدۇ. بۇنىڭدا قازانغا سۇ يېغى قۇيۇلۇپ، ياغ سەككىز ئۇلۇش قىزىغاندا تىرناقتەك ئۇششاق قىلىپ توغرالغان گۆش، پىياز، مۇچ، سەۋزە، شوخلا، ياڭىۇ ۋە قارىمۇچ، تۇز ئۇلۇغ ئوتتا قورۇلۇپ، پىشقاندىن كېيىن، قورۇما لېگەندىكى چۆپ ئۈستىگە قۇيۇلىسلا تاماق تەييار بولغان بولىدۇ. تاماق ئۈسۈلغان لېگەن داستىخاننىڭ ئوتتۇرىسىغا قويۇلۇپ، ھەربىر ئادەم ئالدىدىكى يىمىش تەخسىلىرىگە بۆلۈپ يەيدۇ.

بولكا بۇ رۇسلارنىڭ ئاساسلىق ئۇن تامىقى، ئۇ رۇس بولكىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇنى ياساش ئۈسۈلى مۇنداق: ئۇنغا سۇ، ئېچىتقۇ (خېمىرتورۇچ)، بەزىدە شېكەر، سىرىق مايى، ئارپا ئۇندۇرمىسى، شىرنە، سوت قوشۇپ خېمىر تەييارلىنىدۇ، خېمىر بولغاندىن كېيىن، خۇش پۇراق دورىلار (ئارپىبەدىيان قاتارلىق) قوشۇلۇپ، مەخسۇس تۈمۈر لىپىس ياكى بولكا قۇتىسىغا سېلىنىپ، دوخوپكا ياكى تونۇرسىمان ئوچاقتا پىشۇرۇلىدۇ. رۇس بولكىسىنىڭ خېمىرىنى بولدۇرۇش ۋاقتى سەل ئۇزۇن بولۇپ، ئۇنىڭغا ئېچىتقۇ ئورنىدا بىر خىل بىئولوگىك كۆپىتۈرگۈچى دورا ئىشلىتىلىدۇ، ئۇ يەنە «چىگدالغان ئېچىتقۇ»، «يېڭى ئېچىتقۇ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. رۇس بولكىسى چوڭ ھەم قېلىن بولغاچقا، پىشۇرۇش ۋاقتىمۇ ئۇزۇن بولىدۇ. بۇ خىل بولكا تەركىبىدە كاربون سۇ بىرىكمىلىرى، ئاقسىل، مىنېرال مادداىلار، ئامىنو كىسلاتالىرى، ۋىتامىن قاتارلىقلار بار.

بولاق قوتۇرماچ بۇ شىبەلەر ئەڭ ئامراق تاماق بولۇپ، شىبە تىلىدا فارغۇبن دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنى ياساش ئۈسۈلى مۇنداق: ئالدىنقى كۈنى كەچتە ئازراق خېمىر بولدۇرۇپ قويۇلىدۇ. ئەتىسى ئەتىگەندە ئۇنىڭغا يەنە ئازراق تۇز، شۇلتا ۋە مۇۋاپىق ئۇن قوشۇپ چەيلەنگەندىن كېيىن، نوغۇچتا نېپىز يېيىپ، سۇس ئوتتا، قازان ياكى تاۋىدا پىشۇرۇلىدۇ. قازان، تاۋىغا ئازراق ياغ قويۇلسا تېخىمۇ مەززىلىك بولىدۇ. ئوتنىڭ تاۋىنى ئىگىلەشكە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، شىبەلەرنىڭ تولىسى ئوچاققا سامان ياكى ئوتۇن قالايدۇ. قوتۇرماچ پىچاق بىلەن ئەمەس، قولدا پارچىلاپ يېيىلىدۇ. بۇنداق قوتۇرماچنى خالىغان ۋاقىتتا تەييارلاپ يېيىشكە بولىدۇ (كىشىلەر ئادەتتە بىر كېچە تۇرۇپ قالغان قوتۇرماچنى يېمەيدۇ)، شۇڭا، ئۇ ناھايىتى يۇمشاق، تەملىك، يېيىشلىك بولىدۇ.

پىشۇرۇلغان گۆش بۇ چارۋىچىلىق رايونىدا ياشايدىغان ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ گۆش تامىقى بولۇپ، مېھمانلارغىمۇ دائىم گۆش تارتىلىدۇ.

قازاق، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەر مېھمانغا ئاتاپ قوي سويماقچى بولغاندا، ئۆي ئىگىسى قوينى كىگىز ئۆينىڭ بوسۇغىسىغا يېتىلەپ كېلىپ، سول بىلىكىدە قوينىڭ بېشىنى، ئوڭ بىلىكىدە قوينىڭ قورسىقىنى قۇچاقلاپ، ئىككى ئالىقىنىنى يۇقىرىغا قارىتىپ كۆتىرىپ تۇرۇپ هۆرمەت بىلەن مېھمانلاردىن «پاتىھە» سورايدۇ. مېھمانلار دۇئاغا قول كۆتۈرۈپ، ئۆي ئىگىسىنىڭ ياخشى كۈتۈپ ئالغانلىقىغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ، ئۇلارغا ئامەت، ياخشىلىق، ئامان ـ ئېسەنلىك تىلىگەندىن كېيىن، ئۆي ئىگىسى قوينى بوغۇزلاپ، سان، قوۋۇرغا، تۆشلىرىنى چوڭ ـ چوڭ پارچىلاپ، سوغۇق سۇغا سېلىپ قاينىتىپ پىشۇرىدۇ. قازان قاينىغاندىن كېيىن كۆپۈكى سۈزۈپ ئېلىۋېتىلىپ، سۈس ئوتتا ئاستا قاينىتىلىدۇ، ئاندىن تۇز ۋە پىياز سالىدۇ. ئادەتتە گۆش بىر سائەتتە پىشىدۇ. پىشقان گۆش چوڭ تاۋاققا ئۈسۈلىدۇ. گۆش يېيىشتىن ئىلگىرى ئۆي ئىگىسى ۋە مېھمانلار قولىنى يۇيىدۇ. ئارقىدىن ئۆي ئىگىسى تاۋاققىكى گۆشنى داستىخانغا ئېلىپ كېلىپ، قوينىڭ بېشىنى ۋە بەكىنى مېھمانغا تۇتىدۇ. مېھمان بەكىنى ئېلىپ، قوينىڭ سول تەرەپ چېكىسىدىن بىر پارچە گۆش كېسۋېلىپ، مېھماندارچىلىقتىن رازى بولغانلىقىنى ئىزهار قىلىش يۈزىسىدىن ئۇنى ئاغزىغا سالىدۇ ياكى تاۋاققا سېلىپ قويىدۇ. ئاندىن ئۆي ئىگىسىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا بولغان ئامراقلىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوينىڭ بىر قۇلىقىنى كېسۋېلىپ، ئۇنى شۇ ئائىلىدىكى كىچىك بالىغا ياكى شۇ سورۇندىكى يېشى ئەڭ كىچىك ئادەمگە تۇتىدۇ (بۇنىڭ يەنە بالىلار چوڭلارنىڭ گېپىنى ئاڭلىسۇن، دېگەن مەنىسىمۇ بار)، ئارقىدىن قوينىڭ بېشىنى ئۆي ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بېرىدۇ. مانا بۇ رەسمىيەتلەر ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ئۆي ئىگىسى گۆشنى توغرايدۇ ـ دە، گۆش يېيىش باشلىنىدۇ. گۆش يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن ئۆي ئىگىسى مېھمانغا يەنە بىر چىنە شورپا سۇنىدۇ. مېھمان شورپىنى ئىچىپ بولۇپ، قولىنى پاكىز سۈرتكەندىن كېيىن ئۆي ئىگىسى بىلەن بىرلىكتە «دۇئا» قىلىدۇ. چارۋىچىلار مېھمان كۈتكەندە مېھمانلارنىڭ ياش ـ قۇرامىغا قاراپ، ئۇلارغا قوينىڭ ئوخشاش بولمىغان ئەزالىرىنىڭ گۆشىنى بۆلۈپ بېرىش ئارقىلىق ئۇلارغا بولغان هۆرمىتى ۋە قائىدە ـ يوسۇنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئۆپكە ـ هېسىپ بۇ ئۇيغۇر، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆزگىچە يېمەكلىكى، مېھمانلارغا تارتىلىدىغان بىر خىل ئېسىل تائام. ئۆپكە ـ هېسىپ ناهايىتى ئىنچىكە هۆنەر، ماهارەت تەلەپ قىلىدىغان تاماق هېسابلىنىدۇ. ئۆپكە قۇيۇش ئۇسۇلى مۇنداق: قوينىڭ ئۆپكىسىگە سۇ بېرىلىپ، تا ئۆپكە ئاپئاق بولۇپ ئاقارغىچە قانىرىتىلىدۇ. ئاندىن قېرىندىن كېسىپ ئېلىنغان ئۆپكە ئاغزى، ئۆپكە كانىيىغا تىكىلىدۇ؛ يۇغۇرۇلغان خېمىر سۈدا يۇيۇلۇپ، تىرىپى ئايرىۋېلىنىدۇ. ئۇن سۈيى سەل تىنغاندىن كېيىن، ئارتۇق سۈيى تۆكۈۋېتىلىپ قالغان ئۇن سۈيى ئۆپكە ئاغزى ئارقىلىق ئۆپكىگە سىقىپ كىرگۈزۈلىدۇ. ئۇن سۈيى ئۆپكە تولۇق چىڭىغىچە بېرىلىدۇ. ئۇنىڭغا يەنە سۇ يېغى، تۇز، زىرە قۇيۇلىدۇ. ئاندىن ۋارونكا رولىنى ئوينايدىغان ئۆپكە ئاغزى كېسىپ ئېلىۋېتىلىپ (ئېلىۋەتمەي چىگىپ قويسىمۇ بولىدۇ) كاناي چىڭ چىگىلگەندىن كېيىن قازاندا ئىككى سائەتچە قاينىتىپ پىشۇرۇلىدۇ. يۇيۇلغان خېمىردىن چىققان ئۇن تىرىپىمۇ زايە قىلىۋېتىلمەي، يېيىپ، ئىچىگە سوقۇلغان مۇچ قاتارلىق نەرسىلەر سېلىنىپ، ئىنچىكە شوينا بىلەن بوغۇپ، قازاندا ئۆپكە بىلەن تەڭ پىشۇرۇلىدۇ.

هېسىپ ياساشمۇ ناهايىتى قىزىقارلىق، ئالدى بىلەن ئۇچەي پاكىز يۇيۇپ تازىلىنىدۇ. ئاندىن جىگەر، يۈرەك، ئۇچەي يېغى ئۇششاق توغرىلىپ، قارىمۇچ، سوقۇلغان مۇچ، زىرە، تۇز ۋە پاكىز يۇيۇلغان گۈرۈچ بىلەن ئارىلاشتۇرۇلۇپ، قايناقسۇ قۇيۇلغاندىن كېيىن ئۇچەيگە كىرگۈزۈلىدۇ، ئۇچەينىڭ ئىككى ئۇچى يېپتا باغلىنىپ، سوغۇق سۇغا سېلىنىدۇ. سۇ قاينىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا يەنە نەچچە قېتىم سوغ سۇ قۇيۇلىدۇ (بۇئاستە قايناۋاتقان سۇغا سالسىمۇ بولىدۇ). هېسىپ چالا پىشقاندا، ئۇنىڭ كۆپۈپ يېرىلىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، بىرنەچچە يېرىگە يىگنە سانچىلىپ، ئىچىدىكى هاۋا چىقىرىۋېتىلىدۇ. هېسىپ بىرەر سائەتلەردە پىشىدۇ. پىشقان ئۆپكە ـ هېسىپ، يېيىشكە ئەپلىك بولۇشى ئۈچۈن ئۇششاق توغرىلىپ داستىخانغا كەلتۈرۈلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئۆي ئىگىسى پىششىق جىگەرنى يايىلاق توغراپ، ئارىسىغا پىشقان قۇيرۇق مايىنى قىستۇرۇپ مېھمانلارغا تۇتىدۇ. بۇ «دۇمبە جىگەر» دەپ ئاتىلىدۇ. قۇيرۇق ياغ جىگەرگە قوشۇپ يېيىلسە ناهايىتى مەززىلىك بولىدۇ، كۆڭۈلگىمۇ تەگمەيدۇ.

زىق كاۋاپ بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزگىچە ئەنئەنىۋى تاماقلىرىدىن بىرى. كاۋاپ يېڭى قوي گۆشى (پاقىلان گۆشى بولسا تېخىمۇ ياخشى)، قارىمۇچ، زىرە، تۇز، سوقۇلغان مۇچتا تەييارلىنىدۇ. كاۋاپ ياساش

ئۈسۈلى مۇنداق: قوي گۆشى ئېغىزغا چىققۇدەك توغرىلىپ، تۆمۈر زىنخقا ئۇتكۈزۈلۈپ، كاۋاپدانغا بېسىلىدۇ ۋە ئۇيان ـ بۇيانغا ئۆرۈلۈپ ئۈستىگە قارىمۇچ، سوقۇلغان مۇچ، تۇز ۋە زىرە سېپىلىدۇ. كاۋاپنى جەزمەن ئوتۇن كۆمۈرى ياكى ئىسسىز كۆمۈردە پىشۇرۇش كېرەك، كاۋاپنىڭ ئوتى بەك كۈچلۈك بولۇپ كەتسە بولمايدۇ، گۆش ئۆزىلداپ يېغى ئاققاندىن كېيىن بىرنەچچە مىنۇتتىلا پىشىدۇ. ئۇنىڭ رەڭگى سارغۇچ، يېغى پارقىراپ تۇرىدۇ، تەمى شېرىن ئاچچىق بولۇپ كۆڭۈلگە تەگمەيدۇ، تەملىك ۋە يۇمشاق بولىدۇ. زىقتىكى گۆش ئۈستىگە تۇخۇم، ئۇن، زىرە ئارىلاشتۇرۇلغان ئۇماچ سۈرتۈلىدىغان يەنە بىر خىل كاۋاپمۇ بار بولۇپ، بۇنداق كاۋاپنىڭ گۆشى تېخىمۇ يۇمشاق پىشىدۇ. تەمى تېخىمۇ ئوبدان بولىدۇ. زىق كاۋاپ شىنجاڭدا، ھەتتا پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئەڭ ئالقىشقا ئېرىشكەن تائام ھېسابلىنىدۇ.

تونۇر كاۋىپى بۇ شىنجاڭنىڭ بىر داڭلىق يەرلىك تامىقى. پۈتۈن تونۇر كاۋىپى ئاختا قوي ياكى ئىككى ياش ئېچىدىكى سېمىز پاقلاندىن تەييارلىنىدۇ. ئۇنى پىشۇرۇش ئۇسۇلى مۇنداق: قوي سويۇلۇپ، كاللا ـ پاچاق، ئىچ ـ قارنى ئېلىۋېتىلىپ، پاكىز يۇيۇلىدۇ. ئاندىن ئۇن، تۇز، تۇخۇم، زەنجىۋىل، قارىمۇچ ۋە زىرە قاتارلىقلاردىن تەييارلانغان قويۇق ئۇماچ ھالەتتىكى دورا ـ دەرمان تېتىمىسى قوينىڭ ھەممە يېرىگە ۋە قورسىقىغا سۈرتۈلۈپ، مىخلىق خادا ياغاچقا ئۆتكۈزۈلۈپ، ئالاھىدە ياسالغان تونۇرغا سېلىپ، دۈملىنىدۇ ھەم پات ـ پات ئۆرۈپ كۆزىتىلىپ، بىر سائەت دۈملەنگەندىن كېيىن پىشىدۇ. پىشقان گۆش پارچىلىنىپ تەخسىلەرگە ئېلىنىپ، داستىخانغا تارتىلىدۇ. كاتتا زىياپەتلەردە ئاشپەزلەر پىشۇرۇلغان پۈتۈن تونۇر كاۋىپىنى تاماق غالتىكىگە سېلىپ، قوينىڭ يېشىغا قىزىل لېنتا باغلاپ، ئاغزىغا بىر تۇتام كەرەپشە ياكى يۇمغاقسۈت چىشلىتىلىپ ئەكېلىپ مېھمانلارغا تاماشا قىلدۇرىدۇ. بۇ ھالەت ئادەمگە بىر دانە تىرىك قوي غالتەكتە ئولتۇرۇپ ئوت يەۋاتقاندەك كۆرۈنۈشنى ئەسىلىتىدۇ ۋە ئادەمگە تولىمۇ تەسىرلىك بەدىئىي ئەسەردەك كۆرۈنىدۇ. پۈتۈن تونۇر كاۋىپىنى ئادەملەر ئۆزلىرى پىچاق بىلەن كېسىپ يېيىمۇ، ئاشپەزلەر توغراپ، تەخسىگە سېلىپ ئەكېلىپ بەرسىمۇ بولىدۇ. پۈتۈن تونۇر كاۋىپىنىڭ گۆشى يۇمشاق، تەملىك، ناھايىتى يېيىشلىك بولىدۇ. ھازىر جايلاردا ئۆتكۈزۈلىدىغان كاتتا زىياپەتلەردە پۈتۈن تونۇر كاۋىپى قىممەتلىك ئېسىل تائام سۈپىتىدە جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردىكى مېھمانلارنىڭ ياقتۇرۇشىغا ئېرىشمەكتە.

تالقان بۇ شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قۇلايلىق يېمەكلىكلىرىنىڭ بىرى. ئۇنى ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق مىللەتلەر كۆممىقوناق، بۇغداي قاتارلىق دانلاردىن ياسايدۇ. ئۇنى ياساش ئۇسۇلى بىرقەدەر ئاددىي بولۇپ، كۆممىقوناق ياكى بۇغداي، ئالدىدا قازاندا قۇرۇق قورۇپ پىشۇرۇلىدۇ، ئاندىن ياغىچاق (قول تۇگمىنى) ياكى تۇگمەندە تارتىلىپ تالقان قىلىنىدۇ. تالقان ئېلىپ يۇرۇشكە ئەپلىك، ئۇزۇن ساقلىغىلى بولىدۇ. تالقان يېيىشكە توغرا كەلگەندە يېرىم چىنە تالقانغا قايناق سۇ ياكى چاي قۇيۇپ، شۇنداقلا ھەركىم ئۆزىنىڭ خاھىشىغا ئاساسەن تۇز، سېرىقماي ياكى قايماق، شېكەر، ياڭاق مېغىزى سېلىپ ئىچسە بولىۋېرىدۇ. شورپا ياكى قىزىق سۇت قۇيۇپ ئىچسە تېخىمۇ مەززىلىك بولىدۇ. تالقان ياشانغانلار، گۈدەكلەر ياقتۇرىدىغان يېمەكلىك.

سۈتتىن ئىشلەنگەن يېمەكلىكلەر سۈتتىن ئىشلەنگەن يېمەكلىكلەر قازاق، قىرغىز، موڭغۇل، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئاساسلىق ئەنئەنىۋى قوشۇمچە يېمەكلىكلىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق يېمەكلىكلەرنىڭ خىلى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، سېرىقماي، قايماق، قۇرۇت، ئېرىمچىك، سۈزمە، جەنىت، ئۇز قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

سېرىقماي. چارۋىچىلىق رايونىدىكى كىشىلەر ئۆچكە ۋە كالا ساغقاندىن كېيىن سۈتنى بىر كېچە قويۇپ قويىدۇ ۋە ئەتىسى ئۇنىڭ ئۈستىدىكى بىر قەۋەت مېيىنى ئايرىپ ئالىدۇ. بۇ قايماق دەپ ئاتىلىدۇ. قايماقنى ئۇزۇن مۇددەتكىچە ساقلاش ئۈچۈن ئۇ بىر تەرەپكە قارىتىپ ئارىلاشتۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى سۇ ۋە كۆك سۈت چىقىرىپ تاشلىنىدۇ، ئاندىن سۈغا سېلىنىپ قول بىلەن توختىماي مىجىلىپ، ماي تەركىبىدىكى سۇ چىقىرىپ تاشلىنىدۇ، قايتا ـ قايتا يۇيۇش نەتىجىسىدە ئاپئاق قايماق سارغۇچ سېرىقمايغا ئايلىنىدۇ. ئۇنىڭغا ئازراق تۇز سېلىنىپ ئارىلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، قۇرۇتۇلغان قوي قېرىنىغا قاچىلىنىدۇ ۋە ئاغزى ھىم ئېتىلىپ، تۆۋەن تېمپېراتۇرىدا ساقلىنىدۇ.

قايماق. ئۆچكە، كالا سۈتلىرى قاينىتىلىپ پىشۇرۇلغاندىن كېيىن سوۋۇغاندا ئۇنىڭ ئۈستىدە بىر قەۋەت تەركىبىدە ماي ۋە ئاقسىل بولغان ئارىلاشما مادداھاسىل بولىدۇ. ئۇنىڭدا سۈتنىڭ ۋە مايىنىڭ خۇش پۇرىقى

بولۇپ، تەمى سەل تاتلىق بولىدۇ. ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق مىللەتلەر بۇنى قايماق دەپ ئاتايدۇ.

قۇرۇت. بۇ چارۋىچىلىق رايونىدىكى ئادەملەر ياخشى كۆرىدىغان بىر خىل يېمەكلىك. ئۇ قۇرۇتۇش ئارقىلىق ياسالغان بولغاچقا قۇرۇت دەپ ئاتىلىدۇ. قۇ- رۇتنىڭ تەركىبىدە ماي بار بولغىنى تاتلىق قۇرۇت، تەركىبىدە ماي بولمىغىنى ئاچچىق قۇرۇت دەپ ئاتىلە- دۇ. قازاقلار قۇرۇت ياسىغاندا، ئالدى بىلەن ئۆچكە ياكى كالا سۈتىنى ئېچىتىپ، ئاندىن قازاندا قاينىتىدۇ، كېيىن خالتىغا تۆكۈپ ئېسىپ قويۇپ، ئۇنىڭ سۈيىنى تولۇق ساقىتىۋەتكەندىن كېيىن قول بىلەن ئۇششاق يوم قىلىپ قۇرۇتىدۇ. موڭغۇللار ياسايدىغان قۇرۇتمۇ ئىگـ- كى خىل بولۇپ، بىر خىلى ياغلىق قۇرۇت، ئۇنى ياساش ئۈسۈلى قازاقلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ؛ يەنە بىر خىلى، سۈت ھارىقى ياساپ ئېشىپ قالغان سۈت تىرىپـ- نىڭ سۈيىنى ساقىتىۋېتىپ، قۇرۇتۇش ئارقىلىق ياسـ- لىدۇ. بۇنداق قۇرۇت سەل ئاچچىق بولىدۇ.

پىشلاق (ئېرىمچەك). بۇ ئۆچكە، كالا سۈتىدىن ياسالغان كرىستالسىمان يېمەكلىك. رەڭگى سېرىق، بەزىلىرىنىڭ سۈتتەك ئاق، ناھايىتى يېيىشلىك ۋە تەمـ- لىك. ئۇنى ياساش ئۈسۈلى مۇنداق: ئۆچكە ياكى كالا سۈتى ئالدى بىلەن قازاندا ئۇلۇغ ئوتتا قاينىتىلىدۇ، ئاندىن سۈس ئوتتا ئاستا ـ ئاستا بىرنەچچە سائەت قاينىتىلىپ، سۈتنىڭ سۈيى تۆگەپ قويۇقلاشقاندا چوڭـ كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان پارچىلارغا بۆـ- لۈپ، چىغ بورا ئۈستىگە قويۇپ قۇرۇتىلىدۇ.

چاي بۇ شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئاساسلىق ئىچىملىكى. ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەر چاي ئىچىشكە ئامـ- راق، ئۇلار چايدىن بىر كۈنمۇ ئايرىلالمايدۇ. شۇڭا، چاي ئىچىش كىشىلەرنىڭ بىر تۇرلۇك ئادىتىگە ئايلاندـ- غان. شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ چاي ئىچىش ئادىتى شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتى ۋە ئاھالىلەرنىڭ تۇرمۇش ئادىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بىرى، شىنجاڭدا قۇملۇق، چۆل ـ جەزىرىلەر ناھايىتى كۆپ، يامغۇر ئاز ياغىدۇ. بۇنداق قۇرغاق رايوندا ياشـ- غان ئادەملەر ئۈچۈن چاي زۆرۈر بۇيۇم ھىسابلىنىدۇ؛ ئىككىنچىسى، شىنجاڭدا كۆكتات ئاز، گۆش كۆپ، چاي ئىچكەندە كۆكتاتلاردىن قوبۇل قىلىنىدىغان ئو- زۇقلۇقلارنى تولۇقلىغىلى بولىدۇ، شۇنداقلا ھەزىم قىـ- لىشقىمۇ يارىدىمى بار. شۇڭا، «تاماق بولمىسىمۇ بولـ- دۇ، ئەمما چاي بولمىسا بولمايدۇ» دېگەن گەپ بار. چاي ۋە سۈت چاي يەنە مېھماننىڭ ئالدىغا قويىدىغان بىر خىل ئىچىملىك بولۇپ، قانداقلا چاغدا بىرسىنىڭ ئۆيىـ- گە مېھمان بولۇپ كىرىشىڭىز، ئۆي ئىگىسى ھامان سىزنى ناھايىتى قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ ۋە چاي بىلەن مېھمان قىلىدۇ.

ئادەملەر ئادەتتە سۈت چاي (ئەتكەن چاي) ئىچىشـ- كە ئامراق. سۈت چاي، چاي ۋە كالا سۈتى ياكى قوي (ئۆچكە) سۈتىدىن تەييارلىنىدۇ. ئوخشاش بولمىغان مىللەتلەر ۋە رايونلاردىكى ئاممىنىڭ ئىچىدىغان چېيى ۋە ئۇنى تەييارلاش ئۇسۇلى ھەر خىل. مەسىلەن، بىر قىسىم رايونلاردىكى قازاقلار تاش چاينى، يەنە بىر قىـ- سىملىرى كۆرەك چاي (تاختا چاي، قارا چاي) ۋە قىزىل چاي ئىچىشنى؛ موڭغۇللار كۆك تاش چاينى ياخشى كۆرىدۇ؛ ئۇيغۇر، شىبە، تاتار قاتارلىق مىللەتـ- لەر بولسا قارا چاي ئىچىشنى ياخشى كۆرىدۇ.

قېتىق بۇ قازاق، موڭغۇل، ئۇيغۇر، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ سۈتتىن ياسىلىدىغان ئەنئەنىۋى يېمەكلىكى. قېتىق تەركىبىدە ئوزۇقلۇق مول بولغان قۇۋۋەت دورىسى، شۇنداقلا ئۇ يەنە ئۈسسۈزلۈقنى يېـ- سىپ، ھەزىم قىلىشقا يارىدەم بېرىدىغان، ئادەملەرنىڭ تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان ئىچىملىك. ھەرقاي- سى مىللەتلەرنىڭ قېتىق ياساش ئۇسۇلى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدۇ. قازاقلار قېتىق ياسىغاندا، سۈتنى قاينـ- تىپ، قايمىقنى ئېلىۋالغاندىن كېيىن، ئېچىتقۇ (كۆ- نەلگۈ) سېلىپ، سوغا (ياغاچ تۈڭ، چېلەك) غا قۇيۇپ ئېچىتىدۇ؛ ياكى سۈتنى قاينىتىپ كېيىن قايمىقنى ئالمايلا ئېچىتقۇ سېلىپ، بىۋاسىتە ئېچىتىدۇ؛ ياكى خام سۈتنى چاناش (تېرە خالتا، تۈلۈم) قا قۇيۇپلا ئېـ- چىتىدۇ. بۇنىڭ ئالدىنقىسى چۈچۈمەل، كېيىنكىسى سەل چۈچۈك تاتلىق بولۇپ، ناھايىتى تەملىك بولىدۇ. موڭغۇللارنىڭ قېتىق ياساش ئۇسۇلى قازاقلارنىڭكىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ. بىراق، ئۇلار ئاساسلىقى قايمىقى سۈزۈپ ئېلىنغان كۆك سۈتتە قېتىق ئېچىتىدىغان بولـ- غاچقا، ئۇلارنىڭ قېتىق ياسايدىغان چانىشى ئالاھىدە يوغان بولىدۇ. بۇنداق قېتىقنى ئىچىپ بولالمىغاندا، ئۇ سۈت ھارىقى ياسايدىغان خام ئەشياغا ئايلىنىدۇ. قازاقلار ئىچىپ بولالمىغان قېتىقىدىن قۇرۇت ياكى سۈيۈق قېتىق (ئايران)، پىشلاق (ئېرىمچەك، سۈز- مە) ياسايدۇ. يېزا ۋە شەھەردە ياشايدىغان ئۇيغۇر، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ تولىسى سۈتنى قاينـ- تىپ، سەل سوۋۇغاندىن كېيىن، چىنىگە تۆكۈپ، ئازراق ئېچىتقۇ سېلىپ، بىرنەچچە سائەت ئېچىتىش

ئارقىلىق قېتىق ياسايدۇ. شىنجاڭدىكى بەزى ئاز ساندىكى مىللەتلەر تەم كىرگۈزۈش ۋە ھەزىم قىلىشقا يارىدىمى بولسۇن ئۈچۈن، قېتىقنى يەنە تاماققا ئارىلاشتۇرۇپ ئىچىشنى ياخشى كۆرىدۇ.

مۇسەللەس بۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئالىي ئىچىملىكى. بۇنداق ئىچىملىك ھۆل ئۇزۇمنى ئېچىتىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. ئەمما، ئۇ ئۇزۇم ھارىقى ئەمەس. ياساش ئۇسۇلى مۇنداق: ئۇزۇم ئۇزۇلگەندىن كېيىن، پاكىز يۇيۇلغان تاختاي ئۈستىگە قويۇپ يېيىتىلىدۇ. ئاندىن چۈلدە ئۆسىدىغان كۆك يانتاق (بىر خىل قۇملۇق ئۆسۈملۈكى) نىڭ يوپۇرمىقى ئېلىۋېتىلىپ، تىكىنىلا قالدۇرۇلغاندىن كېيىن پاكىز يۇيۇلۇپ، تاختاي ئۈستىدىكى ئۇزۇم كۆك يانتاق تىكىنى بىلەن ساۋىلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئېزىلگەن ئۇزۇمنىڭ تىرىپى بىلەن ئۇرۇقى تاختاي ئۈستىدە قېلىپ، شىرنىسى جاۋۇرغا ئېقىپ چۈشىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا شىرنە داكىدا سۈزۈلۈپ، قازانغا سېلىپ قاينىتىلىدۇ. ئادەتتە 10 كىلوگرام ئۇزۇم شىرنىسىگە 20 كىلوگرام سۇ قوشۇپ، سۈس ئوتتا 10 كىلوگرام قالغۇچە قاينىتىلىدۇ. ھوردالغان شىرنە پاكىز كوزا ـ ئىدىشقا قاچىلىنىپ، ئوبدان پېچەتلەنگەندىن كېيىن كۈن تېگىدىغان جايغا قويۇپ 40 كۈنچە ئېچىتىلغاندىن كېيىن تەييار بولىدۇ. شىرنە ئېچىغاندا ئۈنگىدىن قازاندىكى سۇ قايناۋاتقاندەك بۇلدۇقلىغان ئاۋاز چىقىدۇ ۋە بۇ ئاۋاز پۈتۈنلەي تىنچلانغاندا مۇسەللەس پىشقان بولىدۇ. مۇسەللەس ياسىغاندا، ھەرقايسى رايونلارنىڭ شىرنە ئىچىگە ئارىلاشتۇرىدىغان خۇرۇچلىرىمۇ تامامەن ئوخشاش بولىمايدۇ. بەزى رايونلار شىرنە ئىچىگە ئازراق كۆمىسقوناق، چاي ۋە دورا قاتارلىقلارنى سالىدۇ. مۇسەللەس تەركىبىدە ئازراق ئىسپىرت بولغاچقا، ئۇنىڭ قاننى جانلاندۇرۇش، پەي ـ تومۇرلارنى يۇمشىتىش رولى بار. تەييار بولغان مۇسەللەسنىڭ رەڭگى جىگەر رەڭدە بولۇپ، تەمى سەل چۈچۈمەل تاتلىق، خۇش پۇراق كېلىدۇ، ئوزۇقلۇق تەركىبى مول.

مۇرابىا بۇ شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەر تۇرلۇك يەل ـ يېمىشلەردىن تەييارلايدىغان، شۇنداقلا شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبېك، تاتار، رۇس قاتارلىق مىللەتلەر ئىنتايىن ياقتۇرىدىغان يېمەكلىك. ئادەملەر مېھمان كۈتكەندە تاماق تارتىلىشتىن ئىلگىرى ئۇلارنى چاي، نان ـ توقاچ، پىرەنىك ۋە شەربەت، مۇرابىالار بىلەن مېھمان قىلىدۇ. شۇنداقلا، مۇرابىا تۇرلۇك يېچىنە ـ پىرەنىكلەرنى ياساشنىڭ خام ئەشياسى قىلىنىدۇ. مېۋە ـ چېۋە ماكانى بولغان شىنجاڭدا مۇرابىا ياسىلىدىغان خام ئەشيا ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۈلار ئالما، ئۈرۈك، بۆلجۇرگەن، شاپتۇل، تاش ئالما، ئەنجۈر، قارا ئۈرۈك، مالىنا، ياۋا دولانا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ياساش ئۇسۇلى مۇنداق: ئالدى بىلەن مۇرابىا ياسىلىدىغان مېۋە پاكىز يۇيۇلۇپ، پوستى، ئۈرۈقى چىقىرىپ تاشلىنىدۇ. ئەمما، شىرنىلىك مېۋىلەرنىڭ، مەسىلەن، بۆلجۇرگەننىڭ پوستىنى ئېلىۋېتىشكە بولمايدۇ. ئادەتتە ئىككى كىلوگرام مېۋىگە بىر كىلوگرام شېكەر قوشۇلىدۇ، شېكەر مىس قازان ياكى سىرلىق كورا (چوپۇن قازان ئىشلىتىشكە بولمايدۇ) غا سېلىنىپ، ئازراق سۇ قويۇلۇپ، سۈس ئوتتا ئاستا قاينىتىلىدۇ، شۇنداقلا شېكەر تامامەن ئېرىپ، سوزۇلما شىرنە بولغۇچە تىنماي قوچۇپ تۇرۇلىدۇ. مېۋە مانا شۇ چاغدا قازانغا سېلىنىپ توختىماي قوچۇلىدۇ. ئادەتتە مېۋە 2 سائەتتىن 4 سائەتكىچە قايناتىلىدۇ. ئەمما، بەزى شىرنىلىك مېۋىلەرنى ۋە بۆلجۇرگەنلەرنى يېرىم سائەت قاينىتىسلا كۇپايە قىلىدۇ. مۇرابىا پىشقاندىن كېيىن ئەينەك قاچىلارغا قاچىلىنىپ ساقلىنىدۇ. مۇرابىالار تەركىبىدە كۆپ خىل ۋىتامىنلار، ئامىنو كىسلاتالىرى ۋە شېكەر تۇرىدىكى ماددىلار بولۇپ، بەدەننى قۇۋۋەتلەش، كۆڭۈلنى تىنچلاندۇرۇش، ئۆپكىنى ياشارتىش، شۇلگەي پەيدا قىلىپ، ئىشتىھانى ئېچىش، بەدەندىكى ئىسسىقنى قايتۇرۇش رولى بار.

قىمىز بۇ ئات سۈتىدىن ئېچىتىپ ياسىلىدۇ. قازاق، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئالىي ئىچىملىكى. قىمىز ياساش ئۇسۇلى خېلى غەلىتە بولۇپ، يېڭى سېغىلغان ئات سۈتى ئات تېرىسىدىن ياسالغان چاناشقا قويۇلۇپ، ئېچىتقۇ ئورنىدا كونا قىمىز قوشۇلۇپ، ئىسسىق جايغا قويۇپ ئېچىتىلىدۇ. ھەر كۈنى كالتەك بىلەن بىرنەچچە قېتىم قوچۇپ قويۇلىدۇ، قانچە كۆپ قوچۇلسا، شۇنچە تېز ئېچىدۇ، شۇنچە ياخشى بولىدۇ. شۇ تەرىقىدە بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇ چۈچۈمەل، ئېغىزنى قورۇيدىغان مەززىلىك قىمىز بولۇپ چىقىدۇ. قىمىز تەييار بولغاندىن كېيىن، ھەممىنى ئىچىپ تۈگىتىۋەتمەي، بۇنىڭدىن كېيىن قىمىز ياساشقا ئىشلىتىش ئۈچۈن، چاناشتا ھەر كۈنى ئازراق قىمىز قالدۇرۇپ قويۇلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بىر كۈن بىر دەۋر بولۇپ، چارۋىچىنىڭ ئۆيىدە ھەر كۈنى خالىغان چاغدا ئىچىدىغان يېتەرلىك قىمىز بار بولىدۇ. كالىنى ھەر

كۈنى ئەتىگەندە، ۋە كەچتە ئىككى قېتىملا ساغلىلى بولىدۇ، ئاتنى بولسا ئەتىگەندىن كەچكىچە بەش - ئون قېتىملاپ ساغلىلى بولىدۇ. ھەر قېتىم سېغىلغان سۈت شۇ ھامان ئېلىپ كېلىنىپ چاناشقا تۆكۈلىدۇ. بەزى قازاق چارۋىچىلار بىر پارچە خام قويىرۇق ياغنى چاناشقا سېلىپ قىمىز بىلەن تەك ئېچىتىدۇ، بۇنداق قىمىز تېخىمۇ پۇراقلىق، تېخىمۇ لەززەتلىك، ئوزۇقلۇققا باي بولىدۇ. بەزى ئادەملەر كېسەل داۋالاش مەقسىتىگە يېمىش ئوچۇن قىمىز ئىچىگە يەنە ياۋا زەنجىۋىل، كۈچۈلا سېلىپ ئۇنىڭ تەمىنى تېخىمۇ تەگشەپ، كېسەل داۋالاش رولىنى كۈچەيتىدۇ.

تۈگە قىمىزى بۇ قازاق، موڭغۇل، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئالىي ئىچىملىكى. قازاق، قىرغىزلار ئۇنى «چۇبات» دەيدۇ. تۈگە سۈتىنىمۇ ئات سۈتىگە ئوخشاش، ئېچىتقاندىن كېيىن ئاندىن ئىچكىلى بولىدۇ. تۈگە سېغىلغاندىن كېيىن، سۈت ئۆچكە تېرىسىدىن ئىشلەنگەن چاناشقا قويۇلۇپ، ئازراق ئېچىتقۇ سېلىنىپ، ئىسسىق جايغا قويۇپ ئېچىتىلىدۇ. زۇرۇر تېپىلغاندا، سىرتى پاختىلىق نەرسىلەر بىلەن چۈمكەپ قويۇلىدۇ. بۇ ئارىلىقتا ئۇنى كالتەك بىلەن بىرنەچچە قېتىم قوچۇپ قويۇش كېرەك. ئادەتتە ئۇنى ئىككى - ئۈچ كۈندىن كېيىن ئىچكىلى بولىدۇ. ئاتقا قارىغاندا تۈگىدىن سۈت ئاز چىقىدۇ، ئۇ بوتىلىقىنى ئەمدۇرگەندىن باشقا، بىر كۈندە ئاران 2 كىلوگرامچە سۈت بېرىدۇ. شۇڭا، تۈگە قىمىزى ئات قىمىزىدىن ئەتىۋارلىقراق. چارۋىچىلار ھەمىشە مېھمانىنى تۈگە قىمىزى بىلەن كۈتۈۋالىدۇ. تۈگە قىمىزى ئىسسىقنى ئېلىپ، ئۈسۈزلۈقنى قاندۇرىدىغان ئىچىملىكلا بولۇپ قالماي، يەنە ئۆپكە تۈبىركۈلىيوزى، قان ئازلىق، ئاشقازان كېسىلىنى داۋالايدىغان ئېسىل دورا. تۈگە قىمىزى يازدا كۆپرەك بولىدۇ، ئەمما ئەتىياز، كۈز، قىشتىمۇ ياسىغىلى بولىدۇ.

سۈت ھارىقى بۇ كالا، قوي (ئۆچكە) سۈتىدىن ياسىلىدۇ. ئۇ موڭغۇللارنىڭ ئەنئەنىۋى ئىچىملىكى. ئۇنىڭ موڭغۇلچە نامى «ئېرىكە» بولۇپ، «ھاراق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇنى ياساش ئۈسۈلى مۇنداق: كالا، قوي (ئۆچكە) سۈتى چوڭ تېرە چاناشقا قويۇلۇپ، مۇۋاپىق تېمپېراتۇرا ئاستىدا كالتەك بىلەن قايتا - قايتا قوچۇپ ئېچىتىلىدۇ. ئۇ ئادەتتە بىرەر ھەپتىدە تولۇق ئېچىپ بولىدۇ. ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ چىققان قايماق ياكى ماي سۈزۈپ ئېلىنىدۇ. ئاندىن ئېچىتىلغان سۈت چوڭ قازانغا تۆكۈلىدۇ، قازاننىڭ ئۈستىگە قاسقانغا ئوخشايدىغان ياغاچ تۈڭ (ئاستى - ئۈستى ئوچۇق) قويۇلىدۇ. تۈڭنىڭ ئۈستىگە ئىچىگە سوغۇق سۇ قۇيۇلغان سوۋۇتۇش قازىنى ئورنىتىلىدۇ. ياغاچ تۈڭ بىلەن سوۋۇتۇش قازىنى تۇتاشقان جاي لاتا ئورالغان چەمبەر بىلەن ھىم ئېتىلىدۇ، ھور قېچىپ چىقىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن قازان بىلەن ياغاچ تۈڭنىڭ تۇتاشقان جايىمۇ چىڭ ئېتىپ قويۇلىدۇ. ياغاچ تۈڭنىڭ قاپ بېلىدىن بىر تۈشۈك ئېچىپ، ئۇنىڭغا بىر ئۈچى سىرتقا چىقىپ تۇرىدىغان نەيچە كىرگۈزۈلىدۇ، ئۇنىڭ ئاستىغا ھاراق چۈشىدىغان كوزا قويۇلىدۇ. قازاندىكى ئېچىغان سۈت ئۇلۇغ ئوتتا تازا قاينىغاندا چىققان قېتىقنىڭ ھورى سوۋۇتۇش قازىنىغا يېتىپ بېرىپ، ھاراق تامچىسىغا ئايلىنىپ، تۈڭغا سانجىلغان نەيچە ئارقىلىق ھاراق كوزىسىغا چۈشىدۇ. مانا بۇ سۈت ھارىقى بولىدۇ. سوۋۇتۇش قازىنىسىدىكى سۇ قىزىپ 30 C—40 C قا يەتكەندە، سوغۇق سۇ ئالماشتۇرۇلىدۇ. سۈت ھارىقى سۈزۈك، خۇش پۇراق بولۇپ، كۈچى 20 گرادۇسىتىن تۆۋەن. سۈت ھارىقىنى مۇۋاپىق ئېچىپ بەرگەندە ئادەمنى ساغلاملاشتۇرۇپ، كېسەلگە قارشى تۇرۇش ئىقتىدارىنى ئاشۇرىدۇ. بولۇپمۇ قان ئازلىق قاتارلىق كېسەللەرگە گىرىپتار بولغان تېنى ئاجىز ئادەملەر سۈت ھارىقىنى ئېچىپ بەرسە سالامەتلىكىنىڭ ئەسلىگە كېلىشىگە پايدىسى بار.

موڭغۇل چارۋىچىلار توي ۋە قۇتلۇق بايراملارنى ھەمىشە سۈت ھارىقى بىلەن مۇبارەكلەيدۇ. چوڭلار ئۇرۇغ - تۇغقان، دوست - يارەنلەرنىڭ ئۆيلىرىگە يوقلاپ بارغان چاغدا ياكى مېھمانغا بارغان چېغىدىمۇ يۈز كۆرۈشۈش سوۋغىسى سۈپىتىدە سۈت ھارىقى ئېلىپ بارىدۇ. موڭغۇللارنىڭ سۈت ھارىقى قاچىلايدىغان قاچىسىمۇ بۇلەكچىلا بولۇپ، ئۇ تۈگىنىڭ لوكا تېرىسىدىن شاپتۇلىسىمان ياكى يۇمىلاق قىلىپ ياسالغان تېرە خالتىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ چوڭلىرىغا بەش - ئالتە كىلوگرام، كىچىكلىرىگە بىر كىلوگرام سۈت ھارىقى قاچىلىغىلى بولىدۇ. بۇنداق ھاراق خالتىسى موڭغۇل تىلىدا «كوكىر» دەپ ئاتىلىدۇ.

بوزا بۇ قىرغىزلارنىڭ بىر خىل ئىچىملىكى. ئۇنى ياساش ئۈسۈلى مۇنداق: تېرىق ئۇنىدا قويۇق ئۇماچ ئېتىلىپ، پىشقان ئوماچ سوغىغا تۆكۈلىدۇ، سوۋۇتۇپ، قول كۆيمىگۈدەك بولغاندا ئارپا ئۇندۇرمىسى تالقىنىدىن ياسالغان ئېچىتقۇ سېلىنىپ، ئاغزى يېپىلىپ، چۈمكەپ ئېچىتىلىدۇ. ئەتىسى قاينىق سۇ

قۇيۇپ سۈيۈلدۈرغاندىن كېيىن سۈزگۈچتە سۈزىلىپ بوزا تەييار بولىدۇ. بۇ ئىچىملىكنىڭ تەمى سەل تاتلىق چۈچۈمەل بولۇپ، تەركىبىدە ئازراق ئىسپىرت بار، ئۇنى ئىچكەندىن كېيىن ئادەمنى قىزىتىدۇ. شۇڭا، قىشتا ئادەملەر ئۇنى دائىم ئىچىدۇ. بوزا ياساشنى قىرغىز ئايالىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بىلىدۇ. بوزا تەركىبىدە كۆپ خىل ئوزۇقلۇق تەركىبلەر بولغاچقا، بىر خىل قان تولۇقلايدىغان ئوزۇقلۇق دەپ قارالماقتا، چارۋىچىلار قان ئازلىق كېسىلى قاتارلىق كېسەللەرنى ھەمىشە بوزا بىلەن داۋالايدۇ. شۇنداقلا ئۇنىڭ يەنە ھەزىم قىلىشقا ياردەم بېرىش رولىمۇ بار. قىشتا، قىرغىزلار مېھمانىنى قانداقلا تاماق بىلەن كۈتىمىسۇن، ئۇلارغا ئۆزلىرى ياسىغان بوزىنى تېتىتىشنى ھەرگىز ئۇنتۇپ قالمايدۇ.

مودزى بۇ تاجىكلارنىڭ بىر خىل سوغۇق ئىچىملىكى. مۇۋاپىق مىقداردىكى قېتىقنى ساغ دەپ ئاتىلىدىغان ماي ئايرىش ئەسۋابى (ياغاچتىن ياسالغان سوغا، چېلەك) غا قۇيۇپ، بىر ئۆچى يايلاق كالتەك بىلەن بىر سائەتچە قوچۇپ ئارىلاشتۇرغاندىن كېيىن قېتىق تەركىبىدىكى ئاق ماي، ئوستىگە ئۆرلەپ چىقىدۇ. ئاق ماي سۈزۈپ ئېلىنغاندىن كېيىن، قالغان سۈت قازانغا قۇيۇلۇپ 10—15 مىنۇت قاينىتىلىدۇ. سوۋۇغاندىن كېيىن بۇنىڭ بىر قىسمى سوغۇق ئىچىملىك قاتاردا ئىچىلىدۇ ۋە مودزى دەپ ئاتىلىدۇ؛ قالغان قىسمىنىڭ سۈيى ساقىتۇۋېتىلىپ، قۇرۇتۇش ئارقىلىق پىشلاق (ئېرىمچىك) ياسىلىدۇ. مودزىنىڭ تەمى چۈچۈمەل بولۇپ، ئەڭ ئۆزۈن بولغاندا بىر ھەپتە ساقلىغلى بولىدۇ. ئۇ ئوسۈزلۇقنىمۇ باسىدۇ، ھەزىم قىلىش فۇنكسىيىسىنىمۇ كۈچەيتىدۇ. سېمىز گۆش قاتارلىق ماي تەركىبى يۇقىرى يېمەكلىكلەرنى يېگەندىن كېيىن ھەزىم قىلىشقا ياردەم بېرىدۇ.

تونۇر ئۇيغۇرلاردا ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان نان پىشۇرىدىغان قۇرۇلما. تونۇر بەئەينى دۇم كۆمتۇرۇلۇپ قويۇلغان، تۆۋى يوق ئىدىشقا ئوخشايدۇ. ئېگىزلىكى بىر مېتىرچە كېلىدۇ. ئوستىدە ئاغزى، ئاستى تەرىپىدە داپخانىسى بولىدۇ، تونۇر ئاغزىنىڭ گىرۋىكىگە ئادەتتە دەپ نەقىش چىقىرىلىدۇ. تونۇرلارنىڭ تولىسى لاي، كېسەكتىن ياسىلىدۇ. ئوخشاش بولمىغان رايونلارنىڭ تونۇر ياساش ئۇسۇلىمۇ ئوخشاش ئەمەس. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تونۇرلارنىڭ تولىسى سېغىزلىق شور توپىدا، شىمالىي شىنجاڭدا بولسا سېغىز توپا، تۆز، قوي يۇڭى ئارىلاشتۇرۇلغان لايدا ياسىلىدۇ. تونۇرنىڭ مۇئەييەن قېلىپى بولمايدۇ، بەلكى ئۇنى مەخسۇس ئوستىلار ياسايدۇ. تونۇر ياساشتا، ئالدى بىلەن سېغىز توپىغا قوي يۇڭى ئارىلاشتۇرۇپ لاي ئېتىلىدۇ، لاي تەييارلاش بىرئاز ئۇزۇن ۋاقىت ۋە خېلى كۈچ تەلەپ قىلىدۇ. ئاندىن كېيىن بەئەينى تام قوپۇرغاندەك، تەييارلانغان لاي بىر قەۋەتتىن، بىر قەۋەتتىن چەمبەر شەكلىدە قىلىنىپ بىر ـ بىرىگە چېتىلىدۇ. بىر قەۋىتى قۇرۇغاندىن كېيىن، ئاندىن ئۇنىڭ ئوستىگە يەنە بىر قەۋەت لاي قۇيۇلۇپ، ئاستىدىن ئوستىگىچە ئىدىش شەكلى ھاسىل قىلىنىدۇ. ئادەتتە بىر تونۇرنى ياساشقا بىر ھەپتىچە ۋاقىت كېتىدۇ. تونۇر پۈتكەندىن كېيىن مۇۋاپىق جايغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئەتراپى كېسەك بىلەن چاسا قىلىپ ياساپ چىقىلىدۇ. تونۇرنىڭ ئاستىدا شالاسى، داپخانىسى، شامال كىرىش ئېغىزى بولىدۇ. داپخانا ئارقىلىق تونۇر ئىچىنىڭ تېمپېراتۇرىسىنى تەڭشەگىلى بولىدۇ. نان يېقىشقا توغرا كەلگەندە، تونۇرغا ئوتۇن، كۆمۈر بىلەن ئوت يېقىلىپ، تونۇر تازا ئاقارغۇچە قىزىتىلىدۇ، ئاندىن ئوت تارتىپ ئېلىنىپ، داپخانىسى ئېتىلىدۇ. تونۇرنىڭ ھاۋاسىنى تەڭشەش ئۈچۈن تۆز چېچىلغاندىن كېيىن نان تونۇرغا رەتلىك يېقىلىپ، تونۇرنىڭ ئاغزى يېپىلىدۇ. نان تونۇرنىڭ قىزىغى ۋە تونۇردا قالغان ئوتتا دۈملىنىپ پىشىدۇ.

چوڭ تونۇرلاردا نادىن باشقا تونۇر كاۋىپى پىشۇرغىلى، كىچىك تونۇرلارغا سامسا ياققىلى، ھەر خىل كاۋاپ قاتارلىق يېمەكلىكلەرنى پىشۇرغىلى بولىدۇ.

ئاپتۇۋا بۇ سۇ قاچىلىنىدىغان ئەسۋاب. ئۇيغۇرلار مېھمان كۈتكەندە، تاماقنىڭ ئالدى ـ كەينىدە قول يۇيۇشقا ئىشلىتىلىدىغان مەخسۇس سۇ قاچىسى، شۇنداقلا ئۇ يەنە كۆرۈپ ھۈزۈرلىنىش قىممىتىگە ئىگە قول ھۈنەر ـ سەنئەت بۇيۇمى. ئادەتتە ئۇ چىلاپچا بىلەن پار قىلىنىپ ئىشلىتىلىدۇ. بۇنى يەرلىك مىسكەر ئۇستىلار قىزىل مىس، برونزا ياكى ئالىيۇمىندىن پىشىقلاپ ياسايدۇ. ئاپتۇۋىنىڭ قىزىل مىستا ياسالغىنى كۆپرەك ئۇچرايدۇ، شۇنداقلا ئەتىۋارلىق ھېسابلىنىدۇ. ئاپتۇۋىنىڭ غازىنىڭ بوينىدەك ئاستىدىن ئوستىگە كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدىغان جوغىسى ئاپتۇۋا بىلەن بىر تۇتاش بولىدۇ. جوغىسىنىڭ ئۇچىدا سۇ چىقىدىغاندا ئىچىلىپ، ئېقىپ چىققان سۇنى بىر يەرگە يىغىپ بېرىش، سۇنىڭ چاچراپ كېتىشىدىن ساقلىنىش رولىنى ئوينايدىغان بىر تال ھەرىكەتچان يايراقچە بار. ئاپتۇۋىنىڭ تۇتقۇچى ۋە شاپتۇلىسىمان ئاغزى، نەقىش بىلەن توشقۇ-

زۇلغان ئاپتۇۋا گەۋدىسى بىلەن مۇكەممەل بىر پۈتۈن. لۇككە ئايلىنىپ، كۆزگە ئاجايىپ گۈزەل كۆرۈندۇ.

دوپپا شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەر كىيىدىغان دوپپىنىڭ خىلى ناھايىتى كۆپ. دوپپا قارا تاۋارغا ئاق گۈل قوندۇرۇپ ياكى رەڭلىك دۇخاۋۇغا تۇرلۇك چىرايلىق گۈل، نەقشىلەر كەشتىلەنىپ تىكىلىدۇ. ھەرقايسى رايونلارنىڭ، يېشى ئوخشاش بولمىغانلارنىڭ دوپپىلىرى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. گۈللۈك دوپپا ئۇيغۇرلارنىڭ ئالاھىدە ئۆزگىچىلىككە ئىگە باش كىيىمى ھىسابلىنىدۇ. مەيلى قېرى - ياش بولسۇن، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسى تۆجۈپلەپ ئىشلەنگەن چىرايلىق دوپپىلارنى كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ. قازاقلارنىڭ دوپپىسىمۇ ئۆزگىچە بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە گۈل كەشتىلىنىدۇ. چۈرىسىگە ئۇنچە بىلەن تۇرلۇك گۈللەر نەقشىلەنگەن يۇمىلاق، تۆز دوپپا — «تاقىيە» قازاق قىزلىرى ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان باش كىيىمى بولۇپ، دوپپىنىڭ چوققىسىغا باتۇرلۇق، جەسۇرلۇقنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە بۈركۈتنىڭ يۈمشاق پەيلىرى قادىلىدۇ. قىزلار ياتلىق بولغاندا بەشىغا گۈل كەشتىلەنگەن ھەم ئۇنچە - مەرۋايىتلار بىلەن بېزەلگەن ئۇچى ئۇچلۇق ئېگىز قالپاق — «ساۋكەلە»نى كىيىدۇ. قىرغىز ئەر - ئاياللىرىنىڭ ھەممىسى تۇرلۇك رەڭلىك دۇخاۋۇلاردىن تىكىلگەن ئۈستى تۆز دوپپىنى كىيىشكە ئامراق. تاجىك ئاياللىرى چىرايلىق كەشتە بېسىلغان چۈرىسىگە قۇلىقىغىچە چۈشۈپ تۇرىدىغان چۈچىسى بار دوپپىلارنى كىيىشكە خۇشتار. تاتار ئاياللىرى رەڭلىك مونچاقلاردىن كۆز قۇيۇلغان ئۈستى تۆز گۈللۈك دوپپا كىيىپ ئۈستىگە گۈللۈك رومال ئارتىدۇ. ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، تاجىك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئەرلىرى تۇرلۇك تېرە ۋە كىگىز تۇماق ۋە قالپاقلارنى كىيىدۇ. قازاقچە تۇماق ئالاھىدە ئۆزگىچە بولۇپ، ئوق - سول تەرەپلەردە قۇلاقنى، ئارقىدا گەجگىنى يېپىپ تۇرىدىغان قۇلاقلىرى بار، تۇماقنىڭ چوققىسى تۆت قىرلىق بولۇپ، سوغۇقتىن مۇزاپىئەلىنىشكە ناھايىتى ئېپلىك. موڭغۇللارنىڭ ئەرلىرى چوڭ گىرۋەكلىك سوكنا قالپاق كىيىدۇ. خۇيزۇلارنىڭ ئەرلىرى قارا، ئاق رەختلەردىن تىكىلگەن كىچىك، ئەپلىك دوپپىنى كىيىشكە ئامراق.

(رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 29 - بېتىگە قارالسۇن)

كىيىم - كېچەك ۋە بېزەكلەر ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئاياللىرى رەڭدار، جۇلالىق ئۈزۈن كۆڭلەك كىيىپ، ئۈستىگە پىنجەك كىيىشكە ئامراق. ئۇيغۇر، ئۆزبېكلەرنىڭ كۆڭلىكى كەڭ، مەيدىسى پۈرمىلىك بولىدۇ. قازاق، قىرغىزلارنىڭ كۆڭلىكىنىڭ ئېتىكى پۈرمىلىك بولىدۇ. تاجىك ئاياللىرى كۆڭلەك ئۈستىگە پەشتاما ئېسىۋالىدۇ. ئۇيغۇر، ئۆزبېك ئەرلىرىنىڭ تولىسى پېشى تىزىدىن ئاشىدىغان، ياقىسى، يانچۇقى يوق بەقەسەم كىيىپ، بېلىگە پوتا باغلاشنى ياخشى كۆرىدۇ. موڭغۇل، داغۇرلار خەنزۇچە ئۈزۈن نىمچە تون كىيىپ، بېلىگە قىزىل، سېرىق، بېشىل شايىدىن پوتا باغلاپ يۈرۈشكە ئامراق. ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، تاجىك قاتارلىق مىللەتلەر يەنە كەيىملىرىنىڭ ياقىسى، مەيدىسى، يەڭ ئۇچى، مۈرىسى، ئىشتانىنىڭ پۇچقىقى قاتارلىق جايلىرىغا، تۇرلۇك رەڭدار مەشۇت يىپلار بىلەن تولىمۇ نەپىس گۈل ۋە نەقشىلەرنى چېكىشكە، بەزىلىرى تۇرلۇك رەڭدار مونچاقلارنى ۋە رەڭلىك ياپراقچە قاتارلىق بېزەكلەرنى تاقاشقا ئامراق. تاغلىق چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ياشايدىغان قازاق، قىرغىز، تاجىك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ كىيىم-كېچىكى يايلاقتىكى چارۋىچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. قىش پەسلىدە ئەرلەرنىڭ تولىسى بىرقەدەر كەڭ، ئازادە، چىداملىق جۈۋا، تېرە شالۋارلارنى كىيىدۇ، بۇنداق جۈۋا ئات ئۈستىدە ھەرىكەت قىلىشقا قولايلىق بولۇپلا قالماي، ئۇنى يەنە كېچىلىرى يوتقان ئورنىدا يېپىپ ياتقىلىمۇ بولىدۇ.

مىللىي كىيىم - كېچەكلەر

بېزەك، زىننەت بۇيۇملىرىنى تاقاشنى شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئاياللىرىنىڭ ھەممىسى ياخشى كۆرىدۇ. قازاق ئاياللىرى كىيىمنى كۈمۈش تەڭگىلەر، كۈمۈشتىن ياسالغان بېزەكلەر ياكى تۇرلۇك رەڭلىك مارجان - مونچاقلار بىلەن زىننەتلەشنى ياخشى كۆرىدىغان

دۇ. قىرغىز ئاياللىرى بولسا ئۆرۈمە چاچلىرىغا نۇر-غۇن كۈمۈش زەنجىر، كۈمۈش تەڭگە قاتارلىقلارنى ئا-سىدۇ ۋە ئۇنى تىزىق مارجان بىلەن چېتىپ قويىدۇ. تاجىك ئاياللىرى دوپپىنىڭ چۆرىسىگە چوچا ئورنىدا بىرقاتار كۈمۈش زەنجىر ئېسىشقا، چوڭ ھالقا سېلىپ، بوينىغا بىرنەچچە قۇر مارجان ئېسىشقا، مەيدىسىگە بىر قاتار چوڭ كۈمۈش ياپراق بېزەكلەرنى قاداشقا، قولىغا مېتاللاردىن ئىشلەنگەن بىلەزۈك ياكى ئۈزۈك سېلىشقا ئامراق.

ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك سىرتقا ئېچىل-ۋېتىلگەندىن بۇيان، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى ناھايىتى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. ئىجتىمائىي تۇرمۇش تەدرىجىي ھالدا زامانىۋىلاشتۇ-رۇشقا قاراپ قەدەم قويماقتا. شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ كىيىم - كېچىكى ۋە بېزەك-لىرى ئاساسىي جەھەتتىن بىردەكلىككە قاراپ يۈزلەن-مەكتە. شەھەرلەردىكى ھەر مىللەت ئەرلىرىنىڭ كاس-تۇم - بۇرۇلكا كىيىپ، گالىستۇك تاقاپ يۈرۈشى، ئاياللارنىڭ يۈرۈشلۈك پار كىيىملەرنى كىيىشى ئومۇم-يۈزلۈك ئەھۋال بولۇپ قالدى.

ئۇتۇك، ئاياغ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تو-لىسى ئۇزاق مۇددەتلىك ئوۋ ئوۋلاش، كۆچمەن چارۋە-چىلىق تۇرمۇشنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بولغاچقا، ئۇ-لاردا ئۇتۇك كىيىش ئادەتكە ئايلانغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق ئاياغ كىيىملىرى ئۇتۇك، چورۇق، مەسە، كەش، كالاچتىن ئىبارەت. ئۇيغۇر ئاياغ كىيىملىرىنىڭ تولىسى قوي، كالا تېرىسىدىن ياسىلىدۇ. ئۇتۇكنى ئەر- ئاياللارنىڭ ھەممىسى ياخشى كۆرىدۇ، ياشانغانلار كۆپىنچە مەسە - كالاچ كىيىدۇ. بۇرۇنقى كالاچلار كۆپىنچە كۆندىن ياسىلاتتى، ھازىر ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا كاۋچوكتىن ياسىلىدىغان بولدى.

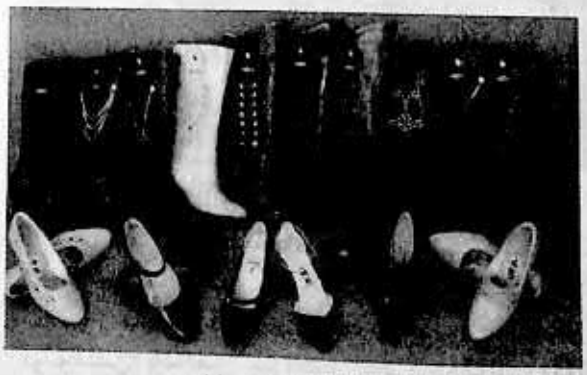

مىللىچە ئۇتۇك، ئاياغ

ئاياللارنىڭ ئۇتۇكلىرىگە تۇرلۇك نەقشلەر قويۇ-لىدۇ. قازاقلارنىڭ ئەرلىرى كىيىدىغان ئاياغ، ئۇتۇك-لەر مۇنداق بىرنەچچە خىل بولىدۇ: ① ئىگىز پاشنە-لىق، ئۇزۇن قونچلۇق ئۇتۇك، ئۇنىڭ قونچى تىزدىن ئاشىدۇ. بۇنداق ئۇتۇك باشتىن - ئاخىرغىچە كالا خۇ-رۇمىدىن تىكىلىدۇ. ② يارلىق ئۇتۇك، بۇنىڭ تاپىنى نېپىزرەك بولىدۇ. ③ ئوۋدا كىيىدىغان ئۇتۇك، بۇنىڭ پاشنىسى پاكار، ئۇچىدا قاپلىمىسى بار بولۇپ، يېنىك، ئەپلىك، يۈمشاق بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. ④ يۈمشاق تېرىدىن تىكىلگەن يۈمشاق ئۇتۇك ۋە تېرە كەش-مۇ بار. بۇلارنىڭ پاشنىسى بولمايدۇ. قازاقلارنىڭ كە-شىنىڭ سىرتىغا كۆك ياكى باشقا رەڭلىك رەختتىن تۇرلۇك چىرايلىق نەقشلەر تىكىلىدۇ. ئاياللار ئومۇم-يۈزلۈك ھالدا مەسە كىيىپ، ئوستىگە كالاچ سېپىۋالى-دۇ. تاجىكلار ئۆزى تىكىۋالىدىغان ئۇزۇن قونچلۇق، ئۇچى ئوچلۇق، ئاستى يۈمشاق ئۇتۇكنى كىيىدۇ. ئا-دەتتە ئۇ قىزىل رەڭدە بويىلىدۇ. ئۇتۇكنىڭ قونچى ئەركەك تاغ ئۆچكىسىنىڭ تېرىسىدىن، تاپىنى كالا، قوتاز ياكى ئۇگە تېرىسىدىن تىكىلىدۇ.

نىكاھ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئارىسىدا بىر ئەر، بىر خوتۇنلۇق تۇزۇمى بولغا قويۇلغان، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەر ئادەتتە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەر بىلەن نىكاھلانمايدۇ. بۇ چەك-لىمە ئاياللارغا نىسبەتەن تېخىمۇ قاتتىق. جەمەت تۇزۇ-مى ساقلىنىلىرى ساقلىنىپ قالغان قازاق، قىرغىز، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەر ئارىسىدا يەنە بىر جەمەتنىڭ ئەزالىرى ئۇزۇنارا توي قىلىشا بولمايدۇ، دېگەن چەكلىمە بار. قازاقلارنىڭ بىر قەبىلىدىن بولغان قىز - ئوغۇللىرى توي قىلماقچى بولسا قانداشلىق مۇناسىۋىتى يەتتە ئەۋلادتىن ھالقىغان بولۇش، قۇدا تەرەپنىڭ ئۆيى يەتتە كونلۇك يىراق جايدا بولۇشى لازىم، دەيدىغان گەپلەرمۇ بار.

ئۇيغۇرلارنىڭ تولىسى ئۆز مىللىتى دائىرىسىدە تويلىشىدۇ. توي داغدۇغىلىق، قويۇق مىللىي ئالاھىدە-لىككە ئىگە ئۇتكۈزۈلىدۇ. توي كونى ئەتىگەندە، قىز-نىڭ ئۆيىدە نىكاھ ئوقۇلىدۇ، ئاخۇنۇم ئايەت ئوقۇيدۇ ھەم قىز - ئوغۇلدىن تويدىن رازى ياكى رازى ئەمەسلە-كىنى سورايدۇ. نىكاھ ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن توي بولغان قىز - يىگىت تۇز سۈيىگە چىلانغان نانىنى يىيە-شىدۇ، بۇ «جاپانىمۇ، راھەتنىمۇ بىللە تارتىمىز، ئە-كاھقا مەڭگۈ سادىق بولىمىز» دېگەن مەنىنى بىلدۈرە-دۇ. نىكاھ ئوقۇش مۇراسىمى ئاياغلاشقاندىن كېيىن

كېلىن ئۆيدە قىز كۆچۈرىدىغانلارنىڭ كېلىشىنى كۈتە-
دۇ. توي كۈنى قىز - ئوغۇلنىڭ ئۆيىدە تەڭلا بىر ۋاقىتتا داستىخان سېلىنىپ، يۇرتقا چاي بېرىلىدۇ. چۈشتىن كېيىن چىرايلىق تويلۇق كىيىملەرنى كىيگەن يېگىت تۇغقانلىرى، دوستلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا قىزنى كۆچۈرۈپ كەلگىلى قۇدا تەرەپكە بارىدۇ. تويى بولغا-
سان قىز بولغا چىقىشتىن ئىلگىرى قىزنىڭ ئاتا - ئانىلىرى قىزىغا بەخت تىلەپ دۇئا قىلىدۇ. قىز ئائىلە-
سىدىكىلەر بىلەن يىغلاپ خېرلىشىدۇ. كېلىن قېيىنا-
تا، قېيىناسىنىڭ بوسۇغىسىغا كەلگەندە، يېگىتنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر كېلىننى قىزىل پايانداز ئارقىلىق دەسىتە-
دۇ. يېگىت، كېلىن پايانداردىن ئۆتۈپ بولۇشىغىلا مېھمانلار كەلگەن باش يېگىت - قىزلار ئولتۇرۇپ كې-
لىپ پايانداز ئالدىغا بىرتىشىدۇ ۋە ئۈستىدىن بىر پارچىنى قۇت بەلگىسى قىلىپ ساقلىشىدۇ. ئۆيگە كىر-
گەندىن كېيىن ياخشا - ئۇسۇل ئىچىدە قىزنىڭ يۈز-
خى ئېچىش مۇراسىمى بولىدۇ. ئاندىن ھەممەيلەن زىيا-
پەت داستىخىغا ئولتۇرۇشىدۇ. ئاندىن مەشرەپ ئۇد-
كۇزۇلىدۇ. ئەتىسى تاڭ سەھەردە توي بولغان قىز - يېگىت قېيناتا، قېيناتىلىرىغا سالام بېرىدۇ. تويدىن كېيىنكى بىر ھەپتە ئىچىدە قۇدىلار ئۇزۇتارا بىر - بىرىنى چىللاپ، ھال سورىشىدۇ.

قازاقلار بىكى كېلىن ئۆيگە ئېلىپ كىرىلگەندە، قېيناتا بولغۇچى كەمپوت، قۇرۇت قاتارلىق تەرسىلەرنى قىزنىڭ بېشىدىن ئۇرۇپ چاچقۇ قىلىدۇ. ئارقىدىن كې-
لىن تاق ئۆيگە ئېلىپ كىرىلىپ، يۈز ئېچىش ئۈچۈن چوڭلارنىڭ ئالدىغا تۇرغۇزۇلىدۇ. قولىغا تورلۇك رەڭ-
دار لېنتىلار باغلانغان قامچىنى ئالغان بىرەيلەن، قىزغا قاراپ يۈز ئېچىش ناخشىسى ئېيتىدۇ، ناخشا تۈگىگەن-
دىن كېيىن قامچىسى بىلەن قىزنىڭ يۈزىگە يېپىلغان ياغلىقنى ئېچىۋېتىدۇ. ئۈستىدىن كېيىن ئوغلاق تار-
تىش، بەيگە، قىز قوغلاش، چېلىشىش قاتارلىق كۆ-
ڭۈللۈك ئويۇنلار ئوينىلىدۇ.

موڭغۇللار چاي ئىچكۈزگەن كۈنى يېگىت تەرەپ سېرىق يىلىم سۈرتۈلگەن خادا (ئىككى قوللاپ سۇنىدە-
غان تاق لاتا) نى قىزنىڭ ئائىلىسىدىكى ياشانغانلارغا ۋە ئاتا - ئانىسىغا تەقدىم قىلىدۇ. بۇ ئىككى ئائىلىنىڭ مۇناسىۋىتى بەئەينى مۇشۇ يىلىمدا چاپلىغاندەك، مەڭگۈ ئايرىلمىسۇن، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. توي كۈنى ئەتىگەندە يېگىت قىزنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ، دەسلەپتە قىز تەرەپ ئۇلارنى ئۆيگە كىرگۈزمەيدۇ، كېيىن يالۋۇ-
رۇش، تاتلىق گەپلەر قىلىش نەتىجىسىدە ئىشىكنى ئې-
چىپ مېھمانلارنى ئۆيگە باشلاپ، مېھمان قىلىدۇ (بۇ شىنجاڭدىكى خەنزۇلارنىڭ قىز كۆچۈرۈشىگە ئوخشاي-
دۇ). ئاندىن يېگىت قىزنى ئۆيگە ئېلىپ كېتىدۇ.

توي

بۇ چاغدا يېگىت تەرەپنىڭ ئۆيىدىكى توي باشلىنىپ، زىيافەت بېرىلىدۇ ھەم چېلىشىش، قوينىڭ بوينىنى كېسىۋېلىش، قوي تېرىسى تارتىش، قوي بېشىنى تالە-
شىش قاتارلىق كۆڭۈللۈك ئويۇنلار ئوينىلىدۇ.

قىرغىزلار چاي ئىچكۈزگەندە، ئوغۇل تەرەپ توي-
لۇق مالنى ئاتقا ئارتىپ ئېلىپ كېلىدۇ. چاي ئىچكۈ-
زۈلدى، دېگەن مەنىدە ئاتنىڭ بېشىغا ئازراق پاختا قىس-
تۇرۇپ قويىدۇ. ئوغۇل تەرەپ قىزنىڭ ئۆيىگە يېتىپ كەلگەندە، قىز تەرەپ بۇ تويغا رازى ئىكەنلىكىنى ئىز-
ھار قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئۈچىسىغا ئازراق ئۇن چاچىدۇ ھەم داستىخان تەييارلاپ مېھمان قىلىدۇ. توينىڭ ھارپا كۈنى يېگىت قولدىشى ۋە تۇغقانلىرى، دوست - يارەن-
لىرى بىلەن ئاتلىق بېرىپ قىزنى كۆچۈرۈپ ئېلىپ كېلىدۇ. ئەتىسى توي رەسمىي باشلىنىدۇ. قوي - كالا سويۇلۇپ، يۈرتقا كاتتا ئاش تارتىلىدۇ. تاماقتىن كې-
يىن ئاخۇنۇم دۇئا قىلىدۇ ھەم قىز - يېگىتكە تۇز سۈيىگە چىلانغان نان يېگۈزىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغ-
لاق تارتىش، بەيگە، چېلىشىش، كۈچ سىنىشىش قا-
تارلىق كۆڭۈللۈك ئويۇنلار ئوينىلىدۇ.

شىبەلەرنىڭ ئەنئەنىۋى توي مۇراسىمى مۇنداق بو-
لىدۇ: ئالدى بىلەن يېگىت تەرەپ «سالام بېرىش زىيا-
پىتى» ئۈتكۈزۈپ، تويلۇقلارنى تاپشۇرۇپ، چاي ئىچ-
كۈزۈلىدۇ. ئاندىن كېيىن ئەلچى بىلەن قىز - يېگىت تەرەپ «قىز كۆچۈرۈش» ۋاقتىنى مەسلىھەتلىشىپ بې-
كىتىدۇ. توي كۈنى قىز تەرەپ زىيافەت تەييارلاپ ئۇ-
رۇق - تۇغقانلارنى، دوستلىرىنى مېھمان قىلىدۇ. قىز يۈتكەش كۈنى يېگىت تەرەپ سايىۋەنلىك ھارۋا بىلەن قىزنى ئالغىلى كېلىدۇ. كېلىننىڭ بېشى قىزىل ياغ-
لىقتا يېپىلىدۇ. كېلىن قېيناتا، قېيناسىنىڭ ئۆيىگە

كەلگەندىن كېيىن ئاسمانغا، زىمىنغا، ئاتا ـ ئانىسىغا تەزىم قىلىدۇ. ئاندىن يىگىت بىلەن قىز ئوچاق ئالدىدا بىر ـ بىرىگە قاراپ تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ، خاداغا ئورالغان قۇيرۇق ماينى ئوچاقتىكى ئوتقا تاشلاپ، قېرىپ ئۆلگۈچە بىر ـ بىرىدىن ئايرىلماسلىققا قەسەم قىلىشىدۇ.

تاجىكلاردا، توي بولغان كۈنى يىگىت بېشىغا ئىككى تال قىزىل ـ ئاق شايى ئورالغان تۇماق كىيىدۇ، قىز قولىغا قىزىل، ئاق شايى لېنتا باغلانغان ئۈزۈك سالىدۇ. ئەتىسى يىگىت ئاتقا مىنىپ قىزنى ئالغىلى بارىدۇ، قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ۋە ئورۇق ـ تۇغقانلىرى يىگىتكە ئىككى چىنە سىرىقماي سېلىنغان سوت تۇتۇشىدۇ. يىگىت ئۇنى ئىچىپ بولۇپ ئاندىن ئاتتىن چۈشىدۇ. قىز تەرەپنىڭ ئاقساقاللىرى يىگىتنى مۇبارەكلەپ، ئۇنىڭ مۇرىسىگە ئۇن چاچىدۇ. ئاندىن كېيىن زىياپەت ئۈتكۈزۈپ مېھمان قىلىدۇ ھەم تورلۇك تەبرىكلەش پائالىيەتلىرىنى ئۈتكۈزىدۇ. ئاندىن نىكاھ ئوقۇلىدۇ. نىكاھ مۇراسىمىغا خەلىپەت رىياسەتچىلىك قىلىپ، ئايەت ئوقۇپ، دۇئا قىلغاندىن كېيىن قىز ـ يىگىتكە بىر يۈتۈمدىن تۇز ئىچكۈزىدۇ. قىز ـ يىگىت ئاق، قىزىل شايى لاتا يۆگەلگەن ئۈزۈكنى ئالماشتۇرۇشىدۇ. گۈگۈم چۈشكەندە، كېلىن قېينانىسىنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ كېلىنىدۇ. قېينانا بولغۇچى قىز ـ يىگىتكە تۇز قولى بىلەن ئىچىگە سىرىقماي سېلىنغان ئەتكەن چاي تۇتىدۇ، قىز ـ يىگىت ئۇنى ئىچىپ بولۇپ، ئاتتىن چۈشۈپ ئۆيگە كىرىدۇ، كىشىلەر ئۇلارنىڭ مۇرىسىگە ئۇن چېچىش ئارقىلىق بەخت تىلەيدۇ. كېلىن كۆچۈرۈپ كېلىنگەن ئۇچىنچى كۈنى چۈشتىن كېيىن يۈز ئېچىش مۇراسىمى ئۈتكۈزۈلىدۇ، توي مانا شۇ چاغدا ئاندىن تۈگىگەن بولىدۇ.

ئۈزبېكلەرنىڭ تويى قىز تەرەپتە ئۈتكۈزۈلىدۇ، قىز ـ يىگىت ئىككى تەرەپنىڭ مېھمانلىرى پۈتۈنلەي قىزنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ. يىگىتنىڭ ئاتا ـ ئانىسى بىلەن بىرنەچچە تۇغقىنى، دوستى ئەتىگەندىلا قىزنىڭ ئۆيىگە كېلىپ، كېلىننىڭ ئاتا ـ ئانىسى بىلەن بىللە مېھمان كۈتىدۇ. چۈشتىن كېيىن يىگىت تۇغقانلىرى، دوستلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا قىز كۆچۈرۈشكە كېلىدۇ. قىز تەرەپ كۈيئوغۇلغا ئاق پايانداز سالىدۇ، كۈيئوغۇل يىگىت پايانداردىن ئۈتۈپ بولۇشىغىلا ھەمراھلىرى بۇ لاتىنى تارتىشىپ يىرتىۋالىدۇ. كۈن ئولتۇرۇشقا ئاز قالغاندا توي مۇراسىمى ئۈتكۈزۈلۈپ، «نىكاھ» ئوقۇلىدۇ. مۇراسىم ئاياغلاشقاندىن كېيىن، كېلىن يىگىتنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ كېلىنىدۇ، بوسۇغىغا قەدەم قويۇشتىن ئىلگىرى گۈلخاننى ئۈچ قېتىم چۈرگىلەيدۇ، ئاندىن ئاپئاق پايانداننى دەسسەپ ھۈجرا ئۆيگە كىرىپ، يىگىتكە ياندىشىپ ئولتۇرىدۇ. بۇ چاغدا نىكاھى بەختلىك، پەرزەنتلىرى ۋاپادار بولغان بىر جۈپ ياشانغان ئەر ـ خوتۇنلار ئۇلارنىڭ كارىۋىتىغا چىقىپ بىردەم ياتىدۇ. يىگىت بولسا يانچۇقىدىن بىر ئوچۇم تەڭگە پۇلنى ئېلىپ، ئادەملەرگە چاچىدۇ، ئادەملەر تەڭگە تېرىشنىڭ ھەلەكچىلىكىدە قالغان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، كېلىننى كۆتۈرۈپ كارىۋاتقا ئاپىرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئادەملەر بۇ يەردىن ئايرىلىدۇ. ئەتىسى چۈشتىن كېيىن، يىگىتنىڭ ئۆيىدە يۈز ئېچىش مۇراسىمى ئۈتكۈزۈلىدۇ.

تاتارلار ئالدىدا يىگىتنى «ئەرگە بېرىدۇ»، ئاندىن كېيىن ئۇنى يەنە «يانلىق قىلىپ ئەكېلىۋالىدۇ». توي بولغان كۈنى يىگىت قولدىنى ھەم تۇغقانلىرى، دوستلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا مەيىگە چۈشۈپ قىزنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ. تويدا قىز بىلەن يىگىت كۈچىلىكتىكى ئالدىدا تويدىن كېيىنكى تۇرمۇشنىڭ ئاۋانتەك شېرىن بولۇشىغا ۋە ئۇمۇرنىڭ ئاخىرىغىچە بىللە ياشاشقا سىمۋول قىلىنغان بىر ئىستاكان شېكەر سۈيىنى ئىچىدۇ. توي تۈگىگەندىن كېيىن يىگىت قىزنىڭ ئۆيىدە بىر مەزگىل تۇرىدۇ، بەزىلىرى ھەتتا بىرەر يىلغىچە تۇرغاندىن كېيىن، ئاندىن خوتۇننى ئۆز ئۆيىگە ئېلىپ كېتىدۇ. جەمئىيەت، ئىقتىساد، مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ توي مۇراسىملىرىغا دەۋر روھىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان نۇرغۇن يېڭى مەزمۇنلار قوشۇلماقتا.

ئائىلە شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەردە ئائىلىنىڭ تەشكىللىنىشى جەھەتتە ناھايىتى زور پەرق بار. ① ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاتار قاتارلىق مىللەتلەردىكىدەك يادرولۇق ئائىلىنى ئاساس قىلىش تىپىدىكىلەر. بۇنداق ئائىلىنىڭ ئەزالىرى بوۋا ـ موما، ئاتا ـ ئانا، نەۋرىدىن ئىبارەت ئۈچ ئەۋلاد كىشىلەر ئارىسىدىكى بەۋاستە قانداشلىق مۇناسىۋىتى بار ئادەملەردىن تەركىب تاپىدۇ. كۆپ پەرزەنتلىك ئائىلىلەردە، ئوغۇللار چوڭ بولۇپ توي قىلغاندىن كېيىن، ئاتا ـ ئانىسى ئۇلارغا ئايرىم ئۆي ئاجرىتىپ بېرىدۇ. ئەمما، ئۇزلىرىگە ھەمراھ بولۇشقا بىر ئوغۇلنى ئېلىپ قالىدۇ. ② بەۋاستە قېرىنداشلارنىڭ ئائىلىسىنى ئاساس قىلىش تىپىدىكىلەر. مەسىلەن، قازاق، قىرغىزلارغا ئوخشاش كۆپ پەرزەنتلىك ئائىلىلەردىكى ئوغۇللار توي قىلغاندىن كېيىن ئۇلارغا ئايرىم يېڭى چېدىر تىكىپ بېرىلىدۇ،

كەنجى ئوغۇل ئۆيدە قېلىپ، ئائىلىنىڭ ئىشغا ۋارىسلىق قىلىدۇ، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالىدۇ. ئەمما، يېڭىدىن ئايرىم چېدىر تىكىپ ئولتۇرغان ئوغۇللار يەنىلا ئاتا ـ ئانىسىنىڭ چېدىرىغا يېقىن جايدا تۇرۇشلۇق بولۇپ، ئوخشاشلا بىر كۆچمەن چارۋىچىلىق بىرلىكى بولغان «ئاۋۇل»نى ھاسىل قىلىدۇ، بەزىدە بولسا، يەنە ئورتاق تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. كەنجى ئوغۇللارنىڭ تولىسى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ يېنىدا قېلىپ، مال ـ مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولىدۇ. ③ بىرلەشمە ئائىلىنى ئاساس قىلىش تىپىدىكىلەر. مەسىلەن، تاجىك، شىبە، دوڭشىياڭ، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەر. بۇنىڭ ئىچىدە تاجىكلار ئەڭ تىپ بولالايدۇ. تاجىكلاردا ئادەتتە بىر ئائىلىدىكى ئوچ ـ تۆت ئەۋلاد ئادەم بىللە تۇرىدۇ. بۇۋىسى ھايات ۋاقتىدا ئۆي ئايرىپ، ئۇز ئالدىغا ئايرىم تۇرىدىغانلار ئاز بولىدۇ. بۇقىرىدا ئېيتىلغان ئوچ تىپقا كىرىدىغان ئاساسلىق ئائىلىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ئاساسى، ئالدى بىلەن ئىقتىسادىي ئامىلغا باغلىق. 1990 ـ يىلىدىكى نوپۇسنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ئائىلىلىرىنىڭ ئىچىدە، ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ياد رولۇق ئائىلىلەر ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىكەن؛ ئەمما تۇرلۇك ئائىلىلەر سانىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى يەنىلا ئەسلىدىكى ئەنئەنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدىكەن. ئائىلىنىڭ كۆلىمى بويىچە چوڭدىن كىچىككىچە رەتكە تىزغاندا، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا تاجىكلار (6.22 ئادەم)، قازاقلار (5.94 ئادەم)، قىرغىزلار (5.38 ئادەم)، خۇيزۇلار (5.1 ئادەم)، موڭغۇللار (5.1 ئادەم)، ئۆزبېكلەر (5.09 ئادەم)، شىبەلەر (5.04 ئادەم)، تاتارلار (5.04 ئادەم)، رۇسلار (4.89)، ئۇيغۇرلار (4.75 ئادەم)، مانجۇلار (4.12 ئادەم)، خەنزۇلار (تۆت ئادەم) بولىدىكەن. ئائىلە كۆلىمى ئەڭ چوڭ بولغان تاجىكلاردا ئوچ ئەۋلاد ھەم ئوچ ئەۋلادتىن ئاشىدىغان ئائىلىلەر 27.7% نىلا ئىگىلەيدىغان بولسىمۇ، بىراق ئادەمى سەككىزدىن ئاشىدىغان ئائىلىلەر ئومۇمىي ئائىلە سانىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكنى ئىگىلەيدىكەن. كۆپ پەرزەنتتىن قۇرۇلغان چوڭ، يادرولۇق ئائىلىلەرنىڭ سانى كۈنسايىن ئازايماقتا، چوڭ ئائىلىلەر ئاساسلىقى توي قىلغاندىن كېيىن ئەر تەرەپتە تۇرۇش يولغا قويۇلغان بىرلەشمە ئائىلىلەردىن ئىبارەت بولۇپ قالماقتا.

تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەت شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى جەھەتتە ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. خۇيزۇ، شىبە، مانجۇ قاتارلىق مىللەتلەردە ئاتا ـ ئانا، ئاكا ـ ئىنى، ئاچا ـ سىڭىل، كىچىك دادا، چوڭ ئاتا، ھامما، نەۋرە، جىيەن دېگەندەك ئېنىق نامىلار بار. ئائىلىدىكى تۇغقانلار ئاتا جەمەت تۇغقانلار ۋە ئانا جەمەت تۇغقانلار دەپ ئايرىلىدۇ. ئاتا جەمەت تۇغقانلار بىر ئاتىدىن بولغان تۇغقانلار بولۇپ، يۇقىرىدا ئاتا، بوۋا، چوڭ بوۋا، ئۇلۇغ بوۋا؛ تۆۋەندە ئوغۇل، نەۋرە، ئەۋرە، چەۋرە، قوۋداشلاردىن ئاكا، ئۇكا، ئىگىچە، سىڭىل بار. تۇغقانلاردىن بوۋا (موما)، تاغا، ھاماچا، نەۋرە قاتارلىقلار بار بولۇپ، ئۇلارنىڭمۇ مەخسۇس نامىلىرى بار. ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەر ئاتا ـ ئانا، ئاكا ـ ئۇكا، پەرزەنتلەرنى مەخسۇس نام بىلەن چاقىرىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۇيغۇرلار ئاتىسىنى «دادا»، بوۋىسىنى «چوڭ دادا»، چوڭ بوۋىسىنى «بوۋا»، ئۇلۇغ بوۋىسىنى «چوڭ بوۋا» دەيدۇ. شۇنداقلا ئوغۇل، قىز، نەۋرە، ئەۋرە، چەۋرە، پەي نەۋرە، كۈكۈنەۋرە دېگەندەك نامىلار بىلەن ئەۋلادىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. قازاقلار ئوغۇل ـ قىزلىرىغا بۇرۇن ئۆتكەن يەتتە ئەۋلاد ئاتىسىنىڭ ئىسمىنى بىلدۈرۈش ئاتا ـ ئانا بولغۇچىنىڭ بۇرچى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلاردا بىۋاسىتە تۇغقانلاردىن ئاتا «ئاتا»؛ بوۋا «ئۇرشا ئاتا» ياكى ئۇۋۇل ئاتا دېيىلىدۇ. بۇ چوڭ ئاتا دېگەنلىك بولىدۇ؛ ئوغۇل «ئۇزۇل»؛ نەۋرە (ئوغۇل) «نەمرە ئوغۇل» دەپ ئاتىلىدۇ. قازاقلارنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلار ئاتالمىسىدا بىرىنچىگە جۇپ قىلىپ ئېيتىلىدىغان نامىلاردىن ئاتا ـ ئاپا، ئاغا (ئاكا)، ئىنى (ئۇكا، ئىنى)، ئاچا (ئاپپاي، ئاپەكە، تەتە)، سىڭىل (ئەرلەر قېرىنداش، قىزلار سىڭىل دەپ چاقىرىلىدۇ)، يەڭگە (جېنىگى)، كېلىن، قىز، ئوغۇل دېگەندەك نامىلار بار. بوۋا ـ موما، ئاتا ـ ئانىلىرى بار بولسا «ئاغا»، «تەتە» دەپ چاقىرىشىدۇ؛ بوۋا ـ مومىلىرى يوق بولسا ئادەتتىكى ئاتا ـ ئانىلار ياش ۋاقتىدا (20—30 ياشلاردا) تۇغقان بالىلار ئاتا ـ ئانىسىنى كۆپىنچە «ئاغا»، «تەتە» دەپ، ئاتا ـ ئانىلار ئوتتۇرا ياشلاردىن كېيىن تۇغقان بالىلار ئاتا ـ ئانىسىنى «ئاتا»، «ئاپا» دەپ چاقىرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بەزىدە بىر قورساقتىن بولغان ئاكا ـ ئۇكا، ئاچا ـ سىڭىللارنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنى چاقىرىشلىرىمۇ تازا ئوخشاش بولمايدۇ. نەۋرە قىز ـ ئوغۇللارنى قىزىم، ئوغلۇم دەپ، بوۋا ـ مومىلار ئاتا ـ ئانا دەپلا چاقىرىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، سىڭىل (باۋىر)، جىيەن قىز (ئاكا ـ ئۇكىنىڭ ياكى تەڭ دېمەتلىك ئۇرۇق ـ تۇغقان

لارنىڭ قىزلىرى) ۋە ئۆزىدىن كىچىك ئايال قانداش تۇغقانلار، مەسىلەن، هامما (ئاتىنىڭ ئاچا ـ سىڭلىسى) بىردەك «قېرىنداش» ياكى سىڭىل؛ ئاچا، هامما ۋە ئۆزىدىن چوڭ قانداش ئايال تۇغقانلار (جىيەن قىزلار) بىردەك «ئاپاكە»، ئۇكا، جىيەن ئوغۇل ۋە ئۆزىدىن كىچىك ئەر قانداش تۇغقانلار بىردەك «ئىنى»؛ ئاكا، تاغا ۋە ئۆزىدىن چوڭ قانداش ئەر تۇغقانلار بىردەك «ئاغا» دېيىلىدۇ. بۇنىڭغا مۇناسىپ قېيىنى تۇغقانلارمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ.

تۇغۇت ئادىتى شىنجاڭدىكى هەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تۇغۇت ئادەت يوسۇنى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدۇ. قىرغىز ئايالار ئادەتتە كىگىز ئۆينىڭ ئوڭ بۇرجىكىدىكى چىملدىق ئىچىدە تۇغىدۇ. چىملدىق ئىچىگە كۆرپە ۋە قىزىل رەخت (ئەدىيال) سېلىنىدۇ. بوشىنىدىغان ئايالنىڭ ئۇيان ـ بۇيانغا ئۆرۈلگەندە تۇتۇۋېلىشى ئۈچۈن چىملدىق ئىچىگە بىر تال خادا ئورنىتىلىدۇ. تۇغۇتقا ئادەتتە ياشانغان، تەجرىبىسى بار، شۇنداقلا بالىلىق بولغان ئايال يارەملىشىدۇ. بۇ ۋاق تۇغۇلغاندىن كېيىن تۇغۇت ئانىسى ئۇنىڭ كىندىكىنى كېسىپ، يۇيۇپ، قىزىل يۇگەككە ئوراپ بولۇپ، ئاندىن ئىشىكنىڭ سىرتىدا ساقلاپ تۇرغان ئەرلەرگە خەۋەر قىلىدۇ. خۇش خەۋەرنى بۇۋاقنىڭ بۇۋىسى ئاتىلىق بېرىپ، قولۇم ـ قوشنا، ئۇرۇق ـ تۇغقان، دوست ـ يارەنلەرگە يەتكۈزىدۇ. ئادەت بويىچە بالا تۇغۇلغان ئۆينىڭ ئىگىسى ئىشىككە «يات ئادەملەر كىرىشكە بولمايدۇ» ۋە بالا ـ قازادىن ساقلىنىش دېگەن ئىككى خىل مەنىسى بار بىر پارچە قىزىل لاتىنى ئېسىپ قويىدۇ. تۇغۇلغان بالا ئوغۇل بولسا، ئىشىك سىرتىغا ئوقيا ياكى ئۇچۇپ پەرۋاز قىلىۋاتقان ئەجدىها سۈرىتى، قىز بولسا قىزىل لاتىدىن قىلىنغان ئۇچار قۇش سۈرىتى ئېسىلىپ، ئۈستىگە بىر تال پەي قاداپ قويۇلىدۇ.

تاجىك ئايالىرى ئوغۇل تۇغسا، بالىنىڭ دادىسى تۇغلۇكتىن ئۇچ پاي ئوق ئېتىپ خۇش خەۋەر يەتكۈزىدۇ ياكى بالىسىنىڭ چوڭ بولغاندا باتۇر، قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئادەم بولۇشىنى ئۈمىد قىلىپ ئۇچ قېتىم قاتتىق نەرە تارتىدۇ. قىز تۇغسا سىلتىق ئاتماي، قىزىنىڭ بېشى ئاستىغا بىر تال سۈپۈرگە قويۇپ قويىدۇ. بۇ ئۇنىڭ چوڭ بولغاندىن كېيىن ئائىلىنى تىرىشچانلىق، ئىقتىسادچانلىق بىلەن باشقۇرىدىغان ئادەم بولۇشىنى ئۈمىد قىلىش مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇرۇق ـ تۇغقانلار تەبرىكلەپ كەلگەندە بۇۋاقنىڭ بەدىنىگە ئازراق ئۇن چېچىپ، ئۇنىڭغا ياخشىلىق، ئامەت تىلەيدۇ.

ئۇيغۇر ئايالىرى يەڭگىشتىن ئىلگىرى ئامان ـ ئېسەن بوشىنىشى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئاتاپ بىر مۇراسىم ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئادەت بويىچە ئايالار ئانىسىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ بوشىنىدۇ. بۇرۇن، بوشىنىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈشتىن بىر كۈن ئىلگىرى تۇغۇتلۇق ئايال ئۈچۈن تەييارلانغان ئۆي پاكىز تازىلىنىپ، ئادراسمان بىلەن ئىسرىق سېلىنىتتى. يەڭگىيدىغان ئايال بويىنى سۇغا سېلىپ، چاچلىرىنى تاراپ، پاكىز كىيىم ئالماشتۇرىدۇ. بوشىنىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدىغان كۈنى قولۇم ـ قوشنىلار ئارىسىدىكى بىرنەچچە ياشانغان، كۆپ پەرزەنتلىك ئايال مۇراسىمغا قاتناشتۇرۇلۇپ، ئۆيگە تۇغۇت ئانىسىنى ئەكېلىدۇ. بەزى جايلاردا يەنە قولىغا تۇخۇم تۇتقان بىر ياشانغان ئايال هامىلدار ئايالنى تۇگمەنگە باشلاپ بارىدۇ ۋە تۇغۇتلۇق ئايالنى تۇگمەننىڭ كويلىسىدىن ئاتلىتىدۇ، ئاتلاش داۋامىدا قولىدىكى تۇخۇمنى سۇغا تاشلىۋېتىدۇ. بۇ هامىلدار ئايالنىڭ تۇغۇتى خۇددى ئېقىۋاتقان سۇدەك راۋان بولسۇن، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

موڭغۇل ئايالارنىڭ تۇغۇتى يېقىنلاشقاندا، چېدىرنىڭ ئىشىكىگە يېقىن يېرىگە مەخسۇس تۇغۇت كارۋىتى قويۇلىدۇ، هال ـ ئوقىتى ياخشىراق ئائىلىلەر ۋاقىتلىق چېدىر تىكىدۇ. هامىلدار ئايالغا تۇغۇتتىن ئىلگىرى سېرىقماي، تۇغۇتتىن كېيىن ئىلمان سوت، ئەتكەن چاي ياكى تۇزلۇق قايناق سۇ ئىچكۈزۈلىدۇ. قىرقى ئىچىدە قۇۋۇۋەت بولۇپ، ماغدۇر كىرسۇن دەپ، يېڭى ئاختا قوي گۆشى يېگۈزۈلىدۇ، شورپا ئىچكۈزۈلىدۇ، تۇغۇتنى تەكلىپ قىلىنغان، تەجرىبىلىك تۇغۇت ئانىلىرى قوبۇل قىلىدۇ. بالا هەمراهىنى بىر ياقلىق قىلىش مۇراسىمىنى تۇغۇت ئانىسى باشقۇرىدۇ. بۇۋاق يەرگە چۈشكەندە، ئارچا يوپۇرمىقى كۆيدۈرۈلۈپ، بالا هەمراهى شۇ جاينىڭ ئۆزىگە كۆمۈلىدۇ؛ ئاندىن كېيىن خاسىيەتلىك كۈن ۋە تەرەپ تاللىنىپ، سىرتقا «كۆچۈرۈلىدۇ». شىنجاڭدىكى موڭغۇللار «تۇغۇت ئانىسى» نى تولىمۇ ئەتىۋارلايدۇ. شۇڭا، ئۇنى «گىجىي ئىجىي» دەپ ئاتايدۇ. بۇ «يەر ئانا» دېگەنلىك بولىدۇ. بالا تۇغۇلغاندا، ئۇنىڭغا دائىر يەنە نۇرغۇن پەرز ـ سۈننەتلەر، قۇتلۇقلاشلار بار. يات ئادەملەرنىڭ، بولۇپمۇ ئەرلەرنىڭ تۇغۇتلۇق ئايال بار ئۆيگە كىرىشگە بولمايدۇ. تۇغۇتلۇق ئايال بار ئۆينىڭ سىرتىغا قىزىل لاتا ئېسىلىدۇ.

قازاقلار بۇۋاقلار دۇنياغا كۆز ئاچقان كۈنى تۇغۇتلۇق ئايال ئۈچۈن «قالجا» قوي سويۇش مۇراسىمى

ئۆتكۈزىدۇ. ئاۋۇلدىكى ھەرقايسى ئۆيلەردىكى ئايالار «كۆرۈملۈك» (يۈز كۆرۈشۈش سوۋغىسى) ئەكېلىپ مۇبارەكلەيدۇ. كېچىدە قىز - يىگىت ياشلار تۇغۇتلۇق ئايالنىڭ ئۆيىدە ياكى ئىشىكى ئالدىدا ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئوينىشىدۇ.

ھازىر نۇرمۇش سەۋىيىسى يۇقىرىلاپ، داۋالىنىش شارائىتى ياخشىلانغانلىقتىن ھەرقايسى مىللەت ئايالىلىرىنىڭ تولىسى دوختۇرخانىدا بوشىنىدىغان بولدى. يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئادەتلەردىمۇ زور ئۆزگىرىشلەر بولدى.

مېيىت ئۇزىتىش بۇ مېيىتنى يەرگە كۆمۈشتەك بىر خىل دەپنە شەكلى بولۇپ، جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا ئەڭ ئومۇملاشقان. ئەمما، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ كۈنكرېت دەپنە مۇراسىمى بىر - بىرىگە زادىلا ئوخشىمايدۇ. شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ دەپنە مۇراسىمى مۇنداق: ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن مېيىت يۇغۇچىلار تەكلىپ قىلىنىپ، مېيىت پاكىز يۇيۇلۇپ، ئاق كېپەنگە ئورىلىدۇ، ئاندىن تاۋۇتقا سېلىنىپ، مەسچىتكە ئاپىرىپ ئىسلام دىنى قائىدىسى بويىچە نامىزى چۈشۈرۈلۈپ، جامائەتچىلىكنىڭ رازىلىقىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ، گۈناھلىرى ساقىت قىلىنغاندىن كېيىن قەبرىستانلىققا ئاپىرىپ يەرلىككە قويۇلىدۇ. روھىغا ئاتاپ دۇئا ئوقۇلىدۇ. مۇسۇلمانلاردا ئادەتتە مېيىت ئۆيدە قونۇپ قالمىدىغان ئەھۋال ئاز بولىدۇ، ئادەم ئەتىگەندە ئۆلسە مېيىتى پېشىندە، كەچتە ئۆلگەن بولسا بامداتتا ئۇزىتىلىدۇ. ئۆلۈم (مېيىت) ئىگىلىرىدىن ئەرلەر بېشىغا سەللە ئورايدۇ، ئايالار ئاق رومال ئارتىپ، بېلىگە ئاق پوتا باغلايدۇ. مۇسۇلمانلاردا مېيىت ساندۇققا سېلىنمايدۇ. ئادەتتىكى يەرلىك مۇنداق بولىدۇ: ئالدى بىلەن تىك، ئۇزۇنچاق چاسا ئورەك، چوڭقۇرلۇقى ئىككى مېتىرچە قىلىپ قېزىلىدۇ، ئاندىن ئورەكنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىن مېيىتنى يانقۇزۇپ قويغىلى بولغۇدەك، ئادەم يۈكۈنۈپ ئولتۇرسا بېشى تورۇسقا تېگىپ قالمىغۇدەك يان ئورەك قېزىلىدۇ، مېيىت بۇ جايغا بېشى شىمالغا، پۇتى جەنۇبقا، يۈزى قىبلە تەرەپكە قارىتىپ قويۇلىدۇ. ئاندىن ئورەكنىڭ ئاغزى كېسەكتە ھىم ئېتىلىپ، توپا بىلەن تىندۇرۇلۇپ، ئۈستىگە توپا دۆۋىلەپ قويۇلىدۇ. مېيىت ئۇزىتىلىپ 7-، 40- كۈنلىرى ۋە بىر يىل بولغاندا، مەرھۇمنى يوقلاپ قۇرئان - تىلاۋەت نەزىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ.

مېيىتنى كۆيدۈرۈش بۇ موڭغۇل ۋە مانجۇلارنىڭ دەپنە مۇراسىمى. ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن، مېيىت پاكىز يۇيۇلۇپ، تېنىگە سېرىقماي سۈرتۈلىدۇ، ئېگىز-رەك جايغا ئوتۇن دۆۋىلىنىپ، سېرىقماي قاچىلانغان قېرىن (ئاز بولغاندا بىر نەچچە، كۆپ بولغاندا بىر قانچە ئون بولىدۇ) ئوتۇن دۆۋىسى ئۈستىگە قويۇلىدۇ. مېيىت بەدەشقان قۇرغان، ئىككى قولىنى جۈپلىگەن ھالەتتە ئۈنىڭ ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇلۇپ، ئاستىغا ئوت يېقىلىدۇ. كۆيدۈرۈلۈپ بولۇنغاندىن كېيىن، جەسەت كۈلى سېرىق، كۆك، ئاق قاتارلىق رەڭلىك لاتىدىن تىكىلگەن خالتىلارغا قاچىلىنىپ، ئىبادەتخانىدا ساقلىنىدۇ ياكى ئۇنىڭ ئۈۋلىياغا ئايلىنىپ كەتكەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، جەسەت كۈلى خېمىر قىلىنىپ، بۇتقا چاپلاپ قويۇلىدۇ، يەنە بەزىلەر ئۆلگۈچىنىڭ ئەرشكە چىقىپ كەتكەنلىكىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، جەسەت كۈلىنى ساقلىماي، ئۇنى تاغلارغا ياكى دەريالارغا چېچىۋېتىدۇ.

ئىسىم قويۇش ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئادىتى بويىچە، بوۋاق تۇغۇلۇپ بىرنەچچە كۈندىن كېيىن ئۆيگە ئاخۇنۇم تەكلىپ قىلىنىپ ئىسىم قويۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزىلىدۇ. ئىسىم قويۇش مۇراسىمىغا ئادەتتە بوۋاقنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ چوڭ ياشتىكى يېقىن تۇغقانلىرى قاتنىشىدۇ. بوۋاقنىڭ چوڭ ئانىسى (مومىسى) چىرايلىق يۆگەككە يۆگەلگەن بوۋاقنى ئانىسىنىڭ قولىدىن ئېلىپ ئاخۇنۇمنىڭ قولىغا تۇتقۇزىدۇ. ئاخۇنۇم جەيناماز دا ئولتۇرۇپ، ئىككى قولىدا بوۋاقنى تۇتقان ھالدا دۇئا ئوقۇپ ئىسىم قويىدۇ. ئىسىمنىڭ رەت تەرتىپى بالىنىڭ ئىسىمى ئالدىدا، دادىسىنىڭ ئىسمى كەينىدە بولىدۇ. ئاندىن بوۋاقنى يەردە يىنىككىنە دۈملىتىدۇ، بوۋاق يىغلايدۇ. بوۋاقنىڭ چوڭ دادىسى (بوۋىسى) بوۋاقنى يەرىدىن ئېلىپ ئۇنىڭ ئىسمىنى چاقىرىپ تۇرۇپ ئۇنى بەزلەيدۇ ۋە ئۇنىڭغا بەخت - ساۋادەت تىلەيدۇ. ئاندىن بوۋاقنى يېنىدىكى ئادەمگە بېرىدۇ. مېھمانلار ھۆرمىتى ۋە يېشى بويىچە بوۋاقنى بىر - بىردىن قولىغا ئېلىپ كۆتۈرۈپ قويىدۇ، ئاخىرىدا بوۋاقنىڭ دادىسى بالىنى ئېلىپ ئاپىسىغا بېرىدۇ. قازاقلاردا ئىسىم قويغاندا بۇ بالىنىڭ ئىسمىنى ئۇنىڭ ئالدىدىكى بالىنىڭ ئىسمىغا قاپىيداش قىلىپ قويىدىغان ياكى ئاخىرقى بوغۇمىنى ئوخشاش قىلىپ قويىدىغان، ئەگەر قىز پەرزەنت كۆرسە كېيىن ئوغۇل پەرزەنت كۆرۈشنى تىلەپ، ئۇنىڭغا ئوغۇل بالىنىڭ ئىسمىنى قويىدىغان ئادەت بار. تاجىك-

لار بالىغا دادىسىنىڭ ئىسمىنى قويۇۋېرىدۇ، ئەمما شەرت دادىسى ۋاپات بولۇپ كەتكەن بولۇشى كېرەك. ئۇندىن باشقا ئىسىم قويغاندا ئايلارنىڭ نامىنى قويىدىغان ئىشمۇ بار. مەسىلەن، ھوشۇر (ھوشۇر ئاي)، يەنە ئۇچار قۇش، گۈل ـ گىياھ، يېمەكلىكلەرنىڭ ئىسمىنى قويىدىغان، سىرتقى قىياپىتىگە قاراپ ئىسىم قويىدىغان ئىشلارمۇ بار. خۇيزۇلار خەنزۇچە تىل ئىشلىتىدىغان بولغاچقا، خەنزۇچە ئىسىم قويىدۇ. بەزى سورۇنلاردا خەنزۇچە ئىسىمنىڭ ئالدىغا دىنى ئىسمىنى قوشۇۋېلىپ تەڭ ئىشلىتىدۇ. تاتارلارنىڭ ئالدىدا ئۆز ئىسمى، ئارقىسىدىن دادىسىنىڭ ئىسمى، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قەبىلىسىنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ ئاتايدىغان ئادەت بار.

خەتنە قىلىش ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ ئوغۇل بالىلىرى ئۈستىدە ئېلىپ بارىدىغان بىر خىل فىزىئولوگىيىلىك ئوپېراتسىيە مۇراسىمى. خەتنە مۇراسىمى ئادەتتە ئوغۇل بالىلار بەش ياشتىن يەتتە ياشقىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆتكۈزۈلىدۇ. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا خەتنە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈشتىن بىر كۈن ئىلگىرى خەتنىسى بولىدىغان بالا چىرايلىق يېڭى كىيىملەرنى كىيىپ، ئات مىنىپ قانغۇچە ئويناپدۇ ھەم ئورۇق ـ تۇغقانلىرىغا ئۆزىنىڭ خەتنە مۇراسىمىغا قاتناشقىنى ئۇقتۇرىدۇ. ئورۇق ـ تۇغقانلار بولسا ئۇنىڭ مىنگەن ئېتىغا تورلۇك رەڭلەركى لاتىلارنى ئېسىپ قويىدۇ. خەتنە مۇراسىمى ئۆتۈزۈلىدىغان كۈنى ئادەملەر خۇددى ھېيت بولغاندەك ئۆگزىگە چىقىپ ناغرا ـ سۇناي چېلىشىدۇ، ئورۇق ـ تۇغقانلار، دوستلار ۋە قولۇم ـ قوشنىلار سوۋغىلارنى ئەكېلىپ مۇبارەكلەيدۇ. خەتنە مۇراسىمىدىن كېيىن، بالا بىرنەچچە كۈن يېتىپ ئارام ئالىدۇ ۋە ئالاھىدە كۈتۈلىدۇ. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا بۇ ئادەت تا ھازىرغىچە بار. يېقىنقى 10—20 يىلدىن بۇيان، شەھەرلەردىكى خەتنە مۇراسىمىنىڭ دىنىي ئەھمىيىتى بارا ـ بارا سۇسلىشىپ كەتتى، ئۇ ھازىر مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى ۋە پىسخىك ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان بىر خىل مۇراسىمغا ئايلىنىپ قالدى.

قۇلاق تېشىش شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر قىزلىرىنىڭ قۇلىقىنى تېشىش يۇرتىدىن ئۆتۈكۈزۈلىدىغان مۇراسىم. قىرغىزلار قىز بالا بەش ياشتىن يەتتە ياشقىچە بولغان ئارىلىقتا قۇلاق تېشىش مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ. بۇ مۇراسىمغا ئايالار ۋە قىزلارلا قاتناشىدۇ. مۇراسىمدا يېشى ئەڭ چوڭ بىر ئايال قىزنىڭ چېچىنى 40 تال قىلىپ ئۆرۈيدۇ ھەم دۇئا قىلىپ ئۇنىڭغا بەخت تىلەيدۇ. ئاندىن ئەل ئىچىدىكى مەخسۇس قۇلاق تېشىدىغان ئايالار قىزنىڭ قۇلىقىنى تېشىدۇ. قىزنىڭ ئانىسى قىزىغا ئالتۇن ياكى كۈمۈشتىن ياسالغان بىر جۈپ ھالقا سوۋغا قىلىدۇ. مۇراسىمغا كەلگەن مېھمانلار «قۇلاق تېشىش ناخشىسى»، «ھالقا ناخشىسى» دېگەندەك ناخشىلارنى ئېيتىشىدۇ ياكى بەزى ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزىدۇ، مۇراسىم كەيپىياتى ناھايىتى كۆڭۈللۈك بولىدۇ. مۇراسىم ئاخىرلاشقاندا، مېھمانلار قۇلىقى تېشىلگەن قىزغا ھالقا، كىيىم ـ كېچەك، دوپپا، مېتالدىن ياسالغان تۇغما، كىچىك ئەينەك، ئۈكە (پەي) قاتارلىقلارنى سوۋغا قىلىدۇ.

قۇلاق تېشىش مۇراسىمى ئەل ئارىسىدا قىزلارنىڭ يېتىلىش توي دەپ قارىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، قىزچاق ئاتا ـ ئانىسى ۋە ئاكا ـ ئۈكىلىرى بىلەن بىر كارۋاتتا، بىر يوتقاندا يېتىپ ئۇخلىمايدۇ، ئېغىر يوق ئىشتانمۇ كىيمەيدۇ ياكى ئوغۇللارنىڭ ئالدىدا يالىڭاچ يۈرمەيدۇ ۋە ئوغۇللار بىلەن قىزلار ئوتتۇرىسىدىكى پەردىشەپ ۋە ئايالارغا خاس ئەنئەنىۋى قائىدە ـ يوسۇنلارغا قاتتىق ئەمەل قىلىدىغان بولىدۇ.

ئانقا مىندۇرۇش شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدىكى كىچىك بالىلار تۇنجى قېتىم ئات مىنگەندە ئۆتكۈزۈلىدىغان مۇراسىم. قازاق، قىرغىزلارنىڭ دۇنياسىدا «ئات ئۈستىدىكى مىللەت» دېگەن داڭقى بار. بۇۋاق تۇغۇلغاندىن كۈندىن باشلاپلا، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ قۇچىقىدا، ئات ئۈستىدە تەۋرىنىپ چوڭ بولىدۇ. ئادەتتە بەش ياشلارغا كىرگەندە ئات مىنىشنى ئۆگىنىدۇ. بالا تۇنجى قېتىم ئات ئۈستىگە چىققاندا، بالىنىڭ ئاتا ـ ئانىسى، قولۇم ـ قوشنىلار ئۇنىڭ ئۈچۈن تەنتەنىلىك ئانقا چىقىرىش مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ. بۇ كۈنى ئاتا ـ ئانىلار بالىلىرى ئۈچۈن ئاچىماق شەكىللىك ئالاھىدە ياسالغان كىچىك ئېگەر تەييارلاپ، بالىسىنىڭ دوپپىسىغا بۈركۈتنىڭ پېيىنى قاداپ، ئۇنى ئاتلىق يېقىن ئەتراپتىكى ئورۇق ـ تۇغقان، قولۇم ـ قوشنىلارنى يوقلاپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ. ئورۇق ـ تۇغقانلار، قولۇم ـ قوشنىلار بۇ بالىغا ئېگەر، قامچا، تۇشباغ، ئۈزەڭگە ھەم كەمپۈت، بوغۇرساق قاتارلىقلارنى سوۋغا قىلىدۇ، شۇنداق قىلىپ بۇ بالا پۈتۈن يۇرۇشلۇك ئېگەر ـ جابدۇقلارغا ئىگە بولۇپ، بىر كىچىك چەۋەندازغا

ئايلىنىدۇ. قىرغىزلارنىڭ قازاقلارغا ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئۇلار ئاتىنىڭ قۇلىقى، بوينى، قۇيرۇقى قاتارلىق جايلارنى قىزىل شەلپەر ياكى باشقا نەرسىلەر بىلەن بېزەپ قويىدۇ. ئالدى بىلەن بالىنىڭ ئاتىسى بالىسىنىڭ ئۈزەڭگىگە دەسسەپ ئېگەرگە ئولتۇرۇۋېلىشىغا يارەملىشىدۇ ۋە ئاتنى يېتىلەپ مەيدانىنى بىر ئايلىنىپ چىقىدۇ. ئاندىن ئاتىنىڭ تىزگىنىنى بالىنىڭ قولىغا تۇتقۇزىدۇ. بالا ئۆزىدىن ئىلگىرى ئاتقا چىقىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ بولغان يەتتە بالىنىڭ ھەمراھلىقىدا مەيدانىنى يەتتە قېتىم ئايلىنىپ چىقىدۇ، مېھمانلار بىر چەتتە تۇرۇپ بۇنى تاماشا قىلىدۇ ھەم بالىنىڭ بالدۇررىاق ئوبدان چەۋەندىز بولۇشىنى ئۈمىد قىلىدۇ ۋە ئۈنىڭغا ئامان ـ ئېسەنلىك تىلەپ دۇئا قىلىشىدۇ. بالا ئارقا ـ ئارقىدىن ئېگىلىپ تەزىم قىلىپ، ئۇلارغا مىننەتدارلىق بىلدۈرىدۇ. بالىنىڭ دادىسى جامائەت چىلىكىنىڭ ئالدىدا بۇ ئاتنى ئېگەر ـ جابدۇقلىرى بىلەنلا بالىغا بەرگەنلىكىنى جاكارلايدۇ ھەم ئۇنىڭ يەتتە ھەمراھىغا سوۋغا تەقدىم قىلىدۇ. مېھمانلار ئاتقا چىقىرىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەن بالىغا ئاتىغان تۇرلۇك سوۋغاتلىرىنى بېرىپ، ئۇنى مۇبارەكلەيدۇ. مۇراسىم ئايافلاشقاندىن كېيىن، بالا ھەمراھلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئاتلىق بېرىپ ئۇرۇق ـ تۇغقان، يارۇ بۇرادەرلىرىنى، قولۇم ـ قوشنىلارنى زىيارەت قىلىدۇ. ھەر بىر ئۆيگە بارغاندا ئادەملەر ئۇنىڭ ئات مىنىشنى ئۆگىنىۋالغانلىقىنى تەبرىكلەيدۇ ھەم ئۇنى تېخىمۇ رىغبەتلەندۈرۈپ، خاتىرە بۇيۇملىرى سوۋغا قىلىدۇ.

قائىدە ـ يوسۇن شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەپ ـ قائىدىلەرگە، يوسۇنلارغا ناھايىتى ئېتىبار بىلەن قارايدۇ. قېرىلارنى ھۆرمەتلەيدۇ، كىچىكلەرنى ئىززەتلەيدۇ. كۆپچىلىك بىر ـ بىرى بىلەن يۈز كۆرۈشكەندە ئۆزئارا ھال ـ ئەھۋال سورىشىدۇ. ئۇيغۇر ئەرلەر يۈز كۆرۈشكەندە ئوڭ قولىنى يۈرىكىنىڭ ئۈستىگە قويۇپ تۇرۇپ، «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دەپ سالام بېرىدۇ ۋە ئىككى قولىنى ئۈزىتىپ، سەل ئېگىلىپ تۇرۇپ، ئىككى قوللاپ (قوش قوللاپ) كۆرۈشىدۇ. قارشى تەرەپ جاۋابىدا «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام» دەيدۇ ۋە ئىككى قوللاپ كۆرۈشۈپ، ئامان ـ ئېسەنلىك سورىشىدۇ. ئايالار يۈز كۆرۈشكەندە ئۆزئارا قۇچاقلىشىپ، مەڭزىلىرىنى بىر ـ بىرىگە يېقىشىدۇ، ھەتتا سۆيۈشۈپ قويىدۇ ھەم خوشلاشقاندا ئېگىلىپ، ئىككى قولىنى تىزى ئۈستىگە قويۇپ خەيرلىشىدۇ. قازاقلار يۈز كۆرۈشكەندە قول ئېلىشىپ، «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم»، «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام» دىن كېيىن، يەنە ئاتا ـ ئانا، خوتۇن ـ بالا، ئاكا ـ ئۇكا، ئاچا ـ سىڭىللىرى ھەم مال ـ ژارانلىرىنىڭ ئامان ـ ئېسەنلىكىنى بىر قۇر سوراپ چىقىدۇ. تاجىك ئەرلەر بىر ـ بىرى بىلەن كۆرۈشكەندە قولىغا سۆيىدۇ ياكى قۇچاقلىشىدۇ؛ ياشانغانلار كىچىكلەرنىڭ پېشانىسىگە، كىچىكلەر چوڭلارنىڭ ئالىقىنىغا سۆيىدۇ؛ ئايالار كۆرۈشكەندە چوڭلار كىچىكلەرنىڭ كۆزى ياكى چېكىسىگە، قوزداشلار مەڭزىگە، يېقىن تۇغقانلار لېۋىگە سۆيۈشىدۇ؛ ئەر ـ ئايالار كۆرۈشكەندە، ئايالار ئەرلەرنىڭ قولىغا سۆيىدۇ، ئەرلەر بولسا ئايالارنىڭ بېشىغا قولىنى تەگكۈزۈپ قويىدۇ. كىچىكلەر چوڭلارنىڭ ئالدىدىن توغرا ئۆتۈشكە بولمايدۇ. ھەرقانداق سورۇندا چوڭلار تۆردە ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىنىدۇ، تاماق، چاي ئالدى بىلەن چوڭلارغا تارتىلىدۇ، مېڭىشقا توغرا كەلگەندە چوڭلار ئالدىدا ماڭىدۇ. ئۆيگە كىرگەندە چوڭلار ئالدى بىلەن كىرىدۇ، چوڭلارنى كۆرگەندە ئورنىدىن تۇرۇش، ئۇلارغا ئورۇن بېرىش كېرەك. چوڭلارغا ئارقىسىنى قىلىپ ئولتۇرۇشقا، ئۇلارنىڭ ئالدىدا تاماكا چېكىشكە، ھاراق ـ شاراب ئىچىشكە بولمايدۇ. ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، تاجىك قاتارلىق مىللەتلەر مېھمان بىلەن تونۇش بولسۇن ـ بولمىسۇن، ئۇلارنى ئىشىك ئالدىغا چىقىپ قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ، ئەگەر ياخشى يېمەكلىكلەر بىلەن مېھمان قىلىدۇ. مېھمانلار قونۇپ قالىدىغان بولسا، ئەگەر يېڭى، ئەگەر ياخشى يوتقان ـ كۆرپىلەر بىلەن ئورۇن راسلاپ بېرىدۇ. بىر ئائىلىگە مېھمان كېلىپ، ئۇرۇق ـ تۇغقان، دوست ـ يارەنلەرنىڭ ھەممىسى نۆۋەت بىلەن مېھمانغا چىللايدۇ. تاماق تارتقاندا، قازاقلار قوينىڭ بېشىنى مېھمانغا تۇتىدۇ، مېھمان ئۇنىڭ سول چېكىسىدىن بىر توغرام گۈش كېسۈۋېلىپ، سورۇندىكى يېشى ئەگەر چوڭ ئادەمگە تۇتىدۇ، يەنە قوينىڭ بىر قۇلىقىنى كېسۈۋېلىپ، سورۇندىكى يېشى ئەگەر كىچىك ئادەمگە بېرىدۇ، ئاندىن ئۆزى بىر توغرام گۈشنى كېسۈۋېلىپ باشنى ئۆڭ ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بەرگەندىن كېيىن، كۆپچىلىك تاماقنا تۇتۇش قىلىدۇ.

پەرىز ـ سۈننەت ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا، تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بەزى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئادەتى جەھەتلەردە بىرمۇنچە پەرىز ـ سۈننەتلەر شەكىللەنگەن. مەسىلەن، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىدە تاماقتىن ئىلگىرى قول يۇيۇش ئادەتى بار، قولنى يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن، قولنى سىلكىپ، سۈ

چاچرىتىشقا بولمايدۇ. مېھمانغا بارغاندا، مۇپىدا ئىككى پۇتىنى تۆز سۈنۈپ، تاپاننى باشقىلارغا قارىتىپ ئولتۇرۇشقا بولمايدۇ. تاماق يېگەندە نان ـ توقاچلارنى پارچىلاپ لېگەنگە قويۇش كېرەك، نانني پۈتۈن تۇتۇپ يېيىشكە بولمايدۇ. مېھماننىڭ قاچىدىكى تاماقنى كەلـ سە ـ كەلمەس مالتىلىشى ئەدەپسىزلىك ھېسابلىنىدۇ، مېھمان خالىغانچە قازان بېشىغا بېرىۋالماسلىقى كېـ رەك. ئادەتتە قاچىدىكى تاماقنى ئاشۇرۇپ قويۇشقا بولـ مايدۇ. يەرگە چۈشۈپ كەتكەن نان، تاماق ئۆۋاقلىرىنى تېرىپ ئېلىپ داستىخانغا قويۇپ قويۇش لازىم. تاماقـ تىن كېيىن، چوڭلار باشلاپ دۇئا ياندۇرىدۇ. سورۇنـ دىن ئايرىلىشقا توغرا كەلگەندە، ئادەملەرنىڭ ئالدىدىن ئەمەس، ئارقىسىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈش لازىم. تاماق يەۋاتقاندا ياكى باشقىلار بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرغاندا، تۈكۈرۈش، مىشقىرىش، بۇرنىنى، قۇلىقىنى كولاش، تىرناق ئېلىش، ئۇ يەر ـ بۇ يېرىنى قاشلاش، ئوسۇـ رۇش قاتارلىقلار قاتتىق مەنئىي قىلىنىدۇ. چوشقا گۆـ شى ۋە ھايۋانلارنىڭ قېنى ياكى ھارام ماللارنىڭ گۆشـ نى يېيىش چەكلىنىدۇ. باشقىلارنىڭ ئالدىدا ئۆز بالـ سىنى ماختىشى ياخشى ئەمەس، بولۇپمۇ «سېمىز»، «چىرايلىق»، «ئىشتىھالىق» دېگەندەك سۆزلەرنى ئىشلىتىشكە بولمايدۇ، كۈنگە، ئايغا قاراپ چوڭ ـ كىچىك تاھارەت قىلىشقا ۋە سۈغا سىيىشكە، ئاسمانغا قاراپ تۈكۈرۈشكە بولمايدۇ.

يۇرۇشلۇك مۇزىكا بۇ بىرقانچە ئاھاڭ ياكى سىمفونىيىلىك بۆلەكلەردىن تەركىب تاپقان چوڭ تىپـ تىكى نەغمە ياكى ناخشا مۇزىكىسى. شىنجاڭدىكى ئەڭ مەشھۇر يۇرۇشلۇك مۇزىكا — مۇقام بولۇپ، ئۇ غەـ زەل، ئۇسسۇل، مۇزىكىدىن قۇرۇلغان. يورت، رايون ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، مۇقامنىڭ يۇرۇش سانى ۋە ناممۇ بىر ـ بىرىگە ئوخشاشمايدۇ. ئۇ قەشقەر 12 مۇقامى، دولان مۇقامى، ئىلى مۇقامى، قۇمۇل مۇقامى ۋە تۇرپان مۇقامىدىن ئىبارەت بەش ئېقىمغا بۆلۈنگەن. بۇنىڭ ئىچىدە قەشقەر ۋىلايىتىگە تارقالغان 12 مۇقام ئەڭ تىپىك بولۇپ، ئۇ 12 يۇرۇش چوڭ ئاھاڭدىن تەركىب تاپقان بولغاچقا، 12 مۇقام دەپ ئاتالغان. ئۇ قەدىمكى داستانلار ئاساسىدا ئىشلەنگەن غەزەللەر، ئەل ئىچىدىكى داستانلار ئاساسىدا ئىشلەنگەن گۈرۈپپىلىق ناخشىلار، گۈرۈپپىلىق ئۇسسۇل مۇزىكىلىرى ھەم نەق مەيداندا ئورۇندىلىدىغان ئاھاڭلار بولۇپ، 340 نەچچە ناخشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇقامنى تولۇق ئورۇنداپ چىقىشقا 24 سائەتتىن ئارتۇق ۋاقىت كېتىدۇ. ئۇزىنىڭ ئەر ئارىسىدا تارقالغان يۇرۇشلۇك مۇزىكا — مۇقام بىلەن، 12 مۇقام بىلەن مۇھىم باغلىنىشى بار. ئۇ جەمئىي ئالتە يۇرۇش، ئەمما چوڭ نەغمىسى كەم. بۇـ نىڭدىن باشقا، قازاق، موڭغۇللارنىڭ توي ناخشىلىرىمۇ يۇرۇشلۇك مۇزىكا قاتارىغا كىرىدۇ. بۇنداق يۇرۇشلۇك مۇزىكىلار توي قائىدىسىنىڭ ئېلىشىش ـ تېگىشىش شەكلى ۋە تەرتىپىگە قاراپ، توينىڭ پۈتكۈل جەريانىدا ئورۇندىلىدۇ. قازاقلارنىڭ توي ناخشىلىرى سارىن (مۇقەددىمە)، جار ـ جار (يار ـ يار، نەسىھەت)، سىنسىما (دادلاپ يىغلاش)، كۈرس (يىغلاپ خوشلـ شىش)، بېتىئاشار (يۈز ئېچىش) دىن ئىبارەت بەش گۈرۈپپا ناخشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. موڭغۇللارنىڭ توي ناخشىلىرى مېھمان كۈتۈۋېلىش ئاھاڭى، قەدەم ناخشىسى، شادىيانە ناخشا ـ ئۇسسۇل، ئانا بىلەن قىزـ نىڭ خەيرلىشىش ئالدىدىكى ئېيتىشىش ۋە مېھمان ئۇـ زىتىش ناخشىسىدىن ئىبارەت ئالتە گۈرۈپپا ئاھاڭدىن تەركىب تاپىدۇ.

مۇھەببەت ناخشىلىرى قىز ـ يىگىتلەر ئوتـ تۇرىسىدىكى مۇھەببەتنى ئىپادىلەيدىغان ناخشىلار. ئۇـ رۇنداش شەكلى جەھەتتە يالغۇز كىشىلىك ناخشا، قىز ـ يىگىت ئېيتىشىش، ئۇچىتىن ئارتۇق ئادەم ئۇـ رۇندايدىغان ناخشا قاتارلىقلار بار. مۇھەببەت ناخشىلـ رىنىڭ ئاھاڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۆزى قىسقا، رەـ تىمى ئەركىن. بۇنداق ناخشىلارنىڭ بەزىلىرى ئاستا، سوزۇپ ئېيتىلىدۇ. مېلودىيىسى كۆپىنچە تۆز، مۇڭـ لۇق، ئالدىنقى قىسمى سوزۇپ ئېيتىلىپ، دولقۇنىـ مان داۋاملىشىپ، ناخشا ئېيتقۇچىنىڭ يۈرىكىدىكى يو- شۇرۇن، چوڭقۇر مۇھەببەت تۇيغۇسىنى نامايان قىلىپ بېرىدۇ؛ بەزىلىرى شوخ، جاراڭلىق بولۇپ، مېلودىيـ سىدە تۆت ـ بەش گرادۇس ئەتراپىدا يۇقىرى ـ تۆۋەن سەكرەتمە ھالدا داۋاملىشىدىغان جايلار كۆپرەك بولـ دۇ. بۇنداق ناخشىلار ھېس ـ تۇيغۇنى بىۋاسىتە، ئېـ نىق ئىپادىلەش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. مۇھەببەت ناخـ شىلىرىنىڭ ناخشا تېكىستى كۆچلۈك بايان خۇسۇسىيـ تىگە ئىگە، ئەمما ئۇنىڭدا مۇكەممەل ۋەقەلىك ۋە ئۇنى گەۋدىلەندۇرىدىغان پېرسوناژلار ئوبرازى بولۇش تەلەپ قىلىنمايدۇ. شۇڭا، ناخشا تېكىستىگە نىسبەتەن چەكلـ مە يوق، تېكىستنى خالىغانچە ئىجاد قىلىپ ئېيتقىلى بولىدۇ. ناخشا تېكىستىدە ئىككى مىسرالىق جۈملىلەر پار بولۇپ كېلىدىغان شەكىل كۆپ ئۇچرايدۇ، بىرىنچى مىسرادا كەيپىيات كۆتۈرۈلۈپ، مەنزىرىلەر ئوخشىتىش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. كېيىنكى مىسرادا كۆڭۈلدىكى

ھېسسىيات، تۈيغۇ بىۋاسىتە ئىزھار قىلىنىدۇ. شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ خەلق ناخشىلىرى مۇھەببەت ناخشىلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ قوشاقلىرى، قازاقلارنىڭ ئاقىنلىرى ئوقۇيدىغان ناخشىلار، خۇيزۇلارنىڭ خۇار (گۈل ناخشا) لىرى، موڭغۇللارنىڭ قىسقا، ئۇزۇن ئاھاڭلىق خەلق ناخشىلىرى، تاتارلارنىڭ جىرلىرى، تاجىكلارنىڭ بېيىتلىرى، شىبەلەرنىڭ «تالبي ئۇچۇن» قاتارلىقلاردا ئىپادىلىنىدىغان مۇھىم مەزمۇنمۇ ئىشق ـ مۇھەببەتتىن ئىبارەت. مۇھەببەت ناخشىلىرىغا سورۇن كەتمەيدۇ، يېزىدىن يايلاققىچە، شەھەر ـ بازارلاردىن سەھنىگىچە بولغان سورۇنلارنىڭ ھەممىسىدە مۇھەببەت ناخشىلىرىنى ئېيتىشقا بولىدۇ.

ئۇزۇن ئاھاڭلىق ناخشىلار بۇ چاپما ئاھاڭلىق چوپان ناخشىسىغا ئوخشاپ كېتىدىغان ناخشا شەكلى. شىنجاڭدىكى موڭغۇللارنىڭ خەلق ناخشىلىرىدا ئۇزۇن ئاھاڭلىق ناخشىلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇزۇن ئاھاڭلىق ناخشىلارنىڭ ئاۋاز دائىرىسى كەڭ، مېلودىيىسىدىكى ئۆرلەش، پەسىيىش ئۆزگىرىشلىرى بىرقەدەر زور. ئاھاڭ بىر تۈرۈپ جاراڭلاپ، دولقۇنلىنىپ ئەۋجىگە چىقسا، بىر تۈرۈپ ئەكس سادادەك بوغۇق، مۇڭلۇق، يېقىملىق بولۇپ ئۆزگىرىپ، يۈرەكنى لەرزىگە سالىدۇ. رىتىمىدىن جەسۇرلۇق، ئەركىن ـ ئازادىلىك، لەرزان ـ ئەۋرىشىملىك، ئاجايىپ سۇر ـ ھەيۋە چىقىپ تۇرىدۇ. ناخشا تېكىستىدە سىلىشتۇرۇش، ئوخشىتىش ۋاستىلىرى كۆپرەك قوللىنىلىدۇ، ناخشا تېكىستلىرى مىسرالىرىنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقىلىقى ئوخشاش بولمايدۇ. ناخشا تېكىستىنىڭ تولىسى ياكى ھەممىسى «ئا... ھا... ھاي... ۋاي...» دېگەندەك بېزەك سۆزلەر بىلەن يېزىلىدۇ، كۆپ بۆلەك شېئىر شەكلى قوللىنىلىدۇ، تولىسىدا چارۋىچىلىق تۇرمۇشى، ئانا يۇرتنى مەدھىيىلەش، مۇھەببەت نىكاھنى كۆيلەش، كالا، قوي قاتارلىقلارنى تەسۋىرلەش مەزمۇن قىلىنىدۇ. بۇنداق ناخشىلارنى ئورۇنداشتا راست ـ يالغان ئاۋازلارنى بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، ئۇزۇن سوزۇلىدىغان ئاھاڭ ئىچىگە بەئەينى تۇلپارنىڭ كىشىنىشىگە ئوخشاپ كېتىدىغان ئاۋاز ۋە تىترەك ئاۋۇشلار قوشۇلىدۇ. مېلودىيىسىدە ئۇچ ـ تۆت گرادۇسلۇق سىيرىلما ئاھاڭ كۆپ بولۇپ، ناخشا ئېيتقۇچىنىڭ بىردە يۇقىرىلاپ، بىردە تۆۋەنلەپ تۇرغان دولقۇنلۇق ھېسسىياتىنى ئىزھار قىلىشقا مۇۋاپىق كېلىدۇ، يۇقىرىقىلار مۇزىكىنى ناھايىتى سۈلكەتلىك قىلىدۇ. سۈلكەتلىك بولۇش بىلەن لىرىكىلىق بولۇشنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش ئۇزۇن ئاھاڭلىق ناخشىلارنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى. ئۇزۇن ئاھاڭلىق ناخشىلار مال باققاندا ئېيتىلىدۇ، بەزىدە زىياپەتلەردە، توي ـ تۆكۈنلەردە ۋە موڭغۇللارنىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدە مەرىكىسى بولغان نادام بايراملىرىدىمۇ ئېيتىلىدۇ. نادام يىغىلىشىنىڭ چېلىشىش مۇسابىقىسى دەل مانا شۇ ئۇزۇن ئاھاڭلىق ناخشا ساداسى ئىچىدە باشلىنىدۇ. ئۇزۇن ئاھاڭلىق ناخشىلاردا قويۇق يايلاق پۇرىقى بار بولۇپ، ئۇنىڭدا يايلاقنىڭ چەكسىز كەتكەن ئاجايىپ ھەيۋەتلىك مەنزىرىسى ۋە چارۋىچىلارنىڭ دەريادەك كەڭ كۆكسى ـ قارنى ھەم ئەركىن ـ ئازادە، ئاددىي ـ سادىدا، ئۇلۇغۋارلىق جاسارىتى، قىزغىن، ئاق كۆڭۈللۈك خاراكتېرى نامايان بولۇپ تۇرىدۇ.

خۇار (گۈل) ناخشىلىرى بۇ جۇڭگودىكى خەلق ناخشىلىرىنىڭ بىر ژانىرى. گۈدىكىم، ياۋا ئاھاڭ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەي، شىنجاڭ قاتارلىق جايلاردىكى خەنزۇ، دوڭشياڭ، تۇزۇ، سالا قاتارلىق مىللەتلەر ئارىسىدا، بولۇپمۇ خۇيزۇلار ئارىسىدا تارقالغان بىر خىل تاغ ناخشىسى. خۇار ناخشىسى شىنجاڭدا ئاساسلىقى خۇيزۇ، دوڭشياڭ مىللەتلىرى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا تارقالغان. چىڭ خاندانلىقىنىڭ چېنىلۇق يىللىرىدا ياشىغان لىن تاۋ (يەر ئىسمى، جىلىن ئۇلكىسىدە) لىق شائىر ۋۇ جېن (1721—1792) ئۆز شېئىرىدا: «خۇار ناخشىسى بەكمۇ ئاجايىپ، چىدالماس مەزلۇملار ئۈنى ئاڭلىسا» دەپ يازغان. بۇ خۇار ناخشىسى ھەققىدە بىرقەدەر بۇرۇن يېزىلغان خاتىرە ھېسابلىنىدۇ. ئورۇنداش شەكلى جەھەتتە خۇار ناخشىسى يالغۇز كىشىلىك ناخشا، ئېيتىشىش، چاتما ناخشا قاتارلىقلارغا ئايرىلىدۇ. ئېيتىشىشتا يىگىت قىزنى خۇار (گۈلۈم) دەپ ئاتىسا، قىز يىگىتنى «گۈدىكىم» دەپ ئاتايدۇ. شۇڭلاشقا، بۇ خىل ناخشا «خۇار» (گۈل ناخشا) دەپ ئاتالغان. خۇار ناخشىسىنىڭ كۆپ خىل ئاھاڭى بار. بۇنداق ئاھاڭلار «ناۋا» دەپ ئاتىلىدۇ. ناۋانىڭ يۈز نەچچە خىلى بار بولۇپ، بۇلار «خېجۇ ناۋاسى»، «تۇزۇلار ناۋاسى»، «گامار ناۋاسى» دېگەندەك نامىلار بىلەن ئاتالغان. بۇنىڭ ئىچىدىكى «خېجۇ ناۋاسى» خۇار ناخشىسى ئىچىدە تارقىلىشى ئەڭ كەڭ، تەسىرى ئەڭ زور، ئەڭ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئاھاڭلارنىڭ بىرى. خۇار ناخشىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئاھاڭ ھەمىشە دېگۈدەك

5,6,1,2 دىن ئىبارەت تۆت ئاۋازدىن قۇرۇلغان بولىدۇ. مېلودىيىسىدە تۆت گرادۇسلۇق ئاۋازنى يۇقىرى-تۆۋەن سەكرىتىپ، ئۇزۇن سوزۇپ ئوقۇلىدىغان ئاھاڭ كۆپ بولىدۇ. بۇ كىشىگە مەردۇ مەيدانلارغا خاس ئۇلۇغۋارلىق، بىر يۇقىرى ئۇرلەپ، بىر پەسىيىپ تۇرىدىغان، جاراڭلىق، بەھۇزۇر مۇڭلۇق تۇيغۇ بېرىدۇ، ئۇ غەربىي شىمالنىڭ مول يەرلىك تۇسىگە ئىگە بولۇپ، رىتمىي بىرقەدەر ئەركىن - ئازادە، سوزۇلما ئاۋاز كۆپ ئىشلىتىلىدۇ، ئۇداري ھەر خىل، كۆپىنچە ھاللاردا بىر ناخشىدا ئىككى خىل ياكى ئىككى خىلدىن كۆپ ئۇدار بولىدۇ. پەرداز ئاھاڭغا كۆپىنچە بېقىندى ئاۋاز ۋە چوڭ سىيرىلما ئاۋازلار قوللىنىلىدىغان بولغاچقا، كىشىگە يېقىملىق تۇيغۇ بېرىدۇ. ناخشا تېكىستىدە دائىم بىر كۆپلېتلىق ۋە ئىككى بۆلەكلىك شەكىل قوللىنىلىدۇ. ناخشىچىنىڭ ناخشا ئېيتىش ئۇسۇلى ھەر خىل بولۇپ، ئىنچىكە (چىرقىراق، ساختا ئاۋاز) ئاۋازدا، توم (چىن ئاۋاز) ئاۋازدا، شۇنداقلا ئىنچىكە، توم ئاۋازنى بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلىدا ناخشا ئېيتىدىغانلارمۇ بار. ناخشىنى ئەرلەرمۇ، ئاياللارمۇ بىر خىل ئاۋازدا ئوقۇيدۇ. ناخشىنى لىرىكىلىق ئېيتىسىمۇ، ۋەقەلىكنى بايان قىلىش شەكلىدە ئېيتىسىمۇ بولىدۇ. ناخشىنىڭ مەزمۇنى ئاستىرونومىيە، جۇغراپىيە، تارىخ، ئۇرپ - ئادەت، ئائىلە، تۇرمۇش قاتارلىق تەرەپلەرگە چېتىلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە مۇھەببەت ناخشىلىرى ئەڭ كۆپ، خۇار ناخشىسى خۇيزۇ، دوڭشياڭ قاتارلىق مىللەتلەر ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم شەكلى ھېسابلىنىدۇ.

بەخت تىلەش ناخشىسى بۇ ياخشى تىلەك تىلەش، مۇبارەكلەش يۇزىسىدىن ئېيتىلىدىغان ناخشا. بەخت تىلەش ناخشىسىنىڭ ئادەتتە مۇقىم بەلگىلەنگەن تېكىستى بولمايدۇ، ئۇنى ناخشىچى ئۆزى خالىغانچە توقۇيدۇ. بۇنداق ناخشا قازاقلار توپىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردا ئەڭ كەڭ تارقالغان. بۇۋاقلار دۇنياغا تەۋەللۇت بولغاندا تۇغۇلۇش ناخشىسى ئوقۇلىدۇ. قازاقلارنىڭ يوسۇنى بويىچە، بۇۋاقلار دۇنياغا كۆز ئاچقاندا، قىز - يىگىتلەر بالىنىڭ ئاتىسى، ئانىسىنىڭ ئۆيىگە يىغىلىپ، نۇۋەت بىلەن ئۇچ كېچە - كۈندۈز توختىماي «شىلدىخانا» (بەخت تىلەش ناخشىسى) ئوقۇيدۇ. كىشىلەر: كىشىلىك ھاياتنىڭ تۇنجى ئۇچ كۈنىنى بەخت تىلەش ناخشىسى ئىچىدە ئۆتكۈزگەن بۇۋاقنىڭ پۈتۈن ھاياتى بەخت ئىچىدە ئۆتىدۇ، ئوغۇل بالا چوڭ بولسا مىللەتنىڭ پەخىرلىك ئاقسۈڭى (ناخشىچىسى)، قىز بالا چوڭ بولسا چىرايلىق، شوخ ناخشا ئېيتىدىغان بۇلبۇل بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. يۇرۇشلۇق توي ناخشىلىرى ئارىسىدىكى يار - يار (جار - جار، ئەسىھەت)، يۇز ئاچار (بېتىئا شار) ناخشىلىرىدىمۇ ياش ئەر - خوتۇنلارنى مۇبارەكلەش، ئۇزۇن ئۆمۈر، بەخت - ساۋادەت تىلەش، ئۇلارنىڭ بىر - بىرىنى خۇددى مېھماندەك ھۆرمەت قىلىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە بىللە ئۆتۈشىنى ئۈمىد قىلىشتەك مەزمۇنلار بار. بۇنىڭدىن باشقا، شىنجاڭدىكى باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ توي مۇراسىملىرىدا ئوقۇلىدىغان ناخشىلار ئارىسىدىمۇ بەخت تىلەش ناخشىلىرى بار. بەخت تىلەشلەرنىڭ تولىسى دېگۈدەك ئاماتسىيە خاراكتېرىنى ئالغان بولۇپ، شاد - خۇرامىلىق، قۇتلۇقلاش تۇسىگە باي بولىدۇ.

مەرسىيە ناخشىسى ماتەم، تەزىيە مۇراسىملىرىدا ئوقۇلىدىغان ئادەت - يوسۇن ناخشىسى، دەپنە ناخشىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەرسىيە ناخشىسى كىشىلەرنىڭ ئىستېخىيىلىك ئاغىزاكى ئىجادىيىتى بولۇپ، ئېغىز - قۇلاق ئارقىلىق تارقىلىدۇ. بۇنداق ناخشىلار ئادەتتە ياشانغانلار ياكى ئوتتۇرا ياشلىقلار ئۇلۇپ كەتكەندىن كېيىنكى ئادەت بويىچە ئۆتكۈزۈلىدىغان تەزىيە بىلدۈرۈش پائالىيەتلىرىدە ئېيتىلىدۇ. ئۇنىڭ بىر كىشى ئېيتىش، كۆپچىلىك تەڭ ئېيتىش، ناخشا باشلاپ بەرگۈچىگە ئەگىشىپ ئېيتىشتەك شەكىللىرى بار. مەرسىيە ناخشىسى سۆيۈملۈك كىشىلىرىدىن جۇدا بولۇشتەك قايغۇلۇق كەيپىياتنى بايان قىلىش، ۋاپات بولغۇچىنى چوڭقۇر ياد ئېتىش ھەم ۋاپات بولغۇچىنىڭ قەدىرلەشكە ئەرزىيدىغان پەزىلەتلىرىنى مەدھىيىلەپ، كېيىنكىلەرگە تەربىيە بېرىش، ئائىلە تاۋابىئاتلارنىڭ كۆڭلىگە تەسەللى بېرىپ، ئۇلارنىڭ قايغۇسىنى يەڭگىللىتىش مەزمۇنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەرسىيە ناخشىلىرىنىڭ ئاھاڭى كۆپىنچە ناھايىتى غەمكىن، قايغۇلۇق بولۇپ، ئادەمنى ئىختىيارسىز يىغلىتىۋېتىدۇ. تاجىكلارنىڭ «تالقىن»ى بىرقەدەر تىپىك مەرسىيە ناخشىسى شەكلى ھېسابلىنىدۇ. ئۆيدە بىرسى ۋاپات بولغاندا، مېيىت يۇيۇلۇپ، كېپەنلىنىپ بولغاندىن كېيىن ئەر تۇغقانلار پەگاھدا تىزىلىپ ئولتۇرۇپ يىغلىشىدۇ، ئايال تۇغقانلار بولسا سۇپا ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، ئاھاڭغا كەلتۈرۈپ ناخشا ئېيتىش شەكلى بىلەن يىغلايدۇ. ئادەتتە بۇنداق ھازىنى ئەل ئىچىدىكى ئابرۇيلۇق، مەرسىيە ناخشىسى ئېيتىشقا ماھىر تۇغقانلاردىن بىرسى باشلاپ بېرىدۇ، ناخشىنىمۇ بىرىنچى بولۇپ ئېيتىدۇ. ھازا ئېچىش داۋامىدا ناخشا ئېيتىلىپ، ۋاپات بولغۇچى-

نىڭ ياخشىلىقى ۋە پەزىلىتى، تۆھپىلىرى بايان قىلىنىدۇ؛ قالغان ئايللار بولسا مەرسىيە ناخشىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئىككى مىسراسىغا جور بولىدۇ. قازاقلاردا ئاقساقاللار ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئائىلە تاۋابىئاتلىرى قايغۇلۇق، مىسكىن ئاھاڭدا «جوقتاۋ» (مەرسىيە ناخشىسى) ئوقۇيدۇ. يايلاقتىن ئۆي كۆچكەندە، ئۆلگۈچىنىڭ دوپپا ياكى قۇلاقچىسىنى ئاتنىڭ ئوستىگە قويۇپ، بىللە ئېلىپ ماڭىدۇ ۋە ھەربىر ئاۋۇل (بىر جەمەتنىڭ تەسەۋۋۇر قىلىنىدىغان ئولتۇرۇشلۇق جاي) دىن ئۆتكەندە، ئايللار مەرسىيە ناخشىسى ئېيتىپ، ئۇنى ياد ئېتىدۇ. موڭغۇللارنىڭ «روھ ناخشىسى»، قىرغىزلارنىڭ «يىغا شېئىرى» (قوشاق)ى، داغۇزلارنىڭ «ھازا ناخشىسى» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مەرسىيە ناخشىسىغا كىرىدۇ.

ساما ئۇسسۇلى ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئۇسسۇللىرىنىڭ بىر خىلى. ئۇ «سامان» سۆزىنىڭ باشقىچە تەرجىمە قىلىنىشى بولۇپ، «پىرىخون» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ ئېتىقادىي دىن — «شامان دىنى» دىكى پىرىخونلار ئويناپدىغان پىر ئۇسسۇلىدىن ئۈزگەرگەن. ئۇيغۇرلار پىرىخونلارنى «باخشى» دەپ ئاتايدۇ. پىرىخونلار جىن ـ شايتانلارنى قوغلىغاندا جەزمەن ئۇسسۇل ئويناپدۇ. X VI ئەسىردىكى ئۇيغۇرلار تارىخىدا خېلى كۆرگۈچىلىكى بار، ھەربىرىلىرى تەپسىلى «باخشى» ئۇسسۇلى بارلىققا كەلگەن. بۇنداق ئۇسسۇللار سىرلىق دىنىي تۇسكە ئىگە بولۇپ، مۇزىكا تەڭگەش قىلىنمايدۇ، ئۇسسۇلدىكى كەيپىيات پەقەت «ئاھ، ئۇھ» دېگەندەك ئاۋازلار بىلەنلا پەيدا قىلىنىدۇ. كېيىن ئۇيغۇرلار باخشى ئۇسسۇلىنىڭ ھەربىرىلىرىنى قېلىپلاشتۇرۇپ، ئۇنى تېخىمۇ گۈزەللەشتۈرگەن ھەم ئاھاڭ تەڭگەش قىلىپ، ناخشا قوشۇپ، بۇ ئۇسسۇلنى يېڭى مەزمۇن ۋە شەكىلگە ئىگە قىلغان ۋە ساما ئۇسسۇلى قىلىپ ۋۇجۇدقا چىقارغان. ئۇسسۇلغا تەڭگەش قىلىنىدىغان ناغرا، سۇنايى ئاھاڭى 12 مۇقامدىكى ئاھاڭلار بولۇپ، ئورۇنداش داۋامىدا ھەربىر سائەتتە بىر ئاھاڭ ئالماشتۇرۇلىدۇ. ئادەملەر مۇزىكا ئاھاڭىنىڭ ئۈزگىرىشىگە قاراپ، ئۇسسۇلنى ئوخشاش بولمىغان ھەربىرىلەر بىلەن ئويناپدۇ. بۇ ئۇسسۇل تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىغا كەڭ تارقالغان، ئۇ، مەشرەپنى باشلاشتا جەزمەن ئويناپدىغان ئۇسسۇل.

دولان ئۇسسۇلى ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئۇسسۇلى. بۇ ئاساسلىقى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ مەكىت ناھىيىسى، مارالۋېشى ناھىيىسى ۋە ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئاۋات ناھىيىسى ھەم جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تارىم دەرياسى ۋادىسىدا ئولتۇرۇشلۇق ئاھالىلەر ئويناپدىغان ئەل ئىچى ئۇسسۇلى. ئۇسسۇل توققۇز قىسىملىق دولان مۇقامى ئاھاڭى ئاساسىدا تاللاپ ئېلىنغان بەش بۆلەك مۇزىكا، تۆت خىل ئۇسسۇل ھەربىرىتى ئارقىلىق ئوينىلىدۇ. ئۇسسۇل مۇقەددىمە مۇزىكىسىنىڭ تەڭگەش قىلىنىشى بىلەن باشلىنىدۇ. ئۇسسۇلنىڭ 1 ـ ھەربىرىتى «چېكىتمە» دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇنىڭ ريتمى 3/4 ئۇدارلىق بولىدۇ؛ 2 ـ ھەربىرىتى «سەنەم» دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇنىڭ ريتمى 4/4 ئۇدارلىق بولىدۇ؛ 3 ـ ۋە 4 ـ ھەربىرىلىرى ئايرىم ـ ئايرىم «سەلىقە» ۋە «سولىما» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ريتمى 2/4 ئۇدارلىق بولىدۇ. دولان ئۇسسۇلى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوما ئۇسسۇلىدىن تەرەققىي قىلغان. مەكىت ناھىيىسى بىلەن ئاۋات ناھىيىسىنىڭ ئۇسسۇلى شەكىل جەھەتتە پەرقلىنىدۇ.

نازىركوم ئۇيغۇر خەلق ئۇسسۇلى. «نازىركوم» «گۈزەل، لەۋەن» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئۇسسۇل تورپان ۋىلايەتلىقىدىكى ئۇيغۇرلار تارىخىدا كەڭ تارقالغان. شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدا بۇ ئۇسسۇلنىڭ كۆپ خىل ۋاريانتى بار. مەسىلەن، قارايورغا، يەملەپ

نازىركوم

باقشىم، توكۇر باقشىم، باقشىم تۆرەم، ئالالمىدى ـ يەي، جاقا جومبۇلچاق، ئالالمىدىلا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇ ئۇسسۇلنى مەشرەپ، توي ـ تۆكۈن، يىغىلىشلاردا ئەرلەر ئويناپدۇ. بۇ ئۇسسۇلنىڭ تۆرپاندا ئۈچ خىل شەكلى بار: ئىككى كىشىلىك ئۇسسۇل شەكلى،

ئۈسسۈلچىلار ناخشىنىڭ مەزمۇنىغا قاراپ ئوينايدىغان شەكلى ۋە مەخسۇس ناغرا، سۇنايىنىڭ تەڭكەش قىلىنىشى بىلەن ئوينىلىدىغان ئۈسسۈل شەكلى. كېيىنكى ئىككى خىل شەكىل تۇرپان مۇشاۋىرەك مۇقامى مۇزىكىسىنىڭ تەڭكەش قىلىنىشى بىلەن ئوينىلىدۇ. «ناز بىركوم» ئۈسسۈلىنىڭ مۇزىكىسى «مۇقەددىمە»، «زەيتۇنخان»، «دوستۇم ھەمراھجان»، «ساي سايدا ياتامدۇ»، «ئاشۇ باغدا ئۆيۈم بار»، «ئالتە كەپتەر يەتتە بولدى» قاتارلىق ئالتە مۇزىكىدىن تەركىب تاپىدۇ.

شادىيانە ئۈسسۈلى ئۇيغۇرچە مەنىسى «شادلىق ئۈسسۈلى». مۇزىكىسى 4/4 ئۇدارلىق، مېلودىيىلىك خۇسۇسىيىتى ناھايىتى كۈچلۈك. بۇ ئۈسسۈلنى ئەرلەر ئوينايدۇ، ھەمىشە ئەنئەنىۋى مىللىي ھېيت - ئايەم، بايرام كۈنلىرى، توي - تۆكۈن، تەبرىكلەش مۇراسىملىرى قاتارلىق پائالىيەتلەردە ئوينىلىدۇ. ئۈسسۈل يېنىك، شوخ، راۋان مۇزىكا بىلەن باشلىنىپ، مۇزىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۈسسۈلمۇ قىزىپ ئەۋجىگە چىقىدۇ. ئۇنىڭ يالغۇز ۋە كوللېكتىپ ئورۇنداشتەك ئىككى خىل ئورۇندىلىنىش شەكلى بار.

سەنەم ئۈسسۈلى بۇ بايرام ئۈسسۈلى. سەنەم ئۈسسۈلى ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئۈسسۈللىرى ئىچىدە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. شىنجاڭدىكى ھەرقايسى جايلارنىڭ ئۆزىگە خاس، ئۇسلۇبى ئۆزگىچە سەنەم ئۈسسۈللىرى بار. مەسىلەن، ئىلى، قۇمۇل، كۇچا، قەشقەر، يەكەن، پەيزاۋات، خوتەن قاتارلىق جايلارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان سەنەم ئۈسسۈللىرى مۇشۇ قاتارغا كىرىدۇ. جايلارنىڭ سەنەم ئۈسسۈللىرى چوڭ ۋە كىچىك سەنەم ئۈسسۈلى دەپ ئايرىلىدۇ. بۇ ئۈسسۈل ھەمىشە ھېيت - ئايەم، تەبرىكلەش مۇراسىملىرى، شاد - خۇرامىلىق سورۇنلاردا، مەشرەپلەردە ئوينىلىدۇ. ئادەتتە، ئۈسسۈلنى ئەر - ئاياللار جۈپ بولۇپ ئوينايدۇ ۋە ئۈسسۈل ئارقىلىق ھېسسىيات ئالماشتۇرىدۇ. ئۇنىڭ مەخسۇس تەڭكەش مۇزىكىسى بار. ئۈسسۈل باشلىنىشتىن ئىلگىرى مۇقەددىمە ئورنىدا بىر ئابزاس مۇقام ناخشىسى ئېيتىلىپ، ئارقىدىن سەنەم ئۈسسۈلىنىڭ مۇزىكىسى چېلىنىدۇ. ئۈسسۈل ئوينىغۇچىلاردىن بىرەيلەن ئالدى بىلەن ئورنىدىن تۇرۇپ يەنە بىرەيلەننى ئۈسسۈلغا تارتىدۇ، قارشى تەرەپمۇ ئەدەپ بىلەن ئورنىدىن تۇرۇپ، بىللە ئۈسسۈل ئوينايدۇ. مۇزىكىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئۈسسۈل ئوينىغۇچىلار نۆۋەت بىلەن مەيدانغا چۈشىدۇ، ئۈسسۈلمۇ توختىماي ئەۋجىگە چىقىپ تۇرىدۇ.

كىگىز بېسىش ئۈسسۈلى بۇ قازاقلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئۈسسۈلى بولۇپ، قازاقلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا تارقالغان. ئۈسسۈلدا يۈك ساۋاش، يۈك يېيىتىش، سۇ چېچىش، ئوراپ باغلاش، ئاپتاپقا سېلىپ قۇرۇتۇش قاتارلىق كىگىز بېسىش ئەمگىكى جەريانى ناھايىتى تۇجۇپىلەنگەن نەپىس ئۈسسۈل ھەرىكەتلىرى بىلەن ئىپادىلەپ بېرىلىدۇ. ئۇ قازاقلارنىڭ ئائىلىدە قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىشتەك شاد - خۇراملىق كۆرۈنۈشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

يورغا ئۈسسۈلى بۇ قازاقلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئۈسسۈلى. ئاساسلىقى بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىغا تارقالغان. ئۈسسۈلغا قازاقچە مەشھۇر مۇزىكا — «قارا يورغا» تەڭكەش قىلىنىدۇ. مۇزىكا شوخ، يېنىك، تولىمۇ رىتملىق. ئۈسسۈلدا قازاق چەۋەندازلارنىڭ تۇلپارغا مىنىپ، يايلاقتا چېپىپ يۈرگەن تۇرلۇك چەبدەس، جەسۇرانە قىياپەتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭدا ئىنكاس قىلىنىدىغىنى «چاپار ئات» ئەمەس، «يورغا ئات» بولغاچقا، يېنىك، چەبدەس ئات مىنىش ھەرىكەتلىرى كۆپ، ئوقتەك ئىتتىك چېپىش ھەرىكەتلىرى ئاز. ئۈسسۈل بارىكۆل ئېتىنىڭ خۇسۇسىيىتى ۋە ئارتۇقچىلىقىنى نامايان قىلىپ بېرىدۇ.

ئادىنوچكا رۇس خەلق ئۈسسۈلى. ئۈسسۈلدا ئۆتۈك ياكى ئاياغنىڭ تاپىنى يەرگە تاقىلداپ تېپىلىپ، تاقىلدىغان ئاۋاز چىقىپ تۇرىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭغا شۇنداق نام بېرىلگەن. رۇسچە «ئاناتوچكا» دېيىلىدۇ. رۇسلار ئەسلىي سوغۇق بەلۋاغدا ياشايدىغان بولغاچقا، قىشتا قاتتىق سوغۇق بولغاندا، ئۇلار ھەمىشە پۇتىنى ئىسسىتىش ئۈچۈن، پۇتىنى يەرگە ئۇرۇپ تۇرىدۇ. كېيىن بۇ ھەرىكەت تەدرىجىي پىششىقلاپ ئىشلىنىپ، ئۈزگەرتىلىش نەتىجىسىدە بىر خىل ئۈسسۈل بولۇپ شەكىللەنگەن. كېيىن يەنە كازاكلارنىڭ ئۆتۈك كىيىپ ئوينايدىغا ئات مىنىش ئۈسسۈلىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى

رىنى ۋە ئۇسسۇل قەدىمىنى قوبۇل قىلىش ئارقىلىق بىر خىل ئېسىل ھەم نەپىس ئۇسسۇل سەنئىتىگە ئايلاندىغان. بۇ ئۇسسۇلنى ئوينىغۇچىلارنىڭ ھەممىسى مەيلى ئەر ياكى ئايال بولسۇن، بىردەك تاپىنى ياكى ئاستى پۇتۇنلەي قاتتىق، پۇختا كالا تېرىسىدىن تىكىلگەن ئۆتۈك ياكى ئۆزۈن قونچلۇق ئاياغ كىيىدىغان بولغاچقا ئاياغنىڭ ئاستى يەرگە تەگكەندە ئۈنگىدىن قاتتىق تاقىلىدىغان ئاۋاز چىقىدۇ. بۇ ئۇسسۇلنىڭ يالغۇز ئوينىپ باشقىلارنى ئۇسسۇلغا تارتىدىغان، ئەر - ئايال جۈپ بولۇپ ئوينايدىغان ۋە كوللېكتىپ ئوينايدىغان ئۈچ خىل شەكلى بار. يالغۇز ئويناش شەكلى تانسا ئارىلىقىدىكى دەم ئېلىش ۋاقتىدا ئوينىلىدۇ، بۇنىڭدا بىرەيلەن ئۆزۈلۈكسىز ئوتتۇرىغا چىقىپ تورلۇك پۈت تاقىلدىتىش ھەرىكەتلىرىنى قىلىپ ئۇسسۇل ئوينايدۇ، ئاندىن يەنە بىرەيلەننى ئۇسسۇلنى داۋاملاشتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىدۇ. باشقىلارنى ئۇسسۇلغان تارتقاندا، ئالدىغا كېلىپ پۇتىنى تاقىلدىتىدۇ، ئەگەر قارشى تەرەپ ئۆزىدىن چوڭ ئادەم بولسا ئوڭ قولنى كۆكسىگە قويۇپ ھۆرمەت بىلدۈرىدۇ. ئويۇن مۇشۇ تەرتىپتە داۋاملاشتۇرۇلۇپ، تورلۇك قىياپەتتە، ئۆزگىچە ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرى ئوروندىلىنىدۇ، مول ھۆزۈرلىنىش قىممىتى بار. ئىككى كىشىلىك ئۇسسۇلنى بىر ئايال، بىر ئەر جۈپ بولۇپ ئوينايدۇ، ياكى ئىككى ئادەم بىر - بىرىگە بېقىشىپ تۇرۇپ پۇتلىرىنى تاقىلدىتىدۇ؛ ياكى ئەر زوڭ ئولتۇرۇپ پۇتىنى تاقىلداتسا، ئايال ئۆرە تۇرۇپ، ئەرنى چۆرىدىگەن ھالدا پۇتىنى تاقىلدىتىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئەرنىڭ ئۇسسۇل ھەرىكىتى شىددەتلىكرەك بولىدۇ. كوللېكتىپ ئوينىلىدىغان ئادىنوچىكا ئۇسسۇلى ئۈچتىن ئارتۇق ئادەم ئوينايدىغان ئوپچە ئۇسسۇل بولۇپ، ئادەملەر ياكى ھالقا شەكىلدە بولۇپ، ياكى قاتار سەپ بولۇپ تورۇپ ئوينايدۇ. ھەر كىم ئۆزىنىڭ مۇقىم جايىدا تورۇپ تورلۇك پۈت تاقىلدىتىش ھەرىكەتلىرىنى ۋە تورلۇك قىياپەتلەردىكى ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرىنى ئورۇندايدۇ. ئادىنوچىكا ئوينىغاندا ئۆتۈك ۋە ئاياغلارنىڭ يەرگە تېگىپ تاقىلدىغان ئاۋازلىرى خۇددى دۇمباق چالغاندەك شوخ، جاراڭلىق بولۇپ، ئادەمگە كۆچلۈك رىتىم ۋە گۈزەللىك تۇيغۇسى بېرىدۇ.

بۇركۇت ئۇسسۇلى تاجىكلارنىڭ خەلق ئۇسسۇلى. تاجىكلار قەدىمدىن تارتىپلا بۇركۇتكە سېغىنىدىغان بولغاچقا، بۇركۇتنىڭ تورلۇك ھەرىكەتلىرى تاجىكلارنىڭ ئەتىنەنۋى ئەل ئىچى ئۇسسۇللىرىغا چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن. ئۇسسۇلنىڭ ھەرىكەتلىرى ئاساسەن دېگۈدەك بۇركۇتنىڭ تورلۇك ھەرىكەتلىرىگە تەقلىد قىلىنغان بولۇپ، ئۇسسۇل تولىمۇ گۈزەل، رىتمى يېقىملىق. ئۇسسۇلدىكى ئەرلەرنىڭ ھەرىكىتى كۆچلۈك، جانلىق بولۇپ، ئۇسسۇل تازا قىزىغاندا، ھەرىكەتلەر زېمىن قەھرىدە پەرۋاز قىلىۋاتقان، شۇنداقلا تۆۋەنگە ئوقتەك تېز شۇڭغۇۋاتقان ياكى پەستىن يۇقىرىغا كۆتۈرۈلۈۋاتقان لاچىندەك چەبدەس ۋە جەسۇر؛ ئايالارنىڭ ھەرىكىتى سىيلىق، ئەۋرىشىم، ئەما، جەسۇرلۇق، چەبدەسلىك خىسلىتىنى ساقلاپ قالغان بولىدۇ.

ئۇيغۇر 12 مۇقامى قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالغان مۇزىكىلىق، ئۇسسۇللۇق، يۇرۇشلۇك مۇزىكا. ئۇ 12 يۇرۇش چوڭ ئاھاڭدىن تەركىب تاپقان بولغاچقا، 12 مۇقام دەپ ئاتالغان. قەشقەر مۇقامى دېگەن نامىمۇ بار. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ساپ، ئەڭ تىپىك ئەنئەنىۋى مۇزىكا، ئۇسسۇل ئەسىرى دەپ قارالماقتا. ئۇنىڭدىكى 12 يۇرۇش ئاھاڭنىڭ نامى ئايرىم - ئايرىم ھالدا مۇنداق: ① راك؛ ② چەبىيات؛ ③ مۇشاۋىرەك؛ ④ چارىگاھ؛ ⑤ پەنجىگاھ؛ ⑥ ئۆزھال؛ ⑦ ئەجەم؛ ⑧ ئۇشاق؛ ⑨ بايات؛ ⑩ ناۋا؛ ⑪ سىگاھ؛ ⑫ ئىراق. بۇنىڭ ئىچىدىكى «راك» نىڭ ئىسمى ھىندىستان ۋە پاكىستانلاردا تارقالغان يۇرۇشلۇق مۇزىكا «راگ» نىڭ ئىسمىغا ئوخشايدۇ. «ئىراق» غەربىي دىياردىكى دۆلەتنىڭ نامى. بۇنىڭدىن 12 مۇقامدا ھىندىستان، پاكىستان ۋە ئەرەب مۇزىكىلىرىنىڭ تەسىرى بارلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. 12 مۇقامدا جەمئىي 340 نەچچە ئاھاڭ ۋە ناخشا بار. بۇ 100 نەچچە نەغمە مۇزىكىسى، 70 نەچچە مەرغۇل ھەم نۇرغۇن كلاسسىك ناخشىلار، خەلق ناخشىلىرى، ئۇسسۇل مۇزىكىلىرى ۋە نەق مەيدانىلا توزۇپ ئورۇندىلىنىدىغان ئاھاڭلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەزمۇنى ئىنتايىن مول. ھەربىر مۇقام يەنە «چوڭ نەغمە»، «داستان»، «مەشرەپ» تىن ئىبارەت ئۈچ قىسىم مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئومۇمىي ساز بىلەن ئورۇندىلىنىدىغان نەغمە، مۇزىكا ۋە ناخشىلار، ئاممىۋى ناخشا ئۇسسۇلۇق بىرلەشمە ئولتۇرۇشتەك «ئۈچ قىسىم» شەكلىدە ئوينىلىدۇ. ئۇزاق مۇددەتلىك ئورۇنداش ئەمەلىيىتىگە ئاساسلانغاندا، 12 مۇقامنى تولۇق ئورۇنلاپ چىقىشقا 24—27 سائەت ۋاقىت كېتىدۇ، ھەر كۈنى تۆت

سائەتتىن ھىسابلىغاندا، بىر ھەپتىچە ۋاقىتتا ئاندىن ئورۇنداپ بولغىلى بولىدۇ. ئۇ ئۇيغۇر مۇزىكا ئۇسسۇللىرىنىڭ يىغىندىسى، جۇڭخۇا مىللەتلىرى مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھەرلىرىدىن بىرى.

بېيلون ئۇسسۇلى شىبەلەرنىڭ خەلق ئۇسسۇلى. «بېيلىئىن ئۇسسۇلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شىنجاڭ چاپچالغا تارقالغان. كۆپىنچە ھېيت ئايىم، توي ـ تۆكۈن، تۇغۇلغان كۈننى تەبرىكلەش، مېھمان كۈتۈش ۋە بوش ۋاقىتلاردا ئويناپلىدۇ. بىر جايغا توختىماي دەسسەش، يېرىم زوڭ ئولتۇرۇش، ئىككى بىلەكنى گىرەلەشتۈرۈپ، ئۇنى بەدەننىڭ بۇ يېنىدىن ئۇ يېنىغا ئايلاندۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇسسۇل ئەۋجىگە چىققاندا، ئەرلەر تورلۇك مۇزىككەپ، رىتىملىق ھەرىكەتلەر بىلەن مۇزە، كۆكرەك، پاچاق، پۇت قاتارلىق ئورۇنلارغا شاپىلاقلايدۇ. دومبۇرا، نەي قاتارلىق سازلار تەڭكەش قىلىنىدۇ. تاماشىبىنلار ئۇسسۇل ئاخىرلاشقانغا قەدەر چاۋاك بىلەن جور بولۇپ كەيپىياتنى كۆتۈرىدۇ. ئۇسسۇلدا يېڭىپ چىققانلار ئەل ئاغزىدا تەرىپلىنىدۇ ھەم شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇسسۇل سورۇنىنىڭ داڭلىق ئەربابى بولۇپ قالىدۇ.

بەدەخشانلىق سودىگەر تاجىكلارنىڭ خەلق ئۇسسۇلى. خەنزۇلارنىڭ ئېشەك يورغىلىتىش ئۇسسۇلىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، ئەمما ئەرلەر ئويناپدۇ. ئارتىس بېلىنىڭ ئاستىغا قىزىل شايى چىگىپ، «ئات» ياسايدۇ ۋە ئاتلىق تاغقا چىقىش، تاغدىن پەسكە چۈشۈش، سايى، جىلغىلاردىن ئۆتۈش، تېز چېپىش قاتارلىق ھەرىكەتلەرنى ئىشلەيدۇ. ئۇسسۇل ھەرىكىتى سەل مۇبالىغە قىلىنغان بولسىمۇ، بىراق ناھايىتى نەپىس، شۇنداقلا كۆپىنچە ئاددىي ھېكايە ۋەقەلىكى قوشۇپ ئورۇندىلىنىدۇ.

جىر شاد ـ خۇرام تاتارلار ئارىسىدا تارقالغان كوچا ناخشىسى. جىرنىڭ ئاھاڭى تۇراقلىق بولۇپ، تېكىستنى خالىغانچە توقۇپ ئېيتىشقا بولىدۇ. تاتارلارنىڭ توي مۇراسىملىرى، ھېيت ـ ئايىم، تەبرىكلەش پائالىيەتلىرىدە، ماشىنا، ھارۋىغا ئولتۇرغاندا تاتار ياشلىرى گارمون چېلىپ، زوق ـ شوخ بىلەن جىر ئېيتىشىدۇ. ياشلارنىڭ بەزىلىرى ئىسقىرتىپ، بەزىلىرى ھاي ـ ھوي توۋلاپ دېگەندەك يول بويى ناخشا ـ ساز بىلەن ماڭىدۇ، ھاي ـ ھوي دېگەن قىچقىرىق سادالىرى ئەتراپنى قاپلايدۇ. بۇنىڭ بىلەن شاد ـ خۇراملىق كەيپىيات تېخىمۇ ئەۋجىگە چىقىدۇ.

ئېيىق ئۇسسۇلى بۇ قازاق خەلق ئۇسسۇللىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بىر قەدەر قەدىمىي بولغان بايان خاراكتېرىدىكى ئۇسسۇلى. بىر ئەر ئورۇندايدۇ. ئۇسسۇلنى ئوينىغۇچى ئۇستىگە ئېيىق تېرىسى كىيىپ، ئېيىق قىياپىتىگە كىرىدۇ ـ دە، ئېيىقنىڭ ھەرىكىتىگە تەقلىد قىلىنغان ئۇسسۇلنى ئويناپدۇ (بەزىدە ئېيىق تېرىسىنىڭ ئورنىغا باشقا ھايۋاناتنىڭ تېرىسىنى كىيىدۇ ۋە ئۇنىڭ ھەرىكىتىنى دورايدۇ). بۇ ئۇسسۇلغا تاغ ئۆچكىسىنىڭ مودىلى ۋە ئۇستىدە قوڭغۇراق گۈل ئۇسكەن چوڭ ئىككى پارچە چىملىق سەھنە جاھازىسى قەلىنىدۇ.

قۇمۇل مۇقامى قۇمۇل ۋىلايىتىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالغان يۇرۇشلۇق مۇزىكا. ئۇ يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە كلاسسىك چوڭ مۇزىكا شەكلىگە كىرىدۇ. ئۇ 12 يۇرۇش گۇرۇپپىلىق ئاھاڭدىن تەركىب تاپقان. ئۇنىڭ قۇرۇلمىسى 12 مۇقامنىڭكىگە ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭ مۇقەددەمىسى كىرىش سۆز ئورنىدىكى سوزۇپ ئېيتىلىدىغان چاچما ناخشا بولۇپ، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن تا مۇزىكا ئاخىرلاشقۇچە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە گۇرۇپپىلىق ناخشا ـ ئۇسسۇللار، مۇزىكىلار ئورۇندىلىنىدۇ، قۇمۇل مۇقامى ئاساسىي جەھەتتىن بىر خىل يۇرۇشلۇق خەلق مۇزىكىسى بولۇپ، ناھايىتى ئەركىن ھالەتتە ئورۇندىلىنىدۇ، مۇزىكا قىسقا بولسىمۇ، ئۇزۇن بولسىمۇ بولىدۇ، ئورۇنداش داۋامىدا خالىغانچە سۆز قوشۇشقا، ئاھاڭلارنى ئەركىن تاللاپ بېكىتىشۋېلىشقا بولىدۇ، ئۇنىڭ تۆت ئۆزگىرىشلىك، بەش ئۆزگىرىشلىك، ئالتە ئۆزگىرىشلىك ۋە يەتتە ئۆزگىرىشلىك كۆپ خىل مېلودىيىسى بار. ئۇنىڭغا ئۆزگىچە چالغۇ ئەسۋابى — «قۇمۇل» غىجىكى ۋە داپ تەڭكەش قىلىنىدۇ. گۇرۇپپىلىق مۇزىكىلار چوڭدور مۇقامى، ئۇلۇقدۇر مۇقامى، مۇستەھزاد مۇقامى، چارىگاھ مۇقامى، خوپتى مۇقامى، چەبىيات مۇقامى، مۇشاۋىرەك مۇقامى، ئۆزھال مۇقامى، دوگا مۇقامى، دولان مۇشاۋىرەك مۇقامى، ئىراق مۇقامى، راك مۇقامىدىن ئىبارەت. قۇمۇل مۇقامىدا جەمئىي 262 ئاھاڭ بار.

راۋاب ئۇيغۇر، تاجىك، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ چېكىپ چالىدىغان چالغۇ ئەسۋابىنىڭ ئورتاق

نامى. شەكلى، تارقالغان رايونى ھەم تارا سىلىش ئۇ-
سۇلىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، راۋاب تۆۋەندىكى
تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ: ① قەشقەر راۋابى، ئاساسلىقى
جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقالغان. بۇ
خىل راۋاب ياغاچتىن ياسىلىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 130
سانتىمېتىرچە كېلىدۇ. بېشى يېرىم شار شەكلىدە بو-
لۇپ، يۇزلىكى قوي، ئات، ئېشەك ياكى بۇغما يىلان
تېرىسىدىن ياسىلىدۇ. دەستىسى ئىنچىكە، ئۇزۇن بو-
لۇپ، ئۈچى ئارقىسىغا قايرىلغان، بوغۇزى بىلەن بېشى
ئوتاشقان جايدا بىردىن ئىككى مۇڭگۇزدەك قۇلىقى بار.

ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى

راۋابنىڭ دەستىسى، بېشى تۇگىنىڭ سۈڭكى، قۇلۇق
قىيى قاتارلىق ئەرسىلەر بىلەن بېزەلگەن. دەستە ئۈس-
تىگە 28 پەدە ئورنى باغلانغان بولۇپ، 12 تەڭلىمە
قانۇنىيىتىگە ئاساسەن تىزىلغان. بىر تال ئاساسلىق
سىم تارىسى، تۆتتىن يەتتە تالغىچە ئۇنلەش تارىسى
(ئەكس سادا قايتۇرۇش تارىسى) بار. راۋاب چالغۇچى
راۋابنى توغرىسىغا تۇتۇپ، راۋابنىڭ بېشىنى ئوڭ بىلە-
كىدە كۆتۈرۈپ، سول قولىدا راۋاب دەستىسىنى قىي-
چاشراق تۇتقان ھالدا، ئوڭ قولىنىڭ باشمالتاق، بىگىز
بارماق ۋە ئوتتۇرا بارمىقىغا قىستۇرۇلغان، كالا مۈڭ-
گۈزىدىن ياكى بامبۇكتىن ياسالغان زەخمەك بىلەن تار-
لارنى چېكىپ چالىدۇ. راۋاب چېلىشنىڭ يالاڭ چې-
لىش، قوش چېلىش، يۈگەپ چېلىش ۋە سىيرىپ چې-
لىشتەك ئۇسۇللىرى بار. راۋابنىڭ ئاۋازى زىل،
جاراڭلىق، ئىپادىلەش كۈچىگە باي. راۋابنى يالغۇز
چېلىشقىمۇ، تەڭكەش قىلىپ چېلىشقىمۇ ۋە نەغمە سا-
زى قىلىپ چېلىشقىمۇ بولىدۇ. ② دولان راۋابى،
يەكەن دەريالىق ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقال-
غان. شەكلى ئۇچ بۇرجەك، يۇمىلاق قاتارلىق كۆپ
خىل بولىدۇ. ئۈجمە ياغىچىدىن يۇمىلاق شەكىلدە ياسا-
لىپ، يۈزىگە ئات ياكى قوي تېرىسى تارتىلىدۇ. گەۋ-
دىسى يوغانراق، بوغۇزى توم ھەم قىسقا، ئاستى كەڭ،
ئۈستى تارراق بولىدۇ، پەدىسى بولمايدۇ. ئۈچ تال
ئاساسىي تارىسى ۋە يەتتە تالدىن 12 تالغىچە ئۇنلەش
تارىسى بار بولىدۇ. ③ قۇمۇل راۋابى. شەكلى دولان
راۋابىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، ئەمما دەستىسىدە پەدە ئورنى
بار. ئۈچ تال ئاساسىي تارىسىنىڭ ئىككى تىلى قوش
سىم. ④ تاجىك راۋابىنىڭ شەكىللىرى كۆپ، چوڭ-
كىچىكلىكى ھەر خىل بولىدۇ. ئادەتتە ئۇزۇنلۇقى
40—70 سانتىمېتىر كېلىدۇ، كۆپىنچىسى ئۇرۇك يا-
غىچىدىن ياسىلىدۇ. بېشىنىڭ ئارقىسى دوغا شەكلىدە
بولۇپ، يۈزىگە موزاي ياكى ئاتنىڭ قورساق تېرىسى
تارتىلىدۇ. بوغۇزى تومراق، دەستىسىنىڭ ئۈچى ئار-
قىسىغا ئېگىلگەن. راۋابنىڭ بېشى بىلەن بوينى تۇتاش-
قان جايىنىڭ ئىچى بەش سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا كاۋاك
بولىدۇ ھەم كاۋاك جاي نېپىز تاختا بىلەن يېپىپ قويۇ-
لىدۇ. ئالدى تۈز، ئارقىسى سەل ئەگمەچ. راۋابنىڭ
بېشى بىلەن بوغۇزى تۇتاشقان جايىنىڭ ئىككى تەرىپىدە
كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدىغان رومبا شەكلىدىكى قۇلىقى
بار. دەستىسىگە پەدە باغلانمايدۇ. چېلىشتا قولنىڭ
دەستىدىكى ئورنى يۆتكەلمەيدۇ. قوي ئۈچىيىدىن ياسال-
غان ئالتە تال تارىسى بار. ياغاچ زەخمەك بىلەن چېكىپ
چېلىنىدۇ، ئۈنى يالغۇز چېلىشقىمۇ، نەغمىدە چېلىش-
قىمۇ بولىدۇ. ⑤ ئۇزبېك راۋابى قەشقەر راۋابى ئاسا-
سىدا، راۋابنىڭ بېشىنى چوڭايتىش، دەستىسىنى قىس-
قارتىش، ئۇنلەش تارىسىنى ئېلىۋېتىش ئارقىلىق ياسال-
غان. جەمئىي بەش تال سىم تارىسى بار. پەدىسى مىس-
تىن قويۇلىدۇ. ئىككى تەرەپتىكى تارىسى ئىككى تال-
دىن بولۇپ، ئوخشاش بىر خىل تاۋۇش چىقىرىدۇ؛ ئىچ
تارىسى بىر تال بولىدۇ. ئۈنى يالغۇز چېلىشقىمۇ،
تەڭكەش قىلىپ چېلىشقىمۇ ھەم نەغمىدە چېلىشقىمۇ
بولىدۇ.

دۇتار ئۇيغۇرلارنىڭ بارماق بىلەن چېكىپ چا-
لىدىغان، تارىلىق چالغۇلىرىنىڭ بىرى. ئۈجمە ياكى
ئۇرۇك ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. بېشى چۈمۈچكە ئوخشاي-
دۇ، دەستىسى ئىنچىكە، ئۇزۇن بولىدۇ. دۇتار چوڭ،
كىچىك ئىككى خىل بولىدۇ. چوڭىنىڭ ئۇزۇنلۇقى
120 سانتىمېتىر كېلىدۇ. 12 تەڭلىمە قانۇنىيىتى بو-
يىچە تىزىلغان 14 دىن 18 گىچە پەدە بېسىش ئورنى
بار. دۇتارنىڭ گەۋدىسى چوڭراق بولۇپ، ئۇنىڭ
ھەممىسى يېرىمگە سەدەپ ياكى تۇگە مۈڭگىدىن ئاق-

قارا چىرايلىق نەقىشلەر قويۇلغان. كۈارتا (تۆت گىرا-دۈسلۈق ئاۋاز) بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىككى تال تارىسى بار. دۇتار چالغاندا، دۇتار چالغۇچى بەدەشقاننى قۇرۇپ ئولتۇرۇپ، دۇتارنىڭ بېشىنى ئوڭ پوتى ئۈستىگە قويۇپ، سول قولىدا دۇتار دەستىسىنى تۇتۇپ، ئوڭ قولىنىڭ بەش بارمىقىنى تەڭ ئىشقا سېلىش ئارقىلىق چالىدۇ. دۇتار چېلىشنىڭ چېكىپ چېلىش، ئىلىپ چېلىش، مەرغۇللاپ (بىگىز بارماق، ئوتتۇرا بارماقنى ياكى بىگىز بارماق، ئوتتۇرا بارماق، چىمچىلاق بارماقنى بىر قىلىپ تۆۋەنگە ئورۇش، ئارقىسىدىن باشمالتاقنى تۆۋەنگە ئورۇش، ئۇنىڭدىن كېيىن باشمالتاقنى يۇقىرىغا قارىتىپ ئىلىپ ئورۇش، ئۇنىڭ ئارقىدىن بىگىز بارماق، ئوتتۇرا بارماق، نامسىز بارماق، چىمچىلاقنىمۇ يۇقىرىغا قارىتىپ ئورۇپ چېلىش) چېلىش قاتارلىق نۇرغۇن ئۇسۇللىرى بار. دۇتارنىڭ ئاۋازى يۇمشاق، مۇڭلۇق، نەپىس بولىدۇ، ئاۋازى پەسرەك بولسىمۇ، ئەر - ئاياللارنىڭ چېلىشىغا مۇۋاپىق كېلىدۇ. دۇتارنى يالغۇز چالسىمۇ، داپ، نەيلەرگە تەڭكەش قىلىپ چالسىمۇ بولىدۇ. دۇتار كۆپىنچە ئائىلىدىكى ئولتۇرۇشلاردا ئىشلىتىلىدۇ.

خۇشتار ئۇيغۇرلارنىڭ كامانچە بىلەن چالىدىغان چالغۇ ئەسۋابى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ماتېرىيالىلىرىغا ئاساسەن، شۇنداقلا قەدىمكى زاماندىكى چالغۇ

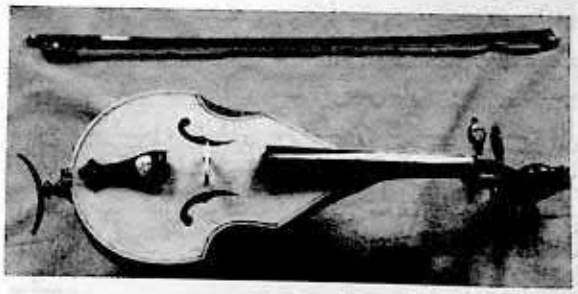

خۇشتار

ئەسۋابى ـــ ئەشتاردىن پايدىلىنىش ئارقىلىق تەتقىقلىنىپ ياساپ چىقىلغان. خۇشتارنىڭ بېشى ئامۇت شەكلىدە بولۇپ، بوغۇزى قىسقا بولىدۇ. تۆت تال مېتال تارىسى يەنە يەتتە تال ئۇنلەش تارىسى بار. خۇشتار چالغۇچى خۇشتارنىڭ دەستىسىنى سول قولىدا تۇتۇپ، خۇشتارنى سول تىزىغا قويۇپ، ئوڭ قولىدا كامانچىنى تۇتۇپ تارتىپ چالىدۇ. خۇشتارنىڭ ئاۋازى ئىنچىكە، زىل، يېقىملىق بولۇپ، ئىپادىلەش كۈچىگە باي، خەلق ناخشا ئاھاڭلىرىنى چېلىشقا باب كېلىدۇ.

غىجەك تاجىكلارنىڭ كامانچە تارتىپ چالىدىغان چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ بىرى. ئۇنىڭ بېشى ئۇزۇنچاق، چاسا قاڭالتىر قۇتىدىن ياسىلىپ يېنىغا ئۇچ سانتىمېتىر تۆشۈك ئېچىلىدۇ. غىجەك دەستىسى سۈگەت ياكى قارىغاي ياغىچىدىن ئۇستا كىچىك، ئاستى چوڭ قىلىپ ياسىلىپ، غىجەك بېشىنىڭ يەنە بىر تەرىپىگە بېكىتىلىدۇ. ئىككى تالدىن تۆت تالغىچە مېتال تارىسى بار، پەدىسى بوق. خەرىكى ياڭاق ياكى ئۇرۇك ياغىچىدىن ھىلال ئاي شەكلىدە ياسىلىدۇ. كامانچىسى سۈگەت ياكى تېرەك ياغىچىغا ئانىنىڭ قۇيرۇق قىلى تارتىپ ياسىلىدۇ. غىجەك چالغۇچى ئۆنى سول تىزى ئۈستىگە قويۇپ، سول قولىدا غىجەك دەستىسىنى تۇتۇپ، ئوڭ قولىدىكى كامانچىنى تار ئۈستىگە قويۇپ سۈركەپ تارتىش ئارقىلىق چالىدۇ. ئاۋازى يېقىملىق بوم بولىدۇ. غىجەك كۆپىنچە توي - تۆكۈنلەردە ۋە ياشلارنىڭ ئولتۇرۇشلىرىدا چېلىنىدۇ.

غىجەك ئۇيغۇرلارنىڭ كامانچە ئارقىلىق چالىدىغان چالغۇ ئەسۋابى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قەدىمكى دولان غىجىكىدىن ئۆزگەرتىپ ياسالغان. غىجەكنىڭ يېڭىچە غىجەك ۋە پاس غىجەك دېگەن كۆپ خىل تۈرى بار. غىجەكنىڭ دەستىسى كوكۇس ياغىچىدىن، بېشى جىگدە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. بېشى يېرىم چەمبەر شەكلىدە ياسىلىپ، يۈزلۈكى قوي تېرىسىدىن ياسىلىدۇ ياكى نېپىز قارىغاي تاختىسى بىلەن قاپلىنىدۇ. غىجەك دەستىسىدە پەدە ئورنى بولمايدۇ. تۆت تال مېتال تارىسى بار. بەزى غىجەكلەرنىڭ غىجەك دەستىسىنىڭ ئىككى تەرىپىدە بەشتىن 10 تالغىچە مېتال ئۇنلەش تارىسى (ئەكس سادا بېرىش تارىسى) بولىدۇ. ئىسكرىپكىنىڭ كامانچىسى بىلەن تارتىپ چېلىنىدۇ. غىجەك چالغۇچى ئۆنى سول تىزى ئۈستىگە ياكى ئىككى تىزى ئارىسىغا قىستۇرۇپ ئولتۇرۇپ چالىدۇ، سول قولىدا غىجەك دەستىسىنى تۇتۇپ تۇرۇپ، سىم تارىنى پەدە ئورنىدا باسىدۇ. غىجەك چېلىشنىڭ ئۇلاپ چېلىش، قىسقا چېلىش، ئۇزۇپ - ئۇزۇپ چېلىش، سەكرىتىپ چېلىش، تىترىتىپ چېلىش قاتارلىق ئۇسۇللىرى بار. غىجەك دائىم خەلق ناخشا - ئۇسسۇل ئاھاڭلىرىنى ۋە مۇقام مۇزىكىسىنى چېلىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

ساتار ئۇيغۇرلارنىڭ كامانچە بىلەن چالىدىغان چالغۇ ئەسۋابى. ساتار كۆپىنچە ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. بېشى چوڭراق چۆمۈچ شەكلىدە ياسىلىپ، يۈز-

لۇكى نېپىز ياغاچتىن قىلىنىدۇ. دەستىسى ئىنچىكە، ئۇزۇن، پەدە تاختىسى كەڭرەك بولۇپ، سەككىز پەدە باغلىنىدۇ. يۇزلۇكىگە يەنە بامبۇكتىن بەش تال، يۇقىرى ئاۋازلىق پەدە ئورنى چاپلىنىدۇ، بۇ پەدىلەر 12 تەڭلىمە قانۇنىيىتى بويىچە تىزىلغان بولىدۇ. بىر تال مېتال سىم ئاساسىي تار قىلىنىدۇ، يەنە توققۇزدىن 13 تالغىچە ئۇنلەش (ئەكس سادا قايتۇرۇش) تارىسى بېكىتىلىدۇ. ئات قىلىدىن ياسالغان كامانچە بىلەن چېلىنىدۇ. ساتار چېلىشتا دەستە سول قولدا تۇتۇلۇپ، پەدە بىگىز بارماق، ئوتتۇرا بارماقتا بېسىلىدۇ. كامانچىنى ئوڭ قولدا تۇتۇپ تارتىش ئارقىلىق ئاۋاز چىقىرىلىدۇ، كامانچە ئاساسىي تارىغىلا سۈركىلىدۇ. ئۇنلەش تارىلىرىغا تەگمەيدۇ. ئۇنلەش تارىسى ئەكس سادا قايتۇرۇپ ئاۋازنى كۈچەيتىش ۋە بېزەش رولىنى ئوينايدۇ. ساتارنىڭ ئاۋازى زىل، جاراڭلىق، تولۇق چىقىدۇ. ساتار كۆپىنچە ئەل ئىچىدىكى ئويۇن قويۇش پائالىيەتلىرىدە ناخشىغا تەگكەش قىلىنىدۇ، شۇنداقلا 12 مۇقامنىڭ ئاساسلىق چالغۇ ئەسۋابى ھېسابلىنىدۇ. ساتار چالغۇچى ناخشىنى ئۆزى ئېيتىدۇ.

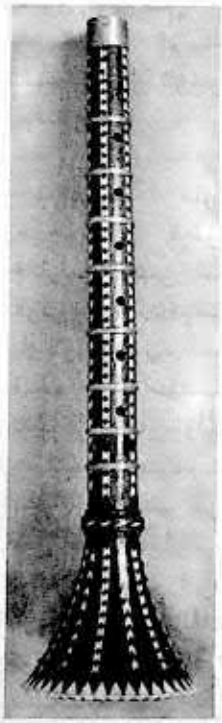

سۇناي

سۇناي ئۇيغۇر، ئۆزبېكلەرنىڭ پۈۋلەپ چالىدىغان چالغۇ ئەسۋابى. سۇنايىنىڭ كاسىسى ئارچا ياكى قىزىل ياغاچتىن، يۇقىرىسى كىچىك، ئاستى چوڭ قىلىپ، يۇمىلاق بىگىز شەكلىدە ياسىلىدۇ. ئۈستىدە يەتتە كىچىك ئاۋاز تۆشۈكى بار. بىرىنچى تۆشۈكى چىمچىلاق بارماقتا بېسىلغا قۇلاي بولسۇن ئۈچۈن، سول تەرەپكىرەك ئېچىلغان. سۇنايىنىڭ ئاستىنقى ئۈچىغا ئاۋازنى چوڭايتىش ۋە بېزەش ئۈچۈن قالپاقسىمان مىس قاچا ئورنىتىلىدۇ. سۇنايىنىڭ ئاۋاز تۆشۈكى يەتتە ئاۋاز رېتى بويىچە چەتىزىلغان. سۇنايىنىڭ ئاۋازىدا سەل دىماغ تاۋۇشى بار بولسۇپ، ئاۋازى ناھايىتى ھەيۋەتلىك چىقىدۇ.

سۇناي‌چالغۇچى سول قولىنىڭ بىگىز بارماق، ئوتتۇرا بارماق، نامسىز بارمىقى بىلەن يۇقىرىدىكى ئۈچ تۆشۈكنى؛ ئوڭ قولىنىڭ بىگىز، ئوتتۇرا، نامسىز بارماقلىرى بىلەن تۆۋەندىكى تۆت تۆشۈكنى بېسىپ، لىپىرىنى ئاغزىغا تىقىپ، دەۋرىي نەپەس ئېلىش ئۇسۇلى بىلەن چالىدۇ. نەي چېلىشنىڭ سىيرىلما ئاۋازدا، تۆكۈرمە ئاۋازدا، دولقۇنسىمان ئاۋازدا ۋە ئۆرلەتمە ئاۋازدا چېلىشتەك ئۇسۇللىرى بار. سۇناي تۈرلۈك تەبرىكلەش پائالىيەتلىرىدە، مىللىي ھېيت ـ ئايەملەردە ۋە نىكاھتا ـ ئۇسۇل مۇزىكىلىرىدا كەم بولسا بولمايدىغان چالغۇ ئەسۋابى.

بالىمان بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ پۈۋلەپ چالىدىغان چالغۇ ئەسۋابى بولۇپ، قومۇشتىن ياسىلىدۇ. قومۇشنىڭ يۇقىرىقى ئۈچى نېپىز قىلىپ ئۈچلىنىپ ۋە بېسىلىپ لىپىر قىلىنىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 30 سانتىمېتىرچە بولۇپ، 1.8 سانتىمېتىر ئارىلىقتا بىردىن سەككىز دانە چاسا تۆشۈك ئېچىلىدۇ. بالىمان تۈز تۇتۇپ، تۆشۈكى ئىككى قولىنىڭ بارماقلىرىدا بېسىلىپ چېلىنىدۇ. ئاۋازى بوم، چىرايلىق بولىدۇ. يالغۇز چېلىنىدۇ ياكى نەغمىدە چېلىنىدۇ.

داپ بۇ ئۇيغۇر، تاجىك، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئۇرۇپ چالىدىغان چالغۇ ئەسۋابى. تۈرلۈك داپلارنىڭ شەكىللىرى ئانچە ئوخشاشمايدۇ. ئۇيغۇر دېپىنىڭ گەردىشى ئۇجمە ياغىچىدىن ياسىلىپ، ئۈستىگە ئات تېرىسى، ئىشەك تېرىسى تارتىلىدۇ، بوغما يىلان تېرىسىمۇ تارتىلىدۇ. داپنى ئۇرغاندا ياكى چايقىغاندا شاراقلاپ تۇرۇشى ئۈچۈن داپ گەردىشىنىڭ ئىچى ئەتراپىغا نۇرغۇن تۆمۇر ھالقىلار ئېسىپ قويۇلىدۇ. داپ چوڭ، كىچىك ئىككى خىل بولىدۇ. داپنى چالغاندا، داپنى ئىككى قوللاپ تۇتۇپ، كۆكرەككىچە كۆتۈرۈپ، بارماق ياكى ئالقان بىلەن داپ يۈزىنىڭ ئوخشاش بولىمىغان جايلىرىغا ئۇرغاندا ياكى چەككەندە، ئۈنىدىن بىرنەچچە خىل ئوخشاش بولمىغان ئاۋاز چىقىدۇ. تاجىك دېپىنىڭ گەردىشى سەل كەڭرەك، تۆمۇر ھالقىلىرى ئازراق بولىدۇ، ئاۋازى ئۇيغۇر دېپىنىڭكىدىن ئېغىر، ھەيۋەتلىك چىقىدۇ. داپ كۆپىنچە بىر جۈپ قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ، ھەم ئۇنى ئىككى ئايال چالىدۇ. ئۇلارنىڭ بىرسى، ئاساسىي ئاھاڭغا چالىدۇ، يەنە بىرسى ئۈنىڭغا جور بولۇپ، ئاھاڭنى بېزەپ بېرىدۇ. داپ شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ سەنئەت تۈرمۇشىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

ناغرا ئۇيغۇر، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئۇرۇپ چالىدىغان سوقما چالغۇ ئەسۋابى. ناغرا تۆمۇر-

دىن، ئۈستى كەڭ، ئاستى تار قىلىپ ياسىلىدۇ. يۈز-لۈكى قوي ياكى ئېشەك تېرىسىدىن كېرىلىدۇ. ناغرىنىڭ بەل قىسمىدىكى ئىككى تەرەپتە بىردىن ئىككى تۈتقۇچ ھالقىسى بار. چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش ئەمەس. چوڭلىرىنىڭ يۈزىنىڭ چوڭلۇقى 28 سانتىمېتىر، كىچىكلىرىنىڭ يۈزىنىڭ چوڭلۇقى 20 سانتىمېتىرچە كېلىدۇ. ناغرا يەرگە قويۇلۇپ، ناغرا چوكىسى بىلەن ئۇرۇپ چېلىنىدۇ. ناغرا ھەمىشە دېگۈدەك سۈناي بىلەن بىرلىكتە چېلىنىدۇ ۋە تۈرلۈك مۇراسىم، ئەنئەنىۋى ھېيت - ئايەملەردە چېلىنىدۇ ياكى ناخشا - ئۇسسۇللارغا تەڭكەش قىلىنىدۇ.

ساپايى ئۇيغۇرلارنىڭ سىلكىپ چالىدىغان چالغۇ ئەسۋابى. ئۇنىڭ ئۇچ خىل شەكلى بار. بىرقەدەر ئومۇملاشقان ساپايى ئۇزۇنلۇقى 45 سانتىمېتىرچە، تومۇقى ئىككىلىكچە كېلىدىغان ئىككى تال ياغاچنى بىر قىلىپ باغلاپ، ئۈتتۈرا قىسمىغا ئىككى چوڭ تۈمۈر ھالقىنى بېكىتىش، ھالقىغا بىرمۇنچە مېتال چەمبىرەكلەرنى كىرگۈزۈش، تۈمۈر ھالقا تايىقا ئۈزۈلۈدىغان جاينى قاڭالتىر بىلەن قاپلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. ساپاينى چالغاندا ئوڭ قول بىلەن ساپاينىڭ ساپىقىنى تۇتۇپ، بېغىش ۋە بىلەكنىڭ كۈچى بىلەن ئۇنى رىتمىلىق ھالدا يۇقىرى - تۆۋەن سىلكىگەندە، تۈمۈر ھالقا ۋە ئۇنىڭدىكى مېتال چەمبىرەكلەر قاڭالتىر بىلەن قاپلانغان جايغا تېگىپ، ئۇنىڭدىن «شاراق، شاراق» قىلغان ئاۋاز چىقىدۇ. ئۇنى مۈرىگە ئۇرۇپ، يەرگە سوقۇپ چېلىش ئۇسۇللىرىمۇ بار. ئۇ ئومۇمىي ساز بىلەن نەغمە قىلغاندا مۇزىكىنىڭ رىتمىنى كۈچەيتىپ بېرىش ۋە كەيپىياتنى كۈتۈرۈش رولىنى ئوينايدۇ.

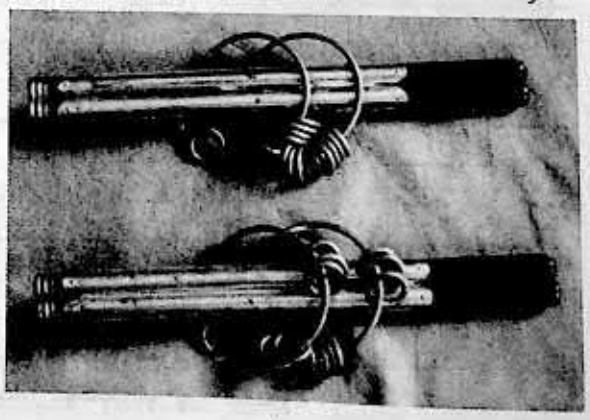

ساپايى

دومبىرا قازاقلارنىڭ چىرتىپ چالىدىغان چالغۇ ئەسۋابى. ئۇزۇنلۇقى 40 سانتىمېتىرچە كېلىدۇ، شەكلى ئامۇنتا ئوخشايدۇ. دەستىسى ھەم ئۇنىڭ ئارقا تەرىپى يۇلغۇن ياكى قارىغاي ياغىچىدىن ئويۇپ ياسىلىدۇ. يۇزلۇكى قارىغايدىن قىلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئوستىدە بىرقانچە ئاۋاز تۈشۈكى بار. ئىنچىكە دەستىسىگە قوي ئوچىيىدىن 8 دىن 10 غىچە پەدە باغلىنىدۇ. قوي ئوچىيىدىن ياكى يىپەكتىن ياسالغان ئىككى تال تارىسى 4 ياكى 5 گرادۇسلۇق قىلىپ سازلىنىدۇ. ئەنئەنىۋى دومبىرا ئوتتۇرا ئاۋازلىق چالغۇ ئەسۋابى بولۇپ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دومبىرا كۆپ قېتىم ئىسلاھ قىلىنىپ، سىناق تەرىقىسىدە يۇقىرى، ئوتتۇرا، تۆۋەن (باس) ئاۋازلىق كۆپ خىل دومبىرالار ياساپ چىقىلدى، پەدىسى مىستىن ياسىلىپ، پەدىسى 18—20 گە كۆپەيتىلىپ، 12 تەڭلىمە قانۇنىيىتى بويىچە تىزىلدى. دومبىرا كۆپىنچە ئولتۇرۇپ، قۇچاققا قىسپاش ھالدا، بېشى ئوڭ پۇت ئوستىگە قويۇلۇپ، سول قولدا پەدە بېسىلىپ، ئوڭ قولنىڭ بارماقلىرىدا چىرتىپ چېلىنىدۇ. ئۇنى چېلىش ئۇسۇلىرى كۆپ خىل، ئاۋازى بەسرەك، ئەمما ناھايىتى زىل ۋە مۇڭلۇق. كۆپىنچە ئۇزى چېلىپ، ئۇزى ناخشا ئېيتىپ كۆڭۈل ئاۋۇتۇشقا ئىشلىتىلىدۇ، يالغۇز چالسىمۇ بولىدۇ.

قۇمۇز قىرغىزلارنىڭ چىرتىپ چالىدىغان چالغۇ ئەسۋابى. قۇمۇز قارىغاي، ئۇروك، قىزىل ياغاز قاتارلىق قاتتىق ياغاچلاردىن ياسىلىدۇ. پوتۇن ئۇزۇنلۇقى 80—100 سانتىمېتىرچە كېلىدۇ. بېشى سەل ياپىلاق بولۇپ، شەكلى ئامۇنتا ئوخشايدۇ. يۇقىرى قىسمىدا بىر سانتىمېتىرچە چوڭلۇقتىكى يۇمىلاق ئاۋاز تۈشۈكى بار، يۇزلۇكى قارىغاي ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. دەستىسى ئىنچىكە، ئۇزۇن، پەدىسى يوق. دەستە ئۈچىدا ئۈچ تال قۇلىقى بار. خەرىكى قاتتىق نەشپۈت ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. ئۈچ تال يىپەك تارىسى بار. ئۇنىڭ يۇقىرى، ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئاۋازلىق بولۇپ ئۈچ خىلى بار. قۇمۇزنى چالغاندا، قۇمۇز مەيدىگە قويۇلۇپ، سول قولدا پەدە بېسىلىدۇ، ئوڭ قولنىڭ بىگىز بارمىقى ۋە باشمالتاقتا ياكى بەش بارماقنىڭ ھەممىسىدە تۆۋەت بىلەن چىرتىپ چېلىنىدۇ. ئوخشاش بولمىغان چېلىش ئۇسۇلىدىن ئوخشاش بولمىغان ئاۋاز ۋە مۇزىكىلىق ئۇنۇم ھاسىل بولىدۇ. قۇمۇزنى يالغۇز چېلىشقىمۇ، تەڭكەش قىلىپ چېلىشقىمۇ، نەغمىدە چېلىشقىمۇ بولىدۇ. ئۇ ئەل ئىچىدە كەڭ ئىشلىتىلىدىغان چالغۇ ئەسۋابى. يەنە كېلىپ، ماناس داستانىنى ئورۇندىلىغاندا كەم بولسا

بولمايدىغان تەڭكەش چالغۇ ئەسۋابى.

توبشور موڭغۇللارنىڭ چىرتىپ چالىدىغان چالغۇ ئەسۋابى، باغاچتىن ياسىلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 90 سانتىمېتىرچە كېلىدۇ. بېشى ئۇزۇنچاق چاسا شەكلىدە، ئوستى كەڭ، ئاستى تار، يوزلۇكى نېپىز ياغاچ تاختىدىن قىلىنىدۇ، ئوتتۇرىسىدا بىر ئاۋاز تۆشۈكى بار. دەستىسىنىڭ ئۈچىغا ئەجدىھا بېشى قوندۇرۇلغان. ئىككى تال تارىسى بار. بوغۇزى ئۇزۇن، پەدە تاختىسىغا پەدە باغلانمىغان. چالغاندا قول دەستىدىن يۇتكەلمەي، بارماقلارلا تارىغا تېگىدۇ. بېشى ۋە دەستە ئۈچىدا چىرايلىق مىللىي گۈل ـ نەقشلەر بار. چالغاندا، توبشور مەيدىگە قويۇلۇپ، سول قول بىلەن دەستە تۇتۇلۇپ، پەدە بېسىلىدۇ، تار ئوڭ قولنىڭ بارماقلىرىدا چىرتىلىدۇ. توبشور چېلىشنىڭ چىرتىپ چېلىش، تارتىپ چېلىش، تەڭكۇروپ چېلىش، سىيرىپ چېلىش تەك ئۇسۇللىرى بار. ئۇ يالغۇز چېلىش ۋە تەڭكەش قىلىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

بۇركۇت نەي (سۇڭەك نەي) تاجىكلارنىڭ پۈۋلەپ چالىدىغان چالغۇ ئەسۋابى. بۇركۇتنىڭ قانات سۆڭىكىدىن ياسىلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 20 — 24 سانتىمېتىرچە، ئۈچى تەرىپىنىڭ تومۇقى ئىككى سانتىمېتىرچە، ئاستىنىڭ تومۇقى بىر سانتىمېتىرچە كېلىدۇ. نەينىڭ تۆۋەن تەرىپىدە ئۈچ ئاۋاز تۆشۈكى بار. ئادەتتە ئىككى نەي تەڭ چېلىنىدۇ يەنى، بىر ئادەم ئاساسىي ئاھاڭنى چالسا، يەنە بىر ئادەم ئۇنى بېزەيدىغان، كۆچەيتىدىغان قوشۇمچە ئاھاڭلارنى چالىدۇ. ھەممىسى دېگۈدەك داپقا تەڭكەش قىلىپ چېلىنىدۇ. ئاۋازى زىل، يېقىملىق بولۇپ، نەچچە چاقىرىم يەرلەرگىچە ئاڭلىنىدۇ. ئۇزۇندىن بۇيان، تاجىكلارنىڭ ئەل ئىچى سەنئەت تۈرمۇشىدا ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ۋە ئەڭ ئەتىۋارلىق چالغۇ ئەسۋابى بولۇپ كەلمەكتە.

ئات باش غىجەك (مۇرىنغور) موڭغۇللارنىڭ قەدىمكى، سۈركەپ چالىدىغان چالغۇ ئەسۋابى. دەستىسىنىڭ ئۈچىغا ئات بېشى شەكلى قوندۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن مانا شۇ نام بىلەن ئاتالغان. ساندۇقسىمان بېشىنىڭ رامكىسى قارا قارىغاي ياكى زەرەك دەرىخى ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. شەكلى تراپېتسىيە ياكى دۇم كۆمتۈرۈلگەن تراپېتسىيە شەكلى دېگەندەك كۆپ خىل بولىدۇ، چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشاش بولمايدۇ. رامكىنىڭ ئىككى تەرىپىگە تورلۇك نەقشلەر چۈشۈرۈلگەن قوي تېرىسى ياكى بوغما يىلان تېرىسى يوزلۇك قىلىپ تارتىلىدۇ. دەستىسى قارىياغاچ ياكى سۈسۈن سەندەل ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. پەدە تاختىسى يوق، پەدىسىمۇ يوق. ئىككى تارم ئات قىلىنى ئاساسىي تار قىلىپ، كامانچە بىلەن تارتىپ چېلىنىدۇ. كامانچىنىڭ قىلى ئىككى تارم تارنىڭ ئارىسىغا قىستۇرۇپ قويۇلمايدۇ. ئات باش غىجەكنى چالغۇچىلار يەردە بەدەشقاننى قۇرۇپ ئولتۇرۇپ، غىجەكنىڭ بېشىنى ئالدىغا يانتۇ قويۇپ، سول قولىدا بوغۇزىنى تۇتۇپ تۇرۇپ پەدە باسىدۇ. غىجەكنىڭ ئۈچى سول تەرەپ مۇرىگە تېگىپ تۇرىدۇ، غىجەك بېشىنىڭ سول بۇرجىكى ئىككى پۇتىنىڭ ئارىلىقىدا تۇرىدۇ، ئوڭ قولدىكى كامانچە بىلەن چېلىنىدۇ. ئۇنى چېلىشنىڭ ئۇسۇللىرى كۆپ. ئاۋازى بوم، ساپ، يېقىملىق بولۇپ، ئۇزۇنچە ئالاھىدىلىككە ئىگە چالغۇ ئەسۋابلارنىڭ بىرى.

رىۋايەت شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئەڭ كۆپ تارقالغان ژانىرلارنىڭ بىرى. ئۇنىڭدا مەلۇم بىر مىللەت ياكى رايونغا تەۋە تارىخىي شەخسلەرنىڭ سەرگۈزەشتىسى، تارىخىي ۋەقەلەر، يەرلىك قەدىمكى ئىزلار، تەبىئەت كۆرۈنۈشلىرى ھەم جەمئىيەتتىكى ئۇرۇپ ـ ئادەتلەرنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبى مۇئەييەن تارىخىي پاكىتقا ئاساسەن، ئىلاھىيلاشتۇرۇلغان تەپسىلاتلار ئارقىلىق چۈشەندۈرۈلىدۇ. رىۋايەتلەرنىڭ تولىسى روشەن مىللەت ئالاھىدىلىككە ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە ھەم ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخى، دىنىي ئېتىقادى، ئۇرۇپ ـ ئادەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان نۇرغۇن ئەمەلىي ئامىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، باشقا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ژانىرلىرىغا سېلىشتۇرغاندا، ئۇ مۇئەييەن ئىشەنچلىك بولۇش ۋە يېقىنىشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. رىۋايەتلەر نەچچە ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ كولېكتىپ ئىجادىيىتى، شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۇزاق تارىخىي تەرەققىياتى داۋامىدا، ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋرلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن، بۇنىڭ بىلەن رىۋايەتلەرنىڭ مەزمۇنى ئۇزلۇكسىز بېيىمغان، بەدىئىي جەھەتتىمۇ پىشىپ يېتىلگەن. شىنجاڭدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ رىۋايەتلىرى سان جەھەتتە ئىنتايىن مول بولۇپلا قالماي، مەزمۇن جەھەتتىمۇ ئىنتايىن رەڭگارەڭ. يالغۇز مەزمۇن جەھەتتىن ئېيتقاندا، كىشىلەر ھەققىدىكى رىۋايەت، يەرلىك مەنزىرە ـ كۆرۈنۈش، تارىخىي ۋەقەلەر ھەققىدىكى رىۋايەت، ئۇرۇپ ـ ئادەت،

قائىدە - يوسۇنلار ھەققىدىكى رىۋايەت قاتارلىقلار بار. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ بۇنداق كۆپ رىۋايەتلىرى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا تارقىلىش داۋامىدا خەلق داستانلىرى، خەلق چۆچەكلىرى، خەلق تىياتىر - ئويۇنلىرى قاتارلىق ژانىرلار بارلىققا كەلگەن. ئالايلۇق، ئۇيغۇرلارنىڭ ئوغۇزخان، قازاقلارنىڭ ئالپامىش، قىرغىزلارنىڭ مانىاس، تاجىكلارنىڭ رۇستەمى داستان قاتارلىق ئەل ئىچى پالۋانلىرىنىڭ بەدىئىي ئوبرازى رىۋايەتلەردىلا ئەمەس، بەلكى باشقا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ژانىرلىرىدىمۇ ناھايىتى ئومۇمىيۈزلۈك بولۇپ، رىۋايەت باشقا ژانىرلار بىلەن گىرەلىشىپ كېتىدىغان ئىشلارمۇ پات - پات ئۇچراپ تۇرىدۇ. رىۋايەتلەر شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

لەتىپە شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا كەڭ تارقالغان، ئىخچام، قىسقا، شۇنداقلا يەنە كۆچلۈك كومېدىيىلىك تۇسكە ئىگە كىچىك ھېكايە. ئۇيغۇر، قازاق، تاجىك، قىرغىز، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلەر ئارىسىغا كەڭ تارقالغان، خېلى كۆپ لەتىپىلەردە نەسىردىن ئەپەندى باش قەھرىمان قىلىنىدۇ. ئۇيغۇر لەتىپىلىرىدە موللا زەيدىن، سەلەي چاققان قاتارلىق كاتتا چاقچاقچىلارنىڭ بەدىئىي ئوبرازىمۇ پات - پاتلا نامايان بولۇپ تۇرىدۇ. موڭغۇللارنىڭ خەلق ئېغىز لەتىپىلىرىدىكى ئالغىچ، قازاق ۋە قىرغىزلارنىڭ لەتىپىلىرىدىكى ئالدار كۆسا، تاجىكلارنىڭ لەتىپىلىرىدىكى موللا مۇشفىقلارنىڭ ھەممىسى خەلق ياخشى كۆرىدىغان پېرسوناژلار. شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ لەتىپىلىرى ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا قىسقا، كىچىك، ئىخچام، تېما دائىرىسى كەڭ بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇنىڭدىكى ۋەقەلىك قىزىقارلىق، ھەجۋىلىك سەرگۈزەشتىلەر ئىچىدە بايان قىلىنىدۇ، ئۇنىڭ رېئاللىق خۇسۇسىيىتى كۈچلۈكرەك، خىيالىي ئامىللار ئازراق بولىدۇ، يۇمۇرلۇق ۋە كىنايىلىك بولۇش ئۇنىڭ ئەسلىي تەبىئىتى. لەتىپىلەردىكى ئوخشىتىش دائىم دېگۈدەك مۇبالىغە قىلىش، ياپتا سۆزلەر ئارقىلىق، دارىتىملاش قاتارلىق ۋاستىلەرنىڭ يارىدىمىدە، كىنايە قىلىنغۇچىنىڭ سۈپىيەكتىپ ئارزۇسىنىڭ ئوبيېكتىپ ئۇنۇمىگە زادىلا ماسلاشمىغان ھالدا ئەمەلگە ئاشقانلىقىنى بايان قىلىش ئارقىلىق كىشىلەرنى كۈلدۈرۈش مەقسىتىگە يېتىدۇ. شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا نەسىردىن ئەپەندى باش قەھرىمان قىلىنغان لەتىپىلەر ئەڭ كۆپ تارقالغان بولۇپ، ھەممە ئائىلە، ھەممە ئادەم بىلىدۇ دېيىشكە بولىدۇ. نەسىردىن ئەپەندى ھەمىشە ئوچۇق - يورۇق، ئۈمىدۋار، ئەقىللىق ۋە ھەققانىيەت تۈيغۇسىغا باي بەدىئىي ئوبراز. ئۇ ھەم باشقىلارنى مەسخىرە قىلىپ، قاراڭغۇلۇقنى، رەزىللىكنى پاش قىلىدۇ، ھەم ئۆزىنى مەسخىرە قىلىپ، جەمئىيەتتىكى قالاقلىقنى ھەم نامۇۋاپىق ھادىسىلەرگە كىنايە قىلىدۇ. كىنايە ھەمىشە زېرەكلىك ۋە قىزىقچىلىقنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنغان بولۇپ، ئۇنىڭ تىغ ئۇچى دائىم دۈشمەن كۈچلىرىگە، سەلبىي ئىش - ھەرىكەتلەرگە ياكى جەمئىيەتتىكى ئىللەتلەرگە قارىتىلغان. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى يەنە بىر قىسىم لەتىپىلەرنىڭ تۇراقلىق بەدىئىي ئوبرازىمۇ، روشەن كىنايە ۋە تەربىيىۋى ئاھىمىيىتىمۇ يوق. ئۇلار پەقەت بىر خىل كۆڭۈل ئېچىش ۋاستىسى سۈپىتىدە ئادەملەرنى قانغۇچە ئېچىلىپ - يېيىلىپ كۈلۈۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس يۇمۇرلۇق تۈيغۇسىنى ۋە ساغلام ئېستېتىك ھەۋىسىنى نامايان قىلىپ بېرىدۇ.

مەسەل شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى پەند - نەسىھەت ئاھاڭىدىكى، شۇنداقلا يەنە مۇئەييەن پەلسەپىۋى قائىدىلەرگە ئىگە ژانىر. ئۇنىڭ قۇرۇلمىسى ئاددىي، ئىخچام، ھېكايە ۋەقەلىكىگە ئىگە. كۆپىنچە ئوخشىتىش ۋاستىسى قوللىنىلىپ، ئادەملەر ياكى ئادەملەشتۈرۈلگەن ئۆچارقاتلار، ھايۋانلارنىڭ بەدىئىي ئوبرازىنى بايان قىلىش ئارقىلىق بىرەر قائىدىنى چوڭقۇر چۈشەندۈرۈپ، مۇشۇ يول بىلەن مەسەلنىڭ مۇۋاپىق مەقسىتىگە يېتىدۇ. مەسەلنىڭ مەنىسى ئۇنىڭ جەۋھىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ شەيئىلەر ۋە قائىدىلەرنى چۈشەندۈرۈش، قايىل قىلىش كۈچى ئىنتايىن كۈچلۈك بولۇپ، ئىنتايىن زور نەسىھەت خۇسۇسىيىتىگە ئىگە. شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەت مەسەللىرىنىڭ تېما دائىرىسى ناھايىتى كەڭ، كۆپىنچىسىدە ھايۋانلار باش قەھرىمان قىلىنىپ، ئۇلارنى ئادەملەرگە تەقلىد قىلىش يولى بىلەن ئادەملەرگە ئىناق ئۆتۈش، ئۆزئارا يارىدەملىشىش، نەپسانىيەتچىلىك، قۇترانغۇلۇق قىلماسلىق، ئۆزىنى چوڭ تۇتۇپ، ھەددىدىن ئاشماسلىقنى ئۇگىتىدۇ. تۈرمۇش پۈرىقى قويۇق بولىدۇ. ئادەتتە، شەكىلنى بايان قىلىش ئارقىلىق كۆڭۈلدىكى سۆز بىۋاسىتە ئىزھار قىلىنىدۇ. شېئىر - قوشاق، نەسرلەر ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئېيتىلىدىغان شەكىلمۇ بار، بەزى مەسەللەردە يەنە ئۆزئارا ئېيتىشىش

شەكلىمۇ قوللىنىلىدۇ. بەزى مەسەللەرنىڭ ئاخىرىسىدا بىر جۈملە گەپ ياكى بىرەر ماقال ـ تەمسىل بىلەن ھېكايىدىن ئېنىق يەكۈن چىقىرىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ «پالتا ۋە پالتا سېپى» نامىلىق مەسەلىدە دەرەخ كېسىدىغان پالتىنىڭ سېپى ياغاچتىن ياسالغان، دەپ كۆرسىتىلىپ، بۇ ئارقىلىق «بەخت بىلەن ئاپەت بىر ـ بىرىگە ھەمراھ» دېگەن خاسىيەتلىك سۆز چۈشەندۈرۈلىدۇ.

سارغايدى ئۇيغۇرلارنىڭ ئالاھىدە ئۆزگىچىلىككە ئىگە ئەنئەنىۋى ئەل ئىچى تەنتەربىيە تۈرى. ئۇ يەنە «چاقپەلەك» دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ ئىلەڭگۈچ ئۈچۈشتىن تەرەققىي قىلغان. قەدىمدىن تارتىپلا، ھەر قېتىم ھېيت ـ ئايەم كۈنلىرى يېتىپ كەلگەندە ياكى دېھقانچىلىقتىن بوشىغان ئارىسالدا ۋاقىتلاردا ئۇيغۇر خەلقى بۇ خىل تەنتەربىيە پائالىيىتىنى ئۆتكۈزۈپ كەلگەن. پائالىيەت كۆپىنچە ھاللاردا بىرقانچە كۈن، ھەتتا ئون نەچچە كۈن داۋاملىشىدۇ. «سارغايدى» يوغان خادىغا ياغاچ چاق، چاق تۈنقۇچىنى ئارغامچا بىلەن باغلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. 15—20 مېتىر ئېگىزلىكتىكى خادا يەرگە تىك ئورنىتىلىپ، چاق تۈنقۇچى خادىنىڭ ئاستى قىسمىغا كىيگۈزۈلىدۇ، خادىنىڭ ئۈچىغا ياغاچ چاق بېكىتىلىدۇ. تۈنقۇچ ئارقىلىق چاقنى ئايلاندۇرۇشقا ئەپلىك بولسۇن ئۈچۈن، چاق بىلەن خادىنىڭ ئاستى قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن تۈنقۇچ، ئارغامچا بىلەن چېتىپ قويۇلىدۇ. چاقنىڭ ئىككى تەرىپىگە، ئوتتۇرىسىغا ئادەم دەسسەپ تۇرالىغۇدەك تاختاي بېكىتىلگەن ئىككى تالدىن ئارغامچا باغلىنىدۇ. ئويۇن باشلانغاندا تۆتتىن ئىككى گۈرۈپپا بولغان يىگىتلەر چاقنى سائەتنىڭ مېڭىش يۆنىلىشى بويىچە ئوك تەرەپكە قاراپ ئىتتىرىپ ئايلاندۇرۇپ، چاقنى پىرقىرىتىدۇ ۋە چاقتىكى ئىلەڭگۈچكە چىققان ئادەملەرمۇ چاق بىلەن تەڭ پىرقىراپ ئۈچۈشقا باشلايدۇ. چاق قانچە تېز ئايلاندۇرۇلسا ئىلەڭگۈچتىكى كىشىلەرمۇ شۇنچە ئېگىزگە ئۈرلەپ ئۈچىدۇ. بۇ چاغدا گۈمبۇرلىگەن ھەيۋەتلىك ناغرا ساداسى، شوخ، شادىمان سۈنۇي ساداسى، بوشلۇقتا پەرۋاز قىلىۋاتقان ئادەملەرگە جور بولۇپ، پەلەك قەھرىدە ياڭراپ ۋە ئالاھىدە ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈش ھاسىل قىلىدۇ. ئوينىغۇچىلار نۆۋەت بىلەن ئۈچۈپ، چەكسىز شادلىققا چۆمىدۇ. ئەل ئىچىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان بۇنداق سارغايدى پائالىيەتلىرىنىڭمۇ ئۆزىگە لايىق قائىدە، تەرتىپى بولۇپ، بۇنى يىگىتلەر سايلاپ چىققان يىگىت بېشى ئىگىلەيدۇ. ئەگەر بەزىلەر مەدەنىيەتسىز قىلىقلارنى قىلىپ، سورۇننىڭ تەرتىپىنى بۇزغان بولسا، يىگىت بېشى ئۇنىڭ قىلمىشىنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكىگە قاراپ ياكى كۆپچىلىكنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن ئۇنى جازالايدۇ. قىلمىشى ئېغىرلار سورۇندىن ھەيدەپ چىقىرىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسرلەردە يېزىلغان كلاسسىك داستانى — «يۈسۈپ، ئەھمەد» تە مۇنداق خاتىرە بار: ئاكا ـ ئۇكا شاھزادىلەر — ئەھمەد ۋە يۈسۈپ بىلەن تاغىسى بۇغراخان ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش يۈز بەرگەنلىكتىن، ئۇلار بېشىنى ئېلىپ ياقا يۇرتلارغا كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئۇلار تارقاق ئولتۇراقلاشقان دېھقان ـ چاۋۇچىلارنى ئۆز يېنىغا تارتىش ئۈچۈن، مانا مۇشۇنداق بوشلۇقتا ئايلىنىپ ئويناپدىغان چاقنى قۇرۇپ، دېھقان ـ چارۋىچىلارنى ئويۇنغا جەلپ قىلىدۇ ھەم ئۇنىڭغا ناغرا ـ سۈنۇي بىلەن تەڭكەش قىلىپ بېرىدۇ. بۇ داستاندا XII ئەسىردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى ۋە تارىخىي ۋەقەلەر تەسۋىرلەنگەن. شۇنداق ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، چاقپەلەك بىلەن بوشلۇقتا ئايلىنىش ئويۇنىنىڭ بارلىققا كېلىشى XII ئەسىردىن كېيىن ئەمەس.

ئات ئويۇنى موڭغۇللارنىڭ ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە پائالىيىتى. كۆپىنچە ھېيت ـ ئايەم، بايرام، مۇراسىملاردا ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئۇنىڭ «توسالغۇلاردىن ئاتلىق ئاتلاپ ئۆتۈش»، «ئات ئۈستىدە تۇرۇپ قىلىنىدىغان چېپىش»، «ئات ئۈستىدە ماھارەت كۆرسىتىش»، «ئات ئۈستىدە باشچىلاپ تىك تۇرۇش»، «ئات بېقىنىغا يوشۇرۇنۇش» قاتارلىق تۈرلىرى بار. ھەربىر تۈرنىڭ ئۆزىگە لايىق كونكرىت ئۇسۇلى ۋە ھەربىرىنى بار. بۇنىڭ ئىچىدىكى «ئات ئۈستىدە ماھارەت كۆرسىتىش» بىرقەدەر ئومۇملاشقان تۈر بولۇپ، چەۋەندازلار ئۇچقاندەك چېپىپ كېتىۋاتقان ئات ئۈستىدە تۇرۇپ، ئوروندىغا ھەربىرىقتىرىنى ئورۇندايدۇ. مەسىلەن، ئوقتەك چېپىپ كېتىۋاتقان ئات چەۋەندازنىڭ يېنىدىن ئۆتكەندە، چەۋەندىز ئۇشتۇمتۇتلا چەبدەس ھەرىكەت بىلەن ئاتنىڭ يايلىدىن تۇتۇپ، ئۇنىڭغا مىنىۋالىدۇ. ئاندىن يەنە شۇنداق ئۇشتۇمتۇتلا چۈشۈپ، پۇتىنىڭ ئۈچىنى يەرگە تەككۈزگەندىن كېيىن، يەنە سەكرەپ ئاتقا مىنىۋالىدۇ. ئات ئۈستىدە قىلىچ چېپىشتا بولسا چەۋەندىز ئېتىنى دىۋىتىپ تېز چاپقان پېتى بېرىپ، قىلىچ بىلەن يولغا قويۇلغان دەرەخ شېخى ياكى قارانچۇقنى چاپىدۇ. شۇنداق، چەۋەندىز جەزمەن ئات مىنىشكە ئۈستا ئادەم بولۇشى لازىم. ھازىر ئات ئويۇنى شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تەرەپ

تەربىيە ھەرىكىتىنىڭ مۇھىم مۇسابىقە تۈرلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى.

قىز قۇۋار (قىز قوغلاش) قازاقلارنىڭ ئىنتىنىۋى تەنھەرىكەت تۈرى. ئادەتتە ھېيت - ئايەم، توي - تۆكۈن، تەنتەنىلىك يىغىلىش كۈنلىرىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئويۇن جۈپ - جۈپ قىز - ئوغۇل ياشلاردىن قىزلارنىڭ قاچقان يىگىتنى قوغلىشى شەكلىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئويۇن باشلىنىش ئالدىدا ئوخشاش بولمىغان قەبىلىلەر ياكى رايونلارنىڭ ھەرقايسىسى بىر گۇرۇپپىدىن ئادەم سانى تەڭ بولغان قىز - يىگىتلەرنى تاللاپ چىقىپ، ئۇلارنى بىر - بىرىگە جۈپ قىلىپ سەپلەيدۇ. ئادەتتە، قىزلار ئالدى بىلەن ئۆز رەقىبىنى تاللاپ بېكىتىدۇ، ئاندىن مەلۇم ئارىلىقتا بەلگە سېلىپ قويۇلىدۇ. ئىككىيلەن ئاتقا مىنىپ، بەلگىلەنگەن جايغا قاراپ ماڭىدۇ. يولدا بارغۇچە يىگىت قىزغا تورلۇك چاقچاقلارنى قىلىدۇ، مۇھەببەت ئىزھار قىلىدۇ، ھەتتا قىزنى قۇچاقلاپ سۆيۈۋالىدۇ. قىزلار بۇنىڭدىن خاپا بولماسلىقى كېرەك. بەلگىلەنگەن جايغا بارغان ھامان، يىگىت دەرھال ئېتىنىڭ بېشىنى ئارقىغا بۇراپ، ئىتتىنىڭ چېپىپ كېتىشى كېرەك، بۇ چاغدا قىز ئېتىنى دۈتىپ ئۇنى قوغلايدۇ ۋە يىگىتنى قوغلاپ يېتىشىۋالسا ئۇنى قامچا بىلەن ساۋايدۇ، يىگىت بۇنىڭغا قارشىلىق كۆرسەتمەسلىكى كېرەك. ئادەتتە قىزچاق ئۇنىڭدىن ئۆچ ئالماقچى بولسا، رەقىبىنى قامچا بىلەن بىرنەچچىنى تازا قاتتىق ئۇرسا بولىدۇ، ئەگەر قىزچاق ئۇنى ياخشى كۆرىدىغان بولسا كۆپىنچە قامچىسىنى ھاۋادا پۇلاڭلىتىپلا قويىدۇ ياكى يىگىتنىڭ دۈمبىسىگە يېنىك قىلىپ بىرنەچچىنى ئۇرۇپ قويىدۇ. ئەتراپتا تۇرغانلار قىيقاس - چۇقان سېلىپ ئۇلارغا مەدەت بېرىدۇ. بۇنداق قىزىقارلىق تەنتەربىيە ھەرىكىتى ياشلارنى ئۆچىرىشىش پۇرسىتى بىلەن تەمىنلەيدۇ. بەزىدە قۇرداشلار، يېشى بىر - بىرىگە يېقىن كېلىدىغان چوڭلارمۇ بۇ پائالىيەتكە قاتنىشىدۇ.

ئەر ئاغدۇرۇش قازاق، قىرغىزلارنىڭ بىر - بىرىگە تاقابىل تۇرۇش خۇسۇسىيىتى ناھايىتى كۈچلۈك ئىنتىنىۋى تەنتەربىيە تۈرى، ئۇ يەنە ئات ئۈستىدىكى چېلىشىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە، چوڭراق ھېيت - بايرامىلاردا تورلۇك مۇراسىم ياكى نەزىر پائالىيەتلىرىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. مۇسابىقىلىشىش شەكلى مۇنداق: مۇسابىقىگە قاتنىشىدىغان چەۋەندازلار ئاۋۋال ياكى قەبىلە بويىچە ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ، بىر جۈپتىن بولۇپ مۇسابىقىگە چۈشىدۇ. مۇسابىقە ۋاقتىدا، ھەر ئىككى تەرەپتىكى چەۋەندازلار ئۆز ئاتلىرىغا مىنىشىپ، بىر - بىرى بىلەن تارتىشىپ چېلىشىدۇ، كىم قارشى تەرەپنى تارتىپ ئاتتىن يەرگە چۈشۈرۈۋېتەلىسە ياكى يۇلۇپ ئۆز ئېتى ئۈستىگە ئالالىسا، شۇ كىشى يەڭگەن بولىدۇ. ئىككى گۇرۇپپىدا، قايسى گۇرۇپپىدىكىلەردىن يەڭگەن ئادەم سانى كۆپ بولسا، شۇ گۇرۇپپا ئۇتۇپ چىققان بولىدۇ. مۇسابىقىنى بۇرغۇن ئادەم كۈرىدۇ،

ئەر ئاغدۇرۇش

تاماشىبىنلارنىڭ ھەممىسى ئۆز قەبىلىسىدىن چىققان چەۋەندازنىڭ ئۇتۇپ چىقىشىنى ئۈمىد قىلىپ، ئۇنىڭغا مەدەت بېرىدۇ. بۇ خىل تەنتەربىيە ھەرىكىتى ھەم ئادەملەرنىڭ بىلەك كوچىنى، زېرەكلىكىنى ھەم چاققانلىق ئىقتىدارىنى ئاشۇرىدۇ، چىنىقتۇرىدۇ، ھەم ئاتلارنى خوجايىننىڭ ھەرىكىتىگە ماسلىشىپ بېرىش جەھەتتىمۇ تەربىيىلەيدۇ.

گاگار ئويۇنى شىنجاڭدىكى ھەرقايسى مىللەت بالىلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇ، ئىيۇزلۇك ياخشى كۆرىدىغان ئويۇنلارنىڭ بىرى. ئويۇن ئىككى ئادەم ياكى ئادەم سانى تەڭ بولغان ئىككى گۇرۇپپا ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئالدى بىلەن ئۇزۇنلۇقى 10 سانتىمېتىرچە كېلىدىغان، ئوتتۇرىسى توم، ئىككى ئۇچى ئۈچلۈك «گاگار»، ئاندىن يەنە 50 سانتىمېتىرچە ئۇزۇنلۇقتا گاگار كالتىكى ياسىلىدۇ. ئوچۇقچىلىق يەرگە ئىككى چەمبەر سىزىلىپ، چەمبەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر ئۇزۇنچاق چاسا ئورەك كولىنىدۇ. ئويۇن باشلانغاندا، ھەر ئىككى تەرەپ بىردىن ئادەم چىقىرىپ، ئويۇن باشلاش ھوقۇقىنى تالىشىدۇ. ئويۇن باشلاش ھوقۇقىغا ئېرىشكەن تەرەپنىڭ ئەزالىرى نۆۋەت بىلەن چەمبەر ئالدىغا كېلىپ

گاگار ئۇرىدۇ. بىرىنچى قەدەمدە A تەرەپ گاگارنى چاسا ئورەككە توغرا قويۇپ، گاگار كالتىكى بىلەن ئۇنى يۇقىرىغا ئېلىپ، كۆتۈرۈلگەندىن كېيىن ئۇنى كۆچىنىڭ بارىچە ئۇرىدۇ، B تەرەپ ئۇدۇلدا تۇرۇپ گاگارنى تۇتىدۇ، ئەگەر گاگارنى تۇتۇۋالالمسا A تەرەپ بىلەن ئالمىشىدۇ، تۇتۇۋالالمسا، A تەرەپ كالتەكنى چەمبەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا توغرا قويۇپ قويىدۇ، B تەرەپ بولسا گاگار يەرگە چۈشكەن جايدا تۇرۇپ، گاگار بىلەن كالتەكنى سوقىدۇ، گاگارنى كالتەككە تەگكۈزەلمسە، A تەرەپ بىلەن ئالمىشىدۇ. تەگكۈزەلمسە، A تەرەپ، گاگارنى يەنە ھېلىقى ئورەككە توغرا قويۇپ، ئۇنى كالتەك بىلەن ئېلىپ كۆتۈرگەندىن كېيىن، يىراققا قارىتىپ ئۇرىدۇ. B تەرەپ ئۇدۇلدا تۇرۇپ ئۇنى تۇتىدۇ. تۇتۇۋالالسا A تەرەپ بىلەن ئالمىشىدۇ. تۇتۇپ ئالالمىسا گاگارنى يەنە بايىقى ئورەككە ئاتىدۇ؛ A تەرەپ بايىقى ھەرىكەتلەرنى يەنە تەكرارلايدۇ، گاگار قانچە ئۇزاققا ئۇرۇلسا شۇنچە ياخشى. B تەرەپ ئۇنى يەنە تۇتۇپ ئالالمسا، A تەرەپ B تەرەپنى گاگار چۈشكەن جايدىن باشلاپ، ئورەككىچە يۈگۈرتىدۇ. يۈگۈرۈش داۋامىدا A تەرەپ بەلگىلەپ بەرگەن سۈزنى تەكرارلاپ يۈگۈرىدۇ. بۇ ئويۇن بالىلارنىڭ بىلەك كۈچىنى ئاشۇرۇش، ئۇلارنىڭ يۈگۈرۈش ئىقتىدارىنى ۋە ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇشتا ناھايىتى ئوبدان رول ئوينايدۇ.

پاپۇز ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە پائالىيىتى تۈرى. ئادەم سانى تەڭ بولغان ئىككى گۇرۇپپا ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. بىر گۇرۇپپىدا ئادەتتە يەتتىدىن توققۇزغىچە ئادەم بولىدۇ. مۇسابىقە سورۇنىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ئادەم سانىغا ياكى يەر شەكلىگە قاراپ بېكىتىلىدۇ. ئىككى تەرەپ ئالدى بىلەن سورۇنىنىڭ ئەڭ چەت سىزىقىنى بېكىتىپ، ئۇ يەرگە ئىككى نەرسىنى بەلگە قىلىپ دەرۋازا قىلىدۇ. ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئەزالىرى قوللىرىغا ئۇزۇنلۇقى 80 سانتىمېتىر، بىر ئۇچى 15—20 سانتىمېتىرچە ئېگىلگەن پاپۇز تايىقىنى قولىغا ئالىدۇ. مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىغا چوڭلۇقى 20 سانتىمېتىرچە كېلىدىغان كىچىك چەمبەر سىزىلىپ توپ باشلاش ئورنى قىلىنىدۇ. مۇسابىقىنى باشلاشتا قاتتىق ياغاچتىن ياسالغان يۇمىلاق پاپۇز توپى مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چەمبەر ئىچىگە قويۇلۇپ، ئىككى تەرەپنىڭ ۋەكىللىرى توپ تالىشىپ، توپ چەمبەردىن ئۇرۇپ چىقىرىلغاندىن كېيىن، ئىككى تەرەپنىڭ ئادەملىرى ئۇنى بەس ـ بەس بىلەن تالىشىپ، توپنى قارشى تەرەپنىڭ دەرۋازىسىغا ھەيدەپ ئاپىرىپ كىرگۈزۈشكە تىرىشىدۇ، ھەلىبە قازىنىش ياكى ئۇتتۇرۇش دەرۋازىغا كىرگەن توپ سانىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە قاراپ بېكىتىلىدۇ. ئەگەر ئىككى تەرەپ تەڭ چىقسا قالسا، مۇسابىقە ۋاقتىنى ئۇزارتىشقا بولىدۇ. مۇسابىقە ۋاقتىدا، ئىككى تەرەپ ئەزالىرىنىڭ توپنى بەدىنى بىلەن توسۇشىغا، قارشى تەرەپ ئەزالىرىنىڭ ھەرقانداق يېرىگە ئۇرۇشقا بولمايدۇ. تاياقنى، توپ ئۇرۇش ئۇچۇن كۆتۈرگەن ئېگىزلىك بەلدىن ئېشىپ كەتمەسلىكى كېرەك. بۇ تەنتەربىيە ھەرىكىتىنىڭ ھەرىكەت مىقدارى زور، تىركىشىش كۈچى كۈچلۈك، قىزىقارلىق. شۇڭا، ياشلار، ئۆسمۈرلەر ئارىسىدا ئالاھىدە ئەۋج ئالغان.

قوتاز چاپتۇرۇش تاجىكلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە پائالىيىتى. ئادەتتە توي ـ تۆكۈن، ھېيت ـ ئايەم مەزگىللىرىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. مۇسابىقە ئۇسۇلى ئات بەيگىسىگە ئوخشايدۇ، ئەمما ئارىلىق قىسقىراق بولۇپ، ئەڭ ئۇزۇن بولغاندىمۇ 3000 مېتىردىن ئاشمايدۇ. ئاخىرقى نۇقتىغا كىم بالدۇر يېتىپ بارغان بولسا، شۇ ئۇتقان بولىدۇ. چوڭ كۆلەمدىكى قوتاز چاپتۇرۇش مۇسابىقىسىدا ئۇتۇپ چىققانلار ئادەتتە ئات، قوتاز، كالا، قوي، سائەت، رەخت قاتارلىق بۇيۇملار بىلەن مۇكاپاتلىنىدۇ، مۇكاپاتلىنىدىغانلار سانىنىڭ ئاز ياكى كۆپ بولۇشى، شۇنداقلا مۇكاپاتنىڭ قانچىلىك بولۇشىمۇ مۇسابىقىگە قاتناشتۇرۇلغان قوتاز سانىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە قاراپ بېكىتىلىدۇ. يېقىنقى بىرنەچچە يىلدىن بۇيان، بايىنبۇلاقتىكى موڭغۇللار ھەر يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان نادام مەرىكىسىگە قوتاز چاپتۇرۇش پائالىيىتىنىمۇ قوشتى.

ئودىكام ئويۇنى ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى ئويۇنلىرىنىڭ بىرى. ئادەتتە ئۇنىڭغا ئۇچتىن سەككىزگىچە ئادەم قاتنىشىدۇ. ئويۇننى باشلاشتىن ئىلگىرى بىر تۇز يەرگە چوڭلۇقى ئىككى مېتىرچە كېلىدىغان چەمبەر سىزىلىپ، چەمبەرنىڭ گىرۋىكىگە قاتناشقان ئادەم سانىغا قاراپ كىچىك ئورەك، چەمبەرنىڭ مەركىزىگە بىر چوڭراق ئورەك كولىنىدۇ. ئويۇنغا قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسى بىردىن ئازگال يېنىدا تۇرىدۇ، يەنە بىر ئادەم ئوتتۇرىدىكى ئورەك يېنىدا تۇرىدۇ، ئورەككە ئون سانتىمېتىرچە ئۇزۇنلۇقتىكى بىر كىچىك ياغاچ تاياقچە قويۇلغان بولۇپ، ئوتتۇرىدا تۇرغان ئادەم ئۇنى ئالدى بىلەن ئىلىپ ئېلىپ، چەمبەر گىرۋىكىدىكى ئورەكلەرگە چۈشۈرۈشكە تىرىشىدۇ. ئەمما، گىرۋەكتىكى ئورەك يېنىدا تۇرغان ئادەم بولسا قولىدىكى تاياق بىلەن

ئۇنى نېرىغا ئىتتىرىپ كىرگۈزمەي، ئۆز ئورىسىنى قوغدايدۇ. ئەگەر كىچىك تاياقچە ئورىغا چۈشۈرۈۋېتىلسە، ئورىنى قوغداپ تۇرغان ئادەم چەمبەر ئوتتۇرىسىدىكى ئورەككە بېرىپ، تاياق بىلەن كىچىك تاياقچىنى يېڭىۋاشتىن ئىلىشقا باشلايدۇ. بۇ ئويۇن ياشلار، ئۆسمۈرلەرنىڭ چاققانلىقى ۋە نىشاننى ئېنىق مۆلچەرلەش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈشتە مەلۇم رول ئوينايدۇ.

دوپپا تالىشىش ئۇيغۇر بالىلار ئويۇنلىرىنىڭ بىرى. ئادەتتە ئادەم سانى تەڭ بولغان ئىككى گۇروپپا ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. ھەربىر گۇروپپا ئالدى بىلەن يوقلىما قىلىپ ساناق سانايدۇ. ھەربىر گۇروپپا ئەزاسى ئۆزىنىڭ نومۇرىنى بىلىۋالغاندىن كېيىن، ئىككى گۇروپپىدىكى بالىلارنىڭ ھەممىسى ئارىلىشىپ، يەردە يۇمىلاق دائىرە ھاسىل قىلىپ، ئولتۇرىدۇ. يۇمىلاق دائىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر دوپپا قويۇلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يۇمىلاق چەمبەرنىڭ سىرتىدا تۇرۇپ نومۇر چاقىرىشقا بىر ئادەم قويۇلىدۇ، ئۇ ھەربىر نومۇرنى چاقىرغاندا، ھەر ئىككى گۇروپپىدىكى ئوخشاش نومۇرلۇق ئىككى بالا تەڭلا ۋاقىتتا ئوتتۇرىغا چۈشۈپ دوپپىنى ئېلىشقا تىرىشىدۇ، قالغانلار بولسا چاۋاك چېلىپ، ناخشا ئېيتىپ، ئۇلارغا مەدەت بېرىدۇ. دوپپىنى ئالدى بىلەن قولىغا ئېلىۋالغان بالا، دەرھال يۇمىلاق چەمبەرنى بويلاپ قاچىدۇ، دوپپىنى ئالالماي قالغان ئوخشاش نومۇرلۇق بالا بولسا ھە دەپ ئارقىسىدىن قوغلايدۇ. ئەگەر ئۇ ناخشا ئاخىرلىشىشتىن ئىلگىرى رەقىبىنى قوغلاپ يېتىشىۋالسا ھەم دوپپىنى تارتىۋېلىپ ئۇنىڭ بېشىغا كىيگۈزۈپ قويالىسا، ئۇ بىر نومۇرغا ئېرىشىدۇ. ، ئۇنداق قىلالمىسا، دوپپىنى ئالدى بىلەن قولىغا ئېلىۋالغان بالا ئىككى نومۇرغا ئېرىشىدۇ. ئاندىن كېيىن بۇ ئىككىيلەن ئۆز ئورنىغا قايتىپ بېرىپ ئولتۇرىدۇ. چەمبەرنىڭ سىرتىدا تۇرۇپ نومۇر چاقىرغۇچى بالا باشقا بىر نومۇرنى چاقىرىدۇ، دوپپا تالىشىش ئويۇنى يەنە يېڭىۋاشتىن باشلىنىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا كۆپ نومۇرغا ئېرىشكەن گۇروپپا يېڭىپ چىققان بولىدۇ. بۇ ئويۇننىڭ رىقابەتلىشىش خۇسۇسىيىتى بىرقەدەر كۈچلۈك بولۇپ، بالىلارنىڭ رىقابەت ئېڭى ۋە ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشتە مەلۇم رولى بار.

ئاتلىق چېپىپ كېتىۋېتىپ، يەردىن تەڭگە ئېلىش قازاق، تاجىك، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تەنھەرىكەت تۈرى. ئۇنىڭ قائىدىسى ھەرقايسى مىللەتلەردە ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشايدۇ. ئادەتتە بۇنىڭغا ئات مىنىشكە ئەڭ ئۇستا چەۋەندازياشلار، ئۆسمۈرلەر قاتنىشىدۇ. مۇسابىقە باشلىنىشتىن ئىلگىرى بىرنەچچە كۈمۈش تەڭگە قولياغلىققا ياكى بىر پارچە لاتىغا ئورىلىپ، ئوتلاققا ياكى ئالدىنئالا كولانغان تېمىز ئورەككە قويۇپ قويۇلىدۇ. چەۋەندازلار ئېتىنى ئۇچقاندەك چاپتۇرۇپ كېلىپ، ئاتتىن ئېگىشىپ تۇرۇپ يەردىكى ياكى ئورەكتىكى كۈمۈش تەڭگىنى ئالىدۇ. بەزىدە تەڭگە قويۇلغان جايىنىڭ ئالدىغا بىرەر مېتىرچە ئېگىزلىكتە توساق قۇرۇپ قويۇلىدۇ، بۇنىڭدا چەۋەندازلار ئالدى بىلەن توساقتىن سەكرەپ ئۆتۈشى، ئاندىن يەنە دەرھال ئېگىلىپ، يەردىكى تەڭگىنى ئېلىشى كېرەك. ئات چاپتۇرۇپ كېتىۋېتىپ، يەردىكى كۈمۈش تەڭگىنى ئالغۇچىلار تورلۇك بۇيۇملار بىلەن مۇكاپاتلىنىدۇ.

ئاتلىق چېپىپ كېتىۋېتىپ يەردىن تەڭگە ئېلىش

سۆڭەك تاشلاش ئويۇنى ئۇيغۇر، تاجىك، قازاق، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ بالىلىرى گۈگۈم چۈشۈش ئالدىدا ئوينايدىغان ئويۇن. ئادەتتە ھېيت-ئايەملەردە ئوينىلىدۇ. ئويۇن باشلىنىشتىن ئىلگىرى، ئويۇنغا قاتنىشىدىغان بالىلار تەڭ ئىككى گۇروپپىغا بۆلۈنىدۇ ھەم ئويۇن ئوينىغاندا تۇرىدىغان «قورغان»نى بېكىتىۋالىدۇ. ئاندىن چەك تارتىش ئارقىلىق ئويۇن باشلاش ھوقۇقىنى بەلگىلەيدۇ. ئويۇننى باشلاش ھوقۇقىغا ئېرىشكەن تەرەپنىڭ بىر نەپەر ئەزاسى ئالدىنئالا تەييارلاپ قويۇلغان قوينىڭ پاچاق سۆڭىكىنى ئالدى تەرەپكە قارىتىپ كۈچ بىلەن ئاتىدۇ، ھەر ئىككى گۇروپپىنىڭ ئادەملىرى تەڭلا يۈگۈرۈشۈپ بېرىپ ئۇنى ئىزدەيدۇ. مەيلى كىملا بولسۇن، سۆڭەكنى تېپىۋالغان بالا ۋارقىراپ: سۆڭەكنى تاپتىم، دەيدۇ- دە، ئۆز «قورغان»غا قاراپ يۈگۈرىدۇ. قارشى گۇروپپىنىڭ

ئەزالىرى بۇ ئاۋازنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، سۆڭەكنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن، ئولىشىپ كېلىپ ئۇنى قوغلايدۇ. قايسى گۈرۈپپىنىڭ بالىلىرى سۆڭەكنى ئالدى بىلەن تارتىۋېلىپ «قورغان»غا ئالدىدا كېلىۋالسا، شۇ گۈرۈپپا يەڭگەن ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئويۇننىڭ تىركىشىش خۇسۇسىيىتى ناھايىتى كۈچلۈك. ئۇ بالىلارنىڭ تېزلىك، چەبدەسلىك، سەرگۈزەشتىلىرىنى ۋە كۈرۈش قابىلىيىتىنى ئاشۇرىدۇ.

بويۇندا ئارقان تارتىش ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى بالىلار ئويۇنى. ئىككى بالا ئىككى ئۈچى بىر قىلىپ چىگىلگەن ئىككى - ئۈچ مېتىرچە ئۇزۇنلۇقتىكى تاسما ياكى پوتىنى بوينىغا سېلىپ، ئوتلاقتا ياكى بالار ئوستىدە ئۆمىلەپ تۇرۇپ بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى يۈىلىشىپ تارتىشىدۇ. رەقىبنى كىم تارتىپ ئوتتۇرىدىكى پاسىل سىزىقتىن ئوتكۈزۈۋېتەلسە، شۇ كىشى يەڭگەن بولىدۇ. پېكىۋال، غۇچى كوچلۇك بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئۆمىلەش ماھارىتىگىمۇ ئىگە بولۇشى كېرەك.

بويۇندا ئارقان تارتىش

يۈك توپ ئۇرۇش ئۇيغۇرلارنىڭ تىركىشىش خۇسۇسىيىتى ناھايىتى كۈچلۈك، ئىنتايىن زور ئەپچىللىك تەلەپ قىلىدىغان تەنھەرىكەت تۈرىنىڭ بىرى. مۇسابىقە ئادەم سانى تەڭ بولغان ئىككى گۈرۈپپا ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئادەتتە، ھەربىر گۈرۈپپىدا سەككىز ئادەم بولىدۇ. يۇگۇرۇپ ھەرىكەت قىلىشقا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، تۈز يەر بولسىلا مۇسابىقە مەيدانى قىلىشقا بولىدۇ. مەيدانىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئادەم سانىغا ياكى يەر شەكلىگە قاراپ بېكىتىلىدۇ. مۇسابىقىدە ئىشلىتىلىدىغان توپنىڭ ئىچى قاتتىقراق ياغاچتىن ياسىلىپ، سىرتى يىرتىق يۈك يېپتا ئالمىدەك چوڭلۇقتا قىلىپ ئورىلىدۇ. توپنىڭ يۈزى رەڭلىك يىپلاردىن چىرايلىق قىلىپ بېزىلىدۇ. توپنى ئۇرىدىغان توقماق 90 سانتىمېتىرچە ئۇزۇنلۇقتا بولىدۇ. مۇسابىقىنى باشلاشتىن ئىلگىرى، ئىككى گۈرۈپپىنىڭ باشلىقلىرى توپ باشلاش ھوقۇقىنى تالىشىدۇ. توپ باشلاش ھوقۇقىغا ئېرىشكەن گۈرۈپپا ھۇجۇم قىلغۇچى تەرەپ بولىدۇ. ھۇجۇم قىلغۇچى گۈرۈپپىنىڭ ئەزالىرى توپ مەيدانىنىڭ بىخەتەر رايونىدا تۇرۇپ نۆۋەت بىلەن توپ ئۇرىدۇ. مۇداپىئەدە تۇرغۇچى گۈرۈپپىنىڭ بىر ئەزاسى توپ ئاتقۇچى بولىدۇ، گۈرۈپپىنىڭ قالغان ئەزالىرى ئېتىلغان توپنى توتۇۋېلىش ئۈچۈن مۇۋاپىق ئورۇندا تۇرىدۇ. ھۇجۇم قىلغۇچى تەرەپ توقماق بىلەن توپنى ئۇرغاندىن كېيىن دەرھال بەلگىلەنگەن «نىشان رايونى»غا قاراپ يۈگۈرىدۇ، يۈگۈرۈش داۋامىدا مۇداپىئەدە تۇرغۇچى تەرەپتىكى توپ توتقۇچىلارنىڭ توپنى ئۇزىگە تەگكۈزمەي بىخەتەر ھالدا «بىخەتەر رايون»غا قايتىپ كېلىۋالالىغانلار، قايتىدىن توپ ئۇرۇش ھوقۇقىغا ئېرىشىدۇ. توقماقنى توپقا تەگكۈزەلمەي قالغانلار ياكى توپنى يىراققا ئۇرالماي، يۈگۈرمىسەمۇ بولىدۇ، دەپ قارىغانلار «بىخەتەر رايون»غا چېكىنىپ، ئىككىنچى بىر ئادەم توپنى ئۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىلەن بىللە يۈگۈرسە بولىدۇ. مۇداپىئەدە تۇرغان گۈرۈپپىنىڭ ئەزالىرى ھۇجۇم قىلغۇچى گۈرۈپپا ئۇرغان توپنى توتۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇنى تېزلىك بىلەن باشقىلارغا ئۇتكۈزۈپ بېرىدۇ ياكى بىۋاسىتە ھالدا توپ بىلەن يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقان ھۇجۇمچى تەرەپ ئەزاسىنى ئۇرىدۇ؛ توپنى ئۇرۇپ تەگكۈزەلمەي قالسا، توپنى يەنىلا ھۇجۇمچى تەرەپ ئۇرىدۇ؛ توپنى ئۇرۇپ تەگكۈزۈپ ھەم «بىخەتەر رايون»غا ئامان - ئېسەن كېلىۋالغاندا ئىككى تەرەپ ئۇرۇن ئالماشتۇرىدۇ. بۇ ئويۇن ناھايىتى قىزىقارلىق بولۇپ، ئاساسەن ياشلار، ئۆسمۈرلەر ئارىسىدا ئومۇملاشقان.

باشقا قوغۇن قويۇپ يورغىلاش ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە پائالىيىتى. مۇسابىقىگە قاتناشقۇچىلار ئېغىرلىقى، چوڭ - كىچىكلىكى، ئۇزۇنچىمى يېقىن كېلىدىغان قوغۇنلارنى بېشىغا قويۇپ، بەلگىلەنگەن نۇقتىغا كېلىپ ئۇرىدۇ - دە، بۇيرۇق بېرىلىش بىلەن تەڭ باشلىنىش نۇقتىسىدىن يورغىلاپ ماڭىدۇ. مۇسابىقە داۋامىدا، باشتىكى قوغۇننى قول بىلەن توتۇۋېلىشقا بولمايدۇ، قوغۇن چۈشۈپ كەتسە قائىدىگە خىلاپلىق قىلغانلىق بولىدۇ. قوغۇنىي بېشىدىن چۈشۈرۈۋەتمەي تېز ماڭغانلار ھەم ئاخىرقى نۇقتىغا بىخەتەر يېتىپ بارالىغانلار يېڭىپ چىققان ھېسابلىنىدۇ.

يامبۇ ئېتىش قازاق، قىرغىز، تاجىك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە پائالىيىتى. يامبۇ بىر ئۆزۈن خادىنىڭ ئۇچىغا ئېسىپ قويۇلىدۇ. چەۋەندازلار يىراقتىن ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ مەلۇم ئارىلىققا كەلگەندە مىلتىق ياكى ئوقيا بىلەن يامبۇ ئېسىلغان يېپنى چەنلەپ ئاتىدۇ، ئوق ئاتقاندا توختىۋېلىشقا بولمايدۇ. ئوقنى يامبۇغا تەگكۈزەلمىگەنلەر ياكى ئوقنى يېپقا تەگكۈزۈپ ئۈزۈپ، يامبۇنى يەرگە چۈشۈرەلمىگەنلەر ئۇتقان ھېسابلىنىدۇ. قىرغىزلاردا ئۇنى پىياده مېڭىپ ئاتىدىغان ئۇسۇلمۇ بار. مەرگەنلەر مەلۇم ئارىلىقتا تۇرۇپ يامبۇنى چەنلەپ ئوق ئاتىدۇ. ئوقنى تەگكۈزەلىسە يامبۇ مەرگەنگە بېرىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇتۇپ چىققانلارغا يەنە تۇرلۇك مۇكاپاتلار بېرىلىدۇ.

ئوۋ ئوۋلاش شىبەلەرنىڭ ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنىڭ بىرى. ئادەتتە قىش پەسلىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. ھەر يىلى قار ياغقاندىن كېيىن ئوۋچىلار تۆت ـ بەش تىن بولۇپ، ئىتلارنى ئەگەشتۈرۈپ، قارچىغا ـ بۇركۈتلەرنى قوللىرىغا قوندۇرۇپ، ئەتراپتىكى ئوۋ مەيدانىغا بېرىپ ئوۋ ئوۋلايدۇ. ئوۋ داۋامىدا كۆچىلىك ئۆزئارا ماسلىشىپ، ئوۋلىنىدىغان نەرسىلەرنى بىرلىكتە قوغلايدۇ. ئوۋ غەنىيمىتىنى مەيلى كىم قولغا چۈشۈرگەن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنى بىر ئادەم يالغۇز ئىگىلىۋېلىشقا بولمايدۇ، ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە ئوۋغا قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭدىن بىر كىشىلىك بەھرىمەن بولىدۇ. ئوۋ غەنىيمىتىنى شۇ سورۇندىكى ئاقساقاللار تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ، تۇنجى ئوقنى ياكى تۇنجى نەيزە تەگكۈزگۈچى ئوۋ غەنىيمىتىنىڭ بېشىنى ئالىدۇ. قەدىمكى زاماندا، ئوۋ ئوۋلاش شىبەلەرنىڭ ئاساسلىق جان ساقلاش ۋاستىسى ئىدى. ئەمدىلىكتە ئۇ تەدرىجىي ھالدا ئۆزگىرىپ، بىر خىل كۆڭۈل ئېچىش، تاماشا پائالىيىتى بولۇپ قالدى.

ئايدىڭدا يۈگۈرۈش مۇسابىقىسى قىرغىزلارنىڭ قەدىمكى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى. ئادەتتە چوڭ، كاتتا يىغىلىشلار ياكى توي ـ تۆكۈنلەردە، ئايدىڭدا ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇنى ئايالار تەشكىللەيدۇ. ياشقا قاراپ بىرقانچە مۇسابىقە گۈرۈپپىسىغا ئايرىلىدۇ، ھەر قېتىمدا ھەربىر گۈرۈپپىدىن بىردىن ئادەم مۇسابىقىگە قاتناشتۇرۇلىدۇ. قايسى گۈرۈپپىدا بىرىنچىلىكنى ئالغانلار كۆپ بولسا، شۇ گۈرۈپپا 1 ـ بولىدۇ. مۇسابىقىدە، يۈگۈرۈش يولىغا توسالغۇلار قۇرۇلىدۇ ھەم سوۋغىلار قويۇپ قويۇلىدۇ. يۈگۈرۈش داۋامىدا ئارغامچا تاقلاش، يۈك كۆتۈرۈپ يۈگۈرۈش قاتارلىق ھەرىكەتلەر بولىدۇ. بەزى مۇسابىقە مەيدانلىرى چوڭقۇر ساي ـ جىلغا، ئېرىق ـ ئۆستەڭ، ئېگىز ـ پەس تاغ ئېدىرلىقلىرى بار جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. ئايدىڭدا يۈگۈرۈش مۇسابىقىسى يۈگۈرۈش سۈرئىتىنىلا ئەمەس، بەلكى يەنە كۆچ، جاسارەت، سەكرەش، تاقلاش قاتارلىق ئۇنسۇرلار ئىقتىدار سېلىشتۇرۇلىدىغان مۇسابىقە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، بولۇپمۇ ئايالارنىڭ ئايدىڭدا مۇنداق مۇسابىقىنى ئۆتكۈزۈشى تېخىمۇ قىزىق بولۇپ، ئويۇنغا قاتناشقانلار ئاينىڭ نۇرى ئاستىدا ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ تاماشا قىلىدىغان بولغاچقا، كەيپىيات تېخىمۇ قىزغىن، جۇشقۇن بولۇپ، ناھايىتى قىزىپ كېتىدۇ.

ئوردا ئېلىش ئويۇنى قىرغىزلارنىڭ بىر تۇرلۇك ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە پائالىيىتى. قىرغىز تىلىدا «ئوردا ئېتىش» دېيىلىدۇ. پەسىل ۋە سورۇن چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، بۇ پائالىيەت XVIII ئەسىردە بارلىققا كەلگەن. قىرغىزلارنىڭ قەھرىمانلىق داستانى — «ماناس» تا بۇ پائالىيەت مۇنداق خاتىرىلەنگەن: يەرگە بىر يۈسلاق چەمبەر سىزىلىپ، ئارغامچا بەلگە قىلىنىپ، ئويۇنغا قاتناشقانلار بىر ـ بىرىدىن ئايرىپ تاشلىنىدۇ، ئىككى تەرەپ مەسلىھەتلىشىپ، ئوتتۇرىدىكى «خاقان» نى بېكىتىدۇ. ئاندىن مۇكاپات بۇيۇمى بېكىتىلىپ، «خاقان» سوۋغات ئىچىگە يوشۇرۇپ قويۇلغاندىن كېيىن ئىككى تەرەپ بىر ـ بىرى بىلەن بەسلىشىپ، يېڭىش ـ يېڭىلىشنى بەلگىلەيدۇ. ئىككى تەرەپ بەس ـ بەس بىلەن ئوشۇقلارنى ئۇرۇپ ئۆچۈرىدۇ، قايسى تەرەپ ئۇشۇق بىلەن «خاقان» نى چىقىرىۋېتەلىسە مۇكاپات بۇيۇملىرى شۇلارنىڭ بولىدۇ. مۇسابىقە ئەسۋابى ئاساسلىقى كالا، قويلارنىڭ مۇڭگۈزىدىن قىرىپ ياسالغان، ئۇزۇنلۇقى 15 سانتىمېتىرچە، كەڭلىكى يەتتە سانتىمېتىر، قېلىنلىقى ئۈچ سانتىمېتىر كېلىدىغان چاسا تاختا، مۇسابىقىگە قاتناشقۇچى ھەربىر ئادەمنىڭ قولىدىكى ئۈچ تال ئوشۇقتىن ئىبارەت بولىدۇ. خاقان مىس داچىن، تەڭگىدىن قىلىنىدۇ؛ ئۇستىگە بەلگە سېلىنغان 40 سانتىمېتىرچە تاياق ئۆلچەش كالتىكى قىلىنىدۇ. چوڭلۇقى سەككىز مېتىر كېلىدىغان يۈسلاق چەمبەر مۇسابىقە مەيدانى قىلىنىپ، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر كىچىك چەمبەر سىزىلىدۇ. بىر تال تەڭگە كىچىك چەمبەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا قويۇلۇپ «خاقان» قىلىنىدۇ، ھەربىر ئادەم قولىدىكى ئۈچ تال ئوشۇقنى «خاقان» نىڭ

ئەتراپىغا تىزىپ، خاقانىنىڭ ئوردىسىنى قوغدايدىغان يا-ساۋۇل، يەنى ئۇرۇلىدىغان نىشان قىلىدۇ. مۇسابىقە ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ ئېلىپ بېرىلىدۇ، ھەربىر گۇرۇپپىدا بەشتىن - 10 غىچە ئادەم بولىدۇ. ھەر قېتىملىق مۇسابىقىدە ھەربىر ئادەمنىڭ ئۈچ نۆۋەت ئېتىش ھوقۇقى بولىدۇ. مۇسابىقە باشلىنىشتىن ئىلگە-رى، ھەربىر گۇرۇپپىدىن بىردىن ئادەم چىقىپ، ئو-يۇن باشلاش ھوقۇقىنى تالىشىدۇ ۋە ئويۇن باشلاش ھوقۇقىغا ئېرىشكەن تەرەپ ئالدى بىلەن ھۇجۇم باشلاي-دۇ. مۇسابىقە باشلانغاندىن كېيىن، مۇسابىقىگە قا-تناشقۇچى مۇڭگۈز تاختىنى قولىغا ئېلىپ، يۈىلاق چەمبەرنىڭ سىرتقى سىزىقىدا تۇرۇپ «ئوردا» دىكى ئو-شۇق ياكى خاقاننى سوقىدۇ. ئەگەر ئوشۇقنى ئۇرۇپ چەمبەرنىڭ سىرتىغا چىقىرىۋېتىلسە، تاختىنى داۋام-لىق ئاتىدۇ؛ ئوشۇقنى ئۇرۇپ چىقىرىۋېتىلمىسە، بىر قېتىملىق ئۇرۇش ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولغان بولىدۇ. ئەگەر ئوشۇق ئۇرۇپ چىقىرىۋېتىلىپ، تاختا ھالقا ئىچىگە كىرىپ قالغان بولسا، ئۇلچەش كالتىكى بىلەن ئوشۇق ۋە تاختا ئوتتۇرىسىدىكى ئارلىق ئۆلچىنىدۇ. ئارلىق، ئۇلچەش كالتىكىگە تەڭ ياكى ئۇنىڭدىن ئار-تۇق بولسا، تاختىنى ئاتقۇچى «ئوردا» غا كىرىدۇ ھەم تاختا چۈشكەن جايدىن ئۇنىڭغا ئەڭ يېقىن بولغان ئو-شۇقنى بىۋاسىتە سوقۇپ ھالقا سىرتىغا چىقىرىۋېتىدۇ. ئەگەر بۇ چاغدا تاختا ھالقىنىڭ ئىچىدىن قاڭقىپ چە-قىپ كېتىدىغان بولسا، تاختا ئېيتىش ھوقۇقىدىن مەھ-رۇم بولىدۇ. مۇسابىقىدە ھالقا ئىچىدىكى بارلىق ئو-شۇقلارنى ۋە خاقاننى ھالقا سىرتىغا قوغلاپ چىقىرىۋېتە-لىگەن تەرەپ ئۇتقان بولىدۇ. ئەگەر «ئوردا» نىڭ بار-لىق ياساۋۇللىرى يوقىتىلىپ، «خاقان» تېخىچىلا ھالقا ئىچىدىن چىقىرىۋېتىلمىگەن بولسا ئۇتۇش - يېڭىلىش تېخى بەلگىلەنمىگەن بولىدۇ، شۇڭا ئويۇن تاكى بىر تەرەپ «خاقان» نى تولۇق قوغلاپ چىقارغانغا قەدەر ئۈز-لۈكسىز داۋاملاشتۇرۇلىدۇ.

خوراز سوقۇشتۇرۇش ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى كۆڭۈل ئېچىش ئويۇنى. بۇ ناھايىتى قىزىقارلىق بو-لۇپ، كۆڭۈل ئېچىش، مەدەنىي تۇرمۇشنى جانلاندۇ-رۇش رولىغا ئىگە. خوراز سوقۇشتۇرۇش پائالىيىتى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدا، ئىلى ئەتراپىدا ۋە تۇرپان قاتار-لىق جايلاردا ناھايىتى ئەۋج ئالغان. قىش پەسلىدە، كوچا - كويلارنىڭ ھەممىسىدە ئەل ئىچىدە ئۆزلىرى ئۈيۈشتۇرغان خوراز سوقۇشتۇرۇش پائالىيەتلىرى بو-لۇپ تۇرىدۇ. سوقۇشقا سالىدىغان خورازلار چوڭە ۋاق-تىدا تاللىنىدۇ ۋە شۇ چاغدىن باشلاپ تەربىيىلىنىدۇ. بۇنىڭغا جۈغى چوڭراق، تىرناقلىرى ئىتتىك، ھەربىر-تى چاققان خورازلار تاللاپ ئېلىنىپ ئالاھىدە تەربىيە-لىنىدۇ. بەزى خوراز سوقۇشتۇرۇش ھەۋەسكارلىرى كۆڭۈلدىكىدەك خوراز تاللاش ئۈچۈن، يۈرتمۇ يۈرت كېزىپ يۈرۈپ، تەرەپ - تەرەپتىن خوراز تاللايدۇ، ھەتتا ئۇزۇن يوللارنى بېسىشتىن ئايانماي باشقا جايلارغا بېرىپ خوراز سېتىۋالىدۇ. تۇرپان ۋە پىچاندىن شىن-جاڭ بويىچە داڭلىق سوقۇشقاق خورازلار چىقىدۇ. بۇ يەردە چوڭ سۆڭەكلىك توخۇ دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل توخۇ بار، ئۇ شىنجاڭنىڭ ئۇزۇننىڭ سۈپەتلىك يەرلىك توخۇ سورتى بولۇپ، بېشى يىلاننىڭ بېشىغا ئوخشايدۇ. تاجىسى بەك كىچىك، تۇمشۇقى بۇركۈتنىڭكىدەك يوغان ھەم ئۇتكۈر، سۆڭىكى توم، پوكۈنى كەڭ ھەم كۆچ-لۈك، ئېگىزلىكى 60—70 سانتىمېتىر، پەيلىرى قا-رامتۇل يېشىل رەڭدە، ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى تۆت كە-لوگرامدىن ئاشىدۇ، مېڭىشلىرى بەكمۇ ھەيۋەتلىك. بۇنداق خورازلار تۇغما ئۇرۇشقاق بولۇپ، ئۆيگە قارىيا-لايدۇ ۋە ناتونۇش ئادەملەرنى كۆرسە چوقىلايدۇ. شۇڭا، قەشقەر، خوتەنلەردىكى خوراز سوقۇشتۇرۇش ھەۋەس-كارلىرى ئالايىتەن مۇشۇنداق توخۇنى ئالغىلى كېلىدۇ. خوراز سوقۇشتۇرۇشتىن ئىلگىرى، ئىككى تەرەپنىڭ ھېچقايسىسى خورازلىرىنى خەققە كۆرسەتمەيدۇ. ئۇلار ئالدى بىلەن شەرتلەر ئۈستىدە ئوبدان سۆزلىشىۋېلىپ، مۇسابىقە قائىدىلىرىنى بېكىتىپ بولغاندىن كېيىن ئاد-دىن خورازلارنى ئېلىپ چىقىدۇ. بۇ خورازلار ئالاھىدە تەربىيىلەنگەن بولغاچقا، ناھايىتى قەيسەر، باتۇر بولە-دۇ. خوراز سوقۇشتۇرۇش مۇسابىقىسى ئادەتتە يېرىم سائەتتىن بىر سائەتكىچە، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزاقراق داۋاملىشىدۇ. ئىككى خوراز بىر - بىرى بىلەن ئۇچ-راشقاندىن كېيىن، بىر - بىرىگە بىردەم قاراپ تۇرۇ-شىدۇ - دە، ئارقىدىنلا تۇتۇشۇپ كېتىدۇ. كۆپىنچە ھاللاردا باش - كۆزى قانغا بويۇلۇپ، پەيلىرى يۇڭۇز-لىنىپ، تاجىلىرى تىتىلىپ كەتسىمۇ زادىلا توختىماي ئېلىشىدۇ، بەزىلىرى ھەتتا سوقۇشۇۋېرىپ ئۆلۈپمۇ كە-تىدۇ. سوقۇشۇشتا تازا كۈچىمىگەن ياكى يېرىم يولدا يېڭىلىپ قاچقان، ياكى بوينىنى ئىچىگە تىقىپ، تۇگۇ-لۇپ جىم تۇرۇۋالغان خوراز يېڭىلگەن بولىدۇ. خوراز سوقۇشتۇرۇشتا ئىككى تەرەپ ئۇرۇشماي توختاپ قالە-دىغان ئەھۋال ناھايىتى ئاز بولىدۇ. خورازلار تېنىدە نەپىسى بار بولسىلا، مەيلى ھەممە يېرىدىن قان تۆكۈ-لۈپ تۇرغان، كۆزلىرى قارىغۇ بولۇپ قالغان ئەھۋالدە-مۇ ئۆلۈپ قالغۇچە باتۇرلۇق بىلەن سوقۇشىدۇ، ھەر-

گىز يېڭىلگىنىگە تەن بەرمەيدۇ. يېڭىپ چىققان خوراز- مۇ كۆپىنچە ھاللاردا يېڭىلىپ قاچقان خورازنى توختىتىماي قوغلايدۇ.

قوچقار سوقۇشتۇرۇش ئۇيغۇر خەلق ئامىمىسى ياخشى كۆرىدىغان، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى. ھەمىشە ھېيت - ئايەم كۈنلىرى، يىغىلىش سورۇنلىرىدا ئۆتكۈزۈلىدۇ. «تۈركى تىللار دىۋانى» دا قوچقار سوقۇشتۇرۇشقا دائىر مۇنداق خاتىرىلەر بار: «جاق - جاق، جاق - جۇق، بۇلار قوچقارلارنى سوقۇشۇشقا ئۈندەيدىغان سۆز»، «ئۇ قوچقارنى سوقۇشىدىغان قىلىپ تەربىيىلىدى». بۇ ئۇيغۇرلاردىكى قوچقار سوقۇشتۇرۇش پائالىيىتىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

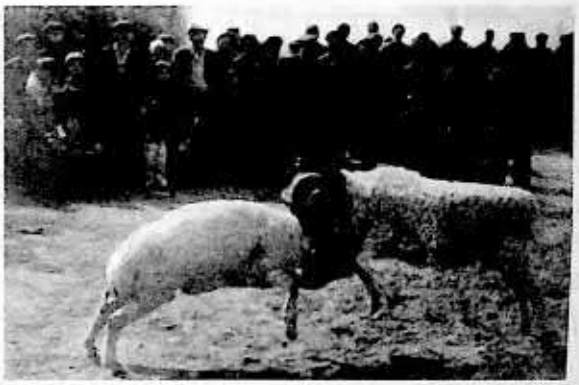

قوچقار سوقۇشتۇرۇش

قوچقار سوقۇشتۇرۇشقا ئامراق ئادەملەر ئادەتتە دائىم دېگۈدەك كۆرۈنۈشى ھەيۋەتلىك، كۆچلۈك، مۈڭگۈزى بار، سوقۇشقاق قوچقارلارنى تاللاپ كۆڭۈل قويۇپ تەربىيىلەيدۇ، قوچقار سوقۇشتۇرۇشتا، رىياسەتچى ئىككى قوچقارنى سورۇنغا ئېلىپ كىرىپ ھەم ئۇلارنى سوقۇشۇشقا ئۈندەيدىغان ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، قىزىتىدۇ. دەي - دەيگە سېلىنىپ، تېرىكتۈرۈلگەن قوچقارلار بىر قېتىم قاتتىق ئوسۇشكەندىن كېيىن، ئارقىغا بىرنەچچە قەدەم داجىپ، ئاندىن يەنە كېلىپ ئوسىدۇ. ئەھۋال ئەنە شۇ تەرىقىدە داۋاملىشىپ، بىرنەچچە قېتىم تەكرارلانغاندىن كېيىن، بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر قوچقار قورقۇپ ئارقىغا قاراپ قاچىدۇ. بەدەنلىرىنى ئۇيان - بۇيانغا تولغاپ، بېشىنى يانغا بۇرايدۇ ياكى ئارقىغا چېكىنىپ، ئالدىغا ماڭماي تۇرۇۋالىدۇ، بۇنىڭ بىلەن يېڭىش - يېڭىلىش مەلۇم بولىدۇ.

قوچقار سوقۇشتۇرۇشتا مۇنداق بىر قىزىقارلىق ھادىسە بار: بىرەر قوچقار يۇقىرىقىدەك قورقۇش، يېڭىلىش ھەرىكەتلىرىنى قىلسا يېڭىپ چىققان قوچقار ئۇنى ھەرگىز قايتا قوغلىمايدۇ، قايتا سوقۇشمايدۇ. ئادەتتە ئۇچ قېتىم ئۇدا يېڭىپ چىققانلار مۇكاپاتقا ئېرىشىدۇ. بەزىدە شاللاپ چىقىرىش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، تاللاپ چىقىلغان ئىككى قوچقار ھەل قىلغۇچ جەڭگە سېلىنىدۇ ۋە يېڭىپ چىققانلارغا مۇكاپات بېرىلىدۇ. قوچقار سوقۇشتۇرۇش جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قىزىلسۇ، قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا كۆپرەك بولىدۇ. بۇ جايلاردىكى قېرى - ياشلارنىڭ ھەممىسى بۇ خىل پائالىيەتنى تاماشا قىلىشقا ئامراق.

كالا سوقۇشتۇرۇش ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى. كۆپىنچە جامائەت يىغىلغان سورۇنلاردا، بېزىلاردىكى بازار كۈنلىرىدە ۋە توي - تۆكۈنلەردە ئۆتكۈزۈلىدۇ. كالا سوقۇشتۇرۇشقا بۇقىلار قاتناشتۇرۇلىدۇ. كالا سوقۇشتۇرۇشتا، بۇقىلارنىڭ ھەرىكەت قىلىش دائىرىسى كەڭ، سوقۇشۇشى ناھايىتى دەھشەتلىك بولىدىغان بولغاچقا، يەنە كېلىپ، ئۇنى كۆرىدىغان ئادەم كۆپ بولغاچقا، مەيدانىنىڭ كەڭرەك بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇقىلار سوقۇشقاندا، ئىككى بۇقا بىر-بىرىنى مۈڭگۈزى بىلەن ئۇسۇپ سوقۇشىدۇ، كۆچلۈكرەك بۇقىلار ئۆز رەقىبىنى يېڭىپ چىقىپلا قالماي، ھەتتا ئۇنى ئۇسۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ قويىدۇ. ئۇسۇشۇپ، سوقۇشقان بۇقىلاردىن يېڭىلىپ قاچقىنى ياكى ئۇسۇلۇپ يەرگە يىقىلغىنى يېڭىلگەن بولىدۇ.

ئىت تالاشتۇرۇش ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى. ئاجايىپ قىزىق ۋە جەلپ قىلارلىق بولىدۇ. ئىت تالاشتۇرۇشقا خۇمارى بار ئادەملەر كۆپىنچە كۆچتۈڭگۈر بۇرە ئىتلارنى ياكى ئۇۋ ئىتلىرىنى تاللاپ تەربىيىلىگەندىن كېيىن تالاشقا سالىدۇ. ئوبدان تالاشقاق ئىتلارنىڭ باھاسى ناھايىتى قىممەت بولىدۇ. ئىت تالاشتۇرۇش پائالىيىتى كۆپىنچە يېزىلاردىكى بازار كۈنلىرى، ھېيت - ئايەم كۈنلىرى، جامائەت يىغىلغان سورۇنلاردا ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئىت تالاشتۇرۇشتا، ئىككى ئىت مەيدانغا ئېلىپ كىرىلىپ، بىر - بىرىنى تالاشقا قويۇپ بېرىلىدۇ. يامان ئىتلار رەقىبىنىڭ كانىيىنى، پاچىقىنى چىشلەپ ئۈزۈۋېتىدۇ. ئىككى ئىت تالىشىش جەريانىدا غىڭشىپ قالغىنى، چىشلىرىنى كۆرسىتىپ خىرىلداپ تۇرۇۋالغىنى، قويرۇقىنى چاتىرىقىغا قىستۇرۇپ شۇمشىيىپ قالغىنى، ئارقىغا قاراپ قاچقىنى يېڭىلگەن بولىدۇ. ئىت تالاشتۇرۇش كۆپىنچە ناھايىتى ئۇزۇن داۋاملىشىدۇ، ئىتلار جىسمانىي جەھەتتە قاتتىق ھېرىپ كېتىدۇ.

دۇ، شۇڭا، ئادەتتە ئەمدىلا تالاشقا سېلىنىپ يېڭىپ چىققان ئىت، دەرھال يەنە باشقا تالاشقا سېلىنمايدۇ. ئىت تالاشتۇرۇش پائالىيىتى جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىلىرىدىكى بازار كۈنلىرىدە كۆپ كۆرۈلىدۇ. چۈنكى، بۇنداق چاغلاردا ئۇنى كۆرۈپ تاماشا قىلىدىغان ئادەم ناھايىتى كۆپ بولۇپ، يېڭىپ چىققان ئىتنىڭ ئىگىسى بەڭىنى جەڭدە نۇسرەت قازانىپ، زەپەر قۇچقان قەھرىمانەك ئۆزىنى ناھايىتى پەخىرلىك ھېس قىلىدۇ. ئىت تالاشتۇرۇشقا ئامراق ئادەملەر قەيەردە داڭلىق، ياخشى ئىت بار ئىكەن، دەپ ئاڭلىسا، ئۇزلۇكسىز شۇ جايغا ئىزدەپ بېرىپ، ئىت تالاشتۇرىدۇ. ھازىر، يېزىلاردىكى بەزى بازارلاردا مەخسۇس ئىت تالاشتۇرۇش مەيدانلىرى بار بولدى.

كويلا توپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى توپ پائالىيىتى، ھازىرقى زامان تەنتەربىيىسىدىكى قورغان توپ (بىيسول توپى) قا سەل ئوخشاپ كېتىدۇ. «كويلا» نىڭ مەنىسى «قورغان» دېگەنلىك بولىدۇ. مۇسابىقىگە توپ ۋە كالتەك ئىشلىتىلىدۇ. توپ شاپتۇل، ئۇرۇق ئۇچىسىگە توم يىپلارنى ئوراش ئارقىلىق ئالمىدەك چوڭلۇقتا ياسىلىدۇ، توپنىڭ يۈزى رەڭلىك يىپلاردىن ناھايىتى چىرايلىق، كۆركەم قىلىپ بېزىلىدۇ ھەم تۆتتىن سەككىزگىچە تالا چىقىرىلىدۇ. كالتەكنىڭ ئۇزۇنلۇقى 90 سانتىمېتىر، تومىلۇقى بەش سانتىمېتىرغىچە بولۇپ، تۆتىدىغان ساپتى يۇمىلاق، سىلىق قىلىپ ياسىلىدۇ، تۆتۈشقا ۋە توپ ئۇرۇشقا قولايلىق بولۇشى ئۈچۈن، كالتەكنىڭ توپ ئۇرىدىغان ئۇچى ياپىلاق قىلىپ قىرىلىدۇ. كالتەك ئورنىغا ئادەتتىكى ياغاچ توقماقنى ئىشلەتسىمۇ بولىدۇ. مەيداننىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى يەر شارائىتىغا ۋە مۇسابىقىگە قاتنىشىدىغان ئادەم سانىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە قاراپ، كېڭىشىپ بېكىتىلىدۇ. مۇنتىزىم مەيداننىڭ ئۇزۇنلۇقى 80 مېتىر، كەڭلىكى 60 مېتىر بولىدۇ. مۇسابىقە ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلىدۇ، ھەربىر گۇرۇپپىدا يەتتە سەككىزدىن ئادەم بولغىنى مۇۋاپىق، ھەرقايسى گۇرۇپپىلار بىردىن گۇرۇپپا باشلىقى سايلايدۇ. مۇسابىقە باشلاشتىن ئىلگىرى ئىككى گۇرۇپپىنىڭ باشلىقلىرى ئويۇن باشلاش ھوقۇقىنى تالىشىدۇ. ئويۇن باشلاش ھوقۇقىغا ئېرىشكەن تەرەپ ھۇجۇم قىلغۇچى تەرەپ، يەنە بىر تەرەپ مۇداپىئەدە تۇرغۇچى تەرەپ بولىدۇ. ھۇجۇم قىلغۇچى تەرەپنىڭ ئەزالىرى بىخەتەر رايون ئىچىدە تۇرۇپ، توپ ئۇرغۇچىلار سۇپىتىدە بىرىنىڭ ئارقىدىن بىرى نۆۋەت بىلەن توپ ئۇرىدۇ. ھەربىر ئادەمنىڭ بىر قېتىمدىن، گۇرۇپپا باشلىقىنىڭ ئىككى قېتىمدىن توپ ئۇرۇش ھوقۇقى بولىدۇ، مۇداپىئەدە تۇرغۇچى گۇرۇپپىنىڭ ئەزالىرىدىن بىر ئادەم توپ ئاتقۇچى بولىدۇ؛ قالغانلار مەيداندىكى ئۇزىگە مۇۋاپىق جايلاردا تۇرۇپ، توپ تۇتقۇچى بولىدۇ. ھۇجۇم قىلغۇچى تەرەپنىڭ توپ ئۇرغۇچىسى توپنى ئۇرغاندىن كېيىن، دەرھال بەلگىلەنگەن «نىشان رايون» غا قاراپ يۈگۈرىدۇ. يۈگۈرۈش داۋامىدا، مۇداپىئەدە تۇرغۇچى تەرەپتىكى توپ تۇتقۇچىلارنىڭ توپنى ئۇزىگە تەگكۈزمەي، بىخەتەر ھالدا «بىخەتەر رايون» غا قايتىپ كېلىشى لازىم. قالغانلار قايتىدىن توپ ئۇرۇش ھوقۇقىغا ئېرىشىدۇ. كالتەكنى توپقا تەگكۈزەلمەي قالغانلار ياكى توپنى يېراققا ئۇرالماي، يۈگۈرمىسەممۇ بولىدۇ، دەپ قارىغانلار «بىخەتەر رايون» غا چېكىنىپ، ئىككىنچى بىر ئادەم توپنى ئۇرغاندىن كېيىن ئۇنىڭ بىلەن بىللە يۈگۈرىدۇ. مۇداپىئەدە تۇرغان گۇرۇپپىنىڭ ئەزالىرى ھۇجۇم قىلغۇچى گۇرۇپپا ئۇرغان توپنى تۇتۇۋالغاندىن كېيىن ئۇنى تېزلىك بىلەن باشقىلارغا ئۇتكۈزۈپ بېرىدۇ ياكى بىۋاسىتە ھالدا توپ بىلەن يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقان ھۇجۇمچى تەرەپنىڭ ئەزاسىنى ئۇرىدۇ. توپنى ئۇلارغا تەگكۈزەلسە، مۇداپىئەدە تۇرغۇچى تەرەپ ئەزاسى دەرھال «نىشان رايونى» غا قاراپ يۈگۈرىدۇ، ئەگەر «بىخەتەر رايون» غا ئامان ـ ئېسەن كېلىۋالالىسا ئىككى تەرەپ ئورۇن ئالماشتۇرىدۇ. بۇ ئويۇندا يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقان گۇرۇپپا ئەزالىرىنىڭ بېشىدىن تۆۋەن قىسمىغىلا توپ بىلەن ئۇرۇشقا رۇخسەت قىلىنىدۇ.

ياغاچ توپ خۇيزۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە پائالىيىتى. ئۇ «سېۋەت ئويۇنى»، «يۇڭ توپ ئويۇنى» قاتارلىق ئويۇن پائالىيەتلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ياخشىلاش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. بۇ مۇسابىقە مۇز توپ ئويناشقا ئوخشاپ كېتىدۇ. ياغاچ توپ مەيداننىڭ ئۇزۇنلۇقى 30 مېتىر، كەڭلىكى 20 مېتىر كېلىدۇ، ئوتتۇرىغا مەيداننى ئىككىگە بۆلۈپ تۇرىدىغان سىزىق سىزىلىدۇ. مەيداننىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ئاخىرقى سىزىقتا بىردىن ئىككى ـ ئۈچ مېتىر كەڭلىكتە، 50 سانتىمېتىر ئېگىزلىكتە يېرىم ئاي شەكلىدە دەرۋازا بولىدۇ. مۇسابىقىگە ھەربىر گۇرۇپپىدىن بەشتىن ئادەم قاتنىشىدۇ. ھەربىر ئادەمنىڭ قولىدا توپ ئۇرۇشقا ئىشلىتىلىدىغان ئۇزۇنلۇقى 60 سانتىمېتىرچە كېلىدىغان ياغاچ كالتەك بولىدۇ. ياغاچ توپ تۆخۈمسىمان شەكىلدە ياسىلىدۇ. بىر مەيدان مۇسابىقە ۋاقتى 10 مىنۇتچە بولىدۇ ھەم ئالدىنقى ۋە كېيىنكى مەيدان دەپ

ئايرىلىدۇ. نومۇر، كىرگۈزگەن توپنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى بويىچە ھېسابلىنىدۇ، ھەربىر كىرگەن توپقا بىر نومۇر بېرىلىدۇ. نومۇرنى كۆپ ئالغان تەرەپ ئۇتقان بولىدۇ. مۇسابىقە ئاخىرلاشقاندا، ئۇتتۇرۇپ قويغان تەرەپ جازا ئورنىدا «سور!» دەپ ۋارقىرايدۇ ھەم يەڭگەن تەرەپ يىراقتا ئورغان توپنى تېرىپ كېلىدۇ. بۇ پائالىيەت نىگشيا، شىنجاڭ يېزىلىرىدا تولىمۇ ئالقىشقا ئىگە.

كالتەك بىلەن توپ ئۇرۇش قىرغىزلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە، كۆڭۈل ئېچىش تۈرى. مۇسابىقىدە يۈگىغا ئورالغان قۇم خالتا ئويۇنىنىڭ توپى قىلىنىدۇ، ئىككى تەرەپ ئالدى بىلەن قوللىرىغا بىر مېتىرچە كېلىدىغان ياغاچ تاياقنى تۇتۇپ، قالپىقى بىلەن تاياقنى ئۇرۇش ئارقىلىق ئويۇن باشلاش ھوقۇقىنى بېكىتىدۇ. ئويۇن باشلانغاندا بىر تەرەپ بەلگىلەنگەن ئارىلىقنىڭ سىرتىدا تۇرىدۇ، توپ ئۇرغۇچى تەرەپ تاياق بىلەن كۆچەپ تۇرۇپ ئالدىنئالا سىزىپ قويۇلغان ھالقا ئىچىگە كىرگۈزۈش ئۈچۈن توپنى ئۇرىدۇ، ئەگەر قارشى تەرەپ توپنى توسۇۋالالىسا توپ ئۇرغۇچى ئۇتتۇرغان بولىدۇ، مۇسابىقە مۇشۇ تەرتىپىدە دەۋر قىلىدۇ، ئىنتايىن جاندىلىق، قىزىق بولىدۇ.

كالتەك ئويۇنى رۇسلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە تۈرى. كالتەك سوقۇش دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ پائالىيەت XIX ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدا روسىيىدىن ئىلىغا كىرگەن. بۇ پائالىيەتنىڭ مەيدان ۋە سايمانلارغا قويىدىغان تەلىپى ئاددىي، بىلەكنىڭ كۈچىنى ئاشۇرۇشقا، شۇنداقلا كۆز بىلەن چەنلەش ۋە ھۆكۈم قىلىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇشقا پايدىلىق بولغاچقا، ناھايىتى تېزلا ئىلى رايونىدا ئومۇملاشقان. كېيىن تەدرىجىي ھالدا ئاتۇش، ئۇچتۇرپان، تارباغاتاي ۋە ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلارغا تارقىلىپ، تاتار، ئۇيغۇر، ئۇزبېك قاتارلىق مىللەتلەرمۇ ئورتاق ياخشى كۆرىدىغان تەنتەربىيە پائالىيىتى بولۇپ قالغان.

كالتەك ئويۇنى تىركىشىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە تەنتەربىيە پائالىيىتى بولۇپ، ئادەتتە بەش ئادەم بىر گۇرۇپپىدىن بولۇپ، ئىككى گۇرۇپپا ئادەم ئويناىدىغان مۇسابىقە ھېسابلىنىدۇ، ئىككى ئادەم بىر ـ بىرىگە قارشى ئويناىدىغان مۇسابىقىمۇ بار. مۇسابىقىدە ئىشلىتىلىدىغان كىچىك ياغاچ كۆتەك ۋە ئۇنى ئۇرۇپ سوقىدىغان كالتەكلەرنىڭ ھەممىسى ياغاچتىن ياسىلىدۇ. ياغاچ كۆتەكلەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 18 سانتىمېتىر، تومۇلۇقى 10 تال (ھەربىر گۇرۇپپىغا بەش تالدىن) بولىدۇ. كالتەكنىڭ ئۇزۇنلۇقى 80 سانتىمېتىر، بىر ئۇچىنىڭ تومۇلۇقى يەتتە سانتىمېتىرچە، يەنە بىر ئۇچىنىڭ تومۇلۇقى بەش سانتىمېتىرچە كېلىدۇ. ھەر ئىككى كالتەك بىر نومۇر قويۇلىدۇ، گۇرۇپپىنىڭ ھەربىر ئەزاسىغا ئوخشاش نومۇرلۇق كالتەكتىن ئىككىسى بېرىلىدۇ. مەيداننىڭ ئۇزۇنلۇقى 22 مېتىر، كەڭلىكى ئالتە مېتىرچە كېلىدۇ. مەيداننىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا ئۇنىڭ ئىككى يان تەرىپىنى تۇتاشتۇرىدىغان تۈز سىزىق سىزىلىدۇ. ئوتتۇرا سىزىقنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئۇنىڭدىن 1.5 مېتىر نېرىغا بىر تال پاراللېل سىزىق سىزىلىپ ئويۇن باشلاش سىزىقى قىلىنىدۇ. مەيداننىڭ ئىككى چەت سىزىقىنىڭ مەركىزىگە ئۇچ مېتىرچە چوڭلۇقتىكى چاسا رايون سىزىلىپ، ياغاچ كۆتەكلەر تىزىلىدىغان جاي قىلىنىدۇ. ياغاچ كۆتەك تىزىلىدىغان جايىنىڭ ئوتتۇرا سىزىقتا پاراللېل تۇرىدىغان بىر تەرىپى تۇنجى قېتىملىق ھۇجۇم سىزىقى دەپ ئاتىلىدۇ. كىچىك ياغاچ كۆتەكلەرنى كۆتەك تىزىلىدىغان قورغان ئىچىگە ئون نەچچە خىل شەكىل چىقىرىپ تىزىشقا بولىدۇ. شۇڭا، بۇ كۆتەكلەرنى كالتەك بىلەن ئۇرۇشمۇ شۇنچە قىيىنلىشىدۇ. بۇنىڭغا ناھايىتى يۇقىرى ماھارەت كېرەك. مۇسابىقىنىڭ شەخسلەر بىر ـ بىرىگە قارشى ئويناش ۋە گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ ئويناش دېگەن ئىككى خىل شەكلى بار. مۇسابىقە باشلانغاندا، بىر تەرەپنىڭ گۇرۇپپا ئەزالىرى رەت بويىچە يەنە بىر گۇرۇپپىنىڭ كۆتەك تىزىلغان جايىنىڭ تۇنجى قېتىملىق ھۇجۇم سىزىقى ئارقىسىدا تۇرۇپ، ئۇز گۇرۇپپىسىنىڭ كۆتەك تىزىلىدىغان جايىدىكى بەلگىلەنگەن شەكللەردە تىزىپ قويۇلغان ياغاچ كۆتەكلىرىنى كالتەك بىلەن سوقىدۇ. كالتەك بىلەن سوقۇش ئارقىلىق ئۇ يەردىكى ھەرقانداق بىر ياغاچ كۆتەكنى كۆتەك تىزىلغان رايوننىڭ سىرتىغا چىقىرىۋەتكەن ھامان، ئۇنى دەرھال ئوتتۇرا سىزىقتا ئەكېلىپ تىزىپ قويغاندىن كېيىن، يەنە داۋاملىق سوقۇشقا بولىدۇ، بۇنداق سوقۇش قالغان كىچىك كۆتەكلەرنىڭ ھەممىسىنى كۆتەك تىزىلغان جايدىن ئۇرۇپ چىقارغانغا قەدەر داۋاملىشىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن كۆتەكلەر يەنە بىر خىل شەكىل (جەمئىي بەش خىل) دە تىزىلىپ، يەنە تۇنجى قېتىملىق ھۇجۇم سىزىقىدا تۇرۇپ كالتەك بىلەن سوقۇلىدۇ. كېڭىشىپ بېكىتىلگەن شەكلىنى ئالدى بىلەن سوقۇپ تۈگەتكەن گۇرۇپپا ۋە شەخس ئۇتۇپ چىققان بولىدۇ. ئەگەر مۇسابىقىنى ئالدىدا باشلىغان گۇرۇپپا بىرىنچى بولۇپ ھەممە كۆتەك-

لەرنى سوقۇپ بولغان، يەنە بىر گۈرۈپپىمۇ ئۇلاردىن كېيىنكى ئويناشتا ئوخشاشلا كۆتەكلەرنى سوقۇپ تۇگەتكەن بولسا، قولىدا كالتەك كۆپ ئېشىپ قالغان تەرەپ ئۇتتى، دەپ ھۆكۈم قىلىنىدۇ.

ئاق تېرەك ـ كۆك تېرەك ئۇيغۇر، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەر بالىلىرى ناھايىتى ياخشى كۆرىدىغان بىر خىل ئويۇن. بۇ ئويۇن كۆپىنچە كەچتە ئوينىلىدۇ. سورۇن، پەسىل، ئادەم سانىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ، بالىلارنىڭ يۈگۈرۈش ۋە تېز ئىنكاس قايتۇرۇش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇشقا ناھايىتى پايدىسى بار. بۇ ئويۇننى ئويناشنىڭ ئىككى خىل ئۇسۇلى بار، بىر خىلى مۇنداق: ئويۇن باشلىنىشتىن ئىلگىرى ئويۇنغا قاتناشقانلار تەڭ ئىككى گۈرۈپپىغا بۆلۈنىدۇ ۋە بىر ـ بىرىنىڭ قوللىرىنى چىڭ تۇتۇشۇپ، ئىككى قاتار بولۇپ تىزىلىپ، بىر ـ بىرىگە روبىرو بولۇپ تۇرۇشىدۇ، ئىككى سەپنىڭ ئارىلىقى 20—30 مېتىرچە كېلىدۇ. ھەربىر گۈرۈپپا بىردىن «ئاتامان» سايلايدۇ، ئاندىن «ئاتامان» لار ئىككى گۈرۈپپىنىڭ ئويۇن باشلاش ھوقۇقىنى تالىشىپ بېكىتىدۇ. ئويۇننى تۇنجى باشلايدىغان تەرەپ «ئاق تېرەك»، كېيىنكىسى «كۆك تېرەك» بولىدۇ. ئويۇننىڭ «ئاق تېرەك ـ كۆك تېرەك» دېگەن نامى مانا شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان. ئويۇن باشلانغاندىن كېيىن، ئاق تېرەك گۈرۈپپىسىنىڭ ئەزالىرى: «ئاق تېرەك، كۆك تېرەك، بىزدىن سىزگە كىم كېرەك؟» دەيدۇ. كۆك تېرەك گۈرۈپپىسىنىڭ ئەزالىرى جاۋابەن: «قولى ئىشچان، ئۆزى گۈل، سىزدىن بىزگە XX كېرەك» دەيدۇ. ئىسمى ئاتالغان بالا سەپتىن چىقىپ، دەرھال كۆك تېرەك گۈرۈپپىسى قاتارىغا بېرىپ، كۆچ بىلەن ئۇلارنىڭ قاتارىنى بۇزۇشقا ئۇرۇنىدۇ. ئەگەر ئۇ كۆك تېرەك گۈرۈپپىسىنىڭ قاتارىنى بۇزۇۋېتەلىسە، بىر ئادەمنى دەرھال تارتىپ، ئاق تېرەك گۈرۈپپىسىغا ئېلىپ كېتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئاق تېرەك گۈرۈپپىسى ئۇتقان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئەگەر قايتا ـ قايتا تارتىشىش نەتىجىسىدىمۇ سەپنى بۇزۇۋېتەلمىسە، بۇ ئادەم كۆك تېرەك گۈرۈپپىسىغا قوشۇلۇپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئويۇن مۇشۇ تەرىقىدە تاكى بىر گۈرۈپپىدىكى ئادەم بارغانسېرى ئازىيىپ، قارشى تەرەپكە تەڭ كېلەلمىگۈدەك دەرىجىگە يېتىپ، ئۇتتۇرغىنىغا تەن بەرگەنگە قەدەر داۋام قىلىدۇ. يەنە بىر خىل ئويناش ئۇسۇلى مۇنداق: ئىسمى ئاتالغان بالا ئۆز قاتارىدىن چىقىپ، يۈگۈرگىنىچە قارشى تەرەپ قاتارىنىڭ ئالدىغا بارىدۇ ـ دە، شۇ قاتاردىكى خالىغان بىر بالىنىڭ ئالىقىنىغا ئۇرۇپ قويۇپ، دەرھال ئۆز قاتارىغا قاراپ قاچىدۇ. ئالىقىنىغا ئۇرۇلغان بالا ئۇنى قوغلايدۇ؛ ئەگەر ئۇ قاچقان بالا ئۆز قاتارىغا قايتىپ كەلگۈچە قارشى تەرەپكە تۇتۇلۇپ قالسا، قارشى تەرەپنىڭ ئەزاسى بولۇپ كېتىدۇ؛ تۇتۇلۇپ قالماي، ئۆز قاتارىغا قايتىپ كېلىلەيدىغان بولسا، ئۆز گۈرۈپپىسى ئۇچۇن بىر ئادەم كۆپەيتىپ بەرگەن بولىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدىكى بېگىش ـ يېڭىلىش ئادەم سانىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ.

دامكا ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبېك، شىبە قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئەل ئىچى شاھمات تۈرى. پادىشاھ ئويۇنى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چۈنكى، قارشى تەرەپنىڭ ئەڭ ئاخىرقى سىزىقىغا يېتىپ بارالىغان ئۇرۇق تەرەپ ـ تەرەپكە خالىغانچە مېڭىپ، ئالدى ـ ئارقى، ئوڭ ـ سولىدىكى ئۇرۇقلارنىڭ ھەممىسىنى يېيەلەيدىغان بولىدۇ، شۇڭا مۇشۇنداق ئاتالغان. بەزى جايلاردا ئۇ يەنە قاتار دەپمۇ ئاتىلىدۇ. دامكا شاھمات تاختىسىدا ئوينىلىدۇ. دامكا ئوينىغۇچىلارنىڭ ھەربىرىدە 12دىن رەڭگى ئوخشاش بولمىغان ئۇرۇق (رەڭگى ئوخشاش بولمىغان تاشلارنى ئۇرۇق ئورنىدا ئىشلەتسىمۇ بولىدۇ) بولىدۇ، ئۇرۇقلار ئۇچ قاتار قىلىنىپ، قارا كاتەكچىلەرگە تىزىلىدۇ، ئىككى تەرەپ ئۇرۇقلارنى نۆۋەت بىلەن ماڭىدۇ، ئۇرۇقلارنىڭ ئەمەل ـ مەنسەپ پەرقى بولمايدۇ. ھەربىر ئۇرۇق ھەر قېتىمدا ئۇدۇلىغا بىر قەدەملا ماڭالايدۇ، ئوڭ ـ سولغا مېڭىشقا ۋە يانچە، قىيىپاش مېڭىشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. ئۇرۇقلارنى يېيىش قائىدىسى مۇنداق: بىر ئۇرۇق قارشى تەرەپنىڭ بىر ئۇرۇقىغا دۇچ كەلگەن، شۇنداقلا بۇ ئۇرۇقنىڭ ئارقىدا بىر بوش كاتەك بار بولغان ئەھۋالدىلا ئاندىن ئۇنى ئاتلاپ ئۆتۈپ يېيەلەيدۇ؛ ئەگەر بىر ئۇرۇقنىڭ ئالدىدا يېيىشكە تېگىشلىك يەنە بىر ئۇرۇق بار تۇرۇقلۇق، ئۇنى يېمىگەن بولسا، ئۇ ھالدا بۇ ئۇرۇق «كۆيدى» دەپ ھۆكۈم قىلىنىدۇ ـ دە، قارشى تەرەپ بۇ ئۇرۇقنى ئېلىپ تاشلاپلا قالماي، يەنە ئالدىغا قاراپ بىر قەدەم مېڭىۋالالايدۇ. شۇڭا، بەزىدە ئۇرۇقلارنىڭ ئالدىدىكى يولنى ئېچىش ئۇچۇن، قارشى تەرەپكە مەقسەتلىك ھالدا ئۇرۇق يېگۈزۈلىدۇ. ئەگەر ئۇرۇقلارنىڭ بىرەرى قاتمۇ قات توسالغۇلارنى يېڭىپ ئۆتۈپ، ئەڭ ئاخىرى قارشى تەرەپنىڭ ئەڭ ئاخىرقى سىزىقىغا بارالىغان بولسا، بۇ ئۇرۇق «دامكا» بولىدۇ. دامكىنىڭ رولى ناھايىتى زور، ئۇ تۇزمۇ، توغرىسىغىمۇ ماڭالايدۇ، قانچە كاتەك ئاتلاپ مېڭىشىغىمۇ چەك قويۇلمايدىغان بولغاچقا، يىراقتا تۇرۇپ ئۇرۇق يېيەلەيدۇ. «دامكا» سى بار ئادەم

نىڭ ئۇتۇپ چىقىش مۇمكىنچىلىكى ناھايىتى زور بولـ
دۇ. مۇسابىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا قارشى تەرەپنىڭ ئۇ-
رۇقلىرىنىڭ ھەممىسىنى يەۋەتكەنلەر ئۇتقان ھىسابلى-
نىدۇ.

موڭغۇل شاھمىتى موڭغۇللارنىڭ ئەنئەنىۋى
شاھمات تۈرى. موڭغۇلچە «شاتىر» دېيىلىدۇ. خەلقىا-
را شاھمانتا ئىنتايىن ئوخشايدۇ. موڭغۇل شاھمىتىنىڭ
ئۇرۇقلىرى ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان تۈرلۈك مودېللار
بولۇپ، ياسىلىش شەكلى روشەن يايلاق ئالاھىدىلىكىگە
ئىگە. شاھماتتا ئىككى ئوفىتسېر، بىردىن يولۇاس،
شىر، تۆتتىن تۆگە، ئات، ئىككى ھارۋا چاقى، ئىككى
ئالتۇن چىنە، سەككىزدىن كىچىك شىر، كىچىك يول-
ۇاس بولۇپ جەمئىي 32 ئۇرۇق بار. شاھمات تاختىسى-
دا ئۇزۇنسىغا، توغرىسىغا سەككىز بولۇپ، جەمئىي
64 ئاق، قارا چاسا كاتەكچە بار. ھەربىر شاھماتچىنىڭ
قولىدا 16دىن ئۇرۇق بولۇپ، 32 كاتەكچىنى ئىگىلەي-
دۇ. بىر تەرەپتە ئوفىتسېر، شىر، تۆگە، ئات، ھارۋا
چاقى، كىچىك شىر، يەنە بىر تەرەپتە ئوفىتسېر، يول-
ۇاس، تۆگە، ئات، ئالتۇن چىنە، كىچىك يولۇاس
تۇرىدۇ. ئويناش ئۇسۇلى: ئۇرۇقلار كاتەكچىنىڭ ئوت-
تۇرىسىغا قويۇلىدۇ. ئارقىدىكى سەككىز كاتەكچىنىڭ
ئىككىسىگە ئوفىتسېر بىلەن شىر، ئوڭ ـ سول تەرەپ-
لىرىگە تۆگە، ئات، ھارۋا چاقى؛ ئالدىدىكى سەككىز
كاتەكچىنىڭ ھەربىرىگە بىردىن كىچىك شىر قويۇلـ
دۇ، قارشى تەرەپمۇ مانا شۇنداق تىزىدۇ. شاھماتنى
باشلىغاندا كىمنىڭ بالدۇر، كىمنىڭ كېيىن مېڭىشى
جەھەتتە مۇئەييەن قائىدە يوق. ئوفىتسېر ياكى ئوڭغا،
ياكى سولغا ياكى ئالدىغا بىر قەدەملا ماڭالايدۇ. شىر
بىلەن يولۇاس ئوڭ، سول، ئالدى، ئارقى ۋە يان تەرەپ
بولۇپ، سەككىز تەرەپكە ماڭالايدۇ. تۆگە يانچىلا ماڭا-
لايدۇ. ئات ئەگىپ ماڭىدۇ. ھارۋا چاقى، ئالتۇن چىنە
شاھماتتىكى ھارۋىغا ئوخشاش بولۇپ، ئالدى ـ ئارقى،
ئوڭ ـ سول تەرەپلەرگە ماڭالايدۇ، كىچىك شىر، كـ-
چىك يولۇاسلار ئالدىغا بىر قەدەم ماڭالايدۇ. ئەگەر
ئۇلار قارشى تەرەپنىڭ ئاخىرقى كاتەكچىسىگە مېڭىپ
بارالىسا، شىر، يولۇاسنىڭ رولىنى ئوينىيالايدۇ ـ دە،
ئالدى ـ ئارقى، ئوڭ ـ سول، قىيپاش تەرەپلەرگە
خالىغانچە ماڭالايدىغان بولىدۇ. بىر تەرەپنىڭ ئوفىتسېـ-
رى قورشاۋغا چۈشۈپ، مېڭىشقا ئامالسىز قالغاندا شاھـ-
مات ئاخىرلىشىدۇ. موڭغۇل شاھمىتىنىڭ ياسىلىشى
خەلقىارا شاھماتتىن ئەپسىز، كۆركەم بولۇپ، كۆچمەن
چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى بار. ئېيتىشلا-
رغا قارىغاندا، بۇ خىل شاھمات، X II ئەسىردە چىڭـ-
گىزخان غەربكە يۈرۈش قىلغاندا قەدىمكى پېرسىيە-
دىن موڭغۇللار رايونلىرىغا تارقالغانىكەن.

بۇغا شاھمىتى موڭغۇللارنىڭ ئەنئەنىۋى شاھـ-
مات تۈرى. بۇغا شاھمىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە، ئىچكى
موڭغۇلدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى خىزمەت ئەترە-
تى يىنشەن تېغىدىكى قىيا تاش سۈرەتلىرى ئىچىدە
تاشقا ئويۇلغان بۇغا شاھمىتى، شاھمات تاختىسىنىڭ
سۈرىتىنى بايقىغان. بۇ بۇغا شاھمىتىنىڭ مىڭ نەچچە
يىللىق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. ھازىر
ئوينىلىۋاتقان بۇغا شاھمىتىنىڭ شاھمات تاختىسى تەڭ
تۆت تەرەپلىك چاسا شەكلىدە بولۇپ، ئالتە تال ئۇزۇنـ-
سىغا، توغرىسىدا سىزىلغان ۋە ئالتە تال قىيپاش سى-
زىلغان سىزىقلارنىڭ كېسىشىدىن ھاسىل بولغان 25
نۇقتىدىن تەركىب تاپقان. بىر ـ بىرىگە قارشىپ تۇر-
غان ئىككى تەرەپنىڭ ھەر بىرىدە بىردىن «تاغ» بار
بولۇپ، بىر تاغنىڭ ئۈچى ئۈچلۈق، يەنە بىر تاغنىڭ
ئوستى تۈز، ئۇلاردىمۇ بىرقانچىدىن نۇقتا بار. بۇ شاھـ-
ماتنى ئىككى ئادەم ئوينايدۇ. بىر تەرەپنىڭ قولىدا
ئىككى تال ئۇرۇق بار، بۇ ئىككى ئۇرۇق بۇغا دەپ
ئاتىلىدۇ (موڭغۇل تىلىدىمۇ «بۇغا» دېيىلىدۇ)؛ يەنە
بىر تەرەپنىڭ قولىدا 24 تال ئۇرۇق بار، بۇ ئۇرۇقلار
ئىت (موڭغۇل تىلىدا «نوخا» دېيىلىدۇ) دەپ ئاتىلـ-
دۇ. شاھماتنى باشلاشتىن ئىلگىرى ئىككى بۇغا ئا-
رىسىـ ئايرىم ھالدا شاھمات تاختىسىنىڭ ئىككى ئۈچى
سىرتىغا سىزىلغان ئىككى تاغنىڭ كىرىش ئېغىزىغا
قويۇلىدۇ، سەككىز دانە ئىت شاھمات تاختىسى ئىچىدە-
كى سەككىز ئورۇنغا قويۇلىدۇ. شاھمات باشلانغاندا،
بۇغا ئالدىدا مېڭىپ، بىر ئىتنىڭ ئۈستىدىن سەكرەپ
ئۆتىدۇ، بۇ بۇغىنىڭ ئىتنى يەۋەتكەنلىكى ھىسابلىنـ-
دۇ. ئەمما، ئالدىنى ئىككى ئىت توغرا توسۇۋالغاندا،
بۇغا ئۇلارنى سەكرەپ يېيەلمەي، بوش نۇقتىغا قاراپ
يۆتكىلىشكە مەجبۇر بولىدۇ. قولىدا ئىتى بار بىر تە-
رەپ ھەر قېتىم شاھمات تاختىسىغا بىردىن ئىت قو-
يۇپ، ئىككى ئىت بىللە تۇرغان ھالەتنى پەيدا قىلىشقا
تىرىشىپ، بۇغىنىڭ سەكرەپ كېلىپ ئىتنى يەپ قويۇ-
شىنى توسىدۇ ھەم ئۇنىڭ يۆتكىلىشىنى چەكلەيدۇ.
قولىدىكى 16 ئۇرۇقنىڭ ھەممىسى تۈگىگەندە ئاندىن
شاھمات تاختىسىدىكى ئۇرۇقلارنى ماڭىدۇ. مۇشۇ تەر-
قىدە، بۇغا ئىمكانقەدەر سەكرەپ يۈرۈپ ئىتلارنى يە-
يىشكە، ئىتلار بارچە ئامالار بىلەن بۇغىنى قورشاشقا
ئۇرۇنىدۇ. ئەگەر 24 تال ئۇرۇق (ئىت) نىڭ ھەممـ-

سى قويۇلۇپ تۇگىگەندىمۇ، بۇغا ئاۋۋالقىدەكلا ھېچقاند-
داق توسالغۇسىز راۋان يۈرىۋەرگەن، قورشاۋغا چۈشۈپ
قېلىپ، ئۆلىدىغان ھالەت پەيدا بولمىغان بولسا، بۇغا
ئۇتۇپ چىققان بولىدۇ. بۇغا شاھىستىدا ماڭىدىغان يول
ئۇزۇنىسىغا، توغرىسىغا، شۇنداقلا قىيىپاش سىزىلغان
سىزىقلار بىلەن كېسىشىپ، گىرەلىشىپ كەتكەن، ئۇ-
نىڭ ئۈستىگە، ئۇ يەردىكى ئىككى «تاغ» بۇغىنى ھەر-
كەت قىلىدىغان زېمىن بىلەن تەمىنلەيدىغان بولغاچقا،
ئۆزگىرىش ناھايىتى كۆپ، بەك قىزىقارلىق بولىدۇ.

توققۇز ساراي شاھمىتى قازاقلارنىڭ شاھمات
تۈرىدىكى ئەل ئىچى ئويۇنى. قازاقچە «توققۇز قۇمۇ-
لاق» دېيىلىدۇ. بۇ ئۈششاق تاش ياكى قوينىڭ مايىقى
ئۈرۈق، يەرگە سىزىلغان تەكچىلەر شاھمات تاختىسى
قىلىپ ئوينىلىدىغان ئاددىي ھەم قىزىقارلىق شاھمات
ئويۇنى. ھازىر ئۇنى قازاقلارنىڭ قورشام دامكىسى،
دەپ ئاتايدىغانلارمۇ بار. بۇ خىل شاھمات قازاقلار ئار-
سىدا ئەۋج ئالغان بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە قىر-
غىزلار ئارىسىدا ھەم روسىيىدىكى قارا قالپاق، تۆۋا
قاتارلىق كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ئارىسىدىمۇ تار-
قالغان. توققۇز ساراي شاھمىتىنىڭ ئۈرۈقى جەمئىي
162 دانە بولۇپ، ئىككى تەرەپنىڭ ھەربىرىدە 81 تال-
دىن ئۈرۈق بولىدۇ. شاھمات تاختىسى يەرگە سىزىلغان
18 كىچىك ھالقا (چەمبەر) دىن ھاسىل قىلىنغان بىر
چوڭ ھالقا بولۇپ، ھالقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا سىزىلغان
سىزىق پاسىل (چېگرا) بولىدۇ. ھەربىر يېرىم ھالقا
ئىچىدە توققۇزدىن كىچىك ھالقا (ساراي) بولىدۇ.
بىر - بىرىگە كىرىشتۈرۈلگەن چوڭ ئىككى ھالقىدىن
توققۇز ساراي شاھمىتىنىڭ سىرلىق شاھمات تاختىسى
ياسىلىدۇ. ئىككى تەرەپنىڭ ھەرقايسى ئۆزىنىڭ ئۈ-
رۈقلىرىنى ئۆز ئوردىسىغا، ھەربىر ئوردىغا توققۇزدىن
قىلىپ قويىدۇ. ھەرقايسى تەرەپنىڭ ئوردىلىرىغا سول-
دىن ئوڭغا بىردىن توققۇزغىچە نومۇر قويۇلىدۇ. ئۇ-
رۇقلارنى مېڭىشتىن ئىلگىرى ئىككى ئادەم مۇشتۇملە-
رىنى تۇگۇپ بەسلىشىپ ئارقىلىق كىمنىڭ ئالدىدا مې-
ڭىشنى بەلگىلەيدۇ. ئۇنى ئوينىتىش ئۈسۈلى تەخمىنەن
مۇنداق: ئويۇن ئالدى بىلەن 1 - نومۇرلۇق ئوردىدىن
باشلىنىپ، ئوردىدا بىر تال ئۈرۈق قالدۇرۇلغاندىن
باشقا، قالغان ئۈرۈقلار 2 - نومۇرلۇق ئوردىدىن باش-
لاپ ھەربىر ئوردىغا بىر تالدىن قويۇلىدۇ. شۇ تەرىقىدە
ئۆزىنىڭ ئوردىسىدىن قارشى تەرەپنىڭ ئوردىسىغىچە
رەت بويىچە ماڭىدۇ، ئەگەر ئەڭ ئاخىرقى بىر تال
ئۈرۈق قارشى تەرەپنىڭ ئوردىسىغا چۈشۈپ قالغان ھەم
جۈپ سان ھاسىل قىلغان بولسا، بۇ قارشى تەرەپنىڭ
بىر ئوردىسىنى يەۋەتكەنلىك بولۇپ، بۇ ئوردىدىكى ئۈ-
رۈقلارنىڭ ھەممىسى ئۆز ساريىغا يۆتكەپ كېتىلىدۇ؛
ئەگەر ئاخىرقى بىر تال ئۈرۈق ئۆزىنىڭ ئوردىسىغا چۈ-
شۈپ قالغان بولسا ھەربىرىدە قىلىشقا بولمايدۇ، ئاندىن
قارشى تەرەپ ئۇلاپ ماڭىدۇ. شۇ تەرىقىدە توققۇز ئور-
دىنىڭ ھەممىسى مېڭىپ چىقىلىدۇ ۋە ئەڭ ئاخىرىدا ئۆز
ساريىغا يۆتكەپ كىرىلگەن ئۈرۈق سانىنىڭ ئاز -
كۆپلۈكىگە ئاساسەن يېڭىش - يېڭىلىش بەلگىلىنىدۇ.
توققۇز ساراي شاھمىتى ناھايىتى قىزىقارلىق بولۇپ،
پەم - پاراسەتكە تايىنىپلا قالماي، يەنە ماتېماتىكا بىلىم-
لىرىدىن پايدىلىنىشقىمۇ ماھىر بولۇش تەلەپ قىلىنى-
دۇ. ھەرقايسى جايلاردىكى قازاقلارنىڭ توققۇز ساراي
شاھمىتىنى ئويناش ئۈسۈلى ئوخشاشمايدۇ، شاھمات
تاختىسىنىڭ شەكىللىرىمۇ ئوخشاش ئەمەس. بەزىلىرى
بىر - بىرىگە تۇتاش كەتكەن ئىككى قاتار 18 كاتەكچە-
دىن ئىبارەت بولىدۇ.

سەكرەپ يۈگۈرۈش مۇسابىقىسى تاتارلارنىڭ
ئەل ئىچى تەنتەربىيە پائالىيىتى. مۇسابىقە تۆپتۈز مەي-
دانىدا، ئەر - ئاياللار بىردىن ئىككى گۈرۈپپىغا بۆلۈن-
گەن ھالدا ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئارىلىق ئادەتتە 60 مېتىر
بولىدۇ. مۇسابىقىلىشىش ئۈسۈلى مۇنداق: مۇسابىقىگە
قاتناشقانلار ئاغزىغا ئىچىگە بىر دانە تۇخۇم قويۇلغان
قوشۇقنى چىشلەپ يۈگۈرىدۇ، قوشۇقنى جەزمەن ئۇ-
دۇل چىشلەش كېرەك، قىڭغايتىپ جاۋغىيىدا چىشلەش-
كە بولمايدۇ. رىپىرىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن تەڭ ئالغا
قاراپ يۈگۈرۈش كېرەك. تۇخۇمنى چۈشۈرۈۋەتمەي ئۇ-
رۇپ، ئاخىرقى نۇقتىغا ئەڭ ئالدىدا يېتىپ بارغان ئادەم
ئۇتۇپ چىققان بولىدۇ. يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقاندا تۇخۇم
يۈرگە چۈشۈپ كەتسە ياكى تۇخۇمنى قولىدا تۇتۇپ يۈ-
گۈرسە نەتىجىسى ئىناۋەتسىز قىلىنىدۇ. بەزىلەر يۈ-
گۈرگەندە يەنە پاچىقىغا بىر كىچىك قۇم خالتىسىنى
تېڭىپ يۈگۈرىدۇ.

خادىغا چىقىش تاتارلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئەل ئە-
چى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى. سورۇن، ئادەم سانى
چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. ئالدى بىلەن بىر سورۇن
تاللىنىپ، ئۇ يەرگە بىرقانچە خادا تىكىلىدۇ ۋە سىلىق
بولسۇن ئۈچۈن ئۈستىگە سوپۇن سۈركىلىدۇ. مۇسابىقە
باشلانغاندىن كېيىن، مۇسابىقە قاتناشچىلىرى بەس -
بەس بىلەن خادىغا يامىشىدۇ، ئەڭ ئالدىدا خادىنىڭ
ئۈچىغا يامىشىپ چىقالمىغانلار ئۇتقان بولىدۇ. پۈتكۈل

پائالىيەت ئاھايىتى كۆلكىلىك، كومېدىيىلىك، قىزىقارلىق بولۇپ، كىشىلەرنىڭ مەنىۋى ۋە جىسمانىي ساغلاملىقىغا ئىنتايىن پايدىلىق.

بۇلدۇرسۇن (توم قامچا) (توقموق) قىرغىزلارنىڭ پادىچىلار ئويۇنى، يەنى كالتەك ئېتىش. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇرۇن قىرغىز چارۋىدارلار پادىچى ياللىغان چاغدا، پادىچىلارنىڭ كالتەك ئېتىش ماھارىتىنى سىناپ كۆرىدىكەن. پادىچىلار كالتەك ئېتىش ھۈنىرىنى ئوبدان ئىگىلەپ، سەركىلەرگە كالتەك ئارقىلىق قوماندانلىق قىلىدىكەن، شۇنداقلا پادا بۇرىلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاندا كالتەكنى خاتاسىز، دەل تەگكۈزۈپ، قويغا زىيان يەتكۈزمەي بۇرىنى سوقۇپ ئولتۇرىدىكەن. قىرغىز پادىچىلار قوي باققاندا ئىشلەتىدىغان كالتەككە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئىككى ئۇچىنى يۇمىلاق قىلىپ قىرىپ سىلىقداپ، ئۈستىنى سىرىق مايي ۋە قۇيرۇق ياغ بىلەن ياغلاپ ۋال-ۋۇل پارقىراپ تۇرىدىغان قىلىۋېتىدۇ، بەزىلەر تېخى ئۇنى ناھايىتى تۈجۈپىلەپ ئويۇپ، نەقىش چىقىرىپ، بەئەينى بىر قىممەتلىك سەنئەت بۇيۇمىدەك قىلىۋېتىدۇ. قىرغىزلاردا: «پادىچىنىڭ ياخشى - يامانلىقىنى ئۇنىڭ پادىچىلىق قىلىدىغان كالتىكىگە قاراپلا بىلىۋالغىلى بولىدۇ»، «پادىچىنىڭ باتۇرى بۇرىگە كالتەك ئاتىدۇ، قورقۇنچاقلار ۋاي دادلاپ قاچىدۇ» دېگەن ماقال بار. بۇ ئىككى ماقال قىرغىز پادىچىلارنىڭ كالتەك ئېتىشقا ئالاھىدە يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ ئويۇندا مۇسابىقە شەخسلەر ۋە گۇرۇپپىلار ئارا ئېلىپ بېرىلىدۇ. مۇسابىقە قىلىنىدىغان تۈرلەر مۇنداق: ماھارەت مۇسابىقىسى، يەنى كالتەكنى ئېتىپ، كىمنىڭ كالتىكىنىڭ كۆپ مولاق ئاتقانلىقىغا، يەنە كېلىپ بەلگىلەنگەن ئارىلىقتا بارالىغانلىقىغا قاراش؛ كالتەكنى يىراققا ئېتىش مۇسابىقىسى، كالتەكنى ئەڭ يىراققا ئاتالىغانلار ئۇتقان بولىدۇ؛ كالتەكنى نىشانغا دەل تەگكۈزۈش مۇسابىقىسى، ئورتاق كېڭىشىپ بېكىتىلگەن ئارىلىقتا تاش، كىيىم - كېچەك، قالپاق قاتارلىق نەرسىلەر نىشان قىلىپ قويۇلۇپ، كالتەكنى ئېتىپ مۇشۇ نىشانلارغا دەل تەگكۈزەلىگەنلەر يەڭگەن بولىدۇ.

يۈك توپ (قاچما توپ) قىرغىزلارنىڭ ئەنئەنىۋى توپ تۇرىدىكى پائالىيىتى. يۈك توپ قوي، كالا يۈڭىدىن پومزەك چوڭلۇقىدا قىلىپ، پىششىقلاپ ئىشلىنىدۇ. توپ مەيدانىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 40 مېتىر، كەڭلىكى 15 مېتىر كېلىدۇ. مەيدانىنىڭ مەركىزىگە توپ سىزىقى سىزىلىدۇ. توپ تايىقى ياغاچتىن ئورغاق شەكلىدە ياسىلىدۇ. مەيدانىنىڭ ئىككى چېتىگە پۇتبول ۋارىتارىنىڭ تورىغا ئوخشاش، ئۇزۇنلۇقى 2.5 مېتىر، كەڭلىكى 30 مېتىر كېلىدىغان تور بېكىتىلىدۇ. مۇسابىقە ئىككى گۇرۇپپا ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. ھەربىر گۇرۇپپىدا ئىككى ئالدى ھۇجۇمچى، ئىككى ئوتتۇرا ھۇجۇمچى، بىر ۋاراتار بولۇپ، جەمئىي بەش ئادەم بولىدۇ. مۇسابىقىگە ئىككى رېپىرى قويۇلىدۇ. مۇسابىقە قائىدىسى مۇنداق: بىر تەرەپ توپنى ئۇرۇپ مەيداندىن چىقىرىۋەتكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپ توپ باشلايدۇ. قائىدىگە خىلاپلىق قىلسا توپ ئارقىغا 10 مېتىر چېكىندۈرۈلىدۇ. قائىدىگە ئالتە قېتىم خىلاپلىق قىلغانلارغا مەيداندىن چىقىرىش جازاسى بېرىلىپ، ئورنىغا باشقا ئادەم ئالماشتۇرۇلىدۇ. مۇسابىقىنىڭ ۋاقىت تەلىپى بولمايدۇ، يېڭىش - يېڭىلىش كىرگۈزۈلگەن توپنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ بېكىتىلىدۇ.

ئات كۆندۈرۈش شىنجاڭدىكى قازاق قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى پائالىيىتى. يايلاقتىكى چارۋىچىلارنىڭ ھەممىسى ئات مىنىشنى بىلىدۇ، ئەمما ھەممىمىز ئادەمنىڭ ئات كۆندۈرۈشنى بىلىشى ناتايىن. دەسلەپتە تاللانغان ئاتلار سېمىز بولغاچقا چاپالمايدۇ، چاپسا ئاسانلا خېيىمخەتەر يۈز بېرىدۇ. تاللانغان ئاتلارغا يەم نورمىسى بەلگىلىنىپ، نورمىلىق مىقداردا بېقىلىدۇ. بۇنى تېخنىكىلىق بىر ياقلىق قىلىش تۆت باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ: 1 - باسقۇچ يېرىم ئاي بولىدۇ، ئات كۆندۈرۈلۈشكە باشلىغاندا ھەر كۈنى ئىككى - ئۈچ قېتىم قۇدۇق سۈيىدە يۇيۇلىدۇ. 1 - باسقۇچتا ئاتنىڭ ئۈستىگە تۆت قات ئەدىيال يېپىلىپ، ئاستا چاپتۇرۇلىدۇ، 4000 مېتىر ئارىلىقتا بېرىپ - كېلىشكە بىر سائەت سەرپ قىلىنىپ، ئات تەرلىتىلىدۇ. 2 - باسقۇچتا، بىر قەۋەت ئەدىيال ئېلىپ تاشلىنىپ، 4000 مېتىر ئارىلىقتا بېرىپ - كېلىشكە يېرىم سائەت ۋاقىت سەرپ قىلىنىدۇ، بۇ چاغدا ئات بىرىنچى قېتىمدىكىدىن كۆپرەك تەرلەيدۇ. 3 - باسقۇچتا، يەنە بىر قەۋەت ئەدىيال ئېلىپ تاشلىنىپ، 4000 ئارىلىقتا بېرىپ - كېلىشكە 20 مىنۇت ۋاقىت سەرپ قىلىنىدۇ، ئات قاتتىق تەرلەيدۇ. 4 - باسقۇچتا ئەدىيال ئېلىپ تاشلىنىپ 4000 مېتىر ئارىلىقتا راسا قاتتىق چاپتۇرۇلۇپ، ئات بەيگىگە چۈشىدىغانغا ماسلاشتۇرۇلىدۇ. ئات تەرلىگەندە، ئاتنىڭ تەرى تۇزلۇق ياكى تۇزلۇق ئەمەسلىكىنى ئېغىز بىلەن تېتىپ بېقىش كېرەك، تەردە تۇزلۇق تەم بولمىسا ئات

كۆنگەن بولىدۇ؛ ئەگەر تەردە تۇزلۇق تەم بولسا، ئاتنى يەنە تەردە تۇزلۇق تەم بولمىغۇچە ۋە 4000 مېتىرغا چاپقاندا تەر چىقمايدىغان بولغۇچە چېنىقتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئات كۆنگەندە يەنە قول بىلەن ئۇنىڭ مۇسكۇللىرىنى تۇتقاندا، قاتتىق، مونەك بىلىنىدۇ؛ تېزىكى قۇرغاق، قاتتىق، بۇمىلاق شاردەك بولىدۇ؛ قورسىقى ئىچىگە تارتىلىدۇ. ئوبدان كۆنگەن ئات ئادەتتە سۇغۇرىلمايدۇ، ئۇنىڭغا سۇ بەرسىمۇ سۇغا تۇمشۇقىنى تەگكۈزۈپ قويۇپلا، سۇنى پۇرقۇپ چىقىرىۋېتىدۇ. ئوبدان كۆندۈرۈلگەن ئاتنى سۇيەتلىك، يەم- بوغۇزلار بىلەن، مەسىلەن، بىدە، سۇلۇ بىلەن باققاندا، ئەڭ كۆپ بولغاندىمۇ بىرىم ئاي ئىچىدە بەگگە قاتنىشالىغۇدەك بولىدۇ.

سالما تاشلاش شىنجاڭدىكى قازاقلارنىڭ يەم- پاراسەت، باتۇرلۇق تەلەپ قىلىدىغان جىددىي ھەم شىدەتلىك ئەنئەنىۋى ئات ئوسىتى پائالىيىتى. يايلاقتا مەيلى بەيگە، ئات كۆندۈرۈش ياكى ئات يايلى قىرقىش، قۇيرۇقىنى كېسىش بولسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسى سالما

سالما تاشلاش

تاشلاشتىن ئايرىلالمايدۇ. سالما تاشلاش يايلاقتا، باتۇرلارنىڭ ھەربىكتى دەپ ئاتىلىدۇ. ئاچچىق يامان، شاش ئاتلارنى سالما سېلىپ تۇتۇپ كۆندۈرۈش ئۈچۈن، ئالاھىدە يۇقىرى ئات مىنىش ماھارىتى ۋە باتۇرلۇق بولمىسا بولمايدۇ. ھەر قېتىم سالما تاشلاپ ئات تۇتۇشقا توغرا كەلگەن كۈنلەردە، چارۋىچىلار خۇددى بايرام بولغاندەك ئۇلۇشۇپ تاماشا كۆرىدۇ. سالما تاشلاش ئۇسۇلى مۇنداق: سالما تاشلايدىغان چەۋەندار ئاتقا مىنىپ، قولىغا، ئۇچىغا جانلىق ھالقا چىقىرىلغان ئون نەچچە مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى تاسما ئارغامچىنى ئېلىپ، نىشانلانغان ئاتنى قوغلايدۇ. ئاتنى قوغلاپ مەلۇم ئارىلىقتا يەتكەندە قولىدىكى تاسما ئارغامچىنى سالماقلىق بىلەن دەل قىلىپ ئاتنىڭ بوينىغا تاشلايدۇ. ئوبدان سالمىچى ئارغامچىنى بىر - ئىككى قېتىم تاشلاپلا ئاتنىڭ بوينىغا كىرگۈزۈۋالىدۇ. ئارغامچىنىڭ ھالقىسى ئاتنىڭ بوينىغا چۈشكەن ھامان ئارغامچا چىڭ تارتىلىدۇ - دە، ھالقا ئاتنىڭ بوينىنى چىڭ بوغۇۋالغانلىقتىن، ئات چاپچىپ ئالدى پۇتىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ تېپچەكلەيدۇ، بۇ چاغدا تېزلىك بىلەن كېلىپ، ئاتقا نۇقتا سېلىنىدۇ، ئات تۇتۇۋېلىنغاندىن كېيىن، سالمىچى دەرھال بۇ ئىگەر- سىز ئاتقا سەكرەپ مىنۋالىدۇ، بۇ چاغدا ئات جان - جەھلى بىلەن تىرىكشىپ، سەكرەپ قاچىدۇ، يايلىنى تىك قىلىپ، ئالدى پۇتىنى كۆتۈرۈپ، چاپچىيدۇ، تېپچەكلەيدۇ، ئەمما ئۇ قانداقلا قىلغىنى بىلەن سالمىچىدىن قۇتۇلالمايدۇ. كۆندۈرۈلىدىغان ئات مۇشۇ تەرىقىدە قاتتىق تىرىكشىپ، ھېرىپ، قارا تەرگە چۈكۈپ كېتىدۇ، توختىغاندىن كېيىن بولسا، ھە دەپ تۇمشۇقىنى يەرگە سۈركەيدۇ ۋە ئاخىرىغا ھېرىپ كۆتۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. بىرەر كۆندۈرۈلمىگەن شاش ئاتنى سالما سېلىپ تۇتۇش ئۈچۈن، بىرنەچچە پالۋان ئەڭ ياخشى ئاتلارنى مىنىپ، نۇرغۇن قېتىم قوغلايدۇ، نۇرغۇن قېتىم سالما تاشلاپ، ئۇنى ئاندىن تۇتۇپ كۆندۈرىدۇ.

بۇمۇك موڭغۇللارنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى ئەل ئىچى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى. بۇمۇك كالا ياكى قوينىڭ دوۋىسىنى پۇۋلەپ، ئۇنى شار شەكلىگە كەلتۈرۈش ئارقىلىق ياسىلىدۇ ۋە پۇتىنىڭ ئۈستى دۇمبىسى بىلەن تېپىپ ئوينىلىدۇ. ئۇ خۇددى تەپكۈچ تېپىپ ئوينىغانغا ئوخشاش ئويۇن بولۇپ، تېپىپ ئويناشنىڭ بىر پۇتتا تېپىش، ئىككى پۇتنى نۇۋەتلەشتۈرۈپ تېپىش، سەكرەپ تاپانىنىڭ سوڭى بىلەن تېپىش دېگەندەك نۇرغۇن ئويناش ئۇسۇللىرى بار. بۇمۇك تېپىش مۇسابىقىسىدە ئاساسلىقى تېپىش ئېگىزلىكى سېلىشتۇرۇلىدۇ، يەنە كېلىپ ئېگىزلىك ئۇزۇنلۇقى بەلگىلەنمەيدۇ، مۇسابىقىگە قاتناشقانلاردىن ئۇنى ئەڭ ئېگىز تېپەلىگەنلەر ئۇتۇپ چىققان بولىدۇ. بۇمۇك دوۋىساقتىن ياسالغان، يېنىك بولغاچقا، توغرا تەپكىلى بولمايدۇ، شۇنداقلا ئاسان يىرتىلىپ كېتىدۇ، شۇڭا بۇمۇك كېيىن تېرىدىن تىكىلىپ، ئىچىگە قوي، كالا يۇڭلىرى تىقىلاتتى. ھازىر بۇمۇك ئورنىغا پۇتبول، ۋالىبوللار ئىشلىتىلىدىغان بولدى.

تاش توپ تېپىش موڭغۇللارنىڭ ئەنئەنىۋى ئەل ئىچى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى. ئەل ئىچىدىكى تاش توپ ئويۇنى مۇنداق ئوينىلىدۇ: ئىككى تاش توپ ياكى پومزەك يەتتە - سەككىز مېتىر ئارىلىقتا بىردىن قويۇلىدۇ. ئويۇنغا قاتناشقانلار ئۇنى رەت بويىچە كېلىپ تېپىدۇ، توپنى قارشى تەرەپنىڭ توپىغا تېپىپ تەگكۈزگەنلەر ئۇتقان بولىدۇ ھەم تېپىپ تەگكۈزگەن قېتىم

سانى ھېسابلىنىپ، كۆپ نومۇر ئالغانلار ئۇتقان بولىدۇ. تېپىش ئۇسۇلى پۇتبولغا ئوخشاپ كېتىدۇ. پۇتنىڭ ئىچى، يان تەرىپى بىلەن تېپىش، سول پۇتنى ئالدىغا بىر قەدەم چىقىرىپ، ئوڭ پۇت بىلەن تېپىش؛ ئوڭ پۇتنى ئالدىغا بىر قەدەم چىقىرىپ، سول پۇت بىلەن تېپىش دېگەندەك ئۇسۇللىرى بار. ھازىر بۇ ئەل ئىچى ئويۇنى پىششىقلاپ ئىشلىنىپ، ئۇنىڭغا يېڭى مەزمۇنلار كىرگۈزۈلدى. ئۇزۇنلۇقى، كەڭلىكى 30 مېتىر كېلىدىغان چاسا جاي مۇسابىقە مەيدانى قىلىنىپ، مەيدانىنىڭ تۆت بۇرجىكىدىن ئىككى مېتىر يىراقتىكى يان سىزىقتا بىردىن چوڭلۇقى 10 سانتىمېتىر، چوڭقۇرلۇقى بەش سانتىمېتىر كېلىدىغان يۇمىلاق كامار ئورنىلاشتۇرۇلۇپ، سائەتنىڭ تەتۇر يۆنىلىشى بويىچە 1، 2، 3، 4 دەپ نومۇر قويۇلىدۇ. ھەربىر كامارنىڭ ئالدىدىكى بەش سانتىمېتىر كېلىدىغان جاي چەكلەش سىزىقى بولىدۇ. مەيدان بۇرجەكلىرىنىڭ كېسىشىش سىزىقىنىڭ مەركىزىگە تومۇقى ئىككى سانتىمېتىر، ئېگىزلىكى 30 سانتىمېتىر كېلىدىغان تۈزۈك ئورنىتىلىدۇ. 1 ـ نومۇرلۇق، 4 ـ نومۇرلۇق كامار تۈرۈشلۇق يان سىزىقنىڭ بىر مېتىر كېلىدىغان يېرىگە ئويۇن باشلاش سىزىقى سىزىلىدۇ. تاش توپلارنىڭ چوڭلۇقى بەش سانتىمېتىر بولۇپ، جەمئىي ئالتە دانە بولىدۇ، توپلار ئاق، قىزىل ئىككى خىل رەڭدە بولۇپ، قىزىلغا جۈپ، ئېقىغا تاق قىلىپ رەت نومۇرى سېلىنىدۇ. مۇسابىقىگە چۈشكەندە، ئىككى تەرەپنىڭ ھەرقايسىسىدىن ئۈچ نەپەر ئادەم، بىردىن ئاق، قىزىل توپلارنى ئېلىپ، ئويۇن باشلاش سىزىقىغا قويىدۇ. ئويۇننى قىزىل 1 ـ نومۇر باشلاپ، توپنى پۇتنىڭ ئالدىنقى ئالقىنى بىلەن 1 ـ نومۇرلۇق كامارغا قاراپ سىيرىلىدۇرىدۇ. توپنى ئۇدا ئىككى قېتىم سىيرىلدۇرۇشكە بولىدۇ، توپنى سىيرىلدۇرۇپ، ئىككىلا قېتىمدا كامارغا كىرگۈزەلمىسە، توپ باشلاش سىزىقىغا قايتۇرۇپ كېتىدۇ. ئارقىدىن ئاق تەرەپنىڭ 2 ـ نومۇرى توپنى سىيرىلدۇرىدۇ، ئويۇن مۇشۇ تەرىقىدە داۋاملىشىدۇ. ئەگەر توپ 1 ـ نومۇرلۇق كامارغا كىرسە، توپنى كامار ئالدىدىكى چەكلەش سىزىقىغا قويۇپ قويۇپ، توپنى داۋاملىق 2 ـ نومۇرلۇق كامارغا قاراپ سىيرىلدۇرىدۇ، 2ـ، 3ـ، 4 ـ نومۇرلۇق كامارلارغا كىرمىگەن توپنىڭ ھەرقانداق بىرىنى سىيرىلدۇرۇشكىمۇ بولىدۇ. ئەگەر توپنى كىرگۈزەلمىسە، بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر توپنى تاللاپ داۋاملىق تۇردە تۆۋەندىكى كامارلارغا سىيرىلدۇرۇشكە بولىدۇ. قارشى تەرەپنىڭ توپنى بولسا كامادىن يىراق جايغا تېپىۋېتىپ، مۇسابىقە جەريانىنى ئۇزارتسا بولىدۇ. ھەممە توپلار رەت بويىچە كامارغا كىرگۈزۈپ بولۇنغاندىن كېيىن، ئاندىن مەركىزىي تۈۋرۈكنى نىشانلاپ تېپىشكە بولىدۇ. ھەممە توپنى تەگكۈزگەنلەر ھەم ئۇزۇپ چىققانلار يەڭگەن ھېسابلىنىدۇ.

چوقماق (بولو) ئېتىش بولو موڭغۇللارنىڭ ئوۋ ئەسۋابى ۋە قوغدىنىش قورالى. بولونىڭ ئۇزۇنلۇقى 50 سانتىمېتىر، كەڭلىكى ئالتە سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 1.5 سانتىمېتىر، ئۇچى ئەگرى بولۇپ، ئەگرى كالتەكلىك توپ كالتىكىگە ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ بىلەن قىرغاۋۇل، ياۋا توشقان ۋە تۈلكە قاتارلىق ئۇچۇمۇقاناتلارنى ۋە ھايۋانلارنى ئوۋلىغىلى بولىدۇ. ئۇرۇپ بىھوش قىلىنغان ياكى ئۆلتۈرۈلگەن ھايۋانلارنىڭ تېرىسى پوتۇن بولىدۇ. يالغۇز ئوۋغا چىققاندا ياكى ھايۋانلارنى بىرقانچە ئادەم قورشاپ تۇتۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. بۇ قەدىمكى زاماندىكى ئوۋ ئوۋلاش تۈرمۇشىدىن كېلىپ چىققان. ئوۋ غەنىيمىتىگە دەل، توغرا تەككۈزۈش ئۈچۈن بولو ئېتىش ماھارىتىنى پىششىق ئىگىلەشكە توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، ئوۋچىلار ئادەتتە بولونى دەل، توغرا ۋە يىراقتا ئېتىشنى مەشىق قىلىشقا دىققەت قىلىدۇ ھەم ھەمىشە ئۆزئارا سىنىشىپ تۇرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇ تەدرىجىي ھالدا مۇسابىقە تۈرى بولۇپ شەكىللەنگەن ھەم بەدەن چېنىقتۇرۇش ۋاستىسى سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالغان. ئۇ كىشىلەرنىڭ بىلەك كۈچىنى ۋە چاققانلىق، چەبدەسلىك قاتارلىق جەھەتلەردىكى ساپاسىنى چېنىقتۇرۇشقا مەلۇم پايدىسى بار. بولو ئېتىش مۇسابىقىسى يىراقتا ئېتىش ۋە دەل جايىغا تەگكۈزۈشتىن ئىبارەت ئىككى خىل بولىدۇ. بولونى دەل جايىغا تەگكۈزۈپ ئېتىش يەنە ئاتلىق توغرا ئېتىش ۋە يەردە توغرا ئېتىش دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. بولو 250 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان چاسا، تۈز مەيداندا ئېتىلىدۇ، مەيدانىنىڭ بىر چېتىگە ئېتىش سىزىقى سىزىلىدۇ. مۇسابىقىدە بولونى يىراقتا ئاتالىغانلار ۋە دەل جايىغا تەگكۈزگەنلەر ئۇتقان ھېسابلىنىدۇ.

ئارقان تارتىش قىرغىزلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە ئويۇنى. بۇ جايلاردىكى، ئادەتتىكى ئارغامچا تارتىشىشقا ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭ ئۇسۇلى مۇنداق: بىر تۈز جاي تاللىنىپ، يەرگە يۇمىلاق چەمبەر سىزىلىدۇ. پائالىيەتكە قاتناشىدىغان ئادەم سانىغا ئاساسەن، تەڭ ئىككى گۇروپپىغا بۆلۈنىدۇ. بىر گۇروپپا ئادەم چەمبەرنىڭ ئىچىگە كىرىپ، چەمبەرنىڭ سىرتىغا قاراپ، يۇمىلاق چەمبەر شەكلىدە تىزىلىپ تۇرىدۇ؛ يەنە بىر

گۇرۇپپا ئادەم چەمبەرنىڭ سىرتىدا يۈزىنى چەمبەر ئەچىدىكىلەرگە قارىتىپ تىزىلىپ تۇرىدۇ. چەمبەرنىڭ ئىچى ـ سىرتىدىكىلەر ئۆزئارا بىر ـ بىرىنىڭ قولىنى تارتىپ تۇرۇشىدۇ. رىياسەتچى، بىر، ئىككى، ئۈچ، باشلانسۇن! دەپ بۇيرۇق قىلغان ھامان، چەمبەرنىڭ ئىچى ـ سىرتىدىكىلەر بىر ـ بىرىنى كۆچەپ تارتىشىدۇ. ئەگەر چەمبەرنىڭ ئىچىدە تۇرغانلار چەمبەرنىڭ سىرتىدا تۇرغانلارنى تارتىپ چەمبەر ئىچىگە ئەكىرىۋالالىسا چەمبەرنىڭ ئىچىدىكىلەر ئۇتقان بولىدۇ. ئەكسىچە بولسا، ئۇتتۇرغان بولىدۇ. بۇ خىل تەنتەربىيە ئويۇنى كۆپىنچە باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ.

دولىسىدا كۆتۈرۈش قىرغىزلارنىڭ كۈچ سىنىشىش ئويۇنى. ئارقىچىلاپ كۈچ سىنىشىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مۇسابىقە گۇرۇپپىلار بويىچە ۋە شەخسلەر ئارا ئىككى خىلدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. مۇسابىقە باشلانغاندا، ھەرقايسى تەرەپتىن بىردىن ماھىر ئۇتتۇرىغا چىقىپ، دۈمبىسىنى دۈمبىسىگە يېقىپ، بىلەكلىرىنى گىرەلەشتۈرۈپ تۇرىدۇ ۋە قارشى تەرەپنى دۈمبىسى بىلەن كۆتۈرىدۇ، كۆتۈرەلمەي قالغان تەرەپ ئۇتتۇرغان بولىدۇ.

بويۇنغا يوتا سېلىپ كۈچ سىنىشىش ئۇيغۇر، شىبە، داغۇر قاتارلىق مىللەتلەر ياقتۇرىدىغان بىر تۈرلۈك ئۇزۇنچە ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە ئويۇنى. مۇسابىقىدە ئىككى ئادەم بىر ـ بىرى بىلەن كۈچ سىنىشىدۇ، مەيدان ۋە ئەسۋابقا يۈگۈرۈ تەلەپ قويۇلمايدۇ. مۇسابىقە باشلانغاندا، ئىككى تەرەپ تاپانلىرىنى بىر ـ بىرىگە يېقىپ، يوتىنى تۈز سۇنغان ھالدا يەردە ئولتۇرۇپ ئۈچى چىگىلگەن كەلگۈ يوتىنى بويۇنلىرىغا كىرگۈزۈپ، ئىككى قولىنى بېلىگە تېرىگەن ياكى يوتىسىغا قويغان ھالدا، بوينى بىلەن كۆچەپ تۇرۇپ، ئارقىغا داجىپ قارشى تەرەپنى تارتىدۇ ۋە قارشى تەرەپنى تارتىپ ئۈرىندىن قوزغاتقان تەرەپ ئۇتقان ھېسابلىنىدۇ. ئومۇمەن ئاچارىسى ئېچىلىپ كەتكەن، تىزى پۈكۈلگەن، يانغا يىقىلىپ چۈشكەنلەرنىڭ ھەممىسى ئۇتتۇرغان ھېسابلىنىدۇ. بۇ مۇسابىقىنى ئادەم كۆپ سورۇنلاردا ياكى ئېتىز بېشىدا ئارام ئېلىپ ئولتۇرغان ۋاقىتلارنىڭ ھەممىسىدە ئۇتكۈزۈشكە بولىدۇ. بۇنىڭ پۈتۈنلەي پەيلىرىنى ۋە بويۇنىنىڭ كۈچىنى ئاشۇرۇشقا پايدىسى بار.

توقماق تارتىش ئۇيغۇر، شىبە قاتارلىق مىللەتلەر ياقتۇرىدىغان ئەنئەنىۋى كۈچ سىنىشىش ئويۇنى. بۇ ھەرىكەت شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا بىرقەدەر ئومۇملاشقان. بۇ ئويۇننىڭ تىركىشىش خۇسۇسىيىتى كۈچلۈك، قىزىقارلىق بولۇپ، سورۇن، سايىان چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. قاتنىشىدىغان ئادەم سانىمۇ چەكلەنمەيدۇ، ئېلىپ بېرىشقا ئەپلىك، ھەتتا ئېتىزدا ئەمگەك قىلىۋېتىپ، ئارام ئالغان چاغدىمۇ مۇسابىقە قىلىشقا بولىدۇ. مۇسابىقە شەخسلەر ئارا ۋە كوللېكتىپلار بويىچە دېگەن ئىككى خىلدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. مۇسابىقىلىشىش ئۇسۇلى: مۇسابىقىگە چۈشكەن ئىككى تەرەپ يەردە ئولتۇرۇپ، پۇتلىرىنى تۈز سوزۇپ، تاپانلىرىنى بىر ـ بىرىگە تەگكۈزگەن ھالدا ئۇزۇنلۇقى 70—80 سانتىمېتىر، تومۇلۇقى بەش سانتىمېتىرچە كېلىدىغان بىر تال توقماقنى چىك تۇتۇشىدۇ. رەپىرى بۇيرۇق بەرگەن ھامان، ئىككى تەرەپ پۇت ـ قولىنى تەك ئىشقا سېلىپ، توقماقنى بىر ـ بىرىگە قارىمۇقارشى يۇنلىشتە تارتىشىدۇ. ئەگەر قارشى تەرەپ تەرىپىدىن تارتىلىپ ئورنىدىن قوزغىلىپ كەتكەن ياكى توقماق قولىدىن چىقىپ كەتكەن تەرەپ يېڭىلگەن بولىدۇ. كوللېكتىپ مۇسابىقىدە ئادەم سانى تەك بولۇپ، نومۇر خاتىرىلەش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ، كۆپ نومۇر ئالغان تەرەپ ئۇتقان بولىدۇ.

بازار شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى شەھەرلەر، يېزىلاردىكى يەرمەنكە، ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەر ئاممىسى تاۋار سودىسى قىلىدىغان، مال ئالماشتۇرىدىغان مۇھىم سورۇن. ھازىر بۇ ھەر كۈنى بولىدىغان بازارلارنىمۇ كۆرسىتىدىغان بولدى. شىنجاڭدىكى بازارلارنىڭ سودىسى تۈرمۇشقا قۇلايلىق بولۇش، سودا جانلىق بولۇش، مۇلازىمىتى ئەلا بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن ئۇزۇندىن بۇيان بارغانسېرى گۈللەنمەكتە. بازار سودىسى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان سودا شەكلى بولۇپ قالدى.

بازارلار ئادەتتە شىنجاڭدىكى دېھقانچىلىق ۋە يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق رايونلىرىغا تارقالغان بولۇپ، قاتناش لىنىيىلىرىنىڭ بويىغا، بازارلارغا ياكى شۇ جايلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركەزلىرىگە جايلاشقان. ئۇيغۇرلارنىڭ يېزا جەمئىيىتىدىكى بازارلار يېزا بازىرى ۋە ناھىيە بازىرى دەپ ئايرىلىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەربىر ناھىيىدە بىرنەچچىدىن ئون نەچچىگىچە بازار بار بولۇپ، ئادەتتە يېزىلاردىكى بىر كۈن ئىچىدە بېرىپ ـ كەلگۈچە بولغان ئار-

لىقتا (ئۇلاغ هارۋىلىرىنىڭ مۇساپىسى بويىچە هىسابلىـ
غاندا) بىردىن مۇقىم بازار بار. ئەڭ چوڭ، ئەڭ ئاۋات
بازارلارنىڭ تولىسى ناهىيە بازىرىدىكى بازارلاردىن ئىبا-
رەت. بازارلارنىڭ تولىسى ئۇزۇن تارىختىن بۇيان شە-
كىللەنگەن. يەنە بەزىلىرى بولسا، شۇ جايلاردىكى ئىقـ
تىسادىنىڭ تەرەققىياتىغا يانداش ياكى مەمۇرىي رايونلار-
نىڭ قۇرۇلۇشىغا يانداشقان هالدا پەيدىنپەي شەكىللەن-
گەن. بازارلارنىڭ تولىسى تىجارەت مەزمۇنى، يەرمەنكە
بولىدىغان كۈن، ئورۇن ئالاهىدىلىكلىرى قاتارلىقلارغا
ئاساسەن نام ئالغان. ئىسلاهات، ئېچىۋېتىش يولغا قو-
يۇلغاندىن بۇيان، جايلاردىكى نۇرغۇن بازارلار «شياڭ-
گاڭ بازىرى» دېگەن چىرايلىق ناملار بىلەن ئاتالماقتا.
بازار سودىسىنىڭ سۈپىيىكتى دېهقانلاردىن ئىبارەت. ئۇ-
لار بازارلاردا ئۆز ئۆيلىرىدە ئىشلەپ چىقارغان دېهقانچە-
لىق ۋە قول هۈنەر مەهسۇلاتلىرىنى ساتىدۇ، ئاندىن
كېيىن تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش
ماتېريالىلىرىنى سېتىۋېلىپ قايتىدۇ. سودا قىلىشقا
ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، بىر- بىرىگە قوشنا ۋە يېقىن
بولغان بازارلارنىڭ بازار كۈنلىرى ئادەتتە بىر - بىرى
بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالمايدىغان قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇل-
غان. مەسىلەن، «يەكشەنبە بازار»، «دۈشەنبە بازار»
دېگەندەك. ئادەتتە بازارلاردا سودا بولمايدۇ، شۇڭا يەتتە
كۈندە بىر بولىدىغان بازار ناهايىتى نۇرغۇن ئادەملەرنى
ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. بازار كۈنلىرى شەهەرلەردىكى
بازارلارغا كېلىدىغان ئادەم سانى 10 مىڭدىن؛ يېزا
بازارلىرىغا كېلىدىغان ئادەم 4 - 5 مىڭدىن ئېشىپ
كېتىدۇ، ئۇنىڭغا يېقىن ئەتراپلاردىن كېلىدىغان سودە-
گەرلەر، بازارچىلار قوشۇلسا ئادەم سانى نەچچە ئون
مىڭغا يېتىدۇ.

نادام بايرىمى موڭغۇللارنىڭ ئەنئەنىۋى كاتتا
ئايەم مۇراسىمى. «نادام» موڭغۇلچە «كۆڭۈل ئېچىش»،
«ئويۇن» دېگەنلىك بولىدۇ. نادام بايرىمىنىڭ تارىخى
ناهايىتى ئۇزۇن بولۇپ، ئۇ يىلدا بىر ئۆتكۈزۈلىدىغان
«ئاۋباۋ» خاتىرە مۇراسىمىدىن كەلگەن. «ئاۋباۋ» تاش-
لارنى دۆۋىلەش ئارقىلىق ياسىلىدۇ، ئۇ ئەسلىدە يول
ياكى پاسىل بەلگىسى بولۇپ، كېيىنچە خاتىرىلەش مۇ-
راسىمى ئۆتكۈزۈلىدىغان سورۇنغا ئايلىنىپ قالغان.
ئەڭ دەسلەپتە ئۇ دىنىي تۈسكە ئىگە ئىدى. ئاۋباۋدا
تەزىيە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق ئامان - ئېسەن-
لىك، مال - دۇنيا، بەخت - ساۋادەت تەلەپ قىلىناتـ
تى. ئاۋباۋ تەزىيە مۇراسىمى ئادەتتە دېهقانلار كالېندا-
ری بويىچە 5 - ئايدىن 7 - ئايغىچە ئۆتكۈزۈلەتتى.

مۇراسىم مەزگىلىدە مالچىلار بالا - ۋاقىلىرىنى ئېلىپ
كېلىپ، ۋاقىتلىق موڭغۇل چېدىرلىرىنى قۇراتتى،
تاش تېرىپ كېلىپ ئاۋباۋغا دۆۋىلەپ قويۇاتتى. قامغاق
ياكى سۈگەت شاخلىرىنى ئۈستىگە قاداپ، خاداغا سىمـ
ۋول قىلىنغان قىزىل، ئاق، سېرىق ئۇزۇن لاتا لېنتـ
لارنى ئۇنىڭغا باغلاپ قويۇاتتى. بۇددا لامالىرى كۈچە
كۆيدۈرۈپ، چىراغ يېقىپ ئىسرىق سېلىپ، بۇددا شە-
نىگە مەدهىيىلەرنى ئوقۇپ، ئىلاهتىن پاناهلىق تەلەپ
قىلىشاتتى، شۇنداقلا يەنە بەزى تەنتەربىيە، كۆڭۈل
ئېچىش پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزەتتى هەم قوي سويۇپ،
شورپا تەييارلاپ، كاتتا زىيافەت ئۆتكۈزەتتى. بىر سو-
رۇنغا جەم بولغان ئادەملەر شادلىقتا تولۇپ، ناخشا ئېيـ
تىپ، ئوسۇل ئويناپ، كېچىنى تاڭغا ئۇلاشتۇرۇۋې-
تەتتى. موڭغۇللارنىڭ پەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ
ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، ئاۋباۋدىكى تەزىيە مۇراسىمىنىڭ
خاراكتېرى ۋە شەكلىدىمۇ ئاز تولا ئۆزگىرىش بولۇپ،
دىنىي تۈس سۇسلاشتى، كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى
كۈچەيدى. ئۇ بارا - بارا نادام يىغىلىشى بولۇپ ئۆزگـ
رىپ، مول - هوسۇلنى تەبرىكلەيدىغان ۋە چارۋىچىلىق
ئىگىلىكىنىڭ گۈللەنگەنلىكىنى قوتلۇقلايدىغان كاتتا ئا-
يەم مەرىكىسىگە ئايلاندى. نادام بايرىمى هەر يىلى هاۋا
ئىللىق، ئوت - چۆپلەر ۋايىغا يېتىپ، يايلاق ياپىيېشىل
چىمەنلىككە ئايلانغان، ئات - كالىلار تولۇمدەك سەمىرـ
گەن ياز، كۈز پەسىللىرىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ چاغدا
مالچىلارمۇ تۆل ئېلىپ پاقلان - قوزىلارنى بېقىشتەك
جىددىي خىزمەتتىن بوشىغان بولىدۇ. شۇڭا، ئۇلار
مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇرۇق - تۇغقان، يار-
بۇرادەرلىرى بىلەن بىر سورۇنغا جەم بولۇپ، قانغۇچە
مۇڭدىشىپ، بىر - بىرىنى تەبرىكلەيدۇ؛ ياشلار بولسا
تاغلارغا چىقىپ سەيلە قىلىشىپ، سۆيگۈ - مۇهەببەت
ئىزهار قىلىدۇ. مۇراسىم مەزگىلىدە تەرەپتە-
كى چارۋىچىلار ئايەلىك كىيىملىرىنى كىيىشىپ،
بەس - بەس بىلەن هارۋىلىق ۋە ئاتلىق هالدا بىر -
ئىككى يۈز چاقىرىم يىراقلىقتىن كېلىپ، يايلاقتا بولـ
دىغان بۇ كاتتا يىغىلىش مەرىكىسىگە قاتنىشىدۇ. بۇ
چاغدا، يايلاقتا كېگىز ئۆيلەر يۇلتۇزدەك قاتار تىكـ
لىپ، ئادەتتە تىمتاس بولىدىغان يايلاقتا بىردىنلا بايـ
راق، توغ، ئەلەملەر لەپىلدەپ، ئادەملەرنىڭ ۋاڭ -
چۈڭلىرى، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى ياڭراپ، ئاجايىپ
قايناپ كېتىدۇ. مۇراسىم مەزگىلىدە بەيگە، چېلـ
ىش، ئوقيا ئېتىش، ئارغامچا تارتىش قاتارلىق تەنـ
تەربىيە پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ. ناخشا- ئوسـ
سۇل، ئېيتىشىش نومۇرلىرى ئوينىلىدۇ، تۇرلۈك

كۆرگەزمىلەر ئېچىلىدۇ، شۇنداقلا يەنە مال ئالماشتۇ-
رۇش قاتارلىق سودا پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ. موڭ-
غۇللار يەنە ئۆزئارا بىر - بىرىنى مېھمانغا چىللاپ،
شاراب توتۇپ بەخت تىلىشىدۇ. چوڭ تىپتىكى نادام
يىغىلىشلىرىغا نەچچە تۈمەنلەپ ئادەم قاتنىشىدۇ. ئادەت-
تە پائالىيەت ئۈدا بىرنەچچە كۈنگىچە داۋاملىشىدۇ.
بەكمۇ داغدۇغىلىق بولىدۇ. هازىر هەر يىلى 7 -
ئايىنىڭ ئوتتۇرىسىدا گۈزەل سايرام كۆلى بويىدا، باينىڭ
جۇلاق ياپلىقىدا، قوبۇقسار ياپلىقى قاتارلىق جايلاردا
ئۇچ كۈندىن بىر هەپتىگىچە نادام يىغىلىشلىرى ئۆتكۈ-
زۈلىدۇ.

ئات ئۈستى بازىرى كۆچمە، سەييارە سودا-
نىڭ باشقىچە ئاتىلىشى. ناۋارلار ئاتقا ئارتىلىپ، مال
سەييارە سېتىلىدىغان بولغاچقا مانا شۇنداق دەپ ئاتال-
غان. قازاق، قىرغىز، موڭغۇل قاتارلىق چارۋىچىلىق
ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مىللەتلەرنىڭ
تولىسى قاتناش لىنىيىلىرىدىن يىراق، چەت - ياقا
تاغلىق رايونلاردا، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا تۇرىدىغان،
شۇنداقلا كۆچۈپ تۇرىدىغان بولغاچقا، بىر قىسىم رايون-
لاردىكى دېهقان - چارۋىچىلارنىڭ نەرسە - كېرەك
سېتىۋېلىشى ۋە ئۆزلىرى ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلات-
لارنى سېتىشى ئىنتايىن قولايسىز ئىدى. جۇڭخۇا
خەلق جۇمهۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن دۆلەت ئىگە-
لىكىدىكى سودا ۋە تەمىنات سودا كوپىراتىپلىرى سەييا-
رە مال سېتىش پائالىيىتىنى پائىال يولغا قويۇپ،
مالنى چەت - ياقا تاغلىق رايونلارغا، چارۋىچىلىق را-
يونلىرىغا ۋە سودا تور نۇقتىلىرى ناهايىتى ئاز بولغان
رايونلاردىكى يېزىلارغا يەتكۈزۈپ بەردى، شۇنداقلا مال-
نى ئىشىك ئالدىلىرىغىچە يېرىپ سېتىپ، چەت - ياقا،
يىراق رايونلاردىكى دېهقانلارغا، چارۋىچىلارغا ئىنتايىن
ئوڭايلىق يارىتىپ بەردى. كۆچمە سودا شەكلى، ئادەتتە
مۇقىم سەييارە گۈزۈپپا ۋە ۋاقىتلىق (ياكى پەسىل
خاراكتېرلىك) سەييارە گۈزۈپپا دېگەن ئىككى خىلغا
بۆلۈنىدۇ. نورغۇن يېرىم چارۋىچىلىق، يېرىم دېهقان-
چىلىق رايونلىرىدا ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى تەمە-
نات سودا كوپىراتىپلىرىنىڭ هەممىسىنىڭ مۇقىم سەي-
يارە سودا تەشكىلىي خادىمى ۋە مۇقىم سەييارە لىنىيە-
سى بار بولۇپ، ئۇلار ئىش تەقسىماتىدىكى رايون دائە-
رىسىدە پۈتۈن يىل بويى ئامىمغا مۇلازىمەت قىلىدۇ.
ۋاقىتلىق (ياكى پەسىل خاراكتېرلىك، هېيت - ئايەم،
بايرام خاراكتېرلىك) سەييارە گۈزۈپپىلارنىڭ مۇقىم
تەشكىلىي ئاپپاراتى ۋە خادىمى بولمايدۇ، مۇقىم رايون-
مۇ يوق، ئۇلار پەسىل ياكى ۋاقىتلىق ئېهتىياجغا ئاسا-
سەن، ئادەملەرنى ۋاقىتلىق تەشكىللەپ، يېزىلاردا مال
سېتىشقا ئەۋەتىدۇ. بۇنداق سودا شەكلى دېهقان، چار-
ۋىچىلارنىڭ چوڭقۇر ئالقىشىغا ئىگە.

چاغان شىنجاڭدا چاغان خەنزۇ خەلقىنىڭ ئەن-
ئەنۋى كاتتا بايرىمى بولۇپلا قالماستىن، موڭغۇل،
شىبە، مانجۇ، داغۇر قاتارلىق مىللەتلەرمۇ ئۇنى ئۆزۈ-
نىڭ كاتتا بايرىمى هېسابلىنىدۇ. موڭغۇللار چاغاننى
«چاغان»، يەنى «ئاق هېيت» دەيدۇ. موڭغۇللار كونا
يىلنى ئۇزىتىپ، يېڭى يىلنى قارشى ئېلىشقا بەكمۇ
ئەهمىيەت بېرىدۇ. شۇڭا، چاغاننى ناهايىتى داغدۇغە-
لىق ئۆتكۈزىدۇ. دېهقانلار كالېندارى بويىچە 12 -
ئايدىن باشلاپلا يېمەكلىك، ئىگىن، تەزىيە مۇراسىمىغا
كېرەكلىك نەرسىلەرنى تەييارلاشقا كىرىشىدۇ. هارپا
كېچىسى، ياشانغانلار پۈتۈن ئائىلىدىكىلەرگە باشلامچە-
لىق قىلىپ، بۇددىغا كاتتا سالام - تەزىم قىلىدۇ،
كۈجە كۆيدۈرۈپ، چىراغ يېقىپ ئىسرىق سالىدۇ، ئال-
دىغا تاۋاپ تاۋامى سۈپىتىدە قوي، كالا گۆشلىرىنى ۋە
سۈتتىن ياسالغان يېمەكلىكلەرنى تىزىپ قويىدۇ؛ ئاند-
دىن ئاتا - بوۋىلىرىغا تەزىيە بىلدۈرىدۇ. كەچلىك
تاماقتا، پۈتۈن ئۆيدىكىلەر بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ
گۈش، جۇۋاۋا يەيدۇ. تاماقتىن ئىلگىرى، كىچىكلەر
ياشانغانلارغا قەدەھ تۈتۈپ سەجدە قىلىدۇ، چوڭلار بول-
سا كىچىكلەرگە بەخت تىلەيدۇ. شىنجاڭدىكى موڭغۇل-
لاردا يەنە مۇنداق بىر ئادەت بار، بىر چارۋىچىلىق
كەنتىدىكى كىچىكلەر هاراق - شاراب، خادالارنى ئې-
لىپ بېرىپ، ياشانغان ئاقساقاللارغا 30 قېتىم تەزىم
قىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، هارپا ئاخشىمى قوي، كالا-
لارنىڭ گۆشىنى يەپ بولغاندىن كېيىن يانپاش سۆڭە-
كىنى چېقىپ، ئۇنىڭ ئىلىكىنى پۈتۈن ئۆيدىكىلەر بۆ-
لۈشۈپ يەيدۇ. بۇ جىن - شايتانلارنىڭ پاچىقىنى چې-
قىپ تاشلاپ، جىن - ئەرۋاهلارنى قوغلىۋېتىش، كونا
يىلنى ئۇزىتىپ، يېڭى يىلنى كۈتۈۋېلىش مەنىسىنى
بىلدۈرىدۇ. هارپا كېچىسى، هەممە ئۆينى خۇش پۇراق
كۈجە هىدى، هاراق - شارابلارنىڭ مەززىلىك پۇرىقى
قاپلاپ، شام - چىراغلار پارلىداپ يېنىپ، ناخشا -
ئۇسسۇل ساداسى ئەۋجىگە چىقىپ، قويۇق ئايەم، شاد-
لىق كەيپىياتى هۆكۈم سۈرىدۇ. چاغاننىڭ بىرىنچى
كۈنى تاڭ سەهەردە ئالدى بىلەن ئاتا - بوۋىلارنىڭ روهى
يوقلىنىپ، تەڭرىگە هۆرمەت بىلدۈرۈلىدۇ. ئاندىن
هېيتلاش باشلىنىپ، هېيتلاش، پەتە قىلىش چاغان
ئېيىنىڭ 30 - كۈنىگىچە داۋاملىشىدۇ. شىبەلەرمۇ

چاغان قىلىدۇ. كونا ئاينىڭ 30 ـ كۈنى بۇ بىر كۈندە ھەممە ئۆيلەر چوشقا، قوي سويىدۇ. ئايالار بولدۇرۇق خىمىردا ۋە پېتىر خىمىردا پوشكال سالىدۇ. قوتۇر-ماچ، گوكەي نانلارنى پىشۇرىدۇ. قوي، كالا گۆشلىرى-نى پىشۇرۇپ، قورۇما تەييارلايدۇ. ياشلار بولسا ئە-تىگەندىلا تۈپراق بېشىغا بېرىپ، قەبرە ئۈستىدىكى قار-لارنى سۈپۈرىدۇ، ئاندىن كېيىن ئۇرۇق- تۇغقانلارغا، چوڭلارغا ھېيتلىق سوۋغا ئاپىرىش بىلەن ئالدىراش بولۇپ كېتىدۇ. كەچتە، بىر ئۆيدىكىلەرنىڭ ھەممىسى بىر داستىخانغا يىغىلىپ، جەم بولۇش تامىقى يەيدۇ. تاماق يېيىشتىن ئىلگىرى، ئائىلە باشلىقلىرى ئۆيدىكى-لەرگە باشلامچىلىق قىلىپ ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ روھىنى يوقلايدۇ، يەر مۇئەككىلىگە ھۆرمەت بىلدۈرىدۇ، بۇ 30 تەزىم دەپ ئاتىلىدۇ. تاماق يەپ بولغاندىن كېيىن، ئائىلىدىكى ئەرلەر ئائىلە باشلىقىنىڭ باشلىشى بىلەن شۇ جەمەتنىڭ ئائىلە نەسەبنامىسى ساقلانغان ئۆيگە بە-رىپ، بۇرۇن ئۆتكەن ئاتا ـ بوۋىلىرىغا كۆجە يېقىپ، ئىسرىق سېلىپ، سەجدە قىلىدۇ. كىچىكلەرگە شۇ جەمەتنىڭ ۋارىسلىق قىلىنىش ئەھۋالىنى تونۇشتۇرى-دۇ، بۇ نەسەبنامىغا ھۆرمەت قىلىش دېيىلىدۇ. ئارقى-دىن بارلىق ياشانغانلارغا تەزىم قىلىدۇ. ئائىلىنىڭ باشقا ئەزالىرى گۆش چاناپ، قىيما تەييارلاپ جۇۋاۋا توگىدۇ. قېرىلار بىلەن بالىلار بىرلىكتە گارچۇك ئو-يۇنى ئوينايدۇ. ئەتىسى ئەتىگەندە، ئائىلىلەرنىڭ ھەم-مىسى سەھەردىلا جۇۋاۋا پىشۇرۇپ يەيدۇ. ئاندىن ئاتا-ئانىلار بالىلىرىنى ئېلىپ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى-نىڭ، دوست ـ يارەنلىرىنىڭ ئۆيلىرىگە پەتىلەشكە، ھېيتلاشقا ماڭىدۇ.

قۇربان ھېيت ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ، قىر-غىز، تاجىك، ئۆزبېك، تاتار، دۇڭشياڭ، سالا، باۋئەن قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئەڭ تەنتەنىلىك ھېيتى. قۇربان ئەرەب تىلىدىن ئېلىنغان سۆز بولۇپ، «قۇربانلىق قە-لىش» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. قۇربان ھېيت بىلەن رو-زى ھېيت ئىسلام دىنىنىڭ ئىككى چوڭ ھېيتى ھىساب-لىنىدۇ. ئىسلام كالېندارى بويىچە ھەر يىلى 12 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى قۇربان ھېيت بولىدۇ. ئىسلام شەرىئىتىدە ئىسلام كالېندارى بويىچە ھەر يىلى 12 ـ ئاينىڭ باشلىرى دىن مۇخلىسلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ دە-نىي پەرىزىنى ئادا قىلىشى ئۈچۈن مەككە مۇھەررەمگە بېرىپ تاۋاپ قىلىش ۋاقتى قىلىپ بەلگىلەنگەن. ئەڭ ئاخىرقى كۈنى (يەنى 12ـ ئاينىڭ 10ـ كۈنى) قوي، كالا سويۇلۇپ، ھېيت تەبرىكلىنىدۇ. بۇ دەل روزى ھېيتتىن كېيىنكى 70 ـ كۈنىگە توغرا كېلىدۇ. قۇر-بان ھېيتتا مال سويۇپ، قۇربانلىق قىلىش ئەسلىي ئەرەبلەرنىڭ ئادىتى ئىدى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بىر كۈنى پەيغەمبەر ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ چوشىگە ئاللاتائالا زاھىر بوپتۇ، ئاللا ئۇنىڭغا مىلاد تېغى جىلغە-سىغا بېرىپ، ئوغلى ئىسمائىلنى ئۆز قولى بىلەن ئۆلـ-تۈرۈپ، ئاللا بولىدا قۇربانلىق قىلىشنى بۇيرۇپتۇ. ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئاللانىڭ ئىرادىسىگە بويسۇ-نۇپ، ئارزۇلۇق ئوغلىنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، ئاللا پەرىشتىلەر ئارقىلىق ئۇنىڭغا بىر كۆك قوچارنى ئەۋە-تىپ، ئاللا سىنىڭ ئاللاغا بولغان سادالىقىنىڭنى مەقبۇل

قۇربان ھېيت

كۆردى، ئەمدى كۆك قوچارنى ئۇنىڭ ئورنىغا قۇربان-لىق قىلغىن، دەپتۇ. مۇشۇ رىۋايەتكە ئاساسەن، ئەرەب-لەر ئارىسىدا ھەر يىلى مال سويۇپ قۇربانلىق قىلىدە-غان ئادەت بارلىققا كەلگەن. كېيىنچە، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق ھېيـ-تىغا ئايلانغان. ئىسلام دىنى كالېندارى بىلەن ھازىرقى مىلادىيە كالېندارى ئوتتۇرىسىدا 11 كۈنگە يېقىن پەرق بار. شۇنىڭ ئۈچۈن، مىلادىيە كالېندارىدىكى ھەر يىلـ-قى قۇربان ھېيتىنىڭ ۋاقتى مۇقىم ئەمەس. ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە، ھېيتتىن ئىلگىرى ھەممە ئائىلىلەر ئۆيـ-ئىچى، ھويلا ـ ئارامىلىرىنى پاك ـ پاكىز قىلىپ تازىلاپ، يېڭىلاپ چىقىدۇ ھەم ھېيتلىق ئىگىن تەييار-لايدۇ. ئايالار ساڭزا سېلىپ، ياغلىق توقاچ ـ نانلارنى يېقىپ، تورلۇك ئاتلىق ـ تورۇملارنى پىشۇرىدۇ، ھەر خىل پېچىنە ـ كەمپوت، مېۋە ـ چېۋە دېگەندەك يە-مەكلىكلەرنى سېتىۋېلىپ، ھېيتقا ئوبدان تەييارلىق قىلىدۇ. ھېيت كۈنى ئەتىگەندە، ئىخلاسمەن ئىسلام مۇخلىسلىرى يۈيۈنۈپ، ئىگىن يېڭىۋىلىپ، مەسچىتكە بېرىپ ھېيت نامىزى ئوقۇيدۇ. ئاندىن تۈپراق بېشىغا چىقىپ، ۋاپات بولغانلارنىڭ تۈپراق بېشىنى يوقلايدۇ، ئۆيگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قوي سويۇپ، گۆش

پىشۇرۇشقا باشلايدۇ. يەنە بەزىلەر كالا، تۆگە سويىدۇ. قۇربانلىق مالنىڭ گۆشىنى سېتىشقا بولمايدۇ. بەلگىلىمە بويىچە قوينىڭ تېرە - ئۆچەيلىرىنى مەسچىتكە بەرگەندىن باشقا، گۆشى مېھمانلارنىڭ ئالدىغا قويۇلىدۇ ۋە ئورۇق - تۇغقان، دوست - يارەنلەرگە بېرىلىدۇ. ھېيت مەزگىلىدە ھەممە ئۇيىنىڭ داستىخىنىغا ئوبدان پىشۇرۇلغان بىر تاۋاق گۆش بىلەن چىرايلىق تىزىلغان ساڭزا، ئۇنىڭ ئەتراپىغا بولسا يىمىش تەغسىلىرىگە ۋە چىرايلىق ۋازىلارغا قاچىلانغان تورلۇك پېچىنە - پىرەنىك، تاتلىق يېمەكلىكلەر، كەمپۈت ۋە مېۋە - چېۋىلەر تىزىپ قويۇلغان بولىدۇ. ھېيت كۈنۈلىرى كىشىلەر ئەڭ چىرايلىق ئىگىنلەرنى كىيىپ، ئەڭ ئېسىل بېزەكلىرىنى تاقاپ، ئۆزئارا مۇبارەكلىشىدۇ، پەتىلىشىدۇ، ھېيتلاپ كەلگەنلەرنى قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ. بۇرۇن ئازاۋلىشىپ قالغانلارمۇ ھېيتتا يۈز كۆرۈشكەندە چىرايلىق ھال - ئەھۋال سورىشىدۇ، نۇرغۇن ئادەملەر شۇ كۈندىن باشلاپ، بۇرۇنقى كۆڭۈلسىزلىكلەرنى ئونتۇپ، قايتا ياخشى، خوپ بولۇشۇپ قالىدۇ. ھېيت كۈنلىرى يەنە تورلۇك تەبرىكلەش پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ. بايرام كەيپىياتىغا چۆمگەن كىشىلەر شادلىنىپ، كۈلۈشۈپ، ناخشا ئېيتىشىپ، ئۈسسۈل ئوينىشىپ، پوتكۈل ئايەم كۈنلىرىگە ئاجايىپ تەنتەنىلىك، قىزغىن تۇس كىرگۈزىدۇ. دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھەر مىللەت ئامىسى قۇربان ھېيتتا ئۆچ كۈن دەم ئېلىشقا قويۇپ بېرىلىدۇ.

روزى ھېيت ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ، قىرغىز، تاجىك، ئۆزبېك، تاتار، دوڭشيانڭ، سالا، باۋئەن قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ كاتتا ئايىمى. ئۇ ئېغىز ئېچىش ھېيتى، دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئىسلام كالېندارى بويىچە 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۆتكۈزۈلىدۇ، بۇ ھېيت ئاساسلىقى رامزان ئېيىنىڭ توشقانلىقىنى مۇبارەكلەش يۈزىسىدىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئىسلام شەرىئىتىدە، بالىلار، ياشانغانلار، تېنى ئاجىزلار، كېسەلچان ئادەملەر ۋە ھامىلىدار ئاياللاردىن باشقا، ھەربىر بالاغەتكە يەتكەن (12 ياشقا توشقان) مۇسۇلمان بەندىلىرى رامزان (ئىسلام كالېندارى بويىچە 9 - ئاي) دا بىر ئاي روزا تۇتۇشى لازىم، دەپ بەلگىلەنگەن. روزا تۇتۇش ئىسلام دىنى مۇخلىسلىرى ئورۇنداشقا تېگىشلىك بەش چوڭ پەرزىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. روزا مەزگىلىدە ئادەملەر كۆڭلىنى پاك تۇتۇپ، بارلىق مەنئىشتىن ئۆزىدىن تەرك قىلىشى، ھەر كۈنى كۈن چىقىشتىن ئىلگىرى ۋە كۈن پاتقاندىن كېيىن ئىككى ۋاقىت تاماق يېيىشى لازىم. كۈندۈزى تاماق يېيىش، سۇ ئىچىش قەتئىي مەنئى قىلىنىدۇ، قانتىق بولغاندا ھەتتا تۈكۈرۈكنىمۇ يۇتۇۋېتىشكە بولمايدۇ. ئۇيغۇر، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلەر زولۇق تامىقىغا ۋە ئىپتارغا ئورۇق - تۇغقانلىرىنى، دوست - يارەنلىرىنى ۋە قولۇم - قوشنىلىرىنى قىزغىن تەكلىپ قىلىپ، تاماقنى ئۇلار بىلەن بىللە يەيدۇ. رامزان ئېيىنىڭ باشلىنىشى ۋە تاماملىنىشى ھىلال ئاينىڭ كۆرۈنۈشى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. رامزان ئېيى توشقان كۈننىڭ ئەتىسى ئۇنى تەبرىكلەپ ھېيت ئۆتكۈزۈلىدۇ. ھېيت يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى، ئۇيلىرىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىنى پاكىز سۈپۈرۈپ تازىلايدۇ. ساڭزا، پېچىنە - پىرەنىك پىشۇرىدۇ، ھېيتلىق يېمەكلىكلەرنى تەييارلايدۇ. ھېيت كۈنى ئەتىگەندە، ئىخلاسمەن مۇسۇلمانلار مەسچىتكە يىغىلىپ، ھەيۋەتلىك ھېيت نامىزى ئوقۇيدۇ. نامازدىن كېيىن كىشىلەر تۇپراق بېشىغا چىقىپ، ۋاپات بولغان يېقىنلىرىنىڭ روھىنى يوقلايدۇ، ياد ئېتىدۇ. ھېيتقا ئاتاپ ئادەملەر ئىنتايىن مول يېمەكلىكلەرنى تەييارلايدۇ. ئەر - ئايال، قېرى - ياشنىڭ ھەممىسى ھېيتلىق كاتتا كىيىملىرىنى كىيىشىپ، ئورۇق - تۇغقانلىرى، دوست - بۇرادەرلىرىنى يوقلاپ، ئۆزئارا مۇبارەكلىشىدۇ، بىر سورۇنغا جەم بولۇشىدۇ. باشقا مىللەتلەرگە ئوخشىمايدىغىنى شۇكى، خۇيزۇلار روزى ھېيتنى چوڭ ھېيت ھېسابلايدۇ. ھازىر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان نۇرغۇن ئاممىا رامزان ئېيىدا روزى تۇتمىغان بىلەن، روزى ھېيتنى ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ھېيتى قاتارىدا داغدۇغىلىق ئۆتكۈزىدۇ. دۆلەت روزى ھېيت مەزگىلىدە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھەر مىللەت ئامىسىنى بىر كۈن دەم ئېلىشقا قويۇپ بېرىشنى بەلگىلىگەن. ئىسلام كالېندارىدىكى كۈن سانى مىلادىيە كالېندارىدىكىدىن ئون كۈندىن ئارتۇقراق ئاز بولغاچقا، روزى ھېيت مىلادىيە كالېندارىدىكى ھەرقايسى ئايلارنىڭ ھەممىسىدە نۆۋەت بىلەن كېلىدۇ.

نوروز بايرىمى قازاق، قىرغىز، ئۇيغۇر، تاتار، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆزۈن تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى بايرىمى. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ ئادەت - يوسۇنىغا ئاساسەن، تورلۇك تەبرىكلەش پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزىدۇ. «نوروز» پارسچە سۆز بولۇپ، «باھار يامغۇرى» دېگەنلىك بولىدۇ. پارسلارنىڭ قەدىمكى قۇياش كالېندارىدىكى ھەر يىلى 3 - ئاينىڭ 21 - كۈنى، يەنى مىلادىيە كالېندارى-

دىكى 3 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەڭ بولىدۇ، مانا بۇ كۈن (دەل جۇڭگونىڭ دېھقانلار كالېندارىدىكى «ئەتىيازلىق كۈن تەڭلىكى» كۈنى) «نوروز» بولىدۇ. بايرامنىڭ مەزمۇنى ئاساسلىقى كونا يىلنى ئۇزىتىپ، يېڭى يىلنى قارشى ئېلىش، ئەتىيازنىڭ ياخشىلىق، بەخت ـ ساۋادەت ئېلىپ كېلىشىنى ئۈمىد قىلىشتىن ئىبارەت. بۇ كۈنى قازاق، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەر ئۆيلىرىدە قوي گۆشى، قورۇت، تېرىق، بۇغداي، گۈرۈچ قاتارلىق يەتتە خىل يېمەكلىكتىن «نوروز ئېشى» ئېتىپ، يېڭى بىر يىلدا داستىخاننىڭ مول، بايباشاد بولۇشى ئىلتىجا قىلىدۇ. نوروز بايرىمى ئۆتكۈزگەندە، قازاقلاردا يەنە قوينىڭ بېشىنى ئاقساقاللارغا تەقدىم قىلىپ، ئۇلارنىڭ بەخت ـ ساۋادەت تىلەپ دۇئا قىلىپ قويۇشىنى سورايدىغان ئادەتمۇ بار. قىرغىزلار نوروز بايرىمى كۈنى گۈگۈم چۈشۈپ ماللار پادىدىن قايتىپ كەلگەندە، ھەربىر ئۆينىڭ كىگىز چېدىرى ئالدىغا چىغدا بىر دۆۋە ئوت يېقىپ، ئالدىدا ئادەملەرنى، ئارقىدىن ماللارنى مانا شۇ ئوتتىن سەكرەپ ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق، ئۆتكەن يىلقى نەسلىكنى، كېسەللىكنى، بالا ـ قازالارنى قوغلاپ، يېڭى بىر يىلدىن ئامان ـ ئېسەنلىك، خۇشال ـ خۇراملىق ۋە مول ـ ھوسۇل تىلەيدۇ. ئۇيغۇرلار نوروز بايرىمى ئۆتكۈزگەندە، بىر ئادەمنى قىش بوۋاي سۈپىتىدە ياساپ، بىر پەس ئويناتقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ پاختىلىق كىيىملىرىنى سالدۇرۇۋېتىپ، يىلنىڭ كىيىملەرنى كىيگۈزۈپ باھارنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى مۇبارەكلەيدۇ. ئۇرۇق ـ تۇغقان، دوست ـ بۇرادەرلەر بىر يەرگە جەم بولۇپ، مول ـ ھوسۇل تىلەيدۇ. نوروز بايرىمىدىن كېيىنلا ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلىنىدۇ. تاجىكلار بۇ بايرامنى «شوگۈن باھار» دەپ ئاتايدۇ، بايرام ھارپىسىدا ھەممە ئائىلىلەر ئۆيلىرىنى پاكىز قىلىپ تازىلايدۇ ھەم تامغا توراقلىق گۈل ـ نەقشىلەرنى سىزىدۇ، ئۇن چېچىش ئارقىلىق بەخت ـ ساۋادەت تىلەيدۇ. ئايالار بولسا بايرامغا ئاتاپ چوڭ نانلارنى ياقىدۇ. بايرام بولغان كۈنى كىشىلەر كۆچىلىك سايلاپ چىققان «شوگۈن» (ئاتامان) نىڭ باشچىلىقىدا ئۆيمۇ ئۆي كىرىپ، باھارنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى تەبرىكلەپ، بىر ـ بىرىنى قۇتلۇقلىشىدۇ. «شوگۈن» ھەربىر ئۆيگە بارغاندا، ساھىبخان ئايال ئۇنىڭ مۇرىسىگە ئازراق ئۇن چېچىپ، ياخشىلىق تىلەيدۇ؛ شوگۈن بولسا، قائىدە بويىچە ئۆي ئىگىسى ئەكەلگەن چوڭ نانىنى سۈندۈرۈپ، ئاغزىغا بىر چىشلەم سالغاندىن كېيىن ئۇزۇنلارا مۇبارەكلىشىپ، بەخت تىلىشىدۇ. بايرام مەزگىلىدە يەنە تۇرلۇك ئەنئەنىۋى سەنئەت، كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ.

بارات ئايىمى ئۇيغۇر، تاجىك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى بايرىمى. ئىسلام كالېندارى بويىچە ھەر يىلى 8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى كېچىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. بايرام كۈنى تەقۋادار مۇسۇلمانلار كېلەر يىلى ئۈچۈن ياخشىلىق، ئامان ـ ئېسەنلىك تىلەپ، پۈتۈن بىر كېچىنى تۆۋە ـ ئىستىغپار ئوقۇپ، دورۇت ئوقۇپ، نامىز ئۆتەپ، توۋا قىلىپ، دۇئا ـ تەلەپ بىلەن ئۆتكۈزىدۇ. ھەممە ئائىلىلەر ياغلىق قاپاقنى ياغاچنىڭ ئۈچىغا ئېسىپ، كۆيدۈرۈپ، يەرگە چۈشكەندىن كېيىن، قاپاقنى پۈتى بىلەن دەسسەپ، سۈندۈرۈپ، بالا ـ قازانى يوقىتىدۇ. ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر بولسا، توپلىنىپ، بارات ئېيى قوشقىنى ئوقۇپ، ئۆيمۇ ئۆي يۈرۈپ سەدىقە سورايدۇ. ئۇيغۇرلار بارات ئايىمىدا يەنە پوشكال، قۇيماقلارنى سېلىپ، ئەرۋاھلارغا ياغ پۈرتىدۇ، ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ياغنىڭ پۈرىقى ۋاپات بولغان يېقىنلىرىنىڭ روھىغا تەسەللى بولىدىكەن. تاجىكلار بۇ ئايمىگە بىرقەدەر ئېتىبار بىلەن قارايدۇ. شۇنداقلا ئۇنى يەنە «پىلىك» بايرىمى، يەنى «چىراغ بايرىمى» دەپ ئاتايدۇ. بايرام ئىككى كۈن بولىدۇ. بايرام كۈنى كەچتە پۈتۈن ئۆيدىكىلەر بىللە ئولتۇرۇشقاندىن كېيىن، ئائىلە باشلىقى ئالدى بىلەن دۇئا قىلىدۇ، ئارقىدىن ھەربىر ئادەمنىڭ ئىسمىنى چاقىرىپ، ئۇلاردىن ئىككى تالدىن شام يېقىپ، قۇمغا سانجىپ قويۇشنى تەلەپ قىلىدۇ ھەم ئاللادىن تىنچ ـ ئاسايىشلىق تەلەپ قىلغاندىن كېيىن، ئۆيدىكىلەرنىڭ ھەممىسى بىر ـ بىرىگە بەخت، ياخشىلىق تىلىشىپ، مۇبارەكلىشىدۇ. بۇ رەسىمىيەت تاماملانغاندىن كېيىن، كۆچىلىك شام يېقىلغان مول داستىخانغا ئولتۇرۇپ، بايراملىق يېمەكلىكلەرگە ئېغىز تېگىشىدۇ. تاماقتىن كېيىن، ھەممە ئائىلىلەر ياغقا چىلانغان پاختا بىلەن ياسالغان مەشئەلنى ئۆگزىسىگە قاداپ قويىدۇ. بۇ ياخشىلىق ئېلىپ كېلىش، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ھەممە ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسىدە لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان مەشئەل كۆزلەرنى قاماشتۇرۇپ، ھەيۋەتلىك، قويۇق ئايەم كەيپىياتى ھاسىل قىلىدۇ. ئىككىنچى كۈنى ھەممە ئائىلىلەر مال سويۇپ، يېمەكلىك تەييارلاپ، تۇيراق بېشىغا ئېلىپ بارىدۇ ھەم شام يېقىپ، يېقىنلىرىنىڭ روھىنى يوقلايدۇ. ئاندىن كېيىن، پۈتۈن ئائىلىدىكىلەر ئولىشىپ ئولتۇرۇپ تاماقلىنىدۇ. بايرام مەزگىلىدە، بالىلار تالاغا گۈلخان يېقىپ، مول مەزمۇنلۇق ئويۇنلارنى ئويناپ، بايرامغا

قىزغىن، شادلىق توسى كىرگۈزىدۇ.

غەربكە كۆچۈش بايرىمى شىنجاڭدىكى شىمالىدىكى خاتىرىلەش پائالىيەتلىرى، جۈملىدىن مول مەزمۇنلۇق سەنئەت ئويۇنلىرىنى قويۇش، بەيگە، ئوغلاق تارتىشىش، ئوقيا ئېتىش، چېلىشىش قاتارلىقلار ئۆتكۈزۈلىدۇ. ياشلار ئارغىماقلارغا مىنىشىپ، سىرتقا چىقىپ دالا سايا‌ھىتى قىلىدۇ؛ ئايالار، ياشانغانلار بولسا ئۆچتىن - تۆتتىن بولۇشۇپ، ھارۋىلىق ياكى پىيادە دالىغا چىقىپ سەيلەپ قىلىپ، تاماق يەپ، قىزغىن، شادلىق توسى كىرگۈزىدۇ.

غەربكە كۆچۈش بايرىمى شىنجاڭدىكى شىمالىدىكى خاتىرىلەش پائالىيەتلىرى

غەربكە كۆچۈش بايرىمى شىنجاڭدىكى ئەنئەنىۋى بايرىمى. ھەر يىلى قەمەرىيە (ئاي كالېنداری) 4 - ئاينىڭ 18 - كۈنى شىنجاڭدىكى شىبەلەر ۋەتىنىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىدىن شىنجاڭنىڭ ئىلى ۋىلايىتىگە كۆچۈپ كەلگەن ئەنئەنىۋى خاتىرە كۈن ھېسابلىنىدۇ. جىياڭ سۇلالىسى چېيىنلۇك پادىشاھىنىڭ 29 - يىلى (1764 - يىلى) قەمەرىيە 4 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، شىنجاڭغا كۆچۈپ بارىدىغان شىبەلەر ۋە شەرقىي شىمالدا قالىدىغان شىبە قېرىنداشلار ئانا يۇرتى بولغان لياۋنىڭ ئۇلكىسىنىڭ شېنياڭ شەھىرى (ئەينى ۋاقىتتا شېنياڭ جىياڭ دەپ ئاتىلاتتى) دىكى شىبە ئىبادەتخانىسى — تەيىنىڭ ئىبادەتخانىسىغا توپلىنىپ، خەيرلىشىش تامىقى يېگەن. ئاندىن كېيىن جان جىگەر قانقېرىنداشلىرىدىن ئايرىلىپ، غەربكە كۆچۈش سەپىرىگە ئاتلانغان. مانا بۇ كۈننى خاتىرىلەش ئۈچۈن، 200 نەچچە يىلدىن بۇيان، شىنجاڭغا كۆچۈپ كەلگەن شىبىلەر ھەر يىلى تۇرلۇك پائالىيەتلەرنى ئۆتكۈزۈپ، بايرام قىلىدۇ. بۇ كۈنى ھەرقايسى كەنتلەردە تۇرلۇك شەكىللەردىكى خاتىرىلەش پائالىيەتلىرى، جۈملىدىن مول مەزمۇنلۇق سەنئەت ئويۇنلىرىنى قويۇش، بەيگە، ئوغلاق تارتىشىش، ئوقيا ئېتىش، چېلىشىش قاتارلىقلار ئۆتكۈزۈلىدۇ. ياشلار ئارغىماقلارغا مىنىشىپ، سىرتقا چىقىپ دالا سايا‌ھىتى قىلىدۇ؛ ئايالار، ياشانغانلار بولسا ئۆچتىن - تۆتتىن بولۇشۇپ، ھارۋىلىق ياكى پىيادە دالىغا چىقىپ سەيلەپ قىلىپ، تاماق يەپ، بۇ قۇتلۇق بايرامنى بىرلىكتە ئۆتكۈزىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، كىشىلەر يەنە بۇتخانا سەيلىسىگە بارىدۇ. ئائىلىلەرنىڭ ھەممىسى «مىشۇن» (بۇغدايدىن ياسالغان بىر خىل شەربەت) ياساپ، ھورداپ پىشۇرۇلغان گۆش يەپ، بۇ ئەنئەنىۋى خاتىرە كۈننى خۇشال - خۇرام ئۆتكۈزىدۇ.

دولبۇز بايرىمى قىرغىزلارنىڭ ئىنتايىن قەدىمكى بايرىمى. ھەر يىلى 3 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن 9 - كۈنىگىچە ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ بايرام ئاساسلىقى دولبۇز ئىسىملىك بىر قەھرىمانىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ئۆتكۈزۈلىدۇ. يات مىللەتلەرنىڭ مۇداخىلىسىگە چىداپ تۇرالمىغانلىقتىن، ئۇ 40 نەپەر قىرغىز پالۋانىنى باشلاپ، تاجاۋۇزچىلارغا قارشى باتۇرانە كۈرەش قىلىدۇ. بىر قېتىملىق جەڭدە دولبۇز يەككە - يېگانە ھالدا دۈشمەنلەرنىڭ قاتمۇقات مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قالىدۇ، ئۇ گەرچە دۈشمەن بىلەن شىددەتلىك ئېلىشىپ، قورشاۋنى بۇزۇپ چىققان بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭ ئېتى ئېغىر يارىلىنىدۇ ۋە ئىگىسىنى ئېلىپ خەتەردىن قۇتۇلدۇ، ئەمما، قانسىراپ كېتىپ، ئۆلۈپ كېتىدۇ. دولبۇز بۇنىڭدىن قاتتىق قايغۇرىدۇ ۋە ئاتىنىڭ قويرۇقىدىن بىر تۇتام يۇلۇپ ئېلىپ «قىلقىياق» (چالغۇ ئەسۋاپ) ياسايدۇ - دە، ئاتقا يۇلىنىپ ئولتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ قەدىناس ھەمراھى بولغان جەڭ ئېتىنى يادلاپ مۇڭلۇق ئاھاڭغا چالىدۇ. كىشىلەرنىڭ قەلبىنى زىلزىلىگە سالىدىغان بۇ قايغۇلۇق ئاھاڭ ئۇنىڭ سەبداشلىرىنىڭ قۇلىقىغا يېتىدۇ، كىشىلەر تەرەپتىن بۇ پالۋاننىڭ يېنىغا كېلىشىپ، ئۇنىڭ خەتەردىن ئامان - ئېسەن قۇتۇلۇپ چىققانلىقىغا تەنتەنە قىلىشىدۇ ھەم كاتتا قۇتلۇقلاش پائالىيىتى ئۆتكۈزىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ھەر يىلى مانا شۇنداق قۇتلۇقلاش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلىدىغان بولغان. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، بۇ پائالىيەت قىرغىزلارنىڭ بىر - بىرىگە بەخت ۋە ئامان - ئېسەنلىك تىلەيدىغان بايرىمىغا ئايلىنىپ قالغان. بايرام مەزگىلىدە، كىشىلەر بىر سورۇنغا جەم بولۇپ، بىرلىكتە غىزالىنىدۇ ۋە بىر - بىرىگە بەخت-ساۋادەت تىلىشىدۇ ھەم تۇرلۇك تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزىدۇ، ياشانغانلارنىڭ دولبۇزنىڭ قەھرىمانلىقىنى ئېتىش - پائالىيەتلىرى ھەققىدىكى ھېكايىسىنى ئاڭلىشىدۇ.

زۇۋۇر بايرىمى تاجىكلارنىڭ ئەنئەنىۋى بايرامىلىرىنىڭ بىرى. تاجىكچە «زۇۋۇر» دېيىلىدۇ، مەنىسى

نىسى «سۇ باشلاش» دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇ بىر دېھقان چىلىق بايرىمى بولۇپ، ھەر يىلى باھار پەسلى يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى، قار - مۇزلار ئېرىگەن ۋاقىتتا ئۆتكۈزۈلىدۇ. تاجىكلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان تاش-قورغان رايونىنىڭ ھاۋاسى سوغۇق، ئاھالىسى شالاڭ، قىشتا تاغدىن كېلىدىغان سۈلار توڭلاپ كېتىدۇ، ئەتىياز يېتىپ كەلگەندە يەرگە ئۇرۇق سېلىش ئۈچۈن مۇز پارچىلىرىنى ئۇرۇپ چېقىپ، ئېرىقلارغا سۇ باشلاپ كېلىندۇ. بىر ئائىلىنىڭ ئۆز ئالدىغا يالغۇز سۇ باشلاش، تېرىلغۇلۇق قىلىشى زادىلا مۇمكىن بولمىغاچقا، پۇتۇن كەنتتىكى ھەممە ئادەمنىڭ بىرلىكتە تەڭ ئاتلىنىشىغا توغرا كېلەتتى. سۇ باشلاش بايرىمى دەل مانا شۇ رېئاللىق ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. ھەر قېتىم بايرام يېقىنلاشقاندا، ئاساسلىق غول ئۆستەڭ - ئېرىقلارغا بېرىپ، مۇز ئۆستىگە توپا چېچىشقا ھەم تۇرلۇك قوراللارنى ئويدان تەقلەپ قويۇشقا، شۇنداقلا يەنە بايراملىق چوڭ نانلارنى يېقىپ تەييارلاشقا توغرا كېلىدۇ. سۇ باشلاش بايرىمى كۈنى، پۇتۇن كەنتتىكى كىشىلەر سىرابنىڭ باشچىلىقىدا، ئاتلىق سۇ باشلاش نۇقتىسىغا بېرىپ، مۇز چېقىش، ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى تۈزەشتۈرۈپ، رېمونت قىلىش ئەمگىكىگە قاتنىشىدۇ. باشلاپ كېلىنگەن سۇ ئېرىققا ئېقىپ كىرگەندىن كېيىن، كىشىلەر بىر يەرگە جەم بولۇپ، ئېلىپ كەلگەن بايراملىق نانلىرىنى بىللە يېيىشىدۇ، بالىلار بولسا بىر-بىرىگە سۇ چېچىشىپ، خۇشال - خۇرام ئوينىشىدۇ. كىشىلەر بىرلىكتە ئاب - ھاۋانىڭ ياخشى بولۇشىنى، زىرائەتلەردىن مول - ھوسۇل ئېلىشنى تىلىشىدۇ. ئارقىدىن تەتەنىلىك ئوغلاق تارتىشىش، بەيگە قاتارلىق پائالىيەتلەر ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ كۈنى پامىر ئېگىزلىكىدە ياشايدىغان تاجىك چارۋىچىلار بىر قىش ئېتىپ قويۇلغان توڭلۇكلىرىنى ئېچىپ، ئۆيلىرىنى ئاپتاپقا سالىدۇ.

ئۇرۇق چېچىش بايرىمى تاجىكلارنىڭ ئەنئەنىۋى بايرىمى. تاجىكچە «تېخمې زوۋود» دېيىلىدۇ. بۇ «ئۇرۇق سېلىش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ھەر يىلى پامىر ئېگىزلىكىدىكى قار - مۇزلار ئېرىشكە باشلاپ، يەرلەرگە ساپان سالغىلى بولغۇدەك بولغان كۈندىن بىر كۈن ئىلگىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ. بايرام يېتىپ كېلىش ئالدىدا، ھەممە ئائىلىلەر چوڭ نانلارنى ياقىدۇ، شۇنداقلا ئارپا ۋە ئېرىمچىك ئارىلاشتۇرۇپ ياسالغان، «دەلىيا» دەپ ئاتىلىدىغان تاماق قاتارلىق بايراملىق يېمەكلىكلەرنى تەييارلايدۇ. قولۇم - قوشنىلار ئۆزئارا ھېيتلىشىدۇ. ئۆي ئىگىسى بولغان ئەرلەر ھېيتلاش ئۈچۈن ئۆيدىن چىققاندا، ئايالار ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن سوۋۇدىشىپ چېقىپ، مول - ھوسۇل بولۇشنى تىلەپ سۇ چاچىدۇ. تېرىلغۇ ئۇلاقلىرى بار كەنت ئاھالىلىرى يەنە خېمىردىن كىچىك كالا، ساپان ياساپ، تېرىلغۇ ئۇلاقلىرىغا يېگۈزىدۇ. بايرام كۈنى ھەرقايسى ئائىلىلەر ئېتىزغا چېقىپ، سىمۇۋول خاراكتېرلىك ئەمگەكلەرنى قىلىدۇ. كەنت ئاھالىلىرى بىر جايغا توپلاشقاندىن كېيىن، بىر پارچە تېرىلغۇ يەرنى تاللاپ، بىر پېشقەدەم دېھقاننى، يەرگە سىمۇۋول خاراكتېرلىك ھالدا ئۇرۇق چېچىشقا تەكلىپ قىلىدۇ. قالغان ئادەملەر بولسا، پەشىلىرى بىلەن ئۇرۇقنى تۆتۈۋېلىپ، ئۆيگە قايتىپ بېرىپ، ئۇنى ئۆز ئېتىزىغا چېچىشقا تەييارلىق قىلىدۇ. ئۇرۇق چېچىلىپ بولغاندىن كېيىن، بىر ياشانغان ئايال يەردە ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىنىدۇ، بىر دېھقان، مومايىنى چۆرگىلەپ، كەتمەن بىلەن يەرنى چاناپدۇ، بۇ، بۇ يىلقى ئەتىيازلىق تېرىلغۇ، ئەتىيازلىق ئۇرۇق سېلىش بۇگۈندىن تارتىپ باشلاندى، كەنت ئاھالىلىرى ئۆيگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن ئەتىيازلىق ئىشلەپچىقىرىشنى ئەمدى رەسمىي باشلىسا بولىدۇ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ چاغدا، چوڭلار، بالىلار ئۆزئارا بىر - بىرىنىڭ بەدىنىگە ئازراق سۇ چېچىشىپ، مول - ھوسۇل تىلىشىدۇ.

ساپان توپى تاتارلارنىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدە ئەنئەنىۋى بايرىمى. «ساپان بايرىمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ھەر يىلى ئەتىيازلىق تېرىلغۇ پەسلى يېتىپ كەلگەندە، مەنزىرىسى گۈزەل، سۈيى مول، ئوتى ئەلۋەك جايلاردا ئۆتكۈزۈلىدۇ. ساپان (ساپان) تاتارلار ئەڭ بۇرۇن يەر ھەيدەشتە ئىشلەتكەن قورال بولۇپ، ئۇ تاتارلارنىڭ يەرنى كەتمەن بىلەن ئاغدۇرۇشتەك ئۇزاق مۇددەتلىك تاردىخىغا خاتىمە بېرىپ، تاتارلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى تەرەققىياتىغا زور دەرىجىدە تۈرتكە بولغان.

تاتار خەلقى ھەر يىلى 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 25 - كۈنىگىچە دېھقانچىلىقنىڭ قاتىلاڭ مەزگىلىدە مەرىكە ئۆتكۈزۈپ، «ساپان» دىن ئىبارەت بۇ يېگىچە ساپاننىڭ كەشپ قىلىنغانلىقىنى خاتىرىلەيدۇ. كىشىلەر چىملىقتا ئولتۇرۇشۇپ، تۇرلۇك پېچىنە - پىرەنىكلەرنى، مېۋە - چېۋىلەرنى يېيىشىپ، گارمون ۋە ئىسكىرىپكا ساداسىغا جور بولۇپ، قىزغىن، جۇشقۇن

ئوسۇللارنى ئوينىشىدۇ، ئادەمنى تەسىرلەندۈرىدىغان

سايان بويى

بىغىملىق، ئەۋران ناخشىلارنى ئېيتىشىدۇ. بايرام مەز-
گىلىدە، ناخشا - ئوسۇل، بوگوروش، چېلىشىش،
ئارغامچا تارتىش، بەگە قاتارلىق كۆڭۈل ئېچىش پائالە-
يەتلىرىنى ئۆتكۈزىدۇ.

پاسخا بايرىمى رۇسلارنىڭ ئەڭ تەنتەنىلىك ئەنئەنىۋى بايرىمى. پاسخا بايرىمى ئىسانىڭ قايتا تە-
رىلگەنلىكىنى خاتىرىلەش بايرىمى ھېسابلىنىدۇ. پاسخا بايرىمى ئۆتكۈزۈلىدىغان كۈن تامامەن مۇقىم ئەمەس، ئادەتتە ئەتىيازلىق كۈن بىلەن تۈن تەڭلەشكەن ۋاقىت-تىن كېيىنكى ئاي تولغان ۋاقىتنىڭ بىرىنچى يەكشەنبە كۈنىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئادەتتە 4 - ئاينىڭ 4 - كۈنى-دىن بۇرۇن، 5 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن كېيىن بولمايدۇ. پاسخا بايرىمىدىن ئىلگىرى كىشىلەر ئەنئەنە بويىچە تاماقتىن قاتتىق پەرىز تۇتىدۇ، پەرىز تۇتۇش مەزگىلى 49 كۈن بولۇپ، ھەر كۈنى بىر ۋاقلا تاماق يېيىلىدۇ، قالغان ئىككى ۋاق تاماق چالا - بۇلا يېيىلە-دۇ، تاماق ئىنتايىن ئاددىي بولۇپ، ھېچقانداق ياغ، گۆش قوشۇلمايدۇ، ناخشا ئېيتىش، ئوسۇل ئويناشقە-مۇ بولمايدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق كرىستقا مىخلاپ ئۆلتۈ-رۈلگەن ئىيساغا تەزىيە بىلدۈرۈلىدۇ. ھازىر قېرىلار-دىن ۋە دىن مۇخلىسلىرىدىن باشقا، جۈڭگودىكى نۇر-غۇن رۇسلار بۇ پەرىزگە ئەمدى ئەمەل قىلمايدىغان بول-دى. پاسخا بايرىمى كۈنى كىشىلەر پەرىز تۇتماي، ھەم-مە ئۆيدە مول يېمەكلىك تەييارلايدۇ، ئايەملىك كىيىم-لىرىنى كىيىشىپ، بىر - بىرىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ مۇبارەكلىشىدۇ، ئىسانىڭ قايتا تىرىلگەنلىكىنى خاتە-رىلەيدۇ؛ كۆپچىلىك يۈز كۆرۈشكەن ھامان ئىنتايىن خۇشال ھالدا: «ئىيسا تىرىلدى» دېيىشىدۇ. قارشى تە-رەپمۇ: «راستتىنلا تىرىلدى» دەيدۇ. ئۆيلەرنىڭ ھەم-مىسىدە تورلۇك رەڭلەردە بويالغان نۇرغۇن رەڭلىك تۇخۇملار تەييارلىنىدۇ، ئۆيگە مۇبارەكلەپ كەلگەن مېھمانلارنىڭ ھەممىسىگە بىردىن رەڭلىك تۇخۇم، بىر پارچىدىن تورت ۋە «گولچا» (مىكىيان) بېرىلىپ، شۇ ئارقىلىق ھاياتلىقنىڭ گۈللەپ - ياشناۋاتقانلىقىغا سىم-ۋول قىلىنىدۇ. بايرام مەزگىلىدە، كىشىلەر ياكى ئا-ئىلىدە ئولتۇرۇش ئۆتكۈزۈپ، ياكى كوللېكتىپ تانىس-لارغا قاتنىشىپ، خۇماردىن چىققۇدەك ناخشا ئېيتىپ، ئوسۇل ئويناپ، بايرامنى قۇتلۇقلايدۇ. 1983 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى پاسخا بايرىمىدا پۈ-تۈن شىنجاڭدىكى رۇسلارنىڭ بىر كۈن دەم ئېلىشنى بەلگىلىدى.

مىلاد بايرىمى (روژدېستۋو بايرىمى)

رۇسلارنىڭ شادلىق بايرىمى. بۇ بايرام ئىيسا (ئە-سوس) نىڭ تۇغۇلغانلىقىنى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن ئۆتە-كۆزۈلىدۇ. رۇسلار ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن ئىلگىرى ئىزچىل تورده رۇس كالېندارىنى ئىشلىتىپ كەلگەن بولغاچقا، ئۇنىڭ بىلەن ھازىر ئىشلىتىلىۋاتقان مىلادىيە كالېندارى ئوتتۇرىسىدا ۋاقىت پەرقى بار. شۇڭلاشقا، ھازىر پۈتۈن دۇنيادىكى شەرق پراۋوسلاۋىيە دىنىغا، كاتولىك دىنىغا، خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى مىلاد بايرىمىنى 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئۆتكۈزىدىغان بولسا، رۇسلار بۇ بايرامنى كېلەركى يىلى 1 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدە ئۆتكۈزىدۇ. بايرام يېتىپ كېلىش ئالدىدا ھەممە ئائىلىلەر ئۆيلىرىنى ئارچا ياكى قارىغاي دەرىخىدىن ياسالغان ھەشەمەتلىك مىلاد دەرىخى بىلەن بېزەپ، مول بايراملىق يېمەكلىك-لەرنى تەييارلاپ، مېھمانلارنى كۈتىدۇ. كەچتە ئۆيدە-كىلەر جەم بولغاندا، چىرايلىق ياسانغان مىلاد بوۋاي كۆپچىلىككە سوۋغا تەقدىم قىلىدۇ، يەنە ئىيسانىڭ تۇ-غۇلغانلىقى شەرىپىگە خور ئېيتىش يىغىلىشى ئۆتكۈزۈ-لىدۇ. 1983 - يىلى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈ-مىتى مىلاد (روژدېستۋو بايرىمى) بايرىمىدا پۈتۈن شىنجاڭدىكى رۇسلارنى بىر كۈن دەم ئېلىشقا قويۇپ بېرىشنى بەلگىلىدى.

دىن

دىن — كىشىلەرنىڭ بىر خىل ئېتىقادى بولغان دىن ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىنىڭ بىرى ۋە ئۇستقۇرۇلمىنىڭ بىر قىسمى ھېسابلىنىدۇ. شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم قاتناش يولىغا جايلاشقان شىنجاڭ قەدىمدىن تارتىپلا كۆپ خىل دىن تەڭ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن رايون ئىدى. مىلادىيىدىن ئىلگىرىلا شىنجاڭدىن ئىبارەت بۇ زېمىنغا كېيىنكى دەۋردىكى ئېتىبدائىي دىن — شامان دىنى تارقىلىپ كىرگەندىن باشقا، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ مەجۇسىي دىنى بىلەن بۇددا دىنىمۇ تارقىلىپ كىرگەندى. مىلادىيە VI ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدە تويىن دىنى، مانى دىنى ۋە نېستورى دىنى تارقىلىپ كىرگەن. بۇددا دىنى ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭدىكى ئاساسىي دىن بولۇپ، ئۇ گۇللەنگەن مەزگىلدە تارىم ئويمانلىقى بويلىرىدىكى بوستانلىقلاردا بۇددا ئىبادەتخانىلىرى، بۇددا مۇنارلىرى، بۇددا كېمىرلىرى، راھىبلار كۆپ ئىدى، خوتەن، سۇلى (قەشقەر)، كۇسەن (كۇچار) قاتارلىق جايلار بۇددا دىنىنىڭ داڭلىق مەركىزى بولۇپ قالغانىدى. مىلادىيە IX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىسلام دىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىغا تارقىلىپ كىرگەن، كېيىن قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قورال كۈچى بىلەن تارقىتىشى ۋە چاغاتاي موڭغۇل خانلىقىنىڭ زورلۇق بىلەن يولغا قويۇشى ئارقىسىدا ئىسلام دىنى XVI ئەسىردە ئاخىر بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، شىنجاڭدىكى ئاساسىي دىن بولۇپ قالغان. شۇنىڭدىن كېيىنمۇ بۇددا دىنى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىۋەرگەن ھەمدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ زاڭزۇ بۇددا دىنى، خرىستىئان دىنى ۋە كاتولىك دىنى قاتارلىق دىنلار تارقىلىپ كىرگەن. شىنجاڭدا ھازىر ئىسلام دىنى، خەنزۇ بۇددا دىنى، زاڭزۇ بۇددا دىنى، تويىن دىنى، خرىستىئان دىنى، پراۋوسلاۋىيە دىنى بار. خرىستىئان دىنى (پروتېستانتىيە دىنى)، كاتولىك دىنى شىنجاڭغا ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن كىرگەن، ئۇزاق يىللاردىن بۇيان، شىنجاڭدىكى ھەر دەرىجىلىك پارتكوملار ۋە خەلق ھۆكۈمەتلىرى پارتىيىنىڭ دىنىي سىياسىتىنى تەۋرەنمەستىن ئومۇمىيۈزلۈك ئىجرا قىلىپ، دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇشنى قانۇن بويىچە كۈچەيتىپ، دىننى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ئۇيغۇنلىشىشقا پائال يېتەكلىدى. بۇنىڭدىن مەقسەت دىننى ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما بىلەن دىننى ئېتىقاد قىلمايدىغان ئاممىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئۇلارنى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ۋە ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، جۇڭگوچە سوتسىيالىزىم قۇرۇش ئۈچۈن بىللە تىرىشىپ كۈرەش قىلىدىغان قىلىشتىن ئىبارەتتۇر.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنى جەمئىيىتى شىنجاڭدىكى يەرلىك ئىسلام دىنى تەشكىلاتىدۇر. 1955 - يىلى 10 - ئايىنىڭ 29 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنى جەمئىيىتى بىرىنچى نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيىنىڭ بىرىنچى قېتىملىق يىغىنى ئۇرۇمچىدە ئېچىلغان، بۇ يىغىندا ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنى جەمئىيىتىنىڭ نىزامنامىسى مۇزاكىرە قىلىنىپ ۋە ماقۇللىنىپ، ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنى جەمئىيىتى بىرىنچى نۆۋەتلىك ھەيئەتنىڭ ئەزالىرى سايلاپ چىقىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنى جەمئىيىتى رەسمىي قۇرۇلغان. ئىسلام دىنى جەمئىيىتىنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق قۇرۇلتىيى 1980 - يىلى 6 - ئايدا ئېچىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن ھەر تۆت يىلدا بىر قېتىم قۇرۇلتاي ئېچىلىپ تۇردى. ئۇزاقتىن بۇيان، بۇ جەمئىيەت پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىزچىل ئەمەلىيلەشتۈرۈشگە پائال يارەملىشىپ، ئىسلام دىنى ساھەسىدىكى زاتلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ۋە تەربىيىلەپ، ياش دىنىي خادىملارنى يېتىشتۈردى، «قۇرئان كەرىم» ۋە «ھەدىس شەرىف» نى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ ۋە نەشر قىلدۇرۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ئۇيغۇنلىشىشىنى، دىنىي پائالىيەتلەرنىڭ دۆلەت قانۇنلىرى، قانۇن - نىزاملىرى ۋە سىياسەتلىرىنىڭ يولىغا كىرگۈزۈلۈشىنى تىرىشىپ ئىلگىرى سۈردى، مۇسۇلمانلارنى ھەج - ئاۋاب قىلىشقا ۋە دىنىي جەھەتتىكى خەلقئارا دوستانە بېرىش - كېلىشكە ئۇيۇشتۇردى، شۇنداق قىلىپ، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتى بىلەن مۇسۇلمانلار ئاممىسىنىڭ ئالاقىسىنى كۈچەيتىش جەھەتتە مۇھىم كۆۋرۈكلۈك رولىنى جارى قىلدۇردى.

ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەن

دىن بىرى، ھەرقايسى ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، ناھىيىلەردە كەينى - كەينىدىن 80 دىن ئارتۇق ئىسلام دىنىي جەمئىيىتى قۇرۇلدى.

شىنجاڭ ئىسلام دارىلفۇنۇنى شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنى تالىبى بىلىم يۇرتى. ئۇ — 1982 - يىلى 9 - ئايىنىڭ 10 - كۈنى گوۋۇيۇەننىڭ تەستىقى بىلەن تۇنجى تۈركومدە قۇرۇلغان يەرلىك بەش ئىسلام دارىلفۇنۇننىڭ بىرى. بۇ دارىلفۇنۇننىڭ كونكرىت ۋەزىپىسى مۇنداق ئۈچ جەھەتتىن ئۇز ئىچىگە ئالىدۇ: 1) پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا يۇقىرى سەۋىيىلىك ياش بىر ئەۋلاد ۋەتەنپەرۋەر دىنىي خادىملارنى يېتىشتۈرۈپ چىقىش؛ 2) پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا ۋەزىپە ئۈتەۋاتقان ياش ۋە ئوتتۇرا ياش، تەسىرى بار دىنىي خادىملارنى تەربىيىلەپ چىقىش؛ 3) پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئىسلام جەمئىيەتلىرى ئاچقان دىنىي كۇرسلارغا كەسىپىي جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلىش. بۇ دارىلفۇنۇننى ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر - دىن ئىشلىرى كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنى جەمئىيىتى قۇرغان. ئۇ 1987 - يىلى تۇنجى تۈركۈم ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغاندىن باشلاپ، 1998 - يىلىغىچە بەش يىللىق تۈزۈمدىكى بولۇق كۇرس سىنىپىغا ئالتە قاراردا 309 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغان، ئۇلاردىن تۆت قاراردا 166 ئوقۇغۇچى ئوقۇش پۈتتۈرگەن، ئۇلارنىڭ

شىنجاڭ ئىسلام دارىلفۇنۇنى

كۆپىنچىسى ناھىيە ۋە شەھەرلەردىكى نۇقتىلىق مەسچىتلەرنىڭ ئىماملىقىغا ياكى دىنىي مەكتەپلەرنىڭ مۇدەررىسلىكىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بۇ دارىلفۇنۇن يەنە ۋەزىپە ئۈتەۋاتقان ياش ۋە ئوتتۇرا ياش دىنىي خادىملار ئۈچۈن يەتتە قارار كۇرس ئاچقان، تەخمىنەن مىڭچە كىشى بۇ كۇرسلارغا قاتناشقان. بۇ دارىلفۇنۇن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىران، مالايسىيا، ھىندونېزىيە، ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ رەھبەرلىرىنى، قىسمەن ئىسلام ئاللىرىنىڭ جۈڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىلىرىنى، ئىسلام دۇنياسى ئىتتىپاقىنىڭ، دۇنيا ئىسلام تەرەققىيات بانكىسىنىڭ ئەمەلدارلىرىنى، شۇنىڭدەك ھىندىستان، ياپونىيە، تۈركىيە، تايلاند قاتارلىق دۆلەتلەردىن كەلگەن زىيارەتچىلەرنى كۈتۈۋالغان

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق بۇددا دىنى جەمئىيىتى شىنجاڭدىكى يەرلىك بۇددا دىنى تەشكىلاتىدۇر، 1983 - يىلى 12 - ئايىنىڭ 23 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق بىرىنچى نۆۋەتلىك بۇددا دىنى قۇرۇلتىيى ئېچىلغان. بۇ يىغىن خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىجرا قىلىشقا يارەملىشىپ، پۈتۈن ئاپتونوم رايوندىكى بۇددا مۇخلىسلىرىنى بۇددا دىنىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى جارى قىلدۇرۇش، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا پائال قاتنىشىش يولىدا ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداشنى ئۆزىگە مەقسەت قىلغان.

1983 - يىلىدىن بۇيان، ئاپتونوم رايونلۇق بۇددا دىنىي جەمئىيىتى بۇددا دىنى ساھەسىدىكى زاتلار ئۈچۈن توققۇز قارار كۇرس ئاچقان، بۇ كۇرسلارنىڭ سەككىز قارارىنى زاڭزۇ بۇددا دىنىدىكىلەر ئۈچۈن ئاچقان، بىر قارارىنى خەنزۇ بۇددا دىنىدىكىلەر ئۈچۈن ئاچقان، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 30 نەچچە مانچې (بۇددا دىنى تالىبى) نى بىلىم ئاشۇرۇش ئۈچۈن شىنزاڭدىكى بىرەبىك ئىبادەتخانىسى بىلەن ئىچكى موڭغۇلدىكى باگىر ئىبادەتخانىسىغا ئەۋەتكەن. شىنجاڭغا زىيارەتكە كەلگەن بەنچەن ھەزرەتنى، جۇڭگو بۇددا دىنى جەمئىيىتى شىزاڭ شۇبەسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى شىگۈچىن لوساڭجىيەنزەننى كۈتۈۋالغان، شىنجاڭغا ئېكىسكۇرسىيە ۋە زىيارەتكە كەلگەن «ياپونىيە رىشو كوسىپې كاي مەزھىپى شۇەن زاڭ دەرمە چاريە بۇددا يادىكارلىقلىرىنى تاۋاپ قىلىش ئۇمىكى»، «ياپونىيە دوستلۇق بۇددا دىنى يوسۇنلىرىنى تەتقىق قىلىش - جۇڭگونى زىيارەت قىلىش ئۇمىكى» ۋە كانادا بۇددا دىنى جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى چېڭشەن ھەزرەت قاتارلىقلارنى كۆپ قېتىم كۈتۈۋالغان؛ 1990 - يىلى «شىزاڭ بۇددا دىنى ۋە مەدەنىيىتى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى»غا قاتناشقان ۋە 1994 - يىلى «كومۇراجىۋا تۇغۇلغانلىقىغا 1650 يىل توشقانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ئېچىلىغان تەتقىقات ۋە مۇھاكىمە يىغىنى»نى ئۈيۈشتۈرغان.

1989 - يىلى 1 - ئايىدا «ۋاپات بولغان بەنچەن ھەزرەت X نىڭ روھ ئالمىششىنى تىلەش دەرمە مۇراسىمى» نى ئۆتكۈزگەن. 1987 - يىلى 3 - ئايىدا گۈڭىمىڭ گىگەن IX ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئىزدەش، پەرق ئېتىش ئاساسىدا 1994 - يىلى 7 - ئاينىڭ 3 - كۈنى بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ خېجىڭ ناھىيىسىدىكى خۇاڭمىياۋ ئىبادەتخانىسىدا گۈڭىمىڭ گىگەن X نىڭ ۋەزىپىگە ئولتۇرۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن. 1998 - يىلى جۇڭگو بۇددا دىنى جەمئىيىتىنىڭ ئۈيۈشتۈرۈشى بىلەن شىنجاڭدىكى بۇددا دىنى خارابىلىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلىپ، بۇددا ئەقىدىسىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەن تارىخىي مۇساپىسىنى ئەسلەش پائالىيىتى ئۈچۈن شىنجاڭغا كەلگەن «بۇددا دىنىنىڭ جۇڭگوغا كىرگىنىگە 2000 يىل توشۇش قانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن مۇقەددەس نەرسىنى ئېلىپ كەلگەن راھىبلار ئۆمىكى» نى كۈتۈۋالغان.

ئاپتونوم رايونلۇق بۇددا دىنى جەمئىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇرۇمچى شەھىرى، بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى، بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى ۋە خېجىڭ، خوشوت ناھىيىسى قاتارلىق جايلار دىمۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بۇددا دىنى جەمئىيىتى قۇرۇلغان.

ھاكىمىيەت بىلەن دىننى ئايرىش ئېتىش جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ جۇڭگودا دىن بىلەن ھاكىمىيەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى مۇھىم پرىنسىپى. دىنغا ئىشىنىش پۇقرالارنىڭ شەخسىي ئىشى، خەلق ھۆكۈمىتى ئاساسىي قانۇن، قانۇن ۋە سىياسەت دائىرىسىدىكى بارلىق نورمال دىنىي پائالىيەتنى قوغدايدۇ. ھەرقايسى دىنىي تەشكىلاتلار ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولغان ھالدا دىنىي ئىشلارنى يولغا قويىدۇ ھەمدە ئېھتىياجىغا قاراپ دىنىي مەكتەپلەرنى ئاچىدۇ، ھەرخىل ئىجتىماىئى پاراۋانلىق مۇلازىمەت ئىشلىرىنى يولغا قويىدۇ. لېكىن، ھەرقانداق بىر دىن دۆلەت مەمۇرىيىتى، ئەدلىيە، مەدەنىيەت ۋە ماۋارىپ، نىكاھ، پىلانلىق تۇغۇت، ھەق - تەلەپ دەۋاسى قاتارلىق سىياسىي ۋە ئىجتىماىئى ئىشلارغا ئارىلاشما بولمايدۇ. دىننى دۆلەت قانۇنىنىڭ ئۈستىگە قويۇشقا بولمايدۇ. دىنىي پائالىيەت ئاساسىي قانۇن، قانۇنلار، قائىدە - نىزاملار ۋە سىياسەت يول قويغان دائىرىدىن چىقىپ كەتسە بولمايدۇ، دىنىي قائىدە - يوسۇنلار دۆلەت قانۇنىغا زىت كېلىپ قالغاندا، قانۇننى ئۇلچەم قىلىش، دىنىي قائىدە - يوسۇننى تېگىشلىك دەرىجىدە ئىسلاھ قىلىش كېرەك. ھاكىمىيەت بىلەن دىننى ئايرىۋېتىش دىنىي ساھەدىكى زاتلارنىڭ دۆلەت ئىشلىرى ئۈستىدىكى كېڭىشىشكە ۋە ئۇ ئىشلارنى باشقۇرۇشقا قاتنىشىشىنى چەتكە قاقمايدۇ. جۇڭگودىكى دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىا بىلەن دىنىي ساھەدىكى زاتلار ئالدى بىلەن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ پۇقرالىرى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇلار سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە، ئەركىنلىك ۋە باراۋەرلىكىنى كەڭ تۈردە بەھرىمەن بولىدۇ، ئاساسىي قانۇن بەخش ئەتكەن ھوقۇقلاردىن باشقا پۇقرالارغا ئوخشاشلا بەھرىمەن بولىدۇ ۋە شۇلارغا ئوخشاشلا مەجبۇرىيەت ئۈتەيدۇ. شىنجاڭدا دىنىي ساھەدىكى زاتلارنىڭ شەرتكە توشىدىغانلىرى باشقا ساھەدىكى زاتلارغا ئوخشاشلا ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىغا ۋەكىل بولۇپ سايلىنىپ ياكى سىياسىي كېڭەشنىڭ ھەر دەرىجىلىك كومىتېتلىرىنىڭ ئەزاسى بولۇشقا كۆرسىتىلىپ، دۆلەت ئىشلىرىدا تېگىشلىك رول ئوينىيالايدۇ. پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ چوڭ - چوڭ سىياسەتلەرنى ۋە دىنىي جەھەتتىكى كونكرىت سىياسەتلىرىنى، قانۇن - نىزام قاتارلىقلارنى تۈزگەندە، دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ پىكرىنى ئېلىشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ. ھەرقايسى دىنىي تەشكىلاتلار ۋە دىنىي ساھەدىكى زاتلارمۇ تۈرلۈك يوللار ئارقىلىق ھۆكۈمەتنىڭ ئالاقىدار تارماقلىرىغا ياكى بۇۋاستىلا پارتىيە تەشكىلاتىغا ۋە ھۆكۈمەتكە دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ تەلەپلىرىنى يەتكۈزۈپ تۇرىدۇ ياكى تەكلىپلەرنى بېرىپ تۇرىدۇ. پارتىيە تەشكىلاتلىرى، ھۆكۈمەتلەر، خەلق قۇرۇلتايلىرى، سىياسىي كېڭەشلەر دىنىي ساھەدىكىلەر بەرگەن تەكلىپلەرنى ئالاقىدار ئورۇنلارنىڭ ئەستايىدىل تەتقىق قىلىشىغا ئۈز ۋاقتىدا يوللاپ بېرىدۇ ۋە بىر تەرەپ قىلىدۇ.

دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ دىن ئېتىقادچىلىرىغا قارانتان ئۇزاق مۇددەتلىك تۈپ سىياسىتى، پۇقرالار دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە، دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكىگمۇ ئىگە؛ بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە؛ ئۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگمۇ ئىگە؛ بىر دىننىڭ بۇ مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە؛ ئۇ مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگمۇ ئىگە؛ ئىلگىرى ئېتىقاد قىلىدىغان بولسا ھازىر ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە؛ ئىلگىرى ئېتىقاد قىلغان بولسا ھازىر ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكىگمۇ ئىگە. دۆ-

لەت دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىمىز ھۆرمەت قىلىدۇ ۋە ئۇنى قوغدايدۇ، دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكىمىز ھۆرمەت قىلىدۇ ۋە ئۇنى قوغدايدۇ، مانا بۇ ـــ مۇشۇ سىياسەتنىڭ تۈپ مەزمۇنى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا بىر قانچە خىل دىن مەۋجۇت، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار بىر قەدەر كۆپ، ئاپتونوم رايوندىكى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى ۋە خەلق ھۆكۈمەتلىرى دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىپ، مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشقا ئەھمىيەت بەردى. ئومۇمەن، ئاساسىي قانۇن، قانۇن، قائىدە ـ نىزاملار ۋە سىياسەتلەر يول قويغان دائىرە ئىچىدىكى دىنىي پائالىيەتلەر ، مەسىلەن: دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىدا، شۇنىڭدەك دىن مۇخلىسلىرى ئادەت بويىچە ئۆز ئائىلىلىرىدە ئېلىپ بارغان نامازغا ئوقۇش، روزا تۇتۇش، كۇجە يېقىش، بۇتقا چوقۇنۇش، ئىبادەت قىلىش، ئەمرىمەرۇپ قىلىش، قىرائەت قىلىش، ۋەز ئېيتىش، مىسا ئۆتكۈزۈش، تەئمىد قىلىش، ئاخىرەتلىك ياغ سۈرتۈش، شۇنىڭدەك دىنىي ھېيت ـ بايرامىلارنى ئۆتكۈزۈش قاتارلىق نورمال پائالىيەتلەر قانۇندا قوغدىلىدۇ ھەمدە بۇلار ئۈچۈن مۇۋاپىق دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. تىزمىغا ئالدۇرۇلغان دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنىڭ قانۇنىي ھوقۇقى ۋە مەنپەئەتى قانۇن تەرىپىدىن قوغدىلىدۇ. ۋەتەنپەرۋەر دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجىغا قاراپ پىلانلىق ھالدا دىنىي خادىملارنى تەربىيىلىشىگە مەدەت بېرىلىدۇ. دىنىي خادىملارنىڭ نورمال دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىش ھوقۇقى ھۆرمەتلىنىدۇ ۋە قوغدىلىدۇ. كۆپچىلىك كىشىلەر دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغان جايلاردا دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاز سانلىق ئاممىنىڭ ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلىش ۋە ئۇنى قوغداشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلىدۇ؛ كۆپچىلىك كىشىلەر دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان جايلاردا دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغان ئاز سانلىق ئاممىنىڭ ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلىش ۋە ئۇنى قوغداشقىمۇ ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىجرا قىلىشنىڭ تۈپ چېقىش نۇقتىسى بىلەن ئاخىرقى نۇقتىسى دىنغا ئىشىنىدىغان ئاممىنى بىلەن دىنغا ئىشەنمەيدىغان ئاممىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، جۇڭگونىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇش ئىشلىرى ئۈچۈن ئورتاق كۈچ چىقىرىدىغان قىلىشتىن ئىبارەتتۇر.

دىنىي ساھەدىكى زاتلار بىلەن ئىتىپاقلىشىش جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ سوتسىيالىزىم دەۋرىدە رەھبەرلىك قىلىدىغان كەڭ كۆلەمدىكى ۋەتەنپەرۋەرلەر بىرلىك سېپىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىدۇر. شىنجاڭدىكى ھەر خىل دىنىي خادىملار: 1998 ـ يىلدىكى ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، ئىسلام دىنىدىكى ئىمامىلار 29 مىڭدىن ئارتۇق، زاڭزۇ بۇددا دىنىنىڭ بۇتخانىدىكى لامالىرى 359 نەپەر، خەنزۇ بۇددا دىنىنىڭ ئۇپاسەكىلىرى 14 نەپەر، خرىستىئان دىنىنىڭ پاستورى ئىككى نەپەر، پرىسبىتېرى ئون نەچچە نەپەر، كاتولىك دىنىنىڭ پوپى بىر نەپەر، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوندىكى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى دىنىي ساھەدىكى زاتلارنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىش، ئۇلارنى تەربىيىلەش خىزمىتىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى. XX ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدا ئېلىپ بېرىلغان ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ھەرىكەتلىرىدىلا ئىجتىمائىي ئىسلاھاتنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىنى ياقىلىغان ۋە قوللىغان دىنىي ساھەدىكى زاتلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىشقا ۋە ئۇلارنى تەربىيىلەشكە پايدىلىق بولغان سىياسەت ۋە تەدبىرلەرنى قوللانغاندى. جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئۈچىنچى ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم شىنجاڭنىڭ ئەمەلىيىتىگە ئاساسلىنىپ، دىنىي ساھەدىكىلەرنى قولغا كەلتۈرۈش، ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىش ۋە ئۇلارنى تەربىيىلەش خىزمىتىدە ئاساسەن مۇنۇ ئۈچ ھالقىنى چىڭ تۇتتى: 1) دىنىي ساھەدىكىلەرگە قارىتىلغان سىياسىي ئىدىيىۋى تەربىيىنى كۈچەيتتى. شىنجاڭ سوتسىيالىزىم ئىنىستىتۇتى، ھەرقايسى ۋىلايەت، ئوبلاست ۋە شەھەرلەردىكى سىياسىي مەكتەپلەر، ناھىيىلەردە ئېچىلغان ئۆگىنىش كۇرسلىرى ۋە يېزا ـ بازارلاردا قۇرۇلغان ئۆگىنىش گۇرۇپپىلىرى ئارقىلىق ئىسلاھات ۋە تەرەققىياتقا ھەم ئۇلارنىڭ ئىدىيىۋى ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈلگەن ھالدا، ئۇلارغا قارىتا سوتسىيالىستىك تەربىيە، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى، ۋەتەنىنىڭ بىرلىكىنى قوغداش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلدى. 2) دىنىي ساھەدىكىلەر ئىچىدىن ۋەكىللىك خاراكتېرى بىر قەدەر كۈچلۈك بولغان ۋە شەرتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان ۋەتەنپەرۋەر زاتلار ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ ۋەكىللىكىگە سايلاندى ياكى ھەر دەرىجىلىك سىياسىي كېڭەشلەرنىڭ ئەزالىقىغا كۆرسىتىلدى.

1998 - يىلىدىكى ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، شىنجاڭ بويىچە دىنىي ساھەدىكىلەردىن ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ ۋەكىللىكىگە سايلانغان، ھەر دەرىجىلىك سىياسىي كېڭەشلەرنىڭ ئەزالىقىغا ۋە ھەر دەرىجىلىك ئىسلام دىنىي جەمئىيەتلىرى، بۇددا دىنىي جەمئىيەتلىرىنىڭ ھەيئەتلىكىگە كۆرسىتىلگەنلەر 4 مىڭ 700 دىن ئاشقان. 3) دىنىي ساھەدىكىلەر ئىچىدىكى تۈرمۇشىدا قىيىنچىلىق بار ۋەتەنپەرۋەر زاتلارغا مەلۇم تۈرمۇش يارەم پۇلى بېرىلدى. 1998 - يىلىدىكى ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، يارەم بېرىلگەنلەر تەخمىنەن بەش مىڭدىن، شۇ يىلى يارەم بېرىلگەن پۇل سەككىز مىليون يۈەندىن ئاشقان. يۇقىرىقى خىزمەتلەر ئارقىلىق، دىنىي ساھەدىكى زاتلارنى يەنىمۇ ئۇنۇملۇك ھالدا قولغا كەلتۈرۈش، ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىش ۋە ئۇلارنى تەربىيىلەش ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ، ئۇلار ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇلدى، پارتىيىنىڭ دىنىي ساھەدىكىلەر بىلەن بولغان ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىك سېپى ئۈزلۈكسىز مۇستەھكەملەندى ۋە كېڭەيدى.

ياش دىنىي خادىملارنى تەربىيىلەش جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ دىنىي خادىملارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش سىياسىتىدۇر. شىنجاڭدا ياش دىنىي خادىملارنى يېتىشتۈرۈشتە ئوخشاش بولمىغان مەزگىلدە ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇللار قوللىنىلغان. 50 - يىللاردىن 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئاساسەن پېشقەدەم دىنىي زاتلار مەسچىت ۋە مەدرىسەلەردە، لېكىن ئىبادەتخانىلىرىدا ياكى ئائىلىلەردە ئىختىيارىي ھالدا تالىپلارنى تەربىيىلىگەن. جۇڭگو كومپارتىيىسى 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئۈچىنچى ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنىي جەمئىيىتى بەلگىلىمە چىقىرىپ، ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنىي جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ھەيئىتى بولغان دىنىي زاتلاردىن ھەربىرىنىڭ ئىككىدىن ئۈچكىچە تالىپ تەربىيىلىشىنى، ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنىي جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ھەيئىتى يوق ناھىيە - شەھەرلەردە ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنى جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەتلىرى ئىچىدىن كۆرسىتىلگەن كىشىنىڭ تالىپ تەربىيىلىشىنى بەلگىلىگەن. 90 - يىللاردىن باشلاپ ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنىي جەمئىيىتى پىلانلىق ۋە مەقسەتلىك ھالدا ياش بىر ئەۋلاد ۋەتەنپەرۋەر دىنىي خادىملارنى تەربىيىلەشكە مەسئۇل بولۇپ، ئاساسەن مۇنۇ ئىككى خىل ئۇسۇلنى قوللاندى: بىرىنچى، ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دارىلفۇنۇنىنى ياخشى باشقۇرۇپ، ئالىي دىنىي بىلىم سەۋىيىسىگە ئىگە ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيىلەش؛ ئىككىنچىسى، ھەرقايسى ۋىلايەت، ئوبلاست ۋە شەھەرلەردە ئىسلام دىنىي جەمئىيەتلىرى دىنىي كۇرسلارنى ئېچىپ، ئەمەلىي ئېھتىياجىغا قاراپ ئوتتۇرا ۋە باشلانغۇچ سەۋىيىدىكى دىنىي خادىملارنى تەربىيىلەش. 1998 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ستاتىستىكىغا قارىغاندا، شىنجاڭ ئىسلام دارىلفۇنۇنى بەش يىللىق ئوقۇش تۈزۈمىدىكى ئالتە قارار تولۇق كۇرس سىنىپىغا 309 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغان بولۇپ، ئۇلاردىن تۆت قاراردا ئوقۇش پۈتتۈرگەن 160 نەپەر ئوقۇغۇچىنى نۇقتىلىق مەسچىتلەردە دىنىي ۋەزىپە ئۆتەشكە ياكى دىنىي كۇرسلاردا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىشقا تەقسىم قىلغان. ھەرقايسى ۋىلايەت، ئوبلاست ۋە شەھەرلەردە 30 قارار دىنىي كۇرس ئېچىپ، ئوتتۇرا ۋە باشلانغۇچ سەۋىيىدىكى دىنىي خادىملاردىن تەخمىنەن 1000 كىشىنى تەربىيىلىگەن. بۇلاردىن باشقا، ئىسلام دىنىي جەمئىيىتى يەنە ئەمەلىي ئېھتىياجىغا قاراپ، ئاساسىي قاتلامنى كۆزدە تۇتۇپ، ناھىيە (شەھەر) لىك ئىسلام دىنىي جەمئىيەتلىرىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى دەرىجىلىك ئابرۇيلۇق ۋە دىنىي بىلىم سەۋىيىسى بىر قەدەر يوقىرى ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنىڭ ئىككىدىن ئۈچكىچە تالىپ تەربىيىلىشىنى، تەربىيىلەش ۋاقتىنىڭ ئومۇمەن 2 - 3 يىل بولۇشىنى بەلگىلىدى. بۇ تالىپلارنىڭ بەزىسى يېزا، كەنت مەسچىتلىرىدە دىنىي ۋەزىپە ئۆتىمە بولىدۇ، بەزىسى ئۆزى تەۋە بولغان ۋىلايەت، ئوبلاست ۋە شەھەرلەردە ئېچىلغان دىنىي كۇرسلارغا ياكى شىنجاڭ ئىسلام دارىلفۇنۇنىغا بېرىپ بىلىم ئاشۇرسا بولىدۇ. ئاپتونوم رايونلۇق بۇددا دىنى جەمئىيىتى ھازىر بار دىنىي خادىملارنى ئۆزى تەربىيىلىگەندىن باشقا، يەنە 30 نەپەر مانچې (تالىب) نى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىچكى موڭغول ئاپتونوم رايونى ۋە شىزاڭ ئاپتونوم رايونىدىكى مەشھۇر ئىبادەتخانىلارغا بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتتى. خرىستىئان دىنىي ۋە كاتولىك دىنىي جەمئىيەتلىرىمۇ ئۆز خادىملىرىنى ئىمتىھان ئالغاندىن كېيىن، بېيجىڭدىكى ئىلاھىيەت ئىنستىتۇتىغا داۋاملىق تۈردە ئوقۇشقا ئەۋەتىپ تۇردى.

دىنىي جەھەتتىكى دوستانە بېرىش - كېلىشلەر جۇڭگودىكى دىنىي تەشكىلاتلار ۋە دىنىي ساھەدىكى زاتلارنىڭ چەت ئەللەردىكى دىنىي

تەشكىلاتلار ۋە دىنىي ساھەدىكى زاتلار بىلەن باراۋەرلىك ۋە دوستانە ئاساستا ئېلىپ بارغان دىنىي ئىلىم ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئالماشتۇرۇش، ئۆزئارا كۆزىتىش ۋە زىيارەتتە بولۇش، شۇنىڭدەك خەلقئارا دىنىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىش ھەرىكىتىدۇر. شىنجاڭ ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا ۋە جەنۇبىي ئاسىيادىكى بەزى دۆلەتلەرگە تۇتىشىدۇ، تارىختا ئىسلام دىنىي جەھەتتە بۇ دۆلەتلەر بىلەن بىر قەدەر كەڭ تەسىر كۆرسەتتىپ كەلگەن، ئىشىك سىرتقا ئېچىۋېتىلگەندىن كېيىن، بۇ جەھەتتىكى تەسىر ۋە بېرىش - كېلىش تېخىمۇ كۆپەيدى. شىنجاڭ دىنىي جەھەتتىكى تاشقى مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىشتا ھەم دىنىي جەھەتتىكى خەلقئارا دوستانە بېرىش - كېلىشنى پائال قانات يايدۇرۇش، دىنىي كۆچلەرنىڭ سىڭىپ كىرىش ھەرىكىتىنى قەتئىي توسۇش قاتارلىقلاردا باشتىن - ئاخىر چىڭ تۇردى. شىنجاڭ مۇسۇلمانلار بىر قەدەر مەركەزلەشكەن رايون بولغاچقا، كۆپ يىللاردىن بېرى ئىسلام دىنىدىن ئىبارەت بۇ ۋاستە ئارقىلىق ئەرەب ئەللىرى بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە ھەمكارلىشىش ئىشلىرى بىر قەدەر زور تەرەققىياتقا ئېرىشتى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئۇچىنچى ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن دۇنيادىكى ئىسلام ئەللىرىنىڭ دىنىي تەشكىلات ۋەكىللىرى، مۇخبىرلىرى ، دىپلوماتىك ئەمەلدارلىرى ئېكسكۇرسىيە ۋە زىيارەت قىلىش ياكى دىن، مەدەنىيەت ۋە سودا ھەمكارلىقى جەھەتلەردىكى ئىشلار توغرىسىدا سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن كۆپ قېتىم شىنجاڭغا كەلدى. ياپونىيە بۇددا دىنىنىڭ جۇڭگونى زىيارەت قىلىش ئۆمىكى، تاۋاب قىلىش ئۆمىكى، كۆزىتىش ئۆمىكى، شۇنىڭدەك كانادا بۇددا دىنىي جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى چېڭچەن ھەزرەت قاتارلىقلار شىنجاڭدا تەكشۈرۈش ۋە زىيارەتتە بولدى. شىنجاڭدىكى مەشھۇر دىنىي زاتلار، ئالىملارمۇ تەكلىپكە بىنائەن كۆپ قېتىم چەت ئەللەرگە زىيارەتكە چىقتى ياكى خەلقئارا دىن ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىغا قاتناشتى. ستاتىستىكىغا قارىغاندا، 1985- يىلىدىن 2000- يىلىغىچە جۇڭگو ئىسلام دىنىي جەمئىيىتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن شىنجاڭدىن ئۆمەك تەشكىل قىلىپ ھەججگە بارغان مۇسۇلمانلارنىڭ سانى جەمئىي 8327 كىشى بولدى. دىنىي ئىشلار بىلەن چەت ئەللەرگە بېرىش - كېلىش ئارقىلىق جۇڭگونىڭ مىللەتلەر باراۋەرلىكى ۋە ئىتتىپاقلىقى سىياسىتى، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتى تەشۋىق قىلىنىپ، جۇڭگو خەلقى بىلەن دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەللەر خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا چۈشەنچە ۋە دوستلۇق ئىلگىرى سۈرۈلدى.

دىنىي تۈزۈم ئىسلاھاتى ماھىيەتتە ئىسلام دىنىي، زاكۇز بۇددا دىنىنىڭ فېئودالىق ئىمتىياز ۋە ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى بىكار قىلىشتۇر. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن دىنىي تۈزۈم بىلەن فېئودالىق تۈزۈم بىرلىشىپ، دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى كەڭ ئاممىنى ئېزىپ كەلگەندى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دېموكراتىك ئىسلاھات ئارقىلىق «دىنىنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى ئىمتىيازلىرى (مەسىلەن، ئۇشرە - زاكات) پەيدىن - پەي بىكار قىلىندى، دىنىي ئىبادەتخانىلار نۇرغۇن يەر-زېمىننى ئىگىلىۋالغان ئەھۋال ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ۋە يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش ھەرىكىتى ئارقىلىق مۇۋاپىق ھالدا ئۆزگەرتىلدى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن، شىنجاڭنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى ئاساس قىلىپ، 1959 - يىلى 4 - ئايدا «ئىسلام دىنى، لامادىنى تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش توغرىسىدىكى يولىيورۇق» نى ئارقىتىپ، تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئىسلاھاتلارغا بىرلەشتۈرۈپ، سالماق پوزىتسىيە بىلەن ئاممىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ ۋە ئاممىغا تايىنىپ، نامۇۋاپىق دىنىي تۈزۈملەرنى ئىسلاھ قىلىشنى قارار قىلدى. پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلار ۋە زىيالىيلار ئىچىدە ئاتېئىزىم تەربىيىسى ئېلىپ بېرىش، خەلق ئاممىسى ئىچىدە پارتىيىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەشۋىق قىلىپ، دىنىي ساھەدىكى زاتلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ ۋە ئۇلارنى تەربىيىلەپ، دىنىي ئىمتىياز ۋە دىنىي تۈزۈمنى بىكار قىلىپ، مىللەت تونىغا ئورۇنۇۋېلىپ ئەكسىلىنقىلابىي ھەرىكەت ئېلىپ بېرىۋاتقان ئۇنسۇرلارغا زەربە بېرىش تەلەپ قىلىندى. سوتسىيالىستىك تەلىم - تەربىيە ھەرىكىتى ئارقىلىق دىنىنىڭ فېئودالىق ئىمتىيازى ۋە ئېزىش - ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش تۈزۈمى ئاساسىي جەھەتتىن بىكار قىلىندى.

دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇش ھۆكۈمەتنىڭ دىنغا مۇناسىۋەتلىك قانۇن، قانۇن - نىزاملار ۋە سىياسەتلىرىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىنى مەۋزىي جەھەتتىن باشقۇرۇشى ۋە نازارەت قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ

ئاساسىي مەزمۇنى مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: دىنىي تەشكىلاتلار ۋە مەسچىت، بۇتخانا، چېركاۋلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق ـ مەنپەئەتىنى، دىنىي خادىملارنىڭ نورمال دىنىي ئىشلارنى ئېلىپ بېرىش پائالىيىتى ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىنىڭ نورمال دىنىي پائالىيىتىنى قانۇن بويىچە قوغداش، قانۇنسىز ئۇنسۇرلارنىڭ دىندىن ۋە دىنىي پائالىيەتلەردىن پايدىلىنىپ، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ جىنايەت ئۆتكۈزۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى چەكلەش، چېگرا سىرتىدىكى دۈشمەن كۈچلەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ سىڭىپ كىرىشىنى توسۇش، دىنىي پائالىيەتلەرنى قانۇن، قانۇن ـ نىزاملار ۋە سىياسەت يول قويغان دائىرىگە كىرگۈزۈش. دىنىي ئىشلارنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇش ھۆكۈمەتنىڭ بىرخىل فۇنكسىيىسى، شۇنداقلا جەمئىيەتنىڭ جامائەت ئىشلىرى دائىرىسىگە چېتىلىدىغان ئىشتۇر. دىنىي تەشكىلاتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى باشقۇرۇشقا كەلسەك، ئۇ ـــ دىنىي تەشكىلاتنىڭ ئىچكى ئىشى، ھۆكۈمەت ئۇنىڭغا ئارىلاشمايدۇ. 1988 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 11 ـ قېتىملىق دائىمىي ھەيئەتلەر يىغىندا «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى باشقۇرۇش توغرىسىدىكى ۋاقتىلىق قائىدىسى» ماقۇللانغان ۋە شۇ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئېلان قىلىنىپ يولغا قويۇلغان. 1990 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 96 ـ قېتىملىق دائىمىي ھەيئەتلەر يىغىندا «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنىي پائالىيەتلەرنى باشقۇرۇش توغرىسىدىكى ۋاقتىلىق بەلگىلىمىسى» ۋە «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنىي خادىملارنى باشقۇرۇش توغرىسىدىكى ۋاقتىلىق بەلگىلىمىسى» قاراپ چىقىلىپ ماقۇللانغان ۋە شۇ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ئېلان قىلىنىپ يولغا قويۇلغان. مۇشۇ ئاساستا ئاپتونوم رايونلۇق 8 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 9 ـ سانلىق يىغىندا 1994 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇش نىزامى» ماقۇللانغان ۋە شۇ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ يولغا قويۇلغان. بۇنىڭدىن بۇرۇن، 1994 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى گوۋۇيۈەن « دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى باشقۇرۇش نىزامى» ۋە « جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى چېگرىسى ئىچىدىكى چەت ئەللىكلەرنىڭ دىنىي پائالىيىتىنى باشقۇرۇش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسى» نى ئېلان قىلىپ يولغا قويغان. يۇقىرىقى نىزام، بەلگىلىمىلەر شىنجاڭنىڭ دىنىي ئىشلارنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇشتىكى مۇھىم قانۇنىي ئاساسىدۇر.

دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى باشقۇرۇش دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇشتۇر. 1988 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى يولغا قويۇش ئۈچۈن ئېلان قىلغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى باشقۇرۇش توغرىسىدىكى ۋاقتىلىق قائىدىسى» دە مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن: دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى ھەرخىل دىنلارنىڭ مەسچىت، بۇتخانا، ئىبادەتخانىلىرى، چېركاۋلىرى ۋە پائالىيەت ئېلىپ بېرىش نۇقتىلىرىنى كۆرسىتىدۇ؛ دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى بىردەك ناھىيە دەرىجىلىكتىن يۇقىرى (ناھىيە دەرىجىلىكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ دىن ئىشلىرى تارماقلىرىغا ئىلتىماس قىلىپ تىزىمغا ئالدۇرۇش كېرەك؛ يېڭىدىن بەرپا قىلىنىدىغان، ئۆزگەرتىپ ياسىلىدىغان دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى ناھىيىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈش لازىم؛ تىزىمغا ئالدۇرۇلغان، تەستىقتىن ئۆتكۈزۈلگەن دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنىڭ قانۇنىي ھوقۇق ـ مەنپەئەتى قانۇن تەرىپىدىن قوغدىلىدۇ، ھەرقانداق تەشكىل ۋە شەخسنىڭ ئۇنىڭغا چېقىلىشىغا بولمايدۇ؛ تەستىقتىن ئۆتكۈزمەي تۇرۇپ، ھەرقانداق تەشكىل ۋە شەخس خالىغىنىچە يەر تاللاپ دىنىي پائالىيەت سورۇنى بەرپا قىلسا بولمايدۇ؛ بەلگىلىمە بويىچە، دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى يەرلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى دىن ئىشلىرى تارماقلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە ۋەتەنپەرۋەر دىنىي تەشكىلاتلار مەسئۇل بولۇپ باشقۇرىدۇ ھەمدە ئۇنداق سورۇنلاردا دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ ۋەكىلى بىلەن دىنىي خادىملار قاتناشقان دېموكراتىك باشقۇرۇش ئورگىنى تەسىس قىلىنىشى، بۇ ئورگاننىڭ ئەزالىرىنى شۇ يەردىكى دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىا دېموكراتىك سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن بولۇشى كېرەك؛ دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى ئاساسىي قانۇنغا، قانۇنلارغا ۋە پارتىيىنىڭ سىياسەتلىرىگە رىئايە قىلىشى ، چەت ئەللەردىكى دىنىي كۈچلەرنىڭ نېرى ـ بېرى قىلىشىنى قوبۇل قىلماسلىقى لازىم.

دینی پائالیەتلەرنی باشقۇرۇش ئاپتونوم رایونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 1990 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 16ـ كۈنى ئېلان قىلىپ يولغا قويغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنى پائالىيەتلەرنى باشقۇرۇش توغرىسىدىكى ۋاقىتلىق بەلگىلىمىسى» دە ئاپتونوم رايوننىڭ قانۇن ـ نىزاملىرىدا مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن: پۇقرالار دىنغا ئېتىقاد قىلىش ياكى دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكىگە ئىگە، دىنى پائالىيەتلەرگە قاتنىشىش ياكى قاتناشماسلىق ئەركىنلىكىگە ئىگە. بارلىق دىنى پائالىيەتلەر ئاساسىي قانۇن، قانۇنلار، پەرمان ـ بۇيرۇقلار ۋە سىياسەت يول قويغان دائىرىدە ئېلىپ بېرىلىشى، ھۆكۈمەتنىڭ دىن ئىشلىرى تارماقلىرىنىڭ باشقۇرۇشى ۋە نازارىتىنى قوبۇل قىلىشى كېرەك. دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىنىڭ دىنى ئادەت بويىچە دىنى پائالىيەت سورۇنلىرىدا ۋە ئۆزىنىڭ ئۆيىدە ئېلىپ بارغان بارلىق نورمال دىنى پائالىيىتى، مەسىلەن، دىنى كىتابلارنى ئوقۇش، ۋەز ـ تەبلىغ قىلىش، نامىز ئوقۇش، روزا تۇتۇش، ئىبادەت قىلىش، كۈجە يېقىش، بۇتقا باش ئۇرۇش، مىسا ئۆتكۈزۈش، ئاخىرەتلىك ياغ سۈرتۈش ۋە دىنى بايراملارنى ئۆتكۈزۈش قاتارلىق دىنى پائالىيىتى قانۇن تەرىپىدىن قوغدىلىدۇ، ھەرقانداق كىشىنىڭ ئارىلىشىشىغا بولمايدۇ. لېكىن، ھەرقانداق دىنى تەشكىلات ۋە دىن مۇخلىسى دىنى پائالىيەت سورۇنىدىن باشقا يەردە ۋەز ئېيتسا، دىن تارقاتسا ۋە ئىلاھكويلۇقنى تەشۋىق قىلسا، ھەرقانداق جايدا دىنى تەشۋىقات ۋەرەقىلىرىنى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئاساسلىق باشقۇرغۇچى تارماقلىرىنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزمەي نەشر قىلىنغان دىنى كىتاب ـ ژورناللار ۋە ئۇن ـ سىن بويۇملىرىنى تارقاتسا بولمايدۇ. دىنى پائالىيەت سورۇنلىرىغا يۇقىرى ئاۋازلىق كارناي ئورنىتىشقا بولمايدۇ. دىنى پائالىيەتلەر جەمئىيەت تەرتىپىگە، ئىشلەپ چىقىرىش تەرتىپىگە، خىزمەت تەرتىپىگە ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇش تەرتىپىگە دەخلى يەتكۈزسە بولمايدۇ.

دىنى خادىملارنى باشقۇرۇش دىنى خادىملارنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇشتۇر. «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوننىڭ دىنى ئىشلارنى باشقۇرۇش نىزامى» نىڭ 7 ~ 11 ـ ماددىلىرىدا مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن: دىنى خادىم مۇئەييەن دىنى ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان ۋە شۇ ۋەزىپىنى ئۆتەيدىغان دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى پۇقرانى كۆرسىتىدۇ. دىنى خادىملار جۇڭگو كومۇنىستىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە سوتسىيالىزم تۈزۈمىنى ھىمايە قىلىشى، ۋەتەننىڭ بىرلىكى ۋە مىللەتلەر ئىتىپاقلىقىنى قوغدىشى، ۋەتەننى سۆيۈپ قانۇنغا رىئايە قىلىشى، ئاممىنى ئىچىدە بىر قەدەر يۇقىرى ئابرۇيغا ۋە دىنى بىلىمگە ئىگە بولۇشى كېرەك. دىنى خادىملارنى دىنى پائالىيەت سورۇنىنىڭ دېموكراتىك باشقۇرۇش تەشكىلى كۆرسىتىدۇ، دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىنى مۇزاكىرە قىلىپ قوشۇلغاندىن كېيىن، ۋەتەنپەرۋەر دىنى تەشكىلات تەكشۈرۈپ تەستىقلاپ، ئۇلارغا گۇۋاھنامە تارقىتىپ بېرىدۇ. باشقا ھەرقانداق تەشكىلات ۋە شەخسنىڭ دىنى پائالىيەت سورۇنلىرىغا دىنى خادىملارنى ئەۋەتىشگە، بەلگىلىشگە ياكى دىنى خادىملارنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىۋېتىشگە بولمايدۇ. دىنى خادىملارنى ئۆز ناھىيىسى (شەھىرى، رايونى) دائىرىسىدىن تاللاش كېرەك، ئۆز دائىرىسىدە مۇۋاپىق كىشى ھەققىدە تەتەن يوق بولۇپ، باشقا ناھىيە (شەھەر)، ئوبلاست (ۋىلايەت، شەھەر) دىن تەكلىپ قىلىش توغرا كەلسە، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا يەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ دىن ئىشلىرى تارمىقىغا تەستىقلىتىش كېرەك. «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوننىڭ دىنى خادىملارنى باشقۇرۇش توغرىسىدىكى ۋاقىتلىق بەلگىلىمىسى» دىمۇ دىنى خادىملارنىڭ مەسئۇلىيىتى، رىئايە قىلىشى زۆرۈر بولغان قائىدىلەر، ئۇلارنى مۇكاپاتلاش ـ جازالاش توغرىسىدا كونكرىت بەلگىلىمىلەر بار. 1987 ـ يىلىدىن 1990 ـ يىلىغىچە پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدە پىلانلىق ۋە قەدەم ـ باسقۇچلۇق ھالدا دىنى خادىملارنىڭ سىياسىي ئىدىيىۋي ئىپادىسى ۋە دىنى بىلىمى ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلغاندى. بۇ خىزمەتنى ئاساسەن ۋەتەنپەرۋەر دىنى تەشكىلاتلار ھۆكۈمەتنىڭ دىن ئىشلىرى تارماقلىرىنىڭ ياردەملىشىشى بىلەن ئېلىپ باردى ھەمدە بۇ خىزمەت دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچى كەڭ ئاممىنىڭ ۋە دىنى خادىملارنىڭ ماختىشى ھەم قوللىشىغا ئېرىشكەنلىكتىن، كۆزلىگەن ئۈنۈم ھاسىل قىلىندى.

قوش «بەشتە ياخشى»لارنى سېلىشتۇرۇپ باھالاش بەشتە ياخشى دىنى پائالىيەت سورۇنلىرىنى، بەشتە ياخشى دىنى خادىملارنى سېلىشتۇرۇپ باھالاش ھەرىكىتىدۇر. بۇ ـــ ھۆكۈمەتنىڭ قانۇنغا ئاسا-

سەن، دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى ۋە دىنىي خادىملارنى ۋەتەننى سۆيۈپ قانۇنغا رىئايە قىلىش، ئاكتىپلىق بىلەن سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشقا رىغبەتلەندۈرۈشتىكى ئۇنۇملۇك ئۇسۇلى. قوش «بەشتە ياخشى بولۇش» نىڭ ئۆلچىمى ھەرقايسى جايلاردا تازا ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ، چوڭ جەھەتتىن ئوخشاش بولسىمۇ، يەنە ئانچە ـ مۇنچە پەرقلەر بار. ئۇرۇمچىنى مىسالغا ئالساق، بەشتە ياخشى دىنىي پائالىيەت سورۇنىنىڭ ئۆلچىمى مۇنداق: 1) ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ياخشى بولۇش؛ 2) قانۇنغا رىئايە قىلىش، سىياسەتلەرنى ئىجرا قىلىشتا ياخشى بولۇش؛ 3) قائىدە ـ تۈزۈملەرنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، دېموكراتىك باشقۇرۇشتا ياخشى بولۇش؛ 4) دەل ـ دەرەخ تىكىش، گۈل ـ گىياھ ئۆستۈرۈش، مۇھىتنى گۈزەللەشتۈرۈشتە ياخشى بولۇش؛ 5) جامائەت پاراۋانلىقى ئىشلىرىنى يولغا قويۇش، ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەشتە ياخشى بولۇش. بەشتە ياخشى دىنىي خادىملارنىڭ ئۆلچىمى مۇنداق: 1) پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىگە بويسۇنۇپ، پارتىيىنىڭ سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىپ، خىزمەتكە ماسلىشىشتا ياخشى بولۇش؛ 2) سىياسەت ۋە قانۇنلارغا رىئايە قىلىپ، نىزام، بەلگىلىمىلەرنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، باشلامچىلىق بىلەن ئىجرا قىلىشتا ياخشى بولۇش؛ 3) دىنىي پائالىيەت سورۇنىنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاپ، سىرتتىن سىڭىپ كىرگۈچىلەرنى توسۇشتا ياخشى ئۇلگە بولۇش؛ 4) دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغان ئاممىغا ھۆرمەت قىلىپ، ھەرقايسى دىن ۋە مەزھەپلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى قوغداپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشتە ياخشى بولۇش؛ 5) ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا پائال قاتنىشىپ، جامائەت پاراۋانلىقى ئىشلىرىنى قانات يايدۇرۇپ، ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەش ئىشلىرىنى قوللاشتا ياخشى بولۇش. قوش «بەشتە ياخشى» لارنى سېلىشتۇرۇپ باھالاش ھەرىكىتى دەسلەپتە غۇلجا شەھىرىدە باشلىنىپ، ئاندىن پۈتۈن شىنجاڭدا ئومۇمىيۈزلۈك قانات يايدۇرۇلغان. 1993 ـ يىلى 4 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى دىنىي ساھەدىكىلەر ئارىسىدا قوش «بەشتە ياخشى» لارنىڭ ئۆلچەمگە يەتكەنلىرىنى سېلىشتۇرۇپ باھالاش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىش چارىسىنى بېكىتتى. 1993 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق دىن ئىشلىرى ئىدارىسى شىنجاڭ بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىپ، بەشتە ياخشى دىنىي پائالىيەت سورۇنىدىن 52 نى، بەشتە ياخشى دىنىي خادىمدىن 82 نى تەقدىرلەپ، ئاپتونوم رايونىمىزدا قوش «بەشتە ياخشى» لارنى سېلىشتۇرۇپ باھالاش ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىي قىلىپ يېڭى باسقۇچقا يەتكەنلىكىنى كۆرسەتتى. 1998 ـ يىلىغا كەلگەندە، ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن باھالانغان قوش «بەشتە ياخشى» دىنىي پائالىيەت سورۇنى 102 گە، قوش « بەشتە ياخشى» دىنىي خادىم 182 گە يەتتى.

شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنى ئىسلام دىنى «ئاللا» نى بىردىنبىر ئىلاھ دەپ بىلىدىغان بىر ئىلاھلىق دىندۇر. ئۇ بۇددا دىنى، خرىستىئان دىنى بىلەن بىر قاتاردا تۇرىدىغان دۇنياۋى ئۇچ چوڭ دىننىڭ بىرىدۇر. ئۇ مىلادىيە VI ئەسىرنىڭ بېشىدا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام تەرىپىدىن ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى مەككە شەھىرىدە بەرپا قىلىنغان بولۇپ، جۇڭگودا ئىلگىرى مۇسۇلمانلار دىنى، پاك دىن ياكى ساماۋى دىن دەپ ئاتالغان. «ئىسلام» دېگەن ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى بويسۇنۇش، يەنى « ئاللا» نىڭ ئىرادىسىگە بوي سۇنۇش دېگەنلىك بولىدۇ. شىنجاڭدا مۇسۇلمانلار «ئاللا» نى پارىس تىلىدا «خۇدا» دەپمۇ ئاتايدۇ. ئىسلام دىننىڭ ئەڭ ئۇلۇغ كىتابى «قۇرئان كەرىم» ، ئۇنىڭدىن قالسا «ھەدىس» بولۇپ، بۇلار مۇسۇلمانلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشى ۋە ئەدەپ ـ ئەخلاقىنىڭ ئۆلچىمى دەپ قارىلىدۇ. ئىسلام دىننىڭ تۆپ ئەقىدىسى بەش جەھەتتىن ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ بەش جەھەت: ئاللاغا ئىمان ئېيتىش، ئۇنىڭ پەيغەمبەرلىرىگە ئىمان ئېيتىش، پەرىشتىلىرىگە ئىمان ئېيتىش، كىتابلىرىغا ئىمان ئېيتىش ۋە ئاخىرەت كۈنىگە ئىمان ئېيتىشتىن ئىبارەت. مۇسۇلمانلار ئادا قىلىشقا تېگىشلىك بەش پەرىز شاھادەت ئېيتىش (يەنى گۇۋاھلىق بېرىش) ، نامازئوقۇش، روزا تۇتۇش، زاكات بېرىش، ھەج قىلىشتۇر. ئادەتتە، ئىسلام دىنى IX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئالدى بىلەن قەشقەر رايونىغا تارقىلىپ كىرگەن دەپ قارىلىدۇ. 962 ـ يىلى ئىسلام دىنىغا كىرگەن قارا خانىيلار سۇلالىسى خوتەندىكى بۇددا خانلىقىغا دىنىي ئۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، 1006 ـ يىلى خوتەن خانلىقىنى مۇنقەرز قىلغان، شۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنىنى خوتەن رايونىغا تارقاتقان. تەخمىنەن 1346 ـ يىلى شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى تۇغلۇق تۈمۈر ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ سىياسىي كۈچىگە تايىنىپ، ئىسلام دىنىنى پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىگە

كېڭەيتىكەن. XVI ئەسىرگە كەلگەندە، ئىسلام دىنى شىنجاڭدا ئاساسىي دىن بولۇپ قالغان. ھازىر شىنجاڭدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەر ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ، ئۆزبېك، قىرغىز، تاتار، تاجىك قا- تارلىقلاردىن ئىبارەت.

«قۇرئان كەرىم» نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىسى « قۇرئان كەرىم» نىڭ تاللاپ تەرجىمە قىلىنغان ۋە تولۇق تەرجىمە قىلىنغان كۆپ خىل ئۇي- غۇرچە نۇسخىسى تارقىتىلغان. 1910 ـ يىلى يۈسۈپ داموللا چۆچەكتە روزىئاخۇننىڭ تەشەببۇسى ۋە قوللا- شى بىلەن « قۇرئان كەرىم» نىڭ قىسمەن تەپسىرىنى ئىشلەپ، « قۇرئان كەرىم تەپسىرى» دەپ ئاتىغان. 1954 ~ 1955 ـ يىللىرى داموللا مۇھەممەد زېرىپ قاري ھاجى ئىشلىگەن « قۇرئان كەرىم تەپسىرى» مۇ ئىلىدا تاماملانغان. 1961 ـ يىلى غۇلجىلىق ھاجى ئابدۇللا شىنجاڭ مىللەتلەر تەتقىقاتى ئورنىغا ھەدىيە قىلغان «ھېكمەتلىك سۆزلەر» دېگەن كىتاب ئۇنىڭ ئاتىسى داموللا سابىت تەرجىمە قىلغان « قۇرئان كە- رىم» نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى ئىدى. بۇلاردىن باشـ- قا، داموللا شەمسىددىننىڭ « قۇرئان كەرىم تەپسىرى» مۇ ياخشى باھاغا ئېرىشكەن. 1986 ـ يىلى ئۇيغۇر ئالىم مۇھەممەد سالىھ ئالتە يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ كۆڭۈل قويۇپ تەرجىمە قىلغان ئۇيغۇرچە «قۇرئان كە- رىم» نى قولدىن چىقاردى. بۇ تەرجىمە نۇسخىسى ئۇي- غۇرچە بىلەن ئەرەبچىنى سېلىشتۇرۇش، ئۇيغۇرچە ئە- زاھ بېرىش شەكلىدە مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. بۇ نۇسخىنى سەئۇدي ئەرەبىستانى پادە- شاھىنىڭ نامىدىكى فەھدى پادىشاھ قۇرئان باسما زاۋۇ- تىمۇ نەشر قىلدى.

«قۇرئان كەرىم» نىڭ قازاقچە تەر- جىمىسى «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئەرەبچىدىن قازاق- چىغا تەرجىمە قىلىنغان كۆپ خىل نۇسخىسى بار. 1990 ـ يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى جۇڭگولۇق مەشھۇر قازاق ئالىم دىنىي زات خەزىز ئەخەت ئىنىسى مۇقاش ئەخەت بىلەن بىرلىكتە ئاتىسىنىڭ ۋەسىيتى بويىچە كۆ- ڭۈل قويۇپ، تەرجىمە قىلغان «قۇرئان كەرىم» نى نەشر قىلغاندىكى ئۇنىڭ تەسىرى خېلى چوڭ بولدى.

«سەھىھۇل بۇخارى جەۋھەرلىرى» نىڭ ئۇيـ- غۇرچە تەرجىمە نۇسخىسى مىسىرنىڭ قاھىرە شەھىرىدە 1929 ـ يىلى نەشر قىلىنغان، مىسىر پادىشاھ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى مۇستەفا مۇھەممەد ئەمارە تاللاپ توزگەن «سەھىھۇل بۇخارى جەۋھەرلىرى ۋە قەستەلانى شەرھى» دېگەن كىتابنىڭ ئۇچىنچى نەشـ- رىگە ئاساسەن جۇڭگولۇق ئۇيغۇر ئالىم مۇھەممەد سالىھ ئەرەبچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغاندى، بۇ كىتاب مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1981 ـ يىلى 10 ـ ئايدا نەشر قىلىندى ۋە كەينىدىن كۆپ قېتىم قايتا نەشر قىلىندى.

سۈننىي مەزھىپى ئىسلام دىنىدىكى ئاساسىي مەزھەپلەرنىڭ بىرىدۇر. ئۇ شىئە مەزھىپى بىلەن بىر- لىكتە ئىككى چوڭ مەزھەپ دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇنىڭ تو- لۇق ئاتىلىشى «ئەھلى سۈننە ۋەل ـ جاماەئە» دۇر. «سۈننىي » نىڭ مەنىسى «سۈننەتكە ئەمەل قىلغۇچى» دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇلار ئۆزىنى «ئەنئەنچىلەر» دەپ ئاتايدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولغاندىن كې- يىن، خەلىپىلىك ئورۇن سەۋەبىدىن دىننىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىختىلاپ تۇغۇلدى. تۇتىنچى خەلىپە ئەلىنىڭ تەرەپدارلىرى پەقەت ئەلى ۋە ئۇنىڭ بىۋاسىتە ئەۋلادلە- رىلا خەلىپە ۋارىسى بولالايدۇ، دەپ قاراپ، ئالدىنقى ئۈچ خەلىپە (ئەبۇ بەكرى، ئۈمەر ۋە ئوسمان) نىڭ قانۇنسىلىقىنى ئىنكار قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئىختىلاپ كېلىپ چىقتى. ئەلىنىڭ تەرەپدارلىرى «شىئە» دەپ ئاتالدى. تۇت خەلىپىنى ئېتىراپ قىلىدىغان كۆپچىلىك مۇسۇلمانلار بولسا، سۈننىيلەرنىڭ دەسلەپكى ئاساس سالغۇچىلىرى بولۇپ قالدى . شىئەلەر ۋە باشقا مەز- ھەپتىكىلەر بىلەن بولغان ئۇزاق مۇددەتلىك كۈرەش داۋامىدا، IX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا سۈننىيلار باراۋ بارا ئۇزىنىڭ سىستېمىلىق دىنىي تەشەببۇس ۋە ئىدىيىۋى سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرۈپ، ئۇزىنىڭ ئاساسىي ئە- قىدىسىنى تىكلىدى. ئۇنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن مۇنۇلار- دىن ئىبارەت: 1) «ئىمانىنىڭ ئالتە مەزمۇنى» ، يەنى ئاللاغا ئىمان ئېيتىش، ئەلچىسىگە ئىمكان ئېيتىش، پەرىشتىلىرىگە ئىمان ئېيتىش، كىتابلىرىغا ئىمان ئېيـ- تىش، تەقدىرىگە ئىمان ئېيتىش، قىيامەت ياكى ئاخە- رەتكە ئىمان ئېيتىش؛ 2) «بەش پەرھىز» نى ئادا قىلىش، يەنى شاھادەت ئېيتىش، نامىز ئوقۇش، روزا تۇتۇش، زاكات بېرىش، ھەج قىلىشتۇر؛ 3) فىقھە ئىدىيىسى، بۇنىڭدا «قۇرئان كەرىم» ، ھەدىس ، ئىج- مائى، قىياسنى شەرىئەت ئەھكاملىرىنىڭ تۇت مەنبەسى

ۋە ئۇسۇل ئىلمىنىڭ ئاساسى قىلىش. بۇلارنىڭ تەرتىپى مۇنداق: ئالدى بىلەن «قۇرئان كەرىم»گە، ئىككىنچىدىن ھەدىسكە، ئۈچىنچىدىن ئىجماغا، تۆتىنچىدىن قىياسقا ئاساسلىنىش، يەنى بىرەر ئىشنىڭ قانۇنىنى ئىككىلىكى ياكى ئەمەسلىكىگە ئاۋۋال «قۇرئان كەرىم»دىن ئاساس ئىزدەش، ئەگەر ئايەتلەردىن ئۇنداق ئىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمە تېپىلمىسا، ھەدىستىن ئاساس ئىزدەش؛ ئەگەر ھەدىسلەردىن ئاساس تېپىلمىسا، فىقھە ئالىملىرى ياكى مۇپتىلار كېڭىشىپ بىرلىككە كەلگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇش، ئەگەر ئۇنداق قىلالمىسا، ئىلگىرى شۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئىشلار ئۈستىدىن چىقىرىلغان ھۆكۈمگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، ئۇ ئىش ئۈستىدە ھۆكۈم چىقىرىش، فىقھە ئىدىيىسى ھەنەفىي، مالىكىي، شافىئىي، ھەنبەلىي ئېقىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

سۈننىيلەر پۈتۈن دۇنيادىكى مۇسۇلمانلارنىڭ 80% دىن كۆپرەكنى ئىگىلەيدۇ. جۈڭگو مۇسۇلمانلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى سۈننىي مەزھىپىگە كىرىدۇ. شىنجاڭدا ياشاپ كەلگەن، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان 7 ئاز سانلىق مىللەتتىن تاجىكلارنىڭ كۆپچىلىكى شىئە مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلغاندىن باشقا، ئۇيغۇر، خۇيزۇ، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار مۇسۇلمانلارنىڭ ھەممىسى سۈننىي مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدۇ، فىقھە جەھەتتە ھەنەفىي ئېقىمىغا كىرىدۇ.

ھەنەفىي فىقھە ئېقىمى ئىسلام دىنىدىكى فىقھە ئېقىملىرىنىڭ بىرى. VIII ئەسىردە ئىمام ئەبۇ ھەنىفە بۇ ئېقىمنى تىكلىگەن. بۇ ئېقىم شەرىئەت ئەھكاملىرىنى تۇرغۇزۇشتا ئاساسەن «قۇرئان كەرىم»گە ئاسالىنىدۇ، ھەدىسنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن قوللىنىدۇ؛ قىياس ۋە ئىجماغىنى قوللىنىشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ، ئۇلارنى تەتبىقلاشتا بىر قەدەر جانلىق ئىش كۆرىدۇ، ئەھكاملارنى ئىجرا قىلغۇچىنىڭ شەخسىي پىكرى ۋە ھۆكمىنى تەكىتلەيدۇ، شۇڭا «پىكىر تەرەپدارلىرى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئېقىم ئەھكاملارنى ئىزاھلىغاندا، شەرىئەت ئاتالغۇلىرىغا قارىغاندا شەرىئەت روھىغا بەكرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئالاھىدە ئەھۋالدا قىياسنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماي، قازى (دىنىي سوتچى) پەتۋانىڭ مۇۋاپىقىنى تاللاش پرىنسىپىغا ئاساسەن، ئادىلىلىققا يېقىنراق كېلىدىغان ھۆكۈمنى چىقارسا بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ ئېقىم ئىسلام دىنى ئىچىدە تەسىرى ئەڭ كەڭ بىر فىقھە ئېقىمى بولۇپ، تۈركىيە، ئىراق، مىسىر، ھىندىستان، پاكىستان، ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق جايلارغا كەڭ تارالغان. سەئۇدىي ئەرەبىستانى قاتارلىق دۆلەتلەر ھەنبەلىي فىقھە ئېقىمى (يەنى كىتاب تەرەپدارلىرى، بەزىدە ئەسلىيەتچىلەر دەپمۇ ئاتىلىدۇ)غا ئېتىقاد قىلىدۇ. مالىكىي فىقھە ئېقىمى ۋە شافىئىي فىقھە ئېقىمى دېگەن ئىككى ئېقىم ئايرىم - ئايرىم ھالدا شىمالىي ئافرىقا ۋە غەربىي ئاسىيا، جەنۇبىي ئاسىيادىكى بەزى دۆلەتلەر ۋە رايونلارغا تارقالغان. شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ھەنەفىي فىقھە ئېقىمىغا ئېتىقاد قىلىدۇ.

شىئە مەزھىپى ئىسلام دىنىدىكى ئاساسىي مەزھەپلەرنىڭ بىرى. «شىئە» دېگەن ئەرەبچە سۆزنىڭ مەنىسى «ئەگەشكۈچى»، «گۇرۇھ» دېگەنلىك بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئىچكى قىسمىدا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ نەۋرە ئىنىسى، كۈيئوغلى ئەلىنىڭ خەلىپە ۋارىسى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغانلىكى گۇرۇھلارنىڭ ئومۇمىي نامىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ دەسلەپكى چاغلاردىكى ئىسلام دىنىنىڭ يۇقىرى قاتلىمى ئارىسىدا كېلىپ چىققان سىياسىي كۈرەش داۋامىدا شەكىللىنىپ، سۈننىيلەر بىلەن قارشىلاشقان. ئۇلار ئېتىقاد ۋە تەۋھىد جەھەتتە ئىسلام دىنىدىكى ھەرقايسى مەزھەپلەرنىڭ ئاللا، «قۇرئان كەرىم» ۋە پەيغەمبەر توغرىسىدىكى ئورتاق ئېتىقادىدا چىڭ تۇرغاندىن باشقا، ئاساسەن تۆۋەندىكى قاراشتا چىڭ تۇرىدۇ: 1) ئىمام توغرىسىدىكى تەلىمات. شىئىلەر سۈننىي مەزھىپىنىڭ خەلىپىلىك تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، ئەسلىدە «نامازغا باشچىلىق قىلغۇچى» «ئىمام» دېگەن سۆزگە مۇقەددەسلىك مەنىسىنى بەرگەن. ئۇلار ئىمام دېگەن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولغاندىن كېيىن، پۈتۈن مۇسۇلمانلارنىڭ داھىيىسى، ئىمامىلىق ھوقۇقى ئەلىگە ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىغا تەئەللۇق بولۇشى كېرەك، بۇ ئاللانىڭ بۇيرۇقى بىلەن بېكىتىلگەن دەپ قارايدۇ. لېكىن ئىمامىلارنىڭ مۇقەددەسلىكىنىڭ چوڭ - كىچىك بولۇشى ۋە سانىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى جەھەتتە شىئە مەزھىپىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى ئارىسىدا ئىختىلاپ مەۋجۇت. 2) غايىب بولغان ئىمام ۋە مەھدى ئىدىيىسى. «مەھدى»نىڭ مەنىسى «توغرا يولغا باشلىغۇچى» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئىدىيىنى ئەڭ دەسلەپتە كەيسانىيە ئېقىمىدىكىلەر ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ ئېقىمنى تىكلىگەن ئىمام

ئىبنى ھەنەفىيە ۋاپات بولغاندىن كېيىن، بۇ ئېقىمدىكىلەر ئىبنى ھەنەفىيىە ئۆلمىدى، بەلكى مەدىننىنىڭ شەرقىدىكى بىر تاغنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋالدى، كەلگۈسىدىكى مەلۇم بىر ۋاقىتتا مەھدى سالاھىيىتى بىلەن كىشىلەر ئارىسىدا پەيدا بولىدۇ، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ پىكىر كېيىنكى چاغلاردا شىئە مەزھەپىدىكىلەر تەرىپىدىن ئومۇمىيۈزلۈك قوبۇل قىلىنغان ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇلغان. لېكىن ئىمام زادى كىم؟ مەھدى قاچان خەلق ئارىسىدا پەيدا بولىدۇ؟ دېگەن مەسىلىدە ھەرقايسى ئېقىمنىڭ پىكرى ئوخشاش ئەمەس. 3) «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئىچكى مەنىسى بار دېگەن تەلىمات. شىئە مەزھىپى: ئىمام ئاللا ئاتا قىلغان مەخپىي بىلىمگە ئىگە، پەقەت ئىمامنىڭ خۇپىيانە ئۆگىتىشى بىلەنلا ئاندىن ئايەتلەرنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى بىلگىلى بولىدۇ. «قۇرئان كەرىم» بىلەن ھەدىسنىڭ يۈزەكى (سىرتقى) مەنىسى مۇھىم ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ئىچكى مەنىسىلا ھەقىقىي مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ، دېمەكچى. شۇڭا، شىئە مەزھىپى «باتىنىيە ئېقىمى» (ئىچكى بىلىم ئېقىمى) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. 4) تەقىيە پرىنسىپى. شىئە مەزھىپى ئۇزاققىچە ھېسىمغا ئۇچرىغان ئەھۋالدا، ئۆزىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن، ئۆز ئېتىقادچىلىرى قارشى تۇرۇشقا قۇربىي يەتمەيدىغان ھېسىمغا دۇچ كەلگەندە، ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئېتىقادىنى يوشۇرۇپ، كۆرۈنۈشتە ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان دىننى ئېتىراپ قىلغان بولۇۋېلىشىغا، لېكىن دىلىدا ئۆز ئېتىقادىدا چىڭ تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىدۇ. بۇلاردىن باشقا، بۇ مەزھەپ يەنە ئۆز ئىمامىلىرىغا ۋە ئۇلارنىڭ قەبرىگاھلىرىغا چوقۇنىدۇ.

شىئە مەزھىپى ئاساسەن ئىران، ھىندىستان، پاكىستان، تۈركىيە، ئافغانىستان، لىۋان، سۈرىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە تارالغان، ئۇلارنىڭ سانى دۇنيا مۇسۇلمانلىرى ئومۇمىي سانىنىڭ 15% تىن 17% كىچە بولغان قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. بۇ مەھزەپنىڭ ئاساسىي تارماقلىرى ئون ئىككى ئىمامچىلار، ئىسمائىلىيەچىلەر (يەتتە ئىمامچىلار)، زەيدچىلەردىن ئىبارەت. شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلار ئىچىدە پەقەتلا تاجىكلار (كۆچىلىكى) شىئە مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدىغان بىردىنبىر ئاز سانلىق مىللەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سوپىلار (سوفىزمچىلار) ئېقىمى ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچىلار ئېقىمى (يەنى ئىشانلار). «سوۋ» دېگەن سۆز ئەرەبچە بولۇپ، «قوي يۈڭى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئېقىمنىڭ ئەزالىرى يىرىك قوي يۈڭىدىن كىيىم كىيىدىغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە كەمبەغەللىكنى شۇئار قىلىدىغان، ئېتىقادتا ئىخلاسمەن بولغاچقا، شۇنداق دەپ ئاتالغان.

سوپىلار شىنجاڭ ئىسلام دىنىدىكى مۇھىم ئېقىملارنىڭ بىرى. شىنجاڭدىكى سوپىلار ھەنەفىي فىقھە ئېقىمىغا كىرىدۇ. سوپىلار ئىسلام دىنىنىڭ توپ ئەقىدىسى ۋە تەسەۋۋۇپچىلىق قائىدىسىگە رىئايە قىلغاندىن باشقا، ئۆز پىرىگە چوقۇنۇش ۋە ئۇنى ئەۋلىيالاشتۇرۇشىنى تەشەببۇس قىلىپ، ئۆز سۈلۈكىنىڭ پىرىنى «ئەۋلىيا» دەپ قارايدۇ، «ئەۋلىيا»نىڭ «كارامەت» كۆرسىتىش ئىقتىدارى بار دەپ ئىشىنىدۇ. مازارلارنى تاۋاپ قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ، مازارنى تاۋاپ قىلىشنى مۇرىتلارنىڭ ئادا قىلىشىغا تېگىشلىك ئەسلى دەپ قارايدۇ. سوپىلار بۇلارنى تارقىتىش داۋامىدا ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ تەبىئەتكە چوقۇنۇش، روھ ـ ئەرۋاھلارغا چوقۇنۇش، ئاتا ـ بوۋىلارغا چوقۇنۇش، شۇنىڭدەك شامان دىنىنىڭ تەسىرىگە ئەگىشىش قاتارلىق ئادەتلىرىنى قوبۇل قىلىپ ۋە بۇلارنى ئىسلام دىنى ئەقىدىسى بىلەن يۇغۇرۇپ، ئۇنى شىنجاڭنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكىگە ئىگە قىلغان. سۈلۈك ئىچىدە قاتتىق تەشكىلىي شەكىل بار، دىنىي دەرىجە ئېنىق، ھەرىكەت مەخپىي، ھەرىكەت سورۇنى خانىقا، پىر «شەيخ»، «ئىشان» قاتارلىق نامىلار بىلەن ئاتىلىدۇ، تۆۋەندىكىلەر خەلىپە، سوپى، ھاپىز (ھۆكمەت ئوقۇغۇچى)، مۇرىت، بۇۋى دەپ ئاتىلىدۇ. «ئىشان» دېگەن سۆز پارسچە «ئۇلار» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسىمۇ، ئوتتۇرا ئاسىيادا كىرگەندىن كېيىن، دىنىي زاتلار ۋە ئۇلۇغلارنىڭ ھۆرمەت نامى بولۇپ قالغان. نەقشىبەندىيە سۈلۈكىنىڭ 3 ـ ئەۋلاد پىرى خوجا ئەھرار ھەممىدىن ئاۋۋال «ئىشان» دەپ ئاتالغان، شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئىسلام مۇشۇ سۈلۈكىنىڭ چوڭ ـ كىچىك پىرلىرىنىڭ رەسمىي نامى بولۇپ قالغان. سوپىلىق شىنجاڭدا كەڭ تارقالغانلىقى، ئۇنىڭ تەسىرى چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كىشىلەر شىنجاڭدىكى تەسەۋۋۇپچىلارنى «سوپى» دەپ ئاتاشقا ئادەتلەنگەن، بۇ ئىـ

سىم هېلىمۇ قوللىنىلماقتا. هازىر تەسەۋۋۇپچىلار، يەنى سوپىلار قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق ۋىلايەت-لەردىكى ئۇيغۇر ۋە شىنجاڭدىكى خۇيزۇ (ئۇلار تەرىقەت-چىلەر دەپ ئاتىلىدۇ) مۇسۇلمانلار ئارىسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا.

خۇفىيە شىنجاڭ ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچى-لارنىڭ بىر ئېقىمى. «خۇفىيە» نىڭ مەنىسى «پەس ئاۋازلىق» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ ئېقىم «زىكىر» نى پەس ئاۋازدا ئېيتىشنى ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىكى قىلغاچ-قا، «پەس ئاۋازدا زىكىر قىلغۇچىلار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئېقىم ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نەقشىبەندىيە سۇ-لۇكىدىن كەلگەن بولۇپ، بۇنى ئاشۇ سۇلۇكنىڭ باش پىرى مەخدۇم ئەزەمىنىڭ نەۋرىسى مۇھەممەد يۈسۈپ XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەشقەر تەرەپلەرگە ئېلىپ كىرگەن. ئۇلار ئۆزلىرىنى «ئىشانىيە» دەپ ئاتىغان، يەنە «ئاق تاغلىقلار» دەپ نام چىقارغان، بۇ ئېقىمنىڭ كاتتىۋېشى ئاپاق خوجا گەنىۋ، نىڭشيا، چىڭخەي قاتار-لىق جايلارغا بېرىپ بۇ ئېقىمنى تارقاتقان. بۇ ئېقىم تارقاتقان تەسەۋۋۇپچىلىق قائىدىسى ئىچكى جايلاردىكى خۇيزۇلار ئارىسىغا تارقالغان خۇفىيە تەرىقىتىنىڭ ئاسا-سىي مەنبەلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاق تاغلىقلار چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ زەربە-سىدە پەيدىنپەي ئاجىزلىشىپ بارغان، لېكىن ئۇلارنىڭ مۇخلىسلىرى يەنىلا خۇفىيە ئېقىمىنىڭ مەقسىتى ئۈ-چۈن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ھەر-كەت قىلىپ يۈرگەن. XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئا-خىرقى مەزگىللىرىدە ھىندىستاننىڭ سىر ھىندىيە ئې-قىمى (ئىمام رەببانى تەرىپىدىن تىكلەنگەن ۋە «گۈللەن-گەن نەقشىبەندىيە» دەپ ئاتالغان) شىنجاڭدا تەرەققىي قىلغان، بۇ يېقىنقى زامان خۇفىيە ئېقىمىنىڭ مۇھىم مەنبەسىدۇر. بۇنىڭدىن باشقا، شىنجاڭدا ئېقىپ يۈر-گەن «پەس ئاۋازدا زىكىر قىلىش» نى ئۆزىگە بەلگە قىلغان سوپىلار سۇلۇكى (مەسىلەن، مىسكىيە قاتار-لىقلار) مۇ «خۇفىيە» دەپ ئاتالغان. شىنجاڭدىكى خۇي-زۇلار ئىچىدىكى «خۇفىيە» چوڭ بىر تەرىقەت ئېقىمى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ تارماقلىرى ئاساسەن بېيجىڭ، خۇاسى، بى جياچاڭ، خۇڭمېن قاتارلىقلاردۇر.

جەھرىيە سۇلۇكى ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭ-دىكى تەسەۋۋۇپچىلار (سوپىلار) نىڭ دىنىي ئېقىمىدىن بىرى. ئەرەب تىلىدا «جەھرىيە» دېگەن سۆز «ياڭراق، جاراڭلىق، ئۈنلۈك» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئېقىمدىكىلەر ئۈنلۈك زىكىر قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، «خۇفىيە تەرىقىتى» ئەكسىچە «جەھرىيە سۇلۇكى» دەپ ئاتالغان. بۇ ئېقىمنىڭ شەكىللىنىش مەنبەسى ئوتتۇرا ئاسىيا يەسەۋىيە تەرىقىتى ۋە نەقشىبەندىيە تەرىقىتىدىن بۆلۈنۈپ چىققان «ئىسھاقىيە» سۇلۇكىدۇر. ئىسھاقىيە يەنە «قارا تاغلىقلار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇلار يەكەننى مەسلەك تارقىتىش مەركىزى قىلغان بولۇپ، نۇرغۇن مۇخلىسلىرى بار. مەزكۇر سۇلۇكنىڭ زاھىتلىق نەزە-رىيىسى جەھەتتە خۇفىيە بىلەن تۇپتىن ئوخشىمايدىغان پەرقى زىكىر قىلىشتىكى ئاۋازنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلە-كى، ئاددىي - مۇرەككەپلىكى قاتارلىق تەرەپلەردە. مۇخلىسلار دائىم بىر يەرگە جەم بولۇپ ياكى خانىقا - مازارلارغا توپلىشىپلىپ تەسبىھ ئېيتىشىدۇ. نۆۋەتتە بۇ سۇلۇكنىڭ يەكەن، قەشقەر، قاغىلىقلاردا تەسىرى بىر قەدەر چوڭ. شىنجاڭدىكى خۇيزۇ مۇسۇلمانلار ئا-رىسىدا جەھرىيە تەرىقىتىنىڭ شاگۇ، بەنچياۋ قاتارلىق تارماق ئېقىملىرى بار.

قەدىمىيە شىنجاڭدىكى خۇيزۇلارنىڭ ئىسلام دە-نى مەزھەپلىرىدىن بىرى. «قەدىمىيە» ئەرەب تى-لىدا «قەدىمكى دىن»، «قەدىمىي ئېقىم» دېگەن مەنىدە. ئۇلار ئىسلام دىنىنىڭ ئەنئەنىۋى قانۇن - ئەھ-كاملىرى، قائىدە - يوسۇنلىرىدا چىڭ تۇرۇپ، ئۇنى مىلە - چىڭ خاندانلىقلىرى دەۋرىدە سىڭىپ كىرگەن سوپىزم تەرىقىتى («جەھرىيە»، «يېڭى سۇلۇك» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بىلەن پەرقلەندۈرۈپ، شۇنداق ئاتال-غان. مەزكۇر ئېقىم سۇننىي مەزھەپنىڭ ئەنئەنىچىلە-رى (ئەھلى سۇننەت) نىڭ قائىدىسىگە قاتتىق ئەمەل قىلىپ، «ئالتە ئىمان» (ئەل ئاقائىد ئەل سىتتە)، «بەش پەرز»، «سەككىز دىنىي ئەقىدە» ۋە ئەنئەنىۋى قائىدە - يوسۇن، تۈزۈملىرىدە چىڭ تۇرىدۇ. ئۇزۇنلار قاراشلىق بولماسلىقتەك جامائە تۈزۈمىنى، دىنىي ئىش-لاردا ئىمام ياكى ئاخۇننى تەكلىپ قىلىش تۈزۈمىنى، مەسچىتتە ئىمام، خاتىب، مەزىن بولۇشتەك «ئۈچ ئا-خۇنلۇق تۈزۈم» قاتارلىق تۈزۈملەرنى يولغا قويىدۇ.

مەزكۇر ئېقىم تەسەۋۋۇپچىلار بىلەن تۇزۇم جەھەتتە پىكىر ئىختىلاپى بولۇپ، ئىمامغا تېۋىنىش ۋە گۇمبەز-گە تاۋاپ قىلىشقا قارشى تۇرسىمۇ، بىراق ھەرقايسى تەرىقەت ۋە دىنىي مەزھەپلەر چىقىشىپ ئۆتۈش پوزىت-سىيىسىنى ساقلايدۇ. مەزكۇر ئېقىم جۇڭگودىكى ئىس-لام دىنىنىڭ ئەڭ بۇرۇن، ئەڭ كەڭ، تەسىرى ئەڭ چوڭقۇر بولغان ئاساسلىق ئېقىمىدۇر. شىنجاڭدىكى خۇيزۇ مۇسۇلمانلارنىڭ كۆپ قىسمى مۇشۇ ئېقىمغا تە-ۋە.

ئىخۋانىيە شىنجاڭ خۇيزۇلىرىنىڭ دىنىي ئې-قىملىرىدىن بىرى. ئەرەب تىلىدا «ئىخۋانىيە» دېگەن سۆز «ئەھلى سۈننەت» دېگەن سۆزنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى. بۇ ئېقىم «قەدىمىيە مەزھىپى»، «تەسەۋ-ۋۇپچىلار تەرىقىتى» دىن پەرىقلىق ھالدا «ئىخۋانىيە» دەپ ئاتالغان. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا گەنسۇ ئۇلا-كىسىدىكى دۇڭشيانڭ مىللىتىنىڭ خېجۇلۇق داڭلىق ئاخۇنى ماۋەنغۇ ھەج قىلغىلى بېرىپ، ئوقۇپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن تۇرغۇزغان. مەزكۇر ئېقىمنىڭ ئە-دىيىۋى تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى جۇڭگو ئىسلام دىنىنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرگەنلىكى، «دىندا قۇرئان بويىچە يول تۇتۇش»، «سۈننەتكە ئەمەل قە-لىپ، دەھرىيلىكنى تۇگىتىش»، «ھەممىدە قۇرئاندا دېيىلگىنى بويىچە ئىش كۆرۈش» تەك كونىلىقنى تە-شەببۇس قىلغانلىقى، بىدئەتلىككە، سوپىزم مۇخلىسلە-رىنىڭ ئەۋلىيالارغا، ئەۋلىيالار قەبرىسىگە چوقۇنۇشىغا قارشى تۇرۇپ، قۇرئان - ھەدىسلەرگە ئۇيغۇن بولۇ-مىغان ئۇرپ - ئادەتلەرنى ئىسلاھ قىلغانلىقى بىر قىسىم مۇسۇلمانلارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن. مەز-كۇر مەزھەپ شىنجاڭدىكى خۇيزۇ مۇسۇلمانلىرى ئار-ىسىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە.

خەلىپە بۇ سۆز ئەرەب تىلىدا «ۋاكالەتچى»، «ئورۇنباسار» دېگەن سۆز بولۇپ، مۇھەممەد پەيغەم-بەر ۋە بۇرۇنقى پەيغەمبەرلەر ئاللانىڭ ۋاكالەتچىسى، ۋاكالىتەن ئىدارە قىلغۇچىسى دەپ قارىلاتتى. كېيىن بۇ سۆز مەخسۇس مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئىسلام مەملىكەتلىرىدىكى سىياسەت بىلەن دىن-نى بىرلەشتۈرۈپ ئىدارە قىلغۇچى داھىينى كۆرسىتە-دىغان بولدى. ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرى-دە ھاكىمىيەت تۇتقان تۆت چوڭ خەلىپە مۇشۇنىڭ داۋا-رىسىگە كىرىدۇ. جۇڭگو ئىسلام دىنىنىڭ خەلىپە توۋ-رىسىدىكى مەنىلىرى: ① جۇڭگونىڭ ئىسلام دىنىدىكى بۇ ئۇلكىلىرىدىكى مۇسۇلمانلار مەسچىتلەردە دىنىي بە-لىملەرنى ئۆگىنىپ، ئاخۇن سەۋىيىسىگە يەتكەن ئوقۇ-غۇچىلارنى «خەلىپە» دەيدۇ؛ ② جۇڭگو ئىسلام دىن-دىكى تەسەۋۋۇپچىلار تەرىقىتىدىكى بىر دىنىي ۋەزىپە نامى. مەسىلەن، شىنجاڭدىكى ئىشان مەزھىپىدە ئىشان ئالاھىدە تەربىيىلىگەن ياكى ۋارىسلىقتا كۆرسەتكەن كە-شى «خەلىپە» دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ «شاگىرت» ياكى «ئو-رۇنباسار» دېگەن مەنىدە.

ئىمام ئىسلام دىنىدىكى دىنىي ۋەزىپە نامى. ئەرەب تىلىدا ئەسلىي «داھىي»، «ئۇستاز»، «باشلام-چى» ۋە ئىدىيىۋى نەزەريە ساھەسىدىكى «نوپۇزلۇق ئەرباب» قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. بۇنىڭدىن باشـ-قا يەنە كۆپ مەنىلەرگە ئىگە: ① سۈننىي مەزھىپىدىكى-لەر دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئىسلام مەملىكەتلىرىنىڭ سىياسىي، دىنىي رەھبىرىنى ئىمام دەپ ئاتاپ، «خەلى-پە» بىلەن ئوخشاش ئىشلىتەتتى. ② شىئە مەزھىپىدە-كىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ھەرقايسى تارماق مەزھىپىدىكىلەر ئۆزلىرىنىڭ مەنىۋى داھىيلىرىنى ۋە دىنىي نوپۇزلۇق ۋەكىللىرىنى ئىمام دەيدۇ. ③ مەسچىتتە مۇسۇلمانلار-نىڭ نامىاز - ئىبادەتلىرىگە يېتەكچىلىك قىلغۇچى كىشى مەسچىتنىڭ ئىمامى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، جۇڭگو خۇيزۇ مەسچىتلىرىدىكى ئاخۇن بىلەن ئوخشاش. ④ كالام ئىلـ-مى، فىقھە ئىلمى، ھەدىس ئىلمى، تەپسىر ئىلمى، پەلسەپە قاتارلىق ساھەلەردىكى ۋە ھەرقايسى دىنىي مەز-ھەپلەر، ئىلمىي ئېقىملارنىڭ ئىدىيىۋى نەزەريىسىگە ئاساس سالغۇچى ۋە ئۇلارنىڭ نوپۇزلۇق ئەربابلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

خاتىب ئىسلام دىنىدىكى دىنىي ۋەزىپە نامى. «خەتىب» مۇ دېيىلىدۇ. ئەرەب تىلىدا ئەسلىي «خۇتبە ئوقۇغۇچى»، «دىنىي ناتىق» دېگەن مەنىلەردە ئىدى. جۇڭگو ئىسلام دىنىدىكى خاتىب دەسلەپكى مەزگىللەردە مەسچىتنىڭ «ئۈچ ئاخۇن» لۇق تۈزۈمىدىكى ئاخۇنلـ-رىنىڭ بىرى ئىدى، ئۇ كالام ئىلمى، فىقھى تەشۋىق

قىلغۇچى ئىدى؛ كېيىن ئۇنىڭ ۋەزىپىسىنى ئاخۇنلار قىلىدىغان بولدى. شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىدا چوڭ مەسچىتلەردە جۈمە نامىزىغا يېتەكچىلىك قىلغۇچى خاتىب دېيىلۇاتىدۇ.

مولا ئىسلام دىنىدىكى دىنىي ۋەزىپە نامى. ئەرەب تىلىدىكى ئەسلىي مەنىسى «قوغدىغۇچى»، «خوجايىن» ئىدى. ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ۋە تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بۇ سۆز دىنىي ۋەزىپە نامى بولۇپ كەڭ ئىشلىتىلىۋاتىدۇ. ھازىر كۆپ خىل مەنىگە ئىگە: ① سىلادىيىنىڭ VI ~ VII ئەسىرلىرىدە ئەرەبلەرنىڭ خەلىپىلىك دۆلەتلىرىدە ئەرەبلەر باشقا مىللەت مۇسۇلمانلىرىنى مولا دەپ ئاتايتتى. ② ئىسلام مەملىكەتلىرىدە، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستان ـ پاكىستان ئىككىنچى قۇرۇقلۇقىدا زىيالىيلارنى، ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەرنى مولا دەيدۇ. ③ ئىسلام دىنىنىڭ شىئە مەزھىپىدە ئىمامىلارنى ھۆرمەتلەپ مولا دەپمۇ ئاتايدۇ. ④ شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ مۇسۇلمانلىرى مەسچىتنىڭ ئاخۇن، ئىمامىلىرىنى «مولام» دەپمۇ ئاتايدۇ. ⑤ جۇڭگونىڭ گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەي، شىنجاڭ قاتارلىق ئۆلكە ـ ئاپتونوم رايونلىرىدىكى خەنزۇ تىلى ئىشلىتىدىغان خوىزۇ، سالار، دۇڭشياڭ، باۋئەن مىللەتلىرىنىڭ مۇسۇلمانلىرى مەسچىتتە دىنىي ئىلىم ئۆگىنىۋاتقان تالىبلارنى «مولا» دەيدۇ. ⑥ شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىدا ئەرلەرنىڭ مەدەنىيەتلىك، سالاپەتلىكلىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئىسمىغا «مولا» دېگەن سۆزنى قوشۇۋېلىشنى ئادەت قىلغان.

ئاخۇن ئىسلام دىنىدىكى دىنىي ۋەزىپە نامى. ئەرەب تىلىدىكى ئەسلىي مەنىسى «ئوقۇتقۇچى»، «ئۆلما» دېگەن مەنىلەردە ئىدى. مەسچىتنىڭ دىنىي ئىشلىرىنى ئاساسلىق باشقۇرغۇچى كىشى ۋە بىر قەدەر يۇقىرى دىنىي بىلىمگە ئىگە بولغان دىنىي ۋەزىپىسى بار زاتلارنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. دىنىي بىلىم، تەربىيىلىنىش، ئورۇن، ۋەزىپە قاتارلىقلىرىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ، تارىختا تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە تۈردىكى كىشىلەر ئاخۇن دەپ ئاتالغان: ① ئىمام، يەنى مەسچىتنىڭ ئىمامى، ئادەتتە يەرلىك كىشىلەر ئۈستىگە ئالىدۇ. ② مولام، يەنى تەكلىپ بىلەن دىنىي دەرس بېرىدىغان ئاخۇن. ③ ئۇچ ئاخۇن، يەنى ئىمامغا يارەمچى بولۇپ ئەزان توۋلايدىغان مەزىن، خۇتبە ئوقۇيدىغان ۋە بالىلارغا مەرىپەتتىن دەرس بېرىدىغان خەتىب ھەم ئىلمى فىقىنى شەرھلەپ چۈشەندۈرىدىغان مۇپتى، بۇ ئۇچى قوشۇلۇپ «ئۇچ ئاخۇن» دېيىلىدۇ. ④ ئىپتىدائىي دىنىي مەكتەپ ئاخۇنى، يەنى ئېلىپبە ۋە ھەپتىيەكتىن دەرس بېرىدىغان ئاخۇن. ⑤ ئىككى ئاخۇن، يەنى چوڭراق مەسچىتلەردە مەخسۇس قۇربانلىق قىلىش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ۋە مەدرىسىدە دەرس بېرىدىغان ئاخۇن. ⑥ ۋەزىپىسىز ئاخۇن، يەنى مەسچىتتە تۇرماي دىنىي ۋەزىپە ئۆتەيدىغان ئاخۇن. شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئىچىدە ئەرلەرنى ھۆرمەتلەپ، ئۇلارنىڭ ئىسمىغا ئاخۇن سۆزىنى قوشىدىغان ئادەت بار، بۇنداق ئەھۋالدا «ئەپەندى» دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ.

شەيخ ئىسلام دىنىدىكى دىنىي ۋەزىپە نامى. ئەرەب تىلىدىكى ئەسلىي مەنىسى «ئاقساقال»، «پىركالان». مۇسۇلمانلار دىندا شۆھرەت قازانغان مويسىپىتلارنى، مۇدەررىسلەرنى، ئۇلۇمالارنى ياكى نوپۇزلۇق زاتلارنى ھۆرمەتلەپ شەيخ دەپ ئاتايدۇ. تەسەۋۋۇپچىلار (سوپىلار) ۋە ئىشان ئېقىمىدىكىلەر باشلىقلىرىنى شەيخ دەپ ئاتايدۇ.

ئىشان جۇڭگو شىنجاڭدا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچىلار (سوپىلار) نىڭ باشلىقلىرى ئىشان دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ سۆز ئەسلى پارس تىلىدا ئۇچىنچى شەخس كىشىلىك ئالمىشىنىڭ كۆپلۈك شەكلى بولۇپ، «ئۇلار» دېگەن مەنىدە ئىدى، دەسلەپكى مەزگىللەردە باشقا ساھەدىكىلەر بۇ ئېقىمدىكىلەرنى شۇنداق ئاتاپ كەلگەن. كېيىنچە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر بۇ سۆزنى قوبۇل قىلىپ، سوپىلارنىڭ باشلىقلىرىنى ئاتايدىغان مەخسۇس ئاتالغۇ قىلىۋالغان. يەنە بۇ سۆزنى ئەرەب تىلىدىكى «ئىرشاد» دېگەن سۆزنىڭ ئاھالىنى تەرجىمىسى دېگۈچىلەرمۇ بار. «ئىرشاد» دېگەن سۆزنىڭ «يېتەكچى»، «باشلىق»، «ئۇستاز» قاتارلىق مەنىلىرى بار. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جۇڭگو شىنجاڭدا سوپىلارنى «ئىشان

ئېقىمىدىكىلەر» دەپ، ئۇلارنىڭ باشلامچىلىرىنى «ئەشان» دەپ ئاتاپ كېلىۋاتىدۇ. شىنجاڭدا ئىسلام دىنىنىڭ شىئە مەزھىپى ئىسمائىلىيە سۈلۈكىدىكى تاجىك مۇسۇلمانلىرى ئۆزلىرىنىڭ دىنىي باشلامچىلىرىنى «ئىشان» دەپ ئاتايدۇ.

ھافىز ئىسلام دىنىدىكى دىنىي ۋەزىپە نامى. ئەرەب تىلىدىكى ئەسلىي مەنىسى «ۋەسىي»، «ھامىي»، «قوغدىغۇچى»، «ساقلىغۇچى». ھازىر تۆۋەندىكىدەك مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ: ① «قۇرئان» دا ئېيتىلىشىچە ئاللانىڭ 99 گۈزەل ئىسمىنىڭ بىرى، مەنىسى «ساقلىغۇچى». ② ئىسلام دىنىدا «قۇرئان»نى تولۇق يادلىيالىغان ئادەمنىڭ ھۆرمەتلەپ ئاتىلىشى. ③ جۇڭگو شىنجاڭدىكى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىشان ئېقىمىنىڭ جارچىسى. ئىشان ئېقىمىنىڭ مۇرىتلىرى ئىبادەت قىلغاندا، ھافىز زىكىر قىلىشقا رىياسەتچىلىك قىلىدۇ، ھەلقەساما سالغاندا ھافىزلار ھۆكمەت ئېيتىپ تەڭكەش قىلىشىدۇ. ④ مۇسۇلمانلار ئەرلەرگە قويىدىغان ئىسىم.

تالىپ مولا دەپمۇ ئاتىلىدۇ. جۇڭگودىكى ئىسلام دىنى مەسچىتلىرىنىڭ دىنىي مەكتەپلىرىدە ئوقۇۋاتقان، ئوقۇغۇچىلار. خۇيزۇلار مەسچىتلەردە ئاخۇنلۇق دەرىجىسىگە يېتىش ئۈچۈن دىنىي كەسپتە ئوقۇۋاتقان تالىپلارنى «مولا» دەيدۇ. ئىچكىرىدىكى ئۇلكىلەردىكى «خەلىپە» بىلەن ئوخشاش. شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرى مەسچىتتە ۋە ھازىرقى دىنىي مەكتەپلەردە، دىنىي ئىنستىتۇتلاردا ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنى «تالىپ» دەپ ئاتايدۇ. قارىي «قۇرئان»نى يادلىيالايدىغان ۋە قىرائەت قىلالايدىغان كىشى. ئەرەب تىلىدىكى ئەسلىي مەنىسى «قۇرئاننى يادقا بىلگۈچى». بەزى ئىسلام مەملىكەتلىرىدە مەخسۇس «قۇرئان» نى يادلاشنى ئوقۇتىدىغان مەكتەپلەر ۋە تەتقىقات ئورۇنلىرى بار بولۇپ، ئۇ يەرلەردە قارىيلارنى يېتىشتۈرىدۇ. خەلقتارا ئىسلام دىنىي بىرلەشمىسى ئىككى نۆۋەتلىك قارىيلار مۇسابىقىسىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۆيۈشتۈردى.

مەزىن (مۇئەززىن) ئىسلام دىنىدىكى دىنىي ۋەزىپە نامى. ئەرەب تىلىدىكى ئەسلىي مەنىسى «ئەزان ئېيتقۇچى». ھەر كۈنى ۋاقتى ـ ۋاقتىدا مۇسۇلمانلارنى نامازغا ئوقۇشقا چاقىرغۇچى كىشى. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى مۇسۇلمانلارنى ۋە ئىمامنى نامازغا ئوقۇيدىغان ۋاقىت بولغانلىقىدىن خەۋەردار قىلىش. ئەزان ئېيتقاندا مەزىن مەسچىت پەشتىقىغا ياكى مەسچىت ئالدىدىكى مۇنبىغا چىقىپ ئەزان توۋلاپ، مۇسۇلمانلارنى نامازغا ئوقۇشقا چاقىرىدۇ. مۇسۇلمانلار ئەزاننى ئاڭلاپ مەسچىتكە بېرىپ نامازغا ئوقۇيدۇ. ئىسلام مەملىكەتلىرىدە بۈرۈنلاردا مەزىنلىك ئاتىسىدىن مىراس قالاتتى، ھازىر تەكلىپ قىلىش تۈزۈمى قوللىنىلىدىغان بولدى. جۇڭگونىڭ ئىسلام دىنىدىمۇ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن بۈرۈن مەزىنلىك ئاتىسىدىن مىراس قالاتتى، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ ۋاجىپلىق تۈزۈمىگە ئۆزگىرىپ، كۆپىنچە مەسچىتلەردە ئۆگىنىۋاتقان تالىپلار مەزىنلىك قىلىدىغان بولدى. شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەسچىتلىرىدە مەخسۇس ۋەزىپە ئۆتەيدىغان مەزىنلەر بار.

ھاجى ئىسلام دىنىدىكى دىنىي ۋەزىپە نامى. ئەرەب تىلىدا «ھەج قىلغۇچى» دېگەن مەنىدە. مەخسۇس ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس جايى مەككىگە بېرىپ ھەج قىلغانلار، ھەمدە ھەج ـ تاۋاپ پەرزىنى ئادا قىلغان ئەر ـ ئايال مۇسۇلمانلار. جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى بۇ ئاتالغۇنى ھەج قىلغانلارنى ھۆرمەتلەش يۈزىسىدىن ئىشلىتىدۇ.

مۇئەززىن ئىسلام دىنىدىكى دىنىي ۋەزىپە. خەنزۇ تىلى ئىشلىتىدىغان مۇسۇلمانلار بۇنى ئىككى خىل مەنىدە ئىشلىتىدۇ: ① مەخسۇس مەسچىت باشقۇرۇش تەشكىلىنىڭ ئەزاسى، ئۇنىڭ ئىمام ئاخۇنغا يار-دەملىشىپ، مەسچىتنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرىنى ۋە مەسچىت مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان تالىپلارنىڭ تۇرمۇشىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، مەسچىت مۇلكىنى باشقۇرۇش، مەسچىت ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش قاتارلىق ۋەزىپىسى بار. ② ئومۇمەن مۇسۇلمانلار جامائىتىنى كۆرسىتىدۇ.

مۇسۇلمان (مۇسلىم) ئىسلام دىنى مۇخلىسلىرىنىڭ ئاتىلىشى. ئەرەب تىلىدا «ئىتائەت قىلغۇچى»، «خۇداغا ۋە پەيغەمبەرگە ئىتائەت قىلغۇچى» دېگەن

گەن مەنىدە. بۇرۇن ھەممىدە ئاللاغىلا ئىتائەت قىلغۇچى كىشىلەرنى، ئىسلام دىنى تارىخىدىكى پەيغەمبەرلەر گە ئىتائەت قىلغۇچى كىشىلەرنى كۆرسىتەتتى، كېيىن چە ئومۇمەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمان دەپ ئاتىلىدىغان بولدى.

قەشقەر ھېيتگاھ مەسچىتى شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىنىڭ مەشھۇر كاتتا مەسچىتى. ئورنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قەشقەر شەھىرى ئازادلىق يولىدا. « ھېيتگاھ» سۆزى ئەرەبچە « ھېيت» دېگەن سۆز بىلەن پارسچە « گاھ » دېگەن سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن ياسالغان بولۇپ، « ھېيت پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزىدىغان جاي» دېگەن مەنىدە. بۇ مەسچىت شىنجاڭدا مۇسۇلمانلار يىغىلىش ـ مۇراسىملارنى ئۆتكۈزىدىغان كاتتا مەسچىت، دىنىي تەلىم ـ تەربىيە ۋە مەدەنىيەت مەركىزى. بۇ مەسچىتنىڭ قاچان سېلىنىشقا باشلىغانلىقى توغرىسىدا قولىمىزدا ئىشەنچلىك ماتېرىيال يوق. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ مەسچىت ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى قۇتەيبە ئەرەبىستاندىن دىن تارقاتقىلى كەلگەن ئىمامنىڭ مازىرىنى كۆچۈرۈپ مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلغانىكەن. مىڭ سۇلالىسىنىڭ جېڭتۇڭ يىللىرىدا (1436 ~ 1449 يىللىرى) قەشقەر ھۆكۈمرانى سانسىز مىرزا ئۆلگەندىن كېيىن مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغانىكەن، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى مازارنىڭ يېنىغا بىر مەسچىت سالدۇرغانىكەن، شۇ مەسچىت مۇشۇ ھېيتگاھ مەسچىتىنىڭ ئاساسى ئىكەن. XVI ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا يەكەن خانلىقىنىڭ قەشقەرنى ئىدارە قىلىپ تۇرغان دائىرىلىرى بۇ مەسچىتنى كېڭەيتىپ چوڭ جامەگە ئايلاندۇرغانىكەن. 1798 ـ يىلى يېڭىسارلىق ئۇيغۇر قىزى مۇسۇلمان گۈلرەنا پاكىستانغا كېتىۋېتىپ سەپەر ئۈستىدە قەشقەردە قازا قىپتۇ، كىشىلەر ئۇنىڭدىن قالغان سەپەر خىراجىتىنى ئىشلىتىپ، بۇ مەسچىتنى يەنە كېڭەيتىپ، ھېيتگاھ دەپ نام بېرىپتۇ. كېيىن يەنە كۆپ قېتىم كېڭەيتىلىپتۇ. چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ يىللىرىدا (1821~ 1850 ـ يىللىرى) قەشقەر شەھىرى كېڭەيتىلگەندە، ھېيتگاھ مەسچىتى شەھەرنىڭ ئىچىگە ئېلىنىپ، تولۇق رېمونت قىلىنىپ، يەنە بىر قېتىم كېڭەيتىلگەنىكەن. 1872 ـ يىلى قوقانلىق تاجاۋۇزچى ياقۇبېگنىڭ بۇزۇقى بىلەن مەزكۇر مەسچىت تېخىمۇ زور كۆلەمدە كېڭەيتىلىپ، مەسچىت ئۆيلىرى، ئىسىق بۇلمىلەر، غۇسلىخانا، پەشتاق، سۇنئىي كۆللەرنى ياسىغاندىن باشقا، مەسچىت دەرۋازىسى، جايىنامازلارنى ھازىرلاپ، مەسچىتنى قايتىدىن ئورۇنلاشتۇرغاندىن كېيىن، ھېيتگاھ مەسچىتى ھازىرقى دائىرىگە ئىگە بولغان. مەسچىتنىڭ بارلىق ئىگىلىگەن يېرى 25 مو، بۇ ئاساسەن مەسچىت دەرۋازىسى، خانىقا، پەشتاق، مەسچىت ئۆيلىرى، سۇنئىي كۆل قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئالدىنقى دەرۋازىسى شەرقكە قاراپ تۇرىدۇ، دەرۋازا ئالدىدا مەسچىتنىڭ نامىدىكى ھېيتگاھ مەيدانى بار. دەرۋازا مۇنارى ئەرەبچە بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا سېلىنغان، دەرۋازا چوققىسىدا قۇببە بار، ئۈستىگە كىچىك ئۈچلۈق مۇنار سېلىنغان. دەرۋازا ئىچىدە سەككىز بۇرجەك دەھلىز، دەھلىزنىڭ ئىككى يان تەرىپىدە مەسچىت قورۇسىغا ئېچىلغان مېھراپسىمان ئىككى ئىشىك بار. ئېگىزلىكى 18 مېتىرچە كېلىدىغان، خىشتا قوپۇرۇلغان ئىككى تۈۋرۈكسىمان ئەزان چاقىرىش مۇنارى مەسچىتنىڭ شەرقىي شىمالىي بۇرجىكىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، مۇنار تۆۋەندىن يۇقىرىغا ھەر قەۋەتتە ئازايدىن قۇرۇپ، ھەرخىل نەقىش ۋە شەكىللەرنى چىقىرىپ قوپۇرۇلغان. مۇنار بىلەن دەرۋازا راۋىقى قىسقا تام بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان. تام ۋە دەرۋازا راۋىقى ھەممىسى سۇس سېرىق سىرلانغان، خىشلارنىڭ ئارىلىقلىرى ۋە تامغا چىقىرىلغان ئويۇقلار ھاك بىلەن ئەنكاپلانغان، سىزىقلىرى ئېنىق ۋە راۋان بولۇپ، كىشىگە كۆچلۈك تەكشىلىكتىكى ستېرېئو تۈيغۇ بېرىدۇ. خانىقا (نامازخانا) مەسچىت قورۇسىنىڭ غەربىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، خىش ۋە ياغاچ بىلەن قۇرۇلغان، ئۇزۇنلۇقى 160 مېتىر، ئىشىكتىن غول تامغىچە 16 مېتىر. ئىچكى ـ تاشقى نامازخانا ۋە دەھلىزدىن تەشكىل تاپقان، ھەممىسىگە تۈۋرۈك قويۇلغان بولۇپ، ئويۇلغان نەقىش 158 تال. ياغاچ تۈۋرۈك ئاق تورۇسنى تىرەپ تۇرىدۇ، تورۇسقا ھەرخىل گۈل ۋە گېئومېتىرىيىلىك شەكىللەرنىڭ سۈرىتى سىزىلغان. مەسچىت قورۇسى كۆركەم، ئازادە، دەرەخلەر سايە تاشلاپ تۇرغان بولۇپ، كىشىگە راھەت بەخش ئېتىدۇ. پۈتۈن مەسچىتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى مۇۋاپىق، بىناكارلىق سەنئىتى نەپىس، بېزىلىشى ئاددىي ـ

سادىا بولۇپ، كۆركەم كۆرۈنىدۇ. ئۇسلۇبى ئالاھىدە. نامازخانا، مەسجىت قورۇسى ۋە ھېيتگاھ مەيدانىنى قوشقاندا نەچچە ئون مىڭ كىشى بىمالال نامار ئوقۇيالايدۇ. يېقىنقى زامانلاردىن تارتىپ ھېيتگاھ مەسجىتى قەشقەر شەھىرىدىكى ھەر مىللەت مۇسۇلمانلىرىنىڭ دىنى پائالىيەت مەركىزى بولۇپ كەلدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، خەلق ھۆكۈمىتى مەسجىتنى رېمونت قىلىش ئۈچۈن كۆپ قېتىم پۇل ئاجرىتىپ بېرىپ، مەسجىتنى يېڭىلاپ تۇردى. ھازىر ئۇ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە نۇقتىلىق مەدەنىي يادىكارلىق قاتارىدا قوغدىلىدىغان ئورۇن. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 30 ـ بېتىگە قارالسۇن)

تۇرپان سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى شىنجاڭنىڭ تۇرپان ۋىلايىتىدىكى ئىسلام دىنىنىڭ مەشھۇر مەسجىتى. «ئىمىن ۋاڭ مۇنارى» مۇ دېيىلىدۇ. تولۇق نامى «ئىمىن خوجىنىڭ شەپەتكە جاۋاب قايتۇرۇش مۇنارى» . ئورنى تۇرپان ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا، شەھەر بىلەن ئارىلىقى 4000 مېتىر كېلىدۇ. XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۇرپان ۋالىسى ئىمىن خوجا چىڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ شەپقىتىگە مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن سالدۇرغانىكەن. مۇنار پۈتمەي تۇرۇپ ئىمىن خوجا ۋاپات بولۇپ كېتىپتۇ. كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى سۇلايمان چىيەنلۇڭنىڭ 43 ـ يىلى (1778 ـ يىلى) پۈتكۈزۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن «سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى» دەپ ئاتالغانىكەن. پۈتۈن قۇرۇلۇش خىشتا قوپۇرۇلغان مۇنار، خانىقا ۋە دەرۋازا پەشتىقىدىن تەشكىل تاپىدۇ. مۇنار خانىقانىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدا، مۇنار دەرۋازىسىنىڭ ئوڭ يېنىدىكى تاش ئابىدىگە ئەرەبچە ۋە خەنزۇچە يېزىقتا ئاللاغا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى چىيەنلۇڭغا يېزىلغان مەدھىيە بار. مۇنارنىڭ ئېگىزلىكى 44 مېتىر، تۆۋىنىڭ دىئامېتىرى 11 مېتىر، ئاستىدىن ئۈستىگە قەۋەتمۇ قەۋەت ئاز ـ ئازدىن قۇرۇلۇپ چىقىرىلغان بولۇپ، شەكلى لوڭقىسىمان، مۇنارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۈيۈل تۈۋرۈكى بار. مۇنار ئىچىدە سپىرالسىمان 72 باسقۇچلۇق پەلەمپەي بار بولۇپ، بۇ ئارقىلىق مۇنارنىڭ چوققىسىغىچە چىقىلى بولىدۇ. مۇنارنىڭ ئوخشىمىغان تەرەپلىرىدە ئېگىزلىكى ھەرخىل بولغان، يورۇقلۇق چۈشىدىغان ۋە ھاۋا ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان 14 دېرىزىسى بار. مۇنارنىڭ چوققا قىسمىدا دۇگىلەك زال بولۇپ، تۆت تەرەپكە ئېچىلغان مېھرابسىمان ئىشىكى بار، ئىشىكتىن چىقىپ ئايلىنىپ يۇرۇپ تۆت ئەتراپنى كۆرگىلى بولىدۇ. مۇنار خىش بىلەن قوپۇرۇلغان، نەقىشلىك خىشلار بىلەن 15 تۈرلۈك نەقىش چىقىرىلغان. ھەممە يېرى خىشنىڭ ئەسلى رەڭگى توپا رەڭدە. مۇنار ئىچىدە بىرەر ئۈل تاش قويۇلمىغان، ياغاچمۇ ئىشلىتىلمىگەن، پۈتۈنلەي خىش بىلەن قوپۇرۇلغان ئۈيۈل تۈۋرۈك مۇنارنىڭ بارلىق ئېغىرلىقىنى كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. ئاددىي ۋە كۆركەم قىلىپ سېلىنغان بۇ مۇنار ئىسلام دىنى ۋە ئۇيغۇر بىناكارلىقىنىڭ ئۇسلۇبىنى نامايان قىلىپ تۇرىدۇ. خانىقا توققۇز بۆلمە كەڭلىكىدە، ئىشىكتىن تۈرگىچە 11 بۆلمە ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ، چاسا شەكلىدە، تۇز ئۆگزىلىك قىلىپ سېلىنغان، بىراق مېھرابنىڭ ئۈستىگە قۇببە چىقىرىلغان. خانىقا زالى بىلەن يان نامازخانىلار مېھرابسىمان ئىشىكلەر ئارقىلىق تۇتاشتۇرۇلغان. دەرۋازا راۋاقنىڭ ئۈدۈلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا چوڭ مېھرابسىمان ئىشىك ئېچىلغان، ئوتتۇرىدىكى چوڭ ئىشىك تۆت بۇرجەك شەكلىدە. ئىچىگە كىرگەنلا يەردە قۇببە ئۆگزىلىك چوڭ زال بولۇپ، ئۈدۈل ماڭسا چوڭ نامازخانىغا كىرگىلى، سولغا ماڭسا مۇنار ئېغىزىغا چىققىلى بولىدۇ. مۇنار، خانىقا ۋە دەرۋازا راۋاقى بىر گەۋدە بولۇپ، ھەيۋەتلىك كۆرۈنىدۇ. ئۇنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى ۋە ئۇسلۇبى جۇڭگو ئىسلام بىناكارلىقىدا تىكلەنگەن بىر بايراق دېيىشكە بولىدۇ. ھازىر ئۇ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە نۇقتىلىق مەدەنىي يادىكارلىق قاتارىدا قوغدىلىدىغان ئورۇن. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 30 ـ بېتىگە قارالسۇن)

تۇرپان شەرقىي چوڭ مەسجىتى شىنجاڭدىكى خۇيزۇلارنىڭ ئاساسلىق مەسجىتى. ئورنى تۇرپان شەھىرىنىڭ يېڭى شەھەر يولىدا. 1871 ـ يىلى قۇرۇلغان. خىش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق. ئىگىلىگەن ئورنى 3025.91 كۋادرات مېتىر. نامازخانىنىڭ يەر مەيدانى 1459.3 كۋادرات مېتىر بولۇپ، 600 دىن ئارتۇقراق كىشى نامار ئوقۇيالايدۇ.

ئۇرۇمچى جەنۇبىي چوڭ مەسجىتى مەشھۇر

مەسچىت. ئورنى ئۇرۇمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولىدا. 1868 ـ يىلى سېلىنغان. مەزكۇر مەسچىت جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا سېلىنغان، نامازخانا پىششىق خىش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق. نامازخانا ئىچكى تاشقى ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ئومۇمىي يەر مەيدانى 2500 كۋادرات مېتىر.

تۇرپان قازىخانا مەسچىتى تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاساسلىق مەسچىتى. 1860 ـ يىلى سېلىنغان. كۆپ قېتىم چوڭ رېمونت قىلىنغان، ئۇچىنچى قېتىملىق رېمونتى 1948 ـ يىلى تاماملانغان. 1982 ـ يىلى دەرۋازا راۋۇقى رېمونت قىلىنىپ، 1983 ـ يىلى بېزەلگەن. مەسچىت قورۇسىنىڭ يەر مەيدانى 2400 كۋادرات مېتىر، 500 دىن ئارتۇق كىشى نامار ئوقۇيالايدۇ.

ئۇرۇمچى ياڭخاڭ مەسچىتى مەشھۇر مەسچىت. 1898 ـ يىلى سېلىنغان. تاتار مەسچىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەزكۇر مەسچىت خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، قۇرۇلما، ئۇسلۇب جەھەتتىن باشقا مەسچىتلەرگە ئوخشىمايدۇ. مەسچىتنىڭ نامازخانىسى تۆت چاسا بولۇپ، نامازخانىنىڭ ئىچىدە سول، ئوتتۇرا ۋە ئوڭ تارماق نامازخانىلىرى بار، ئۇدۇل ئىشىكتىن كىرىپ، دەھلىزدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئوچ ئىشىك ئارقىلىق باشقا بۆلىمىلەرگە كىرگىلى بولىدۇ. ئۆگزىسىنىڭ تۆت تەرىپى توز، ئوتتۇرىسىدا تۆت بۇرجەك گومبىزى بولۇپ، ئوتتۇرىسىدا ئوچلۇق مۇنارى بار، مۇنار ئاستىغا رومبىسىمان قىرلىق تۈۋرۈك ئۈل قىلىنىپ، ئۇستى پىرامىدا شەكلىدە ياسىلىپ چوققىسىغا ھىلال ئاي شەكلى قوندۇرۇلغان.

كېرىيە جامە مەسچىتى مەشھۇر مەسچىت. ئورنى كېرىيە ناھىيىسىدە. يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە سېلىنغان، كېيىن كۆپ قېتىم كېڭەيتىلىپ ھازىرقى كۆلەمدىكى مەسچىت شەكىللەنگەن. بۇ مەسچىتنىڭ ئىگىلىگەن يەر مەيدانى 12 مىڭ 580 كۋادرات مېتىر. نامازخانىسىنىڭ ئايۋان بىلەن قوشۇلغاندىكى ئىچكىرىلىكى 72 مېتىر، كەڭلىكى 41.5 مېتىر بولۇپ، 5000 ~ 6000 كىشى نامار ئوقۇيالايدۇ. مەسچىت قورۇسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 109 مېتىر، كەڭلىكى 88 مېتىر، يەر مەيدانى 9592 كۋادرات مېتىر. قۇربان ـ روزا ھېيتلىرىدا ئون مىڭغا يېقىن مۇسۇلمان نامار ئوقۇيالايدۇ. ناھىيە دەرىجىلىك مەدەنىي يادىكارلىق قاتارىدا قوغدىلىدىغان ئورۇن ھېسابلىنىدۇ.

ئۇرۇمچى شەنشى چوڭ مەسچىتى ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى خۇيزۇ مەسچىتلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ قەدىمىي، ئەڭ چوڭ مەسچىت. ئورنى ئۇرۇمچى شەھىرى يۇڭخي ئۇدۇل كوچىسىدا. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېيىنلۇك يىللىرى سېلىنىشقا باشلاپ، 1906 ـ يىلى (گۇاڭشۈيىنىڭ 32 ـ يىلى) قايتا قۇرۇلغان. 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا چوڭ رېمونت قىلىنغان. مەزكۇر مەسچىت چاسا قورۇ شەكلىدە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. نامازخانىسى جۇڭگو قەسىرلىرى شەكلىدىكى خىش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەت بولۇپ، ئالدى قىسمى تاق لەمپىلىك بېلىق سىرتى ئۆگزىلىك، كەينى قىسمى ئۈستى سەككىز بۇرجەكلىك، ئاستى تۆت بۇرجەكلىك، قەۋەت لەمپىسلىك « سەككىز بۇرجەك راۋاق» ، ئەزانخانا راۋۇقىدىن ئىمارەت. نامازخانىنىڭ سىرتىدا ئايلانما دەھلىز تۇتىشىپ تۇرىدۇ. قورۇنىڭ شىمالىي، جەنۇبىي، شەرقىي تەرەپلىرىدە زال، ياتاقخانا، مەدرىسە ۋە غۇسلىخانا بار، مەزكۇر مەسچىت ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىي يادىكارلىق قاتارىدا قوغدىلىدىغان ئورۇن.

غۇلجا تۇڭگان مەسچىتى غەربىي شىمال چېگرا شەھىرىدىكى مەشھۇر مەسچىت. ئەسلى نىڭگۇ مەسچىتى، شەنشى چوڭ مەسچىتى، شەنشى ـ گەنسۇ چوڭ مەسچىتى قاتارلىق نامىلار بىلەن ئاتىلاتتى. ئورنى غۇلجا شەھىرىدە. چىڭ سۇلالىسى چېيىنلۇكنىڭ 25 ـ يىلى (1760 ـ يىلى) قۇرۇلۇشقا باشلىغان، شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەيلىك خۇيزۇ مۇسۇلمانلىرى مەبلەغ سېلىپ قۇرۇپ چىققان. ئەسلى ئىگىلىگەن يەر مەيدانى 6000 كۋادرات مېتىردىن ئاشاتتى. ئۇنىڭ قۇرۇلمىسى شىئەن شەھىرىنىڭ خۇاجۇ كوچىسى مەسچىتىگە تەقلىد قىلىپ ياسالغان بولۇپ، جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى قەسىرلىرى شەكلى بىلەن ئەرەبچە بېزەش سەنئىتى بىرلەشتۇرۇلگەن بىناكارلىق ئۇسلۇبىغا تەۋە. مەسچىت دەرۋازىسىنىڭ ئىككى يېنىدا يان ئىشىكلىرى

بار بولۇپ، ھەرقايسى يان ئىشىكنىڭ قوش « ﻫ » شەكلىدىكى توسما تېمى بار. دەرۋازىنىڭ ئىچىدە تىك سېلىنغان ئۇچ قەۋەتلىك ئەزان توۋلاش پەشتىقى بار. نامازخانىنىڭ يەر مەيدانى 600 كۋادرات مېتىردىن ئار. تۇق بولۇپ، سىرتقى نامازخانا، ئوتتۇرا نامازخانا ۋە كەينى نامازخانىلارغا بۇلۇنگەن 42 بۇلمىسى بار، ھەمىسى بولۇپ 1000 دىن ئارتۇق كىشى ناماز ئوقۇيالايدۇ. ئوچ ئۇگزە چېتىلما مۇنار قۇرۇلمىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. كەينى نامازخانىنىڭ سىرتقى شەكلى تۆت قەۋەتلىك سەككىز بۇرجەكلىك شىپاڭسىمان قۇرۇلۇش بولۇپ، ئىچى گومبەزسىمان قۇرۇلمىلىق، نامازخانىنىڭ ئالدى تېمىدا ئەرەبچە « مەسجىت» دېگەن خەت ھەمدە روجەك ۋە ئىشىك قاناتلىرىغا نەقىش ئويۇلغان. نامازخانىنىڭ ئىككى ئىشىكى ئىچىدىكى تاملارغا ئايەتلەر ئويۇلغان. ئوڭ ئىشىكنىڭ سىرتىدىكى تېمىغا « ئاللا- غىلا سەجدە قىلىمىز» دېگەن سۆز، سول ئىشىكنىڭ سىرتىدىكى تېمىغا « ئاللانى پاك دەپ مەدھىيىلەيمىز» دېگەن سۆز ئويۇلغان. ئوتتۇرا نامازخانا بىلەن كەينى نامازخانا، سىرتقى نامازخانىلارنىڭ ھەممىسى ئەينەك- لىك دېرىزىلەر بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. نامازخانىنىڭ شەرق ۋە غەرب تەرەپلىرىدە دىنىي دەرسخانىلار بار، ھەممىسى بېشايۋانلىق قۇرۇلمىدا بولۇپ، بىر قەدەر مۇكەممەل ھەم ئورۇنلاشتۇرۇشى مۇۋاپىق ئىمارەت تو- پىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

غۇلجا بەيتۇللا مەسجىتى ئىلى رايونىدىكى مەشھۇر ئۇيغۇر مەسجىتى. ئورنى غۇلجا شەھىرى شىنە- خۇا جەنۇبىي بولىدا. 1760 ـ يىلى سېلىنىپ، 1865ـ يىلى بىر قېتىم كېڭەيتىلگەن، 1981 ـ يىلى ھۆكۈمەت مەبلەغ ئاجرىتىپ بىر قېتىم رېمونت قىلىنغان. يەر كۆلىمى 6325 كۋادرات مېتىر. خىش ـ ياغاچ قۇرۇل- مىلىق، دەرۋازا راۋۇقى ئوچ قەۋەتلىك مۇنارسىمان را- ۋاقلىق ئىمارەت.

كۆچا خانىقاسى مەشھۇر مەسجىت. ئورنى كۆ- چا ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە. تەخمىنەن چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سېلىنغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا 16 ـ ئەسىر- دە شىنجاڭدىكى قارا تاغلىقلارنىڭ مۇرشىدى ھەزرەت خوجا مۇھەممەد ئىسھاق ۋەلى قەشقەردىن كۆچاغا كېلىپ دىنىي تەرغىبات ئېلىپ بارغاندا سالدۇرغانىكەن. چىڭ دەۋرىنىڭ ئاخىرى مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى بىر نەچچە قېتىم كېڭەيتىلىپ قۇرۇلغانىكەن. 1931 ـ يىـ- لى ئوت ئاپىتىدە ۋەيران بولغان. شۇ يىلى كۆچالىق باي ھەلىم ھاجى پۇل چىقىرىپ ئەسلىي ئورنىنىڭ يېنى- غا قايتا سالدۇرغان. 1934 ـ يىلى قۇرۇلۇش پۈتكەن. قۇرۇلۇشقا قىزىل خىش، تاش، گەچ ۋە ئوچمە ياغىچى ئىشلىتىلگەن. بۇ مەسجىتنىڭ ئىگىلىگەن يەر مەيدانى 21 مو بولۇپ، نامازخانا، پەشتاق، قوببىلىك دەرۋازا راۋۇقى، مىئزەنە (ئەزانخانا) راۋۇقى، مەدرىسە، ياتاق قاتارلىقلاردىن تەشكىل تاپقان. ئوچ پەشتاق ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا دەرۋازا راۋۇقىنىڭ يېنىدا بولۇپ، ئېگىز- لىكى 16 مېتىر. ئورنى ئېگىزرەك يەردە بولغاچقا.

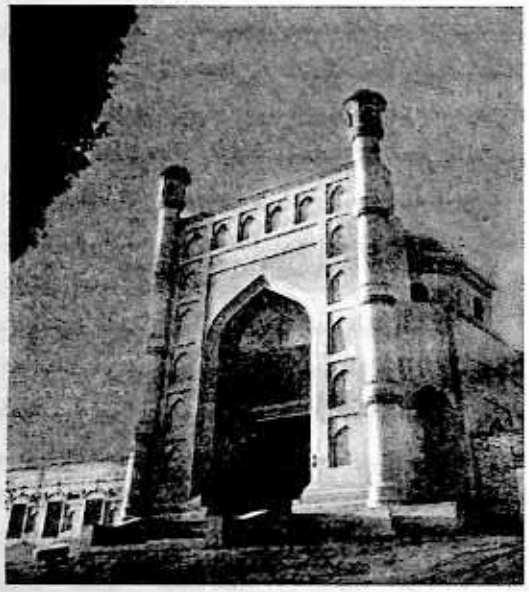

كۆچا خانىقاسى

پۈتۈن شەھەر كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. نامازخانىنى 88 تال توۋرۇك تىرەپ تۇرىدۇ، ئوچۇق بۇلمە، قوشۇمچە بۇلمە ۋە چەت بۇلمىلەر، شۇنىڭدەك روجەك قاناتلىرى بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. ئوتتۇرىدا ئۇگزىدىن ئېگىزرەك چە- قىپ تۇرغان توڭلۇك ئورنىتىلغان بولۇپ، ئايلانما لەم- چىلىك تورۇس بىلەن يېپىلغان، توۋرۇكلەرگە ھەرخىل نەقشىلەر ئويۇلغان. نامازخانا ئىچىدە ئويما نەقشىلەر، تام رەسىملىرى، ھۆسنخەتلەر بار بولۇپ، بەك كۆركەم بېزەلگەن، ئويۇق، تەكچىلەر، ئىشىك ـ روجەكلەرنى بېزەشكە ئەھمىيەت بېرىلگەن. سىرتقى كۆرۈنۈشى ھەي- ۋەتلىك ، ئاددىي ـ سادىدا ۋە نەپىس بولۇپ، بىر قەدەر يۇقىرى سەنئەت سەۋىيىسى نامايان قىلىنغان، قويۇق

ئۇيغۇر بىناكارلىقى ئۇسلۇبىغا ئىگە. مەزكۇر مەسچىت كۆچا مۇسۇلمانلىرىنىڭ دىنىي پائالىيەت مەركىزى بولۇپ، نەچچە مىڭ كىشى نامازغا ئوقۇيالايدۇ. قورۇ ئىچىدە نامىز مازار ۋە مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا تەۋە بىناكارلىق يادىكارلىقلىرى بار. 1976 ـ يىلى كۆچا ناھىيىسىنىڭ مەدەنىي يادىكارلىق قاتارىدا نۇقتىلىق قوغدايدىغان ئورۇن قىلىپ بېكىتىلدى.

يەكەن جامە مەسچىتى مەشھۇر مەسچىت. ئورنى يەكەن شەھەر ئىچىنىڭ مەركىزىدە. كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ، بىناكارلىق سەنئىتى ئالاھىدە بولغان قەدىمىي مەسچىت. بۇ مەسچىت يەكەن خانلىقىنىڭ پادىشاھى ئابدۇللاخان زامانىسىدا سېلىنغان. 1734 ـ يىلى چوڭ رېمونت قىلىنغان. 1870 ـ يىلى ئىككىنچى قېتىم كېڭەيتىلگەن، كېيىن يەنە بىر نەچچە قېتىم رېمونت قىلىنغان. جامە مەسچىتى ياغاچ سالاسۇن ۋە قىزىل خىشتىن قوپۇرۇلغان تام بىلەن ئىچكى ـ تاشقى ئىككى قىسمىغا بۆلۈنىدۇ. ئالدىنقى قىسمى مەدرىسە، كەينى قىسمى مەسچىت، ئىككى تەرىپىدە مېۋىلىك باغ ۋە ۋەخپە يەر بار بولۇپ، ئومۇمىي يەر مەيدانى 20 مىڭ كۋادرات مېتىردىن كۆپرەك. دەرۋازا راۋۇقىنىڭ ئالدىكەينىدە ئۆزئارا سىممېتىرىك قىلىپ سېلىنغان ئىككى مەنزىرە مۇنارى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. دەرۋازىنىڭ ئۈستىدە ئېگىز ۋە ئۇچلۇق قۇببە بولۇپ، قۇببىنىڭ ئىككى يېنىدا بىر قاتار تەكچىلەر، ئۇنىڭ ئۈستىدە گەچ بىلەن نەقىش چىقىرىلغان روجەكلەر بار. تورۇسلىرى كاتەكچىلەر بىلەن بېزەلگەن. مەدرىسە قاتار سېلىنغان 40 نەچچە ھۇجرىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئوتتۇرىسىدا چۈرىسىگە دەرەخلەر سايە تاشلاپ تۇرغان كۆلچەك بار. مەسچىتنىڭ نامازخانىسى ئىچكى ـ تاشقى ئىككىگە بۆلىنىدۇ. ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇپ، تورۇسى لىم ياغاچلار زىج قويۇلۇپ يېپىلغان. ئىچكى نامازخانا تۆۋەن رۇكلۇك، غەربىي تېمىدا مېھرابسىمان تەكچىلەر بولۇپ، ئىشىك رامكىلىرى ھەرخىل نەقشلەر بىلەن بېزەلگەن، ئۈستىگە خىلمۇخىل كاتەكچىلەر چىقىرىلغان روجەكلەر ئورنىتىلغان. تاشقى نامازخانا كەڭ ـ ئازادە دەھلىزدىن ئىبارەت بولۇپ، دەھلىزنىڭ ئالدىغا بىر قاتار نەقشلىك تۈۋرۈكچىلەر ئورنىتىلغان، ھەربىر تۈۋرۈكچىنىڭ شەكلى ۋە نەقشى ئوخشاشمايدىغان بولۇپ، ھەربىرىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بار. پۈتۈن مەسچىتنىڭ تورۇس قۇرۇلمىسى بەك مۇرەككەپ بولۇپ، نەپىس ۋە گۈزەللىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. تورۇسنى 136 تال تۈۋرۈك كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. ئىچكىرىلىكى بەش ھۇجرا، ئالدى كەڭلىكى 18 ھۇجرا بولۇپ، جەمئىي 90 ھۇجرا بار. 62 ھۇجرىنىڭ تورۇسى لىم ياغاچلار زىج قويۇلۇپ يېپىلغان، 28 ھۇجرىنىڭ تورۇسى كاتەكچىلەر بىلەن نەقشلەنگەن. بۇنىڭ ئىچىدە 20 ھۇجرىنىڭ تورۇسى ۋاسىجۇپ قىلىنىپ يېپىلغان. ۋاسىجۇپ قىلىنغان تورۇسلار گەچ بىلەن ئاقارتىلىپ، ھەرخىل نەقىش ۋە رەڭلىك رەسىملەر بىلەن بېزەلگەن. رەڭلىك رەسىم قاتارلىقلارنى بېزەش سەنئىتىدە ئۇيغۇر مەسچىتلىرىنىڭ بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ زور مۇۋەپپەقىيىتىنى مۇجەسسەم ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇرۇمچى ئەتمىن مەسچىتى (خانتەڭرى جامەسى) مەشھۇر مەسچىت. 1882 ـ يىلى سېلىنىپ، 1902 ـ يىلى قايتا قۇرۇلغان. ئۇزۇن يىللار رېمونت قىلىنماي 1985 ـ يىلى قايتا قۇرۇلۇپ،

ئۇرۇمچى ئەتمىن مەسچىتى (خانتەڭرى جامەسى)

1988 ـ يىلى ئىشلىتىلىشكە باشلىدى، شۇندىن باشلاپ « خانتەڭرى جامەسى» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. قايتا قۇرۇلغاندىن كېيىنكى جامەنىڭ ئورنى ئەتمىن چوڭ كوچىسىدا بولۇپ، شەرقكە قاراپ تۇرىدۇ. سېلىنىشى چىرايلىق، تۆت ئۇچلۇق مۇنار مەسچىتنىڭ ئوتتۇرىسىدا

دىكى يېرىم شارسىمان قۇببىنىڭ تۆت تەرىپىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، ئىككى يېنىدا يەنە كىچىكرەك ئىككى قۇببە بولۇپ، قۇرۇلۇشنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى بىلەن شەكلى تىپىك ئۇيغۇر بىناكارلىقىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلىپ، ئىسلام بىناكارلىقىنىڭ ئۇسلۇبىنى گەۋدىلەندۈرۈپ تۇرىدۇ. قۇرۇلۇشنىڭ گەۋدىسى مۇنار شەكللىك بولۇپ، يەر مەيدانى 2800 كۋادرات مېتىر، تۆت قەۋەتتىن تەشكىل تاپقان. ئالدىنقى چوڭ ئىشىك ۋە نامازخانا بىر گەۋدە بولۇپ، ئالدىدا كەڭ ئايۋان، ئىككى تەرىپىدە رېشاتكىلىق پەلەمپەي بار. نامازخانىنىڭ ئىچى ئازادە ۋە يورۇق بولۇپ، تىنچ، 1000 دىن ئارتۇق كىشى نامار ئوقۇيالايدۇ. بىرىنچى قەۋىتى يەر ئاستى قەۋىتى. ئىككىنچى قەۋىتى يەر ئۈستىدىكى بىرىنچى قەۋەت بولۇپ، مەسچىتنىڭ سۇخانىسى ۋە تۇرمۇشقا ئىشلىتىلىدىغان ھۇجرىلىرى ھەمدە مەسچىت سودا ساراىي. ئىككى تەرەپتىكى پەلەمپەينىڭ ئۈستىدىكى ئۇچىنچى قەۋەت قۇرۇلۇشنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ـــ نامازخانا. تۆتىنچى قەۋەت تالىپلارنى تەربىيىلەيدىغان دەرسخانا.

خوتەن جامە مەسچىتى مەشھۇر مەسچىت. ئورنى خوتەن شەھەر ئىچىدە. 1870 ـ يىلى سېلىنغان، كېيىن نەچچە قېتىم رېمونت قىلىنغان، بىراق ئاساسلىق كۆلىمى ۋە قۇرۇلۇش شەكلى ئۆزگەرمىگەن. 1980 ـ يىلى يەنە بىر قېتىم رېمونت قىلىنغان. مەسچىتنىڭ تەكشىلىكتىكى يۈزى پاراللېلىپىپىد شەكلىدە، خىش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق، لىم ياغاچلار زىچ جۈپلەشتۈرۈلۈپ يېپىلغان. نامازخانا ئىچكى ـ تاشقى ئىككى نامازخانىغا بۆلۈنىدۇ، ئىچكى ـ تاشقى نامازخانىنىڭ ئالدى روجەكلىك، تاشقى نامازخانىنىڭ ئالدى ئوچۇق بولۇپ، تۈۋرۈكلۈك ئايۋاندىن ئىبارەت، تۈۋرۈكلۈك ئايۋان ئالدىدا سالاسۇن يوق، ئىشىكى ئۈستىدە ياغاچ كاتەكچىلىك نەقىش سېلىنغان. قۇرۇلۇشنىڭ قۇرۇلمىسى، شەكلى ۋە نەقىشلىرى جەھەتتە ئۆزىگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىك بار.

مازار شىنجاڭدا ئىسلام دىنىدىكىلەر شەيخ، پىر ـ ئەۋلىيا ۋە دانىشمەن ئۆلىمالارنىڭ قەبرىسىنى ياكى خاتىرە ئۈچۈن ياسالغان قەبرىلەرنى مازار دەپ ئاتايدۇ. « مازار » سۆزىنىڭ ئەرەب تىلىدىكى ئەسلىي مەنىسى « تاۋاپ قىلىدىغان جاي» ، كۆچمە مەنىسى « پەيغەمبەر قەبرىسى» ، « ئۇلۇغلار قەبرىسى» دېگەن بولىدۇ. جۇڭگو خۇيزۇلىرى پارس تىلىدىكى « گۈمبەز» دېگەن سۆزنى ئىشلىتىدۇ. شىنجاڭدىكى مازارلارنىڭ تارىخى ئۇزۇن. ئىسلام دىنى شىنجاڭغا كىرىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، مۇسۇلمانلار مازار بەرپا قىلىشقا باشلىغان. بىزگە مەلۇم بولغان ئەڭ دەسلەپكى مازار ـــ قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ تۇنجى قېتىم ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان خاقانى سۇتۇق بۇغراخاننىڭ مازىرى. كېيىن ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، بولۇپمۇ غازات ئۇرۇشلىرىنىڭ ئېلىپ بېرىلىشى بىلەن مازارلار شىنجاڭدا ئارقا ـ ئارقىدىن مەيدانغا كەلدى. شىنجاڭدىكى مازارلارنىڭ تۈرى كۆپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىسلام دىنىي رەھبەرلىرىنىڭ، مەشھۇر تارىخىي شەخسلەرنىڭ مازارلىرى، دىنىي تەرغىباتچىلارنىڭ ۋە غازاتتا شېھىت بولغان مۇسۇلمانلارنىڭ مازارلىرى بار. يەنە ھايۋان، ئۇسۇملۇك ناملىرى بىلەن ئاتالغان مازارلارمۇ بار بولۇپ، بۇلار ئىپتىدائىي دىندىكى ھايۋانات، ئۇسۇملۇكلەرگە چوقۇنۇشنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شىنجاڭ مازارلىرىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى بولسا، ئۇلارنىڭ تارقىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكىدۇر، بولۇپمۇ قەشقەر، خوتەن رايونلىرىدا ئەڭ كۆپ. مازارنىڭ ئاساسلىق گەۋدىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەۋە بولغان قۇرۇلۇشنىڭ كۆلىمى بىناكارلىق ئۇسلۇبى ۋە سانىغا قاراپ ئوخشاشمايدۇ، ئومۇمەن چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك دەپ ئۈچكە بۆلۈنىدۇ. چوڭ تىپتىكى مازارلارنىڭ كۆلىمى چوڭ، قوشۇمچە قۇرۇلۇشلىرى كۆپ، نۇرغۇنلىرى ئەرەبچە ئاستى چاسا، ئۈستى قۇببىلىك قۇرۇلۇشلار، ئادەتتە شەھەر ـ بازارلارغا ياكى شەھەر سىرتىدىكى ھاۋالىق، مەنزىرىلىك جايلارغا قۇرۇلغان. ئوتتۇرا تىپتىكى مازار قۇرۇلۇشلىرىنىڭ كۆلىمى چوڭ ئەمەس، ئەرەب ئۇسلۇبىدىكى قەبرە قاتۇرۇلغان، ئادەتتىكى تۈز ئۆگزىلىك ئۆيلەرمۇ بار بولۇپ، ھەممىسى ئاددىي، مەسچىت قاتارلىق قوشۇمچە قۇرۇلۇشلىرى بار، بۇنداق مازارلار كۆپىنچە يېزا ـ كەنتلەردە ياكى چۆل سەھرالاردا يولۇقىدۇ. كىچىك تىپتىكى مازارلاردا قەبرىمۇ قاتۇرۇلمىغان ۋە قوشۇمچە قۇرۇلۇشلىرىمۇ يوق، قەبرە ئورنىدا تاش ـ توپىلار دۆۋىلەپ قويۇلغان ياكى كىچىك

قەبرە قاتۇرۇلغان، بۇلار ئەڭ كۆپ بولۇپ، بەك كەڭ تارقالغان. مازار شىنجاڭدىكى مۇھىم ئىسلام بىناكار-لىقىغا كىرىدۇ، يەنە مۇسۇلمانلار، بولۇپمۇ ئىشان مەز-ھىپىدىكىلەرنىڭ دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان سو-رۇنى. مازار شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئىچىدە مۇھىم ئورۇن تۇتقان بولۇپ، كىشىلەر ئۇنىڭغا ئېھتىرام بىلە-دۇرۇپ، تاۋاپ قىلىشىدۇ. مازارغا تاۋاپ قىلىش ئادە-تى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭدا ئىنتايىن ئەۋج ئالغان.

سۇتۇق بۇغراخان مازىرى شىنجاڭ مۇسۇل-مانلىرىنىڭ مەشھۇر مازىرى. قاراخانىيلار سۇلالىسى-نىڭ تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان خاقانى سۇتۇق بۇغراخاننىڭ مازىرى. يەرلىك خەلقلەر « ھەز-رىتى سۇلتان مازىرى» دەپ ئاتايدۇ. ئورنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئاتۇش شەھىرى ئەتراپىدىكى سۇنتاغ يېزىسىدا. 955~956 يىللىرى (ھىجرىيىنىڭ 344-يىلى) سېلىنغان. شىنجاڭدىكى ئەڭ بۇرۇنقى مازار. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇرۇنقى مازار ئۇرۇلۇپ كەتكەن-دىن كېيىن، يەنە قايتىدىن توققۇز گۈمبەزلىك ئېگىز مازار سېلىنىپ، بۇ مازار يەركەن خانلىقى دەۋرىدە كەلكۇن ئاپىتىدە ۋەيران بولغانىكەن، شۇ چاغدا قايتە-دىن بىر كىچىك مازار سېلىنغانىكەن. 1872 - يىلى چوڭ كۆلەمدە قايتا ياسالغان ۋە كېڭەيتىلگەنىكەن. 1944 - يىلى كەلكۇن ئاپىتىدە يەنە ۋەيران بولۇپتۇ. 1956 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون دەرىجە-لىك مەدەنىي يادىكارلىق قاتارىدا نۇقتىلىق قوغدىلىدە-غان ئورۇن قىلىپ بېكىتىلىپ، ھۆكۈمەت مەبلەغ سە-لىپ، ئەسلىي شەكلىنى ئۆزگەرتمەي، قايتا ياسالدى، ئىگىلىگەن يەر مەيدانى 20 مو، مازار، مەسجىت، مەدرىسە، دەرۋازا، كۆل قاتارلىقلاردىن تەشكىل تاپ-قان. نامازخانا 1902 - يىلى رېمونت قىلىنغان، توپا - ياغاچ قۇرۇلمىلىق، چاسا، توز ئۆگزىلىك، 57 تال نەقىش ئويۇلغان تۇۋرۇك كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. مەقبە-رە خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇپ، ئاستى چاسا، ئۈستى قۇببىلىك، ئۇچ تەرىپىدىن مېھرابسىمان دېرىزە قويۇلغان. تام يۈزى خىشلار بىلەن قويۇرۇپ چىقىلغان كۆپ خىل گېئومېتىرىيىلىك شەكىللەر بىلەن نەقىش-لەنگەن بولۇپ، نەقىشلەرنىڭ سىزىقلىرى ئېنىق، شە-كىللىرى كۆركەم. ئۇنىڭدىن ئانچە يىراق بولمىغان يەردە ياغاچ سالاسۇن ئىچىگە ئېلىنغان بىر قەبرە بو-لۇپ، بۇ قەبرە سۇتۇق بۇغراخاننىڭ دىنىي ئاقارتقۇچە-سى ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ مازىرى. سۇتۇق بۇغراخان مازىرىنىڭ شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا ناھايىتى ئىناۋىتى بار. XV ئەسىردىن بۇيان، خوجا، ئىشانلار بۇ مازارغا كۆپلەپ كېلىپ تاۋاپ ۋە ئىستىقامەت قىلىشقان. ھازىرغىچە تاۋاپ قىلىدىغانلار-نىڭ ئايىغى ئۈزۈلگىنى يوق.

ئوردام مازار شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرىنىڭ مەش-ھۇر مازىرى. X ئەسىردىكى جۇڭگونىڭ شىنجاڭ رايو-نىدىكى قارا خانىيلار سۇلالىسىنىڭ خاقانى ئەلى ئارىس-لانخاننىڭ قەبرىسى. ئورنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قەشقەر كونا شەھەردە. بۇ مازارنىڭ ئوردام مازار دەپ ئاتىلىپ قېلىشىدىكى سەۋەب ئەلى ئارسلانخان تەختتىكى ۋاقىتتا كېرىيە بۇددىستلىرى بىلەن ئۇرۇش-قان بولۇپ، ئۇرۇش جەريانىدا مۇشۇ يەرگە بارگاھ قۇرۇپ، ۋاقىتلىق ئوردا قىلغانىكەن. 998 - يىلىنىڭ بېشىدا (ھىجرىيە 388 - يىلى 1 - ئايدا) ئەلى ئارسلانخان كېرىيە بۇددىستلىرى بىلەن بولغان جەڭدە ئۆلۈپ، قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ غازاتتا شېھىت بول-غان تۇنجى خاقانى بوپتۇ. XIV ئەسىردىكى جامال قار-شىنىڭ « سۇراھ لۇغىتىگە تولۇقلىما » دېگەن كىتابىدا خاتىرىلىنىشىچە، ئەلى ئارسلانخان شېھىت بولغاندىن كېيىن، قەشقەرگە ئاپىرىپ خاقان مەقبەرىسىگە، يەنى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي تەرىپىدىكى ئارىس-لانخان مازىرىغا دەپنە قىلىنغانىكەن. خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، مازاردا پەقەت ئەلى ئارسلانخان-نىڭ باش سۆڭىكى بار ئىمىش، تېنى ئۇنىڭ جەڭدە شېھىت بولغان يېرىگە دەپنە قىلىنغانمىش. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتتا مەركۇر مازارنىڭ 40 نەچچە ئادەم باشقۇرىدىغان خېلى كۆپ ۋەخپە يېرى بولغان-كەن. ئەسلىي ئورنىنى ئاللىقاچان قوم بېسىپ كەتكەن بولۇپ، پەقەت ئون مېتىرچە ئېگىزلىكتە بىرلا قوم دۆۋىسىدىن باشقا ھېچقانداق قەبرە كۆرۈنمەيدۇ. پەقەت كېلىپ تاۋاپ قىلغۇچىلار قاداپ قويغان تۇغ - شەددىلەر بىلەن قورشىلىپ تۇرغان ئېگىز تۇغ تۈراسلار بار. تۇغ تۈراسى كونۇس شەكلىدە بولۇپ، ئاستىنىڭ دىئا-

مېتىرى بەش مېتىر، ئېگىزلىكى 20 مېتىر. مازاردىن ئارىلىقى 2000 مېتىر كېلىدىغان جايدا بىر توزلەڭرەك كەلگەن ئويمان يەر بولۇپ، مازارنىڭ قوشۇمچە قۇرۇ - لۇشلىرى — بىر مەسجىت، بىر خانىقا، شەيخ تۇربىدىغان ئون ئېغىز ئۆي ۋە ئىككى توغ تۇراسى بار. خانىقا كېسەك - ياغاچ قۇرۇلىلىق بولۇپ، يېرىمى كۆمۈلۈپ قالغان، ئىچىدە يېنىغا توغ قادالغان بىر ئورەك بار. قۇربانلىق قىلغۇچىلار دائىم مۇشۇ يەردە قۇربانلىق قىلىپ، ئورەكنىڭ ئىچىگە قان قىلىدىكەن. كەينى تېمىغا يېقىن يەرگە ئۇماچ قاينىتىدىغان ئوچ مىس قازان قويۇلغان، ئەڭ چوڭىنىڭ دىئامېتىرى ئىككى مېتىر كېلىدۇ، قازانىنىڭ گىرۋىكىدە ئويۇلغان خەت بار، ئېيىتىشلارغا قارىغاندا بۇ قازان چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياسالغانىكەن. تاۋاپ قىلغۇچىلار مۇشۇ يەردىن ئۇماچ ئېلىپ ئىچىدىكەن. ئىوردام مازار « ئۇلۇغ قەبرە» دەپ قارىلىدۇ، شىنجاڭدا ئىجتىمائىي تەسىرى ئەڭ چوڭ، تاۋاپ قىلغۇچىلار ئەڭ كۆپ مازارلارنىڭ بىرى.

مەھمۇد قەشقەرى مازىرى شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرىنىڭ مازىرى. XI ~ XII ئەسىرلەردىكى قاراخانىيلار سۇلالىسىدە ئۇنىكەن ئۇيغۇر مۇسۇلمان ئالىم، «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئاپتورى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مازىرى. « ھەزرىتى مولالام مازىرى» مۇ دېيىلىدۇ، تولۇق نامى «ھەزرەت مولا شەمسىددىن بىن مەھمۇد قەشقەرى مازىرى» . شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ ئوپال يېزىسىدا. XII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياسالغان بولۇپ، دەرۋازا ۋە قەبرىلا ساقلىنىپ قالغان. دەرۋازىنىڭ ئىككى يېنىدا توۋرۇك شەكلىدە پەشتاق سېلىنغان، ئەرەب ئۇسلۇبىدىكى ئىمارەتكە تەۋە. قەبرە دەرۋازىدىن 50 مېتىرچە يىراقتا، كېسەك - ياغاچلىق قۇرۇلما، ئۇگۈرىسى تۈز. تورۇسى رەڭلىك رەسىم ۋە ئويما نەقشلەر بىلەن بېزەلگەن، تۆت تېمىدا پارسچە يېزىلغان بېغىشلىمىلار بولۇپ، ھازىر تونۇغىلى بولمايدۇ. قەبرىنىڭ سول تەرىپىدە بىر خارابە بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا بۇ بىر مەدرىسىنىڭ خارابىسى ئىكەن. مەھمۇد قەشقەرى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا باغدادتىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۆز يېزىسىدا مۇشۇ مەدرىسىدە باش مۇدەررىسلىك قىلغانىكەن. ئەسلى بىر قەبرە تېشى بار بولۇپ، كېيىن يوقىلىپ كەتكەنىكەن. ھازىر بۇنىڭدىن 150 يىل بۇرۇن مەلۇم بىر تاۋاپ قىلغۇچىنىڭ مازارغا كىتاب ھەدىيە قىلغانلىقى توغرىسىدا يازغان ئىسپاتى بار، ئىسپاتنىڭ ئاخىرىغا ھەدىيە قىلغۇچى بىلەن بىر دەۋردە ياشىغان ئالىم - ئۇلىمالارنىڭ قويغان ئىمزاسى بار. ئەچچە يۈز يىلدىن بۇيان مەزكۇر مازار ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىنىڭ، بولۇپمۇ زىيالىيلارنىڭ زىيارەت ۋە تاۋاپ قىلىدىغان يېرى بولۇپ كەلدى. نورغۇن سوپىلار- مۇ مۇشۇ يەردە ئۇزۇن ۋاقىت ئىستىقامەت قىلىشىدۇ. مەزكۇر مازار يېقىنقى يىللاردا تولۇق رېمونت قىلىنىپ پېكىلاندى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرىنىڭ مازىرى. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر ئالىمى، « قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىنىڭ مۇئەللىپى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەبرىسى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قەشقەر شەھىرىدە. يۈسۈپ خاس ھاجىپ XI ئەسىردە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بالاساغۇندا تۇغۇلۇپ، كېيىن قەشقەرگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان، بۇ يەردە مەشھۇر ئىلمى ھېكمەت خاراكتېرلىك داستان « قۇتادغۇبىلىگ» نى يازغان. ۋاپات

يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى

بولغاندىن كېيىن قەشقەر شەھىرىنىڭ سىرتىدىكى تۇمەن دەريەسى بويىدىكى پاينىپقا دەپنە قىلىنغان. كېيىنچە ئەچچە قېتىملىق كەلكۈن ئاپىتىنىڭ تەھدىتىگە يولۇقۇپ، ھازىرقى جايىغا كۆچۈرۈلگەن. مازار ئەرەب بىناكارلىقى ئۇسلۇبىدا سېلىنغان، ئاستى چاسا، ئۈستى گومبەز بولۇپ، قەبرە ئىچىدىكى تام يۈزىگە يېشىل سىرلىق ساپال خىش چاپلانغان، ئالدى قىسمى نامازخا-

نا. ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان رېموئت قىلىنمىغان، يېڭى جۈڭگو قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن بۇزۇلۇپ خارابىگە ئايلىنىپ، كىشىلەر بىلەلمەس ھالەتكە چۈشۈپ قالغان، 50 ـ يىللاردا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەدەنىي يادىكارلىقلارنى باشقۇرۇش ھەيئىتى تۈزگەن «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى مەدەنىي يادىكارلىقلارنىڭ تارقىلىشى ۋە قوغدىلىدىغان مەدەنىي يادىكارلىقلارنىڭ تىزىملىكى» دە قەشقەر شەھىرى خەلق باغچىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ سەرداری يۈسۈپ قادىرخاننىڭ مۇكەممەل ساقلانغان قەبرىسىنى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ مازىرى دەپ خاتا بېكىتىپ قويغان. 1980 ـ يىللارغا كەلگەندىلا مۇتەخەسىسلەر، ئالىملار تەرىپىدىن تۈزىتىلگەن. كېيىن يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى پۈتۈن مەملىكەتلىك ئۇقتىرىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىي يادىكارلىق ئورنى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى. 1980 ـ يىلى ھۆكۈمەت مەبلەغ ئاجرىتىپ، ئەسلىي شەكلى بويىچە بۇرۇنقى ئورنىغا قايتا ياسالدى.

يۈسۈپ قادىرخان مازىرى شىنجاڭ مۇسۇلمان قەبرىستانلىقى، XI ئەسىردىكى قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ سەرداری، « خوتەننى بويسۇندۇرغۇچى» يۈسۈپ بىن ھەسەن قادىرخاننىڭ قەبرىسى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قەشقەر شەھىرى خەلق باغچىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا، 1032 ـ يىلى ياسالغان، كېيىن كۆپ قېتىم رېموئت قىلىنغان ۋە كېڭەيتىلگەن. ھازىرقى قۇرۇلۇشقا چىڭ سۇلالىسى تۇنجىنىڭ 13 ـ يىلى (1874 ـ يىلى) ئۇل سېلىنغان. ئەرەب ئىنشاكارلىق ئۇسلۇبىغا ئۆز، قەبرە، نامازخانا قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان. قەبرە ئارقا ھويلىغا جايلاشقان بولۇپ، خىشتىن قوپۇرۇلغان، ئاستى چاسا، سىرتقى بوزىگە تېگى كۆك ئاق گۈللۈك سىرلىق ساپال خىش چاپلانغان؛ ئۈستى گۈمبەز بولۇپ، سىرتقى بوزىگە ئاقۇچ بېشىل سىرلىق ساپال خىش چاپلانغان. نامازخانا خىش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇپ، ئىچكى، ئاشقى نامازخانىلاردىن تەشكىل تاپقان. ئاشقى نامازخانا تۆز ئۈگزىلىك، ئىچكى نامازخانا قۇببىلىك. دەرۋازا ۋە قەبرە ئىشىكىنىڭ ئىككى تەرىپى، قورۇنىڭ تۆت بۇرىچىكى قاتارلىق جايلاردا ئون پەشتاق مۇنارى بار. پەشتاقلارنىڭ ئۈستى قۇببەسىمان راۋاقتىن ئىبارەت بولۇپ، شەكلى بىردەك ئەمەس. پۈتۈن قۇرۇلۇشنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى رەتلىك، ئېگىز ـ پەسلىكىدىن دەرىجىسى ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ، قويۇق ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى ئۇسلۇبىغا ئىگە.

تۇيۇق مازىرى شىنجاڭ مۇسۇلمان قەبرىستانلىقى، تولۇق ئاتىلىشى « تۇيۇق ئەسھابۇل كەھف مازىرى» ، ئادەتتە « ئەۋلىيا قەبرىسى» ، « ئۇلۇغلار قەبرىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تۇرپان شەھىرىدىكى يالقۇنتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدە. «ئەسھابۇل كەھف» ئەرەب تىلىدا «غاردا ياشىغۇچى» دېگەن مەنىدىكى سۆز. ئېتىقىلارغا قارىغاندا، ئىسلام دىنى دۇنياغا كېلىشتىن بۇرۇن مەككىنىڭ غەربىدىكى مەلۇم دۆلەتتىن بەشىنچا قاتارلىق بەش كىشى شەرقكە كېلىپ « تەقدىر ئىلاھىغا سېغىنغان» ، ئۇلار تۇرپاندىكى يالقۇنتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە كېلىپ، ئىت يېتىلەپ يورگەن بىر پادىچىنى ئۇچراتقان. ئۇلار شۇ پادىچىغا ئەگىشىپ مېڭىپ تۇيۇققا كەلگەندە بىر غارنى كۆرگەن. ھەممە غارغا كىرىپ ئىستىقامەت قىلغان. 300 يىلدىن كېيىن غاردىن چىقىشقا باشلىغان، بىراق يەنە غارغا كىرىپ كېتىپ ئىككىنچى قايتىپ چىقمىغان، ئالتە ئادەم بىر ئىت بىللە ئىستىقامەت قىلىپ ئەۋلىيا بولغان. بۇ رىۋايەت «قۇرئان كەرىم» نىڭ 18 ـ بابىدىكى «كەھف» سۈرىسىدە قەيت قىلىنىدۇ.

تۇيۇق مازىرى

غار تاغ قاپتىلىدا، ھازىر ئۇنىڭ ئىچىدە مۇسۇلمانچە ئالتە قەبرە ۋە ئىنتا ئوخشايدىغان بىر تاش بار. غارنىڭ ئاغزىدا ياغاچ سالاسۇن بار، ئىچىدە بىر كالتەك قويۇلغان

غان بولۇپ، بۇ يەتتە ئەۋلىيادىن قالغان تەۋەررۈك دەپىلىدۇ. ئۇنى سىلاپ قويسا بەخت قۇچىدۇ ۋە ئاللا ساقلايدۇ، دەپىلىدۇ. غارنىڭ سىرتىدا بىر مازار بار، مازار كىچىك - ياغاچ قۇرۇلىمىلىق، ئىچىدە قەبىرە يوق، تۆت تېمىغا لەۋھە، بايراقلار ئېسىلغان بولۇپ، بۇ يەر تاۋاپ قىلغۇچىلارنىڭ دۇئا - تىلاۋەت قىلىدىغان جايى. ئەتراپىدا مۇسۇلمانلارنىڭ قەبرىلىرى كۆپ. بۇ مازارنىڭ تەسىرى بەك چوڭ، تاۋاپ قىلغۇچىلار ئىچىدە شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرىدىن باشقا، گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەي قاتارلىق جايلاردىن كېلىدىغان مۇسۇلمانلارمۇ بار.

چىلتەن مازار (چىلتەنلىرىم) شىنجاڭ مۇسۇلمان قەبرىستانلىقى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى يەكەن ناھىيىسىنىڭ شەرقي شىمالىي تەرىپىدە. «چىلتەن چېھىل تەن» پارسچە، « قىرىق جەسەت» دېگەن مەنىدە. مازارنىڭ نامى بىلەن مازار توغرىسىدىكى رىۋايەت بىر - بىرىگە ماس كەلمەيدۇ. رىۋايەتتە مازارنىڭ خوجايىنى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە جۇڭگوغا دىن تەرغىب قىلغىلى كەلگەن يەتتە نەپەر ئەرەب مۇسۇلمان ئىكەن، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئىسمى ئوخشاشلا مۇھەممەد ئىكەن (يەنە بىر ئېيتىشلارغا، قارىغاندا ئوتتۇرا ئاسىيالىق ئابدۇللا ئىشان خوجىنىڭ يەتتە مۇرىتى ئىكەن) ، شۇڭا يەنە «يەتتە مۇھەممەدنىڭ مازارى» ، ھەفتە مۇھەممەدان مازىرى، «يەتتە ئەۋلىيا مازىرى» مۇ دەپىلىدۇ. مازارنىڭ سىلىنغان ۋاقتىمۇ ئىشەنچسىز. مەزكۇر مازار توغرىسىدىكى يازما خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، XVI ئەسىردە شىنجاڭدا ئۇتكەن مۇسۇلمان تارىخچى مىرزا ھەيدەرنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا موغۇل تارىخى ـــ تارىخى رەشىدي» دېگەن كىتابىدا: «يەكەن قەبرىلىرىدىكى قەدىمكى كىشىلەر دىننى تەرغىب قىلمىغان. بىراق، يەرلىك كىشىلەر بۇ يەرگە يەتتە ئەۋلىيا دەپنە قىلىنغانلىقىغا ئىشىنىدۇ» ، « بۇ يەتتە ئەۋلىيانىڭ ھەممىسى مەشھۇر كىشىلەر» دەپ يازغان. موڭغۇللارنىڭ دوغلات قەبىلىسىنىڭ سەرداری ئابەكرى جەنۇبي شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىلىدە (1468 ~ 1514 يىللىرى) ۋە ياقۇپبەگ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە(1865~ 1877 يىللىرى) بۇ مازار رېمونت قىلىنغان. مازار قەبرە، مەسجىت، مازارخانا، دەرۋازىدىن تەشكىل تاپقان. قەبرىنىڭ ئاستى چاسا، ئۈستى گۈمبەز بولۇپ، خىشتىن قوپۇرۇلغان، ئومۇمىي ئېگىزلىكى ئون نەچچە مېتىر، ئەرەب بىناكارلىقىغا تەۋە. مەقبەرە ئىچىدە يەتتە قەبرە بار. قەبرە ئالدىدا كەشكە ئوخشايدىغان بىر تاش بولۇپ، بۇ مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئاياغ ئىزى دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. ئەسلى مازاردا بىر كۆمۈش بىلەن قاپلانغان قۇتا بار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ (يەنە بىر رىۋايەتتە ئىمام رەببانىنىڭ) ساقىلى ساقلانغان دەپىلىدۇ. 1958 - يىلى بۇ قۇتا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيغا تاپشۇرۇلغانكەن، كېيىن ساقال يوقىلىپ كېتىپتۇ.

نىيا چوڭ مازىرى شىنجاڭ مۇسۇلمان قەبرىستانلىقى. ئىسلام دىنىنىڭ شىئە مەزھىپىنىڭ ئالتىنچى ئەۋلاد ئىمامى جەئفەر سادىق نامىغا سالدۇرۇلغان خاتىرە مەقبەرىسى بولۇپ، « جەئفەر سادىق مازىرى» مۇ دەپىلىدۇ. سىلىنغان يىلى ئىشەنچلىك ئەمەس. مازار بىر چوڭ قوم بارخىنىنىڭ ئۈستىگە قۇرۇلغان، بارخاننىڭ ئاستىدىن مازارنى ياقىلاپ 11 ئىشىكى بار. مەقبەرە ياغاچ قۇرۇلىمىلىق، تۆز ئۆگزىلىك، قۇرۇلۇش ئۇسلۇبى ئاددىي، مەقبەرە ئىچىدە ۋە ئۆگزىدە جەئفەر سادىقنىڭ قەبرىسىدىن بىردىن بار. مەقبەرە ئىچىدە ۋە سىرتىغا تۆۋ - شەددىلەر قادالغان ۋە ھەرخىل مىس، تۆمۈر، ياغاچتىن ياسالغان ئويمىلار قويۇلغان. ئەتراپىدا نۇرغۇن قەبرىلەر بولۇپ، بۇلار ئۆلگەندىن كېيىن جەئفەر سادىقنىڭ رەھمىتىگە ئېرىشىشنى ئارزۇ قىلغانلارنىڭ قەبرىسى. يېنىدا ئۇچ مەسجىت، بىر مەدرىسە، 40 نەچچە ئۆي بار. بۇ مازار كېيىنكى كىشىلەرنىڭ جەئفەر سادىقنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ياسىغان خاتىرە مازىرى. جەئفەر سادىق 765 - يىلى مەدىنىدە قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەن، پۇتۇن ئۇمىرىدە شىنجاڭغا كېلىپ باقمىغان. بىراق، شىنجاڭدا ئۇنىڭ خوتەنگە كېلىپ دىننى تەرغىب قىلغانلىقى ھەققىدىكى ھېكايىلەر ئېقىپ يۈرۈۋاتقان بولسىمۇ، بۇ ھەقتە يازما يادىكارلىق يوق. «شىنجاڭ رەسىملىك تەزكىرىسى» دە « ھىجرىيىنىڭ 184 - يىلى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ نەۋرىسى ھۇسەيىننىڭ چەۋرىسى جەئفەر سادىق شەرققە ئەسكەر باشلاپ بېرىپ، قەشقەردە تۇرغان، كېيىن جەئفەر سادىق خو-

تەنگە قىلىنغان غازاتتا شېھىت بولۇپ، غازاتنى داۋام-لاشتۇرالمىغان» دېيىلىدۇ. « ستەيىننىڭ غەربىي دە-يارىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خاتىرىسى» دە: «ئىمام جەئفەر سادىقنىڭ مازىرى بىر مۇقەددەس جاي. ئېيتىشلارغا قارىغاندا مۇسۇلمانلارنىڭ مۇقەددەس داھىيىسى ئىمام جەئفەر سادىق نەچچە يۈز مۇخلىسلىرىنى باشلاپ چىن ۋە ماچىندىكى كافىرلارغا غازات يۈرۈشى قىلىپ، شۇ يەردە شېھىت بولغان» دەپ يېزىلغان. بۇنىڭ ھەممىسى يالغان، كېيىنكى كىشىلەر مۇشۇنى ئاساس قىلىۋالغان. بۇ شىنجاڭدا ئىجتىمائىي تەسىرى ئىگە چوڭ مازارلارنىڭ بىرى.

قەيس مازىرى شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرىنىڭ ما-زىرى. يەنە « ئەۋلىيا قەبرىسى» ، « يېشىل گۇمبەز» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. VII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئەرەب ئىسلام دىنىنىڭ تەرغىباتچىسى قەيسنىڭ قەبرىسى، شىنجاڭ قۇمۇل شەھىرىنىڭ سىرتىدا. ئېيتىلىشىچە، تاڭ تەيزۇڭ دەۋرىدە قەيس ئىسلام دىنىنىڭ ئۇچىنچى قېتىملىق خەلىپىسى ئوسماننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، ئۇۋەيس، ۋەققاسلار بىلەن بىللە ئەرەبىستاندىن جۇڭگوغا كېلىپ، ئىسلام دىنىنى تارقىتىدۇ. ۋەققاس، ئۇۋەيس ئىككىسى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، گۇاڭجۇدا ۋە گەنسۇدىكى خۇيخۇيباۋ دېگەن يەردە كېسەل بىلەن قازا قىلىدۇ. جېنگوەننىڭ 9 ـ يىلى (635 ـ يىلى) قەيس كەلگەن يولى بىلەن قايتىپ كېتىۋېتىپ، گەنسۇ بىلەن شىنجاڭ ئوتتۇرىسىدىكى شىڭشىڭشىيا دېگەن يەردە كې-سەل بىلەن قازا قىلىدۇ. سەپەرداشلىرى ئۇنى شۇ يەر-دىلا تاش قەبرە ياساپ دەپنە قىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە بۇ قەبرە شۇ پېتىي ساقلىنىدۇ. «شىن-جاڭنىڭ رەسىملىك تەزكىرىسى» دە : « شىڭشىڭشىيا-دىكى تاغ قايتىلىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قەبرىسى بار» ، « يەرلىك خەلقلەر پۇل يىغىپ ئۆي سېلىپ، ئۇنىڭغا قەبرە قاتۇرۇپ، دۇئا ـ تەكبىر ئوقۇشۇپ، تۇغ ـ شەددىلەرنى قاداشتى، يەنە ئۇنىڭ قەبرىسىگە تۇغ ـ لەۋھە تەقدىم قىلىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇمۇل ۋالىي مەبلەغ چىقىرىپ، گۇمبەزنى ياسىتىپ تۇردى. 1939 ـ يىلى گۇمبەز بۇزۇۋېتىلىپ قەيسنىڭ جەسىتى جىلغىدا ئوچۇق قالغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، جەسەت مۇمىياغا ئايلانغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى ئالتە چىدىن ئار-تۇقراق ئىكەن، ساقىلىمۇ ساقلىنىپ قاپتۇ. 1945 ـ يىلى قۇمۇلدىكى ھەرىللەت مۇسۇلمانلىرى يىغىش قى-لىپ، ئۇنىڭ جەسىتىنى ھازىرقى ئورنىغا ئەكېلىپ دەپنە قىلىپ، گۇمبەز قاتۇرغانىكەن. گۇمبەز ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ بىناكارلىقىنىڭ ئۇسلۇبىنى بىر گەۋدىلەشتۈ-رۈپ، تېگى ياغاچ قۇرۇلمىلىق قىلىنىپ، ئۈستى شە-چاڭ شەكلىدە ياسالغان، ئۈگزىسىگە قۇببە چىقىرىلىپ سىرتقى يۈزىگە ئاقۇچ يېشىل سىرلاقلىق ساپال خىش چاپلانغان، ئومۇمىي ئېگىزلىكى 15 مېتىر. يېڭى ئور-نىغا كۆچۈرۈلۈپ كېلىنگەندىن بۇيان، شىنجاڭ، گەن-سۇ، نىڭشيا، چىڭخەيدىن تاۋاپ قىلغىلى كېلىدىغان ھەر مىللەت مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيۋاتىدۇ. بۇ گۇمبەز جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەرنىڭ دىپلوماتىيە تارىخىنى، ئىسلام دىنى تارىخىنى، جۇڭگو خەلقىنىڭ ئەرەب خەلقى بىلەن بولغان دوستانە ئالاقە ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنى، جۇملىدىن جۇڭگو ئىسلام بىناكار-لىق سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئە-گە.

تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى شىنجاڭ مۇسۇل-مان قەبرىستانلىقى. چاغاتاي خانلىقىنىڭ تۈنجى بولۇپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان موڭغۇل خاقانى تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ قەبرىسى. ئورنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قورغاس ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى چوڭ مازار كەنتىدە. بۇ ئەرەبچە ئۇسلۇبتا سېلىنغان قۇرۇ-لۇش بولۇپ، ئىراق بىناكارى لايىھىلىگەن. خىش ـ كېسەك قۇرۇلمىلىق گۇمبەز بولۇپ، لىم، تۇزۇرۇكلە-رى يوق. ئېگىزلىكى 14 مېتىر، يۈزىنىڭ كەڭلىكى 10.8 مېتىر، ئېچىكىرلىكى 15.8 مېتىر. گۇمبەز ئىچىدە يېپىق پەلەمپەي بولۇپ، گۇمبەزنىڭ چوققىسى-غىچە چىققىلى بولىدۇ. مازارنىڭ ئۈدۈل تېمىغا كۆك، ئاق، سۈسۈن ئۈچ خىل رەڭلىك سىرلىق ساپال خىش بىلەن گۈل چىقىرىلغان، گۇمبەز ئىشىكىنىڭ ئىككى يېنىدا ئەرەبچە ئويما يېزىق بار. ئوڭ تەرەپتىكىسىگە «بۇ يەر ئۇلۇغ خاقان مۇھەممەد تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ قەبرىسى» دەپ يېزىلغاندىن باشقا، يەنە «ئىسلام دىنى-نىڭ قورغىنى» ، «ئاق كۆڭۈل كىشىلەرنىڭ شەرىپى ۋە پەخرى» ، «تۆت چوڭ خەلىپىگە زىج ئەگەشكەن » ،

«مۇھتەرەم ئالىم» دېگەندەك مەدھىيە سۆزلىرى يېزىلـ
غان. سول تەرەپتىكىسى تولۇق ئەمەس، ئوقۇغىلى
بولىدىغان يەرلىرىدە «دەۋرىمىزنىڭ خانىشى» ، «دەۋرىـ
مىزدىكى بىلقىس» ، «ئاقىل ۋە ئىپپەتلىك، جاھان ئا-
يالىرىنىڭ تەڭداشسىزى بولغان تۇغلۇق تۇمۇرخاننىڭ
ئايالى بىتىل خاتۇننىڭ شەرەپلىك نامى مەڭگۈ ئۇچمەيـ
دۇ، ئۇنىڭ ئەخلاق ـ پەزىلىتى مەشرىق ۋە مەغرىبتە
مەڭگۈ نۇر چاچىدۇ» دەپ يېزىلغان. گۈمبەزنىڭ ئۈسـ
تىدىكى يېزىقتا «بۇ قەبرىنى بالىق ياسىغان» دەپ
يېزىلغان. مەزكۇر مازارنىڭ ياسالغان ۋاقتى توغرىسىدا
«غەربىي يۇرتنىڭ دەريا ئېقىنلىرى ھەققىدە خاتىرە»
دېگەن كىتابتا يۇەن سۇلالىسى جىجىڭنىڭ 20 ـ يىلى
(1306 ـ يىللىرى) سېلىنغان دەپ خاتىرىلەنگەن،
بۇنىڭغا ئىشىنىشكە بولىدۇ. بۇ مازار ياسالغاندىن ھا-
زىرغىچە چوڭراق رېمونت قىلىنىپ باقمىغان. ئاساسەن
بۇرۇنقى قېلىپىنى ساقلاپ قالغان بولۇپ، يۇەن سۇلالـ
ىسى دەۋرىدە شىنجاڭدا ياسالغان بىردىنبىر ساقلىنىپ
قالغان ئىسلام بىناكارلىقى قۇرۇلۇشى. 1981 ـ يىلى
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەدەنىي يادىكارلىقـ
لىرى قاتارىدا قوغدىلىدىغان ئورنى قىلىپ بېكـ
تىلدى. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 31 ـ بېتىگە
قارالسۇن)

مەۋلانا ئەرشىدىن مازىرى شىنجاڭ مۇسۇلـ
مان قەبرىستانلىقى. XIV ئەسىردىكى چاغاتاي خانلىقـ
نىڭ ئىسلام دىنى تەسەۋۋۇپچىلار ئېقىمىدىكى مەشھۇر
دىنىي تەرغىباتچىسى مەۋلانا ئەرشىدىن خوجىنىڭ قەبـ
رىسى. ئورنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى كۆچا
ناھىيىسىدە. قەبرىنىڭ ئورنى مەۋلانا ئەرشىدىن خوجـ
ىنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ئىبادەتخانىسىنىڭ ئورنى ئىدى،
بۇ يەر كېيىن ئومۇملاشتۇرۇلغان دىنىي پائالىيەتلەرنى
ئۆتكۈزۈش سورۇنى قىلىنغان. ئىچىدە ئەرشىدىن خو-
جىنىڭ قەبرە سۆزى، مەسچىت، مەھكىمە شەرئى (قا-
زىخانا) ، مەدرىسە ۋە باشقا قوشۇمچە ئىمارەتلەر بار.
ئەتراپىدا قويۇق دەرەخلىك بار. مەسچىت مۇنارى ئېگىز
بولۇپ، سىرلىق ساپال خىش بىلەن بېزەلگەن، قويۇق
مىللىي بىناكارلىق پۇرىقىغا ئىگە. مەقبەرىدە ئوتتۇرا
تۈزلەڭلىكنىڭ بىناكارلىق ئالاھىدىلىكى بار بولۇپ،
چاسا شەكلىدىكى تۈز ئۆگزىلىك، لەمپە چىقىرىلغان
كېسەك، يانغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇپ، ئېگىزلىكى 4.5
مېتىر، تەرەپ ئۇزۇنلۇقى 16 مېتىر. قەبرە ئىچىدىكى
توپىدىن ياسالغان قەبرىنىڭ ئۈستىگە يوپۇق يېپىلغان
بولۇپ، تۆت ئەتراپى روجەكلىك تاملار بىلەن قورشالـ
غان، ئۇنىڭ ئارىلىقىدا ئايلانما دەھلىز بولۇپ، ئۇ
تاۋاپ قىلغۇچىلارنىڭ قەبرىنى كۆرۈشى ئۈچۈن ياسالـ
غان. لەمپە ئاستىدا ئويۇلغان ئەرەبچە يېزىق بار. ھا-
زىرقى ساقلانغان قۇرۇلۇش ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقاند-
لىق تاجاۋۇزچى ياقۇپبەگ كۆچارنى ئىشغال قىلغان
چاغدا (1867 ~ 1871 يىللىرى) قايتىدىن ياسالغان.
نامازخاننىڭ غەربىي دەھلىزىدە چىڭ سۇلالىسى گۈاڭـ
شۈي يىللىرىدىكى كۆچانىڭ ئامبىلى لى فەننىڭ
«ئىسلام دىنى ئەۋلىيالىرى» دېگەن بېغىشلىمىسى بار.
مەزكۇر مازار 1964 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم
رايونىنىڭ نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىي يادىكارلىق
ئورنى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

ئاپاق خوجا مازىرى شىنجاڭ مۇسۇلمان قەبـ
رىستانلىقى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭ ئىـ
لام دىنىنىڭ ئاق تاغلىقلار مەزھىپىنىڭ كاتتىۋېشى
ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ جەمەتىنىڭ قەبرىگاھى. «ھەزرەت
مازىرى» ، «خوجا مەقبەرىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يېقىنـ
قى زامانلاردا چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى چىيەنلۇڭنىڭ
ئۇيغۇر توقال خانىشى ئىپارخان مۇشۇ يەرگە دەپنە قى-
لىنغان دېگەن يالغان گەپ تارقالغانلىقتىن، كىشىلەر
« ئىپارخان قەبرىسى» دەپمۇ ئاتايدۇ. شىنجاڭ ئۇيغۇر
ئاپتونوم رايونى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىي
تەرىپىدە. 1670 ـ يىلى ياسالغان. ئەڭ دەسلەپتە ئاپاق
خوجىنىڭ دادىسى خوجا يۈسۈپ دەپنە قىلىنغان چاغدا
دائىرىسى چوڭ ئەمەس ئىكەن. 1694 ـ يىلى مازار قارا
تاغلىقلارنىڭ مۇخلىسلىرى تەرىپىدىن كۆيدۈرۈلۈپ ۋەيـ
ران قىلىنغاندىن كېيىن، ئاپاق خوجا نەچچە تۈمەن سەر
كۈمۈش سەرپ قىلىپ، نەچچە تۈمەن مەدىكارلارنى
ئىشقا سېلىپ، بۇ مازارنى ياساتقانىكەن. كېيىنكى يىلى
ئاپاق خوجا قوزغىلاڭچى ئاسما تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنـ
دىن كېيىن، دادىسىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىنغان. ئاپاق
خوجا ئاق تاغلىقلارنىڭ كاتتىۋېشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئور-
نى ۋە ئىناۋىتى ھىسابقا ئېلىنىپ، مازار شۇنىڭ نامى
بىلەن ئاتالغان. كېيىن ئۇنىڭ ئورۇق ـ جەمەتىنىڭ

جەسەتلىرىمۇ مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان. 1811 ـ يىلى كېڭەيتىلگەندە مەقبەرە چاسا شەكىلگە كەلتۈرۈلۈپ، دەرۋازا راۋىقى ياسالغان. 1874 ـ يىلى قوقانلىق تاجاۋۇزچى ياقۇپبەگنىڭ بۇيرۇقى بىلەن مازار ئوتتۇرا ئاسىيا مازارلىرىنىڭ شەكلىگە كەلتۈرۈپ ئۆزگەرتىلگەن. ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىنكى ئاساسلىق قۇرۇلۇشلاردىن گۈمبەز، مەسچىت، مەدرىسە، دەرۋازا راۋىقى، مۇتىۋەللىنىڭ ياتقى، سەرراپ، سۈنئىي كۆل قاتارلىقلار بار. ھەرقايسى قىسىملىرى ئۆز ئالدىغا بىر گەۋدە بولۇپ، قۇرۇلۇش ئۇسلۇبى ئۆزگىچە بولسىمۇ، ئۆز ئارا جۈلالىنىپ، بىر ـ بىرىگە ماسلاشتۇرۇپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مۇكەممەل بىر پۈتۈن ئىمارەتنى تەشكىل قىلىدۇ. گۈمبەز بۇ ئىمارەتنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولۇپ، مەقبەرىنىڭ شەرقىدە تۇرىدۇ، بۇ ئىمارەت ئەرەب بىناكارلىق ئۇسلۇبىغا تەۋە. ئاستى تۆت بۇرجەك، كەڭلىكى 35 مېتىر، بويىغا ئېچكىرىلىكى 29 مېتىر. ئۈستى قىسمى دىئامېتىرى 17 مېتىر كېلىدىغان چوڭ گۈمبەز بولۇپ، ئومۇمىي ئېگىزلىكى 26 مېتىر. گۈمبەزنىڭ ئاستى كەڭ قەبرىخانا بولۇپ، ئىچىدە ئاپاق خوجىنىڭ بەش ئەۋلاد جەمەتىدىن 72 كىشىنىڭ قەبرىسى (ھازىر ساقلانغىنى 58 قەبرە) رەتلىك تىزىلغان. گۈمبەزنىڭ تۆت بۇرجىكىدە يېرىمى تامغا كىرگۈزۈپ سېلىنغان تۆۋرۈكسىمان پەشتاق بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە چوققىسىغچە چىققىلى بولىدىغان پەلەمپەي بار. پۈتۈن گەۋدىسى ئاقۇچ يېشىل ئارىلاشقان كۆك رەڭدە، سىرىق سىرلانغان ساپال خىشلار چاپلانغان بولۇپ، پۈتۈن قۇرۇلۇش ئىنتايىن ھەيۋەتلىك كۆرۈنىدۇ. ھېيتگاي جامەسى مازارنىڭ غەربىدە. نامازخانىنىڭ تەكشىلىكتىن كۆرۈنۈشى پېتىنقى بولۇپ، ئوتتۇرا نامازخانا ۋە ئوك ـ سول نامازخانىنىڭ ئوتتۇرىسى مېھرابسىمان ئىشىك بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان، ئۆگزىسى 19 يانتۇ لىم قويۇلغان دۇگىلەك ئۆگزە، پۈتۈن قۇرۇلۇش خىش بىلەن سېلىنغان، چوڭ نامازخانىنىڭ دەھلىزىدە ئۇچ قاتار قويۇلغان، نەقىش ئويۇلغان 70 تىن ئارتۇق تۆۋرۈك بار، ئۆگزىسى ۋاسا جۇپ قىلىپ يېپىلغان. مەزكۇر مەسچىتنىڭ قۇرۇلۇش ئۇسلۇبى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، جۈڭگو ئىسلام بىناكارلىقىنىڭ ئىچىدە بىر قەدەر كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. 1948 ـ يىلى مازارنىڭ چوڭ گۈمبىزى يەر تەۋرەشتە ۋەيران بولغان. 1956 ـ يىلى بۇ مازار شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىي يادىكارلىق قاتارىدىكى ئورنى دەپ بېكىتىلدى ھەم ھۆكۈمەت مەبلەغ ئاجرىتىپ 1874 ـ يىلدىكى شەكلى بويىچە قايتا ياساتتى. كېيىن يەنە ئۇزلۇكسىز رېمونت قىلىنىپ تۇرۇۋاتىدۇ. بۇ مازار جۇڭگو بىناكارلىقىدا كۆلەمى ئەڭ چوڭ بولغان مۇسۇلمان قەبرىستانلىقىدۇر. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ31 ـ بېتىگە قارالسۇن)

ئالتۇن مازار شىنجاڭ مۇسۇلمان قەبرىستانلىقى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئىسلام دىنىنىڭ قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكى خوجىلارنىڭ ئۇرۇق ـ جەمەتى ۋە يەكەن خانلىقىنىڭ خان جەمەتىنىڭ قەبرىستانلىقى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى يەكەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا. ئالتۇن كۆچمە مەنىدە « ئېسىل» ، « ئۇلۇغ » دېگەن مەنىدە. « ئالتۇن» دەپ ئاتالغان مازارلار مازاردا ياتقۇچىنىڭ ئورنىنىڭ يۇقىرىلىقىنى نامايان قىلىپ تۇرىدۇ. مەزكۇر مازار XVI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرى سېلىنغان. XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى مەزگىللىرىدە ئومۇمىيۈزلۈك رېمونت قىلىنغان. ئەسلىي قۇرۇلۇشنىڭ كۆلىمى بەك چوڭ بولۇپ، ئىنتايىن ھەشەمەتلىك ئىدى. ھازىر پەقەت بىر نەچچە ئون توپا قەبرە ساقلىنىپ قالغان، بۇنىڭ ئىچىدە ئەترابى تام بىلەن قورشالغان ئۇچ قەبرە بار. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قارا تاغلىقلار مەزھىپىنىڭ ئاساسچىسى ئىسھاق خوجا (ئەمەلىيەتتە ئۇ سەمەرقەنتكە دەپنە قىلىنغان) ۋە ئۇنىڭ ئوغلى خوجا سەئدى، نەۋرىسى يەھيا خوجىنىڭ قەبرىسى. قوشۇمچە ئىمارەتلەردىن كېسەك ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق بىر مەسچىت بولۇپ، مەسچىت ئىچىدە ئېگىزلىكى 1،5 مېتىر، كەڭلىكى 0،7 مېتىر كېلىدىغان تاش ئابىدە بار ئىدى، ئابىدىگە ئالتۇن مازار ۋە مەسچىتنىڭ تارىخىغا ئائىت ئەھۋاللار ئويۇپ يېزىلغان. 1935 ـ يىلى تاش ئابىدىنى سابىق سوۋېت ئىتىپاقىنىڭ بىر تەكشۈرۈش ئەترىتى ئېلىپ كەتكەنلىكەن. بېيقىنقى يىللاردىن بۇيان، مەزكۇر مازاردىكى بەزى قەبرىلەر قايتا رېمونت قىلىنىپ، يەكەن خانلىقىنىڭ پادىشاھى سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ رەپىقىسى، ئۇيغۇر 12 مۇقامىنى توپلاپ رەتلىگەن ئامانىسا خېنىم

نىڭ قەبرىسى يېڭىدىن ياسالدى.

ھىجرىيە (ئىسلام يىلنامىسى) ئىسلام مەملىكەتلىرى ۋە پۈتۈن دۇنيا مۇسۇلمانلىرى ئورتاق ئىشلىتىدىغان دىنىي يىلنامە. بۇ ئەرەبچە «ھىجرە» (كۆچمەك، يۆتكەلمەك) دېگەن سۆزدىن كەلگەن. 639- يىلى ئىسلام دىنىنىڭ ئىككىنچى خەلىپىسى ئۆمەر مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ 622 - يىلى مۇسۇلمانلارنى باشلاپ مەككىدىن مەدىنىگە كۆچكەنلىكىدىن ئىبارەت مۇشۇ مۇھىم تارىخىي ۋەقەنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن، شۇ يىلنى ئىسلام دىنىنىڭ بىرىنچى يىلى، ئەرەبچە قەمەرىيە يىلىنىڭ بېشىنى (يەنى مىلادىيىنىڭ 622- يىلى 7 - ئاينىڭ 16 - كۈنى) ئىسلام يىلنامىسى، يەنى ھىجرىيىنىڭ 1 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قىلىپ بېكىتكەن. ئىسلام يىلنامىسى بويىچە ھەرىيلى رامىزان ئېيى (9 - ئاي) ئىسلام دىنىنىڭ روزا ئېيى قىلىپ بېكىتىلگەن، بۇ ئاينىڭ باشلىنىشى يېڭى ھىلال ئاينىڭ كۆرۈنۈشى بىلەن بەلگىلىنىدۇ؛ زۇلھەججە ئېيى (12 - ئاي) نىڭ بىرىنچى دېكادىسى ھەج قىلىدىغان ۋاقىت؛ زۇلھەججە ئېيىنىڭ 10 - كۈنى قۇربان ھېيىت. بۇ يىلنامە يۈەن سۇلالىسى شىزۇنىڭ بىرىنچى يىلىدىن يۈەن سۇلالىسىنىڭ 4 - يىلى (1267 - يىلى) غىچە ئىشلىتىلگەن. جۇڭگودىكى ھەر مىللەت مۇسۇلمانلىرى تا ھازىرغىچە روزا تۇتۇش، ھەج قىلىش، ھېيىت ئۆتكۈزۈش قاتارلىق دىنىي پائالىيەتلەرنى ئۆتكۈزگەن ۋاقىتدا مۇشۇ يىلنامىنى ئاساس قىلىدۇ.

مەۋلۇد بايرىمى ئىسلام دىنىنىڭ بايرىمى. مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى خاتىرىلەش كۈنى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەرەب قەمەرىيە كالېندارى بويىچە پىل يىلى (مىلادىيە- نىڭ 571 - يىلى) 3 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ياكى 12- كۈنى تۇغۇلغانىكەن. XI ئەسىرگە كەلگەندە ئىراق شاھى مۇزەففەر ئىبنۇ سەئىد بۇيىرۇق چوشۇرۇپ ئىسلام كالېندارى بويىچە ھەر يىلى 3 - ئاينىڭ 12 - كۈنىنى مەۋلۇد بايرىمى قىلىپ بېكىتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ كۈننى تەبرىكلەش پائالىيىتى بارا - بارا باشقا ئىسلام ئەللىرىگىچە كېڭىيىپ، ھازىرغىچە ئۆتكۈزۈلۈپ كېلىۋاتىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مۇھەممەد پەيغەمبەر ھىجرىيە 11 - يىلى (مىلادىيە 632 - يىلى) 3 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئالەمدىن ئۆتكەن بولۇپ، تۇغۇلغان كۈنى بىلەن ئوخشاش ئىكەن. شۇڭا، جۇڭگو مۇسۇلمانلىرىنىڭ مەۋلۇد بايرىمىنىڭ مەۋلۇد كۈنىنى خاتىرىلەش ھەم پەيغەمبەرنىڭ ۋاپاتىنى خاتىرىلەشتەك قوش مەزمۇنى بار. شىنجاڭدا تەبرىكلەش پائالىيىتى ئادەتتە مەسجىتتە ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئاخۇنلار قۇرئان ۋە مەۋلۇد ئوقۇيدۇ، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ھايات ۋاقىتىدىكى پائالىيەتلىرى ۋە ئېسىل خىسلەتلىرى مەدھىيىلىنىدۇ. بەزى مۇسۇلمانلار ياغ پۇرىتىپ، مەۋلۇد ئېشى ئېتىپ، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرىنى چاقىرىپ خاتىرىلەيدۇ.

ئاشۇرا كۈنى ئىسلام دىنىنىڭ بايرىمى. «ئاشۇرا» ئەرەب تىلىدا « ئون» دېگەن مەنىدە. ئاشۇرا كۈنى ھىجرىيە كالېندارى بويىچە 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مۇشۇ كۈن قەدىمكى زامانىدىكى نۇرغۇن پەيغەمبەرلەر قۇتقۇزۇلغان كۈن ئىكەن. كېيىنكىلەر مۇشۇ كۈنگە ئېتىبار بىلەن قارىغان. جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى مۇسۇلمانلارمۇ مۇشۇ كۈننى مېھمان چاقىرىپ خاتىرىلەيدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، شىئە مەزھىپىدە ئاشۇرا كۈنىنى مۇسىبەت كۈنى دەپ قارايدۇ، ئۇلار مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ نەۋرىسى، تۇتىنچى قېتىملىق خەلىپە ئەلىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى، شىئە مەزھىپىنىڭ ئۇچىنچى ئىمامى ھۇسەيىننىڭ ھالاكەتكە ئۇچىرىغانلىقىغا تەزىيە بىلدۈرۈپ، تەنتەنىلىك خاتىرىلەش پائالىيىتىنى ئېلىپ بارىدۇ.

بارات كېچىسى ئىسلام دىنىنىڭ بايرىمى. ھىجرىيە كالېندارى بويىچە 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى كېچىسى. « بارات كېچىسى» نىڭ مەنىسى « كەچۈرۈم قىلىش كېچىسى» . مۇسۇلمانلارنىڭ قارىشىچە، مۇشۇ كېچىسى ئاللا كەچۈرۈم، رەھىم - شەپقەت دەرۋازىسىنى ئېچىپ، بەندىلەرنىڭ بىر يىلدىن بۇيانقى سۆز - ھەرىكەتلىرىنىڭ ياخشى - يامانلىقىغا، تۆھپە ۋە گۇناھلىرىغا باھا بېرىدىكەن. ياخشىلىرىنى بەختلىك قىلىپ، گۇناھ قىلغان بولسىمۇ ئۆزگەرتىپ توۋا قىلغانلىرىنى كەچۈرۈم قىلىدىكەن. شۇڭا بۇ كېچىنى گۇناھنى كەچۈرۈش كېچىسى، سەنەرەلىكتىن قۇتۇلۇش كېچىسى

دەپمۇ ئاتايدۇ. مۇسۇلمانلار بۇ كېچىسى قۇرئان ئو-قۇش، نامىز ئوقۇش، سەدىقە بېرىش پائالىيىتىنى ئۆز-كۆزۈشتىن باشقا، كۈندۈزى روزا تۇتۇپ، ئاللانىڭ مې-ھىر - شەپقەت قىلىپ، كەچۈرۈم قىلىشنى تىلەيدۇ.

تىبەت بۇددا دىنى بۇددا دىنى شىزاڭغا تارقا-تىلغاندىن كېيىن، شىزاڭنىڭ ئەسلىدىكى قەدىمىي دە-نى بىلەن بۇددا دىنى ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇن مۇددەتلىك كۈرەش ۋە ئۆزئارا تەسىر قىلىشلار بولۇپ، مىلادىيە X ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، شىزاڭ بۇددا دىنىنىڭ كېيىنكى ئەۋج ئېلىش مەزگىلىدە شە-كىللەنگەن بۇددا ئەقىدىسىنى ئاساس قىلىپ ئەسلىدىكى دىنىنىڭ بەزى ئىلاھ ۋە مۇراسىم قائىدىلىرىنى قوبۇل قىلغان بىر دىنىي مەزھەپ. «شىزاڭ بۇددا دىنى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئادەتتە «لاما دىنى» دېيىلىدۇ. VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن IX ئەسىرنىڭ باشلىرى-غىچە بۇددا دىنى شىزاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا كەڭ تارقالغان بولۇپ، بۇ دەۋر شىزاڭ بۇددا دىنىنىڭ «ئال-دىنقى ئەۋج ئېلىش مەزگىلى» دېيىلىدۇ، IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، شىزاڭ ھاكىمىيە-تى ئەسلىدىكى دىننى ھىمايە قىلىپ، بۇددا دىنىنىڭ تارقىتىلىشىنى مەنئى قىلدى، بۇ ئىش بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت داۋاملاشتى، بۇ دەۋر «دارمانى خاراب قىلىش مەزگىلى» دېيىلىدۇ. X ئەسىردىن كېيىن XI ئەسىرگىچە بۇددا دىنى شىزاڭدا گۈللىنىپ تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى، بۇ دەۋر شىزاڭ بۇددا دىنىنىڭ «كې-يىنكى ئەۋج ئېلىش مەزگىلى» دېيىلىدۇ. تىبەت بۇددا دىنى بىلەن بۇددا دىنىنىڭ ئوخشاشلىق تەرىپى بار، ئوخشاشمايدىغان تەرەپلىرىمۇ خېلى كۆپ. تىبەت بۇددا دىنى سەمبۇددە (بۇددا ئەقىدىسى) جەھەتتە ماھايانا بۇددىزمى بىلەن ھىنايانا بۇددىزمىنى ماسلاشتۇرۇپ، ماھايانا بۇددىزمىنى ئاساس قىلغان، ماھايانا بۇددىزمى ئاشكارىلىق ۋە خۇپىيانىلىككە ئىگە ھەمدە تانتراچىلىققا ئەھمىيەت بېرىلىدۇ؛ ساڭرام ۋە دىن ئوقۇتۇش تۈزۈم-لىرى پۇختا؛ زاڭزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان تېرى پىتاكا چاريا (ئۇچ ئاغىلىق نوم بىتىكلەر) بار؛ مۇستەقىل ساڭرام ئىگىلىكى بار؛ يولباشچىلىققا ۋارىسلىق قىلغۇ-چى ئۇچۇن بىر يۇرۇش گېگەن لامانىڭ دۇنيا تۇتۇش (قۇبلاي خان) تۈزۈمى تەسىس قىلىنغان. تىبەت بۇددا دىنىدا بىر قانچە مەزھەپلەر بار، دەسلەپكى مەزگىللەردە نىما مەزھىپى قاتارلىق مەزھەپلەر بولغان. XV ئەسىرنىڭ بېشىدا زونكابا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، گېلۇ مەزھىپىنى تەسىس قىلدى. گېلۇ مەزھىپى تېز تەرەققىي قىلىپ، شىزاڭنىڭ سىياسىي، دىنىي چوڭ ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ، تىبەت بۇددا دىنى-نىڭ ئاساسىي ئېقىمىغا ئايلاندى. تىبەت بۇددا دىنى دۆلەت ئىچىدە ئاساسەن شىزاڭ، چىڭخەي، ئىچكى موڭغۇل، شىنجاڭ، گەنسۇ، يۈننەن، سىچۇەن قاتار-لىق جايلارغا، مەملىكەت سىرتىدا ئۇنان، سىككىم، نېپال، موڭغۇلىيە ۋە رۇسىيىنىڭ بۇرىيات، قالماقىس-تان قاتارلىق جايلىرىغا تارقالغان. ھازىر ئېقىۋاتقىنى ئاساسەن گېلۇ مەزھىپى بولۇپ، ئار ساندا باشقا مەز-ھەپلەردىكى ساڭرام ۋە راھىبلارمۇ بار.

لاما تىبەت بۇددا دىنىدا ئالىرۇيلۇق، ئوقۇمۇش-لۇق، بىر قەدەر چوڭقۇر تەربىيە كۆرگەن، كىشىلەرگە ئۇلگە بولالايدىغان، ياشىلارغا دىنى ئىلىم بېرەلەيدى-غان راھىبلارنىڭ ھۆرمەتلەپ ئاتىلىشى. زاڭزۇ تىلىدا «ئۇستاز» دېگەن مەنىدە. تىبەت بۇددا دىنىدا ئۆتكە ئېتىقاد قىلىشنى، يەنى بۇددانىڭ ئېتىقاد قىلىش، دارماغا

لامالار

ئېتىقاد قىلىش، سامغاغا ئېتىقاد قىلىش قاتارلىق ئۇ-چىدىن باشقا، يەنە لاماغا ئېتىقاد قىلىشنى تەكىتلەيدۇ. ئادەتتىكى راھىبلار (جابا) لاما بولالايدۇ.

نىما مەزھىپى تىبەت بۇددا دىنىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى مەزھىپى. XI - XII ئەسىرلەردە شىزاڭ

راھىبلىرى ئىچىدە سور جەمەتىدىن چىققان سور لاڭدەن ساجاشىلاق، سورجىيۇلاق شىراۋ جابا، سورجىيۇلاق جوپۇبا ۋە رۇلاق چۆجى ساڭبو قاتارلىق پەدما سەنباۋالارنى پىر تۇتقان ھەمدە ئۇلارنىڭ شىزاڭغا كىرگەن ۋاقتىدىكى دۇئالىرى ۋە قېزىلما نومىلىرىغا ۋارىسلىق قىلغانلار بىر مەزھەپ بولۇپ ئۈيۈشقان. ئەينى ۋاقىتتا مەزھەپ نامى يوق ئىدى، پەقەت ئۇلارنىڭ تىبەت بۇددا دىنىنىڭ ئالدىنقى ئەۋج ئېلىش مەزگىلىدىكى دۇئالىرىغا ئەمەل قىلىشىنى كۆزدە تۇتۇپ، باشقا مەزھەپلەر بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، ئۇلارنى نما مەزھىپى دەپ ئاتىغان، «نما» دېگەن سۆزنىڭ «قەدىمىي»، «كونا» دېگەن مەنىسى بار. نما مەزھىپىدىكىلەر دەسلەپتە تارقاق ھالەتتە تەرەققىي قىلغان بولۇپ، چوڭ مەزھەپ بولۇپ شەكىللەنمىگەن؛ كېيىنچە 5 ـ ئەۋلاد دالاي لاما ئاۋالاق دېيىسالاق جاسونىڭ قوللىشى بىلەن تەرەققىي قىلىپ زورايغان. نما مەزھىپىدىكى راھىبلار قىزىل قالپاق كىيگەنلىكتىن «قىزىل دىندىكىلەر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. نما مەزھىپىدىكىلەر تانتراچىلىققا ئەھمىيەت بېرىپ، شاستراچىلىققا سەل قارايدۇ، ئادەتتە راھىبلارنىڭ مۇنىزىم نوم ئۆگىنىش تۈزۈمى يوق، ئۇلار ئەمگەكمۇ قىلىدۇ، ئۆيلىنىپ بالا ـ چاقىلىق بولالايدۇ.

گادام مەزھىپى تىبەت بۇددا دىنىنىڭ مەزھەپلىرىدىن بىرى. زاڭزۇ تىلىدا «گا» نىڭ مەنىسى «بۇدا (سانسكرىت) تىلى»، «دام» نىڭ مەنىسى «ئوقۇتقۇچى» ياكى «تەلىم بەرگۈچى» بولۇپ، «گادام» بارلىق بۇددا تىلى (ئاشكارا، خۇپىيانە دىنلارنىڭ نوم، ۋىناي، ئابىدارما قاتارلىق تىرى پىتاكالىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) راھىبلارغا كۈندىلىك ئىش ـ ھەرىكەتتىن تارتىپ دارما تەلىمىنى قوبۇل قىلىپ، بۇددالىق مەرتىۋىسىگە يەتكۈچە بولغان پۈتۈن جەريانىدا يولىيورۇق كۆرسىتىپ يېتەكچىلىك قىلىش دېگەن مەزمۇننى بىلدۈرىدۇ. بۇ ھىندى راھىبى ئاتىشانىڭ تەشەببۇسى ئىدى، بىراق گادام مەزھىپىنىڭ پىركالانى راھىب ئاتىشانىڭ چوڭ شاگىرتى جۈڭدۇنبا (1005 ~ 1064 يىللار) بولدى. ئاتىشا شىزاڭغا كىرىپ دارمانى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، «بودى يولى چىرىغى» دېگەن كىتابنى يېزىپ، ئاشكارا ۋە خۇپىيانە ئەقىدىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇخالىپلىقى يوق نەزەريىسى ۋە رىيازەت چېكىپ ئىبادەت قىلىشتىكى رىئايە قىلىدىغان قائىدىلەرنىڭ دەرىجىسىنى شەرھلەپ، گادام مەزھىپىنىڭ نەزەريىسى ۋە ئەمەلىيىتىگە ئاساس تىكلەپ بەردى. جۈڭدۇنبا ئاتىشانى ئۈستاز تۇتۇپ، شاستراچىلىق ۋە تانتراچىلىقنىڭ ھەرخىل سەمبۇددەلىرىنى (بۇددا ئەقىدىلىرىنى) ئۆگەندى. ئاتىشا نىرۋانىلىققا يەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ شاگىرتلىرى جۈڭدۇنباغا ئەگىشىپ دارمانى ئۆگەندى. مىلادىيە 1056 ـ يىلىنىڭ بېشىدا جۈڭدۇنبا تەكلىپ بىلەن داڭشىۋاڭ رايونىنىڭ راجوڭ دېگەن يېرىگە بېرىپ دىن تارقىتىپ، راجوڭدا تۇپ بودگاھ قىلىش ئۈچۈن راجوڭ ساڭرامىنى سالدۇرغان، كېيىن گادام مەزھىپى تەدرىجىي شەكىللەنگەن. گادام مەزھىپى ئاشكارلىق بىلەن خۇپىيانىلىكنى بىرلەشتۈرۈپ، ئالدىدا پراكارانا شاسانا شاستىرانى، كېيىن پراكارانا شاسانا تانترانى پەقەت ئاز ساندىكى سىناقلاردىن ئۆتكەن نېگىزى پۇختا ئادەملەر گىلا ئۆگىتىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. XV ئەسىرنىڭ بېشىدا زوڭكابا گادام مەزھىپىنىڭ دىنى ئەقىدىسى ئاساسىدا گېلۇ مەزھىپىگە ئاساس سېلىپ، گادام مەزھىپىنىڭ ساڭراملىرىغا ئۆزگەرتتى، گادام مەزھىپىدىكىلەر ئاستا ـ ئاستا گېلۇ مەزھىپىگە قوشۇلۇپ كەتتى.

ساكيا مەزھىپى تىبەت بۇددا دىنىنىڭ مەزھەپلىرىدىن بىرى. 1073 ـ يىلى گوڭچوھ جەپو شىزاڭدا ساڭرام سالغۇزۇپ دارمانى تەرەققىي قىلدۇردى. ساڭرام ئاق توپا ئۈستىگە سېلىنغاچقا، زاڭزۇ تىلىدا ئاق توپىنى «ساكيا» دەيدۇ، شۇڭا بۇ ساڭرامنى ساكيا ساڭرامى دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭ مەزھىپىمۇ ساكيا مەزھىپى دەپ ئاتالغان، مەزكۇر مەزھەپنىڭ ساڭرام قورۇسىنىڭ قورۇق تېمىدا مەنچۈشرى بودىساتۋا، ئاۋالوكىتىسۋارا بودىساتۋا ۋە ۋاجرانى يەكسا بودىساتۋالارنى بىلدۈرىدىغان قىزىل، ئاق، قارا ئۈچ خىل رەڭدە ئالا سىزىق سىزىلغان، شۇڭا «ئالا دىندىكىلەر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەزكۇر مەزھەپنىڭ پىركالانلىقىنى گوڭچوھ جەپونىڭ جەمەتى ئەۋلادىمۇ ئەۋلاد ئىگىلەپ، قانداشلىق، دارماداشلىق ئىككىسىگە تەڭ ۋارىسلىق قىلىپ كەلگەن. بۇ مەزھەپ ئۆيلىنىشنى مەنئى قىلمىغاچقا، پەرزەنت كۆرگەندىن كېيىنلا ئاياللىغا يېقىنلىشىش چەكلەنگەن. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ساكيا مەزھىپىدىن بەش

پېشۋا پاسبا يۈەن سۇلالىسى خاقانى قۇبلاي خان تەرىپىدىن پىرشاھ قىلىپ بېكىتىلگەندىن باشلاپ، ساكيا دارما خانلىرىدىن ئىلگىرى كېيىن بولۇپ 14 كىشى پىرشاھ بولغان. يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ساكيا مەزھىپى زەئىپلىشىپ، گاجۇ مەزھىپى ئۇنىڭ ئورنىنى ئالدى، بىراق دىنىي جەھەتتە گادام مەزھىپىنىڭ مۇئەييەن تەسىرى بار. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ماھايانا دارما خانلىقىغا، ساۋاپلىق ئىش قىلىغانلارنى مەدھىيىلىگۈچى خانلىققا، دىنىي ئىشلارغا يار-دەمچى خانلىققا بېكىتىلگەنلەرنىڭ ھەممىسى ساكيا مەزھىپىنىڭ دارما رەھبەلىرى.

گاجۇ مەزھىپى تىبەت بۇددا دىنىنىڭ مەزھەپلىرىدىن بىرى. زاڭزۇ تىلىدا «گا» نىڭ مەنىسى «بۇددا (سانسكرىت) تىلى»، «جۇ» نىڭ مەنىسى «ۋارىسلىق قىلماق، ئەستە تۇتماق» بولۇپ، «گاجۇ» نىڭ مەنىسى «بۇددا نومىلىرىنى ئاغزاكى ئېيتىپ بېرىشكە ۋارىسلىق قىلماق» دېگەن بولىدۇ. چۈنكى، بۇ مەزھەپتىكىلەر ئەھمىيەت بېرىدىغان تانترا دارمانى ئۆگىنىش ئۇستازلىرىنىڭ ئاغزاكى يەتكۈزۈشى ئارقىلىق مىراس قالغان، شۇڭا «گاجۇ مەزھىپى» دەپ ئاتىلىدۇ. يەنە بۇ مەزھەپنىڭ راھىبلىرى كىيىدىغان كۆڭلەك ئاق بولغاچقا «ئاق دىندىكىلەر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

گېلۇ مەزھىپى تىبەت بۇددا دىنىنىڭ مەزھەپلىرىدىن بىرى. XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا زوڭكابا گادام مەزھىپىنىڭ سەمبۇددەسى ئاساسىدا تىبەت بۇددا دىنىنى رەتكە سېلىپ ئىسلاھ قىلغاندىن كېيىن تەسىس قىلغان مەزھەپ، شۇڭا «يېڭى گادام مەزھىپى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يەنە زوڭكابا گاردەن ساڭرامىنى سالدۇرۇپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئۇزۇن ۋاقىت مۇشۇ ساڭرامدا تۇرغانلىقى ئۈچۈن، بۇ مەزھەپنى «گاردەن مەزھىپى» دەپمۇ ئاتايدۇ. گاردەن دېگەن سۆزنى زاڭزۇ يېزىقىدا «جيالۇ» دەپ ئوقۇش ئادەت بولۇپ قالغان، ئادەتتىكى كىشىلەر «گېلۇ» دېيىشنى ئادەت قىلىۋالغان بولغاچقا، «گېلۇ مەزھىپى» دەپ ئاتىلىدۇ. مەزكۇر مەزھەپتىكى راھىبلار سېرىق قالپاق كىيىۋالىدۇ، شۇڭا، «سېرىق قالپاقلىقلار مەزھىپى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تارىخىي خاتىرىلەردە «سېرىق دىندىكىلەر» دەپ خاتىرىلەنگەن. گېلۇ مەزھىپى راھىبلارنىڭ شىلا ۋىنايا (ئەمرىمەرۋۇپ) قا قاتتىق ئەمەل قىلىشىنى، خوتۇن ئالماي بويتاق ئۆتۈشىنى، دىھقانچىلىق ئىشلىرىدىن قول ئۈزۈشىنى، ساڭرام تەشكىلىگە ۋە باشقۇرۇش تۈزۈمىگە قاتتىق رىئايە قىلىشىنى تەكىتلەيدۇ؛ شاسترا بىلەن تانترانى بىرلەشتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلىپ، ئالدىدا پراكارانا شاسانا شاسترانى، كېيىن پراكارانا شاسانا تانترانى ئۆگىنىشنى، شاسترا بىلەن تانترانى بىرلىكتە ئۆگىنىشنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىكىنى ياخشى بىلىشنى تەكىتلەيدۇ. 1543 - يىلى گېلۇ مەزھىپىدىكىلەر گېگەننىڭ دۇنيا تۇتۇش تۈزۈمىنى يولغا قويۇشقا باشلاپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ دالاي، بەنچەن لامالارنىڭ دۇنيا تۇتۇش سىستېمىسىنى تۈرغۇزدى. XVII ئەسىرنىڭ بېشىدا گېلۇ مەزھىپى موڭغۇللارنىڭ ئويرات قەبىلىسىگە سىڭىپ كىردى. 1640 - يىلى بېكىتىلگەن «موڭغۇل — ئويرات قانۇنلىرى قامۇسى» نىڭ كىرىش سۆزىدە زوڭكابا، دالاي لاما، بەنچەنگە چوقۇنىدىغان سۆزلەر يېزىلغان. ئۇنىڭ 5 -، 9 -، 16 -، 17 -، 18 -، 19 - ماددىلىرىدا راھىبلارنى قوغداش ۋە راھىبلارنىڭ ئۆزلۈكىدىن شىلا ۋىنايا (ئەمرىمەرۋۇپ) نى بۇزۇشنى ۋە كونا ئۆرپ-ئادەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى مەنئى قىلىش توغرىسىدا مەزمۇنلار بار. شۇنىڭدىن باشلاپ، گېلۇ مەزھىپى ئويراتموڭغۇللىرى ئىچىدە تارقىلىپ قانۇننىڭ قوغدىشىغا مۇيەسسەر بولدى. شۇنىڭ كەينىدىلا زانىياندىدا قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تەرغىباتى بىلەن گېلۇ مەزھىپى ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمۈشىنىڭ ھەرقايسى بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىغىچە تېز سىڭىپ كىردى.

شىڭيۇ بۇتخانىسى تىبەت بۇددا دىنىنىڭ بۇتخانىسى، ئورنى موڭغولكۈرە ناھىيىسىنىڭ يېنىدا. بۇ بۇتخانىنىڭ زاڭزۇچە ئىسمى «جىجىنلىڭ»، موڭغولچە «بوغدا شاگسون» (مەنىسى ئۈلىيالار مېھىر - شەپقىتى بۇتخانىسى). ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 1984 - يىلى 8 - ئاينىڭ 7 - كۈنى تەستىق سېلىپ، بۇددا دىنىنىڭ نۇقتىلىق بەش ساڭرامىنىڭ بىرى دەپ بېكىتكەن. بۇ بۇتخانىنى چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈينىڭ 25 - يىلى (1899 - يىلى) موڭغۇل لاما جىمبۇ سالدۇرغان، ئىگىلىگەن يەر مەيدانى 500

نەچچە مو، قۇرۇلۇش كۆلىمى 2000 كۋادرات مېتىر. دىن كۆپرەك. بۇتخانا جەنۇبقا قارىتىپ سېلىنغان بو- لۇپ، ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى رەتلىك، سىممېترىيىلىك ھالەتتە، ئوق سىزىقىنىڭ ئوستىدە قوۋۇق، توسۇق تام، ئالدى ئىبادەتخانا، چوڭ تىلاۋەتخانا، ئارقا تىلاۋەت- خانا، شەرق ۋە غەرب يانلىرىدا بىردىن يان تىلاۋەتخانا ۋە سەككىز بۇرجەكلىك قوش قەۋەت لەمپىلىك راۋاق بار. چوڭ تىلاۋەتخانا چاسا شەكىلدىكى توز قوش قەۋەتلىك ئىمارەت بولۇپ، چوڭ لەمپىلىك، ئەگمە لەمپىلىك قەۋەتلىك راۋاق شەكلىدە سېلىنغان بولۇپ، ئىنتايىن ھەيۋەتلىك كۆرۈنىدۇ. چوڭ تىلاۋەتخانىنىڭ ئالدىدا « خان ئەمرى يىلىن سېلىنغان شېگىۋ بۇتخانا- سى» دېگەن ئالتۇن رەڭلىك خەنزۇچە خەتلەر يېزىلغان ۋۇۋسكا ئېسىقلىق تۇرىدۇ. 1929 ـ يىلى بىر قېتىم رېمونت قىلىنغان. 1978 ـ يىلى دۆلەتنىڭ مۇناسىۋەت- لىك تارماقلىرى 840 مىڭ يۈەن مەبلەغ ئاجرىتىپ رېمونت قىلدۇرۇپ، 1981 ـ يىلى 12 ـ ئايدا پۈتتۈر- دى. 1962 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن مەدەنىي يادىكارلىق قاتارىدا قوغدىلىدىغان نۇقتىلىق ئو- رۇن قىلىپ بېكىتىلدى. (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراق- نىڭ 30 ـ بېتىگە قارالسۇن)

خېجىڭ سېرىق بۇتخانىسى بۇتخانا سېرىق رەڭدە بولغاچقا « سېرىق بۇتخانا» دەپ ئاتالغان. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈينىڭ 15 ـ يىلى (1889 ـ يىلى) سېلىنغان، 54 تورغۇت قەبىلىسى سەدىقە يىغىپ خې- جىڭ ناھىيىسىنىڭ بالغۇنتاي جىلغىسى ئىچىگە سال- غان. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 1984 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى تەستىق سېلىپ، بۇددا دىنىنىڭ نۇقتىلىق بەش ساڭرامىنىڭ بىرى دەپ بېكىتە- كەن. قۇرۇلغان ۋاقتىدا پەلسەپە بۆلۈمچىسى، تېبابەت بۆلۈمچىسى، ئىلمى نۇجۇم ۋە يىلنامە بۆلۈمچىسى، ئامىتايۇس سۇترا زالى قاتارلىق پۈتۈنلەي زاڭزۇ بىنا- كارلىق ئۇسلۇبىدا سېلىنغان 11 بۇتخانا بار ئىدى. مەزكۇر بۇتخانىنىڭ ئىگىلىگەن ئورنى ئەينى ۋاقىتتا 400 مودىن كۆپرەك، قۇرۇلۇشنىڭ ئىگىلىگەن كۆلە- مى 3000 كۋادرات مېتىر ئىدى. ئامىتايۇس سۇترا زالىنىڭ گۈڭىمىڭ ئەرۋاھخانىسى موڭغۇللارنىڭ تور- غۇت قەبىلىسىنىڭ XVII ئەسىردە ۋولگا دەريا- سىنىڭ بويىدىن ۋەتەنگە قايتىپ كېلىشىدە مۇھىم رول ئوينا- غان گېگەن لاما گۈڭىمىڭنىڭ ۋەتەنسۆيەرلىك قىزغىنلى- قىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن سېلىنغان. سېرىق بۇتخانا

خېجىڭ سېرىق بۇتخانىسى

تورغۇت قەبىلىسىنىڭ باش شتابى، ئەينى ۋاقىتتا بۇد- دىستلار مۇقەددەس جاي دەپ قارىغاچقا، موڭغۇل خەلق ئاممىسى ئىچىدە تەسىرى ئىنتايىن چوڭ.

ئارۇبدۇن چۇمبۇل بۇتخانىسى تىبەت بۇددا دىنى ئىبادەتخانىسى. « ئارۇبدۇن چۇمبۇل» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى « پۈختا، مۇستەھكەم، گۈللەنگەن» دېگەن مەنىلەردە، موڭغۇلچە يەنە «ۋاڭگىن كۆرە» (ۋاڭنىڭ ئىبادەتخانىسى) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چىڭ سۇلا- لىسى ئوردىسىنىڭ ۋاسىللار مەھكىمىسى ئۈنىڭغا «مېھىر ـ شەپقەت بۇتخانىسى» دېگەن ۋۇۋسكىنى ھەدە- يە قىلغان. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 1984 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى تەستىق سېلىپ، بۇددا دىنىنىڭ نۇقتىلىق بەش ساڭرامىنىڭ بىرى دەپ بېكىتكەن. مەزكۇر بۇتخانىنىڭ سېلىنغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس، سېلىنغاندىن بۇيان ئالتە قېتىم رېمونت قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. ئۈچىنچى قېتىم 1801 ـ يىلى رېمونت قىلىنىپ ياسالغان، تۆتىنچى قېتىم 1864 ـ يىلى 12ـ ئەۋلاد گېگەن شالۋاننىڭ رىياسەتچىلىكىدە رېمونت قىلىنغان. كېيىنكى گېگەن شالۋانلارنىڭ ھەممىسىلا بۇ بۇتخانىدا تۇرغان. 1983 ـ يىلى ئەڭ دەسلەپكى سېلىنغان ئورنى ـــ توگىرىك خالغا دېگەن يەردىن ھا- زىرقى قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ شىما- لىدىكى سەر تېغى ئەتراپىغا كۆچۈرۈپ كېلىنگەن. ئەي- نى ۋاقىتتا بۇ بۇتخانىدا تېبابەتچىلىك بۆلۈمچىسى، ئىلا- مى نۇجۇم ۋە يىلنامە بۆلۈمچىسى، ئامىتايۇس سۇترا

زالى يوق ئىدى. كۆچۈرۈپ كېلىنگەندىن كېيىن قو-
شۇپ سېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە ئامىتايۇس سۇترا زالى-
نىڭ ئېگىزلىكى 19 مېتىرلىق تۆت قەۋەت بىنادىن
تەشكىل تاپتى، ئۇنىڭ كۆلىمى، شەكلى چىڭخەيدىكى
ئارۇبدۇن سوبلىن بۇتخانىسىغا تەقلىد قىلىپ زاڭزۇ
بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا ياسالغان. 1983 ـ يىلى ھۆكۈ-
مەت مەبلەغ ئاجرىتىپ بىر يېنىدىكى تىلاۋەتخانىنى رې-
مونت قىلدۇردى. ھازىر بۇتخانا ئىگىلىگەن يەر مەيدانى
200 كۋادرات مېتىر، 40 راھىب بار.

شارسۇم ساڭرامى تىبەت بۇددا دىنىنىڭ ساڭ-
رامى. موڭغۇل تىلىدا يەنە « ساغان گېگەن كۈرە» ،
يەنى « ئاق گېگەننىڭ ئىبادەتخانىسى» دەپ ئاتىلىدۇ.
خەنزۇچە « چېڭخۇا ساڭرامى» دېيىلىدۇ. ئورنى شىخۇ
ناھىيىسى بايانغول چارۋىچىلىق مەيدانىنىڭ يۇياتەي كەن-
تىدە. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 1984 ـ
يىلى 8 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى تەستىق سېلىپ، بۇددا
دىنىنىڭ نۇقتىلىق بەش ساڭرامىنىڭ بىرى دەپ بېكىت-
كەن. چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا
شىنجاڭدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ، شىنجاڭدىكى چوڭ
لاما گۈنگا جالىي ئەسكەر باشلاپ كېلىپ، چىڭگىل دەر-
ياسى بويىغا بارگاھ قۇرۇپ، ئالتايدا ئۇرۇش قىلىپ
تۆھپە كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئوردىدىن بۇيرۇق چۈ-
شۈرۈپ شۇ لامانىڭ نامىغا بۇ ساڭرامنى سالدۇرغان.
بۇتخانىنىڭ ئىگىلىگەن يەر مەيدانى 36 مىڭ كۋادرات
مېتىر، ئامىتايۇس سۇترا زالى، تېبابەتچىلىك مەكتە-
پى، تانترا مەھكىمىسى قاتارلىق قۇرۇلۇشلار بار، يەنە
169 ئېغىز راھىبلار ياتقى بار، راھىبلار كۆپ بولغاندا
100 گە يېتەتتى. 1983 ـ يىلىدىن كېيىن كونا بۇتخانا
بۇزۇۋېتىلىپ، مەبلەغ توپلاپ قايتىدىن سېلىندى،
چوڭ تىلاۋەتخانىنىڭ يەر مەيدانى 120 كۋادرات مېتىر.
ھازىر دىنىي ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان بەش بۇددىست بار.

بورتالا لاما بۇتخانىسى تىبەت بۇددا دىنىنىڭ
بۇتخانىسى، يەنى چاخار شىنئەنگي بۇتخانىسى. موڭغۇل-
چە نامى «گېسۇگېلۇنكۇ بۇتخانىسى» ، مەنىسى
«بەخت ئاتا قىلغۇچى» . 1775 ـ يىلى بورتالانىڭ ئا-
رالتوقاي دېگەن يېرىدە سېلىنغان، ئىچىدە ئىلمى ھېك-
مەت بۇلۇمچىسى، تېبابەتچىلىك بۇلۇمچىسى، ئامىتا-
يۇس سۇترا زالى قاتارلىقلار تەسىس قىلىنغان. كەلكۈن
ئاپىتىدە ۋەيران بولغاندىن كېيىن، 1885 ـ يىلى يە-
رىنچى قېتىم قايتا قۇرۇلغان. 1986 ـ يىلى بورتالا
شەھىرىگە ئىككىنچى قېتىم قايتا قۇرۇلدى. قەدىمكى
خەنزۇ بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا سېلىنغان تىلاۋەتخانا بو-
لۇپ، ئۇنىڭدا ھازىر 10 نەچچە راھىب بار.

ئارىشاڭ ئاق بۇتخانىسى تىبەت بۇددا دىنى-
نىڭ بۇتخانىسى. موڭغۇلچە « كىشىكتىن ساغان سۇم»
دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ « قۇتلۇق ساڭرام» دېگەن مەنىدە.
بۇتخانا ئاق رەڭلىك بولغاچقا، ئادەتتە «ئاق بۇتخانا»
دېيىلىدۇ. بۇ بۇتخانا چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈينىڭ بە-
رىنچى يىلى (1875 ـ يىلى) چاخار موڭغۇل گازار-
مىسى ئارىشاڭ ناھىيىسىدە سالدۇرغان، ئامىتايۇس
سۇترا زالى، دارما پالا شىندىن، ئىستىقامەتخانا قاتار-
لىق ئۈچ خانىدىن تەركىب تاپىدۇ. XX ئەسىرنىڭ 40ـ
يىللىرى 300 گە يېقىن راھىب بولغان. كېيىن ئۇزۇن
يىل رېموئتىسىز قالغاچقا، ۋەيران بولغان. 1988 ـ
يىلى ئەسلىدىكى ئورنىغا قايتىدىن يەر مەيدانى 200
كۋادرات مېتىر كېلىدىغان، قەدىمكى خەنزۇ بىناكار-
لىق ئۇسلۇبىدا بىر تىلاۋەتخانا سېلىندى، ھازىر 12
راھىب بار.

خىرىستىئان دىنى(يېڭى دىن)
XVI ئەسىردىكى دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتىدە كاتولىك
دىنىدىن بۇلۇنۇپ چىققان، رىم پاپاسى بىلەن قارشىلە-
شىدىغان دىنىي مەزھەپ. جۇڭگودا ئادەتتە « يېڭى
دىن» دەپلا ئاتىلىدۇ. خىرىستىئان دىنى دېگەن بۇ ئاتالغۇ
كەڭ ۋە تار ئىككى خىل مەنىگە ئىگە. كەڭ مەنىدە
كاتولىك دىنى، پراۋوسلاۋىيە دىنى، يېڭى دىننى ئۆز
ئىچىگە ئالغان ھەرقايسى دىنىي مەزھەپلەرنىڭ ئومۇمىي
نامى؛ تار مەنىدىكىسى بولسا ئىلىم ـ پەن ساھەسى «
يېڭى دىن» دەپ ئاتاپ كېلىۋاتقان مەزھەپ. بۇ تارماقتا
دېيىلىۋاتقان خىرىستىئان دىنى دەل مۇشۇ تار مەنىدىكى
خىرىستىئان دىننى كۆرسىتىدۇ. خىرىستىئان دىنىنىڭ
كىتابى «ئىنجىل» بولۇپ، «تەۋرات» ۋە « يېڭى
ئەھدە» نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇنى خىرىستىئان دىنىدا
پەرۋەردىگارنىڭ ۋەھيىسى دەپ بىلىدۇ، بۇ خىرىستىئان
دىنىي ئېتىقادىنىڭ ئاساسىدۇر. تارىخىي خاتىرىلەر-

گە ئاساسلانغاندا، ئەنگلىيە، فرانسىيە، شۋېتسارىيە، دانىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ مىسسىئونېرلىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، شىنجاڭغا كېلىپ بەزى جايلاردا دىن تارقاتقان. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈينىڭ 31 - يىلى (1905 - يىلى) ئەنگلىيىنىڭ جۇڭگونىڭ ئىچكى رايونلىرىدا دىن تارقىتىش جەمئىيىتىدىن خۇ جىيېدې (خەنزۇچە ئىسمى) دىخۇا (ئۇرۇمچى) گە كېلىپ دىن تارقىتىپ، دەسلەپتە شىمالىي چوڭ كوچىدا گوسپېل چېركاۋىنى قۇرۇپ، كېيىن كۆخۇ كوچىسى (ھازىرقى مەدەنىيەت يولى) غا يۆتكىگەن. ئۇزۇن ئۆتمەي ئەنخۇيدىن بىر ما مۇجيې (خەنزۇچە ئىسمى) دېگەن ئەنگلىيىلىك كېلىپ، خۇ جىيېدې بىلەن بىللە دىن تارقاتقان. 1945 - يىلى ئىچكى رايونلاردا دىن تارقىتىش جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى لى كەيخۇەن (جياڭسۇ ئەنجىڭلىق، پوچتا - تېلېگراف تارمىقىنىڭ خىزمەتچىسى) خىزمىتى يۆتكىلىش سەۋەبى بىلەن ئايالى جەي مىڭشيا (جياڭسۇ تەيشىڭلىق) بىلەن كېلىپ شىنجاڭدا جۇڭخۇا خرىستىئان جەمئىيىتىنى قۇرۇپ، ھازىرقى مىڭدې كوچىسىدا بىر قورۇنى سېتىۋالغان، قورۇدا 34 ئېغىز بىر قەۋەتلىك ئۆيلەر بولۇپ، ئۇلار بىر قاتار رېمونت قىلدۇرغاندىن كېيىن، گوسپېل چېركاۋىنى قۇرۇپ، گېزىتكە خرىستىئان مۇرىتلىرىنىڭ كېلىپ ئالاقىلىشىشنى تەۋسىيە قىلىپ ئېلان چىقارغان. لى كەيخۇەن 1947 - يىلى كۆنمىڭ ئەنگلىكان چېركاۋىنىڭ مىسسىئونېرى فۇ ياگې تەرىپىدىن مىسسىئونېر دەپ بېكىتىلگەندىن كېيىن، ئۇزىنىڭ پوچتا - تېلېگراف تارمىقىدىكى خىزمىتىدىن ئىستېپا بېرىپ، مەخسۇس شىنجاڭ جۇڭخۇا خرىستىئان جەمئىيىتىنىڭ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، 1955 - يىلى كېسەل بولۇپ ئۆلگەن. شىنجاڭ جۇڭخۇا خرىستىئان جەمئىيىتى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى شىنجاڭدا خرىستىئان دىنى جەھەتتە بىر قەدەر چوڭ تەسىر قوزغىغان تەشكىلات. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، چەت ئەللىك مىسسىئونېرلار شىنجاڭدىن كەتتى. شىنجاڭ جۇڭخۇا خرىستىئان جەمئىيىتىدىن باشقا، يەنە ئۇرۇمچى خرىستىئان جەمئىيىتى بار، كېيىنكىسى گوسپېل چېركاۋىنى ھازىرقى دېموكراتىيە يولى ئالغا كوچىسى 37 - نومۇرلۇق قورۇدا قۇرغان. 1980 - يىلى شىنجاڭ جۇڭخۇا خرىستىئان جەمئىيىتى ئۇرۇمچى جۇڭخۇا خرىستىئان جەمئىيىتىگە ئۆزگەرتىلدى. ھازىر شىنجاڭدا خرىستىئان دىنىي پائالىيىتىگە قاتنىشىدىغانلار ئۇرۇمچى، سانجى، قۇمۇل، شىخەنزە، چۆچەك، غۇلجا قاتارلىق جايلاردىكى بەزى خەنزۇلار ئاممىسى، تەخمىنەن 40 مىڭدەك ئادەم. 1998 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا پۈتۈن شىنجاڭدا تىزىمغا ئېلىنغان خرىستىئان چېركاۋى 24 بولۇپ، يىغىلىش نۇقتىلىرى 97، مىسسىئونېر ئىككى نەپەر، پرېسبىتېر تۆت نەپەر، دىن يېتەكچىسى بىر نەپەر. كۆلىمى ۋە تەسىرى بىر قەدەر چوڭراق خرىستىئان چېركاۋى ئۇرۇمچى شەھىرى مىڭدې كوچىسىدىكى چېركاۋ.

كاتولىك دىنى خرىستىئان دىنىنىڭ ئۈچ چوڭ مەزھىپىنىڭ بىرى. رىم كاتولىك دىنى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. كاتولىك دىنى رىم كاتولىك دىنىنىڭ جۇڭگودىكى ئاتىلىشى. « شىنجاڭ رەسىملىك تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، كاتولىك دىنى XII ئەسىردىلا شىنجاڭغا كىرىشكە باشلىغان. 1882 - يىلى بېلگىيىلىك مىسسىئونېر شى تەنجى (خەنزۇچە ئىسمى) سۇيدۇڭدە (ھازىرقى قورغاس ناھىيىسىدە) كاتولىك چېركاۋى قۇرغان. 1885 - يىلى بېلگىيىلىك مىسسىئونېر لياڭ مىڭدې (خەنزۇچە ئىسمى) غۇلجا شەھىرىدە كاتولىك چېركاۋى قۇرغان. 1907 - يىلى فرانسىيىلىك مىسسىئونېر لېي جىخۇا (خەنزۇچە ئىسمى) دىخۇا (ئۇرۇمچى) گە كېلىپ، كىچىك جەنۇبىي قوۋۇقتىكى باش كوچىدىن ئۆي ئىجارىگە ئېلىپ كاتولىك چېركاۋى قۇرغان. لېي جىخۇانىڭ كەينىدىنلا گوللاندىيىلىك گاۋ رىشېڭ (خەنزۇچە ئىسمى) بۇ كاتولىك چېركاۋىنى تىنچلىق كوچىسى 178 - نومۇرلۇق قورۇغا، يەنى ھازىرقى كاتولىك چېركاۋىنىڭ ئورنىغا كۆچۈرگەن. 1922 - يىلىدىن كېيىن فرانسىيىلىك لېي مەندې (خەنزۇچە ئىسمى)، خاۋ بولياڭ (خەنزۇچە ئىسمى)، خالتىبر قاتارلىق پوپلار مۇشۇ كاتولىك چېركاۋىدا دىنىي ئىشلارغا رىياسەتچىلىك قىلغان. شۇ چاغلاردا مۇرىتلار 140 نەچچە ئادەم بولۇپ، خېبېيلىكلەرنى ئاساس قىلاتتى. 1943 - يىلى لەنجۇ چېركاۋ تەۋەلىكى تەينىلگەن جۇڭگولۇق جاڭ يى شىنجاڭغا كېلىپ چېركاۋ تەۋەلىكىنىڭ ئېپىسكوپلۇقىنى ئۈستىدى. 1949 - يىلى يازدا

دۇەن يۈك بىلەن خۇ سىگشىننى شىنجاڭنىڭ دىنىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتتى، دۇەن يۈك دىخۇا كاتولىك چېركاۋىنىڭ پوپى بولدى. ھازىر شىنجاڭدىكى كاتولىك مۇرىتلىرى تەخمىنەن 4000 ئادەمگە يېتىدۇ، بۇلار ئاساسەن ئۇرۇمچى، قۇمۇل، شىخەنزە، سانجى، غۇلجا، چۆچەكلەرگە تارقالغان بولۇپ، خەنزۇ ئاممىسى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردا. تىزىملىككە ئاساسلانغاندا 25 جايدا كاتولىك چېركاۋى، يىغىلىش نۇقتىلىرى بار. كۆلىمى ۋە تەسىرى چوڭراق بولغىنى ئۇرۇمچىدىكى كاتولىك چېركاۋى.

پراۋوسلاۋىيە دىنى كەك مەندىكى خرىستىئان دىنىدىن بۆلۈنۈپ چىققان بىر مەزھەپ. 1054 ـ يىلى خرىستىئان دىنى غەربىي دىن ۋە شەرقىي دىنلارغا بۆلۈندى، غەربىي دىن ئۆزىنى رىم كاتولىك دىنى، يەنى كاتولىك دىنى دەپ ئاتىدى؛ شەرقىي دىن ئۆزىنى «ئورتودوكسىيە»، يەنى پراۋوسلاۋىيە دىنى دەپ ئاتىدى. جۇڭگودىكى رۇسلار پراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. 1671 ـ يىلى پروۋوسلاۋىيە دىنى جۇڭگوغا كىردى. رۇسىيە «ئۆكتەبىر ئىنقىلابى» نىڭ ئالدى ـ كەينىدە پراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بىر قىسىم رۇسلار شىنجاڭغا كېلىپ ئولتۇراقلاشتى. 1922 ـ يىلى شىنجاڭدا ھازىرقى ئۇرۇمچى، غۇلجا شەھىرىدە ۋە قورغاس ناھىيىسىدە پراۋوسلاۋىيە دىنىنىڭ ئۈچ چېركاۋى قۇرۇلدى. شىنجاڭدا ھازىر 9000 دىن ئارتۇق رۇس بار، ئۇلار ئاساسەن ئۇرۇمچى، ئىلى، چۆچەك قاتارلىق جايلارغا تارقالغان، دائىم پراۋوسلاۋىيە دىنىنىڭ دىنىي پائالىيىتىگە قاتنىشىدىغانلار 100 نەچچىلا ئادەم. ئۇرۇمچى شەھىرىدە پراۋوسلاۋىيە دىنىنىڭ بىر چېركاۋى بولۇپ، ئورنى غالىبىيەت يولى يېڭى شەرقىي كوچىسىنىڭ 8 ـ نومۇرلۇق قورۇسىدا، ئىگىلىگەن يەر مەيدانى 290 كۋادرات مېتىر.

تويىن دىنى (يولچىلىق دىنى) جۇڭگونىڭ دەسلەپكى فېئودالىق جەمئىيىتىدە شەكىللەنگەن «يولچىلىق» نى ئەك يۈكسەك ئېتىقادى قىلغان ئەنئەنىۋى دىن. شەرقىي خەن سۇلالىسى شۇندى يىللىرى (126 ~ 144 يىللىرى) دا جاڭ لىڭ بەش كۆرە گۈرۈچ يولچىلىقى مەزھىپىنى قۇرغان، بۇ يەنە ئەۋلىيا يى ھەزرەت يولچىلىقى مەزھىپى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. لىڭدى زامانىسىدا جاڭ جياۋ ئاسايىشلىق يولى مەزھىپىنى قۇرغان، بۇ بەش كۆرە گۈرۈچ يولچىلىقى مەزھىپى بىلەن ماسلاشقان، مىلادىيىنىڭ 184 ـ يىلى سېرىق ياغلىقلار قوزغىلىڭى بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاساسىي يىشلىق يولى مەزھىپى خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ، ئەۋلىيايى ھەزرەت يولچىلىقى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتتى. بۇ ئىككى مەزھەپ لاۋزىنىڭ «يولچىلىق» تەلىماتىغا چوقۇنۇپ، « يولچىلىق» نى دىن نامى قىلىپ، « تويىن دىنى(يولچىلىق دىنى) » دەپ ئاتالدى. تويىن دىنىنىڭ ئاساسلىق ئېتىقاد قىلىدىغىنى «يولچىلىق» بولۇپ، بارلىق دىيانەت ۋە دىنىي ئەقىدىلەر يولچىلىقتىن تەرەققىي قىلغان، «يولچىلىق» تا مەۋجۇد ئەمەس نەرسە يوق، ئۇ ھەممە نەرسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ئۇ بارلىق شەيئىلەرنىڭ مەنبەسى دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ ئاساسلىق كىتابى « يول ۋە پەزىلەت دەستۇرى» . قوچودىن قېزىۋېلىنغان دەينە ئىشلىرى ۋە نەزىر ـ چىراغقا دائىر مەدەنىي يادىكارلىقلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، تويىن دىنى مىلادىيە V ئەسىردىلا قوچودا تارقالغان. ئاساسەن ئىچكىرىدىن شىنجاڭغا كەلگەن لەشكەر ـ چېرىكلەر، كۆچمەن ئاھالىلەر ۋە سودىگەرلەر ئارقىلىق تارقالغان. شىنجاڭدىمۇ پۈتۈن مەملىكەتكە ئوخشاشلا، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر، تاڭ، سۇڭ، يۈەن سۇلالىلىرىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرى ۋە مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدىكى تويىن دىنىنىڭ روناق تېپىپ تەرەققىي قىلىش باسقۇچى بولغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى لى جەمەتى خانلىقى ئۆزلىرىنى لاۋزى (لى ئېر) نىڭ ئەۋلادى دەپ، يولچىلىق بىرىنچى ئورۇندا، كۆڭزىچىلىق ئىككىنچى ئورۇندا، بۇددىزم ئۈچىنچى ئورۇندا دەپ رەتكە تۇرغۇزغان. قوچو رايونىدىكى ھەممە شەھەردە خەنزۇلار ئولتۇراقلاشقان، تويىن دىنى شەكىللەندۈرگەن ئۇرۇپ ـ ئادەتلەر ئىچكى جايلار بىلەن ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ شىنجاڭدىكى بۇددا دىنى بىلەن تويىن دىنى ئاممىا ئارىسىدا يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن شىنجاڭدا تويىن دىنى تەدرىجىي خارابلاشقان. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئىچكىرىدىن زور تۈركۈملەپ لەشكەر ـ سانغۇنلار، ئاۋام ـ پۇقرالار، سودىگەر

گەرلەر شىنجاڭغا كىرگەن، شۇنىڭدىن باشلاپ تويىن دىنىمۇ گۈللىنىشكە باشلىغان. «شىنجاڭنىڭ رەسىمىلىك تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا شىنجاڭدا 283 نەپەر تويىن بار ئىكەن. چىڭ سۇلالىسى ئوردا ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قولىشى ئارقىسىدا شىنجاڭنىڭ بەزى جايلىرىدا تويىن دىنى ئىبادەتخانىسى قۇرۇلغان. جۈملىدىن خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئاۋۋال، تويىن دىنى خارابلىششقا يۈزلەنگەن، بىراق ئۇرۇمچىدە يەنىلا بەلگىلىك تەسىرى بار. نۆۋەتتە شىنجاڭدا بىر تويىن دىنى ئىبادەتخانىسى، 300 نەپەر مۇرىتى بار بولۇپ، ئاساسەن ئۇرۇمچى ۋە سانجى شەھىرىگە مەركەزلەشكەن.

تويىن تويىن دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىگە ئېتىقاد قىلىدىغان ھەمدە تويىنلىق كارامىتىنى ئۇگىنىۋاتقان مۇخلىسلارنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. تويىنلار تويىنلىق يولىنى تۇتۇپ كامىل چىن يولچىلىقتىكى تويىن ۋە پۇقرا مۇخلىسلىق بىلەن ھەق بىر يولچىلىقتىكى تويىنلار دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. تويىنلىق ئادەتتە شاگىرت تۇتۇپ ئۇگىتىش يولى بىلەن، ئالتە باسقۇچ، ئۈچ دەرىجە بويىچە تارقىتىلىدۇ. دىنىي ئىشلارغا پىشقان ۋە دىنىي ئەقىدىدە ئۇلگە بولالايدىغانلار، دەۋەتخانا تۈزىدە ئولتۇرىدىغانلار يېتەكچى تويىن دېيىلىدۇ. تويىن ئىبادەتخانىسىنى باشقۇرىدىغان تويىنلار بۇددا دىنىدىكىگە ئوخشاش باش شەيخ، باش راھىب، ئىبادەتخانا مۇتىۋەللىسى دېيىلىدۇ. تويىنلارنىڭ يەنە پەي تونلۇق، ئۈچار ئەۋلىيا، ئۈچار زات، سىرىق تاجلىق دېگەن نامىلىرىمۇ بار، ئايال تويىنلارمۇ ئايالار تاجى ياكى تويىن ئايال، راھىبە دەپ ئاتىلىدۇ.

سىياسىي قانۇنچىلىق

ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىۋروسى 1949 - يىلى 10 - ئايدىن 1955 - يىلى 9 - ئايغىچە جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدىكى رەھبىرلىك ئورگىنى. 1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىۋروسىنى قۇرۇپ، شىنجاڭ ئۇلۇكسىنىڭ پارتىيە رەھبىرلىك ئورگىنى قىلىشنى قارار قىلدى. ۋاڭ جېن شۇجى، شۇ لىچىڭ مۇئاۋىن شۇجى، لو يۈەنفا، جاڭ شىيەنيۇ، راۋ جېكشى، ۋاڭ ئېنماۋ، گوپېڭ، زېڭ دى، دېڭ لىچۈن ئەزا بولدى. 1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 29 - كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 - دالا ئارمىيىسىنىڭ 1 - بىكتۈەنى ۋاڭ جېننىڭ قوماندانلىقىدا شىنجاڭغا كىردى، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىۋروسىمۇ شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭغا كىردى، ئۇنىڭ ئورگىنى دىخۇا شەھىرى (ھازىرقى ئۇرۇمچى شەھىرى) دە بولدى. 1950 - يىلى 1 - ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىۋروسى دىخۇا رايونلۇق، قەشقەر رايونلۇق، ئالتاي رايونلۇق پارتكوملارنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا تەسىس قىلدى. 1950 - يىلى 11 - ئاينىڭ 13 - كۈنى شىنجاڭ بىۋروسىنىڭ شۇجى ۋە مۇئاۋىن شۇجىلىرىنىڭ نامى 1 -، 2 -، 3 - شۇجىلىققا ئۆزگەرتىلىپ، ۋاڭ جېن 1 - شۇجى، شۇ لىچىڭ 2 - شۇجى، جاڭ باڭيىڭ 3 - شۇجى بولدى. 1952 - يىلى 8 - ئايدا ۋاڭ ئېنماۋ 1 - شۇجى، شۇ لىچىڭ 2 - شۇجى، جاڭ باڭيىڭ 3 - شۇجى، سەيپىدىن ئەزىزى 4 - شۇجى بولدى. 1954 - يىلى 12 - ئايدا 1 -، 2 - مۇئاۋىن شۇجىلارنى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىش قارار قىلىندى، گاۋ جىنچۈن 1 - مۇئاۋىن شۇجى، ۋۇ كەيجاڭ 2 - مۇئاۋىن شۇجى بولدى. ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىۋروسى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى غەربىي شىمال بىۋروسىنىڭ رەھبىرلىكىدە بولدى، 1954 - يىلى 8 - ئايدا غەربىي شىمال بىۋروسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ بىۋاسىتە رەھبىرلىكىگە ئۆتتى. 1955 - يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىمۇ قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىۋروسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىۋروسىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق كومىتېتى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ يەرلىك تەشكىلاتى. 1950 - يىلى 1 - ئايدا قۇرۇلغان قەشقەر رايونلۇق پارتكوم (ئۇلۇكە دەرىجىگە تەڭ) ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىۋروسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا قەشقەر، يەكەن، خوتەن ۋە ئاقسۇ يەرلىك پارتكوملار بولۇپ، ئورگىنى قەشقەر بېكشەھەر ناھىيە بازىرىدا بولدى (1954 - يىلى قەشقەر شەھىرىگە كۆچۈپ كەلدى). 1952 - يىلى 1 - ئايدا ج ك پ قەشقەر رايونلۇق كومىتېتى ج ك پ جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق كومىتېتى (جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكومى دېيىلىدۇ) گە ئۆزگەرتىلدى. 1954 - يىلى 7 - ئايدىن 10 - ئايغىچە ج ك پ قىزىلسۇ يەرلىك كومىتېتى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. 1956 - يىلى 6 - ئاينىڭ 30 - كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكوم ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى تۆت يەرلىك پارتكوم ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىگە ئۆتتى.

ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىۋروسىنىڭ دىخۇا رايونلۇق كومىتېتى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى دىخۇا (ھازىرقى ئۇرۇمچى) يەرلىك تەشكىلاتى. 1951 - يىلى 1 - ئايدا قۇرۇلدى. ج ك پ دىخۇا رايونلۇق كومىتېتى (ئۇلۇكە دەرىجىگە تەڭ) ج ك پ شىمالىي شىنجاڭ

ئوبلاستلىق كومىتېتى دەپمۇ ئاتىلىپ، ج ك پ شىنجاڭ بيۇروسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى، قارىمىقىدا دىخۇا، قۇمۇل، يەنجى قاتارلىق ئۈچ يەرلىك پارتكوم بار ئىدى، ئورگىنى دىخۇا شەھىرى (ھازىرقى ئورۇمچى شەھىرى) دە بولدى. 1952 - يىلى 2 - ئايدا دىخۇا رايونلۇق پارتكوم ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قارىمىقىدىكى ئۈچ يەرلىك پارتكوم ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بيۇروسىنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىگە ئۆتتى.

ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بيۇروسىنىڭ ئىلى رايونلۇق كومىتېتى جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئىلى يەرلىك تەشكىلاتى. 1950 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قۇرۇلدى. ج ك پ ئىلى رايونلۇق كومىتېتى (ئۇلۇكە دەرىجىگە تەڭ) ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بيۇروسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولۇپ، قارىمىقىدا ئىلى، تارباغاتاي ۋە ئالتاي يەرلىك پارتكومىلار بار ئىدى، ئورگىنى غۇلجا ناھىيە بازىرىدا بولىدى. 1952 - يىلى 5 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ئىلى رايونلۇق پارتكوم ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قارىمىقىدىكى ئۈچ يەرلىك پارتكوم ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بيۇروسىنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىگە ئۆتتى.

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىنىڭ 5 - قۇرۇلتىيى

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى يەرلىك تەشكىلاتى بولۇپ، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىدە قۇرۇل قىلىنىدۇ.

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىنىڭ 5 - قۇرۇلتىيى

ئۇنىڭ فۇنكسىيىسى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ يولىيورۇقى ۋە شۇ دەرىجىلىك پارتىيە قۇرۇلتىيىنىڭ قارارلىرىنى ئىجرا قىلىپ، ئاپتونوم رايونىدىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى شۇنىڭدەك ئارمىيە خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلىشتىن ئىبارەت. ئۇ 1955 - يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قۇرۇلۇپ، ۋاڭ ئېنماۋ 1 - شۇجى، شۇ لىچىڭ 2 - شۇجى، سەيپىدىن ئەزىزى 3 - شۇجى، گاۋ جىنچۈن 1 - مۇئاۋىن شۇجى، ۋۇ كەيجاڭ 2 - مۇئاۋىن شۇجى بولدى. 1956 - يىلى 7 - ئايدا ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 1 - قۇرۇلتىيى ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 1 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنى سايلاپ چىقتى، ۋاڭ ئېنماۋ 1 - شۇجى، سەيپىدىن ئەزىزى، ۋۇ كەيجاڭ، لۇ جيەنرېن، زېڭ دې، سەيدۇللا سەيپۇللايوف شۇجى بولدى. ئارقىدىنلا يەنە لى چۈەن، ۋۇگۇاڭ، چى گو، لىن بومىن شۇجى بولدى، لۇ شۆبىن كاندىدات شۇجى بولدى. 1968 - يىلى 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا قۇرۇلغان شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېت ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە، ھۆكۈمەت، ھالىيە، مەدەنىيەت چوڭ ھوقۇقىنى بىر تۇتاش ئىگىلەپ، «بىر تۇتاش» رەھبەرلىكنى يولغا قويدى. 1970 - يىلى 3 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ئىنقىلابىي كومىتېت ئىچىدە پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسى قۇرۇشنى قارار قىلدى، لۇڭ شۇجىن گۇرۇپپا باشلىقى، شياۋ سىمىڭ، سەيپىدىن ئەزىزى مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى بولدى. 1971 - يىلى 5 - ئايدا ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 2 - قۇرۇلتىيى ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 2 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنى سايلاپ چىقتى، لۇڭ شۇجىن 1 - شۇجى، سەيپىدىن ئەزىزى 2 - شۇجى، ساۋ سىمىڭ، سۈك جىخي، لىيۇ شىڭ شۇجى بولدى. بۇ قۇرۇلتايىنىڭ ئېچىلىشى ۋە يېڭى كومىتېتنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن، ئاپتونوم رايونىمىزدا پارتىيە رەھبەرلىكى رەسمىي ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1972 - يىلى 7 - ئاينىڭ 27 - كۈنى سەيپىدىن ئەزىزى ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىنىڭ مۇۋەققەت 1 - شۇجىسى بولدى، ساۋ سىمىڭ 2 - شۇجىسى، لىيۇ شىڭ، سۈك جىخي، ئىسمائىل ئەھمەد، جاڭ شىگۈڭ، خي لىنجاۋ شۇجىسى بولدى. شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى لۇڭ شۇجىننى شىنجاڭدىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە ئىچىدىكى بارلىق ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇشنى قارار قىلدى. 1973 - يىلى 6 - ئاينىڭ 3 - كۈنى سەيپىدىن ئەزىزى ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىنىڭ 1 - شۇجىسى، ياڭ يۈڭ 2 - شۇجىسى، ساۋ سىمىڭ 3 - شۇجىسى بولدى، لىيۇ شىڭ، سۈك جىخي، ئىسمائىل ئەھمەد، جاڭ شىگۈڭ، خي لىنجاۋ شۇجىسى بولدى. 1977 - يىلى 7 - ئايدا ۋاڭ فېڭ ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ 2 - شۇجىسى بولدى، شۇ يىلى 9 - ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ياڭ يۈڭنى بېيجىڭغا يۆتكەشنى قارار قىلدى، لىيۇ جېن ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ 3 - شۇجىسى بولدى، خي لىنجاۋ شىنجاڭ ھەربىي رايونىغا يۆتكەلدى. 1977 - يىلى 12 - ئايدا ۋاڭ فېڭ ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ 1 - شۇجىسى بولدى، سەيپىدىن ئەزىزى شىنجاڭنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە ئىچىدىكى بارلىق ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلدى. 1978 - يىلى 3 - ئايدا لىيۇ جېن ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ 2 - شۇجىسى، تۆمۇر داۋامەت شۇجىسى بولدى. شۇ يىلى 5 - ئايدا جۇ رېنشەن ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ 2 - شۇجىسى بولدى، 1980 - يىلى 6 - ئايدا جاڭ شىگۈڭ ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ مەسلىھەتچىسى بولدى. ھۇاڭ لوبىن، لى جىيايۇ، خەن جىنساۋ ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ شۇجىسى بولدى. شۇ يىلى 12 - ئايدا گۇ جىڭشېڭ ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ 2 - شۇجىسى بولدى. 1981 - يىلى 10 - ئايدا ۋاڭ ئېنماۋ ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ 1 - شۇجىسى بولدى. 1983 - يىلى 3 - ئايدا چى گو بىلەن جانابىل شۇجىسى بولدى. 1984 - يىلى 2 - ئايدا ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 3 - قۇرۇلتىيى ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 3 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنى سايلاپ چىقتى، ۋاڭ ئېنماۋ 1 - شۇجى، ئىسمائىل ئەھمەد، تۆمۇر داۋامەت، چى گو، لى جىيايۇ ۋە جانابىل شۇجى بولدى. 1985 - يىلى 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىدا 1 - شۇجى قويۇلماي، شۇجى، مۇئاۋىن شۇجى ۋە دائىمىي كومىتېت ئەزاسىلا قويۇلدى، سۈك خەنلياڭ شۇجى، تۆمۇر داۋامەت، جانابىل، لى شۇشەن، ھامىدىن نىياز، جاڭ سىشۇ مۇئاۋىن شۇجى بولدى. 1991 - يىلى 3 - ئايدا ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 4 - قۇرۇلتىيى ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 4 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنى سايلاپ چىقتى، سۈك خەنلياڭ شۇجى بولدى. 1994 - يىلى 9 - ئايدا ۋاڭ لېچۈەن ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ مۇۋەققەت شۇجىسى بولدى. 1995 - يىلى 12 - ئايدا ۋاڭ لېچۈەن ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ شۇجىسى بولدى. 1996 - يىلى 2 - ئايدا ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 5 - قۇرۇلتىيى ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 5 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنى سايلاپ چىقتى، ۋاڭ لېچۈەن شۇجى، ئابلەت ئابدۇرېشىت، قېيۇم باھاۋۇدۇن، جاڭ ۋېنيۇ، جۇ شېڭتاۋ، ئەسقەت كەرىمباي مۇئاۋىن شۇجى بولدى. ھازىرقى ئاپپاراتلىرى: بەنگۈتىنىڭ، تەشكىلات بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى، بىرلىك سەپ بۆلۈمى، سىياسىي - قانۇن كومىتېتى، ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى، ئاپتونوم رايونغا بىۋاسىتە قاراشلىق ئورگانلار كومىتېتى، سىياسەت تەتقىقاتى ئىشخانىسى، پارتىيە تارىخى تەتقىقات ئىشخانىسى، كارخانا خىزمىتى كومىتېتى قاتارلىقلار (رەڭلىك قىسقۇرما ۋاراقنىڭ 15 - بېتىگە قارالسۇن).

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەسلىھەتچىلەر كومىتېتى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىنىڭ يارەمچىسى ۋە

مەسلىھەتچىسى. جۇڭگو كومۇنىستلىك پارتىيىسى 12 ـ قۇرۇلتىيىنىڭ ئالاقىدار قارارلىرى ۋە پارتىيە نىزامنامىسىگە ئاساسەن قۇرۇلۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە قۇرۇلتىيىدا سايلاپ چىقىلدى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىشلىدى. ئاساسلىق ۋەزىپىسى ئاپتونوم رايوننىڭ چوڭ ـ چوڭ فاڭجېن، سىياسەتلىرىنىڭ تۇزۇلۇش ۋە ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ھەمدە تەكلىپ بېرىش، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ھاۋالە قىلغان مۇھىم ئىشلارنى بېجىرىشتىن ئىبارەت. 1983 ـ يىلى 3 ـ ئايدا بەي چېڭىنىڭ ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەسلىھەتچىلەر كومىتېتىنىڭ مۇۋەققەت مۇدىرى بولدى. شۇ يىلى 4 ـ ئايدا شيۇك خۇاڭ، خۇ لياڭ، تۇرسۇن ئاتاۋۇللا مۇئاۋىن مۇدىرى بولدى. 1984 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 3 ـ قۇرۇلتىيى ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەسلىھەتچىلەر كومىتېتىنىڭ 47 نەپەر ئەزاسىنى سايلاپ چىقتى. 2 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق مەسلىھەتچىلەر كومىتېتىنىڭ 1 ـ ئومۇمىي يىغىنى دائىمىي كومىتېت ئەزاسىدىن 11 نەپەرنى سايلاپ چىقتى، بەي چېڭىنىڭ مۇدىر، شيۇك خۇاڭ، تۇرسۇن ئاتاۋۇللا مۇئاۋىن مۇدىر بولدى. 1985 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ئاپتونوم رايونلۇق مەسلىھەتچىلەر كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىك بەنزىسىنى تەڭشىدى، ژاڭ ئېنماۋ مۇدىر، بەي چېڭىنىڭ، چى گو، تۇرسۇن ئاتاۋۇللا، ژاڭ جېنۇېن مۇئاۋىن مۇدىر بولدى. ئاپتونوم رايونلۇق مەسلىھەتچىلەر كومىتېتىنىڭ 4 ـ ئومۇمىي يىغىنى 1991 ـ يىلى 3 ـ ئايدا مۇئاۋىن مۇدىر ۋە دائىمىي كومىتېت ئەزالىرىنى سايلاپ چىقتى، چېن شىغۇ مۇئاۋىن مۇدىر بولدى. پارتىيە 14 ـ قۇرۇلتىيىنىڭ ئالاقىدار قارارىغا ئاساسەن، 1994 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىنىڭ 4 ـ نۇۋەتلىك كېڭەيتىلگەن 6 ـ ئومۇمىي يىغىنى ئاپتونوم رايونلۇق مەسلىھەتچىلەر كومىتېتىنى ئەمدى قۇرماسلىق توغرىسىدىكى قارارنى ماقۇللىدى، شۇنىڭ بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق مەسلىھەتچىلەر كومىتېتى 1996 ـ يىلى 2ـ ئايدا ئىش توختاتتى.

ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى جۇڭگو كومۇنىستلىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ئىنتىزام تەكشۈرۈش ئورگىنى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولىدۇ. شىنجاڭدىكى پارتىيىنىڭ ئىنتىزام تەكشۈرۈش ئاپپاراتلىرى كۆپ قېتىم ئۆزگەردى. 1950 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بيۇروسى ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنى قوردى. 1955 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تەپتىش كومىتېتى قورۇلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا ئاپتونوم رايوندىكى پارتىيىنىڭ ھەر دەرىجىلىك ئىنتىزام ـ تەپتىش ئاپپاراتلىرى خىزمەتتىن توختىدى. 1978 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئىنتىزام ـ تەپتىش كومىتېتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. 1984 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 3 ـ قۇرۇلتىيىدا پارتىيە نىزامنامىسى ۋە ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ 1983 ـ يىلدىكى 3 ـ نومۇرلۇق ھۆججىتىنىڭ روھىغا ئاساسەن، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئىنتىزام ـ تەپتىش كومىتېتى ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى. ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بيۇروسى ۋە ئاپتونوم رايوندىكى پارتىيىنىڭ ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى (رەۋىزىيە كومىتېتى) نىڭ ئىلگىرىكى ئاساسلىق مەسئۇلىرى: ژاڭ جېن (قوشۇمچە)، شۇ لىچىڭ (قوشۇمچە)، جاڭ باۋىيىڭ (قوشۇمچە)، راۋ جېڭشى، سەيدۇللا سەيپۇللايوق، ۋۇ كەيجاڭ (قوشۇمچە)، لۇ جيەنرېن (قوشۇمچە)، چى چېڭدې، جاڭ شىگوك، شى گېڭ، جۇ شېڭتاۋ، خۇ جيايەن. 1993 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، ئاپتونوم رايونلۇق ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق مەمۇرىي تەپتىش نازارىتى بىرلىكتە ئىش بېجىرىدىغان بولدى.

ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم سىياسىي ـ قانۇن كومىتېتى ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىنىڭ سىياسىي ـ قانۇن خىزمىتىگە مەسئۇل تارمىقى. ئۇنىڭ فۇنكسىيىسى ئاپتونوم رايونىمىزدا پارتىيىنىڭ سىياسىي ـ قانۇن خىزمىتىگە دائىر لۇشىيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى ئىجرا قىلىش، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سىياسىي ـ قانۇن خىزمىتىدىكى چوڭ ـ چوڭ مەسىلىلەرنى قارار قىلىش، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى سىياسىي ـ قانۇن تارماقلىرىنىڭ خىزمىتىنى ماسلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. 1979 ـ يىلى 3 ـ ئايدا، پارتىيىنىڭ يېڭى دەۋردىكى سىياسىي ـ

قانۇن خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم سىياسىي - قانۇن رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇردى. 1982 - يىلى 7 - ئايدا سىياسىي - قانۇن رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى سىياسىي - قانۇن كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى. سىياسىي - قانۇن كومىتېتىنىڭ شۇجىلىرى: تۆمۇر داۋامەت، ھامىدىن نىياز، بادەي، لى فېڭزى، جۇ شېڭتاۋ، جاڭ شيۇمىڭ.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭ ھەربىي رايون كومىتېتى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسىملىرىنىڭ رەھبىرلىرى ئورگىنى. 1949 - يىلى 10 - ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 - دالا ئارمىيىسى 1 - بىكتۇەننىڭ قوماندانى، قوشۇمچە سىياسىي كومىسارى ژاڭ جېن بۇيرۇققا بىنائەن 2 - جۈن 4 -، 5 -، 6 - شى، 6 - جۈن (16 -، 17 - شى) نى باشلاپ شىنجاڭغا كىردى. شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 17- كۈنى شىنجاڭ ھەربىي رايونى قۇرۇلدى، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1- دالا ئارمىيىسىنىڭ 1 - بىكتۇەنى پارتكومى شىنجاڭ ھەربىي رايونى پارتكومىنىڭ خىزمەت ھوقۇقىنى ۋاكالىتەن يۈرگۈزدى، ژاڭ جېن شۇجى بولدى، 1951 - يىلى 7 - ئايدا ج ك پ شىنجاڭ ھەربىي رايونى كومىتېتى رەسمىي قۇرۇلدى، ژاڭ جېن شۇجى بولدى، بۇ غەربىي شىمال ھەربىي رايونى پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولۇپ، ئورگىنى دىخۇا شەھىرى (ھازىرقى ئۈرۈمچى شەھىرى) دە ئىدى. 1953 - يىلى 8 - ئايدا ژاڭ ئېنماۋ شىنجاڭ ھەربىي رايونى پارتكومىنىڭ 1 - شۇجىسى بولدى. 1954 - يىلى 12 - ئايدا ۋە 1956 - يىلى 6 - ئايدا ج ك پ شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ 1 -، 2 - قۇرۇلتايلىرى ج ك پ شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ 1 - نۆۋەتلىك، 2 - نۆۋەتلىك كومىتېتلىرىنى سايلاپ چىقتى، ژاڭ ئېنماۋ 1 - شۇجى، سەيپىدىن ئەزىزى 2- شۇجى بولدى. 1958 - يىلى 5 - ئايدا گوپىڭ 3- شۇجىلىققا تولۇقلاپ سايلاندى. 1960 - يىلى 3 - ئايدا ۋە 1965- يىلى 11 - ئايدا ج ك پ شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ 3 -، 4 - قۇرۇلتايلىرى ج ك پ شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ 3 - نۆۋەتلىك ۋە 4 - نۆۋەتلىك كومىتېتلىرىنى سايلاپ چىقتى، ژاڭ ئېنماۋ 1 - شۇجى، سەيپىدىن ئەزىزى 2 - شۇجى، گوپىڭ 3 - شۇجى بولدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، ج ك پ شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ 4 - نۆۋەتلىك ۋە 5- نۆۋەتلىك كومىتېتلىرى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ خىزمەت ھوقۇقىنى يۈرگۈزدى، ژاڭ ئېنماۋ، لۈڭ شۇجېن، سەيپىدىن ئەزىزى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 1 - شۇجى بولدى. 1978 - يىلى 1- ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى سەيپىدىن ئەزىزنى شىنجاڭ ھەربىي رايونى پارتكومىنىڭ 1 - شۇجىلىقىدىن قالدۇرۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ 1 - شۇجىسى ژاڭ فېڭنىڭ شىنجاڭ ھەربىي رايونى پارتكومىنىڭ 1 - شۇجىلىقىنى قوشۇمچە ئۈتىشنى قارار قىلدى. 1979 - يىلى 5 - ئايدا شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئۈرۈمچى ھەربىي رايونى (چوڭ ھەربىي رايون دەرىجىلىك) غا ئۆزگەرتىلدى. پارتكومىنىڭ ناممۇ تەڭلا ئۆزگەرتىلدى. 1982 - يىلى 1- ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ 1 - شۇجىسى ژاڭ ئېنماۋنىڭ ئۈرۈمچى ھەربىي رايونى پارتكومىنىڭ 1 - شۇجىلىقىنى قوشۇمچە ئۈتىشنى قارار قىلدى. 1982 - يىلى 10 - ئايدا ج ك پ ئۈرۈمچى ھەربىي رايونىنىڭ 6 - قۇرۇلتىيى ج ك پ ئۈرۈمچى ھەربىي رايونىنىڭ 6 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنى سايلاپ چىقتى، ژاڭ ئېنماۋ 1 - شۇجى بولدى. 1985 - يىلى 6 - ئايدا ئۈرۈمچى ھەربىي رايونى بىلەن لەنجۇ ھەربىي رايونى قوشۇلۇپ لەنجۇ ھەربىي رايونى قۇرۇلدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە شىنجاڭ ھەربىي رايونى قۇرۇلۇپ، لەنجۇ ھەربىي رايونىغا قارايدىغان بولدى، ژاڭ ئېنماۋ شىنجاڭ ھەربىي رايونى پارتكومىنىڭ 1 - شۇجىسى بولدى. 1986 - يىلى 3 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ شۇجىسى سۈڭ خەنلياڭ شىنجاڭ ھەربىي رايونى پارتكومىنىڭ 1 - شۇجىلىقىنى قوشۇمچە ئۈتىدى. 1996 - يىلى 1 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ شۇجىسى ژاڭ لىچۈەن شىنجاڭ ھەربىي رايونى پارتكومىنىڭ 1 - شۇجىسى بولدى.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ يەرلىك تەشكىلاتى. 1955 - يىلى 3 - ئايدا قۇرۇلغان. قارىمىقىدا تارباغاتاي، ئالتاي يەرلىك كومىتېتلىرى ۋە سابىق ئىلى يەرلىك پارتكومىغا قاراشلىق 10 ناھىيىلىك (شەھەرلىك) پارتكوم بار ئىدى ھەمدە ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىيۇروسى (كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىغا ئۆزگەرتىلدى) نىڭ ھاۋالىسى بويىچە، ج ك پ بورتالا يەرلىك كومىتېتىنىڭ خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلغانىدى، ئورگىنى غۇلجا شەھىرىدە ئىدى. 1955 - يىلى

10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن ئىلگىرى، ئىلى رايونلۇق پارتكوم دېيىلىپ، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بيۇروسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولغان؛ كېيىن ئوبلاستلىق پارتكوم دېيىلىپ، ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، ج ك پ ئىلى رايونلۇق كومىتېتى، ج ك پ ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئىنقىلابىي كومىتېتى يادرو گۇرۇپپىسى ۋە ج ك پ ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتى ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ خىزمەت ھوقۇقىنى يۈرگۈزدى. ئوبلاستلىق پارتكوم رەھبىرىي ئورگىنى 1966 ـ يىلى 5 ـ ئايدىن 1975 ـ يىلى 9 ـ ئايغىچە غۇلجا شەھىرىدە ئىدى، 1975 ـ يىلى 9 ـ ئايدا كۈيتۈن شەھىرىگە كۆچۈپ باردى. 1969 ـ يىلى 5 ـ ئايدا قۇرۇلغان ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئىنقىلابىي كومىتېتى، 1970 ـ يىلى 1 ـ ئايدا قۇرۇلغان ج ك پ ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئىنقىلابىي كومىتېت يادرو گۇرۇپپىسى، 1971 ـ يىلى 1 ـ ئايدا سايلاپ چىقىلغان ج ك پ ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق 1 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى سابىق ئىلى يەرلىك پارتكومىغا بىۋاسىتە قارايدىغان سەككىز ناھىيىلىك پارتكوم ۋە بىر شەھەرلىك پارتكومغىلا رەھبەرلىك قىلاتتى. 1975 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى ئەسلىگە كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىلى ۋىلايىتىنىڭ تۈزۈلمىسى ئەسلىگە كېلىپ، سابىق ئاپتونوم ئوبلاستقا بىۋاسىتە قاراشلىق سەككىز ناھىيە، بىر شەھەر ئۈنىڭ باشقۇرۇش تەۋەلىكىگە ئۆتتى؛ كۈيتۈن شەھىرى (ناھىيە دەرىجىلىك) قۇرۇلۇپ، ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىغا بىۋاسىتە قارايدىغان بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتكوم قارىمىقىدا يەنە ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىك پارتكوملىرى ۋە كۈيتۈن شەھەرلىك پارتكومى بولدى. 1979 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتكوم ئورگىنى كۈيتۈن شەھىرىدىن غۇلجا شەھىرىگە كۆچۈپ باردى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىلى ۋىلايىتىنىڭ تۈزۈلمىسى ئەسلىدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۈنىڭ قارىمىقىدىكى سەككىز ناھىيىلىك پارتكومىغا ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتكوم بىۋاسىتە رەھبەرلىك قىلىدىغان بولدى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايىتىدىكى پارتكوملارغا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم رەھبەرلىك قىلىدىغان بولدى. 1984 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئىلى ۋىلايىتىنىڭ تۈزۈلمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىك پارتكوملىرى يەنە ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتتى. 2001 ـ يىلى ئەتىيازدا ئىلى ۋىلايىتىنىڭ تۈزۈلمىسى ئەسلىدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۈنىڭ قارىمىقىدىكى سەككىز ناھىيىلىك، بىر شەھەرلىك پارتكوم ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتتى.

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى باينغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتى

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ يەرلىك تەشكىلاتى. 1950 ـ يىلى 3 ـ ئايدا، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بيۇروسى ج ك پ يەنجى يەرلىك كومىتېتىنى قۇرغان، ئۇ دىخۇا رايونلۇق پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولغان، قارىمىقىدا يەنجى، خېجىڭ، خوشۇت، كورلا، بۇگۇر، لوپنۇر، چەرچەن، چاقىلىق قاتارلىق سەككىز ناھىيىلىك پارتكوم بار ئىدى. 1952 ـ يىلى 2 ـ ئايدا دىخۇا رايونلۇق پارتكوم ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، يەنجى يەرلىك پارتكوم ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بيۇروسىنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىدە بولغان، يەرلىك پارتكوم ئورگىنى يەنجى بازىرىدا ئىدى. 1954 ـ يىلى 6 ـ ئايدا يەنجى ۋىلايىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، باينغولىن ۋىلايىتى قۇرۇلدى؛ ج ك پ يەنجى يەرلىك كومىتېتىمۇ شۇنىڭ بىلەن ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ج ك پ باينغولىن يەرلىك كومىتېتى ۋە ج ك پ كورلا يەرلىك كومىتېتى قۇرۇلدى. 1955 ـ يىلى 6 ـ ئايدا باينغولىن ۋىلايىتى باينغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا ئۆزگەرتىلدى، باينغولىن يەرلىك پارتكومىنىڭ نامىمۇ باينغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتكومىغا ئۆزگەرتىلىپ، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بيۇروسى (كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىغا ئۆزگەرتىلدى) نىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى، قارىمىقىدا يەنجى، خېجىڭ، خوشۇت قاتارلىق ئۈچ ناھىيىلىك پارتكوم بولدى، ئوبلاستلىق پارتكوم ئورگىنى يەنجى بازىرىدا ئىدى. كورلا يەرلىك پارتكومى 1954 ـ يىلى 9 ـ ئايدا قۇرۇلۇپ، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بيۇروسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى، قارىمىقىدا كورلا، بۇگۇر، لوپنۇر، چەرچەن، چاقىلىق قاتارلىق بەش ناھىيىلىك پارتكوم بولدى، يەرلىك پارتكوم ئورگىنى كورلا بازىرىدا ئىدى. 1957 ـ يىلى 1 ـ ئايدا كورلا يەرلىك پارتكومى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، باينغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتكومىغا قوشۇۋېتىلدى، قارىمىقىدا يەنجى، خېجىڭ، خوشۇت، كور-

لا، بۇگۇر، لوپنۇر، چەرچەن، چاقىلىق قاتارلىق سەككىز ناھىيىلىك پارتكوم بولدى. 1960 ـ يىلى 12ـ ئايدا ئوبلاستلىق پارتكوم ئورگىنى يەنجى بازىرىدىن كورلا بازىرىغا كۆچۈپ كەلدى. 1971 ـ يىلى 4ـ ئايدا باغراش ناھىيىسى بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ باشقۇرۇش تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، باغراش ناھىيىلىك پارتكومىغا ئوبلاستلىق پارتكوم رەھبەرلىك قىلىدىغان بولدى. 1979 ـ يىلى 6ـ ئايدا كورلا شەھىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن، كورلا ناھىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، كورلا ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ نامى شەھەرلىك پارتكومىغا ئۆزگەرتىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتكوم قارىمىقىدا كورلا شەھەرلىك پارتكوم ۋە بۇگۇر، چاقىلىق، چەرچەن، يەنجى خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى، خېجىلە، خوشوت، باغراش قاتارلىق سەككىز ناھىيىلىك پارتكوم بولدى. ئوبلاستلىق پارتكوم ئورگىنى كورلا شەھىرىدە.

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ يەرلىك تەشكىلاتى، 1954 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ج ك پ بورتالا يەرلىك كومىتېتى قۇرۇلۇپ، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىيۇروسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىدى، قارىمىقىدا بورتالا، جىلە، ئارشالە ناھىيىلىك پارتكوملار بار ئىدى، يەرلىك پارتكوم ئورگىنى بورتالا بازىرىدا ئىدى. 1954 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلدى. 1955 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىيۇروسى بورتالا يەرلىك پارتكومىنىڭ ۋاكالىتەن رەھبەرلىك قىلىشىنى قارار قىلدى. 1956 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ج ك پ بورتالا يەرلىك كومىتېتىنىڭ نامى ج ك پ بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتتى. 1985 ـ يىلى 9 ـ ئايدا بورتالا ناھىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بورتالا شەھىرى قۇرۇلغاندا، ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ نامى شەھەرلىك پارتكومىغا ئۆزگەرتىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتكوم بورتالا شەھەرلىك پارتكوم، جىلە ۋە ئارشالە ناھىيىلىك پارتكوملارغا رەھبەرلىك قىلىۋاتىدۇ. ئوبلاستلىق پارتكوم ئورگىنى بورتالا شەھىرىدە.

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ يەرلىك تەشكىلاتى. 1954 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ج ك پ قىزىلسۇ قىرغىز يەرلىك كومىتېتى قۇرۇلۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولغان، قارىمىقىدا ئاتۇش، ئاقسۇ (1955 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ناھىيە قۇرۇلغان)، ئۇلۇغچات، ئاقچى ناھىيىلىك پارتكوملار بار ئىدى. 1954 ـ يىلى 10 ـ ئايدا قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلۇپ، قىزىلسۇ ئېتىبارەن، سانجى ئوبلاستلىق پارتكوم سانجى، فۇكاڭ، مىچۇەن قاتارلىق ئۇچ شەھەرلىك پارتكوم ۋە موري قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى، گۇچۇڭ، جىمسار، قۇتۇبى، ماناس قاتارلىق بەش ناھىيىلىك پارتكومىغا رەھبەرلىك قىلىدىغان بولدى. ئوبلاستلىق پارتكوم ئورگىنى سانجى شەھىرىدە.

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ يەرلىك تەشكىلاتى، 1954 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ج ك پ بورتالا يەرلىك كومىتېتى قۇرۇلۇپ، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىيۇروسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىدى، قارىمىقىدا بورتالا، جىلە، ئارشالە ناھىيىلىك پارتكوملار بار ئىدى، يەرلىك پارتكوم ئورگىنى بورتالا بازىرىدا ئىدى. 1954 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلدى. 1955 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىيۇروسى بورتالا يەرلىك پارتكومىنىڭ ۋاكالىتەن رەھبەرلىك قىلىشىنى قارار قىلدى. 1956 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ج ك پ بورتالا يەرلىك كومىتېتىنىڭ نامى ج ك پ بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتتى. 1985 ـ يىلى 9 ـ ئايدا بورتالا ناھىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بورتالا شەھىرى قۇرۇلغاندا، ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ نامى شەھەرلىك پارتكومىغا ئۆزگەرتىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتكوم بورتالا شەھەرلىك پارتكوم، جىلە ۋە ئارشالە ناھىيىلىك پارتكوملارغا رەھبەرلىك قىلىۋاتىدۇ. ئوبلاستلىق پارتكوم ئورگىنى بورتالا شەھىرىدە.

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ يەرلىك تەشكىلاتى. 1954 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ج ك پ قىزىلسۇ قىرغىز يەرلىك كومىتېتى قۇرۇلۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولغان، قارىمىقىدا ئاتۇش، ئاقسۇ (1955 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ناھىيە قۇرۇلغان)، ئۇلۇغچات، ئاقچى ناھىيىلىك پارتكوملار بار ئىدى. 1954 ـ يىلى 10 ـ ئايدا قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلۇپ، قىزىلسۇ

يەرلىك پارتكوم ج ك پ قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1986 - يىلى 6 - ئايدا ئاتۇش ناھىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئاتۇش شەھىرى قۇرۇلغاندا، ئاتۇش ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ نامى ئاتۇش شەھەرلىك پارتكوم (ناھىيە دەرىجىلىك) غا ئۆزگەرتىلدى. قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتكوم قارىمىقىدا ئاتۇش شەھەرلىك پارتكوم، ئاقتۇ، ئاقچى ۋە ئۇلۇغچات ناھىيىلىك پارتكوملار بار. ئوبلاستلىق پارتكوم ئورگىنى ئاتۇش شەھىرىدە.

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى ئۇرۇمچى شەھەرلىك كومىتېتى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ يەرلىك تەشكىلاتى. 1949 - يىلى 12 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ج ك پ دىخۇا (ھازىرقى ئۇرۇمچى) شەھەرلىك كومىتېتى قۇرۇلۇپ، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىۋروسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولغان. 1954 - يىلى 2 - ئايدا دىخۇا شەھىرىنىڭ نامى ئۇرۇمچى شەھىرىگە ئۆزگەرتىلگەندە ج ك پ دىخۇا شەھەرلىك پارتكومىنىڭ نامىمۇ ئۇرۇمچى شەھەرلىك پارتكومىغا ئۆزگەرتىلدى. 1959 - يىلى 11 - ئايدا

ج ك پ ئۇرۇمچى شەھەرلىك كومىتېتى

ئۇرۇمچى ناھىيىسى سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىدىن ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ باشقۇرۇش تەۋەلىگىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1969 - يىلى 9 - ئايدا تۇرپان ناھىيىسى بىلەن توقسۇن ناھىيىسى ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ باشقۇرۇش تەۋەلىگىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1971- يىلى 6 - ئايدا ئۇرۇمچى شەھىرىدە ئەنشەن رايونى قۇرۇلدى. 1975 - يىلى 7 - ئايدا تۇرپان ناھىيىسى بىلەن توقسۇن ناھىيىسى يەنە يېڭى قۇرۇلغان تۇرپان ئۆلايەتلىك پارتكومىنىڭ رەھبەرلىگىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. ھازىرقى ئۇرۇمچى شەھەرلىك پارتكومىنىڭ قارىمىقىدا تىيانشان رايونلۇق پارتكوم، سايۋاغ رايونلۇق پارتكوم، يېڭى شەھەر رايونلۇق پارتكوم، شىمگو رايونلۇق پارتكوم، تۇدۇڭخابا رايونلۇق پارتكوم، دۇڭشەن رايونلۇق پارتكوم، ئەنشەن رايونلۇق پارتكوم ۋە ئۇرۇمچى ناھىيىلىك پارتكوم بار. شەھەرلىك پارتكوم ئورگىنى ئۇرۇمچى شەھىرى نۇرلۇق يولى 30 - نومۇرلۇق قورۇدا.

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى قەشقەر ۋىلايەتلىك كومىتېتى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ يەرلىك تەشكىلاتى. 1950 - يىلى 3 - ئايدا قۇرۇلغان. ج ك پ جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولغان، قارىمىقىدا يېڭىشەھەر، كونىشەھەر، يوپۇرغا، پەيزىۋات، مارالبېشى، يېڭىسار، سارىقول (ھازىرقى تاشقورغان)، ئاتۇش، ئۇلۇغچات قاتارلىق توققۇز ناھىيىلىك پارتكوم بولغان، يەرلىك پارتكوم ئورگىنى يېڭىشەھەر 'ھىيە بازىرىدا ئىدى. 1952 - يىلى 5 - ئايدا يەرلىك پارتكوم ئورگىنى قەشقەر شەھىرىگە كۆچۈپ كىرگەن. 1954 - يىلى 6 - ئايدا قەشقەر يەرلىك پارتكوم ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1956 - يىلى 6 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكوم ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى؛ 7 - ئايدا قەشقەر يەرلىك پارتكوم قۇرۇلۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. 1956 - يىلى 6- ئايدا يەكەن يەرلىك پارتكوم ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قارىمىقىدىكى تۆت ناھىيىلىك پارتكوم قەشقەر يەرلىك پارتكومىنىڭ رەھبەرلىگىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. شۇ چاغدا قەشقەر يەرلىك پارتكومىنىڭ قارىمىقىدا يېڭىشەھەر، كونىشەھەر، يوپۇرغا، پەيزىۋات، مارالبېشى، يېڭىسار، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، مەكىت، تاشقورغان قاتارلىق 11 ناھىيىلىك پارتكوم ۋە قەشقەر شەھەرلىك پارتكوم بار ئىدى. 1977 - يىلى 1 - ئايدا پەيزىۋات ناھىيىلىك پارتكوم ج ك پ قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىگىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. ئاقتۇ ناھىيىلىك پارتكوم قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ رەھبەرلىگىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1980 - يىلى 7 - ئايدا ئاقتۇ ناھىيىسى بىلەن پەيزىۋات ناھىيىسىنىڭ 1977 - يىلى 1 - ئايدىن بۇرۇنقى تەۋەلىك مۇناسىۋىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ھازىرقى قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ قارىمىقىدا بىر شەھەرلىك پارتكوم ۋە 11 ناھىيىلىك پارتكوم بار، ئۇ ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە قارىمىقىدىكى ناھىيىلىك ۋە شەھەرلىك پارتكوم سانى ئەڭ كۆپ بولغان ۋىلايەتلىك پارتكوم ھېسابلىنىدۇ. ۋىلايەتلىك پارتكوم ئورگىنى

قەشقەر شەھىرىدە.

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى خوتەن ۋىلايەتلىك كومىتېتى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ يەرلىك تەشكىلاتى. 1950 ـ يىلى 1 ـ ئايدا قۇرۇلغان. جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولغان، قارىمىقىدا خوتەن، گۇما، قارىقاش، لوپ، چىرا، كېرىيە، نىيە قاتارلىق يەتتە ناھىيىلىك پارتكوم بولغان، يەرلىك پارتكوم ئورگىنى خوتەن ناھىيە بازىرىدا ئىدى. 1956 ـ يىلى 6 ـ ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكوم ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكوم ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. 1983 ـ يىلى 10 ـ ئايدا خوتەن شەھىرى (ناھىيە دەرىجىلىك) قۇرۇلغاندا خوتەن ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ نامى خوتەن شەھەرلىك پارتكومىغا ئۆزگەرتىلدى. شۇ چاغدا خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكوم خوتەن شەھەرلىك پارتكوم ۋە گۇما، قارىقاش، لوپ، چىرا، كېرىيە، نىيە قاتارلىق ئالتە ناھىيىلىك پارتكومىغا رەھبەرلىك قىلدى. ۋىلايەتلىك پارتكوم ئورگىنى خوتەن شەھىرىدە.

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك كومىتېتى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ يەرلىك تەشكىلاتى. 1950 ـ يىلى 3 ـ ئايدا قۇرۇلغان، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولغان، قارىمىقىدا ئاقسۇ، كۇچا، شايا، توقسۇ، باي، ئونسۇ، ئۈچتۇرپان، ئاۋات، كەلپىن، ئاقچى قاتارلىق 10 ناھىيىلىك پارتكوم بولغان، يەرلىك پارتكوم ئورگىنى ئاقسۇ ناھىيە بازىرىدا ئىدى. 1950 ـ يىلى 10 ـ ئايدا كۇچا مەركىزىي ناھىيىلىك پارتكوم (كۇچا، توقسۇ، شايا قاتارلىق ئۈچ ناھىيىلىك پارتكومىغا رەھبەرلىك قىلغان) قۇرۇلۇپ، ئاقسۇ يەرلىك پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولغان. 1953 ـ يىلى 6 ـ ئايدا كۇچا مەركىزىي ناھىيىلىك پارتكوم ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. 1954 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئاقچى ناھىيىلىك پارتكوم قىزىلسۇ يەرلىك پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. 1956 ـ يىلى 6 ـ ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكوم ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتتى. 1983 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئاقسۇ ناھىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئاقسۇ شەھىرى قۇرۇلغاندا، ئاقسۇ ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ نامى ئاقسۇ شەھەرلىك پارتكومىغا ئۆزگەرتىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ ۋىلايەتىنىڭ قارىمىقىدا ئاقسۇ شەھەرلىك پارتكوم ۋە كۇچا، شايا، توقسۇ، باي، ئونسۇ، ئۈچتۇرپان، ئاۋات، كەلپىن قاتارلىق سەككىز ناھىيىلىك پارتكوم بولدى. ۋىلايەتلىك پارتكوم ئورگىنى ئاقسۇ شەھىرىدە.

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى ئىلى ۋىلايەتلىك كومىتېتى 1950 ـ يىلى 5 ـ ئايدا قۇرۇلغان. ئىلى رايونلۇق پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولغان. 1952 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئىلى رايونلۇق پارتكوم ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا ئىلى يەرلىك پارتكوم ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىۋروسىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدە بولغان. ئىلى يەرلىك پارتكومىنىڭ قارىمىقىدا غۇلجا، تەكەس، سۈيدۇڭ (1962 ـ يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قورغاس ناھىيىسىگە قوشۇۋېتىلدى)، تىلقا، جاۋكې، كۇنەس، چاپچال (1954 ـ يىلى 3 ـ ئايدا چاپچال شىبە ئاپتونوم ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلدى)، توققۇزتارا، قورغاس، بورتالا، جىلگە، ئارىشاڭ قاتارلىق 12 ناھىيىلىك پارتكوم بار ئىدى. 1952 ـ يىلى 5 ـ ئايدا غۇلجا شەھىرى قۇرۇلغاندا، غۇلجا شەھەرلىك پارتكوم قۇرۇلۇپ، ئىلى يەرلىك كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولغان. 1954 ـ يىلى 7 ـ ئايدا بورتالا، جىلگە، ئارىشاڭ قاتارلىق ئۈچ ناھىيە بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. ئىلى يەرلىك پارتكوم ئورگىنى دەسلەپتە غۇلجا ناھىيە بازىرىدا ئىدى، 1952 ـ يىلى 5 ـ ئايدا غۇلجا شەھىرىگە كۆچۈپ كەلدى. 1955 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئىلى رايونلۇق پارتكوم ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندە، ئىلى يەرلىك كومىتېتى ئىلى رايونلۇق پارتكومىغا قوشۇۋېتىلدى، يەرلىك پارتكوم قارىمىقىدىكى توققۇز ناھىيىلىك پارتكوم، بىر شەھەرلىك پارتكومىغا ئىلى رايونلۇق پارتكوم رەھبەرلىك قىلدى. 1975 ـ يىلى 9ـ

ج ك پ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك كومىتېتى

ئايدا ئىلى ۋىلايىتى تۈزۈلمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن- دە، ئىلى ۋىلايەتلىك پارتكوم قۇرۇلۇپ، ئاپتونوم را- يونلۇق پارتكوم بىلەن ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتكومنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. قارىمىقىدا كۆپتۈن شەھەرلىك پارتكوم ۋە ئىلى، قورغاس، كۈنەس، موڭ- غۇلكۈرە، تېكەس، توققۇزتارا، نىلقا ۋە چاپچال قاتار- لىق سەككىز ناھىيىلىك پارتكوم بار ئىدى. 1979 - يىلى 9 - ئايدا ئىلى ۋىلايەتلىك پارتكوم ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا، قارىمىقىدىكى سەككىز ناھىيىلىك پارت- كوم بىلەن بىر شەھەرلىك پارتكومغا ئىلى قازاق ئاپتو- نوم ئوبلاستلىق پارتكوم بىۋاسىتە رەھبەرلىك قىلدى. 1985 - يىلى 1 - ئايدا ئىلى ۋىلايەتلىك پارتكوم ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندە، قارىمىقىدا يەنىلا ئەسلىدىكى سەككىز ناھىيىلىك پارتكوم ۋە بىر شەھەرلىك پارتكوم بولۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق پارتكومنىڭ رەھبەرلىكىدە بول- دى. ۋىلايەتلىك پارتكوم ئورگىنى غۇلجا شەھىرىدە.

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى ئالتاي ۋىلايەتلىك كومىتېتى جۇڭگو كومۇنىستىك پار- تىيىسىنىڭ يەرلىك تەشكىلاتى. 1950 - يىلى 10 - ئايدا قۇرۇلغان، ج ك پ ئاشەن يەرلىك كومىتېتى قۇرۇلغاندا، ئىلى رايونلۇق پارتكومنىڭ رەھبەرلىكىدە بولغان. قارىمىقىدا سارسىنبي (1954 - يىلى 2 - ئايدا ئالتاي ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلدى)، بۇرچىن، قا- با، جېمىنەي، بۇرۇلتوقاي، كۆكتوقاي، چىڭگىل قا- تارلىق يەتتە ناھىيىلىك پارتكوم بار ئىدى، يەرلىك پارتكوم ئورگىنى ئالتاي ناھىيە بازىرىدا ئىدى. 1952- يىلى 5 - ئايدا ئىلى رايونلۇق پارتكوم ئەمەلدىن قالدۇ- رۇلغاندىن كېيىن، ج ك پ ئاشەن يەرلىك كومىتېتى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىۋروسىنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىدە بولغان. 1955 - يىلى 3 - ئايدا ئىلى رايونلۇق پارتكوم ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندە، ئالتاي يەرلىك كومىتېتى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىۋروسى بىلەن ئىلى رايونلۇق پارتكومنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولغان. 1955 - يىلى 10 - ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىۋروسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا، تارباغاتاي ۋىلايەتلىك پارتكوم ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن ئىلى رايونلۇق پارتكومنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولغان. 1975 - يىلى 6 - ئايدا ساۋەن ناھىيىلىك پارتكوم يېڭى قۇرۇلغان شىخەنزە ۋىلايەتلىك پارتكوم- نىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1978 - يىلى 9 - ئايدا شىخەنزە ۋىلايەتلىك پارتكوم ئەمەلدىن قالدۇ- رۇلغاندىن كېيىن، ساۋەن ناھىيىلىك پارتكوم يەنە تار- باغاتاي ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1984 - يىلى 11 - ئايدا چۆچەك ناھىيىلىك پارتكومنىڭ نامى چۆچەك شەھەرلىك پارتكوم (ناھىيە دەرىجىلىك) غا ئۆزگەرتىلدى. 1996 - يىلى 7 - ئايدا شىخۇ ناھىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، شىخۇ شەھە- ىرى قۇرۇلغاندا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ نامى شەھەرلىك پارتكومغا ئۆزگەرتىلدى. ھازىر تارباغاتاي ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ قارىمىقىدا چۆچەك شەھەرلىك پارتكوم، شىخۇ شەھەرلىك پارتكوم، دۆربىلجىن، ساۋەن، تو- لى، چاغانتوقاي ۋە قۇبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيە- سى قاتارلىق بەش ناھىيىلىك پارتكوم بار. ۋىلايەتلىك پارتكوم ئورگىنى چۆچەك شەھىرىدە.

ھەرلىك پارتكوم ۋە بۇرچىن، كۆكتوقاي، بۇرۇلتو- قاي، قابا، چىڭگىل، جېمىنەي قاتارلىق ئالتە ناھىيە- لىك پارتكوم بار، ۋىلايەتلىك پارتكوم ئورگىنى ئالتاي شەھىرىدە.

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى تارباغا- تاي ۋىلايەتلىك كومىتېتى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ يەرلىك تەشكىلاتى. 1950 - يىلى 7 - ئايدا قۇرۇلغان. ئىلى رايونلۇق پارتكومنىڭ رەھبەرلىكىدە بولغان. 1952 - يىلى 5 - ئايدا ئىلى رايونلۇق پارتكوم ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا، تارباغاتاي يەرلىك پارتكوم ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىۋرو- سىنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىدە بولغان، قارىمىقىدا چۆچەك، دۆربىلجىن، شىخۇ، ساۋەن، تولى، چاغانتو- قاي، قۇبۇقسار (ھازىرقى قۇبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى) قاتارلىق يەتتە ناھىيىلىك پارتكوم بولغان، يەرلىك پارتكوم ئورگىنى چۆچەك ناھىيە بازىرىدا ئى- دى. 1955 - يىلى 3 - ئايدا ئىلى رايونلۇق پارتكوم ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندە، تارباغاتاي يەرلىك پارتكوم ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىۋروسى بىلەن ئىلى رايونلۇق پارتكومنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولغان. 1955 - يىلى 10 - ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىۋروسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا، تارباغاتاي ۋىلايەتلىك پارتكوم ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن ئىلى رايونلۇق پارتكومنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولغان. 1975 - يىلى 6 - ئايدا ساۋەن ناھىيىلىك پارتكوم يېڭى قۇرۇلغان شىخەنزە ۋىلايەتلىك پارتكوم- نىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1978 - يىلى 9 - ئايدا شىخەنزە ۋىلايەتلىك پارتكوم ئەمەلدىن قالدۇ- رۇلغاندىن كېيىن، ساۋەن ناھىيىلىك پارتكوم يەنە تار- باغاتاي ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1984 - يىلى 11 - ئايدا چۆچەك ناھىيىلىك پارتكومنىڭ نامى چۆچەك شەھەرلىك پارتكوم (ناھىيە دەرىجىلىك) غا ئۆزگەرتىلدى. 1996 - يىلى 7 - ئايدا شىخۇ ناھىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، شىخۇ شەھە- ىرى قۇرۇلغاندا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ نامى شەھەرلىك پارتكومغا ئۆزگەرتىلدى. ھازىر تارباغاتاي ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ قارىمىقىدا چۆچەك شەھەرلىك پارتكوم، شىخۇ شەھەرلىك پارتكوم، دۆربىلجىن، ساۋەن، تو- لى، چاغانتوقاي ۋە قۇبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيە- سى قاتارلىق بەش ناھىيىلىك پارتكوم بار. ۋىلايەتلىك پارتكوم ئورگىنى چۆچەك شەھىرىدە.

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى قۇمۇل ۋىلايەتلىك كومىتېتى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ يەرلىك تەشكىلاتى. 1950 ـ يىلى 3 ـ ئايدا قۇرۇلۇپ، دىخۇا رايونلۇق پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولغان، قارىمىقىدا قۇمۇل، ئاراتۈرۈك، جىمىكۆل (ھازىرقى باركۆل) قاتارلىق ئۈچ ناھىيىلىك پارتكوم بولغان، يەرلىك پارتكوم ئورگىنى قۇمۇل ناھىيە بازىرىدا ئىدى. 1952 ـ يىلى 2 ـ ئايدا دىخۇا رايونلۇق پارتكوم ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا، قۇمۇل يەرلىك پارتكوم ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بيۇروسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولغان. 1954 ـ يىلى جىمكۆل ناھىيىسىنىڭ نامى باركۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. 1955 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بيۇروسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا، قۇمۇل ۋىلايەتلىك پارتكوم ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولغان. 1970 ـ يىلى 1 ـ ئايدا پىچان ناھىيىلىك پارتكوم قۇمۇل ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1975 ـ يىلى 7 ـ ئايدا پىچان ناھىيىلىك پارتكوم تۇرپان ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1977ـ يىلى 1 ـ ئايدا قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ نامى قۇمۇل شەھىرىگە ئۆزگەرتىلدى. ھازىر قۇمۇل ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ قارىمىقىدا قۇمۇل شەھەرلىك پارتكوم، ئاراتۈرۈك ناھىيىلىك پارتكوم ۋە باركۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىلىك پارتكوم بار. ۋىلايەتلىك پارتكوم ئورگىنى قۇمۇل شەھىرىدە.

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى تۇرپان ۋىلايەتلىك كومىتېتى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ يەرلىك تەشكىلاتى. 1958 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ج ك پ تۇرپان مەركىزىي ناھىيىلىك كومىتېتى (ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ فۇنكسىيىسىنى ئىجرا قىلغان) ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى، قارىمىقىدا تۇرپان، پىچان، توقسۇن ناھىيىلىك پارتكوملار بار ئىدى. 1969 ـ يىلى 9 ـ ئايدا تۇرپان، توقسۇن ناھىيىلىرى ئۇرۇمچى شەھىرىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، پىچان ناھىيىسى قۇمۇل ۋىلايىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، تۇرپان مەركىزىي ناھىيىلىك پارتكوم ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1975 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ج ك پ تۇرپان ۋىلايەتلىك كومىتېتى قۇرۇلدى، قارىمىقىدا تۇرپان، پىچان، توقسۇن ناھىيىلىك پارتكوملار بار ئىدى. 1976 ـ يىلى 11 ـ ئايدا تۇرپان ۋىلايەتلىك پارتكوم بىلەن تۇرپان ناھىيىلىك پارتكوم قوشۇلۇپ كەتتى. 1978 ـ يىلى 2 ـ ئايدا تۇرپان ۋىلايەتلىك پارتكوم يەنە تۇرپان شەھەرلىك پارتكومدىن ئايرىلىپ چىقتى. 1984 ـ يىلى 12 ـ ئايدا تۇرپاندا ناھىيە ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ شەھەر قۇرۇلغاندا، تۇرپان ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ نامى تۇرپان شەھەرلىك پارتكومىغا ئۆزگەرتىلدى. ھازىر تۇرپان ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ قارىمىقىدا تۇرپان شەھەرلىك پارتكوم ۋە توقسۇن، پىچان ناھىيىلىك پارتكوملار بار. ۋىلايەتلىك پارتكوم ئورگىنى تۇرپان شەھىرىدە.

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى قاراماي شەھەرلىك كومىتېتى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ يەرلىك تەشكىلاتى. 1958 ـ يىلى 5 ـ ئايدا قاراماي كان رايونىدا قاراماي شەھىرى قۇرۇلۇپ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىغا بىۋاسىتە قاراشلىق ناھىيە دەرىجىلىك شەھەر بولدى، كان رايونلۇق پارتكوم قاراماي شەھەرلىك پارتكومىنىڭ خىزمەت ھوقۇقىنى ۋاكالىتەن يۈرگۈزدى، ئايرىم شەھەرلىك پارتكوم قۇرۇلمىدى. 1962 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ج ك پ شىنجاڭ نېفىت ئىدارىسى كومىتېتى بىلەن نېفىت ئىدارىسى ئورگىنى ئۇرۇمچى شەھىرىدىن قاراماي شەھىرىگە كۆچۈپ باردى. شۇ يىلى 11 ـ ئايدا قاراماي كان رايونلۇق پارتكوم ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، شىنجاڭ نېفىت ئىدارىسى پارتكومى قاراماي شەھەرلىك پارتكومىنىڭ خىزمەت ھوقۇقىنى ۋاكالىتەن يۈرگۈزۈپ، ئىدارە بىلەن شەھەر بىرلەشتۈرۈلگەن تۈزۈلمىنى يولغا قويۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىدە بولدى. شەھەرلىك پارتكوم ئورگىنى قاراماي شەھىرىدە.

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى شىخەنزە شەھەرلىك كومىتېتى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ يەرلىك تەشكىلاتى. 1975 ـ يىلى 5 ـ ئايدا شىخەنزە ۋىلايىتى ۋە شىخەنزە شەھىرى قۇرۇلدى. شىخەنزە شەھىرى ھەربىي بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش بىڭتۇەننىڭ 8 ـ شى پارتكومى ئورگىنى شىخەنزە شەھىرىدە. ج ك پ شىخەنزە ۋىلايەتلىك كومىتېتى شىخەنزە شەھەرلىك پارتكوم، ساۋەن ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ماناس ناھىيىلىك پارتكومىغا رەھبەرلىك قىلغان. 1979 ـ يىلى 3 ـ ئايدا شىخەنزە ۋىلايىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، شىخەنزە بىزا ئىگىلىك ـ سانائەت ـ

سودا بىرلەشمە كارخانىسى ۋە شىخەنزە شەھىرى (ناھىيە دەرىجىلىك) قۇرۇلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ج ك پ شىخەنزە كارخانا، شەھەرلىك كومىتېتى قۇرۇلۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىدە بولدى. 1982 - يىلى 5 - ئايدا يېزا ئىگىلىك 8 - شىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، شىخەنزە كارخانا، شەھەرلىك پارتكومىنىڭ نامى يېزا ئىگىلىك 8 - شى پارتكومى ۋە شىخەنزە شەھەرلىك پارتكومىغا ئۆزگەرتىلىپ، بىر يۈرۈش ئايپارات بولۇش، ئىككى ۋۇسكا ئىسىش تۈرۈمى يولغا قويۇلۇپ، دۆنزىيە ۋە شەھەرلىك پارتكومىنىڭ خىزمەت ھوقۇقىنى يۈرگۈزدى. شىخەنزە شەھىرى ھازىر ئاپتونوم رايونغا بىۋاسىتە قاراشلىق ناھىيە دەرىجىلىك شەھەردۇر. يېزا ئىگىلىك 8 - شى پارتكومى ۋە شىخەنزە شەھەرلىك پارتكومىغا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۈەنى پارتكومى قوش رەھبەرلىك قىلىدۇ. شەھەرلىك پارتكوم ئورگىنى شىخەنزە شەھىرىدە.

جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى پارتىيە مەكتىپى ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىنىڭ پارتىيىنىڭ كادىرلىرىنى يېتىشتۈرىدىغان مەكتىپى. 1950 - يىلى 3 - ئايدا قۇرۇلغاندا، ج ك پ مەركىزى كومىتېتى شىنجاڭ بيۇروسى يەرلىك كادىرلارنى تەربىيىلەش كۇرسى دەپ ئاتالغان. 1951 - يىلى 7 - ئايدا ج ك پ مەركىزى كومىتېتى شىنجاڭ بيۇروسى كادىرلار مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلگەن. 1953 - يىلى 11 - ئايدا ج ك پ مەركىزى كومىتېتى شىنجاڭ بيۇروسى پارتىيە مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلگەن. 1955 - يىلى 10 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى پارتىيە مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلدى. مەكتەپ مۇدىرلىرى: شۇ لىچىڭ، جاڭ باڭيىاڭ، سەيپىدىن ئەزىزى، ژاڭ فىياڭ، فۇژېن، فىياڭ داجىن، جاڭ فۇسېن، جۇ شېڭتاۋ، 20- ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن بۇيان، ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە مەكتىپى ئاپتونوم رايونىمىز ئۈچۈن 70 مىڭدىن ئارتۇق ھەر مىللەت كادىرلىرىنى يېتىشتۈرۈپ بەردى. 1999- يىلى ھەر مىللەت ئوقۇتقۇچى، ئىشچى- خىزمەتچىلەرنىڭ سانى 504 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي دەرىجىلىك كەسپىي تېخنىكا ئۇنۋانى بولغانلىرى 91 كىشى. ھازىر نازىر دەرىجىلىك كادىرلار بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسى، ھاكىم دەرىجىلىك كادىرلار بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسى، ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسى، ئوتتۇرا ياش، ياش كادىرلار بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسى، پارتىيە خىزمىتى تارماقلىرىدىكى رەھبىرلىرى كادىرلارنى يېتىشتۈرۈش كۇرسى بار. ئوقۇش تارىخى ماۋارىپىدىن ئاسپىرانتلار، ئالىي مەكتەپ تولۇق كۇرسى، مەخسۇس كۇرسى ۋە مەركىزلىرى پارتىيە مەكتىپىنىڭ سىرتتىن ئوقۇتۇش ئىنستىتۇتى شىنجاڭ شۇبىسى بار. مەكتەپ ئورنى ئۇرۇمچى شەھىرى دۇڭخۇ كوچىسىدا.

شىنجاڭ خەلق سارىيى ئاپتونوم رايونىنىڭ سىياسىي، مەدەنىيەت پائالىيەت سورۇنى. ئادرىسى: ئۇرۇمچى شەھىرى شىمالىي دوستلۇق يولى. 1985 - يىلى سېلىنغان. قۇرۇلۇش كۆلىمى 27 مىڭ كۋادرات مېتىردىن ئاشىدۇ. پۈتكۈل ئىمارەت ئۈزگىچە مىللىي ئۇسلۇبتا ئىگە. سارايىنىڭ تورۇسىغا ئالتۇن رەڭلىك سىرلىق تاختاي ئورنىتىلغان، تۆت بۇلۇڭىدا دىئامېتىرى ئىككى مېتىر كېلىدىغان سۇت رەڭلىك يۇمىلاق مۇنار بار، ئۇدۇل تەرىپىدە ئېگىزلىكى 22 مېتىر كېلىدىغان 20 تال سۇس كۇل رەڭ مەرمەرتاش تۈۋرۈك بار، ئىشىك - دېرىزىسىگە قېنىق قوڭۇر رەڭلىك چوڭ ئەينەك ئورنىتىلغان. سارايغا ئىچىدە 3160 ئادەم سىغىدىغان چوڭ زال، زىياپەت زالى، چوڭ يۇمىلاق ئۇسۇتەللىك يېغىن زالى ۋە ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان 16 يېغىن زالى بار. بۇ سارايغا ھازىر شىنجاڭدا كۆلىمى ئەڭ چوڭ، زىننىتى ئەڭ كۆركەم بولغان زامانىۋى قۇرۇلۇش ھېسابلىنىدۇ (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 15 - بېتىگە قارالسۇن).

شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يېغىنى 1951 - يىلدىن 1954- يىلىغىچە شىنجاڭ ئۇلكىسىنىڭ ۋاقىتلىق ھاكىمىيەت ئورگىنى بولۇپ، شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق

ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە مەكتىپى

قۇرۇلتىيىنىڭ فۇنكسىيىسىنى ۋاكالىتەن يۈرگۈزگەن. 1951- يىلى 4 - ئاينىڭ 19 - كۈنىدىن 5 - ئاينىڭ 10- كۈنىگىچە دىخۇا (ھازىرقى ئۇرۇمچى) دە شىنجاڭ ئۆلكىلىك 1 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلغان، يىغىنغا 13 مىللەتتىن 502 ۋەكىلى قاتناشقان. ئاساسلىق قارالمىسى ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلاتنى ئاڭلاپ ئۆتۈش ۋە قاراپ چىقىش، پۈتۈن ئۆلكىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش فاڭ-جېنىنى بېكىتىش، ئۆلكىنىڭ مالىيە خام چوتى ۋە نەق چوتىنى قاراپ چىقىپ ماقۇللاش ئىدى. يىغىن ئۆلكىلىك مەسلىھەت كومىتېتىنى سايلاپ چىققان، ئۇنىڭغا بۇرھان شەھىدى رەئىس، گاۋ جىنچۈن، سەيپىدىن ئەزىزى، جاكۇلىن، مۇھەممەد ئەيسا، داشاپ، يو جەنلىن مۇئاۋىن رەئىس بولغان.

1 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ 2 - يىغىنى 1952 - يىلى 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنىدىن 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنىگىچە دىخۇادا ئېچىلىپ، 551 ۋەكىل قاتناشقان. يىغىن «، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش پروگراممىسى، نى ئىجرا قىلىش توغرىسىدا قارار» ۋە «شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ يەر ئىسلاھاتى قانۇنىنى ئىجرا قىلىشقا دائىر بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسى»، «شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ يېزىلاردا سىنىپىي تەركىب ئايرىش توغرىسىدىكى قوشۇمچە بەلگىلىمىسى» نى ماقۇللىغان. يىغىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تەييارلىق كومىتېتى قۇرۇشنى قارار قىلغان.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ يەرلىك دۆلەت ھاكىمىيىتى ئورگىنى. ئۇنىڭ دائىمىي ئورگىنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى (قىسقارتىپ خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى دېيىلىدۇ). خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ئورگىنى ئۇرۇمچى شەھىرى شىمالىي دوستلۇق يولى 45 - نومۇرلۇق قورۇدا.

شىنجاڭ ئۆلكىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنى 1954 - يىلى 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 31 - كۈنىگىچە ئۇرۇمچىدە ئېچىلىپ، 340 ۋەكىل قاتناشتى. يىغىندا بۇرھان شەھىدى «ئۆلكىلىك مەسلىھەت كومىتېتى ۋە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ كېڭەيتىلگەن بىرلەشمە يىغىنىدىن بۇيانقى شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ توققۇز ئايلىق خىزمىتىدىن خۇلاسە» دېگەن تېمىدا دوكلات بەردى. ۋاڭ ئېنماۋ «شىنجاڭ رايونىدا دۆلەتنىڭ ئۆتكۈنچى دەۋرىدىكى باش ۋەزىپىسىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلايلى» دېگەن تېمىدا دوكلات بەردى، سەيپىدىن ئەزىزى «، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى، (لايىھىسى) توغرىسىدا» دېگەن تېمىدا دوكلات بەردى. يىغىندا مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتناشىدىغان 21 ۋەكىل سايلاپ چىقىلدى. مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشىنىڭ شۇ نۆۋەتلىك ئۆلكىلىك، شەھەرلىك، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ نۆۋەتتە يىغىندا شۇ دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنى سايلىماسلىق توغرىسىدىكى قارارىغا ئاساسەن، بۇ يىغىندا ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئۆزگەرتىپ سايلانمىدى. شىنجاڭ ئۆلكىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - يىغىنى 1955 - يىلى 9 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 30 - كۈنىگىچە ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلدى. 364 ۋەكىل قاتناشتى. يىغىننىڭ ئاساسلىق قارالمىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنى قۇرۇش مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلىشتىن ئىبارەت بولدى. مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، گووۋۇيۈەن، دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى شۇنىڭدەك ئۆلكە، شەھەر، ئاپتونوم رايونلار تەبرىك تېلېگراممىسى ئەۋەتتى، دۆلەت بىۋۇ ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ۋە مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىگە ۋاكالىتەن يىغىنغا كېلىپ تەبرىكلىدى ھەمدە سۆز قىلدى. يىغىندا «، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنى قۇرۇپ، شىنجاڭ ئۆلكىسى ئۆزۈلمەستىن ئەمەلدىن قالدۇرۇش توغرىسىدىكى قارارى، نى ھىمايە قىلىش توغرىسىدىكى قارار» ماقۇللاندى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتىنىڭ رەئىسلىكىگە بىر

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى

كىشى، مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە ئۇچ كىشى، خەلق كو-
مىتېتى ئەزالىقىغا 37 كىشى سايلاپ چىقىلدى. سەپىد-
دىن ئەزىزى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتىنىڭ
رەئىسى بولدى. 1955 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قۇرۇلغانلىقى
جاكارلاندى، شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ
نامى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتە-
يىغا ئۆزگەرتىلدى.

1978 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنىدىن 2 ـ
ئاينىڭ 3 ـ كۈنىگىچە ئۇرۇمچىدە ئېچىلغان شىنجاڭ
ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 5 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇل-
تىيىنىڭ 1 ـ يىغىندا 122 كىشىدىن تەركىب تاپقان
ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېت سايلاپ چىقىل-
دى. ئەينى ۋاقىتتا ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كو-
مىتېت ھەم ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ
دائىمىي ئورگىنى، ھەم ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈ-
مىتى ئىدى. 1979 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنىدىن
9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىگىچە ئۇرۇمچىدە ئېچىلغان ئاپتو-
نوم رايونلۇق 5 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ
2 ـ يىغىندا ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېتنى
ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇل-
تىيى دائىمىي كومىتېتىنى قۇرۇش، ئاپتونوم رايون-
لۇق خەلق ھۆكۈمىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قارار قە-
لىنىپ، ئاپتونوم رايونلۇق 5 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇ-
رۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى. تۆمۈر
داۋامەت كومىتېت مۇدىرلىقىغا، ئىسمائىل ئەھمەد ئاپ-
تونوم رايونىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلاندى.

1988 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنىدىن
29 ـ كۈنىگىچە ئۇرۇمچىدە ئېچىلغان ئاپتونوم رايون-
لۇق 7 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يىغىندا
ئاپتونوم رايونلۇق 7 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى
دائىمىي كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى. ھامىدىن نىياز
كومىتېت مۇدىرلىقىغا، تۆمۈر داۋامەت ئاپتونوم رايون-
نىڭ رەئىسلىكىگە سايلاندى.

1998 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنىدىن
18 ـ كۈنىگىچە ئۇرۇمچىدە ئېچىلغان ئاپتونوم رايونلۇق
9 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يىغىندا
ئاپتونوم رايونلۇق 9 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى
دائىمىي كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى. ھامىدىن نىياز
كومىتېت مۇدىرلىقىغا، ئابلەت ئابدۇرېشىت ئاپتونوم
رايونىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلاندى.

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كو-
مىتېتى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئالىي دۆلەت ھاكىمىيە-
تى ئورگىنى بولۇپ، ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ قانۇن
چىقىرىش ھوقۇقى، ئاپتونوم رايونىنىڭ دۆلەت ئورگە-
نىدىكى ئاساسلىق خادىملارنى سايلاش ۋە تەيىنلەش ـ
قالدۇرۇش ھوقۇقى، قانۇن ئىجراسىنى نازارەت قىلىش
ھوقۇقىنى يۈرگۈزىدۇ.

ئۇرۇمچى شەھەرلىك خەلق قۇرۇلتىيى

ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ يەرلىك دۆلەت ھاكىمىيەت ئور-
گىنى. ئۇنىڭ دائىمىي ئورگىنى ئۇرۇمچى شەھەرلىك
خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى (قىسقارتىپ خەلق
قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى دېيىلىدۇ) . خەلق قۇ-
رۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ئورگىنى ئۇرۇمچى شەھە-
رىنىڭ شىمالىي شىنخۇا يولى 100 ـ نومۇرلۇق قورۇ-
دا. 1954 ـ يىلى 6 ـ ئايدا، 1956 ـ يىلى 12 ـ
ئايدا، 1958 ـ يىلى 9 ـ ئايدا، 1961 ـ يىلى 7 ـ
ئايدا، 1963 ـ يىلى 11 ـ ئايدا، 1966 ـ يىلى 1ـ
ئايدا ئۇرۇمچى شەھەرلىك 1 ـ نۆۋەتلىكتىن 6 ـ نۆۋەت-
لىككىچە بولغان خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ 1 ـ يىغىنى
ئېچىلىپ، 1 ـ نۆۋەتلىكتىن 6 ـ نۆۋەتلىككىچە بولغان
شەھەرلىك خەلق كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى.
1968 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئۇرۇمچى شەھەر-
لىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى. 1981 ـ يىلى 9
ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئۇرۇمچى شەھەرلىك 8ـ نۆۋەتلىك
خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يىغىنى ئېچىلىپ، يىغىنغا
450 ۋەكىل قاتناشتى، خەلق قۇرۇلتىيى تۈزۈمى ئەس-
لىگە كەلتۈرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىنقىلابىي
كومىتېت ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، شەھەرلىك خەلق
قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ۋە خەلق ھۆكۈمىتى
قۇرۇلدى. يىغىن 35 كىشىدىن تەركىب تاپقان خەلق
قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنى ھەمدە ئوتتۇرا خەلق
سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى ۋە خەلق تەپتىش مەھكە-
مىسىنىڭ باش تەپتىشنى سايلاپ چىقتى. 1983ـ يە-
لى 4 ـ ئايدا، 1988 ـ يىلى 3 ـ ئايدا، 1993ـ
يىلى 3 ـ ئايدا شەھەرلىك 9 ـ نۆۋەتلىكتىن 11ـ
نۆۋەتلىككىچە بولغان خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يىغىنى
ئېچىلىپ، شەھەر دەرىجىلىك دۆلەت ئورگىنى رەھبەر-
لىرى سايلاپ چىقىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە شەھەر-
لىك ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى ۋە
شەھەرلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى
سايلاپ چىقىلدى. 1998 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 31 ـ
كۈنى شەھەرلىك 12 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ
1 ـ يىغىنى ئېچىلىپ، شەھەرلىك خەلق قۇرۇلتىيى
دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ۋە شەھەر باشلىقى سا-

لاپ چىقىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە شەھەرلىك ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى ۋە شەھەرلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى سايلاپ چىقىلدى.

ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ يەرلىك دۆلەت ھاكىمىيەت ئورگىنى ۋە ئاپتونومىيە ئورگىنى، ئۇنىڭ دائىمىي ئورگىنى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىلىق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى (قىسقارتىپ خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى دېيىلىدۇ). ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ئورگىنى غۇلجا شەھىرىنىڭ ئازادلىق يولى 63 - نومۇرلۇق قورۇدا. 1954 - يىلى 11 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 12 - ئاينىڭ 2 - كۈنگىچە ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىنىڭ تۆنجى نۆۋەتلىك خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى غۇلجا شەھىرىدە ئېچىلغان. 1983 - يىلى 4 - ئايدا مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ناھىيىدىن يۇقىرى يەرلىك ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىدا دائىمىي كومىتېت تەسىس قىلىش توغرىسىدىكى قارارىغا ئاساسەن، ئاپتونوم ئوبلاست 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنىنى ئېچىپ، 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى تەركىبىدىكى 41 كىشىنى سايلاپ چىقتى. 1988 - يىلى 5 - ئايدا، 1993 - يىلى 5 - ئايدا، 1998 - يىلى 3 - ئايدا ئاپتونوم ئوبلاست 8 - نۆۋەتلىك، 9 - نۆۋەتلىك، 10 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىنى ئاچتى (رەئىسلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 15 - بېتىگە قارالسۇن).

بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ يەرلىك دۆلەت ھاكىمىيىتى ئورگىنى ۋە ئاپتونومىيە ئورگىنى، ئۇنىڭ دائىمىي ئورگىنى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى (قىسقارتىپ خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى دېيىلىدۇ) ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ئورگىنى بورتالا شەھىرى چىگدىلى كوچىسىنىڭ 81 - نومۇرلۇق قورۇسىدا. 1954 - يىلى 4 - ئاينىڭ 14 - كۈنى بورتالا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە تەييارلىق كومىتېتى قۇرۇلغان. 1954 - يىلى 7 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىن 13 - كۈنگىچە بورتالادا ئېچىلغان بورتالا تۆنجى نۆۋەتلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ 1 - يىغىنىدا خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ خىزمەت ھوقۇقى يۇرگۈزۈلۈشكە باشلىغان. 1957 - يىلى 2 - ئايدا، 1958 - يىلى 6 - ئايدا، 1963 - يىلى 10 - ئايدا، 1966 - يىلى 2 - ئايدا ئېچىلغان ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ 2 - نۆۋەتلىكتىن 5- نۆۋەتلىككىچە بولغان خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ 1 - يىغىنىدا، 2 - نۆۋەتلىكتىن 5 - نۆۋەتلىككىچە بولغان ئوبلاستلىق خەلق كومىتېتى دېموكراتىك ئاساستا سايلاپ چىقىلدى. 1969 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى. 1983 - يىلى 4 - ئاينىڭ 12- كۈنىدىن 18 - كۈنگىچە ئېچىلغان ئاپتونوم ئوبلاستلىق 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنىدا ئاپتونوم ئوبلاستلىق 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 2000- يىلىغىچە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 10 نۆۋەتلىك ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيى يىغىنى ئېچىلدى.

بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيى بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ يەرلىك دۆلەت ھاكىمىيىتى ئورگىنى ۋە ئاپتونومىيە ئورگىنى، ئۇنىڭ دائىمىي ئورگىنى بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى (قىسقارتىپ خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى دېيىلىدۇ). ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ئورگىنى كورلا شەھىرىنىڭ شەرقىي بايىن يولىدا. 1957 - يىلى 1 - ئايدا، 1958 - يىلى 2 - ئايدا، 1963 - يىلى 10 - ئايدا ۋە 1965 - يىلى 12 - ئايدا ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ 2- نۆۋەتلىكتىن 5 - نۆۋەتلىككىچە بولغان خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ 1 - يىغىنىدا 2 - نۆۋەتلىكتىن 5 - نۆۋەتلىككىچە بولغان ئوبلاستلىق خەلق كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى. 1983 - يىلى 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىن 20 - كۈنگىچە ئاپتونوم ئوبلاست 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنىنى ئېچىپ، ئىنقىلابىي كومىتېتنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ۋە ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتىنى قۇردى. 1998 - يىلى 3 - ئايغىچە ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ 8 - نۆۋەتلىكتىن 10 - نۆۋەتلىككىچە بولغان خەلق قۇرۇلتايلىرى يىغىنى ئېچىلدى.

قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستنىڭ يەرلىك دۆلەت ھاكىمىيتى ئورگىنى ۋە ئاپتونومىيە ئورگىنى، ئۇنىڭ دائىمي ئورگىنى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمي كومىتېتى (قىسقارتىپ خەلق قۇرۇلتىيى دائىمي كومىتېتى دېيىلىدۇ). ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمي كومىتېتى ئورگىنى ئاتۇش شەھىرىنىڭ پامىر يولىدا. 1957 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، 1958 ـ يىلى 6 ـ ئايدا، 1961 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، 1963 ـ يىلى 9 ـ ئايدا، 1965 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئاپتونوم ئوبلاستنىڭ 1 ـ نۆۋەتلىكتىن 5 ـ نۆۋەتلىككىچە بولغان خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ 1 ـ يىغىنى ئېچىلىپ، 1 ـ نۆۋەتلىكتىن 5 ـ نۆۋەتلىككىچە بولغان ئوبلاستلىق خەلق كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى. 1969 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئىنقىلابي كومىتېت قۇرۇلدى. 1983 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدىن 20 ـ كۈنگىچە ئاپتونوم ئوبلاست 7 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يىغىنىنى ئېچىپ، ئىنقىلابي كومىتېتنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى قارار قىلىپ قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمي كومىتېتى ۋە ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتىنى قۇردى. 1988 ـ يىلى 6 ـ ئايدا، 1993 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، 1998 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئاپتونوم ئوبلاستنىڭ 8 ـ نۆۋەتلىكتىن 10 ـ نۆۋەتلىككىچە بولغان خەلق قۇرۇلتايلىرى يىغىنى ئېچىلدى.

سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيى سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستنىڭ يەرلىك دۆلەت ھاكىمىيتى ئورگىنى ۋە ئاپتونومىيە ئورگىنى. ئۇنىڭ دائىمي ئورگىنى سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمي كومىتېتى (قىسقارتىپ خەلق قۇرۇلتىيى دائىمي كومىتېتى دېيىلىدۇ). ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمي كومىتېتى ئورگىنى سانجى شەھىرىنىڭ شىمالي يەنئەن يولىدا. سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى ئەسلىدە سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى بولۇپ، 1954 ـ يىلى 7ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى قۇرۇلغان. 1954 ـ يىلى 8ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ 1 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى يىغىنى ئېچىلغان. 1955 ـ يىلى 3 ـ ئايدا سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ نامى سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىغا ئۆزگەرتىلدى. 1957 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، 1958 ـ يىلى 6 ـ ئايدا، 1961 ـ يىلى 7 ـ ئايدا، 1963 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئاپتونوم ئوبلاستنىڭ 2 ـ نۆۋەتلىكتىن 6 ـ نۆۋەتلىككىچە بولغان خەلق قۇرۇلتايلىرى يىغىنى ئېچىلىپ، شۇ نۆۋەتلىك ئوبلاستلىق خەلق كومىتېتلىرى سايلاپ چىقىلدى. 1969 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئىنقىلابي كومىتېت قۇرۇلدى. 1983 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنىدىن 20 ـ كۈنگىچە ئېچىلغان ئاپتونوم ئوبلاستلىق 8 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى يىغىنىدا ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئىنقىلابي كومىتېت ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1988 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىدىن 30 ـ كۈنگىچە، 1993 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنىدىن 11 ـ كۈنگىچە، 1998 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىن 25 ـ كۈنگىچە ئاپتونوم ئوبلاستنىڭ 9 ـ، 10ـ، 11 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتايلىرى يىغىنى ئېچىلدى.

شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى كومىتېتى شىنجاڭ ئۇلكىسىنىڭ يەرلىك دۆلەت ھاكىمىيتى ئورگىنى. 1949 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ، 26 ـ كۈنلىرى گومىنداڭ شىنجاڭ گارنىزون قىسمىنىڭ باش قوماندانى تاۋ سىيۇ بىلەن گومىنداڭ شىنجاڭ ئۇلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى بۇرھان شەھىدى ئارمىيە ۋە ھۆكۈمەت خادىملىرىنى باشلاپ تېلېگراما ئەۋەتىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان بارلىق مۇناسىۋەتنى ئۈزگەنلىكىنى جاكارلاپ، خەلق دېموكراتىك لاگېرىغا ئۆتتى. 9 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى گومىنداڭ شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ نامى شىنجاڭ ئۇلكىلىك ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىگە ئۆزگەرتىلىپ، بۇرھان شەھىدى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بولدى. شىنجاڭ ئۇلكىلىك ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىنكى ۋاقىتلىق يەرلىك دۆلەت مەمۇرىي ئورگىنى بولۇپ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭغا كىرىشتىن بۇرۇن يەرلىك مەمۇرىي ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش، جەمئىيەت ئامانلىقى ۋە تەرتىپىنى ساقلاش، جۇڭگو خەلق ئىنقىلابي ھەربىي كومىتېتى ۋە مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقىنى كۈتۈش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان. شىنجاڭ ئۇلكىلىك ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ تەشكىلي ئاپپاراتى كونا تۈزۈمنى داۋاملاشتۇرغان، ئۇلارنىڭ مەمۇرىي خادىملىرى داۋاملىق ئىشلىتىلگەن. جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن 1949 ـ

شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنى قۇرۇش يىغىنى

يىلى 11 ـ ئاينىڭ 28ـ كۈنىدىن 12 ـ ئاينىڭ 3ـ كۈنىگىچە، پېڭ دېخۇەي، جاڭ جىجۇڭ، ۋاڭ جېن قاتارلىقلار دېمۇخۇا شەھىرى (ھازىرقى ئۈرۈمچى شەھىرى) دە ئۇلكىدىكى ھەرىللەت دېموكراتىك پارتىيە ـ گۇرۇھلار، ھەر ساھە زاتلىرى ۋە شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئارمىيىنىڭ ۋەكىللىرى شۇنىڭدەك دېخۇا شەھىرىدىكى دېموكراتىك ھەر تەبىقە خادىملىرىنى چاقىرىپ يىغىن ئېچىپ، شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئورگىنىنى قۇرۇپ چىقىپ، شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى كومىتېتىنى قۇرۇش مەسىلىسىنى دېموكراتىك ئاساستا مەسلىھەتلەشكەن، ئۇنىڭ نامزاتى 33 كىشى بولغان. شۇ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق كومىتېتى تەركىبىدىكىلەرنىڭ ئىسىملىكىنى تەستىقلىغان، بۇرھان شەھىدى رەئىس، گاۋجىنچۈن بىلەن سەيپىدىن ئەزىزى مۇئاۋىن رەئىس بولغان. 12ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى پېڭ دېخۇەينىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئېچىلغان شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى كومىتېتىنى قۇرۇش يىغىنى ۋە 1 ـ نۆۋەتلىك ئومۇمىي ئەزالار يىغىنىدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى كومىتېتىنىڭ رەسمىي قۇرۇلغانلىقى جاكارلانغان، شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ ئۇلكىلىك ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ تارىخىي بۇرچى تاماملانغان. بۇ يىغىندا «شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى كومىتېتىنىڭ ھازىرقى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش فائچېنى» ماقۇللانغان. 1951 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى كومىتېتىغا ئون كىشى تولۇقلاپ سايلانغان. شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى كومىتېتىنى مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى ۋە غەربىي شىمال ھەربىي ـ سىياسىي كومىتېت (1953ـ يىلى 1 ـ ئايدا غەربىي شىمال مەمۇرىي كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلگەن) نىڭ رەھبەرلىكىدە بولغان. 1954 ـ يىلى 11 ـ ئايدا غەربىي شىمال مەمۇرىي كومىتېتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى كومىتېتى گووۋۇيۈەننىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىگە ئۆتكەن. 1950 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن باشلاپ، شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى كومىتېتى ئۇلكىدىكى ئۆز تۇۋەن ھەر دەرىجىلىك كونا ھاكىمىيەتلەرنى ئۆزگەرتىپ، ۋىلايەتلەردە ۋالىي مەھكىمىسى قۇرغان، ناھىيە، رايون، يېزىلاردا خەلق ھۆكۈمىتى قۇرغان. 1952 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئون ۋىلايەت، ئوچ شەھەر، 79 ناھىيە، بىر مەركىزىي شەھەردە كونا ھۆكۈمەتنى ئۆزگەرتىش ۋە يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇش خىزمىتىنى پۈتۈنلەي تاماملىغان، ئۇ باندىتلارنى قورشاپ يوقىتىش، زومىگەرلىككە قارشى تۇرۇش، ئىجارە ھەققى ۋە ئۆسۈمنى كېمەيتىش، يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش، ئامانلىق ساقلاش، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە ئاپتونوم رايون، ئاپتونوم ئوبلاست، ئاپتونوم ناھىيىلەرنى قۇرۇش جەريانىدا مۇھىم رول ئوينىغان.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئىجرائىيە ئورگىنى ۋە ئۇلكە دەرىجىلىك يەرلىك دۆلەت مەمۇرىي ئورگىنى بولۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى ۋە گووۋۇيۈەن ئالدىدا جاۋابكار بولىدۇ ھەمدە خىزمىتىدىن

دوكلات بېرىدۇ. ھۆكۈمەت ئورگىنى ئۇرۇمچى شەھەرىنىڭ جۇڭشەن يولى 2 ـ نومۇرلۇق قورۇدا. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتى، ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېت ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىدىن ئىبارەت ئۈچ تارىخىي باسقۇچنى باشتىن كەچۈردى. 1955 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندا، شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى كومىتېتىنىڭ نامىمۇ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى. خەلق كومىتېتى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئىجرائىيە ئورگىنى، يەرلىك دۆلەت مەمۇرىي ئورگىنى، شۇنداقلا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاپتونومىيە ئورگىنى بولۇپ، ئاساسىي قانۇن ۋە قانۇنلاردا بەلگىلەنگەن خىزمەت ھوقۇقى بويىچە ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈپ كەلگەن. 1968 ـ يىلى 9ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى. 1979 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 26ـ كۈنىدىن 9 ـ ئاينىڭ 5ـ كۈنىگىچە ئېچىلغان 5 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 ـ يىغىنىدا ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش قارار قىلىنىپ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى ھەمدە ئىسمائىل ئەھمەد ئاپتونوم رايونىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلاندى. 1998 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 10ـ كۈنىدىن 18 ـ كۈنىگىچە ئاپتونوم رايونلۇق 9 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يىغىنىدا ئاپتونوم رايونلۇق 9 ـ نۆۋەتلىك خەلق ھۆكۈمىتى سايلاپ چىقىلىپ، ئابلەت ئابدۇرېشىت ئاپتونوم رايونىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلاندى (رەئىسلىك قىستۇرما ۋاراقىنىڭ 15 ـ بېتىگە قارالسۇن).

يەرلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى يەرلىك ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ ئىجرائىيە ئورگىنى ۋە يەرلىك دۆلەت مەمۇرىي ئورگىنى. ئاپتونوم رايون ۋە ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى ئوبلاست، ناھىيە، يېزا (بازار) دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى يەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى بولىدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى يەرلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى تۆت دەرىجىگە بۆلۈنىدۇ، ئۇنىڭ تەرتىپى مۇنداق: ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى، ئاپتونوم ئوبلاستلىق (شەھەرلىك) خەلق ھۆكۈمىتى، ناھىيىلىك (ئاپتونوم ناھىيىلىك، ناھىيە دەرىجىلىك شەھەرلىك، شەھەرگە قاراشلىق رايونلۇق) خەلق ھۆكۈمىتى، يېزىلىق (بازارلىق) خەلق ھۆكۈمىتى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قارىسىغىدا بەش ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتى، ئىككى ۋىلايەت دەرىجىلىك شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى ۋە سەككىز ۋاكالەت ئورگىنى (مەمۇرىي مەھكىمە) شۇنىڭدەك 17 ناھىيە دەرىجىلىك شەھەرلىك، 11 شەھەرگە قاراشلىق رايونلۇق، 62 ناھىيىلىك، ئالتە ئاپتونوم ناھىيىلىك، 177 بازارلىق، 630 يېزىلىق، 42 مىللىي يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتى بار. بۇنىڭ ئىچىدە ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىلىرى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ۋاكالەت ئورگىنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئاپتونوم رايونلۇق، ئاپتونوم ئوبلاستلىق، ناھىيىلىك، ئاپتونوم ناھىيىلىك، شەھەرلىك، بۇۋاستە قاراشلىق رايونلۇق خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى بەش يىل بولىدۇ، يېزىلىق (بازارلىق) ۋە مىللىي يېزىلىق خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ھەر نۆۋەتلىك ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى ئۈچ يىل بولىدۇ. ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى رەئىس، ئوبلاست باشلىقى، شەھەر باشلىقى، ھاكىم، ئاپتونوم ناھىيە ھاكىمى، رايون باشلىقى، يېزا باشلىقى، مىللىي يېزا باشلىقى، بازار باشلىقى مەسئۇل بولۇش تۈزۈمىنى يولغا قويىدۇ. ئاپتونوم رايونىنىڭ رەئىسلىرى، مۇئاۋىن رەئىسلىرى، ئاپتونوم ئوبلاستنىڭ باشلىقى، مۇئاۋىن باشلىقلىرى، شەھەر باشلىقى، مۇئاۋىن شەھەر باشلىقلىرى، ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملار، ئاپتونوم ناھىيىنىڭ ھاكىمى، مۇئاۋىن ھاكىملىرى، رايون باشلىقى، مۇئاۋىن رايون باشلىقلىرى، يېزا باشلىقى، مۇئاۋىن يېزا باشلىقلىرى، مىللىي يېزا باشلىقى، مۇئاۋىن باشلىقلىرى، بازار باشلىقى، مۇئاۋىن بازار باشلىقلىرى شۇ دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيى يىغىنىدا سايلاپ چىقىلىدۇ. مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ۋالىي ۋە مۇئاۋىن ۋالىيلىرىنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەيىنلەيدۇ.

ئۇرۇمچى شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ دۆلەت مەمۇرىي ئورگىنى ۋە ئۇرۇمچى شەھەرلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ئىجرائىيە ئورگىنى. شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئورگىنى ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ نۇرلۇق يولىدا. 1949 ـ يىلى 12ـ ئايدا دىخۇا شەھەرلىك (ھازىرقى ئۇرۇمچى شەھەرلىك) خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغان. 1950 ـ يىلى 2ـ ئايدا دىخۇا شەھىرىدە دىخۇا ۋالىي مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ، شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى كومىتېتىنىڭ ۋاكالەت ئايپاراتى بولغان، ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى

كومىتېتى بىر كىشىنى ۋالىيلىققا، بىردىن ئۈچكىچە كىشىنى مۇئاۋىن ۋالىيلىققا تەيىنلىگەن. 1954 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى دىخۇا شەھىرىنىڭ نامى ئۇرۇمچى شەھىرىگە ئۆزگەرتىلگەندە، دىخۇا شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ نامى ئۇرۇمچى شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىگە، دىخۇا ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ نامى ئۇرۇمچى ۋالىي مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. 1955ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئۇرۇمچى شەھەرلىك خەلق قۇرۇلتىيى يىغىندا شەھەر باشلىقى، مۇئاۋىن شەھەر باشلىقلىرى ۋە خەلق كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى سايلاپ چىقىلغان. 1958 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئۇرۇمچى شەھەرلىك ۋالىي مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. 1959 ـ يىلى ئۇرۇمچى شەھەرىنىڭ دەرىجىسى رايون بار شەھەرگە رەسمىي ئۆستۈرۈلگەن. 1968 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 5ـ كۈنى ئۇرۇمچى شەھەرلىك ئىنقىلابىي كومىتېتى قۇرۇلغان. 1981 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى شەھەرلىك 8ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يىغىندا ئۇرۇمچى شەھەرلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش قارار قىلىنىپ، ئۇرۇمچى شەھەرلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى تەسىس قىلىنغان؛ شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇمچى شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى.

ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمەتلىرى

شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئاپتونوم ئوبلاستلىرىنىڭ دۆلەت مەمۇرىي ئورگىنى، ئاز سانلىق مىللەت ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ ئىجرائىيە ئورگىنى ۋە ئوبلاست دەرىجىلىك مىللىي ئاپتونومىيلىك جايلارنىڭ ئاپتونومىيە ئورگىنى. 1954 ـ يىلى باينغولىن موڭغۇل ئاپتونوم رايونى، بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم رايونى، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم رايونى، سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى ئىلگىرى ـ ئاخىر قۇرۇلغان. ئاپتونوم رايونىڭ بەش مەمۇرىي رەھبىرىي ئورگىنىدا، ئىلى قازاق ئاپتونوم رايونىدا خەلق كومىتېتى دەپ ئاتالغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقا ئاپتونوم رايونلاردا خەلق ھۆكۈمىتى دەپ ئاتالغان. خەلق ھۆكۈمىتى (خەلق كومىتېتى) ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ياكى خەلق قۇرۇلتىيىدا سايلاپ چىقىلغان، رەئىسلىككە بىر كىشى، مۇئاۋىن رەئىسلىككە بىرقانچە كىشى قويۇلغان، ئۇلار ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولغان. 1955 ـ يىلىدىن كېيىن، بەش ئاپتونوم رايونىنىڭ نامى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى، بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى، قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى، سانجى خۇيزۇ

سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتى

ئاپتونوم ئوبلاستى ۋە باينغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا ئۆزگەرتىلدى. ئاپتونوم ئوبلاستىقا ئۆزگەرتىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاپتونوم رايونلۇق مەمۇرىي رەھبىرىي ئورگانىنىڭ نامى بىردەك خەلق كومىتېتى دەپ ئاتالدى. ئاپتونوم رايونىنىڭ رەئىسى ۋە مۇئاۋىن رەئىسلىرىنىڭ نامى ئوبلاست باشلىقى، مۇئاۋىن ئوبلاست باشلىقلىرىغا ئۆزگەرتىلدى. 1969 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئىلى ئوبلاستىدا ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلغاندىن كېيىن، بورتالا ئوبلاستلىق ئىنقىلابىي كومىتېتىنى ئىلى ئوبلاستلىق ئىنقىلابىي كومىتېتى ۋاكالىتەن باشقۇرغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقا جايلاردىكى ئىنقىلابىي كومىتېتلار ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى، تارباغاتاي ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتى، ئالتاي ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتى ئىلى ئوبلاستلىق ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولمىدى. 1975 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى گوۋۇيۈەن ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ مەمۇرىي رايونلىرىنى ئايرىش مەسىلىسى ھەققىدە قارار چىقىرىپ، ئىلى ۋىلايىتى تۈزۈلمىسىنى ئەسلىگە كەلتۈردى، شۇنىڭ بىلەن ئىلى ئوبلاستى ئىلى، تاربا-غاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىگە رەھبەرلىك قىلىدى.

غان بولدى. 1979 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 26ـ كۈنى بورتالا ئوبلاستلىق ئىنقىلابىي كومىتېتىغا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بىۋاسىتە رەھبەرلىك قىلىدىغان بولدى. 1981 ـ يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئاپتونوم ئوبلاستلاردا ئىنقىلابىي كومىتېت ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمەتلىرى قۇرۇلدى، بۇلار ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمەتلىرىدە ئوبلاست باشلىقى مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ئوبلاستنىڭ باشلىقىنى مىللىي تېررىتوريىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان مىللەت پۇقراسى ئۈستىگە ئالدى.

ئۈلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىلەر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ۋاكالەت ئورگانلىرى بولۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئالدىدا جاۋابكار بولىدۇ. 1949 ـ يىلى 12 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇلكىدىن تۆۋەن ھەر دەرىجىلىك كونا ھاكىمىيەتلەر دەرھال ئۆزگەرتىلگەن. 1954 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ، ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ۋاكالەت ئاپپاراتى بولغان، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئاقسۇ، خوتەن، يەكەن ۋالىي مەھكىمىلىرى ۋە قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم رايونى بولغان ھەمدە ئۇنىڭغا سابىق قەشقەر ۋالىي مەھكىمىسىگە قاراشلىق ئالتە ناھىيە، بىر شەھەر بىۋاسىتە قارايدىغان بولغان. ئاقسۇ، خوتەن، يەكەن ۋالىي مەھكىمىلىرى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدىمۇ بولغان. 1955 ـ يىلى 9 ـ ئايغىچە شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قارىمىقىدا جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى ۋە سەككىز ۋالىي مەھكىمە بار ئىدى. كېيىن مەمۇرىي رايونلارنىڭ ئايرىلىشىدىكى ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، مەمۇرىي مەھكىمە ۋە ۋالىي مەھكىمىلىرى بىرقانچە قېتىم ئۆزگەرتىلدى ۋە تەڭشەلدى، جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسى ۋە يەكەن ۋالىي مەھكىمىسى 1956 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1966 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتىنىڭ قارىمىقىدا تاربا-غاتاي، ئالتاي، قۇمۇل، ئاقسۇ، خوتەن، قەشقەر ۋالىي مەھكىمىلىرى بار ئىدى. 1970 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى، 1971 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتلارنىڭ ۋىلايەت دەرىجىلىك يەرلىك دۆلەت ھاكىمىيەت ئاپپاراتى بولىدىغانلىقى بېكىتىلدى. 1979 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتلارنىڭ نامى ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىگە ئۆزگەرتىلىپ، سابىق ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ۋاكالەت ئاپپاراتلىرىنىڭ مەمۇرىي ئورنى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 2000 ـ يىلىغىچە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەككىز ۋاكالەت ئورگىنىنى تەسىس قىلدى، ئۇلار ئىلى مەمۇرىي مەھكىمىسى، تارباغاتاي مەمۇرىي مەھكىمىسى، ئالتاي مەمۇرىي مەھكىمىسى، قۇمۇل مەمۇرىي مەھكىمىسى، تۇرپان مەمۇرىي مەھكىمىسى، ئاقسۇ مەمۇرىي مەھكىمىسى، قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىسى، خوتەن مەمۇرىي مەھكىمىسىدىن ئىبارەت. بۇنىڭ ئىچىدە ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي مەمۇرىي مەھكىمىلىرى ھەم ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ۋاكالەت ئورگىنى، ھەم ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ۋاكالەت ئورگىنىدۇر.

ناھىيىلىك (شەھەرلىك، شەھەرگە قاراشلىق رايونلۇق) خەلق ھۆكۈمەتلىرى ناھىيە، ناھىيە دەرىجىلىك شەھەر ۋە شەھەرگە قاراشلىق رايونلارنىڭ دۆلەت مەمۇرىي ئورگىنى ۋە خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ئىجرائىيە ئورگىنى. 1949 ـ يىلى 12 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندا شىنجاڭدا جەمئىي 78 ناھىيە بار ئىدى. مەمۇرىي رايونلارنىڭ ئايرىلىشى كۆپ قېتىم ئۆزگىرىپ ۋە تەڭشىلىپ، 1955 ـ يىلى 9 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلۇشنىڭ ھارپىسىغا كەلگەندە، شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قارىمىقىدا 74 ناھىيىلىك، ئالتە ئاپتونوم ناھىيىلىك ۋە ئىككى ناھىيە دەرىجىلىك شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى بار ئىدى. 1955 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك، شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ نامى خەلق كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى، ھاكىم (شەھەر باشلىقى) لىققا بىر كىشى، مۇئاۋىن ھاكىم (مۇئاۋىن شەھەر باشلىقى) لىققا بىرقانچە كىشى قويۇلدى. 1966 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتىنىڭ قارىمىقىدا جەمئىي 73 ناھىيىلىك، ئالتە ئاپتونوم ناھىيىلىك، ئۈچ ناھىيە

دەرىجىلىك شەھەرلىك، بەش شەھەرگە قاراشلىق رايونلۇق خەلق كومىتېتى بار ئىدى. 1979- يىلى 9 - ئايدا ئاپتونوم رايونىمىزدا خەلق ھۆكۈمىتى تۈزۈلمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندە، ناھىيە (شەھەر، شەھەرگە قاراشلىق رايون) لەردە ئىنقىلابىي كومىتېت كەينى - كەينىدىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. 2000 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قارىمىقىدا ئىككى ۋىلايەت دەرىجىلىك شەھەرلىك، سەككىز ۋىلايەتلىك، بەش ئاپتونوم ئوبلاستلىق، 62 ناھىيىلىك، ئالتە ئاپتونوم ناھىيىلىك، ۋىلايەت ۋە ئوبلاستقا قاراشلىق 16 شەھەرلىك، ئاپتونوم رايونغا قاراشلىق بىر شەھەرلىك، شەھەرگە قاراشلىق 11 رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بار بولدى. ناھىيىلىك (شەھەرلىك، شەھەرگە قاراشلىق رايونلۇق) خەلق ھۆكۈمەتلىرىدە ھاكىم (شەھەر باشلىقى، رايون باشلىقى) مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

ئاپتونوم ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ئاز سانلىق مىللەت ئاپتونوم ناھىيىلىرىنىڭ دۆلەت ھاكىمىيەت ئورگىنى، ئاپتونوم ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ ئىجرائىيە ئورگىنى ۋە ناھىيە دەرىجىلىك مىللىي ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ ئاپتونومىيە ئورگىنى. 1954 - يىلى 3 - ئاينىڭ 15- كۈنى يەنجى ناھىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يەنجى خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغان؛ 3 - ئاينىڭ 25 - كۈنى چاپچال ناھىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، چاپچال شىبە ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغان؛ 7 - ئاينىڭ 17 - كۈنى مورى ناھىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، مورى قازاق ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغان؛ 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى قۇبۇقسار ناھىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغان؛ 9 - ئاينىڭ 17 - كۈنى سارىقول ناھىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغان؛ 9 - ئاينىڭ 30 - كۈنى بارىكۆل ناھىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بارىكۆل قازاق ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغان. يۇقىرىقى ناھىيە دەرىجىلىك ئالتە ئاز سانلىق مىللەت ئاپتونوم رايونى قۇرۇلۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، سابىق ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمەتلىرى قۇرۇلغان. 1955 - يىلى ناھىيە دەرىجىلىك ئالتە مىللىي ئاپتونوم رايوننىڭ نامى ئايرىم - ئايرىم ھالدا يەنجى خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى، چاپچال شىبە ئاپتونوم ناھىيىسى، مورى قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى، قۇبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى، بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلدى ھەمدە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ نامى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1979 - يىلى 9 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تۈزۈلمىسىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، ئاپتونوم ناھىيىلەردە ئىنقىلابىي كومىتېت كەينى - كەينىدىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى قۇرۇلدى. ئاپتونوم ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىدە ھاكىم مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ھاكىملىقنى مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان مىللەت پۇقرالىرى ئۈتىدى.

مىللىي يېزىلىق خەلق ھۆكۈمەتلىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى مىللىي يېزىلارنىڭ دۆلەت مەمۇرىي ئورگىنى، مىللىي يېزىلىق خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ ئىجرائىيە ئورگىنى ۋە يېزا دەرىجىلىك مىللىي ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ ئاپتونومىيە ئورگىنى. مىللىي يېزىلىق خەلق ھۆكۈمەتلىرى يېزىلىق خەلق ھۆكۈمەتلىرىگە ئوخشاشلا ناھىيىدىن تۆۋەن ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيەت تەشكىلاتىدۇر. مىللىي يېزىلىق خەلق ھۆكۈمەتلىرى يېزا باشلىقى ۋە مۇئاۋىن يېزا باشلىقلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ، يېزا باشلىقلىقىنى مىللىي يېزا قۇرغان ئاز سانلىق مىللەت پۇقرالىرى ئۈتەيدۇ. مىللىي يېزىلىق ھۆكۈمەتلەرنىڭ ھەر نۆۋەتلىك ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى ئۈچ يىل بولىدۇ، ئۇ شۇ دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى بىلەن تەڭ بولىدۇ. 1953 - يىلى 11 - ئاينىڭ 24- كۈنى پىچان ناھىيىسىدە دۆڭبازار خۇيزۇ يېزىسى قۇرۇلغاندىن تارتىپ، 1985 - يىلى 3 - ئاينىڭ 13- كۈنى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىدە كۆكيار قىرغىز يېزىسى قۇرۇلغانغا قەدەر، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوندا جەمئىي 42 مىللىي يېزا قۇرۇلدى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى مىللىي يېزىلار جەدۋىلى (جەمئىي 42)

ناھىيە، شەھەرلەر	سانى	مىللىي يېزىلارنىڭ نامى	قۇرۇلغان ۋاقتى
قۇمۇل شەھىرى	2	دەۋلەتدوروق قازاق يېزىسى ئولاتاي قازاق يېزىسى	1958. 4. 4 1984. 6
ئاراتۇرۇك ناھىيىسى	1	نىرىنكىر قازاق يېزىسى	1985. 4. 8
پىچان ناھىيىسى	1	دۆڭبازار خۇيزۇ يېزىسى	1953. 11. 24 (1984. 12. 10)
سانجى شەھىرى	1	ئاشىلى قازاق يېزىسى	1984. 105
قۇكالا شەھىرى	2	سەنگوكچى قازاق يېزىسى ئاققىل قازاق يېزىسى	1984. 10 1984. 10. 5
سىچۇەن شەھىرى	1	بەيياڭچى قازاق يېزىسى	1984. 10. 5
قۇتۇبى ناھىيىسى	1	ئاشپەلەمبەي قازاق يېزىسى	1984. 10. 5
ماناس ناھىيىسى	3	چىندىخۇازا قازاق يېزىسى تاسىرقاي قازاق يېزىسى خەنكازىتەن قازاق يېزىسى	1984. 9. 13 1984. 9. 13 1990. 2. 5
گۇچۇڭ ناھىيىسى	3	ئۇماچاڭ قازاق يېزىسى چورىن قازاق يېزىسى داچۇەن تاتار يېزىسى	1984. 10 1984. 12. 20 1988. 9. 14
موري قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى	1	دانەنگۇ ئۇزبېك يېزىسى	1986. 12. 2
خوشۇت ناھىيىسى	1	ئۇششاقتال خۇيزۇ يېزىسى	1954. 1. 28 (1984. 7. 24)
ئونسۇ ناھىيىسى	1	بۇزدۇڭ قىرغىز يېزىسى	1984. 6. 19
ئۇچتۇرپان ناھىيىسى	1	يامانسۇ قىرغىز يېزىسى	1984. 6. 16
ئاقتۇ ناھىيىسى	1	تار تاجىك يېزىسى	1984. 10. 11
پوسكام ناھىيىسى	1	بۇيلىق تاجىك يېزىسى	1984. 12. 3
يەكەن ناھىيىسى	1	زەرەپشا تاجىك يېزىسى	1954. 2. 22 (1984. 12. 3)
تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى	1	كۇكيار قىرغىز يېزىسى	1985. 3. 13
گۇما ناھىيىسى	2	ناۋئابات تاجىك يېزىسى كەڭقىر قىرغىز يېزىسى	1954. 3. 18 1984. 9. 15 1984. 9. 18
غۇلجا ناھىيىسى	1	ئۇچئون خۇيزۇ يېزىسى	1953. 1. 13 (1984. 9. 18)
چاپچال شىبە ئاپتونوم ناھىيىسى	1	سىلەكچۇەن خۇيزۇ يېزىسى	1984. 9. 18
قورغاس ناھىيىسى	2	ئىچىگاشەن شىبە يېزىسى سەنگۇڭ خۇيزۇ يېزىسى	1953. 11. 15 (1984. 9. 18) 1984. 9. 18
موڭغۇلكۇرە ناھىيىسى	3	چاغان ئۇسۇ موڭغۇل يېزىسى چولاق مۇزتارت بېگشىبىرىق قىرغىز يېزىسى خوسۇمتۇ خارسون موڭغۇل يېزىسى	1954. 2. 27 (1984. 11. 8) 1953. 12. 20 (1984. 11. 8) 1984. 11. 8
تېكەس ناھىيىسى	2	خۇجىرتى موڭغۇل يېزىسى كۇكتىرەك قىرغىز يېزىسى	1954. 4. 11 (1984. 6. 12) 1954. 12. 19 (1984. 6. 12)
نىلقا ناھىيىسى	1	كۇكخوتقور موڭغۇل يېزىسى	1984. 9. 18
چۇچەك شەھىرى	1	ئاشىلى داغۇر يېزىسى	1954. 3. 5 (1984. 9. 18)
شىخۇ شەھىرى	2	جىرگىلتى گولىن موڭغۇل يېزىسى تابلىغات موڭغۇل يېزىسى	1953. 12. 10 (1984. 12. 10) 1954. 12. 10 (1984. 9. 18)
دۇربىلجىن ناھىيىسى	2	ئىمالغولىن موڭغۇل يېزىسى خۇجىرتى موڭغۇل يېزىسى	1954. 7. 15 (1984. 11. 1) 1954. 7. 15 (1984. 11. 1)
ئالتاي شەھىرى	1	خاندىغاكى موڭغۇل يېزىسى	1954. 6. 11 (1984. 11. 22)
بۇرچىن ناھىيىسى	1	قۇمقازاق موڭغۇل يېزىسى	1984. 11. 22

شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى مەسلىھەت كومىتېتى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغدىكى شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ دائىمىي ئاپپاراتى، جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ۋە خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ۋە سىياسىي كېڭەش دائىمىي كومىتېتىنىڭ قوش خىزمەت ھوقۇقىنى يۈرگۈزگەن. 1951 - يىلى 4 - ئايدىن 5 - ئايغىچە مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى ئېلان قىلغان «ئۇلكىلىك ھەر ساھە ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ تەشكىلىي ئومۇمىي قائىدىسى» دىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، شىنجاڭ ئۇلكىسى تۇنجى نۆۋەتلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنى ئاچقان. يىغىندا شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى مەسلىھەت كومىتېتى سايلاپ چىقىلغان، بۇرھان شەھىدى رەئىس بولغان. ئۇنىڭ خىزمەت ئاپپاراتى كاتىبات باشقارمىسى ئىدى. 1951 - يىلى 4 - ئايدىن 1955 - يىلى 2 - ئايغىچە دىخۇا (ھازىرقى ئۇرۇمچى) شەھىرىدە ۋە قىسمەن ناھىيىلەردە مەسلىھەت كومىتېتى قۇرۇلغان، قەشقەر شەھىرىدە ۋە ئاۋات ناھىيىسى قاتارلىق سەككىز ناھىيىدە مەسلىھەت كومىتېتى قۇرۇلغان، قالغان ناھىيىلەردە بىردەك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ دائىمىي كومىتېتى قۇرۇلغان. 1955 - يىلى 2 - ئايغا كەلگەندە، ئۇلكە بويىچە جەمئىي 600 نەپەر مەسلىھەت كومىتېتى ئەزاسى بولغان. مەسلىھەت كومىتېتى قۇرۇلغان چاغدا شىنجاڭنىڭ تۇرلۇك ئىشلىرى تەرتىپكە سېلىنىش ۋە ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈش باسقۇچىدا ئىدى، ھەممە ئىشلارنى گۈلەندۈرۈشكە توغرا كېلەتتى، شۇڭا مەسلىھەت كومىتېتى ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسەت تۈزۈشىگە پائال يارداملىشىپ، ئۇلكىلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ قارارلىرىنى ئىجرا قىلغان، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ فاڭچېن - سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلغان، ئاپتونوم رايوندىكى ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى ۋە ھەر ساھە زاتلىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ۋە سەپەرۋەر قىلىپ، ئىجارە كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى، باندىتلارنى قورشاپ يوقىتىش، ئەكسىلىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش، دېموكراتىك ئىنقىلاب ۋە «3 كە قارشى»، «5 كە قارشى» ھەرىكەتلىرىگە شۇنىڭدەك يېزا ئىگىلىكى، قول سانائىتى ۋە كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشكە ئاكتىپ قاتناشتۇرغان، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بۇيۇك ئىتتىپاقلىقىنى قوغدىغان، ھۆكۈمەتكە ئاممىنىڭ پىكىر - تەكلىپلىرىنى ئاكتىپلىق بىلەن ئىنكاس قىلغان، ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىك سەپنى تىرىشىپ تەرەققىي قىلدۇرۇپ، خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتورىسىنى مۇستەھكەملەپ، شىنجاڭنىڭ مىللىي دېموكراتىك بىرلىك سەپىنى قۇرۇش ۋە مۇستەھكەملەش، شىنجاڭ ۋەزىيىتىنى تۇراقلاشتۇرۇش، دېموكراتىك ئىنقىلابنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىش ۋە خەلق ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش جەھەتلەردە مۇھىم رول ئوينىغان.

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى سىياسىي كېڭەشنىڭ يەرلىك تەشكىلاتى. قىسقارتىپ ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەش دېيىلىدۇ. سىياسىي كېڭەش جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى كۆپ پارتىيە ھەمكارلىقى ۋە سىياسىي مەسلىھەت تۈزۈمىنىڭ مۇھىم تەشكىلىي شەكلى، ئۇ جۇڭگو كومپارتىيىسى ۋە دېموكراتىك پارتىيە - گۇرۇھلار، پارتىيە - گۇرۇھسىز ۋەتەنپەرۋەر زاتلار، خەلق تەشكىلاتلىرى، ئاز سانلىق مىللەت ۋە ھەر ساھە ۋەكىللىرى، ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغان جەمئىيەت مۇتەۋەلىرى ۋە ئوقۇمۇشلۇق زاتلاردىن تەركىب تاپقان. ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەش ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ رەھبەرلىكىدە بولۇپ، تۆۋەندە ئاپتونوم ئوبلاستلىق، ئۇلكىگە قاراشلىق شەھەرلىك، ناھىيىلىك (شەھەرلىك) ۋە شەھەرگە قاراشلىق رايونلۇق سىياسىي كېڭەشلەرنىڭ خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلىدۇ. ئادرېسى ئۇرۇمچى شەھىرى شىمالىي شىنخۇا يولى 47 - نومۇرلۇق قورۇدا. ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەش ئۆز خىزمىتىنى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» ۋە «جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ نىزامنامىسى»نى مىزان قىلىپ قانات يايدۇرىدۇ، ۋەتەننى، شىنجاڭنى سۆيۈش، جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىنى ۋە سوتسىيالىزم ئىشلىرىنى ھىمايە قىلىشتىن ئىبارەت سىياسىي ئاساستا، ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىك سەپنى مۇستەھكەملەپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، بارلىق ئاكتىپ ئامىللارنى ئىشقا سېلىپ، ئىتتىپاقلىشىشقا بولىدىغان بارلىق كۈچلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك مادداي مەدەنىيىتى بىلەن مەنىۋى مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلىپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋى مودېرنىزاتسىيىس

نىلىك، مەنۇى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى ۋە ئىجتىمائي تەرەققىياتنى ئاكتىپ ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئاپتونوم رايونلۇق سىياسي كېڭەشنىڭ ئاساسى 1951 - يىلى 4 - ئايدىن 5 - ئايغىچە شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىندا سايلاپ چىقىلغان شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ مەسلىھەت كومىتېتىدۇر. 1955 - يىلى 2 - ئايدا مەسلىھەت كومىتېتى ئاساسىدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك سىياسي كېڭەش 1 - نۆۋەتلىك كومىتېتى قۇرۇلدى، سەيپىدىن ئەزىزى رەئىس بولدى. شۇ يىلى 10 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ نامى سىياسي كېڭەش شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى، بۇرھان شەھىدى رەئىس بولدى. 2 - نۆۋەتلىك كومىتېتى 1959 - يىلى 9 - ئايدىن 1964 - يىلى 3 - ئايغىچە بولۇپ، بۇرھان شەھىدى رەئىس بولدى؛ 3 - نۆۋەتلىك كومىتېت 1964 - يىلى 3 - ئايدىن 1966 - يىلىغىچە بولۇپ، ۋاڭ ئېنماۋ رەئىس بولدى؛ 4 - نۆۋەتلىك كومىتېت 1978 - يىلى 2 - ئايدىن 1983 - يىلى 4 - ئايغىچە بولۇپ، ۋاڭ قېلىڭ رەئىس بولدى (1979 - يىلى 9 - ئايدا جاڭ شىگۇڭ رەئىس بولدى)؛ 5 - نۆۋەتلىك كومىتېت 1983 - يىلى 4 - ئايدىن 1988 - يىلى 1 - ئايغىچە بولۇپ، ئىسمائىل ياسىنوق رەئىس بولدى؛ 6 - نۆۋەتلىك كومىتېت 1988 - يىلى 1 - ئايدىن 1993 - يىلى 1 - ئايغىچە بولۇپ، بادەي رەئىس بولدى؛ 7 - نۆۋەتلىك كومىتېت 1993 - يىلى 1 - ئايدىن 1998 - يىلى 1 - ئايغىچە بولۇپ، جانابىل رەئىس بولدى؛ 8 - نۆۋەتلىك كومىتېت 1998 - يىلى 1 - ئايدىن ھازىرغىچە بولۇپ، جانابىل رەئىس بولدى (رەئىسلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 15 - بېتىگە قارالسۇن).

جۇڭگو گومىنداڭ ئىنقىلابي كومىتېتىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى جۇڭگو گومىنداڭ ئىنقىلابي كومىتېتىنىڭ شىنجاڭدىكى رەھبىرلىك ئاپپاراتى، قىسقارتىپ شىنجاڭ گومىنداڭ ئىنقىلابي كومىتېتى دېيىلىدۇ. ئۇ گومىنداڭ ئىنقىلابي كومىتېتى مەركىزىنىڭ بۇۋاستە رەھبەرلىكىدە بولىدۇ. جۇڭگو كومپارتىيىسىگە يېقىن دوست پارتىيە ۋە جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىك سېپىنىڭ مۇھىم ئەزالىرىدىن بىرى، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتناشقۇچى پارتىيە. 1981 - يىلى 9 - ئايدا قۇرۇلغان، گومىنداڭ ئىنقىلابي كومىتېتى مەركىزىگە بۇۋاستە قارايدىغان ئۇرۇمچى ياچېيكىسىنىڭ ئەزاسى پەقەت 13 لا ئىدى. 1984 - يىلى 10 - ئايدا گومىنداڭ ئىنقىلابي كومىتېتىنىڭ 1 - نۆۋەتلىك شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى قۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئەزالىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى شىنجاڭدىكى «25 - سېنتەبىر» تىنچلىق قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ يۇقىرى قاتلاملىق رەھبىرلىرى زاتلىرى ئىچىدىكى ۋەتەنپەرۋەر زاتلار، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ۋە ئالىي دەرىجىلىك زىيالىيلاردۇر. ئادرىسى: ئۇرۇمچى شەھىرى جەنۇبىي دوستلۇق يولى 22 - نومۇرلۇق قورۇ.

جۇڭگو دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى جۇڭگو دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭدىكى رەھبىرلىك ئاپپاراتى، قىسقارتىپ شىنجاڭ دېموكراتىيە ئىتتىپاقى دېيىلىدۇ. ئۇ دېموكراتىيە ئىتتىپاقى مەركىزىنىڭ بۇۋاستە رەھبەرلىكىدە بولۇپ، ئاپتونوم رايونىنىڭ سىياسي مەسلىھەت كۆرسىتىش، دېموكراتىك نازارەتچىلىك قىلىش، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش ۋە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈش پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىدۇ، جۇڭگو كومپارتىيىسىگە يېقىن دوست پارتىيە ۋە جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىك سېپىنىڭ ئاساسلىق ئەزالىرىدىن بىرى، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتناشقۇچى پارتىيە. شىنجاڭ دېموكراتىيە ئىتتىپاقى 1955 - يىلى قۇرۇلغان دېموكراتىيە ئىتتىپاقى شىنجاڭ «1 - ئاۋغۇست» يېزا ئىگىلىك ئىنىتىخۇتى گۇرۇپپىسى ئاساسىدا قۇرۇلغان. 1956 - يىلى دېموكراتىيە ئىتتىپاقى ئۇرۇمچى ياچېيكىسى قۇرۇلغان. ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىندىن كېيىن، دېموكراتىيە ئىتتىپاقى تەشكىلاتى شىنجاڭدىكى پائالىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى ھەمدە يېڭى ئەزاسىنى تەدرىجىي كۆپەيتتى. 1982 - يىلى 2 - ئايدا دېموكراتىيە ئىتتىپاقى تەشكىلاتى ئۇرۇمچى ۋە ئەتراپتىكى رايونلاردا دېموكراتىيە ئىتتىپاقى ئەزالىرى يىغىنىنى ئېچىپ، ئاپتونوم رايونلۇق دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ يەرلىك تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش خىزمىتىنى باشلىۋەتتى. 1982 - يىلى 2 - ئايدا دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭدىكى يەرلىك تەشكىلاتى تۇنجى نۆۋەتلىك دېموكراتىيە ئىتتىپاقى ئەزالىرى يىغىنىنى ئېچىپ، دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر

ئاپتونوم رايونلۇق 1 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنى سايلاپ چىقتى. 1986 ـ يىلى 5 ـ ئايدا 2 ـ نۆۋەتلىك، 1992 ـ يىلى 2 ـ ئايدا 3 ـ نۆۋەتلىك، 1997 ـ يىلى 2 ـ ئايدا 4 ـ نۆۋەتلىك دېموكراتىيە ئىتتىپاقى ئەزالىرى قۇرۇلتىيىنى ئاچتى. بۇ تەشكىلاتنىڭ ئەزالىرى ۋە ئالاقىلىشىدىغان ئاممىا ئاساسلىقى مەدەنىيەت، ماۋارىپ ۋە پەن ـ تېخنىكا خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يۇقىرى، ئوتتۇرا دەرىجىلىك زىيالىيلاردۇر، تەشكىلىي تەرەققىياتىدا چوڭ، ئوتتۇرا شەھەرلەرنى ئاساس قىلىدۇ، ئەزالىرى ئوتتۇرا، يۇقىرى دەرىجىلىك كەسپىي تېخنىكا ۋەزىپىسى بولغان زىيالىيلارنى ئاساس قىلىدۇ. دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى قارىسىغىدا ئۇرۇمچى شەھەرلىك، سانجى شەھەرلىك، شىخەنزە شەھەرلىك كومىتېتى ۋە ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكومىلار، پەن تەتقىقات ئورۇنلىرىنى ئاساس قىلغان 31 ئاساسىي قاتلام ياچېيكا ياكى گۇرۇپپا بار. ئادرېسى: ئۇرۇمچى شەھىرى جەنۇبىي دوستلۇق يولى 22 ـ نومۇرلۇق قورۇ.

جۇڭگو دېموكراتىك دۆلەت قۇرۇش جەمئىيىتىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى جۇڭگو دېموكراتىك دۆلەت قۇرۇش جەمئىيىتىنىڭ شىنجاڭدىكى رەھبىرلىي ئاپپاراتى، قىسقارتىپ شىنجاڭ دېموكراتىك دۆلەت قۇرۇش جەمئىيىتى دېيىلىدۇ. ئۇ دېموكراتىك دۆلەت قۇرۇش جەمئىيىتى مەركىزىنىڭ بۇۋاستە رەھبەرلىكىدە بولىدۇ، جۇڭگو كومپارتىيىسىگە يېقىن دوست پارتىيە، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىك سېپىنىڭ ئەزالىرىدىن بىرى، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتناشقۇچى پارتىيە. 1953 ـ يىلى 10 ـ ئايدا جۇڭگو دېموكراتىك دۆلەت قۇرۇش جەمئىيىتى مەركىزىگە بۇۋاستە قاراشلىق ئۇرۇمچى گۇرۇپپىسى قۇرۇلغان. 1985 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى دېموكراتىك دۆلەت قۇرۇش جەمئىيىتىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى قۇرۇلدى. شىنجاڭ دېموكراتىك دۆلەت قۇرۇش جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى ئاساسلىقى ئىقتىساد، پەن ـ تېخنىكا، ماۋارىپ، داۋالاش ـ ساقلىقنى ساقلاش، ئايالار ساھەسى قاتارلىق ھەر ساھەدىكى ئوتتۇرا ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك زىيالىيلاردۇر. ئادرېسى: جەنۇبىي دوستلۇق يولى 22ـ نومۇرلۇق قورۇ.

جۇڭگو دېموكراتىيىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى جۇڭگو دېموكراتىيىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتىنىڭ شىنجاڭدىكى رەھبىرلىي ئاپپاراتى، قىسقارتىپ شىنجاڭ دېموكراتىيىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتى دېيىلىدۇ. ئۇ دېموكراتىيىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتى مەركىزىنىڭ بۇۋاستە رەھبەرلىكىدە بولىدۇ، جۇڭگو كومپارتىيىسىگە يېقىن دوست پارتىيە، جۇڭگو كومپارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىك سېپىنىڭ ئەزالىرىدىن بىرى، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتناشقۇچى پارتىيە. 1984 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى دېموكراتىيىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتى مەركىزىگە بۇۋاستە قاراشلىق شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ياچېيكىسى قۇرۇلغان، شۇ چاغدا ياچېيكىدا ئارانلا 11 كىشى بار ئىدى، 1988 ـ يىلى 12 ـ ئايدا 1 ـ نۆۋەتلىك دېموكراتىيىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى قۇرۇلدى. شىنجاڭ دېموكراتىيىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى ماۋارىپ، مەدەنىيەت، نەشرىيات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئوتتۇرا، يۇقىرى دەرىجىلىك زىيالىيلارنى ئاساس قىلغان. ئادرېسى: ئۇرۇمچى شەھىرى جەنۇبىي دوستلۇق يولى 22 ـ نومۇرلۇق قورۇ.

جۇڭگو دېھقان ـ ئىشچىلار دېموكراتىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى جۇڭگو دېھقان ـ ئىشچىلار دېموكراتىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدىكى رەھبىرلىي ئاپپاراتى. ئۇ دېھقان ـ ئىشچىلار دېموكراتىك پارتىيىسى مەركىزىنىڭ بۇۋاستە رەھبەرلىكىدە بولىدۇ، جۇڭگو كومپارتىيىسىگە يېقىن دوست پارتىيە ۋە جۇڭگو كومپارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىك سېپىنىڭ ئەزالىرىنىڭ بىرى، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتناشقۇچى پارتىيە. 1986 ـ يىلى 10 ـ ئايدا جۇڭگو دېھقان ـ ئىشچىلار دېموكراتىك پارتىيىسى شىنجاڭ تەييارلىق گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 1992 ـ يىلى 9 ـ ئايدا 1 ـ نۆۋەتلىك جۇڭگو دېھقان ـ ئىشچىلار دېموكراتىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى قۇرۇلدى. ھازىرغىچە بىر قېتىملا پارتىيە قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. ئەزالىرى ئاساسلىقى داۋالاش ـ ساقلىقنى ساقلاش، ماۋارىپ مەدەنىيەت ـ مەنئەت ساھەلىرىگە تارقالغان، بۇنىڭ ئىچىدە داۋالاش ـ ساقلىقنى ساقلاش ساھەسى ئاساس قىلىنىدۇ، ھەممىسى ئوتتۇرا

ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك ئۇنۋانى بار زىيالىيلاردۇر. 2000 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن ھېسابلىغاندا، ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە جەمئىي دېھقان ـ ئىشچىلار دېموكراتىك پارتىيىسى ئەزاسىدىن 333 كىشى بار. قارىمىقىدا ئۇچ شەھەرلىك كومىتېت، 24 ياچېيكا، ئۇچ گۇرۇپپا بار. ئادرېسى: ئۇرۇمچى شەھىرى جەنۇبىي دوستلۇق يولى 22 ـ نومۇرلۇق قورۇ.

«3 ـ سېنتەبىر» ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى

«3 ـ سېنتەبىر» ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ شىنجاڭدىكى رەھبەرلىك ئاپپاراتى. ئۇ «3 ـ سېنتەبىر» ئىلمىي جەمئىيىتى مەركىزىنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىدە بولىدۇ. جۇڭگو كومپارتىيىسىگە بېقىن دوست پارتىيە ۋە جۇڭگو كومپارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىك سېپىنىڭ ئەزالىرىدىن بىرى، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتناشقۇچى پارتىيە. 1983 ـ يىلى 1 ـ ئايدا «3 ـ سېنتەبىر» ئىلمىي جەمئىيىتى مەركىزىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئۇرۇمچى گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 3 ـ ئايىنىڭ 8 ـ كۈنى ئۇنىڭ نامى «3 ـ سېنتەبىر» ئىلمىي جەمئىيىتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خىزمەت كومىتېتى تەييارلىق گۇرۇپپىسىغا ئۆزگەرتىلدى. 1984 ـ يىلى 6 ـ ئايدا «3 ـ سېنتەبىر» ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى قۇرۇلدى. بۇ تەشكىلات ئەزالىرى ئوتتۇرا، يۇقىرى دەرىجىلىك ئۇنۋانى بار زىيالىيلارنى ئاساس قىلغان، ھەممىسىنىڭ ئالىي تېخنىكومدىن يۇقىرى مەلۇماتى بار. قارىمىقىدا ئىككى شەھەرلىك كومىتېت ۋە 38 ئاساسىي قاتلام تەشكىلات بار. ئادرېسى: ئۇرۇمچى شەھىرى جەنۇبىي دوستلۇق يولى 22 ـ نومۇرلۇق قورۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى جەمئىيىتى

مەملىكەتلىك سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى يەرلىك تەشكىلاتى، قىسقارتىپ ئاپتونوم رايونلۇق سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى دېيىلىدۇ. ئۇ سودا ـ سانائەت ساھەسىدىكى زاتلاردىن تەركىب تاپقان خەلق تەشكىلاتى، جۇڭگو كومپارتىيىسى ۋە ھۆكۈمىتىنىڭ ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە بولمىغان ئىقتىساد ساھەسىدىكى زاتلىرى بىلەن ئالاقىلىشىدىغان كۆۋرۈك ۋە ۋاستە، ھۆكۈمەتنىڭ ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكتىن باشقا ئىگىلىكنى باشقۇرىدىغان يارەمچىسى. ئاپتونوم رايونلۇق سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى مەملىكەتلىك سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىدە بولىدۇ. ئۇ 1955 ـ يىلى 3 ـ ئايدا قۇرۇلغان. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە پائالىيىتىنى توختاتقان. 1882 ـ يىلى ئۇرۇمچى شەھەرلىك ۋە يەتتە ناھىيىلىك (شەھەرلىك) سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى تەشكىلاتى ۋە پائالىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. 2000 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئاپتونوم رايونلۇق سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىدە ناھىيە دەرىجىلىكتىن يۇقىرى 83 تەشكىلات بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر دەرىجىلىك سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى تەشكىلاتىدىن 11 ى، ناھىيە (شەھەر) دەرىجىلىك سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى تەشكىلاتىدىن 72 سى بار؛ ئاساسىي قاتلام سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى ۋە بېزا ـ بازارلىق شۇبە بىرلەشمىسىدىن 66 سى بار. ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە جەمئىيەت ئەزاسىدىن جەمئىي 18 مىڭ 541 كىشى بار. ئادرېسى: ئۇرۇمچى شەھىرى دېموكراتىيە يولى 40 ـ نومۇرلۇق قورۇ.

جۇڭگو كومۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى

جۇڭگو كومۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ يەرلىك تەشكىلاتى. كومۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى تەشكىلاتىنىڭ شىنجاڭدىكى رەھبىرلىي ئاپپاراتى. ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى ۋە كومۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى مەركىزىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولىدۇ، ئۇ ئىلغار ياشلارنىڭ ئاممىۋى تەشكىلاتى ھەم

كومۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىنىڭ خادىملىرى «ئۇچىكە ۋەكللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىنى ئۆگەنمەكتە

شىنجاڭدىكى مۇھىم ئىجتىمائىي، سىياسىي تەشكىلات. 1950 ـ يىلى 6 ـ ئايدا جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى ئۇرۇمچىدە شىنجاڭ ئۇلكىلىك خىزمەت كومىتېتىنى قۇرغان. 1955 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ياشلار ئىتتىپاقى شىنجاڭ ئۇلكىلىك خىزمەت كومىتېتىنىڭ نامى ياشلار ئىتتىپاقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خىزمەت كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1957 ـ يىلى 5 ـ ئايدا جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ نامى جۇڭگو كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقىغا ئۆزگەرتىلدى، جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خىزمەت كومىتېتىنىڭ نامى جۇڭگو كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خىزمەت كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1954 ـ يىلى 2ـ ئايدا جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ ئۇلكىلىك 1 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1959 ـ يىلى 2 ـ ئايدا 2 ـ نۆۋەتلىك، 1963 ـ يىلى 8 ـ ئايدا 3 ـ نۆۋەتلىك قۇرۇلتايلار ئېچىلدى. 1973 ـ يىلى 3 ـ ئايدا 4 ـ نۆۋەتلىك، 1979ـ يىلى 9 ـ ئايدا 5 ـ نۆۋەتلىك، 1982 ـ يىلى 7 ـ ئايدا 6 ـ نۆۋەتلىك، 1988 ـ يىلى 6 ـ ئايدا 7 ـ نۆۋەتلىك، 1994 ـ يىلى 5 ـ ئايدا 8 ـ نۆۋەتلىك، 1999 ـ يىلى 6 ـ ئايدا 9 ـ نۆۋەتلىك قۇرۇلتايلار ئېچىلىپ، 4 ـ، 5 ـ، 6 ـ، 7 ـ، 8 ـ، 9 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتلار سايلاپ چىقىلدى. ئادرېسى: ئۇرۇمچى شەھىرى قۇرۇلۇش يولى 9 ـ نومۇرلۇق قورۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى جۇڭخۇا مەملىكەتلىك باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ يەرلىك تەشكىلاتى. قىسقارتىپ ئاپتونوم رايونلۇق باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى دېيىلىدۇ. ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى ۋە جۇڭخۇا مەملىكەتلىك باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولىدۇ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن تەشكىللەنگەن ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئاممىۋى تەشكىلاتى، شىنجاڭدىكى مۇھىم ئىجتىمائىي، سىياسىي تەشكىلات، جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا مۇھىم رول ئوينايدىغان ئىشچىلار ئاممىۋى تەشكىلاتى. 1949 ـ يىلى 12 ـ ئايدا دىخۇا شەھىرىدە باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغان. 1951 ـ يىلى 10 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىغا تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتى قۇرۇلغان. 1954ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئۇلكىلىك باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى 1 ـ قېتىملىق ئەزالار قۇرۇلتىيى ئاچقاندا، شىنجاڭ ئۇلكىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى بىرلەشمىسى رەسمىي قۇرۇلغان. 1955 ـ يىلى 10 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندا، شىنجاڭ ئۇلكىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ نامى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىغا ئۆزگەرتىلدى. 1957 ـ يىلى 11 ـ ئايدا يەنە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىغا ئۆزگەرتىلدى. 1951 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇلكىلىك باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىغا تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتى قۇرۇلغاندا، ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر سانى 13 مىڭ 800، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەزاسى 8000 كىشى بولۇپ، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئومۇمىي سانىنىڭ 75% نى ئىگىلەيتتى. 50 يىلغا يېقىن تەرەققىيات ئارقىلىق، 2000 ـ يىلغا كەلگەندە، ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ سانى كۆپەيىپ 2 مىليون 960 مىڭ 200 گە، تەشكىللەنگەن ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر سانى 2 مىليون 204 مىڭ 600 گە يېتىپ، ئىشچى ـ خىزمەتچى ئومۇمىي سانىنىڭ 74.4% نى ئىگىلىدى؛ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەزاسى 2 مىليون 48 مىڭ 900 بولۇپ، تەشكىللەنگەن ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئومۇمىي سانىنىڭ 92.94% نى ئىگىلىدى. ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ئاكتىپلىرى 202 مىڭغا يەتتى؛ ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتىدىن 10 مىڭ 624 ى بار. ئادرېسى: ئۇرۇمچى شەھىرى شەرق شاملى يولى 8 ـ نومۇرلۇق قورۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئايالار بىرلەشمىسى جۇڭخۇا مەملىكەتلىك ئايالار بىرلەشمىسىنىڭ يەرلىك تەشكىلاتى. قىسقارتىپ ئاپتونوم رايونلۇق ئايالار بىرلەشمىسى دېيىلىدۇ. ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى ۋە جۇڭخۇا مەملىكەتلىك ئايالار بىرلەشمىسىنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولىدۇ. 1951 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن 29 ـ كۈنگىچە شىنجاڭ ئۇلكىسىدە 1 ـ قېتىملىق ھەر مىللەت، ھەر ساھە ئايالار قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، شىنجاڭ ئۇلكىلىك دېموكراتىك ئايالار بىرلەشمىسى قۇرۇلغان. 1956 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق 2 ـ قېتىملىق ئايالار قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ،

ئۇيغۇر مىللىتى

قىز كۆچۈرۈپ كىلىش «مىچى» رەسىملەر
توپلىمىدىن ئېلىنغان

ئايەم تەتەنىسى لى جىتىلاڭ فوتوسى

خەنزۇ مىللىتى

بېگى گۈل نوسخىلىرىنى لايىھىلەش «ئورۇمچى»
رەسىملەر توپلىمىدىن ئېلىندى

سۈپەت ئۆتكىلىنى چىلاڭ تۇتۇش «شىنجاڭنىڭ
40 يىلى» رەسىملەر توپلىمىدىن ئېلىندى

قازاق مىللىتى

ئۇۋچى «شىنجاڭ» رەسىملەر توپلىمىدىن ئېلىندى

تەتەنە سۇاڭ شىجىاڭ فوتوسى

خۇيزۇ مىللىتى

مېھمانلارنى قىزغىن كۈتۈۋېلىش «جۇڭگو شىنجاڭ» رەسىملەر توپلىمىدىن ئېلىندى

خۇيزۇ قىزلىرى سۈلۈك شىجاڭ فوتوسى

قىرغىز مىللىتى

سازەندە سۈلۈك شىجاڭ فوتوسى

مىللىيچە كىيىم بىلەن «شىنجاڭ» رەسىملەر توپلىمىدىن ئېلىندى

ئۇيغۇر مىللىتى

ئۈسسۈل «باينىغۇلىن» رەسىملەر توپلىمىدىن ئېلىندى

توي «تارىخىي ئابىدە» رەسىملەر توپلىمىدىن ئېلىندى

تاجىك مىللىتى

ئۈسسۈل مەدەنىيەت بازارىنى تەمىنلىگەن

تاجىك قىزى «ش
توپلىمىدىن

شىبە مىللىتى

قىز كۈچۈرۈپ كېلىش «شىنجاڭ» رەسىملەر
توپلىمىدىن ئېلىندى

تەربىيەلەر ئائىلىسى چىاڭ يۈشەن فوتوسى

مانچۇ مىللىتى

قۇيماق سېلىش لو ۋاڭخاۋ فوتوسى

مىللىيچە كىيىم بىلەن «شىنجاڭ»
رەسىملەر توپلىمىدىن ئېلىندى

ئۆزبېك مىللىتى

ئائىلە سۈرۈ

كەشتە تىكىش «ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى ئىقتىسادى» رەسىملەر توپلىمىدىن ئېلىندى

رۇس مىللىتى

ئارام لىياق قېلىق فوتوسى

بېلىقچىلار «جۇڭگو شىنجاڭ ساياھەت خاتىرىسى»دىن ئېلىندى

داغۇر مىللىتى

ئۇسسۇل رەپتىس قىلىش شىن لى ئەسىلنىگەن

داغۇر قىزلىرى «شىنجاڭ» رەسىملەر توپلىمىدىن ئېلىندى

سابان بايرىمى مۇلك ر ك فوتوسى

زىياپەت شېن تىەنشياڭ فوتوسى

قىز قۇۋار دۇ چىەنزو فوتوسى

ئوغلاق تارتىشىش مۇلك شىجىلك فوتوسى

پىگسار پىچىقى
گاۋ لەنچىلك فوتوسى

مارجان دوپپا «ئۇرۇمچى» رەسىملەر توپلىمىدىن ئېلىندى

زىرەك [illegible] ئۇي فوتوسى

نان بازىرى قىلىۋاتقان فوتوسى

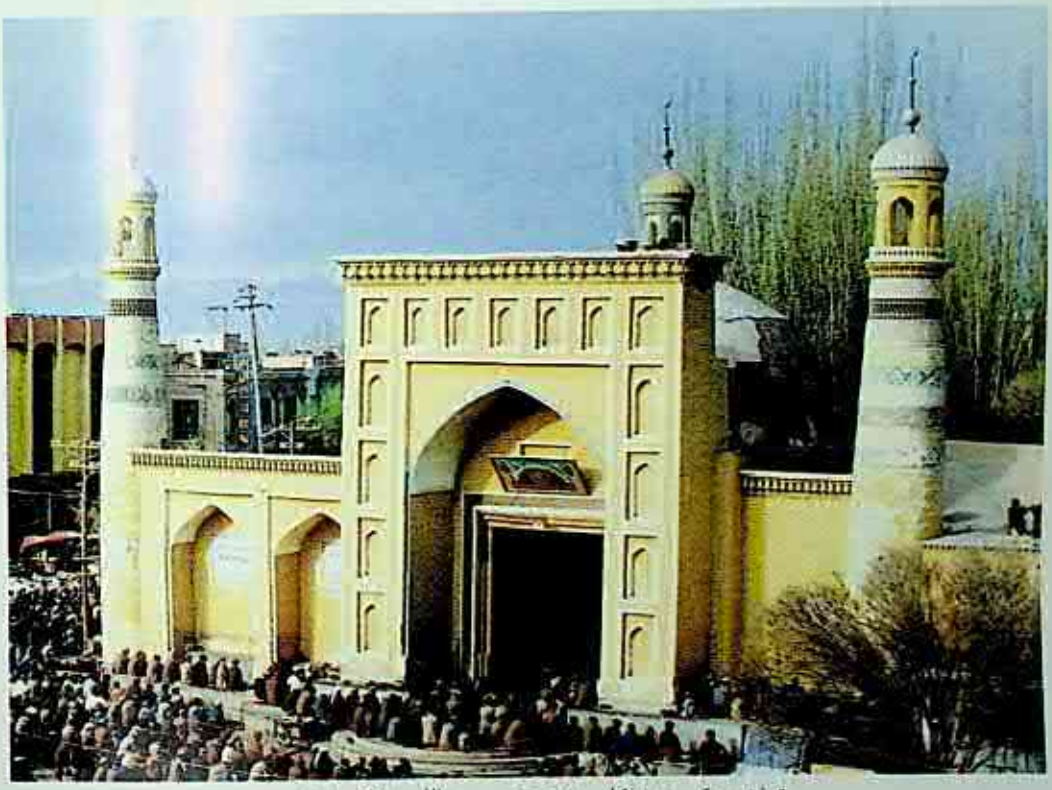

قەشقەردىكى ھېيتگار مەسچىتى جالال جۇنگي فوتوسى

تۇرپاندىكى سۇلايمان ۋالى مۇنارى لى يۈژۈالىق فوتوسى

موڭغۇلكۆرەدىكى شىنجۇ گومبادەتخانىسى سۈلىق شىجىلىق فوتوسى

ئۇغلۇق تۆمۈرخان [illegible]ری [illegible] جۈەنشىباق فوتوسى

ئاپاق خوجا مازىرى سۈك شىجىاق فوتوسى

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ 9 ـ نۆۋەتلىك
تەنھەرىكەت يىغىنى يۇ جىنخۇا تەمىنلىگەن

مەملىكەتلىك 3 ـ نۆۋەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر
ئەنئەنىۋى تەنھەرىكەت يىغىنى ئۇرۇمچىدە
ئۆتكۈزۈلدى لى جىنىڭ تەمىنلىگەن

ئاۋىئامودىل دۇنيا چەمپىيونى— خەن شىنپىڭ
خەن شىنپىڭ تەمىنلىگەن

قاربىغا ئېتىش تەنھەرىكىتى بويىچە دۇنيا
چەمپىيونى— لى ۋېنجىي لى ۋېنجىي تەمىنلىگەن

2000 - يىللىق ئۇ[illegible] تەنھەرىكەت يىغىنىغا
قاتناشقان بوكس[illegible] ۋە ئۇنىڭ تربىيىرى
بوكسچى[illegible] ھەمىلىگەن

ئوقيا ئېتىش تەنھەرىكەتچىلىرى سۈلۈك شىجىڭ فوتوسى

ئات ئويۇنى جاۋ جۈنشەن فوتوسى

دۆلەت قۇرۇلغانلىقىنىڭ 50 يىللىقىدا ئۇرۇمچىدىكى
پاشانغانلار تەيجى گۈمپىسى ماھارىتى كۇرسىتىمەكتە
يەن گودۇڭ فوتوسى

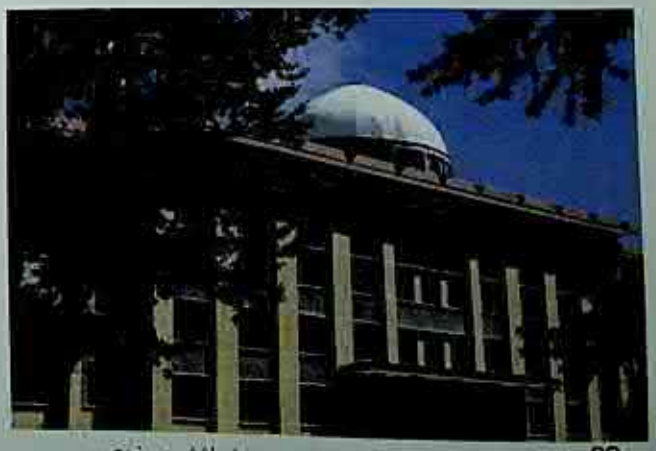

ئالتاي تەنتەربىيە سارىيى چى شياۋشەن فوتوسى

ئىجرائىيە كومىتېتى ۋە رەھبىرلىك ئەزالىرى سايلاپ چىقىلدى. 1973 ـ يىلى 8 ـ ئايدا 3 ـ قېتىملىق، 1979 ـ يىلى 10 ـ ئايدا 4 ـ قېتىملىق، 1983ـ يىلى 7 ـ ئايدا 5 ـ قېتىملىق، 1988 ـ يىلى 10ـ ئايدا 6 ـ قېتىملىق، 1993 ـ يىلى 10 ـ ئايدا 7ـ قېتىملىق، 1998 ـ يىلى 10 ـ ئايدا، 8 ـ قېتىملىق ئايالار قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، 3 ـ، 4ـ، 5ـ، 6ـ، 7ـ، 8 ـ نۆۋەتلىك ئىجرائىيە كومىتېتى ۋە رەھبىرلىك ئەزالىرى سايلاپ چىقىلدى. ئادرېسى: ئۇرۇمچى شەھىرى دېموكراتىيە يولى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ياشلار بىرلەشمىسى مەملىكەتلىك ياشلار بىرلەشمىسىنىڭ يەرلىك تەشكىلاتى. قىسقارتىپ ئاپتونوم رايونلۇق ياشلار بىرلەشمىسى دېيىلىدۇ. ئاپتونوم رايونلۇق ياشلار بىرلەشمىسى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن مەملىكەتلىك ياشلار بىرلەشمىسى مەركىزىنىڭ رەھبەرلىكىدە پائالىيەت قىلىدۇ. ئۇ كومۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ ھەر دەرىجىلىك تەشكىلاتلىرىنى يادرو كۈچ قىلغان ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ياشلار تەشكىلاتىنىڭ بىرلەشمە تەشكىلاتى، سوتسىيالىستىك ئەمگەكچىلەر، سوتسىيالىزمنى ھىمايە قىلىدىغان ۋەتەنپەرۋەرلەر ۋە ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى ھىمايە قىلىدىغان ۋەتەنپەرۋەرلەردىن تەشكىللەنگەن ئاممىۋى تەشكىلات، شۇنداقلا ئاپتونوم رايونىمىز ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىك سېپىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، 1956 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق ياشلار بىرلەشمىسى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 9 ـ ئايدىن 10 ـ ئايغىچە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 1 ـ قېتىملىق ياشلار قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق ياشلار بىرلەشمىسىنىڭ 1 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى. 1962 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 10 ـ ئايغىچە ئاپتونوم رايونلۇق 2 ـ قېتىملىق ياشلار قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق ياشلار بىرلەشمىسىنىڭ 2 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى. 1980 ـ يىلى 8ـ ئايدا، 1985 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، 1991 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، 1998 ـ يىلى 5 ـ ئايدا 3 ـ، 4 ـ، 5 ـ، 6 ـ قېتىملىق ئاپتونوم رايونلۇق ياشلار قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق ياشلار بىرلەشمىسىنىڭ 3 ـ، 4 ـ، 5 ـ، 6 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى. ئادرېسى: ئۇرۇمچى شەھىرى قۇرۇلۇش يولى 9 ـ نومۇرلۇق قورۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تەيۋەنلىك قېرىنداشلار بىرلەشمىسى جۇڭگو تەيۋەنلىك قېرىنداشلار بىرلەشمىسىنىڭ يەرلىك تەشكىلاتى. قىسقارتىپ ئاپتونوم رايونلۇق تەيۋەنلىك قېرىنداشلار بىرلەشمىسى دېيىلىدۇ. شىنجاڭدا تۇرۇۋاتقان تەيۋەنلىك قېرىنداشلار، تەيۋەنلىك قېرىنداشلارنىڭ ئۇرۇق-تۇغقانلىرىدىن تەركىب تاپقان ۋەتەنپەرۋەر ئاممىۋى تەشكىلات، جۇڭگو كومپارتىيىسى ۋە ھۆكۈمىتىنىڭ تەيۋەنلىك قېرىنداشلار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تەۋەلىرى بىلەن ئالاقىلىشىدىغان كۆۋرۈكى. 1983 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنىدىن 20 ـ كۈنىگىچە ئاپتونوم رايونلۇق تەيۋەنلىك قېرىنداشلار بىرلەشمىسى ئۇرۇمچىدە 1ـ قېتىملىق تەيۋەنلىك قېرىنداشلار قۇرۇلتىيى ئاچتى، بۇ قۇرۇلتايغا 98 كىشى قاتناشتى، قۇرۇلتايدا توققۇز تەپەر كېڭەش ئەزاسىدىن تەركىب تاپقان ئاپتونوم رايونلۇق تەيۋەنلىك قېرىنداشلار بىرلەشمىسىنىڭ 1 ـ نۆۋەتلىك كېڭىشى سايلاپ چىقىلدى. ئادرېسى: ئۇرۇمچى شەھىرى جەنۇبىي دوستلۇق يولى 22 ـ نومۇرلۇق قورۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ۋەتەنگە قايتقان جۇڭگو مۇھاجىرلىرى بىرلەشمىسى جۇڭخۇا مەملىكەتلىك ۋەتەنگە قايتقان جۇڭگو مۇھاجىرلىرى بىرلەشمىسىنىڭ يەرلىك تەشكىلاتى، قىسقارتىپ ئاپتونوم رايونلۇق مۇھاجىرلار بىرلەشمىسى دېيىلىدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزدا تۇرۇۋاتقان ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىرلار، مۇھاجىرلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىدىن تەركىب تاپقان ۋەتەنپەرۋەر ئاممىۋى تەشكىلات، جۇڭگو كومپارتىيىسى ۋە ھۆكۈمىتىنىڭ چەت ئەللەردىكى جۇڭگو مۇھاجىرلىرى، جۇڭگولۇقلار، ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىرلار، مۇھاجىرلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرى بىلەن ئالاقىلىشىدىغان كۆۋرۈكى ۋە ۋاستىسى. ئاپتونوم رايونلۇق مۇھاجىرلار بىرلەشمىسى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىشلەيدۇ، جۇڭخۇا مەملىكەتلىك ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىرلار بىرلەشمىسىنىڭ يېتەكچىلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ، تۆۋەندە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ۋىلايەتلىك، ئوبلاستلىق، شەھەرلىك، ناھىيىلىك مۇھاجىرلار بىرلەشمىسى ۋە مۇھاجىرلار بىرلەشمىسى گۇرۇپپىسىنىڭ خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلىدۇ. 1980 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئېچىلغان ئاپتونوم رايونلۇق تۇنجى نۆۋەتلىك مۇھاجىرلار قۇرۇلتىيىدا «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىرلار بىرلەشمىسىنىڭ نىزامنامىسى

سى» ماقۇللىنىپ، ئاپتونوم رايونلۇق مۇھاجىرلار بىر-
لەشمىسى قۇرۇلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئاپتونوم
رايونلۇق مۇھاجىرلار قۇرۇلتىيى ئۈچ قېتىم ئېچى-
لىپ، ئۈچ نۆۋەتلىك بىرلەشمە كومىتېتى سايلاپ چى-
قىلدى. ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزدىكى 16 ۋىلايەت،
ئوبلاست، شەھەر (شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇ-
لۇش بىڭتۇەننىڭ شى، ئىدارىلىرى) ۋە 371 ناھىيە،
تۇەن - مەيدانىدا مۇھاجىرلار بىرلەشمىسى ياكى مۇھا-
جىرلار بىرلەشمە گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، ئاپتونوم را-
يونىمىزدىكى 200 مىڭدىن ئارتۇق ۋەتەنگە قايتقان مۇ-
ھاجىر، مۇھاجىرلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ۋە چەت ئەل-
لەردىكى شىنجاڭ تەۋەلىكىدە بولغان 1 مىليوندىن ئار-
تۇق جۇڭگو مۇھاجىرى، جۇڭگولۇقلار بىلەن ئالاقىلە-
شىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ۋە مىللىي
بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش، خېرىدار چاقىرىپ
مەبلەغ كەلتۈرۈش، ياخشىلارنى چاقىرىپ ئەقىل -
پاراسەت كەلتۈرۈش، جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنى قانۇن بو-
يىچە قوغداش، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش ۋە
مۇھاكىمە يۈرگۈزۈش، شىنجاڭنى پەن - تېخنىكا ئار-
قىلىق گۈللەندۈرۈش، ئىئانە توپلاپ مەكتەپلەرگە يار-
دەم بېرىش ئىشلىرىدا مۇھىم رول ئوينىماقتا. ئاپتونوم
رايونلۇق مۇھاجىرلار بىرلەشمىسى بىلەن مۇھاجىرلار
ئىشخانىسى بىرلىشىپ ئىش بېجىرىدۇ. ئادرىسى: ئۇ-
رۇمچى شەھىرى جۇڭشەن يولى 2 - نومۇرلۇق قورۇ.

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭ ھەربىي رايونى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مەر-
كىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر
ئاپتونوم رايونىدا قۇرغان 1 - دەرىجىلىك ھەربىي تەش-
كىلاتى. شىنجاڭ ھەربىي رايونى ھەم شىنجاڭ ھەربىي
رايونى دائىرىسىدىكى ئارىلاش قوشۇننىڭ ئالىي ھەربىي
رەھبەرلىك قوماندانلىق ئورگىنى، ھەم ج ك پ شىن-
جاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىنىڭ ھەربىي
خىزمەت تارمىقى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمە-
تىنىڭ ھەربىي خىزمەت ئاپپاراتى. ئۇنىڭ ئاساسلىق
مەسئۇلىيىتى شىنجاڭ بىلەن شىزاڭ ئالى رايونىدىكى
قىسىملارنىڭ ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلىش، چېگرا مۇ-
داپىئە ئىشلىرى ۋە قارىمىقىدىكى قىسىملارنىڭ ھەر-
بىي، سىياسىي، بىرلەشمە تەمىنات، قورال - جابدۇق
قاتارلىق ئىشلىرىغا شۇنىڭدەك رايون ئىچىدىكى خەلق
ئەسكەرلىرى، ھەربىي خىزمەت ئۇتەش سەپەرۋەرلىك
خىزمەتلىرىگە مەسئۇل بولۇشتىن ئىبارەت. شىنجاڭ
ھەربىي رايونى 1949 - يىلى خەلق ئازادلىق ئارمىيە-
سى شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن، ج ك پ مەركىزىي
ھەربىي كومىتېتىنىڭ تەستىقى بىلەن، جۇڭگو خەلق
ئازادلىق ئارمىيىسى 1 - دالا ئارمىيىسىنىڭ 1 - بىڭ-
تۇەنى ئورگىنى ئاساسىدا تەشكىللەنگەن، شۇ يىلى 12-
ئاينىڭ 17 - كۈنى شىنجاڭ ھەربىي رايونى دىخۇا (ھا-
زىرقى ئۈرۈمچى) دا قۇرۇلغان. ج ك پ مەركىزىي
كومىتېتى شىنجاڭ بيۇروسىنىڭ تۈزۈلمىسىگە ئۇيغۇر-
لىشىش ئۈچۈن، شىنجاڭ ھەربىي رايونى 2 - دەرىجە-
لىك ھەربىي رايون بولۇپ، غەربىي شىمال ھەربىي
رايونىنىڭ شتاتىدا بولغان. 1953 - يىلى شىنجاڭ
ھەربىي رايونى دۆلەت مۇداپىئە قىسمى ۋە ئىشلەپچىقە-
رىش قىسمى بولۇپ رەتلەنگەن. 1954 - يىلى 22 -
بىڭتۇەن بىلەن ئىشلەپچىقىرىش قىسىملىرى ئاساسىدا
شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى تەش-
كىللەنگەن. 1955 - يىلى ئەتىيازدا، گوۋۇيۇەن ج ك
پ مەركىزىي كومىتېتى بىلەن مەركىزىي ھەربىي ئىش-
لار كومىتېتىنىڭ پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئىستراتېگىيە-
لىك رايونلارنى ئايرىشىغا قاراپ، بۇ ھەربىي رايوننى
مەملىكەت بويىچە 12 ھەربىي رايونىنىڭ بىرى قىلىشنى
قارار قىلغان، 5 - ئايدىن باشلاپ ج ك پ مەركىزىي
كومىتېتى ھەربىي ئىشلار كومىتېتى بىۋاستە رەھبەر-
لىك قىلغان. 1979 - يىلى 5 - ئايدا ئۇنىڭ نامى
ئۈرۈمچى ھەربىي رايونىغا ئۆزگەرتىلدى، قارىمىقىدا
جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى، شەرقىي شىنجاڭ
ھەربىي رايونى، شىمالىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ۋە
ئۈرۈش قىلغۇچى قىسىم ۋە شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش-
قۇرۇلۇش بىڭتۇەننىڭ ھەربىي خىزمەتتىكى قىسىملە-
رى بار ئىدى. 1985 - يىلى 6 - ئايدا ئۈرۈمچى
ھەربىي رايونى بىلەن لەنجۇ ھەربىي رايونى قوشۇلۇپ
لەنجۇ ھەربىي رايونى قىلىندى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر
ۋاقىتتا، شىنجاڭ ھەربىي رايونى قۇرۇلدى، بۇ بىڭ-
تۇەن دەرىجىلىك بولۇپ، لەنجۇ ھەربىي رايونىغا قار-
دى. 1992 - يىلى 9 - ئايدا شىنجاڭ ھەربىي رايونى-
نىڭ تۈزۈلمىسى بىڭتۇەن دەرىجىلىك ئورۇندىن جۇن
دەرىجىلىك ئورۇنغا تەڭشەلدى. 1993 - يىلى 12 -
ئايدا شىنجاڭ ھەربىي رايونى مۇئاۋىن چوڭ ھەربىي
رايون دەرىجىلىك ئورۇن قىلىپ تەڭشىلىپ، قوماندا-
لىق بۇسى، سىياسىي بۇ، ئارقا سەپ تەمىنات بۇسى،
قورال - جابدۇق، تېخنىكا بۇسى تەسىس قىلىندى.
1999 - يىلى 6 - ئايدا شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئارقا
سەپ تەمىنات بۇسىنىڭ نامى شىنجاڭ ھەربىي رايونى
بىرلەشمە تەمىنات بۇسىغا ئۆزگەرتىلدى. جۇڭخۇا خەلق
جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان، شىنجاڭ ھەربىي را-

يونى ج ك پ مەركىزي كومىتېتى بىلەن مەركىزي ھەربي كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ جەڭ قوشۇنى، خىزمەت قوشۇنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش قوشۇنى بولۇشتەك ئېسىل ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇرۇپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە ئوبدان تايىنىپ ۋە ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ھەر خىل كەسكىن سىناقلارغا بەرداشلىق بېرىش داۋامىدا ئۇزۇلۇكسىز تەرەققىي قىلىپ ۋە زوربىيىپ، قىسمىنىڭ ئىنقىلابىيلىشىش، زامانۋىلىشىش، مۇنتىزملىشىش قۇرۇلۇشىدا كۆرۈنەرلىك مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ، جەڭگىۋارلىق كۈچىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆستۈردى، ۋەتەنىڭ زېمىنى ۋە ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ پۈتۈنلۈكىنى قوغداش، ۋەتىنىمىزنىڭ غەربي شىمال چېگرا مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ۋە خەلقنىڭ تىنچلىقىنى ساقلاش، شىنجاڭنىڭ زامانۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، تەرەققىيات ئىشلىرى ئۈچۈن غايەت زور تۆھپە قوشتى ۋە ئۆچمەس نەتىجە يارىتتى. شىنجاڭ ھەربي رايونىنىڭ قوماندانلىرى: پېك دېخۇەي، ۋاڭ جېن، ۋاڭ ئېنماۋ، لۇك شۇجىن، ساۋ سىمىڭ، ياڭ يۈڭ، لىۋ جېن، ۋۇ كېخۇا، شياۋ چۈەنغۇ، لىۋ خەيچىڭ، گاۋ خۇەنچاڭ، ۋاڭ كې، فۇ بىگياۋ، لى لياڭخۇي، چىۋ يەنخەن. شىنجاڭ ھەربي رايونىنىڭ سىياسي كومىسسارلىرى: پېك دېخۇەي، ۋاڭ جېن، ۋاڭ ئېنماۋ، ساۋسىمىڭ، شياۋ سىمىڭ، گو لىنشياڭ، تەن يۈلىن، تەن شەنخي، تاڭ گۇاڭىەي، پەن جاۋسىن، جۇ يۈگشۈن، يۈي لىنشاڭ. 1955 ـ يىلىدىن كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ شۇجىسى شىنجاڭ ھەربي رايونىنىڭ 1 ـ سىياسي كومىسسارى ياكى پارتكومىنىڭ 1 ـ شۇجىلىقىنى قوشۇمچە ئۈتەپ كەلدى. شىنجاڭ ھەربي رايونىنىڭ ئورنى ئۈرۈمچى شەھىرى ياشلار يولىدا.

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى دىخۇا ھەربي رايونى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى شىنجاڭ ھەربي رايونىنىڭ دىخۇا (ھازىرقى ئۈرۈمچى) دا قۇرغان 1 ـ دەرىجىلىك ئارمىيە تەشكىلاتى. 1950 ـ يىلى 2 ـ ئايدا دىخۇا ھەربي رايونى قۇرۇلغان. شۇ جايدا تۇرۇشلۇق 6 ـ جۇن جۇنبۇسى قوشۇمچە دىخۇا ھەربي رايونى بولغان، ئۇ 3 ـ دەرىجىلىك ھەربي رايون بولۇپ، شىنجاڭ ھەربي رايونىنىڭ شتاتىدا بولغان. ئۇزى تۇرۇشلۇق جاينىڭ ھەربي خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇپ، چېگرا مۇداپىئەسىنى ئۈستىگە ئالغان، ئاساسلىقى خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتىگە، ھەربي خىزمەتكە ۋە سەپەرۋەرلىك خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلغاندى. 1952 ـ يىلى 11 ـ ئايدا دىخۇا ھەربي رايونى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى شۇبە ھەربي رايون شىنجاڭ ھەربي رايونىنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىگە ئۆتكەن.

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى جەنۇبي شىنجاڭ ھەربي رايونى شىنجاڭ ھەربي رايونىنىڭ شىنجاڭنىڭ جەنۇبي قىسمى رايونىدا قۇرغان 1ـ دەرىجىلىك ئارمىيە تەشكىلاتى. ھەربي رايون ئورگىنى قەشقەر بېگىشەھەر ناھىيىسىدە ئىدى. 1950 ـ يىلى 5 ـ ئايدا قەشقەر ھەربي رايونى قۇرۇلغان. 2ـ جۇن جۇنبۇسى قوشۇمچە قەشقەر ھەربي رايونى بولغان، ئۇ 3 ـ دەرىجىلىك ھەربي رايون بولۇپ، شىنجاڭ ھەربي رايونىنىڭ شتاتىدا ئىدى. 1951 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئۇنىڭ نامى جەنۇبي شىنجاڭ ھەربي رايونىغا ئۆزگەرتىلگەن، ئۇ ئۇزى تۇرۇشلۇق جاينىڭ ھەربي خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇپ، چېگرا مۇداپىئەسى ۋە مۇداپىئە كۈرۈش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان، ئاساسلىقى خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتىگە، ھەربي خىزمەتكە ۋە سەپەرۋەرلىك خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلغان. 1985ـ يىلى جەنۇبي شىنجاڭ ھەربي رايونى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندا قارىمىقىدىكى شۇبە ھەربي رايونلار شىنجاڭ ھەربي رايونىنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىگە ئۆتكەن. 1987 ـ يىلى 10 ـ ئايدا جەنۇبي شىنجاڭ ھەربي رايونى قايتىدىن قۇرۇلۇپ، جۇن دەرىجىلىك ھوقۇق يۈرگۈزۈپ كەلدى، ئۇنىڭغا شىنجاڭ ھەربي رايونى رەھبەرلىك قىلىدۇ.

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىمالي شىنجاڭ ھەربي رايونى شىنجاڭ ھەربي رايونىنىڭ شىنجاڭنىڭ شىمالي قىسمى رايونىدا قۇرغان 1ـ دەرىجىلىك ئارمىيە تەشكىلاتى. 1952 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئىلى ھەربي رايونى قۇرۇلغاندا، شۇ جايدا تۇرۇشلۇق ئارمىيىنىڭ 5 ـ جۇنى ھەربي رايونلۇق رولىنى قوشۇمچە ئۈتىگەن، ئۇ 3 ـ دەرىجىلىك ھەربي رايون بولۇپ، شىنجاڭ ھەربي رايونىنىڭ شتاتىدا ئىدى. 1952 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئىلى ھەربي رايونى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. 1954 ـ يىلى 10 ـ ئايدا 5 ـ جۇندىن ئىلى قازاق ئاپتونوم رايونلۇق ھەربي رايونى قايتا تەشكىل قىلىنغان. 1955 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ئۇنىڭ نامى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق ھەر-

بىي رايونىغا ئۆزگەرتىلگەن. شۇ يىلى 11 ـ ئايدا ئىلى ھەربىي رايونىغا ئۆزگەرتىلگەن. 1969 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى شىمالىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىغا ئۆزگەرتىلدى، ئۇ ئۆزى تۇرۇشلۇق جاينىڭ ھەربىي خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇپ، چېگرا مۇداپىئەسى ۋە مۇداپىئە كۆرۈش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان، ئاساسلىقى خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتىگە، ھەربىي خىزمەتكە ۋە سەپەرۋەرلىك خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلغان. 1985 ـ يىلى شىمالىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان، ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى شۆبە ھەربىي رايونلار شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىگە ئۆتكەن.

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شەرقىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسىم رايونىدا قۇرغان 1ـ دەرىجىلىك ئارمىيە تەشكىلاتى. 1979 ـ يىلى 1 ـ ئايدا شەرقىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى قۇرۇلۇپ، ئۇرۇمچى گارنىزونلىق رولىنى قوشۇمچە ئۆتىگەن، ئۇ ئۆلكە دەرىجىلىك ھەربىي رايون بولۇپ، شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ شتاتىدا ئىدى، ئۇ ئۆزى تۇرۇشلۇق جاينىڭ ھەربىي خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇپ، چېگرا مۇداپىئەسى ۋە ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ مۇداپىئە كۆرۈش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان، ئاساسلىقى خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتىگە، ھەربىي خىزمەتكە ۋە سەپەرۋەرلىك خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلغان، 1985 ـ يىلى شەرقىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان، ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى شۆبە ھەربىي رايونلار شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىگە ئۆتكەن.

شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىڭتۈەنىنىڭ ھەربىي بۆلۈمى شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىڭتۈەنىدە قۇرغان 1 ـ دەرىجىلىك ئارمىيە تەشكىلاتى. 1962 ـ يىلىدىن 1982 ـ يىلىغىچە، شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىڭتۈەنى قومۇداندانلىق شتابى بىلەن بىرلا ئىگىلىك شىلىرىدا قوراللىق بۆلۈم (باشقارما) تەسىس قىلىندى. 1983 ـ يىلى 5 ـ ئايدا شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىڭتۈەنىنىڭ خىزمەتتىكى ھەربىي قوراللىق قىسمى تەشكىل قىلىنىپ، شى دەرىجىلىك خىزمەت ھوقۇقىنى ئىجرا قىلىدى. ئۇ ئۇرۇمچى ھەربىي رايونىنىڭ شتاتىدا بولدى. 1990 ـ يىلى 7 ـ ئايدا شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىڭتۈەنى قوراللىق بۆلۈمى شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىڭتۈەنى ھەربىي بۆلۈمى (شى دەرىجىلىك) دەپ ئاتىلىدىغان بولدى، شى، ئىدارىلەر، دىكى قوراللىق بۆلۈملەرنىڭ نامى ۋە تەۋەلىك مۇناسىۋىتى ئۆزگەرمىدى. 1998 ـ يىلى 11 ـ ئايدا شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىڭتۈەنى ھەربىي بۆلۈمى شى دەرىجىلىكتىن مۇئاۋىن جۇن دەرىجىلىككە، شى، ئىدارىلەردىكى قوراللىق بۆلۈملەر تۆەن دەرىجىلىكتىن مۇئاۋىن شى دەرىجىلىككە تەڭشەلدى. ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىڭتۈەنىنىڭ ھەربىي خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇپ، خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتىگە، زاپاس ھەربىيلەر خىزمىتىگە ۋە سەپەرۋەرلىك خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلىدۇ.

جۇڭگو خەلق قوراللىق ساقچى قىسمى شىنجاڭ باش ئەترىتى جۇڭگو خەلق قوراللىق ساقچى قىسمىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا قۇرغان قىسمى. مۇئاۋىن جۇن دەرىجىلىك شتاتتا بولۇپ، جۇڭگو خەلق قوراللىق ساقچى قىسمى باش بۆسى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ، ساقلاش، قوغداش، مۇھاپىزەت قىلىش، يالاش، قاراش، شەھەرلەردە قوراللىق چارلاش، تۈيۈقسىز ۋەقەلەرنى بىر تەرەپ قىلىش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالغان، گوۋۇيۈەننىڭ شتاتىغا قارايدۇ. ئاپپاراتى كۆپ قېتىم ئۆزگەرىدى. 50 ـ يىللارنىڭ بېشىدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى باش ئەترىتى دەپ ئاتىلاتتى، ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى ئۈلايەتلىك، كان رايونلۇق جامائەت خەۋپسىزلىكى چوڭ ئەترەتلىرى ۋە ناھىيىلىك، شەھەرلىك، كان رايونلۇق جامائەت خەۋپسىزلىكى ئەترەتلىرى ۋە مۇستەقىل يېگلار شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ بىۋاسىتە قوماندانلىقىدا ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، غەربىي شىمال جامائەت خەۋپسىزلىكى قوماندانلىق شتابى ۋە ئۆلكىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنىنىڭ كەسپىي جەھەتتىكى رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلاتتى. 1955 ـ يىلى شىنجاڭ جامائەت خەۋپسىزلىكى قىسمى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئارمىيىسىگە ئۆزگەرتىلدى، ئەسلىدىكى ئۈلايەتلىك (شەھەرلىك، ناھىيىلىك) جامائەت خەۋپسىزلىكى چوڭ ئەترەتلىرى ۋە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئەترەتلىرى قوراللىق ساقچى قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ، يەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، جامائەت خەۋپسىزلىكى

باش ئەترىتى ۋە چوڭ ئەترىتى دېگەن بەلگىلەر بىكار

قوراللىق ساقچى قىسىم شىنجاڭ باش ئەترىتى

قىلىنىپ، شىنجاڭ ھەربىي رايونى جامائەت خەۋپسىزلىكى قىسىملىرى باشقارمىسىغا ۋە ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلدى. 1957 - يىلى جاماەت خەۋپسىزلىكى قىسىغا قاراشلىق باشقارمىلار بىكار قىلىندى. 1958 - يىلى 9 - ئايدا جامائەت خەۋپسىزلىكى قىسمى بەدەنىدىن قىسىم ئەترىتىگە سىلىنىپ، ئۇنىڭ چېگرا مۇداپىئە پونكىتلىرى ۋە چېگرا مۇداپىئە، ئايرودروم تەكشۈرۈش پونكىتلىرىنىڭ ھەممىسى شۇنىڭدەك ئىچكى قوغداشتىكى ئۇەن، يىگىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ياكى بىر قىسمى خەلق قوراللىق ساقچى قىسمى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى ھەمدە يەرلىككە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1962 - يىلى قوراللىق ساقچى باش ئەترىتى ۋە چېگرا مۇداپىئە پونكىتلىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ شتابىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى جامائەت خەۋپسىزلىكى قىسمى شىنجاڭ باش ئەترىتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 1966 - يىلى 7 - ئايدا شىنجاڭ جاماەت خەۋپسىزلىكى باش ئەترىتى ئورگىنى، ئۇنىڭغا بۇۋاستە قاراشلىق ئۇەن، يىگىلار ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ تارماق ئەترىتى ئورگىنى، ئۇنىڭغا بۇۋاستە قاراشلىق ئوتتۇرا ئەترەتلەر شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ مۇستەقىل شىمالى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، ۋىلايەت (ئوبلاست) لاردىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى قىسىملىرىمۇ ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شتابى بويىچە شۇبە ھەربىي رايونىنىڭ رەھبەرلىكىگە قارايدىغان بولدى: ناھىيىلىك (شەھەرلىك) جامائەت خەۋپسىزلىكى ئەترەتلىرى ناھىيىلىك (شەھەرلىك) ئوتتۇرا ئەترەتلەرگە ئۆزگەرتىلىپ، ئۇزى تۇرۇشلۇق ناھىيىلىك (شەھەرلىك) خەلق قوراللىلىق بۆلۈملىرىنىڭ رەھبەرلىكىگە قارايدىغان بولدى. 1975 - يىلى يەنە ناھىيىلىك (شەھەرلىك) ئوتتۇرا ئەترەتلەر يەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئارمىقىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، خەلق قوراللىق ساقچىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 1982 - يىلى 12 - ئاينىڭ بېشىدا، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ئىچكى قوغداش ۋە كۆزەتچىلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان قىسمى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئارمىقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، جۇڭگو خەلق قوراللىق ساقچى قىسىملىرى شىنجاڭ باش ئەترىتى قايتا قۇرۇپ چىقىلدى. باش ئەترەت ئورگىنى ئۇرۇمچى شەھىرىدە.

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھاۋا ئارمىيە قىسمى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ھاۋا ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ھاۋادا ۋەزىپە ئىجرا قىلغۇچى قىسمىدۇر. ئۇنىڭ ئاساسىي مەسئۇلىيىتى — ھاۋادىن مۇداپىئەلىنىش، قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنىڭ جەڭ قىلىشىغا يارداەم بېرىش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شىنجاڭدىكى قىسىملارنى بىرىكمە مەشىق قىلدۇرۇش، پەن تەتقىقاتى سىنىقى قىلىش، ھاۋادىن توشۇش - تاشلاش، خەتەردىن قۇتۇلدۇرۇش، ئايروپىلان ئارقىلىق ئۇرۇق چېچىپ ئورمان بىنا قىلىش، ئوت - چۈپ تېرىش قاتارلىقلار. 1949 - يىلى 12 - ئايدا، قوزغىلاڭ قىلغان گومىنداڭ ھاۋا ئارمىيىسى 259 - تەمىنات ئوتتۇرا ئەترىتى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى دىخۇا ئاۋىئاتسىيە پونكىتىغا ئۆزگەرتىلگەن. ئۇ 1950 - يىلى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ دىخۇا ئاۋىئاتسىيە پونكىتى قىلىپ كېڭەيتىلىپ، شى دەرىجىلىك ھوقۇق ئىجرا قىلغان. 1954 - يىلى شتاتى قىسقارتىلغان، 1956 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. 1962 - يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا لەنجۇ ھەربىي رايونى ھاۋا ئارمىيىسى خوتەنده قوماندانلىق ئورنى قۇرغان، ئۇ شى دەرىجىلىك ھوقۇق ئىجرا قىلغان. 1973- يىلى 5 - ئايدا ھاۋا ئارمىيىسىنىڭ خوتەن قوماندانلىق ئورنى دەپ ئۆزگەرتىلىپ، ھاۋا ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭدىكى قىسمىغا قارايدىغان بولغان. 1964 - يىلى 11 - ئايدا شىنجاڭدىكى ھاۋا ئارمىيە قىسمى لەنجۇ ھەربىي رايونى ھاۋا ئارمىيە شتابىغا ئۆتتى، 1975 - يىلى 1 - ئايدا ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ ھاۋا ئارمىيە شتابىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، ھاۋا ئارمىيە پارتكومى بىلەن شىنجاڭ ھەربىي رايونى پارتكومى قوش رەھبەرلىك قىلىدىغان بولدى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئۇرۇمچى ھەربىي رايون ھاۋا ئارمىيىسى قوماندانلىق ئورنىغا ئۆزگەرتىلدى. 1985- يىلى 8 - ئايدا ھاۋا ئارمىيە ئۇرۇمچى قوماندانلىق ئورنى دەپ ئۆزگەرتىلىپ، لەنجۇ

ھەربىي رايونى ھاۋا ئارمىيە شتابىغا ئۆتتى. 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا ھاۋا ئارمىيە مەلۇم قىسمى دەپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

شىنجاڭ خەلق قوراللىق كومىتېتى مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتى بىلەن ش ئۇ ئا ر پارتكومىنىڭ خەلقنى قوراللاندۇرۇش قۇرۇلۇشىغا رەھبەرلىك قىلىشتىكى ماسلاشتۇرۇش ئاپپاراتى بولۇپ، قوراللىق كومىتېت دەپ ئاتىلىدۇ. 1960 ـ يىلى 7ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتى گۇرۇپپىسى قۇرغان. ئۇ 1964 ـ يىلى 4ـ ئايدا خەلق قوراللىق كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ شۇجىسى مۇدىر، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ بىر مۇئاۋىن شۇجىسى بىلەن شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ بىر رەھبىرى مۇئاۋىن مۇدىر بولغان، ئۇنىڭغا ئاپتونوم رايونىنىڭ خەلق ئىشلىرى، ج خ، تەشكىلات ـ تەشۋىقات، مالىيە، ماۋارىپ، ئاشلىق، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى، ئايالار بىرلەشمىسى، كومۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى ۋە شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ ئالاقىدار تارماقلىرىنىڭ رەھبەرلىرى قاتناشتۇرۇلغان. 1995 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ش ئۇ ئا ر دۆلەت مۇداپىئە سەپەرۋەرلىك كومىتېتى قۇرۇلۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم قوراللىق كومىتېتى بىلەن بىر ئاپپارات بولۇپ، ئىككى ۋۇنىسكا ئېسىپ، بىرلىكتە ئىشلىگەن؛ ۋىلايەت (ئوبلاست، شەھەر)، ناھىيىلەر (شەھەر، رايونلار) دە مۇناسىپ ئاپپارات قۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى: ئادەتتە خەلق ئەسكەرلىرى، زاپاس ھەربىيلەر خىزمىتىدىكى چوڭ ـ چوڭ مەسىلىلەرنى مۇھاكىمە قىلىش، ھەربىي خىزمەتكە سەپەرۋەر قىلىش ۋە ھەربىيلەرنى كەسىپ ئالماشتۇرۇش، ھەربىي سەپتىن چېكىنىدۇرۇش ۋە ئۇلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش خىزمىتىگە ئائىت قانۇنچىن ـ سىياسەتلەرنى، خەلق ئەسكەرلىرىنى مەشىقە ئۇيۇشتۇرۇشنى مۇھاكىمە قىلىشتىن ئىبارەت؛ ئۇرۇش ۋاقتىدا ھەرقايسى جەھەتتىكى كۆچلەرنى ماسلاشتۇرۇپ، ھەربىي ھەرىكەتكە ماسلىشىپ، ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىدىغان قوماندانلىق ئاپپاراتىدۇر.

شىنجاڭ ھەربىي رايونى چېگرا مۇداپىئە قىسمى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭدا چېگرا مۇداپىئە ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان قىسمى. 1949 ـ يىلى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن، شىنجاڭ ھەربىي رايونى قىسىم ئەۋەتىپ سابىق گومىنداڭ چېگرا قوغداش چوڭ ئەترىتىنىڭ مۇداپىئە ۋەزىپىسىنى ئۈتكۈزۈۋالغان ۋە چېگرا مۇداپىئە ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغاندى. 1955ـ يىلى ج خ چېگرا مۇداپىئە قىسمى ۋە چېگرا مۇداپىئە پونكتلىرى قۇرۇلغان. 1963 ـ يىلى شىنجاڭدىكى چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ شتابىغا ئۈتكۈزۈپ بېرىلگەن. 1964 ـ يىلىدىن باشلاپ، شىنجاڭدىكى ۋە شىزاڭنىڭ ئالى رايونىدىكى چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى ئومۇمىيۈزلۈك تەرتىپكە سېلىنىپ، شىنجاڭ ھەربىي رايونى ـــ ئۈلكە دەرىجىلىك ھەربىي رايون ـــ شۆبە ھەربىي رايون ـــ چېگرا خىزمىتى پونكتى رەھبەرلىك تۈزۈلمىسى شەكىللەنگەن؛ چېگرا مۇداپىئە خىزمىتى باش پونكتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئەسلىدىكى باش پونكتقا قاراشلىق رايونلار ئاساس قىلىنىپ، مەمۇرىي رايون ئايرىمىسىغا بىرلەشتۈرۈلۈپ، يەتتە مۇداپىئە رايونى قىلىپ تەڭشەلگەن ھەمدە ئېھتىياجىغا قاراپ، خىزمەت پونكتلىرى كۆپەيتىلگەن، چېگرا خىزمىتى (تەكشۈرۈش) پونكتلىرى 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ دەرىجىلىك دەپ ئايرىلغان. 1965 ـ يىلىدىن كېيىن، چېگرا مۇداپىئە پونكتلىرى تۈزۈلمىسى ئۈزگەرتىلىپ، شىنجاڭ ھەربي رايونىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئۈلكە دەرىجىلىك ھەربي رايون، شۆبە ھەربي رايون، چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى (شۆبىلىرى) گە قاراشلىق رايونلاردا خېلى مۇكەممەل چېگرا مۇداپىئە سىستېمىسى تەدرىجي شەكىللەنگەن. نەچچە ئون يىلدىن بۇيان، شىنجاڭ ھەربي رايونىنىڭ چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى چۆل ـ جەزىرە، قارلىق دالا، ئېگىزلىكلەرنى ساقلاپ، دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە زېمىن پۈتۈنلۈكىنى قوغداشتىن ئىبارەت مۇقەددەس بۇرچىنى سادىقلىق بىلەن ئادا قىلىپ، «چېگرا مۇداپىئەسىنى قىزغىن سۆيىدىغان، جاپاغا چىداپ كۆرەش قىلىدىغان، خالىسانە تۆھپە قوشىدىغان، قەيسەرلىك بىلەن كۆرەش قىلىدىغان» قاراقۇرۇم روھىنى يېتىلدۇردى، ئۇلار ئارىسىدا مەركىزىي ھەربي كومىتېت تەرىپىدىن «قارا قۇرۇمدىكى پولاتتەك قاراۋۇل» دېگەن شەرەپلىك نام بېرىلگەن سىرلىق ئەگىم چېگرا مۇداپىئە لىيەنى قاتارلىق زور بىر تۈركۈم قەھرىمان ـ نەمۇنە كوللېكتىپ ۋە شەخسلەر مەيدانغا كەلدى، ئۇلار ۋەتىنىمىزنىڭ غەربي چېگرا رايونىنىڭ بىخەتەرلىكى ۋە مۇقىملىقىنى ساقلاشتا گەۋدىلىك تۆھپە قوشتى (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 16 ـ بېتىگە قارالسۇن).

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭ زاپاس قىسمى زاپاس ھەربىيلەر ئاساس، رەسمىي ھەربىيلەر تايانچ قىلىنىپ قۇرۇلغان، ئارمىيە قىلىپ تېزدىن تەشكىللىگىلى بولىدىغان قىسمدۇر. 1983 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ج ك پ مەركەزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ يولىيورۇقىغا بىنائەن ۋە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتىنىڭ ئاساسىغا، شۇنىڭدەك ئىقتىساد، مەدەنىيەت، قاتناش، ئاھالە قاتارلىق ئەملىي ئەھۋالىغا قاراپ، گۇۋچۇڭ قۇرۇلۇش قىسملىرى زاپاس ھەربىيلەر تۈەنىنى قۇردى. كېيىن يەنە شىخەنزە قۇرۇقلۇق ئارمىيە زاپاس ھەربىيلەر شىسى، قاراماي قۇرۇقلۇق ئارمىيە زاپاس قۇرۇلۇش قىسملىرى تۈەنى ۋە قەشقەر قۇرۇقلۇق ئارمىيە زاپاس پىيادە ئەسكەرلەر تۈەنىنى قۇردى. 1998ـ يىلى 10 ـ ئايدا شىخەنزە قۇرۇقلۇق ئارمىيە زاپاس پىيادە ئەسكەرلەر شىسى كېڭەيتىلىپ، شىنجاڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيە زاپاس پىيادە ئەسكەرلەر شىسىگە ئۆزگەرتىلىپ، شىنجاڭ ھەربىي رايونى شتابىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. شىنجاڭ زاپاس ھەربىي قىسمى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شتابىغا كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ نىزام، ئۇستاپىنى ئىجرا قىلىدۇ.

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئۇرۇمچى قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئىنستىتۇتى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭدا قۇرغان، قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئوفىتسېر ـ جەڭچىلىرى ۋە كەسپىي تېخنىكا خادىملىرىنى يېتىشتۇرىدىغان ھەربىي ئىنستىتۇت. ئۇ ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ شورىۋلاق كوچىسىدا. 1958 ـ يىلى 11 ـ ئايدا شىنجاڭ ھەربىي رايونى تېز پۈتتۈرۈش ئوتتۇرا مەكتىپى، شىنجاڭ ھەربىي رايونى كادىرلار تەلىم ـ تەربىيە ئەترىتى، ئىلى ھەربىي رايونى مىللىي كادىرلار تەلىم ـ تەربىيە ئەترىتى قوشۇۋېتىلىپ، شىنجاڭ ھەربىي رايونى كادىرلار مەكتىپى قۇرۇلغان. 1962 ـ يىلى 11 ـ ئايدا شىنجاڭ ھەربىي رايونى پىيادە ئەسكەرلەر مەكتىپى دەپ ئۆزگەرتىلىپ، شى دەرىجىلىك ھوقۇق يۈرگۈزگەن. 1969 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېت ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ تەستىقى بىلەن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. 1973 ـ يىلى 9 ـ ئايدا شىنجاڭ ھەربىي رايونى ھەربىي ـ سىياسىي كادىرلار مەكتىپى قۇرۇشقا كىرىشكەن. 1975 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ھەربىي ـ سىياسىي كادىرلار مەكتىپى رەسمىي قۇرۇلۇپ، جۇن دەرىجىلىك ھوقۇقىنى يۈرگۈزگەن. 1978 ـ يىلى 1 ـ ئايدا شىنجاڭ ھەربىي رايونى پىيادە ئەسكەرلەر مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلگەن. 1981 ـ يىلى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئۇرۇمچى قۇرۇقلۇق ئارمىيە مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلگەن. 1986 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئۇرۇمچى قۇرۇقلۇق ئارمىيە مەكتىپى شىئەن قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئىنستىتۇتىنىڭ ئۇرۇمچى تەلىم ـ تەربىيە دادۇيىگە ئۆزگەرتىلىپ، شىئەن قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئىنستىتۇتىنىڭ شتابىغا كىرگۈزۈلۈپ، شىنجاڭ ھەربىي رايونى رەھبەرلىك قىلىدىغان بولغان. 1992 ـ يىلى 12 ـ ئايدا شىئەن قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئىنستىتۇتىنىڭ ئۇرۇمچى شۇبىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. 1999 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئۇرۇمچى قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئىنستىتۇتىغا ئۆزگەرتىلىپ، لەنجۇ ھەربىي رايونىغا قارايدىغان بولغان.

قوراللىق ساقچى قىسمى باش ئەترىتىنىڭ ئۇرۇمچى قوماندانلىق مەكتىپى جۇڭگو خەلق قوراللىق ساقچى قىسمىنىڭ شىنجاڭ باش ئەترىتى قۇرغان، قوراللىق ساقچى قىسىم ئوفىتسېرلىرىنى يېتىشتۈرىدىغان مەكتەپ. ئۇ ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ يەنئەن يولىدا. 1983 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى قوراللىق ساقچى قىسىم شىنجاڭ باش ئەترىتى پارتكومىنىڭ تەستىقى بىلەن قۇرۇلغان، جۇڭگو خەلق قوراللىق ساقچى قىسمى تەركىبىدە بولۇپ، قوراللىق ساقچى قىسىم شىنجاڭ باش ئەترىتى رەھبەرلىك قىلىدۇ، مۇئاۋىن شى دەرىجىلىك. مەكتەپ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئوقۇش تارىخىغا ئىگە مۇنەۋۋەر ئەسكەرلەر (بەنجاڭلار) نى قوبۇل قىلىپ، پەي دەرىجىلىك كادىرلارنى يېتىشتۈرىدۇ. ئوقۇش تۈزۈمى ئىككى يىل ياكى ئۈچ يىل، ئوقۇش تارىخى تېخنىكوم ياكى ئالىي تېخنىكوم. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كۇرسانتلار ئەترىتى ۋە كادىرلار تەلىم ـ تەربىيە ئەترىتى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، خىزمەتتىكى كادىرلارنى يىغىپ تەربىيىلەيدۇ ياكى بىلىمىنى تولۇقلاشقا ئۇيۇشتۇرىدۇ.

لەنجۇ ھەربىي رايونىنىڭ ئۇرۇمچى باش دوختۇرخانىسى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى لەنجۇ ھەربىي رايونى ئۇرۇمچىدە قۇرغان، داۋالاش، ئوقۇتۇش، پەن تەتقىقات، ئالدىنى ئېلىش، سالامەتلىكنى ساقلاش، ئەسلىگە كەلتۈرۈش بىر گەۋدە قىلىنغان، A3 دەرىجىلىك چوڭ ئۇنىۋېرسال دوختۇرخانا. ئۇ ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ شىمالىي دوستلۇق يولى 41 ـ

نومۇرلۇق قورۇدا. ئۇنىڭ ئىلگىرىكى ئاساسى گومىنداڭ بىرلەشمە ھەربىكەت باش شتابىنىڭ 60 ـ دوختۇرخانىسى. شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئۇنى شىنجاڭ ھەربىي رايونى باش دوختۇرخانىسىغا ئۆزگەرتتى.

لەنجۇ ھەربىي رايونى ئورۇمچى باش دوختۇرخانىسى

كەن. 1985 ـ يىلى ھازىرقى نامىغا ئۆزگەرتىلگەن. 50 نەچچە يىللىق قۇرۇلۇش ئارقىلىق، بۇ باش دوختۇرخانا 40 نەچچە كەسپىي بۆلۈم ـ ئىشخانىسى، زور بىر تۈركۈم داۋالاش مۇتەخەسىسى ۋە ئىلغار داۋالاش تېخنىكىسى، پەن ـ تېخنىكا نەتىجىسى بار چوڭ دوختۇرخانىغا ئايلاندى. ھازىر مىڭدىن ئارتۇق كېسەل كارىۋىتى بار، يىللىق كېسەل كۆرۈش مىقدارى تەخمىنەن 450 مىڭ ئادەم ـ قېتىم، يىللىق كېسەل قوبۇل قىلىش مىقدارى 14 مىڭ ئادەم ـ قېتىمدىن ئارتۇق بولۇپ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى نۇقتا قەلىپ بېكىتىلگەن سەككىز داۋالاش ئورنىنىڭ بىرى.

ناھىيىلىك (شەھەرلىك، رايونلۇق) خەلق قوراللىق بۆلۈمى دۆلەت ناھىيىلەر (ئاپتونوم ناھىيىلەر، ناھىيە دەرىجىلىك شەھەرلەر، شەھەرگە قاراشلىق رايونلار) دا تەسىس قىلغان ھەربىي خىزمەت تارمىقى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ناھىيە دەرىجىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈملىرى تەڭ دەرىجىلىك يەرلىك پارتكوملارنىڭ ھەربىي خىزمەت تارمىقى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ھەربىي مەجبۇرىيەت خىزمىتى تارمىقى بولۇپ، تەڭ دەرىجىلىك يەرلىك پارتكوم، ھۆكۈمەت ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك ھەربىي تارماقنىڭ قوش رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ. ئاساسلىقى تەۋەلىكىدىكى خەلق ئەسكەرلىرى، ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتىگۈچىلەرنى سەپەرۋەر قىلىش خىزمىتىگە مەسئۇل بولىدۇ. 1959 ـ يىلى 3 ـ ئايدا، 12 ناھىيىلىك (شەھەرلىك) ھەربىي خىزمەت ئىدارىسى شتات جەھەتتە تەڭشىلىپ، خەلق قوراللىق بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. 1961 ـ يىلىغا كەلگەندە، ناھىيىلەر (شەھەرلەر) نىڭ ھەممىسىدە قوراللىق بۆلۈم قۇرۇلۇپ، ئۇلارغا خىزمەت ئۆتەۋاتقان ھەربىيلەر قويۇلدى، ئۇلار ئارمىيە شتاتىغا ئۆتتى. ۋىلايەت لەردىكى قوراللىق بۆلۈملەر 1962 ـ يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىڭتۇەننىڭ شىلىرى (باشقارمىلىرى) ۋە ئورۇمچى شەھىرىدىكى رايونلار، شۇنىڭدەك بىڭتۇەننىڭ قۇرۇلغان ناھىيە دەرىجىلىك شەھەر ـ رايونلاردا خەلق قوراللىق بۆلۈمى قۇرۇلدى. 1975 ـ يىلى ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىڭتۇەننىڭ شى دەرىجىلىك ئورۇنلىرىدىكى قوراللىق تارماقلار بىڭتۇەننىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. تۆمۈر ـ مەيدانلار ۋە راۋۇت ـ كانلاردىكى خەلق قوراللىق تارماقلىرى ئۆزى تۇرۇشلۇق جايدىكى ھەربىي رايونلارنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتتى. بىڭتۇەن ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، شىلار (ئىدارىلەر) دا 1983 ـ يىلى ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ خەلق قوراللىق بۆلۈملىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ئۇلارنىڭ قارىمىقىدىكى تۆمۈر ـ مەيدان، راۋۇت ـ كانلاردىمۇ خەلق قوراللىق بۆلۈملىرى بار بولدى. 1986 ـ يىلى 9 ـ ئايدا چېگرا مۇداپىئە I ـ سېپىدىكى ناھىيىلىك (شەھەرلىك) خەلق قوراللىق بۆلۈملىرى ۋە بىڭتۇەننىڭ شىلىرى (ئىدارىلىرى) دىكى خەلق قوراللىق بۆلۈملىرىدىن باشقا، قالغان ناھىيە دەرىجىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈملىرى يەرلىك شتاتقا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1993 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئاقسۇ، قەشقەر، خوتەن ۋىلايەتلىرىدىكى ناھىيىلىك (شەھەرلىك) خەلق قوراللىق بۆلۈملىرى قايتىدىن ھەربىي شتاتقا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1994 ـ يىلى 12 ـ ئايدا بايىنغولىن، تۇرپان، قۇمۇل، سانجى، ئالتاي، تارباغاتاي، بورتالا، ئىلى، ئۇرۇمچى قاتارلىق توققۇز ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرگە قاراشلىق ناھىيىلىك (شەھەرلىك) خەلق قوراللىق بۆلۈملىرىمۇ ھەربىي شتاتقا ئۆتتى. بۇنىڭ بىلەن، ناھىيە دەرىجىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈملىرىنىڭ ھەممىسى ھەربىي شتاتقا ئۆتتى.

شۆبە ھەربىي رايون شىنجاڭ ھەربىي رايونى قارىمىقىدىكى، شىنجاڭنىڭ مەمۇرىي رايون ئايرىمىسىدىكى ۋىلايەتلەر (ئاپتونوم ئوبلاستلار، ئاپتونوم رايونغا بىۋاسىتە قاراشلىق شەھەرلەر) دە تەسىس قىلىنغان بىر دەرىجىلىك ھەربىي تەشكىلات بولۇپ، شىنجاڭ ھەربىي رايونى ياكى ئۇلكە دەرىجىلىك ھەربىي رايون شتاتىغا تەۋەدۇر. ئۇ جۇڭگو كومپارتىيىسى ۋىلايەتلىك (ئوبلاستلىق، شەھەرلىك) كومىتېتلىرىنىڭ ھەربىي خىز-

مەت تارمىقى ۋە ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە (ئوبلاستلىق، شەھەرلىك ھۆكۈمەت) نىڭ ھەربىي خىزمەت ئاپپاراتى. ئۇ ئۇلكە دەرىجىلىك ھەربىي رايون ياكى شىنجاڭ ھەربىي رايونى ۋە ۋىلايەتلىك (ئوبلاستلىق، شەھەرلىك) پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە (ئوبلاستلىق، شەھەرلىك ھۆكۈمەت) نىڭ قوش رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ، تۇرۇشلۇق جاينىڭ ھەربىي خىزمىتىگە، ئاساسلىق خەلق ئەسكەرلىرى، ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتىگۈچىلەر خىزمىتى ۋە سەپەرۋەرلىك خىزمىتىگە مەسئۇل بولىدۇ، كۆپىنچىسى چېگرا مۇداپىئە خىزمىتىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. XX - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىنىڭ بېشىدا، قەشقەر، ئاقسۇ، يەكەن، خوتەن، ئۇرۇمچى، قۇمۇل، قارا شەھەر، ئالتاي، ئىلى، تارباغاتايدا 10 شۇبە ھەربىي رايون قۇرۇلدى. كېيىن قارا شەھەر، يەكەن، ئۇرۇمچى، قەشقەر شۇبە ھەربىي رايونى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 60 - يىللاردىن كېيىن يەنە قەشقەر، قىزىلسۇ، سانجى، بورتالا، بايىنغولىن، تۇرپان، شىخەنزە، ئۇرۇمچى شۇبە ھەربىي رايونلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ئۇرۇمچى شۇبە ھەربىي رايونى گارنىزون رايونى، خەلق قوراللىق بۆلۈمى دەپ ئۆزگەرتىلگەندى، 1985 - يىلى 7 - ئايدا يەنە ئۇرۇمچى شۇبە ھەربىي رايونى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1994 - يىلى 11 - ئايدا قاراماي شۇبە ھەربىي رايونى قۇرۇلدى. شۇبە ھەربىي رايونلىرى شۇ جاينىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە زىممىسىدىكى ۋەزىپىسىگە قاراپ، چېگرا مۇداپىئە شۇبە ھەربىي رايونى ۋە ئىچكى قوغداش شۇبە ھەربىي رايونى دەپ ئايرىلدى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ خەلق ئەسكەرلىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ھەردەرىجىلىك پارتكوملارنىڭ رەھبەرلىكىدىكى خەلق ئاممىسىنىڭ قوراللىق تەشكىلاتى، ئۇ ھەم دۆلەت قوراللىق كۈچلىرىنىڭ تەركىبىي قىسمى، ھەم زاپاس ھەربىيلەرنىڭ ئاساسىي تەشكىلىي شەكلى. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى: زۇرۇر تەلىم - تەربىيە ئېلىپ، سوتسىيالىستىك مادداي مەدەنىيەتنىڭ ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئاكتىپ قاتناشىپ، ئىشلەپچىقىرىش، خەۋپتىن قۇتقۇزۇش، ئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇش ۋەزىپىلىرىنى باشلامچىلىق بىلەن ئورۇنداش؛ ئۇرۇش تەييارلىقى ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىپ، چېگرىنى قوغداش؛ جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاش؛ ھەربىيگە ۋە ئۇرۇشقا قاتناشىشقا ھەر ۋاقىت تەييار تۇرۇپ، تاجاۋۇزچىلىققا تاقابىل تۇرۇپ، ۋەتەننى قوغداشتىن ئىبارەت. 1950 - يىلى ئەتىيازدا شەرقىي شىنجاڭ رايونىدىكى ئۇرۇمچى، فۇكاڭ، تۇرپان، قۇمۇل، چەرچەن قاتارلىق 15 ناھىيىدە قوغدىنىش ئەترىتى، خەلق ئەسكەرلىرى ئەترىتى قاتارلىق تەشكىلاتلار قۇرۇلدى. 1951 - يىلى شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسىملارنىڭ ھەردەرىجىلىك قوماندانلىق شتابلىرىنىڭ ئۇرۇش قىلىش تارماقلىرى خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتىنى قوشۇمچە باشقۇردى. 1952 - يىلى شىنجاڭ ھەربىي رايونىدا خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتىنى مەخسۇس باشقۇرىدىغان خەلق قوراللىق باشقارمىسى قۇرۇلدى. 1953 - يىلى باندىتلارنى يوقىتىش مەزگىلىدىكى ئاممىۋى قوراللىق تەشكىلات ئاپپاراتلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتى كۆپ ھاللاردا بىرلەشمە مۇداپىئە ئەترىتى، ئامانلىق ساقلاش گۇرۇپپىسى دەپ ئاتالدى. 1958 - يىلى قىشتا شىنجاڭ بويىچە خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتى قۇرۇلدى ۋە راۋاجلاندى. 1959 - يىلى دۆلەتنىڭ خەلق ئەسكەرلىرى ۋاقىتلىق نىزامىدىكى بەلگىلىمە بويىچە، خەلق ئەسكەرلىرى ئادەتتىكى خەلق ئەسكىرى ۋە تايانچ خەلق ئەسكىرى دەپ ئايرىلدى. 1960 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا شىنجاڭ بويىچە 88 ناھىيىنىڭ ھەممىسىدە خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتى قۇرۇلدى. 1981 - يىلى تەڭشەش ئارقىلىق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق تۈمەن - مەيدانلىرى، يېزا - بازارلار ۋە زاۋۇت - كان، كارخانا ئورۇنلىرىدا خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتى قۇرۇلدى، ئورگان، مەكتەپ، پەن تەتقىقاتى ئورۇنلىرىدا ئومۇمەن قۇرۇلمىدى، ئىلگىرى ناھىيە، يېزىلاردا قۇرۇلغان خەلق ئەسكەرلىرى شىلىرى، تۈمەنلىرى ناھىيە (رايون) دە قوراللىق خەلق ئەسكەرلىرى تۈمەنگە، يىگىغا ئۆزگەرتىلدى، تۈمەن، يىگىلارنىڭ شتابى خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قوراللىق بۆلۈمىدە تەسىس قىلىندى. 1983 - يىلىدىن كېيىن خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتى ۋە تۈزۈملەر تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈلۈپ، خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتىدە تەشكىل، سىياسىي ۋە ھەربىي ئىشلار ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ، خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ سانى بىرئاز ئازايتىلدى، يېزا (رايون، بازار) دا تايانچ خەلق ئەسكەرلىرى يىگى ياكى لىيەنى، كەنتتە خەلق ئەسكەرلىرى لىيەنى ياكى پەيى، كەنت ئاھالە گۇرۇپپىسىدا خەلق ئەسكەرلىرى پەيى ياكى بەنى قۇرۇلدى. ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىگتۈەندىكى خەلق ئەسكەرلىرى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ۋە شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئۆز ئالدىغا سىستېما بولدى، خەلق ئەسكەرلىرىگە بىگتۈەندىكى ھەردەرىجىلىك پارتكوملار رەھبەرلىك قىلدى (« ئىش-

لەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكتۇەنى» نىڭ خەلق ئەسكەرلىرى دېگەن قىسمىغا قاراڭ)

جۇڭگونىڭ يادرو سىناق بازىسى دۆلەت شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى لوپنۇر رايوندا قۇرغان ئۇنىۋېرسال ئاتوم سىناق بازىسى. 1958 - يىلى 4 - ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ھەربىي ئىشلار كومىتېتى يادرو قوراللىرى سىناق مەيدانى (كېيىن يادرو سىناق بازىسى دەپ ئاتالدى) قۇرۇشنى تەستىقلىدى؛ 5 - ئايدا يادرو سىناق قىسىملىرىنى قوردى، ئۇ «ئالاھىدە قۇرۇلۇش قوماندانلىق شتابى» غا تەۋە بولىدى. 1960 - يىلى 4 - ئايدا بازا ئۆزىنىڭ قۇرۇلۇشلىرىنى باشلىدى. 1961 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئۇل قۇرۇلۇش تۈرلىرى ئاساسەن پۈتتى. 1963 - يىلى 4 - ئايدا بازىدا سىناق ئەسلىھەلىرى قۇرۇلۇشى باشلىنىپ، 1964 - يىلى 6 - ئايغا كەلگەندە، ئالاھىدە قۇرۇلۇشلار پۈتتى، يادرو سىنىقى قىلىش شەرت - شارائىتى ھازىرلاندى. كۆپ يىل جاپاغا چىداپ كۆرەش قىلىش ئارقىلىق، بازا تېخنىكا كۆچى قالتىس، مول تەجرىبىگە ئىگە يادرو سىنىقى قوشۇنى پېتىشتۇرۇلدى، ئۇلار يادرونى ھاۋادا، يەر يۈزىدە ۋە يەر ئاستىدا سىناق قىلىش ئىقتىدارىنى ھازىرلىدى، ئۈسۈلى، كۆچ - قۇدرىتى ئوخشاش بولمىغان سىناق ۋەزىپىسىنى 40 نەچچە قېتىم ئورۇنلىدى.

ئاتوم بومبىسى سىنىقى پەن تەتقىقاتى ۋە ھەربىي مەقسەت ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان ئاتوم بومبىسىنى پارتلىتىش سىنىقىدۇر. جۇڭگو 1964 - يىلى 10 - ئاينىڭ 16 - كۈنى شىنجاڭدىكى يادرو سىناق بازىسىدا تۇنجى قېتىم ئاتوم بومبىسىنى پارتلىتىش سىنىقى ئېلىپ باردى. 1960 - يىلنىڭ بېشىدا جۇڭگو ئۆز كۈچىگە تايىنىپ، بىرىنچى ئاتوم بومبىسىنى تەتقىق قىلىپ ياساشقا رەسمىي كىرىشتى. سىناقنىڭ پۈتكۈل تەييارلىق خىزمىتى گوۋۇيۈەننىڭ زۇڭلىسى جو ئېنلەينىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىدە ئىشلەندى، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ مۇئاۋىن باش سەنمۇجاڭى جاڭ ئەيپىڭ نەق مەيدانىدا باش قوماندانلىق قىلدى. ئەتراپلىق، پىلانلىق، تولۇق تەييارلىق كۆرۈش ۋە ماۋۇبر ئۈيۈشتۇرۇش ئارقىلىق 1964 - يىلى 10 - ئاينىڭ 16 - كۈنى سائەت 15 (بېيجىڭ ۋاقتى) تە ئاتوم بومبىسى قۇرۇلمىسى ئۆز ۋاقتىدا پارتلىتىلدى. ئۇلچىگەن سانلىق مەلۇماتلارنى ئۇنىۋېرسال تەھلىل قىلىشقا قارىغاندا، بۇ قېتىمقى ئاتوم بومبىسىنىڭ پارتلاش كۈچى 22 مىڭ TNT بولۇپ، لايىھىلەنگەنىنى بىلەن ئاساسەن بىردەك بولغان. شۇ كۈنى كەچتە ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەن سىناق كومىتېتىغا ۋە

ئاتوم بومبىسى سىنىقى

سىناققا قاتناشقان بارلىق خادىملارغا تەبرىك تېلېگرامىسى ئەۋەتتى. جۇڭگونىڭ تۇنجى ئاتوم بومبىسىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلىقى جۇڭگونىڭ يادرو قوراللىرى تەرەققىياتىدىكى تۇنجى ئامانەتنە بولۇپ، جۇڭگونىڭ دۆلەت مۇداپىئەسىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈنمۇ ئىنتايىن چوڭ ياخشىلىقچا كىرگىلىكىدىن دېرەك بەردى، يادرو قوراللىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن پۇختا ئاساس سالدى، بۇنىڭ بىلەن جۇڭگو ئامېرىكا، سوۋېت ئىتتىپاقى، ئەنگلىيە، فرانسىيىدىن كېيىن دۇنيادا ئاتوم بومبىسىنى ئۆز ئالدىغا تەتقىق قىلىپ ياساش ھەمدە يادرو سىنىقى ئېلىپ بېرىش ئىقتىدارىغا ئىگە بەشىنچى دۆلەت بولۇپ قالدى. ياسىغان يادرو قوراللىرىنىڭ ئۆزىگە مۇھتەدىكى خىزمەت ھالىتىنى باھالاش، پارتلاش كۈچىنى ئۇلچەش، باشقۇرۇلىدىغان ئاتوم بومبىسىنىڭ ئىقتىدارىنى ئەينەن ۋە ئۇنىۋېرسال سىناش ئۈچۈن، 1966 - يىلى 10 - ئاينىڭ 27 - كۈنى جۇڭگو ئوتتۇرا يېقىن مۇساپىلىك باشقۇرۇلىدىغان ئاتوم بومبىسىنى ئۆز زېمىنىنىڭ ھاۋا بوشلۇقىدا پارتلىتىپ سىناق قىلدى. 27 - چىسلا سائەت 9 دە، باشقۇرۇلىدىغان ئاتوم بومبىسى جېيۇچۈەننىڭ غەربىي شىمالىدىكى باشقۇرۇلىدىغان بومبا سىناق بازىسىدىن ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ، يادرو ئوق بېشى لوپنۇر يادرو سىناق مەيدانىنىڭ ئالدىن بېكىتىلگەن نىشانىنىڭ ھاۋا بوشلۇقىدا پارتلىدى. سىناق مۇساپىسى 894 كىلومېتىر، پارتلاش كۈچى 12 مىڭ TNT بولدى. بىر دۆلەتنىڭ ئۆز زېمىنىدا باشقۇرۇلىدىغان ئاتوم بومبىسىنى ھەقىقىي جەڭدىكىدەك قويۇپ بېرىپ سىناق قىلىشى دۇنيادا ئۇ-

جى كۆرۈلگەن ئىش. باشقۇرۇلىدىغان بومبا قورالى سىنىقىنىڭ تولۇق مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشى ئەتىجىسىدە، جۇڭگو ئۇزۇن ياسىغان ئوتتۇرا يېقىن مۇساپىلىك باشقۇرۇلىدىغان بومبا بىلەن يادرو ئوق بېشى ئۇچۇش سىنىقىدىن ئوڭۇشلۇق ئۆتتى. بۇ، جۇڭگونىڭ ھەقىقىي جەڭدە ئىشلىتىدىغان باشقۇرۇلىدىغان ئاتوم بومبىسىغا ئىگە بولغانلىقىدىن، دۆلەت مۇداپىئە كۈچىنىڭ تېخىمۇ ئاشقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

يادرو سىنىقى ھەربىي ئەنئەنىۋى ئۇ پەن ئەنئەنىۋى ئەقىدىسىدە، ئالدىن بېكىتىلگەن شارائىتتا ئېلىپ بېرىلىدىغان يادرو يارىلىنىش قورۇلمىسى ياكى يادرو قورالىنى يارىلىنىش سىنىقىدۇر. يادرو سىنىقى يادرو قورالىنى ئەنئەنىۋى قىلىپ ياساش ۋە ئەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن كەم بولسا بولماىدىغان ۋاسىتە. شۇنداقلا كۆلىمى چوڭ بولغان، ئۇزۇن يىل ۋە تارماقلار ماسلىشىشقا توغرا كېلىدىغان، ئۇزۇن ئادەم، ئەرسە كېتىدىغان ئىلمىي سىناق ھېسابلىنىدۇ. 1945 - يىلى 7 - ئايىنىڭ 16 - كۈنى ئامېرىكا دۇنياداكى ئۈنجى قېتىم يادرو سىنىقى قىلغاندىن باشلاپ 1989 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، ھەرقايسى ئەللەر 1800 قېتىمدىن ئارتۇق يادرو سىنىقى ئېلىپ باردى. بۇنىڭ ئىچىدە، ئامېرىكىنىڭ 900 قېتىمدىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 600 قېتىمدىن، فرانسىيىنىڭ 180 قېتىمدىن ئارتۇق. ئامېرىكا بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يادرو سىنىقىنىڭ قېتىم سانى ئومۇمىي سانىنىڭ تەخمىنەن %80 ىدىن ئاشىدۇ. جۇڭگو 1964 - يىلى 10 - ئايىنىڭ 16 - كۈنى شىنجاڭدىكى يادرو سىنىقى مەيدانىدا ئۈنجى قېتىم يادرو سىنىقى ئېلىپ باردى. ئىككى يىلدىن كېيىن، 1966 - يىلى 12 - ئايىنىڭ 28 - كۈنى ئۈنجى قېتىم ۋودورود بومبىسى قائىدىسى سىنىقى ئېلىپ باردى. 1967 - يىلى 6 - ئايىنىڭ 17 - كۈنى 3 مىليون 300 مىڭ TNT لىق ۋودورود بومبىسىنى ھاۋادىن تاشلاش سىنىقى ئېلىپ باردى. 1988 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە جۇڭگو ئاتوموسفېرادا 23 قېتىم، يېر ئاستىدا 11 قېتىم يادرو سىنىقى ئېلىپ باردى. يادرو قورالى بار باشقا دۆلەتلەرگە قارىغاندا، يادرو سىنىقىنىڭ قېتىم سانى ئاز بولسىمۇ، مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش نىسبىتى ۋە ئۈنۈمىي خېلى يۇقىرى بولىدى. 1981 - يىلدىن كېيىن، دۆلىتىمىز ئاتوموسفېرادا يادرو سىنىقى قىلمايدىغانلىقىنى رەسمىي جاكارلىدى. 1996 - يىلى 7 - ئايىنىڭ 30 - كۈنى جۇڭگو ھۆكۈمىتى شۇ كۈندىن باشلاپ يادرو سىنىقىنى توختاتقانلىقىنى دۇنياغا ئەتەنە-لىك ھالدا جاكارلىدى.

قونجىراپ يول باشلاش پونكىتى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭدا تورۇشلۇق ھاۋا ئارمىيە قىسمى قونجىراپ تاغ ئېغىزىدا قۇرغان

قونجىراپ يول باشلاش پونكىتى

مۇقىم يول باشلاش خىزمىتى پونكىتىدۇر. قونجىراپ قارا قۇرۇم تېغى سىستېمىسىنىڭ غەربىدىكى جۇڭگو - پاكىستان چېگرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 4100 مېتىر ئېگىز، 1965 - يىلى قونجىراپ يول باشلاش پونكىتى قۇرۇلغاندا، ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئاۋىئاتسىيە قىسىملىرى (شۇبىلىرى) ۋە ئايرىم ئايرۇپىلانلارنى مۇئەييەن نىشانغا باشلاش بولغان. پونكىت قۇرۇلۇپ، تاكى 90 - يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە، بۇ پونكىت ئايروپىلانغا ئەچچە 10 مىڭ قېتىم توغرا يول باشلىغان، يول باشلاشقا ئائىت مۇھىم مېتېئورولوگىيە ماتېرىيالىدىن 100 مىڭ پارچىدىن ئارتۇقنى يەتكۈزۈپ بەرگەن. 1988 - يىلى ھاۋا ئارمىيىسى تەرىپىدىن «ئىلغار ئاساسىي قاتلام ئورۇنلارنىڭ ئۇلگىسى» قىلىنغان. 1990 - يىلى مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېت تەرىپىدىن «مېتېئورولوگىيىلىك يول باشلاش پونكىتلىرىنىڭ نەمۇنىسى» دېگەن شەرەپلىك نام بېرىلگەن.

ش ئۇ ئا ر جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ جەمئىيەت ئامانلىقى ۋە بىخەتەرلىكىنى قوغداش خىزمىتىگە مەسئۇل ئاپپاراتىدۇر. ئورنى ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ خۇاڭخې يولى 58 - نومۇرلۇق قورۇدا، 1949 - يىلى 12 - ئايىنىڭ 17 - كۈنى قۇرۇلغاندا شىنجاڭ ئۇلكىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى دەپ ئاتالغان، 1955 - يىلى 10 - ئايىنىڭ 1 - كۈنى ھازىرقى نامىغا ئۆزگەرتىلگەن. 1967 - يىلى 3 - ئايدا شىنجاڭ ھەربىي رايونى جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىنى ھەر-

بىي ئىدارە قىلىپ، ش ئۇ ئا ر جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش ھەيئىتى قۇرغان. 1968 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ش ئۇ ئا ر جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش ھەيئىتى دېگەن نامغا ئۆزگەرتىلگەن، شۇ ئايدا يەنە ش ئۇ ئا ر ج ت س ئورگانلىرىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش ھەيئىتى دېگەن نامغا ئۆزگەرتىلگەن. 1973 ـ يىلى 5 ـ ئايدا جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىنىڭ ئەسلىي قۇرۇلمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، ش ئۇ ئا ر ئىنقىلابىي كومىتېتى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى دېگەن نامغا ئۆزگەرتىلگەن. 1973 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ج ت س ئورگانلىرىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش ھەيئىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. 1979 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېت ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاپتونوم رايونلۇق جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى دېگەن نامغا ئۆزگەرتىلگەن. 1981 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ھازىرقى نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىنى ۋە جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىقىنىڭ كەسىپىي يېتەكچىلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ، ۋىلايەتلىك، ئوبلاستلىق، شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىلىرى (باشقارمىلىرى) ۋە كەسىپىي جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىلىرىگە رەھبەرلىك قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى: زوراۋان ـ تېررورچىلار، چېكىدىن ئاشقان دىنىي كۆچلەر ۋە جەمئىيەت ئامانلىقىغا ئېغىر خەۋپ يەتكۈزگەن جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە قارشى كۈرەش قىلىپ، ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش، خىزمەت، پەن تەتقىقاتى، تۇرمۇش تەرتىپلىرىنى ساقلاپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش.

ش ئۇ ئا ر دۆلەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ دۆلەت خەۋپسىزلىكى خىزمىتىگە مەسئۇل ئاپپاراتىدۇر. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ XX ـ ئەسرىنىڭ 80 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىغىچە، ئاپتونوم رايونىمىزدا دۆلەت خەۋپسىزلىكى خىزمىتىگە ئاپتونوم رايونلۇق جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىنىڭ سىياسىي قوغداش باشقارمىسى مەسئۇل بولدى. دۆلەت خەۋپسىزلىكىنى قوغداش ئېھتىياجىغا لايىقلىشىش ئۈچۈن، 1983 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى سىياسىي قوغداش باشقارمىسى جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، دۆلەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى قۇرۇلدى. خەۋپسىزلىك نازارىتى كەسىپىي جەھەتتە دۆلەت خەۋپسىزلىك مىنىستىرلىقىنىڭ يېتەكچىلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ. 2000 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، شىنجاڭدىكى ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەر ۋە كۆپ ساندىكى ناھىيىلەر (شەھەرلەر) دە دۆلەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قۇرۇلدى، دۆلەت خەۋپسىزلىكىنى قوغداش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى.

جۇڭگو خەلق قوراللىق ساقچى قىسمىنىڭ ش ئۇ ئا ر ئوت ئۆچۈرۈش باش ئەترىتى قوراللىق ساقچى ئوت ئۆچۈرۈش قىسمى ۋە ئوتتىن مۇداپىئەلىنىشنى نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش ئاپپاراتىنىڭ رەھبىرلىرى ئورگىنىدۇر. باش ئەترەت ئورگىنى ئۇرۇمچى شەھىرىدە. 1952 ـ يىلى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ج خ قىسىملىرىنىڭ شىنجاڭ باش ئەترىتى قارىمىقىدا ئۇرۇمچى، غۇلجا، قەشقەر شەھەرلىك ئوت ئۆچۈرۈش ئوتتۇرا ئەترەتلىرى بولغان. 1965 ـ يىلى 6 ـ ئايدا، ئاپتونوم رايونلۇق جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىدە ئوت ئۆچۈرۈش باش ئەترىتى، يەنى جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى ئوت ئۆچۈرۈش باشقارمىسى قۇرۇلغان. 1967 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ھەردەرىجىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى ھەربىي ئىدارە قىلىنىپ، ئوت ئۆچۈرۈش باشقارمىسى پارچىلىنىپ كەتكەن. 1968 ـ يىلىدىن 1969 ـ يىلىغىچە جايلاردىكى ئوت ئۆچۈرۈش چوڭ ئەترەتلىرى ئوت ئۆچۈرۈش يېڭى دېگەن نامغا، ناھىيىلەردىكى ئوتتۇرا ئەترەتلەر ئوت ئۆچۈرۈش لىيەنى دېگەن نامغا ئۆزگەرتىلىپ، شۇ جايدىكى ج خ ئورگىنىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش ھەيئىتى بىلەن شۇبە ھەربىي رايونىنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولغان. 1973ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئوت ئۆچۈرۈش باش ئەترىتى (ئوت ئۆچۈرۈش باشقارمىسى) ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن، ئوت ئۆچۈرۈش قوشۇنىغا جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى بىر تۇتاش رەھبەرلىك قىلغان. 1983 ـ يىلى 11ـ ئايدا ئوت ئۆچۈرۈش باش ئەترىتى قوراللىق ساقچى قىسمى ش ئۇ ئا ر باش ئەترىتى ئوت ئۆچۈرۈش باشقارمىسى دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭدا ئازادلىق ئارمىيە رەسمىي قىسىملىرىنىڭ تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلغان. 1986 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئوت ئۆچۈرۈش باشقارمىسىغا جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى رەھبەرلىك قىلىدىغان بولغان ھەمدە ھازىرقى نامغا ئۆزگەرتىلگەن، ئىچكى جەھەتتە يەنىلا جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى ئوت ئۆچۈرۈش باشقارمىسى دەپ ئاتالغان.

1988 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئوت ئۆچۈرۈش باشقارمىسى ئوت ئۆچۈرۈش ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلگەن، جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارەتچىلىگى ئوت ئۆچۈرۈشنى مەخسۇس باشقۇرىدىغان خىزمەت تارمىقى بولغان، سىرتقا قارىتا جۇڭگو خەلق قوراللىق ساقچى قىسمىنىڭ شىنجاڭ ئوت ئۆچۈرۈش باش ئەترىتى دەپ ئاتالغان. باش ئەترەت قارىسىقىدا ۋىلايەتلىك، ئوبلاستلىق، شەھەرلىك ج خ ئوت ئۆچۈرۈش تارماق ئەترىتى، ناھىيىلەر (شەھەرلەر) دە ئوت ئۆچۈرۈش بۆلۈمى (بۆلۈمچىسى) ۋە ج خ ئوت ئۆچۈرۈش ئوتتۇرا ئەترىتى بولغان. 2000 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئوت ئۆچۈرۈش باش ئەترىتى قارىسىقىدا 16 ئوت ئۆچۈرۈش تارماق ئەترىتى، 14 ۋەزىپە ئۆتەش ئوتتۇرا ئەترىتى ۋە بىر ئوت ئۆچۈرۈش مەكتىپى بار بولدى.

جۇڭگو خەلق قوراللىق ساقچى قىسمىنىڭ ش ئۇ ئا ر چېگرا مۇداپىئە باش ئەترىتى قوراللىق ساقچى چېگرا مۇداپىئە قىسمىنىڭ رەھبىرى ئورگىنىدۇر. 1952 ـ يىلى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ج خ قىسمىنىڭ شىنجاڭ باش ئەترىتى قۇرۇلغاندا ئىچكى قوغداش ۋە چېگرا مۇداپىئەسى ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان. 1955 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ج خ قىسمىنىڭ شىنجاڭ باش ئەترىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان، ئۇنىڭ قارىسىقىدىكى ۋىلايەتلىك، ئاپتونوم ئوبلاستلىق، شەھەرلىك، ناھىيىلىك ج خ چوڭ ئەترەتلىرى، ئوتتۇرا ئەترەتلىرى خەلق قوراللىق ساقچى قىسمىغا ئۆزگەرتىلگەن ھەمدە ئۇلار ھەر دەرىجىلىك ج خ ئورگانلىرىنىڭ رەھبەرلىكىگە تاپشۇرۇلغان؛ ئۆلكىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىدە پۈتۈن شىنجاڭدىكى قوراللىق ساقچى قىسىملارنى باشقۇرىدىغان قوراللىق ساقچىلارنى باشقۇرۇش باشقارمىسى قۇرۇلغان. 1959 ـ يىلى 1 ـ ئايدا قوراللىق ساقچى قىسمى ش ئۇ ئا ر جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى قوراللىق ساقچى باش ئەترىتى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. 1966 ـ يىلى 7 ـ ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى قىسمىغا ئۆزگەرتىلگەن. 1976 ـ يىلى 1 ـ ئايدا يۇقىرىقى قىسىملارنىڭ كۆپىنچىسى جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. 1973 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى چېگرا مۇداپىئە باشقارمىسى قۇرغان. 1982 ـ يىلى بۇ باشقارما قوراللىق ساقچى قىسىم شتابىغا كىرگۈزۈلۈپ، چېگرا مۇداپىئە ئىدارىسى قۇرۇلغان. جۇڭگو خەلق قوراللىق ساقچى قىسمى ش ئۇ ئا ر باش ئەترىتىنىڭ رەھبەرلىكىنى بىۋاسىتە قوبۇل قىلىدىغان بولغان. 1986 ـ يىلى 10 ـ ئايدا چېگرا مۇداپىئە ئىدارىسى شىنجاڭ باش ئەترەتتىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئاپتونوم رايونلۇق جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكەن، ئىچكى جەھەتتە جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى چېگرا مۇداپىئە ئىدارىسى دەپ، سىرتقا قارىتا جۇڭگو خەلق قوراللىق ساقچى قىسمىنىڭ شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە باش ئەترىتى دەپ ئاتالغان. چېگرا مۇداپىئە باش ئەترىتى (چېگرا مۇداپىئە ئىدارىسى) رەسمىي ھەربىي قىسىم بولۇپ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئارمىيە قۇرۇش پرىنسىپى، ئۇستاپى، نىزامى بويىچە قۇرۇلىدۇ ۋە باشقۇرۇلىدۇ.

ش ئۇ ئا ر جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىنىڭ قاتناش ساقچىلىرى باش ئەترىتى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ قاتناش ساقچىلىرى قوشۇنىغا رەھبەرلىك ۋە قوماندانلىق قىلىدىغان ئورگاندۇر. ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىگە قارايدۇ، كەسپىي جەھەتتە جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىقى قاتناش باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ بىتەكچىلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ، 1987 ـ يىلى 10 ـ ئايدا قۇرۇلغان. ئۇنىڭ ئاساسىي مەسئۇلىيىتى: پۈتۈن شىنجاڭدىكى قاتناش ساقچىلىرىغا رەھبەرلىك قىلىپ، تاشيول قاتنىشىنىڭ بىخەتەرلىكىنى باشقۇرۇشقا دائىر خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلەش. شىنجاڭدىكى ۋىلايەتلىك، ئوبلاستلىق، شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىلىرىدە قاتناش ساقچىلىرى تارماق ئەترىتى تەسىس قىلىنغان (ئىچكى جەھەتتە قاتناش باشقۇرۇش بۆلۈمى دېيىلىدۇ). ناھىيىلىك (شەھەرلىك) جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىلىرىدە قاتناش باشقۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلىدىغان ئاساسىي قاتلام ئورۇن سۈپىتىدە قاتناش ساقچىلىرى چوڭ ئەترىتى ياكى ئوتتۇرا ئەترىتى تەسىس قىلىنغان. تارماق ئەترەت، چوڭ ئەترەتلەر كەسپىي جەھەتتە باش ئەترەتنىڭ رەھبەرلىكىدە بولىدۇ.

ش ئۇ ئا ر جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى ئامانلىق ساقلاش مۇلازىمەت شىركىتى دەرۋازىغا قاراش، ساقلاش، چارلاش، يالاپ مېڭىش قاتارلىق ئامانلىق ساقلاش مۇلازىمىتى قىلىدىغان، پۈقرالار باشقۇرۇپ ھۆكۈمەت يارىدەم قىلىدىغان مۇلازىمەت شىركىتىدۇر. 1987 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئورۇمچى شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ ئامانلىق ساقلاش

مۇلازىمەت شىركىتى قۇرۇلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەر ۋە تۆمۈرىول سىستېمىسىدا ئامانلىق ساقلاش شىركەتلىرى قۇرۇلغان. 2000- يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئاپتونوم رايون بويىچە ئامانلىق ساقلاش شىركىتىدىن 18 ى قۇرۇلغان، ئۇنىڭ مۇقىم مۇلكى 25 مىليون 650 مىڭ يۈەنگە، كۆچمە مەبلىغى 15 مىليون 110 مىڭ يۈەنگە، مۇلازىمەت قىلىدىغان خېرىدارى 912 گە يەتكەن. ئۇ تىجارەت پائالىيىتىنى خېرىدارلار بىلەن ئىختىيارى توختام تۈزۈپ قانات يايدۇرىدۇ، كەسپىي جەھەتتە جاما- ئەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنىنىڭ يېتەكچىلىكى ۋە نازا- رەتچىلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ، ئىقتىسادىي جەھەتتە مۇستەقىل ھېسابات قىلىپ، پايدا - زىيانغا ئۆزى مەس- ئۇل بولىدۇ، مۇستەقىل قانۇنىي ئىگىلىك سالاھىيىتى- گە ئىگە. ئاساسلىقى: دەرۋازىغا قاراش، ساقلاش، چارلاش، قىممەتلىك ۋە خەتەرلىك نەرسىلەرنى يالاپ مېڭىش؛ كۆرگەزمە، يەرمەنكە، كۆڭۈل ئېچىش، تەر- تەربىيە، ساياھەت قاتارلىق پائالىيەتلەردە ئامانلىق ساقلاش؛ دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە، ئامانلىق ساقلاش ئۇسكۇنە- سايمانلىرى تىجارىتى قىلىش، ئامان- لىق ساقلاش ئۇسكۇنىلىرىنى رېمونت قىلىش، ئامانلىق ساقلاش مەسلىھەتى بېرىش مۇلازىمىتى قىلىدۇ؛ ئامان- لىق ساقلاشتا قۇربى يېتىدىغان باشقا مۇلازىمەتلەرنى قىلىدۇ.

ش ئۇ ئا ر جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى- نىڭ ئالاھىدە ساقچى تارماق (چوڭ) ئەترىتى ۋىلايەتلىك، ئوبلاستلىق، شەھەرلىك ج خ ئىدارىلىرى جەمئىيەت ئامانلىقى تەرتىپىنى ساقلاش ۋە تۈيۈقسىز يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن قۇر- غان زاپاس ساقچى قوشۇنىدۇر. ئۇ چارلاش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان بولغاچقا، چارلاش ساقچى ئەترىتى دەپ- مۇ ئاتىلىدۇ. ئۇرۇمچى شەھەرلىك ج خ ئىدارىسى ئالاھىدە ساقچى چوڭ ئەترىتى 1989 - يىلى 6 - ئايدا قۇرۇلغان، نامى 1991 - يىلى ئالاھىدە ساقچى تارماق ئەترىتى دەپ ئۆزگەرتىلگەن. 1991 ~ 1995 - يىلى- غىچە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ۋىلايەتلىك، ئوبلاستلىق، شەھەرلىك ج خ ئىدارىلىرىنىڭ ئالاھىدە ساقچى تارماق (چوڭ) ئەترەتلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى. ئالا- ھىدە ساقچى تارماق (چوڭ) ئەترىتى تۈيۈقسىز يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى بىر تەرەپ قىلىش، خەتەردىن قۇتقۇ- زۇش، يارەدەم بېرىش ۋە جەمئىيەت ئامانلىقى تەرتىپىنى ساقلاش داۋامىدا مۇھىم رول ئوينىدى.

ۋىلايەتلىك، ئوبلاستلىق، شەھەرلىك ج خ ئىدارىلىرى (باشقارمىلىرى) ئاپتونوم رايونى- ۋىلايەتلىك، ئوبلاستلىق، شەھەرلىك ج خ ئىدارىلىرى ئۆز ئۆزىگە قاراشلىق بولغان، ئۆز ۋىلايىتى، ئوبلاستى، شەھىرىنىڭ جەمئىيەت ئامانلىقى ۋە بىخەتەرلىك، قوغداش خىزمىتىگە مەسئۇل ج خ ئورگىنى. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق مەسئۇلىيىتى ئۆز ۋىلايىتى، ئوبلاستى ۋە شەھىرىنىڭ جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداش، جىنايەتچىلەرگە زەربە بېرىش، تۆۋەن دەرىجىلىك ج خ ئورگانلىرىنىڭ بىخەتەرلىك، قوغداشقا ئالاقىدار خىز- مەتلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىشتىن ئىبارەت. 2000 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىزدا 16 ۋىلايەتلىك، ئوبلاستلىق، شەھەرلىك ج خ ئىدارىسى (باشقارمىسى) بولۇپ، قارە- مىقىدا 86 ناھىيىلىك (شەھەرلىك) ج خ ئىدارىسى بار بولدى.

ئۇرۇمچى تۆمۈرىول ج خ ئىدارىسى ئۇ تۆمۈرىول ئىدارىسىنىڭ تراسپورت، ئىشلەپچىقىرىش بىخەتەرلىكى ۋە قوغداش خىزمىتىنى ئاساسلىق باشقۇ- رىدىغان مەخسۇس ئورگىنى. ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق ج خ نازارىتى ۋە تۆمۈرىول مىنىستىرلىقى ج خ ئىدارىسى- نىڭ رەھبەرلىكىدە بولىدۇ. ئۇ ئەسلىدە، 1950 - يىلى تۆمۈرىول مىنىستىرلىقى غەربىي شىمال تۆمۈر- يول غول لىنىيىسى قۇرۇلۇش ئىدارىسى گەنسۇ ئۇلۇك- سىنىڭ تىەنشۇي شەھىرىدە قۇرغان غەربىي شىمال تۆ- مۈرىول غول لىنىيىسى قۇرۇلۇش ئىدارىسى ج خ باش- قارمىسى ئىدى. 1952 - يىلى ئۇنىڭ نامى تۆمۈرىول مىنىستىرلىقى 1 - تۆمۈرىول قۇرۇلۇش ئىدارىسى ج خ باشقارمىسى دەپ ئۆزگەرتىلگەن. 1958 - يىلى ئۇرۇمچى تۆمۈرىول ئىدارىسى ج خ باشقارمىسى دەپ ئۆزگەرتىلگەن، 1990 - يىلى 1 - ئايدا ئۇرۇمچى تۆمۈرىول ج خ ئىدارىسى دەپ ئۆزگەرتىلگەن. ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىككى تۆمۈرىول ج خ باشقارمىسى، بىر ج خ شۆبە باشقارمىسى، ئىككى ج خ ئۇچاستىكىسى، 28 ۋوگزال ج خ ساقچىخانىسى بار.

خەلق ئاۋىئاتسىيىسى ئۇرۇمچى باشقۇرۇش ئىدارىسى ج خ ئىدارىسى خەلق ئاۋىئاتسىيىسى ئىدارىسىنىڭ ئۇچۇش بىخەتەرلىكى ۋە قوغداش خىزمە- تىگە مەسئۇل مەخسۇس ئورگىنى. 1982 - يىلى 1- ئايدا قۇرۇلغاندا، خەلق ئاۋىئاتسىيىسى شىنجاڭ رايونى ئىدارىسى ج خ شۆبە باشقارمىسى دېيىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق ج خ نازارىتى ۋە خەلق ئاۋىئاتسىيىسى باش ئىدارىسى ج خ ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولغان.

1984 ـ يىلى خەلق ئاۋىئاتسىيىسى ئۇرۇمچى باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، خەلق ئاۋىئاتسىيىسى ئۇرۇمچى باشقۇرۇش ئىدارىسى چ خ باشقارمىسى دەپ ئاتىلىپ، ناھىيە دەرىجىلىك چ خ ئىدارىسىنىڭ ھوقۇقىنى يۈرگۈزگەندى. 1992 ـ يىلى 1 ـ ئايدا خەلق ئاۋىئاتسىيىسى ئۇرۇمچى باشقۇرۇش ئىدارىسى چ خ ئىدارىسى دەپ ئاتالغان، قارىمىقىدا قەشقەر ئايرودرومى چ خ شۆبە ئىدارىسى ۋە 11 ئاۋىئاتسىيە پونكتى ساقچىخانىسى بار.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى نېفتلىك چ خ ئورگىنى يەرلىكنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش، نېفتلىك ئىشلەپچىقىرىشى ۋە قۇرۇلۇشىنى قوغداش فۇنكسىيىسىگە ئىگە كارخانا چ خ ئورگىنى. 1950 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق چ خ نازارىتى جۇڭگو ـ سوۋېت نېفت شىركىتىدە چ خ باشقارمىسى قۇرغان. 1952 ـ يىلى 7 ـ ئايدا شىنجاڭ نېفت شىركىتى چ خ ئىدارىسى دەپ ئاتالغان، 1956 ـ يىلى 4 ـ ئايدا قاراماي شەھەرلىك چ خ ئىدارىسى دەپ ئۆزگەرتىلگەن، شۇ يىلى 7 ـ ئايدا قاراماي شەھەرلىك چ خ ئىدارىسى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق نېفت باشقۇرۇش ئىدارىسى قوغداش باشقارمىسى بىرگە ئىشلىگەن (بىر بەنزە، ئىككى ۋېۋىسكا). 1988 ـ يىلى 8 ـ ئايدا شەرقىي جۇڭغار نېفتلىكى چ خ ئىدارىسى فۇكاڭ شەھىرىدە قۇرۇلغان. 1991 ـ يىلى 6 ـ ئايدا تارىم نېفتلىكى چ خ ئىدارىسى كورلا شەھىرىدە قۇرۇلغان. 1992 ـ يىلى 4 ـ ئايدا تۇرپان، قۇمۇل نېفتلىكى چ خ ئىدارىسى پىچان ناھىيىسىدە قۇرۇلغان. نېفتلىك چ خ ئورگانلىرىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى نېفتلىكنىڭ نورمال ئىشلەپچىقىرىشى، مەشغۇلاتى ۋە نېفتلىك ماددىي ئەشىيالىرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشتىن ئىبارەت.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئورمانچىلىق چ خ ئىدارىسى ئورمانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى، ترانسپورتى، ئورمان بايلىقى ۋە ياۋايى ھايۋانات، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداشقا مەخسۇس مەسئۇل بولىدىغان كەسپىي چ خ ئورگىنى. ئۇ 1984 ـ يىلى 10 ـ ئايدا قۇرۇلغان. ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق ئورمانچىلىق نازارىتىنىڭ قارىمىقىدىكى مەخسۇس قوغداش خىزمىتىنى ئىشلەيدىغان فۇنكسىيىلىك تارماق، ئۇ كەسپىي جەھەتتە ئاپتونوم رايونلۇق چ خ نازارىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولىدۇ. 1954 ـ يىلى ئورمانچىلىق نازارىتىدە قوغداش بۆلۈمى قۇرۇلغان. 60 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا، گۈچۈك ناھىيىلىك ئورمانچىلىق مەيدانىدا ساقچىخانا قۇرۇلغان. 1981 ـ يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى نۇقتىلىق ئورمانچىلىق رايونلىرىدا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، 21 ساقچىخانا قۇرۇلغان. 1986 ـ يىلى ئورمانچىلىق چ خ ئىدارىسى ئاپتونوم رايونلۇق چ خ نازارىتى قارىمىقىغا ئۆتكۈزۈلۈپ، چ خ نازارىتىنىڭ 14 ـ باشقارمىسى قىلىنىپ، چ خ نازارىتى بىلەن ئورمانچىلىق نازارىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولغان. 1995 ـ يىلى 14 ئۆلايەت، ئوبلاست، شەھەردە ئورمانچىلىق چ خ باشقارمىسى (بۆلۈم) قۇرۇلۇپ، قارىمىقىدا 44 ئورمانچىلىق ساقچىخانىسى تەسىس قىلىندى. ھەرقايسى ساقچىخانىلار ئۆزى تۇرۇشلۇق ناھىيىلىك (شەھەرلىك) چ خ ئىدارىلىرىنىڭ ئورمانچىلىق تارمىقىدا تەسىس قىلغان ۋاكالەت ئاپپاراتى بولۇپ، يەرلىك ئاساسىي قانۇن ساقچىخانىلىرى بىلەن ئوخشاش چ خ باشقۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەشنى باشقۇرۇش كومىتېتى ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش خىزمىتىگە مەسئۇل رەھبەرلىك ئاپپاراتى. 1982 ـ يىلى 6 ـ ئايدا قۇرۇلغان چ خ، ئەدلىيە، خەلق ئىشلىرى، ئەمگەك، ماۋارىپ، باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى، ئايالار بىرلەشمىسى، كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى قاتارلىق تارماقلارنىڭ مەسئۇللىرىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئاپتونوم رايونىنىڭ ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلىدۇ ۋە ئۇنى باشقۇرىدۇ. كومىتېتنىڭ قارىمىقىدا ئىشخانا ۋە تەكشۈرۈپ تەستىقلاش ئىشخانىسى قۇرۇلغان. ئىشخانا كۈندىلىك ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدۇ؛ تەكشۈرۈپ تەستىقلاش ئىشخانىسى ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەشنى باشقۇرۇش كومىتېتىنىڭ ھاۋالىسى بويىچە، ئەمگەك بىلەن تەربىيىلىنىدىغانلارنى تەكشۈرۈپ تەستىقلايدۇ. تالاش ـ تارتىش بولغان دېلولارنى ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەشنى باشقۇرۇش كومىتېتىنىڭ بېكىتىشىگە سۇنىدۇ. تەكشۈرۈپ تەستىقلاشتا، تەپتىش ئورگىنىنىڭ نازارىتىنى قوبۇل قىلىدۇ. ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەردىمۇ ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەشنى باشقۇرۇش كومىتېتى بار.

چېگرا مۇداپىئە تەكشۈرۈش پونكتى

چېگرا مۇداپىئە قوغداش تارمىقى ئېچىۋېتىلگەن ئايرود-

روم، پورت ۋە دۆلەت يولى قاتارلىق ئىمپورت ـ ئېكسپورت ئېغىزلىرىدا چېگرا مۇداپىئە تەكشۈرۈش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان ئاساسىي قاتلام ئورۇن. ئۇ ھەربىي ئىشلارغا، ئامانلىققا ۋە چەت ئەلگە چېتىلىدىغان بىر گەۋدە بولۇپ، چېگرىدىن كىرىش ـ چىقىشنى تەكشۈرۈش ـ باشقۇرۇش ھوقۇقىنى دۆلەتكە ۋاكالىتەن يۈرگۈزىدۇ. ئۇ قوراللىق ساقچى چېگرا مۇداپىئە قىسمىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق چ خ نازارىتى چېگرا مۇداپىئە ئىدارىسىگە قارايدۇ. 1952 ـ يىلىدىن باشلاپ، قورغاس چېگرا مۇداپىئە تەكشۈرۈش پونكتى، باقتۇ چېگرا مۇداپىئە تەكشۈرۈش پونكتى قۇرۇلدى. 2000 ـ يىلىغا قەدەر، ئاپتونوم رايونىمىزدا قورغاس، باقتۇ، قونجىراپ، ئۈرۈمچى، خوتەن، ئالاتاۋ، تايكەشكىن، قىزىلتاغ ئېغىزى، ئولاستاي، تۆمۈرتام، جېمىنەي قاتارلىق 17 چېگرا مۇداپىئە تەكشۈرۈش پونكتى بار بولدى.

چېگرا باشقۇرۇش رايونى چېگرىغا يېقىن، چېگرا باشقۇرۇش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلگەن رايون. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى گوۋۇيۈەن، مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ ئالاقىدار بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن، شىنجاڭنىڭ چېگرا ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ، دۆلەت چېگرىسىغا يېقىن، دۆلىتىمىز چېگرىسى تەرەپتىن مۇئەييەن كەڭلىكتىكى رايوننى ئايرىغان ھەمدە بۇ رايوندا ئالاھىدە ئولتۇراقلاشقان، يول يۈرۈشنى باشقۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويغان. ئاپتونوم رايوننىڭ باشقۇرۇلىدىغان چېگرا رايونىنى ئايرىلىشى چەكلەنگەن چېگرا رايوندىن باشقۇرۇلىدىغان چېگرا رايونغا پەيدىنپەي ئۆتۈش جەريانىنى بېسىپ ئۆتكەن. 1963 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى «چەكلەنگەن چېگرا رايونىنى باشقۇرۇش بەلگىلىمىسى»نى تۈزۈپ، چەكلەنگەن چېگرا رايوندا يول يۈرۈش گۇۋاھنامىسىنى ۋە چېگرا ئاھالە گۇۋاھنامىسىنى باشقۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. 1979 ـ يىلى باشقۇرۇلىدىغان چېگرا رايونىنى تۈنجى قېتىم ئايرىدى ھەمدە مۇۋاپىق جايلاردا قىسمەن چەكلەنگەن چېگرا رايوننى ساقلاپ قېلىپ، مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن باشقۇرۇلىدىغان چېگرا رايوندا يول يۈرۈش گۇۋاھنامىسىنى يولغا قويدى. 1989 ـ يىلى چېگرىنى قانۇن بويىچە ئىدارە قىلىش، قانۇن بويىچە مەمۇرىيەت يۈرگۈزۈش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ چېگرا باشقۇرۇش ۋاقىتلىق بەلگىلىمىسى»نى ئېلان قىلدى. 1994 ـ يىلىدىن 1996 ـ يىلىغىچە، ئاپتونوم رايون باشقۇرۇلىدىغان چېگرا رايوننىڭ دائىرىسىنى ئىككىنچى قېتىم ئايرىدى. ھازىر، شىنجاڭنىڭ چېگرا باشقۇرۇش رايوننىڭ كۆلىمى 204581 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، 32 چېگرا ناھىيە (شەھەر) گە چېتىلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى ناھىيە دەرىجىلىك بازار، 58 يېزا بازار، 23 يېزا ئىگىلىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تۈمەنى مەيدانى، 18 چارۋىچىلىق مەيدانى، كان، شۇنىڭدەك 14 قۇرۇقلۇق ئېچىۋېتىلگەن چېگرا ئېغىزى بار.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق تەپتىش مەھكىمىسى قانۇن نازارەتچىلىك ئورگىنى. 1950 ـ يىلى 10 ـ ئايدا قۇرۇلغان. ئورنى ئۈرۈمچى شەھىرى دۆلەت قۇرۇش يولى 63 ـ نومۇرلۇق قورۇدا. ئۇ ئىلگىرى شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق تەپتىش ئورنى دېيىلگەن. 1955 ـ يىلى 1 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىسىدىكى ھەر دەرىجىلىك خەلق تەپتىش ئورۇنلىرى خەلق تەپتىش مەھكىمىسى دەپ ئاتالدى. 1955 ـ يىلى 10 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق تەپتىش مەھكىمىسى

خەلق تەپتىش مەھكىمىسى دەپ ئاتالدى. 1968 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەردەرىجىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرىدە ھەربىي ئىدارە تۈزۈمى ئارقا ـ ئارقىدىن يولغا قويۇلدى.

1978 ـ يىلى 5 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق تەپتىش مەھكىمىسى قايتا قۇرۇلدى. 1979 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرى قايتا قۇرۇلۇپ بولدى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق تەپ-

تىش مەھكىمىسى ئالىي خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولىدۇ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى ۋە ئۇنىڭ دائىمي كومىتېتى ئالدىدا جاۋابكار بولىدۇ ھەمدە ئۇنىڭغا خىزمىتىدىن دوكلات بېرىدۇ. باش تەپتىشى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىدا سايلاپ چىقىلىدۇ ۋە قالدۇرۇلىدۇ ھەمدە ئالىي خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى ئارقىلىق مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمي كومىتېتىغا تەستىقلىتىلىدۇ.

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭ ھەربىي رايونى تەپتىش مەھكىمىسى شىنجاڭ ھەربىي رايونىدا تەسىس قىلىنغان قانۇن نازارەتچىلىكى ئورگىنى بولۇپ، ئارمىيە شتابىدىكى مەخسۇس تەپتىش مەھكىمىسى ھېسابلىنىدۇ. ھەربىي تەپتىش مەھكىمىسىنى تەسىس قىلىش پرىنسىپى جايلار بويىچە تەسىس قىلىش بىلەن سىستېما بويىچە تەسىس قىلىشنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تەۋەسىدە، جايلار بويىچە تەسىس قىلىنغىنىدىن شىنجاڭ ھەربىي رايونى تەپتىش مەھكىمىسى ۋە ئۇنىڭ شۆبىسى بار، سىستېما بويىچە تەسىس قىلىنغىنىدىن 21 ـ سىناق، تەلىم ـ تەربىيە بازىسى ھەربىي تەپتىش مەھكىمىسى، ھاۋا ئارمىيە ئۇرۇمچى قوماندانلىق ئورنى تەپتىش مەھكىمىسى ۋە قوراللىق ساقچى ئۇرۇمچى ھەربىي تەپتىش مەھكىمىسى بار. ھەر دەرىجىلىك تەپتىش مەھكىمىلىرى تۈرۈشلۇق جايدىكى ھەربىي ئورگانلىنىڭ سىياسىي بۇيىق بىلەن بىر دەرىجە يۇقىرى ھەربىي تەپتىش مەھكىمىسى قوش رەھبەرلىك قىلىدۇ. 1954 ـ يىلى 9 ـ ئايدا 1 ـ نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ يىغىنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىدە ھەربىي تەپتىش مەھكىمىسى تەسىس قىلىشنى قارار قىلغان. 1956 ـ يىلى 2 ـ ئايدا شىنجاڭ ھەربىي رايونى ھەربىي تەپتىش مەھكىمىسى قۇرۇلغان. ئۇنىڭ قارىمىقىدا جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى، شىمالىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ۋە 4 ـ شىدا ھەربىي تەپتىش مەھكىمىلىرى قۇرۇلغان. 1957 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ھەربىي تەپتىش مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. 1969 ـ يىلى 9 ـ ئايدا شىنجاڭ ھەربىي رايونى ھەربىي تەپتىش مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان، تەپتىش ھوقۇقىنى جۇندىن يۇقىرى قوغداش تارماقلىرى يۈرگۈزگەن. 1978 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى شىنجاڭ ھەربىي رايونى ھەربىي تەپتىش مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. 1979 ـ يىلى شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئۇرۇمچى ھەربىي رايونى دەپ ئۆزگەرتىلگەن. شىنجاڭ ھەربىي رايونى ھەربىي تەپتىش مەھكىمىسى ئۇرۇمچى ھەربىي رايونى ھەربىي تەپتىش مەھكىمىسى دەپ ئۆزگەرتىلگەن، ئۇنىڭ قارىمىقىدا جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى تەپتىش مەھكىمىسى، شىمالىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ھەربىي تەپتىش مەھكىمىسى، شەرقىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ھەربىي تەپتىش مەھكىمىسى، ھەربىي رايون ئارقا سەپ ـ تەمىنات بۇيىق ھەربىي تەپتىش مەھكىمىسى، ھەربىي رايونغا بىۋاسىتە قاراشلىق ئورۇنلار ھەربىي تەپتىش مەھكىمىسى قاتارلىق بەش ھەربىي تەپتىش مەھكىمىسى بولغان. 1985 ـ يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ھەربىي تەپتىش مەھكىمىسى، شىمالىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ھەربىي تەپتىش مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان، ئۇرۇمچى ھەربىي رايونى شىنجاڭ ھەربىي رايونى دەپ، ھەربىي تەپتىش مەھكىمىسى لەنجۇ ھەربىي رايونى شىنجاڭ ھەربىي تەپتىش مەھكىمىسى دەپ ئۆزگەرتىلگەن. 1987 ـ يىلى 10 ـ ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ھەربىي تەپتىش مەھكىمىسىمۇ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. 1999 ـ يىلى شىنجاڭ ھەربىي رايونى ھەربىي تەپتىش مەھكىمىسى لەنجۇ ھەربىي رايونى شىنجاڭ ھەربىي تەپتىش مەھكىمىسى دەپ ئۆزگەرتىلگەن ھەمدە ئۇنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى تەپتىش شۆبىسى تەسىس قىلىنغان.

تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىيانەتچىلىك ـ پارىخورلۇققا قارشى تۈرۈش ئىدارىسى ھەر دەرىجىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرىدە تەسىس قىلىنغان خىيانەتچىلىك ـ پارىخورلۇق جىنايى قىلمىشلىرىغا قارشى كۈرەش قىلىدىغان مەخسۇس خىزمەت ئاپپاراتى. ئۇ خىيانەتچىلىككە قارشى تۈرۈش ئىدارىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىيانەتچىلىك ـ پارىخورلۇققا قارشى تۈرۈش ئىدارىسى 1991 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قۇرۇلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، ۋىلايەتلىك، ئوبلاستلىق، شەھەرلىك، ناھىيىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرىدە خىيانەتچىلىك ـ پارىخورلۇققا قارشى تۈرۈش ئىدارىلىرى قۇرۇلغان. ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرىدە خىيانەتچىلىك ـ پارىخورلۇققا قارشى تۈرۈش ئىدارىسىدىن 93 ى قۇرۇلغان. قۇرۇلغاندىن بۇيان، چوڭ، مۇھىم دېلودىن بىر تۈركۈمنى بىر تەرەپ قىلغان.

تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ جىنايەت دېلوسىنى پاش قىلىش مەركىزى ھەر دەرىجىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرىدە تەسىس قىلىنغان ئاممىۋى ئورۇنلار پاش قىلغان جىنايەت دېلولىرىنى مەخسۇس قوبۇل قىلىدىغان ئاپپارات بولۇپ، ئەرز ـ شىكايەت تەپتىش باشقارمىسى (بۆلۈمى) بىلەن بىرلىكتە ئىشلەيدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەردەرىجىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرىدە 1988 ـ يىلى جىنايەت دېلولىرىنى پاش قىلىش مەركىزى قۇرۇلغان بولۇپ، ھازىر 155 ى بار. پاش قىلىش خىزمىتى ـــ تەپتىش ئورگانلىرى ئاممىغا بىۋاسىتە تايىنىپ، خىيانەتچىلىك ـ پارىخورلۇق، مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلىش، ھوقۇقىغا دەخلى ـ تەرۇز يەتكۈزۈش قاتارلىق جىنايى قىلمىشلارغا قارشى كۈرەش قىلىدىغان مۇھىم كەسپىي خىزمەت. 2000 ـ يىلىغا قەدەر، ئاپتونوم رايون بويىچە جايلاردىكى پاش قىلىش مەركىزى پاش قىلىنغان دېلو يىپ ئۇچىدىن 49842 نى قوبۇل قىلىپ، خىيانەتچىلىككە ئائىت 17932 دېلو، پارىخورلۇققا ئائىت 7777 دېلو، جامائەتنىڭ پۇلىنى ئىشلىتىۋېلىشقا ئائىت 3545 دېلو ۋە باشقىلارغا ئائىت 8665 دېلو ئېچىپ تەھقىقلىگەن. ئاممىنىڭ پاش قىلىشى تەپتىش ئورگانلىرى ئىقتىسادىي جىنايەت دېلولىرىنى بىر تەرەپ قىلىشنىڭ ئاساسىي مەنبەسى بولۇپ قالغان.

ۋىلايەتلىك، ئوبلاستلىق، شەھەرلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرى ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەردە قۇرۇلغان قانۇن نازارەتچىلىكى ئورگىنىدۇر، ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولىدۇ، قارىمىقىدىكى ئاساسىي قاتلام خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرىگە رەھبەرلىك قىلىدۇ. 2000 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، ئاپتونوم رايون بويىچە سەككىز ۋىلايەتلىك شۇبە خەلق تەپتىش مەھكىمىسى، بەش ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق تەپتىش مەھكىمىسى، ئىككى شەھەرلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسى بار بولدى.

ئاساسىي قاتلام خەلق تەپتىش مەھكىمىسى ئاپتونوم رايون بويىچە ناھىيىلەر (ناھىيە دەرىجىلىك شەھەرلەر، شەھەرگە قاراشلىق رايونلار) دىكى تەپتىش مەھكىمىلىرى، شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىڭتۇەننىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلىرىدىكى تەپتىش مەھكىمىلىرى، ئورۇمچى تۈمۈرىيول ترانسپورتى شۇبە تەپتىش مەھكىمىلىرى ۋە تەپتىش ئورگىنىنىڭ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئورۇنلىرىدىكى تەپتىش مەھكىمىلىرىدىن ئىبارەت. ھازىر ئاپتونوم رايون بويىچە 96 ناھىيىلىك (ناھىيە دەرىجىلىك شەھەرلىك، شەھەرگە قاراشلىق رايونلۇق) تەپتىش مەھكىمىسى، 17 ناھىيە دەرىجىلىك شەھەرلىك تەپتىش مەھكىمىسى، 25 بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلۇق تەپتىش مەھكىمىسى، ناھىيە دەرىجىلىك ئۈچ تۈمۈرىيول تەپتىش مەھكىمىسى ۋە ئۈچ ۋاكالەت تەپتىش مەھكىمىسى بار.

ئورۇمچى تۈمۈرىيول ترانسپورتى شۇبە تەپتىش مەھكىمىسى تۈمۈرىيول ترانسپورتى سىستېمىسىدا تەسىس قىلىنغان مەخسۇس تەپتىش ئورگىنى. ئورۇمچى تۈمۈرىيول ترانسپورتى شۇبە تەپتىش مەھكىمىسى 1982 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى قۇرۇلغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئورۇمچى تۈمۈرىيول ترانسپورتى تەپتىش مەھكىمىسى ۋە قۇمۇل تۈمۈرىيول ترانسپورتى تەپتىش مەھكىمىسىدىن ئىبارەت ئىككى ئاساسىي قاتلام تۈمۈرىيول ترانسپورتى تەپتىش مەھكىمىسى قۇرۇلغان. ئورۇمچى تۈمۈرىيول ترانسپورتى شۇبە تەپتىش مەھكىمىسى ۋە ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى ئىككى ئاساسىي قاتلام تەپتىش مەھكىمىسى ئۆزى تورۇشلۇق جايدىكى تۈمۈرىيول ئىدارىسى پارتكومى، شۇبە ئىدارە پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىدە، كەسپىي جەھەتتە مەملىكەتلىك تۈمۈرىيول ترانسپورتى تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولغان. 1987 ـ يىلى 6 ـ ئايدىن باشلاپ، مەملىكەتلىك تۈمۈرىيول ترانسپورتى تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ ئورۇمچى شۇبىسى ش ئۇ ئا ر خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ ئورۇمچى تۈمۈرىيول ترانسپورتى شۇبىسى دەپ ئۆزگەرتىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق تەپتىش مەھكىمىسى بىلەن ش ئۇ ئا ر تۈمۈرىيول ئىدارىسى پارتكومىنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولغان. شۇبە تەپتىش مەھكىمىسى ۋىلايەت، ئوبلاست دەرىجىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت ھوقۇقىنى يۈرگۈزگەن، ئورۇمچى تۈمۈرىيول ترانسپورتى شۇبە تەپتىش مەھكىمىسى ۋە ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى ئورۇمچى، قۇمۇل، كورلا (1986 ـ يىلى 3 ـ ئايدا قۇرۇلغان) ئۈچ ئاساسىي قاتلام تۈمۈرىيول ترانسپورتى تەپتىش مەھكىمىسى ئاساسلىقى شەرقتە گەنسۇدىكى شۇلىخېدىن باشلاپ، غەربتە ئالاتاۋ ئېغىزىغىچە، جەنۇبتا قەشقەر تۈمۈرىيول ترانسپورتى لىنىيىسىدىكى ۋوگزاللار، يولۇچىلار، يۈك پويىزلىرى ۋە تۈمۈرىيول ئورۇنلىرىدا يۈز بەرگەن جىنايى ئىشلار دېلولىرىدا قولغا ئېلىشنى تەكشۈرۈپ تەستىقلاش، ئەيبلەش ۋە سوتقا قاتناشىپ ئەيبلەشنى

قوللاش خىزمىتىنى ئۈستىگە ئالغان، تۈمۈرىول تراىنسپورتى تەپتىش ئورگانلىرىنىڭ باشقۇرۇش تەۋەلىكىدىكى ئىقتىسادىي دېلو، قانۇن - ئىنتىزام دېلوسى قاتارلىق دېلولارنى بېجىرگەن.

جىنايى ئىشلار تەپتىشى خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ ج خ ئورگىنى ۋە خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ تەھقىقلەش، قولغا ئېلىشنى تەستىقلاش، ئەيىبلەش خىزمىتى ۋە خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ جىنايى ئىشلار سوت خىزمىتىنى نازارەت قىلىش پائالىيىتىدۇر. 1950 - يىلىدىن 1954 - يىلىغىچە، شىنجاڭنىڭ جىنايى ئىشلار تەپتىش خىزمىتىدە ئىجارە كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى، ئەكسىلىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ۋە «3 كە قارشى تۇرۇش»، «5 كە قارشى تۇرۇش» قاتارلىق ھەرىكەتلەرنى چۈرىدەپ، ئۇلار ئەيىبكارلارنى قولغا ئېلىش - ئالماسلىقنى تەكشۈرگەن، قىسمەن جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى خەلق سوت مەھكىمىسىگە يوللاپ ئەيىبلىگەن ھەمدە سوتقا قاتناشىپ ئەيىبلەشنى قوللىغان. 1954- يىلىدىن 1957 - يىلىغىچە، ئاپتونوم رايون بويىچە ھەر دەرىجىلىك تەپتىش ئورگانلىرى قولغا ئېلىشنى تەكشۈرۈپ تەستىقلاش، تەكشۈرۈپ ئەيىبلەش، سوتقا قاتناشىپ ئەيىبلەشنى قوللاش خىزمەتلىرىنى قانۇن بويىچە قانات يايدۇرۇپ، ج خ ئورگانلىرىنىڭ تەھقىقلەش پائالىيىتى ۋە خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ سوت پائالىيىتىنىڭ قانۇنلۇق بولغان - بولمىغانلىقىنى نازارەت قىلغان. 1983 - يىلى 9 - ئايدا، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق تەپتىش مەھكىمىسى قولغا ئېلىشنى تەستىقلاش باشقارمىسى، ئەيىبلەش باشقارمىسى قۇرغان. ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، ناھىيىلەرنىڭ جىنايى ئىشلار تەپتىش باشقارما (بۆلۈم) لىرىمۇ شۇنىڭ بىلەن بىللە تەڭشەلگەن. 1988 - يىلى 12 - ئايدا، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق تەپتىش مەھكىمىسى خىزمەت ئېھتىياجىغا قاراپ، قولغا ئېلىشنى تەستىقلاش باشقارمىسى بىلەن ئەيىبلەش باشقارمىسىنى قوشۇپ، 1 - جىنايى ئىشلار تەپتىش باشقارمىسى قىلغان، ئۆزى تەھقىقلىگەن دېلولاردا قولغا ئېلىشنى تەستىقلاش - ئەيىبلەش باشقارمىسى (2 - جىنايى ئىشلار تەپتىش باشقارمىسى) نى قۇرغان؛ جايلاردىكى جىنايى ئىشلار تەپتىش باشقارما (بۆلۈم) لىرىمۇ شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆزگەرگەن. 1996 - يىلى، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ جىنايى ئىشلار قانۇنى» ۋە «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى» نى ئۇنۇملۇك يولغا قويۇش، تەپتىش ئورگىنىنىڭ جىنايى ئىشلار تەپتىش ئاپپاراتىنى ئۇنىڭغا لايىقلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق تەپتىش مەھكىمىسى قولغا ئېلىشنى تەكشۈرۈپ تەستىقلاش باشقارمىسى، تەكشۈرۈپ ئەيىبلەش باشقارمىسى قۇردى، ۋىلايەتلىك، ئوبلاستلىق، شەھەرلىك، ناھىيىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ ئىچكى ئاپپاراتلىرىنىڭ نامى ۋە مەسئۇلىيىتىمۇ ئاپتونوم رايونلۇق خەلق تەپتىش مەھكىمىسى بىلەن ئوخشاش بولدى.

ھەق تەلەپ، مەمۇرىي تەپتىشى خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خەلق سوت مەھكىمىسى سوت قىلغان ھەق تەلەپ دېلولىرى، مەمۇرىي دېلولار ئۈستىدە ئېلىپ بارىدىغان قانۇن نازارەتچىلىكى پائالىيىتىدۇر. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك تەپتىش ئورگانلىرى 1956 - يىلىدىن باشلاپ، ھەر دەرىجىلىك خەلق سوت مەھكىمىلىرىنىڭ ھەق تەلەپ سوت پائالىيىتىنى نازارەت ۋە تەپتىش قىلىپ كەلدى. 1988 - يىلى 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق تەپتىش مەھكىمىسى ھەق تەلەپ، مەمۇرىي سوت خىزمىتىنى نازارەت قىلىش ۋە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش گۇرۇپپىسى قۇردى، شۇ يىلى 9 - ئايدا ھەق تەلەپ، مەمۇرىي تەپتىش باشقارمىسىنى رەسمىي قۇردى. 1988 - يىلى 7 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق تەپتىش مەھكىمىسى بىلەن يۇقىرى خەلق سوت مەھكىمىسى بىرلىكتە «خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرى خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ ھەق تەلەپ، مەمۇرىي دەۋا پائالىيىتىگە قانۇن نازارەتچىلىكى يۈرگۈزۈشنى سىناق قىلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقىرىپ، شىنجاڭ بويىچە 16 شەھەرنى نۇقتا قىلغان ھالدا سىناق قىلىشنى تەلەپ قىلدى ھەمدە تەپتىش ئورگانلىرىنىڭ ھەق تەلەپ، مەمۇرىي دەۋالارغا قاتناشىشتىكى قانۇنىي ئورنى، دائىرىسى ۋە نازارەت تەرتىپى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئېنىق بەلگىلىدى. 1990 - يىلى 10 - ئايدىن باشلاپ، شىنجاڭ بويىچە ھەر دەرىجىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرى ھەق تەلەپ، مەمۇرىي تەپتىش ئاپپاراتى قۇردى ھەمدە خەلق سوت مەھكىمىلىرىنىڭ ھەق تەلەپ، مەمۇرىي دەۋا پائالىيىتىنى قانۇن بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك نازارەت قىلدى.

قانۇن - ئىنتىزام تەپتىشى خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ دۆلەت ئورگىنى خادىملىرىدىن مەسئۇلىيەتسىزلىك جىنايىتى ۋە پۇقرالارنىڭ دېموكراتىيە ھوقۇقى، جىسمانىي ھوقۇقىغا دەخلى - تەرۇز يەتكۈزۈش جىنايىتى ئۈتكۈزگەنلىرىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ

قىلىش پائالىيىتىدۇر. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، خەلق تەپتىش مەھكىمىسى قوبۇل قىلىدىغان قانۇن ـ ئىنتىزام دېلولىرىنىڭ دائىرىسى خېلى كەڭ بولغان. 1954 ـ يىلى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» ئېلان قىلىنىپ، 1957 ـ يىلىغا قەدەر، دۆلەت خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرى قوبۇل قىلىدىغان قانۇن ـ ئىنتىزام دېلولىرىنىڭ دائىرىسىنى بەلگىلىگەن، ئۇ ئاساسلىقى سايلامغا دەخلى يەتكۈزۈش دېلوسى، قارا چاپلاش دېلوسى، يالغان گۇۋاھلىق بېرىش دېلوسى، زور مەسئۇلىيەتسىزلىك ھادىسىسى دېلوسى، شۇنىڭدەك دۆلەت خادىملىرى خىزمەت ھوقۇقىدىن كەلمە ـ كەلمەس پايدىلىنىش ياكى ۋەزىپىسىدىن ھالقىپ، ھوقۇققا دەخلى ـ تەرۇز يەتكۈزۈش دېلوسى، بىپەرۋالىق دېلوسى، ئۆچ ئېلىپ زىيانكەشلىك قىلىش دېلوسى، قىيناپ سوراق قىلىپ قىستاپ ئىقرار قىلدۇرۇش دېلوسى ۋە دۆلەت مەخپىيىتىنى ئاشكارىلاپ قويۇش دېلوسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. 1996 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى تۈزىتىلگەن «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى» دىكى بەلگىلىمە بويىچە، تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ باشقۇرۇش تەۋەلىكىدە تەھقىقلايدىغان قانۇن ـ ئىنتىزامغا دائىر دېلودىن 40 خىلى بار بولۇپ، ئۇ خىزمەت ھوقۇقىدىن كەلمە ـ كەلمەس پايدىلىنىش، بىپەرۋالىق قىلىش، قانۇننى بۇزۇپ ناھەق ھۆكۈم ـ كېسىم چىقىرىش، مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلىش جىنايەت دېلوسىغا ئوخشاش 33 خىلنى، قىيناپ سوراق قىلىپ قىستاپ ئىقرار قىلدۇرۇش، زورلۇق ئىشلىتىپ دەلىل ـ ئىسپات ئېلىش، ئۆچ ئېلىپ زىيانكەشلىك قىلىشقا ئوخشاش دۆلەت خىزمەتچىلىرىنىڭ خىزمەت ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ پۇقرالارنىڭ كىشىلىك ھوقۇقى، دېموكراتىيە ھوقۇقىغا دەخلى ـ تەرۇز يەتكۈزۈش دېلوسى بولۇپ يەتتە خىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تۈرمە ـ قاماقخانا تەپتىشى خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ جىنايى ئىشلار بويىچە توختىتىپ قويۇش، قولغا ئېلىش، ھۆكۈم، كېسىملەرنىڭ ئىجرا قىلىنىشى ۋە نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش ـ ئۆزگەرتىش ئورگانلىرى خىزمىتىنىڭ قانۇنغا ئۇيغۇن ئېلىپ بېرىلىغان ـ بېرىلمىغانلىقىنى نازارەت قىلىش پائالىيىتىدۇر. 1950 ـ يىلى 10 ـ ئايدا شىنجاڭدا تەپتىش ئورگىنى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تۈرمە ـ قاماقخانا تەپتىش خىزمىتى ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈش يولغا قويۇلدى. 1954 ـ يىلى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، تۈرمە ـ قاماقخانا تەپتىشى خىزمىتىنىڭ دائىرىسى پەيدىنپەي كېڭەيتىلدى، جىنايى ئىشلار ھۆكۈم ـ كېسىملىرىنىڭ ئىجرا قىلىنىشى، شۇنىڭدەك نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش ـ ئۆزگەرتىش ئورگانلىرىنىڭ سىياسەت، قانۇنلارنى ئىجرا قىلىش ئەھۋالىنى نازارەت قىلغاندىن باشقا، ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىلۋاتقانلارنىڭ جازاسىنى كېمەيتىش ۋە قوشۇش دېلوسى، ئەمگەك بىلەن تەربىيىلىنىۋاتقان خادىملارنىڭ تەربىيىلىنىش ۋاقتىنى كېمەيتىش ۋە قوشۇش، ئۇلارنى مۇددەتتىن بۇرۇن قويۇۋېتىش ئىشلىرىنىڭ قانۇنغا ئۇيغۇن بولغان ـ بولمىغانلىقىنى نازارەت قىلدى ھەمدە بۇ خادىملارنىڭ ئەرز دېلوسىلىرىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش ئىشلىرىنى ئىشلىدى. بۇ مەزگىللەردە تۈرمە ـ قاماقخانا تەپتىشى جىنايەتچىلەرنىڭ يېگۈزاشتىن جىنايەت ئۆتكۈزۈش ھەرىكىتىگە زەربە بېرىش بىلەنلا چەكلىنىپ، ئۇنىڭ باشقا نازارەتچىلىك ھوقۇقلىرى يولغا قويۇلمىدى. 1978 ـ يىلى 11 ـ ئايدىن كېيىن، شىنجاڭدىكى ھەر دەرىجىلىك تەپتىش ئورگانلىرى قايتا قۇرۇلۇپ، ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ تۈرمە ـ قاماقخانا نازارەتچىلىكى ئاپپاراتى قۇرۇلدى ھەمدە تۈرمە ـ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئورۇنلىرىدا تۈرۈشلۇق 11 تەپتىش گۇرۇپپىسى ئەۋەتىلدى، ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئورنى مەركەزلەشكەن ۋىلايەت ۋە نۇقتىلىق ۋىلايەتلەردە ئۆچ ۋاكالەت تەپتىش مەھكىمىسى قۇرۇلدى، شىنجاڭدىكى 50% قاماقخانىغا شۇ ئورۇندا تۈرۈشلۇق تەپتىش ئەۋەتىلىپ، تۈرمە ـ قاماقخانا نازارەتچىلىكى تۈزۈمى پەيدىنپەي مۇكەممەللەشتۈرۈلۈپ، تۈرمە ـ قاماقخانا تەپتىشى خىزمىتى ئومۇمىيۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى. شىنجاڭدىكى ھەر دەرىجىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ تۈرمە ـ قاماقخانا تەپتىش پائالىيىتى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تۈرمە قانۇنى» غا ئوخشاش قانۇن ـ نىزاملارنى يولغا قويۇش، نازارەت قىلىپ باشقۇرغۇچى كادىرساقچىلارنىڭ مەمۇرىي ئىشلارنى قانۇن بويىچە ئېلىپ بېرىشنى قېلىپلاشتۇرۇش، قانۇن ـ ئىنتىزامغا خىلاپ قىلمىشلارنى توساش، نازارەت قىلىپ باشقۇرۇلىدىغانلارنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇق ـ مەنپەئەتىنى قوغداشقا كاپالەتلىك قىلىش ئاساسىدا قانات يايدۇرۇلدى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يۇقىرى خەلق سوت مەھكىمىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئەڭ يۇقىرى سوت ئورگىنى. ئۇنىڭ ئاساسى

شىنجاڭ ئۇلكىلىك يۇقىرى خەلق سوت مەھكىمىسى ئىدى. 1949 ـ يىلى 9 ـ ئايدا شىنجاڭ تىنچ ئازاد بولغاندىن كېيىن، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئارمىيە ۋەكىلى ۋە كادىرلىنى ئەۋەتىپ شىنجاڭ ئۇلكىلىك يۇقىرى سوت مەھكىمىسىنى ئۇتكۇزۇۋالدى. 1950 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى قۇرۇلدى. ئورنى ئۇرۇمچى شەھىرى شەرق شامىلى يولى 51 ـ نومۇرلۇق قورۇدا. ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى بۇرھان شەھىدى قوشۇمچە مەھكىمە باشلىقى بولدى. 1955 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق سوت

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يۇقىرى خەلق سوت مەھكىمىسى

مەھكىمىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يۇقىرى خەلق سوت مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلدى. مەھكىمە باشلىقى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىدا سايلىنىدىغان ۋە ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلىدىغان بولدى. مۇئاۋىن سوت باشلىقى، كوللېگىيە باشلىقى، مۇئاۋىن كوللېگىيە باشلىقى، سوت ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى، سوتچى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى تەرىپىدىن تەيىنلىنىدىغان ۋە قالدۇرۇلىدىغان بولدى. ئاپتونوم رايونلۇق يۇقىرى خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ سوت خىزمىتى ئالىي خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ نازارەتچىلىكىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئۇ ئاپتونوم رايوندىكى ۋىلايەتلىك، ئوبلاستلىق، شەھەرلىك خەلق سوت مەھكىمىلىرىنىڭ سوت خىزمىتىنى نازارەت قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى قانۇندا بەلگىلەنگەن باشقۇرۇش تەۋەلىكىدىكى 1 ـ سوت دېلولىرىنى بېجىرىشكە مەسئۇل بولۇش؛ تۆۋەن دەرىجىلىك سوت مەھكىمىلىرى سوت قىلىش ئۈچۈن ئۇتكۇزۇپ بەرگەن 1 ـ سوت قىلىنىدىغان دېلولارنى قوبۇل قىلىش ھەمدە ئەرز قىلىنغان ۋە ئېتىراز بىلدۈرۈلگەن دېلولارنى قوبۇل قىلىش.

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭ ھەربىي رايونى ھەربىي سوت مەھكىمىسى

شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئىچىدە تەسىس قىلىنغان سوت ئورگىنى بولۇپ، ئارمىيە شتابىدىكى مەخسۇس سوت مەھكىمىسى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، شىنجاڭ ھەربىي رايونى ھەربىي سوت مەھكىمىسى ۋە ئۇنىڭ تەۋەلىكىدىكى جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ھەربىي سوت مەھكىمىسى ۋە ئىلى ھەربىي رايونى ھەربىي سوت مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى. 1969 ـ يىلى 9 ـ ئايدا، شىنجاڭ ھەربىي رايونى ھەربىي سوت مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1978 ـ يىلى 5 ـ ئايدا شىنجاڭ ھەربىي رايونى ھەربىي سوت مەھكىمىسى شتاتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. كېيىنكى يىلى 5 ـ ئايدا ئۇرۇمچى ھەربىي رايونى ھەربىي سوت مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەربىي رايونغا بىۋاسىتە قاراشلىق جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ھەربىي سوت مەھكىمىسى، شەرقىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ھەربىي سوت مەھكىمىسى، شىمالىي شىنجاڭ ھەربىي رايون ھەربىي سوت مەھكىمىسى قۇرۇلدى. 1985 ـ يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى، شىمالىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى، شەرقىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ئۇرۇمچى ھەربىي رايونى شىنجاڭ ھەربىي رايونىغا، ھەربىي سوت مەھكىمىسى لەنجۇ ھەربىي رايونىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ھەربىي سوت مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلدى. 1987 ـ يىلى 10 ـ ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ئارقىدىنلا جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ھەربىي سوت مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى

ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەردە تەسىس قىلىنغان سوت ئورگىنى. ئۇنىڭ ئاساسى شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ شۇبىسى. 1952 ـ يىلى قۇمۇل ۋىلايەتلىك شۇبە سوت مەھكىمىسى، يەنجى ۋىلايەتلىك شۇبە سوت مەھكىمىسى، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك شۇبە سوت مەھكىمىسى، قەشقەر ۋىلايەتلىك شۇبە سوت مەھكىمىسى، يەكەن ۋىلايەتلىك شۇبە سوت مەھكىمىسى، خوتەن ۋىلايەتلىك شۇبە سوت مەھكىمىسى، تارباغاتاي ۋىلايەتلىك شۇبە سوت مەھكىمىسى، ئالتاي ۋىلايەتلىك شۇبە سوت مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى. 1955 ـ يىلدىن كېيىن، شۇبە سوت مەھكىمىلىرى ئوتتۇرا خەلق سوت

مەھكىمىلىرىگە ئۆزگەرتىلدى. 1985 ـ يىلى ئاپتونوم رايونىنىڭ ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلىرىدە ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسىدىن 14 ى تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭدىن باشقا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يۇقىرى خەلق سوت مەھكىمىسى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق شۇبىسى بار ئىدى. ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسىگە قاراشلىق ئاساسىي قاتلام سوت مەھكىمىلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى بولمىدۇ؛ ئاپتونوم رايونلۇق يۇقىرى خەلق سوت مەھكىمىسى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى 1 ـ سوت مەھكىمىسى بولمىدۇ.

ئاساسىي قاتلام سوت مەھكىمىلىرى ھەرقايسى ناھىيىلەر (ناھىيە دەرىجىلىك شەھەرلەر، شەھەرگە قاراشلىق رايونلار) دە تەسىس قىلىنغان سوت ئورگىنى. ئاساسىي قاتلام خەلق سوت مەھكىمىلىرى رايون، نوپۇس ۋە دېلو ئەھۋالىغا قارىغان ھەمدە دەۋالاشقۇچىلارنىڭ دەۋا قىلىشىغا ئاسان بولۇش ۋە خەلق سوت مەھكىمىلىرىنىڭ دېلولارنى سوت قىلىشىغا قۇلايلىق بولۇش پرىنسىپىغا ھۆرمەت قىلغان ئاساستا بىر-قانچە خەلق سوتى تەسىس قىلىپ، ئۇلارنى ئاساسىي قاتلام خەلق سوت مەھكىمىلىرىنىڭ ۋاكالەت ئىپپاراتى قىلىمىدۇ. 1952 ـ يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە 78 ئاساسىي قاتلام سوت مەھكىمىسى ۋە 59 ۋاكالەت خەلق سوتى بار ئىدى. 1958 ـ يىلى ئاساسىي قاتلام خەلق سوت مەھكىمىسى ۋە ئۇنىڭ ۋاكالەت خەلق سوتى ئايرىم-ئايرىم 92 ۋە 182 گە كۆپەيتىلدى. 2000 ـ يىلى ئاساسىي قاتلام خەلق سوت مەھكىمىلىرى ۋە ئۇنىڭ ۋاكالەت خەلق سوتى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 94 ۋە 183 كە كۆپەيتىلدى. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى تەۋەلىكىدىكى 1 ـ سوت دېلولىرىنى سوت قىلىشتىن ئىبارەت.

ئۇرۇمچى تۆمۈرىيول ترانسپورتى ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى دۆلەتنىڭ تۆمۈرىيول سىستېمىسىدا تەسىس قىلىنغان، بەلگىلىك دېلولارنى قاراپ چىقىدىغان سوت ئورگىنى بولۇپ مەخسۇس سوت مەھكىمىسىدۇر. ئۇرۇمچى تۆمۈرىيول ترانسپورتى ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى 1981 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قۇرۇلغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇرۇمچى، قۇمۇلدا ئىككى ئاساسىي قاتلام تۆمۈرىيول ترانسپورتى سوت مەھكىمىسى قۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئېھتىياجىغا ئاساسەن كورلا تۆمۈرىيول ترانسپورتى ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى قۇرۇلدى. ئۇرۇمچى تۆمۈرىيول ترانسپورتى سوت مەھكىمىسى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ، ئۇچ ئاساسىي قاتلام تۆمۈرىيول ترانسپورتى سوت مەھكىمىسىگە رەھبەرلىك قىلىدۇ.

جىنايى ئىشلار سوت خىزمىتى ھەر دەرىجىلىك خەلق سوت مەھكىمىلىرىنىڭ دۆلەت بىخەتەرلىكىگە خەۋپ يەتكۈزگەن، جامائەت بىخەتەرلىكىگە خەۋپ يەتكۈزگەن دېلولار ۋە باشقا جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى سوت قىلىش پائالىيىتى. 1950 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇلۇكىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى (1955 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يۇقىرى خەلق سوت مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلدى) دە جىنايى ئىشلار سوت كوللېگىيىسى تەسىس قىلىندى ھەمدە ئاپتونوم رايونىنىڭ ھەرقايسى ئاپتونوم ئوبلاست، شەھەر ۋە رايونلىرىدىكى شۇبە سوت مەھكىمىلىرى، ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىلىرى ۋە ھەرقايسى ناھىيە، شەھەر، رايونلاردىكى ئاساسىي قاتلام خەلق سوت مەھكىمىلىرىدە جىنايى ئىشلار سوت كوللېگىيىسى ئارقا ـ ئارقىدىن تەسىس قىلىندى. 1950 ـ يىلىدىن 1985 ـ يىلىغىچە ئاپتونوم رايون بويىچە ھەر دەرىجىلىك خەلق سوت مەھكىمىلىرى 1 ـ سوت قىلىپ ئاياغلاشتۇرغان جىنايى ئىشلار دېلولىرى 200 مىڭدىن ئاشقان. 1986 ـ يىلىدىن 1990ـ يىلىغىچە بولغان بەش يىل ئىچىدە ھەر دەرىجىلىك خەلق سوت مەھكىمىلىرى 1 ـ سوت قىلىپ ئاياغلاشتۇرغان جىنايى ئىشلار دېلولىرى 40 مىڭ 919 بولۇپ، ھەر يىلى 10.81% كۆپەيگەن. 1991 ـ يىلى ھەر دەرىجىلىك خەلق سوت مەھكىمىلىرى 1 ـ سوت قىلىپ ئاياغلاشتۇرغان جىنايى ئىشلار دېلولىرى 10 مىڭ 508 بولۇپ، 2000ـ يىلىغىچە 118 مىڭ 944 دېلونى بىجىرىپ ئاياغلاشتۇرغان بولۇپ، ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 11894.4 دېلونى بىجىرىپ ئاياغلاشتۇرغان.

ھەق تەلەپ سوت خىزمىتى ھەر دەرىجىلىك خەلق سوت مەھكىمىلىرىنىڭ ھەق تەلەپ دېلولىرىنى سوت قىلىش پائالىيىتىدۇر. 1950 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇلۇكىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىدە ھەق تەلەپ سوت كوللېگىيىسى تەسىس قىلىندى ھەمدە ۋىلايەتلىك، شەھەرلىك شۇبە سوت مەھكىمىلىرى، ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىلىرى، ئاساسىي قاتلام خەلق سوت مەھكىمىلىرىدە ھەق تەلەپ سوت كوللېگىيىسى ئىلگىرى ـ ئاخىر قۇرۇلدى. ھەق تەلەپ دېلولىرىنىڭ تۈرىنىڭ كۆپەيشى ۋە مانىنىڭ ئېشىشى دۆلەتنىڭ قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشى ۋە ئىقتىساد تەرەققىياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ئاپتونوم رايوندىكى خەلق سوت مەھكىمىلىرى ئەچچە يىللاردىن بۇيان 1 ـ سوتتا ھەق تەلەپ دېلولىرىدىن: 1951 ـ يىلىدىن 1955 ـ يىلىغىچە 2825 نى؛ 1956 ـ يىلىدىن 1960 ـ يىلىغىچە 11 مىڭ 91 نى؛ 1961 ـ يىلىدىن 1965 ـ يىلىغىچە 14 مىڭ 29 نى؛ 1976 ـ يىلىدىن 1985 ـ يىلىغىچە 165 مىڭ 7 نى؛

1986 ـ يىلىدىن 1990 ـ يىلىغىچە 194 مىڭ 394 نى؛ 1991 ـ يىلىدىن 2000 ـ يىلىغىچە 584 مىڭ 604 نى قوبۇل قىلغان.

ئىقتىسادىي سوت خىزمىتى ھەر دەرىجىلىك خەلق سوت مەھكىمىلىرىنىڭ ئىقتىساد دېلولىرىنى سوت قىلىش پائالىيىتىدۇر. 1980 ـ يىلى 3 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يۇقىرى خەلق سوت مەھكىمىسىدە ئىقتىساد سوت كوللېگىيىسى تەسىس قىلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىلى ئوبلاستلىق شۆبە سوت مەھكىمىسى، ئۈرۈمچى شەھىرى ۋە قەشقەر ۋىلايىتى قاتارلىق جايلاردىكى ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىلىرىدە ئىقتىسادىي سوت كوللېگىيىسى ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلدى. 1983 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن كېيىن، ئاپتونوم رايوندىكى باشقا ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىلىرىدە ۋە ھەرقايسى ئاساسىي قاتلام خەلق سوت مەھكىمىلىرىدە ئىقتىسادىي سوت كوللېگىيىلىرى قۇرۇلدى. ئاپتونوم رايوندىكى ھەر دەرىجىلىك خەلق سوت مەھكىمىلىرى يىللاردىن بۇيان 1 ـ سوتتا ئىقتىسادىي ماجىرا دېلوسىدىن: 1980 ـ يىلىدىن 1985 ـ يىلىغىچە 9955 نى سوت قىلىپ ئايلاشتۇرۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 1659.2 نى سوت قىلىپ ئايلاشتۇرغان؛ 1986 ـ يىلىدىن 1990 ـ يىلىغىچە 52 مىڭ 209 نى سوت قىلىپ ئايلاشتۇرۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 10 مىڭ 441.8 نى سوت قىلىپ ئايلاشتۇرغان؛ 1991 ـ يىلىدىن 2000 ـ يىلىغىچە 214 مىڭ 482 نى سوت قىلىپ ئايلاشتۇرۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 21 مىڭ 448.2 نى سوت قىلىپ ئايلاشتۇرغان.

مەمۇرىي سوت خىزمىتى ھەر دەرىجىلىك خەلق سوت مەھكىمىلىرىنىڭ مەمۇرىي دېلولارنى سوت قىلىش پائالىيىتىدۇر. 1993 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يۇقىرى خەلق سوت مەھكىمىسىدە مەمۇرىي سوت كوللېگىيىسى تەسىس قىلىندى. ئارقىدىنلا ئاپتونوم رايوندىكى قىسمەن ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىلىرىدىمۇ مەمۇرىي سوت كوللېگىيىسى ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلدى. 1990 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مەمۇرىي دەۋا قانۇنى» يولغا قويۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك خەلق سوت مەھكىمىلىرىدە مەمۇرىي سوت كوللېگىيىسى ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلدى. 1982 ـ يىلىدىن 1985 ـ يىلىغىچە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك خەلق سوت مەھكىمىلىرى مەمۇرىي دېلودىن 570 نى بېجىرىپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 142 دېلو بېجىردى، 1988 ـ يىلىدىن 1990 ـ يىلىغىچە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك خەلق سوت مەھكىمىلىرى 1 ـ سوت مەمۇرىي دېلودىن 605 نى سوت قىلىپ ئايلاشتۇرۇپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 201.67 دېلونى بېجىرىپ ئايلاشتۇردى. 1991 ـ يىلىدىن 1995 ـ يىلىغىچە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك خەلق سوت مەھكىمىلىرى 2503 دېلونى 1 ـ سوت قىلىپ ئايلاشتۇرۇپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 500.6 دېلونى سوت قىلىپ ئايلاشتۇردى؛ 1996 ـ يىلىدىن 2000 ـ يىلىغىچە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك خەلق سوت مەھكىمىلىرى 3852 مەمۇرىي دېلونى 1 ـ سوت قىلىپ ئايلاشتۇرۇپ يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 770.4 دېلونى سوت قىلىپ ئايلاشتۇردى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدلىيە نازارىتى خەلق مۇرەسسە خىزمىتى، قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش، قانۇننى تەشۋىق قىلىش، ئاد ۋوكاتلىق، گۇۋاھلىق بېرىش خىزمىتى، ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ۋە ئەمگەك بىلەن تەبىيلەشكە ئوخشاش ئەدلىيە مەمۇرىي خىزمىتىگە مەسئۇل ئاپپارات. ئورنى ئۈرۈمچى شەھەرلىك خەلق يولى 27 ـ نومۇرلۇق قورۇدا. 1955 ـ يىلى 6 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك ئەدلىيە نازارىتى قۇرۇلغان. شۇ يىلى 10 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدلىيە نازارىتى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. ھەرقايسى ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، ناھىيىلەردىمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن ئەدلىيە ئىدارىسى (باشقارمىسى) قۇرۇلغان. 1959 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئاپتونوم رايونلۇق ئەدلىيە نازارىتى ۋە ھەرقايسى ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، ناھىيىلەردىكى ئەدلىيە ئىدارىلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. 1979 ـ يىلى 10 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدلىيە نازارىتى قايتىدىن قۇرۇلدى. 1982 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئەدلىيە مەمۇرىي ئورگانلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى خەلق سوت مەھكىمىلىرىنىڭ ئەدلىيە مەمۇرىي خىزمىتى ھەر دەرىجىلىك خەلق سوت مەھكىمىلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. شۇ يىلى 11 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئەدلىيە نازارىتى سوت مەھكىمىسى باشقارمىسىنى بىكار قىلىپ، خەلق مۇرەسسە خىزمىتى باشقارمىسىنى قۇردى. 1983 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى شىنجاڭنىڭ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش، ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش خىزمىتى ئاپتونوم رايونلۇق جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىدىن ئاپتونوم رايونلۇق ئەدلىيە نازارىتىنىڭ رەھبەرلىك قىلىشى ۋە باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1986 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەر قارىمىقىدىكى ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش ـ باشقۇرۇش ئورۇنلىرى ئاپتونوم رايونلۇق

ئەدلىيە نازارەتىنىڭ بىر تۈتاش رەھبەرلىك قىلىشى ۋە باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1980 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنىدىن باشلاپ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، ناھىيىلىرىدە ئىككى دەرىجىلىك ئەدلىيە مەمۇرىي ئورگانلىرى تېز قۇرۇلۇپ مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. 2000 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئاپتونوم رايونىمىزدا ۋىلايەتلىك، ئوبلاستلىق، شەھەرلىك ئەدلىيە ئىدارىسىدىن 16 سى، ناھىيىلىك (ناھىيە دەرىجىلىك شەھەرلىك، شەھەرگە قاراشلىق رايونلۇق) ئەدلىيە ئىدارىسىدىن 97 سى، يېزا ـ بازارلىق، مەھەللە ئىش يېجىرىش باشقارمىلىرى ئەدلىيە ئورنىدىن 860 ى قۇرۇلدى، ئاساسىي قاتلام ئەدلىيە يارەمچىسىدىن 1349 ى بار بولدى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدلىيە نازارەتى تۈرمە باشقۇرۇش ئىدارىسى مەخسۇس ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ۋە تۈرمە خىزمىتىنى باشقۇرىدىغان ئاپپارات. ئۇنىڭ ئاساسى ئاپتونوم رايونلۇق ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئىدارىسى ئىدى. 1951 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارەتىدە ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1955 ـ يىلى 10 ـ ئايدا جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارەتىدە ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش باشقارمىسى تەسىس قىلىندى. 1960 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارەتى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش خىزمىتى باشقۇرۇش ئىدارىسى (ناھىيە-باشقارما دەرىجىلىك) قۇرۇلۇپ، شىنجاڭنىڭ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش خىزمىتىگە بىر تۈتاش رەھبەرلىك قىلدى ۋە ئۇنى باشقۇردى. 1983 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارەتى ئاپتونوم رايونلۇق ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئىدارىسىنى ئەدلىيە نازارەتىنىڭ رەھبەرلىك قىلىشى ۋە باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى ھەمدە دەرىجىسى ئىككىنچى دەرىجىلىك ئىدارىگە ئۆستۈرۈلدى. 1994 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئىدارىسىنىڭ نامى تۈرمە باشقۇرۇش ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى. 2000 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە 30 ئورۇن تۈرمە باشقۇرۇش ئىدارىسىگە قارايدىغان بولدى، بۇنىڭدىكى 24 ئورۇن جىنايەتچىلەرنى قامايدىغان ئورۇن ئىدى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدلىيە نازارەتىنى ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش خىزمىتىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى مەخسۇس ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش خىزمىتىگە مەسئۇل ئاپپارات. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش خىزمىتى 1957 ـ يىلى يولغا قويۇلغان، ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش مۇددىتى بىر يىلدىن ئۈچ يىلغىچە بولۇپ، زۆرۈر تېپىلغاندا بىر يىل ئۇزارتىشقا بولىدۇ. 1982ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش ـ باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلدى. كېيىن ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەردە مۇناسىپ ھالدا ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش ـ باشقۇرۇش كومىتېتلىرى تەسىس قىلىندى. 1984 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئەدلىيە نازارەتى ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش خىزمىتىنى باشقۇرۇش باشقارمىسىنى رەسمىي تەسىس قىلدى، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئەمگەك بىلەن تەربىيىلىنىدىغانلارنى باشقۇرۇش، تەربىيىلەش ۋە ئۆزگەرتىش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلدى. ۋىلايەتلىك، ئوبلاستلىق، شەھەرلىك ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش ـ باشقۇرۇش ئورۇنلىرى ھەم ۋىلايەتلىك، ئوبلاستلىق، شەھەرلىك ئەدلىيە ئىدارىلىرىنىڭ فۇنكسىيىلىك ئاپپاراتى، ھەم ئاپتونوم رايونلۇق ئەدلىيە نازارەتى ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش خىزمىتىنى باشقۇرۇش باشقارمىسىنىڭ ۋاكالەت ئاپپاراتى بولۇپ، ئۆز رايوندىكى ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش ـ باشقۇرۇش ئورنىنىڭ خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلىش ۋە ئۇنى تەكشۈرۈشكە مەسئۇل. 1992ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق ئەدلىيە نازارەتى ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش خىزمىتىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئۇ ھازىر 10 ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش باشقۇرۇش ئورنىغا رەھبەرلىك قىلىدۇ ۋە ئۇنى باشقۇرىدۇ.

ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش ـ باشقۇرۇش ئورنى مەخسۇس ئەمگەك بىلەن تەربىيىلىنىدىغانلارنى باشقۇرىدىغان ئورۇن. 1957 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارەتى ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش ئورنىنى قۇرۇش تەييارلىقىنى باشلىدى. 1958 ـ يىلى 2 ـ ئايغىچە ئاپتونوم رايونلۇق ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش ئورنى ۋە سانجى شىگوبى، قۇمۇل نوم، كورلا سوفۇ قاتارلىق ئۈچ ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش مەيدانى ئىلگىرى ـ ئاخىر قۇرۇلدى. 2000 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئاپتونوم رايونلۇق ئەدلىيە نازارەتى ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش

خىزمىتىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى ئۇرۇمچى، سانجى، شىخۇ، تۇرپان، بورتالا، غۇلجا، قۇمۇل، ئاقسۇ، قەشقەردىكى ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش - باشقۇرۇش ئورۇنلىرىنى باشقۇرۇپ كەلدى. 1999 - يىلى 5 - ئايدا غەربىي پىچەنلىك زەھەر تاشلانغۇزۇش - ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش ئورنى قۇرۇلۇپ، زەھەر چەككەنلەرنى مەجبۇرىي زەھەر تاشلانغۇزدى. ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش - باشقۇرۇش ئورنى ئەمگەك بىلەن تەربىيىلىنىدىغانلارغا «تەربىيە بېرىش، تەسىرلەندۇرۇش ۋە قۇتقۇزۇۋېلىش» فاڭجېنىنى يولغا قويدى.

ئۆسمۈرلەرنى باشقۇرۇپ تەربىيىلەش ئورنى

ئۆسمۈر جىنايەتچىلەرنى مەخسۇس باشقۇرۇپ تەربىيىلەيدىغان ئورۇن. ئۆسمۈرلەرنى باشقۇرۇپ تەربىيىلەش ئورنى يېڭى قۇرۇلغاندا ئۆسمۈر جىنايەتچىلەرنى باشقۇرۇپ تەربىيىلەش ئورنى دەپ ئاتالغان. 1986 - يىلى 1 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئۆسمۈرلەرنى باشقۇرۇپ تەربىيىلەش ئورنى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. ئۆسمۈرلەرنى باشقۇرۇپ تەربىيىلەش ئورنى 14 ياشقا توشقان، 18 ياشقا توشمىغان ئۆسمۈر جىنايەتچىلەر ۋە مۇكۇمەت يەغىۋېلىپ تەربىيىلەيدىغان جىنايەت ئۆتكۈزگەن ئۆسمۈرلەرنى (قىسقارتىپ ئۆسمۈرلەرنى تەربىيىلەش دەپ ئاتالدى) مەجبۇرىي تەربىيىلەپ ئۆزگەرتىدىغان ئورگان، شۇنداقلا ئادەمنى قۇتۇلدۇرۇۋالىدىغان، ئۆزگەرتىدىغان پەۋقۇلئاددە مەكتەپ. ئۆسمۈرلەرنى باشقۇرۇپ تەربىيىلەش ئورنى «تەربىيىلەپ ئۆزگەرتىشنى ئاساس، يېنىك ئەمگەك قىلىشنى قوشۇمچە قىلىش» فاڭجېنىنى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىپ، يېرىم كۈن ئوقۇپ، يېرىم كۈن ئەمگەك قىلىش تۈزۈمىنى يولغا قويغان. ئۇرۇمچى، قەشقەر، غۇلجىدا ئۆسمۈرلەرنى باشقۇرۇپ تەربىيىلەش ئورنى تەسىس قىلىنغان. 18 ياشقا توشقان، قالغان مۇددىتى ئىككى يىلدىن ئېشىپ كەتكەن جىنايەتچىلەر ئۆزگەرتىش ئۈچۈن تۈرمىگە ئەۋەتىلىدۇ. ئۇرۇمچى ئۆسمۈرلەرنى باشقۇرۇپ تەربىيىلەش ئورنى 1957 - يىلى قۇرۇلغان، 1985 - يىلى 7 - ئايدا ئىختىساسلىقلارنى تەربىيىلەش مەكتىپى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. ئەلى ئۆسمۈرلەرنى باشقۇرۇپ تەربىيىلەش ئورنى 1952 - يىلى قۇرۇلۇپ، 1987 - يىلى ئىختىساسلىقلارنى تەربىيىلەش مەكتىپى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. قەشقەر ئۆسمۈرلەرنى باشقۇرۇپ تەربىيىلەش ئورنى 1957 - يىلى قۇرۇلۇپ، 1987 - يىلى ئىختىساسلىقلارنى تەربىيىلەش مەكتىپى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

خەلق مۇرەسسە ھەيئىتى مەخسۇس خەلق ئىچىدىكى ماجىرالارنى مۇرەسسە قىلىپ ھەل قىلىدىغان تەشكىلات. شىنجاڭدا خەلق مۇرەسسە تۈزۈمى 1953 - يىلىدىن باشلاپ يولغا قويۇلغان. شۇ يىلى 5 - ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «رايون، يېزىلاردا مۇرەسسە تەشكىلاتى قۇرۇش ۋە خەلق ئىچىدە مۇرەسسە خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا يول يورۇق» نى ئېلان قىلىپ، «يېزىلاردا مۇرەسسە ھەيئىتى تەسىس قىلىش، شەھەرلەردە مەھەللىلەرنى بىرلىك قىلىپ مۇرەسسە ھەيئىتى تەسىس قىلىش» نى تەلەپ قىلدى. 1955 - يىلىغا كەلگەندە شىنجاڭ بويىچە نۇرغۇن جايلاردا خەلق مۇرەسسە ھەيئىتى قۇرۇلدى. 1979 - يىلى 10 - ئايدا ئەدلىيە مەمۇرىي ئورگانلىرى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ھەر دەرىجىلىك ئەدلىيە مەمۇرىي ئورگانلىرىدا مۇرەسسە خىزمىتىگە مەسئۇل فۇنكسىيىلىك تارماق تەسىس قىلىندى ھەمدە يېزا - بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتى، مەھەللە ئىشى بېجىرىش باشقارمىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكتۇەنى تۈەن - مەيدانلىرىدا ئەدلىيە يارەمچىلىرى پەيدىنپەي سەپلەندى. 2000 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئاپتونوم رايوندا (ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكتۇەنىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) 22 مىڭ 416 خەلق مۇرەسسە ھەيئىتى بار بولدى (مۇرەسسە خادىمى 89 مىڭ 69)، بۇنىڭ ئىچىدە كەنت ئاھالە كومىتېتى مۇرەسسە ھەيئىتى 12 مىڭ 395، ئاھالىلەر كومىتېتى مۇرەسسە ھەيئىتى 2204، زاۋۇت، كان - كارخانا مۇرەسسە ھەيئىتى 4776، بىرلەشمە مۇرەسسە ھەيئىتى 327، بازار مۇرەسسە ھەيئىتى 129، كۆچمە نوپۇس توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردىكى مۇرەسسە ھەيئىتى 46، باشقا مۇرەسسە ھەيئىتى 2539 بولدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە 2390 كارخانىدا مۇرەسسە تەشكىلى تەسىس قىلىنىپ، ئۇنىڭغا 6199 خادىم سەپلەندى؛ يەنە 2009 كارخانا مەخسۇس خەلق مۇرەسسە كادىرىدىن 3045نى تەيىنلىدى. 2000 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ھەرخىل مۇرەسسە تەشكىلاتلىرى خەلق ئىچىدىكى ھەرخىل ماجىرادىن 87 مىڭ 559 نى مۇرەسسە قىلىپ، 82 مىڭنى ھەل قىلدى، مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش نىسبىتى 93.65% بولدى. خەلق ئىچىدىكى ماجىرالارنى رەتكە تۇرغۇزۇپ تەكشۈرۈپ تۈزەش خىزمىتىدە ھەرقايسى ناھىيە، شەھەر، رايون (ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكتۇەنلىكى ھەرقايسى شى، تۈەن) لاردا ماجىرالارنى رەتكە تۇر-

غۇزۇپ تەكشۈرۈش خىزمىتى 525 قېتىم ئېلىپ بېرىلىپ، مەخسۇس تۈزەش تۈرىدىكى 1585 ماجىرا ھەل قىلىندى، 704 جىنايەت يېپ ئۆچى پاش قىلىنىپ، 425 دېلو سىياسىي - قانۇن ئورگانلىرىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا ئۇتكۈزۈپ بېرىلدى. 2000 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە 6947 خەلق مۇرەسسە ھەيئىتى تەرتىپكە سېلىندى، 53 مىڭ 38 مۇرەسسە خادىمى تەربىيىلەندى، بۇنىڭ بىلەن ئاپتونوم رايونىمىزدا بىرىنچى تۈردىكى مۇرەسسە ھەيئىتىدىن 12 مىڭ 175 ى، ئىككىنچى تۈردىكى مۇرەسسە ھەيئىتىدىن 7961 ى، ئۈچىنچى تۈردىكى مۇرەسسە ھەيئىتىدىن 2251 ى بارلىققا كەلدى. ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ھەر دەرىجىلىك پارتكوم، خەلق ھۆكۈمەتلىرى ۋە ئەدلىيە مەمۇرىي ئەدلىيە مەمۇرىي ئورگانلىرىدىن خەلق مۇرەسسە خىزمىتىگە تۆھپە قوشقان 1631 ئىلغار كوللېكتىپ ۋە 2528 ئىلغار شەخس تەقدىرلەندى.

ئادۇوكاتلىق ئورنى ئادۇوكاتلارنى جەمئىيەتتىكى ھەر ساھە ئۈچۈن قانۇن مۇلازىمىتى قىلىشقا تەشكىللەيدىغان ۋە ئۇلارنى باشقۇرىدىغان ئورۇن. 1954 - يىلى شىنجاڭ ئۇلكىسىدە ئادۇوكاتلار تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1956 - يىلى 10 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئۇرۇمچى شەھەرلىك قانۇندىن مەسلىھەت بېرىش باشقارمىسى قۇرۇلدى. 1959 - يىلى 6 - ئايدا جايلاردىكى قانۇندىن مەسلىھەت بېرىش باشقارمىلىرى پۈتۈنلەي بەكار قىلىندى. ئادۇوكاتلىق تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، 1982 - يىلى 3 - ئايدا ئاپتونوم

ئاپتونوم رايون مۇنەۋۋەر ئادۇوكاتلارنى تەقدىرلىمەكتە

80% رايونىمىزدا تىن يۇقىرى ناھىيە (ناھىيە دەرىجىلىك شەھەر) دە قانۇندىن مەسلىھەت بېرىش باشقارمىسى قۇرۇلدى. 1984 - يىلىدىن باشلاپ ئادۇوكاتلىق ئاپپاراتلىرىنىڭ نامى قانۇندىن مەسلىھەت بېرىش باشقارمىسىدىن ئادۇوكاتلىق ئورنىغا ئۆزگەرتىلدى. 2000 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە شىنجاڭ بويىچە ئادۇوكاتلىق ئورنىدىن 219 ى بارلىققا كەلدى، بۇنىڭ ئىچىدە «دۆلەت» ئادۇوكاتلىق ئورنى 158 (ئۆزى كىرىم قىلىپ، ئۆزى چىقىم قىلىدىغان ئورۇن 108، تولۇق خىراجەتلىك ئورۇن 41، كېمى تولۇقلىنىدىغان ئورۇن توققۇز)، ھەمكارلىق تۈزۈمىدىكى ئادۇوكاتلىق ئورنى تۆت، شەرىكچىلىك تۈزۈمىدىكى ئادۇوكاتلىق ئورنى 57؛ جەمئىي 1817 ئادۇوكات بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە كەسپىي ئادۇوكات 1371، قوشۇمچە ئادۇوكات 244، تەكلىپلىك ئادۇوكات 202.

جامائەت گۇۋاھلىقى ئورنى جامائەت گۇۋاھچىسىنى جەمئىيەتتىكى ھەر ساھە ئۈچۈن جامائەت گۇۋاھلىقى مۇلازىمىتى قىلىشقا تەشكىللەيدىغان ۋە ئۇلارنى باشقۇرىدىغان ئورۇن. جامائەت گۇۋاھلىقى دۆلەت دۆلەتكە ۋاكالىتەن ئىسپاتلاش پائالىيىتى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن مەخسۇس تەسىس قىلغان جامائەت گۇۋاھلىقى ئورگىنىنى كۆرسىتىدۇ. 1955 - يىلى شىنجاڭ ئۇلكىلىك ئەدلىيە نازارىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، جامائەت گۇۋاھلىقى تۈزۈمىنى يولغا قويدى. 1959 - يىلىدىن كېيىنكى 20 يىلدا ئاپتونوم رايونىمىزدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق سوت مەھكىمىسى خەلقئارالىق ئادەت بۇزىسىدىن چەت ئەلگە چىقىلىدىغان جامائەت گۇۋاھلىقى توغرىسىدىكى ئايرىم خەت - ئالاقە چىقارغاندىن باشقا، باشقا جايلارنىڭ جامائەت گۇۋاھلىقى خىزمىتى ئەمەلىيەتتە توختاپ قالغان. 1979 - يىلى 10 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدلىيە نازارىتى قايتا قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1982 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئاپتونوم رايونىمىزدا 85 جامائەت گۇۋاھلىقى ئورنى تەسىس قىلىنىپ، ھەر بىر ناھىيىدە (ناھىيە دەرىجىلىك شەھەرلەردە) بىردىن جامائەت گۇۋاھلىقى ئورنى بولۇش ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشۇرۇلدى. 1987 - يىلى شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەننىڭ 24 بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا جامائەت گۇۋاھلىقى ئورنى قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەرقايسى ۋىلايەتلىك، ئوبلاستلىق، شەھەرلىك ئەدلىيە باشقارمىلىرى (ئىدارە) دا جامائەت گۇۋاھلىقى خىزمىتى باشقۇرۇش بۆلۈمى قۇرۇلدى. 2000 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە شىنجاڭ بويىچە جامائەت گۇۋاھلىقى ئورنىدىن 128 ى، جامائەت گۇۋاھچىسىدىن 358 ى بارلىققا كەلدى.

ئاساسي قانۇن مۇلازىمىتى بېزا - بازار ۋە شەھەر مەھەللىلەردە دېھقان (چارۋىچى) لار ۋە ئاھالىلەرگە قانۇن يارىدىمى بېرىدىغان پائالىيەت. دۆلەتتىمىزدە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن بۇيان، بولۇپمۇ سوتسىيالىستىك بازار ئىگەلىكى تۈزۈلمىسى ئورنىتىلغاندىن بۇيان، قانۇن مۇلازىمىتى تەلەپ قىلىدىغان يۇقىرالار ۋە تەشكىلاتلار بارغاتسېرى كۆپەيمەكتە، ساق ئاچە كۆپ بولمىغان ئادۋوكاتلار پېتىشەلمەي قالدى. شۇنىڭ بىلەن بېزا - بازار، شەھەر مەھەللىلەردە قانۇنچىلىق ئورنى بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. 1987 - يىلى 5 - ئايدا ئەدلىيە مىنىستىرلىقى تۈزگەن «بېزا - بازارلىق قانۇن مۇلازىمىتى ئورنى ئوغرىسىدىكى ۋاقىتلىق بەلگىلىمە» دە: «شەھەر مەھەللىلەردىكى قانۇن مۇلازىمەت ئورۇنلىرى مۇشۇ بەلگىلىمە بويىچە ئىجرا قىلىنسۇن» دەپ بەلگىلەندى. 1994 - يىلى 11 - ئايدا ئەدلىيە مىنىستىرلىقى بېزا-بازارلاردىكى قانۇنچىلىق ئورۇنلىرى، مەھەللىلەردىكى قانۇن مۇلازىمىتى ئورۇنلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئاساسي قانۇن مۇلازىمىتى ئورنى دەپ ئاتاشنى بېكىتتى. كېيىن قانۇنچىلىق ئورنى دەپ ئۆزگەرتىلدى. 2000 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئاپتونوم رايونىمىزدا ئاساسي قانۇن قانۇنچىلىق ئورنىدىن 836 سى، قانۇن خىزمەتچىسىدىن 2866 سى بارلىققا كەلدى.

قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش تەربىيىسى ھەر مىللەت يۇقىرلىرىغا قانۇن بىلىملىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ، قانۇن ئېڭىنى ئاشۇرۇپ، قانۇنغا بويسۇنۇش ئاڭلىقلىقىنى ئۆستۈرىدىغان پائالىيەت. 1985- يىلى 11 - ئايدا ئاپتونوم رايونىمىزدا 1 - قېتىملىق قانۇن - تۈزۈمنى تەشۋىق قىلىش - تەربىيىلەش خىزمەت يىغىنى ئېچىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، ناھىيە ۋە چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى كارخانا، كەسپي ئورۇنلىرىدا، ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكتۇەنى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق شى، تۈەن مەيدانلىرىدا قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىلىرى ۋە ئۇنىڭ ئىش بېجىرىش ئاپپاراتلىرى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى قۇرۇلدى. 1999 - يىلى 12 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئاپتونوم رايونلۇق رايونىمىزنى قانۇن بىلەن تۈزەش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىغا ئۆزگەرتىلدى. ئاپتونوم رايونلۇق قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇش (رايونىنى قانۇن بىلەن تۈزەش) رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى پۇقرالارغا قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇش تەشۋىقاتى ئېلىپ بېرىش پائالىيىتى توغرىسىدا ئۇچ بەش يىللىق قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇش پىلانى تۈزۈپ چىقتى. ئالدىنقى ئىككى بەش يىللىق قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇش پىلانى ئورۇندىلىپ بولدى ھەمدە خېلى ياخشى ئۇنۇم ھاسىل قىلدى؛ ئۈچىنچى بەش يىللىق قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇش پىلانى يولغا قويۇلۇۋاتىدۇ، رايونىنى قانۇن بىلەن تۈزەش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئىشخانىسى ئاپتونوم رايونلۇق ئەدلىيە نازارىتى ئىچىدە.

قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش تەربىيىسى ماتېرىياللىرىنى تارقاتماقتا

شىنجاڭنىڭ مەمۇرىي تۈزۈلۈشى 1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن، شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى كونا ھاكىمىيەتنى ئۆتكۈزۈۋالغاندا، شىنجاڭ ئۇلكىسىدە دىخۇا، ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي، قومۇل، يەنجى، ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەندىن ئىبارەت 10 ۋىلايەت، 78 ناھىيە، ئىككى يېرىم ناھىيە بار ئىدى. 1955 - يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندىن كېيىن قارىمىقىدا ئالتە ۋىلايەت، تۆت ئاپتونوم ئوبلاست، بىر مەركىزي ناھىيە، 76 ناھىيە، بەش شەھەرگە قاراشلىق رايون بارلىققا كەلدى. 1997 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قارىمىقىدا بەش ئاپتونوم ئوبلاست، سەككىز ۋىلايەت، ئىككى ۋىلايەت دەرىجىلىك شەھەر، 62 ناھىيە، 17 ناھىيە دەرىجىلىك شەھەر، ئالتە ئاپتونوم ناھىيە، 11 شەھەرگە قاراشلىق رايون، 630 يېزا، 42 مىللىي يېزا، 177 بازار بارلىققا كەلدى (تەپسىلاتنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەمۇرىي تۈزۈلۈشى 1 - جەدۋىلىدىن كۆرۈڭ)

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوننىڭ مەمۇرىي تۈزۈلۈشى جەدۋىلى

(بۇ يەرگە ئاپتونوم ئوبلاست، ئىككى ۋىلايەت دەرىجىلىك شەھەر، سەككىز ۋىلايەت، 62 ناھىيە، ئالتە ئاپتونوم ناھىيە، 17 ناھىيە دەرىجىلىك بازار، 11 شەھەرگە قاراشلىق رايون، 621 يېزا، 42 سىللىي يېزا، 194 بازارنى تۆز ئىچىگە ئالىدۇ)

ئوبلاست، شەھەر، ۋىلايەت نامى	ناھىيە، ئاپتونوم ناھىيە، ناھىيە دەرىجىلىك بازار، شەھەرگە قاراشلىق رايون نامىلىرى	يېزا - بازار سانى	
		يېزا	بازار
ئۇرۇمچى شەھىرى (7 رايون 1 ناھىيە)	تىيانشان رايونى، سايۋاغ رايونى، تۇدۇغخابا رايونى، شىمگو رايونى، يېڭىشەھەر رايونى، نەنسەن رايونى، دۇڭشەن رايو- نى، ئۇرۇمچى ناھىيىسى	19	2
ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى	ئىلى ۋىلايىتى، تاربا غاتاي ۋىلايىتى، ئالتاي ۋىلايىتى، ۋاكالە- تەن باشقۇرۇلىدىغان بورتالا ئاپتونوم ئوبلاستى	159	56
بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى (1 شەھەر، 8 ناھىيە)	كورلا شەھىرى، بۇگۇر ناھىيىسى، چاقىلىق ناھىيىسى، لوپ- نۇر ناھىيىسى، چەرچەن ناھىيىسى، يەنجى غۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى، خېجىڭ ناھىيىسى، خوشوت ناھىيىسى، باغراش ناھىيىسى	66	19
سانجى غۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى (3 شە- ھەر 5 ناھىيە)	سانجى شەھىرى، ئۇكاڭ شەھىرى، سىچۈەن شەھىرى، ئۇتۇ- بى ناھىيىسى، ماناس ناھىيىسى، گۇچۇڭ ناھىيىسى، جىمسار ناھىيىسى، مورى قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى	42	36
بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى (1 شە- ھەر، 2 ناھىيە)	بورتالا شەھىرى، جىلە ناھىيىسى، ئارىشاڭ ناھىيىسى	9	7
قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى (1 شە- ھەر، 3 ناھىيە)	ئاتۇش شەھىرى، ئاقتۇ ناھىيىسى، ئاقچى ناھىيىسى، ئۇلۇغ- چات ناھىيىسى	32	5
قەشقەر ۋىلايىتى (1 شەھەر، 11 ناھىيە)	قەشقەر شەھىرى، قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسى، قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسى، يېڭىسار ناھىيىسى، پوسكام ناھىيە- سى، يەكەن ناھىيىسى، قاغىلىق ناھىيىسى، مەكىت ناھىيە- سى، پوپۇرغا ناھىيىسى، پەيزىۋات ناھىيىسى، مارالبېشى ناھىيىسى، تاشقورغان ئاپتونوم ناھىيىسى	141	26
خوتەن ۋىلايىتى (1 شەھەر، 7 ناھىيە)	خوتەن شەھىرى، خوتەن ناھىيىسى، قاراقاش ناھىيىسى، گو- ما ناھىيىسى، لوپ ناھىيىسى، چىرا ناھىيىسى، كېرىيە نا- ھىيىسى، نىيە ناھىيىسى	75	11
ئاقسۇ ۋىلايىتى (1 شەھەر، 8 ناھىيە)	ئاقسۇ شەھىرى، ئونسۇ ناھىيىسى، كۇچار ناھىيىسى، شايار ناھىيىسى، توقسۇ ناھىيىسى، باي ناھىيىسى، ئۇچتۇرپان ناھىيىسى، ئاۋات ناھىيىسى، كەلىپىن ناھىيىسى	67	16
ئوبلاست، شەھەر، ۋىلايەت نامى	ناھىيە، ئاپتونوم ناھىيە ناھىيە دەرىجىلىك بازار، شەھەرگە قاراشلىق رايون نامىلىرى		
ئىلى ۋىلايىتى (2 شەھەر 8 ناھىيە)	كۇيتۇن شەھىرى، غۇلجا شەھىرى، غۇلجا ناھىيىسى، چاپچال شىبە ئاپتونوم ناھىيىسى، قورغاس ناھىيىسى، توققۇزتارا ناھىيىسى، كۇندىس ناھىيىسى موڭغۇلكۇرە ناھىيىسى، تىكەس ناھىيىسى، نىلقا ناھىيىسى	79	16
ئالتاي ۋىلايىتى (1 شەھەر، 6 ناھىيە)	ئالتاي شەھىرى، بورچىن ناھىيىسى، كۇكتوقاي ناھىيىسى، بورۇلتوقاي ناھىيىسى، قابا ناھىيىسى، چىڭگىل ناھىيىسى، جېمىنەي ناھىيىسى	41	12
تاربا غاتاي ۋىلايىتى (2 شەھەر، 5 ناھىيە)	چۇچەك شەھىرى، شىخۇ شەھىرى، دۇربىلجىن ناھىيىسى، ساۋۇن ناھىيىسى، تولى ناھىيىسى، چاغانتوقاي ناھىيىسى، قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى	38	28
قۇمۇل ۋىلايىتى(1 شەھەر، 2 ناھىيە)	قۇمۇل شەھىرى، بارىكۇل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى، ئاراتۇ- رۇك ناھىيىسى	31	7
تۇرپان ۋىلايىتى (1 شەھەر، 2 ناھىيە)	تۇرپان شەھىرى، پىچان ناھىيىسى، توقسۇن ناھىيىسى	19	8
قاراماي شەھىرى (4 رايون)	مايتاغ رايونى، قاراماي رايونى، جەرەنبۇلاق رايونى، ئورغۇ رايونى	2	
شىخەنزە شەھىرى		1	1

ئىزاھات: ئىلى ۋىلايىتى 2001 - يىلى ئەتىيازدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئۇنىڭغا قاراشلىق شەھەر، ناھىيىلەر يەنىلا ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىغا قارايدۇ.

ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى ئاپتونوم را-يونىمىزنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان. 1954 - يىلى 11 - ئاينىڭ 27 - كۈنى قۇرۇلغان. ج ك پ ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتى، ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتى ئۇلجا شەھىرى-دە. ھازىر ئۇنىڭ قارىسىغىدا ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرى ۋە بۇۋاستە قاراشلىق ناھىيە دەرىجىلىك بىر شەھەر بار. ئومۇمىي ئاھالىسى 3 مىليون 891 مىڭ 531 (ئاز سانلىق مىللەت ئاھالىسى 2 مىليون 154 مىڭ 783)، يېزا ئاھالىسى 1 مىليون 910 مىڭ 671.

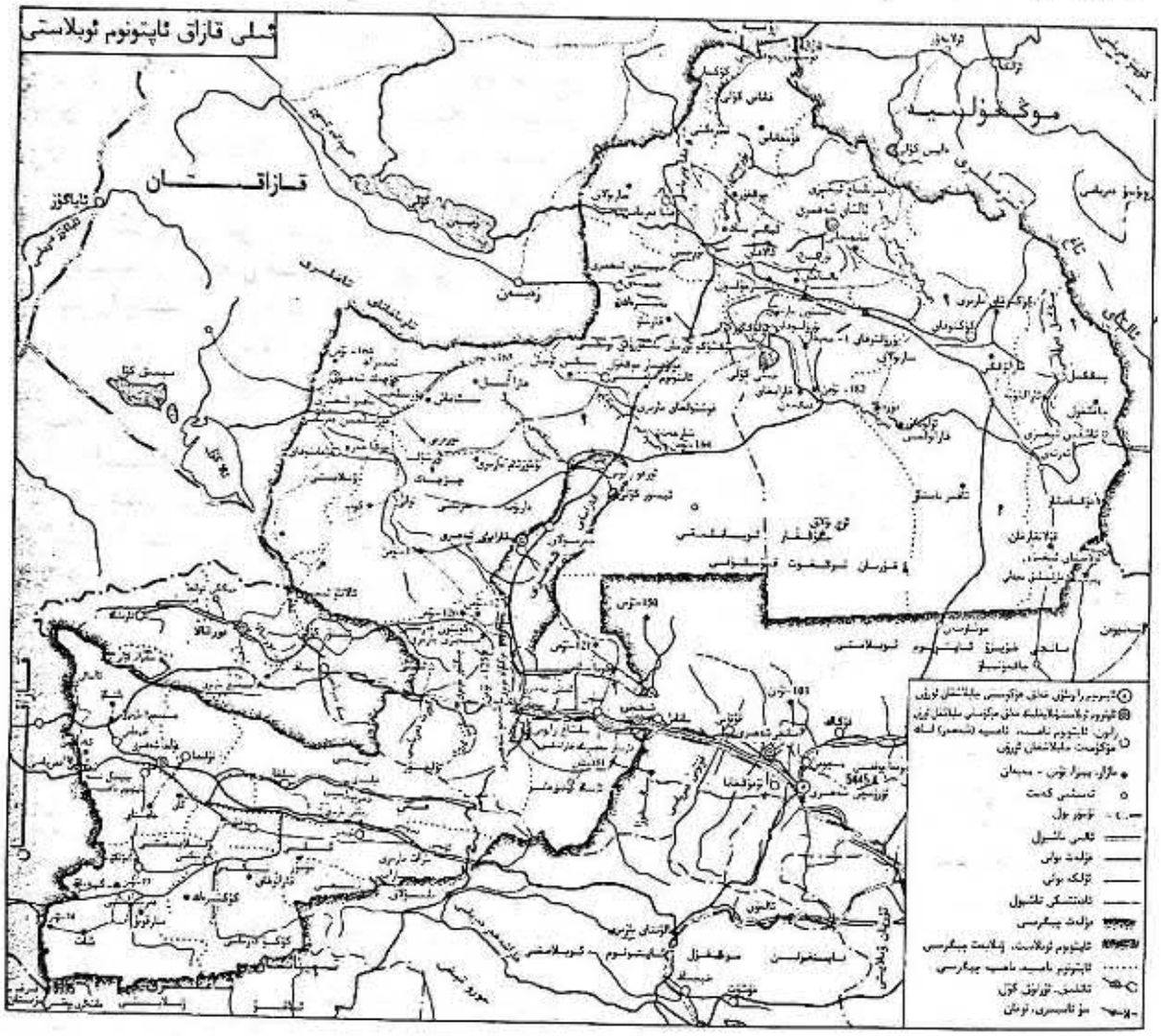

ئوبلاست بويىچە 720 مىڭ 800 گېكتار تېرىلغۇ يەر، 308 مىڭ گېكتار ئاشلىق تېرىلغۇ يېرى، 412 مىڭ 800 گېكتار ئىقتىسادىي زىرائەت تېرىلغۇ يېرى بار. تېمپېراتۇرىسى ئوتتۇراھال مۆتىدىل بەلۋاغنىڭ چوڭ قۇرۇقلۇق كىلىماتىغا كىرىدۇ. تەۋەسىدىكى يەر ئۈستى سۈيىنىڭ يىللىق ئېقىن مىقدارى 36 مىليارد 320 مىليون كۇب مېتىرغا، يەر ئاستى سۈيىنىڭ زا-پاس مىقدارى 7 مىليارد 912 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ. ئورمان كۆلىمى 107 مىڭ 300 گېكتار كېلە-دۇ، ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 2.84% كە يېتىدۇ. ئاز ئۇچرايدىغان ياۋايى ھايۋانلىرىدىن كۈمۈش رەڭ تۈلكە، كۆك تۈلكە، ئېيىقسىمان بۇلغۇن، قارا تايغان بۇغا، سۇغۇر، ئاق شۇڭقار، ئاق قۇيرۇق ئورمان ياڭاقلىقى توخۇسى قاتارلىقلار بار. تەۋەسىدە بايقالغان رۇدىدىن 86 خىلى بار، زاپاس مىقدارى مەملىكەت بويىچە 1 - ئورۇننى ئىگىلەيدىغانلىرىدىن بېرىللىي،

ئاق چىرىمتال، كالىيلىق ئۇزۇن تاش قاتارلىقلار بار، خروم، سېزىي رۇدىسى 2 - ئورۇندا ، نىكىل رۇدىسى 4 - ئورۇندا، لىتىي رۇدىسى 5 - ئورۇندا، تانتال رۇدىسى 9 - ئورۇندا، نىئوبىي رۇدىسى 10 - ئورۇندا تۇرىدۇ. يېرى كەڭ، سۇ مەنبەسى مول بولۇپ، دېھقان-چىلىق ۋە چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ياخشى شارائىتقا ئىگە. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغان-دىن بۇيان، ئاپتونوم رايونلۇق ۋە ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتى سۈچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ قەدىمىنى تېزلىتىپ، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق سېلىنمىسى-نىڭ سالمىقىنى زورايتىپ، دەرەخ تىكىش، ئوت - چۆپ تېرىشنى زور كۈچ بىلەن تۈتۈپ، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، بۇ ئوبلاستنى ئاپ-تونوم رايونىمىزنىڭ مۇھىم ئاشلىق بازىسى ۋە چارۋە-چىلىق بازىسىغا ئايلاندۇردى.

ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى قازاقستان، رۇ-سىيە، موڭغۇلىيە قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن چېگرىداش، چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2000 كىلومېتىر كې-لىدۇ. چېگرا بويىدىكى ئوچۇق پورتلاردىن سەككىزى بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيانى شۇ-نىڭدەك ياۋروپانى قۇرۇقلۇق يولىدىن كېرىدىغان مۇھىم جاي ھېسابلىنىدۇ. ئۇزۇنچە جۇغراپىيىلىك ئۈستۈنلۈ-كى بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى ئەللەر بىلەن بولغان بىر - بىرىنىڭ ھاجىتىدىن چىقىش ئىقتىسادىي ئىنتايىن كۈچلۈك، شۇنىڭدەك قاتناش ئىشلىرى تەرەق-قىي تاپقان، ماددىي بايلىقى مول، شۇنداقلا بۇ ئوبلاست-نىڭ چېگرا سودىسى تەرەققىياتى ئىنتايىن تېز بولغان. پورت ئارقىلىق زور تۇركۈملىگەن ماللارنى ئۈتكۈزگەن-دىن تاشقىرى، چېگرا ئاھالىسى سودا بازىرىمۇ ئىنتايىن جانلىنىپ كەتتى. چېگرا سودىسى ئىلى ئوبلاستىنىڭ ئىقتىسادىنى ئاشۇرۇشتىكى مۇھىم نۇقتىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بۇ ئوبلاستنى تاشقى سودا مۇھىم بازىسىغا ئايلاندۇردى. ھازىر، ئىلى ئوبلاستى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە باغۋەنچە-لىك ئىشلەپچىقىرىش مۇھىم بازىسى بولۇپلا قالماس-تىن، بەلكى ئۇنىڭدا توقۇمىچىلىق، كۆن - خۇرۇم، شېكەرچىلىك، ھاراق ئىشلەش، يېمەكلىك پىششىق-لاش، مېتاللورگىيە، كۆمۈر، ئېلېكتر قۇۋۋىتى، ما-شىنىسازلىق، خىمىيە سانائىتى، بىناكارلىق ماتېرىيال-لىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سانائەت سىستې-مىسى ھاسىل بولدى ھەمدە ئۇ مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى ۋە تېخنىكا ئاساسىغا ئىگە بولدى. تەۋسىدە كەڭسايي جىلغىسى، كۈنەس يايلىقى، مۇزلۇق قەدىمكى يولى، جىۋلىيەنچۈەن بۇلىقى، شەيتان كەرەش شەھىرى قاتارلىق تەبىئىي مەنزىرىلەر بار، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئالمالى قەدىمكى شەھىرى خارابىسى، كۈرە قەدىمكى شەھىرى، گېدىك خانىرە تېشى، قەدىمكى زاماندىكى قىيا تاش سىزمىلىرى قاتارلىق ئانتوروپولوگىيىلىك مەنزىرىلەر بار.

بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى

قىسقارتىپ بايىنغولىن ئوبلاستى دېيىلىدۇ. تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان. 1956 - يىلى 6 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا قارىمىقىدا خېجىك، خوشوت، يەنجى قاتارلىق ئۈچ ناھىيە بار ئىدى، ئوب-لاستلىق ھۆكۈمەت يەنجىدە ئىدى. 1960 - يىلى 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى كورلا ۋىلايىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قارىمىقىدىكى كورلا، لوپنۇر، بۇگۇر، چەرچەن، چاقىلىق قاتارلىق بەش ناھىيە بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەندە، ئوبلاستلىق ھۆكۈمەتنىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى يەنجى بازە-رىدىن كورلا بازىرىغا كۆچتى. 1980 - يىلى كورلا ناھىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1971 - يىلى 4 - ئايدا باغراش ناھىيىسى بايىنغولىن ئوبلاستىنىڭ باشقۇ-رۇش تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، ج ك پ بايىنغو-لىن ئوبلاستلىق كومىتېتى، ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈ-مىتى كورلا شەھىرىدە. كورلا شەھىرى شىمالىنىڭ ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 471 كىلومې-تىر، تۆمۈرىيول مۇساپىسى 603.5 كىلومېتىر كېلە-دۇ. بايىنغولىن ئوبلاستىنىڭ قارىمىقىدا ھازىر سەك-كىز ناھىيە، بىر شەھەر بار، مەمۇرىي رايون كۆلىمى 482 مىڭ 700 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، شىنجاڭ ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ تۆتتىن بىرىدىن كۆپرەكنى ئە-گىلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن جۇڭگودىكى كۆلىمى ئەڭ چوڭ ئاپتونوم ئوبلاست بولۇپ، جاھاندىكى 1 - ئوبلاست دېگەن نامى بار. تەۋسىدە تارىم نېفىت چارلاش - ئېچىش قوماندانلىق شتابى، جەنۇبىي شىنجاڭ تۆمۈرىيول ۋاقىتلىق باشقارمىسى، ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكتۇەننىڭ 2 - شىبى قاتارلىق مەركەز ۋە ئاپتونوم رايوننىڭ ئورۇنلىرى بار. بايىنغولىن ئوبلاستىدا جەم-ئىي 37 مىللەت تەركىبى بار. ئاساسلىقى موڭغۇل، خەنزۇ، ئۇيغۇر، خۇيزۇ قاتارلىقلار. 2000 - يىلى ئوبلاستنىڭ ئومۇمىي ئاھالىسى 1 مىليون 56 مىڭ 400، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەتلەر 455 مىڭ 400 بولۇپ، ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 43.12% نى ئىگىلىگەن؛ يېزا ئاھالىسى 683 مىڭ 200.

بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ يېرى

كەلگەن بايلىقى مول. پايدىلىنىشقا بولىدىغان جەمئىي بوز يېرى 21 مىليون موغا يېتىدۇ؛ پايدىلانغىلى بولىدىغان ئۆزلەشتۈرمە تېرىلغۇ يېرى 3 مىليون موغا يېتىلىشىدۇ؛ ئورمان كۆلىمى 8 مىليون 590 مىڭ 500 موغا، پايدىلانغىلى بولىدىغان ئوتلاق كۆلىمى 124 مىليون موغا يېتىدۇ. يەر ئۈستى سۇ بايلىقى ئومۇمىي مىقدارى 10 مىليارد 600 مىليون كۇب مېتىر، يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئومۇمىي تولۇقلاش مىقدارى 6 مىليارد كۇب مېتىر، يەر ئاستى سۇيىنىڭ يىللىق ئېچىش مىقدارى 2 مىليارد 800 مىليون كۇب مېتىر، سۇ ئېنېرگىيىسىنىڭ زاپاس مىقدارى 2 مىليون 960 مىڭ كىلوۋاتقا يېتىدۇ. قېزىلما بايلىقى ئىچىدە ۋېرمىكۇلىت زاپىسى 101 مىليون 610 مىڭ توننا بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەت زاپىسىنىڭ 92% نى ئىگىلەيدۇ؛ تاشپاختا زاپىسى 63 مىليون 340 مىڭ توننا بولۇپ، مەملىكەت زاپىسىنىڭ 30% نى ئىگىلەيدۇ؛ باشقا زاپاس مىقدارى كۆپرەك بولغانلىرىدىن يەنە گىلاۋبېر تۇزى، مانگان، ماگنېزىت، قاشتېشى، ھاك، كۆمۈر قاتارلىقلار بار. لوپنۇرنىڭ كالىي تۇز زاپىسى 250 مىليون توننا بولۇپ، مەملىكەت بويىچە ئېنىقلانغان زاپاسنىڭ 54.4% نى ئىگىلەيدۇ. تارىم ئويمانلىقىدا تەكشۈرۈپ بېكىتىلگەن نېفىت ـ تەبىئىي گاز ئومۇمىي بايلىق مىقدارى 19 مىليارد 200 مىليون توننىغا يېتىدۇ، ھازىر ئېنىقلانغان 13 يۇرۇش نېفىتلىكنىڭ يەتتىسى باينغولىن چېگرىسى ئىچىدە، بۇنىڭ ئىچىدە تۆت نېفىتلىك ـ تەبىئىي گازلىق ئېچىلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنىمۇ ئويمانلىقى «كىچىك ھەم باي» دەپ ئاتالغان نېفىتلىك ھېسابلىنىدۇ. غەربىنىڭ گازىنى شەرققە يەتكۈزۈشنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى باينغولىن چېگرىسى ئىچىدە،

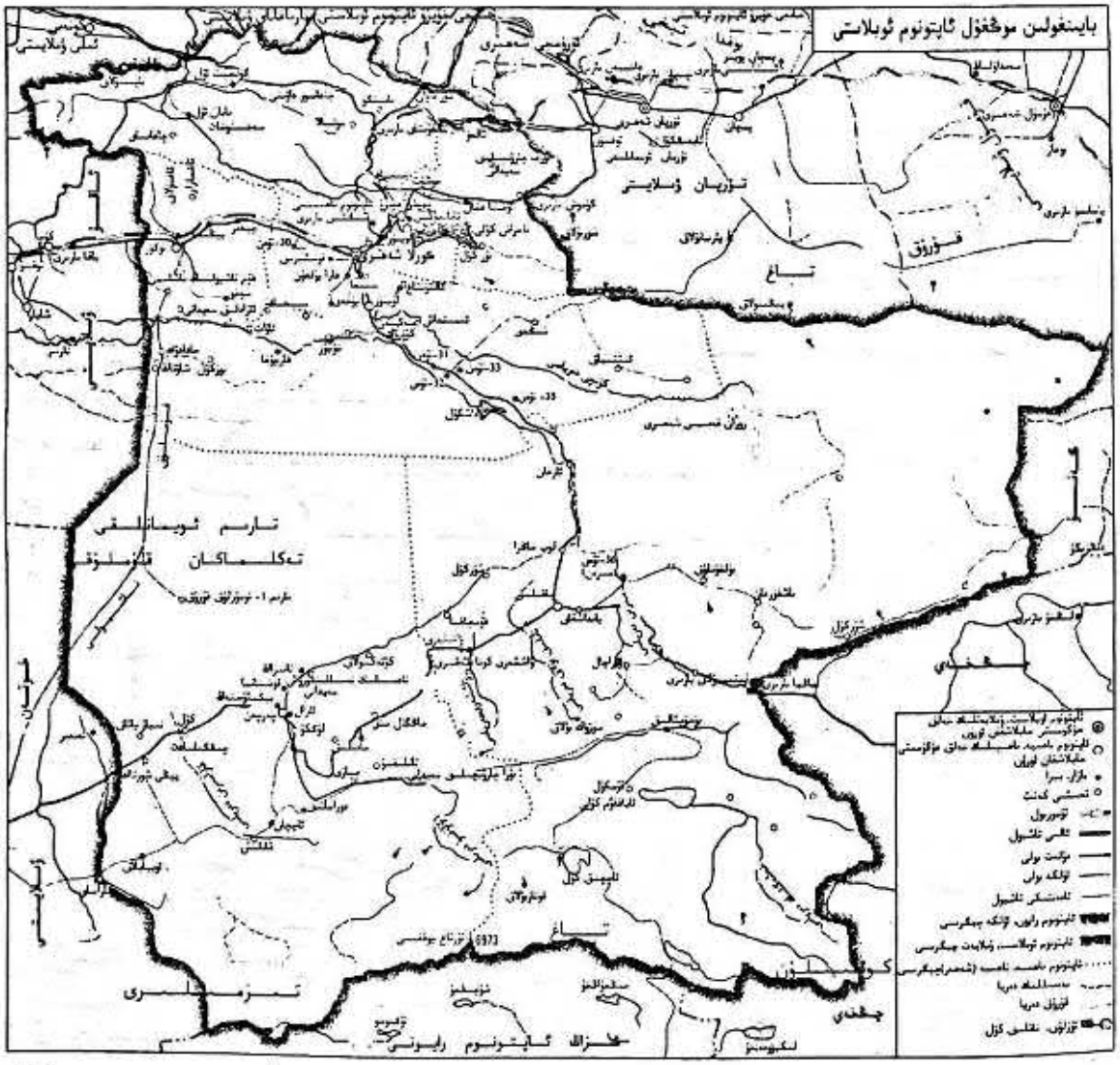

ئۇنىڭدا يەتكۈزىلىدىغان تەبىئىي گازنىڭ زور كۆپ قىسمى بايىنغولىن ئوبلاستىدىن چىقىدۇ.

بايىنغولىن ئوبلاستىدا مەملىكەت بويىچە ئەڭ چوڭ بولغان تەكلىماكان قۇملۇقى، ئالتۇنتاغ تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونى ۋە بايىنبۇلاق يايلىقى، ئاق قۇ كۆلى، باغراش كۆلى، يارداڭلىق قاتارلىق تەبىئىي مەنزىرىلەر، يىپەك يولى، باشئەگىم، كىروران قەدىمكى خارابىسى، شېكشىن مىڭئۆيى، مىرەن خارابىلىكى قاتارلىق تارىخىي خارابىلەر ۋە ئانتوروپولوگىيىلىك مەنزىرىلەر بار. ئوبلاستتىكى بىر شەھەر، سەككىز ناھىيىنىڭ ھەممىسى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتى بويىچە نەمۇنىچى ناھىيە ۋە ئىككىنى ھىمايە قىلىش بويىچە نەمۇنىچى ناھىيە (شەھەر) بولغان، كورلا شەھىرى «مەملىكەت بويىچە پاكىز شەھەر» دېگەن شەرەپلىك نامغا ئېرىشكەن.

سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى

تيانشاننىڭ شىمالىي ئېتىكىگە، جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان. 1955 - يىلى 3 - ئايدا قۇرۇلغان، ئەينى ۋاقىتتا قارىمىقىدا ئۇرۇمچى، مىچۇەن، سانجى قاتارلىق ئۈچ ناھىيە بار ئىدى، ئاپتونوم ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتى سانجى بازىرىدا ئىدى. 1958 - يىلى 5 - ئايدا ئۇرۇمچى ۋىلايىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، قارىمىقىدىكى مورى، گۇچۇڭ، جىمسار، فۇكاڭ، قۇتۇبى، ماناس قاتارلىق ئالتە ناھىيە سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ باشقۇرۇش تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1983 - يىلى 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى، 1992 - يىلى 12 - ئايدا، 1996 - يىلى 12 - ئايدا سانجى ناھىيىسى، فۇكاڭ ناھىيىسى، مىچۇەن ناھىيىسىدە ناھىيە ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ شەھەر قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاپتونوم ئوبلاست تەۋەسىدە ئۈچ شەھەر، بەش ناھىيە بار بولدى. ج ك پ سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتى ۋە ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتى سانجى شەھىرىدە (ئۇرۇمچى بىلەن بولغان ئارىلىقى 35 كىلومېتىر كېلىدۇ). ئاپتونوم ئوبلاستنىڭ ئومۇمىي ئاھالىسى (جۈملىدىن ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۈەنى 6 - شىسىنىڭ ئاھالىسى) 1 مىليون 456 مىڭ 500، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئاھالىسى 688 مىڭ؛ ئاز سانلىق مىللەت ئاھالىسى 365 مىڭ 800 بولۇپ، ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 25.1% نى ئىگىلەيدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە خۇيزۇ ئاھالىسى 11.2% نى ئىگىلەيدۇ، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدە خۇيزۇ، قازاق، ئۇيغۇر قاتارلىق 29 مىللەت تەركىبى بار.

سانجى ئوبلاستى تەۋەسىدە چوڭ مۇزلۇقتىن 1319 ى، چىلغا خاراكتېرلىك ئىچكى قۇرۇقلۇق ئېقىندىن 57 سى بولۇپ، يىللىق ئېقىن مىقدارى 2 مىليارد 510 مىليون كۇب مېتىرغا، بۇلاق سۇيى 302 مىليون كۇب مېتىرغا، ئوتلاق كۆلىمى تەخمىنەن 4 مىليون 586 مىڭ 667 گېكتارغا، تېرىغىلى بولىدىغان يەر 704

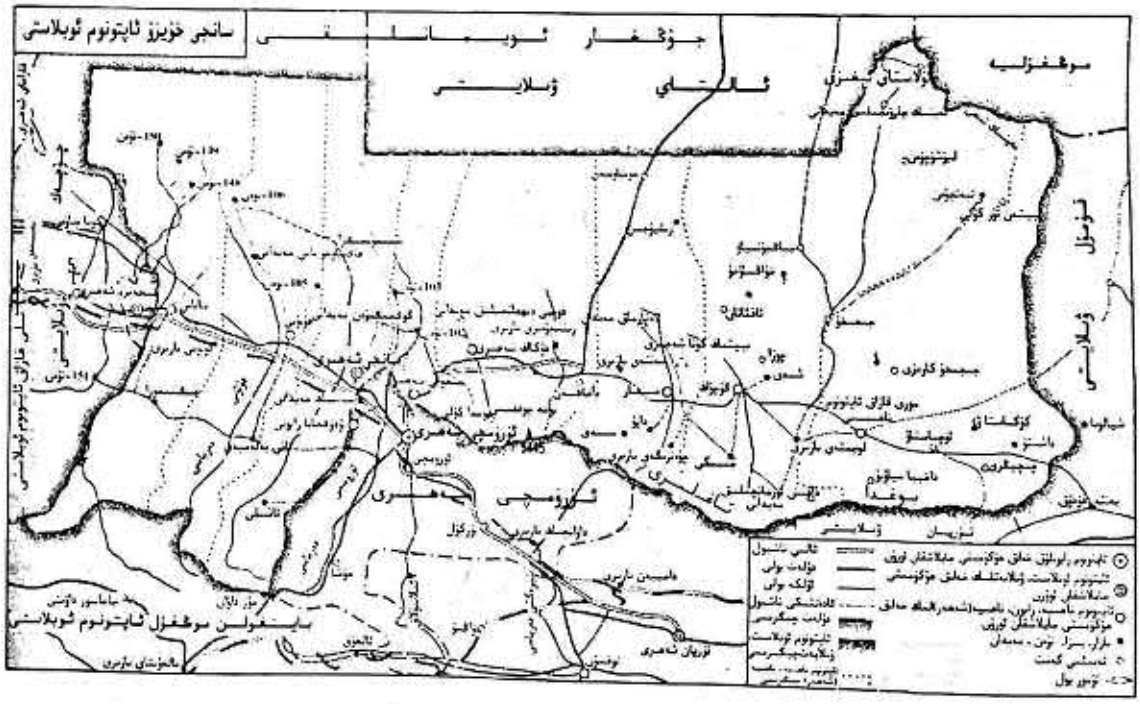

مىلۇن 667 گېكتارغا، تېرىلغۇ كۆلىمى 286 مىلۇن 667 گېكتار چامىسىغا يېتىدۇ، تۇپراقنى مۇنبەت، سۇ مىقدا- رى تولۇق، كۆن نۇرىنىڭ چوشۇش ۋاقتى ئۇزاق بولۇ- ھاچقا، زىرائەت تېرىشقا مۇۋاپىق كېلىدۇ، يەنە كېلىپ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن بۇيان، ئېتىز - ئېرىق سۇ قۇرۇلۇشىنىڭ قەدىمى تېزلىتىل- گەچكە، بۇ ئوبلاست ئاپتونوم رايون بويىچە ئاشلىق، پاختا ۋە ياغلىق دان ئىشلەپچىقىرىش بازىسى بولۇپ قالدى. قېزىلما بايلىقلىرىدىن ئاساسلىقى كۆمۈر، نې- فت، ھاك تېشى، تۆمۈر، خروم، مىس، ئالتۇن، فوسفور، كۆل تۇزى، گلائۇبېر تۇزى، سۇرمە تاش، ساپال بۇيۇم سېغىز توپىسى، يانىدىغان سلانتىس، زۇمرەت قاتارلىق 50 نەچچە خىلى بار. بولۇپمۇ نېفىت زاپىسى مول بولۇپ، ئېچىشقا ئاسان. شەرقىي جۇڭغار نېفتلىكىنىڭ ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇرۇمچىدىن دا- خۇاڭشەنگچە بولغان ئالىي دەرىجىلىك تاشيول تۇتاشتۇ- رۇلدى، تېچاڭگو ئۇستى ئوچۇق كۆمۈر كېنىنىڭ قۇ- رۇلۇشى پۈتتى، بۇ ئوبلاست ھازىر ئاپتونوم رايونىمىز- دىكى تىانشان شىمالىي ئېتىكى ئىقتىسادىي بەلۋېغىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدى.

سانجى ئوبلاستىدا مەشھۇر قەدىمكى يادىكارلىقلار ناھايىتى كۆپ، فۇكاڭ شەھىرى دائىرىسىگە جايلاشقان بۇغدا چوققىسى تىانشاننىڭ شەرقىي قىسمىدىكى بىرىنچى چوققا بولۇپ، جۇڭگونىڭ سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن ئون خەتەرلىك تاغ چوققىسىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. چوققىنىڭ قاپ بېلىگىگە جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن 1910 مېتىر ئېگىز بولغان، دۇنياغا داڭلىق ئېگىز كۆل — بۇغدا كۆلى داڭلىق ساياھەت ئورنى بولۇپ قالدى.

ئۇرۇمچى شەھىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزى. تىانشاننىڭ شىمالىي ئېتىكى، جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان. شە- ھەرنىڭ پىلانلانغان كۆلىمى 1600 كۋادرات كىلومې- تىر، پۈتكەن رايون كۆلىمى 55.139 كۋادرات كىلو- مېتىر كېلىدۇ. قارىمىقىدا يەتتە ناھىيە دەرىجىلىك رايون، بىر ناھىيە بار. ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى شەھەرنىڭ ساغلاملىق يو- لىدا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈ- مىتى جۇڭشەن يولىدا، شەھەرلىك پارتكوم ۋە شەھەر- لىك ھۆكۈمەت نۇرلۇق يولىدا، ئاپتونوم رايون ئورگان- لىرىنىڭ كۆپ قىسمى تىانشان رايونى بىلەن سايباغ رايونىدا. شەھەرنىڭ ئومۇمىي ئاھالىسى 2 مىليون 82 مىڭ بولۇپ، ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، خۇيزۇ قاتارلىق 43 مىللەت تەركىبى بار. ئاز سانلىق مىللەت ئاھالىسى 444 مىڭ بولۇپ، ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 21.3% نى ئىگىلەيدۇ؛ يېزا ئىگىلىك ئاھالىسى 343 مىڭ بولۇپ، 16.6% نى ئىگىلەيدۇ («جۇغراپىيە» ماۋزۇسىدىكى «ئۇرۇمچى» گە قارالسۇن).

ئۇرۇمچى ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسى- دىكى مۇھىم ئورۇن بولۇپ، مەنزىرىسى چىرايلىق، داڭلىق مەنزىرىلىك جايلار كۆپ؛ شەھەرنىڭ مەركىزى- گە جايلاشقان قىزىلتاغ دېڭىز يۈزىدىن 910 مېتىر ئېگىز، مىللىي قەھرىمان لىن زېشۈي بۇ يەرگە چىقىپ شېئىر يازغاندى؛ شەھەرنىڭ جەنۇبىي شەھەر ئەتراپى- دىكى ئىنقىلابىي قۇربانلار قەبرىستانلىقىدا ماۋ زېمىن، چېن تەنچيۇ، لىن جىلۇ قاتارلىق ئىنقىلابىي قۇربانلار ياتىدۇ؛ شەھەر رايونىدا 8 - ئارمىيە ئىش ئورنىنىڭ قەدىمكى ئورنى، ماۋ زېمىننىڭ تۇرالغۇسى قاتارلىق ئىنقىلابىي تارىخىي خارابىلەر ۋە ھايۋاناتلار باغچىسى، ئۆسۈملۈكلەر باغچىسى، بالىلار باغچىسى قاتارلىق 18 باغچا بار. ئۇنىڭدىن باشقا بەي ياڭگو، مياۋئېرگو، گۈلتەكچە قاتارلىق داڭلىق ساياھەت ئورۇنلىرى بار.

ئاسىيا - ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇق ئىككىنچى كۆۋۈ- رۈكىنىڭ تۇتىشىش بىلەن، ئۇرۇمچى شەھىرى جۇڭ- گودا ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا ھەتتا ياۋروپانى تۇتاشتۇرىدىغان مۇھىم دەرۋازا ۋە ئىشكىنى سىرتقا ئې- چىۋېتىش، تېخنىكا، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش كۆزىنە- كى بولۇپ قالدى. ئۇرۇمچى شەھىرىدە ھازىر نېفىت خىمىيە، مېتاللورگىيە، ئېلېكتر قۇۋۋىتى، كۆمۈر، توقۇمىچىلىق، ماشىنىسازلىق، بىناكارلىق ماتېريا- لى، يېمەكلىك، خىمىيە سانائىتى قاتارلىقلارنى ئاساس قىلغان، تۈرى بىرقەدەر تولۇق بولغان سانائەت سىستې- مىسى بەرپا قىلىندى. يېڭىدىن قۇرۇلغان ۋە كېڭەيتىپ قۇرۇلغان مېھمانخانا، مېھمانساراي ۋە ساياھەت مۇلازى- مەت ئەسلىھە - ئۇسكۇنلىرى ئىلغار، بېزىلىشى چىراي- لىق، مۇلازىمەت ئىقتىدارى تولۇق؛ ھەرخىل يېڭى، كونا ماگىزىن، مېھمانساراي، كۆڭۈل ئېچىش ئورۇن- لىرى پۈتۈن شەھەرنى قاپلىغان؛ ئۇنىڭدىن باشقا يەنە يېڭىدىن قۇرۇلغان زەنجىرسىمان دۇكان، تاللا بازار، قۇلاي دۇكان، مەخسۇس دۇكان ۋە تەكسە باھالىق ما- گىزىن قاتارلىقلار بار، بازارنىڭ مۇلازىمەت سىستېمە- سى كۈندىن - كۈنگە مۇكەممەللىشىپ، شەھەر - يېزا ئاھالىسىنىڭ ئىستېمالىغا تولىمۇ قولايلىق بولماقتا. شىنجاڭ سودا شەھەرچىسى، خۇالىك توپ سېتىش بازا- رى، داشمېن بازىرى ۋە شىنخۇا مېھمانساراىيى قاتار- لىقلار شىنجاڭ ۋە ئەتراپىمىزدىكى دۆلەتلەردە خېلى

ئاتاقلىق. ھەرخىل ئىشلەپچىقىرىش ئاسللىرى بازىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ئەمدىلا باشلاندى، ئۇي ـ زېمىن ۋە ئىجارە بازارلىرى بارلىققا كېلىشكە باشلىدى.

1991 ـ يىلى تۇنجى نۆۋەتلىك ئۇرۇمچى تاشقى ئىقتىساد ـ سودا يەرمەنكىسى ئۆتكۈزۈلگەندىن بۇيان، 2000 ـ يىلىغىچە ئۇدا 10 نۆۋەت ئۆتكۈزۈلدى. ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ دۇنيادىكى بەش چوڭ قىتئەدىكى 63 دۆلەت ۋە رايون بىلەن ئىقتىساد ـ سودا مۇناسىۋىتى ئورنىتىلدى، رايون خاراكتېرلىك ئىقتىساد ـ سودا يەرمەنكىسى تەدرىجىي ھالدا خەلقئارا كۆرگەزمە نىشانىغا قاراپ قەدەم تاشلىماقتا. ئۇرۇمچى شەھىرىدە ئىقتىساد ـ تېخنىكا تەرەققىيات رايونى ۋە يۇقىرى، يېڭى تېخنىكا تەرەققىيات رايونى قاتارلىق دۆلەت دەرىجىلىك تەرەققىيات رايونى ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلماقتا. ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئۇرۇمچى مەركەز قىلىنغان، دۆلەت يولى غول لىنىيىسى ئاساسىي رامكا قىلىنغان، شەرقتە گەنسۇ، چىڭخەي، جەنۇبتا شىزاڭ بىلەن تۇتىشىدىغان، غەربتە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى دۆلەتلەرگە چېقىدىغان، ئۆز تەۋەسىدىكى ۋىلايەت، شەھەرلەرنى، ناھىيە بىلەن يېزىلارنى تۇتاشتۇرىدىغان تاشيول ترانسپورت تورى بارلىققا كەلدى. ئۇرۇمچى دېۋىۋە خەلقئارا ئايرودرومى دۆلىتىمىزدىكى بەش چوڭ ئايرودرومنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. شىنجاڭ ئاۋىئاتسىيە شىركىتى دۆلەت ئىچى لىنىيىسى ۋە خەلقئارا لىنىيىسىدىن 40 نەچچىسىنى باشقۇرىدۇ، خەلق ئاۋىئاتسىيەسى دۇنياغا تۇتاشتۇرۇشتا مۇھىم رولنى جارى قىلدۇرماقتا.

ئۇرۇمچى شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت ۋە ماۋارىپ مەركىزى بولۇپ، 10 ئالىي مەكتەپ، 20 چوڭلار ئالىي مەكتىپى، 24 چوڭلار ئوتتۇرا تېخنىكومى، 400 دىن ئارتۇق ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ بار. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ تېببىي ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق ئالىي مەكتەپلەر ئۇرۇمچى شەھەر رايونلىرىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ھەرخىل سەھىيە ئاپپاراتلىرىدىن 914 ى، دوختۇرخانىلاردىكى كارىۋاتتىن 11 مىڭ 533 ى، سەھىيە تېخنىكا خادىمىدىن 18 مىڭ 207 سى بار. رادىئو ئىستانسىسى، تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى ۋە سىملىق تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل قاتارلىق كۆپ مىللەت تىللىرىدا ئاڭلىتىش بېرىدۇ. ئاممىۋى تەتقىقاتىيە پائالىيەتلىرى ئومۇمىيۈزلۈك قانات يايدۇرۇلىدۇ. ئۇرۇمچى شەھىرى ئۇدا ئۇچ قېتىم «مەملىكەت بويىچە ئىككىنچى ھىمايە قىلىشتا نەمۇنىچى شەھەر» دېگەن نامغا ئېرىشتى (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 14 ـ، 66 ـ، 67 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن).

بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى

قىسقارتىپ بورتالا ئوبلاستى دېيىلىدۇ. «بورتالا» موڭغۇلچە سۆز بولۇپ، «بېشىل ئوتلاق» دېگەن مەنىدە. ئۇ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان. 1954 ـ يىلى 7 ـ ئايدا قۇرۇلغان. ج ك پ بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتى، ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتى بورتالا شەھىرىدە (ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 524 كىلومېتىر كېلىدۇ). قارىسىغىدا بىر شەھەر، ئىككى ناھىيە بار. ئومۇمىي ئاھالىسى 423 مىڭ 700 بولۇپ، موڭغۇل، خەنزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ قاتارلىق 35 مىللەت تەركىبى بار. ئاز سانلىق مىللەت ئاھالىسى ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 33.7% ىنى، يېزا ئاھالىسى 26.76% نى ئىگىلەيدۇ.

بۇ ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ يەر كۆلىمى 27 مىڭ

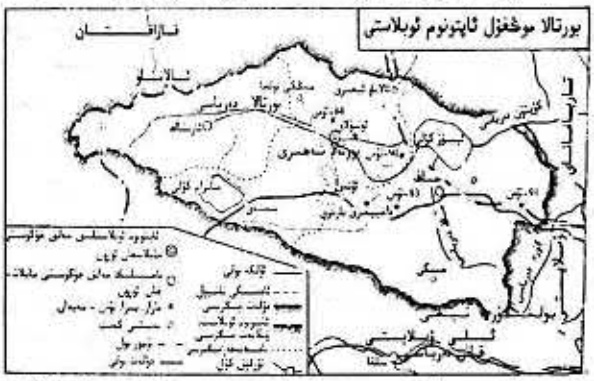

كۋادرات كىلومېتىر، تېرىلغۇ يېرى 70 مىڭ 700 گېكتار، ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمى 24 مىڭ 600 گېكتار، ئىقتىسادىي زىرائەت تېرىلغۇ كۆلىمى 42 مىڭ 100 گېكتار كېلىدۇ. ئىقتىسادىي زىرائەت ئىچىدە قىزىلچا، پاختا، ياغلىق داندىن سىرت، يەنە ئالىقات ئىشلەپچىقىرىش بازىسى قۇرۇلدى. قېزىلما بايلىقى مول بولۇپ، 39 خىل قېزىلما بايقالدى، ئۇلاردا تۆزلۈق فوسفور، پېرلىت، مەرمەر تاش، گرانىت، ھاك تېشى، فولفرام، ھاك، مىس، سىنىك رۇدىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، ئېچىش قىممىتى ئىنتايىن يۇقىرى. مەشھۇر سەيلگاھىدىن سايرام مەنزىرىلىك رايونى بار.

يېڭى ئاسىيا ـ ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقى كۆۋرۈكىنىڭ تۇتاشتۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ئالاتاۋ ئېغىزى تۆمۈرىيول ۋە تاشيول تولۇق بولغان دۆلەت 1 ـ دەرىجىلىك

پورت بولۇپ قالدى، زور تۇركۇمدىكى ماللار مۇشۇ پورت ئارقىلىق قوشنا دۆلەت قازاقستان جۇمھۇرىيىتى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى ئەللەرگە توشۇلىدۇ. ئەۋزەل جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە تەرەققىي تاپقان تۆمۈر-يول، تاشيول قاتنىشى بۇ ئوبلاستنىڭ تاشقى سودىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشى ئۈچۈن ياخشى شارائىت يارىتىپ بەردى.

قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى قىسقارتىپ قىزىلسۇ ئوبلاستى دېيىلىدۇ. تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان. شىمالدا قىرغىزستان بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربتە تاجىكستان بىلەن قوشنا، چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1170 كىلومېتىر كېلىدۇ. 1954 ـ يىلى 10 ـ ئايدا قۇرۇلغان. ھازىر قارىمىقىدا بىر شەھەر، ئۈچ ناھىيە بار. ج ك پ قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستلىق كومىتېتى بىلەن ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتى ئاتۇش شەھىرىدە (ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول ئارىلىقى 1433 كىلومېتىر كېلىدۇ). بۇ ئوبلاستنىڭ يەر كۆلىمى 70 مىڭ 900 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. قىزىلسۇ ئوبلاستى ئاز سانلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جاي بولۇپ، ھازىر قىرغىز، ئۇيغۇر، خەنزۇ، تاجىك، خۇيزۇ، موڭغۇل، ئۆزبېك، قازاق، مانچۇ، شىبە، تاتار قاتارلىق 11 مىللەت تەركىبى بار. ئوبلاستنىڭ ئومۇمىي ئاھالىسى 426 مىڭ، ئاز سانلىق مىللەت ئاھالىسى 94.63% نى ئىگىلەيدۇ؛ بۇنىڭ ئىچىدە قىرغىز ئاھالىسى 126 مىڭ 300 بولۇپ، 29.65% نى ئىگىلەيدۇ. قىزىلسۇ ئوبلاستنىڭ يېرى كەڭ، بايلىقى مول. غەربىي شىمال قىسمىدىكى تاغلار تۇتىشىپ كەتكەن، تاغلىق يېرى ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 90% نى ئىگىلەيدۇ. مەشھۇر مۇزتاغ، قوڭۇرتاغ قاتارلىق تاغ چوققىلىرىنىڭ دېگىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 7000 مېترىدىن ئاشىدۇ. چوڭراق دەريالىرىدىن قىزىلسۇ دەريىسى، توشقان دەريىسى، گەز دەريىسى، كۇسەن دەريىسى، چاقماق دەريىسى، بوغۇز دەريىسى قاتارلىقلار بار. ئۇ شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئاساسلىق سۇ مەنبەسىنىڭ بىرى بولۇپ، يەر ئۈستى سۇيىنىڭ يىللىق ئېقىن مىقدارى 7 مىليارد 962 مىليون كۇب مېتىر كېلىدۇ ھەمدە 3 مىليون 468 مىڭ كىلوۋاتلىق سۇ كۈچى مەنبەسىنى ئېچىشقا توغرا كېلىدۇ. پۈتۈن ئوبلاستنىڭ تېمپېراتۇرىسى مۇتىدىل بەلۋاغ چوڭ قۇرۇقلۇق كىلىماتىغا تەۋە. قىزىلما بايلىقلىرىدىن تال-تۇن، كۈمۈش، مىس، تۆمۈر، مانگان، خروم قاتارلىق 36 خىلى بار، سىنىڭ زاپىسى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە 1 ـ ئورۇندا تۇرىدۇ. مەشھۇر مېۋىلىرىدىن ئەنجۇر، ئانار، مۇناخ ئۈزۈم ۋە بارىن ئۈرۈك قېتىقى بار.

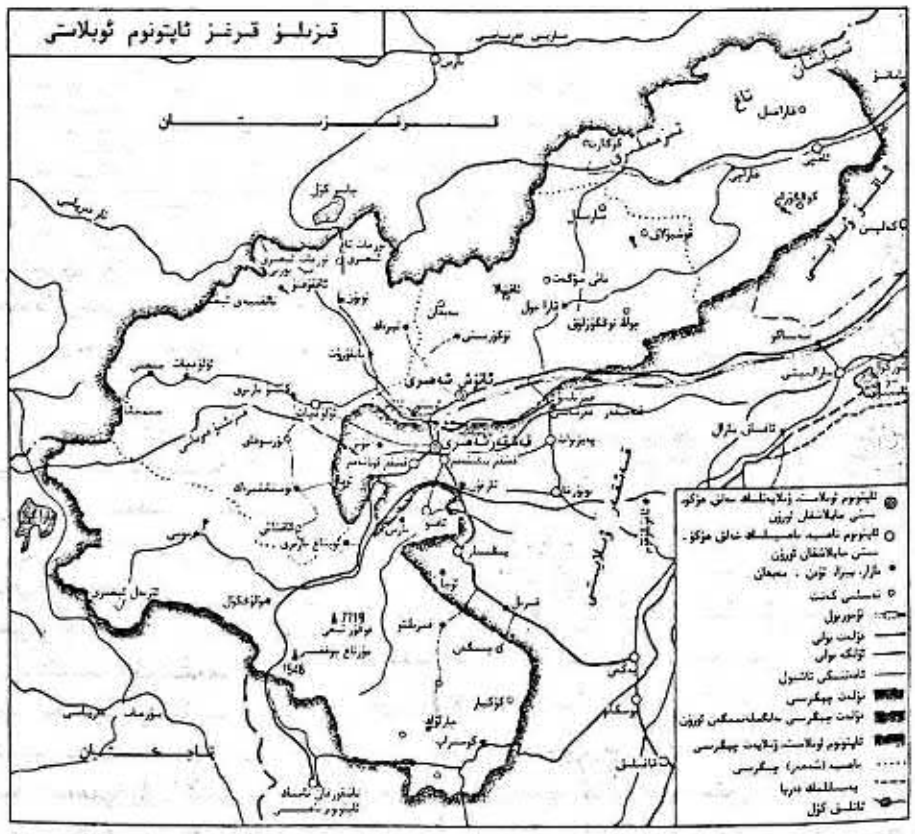

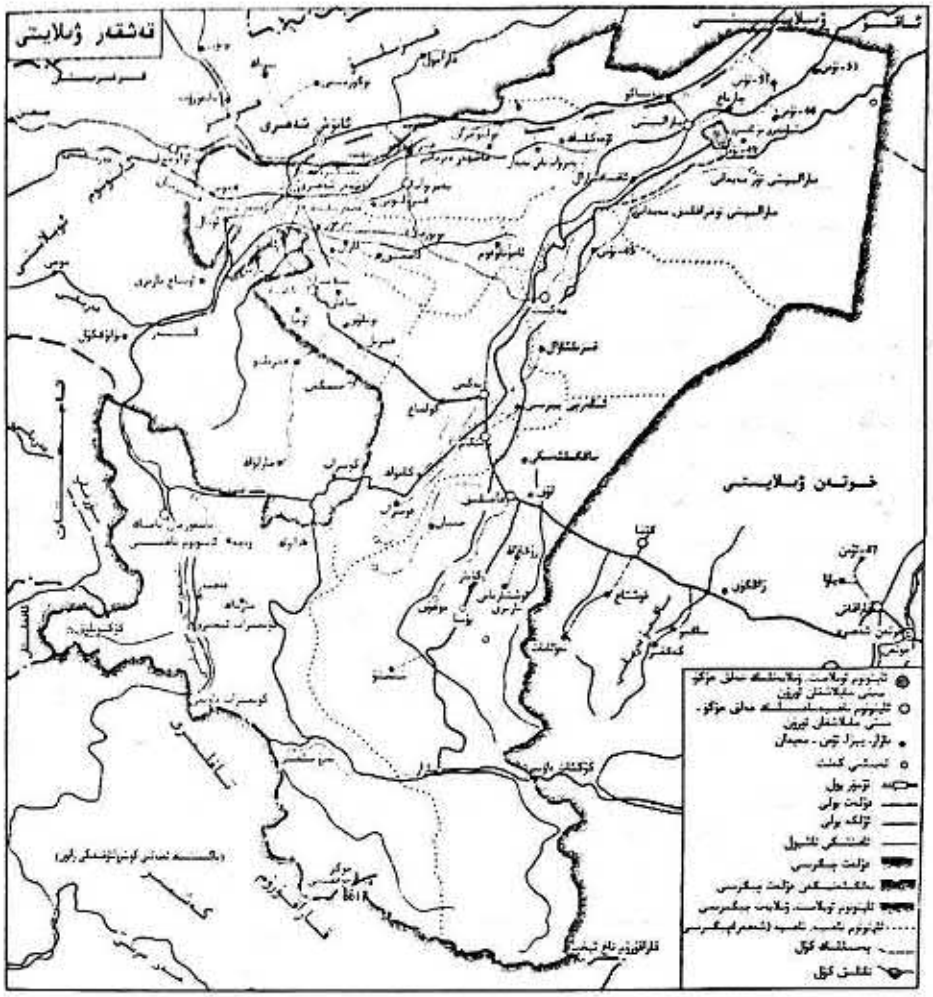

قەشقەر ۋىلايىتى

شىنجاڭنىڭ غەربىي جەنۇب قىسمىغا جايلاشقان. شەرقتە تەكلىماكان چۆلى قۇملۇقى بىلەن، غەربتە ۋە غەربىي جەنۇبتا تاجىكىستان، ئافغانىستان، پاكىستان بىلەن چېگرىلىنىدۇ. قەشقەر ۋىلايىتىگە پارتكوم ۋە مەمۇرىي مەھكىمە قەشقەر شەھىرىدە. قەشقەر شەھىرى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ جەنۇبىدىكى مۇھىم ئورۇن بولۇپ، ئۇ رۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول ئارىلىقى 1473 كىلومېتىر، تۆمۈر يول ئارىلىقى 974 كىلومېتىر كېلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈي يىلىنىڭ 10 - يىلى (1884 - يىلى) شىنجاڭدا رەسمىي ئۆلكە قۇرۇلغان بولۇپ، ئۆلكە تەۋەسى ئۈچ رايونغا بۆلۈنگەن، قەشقەر رايونى ئەنە شۇلارنىڭ بىرى، جۇڭخۇا مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) قەشقەر مەمۇرىي رايونىغا ئۆزگەرتىلگەن، 1943 - يىلى قەشقەر ۋىلايىتىگە ئۆزگەرتىلگەن. 1952 - يىلى قەشقەر شەھىرى تەسىس قىلىنغان. 1953 - يىلى 12 - ئايدا سارىقول ناھىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى قۇرۇلغان. ھازىر قارىمىقىدا قەشقەر شەھىرى، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كونىشەھەر، يېڭىسار، يوپۇرغا، پەيزىۋات، يەكەن، پوسكام، قاغىلىق، مەكىت، مارالبېشى، تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى قاتارلىق 12 ناھىيە (شەھەر) بار. ئومۇمىي ئاھالىسى 3 مىليون 365 مىڭ 600، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئاھالىسى 3 مىليون 52 مىڭ 100، يېزا ئاھالىسى 2 مىليون 697 مىڭ.

قارىمىقىدىكى ئېقىن مىقدارى 600 مىليون كۇب مېتىردىن ئاشىدىغان دەريالاردىن بەشى بار، دەريا سۈيى بايلىقىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى 12 مىليارد 217 مىليون كۇب مېتىر كېلىدۇ؛ يەر ئاستى سۇ بايلىقىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى 8 مىليارد 681 مىليون كۇب مېتىر كېلىدۇ. تېرىلغۇ كۆلىمى 631 مىڭ گېكتار، ئورمان كۆلىمى 438 مىڭ 500 گېكتار كېلىدۇ. دورا ئۆسۈملۈكلىرىدىن ئاساسلىقى چۈچۈكبۇيا، يەر مەدىكى، توشقان زەدىكى، زاراڭزا، سېرىق يۇگەي قاتارلىقلار بار. قېزىلما بايلىقلىرىدىن تۆمۈر، چىرىماتال، تاشپاختا، قاشتېشى، ئالماس، كۆمۈر، فوسفور، بارىي، تىتان، مىس قاتارلىق 38 خىلى بار. ۋىلايەت بويىچە 12 ناھىيە

(شەھەر) دىن 10 ناھىيە (شەھەر) سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن، «شەرق بىلەن بىرلىشىپ غەربتىن مۇداپىئە كۆرۈش، غەربتىن كىرگۈزۈپ، شەرققە سېتىش ئارقىلىق قەشقەرنى ئىمپورت ـ ئېكسپورت تاۋارلىرىنى مەركەزلەشتۈرۈش ۋە تارقىتىش ئوبوروت بازىسى، ئېكسپورت تاۋارلىرىنى پىششىقلاش بازىسى ۋە سايامەت قىلغاچ مال سېتىۋېلىش مەركىزى قىلىپ قۇرۇپ چىقىش» تىن ئىبارەت تەرەققىيات ئىستراتېگىيىسىنى يولغا قويدى. 1992 ـ يىلىدىن باشلاپ ۋىلايەتنىڭ ئىمپورت ـ ئېكسپورت سودا سوممىسى ئۈزلۈكسىز كۆپەيدى. ۋىلايەت بويىچە 12 ناھىيە (شەھەر) نىڭ ھەممىسىدە ئورماننى تورلاشتۇرۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى، 10 ناھىيە (شەھەر) دە تۇزلەڭلىكنى كۆكەرتىش نىشانى ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

قەشقەر قەدىمكى يىپەك يولىدىكى مەشھۇر تارىخىي مەدەنىيەت شەھىرى. ئاساسلىق قەدىمكى يادىكارلىقلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: ھېيتگاھ مەسچىتى، ئۇ قەشقەر شەھىرىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان كۆلىمى چوڭ ئىسلام ئىمارىتى بولۇپ، 500 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە؛ ئاپاق خوجا قەبرىسى، ئۇ قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىغا تەخمىنەن 5000 مېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان بولۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنى ھېسابلىنىدۇ، ئۇ 1640 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ياسالغان بولۇپ، ئىسلام ئەۋلىياسى ئەۋلادىنىڭ قەبرىسى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە يۈسۈپ خاس ھاجىپ مازىرى، مەھمۇد قەشقەرى مازىرى، خانئۆي قەدىمكى شەھىرى ۋە مورا تام مۇنارى، قەشقەر ئوتتۇرا ئاسىيا بازىرى، بەشكېرەم مېۋىلىك بېغى قاتارلىقلار بار.

خوتەن ۋىلايىتى كوئېنلۇن تېغى ۋە قاراقۇرۇم تېغىنىڭ شىمالىي ئارىلىقى بەلۋېغىغا جايلاشقان، شىمالىي قىسمى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىغىچە كىرىدۇ، جەنۇبتا شىزاڭ ئاپتونوم رايونى بىلەن تۇتىشىدۇ. غەربىي جەنۇبتا ھىندىستان، پاكىستان ئەمەلىي كونترول قىلىۋاتقان كەشمىر رايونى بىلەن قوشنا، چېگرا لىنىيىسى 210 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 247 مىڭ 800 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكوم بىلەن مەمۇرىي مەھكىمە خوتەن شەھىرىدە، ئۇرۇمچى بىلەن بولغان ئارىلىقى 1513 كىلومېتىر كېلىدۇ (تارىم قۇملۇق تاشيولى). خوتەن بۇرۇن ئۇدۇن دەپ ئاتىلاتتى ھەمدە قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىدىكى مۇھىم ئورۇنغا جايلاشقان. غەربىي خەن سۇلالىسىدىن باشلاپ، خوتەن رەسمىي غەربىي خەن سۇلالىسىگە قارايتتى. چىڭ سۇلالىسى چېيەنلۇڭنىڭ 24 ـ يىلى (1759 ـ يىلى) خوتەنگە خان ئامبىلى قويۇلغان، ئۇ يەكەن خان ئامبىلىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپ تۇرغان. جۇڭخۇا مىنگونىڭ 9 ـ يىلى (1920 ـ يىلى) خوتەن رايونى تەسىس قىلىندى (شۇ چاغدا شىنجاڭ ئۇلكىسىدە جەمئىي سەككىز مەمۇرىي رايون بار ئىدى). جۇڭخۇا مىنگونىڭ 13 ـ يىلى خوتەن مەمۇرىي رايونىغا ئۆزگەرتىلگەن. جۇڭخۇا مىنگونىڭ 32 ـ يىلى ۋىلايەتكە ئۆزگەرتىلگەن، قارىسىغدا يەتتە ناھىيە بار ئىدى، ۋىلايەت ئورگىنى خوتەن ناھىيىسىدە ئىدى. 1977 ـ يىلى خوتەن ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىسى قۇرۇلدى. 1983 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى خوتەن شەھىرى (ناھىيە دەرىجىلىك) تەسىس قىلىندى. ھازىر ئۇنىڭ قارىسىغدا بىر شەھەر (خوتەن)، يەتتە ناھىيە (گۇما، قاراقاش، خوتەن، كېرىيە، لوپ، چىرا، نىيە) بار. ئومۇمىي ئاھالىسى 1 مىليون 664 مىڭ 527، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاھالىسى 1 مىليون 614 مىڭ 116، يېزا ئاھالىسى 1 مىليون 444 مىڭ 800.

دەريالىرىنىڭ ئومۇمىي ئېقىن مىقدارى 8 مىليارد 820 مىليون كۇب مېتىر كېلىدۇ، بوستانلىق رايونىدىكى يەر ئاستى سۇ بايلىقىنىڭ ئېچىشقا بولىدىغان قىسمى 2 مىليارد 363 مىليون كۇب مېتىر كېلىدۇ. تېرىلغۇ كۆلىمى 174 مىڭ گېكتار، ئورمان كۆلىمى 147مىڭ 500 گېكتار، پايدىلانغىلى بولىدىغان ئوتلاق كۆلىمى 1 مىليون 967 مىڭ 300 گېكتار كېلىدۇ. ياڭاق، ئۈزۈك، ئانار قاتارلىق مېۋىلەر كۆپ چىقىدۇ. دورا ئۆسۈملۈكلىرىدىن ئاساسلىقى توشقان زەردىكى، قار لەيلىسى، چاكاندا، چوچۇكبۇيا، يەر مەدىكى، ئالىقات قاتارلىقلار بار. ئاز ئۇچرايدىغان ئەتىۋارلىق ھايۋاناتلىرىدىن ئاساسلىقى ياۋا قوتاز، شىزاڭ ياۋا ئېشىكى، شىزاڭ جەرىنى، كۆكمەت، ئۇلار قاتارلىقلار بار. قېزىلما بايلىقىدىن ئاساسلىقى قاشتېشى، كۆمۈر، تۇز، نېفىت، ھاك، چىرىمتال، مەرمەر تاش قاتارلىقلار بار، بۇنىڭ ئىچىدە خوتەن قاشتېشى جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرگە داڭلىق. خوتەن ۋىلايىتى تەۋەسىگە جايلاشقان جەنۇبىي تارىم نېفىتلىك ـ گازلىقىنىڭ بايلىقى ئىنتايىن مول،

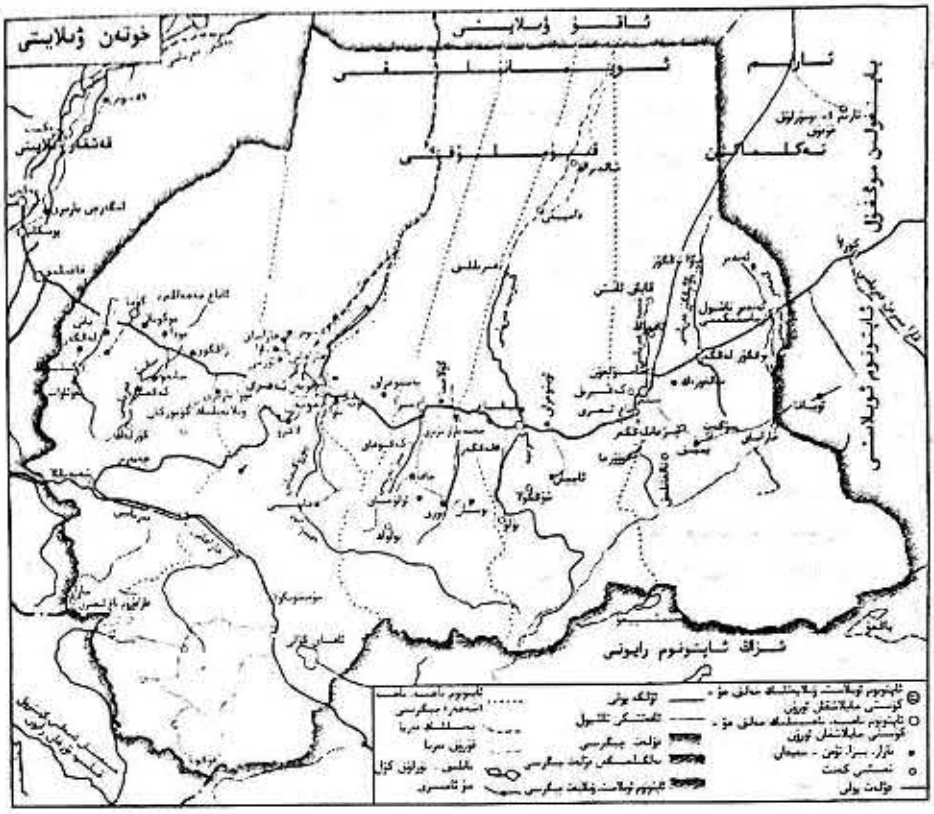

قاراقاش ناھىيىسى تەۋەسىگە جايلاشقان مازار تاغدا يۇقىرى مەھسۇلات. لىق نېفىت ـ گاز قۇدۇقى قېزىلىپ، بۇ يەرنىڭ ياخشى تەرەققىيات ئىستىقبالى نامايان قىلىندى. كۆمۈرنىڭ قازغىلى بولىدىغان زاپاسى تەخمىنەن 95 مىليون 730 مىڭ تونىنا كېلىدۇ. داڭلىق ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىدىن يەنە «ئەتىرگۈل پادىشاھى» مارىكىلىق ئەتىرگۈل ئۇزۇم ھارىقى بار.

ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئاساسلىق پىلە غوزىكى چىقىدىغان جايدۇر.

خوتەن ۋىلايىتىنىڭ 20 نەچچە يېرىدە سەيلگاھ بار. نىيە خارابىسى نىيە ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى 130 كىلومېتىر جايغا جايلاشقان بولۇپ، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى نىيە بەگلىكىنىڭ خارابىسى ئىدى. مەلىكە ئاۋات خارابىسى خوتەن شەھىرىنىڭ غەربىگە 25 كىلومېتىر كېلىدىغان يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇدۇن بەگلىكىنىڭ خارابىسى ئىدى، بۇ خانلىق مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 206 ـ يىلىدىن مىلادىيە 907 ـ يىللىرىغىچە مەۋجۇت تۇرغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە يوتقان خارابىسى، نىيە شەرقىي خەن قەبرىستانلىقى، سانجۇ قىيا تاش سىزمىلىرى، شاخلىق فېئودالىلىق باغچىسى قاتارلىقلار بار.

ئاقسۇ ۋىلايىتى بۇ نام ئاقسۇ دەرياسىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان. غەربىي شىمالدا قىرغىزىستان ۋە قازاقىستان بىلەن چېگرىلىنىدۇ، چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 232 كىلومېتىر كېلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈيىنىڭ 10 ـ يىلى (1884 ـ يىلى) شىنجاڭدا رەسمىي ئۆلكە قۇرۇلغاندا، ئاقسۇ رايونى تەسىس قىلىنغان. جۇڭخۇا مىنگوئنىڭ 19 ـ يىلى (1930 ـ يىلى) 3 ـ ئايدا ئاقسۇ مەمۇرىي رايونىغا ئۆزگەرتىلگەن، جۇڭخۇا مىنگوئنىڭ 32 ـ يىلى ۋىلايەتكە ئۆزگەرتىلگەن. 1980 ـ يىلى ئاقسۇ ناھىيىسى شەھەرگە ئۆزگەرتىلدى. ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم بىلەن مەمۇرىي مەھكىمە ئاقسۇ شەھىرىدە، ئۇرۇمچى بىلەن بولغان تاشيول ئارىلىقى 995 كىلومېتىر، تۆمۈرىيول ئارىلىقى 1126 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 132 مىڭ 500 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ھازىر قارىمىقىدا بىر شەھەر (ئاقسۇ)، سەككىز ناھىيە (ئونسۇ، كۇچا، باي، توقسۇ، ئۇچتۇرپان، ئاۋات، شايار، كەلپىن) بار، ئومۇمىي ئاھالىسى 2 مىليون 141 مىڭ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئاھالىسى 1 مىليون 550 مىڭ، يېزا ئاھالىسى 1 مىليون 661 مىڭ 100.

بۇ ۋىلايەتنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى 353 مىڭ 900 گېكتار، پايدىلانغىلى بولىدىغان تەبىئىي ئوتلاق كۆلىمى 3 مىليون 335 مىڭ 400 گېكتار كېلىدۇ. ئورمان

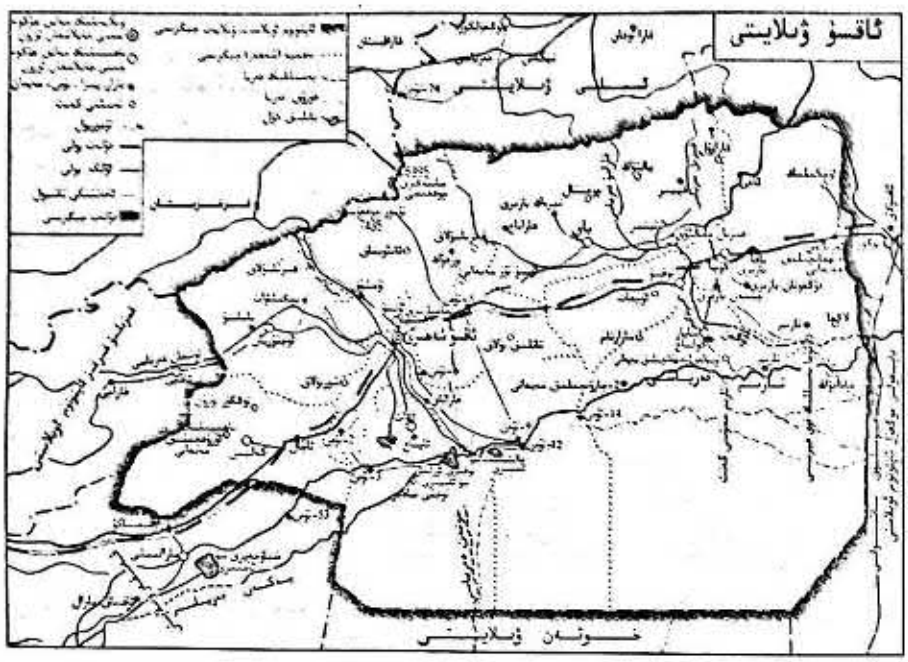

كۆلىمى 581 مىڭ 900 گېكتار، ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 4.4 %. دورىلىق ياۋا ئۆسۈملۈكلىرى 100 خىلدىن ئاشىدۇ، ئاساسلىقى سىرىق بۇيا، چاكاندا، پەربۇن، ئاق چوغلۇق، قانتىپەر، كىرەش، پىچەك گۈل، ئالىقات، چۈچۈكبۇيا، كەتىرا، ياۋا كەندىر، سوغۇگۈل، زاراڭزا، قار لەيلىسى قاتارلىقلار بار. ياۋا ھايۋانلىرىنىڭ تۈرى 300 خىلدىن ئاشىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز ئۇچرايدىغان ئەتىۋارلىق ياۋا ھايۋانلاردىن قوڭۇر ئېيىق، تاغ يىلپىزى، جەرەن، چىپار يىلپىز، قارا تايغان بۇغا، ئاق تۇرنا، قارا تۇرنا، ئاق بۇركۈت، ئاق قۇ، ئۇلار قاتارلىقلار بار. ئاساسلىق سۇ سىستېمىسىدىن ئاقسۇ دەرياسى، ئۆگەن دەرياسى، تارىم دەرياسى، تېرەك دەرياسى، كۇچا دەرياسى قاتارلىقلار بار. قېزىلما بايلىقى مول، ھازىر ئېنىقلانغان تۈرى 55 كە يېتىدۇ، ھازىر دەسلەپكى قەدەمدە ئېچىش ياكى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش شارائىتىنى ھازىرلىغان قېزىلمىلىرىدىن كۆمۈر، ئاشتۇزى، ھاك تېشى، ھاك، فوسفور، مانگان، تۆمۈر، مەرمەر تاش، سىرىق چىرىمتال، مىس، ئالىيومىن، ۋانادى، ئۇران قاتارلىقلار بار. تەۋەسىدە كۆپلىگەن نېفىت ـ گاز بايلىقى ياتماقتا، ئېنىقلانغان تەبىئىي گاز زاپاسى ۋە قېتىشقان نېفىت زاپاسى تارىم نېفىتلىكى بويىچە 78.23 % ۋە 79.3 % نى ئىگىلەيدۇ. ھازىر قۇرۇلغان تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونىدىن ئۈچى بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئونىۋ ناھىيىسى تەۋەسىدىكى تۆمۈر چوققىسى تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونىدۇر.

ئاساسلىق مەنزىرىلىك جايلىرى: قىزىل مىڭئۆي، قۇمتۇرا مىڭئۆي، قىزىلقاغا مىڭئۆي، قىزىلقاغا تۇراسى، قىسىلتاغ بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسى، چۇقۇر بىھارى بۇتخانىسى، سىم ـ سىم تاش غارى، ئۈچقات قەدىمكى شەھىرى، توڭگۇز باش قەدىمكى شەھىرى، لىن جىلۇ خاتىرە سارىيى قاتارلىقلار بار.

ئىلى ۋىلايىتى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ غەربىي قىسمىغا، ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا جايلاشقان. ج ك پ ئىلى ۋىلايەتلىك پارتكوم بىلەن ئىلى ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىسى غۇلجا شەھىرىدە، ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول ئارىلىقى 702 كىلومېتىر كېلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈيىنىڭ 14 ـ يىلى (1888 ـ يىلى) شىنجاڭ رايونلارغا ئايرىلغاندا ئىلى رايونى تەسىس قىلىنغان. جۇڭخۇا مىنگوئىنىڭ 5 ـ يىلى (1916 ـ يىلى) ئىلى رايونى ۋە تارباغاتاي رايونىغا ئۈزگەرتىلگەن، 21 ـ يىلى مەمۇرىي رايونغا ئۈزگەرتىلگەن، 32 ـ يىلى ۋىلايەتكە ئۈزگەرتىلگەن. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بىرقانچە قېتىم ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان ھەم ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. 1984 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى گوۋۇيۈەن ئىلى ۋىلايىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەستىقلىغان، ئۇنىڭغا ئىككى شەھەر (كۇيتۇن، غۇلجا)، سەككىز ناھىيە (غۇلجا، چاپچال، قورغاس، توققۇزتارا، كۇنەس، موڭغۇلكۇرە، تېكەس، نىلقا) قارىغان. 2001 ـ يىلى ئىلى ۋىلايىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قارىمىقىدىكى ئىككى شەھەر، سەككىز ناھىيە ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ باشقۇرۇش تەۋەلىكىدە بولدى. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 56 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر، ئومۇمىي ئاھالىسى 2 مىليون 115

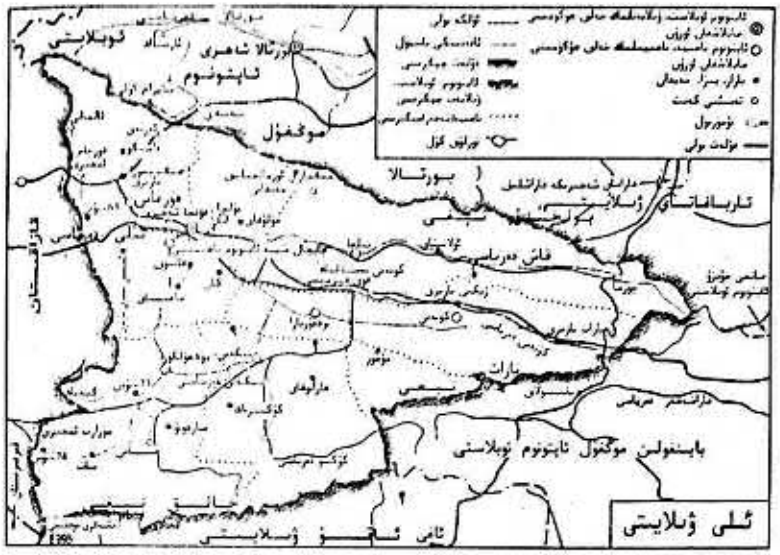

مىڭ 393، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئاھالىسى 1 مىلـ يون 420 مىڭ 340، يېزا ئاھالىسى 1 مىليون 614 مىڭ 800.

بۇ ۋىلايەتنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى 286 مىڭ 600 گېكتار، ئىقتىسادىي زىراەئت تېرىلغۇ كۆلىمى 78 مىڭ 800 گېكتار كېلىدۇ. بۇغداي، كۆمىسقوناق، شال، سويا پۇرچاق، قىزىلچا، زىغىر، تاماكا قاتارلىق زىراەئتلەر كۆپ چېقىدۇ، ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە 2 ـ ئورۇندا تۇرىدۇ، قىزىلچا، ياغلىق دان مەھسۇلاتى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە 20% ۋە 17.6% نى ئىگىلەيدۇ. شىنجاڭنىڭ ئاشلىق ئامبىرى دېگەن نامى بار. باقمىچىلىقىدىن گۆش، سۈت، تېرە، يۇڭ مەھسۇلاتى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە 1 ـ ئورۇندا تۇرىدۇ. كۆنەس نەسىللىك قوي فېرمىسى مەملىكەت بويىچە ئەڭ چوڭ ئىنچىكە يۇڭلۇق قوي بازىسى ھېسابلىنىدۇ. ئىلى ئېتى بىلەن تيانشان قاراتايغان بۇغىسى جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرگە داڭلىق، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئاز ئۇچرايدىغان 60 نەچچە خىل ئەتىۋارلىق ھايۋانات بار. 58 خىل ئۆسۈملۈكى قوغداش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلدى، 20 نەچچە خىل دورا ئۆسۈملۈكىنىڭ مەھسۇلاتى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. غۇلجا ئالمىسىنىڭ نامى شىنجاڭدا ۋە ئىچكى جايلاردا داڭلىق، ياۋا مېۋىزارلىق كۆلىمى مەملىكەت بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ، مەملىكىتىمىز بويىچە غەربىي شىمال مېۋىلىك دەرەخ تۈرى بايلىقى ساقلانغان جاي، ئېلىمىز بويىچە بىردىنبىر ياۋا ياڭاق، كۆكسۇلتان، ياۋروپا ئالۇچىسى چىقىدىغان جاي ھېسابلىنىدۇ. قېزىلما بايلىقى 63 خىلغا يېتىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە كۆمۈر، ئالتۇن، تۆمۈر، مىس، ھاك تېشى، گرانىت قاتارلىق رۇدا تۈرلىرىنىڭ مىقدارى ئىنتايىن مول، كۆمۈرنىڭ ئېنىقلانغان زاپاسى 300 مىليارد تونىغا، ئالتۇننىڭ مۇلچەر زاپاسى 50 تونىغا يېتىدۇ.

ئىلى ۋىلايىتىدە كۆپلىگەن تەبىئىي مەنزىرىلەر ۋە ئانتوروپولوگىيىلىك مەنزىرىلەر بار. مەسىلەن، قارلىق تاغ، مۇزلۇق، ئوتلاق، قەدىمكى يول، شەھەر كۆلى، مەسچىت ـ ئىبادەتخانا قاتارلىقلار بار. مەشھۇر كۆنەس چوڭ يايلىقى، تاڭبالى، چاشى، نارات، ئاقياز، كەڭساي مەنزىرىسى، ئىلى دەرياسى، مۇزارت مۇزلۇقى قاتارلىق مەنزىرىلىك جايلىرى ھەممە يەرگە داڭلىق.

ئالتاي ۋىلايىتى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىغا قاراشلىق ۋىلايەت. ئالتاي تاغ تىزمىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، شىنجاڭنىڭ ئەڭ شىمالىغا جايلاشقان، غەربىي شىمالدا قازاقستان بىلەن قوشنا، شىمالدا رۇسىيە بىلەن تۇتىشىدۇ، شەرقىي شىمالدا موڭغۇلىيە بىلەن چېگرىداش. ئالتاي ۋىلايەتلىك پارتكوم بىلەن مەمۇرىي مەھكىمە ئالتاي شەھىرىدە، ئۇرۇمچى بىلەن بولغان تاشيول ئارىلىقى 700 كىلومېتىر كېلىدۇ. جۇڭخۇا مىنگوىنىڭ 8 ـ يىلى (1919 ـ يىلى) ئالتاي ۋىلايىتى شىنجاڭ ئۆلكىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەندە، ئاشەن رايونى تەسىس قىلىنغان. جۇڭخۇا مىنگوىنىڭ 21 ـ يىلى مەمۇرىي رايونغا ئۆزگەرتىلگەن؛ 32 ـ يىلى ۋىلايەتكە ئۆزگەرتىلگەن، ئورنى سارسىنبي ناھىيىسى (ھازىرقى ئالتاي ناھىيىسى) دە ئىدى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە، ئاشەن ۋىلايىتى قۇرۇلغان. 1953 ـ يىلى ئاشەن ۋىلايىتىنىڭ نامى ئالتاي ۋىلايىتىگە، سارسىنبي ناھىيىسىنىڭ نامى ئالتاي ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. 1984ـ يىلى ئالتاي ناھىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ شەھەر تەسىس قىلىندى. ھازىر ئۇنىڭ قارىمىقىدا بىر شەھەر (ئالتاي)، ئالتە ناھىيە (چىڭگىل، كۆكتوقاي، بۇرۇلتوقاي، جېمىنەي، بۇرچىن، قابا) بار. ئومۇمىي ئاھالىسى 561 مىڭ 700، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئاھالىسى 335 مىڭ 600، يېزا ئاھالىسى 384 مىڭ 700.

بۇ ۋىلايەتنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى 176 مىڭ 200 گېكتار كېلىدۇ. داڭلىق ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىدىن ئاشىن ئالتۇنى، گۆھەر مەھسۇلاتلىرى ۋە ھېچ مو-گۇسى قاتارلىقلار بار. ئېچىپ پايدىلىنىشقا بولىدىغان قېزىلمىسىدىن كۆمۈر، تۆمۈر، مىس، نىكېل، قوغۇشۇن، سىنك، كوبالت، ئالتۇن، كۆمۈش، پلاتىنا، پاللادىي، لىتىي، بېرىللىي، نىئوبىي، تانتال، سېزىي، ئېرىتكۈچ ھاك تېشى، سىلىكون دىئوكسىد، فلىيوئورىت، گلائۇبىر تۇزى، ئاق چىرىمتال، گۆھەر، قاشتېشى قاتارلىق 84 خىلى بار. بۇ شىنجاڭدىكى مۇھىم ئالتۇن ھاسىل بولغان بەلۋاغ بولۇپ، ئاز ئۇچرايدىغان مېتال، گۆھەر، ئاق چىرىمتالى جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرگە داڭلىق. 56 چوڭ ـ كىچىك ئېقىنى بار، جۇڭگودىكى 2 ـ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق كۆلى بولغان ئۇلۇغكۇر كۆلى شۇنىڭدەك قاناس كۆلى، ئاق كۆل، چاغانغول كۆلى قاتارلىق ئېگىز تاغ كۆللىرى بار. ھازىر قاناس تەبىئىي مەنزىرە مۇھاپىزەت رايونى، بۇلغىن، قاما تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونى، سىنتاس يايلىقى تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونى، قارامايلى تۇياقلىق ھايۋانلىرى تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونى قاتارلىقلار بار. ئالتاي تاغلىق رايوندا كۆپلىگەن ئويما جىنس ۋە سىزما جىنس، غار رەڭلىك سىزمىسى، ئويما تاش ئادەم قاتارلىق مەدەنىيەت ساقلانمىلىرى بار.

1989 ـ يىلىدىن باشلاپ ئالتاي ۋىلايىتى ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ جېمىنەي، تايكېشكىن، قىزىلتاغ ئېغىزى، ئاقىي، تۆبىك قاتارلىق بەش چېگرا پورتىنى سىرتقا ئېچىۋەتتى. 1997 ـ يىلى دۆلەت يەنە جېمىنەي پورتىنى 3 ـ دۆلەتكە ئېچىۋېتىشنى تەستىقلىدى.

مەشھۇر سەيلىگاھلىرىدىن قاناس تەبىئىي مەنزىرە مۇھاپىزەت رايونى بار، ئۇ بۇرچىن ناھىيىسىنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان، ئومۇمىي كۆلىمى 5588 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، ئۇ ئۇنىۋېرسال تەبىئىي مەنزىرە مۇھاپىزەت رايونى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە قىيا تاش سىزمىلىرى كارىدورى، كۆكتوقاي يولى تاش قەبرىسى، ۋۇسەيۋەن، كۆكتوقاي يەر تەۋرەش يېرىلما بەلۋېغى، ئۇلۇغكۇر كۆلى، چېمىرچىك مېتېئورىتلىرى ۋە قەدىمكى قەبرىلەر، ئاق قۇم كۆلى، قابا قولدوۋقۇم تېغى ياغاچ قەبرىسى، چىمىرچىك تاش ھەيكىلى ۋە قەبرىستانلىقى، بۇرۇلتوقاي، قاراتاراسەن ئارشىغى قاتارلىق مەشھۇر قەدىمكى ئاسارەتىقىلىرى بار.

تارباغاتاي ۋىلايىتى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىغا قاراشلىق ۋىلايەت. شىنجاڭنىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان. شىمالدا قازاقستان بىلەن تۇتىشىدۇ. چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 486 كىلومېتىر كېلىدۇ. تارباغاتاي ۋىلايەتلىك پارتكوم بىلەن مەمۇرىي مەھكىمە چۆچەك شەھىرىدە، ئۇرۇمچى بىلەن بولغان تاشيول ئارىلىقى 637 كىلومېتىر، چېگرا بىلەن بولغان تۇز سىزىق ئارىلىقى سەككىز كىلومېتىرلا كېلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈينىڭ 13 ـ يىلى (1887 ـ يىلى) تارباغاتايغا بىۋاسىتە قاراشلىق ئەمەس

مەكىمىسى قۇرۇلغان. جۇڭخۇا مىنگۇنىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) چۆچەك ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن، 5 - يىلى چۆچەك دوتەي يامۇلى تەسىس قىلىنغان، 31- يىلى مەمۇرىي رايونغا ئۆزگەرتىلگەن، 32 - يىلى ۋىلايەتكە ئۆزگەرتىلگەن. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تارباغاتاي مەمۇرىي رايونىنىڭ داۋىرىسى كېڭەيتىلگەن. 1984 - يىلى چۆچەك ناھىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، چۆچەك شەھىرى قۇرۇلدى. ھازىر ئۇنىڭ قارىسىغىدا ئىككى شەھەر (چۆچەك، شىخۇ)، بەش ناھىيە (دۇربىلجىن، ساۋەن، چاغانتوقاي، تولى ۋە قۇبۇقسار) بار، ئومۇمىي ئاھالىسى 892 مىڭ 400، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئاھالىسى 385 مىڭ 400، يېزا ئاھالىسى 613 مىڭ 800.

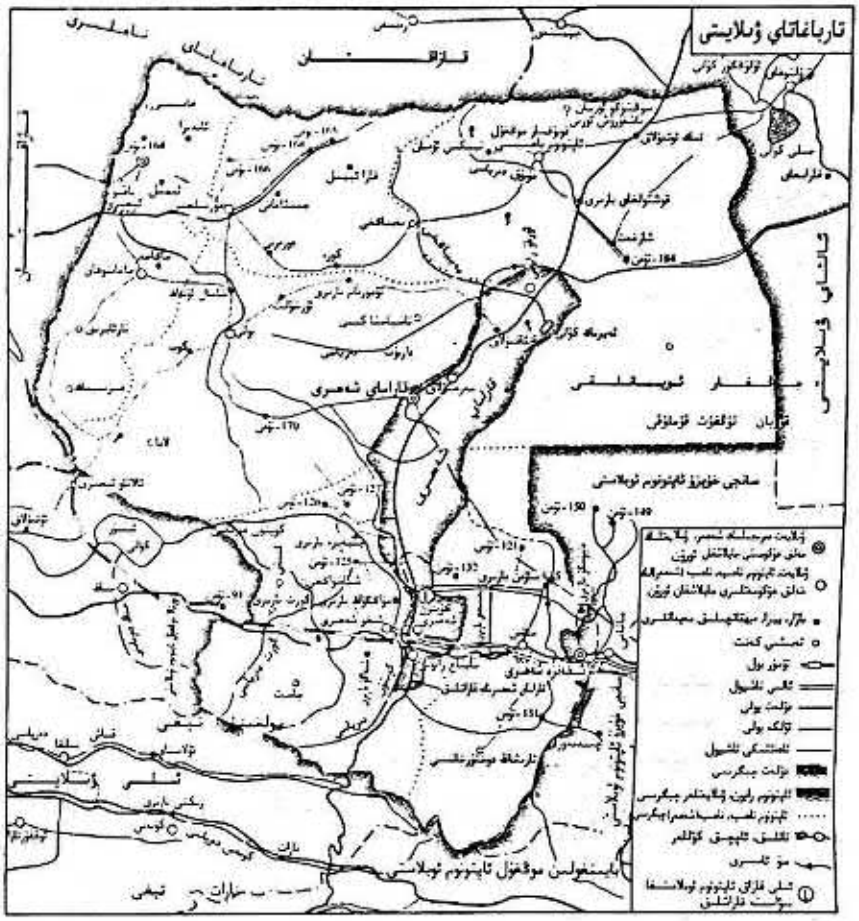

بۇ ۋىلايەتنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى 308 مىڭ 900 گېكتار كېلىدۇ. چوڭ - كىچىك 107 ئېقىنى بار. ئاساسلىق قېزىلمىلىرىدىن كۆمۈر، ئالتۇن، تۆمۈر، خروم، بېنتونىت، كۆل تۇزى، ھاخروس تېشى، گرانىت، تاشپاختا، سىغىز توپا، خروستال قاتارلىقلار بار. داڭلىق مەھسۇلات بايلىقلىرىدىن چاغانتوقاي سوغۇگۇلى، ياۋا بادام، باسباي چوڭ قويرۇقلۇق قويى، زاراڭزا يېغى، شىخۇ پۈۋىسى، شىخۇ سۈت پاراشوكى، چۆچەك ئۇچار غازى قاتارلىقلار بار. ئاساسلىق ياۋا دورا ئۆسۈملۈكلىرىدىن چىرىمتال، قانتېپەر، توشقان زەردىكى، چۈچۈكبۇيا، كەتىرا، ئاق چوغلۇق، رەۋەن قاتارلىقلار بار. دۆلەت دەرىجىلىك مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان ياۋايى ھايۋانلاردىن تاغ يىلپىزى، ساغا جەرىنى، ياۋا ئېشەك، ئاق تۇرنا، قارا تۇرنا، شۇڭقار، كوگولا بۇلغىنى، دۇغداق، شىنجاڭ شىمال مىگالاسى قاتارلىقلار بار.

1992 - يىلى 6 - ئايدا گوۋۇيۈەن تارباغاتاينى چېگرىدىكى يەنمۇ ئېچىۋېتىلگەن شەھەر قىلىپ تەستىقلىدى. باقتۇ پورتى دۆلەت بىرىنچى دەرىجىلىك پورتى بولۇپ، چۆچەك شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 17 كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇ پورت 1995 - يىلى 3- دۆلەتكە ئېچىۋېتىلدى.

ئاساسلىق داڭلىق مەنزىرىلىك جايلىرىدىن تۆت ئارشاڭ شۇنىڭدەك موڭغۇلكۆرە يايلىقى، لۇجەن يايلىقى قاتارلىقلار بار. ئۇنىڭدىن باشقا تارباغاتاي تېغى، بارلۇق تېغى، قۇبۇقسار ناھىيىسىدىكى قارىغاي جىلغىسى، ئورخۇدىكى «شەيتان كىرىش» قاتارلىقلارنى مەيلە - سايا ھەت قىلىشقا بولىدۇ (479 - بەتتىكى خەرىتىگە قاراڭ).

قاراماي شەھىرى ئاپتونوم رايونغا بىۋاسىتە قاراشلىق ئىدارە بىلەن شەھەر بىرلەشتۈرۈلگەن شەھەر. ئۇنىڭ نامى ئۆزىدە چىقىدىغان قاراماي بىلەن ئاتالغان. جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىگە، زاھىر تېغىنىڭ شەرقىي ئېتىكىگە جايلاشقان،

جەنۇب تەرىپى تىانشاننىڭ جەنۇبىي قىرغىقى بىلەن تۇ-
تىشىدۇ، شەرق تەرىپى قۇربانتۇڭغۇت قۇملۇقى بىلەن
چېگرىلىنىدۇ. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاش-
يول ئارىلىقى 400 كىلومېتىر كېلىدۇ. 1955 -
يىلىدىن تارتىپ، دۆلەت بۇ يەردە نېفت چارلاش ئىش-
لىرىنى كەڭ كۆلەمدە يولغا قويدى. 1958 - يىلى 5-
ئايدا گوۋۇيۇەننىڭ تەستىقى بىلەن قاراماي شەھىرى
قۇرۇلدى، ئۇ شىنجاڭ نېفت ئىدارىسى تۇرۇشلۇق
جاي. شەھەر رايونى شەرقتىن غەربكە تار، جەنۇبتىن
شىمالغا ئۇزۇن بولۇپ، ئۇزۇنچاق شەكىل ھاسىل قىل-
غان. شەھەرنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 10 مىڭ 100 كۋاد-
رات كىلومېتىر، شەھەر رايونىنىڭ كۆلىمى 180 مىڭ
كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئومۇمىي ئاھالىسى 2
مىليون 269 مىڭ 600، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق
مىللەت ئاھالىسى 592 مىڭ، پېزا ئاھالىسى 293 مىڭ.

بۇ شەھەرنىڭ تېرىلغۇ يېرى 3160 گېكتار كېلە-
دۇ. زىراەت تېرىلغۇ كۆلىمى 3950 گېكتار بولۇپ،
بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمى 490 گېكتار
كېلىدۇ. نېفت قاراماي شەھىرىنىڭ ئاساسلىق بايلىقى
بولۇپ، زاپىسى كۆپ، يەر قاتلىمى تېپىز، يەر سۈپىتى
ياخشى. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە تەبىئىي ئاسفالت، كۆ-
مۈر، ھاك، گلائۇبېر تۇزى، تۇز، تاشپاختا، خروم-
تال قاتارلىق قېزىلما بايلىقلىرى بار. داۋىرىسىدىكى
ياۋايى ھايۋانلاردىن ئاساسلىقى جەرەن، ياۋا توشقان،
ياۋا چوشقا، ياۋا توخۇ، تۈلكە قاتارلىقلار بار. يەر
ئۈستى سۈيىدىن ئاساسلىقى بەيياخچي دەرياسى، قاراسۇ
دەرياسى ۋە ئېلىبىنۇر كۆلى بار. 2000 - يىلى 8 -
ئايدا شىمالىي شىنجاڭ سۇ باشلاش قۇرۇلۇشى-
نىڭ چوققاتاغ — غەربىي شەھەر ئەترابى سۇ ئامبىرىغا
سۇ كەلدى، بۇنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 329 كىلومې-
تىر كېلىدۇ.

قاراماي نېفتلىكى يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغاندىن كې-
يىن چارلاپ ئېچىلغان تۇنجى چوڭ نېفتلىك، شۇنداقلا
داچىڭ نېفتلىكى تېپىلىشتىن ئىلگىرى مەملىكەت بو-
يىچە ئەڭ چوڭ نېفت ئىشلەپچىقىرىش بازىسى ئىدى.
قاراماي شەھىرى نېفتلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئە-
گىشىپ دۇنياغا كەلدى ۋە تەرەققىي قىلدى، 40 نەچچە
يىللىق قۇرۇلۇش ئارقىلىق ھازىرقى زامانىۋىلاشقان
نېفت سانائىتى شەھىرى بارلىققا كەلدى. 1958 -
يىلى شەھەر قۇرۇلغاندا قاراماي نېفتلىكى ئەمدىلا ئې-
چىلىۋاتقاندى، يىللىق نېفت مىقدارى 339 مىڭ تون-
نا بولۇپ، شىمالىي شىنجاڭنىڭ ئېھتىياجىنى ئاساسي
جەھەتتىن قاندۇراتتى. 1960 - يىلى نېفت مىقدارى
1 مىليون 600 نەچچە مىڭ تونناغا يېتىپ، شۇ يىلى
پۈتۈن مەملىكەت نېفت مىقدارىنىڭ 40% نى ئىگىلە-
دى. 1994 - يىلى شىنجاڭ نېفت ئىدارىسى دۆلىتە-
مىز بويىچە تۆنجى مىليون تونىنا دەرىجىلىك يۇرۇشلۇق
نېفتلىك — سەينەن نېفتلىكىنى قۇرۇپ چىقىپ،
مەملىكەت بويىچە باشلامچى سەۋىيىگە يەتتى. 1995 -
يىلى دۆلىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونى بويىچە ئەڭ
چوڭ بولغان مايتاغ 140 مىڭ تونىلىق ئېتىلىن قۇرۇ-
لۇشى پۈتتۈرۈلدى.

ئاساسلىق مەشھۇر مەنزىرىلىك جايلىرىدىن قارا-
ماي ئورخۇ رايونىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا ئۇچ كىلومې-
تىر كېلىدىغان، ئومۇمىي ھەجمى تەخمىنەن 10 كۋاد-
رات كىلومېتىر كېلىدىغان شامال يالاپ كەتكەن ئۇزگە-
چە شامال شەھىرى بار، كىشىلەر بۇ يەرنى «شەيتان
كىرىش» دەپ ئاتىۋاتقان.

تۇرپان ۋىلايىتى شىنجاڭنىڭ شەر-
قي قىسمىدىكى تۇرپان ئويمانلىقىغا، تيانشان تېغىنىڭ
جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان. تۇرپان ۋىلايەتلىك پارت-
كوم بىلەن مەمۇرىي مەھكىمە تۇرپان شەھىرىدە، ئۇ-
رۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول ئارىلىقى 182
كىلومېتىر كېلىدۇ. تۇرپان قەدىمكى زاماندا قوش
(قاڭقىل) دەپ ئاتالغان. يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا
تۇرپان دەپ ئاتالغان. چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈيىنىڭ
12- يىلى (1886 - يىلى) تۇرپاندا بىۋاسىتە قاراشلىق
مەھكىمە تەسىس قىلىنغان. جۇڭخۇا مىنگوىنىڭ 2 -
يىلى (1913 - يىلى) تۇرپان ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىل-
گەن، 1950 - يىلىدىن 1957 - يىلىغىچە تۇرپان
قاتارلىق ئۇچ ناھىيە دىخۇا (ھازىرقى ئۇرۇمچى)
ۋىلايىتىگە قارايتتى. 1958 - يىلىدىن 1969 - يىلى-
غىچە ئۇچ ناھىيە ئاپتونوم رايونغا قاراشلىق ناھىيە
بولدى. 1970 - يىلىدىن 1974 - يىلىغىچە تۇرپان
بىلەن توقسۇن ئۇرۇمچى شەھىرىگە قارىدى، پىچان قۇ-
مۇل ۋىلايىتىگە قارىدى. 1975 - يىلى تۇرپان ۋىلايىتى
قۇرۇلغاندا، ئۇنىڭ قارىمىقىدا تۇرپان، پىچان ۋە توق-
سۇن قاتارلىق ئۇچ ناھىيە بار بولدى. 1984 - يىلى
12 - ئايدا تۇرپان ناھىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ،
تۇرپان شەھىرى تەسىس قىلىندى. ھازىر ئۇنىڭ قارى-
مىقىدا بىر شەھەر (تۇرپان)، ئىككى ناھىيە (پىچان،
توقسۇن) بار. ئومۇمىي كۆلىمى 69 مىڭ 700 كۋاد-
رات كىلومېتىر كېلىدۇ. ئومۇمىي ئاھالىسى 551

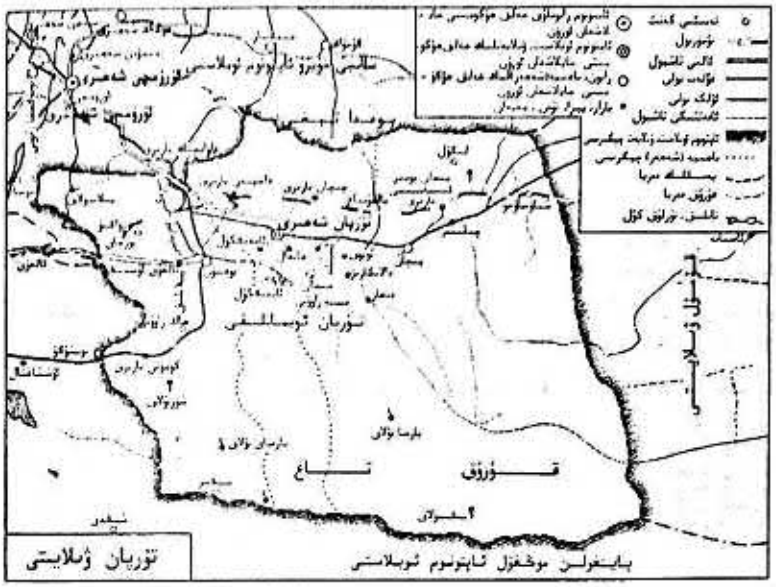

مىڭ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىلـ
لەت ئاھالىسى 424 مىڭ 700، يېزا ئاھا-
لىسى 342 مىڭ 200.

بۇ ۋىلايەتنىڭ تېرىلغۇ يېرى 39 مىڭ 500 گېكتار، تېرىلغۇ كۆلىمى 50 مىڭ 400 گېكتار كېلىدۇ. كـ-
لىماتى چوڭ قۇرۇقلۇق خاراكتېر-
لىك چۆللۈك كىلىماتىغا كىرىدۇ، نۇر ۋە ئىسسىقلىق بايلىقى مول، يىللىق قىروسىز مەزگىلى ئۇزاق، ئۇنۇملۇك تېمپېراتۇرىسى يۇقىرى، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ، يەرنىڭ قۇۋۋىتى خېلى كۈچلۈك بولۇپ، ئۇزۇم، كېۋەز، مېۋە ـ چېۋە، كۆكتات، بۇغداي، ئاق قوناق قاتارلىق زىراەتلەرنىڭ ئۈسۈشىگە مۇۋاپىق كېلىدۇ. تۇرپان شەھىرى مەملـ-
كەت بويىچە ئۇزۇن تالالىق پاختا ئىشلەپچىقىرىش بازىـ-
سىنىڭ بىرى، شۇنداقلا ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئا-
ساسلىق ئۇزۇم چىقىدىغان جاي ھېسابلىنىدۇ، ئۇزۇم-
نىڭ تورى 120 خىلدىن ئاشىدۇ.

1978 ـ يىلى دۆلەت تۇرپاننى سىرتقا ئېچىۋېتىلـ-
گەن شەھەر قىلىپ تەستىقلىغاندىن كېيىن، ۋىلايەت ئىچىدە 30 نەچچە سەيلگاھ بەرپا قىلىندى. ئاساسلىق داڭلىق مەنزىرىلىك جايلىرىدىن يالقۇنتاغ، يارغول قە-
دىمكى شەھىرى، ئىدىقۇت قەدىمكى شەھىرى، ئاستانە ـ قاراغوجا قەبرىستانلىقى، بېزەكلىك مىڭئۆ-
يى، سۇلايمان ۋاڭ مونارى شۇنىڭدەك بۇيۇق قاتارلىق جايلار بار.

قۇمۇل ۋىلايىتى شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمـ-
غا جايلاشقان. ئىلگىرى قەدىمكى يىپەك يولىدىكى مۇ-
ھىم جاي بولۇپ، تارىخى ۋە مەدەنىيىتى بەك ئۇزاق ئىدى. يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە 哈密力 دەپ ئاتالغان، مىڭ سۇلالىسىنىڭ يوڭلې يىللىرىدا 哈密卫 تەسىس قىلىنغان. چىڭ سۇلالىسى چېيەنلونۇڭنىڭ 24 ـ يىلـ-
ى (1759 ـ يىلى) 哈密厅 تەسىس قىلىنغان. جۇڭـ-
خۇا مىنگۇنىڭ 2 ـ يىلى (1913 ـ يىلى) ناھىيىگە ئۆزگەرتىلگەن. قۇمۇل مەمۇرىي رايونى جۇڭخۇا مىنـ-
گۇنىڭ 23 ـ يىلى (1934 ـ يىلى) قۇرۇلۇشقا باشلـ-
غان؛ 32 ـ يىلى ۋىلايەتكە ئۆزگەرتىلگەندە قارىمىقىدا قۇمۇل، جىمىكۆل، ئاراتۇرۇك قاتارلىق ئۈچ ناھىيە بار ئىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كې-
يىن، 1953 ـ يىلى جىمىكۆل ناھىيىسىنىڭ نامى بار-
كۆل ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. 1954ـ يىلى 9 ـ ئايدا باركۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى قۇرۇلغان. 1977 ـ يىلى قۇمۇل ناھىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ قۇمۇل شەھىرى قۇرۇلدى. قۇمۇل ۋىلايەتلىك پارتكوم بىلەن مەمۇرىي مەھكىمە قۇمۇل شەھىرىدە، ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن بولغان تاشيول ئارىلىقى 595 كىلومـ-
ىتىر، تۆمۈرىول ئارىلىقى 574 كىلومېتىر كېلىدۇ. ھازىر ئۇنىڭ قارىمىقىدا بىر شەھەر (قۇمۇل)، ئىككى ناھىيە (ئاراتۇرۇك، باركۆل) بار. ئومۇمىي ئاھالىسى 492 مىڭ 100، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئاھالىسى 195 مىڭ 600، يېزا ئاھالىسى 238 مىڭ 800.

قۇمۇل ۋىلايىتى تىپىك چوڭ قۇرۇقلۇق كىلىماتـ-
غا ئىگە. تەڭرىتاغ شەرقتىن غەربكە قاراپ ئۇنىڭ ئوتـ-
تۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ، تاغنىڭ شىمالىدا قىش ۋاقتى ئۇزۇن بولۇپ، چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇ-
رۇشقا باب كېلىدۇ؛ تاغنىڭ جەنۇبى بولسا قۇرغاق، يېغىن مىقدارى ئاز، قۇياش نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى زور بولۇپ، قوغۇن، تاۋۇز، ئۇزۇم، چىلان قاتارلىق ئىقتىسادىي زىراەتلەرنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا باب كې-
لىدۇ. تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 49 مىڭ 200 گېكتار، پايدىلىنىشقا بولىدىغان سۇ بايلىقى 173 مىليون كۈب

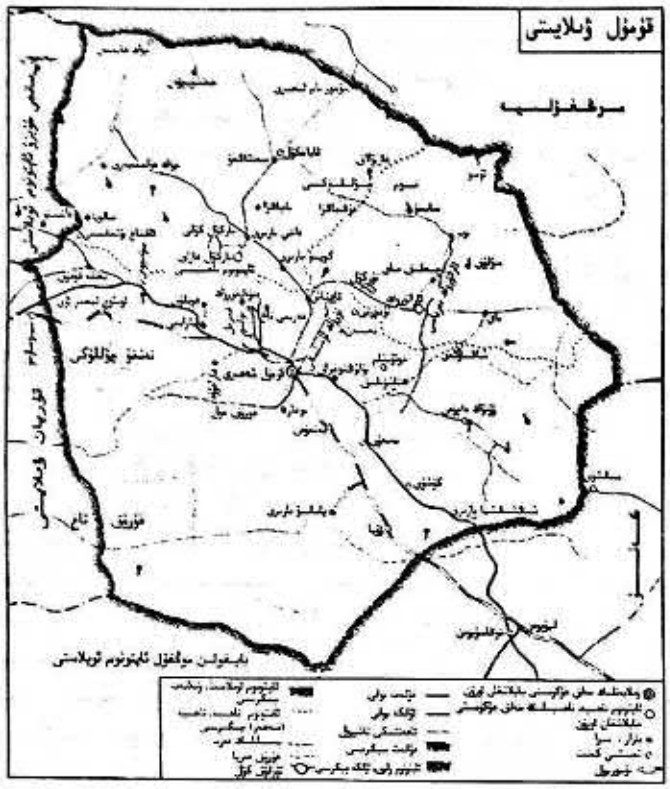

مىتىرغا يېتىدۇ. قۇمۇل تەۋەسىدىكى يا-ۋايى ئۆسۈملۈكلەردىن ئاساسلىقى 98 ئۆسۈملۈك ئائىلىسىدىكى 900 نەچچە خىلى بار. دورا ئۆسۈملۈكلىرىدىن قار لەيلىسى، قانتىپىەر قاتارلىق 178 خىلى بار. دۆلەت نۇقتىلىق قوغدايدىغان قىمەتلىك ياۋايى ھايۋانلاردىن بۇغا، ياۋا تۆگە، ياۋا ئېشەك، ئېيىق، تىكە، تاغ ئۆچكىسى قاتارلىقلار بار. ئۇستۇنلۇككە ئىگە قېزىلمىلاردىن كۆمۈر، تۆمۈر، ئالتۇن، مىس، نىكېل، گرانىت تاش، مەرمەر، ھاك تاش قاتارلىقلار بار. بۇ-نىڭ ئىچىدە نىكېل زاپاسى 15 مىليون 880 مىڭ تونىنا بولۇپ، شىنجاڭ بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ؛ ئالتۇن زاپا-سى 33 تونىنا بولۇپ، 1998 ـ يىلى ئالتۇن مەھسۇلات مىقدارى 61 مىڭ 200 سەرگە يەتكەن. تەڭرىتاغ ئاق مەر-مەر تېشى، سىلىق سارغۇچ مەرمەر، ئاق چوڭ مەرمەر تاش، قارا رەڭلىك قۇمۇل تېشى ۋە تەبىئىي كۆك ياقۇت، قۇمۇل يېشىل تېشى قاتارلىقلار قۇمۇلدىنلا چىقىدىغان، بىناكارلىق ۋە ھۈنەر ـ سەنئەت خام ئەشياسى قىلىنىدىغان، ئاز ئۇچ-رايدىغان ئالتە چوڭ قىممەتلىك تاش ھېسابلىنىدۇ.

ئاساسلىق داڭلىق مەنزىرە رايونلىرىدىن قۇمۇل ژاڭ قەبرىسى، قەيس غوجام مەقبەرىسى، قارا دۆۋە قەدىمىي قەبرىستانلىقى، تېرەكتى (بەيياڭگۇ) بۇددا خارابىسى، غەربىي يۇنىلىش ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرگەنلىكى خاتىرە باغچىسى، خۇۋاشەن ئاجايىپ مەن-زىرىسى، مىيىرگۇ، شەيتان كىرىش، كارىز، بار-كۆل، سىگنال تۇراسى، مۇزىي قاتارلىقلار بار.

ئۇرۇمچى تامۇژنىسى دۆلەت باش تامۇژنا مەھكىمىسىنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا تۇ-رۇشلۇق چېگرىدىن كىرىدىغان چىقىدىغان خادىملار ۋە ماددىي ئەشيالارنى نازارەت قىلىپ باشقۇرىدىغان قانۇن ئىجرا قىلىش ئورگىنى، ئۇرۇمچى تامۇژنىسى تامۇژنا رايونىنىڭ رەھبەرلىك ئورگىنى بولۇپ، باش تامۇژنا مەھكىمىسىنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىدە بولىدۇ. ئۇ 1950 ـ يىلى قۇرۇلغان. ئادرىسى: ئۇرۇمچى شە-ھىرى جەنۇبىي بېيجىڭ يولى 17 ـ نومۇرلۇق قورۇ. 50 نەچچە يىللىق قۇرۇلۇش ۋە تەرەققىيات ئارقىلىق ھازىر ئۇرۇمچى تامۇژنىسىنىڭ قارىمىقىدا توققۇز باش-قارما دەرىجىلىك تامۇژنا، يەنى قەشقەر تامۇژنىسى، تۇرغات تامۇژنىسى، ئالاتاۋ تامۇژنىسى، ئالتاي تامۇژنە-سى ۋە ئېركەشتام تامۇژنىسى بارلىققا كەلدى. ئاساس-لىق ۋەزىپىسى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تا-مۇژنا قانۇنى» ۋە ئالاقىدار قانۇن ـ نىزاملارغا ئاسا-سەن، شىنجاڭدىكى دۆلەتنىڭ بىرىنچى تۇردىكى 16 چېگرا پورتىدا چېگرىدىن كىرىدىغان، چىقىدىغان ترانسپورت قوراللىرى، ماددىي ئەشيالار، خادىم-لار، يۈك ـ تاق، نەرسە ـ كېرەكلەر، پوچتا يوللانما-لىرى ۋە باشقا ماللارنى نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش، تامۇژنا بىجى ۋە باشقا ھەقلەرنى يىغىش، ئەتكەسچىلىك-نى تەكشۈرۈش ۋە تامۇژنا تەكشۈرۈش قاتارلىق كەسىپ-لەرنى قانات يايدۇرۇشتىن ئىبارەت. ئۇرۇمچى تامۇژ-نىسى ئۆز قوشۇنى قۇرۇلۇشنى تىرىشىپ كۆچەيتىپ، كەسىپىي ساپاسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ، ئەتكەسچى-لىكتىن ئىبارەت قانۇنسىز قىلمىشلارغا قاتتىق زەربە بېرىش خىزمىتىدە نەتىجە يارىتىپ، شىنجاڭنىڭ ئىقتى-سادىي قۇرۇلۇشى ۋە تاشقى سودا تەرەققىياتىنى كۆچ-لۈك ئىلگىرى سۈردى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاپتونوم رايوندىكى ئالاقىدار تارماقلارغا يېقىندىن ماسلىشىپ، مەخسۇس تۈزەش كۈرىشىنى قانات يايدۇرۇپ، قورال-ياراغ، ئوق ـ دورا، زەھەر، ئەكسىيەتچىل، شەھۋانىي كىتاب ـ ژۇرناللار ۋە كىشىلەرنى قايمۇقتۇرىدىغان

دىنىي باسما بۇيۇملىرى، ئون ـ سىن بۇيۇملىرى، نى تەكشۈرۈش، قولغا چۈشۈرۈش سالمىقىنى زورايتىپ، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنى قوغداش ئۈچۈن گەۋدىلىك تۆھپە قوشتى (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 16 ـ بېتىگە قارالسۇن).

ئاۋىئا پورتى ھاۋا قاتنىشى ئارقىلىق دۆلىتىمىزدىن چەت ئەلگە چىقىدىغان ياكى چەت ئەلدىن دۆلىتىمىزگە كىرىدىغان پورت. شىنجاڭنىڭ ئاۋىئا پورتى ئاساسلىقى ئۈرۈمچى خەلقارا ئايرودروموسىدۇر. ئۈرۈمچى خەلقارا ئايرودرومى ئېلىمىزدىكى بەش چوڭ كۆزنەك ئايرودرومىلارنىڭ بىرى بولۇپ، 1974 ـ يىلى سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن. شىنجاڭ ئاۋىئاتسىيە شىركىتىنىڭ ئۈرۈمچى خەلقارا ئايرودرومىنى مەركەز قىلغان ئىچكى ئاۋىئاتسىيە لىنىيىسى ۋە خەلقارا ئاۋىئاتسىيە لىنىيىسىدىن 40 نەچچىسى بار، ئومۇمىي قاتناش لىنىيىسىنىڭ مۇساپىسى 50 مىڭ كىلومېتىردىن ئاشىدۇ. شىنجاڭ ئېلىمىز بويىچە ئاۋىئاتسىيە بېكىتى ئەڭ كۆپ، ئۆچۈش مۇساپىسى ئەڭ ئۇزۇن بولغان رايون، بۇنىڭ ئىچىدە يەتتە خەلقارا ئاۋىئاتسىيە لىنىيىسى بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا، ياۋروپا دۆلەتلىرىگە قاتنايدۇ. 2000 ـ يىلى ئاۋىئا پورتى ئارقىلىق چېگرىدىن كىرگەن ـ چىققان خادىملار 176 مىڭ ئادەم قېتىمغا، ئېكسپورت مالىلىرى 19 مىڭ 264 تونناغا، سودا سوممىسى 24 مىليون 735 مىڭ دوللارغا يەتتى.

تۆمۈرتام پورتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىن مۇڭغۇلىيىگە ئۆتۈشىدىغان چېگرا پورتلىرىدىن بىرى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇمۇل ۋىلايىتى بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان. مۇڭغۇلىيە دۆلىتىنىڭ چۆللۈك رايونى بولغان ئالتاي ئۆلكىسى ئالتاي ناھىيىسىنىڭ ئۈدۈلىغا توغرا كېلىدۇ. تۆمۈرتام پورتى شىنجاڭدىن مۇڭغۇلىيىگە ئۆتۈشىدىغان تاشيول پورتى بولۇپ، پەسىل خاراكتېرلىك ئېچىلىدۇ. بارىكۆل ناھىيە بازىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 85 كىلومېتىر، قۇمۇل شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 218 كىلومېتىر، مۇڭغۇلىيىنىڭ ئالتاي ناھىيىسى بازىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 182 كىلومېتىر بولۇپ، تارىختا بېيجىڭ، تىەنجىن تەرەپلەردىن كېلىدىغان تۆگىلىك سودا كارۋانلىرى جاڭجياكۇ، باۋتۇ ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرىدىغان مۇھىم قاتناش يولى بولغانىدى. 1991 ـ يىلى 6 ـ ئايدا، جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن مۇڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى بىرلا ۋاقىتتا تۆمۈرتام پورتى بىلەن بۇرجاستاي پورتىنى ئىككى تەرەپكە ئېچىۋېتىشنى جاكارلاپ، جۇڭگو ـ مۇڭغۇلىيە ئىككى تەرەپ خادىملىرى، چېگرا سودىسى مالىلىرى ۋە قاتناش ـ ترانسپورت قوراللىرىنىڭ بۇ پورت ئارقىلىق ئىككى دۆلەت چېگرىسىدىن كىرىش ـ چىقىشىغا قوشۇلدى ھەمدە شۇ يىلدىن تارتىپ مال ئۆتكۈزۈلۈشكە باشلىدى. 2000 ـ يىلى تۆمۈرتام پورتى ئارقىلىق چېگرىدىن كىرگەن ـ چىققان خادىملار 6685 ئادەم قېتىمغا، ئىمپورت ـ ئېكسپورت مالىلىرى 10 مىڭ 468 تونناغا، ئىمپورت ـ ئېكسپورت سودا سوممىسى 4 مىليون 250 مىڭ دوللارغا يەتتى.

تايكەشكېن پورتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىن مۇڭغۇلىيىگە ئۆتۈشىدىغان چېگرا پورتلىرىدىن بىرى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئالتاي ۋىلايىتى چىڭگىل ناھىيىسىنىڭ چاغانغول يېزىسىغا جايلاشقان، مۇڭغۇلىيە كوبدو ئۆلكىسى بولغۇن ناھىيىسىنىڭ ئۈدۈلىغا توغرا كېلىدۇ. تايكەشكېن پورتى شىنجاڭدىن مۇڭغۇلىيىگە ئۆتۈشىدىغان تاشيول پورتى بولۇپ، پەسىل خاراكتېرلىك ئېچىلىدۇ. چىڭگىل ناھىيە بازىرىغىچە بولغان ئارىلىقى 103 كىلومېتىر، ئالتاي شەھىرىگىچە بولغان ئارىلىقى 270 كىلومېتىر، ئۈرۈمچى شەھىرىگىچە بولغان ئارىلىقى 518 كىلومېتىر، مۇڭغۇلىيىنىڭ ئۇنىڭغا ئۈدۈل پورتى بولغان بولغۇن پورتىغىچە ئارىلىقى 42 كىلومېتىر كېلىدۇ. تايكەشكېندىن بولغۇنغىچە بىر قەدىمي سودا يولى بار بولۇپ، تارىختا چېگرا ئاھالىلىرى دائىم بېرىش ـ كېلىش قىلىپ تۇرغان. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگو ـ مۇڭغۇلىيە سودىسى خېلى تەرەققىي قىلغان. 1989 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، جۇڭگو ـ مۇڭغۇلىيە ئىككى تەرەپ بىرلا ۋاقىتتا تايكەشكېن پورتى بىلەن بولغۇن پورتى ئارىسىدا چېگرا سودىسىنى ئېچىۋېتىشنى جاكارلىدى ھەمدە مال ئۆتكۈزۈلۈشكە باشلىدى. 1992 ـ يىلى 7 ـ ئايدا تايكەشكېن بىلەن بولغۇن ئارىسىدا رەسمىي خەلقارا يولۇچىلار نۆۋەتچى ئاپتوبوسى قاتناشقا باشلىدى. 2000 ـ يىلى تايكەشكېن پورتى ئارقىلىق چېگرىدىن كىرگەن ـ چىققان خادىملار 47 مىڭ 384 ئادەم قېتىمغا، ئىمپورت ـ ئېكسپورت مالىلىرى 16 مىڭ 82 تونناغا، ئىمپورت، ئېكسپورت سودا سوممىسى 7 مىليون 817 مىڭ دوللارغا يەتتى.

قىزىلتاغ ئېغىزى پورتى شىنجاڭ ئۇيغۇر

ئاپتونوم رايوندىن موڭغۇلىيىگە ئۆتۈشىدىغان چېگرا پورتلىرىدىن بىرى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئالتاي ۋىلايىتى بۇرۇلتوقاي ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان، موڭغۇلىيە بايانئولاغان ئۇلۇكسى ساغساي ناھىيىسىنىڭ ئۇدۇلىغا توغرا كېلىدۇ. قىزىلتاغ ئېغىزى پورتى شىنجاڭدىن موڭغۇلىيىگە ئۆتۈشىدىغان تاشيول پورتى بولۇپ، پەسىل خاراكتېرلىك ئېچىۋېتىلىدۇ. بۇرۇلتوقاي ناھىيە بازىرىغىچە بولغان ئارىلىقى 269 كىلومېتىر، ئالتاي شەھرىگە بولغان ئارىلىقى 169 كىلومېتىر، چېگرا سىزىقىغىچە بولغان ئارىلىقى ئىككى كىلومېتىر، ئۇنىڭ ئۇدۇلىدىكى موڭغۇلىيىنىڭ داياڭ پورتىغىچە بولغان ئارىلىقى 12 كىلومېتىر، موڭغۇلىيە ساغساي ناھىيە بازىرىغىچە بولغان ئارىلىقى 16 كىلومېتىر كېلىدۇ. تارىختا قىزىلتاغ ئېغىزىدىن داياڭغىچە جۇڭگو - موڭغۇلىيە چېگرا سودىسى يولى بار ئىدى. 1991 - يىلى 6 - ئايدا جۇڭگو - موڭغۇلىيە ئىككى تەرەپ كېلىشىم ھاسىل قىلىپ، بىرلا ۋاقىتتا قىزىلتاغ ئېغىزى پورتى بىلەن داياڭ پورتىنى ئىككى تەرەپكە ئېچىۋېتىشنى جاكارلاپ، جۇڭگو - موڭغۇلىيە ئىككى تەرەپ خادىملىرى، چېگرا سودىسى ماللىرى ۋە قاتناش قوراللىرىنىڭ مۇشۇ پورت ئارقىلىق چېگرىدىن كىرىش - چىقىشىغا رۇخسەت قىلىندى. قىزىلتاغ ئېغىزى پورتىدىن موڭغۇلىيە ئۇلاغان شەھىرىدىكى موڭغۇلىيە - رۇسىيە پورتىغىچە ئون كىلومېتىرلا ئارىلىق بولۇپ، قىزىلتاغ ئېغىزى پورتى ئارقىلىق رۇسىيە فېدېراتسىيىسى بىلەن چېگرا سودىسى ئېلىپ بېرىشنىڭ ئىستىقبالى ئىنتايىن كەڭ. 2000 - يىلى قىزىلتاغ ئېغىزى پورتى ئارقىلىق چېگرىدىن كىرگەن - چىققان خادىملار 4 مىڭ 32 ئادەم قېتىمغا، ئىمپورت - ئېكسپورت ماللىرى 461 توننىغا، سودا سوممىسى 191 مىڭ دوللارغا يەتتى.

ئۇلاستاي پورتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوندىن موڭغۇلىيىگە ئۆتۈشىدىغان چېگرا پورتلىرىدىن بىرى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى گۇچۇڭ ناھىيىسىنىڭ بەيتىك تېغى رايونىغا جايلاشقان، موڭغۇلىيىنىڭ كوبدو ئۇلكىسى بولغۇن ناھىيىسىنىڭ ئۇدۇلىغا توغرا كېلىدۇ، موڭغۇلىيە كوبدو ئۇلكىسىنىڭ بايتاغ پورتى بىلەن ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل تۇرىدۇ. ئۇلاستاي پورتى شىنجاڭدىن موڭغۇلىيىگە ئۆتۈشىدىغان تاشيول پورتى بولۇپ، پەسىل خاراكتېرلىك ئېچىلىدۇ. گۇچۇڭ ناھىيە بازىرىغىچە بولغان ئارىلىقى 236 كىلومېتىر، ئۇرۇمچى شەھىرىگىچە بولغان ئارىلىقى 430 كىلومېتىر، موڭغۇلىيىنىڭ بەيتاغ پورتى بىلەن بولغان ئارىلىقى سەككىز كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇلاستايدىن بەيتاغقىچە تارىختا بىر سودا يولى بولۇپ، گۇچۇڭ، موري ناھىيىلىرىدىكى چېگرا رايون ئاھالىلىرى تاماكا، ھاراق، شېكەر، چاي، بۇغداي، تاۋار، فارفور بۇيۇم قاتارلىقلارنى بەيتاغقا ئېلىپ بېرىپ موڭغۇللارنىڭ ئات، كالا، قوي قاتارلىق تىرىك ماللىرىغا تېگىشىپ كېلەتتى. 1991 - يىلى 6 - ئايدا جۇڭگو - موڭغۇلىيە ئىككى تەرەپ بىرلا ۋاقىتتا ئۇلاستاي پورتى بىلەن بەيتاغ پورتىنى ئىككى تەرەپكە ئېچىۋېتىشنى جاكارلىدى، 1992 - يىلى 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن تارتىپ رەسمىي مال ئۆتكۈزۈلۈشكە باشلىدى. 2000 - يىلى ئۇلاستاي پورتى ئارقىلىق چېگرىدىن كىرگەن - چىققان خادىملار 10 مىڭ 186 ئادەم قېتىمغا، ئىمپورت - ئېكسپورت ماللىرى 3 مىڭ 345 توننىغا، سودا سوممىسى 2 مىليون 863 مىڭ دوللارغا يەتتى.

جېمىنەي پورتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوندىن قازاقىستان رېسپوبلىكىسىغا ئۆتۈشىدىغان چېگرا پورتلىرىدىن بىرى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئالتاي ۋىلايىتى جېمىنەي ناھىيىسىنىڭ شالشىغاي يېزىسىغا جايلاشقان. قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى نەيسەن ناھىيىسىنىڭ ئۇدۇلىغا توغرا كېلىدۇ. جېمىنەي پورتى شىنجاڭدىن قازاقىستانغا ئۆتۈشىدىغان تاشيول پورتى بولۇپ، داۋىملىق ئېچىلىدۇ. جېمىنەي ناھىيە بازىرىغىچە بولغان ئارىلىقى 23 كىلومېتىر، ئالتاي شەھىرىگىچە 198 كىلومېتىر، قازاقىستان تەرەپنىڭ مايخاپچىغاي پورتىغىچە بولغان ئارىلىقى 68 كىلومېتىر كېلىدۇ. جېمىنەيدىن مايخاپچىغايغىچە تارىختا جۇڭگو بىلەن رۇسىيە ئارىسىدا مۇھىم سودا يولى بار ئىدى. سوۋېت ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، چېگرا سودىسى بەك ئاۋاتلاشقان. 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا شىنجاڭنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودىسىدىكى تۆت چوڭ پورتنىڭ بىرى بولۇپ، 50 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ئۇنىڭ ئېكسپورت سوممىسى شۇ تۆت چوڭ پورتنىڭ ئالدىنقى قاتارىدا تۇرغان. خەلقنارا ۋەزىيەتتىكى ئۆزگىرىش تۈپەيلىدىن بۇ پورت بىر مەزگىل تاقالغان. 1992 - يىلى جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن قازاقىستان ھۆكۈمىتى ئىمزالىغان كېلىشىمگە ئاساسەن، جېمىنەي پورتى بىلەن مايخاپچىغاي پورتى ئىككى تەرەپكە ئېچىۋېتىلدى. 1997 - يىلى سىرتقا رەسمىي ئېچىۋېتىلدى. جۇڭگو - قازاقىستان

ئىككى دۆلەت پۇقرالىرى، مال ۋە قاتناش قوراللىرى دائىم ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان بولدى. 2000 - يىلى جەمىئىي پورتى ئارقىلىق چېگرىدىن كىرگەن - چىققان خادىملار 15 مىڭ 96 ئادەم قېتىمغا، ئىمپورت - ئېكسپورت مال مىقدارى 110 مىڭا توننىغا، سودا سوممىسى 104 مىليون دوللارغا يەتتى.

باقتۇ پورتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىن قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىگە ئۆتۈشىدىغان چېگرا

باقتۇ پورتى

پورتلىرىدىن بىرى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تارباغاتاي ۋىلايىتى چۆچەك شەھىرىنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان، قازاقىستان سىمبالاتىسكي ئوبلاستى ماكانچى رايونىنىڭ ئۈدۈلىغا توغرا كېلىدۇ. باقتو پورتى شىنجاڭدىن قازاقىستانغا ئۆتۈشىدىغان تاشيول پورتى بولۇپ، دائىملىق ئېچىلىدۇ. چۆچەك شەھىرىگىچە بولغان ئارىلىقى 17 كىلومېتىر، ئۇرۇمچى شەھىرىگىچە بولغان ئارىلىقى 634 كىلومېتىر، ئۈدۈلىدىكى قازاقىستان تەرەپنىڭ باقىت پورتىغىچە بولغان ئارىلىقى تۆت كىلومېتىر، قازاقىستان تەرەپنىڭ ماكانچى رايونىغىچە بولغان ئارىلىقى 60 كىلومېتىر، ئايغۇس ۋوگىزالىغىچە بولغان ئارىلىقى 283 كىلومېتىر كېلىدۇ. باقتۇ بىلەن باقىت ئارىلىقى تارىختا جۇڭگو - رۇسىيە، جۇڭگو - سوۋېت ئىتتىپاقى سودىسىنىڭ مۇھىم سودا يولى ئىدى. 1992 - يىلى جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن قازاقىستان ھۆكۈمىتىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن باقتو پورتى بىلەن باقىت پورتى بىرلا ۋاقىتتا ئىككى تەرەپكە ئېچىۋېتىلدى. 2000 - يىلى باقتو پورتى ئارقىلىق چېگرىدىن كىرگەن - چىققان خادىملار 19 مىڭ 563 ئادەم قېتىمغا، ئىمپورت - ئېكسپورت مالىلىرى 111 مىڭ 100 توننىغا، سودا سوممىسى 160 مىليون دوللارغا يەتتى.

ئالاتاۋ پورتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىن قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىگە ئۆتۈشىدىغان چېگرا پورتلىرىدىن بىرى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بورتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى بورتالا شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان. قارشى تەرىپىدە قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى تالدىقۇرغان ئوبلاستىنىڭ دىروژبا (دوستلۇق) پورتى بار. ئالاتاۋ پورتى جۇڭگودىن قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىگە ئۆتۈشىدىغان تۆمۈريول، تاشيول پورتى، شۇنداقلا ئاسىيا - ياۋروپا 2 - چوڭ قۇرۇقلۇق كۆۋرۈكىدىكى جۇڭگو تەرەپنىڭ دەرۋازىسى ھېسابلىنىدۇ. بورتالا شەھىرىگىچە بولغان ئارىلىقى 73 كىلومېتىر، قازاقىستان تەرەپنىڭ دىروژبا پورتىغىچە بولغان ئارىلىقى 12 كىلومېتىر كېلىدۇ. تارىختا ئالاتاۋ ئېغىزىدىن دىروژباغىچە مۇھىم سودا يولى بار ئىدى. 1990 - يىلى 6 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئالاتاۋ پورتى رەسمىي ئېچىۋېتىلدى. 1990 - يىلى 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگو لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۈر يولى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ توركىمىن (توركمىنىستان - سىمىرنىيە) تۆمۈريولىنى تۇتاشتۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئاسىيا - ياۋروپا 2 - چوڭ قۇرۇقلۇق كۆۋرۈكى ئومۇمىيۈزلۈك تۇتاشتۇرۇلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي تۆمۈريول بىلەن تىرانسپورتى، خەلقئارا يولۇچىلار پويىزى ۋە تاشيول يولۇچى - يۈك تىرانسپورتى كەسىپلىرى باشلانىدى. 2000 - يىلى ئالاتاۋ پورتى ئارقىلىق چېگرىدىن كىرگەن - چىققان خادىملار 82 مىڭ 565 ئادەم قېتىمغا، ئىمپورت - ئېكسپورت مالىلىرى 4 مىليون 373 مىڭ 300 توننىغا، سودا سوممىسى 720 مىليون دوللارغا يەتتى. ئالاتاۋ پورتى ئارقىلىق خەلقئارا بىرلەشمە مال تىرانسپورتىنى يولغا قويۇش دۆلىتىمىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىگە مال ئېكسپورت قىلىشىدىكى ئاساسلىق ئۆتۈشمە يولىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 16 - بېتىگە قارالسۇن).

قورغاس پورتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىن قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىگە ئۆتۈشىدىغان چېگرا پورتلىرىدىن بىرى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى قورغاس ناھىيىسىگە جايلاشقان، قارشى تەرەپتە قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى تالدىقۇرغان ئوبلاستىنىڭ پامپىلوف بازىرىغا ئۈدۈل كېلىدۇ. قورغاس پورتى شىنجاڭدىن قازاقىستانغا ئۆتۈشىدىغان ئاساسلىق تاشيول پورتى بولۇپ، داۋاملىق ئېچىلىدۇ. ئۇنىڭ قورغاس ناھىيىسى بازىرى (سۈيـ

دۇلۇ بازىرى) ھىچە بولغان ئارىلىقى 59 كىلومېتىر، غۇلجا شەھىرىگىچە بولغان ئارىلىقى 96 كىلومېتىر، قازاقىستان تەرەپنىڭ پامپىلوق پورتىغىچە بولغان ئارىلىقى 35 كىلومېتىر كېلىدۇ. قورغاس چېگرا سۇلالىسى گۇۋاھلىقىي خانداتلىقىنىڭ 8 - يىلى (1882) يىلى پورت بولۇپ قۇرۇلغان، قورغاستىن تارتىپ پامپىلوقىغىچە ئىزچىل تۈردە جۇڭگو - رۇسىيە، جۇڭگو - سوۋېت ئىتتىپاقى ئارا مۇھىم سودا يولى بولۇپ كەلگەن. 1993 - يىلى 11 - ئايدا جۇڭگو - قازاقىستان ئىككى دۆلەت ھۆكۈمەتلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن، قورغاس پورتى بىلەن پامپىلوق پورتى بىرلا ۋاقىتتا سىرتقا ئېچىۋېتىلدى. شۇ يىلى 3 مىڭ 825 تونىنا مال ئۆتكۈزۈلدى. 2000 - يىلى قورغاس پورتى ئارقىلىق چېگرىدىن كىرگەن - چىققان خادىملار 146 مىڭ 516 ئادەم قېتىمغا، بۇنىڭ ئىچىدە چېگرا ئاھالىلىرى سودىسى بويىچە كىرگەن - چىققانلار 17 مىڭ 894 ئادەم قېتىمغا؛ ئىمپورت - ئېكسپورت مالىلىرى 290 مىڭ 487 تونىنغا، سودا سوممىسى 438 مىليون دوللارغا يەتتى (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 16- بېتىگە قارالسۇن).

دولاتى پورتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىن قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىگە ئۆتۈشىدىغان چېگرا پورتلىرىدىن بىرى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستى چاپچال شىبە ئاپتونوم ناھىيىسىگە جايلاشقان. قازاقىستاننىڭ ئالمۇتاتا ئوبلاستىغا ئۇدۇل كېلىدۇ. پورتتىن چاپچال ناھىيە بازىرىغا 50 كىلومېتىر، غۇلجا شەھىرىگە 63 كىلومېتىر، قازاقىستاننىڭ كولىزات پورتىغا 3.8 كىلومېتىر كېلىدۇ. 1992 - يىلى 8 - ئايدا جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن قازاقىستان ھۆكۈمىتى كېلىشىم ئىمزالاپ، دولاتى پورتى بىلەن كولىزات پورتىنى بىرلا ۋاقىتتا ئېچىۋېتىلدى. دولاتى پورتى ئاساسەن چېگرا ئاھالىلىرىنىڭ ئۆزئارا سودا قىلىشىنى ئاساس قىلىدۇ، 1999 - يىلى 9 - ئايدا بېكىنمە شەكلىدە باشقۇرۇلىدىغان چېگرا ئاھالىلىرى ئۆزئارا سودا بازىرى قۇرۇلدى. 2000 - يىلى دولاتى پورتى ئارقىلىق چېگرىدىن كىرگەن - چىققان خادىملار 576 ئادەم قېتىمغا، ئىمپورت - ئېكسپورت مالىلىرى 8 مىڭ 960 تونىنغا، سودا سوممىسى 12 مىليون 407 مىڭ 500 دوللارغا يەتتى.

تورغات پورتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىن قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتىگە ئۆتۈشىدىغان چېگرا پورتلىرىدىن بىرى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ ئۇلۇغچات ناھىيىسىگە جايلاشقان. قارشى تەرەپتە قىرغىزىستاننىڭ نارىن شەھىرىگە ئۇدۇل كېلىدۇ. تورغات پورتى شىنجاڭدىن قىرغىزىستانغا ئۆتۈشىدىغان تاشيول پورتى بولۇپ، داۋاملىق ئېچىلىدۇ. پورتتىن ئۇلۇغچات ناھىيە بازىرىغا 140 كىلومېتىر، ئاتۇش شەھىرىگە 170 كىلومېتىر، قەشقەر شەھىرىگە 165 كىلومېتىر، قىرغىزىستاننىڭ نارىن شەھىرىگە 65 كىلومېتىر، بىشكەك شەھىرىگە 540 كىلومېتىر كېلىدۇ. تورغات تاغىنىڭ يېپەك يولى ئۇستىدىكى بىر مۇھىم ئۆتەڭ بولغان، 1931 - يىلى جۇڭگو - سوۋېت ئىتتىپاقى سودىسىدىكى مۇھىم پورت قىلىنغان. 1993 - يىلى جۇڭگو - قىرغىزىستان ئىككى دۆلەت ھۆكۈمەتلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن، پورت خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. 2000 - يىلى تورغات پورتى ئارقىلىق چېگرىدىن كىرگەن - چىققان خادىملار 26 مىڭ 258 ئادەم قېتىمغا، ئىمپورت - ئېكسپورت مالىلىرى 124 مىڭ 732 تونىنغا، سودا سوممىسى 153 مىليون دوللارغا يەتتى.

ئېركەشتام پورتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىن قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتىگە ئۆتۈشىدىغان چېگرا پورتلىرىدىن بىرى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى ئۇلۇغچات ناھىيىسىگە جايلاشقان، قىرغىزىستاننىڭ ئوش ئوبلاستىغا ئۇدۇل كېلىدۇ. ئېركەشتام پورتى شىنجاڭ قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتىگە ۋاقىتلىق مال ئۆتكۈزىدىغان پورت. پورت ئۇلۇغچات ناھىيە بازىرىغا 150 كىلومېتىر، قەشقەر شەھىرىگە 282 كىلومېتىر، قىرغىزىستاننىڭ ئوش شەھىرىگە 195 كىلومېتىر، ئۆزبېكىستاننىڭ ئەنجان شەھىرىگە 267 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئېركەشتام يەنە سىمفانا دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قوشنا دۆلەت بىلەن بولغان سودا ئالاقىسى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. يۇ يول بىلەن غەربكە ماڭغاندا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قازاقىستان، ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان، تۈركمەنىستاندىن ئىبارەت بەش دۆلەتكە ۋە ئىران، تۈركىيىلەرگىچە بارغىلى بولىدۇ. 2000 - يىلى ئېركەشتام پورتى ئارقىلىق چېگرىدىن كىرگەن - چىققان خادىملار 8 مىڭ 71 ئادەم قېتىمغا، ئىمپورت - ئېكسپورت مالىلىرى 52 مىڭ 256 تونىنغا، سودا سوممىسى 59 مىليون 207 مىڭ 800 دوللارغا يەتتى.

قونجىراپ پورتى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىن پاكىستانغا ئۆتۈشىدىغان چېگرا پورتى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قەشقەر ۋىلايىتى تاشقۇرغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ قونجىراپ داۋىنىغا جايلاشقان. پاكىستاننىڭ گىلگىت شەھىرىگە ئۇدۇل كېلىدۇ. قونجىراپ پورتى شىنجاڭ بىلەن پاكىستان ئارىسىدىكى بىردىنبىر تاشيول پورتى ھېسابلىنىدۇ. 1982 ـ يىلى 8 ـ ئايدا جۇڭگو ـ پاكىستان ئىككى دۆلەت ھۆكۈمەتلىرىنىڭ تەستىقى بىلەن، قونجىراپ

قونجىراپ پورتى

پورتى ۋە پاكىستان تەرەپنىڭ سۈستى پورتى بىرلا ۋاقىتتا ئېچىۋېتىلدى. پورت تاشقۇرغان ناھىيە بازىرىغا 91 كىلومېتىر، قەشقەر شەھىرىگە 426 كىلومېتىر، ئۇدۇلىدىكى پاكىستاننىڭ سۈستى پورتىغا 116 كىلومېتىر، گىلگىت شەھىرىگە 290 كىلومېتىر كېلىدۇ. قونجىراپ ئېگىز تاغدا بولۇپ يولى خەتەرلىك ئىدى. جۇڭگو ـ پاكىستان خەلقئارا تاشيولى پۈتۈشتىن ئىلگىرى، بارلىق ئەلچىلەر، ھەج قىلغۇچىلار، سودا كارۋانلىرى ۋە ساياھەتچىلەر يازدا تۆگە ۋە ئاتقا مىنىپ ماڭاتتى. 1968 ـ يىلى جۇڭگو ـ پاكىستان تاشيولى پۈتتى، 1969 ـ يىلىدىن تارتىپ چېگرا سودىسى باشلاندى. 1982 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، مال، ئادەم ۋە قاتناش قوراللىرىنىڭ ئۆتۈشىگە رۇخسەت قىلىندى. 1986 ـ يىلى 5 ـ ئايدىن باشلاپ 3 ـ دۆلەتكە ئېچىۋېتىلدى. 2000 ـ يىلى قونجىراپ پورتى ئارقىسىدىن چېگرىدىن كىرگەن ـ چىققان خادىملار 24 مىڭ 686 ئادەم قېتىمغا، ئىمپورت ـ ئېكسپورت مالىلىرى 14 مىڭ 954 تونناغا، سودا سوممىسى 18 مىليون 931 مىڭ 800 دوللارغا يەتتى. بۇ پورت ئېلىمىز بىلەن پاكىستاننىڭ خادىملار بىلەن ماللارنى ئۆتكۈزىدىغان مۇھىم ئۆتۈشمە يولى بولۇپ قالدى.

پارتىيە تەشكىلاتى ۋە ھاكىمىيەت قۇرۇش بۇ شىنجاڭ ئۆلكىسىدە جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ ھەر دەرىجىلىك تەشكىلاتلىرى ۋە جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ھەر دەرىجىلىك خەلق ھاكىمىيىتىنى قۇرۇش ھەرىكىتىدۇر. 1949 ـ يىلى 9 ـ ئايدا شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى جۇڭگو كومپارتىيەسى شىنجاڭدا يەرلىك تەشكىلات قۇرمىغانىدى، شۇڭا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن، پارتىيە تەشكىلاتى ۋە يەرلىك ھاكىمىيەت قۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. 1952 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، ج ك پ مەركىزى كومىتېتى شىنجاڭ بىۋروسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، شىنجاڭ بويىچە ئون ۋىلايەت، بىر شەھەر، 81 ناھىيە (شەھەر)، 500 دىن ئارتۇق رايون ـ مەيدانىدا پارتىيە تەشكىلاتى قۇرۇلدى، قىسمەن يېزىلاردا پارتىيە ئاچىيىكىسى قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەر دەرىجىلىك خەلق ھاكىمىيىتىمۇ تەدرىجى قۇرۇلۇشقا باشلىنىدى. 1949 ـ يىلى 12 ـ ئايىنىڭ 17 ـ كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق كومىتېتى قۇرۇش يىغىنى ۋە 1 ـ قېتىملىق ئومۇمىي كومىتېت ئەزالىرى يىغىنى ئېچىلىپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق كومىتېتى قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى ھەمدە «شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ نۇۋەتتىكى ھاكىمىيەت بورگۇزۇش فاكىتى» مۇزاكىرە قىلىنىپ ماقۇللاندى. «ھاكىمىيەت بورگۇزۇش فاكىتى» دىكى ھەر دەرىجىلىك ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى ئۆزگەرتىشكە دائىر بەلگىلىمىلەرنىڭ روھىغا ئاساسەن، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ھەر دەرىجىلىك كونا ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى ئۆزگەرتىشكە تۈتۈش قىلدى. ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىۋروسى ۋە شىنجاڭ ھەربىي رايونى ھۆددىگە بېرىش شەكلى ئارقىلىق، جايلاردا تۈرۈشلۇق قىسملارنى شۇ جاينىڭ پارتىيە، ھاكىمىيەت ئاپپاراتلىرىنى قۇرۇشقا مەسئۇل قىلىشنى قارار قىلدى. 1950ـ يىلى 1 ـ ئايدىن باشلاپ ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ شىنجاڭدا تۈرۈشلۇق ئازادلىق ئارمىيە قىسملىرىدىن ئاجرىتىلغان 8400 دىن ئارتۇق كادىر، جەڭچى، ئىچكىرىدىن يۆتكەپ كېلىنگەن كادىرلار ۋە شىنجاڭدىكى يەرلىك ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىدىن تەركىب تاپقان پارتىيە، ھاكىمىيەت ئاپپاراتلىرىنى قۇرۇش خىزمەت ئەترىتى ياكى ج ك پ ناھىيە دەرىجىلىك خىزمەت كومىتېتى، جايلاردىكى ۋالىي مەھكىمىسى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت، ساقچى ئىدارىسى، سوت مەھكىمىسى قاتارلىق ئاپپاراتلارنى ئۆتكۈزۈۋالدى ۋە ئۆزگەرتتى. 1952 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە

چە، ئۇلكە بويىچە ئون ۋىلايەت، بىر شەھەر، 81 ناھىيە، 393 رايون، 2200 يېزىدا خەلق ھۆكۈمىتى پۈتۈنلەي قۇرۇلۇپ بولدى.

ئىجارە كېمەيتىش ۋە زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش بۇ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، شىنجاڭدا دېھقانلارنىڭ يۇكسىنى يەڭگىللىتىش ۋە زومىگەر كۆچلەرنى يوقىتىش يۇزىسىدىن ئېلىپ بېرىلغان ئىجتىمائىي ئىسلاھات ھەرىكىتىدۇر. دېموكراتىك ئىسلاھاتتىن ئىلگىرى، شىنجاڭنىڭ يېزىلىرى ئاساسىي جەھەتتىن فېئودالىزم جەمئىيەت ھالىتىدە ئىدى، ھەتتا ئايرىم چەت جايلاردا بىرقەدەر مۇكەممەل بولغان قۇللۇق تۈزۈمى ساقلىنىپ قالغانىدى. ھەرمىللەت دېھقانلار پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ رەھىمسىز ئىقتىسادىي ئېكسپلاتاتسىيىسى ۋە سىياسىي زۇلمىغا ئۇچرىغاندىن سىرت، يەنە تۈرلۈك كۆپ بولغان دىنىي يۇكلەرنىمۇ ئۈستىگە ئېلىشقا مەجبۇر ئىدى. ئىجارە كېمەيتىش دەل دېھقانلار پومېشچىكلارنىڭ يېرىنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىغاندىكى ئىجارە ھەققىنى ئازايتىشتىن، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش بولسا، دەل زومىگەر پومېشچىكلار ۋە ئۇلارنىڭ دېھقانلارنى ئېزىش قىلىشىغا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، 1950- يىلى 9 - ئايدىن 1951 - يىلى 10 - ئايغىچە، ئالدى بىلەن دېھقانچىلىق رايونىدىكى 147 نۇقتىلىق يېزا، تەخمىنەن 500 مىڭ ئاھالە دائىرىسىدە ئىجارە كېمەيتىش سىنىقى ئېلىپ بېرىلدى. 1951 - يىلى 5 - ئايدا، شىنجاڭ ئۇلكىلىك 1 - نۇۋەتلىك ھەر مىللەت ھەر ساھە ۋەكىللىرى يىغىندا پۈتۈن شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ئىجارە كېمەيتىش ۋە زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىنى ئومۇمىيۈزلۈك قانات يايدۇرۇش قارار قىلىندى. 1952 - يىلى 5 - ئايغا قەدەر، شىنجاڭ بويىچە توققۇز ۋىلايەت، 58 ناھىيىدىكى 4 مىليونغا يېقىن ئاھالە جايلاشقان دېھقانچىلىق رايونىدا ئىجارە كېمەيتىش ۋە زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ۋەزىپىسى ئورۇنلاندى. ئىجارە كېمەيتىش ۋە زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى ئارقىلىق، كەڭ دېھقانلار ئاممىسى مەپەرۋەر قىلىندى ۋە تەشكىللەندى، يېزىلاردىكى كونا ھاكىمىيەت دەسلەپكى قەدەمدە ئۆزگەرتىلىپ، دېھقانلارنىڭ سىياسىي ئۈستۈنلۈكى تىكلەندى؛ فېئودال كۆچلەر ئاجىزلاشتۇرۇلۇپ، دېھقانلارنىڭ يۇكى مەلۇم دەرىجىدە يەڭگىللىتىلىپ، يېزا ئىقتىسادىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى. ئىجارە كېمەيتىش ۋە زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىدە 4 مىڭ زومىگەر پومېشچىك كۆرەشكە تارتىلدى، جىنايىتى چېكىدىن ئاشقان 600 دىن ئارتۇق زومىگەر پومېشچىك جازالاندى، ھەر مىللەت دېھقانلىرى ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، قايتۇرۇش جەريانىدا ئېرىشكەن ئاشلىق ۋە نەق پۇلنى بۇغدايغا سۈندۈرغاندا 100 مىليون كىلوگرامدىن ئاشىدۇ؛ زور تۈركۈمدىكى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ۋە دېھقان ئاكتىپلىرى يېتىشتۈرۈلدى، 20 مىڭدىن ئارتۇق ئاز سانلىق مىللەت كادىرى ئىجارە كېمەيتىش ۋە زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش كۈرىشىگە قاتناشىپ چېنىقتى، 100 مىڭغا يېقىن يېزا - كەنت كادىرى ۋە دېھقان ئاكتىپلىرى يېزا ھاكىمىيىتى ۋە تۈرلۈك خىزمەتلەردىكى تايانچ كۈچكە ئايلاندى؛ شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي، مەدەنىيەت تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى، كۆپ مىللەتلىك رايوندا ئىجتىمائىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشتا ئاساسىي تەجرىبىلەر توپلاندى.

ئەكسىلىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتى بۇ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، يېڭى ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەش يۇزىسىدىن ئېلىپ بېرىلغان ئەكسىلىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتىدۇر. شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغان دەسلەپكى مەزگىلدە، جەمئىيەت تەرتىپى تىنچ ئەمەس ئىدى. يېڭى خەلق ھاكىمىيىتىنى قوغداپ، جەمئىيەت تەرتىپىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىۋوروسى «ئىشپىيۇنلارنى تازىلاش خىزمىتى توغرىسىدا يولىيورۇق» تارقىتىپ، شىنجاڭ بويىچە ئەكسىلىنقىلابچىلارنى يوقىتىش كۈرىشىنى قانات يايدۇردى. 1950 - يىلىغىچە جەمئىي ئالتە ئىشپىيۇنلۇق ئاپپاراتى، بىر يوشۇرۇن پونكت ۋە 37 يوشۇرۇن گۇرۇپپا بىتچىت قىلىندى، ئەكسىلىنقىلابىي دېلولاردىن 66 سى پاش قىلىندى، ئىشپىيۇنلاردىن 1600 دىن كۆپرەكى تىزىمغا ئېلىندى، ئىشپىيۇن ۋە باندىتلاردىن 887 سى رىجىمغا ئېلىنىپ تەربىيىلەندى، يوشۇرۇنۇۋالغان ئەكسىلىنقىلابىي تەشكىلاتلار ئاساسىي جەھەتتىن بىتچىت قىلىندى. ھەرىكەت داۋامىدا باستۇرۇش بىلەن كەڭچىلىك قىلىشنى بىرلەشتۈرۈش سىياسىتى توغرا ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، يوشۇرۇنۇۋالغان گومىنداڭ ئىشپىيۇنلىرى، باندىتلار، زومىگەرلەر، ئەكسىيەتچىل پارتىيە - تەشكىلاتلارنىڭ تايانچىلىرى ۋە ئەكسىيەتچىل يوشۇرۇن دە-

ىنى گۈرۈھلارنىڭ كاتتىۋاشلىرىغا نۇقتىلىق زەربە بېـ
رىلدى، بىر تۈركۈم قەبىھ ئەكسىلىنقىلابچىلار باستۇ-
رۇلدى. ئەكسىلىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتى
1952 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا تاماملاندى.

يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى بۇ جۇڭخۇا خەلق
جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە شىنجاڭ-
دا نامۇۋاپىق فېئودالىق يەر ئىگىلەش تۈزۈمىنى ئۆز-
گەرتىش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان ھەرىكەت. شىنجاڭ
يېزىلىرىدىكى يەر ئىسلاھاتىنىڭ جەريانى مۇنـ-
داق: 1952ـ يىلى ئالدى بىلەن توققۇز ۋىلايەتنىڭ 18
يېزىسىدا يەر ئىسلاھاتى سىنىقى ئېلىپ بېرىلىپ، دەسـ-
لەپكى تەجرىبە ھاسىل قىلىنغاندىن كېيىن، 1952 ـ
يىلى 9 ـ ئايدىن باشلاپ تۆت تۈركۈمگە بۆلۈپ ئومۇمـ-
يۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى. ھەربىر تۈركۈمدىكىسى
70 ~ 90 كۈن ئەتراپىدا داۋام قىلدى. يەر ئىسلاھاتى
داۋامىدا، ھەر دەرىجىلىك پارتكوملار جەزمەن ئاز سانـ-
لىق مىللەت رايونلىرىنىڭ ئەھۋالى ۋە ئالاھىدىلىكىنى
چىقىش قىلىپ، سالماق بولۇش، پۇختا ئىلگىرىلەش
ئاڭچىسىدا چىڭ تۇرۇپ، فېئودالىققا قارشى بىرلىك
سەپ خىزمىتىنى، بولۇپمۇ مىللىي دىنىي ساھەدىكى
زاتلار خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشكە ئەھمىيەت بېرىشنى
باشتىن ـ ئاخىر تەكىتلىدى. يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى
بىر يىل ئۇچ ئاي داۋاملىشىپ، 1953ـ يىلى قىشتا
غەلىبىلىك ئاخىرلاشتى. شىنجاڭنىڭ توققۇز ۋىلايەت،
57 ناھىيە، ئۇچ شەھەر ئەتراپى رايونىدىكى 1520
يېزا، تەخمىنەن 4 مىليون ئاھالە جايلاشقان دېھقانچـ-
لىق رايونىدا يەر ئىسلاھاتى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلـ-
دى. ھەرىكەت داۋامىدا 7 مىليون 370 مىڭ مو تېرىلـ-
غۇ يەر، 70 مىڭدىن ئارتۇق ئات ـ ئۇلاغ، 460 مىڭ
دېھقانچىلىق سايمىنى، 200 مىڭ ئېغىز ئۆي، 14
مىليون چىڭ ئاشلىق مۇسادىرە قىلىندى ۋە يىغۇۋېلىنـ-
دى. يەر تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن دېھقانلار 630 مىڭـ-
چە ئائىلە، 3 مىليون 320 مىڭ كىشىگە يەتتى. يەر
ئىسلاھاتى ئارقىلىق يېزىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچـ-
لىرى ئازاد قىلىندى؛ زور تۈركۈمدىكى كادىرلار ۋە
ئاكتىپلار تەربىيىلىنىپ يېزا ـ كەنت ھاكىمىيىتى تو-
لۇقلاندى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى؛ پارتىيە تەشكىلاتـ-
لىرى قۇرۇلۇپ ۋە تەرەققىي قىلىپ، يېزا پارتىيە
ياچېيكىسىدىن 340 ى قۇرۇلدى، يېڭىدىن 2366 كىـ-
شى پارتىيىگە قوبۇل قىلىندى؛ ئازاد بولۇپ قەد كۆ-
تۈرگەن ھەر مىللەت دېھقانلار يېڭى جەمئىيەتنى، جۇڭـ-
گو كومپارتىيىسىنى تېخىمۇ قىزغىن سۆيىدىغان بولـ-
دى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى يەنىمۇ كۈچەيتىلدى.

«3 كە قارشى تۈرۈش»، «5 كە قارشى تۈـ-
رۈش» ھەرىكىتى بۇ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى
قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، جۇڭگو كومپارتىيىسـ-
نىڭ رەھبەرلىكىدە قانات يايدۇرۇلغان تۈزەش ـ تاز-
لاش ۋە قانۇنسىز كاپىتالىستلارنىڭ كادىرلارنى چىرـ-
تىش، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىغا بۇزغۇنچىلىق
سېلىش قىلمىشلىرىغا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىدۇر.
1952 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، خىيانەتچىلىككە، ئىسراپچـ-
لىققا، بىيوروكراتلىققا قارشى تۇرۇش ئاساسىي مەزمۇن
قىلىنغان «3 كە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى ئالدى
بىلەن ئۆلكىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئورگانلار ۋە دىخۇا
شەھىرى (ھازىرقى ئۈرۈمچى شەھىرى) دىن ئىبارەت
ئىككى دەرىجىلىك ئورگان ۋە قاراشلىق ئورۇنلاردا باشـ-
لاندى، يېرىم يىل داۋاملىشىپ، 1952 ـ يىلى يازدا
ئاخىرلاشتى. چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئاشەن (ھا-
زىرقى ئالتاي) ۋىلايىتى ئورگىنى ۋە چىڭخۇا ناھىيىسى
(ھازىرقى ئالتاي شەھىرى) دىن باشقىلىرىدا «3 كە
قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلمىدى. ھەرـ-
كەت داۋامىدا ھەرخىل خىيانەتچىلەردىن 19 مىڭ 654
كىشى تەكشۈرۈپ چىقىلدى، خىيانەت قىلىنغان پۇل ـ
ماللارنى خەلق پۇلىغا سۈندۈرغاندا 18 مىليون 110
مىڭ يۈەنگە يېتىدۇ، 2 مىليون 600 مىڭ يۈەنلۈك
زاڭ پۇل ۋە زاڭ مال قايتۇرۇۋېلىندى. «3 كە قارشى
تۇرۇش» ھەرىكىتى بىلەن بىر ۋاقىتتا، خۇسۇسىي سو-
دا ـ سانائەتچىلەر ئارىسىدا «پارە بېرىش، باج ئوغرـ-
لاش، دۆلەت مۇلكىنى ئالداپ قولغا كىرگۈزۈۋېلىش،
ئىش ھالقىلىرىنى قىسقارتىپ، ماتېريال ئوغرىلاش ۋە
دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ئاخباراتىنى ئوغرىلاشقا قارشى
تۇرۇش» ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان «5 كە قارشى
تۇرۇش» ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1952 ـ يىلى
7 ـ ئايدا «5 كە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى غەلىبىلىك
ئاياغلاشتى.

يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش
ھەرىكىتى بۇ دېھقانلارنى كوللېكتىپلىشىش يولىغا
مېڭىشقا تەشكىللەش ھەرىكىتى، يېزا ئىگىلىكىنى سوت-
سىيالىستىك ئۈزگەرتىش ھەرىكىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ،
شىنجاڭدا يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش ھە-
رىكىتى ئومۇمەن ئۇچ باسقۇچنى باشتىن كەچۈردى.
1953 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن 1954 ـ يىلىنىڭ ئاخىرـ-
غىچە يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈشنى سـ-

ئاق قىلىش باسقۇچى؛ 1955 ـ يىلىنىڭ بېشىدىن شۇ يىلىنىڭ كۆز پەسلىگىچە يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈشنىڭ دەسلەپكى تەرەققىي قىلىش باسقۇچى؛ 1955 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن كېيىن شىنجاڭدا يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكىتى ئۆچقاندەك تەرەققىي قىلغان باسقۇچ بولدى. 1956 ـ يىلى 7 ـ ئايدا، شىنجاڭدىكى يېزا ئىگىلىك كوپىراتىپلىرى تەرەققىي قىلىپ 10 مىڭ 781 گە يەتتى، كوپىراتىپقا كىرگەن دېھقان ئائىلىلىرى ئومۇمىي دېھقان ئائىلىلىرى سانىنىڭ 91.93% گە يېتىپ، دەسلەپكى شەكىلدىكى يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش ئاساسىي جەھەتتىن ئەمەلگە ئاشتى. 1956 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، 6956 ئالىي كوپىراتىپ قۇرۇلۇپ، ئالىي كوپىراتىپقا كىرگەن دېھقان ئائىلىلەر ئومۇمىي دېھقان ئائىلىلىرى سانىنىڭ 76.55% نى ئىگىلىدى. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش ۋەزىپىسى مەملىكەت بىلەن تەڭ قەدەمدە ئورۇنلاندى.

قول سانائىتىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش بۇ قول سانائەتچىلەرنى كوللېكتىپلىشىش يولىغا مېڭىشقا تەشكىللەش ھەرىكىتى، قول سانائىتىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ھەرىكىتى دەپ ئاتىلىدۇ. 1953 ـ يىلىدىن باشلاپ شىنجاڭدا قول سانائىتىنى ۋە يېزا ئىگىلىكىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسەن تەڭ قەدەمدە ئېلىپ بېرىلدى. 1956 ـ يىلى 7 ـ ئايغىچە شىنجاڭ بويىچە قول سانائىتى ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپىدىن 541 سى (بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ تىپتىكىسى 239 غا يېتىدۇ)، تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىدىن 71 سى، تەمىنات ـ سودا ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىسىدىن 454 ى قۇرۇلدى. ھەممىنى قوشقاندا، قۇرۇلغان قول سانائىتى كوپىراتىپى (گۇرۇپپىسى) 1066 غا يەتتى، كوپىراتىپ، گۇرۇپپىلارغا كىرگەنلەر قول سانائەتچىلەر ئومۇمىي سانىنىڭ 83.8% گە يەتتى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا قول سانائىتى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ۋەزىپىسى ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇنلاندى.

خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش بۇ خۇسۇسىي سودا ـ سانائەت ساھەسىدە ئېلىپ بېرىلغان سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ھەرىكىتىدۇر. 1950 ـ يىلىدىن باشلاپ، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتكە نىسبەتەن ئالدى بىلەن مال پىششىقلاشنى زاكاز قىلىش، بىر تۇتاش سېتىۋېلىشنى ھۆددىگە ئېلىش، ۋاكالىتەن سېتىۋېلىپ ۋاكالىتەن سېتىش، تىجارەت قىلىش قاتارلىق چارىلەرنى قوللىنىپ، ئۇنىڭ تەرەققىياتىغا يار-دەم بەرگەچ، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئۈچۈن شارائىت ھازىرلىدى. شىنجاڭنىڭ خۇسۇسىي سودا ـ سانائىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بيۇروسى سالماق بولۇش بىلەن پۇختا ئىلگىرىلەش فاڭچېنى بويىچە، قەرەل ۋە تۈزكۈمگە بۆلۈپ تەدرىجىي ئۆزگەرتىش، پۇختا قەدەمدە ئالغا سىلجىتىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئالدى بىلەن دۆلەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى كارخانىلارنى قۇرۇشنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويدى. 1954 ـ يىلى 10 ـ ئايدا، شىنجاڭ بويىچە ئەڭ چوڭ بولغان، ئاز سانلىق مىللەت كاپىتالىستى ئاساسلىق ئىگىلىك باشقۇرىدىغان شىنجاڭ لىچۈن سانائەت پاي ھەسسىدارلىق شىركىتى تۈنجى بولۇپ دۆلەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكلىشىشنى ئىشقا ئاشۇردى. 1955 ـ يىلى 12 ـ ئايدا، مەملىكەت بويىچە قوزغالغان خۇسۇسىي سودا-سانائەتنى ئۆزگەرتىش دولقۇنىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، شىنجاڭدا خۇسۇسىي سودا-سانائەتنى ئۆزگەرتىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، پۈتۈن ساھە بويىچە دۆلەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكلىشىش، مەخسۇس شىركەتلەرنى قۇرۇش، مۇقىم ئۇسۇلنى يولغا قويۇش يادرو كۈچلەرنى يېتىشتۈرۈش قاتارلىق خۇسۇسىي سودا-سانائەتنى ئۆزگەرتىش تەدبىرلىرى قوللىنىلدى. 1956 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، شىنجاڭ بويىچە دۆلەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكلىشىشنى ئىشقا ئاشۇرغان خۇسۇسىي سانائەت كارخانىلىرى 350 كە، خۇسۇسىي سودا، يېمەك ـ ئىچمەك كارخانىلىرى 3 مىڭ 409 غا يەتتى، ئاپتوموبىل ترانسپورتى ساھەسىنىڭ ھەممىسىدە دۆلەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكلىشىش ئىشقا ئاشۇرۇلدى. 25 مىڭ ئوتتۇرا، كىچىك سودا، يېمەك ـ ئىچمەك كارخانىسىدا سېتىش، ۋاكالىتەن سېتىش يولغا قويۇلدى ياكى ھەمكارلىق ماگىزىنى (گۇرۇپپىسى) قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ۋەزىپىسى ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇنلاندى.

چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى دېموكراتىك ئىسلاھات بۇ چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان چارۋا ئىگىلىرىنىڭ فېئوداللىق ئىمتىيازىنى يوقىتىپ، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي

قىلدۇرۇش مەركىزىدە 1952 - يىلى 7 - ئايدا، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بيۇروسى دىخۇا (ھازىرقى ئۇرۇمچى) شەھىرىدە 2 - نۆۋەتلىك ھەر سىللەت، ھەر ساھە ۋەكىللىرى يىغىنى چاقىردى، يىغىندا چارۋا ئىگىلىرى ئىقتىسادىنىڭ خاراكتېرى مۇھاكىمە قىلىنىپ، چارۋا ئىگىلىرى ئىقتىسادىنىڭ پومېشچىكلار ئىقتىسادىغا ئوخشاشمايدىغانلىقى، يېرىم فېئودالىلىق، يېرىم كاپىتالىستىك خاراكتېرىگە ئىگە ئىكەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى. شۇڭا، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا چارۋا ئىگىلىرىنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى فېئودالىلىق ئىمتىيازىنى تەدرىجىي ئەمەلدىن قالدۇرۇش، لېكىن چارۋا ئىگىلىرىنىڭ ئىقتىسادىنى قەتئىي قوغداش، ئۇنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، يېڭى دېموكراتىك ئىقتىسادنىڭ بىر تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىشىغا ئىلھام بېرىش فاڭجېنى بېكىتىلدى. يىغىندا بېكىتىلگەن شىنجاڭنىڭ خېلى ئۇزاق مەزگىلگىچە چارۋىچىلىق رايونلىرىغا قاراتقان فاڭجېن ۋە ۋەزىپىسى: باندىتلارنى تازىلاش، جەمئىيەت تەرتىپىنى مۇقىملاشتۇرۇش؛ چارۋا ئىگىلىرى ئىقتىسادىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چارۋىچىلىقنى قوغداش؛ ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ۋە داۋالاش، سودا خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش؛ شۇ جايدىكى سىللىي كادىرلارنى تەربىيىلەپ، دېموكراتىك ھاكىمىيەتنى تەدرىجىي قۇرۇپ چىقىش؛ ئىتتىپاقلىشىشقا بولىدىغان بارلىق زاتلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ياللانما چارۋىچىلار ۋە نامرات چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشىنى مۇۋاپىق ياخشىلاشتىن ئىبارەت. يىغىندا «شىنجاڭنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرى خىزمىتى توغرىسىدا قارار» ماقۇللىنىپ، چارۋىچىلىق رايونلىرى خىزمىتىنىڭ باش فاڭجېنى بېكىتىلدى، چارۋا ئىگىلىرى ئىقتىسادىغا قارىتا كۆرەش ئېلىپ بارماسلىق، بۇلىمەسلىك، سىنىپقا ئايرىماسلىق، چارۋا ئىگىسى بىلەن ياللانما چارۋىنىڭ ھەر ئىككىسىگە پايدا يەتكۈزۈش قاتارلىق سىياسەتلەر بەلگىلەندى. يۇقىرىقى فاڭجېننىڭ ئېتەكچىلىكىدە، شىنجاڭنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى دېموكراتىك ئىسلاھات ۋەزىپىسى ئوڭۇشلۇق ئورۇنلاندى.

ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش كۆرىشى بۇ 1957 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان بۇرژۇئازىيە ئوڭچىلىرىنىڭ جۇڭگو كومپارتىيىسىگە قىلغان ھۇجۇمىغا قايتۇرما زەربە بېرىش كۆرىشىدۇر. 1957 - يىلى يازدا، شىنجاڭدىكى كەڭ كادىرلار ۋە ئاممىا چاقىرىقتا ئاۋاز قوشۇپ، پارتىيىنىڭ ئىستىل تۈزىتىشىگە يارىدەم بەردى. لېكىن شىنجاڭدىمۇ پۈتۈن مەملىكەتتىكىگە ئوخشاشلا، ئىنتايىن ئاز ساندىكى كىشىلەر چوڭ سايراش - ئېچىلىش پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، پارتىيىگە ۋە يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن سوتسىيالىزم تۈزۈمىگە ھۇجۇم قىلدى. ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى بۇ ئاز ساندىكى بۇرژۇئازىيە ئوڭچىلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا ناقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، 6 - ئاينىڭ 8 - كۈنى «كۈچ تەشكىللەپ ئوڭچىلارنىڭ ھۇجۇمىغا قايتۇرما زەربە بېرىش توغرىسىدىكى يولىيورۇق»نى تارقاتتى. شۇنىڭ بىلەن ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش كۆرىشى مەملىكەت مىقياسىدا قانات يايدۇرۇلدى. شىنجاڭدىكى ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش كۆرىشى ئىچكى جايلاردىكى ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش كۆرىشى تازا يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن مەزگىلدە باشلاندى. 8 - ئاينىڭ 3 - كۈنى «شىنجاڭ گېزىتى»دە «ئوڭچىلارغا قايتۇرما زەربە بېرىش كۆرىشىنى قەتئىي ۋە ئەستايىدىل قانات يايدۇرايلى» دېگەن تېمىدا باش ماقالە ئېلان قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش كۆرىشى شىنجاڭ بويىچە قانات يايدۇرۇلۇپ، 11 - ئايدا ئاساسىي جەھەتتىن ئاخىرلاشتى. ھەرىكەت داۋامىدا جەمئىي 3172 كىشىگە «ئوڭچى» قالپىقى كىيدۈرۈلدى. سىنىپىي كۆرەش ۋەزىيىتى خاتا مۇلچەرلەنگەنلىكتىن، ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش كۆرىشى ئېغىر دەرىجىدە كېڭەيتىۋېتىلىپ، ناچار ئاقىۋەت كېلىپ چىقتى. 1959 - يىلىدىن 1964 - يىلىغىچە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن خەلق ھۆكۈمىتى خاتا ھالدا «ئوڭچى» قالپىقى كىيدۈرۈلگەنلەرنى ئېنىقلاپ ئاقلاش ۋە تۈركۈمگە بۆلۈپ قالچاقنى ئېلىۋېتىش خىزمىتىنى ئېلىپ باردى. ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن 1985 - يىلىغىچە، خاتا ھالدا «ئوڭچى» قالپىقى كىيدۈرۈلگەنلەرنى قايتا تەكشۈرۈش، خاتا يەكۈننى ئۆزگەرتىش، ئاقلاش، ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە كېيىنكى ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش خىزمەتلىرى ئورۇنلاندى.

يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش كۆرىشى بۇ 1957 - يىلى شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ئارىسىدا ئېلىپ بېرىلغان يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش كۆرىشىدۇر. 1957 - يىلى يازدا، ئوڭچىلارنىڭ پارتىيىگە ھۇجۇم قىلىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ئارىسىدىكى ئېغىر يەرلىك مىللەتچىلىك ئە-

دىيىسى بار ئاز ساندىكى كىشىلەر مىللىي بۇلگۇنچىلىكنى ھەدەپ تەرغىب قىلىپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىگە ۋە مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتىگە، پارتىيە رەھبەرلىكىگە ۋە سوتسىيالىستىك ئۇزگەرتىشكە قارشى چىقتى. ج ك پ 8 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ قارارىغا ئاساسەن، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم 1957 - يىلى 12 - ئايدىن باشلاپ پارتىيە ئىچىدىكى مىللىي بۇلگۇنچىلەرنى پاش قىلىش ۋە پېپەن قىلىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى. 1958 - يىلى 5 - ئايدا، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ ئاز سانلىق مىللەت كادىرلار ۋە زىيالىيلار ئارىسىدا ئومۇمىيۈزلۈك بىر قېتىم يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش مەركىزىي مەزمۇن قىلىنغان ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىش توغرىسىدىكى قارارىغا ئاساسەن، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلار ئارىسىدا يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى قانات يايدۇرۇلدى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم: مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا، ۋەتەننىڭ بىرلىكىگە بۇزغۇنچىلىق سالغانلارنى پاش قىلىپ كۈرەش قىلىش؛ ئادەتتىكى مىللەتچىلىك ئىدىيىسى بارلارغا «ئىتتىپاقلىشىش - تەنقىد ۋە ئۆز - ئۆزىنى تەنقىد قىلىش - ئىتتىپاقلىشىش» پرىنسىپىغا ئاساسەن تەربىيە بېرىش؛ ھەق - ناھەقنى ئېنىق ئايرىشنى تەلەپ قىلدى. ھەركەت 1959 - يىلى 3 - ئايدا ئاساسىي جەھەتتىن ئاياغلاشتى. يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى قانات يايدۇرۇش پارتىيە رەھبەرلىكىدە چاق تۇرۇپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداشتا زور ئەھمىيەتكە ۋە چوڭقۇر تەسىرگە ئىگە ئىدى. لېكىن، ھەركەت جەريانىدا كېڭەيتىۋېتىش خاتالىقىمۇ كۆرۈلۈپ، ناچار ئاقىۋەت كېلىپ چىقتى. 1959 - يىلىدىن 1964 - يىلىغىچە، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتى خاتا ھالدا «يەرلىك مىللەتچى» قالپىقى كىيدۈرۈلگەن بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ قالپىقىنى ئېلىۋېتىش خىزمىتىنى ئېلىپ باردى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن تارتىپ 1985 - يىلىغىچە قايتا تەكشۈرۈش، تۈزىتىش، ئاقلاش، ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە كېيىنكى ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش خىزمىتى ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇنلاندى.

«چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» بۇ 1958 - يىلى قانات يايدۇرۇلغان «زور كۆلەمدە پولات تاۋلاش» ئاساسلىق مەزمۇن قىلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى سەكرەپ ئىلگىرىلەش شەكلى ئارقىلىق تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلدۇرۇش ھەرىكىتىدۇر. ئۇنىڭ ئاساسىي بەلگىسى: ساناقەت، يېڭا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ۋە پولات - تۆمۈر ئىشلەپچىقىرىشىدا بىر تەرەپلىمىلىك بىلەن يۈقىرى كۆرسەتكۈچ ۋە يۈقىرى سۈرئەتنى قوغلىشىشتىن ئىبارەت. «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» مەزگىلىدە، ئاپتونوم رايوننىڭ تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 17 مىليون 881 مىڭ 300 مو كېڭەيتىلىپ، 1949 - يىلىدىن 1957 - يىلىغىچە كېڭەيتىلگەن تېرىلغۇ يەر كۆلىمىدىن 60.4% كۆپ بولدى؛ ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 1957 - يىلى 1 مىليون 455 مىڭ 700 تونىنا بولغان بولسا، 1960 - يىلى كۆپەيىپ 1 مىليون 979 مىڭ 800 تونىنغا يەتتى؛ پاختا ئومۇمىي مەھسۇلاتى 1957 - يىلى 35 مىڭ 700 تونىنا بولغان بولسا، 1959 - يىلى كۆپەيىپ 57 مىڭ 100 تونىنغا يەتتى. لېكىن ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولمايدىغان يۈقىرى كۆرسەتكۈچ، يۈقىرى سۈرئەتنى قارىغۇلارچە قوغلىشىپ، ئىقتىسادىي تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە خىلاپلىق قىلىنغانلىقتىن، ساختىلىق، كۆپتۈرمىچىلىك شامىلىنىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە تۈرتكە بولۇپ، ئادەم كۈچى ۋە ماددىي كۈچنىڭ زور دەرىجىدە ئىسراپ بولۇشىغا ۋە ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلات قىممىتىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشىگە سەۋەب بولدى. 1958 - يىلى 8 - ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى بېيدەيخې يىغىنى چاقىرىپ «پۈتۈن پارتىيە، پۈتۈن خەلق ھەرىكەتكە كېلىپ 10 مىليون 700 مىڭ تونىنا پولات ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش» چاقىرىقىنى ئېلان قىلغاندىن كېيىن، شىنجاڭدا پۈتۈن مەملىكەتتىكىگە ئوخشاشلا پۈتۈن خەلق پولات - تۆمۈر تاۋلاشقا ئاتلىنىش مەركەز قىلىنغان «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ھەرىكىتى قوزغالدى. 1958 - يىلى قىشتا، ئاپتونوم رايون بويىچە مىليونلىغان كىشى زور كۆلەمدە پولات - تۆمۈر تاۋلاشقا ئاتلاندى، 2500 دىن ئارتۇق ئاددىي دومناپچ ياسىلىپ، 240 مىڭ تونىنا پولات - تۆمۈر ئىشلەپچىقىرىش پىلانلاندى. نەتىجىدە ئاپتونوم رايون بويىچە 173 مىڭ 500 تونىنا چۈيۈن ئىشلەپ چىقىرىلىپ، بۇنىڭ ئاران 24 مىڭ 400 تونىسىلا لايىقەتلىك بولالىدى؛ 30 نەچچە مىڭ تونىنا پولات ئىشلەپ چىقىرىلىپ، بۇنىڭ ئاران 18 مىڭ 900 تونىسىلا لايىقەتلىك بولالىدى. «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ساناقەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسىي قانۇنىيىتىگە خىلاپ بولغانلىقتىن، ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچى جەھەتتە غايەت زور ئىسراپچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، شىنـ

جاڭنىڭ ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنىمۇ بۇزۇۋەتتى. «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» پارتىيىمىزنىڭ جۇڭگودا سوتسىيالىزم قۇرۇش يولى ئۈستىدە ئىزدىنىش جەريانىدىكى بىر قېتىملىق ئېغىر خاتالىقىدۇر.

يېزىلارنى خەلق گۇڭشېسىلاشتۇرۇش ھەرىكىتى بۇ 1958 ـ يىلى پۈتۈن مەملىكەت يېزىلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان ئالىي يېزا ئىگىلىك كوپىراتىپ لىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، يېزىنى بىرلىك قىلغان «ھاكىمىيەت بىلەن گۇڭشې بىرلەشتۈرۈلگەن» خەلق گۇڭشېسى ھەرىكىتىدۇر. يېزىلارنى خەلق گۇڭشېسىلاشتۇرۇش ھەرىكىتى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» نىڭ مەھسۇلى. 1958 ـ يىلى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى چاقىرغان بېيدەيخې يىغىنىنىڭ «يېزىلاردا خەلق گۇڭشېسى قۇرۇش مەسىلىسى توغرىسىدىكى قارار»ى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، خەلق گۇڭشېسى قۇرۇش ھەرىكىتى مەملىكەت بويىچە بىراقلا ھە ـ ھۇ بىلەن كۆتۈرۈلدى. 9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم «خەلق گۇڭشېسى قۇرۇش توغرىسىدا جىددىي ئۇقتۇرۇش»نى تارقاتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ يېزىلىرىدا ناھايىتى تېزلا يېزا بويىچە كوپىراتىپلارنى بىرلەشتۈرۈپ، خەلق گۇڭشېسى قۇرۇش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. 1958 ـ يىلنىڭ ئاخىرىغىچە، ئاپتونوم رايون بويىچە ئەسلىدىكى 5836 يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى ئاساسىدا 572 خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلدى، گۇڭشېغا كىرگەن دېھقان ئائىلىلىرى ئومۇمىي دېھقان ئائىلە سانىنىڭ 98% نى ئىگىلىدى، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا 70% چارۋىچى خەلق گۇڭشېسىغا كىردى. گۇڭشې كۆلىمى مۇنداق بولدى: ئادەتتە بىر يېزا بىر گۇڭشې ياكى بىر رايون بىر گۇڭشې بولدى، ئاز ساندىكى جايلاردا بىرنەچچە رايون بىر گۇڭشې بولۇپ قۇرۇلغانلىرىمۇ بار. ھەربىر گۇڭشېدە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1500 ئۆيچۈرىسىدە ئائىلە بولدى. ئەڭ چوڭلىرىدا 11 مىڭ ئائىلە بولغانلىرىمۇ بار. ئادەتتە ئەڭ ئاز بولغان چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى گۇڭشېلاردىمۇ 150 ئائىلىدىن توغرا كەلدى. خەلق گۇڭشېسى شەكلى ئەينى چاغدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىدىن ھالقىپ كېتىپ، ئىقتىسادىي تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە خىلاپلىق قىلىندى. خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلغاندا، «بىرىنچىدىن چوڭ، ئىككىنچىدىن ئومۇمىي بولۇش» تەكىتلىنىپ، يېزىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى ئىسلاھ قىلىشقا ئالدىراپ كېتىلدى؛ خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، «بىرىنچىدىن تەڭشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش» ۋە «كومۇنىزم شامىلى» بىلەن ھەدەپ شۇغۇللىنىلغانلىقتىن، گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ ئاكتىپلىقىغا ئېغىر تەسىر يېتىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچىرىدى ھەمدە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا ئاپەت خاراكتېرلىك ئاقىۋەت ئېلىپ كەلدى.

سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى بۇ 1963 ـ يىلدىن 1966 ـ يىلىغىچە مەملىكەت بويىچە قىسمەن يېزىلار ۋە ئاز ساندىكى شەھەرلەردە ئېلىپ بېرىلغان سوتسىيالىستىك ئىدىيىۋى تەربىيە ھەرىكىتى بولۇپ، قىسقارتىلىپ سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى دەپ ئاتالغان. 1963ـ يىلى 5 ـ ئايدا ماۋزېدۇڭنىڭ رىياسەتچىلىكىدە «نۆۋەتتە يېزا خىزمىتىدىكى بىرنەچچە مەسىلە توغرىسىدا قارار (لايىھە)» («ئالدىنقى 10 ماددا») تۈزۈپ چىقىلىپ، ھېساباتنى ئېنىقلاش، ئىسكىلاتنى ئېنىقلاش، مالىيىنى ئېنىقلاش، ئىش تەقسىماتىنى ئېنىقلاش (ئادەتتە «كىچىك 4 ئېنىقلاش» دەپ ئاتالدى) نى ئاساسىي مەزمۇن قىلىپ، مەملىكەت بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتىنى قوزغاش بەلگىلەندى. 1963ـ يىلى 8ـ ئايدا، ئاپتونوم رايونىنىڭ يېزا ـ قىشلاقلىرىدا سوتسىيالىستىك تەربىيە سىنىقى ئېلىپ بېرىلىپ، تەدرىجىي قانات يايدۇرۇلدى. 1965 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى تارقاتقان «يېزىلاردىكى سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتىدە نۆۋەتتە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بەزى مەسىلىلەر» (يەنى «23 ماددا») دا: سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتىنىڭ خاراكتېرى سوتسىيالىزم بىلەن كاپىتالىزمنىڭ زىددىيىتىنى ھەل قىلىش، ھەرىكەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى «پارتىيە ئىچىدىكى كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدارلارغا زەربە بېرىش» دەپ ئوتتۇرىغا قويۇلدى ھەمدە «4 نى ئېنىقلاش»نىڭ مەزمۇنى سىياسىنى ئېنىقلاش، ئىقتىسادنى ئېنىقلاش، تەشكىلاتنى ئېنىقلاش، ئىدىيىنى ئېنىقلاش (ئادەتتە «چوڭ 4 ئېنىقلاش» دەپ ئاتالدى) قا ئۆزگەردى. بۇنىڭ بىلەن كۆرەشنىڭ تىغ ئۇچى پارتىيە ئىچىدىكى ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرگە قارىتىلدى. شۇنداقلا «پارتىيە ئىچىدىكى كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدارلارغا زەربە بېرىش» يەنە مۇنداق ئۇچ خىل ئادەملەرگە زەربە بېرىشكە كونكرېتلاشتۇرۇلدى: بىرىنچى، پارتىيە ئىچىگە سۈقۇنۇپ كىرىۋالغان پومېشچىك، باي دېھقان ئۇنسۇرلار، بۇرژۇئازىيە ئۇنسۇرلىرى، گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ئۇنسۇرلىرى،

ئىشپىۋنلار، يەرلىك مىللەتچىلەر، چەت ئەل بىلەن ئالاقە باغلىغان ئۇنسۇرلار ۋە باشقا ئۇنسۇرلار؛ ئىككىنچى، خىيانەتچى، ئوغرى، ھايانكەشلەر؛ ئۇچىنچى، يۇنىلىش خاراكتېرلىك خاتالىق ئۇتكۇزگەن كادىرلار. شىنجاڭدىكى سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتىدە پۈتۈن مەملىكەتتىكىگە ئوخشاشلا، سىنىپىي كۈرەش تۈنتا قىلىنىپ، خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل زىددىيەت ئارىلاشتۇرۇۋېتىلدى، خېلى كۆپ ساندىكى ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى ئورۇنسىز زەربىگە ئۇچىرىدى، شۇنىڭ بىلەن سىنىپىي كۈرەشنى كېڭەيتىۋېتىش ئاقىۋىتى كېلىپ چىقتى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» بۇ خاتا نەزەريە، لۇشىەن ۋە فاڭچېننىڭ يېتەكچىلىكىدە ئېلىپ بېرىلغان، ئاپەت خاراكتېرلىك ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كەلگەن بىر مەيدان مەملىكەت مىقياسىدىكى سىياسىي ھەرىكەت. بۇ ھەرىكەت 1966 ـ يىلى 5 ـ ئايدا باشلىنىپ، 1976 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئاخىرلاشقان بولغاچقا، «10 يىللىق قالايمىقانچىلىق» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. 1966ـ يىلى 5 ـ ئايدىكى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۇروسىنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنىدا ۋە 8 ـ ئايدىكى ج ك پ 8 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدا «جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئۇقتۇرۇشى» («16 ـ مايى» ئۇقتۇرۇشى) ۋە «جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ پرولېتارىيات مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشى» (16 مادىدا) دېگەن ئىككى ھۆججەت ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ماقۇللاندى. بۇ ھۆججەتلەرنىڭ يەتكۇزۇلۇپ ئىزچىللاشتۇرۇلۇشى مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك باشلانغانلىقىنىڭ بەلگىسى ئىدى. شىنجاڭدا 9ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، مىڭلىغان ئوقۇغۇچى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنى قورشىۋالدى ۋە ئۇنىڭغا بېسىم كەردى ھەمدە ئاشلىق ئېلان قىلدى، ئۇلار تىغ ئۇچىنى بىۋاسىتە ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە ـ ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى ئورگانلىرىغا قاراتتى، شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا قالايمىقانچىلىق باشلاندى. 12 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ئەچچە مىڭ كىشى ئاپتونوم رايونلۇق «3 دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى» ئېچىۋاتقان كوئىنلۇن مېھمانخانىسىنى قورشىۋالدى ھەمدە بەزىلەر سۇ، توك، قاتناشنى توختىتىمىز دەپ قۇتراتقۇلۇق قىلدى، ۋەقە بارغانسېرى چوڭىيىپ ۋەزىيەت كونترول قىلغىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يەتتى. 1967 ـ يىلنىڭ باشلىرىدا شاڭخەي «يانۋار بورىنى» نىڭ تەسىرى پۈتۈن مەملىكەتكە تارقىلىشى بىلەن، ئاپتونوم رايوندا شىددەتلىك ھوقۇق تارتىشىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. 1 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ئالدى بىلەن «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى ۋە شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىنىڭ ھوقۇقى تارتىۋېلىندى. شۇنىڭدىن كېيىنلا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك ئورۇنلار ۋە ئىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، ناھىيىلەرنىڭ ھوقۇقىمۇ كەينى ـ كەينىدىن تارتىۋېلىندى. ئاپتونوم رايوندىكى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە ـ ھۆكۈمەت رەھبىرلىرى ئورگانلىرى ئومۇمىيۈزلۈك پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قېلىپ، جەمئىيەت تەرتىپى زور دەرىجىدە قالايمىقانلاشتى. شىنجاڭ بويىچە ئەلەم كۈرىشىنىڭ دەرىجىسى ئۈرلەۋەردى. 1967 ـ يىلىدىن كېيىن، شىنجاڭ ھەربىي رايونى زور ئورگۇمىدە كادىر، جەڭچى ئەۋەتىپ «ئۇچ كە يارىدەم بېرىش، ئىككى ھەربىي تەدبىر» (سولچىلارغا يارىدەم بېرىش، سانائەتكە يارىدەم بېرىش، يېزا ئىگىلىكىگە يارىدەم بېرىش، ھەربىي ئىدارە قىلىش، ھەربىي تەلىم ـ تەربىيە ئېلىپ بېرىش) خىزمىتىنى ئېلىپ باردى. 1968 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى. 1969 ـ يىلى ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى تەشۋىقات ئەترەتلىرى مەكتەپ، ئورگان ۋە كارخانا، كەسىپىي ئورۇنلارغا كىردى، جەمئىيەت تەرتىپى سەل ياخشىلاندى. 1972 ـ يىلى «بىرگە زەربە بېرىش، ئۈچكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، بىر تۈركۈم ئادەم خاتا ھالدا تارتىپ چىقىرىلىپ كۈرەش قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە لىن بياۋنى پىپەن قىلىپ ئىستىل تۈزىتىش، لىن بياۋ، كۇڭزىنى پىپەن قىلىش قاتارلىق ھەرىكەتلەر ئېلىپ بېرىلدى. 1973 ـ يىلى 6 ـ ئايدا، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، ھۆكۈمەت رەھبەرلىك بەنزىسىنى ئۈزگەرتىپ تەشكىللىدى. يېڭى رەھبەرلىك بەنزىسى گەرچە نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن، جەمئىيەت تەرتىپى ياخشىلىنىشقا قاراپ تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئارقىدىنلا يەنە دېگۈدەك شىياۋپىڭنى پىپەن قىلىش، ئوڭچىل ئەنزە ئاغدۇرۇش شامىلىغا قايتۇرما زەربە بېرىش قاتارلىق ھەرىكەتلەر قانات يايدۇرۇلۇپ، ئەسلىدە خېلى ياخشىلىنىۋاتقان جەمئىيەت تەرتىپى يەنە قالايمىقانلىشىشقا يۈزلەندى. بىراق ئاممىنىڭ تاقابىل تۇرۇشى بىلەن، ئىجتىمائىي تۈرمۇش يەنىلا پەيدىنپەي مۇقىملىشىشقا باشلىدى. 1976 ـ يىلى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى «4 كىشىلىك گۇرۇھ» نى تارمار

قىلغاندىن كېيىن، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاخىر-لىشىپ، ئىجتىمائىي ۋەزىيەت ئاندىن تۈپتىن ياخشىلان-دى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئېلىپ كەلگەن بۇز-غۇنچىلىق خاراكتېرىدىكى ئاقىۋەت كۆپ تەرەپلىمە-لىك: سىياسىي جەھەتتە، شىنجاڭدىكى ھەر دەرىجە-لىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى ۋە ھۆكۈمەتلەر زور دەرىجە-دە ئاجىزلىشىپ، زور تۈركۈمدىكى كادىر ۋە ئاممىا ئىشەددىي زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان، دېموكراتىيە ۋە قانۇنچىلىق خالىغانچە دەپسەندە قىلىنغان؛ ئىقتىسادىي جەھەتتە، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى زور دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان: 1976 ـ يىلىنى 1966 ـ يىلىغا سېلىشتۇرغاندا، ئون يىل ئىچىدە سانا-ئەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى پە-قەت 16.8% لا ئاشقان، مىللىي دارامەت 4.2% ئاشقان، ھالبۇكى، شىنجاڭنىڭ نوپۇسى بولسا 41.5% ئاشقان، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئاشلىق 28.9% تۆۋەنلىگەن، خەلق ئىگىلىكىنىڭ نىسبەت قۇ-رۇلمىسى ئېغىر دەرىجىدە تىزگىنسىز قېلىپ، ئىقتى-سادىي ئۇنۇم زور ھەجىمدە تۆۋەنلىگەن؛ پەن ـ مەدەنى-يەت ماتارىپ جەھەتتە، زىيالىيلار زەربىگە ئۇچراپ، مەكتەپلەر تاقىلىپ، ئوقۇغۇچىلار ئوقۇشتىن توختى-غان، تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئېغىر بۇز-غۇنچىلىققا ئۇچرىغان، مەدەنىيەت گۈلزارىدىكى بارچە گۈللەر سولىشىپ، ھەممە ئېقىملار قاراڭغۇلۇققا كە-رىپ كەتكەن؛ ئىدىيە جەھەتتە، مىتافىزىكا ئەۋج ئې-لىپ، ئىدىئالىزم تازا ئاقىدىغان بولغان، ھۆكۈمەت-سىزلىك، ئۇچىغا چىققان شەخسىيەتچىلىك، بۇرژۇئا-چە گۈرۇھۋازلىق يامراپ كەتكەن. ئون يىل داۋاملاش-قان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇياقى ئەڭ ئېغىر ئوڭۇشسىزلىققا ۋە زىيانغا ئۇچراتتى.

ئاپتونوم رايونلۇق جەمئىيەت ئامانلىقى بو-يىچە ھەر تەرەپلىمە تۈزەش كومىتېتى ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى ۋە ئاپتو-نوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، پارتكوم، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، ھۆكۈ-مەت، سىياسىي كېڭەش قاتارلىق تارماقلارنىڭ ئاساس-لىق رەھبەرلىرى قاتناشقان شىنجاڭ بويىچە جايلارنىڭ جەمئىيەت ئامانلىقى بويىچە ھەر تەرەپلىمە تۈزەش خىز-مىتىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان دائىملىق ئاپپارات. 1991 ـ يىلى 9 ـ ئايدا قۇرۇلغان. ئۇنىڭ ئىلگىرىكى-سى 1985 ـ يىلى قۇرۇلغان جەمئىيەت ئامانلىقى بويى-چە ھەر تەرەپلىمە تۈزەش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئى-دى. ئاپتونوم رايونلۇق جەمئىيەت ئامانلىقى بويىچە ھەر تەرەپلىمە تۈزەش كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىنى ئاپ-تونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ سىياسىي ـ قانۇن خىزمە-تىگە ۋە جەمئىيەت ئامانلىقى بويىچە ھەر تەرەپلىمە تۈزەش خىزمىتىگە مەسئۇل مۇئاۋىن شۇجىسى ئۇستىگە ئالغان، يەنە بىر نەپەر مەخسۇس ۋەزىپىدىكى مۇئاۋىن مۇدىر سەپلەنگەن. كومىتېت ئەزالىرى ئاپتونوم رايون-لۇق پارتكوم، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، ھۆكۈمەت، سىياسىي كېڭەش قاتارلىق تارماقلار ۋە ئورۇنلارنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرىدىن تەركىب تاپ-قان. ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، ناھىيىلەرمۇ بىر-دەك مۇشۇ پرىنسىپقا ئاساسلىنىپ، جەمئىيەت ئامانلى-قى بويىچە ھەر تەرەپلىمە تۈزەش كومىتېتى قۇرۇپ، ئۆز جايى، ئۆز ئورنىنىڭ جەمئىيەت ئامانلىقى بويىچە ھەر تەرەپلىمە تۈزەش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى. 1992 ـ يىلى، ناھىيە (شەھەر) لەردە جەمئىيەت ئامانلىقى بويىچە ھەر تەرەپلىمە تۈزەش كومىتېتى قۇ-رۇلغاندىن كېيىن، مۇتلەق كۆپ ساندىكى يېزا ـ با-زار، كەنت، ئاھالىلەر كومىتېتى ۋە ئورۇنلارمۇ جەم-ئىيەت ئامانلىقى بويىچە ھەر تەرەپلىمە تۈزەش رەھبەر-لىك گۇرۇپپىسى ياكى خىزمەت ئاپپاراتى قۇردى. ئاپ-تونوم رايون بويىچە ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، ناھى-يىلەر ۋە كارخانا، كەسىپىي ئورۇنلاردا قۇرۇلغان ھەر دەرىجىلىك، ھەر تۈرلۈك جەمئىيەت ئامانلىقى بويىچە ھەر تەرەپلىمە تۈزەش ئاپپاراتلىرىنىڭ سانى 10 مىڭغا يەتتى. بۇ ئاپپاراتلار جەمئىيەت تەرتىپىنىڭ مۇقىملى-قىنى قوغداش، قانۇنسىز جىنايەتلەرنىڭ ئالدىنى ئې-لىش، تۈرلۈك خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتلەرنى پەسەي-تىش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئو-ڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش جەھەتتە ئاكتىپ رول ئوينىدى.

ئاپتونوم رايونلۇق جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەر تەرەپلىمە تۈزەشتە ھەققانىيەت يولىدا پىدا-كارلىق كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاش فوندى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق جەمئىيەت ئامانلىقى بويىچە ھەر تەرەپلىمە تۈزەش كومىتېتى تەسىس قىلغان ئىئانە مەبلەغ توپلاپ ھەققانىيەت يولىدا پىداكارلىق كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاپ، ئىجتىمائىي توغرا كەيپى-ياتنى ئەۋج ئالدۇرىدىغان تەشكىلات. 1995 ـ يىلى 8-ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ئۇرۇمچى شەھىرىدە قۇرۇلغان.

فوند جەمئىيىتى ئۆزى تۇرۇشلۇق جايدىكى ئورگان، تەشكىلات، كارخانا، كەسپىي ئورۇنلار ۋە پۇقرالار ئىختىيارى قاتناشىدىغان، پايدا ئېلىشنى مەقسەت قىلىمايدىغان تەشكىلات بولۇپ، مۇستەقىل ئىجتىمائىي تەشكىلات قانۇنىي ئىگىسىدۇر. فوند جەمئىيىتىنىڭ ۋەزىپىسى: پۇقرالارنىڭ قانۇنسىز جىنايەتچىلەر بىلەن ئېلىشىشىغا ماددىي جەھەتتىن ياردەم بېرىپ، پۇتكۇل جەمئىيەتنى ھەققانىيەت يولىدا پىداكارلىق كۆرسىتىش روھىنى جارى قىلدۇرۇشقا ئىلھاملاندۇرۇپ، ھەممە ئادەم قانۇنسىز جىنايەتچىلەرگە قارشى كۆرەش قىلىدىغان ئىجتىمائىي كەيپىياتنى ئىلگىرى سۈرۈش؛ ھايات ـ ماماتىغا باقماي ھەققانىيەت يولىدا پىداكارلىق كۆرسەتكەن ياخشى ئادەم، ياخشى ئىشلارنى تەشۋىق قىلىپ، توغرا كەيپىياتنى ئەۋج ئالدۇرۇش؛ مۇكاپات فوندىنى توپلاش، باشقۇرۇش ۋە ئىشلىتىشتىن ئىبارەت. 2000 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە بۇ فوند جەمئىيىتى 3 مىليون 500 مىڭ يۈەن ئىئانە مەبلەغ توپلىدى، جەمئىيەت ئاماتلىقى بويىچە ھەر تەرەپلىمە تۈزەشتە ھەققانىيەت يولىدا پىداكارلىق كۆرسەتكەن 24 ئىلغار شەخسنى تەقدىرلەپ ۋە مۇكاپاتلاپ، 190 مىڭ يۈەن مۇكاپات پۇلى تارقاتتى.

زەھەر چەكلەش زەھەر سېتىش، چېكىش، تېرىش، ساقلاش قىلمىشلىرىنى چەكلەش ۋە زەھەرنىڭ زىيىنىنى تۈگىتىش يۈزىسىدىن ئېلىپ بېرىلغان ھەرىكەت. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگو خەلقى زور كۆلەملىك زەھەرگە قارشى كۆرەشنى قانات يايدۇردى. 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ، 60 ـ يىللىرىدا، شىنجاڭدا ئەپيۇن، زەھەر چەكلەش ئىشخانىلىرى قۇرۇلدى، ئۇلار زەھەر چەككەن، ساتقان، لارنى تىزىملاپ، ئەپيۇنخانىلارنى پېچەتلىدى، ئەپيۇن ۋە زەھەر چېكىش ئەسۋابلىرىنى مۇسادىرە قىلدى، زەھەر تېرىش، سېتىش بىلەن شۇغۇللانغان، زەھەر چەككەن ۋە ساقلىغان قانۇنسىز جىنايەتچىلەرنى قولغا ئالدى ۋە قانۇن بويىچە جازالىدى. زەھەر تاشلاتقۇزۇش، زەھەر چەكلەش خىزمىتىدە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر قولغا كەلگەندى. 80 ـ يىللاردىن بۇيان، زەھەر يەنە باش كۆتۈرۈپ يامراشقا باشلىدى. 1985 ـ يىلى شىنجاڭدا زەھەر چەككۈچىلەر بايقالغاندىن تارتىپ 1995 ـ يىلىغىچە بولغان ئون يىل ئىچىدە، شىنجاڭدىكى زەھەر چەككۈچىلەر 100 ھەسسىلەپ ئېشىپ كەتتى. 1995ـ يىلى قولغا چۈشۈرگەن زەھەرگە باغلىنىشلىق جىنايەتچىلەرنىڭ سانى 1990 ـ يىلىدىكىدىن 20 نەچچە ھەسسە ئېشىپ كەتتى. شىنجاڭ مەملىكەت بويىچە زەھەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك جىنايى قىلمىشلار بىرقەدەر ئېغىر بولغان ئون ئۆلكە، ئاپتونوم رايونىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. بۇ خىل ئەھۋالغا ئاساسەن، شىنجاڭدىكى ھەرەدەرىجىلىك چ خ ئورگانلىرىنىڭ كۆپىنچىسىدە زەھەر تەكشۈرۈش ساقچى تەشكىلاتلىرى قۇرۇلۇپ، زەھەرگە چېتىشلىق جىنايى قىلمىشلارغا قاتتىق زەربە بېرىلدى ھەمدە 1996 ـ يىلى زەھەر چەكلەش ۋە زەھەرگە قارشى تەشۋىقات كۆرگەزمىسى ئۈيۈشتۈرۈلۈپ، خەلق ئامىسىغا زەھەرنىڭ زىيىنى تەشۋىق قىلىندى، زەھەردىن يىراق تۇرۇش توغرىسىدا تەربىيە بېرىلدى، شۇنىڭ بىلەن زەھەر چەكلەش كۆرىشى كۆچلۈك ئىلگىرى سۈرۈلدى.

ئەتكەسچىلىكنى تەكشۈرۈش بۇ ئەتكەس قىلىنغان قورال ـ ياراغ، ئوق ـ دورا، زەھەر ۋە مەنئى قىلىنغان بۇيۇملارنى تەكشۈرۈپ قولغا چۈشۈرۈش ھەرىكىتى. ئۇرۇمچى تاموژنىسى 1999 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئەتكەسچىلىك جىنايىتىنى رازۋېدكا قىلىش شۆبە ئىدارىسى قۇردى ھەمدە تاموژنا رايونىدىكى تاموژىنلاردا تارماق ئىدارە قۇردى. ئەتكەسچىلىك جىنايىتىنى رازۋېدكا قىلىش شۆبە ئىدارىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئالاقىدار تارماقلار بىلەن زىچ ماسلىشىپ، ئەتكەسچىلىك جىنايى قىلمىشلىرىغا كۆچلۈك زەربە بەردى. 1988 ـ يىلىدىن 1999 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، تۇرلۇك ئەتكەسچىلىك دېلولىرىدىن 960 نى تەكشۈرۈپ قولغا چۈشۈردى، دېلوغا چېتىشلىق ئومۇمىي سوممىسى 850 مىليون يۈەنگە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە 35 مىڭ تالدىن ئارتۇق تۇرلۇك ئوق، 780 مىڭ تابلىتكىدىن ئارتۇق تۇرلۇك نېرۋا دورىسى، 22.3 تونىنا زەھەر ياساشقا ئىشلىتىلىدىغان سىركە كىسلاتالىق ئانگىدرىت، 151 ئەتكەس ماشىنا، 21 پارچە ساختا تاموژىنغا مەلۇم قىلىش تالونى قاتارلىقلار بار بولۇپ، چېتىشلىق سوممىسى 310 مىليون يۈەنگە يەتتى. 1998 ـ يىلى 4ـ ئايدا، قورغاس تاموژنىسى يۈك قاچىلاپ چېگرىدىن كىرگەن بىر يۈك ئاپتوموبىلنى تەكشۈرۈپ، ئالتە دانە تاپانچا، بىر پىلموت، 19 مىڭ تالدىن ئارتۇق ئوق ۋە 100 دىن ئارتۇق گرانات ۋە بومبىنى قولغا چۈشۈردى، بۇ مەملىكەت بويىچە تۇنجى قېتىملىق پەۋقۇلئاددە زور قورال ـ ياراغ ئەتكەسچىلىكى دېلوسى ھېسابلىنىدۇ. 1998 ـ يىلى 12 ـ ئايدا، قورغاس تاموژنىسى ئۈدا تەكشۈرۈپ ئەتكەسچىلىك بىلەن چېگرىدىن چىقارماقچى بولغان 720 مىڭ تابلىتكا نېرۋا دورىسىنى قولغا

چۈشۈردى، بۇ دېلو مەملىكەت بويىچە تاموژنىلار ئىچىدە دۆلەت 1 - دەرىجىلىك تىزگىنلەيدىغان نېرۋا دورىسى — ئەنفىلاتىن (ئانالگىن) تابلىتكىسىدىن قولغا چۈشۈرۈلگەن، سانى ئەڭ كۆپ بولغان چوڭ بىر قېتىملىق نېرۋا دورىلىرى ئەتەكەسچىلىك دېلوسى دەپ سانالدى. تاموژنا رايونىدىكى تاموژنىلار يېقىنقى ئىككى يىللىق ئەتەكەسچىلىكنى تەكشۈرۈش خىزمىتىدە، مىللىي بۆلگۈنچىلەرنىڭ دۆلەت بىخەتەرلىكىگە زىيان سېلىش جىنايىتىگە زەربە بېرىش خىزمىتىدە، جىنايەتچىلەرنىڭ ئەتكەسچىلىك قىلمىشلىرىغا زەربە بېرىش خىزمىتىدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بەش قېتىم دۆلەت تاموژنا باش ئىدارىسىنىڭ تەقدىرلىشىگە سازاۋەر بولدى.

پۇقرالار ئىشلىتىدىغان پارتلىتىش بۇيۇملىرىنى باشقۇرۇش بۇ ئاپتونوم رايونلۇق ج خ ئورگانلىرىنىڭ ئاپتونوم رايون دائىرىسىدىكى پۇقرالار ئىشلىتىدىغان پارتلىتىش بۇيۇملىرىنى باشقۇرۇش ھەرىكىتى. پۇقرالار ئىشلىتىدىغان پارتلىتىش بۇيۇملىرى دېگىنىمىز، ھەربىي ئىشلار سىستېمىسىدىن باشقا ساھەدىكى خادىملار ئىشلىتىدىغان پارتلىتىش سايمان - ماتېرىياللىرى، جۈملىدىن تۈرلۈك پارتلاش دورىلىرى، كاپسۇلا، پىلتە، پىستان، غەيرىي ئېلېكترلىق پىستان سىستېمىسى، پارتلاتقۇچ، پارتلىتىش سۈيۈقلۇقى ۋە قارا پروكسىلىن، رەڭدار ئۇچقۇن چىقىرىش دورىسى، پۇقرالار ئىشلىتىدىغان سىگنال ئوقى، رەڭدار پوچاقنى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. ھەر دەرىجىلىك ج خ ئورگانلىرى ئۆزىنىڭ باشقۇرۇش رايونىدىكى پارتلاش بۇيۇملىرىنىڭ بىخەتەرلىكىنى باشقۇرۇش بويىچە نازارەتچىلىك ۋە تەكشۈرۈشنى يولغا قويىدۇ. باشقۇرۇش تەدبىرى مۇنداق: باشقۇرۇش تەۋەلىكىدىكى پارتلاش بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان، ساقلايدىغان، ساتىدىغان، توشۇيدىغان ۋە ئىشلىتىدىغان ئورۇنلارنىڭ بىخەتەر باشقۇرۇش تۈزۈمى ۋە بىخەتەر مەشغۇلات قائىدىسىنى ئورنىتىشىغا يارەم بېرىدۇ ۋە ئۇنى نازارەت قىلىدۇ، تەكشۈرۈپ تەستىقلاش، تىزىملاش ۋە گۇۋاھنامە تارقىتىش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەيدۇ؛ قەرەلىك ۋە قەرەلسىز ھالدا تەكشۈرۈپ، قانۇنسىز ئىشلەپچىقىرىلغان، ساقلانغان، توشۇلغان ۋە سېتىلغان پارتلاش بۇيۇملىرىنى يىغىۋالىدۇ؛ باشقۇرۇش نىزاملىرىغا خىلاپلىق قىلىپ جامائەت بىخەتەرلىكىگە زىيان يەتكۈزگەن جاۋابكارلارنى ئامانلىق ساقلاش بويىچە جازالاش نىزامى بويىچە جازالايدۇ، ھەتتا جىنايى ئىشلار جاۋابكارلىقىغا تارتىدۇ. پۇقرالار ئىشلىتىدىغان پارتلاش بۇيۇملىرىنى باشقۇرۇش پارتلاش بۇيۇملىرىنى بىخەتەر ئىشلىتىش، ئۇنىڭ جىنايەت سادىر قىلىش مەقسىتىدە ئىشلىتىلىشىدىن ساقلىنىشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ.

چەت ئەللىكلەرنىڭ چېگرىدىن كىرىش - چىقىشنى باشقۇرۇش بۇ چەت ئەللىكلەر دۆلىتىمىز چېگرىسىدىن كىرگەن - چىققاندا ئۇلارنى تەكشۈرۈش ۋە باشقۇرۇش ھەرىكىتى. «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ چەت ئەللىكلەرنىڭ چېگرىدىن كىرىش - چىقىشنى باشقۇرۇش چارىسى» دا مۇنداق بەلگىلەنگەن: چەت ئەللىكلەر چېگرىدىن كىرمەكچى بولغاندا، جۇڭگونىڭ دىپلوماتىيە ۋاكالەت ئورگىنى، كونسۇل ئورگىنى ياكى دىپلوماتىيە مىنىستىرلىقى ھوقۇق بەرگەن باشقا چەت ئەلدە تۇرۇشلۇق ئاپپاراتقا كۆچكە ئىگە پاسپورت ۋە ئالاقىدار ئىسپاتلارنى تەمىنلەپ ۋىزا بېجىرىشنى ئىلتىماس قىلىشى؛ ۋىزا ئالغاندىن كېيىن، كۆرسىتىپ بېرىلگەن سىرتقا ئېچىۋېتىلگەن پورت ئارقىلىق چېگرىدىن كىرىشى ھەمدە چېگرا مۇداپىئە تەكشۈرۈش ئورگىنىنىڭ تەكشۈرۈشىدىن ئۆتۈشى كېرەك. خەلقئارا قاتناش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئايروپىلان ياكى پاراخوتلار جۇڭگو پورتىغا يېتىپ كەلگەندە، ئايروپىلان باشلىقى، پاراخوت كاپىتانى ياكى ۋاكالەتچىسى دۆلىتىمىزنىڭ چېگرا مۇداپىئە تەكشۈرۈش ئورگىنىغا يولۇچىلار تىزىملىكىنى تاپشۇرۇشى، چەت ئەل ئايروپىلانلىرى ۋە پاراخوتلىرى يەنە ئايروپىلان گۈرۈپپىسى، پاراخوت خادىملىرىنىڭ تىزىملىكىنى تاپشۇرۇشى كېرەك. جۇڭگونىڭ دۆلەت بىخەتەرلىكىگە ۋە جەمئىيەت تەرتىپىگە خەۋپ يەتكۈزۈش ئېھتىماللىقى بار دەپ قارالغان چەت ئەللىك خادىملارنىڭ چېگرىدىن كىرىشىگە رۇخسەت قىلىنمايدۇ. جۇڭگو ھۆكۈمىتى جۇڭگو چېگرىسى ئىچىدىكى چەت ئەللىكلەرنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغدايدۇ. جۇڭگو قانۇنىغا رىئايە قىلمىغان چەت ئەللىكلەرگە قارىتا، جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ مەسئۇل ئورگىنى ئۇلارنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق مۇددىتىنى قىسقارتىدۇ ياكى جۇڭگودا تۇرۇش سالاھىيىتىنى بىكار قىلىدۇ. قانۇنسىز چېگرىدىن كىرىپ جۇڭگودا تۇرۇۋاتقان چەت ئەللىكلەر بايقالسا، ناھىيىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك ج خ ئورگىنى ئۇلارنى تۇتۇپ تۇرۇپ تەكشۈرسە، تۇرالغۇسىنى نەزەربەند قىلسا ياكى يالاپ چېگرىدىن چىقىرىۋەتسە بولىدۇ. بەلگىلىك

لىمىگە خىلاپلىق قىلىپ چېگرىدىن كىرىش - چېقىش، جۇڭگودا ئولتۇراقلىشىش، تۇرۇپ قېلىش، ساياھەت قىلىش ياكى چېگرىدىن كىرىش - چېقىش گۇۋاھنامىلىرىنى يالغاندىن ياساش، ئۆزگەرتىش، باشقىلارنىڭكىنى ئىشلىتىش، ئۇتۇنۇش قاتارلىق قانۇنسىز قىلمىشلار بايقالسا، ناھىيىدىن يۇقىرى ج خ ئورگانلىرى ئەھۋالنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە قاراپ جاۋابكارغا مەمۇرىي جازا بېرىدۇ؛ جىنايەت شەكىللەندۈرگەنلەر قانۇن بويىچە جىنايى ئىشلار جاۋابكارلىقىغا تارتىلىدۇ. جۇڭگو بىلەن قوشنا دۆلەتنىڭ ئىككى دۆلەت چېگرىسى تۇتاشقان رايونىدا ئولتۇرۇشلۇق چەت ئەللىكلەر جۇڭگو چېگرىسىدىن ۋاقىتلىق كىرىش - چېقىشتا، ئىككى دۆلەتنىڭ كېلىشىمى بولسا، شۇ كېلىشىم بويىچە ئىجرا قىلىنىدۇ؛ كېلىشىم بولمىغانلىرىدا، جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ بەلگىلىمىسى ئىجرا قىلىنىدۇ.

جۇڭگو پۇقرالىرىنىڭ چېگرىدىن چېقىش - كىرىشىنى باشقۇرۇش بۇ جۇڭگو پۇقرالىرىنىڭ دۆلەت چېگرىسىدىن چېقىش - كىرىشىنى تەكشۈرۈش ۋە باشقۇرۇش ھەرىكىتى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت تەۋەلىكىدە بولغانلىكى كىشىلەر مەيلى دۆلىتىمىز ئىچىدە، ياكى چەت ئەلدە ئولتۇراقلاشقان بولسۇن، جۇڭگو چېگرىسىدىن چېقىش - كىرىشتە بىر دەك جۇڭگو پۇقرالىرىنىڭ چېگرىدىن چېقىش - كىرىشىنى باشقۇرۇش قانۇنىنىڭ باشقۇرۇش تەۋەلىكىدە بولىدۇ. ئۇ جۇڭگو پۇقرالىرىنىڭ باشقا دۆلەت ۋە رايونلارغا بېرىشى ھەمدە شۇ دۆلەت ۋە رايونلاردىن قايتىپ كېلىشى؛ ئىچكى جايلاردىكى پۇقرالارنىڭ شياڭگاڭ، ئاۋمېن رايونلىرىغا بېرىش - كېلىشى ۋە شياڭگاڭ، ئاۋمېن رايونىدىكى جۇڭگو پۇقرالىرىنىڭ ئىچكى جايلارغا بېرىش - كېلىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. جۇڭگو پۇقرالىرى شەخسىي ئىش بىلەن چېگرىدىن چېقىشتا، نوپۇسى تۇرۇشلۇق جايدىكى شەھەر، ناھىيىلىك ج خ ئورگىنىغا ئىلتىماس سۇنۇشى؛ شەخسىي ئىش بىلەن چېگرىدىن چېقىش پاسپورتىنى ئالغاندىن كېيىن، كۆرسىتىپ بېرىلگەن پورت ئارقىلىق چېگرىدىن چېقىشى ھەمدە چېگرا مۇداپىئە ئورگىنىنىڭ تەكشۈرۈشىدىن ئۆتۈشى كېرەك. چەت ئەلدە ئولتۇراقلاشقان جۇڭگو پۇقرالىرى دۆلىتىمىزگە قايتىپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىشنى تەلەپ قىلسا، جۇڭگونىڭ چەت ئەلدە تۇرۇشلۇق ۋاكالەت ئورگىنىغا رەسمىيەت ئۆتەشنى ئىلتىماس قىلىشى كېرەك، ئالاقىدار ئۆلكە، شەھەر، ئاپتونوم رايونلۇق ج خ ئورگىنىغا رەسمىيەت ئۆتەشنى ئىلتىماس قىلىسىمۇ بولىدۇ؛ تەستىقلىتىپ پاسپورت، گۇۋاھنامە ئېلىپ، كۆرسىتىپ بېرىلگەن پورت ئارقىلىق چېگرىدىن كىرگەندىن كېيىن، نوپۇس باشقۇرۇش بەلگىلىمىسى بويىچە نوپۇسنى تىزىملىتىش رەسمىيىتىنى بېجىرىش كېرەك. جۇڭگو بىلەن قوشنا دۆلەتنىڭ چېگرا رايونىدا ئولتۇرۇشلۇق جۇڭگو پۇقرالىرى چېگرىدىن ۋاقىتلىق كىرىش - چېقىشتا، ئىككى دۆلەتتە كېلىشىم بولسا، شۇ كېلىشىم بويىچە ئىجرا قىلىنىدۇ؛ كېلىشىم بولمىسا، جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە ئىجرا قىلىنىدۇ. باشقۇرۇش بەلگىلىمىسى چارىسىگە خىلاپلىق قىلىپ چېگرىدىن چېقىقان، كىرگەنلەرنى ج خ ئورگىنى ئەھۋالنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە قاراپ ئاگاھلاندۇرۇش، ئۇتۇپ تۇرۇش قاتارلىق ئامالىلىق تۈزەش جازالىرى بويىچە جازالايدۇ؛ جىنايەت شەكىللەندۈرگەنلەر جىنايى ئىشلار جاۋابكارلىقىغا تارتىلىدۇ.

جۇڭگو پۇقرالىرىنىڭ شەخسىي ئىش بىلەن شياڭگاڭ، ئاۋمېن ئالاھىدە رايونىغا بېرىش - كېلىشىنى باشقۇرۇش بۇ جۇڭگو پۇقرالىرىنىڭ شەخسىي ئىش بىلەن شياڭگاڭ، ئاۋمېن ئالاھىدە مەمۇرىي رايونىغا بېرىش - كېلىشىنى تەكشۈرۈش ۋە باشقۇرۇش ھەرىكىتى. «جۇڭگو پۇقرالىرىنىڭ شەخسىي ئىش بىلەن شياڭگاڭ رايونى ياكى ئاۋمېن رايونىغا بېرىش - كېلىشىنى باشقۇرۇش ۋاقىتلىق چارىسى» دە مۇنداق بەلگىلەنگەن: ئىچكى جايلاردىكى پۇقرالار شەخسىي ئىش بىلەن شياڭگاڭ، ئاۋمېن رايونىغا بېرىشتا، نوپۇسى تىزىمغا ئېلىنغان جايدىكى شەھەرلىك، ناھىيىلىك ج خ ئورگىنىنىڭ چېگرىدىن كىرىش - چېقىشىنى باشقۇرۇش تارمىقىغا ئىلتىماس سۇنۇپ، ئالاقىدار رەسمىيەتلەرنى بېجىرىشى؛ تەكشۈرۈپ تەستىقلىنىپ ج خ ئورگىنى ئىمزالاپ تارقاتقان شياڭگاڭ، ئاۋمېن رايونىغا بېرىش يولخېتى ياكى بېرىش - كېلىش يولخېتى ئالغاندىن كېيىن، كۆرسىتىپ بېرىلگەن پورت ئارقىلىق ئۇتۇشى كېرەك. ئىچكى جايلاردىكى پۇقرالار شياڭگاڭ، ئاۋمېن رايونىغا بېرىپ ئولتۇراقلاشماقچى بولسا، نورمىلىق تەكشۈرۈپ تەستىقلاش چارىسى قوللىنىلىدۇ. شياڭگاڭ، ئاۋمېنلىق قېرىنداشلار شياڭگاڭ، ئاۋمېن بىلەن ئىچكى جايلار ئارىلىقىدا قاتناشماقچى بولسا، گۇۋاھدۇك ئۇلكىلىك ج خ نازارىتىگە ئىلتىماس سۇنۇپ، شياڭگاڭ، ئاۋمېنلىق قېرىنداشلار يۇرتىغا قايتىش گۇۋاھنامىسى ياكى چېگرىدىن كىرىش - چېقىش يولخېتى ئېلىپ، كۆرسىتىپ بېرىلگەن پورت ئارقىلىق ئۇتۇشى كېرەك. موتورلۇق قاتناش ۋاستە-

لىرى بىلەن ئىچكى جايلارغا بېرىشتا، گۇاڭدۇڭ ئۆلـ
كىلىك ھۆكۈمەتكە ئىلتىماس سۇنۇپ قاتناش كىنىشكـ
سى ۋە شوپۇرلۇق ئىجازەتنامىسى ئېلىش لازىم. شياڭـ
گاڭ، ئاۋىنلىق قېرىنداشلار ئىچكى جايلارغا ۋاقىتلىق
كەلمەكچى بولسا، نوپۇس باشقۇرۇش بەلگىلىمىسى بو-
يىچە ۋاقىتلىق تۇرۇشنى تىزىملىتىشى؛ ئىچكى جايلارغا
كېلىپ ئولتۇراقلاشماقچى بولسا، ئالدى بىلەن ئولتۇ-
راقلاشماقچى بولغان جايدىكى چ خ ئورگىنىغا ئىلتىماس
سۇنۇپ، تەستىقلاتقاندىن كېيىن يۇرتىغا قايتىپ ئولتۇ-
راقلىشىش گۇۋاھنامىسىنى ئېلىپ، ئولتۇراقلاشماقچى
بولغان جايغا بېرىپ دائىملىق نوپۇسقا تىزىملىتىش
رەسىمىيىتىنى بېجىرىشى كېرەك. ئىچكى جايلاردىكى
پۇقرالار شياڭگاڭ، ئاۋىنغا ۋە شياڭگاڭ، ئاۋىنلىق
قېرىنداشلار ئىچكى جايلارغا بېرىشتا كۆرسىتىپ بېرىلـ
گەن پورتتىكى چېگرا مۇداپىئە پونكتىغا چېگرىدىن
چىقىش ـ كىرىش گۇۋاھنامىسىنى كۆرسىتىپ، چېگـ
رىدىن چىقىش ـ كىرىشنى تىزىملاش كارتىسىنى تولـ
دۇرۇپ تەكشۈرۈشنى قوبۇل قىلىشى شەرت. شياڭـ
گاڭ، ئاۋىنغا بارىدىغان يولۇچىنى كۆچىك ئىگە مۇد-
دەت ئىچىدە بىر قېتىم ئىشلىتىشكە بولىدۇ. شياڭـ
گاڭ، ئاۋىنلىق قېرىنداشلارنىڭ يۇرتىغا قايتىش گۇ-
ۋاھنامىسىنىڭ كۆچىك ئىگە مۇددىتى ئون يىل بولۇپ،
بۇنى كىنىشكا ئىگىسى ئۆز يېنىدا ساقلايدۇ، بۇ مۇددەت
ئىچىدە كۆپ قېتىم ئىشلىتىشكە بولىدۇ. شياڭـ
گاڭ، ئاۋىنلىق قېرىنداشلارنىڭ يۇرتىغا قايتىش گۇ-
ۋاھنامىسىنىڭ كۆچىك ئىگە مۇددىتى ئون يىل بولۇپ،
بۇنى كىنىشكا ئىگىسى ئۆز يېنىدا ساقلايدۇ، بۇ مۇددەت
ئىچىدە كۆپ قېتىم ئىشلىتىشكە بولىدۇ. بەلگىلەنگەن
چارىگە خىلاپلىق قىلىپ چېگرىدىن كىرگەن ـ چىققـ
انلارنى چ خ ئورگىنى ئەھۋالىنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكـ
گە قاراپ مەمۇرىي جەھەتتىن جازالايدۇ، ھەتتا جىنايى
ئىشلار جاۋابكارلىقىغا تارتىدۇ.

**زوراۋانلىق ـ تېررورلۇق جىنايى ھەرىكەتـ
لىرىگە زەربە بېرىش** بۇ جەمئىيەت ئامانلىقىغا
ئېغىر زىيان يەتكۈزگەن قاتىللىق، پارتلىتىش، بۇلاڭـ
چىلىق، ئۇرۇش ـ چېقىش ـ بۇلاش قاتارلىق زوراۋان-
لىق ـ تېررورلۇق ۋاستىسىنى قوللىنىپ، جىنايى
ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللانغان جىنايەتچىلەرگە قەتئىي
زەربە بېرىش ۋە ئۇلارنىڭ جىنايى قىلمىشىنى توسۇش
ھەرىكىتىدۇر. زوراۋانلىق ـ تېررورلۇق جىنايىتى ئا-
ساسلىقى مىللىي بۆلگۈنچى تايانچ ئۈنسۈرلار ۋە دىنىي
ئەسەبىي كۈچلەرنىڭ كاتتىۋاشلىرىنىڭ پارتلىتىش، يو-
شۇرۇن ئۇلتۇرۇش، كۈشكۈرتۈپ پاراكەندىچىلىك سې-
لىش قاتارلىق زوراۋانلىق ۋاستىسىنى قوللىنىپ جە-
نايەت ئۆتكۈزۈپ، ۋەھىمە پەيدا قىلىپ، مىللەتلەر
ئىتتىپاقلىقى، ۋەتەننىڭ بىرلىكى ۋە جەمئىيەت مۇقىمـ
لىقىغا بۇزغۇنچىلىق سالىدىغان قانۇنسىز جىنايى ھەر-
كەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلـ
كى مۇنداق: (1) مىللىي بۆلگۈنچىلىكنى تەشۋىق قـ-
لىش، دىن ئەسەبىيلىكنى كۈشكۈرتۈش، «غازات»
قىلىشنى تەرغىب قىلىش، دىن ئوقۇتۇش نۇقتىلىرى
ۋە چامباشچىلىق نۇقتىلىرىنى قۇرۇپ، زوراۋان ـ تېر-
روچىلارنى تەربىيىلەش؛ (2) تەشكىلى چىڭ، مەقسـ-
تى ئېنىق بولۇپ، خىراجەت توپلاپ، قورال ـ ياراغ،
ئوق ـ دورا، پارتلاتقۇچ بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىپ،
ياساپ، بۇلاپ، ئوغرىلاپ ۋە توشۇپ، زوراۋانلىق ـ
تېررورلۇق جىنايى قىلمىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش؛
(3) يېزا ـ كەنت ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى، ۋەتەنـ
پەرۋەر، ئىلغار دىنىي زاتلار ۋە خەنزۇ ئاممىنى ئۆلتۈـ
رۈپ، مەقسەتلىك ھالدا مىللىي ئازازلىق پەيدا قىلىشقا
ئۇرۇنۇش ھەمدە دىكتاتورا ئورگانلىرىدىكى كادىر ـ
ساقچىلاردىن ئەسەبىيلەرچە ئۆچ ئېلىش؛ (4) جەمئـ-
يەتكە سالىدىغان زىيىنى ئىنتايىن ئېغىر، ئادەم ئۆ-
لۈش، يارىلىنىش ۋە مال ـ مۈلۈك زىيانغا ئۇچراشتەك
ۋەقەلەرنى پەيدا قىلىپلا قالماستىن، بەلكى جەمئىيەتـ
نىڭ سىياسىي مۇقىملىقىغا ئېغىر تەسىر يەتكۈزۈپ،
جەمئىيەتتە ۋەھىمە پەيدا قىلىش ۋە كىشىلەردە قورقۇنچ
پەيدا قىلىش. ئاپتونوم رايوندىكى ھەر دەرىجىلىك سـ-
ياسىي ـ قانۇن ئورگانلىرى ھەر دەرىجىلىك پارتكوم-
ھۆكۈمەتلەرنىڭ توغرا رەھبەرلىكىدە، ھەر مىللەت
خەلق ئاممىسىغا تايىنىپ، مىللىي بۆلگۈنچى تايانچ ئۈنـ
سۈرلار، زوراۋانلىق ـ تېررورچىلار ۋە دىنىي ئەسەبىي
كۈچلەرنىڭ كاتتىۋاشلىرىغا قارىتا باشتىن ـ ئاخىر
سىياسىي تەربىيە بىلەن قوراللىق باستۇرۇشنى بىرلەشـ-
تۈرۈش ئاڭچىنىدا چىڭ تۇرۇپ، ئېغىر جىنايەت ئۆتـ-
كۈزگەن بىر تۈركۈم زوراۋان ـ تېررورچىلارغا زەربە
بېرىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ۋەتەننىڭ بىرلىكى ۋە
خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى، ئاپتونوم رايوننىڭ جەمئىيەت
تەرتىپى ۋە مۇقىملىقىنى، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش،
ئىسلاھات ـ ئېچىۋېتىش ئىشلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئې-
لىپ بېرىلىشىنى قوغدىدى.

**سېرىق نەرسىلەرنى تازىلاش ۋە قانۇنسىز
نەشر بۇيۇملىرىغا زەربە بېرىش** بۇ سېرىق
بۇلغىنىشنى تازىلاش ۋە قانۇنسىز ئەكسىيەتچىل شەھۋا-
نە نەشر بۇيۇملىرى ياكى ئۇن ـ سىن بۇيۇملىرىغا زەربە
بېرىش ھەرىكىتىدۇر. «سېرىق بۇلغىنىشنى تازىلاش»
ئاساسلىقى شەھۋانە بۇيۇملارنى ياساش ـ سېتىش، ئې-
چەت ـ نومۇسنى سېتىش، پاھىشۋازلىق قىلىش،

زەھەر چېكىش، قىمارۋازلىق قاتارلىق سېرىق بۇلغۇنىش ۋە جەمئىيەتتىكى رەزىل ھادىسىلەرنى تازىلاشنى كۆزدىتىدۇ؛ «قانۇنسىز نەشر بۇيۇملىرىغا زەربە بېرىش» بولسا، ئاساسلىقى ئەكسىيەتچىل، شەھۋانە ۋە نورمال نەشر قىلىش رەسمىيىتى بولمىغان قانۇنسىز نەشر بۇيۇملىرىنى چىقىرىدىغان جىنايەتچىلەرگە زەربە بېرىشنى كۆزدىتىدۇ. ئاپتونوم رايون جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداش، مەدەنىيەت بازىرى ۋە ئىجتىمائىي كەيپىياتنى تەرتىپكە سېلىش ئۈچۈن، 1995 - يىلىدىن بۇيان قاتتىق تەدبىر قوللىنىپ، كۆپ قېتىم مەخسۇس سېرىق نەرسىلەرنى تازىلاش ۋە قانۇنسىز نەشر بۇيۇملىرىغا زەربە بېرىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى. يالغۇز 1997 - يىلى 11 - ئايدا ئېلىپ بېرىلغان «قىشلىق ھەرىكەت» تىلا، ئامىۋى كۆڭۈل ئېچىش سورۇنىدىن 3867 نى، ئىجارىگە بېرىلگەن ئۇيدىن 6731 نى تەكشۈرۈپ چىقىپ، شەھۋانە مۇلازىمەت تۈرىنى ئالغان تاسىخانا، ساتراشخانا قاتارلىق سورۇنلاردىن 1090 نى ئېنىقلىنىپ ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. بۇ ھەرىكەت ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى رەزىل ھادىسىلەر ۋە قانۇنسىز نەشر بۇيۇملىرى ئۇنۇملۇك توسۇلۇپ، جەمئىيەت ئامانلىقى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى.

چېرىكلىككە قارشى تۇرۇپ، پاكلىقنى تەشەببۇس قىلىش بۇ چېرىكلىككە قارشى تۇرۇپ، پاكلىقنى تەشەببۇس قىلىش ھەرىكىتىدۇر. چېرىكلىك پارتىيە ۋە دۆلەت ئورگانلىرىدىكى خىزمەتچى خادىملار ئارىسىدىكى پارتىيە ئىنتىزامى ۋە دۆلەت قانۇنىغا خىلاپلىق قىلىپ، پارتىيە ۋە خەلق بەرگەن ھوقۇقنى قالايمىقان ئىشلىتىش، خىيانەتچىلىك قىلىپ چېرىكلىشىش، پارە ئېلىپ، دۆلەت ئورگىنى خىزمەتچىلىرىدە بولۇشقا تېگىشلىك پاكلىققا ئېغىر دەخلى - تەرۇز قىلىش قىلمىشى. ئۇنىڭ گەۋدىلىك ئىپادىسى ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ ئۆز كۆمۈچىگە چوغ تارتىش، ھوقۇق-پۇل سودىسى قىلىشتىن ئىبارەت. ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى ۋە خەلق ھۆكۈمىتى چېرىكلىككە قارشى تۇرۇپ پاكلىقنى تەشەببۇس قىلىش ھەرىكىتى داۋامىدا، بىرىنچىدىن، رەھبىرىي كادىرلار پاك - تەلەپچان بولۇش خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇپ، دۆلەت ئورگانلىرى ۋە ئۇنىڭ خىزمەتچىلىرى ئارىسىدىكى ھۆكۈمەت پۇلىغا يەپ - ئىچىش، ھۆكۈمەت پۇلى بىلەن ساياھەت قىلىش، ئۆلچەمدىن ئاشۇرۇپ پىكاپ سېتىۋېلىش شامىلىنى قاتتىق توستى، ھەر دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلارنىڭ ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ تۇرالغۇ ئۇينى ئارتۇق ئىگىلىۋېلىش مەسىلىسىنى ئېنىقلىدى، ناھىيە دەرىجىلىكتىن يۇقىرى رەھبىرىي كادىرلارنىڭ شەخسىي كىرىسىنى مەلۇم قىلىش تۈزۈمىنى يولغا قويدى، «3 كە ئەھمىيەت بېرىش» تەرىبىسى ئاساسىدا ئادەم ئىشلىتىش جەھەتتە قاتتىق سىناق-تەكشۈرۈش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، ئۆز تۇغقانلىرىنى يېنىغا تارتىدىغان، مۇناسىۋەت تورى باغلايدىغان، ئارقا ئىشىك قىلىدىغان ھادىسىلەرنى ئۈنۈملۈك تىزگىنلىدى؛ ئىككىنچىدىن، بىر تۈركۈم چوڭ، مۇھىم دېلولارنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىپ، چېرىكلىشىپ چۈشكۈنلۈك يولىغا ماڭغان بىر تۈركۈم پارتىيە - ھۆكۈمەت كادىرلىرىنى جازالاپ، رەھبەرلىك ئورگىنى ۋە رەھبىرىي كادىرلار قوشۇنىنى پاكلاشتۇردى؛ ئۈچىنچىدىن؛ ھەر ساھەدىكى ناتوغرا ئىستىللارنى تۈزىتىپ، ماۋارىپ، قاتناش، سودا - سانائەت، جامائەت خەۋپسىزلىكى، باج، سەھىيە، يەر باشقۇرۇش، پۇل مۇئامىلىسى قاتارلىق تارماقلارنى مۇھىم نۇقتا قىلىپ، خام چوت سىرتىدىكى مەبلەغلەرنى ئېنىقلاپ يۇقىرىغا تاپشۇرتقۇزدى، نۇرغۇن نامۇۋاپىق ھەق ئېلىش تۈرلىرىنى ئېنىقلاپ بىكار قىلىپ، كارخانىلار ۋە دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ يۈكىنى يەڭگىللەتتى، تاشيولدىكى «قالايمىقان چازا قۇرۇش، قالايمىقان ھەق ئېلىش، قالايمىقان جەرىمانە قويۇش» تىن ئىبارەت «3 قالايمىقان» ھادىسىسىنى تۈزىتىپ، ئاپتونوم رايوننىڭ پارتىيە ئىستىلىنى، ھۆكۈمەت ئىستىلى ۋە ئىجتىمائىي كەيپىياتنى زور ياخشىلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

نۇقتىلىق جايلاردا جەمئىيەت ئامانلىقىنى مەركەزلىك تۈزەش بۇ ھەر جەھەتتىكى كۈچلەرنى تەشكىللەپ، ئاپتونوم رايون تەۋەسىدىكى نۇقتىلىق جايلار، نۇقتىلىق مەسىلىلەرنى تەرتىپكە سېلىپ تۈزەش ھەرىكىتىدۇر. 1996 - يىلى 3 - ئايدا، ج خ مەخسىتىرلىقى بەلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىرلىكتە شىنجاڭنىڭ نۇقتىلىق جايلىرىدا جەمئىيەت ئامانلىقىنى نۇقتىلىق تۈزەپ، زوراۋانلىق جىنايەتلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدىكى پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم مەركەزلىك

چارلاش

تۈزەش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇپ، 10 مىڭغا يېقىن كادىرنى خىزمەت گۇرۇپپىسىغا تاللاپ، قىسقا مۇددەت تەربىيىلىگەندىن كېيىن قەشقەر، خوتەن، ئىـ لى، ئاقسۇ، ئۇرۇمچى قاتارلىق ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەردىكى 18 ناھىيە (شەھەر) ۋە ئۇلارغا قاراشـ لىق 110 يېزا ـ بازارغا مەركەزلىك تۈزەش خىزمىتىنـ ـى قانات يايدۇرۇشقا ئەۋەتتى. 1997 ـ يىلى باھارـ دىن 1999 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن خەلق ھۆكۈمىتى يەنە ئۈچ يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، جەمئىيەت ئامانلىقى نورمالسىز بولغان نۇقتىلىق جايلاردا مەركەزلىك تۈزەش خىزمىتىنى ئېـ لىپ باردى. بۇ خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى مىللىي بۆلگۈنچىلىك تايانچ ئۇنسۇرلار، زوراۋان ـ تېررورـ چىلار ۋە دىنىي ئەسەبىي كۈچلەرنىڭ كاتتىۋاشلىرىغا زەربە بېرىشتىن ئىبارەت بولدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئاپتوـ نوم رايونلۇق مەركەزلىك تۈزەش رەھبەرلىك گۇرۇپپىـ ـى ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، ناھىيىلەردىن زور تۈركۈم كادىر ئاجرىتىپ خىزمەت گۇرۇپپىسى تەشكىللىدى، خىزمەت گۇرۇپپىلىرى يېـ زا، كەنت، كوچا ئاساسىي قاتلاملىرىغا چوڭقۇر چۆـ كۈپ تەشۋىقات ئېلىپ باردى، ئاممىنى تەربىيىلەپ ۋە سەپەرۋەر قىلىپ، مىللىي بۆلگۈنچى تايانچ ئۇنسۇرلار، زوراۋان ـ تېررورچىلار، دىنىي ئەسەبىي كۈچلەرنىڭ كاتتىۋاشلىرىنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى پاش قىلدى ھەمدە ئۇلارنى قاتتىق جازالىدى؛ قانۇنسىز دىنىي ھەـ ركەتلەرگە بولغان باشقۇرۇشنى كۈچەيتتى؛ ئاجىز، چېچىلاڭغۇ بولغان ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتى ۋە ھاكىمىيەت تەشكىلاتلىرىنى تەرتىپكە سالدى ۋە كۈـ چەيتتى. مەركەزلىك تۈزەش نەتىجىسىدە، دۈشمەن كۈچلەرگە ئېغىر زەربە بېرىلدى، قىسمەن جايلاردىكى جەمئىيەت ئامانلىقى بىنورمال بولۇش ھالىتى روشەن ھالدا ياخشىلاندى، خەلق ئاممىسىنىڭ ئىدىيىۋى ئېڭى زور دەرىجىدە ئۆستى، قانۇنسىز دىنىي ھەركەتلەر ئۇـ نۇملۇك توسۇپ قېلىندى، ئاساسىي قاتلامنىڭ خىزمەتـ لىرى يەنىمۇ كۈچەيتىلدى. مەركەزلىك تۈزەش ئارقىـ لىق، ئاپتونوم رايوننىڭ ئىجتىمائىي مۇقىملىقى قوغـ دىلىپ، ئاپتونوم رايوننىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى ۋە تۈرلۈك ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ياخشى ئىجتـ مائىي مۇھىت يارىتىلدى.

جىنايى ھەركەتلەرگە زەربە بېرىش بۇ دۆـ لەت بىخەتەرلىكى، جامائەت بىخەتەرلىكى ۋە جەمئىيەت ئامانلىقىغا ئېغىر زىيان سالغان جىنايەتچىلەرگە زەربە بېرىش ۋە ئۇلارنى جازالاش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان ھەرىكەتتۇر. شىنجاڭدىكى تۈرلۈك جىنايى ھەرىكەتلەر ئاساسلىقى زوراۋانلىق ـ تېررورلۇق جىنايىتى ۋە باشقا جەمئىيەت ئامانلىقى تەرتىپىگە زىيان سالىدىغان، خەلق ئاممىسىنىڭ ھاياتى ۋە مال ـ مۈلكى بىخەتەرلىكىگە خەۋپ يەتكۈزىدىغان جىنايەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ. ئاپتوـ نوم رايوندىكى ھەر دەرىجىلىك سىياسىي ـ قانۇن ئورـ گانلىرى ھەر خىل كۈچلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، تۈرـ لۈك شەكىللەرنى قوللىنىپ، زور بىر تۈركۈم ئېغىر جىنايەت ئۇتكۈزگەن جىنايەتچىلەرنى تەھقىقلەپ تەكشۈـ رۈپ بىر تەرەپ قىلدى ۋە جازالىدى. 1996 ـ يىلى ج خ ئورگانلىرى قانات يايدۇرغان «شايكىلارغا زەربە بېرىش، چوڭ دېلولارنى پاش قىلىش، قاچقۇن جىنايەتـ چىلەرنى قوغلاش ئاساسىي لىنىيە قىلىنغان، زوراۋان ـ تېررورچىلارغا زەربە بېرىش مۇھىم نۇقتا قىلىنغان» «100 كۈنلۈك قاتتىق زەربە بېرىش» ھەرـ كىتى، 1997 ـ يىلى ئەتىياز پەسلىدە قانات يايدۇرۇلـ غان «قاتتىق زەربە بېرىش، تۈزەش» ھەرىكىتى، 2000 ـ يىلى ئەتىيازدا قانات يايدۇرۇلغان ئايالار ۋە بالىلارنى ئالداپ سېتىش جىنايىتىگە زەربە بېرىش ھەـ رىكىتى قاتارلىقلاردا، جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرـ نىڭ جىنايى ھەرىكەتلىرىگە كۈچلۈك زەربە بېرىلدى. جايلاردىكى ج خ ئورگانلىرى زور بىر تۈركۈم چوڭ، مۇھىم دېلولارنى پاش قىلدى. مەسىلەن، قارىماي شەـ ھەرلىك ج خ ئىدارىسى ئىككى قېتىملىق ئايال تاكسى شوپۇرلىرىنى بۇلاش، باسقۇنچىلىق قىلىش، ئۇلتۇـ رۇش دېلوسىنى پاش قىلدى؛ باي ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى يەكەن، باي، غەربىي جەنۇب تارىم نېفىتلىكى بازىسى قاتارلىق جايلاردا ئۇدا 56 قېتىم دېلو تۈغدۇرـ غان موتسىكلىت ئوغرىلاش شايكىسىنى پاش قىلدى؛ ئۇرۇمچى شەھەرلىك ج خ ئىدارىسى چوڭ زەھەر سېـ تىش دېلوسى، ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى «25 ـ فېۋـ رال» ئاپتوبوس پارتلىتىش دېلوسى ۋە «19 ـ ئاۋـ غۇست» پەۋقۇلئادە زور بىر يۇرۇش قوراللىق بۇلاڭـ چىلىق، ئادەم ئۇلتۇرۇش دېلوسى قاتارلىقلارنى پاش قىلدى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسىدە جىنايەتچىلەرگە ئېـ غىر زەربە بېرىلدى.

ئاپتونوم رايونلۇق سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيىلىك قۇرۇلۇشىغا يېتەكچىلىك قىلىش كومىتېتى بۇ پۈتۈن ئاپتونوم رايوننىڭ سوتسىيا ـ لىستىك مەنىۋى مەدەنىيىلىك قۇرۇلۇش پائالىيىتىنى پىلانلاش، تەشكىللەش، ماسلاشتۇرۇش ۋە يېتەكلەشكە

مەسئۇل بولغان رەھبەرلىك ئورگىنىدۇر. قىسقارتىپ «مەدەنىيەتلىك كومىتېتى» ياكى يېتەكچىلىك كومىتېتى دەپ ئاتىلىدۇ. ئاپتونوم رايونلۇق مەنۇى مەدەنىيەتلىك قۇرۇلۇشى يېتەكچىلىك كومىتېتى مەركىزىي كومىتېت مەنۇى مەدەنىيەتلىك قۇرۇلۇشى يېتەكچىلىك كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ، تۆۋەندە ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، ناھىيىلەردىكى مەنۇى مەدەنىيەتلىك قۇرۇلۇشى يېتەكچىلىك كومىتېتلىرىغا رەھبەرلىك قىلىدۇ. بۇنىڭ ئىلگىرىكىسى 1983 ـ يىلى 3 ـ ئايدا قۇرۇلغان «بەشكە ئەھمىيەت بېرىش، تۆتتە گۈزەل بولۇش، ئۇچىنى قىزغىن سۆيۈش» ھەرىكىتى كومىتېتى بولۇپ، 1989 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئۇنىڭ نامى ئاپتونوم رايونلۇق مەنۇى مەدەنىيەتلىك قۇرۇلۇشى كومىتېتى دەپ ئۆزگەرتىلگەن. 1997 ـ يىلى ھازىرقى نامىغا ئۆزگەرتىلگەن. ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، ناھىيىلىك مەنۇى مەدەنىيەتلىك قۇرۇلۇشى كومىتېتلىرى مەنۇى مەدەنىيەتلىك قۇرۇلۇشى يېتەكچىلىك كومىتېتى دەپ ئۆزگەرتىلگەن. ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەتلىك كومىتېتى ۋە ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، ناھىيىلىك مەدەنىيەتلىك كومىتېتلىرى قۇرۇلغاندىن بۇيان ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ «ئۇچ چوڭ بەرپا قىلىش» (مەدەنىي شەھەر بەرپا قىلىش، مەدەنىي كەنت ـ بازار بەرپا قىلىش، مەدەنىي ساھە بەرپا قىلىش) پائالىيىتى، «ئۇچ چوڭ ئەخلاق» (جەمئىيەت ئومۇمىي ئەخلاقى، كەسىپ ئەخلاقى، ئائىلە گۈزەل ئەخلاقى) تەربىيىسى پائالىيىتى، مەدەنىي ھەرىكەتنى قېلىپلاشتۇرۇش تەربىيىسى پائالىيىتى ۋە «مەدەنىي بولۇش، يېڭى كەيپىيات تىكلەش»، مەدەنىي ئىشچى ـ خىزمەتچى، مەدەنىي شەھەر ئاھالىسى، ئون يۈلتۈزلۇق مەدەنىي ئائىلە باھالاش پائالىيىتى قاتارلىق پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرۇش نەتىجىسىدە، ئاپتونوم رايونىنىڭ سوتسىيالىستىك مەنۇى مەدەنىيلىك بەرپا قىلىش پائالىيىتى يېڭى تەرەققىيات باسقۇچىغا قەدەم قويدى. 1998 ـ يىلى 3 ـ ئايدا، ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيلىك كومىتېتى «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەدەنىي كەنت ـ بازار بەرپا قىلىش ئۇلچىمى ۋە باشقۇرۇش چارىسى»، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەدەنىي ساھە بەرپا قىلىش ئۇلچىمى ۋە باشقۇرۇش چارىسى»نى ئېلان قىلىپ، «ئۇچ چوڭ بەرپا قىلىش پائالىيىتى» ئاساس قىلىنغان مەنۇى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى پائالىيىتىنى يەنمۇ قېلىپلاشتۇردى.

ئومۇمىي خەلق مەدەنىيەتلىك، ئەدەبلىك بولۇش ئېيى بۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ سوتسىيالىستىك مەنۇى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى پائالىيەت ئۆسۈللىرىدىن بىرى. يەنى ھەر يىلى 3 ـ ئايدا ئېلىپ بېرىلىدىغان ئاپتونوم رايونىنىڭ شەھەر ـ يېزىلىرىدا مەركەزلىك ھالدا بىر ئاي مەدەنىي، ئەدەبلىك بولۇشنى زور تەكىتلەش، كىشىلەرنىڭ سۆز ـ ھەرىكىتىنى قېلىپلاشتۇرۇش ھەرىكىتىدۇر. 1982 ـ يىلىدىن 1984ـ يىلىغىچە، ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى ۋە خەلق ھۆكۈمىتى ھەر يىلى 3ـ ئايدا «مەدەنىيلىككە، ئەدەبلىككە، پاكىزلىققا، تەرتىپكە، ئەخلاققا ئەھمىيەت بېرىش ۋە قەلبى گۈزەل بولۇش، سۆزى گۈزەل بولۇش، مۇھىتى گۈزەل بولۇش» مەزمۇن قىلىنغان «بەشكە ئەھمىيەت بېرىش، ئۇچتە گۈزەل بولۇش» تىن ئىبارەت مەدەنىيەتلىك، ئەدەبلىك بولۇش ئېيى پائالىيىتىنى ئۈيۈشتۈرۈپ تۇردى. ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى بەزى جايلار قانات يايدۇرغان «ۋەتەننى سۆيۈش، سوتسىيالىزمنى سۆيۈش، كومپارتىيىنى سۆيۈش» ھەرىكىتىدىكى تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، «بەشكە ئەھمىيەت بېرىش، ئۇچتە گۈزەل بولۇش» بىلەن «ئۇچىنى قىزغىن سۆيۈش» نى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، «بەشكە ئەھمىيەت بېرىش، ئۇچتە گۈزەل بولۇش، ئۇچىنى قىزغىن سۆيۈش» تەربىيىسىنى قانات يايدۇرۇپ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنى مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىجتىماىي نۇقسانلارنى تۈزەشكە سەپەرۋەر قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى، بۇنىڭ بىلەن داغدۇغىلىق ھالدا ئۆرپ ـ ئادەتنى ئۆزگەرتىش، جەمئىيەت كەيپىياتىنى ياخشىلاش شۇنىڭدەك پاسكىنچىلىق، قالايىمىقانچىلىق، ناچار كەيپىياتىنى تۈزەش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. بۇ ئۇچ قېتىملىق مەدەنىي بولۇش، ئەدەبلىك بولۇش ئېيى پائالىيىتى ئارقىلىق، ئاپتونوم رايون شەھەر ـ يېزىلىرىنىڭ مۇھىت قىياپىتى ۋە كىشىلەرنىڭ مەنۇى قىياپىتى، ئەخلاقىي قىياپىتى ھەمدە جەمئىيەت كەيپىياتىدا كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىش بولۇپ، سوتسىيالىستىك مەنۇى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن قىممەتلىك تەجرىبىلەر توپلاندى.

مەدەنىي ئورۇن بەرپا قىلىش بۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ سوتسىيالىستىك مەنۇى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىدىكى پائالىيەت ئۆسۈللىرىدىن بىرى، يەنى مەنۇى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى بىلەن ماددىي مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنى ئورگانىك ھالدا بىرلەشتۈرۈپ، ئۇنى ئۈنۈمۈرسال باھالاش ۋە ئورۇنلارغىچە ئەمەلىيلەشتۈرۈش

ھەرىكىتىدۇر. ئاپتونوم رايوندا 1985 ـ يىلىدىن باشلاپ بۇ ھەرىكەت قانات يايدۇرۇلغاندىن بۇيان، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇن، ۋىلايەت دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇن ، ناھىيە دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇندىن جەمئىي 18 مىڭ 360 ى باھالاپ چىقىلدى. 1993 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى ش پ [1993] 42 ـ نومۇرلۇق ھۆججەت ئارقىلىق ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيلىك كومىتېتى تۈزۈپ چىققان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەدەنىي ئورۇن بەرپا قىلىشنى باشقۇرۇش چارىسى»نى تارقاتتى. بۇنىڭدا مەدەنىي ئورۇن ئۆلچىمى، مەدەنىي ئورۇن بەرپا قىلىش، مەدەنىي ئورۇننى باھالاش ۋە نام بېرىش، مەدەنىي ئورۇنلارنى مۇكاپاتلاش، مەدەنىي ئورۇنلارنى باشقۇرۇش جەھەتتە كونكرىت تەلەپلەر ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، مەدەنىي ئورۇن بەرپا قىلىش پائالىيىتى يەنىمۇ قېلىپلاشتۇرۇلدى.

«ئۈچتە ئەلا، بىردىن ئۆگىنىش» بويىچە مۇسابىقىلىشىش بۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىدىكى پائالىيەت ئۇسۇللىرىدىن بىرى. 1986 ـ يىلى 6 ـ ئايدىن باشلاپ ئاپتونوم رايونلۇق «بەشكە ئەھمىيەت بېرىش، تۆتتە گۈزەل بولۇش، ئۈچنى قىزغىن سۆيۈش» پائالىيەت ھەيئىتى شىنجاڭدىكى 16 شەھەردە مەدەنىي شەھەر بەرپا قىلىش مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇرۇشنى تەشكىللىدى. مۇسابىقىنىڭ مەزمۇنى «ئۈچتە ئەلا، بىردىن ئۆگىنىش» (ئەلا مۇلازىمەتنى ئىشقا ئاشۇرۇش، ئەلا تەرتىپ ئورنىتىش، ئەلا مۇھىت بەرپا قىلىش، لېپى قىلىدىن، ئىلغارلاردىن ئۆگىنىش) تىن ئىبارەت. 1986 ـ يىلىدىن باشلاپ، ھەرىيلى بىر قېتىم بىرلىشىپ باھالاش ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، ئۇدا ئون قېتىم ئېلىپ بېرىلدى. رىقابەت مېخانىزمىنى كىرگۈزۈش ئارقىلىق، پۈتۈن شىنجاڭدىكى شەھەرلەرنىڭ مەدەنىي شەھەر بەرپا قىلىش پائالىيىتىگە قاتنىشىش ئاكتىپلىقى قوزغىلىپ، شەھەرلەرنىڭ مەدەنىيلىك سەۋىيىسى تېز ئۆستى، بۇ پائالىيەت شىنجاڭنىڭ مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىدىكى «نادىر قۇرۇلۇش» بولۇپ قالدى. 1992 ـ يىلىدىن باشلاپ ھەر ئىككى يىلدا بىر قېتىم باھالاشقا ئۆزگەرتىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئاپتونوم رايون 14 ۋىلايەت، ئوبلاست، 19 شەھەرنى مۇسابىقىگە تەشكىللەش، ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەر ناھىيە، رايونلارنى مۇسابىقىگە تەشكىللەش، ناھىيە، رايونلار يېزا ـ بازار، ئىش باشقارمىلىرىنى مۇسابىقىگە تەشكىللەش قۇرۇلمىسى شەكىللەندى. 19 ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەردىن تەشكىللەنگەن «مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى»نى بىرلىشىپ تەكشۈرۈش، باھالاش ئارقىلىق، 2000 ـ يىلى 8 ـ ئايدىكى 10 ـ قېتىملىق تەكشۈرۈشتە سەكىز مەدەنىي شەھەر، بەش مەدەنىي رايون، تۆت مەدەنىي ناھىيە ھەمدە مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى بويىچە بىر تۈركۈم ئىلغار ناھىيىلەر (شەھەرلەر) باھالاپ چىقىلدى.

«4231» ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ھەرىكىتى بۇ ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى پائالىيەت ئۇسۇللىرىدىن بىرى، ئاپتونوم رايونىنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى پائالىيەت ئۇسۇللىرى ۋە مەزمۇنىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىدۇر. 1994ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى «ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسىنى يولغا قويۇش پروگراممىسى»نى تارقاتقاندىن كېيىن، ئاپتونوم رايونلۇق «مەدەنىيلىك كومىتېتى» ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ، «4231» ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى بويىچە بىر يۈرۈش پائالىيەتنى قانات يايدۇردى. «4231» دېگىنىمىز، ھەر بىر كىشى ھەر يىلى ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسىگە دائىر تۆت كىتاب ئوقۇش، ۋەتەنپەرلىك تەربىيىسىگە دائىر كىنو فىلىمى كۆرۈش، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسىگە دائىر ئۈچ ناخشا ئۆگىنىش ۋە ئوقۇش، بىر قېتىم ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسىگە دائىر كۆرگەزمىنى كۆرۈش دېگەنلىكتۇر. بۇ پائالىيەتنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن، 1993 ـ يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئاپتونوم رايون بويىچە ھەر مىللەت كادىرلار ۋە ئاممىا ئارىسىدا جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان تارىخى بىلىملىرى مۇسابىقىسى پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1993 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە «شىنجاڭلىقلارنىڭ ئوبرازىنى تىكلەش» لېكسىيە پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلدى. كادىر، دېھقان، ئىشچى، ئوقۇغۇچى، ئوقۇتقۇچى قاتارلىق ھەر ساھە، ھەر كەسىپتىن لېكسىيە سۆزلەشكە قاتناشقۇچىلار 30 مىڭدىن ئېشىپ، بۇۋاستە لېكسىيە ئاڭلىغۇچىلار 890 نەچچە مىڭ كىشىگە يەتتى. 1994 ـ يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا جايلاردا «جۇڭخۇانى سۆيۈش، يۇرتىمىزنى سۆيۈش» بويىچە كىتاب ئوقۇش يازلىق لاگىرى پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلىپ، بۇنىڭغا قاتناشقۇچىلار 1 مىليون 200 مىڭ كىشىگە يەتتى. 1994 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 1995 ـ يىلىنىڭ ئالدىنـ

قى يېرىمغىچە، ئاپتونوم رايون بويىچە «ۋەتەننى سۆ-
يۈش، شىنجاڭنى سۆيۈش، يۇرتنى سۆيۈش» ئاساسىي
تېما قىلىنغان شىنجاڭ ئەمۋالى بىلىملىرى بويىچە تەر-
بىيە - مۇسابىقە پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلىپ، بۇنىڭغا
بىر مىليون 500 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم قاتناشتى.
دۆلىتىمىز قۇرۇلغانلىقىنىڭ 50 يىللىقى ھارپىسىدا
ئاپتونوم رايونلۇق «مەدەنىيەتلىك كومىتېتى» يەنە «مې-
ھماق ۋەتەنگە بولغان ھېسسىياتىم، مېنىڭ ۋەتەنگە جا-
ۋاب قايتۇرۇش ھەرىكىتىم» دېگەن تېمىدا زور كۆلەم-
لىك لېكسىيە سۇرلەش مۇسابىقىسى ئۇيۇشتۇردى. مۇ-
سابىقىدە يۇقىرىدىن- تۆۋەنگىچە، قاتلامغا بۆلۈپ قاتنا-
يادۇرۇش، سىستېما بىلەن جايلارنى بىرلەشتۇرۇش،
جايلارنى ئاساس قىلىش چارىسى قوللىنىلىپ، ھەرىىل-
لەت ئامىسى كەڭ دائىرىدە قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قە-
لىندى. تولۇق بولمىغان ستاتىستىكا قىلىنىشىچە،
شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن 6500 ئورۇن
9370 مەيدان مۇسابىقە ئۇيۇشتۇرغان، 37 مىڭ 908
ماھىر مۇسابىقىگە قاتناشقان، بىۋاسىتە تىڭشىغۇچى
(كۆرگۈچى) لەر 1 مىليون 310 مىڭغا يەتكەن، ۋاسى-
تىلىك تاڭلىغۇچى (كۆرگۈچى) لەر 2 مىليوندىن ئاشقان.

**يېڭى ئەسىرنى كۈتۈۋېلىش ئوبراز قۇرۇلۇ-
شى** بۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ مەدەنىيەتلىك قۇ-
رۇلۇشىدىكى پائالىيەت ئۇسۇللىرىدىن بىرى. 1998 -
يىلى 1 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەتلىك كومى-
تېتى «ئۇچ يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، شەھەر -
بازارلاردىكى قۇرامىغا يەتكەن ھەربىر ئادەمنى «ئۇچ
ئەخلاق» (جەمئىيەت ئەخلاقى، كەسىپ ئەخلاقى، ئائى-
لە ئەخلاقى) ۋە ھەرىكەت ئۇلچىمى تەربىيىسىگە ئىگە
قىلىپ يېڭى ئەسىرنى كۈتۈۋېلىش ئوبراز قۇرۇلۇشى»
نى لايىھىلەپ چىقتى. ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى
15 - قۇرۇلتاي دوكلاتىدا ئوتتۇرىغا قويغان «ئۇچ ئەخ-
لاق» تەربىيىسىنى كۈچەيتىشكە دائىر ئومۇمىي تەلەپكە
ئاساسەن، ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەتلىك كومىتېتى»
رايون، ناھىيە (شەھەر) لەردىكى ئىش باشقارمىسىلە-
رىنى باشلامچى، ئۇچ دەرىجىلىك مەدەنىي ئورۇنلارنى
تاياچ، ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەتلىك خىزمىتى ئىشخا-
نىسى قايتىدىن تۈزۈپ نەشر قىلدۇرغان «سوتسىيالىس-
تىك ئەخلاق ۋە مەدەنىي ھەرىكەت ئۇلچىمى» دېگەن
كىتابنى ئاساسلىق ئوقۇش ماتېريالى، تۈرلۈك مەدە-
نىيەتلىك مەكتەپلىرىنى ئېچىشنى ئاساسلىق شەكىل، كا-
دىر، ئىشچى - خىزمەتچى، ئامما ئۈزلۈكسىز ئۈگە-
نىشنى ئاساسلىق ئۇسۇل قىلىپ، ھەرىللەت كادىر،
ئىشچى - خىزمەتچى، ئوقۇغۇچى، ئاھالە، يەككە سو-
دا- سانائەتچىلەرنى كەڭ كۆلەملىك «ئۇچ ئەخلاق» تەر-
بىيىسى ۋە مەدەنىي ھەرىكەت ئۇلچىمى تەربىيىسىگە
قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلىشنى بېكىتتى. شۇنىڭ بىلە-
ن بىللە مەدەنىي ئىشچى - خىزمەتچى، مەدەنىي
شەھەر ئاھالىسى، ئون يۈلتۈزلۇق مەدەنىي ئائىلە باھا-
لاش پائالىيىتى ۋە ياخشى قېينانا، ياخشى كېلىن،
ياخشى ئېپى يەڭگە، ياخشى قوشنا بولۇشقا تىرىشىش
قاتارلىق پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇردى. تەربىيە ئالغان
ئادەم سانى تەخمىنەن 3 مىليوندىن ئارتۇق بولۇپ،
شەھەر - يېزا ئامىسىنىڭ مەدەنىيەتلىك ساپاسى زور
دەرىجىدە ئۆستۈرۈلدى.

**ئارمىيە - خەلق بىرلىكتە مەنۇى مەدەنىي-
لىك بەرپا قىلىش** بۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ مەنۇى
مەدەنىيەتلىك قۇرۇلۇشىدىكى پائالىيەت ئۇسۇللىرىدىن
بىرى. بۇنىڭ مەزمۇنى: قىسىملار ئۆز قۇرۇلۇشىنى
كۈچەيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، شۇ جايدىكى خەلق ئا-
مىسى بىلەن بىرلىكتە سوتسىيالىستىك مەنۇى مەدە-
نىيەتلىك قۇرۇلۇشى پائالىيىتىنى ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت.

ئارمىيە - خەلق بىرلىكتە مەنۇى
مەدەنىيەتلىك بەرپا قىلىش

بۇ پائالىيەت 1982 - يىلىدىن باشلاپ قانات يايدۇ-
رۇلغاندىن بۇيان، نۇقتىدىن دائىرىگە، يېزىدىن شە-
ھەرگە، كوچىدىن زاۋۇت، مەكتەپ، كارخانىلارغا كې-
ڭىيىپ ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى. تولۇق بولمىغان
ستاتىستىكىغا قارىغاندا، ھازىر شىنجاڭ ھەربىي رايو-
نى، شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ھاۋا ئارمىيىسى، شىنجاڭ
قوراللىق ساقچى باش ئەترىتى، بىڭتۈەن قوراللىق
ساقچى قوماندانلىق شتابى، شىنجاڭ ج خ چېگرا مۇدا-
پىئە باش ئەترىتى يەرلىك ئورۇنلار بىلەن بىرلىكتە
بەرپا قىلغان مەنۇى مەدەنىيەتلىك ئورۇن جەمئىي
2121. بۇ پائالىيەت يەنە ساقچى بىلەن خەلق بىرلىكتە

قۇرۇش، بىگتۇەن بىلەن يەرلىك بىرلىكتە قۇرۇش، ئىشچىلار بىلەن دېھقانلار بىرلىكتە قۇرۇش قاتارلىق كۆپ خىل شەكىلدىكى بىرلىكتە مەنىۋى مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىش پائالىيەتلىرىگە تۈرتكە بولغان. 2000 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەتنى خىزمەتتى كومىتېتى كورلىدا «ئارمىيە بىلەن خەلق بىرلىكتە قۇرۇش بويىچە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مىلىۋى چاقىرىملىق تۆمۈرىول مەدەنىي لىنىيىسى» بەرپا قىلىش پائالىيىتى سەپەرۋەرلىك يىغىنىنى ئېچىپ، ئارمىيە بىلەن خەلق بىرلىكتە مەنىۋى مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىشقا يېڭى مەزمۇن قوشتى.

مەدەنىيەت، سەھىيە، پەن ـ تېخنىكىنى يېزىلارغا يەتكۈزۈش پائالىيىتى بۇ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتنى قۇرۇلۇشىدىكى پائالىيەت ئۈسۈللىرىدىن بىرى. قىسقارتىپ «ئۇچىنى يېزىلارغا يەتكۈزۈش» دېيىلىدۇ. 1995 ـ يىلى 9 ـ ئايدا، ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى تەشۋىقات بۆلۈمى، ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق نازارىتى، پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتى قاتارلىق ئالتە تارماق بىرلىكتە «ئاپتونوم رايون بويىچە يېزىلارغا كىتاب يەتكۈزۈش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش»نى تارقاتتى ھەمدە يېزىلارغا كىتاب يەتكۈزۈش پائالىيىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ۋە ئىشخانىسى قۇردى. 1995 ـ يىلى قىشتا، ئاپتونوم رايونلۇق پەن ـ تېخنىكا كومىتېتى، دېھقانچىلىق نازارىتى ۋە يېزا ئىگىلىك پەنلىرى ئاكادېمىيىسى 22 مۇتەخەسىس ئاجرىتىپ، پەن ـ تېخنىكا لىكتورلار ئۆمىكى تەشكىللەپ، يېزا ـ قىشلاقلارغا سەييارە لېكسىيە سۆزلەشكە ئەۋەتتى. مەملىكەت بويىچە «ئۇچىنى يېزىلارغا يەتكۈزۈش» پائالىيىتى بىر تۈتاش قانات يايدۇرۇلغاندىن بۇيان، ئاپتونوم رايوندىكى ھەر قايسى جايلار ھەر يىلى قىش، ئەتىيازدىكى دېھقانچىلىق ئىشلىرى بوش مەزگىلىدىن پايدىلىنىپ، مەدەنىيەت، پەن ـ تېخنىكا، سەھىيە ساھەسىدىكى مۇتەخەسىسلەر خادىملارنى يېزىغا بېرىپ «دېھقان ـ چارۋىچىلارنى نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ ھاللىق سەۋىيىگە يۈرۈش قىلىشقا يېتەكلەش» تىن ئىبارەت ئاساسىي دەۋر تېمىسىنى زىچ چۆرىدىگەن ھالدا «ئۇچىنى يېزىلارغا يەتكۈزۈش» پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇشقا تەشكىللىدى. «ئۇچىنى يېزىلارغا يەتكۈزۈش» پائالىيىتىنىڭ نىشانى: بىرىنچىدىن تايانچىلارنى كۆچەپ تەربىيىلەپ، «يەتكۈزۈش» بىلەن «قۇرۇش»نى بىرلەشتۈرۈپ، يېزىدىن مەڭگۈ كېتىپ قالمايدىغان «ئۇچىنى يېزىلارغا يەتكۈزۈش» خىزمەت ئەترىتىنى بارلىققا كەلتۈرۈش؛ ئىككىنچىدىن، ئۇلگىلەرنى يا خشى تۈتۈپ، تەسىر كۆرسىتىش ۋە تۈرتكە بولۇش كۆچىگە ئىگە پائالىيەتلەرنى پىلانلاش ۋە ئۈيۈشتۈرۈش؛ ئۈچىنچىدىن، ئاساسىنى پۈختىلاپ، دائىرىدىكى خىزمەتلەرنى ياخشى تۈتۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، مۇھىم نۇقتىنى نامرات جايلارغا قارىتىش؛ خادىملار كۆپرەك نامرات جايلارغا چۈشۈش، ئەسلىمىلەرنى كۆپرەك نامرات جايلاردا قۇرۇش، چەكلىك ئادەم كۆچى ۋە ماددىي كۆچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ ئىشلىتىش، دېھقان ـ چارۋىچىلارنى ھەقىقىي نەپكە ئېرىشتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ تېز دىن نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىپ ھاللىق سەۋىيىگە يېتىشىگە يارەم بېرىشتىن ئىبارەت (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 51 ـ بېتىگە قارالسۇن قارالغ).

«100 شەھەردىكى 10 مىڭ دۇكاندا ساختا مال بولماسلىق» پائالىيىتى بۇ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەتنى قۇرۇلۇشىدىكى پائالىيەت ئۇسۇللىرىدىن بىرى. ساختا ـ ناچار تاۋارلارنىڭ ئىستېمالچىلارنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇق ـ مەنپەئىتىگە دەخلى ـ تەرۇز قىلىشىنى يوقىتىش ئۈچۈن سودا كارخانىلىرىنىڭ سەممىي ـ ئىناۋەتلىك بولۇش پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىشىنى تەشەببۇس قىلىش يۈزىسىدىن قانات يايدۇرۇلغان ھەرىكەت. 1996 ـ يىلىدىن باشلاپ ئاپتونوم رايوندىكى ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەردە بۇ پائالىيەت قانات يايدۇرۇلدى. بەش يىلدىن بۇيان بۇ پائالىيەت نۇقتىدىن لىنىيىگە، لىنىيىدىن دائىرىگە كېڭىيىپ، ئۈچ كېڭىيىش پائال ھەم سالماقلىق بىلەن ئىشقا ئاشۇرۇلدى: بىرىنچى، دۆلەت سودا كارخانىلىرىدىن پۈقرا، ۋى، خۇسۇسىي سودا كارخانىلىرىغا كېڭەيدى؛ ئىككىنچى، سودا پارچە سېتىش كارخانىلىرىدىن چوڭ توپ سېتىش بازارلىرىغا كېڭەيدى؛ ئۈچىنچى، ئوبوروت سالىھەسىدىن ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىگە كېڭەيدى. بۇ پائالىيەت ئاپتونوم رايون بويىچە كۆرۈنەرلىك ئۈنۈمگە ئېرىشىپ، ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئالقىشىغا سازاۋەر بولدى. 1997 ـ يىلى ئاپتونوم رايون بۇ پائالىيەتنى ياخشى ئېلىپ بارغان 33 سودا كارخانىسىنى ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ تەقدىرلىدى. 1998 ـ يىلى دۆلەت «بەش بىرلەشمە مۇلازىمەتنى بىر گەۋدىلەشتۈرگەن» 100 ماگىزىن ۋە «100 شەھەردىكى 10 مىڭ دۇكاندا ساختا مال بولماسلىق» پائالىيىتىدىكى ئۈلگە دۇكانلارنى ئېلان قىلدى. شىنجاڭدىن ئۇرۇمچى دوستلۇق سودا سارىيى، ئۇرۇمچى تەڭرىتاغ سودا سارىيى بۇ ئۈلگە دۇكانلار قاتارىدىن ئورۇن ئالدى. 2000 ـ يىلى 3 ـ ئايدا، ئۇرۇمچى ئىسلام كاتتا مېھمانخانىسى، شەرق 100 سودا سارىيى، قارىماي شەھەرلىك جۇڭغار سودا سارىيى، كورلا شەھەرلىك خەلق سودا سارىيى، شىخەنزە شەھەرلىك تۇرلۇك ماللار سودا بىناسى، يېزا ئىگىلىك 4 ـ شى

خۇاچىاڭ سودا سارىيى مەركىزىي كومىتىت تەشۋىقات بۆلۈمى قاتارلىق ئالتە تارماق تەرىپىدىن 2 ـ تۈركۈم «100 شەھەردىكى 10 مىڭ دۇكاندا ساختا مال بولماسلىق» پائالىيىتىدىكى ئۇلۇغ دۇكان قىلىپ بېكىتىلدى.

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىشى بۇ جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭنى ئازاد قىلىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان زور ھەربىي ھەرىكىتىدۇر. 1949 ـ يىلى 8ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى لەنجو ئازاد بولغاندىن كېيىن، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 ـ دالا ئارمىيىسىنىڭ 1 ـ بىكتۇەنى دەرھال جاڭيې، جيۇچۈەن، يۈيىبىن، ئەسسى ئەترابىغا يۈرۈش قىلدى، 9 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى 1 ـ بىكتۇەن شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىش بۇيرۇقىنى ئاڭلۇرۇۋېلىپ، ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ گەنسۇ ـ شىنجاڭ ئاشىولىنى بويلاپ شىنجاڭغا قاراپ ماڭدى. 2 ـ جۈن سول بۇنىلىش ئارمىيىسى بولۇپ جەنۇبىي شىنجاڭغا، 6 ـ جۈن ئوڭ بۇنىلىش ئارمىيىسى بولۇپ شىمالىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلدى. 1950 ـ يىلى 3 ـ ئايغىچە 90 مىڭدىن ئارتۇق كىشىلىك خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى بەلگىلەنگەن جايلارغا تولۇق يېتىپ بېرىپ ئورۇنلاشتى. 1 ـ بىكتۇەننىڭ برونېۋىك يېگى تۇەن كوماندىرى خۇجىەننىڭ قوماندانلىقىدا شىنجاڭغا كىرىشكە يول باشلاش ۋەزىپىسىنى ئوستىگە ئالدى. بۇ يىگىدا 45 برونېۋىك، قوشۇمچە 37 ئاپتوموبىل، 500 دىن ئارتۇق ئادەم ھەمدە بىر كۆچەيتمە پىيادە ئەسكەرلەر لىيەنى بار ئىدى. يىلى 1949 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى بۇيىمىندىن يولغا چىقىپ، 13 ـ كۈنى قۇمۇلغا يېتىپ باردى، 17 ـ كۈنى، داۋاملىق غەربكە يۈرۈش قىلىپ، چۆللۈك ۋە تۇرپان ئويمانلىقىنى كېسىپ ئۆتۈپ، 20 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن شىنجاڭنىڭ مەركىزى دىخۇا (ھازىرقى ئۈرۈمچى)غا يېتىپ باردى. شىنجاڭ ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى بۇرھان شەھىدى ھەر ساھەدىكى ئامما بىلەن بىرلىكتە دىخۇانىڭ جەنۇبىي ئەترابىدىكى ئۇلانبايغا بېرىپ ئارمىيىنى قارشى ئالدى. 11 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى 1 ـ بىكتۇەننىڭ سىلىگۈەنى قوشۇمچە سىياسىي كومىسسارى ۋاڭ جېن بىكتۇەننىڭ بىر قىسىم خادىملىرىنى باشلاپ ئايروپىلان بىلەن دىخۇاغا يېتىپ كەلدى. 10ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى 1 ـ بىكتۇەن 2 ـ جۇنگە قاراشلىق 4 ـ شى، 5 ـ شى، 6 ـ شى ۋە جۇنگە بىۋاسىتە قاراشلىق زەمبىرەكچىلەر تۇەنى، تەلىم ـ تەربىيە تۇەنى، ساپىيورلار تۇەنى بولۇپ 43 مىڭچە ئادەم ئىككى يۈنىلىش بويىچە شىنجاڭغا يۈرۈش قىلدى. جۇن كوماندىرى گوپېك، سىياسىي كومىسسارى ۋاڭ ئېنماۋلار ئاساسىي قىسمىنى باشلاپ جيۇچۈەن، يۈيىبىنگۈەندىن يولغا چىقىپ، قۇمۇل ۋە تۇرپاندىن ئۆتۈپ قارا شەھەر، كورلا، ئاقسۇ، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق مۇھىم شەھەرـ بازارلاغا كىرىپ ئورۇنلاشتى. خوتەنگە تېزرەك يېتىپ بېرىش ئۈچۈن، 15 ـ تۇەندىكى 1800 دىن ئارتۇق ئادەم سىياسىي كومىسسار خۇاڭ چېڭنىڭ قوماندانلىقىدا 12 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئاقسۇدىن يولغا چىقىپ، تەكلىماكان قۇملۇقىنى كېسىپ ئۆتۈپ، 18 كۈندە 790 كىلومېتىردىن ئارتۇق مۇساپىنى پىيادە مېڭىپ، 22 ـ كۈنى خوتەنگە يېتىپ بېرىپ، قۇملۇقتا يۈرۈش قىلىش رېكورتىنى يارىتتى. ئىككى تۇەن دۇنخۇاڭدىن يولغا چىقىپ، ئاددىي تاشيولنى بويلاپ چارقىلىق، كېرىيە ناھىيىلىرىگە يۈرۈش قىلدى. يەنە بىر ساپىيورلار تۇەنى ۋە 5 ـ شىنىڭ بىر مۇستەقىل تۇەنى شىمالىي شىنجاڭغا بېرىپ ئورۇنلاشتى. 6ـ جۈن 10ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى رەسمىي 1 ـ بىگىتۇەن شتاتىغا ئۆتتى. بۇ جۇنگە قاراشلىق 16 ـ شى، 17 ـ شى ۋە جۇنگە

جۇڭگو ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشى

بىۋاسىتە قاراشلىق زەمبىرەكچىلەر تۈەنى، ئاتلىق ئەسكەرلەر تۈەنى، تەلىم - تەربىيە تۈەنىقاتارلىقلار دىن 28 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم 11 - ئاينىڭ 4- كۈنىدىن باشلاپ، جۈن كوماندىرى لو يۈەنغا سىياسىي كومىسسار جاڭ شىەنيۈنىڭ قوماندانلىقىدا، ئايروپىلان ۋە ماشىنىدا توشۇشنى ئاساسلىق ۋاستە قىلىپ، ئىلىگىرى - كېيىن دىخۇا، قۇمۇل، جىمكۆل (ھازىرقى باركۆل)، سۈيلەي (ھازىرقى ماناس)، غۇلجا قاتارلىق مۇھىم شەھەر - بازارلارغا كىرىپ ئورۇنلاشتى. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىش داۋامىدا ھەقىقەتكە قايتقان گومىنداڭ قوشۇنلىرى ئىچىدىكى ئەكسىيەتچىلەر قۇترانتقان كۆپ قېتىملىق توپىلاڭلارنى تىنچىتتى. 1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 16 - كۈنى پىچاندىكى ھەقىقەتكە قايتقان گومىنداڭ قوشۇنى ئىچىدىكى توپىلاڭچىلارنى باستۇردى. 1949 - يىلى 11- ئاينىڭ 21 - كۈنى قۇمۇلدىكى ھەقىقەتكە قايتقان گومىنداڭ قوشۇنى ئىچىدىكى توپىلاڭچىلارنى قورالسىزلاندۇردى. 10 - ئاينىڭ 28- كۈنى گومىنداڭنىڭ بۇگۇردىكى ھەقىقەتكە قايتقان قوشۇنىنىڭ توپىلىڭنى تىنچىتتى. 10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى گومىنداڭنىڭ كۇچادىكى ھەقىقەتكە قايتقان قوشۇنلىرىنىڭ ئاممىنىڭ مال - مۈلكىنى بۇلاش ۋەقەسى ۋە كېيىنكى ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ، زىيانغا ئۇچرىغان ئاممىغا نەپىقە بېرىپ خاتىرجەملەندۇردى، شۇنىڭ بىلەن بىللە شۇ جاينىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش تەرتىپىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە يارەملەشتى. 12 - ئاينىڭ بېشىدا شىنجاڭغا كىرگەن جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى قىسىملىرى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مىللىي ئارمىيە قىسىملىرى ۋە گومىنداڭنىڭ ھەقىقەتكە قايتقان قىسىملىرى بىلەن دىخۇادا ئۇچراشتى، 9 - كۈنى چۈشتىن بۇرۇن بۇ ئۇچ ئارمىيە قىسىملىرىنىڭ شەھەرگە كىرگەنلىكىنى تەبرىكلەش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. پېك دىخۇەي، جاڭ جىجۇڭلار ۋاڭ جىن، بۇرھان شەھىدى، تاۋ سيۆ، سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىقلارنىڭ ھەمراھلىقىدا دىخۇا شەھىرىنىڭ جەنۇبىي چوڭ كوچىسىغا جايلاشقان چوڭ بانكا بىناسىنىڭ پەلەمپەي سۈپىسىغا چىقىپ ئۇچ ئارمىيە قىسىملىرىنى پاراتتىن ئۆتكۈزدى. 12 - ئاينىڭ 17 - كۈنى دىخۇادا شىنجاڭ ھەربىي رايونى قۇرۇش يىغىنى ئېچىلىپ، پېك دىخۇەي قوشۇمچە شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ سىلىگۈەنى، سىياسىي كومىسسارى بولدى. ۋاڭ جىن 1 - مۇئاۋىن سىلىگۈەنلىككە، تاۋسيۆ 2 - مۇئاۋىن سىلىگۈەنلىككە، سەيپىدىن ئەزىزى 3 - مۇئاۋىن سىلىگۈەنلىككە، جاڭ شىچىن شتاب باشلىقلىقىغا، شۇي لىچىڭ سىياسىي بۈلۈمنىڭ مۇدىرلىقىغا تەيىنلەندى. جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشى شىنجاڭ تارىخىدا يېڭى سەھىپە ئاچتى (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 15 -، 16 - بەتلىرىگە قارالسۇن).

شىنجاڭ ئۇلكىسىدىكى گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ ھەقىقەتكە قايتىش تېلېگرامىسى بۇ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق گومىنداڭ قوشۇنلىرى شىنجاڭ مۇداپىئە باش قوماندانى گېنېرال تاۋسيۈنىڭ يېتەكچىلىكىدە ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ۋە رەئىس ماۋزېدۇڭغا تېلېگراما يوللاپ، گومىنداڭ گۇاڭجۇ ھۆكۈمىتىدىن ئالاقىنى ئۈزۈپ، خەلق دېموكراتىيىسى سېپىغا قوشۇلغانلىقىنى جاكارلىغانلىق ۋەقەسى. 1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق گومىنداڭ قوشۇنلىرىدىكى كەڭ ئوفىتسىر - ئەسكەرلەر جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ بىرلىك سەپ سىياسىتىنىڭ چاقىرىقى ئاستىدا، ئەتراپلىق پىلانلاش ۋە كەسكىن كۈرەش ئارقىلىق، شىنجاڭنىڭ مۇداپىئە باش قوماندانى گېنېرال تاسيۈنىڭ باشلامچىلىقىدا تېلگرامما ئۇۋەندىكىچە: «شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق كوماندىر جەڭچىلىرىمىز ئۈچ - تۆت يىلدىن بۇيان، گېنېرال جاڭ ژېنبونىڭ رەھبەرلىكىدە، ئىچكى تىنچلىقنى ھىمايە قىلىپ، تاشقى جەھەتتە سوۋېت ئىتتىپاقىغا يېقىنلىشىش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ كەلدى. جاڭ گېنېرال غەربىي شىمالدىن كەتكەندىن كېيىن، ئىچكى جايلارنىڭ ۋەزىيىتىدە چوڭ ئۆزگىرىش بولدى. لېكىن جاڭ گېنېرال يەنىلا شىنجاڭغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈپ، ئىنقىلابىي روھ بىلەن ئارمىيىمىزدىكى كوماندىر - جەڭچىلەرگە دەرھال خەلق دېموكراتىيىسى سېپىغا قوشۇلۇپ، دۆلەتكە ئازراق بولسىمۇ تۆھپە قوشۇشنى تاپىلىدى. بىز تاۋسيۆ قاتارلىقلار بىر ھەربىي بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن، دۆلەت ۋە خەلققە پايدىلىق ئىش بولىدىغانلا بولسا، شەخسىي ئار - نومۇسقا قېلىشىمىز بىلەن ھېسابلاشمايمىز. ھازىر جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ 1 - نۆۋەتلىك يىغىنى ئېچىلدى، جۇڭگو خەلقى سەممىي ئارزۇ قىلىپ كەلگەن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ۋۇجۇدقا كېلىش ئالدىدا تۇرماقتا، يېڭى جۇڭگو تىنچلىق بىلەن قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش ئەك شانلىق يولغا قەدەم قويدى. شىنجاڭ جۇڭگونىڭ بىر مەمۇرىي ئۇلكىسى، شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسىملىرىمىز دۆلەتنىڭ چېگرا رايونىدا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ،

دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىقى، ئەركىنلىكى، ئاۋات ھەم گۈللەنگەن ئىستىقبالغا ئېرىشىشنى سەممىي ئۈمىد قىلىدۇ. خەلق ئىنقىلابىي ئىشلىرىنى ئۆزۈل ـ كېسىل ئورۇنداش يولىدا پۈتۈن كۈچى بىلەن تىرىشچانلىق كۆرسىتىشنى خالايدۇ. بىز تاۋسيۇ قاتارلىقلار پۈتۈن ئارمىيىدىكى كوماندىر ـ جەڭچىلەرگە ۋاكالىتەن شۇنى تەنتەنىلىك جاكارلايمىزكى، بۇگۈندىن ئېتىبارەن گۇاڭجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان ئالاقىمىزنى ئۈزۈپ، رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ سەككىز تۈرلۈك تىنچلىق خىتاب نامىسى ۋە ئىچكى تىنچلىق بېتىمىنى سەممىي قوبۇل قىلىمىز. پۈتۈن ئارمىيىمىز ئەسلىدىكى مۇداپىئە ئورۇنلىرىدا چىڭ تۇرۇپ، يەرلىكنىڭ تەرتىپىنى قوغدايدۇ ھەمدە خەلق ئىنقىلابىي ھەربىي كومىتېتى ۋە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى باش شتابىنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنىدۇ. شۇڭا بۇ تېلېگراممىنى يوللىدۇق، يولىيورۇق بېرىشىڭلارنى كۈتىمىز.» ئەينى چاغدا جايلار بىلەن بولغان تېلېگراف ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قالغان بولغاچقا، راتسىيىدە ئۇزاق مۇددەت چاقىرىپمۇ ئالاقە باغلاش مۇمكىن بولمىغاندىن كېيىن، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ جاڭجياكۇدا تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ راتسىيىسى ئارقىلىق بۇ ھەقىقەتكە قايتىش تېلېگراممىسى بېيپىڭ (بېيجىڭ) غا يوللاپ بېرىلدى. 28 ـ كۈنى رەئىس ماۋزېدۇڭ، باش قومىداندان جۇدې جاۋاب تېلېگراممىسى يوللاپ شىنجاڭدىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرىنىڭ ھەقىقەتكە قايتقانلىقىنى تەبرىكلىدى.

شىنجاڭ ئۇلكىلىك گومىنداڭ بىرلەشمە ھۆكۈمىتىنىڭ ھەقىقەتكە قايتىش تېلېگراممىسى

بۇ شىنجاڭ ئۇلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى بورھان شەھىدىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ۋە رەئىس ماۋزېدۇڭغا تېلېگراما يوللاپ، گومىنداڭ گۇاڭجۇ ھۆكۈمىتىدىن ئالاقىنى ئۈزۈپ، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقىنى ئاڭلايدىغانلىقىنى جاكارلىغانلىق ۋەقەسى. 1949 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى، شىنجاڭ ئۇلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بورھان شەھىدى باشلامچى بولۇپ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتكە ۋاكالىتەن ھەقىقەتكە قايتىش تېلېگراممىسى يوللىدى. تېلېگراما تېكىستى تۆۋەندىكىچە: «شىنجاڭدا 1946 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى تىنچلىق كېلىشىمى ماددىلىرىغا ئاساسەن، ھەر مىللەت خەلق ۋەكىللىرىدىن تەشكىللەنگەن دېموكراتىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن بۇيان، گېنېرال جاڭ جىجۇڭنىڭ رەھبەرلىكىدە، پۈتۈن ئۇلكە خەلقى بىردەك ھىمايە قىلغان تىنچلىق، بىرلىككە كەلگەن، ئىنتىپاق، لىق، دېموكراتىيە سىياسىتىنى يولغا قويۇپ كەلدى. ئۇچ يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان، دۆلەت ئىچىدىكى ۋەزىيەتنىڭ تەسىرى، بولۇپمۇ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ توسقۇنلۇق قىلىشى تۈپەيلىدىن ۋەزىيەتنى تولۇق ئورۇنلىيالمىدۇق، شۇنداقتىمۇ ئۇلكىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يارىدىمى ۋە بۇيۇك دوستىمىزنىڭ رىغبەتلەندۈرۈشى نەتىجىسىدە، شىنجاڭ ئۇلكىسىدە ئاخىرى تىنچلىق ۋەزىيىتىنى ساقلاپ قالالىدۇق. گېنېرال جاڭ جىجۇڭ پۈتۈن مەملىكىتىمىزنىڭ تىنچلىق ھەرىكىتى تۈپەيلىدىن غەربىي شىمالدىن ئايرىلغان، دۆلەت ئىچىدىكى ئەكسىيەتچىل كۈچلەر جاھىللىق بىلەن جان تالىشۋاتقان چاغدىمۇ، يەنىلا ئۇلكىمىزنىڭ تىنچلىقىنى ساقلاش، تىنچلىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەڭ زور تىرىشچانلىق كۆرسەتتۇق. بىز شۇنى چوڭقۇر چۈشىنىمىزكى، شىنجاڭ خەلقىنىڭ بىردىنبىر ئارزۇسى بىرلىككە كەلگەن، مۇستەقىل، ئەركىن، دېموكراتىك ۋەتىنىمىزنىڭ يارىدىمى ئارقىسىدا، باي، قۇدرەتلىك، شادلىقتا تولغان يېڭى شىنجاڭ قۇرۇپ چىقىش ھەمدە پۈتۈن مەملىكەتنىڭ تىنچلىق قۇرۇلۇش ئۈچۈن تۆھپە قوشۇشتىن ئىبارەت.

ھازىر جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ 1 ـ نۆۋەتلىك يىغىنى ئېچىلدى، بىرلىككە كەلگەن، مۇستەقىل، ئەركىن بولغان يېڭى دېموكراتىيە تۈزۈمىدىكى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ۋۇجۇدقا كېلىش ئالدىدا تۇرماقتا. پۈتۈن مەملىكەت خەلقى تارىخىتىن بۇيانقى بۇ ئۇلۇغ قۇرۇلۇشقا ئۇل سېلىنغانلىقىدىن چەكسىز خۇشاللانماقتا. شىنجاڭ ئۇلكىسىدىكى بارلىق خەلقىمۇ يېڭى جۇڭگونىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىدىن ئىنتايىن شادلانماقتا. بىز ھازىر شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت ۋە پۈتۈن ئۇلكىدىكى ھەر مىللەت قېرىنداشلارغا ۋاكالىتەن شۇنى جاكارلايمىزكى، بۇگۈندىن باشلاپ ئەكسىيەتچىل گۇاڭدۇڭ ھۆكۈمىتىدىن ئالاقىنى ئۈزۈدۇق، ماۋ جۇشىنىڭ سەككىز تۈرلۈك تىنچلىق بايانىتى ۋە تىنچلىق كېلىشىمىنى سەممىي قوبۇل قىلىمىز ھەمدە شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمىتىنى شىنجاڭ ئۇلكىلىك ۋاقىتلىق خەلق ھۆكۈمىتىگە ئۆزگەرتىپ تەشكىللەيمىز. بۇ ھۆكۈمەت ئۇلكىنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىغا ۋاقىتلىق رىياسەتچىلىك قىلىپ تۇرغاچ مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقىنى كۈتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە غۇلجىدىكى ھۆكۈمەت ھەيئەتلىرىنىمۇ دىخۇاغا قايتىپ كېلىپ بىرلىكتە ھەمكارلىشىشقا تەكلىپ قىلىمىز. چوڭقۇر ئىشىنىمىزكى، ئۇلكىمىز جۇڭگو

كومۇنىستىك پارتىيىسى ۋە ئۇلۇغ داھىيىمىز ماۋ جۇ-شىنىڭ دانا رەھبەرلىكىدە، تېز سۈرئەت بىلەن شانلىق تىنچلىق قۇرۇلۇشى داغدام يولىغا قەدەم قويغۇسى. شۇ ۋەجىدىن بۇ تېلېگراممىنى يوللىدۇق، يولىيورۇق بېرىشىڭلارنى ھۆرمەت بىلەن كۈتىمىز.» ھەقىقەتكە قايىتىش تېلېگراممىسىنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن، 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى تاۋسيۇ بىلەن بۇرھان شەھىدى «شىنجاڭ ئۇلكىلىك مۇھاپىزەت باش قوماندانلىق شتابى ۋە شىنجاڭ ئۇلكىلىك ۋاقىتلىق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئېلانى» نى بىرلىكتە ئىمزالىدى. ئۇنىڭدا پۈتۈن ئۇلكىدىكى ئارمىيە - خەلقتىن زور ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش بولۇۋاتقان بۇ مەزگىلدە بىر نىيەتتە ھەمكارلىشىپ، باشقىلارنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۇلكىگە دەخلىتەرۇز قىلماسلىق، جەمئىيەت تەرتىپىگە پاراكەندىچىلىك سالماسلىق، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلماسلىق، بۇرۇنقى ئۆچمەنلىكلىرىنى دەپ باشقىلاردىن ئۆچ ئالماسلىق، مال باھاسىنى ھەدەپ ئۆستۈرمەسلىك، ئارمىيە بىلەن خەلقنىڭ ھېسسىياتىغا ئازار يەتكۈزمەسلىك، چەت ئەل مۇھاجىرلىرىغا چېقىلماسلىق، ئومۇمنىڭ مۇلكىگە زىيان يەتكۈزمەسلىك تەلەپ قىلىندى. 28 - كۈنى رەئىس ماۋزېدۇڭ، باش قوماندان جۇ دې شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ ھەقىقەتكە قايىتقانلىقىنى تەبرىكلەپ جاۋاب تېلېگراممىسى ئەۋەتتى.

ئالىغا يۈرۈش قىلىش 1950 - يىلى 4 - ئايدا، شىنجاڭ ھەربىي رايونى مەركەز ۋە غەربىي شىمال ھەربىي رايونىنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن، مۇستەقىل ئاتلىق ئەسكەر شىسى قۇرۇپ شىزاڭنىڭ ئالى رايونىغا يۈرۈش قىلىپ، غەربىي جەنۇب ھەربىي رايونىنىڭ 18 - جۈنى قاتارلىق قىسىملىرىغا ماسلىشىپ شىزاڭغا ھەربىي يۈرۈش قىلىش ھەرىكىتىنى باشلىدى. مۇستەقىل ئاتلىق ئەسكەر شىسىدا ئوچ ئاتلىق ئەسكەر تۈرى ۋە بىر تۈگە چوڭ ئەترىتى بار ئىدى. شىنىڭ قوماندانلىق ئورگىنى خوتەنگە ئورۇنلاشتى، 7 - ئايدا كېرىيىگە يۈتكەلدى. 5 - ئايدا بۇ شىنىڭ ئاساسلىق ئەسكەر كۈچلىرى ۋە شىنجاڭ ھەربىي رايونىدىن ئاجرىتىلغان بىر قىسىم ساپىيورلار ھەمدە سەپەرۋەر قىلىنغان 1800 خەلق ئىشچىسى بىلەن بىرلىكتە شىمالىي شىزاڭغا تۈتىشىدىغان تاشيولنى ياساشقا كىرىشتى. 1951 - يىلى 11 - ئايغىچە 169 كىلومېتىر تاشيول ياسالدى. مۇستەقىل ئاتلىق ئەسكەر شىسى 1 - تۈەننىڭ 1 - لېيەننى ئاساس قىلىپ، خەنزۇ، ئۇيغۇر قاتارلىق يەتتەمىللەتتىن تەركىب تاپقان 135 نەپەر جەڭچىنى ئالدىنقى لېيەن قىلىپ تەشكىللىدى. بۇ لېيەن 1950 - يىلى 7 - ئاينىڭ 31 - كۈنى كوئىنلۇن تېغىنىڭ ئېتىكىدىكى پولى كەنتىدىن چىقىپ ئالى رايونىغا يۈرۈش قىلدى. 8 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ئالىنىڭ گەيزې رايونىدىكى لياڭشۇچۈەن (قوشبۇلاق) گە يېتىپ باردى، 10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا دومغا، 10 - ئاينىڭ ئاخىرى زاماماڭباۋغا يېتىپ باردى. بۇ يەرگە كەلگۈچە ئالدىنقى لېيەن جەمئىي 600 كىلومېتىر يول باستى. 1951 - يىلى 5 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، مۇستەقىل ئاتلىق ئەسكەر شىسى 2 - تۈەننىڭ مۇئاۋىن كوماندىرى ئەن زېمىن باشچىلىقىدا شى رازۋېدكا لېيەنى ۋە بىر كۈچەيتىمە ئاتلىق ئەسكەر لېيەندىن تەشكىللەنگەن 280 نەچچە كىشىلىك ئالدىنقى تارماق ئەترەت شىزاڭغا كىردى. 21 - كۈنى ئالدىنقى تارماق ئەترەت لياڭشۇيچۈەنگە يېتىپ باردى. 28 - كۈنى زاماماڭباۋغا يېتىپ بېرىپ ئالدىنقى لېيەن بىلەن ئۇچراشتى. ئالدىنقى لېيەن جەڭچىلىرى كىلىمات ناچار بولۇش، دوختور، دورا يوق بولۇش، قەھرىتان سوغۇق ۋە ئاچارچىلىقتا قېلىش، ئارقا سەپتىن يىراقتا ئايرىلىپ تۇرۇپ، ئارقا سەپ تەمىناتىغا ئېرىشەلمەسلىكتەك قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، شىزاڭنىڭ ئالى ئېگىزلىكىدە ئون ئاي تۇردى، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ لى چىۋشەن قاتارلىق 37 نەپەر جەڭچى قۇربان بولدى، شانلىق ئەتىجىلىرى بىلەن شىنجاڭ ھەربىي رايونى تەرىپىدىن «قەھرىمان لېيەن» دېگەن نام بېرىلدى. ئالدىنقى تارماق ئەترەت ئالدىنقى لېيەن بىلەن ئۇچراشقاندىن كېيىن، داۋاملىق پۈلەن، گاراداق (گورىياشا) غا قاراپ يۈرۈش قىلدى. 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى قىسىملار داۋاملىق ئىلگىرىلەپ، گاندىس تېغىنىڭ ئاساسلىق چوققىسى ئېتىكىدىكى مۇز دەريادىن كېسىپ ئۆتۈپ، دېگىز يۈزىدىن 7 مىڭ نەچچە مېتىر ئېگىز دۇڭجۇلا داۋىنىدىن ئۆتۈپ، 29 - كۈنى پۈلەنگە يېتىپ باردى. 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى پۈلەندە ئاممىۋى يىغىن چاقىرىپ، شىزاڭنى تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلىش كېلىشىمىنى ئېلان قىلدى ھەمدە جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ مىللەت، دىن سىياسىتى ۋە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئىنتىزامىنى تەشۋىق قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن پۈلەندە بىر كۈچەيتىمە لېيەننى قالدۇرۇپ، باشقا قىسىملار بىلەن بىرلىكتە داۋاملىق شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، 8 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئالىنىڭ مەركىزى گوداكقا يېتىپ باردى. بىر كۈن توختىغاندىن كېيىن يەنە شىمالغا

مېڭىپ، گوربېشا (گور) غا كىرىپ ئورۇنلاشتى. شۇ-
نىڭ بىلەن ئالى ئېگىزلىكى تولۇق ئازاد بولدى.

ئاراتۇرۇك مۇداپىئە جېڭى 1950 - يىلى
3 - ئايدىن 5 - ئايغىچە، جۇڭگو خەلق ئازادلىق
ئارمىيىسى 16 - شى 46 - تۈمىنى ئاراتۇرۇك ناھىيە
بازىرىنى قوغداش ئۈچۈن، باندىتلارنىڭ قوراللىق ھۇ-
جۇمىغا قارشى ئىنتايىن جاپالىق ۋە كەسكىن بىر مەي-
دان جەڭ قىلدى. 1950 - يىلى 2 -، 3 - ئايلاردا
ئازادلىق ئارمىيە 6 - جۇن 16 - شى 46 - تۈمەن 1-
يېڭىنىڭ 2 - لىيەنى بۇيرۇققا بىنائەن ئاراتۇرۇك ناھە-
يىسىگە كىرىپ ئورۇنلاشقاندى. 3 - ئاينىڭ 29-
كۈنى سابىق گومىنداڭ ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ ھاكە-
مى ئەبەيدۇللا، ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى يى جيەد-
جۇڭ ۋە باندىتلار كاتتىۋېشى ئوسمان، يولۋاسلار ئۇزۇنا-
را تىل بىرىكتۈرۈپ، سابىق گومىنداڭ قوغدىنىش ئەت-
رىتى قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان 700 نەچچە كىشى-
نى تاياڭچ قىلىپ، ئاممىنى توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە مەج-
بۇرلىدى. ئۇلار ئاراتۇرۇكتىن قۇمۇل، تاشبېلىق،
غەربىي بازار (ھازىرقى باركۆل) قاتارلىق جايلارغا
باردىغان يوللارنى قامال قىلىپ، تېلېفون سىملىرىنى
ئۈزۈۋەتتى، شۇ جايدىكى ئاممىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا
يارداەم بېرىش ئۈچۈن چىققان خىزمەت ئەترىتىنىڭ 25
خادىمىنى ئۆلتۈردى. 30 - كۈنى سەھەردە توپىلاڭچى
باندىتلار ئاراتۇرۇك ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىكى 3 -
نومۇرلۇق پوتەينى ئىگىلەپ، ئاراتۇرۇك بازىرىنى قوغ-
داۋاتقان ئازادلىق ئارمىيە 2 - لىيەننىڭ گازارمىسىغا
ئوق ياغدۇرۇشقا باشلىدى. 2 - لىيەن دەرھال باندىتلار-
غا قايتۇرما زەربە بېرىپ، شىمالىي تاغنى قايتۇرۇۋې-
لىپ، 30 نەچچە باندىتنى يوقاتتى. 4 - ئاينىڭ 5 -
كۈنى سەھەردە، 200 نەچچە باندىت بىرنەچچە يولغا
بۆلۈنۈپ، يەنە 2 - لىيەنگە ھۇجۇم قوزغىدى؛ 50 نەچچە
باندىت ساقچى ئىدارىسىگە يوشۇرۇن كىرىپ، سولاقتا
ياتقان يى جيەنجۇڭ قاتارلىقلارنى قۇتقۇزۇپ چىقىشقا
ئۇرۇندى. 1 - يېڭىنىڭ مۇئاۋىن كوماندىرى خۇ چېڭ-
شەن، سىياسىي بېتەكچى ۋاڭ پېڭيۈنىڭ قوماندانلىقى-
دا، 2 - لىيەن باتۇرانە جەڭ قىلىپ، باندىتلارنى ئېغىر
زىيانغا ئۇچراتتى. باندىتلار ئومۇمىيۈزلۈك چېكىنىشكە
مەجبۇر بولدى. 4 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا ئاراتۇرۇك
ناھىيە بازىرىنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالغان باندىتلاردىن
نەچچە يۈز كىشى كۆپ قېتىم 2 - لىيەنگە ھۇجۇم
قىلغان بولسىمۇ، بىردەك زەربە يەپ چېكىندى. 5 -
ئاينىڭ 3 - كۈنى، 16 - شى ئۇچ پىيادە ئەسكەر
يېڭى، ئىككى ئاتلىق ئەسكەر لىيەننى نامداۋان ئارقە-
لىق ئاراتۇرۇككە ماڭدۇردى. بۇ قوشۇن نېرىنكىر،
دازىگو ئەتراپىدا يولۋاس باندىتلىرىنى تارمار قىلدى،
ئاراتۇرۇك ناھىيە بازىرىنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالغان باند-
ىتلار پاتىپاراق بولۇشۇپ قېچىپ كەتتى. 7 - كۈنى
چۈشتىن كېيىن، 46 - تۈمەننىڭ كوماندىرى رېن
شۆتيەن بۇ تۈمەننىڭ بىر يېڭى ۋە 40 - تۈمەننىڭ 3 -
يېڭىنى باشلاپ ئاراتۇرۇككە يېتىپ بېرىپ 2 - لىيەن
بىلەن غەلىبىلىك ئۇچراشتى. 2 - لىيەن ئاراتۇرۇك
بازىرىنى 40 كۈن قاتتىق ساقلاپ، 85 باندىتنى ئېتىپ
ئۆلتۈردى ۋە يارىلاندۇردى. بۇ لىيەندىن 15 كىشى
قۇربان بولدى. بۇ دۇشمەن كۆچلۈك، بىز ئاجىز بول-
غان شارائىتتا ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن بولغان، پاراسەتلىك،
باتۇرانە ئېلىپ بېرىلغان بىر قېتىملىق شانلىق جەڭ
ھېسابلىنىدۇ. 1 - دالا ئارمىيىسىنىڭ تۇنجى قېتىملىق
قەھرىمانلار ئۇچرىشىش يىغىندا 2 - لىيەنگە «پولاتتەك
قەھرىمان لىيەن» دەپ نام بېرىلدى.

توپىلاڭنى تىنچىتىپ باندىت تازىلاش بۇ
جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ توپىلاڭنى تىنچە-
تىپ باندىتلارنى تازىلاشتىكى ھەربىي ھەرىكىتىدۇر.
شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، گو-
مىنداڭنىڭ ھەقىقەتكە قايتقان قىسىملىرى ئىچىدىكى
ئەكسىيەتچىلەر، يەرلىك باندىتلار يېڭىلگىنىگە تەن
بەرمەي، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى پارتىيە، ھاكىمى-
يەت قۇرۇش، جەمئىيەت تەرتىپىنى ياخشىلاش ئىشلە-
رى بىلەن ئالدىراش بولۇپ كېتىۋاتقان پۇرسەتتىن پاي-
دىلىنىپ، ئامېرىكىنىڭ دىخۇدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخا-
نىسىنىڭ مۇئاۋىن باش كونسۇلى ماكىنانىنىڭ بىۋاسىتە
پىلانلىشى ۋە كۆشكۈرتۈشى ئارقىسىدا، باندىت ئوسمان
ۋە جانىمقان گۈچۈك تەرەپتە بىر قىسىم ئاممىنى قور-
قۇتۇپ ۋە كۈشكۈرتۈپ توپىلاڭ كۆتۈردى؛ يەرلىك باند-
ىت ئۇرازباي سابىق گومىنداڭ ئاتلىق ئەسكەر 7 -
شىسى ئالاھىدە ھەرىكەت يېڭى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ
دىخۇانىڭ نەنشەن رايونى، سانجى قاتارلىق جايلاردا قو-
راللىق توپىلاڭ كۆتۈردى؛ قۇمۇلنىڭ سابىق ۋالىيسى،
گومىنداڭ ئىشپىيونى يولۋاس قۇمۇلنىڭ تاشبېلىق،
شوپۇل، ئاراتۇرۇك رايونلىرىدا توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئا-
زادلىق ئارمىيىگە ھۇجۇم قىلدى. ۋەزىيەتنى مۇقىملاش-
تۇرۇپ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۇلكى-
نىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن، شىنجاڭ ھەربىي

رايونى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى باش شتابى ۋە غەربىي شىمال ھەربىي رايونىنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن، باندىت تازىلاش قوماندانلىق شتابى قۇرۇپ، ۋاڭ جېن باش قوماندان، جاڭ شىچېن سەنمۇجاڭ بولدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە شىمالىي شىنجاڭ باندىت تازىلاش ئالدىنقى سەپ قوماندانلىق شتابى قۇرۇلدى، لو يۈەنفا باش قوماندان بولدى. باندىت تازىلاش قىسىملىرى 6- جۈننى ئاساس قىلىپ، 5 - جۈننىڭ 14 - شىسى، 40 - ھەربىي رايونىنىڭ برونېۋىك قىسىملىرى تۆەنى قاتارلىقلاردىن تەشكىللەندى. شۇ يىلى 3 - ئايدا گومىنداڭ ھەقىقەتكە قايتقان قىسىملىرى ئىچىدىكى ئەكسىيەتچىلەرنىڭ توپلىڭنى تىنچىتقاندىن كېيىن، باندىت تازىلىغۇچى قىسىم ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئاتلىق قىسىم، توپچى قىسىم، پىيادە قىسىم ۋە برونېۋىك قىسىملىرى (قوشۇپ ھېسابلىغاندا بىر جۈن شتابى، بىر شى شتابى، ئۈچ تۆەن، 12 يىلك، 38 لىيەن ۋە بىر برونېۋىك تۆەننىڭ ئەسكىرىي كۆچىگە تەڭ) نى ئاتلاندۇرۇپ، جامائەت خەۋپسىزلىكى قىسىملىرى ۋە 15 ناھىيە (شەھەر) دىن تەشكىللەنگەن 12 مىڭ قوراللىق قوغدانغۇچىنىڭ ماسلىشىپ ئارقىسىدا، ئاساسلىقى شىمالىي شىنجاڭدا ۋە گەنسۇ، چىڭخەي، شىنجاڭ چېگرىسىدا ھەربىكەت قىلىۋاتقان ئوسمان، يول- ۋاس قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى قوراللىق باندىتلارغا قارىتا زور كۆلەملىك تازىلاش ئېلىپ باردى. چوڭ - كىچىك قولىنچېرى ئۇرۇشى، ئاراتۇرۇك مۇداپىئە ئۇرۇشى، بەيتىك باندىت تازىلاش جېڭى، ئۈچ ئۆلكە بىرلەشمە يوقىتىش جېڭى قاتارلىق چوڭ - كىچىك 100 نەچچە قېتىملىق جەڭ ئارقىلىق، 1951 - يىلى 10 - ئايغىچە ئوسمان قاتارلىقلار باشچىلىقىدىكى باندىتلار پۈتۈنلەي يوقىتىلىپ، شىنجاڭغا ئۇزۇن يىل خەۋپ يەتكۈزگەن باندىتلار تازىلىنىپ، جەمئىيەت تەرتىپى ياخشىلاندى، خەلق ھاكىمىيىتى مۇستەھكەملەندى.

ئۈچ يىللىق چوڭ ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ قوماندان - جەڭچىلىرى يېمەك - ئىچمەك ۋە كىيىم - كېچەك تېجەپ قانات يايدۇرغان ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتى. 1950 - يىلى ئەتىيازدا، ئەمدىلا شىنجاڭغا كىرگەن جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى رەئىس ماۋزېدۇڭ ئېلان قىلغان ئارمىيىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇشقا قاتنىشىشى توغرىسىدىكى بۇيرۇققا بىنائەن، قاراۋۇللۇق ۋەزىپىسىنى ئۆتەشكە بىر قىسىم ئەسكەر قويۇپ قويغاندىن باشقا، 110 مىڭ ئوفىتسېر - جەڭچىنى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي - شىمالىدىكى قەدىمىي چۆللۈكلەرگە بېرىشقا سەپەرۋەر قىلىپ، ئەننىۋەندە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئۈچ يىللىق داغدۇغىلىق چوڭ ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى. 1954 - يىلىغىچە، شىنجاڭ ھەربىي رايونىدىكى قىسىملار جەمئىي 153 مىڭ 300 گېكتار بوز يەر ئاچتى. ئۇرۇمچى، شىخەنزە، كۇيتۇن، ئىلى، كورلا، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا 20 دىن ئارتۇق بوز يەر رايونى ۋە 30 دىن ئارتۇق چوڭ ھەربىي بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەيدانى قۇرۇلدى، پۈتۈن شىنجاڭغا تارقالغان ئېرىق - ئۆستەڭلەر ۋە بىر تۈركۈم چوڭ، ئوتتۇرا سۇ ئامبارلىرى ياسالدى، شۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق تېز تەرەققىي قىلىپ، قىسىملار ئۆزىنى ئاساسەن تەمىنلەپلا قالماستىن، بەلكى كۆپلەپ مەبلەغ، ئاشلىق، يەر چىقىرىپ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا ۋە تۇرمۇشىغا ياردەم بەردى. ئەينى يىللىرى ئۆزلەشتۈرۈلگەن يەرلەر بۈگۈنكى كۈندە شىنجاڭنىڭ زامانىۋى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش بازىسىغا ئايلاندى. شىنجاڭ ھەربىي رايونىدىكى قىسىملار يېزا ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش بىلەن بىرگە، ئۆز كۆچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈپ، يېمەك - ئىچمەك ۋە كىيىم - كېچەكنى تېجەپ، مەبلەغ توپلاپ، كەڭ كۆلەملىك سانائەت قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ باردى، 1 - ئاۋغۇست پولات - تۆمۈر زاۋۇتى، 1 - ئىيۇل پاختا توقۇمىچىلىق زاۋۇتى، ئۆكتەبىر تراكتور زاۋۇتى، 1- ئاۋغۇست ئۇن زاۋۇتىسى، ۋېيخۇلياڭ ئېلېكتر ئىستانسىسى، لىيۇداۋان كۆمۈر كېنى قاتارلىق 25 چوڭ، ئوتتۇرا كان، كارخانا ۋە 76 كىچىك زاۋۇت قۇردى، 38 مىڭ كىشىلىك ھۈناركارلىق قوشۇنى تەشكىللىدى ھەمدە 1952 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا بۇ كارخانىلارنىڭ ھەممىسىنى يەرلىككە ئۆتكۈزۈپ بەردى. ئۈچ يىللىق چوڭ ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتى ئۈچۈن 227 مىليون يۈەنلىك بايلىق تېجەپ بېرىلدى. بۇ دۆلەتنىڭ شىنجاڭ ھەربىي رايونىغا بېرىدىغان ئۈچ يىللىق ھەربىي خىراجىتىنىڭ يېغىندىسىدىنمۇ ئېشىپ كەتتى، بەلكى يەنە شىنجاڭ ئۈچۈن 1 - ئەۋلاد سانائەت ئىشچىلىرى يېتىشتۈرۈپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ زامانىۋى سانائەت ئاساسى يارىتىلدى. بۇ چوڭ كارخانىلار تا ھازىرغىچە شىنجاڭ ئىقتىسادىدا تايانچلىق رول ئوينىپ كەلمەكتە.

ئارمىيە ـ خەلق بىرلىكتە بەرپا قىلىش ۋە «ئىككىنچى ھىمايە قىلىش» پائالىيىتى 1982 ـ يىلىدىن كېيىن، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغان يېڭى ۋەزىيەتتە، شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى قىسىملىرى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، يەرلىك بىلەن بىرلىكتە ئارمىيە ـ خەلق سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىش ۋە «ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش، ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش، ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىش، خەلقنى سۆيۈش» شۇنىڭدەك ئارمىيە ـ خەلق «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى»، «ئارمىيە ـ خەلق ئىتتىپاقلىقى بويىچە نەمۇنە ئورۇن» بەرپا قىلىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرىدى. بۇ پائالىيەت بىرلىكتە مەدەنىي كەنت بەرپا قىلىش، شىن بىرلىكتە مەدەنىي كوچا، مەدەنىي زاۋۇت ـ كان، مەدەنىي ماگىزىن، مەدەنىي ئالىي مەكتەپ، مەدەنىي دوختۇرخانا، مەدەنىي بېكەت ـ ۋوگزال، مەدەنىي شەھەر بەرپا قىلىشقا قاراپ تەرەققىي قىلدى. 1999 ـ يىلىغىچە، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى 1056 ئارمىيە ـ خەلق بىرلىكتە بەرپا قىلىش نۇقتىسىنىڭ 80% نگە ئاھىيىدىن يۇقىرى ئورگانلار تەرىپىدىن مەدەنىي ئورۇن دەپ نام بېرىلدى. «ئىككىنچى ھىمايە قىلىش» تا مەملىكەت بويىچە توققۇز نەمۇنىچى شەھەر (ناھىيە)، ئاپتونوم رايون بويىچە 37 نەمۇنىچى شەھەر (ناھىيە) بەرپا قىلىنىپ، شىنجاڭدىكى ھەممە ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەردە «ئىككىنچى ھىمايە قىلىش» بويىچە نەمۇنە شەھەر (ناھىيە) بولۇش نىشانى ئىشقا ئاشۇرۇلدى. ئارمىيە ـ خەلق بىرلىكتە بەرپا قىلىش ۋە «ئىككىنچى ھىمايە قىلىش» پائالىيىتى جەريانىدا، قىسىملار ئوفىتسىر ـ جەڭچىلەرنى گازارمىلاردىن چىقىپ، پارتىيىنىڭ لۇشەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىش، پارتىيىنىڭ مىللەت سىياسىتى ۋە دىن سىياسىتىنى نەمۇنىلىك بىلەن ئىزچىللاشتۇرۇش، سوتسىيالىستىك يېڭى ئىدىيە، يېڭى خىسلەتنى تەشەببۇس قىلىش، يەرلىكنىڭ ھەرخىل پەن ـ مەدەنىيەت ئىشلىرىنى يولغا قويۇشقا يارەملىشىش، پەن ـ تېخنىكا ئۆچۈرلىرىنى تارقىتىش، تۇرلۇك ئامالار بىلەن ھەرمىللەت ئاممىغا كۆپرەك ياخشى ئىش قىلىپ بېرىشكە سەپەرۋەر قىلىپ، يەرلىكنىڭ ئىقتىسادىنى ۋە ئىجتىمائىي كەيپىياتنىڭ ياخشىلىنىشىنى كۆچلۈك ئىلگىرى سۈردى. ئوفىتسىر ـ جەڭچىلەر ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت ئارقىلىق ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ياخشى ئىدىيىسى، ياخشى تەجرىبىسىنى ئۆگەندى، چېگرا رايونىنى تېخىمۇ قىزغىن سۆيۈپ، ھەرمىللەت خەلقىنى قىزغىن سۆيۈپ، ۋەتەننى قوغداش، چېگرا رايونىنى گۈللەندۈرۈش ئېتىقادىنى كۈچەيتتى. «ئىككىنچى ھىمايە قىلىش» پائالىيىتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئارمىيە بىلەن يەرلىكنى ئۇزاقتىن بۇيان تەڭلىكتە قوۋۇپ كېلىۋاتقان ئوتلاق، مۇلۇك، زېمىن قاتارلىق تارىخىي ماجىرا مەسىلىلىرى ئاساسەن ھەل بولدى. يەرلىك ھۆكۈمەت ۋە ھەر مىللەت خەلقى قىسىملارنى ئەسكەر قوبۇل قىلىش، ھەربىيلىكتىن چېكىنگەن ۋە كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىيلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش، ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش، پەرزەنتلىرىنى مەكتەپتە ئوقۇتۇش، مېيىپ ھەربىيلەر ۋە قۇربان بولغان ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش، ئارمىيىگىمۇ، يەرلىككىمۇ يارىلىق ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۇرۇش، قىسىملارنىڭ ۋەزىپە ئىجرا قىلىشى ۋە مەشق قىلىشىغا يەر ئىشلىتىشى قاتارلىق ئىشلاردا قىسىملارنى زور كۈچ بىلەن قوللاپ، ئۇلارنىڭ ھەرخىل ۋەزىپىلەرنى ئورۇندىشىنى كۈچلۈك كاپالەتلەندۈردى.

ئارمىيە خەلق بىرلەشمە مۇداپىئەسى

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى ئۆزى تۇرۇشلۇق جايدىكى خەلق ئەسكەرلىرى، ج خ ئورۇنلىرى ۋە خەلق ئاممىسى بىلەن بىرلىكتە چېگرا مۇداپىئىسىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش پائالىيىتى. ئارمىيە ـ خەلق بىرلەشمە مۇداپىئىسى شىنجاڭدىكى ئارمىيە بىلەن خەلقنىڭ ئىجادىيىتى. بۇ ئۇسۇل دەسلەپتە تاشقورغان تاغىنىڭ ئاپتونوم ناھىيىسىدە مەيدانغا چىققان. 1959 ـ يىلى 3 ـ ئايدا، بۇ ناھىيىدىكى خەلق ئەسكەرلىرى 3400 نەچچە كىشىگە يەتكەن، بۇلارنىڭ ئىچىدە تايانچ خەلق ئەسكىرى 1100 دىن ئاشىدۇ، ئۇلار تەشكىللىنىپ، ئازادلىق ئارمىيە بىلەن بىرلىكتە چېگرا ساقلىغان. 1960 ـ يىلى تاشقورغان، قاغىلىق ناھىيىلىرىدە بىر بىرلەشمە مۇداپىئە چوڭ ئەترىتى، بەش بىرلەشمە مۇداپىئە ئوتتۇرا ئەترىتى ۋە 23 بىرلەشمە مۇداپىئە بەنىقۇرۇلغان. 1963 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ۋە شىنجاڭ ھەربىي رايونى مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ يولىيورۇقلىرىغا ئاساسەن، چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى، قوراللىق ساقچى قىسىملىرى، ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىڭتۈەنى، شۇ جايدىكى خەلق ئەسكەرلىرى تايانچلىرى ۋە ھەر مىللەتتىن بولغان ئاممىنى ئاساس قىلىپ، ئارمىيە ـ خەلق بىرلەشمە مۇداپىئىسىنى يولغا قويۇشنى قا-

رار قىلدى. چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ئۆزى تۈرۈشلۇق جايدىكى ناھىيە، يېزا، دېھقان-چىلىق، چارۋىچىلىق تۈمەن - مەيدانلىرى ۋە كەنت - ئەترەتلەر بىلەن ھەرخىل شەكىلدىكى بىرلەشمە مۇداپىئە قوماندانلىق شتابى، بىرلەشمە مۇداپىئە گۇرۇپپىسى قۇردى، بەزى جايلاردا بىرلەشمە مۇداپىئە رايونى ئايرىپ چىقىلدى. 1965 - يىلى، شىنجاڭدىكى چېگرا خەلق ئەسكەرلىرى 80 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تاياڭچ خەلق ئەسكەرلىرى 40 مىڭدىن ئاشىدۇ. 683 چارلاش گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، 259 چېگرا مۇداپىئە ئېغىزىنى ئارمىيە - خەلق بىرلىكتە ساقلىدى. بەزى جايلار خەلق ئەسكەرلىرى ئارقىلىق چېگرا ئاھالىلىرى بىلەن ئالاقە باغلاپ، 80% تىن ئارتۇق ئاممىنى بىرلەشمە مۇداپىئىگە قاتناشتۇردى. 1976 - يىلى شىنجاڭ بويىچە 187 خەلق ئەسكەرلىرى لېيەنى، 195 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى بىلەن بىرلىكتە بىرلەشمە مۇداپىئىنى يولغا قويدى، شۇنىڭ بىلەن دائىملىق مۇقىم قاراۋۇل ئورنى ۋە پەسللىك چېگرا مۇداپىئە قاراۋۇلخانىلىرى، كۆزەتخانىلىرى بەرپا قىلىندى. 1981 - يىلىدىن كېيىن، ئارمىيە - خەلق بىرلەشمە مۇداپىئەسى تەشكىلاتلىرى تەڭشىلىپ، چېگرا

ئارمىيە خەلق بىرلەشمە مۇداپىئەسى

مۇداپىئە قىسىملىرى بىلەن بىرلەشمە مۇداپىئە قىلىۋاتقان خەلق ئەسكەرلىرى لېيەنلىرى، خەلق ئەسكەرلىرى چېگرا مۇداپىئە قاراۋۇلخانىلىرى ئازايتىلدى، ئايرىم خەلق ئەسكەرلىرى قاراۋۇلخانىلىرى ئىشتىن ئاجرىتىلغاندىن باشقا، قالغانلىرى ئەمگەك بىلەن قورالىلىق خىزمەت بىرلەشتۈرۈلگەن ياكى پەسللىك قاراۋۇلخانىغا ئۆزگەرتىلدى. بەزى جايلاردا قوماندانلىق قىلىشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، ئېھتىياجغا قاراپ ناھىيە بىلەن ناھىيە، تۈمەن - مەيدان بىلەن تۈمەن - مەيدان چېگرىسى بۇزۇپ تاشلىنىپ، دائىملىق، پەسللىك، ۋاقىتلىق بىرلەشمە مۇداپىئە تەشكىلاتلىرى قۇرۇلدى. ئارمىيە - خەلق بىرلەشمە مۇداپىئەسى چېگرا رايوننىڭ بىخەتەرلىكىنى ساقلاش ئۈچۈن تۆھپە قوشتى.

كۆۋرۈك سېلىش ۋە يول ياساش جۈڭگو

خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭدا تۈرۈشلۇق قىسىملىرى شىنجاڭ قاتناش - ترانسپورت ئىشلىرىنىڭ قالاقلىق ھالىتىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، كەڭ كۆلەملىك يول ياساش ۋە كۆۋرۈك سېلىش، پائالىيىتىنى يولغا قويدى. 1949 - يىلى قىشتا، شىنجاڭدا تۈرۈشلۇق قىسىملار شىنجاڭدىكى ئاساسلىق ناھىيىلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى باشلىدى. ئالدى بىلەن ماناس دەرياسى كۆۋرۈكىنى قايتىدىن سالدى. دىخۇا (ھازىرقى ئۇرۇمچى) دىن غۇلجىغىچە بولغان ناھىيىلىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. 1950 - يىلى 10 - ئايدىن 1951 - يىلى 12 - ئايغىچە، بەيياڭچى - قەشقەر، قەشقەر - كېرىيە، قەشقەر - ئۇلۇغچاتتىن ئىبارەت ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 2335 كىلومېتىر كېلىدىغان ئوچ ناھىيىلىنى ربمونت قىلدى. شىنجاڭ - تىبەت ناھىيىلى (كېرىيە-گەيزې لىنىيىسى) نىڭ 169 كىلومېترلىق قىسمىنى يېڭىدىن ياسىدى. 1952 - يىلى 1 - ئايدىن 1983 - يىلى 9 - ئايغىچە، دىخۇا (ئۇرۇمچى) - كورلا، قاغىلىق - غىداق - يولەنسۇڭ، قاراقورۇم - مايتاغ - كۆچادىن ئىبارەت 3334 كىلومېترلىق ناھىيىلىنى يېڭىدىن ياسىدى. قاراقورۇم ناھىيىلى قەشقەردىن باشلىنىپ، قونجىراپ ئېغىزى ئارقىلىق پاكىستاننىڭ غەربي شىمال چېگرا شەھىرى تاكىتقا تۇتىشىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1032 كىلومېتىر كېلىدۇ. شىنجاڭ ھەربىي رايونى 1974 - يىلى بىر تارماق ئەترەت تەشكىللەپ بۇ يولنى ياساشقا باشلىغان، دۆلىتىمىز چېگىرىسى ئىچىدىكى 416 كىلومېتىر بۇلەكنى ياسىغاندىن باشقا، يەنە پاكىستان چېگرىسى ئىچىدىكى قونجىراپ تاغ ئېغىزىدىن تاكىتقىچە بولغان 616 كىلومېترلىق بۇلەكنى ياساشقا يارەملەشتى. 1974 - يىلىدىن 1984 - يىلىغىچە، مايتاغ - كۆچا ناھىيىلى ياسالغان 10 يىلدا، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 151 نەپەر ھەربىي قۇربان بولدى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بۇ ئوفىتسىر - جەڭچىلەرنى تەقدىرلەش يۇزىسىدىن، مايتاغ - كۆچا ناھىيىلىنىڭ چۆرۈلمە دېگەن جايىغا بىر ئىنقىلابىي قۇربانلار خاتىرە مۇنارى ياساتتى. شىنجاڭدا تۈرۈشلۇق قىسىملار تۈمۈرىيول ياساشقىمۇ كۆپ قېتىم قاتناشتى. 1958 - يىلى 8 - ئايدىن 11 - ئايغىچە، لەنجۇ - شىنجاڭ تۈمۈر يولىنىڭ تۇرپان بۆلىكىنى ياساشقا قاتناشتى؛ 1960 - يىلى 8 - ئايدا ئۇرۇمچى پويىز ئىستانسىسىنىڭ جەنۇبي

ۋوگزال يول ئۇلىنى كېڭەيتىش قۇرۇلۇشىغا قاتناشتى؛ 1974 ـ يىلى 4 ـ ئايدىن 1979 ـ يىلى 11 ـ ئايغىچە، تورپان ـ كورلا تۆمۈريولىنى ياسىدى؛ 1985 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 9ـ كۈنى پىيادە ئەسكەرلەر مەلۇم تۈەنىنى ئاجرىتىپ لەنجو ـ شىنجاڭ تۆمۈر يولـ نى غەربكە ئۇزارتىش قۇرۇلۇشىغا قاتناشتى. شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسىملار تورپان ـ كورلا تۆمۈريولىنى ياـ ساش جەريانىدا كۆپ بەدەل تۆلىدى، 170 ئادەم ھاياتـ نى تەقدىم قىلدى. ئۇلارنىڭ تارىخىي تۆھپىسىنى خاتـ رىلەش ئۈچۈن، بۇ تۆمۈريولىنى بويلاپ تۆت جايدا ئىـ قىلابىي قۇربانلار قەبرىستانلىقىنى ياسىدى. يەنە 1987 ـ يىلى ھەربىي قىسىملار شىمالىي شىنجاڭ تۆمۈريولىنى ياساشقا يارەدەم بەردى. 1993 ـ يىلى لەنجو ـ شىنجاڭ تۆمۈريولىنى قوش رېلىسلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا يارەدەم بەردى. 1997 ـ يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ تۆمۈريولىنى ياساشقا يارەدەم بەردى. نەچچە ئون يىلدىن بۇيان، شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسىملار ھەربىي خىراجەتنى ئاساس قىلىپ ياسىغان تاشيول 6 مىڭ نەچچە يۈز كىلومېتىرغا، ئاددىي تاشيول 5 مىڭ 668 كىلومېتىرغا، مۇستەقىل كۆۋرۈك 4 مىڭ 124 كە، ھەرخىل سۇئۈگۈچ 400 نەچچىگە يەتتى ۋە شىنـ جاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى ۋە دۆلەت مۇداپىئىسى قۇرۇلۇشى ئۈچۈن گەۋدىلىك تۆھپە قوشتى.

سۇ ئىنشائاتى ياساش جۇڭگو ئازادلىق ئار- مىيىسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسىملىرى شىنجاڭـ نىڭ سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى تە- رەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن كەڭ كۆلەملىك سۇ ئىنشائا- تى قۇرۇلۇشى پائالىيىتىنى ئېلىپ باردى. خەلق ئازاد- لىق ئارمىيىسى شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن، چوڭ ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى. قىسىـ- لار سۇ ئىنشائاتى ياساشنى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشـ- لىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى زور ئىش قاتارىدا تۇتتى. 1950 ـ يىلىدىن 1954 ـ يىلىغىچە، شىنجاڭـ دا تۇرۇشلۇق قىسىملار 115 ئۆستەڭنى رېمونت قىلدى ۋە ياسىدى. بۇنىڭ ئىچىدە يېڭىدىن ياسىغان ئۆستەڭ 48 گە، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 981 كىلومېتىرغا، يېـ- ڭىدىن ياسىغان سۇ ئامبىرى سەككىزگە، يېڭىدىن يا- سىغان سۇ ئىنشائات ئەسلىمىسى 800 نەچچىگە يېتىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە چوڭراق سۇ ئىنشائاتلىرى: دىخۇا خۇڭيەنچى سۇ ئامبىرىنى كېڭەيتىش، كورلا 18 ـ تۈەن ئۆستەڭنى ياساش، يەنجى غالىبىيەت 1 ـ ئۆستەڭى، قۇمۇل قىزىل يۇلتۇز 1 ـ ئۆستەڭى، ئاقسۇ غالىبىيەت ئۆستەڭى، خېجىلە ئازاد 2 ـ ئۆستەڭى، دىخۇا تىنچلىق ئۆستەڭنى كېڭەيتىش، چىەندى (ھازىرقى مىچۈەن) 1 ـ ئاۋغۇست سۇ ئامبىرىنى ياساش، مېڭجىن سۇ ئامبىرى، قۇمۇل قىزىل يۇلتۇز 2 ـ ئۆستەڭى قاتار- لىقلار. 1955 ـ يىلى شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسىملار مۇنتىزىملاشقان ھەربىي تەلىم ـ تەربىيە مەزگىلىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، داۋاملىق تۇردە يەرلىكنىڭ سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشىغا ئاكتىپ قاتناشتى. ئاساسلىق تۇرلەر مۇنداق: 1957 ـ يىلى 12 ـ ئايدا، شىنجاڭ ھەربىي رايوننىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق ئورگان قىسـ- مى 3500 ئوفىتسىر ـ جەڭچى ئاجرىتىپ ئۇرۇمچى ياشلار ئۆستەڭنى ياساشقا قاتناشتى؛ 1958ـ يىلى 7 ـ ئايدا، جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئورگىنى ۋە ئۇنىڭغا بىۋاسىتە قاراشلىق قىسىمدىن 2000 دىن ئار- تۇق ئادەم قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىدە قاتارسۇگەت سۇ ئامبىرىنى ياساشقا قاتناشتى؛ 1959ـ يىلى 10 ـ ئايدا، شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئۇرۇمچى تىنچلىق ئۆسـ- تىگىنى ئۆزگەرتىشكە قىسىملاردىن ئادەم قاتناشتۇر- دى. 1960 ـ يىلى 3 ـ ئايدا، دۆلەت مۇداپىئە پەن- تېخنىكا كومىتېتى مەلۇم بازىسىنىڭ قۇرۇلۇش بىكتۇە- نى خوشۇت ناھىيە قىزىلتاغ سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇشىنى ياساشقا قاتناشتى؛ 1975 ـ يىلى 3 ـ ئايدا، شىنجاڭ ھەربىي رايونى قۇرۇلۇش ئەسكەرلىرى 172 ـ تۈەنـ- نى يېڭىسار ناھىيە كامپا ئۆستەڭنى ياساشقا ئاجراتـ- تى؛ 1977 ـ يىلى 10 ـ ئايدا، شىنجاڭ ھەربىي رايونى مەلۇم شىنىڭ 25 ـ لىەننى كۈنەس ناھىيىـ- نىڭ جەنۇبىي شىمالىي سۇغىرىش ئەسلىمىسىنى كېڭەيـ- تىش قۇرۇلۇشىغا ئاجراتتى. 1975 ـ يىلىدىن 1985 ـ يىلىغىچە، شىنجاڭ ھەربىي رايوننىڭ سۇ بىلەن تەمىنلەش قۇرۇلۇشى قىسمى چارلاش ـ قېزىش قۇدۇقىدىن 609 نى قازدى، ئۇلارنىڭ سۇ چىقىش مىقدارى يىلىغا 56 مىليون تونىدىن ئاشىدۇ. 90 ـ يىللارغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسىملار ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ جەنۇبىي شىنجاڭدىـ- كى ئۇلۇغئاتا سۇ باشلاش ـ سۇغىرىش قۇرۇلۇشى، كۇچادىكى ئۆگەن دەرياسى پەيزىۋات سۇ ئىنشائاتى قۇـ- رۇلۇشى، تېكەستىكى سۇ باشلاش قۇرۇلۇشى، شىما- لىي شىنجاڭدىكى «ئېرتىش دەرياسىنىڭ سۇيىنى قارا- مايغا باشلاش» قۇرۇلۇشى قاتارلىقلارنى ياساشقا يارەدەـ- لەشتى.

«ئىۋچ يارەدەم، ئىككى ھەربىي» «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىبارەت ئالاھىدە مەز-

گىلدە، شىنجاڭ ھەربىي رايونى ۋە شىنجاڭدا تۇرۇش-لۇق ھاۋا ئارمىيىسى قىسىملىرى كادىر، جەڭچى ئاج-رىتىپ يەرلىكتە «سانائەتكە ياردەم بېرىش، يېزا ئىگە-لىكىگە ياردەم بېرىش، سولچىلارنى قوللاش» ۋە «ھەربىي ئىدارە قىلىش، ھەربىي تەلىم - تەربىيە» پائالىيىتىنى يولغا قويدى. 1967 - يىلى 1 - ئايدا، شاڭخەيدىكى «يانۋار بورىنى» نىڭ تەسىرى ئاستىدا، شىنجاڭدىكى بىر گۇرۇھ ئاممىۋى تەشكىلات شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋالدى، ھۆكۈمەت-سىزلىك پىكىر ئېقىمى يامراپ، ئەلەم كۈرىشى ھەممە يەردە يۈز بەردى ھەمدە ئۇزلۇكسىز كۈچەيدى. شىنجاڭ ھەربىي رايونى ۋە شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ھاۋا ئارمىيىسى بۇيرۇق بويىچە، «ئۇچ ياردەم، ئىككى ھەربىي» ۋەزە-پىسىنى ئىجرا قىلدى. 1973 - يىلىغىچە، ھەربىي رايون بويىچە جەمئىي 71669 ئادەم - قېتىم ئەۋەتىل-دى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 41417 ئادەم - قېتىم، جەڭچى 30252 ئادەم - قېتىم. ئەۋەتىلگەنلەر 1969- يىلى ئەڭ كۆپ بولۇپ، 28090 ئادەم - قېتىمغا يەتتى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇ-شىغا ئاساسەن، 1974 - يىلى قىشتا ۋە 1975 - يىلى شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئورگىنى ۋە 11 شۆبە ھەربىي رايون، 80 خەلق قوراللىق بۆسى ۋە بەزى قىسىملار جەمئىي 890 نەپەر كادىر ئاجرىتىپ، ئۇلارنى 398 گۇڭشي - ئەترەتكە بېرىپ، نۆۋەتتا بويىچە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا ياردەملەشتۈردى. 1975 - يىلى يەنە 300 دىن ئارتۇق كادىرنى زاۋۇت، كان، كارخانىلارغا ئەۋەتىپ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىغا ياردەم بەردى. «ئۇچ ياردەم، ئىككى ھەربىي» گە قاتناشقان كادىر - جەڭچىلەر نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا جەمئىيەت تەرتىپىنى مۇقىملاشتۇ-رۇش ۋە سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ساقلاپ قېلىشتا مۇئەييەن رول ئوينىدى، لېكىن، «ئۇچ ياردەم، ئىككى ھەربىي» خىزمىتىدە ئومۇمەن «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ خاتا فاكچىنلىرى ئىج-را قىلىنغاچقا، خىزمەتتە نۇرغۇن كەمچىلىك ۋە خاتا-لىقلارمۇ يۈز بەردى.

خەتەردىن، ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قە-سىملىرى تەبىئىي ئاپەت، تاسادىپىي ھادىسە يۈز بەر-گەندە ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ ھاياتى، مۈلكى خەۋپكە دۇچ كەلگەندە خەلق ئاممىسىغا ياردەملىشىپ ئاپەت ۋە ھادىسە تۈپەيلىدىن پەيدا بولغان قىيىنچىلىقنى يېڭىش پائالىيىتى. 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا، شىن-جاڭدا تۇرۇشلۇق قىسىملار كۆپ قېتىم خەتەردىن، ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇۋالدى، ئۇلار ئىختىيارىي يوسۇندا 490 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق پۇل ئىئانە قىلدى. ئۇلار قىيىنچىلىقى بارلارغا ئىئانە قىل-غان ماددىي بۇيۇمنىڭ ھەددى - ھىسابى يوق. كۆلىمى چوڭراق بولغان خەتەردىن، ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش پائالى-يىتى: 1958 - يىلى 8 - ئايدا، شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسىملار ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ كۆچا، چاپچال قاتارلىق ناھىيىلەردە يۈز بەرگەن كەلكۈن ئاپىتىگە تاقا-بىل تۇرۇش - ئاپەتتىن قۇتقۇزۇشقا قاتناشتى؛ 1966- يىلى 3 - ئايدا ئىلى ۋىلايىتىنىڭ قۇرساي جىلغىسىد-كى خەتەردىن قۇتقۇزۇش - مىنا تازىلاشقا قاتناشتى؛ 1977 - يىلىدىن 1979 - يىلىغىچە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئۇچ قېتىم كۆكيار نېفتلىكىدە ئوت ئۆچۈرۈپ قۇدۇقنى ساقلاپ قېلىش خىزمىتىگە قاتناشتى؛ 1977- يىلى 8 - ئايدا پىچان ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىي قۇملۇقىدا گېئولوگىيە خىزمەتچىلىرىنى قۇتقۇزدى؛ 1982- يىلى 11 - ئايدا ئۇرۇمچىنىڭ جەنۇبىي شەھەر ئەتراپىدا قار كولاپ ئادەم قۇتقۇزدى؛ 1984 - يىلى 2 - ئايدا تۇرپاندا كەلكۈنگە تاقابىل تۇرۇپ ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش ئىشلىرىنى قىلدى. 1985 - يىلى 8 - ئايدا ئۇلۇغچات ناھىيىسىدە يەر تەۋرەشكە تاقابىل تۇرۇپ ئاپەتتىن قۇتقۇزۇشقا قاتناشتى، ۋەھاكازالار. 1976 - يىلىدىن 1985 - يىلىغىچە بولغان 10 يىلدا شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسىملار 2775 قېتىم خەتەردىن، ئاپەتتىن قۇتقۇزۇشقا قاتناشتى، قۇتقۇزۇلغان ئاممىا 25302 ئا-دەمگە، جىددىي توشۇلغان ئەشيا 300 مىڭ تونناىدىن كۆپرەككە يەتتى. 1986 - يىلى 8 - ئايدا، دېگىز يۈزىدىن 5200 مېتىر ئېگىزلىكتىكى تاتلىق سۇلۇق كۆلدە كەلكۈن خەتىرىدە قالغان 445 نەپەر ھەر مىللەت ئاممىا ۋە چەت ئەللىكنى قۇتقۇزدى. شۇ يىلى، شىنجاڭ-دا تۇرۇشلۇق قىسىملار خەتەردىن، ئاپەتتىن قۇتقۇ-زۇشقا جەمئىي 227 قېتىم قاتنىشىپ، خەتەرگە ئۇچ-رىغان 2400 دىن ئارتۇق ئاممىنى قۇتقۇزدى. 1986- يىلىدىن 1996 - يىلىغىچە، شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قە-سىملار كېسەلگە، كەلكۈنگە، شۇنىڭدەك يەر تەۋرەش-كە تاقابىل تۇرۇش ھەرىكىتىگە 1064 قېتىم قاتنا-شىپ، 4200 ئاممىنى قۇتقۇزدى، تارقاقلاشتۇردى ۋە يۇتكىدى، زور بىر تۈركۈم ئەشيانى جىددىي توشۇدى، بىر تۈركۈم چارۋىنى يۇتكىدى. 1998 - يىلى، شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسىملاردىكى ئوفىتسىر - جەڭ-

چىلەر كەلكۈن، يەر تەۋرەش قاتارلىق خەتەردىن، ئا-
يەتتىن قۇتقۇزۇش ئىشلىرىغا ئاكتىپ قاتنىشىپ، خەلق
ئاممىسىنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلكىنى قۇتقۇزۇش
يولىدا يەنە يېڭى خىزمەت كۆرسەتتى.

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىن-جاڭغا كىرگەنلىكىنى خاتىرىلەش مۇنارى

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرىپ كۆرسەتكەن ئۇلۇغ تۆھپىلىرىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن ئورنىتىلغان خاتىرە مۇنارى. جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرگەنلىكى زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە ۋەقە. شۇڭا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئاپتونوم رايون قۇرۇلغانلىقىنىڭ 40 يىللىقى ھارپىسىدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرگەنلىكىنى خاتىرىلەش مۇنارى ئورنىتىشنى قارار قىلدى. خاتىرە مۇنارى ئۇ-رۇمچى شەھىرىدىكى خەلق مەيدانى مەركىزىنىڭ جەنۇ-بىغا جايلاشقان، جەنۇب - شىمال يۆنىلىشىدە ياسالغان. بۇ تۆت چاسا خاتىرە مۇنارىنىڭ ئىگىلىگەن كۆلىمى 900 كۋادرات مېتىر، ئومۇمىي ئېگىزلىكى 32.6 مېتىر بولۇپ، مۇنار گەۋدىسى، مۇنار تەگلىكى، سۈ-پىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسمىغا بۆلۈنگەن. بۇنىڭ ئىچىدە سۈپا ئىككى قەۋەت بولۇپ جەمئىي سەككىز پەلەمپەيى ھەمدە رىشاتكىسى بار؛ مۇنار تەگلىكىنىڭ تۆت يۈزىدە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئازادلىق ئارمىيىنى قارشى ئې-لىۋاتقانلىق كۆرۈنۈشلىرى چۈشۈرۈلگەن قاپارتما نە-قىش ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ نامى بىلەن يېزىلغان تاشپۈتۈك بار؛ مۇنار گەۋدىسىنىڭ يۇ-زىگە قېلىنلىقى 12 سانتىمېتىرلىق گرانىت تاش چاپلا-نغان، شىمالىي يۈزىگە ژاڭ جېن يازغان «جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرگەنلىك خاتىرە-سى» دېگەن بېغىشلىما ئويۇلغان، شەرقىي يۈزىگە ژاڭ جېن بېغىشلىمىسىنىڭ ئۇيغۇرچىسى ئويۇلغان. جەنۇ-بىي يۈزىگە ژاڭ ئېنماۋ يازغان «خەلق ئازادلىق ئارمە-يىسى شىنجاڭغا كىردى؛ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلق ئازاد بولغان يېڭى تارىخىي دەۋر باشلاندى» دېگەن بېغىشلىما ئويۇلغان، غەربىي تەرىپىگە ژاڭ ئېنماۋ بې-غىشلىمىسىنىڭ ئۇيغۇرچىسى ئويۇلغان. خاتىرە مۇنارى خەلق مەيدانىدىكى دۆلەت بايرىقى چىقىرىش - چۈشۈ-رۈش خادىسى ۋە ئۇنىڭ تەگلىكى بىلەن ئۈدۈل قارشىپ تۇرىدۇ، بۇ جاي ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇھىم ۋەتەن-پەرۋەرلىك تەربىيىسى بازىسىنىڭ بىرىدۇر (رەڭلىك قىستۇرما ۋاراقنىڭ 16 - بېتىگە قارالسۇن).

ئىلى - تارباغاتاي ۋەقەسى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى قوزغىغان ۋە مەجبۇرلىغان جۇڭگونىڭ ئى-لى، تارباغاتاي ۋىلايەتلىرىدىكى چېگرا ئاھالىلىرىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قېچىش ۋەقەسى. 1962 - يىلى 4 - ۋە 5 - ئايلاردا، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى ئۇزىنىڭ غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى ئارقىلىق، جۇڭگو تەرەپتىكى مىللىي بۆلگۈنچىلەردىن پايدىلىنىپ ئىلى، تارباغاتاي چېگرا رايونىدىكى 50 - 60 مىڭ جۇڭگو پۇقراسىنى ئۆي بىساتلىرى ۋە 300 مىڭدىن ئارتۇق قوي - كالىسىنى ئېلىپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قېچىپ كېتىشكە قۇتراتتى ۋە مەجبۇرلىدى، سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيىسى جۇڭگو - سوۋېت چېگرىسىدىكى سىم توساقنىڭ نەچچە ئون يېرىدىن ئېغىز ئېچىپ ۋە نەچچە يۈز ئاپتوموبىل ئەۋەتىپ ئۇلارنى كۆتۈۋالدى. ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن، ئىلى، تارباغاتاي ۋىلايەت-لىرىدىكى ئارمىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىك ئورگانلىرى ئادەم ئەۋەتىپ خىزمەت گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، چەت ئەلگە قېچىۋاتقان ئاممىغا چېگرىدىن چىقىپ كەتمەسلىك توغرىسىدا نەسىھەت قىلدى ھەمدە يېزا - قىشلاقلارغا بېرىپ، ئائىلەرنى ئارىلاپ پارتىيىنىڭ سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىپ ئاممىنى تەربىيىلىدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە، قىينىچىلىقى بارلارغا يارەم بېرىپ خەلقنى تىنچلاندۇرۇش مەقسىتىدە ھۆكۈمەت توشۇپ كەلگەن ئاشلىق، گۆش، سۈت، رەخت قاتارلىق تۇرمۇش لازى-مەتلىرىنى ئاممىنىڭ قولىغا تۈنتۈزدى، تاراپ كەتكەن چارۋىلارنى يىغىپ كېلىپ ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بەردى، گۈڭشي - ئەترەت ئاپپاراتلىرىنى قايتىدىن قۇرۇشۇپ بېرىپ، ئاممىنى يېتەكلەپ ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈردى. چوڭقۇر ۋە ئىنچىكە خىزمەت ئارقىلىق ۋەقە ئاخىرى تىنچىتىلىپ، خەلق رايى ۋە ئىجتىمائىي تەرتىپ مۇقىملاشتى.

زىيالىي باشلارنىڭ چېگرا رايونىغا يارەم بېرىشى

20 - ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدا ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى زىيالىي باشلارنىڭ پارتىيىنىڭ چاقىر-قىغا ئاۋاز قوشۇپ، شىنجاڭغا كېلىپ چېگرا رايونىغا قۇرۇلۇشىغا يارەم بېرىش پائالىيىتى. 1963 - يىلى 7 - ئايدىن 1966 - يىلى 10 - ئايغىچە، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ۋە گوۋۇيۈەننىڭ تەستىقى بىلەن شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۈەنى پىلان-لىق ھالدا شاڭخەي، بېيجىڭ، تيەنجىن، ۋۇخەندىن ۋە جياڭسۇ، جېجياڭ ئۆلكىلىرىدىن 126 مىڭ 700 زىيا-لىي ياشنى چېگرا رايونىغا يارەم بېرىشكە قوبۇل قىلدى

ۋە ئورۇنلاشتۇردى. بۇ زىيالىي ياشلار تولۇقسىز ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەلۇماتىغا ئىگە، سىياسىي قىزغىنلىقى يۇقىرى بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكتۇەنگە يېڭى قان قوشتى، شىنجاڭنى ئېچىش - گۈللەندۈرۈشتە تۆھپە قوشتى. شاڭخەي شەھىرىدىن چېگرا رايونغا يارەم بېرىشكە كەلگەن ياشلار ئەڭ كۆپ، تارقىلىش دائىرىسى ئەڭ كەڭ بولۇپ، ئاساسەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئاقسۇ ۋىلايىتى يېزا ئىگىلىك 1 - شىسى، بايىنغولىن ئوبلاستىدىكى يېزا ئىگىلىك 2 - شىسى، قەشقەردىكى يېزا ئىگىلىك 3 - شىسىگە تەقسىملەندى،

زىيالىي ياشلارنىڭ چېگرا رايونغا يارەم بېرىشى

بىر قىسمى شىمالىي شىنجاڭدىكى ئىلى يېزا ئىگىلىك 4 - شىسىگە، بورتالادىكى يېزا ئىگىلىك 5 - شىسىگە، سانجىدىكى يېزا ئىگىلىك 6 - شىسىگە، كۈيتۇندىكى يېزا ئىگىلىك 7 - شىسىگە ۋە ئالتايدىكى يېزا ئىگىلىك 10 - شىسىگە تەقسىملەندى. باشقا ئۆلكە، شەھەردىن كەلگەن زىيالىي ياشلارنىڭ جايلىشىشى نىسبەتەن مەركەزلىك بولدى: بېيجىڭدىن كەلگەن ياشلار ئاساسەن يېزا ئىگىلىك 2 - شىسى، يېزا ئىگىلىك 10 - شىسى ۋە بىناكارلىق - قۇرۇلۇش ئىدارىسى (ئۇرۇمچى شەھىرى) گە، تەيەنجىندىن كەلگەن ياشلار يېزا ئىگىلىك 4 - شىسى، يېزا ئىگىلىك 7 - شىسى، يېزا ئىگىلىك 8 - شىسى (شىخەنزە شەھىرى) گە، ۋۇخەندىن كەلگەن ياشلار يېزا ئىگىلىك 4 - شىسى، يېزا ئىگىلىك 7 - شىسى ۋە يېزا ئىگىلىك 8 - شىسىغا، جىياڭسۇدىن كەلگەن ياشلار ئاساسەن يېزا ئىگىلىك 1 - شىسى، يېزا ئىگىلىك 3 - شىسى، يېزا ئىگىلىك 6 - شىسى ۋە خوتەن ۋىلايىتىگە تەقسىملەندى. چېگرا رايونغا يارەم بەرگۈچى ياشلار ياشلىق باھارىنى چېگرا رايونغا تەقدىم قىلىپ، چېگرا رايوننى ئېچىش ۋە گۈللەندۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينىدى.

يانۋار ھوقۇق تارتىۋېلىش بورىنى

1967 - يىلى 1 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوندا يۈز بەرگەن بىر گۇرۇھ ئاممىۋى تەشكىلاتنىڭ ئاپتونوم رايوندىكى ھەرەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرىنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋېلىش ھەرىكىتى. 1967 - يىلىنىڭ بېشىدا، شاڭخەي «يانۋار بورىنى» (شاڭخەيدىكى ئىسيانچىلارنىڭ 1 - ئايدا ج ك پ شاڭخەي شەھەرلىك كومىتېتى، شاڭخەي شەھەرلىك ھۆكۈمىتىنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ) پۈتۈن مەملىكەتكە تارقالدى. شىنجاڭدىمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ ھوقۇق تارتىۋېلىش دولقۇنى ئېۋج ئالدى. 1967 - يىلى 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى ۋە شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىدىكى ئاممىۋى تەشكىلاتلار جەمئىيەتتىكى بىر گۇرۇھ ئاممىۋى تەشكىلات يىلەن بىرلىكتە يىلانلاپ، يۇقىرىقى ئىككى ئاخبارات ئورنىنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋالدى. 1 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكتۇەنى ئورگىنىدىكى بىر گۇرۇھ ئاممىۋى تەشكىلات بىكتۇەن قوماندانلىق شتابىنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋالدى. 1 - ئاينىڭ 25 - كۈنى بىر گۇرۇھ ئاممىۋى تەشكىلات ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋالدى. تارقىدىنلا ھوقۇق تارتىۋېلىش ۋاقىتلىق قوماندانلىق شتابىنىڭ قوماندانلىقى ئاستىدا، ئاپتونوم رايوندىكى ئىدارىلەر شۇنىڭدەك ۋىلايەت، ئاپتونوم، ئوبلاست، شەھەرلەر ۋە بىر قىسىم ناھىيىلەرنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت ھوقۇقىمۇ ئىلگىرىكىچىن تارتىۋېلىندى. ھوقۇق تارتىۋېلىش جەريانىدا، قانلىق ئەلەم كۈرىشى ۋەقەسى پات - پات يۈز بېرىپ تۇردى. بېگىدىن ھوقۇق ئىگىلىگەن ئىسيانچىلار ھوقۇق تارتىۋالغاندىن كېيىن، كادىرلارغا كەڭ كۆلەملىك زىيانكەشلىك قىلىشنى، ئوخشاش بولمىغان كۆزقاراشتىكى ئاممىنى ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاشنى تەشكىللەندى. ئىككى گۇرۇھ ئاممىۋى تەشكىلاتنىڭ زىددىيىتى تېخىمۇ كەسكىنلەشتى. ئاپتونوم رايوندىكى ھەرەرىجىلىك رەھبىرلىرى ئورگانلار ئومۇمىيۈزلۈك پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى، جەمئىيەت تەرتىپى قالايمىقانلىشىپ، ۋەزىيەت تىزگىنسىز قالدى. 1 - ئاينىڭ 26 - كۈنى شىخەنزە يېزا ئىگىلىك 8 - شىسىدە قانلىق ئەلەم كۈرىشى ۋەقەسى يۈز بەرگەندىن كېيىن، 27 - كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى بىكتۇەننى ھەربىي ئىدارە

قىلىشنى ئۇنىڭدا پەن ـ تېخنىكا، مائارىپ، مەدەنىيەت، سەھىيە تارماقلىرىدىن باشقىلىرىنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشقا بىردەك بولمايدىغانلىقى، يەرلىكنىڭ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» غا ئارىلاشماسلىقنى قارار قىلىدى. 2 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەن، مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتى يەنە: ج ك پ شىنجاڭ ھەربىي رايونى كومىتېتى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ھوقۇقىنى ۋاكالىتەن يۈرگۈزۈپ، مۇھىم تارماقلارغا قارىتا ھەربىي ئىدارە قىلىشنى يولغا قويىدۇ، دەپ يولىيورۇق چىقاردى. ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، ناھىيىلەرمۇ مۇناسىپ تەدبىر قوللاندى. 3 ـ ئايدىن كېيىن شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتىنى تارمىيە ئاساسەن تىزگىنلىدى، ئاپتونوم رايوننىڭ جەمئىيەت تەرتىپى ۋاقتىنچە مۇقىم بولۇشقا قاراپ يۈزلەندى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى ئەلەم كۆرۈشى ۋەقەلىرى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئىككى گۇرۇھ ئاممىۋى تەشكىلات ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن قوراللىق توقۇنۇش ۋەقەلىرى. 1966 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، شىنجاڭ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ قالايمىقانچىلىق مەزگىلىگە قەدەم قويدى. 1967 ـ يىلى 1 ـ ئايدا شاڭخەيدە يۈز بەرگەن «يانۋار بورىنى» باشلىنىش نۇقتىسى قىلىنغان «ھوقۇق تارتىۋېلىش شامىلى» پۈتۈن شىنجاڭنى تېز قاپلىدى. 1 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى شىخەنزە يېزا ئىگىلىك 8 ـ شىمىدىكى ئىككى گۇرۇھ ئاممىۋى تەشكىلات ئوتتۇرىسىدا ھوقۇق تارتىۋېلىش جەريانىدا شىددەتلىك توقۇنۇش يۈز بېرىپ، قورال ئىگىلىگەن بىر گۇرۇھ 27 ئادەمنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، 70 تىن ئارتۇق ئادەمنى يارىلاندۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى تۇنجى كەڭ كۆلەملىك قانلىق ئەلەم كۆرۈشى ۋەقەسىنى تۇغدۇردى. ھوقۇق تارتىۋېلىش دولقۇنى جەريانىدا، بىر ـ بىرىگە كەسكىن زىتلىشىپ كەتكەن ئىككى گۇرۇھ ئاممىۋى تەشكىلاتنىڭ قولىدىكى تاياق ـ توقماق قورال ـ يارىغا قاراپ تەرەققىي قىلىپ، ئەلەم كۆرۈشى ۋەقەلىرى ئۈزلۈكسىز يۈز بەردى ۋە كۈچەيدى، شىنجاڭ ھەربىي رايونى نۇقتىلىق ئورۇنلاردا ھەربىي ئىدارە قىلىشنى يولغا قويغاندىن كېيىن، ۋەزىيەت سەل ياخشىلانغان بولسىمۇ، لېكىن يەنە تېزدىن ئەكسىگە يېنىپ كەتتى. لىن بياۋ، جياڭ چىڭ ئەكسىلىنقىلابىي گۇرۇھى شىنجاڭ ھەربىي رايوننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن يەرلىك ئورۇنلاردا ھەربىي ئىدارە قىلىشنى يولغا قويغانلىقىنى «مارت قارا بورىنى» دەپ ھاقارەتلىدى. 5 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئىسيانچىلار بىرقانچە مىڭ ئوقۇغۇچى ۋە ئىشچىنى قۇترىتىپ، ھەربىي ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلغان «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسىنى مەجبۇرىي پېچەتلەپ ئىگىلىۋالدى. 8 ـ كۈنى يەنە بىر گۇرۇھتىن 10 مىڭدىن ئارتۇق ئاممىا گېزىتخانىنى پېچەتلەشكە قارشى ھەرىكەت قوزغىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى تۇنجى كەڭ كۆلەملىك ئەلەم كۆرۈشى يۈز بەردى. 1967 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، ئەلەم كۆرۈشىنىڭ داۋىرىسى ئۇرۇمچىدىن پۈتۈن شىنجاڭغا كېڭىيىپ، ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ ئۇرۇمچىدىكى «20 ـ ئاپرېل»، «30 ـ ئاپرېل»، «9 ـ ئىيۇل»، «4 ـ ئۆكتەبىر» ئەلەم كۆرۈشى، قەشقەردىكى «14 ـ ئاۋغۇست» ئەلەم كۆرۈشى ۋەقەسى، قاراماي ئېلېكتر ئىستانسىسىدىكى ئەلەم كۆرۈشى ۋەقەسى قاتارلىقلار يۈز بەردى. مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى مەزگىلىدە، شىنجاڭ بويىچە جەمئىي 117 قېتىم ئەلەم كۆرۈشى ۋەقەسى يۈز بېرىپ 700 دىن ئارتۇق ئادەم ئەلەم كۆرۈشىدە ئۆلدى، 5000 دىن ئارتۇق ئادەم يارىلاندى ۋە مېيىپ بولدى ھەمدە ئىنتايىن زور ئىقتىسادىي زىيان ۋە ئىجتىمائىي خەۋپ كەلتۈرۈپ چىقاردى.

ئاپتونوم رايونلۇق ۋە ئۇرۇمچى شەھەرلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى 1968 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى خەلق مەيدانىدا نەچچە ئون مىڭ كىشى قاتناشقان چوڭ يىغىن ئېچىلىپ، ئاپتونوم رايون ۋە ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە ھوقۇقىنى ئىگىلىگەن ئىنقىلابىي كومىتېتلارنىڭ رەسمىي قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى. 1967 ـ يىلى قىشتا جۇئېنلەي زۇڭلىنىڭ كۆپ قېتىم بىۋاسىتە ئارىلىشىشى ۋە شىنجاڭ ھەربىي رايونى قىسمىنىڭ قايىل قىلىشى ئارقىسىدا، شىنجاڭدىكى ئىككى گۇرۇھ ئاممىۋى تەشكىلات ۋەكىللىرى ماۋزېدۇڭنىڭ چوڭ بىرلىشىش توغرىسىدىكى چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، ئارمىيىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىپ، چوڭ بىرلىشىش ئۇستىدە كېڭەشتى. 1968 ـ يىلى يازادا، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى بېيجىڭدا شىنجاڭدىكى ئىككى گۇرۇھ ئاممىۋى تەشكىلات، ئارمىيە ۋە رەھبىرىي كادىر ۋەكىللىرىنىڭ ئۆگىنىش كۇرسى ئاچتى. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رىياسەتچىلىكى ۋە نەسىھەتى ئارقىسىدا، 8 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئاندىن ئاپتونوم رايونلۇق

ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇش توغرىسىدا بىردەك پىكىر ھاسىل قىلىندى، شىنجاڭ ھەربىي رايونى كېڭىشىش پىكرىنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىغا دوكلات قىلىدى. 1968 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۋۈەن، مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتى، مەركىزىي مەدەنىيەت ئىنقىلابى گۇرۇپپىسى «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇش توغرىسىدا يولىيورۇق» چىقاردى. 9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېت ۋە ئۇرۇمچى شەھەرلىك ئىنقىلابىي كومىتېت بىرلا ۋاقىتتا قۇرۇلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ 1969 ـ يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە، ۋىلايەت، ئاپتونوم ئوبلاست ۋە ناھىيىلەردە ئىنقىلابىي كومىتېت ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلدى. ئىنقىلابىي كومىتېت يەرلىكتىكى ھەردەرىجىلىك پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئورنىنى ئالدى ھەمدە تاكى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاخىرلاشقىچە ھوقۇق يۈرگۈزدى.

ناھەق، يالغان، خاتا دېلولارنى ئاقلاش

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلى ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى ھەر قېتىملىق ھەرىكەتتە پەيدا قىلىنغان ناھەق دېلو، يالغان دېلو، خاتا دېلولارنى ئاقلاش ھەرىكىتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە لىن بياۋ، جياڭ چىڭ ئەكسىلىنقىلابىي گۇرۇھى پارتىيىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ ھوقۇق تارتىۋېلىش ئۈچۈن، «ھەممىدىن گۈمانلىنىش، ھەممىنى يوقىتىش» دولقۇنىنى پەيدا قىلىپ، كادىرلار ۋە ئاممىغا شەپقەتسىزلىك بىلەن زىيانكەشلىك قىلىپ، زور بىر تۈركۈم ناھەق، يالغان، خاتا دېلولارنى قەستەن ئويدۇرۇپ چىقاردى. ئۇنىڭغا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىن بۇرۇنقى ھەر قېتىملىق ھەرىكەتتە قېلىپ قالغان ناھەق، يالغان، خاتا دېلولارنى قوشقاندا، ئاپتونوم رايون بويىچە يۈز بەرگەن ناھەق، يالغان، خاتا دېلولارنىڭ سانى كىشىنى چۆچۈتىدۇ. «4 كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، يالغان دېلولارنى ئاقلاش، خاتا دېلولارنى تۈزىتىش، ناھەق دېلولارنى ئاقلاش كەڭ خەلقنىڭ كۆچلۈك تەلىپىگە ئايلاندى. 1979 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى «شىنجاڭدا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»، جەريانىدىكى ۋە تارىختا قېلىپ قالغان بەزى چوڭ ـ چوڭ مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا قارار» چىقىرىپ، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدىكى ۋە تارىختا قېلىپ قالغان بىر تۈركۈم چوڭ ـ چوڭ ناھەق، يالغان، خاتا دېلولارنى تۈزىتىپ، 1980ـ يىلى 3 ـ ئايىغىچە، ئاپتونوم رايون بويىچە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى 200 مىڭدىن ئارتۇق ناھەق، يالغان، خاتا دېلو قايتا تەكشۈرۈلدى ۋە ئاقلاندى، بۇ قايتا تەكشۈرۈپ ئاقلاش تەلەپ قىلىنغان دېلولارنىڭ 97.8% نى ئىگىلەيدۇ. ئاتالمىش «ئەكسىلىنقىلابى گۇرۇھ دېلوسى»، «چەت ئەلگە قېچىش گۇرۇھى دېلوسى»، «توپىلاڭ كۆتۈرۈش گۇرۇھى دېلوسى» ئۇزۇل ـ كېسىل ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. مۇشۇ دېلولار سەۋەبىدىن چېتىۋېلىنغان ۋە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان كادىرلار ۋە ئاممىنىڭ ھەممىسى ئاقلىنىپ، نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئوڭچىلارغا قارشى كۈرەشتە خاتا ھالدا «ئوڭچى ئۇنسۇر» دەپ ئايرىلغان 3266 ئادەم ۋە «ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش» كۈرەشى، سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى قاتارلىق ھەرىكەتلەردە خاتا بىر تەرەپ قىلىنغانلار قايتا تەكشۈرۈلدى، ئاقلاندى ھەمدە سىياسەت ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ناھەق، يالغان، خاتا دېلولارنى ئاقلاش بىلەن بىرگە، كادىرلارنى ئازاد قىلىش خىزمىتى ئىشلەندى، پومېشچىك، باي دېھقانلارنىڭ قالپىقى ئېلىپ تاشلاندى، بۇنىڭ بىلەن «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى ھەر قېتىملىق ھەرىكەتتە ناھەقچىلىققا ئۇچرىغان كادىرلار ۋە ئاممىنىڭ ئۇلارنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى كۆڭلى ئازادە ھالدا سوتسىيالىستىك زامانىۋلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا ئاتلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىندى.

لى يىڭچى ئەكسىلىنقىلابىي دېلوسى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن شىنجاڭدا يۈز بەرگەن جۇڭگو كومۇنىستلىرى، ھەققانىي كىشىلەر ۋە بىگۇناھ ئاممىدىن زىيانكەشلىككە ئۇچىرىغانلار سانى ئەڭ كۆپ، زىيان ئەڭ ئېغىر، جىنايەت ئەڭ زور، قىلمىش ئەڭ قەبىھ بولغان ئەكسىلىنقىلابىي قاتىللىق دېلوسى. ئاساسلىق جىنايەتچى لى يىڭچى، خەنزۇ، لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ كەيىۋەن دېگەن يېرىدىن بولۇپ، شېڭ شىسەي دۇبەن مەھكىمىسى كاتىۋاي باشقارمىسىنىڭ بۆلۈم باشلىقى، مالىيە تەپتىش ھەيئىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، سىياسىي تەلىم ـ تەربىيە باشقارمىسىنىڭ باشلىقى، جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسىنىڭ باشلىقى، مەخپىي سوت ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى ۋە سوت ھەيئىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1939 ـ يىلى لى يىڭچى جاڭ

گۇاڭچېدن، ۋۇ شاۋىباڭ قاتارلىق باندىتلار بىلەن شېرىكلىشىپ، «ئالتاي توپىلاڭ كۆتۈرۈپ قەستلەش دېلوسى»، «قەشقەر زىيانكەشلىك دېلوسى»، «ئوقۇغۇچىلارنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە ئۇرۇنۇش دېلوسى»، «شېڭ شىچەننىڭ ئۇلتۇرۇلۇش دېلوسى» نى ئويدۇرۇپ چىقىرىش ۋاستىسى ئارقىلىق، سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كومۇنىزمغا، خەلققە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىنى ئېلىپ باردى. 1937 ـ يىلىدىن 1943 ـ يىلىغىچە، ئۇلار ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى ئەزالىرى، تەرەققىپەرۋەر زاتلار ۋە بىگۇناھ ئاممىدىن 120 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى قولغا ئالدى، 60 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى ئۇلتۇردى. شېڭ شىسەي دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ غالچىسى بولغان مەزگىلدە، ئۇلار شىنجاڭدا خىزمەت قىلىۋاتقان جۇڭگو كومپارتىيىسى ئەزالىرىدىن چېن تەنچيۇ، ماۋزېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق 100 دىن ئارتۇق كىشى ۋە بىر مۇنچە سوۋېت ئىتتىپاقىغا يېقىن زاتنى قولغا ئالدى ھەمدە قولغا ئېلىنىپ قاماققا سولانغان زاتلارنى ئالداپ ئىقرار قىلدۇرۇش، قىيناپ ئىقرار قىلدۇرۇش، يالغاندىن يۇزلەشتۈرۈش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىپ ئىقرارنامە يازساپ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئارغامچىدا بوغۇش، زەھەر سېلىش، تىرىك كۆمۈش، تېرىسىنى سويۇش، كۆيدۈرۈش، كېسىش، سىلتىقتا ئېتىش قاتارلىق ۋەھشىي ۋاستىلەر ئارقىلىق ئۇلتۇردى. 1951 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى لى يىڭچىغا ئۆلۈم جازاسى بېرىپ ئاتتى.

ئوسمان ئىسلام ئەكسىلئىنقىلابىي دېلوسى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە شىنجاڭدا يۈز بەرگەن، ۋاقتى ئىك ئۇزۇن، جەمئىيەتكە يەتكۈزگەن خەۋپى ئىك ئېغىر بولغان ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ دېلوسى. ئوسمان ئىسلام، ئەر، قازاق، شىنجاڭ كۆكتوقاي ناھىيىسىدىن، 1946ـ يىلى قۇرۇلغان شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، قوشۇمچە ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى بولغان. 1946 ـ يىلى گومىدانچى قوينىغا ئۆزىنى ئاتقاندىن كېيىن، ئالتايىنى ئۇچ قېتىم پاراكەندە قىلغان. شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇش ھارپىسىدا، ئامېرىكىنىڭ دىخۇادا تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن كونسۇلى ماكىنان قاتارلىق كىشىلەرنىڭ بۇۋاستە يول كۆرسىتىشى بىلەن، پائال تۇردە ئەكسىلئىنقىلابىي كۈچ توپلاپ، «ئۇچ ۋىلايەت» ئىنقىلابىنىڭ ئوتىنى ئۇچۇرۇشكە ئۇرۇندى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىگە قارشىلىق كۆرسەتتى. شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئوسمان ئىسلام ئەكسىيەتچىل ئوفىتسېرلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ھەقىقەتكە قايتقان قىسىملارنى ئاسىيلىق قىلىشقا قوزغاپ، ھەرقايسى تەرەپتىكى ئەكسىيەتچىلەر بىلەن قوراللىق توپىلاڭ قوزغاشنى پىلانلاپ، يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن خەلق دېموكراتىك ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇۋېتىشكە ئۇرۇندى. ئوسمان ئىسلام باشچىلىقىدىكى باندىتلارنىڭ قوراللىق توپىلىڭى نەچچە يىل داۋام قىلدى، ئۇلار باندىتلارنى توپلاپ خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بىلەن نەچچە يۈز قېتىم ئۇرۇش قىلىپ، قازاق ئاممىدىن 319 كىشىنى، خەلق ئازادلىق ئارمىيە جەڭچىسى، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ خىزمەتچىسى قاتارلىقلاردىن 1175 كىشىنى ئۇلتۇردى، پۇقرالارنىڭ 48 ئۆيىنى، 10 ئاپتوموبىلنى كۆيدۈرۈۋەتتى، 88885 تۈياق ئات ۋە 352461 تۈياق قوي، 530 مىڭ جىڭدىن ئارتۇق ئاشلىق، 3684 سەر ئالتۇن، 17435 سەر كۈمۈش قاتارلىق ئومۇم ۋە شەخسىنىڭ مېلىنى بۇلاپ كەتتى. 1951 ـ يىلى 4 ـ ئايدا، شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى ئامېرىكا ـ جياڭ جېيشى ئىشپىيونلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈش ۋە قوراللىق توپىلاڭ ئۇيۇشتۇرۇش جىنايىتى بىلەن ئوسمان ئىسلامغا ئۆلۈم جازاسى بېرىپ ئاتتى.

شايارىدىكى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ تۇرمىدىن قېچىش دېلوسى

1996 ـ يىلى شىنجاڭدا يۈز بەرگەن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ تۇرمىدىن قېچىش دېلوسى. ئۇ يىلى 5 ـ ئايدا، جىنايەتچى ئاببىاس تۇرسۇن، ئابلىمىت جۈمە باش بولۇپ، تۇرمىدە ئادەم ئۆلتۈرۈپ تۇرمىدىن قېچىش، ئىجتىمائىي مالىمانچىلىق پەيدا قىلىش مەقسىتىدىكى ئەكسىيەتچىل شايكىنى مەخپىي ئۇيۇشتۇرغان. ئۇلار كۆڭۈل قويۇپ تەشكىللەش ۋە قاتىللىق قوراللىرى تەييارلاش ئارقىلىق، 7 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى جىنايەتچىلەرنىڭ سىرتتا ئەمگەككە چىقىپ چۈشتە تۇرمىگە قايتىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، پىچاق قاتارلىق قاتىللىق قوراللىرى بىلەن تۆت نەپەر قوراللىق ساقچى جەڭچىسىنى ۋەھشىيلەرچە ئۇلتۇرۇپ، تۆت دانە پىلىموتنى بۇلاپ كەتكەن. ئارقىدىنلا 12 جىنايەتچى تۇرمە باشقۇرۇش كادىرى تۇرغۇننى تۇنقۇنغا ئېلىپ ۋە تەھدىت بىلەن ئۇنىڭغا ماشىنا ھەيدىتىپ شايار ناھىيە بازىرىغا بۇسۇپ كىرىپ داۋاملىق جىنايەت سادىر قىلغان. بۇ جىنايەتچىلەر جىنايەت سادىر قىلىش جەريانىدا، ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ 17 نەپەر قوراللىق ساق-

چى جەڭچىسى ۋە بىگۈناھ ئاممىنى پىچاق تىقىپ ۋە ئوق ئېتىپ ئۆلتۈرگەن، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى تەھقىقلەش ئارقىلىق، ئابلىمىت ئابدۇرېھىم، ئەخمەت تاش قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ تۈرمىدىن قېچىش جىنايىتى ئۆتكۈزدى، دەپ بېكىتىپ، ئۇلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىپ، سىياسىي ھوقۇقتىن ئۆمۈرۈلۈيەت مەھرۇم قىلىشقا، ھەسەن ھەمدۇللا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ تۈرمىدىن قېچىش جىنايىتى ئۆتكۈزدى، دەپ بېكىتىپ ئۆلۈم جازاسى بېرىپ، ئىككى يىل كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىش، سىياسىي ھوقۇقتىن ئۆمۈرۈلۈيەت مەھرۇم قىلىشقا؛ ئۆمەر مۇھەممەتنى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ تۈرمىدىن قېچىش جىنايىتى ئۆتكۈزدى دەپ بېكىتىپ، مۇددەتسىز قاماق جازاسى بېرىش، سىياسىي ھوقۇقتىن ئۆمۈرۈلۈيەت مەھرۇم قىلىشقا ھۆكۈم قىلدى.

قەشقەردىكى «12 ـ مايى» قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش دېلوسى 1996 ـ يىلى شىنجاڭدا يۈز بەرگەن زوراۋان، تېررورلۇق جىنايى تەشكىلاتىنىڭ كاتتىۋېشى پىلانلىغان سىياسىي قەستلەپ ئۆلتۈرۈش دېلوسى. شۇ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ئابلىز ئابدۇللا قاتارلىق زوراۋان تېررورلۇق شايكىسىنىڭ ئۇچ نەپەر ئەزاسى كاتتىۋېشىنىڭ بۇيرۇقىنى تاپشۇرۇۋېلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، قەشقەر ھېيتگاھ جامائەسىنىڭ ئىمامى ھارۇنخان ھاجىمنى ئۆلتۈرۈشنى پىلانلىغان. 5 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى تاڭ سەھەر سائەت تۆتلەردە، ھارۇنخان ھاجىمنى ئوغلى ئەمەت قارى ۋېلىسىپىتلىك مەسجىتكە ئېلىپ كېتىۋاتقاندا، ئۇي ئەترايىغا ئالدىن يوشۇرۇنۇۋالغان ئابلىز ئابدۇللا، نۇر مۇھەممەت ئابدۇللا ۋە مەتنىياز مەتسەيدى توساتتىن ئۇلارنىڭ ئالدىغا پىچاق ۋە پالتا كۆتۈرۈپ چىقىپ، ھارۇنخان ھاجىم ۋە ئۇنىڭ ئوغلىغا پىچاق سېلىپ ۋە پالتا بىلەن چېپىپ، ئاتا ـ بالا ئىككىسىنى ئۆمۈرلۈك مېيىپ قىلىۋەتكەن. قەشقەر ۋىلايەتلىك ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى تەھقىقلەش ئارقىلىق، ئابلىز ئابدۇللا قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش جىنايىتى ئۆتكۈزدى، دەپ بېكىتىپ، ئۇلۇم جازاسى بېرىپ، سىياسىي ھوقۇقتىن ئۆمۈرۈلۈيەت مەھرۇم قىلىشقا؛ مۇھەممەت ئەلى تۈرسۇن قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش جىنايىتى ۋە ئوغرىلىق جىنايىتى ئۆتكۈزدى دەپ بېكىتىپ مۇددەتلىك 15 يىللىق قاماق جازاسى بېرىپ، سىياسىي ھوقۇقتىن ئۆچ يىل مەھرۇم قىلىشقا؛ ئابدۇللا سىدىق ئوغرىلىق جىنايىتى، قانات ئاستىغا ئېلىش جىنايىتى ئۆتكۈزدى، دەپ بېكىتىپ مۇددەتلىك تۆت يىللىق قاماق جازاسى بېرىشكە ھۆكۈم قىلدى.

قاغىلىقتىكى پەۋقۇلئاددە زور ئادەم ئۆلتۈرۈش دېلوسى 1996 ـ يىلى قاغىلىق ناھىيىسىدە يۈز بەرگەن زىمىنى ئىنتايىن ئېغىر، قىلمىشى ئىنتايىن قەبىھ بولغان قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش دېلوسى. شۇ يىلى 7 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، جىنايەتچى ئىدرىس ئابباس، تۈرسۇن قاسىم، مۇھەممەت قۇربان ۋە ئابدۇرازاق ئاۋۇت قاتارلىقلار بىرلىكتە مۇئاۋىن يېزا باشلىقى ئوبۇل ئەخمەت، ئامانلىق خادىمى ئىدرىس قۇربانئىياز قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرۈۋېتىشنى پىلانلىغان. 8 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى كەچ سائەت توققۇزلاردا، ئىدرىس ئابباس قاتارلىقلار قوللىرىغا پىچاق ئېلىپ ئىككى تاكسىغا ئولتۇرۇپ جاڭگىلەسكى يېزىسىنىڭ چاچقۇم كەنتىگە كەلگەندىن كېيىن، ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئورنىدىن قېچىپ چىققان ئەخمەت سەمەت بىلەن قولىغا پىچاق، بومبا ئېلىپ مۇئاۋىن يېزا باشلىقى ئوبۇل ئەخمەتنىڭ ئۆيىگە بېسىپ كىرىپ، ئوبۇل ئەخمەتنىڭ بىرقانچە يېرىگە پىچاق تىقىپ ئۆلتۈرگەن، ئارقىدىنلا بىر بومبىنى رادىئو ئاڭلىتىش ئۆيىنىڭ دېرىزىسىدىن تاشلاپ پارتلاتقان. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىدرىس ئابباس، تۈرسۇن قاسىم، ياسىن روزى قاتارلىقلار قوللىرىغا پىچاق، بومبا ۋە ئوبۇنچۇق تاپانچا قاتارلىقلارنى ئېلىپ چاچقۇم باشقۇرۇش رايونى ئىشخانىسىغا بېسىپ كىرىپ، ساقچى مۇھەممەت ھەمدۇللاغا ئارقا ـ ئارقىدىن پىچاق تىققان ۋە گېلىنى بوغۇزلاپ ئۆلتۈرگەن ھەمدە ئامانلىق خادىمى ئەركىننىڭ بوينىغا پىچاق تىقىپ ئېغىر زەخمىلەندۈرگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىدرىس ئابباس كەنت ئاھالىسى زامات ئەمەتنى ئۆيىدىن سۈرەپ چىقىپ بىرقانچە يېرىگە پىچاق تىقىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. تۈرسۇن قاسىم، ئىدرىس ئابباسلار تۈتقۇن قىلىپ كەنت سىرتىغا ئېلىپ چىققان كەنت ئاھالىسى ياسىن پولاتنى ئۆلتۈرگەن. بۇ زوراۋانلارنى قوغلاپ تۇتۇۋاتقاندا، ئىدرىس ئابباس قارشىلىق كۆرسەتكەچكە ئېتىپ تاشلاندى، قالغانلىرى ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ تۇتۇلدى، قەشقەر ۋىلايەتلىك ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى تەھقىقلەش ئارقىلىق، تۈرسۇن قاسىم، مۇھەممەت قۇربان، ئەخمەت سەمەت، ئابدۇرازاق ئاۋۇتلارنى قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش جىنايىتى، قانۇنسىز ھالدا قورال ـ ياراغ، ئوق ـ دورا ياساش جىنايىتى، بۇلاڭچىلىق جىنايىتى، خەۋەرلىشىش ئۇسكۇنىلىرىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىش جىنايىتى ئۆتكۈزدى دەپ بېكىتىپ

تىپ، بىرقانچە جىنايەتنى قوشۇپ جازالاپ ئۆلۈپ جازا-سى بېرىپ، سىياسىي ھوقۇقتىن ئۇمۇرۇلۇق مەھرۇم قىلىشقا ھۆكۈم قىلدى.

«25 - فېۋرال» كوچا ئاپتوبوسىنى پارتلىتىش دېلوسى 1997 - يىلى زوراۋان، تېررورچىلار ئۇرۇمچى رايونىدا پەيدا قىلغان كىشىنى چۆچۈتىدىغان، زېمىنى ئىنتايىن ئېغىر بولغان پارتلىتىش دېلوسى. شۇ يىلى 2 - ئاينىڭ 25 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 4 تىن 30 مىنۇت ئۆتكەندىن تارتىپ سائەت 5 تىن 30 مىنۇت ئۆتكۈچە، زوراۋان، تېررورچىلار شايىكىسىنىڭ كاتتىۋېشى ماخمۇت ئابدۇراخمان ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرى كىچىك تىپلىق ئۇنتالغۇسىدىن ئۆزگەرتىپ قۇراشتۇرۇلغان بەش دانە مۇددەتلىك پارتلاش قورۇلمىسىنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا بەش كوچا ئاپتوبوسىغا قويۇپ، ئۇچ كوچا ئاپتوبوسى پارتلاش، توققۇز ئادەم ئۆلۈش، 58 ئادەم يارىلىنىش ۋەقەسىنى پەيدا قىلدى، بىۋاسىتە ئىقتىسادىي زىيان 120 مىڭ يۈەنگە يەتتى. ج خ ئورگانلىرى بۇ جىنايەت شايكىسىنىڭ سەككىز نەپەر غوللۇق ئەزاسىنىڭ ئەسلىدىنلا قىلمىغان ئەسكەلىكى قالمىغان قارا نىيەتلەر ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ چىقتى. بۇ سەككىز ئادەم 1996 - يىلى يىل ئاخىرىدىن تارتىپ «25 - فېۋرال» پارتلاش ۋەقەسى يۈز بەرگۈچە بولغان قىسقىغىنا ئىككى ئاي ۋاقىت ئىچىدە 10 نەچچە قېتىم قاتىللىق دېلوسى سادىر قىلىپ توققۇز ئادەمنى ئۆلتۈرگەن. بۇ سەككىز قارا نىيەت يەنە كەسپىي ئوغرىلار بولۇپ، 1995 - يىلىدىن باشلاپ ئومۇمىنىڭ ۋە شەخسلەرنىڭ 130 نەچچە مىڭ يۈەن قىممىتىدىكى مېلىنى ئوغرىلىغان ۋە بۇلىغان. ئۇرۇمچى ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى تەھقىقاتچى ئارقىلىق، ماخمۇت ئابدۇراخمان، ئابدۇللا نىياز، ئابلەت مۇھەممەت، ھوشۇر ئەمەت، يۇسۇپ ھېيىت، مۇستافا نۇر، ئېلى رەھىم، جېلىل بىلال قاتارلىق سەككىز كىشىنى پارتلىتىش جىنايىتى، قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش جىنايىتى، قانۇنسىز ھالدا قورال - ياراغ، ئوق - دورا سېتىۋېلىش جىنايىتى ئۆتكۈزدى، دەپ بېكىتىپ، بىرقانچە جىنايەتنى قوشۇپ جازالاپ، ئۇلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىپ، سىياسىي ھوقۇقتىن ئۇمۇرۇلۇق مەھرۇم قىلىشنى ھۆكۈم قىلدى.

زۇلىلۇن، زۇلىچۇنلەرنىڭ بانكا بۇلاش، قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش دېلوسى 1998 - يىلى ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ ئاۋات كوچىلىرىدا يۈز بەرگەن تەسىرى چوڭ قوراللىق بۇلاڭچىلىق دېلوسى. زۇلىلۇن، زۇ لىچۇن (ئايال) ۋە زۇ جىچۇن (ئايرىم دېلودا بىر تەرەپ قىلىندى) قاتارلىق بۇ ئۇچ كىشى بانكا بۇلاشنى پىلانلاپ، ئۇرۇمچى شەھەرلىك سودا بانكىسىنىڭ جىنشەن تارماق بانكىسى شياۋشىمېن تىجارەت بۇلۇمىگە كۆپ قېتىم كېلىپ پايلىغان. 1998 - يىلى 9 - ئاينىڭ 11 - كۈنى كەچ سائەت 20 لەردە، زۇلىلۇن زۇ جىچۇن تەمىنلىگەن «54» تىپلىق تاپانچىنى ئېلىپ، ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى شياۋشىمېنغا كەلگەن. زۇ لىچۇن ئاۋۋال كېلىشۇالغىنى بويىچە ئوتتۇرا كۆۋرۈكتىكى بىر كوچىغا زۇ لىلۇننى ئېلىشقا بارغان. شۇ چاغدا سودا بانكىسى جىنشەن تارماق بانكىسى شياۋشىمېن تىجارەت بۇلۇمىنىڭ پۇل توشۇغۇچىسى جىيادىيەنكي ۋە خىزمەتچىسى شۇيۇگۈشىن، يۇي جىگلار پۇل ساندۇقىنى كۆتۈرۈپ تىجارەت بۇلۇمىدىن پۇل توشۇش ماشىنىسىغا قاراپ چىقىۋاتقاندا، زۇ لىلۇن جىيادىيەنكىنى ئېتىپ يارىلاندۇرۇپ، يۇ يۇگۈشىننى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، 44.693644 يۈەن نەق پۇل قاچىلانغان ساندۇقنى بۇلاپ نەق مەيدانىدىن قېچىپ كېتىپ، زۇ لىچۇن ئېلىپ كەلگەن تاكسىغا چىقىپ، شوپۇرغا قورال تەڭلەپ تەھدىت سېلىپ ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ خۇاڭخۇ يولىغا قاراپ تاكسىلىق قاچقان. كېيىن ئىككىسى تاكسىدىن چۈشۈپ ئايرىم - ئايرىم قېچىپ كەتكەن. زۇ لىلۇن قېچىش جەريانىدا يەنە ئۆزىنى قوغلاپ كېلىۋاتقان ئاممىغا قارىتىپ ئىككى پاي ئوق ئاتقان. ئۇرۇمچى شەھەرلىك ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى تەھقىقاتچى ئارقىلىق، زۇ لىلۇننى بۇلاڭچىلىق جىنايىتى، قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش جىنايىتى ئۆتكۈزدى دەپ بېكىتىپ، قانۇن بويىچە بىرقانچە جىنايەتنى قوشۇپ جازالاپ، ئۇنىڭغا ئۆلۈم جازاسى بېرىپ، سىياسىي ھوقۇقتىن ئۇمۇرۇلۇق مەھرۇم قىلىشنى؛ زۇ لىچۇنگە بۇلاڭچىلىق جىنايىتى ئۈچۈن ئۆلۈم جازاسى بېرىپ، سىياسىي ھوقۇقتىن ئۇمۇرۇلۇق مەھرۇم قىلىشنى ھۆكۈم قىلدى.

بەي باۋشەننىڭ بۇلاڭچىلىق، قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش دېلوسى 1997 - يىلى ئۇرۇمچى شەھىرى چېگرا رايون مېھمانخانىسىدا يۈز بەرگەن پۇقۇلۇك ئادەم زور قوراللىق بۇلاڭچىلىق دېلوسى. شۇ يىلى 8-ئاينىڭ 19 - كۈنى سائەت 9 لەردە، جىنايەتچى بەي باۋشەن شېرىك جىنايەتچى ۋۇ زىسىڭ بىلەن پىلانى بويىچە بىردىن مىلتىق ۋە تاپانچا ئېلىپ، ئۇرۇمچى چېگرا رايون مېھمانخانىسىغا كېلىپ پۇرسەت كۈتكەن.

سائەت 12 لەردە بەي باۋشەن ئۇيغۇر سودىگەر خەيرۇللا مۇھەممەتربەيم ۋە ھەزرەت ئۆمەرلەرنىڭ قولىدىكى سومكىدا نۇرغۇن نەق پۇل بارلىقىنى كۆرۈپ، خەيرۇللا مۇھەممەتربەيمغا بىر پاي ئوق ئېتىپ ئۆلتۈرگەن، ۋۇزىمىڭ خەيرۇللانىڭ 380 مىڭ يۈەن نەق پۇلى قاچىلانغان سومكىنى بۇلاپ كەتكەن، چېگرا رايون مېھمانخانىسىنىڭ ئامانلىق ساقلىغۇچىسى دىڭ شياۋباۋ ئۇلارنى توسۇۋالىمەن دەپ ماڭغاندا بەي باۋشەن ئارقا - ئارقىدىن ئىككى پاي ئوق ئېتىپ ئۇنى ئۆلتۈرگەن ھەمدە شۇ مەيداندىكى ئەزەربەيجانلىق سودىگەر نازارەت ئۆمەرنىڭ پوتىغا ئوق ئېتىپ زەخمىلەندۈرگەن. بەي باۋشەن ئۇيغۇر سودىگەر ھەزرەت ئۆمەرگە يېتىشۋېلىپ، ئوق ئېتىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن ۋە 580 مىڭ يۈەن نەق پۇل قاچىلانغان سومكىنى بۇلاپ كەتكەن. بەي باۋشەن قېچىش جەريانىدا يەنە ئوق چىقىرىپ، ئىلگىرى- ئاخىر بولۇپ ئىككى ئۇيغۇر ياشنى ۋە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قارىمىقىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى، ئىشچى - خىزمەتچىسى قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرگەن. بۇ دېلودا يەتتە ئادەم ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەن، بەش ئادەم يارىلاندۇرۇلغان، 1 مىليون 230 مىڭ يۈەن نەق پۇل بۇلاپ كېتىلگەن. كېيىن ئېنىقلىنىشچە، بەي باۋشەن 1996 - يىلى 3 - ئايدا شىنجاڭدا جازا مۇددىتى توشۇپ قويۇپ بېرىلىپ بېيجىڭغا قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، شۇ ئايىنىڭ 31 - كۈنىدىن 4 - ئايىنىڭ 22 - كۈنى ۋە 23 - كۈنىگىچە بولغان ۋاقىت ئىچىدە، بېيجىڭدا ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ تۆت قېتىم ھەربىي ۋە ساقچىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، بىر نەپەر قاراۋۇلنى ئېتىپ ئۆلتۈرگەن، بىر نەپەر قاراۋۇل ۋە تۆت نەپەر چارلاش ساقچىسىنى يارىلاندۇرغان، «56» تىپلىق بىر دانە يېرىم ئاپتوماتىك مىلتىق ۋە بىر دانە تاپانچا قېچىنى بۇلاپ كەتكەن. 1996 - يىلى 7 - ئاينىڭ 27 - كۈنى بەي باۋشەن خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شۇشۇي دېگەن يېرىدە مەلۇم ھەربىي قىسىم ئوق - دورا ئامبىرىنى ساقلاۋاتقان ئۈچ قاراۋۇلغا ھۇجۇم قىلىپ، بىر ئادەمنى ئۆلتۈرگەن، بىر ئادەمنى يارىلاندۇرغان، قاتلىنىدىغان بىر دانە «81» تىپلىق يېرىم ئاپتوماتىك مىلتىقنى بۇلاپ كەتكەن. 1996 - يىلى 12 - ئاينىڭ 16 - كۈنى چۈشتىن بۇرۇن سائەت 11 لەردە، بەي باۋشەن بېيجىڭ غەربىي شەھەر توپ سېتىش بازىرىدا بىر نەپەر ئايال يايىمچىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ 65 مىڭ يۈەن نەق پۇل قاچىلانغان سومكىسىنى بۇلاپ كەتكەن. ج خ ئورگانلىرى ئەتراپلىق رازۋېدكا قىلىش ئارقىلىق، ئاخىرى شىنجاڭدا بىر يېرىم يىل ئىچىدە 16 ئادەمنى ئۆلتۈرگەن، 15 ئادەمنى يارىلاندۇرغان ئېبلىس قاتىلنىڭ سالاھىيىتىنى ئېنىقلاپ، 1997 - يىلى 9 - ئايىنىڭ 5 - كۈنى ئۇنى بېيجىڭدا تۇتتى. ئۇرۇمچى شەھەرلىك ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى تەھقىقلەش ئارقىلىق، بەي باۋشەن قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش جىنايىتى، قورال- يارىغ، ئوق - دورا بۇلاش جىنايىتى، قورال - يارىغ ئوغرىلاش جىنايىتى ئۇتكۇزدى دەپ بېكىتىپ، بىرقانچە جىنايەتنى قوشۇپ جازالاپ، ئۇنىڭغا ئۆلۈم جازاسى بېرىپ، سىياسىي ھوقۇقتىن ئۆمۈرۋايەت مەھرۇم قىلىشنى ھۆكۈم قىلدى.

چېن يۈەنفۇ، ياڭ شۇاڭچۈەننىڭ پەۋقۇلئاددە زور زەھەر سېتىش دېلوسى 1998 - يىلى شىنجاڭدىكى زەھەر تۇتقۇچى خادىملار قولغا چۈشۈرگەن ئەڭ چوڭ زەھەر سېتىش دېلوسى. شۇ يىلى 10 - ئايدا، جىنايەتچى چېن يۈەنفۇ يۈننەن ئۆلكىسىنىڭ رۇيلى شەھىرىدە ئىلگىرى ئۆزى بىلەن ئوقەت قىلغان ياڭ شۇاڭچۈەن بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان. ياڭ شۇاڭچۈەن چېن يۈەنفۇغا ئۇرۇمچىدە زەھەر ئالغۇچى بارلىقىنى ئېيتىپ بېرىپ، چېن يۈەنفۇدىن خروئىن ئالىدىغان خېرىدار ئالاقىلىشىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. چېن يۈەنفۇ يۈننەن - گۋېجۇ - گۋاڭشى نېفىت چارلاش ئىدارىسى لۇڭچۈەن يۈنفېك چېگرا سودا شىركىتىنىڭ دىرېكتورى بولغان مەزگىلدە، بىرمىغا كۆپ قېتىم سودا ئىشلىرى ئۈچۈن بېرىپ، بىرمىلىق سودىگەر ياڭ دېۋېي بىلەن تونۇشقان. ھەددىن ئارتۇق پايدىنىڭ ۋەسۋەسىدە، ئۇ بىرمىغا يەنە بىر قېتىم بېرىپ ياڭ دېۋېيدىن زەھەر تەمىنلەپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان ھەمدە قاشتېشى ۋە يۇڭ رەخت سودىسى قىلىش نامىدا زەھەرنى قاشتېشى ۋە يۇڭ رەخت ئارىسىغا تىقىپ جۇڭگو چېگرىسىغا ئەكىرگەن. 12 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا، چېن يۈەنفۇ ناھايىتى كۆپ زەھەرنى ئۇرۇمچى شەھىرىگە ئاپىرىپ باشقىلار بىلەن ھەر كىلوگرامىنى 150 مىڭ يۈەندىن دېيىشىپ سودا قىلىۋاتقاندا ئۇرۇمچى شەھەرلىك ج خ ئىدارىسىنىڭ زەھەر تۇتقۇچىلىرى تەرىپىدىن تۇتۇلغان. 14900 گرام خروئىن قولغا چۈشكەن. شۇنىڭدىن كېيىن ياڭ شۇاڭچۈەنمۇ يۈننەندە زەھەر تۇتقۇچىلىرىمىز تەرىپىدىن تۇتۇلغان. ئۇرۇمچى شەھەرلىك ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى تەھقىقلەش ئارقىلىق، چېن يۈەنفۇ زەھەر ئەتكەسچىلىكى، زەھەر سېتىش، توشۇش جىنايىتى ئۇتكۇزدى، دەپ بېكىتىپ، ئۆلۈم جازاسى بېرىش، سىياسىي ھوقۇقتىن ئۆمۈرۋايەت مەھرۇم قىلىش ھەمدە بارلىق مال - مۈلكىنى مۇسادىرە

قىلىشنى؛ يالۋ شۇالچۇەنگە زەھەر سېتىش جىنايىتى ئۈچۈن مۇددەتسىز قاماق جازاسى بېرىش، سياسي ھوقۇقتىن ئۈمۈرۋايەت مەھرۇم قىلىش ھەمدە بارلىق مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىشنى مۆكۈم قىلدى.

گې يىنشياڭنىڭ ساختا قوشۇلما قىممەت بېجى مەخسۇس تالونى كېسىپ بېرىش دېلوسى

ئۇرۇمچىدە يۈز بەرگەن يوق ئىشقا قوشۇلما قىممەت بېجى تالونى كېسىپ بېرىش دېلوسى. ساختا قوشۇلما قىممەت بېجى تالونى كېسىپ بېرىش يېقىنقى يىللاردىن بۇيان يۈز بېرىۋاتقان زور ئىقتىسادي جىنايەت تۈرلىرىنىڭ بىرى. جىنايەتچى گې يىنشياڭ، ئۇزگەرتىۋالغان ئىسمى شۇي ۋېي، ئۇرۇمچى تېمىنسن ئوقەتچىلىك تەمىنات ـ سودا شىركىتى ئىشيا تەمىنات باشقارمىسىنىڭ دىرېكتورى بولغان. 1995 ـ يىلى 6 ـ ئايلاردا، گې يىنشياڭ شۇي ۋېي دېگەن نامدىكى كىملىكىدىن پايدىلىنىپ، باشقىلار ئارقىلىق ئۇرۇمچى شەھىرىدە ئۇرۇمچى تېمىنسن ئوقەتچىلىك تەمىنات ـ سودا شىركىتى تەمىنات باشقارمىسىنىڭ تىجارەت كىنىشكىسى ۋە باج تىزىملاشنى ئىلتىماس قىلغان ھەمدە شۇي ۋېي دېگەن ئىسمنى قوللىنىپ قانۇنسىز ئىگە سالاھىيىتىگە ئېرىشۋالغان. شۇ يىلى 10 ـ ئايدا يەنە ئادەتتىكى باج تاپشۇرغۇچى سالاھىيىتىگە ئېرىشىپ، قوشۇلما قىممەت بېجى مەخسۇس تالونى ئىشلىتىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالغان. بۇ كارخانا تىجارەت كەسپىنى يولغا قويىمغان بولسىمۇ، لېكىن 1995 ـ يىلى 10 ـ ئايدىن 1996 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ يوق ئىشقا 219 پارچە قوشۇلما قىممەت بېجى مەخسۇس تالونى كېسىپ بەرگەن، ئۇنىڭ سوممىسى 11 مىليون 279 مىڭ 39. 242 يۈەن، تۇتۇشقا تېگىشلىك باج پۇلى 1 مىليون 638 مىڭ 28. 864 يۈەن بولغان. گې يىنشياڭ باشقىلارغا قوشۇلما قىممەت بېجى تالونى كېسىپ بەرگەندە ئارىلىقتىن 1% تىن 4% كىچە رەسمىيەت ھەققى ئالغان، دېلو پاش قىلىنغاندىن كېيىن، گې يىنشياڭدىن 55 مىڭ يۈەن قايتۇرۇۋېلىنىپ دۆلەت بېجى تولۇقلاندى. ئۇرۇمچى شەھەرلىك ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى تەھقىقلەش ئارقىلىق، گې يىنشياڭ يوق ئىشقا قوشۇلما قىممەت بېجى مەخسۇس تالونى كېسىپ بېرىش جىنايىتى ئۈتكۈزدى، يەنە كېلىپ ئۇنىڭ سوممىسى زور، زىيىنى ئېغىر دەپ بېكىتىپ، قانۇن بويىچە مۇددەتسىز قاماق جازاسى بېرىش، سياسي ھوقۇقتىن ئۈمۈرۋايەت مەھرۇم قىلىش ھەمدە بارلىق مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىشنى مۆكۈم قىلدى.

خي پۇنىڭ خىيانەتچىلىك دېلوسى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتلىرىدا يۈز بەرگەن زور ئىقتىسادي جىنايەت دېلوسى. جىنايەتچى خي پۇ ئەسلى جۇڭگو بانكىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شۆبىسى تىجارەت بۆلۈمىنىڭ كومپيۇتېر مەشغۇلاتچىسى. 1993 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، گې پۇ شۆبە بانكا تىجارەت بۆلۈمىنىڭ كومپيۇتېر مەشغۇلاتچىسى بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە، خىزمەتتىكى قولايلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئالاقىدار مەخپي نومۇرنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ، ئوردېرسىز ھېساب خاتىرىلەش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، جۇڭگو بانكىسى شىنجاڭ شۆبىسى مالىيە باشقارمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى «مەملىكەت بويىچە بانكا مەبلىغى پېرېۋوت پەرقى» مەخسۇس ئىسچوتىدىكى بىر مىليون يۈەن پۇلنى ئىككىگە بۆلۈپ، ئۆزى 1993ـ يىلى 8 ـ ئايدا يۆخەي سودا شىركىتى نامىدا ئېچىۋالغان ئىسچوتقا كىرگۈزۈۋالغان. 10 ـ ئاينىڭ 7 ـ ۋە 19 ـ كۈنلىرى ئۇ يەنە شۇنىڭغا ئوخشاش ۋاستە بىلەن، شۇ مەخسۇس ئىسچوتتىكى 3 مىليون 350 مىڭ يۈەننى يۆخەي سودا شىركىتىنىڭ ئىسچوتىغا كىرگۈزۈۋالغان. 11 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى خي پۇ يەنە شۇنىڭغا ئوخشاش ۋاستە قوللىنىپ، شۇ مەخسۇس ئىسچوتتىكى 8 مىليون يۈەننى ئىككىگە بۆلۈپ يۆخەي سودا شىركىتىنىڭ ئىسچوتىغا كىرگۈزۈۋالغان. ئۇنىڭدىن كېيىن خي پۇ ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ بۇ ئىسچوتتىن يۇقىرىقى پۇللارنى يۆتكەپ ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىپ، سودىگەرچىلىك قىلغان، بۇزۇپ چاچقان ۋە باشقىلارغا قەرز بەرگەن. دېلو پاش قىلىنغاندىن كېيىن، 1 مىليون 961 مىڭ 71. 394 يۈەن نەق پۇل، ئۆي-زېمىن، ئاپتوموبىل ئېلېكتر سايمانلىرى قاتارلىقلار (خەلق پۇلىغا سۇندۇرغاندا 1 مىليون 741 مىڭ 700 يۈەن بولىدۇ) قايتۇرۇۋېلىندى يەنە خي پۇ باشقا ئىككى ئادەم بىلەن تىجارەت ھوقۇقىنى 7 مىليون 500 مىڭ يۈەنگە سېتىۋالغان بىر مېھمانخانا قايتۇرۇۋېلىندى، قايتۇرۇۋېلىنغان ھارام مالنى خەلق پۇلىغا سۇندۇرغاندا 11 مىليون 203 مىڭ 71. 94 يۈەن چىقىدۇ؛ لېكىن يەنە 4 مىليون 950 مىڭ 30. 122 يۈەن ھارام پۇلنى قايتۇرۇۋالغىلى بولمىدى. ئۇرۇمچى شەھەرلىك ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى تەھقىقلەش ئارقىلىق، خي پۇ ئوغرىلىق جىنايىتى ئۈتكۈزدى دەپ بېكىتىپ ئۈلۈم جازاسى بېرىشنى، سياسي ھوقۇقتىن ئۈمۈرۋايەت مەھرۇم قىلىش ھەمدە 100 مىڭ يۈەنلىك مال ـ مۈلـ

كىنى مۇسادىرە قىلىشنى مۆكۈم قىلدى.

دىلى شياۋلىننىڭ ئالدامچىلىق دېلوسى ئۇرۇمچىدە يۈز بەرگەن زور ئىقتىسادىي ئالدامچىلىق دېلوسى. جىنايەتچى دىلى شياۋلىن ئەسلى ئۇرۇمچى شەھەرلىك خۇالىپ سودا ـ سانائەت مۇلازىمەت مەركىزىنىڭ قانۇنىي ۋەكىلى بولۇپ، 1995 ـ يىلى 7 ـ ئايدا شىنجاڭ زاپاس ئەشيا ئىدارىسىنىڭ «835» باشقارمىسىنىڭ سېتىش بۆلۈمىدە بىر تۈركۈم پولات ماتېريالىرىنىڭ باھاسى چۈشۈرۈلۈپ سېتىلىدىغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۆزى مەسئۇل بولۇپ باشقۇرۇۋاتقان كارخانىنىڭ تىزىمىغا ئالدۇرغان مەبلىغى ئاران 100 مىڭ يۈەن ئىكەنلىكىنى بىلىپ تۇرۇپ، شىركەتنى يالغاندىن «ئاپتونوم رايونلۇق ماتارىپ كومىتېتى قارىمىقىدىكى شىركەت، كۆپلەپ پولات ماتېريالىرىغا ئېھتىياجلىق، مەبلەغ كۆچمىز كۆچلۈك» دەپ بۇ سېتىش بۆلۈمى رەھبەرلىرىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشۋالغان. ئىككى تەرەپ پولات ماتېريالىلىرى سېتىۋېلىش ـ سېتىش توغرۇلۇق ئاغزاكى كېلىشىم ھاسىل قىلىشقاندىن كېيىن، دىلى شياۋلىن خۇالىپ سودا ـ سانائەت مۇلازىمەت مەركىزى قارىمىقىدىكى جيۇلۇك ئىقتىسادىي تەرەققىيات شىركىتىنىڭ قۇرۇق مېمورىدىكى پۇل چېكىنى (835) باشقارما سېتىش بۆلۈمىگە رەنگە قويۇپ «835» باشقارمىسىدىن ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ 5 مىليون 349 مىڭ 80.982 يۈەن قىمىتىدىكى 17.1961 تونىنا پولات ماتېريالىنى يۆتكەپ كەتكەن. دىلى شياۋلىن پولات ماتېريالىلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى مال كىرگۈزۈش باھاسىدىنمۇ تۆۋەن باھادا ساتقان، ئاز بىر قىسمىنى قەرز تۇلەشكە ئىشلەتكەن. «835» باشقارما سېتىش بۆلۈمى مال پۇلىنى سۈيلەۋەرگەندىن كېيىن، دىلى شياۋلىن كۆپ قېتىم قۇرۇق پۇل چېكى كېسىپ بېرىپ ئەپلەپ ـ سەپلەپ ئۇتتۇرۇۋالغان، ئاخىرىدا ئاران 1 مىليون 100 مىڭ يۈەندىن كۆپرەك مال پۇلىنى بەرگەن. ئۇرۇمچى شەھەرلىك ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى 1 ـ سوتتا دىلى شياۋلىن چەك ـ ھۆججەت ئالدامچىلىقى جىنايىتى ئۆتكۈزدى، دەپ ئۇلۇم جازاسى بېرىش، سىياسىي ھوقۇقتىن ئۇمۇرۇۋايەت مەھرۇم قىلىش ھەمدە 200 مىڭ يۈەنلىك مال ـ مۇلكىنى مۇسادىرە قىلىشنى مۆكۈم قىلغان، قويىمچىلىق قىلىپ ئېرىشكەن 3 مىليون 845 مىڭ 80.928 يۈەن پۇلى قايتۇرۇۋېلىنغان، مۆكۈم ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، دىلى شياۋلىن ئۇنىڭغا قايىل بولماي نارازىلىق ئەرز سۇنغان. ئاپتونوم رايونلۇق يۇقىرى خەلق سوت مەھكىمىسى دىلى شياۋلىن ئالدامچىلىق جىنايىتى ئۆتكۈزدى دەپ ھېكىتىپ، مۇددەتسىز قاماق جازاسى بېرىش، سىياسىي ھوقۇقتىن ئۇمۇرۇۋايەت مەھرۇم قىلىشنى مۆكۈم قىلدى.

چېۋچۇاڭتىيەننىڭ خىزمىتىدىن پايدىلىنىپ ئىگىلىۋېلىش ۋە پارا بېرىش دېلوسى 1993 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە يۈز بەرگەن پەۋقۇلئاددە زور ئىقتىسادىي زىيان كەلتۈرگەن خىزمىتىدىن پايدىلىنىپ ئىگىلىۋېلىش ۋە پارا بېرىش دېلوسى. جىنايەتچى چېۋچۇاڭتىيەن ئەر، خەنزۇ، تەيۋەن ئۇلكىسىدىن، 1992 ـ يىلى 8 ـ ئايدا چېۋچۇاڭتىيەن تەيۋەن چاڭشىن ياڭلەن خەلقئارا كارخانا چەكلىك شىركىتىنىڭ باش مۇدىرى ۋە قانۇنىي ئىگىسى سۈپىتى بىلەن، شياڭگاڭ گۇاڭئەن بانكىسىنىڭ ساختا مەبلەغ ئىناۋىتى ئىسپاتىنى ئېلىپ، قۇرۇلۇش بانكىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شۇبىسىدىكى مەلۇم رەھبەرلىرىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىۋېلىپ، قۇرۇلۇش بانكىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شۇبىسى ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى بىلەن شېرىكلىشىپ، چاڭشىڭ ئۇي ـ زېمىن تەرەققىيات چەكلىك مەسئۇلىيەت شىركىتى قۇرغان. چېۋچۇاڭتىيەن باش مۇدىر، باشقارما رەئىسى، قانۇنىي ئىگە بولغان. 1993 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ۋە 6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى چېۋچۇاڭتىيەن ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ شىنجاڭ چاڭشىڭ ئۇي ـ زېمىن تەرەققىيات چەكلىك مەسئۇلىيەت شىركىتى قۇرۇلۇش بانكىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شۇبىسىدىن ئېرىشكەن 10 مىليون دوللار قەرز پۇلىنى شياڭگاڭ خۇيغېلىڭ بانكىسىغا پېرېۋوت قىلىۋېتىپ، ئاندىن كېيىن ئۇنى ئىككى قېتىمغا بۆلۈپ تەيۋەن «جۇڭگو خەلقئارا سودا بانكىسى» نىڭ يۈنلىن ناھىيىلىك تىجارەت ئورنىغا ئاغدۇرۇپ ئۆزى ئىشلەتكەن. 1998 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئۇرۇمچى شەھەرلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسى ئالدامچىلىق جىنايىتى ۋە پارا بېرىش جىنايىتى ئۈچۈن چېۋچۇاڭتىيەن ئۇستىدىن ئۇرۇمچى شەھەرلىك ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسىگە ئەيبنامە سۇندى، ئۇرۇمچى شەھەرلىك ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى تەھقىقلەپ، چېۋچۇاڭتىيەن شېرىك شىركەتنىڭ قانۇنىي ئىگىسى تۇرۇقلۇق، خىزمەتتىكى قولايلىقتىن پايدىلىنىپ شىنجاڭ چاڭشىڭ ئۇي ـ زېمىن چەكلىك مەسئۇلىيەت شىركىتىنىڭ 10 مىليون دوللار پۇلىنى تەيۋەن ئۇلكىسىگە ئاغدۇرۇپ ئۆزى ئىشلەتكەن (قايتۇرۇۋالغىلى بولمىدى)، ئۇنىڭ قىلمىشىدىن

خىزمىتىدىن پايدىلىنىپ ئىگىلۋېلىش جىنايىتى شەكىللىنىدۇ، جىنايەت سوممىسى بەك زور، جىنايى قىلمىشى ئېغىر؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە چېۋىچۋاڭتىيەن ياشقىلارغا 12700 دوللار پارا بەرگەن، سوممىسى زور، جىنايى قىلمىشى ئېغىر؛ ئۇنىڭ قىلمىشىدىن پارا بېرىش جىنايىتى شەكىللىنىدۇ دەپ قارىدى. شۇڭا چېۋىچۋاڭتىيەن خىزمەتتىكى قۇلايلىقتىن پايدىلىنىپ ئىگىلۋېلىش جىنايىتى ئۆتكۈزدى دەپ بېكىتىپ، مۇددەتلىك بەش يىللىق قاماق جازاسى بېرىش، سىياسي ھوقۇقتىن ئۇچ يىل مەھرۇم قىلىشنى؛ پارا بېرىش جىنايىتى ئۆتكۈزدى دەپ بېكىتىپ، مۇددەتلىك بەش يىللىق قاماق جازاسى بېرىشنى؛ ئىككى جىنايەتنى قوشۇپ جازالاپ، مۇددەتلىك 19 يىللىق قاماق جازاسى بېرىش، سىياسي ھوقۇقتىن ئۇچ يىل مەھرۇم قىلىشنى ھۆكۈم قىلدى.

جياڭ ئەيجىننىڭ قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش دېلوسى 1978 - يىلى شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۈەنى 144 - تۈەندە يۈز بەرگەن قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش دېلوسى. جياڭ ئەيجىن ئەسلى شىخەنزە رايونى 144 - تۈەن دوختۇرخانىسىنىڭ سېستىراسى بولۇپ، 1978 - يىلىدىن تارتىپ شۇ دوختۇرخانىدىكى لى پېيخۇا، شىي شىپىڭ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئاساسسىز بۇھتانلىرىغا ئۇچراپ ناھايىتى ئازابلانغان. جياڭ ئەيجىن تەشكىلنىڭ ئۇزىنى ئاقلاپ بېرىشنى ئۈمىد قىلىپ، 144 - تۈەننىڭ ئاساسلىق مەسئۇلى فېڭ جۇنگە ۋە بۇ دوختۇرخانىدا تۇرۇپ جياڭ ئەيجىننىڭ جاڭ × × بىلەن بولغان ئاتالمىش ئاشىنىدارچىلىق مەسىلىسىنى تەكشۈرۈۋاتقان تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى ياڭ مىڭسەن قاتارلىق كىشىلەرگە ئۇزىنىڭ ئۇۋالچىلىقتا ئۇچرىغانلىقىنى كۆپ قېتىم ئىنكاس قىلغان. لېكىن، جياڭ ئەيجىننىڭ بۇھتان چاپلىنىش مەسىلىسى ھەل قىلىنمايلا قالماستىن، بەلكى ئۇ ئەكسىچە سوغۇق مۇئامىلىگە ئۇچرىغان، ئەپلەپ - سەپلەپ ئۆتكۈزۈۋېتىلگەن، تەڭلىكتە قالغان، ھاقارەتكە قالغان. ياڭ مىڭسەن، سۇ يۈڭچېڭ (تۈەن دوختۇرخانىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى) تېخى لى پېيخۇا قاتارلىق كىشىلەرنىڭ چوڭ خەتلىك گېزىت، ھەجۋىي رەسىم ئارقىلىق جياڭ ئەيجىنگە قارا چاپلىشىنى قوللىغان ۋە ئۇنى مەيلىگە قويۇپ بەرگەن ھەمدە يىغىن ئېچىپ جياڭ ئەيجىننى چاپلانغان بۇھتانلارنى ئېتىراپ قىلىشقا قىستىغان، جاڭ ئەيجىن دەردىنى ئېيتالماي، ئاچچىقىنى باسالماي، ھېچبىر ئىگە چىقمىغان ئەھۋالدا قارامىلىق قىلغان. شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 29 - كۈنى چۈشتىن بۇرۇن سائەت توققۇزلاردا، جياڭ ئەيجىن خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ راست ئوقتا قارىغا ئېتىش مەشىقىگە قاتناشقاندا ئالغان بىر دانە «53» تىپلىق مىلتىق ۋە بۇرۇنلا يوشۇرۇپ قويغان مەككىز پاي ئوقنى ئېلىپ، دوختۇرخانىنىڭ ئىچكى بۇلۇم دوختۇرلار ئىشخانىسىغا بۇسۇپ كىرىپ ئاۋۋال لى پېيخۇانى ئېتىپ ئۆلتۈرگەن، كېيىن يەنە جۇڭ چېۋ (ئايال، شۇ دوختۇرخانىنىڭ كېسەل ئارخىپىنى ستاتىستىكا قىلغۇچىسى) نى، دەي جى (ئايال، شۇ دوختۇرخانىنىڭ تۇغۇت سېستراسى) نى ئېتىپ ئۆلتۈرگەن. جياڭ ئەيجىن كېسەللەر ئۆيىدىن چىقىۋاتقاندا ئىشقا كەلگەن دوختۇر گوجىيەنشىۋڭ ئۇچراپ قالغان، ئۇنىڭغا ئوق چىقىرىپ تەككۈزۈلمىگەن. جياڭ ئەيجىن قورالنى كۆتۈرۈپ شىي شىپىڭ، ياڭ مىڭسەن، سۈيۈچېڭلارنى ئىزدەپ كېتىۋاتقاندا ئامما تەرىپىدىن قورشاپ تۇتۇلغان. شىخەنزە ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى 1984 - يىلى 9 - ئاينىڭ 14 - كۈنى قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش جىنايىتى ئۈچۈن جياڭ ئەيجىنغا مۇددەتسىز قاماق جازاسى بېرىش، سىياسي ھوقۇقتىن ئۆمۈر ۋايەت مەھرۇم قىلىشنى ھۆكۈم قىلدى. جياڭ ئەيجىن ھۆكۈمگە قايىل بولماي، ئاپتونوم رايونلۇق يۇقىرى خەلق سوت مەھكىمىسىگە نارازلىق ئەرزى سۇندى. ئاپتونوم رايونلۇق يۇقىرى خەلق سوت مەھكىمىسى تەھقىقلەش ئارقىلىق، نارازلىق ئەرز سۇنغۇچىنىڭ جىنايى قىلمىشى كىشىلىك شەنى ۋە نام - ئابرۇيى ھاقارەتلەنگەن، قارا چاپلانغان لېكىن ئار - نومۇسى ئاقلانماي ئۈمىدسىزلىك ئىچىدە سادىر قىلىنغان، سوراق جەريانىدا جىنايىتىنى تونۇش پوزىتسىيىسى ياخشى بولدى، قاماپ قويۇلغان مەزگىلدە خىزمەت كۆرسىتىش ئىپادىسى بار. سوتنىڭ ئەسلىدىكى خاراكتېرىنى بېكىتىشى توغرا بولغان بولسىمۇ، جازا سەل ئېغىر كەتكەن دەپ قاراپ، 1 - سوتنىڭ ھۆكۈمىنى بىكار قىلىپ، مۇددەتلىك 15 يىللىق قاماق جازاسى بېرىش، سىياسي ھوقۇقتىن بەش يىل مەھرۇم قىلىشقا ئۆزگەرتتى.

شى دىيەنرۇڭنىڭ خىيانەتچىلىك، پارىخورلۇق، خىزمەتتىكى بىپەرۋالىق دېلوسى ئاپتونوم رايونلۇق ئېلېكتر سىستېمىسىدا يۈز بەرگەن خېلى تىپىك ھالدىكى خىزمەت ۋەزىپىسىگە مۇناسىۋەتلىك جىنايەت دېلوسى. جىنايەتچى شى دىيەنرۇڭ، ئايال، خەنزۇ، 1993 - يىلى 5 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئېلېكتر سانائىتى ئىدارىسى ئۇنى

شىنجاڭ ئېلېكتر ساناقتى كۆپ خىل ئىگىلىك باش شىركىتىنىڭ دىرېكتورلۇقى ۋە شىنجاڭ ئېلېكتر سانا-قتى كۆپ خىل ئىگىلىك ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلىگەن، شى دىيەنرۇڭ ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان مەزگىلدە باشقىلارنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن خەيكۇ شەھەرلىك جۇڭچى سۈرەت لايىھىلەش ـ ئىشلىتىش ئېلان چەكلىك شىركىتىنىڭ دىرېكتورى ماچۇەنيۇڭ بىلەن تونۇشقان ھەمدە ماچۇەنيۇڭنىڭ جۇڭچى شىركىتىنىڭ مەبلەغ، ئىناۋەت، سودا ـ ساناقت تىزىملىتىش كېڭىشمىنى ئىجرا قىلىش ئىقتىدارى قاتارلىقلارنى ھېچقانداق ماھـ-يەتلىك تەكشۈرمەي تورۇپلا، ماچۇەنيۇڭ بىلەن شېـ-رىكلىشىپ مەبلەغ سېلىپ رەڭلىك باسما زاۋۇتى قۇ-رۇش توختامى ئىمزالىغان، توختام ئىمزالانغاندىن كې-يىن، شى دىيەنرۇڭ يەنە توختامنىڭ ئىجراسىنى نازا-رەت قىلماي ۋە ماچۇەنيۇڭنىڭ مەبلەغ سالمىقىنى تەك-شۈرمەي تورۇپلا ئىگىسى ـ ئاخىر بولۇپ ماچۇەنيۇڭغا ئىككى قېتىمدا 1 مىليون 750 مىڭ يۈەن پۇل سالغان. ماچۇەنيۇڭ بۇ پۇللارنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن شۇ پۇلغا داچا، پىكاپ قاتارلىقلارنى سېتىۋېلىپ ئۆزى پايدىلانغان. شى دىيەنرۇڭ مەبلەغ پۇلى خەۋپ ـ خەتەر ھالىتىدە تورۇۋاتقانلىقىنى بىلىپ تورۇپ، ئۇنىڭغا قارىتا پائال تەدبىر قوللىنىش ئۇياقتا تورسۇن، ئەكسىچە باشقىلارنى ماچۇەنيۇڭ بىلەن «تو-لۇقلىما توختام» ئىمزالاشقا ئورۇنلاشتۇرغان ھەمدە ئاپ-تونوم رايوننىڭ كارخانا، كەسپىي ئورۇنلار مەبلەغنىڭ سىرتقا چىقىپ كېتىشىنى ئېنىقلىشى ۋە توسۇشى لازىم، بانكىنىڭ قەرز پۇلىدىن پايدىلىنىپ ھەرخىل مەبلەغ سېلىش ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا بولماي-دۇ، دېگەن بەلگىلىمىسىنى بىلىپ تورۇپ، ھەم خەي-نەن ئۇلكىسىنىڭ باسمىچىلىق بازىرى ئەھۋالىنى تەك-شۈرمەي، ھەم 2 ـ تەرەپنىڭ مەبلەغ ئىناۋىتى ۋە توختام ئىجرا قىلىش ئىقتىدارىنى تەكشۈرمەي، رەھـ-بەرلەرگە تەكشۈرتمەي ۋە رەھبەرلەردىن يولىيورۇقمۇ سورىماي، خەينەنگە داۋاملىق مەبلەغ سېلىشنى ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن قارار قىلىپ، بانكىنىڭ 13 مىلـ-يون يۈەن قەرز پۇلىنى ماچۇەنيۇڭنىڭ ئېلىپ كېتىشىـ-گە بۇۋاستە تاپشۇرۇپ بېرىپ، كۆپ خىل ئىگىلىك ئىدارىسىنى 950 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق زىيانغا ئۇچراتـ-قان. ئۇنىڭ قىلمىشىدىن خىزمەتتە بىپەرۋالىق قىلىش جىنايىتى شەكىللىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، شى دىيەنرۇڭ خىزمەتتىكى قۇلايلىقتىن پايدىلىنىپ، ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن ئىدارىسىنىڭ پۇلىنى مەبلەغ سېـ-لىش شەكلى ئارقىلىق خەينەنگە ئەۋەتىپ، ماچۇەنيۇڭ تۆلەپ تورغان 250 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق ئۆپ سېتىۋا-لىش پۇلىنى قايتۇرغان، ئۇنىڭ قىلمىشىدىن خىيانەت چىلىك جىنايىتى شەكىللىنىدۇ؛ ئۇ ئىگىرى ـ ئاخىر بولۇپ باشقىلارنىڭ 1 مىليون 290 مىڭ يۈەن پارىسىنى ئالغان، ئۇنىڭ قىلمىشىدىن پارا ئېلىش جىنايىتى شەكىللىنىدۇ. 1999 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ئورۇمچى ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى شى دىيەنـ-رۇڭغا خىيانەتچىلىك جىنايىتى ئۈچۈن مۇددەتسىز قا-ماق جازاسى بېرىش، سىياسىي ھوقۇقتىن ئۇمۇرۇزايەت مەھرۇم قىلىش ھەمدە 210 مىڭ يۈەنلىك مال ـ مۈل-كىنى مۇسادىرە قىلمىشنى؛ پارا ئېلىش جىنايىتى ئۈ-چۈن مۇددەتسىز قاماق جازاسى بېرىش، سىياسىي ھو-قۇقتىن ئۇمۇرۇزايەت مەھرۇم قىلمىشقا، پارا ئالغان 1 مىليون 290 مىڭ يۈەننى قانۇن بويىچە مۇسادىرە قى-لىپ دۆلەت خەزىنىسىگە تاپشۇرۇۋېتىش؛ خىزمەتتە بې-پەرۋالىق قىلىش جىنايىتى ئۈچۈن مۇددەتلىك ئۇچ يىل-لىق قاماق جازاسى بېرىش؛ بىرقانچە جىنايەتنى قوشۇپ جازالاپ، مۇددەتسىز قاماق جازاسى بېرىپ، سىياسىي ھوقۇقتىن بەش يىل مەھرۇم قىلىش ھەمدە 210 مىڭ يۈەنلىك مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلمىشنى ھۆكۈم قىلدى.

«18 ـ مايى» پەۋقۇلئاددە زور يولۇچىلار پو-يىزى ئوت ئاپىتى ھادىسىسى 1974 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تەۋەسىدە يۈز بەرگەن خەۋپلىك زور، زىمىنى ئېغىر بولغان پويىز ئوت ئاپىتى ھادىسىسى. شۇ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى، ئۈرۈمـ-چى تۆمۈريول ئىدارىسى يولۇچى تىرانسپورت ئۈچاستـ-كىسىنىڭ جېڭجۇدىن ئورۇمچىگە قاتناۋاتقان 71 ـ قې-تىملىق يولۇچىلار پويىزى سىگنىتاي ئىستانسىسى بە-لەن چىچانخۇ ئىستانسىسى ئارىلىقى (تورپانغا يېقىن) دا كېتىۋاتقاندا ئوت ئاپىتى يۈز بېرىپ، 22 يولۇچى ئوتتا كۆيۈپ ئۆلدى. ئىككى يولۇچى دېرىزىدىن سەكـ-رەپ يىقىلىپ ئۆلدى، 38 ئادەم كۆيۈپ يارىلاندى. قاتتىق ئورۇندۇقلۇق بىر ۋاگون پوتۇنلەي كۆيۈپ تۈ-گىدى، 111 نەپەر يولۇچىنىڭ يۈك ـ تاقلىرىمۇ كۆيۈپ كۈلگە ئايلاندى، يولدىكى قاتناش ئۈچ سائەت 26 مى-نۇت توختاپ قالدى. تەكشۈرۈلۈشچە، ئوت ئاپىتى 8ـ نومۇرلۇق ۋاگوندىكى يولۇچى خې خۇجى فارفۇر بوتۇلـ-كىغا ئېلىۋالغان ئالتە كىلوگرام كۆچلۈك ھاراق يۈكـ-تاق جازىسىدىن چۈشۈپ كېتىپ، بوتۇلكا سۇنۇپ، ئۇ-چىدىكى ھاراق چېچىلىپ كەتكەندىن كېيىن، بىر يولۇ-چى تاماكا تۈتاشتۇرۇپ چېكىۋاتقاندا ئېھتىياتسىزلىقتىن

هاراقتا ئوت تۇتىشىپ پەيدا بولغان. هادىسە يۇز بەرگەن-دىن كېيىن، خې خۇجى جىنايەتچىدىن قورقۇپ قېچىپ كەتكەن، كېيىنچە داخىيەنده تۇتۇلغان، سوت ئورگانلىرى تەھقىقلەپ، خې خۇجى بۇ قېتىمقى ئوت ئاپىتى ۋەقەسىدە قانۇن جاۋابكارلىقىنى ئۈستىگە ئېلىشقا تېگىشلىك، دەپ بېكىتتى ھەمدە ئۇنى قاتتىق جازالىدى.

بىگتۇەن 61 - تۇەن مەيدانىدا يۇز بەرگەن «28 - فېۋرال» ئوت ئاپىتى ھادىسىسى 1977 - يىلى شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىگتۇەنى 61 - تۇەن مەيدان كۆلۈبىدا يۇز بەرگەن، ئاڭ كۆپ ئۇلۇم - يېتىم يۇز بەرگەن پەۋقۇلئاددە زور ئوت ئاپىتى ھادىسىسى. شۇ يىلى 2 - ئاينىڭ 28 - كۈنى سائەت 21 دىن 30 مىنۇت ئۆتكەندە، ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ قورغاس ناھىيىسى تەۋەسىدىكى شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىگتۇەنى 61 - تۇەن مەيدانى كۆلۈبىدا كىنو قويۇلۇۋاتقاندا، ئۇششاق بالىلار ئاتقان پوچاقزىدىن كۆلۈب ئىچىگە قويۇلغان گۈلچەمبىرەكلەرگە ئوت كەتكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىخەتەرلىك ئېغىزلىرى ئېتىكلىك بولغاچقا، ئادەملەر قىستا - قىستاقچىلىق ئىچىدە قالغان بۇ ۋەقەدە 694 ئادەم ئۆلدى، 161 ئادەم يارىلاندى. پەۋقۇلئاددە زور ئوت ئاپىتى يۇز بەرگەندىن كېيىن، ئىلى پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى جاۋابكارلىقنى ئېنىقلىغاندىن كېيىن، 61 - تۇەن مەيدانىنىڭ سىياسىي كومىسسارى جۇگەنغۇ، تۇەن مۇئاۋىن باشلىقى گاۋلياڭگۇينىڭ پارتىيە ئىچى - سىرتىدىكى بارلىق ۋەزىپىسىنى ئېلىپ تاشلاش، تەشۋىقات كادىرى ۋاڭ يۆجۇڭ، كىنو گۈرۈپپىسىنىڭ باشلىقى خې شېڭغا چارە كۆرۈش، پوچاقزا ئېتىپ ئوت ئاپىتى پەيدا قىلغان بالىنى ئۆسمۈر جىنايەتچىلەر ئورنىنىڭ تەربىيىلىشىگە ئاپىرىپ بېرىشنى قارار قىلدى. 9 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، گوۋۇيۇەن ئىلى رايونى 61 - تۇەن مەيدانىدا يۇز بەرگەن زور ئوت ئاپىتىدىن پۈتۈن مەملىكەتنى خەۋەرلەندۇردى.

داخىيەن بازىرىدىكى «10 - ئاپرىل پەۋقۇلئاددە زور ئوت ئاپىتى ھادىسىسى» 1979 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تەۋەسىدىكى پويىز يۇك مەيدانىدا يۇز بەرگەن، زىيان ئىنتايىن ئېغىر بولغان ئوت ئاپىتى ھادىسىسى. ئۇرۇمچى تۆمۈريول ئىدارىسى داخىيەن ۋوگزالى جەنۇبىي، شىمالىي شىنجاڭغا يۇك توپلىنىپ تارقىلىدىغان مۇھىم جاي. داخىيەن ۋوگزالى ئەتراپىدىكى ئۈستى ئوچۇق يۇك مەيدانىدا يۈكلەر تاغدەك دۆۋىلىنىپ كېتىدۇ. 1979 - يىلى 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنى چۈشتىن كېيىن، داخىيەن رايونىدا 11 بال بوران چىقىپ، پويىز ھەرىكەت ئىشخانىسىدىكى مەشىنىڭ ئۈچقۇنى بوراندا يۇك مەيدانىغا قويۇلغان قومۇش دۆۋىسىگە ئۈچۈپ بېرىپ ئوت تۇتىشىپ كەتكەن، ئوت بوراندا تېز ئۇلغىيىپ كەتكەنلىكتىن، ئۈچۈرۈۋېلىش مۇمكىن بولمىغان، جەمئىي 3000 تونىنا قومۇش، 10 دانە ۋاگون، 250 مېتىر پويىز سىم يولى، 10 مىڭ كۈب مېتىردىن ئارتۇق ياغاچ، زور تۈركۈم بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ۋە ھەربىي ئەشيا كۆيۈپ كەتكەن، ئىككى نەپەر ئازادلىق ئارمىيە جەڭچىسى ئۆلگەن، 25 مىليون 820 مىڭ يۈەنلىك بىۋاسىتە ئىقتىسادىي زىيان بولغان.

ئۇرۇمچىدىكى «2 - ئىيۇل» پەۋقۇلئاددە زور قاتناش ھادىسىسى 1990 - يىلى ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ يېقىن ئەتراپىدا يۇز بەرگەن، ئۆلگەنلەر - يارىلانغانلار ئاڭ كۆپ بولغان پەۋقۇلئاددە زور قاتناش ھادىسىسى. شۇ يىلى 7 - ئاينىڭ 2 - كۈنى چۈشتىن بۇرۇن سائەت 10 دا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يولۇچى تراسپورت شىركىتى 7 - كالونىنىڭ شوپۇرى ماجياڭ ھەيدىگەن شەرق شاسىلى 662 تىپلىق چوڭ ئاپتوبۇس يولۇچى بىلەن لىق تولغان بولۇپ، ئۇرۇمچىدىن كورلىغا قاراپ ماڭغان. نورمىدىن ئارتۇق سۈرئەت ۋە يولۇچى بىلەن مېڭۋاتقان بۇ ئاپتوبۇس ئۇرۇمچى - شىڭشىڭيا تاشيولىنىڭ سايۇۋېۋ بۇلىكىدە كېتىۋاتقاندا، ئاپتوبوسنىڭ كەينى ئوڭ چاقىنىڭ يېرىم ئوق قاپلىمىسى تۈيۈقسىز سۇنۇپ كېتىپ، ئاپتوبۇس ئۇرۇلۇپ ئوت كەتكەن، 38 ئادەم ئوتتا كۆيۈپ ئۆلگەن، 13 ئادەم كۆيۈپ يارىلانغان، ئاپتوبۇس كۆيۈپ كېرەكتىن چىققان. بۇ ۋەقە شىنجاڭ تارىخىدىكى ئەڭ زور قاتناش ھادىسىسى بولدى. شوپۇر ماجياڭ قاتناش ۋەقەسى سادىر قىلىش جىنايىتى ئۈچۈن مۇددەتلىك تۆت يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى.

ئۇرۇمچىدىكى «13 - نويابىر» ئايروپىلان ۋەقەسى 1993 - يىلى ئۇرۇمچى خەلقارا ئايرودرومى ئەترا-پىدا يۇز بەرگەن ئايروپىلان ۋەقەسى. شۇ يىلى 11 - ئاينىڭ 13 - كۈنى سائەت 14 تىن 56 مىنۇت ئۆتكەندە، جۇڭگو شىمال ئاۋىئاتسىيە شىركىتىنىڭ MD — 82B تىپلىق بىر يولۇچى ئايروپىلانى بېيجىڭدىن ئۇرۇمچىگە ئۇچۇش ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلىۋېتىپ، ئۇرۇمچى ئايرودرومىغا 4.2 كىلومېتىر كېلىدىغان ھاۋا بوشلۇقىدا ۋەقەگە ئۇچرىدى.

ئۈرۈمچى شەھەرلىك ئوت ئۆچۈرۈش تارماق ئەترىتى ئوت ئەمۋالى توغرىسىدىكى مەلۇماتنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 15 ئوت ئۆچۈرۈش ماشىنىسى، 128 نەپەر ئوت ئۆچۈرگۈچى ئوفىتسىر - ئەسكەرنى يۆتكەپ ئوت ئۆچۈرۈش - خەتەردىن قۇتقۇزۇش كۈرىشىگە قاتناشتۇردى. شۇ جايدا تۇرۇشلۇق قىسىملار ۋە ئايروپىلان ۋەقەگە ئۆچىرىغان جاي ئەتراپىدىكى ھەر سىللەت ئامىنىڭ زور كۈچ بىلەن ھەمكارلىشىش ئارقىسىدا، سائەت 16 دە ئوت پۈتۈنلەي ئۆچۈرۈۋېتىلدى. ئايروپىلان ۋەقەسى يۈز بەرگەندىن كېيىن، ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە رەھبەرلىرى ئاۋۇئاتسىيە، جامائەت خەۋپسىزلىكى، ھەربىي قىسىم، قوراللىق ساقچى قىسىم ۋە داۋالاش تارماقلىرىغا ئوت ئۆچۈرۈش تارماقلىرى بىلەن ئوبدان ماسلىشىپ خەتەردىن قۇتقۇزۇش خىزمىتىگە تېز ئاتلىنىش توغرىسىدا دەل ۋاقتىدا پەرمان چۈشۈردى. ئوت ۋاقتىدا ئۆچۈرۈۋېلىنغانلىقى ۋە قۇتقۇزۇش ۋاقتىدا بولۇغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلۇم - يېتىم ئەك تۆۋەن دەرىجىگىچە چۈشۈرۈلۈپ، ئايروپىلان ۋەقەسى تارىخىدا مۇجىزە يارىتىلدى. ۋەقەدىن كېيىنكى تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، MD—82B تىپلىق بۇ ئايروپىلاندا جەمئىي 102 ئادەم بار بولۇپ، ئۇنىڭ توققۇزى ئايروپىلان خادىملىرى، 93 ى يولۇچى ئىكەن، ۋەقەدە 12 ئادەم ئۆلگەن. 11 - ئاينىڭ 14 - كۈنى چۈشتىن كېيىن، دۆلەت ئىشلىرى كومىسسارى، گوۋۇيۈەن باش كاتىپى لوگەن قاتارلىقلار مەخسۇس ئايروپىلان بىلەن ئۈرۈمچىگە كېلىپ، ئايروپىلان ۋەقەسىنىڭ سەۋەبىنى ئېنىقلاش ۋە ۋەقەدىن كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئىشلىرىنى تەشكىللىدى.

قارامايدىكى «8 - دېكابىر» پەۋقۇلئادده زور ئوت ئاپىتى ھادىسىسى 1994 - يىلى قارامايدا شەھىرى دوستلۇق مېھمانخانىسىدا يۈز بەرگەن، پۈتۈن مەملىكەتنى چۆچۈتكەن، زىيان ئالاھىدە ئېغىر بولغان پەۋقۇلئادده زور ئوت ئاپىتى ھادىسىسى. شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى شىنجاڭ قارامايدا شەھەرلىك مائارىپ كومىتېتى بىلەن شىنجاڭ نېفىت ئىدارىسى مائارىپ تەربىيىلەش مەركىزى قارامايدا شەھەرلىك دوستلۇق مېھمانخانىسىدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق «ئىككى ئاساسەن» (توققۇز يىللىق مەجبۇرىيەت مائارىپىنى ئاساسەن ئومۇملاشتۇرۇش، ياشلار ۋە قىزلار ئارىسىدا ساۋاتسىزلىقنى ئاساسەن تۈگىتىش) نى باھالاش - ئۈنكۈزۈۋېلىش ئۈمىكىنى كۈتۈۋېلىش يۈزىسىدىن مەخسۇس ئەدەبىيات - سەنئەت ئويۇنى ئەشكىللىگەن، شەھەردىكى يەتتە ئوتتۇرا مەكتەپ، سەكىز باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچى - ئوقۇتقۇچىلىرى ۋە ئالاقىدار رەھبەرلەردىن بولۇپ جەمئىي 796 ئادەم بۇ پائالىيەتكە قاتناشقان. ئويۇن داۋاملىشىپ سائەت 18 دىن 20 سىنۇتلار ئۆتكەندە، سەھنىنىڭ پەردىسى كۆچىلۈك چىراغ نۇرىدا قىزىپ كۈيۈشكە باشلىغان، ئوت ئۈلغىيىپ دوستلۇق مېھمانخانىسىنىڭ چولۇق زالىغا تېز-دىن تۇتاشقان، ئاسان كۈيىدىغان تۇرلۇك ماتېرىياللار-نىڭ كۈيۈشى ئارقىسىدا كۆپلەپ زىيانلىق گاز پەيدا بولغان، يەنە كېلىپ زالنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى بىخەتەرلىك ئىشىكلىرى پۈتۈنلەي قۇلۇپلۇۋېتىلگەچكە، ئىچىدىكى ئادەملەر سىرتقا تارقىلالمىغان. شۇنىڭ بىلەن 323 ئادەم ئۆلۈش، 132 ئادەم يارىلىنىشتەك پاجىئە يۈز بەرگەن ھەمدە 38 مىليون يۈەندىن ئارتۇق بىۋاسىتە ئىقتىسادىي زىيان بولغان. تەكشۈرۈلۈشچە، بۇ قېتىمقى پەۋقۇلئادده زور ئوت ئاپىتى ھادىسىسى دوستلۇق مېھمانخانىسىنىڭ رەھبەرلىرى ۋە خىزمەتچىلىرى قائىدە - تۈزۈمىگە ئېغىر دەرىجىدە خىلاپلىق قىلغانلىقىتىن، مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلمىغان ياكى توغرا ئادا قىلمىغانلىقتىن كېلىپ چىققان. ئوت ئاپىتىدە ئۆلگەن ۋە يارىلانغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپىنچىسى ئەخلاق ۋە ئۆگىنىشتە ياخشى، ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى بولغاچقا، جەمئىيەتتە ئىنتايىن كۈچلۈك ئىنكاس قوزغالدى ۋە مەملىكەت ئىچى - سىرتىدىكىلەرنىڭ كۈچلۈك دىققىتىنى تارتتى. ئاپتونوم رايونلۇق ۋە قارامىاي شەھەرلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى بۇ ئىشقا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى، ۋەقەدىن كېيىنكى ئىشلارنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرغاندىن باشقا، زور مەسئۇلىيەتسىزلىك ھادىسىسى جىنايىتى ۋە بىپەرۋالىق جىنايىتى شەكىللەندۈرگەن 14 جىنايەتچى قاتتىق بىر تەرەپ قىلىندى.

«جۇڭگو - موڭغۇلىيە دوستلۇق - ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى شەرتنامىسى» جۇڭگو - موڭغۇلىيە ھۆكۈمەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى تەرەپلىك شەرتنامە. 1994 - يىلى 4 - ئاينىڭ 29 - كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى گوۋۇيۈەن زۇڭلىسى لى پېڭ بىلەن موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ زۇڭلىسى پېن زاسلەي ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئۆز دۆلىتىگە ۋاكالىتەن ئۇلانباتۇردا ئىمزالىغان. شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ 31 - كۈنى 8 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 9 - قېتىملىق يىغىنى

ھىندىدا تەستىقلانغان. بۇ شەرتنامە جۇڭگو بىلەن موڭغۇلىيە 1960 - يىلى تۆزۈشكەن جۇڭگو - موڭغۇلىيە دوستلۇق - ھەمكارلىق شەرتنامىسىگە تۆزىتىش كىرگۈزۈش مەقسىتىدە، ھەرقايسى تەرەپ شەرتنامىنىڭ تۆزىتىلگەن لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئاساسىدا، دوستانە سۆھبەت ئارقىلىق بىردەك پىكىرگە كەلگەندىن كېيىن ئىمزالانغان. شەرتنامىنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى: ئىككى دۆلەت مۇناسىۋىتى تەرەققىياتىنى بەلگىلەيدىغان ئاساسىي پرىنسىپ تىنچ بىللە تۇرۇشنىڭ بەش پرىنسىپىدۇر، شەرتنامە تۆزۈشكۈچى ئىككى تەرەپ بىر - بىرىگە قارىتىلغان ھەرقانداق ھەربىي - سىياسىي ئىتتىپاققا قاتناشمايدۇ، 3 - دۆلەت بىلەن يەنە بىر دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇق ۋە بىخەتەرلىكىگە زىيان يەتكۈزىدىغان شەرتنامە تۆزىمەيدۇ، ھەرقانداق بىر تەرەپنىڭ 3 - دۆلەتنىڭ ئۆز تېررىتورىيىسىدىن پايدىلىنىپ يەنە بىر دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە بىخەتەرلىكىگە زىيان يەتكۈزۈشىگە رۇخسەت قىلمايدۇ.

«جۇڭگو - موڭغۇلىيە كونسۇل شەرتنامىسى» جۇڭگو - موڭغۇلىيە دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى كونسۇل شەرتنامىسى. 1986 - يىلى 8 - ئاينىڭ 9 - كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى لىيۇشۇچىڭ بىلەن موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى دالام يۇندەبەك ئۇلانباتۇردا ئىمزالىغان. 1987 - يىلى 1 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئىككى تەرەپ ۋەكىللىرى بېيجىڭدا تەستىقنامە ئالماشتۇرۇشقان. بۇ شەرتنامە جەمئىي بەش باب، 35 مادداۋ. ئۇنىڭ 1 - بابىدا كونسۇلخانىنىڭ خادىملىرى، مال - مۇلكى، ئارخىپى ۋە كونسۇلخانىغا ئالاقىدار باشقا جەھەتتىكى سۆز - ئىبارىلەرنىڭ تەبىرى توغرىسىدا ئىزاھات بېرىلگەن. 2 - بابىدىن 4 - بابغىچە ئىككى تەرەپ كونسۇلخانىلىرىنىڭ تەسىس قىلىنىشى، كونسۇل ئەۋەتىش، كونسۇللار ۋەزىپىسىنىڭ ئاخىرلاشتۇرۇلۇشى، كونسۇلخانا ۋە خىزمەتچىلەرنىڭ مال - مۇلۇك ھوقۇقى، دىپلوماتىيە ئىمتىيازى ۋە دىپلوماتىيە كەچۈرۈم ھوقۇقى شۇنىڭدەك خىزمەتچىلەرنىڭ جىسمانىي ھوقۇقى، كونسۇللۇق ۋەزىپىسى قاتارلىقلار ئۈستىدە كونكرىت بەلگىلىمە چىقىرىلغان. 5 - بابىدا شەرتنامىنىڭ تەستىقلىنىشى، كۈچكە ئىگە بولۇش ۋە ئاخىرلاشتۇرۇلۇش تەرتىپى بەلگىلەنگەن.

«جۇڭگو-موڭغۇلىيە چېگرا شەرتنامىسى» جۇڭگو - موڭغۇلىيە دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى تەرەپلىك شەرتنامە. 1962 - يىلى 12 - ئاينىڭ 26 - كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى گوۋۇيۈەن زۇڭلىسى جۇ ئېنلەي بىلەن موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى مىنىستىرلار كېڭىشىنىڭ رەئىسى يۈمۇجا زەدىنبار ئىمزالىغان، 1963 - يىلى 3 - ئاينىڭ 25 - كۈنى كۈچكە ئىگە بولغان. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىش، باراۋەرلىك ئاساسىدا ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ۋە ئۆزئارا ئەپۇ قىلىش، ئۆزئارا يول قويۇش پرىنسىپىغا ئاساسەن، دوستانە كېڭىشىش ئارقىلىق، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى چېگرىنى رەسمىي بېكىتتى. شەرتنامىدە ئىككى دۆلەت چېگرىسىنىڭ ئورنى تەپسىلىي بايان قىلىندى. ئىككى تەرەپ دەريالارنىڭ غول ئېقىنى بولغان مەركىزىي سىزىقنى پاسىل قىلىشقا؛ چېگرا دەرياسىدىكى ئارال ۋە چېگرا دەرياسى پاسىلغا چىشلەپ قالغان قۇدۇق ۋە بۇلاق، يوللارغا تەڭ ئىگىدارچىلىق قىلىش، ئۇنى ئىككى تەرەپ ئورتاق باشقۇرۇش، ئورتاق ئىشلىتىشكە قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە جۇڭگو - موڭغۇلىيە بىرلەشمە چېگرا ئارىرىش كومىتېتى قۇرۇپ، ئىككى دۆلەتنىڭ تولۇق چېگرىسىنى كونكرىت بېكىتىش ۋە چېگرا بەلگىسى ئورنىتىشقا قوشۇلدى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بىلەن موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا مانا مۇشۇ شەرتنامىگە ئاساسەن بېكىتىلدى.

«جۇڭگو - موڭغۇلىيە چېگرا تۆزۈمى ۋە چېگرا مەسىلىسى شەرتنامىسى» جۇڭگو - موڭغۇلىيە دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى تەرەپلىك شەرتنامە. 1988 - يىلى 11 - ئاينىڭ 28 - كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى لىيۇشۇچىڭ بىلەن موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى دالام يۇندەبەك بېيجىڭدا ئىمزالىغان. شەرتنامە ئىككى تەرەپ ئۆزئارا چۈشىنىش ۋە ھەمكارلىشىش روھىغا ئاساسەن تۆزگەن بولۇپ، ئىككى دۆلەت چېگرىسىنىڭ مۇقىملىقى ۋە چېگرا رايونلىرىنىڭ خاتىرجەملىكىنى ساقلاشنى مەقسەت قىلىدۇ. شەرتنامىدە چېگرا ئورنى، چېگرا بەلگىسى، قوشۇمچە بەلگە ۋە چېگرا بەلگىلىرىنى ئاسراش تەدبىرلىرى، چېگرىنى بىرلىشىپ تەكشۈرۈش، چېگرىدىكى سۇ شۇنىڭدەك چېگرا ھالقىغان تۇمۇرىيول، باشقا يوللار ۋە خەۋەرلىشىش ئەسلىھەلىرىدىن پايدىلىنىش، چېگرا ئەترىتىدىكى جايلاردا ئوۋ ئوۋلاش، ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى، مۇھىت ئاسراش ۋە چېگرا ئىشلىرىنى بىر

تەرەپ قىلىش، چېگرا خىزمەتچىلىرىنىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى، ئاخىرقى مەددا قاتارلىقلار توغرىسىدا كونكرېت بەلگىلىمە چىقىرىلدى، شەرتنامىگە كېلىشىمنامە قوشۇمچە قىلىندى. كېلىشىمنامىدە جۇڭگو ـ موڭغۇلىيە چېگرا ۋەكىللىرى باشقۇرۇش تەۋەلىكىدىكى چېگرا بۆلەكلىرى، چېگرىدىن ئۆتۈش لىنىيىسى، ئۇچرىشىدىغان جاي، ئىككى تەرەپ ئىشلىتىدىغان كەنىشكا ۋە خاتىرە نۇسخىسى قاتارلىقلار ئۇستىدە كونكرېت بەلگىلىمە چىقىرىلدى.

«جۇڭگو ـ رۇسىيە ـ قازاقىستان ـ قىرغىزىستان ـ تاجىكىستان دۆلەتلىرىنىڭ چېگرا راۋۇنلىرىدا ھەربىي ساھەدىكى ئىشەنچنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى كېلىشىم» جۇڭگو بىلەن ئەتراپتىكى تۆت دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى كېلىشىم. 1996 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى، رۇسىيە فېدېراتسىيىسى، قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتى ۋە تاجىكىستان جۇمھۇرىيىتىدىن تەشكىل تاپقان بىرلەشمە (تۆۋەندە ئىككى تەرەپ دەپ قىسقارتىلدى) بىلەن شاڭخەيدە ئىمزالىغان. كېلىشىمدە ئۆزئارا قورال كۈچى ئىشلەتمەسلىك ياكى قورال كۈچى ئارقىلىق تەھدىت سالماسلىق، بىر تەرەپلىمە ھەربىي ئۇستۇنلۇككە ئىنتىلمەسلىك قايتا تەكىتلەندى؛ ئۆزۈن مۇددەت ئىناق قوشنىدارچىلىق ۋە دوستانە مۇناسىۋەت بەش دۆلەت ۋە ئۇنىڭ خەلقىنىڭ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن، دەپ قارالدى. كېلىشىمنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى: ئىككى تەرەپ چېگرا رايونىغا ئورۇنلاشتۇرغان ھەربىي كۈچ ئىككى تەرەپ ھەربىي كۈچلىرىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇش، ئۇنى قارشى تەرەپكە ھۇجۇم قىلىشقا ئىشلەتمەسلىك، يەنە بىر تەرەپكە تەھدىت سالىدىغان ۋە چېگرا رايوننىڭ خاتىرجەملىكى ۋە مۇقىملىقىغا زىيان يەتكۈزىدىغان ھەرقانداق ھەربىي ھەرىكەت ئېلىپ بارماسلىق؛ چېگرا رايوندا ھەربىي ساھەدىكى ئۆزئارا ئىشەنچنى كۈچەيتىش توغرىسىدا 10 تۈرلۈك تەدبىر قوللىنىش؛ ئىككى تەرەپ چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئۆز تەرىپىدىكى 100 كىلومېتىر دائىرىگە ئورۇنلاشتۇرغان ھەربىي قىسىم تۈرلىرى ۋە خادىملىرىنىڭ سانى، قورال ـ جابدۇقلىرى، ھەربىي تېخنىكا جابدۇقلىرىنىڭ ئاساسىي تۈرى ۋە سانى توغرىسىدىكى ماتېرىياللارنى ئالماشتۇرۇش ۋە ئۇنى يەتكۈزۈپ بېرىش ئۇسۇلىدىن ئىبارەت. كېلىشىمدە ئىككى تەرەپنىڭ ھەربىي مانىۋېرى، چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئۆز تەرىپىدىكى 100 كىلومېتىر دائىرىدىكى خەۋەرلەندۈرۈشكە تېگىشلىك ھەربىي پائالىيەت ۋە خەۋەرلەندۈرۈش مەزمۇنى، رايون ئىچىدىكى خادىملارنىڭ چەكلىمىسى ۋە ئىككى تەرەپنىڭ كۆزەتكۈچى تەكلىپ قىلىشى، دەريا ئۇرۇش پاراخوتلىرىنىڭ ئۆز تەرىپىدىكى چېگرا رايوندا خەتەرلىك ھەربىي پائالىيەتنىڭ ئالدىنى ئېلىشى ۋە ئۇنىڭ تەدبىرلىرى، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى گۇمانلىق مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۇسۇلى، ھەربىي كۈچلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىق ئۇسۇلى، ھەمكارلىق تەرەپلىرى قاتارلىقلار توغرىسىدا كونكرېت بەلگىلىمە چىقىرىلدى.

«جۇڭگو ـ رۇسىيە ـ قازاقىستان ـ قىرغىزىستان ـ تاجىكىستان دۆلەتلىرىنىڭ چېگرا راۋۇنلىرىدا ھەربىي كۈچلەرنى قىسقارتىش توغرىسىدىكى كېلىشىم» جۇڭگو بىلەن ئەتراپتىكى تۆت دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى كېلىشىم. 1997 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى، رۇسىيە فېدېراتسىيىسى، قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى، قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتى ۋە تاجىكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ باشلىقلىرى موسكۋادا ئىمزالىغان. 1997 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى 8 ـ نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 27 ـ سانلىق يىغىندا تەستىقلانغان. كېلىشىم جەمئىي بەش نۇسخا بولۇپ، ھەربىر نۇسخىسى خەنزۇچە ۋە رۇسچە يېزىلغان. بەش دۆلەت ئۆزئارا قورال كۈچى ئىشلەتمەسلىك ياكى قورال كۈچى ئارقىلىق تەھدىت سالماسلىق، بىر تەرەپلىمە ھەربىي ئۇستۇنلۇك كۆزلىمەسلىكنى قايتا تەكىتلىدى. كېلىشىمدە 13 ئاتالغۇنىڭ تەبىرى، كېلىشىم تەتبىقلىنىدىغان جۇغراپىيىلىك دائىرە ئىچىدە ئورۇنلاشتۇرۇلغان قىسىملارنى قىسقارتىش ۋە ئۇنىڭغا قويۇلىدىغان ئەڭ يۇقىرى چەك، ھەرقايسى ئەسكەر تۈرلىرىنىڭ كونكرېت ئادەم سانى، قىسقارتىلىدىغان ۋە چەك قويۇلىدىغان قورال ـ جابدۇق ۋە ھەربىي تېخنىكا، قورال ـ جابدۇقلارنىڭ تۈرلىرى، ئەڭ يۇقىرى چېكى، كېلىشىمدە بەلگىلەنگەن ھەربىي كۈچلەر ۋە ئۆزئارا قىسقارتىشنى تاماملاشنىڭ بارلىق ۋاقىت چېكى، ھەربىي كۈچلەرنى قىسقارتىش ئۇسۇلى، كېلىشىمنىڭ ئىجراسىنى نازارەت قىلىش، شۇنىڭدەك ھەربىر تەرەپ كېلىشىم تەتبىقلىنىدىغان دائىرە ئىچىدە ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئىككى تەرەپنىڭ ھەربىي كۈچلىرى ۋە چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈش، تەكشۈرۈشنىڭ تەرتىپى قاتارلىقلار توغرىسىدا كونكرېت بەلگىلىمە چىقىرىلغان. «كېلىشىمنى تەتبىق-

لاش دائىرىسى توغرىسىدىكى كېلىشىمنامە»، «قىسقارتىش تەرتىپى توغرىسىدىكى كېلىشىمنامە»، «ماتېرىيال ئالماشتۇرۇش توغرىسىدىكى كېلىشىمنامە» ۋە «نازارەت قىلىش ۋە تەكشۈرۈش توغرىسىدىكى كېلىشىمنامە» مەزكۇر كېلىشىمنامە قوشۇمچىسى قىلىندى، ئۇنىڭدا كېلىشىمنامە كۆچىگە ئىگە بولۇش سۈرۈكى، كۆچتىن قېلىش ئەھۋالى، قوللىنىلىدىغان يېزىق قاتارلىقلار توغرىسىدا بەلگىلىمە چىقىرىلغان.

«جۇڭگو - قازاقىستان - قىرغىزىستان - رۇسىيە - تاجىكىستان قوشما بايانىتى» جۇڭگو بىلەن ئەتراپتىكى تۆت دۆلەتنىڭ قوشما بايانىتى. 1998- يىلى 7 - ئاينىڭ 3 - كۈنى قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ۋەكىلى ك. توقايېف، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ۋەكىلى تاڭ جياشۈەن، قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ۋەكىلى م. ئىنالىيېف، رۇسىيە فېدېراتسىيىسىنىڭ ۋەكىلى ئې. پرىماكوف، تاجىكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ۋەكىلى ت. نازاروفلار ئۆز دۆلەتلىرىگە ۋاكالىتەن ئالمۇئاتادا ئىمزالىغان. بايانىتا ئۇچرىشىشقا قاتناشقۇچى دۆلەتلەر 1996 - يىلى شاڭخەيدە ئىمزالانغان «چېگرا رايونىدا ھەربىي ساھەدىكى ئىشەنچنى كۆچەيتىش توغرىسىدىكى كېلىشىم» ۋە 1997- يىلى موسكۋادا ئىمزالانغان «چېگرا رايونىدا ھەربىي كۈچلەرنى قىسقارتىش توغرىسىدىكى كېلىشىم» ئاساسىدا، كۆپ تەرەپلىك ھەمكارلىقنى كېڭەيتىش ۋە كۈچەيتىش؛ بىر- بىرىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە تېررىتورىيە پۈتۈنلۈكىگە ھۆرمەت قىلىش، باراۋەر بولۇش، بىر - بىرىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىق قاتارلىق ئومۇم ئېتىراپ قىلغان مىزاندا چىڭ تۇرۇش، دۆلەتلەر ئارىسىدىكى ماجىرا ۋە ئىختىلاپلارنى دوستانە كېڭىشىش يولى بىلەن ھەل قىلىشنى تەشەببۇس قىلىش، كۆپ تەرەپلىك ھەمكارلىق مېخانىزمى بەرپا قىلىشقا دىققەت قىلىش، كەڭ كۆلەملىك ئىقتىسادىي ھەمكارلىقنى نەزەرگە ئېلىشنى خالايدىغانلىقى بايان قىلىنغان؛ چېگرا رايونىدىكى ھەربىي كۈچلەر ۋە ھەربىي ساھەدىكى ئىشەنچ ۋە بىخەتەرلىك، زوراۋانلىققا، تېررورلۇققا ۋە قانۇنغا خىلاپ باشقا جىنايى ھەرىكەتلەرگە زەربە بېرىش تەكىتلەنگەن؛ باراۋەرلىك، ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئاساسىدىكى ئىقتىسادىي ھەمكارلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇش رۇشتا رىئايە قىلىش شەرت بولغان پرىنسىپ ۋە ھەمكارلىق تۈرلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان؛ ئافغانىستان ۋە جەنۇبىي ئاسىيا رايونىنىڭ جىددىي ۋەزىيىتىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلىدىغانلىقى بىلدۈرۈلگەن؛ ھەرقايسى تەرەپلەر XXI ئەسىردىكى ئورتاق تىنچلىق ۋە گۈللىنىش ئۈچۈن جەزمەن ئادىل ۋە مۇۋاپىق خەلقئارا سىياسىي، ئىقتىسادىي يېڭى تەرتىپ ئورنىتىش لازىملىقى، بۇ بەش دۆلەت ئارىسىدىكى ئىناق قوشنىدارچىلىق، دوستانە ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى پۈتكۈل ياۋروپا - ئاسىيا رايونى مۇقىملىقى، بىخەتەرلىكى ۋە تەرەققىياتىنىڭ ئۈزاققىچە ئۈنۈملۈك بولۇشىدىكى مۇھىم ئامىلغا ئايلاندۇرۇشقا بەل باغلىغانلىقى تەكىتلەنگەن. 1999 - يىلى 8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى بەش دۆلەت باشلىقلىرى بىشكەكتە يەنە بىر قېتىم ئۈچرىشىپ، بىر - بىرى بىلەن بولغان كۆپ تەرەپلىك ھەمكارلىقنى كېڭەيتىش ۋە كۈچەيتىشتىن ئىبارەت ئورتاق ئارزۇسى، بەش دۆلەت ئورتاق قىزىقىدىغان ساھەلەردە كونكرىت ھەمكارلىق مېخانىزمى ئورنىتىش، زوراۋانلىققا، تېررورچى جىنايەتچىلەرگە ۋە سىللىي بۆلگۈنچىلىككە، دىنىي ئەسەبىيلىككە زەربە بېرىش ۋە بۇ جەھەتتە قوللىنىلىدىغان تەدبىرلەر، كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسىنى ھەل قىلىش پرىنسىپى، ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىدە يادرو قورالىدىن خالىي رايون بەرپا قىلىش، ئافغانىستان مەسىلىسىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش قاتارلىقلار توغرىسىدا قوشما بايانات ئېلان قىلدى ھەمدە بەش دۆلەت ئىمزالىغان چېگرا مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ۋە چېگرا رايونىدا ھەربىي ئىشەنچنى كۈچەيتىش، ھەربىي كۈچلەرنى قىسقارتىش توغرىسىدىكى كېلىشىملەرنى قايتا تەكىتلىدى.

«قازاقىستان - جۇڭگو - قىرغىزىستان - رۇسىيە - تاجىكىستان باشلىقلىرىنىڭ دۈشەنبە بايانىتى» جۇڭگو بىلەن ئەتراپتىكى تۆت دۆلەت باشلىقلىرىنىڭ قوشما بايانىتى. 2000 - يىلى 7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى، قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتى، رۇسىيە فېدېراتسىيىسى ۋە تاجىكىستان جۇمھۇرىيىتى (تۆۋەندە ھەرقايسى تەرەپلەر دەپ قىسقارتىلدى) نىڭ دۆلەت باشلىقلىرى دۈشەنبىدە ئېلان قىلغان قوشما بايانات. ھەرقايسى تەرەپلەر دوستانىلىك، ئىناق قوشنىدارچىلىق ئاساسىدا، «شاڭخەي بەش دۆلەت تەشكىلاتى» رامكىسىدىكى ھەمكارلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ھەمدە زىچ ھەمكارلىشىش بۇ بەش دۆلەت خەلقلىرىنىڭ تۈپ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغانلىقىغا چوڭقۇر ئىشەنچ باغلاپ، بەش دۆلەتنىڭ ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋام قىلىدىغان دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى قوغدىشىغا بەل باغلىدى، بەش دۆلەت ھەر قېتىملىق ئۈچرىشىشتا ئىمزا-

لىغان مۆججەتلەرنىڭ روھى ۋە مەقسىتى، شۇنىڭدەك ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان بارلىق ئىككى تەرەپلىك شەرتنامە ۋە كېلىشىملەرگە سادىق بولىدىغانلىقىنى تەكىتلىدى. بايانانىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى: ھەرقايسى تەرەپلەر «شاڭخەي بەش دۆلەت تەشكىلاتى» غا قاتناشقان دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تەرەققىياتىدىن مەمنۇن، بەش دۆلەت ئۆز رايونىنىڭ بىخەتەرلىكى ۋە مۇقىملىقىنى ساقلاش جەھەتتە كۈندىن - كۈنگە مۇھىم ۋە ئىجابىي رول ئوينىماقتا، ھەرقايسى تەرەپلەر «شاڭخەي بەش دۆلەت تەشكىلاتى» نى مۇشۇ بەش دۆلەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلەردە كۆپ تەرەپلىك ھەمكارلىقىنى يولغا قويۇشتىكى رايون مېخانىزمىغا ئايلاندۇرۇشقا تىرىشىدۇ؛ ھەرقايسى تەرەپلەر ئوتتۇرا ئاسىيانى تىنچ، ئىناق، مۇقىم رايون ۋە باراۋەر خەلقئارا ھەمكارلىقنى يولغا قويىدىغان رايونغا ئايلاندۇرۇشنى ئۈمىد قىلىدۇ، چېگرا مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ۋە ھەربىي ئىشەنچنى كۈچەيتىش جەھەتتە ھاسىل قىلىنغان كېلىشىملەردە بەش دۆلەتنىڭ ئۆزئارا ئىشىنىش، باراۋەر ۋە ھەمكارلىق ئاساسىدىكى يېڭى بىخەتەرلىك قارىشى نامايان قىلىندى؛ رايون بىخەتەرلىكى، مۇقىملىقى ۋە تەرەققىياتىغا ئاساسىي تەھدىت بولۇۋاتقان مىللىي بۆلگۈنچىلىك، خەلقئارا تېررورچىلىق ۋە دىنىي ئەسەبىيلىك، شۇنىڭدەك قورال - ياراغ ۋە زەھەرنى قانۇنسىز ھالدا يۆتكەش، قانۇنسىز كۆچۈش قاتارلىق جىنايى ھەرىكەتلەرگە بىرلىشىپ زەربە بېرىشكە بەل باغلىدى؛ كىشىلىك ھوقۇققا ھۆرمەت قىلىش پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىشنى قايتا تەكىتلەيدۇ، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى خەۋپسىزلىك كېڭىشىنىڭ تەستىقىنى ئالماي تۇرۇپ، خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە قورال كۈچى ئىشلىتىش ياكى قورال كۈچى ئارقىلىق تەھدىت سېلىشقا قارشى تۇرىدۇ، ھەرقانداق دۆلەت ياكى دۆلەت گۇرۇھىنىڭ خۇسۇسىي مەنپەئەت مەقسىتىدە دۇنيا ۋە رايون ئىشلىرىنى مونوپول قىلىۋېلىش قەستىگە قارشى تۇرىدۇ؛ ھەرقايسى تەرەپلەر ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى يادروسىز رايونغا ئايلاندۇرۇش توغرىسىدىكى تەكلىپىنى قوللايدۇ؛ ھەرقايسى تەرەپلەر «شاڭخەي بەش دۆلەت تەشكىلاتى» نىڭ ئېنېرگىيە يوشۇرۇن كۈچىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئاساسىدىكى رايون خاراكتېرلىك ھەمكارلىقنى كۈچەيتىش، «شاڭخەي بەش دۆلەت تەشكىلاتى» رامكىسى ئىچىدە ئىقتىساد - سودا ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى ئىزىغا چۈشۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئىلھام بېرىش، مەدەنىيەت ساھەسىدىكى ھەمكارلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇش كېرەك، دەپ قارايدۇ؛ بەش دۆلەتنىڭ ئۆزئارا ھەمكارلىقى باشقا دۆلەتلەرگە قارىتىلمايدىغانلىقى، ئوچۇق ئىكەنلىكى تەكىتلەندى؛ ئالاقىدار باشقا دۆلەتلەرنىڭ دۆلەتلەر ئارا ياكى باشقا سەۋەبىدە بەش دۆلەت ھەمكارلىقىغا قاتنىشىش جەھەتتىكى كونكرىت پىلانى ۋە تۈرلىرىنى قارىشى ئالىدۇ.

«جۇڭگو شىنجاڭ بىلەن پاكىستان مۇداپىئە ئىشلىرىنى ئەمەلىي كونترول قىلىۋاتقان رايونلار ئارىسىدىكى چېگرا كېلىشىمى» قوش تەرەپلىك كېلىشىم. 1963 - يىلى 3 - ئاينىڭ 2 - كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دىپلوماتىيە مىنىستىرى چېن يى بىلەن پاكىستان دىپلوماتىيە مىنىستىرى زۇلپىقار ئەلى بوتتو ئۆز دۆلىتى ھۆكۈمەتلىرىگە ۋاكالىتەن بېيجىڭدا ئىمزالىغان. جۇڭگو شىنجاڭ بىلەن پاكىستان مۇداپىئە ئىشلىرىنى كونترول قىلىۋاتقان جايلار ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا رەسمىي ئايرىلمىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئىككى دۆلەت ھۆكۈمەتلىرى ئاددىي- مۇۋاپىق بولۇش، ئۆزئارا ئەپۇ قىلىش، ئۆزئارا يول قويۇش روھىغا ئاساسەن، باندۇك كونفېرىنسىسىدە شەرھلەنگەن 10 پرىنسىپ ئاساسىدا، ئىككى تەرەپ چېگرا بۆلەكلىرىدە ئەنئەنىۋى ئادەت بولۇپ قالغان چېگرا سىزىقىنى ئاساس قىلىپ ھەمدە تەبىئىي ھاسىل بولغان چېگرا سىزىقلىرىدىن پايدىلىنىپ، چېگرىنى رەسمىي بېكىتىش ۋە بەلگە قويۇشقا قوشۇلدى. كېلىشىمدە جۇڭگو شىنجاڭ بىلەن پاكىستان مۇداپىئە ئىشلىرىنى كونترول قىلىۋاتقان رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى بارلىق چېگرا لىنىيىسى تۆت قىسىمغا بۆلۈنۈپ، كېلىشىمنىڭ 2 - ماددا 1 - تارمىقىدا تەپسىلىي شەرھلەندى ھەمدە 1000000 : 1 لىك ماسشتاپ بويىچە ئايرىم - ئايرىم ھالدا جۇڭگو تەرەپنىڭ خەنزۇچە خەرىتىسى ۋە پاكىستان تەرەپنىڭ ئىنگلىزچە خەرىتىسىدە بەلگە قويۇلۇپ، ئىككى تەرەپتىن ئىمزا قويۇلۇپ، مەزكۇر كېلىشىمگە كىرگۈزۈلدى. ئىككى تەرەپ تېزلىكتە بىرلەشمە چېگرا بەلگىلەش كومىتېتى قۇرۇشقا قوشۇلدى ھەمدە ئۆزلىرى زىممىسىگە ئالىدىغان كونكرىت ۋەزىپىلەرنى مۇنداق بەلگىلىدى: دەريا - ئېقىن پاسىل قىلىنغان بۆلەكلەردە، ئېقىننىڭ مەركىزىي سىزىقى چېگرا قىلىنىدۇ؛ داۋان (تاغ ئېغىزى) پاسىل قىلىنغان جايلاردا سۇ بۆلگۈچ چېگرا قىلىنىدۇ. ئىككى تەرەپ تالاش - تارتىش بولۇۋاتقان ھەل قىلىش چارىسى ۋە كەشمىر مەسىلىسى ئۈستىدە بەلگىلىمە چىقاردى.

«جۇڭگو ـ قازاقستان دۆلەت چېگرىسى كېلىشىمى»ۋە ئۇنىڭ «تولۇقلىما كېلىشىمى» جۇڭگو ـ قازاقستان دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدا كى ئىككى تەرەپلىمە كېلىشىم. 1994 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى گوۋۇ يۈەن زۇڭلىسى لى پېڭ بىلەن قازاقستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ زۇڭتۇنى نەزەربايېف ئالمۇتادا ئىمزالىغان. 1994ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى 8 ـ نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمى كومىتېتىنىڭ 11 ـ سانلىق يىغىندا تەستىقلىنىپ يولغا قويۇلغان. كېلىشىمنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى: جۇڭگو بىلەن قازاقستان ئوتتۇرىسىدىكى چېگرا لىنىيىسىدە تاغ تىزمىسى پاسىل قىلىنغان بۇلەكلەردە چېگرا سۈ بۇلگۇچىنى بويلاپ ئايرىلىدۇ؛ دەريا ـ ئېقىن پاسىل قىلىنغان بۇلەكلەردە ئېقىننىڭ مەركىزىي سىزىقى ياكى ئاساسىي ئېقىن مەركىزىي سىزىقى بويىچە ئايرىلىدۇ؛ سۈ بۇلگۇچ، ئېقىن مەركىزىي سىزىقى ياكى ئاساسىي ئېقىن مەركىزىي سىزىقىنىڭ ھەقىقىي ئورنى ۋە شۇنىڭغا ئاساسەن ئايرىلغان دەريادىكى ئارالار تەۋەلىكى جۇڭگو ـ قازاقستان چېگرىسى ئايرىلغاندا كونكرېت بېكىتىلىدۇ؛ ئاساسىي ئېقىننى بەلگىلەشنىڭ مۇھىم ئاساسى سۈ ئورنى ئوتتۇرا ھال بولغان چاغدىكى ئېقىن مىقدارى بويىچە بولىدۇ، ئەمەلىي ئايرىلغان جۇڭگو ـ قازاقستان دۆلەت چېگرىسى تىك يۇنىلىش بويلاپ ھاۋا بوشلۇقى ۋە يەرگە قاراپ ئايرىلىشى كېرەك؛ ئىككى تەرەپ دۆلەت چېگرا لىنىيىسىدىكى 69 پاسىل نۇقتىسىنىڭ باشلىنىش ـ ئاخىرلىشىش ئورنىنى تەپسىلىي بايان قىلدى. 15 ـ پاسىل نۇقتىسىدىن 16 ـ پاسىل نۇقتىسىغىچە، 48 ـ پاسىل نۇقتىسىدىن 49ـ پاسىل نۇقتىسىغىچە بولغان چېگرا يۇنىلىشى مەسىلىسى ئۈستىدە داۋاملىق سۆھبەتلىشىش؛ جۇڭگو ـ قازاقستان چېگرا سىزىقىنى ئەمەلىي بېكىتىش ئۈچۈن، ئىككى تەرەپ باراۋەرلىك پرىنسىپىغا ئاساسەن بىرلەشمە چېگرا ئايرىش كومىتېتى قۇرۇشنى ھەمدە چېگرا ئايرىش خىزمىتىنى مۇشۇ كومىتېت يولغا قويۇشنى بېكىتتى. كېلىشىم ئىككى نۇسخا بولۇپ، ھەربىر نۇسخىسى خەنزۇچە، قازاقچە ۋە رۇسچە يېزىلدى. 1997ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ئىككى دۆلەت ھۆكۈمىتى رەھبەرلىرى يەنە ئالمۇتادا ئۇچرىشىپ، كېلىشىمنىڭ 2 ـ ماددىسى توغرىسىدا تولۇقلىما بەلگىلىمە چىقاردى. «تولۇقلىما كېلىشىم» دە جۇڭگو ـ قازاقستان چېگرىسىنىڭ 69 ـ پاسىل نۇقتىسىدىن تارتىپ ئاخىرلىشىش نۇقتىسىغىچە بولغان چېگرا لىنىيىسىنىڭ يۇنىلىشى ئېنىق بېكىتىلدى ھەمدە ماسشتاپ، بەلگە ۋە تولۇقلىما كېلىشىمنىڭ كۆچىكە ئىگە بولۇش ۋاقتى، قوللىنىلىدىغان تىل ـ يېزىق قاتارلىقلار توغرىسىدا كونكرېت بەلگىلىمە چىقىرىلدى. 1998 ـ يىلى 7ـ ئاينىڭ 4ـ كۈنى جۇڭگو ـ قازاقستان دۆلەتلىرى رەھبەرلىرىدىن جياڭ زېمىن بىلەن نەزەر بايېف ئالمۇتىدا ئىككى دۆلەت چېگرىسى مەسىلىسى توغرىسىدا يەنە بىر قېتىم «تولۇقلىما كېلىشىم» ئىمزالىدى. تولۇقلىما كېلىشىمدە 1994 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنىدىكى «جۇڭگو ـ قازاقستان چېگرا كېلىشىمى»نىڭ 3 ـ ماددىسىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، 15 ـ پاسىل نۇقتىسىدىن 16 ـ پاسىل نۇقتىسىغىچە، 48ـ پاسىل نۇقتىسىدىن 49 ـ پاسىل نۇقتىسىغىچە بولغان چېگرا يۇنىلىشى ۋە پاسىلنىڭ باشلىنىش ـ ئاخىرلىشىش نۇقتىسى كونكرېت بەلگىلەندى. 1999 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى جۇڭگو ـ قازاقستان دۆلەتلىرى باشلىقلىرى بېيجىڭدا «جۇڭگو ـ قازاقستاننىڭ ئىككى چېگرا مەسىلىسىنى ئومۇمىيۈزلۈك ھەل قىلغانلىق توغرىسىدىكى قوشما ئاخبارات»نى ئېلان قىلىپ، جۇڭگو بىلەن قازاقستاننىڭ چېگرا مەسىلىسى ئومۇمىيۈزلۈك، تەلتۈكۈس ھەل بولدى، دەپ كۆرسەتتى. ئاخباراتنىڭ ئېلان قىلىنىشى جۇڭگو بىلەن قازاقستاننىڭ ئىناق قوشنىدارچىلىق ۋە دوستانە مۇناسىۋىتىنىڭ يەنىمۇ ياخشى تەرەققىي قىلىشىغا پايدىلىق بولۇپلا قالماستىن، مۇشۇ رايوننىڭ خاتىرجەملىكى ۋە مۇقىملىقىغىمۇ پايدىلىق بولدى.

«جۇڭگو بىلەن قازاقستاننىڭ 21 ـ ئەسىردە ھەمكارلىقنى داۋاملىق كۈچەيتىش توغرىسىدىكى قوشما بايانات» قوشما بايانات. 1999ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىسى جياڭ زېمىن بىلەن قازاقستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ زۇڭتۇنى نەزەربايېف بېيجىڭدا ئېلان قىلغان. بايانانىڭ 1993 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنىدىكى جۇڭگو بىلەن قازاقستاننىڭ دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئاساسىي توغرىسىدىكى بىرلەشمە بايانات، 1995 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدىكى جۇڭگو بىلەن قازاقستاننىڭ دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى يەنىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە چوڭقۇرلاشتۇرۇش توغرىسىدىكى قوشما بايانات، شۇنىڭدەك 1996 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىدىكى جۇڭگو ـ قازاقستان قوشما بايانىدىكى پرىنسىپلارغا ئەمەل قىلىپ، ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىش، باراۋەر بولۇش، ئىشىنىش، بىر ـ بىرىگە

نىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىق، تالاش ـ تار-تىشلارنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش قاتارلىق پرىنـ-سىپلار ئاساسىدا ئىككى تەرەپ مۇناسىۋەتنى راۋاجلان-دۇرۇش، ھەرقايسى ساھەلەردىكى ئىستراتېگىيىلىك ھەمكارلىقنى كۈچەيتىش؛ دۆلەت چېگرىسى ۋە تېررو-تورىيە پۈتۈنلۈكى دەخلى ـ تەرۇزىسز بولۇش توغرى-سىدىكى ئومۇمىيۈزلۈك پرىنسىپلارغا ئەمەل قىلىش؛ يېڭى ئەسىردە جۇڭگو ـ قازاقىستان ھۆكۈمەتلىـ-رى ئىقتىساد ـ سودا ۋە پەن ـ تېخنىكا ھەمكارلىق كومىتېتىنىڭ رولىنى كۈچەيتىپ، ئىككى دۆلەت ئىقـ-تىسادىنى ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ۋە ھەمراھلىق خاراكتېرىگە ئىگە قىلىش؛ ئىككى دۆلەتنىڭ نېفىت ساھەسى، خەلقئارا قاتناش ـ تىرانسپورت ساھەسى، مۇھىت ئاسراش ۋە تەبىئىي بايلىقتىن مۇۋاپىق پايدىلا-نىش جەھەتتىكى ھەمكارلىقنى كۈچەيتىش، ھەقىقىي تەدبىر قوللىنىپ ھەمكارلىقنى كۈچەيتىپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىك، دىنىي ئەسەبىيلىك ۋە تېررورلۇققا شۇ-نىڭدەك قورال ـ ياراغ ۋە ئەتكەس بۇيۇملارنى قانۇنسىز توشۇش، قانۇنسىز كۆچۈش جىنايەتلىرىگە ۋە باشقا جىنايى ھەرىكەتلەرگە ئۇنۇملۇك زەربە بېرىش؛ 1999ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىدىكى جۇڭگو ـ قازا-قىستان ـ قىرغىزىستان ـ رۇسىيە ـ تاجىكىستان باشلىقلىرىنىڭ بىشكەك باياناتىدا ھاسىل قىلىنغان كې-لىشىمنى ئەمەلىيلەشتۈرۈشكە ئاكتىپ قاتنىشىش تە-كىتلەندى. قازاقىستان تەرەپ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇ-رىتىي ھۆكۈمىتى جۇڭگونىڭ بىردىنبىر قانۇنىي ھۆكۈ-مىتى ئىكەنلىكىنى تەكىتلەپ، تەيۋەن بىلەن ھەرقانداق شەكىلدىكى ھۆكۈمەت تەرەپ ئالاقىسى ئورناتمايدىغان-لىقىنى قەيت قىلدى. ئىككى تەرەپ «ئاسىيا ئىشەنچ» دە تەشەببۇس قىلىنغان كونكرىت تەدبىرلەرگە ئەمەل قىلىپ، ئادىل ۋە مۇۋاپىق خەلقئارا سىياسىي، ئىقتى-سادىي يېڭى تەرتىپ ئورنىتىشقا تىرىشىدىغانلىقىنى تە-كىتلىدى.

«جۇڭگو ـ رۇسىيە قوشما بايانىاتى» جۇڭگو ـ رۇسىيە دۆلەتلىرىنىڭ قوشما بايانىاتى. 1996ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىسى جياڭ زېمىن بىلەن رۇسىيە فېدېراتسىيىسىنىڭ زۇئىتۇئى يېلىتسىن بېيجىڭدا ئىمزا-لىغان. بايانىاتنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى: ئىككى تەرەپ مۇناسىۋىتى جەھەتتە، ئىككى تەرەپ 1992 ـ يىلى 12ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ۋە 1994 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 3ـ كۈنىدىكى جۇڭگو ـ رۇسىيە قوشما بايانىاتلىرىدا شەرھـ-لەنگەن پرىنسىپلارغا ئەمەل قىلىش، 1991 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ئىمزالانغان «جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي دۆلەت چېگرىسى توغرى-سىدىكى كېلىشىم» ۋە 1994 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ئىمزالانغان «جۇڭگو بىلەن رۇسىيىنىڭ شەرقىي ـ غەربىي دۆلەت چېگرىسى توغرىسىدىكى كې-لىشىم»گە قاتتىق رىئايە قىلىش؛ ئىككى دۆلەتنىڭ جۇغراپىيىلىك قوشنىدارچىلىقى ۋە ئىقتىسادىي ئۈس-تۈنلۈكتىن ئۆزئارا پايدىلىنىشتەك ئۆزگىچە ئۈستۈنلۈ-كىدىن پايدىلىنىپ، ئىككى تەرەپنىڭ ئىقتىساد ـ سودا ھەمكارلىقىنى يەنمۇ كېڭەيتىش ۋە تەرەققىي قىلدۇ-رۇش، ئىشلەپچىقىرىش ۋە پەن ـ تېخنىكا ساھەسىدىكى چوڭ ـ چوڭ تۈرلەر ئۈستىدىكى ھەمكارلىققا ئەھمىيەت بېرىش؛ نەق پېرېۋوت سودىسى ئاساس قىلىنغان، كۆپ خىل شەكىل تەڭ يولغا قويۇلغان سودا ۋە ئىقتىساد ـ تېخنىكا ھەمكارلىقىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش؛ 1994 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ئىمزالانغان ئۆز دۆلىتى-نىڭ يادرو قوراللىرىنى قارشى تەرەپكە نىشانلىماسلىق ۋە ئۆزئارا ئالدىن يادرو قورالى ئىشلەتمەسلىك توغرى-سىدىكى قوشما بايانىاتقا ئەمەل قىلىش؛ ئۇنۇملۇك تەد-بىر قوللىنىپ، چېگرا رايوندا ھەربىي ساھەدىكى ئە-شەنچنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى كېلىشىمنى ئەمەلىيـ-لەشتۈرۈش، جۇڭگو ـ رۇسىيە دۆلەتلىرىنىڭ ھەر سا-ھە ۋەكىللىرىدىن تەركىب تاپقان «جۇڭگو ـ رۇسىيە دوستلۇق، تىنچلىق، تەرەققىيات كومىتېتى» قۇرۇش-تىن ئىبارەت. خەلقئارا تىنچلىق ۋە تەرەققىيات جەھەت-تە، ئىككى تەرەپ تىنچ يوللا ئۆتۈشنىڭ بەش پرىنسـ-پىنى، ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىش ۋە باراۋەر، نورمال ۋە ساغلام بولغان دۆلەتلەر مۇناسىۋىتىنى ساقلاش ۋە تە-رەققىي قىلدۇرۇشنىڭ مۇھىم پرىنسىپى، ھەربىر دۆ-لەت خەلقى ئۆز دۆلىتىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى چىقىش قىلىپ، چەت ئەلنىڭ ئارىلىشىشى بولمىغان ئەھۋالدا، ئىجتىمائىي تۈزۈم، تەرەققىيات يولى ۋە ئەندىزىسىنى مۇستەقىل، ئۆز ـ ئۆزىگە خوجا بولغان ئاساستا تاللاش ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى تەكىتلىدى؛ ئىككى تەرەپ ئىستراتېگىيىلىك مۇقىملىق مەسىلىسى توغرىسىدا ئاكتىپ سۆھبەتلىشىپ، كونكرىت ھەرىكىتى ئارقىلىق ھەربىي ھازىرلىقلارنى قىسقارتىش ۋە ئارىمىنى ئازاي-تىش، ئالدى بىلەن يادرو ھەربىي ھازىرلىقلىرىنى قىسقارتىش سۈرئىتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغانلىقىنى ۋە تېزلىتىدىغانلىقىنى بىلدۈردى؛ ئىككى تەرەپ بىرلەشـ-كەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ئۇنۇمى ۋە ھەرىكەت ئىقتى-دارىنى ئۈستۈرۈش جەھەتتە ھەمكارلىقنى كۈچەيتىشكە

قوشۇلدى. ئادىل، باراۋەر، ھەمكارلىق ۋە خەلقئارا سودىدا كەمستىش ئۇسۇلىنى قوللانماسلىق ئاساسىدا خەلقئارا يېڭى تەرتىپ ئورنىتىشنى تەشەببۇس قىلدى؛ ھەرقانداق شەكىلدىكى تېررورلۇققا ۋە تەشكىللىك ئا- ساستىكى دۆلەت ھالقىغان جىنايەتكە قارشى قەتئىي كۆ- رەش قىلىدىغانلىقىنى تەكىتلىدى.

«جۇڭگو - ئافغانىستان چېگرا شەرتنا- مىسى» جۇڭگو - ئافغانىستان دۆلەتلىرى ئوتتۇرى- سىدىكى ئىككى تەرەپلىك شەرتنامە. 1963 - يىلى 11- ئاينىڭ 23 - كۈنى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى- نىڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرى چېن يى بىلەن ئافغانىس- تان پادىشاھلىقىنىڭ ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى ئابدۇل قايۇم ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئۆز ھۆكۈمەتلىرىگە ۋاكالە- تەن بېيجىڭدا ئىمزالىغان. شەرتنامىدە ئىككى دۆلەت- نىڭ چېگرا لىنىيىسىنى ئايرىش مەسىلىسى تەپسىلىي بايان قىلىنغان، بارلىق چېگرا لىنىيىسى مەزكۇر شەرتنامىگە قوشۇمچە قىلىنغان جۇڭگو تەرەپنىڭ 1: 2000000 ماشتابلىق خەنزۇچە خەرىتىسى، ئافغانىس- تان تەرەپنىڭ 1:253440 ماشتابلىق پارسچە خەرىتى- سىدە ئىپادىلەنگەن. يۇقىرىقى ئىككى خىل خەرىتىگە ئىنگلىزچە خەت قوشۇلغان. ئىككى دۆلەت سۇ بۆلگۈچ ۋە داۋان (تاغ ئېغىزى) بويلاپ چېگرا بېكىتىپ، سۇ بۆلگۈچ تاغ قاپتىلى ۋە داۋان (تاغ ئېغىزى) دىكى سۇ بۆلگۈچنى پاسىل سىزىقى قىلىشقا قوشۇلغان. شەرتنا- مىدە بىرلەشمە چېگرا ئايرىش كومىتېتىنىڭ تەشكىللە- نىشى ۋە ئۇنىڭ خىزمەت ۋەزىپىسى، تالاش - تارتىشنى ھەل قىلىش ئۇسۇلى توغرىسىدىمۇ بەلگىلىمە چىقىرىل- غان.

«جۇڭگو - قىرغىزىستان قوشما بايانلىرى» جۇڭگو - قىرغىزىستان دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى قوشما بايانات. 1998 - يىلى 4 - ئاينىڭ 27 - كۈنى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىسى جياڭ زېمىن بىلەن قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ زۇڭتۇڭى ئاقا- يېف بېيجىڭدا ئىمزالىغان. ئىككى تەرەپ ئىككى دۆلەت خەلقلىرى ئارىسىدىكى ئەنئەنۋى دوستلۇق ۋە ئىككى دۆلەتنىڭ ئۇزاق مۇددەت مۇقىم، ئىناق قوشنىدارچى- لىق، دوستانە، ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى يەنىمۇ تە- رەققىي قىلدۇرۇش ۋە كۆچەيتىش ئارزۇسىنى ئاساس قىلىپ، جۇڭگو - قىرغىزىستان ئالىي دەرىجىلىك ئۆچرىشىشىنىڭ نەتىجىسىگە ئاساسەن مۇنداق بايانات ئېلان قىلدى: ئىككى تەرەپ 1992 - يىلى 1 - ئاينىڭ 5- كۈنىدىكى جۇڭگو- قىرغىزىستانىنىڭ دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورنىتىش توغرىسىدىكى قوشما ئاخباراتى، 1992- يىلى 5 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىكى جۇڭگو - قىرغىزىستان قوشما ئاخباراتى ۋە 1996 - يىلى 7 - ئاينىڭ 4 - كۈنىدىكى جۇڭگو - قىرغىزىستان دوست- لۇق مۇناسىۋىتىنىڭ ئاساسىي توغرىسىدىكى قوشما بايا- نات قاتارلىق ھۆججەتلەردە بايان قىلىنغان پرىنسىپلارغا ئەمەل قىلىپ، ئىككى دۆلەت ھەمكارلىقىدىكى يوشۇ- رۇن كۈچنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشنى تەكىتلەيدۇ؛ ئىككى تەرەپ كۆپ تەرەپ- لىك، كۆپ قاتلاملىق سىياسىي ئۆچرىشىشنى داۋاملىق ساقلاپ، ئىشىنىش ۋە چۈشىنىشنى يەنىمۇ كۈچەيتىدۇ؛ 1996- يىلى 7 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ئىمزالانغان جۇڭگو - قىرغىزىستان چېگرا كېلىشىمىگە قاتتىق رىئايە قىلىپ، ئومۇم ئېتىراپ قىلغان خەلقئارا قانۇن- لاردىكى مىزانلارغا ئاساسەن، ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرا مەسىلىسىنى ئومۇمىيۈزلۈك، تەلتۆكۈس ھەل قىلىدۇ؛ ئىككى تەرەپنىڭ ئىقتىساد - سودا ھەمكارلىقىنى يەنىمۇ كېڭەيتىدۇ ۋە كۈچەيتىدۇ، ئىككى دۆلەت شىركەتلىرى ۋە كارخانىلىرىنىڭ بىۋاسىتە ئالاقە ئورنىتىپ، ئۆزئارا مەبلەغ سېلىشنى كۈچەيتىپ، كۆپ خىل شەكىلدىكى ئىقتىسادىي ھەمكارلىقنى يولغا قويۇشقا ئىلھام ۋە مەدەت بېرىدۇ؛ ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش - ترانسپورتنى تەرەققىي قىلدۇرىدۇ ۋە مۇكەممەللەشتۈ- رىدۇ؛ زوراۋانلىق جىنايەتلىرىگە زەربە بېرىشتىكى ھەمكارلىقنى يەنىمۇ كۈچەيتىدۇ؛ ھەرقانداق شەكىلدە- كى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرىدۇ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ جۇڭگونىڭ بىردىنبىر قانۇنىي ھۆكۈ- مىتى ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ؛ ئىككى تەرەپ بىرلەش- كەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى قاتارلىق خەلقئارا تەشكىلاتلار دائىرىسىدە، ئىككى تەرەپ ئورتاق كۆڭۈل بۆلىدىغان مەسىلىلەر ئۈستىدە كېڭىشىش ۋە ھەمكارلىشىشنى خا- لايدۇ.

«جۇڭگو - قىرغىزىستان كونسۇل شەرتنا- مىسى» جۇڭگو - قىرغىزىستان دۆلەتلىرى ئوتتۇرى- سىدىكى ئىككى تەرەپلىك شەرتنامە. 1994 - يىلى 3- ئاينىڭ 5 - كۈنى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى چېن چېچىن بىلەن قىرغى- زىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى قارا بايېف ئىمزالىغان. شەرتنامىدە «كونسۇلخانا»، «كونسۇل رايونى»، «كونسۇلخانا باشلىقى»، «كون- سۇلخانا خادىمى»، «كونسۇلخانا ئەزاسى» قاتارلىقلار-

نىڭ تەبىرى تەپسىلىي چۈشەندۈرۈلگەن، كونسۇلخانا تەسىس قىلىش ۋە كونسۇلخانا ئەزالىرىنى ئەۋەتىش شۇ- نىڭدەك كونسۇل ۋەزىپىسى، ئىمتىيازى ۋە كەچۈرۈم ھوقۇقى، ئاخىرقى ماددا ئۈستىدە كونكرىت شەرت چە- قىرىلغان.

«جۇڭگو-قىرغىزىستان چېگرا كېلىشىمى» ۋە ئۇنىڭ «تولۇقلىما كېلىشىمى» جۇڭگو - قىرغىزىستان دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى تە- رەپلىك كېلىشىم. 1996 - يىلى 7 - ئاينىڭ 4 - كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىسى جياڭ زېمىن بىلەن قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ زۇڭتۇ- ڭى ئاقايېف بىشكەكتە ئىمزالىغان. جۇڭگو - قىرغى- زىستان ئىككى تەرەپ خەلقئارا قانۇنلارنىڭ مىزانى ۋە ئىككى تەرەپ چېگرا سۈھبىتى جەريانىدا ھاسىل قىلىن- غان كېلىشىمگە ئاساسەن، جۇڭگو - قىرغىزىستان چېگرىسىنىڭ يۇنىلىشىنى ئېنىق بېكىتىپ، ئىككى دۆ- لەت چېگرىسىنىڭ باشلىنىش - ئاخىرلىشىش نۇقتە- سىنى تەپسىلىي شەرھلىدى؛ جۇڭگو - قىرغىزىس- تان چېگرىسىنىڭ 7 - پاسىل نۇقتىسىدىن 8 - پاسىل نۇقتىسىغىچە بولغان يۇنىلىش مەسىلىسىنى داۋاملىق سۈھبەتلىشىش ئارقىلىق ھەل قىلىشنى، بىرلەشمە چېگرا ئايرىش كومىتېتى قۇرۇپ، چېگرا ئايرىش خىز- مىتىنى يولغا قويۇشنى قارار قىلدى. 1999- يىلى 8- ئاينىڭ 26 - كۈنى، ئىككى دۆلەت باشلىقلىرى بىش- كەكتە چېگرا مەسىلىسى توغرىسىدا يەنە «تولۇقلىما كېلىشىم» گە ئىمزا قويدى. تولۇقلىما كېلىشىمدە 7 - پاسىل نۇقتىسىدىن 8 - پاسىل نۇقتىسىغىچە بولغان ئارىلىق، 21 - پاسىل نۇقتىسىدىن ئاخىرقى نۇقتىغىچە بولغان يۇنىلىش تەپسىلىي شەرھلەندى، باش- لىقلار «جۇڭگو - قىرغىزىستان چېگرا كېلىشىمى» نىڭ 1 - ماددا، 4 - ماددا، 5 - ماددا، 6 - ماددا، 7 - ماددا ۋە 8 - ماددىلىرىنى مۇشۇ كېلىشىمگىمۇ ئوخشاشلا تەتبىقلاشقا قوشۇلدى، كېلىشىمنىڭ كۆچىگە ئىگە بولۇش شەرتى، قوللىنىلىدىغان تىل - يېزىق توغرىسىدا بەلگىلىمە چىقىرىلدى.

«جۇڭگو - قىرغىزىستان - قازاقىستان دۆ- لەتلىرىنىڭ چېگرىسى تۇتىشىدىغان نۇقتىلار توغرىسىدىكى كېلىشىمى» خەلقئارا كېلىشىم. 1999- يىلى 8 - ئاينىڭ 25 - كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى، قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتى ۋە قازا- قىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ باشلىقلىرى بىشكەكتە ئىمزا- لىغان. 9 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 15 - سانلىق يىغىندا تەستىقلانغان. بۇ كېلىشىم 1996 - يىلى 7 - ئاينىڭ 4- كۈنىدىكى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ جۇڭگو - قىرغىزىستان چېگرىسى توغرىسىدىكى كېلىشىمى» نىڭ 6 - ماددىسى ۋە 1994- يىلى 4 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىكى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ جۇڭگو - قازاقىستان چېگرىسى توغرىسىدىكى كېلىشىمى» نىڭ 6 - ماددىسىغا ئاساسەن ھاسىل قىلىنغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى: جۇڭگو - قىرغىزىستان - قازاقىستان دۆلەتلىرىنىڭ چېگرىسى تۇتاشقان نۇقتا خانتەڭرى چوققىسىدىكى 6995 مېتىر ئېگىزلىككە جايلاشقانلىقىنى بەلگىلەشتىن ئىبارەت، بۇ نۇقتا جۇڭ- گو تەۋەسىدىكى 5992 مېتىر ئېگىزلىكنىڭ شىمالىدىن قىيپاش غەربىي شىمالىي تەرەپتىكى 3387 مېتىرلىق جايغا قىرغىزىستان تەۋەسىدىكى 6411 مېتىر ئېگىز- لىكنىڭ شەرقىدىن قىيپاش شەرقىي شىمالىي تەرەپتە- كى 3428 مېتىرلىق جايغا، قازاقىستان تەۋەسىدىكى 4672 مېتىر ئېگىزلىكنىڭ غەربىدىن 5292 مېتىر- لىق جايغا جايلاشقان؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئۇچ دۆلەت چېگرىسى تۇتاشقان نۇقتىنىڭ كوئوردىناتى، خەرىتە سىزىش ئۇسۇلى ۋە كېلىشىمنىڭ كۆچىگە ئىگە بولۇش شەرتى، قوللىنىلىدىغان تىل - يېزىق توغرىسىدا تە- پسىلىي بەلگىلىمە چىقىرىلدى.

«جۇڭگو بىلەن تاجىكىستاننىڭ جۇڭگو - تاجىكىستان چېگرىسى توغرىسىدىكى كېلىشىمى» جۇڭگو - تاجىكىستان دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسى- دىكى ئىككى تەرەپلىك كېلىشىم. 1999- يىلى 8 - ئاينىڭ 13 - كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن تاجىكىستان جۇمھۇرىيىتى باشلىقلىرى دالىيەندە ئىمزا- لىغان. 2000 - يىلى 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى 9 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كو- مىتېتىنىڭ 14 - سانلىق يىغىندا ماقۇللانغان. كېلى- شىمنىڭ مەزمۇنى، جۇڭگو بىلەن تاجىكىستان ئوتتۇر- ىسىدىكى دۆلەت چېگرىسىنىڭ يۇنىلىشىنى تەپسىلىي بەلگىلەش ھەمدە جۇڭگو - تاجىكىستان چېگرىسىنى قىزىل سىزىق ئارقىلىق بىرلىكتە ئۇلچەپ ئىشلەنگەن 1:50000 ماسشتابلىق خەرىتىدە بەلگىلەش؛ ئىككى تە- رەپ باراۋەرلىك پرىنسىپىغا ئاساسەن بىرلەشمە چېگرا ئايرىش كومىتېتى قۇرۇش ھەمدە بۇ كومىتېتقا مۇشۇ كېلىشىمگە ئاساسەن دۆلەت چېگرىسىنىڭ ئەھەلىيەتتە-

كى ھەقىقىي ئورنىنى بېكىتىش، چېگرا بەلگىسى ئور-
نىتىش، چېگرا ئايرىش توغرىسىدا ھۆججەت تەييارلاش،
تەپسىلىي بولغان چېگرا ئايرىش رايونلىرىنى سىزىپ
چىقىش قاتارلىق چېگرا ئايرىش خىزمەتلىرىنى ھاۋالە
قىلىشتىن ئىبارەت؛ مەزكۇر كېلىشىمنىڭ 2 - مادده-
سىدا بايان قىلىنغان جۇڭگو - تاجىكىستان چېگرىسى-
دا، تاغ تىزمىسى پاسىل قىلىنغان بۇلەكلەردە سۇ
بۇلگۇچىنى بويلاپ بېكىتىش، ئۇنىڭ ھەقىقىي ئورنىنى
جۇڭگو - تاجىكىستان چېگرىسىنى ئايرىش ۋاقتىدا
كونكرىت بېكىتىش؛ جۇڭگو - تاجىكىستان چېگرىسى-
نىڭ 14 - پاسىل نۇقتىسىدىن تارتىپ جۇڭگو- تاجى-
كىستان - ئافغانىستان چېگرىلىرى تۇتاشقان نۇقتىغىچە
بولغان يۇنىلىش مەسىلىسىنى ئىككى تەرەپ داۋاملىق
سۆھبەتلىشىپ ھەل قىلىش؛ بۇ كېلىشىم تەستىقلانغان
ھەمدە تەستىق نۇسخىسى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلغان كۈن-
دىن باشلاپ كۈچكە ئىگە بولۇش، ئىككى نۇسخىدىن
قىلىپ، خەنزۇچە، تاجىكچە ۋە رۇسچە يېزىش، كېلى-
شىم تۈزۈشكۈچى تەرەپلەردە بۇ كېلىشىمنى چۈشەندۈ-
رۇش جەھەتتە ئىختلاپ پەيدا بولسا، خەنزۇچە، رۇسچە
نۇسخىسىنى ئاساس قىلىش بەلگىلەنگەن.

«جۇڭگو بىلەن تاجىكىستان ئىككى دۆلەتنىڭ XXI ئەسىرگە يۈزلەنگەن ئىناق قوشۇ-
شىدارچىلىق ۋە دوستانە ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى-
نى تەرەققىي قىلدۇرۇش توغرىسىدىكى قوشما
بايانات» جۇڭگو تاجىكىستان دۆلەتلىرى ئوتتۇرى-
سىدىكى قوشما بايانات. 2000 - يىلى 7 - ئاينىڭ
4 - كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن تاجىكى-
ستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ باشلىقلىرى دۇشەنبىدە ئىككى
دۆلەتنىڭ ئىناق قوشىدارچىلىق ۋە دوستانە ھەمكارلىق
مۇناسىۋىتىنى يەنىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇش مەسىلىسى-
نى مۇھاكىمە قىلدى ھەمدە ئورتاق كۆڭۈل بۇلىدىغان
خەلقئارا مەسىلىلەر ۋە رايون مەسىلىلىرى توغرىسىدا
پىكىر ئالماشتۇردى. كەڭ تۈردە ئورتاق تونۇش ھاسىل
قىلىپ، قوشما بايانات ئېلان قىلدى. بايانانىڭ ئاساسى-
لىق مەزمۇنى: ئىككى تەرەپ تىنچ بىللە تۇرۇشنىڭ
بەش پرىنسىپى ئاساسىدا ئىناق قوشىدارچىلىق ۋە
دوستانە ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش،
21 - ئەسىردىكى خىزمىنى كۆتۈرۈلۈش ئۈچۈن، ئىك-
كى تەرەپ ئورتاق تىرىشىپ، ئىككى تەرەپ مۇناسىۋى-
تىنى پۈختا تەرەققىي قىلدۇرۇش ئاساسىدا تېخىمۇ ھا-
ياتىي كۈچكە تولدۇرۇشتىن ئىبارەت؛ ئىككى تەرەپ:
ئىككى دۆلەت باشلىقلىرى 1999 - يىلى 8 - ئاينىڭ
13 - كۈنى دالىيەندە ئىمزالىغان «جۇڭگو بىلەن تاجى-
كىستاننىڭ جۇڭگو - تاجىكىستان چېگرىلىرى تۇتىشى-
دىغان نۇقتا توغرىسىدىكى كېلىشىمى» ۋە ئىمزالىنىش
ئالدىدا تۈزگەن «جۇڭگو - تاجىكىستان - قىرغىزىستان
دۆلەتلىرىنىڭ چېگرىسى تۇتىشىدىغان نۇقتا توغرىسىدا
كى كېلىشىمى» ئىككى دۆلەتنىڭ چېگرا مەسىلىسىنى
ئومۇمىيۈزلۈك ھەل قىلىشقا پۈختا ئاساس سېلىپ بەر-
دى، دەپ قارىدى؛ ئىككى تەرەپ چېگرا مەسىلىسى
ئاخىرقى ھېسابتا ھەل قىلىنىشتىن بۇرۇن چېگرىنىڭ
ھازىرقى ھالىتىنى ساقلاپ تۇرۇشقا قوشۇلدى؛ ئىككى
تەرەپ ئىككى دۆلەت ھۆكۈمەتلىرى ئارا ئىقتىساد -
سودا كومىتېتىنىڭ خىزمىتىنى كۈچەيتىپ، ئىككى
دۆلەتنىڭ ئىقتىساد - سودا ھەمكارلىق مۇبىيكتىنىڭ
ھەمكارلىقىنى يولغا قويۇشى ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت
يارىتىدۇ؛ ئىككى تەرەپ مىللىي بۇلگۇنچىلىك، خەلقئا-
را تېررورچىلىق ۋە دىنىي ئەسەبىيلىك رايون بىخەتەر-
لىكى ۋە مۇقىملىقىغا ئېغىر تەھدىت پەيدا قىلىدۇ، دەپ
قاراپ، ئىككى تەرەپ ۋە كۆپ تەرەپ رامكىسى ئىچىدە
ھەمكارلىقنى يەنىمۇ كۈچەيتىپ، يۇقىرىقى ھەرىكەتلەر-
گە ئورتاق زەربە بېرىشكە ھەمدە ئۇنۇملۇك تەدبىر قول-
لىنىپ، قورال - ياراغ ۋە زەھەرنى قانۇنسىز ھال
توشۇشتەك دۆلەت ھالقىغان جىنايى ھەرىكەتلەرگە قا-
تىق زەربە بېرىشكە بەل باغلىدى؛ تاجىكىستان جۇمھۇ-
رىيىتى «بىر جۇڭگو» سىياسىتىنى تەكىتلەپ، جۇڭگو-
نىڭ بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ ئىشنى
قوللىدى؛ ئىككى تەرەپ ئافغانىستان ۋەزىيىتىنىڭ دا-
ۋاملىق جىددىيلىشىپ كېتىشى ۋە ئۇنىڭ مۇشۇ رايون
ۋەزىيىتىنىڭ مۇقىملىقىغا كۆرسىتىدىغان پاسسىپ تە-
سىرىگە كۆڭۈل بۇلىدىغانلىقىنى، ئالاقىدار دۆلەتلەر ۋە
خەلقئارا تەشكىلاتلارنىڭ ياراشتۇرۇش يولىدىكى بارلىق
تىرىشچانلىقىنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

«جۇڭگو بىلەن ھىندىستاننىڭ جۇڭگو - ھىندىستان چېگرىسىنىڭ ئەمەلىي كونترول لى-
نىيىسىدىكى ھەربىي ساھەلەردە ئىشەنچ تەدبىر-
لىرى ئورنىتىش توغرىسىدىكى كېلىشىمى»
جۇڭگو بىلەن ھىندىستان ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى تەرەپ-
لىك كېلىشىم. 1996- يىلى 11 - ئاينىڭ 29 - كۈنى
جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى
چېن چىچېن بىلەن ھىندىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈ-
مىتىنىڭ ۋەكىلى گۇجرال بېگى دېھلىدا ئىمزالىغە-
ان. 1997 - يىلى 5 - ئاينىڭ 9 - كۈنى 8 -
نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كو-

مىتىتىنىڭ 25 ـ سانلىق يىغىندا تەستىقلىنىپ كۆچۈرۈلگەن بولغان. كېلىشىمدە 1993 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئىككى تەرەپ ئىمزالىغان «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى بىلەن ھىندىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ جۇڭگو ـ ھىندىستان چېگرىسىنىڭ ئەمەلىي كونترول لىنىيىسىدىكى رايونلاردا تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىكنى ساقلاش توغرىسىدىكى كېلىشىمى» گە ئاساسەن، ھەرقانداق بىر تەرەپ ھەرقانداق ئۇسۇل ئارقىلىق يەنە بىر تەرەپكە قورال كۈچى ئىشلەتمەسلىك ياكى قورال كۈچى ئارقىلىق تەھدىت سالماسلىق، يەككە تەرەپلىمە ھەربىي ئۈستۈنلۈك كۆزلىمەسلىك، ھەربىي ساھەدىكى ئىشەنچنى ئاشۇرۇش ۋە ئېنىقلىق دەرىجىسىنى كۆچەيتىش؛ تىنچ يوللا تۈرۈش بەش پرىنسىپى ئاساسىدا، چېگرا مەسىلىسى ئاخىرقى ھېسابتا ھەل قىلىنىشتىن بۇرۇن، ئىككى تەرەپ جۇڭگو ـ ھىندىستان چېگرا رايونىدىكى ئەمەلىي كونترول لىنىيىسىگە قەتئىي ھۆرمەت قىلىش ۋە رىئايە قىلىش؛ جۇڭگو ـ ھىندىستان چېگرىسىدىكى ئەمەلىي كونترول رايونلىرىدا ئورتاق كېڭىشىپ بېكىتىلگەن جۇغرافىيىلىك دائىرە ئىچىدە ھەرقايسى دۆلەتنىڭ ھەربىي كۈچىنى قىسقارتىش ۋە ئۇنىڭغا چەك قويۇش يۈزىسىدىن ئۇچ تۈرلۈك كونكرېت تەدبىر قوللىنىش تەكىتلەندى، كېلىشىمدە جۇڭگو ـ ھىندىستان چېگرىسىنىڭ ئەمەلىي كونترول لىنىيىسى ئەتراپىدىكى جايلاردا ئىككى تەرەپ ھەربىي قىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتىگە قويۇلىدىغان تەلەپ، ھەربىي ئايروپىلانلارنىڭ جۇڭگو ـ ھىندىستان چېگرىسىنىڭ ئەمەلىي كونترول لىنىيىسىدە چېگرىدىن ئۆتۈش ۋە يەرگە قونۇشقا قويۇلىدىغان تەلەپ، چېگرىنىڭ ئەمەلىي كونترول لىنىيىسىدە قورال ـ ياراغ، ئوق ـ دورا ئىشلىتىشتىكى مەنئى خاراكتېرلىك بەلگىلىمە ۋە چەكلەش خاراكتېرلىك بەلگىلىمە، ئىككى تەرەپ ھەربىي خادىملىرى ۋە ئاپپاراتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە ۋە ھەمكارلىق، ئەمەلىي كونترول لىنىيىسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ۋە ئېتراپ قىلىش خىزمىتى قاتارلىقلار توغرىسىدا كونكرېت بەلگىلىمە چىقىرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە كېلىشىمنىڭ كۆچىگە ئىگە بولۇشى، كۆچتىن قېلىشى ۋە تىل ـ يېزىق قوللىنىش توغرىسىدىمۇ بەلگىلىمە چىقىرىلدى.

«جۇڭگو ـ قازاقىستان قوشما بايانىاتى»

جۇڭگو ـ قازاقىستان دۆلەتلىرىنىڭ قوشما بايانىاتى. 1996 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىسى جياڭ زېمىن بىلەن قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ زۇڭتۇنى نەزەر بايېف ئالمۇتادا ئىمزالىغان بايانىاتتا جۇڭگو ـ قازاقىستان ئىككى تەرەپ 1992 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىكى جۇڭگو ـ قازاقىستاننىڭ دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورنىتىش توغرىسىدىكى قوشما بايانىاتى، 1992 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنىدىكى جۇڭگو ـ قازاقىستان قوشما بايانىاتى. 1993 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنىدىكى جۇڭگو ـ قازاقىستان قوشما بايانىاتى ۋە 1995 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنىدىكى جۇڭگو ـ قازاقىستان قوشما بايانىاتلىرىدا بېكىتىلگەن پرىنسىپلارغا ئەمەل قىلىش تەكىتلەندى. ئالىي دەرىجىلىكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەرقايسى دەرىجىلىكلەرنىڭ دائىملىق سىياسىي سۆزلىشىشى ۋە كېڭىشىشنى يەنىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈستىگە قوشۇلدى. بۇنىڭدىن باشقا، چېگرا مەسىلىسىنى ھەل قىلىش، مىللىي بۆلگۈنچىلىك ۋە جىنايى ھەرىكەتلەرگە زەربە بېرىش، ئىقتىساد ـ سودا ھەمكارلىقىنى كۈچەيتىش، ئىككى دۆلەت مۇناسىۋىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش پرىنسىپى، يادرو قورالىلىرى مەسىلىسى، ئاسىيا ـ تىنچ ئوكيان رايونى ۋەزىيىتى، تىنچلىقنى ساقلاش جەھەتلەردە بىردەك پىكىرگە كەلدى.

«جۇڭگو ـ رۇسىيە چېگرىسىنىڭ غەربىي بۆلىكى توغرىسىدىكى كېلىشىم» جۇڭگو ـ رۇسىيە دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى تەرەپلىك كېلىشىم. 1994 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى چېن چىچېن بىلەن رۇسىيە فېدېراتسىيىسىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى كوزىرىف ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئۆز دۆلىتى ھۆكۈمەتلىرىگە ۋاكالىتەن موسكۋادا ئىمزالىغان. كېلىشىم ئاساسەن جۇڭگو ـ رۇسىيە غەربىي بۆلەك چېگرىسىنىڭ يۇنىلىشىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ۋە بېكىتىش، تارىختىن قېلىپ قالغان جۇڭگو ـ رۇسىيە چېگرا مەسىلىسىنى ئادىل، مۇۋاپىق ھەل قىلىش مەقسىتىدە ئىمزالانغان. ئاساسلىق مەزمۇنى: جۇڭگو ـ رۇسىيە پاسىلىنى سۇ بۆلگۈچ بويلاپ ئايرىش، سۇ بۆلگۈچىنىڭ ھەقىقىي ئورنىنى جۇڭگو بىلەن رۇسىيە چېگرىسىنى ئايرىش ۋاقتىدا كونكرېت بېكىتىش؛ ئەمەلىي ئايرىلغان جۇڭگو ـ رۇسىيە دۆلەت چېگرىسىدا ئوخشاشلا تىك ھالەتتە ئۈستىدىكى ھاۋا ۋە ئاستىدىكى يەرنى ئايرىش ھەمدە جۇڭگو ـ رۇسىيە دۆلەت چېگرىسىنىڭ غەربىي بۆلەك پاسىل نۇقتىسىنىڭ باشلىنىش ۋە ئاخىرلىشىش ئورنى، ماسشتاپ چوڭ ـ كىچىكلىكىنى تەپسىلىي شەرھلەش؛ باراۋەر بولۇش پرىنسىپى

بويىچە بىرلەشمە چېگرا ئايرىش كومىتېتى قۇرۇش ھەمدە بۇ كومىتېتقا چېگرا ئايرىش خىزمىتىنى يولغا قويۇشنى ھاۋالە قىلىشتىن ئىبارەت. كېلىشىم ئىككى نۇسخا بولۇپ، ھەربىرى خەنزۇچە ۋە رۇسچە يېزىلغان، تەستىقلانغان ھەمدە تەستىق نۇسخىسى ئالماشتۇرۇلغان كۈندىن باشلاپ كۈچكە ئىگە بولىدۇ. تەستىق نۇسخىسى بېيجىڭدا ئالماشتۇرۇلىدۇ. 1998 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، ئىككى تەرەپ چېگرا مەسىلىسى توغرىسىدا يەنە قوشما بايانات ئېلان قىلدى، ئىككى دۆلەت باشلىقلىرى 1994 ـ يىلىدىكى كېلىشىمگە ئاساسەن، غەربىي بۆلەك دۆلەت چېگرىسىنى دالىدا ئايرىش خىزمىتى ئاخىرلاشقانلىقىنى مەمنۇنلۇق بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتتى. ئىككى تەرەپ باراۋەر ئاساستا كېڭىشىش، ئۆزئارا چۈشىنىش ۋە يول قويۇش ئاساسىدا، جۇڭگو ـ رۇسىيە چېگرىسىنى ئايرىش مەسىلىسىنى ئوڭۇشلۇق ھەل قىلىش چېگرا رايونىنىڭ تىنچلىقى ۋە بىخەترلىكىگە، جۇڭگو ـ رۇسىيە دۆلەتلىرىنىڭ ئىناق قوشنىدارچىلىق ۋە دوستانە مۇناسىۋىتىنىڭ يەنىمۇ ياخشى تەرەققىي قىلىشىغا پايدىلىق، دەپ بىردەك ھېسابلىدى. ئىككى تەرەپ كېڭىشىلىگەن بۆلەكلەرنىڭ چېگرا يۇنىلىشى مەسىلىسى توغرىسىدا سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، مەسىلىنى ئادىل، مۇۋاپىق ھەل قىلىشنى قارار قىلدى.

«جۇڭگو ـ رۇسىيە ـ قازاقىستانىڭ ئۈچ دۆلەت چېگرىسىنىڭ تۇتىشىش نۇقتىسىنى بېكىتىش توغرىسىدىكى كېلىشىمى» جۇڭگو ـ رۇسىيە ـ قازاقىستان دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى خەلقئارا كېلىشىم، 1999 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى، رۇسىيە فېدېراتسىيىسى ۋە قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى ۋەكىللىرى ئالمۇتادا ئىمزالىغان. 1999 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى 9 ـ نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 13 ـ سانلىق يىغىندا تەستىقلانغان. كېلىشىمدە 1994 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىدىكى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن رۇسىيە فېدېراتسىيىسىنىڭ جۇڭگو ـ رۇسىيە دۆلەت چېگرىسىنىڭ غەربىي بۆلىكى توغرىسىدىكى كېلىشىمى» ۋە 1994 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنىدىكى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ جۇڭگو ـ قازاقىستان دۆلەت چېگرىسى توغرىسىدىكى كېلىشىمى» دىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، ئۇچ دۆلەت چېگرىسى تۇتاشقان نۇقتا ئالتاي تاغ تىزمىسى (جەنۇبىي ئالتاي تاغ تىزمىسى) دىكى سۇ بۆلگۈچتە ئىكەنلىكى بېكىتىلدى. بۇ نۇقتا جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدە 2988 مېترلىق ئېگىزلىكنىڭ شىمالىدىن قىيپاش شەرقىي شىمالدىكى تەخمىنەن 2810 مېترلىق جايغا، رۇسىيە فېدېراتسىيىسى تەۋەسىدە 3086 مېترلىق ئېگىزلىكنىڭ جەنۇبىدىن قىيپاش شەرقىي جەنۇبىي تەرەپتىكى تەخمىنەن 2900 مېترلىق جايغا جايلاشقان؛ كېلىشىمدە ئۇچ دۆلەت چېگرىسى تۇتاشقان نۇقتىنىڭ كوئوردىناتى ۋە ئېگىزلىكى تەپسىلىي بايان قىلىنغان. ئۇچ دۆلەت چېگرىسى تۇتاشقان نۇقتىنىڭ ئورنىنى قىزىل چەمبىرەك ئارقىلىق 1: 50000 ماسشتابلىق خەرىتىگە سىزىپ قويۇش؛ كېلىشىم تۈزۈشكۈچى ئۇچ تەرەپ بۇ كېلىشىمنى كۈچكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئۆز دۆلىتىنىڭ ئىچكى قانۇن تەرتىپىنى تاماملىغاندىن كېيىن، ئۆزئارا خەۋەرلەندۈرۈش لازىملىقى بېكىتىلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ كېلىشىمنىڭ ئاخىرقى يازما ئۇقتۇرۇشى ئەۋەتىلگەن كۈندىن باشلاپ كۈچكە ئىگە بولىدىغانلىقى، ئۇچ نۇسخا بولىدىغانلىقى، ھەربىر نۇسخىسى خەنزۇچە، رۇسچە ۋە قازاقچە يېزىلىدىغانلىقى، ئەگەر ھۆججەت نۇسخىسىنى چۈشەندۈرۈشتە ئىختىلاپ كۆرۈلسە خەنزۇچە، رۇسچە نۇسخىسىنى ئاساس قىلىش بەلگىلەنگەن.

«جۇڭگو ـ قازاقىستان ھەق تەلەپ ۋە جىنايى ئىشلارغا دائىر ئەدلىيە ياردەم شەرتنامىسى» جۇڭگو ـ قازاقىستان دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى تەرەپلىك شەرتنامە. 1993 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ۋەكىلى سەي چېڭ بىلەن قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ۋەكىلى ئېرزانوف ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئۆز دۆلىتى ھۆكۈمەتلىرىگە ۋاكالىتەن بېيجىڭدا ئىمزالىغان. بۇ شەرتنامە ئىككى دۆلەتنىڭ ئەدلىيە ساھەسىدىكى ھەمكارلىقىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ۋە كۆچەيتىش مەقسىتىدە ئىمزالانغان. شەرتنامىنىڭ مەقسىتى ئىگىلىك ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلىش ۋە ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئاساسىدا، ھەق تەلەپ ۋە جىنايى ئىشلار جەھەتتە ئۆزئارا ئەدلىيە ياردەمى بېرىشتىن ئىبارەت. شەرتنامىدە ئەدلىيە جەھەتتىن قوغداش ۋە ياردەم بېرىشنىڭ بىرلەشمە يولى، ئەدلىيە ياردەمنىڭ دائىرىسى، ئىلتىماسنامىنىڭ ئەندىزىسى، ئىلتىماسنىڭ ئىجرا ئۇقتۇرۇشى، ئىجرا نەتىجىسى، قوللىنىلىدىغان تىل ـ يېزىق، دىپلوماتىيە ۋە كونسۇل ۋەكىللىك ئورگىنىنىڭ ھۆججەت ئەۋەتىشى، تەكشۈرۈپ ئىسپات ئېلىش، شۇنىڭدەك گۇۋاھچى، زىيانلانغۇچى ۋە بېكىتكۈچىنى قوغداش، ئەدلىيە ياردىمى ھەق-

قى، ئەدلىيە يارىدىمىنى رەت قىلىش قانارلىقلار ئوستىدە پرىنسىپلىق بەلگىلىمە چىقىرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ھەق تەلەپكە دائىر ئەدلىيە يارىدىمىنىڭ دائىرىسى، دەۋا ھەققىنى تۆلەش ۋە كېمەيتىش، ئېتىراپ قىلىنمىغان ۋە ئىجرا قىلىنمىغان كېسىم ۋە ئېتىراپ قىلىش، ئىجرا قىلىشنى رەت قىلىش؛ جىنايى ئىشلارغا دائىر ئەدلىيە يارىدىمىنىڭ دائىرىسى، ھۆججەت ئەۋەتىش ۋە تەكشۈرۈپ ئىسپات ئېلىش، ھارام پۇل، ھارام مالىلارنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش، جىنايى ئىشلارغا دائىر ئەدلىيە يارىدىمىنىڭ دەلىل - ئىسپاتلىرى، جىنايى ئىشلار دەۋا ئەھۋالىنى ئۇقتۇرۇش، ئىلگىرىكى ئاخبارات قانارلىقلار توغرىسىدا كونكرىت بەلگىلىمە چىقىرىلدى. شەرتنامە ئىككى نۇسخا بولۇپ، ھەربىر نۇسخىسى بىردەك خەنزۇچە، قازاقچە يېزىلدى ھەمدە رۇسچە تەرجىمىسى قوشۇمچە قىلىندى.

«جۇڭگو - رۇسىيە ئۆتكۈزۈپ بېرىش شەرتنامىسى» جۇڭگو - رۇسىيە دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى تەرەپلىك شەرتنامە. 1995 - يىلى 6 - ئاينىڭ 26 - كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى ۋۇباڭگو بىلەن رۇسىيىچە فېدېراتسىيىسىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى ۋ. ئا. كورلىق ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئۆز دۆلىتى ھۆكۈمەتلىرىگە ۋاكالىتەن موسكۋادا ئىمزالىغان. 1996 - يىلى 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى 8 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 18 - سانلىق يىغىندا تەستىقلانغان. شەرتنامە ئىككى نۇسخا بولۇپ، ھەربىرى خەنزۇچە ۋە رۇسچە يېزىلغان. ئۇنىڭدا ئاساسلىقى شەرتنامە تۈزۈشكۈچى تەرەپلەرنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىش مەجبۇرىيىتى، ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە بولىدىغان جىنايەتچى، ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى رەت قىلىشقا تېگىشلىك ئەھۋال، ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى رەت قىلىشقا بولىدىغان ئەھۋال، ئۆز دۆلىتى پۇقرالىرىنى ئۆتكۈزۈپ بەرمەسلىكنىڭ ئاقىۋىتى، ئالاقىلىشىش يوللىرى، تىل - يېزىقنىڭ قوللىنىلىشى، ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئىلتىماسى ۋە ئۇنىڭغا كېرەكلىك ھۆججەت، تولۇقلىما ماتېرىيال، ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئۈچۈن قاماپ تۇرۇش، ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئىلتىماسى قولغا تېگىشتىن بۇرۇنقى قاماپ تۇرۇش، ئۆتكۈزۈپ بېرىلگۈچىنى تاپشۇرۇپ بېرىش، ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى كېچىكتۈرۈش ۋە ۋاقىتلىق ئۆتكۈزۈپ بېرىش، ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئىلتىماسىنى بىرقانچە كۈن ئىچىدە سۈنۈش، خاس پرىنسىپ، يەنە بىر قېتىم ئۆتكۈزۈپ بېرىش، جىنايەتكە ئالاقىدار بۇيۇملارنى تاپشۇرۇپ بېرىش، چېگىرىدىن ئۆتكۈزۈش، نەتىجىنى خەۋەرلەندۈرۈش، خىراجەت تۆلەش، مەخپىيەتلىك ساقلاش مەجبۇرىيىتى، تالاش - تارتىشنى ھەل قىلىش، شەرتنامىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈش، شەرتنامىنى تولۇقلاش ۋە شەرتنامىنىڭ كۈچكە ئىگە بولۇش ۋاقتى قاتارلىقلار بەلگىلەنگەن.

«جۇڭگو - ئۆزبېكىستان ئۆتكۈزۈپ بېرىش شەرتنامىسى» جۇڭگو - ئۆزبېكىستان دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى تەرەپلىك شەرتنامە. 1999 - يىلى 11 - ئاينىڭ 8 - كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى باشلىقلىرى بېيجىڭدا ئىمزالىغان. 9 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 16 - سانلىق يىغىندا تەستىقلانغان. شەرتنامە تۈزۈشكۈچى ئىككى تەرەپ ئومۇم ئېتىراپ قىلغان خەلقئارا قانۇنلار مىزانىغا ئاساسەن، ئىككى دۆلەتنىڭ جىنايەتكە زەربە بېرىش ساھەسىدىكى ئۇنۇملۇك ھەمكارلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش مەقسىتىدە ئىمزالىغان. شەرتنامە جەمئىي 23 ماددىلىق بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاساسلىق شەرتنامە تۈزۈشكۈچى ئىككى تەرەپنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىش مەجبۇرىيىتى، ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە بولىدىغان جىنايەت، ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئىلتىماسىنى رەت قىلىشتىكى ئەھۋال، ئىلتىماس قىلىنغۇچى تەرەپنىڭ جىنايى ئىشلار دەۋاسى قىلىش مەجبۇرىيىتى، ئالاقىلىشىش يوللىرى، تىل - يېزىق قوللىنىلىشى، ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئىلتىماسى ۋە ئۇنىڭغا كېرەكلىك ھۆججەت، تولۇقلىما ماتېرىيال، ۋاقىتلىق قاماپ تۇرۇش شەرتى، ئۆتكۈزۈپ بېرىلگۈچىنى تاپشۇرۇپ بېرىش، تاپشۇرۇپ بېرىشنى ۋاقىتىنچە كېچىكتۈرۈش ۋە ۋاقىتلىق تاپشۇرۇپ بېرىش، ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئىلتىماسىنى بىرقانچە كۈن ئىچىدە سۈنۈش، خاس پرىنسىپ، يەنە بىر قېتىم ئۆتكۈزۈپ بېرىش، جىنايەتكە ئالاقىدار بۇيۇملارنى تاپشۇرۇپ بېرىش، چېگىرىدىن ئۆتكۈزۈش، نەتىجىنى خەۋەرلەندۈرۈش، خىراجەت تۆلەش، مەخپىيەتلىك ساقلاش مەجبۇرىيىتى، تالاش - تارتىشنى ھەل قىلىش، شەرتنامىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈش، شەرتنامىنى تولۇقلاش ۋە شەرتنامىنىڭ كۈچكە ئىگە بولۇش ۋاقتى قاتارلىقلار بەلگىلەنگەن.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ يەرلىك قانۇن چىقىرىشى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قانۇن چىقىرىش ئورگىنى يەرلىك نىزاملارنى چە-

قىرىدۇ. يەرلىك نىزام چىقىرىش ھەم ئاپتونوم رايوۇ-
نىڭ قانۇنچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىس-
مى، ھەم ئاپتونوم رايوننى قانۇن بويىچە ئىدارە قىلىش-
نىڭ مۇھىم قەدەم باسقۇچى. 1979 ـ يىلى 9 ـ
ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى
دائىمىي كومىتېتى (قىسقارتىپ خ ق دائىمىي كومىتې-
تى دېيىلىدۇ) قۇرۇلغاندىن بۇيان، ئاساسىي قانۇن ۋە
قانۇنلاردا بېرىلگەن يەرلىك قانۇن چىقىرىش ھوقۇقىنى
ئەستايىدىل يۈرگۈزۈپ، ئاساسىي قانۇن، قانۇنلار ۋە
يەرلىك نىزاملارنى ئاساس قىلىپ، شىنجاڭنىڭ ئەمەلە-
يىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، بىر تۈركۈم يەرلىك نىزام ۋە
نىزام خاراكتېرلىك قارارلارنى تەستىقلىدى. 1979 ـ
يىلى 11 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 5ـ
نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 2ـ
سانلىق يىغىندا ساقۇللانغان «چېگرا باشقۇرۇش رايو-
ننىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش خىزمىتى توغرىسىدىكى
ئومۇمىي ئېلان» ئاپتونوم رايونلۇق خ ق دائىمىي كو-
مىتېتى قۇرۇلغاندىن كېيىن چىقىرىلغان تۇنجى يەرلىك
قانۇن بولۇپ، ئاپتونوم رايوننىڭ يەرلىك قانۇن چىقى-
رىش خىزمىتىنىڭ باشلانغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.
شۇنىڭدىن كېيىن، يەرلىك قانۇن چىقىرىش خىزمە-
تىنىڭ قەدەم باسقۇچى تەدرىجىي تېزلىتىلدى.
2000 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، ئاپتونوم رايونلۇق
خەلق قۇرۇلتىيى ۋە ئۇنىڭ دائىمىي كومىتېتى 119
يەرلىك نىزام، 71 نىزام خاراكتېرلىك قارار چىقار-
دى؛ ئۇرۇمچى شەھەرلىك خەلق قۇرۇلتىيى تۈزۈپ
چىققان 31 يەرلىك نىزامنى تەستىقلىدى؛ ئاپتونوم ئوب-
لاستلىق خەلق قۇرۇلتايلىرى چىقارغان ئۇچ يەككە نى-
زامنى تەستىقلىدى. ئاپتونوم رايوننىڭ يەرلىك قانۇن
چىقىرىشنىڭ تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە ئاپتونوم را-
يونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مۇشۇ مەزگىلدە يەنە 173
مەمۇرىي نىزام چىقاردى، ئۇرۇمچى شەھەرلىك خەلق
ھۆكۈمىتى 44 مەمۇرىي نىزام چىقاردى. شىنجاڭ كۆپ
مىللەت ئولتۇراقلاشقان، بايلىقى مول ھەم ئىقتىسادىي
تەرەققىياتى بىرقەدەر ئارقىدا قالغان جاي بولغاچقا،
قېرىنداش ئۇلۇس، ئاپتونوم رايونلارغا قارىغاندا كۆپلە-
گەن ئالاھىدە ئەھۋاللىرى بار، شۇڭا يەرلىك نىزام
چىقىرىشتا تۆۋەندىكى مەسىلىلەرگە ئەھمىيەت بېرىشكە
توغرا كېلىدۇ: بىرىنچىدىن، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن
ئىزدەپ ھەممىدە ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىپ، يەرلىك
ئالاھىدىلىكنى گەۋدىلەندۈرۈپ، يەرلىك نىزام چىقى-
رىش ئارقىلىق ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدا ساقلان-
غان ئالاھىدە مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش، مەسىلەن،
دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇش نىزامى، تىل ـ يېزىق
خىزمىتى نىزامى، نەشە مەنئى قىلىش نىزامى، نەسىل-
لىك چارۋا باشقۇرۇش نىزامى، «نىكاھ قانۇنى»نى
ئىجرا قىلىش قوشۇمچە بەلگىلىمىسىنى تۈزۈپ چە-
قىش، شۇنىڭدەك ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ مۇسۇلمانچە
يېمەكلىكلەرنى باشقۇرۇش چارىسى قاتارلىقلارنى تەس-
تىقلاش. ئىككىنچىدىن، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى
كۈچەيتىش، مىللىي بۈلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش،
ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش پرىنسىپىنى تولۇق گەۋ-
دىلەندۈرۈپ، ئۇنى كىشىلەر ئورتاق رىئايە قىلىدىغان
ھەرىكەت مىزانىغا ئايلاندۇرۇش. ئۈچىنچىدىن، قانۇن
چىقىرىش تەدبىرى بىلەن ئىسلاھات، تەرەققىيات تەدبە-
رىنى زىچ بىرلەشتۈرۈشتە چىڭ تۇرۇپ، نىزام چىقى-
رىش ئارقىلىق ئىسلاھات، تەرەققىيات ۋە ئىقتىسادىي،
ئىجتىمائىي تۈرمۇشتا ساقلانغان گەۋدىلىك مەسىلىلەر-
نى ھەل قىلىپ، قانۇن چىقىرىش ئارقىلىق ئىسلاھات
جەريانىدا پىشىپ يېتىلگەنلىكى ئىسپاتلانغان، ئەمەلگە
ئاقىدىغان تەجرىبە ۋە ئۇسۇللارنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ،
ئۇنى تۈزۈملەشتۈرۈپ، مۇنتىزىملاشتۇرۇپ ۋە مۇقىم-
لاشتۇرۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تۈرلۈك ئىشلىر-
نىڭ ئومۇمىيۈزلۈك، ساغلام، چوڭقۇر تەرەققىي قىلى-
شىغا تۈرتكە بولۇپ ۋە كاپالەتلىك قىلىپ، ياخشى سوت
سىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تەرتىپىنى ئورنىتىش
ئىسلاھات، تەرەققىيات، شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي مۇقىم-
لىق ئۈچۈن كۈچلۈك قانۇن كاپالىتى يارىتىپ بېرىش.
مەسىلەن، 1997 ـ يىلى 12 ـ ئايدا چىقىرىلغان «تا-
رىم ۋادىسىنىڭ سۇ بايلىقىنى باشقۇرۇش نىزامى» دا
بىۋاسىتە نىزام چىقىرىش شەكلى ئارقىلىق تارىم ۋادى-
سىدا خەلقئارا ئادەتكە چىپىسلاشقان پۈتۈنلەي يېڭى ۋادا
ھەم باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئورنىتىلدى ۋە يولغا قويۇل-
دى. ئاپتونوم رايوننىڭ يەرلىك قانۇن چىقىرىشى ئۈز-
لۈكسىز ئىزدىنىش، يول ئېچىشقا جۈرئەت قىلىش،
تەدرىجىي چوڭقۇرلاشتۇرۇش ھەمدە قانۇنلاشتۇرۇش،
ئىلمىيلەشتۈرۈش، قېلىپلاشتۇرۇشقا قاراپ تەرەققىي
قىلىش جەريانىدۇر. 1993 ـ يىلى 2 ـ ئايدىن 1998ـ
يىلى 1 ـ ئايدا ئېچىلغان 8 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتە-
يىغىچە، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى-
نىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن، ئاپتونوم را-
يوننىڭ يەرلىك قانۇن چىقىرىشى خېلى تېز تەرەققىي
قىلدى، بۇ بەش يىلدا جەمئىي يەرلىك نىزام ۋە نىزام
خاراكتېرلىك قاراردىن 102 سى چىقىرىلدى. بۇ 5 ـ،
6 ـ، 7 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتايلىرى مەزگىلدە
چىقىرىلغان ئومۇمىي نىزام سانىنىڭ 1.4 ھەسىسىگە

باراۋەر كېلىدۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 9 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى يەنىمۇ كۈچەيتىش، ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى ساقلاش، شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتى ۋە گۈللىنىشى ئۈچۈن تېخىمۇ ياخشى ئىجتىمائىي مۇھىت يارىتىش توغرىسىدىكى قارارى» يەرلىك نىزام. 2000 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 9 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 16 ـ سانلىق يىغىنىدا ماقۇللاندى. قارارداۋ مۇنداق كۆرسىتىلدى: مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش، ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى ساقلاش ـ شىنجاڭنىڭ بارلىق خىزمەتلىرىنى ياخشى ئىشلەشنىڭ ئاساسى ۋە ئالدىنقى شەرتى. ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۆرىشىدە، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر مىللەت كادىر ۋە ئاممىا باشتىن ـ ئاخىر پارتىيە رەھبەرلىكىدە ئېغىشماي چىڭ تۇرۇپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىگە ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىش، زوراۋانلىق، تېررورلۇق ۋە قانۇنسىز جىنايى ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللىنىشتەك قانۇنسىز جىنايى ھەرىكەتلەرگە قارشى قەتئىي كۆرەش قىلىپ، تېخىمۇ ئىتتىپاق ۋە مۇقىم بولغان ئىجتىمائىي مۇھىتنى تىرىشىپ يارىتىپ، غەربىي رايوننى كەڭ ئېچىش داۋامىدا شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ئۈچۈن پۇختا كاپالەت يارىتىپ بېرىشى كېرەك؛ پارتىيىنىڭ مىللەت، دىن سىياسىتىنى ئومۇمىيۈزلۈك توغرا ئىجرا قىلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ۋە مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش تەشۋىق ـ تەربىيىسىنى داۋاملىق چوڭقۇر قانات يايدۇرۇپ، ئىنتايىن ئاز ساندىكى مىللىي بۆلگۈنچىلەرنىڭ بۆلگۈنچىلىك، بۇزغۇنچىلىق ۋە زوراۋانلىق، تېررورلۇق جىنايى ھەرىكەتلىرىگە قارشى قەتئىي كۆرەش قىلىپ، ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرى ۋە ئۇنىڭ دائىمىي كومىتېتلىرىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى قوغداش داۋامىدىكى رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش كېرەك.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتلىرىنىڭ نازارەت قىلىش نىزامى» ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ قانۇنىنى ھەرىلگەن نازارەت قىلىش ھوقۇقىنى قانۇن بويىچە يۈرگۈزۈشنى ھەقىقىي كاپالەتلەندۈرۈش مەقسىتىدە چىقىرىلغان يەرلىك نىزام. 1995 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ سانلىق يىغىنىدا ماقۇللاندى ھەمدە يولغا قويۇلدى. جەمئىي 23 ماددا. «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى»، «يەرلىك ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرى ۋە يەرلىك ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ تەشكىلىي قانۇنى» دىكى يەرلىك ھەر دەرىجىلىك خ ق دائىمىي كومىتېتلىرىنىڭ مەسئۇلىيىتى ۋە ھوقۇق دائىرىسى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، ئۇنىڭدا ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەردەرىجىلىك خ ق دائىمىي كومىتېتلىرىنىڭ شۇ دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيى يېپىق مەزگىلىدە نازارەتچىلىك ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈشى، نازارەتچىلىكنىڭ دائىرىسى ۋە مەزمۇنى، نازارەتچىلىكنى يولغا قويۇش ئۇسۇلى، قانۇن، نىزام ۋە خەلق قۇرۇلتىيى شۇنىڭدەك ئۇنىڭ دائىمىي كومىتېتىنىڭ قارارلىرىنى ئىجرا قىلىش ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈرۈش ياكى تەكشۈرۈش، شۇ دەرىجىلىك مەمۇرىي ئەدلىيە ئورگىنىنىڭ خىزمەت تەرتىپىنى باھالاش، سۈرۈشتۈرۈش دېلولىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇش ۋە بىر تەرەپ قىلىش، پۇقرالار ۋە تەشكىلاتلارنىڭ دۆلەت ئورگىنى خادىملىرىغا چېتىلىدىغان ئەرز ـ شىكايەت ۋە پاش قىلىش پىكىرلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش، مۇئەييەن مەسىلىلەرنى تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ تەشكىل قىلىنىشى ۋە تەكشۈرۈش دائىرىسى، ھەر دەرىجىلىك خ ق دائىمىي كومىتېتلىرىنىڭ نازارەت قىلىنغۇچى ئورگان ياكى شەخسلەردىن جاۋابكارلىقنى سۈرۈشتۈرۈش ئەھۋالى ۋە بىر تەرەپ قىلىش ئۇسۇلى قاتارلىقلار كونكرېت بەلگىلەنگەن.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ناھىيە دەرىجىلىكتىن تۆۋەن خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرىنى بىۋاستە سايلاشنى يولغا قويۇش تەپسىلىي قائىدىسى» يەرلىك نىزام. 1984 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 6 ـ نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 5 ـ سانلىق يىغىنىدا ماقۇللاندى ھەمدە يولغا قويۇلدى. 1987 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى 6 ـ نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 24 ـ سانلىق يىغىنىدا 1 ـ قېتىم تۈزىتىلدى، 1989 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى

7 ـ نۆۋەتلىك خ ق دائىمى كومىتېتىنىڭ 4 ـ سانلىق يىغىندا 2 ـ قېتىم تۈزىتىلدى، 1995 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى 8 ـ نۆۋەتلىك خ ق دائىمى كومىتېتىنىڭ 16 ـ سانلىق يىغىندا 3 ـ قېتىم تۈزىتىلدى. جەمئىي توققۇز باب، 46 ماددا. كونكرېت مەزمۇنى: ئاپتونوم رايوننىڭ ناھىيە دەرىجىلىكتىن تۆۋەن خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرىنى سايلاش پرىنسىپى، ناھىيە دەرىجىلىكتىن تۆۋەن جايلاردا تۈرۈشلۈق يەرلىك قەسىملار، بىكتۆەن ئورۇنلىرىنىڭ خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرىنى سايلاشقا دائىر ئالاھىدە بەلگىلىمە، سايلاش كومىتېتىنىڭ تەركىبىدىكىلەر ۋە ئۇلارنىڭ خىزمەت ھوقۇقى، ناھىيە، يېزا دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرىنىڭ كونكرېت ئىسىملىكى ۋە تەقسىمات لايىھىسى، شۇنىڭدەك ئاز سانلىق مىللەتلەرنى سايلاش، سايلام رايونلىرىنى ئايرىش، سايلىغۇچىلارنى تىزىملاش، ۋەكىل نامزاتىنى ئوتتۇرىغا قويۇش، سايلاش ئۇسۇلى ۋە باشقا ئالاقىدار ئىشلار، ۋەھاكازا.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوننىڭ «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى نىكاھ قانۇنى» نى ئىجرا قىلىش توغرىسىدىكى قوشۇمچە بەلگىلىمىسى» شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوننىڭ دۆلەت قانۇنىنى تولۇقلاش ۋە جانلىق ئىجرا قىلىش توغرىسىدىكى تۈنجى يەرلىك نىزامى. 1980 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 5 ـ نۆۋەتلىك خ ق دائىمى كومىتېتىنىڭ 3 ـ سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى، 1983 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 30ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 6 ـ نۆۋەتلىك خ ق دائىمى كومىتېتىنىڭ 3 ـ سانلىق يىغىندا 1 ـ قېتىم تۈزىتىلدى، 1988 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 7 ـ نۆۋەتلىك خ ق دائىمى كومىتېتىنىڭ 4 ـ سانلىق يىغىندا 2 ـ قېتىم تۈزىتىلدى، 1990 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 7 ـ نۆۋەتلىك خ ق دائىمى كومىتېتىنىڭ 16 ـ سانلىق يىغىندا 3 ـ قېتىم تۈزىتىلدى. جەمئىي 11 ماددا. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ئالاھىدىلىكىگە قارىتا، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ نىكاھ قانۇنى» دىكى پرىنسىپلارغا ئاساسەن، ئاساسلىق تۆۋەندىكىلەر بەلگىلەندى: ئاز سانلىق مىللەت پۇقرالىرىنىڭ نىكاھلىنىش يېشى ئەرلەرنىڭ 20 ياشتىن تۆۋەن بولماسلىقى، ئاياللارنىڭ 18 ياشتىن تۆۋەن بولماسلىقى كېرەك («جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ نىكاھ قانۇنى» دا بەلگىلەنگەن نىكاھلىنىش يېشى مۇنداق: ئەرلەر 22 ياشتىن تۆۋەن بولماسلىق، ئاياللار 20 ياشتىن تۆۋەن بولماسلىق)؛ ئۇچ ئەۋلاد ئىچىدىكى شەرەم قانداشلىق مۇناسىۋىتى بارلارنىڭ نىكاھلىنىشى مەنئى قىلىنىدۇ؛ تۇل خوتۇنلارنىڭ قايتا نىكاھلىنىش ئەركىنلىكى بولىدۇ، ھەرقانداق كىشىنىڭ ھەرقانداق باھانە ـ سەۋەب بىلەن چات كېرىۋېلىشىغا يول قويۇلمايدۇ؛ نىكاھلىنىش ۋە نىكاھتىن ئاجرىشىشتا قانۇن رەسمىيىتىنى ئۆتەش شەرت؛ بىر تەرەپنىڭ قارشى تەرەپكە ئاغزاكى ياكى يېزىقچە ئۇقتۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن نىكاھتىن ئاجرىشىشى مەنئى قىلىنىدۇ؛ دىنىنىڭ نىكاھ ۋە ئائىلە ئىشلىرىغا چات كېرىۋېلىشى مەنئى قىلىنىدۇ؛ دىنىي رەسمىيەتلەرنى قانۇندا بەلگىلەنگەن نىكاھلىنىشقا تىزىلىتىشنىڭ ئورنىغا دەسسىتىش مەنئى قىلىنىدۇ؛ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇشىغا پەرقلىق مۇئامىلە قىلىش كېرەك. خەنزۇلارغا قاتتىق تەلەپ قويۇش، ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قارىتا مۇۋاپىق دەرىجىدە كەڭ بولۇش كېرەك؛ نىكاھلىنىش ئادەتتىنى ئىسلاھ قىلىش، توي ئىشلىرىنى تېجەشلىك بىلەن ئېچىرىش تەشەببۇس قىلىنىدۇ. بۇ نىزام 1981ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى نىكاھ قانۇنى» بىلەن بىر ۋاقىتتا يولغا قويۇلدى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوننىڭ پىلانلىق تۇغۇت چارىسى» يەرلىك مەمۇرىي نىزام. 1991 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 129 ـ سانلىق دائىمى ئىشلار يىغىندا ماقۇللاندى. 1992 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئېلان قىلدى. شۇ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ يولغا قويۇلدى. 1997 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ئۆزگەرتىلدى. جەمئىي يەتتە باب، 55 ماددا. ئاساسلىق مەزمۇنى: ئاپتونوم رايون كېچىكىپ نىكاھلىنىش ۋە كېچىكىپ پەرزەنت كۆرۈشنى تەشەببۇس قىلىدۇ ۋە رىغبەتلەندۈرىدۇ، پىلانلىق پەرزەنت كۆرۈش چارىسى يولغا قويۇلىدۇ، پىلان سىرتىدا پەرزەنت كۆرۈش مەنئى قىلىنىدۇ. ھەردەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى نوپۇس بىلەن پىلانلىق تۇغۇتنى نىشانلىق باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويىدۇ. ناھىيە دەرىجىلىكتىن يۇقىرى خەلق ھۆكۈمەتلىرىدە پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى قۇرۇلىدۇ، يېزا ـ بازاردىن تۆۋەن (جۈملىدىن يېزا ـ بازار) ئورۇنلىرىدا مەخسۇس

ياكى قوشۇمچە ۋەزىپىدىكى پىلانلىق تۇغۇت ھەيئىتى ۋە تەشۋىقاتچىسى قويۇلىدۇ، ئۇلار پىلانلىق تۇغۇتقا دائىر تەشۋىق ـ تەربىيە ۋە مۇلازىمەت خىزمىتىگە مەسئۇل بولىدۇ. شەھەر ـ بازارلاردىكى خەنزۇ ئەر ـ خوتۇنلارنىڭ بىرلا پەرزەنت كۆرۈشىگە رۇخسەت قىلىنىدۇ، ئاز سانلىق مىللەت ئەر ـ خوتۇنلارنىڭ ئىككىلا پەرزەنت كۆرۈشىگە رۇخسەت قىلىنىدۇ؛ مۇشۇ قانۇننىڭ 6 ـ تارماقچىسىدىكى ئالاھىدە ئەھۋالغا ئۇيغۇن كەلگەنلەر ئىلتىماس سۇنسا، ناھىيە دەرىجىلىك پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتىنىڭ تەستىقى بىلەن، شۇ ئاساستا يەنە بىر پەرزەنت كۆرسە بولىدۇ. دېھقان ـ چارۋىچى ئەر ـ خوتۇنلار ئىككى پەرزەنت كۆرسە بولىدۇ، ئاز سانلىق مىللەت دېھقان ـ چارۋىچى ئەر ـ خوتۇنلار ئۈچ پەرزەنت كۆرسە بولىدۇ؛ مۇشۇ قانۇننىڭ 17 ـ ماددىسىنىڭ 3 ـ تارماقىدىكى بەلگىلىمىدىكى ئالاھىدە ئەھۋالغا ئۇيغۇن كەلگەنلەر ئۆزى ئىلتىماس سۇنسا، ناھىيە دەرىجىلىك پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتىنىڭ تەستىقى بىلەن يەنە بىر پەرزەنت كۆرسە بولىدۇ. جىسسار، گۈچۈك، فۇكاڭ، مىچۈەن، قۇتۇبى، ماناس، ئۇرۇمچى ناھىيىسى ۋە سانجى شەھىرىدىكى خەنزۇ دېھقان ـ چارۋىچى ئەر ـ خوتۇنلاردىن تۇنجى پەرزەنتى قىز بولغانلىقتىن يەنە بىر پەرزەنت كۆرگەنلىرىدىن باشقىلىرىنىڭ بىرلا پەرزەنت كۆرۈشىگە رۇخسەت قىلىنىدۇ؛ مۇشۇ قانۇننىڭ 19 ـ ماددىسىنىڭ 3 ـ تارماقچىسىدا بەلگىلەنگەن ئالاھىدە ئەھۋالغا ئۇيغۇن كەلگەنلەر ئۆزى ئىلتىماس سۇنسا، ناھىيە دەرىجىلىك پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتىنىڭ تەستىقى بىلەن، يەنە بىر پەرزەنت كۆرسە بولىدۇ. ئەر ـ خوتۇنلارنىڭ بىرى ئاز سانلىق مىللەت بولسا، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تۇغۇتىغا دائىر بەلگىلىمە ئىجرا قىلىنىدۇ. ئەر ـ خوتۇنلارنىڭ بىرى شەھەر نوپۇسىدا بولۇپ، يەنە بىرى يېزا نوپۇسىدا بولسا ياكى ئەر ـ خوتۇننىڭ نوپۇسى بىر جايدا بولمىسا، كۆرگەن پەرزەنتنىڭ سانى ئايال تەرەپ نوپۇسقا ئېلىنغان جاينىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە بولىدۇ. ۋاقىتلىق تۇرۇشلۇق ئاھالە ئارىسىدا ئۆزى نوپۇسقا ئېلىنغان جاينىڭ پىلانلىق تۇغۇت بەلگىلىمىسى ئىجرا قىلىنىدۇ. مۇشۇ نىزام بويىچە ئىككى ياكى ئۈچ پەرزەنت كۆرسە بولىدىغانلارنىڭ تۇغۇت ئارىلىقى ئۈچ يىلدىن ئاز بولسا بولمايدۇ. پىلانلىق تۇغۇتتا كۆرسەتكۈچ بويىچە باشقۇرۇش ۋە توختام بويىچە باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، كېچىكىپ نىكاھلانغان، كېچىكىپ پەرزەنت كۆرگەن ۋە پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويغان ـ خوتۇنلارغا كونكرېت ئېتىبار ۋە مۇكاپات بېرىلىدۇ، پىلانلىق تۇغۇتقا خىلاپلىق قىلغان ئەر ـ خوتۇنلارغا، نوپۇس كۆرسەتكۈچى ئېشىپ كەتكەن ئورۇنلارغا جازا بېرىلىدۇ ۋە چەكلەش تەدبىرى قوللىنىدۇ. پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىدە بىپەرۋالىق قىلغان، ساختىپەزلىك قىلغان، خىيانەتچىلىك، پارىخورلۇق قىلغان، نەپسانىيەتچىلىك قىلغان ياكى پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىگە توسقۇنلۇق قىلغانلارغا ئىقتىسادىي ۋە مەمۇرىي جازا بېرىلىدۇ؛ جىنايەت شەكىللەندۈرگەنلەرنىڭ جىنايى جاۋابكارلىقىنى ئەدلىيە ئورگىنى قانۇن بويىچە سۈرۈشتۈرىدۇ.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ياشاڭغانلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق ـ مەنپەئەتىنى قوغداش نىزامى» يەرلىك نىزام. 1992 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 7 ـ نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 27 ـ سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى ھەمدە يولغا قويۇلدى. 1999 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 9 ـ نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 2 ـ سانلىق يىغىندا تۈزىتىلدى. جەمئىي بەش باب، 36 ماددا. بۇ نىزامدا ئېيتىلغان ياشانغانلار 60 ياشتىن ئاشقان پۇقرالارنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدا ئاساسلىقى ياشانغانلارنىڭ قانۇن بويىچە بەھرىمەن بولىدىغان قانۇنىي ھوقۇق ـ مەنپەئەتى ۋە ئادا قىلىدىغان مەجبۇرىيىتى، ھەردەرىجىلىك دۆلەت ئورگانلىرى، كارخانا، كەسپىي ئورۇنلار، ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار ۋە پۇقرالارنىڭ ياشانغانلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق ـ مەنپەئەتىنى قوغداش يولىدا ئادا قىلىدىغان مەسئۇلىيىتى ۋە مەجبۇرىيىتى، ياشانغانلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق ـ مەنپەئەتىگە دەخلى ـ تەرۇز يەتكۈزگەنلەر ئۈستىگە ئالىدىغان قانۇن جاۋابكارلىقى قاتارلىقلار بەلگىلەندى. بۇ نىزامدا يەنە ھەر يىلى 9 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىنى ياشانغانلار بايرىمى قىلىش بەلگىلەندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىرلار ۋە مۇھاجىرلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنىڭ ھوقۇق ـ مەنپەئەتىنى قوغداش قانۇنى، نى يولغا قويۇش چارىسى» يەرلىك نىزام. 1994 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 ـ نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 11 ـ سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى ھەمدە ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى. جەمئىي 27 ماددا. ئۇنىڭدا ئاپتونوم

رايونىمىزدىكى ناھىيە دەرىجىلىكتىن يۇقىرى خەلق ھۆ-
كۈمەتلىرىنىڭ مۇھاجىرلار خىزمىتىگە مەسئۇل تارما-
لىنىڭ مەسئۇلىيىتى، ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىرلار ۋە
مۇھاجىرلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرى سالاھىيىتىنىڭ بېكە-
تىلىشى، مۇھاجىرلار مەبلىغى كارخانىلىرى، مۇھا-
جىرلارغا قاراشلىق كارخانىلارنىڭ قۇرۇلۇشى، تىزىم-
لىنىشى ۋە بەھرىمەن بولىدىغان ئېتىبار بېرىش سىيا-
سىتى، ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىرلار، مۇھاجىرلارنىڭ
ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنىڭ ھوقۇقى، مەجبۇرىيىتى، چېگ-
رىدىن چىقىپ تۇغقان يوقلاش مەزگىلىدىكى تەمىناتى
ۋە چېگرىدىن چىقىشنى ئىلتىماس قىلىش رەسمىيىتى
شۇنىڭدەك شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقان
جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى قاتارلىق-
لار ھەققىدە كونكرىت بەلگىلىمە چىقىرىلدى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ
«جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئىستىمالچىلارنىڭ
ھوقۇق - مەنپەئەتىنى قوغداش قانۇنى» نى يولغا
قويۇش چارىسى» يەرلىك نىزام. 1996 - يىلى
5 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 -
نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 21 - سانلىق
يىغىندا ماقۇللاندى ھەمدە ئېلان قىلىپ يولغا قويۇل-
دى. جەمئىي 26 ماددا. ئىلگىرىكى «ئىستىمالچىلار-
نىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئەتىنى قوغداش نىزامى»
يولغا قويۇلغان كۆپ يىللىق تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەش
ئاساسىدا، دۆلەتنىڭ ئالاقىدار قانۇن - نىزاملىرىدىكى
بەلگىلىمىگە ئاساسەن، ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىكى
تىجارەتچىلەر ۋە ئىستىمالچىلارنىڭ سودا پرىنسىپى،
ئىستىمالچىلار جەمئىيىتىنىڭ خاراكتېرى، تىجارەتچى-
لەرنىڭ مەجبۇرىيىتى، ئىستىمالچىلارنىڭ رىموئنت قى-
لىپ بېرىش، ئالماشتۇرۇپ بېرىش ۋە مال قايتۇرۇش-
نى تەلەپ قىلىش مۇھلىتى، ئاپتونوم رايونىمىز تەۋە-
سىدە تاۋار ۋە مۇلازىمەت بىلەن تەمىن ئېتىدىغان تىجا-
رەتچىلەرنىڭ ئاز سانلىق مىللەت ئىستىمالچىلىرى ئال-
دىدا ئۆتەيدىغان پەۋقۇلئاددە مەجبۇرىيىتى، تىجارەتچى-
لەرنىڭ ئالدامچىلىق قىلمىشى تۈپەيلىدىن ئىستىمالچى-
لارغا ھەسسىلەپ تۆلەم تۆلەش مەجبۇرىيىتى، تالاش -
تارتىشنى ھەل قىلىش ئۇسۇلى، ئىستىمالچىلار جەمئى-
يىتى، سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش، تېخنىكا
نازارەتچىلىكى، سەھىيە ۋە باھا تارمىقى قاتارلىق ئالا-
قىدار تارماقلارنىڭ تالاش - تارتىشنى ھەل قىلىش
ئۇسۇلى ۋە مۇھلىتى، تىجارەتچىلەرنىڭ مۇشۇ «چارە»
گە خىلاپلىق قىلغاندا ئۇستىگە ئالىدىغان قانۇنىي جاۋاب-
كارلىقى قاتارلىقلار ھەققىدە ئېنىق ۋە كونكرىت بەلگە-
لىمە چىقىرىلدى. بۇ چارە يولغا قويۇلغاندىن كېيىن،
1989 - يىلى 10 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ئاپتونوم
رايونلۇق 7 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ
10 - سانلىق يىغىندا ماقۇللانغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر
ئاپتونوم رايونى ئىستىمالچىلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇق -
مەنپەئەتىنى قوغداش نىزامى» بىكار قىلىندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىن
ئىشلىرىنى باشقۇرۇش نىزامى» يەرلىك نىزام.
1994 - يىلى 7 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئاپتونوم
رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ
9 - سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى، شۇ يىلى 10 -
ئاينىڭ 1 - كۈندىن باشلاپ يولغا قويۇلدى. جەمئىي
33 ماددا. بۇ نىزام «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئاسا-
سىي قانۇنى» ۋە «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە
قانۇنى» قاتارلىق ئالاقىدار قانۇن - نىزاملاردىكى بەل-
گىلىمىگە ئاساسەن، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئەمەلىي
ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ تۈزۈلدى. «نىزام»دا مۇنۇلار
ئېنىق بەلگىلەندى: دىنىي تەشكىلاتلار ۋە دىنىي پائالى-
يەت سورۇنلىرىنىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئەتى،
دىنىي ۋەزىپىدىكىلەرنىڭ نورمال دىنىي پائالىيىتى ۋە
دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان پۇقرالارنىڭ دىنىي پائالىيىتى
قانۇن تەرىپىدىن قوغدىلىدۇ؛ دىنىي تەشكىلاتلار ۋە
دىنىي ئىشلاردا مۇستەقىل، ئۆزىگە ئۆزى خوجا بو-
لۇش، ئۆزى بېجىرىش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش كې-
رەك؛ دىنىي ۋەزىپىدىكىلەرنىڭ نامزاتىنى دىنىي پائا-
لىيەت سورۇنلىرى دېموكراتىك ئاساستا كۆرسىتىدۇ،
ئۇلار شۇ ناھىيە (شەھەر، رايون) دائىرىسىدە تاللىنى-
دۇ؛ بارلىق دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى ناھىيە دەرە-
جىلىكتىن يۇقىرى خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ دىن ئىشلىرى-
نى باشقۇرغۇچى تارمىقىغا ئىلتىماس قىلىپ تىزىملا-
تىشى كېرەك؛ دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنىڭ مال
- مۈلكى ۋە كىرىمىنى دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى
دېموكراتىك ئاساستا باشقۇرىدۇ ۋە ئىشلىتىدۇ، دىنىي
پائالىيەت سورۇنلىرى ئۆزىنى قامداشنى ئاساسىي مەق-
سەت قىلغان كارخانا، كەسپىي ئورۇنلارنى قۇرسا بولى-
دۇ؛ دىنىي تەشكىلاتلار باراۋەرلىك ۋە ئۆزئارا ھۆرمەت
قىلىش ئاساسىدا، گوۋۇيۇەن ۋە ئاپتونوم رايونىنىڭ ئالا-
قىدار مەسئۇل تارماقلىرىنىڭ تەستىقىغا بىنائەن،
سىرت بىلەن ئالاقە قىلسا بولىدۇ؛ دىنىي مەنبەئە بۇ-
يۇملىرى ۋە ئۇن - سىن بۇيۇملىرىنى نەشر قىلىش،
باستۇرۇش، تارقىتىش ۋە چېگرىدىن كىرگۈزۈش -

چىقىرىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتا دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايوننىڭ ئالاقىدار بەلگىلىمىلىرىگە ئەمەل قىلىش كېرەك؛ دىنىي مەكتەپلەرنى ئېچىشتا دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايوننىڭ تەستىقىنى ئېلىش كېرەك؛ ئۇنىڭدا يەنە مۇشۇ «نىزام»غا خىلاپلىق قىلغانلارغا بېرىلىدىغان كونكرېت جازا ۋە تەدبىرلەر بەلگىلەندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوننىڭ دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى باشقۇرۇش ۋاقىتلىق قائىدىسى» ئاپتونوم رايونىمىزدىكى دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنىڭ ھەرىكەت قائىدىسى مەخسۇس بەلگىلەنگەن يەرلىك مەمۇرىي قائىدە. 1988 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 11 ـ ساناق دائىمىي ئىشلار يىغىنىدا ماقۇللاندى. شۇ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدىن باشلاپ يولغا قويۇلدى. 1997 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى تۈزىتىلدى. جەمئىي 23 مادداۋ. بۇنىڭدا ئاساسلىقى مۇنۇلار بەلگىلەندى: دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى مەسجىت، ئىبادەتخانا، چېركاۋ، داۋجياۋ ئىبادەتخانىسى ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنى توپلىنىدىغان دىنىي پائالىيەت ئورۇنلىرىنى تۈز ئېچىگە ئالىدۇ؛ دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى تەستىقلاپ تىزىملاش تەرتىپى، دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى دېموكراتىك باشقۇرۇش ئاپپاراتىنىڭ مەسئۇلىيىتى ۋە دېموكراتىك باشقۇرۇش ئاپپاراتى ئەزالىرىنىڭ شەرتى؛ دىنىي ۋەزىپىدىكى نامزاتلارنىڭ شەرتى؛ دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى ئاساسىي قانۇن، قانۇنلار ۋە پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتىگە ئەمەل قىلىشى، بارلىق پائالىيەتتە ئىجتىمائىي تەرتىپ، تۈرمۇش تەرتىپى ۋە خىزمەت تەرتىپىگە دەخلى يەتكۈزمەسلىكى شەرت؛ چەت ئەل دىن تەشكىلاتلىرى ۋە دىنىي زاتلارنىڭ ئاپتونوم رايونىمىزغا كېلىپ دىن تارقىتىش ۋە دىنىي تەشۋىقات بۇيۇملىرىنى تارقىتىشى رەت قىلىنىدۇ؛ دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى تەستىق ئارقىلىق تىزىملاتقاندىن كېيىن، دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايوننىڭ ئالاقىدار تارماقلىرى تارقاتقان مەلۇم ساندىكى دىنىي كىتاب ـ ژورنال، بۇيۇم ۋە سەنئەت بۇيۇملىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللانسا بولىدۇ؛ دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى دىن ئېتىقادچىلىرى جۈملىدىن چەت ئەللىكى دىنىي تەشكىلاتلار ۋە ئېتىقادچىلار، جۈڭگو مۇھاجىرلىرى، مۇھاجىر قېرىنداشلارنىڭ تۈز ئىختىيارى بىلەن قىلغان سەدىقىسى ياكى ئىئانىسىنى قوبۇل قىلسا بولىدۇ؛ دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى قۇرۇش، كېڭەيتىش ۋە يېڭىدىن قۇرۇشتا ئەمەل قىلىدىغان پرىنسىپ شۇنىڭدەك مۇشۇ «قائىدە»گە خىلاپلىق قىلغانلار ئۈستىگە ئالىدىغان جاۋابكارلىق قانارلىقلار.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوننىڭ دىنىي ۋەزىپىدىكىلەرنى باشقۇرۇش ۋاقىتلىق بەلگىلىمىسى» يەرلىك مەمۇرىي قائىدە. 1990 ـ يىلى 8ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 96 ـ ساناق دائىمىي ئىشلار يىغىنىدا ماقۇللاندى ۋە ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى. جەمئىي 10 مادداۋ. بۇنىڭدا ئاساسلىقى مۇنۇلار بەلگىلەندى: دىنىي ۋەزىپىدىكىلەر ئىسلام دىنىدىكى ئىمامىلار (ئاخۇنلار)، خاتىپلار، بۇددا دىنى (لاما دىنى) دىكى راھىبلار، لاما لار، گىگەنلەر، خرىستىئان دىنىدىكى دىئاكونلار، پرىسبىتېرلار، باستىرلار، كاتولىك دىنىدىكى دىئاكونلار، پوپلار، پراۋوسلاۋىيە دىنىدىكى باستىرلار، داۋجياۋ دىنىدىكى مۇخلىسلار شۇنىڭدەك يۇقىرىدىكى دىنلاردىكى ئاساسلىق دىنىي پائالىيەتنى كەسىپ قىلغانلار ۋە باشقا خادىملارنى تۈز ئېچىگە ئالىدۇ؛ دىنىي ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغوچىلار تۇۋەندىكى بەش شەرتنى ھازىرلىشى شۇنىڭدەك تۇۋەندىكى رەسمىيەتلەرنى ئادا قىلىشى شەرت: دىنىي ۋەزىپىدىكىلەر ۋەتەننىڭ بىرلىكى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغدىشى، مىللىي بۇلغۇنچىلىككە قارشى تۇرۇشى، ۋەتەننى سۆيۈپ قانۇنغا رىئايە قىلىشى، جۈڭگو كومپارتىيىسىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىگە رىئايە قىلىشى، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنى قانۇن ـ ئىنتىزامغا رىئايە قىلدۇرغان قىلىپ تەربىيىلىشى كېرەك. دىنىي ۋەزىپىدىكىلەر رىئايە قىلىدىغان 10 پرىنسىپ: دىنىي ۋەزىپىدىكىلەرنىڭ دىنىدىن پايدىلىنىپ دۆلەتنىڭ مەمۇرىي، ئەدلىيە، مەدەنىيەت، ماۋارىپ، نىكاھ ۋە پىلانلىق تۇغۇت ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىغا؛ قانۇنغا خىلاپ دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشىغا، چەت ئەللىكلەرنى ۋە چەت ئەل دىنىي تەشكىلاتلىرىنىڭ زىيارىتىنى تۈز بېشىمچىلىق بىلەن قوبۇل قىلىشىغا يول قويۇلمايدۇ؛ «بەلگىلىمە»گە خىلاپلىق قىلغان دىنىي ۋەزىپىدىكىلەرگە ئەھۋالىنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكىگە قاراپ ۋەتەنپەرۋەر دىنىي تەشكىلاتلار ياكى ناھىيىلىك (شەھەرلىك) خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ دىن ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى تارمىقى تەنقىد ـ تەربىيە بەرسە ياكى نەسىھەت قىلىش، ئاگاھلاندۇرۇش، سىناقتا قالدۇرۇش، دىنىي ۋەزىپىدىكىلەرنىڭ سالاھىيىتىنى بىكار قىلىش چارىسىنى كۆرسە بولىدۇ، جىنايى جاۋابكارلىقى بارلىرىنى ج خ ۋە ئەدلىيە تارماقلىرى قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىدۇ. دىنىي

ۋەزىپىدىكىلەرنى باشقۇرۇش خىزمىتىنى مەسچىت، ئىـ جادەتخانا ۋە چېركاۋ بار جايدىكى رايونلۇق، يېزىلىق، بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتى يۈرگۈزىدۇ.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنىي پائالىيەتلەرنى باشقۇرۇش ۋاقتىلىق بەلگىلىمـ سى» يەرلىك مەمۇرىي قائىدە. 1990 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمـ ىتى 96 ـ سانلىق دائىمىي ئىشلار يىغىندا ماقۇلـ لاندى، 1990 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى. جەمئىي 22 مادداـ ئاساسلىق مەزمۇنى: پۇقرالار دىنغا ئېتىقاد قىلىش ياكى ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكىگە، دىنىي پائالىيەتكە قاتنـ ىش ياكى قاتناشماسلىق ئەركىنلىكىگە ئىگە. بارلىق دىنىي پائالىيەتلەر دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇن، قا- نۇنلىرى، پەرمانلىرى ۋە سىياسەتلىرىدە رۇخسەت قىـ لىنغان دائىرىدە ئېلىپ بېرىلىشى، ھۆكۈمەتنىڭ دىن ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى تارمىقىنىڭ باشقۇرۇشى ۋە نا- زارىتىنى قوبۇل قىلىشى كېرەك؛ دىننىڭ دۆلەتنىڭ مەمۇرىي، ئەدلىيە، مەدەنىيەت، مائارىپ، نىكاھ، پـ لانلىق تۇغۇت ۋە سەھىيە ئىشلىرىغا ئارىلىشىۋېلىشىغا يول قويۇلمايدۇ؛ تەستىقلاتماي تۇرۇپ رايون ھالقىغان دىنىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشقا يول قويۇلمايدۇ؛ ھەرقانداق دىنىي تەشكىلات ياكى دىن ئېتىقادچىلىرىـ نىڭ دىنىي پائالىيەت سورۇنىنىڭ سىرتىدا ۋەز ئېيتـ شىغا، دىن تارقىتىشىغا ۋە ئىلاھكويلۇق تەشۋىق قىلـ شىغا يول قويۇلمايدۇ؛ دىنىي ۋەزىپىدىكىلەرنىڭ ھۆـ كۈمەتنىڭ دىن ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى تارمىقىنىڭ تەستىقىسىز ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، ناھىيە ھالـ قىپ دىن تارقىتىشىغا يول قويۇلمايدۇ؛ خۇسۇسىيلار- نىڭ دىنىي مەكتەپ ۋە كۇرسلارنى ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن ئېچىشىغا ياكى دىن ئېتىقادچىلىرىنى تەربىيىلـ شىگە يول قويۇلمايدۇ؛ چەت ئەللەرنىڭ ئەكسىيەتچىل دىن تارقىتىدىغان رادىئوسىنى ئاڭلاش، كۆپەيتىش، تارقىتىش ۋە چەت ئەللەرنىڭ دىنىي كىتاب ـ ژۇرنالـ لىرى ۋە باشقا تەشۋىقات بۇيۇملىرىنى قوبۇل قىلىش مەنئى قىلىنىدۇ؛ چەت ئەللەرنىڭ دىنىي تەشكىلاتلىرى ۋە دىنىي خادىملىرىنىڭ ئاپتونوم رايونىمىزدا دىن تار- قىتىشىغا ۋە دىنىي تەشۋىقات بۇيۇملىرىنى تارقىتىشىغا يول قويۇلمايدۇ؛ ھەرقايسى دىنىي مەزھەپتىكى دىنىي ۋەزىپىدىكىلەر ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممـا ئاساـ سىي قانۇن، قانۇنلار، پەرمانلار ۋە سىياسەتلەرگە رىئايە قىلىپ، بىر ـ بىرىنى ھۆرمەت قىلىشى، بىر ـ بىرىگە ھۇجۇم قىلماسلىقى، ئىجتىمائىي مۇقىملىققا دەخلى يەتكۈزمەسلىكى كېرەك؛ ئالاقىدار تارماقلار مۇشۇ «بەلگىلىمە» گە خىلاپلىق قىلغۇچىلارنى قىلمىشىغا قا- راپ، دۆلەتنىڭ ئالاقىدار قانۇن، بەلگىلىمىلىرى بويـ چە بىر تەرەپ قىلىدۇ. مۇشۇ «بەلگىلىمە» دە پۇقرا- لارنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى كاپالەتلەندۈرۈش ۋە نورمال دىنىي پائالىيەتلەرنى كاپالەتلەندۈرۈش، ۋە- تەننىڭ بىرلىكىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ۋە ئىج- تىمائىي مۇقىملىقنى قوغداش مەقسەت قىلىنىدۇ.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ يەر نامىلىرىنى باشقۇرۇشنى يولغا قويۇش چارىسى» يەرلىك مەمۇرىي قائىدە. 1989 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 59 ـ سانلىق دائىمىي ئىشلار يىغىندا مۇزاكىرە قىلىپ ما- قۇللاندى، شۇ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى. جەمئىي 15 مادداـ بۇنىڭدا ئاپتونوم رايونىمىزدىكى يەر نامىلىرى كۆرسەتكەن دائـ رە، ھەر دەرىجىلىك يەر نامىلىرىنى باشقۇرغۇچى ئاپپا- راتلارنىڭ ئاساسىي مەسئۇلىيىتى، يەر نامىلىرىنىڭ قو- يۇلۇشى ۋە ئۆزگەرتىلىش تەلىپى شۇنىڭدەك ئۇنى تەسـ تىقلاش تەرتىپى؛ يەر نامىلىرىنى ئازسانلىق مىللەت يېزىقىدا يېزىش قائىدىسىنىڭ تەلىپى، يەر نامىنى تەك- شۈرۈش، ئىشلىتىش، يەر نامى ئارخىپ ماتېرىياللـ رىنى باشقۇرۇش؛ يەر نامى بەلگىسىنى قويۇش، باشقۇ- رۇش ۋە تەشكىللەپ يولغا قويۇش، قانۇنغا خىلاپ قىلـ مىشلارنى جازالاش قاتارلىقلار ھەققىدە كونكرىت بەلـ گىلىمە چىقىرىلدى. «چارە» يولغا قويۇلغاندىن كېـ يىن، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 1980 ـ يىلى ئېلان قىلغان «گوۋۇيۈەننىڭ يەر نامىلىرىنى قو- يۇش ۋە ئۆزگەرتىشكە دائىر ۋاقتىلىق بەلگىلىمىسىنى ئىجرا قىلىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمە» بىكار قىلىنـ دى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قېـ زىلما بايلىق باشقۇرۇش نىزامى» يەرلىك نىـ زام. 1995 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 ـ نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 12 ـ سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى ھەمدە ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى، 1997 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 ـ نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 29 ـ سانلىق يىغىندا تۈزىتىش كىـ رگۈزۈلدى. جەمئىي 51 مادداـ بۇنىڭدا مۇنۇلار ئېنىق

بەلگىلەندى: قېزىلما بايلىق دۆلەت ئىلكىدە بولىدۇ، قېزىلما بايلىقنى چارلاش ۋە ئېچىشتا بىر تۈتاش پىلانلا- ش، مۇۋاپىق جايلاشتۇرۇش، ھەر تەرەپلىمە چارلاش، مۇۋاپىق ئېچىش ۋە ھەر تەرەپلىمە پايدىلىنىش قاتۇجىنى يولغا قويۇلىدۇ؛ ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى دۆلەت ئىلكىدىكى كانچىلىق ئىقتىسادىنى مۇستەھكەم- لەش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشنى كاپالەتلەندۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، كوللېكتىپ كانچىلىق كارخانىلىرىغا ۋە شەخسىي كان قېزىشقا پائال يار - يۆلەك بولۇشى، ئۇلارنى توغرا يېتەكلىشى، مەملىكەت ئىچى - سىرتى- دىكى مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ قېزىلما بايلىق چارلىشى ۋە كانچىلىق كارخانىسى ئېچىشىغا ئىلھام بېرىپ، ئاپ- تونوم رايونىمىزنىڭ كانچىلىق ئىقتىسادىي تەرەققىياتى- نى ئىلگىرى سۈرۈشنى كېرەك؛ ئاپتونوم رايونلۇق گې- ئو قېزىلما مەسئۇل تارمىقى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ قېزىلما بايلىق چارلاش - ئېچىش خىزمىتىگە مەسئۇل بولىدۇ، گېئو مۇھىتنى قوغداشنى نازارەت قىلىدۇ، گېئولوگىيىلىك چارلاش ساھەسىنى باشقۇرۇش، پىلان- لاشقا مەسئۇل بولىدۇ ھەمدە سۇ بايلىقى مەمۇرىي تار- مىقىنىڭ يەر ئاستى سۇ بايلىقىنى باشقۇرۇشىغا ھەمكار- لىشىدۇ؛ ناھىيىدىن يۇقىرى گېئوقېزىلما مەسئۇل تار- مىقى شۇ مەمۇرىي رايون تەۋەسىدىكى قېزىلما بايلىقنى چارلاش ئىشلىرىنى نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش، كان ئېچىشنى تىزىملاپ باشقۇرۇش، كان ئېچىش ۋە قوغ- داشنى نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش شۇنىڭدەك گېئو مۇھىتنى ئاسراش ۋە باشقۇرۇش خىزمەتلىرىگە مەسئۇل بولىدۇ؛ قېزىلما بايلىق ئېچىشقا دائىر تالاش - تارتىش- لارنى مۇرەسسە قىلىدۇ؛ ئۇنىڭدا يەنە كان چارلاش ھوقۇقى ۋە كان ئېچىش ھوقۇقىنى تەستىقلاش ۋە ئىجا- زەتنامە بېرىش، كان ئېچىشنى باشقۇرۇش، كان ئې- چىشنى نازارەت قىلىش شۇنىڭدەك مۇشۇ «نىزام»غا خىلاپلىق قىلغانلارنىڭ قانۇنىي جاۋابكارلىقى قاتارلىقلار ھەققىدە كونكرېت بەلگىلىمە چىقىرىلدى. «نىزام»دا كوللېكتىپ كانچىلىق كارخانىلىرىنىڭ دۆلەت ۋە ئاپتو- نوم رايون بېكىتكەن دائىرە ئىچىدە قېزىلما بايلىق ئېچىشىغا ئىلھام بېرىلدى؛ شەخسلەرنىڭ پارچە - پۈ- رات ۋە تارقاق بايلىقلارنى ئېچىشى ھەمدە ئادەتتىكى بىناكارلىق ماتېرىيالى قىلىنىدىغان رۇدا ۋە سېغىز توپا ئېلىشىغا رۇخسەت قىلىندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ خەلق باشقۇرۇشىدىكى پەن - تېخنىكا كارخانىلىرى نىزامى» يەرلىك نىزام. 1996 - يىلى 9 - ئايىنىڭ 26 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 23 - سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى ھەمدە ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى. جەم- ئىي بەش باب، 33 مادداۋ. ئۇنىڭدا ئاپتونوم رايونىمىز- دىكى خەلق باشقۇرۇشىدىكى پەن - تېخنىكا كارخانىلى- رىنىڭ شەكلى، خاراكتېرى، ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ مەسئۇلىيىتى، ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكىتۈەندىكى خەلق باشقۇرۇشىدىكى پەن - تېخنىكا كارخانىلىرىنىڭ باشقۇرۇلۇشى، خەلق باشقۇ- رۇشىدىكى پەن - تېخنىكا كارخانىلىرىنىڭ قۇرۇلۇ- شى، ئېتىراپ قىلىنىشى ۋە ئۆزگەرتىلىشى شۇنىڭدەك ئۇلارغا ئىلھام بېرىش ۋە يار - يۆلەك بولۇش تەدبىرى ھەم قانۇن جاۋابكارلىقى قاتارلىقلار ھەققىدە ئېنىق بەل- گىلىمە چىقىرىلدى. «نىزام»نىڭ مەقسىتى خەلق باش- قۇرۇشىدىكى پەن - تېخنىكا كارخانىلىرىنىڭ قانۇنىي ئورنىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ خەلق باشقۇرۇشىدىكى پەن - تېخنىكا ئىشلىرىنىڭ تە- رەققىياتىنى رىغبەتلەندۈرۈپ، يېتەكلەپ ۋە يۆلەپ، خەلق باشقۇرۇشىدىكى پەن - تېخنىكا كارخانىلىرى- نىڭ قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئىتىنى كاپالەتلەندۈ- رۈپ، پەن - تېخنىكا خادىملىرىنى خەلق باشقۇرۇشىدە- كى پەن - تېخنىكا كارخانىلىرىغا بېرىشقا قوزغاپ، پەن- تېخنىكا نەتىجىلىرىنى ئايلاندۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، خەلق باشقۇرۇشىدىكى پەن - تېخنىكا كارخا- نىلىرىنىڭ پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتىكى رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ يەك- كە، خۇسۇسىي ئىگىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇش نىزامى» يەرلىك نىزام. 1994 - يىلى 7 - ئايىنىڭ 16 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 9 - سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى ھەمدە ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى. جەم- ئىي بەش باب، 34 مادداۋ. ئۇنىڭدا يەككە خۇسۇسىي ئىگىلىكنىڭ قانۇنىي ئورنى، سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ خاراكتېرى، ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى ۋە سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇ- رۇش تارماقلىرىنىڭ مەسئۇلىيىتى، يەككە، خۇسۇسىي ئىگىلىكنى ساھە بويىچە باشقۇرۇش ۋە مۇلازىمەت قە- لىش دائىرىسى، يەككە سودا - سانائەتچىلەر، خۇسۇ- سىي كارخانىلارنىڭ ھوقۇقى، مەجبۇرىيىتى شۇنىڭدەك مۇكاپاتلاش - جازالاش قاتارلىقلار ئېنىق بەلگىلەندى.

«نىزام» نىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭدا ئاپتونوم رايونىمىزدىكى يەككە، خۇسۇسىي ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ ئەمەلىيىتىگە قارىتا، يەككە، خۇسۇسىي ئىگىلىك تەرەققىياتىغا ئىلھام بېرىدىغان، ئۇنى يۈلەيدىغان، ئىلگىرى سۈرىدىغان ۋە يېتەكلەيدىغان خېلى سالمىقى بار بىر قاتار تۈزۈم، تەدبىرلەر تۈزۈلدى ۋە ئېتىبار بېرىش چارىلىرى تۈزۈلدى. «نىزام» ئاپتونوم رايونىمىزدا يەككە، خۇسۇسىي ئىگىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا مۇھىم رىغبەتلەندۈرۈش، يېتەكلەش ۋە قېلىپلاشتۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ يېزا - بازار كارخانىلىرى نىزامى» يەرلىك نىزام. 1995 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 14 - سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى ھەمدە ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى. جەمئىي بەش باب، 36 مادداۋ. ئۇنىڭدا ئاپتونوم رايونىمىزدىكى يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ تىپى، تىجارەت پرىنسىپى ۋە قاڭجىنى، ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىدىكى يېزا - بازار كارخانىلىرىنى مەمۇرىي باشقۇرغۇچى تارماقلارنىڭ ئاساسلىق مەسئۇلىيىتى، يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقى تەۋەلىكى، تىجارەتچىلەرنىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى، يېزا - بازار كارخانىلىرىنى باشقۇرۇش تۈزۈمى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى، يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئىلھام ۋە مەدەت بېرىش تەدبىرلىرى شۇنىڭدەك مۇشۇ «نىزام» غا خىلاپلىق قىلغۇچىلار ئۈستىگە ئالىدىغان قانۇنىي جاۋابكارلىق قاتارلىقلار كونكرېت بەلگىلەندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ يېزا كوللېكتىپ ئىقتىسادىي تەشكىلاتلىرىنىڭ مۇلكىنى باشقۇرۇش نىزامى» يەرلىك نىزام. 1995- يىلى 10 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 17 - سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى ھەمدە ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى. جەمئىي 29 مادداۋ. ئۇنىڭدا ئاپتونوم رايونىمىزدىكى يېزا كوللېكتىپ ئىقتىسادىي تەشكىلاتلىرى ئۈقۈمى، مەسئۇل تارماق ۋە ئۇلارنىڭ مەسئۇلىيىتى، يېزا كوللېكتىپ ئىقتىسادىي تەشكىلاتلىرىنىڭ مۇلۇك دائىرىسى، مۇلۇكنى قوغداش، باشقۇرۇش ۋە ئىشلىتىش پرىنسىپى؛ تىجارەتچىلەر بەھرىمەن بولىدىغان ھوقۇق، يېزا كوللېكتىپ مەبلىغىنى باشقۇرۇش ۋە ئىشلىتىش پرىنسىپى؛ يېزا كوللېكتىپ ئىقتىسادىي تەشكىلاتلىرىنىڭ مۇلكىنى باشقۇرۇش، مالىيە تۈزۈمى، ئىقتىسادىي تەپتىشلىك تۈزۈمى شۇنىڭدەك مۇشۇ «نىزام» غا خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا بېرىلىدىغان جازا ۋە نىزامنى تەتبىقلاش دائىرىسى قاتارلىقلار كونكرېت بەلگىلەندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ تېخنىكا بازىرى نىزامى» يەرلىك نىزام. 1993 - يىلى 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 5 - سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى. 12 - ئاينىڭ 11- كۈنى ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى. 1997- يىلى 12- ئاينىڭ 11 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 30 - سانلىق يىغىندا تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى. جەمئىي ئالتە باب، 31 مادداۋ. «نىزام» دا ئاپتونوم رايونىمىز تېخنىكا بازارلىرىنىڭ كەسىپ دائىرىسى، يولغا قويۇش قاڭجىنى ۋە پرىنسىپى؛ تېخنىكا بازىرىنى باشقۇرۇش، تېخنىكا- سودا پائالىيىتى، تېخنىكا توختامىنى باشقۇرۇش، مۇكاپات- لاش ۋە جازالاش قاتارلىقلار ھەققىدە كونكرېت بەلگىلەنمە چىقىرىلدى. ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىكى بارلىق تېخنىكا - سودا پائالىيەتلىرىگە مۇشۇ «نىزام» تەتبىقلىنىدۇ.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش نىزامى» يەرلىك نىزام. 1995- يىلى 8 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 16 - سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى ھەمدە ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى. جەمئىي ئالتە باب، 39 مادداۋ. ئۇنىڭدا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى خىزمىتىنىڭ پرىنسىپى، ناھىيە دەرىجىلىكتىن يۇقىرى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى مەمۇرىي باشقۇرۇش تارماقلىرىنىڭ ئاساسلىق مەسئۇلىيىتى، يېزا - بازارلىق يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تەشكىلاتلىرى ۋە ھەرقايسى ساھەلەردىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرغۇچى تارماقلارنىڭ باشقۇرۇش خىزمىتى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئۇسۇلى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىغا دائىر پەن - تەتقىقاتى، كېڭەيتىش ۋە تەربىيىلەش ئىشلىرى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى ياساش ۋە سېتىش، ئىشلىتىش، مۇلازىمەت

قىلىش، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى تەرەققىي قىلدۇ-رۇش ۋە ئىشلىتىشنى رىغبەتلەندۈرۈشكە دائىر ئېتىبار بېرىش تەدبىرلىرى شۇنىڭدەك مۇشۇ «نىزام» غا خىلاپ-لىق قىلغۇچىلار ئۈستىگە ئالىدىغان قانۇنىي جاۋابكار-لىق قاتارلىقلار ئېنىق بەلگىلەندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ شە-ھەر - يېزا سودا - بازارلىرىنى باشقۇرۇش نىزا-مى» يەرلىك نىزام. 1995 - يىلى 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 7 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 15 - سانلىق يىغىندا ماقۇللان-دى ھەمدە ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى، 1997- يىلى 12 - ئاينىڭ 11- كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەت-لىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 30 - سانلىق يىغى-ندا تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى. جەمئىي ئالتە باب، 50 ماددا. بۇ «نىزام» شەھەر - يېزا سودا- بازارلىرىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، نورمال بازار سودىسى تەرتى-پىنى ۋە سودىلاشقۇچى ئىككى تەرەپنىڭ قانۇنىي ھو-قۇق- مەنپەئىتىنى قوغداش، شەھەر - يېزا سودا- بازارلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، دۆلەتنىڭ ئالاقىدار قانۇن - نىزاملىرىغا ئاساسەن، ئاپ-تونوم رايونىمىزنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ تۈ-زۈلدى. «نىزام» دا مۇنداق بەلگىلەندى: سودا- بازار-لار مۇقىم سورۇنى ۋە ئىسلىھەسى بولغان، بىرقانچە تىجارەتچى ئىستېمال بۇيۇملىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋا-ستىلىرىنى ئاممىۋى سودا ئورنىدا مەركەزلىك ھەم ئاشكارا سودا قىلىدىغان سورۇننى كۆرسىتىدۇ. ناھىيە دەرىجىلىكتىن يۇقىرى سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باش-قۇرۇش تارمىقى شۇ مەمۇرىي رايون ئىچىدە سودا - بازارلارنى نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش ۋە مەمۇرىي قانۇن ئىجرا قىلىشقا مەسئۇل فۇنكسىيىلىك تارماقتۇر؛ سو-دا- بازارلارنىڭ سودا پائالىيىتىدە ئىختىيار قىلىش، باراۋەر بولۇش، ئادىل بولۇش، سەممىي بولۇش ۋە لەۋزىدە تۇرۇش پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىش كېرەك؛ تىجارەتچىلەر قانۇن - نىزاملارغا ۋە سودا ئەخلاقىغا رىئايە قىلىشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىرگە سودا - بازارلارنى پىلانلاش ۋە قۇرۇش، باشقۇرۇش ۋە سودا قىلىش، سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش تارمە-قىنىڭ باشقۇرۇش ۋە مۇلازىمەت تۈرى شۇنىڭدەك مۇشۇ «نىزام» نىڭ تەتبىقلىنىش دائىرىسى، مۇكاپاتلاش ۋە جازالاش تەدبىرى ھەققىدىمۇ كونكرېت بەلگىلىمە چىقە-رىلدى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى يەر باشقۇرۇش قا-نۇنى» نى يولغا قويۇش چارىسى» يەرلىك نى-زام. 1989 - يىلى 6 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتې-تىنىڭ 8 - سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى، شۇ يىلى 9- ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ يولغا قويۇلدى. 1996- يىلى 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8- نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 23 - سانلىق يىغىندا 1 - قېتىم تۈزىتىلدى، 1997 - يىلى 12- ئاينىڭ 11 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 30 - سانلىق يىغىندا 2 - قېتىم تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى، 1999- يىلى 7- ئاينىڭ 30 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 9 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 10 - سانلىق يىغىندا 3- قېتىم تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى، جەمئىي 53 ماددا. «چارە» دە ئاپتونوم رايونلۇق يەر باشقۇرۇش ئاپپاراتى ۋە ئۇنىڭ ئاساسلىق مەسئۇلىيىتى، يەر ئىشلىتىش تۈ-زۈمى، يەر ئىشلىتىش ھوقۇقى ۋە ئىگىدارلىق ھوقۇ-قى، يەر ئىشلىتىش ۋە قوغداش، دۆلەت قۇرۇلۇشىغا يەر ئىشلىتىش، يېزا (بازار)، كەنت قۇرۇلۇشىغا يەر ئىشلىتىش شۇنىڭدەك مۇشۇ «چارە» گە خىلاپلىق قىل-غانلارنى جازالاش تەدبىرى شۇنىڭدەك تەتبىقلىنىش دا-ئىرىسى قاتارلىقلار ھەققىدە كونكرېت بەلگىلىمە چىقە-رىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە شىنجاڭ ئىشلەپچىقە-رىش- قۇرۇلۇش بىكىتۈەننىڭ يەر باشقۇرۇش خىزمە-تىنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەر-لىكىدە بىكىتۈەننىڭ يەر باشقۇرۇش ئورگىنى مۇستەقىل ئىشلەيدىغانلىقى ئالاھىدە ماددا ئۈسۈلى بىلەن ئېنىق بەلگىلەندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئوتلاق قانۇنى» نى يولغا قويۇش تەپسىلىي قائىدىسى» يەرلىك نىزام. 1989 - يىلى 6 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 7 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 8 - سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى، شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى. 1997 - يىلى 12 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 30 - سانلىق يىغىندا تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى. جەمئىي يەتتە باب، 44 ماددا. «تەپسىلىي قائىدە» دە ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىكى ئوتلاقلارنىڭ دائىرىسى، چارۋا بېقىشقا

رۇخسەت قىلىنمىدىغان ئورمان يېرى، ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ مەسئۇلىيىتى، ئوتلاق ئىشلەتمىش تۈزۈمى، ئوتلاق ئىشلىتىش ھوقۇقى ۋە ئىگىدارلىق ھوقۇقى، ئوتلاق ھوقۇقى تەۋەلىكىگە دائىر تالاش-تارتىشلارنى ھەل قىلىش ۋە ئۇنىڭ ئاساسى، ئوتلاقلارنى قوغداش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش، ئوتلاق قۇرۇلۇشى، ئوتلاق نازارەتچىلىك ئاپپاراتىنىڭ مەسئۇلىيىتى، مۇكا-پاتلاش ۋە جازالاش تەدبىرى قاتارلىقلار ھەققىدە كونكرىت بەلگىلىمە چىقىرىلدى. ئۇنىڭدا يەنە ناھىيە دەرىجىلىكتىن يۇقىرى خەلق ھۆكۈمەتلىرى چارۋىچىلىق تارماقلىرىنىڭ ئوتلاق باشقۇرۇش خىزمىتىگە مەسئۇل بولىدىغانلىقى؛ ئوتلاققا بۇزغۇنچىلىق قىلىش، « ئوتلاق قانۇنى» ۋە مۇشۇ «تەپسىلىي قائىدە» گە خىلاپلىق قىلىش قىلمىشلىرىنى بارلىق ئورۇنلار ۋە شەخسلەرنىڭ باش قىلىش ۋە شىكايەت قىلىشقا ھوقۇقلۇق ئىكەنلىكى بەلگىلەندى.

« شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى سۇ قانۇنى» نى يولغا قويۇش چارىسى» يەرلىك نىزام. 1992 - يىلى 5 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 7 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 26 - سانلىق يىغىنىدا ماقۇللاندى ھەمدە ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى. جەمئىي سەككىز باب، 49 مادداۋ. ئاپتونوم رايونىمىزدا سۇ بايلىقى كەمچىل، سۇ بايلىقىنىڭ بۇلغىنىشى كۈندىن - كۈنگە ئېغىر بولۇۋاتقان ئەھۋالىغا قارىتا، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ سۇ بايلىقىنى مۇۋاپىق ئېچىپ، پايدىلىنىپ ۋە قوغداپ، سۇ ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ ۋە تىزگىنلەپ، سۇ بايلىقىنىڭ ئۇنۇمىدار-سال ئۇنۇمىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى سۇ قانۇنى» ۋە ئالاقىدار قانۇن - نىزاملارغا ئاساسەن، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ تۈزۈلدى. ئۇنىڭدا ئاساسلىقى سۇ بايلىقى ئۇقۇمى، سۇ بايلىقىنى باشقۇرۇش تۈزۈمى، باشقۇرۇش ئاپپاراتى ۋە ئۇنىڭ مەسئۇلىيىتى، سۇ بايلىقىدىن ئېچىپ پايدىلىنىش، سۇ، سۇ تەۋەلىكى ۋە سۇ قۇرۇلۇشىنى قوغداش، سۇ ئىشلىتىشنى باشقۇرۇش، كەلكۈننىڭ ئالدىنى ئېلىپ ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش، قۇرغاقچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش ۋە مۇشۇ « چارە» گە خىلاپلىق قىلغانلار ئۈستىگە ئالىدىغان قانۇنىي جاۋابكارلىق قاتارلىقلار بەلگىلەندى. تەشۋىقاتنىڭ كەڭلىكى ۋە چوڭقۇر-لۇقىنى كۈچەيتىپ سۇ بايلىقىنى ئېچىش، پايدىلىنىش ۋە بىر تۇتاش پىلانلاش ئۈچۈن، مۇشۇ « چارە» نى يولغا قويۇش جەريانىدا كۆرۈلگەن مەسىلىلەر ھەققىدە، 1993 - يىلى 4 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 2- سانلىق يىغىنى يەنە « سۇ قانۇنى» نى يەنىمۇ ئىزچىللاشتۇرۇش ۋە يولغا قويۇش توغرىسىدا قارار» ئېلان قىلدى، ئۇنىڭدا « سۇ قانۇنى» نى ئۆگىنىش، تەشۋىق قىلىشنى يەنىمۇ كۈچەيتىپ، قانۇن بويىچە ئىش قىلىش ئاڭلىقلىقنى تىرىشىپ ئۆستۈرۈش؛ سۇ بايلىقىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇشنى ھەقىقىي كۈچەيتىش، سۇ بايلىقىدىن ئېچىپ پايدىلىنىشنى ئوبدان بىر تۇتاش پىلانلاش، سۇنى تېجەپ ئىشلىتىش خىزمىتىنى داۋاملىق چاڭ تۇتۇش؛ سۇ ھەققى ئېلىش، باشقۇرۇش خىزمىتىنى يەنىمۇ كۈچەيتىش، قانۇن بويىچە نازارەت قىلىپ باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، قانۇن ئىجراسىنى تەكشۈرۈشنى ياخشى يولغا قويۇش ئالاھىدە تەكىتلەندى. بۇ قارار « سۇ قانۇنى» نى يولغا قويۇشتا ياخشى تۈرتكىلىك رول ئوينىدى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ مەبلەغ سېلىشىغا ئېتىبار بېرىش چارىسى» يەرلىك مەمۇرىي قائىدە. 1988 - يىلى 5 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئېلان قىلىپ يولغا قويدى. جەمئىي سەككىز باب، 27 مادداۋ. ئۇنىڭدا چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ مەبلەغ سېلىشىغا ئېتىبار بېرىش دائىرىسى، باجنى كېمەيتىش ۋە كەچۈرۈم قىلىش، ھەرخىل خىراجەتلەر ھەققىدىكى كونكرىت ئەھۋال ۋە چارە، كارخانا بەھرىمەن بولىدىغان ئىگىلىك باشقۇرۇشتا ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈش ھوقۇقى، تاشقى پېرېۋوتنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش، كرېدىت مەبلىغىنى يۇرۇشتۇرۇش، مەبلەغ سالغۇچى كارخانىلارنى تەستىقلاش رەسمىيەتنى ئاددىيلاشتۇرۇش، مەبلەغ كەلتۈرۈش يۇنىلىشى، ھەمكارلىشىش ئۇسۇلى ۋە دائىرىسىنى كۆپ خىللاشتۇرۇش قاتارلىقلار ھەققىدە كونكرىت بەلگىلىمە چىقىرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايون چەكلىگەنلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەر ۋە شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۈەنى يولغا قويغان جۇڭگو - چەت ئەل شېرىكچىلىكىدىكى كارخانىلار، جۇڭگو - چەت ئەل ھەمكارلىقىدىكى كارخانىلارنىڭ ئومۇمىي مەبلەغ سوممىسى 1 مىليون دوللاردىن تۆۋەن (1 مىليون دوللارنىمۇ ئۆز ئى-

چىگە ئالىدۇ) بولغان تۈرلىرىنىڭ تەكلىپنامىسى ۋە مۇمكىنلىك تەتقىقات دوكلاتىنى ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەر ۋە ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكتۈەنى ئۆز ئالدىغا تەستىقلايدىغانلىقى بەلگىلەندى.

« شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئېچۈۋېتىش دائىرىسىنى يەنىمۇ كېڭەيتىپ، مەبلەغ سېلىشقا ئىلھام بېرىش توغرىسىدىكى ئېتىبار بېرىش سىياستى» يەرلىك مەمۇرىي قائىدە. 1992 - يىلى 6 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئېلان قىلىپ يولغا قويدى. جەمئىي 10 مادداۋ. شىنجاڭنى ئېچىش، گۈللەندۈرۈش قەدەمىنى تېزلىتىپ، ئىچكى - تاشقى سودا ۋە ئىقتىساد - تېخنىكا ھەمكارلىقىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، گوۋۈيۈەن چىقارغان ئالاھىدە ئېتىبار بېرىش سىياستى ۋە تەدبىرىگە ئاساسەن، ئاپتونوم رايون غۇلجا، بورتالا، چۆچەك قاتارلىق چېگرىدىكى ئۈچ شەھەر (چېگرا ھەمكارلىق رايونى) نى يەنىمۇ ئېچىۋېتىشنى قارار قىلدى؛ ئۈرۈمچى (ئىقتىساد - تېخنىكا تەرەققىيات رايونى) دېگىز بويىدىكى ئوچۇق شەھەرلەرنىڭ تۈرلۈك سىياسەتلىرىدىن بەھرىمەن بولىدۇ؛ كۇيتۇن، شىخەنزە قاتارلىق شەھەرلەر شۇنىڭدەك ئىقتىساد - تېخنىكا رايونلىرى يەنىمۇ ئېچىۋېتىلىپ، شىنجاڭنىڭ سىرتقا ئېچىۋېتىش سىناق رايونى قىلىنىدۇ ھەمدە ئۈرۈمچى شەھەرنىڭ ئالاقىدار سىياسەت، تەدبىرلىرى پايدىلىنىپ يولغا قويۇلىدۇ. بۇ قائىدىدە يۇقىرىقى ئوچۇق شەھەرلەر ۋە ئىقتىساد - تېخنىكا تەرەققىيات رايونلىرى، چېگرا ھەمكارلىق رايونلىرىنىڭ تاشقى تىجارەت ھوقۇقى، تاموژنا بېجىدا ئېتىبار بېرىش، باجدا ئېتىبار بېرىش، يەر ئىشلىتىشتە ئېتىبار بېرىش، تاشقى پېرېۋۇت سىياستىدە كەڭ قويۇپ بېرىش، تاشقى مەبلەغ دائىرىسىنى كېڭەيتىش، كارخانىلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈش ھوقۇقىنى كېڭەيتىش، چېگرىدىن كىرىپ - چىققۇچىلارنىڭ رەسمىيەتنى ئاددىيلاشتۇرۇش، تۈر تەستىقلاش رەسمىيەتنى ئاددىيلاشتۇرۇش، ئىقتىساد - سودا باشقۇرۇش ھوقۇقىنى تۆۋەنگە بېرىش قاتارلىقلار ھەققىدە كونكرېت بەلگىلىمىلەر چىقىرىلدى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ مەبلەغ سېلىشقا ئىلھام بېرىش سىياستى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسى» ھۆكۈمەت مەمۇرىي قائىدىسى. 2000 - يىلى 8 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ش ھ [2000] 64 - نومۇرلۇق ھۆججەت ئارقىلىق ئېلان قىلىنىپ يولغا قويۇلدى. ئۇ چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدە مەبلەغ سېلىشقا ئىلھام بېرىپ، مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ قانۇنىي مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن، دۆلەتنىڭ تاشقى مەبلەغدىن پايدىلىنىش توغرىسىدىكى قانۇن- نىزاملىرى ۋە دۆلەتنىڭ مەبلەغ سېلىشتا ئوتتۇرا ۋە غەربىي رايونلارغا مايىل بولۇش توغرىسىدىكى ئالاقىدار سىياسەتلىرىگە ئاساسەن، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ تۈزۈلدى. جەمئىي بەش باب، 27 مادداۋ. ئۇنىڭدا چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ مەبلەغ سېلىشقا ئىلھام بېرىلىدىغان نۇقتىلىق كەسىپلەرنىڭ يۆنىلىشى، چەت ئەل سودىگەرلىرى مەبلەغ سالغان كارخانىلار بەھرىمەن بولىدىغان تۈرلۈك باجدا ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرى، يەر ئىشلىتىش ھوقۇقىدا ئېتىبار بېرىش چارىسى، بەھرىمەن بولىدىغان باشقا ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرى ۋە چەت ئەل سودىگەرلىرى مەبلەغ سالغان كارخانىلارنىڭ مەبلەغ سېلىش كاپالەت تەدبىرى قاتارلىقلار تەپسىلىي بەلگىلەندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ خېرىدار چاقىرىپ مەبلەغ كىرگۈزۈشكە دائىر بىرقانچە سىياسەت توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسى» ھۆكۈمەت مەمۇرىي قائىدىسى. 2000 - يىلى 11 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ش ھ [2000] 83 - نومۇرلۇق ھۆججەت ئارقىلىق ئېلان قىلىنىپ يولغا قويۇلدى. ئۇ ئىچكى ئىقتىساد - تېخنىكا ھەمكارلىقىنى يەنىمۇ كۈچەيتىپ ۋە ئىلگىرى سۈرۈپ، ئاپتونوم رايونىمىز سىرتىدىكى مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ شىنجاڭنى ئېچىش، گۈللەندۈرۈش ئىشلىرىغا قاتنىشىشقا ئىلھام بېرىش ئۈچۈن، «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» شۇنىڭدەك دۆلەتنىڭ ئالاقىدار قانۇن - نىزام ۋە سىياسەتلىرىگە ئاساسەن، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ تۈزۈلدى. جەمئىي تۆت باب. 28 مادداۋ. ئۇنىڭدا ئاساسلىقى شىنجاڭدا قۇرۇلغان ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرى، غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرى، يېزا ئىگىلىكىنى كەسىپلەشتۈرۈپ باشقۇرۇش كارخانىلىرى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقى بىلەن ياسالغان ئۇل ئەسلىمىلەر، ئېكولوگىيىلىك مۇھىت قۇرۇلۇشى ۋە يۇقىرى يېڭى تېخنىكا تۈرىنى يولغا قويغان كارخانىلار بەھرىمەن بولىدىغان باجدا ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرى، ئاپتونوم رايونىمىز سىرتىدىكى مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ

شىنجاڭدا يېڭى تېخنىكا، يېڭى مەھسۇلات، يېڭى ھۆ-
نەرنى كېڭەيتىش ۋە پەن ـ تېخنىكا تەرەققىيات كار-
خانىلىرى شۇنىڭدەك تاۋار، ئۇسكۇنە ۋە خام ئەشيا-
ماتېريال ئىمپورت قىلغانلار بەھرىمەن بولىدىغان ئالا-
قىدار ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرى، ئاپتونوم رايون-
مىز سىرتىدىكى مەبلەغ سالغۇچىلار شىنجاڭغا كېلىپ
قاقاس تاغ، قاقاس يەر، قاقاس ساھىل، قاقاس يانتۇ-
لۇقلارنى ئېچىشقا مەبلەغ سېلىش، تېرىۋاتقان يەرنى
بوشىتىپ ئېكولوگىيىلىك ئورمان بەرپا قىلىش، ئوت-
چۆپ ئۆستۈرۈشكە مەبلەغ سېلىشقا ۋە يەر ئىشلىتىش
ھوقۇقىغا دائىر ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرى، ئاپتونوم
رايونىمىز سىرتىدىكى مەبلەغ سالغۇچىلار ئېرىشكەن
يەر ئىشلىتىش ھوقۇقى، قەرز پۇل، تاۋار ئۆي سېتى-
ۋېلىش ۋە نوپۇس جەھەتتىكى ئېتىبار بېرىش سىياسەت-
لىرى، ئىختىساسلىقلارنى كىرگۈزۈشكە ئىلھام بېرىش
تەدبىرلىرى شۇنىڭدەك ئاپتونوم رايونىمىز سىرتىدىكى
مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ مەبلەغ سېلىش كاپالىتى تۈزۈمى
ۋە مۇشۇ «بەلگىلىمە»نىڭ تەتبىقلىنىش دائىرىسى بەل-
گىلەندى.

«خىمىيە سانائىتى بازىسى قۇرۇلۇشىغا ئې-
تىبار بېرىش سىياسىتى توغرىسىدىكى بەلگىلى-
مە ۋە خىمىيە سانائىتى بازىسىنىڭ قۇرۇلۇشىنى
يەنىمۇ تېزلىتىش چارىسى» يەرلىك مەمۇرىي قا-
ئىدە. 1991 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئاپتونوم
رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئېلان قىلىپ يولغا قويدى.
بۇنىڭدا ئاساسلىقى باشقا ئۆلكە (شەھەر) لەرنىڭ شىن-
جاڭ بىلەن خىمىيە سانائىتى قۇرۇلۇشىدا قوللانغان
ھەمكارلىشىش ئۇسۇلى ۋە پايدا تەقسىماتى، بايلىق ۋە
خام ئەشيا ـ ماتېريال تەمىناتى شۇنىڭدەك تەكشۈش
بېجى توغرىسىدىكى ئېتىبار بېرىش سىياسىتى، ئىم-
پورت قىلىش ۋە ئېكسپورت قىلىش ھوقۇقىنى قويۇۋې-
تىش، بۇيرۇق خاراكتېرلىك پىلانغا كىرگۈزۈلگەن
مەھسۇلاتلارنىڭ باھاسى ۋە ئۇنى سېتىش قاتارلىقلار
بەلگىلەندى. 1995 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى
ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى سوتسىيالىستىك
بازار ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلا-
شىپ، ئىچكى ـ تاشقى مەبلەغنى تېخىمۇ ئوبدان جەلپ
قىلىپ، شىنجاڭنىڭ خىمىيە سانائىتى بازىسى قۇرۇلۇ-
شىنىڭ قەدىمىنى تېزلىتىش ئۈچۈن، خىمىيە سانائىتى
بازىسى قۇرۇلۇشىغا ئېتىبار بېرىش سىياسىتى ھەققىدە
يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ بەلگىلىمە چىقاردى، ئۇنىڭدا ئېتى-
بار بېرىش سىياسىتىدىن بەھرىمەن بولىدىغان كارخانا-
لارنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ، بايلىق ۋە خام ئەشيا ـ ماتېرى-
يال جەھەتتە ئالدىن ئېتىبار بېرىش ھەم سىرتتىن
ئىمپورت قىلىش ۋە سىرتقا ئېكسپورت قىلىش ھوقۇ-
قىنى كەڭ قويۇۋېتىش يەنە بىر قېتىم تەكىتلەندى،
شۇنىڭ بىلەن بىرگە چەتتىن كېلىپ خىمىيە سانائىتى
بازىسىغا مەبلەغ سالغان كارخانىلارنىڭ قەرز پۇلى، يەر
ئىشلىتىش ھوقۇقى، كارخانا تاپاۋەت بېجى، قوشۇلما
قىممەت بېجى، مەھسۇلات سېتىۋېلىشقا ئېتىبار بېرىش
سىياسىتى شۇنىڭدەك تەستىقلاش رەسمىيىتىنى ئاددىي-
لاشتۇرۇش قاتارلىقلار بەلگىلەندى. 1996 ـ يىلى
6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق
ھۆكۈمىتى بەنگۈئىتىگى 90 ـ نومۇرلۇق ھۆججەت ئار-
قىلىق ئېتىبار بېرىش چارىسىدىن بەھرىمەن بولىدىغان
كارخانىلار ھازىرلايدىغان بەش شەرت ھەققىدە يەنە بىر
قېتىم قوشۇمچە بەلگىلىمە چىقاردى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ شە-
ھەر ئۆي ئىجارىسىنى باشقۇرۇش بەلگىلىمىسى»
يەرلىك مەمۇرىي قائىدە. 1996 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ
29 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەس-
تىقلىدى، شۇ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ئاپتونوم
رايونلۇق قۇرۇلۇش نازارىتى ئېلان قىلىپ يولغا قوي-
دى. 1997ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ئاپتونوم
رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تۈزىتىش كىرگۈزدى. ئاپ-
تونوم رايونىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا ۋە كۆچ-
مە نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ھۆكۈمەت ۋە
خۇسۇسىيلارنىڭ ئۆي ئىجارە بېرىش ـ ئېلىش ئىشلىرى
يىلدىن ـ يىلغا كۆپەيمەكتە، بۇ ئاپتونوم رايونىمىز
ئىقتىسادىنى جانلاندۇرۇشقا پايدىلىق بولسىمۇ، لېكىن
جەمئىيەت ئامانلىقى ۋە ئىقتىسادىي ماجىرا جەھەتتىكى
بىرمۇنچە مەسىلىلەرنى پەيدا قىلدى. بۇ «بەلگىلىمە»
ئۆي ئىجارە بېرىش ـ ئېلىش ھەرىكەتلىرىنى قېلىپلاش-
تۇرۇپ، ئۆي ئىجارە بېرىش ـ ئېلىش بازىرىنىڭ تەر-
تىپىنى قوغداپ، ئۆي ئىجارە ئالغۇچى ۋە بەرگۈچىلەر-
نىڭ قانۇنىي ھوقۇق- مەنپەئىتىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈ-
چۈن، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ شەھەر ئۆي-
زىمىن باشقۇرۇش قانۇنى» ۋە ئالاقىدار قانۇن ـ نىزام-
لارغا ئاساسەن، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئەمەلىيىتىگە
بىرلەشتۈرۈپ تۈزۈلدى. ئۇنىڭدا ئۆي ئىجارە بېرىش ـ
ئېلىشتا باراۋەرلىك ئاساسىدا ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈ-
زۈش، سەممىي بولۇش، لەۋزىدە تۇرۇش پرىنسىپىغا
ئەمەل قىلىش، ئۆي ئىجارە بېرىشكە بولمايدىغان توق-
قۇز خىل ئەھۋال، ئىجارە مۇناسىۋىتىنى ئۇنۇملۇك

ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشنىڭ شەرتلىرى، يازما ئىجارە توختامىنىڭ توققۇز ئاساسلىق ماددىسى، ئىجارە ئالغۇچىلارنىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى، ئىجارە بەرگۈچىلەرنىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى، ئىجارە بەرگۈچىلەرنىڭ ئىجارە توختامنى ئاخىرلاشتۇرۇشىغا دائىر مەككىز خىل ئەھۋال، ئىجارە باشقۇرۇش ھەققىنى ئېلىش شۇ-نىڭدەك مۇشۇ «بەلگىلىمە»نىڭ تەتبىقلىنىش دائىرىسى شۇنىڭدەك مۇشۇ «بەلگىلىمە» گە خىلاپلىق قىلغانلارغا بېرىلىدىغان جازا قاتارلىقلار كونكرېت بەلگىلەندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ شە-ھەر - بازارلاردىكى دۆلەت بېرىنى ئىشلىتىش ھوقۇقىنى سېتىش ۋە ئۆتۈنۈپ بېرىش ۋاقىتلىق چارىسى» يەرلىك مەمۇرىي قائىدە. 1995 - يىلى 2 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئېلان قىلىپ يولغا قويىدى، جەمئىي ئالتە باب، 37 ماددا. ئۇنىڭدا ئاساسلىقى يەر باشقۇرۇش تارمىقىنىڭ يەر ئىشلىتىش ھوقۇقىنى سېتىش، ئۆتۈ-نۈپ بېرىش، ئىجارە بېرىش ۋە رەنىگە قويۇشنى نازارەت قىلىش ۋە تەكشۈرۈش مەسئۇلىيىتى، يەر ئىشلىتىش ھوقۇقىنى سېتىش ۋە ئايرىپ بېرىش تەرتىپى، يەر ئىشلىتىش ھوقۇقىنى ئۆتۈنۈپ بېرىش ۋە ئىجارىگە بې-رىش، رەنىگە قويۇش شەرتى ھەم تەرتىپى، يەر ئىشلە-تىش ھوقۇقىنىڭ ئاخىرلاشتۇرۇلۇشى، ناھىيە (شە-ھەر) دىن يۇقىرى خەلق ھۆكۈمەتلىرى تەستىقلاش ھو-قۇق دائىرىسى بويىچە ئايرىپ بەرگەن يەر ئىشلىتىش ھوقۇقىنى ھەقسىز يىغۇۋېلىش ياكى سېتىشقا دائىر پەۋقۇلئاددە ئەھۋاللار، مۇشۇ «چارە» گە خىلاپلىق قىلغانلارغا بېرىلىدىغان جازا، جازاغا قايىل بولمىغان-لارنىڭ مەمۇرىي قايتا قاراپ چىقىشنى ئوتتۇرىغا قو-يۇش مۇھلىتى شۇنىڭدەك مۇشۇ «چارە» نىڭ تەتبىقلە-نىش دائىرىسى قاتارلىقلار بەلگىلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەر ئىشلىتىش ھوقۇقى، يەر ئىشلىتىش ھوقۇ-قىنى ئايرىپ بېرىش، يەر ئىشلىتىش ھوقۇقىنى ئۆتۈ-نۈپ بېرىش، يەر ئىشلىتىش ھوقۇقىنى ئىجارە بېرىش، يەر ئىشلىتىش ھوقۇقىنى رەنىگە قويۇشنىڭ مەنىسى قوشۇمچە پرىنسىپ شەكلىدە بەلگىلەندى ھەمدە شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكتۇەننىڭ يەر ئىشلە-تىش ھوقۇقىنى سېتىپ بېرىشى ۋە ئۆتۈنۈپ بېرىشىگە دائىر ئىشلار ئاپتونوم رايونىنىڭ ئالاھىدە ئەھۋالى سۈ-پىتىدە ئايرىم بەلگىلەندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاسا-سىي ئېتىز - ئېرىق مۇھاپىزىتى چارىسى» يەرلىك مەمۇرىي قائىدە. 1995 - يىلى 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئېلان قىلىپ يولغا قويىدى. جەمئىي بەش باب، 29 ماددا. ئۇ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئاساسىي ئېتىز - ئېرىقلىرى-نى ئالاھىدە قوغداپ ۋە باشقۇرۇپ، يېزا ئىگىلىك ئىش-لەپچىقىرىشى ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، گوۋۇيۈەننىڭ «ئاساسىي ئېتىز- ئېرىق مۇھاپىزىتى نىزامى» ۋە ئالاقىدار قا-نۇن- نىزاملارغا ئاساسەن، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئە-مەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ تۈزۈلدى. بۇ «چارە» دە ئا-ساسىي ئېتىز - ئېرىقنىڭ مەنىسى، ناھىيە (شەھەر) دىن يۇقىرى خەلق ھۆكۈمەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئالاقىدار فۇنكسىيىلىك تارماقلىرىنىڭ مەسئۇلىيىتى، ئاساسىي ئېتىز - ئېرىق مۇھاپىزىتىگە دائىر فاكتورلار، ئاسا-سىي ئېتىز - ئېرىقلارنى ئايرىش بەلگىسى، ئاساسىي ئېتىز - ئېرىقلارنى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە نازارەت قىلىش، ئاساسىي ئېتىز - ئېرىقلارنى ئاسراش تۈ-زۈمى، شۇنىڭدەك ئاساسىي ئېتىز - ئېرىقلاردا مەنئى قىلىنغان ھەرىكەتلەر كونكرېت بەلگىلەندى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئاساسىي ئېتىز - ئېرىق مۇھاپىزىتىگە بۇزغۇن-چىلىق قىلىش قىلمىشىغا بېرىلىدىغان جازا ۋە ئاساسىي ئېتىز - ئېرىق مۇھاپىزىتى رايونىدىكى ئوتلاق ۋە دەل-دەرەخلەرنى باشقۇرۇشتا تەتبىقلىنىدىغان قانۇن - نە-زاملار ھەققىدە ئېنىق بەلگىلىمە چىقىرىلدى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ زىرا-ئەت ئۇرۇقىنى باشقۇرۇش نىزامى» يەرلىك نە-زام. 1987 - يىلى 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 6 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 28 - سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى ھەمدە ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى، 1994 - يىلى 5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتې-تىنىڭ 8 - سانلىق يىغىندا تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى. جەمئىي سەككىز باب، 42 ماددا. ئۇنىڭدا زىرائەت ئۇرۇقىنىڭ دائىرىسى، ئۇرۇقچىلىق خىزمىتىنىڭ ئا-ساسلىق ئۇسۇلى ۋە ۋەزىپىسى، ئۇرۇق باشقۇرۇش ئاپ-پاراتىنىڭ ئاساسلىق مەسئۇلىيىتى، زىرائەت سورت بايلىقىنى باشقۇرۇش، يېتىشتۈرۈش ۋە بېكىتىش، ئۇ-رۇق ئىشلەپچىقىرىش ۋە پىششىقلاش، ئۇرۇق تىجارىتى قىلىش، ئۇرۇق تەكشۈرۈش ۋە كاراتتىن قىلىش، ئا-يەتتىن قۇتقۇزۇشقا ئىشلىتىدىغان ۋە قەھەتچىلىكنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان ئاشلىق ئۇرۇقى، مۇكاپاتلاش ۋە جا-

زالاش تەدبىرى قاتارلىقلار كونكرىت بەلگىلەندى. شۇ-
نىڭ بىلەن بىرگە ئۇرۇق سۈپىتىنى تەكشۈرۈش، سور-
تىنى بېكىتىش، گۇۋاھنامە بېرىش قاتارلىق ئىشلاردە-
كى ھەق ئېلىش چارىسىنى ئاپتونوم رايونىنىڭ دېھقانچە-
لىق مەسئۇل تارمىقى باھا تارمىقى بىلەن بىرلىكتە
ئايرىم بەلگىلەيدىغانلىقى بەلگىلەندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئەمە-
گەك بىخەتەرلىكى ۋاقىتلىق نىزامى» يەرلىك
نىزام. 1987 - يىلى 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى
ئاپتونوم رايونلۇق 6 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمى كومىتە-
تىنىڭ 29 - سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى، 1988-
يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈندىن باشلاپ ئېلان قىلىپ
يولغا قويۇلدى، 1997 - يىلى 12 - ئاينىڭ 11 -
كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمى
كومىتېتىنىڭ 30 - سانلىق يىغىندا تۈزىتىش كىر-
گۈزۈلدى. جەمئىي يەتتە باب، 45 مادداً. ئۇنىڭدا ئا-
ساسلىقى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى كارخانا، كەسپىي ئو-
رۇنلارنىڭ ئەمگەك بىخەتەرلىكى ۋە تازىلىق تۈزۈمى،
مەسئۇل مەمۇرىي تارماقلارنىڭ ئەمگەك بىخەتەرلىك
مەسئۇلىيىتى، ئەمگەك بىخەتەرلىكى نازارەتچىلىكى تۈ-
زۈمى، تالاپەت ھادىسىلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش، مۇ-
كاپاتلاش ۋە جازالاش، شۇنىڭدەك بۇ «نىزام» نىڭ
تەتبىقلىنىش دائىرىسى قاتارلىقلار بەلگىلەندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ شە-
ھەر - بازار كارخانىلىرىدىكى ئىشچى - خىز-
مەتچىلەرنىڭ ياشانغاندا كۈتۈنۈش ئاساسىي
سۈغۇرتىسىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش چارىسى»
يەرلىك مەمۇرىي قائىدە. 1997 - يىلى 12 -
ئاينىڭ 29 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى
ئېلان قىلىپ يولغا قويدى. جەمئىي بەش مادداً. ئۇنىڭ-
دا ئاپتونوم رايونىمىزدا ياشانغاندا كۈتۈنۈش ئاساسىي
سۈغۇرتا خىراجىتىنى توپلاش، ياشانغاندا كۈتۈنۈش ئا-
ساسىي سۈغۇرتا شەخسىي ئىسچوتى تۈرغۇزۇش، جەم-
ئىيەت بىر تۈتاش غەملىگەن ياشانغاندا كۈتۈنۈش فوندە-
نى ئىشلىتىش دائىرىسى، ياشانغاندا كۈتۈنۈش ئاساسىي
پۇلىنى ھىسابلاپ تارقىتىش چارىسى شۇنىڭدەك ئىش
ئۈستىدە مېيىپ بولغانلارغا بېرىلىدىغان نەپىقە پۇلى،
كېسەل سەۋەبىدىن مېيىپ بولغانلارغا ياكى ئىش ئۈس-
تىدە بولمىغان مېيىپلەرگە بېرىلىدىغان ياشانغانلار كۈ-
تۈنۈش پۇلى، ئۇلۇكە دەرىجىلىك ئەمگەك نەمۇنىچىلىر-
دىن پېنسىيىگە چىققانلار ۋە دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن
ئىلگىرى خىزمەتكە قاتناشقانلاردىن دەم ئېلىشقا ۋە پېنـ-
سىيىگە چىققانلارنىڭ ياشانغاندا كۈتۈنۈش پۇلىنى تار-
قىتىش چارىسى ۋە ھەق ئېلىش يىل چېكىنى ھىسابلاش
ئۇسۇلى قاتارلىقلار كونكرىت بەلگىلەندى. شۇنىڭ بى-
لەن بىرگە شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭ-
تۈەنىدىكى كارخانا ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنىڭ ياشا-
غاندا كۈتۈنۈش سۈغۇرتىسىنى بىر تۈتاش تارقىتىش
چارىسىنى بىكتۈەنىڭ مۇشۇ «چارە» دە بەلگىلەنگەن
ئاساسىي رامكا بويىچە، ئۆزىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا
قاراپ تۈزۈپ چىقىدىغانلىقى ھەمدە ئاپتونوم رايونلۇق
خەلق ھۆكۈمىتىگە ئەنگە ئالدۇرىدىغانلىقى بەلگىلەندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەھ-
سۇلات سۈپىتىنى نازارەت قىلىش نىزامى»
يەرلىك نىزام. 1994 - يىلى 11 - ئاينىڭ 19 - كۈنى
ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمى كومىتە-
تىنىڭ 16 - سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى ھەمدە ئېلان
قىلىپ يولغا قويۇلدى، 1997 - يىلى 12 - ئاينىڭ
11 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خ ق
دائىمى كومىتېتىنىڭ 30 - سانلىق يىغىندا تۈزىتىش
كىرگۈزۈلدى. جەمئىي بەش باب، 44 مادداً. مەھسۇلا-
ت سۈپىتىنى نازارەت قىلىپ باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ،
بازار ئىقتىسادىي تەرتىپىنى قوغداش ئۈچۈن، «جۇڭخۇا
خەلق جۇمھۇرىيىتى مەھسۇلات سۈپىتى قانۇنى»،
«جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئۆلچەم قانۇنى» قاتارلىق
قانۇن - نىزاملاردىكى ئالاقىدار بەلگىلىمىلەرگە ئاسا-
سەن، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈ-
رۈپ تۈزۈلدى. بۇ «نىزام» دا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ
مەھسۇلات سۈپىتىنى نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش خىز-
مىتىدە ئەمەل قىلىدىغان پرىنسىپلار، مەھسۇلات سۈپە-
تىنى نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش تۈزۈمى، تەدبىرى ۋە
تەكشۈرۈش تۈزۈمى، ئىشلەپچىقارغۇچىلار ۋە تىجارەت-
چىلەرنىڭ مەسئۇلىيىتى ۋە مەجبۇرىيىتى، شۇنىڭدەك
مۇشۇ «نىزام» غا خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا بېرىلىدىغان
جازا ۋە تەدبىر قاتارلىقلار كونكرىت بەلگىلەندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دەريا
باشقۇرۇش نىزامى» يەرلىك نىزام. 1996 -
يىلى 7 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8-
نۆۋەتلىك خ ق دائىمى كومىتېتىنىڭ 22 - سانلىق
يىغىندا ماقۇللاندى ھەمدە ئېلان قىلىپ يولغا قويۇل-
دى. جەمئىي 38 مادداً. ئۇنىڭدا ئاپتونوم رايونىنىڭ
دەريا، كۆل سۇ بايلىقىنى ئېچىپ پايدىلىنىش ۋە سۇ

ئاپتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ھەم ئۇنى تىزگىنلەش پرىنسىپى، مەسئۇل تارماقلار ۋە ئۇلارنىڭ مەسئۇلىيىتى، دەريا باشقۇرۇش پرىنسىپى، دەريالارنى رەتكە سېلىش ۋە گۈللەندۈرۈش، دەريا بويلىرىنى گۈللەندۈرۈش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش، دەريادىكى كەلكۈن ئۇتكۈزۈش رايونلىرىنى ئايرىپ بېكىتىش، دەريا باشقۇرۇش دائىرىسى، مۇھاپىزەت توسمىسى يېرىنى بېكىتىش ۋە باشقۇرۇش تەدبىرى، دەريا مۇھاپىزەت توسمىسىنى باشقۇرۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىكىتۈمىنى دائىرىسىدىكى دەريالارنى باشقۇرۇش، دەريا ئاسراش تەدبىرى، كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش، كەلكۈنگە تاقابىل تۇرۇش قوماندانلىق ئاپپاراتلىرىنىڭ تەشكىللىنىشى ۋە مەسئۇلىيىتى، مۇشۇ «نىزام» غا خىلاپلىق قىلغانلار ئۈستىگە ئالىدىغان قانۇنىي جاۋابكارلىق ۋە بۇ «نىزام» نىڭ تەتبىقلىنىش دائىرىسى قاتارلىقلار ئېنىق بەلگىلەندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ بىناكارلىق بازىرىنى باشقۇرۇش نىزامى» يەرلىك نىزام. 1998 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 9 ـ نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 5 ـ سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى ھەمدە ئېلان قىلىندى، 1999 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ يولغا قويۇلدى. جەمئىي توققۇز باب، 59 ماددا. بىناكارلىق بازىرى تەرتىپىنى قېلىپلاشتۇرۇپ، بىناكارلىق پائالىيىتى ئۈستىدىكى نازارەتچىلىكنى كۈچەيتىپ، بىناكارلىق قۇرۇلۇشلىرىنىڭ سۈپىتى ۋە بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى بىناكارلىق قانۇنى» ۋە ئالاقىدار قانۇن ـ نىزامىلارغا ئاساسەن، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ تۈزۈلدى. بۇ «نىزام» دا بىناكارلىق بازىرىنىڭ مەنىسى، بىناكارلىق پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىش ۋە بىناكارلىق پائالىيىتىنى نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش پرىنسىپلىرى، بىناكارلىق كارخانىلىرىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش مېخانىزمى، بىناكارلىق قۇرۇلۇشلىرىنى ھۆددە بېرىش ۋە ھۆددە ئېلىش، بىناكارلىق قۇرۇلۇشلىرىدىكى ۋاستىچىلىك مۇلازىمەت ئاپپاراتلىرى، بىناكارلىق قۇرۇلۇشنىڭ سۈپىتى ۋە بىخەتەرلىك تەلىپى، رېمونت كاپالىتى تۈزۈمى، بىناكارلىق قۇرۇلۇشنى باشقۇرۇش ۋە بۇ «نىزام» غا خىلاپلىق قىلغۇچىلار ئۈستىگە ئالىدىغان قانۇنىي جاۋابكارلىق قاتارلىقلار ئېنىق بەلگىلەندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ يول ترانسپورتىنى باشقۇرۇش نىزامى» يەرلىك نىزام. 1998 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 9 ـ نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 4 ـ سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى ھەمدە ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى. جەمئىي 11 باب، 65 ماددا. ئۇنىڭدا ئاساسلىقى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ يول ترانسپورتى ئۇقۇمى، دائىرىسى ۋە باشقۇرۇش پرىنسىپى، تىجارەت خاراكتېرلىك يول ترانسپورت تىجارەتچىلىرى ھازىرلايدىغان ئىش باشلاش شەرتى، تىجارەت سالاھىيىتى ۋە ئۈزگەرتىش رەسمىيىتى بېجىرىش، يولۇچىلار ترانسپورتىنىڭ تۈرى، تىجارەتچىلەرنىڭ مەسئۇلىيىتى ۋە مەجبۇرىيىتى، يۈك ترانسپورت پرىنسىپى، توشۇغۇچىلارنىڭ مەسئۇلىيىتى ۋە مەجبۇرىيىتى، ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش ۋە تەكشۈرۈش، يۈك توشۇش ۋە چۈشۈرۈش شۇنىڭدەك ترانسپورت مۇلازىمىتى، چەتكە چىقىرىلىدىغان يول ترانسپورتنى باشقۇرۇش، بىلەت ئىشلىتىش ۋە باشقۇرۇش، ترانسپورتنى نازارەت قىلىش ۋە باشقۇرۇش، مۇشۇ «نىزام» غا خىلاپلىق قىلغانلار ئۈستىگە ئالىدىغان قانۇنىي جاۋابكارلىق ۋە مۇشۇ «نىزام» نىڭ تەتبىقلىنىش دائىرىسى قاتارلىقلار بەلگىلەندى. «نىزام» دا ناھىيە دەرىجىلىكتىن يۇقىرى خەلق ھۆكۈمەتلىرى قارار قىلغان خەتەردىن قۇتۇلدۇرۇش، ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش قاتارلىق جىددىي ترانسپورت ۋەزىپىلىرىنى ئورۇنلاشتا، ترانسپورت تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ھەرقانداق ئورۇن ۋە شەخسنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشقا بويسۇنۇشى كېرەكلىكى تەكىتلەندى. قوشۇمچە پرىنسىپتا يەنە تىجارەت خاراكتېرلىك يول ترانسپورتى ترانسپورت ئاپتوموبىللىرى، ئاپتوموبىل رېمونتى، توشۇش ۋە قاچىلاش ـ چۈشۈرۈش، ترانسپورت مۇلازىمىتىنىڭ مەنىسى قاتارلىقلار ئايدىڭلاشتۇرۇلدى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇھىت ئاسراش نىزامى» يەرلىك نىزام. 1996 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8ـ نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 22 ـ سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى. جەمئىي ئالتە باب، 52 ماددا. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تۈرمۇش مۇھىتى ۋە ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى قوغداپ ھەم ياخشىلاپ، بۇلغىنىشنىڭ ۋە باشقا ئىجتىمائىي ئاپەتلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىپ ۋە ئۇلارنى تۈگىتىپ، كىشىلەرنىڭ ساغلاملىقىنى كاپالەتلەندۈرۈپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش مەقسىتىدە

تۇزۇلدى. بۇ «نىزام» دا مۇھىتنىڭ مەنىسى، مۇھىت ئاسراش خىزمىتىنىڭ پرىنسىپى، ئاپتونوم رايونىمىز-دىكى ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ مەسئۇلىيىتى، ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكىتۈەتىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىدىكى مۇھىت ئاسراش خىزمىتى، مۇھىتنى نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش، مۇھىت ئاسراش ۋە ياخشىلاش تەدبىرى، بۇلغىنىشنىڭ ۋە باشقا ئىجتىمائىي ئاپەتلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تۇگىتىش تەدبىرلىرى، شۇنىڭدەك قانۇن - نىزامغا خىلاپلىق قىلغانلار ئۈستىگە ئالىدىغان قانۇنىي جاۋابكارلىق قاتارلىقلار كونكرىت بەلگىلەندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ياۋايى ھايۋانلارنى قوغداش قانۇنى»نى يولغا قويۇش چارىسى» يەرلىك نىزام. 1991 - يىلى 11 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 7 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 23 - سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى ھەمدە ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى. 1997 - يىلى 1 - ئاينىڭ 22- كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 25 - سانلىق يىغىندا تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى. جەمئىي تۆت باب، 42 مادداۋ. ئۇنىڭدا ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىكى ياۋايى ھايۋانات بايلىقىنى قوغداش، باشقۇرۇش، كۆندۈرۈش ۋە كۆپەيتىش، ئىلمىي تەتقىق قىلىش ۋە ئېچىپ پايدىلىنىش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ياۋايى ھايۋانلارنى قوغداش قانۇنى» ۋە مۇشۇ «چارە»گە ئەمەل قىلىش كېرەكلىكى بەلگىلەندى. بۇ «چارە» دە ياۋايى ھايۋانلارنى قوغداشنىڭ كونكرىت دائىرىسى، ياۋايى ھايۋانلارنى باشقۇرغۇچى تارماقلار ۋە ئاساسىي قاتلامدىكى قوغداش، باشقۇرۇش تەشكىلاتلىرىنىڭ ياۋايى ھايۋانلارنى قوغداش ۋە باشقۇرۇش مەسئۇلىيىتى، بولۇپمۇ ئۇۋ ئۇۋلاش تۈزۈمى، ياۋايى ھايۋانلار ۋە ئۇلارنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى قوغداش تۈزۈمى شۇنىڭدەك مۇكاپاتلاش ۋە جازالاش قاتارلىقلار كونكرىت بەلگىلەندى. شىنجاڭ ئېلىمىز بويىچە ياۋايى ھايۋانلار بايلىقى بىرقەدەر مول رايون بولغاچقا، بۇ «چارە»دە ئاساسلىقى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ياۋايى ھايۋانلار بايلىقىنى قوغداش، راۋاجلاندۇرۇش ۋە ئۇنىڭدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش، خەۋپ ئاستىدا قالغان قىممەتلىك ياۋايى ھايۋانلارنى قۇتقۇزۇش، ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاش مەقسەت قىلىندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونلىرىنى باشقۇرۇش نىزامى» يەرلىك نىزام. 1997 - يىلى 1 - ئاينىڭ 22- كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 25 - سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى ھەمدە ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى. جەمئىي 28 مادداۋ. ئاساسلىق مەزمۇنى: ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇھىت ئاسراش مەمۇرىي مەسئۇل تارمىقى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونلىرىنى ھەر تەرەپلىمە باشقۇرۇش ۋە نازارەت قىلىش، تەكشۈرۈشكە مەسئۇل بولىدۇ؛ تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونلىرى دۆلەت دەرىجىلىك تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونى ۋە ئاپتونوم رايون، ئوبلاست (ۋىلايەت، شەھەر)، ناھىيە (شەھەر) دىكى يەرلىك تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونى دەپ ئايرىلىدۇ؛ ئاپتونوم رايونلۇق تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونىنىڭ قۇرۇلۇشى؛ تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونىنىڭ تەرەققىيات يىرىك پىلانى ۋە قوغداش پرىنسىپى؛ تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونىنىڭ دائىرىسى ۋە چېگرىسىنىڭ بېكىتىلىشى؛ مەخسۇس مۇھاپىزەت ئاپپاراتىنىڭ قۇرۇلۇشى؛ تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونى ئىچىدىكى يىرىك پىلاننىڭ باشقۇرۇلۇشى؛ تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونىدا ئېچىش، گۈللەندۈرۈش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشنى تەستىقلىتىش رەسمىيىتى ۋە ئۇنىڭ باشقۇرۇلۇشى؛ مۇشۇ «نىزام»غا خىلاپلىق قىلغانلارغا بېرىلىدىغان جازا ۋە تەدبىر ۋەھاكازالار.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ شەھەر ئاممىۋى تازىلىقىنى باشقۇرۇش چارىسى» يەرلىك مەمۇرىي قائىدە. 1990 - يىلى 6 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 87 - سانلىق دائىمىي ئىشلار يىغىندا ماقۇللاندى، شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئېلان قىلىندى، 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ رەسمىي يولغا قويۇلدى. 1997 - يىلى 11 - ئاينىڭ 20 - كۈنى تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى. جەمئىي بەش باب، 49 مادداۋ. ئۇنىڭدا ئاپتونوم رايونىنىڭ شەھەر ئاممىۋى تازىلىقىغا دائىر خىزمەت فاكتىنى، جامائەت سورۇنلىرىنىڭ تازىلىق خىزمىتى، شەھەر مۇھىت تازىلىقى خىزمىتى، تۇرالغۇ رايون تازىلىقى خىزمىتى، زاۋۇت، كان رايونلىرىنىڭ تازىلىق خىزمىتى، ئاممىۋى سورۇنلارنىڭ تازىلىقىنى باشقۇرۇش ۋە نازارەت قىلىش تۈزۈمى، مۇكاپاتلاش ۋە جازالاش تەدبىرى قاتارلىقلار ئېنىق بەلگىلەندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ شەھەرلەرنى سۇ بىلەن تەمىنلەشنى يولغا قويۇش چارىسى» يەرلىك مەمۇرىي قائىدە. 1996 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەستىقلىدى، شۇ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق قۇرۇلۇش نازارىتى ئېلان قىلىپ يولغا قويدى. 1997 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 20ـ كۈنى تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى. جەمئىي 26 مادداۋ. ئۇنىڭدا ئاپتونوم رايونىنىڭ شەھەرلەرنى سۇ بىلەن تەمىنلەش پرىنسىپى، شەھەرلەرنى سۇ بىلەن تەمىنلەشكە كېرەكلىك سۇ مەنبەسىنى ئېچىپ پايدىلىنىش پىلانىنى تۈزگۈچى ئورۇنلار ۋە ئۇنى تۈزۈش تەلىپى، ئېچىلىك سۇ مەنبەسىنى قوغداش رايونىنىڭ بېكىتىلىشى، شەھەرلەرنى ئامىۋى سۇ بىلەن تەمىنلەش قۇرۇلۇشى، ئورۇنلار ئۆزى بەرپا قىلغان سۇ بىلەن تەمىنلەش تور سىستېمىسىنىڭ تەلىپى، شەھەرنى تەمىنلەيدىغان سۇ-نىڭ باھاسى، شۇنىڭدەك گوۋۇيۈەننىڭ «شەھەرلەرنى سۇ بىلەن تەمىنلەش نىزامى» ۋە مۇشۇ «چارە» گە خىلاپلىق قىلغانلارغا بېرىلىدىغان مەمۇرىي جازا تەدبىرى قاتارلىقلار كونكرېت بەلگىلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇنىڭدا شەھەرلەرنى سۇ بىلەن تەمىنلەش مەمۇرىي مەسئۇل تارمىقى خادىملىرىدىن خىزمەتتە بىپەرۋالىق قىلغان، خىزمەت ھوقۇقىدىن كەلسە ـ كەلمەس پايدىلانغان، نەپسانىيەتچىلىك قىلغانلىرىنىڭ قانۇن جاۋابكارلىقىنى ئەدلىيە ئورگىنى قانۇن بويىچە سۈرۈشتۈرۈدىغانلىقى بەلگىلەندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ تارىم ۋادىسى سۇ بايلىقىنى باشقۇرۇش نىزامى» يەرلىك نىزام. 1997 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 ـ نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 30 ـ سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى ھەمدە ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى. جەمئىي 33 مادداۋ. ئۇ «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى سۇ قانۇنى» ۋە ئالاقىدار قانۇن ـ نىزاملارغا ئاساسەن، تارىم ۋادىسىنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ ھەمدە چەت ئەللەرنىڭ ۋادا باشقۇرۇش توغرىسىدىكى ئىلغار تەجرىبىلىرىنى ئېنىق قىلىپ تۈزۈلدى. «نىزام» دا ئېيتىلغان سۇ بايلىقى يەر ئۈستى سۇيى بىلەن يەر ئاستى سۇيىنى كۆرسىتىدۇ، تارىم ۋادىسى تارىم دەريالىرىنىڭ غول ئېقىنى بىلەن مەنبە رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭدا تارىم ۋادىسى دائىرىسىدە دۆلەت ئىچىدىكى ھازىرقى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىگە ئوخشاش بولمىغان پۈتۈنلەي يېڭى ۋادا باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلىدىغانلىقى؛ ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تارىم ۋادىسىدا سۈچىلىق كومىتېتى قۇرىدىغانلىقى، بۇ كومىتېتنىڭ تارىم ۋادىسى سۇ بايلىقىنى بىر تۇتاش نازارەت قىلىش ۋە باشقۇرۇش خىزمىتىگە مەسئۇل بولىدىغانلىقى؛ بۇ كومىتېتنىڭ دائىمىي ئىشلار كومىتېتى، ئىجرائىيە كومىتېتى ۋە تارىم ۋادىسى سۈچىلىق كومىتېتى باشقۇرۇش ئىدارىسىدىن تەركىب تاپىدىغانلىقى؛ دائىمىي ئىشلار كومىتېتى كومىتېتنىڭ تەدبىر بەلگىلەش ئاپپاراتى بولۇپ، تارىم ۋادىسىنىڭ سۇ بايلىقىنى ئېچىپ پايدىلىنىش، قوغداش ۋە باشقۇرۇش جەھەتلەردىكى چوڭ ـ چوڭ ئىشلار توغرىسىدا ئۇنۇملۇك تەدبىر بەلگىلەش، مۇزاكىرە قىلىش ۋە يىللىق سۇ ئىشلىتىش پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولىدىغانلىقى؛ ئىجرائىيە كومىتېتى نازارەتچىلىك ئاپپاراتى بولۇپ، دائىمىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ تەدبىرلەرنى يولغا قويۇشىغا نازارەتچىلىك قىلىدىغانلىقى؛ باشقۇرۇش ئىدارىسى كومىتېتنىڭ مەمۇرىي ۋە تېخنىكىلىق فۇنكسىيە ئاپپاراتى ئىكەنلىكى، كونكرېت خىزمەت ۋەزىپىلىرىنى ئورۇنلاشقا مەسئۇل بولىدىغانلىقى، مەنبە ئېقىنى ۋە غول ئېقىنىنىڭ مۇھىم تىزگىنلەش خاراكتېرلىك سۇ بۆلۈش قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلىدىغان سۇنى يۈكسەك دەرىجىدە ئورۇنلاشتۇرۇش، باشقۇرۇش چارىسىنى تۈزۈش، ۋادا ئىچىدىكى ئاساسلىق سۇ تېجەش مىقدارى ۋە سۇ سۈپىتىنى نازارەت قىلىپ تىزگىنلەشنى كۈچەيتىشكە مەسئۇل بولىدىغانلىقى، تارىم ۋادىسىدا سۇ ئېلىش ئىجازەتنامىسى تۈزۈمى يولغا قويۇلىدىغانلىقى بەلگىلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ۋادا ئىچىدىكى سۇ بايلىقىنى ئېچىش، پايدىلىنىش، قوغداش پرىنسىپى ۋە تەرتىپى، سۇ بايلىقىنى قوغداش مەبلىغىنى تەسىس قىلىش، ئىشلىتىش ۋە باشقۇرۇش شۇنىڭدەك مۇشۇ «نىزام» غا خىلاپلىق قىلغانلارغا بېرىلىدىغان جازا ـ تەدبىر قاتارلىقلارمۇ كونكرېت بەلگىلەندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ يەر ئاستى سۇ بايلىقىنى چارلاش ـ باشقۇرۇش چارىسى» يەرلىك مەمۇرىي قائىدە. 1996 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەستىقلىدى، شۇ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق گېئولوگىيە ـ قېزىلما بايلىق نازارىتى ئېلان قىلىپ يولغا قويدى. جەمئىي ئالتە باب، 28 مادداۋ. ئۇنىڭدا ئاپتونوم رايونىمىزدىكى يەر ئاستى سۇ بايلىقىنى چارلاش ۋە باشقۇرۇش، يەر ئاستى سۇ بايلىـ

قىنى چارلىغۇچى مەسئۇل تارماق، يەر ئاستى سۇ بايلىقىنى چارلاشنى تىزىملاشتا بېجىرىدىغان رەسمىيەت، چارلاش ئىجازەتنامىسىنى تەستىقلاش ۋە تارقىتىشتا تاپشۇرىدىغان ھۆججەتلەر، يەر ئاستى سۇ بايلىقى قۇرۇلۇشىنى نازارەت قىلىپ باشقۇرۇش ۋە چارلاش نەتىجىسىنى باشقۇرۇش، مۇشۇ «بەلگىلىمە» گە خىلاپلىق قىلغانلارغا بېرىلىدىغان جازا، شۇنىڭدەك مەمۇرىي جەھەتتە قايتا قاراپ چىقىش ۋە دەۋا قىلىش مۇھلىتى قاتارلىقلار ئېنىق بەلگىلەندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى نىزامى» يەرلىك نىزام. 1995 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 14 - سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى ھەمدە ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى، جەمئىي يەتتە باب، 47 ماددا. «پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى قانۇنى»، «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» ۋە ئالاقىدار قانۇن - نىزامىلارغا ئاساسەن، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ تۈزۈلدى. بۇ «نىزام» دا ئاپتونوم رايونىمىز پەن - تېخنىكا خىزمىتىنىڭ فائىدىسى ۋە پرىنسىپى، پەن - تېخنىكىنىڭ ئىستراتېگىيىلىك ئورنى، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى ۋە ئۇنىڭ مەسئۇل تارماقلىرىنىڭ مەسئۇلىيىتى، پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى بىلەن ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ مۇناسىۋىتى، تەتقىق قىلغۇچى ۋە تەرەققىي قىلدۇرغۇچى ئىلىم - پەن ئاپپاراتلىرىنى ئىلھاملاندۇرۇش تەدبىرى، پەن - تېخنىكا خىزمەتچىلىرىنىڭ ئورنى ۋە تەمىناتى، پەن - تېخنىكا خىراجىتىنىڭ مەنبەسى ۋە ئىشلىتىلىشى، مۇكاپاتلاش ۋە جازالاش تەدبىرى قاتارلىقلار كونكرېت بەلگىلەندى. «نىزام» دا يەنە ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكىتۈەننىڭ پەن - تېخنىكا خىزمىتى ھەققىدىمۇ كونكرېت بەلگىلىمە چىقىرىلدى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەدەنىيەت بازارلىرىنى باشقۇرۇش نىزامى» يەرلىك نىزام. 1995 - يىلى 8 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 16 - سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى ھەمدە ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى. 1997 - يىلى 12 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 30 - سانلىق يىغىندا تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى. جەمئىي يەتتە باب، 48 ماددا. ئۇنىڭدا ئاپتونوم رايونىمىزدىكى مەدەنىيەت بازارلىرىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش يۆنىلىشى ۋە پرىنسىپى، مەدەنىيەت بازارلىرىنىڭ تىجارەت دائىرىسى، مەدەنىيەت بازىرىنى تەكشۈرۈش تۈزۈمى، مەدەنىيەت تىجارەت پائالىيىتىنى ئىلتىماس قىلىش شەرتى ۋە تەرتىپى، مەدەنىيەت پائالىيىتىنى باشقۇرۇش ۋە مەدەنىيەت پائالىيىتى تىجارىتى قىلىش ۋە يولغا قويۇش، تىجارەتچىلەرنىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى شۇنىڭدەك مۇشۇ «نىزام» غا خىلاپلىق قىلغانلارنىڭ قانۇنىي جاۋابكارلىقى كونكرېت بەلگىلەندى. «نىزام» دا دۆلەتنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىگە داغ تەگكۈزىدىغان، مەزمۇنى ئەكسىيەتچى بولغان، ئىشقىلىق ۋازلىق، شەھۋانىيلىق ۋە قىمارۋازلىق مەزمۇنى بولغان، فېئودال خۇراپاتلىق تەرغىب قىلىنىدىغان، قاتىللىق، زوراۋانلىق مەزمۇنى بولغان شۇنىڭدەك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا، مىللەتلەرنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ جىسمانىي ۋە روھىي ساغلاملىقىغا زىيان يەتكۈزىدىغان بارلىق مەدەنىيەت تىجارەتلىرىنى مەنئى قىلىش ۋە بىكار قىلىش تەكىتلەندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ تىل - يېزىق خىزمىتى نىزامى» يەرلىك نىزام. 1993 - يىلى 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 4 - سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى ھەمدە ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى. جەمئىي بەش باب، 31 ماددا. ئاساسلىق مەزمۇنى: ئاپتونوم رايونىنىڭ تىل - يېزىق خىزمىتى پرىنسىپى؛ ھەممە مىللەتنىڭ تىل - يېزىق ئىشلىتىش ۋە باشقۇرۇش تۈزۈمى؛ ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئاز سانلىق مىللەت تىلى ۋە خەنزۇ تىلىدىكى ئوقۇتۇشنى كۈچەيتىپ، قوش تىللىق ئىختىساسلىقلارنى تەربىيىلىشى كېرەكلىكى؛ ئاز سانلىق مىللەت يېزىقىدىكى كىتابلار ۋە خەنزۇ يېزىقى، چەت ئەل يېزىقىدىكى كىتابلارنى تەرجىمە قىلىش خىزمىتىنى كۈچەيتىش؛ ئاپتونوم رايوندىكى ئاپتونومىيە ئورگانلىرى ۋەزىپە ئىجرا قىلىشتا ئۇيغۇر تىل - يېزىقى ۋە خەنزۇ تىل - يېزىقىنى بىرلا ۋاقىتتا ئىشلىتىش؛ ئاپتونوم ئوبلاست ۋە ئاپتونوم ناھىيىلەردىكى ئاپتونومىيە ئورگانلىرى ۋەزىپە ئىجرا قىلىشتا، ئورتاق ئىشلىتىلىدىغان ئۇيغۇر تىل - يېزىقى بىلەن خەنزۇ تىل - يېزىقىنى ئىشلىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان مىللەتنىڭ تىل - يېزىقىنى ئىشلىتىش. بۇ «نىزام» دا تىل - يېزىقنى ئىلمىي تەتقىق قىلىش ۋە

قېلىپلاشتۇرۇش، ئۇلچەملەشتۈرۈش ھەققىدىمۇ كونكرىت بەلگىلىمە چىقىرىلدى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون بولغاچقا، ھەممە ئاز سانلىق مىللەت ئۆز مىللىتىنىڭ تىل - يېزىقىنى ئىشلىتىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئەركىنلىكىگە ئىگە، بۇ «نىزام» دەل شۇ سىياسەتنىڭ كونكرىت گەۋدىلەندۈرۈلۈشىدۇر.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش - باشقۇرۇشقا دائىر بىرقانچە بەلگىلىمىسى» يەرلىك نىزام. 1988 - يىلى 3 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 7 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 1 - سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى ھەمدە ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى، 1992 - يىلى 10 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 7 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 29 - سانلىق يىغىندا 1 - قېتىم تۈزىتىلدى، 1997 - يىلى 12 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 30 - سانلىق يىغىندا 2 - قېتىم تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى. جەمئىي 25 ماددا. ئۇنىڭدا ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىكى دۆلەت تەرىپىدىن مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ تۈرى ۋە دائىرىسى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش دائىرىسىدە مەنئى قىلىنغان ياكى چەكلەنگەن ھەرىكەتلەرنىڭ تۈرى ۋە دائىرىسى، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش، ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە ھازىرلايدىغان شەرتلەر ۋە خىزمەت تەرتىپى، قازغۇچى، تەكشۈرگۈچى ئورۇننىڭ مەجبۇرىيىتى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى يۆتكەش، ئالماشتۇرۇش، ئارىيەت ئېلىپ ئىشلىتىش، نۇسخا ئېلىش ھەققىدىكى چەكلىمە خاراكتېرلىك بەلگىلىمىلەر، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى كۆپەيتىش، سۈرەتكە ئېلىش، نۇسخا ئېلىش ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقى مەنزىرىسىنى ئارىيەت ئېلىپ ئىشلىتىش رەسمىيىتى، تارقاق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى سېتىۋېلىش ۋە ساقلاش، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش - باشقۇرۇش تۈزۈمى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش - باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ فۇنكسىيىسى، ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ مەسئۇلىيىتى قاتارلىقلار ئۈستىدە كونكرىت بەلگىلىمە چىقىرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش قانۇنى» غا ۋە مۇشۇ «بەلگىلىمە» گە خىلاپلىق قىلىپ جىنايەت شەكىللەندۈرگەنلەرنىڭ قانۇن بويىچە جىنايى جاۋابكارلىققا تارتىلىدىغانلىقى بەلگىلەندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دۆلەت مۇداپىئە تەربىيىسى نىزامى» يەرلىك نىزام. 1996 - يىلى 12 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 24 - سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى ھەمدە ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى. جەمئىي ئالتە باب، 25 ماددا. بۇ «نىزام» دا دۆلەت مۇداپىئە تەربىيىسىنىڭ مۇھىملىقى تەكىتلەندى؛ دۆلەت مۇداپىئە تەربىيىسىنىڭ فاڭجېن ۋە پرىنسىپلىرى، دۆلەت مۇداپىئە تەربىيىسىنىڭ تەشكىلىي رەھبەرلىكى ۋە مەسئۇلىيىتى، دۆلەت مۇداپىئە تەربىيىسىنىڭ ئوبېيكتى، مەزمۇنى ۋە ئۇسۇلى، دۆلەت مۇداپىئە تەربىيىسى ئوقۇتقۇچىلىرى، دەرسلىكى، ئەسلىھەلىرى ۋە خراجىتى بەلگىلەندى؛ ئاز سانلىق مىللەت يېزىقىدىكى دەرسلىكلەر، خەنزۇ يېزىقىدىكى دۆلەت مۇداپىئە تەربىيىسى دەرسلىكلىرى ۋە ئوخشاش بولمىغان تەربىيىلەش ئوبېيكتلىرىنىڭ تۈرگە ئايرىلغان دەرسلىكلىرىنى ئاپتونوم رايونلۇق دۆلەت مۇداپىئە تەربىيىسى كومىتېتىنىڭ شۇ جاينىڭ ئەمەلىيىتىگە ئاساسەن بىر تۇتاش تەشكىللەپ تەشۋىق قىلىدىغانلىقى، ئۇنى تۈزۈشكە ئاخبارات، نەشرىيات، ماۋارىپ ۋە ھەربىي تارماقلارنىڭ مەسئۇل بولىدىغانلىقى ئايدىڭلاشتۇرۇلدى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ پوچتا - تېلېگراف خەۋەرلىشىش نىزامى» يەرلىك نىزام. 1993 - يىلى 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 4 - سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى ھەمدە ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى، 1997 - يىلى 12 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 4 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 30 - سانلىق يىغىندا تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى. جەمئىي سەككىز باب، 56 ماددا. ئۇنىڭدا پوچتا - تېلېگراف خەۋەرلىشىش قۇرۇلۇشى، پوچتا - تېلېگراف خەۋەرلىشىش ساھەسىنى باشقۇرۇش، خەۋەرلىشىش ئەركىنلىكى ۋە خەۋەرلىشىش مەخپىيىتىنى ساقلاش، پوچتا - تېلېگراف خەۋەرلىشىش مۇلازىمىتى، پوچتا - تېلېگراف خەۋەرلىشىش كاپالىتى، مۇكاپاتلاش ۋە جازالاش قاتارلىقلار ھەققىدە كونكرىت بەلگىلىمە چىقىرىلدى. بۇ «نىزام» قىسمەن پوچتا - تېلېگراف خەۋەرلىشىش كەسىپىدە تىجارەت ھوقۇقىنى قويۇۋېتىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمە بولۇپ،

پوچتا ـ تېلېگراف خەۋەرلىشىش كەسپىنى ئۇزاققىچە مونوپول قىلىۋېلىش ۋەزىيىتىنى بۇزۇپ تاشلاش، رىقا-بەت مېخانىزمىنى كىرگۈزۈش، ئاپتونوم رايونىمىز پوچتا ـ تېلېگراف خەۋەرلىشىش بازىرىنىڭ گۈللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئاكتىپ رول ئوينىدى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ نەشە مەنئى قىلىش نىزامى» يەرلىك نىزام. 1991 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 7 ـ نۆۋەتلىك خ ق دائىمي كومىتېتىنىڭ 23 ـ سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى ھەمدە ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى. 1997 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 ـ نۆۋەتلىك خ ق دائىمي كومىتېتىنىڭ 30 ـ سانلىق يىغىندا تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى. جەمئىي 17 ماددا. بۇ «نىزام» ئاپتونوم رايونىمىز تارىخىدىكى كەندىر (ھىندىستان كەندىرى) تېرىش ئادەتتى بولغانلىقى، كەندىر خام ئەشياسىنى پىشىشقلاش ئارقىلىق نەشە ئىشلەش، ئېلىپ ـ سېتىش ۋە چېكىش ئەھۋالى بىرقەدەر گەۋدىلىك بولغان ئەمەلىيەتكە ئاساسەن، نەشىنى چەكلەپ، نەشىگە چېتىلىدىغان قانۇنغا خىلاپ جىنايى ھەرىكەتلەرگە قاتتىق زەربە بېرىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جىسمانىي ۋە روھىي ساغلاملىقىنى قوغداش ئۈچۈن، مەملىكەتلىك خ ق دائىمي كومىتېتىنىڭ زەھەرلىك چېكىملىكنى چەكلەش توغرىسىدىكى قارارىغا ئاساسەن تۈزۈلدى. ئاساسلىق مەزمۇنى: نەشە ۋە نەشە خام ئەشيا قىلىنغان بۇيۇملار بىلەن ئەتكەسچىلىك قىلىش، ئېلىپ ـ سېتىش، توشۇش، ياساش، چېكىش ۋە ئېلىپ يۈرۈش قىلمىشلىرى چەكلىنىدۇ؛ ھەرقانداق ئورۇن ۋە شەخس يۇقىرىقىدەك قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلارنى توسۇش، پاش قىلىش ۋە ئاشكارىلاشقا ھوقۇقلۇق؛ قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرگە تەربىيىلەش بىلەن جازالاشنى بىرلەشتۈرۈش پرىنسىپى يولغا قويۇلىدۇ؛ يۇقىرىقىدەك قانۇنغا خىلاپ جىنايى قىلمىشلارغا جازا بېرىلىدۇ، جىنايەت شەكىللەندۈرگەنلەر قانۇن بويىچە جىنايى جاۋابكارلىققا تارتىلىدۇ. ئۇنىڭدا يەنە زەھەر تاشلىنىش ئورۇنلىرىنى قۇرۇش، باشقۇرۇش ۋە زەھەر تاشلايدىغانلارنى باشقۇرۇش؛ جەرىمانە، مۇسادىرە كەرىمىنى بىر تەرەپ قىلىش قاتارلىقلار ھەققىدە بەلگىلىمە چىقىرىلدى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ نەشە مەنئى قىلىش نىزامى» يەرلىك نىزام. 1990 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 7 ـ نۆۋەتلىك خ ق دائىمي كومىتېتىنىڭ 14 ـ سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى. شۇ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى. جەمئىي 24 ماددا. بۇ «چارە» دە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەمۇرىي رايونلىرىدا يىغىن ئۆتكۈزۈش، نامايىش قىلىش، كۈچ كۆرسىتىش پائالىيەتلىرى؛ پۇقرالارنىڭ يىغىن ئۆتكۈزۈش، نامايىش قىلىش، كۈچ كۆرسىتىش ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈشتە ئادا قىلىدىغان مەجبۇرىيىتى، مەسئۇل ئورگانلار ۋە ئۇنىڭ مەسئۇلىيىتى، يىغىن ئۆتكۈزۈش، نامايىش قىلىش، كۈچ كۆرسىتىشنى ئىلتىماس قىلىش ۋە ئۇنى تەستىقلاش تەرتىپى، جەمئىيەت ئامانلىقى تەرتىپىنى باشقۇرۇش، ۋاقىتلىق ئاگاھلاندۇرۇش سىزىقى، مەنئى قىلىنغان رايونلارنى بېكىتىش، يىغىن ئۆتكۈزۈش، نامايىش قىلىش، كۈچ كۆرسىتىشكە قاتناشقۇچىلار رىئايە قىلىدىغان بەلگىلىمە شۇنىڭدەك ئالاقىدار قانۇن ـ نىزاملارغا ۋە مۇشۇ «چارە»گە خىلاپلىق قىلغانلار ئۈستىگە ئالىدىغان قانۇن جاۋابكارلىقى بەلگىلەندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەر تەرەپلىمە تۈزەش نىزامى» يەرلىك نىزام. 1994 ـ يىلى 1ـ ئاينىڭ 21ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 ـ نۆۋەتلىك خ ق دائىمي كومىتېتىنىڭ 6 ـ سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى ھەمدە ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى. 1997 ـ يىلى 12ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 ـ نۆۋەتلىك خ ق دائىمي كومىتېتىنىڭ 30 ـ سانلىق يىغىندا تۈزىتىلدى. جەمئىي يەتتە باب، 46 ماددا. ئۇنىڭدا جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەر تەرەپلىمە تۈزەش كومىتېتىنىڭ قانۇنىي ئورنى، جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەر تەرەپلىمە تۈزەشنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى، فاكىجىنى ۋە پرىنسىپى، جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەر تەرەپلىمە تۈزەش تەشكىلىي ئاپپاراتى ۋە ئۇنىڭ مەسئۇلىيىتى، پۇتكۈل جەمئىيەتنىڭ قانۇنغا خىلاپ جىنايى ھەرىكەتلەرگە زەربە بېرىشى ۋە ئۇنىڭدىن مۇداپىئەلىنىشى، جايلار، تارماقلار ۋە ئورۇنلارنىڭ تەربىيىلەش ھەم باشقۇرۇش خىزمىتى، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرنى ئۆزگەرتىش ۋە ئورۇنلاشتۇرۇش، جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەر تەرەپلىمە تۈزەش خىزمىتى، خىراجەت جۈملىدىن خەلق جۇمھۇرىيىتى يىغىن ئۆتكۈزۈش، نامايىش قىلىش ۋە كۈچ كۆرسىتىش قانۇنىنى يولغا قويۇش چارىسى» يەرلىك نىزام. 1990 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 7 ـ نۆۋەتلىك خ ق دائىمي كومىتېتىنىڭ 14 ـ سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى. شۇ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى. جەمئىي 24 ماددا. بۇ «چارە» دە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەمۇرىي رايونلىرىدا يىغىن ئۆتكۈزۈش، نامايىش قىلىش، كۈچ كۆرسىتىش پائالىيەتلىرى؛ پۇقرالارنىڭ يىغىن ئۆتكۈزۈش، نامايىش قىلىش، كۈچ كۆرسىتىش ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈشتە ئادا قىلىدىغان مەجبۇرىيىتى، مەسئۇل ئورگانلار ۋە ئۇنىڭ مەسئۇلىيىتى، يىغىن ئۆتكۈزۈش، نامايىش قىلىش، كۈچ كۆرسىتىشنى ئىلتىماس قىلىش ۋە ئۇنى تەستىقلاش تەرتىپى، جەمئىيەت ئامانلىقى تەرتىپىنى باشقۇرۇش، ۋاقىتلىق ئاگاھلاندۇرۇش سىزىقى، مەنئى قىلىنغان رايونلارنى بېكىتىش، يىغىن ئۆتكۈزۈش، نامايىش قىلىش، كۈچ كۆرسىتىشكە قاتناشقۇچىلار رىئايە قىلىدىغان بەلگىلىمە شۇنىڭدەك ئالاقىدار قانۇن ـ نىزاملارغا ۋە مۇشۇ «چارە»گە خىلاپلىق قىلغانلار ئۈستىگە ئالىدىغان قانۇن جاۋابكارلىقى بەلگىلەندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەر تەرەپلىمە تۈزەش نىزامى» يەرلىك نىزام. 1994 ـ يىلى 1ـ ئاينىڭ 21ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 ـ نۆۋەتلىك خ ق دائىمي كومىتېتىنىڭ 6 ـ سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى ھەمدە ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى. 1997 ـ يىلى 12ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 ـ نۆۋەتلىك خ ق دائىمي كومىتېتىنىڭ 30 ـ سانلىق يىغىندا تۈزىتىلدى. جەمئىي يەتتە باب، 46 ماددا. ئۇنىڭدا جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەر تەرەپلىمە تۈزەش كومىتېتىنىڭ قانۇنىي ئورنى، جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەر تەرەپلىمە تۈزەشنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى، فاكىجىنى ۋە پرىنسىپى، جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەر تەرەپلىمە تۈزەش تەشكىلىي ئاپپاراتى ۋە ئۇنىڭ مەسئۇلىيىتى، پۇتكۈل جەمئىيەتنىڭ قانۇنغا خىلاپ جىنايى ھەرىكەتلەرگە زەربە بېرىشى ۋە ئۇنىڭدىن مۇداپىئەلىنىشى، جايلار، تارماقلار ۋە ئورۇنلارنىڭ تەربىيىلەش ھەم باشقۇرۇش خىزمىتى، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرنى ئۆزگەرتىش ۋە ئورۇنلاشتۇرۇش، جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەر تەرەپلىمە تۈزەش خىزمىتى، خىراجەت

تى ۋە ئۇنىڭ كاپالىتى، مۇكاپاتلاش ـ جازالاش چارىسى ۋە مۇشۇ «نىزام»نىڭ تەتبىقلىنىش دائىرىسى قاتارلىقلار ئېنىق بەلگىلەندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دېلوغا چېتىلىدىغان بۇيۇملارغا باھا قويۇشنى باشقۇرۇش بەلگىلىمىسى» يەرلىك نىزام. 1999 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 9ـ نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 10 ـ سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى ھەمدە ئېلان قىلىندى، شۇ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى يولغا قويۇلدى. جەمئىي ئالتە باب، 29 ماددا. بۇ «بەلگىلىمە»دە كۆرسىتىلگەن دېلوغا چېتىشلىق بۇيۇم ئەدلىيە ئورگىنى، مەمۇرىي قانۇن ئىجرا قىلغۇچى ئورگان، كېسىم ئاپپاراتىنىڭ جىنايى، مەمۇرىي دېلولار، ھەق تەلەپ، ئىقتىساد دېلولىرىغا چېتىلىدىغان بۇيۇملارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭدا يېكىتشكە تېگىشلىك باھا قويۇش ئاپپاراتى باھا قويغان دېلوغا چېتىلىدىغان بۇيۇملارنىڭ تۈرى، دائىرىسى، باھا قويۇش پرىنسىپى، باھا قويۇش ئاپپاراتىنىڭ تەسىس قىلىنىشى، دېلوغا چېتىلىدىغان بۇيۇمغا باھا قويغۇچى خادىملارنىڭ شەرتى، باھا قويۇش تەرتىپى، باھا قويۇش ئۇسۇلى شۇنىڭدەك مۇشۇ «بەلگىلىمە»نىڭ تەتبىقلىنىش دائىرىسى ۋە مۇشۇ «بەلگىلىمە»گە خىلاپلىق قىلغانلار ئۈستىگە ئالىدىغان قانۇنىي جاۋابكارلىق قاتارلىقلار ئېنىق بەلگىلەندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئۇسۇلۇك كارانتىنىنى بولغا قويۇش چارىسى» يەرلىك مەمۇرىي قائىدە. 1986 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئېلان قىلىپ يولغا قويىدى، 1997 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى. جەمئىي 13 ماددا. بۇ «چارە» ئاپتونوم رايونىمىزدىكى دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق ئۇسۇلۇكلىرىنى كارانتىن قىلىشقىلا تەتبىقلىنىدۇ، پورتتىكى ئۇسۇلۇك كارانتىنىغا تەتبىقلانمايدۇ. بۇنىڭدا ئاساسلىقى ئۇسۇلۇك كارانتىنىغا مەسئۇل ئاپپارات، ئىجرائىيە ئاپپاراتىنىڭ مەسئۇلىيىتى ۋە مەجبۇرىيىتى، كارانتىن ئوبيېكتى ۋە كارانتىن قىلىنىدىغان ئۇسۇلۇك ۋە مەھسۇلات، كارانتىن ئوبيېكتىنىڭ يۇقۇملانغان رايونى، قوغداش رايونىنىڭ ئايرىلىشى ۋە بىكار قىلىنىشى، ئۇسۇلۇك كارانتىن رەسمىيىتىنى بېجىرىش، «ئۇسۇلۇك كارانتىن نىزامى» ۋە بۇ «چارە»گە خىلاپلىق قىلغانلارغا بېرىلىدىغان مەمۇرىي جازا ۋە جىنايى جازا بەلگىلەندى. بۇ «چارە»دە كونكرېت ئۇسۇلۇك كارانتىن ئوبيېكتلىرى، كارانتىن قىلىنىدىغان دېھقانچىلىق ئۇسۇلۇكلىرى ۋە ئورمانچىلىق ئۇسۇلۇكلىرىنىڭ ئىسىملىكى قوشۇمچە قىلىندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ چېگرا ئاھالىسىنىڭ ئۇزۇنارا قىلىشقان سودىسىنى باشقۇرۇشقا دائىر سىناق چارىسى» يەرلىك مەمۇرىي قائىدە. 1992 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئېلان قىلىپ يولغا قويدى. جەمئىي 26 ماددا. ئۇنىڭدا ئاساسلىقى چېگرا ئاھالىسىنىڭ ئۇزۇنارا قىلىشقان سودىسىنىڭ تەبىرى، چېگرا ئاھالىسىنىڭ ئۇزۇنارا سودا قىلىش پرىنسىپى، چېگرا ئاھالىسىنىڭ ئۇزۇنارا سودا قىلىش بازىرىنىڭ تەسىس قىلىنىشى، باشقۇرۇلۇشى، چېگرىدىن كىرگەن چىققان چېگرا ئاھالىسىنىڭ ئۇزۇنارا سودا قىلىش بازىرىنىڭ شەرتى ۋە تەلىپى، چېگرا ئاھالىسىنىڭ ئۇزۇنارا سودىسىنى باشقۇرۇش تەدبىرى، بازار باشقۇرۇش ھەققىنىڭ ئېلىنىشى، چېگرا ئاھالىسىنىڭ ئۇزۇنارا قىلىشقان سودىسىنى باشقۇرۇش پرىنسىپى شۇنىڭدەك جازالاش چارىسى قاتارلىقلار كونكرېت بەلگىلەندى. بۇ «چارە» دە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ «چېگرا ئاھالىسىنىڭ ئۇزۇنارا قىلىشقان سودىسىنى باشقۇرۇش سىناق چارىسى، نى تارقىتىش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشى» قوشۇمچە قىلىندى. بۇ ئۇقتۇرۇشتا ئاساسلىقى چېگرا ئاھالىسى سودا نۇقتىلىرىنىڭ كونكرېت تەسىس قىلىنىش ئورنى بەلگىلەندى، چېگرا ئاھالىسىنىڭ ئۇزۇنارا سودا قىلىش نۇقتىسىنى قۇرۇشنىڭ سودا قىلىشقا قۇلايلىق بولۇش، باشقۇرۇشقا پايدىلىق بولۇش، چېگرىنىڭ بىخەتەرلىكى ۋە مۇقىملىقىغا پايدىلىق بولۇش پرىنسىپى بويىچە بولىدىغانلىقى تەكىتلەندى ھەمدە چېگرا ئاھالىسىنىڭ ئۇزۇنارا سودا قىلىش نۇقتىسىدا تولۇق يېپىق باشقۇرۇش چارىسى يولغا قويۇلىدىغانلىقى بەلگىلەندى.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ چېگرا پورتىدىن ئۆتۈش ۋە ئۇ يەردە تۇرغۇچىلارنى باشقۇرۇش ۋاقتىلىق چارىسى» يەرلىك مەمۇرىي قائىدە. 1993 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئېلان قىلىپ يولغا قويدى. جەمئىي تۆت ماددا. گوۋۇيۈەن بەنگۈشتىنىڭ «چېگرا سودىسىنى ۋە ئىقتىسادىي ھەمكارلىقنى پائال تەرەققىي

قىلدۇرۇپ، چېگرا رايوننىڭ گۇللىنىشى ۋە مۇقىملىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش پىكرى توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش»ى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بىلەن شىنجاڭ ھەربىي رايوننىڭ «جۇڭگو - رۇسىيە، جۇڭگو - قازاقىستان، جۇڭگو- قىرغىزىستان، جۇڭگو- تاجىكىستان چېگرا رايونلىرىنىڭ چېگرا مۇداپىئە خىزمىتىگە دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدىكى ۋاقىتلىق بەلگىلىمە» سىگە ئاساسەن تۈزۈلدى. بۇ «چارە» دە چېگرا پورتىدىن ئۆتۈشنى باشقۇرۇش، چېگرا پورتىدا تۈرغۇچىلارنى باشقۇرۇش، مۇكاپاتلاش ۋە جازالاش ھەققىدە كونكرىت بەلگىلىمە چىقىرىلدى. بۇ «چارە» نىڭ يولغا قويۇلۇشى دۈشمەن كۈچلەرنىڭ سىڭىپ كىرىشى ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلىشىنى توسۇش ۋە ئۇلارغا زەربە بېرىش، جىنايى ئىشلار جىنايىتى ۋە ھەرخىل قانۇنغا خىلاپ ھەرىكەتلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، چېگرا پورت رايونلىرىنىڭ تەرتىپىنى ساقلاشتا، چېگرا ئىقتىسادىي سودىسى ۋە پورت قۇرۇلۇشىنىڭ نورمال ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دۆلەت چېگرىسى ۋە چېگرا باشقۇرۇش توغرىسىدىكى ۋاقىتلىق بەلگىلىمىسى» يەرلىك مەمۇرىي قائىدە، 1989 - يىلى 4 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 49 - سانلىق دائىمىي ئىشلار يىغىندا ماقۇللاندى، شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى. 1997 - يىلى 11 - ئاينىڭ 20 - كۈنى تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى. جەمئىي سەككىز باب، 37 مادداۋ. ئۇ دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە زېمىن پۈتۈنلۈكىنى قوغداش، چېگرا رايونلارنىڭ ئىجتىمائىي تەرتىپى ۋە بىخەتەرلىكىنى ساقلاش، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئاساسىي قانۇنى» شۇنىڭدەك دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايوننىڭ چېگرا باشقۇرۇشقا ئالاقىدار بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن، ئاپتونوم رايوننىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ تۈزۈلدى. ئۇنىڭدا مۇنۇلار ئېنىق بەلگىلەندى: چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى، ج خ چېگرا مۇداپىئە ۋە تاشقى ئىشلار تارماقلىرى ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكىدە، دۆلەت چېگرىسى ۋە چېگرا باشقۇرۇش خىزمىتىدە ئىش تەقسىماتى بويىچە ھەمكارلىشىپ، ھەر كىم ئۆز مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلىدۇ ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكتۇەتنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرىدۇ؛ ھەرقانداق ئورۇن ۋە شەخسنىڭ دۆلەت چېگرىسى، دۆلەت چېگرا بەلگىسى ۋە ئەسلىمىلىرىنى، چېگرا رايوننىڭ ئىجتىمائىي تەرتىپى ۋە بىخەتەرلىكىنى قوغداش مەجبۇرىيىتى بار. بۇ «ۋاقىتلىق بەلگىلىمە» دە دۆلەت چېگرىسىنى باشقۇرۇش تۈزۈمى، چېگرا باشقۇرۇش تۈزۈمى ۋە دۆلەت چېگرىسىدىن كىرىش - چىقىشنى باشقۇرۇش تۈزۈمى، چېگرا باشقۇرۇش خىزمىتىدە گەۋدىلىك تۆھپە ياراتقانلارنى مۇكاپاتلاش، بۇ «بەلگىلىمە» گە خىلاپلىق قىلغانلار ئۈستىگە ئالىدىغان قانۇنىي جاۋابكارلىق، مۇكاپاتلاش ۋە جازالاشنىڭ ئىجراسى شۇنىڭدەك ئۇنىڭ تەتبىقلىنىش دائىرىسى قاتارلىقلار كونكرىت بەلگىلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە قوشۇمچە پرىنسىپ قىسمىدا قۇرۇقلۇقتىكى دۆلەت چېگرىسى، دۆلەت چېگرا بەلگىسى، چېگرا مۇداپىئە ئەسلىمىلىرى، دۆلەت زېمىنىنى قوغداش ئەسلىمىلىرى، چېگرا ئۆتەك يولى ۋە چېگرا ئاھالىسىنىڭ ئۆزئارا قىلىشقان سودىسىنىڭ مەنىسى ھەققىدىمۇ ئىزاھات بېرىلدى.

«ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ مۇسۇلمانچە يېمەكلىكلەرنى باشقۇرۇش چارىسى» ۋىلايەت، شەھەر دەرىجىلىك يەرلىك نىزام. 1994 - يىلى 7 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئۇرۇمچى شەھەرلىك 11 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 10 - سانلىق يىغىندا ماقۇللاندى، 1995 - يىلى 1 - ئاينىڭ 13- كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 12 - سانلىق يىغىندا تەستىقلاندى ھەمدە ئېلان قىلىپ يولغا قويۇلدى. 1997 - يىلى 7 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئۇرۇمچى شەھەرلىك 11 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 32 - سانلىق يىغىندا تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى، شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خ ق دائىمىي كومىتېتىنىڭ 29 - سانلىق يىغىندا تەستىقلاندى. بۇ «چارە» مۇسۇلمانچە يېمەكلىك ئىستېمال قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ يېيىش - ئىچىش ئادىتىگە تولۇق ھۆرمەت قىلىپ، مۇسۇلمانچە يېمەكلىك باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» ۋە گوۋۇيۈەننىڭ «شەھەرلەرنىڭ مىللىي خىزمەت نىزامى» غا ئاساسەن، ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ تۈزۈلدى. جەمئىي 16 مادداۋ. ئاساسلىق مەزمۇنى: مۇسۇلمانچە يېمەكلىكلەر مۇ-

مۇلمانچە تورت، شېكەر، كەمپۈت، تاماق، ئۆزگىچە ئۈششاق يېمەكلىك، پىشىق ئاشلىق يېمەكلىكى، مۇتتىن ئىشلەنگەن بۇيۇم، موغۇق يېمەكلىك، گۆش ۋە گۆش يېمەكلىكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇسۇلمانچە يېمەكلىكلەرنى ئىشلەش، پىششىقلاش، ياساش، ساقلاش ـ توشۇش ۋە سېتىشتا شەھەرلىك ياكى رايونلۇق (ناھىيىلىك) مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتىغا تەستىقلىتىپ، مۇسۇلمانچە دېگەن بەلگە ئېلىش شەرت؛ مۇسۇلمانچە يېمەكلىكلەرنى ئىشلەيدىغان، پىششىقلايدىغان، ياسايدىغان، ساقلاپ ـ توشۇيدىغان كارخانىلار، ئۇلاردىكى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئاشخانىسى ۋە يەككە سودا ـ ساتاۋەتچىلەرنىڭ مۇسۇلمانچە يېمەكلىك ئىستېمال قىلىدىغان مىللەتلەر يېمەيدىغان يېمەكلىكلەرنى ئىشلىشى، پىششىقلىشى، ياسىشى ۋە ساقلاش ـ توشۇشىغا يول قويۇلمايدۇ، ئۇلار زۆرۈر باشقۇرۇش تۈزۈمى ئورنىتىشى ۋە نازارەتچىلىك تەشكىلاتى قۇرۇشى كېرەك؛ مۇسۇلمانچە يېمەكلىكلەرنى ئىشلەيدىغان، پىششىقلايدىغان كارخانىلار ۋە مۇسۇلمانچە يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمىتى كارخانىلىرىدا مۇسۇلمانچە يېمەكلىك ئىستېمال قىلىدىغان ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرى ۋە باشقۇرغۇچىلار بولۇشى كېرەك؛ مۇسۇلمانچە يېمەكلىك ئىشلەيدىغان، پىششىقلايدىغان، ياسايدىغان، ساقلاپ ـ توشۇيدىغان، ساتىدىغان كارخانىلار، يەككە سودا ـ ساتاۋەتچىلەر ئىش توختىتىش ۋە دەم ئېلىشتا بەلگىلىمە بويىچە رەسمىيەت ئۆتكەندىن سىرت، مۇسۇلمانچە دېگەن بەلگىنى ئەسلىي تارقاتقۇچى ئورۇنغا قايتۇرۇپ بېرىشى كېرەك، ئۇنى ئۆز مەيلىچە ئۆتۈنۈپ بېرىشكە ۋە ھاينىغا سېتىشقا بولمايدۇ؛ مۇسۇلمانچە دېگەن بەلگە يوقاپ كەتسە ھەم كەمتۈك بولۇپ شەكلى ئۆزگىرىپ كەتسە، تىجارەتچىلەر ئەسلىي تارقاتقۇچى ئورگانغا تولۇقلاپ بېجىرىپ بېرىش ۋە ئالماشتۇرۇپ بېرىش ھەققىدە ۋاقتىدا ئىلتىماس سۇنۇشى كېرەك. ئۇنىڭدا يەنە مۇشۇ «چارە» گە خىلاپلىق قىلىشلارغا كونكرېت بېرىلىدىغان مەمۇرىي جازا تەدبىرلىرى بەلگىلەندى.